TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLÂM
ANSİKLOPEDİSİ

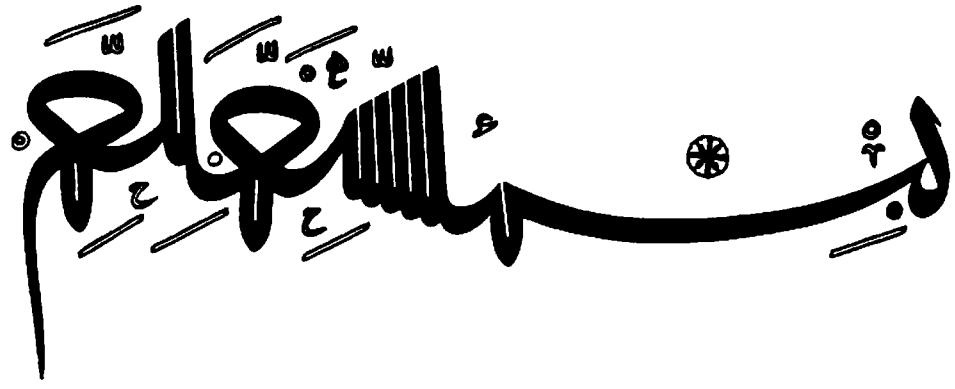
EK-1

A - K

TÜRKİYE
DİYANET VAKFI

TÜRKİYE DİYANET VAKFI

İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ

بسم الله الرحمن الرحيم

Sahibi

Türkiye Diyanet Vakfı

Yönetim

İSAM, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi

İcadiye Bağlarbaşı caddesi 40 Üsküdar 34662 İstanbul
Tel : (0 216) 474 08 50 Faks : (0 216) 474 08 74 Elektronik posta : isam@isam.org.tr

Basım, Dağıtım ve Pazarlama

Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi

OSTİM Örnek Sanayi Sitesi, 1256. sokak 11, Yenimahalle 06370 Ankara
Tel : (0 312) 354 91 31 Faks : (0 312) 354 91 32 Elektronik posta : tdvyayin@diyanetvakfi.org.tr

© Bütün yayın hakları Türkiye Diyanet Vakfı'na aittir.

Yazı ve fotoğraflar kaynak gösterilmeden kullanılamaz.

ISBN 978-975-389-877-5 (Takım)
978-975-389-878-2 (Ek 1. cilt)

TÜRKİYE DİYANET VAKFI

İSLÂM ANSİKLOPEDİSİ

EK 1

ABAZALAR - KAFTAN

İstanbul 2016

Başkan
Prof.Dr. Raşit KÜÇÜK

Yönetim Kurulu
Prof.Dr. İbrahim Kâfi DÖNMEZ
Prof.Dr. Dr. Ahmet ÖZEL
Doç.Dr. Mehmet Suat MERTOĞLU
Y.Doç.Dr. Eyyüp Said KAYA

Başkan Yardımcıları
Doç.Dr. Tuncay BAŞOĞLU
Doç.Dr. Mehmet Suat MERTOĞLU
Dr. Ali Hakan ÇAVUŞOĞLU

İnceleme Kurulu

Prof.Dr. Bekir TOPALOĞLU (Başkan)

Prof.Dr. Ahmet ÖZEL (Başkan Yardımcısı)

Prof.Dr. M. Âkif AYDIN

Prof.Dr. Ali BARDAKOĞLU

Prof.Dr. Mustafa ÇAĞRICI

Prof.Dr. İbrahim Kâfi DÖNMEZ

Prof.Dr. İsmail E. ERÜNSAL

Prof.Dr. Metin YURDAGÜR

Doç.Dr. Tuncay BAŞOĞLU

Doç.Dr. Mehmet Suat MERTOĞLU

Araştırma Uzmanları

Dr. Mustafa DEMİRAY

Dr. Rıza KURTULUŞ

Abdülkadir ŞENEL / M.A.

Muhammed Tâhir BÜYÜKKÖRÜKÇÜ

Orhan ENÇAKAR

Kasım KIRBIYIK

Abdullah Taha ORHAN

İsmail ÖZBİLGİN

Bayram PEHLİVAN

Muhammed Masum ŞENBURÇ

Okan Kadir YILMAZ

TEKNİK REDAKSİYON
Prof.Dr. Ahmet TOPALOĞLU

Madde Tesbit ve İç Kontrol
Kasım KIRBIYIK

İmlâ
Y.Doç.Dr. İsa KAYAALP

Teknik Kontrol
Prof.Dr. Hasan AKSOY
Prof.Dr. A. Azmi BİLGİN

Bibliyografya
Abdülkadir ŞENEL / M.A.
İsmail ÖZBİLGİN

YAYIN MÜDÜRLÜĞÜ
Ahmet YILMAZ (Müdür)

Sayfa Düzeni
Nedim GÜNEY

Resimleme
Enis KARAKAYA / M.A.
Ahmet AKMAN

Çizim
Oğuz KALLEK

İSAM Yayınları
M. Emin ALBAYRAK (Grafik)
Ender BOZTÜRK (Sayfa Düzeni)
Sema DOĞAN (Yayın Takip)

SİPARİŞ ve TAKİP MÜDÜRLÜĞÜ
Sabahattin YENİCE (Müdür)
Ş. Memduh GÜZELER
Levent AKÇALAR
Ahmet Ali TONYALI

Dizgi
Mustafa DURSUN
Hüseyin KARAER
Süleyman ÖZEL

Tashih
Rabia AYDIN
İnayet BEBEK
Osman SEVİM

BİLGİ İŞLEM MÜDÜRLÜĞÜ
Ş. Bilâl ÇAVUŞOĞLU (Müdür)
Ali ÇETİNGÖZ
Ali Rıza SET
Coşkun YILDIRIMTÜRK

ELEKTRONİK YAYIN KOORDİNATÖRLÜĞÜ
Metin ALBAYRAK (Koordinatör)

BASIM, DAĞITIM ve PAZARLAMA
TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi
Önder SANCAK (İşletme Müdürü)
Murat AYDEMİR (Malî ve İdarî İşler Müdürü)
M. Sait KARATAŞ (Ticaret ve Pazarlama Müdürü)
Selim GENÇTÜRK (Yayınlar ve Tesisler Müdürü)
Yalçın AKTAN (Matbaa Şefi)

KÜTÜPHANE ve
DOKÜMANTASYON MÜDÜRLÜĞÜ
Prof.Dr. İsmail E. ERÜNSAL (İlmî Danışman)

M. Birol ÜLKER (Müdür)
Recep YILMAZ (Müdür Yardımcısı)
Cemil Cahit CAN (Müdür Yardımcısı)

Teknik Hizmetler
Ali Yücel YÜRÜK
Salih SANDAL
Ali SAVRAN
Zeynep SAVRAN
Çetin TÜYLÜ
Talha YAYLA
Eda YILMAZ

Okuyucu Hizmetleri
Abdurrahman M. HACIİSMAİLOĞLU
Suat ÇOBAN
Mehmet EĞİLMEZ
Fahri SARICAN

Satın Alma
Ekrem ARSLAN
Hasan DİRİARIN / M.A.

Süreli Yayınlar ve Mübâdele
Dr. Abdurrahman KAYA
Fatma ÇALIŞKAN
Kaan ÇINAR

Dokümantasyon
Cemal TOKSOY
Nuri TAŞKIN / M.A.

Fotokopi
Şevki BAYKUŞ
Serkan KURU
S. Volkan KURU

Arşiv
Dr. Kenan YILDIZ
Neslihan ARACI GÜLER / M.A.
Nuray GÜLER / M.A.
Fuat GÜNEL / M.A.
Esra MUHACİR / M.A.

Cilt Atölyesi
Kasım KARŞIGİL
Ali SARICAN
Kürşat YILDIZ
Murat ATALAYIN

MUHASEBE MÜDÜRLÜĞÜ
Atalay ALPTEKİ (Müdür)
Metin ALTINOK
Köksal DAL
Sercan SAMANCI

PERSONEL ve İDARÎ İŞLER MÜDÜRLÜĞÜ
Yakup KAHRAMAN (Müdür)
Bayram GÜNEŞ (Müdür Yardımcısı)
İbrahim AKMANOĞLU
Emine ALTUN
Ömer ÇEVİKBAŞ
Rıdvan GÜNEL
Mustafa KALAYCI
Nazif ÖZDEMİR

İbrahim KÖSE (AYP Sorumlusu)

İLİM KURULLARI ÜYELERİ

Prof.Dr. **Hasan AKSOY**
(Türk Dili ve Edebiyatı)

Prof.Dr. **Ömer Faruk AKÜN**
(Türk Dili ve Edebiyatı)

Prof.Dr. **Ali AKYILDIZ**
(Türk Tarihi ve Medeniyeti)

Nurettin ALBAYRAK
(Türk Dili ve Edebiyatı)

Dr. **Tayyar ALTIKULAÇ**
(Tefsir)

Prof.Dr. **Adnan ASLAN**
(İslâm Düşüncesi ve Ahlâk)

Prof.Dr. **Fahrettin ATAR**
(Fıkıh)

Doç.Dr. **Casim AVCI**
(İslâm Tarihi ve Medeniyeti)

Prof.Dr. **Bilal AYBAKAN**
(Fıkıh)

Prof.Dr. **M. Âkif AYDIN**
(Fıkıh)

Prof.Dr. **Halis AYHAN**
(İslâm Düşüncesi ve Ahlâk)

Beşir AYVAZOĞLU
(Türk Dili ve Edebiyatı)

Dr. **Nihat AZAMAT**
(Tasavvuf)

Prof.Dr. **Ali BARDAKOĞLU**
(Fıkıh)

Doç.Dr. **Tuncay BAŞOĞLU**
(Fıkıh)

Prof.Dr. **Kemal BEYDİLLİ**
(Türk Tarihi ve Medeniyeti)

Prof.Dr. **Mustafa L. BİLGE**
(İslâm Ülkeleri Coğrafyası)

Prof.Dr. **A. Azmi BİLGİN**
(Türk Dili ve Edebiyatı)

Prof.Dr. **Abdülhamit BİRIŞIK**
(Tefsir)

Prof.Dr. **İdris BOSTAN**
(Türk Tarihi ve Medeniyeti)

Doç.Dr. **Ertuğrul BOYNUKALIN**
(Fıkıh)

Doç.Dr. **Mehmet BOYNUKALIN**
(Fıkıh)

Prof.Dr. **Nebi BOZKURT**
(İslâm Tarihi ve Medeniyeti)

Prof.Dr. **Ş. Tufan BUZPINAR**
(Türk Tarihi ve Medeniyeti)

Doç.Dr. **Semih CEYHAN**
(Tasavvuf)

Doç.Dr. **Vildan S. COŞKUN**
(Türk Dili ve Edebiyatı)

Prof.Dr. **Mustafa ÇAĞRICI**
(İslâm Düşüncesi ve Ahlâk)

Dr. **Ali Hakan ÇAVUŞOĞLU**
(Fıkıh)

Prof.Dr. **İlyas ÇELEBİ**
(Kelâm ve Mezhepler Tarihi)

Y.Doç.Dr. **Ahmet Vefa ÇOBANOĞLU**
(İslâm Sanatları / Mimari)

Prof.Dr. **İbrahim Kâfi DÖNMEZ**
(Fıkıh)

Prof.Dr. **İsmail DURMUŞ**
(Arap Dili ve Edebiyatı)

Y.Doç.Dr. **Mehmet EFENDİOĞLU**
(Hadis)

Prof.Dr. **Feridun EMECEN**
(Türk Tarihi ve Medeniyeti)

Prof.Dr. **İsmail E. ERÜNSAL**
(Türk Dili ve Edebiyatı)

Prof.Dr. **Semavi EYİCE**
(İslâm Sanatları / Mimari)

Prof.Dr. **Mustafa FAYDA**
(İslâm Tarihi ve Medeniyeti)

Prof.Dr. **İhsan FAZLIOĞLU**
(İlimler Tarihi)

Dr. **Hilal GÖRGÜN**
(İslâm Tarihi ve Medeniyeti)

Prof.Dr. **Tahsin GÖRGÜN**
(Fıkıh, İslâm Düşüncesi ve Ahlâk)

Prof.Dr. **Şinasi GÜNDÜZ**
(Dinler Tarihi)

Fuat GÜNEL / M.A.
(Dinler Tarihi)

Doç.Dr. **Salime Leyla GÜRKAN**
(Dinler Tarihi)

Prof.Dr. **Yusuf HALAÇOĞLU**
(Türk Tarihi ve Medeniyeti)

Prof.Dr. **Ömer Faruk HARMAN**
(Dinler Tarihi)

Prof.Dr. **İbrahim HATİBOĞLU**
(Hadis)

Prof.Dr. **Ekmeleddin İHSANOĞLU**
(İlimler Tarihi)

Prof.Dr. **Mehmet İPŞİRLİ**
(Türk Tarihi ve Medeniyeti)

Y.Doç.Dr. **Âlim KAHRAMAN**
(Türk Dili ve Edebiyatı)

Prof.Dr. **Cengiz KALLEK**
(Fıkıh)

Prof.Dr. **M. Yaşar KANDEMİR**
(Hadis)

Prof.Dr. **Mustafa KARA**
(Tasavvuf)

Enis KARAKAYA / M.A.
(İslâm Sanatları / Mimari)

Prof.Dr. **Hayreddin KARAMAN**
(Fıkıh)

Prof.Dr. **Ahmet KAVAS**
(İslâm Tarihi ve Medeniyeti)

Y.Doç.Dr. **Eyyüp Said KAYA**
(Fıkıh)

Prof.Dr. **Mahmut KAYA**
(İlimler Tarihi,
İslâm Düşüncesi ve Ahlâk)

Y.Doç.Dr. **İsa KAYAALP**
(Türk Dili ve Edebiyatı)

Prof.Dr. **Seyfi KENAN**
(İslâm Düşüncesi ve Ahlâk)

Kasım KIRBIYIK
(İlimler Tarihi)

Prof.Dr. **Ali KÖSE**
(İslâm Düşüncesi ve Ahlâk)

Dr. **Rıza KURTULUŞ**
(Fars Dili ve Edebiyatı)

Prof.Dr. **Günay KUT**
(Türk Dili ve Edebiyatı)

Prof.Dr. **İlhan KUTLUER**
(İslâm Düşüncesi ve Ahlâk)

Prof.Dr. **Cevdet KÜÇÜK**
(Türk Tarihi ve Medeniyeti)

Prof.Dr. **Mustafa Sabri KÜÇÜKAŞCI**
(İslâm Tarihi ve Medeniyeti)

Doç.Dr. **Mehmet Suat MERTOĞLU**
(Tefsir)

Prof.Dr. **M. Orhan OKAY**
(Türk Dili ve Edebiyatı)

Prof.Dr. **Reşat ÖNGÖREN**
(Tasavvuf)

Prof.Dr. **Mustafa ÖZ**
(Kelâm ve Mezhepler Tarihi)

Prof.Dr. **Abdülkerim ÖZAYDIN**
(İslâm Tarihi ve Medeniyeti)

Prof.Dr. **Abdülkadir ÖZCAN**
(Türk Tarihi ve Medeniyeti)

Prof.Dr. **Azmi ÖZCAN**
(Türk Tarihi ve Medeniyeti,
İslâm Tarihi ve Medeniyeti)

Y.Doç.Dr. **Nuri ÖZCAN**
(İslâm Sanatları / Mûsiki)

Prof.Dr. **Tahsin ÖZCAN**
(Türk Tarihi ve Medeniyeti)

Prof.Dr. **Ahmet ÖZEL**
(Fıkıh)

Prof.Dr. **Şükrü ÖZEN**
(Fıkıh)

Prof.Dr. **M. Sait ÖZERVARLI**
(Kelâm ve Mezhepler Tarihi)

Doç.Dr. **Halit ÖZKAN**
(Hadis)

Prof.Dr. **İskender PALA**
(Türk Dili ve Edebiyatı)

Dr. **Mehmet Ali SARI**
(Tefsir)

Prof.Dr. **Muhittin SERİN**
(İslâm Sanatları / Hat)

Prof.Dr. **Mustafa SİNANOĞLU**
(Kelâm ve Mezhepler Tarihi)

Abdülkadir ŞENEL / M.A.
(Hadis)

Prof.Dr. **Recep ŞENTÜRK**
(İslâm Düşüncesi ve Ahlâk)

Doç.Dr. **Nuri TINAZ**
(İslâm Düşüncesi ve Ahlâk)

Doç.Dr. **Cengiz TOMAR**
(İslâm Tarihi ve Medeniyeti)

Prof.Dr. **Ahmet TOPALOĞLU**
(Türk Dili ve Edebiyatı)

Doç.Dr. **Aydın TOPALOĞLU**
(İslâm Düşüncesi ve Ahlâk)

Prof.Dr. **Bekir TOPALOĞLU**
(Kelâm ve Mezhepler Tarihi)

Prof.Dr. **Metin TUNCEL**
(İslâm Ülkeleri Coğrafyası)

Doç.Dr. **Ömer TÜRKER**
(İslâm Düşüncesi ve Ahlâk)

Y.Doç.Dr. **İsmail TÜRKOĞLU**
(Türk Tarihi ve Medeniyeti)

Prof.Dr. **Abdullah UÇMAN**
(Türk Dili ve Edebiyatı)

Prof.Dr. **Süleyman ULUDAĞ**
(Tasavvuf)

Prof.Dr. **Mustafa UZUN**
(Türk Dili ve Edebiyatı)

Prof.Dr. **İlyas ÜZÜM**
(Kelâm ve Mezhepler Tarihi)

Y.Doç.Dr. **M. Kâmil YAŞAROĞLU**
(Fıkıh)

Prof.Dr. **Yusuf Şevki YAVUZ**
(Kelâm ve Mezhepler Tarihi)

Prof.Dr. **M. Saim YEPREM**
(Kelâm ve Mezhepler Tarihi)

Prof.Dr. **İsmail YİĞİT**
(İslâm Tarihi ve Medeniyeti)

Prof.Dr. **Metin YURDAGÜR**
(Kelâm ve Mezhepler Tarihi)

Prof.Dr. **Ahmet YÜCEL**
(Hadis)

TEKNİK REDAKSİYON
Prof.Dr. Ahmet TOPALOĞLU

Madde Tesbit ve İç Kontrol
Kasım KIRBIYIK

İmlâ
Y.Doç.Dr. İsa KAYAALP

Teknik Kontrol
Prof.Dr. Hasan AKSOY
Prof.Dr. A. Azmi BİLGİN

Bibliyografya
Abdülkadir ŞENEL / M.A.
İsmail ÖZBİLGİN

YAYIN MÜDÜRLÜĞÜ
Ahmet YILMAZ (Müdür)

Sayfa Düzeni
Nedim GÜNEY

Resimleme
Enis KARAKAYA / M.A.
Ahmet AKMAN

Çizim
Oğuz KALLEK

İSAM Yayınları
M. Emin ALBAYRAK (Grafik)
Ender BOZTÜRK (Sayfa Düzeni)
Sema DOĞAN (Yayın Takip)

SİPARİŞ ve TAKİP MÜDÜRLÜĞÜ
Sabahattin YENİCE (Müdür)
Ş. Memduh GÜZELER
Levent AKÇALAR
Ahmet Ali TONYALI

Dizgi
Mustafa DURSUN
Hüseyin KARAER
Süleyman ÖZEL

Tashih
Rabia AYDIN
İnayet BEBEK
Osman SEVİM

BİLGİ İŞLEM MÜDÜRLÜĞÜ
Ş. Bilâl ÇAVUŞOĞLU (Müdür)
Ali ÇETİNGÖZ
Ali Rıza SET
Coşkun YILDIRIMTÜRK

ELEKTRONİK YAYIN KOORDİNATÖRLÜĞÜ
Metin ALBAYRAK (Koordinatör)

BASIM, DAĞITIM ve PAZARLAMA
TDV Yayın Matbaacılık ve Ticaret İşletmesi
Önder SANCAK (İşletme Müdürü)
Murat AYDEMİR (Malî ve İdarî İşler Müdürü)
M. Sait KARATAŞ (Ticaret ve Pazarlama Müdürü)
Selim GENÇTÜRK (Yayınlar ve Tesisler Müdürü)
Yalçın AKTAN (Matbaa Şefi)

KÜTÜPHANE ve DOKÜMANTASYON MÜDÜRLÜĞÜ
Prof.Dr. İsmail E. ERÜNSAL (İlmî Danışman)

M. Birol ÜLKER (Müdür)
Recep YILMAZ (Müdür Yardımcısı)
Cemil Cahit CAN (Müdür Yardımcısı)

Teknik Hizmetler
Ali Yücel YÜRÜK
Salih SANDAL
Ali SAVRAN
Zeynep SAVRAN
Çetin TÜYLÜ
Talha YAYLA
Eda YILMAZ

Okuyucu Hizmetleri
Abdurrahman M. HACIİSMAİLOĞLU
Suat ÇOBAN
Mehmet EĞİLMEZ
Fahri SARICAN

Satın Alma
Ekrem ARSLAN
Hasan DİRİARIN / M.A.

Süreli Yayınlar ve Mübâdele
Dr. Abdurrahman KAYA
Fatma ÇALIŞKAN
Kaan ÇINAR

Dokümantasyon
Cemal TOKSOY
Nuri TAŞKIN / M.A.

Fotokopi
Şevki BAYKUŞ
Serkan KURU
S. Volkan KURU

Arşiv
Dr. Kenan YILDIZ
Neslihan ARACI GÜLER / M.A.
Nuray GÜLER / M.A.
Fuat GÜNEL / M.A.
Esra MUHACİR / M.A.

Cilt Atölyesi
Kasım KARŞIGİL
Ali SARICAN
Kürşat YILDIZ
Murat ATALAYIN

MUHASEBE MÜDÜRLÜĞÜ
Atalay ALPTEKİ (Müdür)
Metin ALTINOK
Köksal DAL
Sercan SAMANCI

PERSONEL ve İDARÎ İŞLER MÜDÜRLÜĞÜ
Yakup KAHRAMAN (Müdür)
Bayram GÜNEŞ (Müdür Yardımcısı)
İbrahim AKMANOĞLU
Emine ALTUN
Ömer ÇEVİKBAŞ
Rıdvan GÜNEL
Mustafa KALAYCI
Nazif ÖZDEMİR

İbrahim KÖSE (AYP Sorumlusu)

İLİM KURULLARI ÜYELERİ

Prof.Dr. **Hasan AKSOY**
(Türk Dili ve Edebiyatı)

Prof.Dr. **Ömer Faruk AKÜN**
(Türk Dili ve Edebiyatı)

Prof.Dr. **Ali AKYILDIZ**
(Türk Tarihi ve Medeniyeti)

Nurettin ALBAYRAK
(Türk Dili ve Edebiyatı)

Dr. **Tayyar ALTIKULAÇ**
(Tefsir)

Prof.Dr. **Adnan ASLAN**
(İslâm Düşüncesi ve Ahlâk)

Prof.Dr. **Fahrettin ATAR**
(Fıkıh)

Doç.Dr. **Casim AVCI**
(İslâm Tarihi ve Medeniyeti)

Prof.Dr. **Bilal AYBAKAN**
(Fıkıh)

Prof.Dr. **M. Âkif AYDIN**
(Fıkıh)

Prof.Dr. **Halis AYHAN**
(İslâm Düşüncesi ve Ahlâk)

Beşir AYVAZOĞLU
(Türk Dili ve Edebiyatı)

Dr. **Nihat AZAMAT**
(Tasavvuf)

Prof.Dr. **Ali BARDAKOĞLU**
(Fıkıh)

Doç.Dr. **Tuncay BAŞOĞLU**
(Fıkıh)

Prof.Dr. **Kemal BEYDİLLİ**
(Türk Tarihi ve Medeniyeti)

Prof.Dr. **Mustafa L. BİLGE**
(İslâm Ülkeleri Coğrafyası)

Prof.Dr. **A. Azmi BİLGİN**
(Türk Dili ve Edebiyatı)

Prof.Dr. **Abdülhamit BİRIŞIK**
(Tefsir)

Prof.Dr. **İdris BOSTAN**
(Türk Tarihi ve Medeniyeti)

Doç.Dr. **Ertuğrul BOYNUKALIN**
(Fıkıh)

Doç.Dr. **Mehmet BOYNUKALIN**
(Fıkıh)

Prof.Dr. **Nebi BOZKURT**
(İslâm Tarihi ve Medeniyeti)

Prof.Dr. **Ş. Tufan BUZPINAR**
(Türk Tarihi ve Medeniyeti)

Doç.Dr. **Semih CEYHAN**
(Tasavvuf)

Doç.Dr. **Vildan S. COŞKUN**
(Türk Dili ve Edebiyatı)

Prof.Dr. **Mustafa ÇAĞRICI**
(İslâm Düşüncesi ve Ahlâk)

Dr. **Ali Hakan ÇAVUŞOĞLU**
(Fıkıh)

Prof.Dr. **İlyas ÇELEBİ**
(Kelâm ve Mezhepler Tarihi)

Y.Doç.Dr. **Ahmet Vefa ÇOBANOĞLU**
(İslâm Sanatları / Mimari)

Prof.Dr. **İbrahim Kâfi DÖNMEZ**
(Fıkıh)

Prof.Dr. **İsmail DURMUŞ**
(Arap Dili ve Edebiyatı)

Y.Doç.Dr. **Mehmet EFENDİOĞLU**
(Hadis)

Prof.Dr. **Feridun EMECEN**
(Türk Tarihi ve Medeniyeti)

Prof.Dr. **İsmail E. ERÜNSAL**
(Türk Dili ve Edebiyatı)

Prof.Dr. **Semavi EYİCE**
(İslâm Sanatları / Mimari)

Prof.Dr. **Mustafa FAYDA**
(İslâm Tarihi ve Medeniyeti)

Prof.Dr. **İhsan FAZLIOĞLU**
(İlimler Tarihi)

Dr. **Hilal GÖRGÜN**
(İslâm Tarihi ve Medeniyeti)

Prof.Dr. **Tahsin GÖRGÜN**
(Fıkıh, İslâm Düşüncesi ve Ahlâk)

Prof.Dr. **Şinasi GÜNDÜZ**
(Dinler Tarihi)

Fuat GÜNEL / M.A.
(Dinler Tarihi)

Doç.Dr. **Salime Leyla GÜRKAN**
(Dinler Tarihi)

Prof.Dr. **Yusuf HALAÇOĞLU**
(Türk Tarihi ve Medeniyeti)

Prof.Dr. **Ömer Faruk HARMAN**
(Dinler Tarihi)

Prof.Dr. **İbrahim HATİBOĞLU**
(Hadis)

Prof.Dr. **Ekmeleddin İHSANOĞLU**
(İlimler Tarihi)

Prof.Dr. **Mehmet İPŞİRLİ**
(Türk Tarihi ve Medeniyeti)

Y.Doç.Dr. **Âlim KAHRAMAN**
(Türk Dili ve Edebiyatı)

Prof.Dr. **Cengiz KALLEK**
(Fıkıh)

Prof.Dr. **M. Yaşar KANDEMİR**
(Hadis)

Prof.Dr. **Mustafa KARA**
(Tasavvuf)

Enis KARAKAYA / M.A.
(İslâm Sanatları / Mimari)

Prof.Dr. **Hayreddin KARAMAN**
(Fıkıh)

Prof.Dr. **Ahmet KAVAS**
(İslâm Tarihi ve Medeniyeti)

Y.Doç.Dr. **Eyyüp Said KAYA**
(Fıkıh)

Prof.Dr. **Mahmut KAYA**
(İlimler Tarihi,
İslâm Düşüncesi ve Ahlâk)

Y.Doç.Dr. **İsa KAYAALP**
(Türk Dili ve Edebiyatı)

Prof.Dr. **Seyfi KENAN**
(İslâm Düşüncesi ve Ahlâk)

Kasım KIRBIYIK
(İlimler Tarihi)

Prof.Dr. **Ali KÖSE**
(İslâm Düşüncesi ve Ahlâk)

Dr. **Rıza KURTULUŞ**
(Fars Dili ve Edebiyatı)

Prof.Dr. **Günay KUT**
(Türk Dili ve Edebiyatı)

Prof.Dr. **İlhan KUTLUER**
(İslâm Düşüncesi ve Ahlâk)

Prof.Dr. **Cevdet KÜÇÜK**
(Türk Tarihi ve Medeniyeti)

Prof.Dr. **Mustafa Sabri KÜÇÜKAŞCI**
(İslâm Tarihi ve Medeniyeti)

Doç.Dr. **Mehmet Suat MERTOĞLU**
(Tefsir)

Prof.Dr. **M. Orhan OKAY**
(Türk Dili ve Edebiyatı)

Prof.Dr. **Reşat ÖNGÖREN**
(Tasavvuf)

Prof.Dr. **Mustafa ÖZ**
(Kelâm ve Mezhepler Tarihi)

Prof.Dr. **Abdülkerim ÖZAYDIN**
(İslâm Tarihi ve Medeniyeti)

Prof.Dr. **Abdülkadir ÖZCAN**
(Türk Tarihi ve Medeniyeti)

Prof.Dr. **Azmi ÖZCAN**
(Türk Tarihi ve Medeniyeti,
İslâm Tarihi ve Medeniyeti)

Y.Doç.Dr. **Nuri ÖZCAN**
(İslâm Sanatları / Mûsiki)

Prof.Dr. **Tahsin ÖZCAN**
(Türk Tarihi ve Medeniyeti)

Prof.Dr. **Ahmet ÖZEL**
(Fıkıh)

Prof.Dr. **Şükrü ÖZEN**
(Fıkıh)

Prof.Dr. **M. Sait ÖZERVARLI**
(Kelâm ve Mezhepler Tarihi)

Doç.Dr. **Halit ÖZKAN**
(Hadis)

Prof.Dr. **İskender PALA**
(Türk Dili ve Edebiyatı)

Dr. **Mehmet Ali SARI**
(Tefsir)

Prof.Dr. **Muhittin SERİN**
(İslâm Sanatları / Hat)

Prof.Dr. **Mustafa SİNANOĞLU**
(Kelâm ve Mezhepler Tarihi)

Abdülkadir ŞENEL / M.A.
(Hadis)

Prof.Dr. **Recep ŞENTÜRK**
(İslâm Düşüncesi ve Ahlâk)

Doç.Dr. **Nuri TINAZ**
(İslâm Düşüncesi ve Ahlâk)

Doç.Dr. **Cengiz TOMAR**
(İslâm Tarihi ve Medeniyeti)

Prof.Dr. **Ahmet TOPALOĞLU**
(Türk Dili ve Edebiyatı)

Doç.Dr. **Aydın TOPALOĞLU**
(İslâm Düşüncesi ve Ahlâk)

Prof.Dr. **Bekir TOPALOĞLU**
(Kelâm ve Mezhepler Tarihi)

Prof.Dr. **Metin TUNCEL**
(İslâm Ülkeleri Coğrafyası)

Doç.Dr. **Ömer TÜRKER**
(İslâm Düşüncesi ve Ahlâk)

Y.Doç.Dr. **İsmail TÜRKOĞLU**
(Türk Tarihi ve Medeniyeti)

Prof.Dr. **Abdullah UÇMAN**
(Türk Dili ve Edebiyatı)

Prof.Dr. **Süleyman ULUDAĞ**
(Tasavvuf)

Prof.Dr. **Mustafa UZUN**
(Türk Dili ve Edebiyatı)

Prof.Dr. **İlyas ÜZÜM**
(Kelâm ve Mezhepler Tarihi)

Y.Doç.Dr. **M. Kâmil YAŞAROĞLU**
(Fıkıh)

Prof.Dr. **Yusuf Şevki YAVUZ**
(Kelâm ve Mezhepler Tarihi)

Prof.Dr. **M. Saim YEPREM**
(Kelâm ve Mezhepler Tarihi)

Prof.Dr. **İsmail YİĞİT**
(İslâm Tarihi ve Medeniyeti)

Prof.Dr. **Metin YURDAGÜR**
(Kelâm ve Mezhepler Tarihi)

Prof.Dr. **Ahmet YÜCEL**
(Hadis)

GENEL KISALTMALAR

a.e.	:	Aynı eser
a.g.e.	:	Adı geçen eser
AK	:	Arazi Kanunnâmesi
Akk.	:	Akkadca
Alm.	:	Almanca
a.mlf.	:	Aynı müellif
Arm.	:	Ârâmîce
Ar.	:	Arapça
aş.bk.	:	Aşağıya bakınız
AÜ	:	Ankara Üniversitesi
a.y.	:	Aynı yer
AY	:	Arapça Yazmalar
b.	:	Bin, ibn
BA	:	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
bibl.	:	Bibliyografya
bk.	:	Bakınız
bl.	:	Bölüm
bs.	:	Basım, baskı, tab'
c.	:	Cilt
çz.	:	Çizim
d.	:	Doğum, doğumu
der.	:	Derleyen
DİB	:	Diyanet İşleri Başkanlığı
DİE	:	Devlet İstatistik Enstitüsü
DTCF	:	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
EAÜİF	:	Erzurum Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi
ed.	:	Editör
Ed.Fak.	:	Edebiyat Fakültesi
EÜ	:	Erciyes Üniversitesi
Evr.	:	Evrak (Arşiv)
Far.	:	Farsça
fas.	:	Fasikül
Fr.	:	Fransızca
FY	:	Farsça Yazmalar
Gr.	:	Grekçe
h.	:	Hicrî
hak.	:	Hakkında
haz.	:	Hazırlayan
hk.	:	Hüküm (Arşiv)
hş.	:	Hicrî-Şemsî
Hz.	:	Hazreti
İbr.	:	İbrânîce
İng.	:	İngilizce
İSAM	:	İslâm Araştırmaları Merkezi
İsp.	:	İspanyolca
İÜ	:	İstanbul Üniversitesi
k.	:	Kitap
Kar.	:	Karton (Arşiv)
krş.	:	Karşılaştırınız
Ks.	:	Kısım (Arşiv)
Ktp.	:	Kütüphane, kütüphanesi
Lat.	:	Latince
lv.	:	Levha
m.	:	Milâdî
md.	:	Madde
m.ö.	:	Milâttan önce
m.s.	:	Milâttan sonra
MS	:	Manuscript
MÜ	:	Marmara Üniversitesi
MÜİF	:	Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi
nr.	:	Numara
nşr.	:	Neşreden (Tahkik eden)
Or.	:	Oriental
ö.	:	Ölümü, ölüm tarihi
p.	:	Paragraf
PTT	:	Posta Telefon Telgraf
r.	:	Rûmî
rs.	:	Resim
Rus.	:	Rusça
s.	:	Sayfa
salt.	:	Saltanat yılları
s.nşr.	:	Sadeleştirilmiş neşir
St.	:	Saint
str.	:	Satır
Sum.	:	Sumerce
SÜ	:	Selçuk Üniversitesi
sy.	:	Sayı
şş.	:	Şehinşâhî
T	:	Türkçe
tah.	:	Tahminî
TBMM	:	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TC	:	Türkiye Cumhuriyeti
TDK	:	Türk Dil Kurumu
TİEM	:	Türk ve İslâm Eserleri Müzesi
TMK	:	Türk Medenî Kanunu
trc.	:	Tercüme, tercüme eden
TRT	:	Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu
ts.	:	Tarihsiz
TSM	:	Topkapı Sarayı Müzesi
TSMA	:	Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi
TSMK	:	Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi
TTK	:	Türk Tarih Kurumu
tür.yer.	:	Türlü yerde, birçok yerde
TY	:	Türkçe Yazmalar
UÜ	:	Uludağ Üniversitesi
vb.	:	Ve benzeri
vd.	:	Ve devamı
v.dğr.	:	Ve diğerleri, diğer neşreden veya neşredenler
VGMA	:	Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi
vr.	:	Varak
y.	:	Yıl
yk.bk.	:	Yukarıya bakınız
Zrf.	:	Zarf (Arşiv)
→	:	... baskısından ofset
–	:	Yayımı devam ediyor
... / ...	:	Önce / Sonra (yayım yeri)
... _ ...	:	İki yerde yayımlanıyor
•	:	Madde başı

BİBLİYOGRAFYA KISALTMALARI

AA
Aylık Ansiklopedi,
I-V, İstanbul 1944-50.

AAS
Asian and African Studies,
Jerusalem 1965 –

Abbas b. İbrâhîm, *el-İ'lâm*
Abbas b. İbrâhim,
el-İ'lâm bi-men ḥalle Merrâkūş ve Aġmât mine'l-a'lâm
(nşr. Abdülvehhâb b. Mansûr), I-X,
Rabat 1974-83.

Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhetü'l-ḫavâṭır*
Abdülhay b. Fahreddin b. Abdülalî el-Hasenî,
Nüzhetü'l-ḫavâṭır ve behcetü'l-mesâmi' ve'n-nevâẓır (nşr. Ebü'l-Hasan Ali en-Nedvî), I-VIII,
Haydarâbâd 1350-90/1931-70.

Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*
Muhammed Abdülhay b. Abdülkebîr el-Kettânî,
Fihrisü'l-fehâris ve'l-eṯbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşîḫat ve'l-müselselât
(nşr. İhsan Abbas), I-III,
Beyrut 1402/1982.

Abdülkādir el-Ayderûsî, *en-Nûrü's-sâfir*
Abdülkādir b. Şeyh b. Abdullah el-Ayderûsî,
en-Nûrü's-sâfir 'an aḫbâri'l-ḳarni'l-'âşir,
Beyrut 1405/1985.

Abdülkādir el-Bağdâdî, *Ḫizânetü'l-edeb*
Abdülkādir b. Ömer el-Bağdâdî,
Ḫizânetü'l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni'l-'Arab
(nşr. Abdüsselâm M. Hârûn),
I-XII, Kahire 1967-86.

Abdülkādir el-Bağdâdî, *Ḫizânetü'l-edeb* (Bulak)
Abdülkādir b. Ömer el-Bağdâdî,
Ḫizânetü'l-edeb ve lübbü lübâbi lisâni'l-'Arab, I-IV, Bulak 1299.

ABr.
Ana Britannica: Genel Kültür Ansiklopedisi,
I-XXII, İstanbul 1986-90.

Aḫbâr mecmû'a
Anonim, *Aḫbâr Mecmû'a fî fethi'l-Endelüs*
(nşr. İbrâhim el-Ebyârî),
Kahire-Beyrut 1401/1981.

Aḫbârü'd-devleti's-Selcûḳıyye
Ali b. Nâsır el-Hüseynî [?],
Aḫbârü'd-devleti's-Selcûḳıyye
(trc. Muhammed İkbal),
Lahor 1933; Beyrut 1404/1984.

Ahbârü'd-devleti's-Selcûḳıyye (Lugal)
Ali b. Nâsır el-Hüseynî [?],
Ahbârü'd-devleti's-Selcûḳıyye
(trc. Necâti Lugal), Ankara 1943.

Ahlwardt, *Verzeichnis*
Wilhelm Ahlwardt, *Verzeichnis der Arabischen Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*,
I-X, Berlin 1887-99.

AION
Annali Puplicazioni dell'Istituto Universitario Orientale di Napoli,
Napoli 1940 –

AIsl.
Annales Islamologiques,
Le Caire 1954 –

Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-aḫbâr*
Kerîmüddin el-Aksarâyî,
Müsâmeretü'l-aḫbâr ve müsâyeretü'l-aḫyâr: Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi
(nşr. Osman Turan), Ankara 1944.

Âlî, *Menâḳıb-ı Hünerverân*
Âlî Mustafa Efendi,
Menâḳıb-ı Hünerverân
(nşr. İbnülemin Mahmud Kemal),
İstanbul 1926.

Amasya Târihi
Hüseyin Hüsâmeddin [Yasar],
Amasya Târihi,
I-IV, İstanbul 1327-1935.

Anali GHB
Anali Gazi Husrev-begove biblioteke,
Sarajevo 1972 –

AO
Acta Orientalia, Copenhagen 1923 –

AOH
Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae,
Budapest 1950 –

Ar.Ott.
Archivum Ottomanicum,
Den Hague 1969 –

Ar.S
Arabian Studies,
London 1974-1990;
New Arabian Studies,
Exeter 1993 –

As.Af.
Asian Affairs, sy. 56 –,
London 1970 –

Âşıkpaşazâde, *Târih*
Âşıkpaşazâde,
Tevârîh-i Âl-i Osmân
(nşr. Âlî Bey), İstanbul 1332.

Âşıkpaşazâde, *Târih* (Atsız)
Âşıkpaşaoğlu Ahmed Âşıkî,
Tevârîh-i Âl-i Osmân
(*Osmanlı Tarihleri I*,
nşr. Çiftçioğlu N. Atsız),
İstanbul 1949.

Atâî, *Zeyl-i Şekâik*
Nev'îzâde Atâullah (Atâî),
Hadâiku'l-hakâik fî tekmileti'ş-Şekâik
(nşr. Abdülkadir Özcan), II,
İstanbul 1989.

AÜİFD
Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,
Ankara 1952 –

A'yânü'ş-Şî'a
Muhsin el-Emîn, *A'yânü'ş-Şî'a*
(nşr. Hasan el-Emîn), I-XI,
Beyrut 1403/1983.

AYB
Azerbaycan Yurt Bilgisi,
İstanbul 1932-34.

Ayn Alî, *Kavânîn-i Âl-i Osmân*
Ayn Ali Efendi,
Kavânîn-i Âl-i Osmân der Hulâsa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân,
İstanbul 1280 → İstanbul 1979.

Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-cevâmi'*
Hüseyin Ayvansarâyî,
Hadîkatü'l-cevâmi', I-II,
İstanbul 1281.

Ayvansarâyî, *Vefeyât-ı Selâtîn*
Hüseyin Ayvansarâyî,
Vefeyât-ı Selâtîn ve Meşâhîr-i Ricâl
(nşr. Fahri Ç. Derin),
İstanbul 1978.

Ayverdî, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri II-III*
Ekrem Hakkı Ayverdi v.dğr.,
Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri: Yugoslavya,
İstanbul 1981.

Ayverdî, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri IV*
Ekrem Hakkı Ayverdi,
Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri: Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk,
İstanbul 1982.

Ayverdi,
Osmanlı Mi'mârîsi II
Ekrem Hakkı Ayverdi,
Osmanlı Mi'mârisinde Çelebi ve II. Sultan Murad Devri: 806-855 (1403-1451),
İstanbul 1972.

Ayverdi,
Osmanlı Mi'mârîsi III-IV
Ekrem Hakkı Ayverdi,
Osmanlı Mi'mârisinde Fâtih Devri: 855-886 (1451-1481),
İstanbul 1973-74.

BA
Başbakanlık Osmanlı Arşivi,
İstanbul.

BA, *HH*
Başbakanlık Osmanlı Arşivi,
Hatt-ı Hümâyûn.

BA, KK
Başbakanlık Osmanlı Arşivi,
Kâmil Kepeci Tasnifi.

BA, *MAD*
Başbakanlık Osmanlı Arşivi,
Mâliyeden Müdevver Defterler.

BA, *MD*
Başbakanlık Osmanlı Arşivi,
Mühimme Defteri.

BA, *TD*
Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Tahrir Defteri.
[Bunların dışında ansiklopedide geçen kısaltmalar Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nce kullanılan kısaltmalardır.]

Babinger (Üçok)
Franz Babinger,
Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri
(trc. Coşkun Üçok),
Ankara 1982.

Bâbür, *Vekâyi'* (Arat)
Gâzî Zâhiruddin Muhammed Bâbür,
Vekayi: Babur'un Hâtıraları
(trc. ve nşr. Reşit Rahmeti Arat), I-II,
Ankara 1943-46.

Bağdâdî,
el-Farḳ (Kevserî)
Abdülkâhir el-Bağdâdî,
el-Farḳ beyne'l-fıraḳ
(nşr. M. Zâhid Kevserî),
Kahire 1367/1948.

Bedrân,
Tehẕîbü Târîḫi Dımaşḳ
Abdülkâdir Bedrân,
Tehẕîbü Târîḫi Dımaşḳı'l-kebir li'bn 'Asâkir, I-VII,
Dımaşk 1329-51;
Beyrut 1399/1979.

Behcetî, *Merâkid-i Mu'tebere-i Üsküdar*
Behcetî İsmâil Hakkı Üsküdârî,
Merâkid-i Mu'tebere-i Üsküdar
(nşr. Bedii N. Şehsuvaroğlu),
İstanbul 1976.

Bekrî, *el-Mesâlik*
Ebû Ubeyd el-Bekrî,
Kitâbü 'l-Mesâlik ve'l-memâlik
(nşr. A. P. van Leeuwen – A. Ferré),
I-II, Tunus 1992.

Bekrî, *Mu'cem*
Ebû Ubeyd el-Bekrî,
Mu'cemü me'sta'cem min esmâ'i'l-bilâd ve'l-mevâżi'
(nşr. Mustafa es-Sekkâ), I-IV,
Kahire 1364-71/1945-51.

Bekrî, *el-Muġrib*
Ebû Ubeyd el-Bekrî,
el-Muġrib fî żikri bilâdi İfrîḳıyye ve'l-Maġrib: Description de l'Afrique septentrionale
(nşr. ve trc. Mac-Guckin de Slane),
I-II, Algiers 1857, 1910.

Belâzürî, *Ensâb*
Ahmed b. Yahyâ el-Belâzürî,
Ensâbü'l-eşrâf, I
(nşr. Muhammed Hamîdullah),
Kahire 1959; II
(nşr. Muhammed Bâkır el-Mahmûdî),
Beyrut 1974; III
(nşr. Abdülazîz ed-Dûrî),
Beyrut 1398/1977-78;
IV/1 (nşr. İhsan Abbas),
Beyrut 1400/1979;
IV/A (1971)-IV/B
(nşr. M. Schloessinger),
Kudüs 1938;
V (nşr. S. D. F. Goitein),
Kudüs 1936.

Belâzürî, *Fütûḥ* (Fayda)
Ahmed b. Yahyâ el-Belâzürî,
Fütûḥu'l-büldân (trc. Mustafa Fayda),
Ankara 1987.

Belâzürî, *Fütûḥ* (Rıdvân)
Ahmed b. Yahyâ el-Belâzürî,
Fütûḥu'l-büldân
(nşr. Rıdvân Muhammed Rıdvân),
Kahire 1932 → 1978.

BEO
Bulletin d'études Orientales Institut Français de Damas,
Damas-Beyrouth 1931 –

Beyhakī, *Târîḫ* (Behmenyâr)
İbn Funduk Ali b. Zeyd el-Beyhakī,
Târîḫ-i Beyhaḳ (nşr. Ahmed Behmenyâr),
Tahran 1317 hş., 1361 hş.

Bilmen, *Kamus²*
Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukukı İslâmiyye ve Istılâhatı Fıkhiyye Kamusu,*
I-VIII, İstanbul 1985.

Blachère, *Târîḫu'l-edeb*
R. Blachère, *Târîḫu'l-edebi'l-'Arabî*
(trc. İbrâhim el-Kîlânî),
Dımaşk 1357/1956,
1973, 1404/1984.

Blochet, *Catalogue*
Edgard Blochet,
Catalogue des manuscrits turcs-Bibliothèque Nationale,
I-II, Paris 1932-33.

Brockelmann, *GAL*
Carl Brockelmann, *Geschichte der arabischen Litteratur*, I-II,
Leiden 1943-49.

Brockelmann, *GAL* (Ar.)
Carl Brockelmann,
Târîḫu'l-edebi'l-'Arabî
(trc. Abdülhalîm en-Neccâr – Seyyid Ya'kub Bekir – Ramazan Abdüttevvâb), I-VI,
Kahire 1983.

Brockelmann, *GAL Suppl.*
Carl Brockelmann,
Geschichte der arabischen Litteratur Supplementband, I-III,
Leiden 1937-42.

Browne, *LHP*
Edward Granville Browne,
A Literary History of Persia, I-IV,
Cambridge 1906,
1924, 1928, 1951.

BSE
Bolşaya Sovetskaya Entsiklopediya.

BSOS
bk. *BSOAS*

BSOAS
Bulletin of the School of Oriental and African Studies,
London 1917 –

BTTD
Belgelerle Türk Tarihi Dergisi,
İstanbul 1967 –

Buhârî, *et-Târîḫu'l-kebîr*
Muhammed b. İsmâil el-Buhârî,
Kitâbü't-Târîḫi'l-kebîr
(nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Yemânî v.dğr.), I-IX,
Haydarâbâd 1360-80/1941-60.

Buhûtî, *Keşşâfü'l-ḳınâ'*
Mansûr b. Yûnus el-Buhûtî,
Keşşâfü'l-ḳınâ' 'an metni'l-İḳnâ'
(nşr. Hilâl Musaylihî Mustafa Hilâl),
I-VI, Beyrut 1402/1982.

Bustânî, *DM*
Butrus el-Bustânî, *Dâ'iretü'l-ma'ârif,*
I-XI, Beyrut 1876-1900.

Bündârî,
Zübdetü'n-Nusra (Burslan)
Kıvâmüddin Feth b. Ali el-Bündârî,
Zübdetü'n-Nusra ve nuhbetü'l-usra: Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi
(trc. Kıvâmüddîn Burslan),
İstanbul 1943.

BZ
Byzantinische Zeitschrift,
München 1892 –

Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*
Amr b. Bahr el-Câhiz,
el-Beyân ve't-tebyîn
(nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), I-VII,
Kahire 1388/1969.

Câhiz, *Kitâbü'l-Ḥayevân*
Amr b. Bahr el-Câhiz,
Kitâbü'l-Ḥayevân
(nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), I-VII,
Kahire 1357-67/1938-47 →
Beyrut 1388/1969.

CAJ
Central Asiatic Journal,
Wiesbaden-Den Hague 1955 –

CAS
Central Asian Survey, Oxford.

CDTA
Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi
(haz. İletişim Yayınları),
I-X, İstanbul 1983.

Cebertî, *'Acâ'ibü'l-âṯâr*
Abdurrahman b. Hasan el-Cebertî,
Târîḫu 'acâ'ibi'l-âṯâr fi't-terâcim ve'l-aḫbâr, I-III,
Beyrut, ts. (Dârü'l-Fâris),

Cevâd Ali, *el-Mufaṣṣal*
Cevâd Ali,
el-Mufaṣṣal fi târîḫi'l-'Arab ḳable'l-İslâm, I-IX,
Beyrut 1968-72;
I-X, Beyrut 1976-78.

Cevdet, *Ma'rûzât*
Ahmed Cevdet Paşa,
Ma'rûzât (nşr. Yusuf Halaçoğlu),
İstanbul 1980.

Cevdet, *Târih*
Ahmed Cevdet Paşa,
Târih, I-XII,
İstanbul 1309.

Cevdet, *Tezâkir*
Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir*
(nşr. M. Cavid Baysun), I-IV,
Ankara 1953-57.

Cezîrî, *el-Meẕâhibü'l-erba'a*
Abdurrahman el-Cezîrî,
el-Fıḳh 'ale'l-meẕâhibi'l-erba'a,
I-V, Kahire 1392 →
Beyrut, ts. (Dârü'l-fikr).

Cezzâr,
Medâḫilü'l-mü'ellifîn
Fikrî Zekî el-Cezzâr,
Medâḫilü'l-mü'ellifîn ve'l-a'lâmi'l-'Arab ḫallâ 'âm 1215 h. = 1800 m., I – ,
Riyad 1411 – /1991 –

CHIr.
The Cambridge History of Iran,
I-VII, Cambridge 1968-91.

Clauson, *Dictionary*
Gerard Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish,*
Oxford 1972.

CRAIBL
Comptes Rendus de-l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres,
Paris 1977.

Cumahî, *Fuḥûlü'ş-şu'arâ'*
Muhammed b. Sellâm el-Cumahî,
Ṭabaḳâtü fuḥûli'ş-şu'arâ'
(nşr. Mahmûd M. Şâkir), I-II,
Kahire 1394/1974.

Cüveynî,
Târîḫ-i Cihângüşâ
Atâ Melik el-Cüveynî,
Târîḫ-i Cihângüşâ
(nşr. Mirzâ M. Kazvînî), I-III,
Leiden-London 1329-53/1911-37.

C. Zeydân, *Âdâb*
Corcî Zeydân,
Târîḫu âdâbi'l-luġati'l-'Arabiyye,
I-IV, Beyrut 1983.

Danişmend, *Kronoloji*
İsmail Hami Danişmend,
İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,
I-IV, İstanbul 1947-55.

Danişmend, *Kronoloji²*
İsmail Hami Danişmend,
İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi, I-IV;
V: *Batı Dillerinde Osmanlı Tarihleri,*
İstanbul 1971-72.

DB
Dictionnaire de la Bible, I-V,
Paris 1912.

DBİst.A
Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, I-VIII,
İstanbul 1993-95.

DDİ.
Doğu Dilleri, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Doğu Dil ve Edebiyatları Araştırmaları Enstitüsü,
Ankara 1964 –

DİA
Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,
İstanbul 1988 –

DİFM
Dârülfünun İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, İstanbul 1925-33.

Dihhudâ, *Luġatnâme*
Ali Ekber Dihhudâ, *Luġatnâme,*
I-XXVIII, Tahran 1346 hş./1967.

Dihhudâ, *Luġatnâme* (Muîn)
Ali Ekber Dihhudâ, *Luġatnâme*
(nşr. Muhammed Muîn – Ca'fer Şehîdî),
Mukaddime+ I-XV,
Tahran 1993-94.

Dîneverî, *el-Aḫbârü 't-ṭıvâl*
Ahmet b. Dâvûd ed-Dîneverî,
el-Aḫbârü 't-ṭıvâl
(nşr. Abdülmün'im Âmir),
Kahire 1960 → Bağdad, ts.
(Mektebetü'l-Müsennâ)

Dîvânü lugâti't-Türk Tercümesi
Kâşgarlı Mahmud,
Dîvânü Lûgati't-Türk
(trc. Besim Atalay), I-III,
Ankara 1939-41.

DMBİ
Dâ'iretü'l-ma'ârif-i Büzürg-i İslâmî, I-,
Tahran 1367 hş. –

Doerfer, *TMEN*
G. Doerfer,
Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen,
I-IV, Wiesbaden 1963-75.

D'Ohsson,
Tableau général
Mouradgea d'Ohsson,
Tableau général de l'Empire Othoman, I-VII,
Paris 1788-1824.

Dozy, *Spanish Islam*
R. Dozy, *Spanish Islam: A History of the Moslems in Spain*
(trc. F. Griffin Stokes),
London 1913, 1972.

DSB
Dictionary of Scientific Biography, I-XVI,
New York 1981.

DTCFD
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara 1940 –

DÜİFD
Dokuz Eylül Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,
İzmir 1983 –

EAm.
The Encyclopedia Americana,
I-XXX, New York 1928.

EAÜİFD
Atatürk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,
Erzurum 1982 –

EB
Etudes Balkaniques,
Sofia 1964 –

EBr.
Encyclopaedia Britannica,
I-XXIII, Chicago 1972, 1981.

Ebû Nuaym, *Ḥilye*
Ebû Nuaym el-İsfahânî,
Ḥilyetü'l-evliyâ', I-X,
Kahire 1394-99/1974-79.

Ebû Zeyd el-Kureşî,
Cemhere (Fâûr)
Muhammed b. Ebû'l-Hattâb el-Kureşî,
Cemheretü eş'âri'l-'Arab fi'l-Câhiliyye ve'l-İslâm
(nşr. Ali Fâûr), Beyrut 1406/1986.

Ebü'l-Bekā, *el-Küllîyyât*
Ebü'l-Bekā el-Kefevî
Eyyûb b. Mûsâ,
Külliyyâtü Ebi'l-Beḳâ'
(nşr. Adnân Derviş – Muhammed el-Mısrî),
Beyrut 1413/1993.

Ebü'l-Ferec, *Târih*
İbnü'l-İbrî Ebü'l-Ferec, *Târih*
(trc. Ö. Rıza Doğrul), I-II,
Ankara 1945-50.

Ebü'l-Ferec el-İsfahânî,
el-Eġânî
Ebü'l-Ferec Ali b. Hüseyin el-İsfahânî,
Kitâbü'l-Eġânî, I-XIV, XVI,
Kahire 1927; XV, XVII-XXIV
(nşr. Abdüsselâm M. Hârûn – Abdülkerîm el-Azbâvî v.dğr.),
Kahire 1970-74
(Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye).

EFAD
Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi,
Erzurum 1970 –

EI² (Fr.)
Encyclopédie de l'Islam
(nouvelle édition), Leiden 1954 –

EI² (İng.)
The Encyclopaedia of Islam
(new edition), Leiden 1954-2002.

EI² Suppl. (İng.)
The Encyclopaedia of Islam Supplement,
Leiden 1980 –

EIr.
Encyclopaedia Iranica,
London 1985.

EJd.
Encyclopaedia Judaica, I-XVI,
Jerusalem 1972-78.

Elmalılı, *Hak Dini*
Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır,
Hak Dini Kur'an Dili:
Yeni Meâlli Türkçe Tefsir,
I-IX, İstanbul 1935-39;
I-X, İstanbul 1979.

ER
The Encyclopedia of Religion
(ed. M. Eliade), I-XVI, New York 1987.

Ethé, *Catalogue of Persian Manuscripts*
H. Ethé, *Catalogue of Persian Manuscripts in the Library of India Office,* I-II,
Oxford 1903-37; London 1980.

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*
Evliya Çelebi,
Seyahatnâme, I-VI,
İstanbul 1314-18; VII-X,
İstanbul 1928-38.

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (Dağlı)
Evliya Çelebi,
Seyahatnâme
(haz. Yücel Dağlı v.dğr.), I-X –,
İstanbul 2003-2007 –.

Ezrakî, *Aḫbâru Mekke* (Melhas)
Muhammed b. Abdullah el-Ezraki,
Aḫbâru Mekke
ve mâ câ'e fîhâ mine'l-âṯâr
(nşr. Rüşdî Sâlih Melhas), I-II,
Beyrut 1399/1979.

Fatîn, *Tezkire*
Fatîn Davud,
Tezkire-i Hâtimetü'l-eṣâr,
İstanbul 1271.

Feridun Bey, *Münşeât*
Feridun Ahmed Bey,
Münşeâtü's-selâtîn, I-II,
İstanbul 1274-75.

el-Fetâva'l-Hindiyye
el-Fetâva'l-Hindiyye,
I-VI, Bulak 1310.

Fihristü'l-Kütübḫâneti'l-Ḥidîviyye,
Bahâ Ahmed el-Meyhî v.dğr.,
Fihristü'l-kütübi'l-'Arabiyyeti'l-maḥfûza bi'l-Kütübḫâneti'l-Ḥidîviyye, I-VII,
Kahire 1305-1310.

Fîrûzâbâdî, *el-Ḳâmûsü'l-muḥîṭ*
Fîrûzâbâdî Ebü't-Tâhir,
el-Ḳâmûsü'l-muḥîṭ,
Beyrut 1406/1986.

Flügel, *Handschriften*
Güstav Flügel,
Die arabischen, persischen und türkischen handschriften der Kaiserlich-Königlichen Hofbibliothek zu Wien, I-III,
Wien 1865-67.

FME
Ahmed Ateş,
İstanbul Kütüphanelerinde Farsça Manzum Eserler,
İstanbul 1968.

FO
Folia Orientalia,
Krakow 1959 –

Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*
Muhammed b. Muhammed el-Gazzî,
el-Kevâkibü's-sâ'ire
bi-a'yâni'l-mi'eti'l-'âşire
(nşr. Cebrâîl S. Cebbûr), I-III,
Beyrut 1945-59, 1979.

GDAAD
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi,
İstanbul 1972 –

Gel.D
Gelişme Dergisi / Studies in Development: Orta-Doğu Teknik Üniversitesi,
Ankara 1973 –

Gibb, *HOP*
Elias J. W. Gibb,
A History of Ottoman Poetry,
I-VI, London 1900-1909.

GJ
The Geographical Journal,
London 1893 –

Glasnik VIS
Glasnik Vrhounog Islamskog Starjesinstva u SFRJ, Sarajevo.

Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livâsı*
M. Tayyib Gökbilgin,
XV-XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livâsı: Vakıflar-Mülkler-Mukataalar,
İstanbul 1952.

Gövsa, *Türk Meşhurları*
İbrahim Alâeddin Gövsa,
Türk Meşhurları Ansiklopedisi,
İstanbul, ts. (1946).

Gülzâr-ı Savâb
Nefeszâde İbrâhim,
Gülzâr-ı Savâb
(nşr. Kilisli Muallim Rifat),
İstanbul 1938-39.

Hacvî, *el-Fikrü's-sâmî*
Muhammed b. Hasan el-Hacvî,
el-Fikrü's-sâmî fî târîḫi'l-fıḳhi'l-İslâmî
(nşr. Abdülazîz b. Abdülfettâh el-Kârî'),
I-II, Medine 1396-97/1976-77.

Hadîkatü'l-vüzerâ
Osmanzâde Ahmed Tâib,
Hadîkatü'l-vüzerâ,
İstanbul 1271 → Freiburg 1969
(zeyilleri ile beraber).

Hafâcî, *Reyḥânetü'l-elibbâ*
Şehâbeddin Ahmed
b. Muhammed el-Hafâcî,
Reyḥânetü'l-elibbâ
ve zehretü'l-ḥayâti'd-dünyâ (nşr. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv),
I-II, Kahire 1386/1967.

Halîfe b. Hayyât, *et-Târîḫ* (Ömerî)
Halîfe b. Hayyât, *et-Târîḫ*
(nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî),
Necef 1386/1967.

Hamîdullah, *İslâm Peygamberi* (Tuğ)
Muhammed Hamîdullah,
İslâm Peygamberi
(trc. Salih Tuğ), I-II,
İstanbul 1411/1990.

Hammer (Atâ Bey)
J. von Hammer,
Devlet-i Osmâniyye Târihi
(trc. Mehmed Atâ), I-X,
İstanbul 1329-37; XI,
İstanbul 1947.

Hammer, *GOR*
J. von Hammer,
Geschichte des Osmanischen Reiches, I-X, Pesth 1827-33;
I-IV, Pesth 1834-35;
(nşr. H. Duda), I-IV, 1963-64.

Hammer, *HEO*
J. von Hammer,
Histoire de l'Empire Ottoman
(trc. Hellert), I-XVIII,
Paris 1835-41.

Hânbâbâ, *Fihrist*
Hânbâbâ Müşâr,
Fihrist-i Kitâbhâ-yi Çâpî-yi Fârsî,
I-V, Tahran 1350-53 hş.

Harîrîzâde, *Tibyân*
Harîrîzâde Kemâleddin,
Tibyânü vesâ'ili'l-ḥaḳâ'iḳ fî beyâni selâsili'ṭ-ṭarâ'iḳ, I-III,
Süleymaniye Ktp.,
İbrâhim Efendi, nr. 430-432.

Hasan Duman, *Katalog*
Hasan Duman, *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu 1828-1928,*
İstanbul 1406/1986.

Hasan el-Vezzân, *Vaşfü İfrîḳıyye*
Hasan b. Muhammed el-Vezzân ez-Zeyyâtî, *Vaşfü İfrîḳıyye*
(trc. Muhammed Haccî – Muhammed el-Ahdar), I-II,
Beyrut-Rabat 1983.

Hatîb, *Târîḫu Baġdâd*
Hatîb el-Bağdâdî,
Târîḫu Baġdâd, I-XIV,
Kahire 1349/1931 →
Medine, ts.; Beyrut, ts.

Hayyât, *el-İntiṣâr*
Abdürrahîm b. Muhammed el-Hayyât,
Kitâbü'l-İntiṣâr ve'r-red 'alâ İbni'r-Râvendî el-mülḥid
(nşr. H. S. Nyberg), Beyrut 1957.

Hediyyetü'l-'ârifîn
Bağdatlı İsmâil Paşa,
Hediyyetü'l-'ârifîn esmâ'ü'l- mü'ellifîn ve âşârü'l-muṣannifîn, I
(nşr. Kilisli Muallim Rifat –
İbnülemin Mahmud Kemal); II
(nşr. İbnülemin Mahmud Kemal –
Avni Aktuç), İstanbul 1951-55 →
Tahran 1387/1967.

Hidâyet, *Ravżatü'ṣ-ṣafâ*
Rızâ Kulı Han Hidâyet,
Ravżatü'ṣ-ṣafâ-yı Nâṣırî,
I-X, Tahran 1338-39 hş.

Hidâyet, *Riyâżü'l-'ârifîn*
Rızâ Kulı Han Hidâyet,
Riyâżü'l-'ârifîn
(nşr. Mîr Alî-yi Gurgânî),
Tahran 1344 hş.

Himyerî, *er-Ravżü'l-mi'ṭâr*
M. Abdülmünʿim el-Himyerî,
Kitâbü'r-Ravżi'l-mi'ṭâr fî ḫaberi'l-aḳṭâr
(nşr. İhsan Abbas),
Beyrut 1975.

HJAS
Harvard Journal of Asiatic Studies,
Cambridge, Mass 1936 –

Hudarî, *Muḥâḍarât: 'Abbâsiyye*
Muhammed el-Hudarî Bek,
Muḥâḍarâtü târîḫi'l-ümemi'l-İslâmiyye: ed-Deuletü'l-'Abbâsiyye,
Kahire, ts.
(Dârü'l-fikri'l-Arabî);
Beyrut, ts. (Dârü'l-fikr).
(Dârü'l-ma'rife).

Ḥudûdü'l-'âlem (Sütûde)
Ḥudûdü'l-'âlem
mine'l-meşriḳ ile'l-maġrib
(nşr. Menûçihr-i Sütûde),
Tahran 1340 hş.

el-Ḥulelü's-sündüsiyye
Muhammed b. Muhammed el-Endelüsî,
el-Ḥulelü's-sündüsiyye fi'l-aḫbâri'l-Tûnisiyye
(nşr. M. Habîb el-Hîle), I-III,
Beyrut 1985.

Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb* (Uludağ),
Ebü'l-Hasan Ali b. Osman el-Hücvîrî, *Keşfü'l-mahcûb: Hakikat Bilgisi*
(trc. Süleyman Uludağ),
İstanbul 1982.

HÜEFD
Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi,
Ankara 1983 –

Hüseyin Vassâf, *Sefîne*
Hüseyin Vassâf,
Sefîne-i Evliyâ-yı Ebrâr, I-V,
Süleymaniye Ktp.,
Yazma Bağışlar, nr. 2305-2309.

IBLA
Revue de l'Institut des Belles Lettres Arabes,
Tunus 1937 –

IC
Islamic Culture, Haydarâbâd 1927 –

IJMES
International Journal of Middle East Studies,
London-New York 1970 –

IJTS
International Journal of Turkish Studies,
Madison-Wisconsin 1979 –

IOS
Israel Oriental Studies,
Tel Aviv 1971 –

IQ
The Islamic Quarterly, London 1954 –

Ir.S
Iranian Studies,
New York-Los Angeles 1968 –

IS
Islamic Studies,
Karachi 1962 –

ISIS
An International Review Devoted to the History of Science and Its Cultural Influences,
Pennsylvania 1913 –

Isl.
Der Islam, Berlin 1910 –

İA
İslâm Ansiklopedisi, I-XIII,
İstanbul 1940-88.

İbn Abdülber, *el-İstî'âb*
İbn Abdülber en-Nemerî,
el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-aṣḥâb
(İbn Hacer, *el-İṣâbe* içinde), I-IV,
Kahire 1328.

İbn Abdülber, *el-İstî'âb* (Bicâvî)
İbn Abdülber en-Nemerî,
el-İstî'âb fî ma'rifeti'l-aṣḥâb
(nşr. Ali M. el-Bicâvî), I-IV,
Kahire 1969.

İbn Abdürabbih, *el-'İḳdü'l-ferîd*
Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Abdürabbih,
el-'İḳdü'l-ferîd
(nşr. Ahmed Emîn v.dğr.), I-VII,
Kahire 1359-72/1940-53.

İbn Âbidîn, *Reddü'l-muḥtâr* (Kahire)
Muhammed Emîn b. Âbidîn,
Reddü'l-muḥtâr 'ale'd-Dürri'l-muḫtâr, I-VI;
Ḥâşiyetü Ḳurreti 'uyûni'l-aḫyâr tekmiletü Reddi'l-muḥtâr, VII-VIII,
Kahire 1386-89/1966-69;
İstanbul 1984.

İbn Asâkir, *Târîḫu Dımaşḳ* (Amrî)
Ali b. Hasan b. Asâkir,
Târîḫu Medîneti Dımaşḳ
(nşr. Ömer b. Garâme el-Amrî),
I–, Beyrut 1415/1995–.

İbn Battûta, *Tuḥfetü'n-nüẓẓâr*
Muhammed b. Abdullah b. Battûta,
Tuḥfetü'n-nüẓẓâr fî ġarâ'ibi'l-emṣâr ve 'aca'ibi'l-esfâr: Rihletü İbn Baṭṭûṭa
(nşr. Ali el-Müntasır), I-II,
Beyrut 1395/1975 →
Beyrut 1401-1405/1981-85.

İbn Bessâm eş-Şenterînî, *eẕ-Ẕaḫîre*
Ali b. Bessâm eş-Şenterînî,
eẕ-Ẕaḫîre fî meḥâsini ehli'l-Cezîre
(nşr. İhsan Abbas), I-VIII,
Beyrut 1399/1979.

İbn Bîbî, *el-Evâmiru'l-'Alâ'iyye*
Hüseyin b. Muhammed b. Bîbî,
el-Evâmiru'l-'Alâ'iyye fi'l-umûri'l-'Alâ'iyye
(nşr. Adnan S. Erzi),
Ankara 1956.

İbn Ebû Usaybia, *'Uyûnü'l-enbâ'*
Muvaffakuddin İbn Ebû Usaybia,
'Uyûnü'l-enbâ' fî ṭabaḳâti'l-eṭıbbâ'
(nşr. Nizâr Rızâ), Beyrut 1965.

İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*
İbn Fazlullah el-Ömerî,
Mesâlikü'l-ebṣâr fî memâliki'l-emṣâr
(nşr. Fuat Sezgin), I-XXVII,
Frankfurt 1408/1988 (tıpkıbasım).

İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müẕheb*
İbn Ferhûn İbrâhim b. Ali b. Muhammed,
ed-Dîbâcü'l-müẕheb fî ma'rifeti a'yâni 'ulemâ'i'l-meẕheb
(nşr. M. el-Ahmedî Ebü'n-Nûr),
I-II, Kahire 1972.

İbn Habîb, *el-Muḥabber*
Muhammed b. Habîb el-Hâşimî,
el-Muḥabber
(nşr. I. Lichtenstadter),
Haydarâbâd 1361/1942 →
Beyrut, ts. (Dârü'l-âfâḳı'l-cedîde).

İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*
İbn Hacer el-Askalânî,
ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mi'eti'ş-şâmine, I-IV,
Haydarâbâd 1348-50/1929-31 →
Beyrut, ts. (Dârü'l-cîl).

İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-ġumr*
İbn Hacer el-Askalânî,
İnbâ'u'l-ġumr bi-enbâ'i'l-'umr
(nşr. Abdullah b. Ahmed el-Alevî – M. Sâdıkuddin el-Ensârî),
Haydarâbâd 1387-96/1967-76 →
Beyrut 1387/1967;
Mekke 1406/1986.

İbn Hacer, *el-İṣâbe*
İbn Hacer el-Askalânî,
el-İṣâbe fî temyîzi'ṣ-ṣaḥâbe,
I-IV, Kahire 1328.

İbn Hacer, *el-İṣâbe* (Bicâvî)
İbn Hacer el-Askalânî,
el-İṣâbe fî temyîzi'ṣ-ṣaḥâbe
(nşr. Ali M. el-Bicâvî), I-VIII,
Kahire 1390-92/1970-72.

İbn Hacer, *Taḳrîbü't-Tehẕîb*
İbn Hacer el-Askalânî, *Taḳribü't-Tehẕîb*
(nşr. Abdülvehhâb Abdüllatîf), I-II,
Kahire 1380 → Beyrut 1395/1975.

İbn Hacer, *Tebṣîrü'l-müntebih*
İbn Hacer el-Askalânî,
Tebṣîrü'l-müntebih bi-taḥrîri'l-Müştebih
(nşr. Ali M. el-Bicâvî –
M. Ali en-Neccâr), I-IV,
Kahire-Beyrut 1386/1967.

İbn Haldûn, *el-'İber*
Abdurrahman b. Muhammed b. Haldûn,
Kitâbü'l-'İber ve dîvânü'l-mübtede' ve'l-ḫaber...,
I-VII, Bulak 1284 →
Beyrut 1971; 1399/1979.

İbn Hallikân, *Vefeyât*
İbn Hallikân Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed,
Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân
(nşr. İhsan Abbas), I-VIII,
Beyrut 1968-72 → 1398/1978.

İbn Hallikân, *Vefeyât* (Abdülhamîd)
İbn Hallikân Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed,
Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân
(nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd),
I-VI, Kahire 1367-69/1948-50.

İbn Havkal, ***Ṣûretü'l-arż***
Ebü'l-Kasım b. Havkal en-Nasîbî,
Kitâbü Ṣûreti'l-arż (nşr. J. H. Kramers),
Leiden 1938-39 →
Frankfurt 1413/1992.

İbn Hayr, ***Fehrese***
Muhammed b. Hayr el-İşbîlî,
Fehrese mâ rewâhu 'an şüyûḫıh...
(nşr. F. Codera – J. R. Tarrago),
Sarakusta 1894-95 →
Kahire 1382/1963.

İbn Hayyân, ***el-Muḳtebes***
Ebû Mervân b. Hayyân, *el-Muḳtebes min enbâ'i ehli'l-Endelûs*
(nşr. Mahmûd Ali Mekkî),
Beyrut 1393/1973.

İbn Hazm, ***el-Faṣl***
Ebü Muhammed Ali b. Ahmed,
el-Faṣl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-niḥal,
I-V, Kahire 1317-21 →
Beyrut 1406/1986.

İbn Hıbbân, ***eş-Şikāt***
Muhammed b. Hibbân,
Kitâbü'ş-Şiḳât, I-IX,
Haydarâbâd 1393-99/1973-79.

İbn Hışâm, ***es-Sîre***
Abdülmelik b. Hişâm,
es-Sîretü'n-nebeviye
(nşr. Mustafa es-Sekkâ v.dğr.),
I-IV, Kahire 1355/1936.

İbn Hışâm, ***es-Sîre²***
Abdülmelik b. Hişâm,
es-Sîretü'n-nebeviyye
(nşr. Mustafa es-Sekkâ v.dğr.), I-IV,
Kahire 1375/1955.

İbn Hurdâzbih, ***el-Mesâlik ve'l-memâlik***
Ubeydullah b. Abdullah b. Hurdâzbih,
el-Mesâlik ve'l-memâlik
(nşr. M. J. de Goeje),
Leiden 1889, 1967.

İbn İshak, ***es-Sîre***
Muhammed b. İshak, *Sîretü İbn İsḥâḳ*
(nşr. Muhammed Hamîdullah),
Rabat 1967 → Konya 1401/1981.

İbn İyâs, ***Bedâ'i'u'z-zühûr***
Muhammed b. Ahmed el-Hanefî,
Bedâ'i'u'z-zühûr fi veḳâ'i'i'd-dühûr
(nşr. Muhammed Mustafa), I-V,
Kahire 1383/1963 → 1984.

İbn İzârî, ***el-Beyânü'l-muġrib***
İbn İzârî el-Merrâkūşî,
el-Beyânü'l-muġrib fî aḫbâri'l-Endelüs ve'l-Maġrib,
I-II (nşr. R. Dozy), Leiden 1848-51;
III (nşr. E. Lévi-Provençal),
Paris 1930;
IV (nşr. İhsan Abbas),
Beyrut 1983.

İbn Kādī Şühbe, ***Ṭabaḳātü'ş-Şâfi'iyye***
Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed
b. Kādī Şühbe,
Ṭabaḳātü'ş-Şâfi'iyye
(nşr. Abdülalîm Hân), I-IV,
Beyrut 1407/1987.

İbn Kayyim el-Cevziyye, ***İ'lâmü'l-muvaḳḳi'în***
İbn Kayyim el-Cevziyye,
İ'lâmü'l-muvaḳḳi'în 'an rabbi'l-'âlemîn
(nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd),
I-IV, Kahire 1374/1955.

İbn Kemal, ***Tevârîh-i Âl-i Osmân***
Kemalpaşazâde Ahmed,
Tevârîh-i Âl-i Osmân
(nşr. Şerafettin Turan),
I. Defter, Ankara 1970;
II. Defter, Ankara 1983;
VII. Defter, Ankara 1957;
VIII. Defter (nşr. Ahmet Uğur),
Ankara 1997;
X. Defter (nşr. Şefaattin Severcan),
Ankara 1996;
IV. Defter (nşr. K. Imazawa),
Ankara 2000.

İbn Kesîr, ***el-Bidâye***
İsmâil b. Ömer b. Kesîr,
el-Bidâye ve'n-nihâye, I-XIV,
Kahire 1351-58/1932-39 →
Beyrut 1386/1966.

İbn Kesîr, ***Ḳıṣâṣü'l-enbiyâ'***
İsmâil b. Ömer b. Kesîr,
Ḳıṣâṣü'l-enbiyâ', I-II,
Beyrut 1402/1982.

İbn Kudâme, ***el-Muġnî*** (Herrâs)
Muvaffakuddin Abdullah
b. Ahmed b. Kudâme,
el-Muġnî
(M. Halîl Herrâs), I-IX,
Kahire, ts.
(Mektebetü İbn Teymiyye).

İbn Kuteybe, ***el-Ma'ârif*** (Ukkâşe)
Abdullah b. Müslim b. Kuteybe,
el-Ma'ârif (nşr. Servet Ukkâşe),
Kahire 1960, 1969, 1981.

İbn Kuteybe, ***eş-Şi'r ve'ş-şu'arâ'***
Abdullah b. Müslim b. Kuteybe,
eş-Şi'r ve'ş-şu'arâ'
(nşr. Ahmed M. Şâkir), I-II,
Kahire, ts. (Dârü'l-maârif).

İbn Nüceym, ***el-Baḥrü'r-râ'iḳ***
Zeynüddin İbn Nüceym,
el-Baḥrü'r-râ'iḳ şerḥu Kenzi'd-deḳā'iḳ, I-VII;
Tekmiletü'l-Baḥri'r-râ'iḳ, VIII,
Kahire 1311.

İbn Rüste, ***el-A'lâḳu'n-nefise***
Ebû Ali Ahmed b. Amr,
Kitâbü'l-A'lâḳi'n-nefise
(nşr. M. J. de Goeje),
Leiden 1967.

İbn Rüşd, ***Bidâyetü'l-müctehid***
Muhammed b. Ahmed
b. Muhammed b. Rüşd el-Hafîd,
Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muḳteṣid,
I-II, Kahire, ts.
(el-Mektebetü't-ticâriyyetü'l-kübrâ)

İbn Sa'd, ***eṭ-Ṭabaḳāt***
Muhammed b. Sa'd,
eṭ-Ṭabaḳātü'l-kübrâ
(nşr. İhsan Abbas), I-IX,
Beyrut 1388/1968.

İbn Saîd el-Mağribî, ***el-Muġrib***
Ali b. Mûsâ b. Muhammed
b. Saîd el-Mağribî,
el-Muġrib fî ḥule'l-Maġrib
(nşr. Şevki Dayf), I-II,
Kahire 1978-80.

İbn Tağrîberdî, ***el-Menhelü'ṣ-ṣâfî***
Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağrîberdî,
el-Menhelü'ṣ-ṣâfî ve'l-müstevfî ba'de'l-Vâfî
(nşr. Muhammed M. Emîn –
Nebîl Muhammed Abdülazîz), I-XII,
Kahire 1984-2006.

İbn Tağrîberdî, ***en-Nücûmü'z-zâhire***
Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağrîberdî,
en-Nücûmü'z-zâhire fî mülûki Mıṣr ve'l-Ḳâhire, I-XII,
Kahire 1956;
XIII (nşr. Fehîm M. Şeltût),
Kahire 1970; XIV
(nşr. Cemâl Muhriz –
Fehîm M. Şeltût),
Kahire 1972;
XV (nşr. İbrâhim Ali Tarhan),
Kahire 1972; XVI
(nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl –
Fehîm M. Şeltût),
Kahire 1972.

İbn Vâsıl, ***Müferricü'l-kürûb***
Cemâleddin Muhammed
b. Sâlim b. Vâsıl,
Müferricü'l-kürûb fî aḫbâri mülûki Benî Eyyûb,
I-III (nşr. Cemâleddin eş-Şeyyâl),
Kahire 1953-60;
IV-V (Haseneyn Muhammed Rebî'),
Kahire 1972-77.

İbnü'l-Adîm, ***Buġyetü'ṭ-ṭaleb***
Kemâleddin Ömer İbnü'l-Adîm,
Buġyetü'ṭ-ṭaleb fi târîḫi Ḥaleb: Selçuklularla İlgili Haltercümeleri
(nşr. Ali Sevim), Ankara 1976.

İbnü'l-Adîm, ***Buġyetü'ṭ-ṭaleb*** (Zekkâr)
Kemâleddin Ömer İbnü'l-Adîm,
Buġyetü'ṭ-ṭaleb fi târîḫi Ḥaleb
(nşr. Süheyl Zekkâr),
Beyrut, ts. (Dârü'l-fikr), I-XII.

İbnü'l-Adîm, ***Zübdetü'l-ḥaleb***
Kemâleddin Ömer İbnü'l-Adîm,
Zübdetü'l-ḥaleb min târîḫi Ḥaleb
(nşr. Sâmî ed-Dehhân), I-III,
Dımaşk 1951-68.

İbnü'l-Cevzî, ***el-Muntaẓam***
Abdurrahman b. Ali b. Cevzî,
el-Muntaẓam fi târîḫi'l-mülûk ve'l-ümem (nşr. F. Krenkow), V-X,
Haydarâbâd 1357-59/1938-40.

İbnü'l-Cevzî, ***el-Muntaẓam*** (Atâ)
Abdurrahman b. Ali b. Cevzî,
el-Muntaẓam fi târîḫi'l-ümem ve'l-mülûk (nşr. Muhammed –
Mustafa Abdülkādir Atâ), I-XVIII,
Beyrut 1412/1992.

İbnü'l-Cevzî, ***Nüzhetü'l-a'yün***
Abdurrahman b. Ali b. Cevzî,
Nüzhetü'l-a'yüni'n-neẓâ'ir fi 'ilmi'l-uyûbi ve'n-neẓâ'ir
(nşr. M. Abdülkerîm Kâzım er-Râzî),
Beyrut 1404/1984.

İbnü'l-Cezerî, ***Ġāyetü'n-Nihâye***
Ebü'l-Hayr Muhammed el-Cezerî,
Ġāyetü'n-Nihâye fi ṭabaḳāti'l-ḳurrâ'
(nşr. G. Bergstraesser), I-II,
Kahire 1351-53/1932-35;
Beyrut 1402/1982.

İbnü'd-Devâdârî, ***Kenzü'd-dürer***
Seyfeddin Ebû Bekir b. Abdullah,
Kenzü'd-dürer ve câmi'u'l-ġurer,
I (nşr. Bernd Radtke),
Wiesbaden-Kahire 1402/1982;
II (nşr. Edward Badeen),
Wiesbaden-Beyrut 1414/1994;
III (nşr. M. Saîd Cemâleddin),
Wiesbaden-Kahire 1402/1981;
IV (nşr. Gunhild Graf – Erika Glassen),
Wiesbaden-Beyrut 1415/1994;
V (nşr. Dorothea Krawulsky),
Wiesbaden-Beyrut 1413/1992;
VI (nşr. Selâhaddin el-Müneccid),
Kahire 1380/1961;
VII (nşr. Saîd Abdülfettâh Âşûr),
Freiburg-Kahire 1392/1972;
VIII (nşr. Ulrich Haarmann),
Freiburg-Kahire 1391/1971;
IX (nşr. Hans Robert Roemer),
Kahire 1379/1960.

İbnü'l-Esîr, ***en-Nihâye***
Mübârek b. Muhammed b. Esîr,
en-Nihâye fî ġarîbi'l-ḥadîṣ ve'l-eser
(nşr. Mahmûd M. et-Tanâhî –
Tâhir Ahmed ez-Zâvî), I-V,
Kahire 1383-85/1963-65.

İbnü'l-Esîr, ***el-Kâmil***
Ali b. Muhammed b. Esîr,
el-Kâmil fi't-târîḫ
(nşr. C. J. Tornberg), I-XIII,
Leiden 1851-76 →
Beyrut 1399/1979.

İbnü'l-Esîr, ***Üsdü'l-ġābe***
Ali b. Muhammed b. Esîr,
Üsdü'l-ġābe fî ma'rifeti'ṣ-ṣaḥâbe, I-V,
Kahire 1285-87.

İbnü'l-Hatîb, ***el-İḥāṭa***
Lisânüddin İbnü'l-Hatîb,
el-İḥāṭa fî aḫbâri Ġırnāṭa
(nşr. M. Abdullah İnân), I-IV,
Kahire 1393-98/1973-78.

İbnü'l-Hümâm, ***Feṭḥu'l-ḳadîr*** (Bulak)
Kemâleddin Muhammed
b. Abdülvâhid b. Hümâm,
Feṭḥu'l-ḳadîr, I-VI;
Kadızâde Ahmed Şemseddin,
Netâ'icü'l-efkâr fî keşfi'r-rumûz ve'l-esrâr,
VII-VIII, Bulak 1315-18.

İbnü'l-İmâd, ***Şeẕerât***
Abdülhay b. Ahmed İbnü'l-İmâd,
Şeẕerâtü'ẕ-ẕeheb fî aḫbâri men ẕeheb, I-VIII,
Kahire 1350-51 → Beyrut, ts.

İbnü'l-İmâd, ***Şeẕerât*** (Arnaût)
Abdülhay b. Ahmed İbnü'l-İmâd,
Şeẕerâtü'ẕ-ẕeheb
(nşr. Abdülkādir el-Arnaût –
Mahmûd el-Arnaût), I-X,
Dımaşk 1406-14/1986-93.

İbnü'l-Kādî, ***Dürretü'l-ḥıcâl***
Ahmed b. Muhammed el-Kādî,
Dürretü'l-ḥıcâl fi esmâ'i'r-ricâl: Ẕeylü Vefeyâti'l-a'yân
(nşr. Muhammed el-Ahmedî
Ebü'n-Nûr), I-III,
Kahire 1390-94/1970-74.

İbnü'l-Kalânisî, ***Târîḫu Dımaşk*** (Amedroz)
Hamza b. Esed ed-Dımaşkî,
Ẕeylü Târîḫi Dımaşk
(nşr. H. F. Amedroz),
Beyrut 1908.

İbnü'l-Kalânisî, ***Târîḫu Dımaşk*** (Zekkâr)
Hamza b. Esed ed-Dımaşkî,
Târîḫu Dımaşk (nşr. Süheyl Zekkâr),
Dımaşk 1403/1983.

İbnü'l-Kıftî, ***İnbâhü'r-ruvât***
Ali b. Yûsuf el-Kıftî,
İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuḥât
(nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim),
I-IV, Kahire 1369-93/1950-73,
1406/1986.

İbnü'l-Murtazâ, ***Ṭabaḳātü'l-Mu'tezile***
Ahmed b. Yahyâ b. Murtazâ,
Kitâbü Ṭabaḳâti'l-Mu'tezile
(nşr. S. D. Wilzer),
Wiesbaden 1380/1961.

İbnü'n-Nedîm, ***el-Fihrist*** (Flügel)
İbnü'n-Nedîm,
el-Fihrist fî aḫbâri'l-'ulemâ'i'l-muṣannifîn mine'l-ḳudemâ' ve'l-muḥdeṯîn ve esmâ'i kütübihim
(nşr. G. Flügel),
Leipzig 1872.

İbnü'n-Nedîm, ***el-Fihrist*** (Teceddüd)
İbnü'n-Nedîm,
el-Fihrist
fî aḫbâri'l-'ulemâ'i'l-muṣannifîn mine'l-ḳudemâ' ve'l-muḥdeṯîn ve esmâ'i kütübihim
(nşr. Rızâ-Teceddüd),
Tahran, ts.

İbnü't-Tıktakā, ***el-Faḫrî***
Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ,
el-Faḫrî fi'l-âdâbi's-sulṭâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye,
Beyrut, ts.
(Dâru Sâdır).

İbnülemîn, ***Hoş Sadâ***
İbnülemin Mahmud Kemal İnal,
Hoş Sadâ, İstanbul 1958.

İbnülemîn, ***Son Asır Türk Şairleri***
İbnülemin Mahmud Kemal İnal,
Son Asır Türk Şairleri, I-XII,
İstanbul 1930-42.

İbnülemîn, ***Son Hattatlar***
İbnülemin Mahmud Kemal İnal,
Son Hattatlar,
İstanbul 1955.

İbnülemîn, ***Son Sadrıazamlar***
İbnülemin Mahmud Kemal İnal,
Osmanlı Devrinde Son Sadrıazamlar, I-XII (I-IV),
İstanbul 1940-53.

İDİM
İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,
İstanbul 1940 –

İskender Bey Münşî, ***Târîḫ***
İskender Bey Münşî,
Târîḫ-i 'Âlem'ârâ-yı 'Abbâsî
(nşr. İrec Efşâr), I-III,
Tahran 1313-14 hş.,
1333-35 hş., 1350 hş.

İsmet, ***Tekmiletü'ş-Şeḳâik***
Fındıklılı İsmet Efendi,
Tekmiletü'ş-Şeḳâik fi hakkı ehli'l-hakâik
(nşr. Abdülkadir Özcan), V,
İstanbul 1989.

İsnevî, ***Ṭabaḳātü'ş-Şâfi'iyye***
Abdürrahîm b. Hasan el-İsnevî,
Ṭabaḳâtü'ş-Şâfi'iyye
(nşr. Abdullah Muhammed
el-Cübûrî), I-II,
Bağdad 1391/1970;
Riyad 1401/1981.

İst.A
İstanbul Ansiklopedisi, I-XI,
İstanbul 1958-74.

İstahrî, ***Mesâlik*** (de Goeje)
İbrâhim b. Muhammed el-İstahrî,
Mesâlikü'l-memâlik
(nşr. M. J. de Goeje),
Leiden 1827, 1967.

İTED
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi,
İstanbul 1953 –

İżâḥu'l-meknûn
Bağdatlı İsmâil Paşa,
İżâḥu'l-meknûn fi'ẕ-ẕeyl'alâ Keşfi'ẕ-ẓunûn 'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn
(nşr. Kilisli Muallim Rifat –
Şerefeddin Yaltkaya), I-II,
İstanbul 1945-47.

JA
Journal Asiatique,
Paris 1822 –

JAL
Journal of Arabic Literature,
Leiden 1970 –

JAOS
Journal of the American Oriental Society,
New Haven,
Connecticut 1843 –

JE
The Jewish Encyclopedia,
New York 1902.

JESHO
Journal of the Economic and Social History of the Orient,
Leiden 1957 –

JIMMA
Journal Institute of Muslim Minority Affairs,
London 1979 –

JNES
Journal of Near Eastern Studies,
Chicago 1942 –

JPHS
Journal of the Pakistan Historical Society,
Karachi 1953 –

JRAS
Journal of the Royal Asiatic Society,
London 1833 –

JRCAS
Journal of the Royal Central Asian Society, sy. 19-55,
London 1932-69.

JSS
Journal of Semitic Studies,
Manchester 1956 –

JTS
Journal of Turkish Studies / Türklük Bilgisi Araştırmaları, Harvard 1977 –

Kādî Abdülcebbâr, ***el-Muġnî***
Kādî Abdülcebbâr b. Ahmed, *el-Muġnî fî ebvâbi't-tevḥîd ve'l-ʿadl* (nşr. Tâhâ Hüseyin – İbrâhim Medkûr v.dğr.), I-XX, Kahire, ts. (eş-Şeriketü'l-Mısriyye); Kahire 1380-85/1960-65.

Kādî Abdülcebbâr, ***Şerḥu'l-Uṣûli'l-ḫamse***
Kādî Abdülcebbâr b. Ahmed, *Şerḥu'l-uṣûli'l-ḫamse* (nşr. Abdülkerîm Osman), Kahire 1384/1965.

Kādırî, ***Neşrü'l-meşânî***
Muhammed b. Tayyib el-Kādirî, *Neşrü'l-meşânî li-ehli'l-ḳarni'l-ḥādî ʿaşer ve'ş-şânî* (nşr. Muhammed Haccî – Ahmed Tevfîk), I-IV, Rabat 1397-1407/1977-86.

Kalkaşendî, ***Me'âṣirü'l-inâfe***
Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Me'âṣirü'l-inâfe fî me'âlimi'l-ḫilâfe* (nşr. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc), I-III, Küveyt 1964 → Beyrut 1980.

Kalkaşendî, ***Ṣubḥu'l-aʿşâ***
Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Ṣubḥu'l-aʿşâ fî ṣınâʿati'l-inşâ'*, I-XV, Kahire 1910-20.

Kalkaşendî, ***Ṣubḥu'l-aʿşâ*** (Şemseddin)
Ahmed b. Ali el-Kalkaşendî, *Ṣubḥu'l-aʿşâ fî ṣınâʿati'l-inşâ'*, I-IV, VII, X-XIV (nşr. M. Hüseyin Şemseddin); V (nşr. Nebîl Hâlid Hatîb); VI, VIII-IX (nşr. Yûsuf Ali Tavîl), Beyrut 1407/1987.

KAM
Kubbealtı Akademi Mecmuası, İstanbul 1972 –

Kāmus Tercümesi
Ebü't-Tâhir el-Fîrûzâbâdî, *el-Okyânusü'l-basît fî tercemeti'l-Kāmûsi'l-muhît* (trc. Âsım Efendi), I-IV, İstanbul 1304-1305.

Kāmûs-ı Türkî
Şemseddin Sâmi, *Kāmûs-i Türkî*, İstanbul 1317.

Kāmûsü'l-aʿlâm
Şemseddin Sâmi, *Kāmûsü'l-aʿlâm*, I-VI, İstanbul 1306-16/1888-99.

Karatay, ***Arapça Yazmalar***
Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Arapça Yazmalar Kataloğu*, I-IV, İstanbul 1962-69.

Karatay, ***Türkçe Yazmalar***
Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Türkçe Yazmalar Kataloğu*, I-II, İstanbul 1961.

Kâsânî, ***Bedâ'iʿ***
Ebû Bekir b. Mes'ûd el-Kâsânî, *Bedâ'iʿu'ṣ-ṣanâ'iʿ fî tertîbi'ş-şerâ'iʿ*, I-VII, Kahire 1327-28.

Kâtib Çelebi, ***Cihannümâ***
Kâtib Çelebi, *Cihannümâ*, İstanbul 1145.

Kâtib Çelebi, ***Tuḥfetü'l-kibâr***
Kâtib Çelebi, *Tuḥfetü'l-kibâr fî esfâri'l-bihâr*, İstanbul 1141, 1329.

KCs.A
Koröst Csoma-Archivum, Budapest 1921-41.

Kehhâle, ***Muʿcemü'l-mü'ellifîn***
Ömer Rızâ Kehhâle, *Muʿcemü'l-mü'ellifîn: Terâcimü muṣannifi'l-kütübi'l-ʿArabiyye*, I-XV, Dımaşk 1376-81/1957-61 → Beyrut, ts. (Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî)

Kelâbâzî, ***Taarruf*** (Uludağ)
Muhammed b. İbrâhim el-Kelâbâzî, *Kitâbü't-Taarruf: Doğuş Devrinde Tasavvuf* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1979.

Keşfü'ẓ-ẓunûn
Kâtib Çelebi, *Keşfü'ẓ-ẓunûn ʿan esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn* (nşr. Kilisli Muallim Rifat – Şerefeddin Yaltkaya), I-II, İstanbul 1360-62/1941-43.

Kınalızâde, ***Tezkire***
Kınalızâde Hasan Çelebi, *Tezkiretü'ş-şuarâ* (nşr. İbrahim Kutluk), I-II, Ankara 1978-81.

Kindî, ***el-Vülât ve'l-ḳuḍât*** (Guest)
Ebû Ömer Muhammed b. Yûsuf el-Kindî, *Kitâbü Vülâti ve Kitâbü'l-Ḳuḍât* (nşr. Rhuvon Guest), Leiden-London 1912, 1964.

Kıp, ***TSM Saz Eserleri***
Tanık Kıp, *TRT Türk Sanat Musikisi Saz Eserleri Repertuvarı*, Ankara 1981.

Koçi Bey, ***Risâle*** (Danışman)
Koçi Bey Risalesi (haz. Zuhuri Danışman), Ankara 1985.

Konyalı, ***Üsküdar Tarihi***
İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleriyle Üsküdar Tarihi*, I-II, İstanbul 1976-77.

Kummî, ***Gülistân-ı Hüner***
Kādî Ahmed Münşî-i Kummî, *Gülistân-ı Hüner* (nşr. Ahmed Süheylî Hânsârî), Tahran 1352hş.

Kureşî, ***el-Cevâhirü'l-muḍıyye***
Abdülkādir b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-muḍıyye fî ṭabaḳâti'l-Ḥanefiyye* (nşr. Abdülfettâh M. el-Hulv), I-III, Kahire 1393-99/1973-79; I-V, Kahire 1413/1993.

Kuşeyrî, ***Risâle*** (Uludağ)
Abdülkerîm b. Hevâzin el-Kuşeyrî, *Kuşeyrî Risâlesi: Tasavvuf İlmine Dair* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1981.

Kûtübî, ***Fevâtü'l-Vefeyât***
Muhammed b. Şâkir el-Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât ve'ẕ-ẕeyli ʿaleyhâ* (nşr. İhsan Abbas), I-V, Beyrut 1973-74.

Lâmlî, ***Nefehât Tercümesi***
Abdurrahman b. Ahmed el-Câmî, *Nefehâtü'l-üns* (trc. Lâmî Çelebi), İstanbul 1289 → İstanbul 1980.

Levend, ***Gazavatnâmeler***
Agâh Sırrı Levend, *Gazavât-nâmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavât-nâmesi*, Ankara 1956.

Lingua Franca
H. R. Kahane – A. Tietze, *The Lingua Franca in the Levant. Turkish Nautical Terms of Italian and Greek Origin*, Urbana 1958.

Lisânü'l-ʿArab

Lutfî, ***Târih***
Ahmed Lutfî, *Târih*, I-VIII, İstanbul 1290-1328; IX-XV (nşr. Münir Aktepe), Ankara 1984-92.

Mahfûz, ***Terâcimü'l-mü'ellifîn***
Muhammed Mahfûz, *Terâcimü'l-mü'ellifîne't-Tûnisiyyin*, I-V, Beyrut 1402-1406/1982-86.

Mahlûf, ***Şeceretü'n-nûr***
Abduh Muhammed b. Muhammed Mahlûf, *Şeceretü'n-nûri'ẕ-ẕekiyye fî ṭabaḳâti'l-Mâlikiyye*, I-II, Kahire 1349 → Beyrut, ts. (Dârü'l-kitâbi'l-Arabî)

Makdisî, ***Aḥsenü't-teḳâsîm***
Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Aḥsenü't-teḳâsîm fî maʿrifeti'l-eḳâlîm* (nşr. M. J. de Goeje), Leiden 1877.

Makdisî, ***el-Bedʾ ve't-târîḫ***
Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *Kitâbü'l-Bedʾ ve't-târîḫ* (nşr. Cl. Huart), I-VI, Paris 1899-1919 → Bağdad, ts. (Mektebetü'l-Müsennâ)

Makkarî, ***Nefḥu'ṭ-ṭîb***
Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, *Nefḥu'ṭ-ṭîb min ġusni'l-Endelûsi'r-raṭîb* (nşr. İhsan Abbas), I-VIII, Beyrut 1388/1968.

Makrîzî, ***el-Ḫıṭaṭ***
Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *Kitâbü'l-Mevâʿiz ve'l-iʿtibâr bi-ẕikri'l-ḫıṭaṭ ve'l-âṯâr*, I-II, Bulak 1270 → Beyrut, ts. (Dâru Sâdır)

Makrîzî, ***es-Sülûk***
Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *Kitâbü 's-Sülûk li-maʿrifeti düveli'l-mülûk* (nşr. M. Mustafa Ziyâde – Saîd Abdülfettâh Âşûr), I-XII, Kahire 1957-73.

Makrîzî, ***es-Sülûk*** (Ziyâde)
Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *Kitâbü 's-Sülûk li-maʿrifeti düveli'l-mülûk* (nşr. M. Mustafa Ziyâde), I-II, Kahire 1939-58.

Marsıglı, ***Osmanlı İmparatorluğunun Askeri Vaziyeti***
Graf Marsigli, *Osmanlı İmparatorluğunun Zuhur ve Terakkisinden İnhitatı Zamanına Kadar Askeri Vaziyeti* (trc. M. Nazmi), İstanbul 1934.

Ma'sûm Alî Şah, ***Ṭarâ'iḳ***
Ma'sûm Alî Şah, *Ṭarâ'iḳu'l-ḥaḳâ'iḳ* (nşr. M. Cafer Mahcûb), I-III, Tahran 1339-45 hş. (1966).

ME
Mecelletü'l-Ezher, Kahire 1355/1936, VII – (I-VI. ciltler *Nûru'l-İslâm* adıyla yayımlanmıştır. Kahire 1349-54/1930-35).

Mebde-i Kānûn-ı Yeniçeri
Mebde-i Kānûn-ı Yeniçeri Ocağı Tarihi (nşr. Y. A. Petrosyan), Moskova 1987.

Mecelle-i Umûr-ı Belediyye
Osman Nuri [Ergin], *Mecelle-i Umûr-ı Belediyye*, I-V, İstanbul 1330-38.

MEJ
The Middle East Journal, Washington 1947 –

Meḳâyîsü'l-luġa
Ebü'l-Hüseyin Ahmed b. Fâris b. Zekeriyyâ, *Muʿcemü meḳâyîsi'l-luġa* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), I-VI, Kahire 1389-92/1969-72.

MES
Middle Eastern Studies, London 1964 –

MESA Bulletin
Middle East Studies Association Bulletin, New York 1967 –

Mes'ûdî, ***Mürûcü'ẕ-ẕeheb*** (Abdülhamîd)
Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *Mürûcü'ẕ-ẕeheb ve meʿâdinü'l-cevher* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), I-IV, Kahire 1367/1948 → Beyrut 1384-85/1964-65.

Mes'ûdî, ***et-Tenbîh***
Ali b. Hüseyin el-Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf* (nşr. M. J. De Goeje), Leiden 1894.

M. F. Abdülbâkî, ***el-Muʿcem***
M. Fuâd Abdülbâkî, *el-Muʿcemü'l-müfehres li-elfâẓi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm*, Kahire 1950.

MIDEO
Mélanges de l'Institut Dominicain d'Etudes Orientales du Caire, Le Caire 1954 –

Mir'ât-ı Hakîkat (Miroğlu)
Mahmud Celâleddin Paşa, *Mir'ât-ı Hakîkat: Târihî Hakikatların Aynası* (s. nşr. İsmet Miroğlu), I-III, İstanbul 1983.

Mîrhând, ***Ravżatü'ṣ-ṣafâ'***
Mîrhând Muhammed, *Raużatü'ṣ-ṣafâ' fî sîreti'l-enbiyâ' ve'l-mülûk ve'l-ḫulefâ'* (nşr. Abbas Perviz), I-VII, Tahran 1338 hş./1959.

Mîzzî, ***Tehẕîbü'l-Kemâl***
Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, *Tehẕîbü'l-Kemâl fî esmâ'i'r-ricâl* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), I-XXXV, Beyrut 1403-13/1982-92.

ML
Meydan Larousse Büyük Lügat ve Ansiklopedi, I-XII, İstanbul 1969-73.

MM
Musiki Mecmuası, İstanbul 1948 –

MMİADm.
Mecelletü Mecmaʿi'l-ʿilmiyyi'l-ʿArabî bi-Dımaşḳ, Dımaşk 1921-68.

MMİr.
Mecelletü Mecmaʿi'l-ʿilmiyyi'l-ʿIrâḳî, Bağdad 1950 –

MMLA
Mecelletü Mecmaʿi'l-luġati'l-ʿArabiyye, Kahire 1935 –

MMLADm.
Mecelletü Mecmaʿi'l-luġati'l-ʿArabiyye bi-Dımaşḳ, Dımaşk 1969 –

MMLAÜr.
Mecelletü Mecmaʿi'l-luġati'l-ʿArabiyye el-Ürdünî, Amman 1978.

MMMA (Kahire)
Mecelletü Maʿhedi'l-maḫṭûṭâti'l-ʿArabiyye, Kahire 1375/1955 –

MMMA (Küveyt)
Mecelletü Maʿhedi'l-maḫṭûṭâti'l-ʿArabiyye, Küveyt 1376/1956 –

MO
Le Monde Oriental, sy. 1-35, Uppsala 1906-47.

MSOS
Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprache an der Friedrich-Wilhelms Universität zu Berlin, Berlin 1898 –

MT
Materialia Turcica, Bochum 1975 –

MTM
Milli Tetebbülar Mecmuası, I-V, İstanbul 1915.

MTUA
Mecelletü Târîḫi'l-ʿulûmi'l-ʿArabiyye, Halep 1977 –.

Muhibbî, ***Ḫulâṣatü'l-eşer***
M. Emîn el-Muhibbî, *Ḫulâṣatü'l-eşer fî (terâcimi) aʿyâni'l-ḳarni'l-ḥādî ʿaşer* (nşr. Mustafa Vehbî), I-IV, Kahire 1284 → Beyrut, ts. (Dâru Sâdır).

Muhyî-l Gülşenî, ***Menâḳıb***
Muhyiddîn-i Gülşenî, *Menâḳıb-ı İbrâhim-i Gülşenî* (nşr. Tahsin Yazıcı), Ankara 1982.

Murâdî, ***Silkü'd-dürer***
M. Halîl el-Murâdî, *Silkü'd-dürer fî aʿyâni'l-ḳarni'ṣ-ṣânî ʿaşer*, I-IV, Bulak 1301 → Bağdad, ts. (Mektebetü'l-Müsennâ).

Mustafavî, ***et-Taḥḳîḳ***
Hasan el-Mustafavî, *et-Taḥḳîḳ fî kelimâti'l-Ḳur'âni'l-Kerîm*, I-XIV, Tahran 1360-71 hş./1981-92.

MÜİFD
Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, İstanbul 1983 –

Münzirî, ***et-Tekmile***
Abdülazîm b. Abdülkavî el-Münzirî, *et-Tekmile li-vefeyâti'n-naḳale* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), I-IV, Beyrut 1401/1981.

Müsned
Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I-VI, Kahire 1313.

Müstakimzâde, *Tuhfe*
Süleyman Sâdeddin Müstakimzâde,
Tuhfe-i Hattâtîn
(nşr. İbnülemin Mahmud Kemal),
İstanbul 1928.

Müstevfî,
Nüzhetü'l-ḳulûb (Strange)
Hamdullah el-Müstevfî,
Nüzhetü'l-ḳulûb
(nşr. G. le Strange),
Leiden 1915 →
Tahran 1362.

Müstevfî,
Târîḫ-i Güzîde (Nevâî)
Hamdullah el-Müstevfî,
Târîḫ-i Güzîde
(nşr. Abdülhüseyin Nevâî),
Tahran 1336-39 hş.

MÜTAD
Marmara Üniversitesi
Fen-Edebiyat Fakültesi
Türklük Araştırmaları Dergisi,
İstanbul 1984 –

Müttakī el-Hindî,
Kenzü'l-ʿummâl
Alâeddin Ali el-Müttaki el-Hindî,
Kenzü'l-ʿummâl
fî süneni'l-aḳvâl ve'l-efʿâl
(nşr. Bekrî Hayyânî –
Safvet es-Sekkâ), I-XVI,
Beyrut 1399/1979, 1405/1985.

Mv.AU
Mevsûʿatü aʿlâmi'l-ʿulemâʾ
ve'l-üdebâʾi'l-ʿArab ve'l-müslimîn,
I-XV, Beyrut 1424-28/2004-2007.

Mv.F
el-Mevsûʿatü'l-fıḳhiyye,
Küveyt 1404/1983 –

Mv.Fİ
Mevsûʿatü'l-fıḳhi'l-İslâmî
(Mevsûʿatü Cemâl ʿAbdinnâṣır),
I–, Kahire 1386.

Mv.Fs.
el-Mevsûʿatü'l-Filisṭîniyye,
I-IV, Dımaşk 1984.

Mv.M
el-Mevsûʿatü'l-Maġribiyye
li'l-aʿlâmi'l-beşeriyye
ve'l-ḥaḍâriyye, I-II,
Rabat 1976-81.

MW
The Moslem World,
Hartford-Connecticut 1911 –

NAA
Narodi Azii i Afriki,
Moskva 1961 –

Naîmâ, *Târîḫ*
Mustafa Naîmâ,
Târîḫ, I-VI,
İstanbul 1280 (çerçeveli), 1281-83.

NBD
J. D. Douglas,
The New Bible Dictionary,
Leicester 1976.

Nefîsî,
Târîḫ-i Naẓm u Neşr
Saîd-i Nefîsî,
Târîḫ-i Naẓm u Nesr
der İrân ve der Zebân-ı Fârsî, I-II,
Tahran 1343 hş.

Neşrî,
Cihannümâ (Unat)
Neşrî Mehmed,
Kitâb-ı Cihan-Nümâ: Neşrî Tarihi
(nşr. F. Reşit Unat –
Mehmet Altay Köymen), I-II,
Ankara 1949-57.

Nevevî, *el-Mecmûʿ*
Yahyâ b. Şeref en-Nevevî,
el-Mecmûʿ: Şerḥu'l-Mühezzeb,
I-IX; *Tekmiletü's-Sübkî*, X-XI;
Tekmiletü Necîb el-Muṭîʿî,
XII-XX, Beyrut, ts.
(Dârü'l-fikr)

Nevevî, *Tehẕîb*
Yahyâ b. Şeref en-Nevevî,
Tehẕîbü'l-esmâʾ ve'l-luġât
(nşr. F. Wüstenfeld), I/1-2, II/1-2,
Göttingen 1242 → Beyrut, ts.
(Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye)

Nizâmülmülk,
Siyâsetnâme (Bayburtlugil)
Hasan b. Ali b. İshak et-Tûsî,
Siyasetnâme: Siyerü'l-mülûk
(trc. Nurettin Bayburtlugil),
İstanbul 1981.

Nüveyhiz,
Muʿcemü'l-müfessirîn
Âdil Nüveyhiz, *Muʿcemü'l-müfessirîn*
min ṣadri'l-İslâm
ḥatte'l-ʿaṣri'l-ḥâżır, I-II,
Beyrut 1403/1983.

Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*
Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî,
Nihâyetü'l-ereb
fî fünûni'l-edeb, I-XVIII,
Kahire, ts. [1923]
(Vizâretü's-sekafe ve'l-irşâd),
XIX-XXXI – (nşr. M. Ebü'l-Fazl –
Ali M. el-Bicâvî –
Hüseyin Nassâr v.dğr.),
Kahire 1395-1412/1975-92 –.

Ny.K
Nyelvtudomanyi Közlemények,
Budapest 1862 –

OM
Oriente Moderno, Roma 1921 –

Oriens
Oriens: Millettlerarası Şark
Tetkikleri Cemiyeti Mecmuası,
Leiden 1948 –

Oruç b. Âdil,
Tevârîḫ-i Âl-i Osmân
Oruç b. Âdil,
Tevârîḫ-i Âl-i Osmân,
(nşr. Fr. Babinger),
Hannover 1925.

Osmanlı Müellifleri
Bursalı Mehmed Tâhir,
Osmanlı Müellifleri, I-III,
İstanbul 1333-42 →
Heppenheim-Bergstrasse 1971.

OsmAr.
Osmanlı Araştırmaları:
The Journal of Ottoman Studies,
İstanbul 1980 –

Ömer Ferruh,
Târîḫu'l-edeb
Ömer Ferruh,
Târîḫu'l-edebi'l-ʿArabî, I-VI,
Beyrut 1981-84.

Özalp,
Türk Mûsikîsi Tarihi
Mehmet Nazmi Özalp,
Türk Mûsikîsi Tarihi, I-II,
İstanbul 2000.

Özege, *Katalog*
M. Seyfeddin Özege,
Eski Harflerle Basılmış
Türkçe Eserler Kataloğu, I-V,
İstanbul 1971-80.

Pakalın
Mehmet Zeki Pakalın,
Osmanlı Tarih Deyimleri
ve Terimleri Sözlüğü, I-III,
İstanbul 1946-56.

Peçuylu İbrâhîm, *Târîḫ*
Târîḫ-i Peçevî,
I-II, İstanbul 1281-83 →
İstanbul 1980.

Ph.TF
Philologiae Turcicae Fundamenta,
I-II, Wiesbaden 1959-70.

POF
Prilozi za Orijentalnu Filologiju,
Sarajevo 1950 –

Prz.Or.
Przeglad Orientalistyczny,
Warszawa 1948 –

RAfr.
Revue Africaine,
Alger / Paris 1856 –

Râġıb el-İsfahânî,
el-Müfredât
Hüseyin b. Muhammed
b. Râġıb el-İsfahânî,
el-Müfredât fî ġaribi'l-Ḳurʾân
(nşr. M. Seyyid Kîlânî),
Kahire 1381/1961.

Râşid, *Târîḫ*
Râşid Mehmed Efendi,
Târîḫ, I-V, İstanbul 1282.

Râvendî, *Râḥatü'ṣ-ṣudûr*
Muhammed b. Ali er-Râvendî,
Râḥatü'ṣ-ṣudûr ve âyetü's-sürûr
(trc. Muhammed İkbâl),
London 1921.

Râvendî,
Râhatü's-sudûr (Ateş)
Muhammed b. Ali er-Râvendî,
Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr
(trc. Ahmet Ateş), I-II,
Ankara 1957-60.

REB
Revue des Etudes Byzantines,
Paris 1943 –

REI
Revue des Études Islamiques,
Paris 1927 –

Rieu, *Catalogue*
P. Charles Rieu,
Catalogue of the
Turkish Manuscripts
in the British Museum,
London 1888.

RMM
Revue du monde musulman,
sy. 1-66, Paris 1906-26.

RO
Rocznik Orientalistyczny,
Krakow / Warszawa 1914 –

RSO
Rivista degli Studi Orientali,
Roma 1907 –

RT
Revue Tunisienne,
I–, Tunis 1894 –.

SA
Celâl Esat Arseven,
Sanat Ansiklopedisi, I-V,
İstanbul 1943-52.

Safâ, *Edebiyyât*
Zebîhullah Safâ,
Târîḫ-i Edebiyyât der İrân, I-V,
Tahran 1332-64 hş.

Safedî, *el-Vâfî*
Selâhaddin Halîl b. Aybeg es-Safedî,
Kitâbü'l-Vâfî bi'l-vefeyât
(nşr. H. Ritter v.dğr.), I–,
Wiesbaden 1381/1962.

Sâkıb Dede, *Sefîne,*
Mustafa Sakıb Dede,
Sefîne-i Nefîse-i Mevleviyân, I-III,
Kahire 1283.

Sâlihiyye,
el-Muʿcemü'ş-şâmil
M. İsâ Sâlihiyye,
el-Muʿcemü'ş-şâmil
li't-türâsi'l-ʿArabiyyi'l-maṭbûʿ,
I-V, Kahire 1992-95.

Sarton, *Introduction*
G. Sarton,
Introduction
to the History of Science,
I-III, London 1962;
New York 1975.

SBFD
Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,
Ankara.

Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*
Ebû Mansur es-Seâlibî,
Yetîmetü'd-dehr
fî meḥâsini ehli'l-ʿaṣr
(nşr. Müfîd M. Kumeyha), I-V,
Beyrut 1403/1983.

Sefînetü'r-rüesâ
Ahmed Resmî,
Sefînetü'r-rüesâ,
İstanbul 1269.

Sehâvî, *eḍ-Ḍav'ü'l-lâmiʿ*
Muhammed b. Abdurrahman
es-Sehâvî,
eḍ-Ḍav'ü'l-lâmiʿ
li-ehli'l-ḳarni't-tâsiʿ, I-XII,
Kahire 1353-55 →
Beyrut, ts.

Sehâvî,
el-İʿlân bi't-tevbîḫ
Muhammed b. Abdurrahman
es-Sehâvî,
el-İʿlân bi't-tevbîḫ
li-men ẕemme't-târîḫ
(nşr. Fr. Rosenthal),
Beyrut, ts.
(Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye).

Selânikî, *Târîh* (İpşirli)
Selânikî Mustafa Efendi,
Târîh
(nşr. Mehmet İpşirli), I-II,
İstanbul 1989.

Selâvî, *el-İstiḳṣâ*
Şehâbeddin Ahmed es-Selâvî,
Kitâbü'l-İstiḳṣâ
li-aḫbâri'd-düveli'l-maġribi'l-aḳṣâ
(nşr. Caʿfer en-Nâsırî –
Muhammed en-Nâsırî), I-IX,
Dârülbeyzâ 1954-56.

Sem'ânî, *el-Ensâb*
Abdülkerîm b. Muhammed
es-Sem'ânî,
el-Ensâb, I-VI
(nşr. Abdurrahman
b. Yahyâ el-Muallimî),
Haydarâbâd 1382-86/1962-66;
VII-VIII (nşr. Muhammed Avvâme),
Dımaşk 1396/1976;
IX (nşr. Muhammed Avvâme –
Riyâz Murâd),
Dımaşk 1962;
X (nşr. Abdülfettâh M. el-Hulv),
Dımaşk 1962;
XI-XIII (nşr. Şerefeddin Ahmed),
Haydarâbâd 1400-1402/1980-82.

Sem'ânî,
el-Ensâb (Bârûdî)
Abdülkerîm b. Muhammed
es-Sem'ânî,
el-Ensâb
(nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî),
I-V, Beyrut 1408/1988.

Serahsî, *el-Mebsûṭ*
Şemsüleimme es-Serahsî,
el-Mebsûṭ,
I-XXX, Kahire 1324-31.

Serkîs, *Muʿcem*
Yûsuf İlyân Serkîs,
Muʿcemü'l-maṭbûʿâti'l-
ʿArabiyye ve'l-muʿarrebe, I-II,
Kahire 1928-30.

Sezgin, *GAS*
Fuat Sezgin,
Geschichte des arabischen
Schrifttums,
I-XV, Leiden 1967-2010.

Sezgin, *GAS* (Ar.)
Fuat Sezgin,
Târîḫu't-türâsi'l-ʿArabî
(trc. Mahmûd Fehmî Hicâzî v.dğr.),
I-VIII, Riyad 1402-1408/1982-88.

Sıbt İbnü'l-Cevzî,
Mirʾâtü'z-zamân
Sıbt İbnü'l-Cevzî,
Mirʾâtü'z-zamân fî târîḫi'l-aʿyân,
Haydarâbâd 1371/1951.

SIr.
Studia Iranica, I–,
Paris 1972 –.

Sicill-i Osmânî
Mehmed Süreyyâ,
Sicill-i Osmânî,
I-IV, İstanbul 1308-16 →
Heppenheim-Bergstrasse 1971.

Sıllâhdar,
Nusretnâme
Silâhdar Fındıklı Mehmed Ağa,
Nusretnâme
(haz. İsmet Parmaksızoğlu), I-III,
İstanbul 1966-69.

Sıllâhdar, *Târîh*
Silâhdar Fındıklı Mehmed Ağa,
Târîh
(nşr. Ahmed Refik), I-II,
İstanbul 1928.

SOF
Süd-Ost Forschungen,
München 1936 –

Solakzâde, *Târîh*
Solakzâde Mehmed Hemdemî,
Târîh,
İstanbul 1297.

Spuler,
İran Moğolları
B. Spuler,
İran Moğolları: Siyâset, İdare
ve Kültür-İlhanlılar Devri
1220-1350
(trc. Cemal Köprülü),
Ankara 1957.

SR
Sebilürreşâd,
İstanbul 1911-25, 1948-65.

ST
Sovetskaya Tyurkologiya,
Bakü 1970 –

St.A
Studia Albanica,
Tiran 1964 –

St.B
Studia Balcanica,
Sofia 1970 –

Steingass, *Dictionary*
F. Steingass,
Persian English Dictionary,
London 1892.

St.I
Studia Islamica, Paris 1953 –

Storey,
Persian Literature
C. A. Storey,
Persian Literature:
A Bio-Bibliographical Survey,
I-II, London 1927, 1970;
III (1984-90), IV (1939);
V (nşr. Fr. de Blois),
London 1992-94.

STY
İstanbul Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi
Sanat Tarihi Yıllığı,
İstanbul 1964 –

Subhî, *Târîh*
Subhî Mehmed,
Târîh,
İstanbul 1198.

Suter, *Die Mathematiker*
H. Suter,
Die Mathematiker und
Astronomen der
Araber und Ihre Werke,
Leipzig 1900;
New York 1972.

Suyolcuzâde,
Devhatü'l-küttâb
Suyolcuzâde Mehmed Necîb,
Devhatü'l-küttâb
(nşr. Kilisli Muallim Rıfat),
İstanbul 1942.

Sübkî, *Ṭabaḳāt*
Tâceddin Abdülvehhâb b. Ali es-Sübkî, *Ṭabaḳātü'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, I-VI, Kahire 1323-24 → Beyrut, ts. (Dârü'l-ma'rife).

Sübkî, *Ṭabaḳāt* (Tanâhî)
Tâceddin Abdülvehhâb b. Ali es-Sübkî, *Ṭabaḳātü'ş-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ* (nşr. Mahmûd M. et-Tanâhî – Abdülfettâh M. el-Hulv), I-X, Kahire 1383-96/1964-76.

Sülemî, *Ṭabaḳāt*
Muhammed b. Hüseyin es-Sülemî, *Ṭabaḳātü'ṣ-ṣûfiyye* (nşr. Nûreddin Şerîbe), Kahire 1372/1953, 1389/1969.

Süyûtî, *Buġyetü'l-vu'ât*
Celâleddin es-Süyûtî, *Buġyetü'l-vu'ât fî ṭabaḳâti'l-luġaviyyîn ve'n-nuḥât* (nşr. M. Ebü'l-Fazl), I-II, Kahire 1384/1964.

Süyûtî, *Ḥüsnü'l-muḥâḍara*
Celâleddin es-Süyûtî, *Ḥüsnü'l-muḥâḍara fî (aḫbâri) Mışr ve'l-Ḳâhire* (nşr. M. Ebü'l-Fazl), I-II, Kahire 1387/1967.

Süyûtî, *Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ* (Lecne)
Celâleddin es-Süyûtî, *Ṭabaḳātü'l-ḥuffâẓ* (nşr. Lecne mine'l-ulemâ'), Beyrut 1403/1983.

SV
Sovetskoe Vostokovedenie, Moskva-Leningrad 1940 –

Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ*
Muhammed b. Yûsuf eş-Şâmî, *Sübülü'l-hüdâ ve'r-reşâd fî sîreti ḫayri'l-'ibâd*, I-XII (nşr. Mustafa Abdülvâhid v.dğr.), Kahire 1395-1418/1975-97.

Şânîzâde, *Târih*
Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi, *Târih*, I-IV, İstanbul 1291.

Şehristânî, *el-Milel* (Kîlânî)
Muhammed b. Abdülkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-niḥal* (nşr. M. Seyyid Kîlânî), I-II, Kahire 1381/1961.

Şem'dânîzâde, *Müri't-tevârih* (Aktepe)
Şem'dânîzâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi: Müri'ü't-tevârih (nşr. Münir Aktepe), I-III, İstanbul 1976-81.

Şerefeddîn, *Ẓafernâme* (Urumbayev)
Şerefeddin Ali Yezdî, *Ẓafernâme* (nşr. A. Urumbayev), Taşkent 1972.

Şeşen, *Fihrisü maḫṭûṭâti'ṭ-ṭıbbi'l-İslâmî*
Ramazan Şeşen v.dğr., *Fihrisü maḫṭûṭâti'ṭ-ṭıbbi'l-İslâmî fî mektebâti Türkiyâ: Türkiye Kütüphaneleri İslâmî Tıp Yazmaları (Arapça, Türkçe ve Farsça Kataloğu)* (ed. Ekmeleddin İhsanoğlu), İstanbul 1984.

Şevkânî, *el-Bedrü'ṭ-ṭâli'*
Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *el-Bedrü'ṭ-ṭâli'*, I-II, Kahire 1348 → Beyrut, ts. (Dârü'l-ma'rife).

Şevkî Dayf, *Târîḫu'l-edeb*
Şevki Dayf, *Târîḫu'l-edebi'l-'Arabî*, I-IX, Kahire, ts. (Dârü'l-maârif).

Şeyhî, *Vekâyiu'l-fuzalâ*
Şeyhî Mehmed Efendi, *Vekâyiu'l-fuzalâ* (nşr. Abdülkadir Özcan), III-IV, İstanbul 1989.

Şîrâzî, *el-Müheẕẕeb*
Ebû İshak İbrâhim eş-Şîrâzî, *el-Müheẕẕeb fî fıḳhi'l-İmâm eş-Şâfi'î*, I-II, Kahire 1379/1959.

Şîrâzî, *Ṭabaḳātü'l-fuḳahâ'*
Ebû İshak İbrâhim eş-Şîrâzî, *Ṭabaḳātü'l-fuḳahâ'* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1401/1981.

Şırbînî, *Muġni'l-muḥtâc*
Şemseddin Muhammed b. Ahmed eş-Şirbînî, *Muġni'l-muḥtâc ilâ ma'rifeti me'ânî elfâẓi'l-Minhâc*, I-IV, Kahire 1377/1958 → Dımaşk, ts. (Dârü'l-fikr).

ŞM
Şarkiyat Mecmuası, Ankara-İstanbul 1956–.

Şükûn, *Farsça-Türkçe Lûgat*
Ziya Şükûn, *Farsça-Türkçe Lûgat: Gencîne-i Güftâr: Ferheng-i Ziyâ*, I-II, İstanbul 1944-46, I-III, İstanbul 1984.

TA
Türk Ansiklopedisi, I-XXXIII, Ankara 1943-86.

Taberî, *Câmi'u'l-beyân*
Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Ḳur'ân*, I-XXX, Kahire 1321 → Beyrut 1405/1984.

Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (Şâkir)
Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân 'an te'vîli âyi'l-Ḳur'ân* (nşr. Mahmûd M. Şâkir – Ahmed M. Şâkir), I-XVI, Kahire 1955,1969.

Taberî, *Târîḫ* (de Goeje)
Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîḫu'r-rusûl ve'l-mülûk* (nşr. M. J. de Goeje), I-XV, Leiden 1879-1901, 1964-65.

Taberî, *Târîḫ* (Ebü'l-Fazl)
Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîḫu'r-rusûl ve'l-mülûk* (nşr. Muhammed Ebü'l-Fazl), I-XI, Kahire 1960-70 → Beyrut, ts. (Dâru Süveydân).

Tâcü'l-'arûs

TAD
Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi, Ankara 1963 –

et-Ta'rîfât
Seyyid Şerîf el-Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, İstanbul 1327; Beyrut 1403/1983.

Taşköprîzâde, *eş-Şeḳâ'iḳ*
Taşköprizâde İsâmüddin Ahmed Efendi, *eş-Şeḳâ'iḳu'n-nu'mâniye fî 'ulemâ'i'd-devleti'l-'Oṯmâniye* (nşr. Ahmed Subhi Furat), İstanbul 1405/1985.

TCTA
Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi (haz. İletişim Yayınları), I-VI, İstanbul 1985.

TCYK
İstanbul Kütüphaneleri Tarih-Coğrafya Yazmaları Katalogları I: Türkçe Tarih Yazmaları, 1. fas., sy. 1-10, İstanbul 1943-51.

TD
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, İstanbul 1949 –

TDA
Türk Dünyası Araştırmaları, İstanbul 1979 –

TDAY Belleten
Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten, Ankara 1953 –

TDEA
Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, İstanbul 1976 –

TDED
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, İstanbul 1946 –

TDEK²
Türk Dünyası El Kitabı, I-IV, Ankara 1992-98.

TDl.
Türk Dili, Ankara 1951 –

Tecrîd Tercemesi
Ahmed ez-Zebîdî, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, I-III (trc. Ahmed Naim); IV-XII (trc. Kâmil Miras), Ankara 1970.

TED
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, İstanbul 1970 –

Tehânevî, *Keşşâf*
Muhammed A'lâ b. Ali et-Tehânevî, *Keşşâfü ıṣṭılâḥâti'l-fünûn*, I-II, Kalküta 1862 → İstanbul 1404/1984.

Tehânevî, *Keşşâf* (Dahrûc)
Muhammed A'lâ b. Ali et-Tehânevî, *Mevsû'atü Keşşâfî ıṣṭılâḥâti'l-fünûn* (nşr. Ali Dahrûc – Abdullah Hâlidî), I-II, Beyrut 1996.

Tehẕîbü'l-luġa
Ebû Mansûr el-Ezherî, *Tehẕîbü'l-luġa* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn – M. Ali en-Neccâr), I-XV, Kahire 1384-87/1964-67.

Teşrîfât-ı Kadîme
Esad Efendi, *Teşrîfât-ı Kadîme*, İstanbul, ts. → İstanbul 1979.

TEt.D
Türk Etnografya Dergisi, Ankara 1956 –

TFA
Türk Folklor Araştırmaları, I-XIX, İstanbul 1949-80.

THİTM
Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası, İstanbul 1931-39.

TİD
Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih İncelemeleri Dergisi, İzmir 1983 –

TK
Türk Kültürü, Ankara 1962 –

TK, *TD*
Tapu-Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, *Tahrir Defterleri*, Ankara.

TKA
Türk Kültürü Araştırmaları, Ankara 1964 –

TM
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türkiyat Mecmuası, İstanbul 1925 –

TMD
Türk Musikisi Dergisi, İstanbul 1947-54.

TOEM
Târih-i Osmânî Encümeni Mecmuası, İstanbul 1910-23.

Tomar-Halvetiyye
M. Sâdık Vicdânî, *Tomar-ı Turuk-ı Aliyye'den Halvetiyye Silsilenâmesi*, İstanbul 1338-41.

Tomar-Kâdiriyye
M. Sâdık Vicdânî, *Tomar-ı Turuk-ı Aliyye'den Kâdiriyye Silsilenâmesi*, İstanbul 1338-40.

TSAB
Turkish Studies Association Bulletin, Bloomington, Indiana.

TSM Sözlü Eserler
TRT Türk Sanat Muziği Sözlü Eserler Repertuarı (Alfabetik), Ankara 1995.

TT
Tarih ve Toplum, İstanbul 1984 –

TTEM
Türk Tarih Encümeni Mecmuası, İstanbul 1924-32.

TTK Belgeler
Türk Tarih Kurumu Belgeler, Ankara 1964 –

TTK Belleten
Türk Tarih Kurumu Belleten, Ankara 1937 –

TTK Bildiriler
Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, Ankara.

TTOK Belleteni
Turing (Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu) Belleteni, İstanbul 1930 –

TUBA
Türklük Bilgisi Araştırmaları / Journal of Turkish Studies, Harvard 1977 –

Türkiye Maarif Tarihi
Osman [Nuri] Ergin, *Türkiye Maarif Tarihi*, I-V, İstanbul 1939-43.

TV
Tarih Vesikaları, İstanbul 1941-61.

TY
Türk Yurdu, İstanbul 1911 –

UAJ
Ural-Altaische Jahrbücher, Berlin-Wiesbaden 1952 –

UDMİ
Urdû Dâ'ire-i Ma'ârif-i İslâmiyye, I-XXIII, Lahor 1964-89.

UJE
The Universal Jewish Encyclopedia, New York 1948.

Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri*, Ankara 1937, 1969, 1984.

Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1965.

Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*, I-II, Ankara 1943.

Uzunçarşılı, *Medhal*
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1941.

Uzunçarşılı, *Merkez-Bahriye*
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Ankara 1948.

Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I-IV, Ankara 1947-59.

Uzunçarşılı, *Saray Teşkilâtı*
İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı*, Ankara 1945.

Vâkıdî, *el-Meġâzî*
Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî, *Kitâbü'l-Meġâzî* (nşr. M. Jones), I-III, London 1965-66 → Beyrut 1404/1984.

Vâsıf, *Târih*
Ahmed Vâsıf Efendi, *Târih*, I-II, İstanbul 1219.

Vâsıf, *Târih* (İlgürel)
Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-âsâr ve hakâiku'l-ahbâr* (nşr. Mücteba İlgürel), İstanbul 1978.

VD
Vakıflar Dergisi, İstanbul/Ankara 1938 –

Wensinck, *el-Muʿcem*
A. J. Wensinck v.dğr.,
el-Muʿcemü'l-müfehres li-elfâẓi'l-ḥadîṯi'n-nebevî, I-VII,
Leiden 1936-69, VIII: *fehâris*
(haz. W. Raven – J. J. Witkam),
Leiden 1988.

WI
Die Welt des Islams,
Berlin-Leiden 1913 –

WZKM
Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes,
Wien 1887 –

Yâfiî, *Miršâtü'l-cenân*
Abdullah b. Es'ad el-Yâfiî,
Miršâtü'l-cenân ve ʿibretü'l-yaḳẓân fî maʿrifeti mâ yuʿteberu min ḥavâdiṯi'z-zamân, I-IV,
Haydarâbâd 1334-39 →
Beyrut 1390/1970.

Ya'kūbî, *Kitâbü'l-Büldân*
Ahmed b. İshak b. Ca'fer,
Kitâbü'l-Büldân
(nşr. M. J. de Goeje),
Leiden 1892.

Ya'kūbî, *Târîḫ*
Ahmed b. İshak b. Ca'fer,
Târîḫu'l-Yaʿḳūbî
(nşr. M. Th. Houtsma),
I-II, Leiden 1883 →
Beyrut, ts. (Dâru Sâdır).

Yâkūt, *Muʿcemü'l-büldân*
Yâkūt b. Abdullah el-Hamevî,
Muʿcemü'l-büldân, I-V,
Beyrut 1957.

Yâkūt, *Muʿcemü'l-büldân* (Cündî)
Yâkūt b. Abdullah el-Hamevî,
Muʿcemü'l-büldân
(nşr. Ferîd Abdülazîz el-Cündî), I-VII,
Beyrut 1410/1990.

Yâkūt, *Muʿcemü'l-üdebâ'*
Yâkūt b. Abdullah el-Hamevî,
Muʿcemü'l-üdebâ': İrşâdü'l-erîb
(nşr. Ahmed Ferîd Rifâî), I-XX
Kahire 1355-57/1936-38 →
Beyrut, ts.
(Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî).

Yüksel, *Osmanlı Miʿmârîsi V*
İ. Aydın Yüksel, *Osmanlı Miʿmârîsinde II. Bâyezîd-Yavuz Selim Devri (886-926/1481-1520)*, İstanbul 1983.

ZA
Zeitschrift für Assyriologie,
sy. 1-44, Berlin 1886-1938.

Zâkir Şükrü, *Mecmûa-i Tekâyâ* (Akbatu)
Zâkir Şükrî Efendi, *Mecmua-i Tekâyâ*
(nşr. Şinasi Akbatu,
İslâm Medeniyeti Mecmuası,
IV/3-4; V/1-2 içinde), İstanbul 1980-81.

Zâkir Şükrü, *Mecmûa-i Tekâyâ* (Tayşi)
Zâkir Şükrî Efendi, *Die Istanbuler Derwisch-Konvente und Ihre Scheiche: Mecmua-i Tekâyâ*
(nşr. M. Serhan Tayşi – K. Kreiser),
Freiburg 1980.

Zambaur, *Manuel*
E. de Zambaur,
Manuel de généologie et de chronologie pour l'Histoire de l'Islam,
Hannover 1927.

ZDMG
Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft,
Leipzig/Wiesbaden 1847 –

Zehebî, *Aʿlâmü'n-nübelâ'*
Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî,
Siyeru aʿlâmi'n-nübelâ'
(nşr. Şuayb el-Arnaût v.dğr.), I-XXIII,
Beyrut 1401-1405/1981-85.

Zehebî, *Târîḫu'l-İslâm: – ...*
Muhammed b. Ahmed ez-Zehebî,
Târîḫu'l-İslâm: es-Sîretü'n-nebeviyye; a.e.: el-Meġâzî; a.e.: ʿAhdü'l-Ḫulefâ'i'r-râşidîn; a.e.: sene...
(nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî – Beşşâr Avvâd Maʿrûf v.dğr.),
Beyrut 1407/1987 –

Zinkeisen, *Geschichte*
J. W. Zinkeisen,
Geschichte des Osmanischen Reiches in Europa, I-VII,
Hamburg 1840-63.

Zirikli, *el-Aʿlâm*
Hayreddin ez-Zirikli, *el-Aʿlâm: Ḳâmûsü terâcim*, I-X,
Kahire 1373-78/1954-59.

Zirikli, *el-Aʿlâm* (Fethullah)
Hayreddin ez-Zirikli,
el-Aʿlâm: Ḳâmûsü terâcim
(nşr. Züheyr Fethullah), I-VIII,
Beyrut 1984.

TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ

ḍ	ض	ġ	غ	ḥ	ح	ḫ	خ	ḳ	ق	ñ	ك	ş	ث	ṣ	ص
ṭ	ط	ẕ	ذ	ż	ض	ẓ	ظ	ʿ	ع	'	ء	ˆ	İnceltme uzatma işareti	–	Kalın seslerde uzatma işareti

A

٤١

ABAZALAR

Batı Kafkasya'da Karadeniz kıyısında yaşayan yerli halklardan biri.

Kuzeyde Kuban, güneyde İngur ırmağına ve Kafkas dağlarının ana silsilesinden Karadeniz sahiline kadar uzanan coğrafyada yaşayan Abazalar'dan (Abhazlar) eski çağ kaynaklarında Abaskoi (Arrien) veya Abassgi (Plinus) diye bahsedilir. Abazalar ise kendilerini Apsua adıyla tanımlar. Abazalar'ın yaşadığı bölgelerde Antikçağ'dan itibaren Kolhid Krallığı ile Romalı ve Bizanslılar hâkim olmuştur. Procopius'a göre daha önce ağaca tapan Abazalar, Bizans idaresi altında Hıristiyanlığı kabul ettiler.

643'te müslüman Araplar'ın Gürcistan üzerinden Abazalar'ın yaşadığı kesime girmeleri sonucu bölgede ilk İslâmî hayat tarzı ortaya çıkmaya başladı. Abazalar'ın Tiflis Valisi İshak b. İbrâhim zamanında (833-852) Araplar'a haraç verdikleri belirtilirse de bu husus tam olarak açıklığa kavuşmuş değildir. Daha sonra Hazarlar'ın yardımıyla Bizans hâkimiyetinden kurtulan Abazalar bağımsızlıklarını kazandı. Hazar kağanının kızlarından biriyle evlenen Abhaz Prensi II. Levan (Leon / Leo Ançabadze) Mepe kralı unvanını aldı. Krallığın en parlak devirlerini 850-950 yılları arasında geçiren Abazalar bu dönemde İmeret ve Kartli memleketleri üzerinde de hâkimiyet tesis ettiler. Batı Gürcistan'da kurulan Abhazya Krallığı'nın ilk başşehri Anakopia, ardından Kutais oldu. VIII. yüzyılın sonu ile IX. yüzyılın başlarında Abaza kralları Kartvelya'da yaşamaya başladı. Bu sebeple Gürcü dili edebî dil olarak Abhaz ülkesinde yayıldı. Aynı yüzyılda Araplar'ın 840, 842 ve 843'teki yenilgileri Kafkasya'daki İslâm hâkimiyetini giderek azalttı.

X. yüzyıl başlarında Abaza Kralı Tevdos (Teodos) Araplar'a karşı saldırıya geçti. Ardından Abaza Kralı Konstantin ölünce (921) Abhazya'da karışıklıklar çıktı. Ançabadzeli sülâlesinden son kral II. Tevdos 985'te erkek evlât bırakmadan ölünce kız kardeşi Guran-Dukht ile evli, anne tarafından da Ançabadzeli olan Artvin-Ardahan Bagratlıları'ndan Gürcistan / Kartli Kralı III. Bagrat, Abaza tahtını istilâ etti, Tiflis'ten Soçi'ye kadar olan yerleri ele geçirdiği gibi Abhazlar kralı unvanını da aldı. Abaza Krallığı 1008 veya 1010'da oluşan yapıya göre XI. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar Gürcü Krallığı'na tâbi oldu, böylece Abhazya'da da Bagratid (Bagratlı) hânedanlığı dönemi başladı.

XIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Kafkasya'ya hâkim olan Moğollar, Abaza bölgesine kadar ulaşamamakla birlikte bu kesimdeki sosyal ve siyasal yapıyı hayli değiştirdiler. Böylece Abhazya üç idarî birime ayrıldı: İngur ve Kodor nehri arasındaki bölgeye Bedya Eristavlığı, Kodor ve Gumista arasındaki bölgeye Sohum Eristavlığı, Anakopya ve Taupse'ye ise Apsua (Abhaz) Eristavlığı denildi. Bu üç eristavlığın başında da Abazalar bulunmakla beraber hükümdarlığın merkezi Kutais idi (Beygua, s. 42). 1124'te Ani'den esir götürülen Şeddâdîler (II. Şavur) sülâlesinden Şirvaşidze hânedanı yaklaşık 1325'te Bagratlılar'dan Abaza ülkesini mâlikâne olarak aldı. Timur, 1395'te yendiği Altın Orda Hanı Toktamış'a bağlı yerleri yağmalatırken büyük ihtimalle Gürcü Kralı Georgi'nin Abaza kralının yanında saklanması üzerine Elburz dağını aşarak Abaza ülkesine de girdi.

Kafkasya'nın doğu kıyılarının, Abhazya, Mingrelya ve Gürya'nın Osmanlı Devleti'ne tâbi olması hususunda kesin bir tarih vermek zordur. Bunun 855 (1451) veya 1453'te gerçekleştiği kabul edilir (Kırzıoğlu, s. 3-4). Ardından Osmanlı Devleti bölgedeki nüfuz alanını genişletmek için Abaza ve Batı Gürcistan beylerini destekleyip Doğu Gürcistan (Tiflis) Krallığı'na karşı 1462'de Çikhori zaferini kazanmalarını sağladı (Allen, s. 133-134). Osmanlılar'ın 986'daki (1578) İran seferi esnasında Sohum eyaletini kurmaları ve başına Çerkez Haydar Paşa'yı tayin etmeleriyle (Kırzıoğlu, s. 19) Abazalar üzerinde Osmanlı hâkimiyeti tesis edilmiş oldu (*a.g.e.*, s. 21). Osmanlı idaresi altında nisbeten rahat yaşayan Abazalar, 1725 ve 1728 yıllarında Sohum'daki Osmanlı yöneticilerinin baskılarına karşı isyan edip Sohum Kalesi'ni ele geçirmeye çalış'tılarsa da başarılı olamadılar.

Osmanlı hâkimiyeti bu bölgede İslâmiyet'in yayılmasında ve giderek Hıristiyanlığın yerini almasında etkili oldu. Şirvaşidze hânedanı İslâmiyet'i ancak XVIII. yüzyılın son yarısında kabul etti, aynı zamanda da Türk hâkimiyetini tanıdı. Abazalar'ın, 1768-1774 arasındaki Osmanlı-Rus savaşı esnasında Kafkasya'da stratejik bir yer edinmeye çalışan Ruslar tarafından silâhlandırılmasını müteakiben 1770'te Abaza Beyi Levan, Rus himayesini talep ettiyse de Ruslar'ın bütün Abhazya'yı topraklarına katmak istemeleri yüzünden bu gerçekleşmedi (Aydın, s. 48). Bununla birlikte Osmanlı Devleti'ne karşı faaliyetlerini devam ettiren Abazalar 1771'de Sohum Kalesi'ni ele geçirmelerine rağmen daha sonra kaleyi geri verdiler. 1780'li yıllarda Abaza beyi olan Keleş Ahmed Bey, Abazalar'ın idare merkezini Lıhnı'dan (Soğuksu) Sohum'a taşıdı ve burayı takviye etti (Beygua, s. 54-58). Ardından bölgede varlığını açıkça hissettiren Ruslar'a yaklaştı, onlarla anlaşma çareleri aradı. Ancak 14 Mayıs 1808'de Osmanlı sarayında yetişen oğlu Arslan Bey tarafından öldürüldü. Faş Kalesi de Osmanlılar'ın eline geçti. Keleş Ahmed Bey'in ikinci oğlu Sefer Bey ise Rus tâbiiyetine girdi ve Hıristiyanlığı kabul ederek Georgi (Gerg) adını aldı. Onun 1808 yılında Abhazya'nın Rusya'ya bağlanması talebini Ruslar o sırada Osmanlılar'la mütareke yapmış olmalarından dolayı kabul etmedi. Bununla beraber savaşın ikinci safhasının başlamasından bir süre sonra Çar I. Aleksandr, 17 Şubat 1810'da yayımladığı bildiriyle Abhazya'nın Rusya'ya bağlandığını duyurdu. 11 Temmuz 1810'da Rus birlikleri Sohum Kalesi'ni işgal etti. Sefer Bey de Rusya'ya tâbi Abaza kralı tayin edildi. 12 Mayıs 1812'de imzalanan Bükreş Antlaşması'ndaki hükme rağmen Sohum'u boşaltmayan Ruslar, 7 Ekim 1826'da Yunan isyanı esnasında imzalanan Akkirman Antlaşması'nın ilgili maddesiyle buradaki idarelerini resmîleştirdiler.

7 Şubat 1821'de ölen Sefer Bey'in yerini albay rütbesiyle oğlu Dimitri (Ömer Bey) aldı. Onun 1823'te zehirlenerek öldürülmesinden sonra Abhazya, Sefer Bey'in diğer oğlu Mikail'e (Hamit Bey) verildi. 1829 Edirne Antlaşması'nın ardından Kafkasya'nın Karadeniz kıyısındaki Faş'tan Anapa'ya kadar olan bütün yerleri Ruslar'a terkedilince diğer Kafkas halkı gibi Abazalar da bu antlaşmayı tanımadı. Osmanlı Devleti'nin bölgeden çekilmesinden sonra Abhazya içinde ilk Rus garnizonu 1837'de Tsebelda'da kuruldu. Ruslar 1840'ta Samurzakan'a girdiler ve 1846'da Abhazya'nın başşehri Sohum'u ticaret merkezi ilân ettiler (*a.g.e.*, s. 83).

Kırım savaşı esnasında (1853-1856) Osmanlı birlikleri 1854'te Abhazya'ya asker çıkardı ve Abhaz Krallığı 1856'nın ilk yarısına kadar Osmanlı yönetiminde kaldı. 10 Temmuz 1856'da Ruslar, General Prens Hamit Bey kumandasındaki birliklerle Sohum'u tekrar işgal ettiler. Çatışmalar 1864 yılına kadar sürdü. 24 Haziran 1864'te, Ruslar Abhazya Kralı Hamit Bey'in yetkilerini kaldırdı ve Abhazya doğrudan Rus idaresine girdi. Ruslar bölgeye Sohum Askerî Birliği adını verdiler. Krallıktan indirilen Hamit Bey'in Osmanlı Devleti'ne gitme isteği kabul edilmedi, kendisi önce Rostov'a, ardından Varonej'e gönderildi ve 16 Nisan 1866'da burada öldü (*a.g.e.*, s. 80-81).

Bütün bu siyasî ve askerî gelişmeler sırasında özellikle müslüman Abazalar, Ruslar tarafından ülkelerini terke zorlanınca büyük bölümü Osmanlı topraklarına gitti. 1862-1865 yıllarında Anapa ile Gagra arasında yaşayan hemen bütün Abazalar sürgün edildi. Bölgede yaşayanların sayısı 130.000'den az değildi. Aynı şekilde 1866'da tekrar bağımsızlık için ayaklanan Abazalar'dan 1867'de Dal ve Tsebelda bölgesinden ayrılanların sayısının 15.000'den fazla, Dranda ve Pitsunda'dan ayrılanların sayısının 5000 civarında olduğu bilinir. Göç etmek istemeyenler Hıristiyanlığı seçerek yurtlarında kalabildiler (*a.g.e.*, s. 88). Ancak Abazalar'ın direnişi yine de sürdü.

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında başında Hasan Bey'in bulunduğu, Osmanlı Devleti'nce de desteklenen Abaza birliği 5 Mayıs 1877'de Sohum'a çıkartma yaptı ve burayı ele geçirdi. Ardından İstanbul'dan asker yollanarak bunlar takviye edildi. Sohum'un ele geçirilmesi diğer Çerkez ve Abaza toprakları için de ümit ışığı doğurdu. Ancak Rumeli cephesinde Rus saldırılarının artması sonucu buradaki Osmanlı tümeni geri çağrılıp Rumeli'ye sevkedilince 1877 Ağustosunda Ruslar Sohum'u tekrar aldılar. Bu savaş Abazalar için âdeta ölüm kalım savaşı oldu ve Ruslar 45-50.000 kadar Abaza'yı zorla sürgün etti.

1883'te Ruslar, Abhazya'yı Kutais'teki Guberniya'ya bağladılar. 1903'te Sohum Askerî Dairesi, Kutais'ten ayrılarak Kafkasya temsilciliğine nakledildi, 1904'te de Karadeniz valiliği denilen kısma dahil edildi. 1917 Şubatında Rus Çarlığı'nın yıkılışı üzerine Abhaz Cumhuriyeti ile Gürcü Halk Sovyeti 9 Şubat 1918'de iki bağımsız eşit ülke konumu kazandı. Bu antlaşma neticesinde Gürcistan ile olan sınır meseleleri de çözüldü. Buna göre yeni sınır doğuda İngur nehri, kuzeybatıda Mzımta olarak kabul edildi. 26 Mayıs'ta Gürcistan Demokratik Cumhuriyeti kurulduktan sonra bir tümen Gürcü ordusu Abhazya'ya girdi ve neticede Abhazya Gürcistan'ın bir vilâyeti haline getirildi. Bu durum 1921 yılına kadar sürdü. 4 Mart 1921'de Abhazya'da (Sohum) Kızılordu'nun yardımıyla Sovyet hâkimiyeti oluşturuldu. 31 Mart'ta Rusya birliğine bağlı Abhaz Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ilân edildi. Abhazya 16 Aralık 1921'de Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'yle Birlik Antlaşması yaptı, 1922'de Transkafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti içinde yer aldı (*Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, I, 26). 1931'de Stalin'in emriyle Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti statüsünü kaybetti ve Gürcistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlı Abhazya Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti statüsüne düşürüldü. Yine de Abhazya, Sovyet anayasasına göre devlet statüsündeydi. Devleti simgeleyen bir sembolü, parlamentosu ve milletvekilleri vardı.

Sovyetler Birliği'nin dağılma sürecinde Abazalar, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği içinde kalmayı tercih etti. Gürcistan ise 9 Nisan 1991'de yaptığı referandumda bağımsız Gürcistan Cumhuriyeti'nin yeniden eski statüsüne döndürüldüğünü bildirdi. Abhazya'nın Sovyetler'den ayrılma hakkı vardı, ancak Sovyetler Birliği 1991'de dağılınca bu durum ortadan kalktı. 23 Temmuz 1992'de Abhazya Yüksek Sovyeti, Abhazya'nın bağımsızlığını ilân etti. Bunu takiben Gürcü birlikleri 14 Ağustos 1992'de Sohum'a girdi ve ülkenin büyük bölümünü kontrol altına alıp parlamentoyu feshetti. Bunun üzerine Rusya denetimi altında kurulan Kafkas Halkları Konfederasyonu'na bağlı Rus Oset, Kazak ve Abazalar, Gürcüler'e karşı savaşa başladılar, neticede 27 Temmuz 1993'te taraflar arasında ateşkes antlaşması imzalandı. 30 Eylül'de Gürcü kuvvetleri ve Abhazyalı Gürcü nüfusun ülkeyi terketmek zorunda kalmasıyla savaş sonuçlandı. Bu savaşta 7000'i aşkın insan öldü. 200.000'den fazla Abhazyalı Gürcü, Abhazya'yı terketmek zorunda kaldı. Gürcistan'ın 2006'da Abhazya sınırlarına dahil olan Kodor vadisini ele geçirmeye yönelik askerî harekâtı başarılı oldu. Ancak 8-13 Ağustos 2008 tarihleri arasında Gürcistan ile Güney Osetya arasında meydana gelen beş günlük savaştan yararlanan Abazalar bu vadiyi tekrar ele geçirdi. Bu arada Birleşmiş Milletler gözetiminde iki ülkeyi birleştirmeye yönelik müzakereler on yıldan fazla süren bir çaba neticesinde başarısızlığa uğradı. Ağustos 2008'de Rusya, aynı yılın eylül ayında ise Nikaragua ve Venezuela devletleri Abhazya'nın bağımsızlığını tanıdı. Abhazya bugün Rusya korumasında ve üç devletin bağımsızlığını tanıdığı bir devlet konumundadır.

Abhazya'nın eski dönemlerine ait kesin nüfus verileri yoktur. 1780'li yıllarda Kafkasya'yı gezen J. Reineggs, Abazalar'ın 7000 aileden oluştuğunu belirtir (*Allgemeine*, II, 8), bu da yaklaşık 35.000 kişi eder. 1810 tarihli bir başka kayıtta Abhazya'da 50.000 ve Çerkez, Kabarda ve Besleney arasında kalan Küçük Abhazya'da ise 2000 aile bulunduğu belirtilir (Bronevskim, I, 58). Bu ise yaklaşık 250-260.000 kişi demektir. Fakat bu rakamların doğruluğu tartışmalıdır. 1830-1840'lı yıllarda nüfusunun 90.000, bütün Abazalar'ın nüfusunun da 128.800 olduğu kaydedilir. 1866 isyanından sonra Abazalar'ın nüfusu 79.000'den 65.000'e düşmüştür. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından Abhazya'dan göçler sebebiyle bu kesimde tahminî olarak 20.000 Abaza kalmıştır (*EI²* [İng.], I, 101). Osmanlı Devleti topraklarına göç eden Abazalar'la ilgili de açık istatistikî veriler henüz mevcut değildir. 1917 nüfus sayımına göre Abhazya'da 92.448 Abaza, 20.966 Gürcü, 14.339 Ermeni ve diğer milletler dahil olmak üzere 136.021 kişi yaşamaktaydı (Terim, s. 43-44). 1939 yılındaki nüfus sayımında ise Çerkezya'dakiler dahil bütün Abaza nüfusu 59.000'dir (*EI²* [İng.], I, 101). 1970 sayımına göre, Abhazya'da 77.700 Abaza, 199.500 Gürcü, 92.800 Rus, 74.800 Ermeni ve diğer milletlerden insanlar yaşamaktaydı (*EIr.*, I, 223). 1989'da yapılan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin son nüfus sayımına göre Abhazya Özerk Cumhuriyeti'nin nüfusu 525.000'dir. Bunun 239.000'i Gürcüler'den, 110.000'i Ruslar'dan, 80.000'i Ermeniler'den ve 100.000'i Abazalar'dan oluşmaktadır. Gürcistan ile yapılan sava-

şın (1993) ardından burada yaşayan Gürcü halkının 200.000'den fazlası mülteci durumuna düşmüş, bunlardan ancak 70.000'i geri dönebilmiştir. Ruslar'ın büyük kısmı da savaş sırası ve sonrasında Abhazya'yı terketmiştir. 2005'teki verilere göre Abaza nüfusu 132.000, 2011 yılında ise ülkedeki toplam nüfus 240.705'tir. Günümüzde bu nüfusun 250.000'i aştığı ve Abazalar'ın nüfusunun da 150.000'e yaklaştığı kabul edilir. Burada sıralanan nüfus verilerine ülkesinden ayrılıp başka ülkelerde (Türkiye, Suriye, Ürdün, Mısır vd.) yaşayan ve artık yaşadıkları ülkeleri kendi öz yurtları kabul eden Abazalar dahil değildir.

Abazalar'ın dili Kafkas dillerinin özel bir ailesi olarak görülebilir ve Adige (Çerkez) dilinin yakın akrabasıdır. 1862'de Rus Generali O. Ulsar, Kiril alfabesiyle bir Abaza grameri yayımlamıştır. Ardından Hıristiyanlığı burada yayabilmek amacıyla Abaza alfabesi hazırlanmış ve 1865'te bastırılmıştır. Abhazya'da 1928'de Latin esaslı Abaza alfabesi, 1938'de Kiril asıllı Rus alfabesi kabul edilmiştir. İlk Abaza edibi Dmitry I. Gulia'dır. Ticarî yönden ise Abhazya, Antik dönemden beri dikkat çeken yerlerden biri olmuştur. O dönemde Abhazya'dan İran, Şam ve Mısır'a buğday, şarap, bal mumu ve özellikle ağaç ihraç ediliyordu. Buna karşılık silâh, ev eşyası, giysiler vb. alınmaktaydı, XI-XIII. yüzyıllarda arpa, buğday, darı yanında kenevir ve şarap önemli ihraç maddelerini oluşturuyordu. XIII-XV. yüzyıllar arasında Abhazya sahilleri Ceneviz kolonileri haline gelmiş, Cenevizliler, Abhazya'ya Santa Sofya adını vermiştir. Bu dönemde sağlamlığından dolayı dokuma tezgâhlarının vazgeçilmezi olan şimşir ağacı Avrupa'ya satılmaya başlanmış ve ticarette önemli rol oynamıştır. Diğer bir ticarî meta ise köledir. Osmanlı döneminde köle menşeli birçok Abaza asıllı devlet adamının çeşitli kademelerde görev yaptığı bilinmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (Dağlı), II/1, s. 128, 130-131; J. Reineggs, *Allgemeine historisch-topographische Beschreibung des Kaukasus* (ed. F. E. Schröder), Hildesheim-St. Petersburg 1797, II, 6, 8, 10-13; S. Bronevskim, *İzvestiya o Kavkaze*, Moskva 1823, I, 58, 318, 321, 331-333, 336-339; K. F. Neumann, *Russland und Tscherkessen*, Stuttgart 1840, s. 8, 18; M. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, St. Petersburg 1851, s. 173, 175; *Mir'ât-ı Hakîkat* (Miroğlu), s. 375-378, 381; J. Marquart, *Osteuropäische und Ostasiatische Streifzüge*, Leipzig 1903, s. 176-177, 184-185; W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People*, London 1932, s. 79-84, 85-94, 133-134; P. Minas Bıjışkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819* (trc. H. D. Andreasyan), İstanbul 1969, s. 80-81; Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlıların Kafkas-Elleri'ni Fethi: 1451-1590*, Ankara 1976, s. 1-4, 6, 10-11, 19, 21; Şerafettin Terim, *Kafkas Tarihinde Abhazlar ve Çerkeslik Meſhumu*, İstanbul 1976, s. 17, 19, 20-30, 43-44 vd.; Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, Ankara 1997, s. 81-93; Valeri Beygua, *Abhazya Tarihi* (trc. Papapha Mahinur Tuna), İstanbul 1999, s. 9, 15, 26-28, 33, 37-38, 42, 54-58, 80-81, 83, 88; Muharrem Yıldız, *Dünden Bugüne Kafkasya*, İstanbul 2006, s. 40-41; Ufuk Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, İstanbul 2007, s. 34-35, 125; Mustafa Aydın, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar*, İstanbul 2008, s. 48; Oktay F. Tanrısever, "Gürcistan'daki 2 Kasım 2003 Parlamento Seçimleri ve Gürcistan'ın İstikrarı Açısından Önemi", *2023*, sy. 31, Ankara 2003, s. 22; Sefa Sekin – Rahşan Tekin, "Güney Kafkasya ve Gürcistan", *Kafkasya*, I/2, İstanbul 2006, s. 34; Hasan Kanbolat, "Abhazya ve Güney Osetya Sorunu Çatışmaya Yönelebilir mi", *Nart*, sy. 59-60, Ankara 2008, s. 7-8; W. Barthold – [V. Minorsky], "Abkẖāz", *EI²* (İng.), I, 100-102; "Abhaziya Muhtar Sovet Sosialist Respublikası", *Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, Bakü 1976, I, 25-26; Dzh. Giunashvili, "Abk̲āz", *Elr.*, I, 222-224.

MUSTAFA AYDIN

ABBAS b. İBRÂHİM

(bk. SİMLÂLÎ).

ABBAS SAL
(عبّاس صلّ)

Abdullāh b. Abbâs
b. Mayoro Sall b. Gumba b. Galây
b. Majara b. Muhtâr
(1909-1990)

Senegalli eğitmen, şair ve yazar.

Louga'nın kuzeyindeki Sakal'ın Nguick köyünde doğdu. Sahâbî Abdullah b. Abbas'a nisbetle onun adını almakla birlikte kısaca Abbas Sal (Sall) olarak bilinir. Aslen Futa Toro'da yönetici bir aileye mensuptur. Hayatını ve eserlerini inceleyen kızının torunu Şeyh Ticân Gāy ailenin soyunu Ukbe b. Nâfi'e kadar götürür (*Şeyḫ ʿAbbâs Şal*, s. 9). Babası Mayoro, köyünde tahsil gördüğü gibi bölgenin ruhanî lideri Hacı Ahmed Vid'in hem müridi hem damadı oldu. Abbas Sal eğitimine Kur'an okumayı öğrenmekle başladı, öncelikle babasının, onun ölümünden (1923) sonra da Şeyh Ali Dia'nın yanında hıfzını tamamladı. Ardından Senegal'in kuzey bölgesindeki Nyambur'a gitti. Orada amcası Serigne Ömer'den Mâlikî fıkhı tahsil etti. Bölgedeki âlimlerden Arap dili ve edebiyatına dair metinler okudu. Saint Louis'de Berâyîm diye tanınan edip Şeyh İbrâhim Diop'tan nahiv, belâgat, mantık, fıkıh usulü ve tefsir dersleri aldı. Son olarak Şeyh Said Nur Tal'dan (Seydu Nourou Tall) edebiyat, Muhammed Bâbâ el-Alevî'den hadis okuyup icâzet aldı. Özellikle İbn Teymiyye ve Zemahşerî'nin kitaplarından etkilendi.

Abbas Sal, belli bir ilmî seviyeye ulaştıktan sonra Ticâniyye şeyhi Ebû Bekir b. Mâlik Sî'ye intisap etti (1925). Babası da Şeyh Mâlik'in müridi idi. Ancak sağlam ve etkileyici karakteri diğer tarikat mensupları arasında kıskançlığa yol açtı. Hakkındaki yakıştırmalar sonucu şeyhi Ebû Bekir kendisinden yüz çevirince 1953'te ondan ayrılarak Ticâniyye tarikatının Louga bölgesindeki kolunu kurdu. Saint Louis'de on beş yıl süreyle eğitmenlik yaptıysa da ardından geçimini sağlamak için ticarete başladı. Senegal'in kuzey bölgesinde pek çok cami ve okul inşa etti. 1987'de Louga'da tesis ettiği, binlerce öğrenci yetiştiren Hanefiyye adlı İslâm enstitüsü onun en önemli eserlerinden biridir. Bu enstitü sadece Senegal'de değil çevre ülkelerde de etkili oldu ve oralardan pek çok öğrenci geldi. Abbas Sal aralarında Mısır, Cezayir ve Irak'ın da bulunduğu Arap ülkelerini ziyaret edip yöneticilerle görüştü. Ürdün Kralı Hüseyin'i ve Fas Kralı II. Hasan'ı öven şiirler yazdı. Yedi defa hacca ve ömrünün sonlarında tedavi olmak amacıyla birkaç defa Fransa'ya gitti. 2 Temmuz 1990 tarihinde Louga'da vefat etti. Kane Doudou, Dakar'daki Université Cheikh Anta Diop'da *Serigne Abbas Sall (1909-1990): Vie et œuvre d'une figure de proue de la Tidjaniya sénégambienne* adıyla yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1998).

Eserleri. Yazı hayatına 1934 yılında başlayan Abbas Sal bazı risâleler kaleme almışsa da daha çok şiirleriyle meşhur olup Senegal'de en üretken şair olarak bilinir. Louga'daki kütüphanesinde bulunan, 7824 beyitten oluşan dört bölüm halindeki, *Nefeḥât Rabbâniyye* adlı divanının "Câmiʿu'd-dürer fî medḥi ḫayri'l-beşer" başlıklı birinci bölümü na'tlardan oluş-

Abbas Sal

makta, "Sübülü's-selâm fî medḥi vârişi ḫayri'l-enâm" adlı ikinci bölüm Ahmed et-Ticânî için yazdığı kasideleri içermektedir. Üçüncü bölümde tasavvuf ve tevessülle ilgili şiirleri, dördüncü bölümde çeşitli müslüman âlimler hakkında yazdığı kaside ve mersiyeleri mevcuttur (bazıları Şeyh Ticân Gāy'ın eseri içinde yayımlanan bütün şiirlerinin listesi için bk. Hunwick, IV, 353-373). Divanın üçüncü bölümü *Nefeḥât Rabbâniyye: el-cüz'ü'ş-şâliş, Mecmû'u't-tevessülât* adıyla basılmıştır (Louga 1999). Dördüncü bölümdeki "Kifâyetü'ṭ-ṭullâb fi'l-ḥaṣṣ 'ale'l-'ilm ve'l-âdâb" başlıklı şiiri Şeyh Ticân Gāy ve Şeyh Ticân Fâl tarafından Fransızca'ya tercüme edilmiştir (*Kifâyatu ṭullab: reflexions de Serigne Abbas Sall sur l'éducation ou l'utilité du savoir*, Saint Louis 1994). Yazma nüshaları kendi kütüphanesinde bulunan diğer eserleri şunlardır: *Ḥallü'l-aḳfâl fî ḥadîşi "lâ tüşeddü'r-riḥâl", Taḫḳīḳu'l-mebânî fî ṭarîḳati'l-ḥatmi't-Ticânî, el-Ed'iyetü'l-mübâreke fî muḫtelifi'l-aġrâż, el-Esânîdü'l-ġāliye fi't-ṭarîḳati't-Ticâniyye, el-Cevâhirü'l-ġāliye fi'l-esânîdi'l-'âliye li't-ṭarîḳati't-Ticâniyye.*

BİBLİYOGRAFYA :

Abdülkādir M. Seylâ, *el-Müslimûn fi's-Seneġāl me'âlimü'l-ḥâżır ve âfâḳu'l-müstaḳbel*, Katar 1406/1986, s. 117-142; Şeyh Ticân Gāy, *eş-Şeyḫ 'Abbâs Şal et-Ticânî: Ḥayâtühû ve a'mâlüh*, Dakar 2001; J. O. Hunwick, *Arabic Literature of Africa: The Writings of Western Sudanic Africa*, Leiden 2003, IV, 350-373; Souleymane Bachir Diagne, "Shaykh al-Hajj Abbas Sall: In Praise of the Tijāniya Order", *Tales of God's Friends: Islamic Hagiography in Translation* (ed. J. Renard), Berkeley 2009, s. 169-178; Cheikh Tidiane Fall, "Al-Hajj Abbas Sall (1909-1990)", *Islam et sociétés au sud du Sahara*, sy. 11, Paris 1997, s. 163-172.

ŞÜKRAN FAZLIOĞLU

ABBAS ZERYÂB
(عبّاس زرياب)

(1919-1995)

İranlı tarihçi.

12 Ağustos 1919 tarihinde Hoy şehrinde doğdu. Kur'an'ı ezberleyip ilkokulu bitirdikten sonra Hoy'da ortaokul bulunmadığından öğrenimine ara verdi; ancak Hoy'daki âlim ve hocaların derslerine devam ederek kendini yetiştirmeye çalıştı. Şeyh Abdülhüseyin A'lemî'den mantık, belâgat ve usûl-i fıkıh, Hasan-ı Fakih'ten nahiv okudu. 1937'de Sâdık-ı Ferâhî'nin teşviki ve dayısının desteğiyle Kum'a gidip Medrese-i Nâsıriyye'ye girdi. Burada Sâdık-ı Ferâhî, Seyyid Muhammed Mûsevî-yi

Abbas Zeryâb

Yezdî (Muhakkık Dâmâd), İmam Humeynî, Seyyid Ahmed-i Hüsrevşâhî ve Muhammed Alî-i Kirmânî, ayrıca dışarıdan Seyyid Sadreddin Sadr, Seyyid Şehâbeddin Mar'aşî (Âgā Necefî) ve Seyyid Muhammed Hüccet Kûhkemerî gibi âlimlerden ders alarak dinî ilimlerdeki öğrenimini tamamladı. Babası hastalanınca 1943'te Hoy'a döndü. İki yıl burada ders verdikten sonra Tahran'a gidip Meclis-i Şûrâ-yı Millî Kütüphanesi'nde çalışmaya başladı. Bu sırada Tahran Üniversitesi Aklî ve Naklî İlimler Fakültesi'ne girerek üniversite eğitimi aldı. *The Encyclopaedia of Islam*'ın Farsça'ya tercüme edilmesi ve redaksiyonu çalışmalarına katıldı. 1955'te Almanya'ya gidip Frankfurt, Mainz ve Münih üniversitelerinde beş yıl süreyle tarih, felsefe, kültür alanlarında araştırmalarda bulundu. Doktora eğitimini Mainz'deki Johannes Gutenberg Üniversitesi'nde tamamladıktan sonra 1960'ta Tahran'a döndü. Bir müddet Senato Meclisi Kütüphanesi'nde görev yaptı. 1962-1964 yıllarında Berkeley Üniversitesi'nde Farsça dersleri verdi. Üniversitede sürekli kalması için yapılan tekliflere rağmen Tahran'a döndü. 1966'da Tahran Üniversitesi'nde göreve başladı ve 1978 yılına kadar tarih bölümünde çalıştı. Uluslar arası bilimsel toplantılara katılan Abbas Zeryâb başta Alman Oryantalistler Birliği, Uluslararası İran El Yazmaları Topluluğu, Felsefe Birliği, İran Kültür Kurumu Mütevelli Heyeti, İran Tarih Kurumu ve Firdevsî Şehnâmesi Vakfı olmak üzere çok sayıda kurumun üyeliğinde bulundu. *Dâ'iretü'l-Ma'ârif-i Büzürg-i İslâmî* ve *Dâ'iretü'l-Ma'ârif-i Teşeyyu'* gibi ansiklopedilerin telif faaliyetlerine katıldı. 3 Şubat 1995'te Tahran'da vefat etti ve Biheşt-i Zehrâ Mezarlığı'na defnedildi. Türkçe, Arapça, Almanca ve İngilizce bilen Abbas Zeryâb hayatını eğitim öğretim, telif, neşir ve tercüme faaliyetlerine adamıştır.

Eserleri. Telif: *Der Bericht über die Nachfolger Timurs aus dem Ta'rīḫ-i kabīr des Ga'farī ibn Muḥammad al-Ḥusainī* (Mainz 1960, doktora tezidir); *Aṭlas-ı Târîḫ-i Îrân* (Tahran 1350 hş., Seyyid Hüseyin Nasr ve Ahmed Müstevfî ile birlikte); *Târîḫ-i Sâsâniyân* (Tahran 1354 hş.); *Â'îne-i Câm: Şerḥ-i Müşkilât-ı Dîvân-ı Ḥâfız* (Tahran 1368 hş.); *Bezm-âverd: Şeşt Maḳāle der Bâre-i Târîḫ, Ferheng ve Felsefe* (Tahran 1368 hş.); *Sîre-i Resûlullāh ez Âġāz tâ Hicret* (Tahran 1370 hş.; Ar. trc. Ali es-Seyyid Hâdî, *Dirâse taḥlîliyye fi's-sîreti'n-nebeviyye 'aṣri mâ ḳable'l-hicre*, Beyrut 1997); *Bezm-âverdî-i Dîger* (nşr. Seyyid Sâdık Seccâdî, Tahran 1385 hş., 1386 hş., yirmi iki makalesini ihtiva eder); *Ders Güftârhâ-yi Felsefe-i Târîḫ* (nşr. Hüseyin Tevekkülî v.dğr., Tahran 1387 hş., üniversitede verdiği dersleri içerir); *Maḳālât-ı Zeryâb* (çeşitli konularla ilgili otuz iki makalesi ile kendi otobiyografisini kapsar) (nşr. Mâlik Hüseynî ve Rıza Tâhirî, Tahran 1389 hş.). Abbas Zeryâb'ın eserlerinden bazı seçmeler Mîlâd Azîmî tarafından neşredilmiştir (bk. bibl.). **Neşir:** Bîrûnî, *Kitâbü'ṣ-Ṣaydele fi'ṭ-ṭıb* (Tahran 1370 hş./1991); Mîrhând, *Ravżatü'ṣ-ṣafâ* (eserin iki ciltlik muhtasarıdır, Tahran 1338 hş., 1373 hş.). **Çeviri:** Will Durant, *Târîḫ-i Felsefe* (Tahran 1335 hş.); a.mlf., *Lezzât-ı Felsefe* (Tahran 1344 hş.); Theodor Nöldeke, *Târîḫ-i Îrâniyân ve 'Arabhâ der Zamân-ı Sâsâniyân* (Tahran 1358 hş.); Hellmut Ritter, *Deryâ-yi Cân: Seyrî der Ârâ û Aḥvâl-i Şeyḫ Ferîdüddîn 'Aṭṭâr Nîşâbûrî* (Tahran 1374 hş., Mihr Âfâk Bâyberdî ile birlikte). Ayrıca *Dâ'iretü'l-Ma'ârif-i Fârisî, Dânişnâme-i Îrân ve İslâm, Encyclopaedia Iranica, Dâ'iretü'l-Ma'ârif-i Büzürg-i İslâmî, Dâ'iretü'l-Ma'ârif-i Teşeyyu'* ve *Dânişnâme-i Cihân-ı İslâm* ansiklopedilerinde birçok madde yazmış, *Yaġmâ, Dâniş, Mihr, Sohan, Ferheng-i Îrân-zemîn* ve *Âyende* başta olmak üzere çeşitli dergilerde makale ve çevirileri yayımlanmıştır (Rızâ Rızâzâde Lengurdî, s. 57-68).

BİBLİYOGRAFYA :

Yekî Ḳaṭre-i Bârân: Çeşnnâme-i 'Abbâs Zeryâb-i Ḥûyî (ed. Ahmed Tefazzulî), Tahran 1370 hş.; Abbas Zeryâb, *Şaṭṭ-ı Şîrîn pur-Şevket: Münteḫabî ez Âṯâr-ı Üstâd 'Abbâs Zeryâb-i Ḥûyî* (nşr. Mîlâd Azîmî), Tahran 1387 hş., tür.yer.; a.mlf., "Zindegânî men", *Taḥḳīḳāt-ı İslâmî*, X/1-2, Tahran 1374 hş., s. 19-56; Mahmûd Abdullahzâde, "Üstâd Duktûr 'Abbâs Zeryâb (1298-1373)", *a.e.*, s. 13-18; Rızâ Rızâzâde Lengurdî, "Âṯâr-ı Duktûr 'Abbâs Zeryâb", *a.e.*, s. 57-68; Mehdî-i Dâmegānî, "Beyâd Üstâd Zeryâb-ı Ḥûyî", *Kilk*, sy. 58-59 (1373 hş.), s. 293-296; Bahâeddin Hürremşâhî, "Ḥûrşîd-râ be Gul Endûdîm (be Yâd-ı Şâdırvân 'Abbâs Zeryâb-ı Ḥûyî", *a.e.*, s. 297-300; İrec Efşâr, "Ez Meyân-ı Nâmehâ-yi Zinde-yâd

ʿAbbâs Zeryâb", *a.e.*, s. 301-312; Ahmed Tefazzulî, "Der Risâ-yi İsnâd-ı ʿAbbâs Zeryâb-ı Ḫûyî", *İrânşinâsî*, VII/2, Tahran 1374 hş., s. 280-283; Hüseyin Ebû Turâbiyân, "3 Sâl pes ez Ḥâmûşî-yi Zeryâb-ı Ḫûyî", *Güzâreş*, sy. 83, Tahran 1376 hş., s. 29-31; Seccâd Âydunlî, "Zeryâb-ı Ḫûyî der Ḳalemrev-i Şâhnâme-pejûheş", *Kitâb-ı Mâh-ı Edebiyyât ve Felsefe*, sy. 62, Tahran 1381 hş., s. 46-57; Humâ Efrâsiyâbî, "Meclîs-i Enes: Maʿârif-i Müdîrân-ı Kitâbḫâne-i Şumâre 2: ʿAbbâs Zeryâb-ı Ḫûyî", *Peyâm-ı Bahâristân*, sy. 19-20 (1381 hş.), s. 8-10; Ferhâd Tâhirî, "Sehm-i Üstâd Zeryâb-ı Ḫûyî der Nehḍat-i Dâʾiretü'l-Maʿârif-nevîsî-yi Muʿâṣır", *Maʿârif*, sy. 57, Tahran 1381 hş., s. 119-133; Abdullah İsfahânî, "ʿAbbâs Zeryâb-ı Ḫûyî / Nîm Ḳarn-ı Nüsḫa-şinâsî, Teʾlîf ve Taḥḳîḳ", *Âyende-i Pejûheş*, sy. 96, Tahran 1384 hş., s. 24-35.

RIZA KURTULUŞ

ABBÂSÎ, Abdürrahîm
(عبدالرحيم العبّاسي)

Ebü'l-Feth Bedrüddîn (Zeynüddîn) Abdürrahîm b. Abdirrahmân b. Ahmed b. el-Hasen el-Abbâsî (ö. 963/1556)

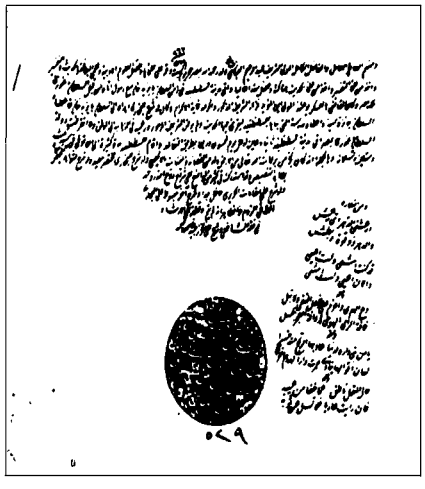
Hadis, tefsir, Arap dili ve edebiyatı âlimi.

17 Ramazan 867 (5 Haziran 1463) tarihinde Kahire'de doğdu. Aslen Hamalı olup Hz. Peygamber'in amcası Abbas'ın soyundan gelen bir aileye mensuptur. Kahire'de ilk eğitimini aldıktan sonra başkadı Muhammed b. İbrâhim et-Tetâî, Muhyiddin Kâfiyeci, Emînüddin Aksarâyî, Sirâceddin el-Abbâdî, Celâleddin el-Bekrî, Ebû Abdullah İbn Kāsım el-Gazzî, Muhammed b. Kāsım ve Fahreddin Osman ed-Deymî gibi âlimlerden ilim tahsil etti. Hadis, tefsir, dil ve edebiyatta ilerledi. Kur'an'ı hıfzetti ve Nevevî'nin *Minhâcü'ṭ-ṭâlibîn*'ini, Tâceddin es-Sübkî'nin *Cemʿu'l-cevâmiʿ*ini, İbn Mâlik et-Tâî'nin *el-Elfiyye*'sini, Kazvînî'nin *Telḫîṣü'l-Miftâḥ*'ını tamamen, Sirâceddin el-Urmevî'nin *Meṭâliʿu'l-envâr*'ını ise kısmen ezberleyerek Mısır'daki hocalarına arzetti. Dımaşk bölgesinde Muhibbüddin el-Busravî'den fıkıh, Şeref b. Îd'den dil, aruz, mantık dersleri aldı (Sehâvî, IV, 179). *Ṣaḥîḥ-i Buḫârî*'yi hocalarından okuyup icâzet aldı ve okutup icâzet verdi. Dımaşk'ta Zâhiriyye, Nâsıriyye ve Azrâiyye medreselerinde hocalık yaptı. Hanbelî mezhebine mensup bir aileden geldiği halde Şâfiî mezhebini benimsedi (Heinrichs, II, 14).

Dımaşk'ta 893'te (1488) tayin edildiği sır kâtipliği görevini 905 (1499) yılına kadar sürdürdü. 897'de (1492) Dımaşk'tan hacca gitti. Memlük Hükümdarı Kansu Gavri'nin elçisi olarak Sultan II. Bayezid döneminde İstanbul'a gönderildi, yazdığı *Ṣaḥîḥ-i Buḫârî* şerhini padişaha takdim etti. Padişah da kendisini ödüllendirdi ve inşa ettirdiği medresede hadis okutmasını teklif etti, ancak kendisi özür beyan ederek Mısır'a döndü. Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethinden (1517) sonra İstanbul'a yerleşti, vefatına kadar İstanbul'da kaldı ve bu şehirde vefat etti (Taşköprizâde, s. 246). İyi huylu, güler yüzlü, mütevazi, cömert ve takvâ sahibi olduğu, bazan kırk gün süren halvete girdiği nakledilmektedir (Gazzî, II, 162). Pek çok kaynakta şiir bilgisi ve şiir zevkine sahip bulunduğu, dönemindeki şairlerin şiirlerini kendisine sunduğu, Kanûnî Sultan Süleyman döneminde Rodos'un fethi münasebetiyle padişahı öven şiirler kaleme aldığı zikredilir (*a.g.e.*, II, 161). Bazı şairler ona muâraza yazmış (*Keşfü'ẓ-ẓunûn*, II, 1919), Âişe el-Bâûniyye ile aralarında manzum yazışmalar olmuştur. Eserlerinde yüksek seviyede bir üslûp kullandığı görülür.

Eserleri. 1. *Şerḥu'l-Buḫârî*. Kahire'de 905 veya 906 (1500) yılında tamamlandığı tahmin edilen eser kaynaklarda *Şerḥ ʿale'l-Buḫârî*, *Feyżü'l-Bârî bi-şerḥi ġarîbi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî* ve *Şerḥu'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaġîr li'l-Buḫârî* adlarıyla da geçmektedir. *Şerḥu'l-Buḫârî* Mecdüddin İbnü'l-Esîr'in *el-Muṣannef*'i tarzında yazılmış, hadislerin isnadları zikredilmeden alfabetik olarak sıralanıp şerhedilmiş ve her bölümün sonunda hadislerde geçen garîb kelimeler açıklanmıştır. Burhâneddin İbn Ebû Şerîf, Seriyyüddin İbnü'ş-Şıhne ve Radıyyüddin el-Gazzî eser için takrizler kaleme almıştır. Şerhin yazma nüshaları İstanbul kütüphanelerinde bulunmaktadır (*DİA*, VII, 121). Bunun dışında İstanbul'da iken yazmaya başlayıp tamamlayamadığı *Ṣaḥîḥ-i Buḫârî* şerhinin de olduğu belirtilmektedir (M. Halîl el-Halâyile, s. 11). **2.** *Şerḥ ʿalâ Maḳāmâti'l-Ḥarîrî* (*Hediyyetü'l-ʿârifîn*, I, 563). **3.** *Şerḥ ʿale'l-Ḫazreciyye fî ʿilmi'l-ʿarûż* (M. Halîl el-Halâyile, s. 11). Abdullah b. Muhammed el-Hazrecî'nin kasidesinin şerhidir. Şerhin yazma nüshaları *el-Cevâhirü's-seniyye fî şerḥi'l-Ḫazreciyye* adıyla Vakıflar Genel Müdürlüğü Ankara Bölge Müdürlüğü (nr. 244/3) ve Kastamonu İl Halk (nr. 477/6) kütüphanesinde bulunmaktadır. **4.** *el-Mevâʾidü'l-vefiyye bi-şerḥi şevâhidi'l-Ḫazreciyye* (Brockelmann, I, 546; II, 394). **5.** *Meʿâhidü't-tenṣîṣ ʿalâ şevâhidi't-Telḫîṣ*. Hatîb el-Kazvînî'nin *Telḫîṣu'l-Miftâḥ*'ında geçen şâhid beyitlerin şerhi yanında eserde şairlerin biyografilerinden de söz edilmektedir (*Keşfü'ẓ-ẓunûn*, I, 477). En önemli kitaplarından olan bu telifinde Abbâsî'nin edebiyat, edebî tenkit ve belâgat geleneğini iyi bildiği, geniş ilmî birikime ve kültüre sahip olduğu görülmektedir. Eserde yer alan bilgiler edebiyat, tenkit ve belâgatın temel meselelerini kapsamakta, konular divanlar, sözlükler, tarih, dil, edebiyat ve biyografi kitaplarına başvurularak örnek ve nüktelerle açıklanmaktadır (M. Halîl el-Halâyile, s. 34-50). Eseri Ahmed b. Ahmed el-Acemî el-Vefâî ve Bedreddin el-Gazzî ihtisar etmiştir (Abdülbâsıt b. Mûsâ el-Almevî, s. 16). *Meʿâhidü't-tenṣîṣ*'in Kahire'de (1274, I-II, 1316) ve kenarında Ali b. Zâfir el-Ezdî'nin *Bedâʾiʿu'l-bedâʾih*'i ile birlikte Bulak'ta (I-II, 1278) baskıları yapılmış, ilmî neşri Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd tarafından gerçekleştirilmiştir (Beyrut 1366; I-IV, Kahire 1367/1947). Eser üzerine Yûsuf Avaz er-Reymâvî Beyrut'taki Saint-Josefh Üniversitesi'nde (Câmiatü'l-Kıddîs Yûsuf) *ʿAbdürraḥîm el-ʿAbbâsî ve cühûdühü'l-belâġıyye fî kitâbihî Meʿâhidi't-tenṣîṣ ʿalâ şevâhidi't-Telḫîṣ* adıyla bir doktora tezi hazırlamıştır (1996). **6.** *Naẓmü'l-viṣâḥ ʿalâ şevâhidi Telḫîṣi'l-Miftâḥ. Meʿâhidü't-tenṣîṣ*'in ihtisar edildiği bir eser olup (*Keşfü'ẓ-ẓunûn*, II, 1964) bir nüshası Konya Karatay Yusuf Ağa Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (nr. 499/1). **7.** *Ḥâşiye ʿalâ şerḥi Lâmiyyeti'l-ʿAcem li-Ṣalâḥiddîn eş-Ṣafedî* (Kehhâle, V, 205). **8.** *Mineḥu Rabbi'l-beriyye fî fetḥi Rodos el-ebiyye*. Rodos'un Kanûnî Sultan Süleyman tarafından fethi üzerine yazılan bir kasidedir (*a.g.e.*, V, 206). Faysal

Abdürrahîm el-Abbâsî'nin *Şerḥu'l-Buḫārî* adlı eserinin unvan sayfası (Âtıf Efendi Ktp., nr. 529)

Abdullah el-Kendirî kasideyi Rodos tarihine ilişkin bir incelemeyle birlikte yayımlamıştır (*Ḥavliyyâtü Külliyyeti'l-âdâb*, sy. XVIII [Küveyt 1997], s. 122 vd.). **9.** *Şiʿru ʿAbdirraḥîm el-ʿAbbâsî*. Abbâsî'nin muhtemelen çoğu kaybolmuş şiirlerinden çeşitli kaynaklarda dağınık halde bulunan bir kısmı Abdürrâzık Huveyzî tarafından derlenip yayımlanmıştır (Kahire 2006). **10.** *Enfaʿu'l-vesâ'il ilâ ebdeʿi'r-resâ'il* (nşr. Abdürrâzık Huveyzî, Kahire 2006). **11.** *Ünsü'l-ervâḥ bi ʿursi'l-efrâḥ*. Kanûnî Sultan Süleyman'a, sadrazam Lutfi Paşa'ya, Emîrülümerâ Hadım Süleyman Paşa ile Pîrî Mehmed Paşa'ya methiyeler içeren bu inşâ kitabı Mihrimah Sultan ile Rüstem Paşa'nın evlenmesi dolayısıyla 1539'da yazılmıştır (Heinrichs, II, 19; Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî, nr. 47/Edeb, 20 varak).

Abdürrahîm el-Abbâsî'nin *Şerḥu'l-Buḫârî* adlı eserinin ilk sayfası (Âtıf Efendi Ktp., nr. 529)

BİBLİYOGRAFYA :

Sehâvî, *eḍ-Ḍav'ü'l-lâmiʿ*, IV, 178-179; Taşköprizâde, *eş-Şeḳâ'iḳ*, s. 246, 247; Abdülbâsıt b. Mûsâ el-Almevî, *el-ʿİḳdü't-telîd fi'ḫtişâri'd-Dürri'n-naḍîd* (nşr. Mervân b. el-Atiyye), Kahire 2004, s. 16; Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, II, 161-165; *Keşfü'ẓ-ẓunûn*, I, 477, 551; II, 1037, 1919, 1964; İbnü'l-İmâd, *Şeẕerât* (Arnaût), X, 651; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 546; II, 394; *Hediyyetü'l-ʿârifîn*, I, 563; Kehhâle, *Muʿcemü'l-mü'ellifîn*, V, 205-206; M. Reşâd Halîfe, *Medresetü'l-ḥadîṯ fî Mıṣr*, Kahire 1403/1983, s. 62, 63; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), III, 345; M. Berekât Ebû Ali, *et-Teṭavvürü'l-edebî fî Kitâbi Meʿâhidi't-tenṣîṣ*, Amman 1984, tür.yer.; M. Halîl el-Halâyile, *el-Muṣṭalaḥu'l-belâġî fî Meʿâhidi't-tenṣîṣ ʿalâ şevâhidi't-Telḫîṣ li-ʿAbdirraḥîm el-ʿAbbâsî*, Amman 2006, s. 11-12, 34-50; W. P. Heinrichs, "'Abd al-Rahīm al-'Abbāsī (al-Sayyid 'Abd al-Rahīm)", *Essays in Arabic Literary Biography 1350-1850* (ed. J. E. Lowry – D. J. Stewart), Wiesbaden 2009, II, 12-20; M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-sahîh", *DİA*, VII, 121.

HALİM ÖZNURHAN

ABBOTT, Nabia
(1897-1981)

Ortadoğu asıllı Amerikan şarkiyatçısı.

31 Ocak 1897'de Mardin'de doğdu. 1907'de ailesiyle birlikte Bombay'a göç etti. Cambridge Üniversitesi'nin yeterlilik sınavını kazandıysa da I. Dünya Savaşı esnasında Hindistan'da kaldı. Leknev'de kızlara özel Isabella Thorbom College'da lisansını bitirdi. Savaşın ardından oluşan Irak Krallığı'na kadınların eğitim programı için davet edildi. Burada politik ve kültürel amaçlarla çeşitli faaliyetler yürüten İngiliz seyyahı Gertrude L. Bell'in projelerine destek verdi. 1923'te ailesiyle birlikte Boston'a göçtü ve iki yıl sonra Boston Üniversitesi'nde yüksek lisans eğitimini bitirdi. 1925-1933 arasında Asbury College'da (Wilmore / Kentucky) eğitim bölümünde ders verdi, tarih bölümünün başkanlığına getirildi. 1933'te Chicago'ya gitti ve Oriental Institute'de Arapça profesörü Martin Sprengling'in verdiği kurslara katıldı. Aynı yıl araştırmacı olarak tayin edildiği bu enstitüde bütün akademik hayatını geçirdi. 1963'te emekliye ayrıldıktan sonra onursal profesörlük unvanıyla burada çalışmaya devam etti. Söz konusu enstitünün ilk kadın üyesi olan Abbott önceleri ayırımcılığa mâruz kalsa da zamanla büyük bir saygınlık kazandı.

Abbott ilmî hayatı boyunca üç ana tema üzerinde çalışmıştır. Bunlardan ilki, başta Müslümanlık olmak üzere Semitik dinlerde ve Arap kültüründe kadının konumudur. Hz. Âişe, Hârûnürreşîd'in annesi Hayzürân ve karısı Zübeyde'nin biyografilerini kaleme alan Abbott, bunların sosyal ve politik hayattaki yerleriyle toplumdaki liderlikleri üzerinden düşüncelerini ortaya koydu. Kadınlarla ilgili diğer makalelerinde Hz. Muhammed zamanında bazı haklar kazanan kadınların giderek sosyal statülerini kaybettikleri ana fikri üzerinde durmuştur. Abbott'ın ilgilendiği ikinci alan İslâm öncesi ve sonrası Kuzey Arap bölgesindeki yazının menşei, gelişimi ve buna katkı sağlayan önemli şahsiyetlerdir. Abbott'ın bu çalışmaları yapmasında 1929'da Chicago Üniversitesi'ne bağışlanan Moritz Koleksiyonu'ndaki Kur'an yazmalarından parçalarla döneme ait diğer önemli belgelerin olumlu etkileri olmuştur. II (VIII) ve III. (IX.) yüzyıllardan günümüze ulaşan papirüsler Abbott'ın üçüncü ve en önemli çalışma alanını oluşturur. Kendisi, Oriental Institute'e bağışlanan 350'yi aşkın papirüs ve öteki yazılı belgelerden seçtiği malzemelerle erken dönem Arap yazısının gelişimi, ayrıca tarih yazıcılığı, hadis-tefsir tarihi ve Arap gramerinin gelişmesi gibi konulara dair araştırmalar yapmıştır.

Erken dönem rivayet tarihi hakkında ileri sürdüğü fikirlerle İslâm dünyasında ve Batı'da dikkat çeken Abbott'ın özellikle Goldziher – Schacht çizgisinden beslenen aşırı şüpheci akımın karşısında yer aldığı söylenebilir. Erken dönemde hadislerin şifahî olarak nakledildiği düşüncesine karşı Abbott, Hz. Muhammed devrinden itibaren yazılı ve şifahî rivayetin birlikte yürütüldüğünü ifade etmiştir. Ayrıca hadislerin sonradan üretilip isnadların geriye doğru teşkil edildiği iddiasına karşı Abbott, rivayetlerde arttırma ya da bazı kasıtlı eklemelerin olabileceğini kabul etmekle birlikte Zührî ve çağdaşlarının hem kendilerinden önceki tâbiîn ve sahâbenin hem de Hz. Peygamber'in söz ve fiillerinin özünü elde ettiklerini, daha sonraki zaman diliminde ise bu rivayetlerin belli bir form dahilinde aktarıldığını, böylece kesintisiz hadis rivayetinin mevcudiyetini savunur. Ona göre ikinci asırdan itibaren hadislerin sayısının gittikçe artması, sistematik olarak hadis uydurulmasından değil isnadların artmasından kaynaklanmaktadır. Bu görüşlerinden dolayı, oryantalist gelenekteki fikrî eğilimleri inceleyen Batılı bilim adamları, birkaç hıristiyan araştırmacının yanı sıra Abbott'ı da Schacht'ın iddialarını eleştiren, genelde müslüman âlimlerden

Nabia Abbott Oriental Institute'deki odasında çalışırken

oluşan gruba dahil eder (Motzki, s. xxiv). Abbott, temel hadis kaynaklarında ve isnadlarda yer alan bilgilere güvenip düşüncelerini bunlara dayandırdığı gerekçesiyle bazı şarkiyatçılar tarafından eleştirilmiştir (Berg, s. 21).

Eserleri. Oriental Institute'ün dergisi olan *Journal of Near Eastern Studies*'in Abbott hakkında çıkardığı iki özel sayıda (1981, sy. 40-41) kaydedilen listeye göre kendisi yedi kitap, yirmi dört makale, on yedi ansiklopedi maddesi, altmışa yakın kitap ve tez değerlendirmesi kaleme almıştır. **1.** *The Kurrah Papyri from Aphrodito in the Oriental Institute* (Chicago 1938). Kurre b. Şerîk'in cizye ve haraç vergileriyle ilgili mektupları üzerine bir çalışma olup müellifin Chicago Üniversitesi'nde 1933'te tamamladığı doktorasının gözden geçirilmiş halidir. **2.** *The Rise of the North Arabic Script and Its Kur'ānic Development, with a Full Description of the Kur'ān Manuscripts in the Oriental Institute* (Chicago 1939, 1972). **3.** *Aishah: The Beloved of Mohammed* (Chicago 1942, Sarah Graham-Brown'un önsözüyle birlikte: London 1985, 1998; T. trc. Tuba Asrak Hasdemir, *Hz. Muhammed'in Sevgili Eşi Ayşe*, Ankara 1999). Türkçe tercüme, konuyla ilgili terminolojiye ve literatüre yabancı olmanın yol açtığı bazı sorunlar taşımaktadır (Erul, sy. 61 [2000], s. 104-112). **4.** *Two Queens of Baghdad, Mother and Wife of Hārūn al-Rashīd* (Chicago 1946, 1974; Sarah Graham-Brown'un önsözüyle birlikte: London 1986, 2001; T. trc. Suat Kaya, *Bağdat'ın İki Kraliçesi; Hayzuran ile Zübeyde*, Ankara 2000). **5.** *Studies in Arabic Literary Papyri I, Historical Texts* (Chicago 1957). Eserde Emevîler ve erken dönem Abbâsîler devrine ait sekiz papirüs neşredilmiş, bunlardan hareketle erken dönem Arap yazısının gelişimi ve özellikle tarih yazıcılığı hakkında önemli bilgiler verilmiş, analizler yapılmıştır. **6.** *Studies in Arabic Literary Papyri II: Qur'ānic Commentary and Tradition* (Chicago 1967). Tefsir ve hadisle ilgili erken döneme ait on dört papirüsün yayımlandığı eserde yazılı rivayetin erken gelişimi, kesintisiz yazılı hadis rivayeti, hadislerin sayısının artması ve güvenirliliği ele alınmıştır. **7.** *Studies in Arabic Literary Papyri III: Language and Literature* (Chicago 1972). Bu eserde erken dönem Arap gramerinin gelişimi anlatılmış, ikisi gramer, beşi Arap şiir ve edebiyatına ait yedi papirüs neşredilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

S. Graham-Brown, "Nabia Abbott (1897-1981)", *Nabia Abbott, Aishah: The Beloved of Mohammed*, London 1985, s. v-xii; H. Berg, *The Development of Exegesis in Early Islam: The Authenticity of Muslim Literature from the Formative Period*, Richmond 2000, s. 18-21; H. Motzki, "Introduction, Ḥadīth: Origins and Developments", *Ḥadīth: Origins and Developments* (ed. H. Motzki), Aldershot 2004, s. xxiv-xxv; Muhsin Mahdi, "Foreword", *JNES*, XL/3 (1981), s. 163-164; M. Krek, "Nabia Abbott's Published Works: A Chronological Bibliography", *a.e.*, s. 165-172; Bünyamin Erul, "N. Abbott'un Aishah Adlı Kitabı ve Hz. Muhammed'in Sevgili Eşi Ayşe İsimli Çevirisi Üzerine", *Türkiye Günlüğü*, sy. 61, Ankara 2000, s. 101-112.

BEKİR KUZUDİŞLİ

ABDULLAH b. CİBRÎN
(عبدالله بن جبرين)

Abdullāh b. Abdirrahmân b. Abdillâh b. İbrâhîm el-Cibrîn (1933-2009)

Suudi Arabistan'ın son dönem âlimlerinden.

Riyad'a bağlı Kuvey'iye ilçesinin Muhayrika köyünde dünyaya geldi; 1930 yılında doğduğu da söylenir (Abdülhâdî b. İvaz b. Muavvez el-Ömerî, s. 19). Necid bölgesindeki meşhur Benî Zeyd kabilesinin bir kolu olan Âl-i Reşîd'den ilim ehli bir aileye mensuptur. Ailenin kendisine nisbet edildiği dedesinin büyük dedesi Hamed b. Cibrîn, Kuvey'iye'de kadılık ve emirlik yapmış, çocukları ve torunları da ilimle meşgul olmuş, Hamed'in kardeşlerinden ve onların çocuklarından bazıları Kuvey'iye ve çevresinde emirlikte bulunmuştur. Babası Abdurrahman, Reyn Kadısı Abdülazîz b. Muhammed eş-Şeserî'den ilim tahsili için Reyn'e taşındığından Abdullah b. Cibrîn'in küçüklüğü bu şehirde geçti. Babasından Kur'an, Arapça ve fıkıh okudu. Ardından Kur'an'ı ezberledi; Abdülazîz eş-Şeserî'den fıkıh, tefsir, hadis ve tarih dersleri aldı. Şeserî'nin vefatından sonra ailenin taşındığı Riyad'da 1954 yılı sonlarında sadece İslâmî ilimlerin okutulması için yeni açılan Ma'hedü imâmi'd-da'veti'l-ilmî'nin lise kısmını (1958) ve yüksek bölümünü (1962) bitirerek Şeriat Fakültesi diplomasına denk bir diploma aldı. 1968'de Ma'hedü'l-kazâi'l-âlî'ye kaydolarak yüksek lisansını (1970) ve 1980'de Riyad'daki Şeriat Fakültesi'nde doktorasını (1986) tamamladı. Abdülazîz eş-Şeserî dışında Sâlih b. Mutlak, Muhammed b. İbrâhim Âlü'ş-Şeyh, Abdullah b. Muhammed b. Humeyd, İsmâil b. Muhammed el-Ensârî, Hammâd b. Muhammed el-Ensârî, Muhammed el-Beyhânî, Abdülhamîd b. Ammâr el-Cezâirî, Abdürrezzâk el-Afîfî ve Mennâ' Halîl el-Kattân gibi hocalardan ders aldı ve Abdülazîz b. Bâz'ın ders halkalarına devam etti. Kendisi de pek çok öğrenci yetiştirdi.

İlk resmî görevine 1960 yılı başlarında ülkenin Küveyt, Irak ve Ürdün sınırlarındaki yerleşim yerlerine bir heyet içinde irşad görevlisi olarak başladı. 1962'de mezun olduğu Ma'hedü imâmi'd-da'veti'l-ilmî'ye hoca olarak tayin edildi; burada tevhid, tefsir ve hadis, 1975'te gittiği Riyad'daki Şeriat Fakültesi'nde tevhid dersleri okuttu. Bu arada 1970'te Riyad'daki Âl-i Hammâd Camii'nin imamlığına tayin edildi, ardından çeşitli camilerde imamlık ve hatiplik yaptı. 1978'den itibaren Suudi Arabistan müftüsü Abdülazîz b. Bâz'ın isteğiyle kendisinin Riyad'daki Türkî b. Abdullah Camii'nde namaz kıldırma görevini üstlendi. 1982'de Riâsetü'l-buhûsi'l-ilmiyye ve'l-iftâ ve'd-da've ve'l-irşâd'a sorulan sorulara cevap vermek üzere iftâ üyesi sıfatıyla görevlendirildi. Bu sırada Büyük Âlimler Heyeti'nin kendisine havale ettiği ilmî araştırmaları yapma görevinde ve heyetin çıkardığı *Mecelletü'l-Buḥûsi'l-İslâmiyye*'nin yayın kurulu üyeliğinde bulundu. I. Körfez Savaşı sırasında ve sonrasında Suudi Arabistan hükümetinin konuyla ilgili icraatlarını eleştiren kişiler-

le birlikte hareket ettiğinden 1991 Haziranında iftâ vazifesinden uzaklaştırılıp emekliye sevkedildi, cami dersleri yasaklandı; ancak yaklaşık iki ay sonra söz konusu faaliyetlerden ayrıldığını açıklayınca eski görevine iade edildi ve cami derslerine yeniden başladı. 1987-1990 yıllarında İmam Muhammed Üniversitesi'ne bağlı Ma'hedü'l-kazâi'l-âlî'de siyâset-i şer'iyye ve ahvâl-i şahsiyye, ayrıca hayatının son yıllarında Usûlüddîn Fakültesi'nde doktora dersleri verdi. Resmî eğitim kurumları dışında camilerde ve evinde ders halkaları teşkil ederek akaid, fıkıh, fıkıh usulü ve hadis okutan İbn Cibrîn, Riyad'da Şübrâ semtinde Abdullah er-Râcihî Camii yaptırdıktan sonra derslerini oraya taşıdı ve hayatının sonlarına kadar burada derslerine devam etti. Bir taraftan da ülkenin pek çok yerini dolaşarak vaazlar verdi. 2009 yılı Şubat ayında rahatsızlanınca kısa bir süre Almanya'da tedavi gördükten sonra döndüğü Riyad'da 13 Temmuz 2009 tarihinde vefat etti ve Riyad Ûd Mezarlığı'na defnedildi.

Abdullah b. Cibrîn, gerek Selefîliği açıklama ve savunma bağlamında gerekse diğer İslâmî konularda yazdığı eserler yanında yaptığı konuşmaları, fetvaları, vaazları, cami ve ev derslerinin kaset, video, kitapçık ve diğer iletişim araçları ile geniş kitlelere ulaştırılması sayesinde hem Suudi Arabistan'da hem diğer ülkelerdeki Selefî hareketlerce en çok tanınan ve benimsenen simalardan biri olmuştur. Şiîler hakkındaki fetvaları, Hz. Peygamber soyundan olup halen hayatta bulunanlara zekât verilebileceği ve kadınların mahremsiz olarak uçakla seyahat edebileceği gibi fetvaları hararetli tartışmalara yol açmıştır. Abdullah b. Cibrîn'in başlattığı, hem Suudi Arabistan vatandaşlarının hem diğer milletlerden insanların katıldığı, yaklaşık 300 öğrencinin aynı anda bulunduğu cami dersleri, vefatından sonra oğulları tarafından Riyad'daki Abdullah er-Râcihî Camii'nde devam ettirilmiştir. Oğulları ayrıca onun adına kurdukları İbn Cibrîn Hayır Müessesesi ve internet sitesiyle de (http://www.ibn-jebreen.com) babalarının faaliyetlerini yaşatmaya çalışmaktadırlar.

Eserleri. 1. *Aḫbârü'l-âḥâd fi'l-ḥadîsi'n-nebevî.* Abdullah b. Cibrîn, yüksek lisans tezi olarak hazırladığı bu çalışmasında haber-i vâhidin itikadî konularda da delil kabul edilebileceğini savunmuştur (Riyad 1408). **2.** *et-Taʿlîḳāt ʿalâ metni Lümʿati'l-iʿtiḳād.* Ma'hedü imâmi'd-da'veti'l-ilmî'de hocalık yaptığı sırada öğrencilere okutmak amacıyla Muvaffakuddin

Abdullah b. Cibrîn

İbn Kudâme'nin *Lümʿatü'l-iʿtiḳād* adlı eseri üzerine yaptığı, eserde geçen hadislerin tahrîcini de içeren bir çalışmadır (Riyad 1995). Eser ayrıca, Muhammed b. Hamed el-Menî' tarafından hadislerin kaynakları dipnotlarda gösterilerek *el-İrşâd Şerḥu Lümʿati'l-iʿtiḳād* adıyla basılmıştır (Riyad 1418/1997). **3.** *et-Tedḫîn: Mâddetühû ve ḥükmühû fi'l-İslâm.* 1978 yılında Medine İslâm Üniversitesi'nde yapılan bir kongreye sunulmak üzere hazırlanan bu çalışmada sigara içmenin haram olduğu ileri sürülmektedir (Riyad 1406/1986). **4.** *el-Cevâbü'l-fâʾiḳ fi'r-reddi ʿalâ mübeddili'l-ḥaḳāʾiḳ.* Mısırlı bir âlimin Vehhâbîler hakkındaki yazısına İbn Cibrîn'in reddiye niteliğinde kaleme aldığı, *Mecelletü'l-Buḥûṯi'l-İslâmiyye*'de yayımlanan makalenin (sy. 9 [Riyad 1404], s. 127-139) risâle halinde basılmış şeklidir (Riyad 1410/1990). **5.** *Ḥavle'ş-şehâdeteyn: Maʿnâhümâ ve mâ testelzimühû küllün min hümâ.* Kelime-i şehâdetin anlamı ve gereğinin, ona aykırı inanç ve tavırların ele alındığı bu çalışma da *Mecelletü'l-Buḥûṯi'l-İslâmiyye*'de çıkan bir makale olup (sy. 17 [1406-1407], s. 81-128) daha sonra da değişik baskıları yapılmıştır (Cidde 1415/1995). **6.** *el-İslâm beyne'l-ifrâṭ ve't-tefrîṭ.* İbn Cibrîn'in verdiği bir konferansın öğrencisi Muhammed b. Hamed el-Menî' tarafından kitapçık halinde basılmış şeklidir (Riyad 1413/1992, 1425/2004). **7.** *Ṭalebü'l-ʿilm ve faḍlü'l-ʿulemâʾ.* Bu da bir konferansın basılmış şeklidir (Riyad 1413/1992).

İbn Cibrîn, Hanbelî mezhebinde önemli bir yeri olan Hırakī'nin *el-Muḫtaṣar* adlı eserine Şemseddin ez-Zerkeşî'nin yazdığı şerhin başından nikâh bölümüne kadar olan kısmını doktora tezi olarak neşre hazırlamış, daha sonra kitabın tamamını tahkik ederek yayımlamıştır (*Şerḥu'z-Zerkeşî ʿalâ Muḫtaṣari'l-Ḫıraḳī*, I-VII, Riyad 1410/1990, 1413/1993, 1430/2009; Beyrut 1414/1993). İbn Cibrîn'in çeşitli konulara dair fetvalarından, derslerinden ve konuşmalarından pek çoğu kitap veya kitapçık haline getirilerek basılmıştır, bir kısmının da basım çalışmaları devam etmektedir. Bu şekilde 100'ün üzerinde çalışma bulunmaktadır (bir listesi için bk. Selmân b. Abdülazîz es-Sagîr, s. 156-162; Abdülhâdî b. İvaz b. Muavvez el-Ömerî, s. 38-45). Muhammed b. Nâsır b. Abdülazîz eş-Şeserî, İbn Cibrîn'in birkaç ay süren ilk görevi sırasındaki hâtıralarını özetleyerek kitap halinde neşretmiştir (*el-ʿAẕbü'z-zülâl fi'ḫtişâri riḥleti'ş-şimâl li-faẕileti'd-duktûr ʿAbdillâh b. ʿAbdirraḥmân el-Cibrîn*, Riyad 1425/2004).

BİBLİYOGRAFYA :

Selmân b. Abdülazîz es-Sagir, *el-Fikrü't-terbevî ʿinde'ş-Şeyḫ ʿAbdillâh b. Cibrîn* (yüksek lisans tezi, 1432/2011), Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, s. 1-9, 22-49, 156-162; Abdurrahman b. Abdullah el-Cibrîn, *Uʿcûbetü'l-ʿaṣr: Sîretü semâḥati'ş-şeyḫi'l-ʿallâme el-imâm D. ʿAbdillâh b. ʿAbdirraḥmân el-Cibrîn*, Riyad 1433/2012; Abdülhâdî b. İvaz b. Muavvez el-Ömerî, *Cühûdü'l-ʿAllâme İbn Cibrîn fî taḳrîri't-tevḥîd ve'l-ḳader* (yüksek lisans tezi, 1433/2012), Câmiatü'l-İslâmiyye (Medine), s. 1-93; Târık b. Muhammed el-Huveytır, "el-ʿAllâme ed-Duktûr ʿAbdullâh el-Cibrîn: Ḥayâtühû ve mesîretühü'l-ʿilmiyye", *Mecelletü'l-Ḥarsi'l-vaṭanî*, XXIX/302, Riyad 1428/2007, s. 72-77; XXIX/304 (1428/2007), s. 82-87; a.mlf., "el-ʿAllâme İbn Cibrîn: Reḥale'l-ʿâlimü ve bakıye 'ilmüh", *a.e.*, XXX/324 (1430/2009), s. 74-78; http://www.ibn-jebreen.com.

MEHMET ALİ YARGI

ABDULLAH PAŞA, Muhsinzâde

(ö. 1162/1749)

Osmanlı vezîriâzamı.

Babası ticaretle uğraşan Halepli Muhsin Çelebi'dir. Vefatı sırasında doksan yaşlarında olduğu belirtildiğine göre 1071 (1660) yılı dolayında doğduğu tahmin edilebilir. Osmanlı vak'anüvisi Vâsıf Efendi ailenin Musullu olduğunu yazar. Uzunca bir süre İstanbul'da varlıklı tüccarlardan olan babasının işleriyle uğraştı; muhtemelen onun vefatının ardından yine ticarete devam etti. Yaşı epeyce ilerlemişken birçok önemli idarî görevde bulunan, Cidde'de vali iken 1122'de (1710) vefat eden ağabeyi Mehmed Efendi'nin (Paşa) desteğiyle devlet hizmetine girdi. Ağabeyinin darphâne eminliği sırasında önce darphânede ona vekâletle işe başladı (Şevval 1112 / Mart 1701). Daha sonra asaleten darphâne eminliğine tayin edildi (16 Zilkade 1114 / 3 Nisan 1703). 1703'te patlak veren Edirne Vak'ası sırasında âsiler tarafından defterdarlığa getirildi. Bunda isyan hareketinin finansı önemli rol oynamıştı.

III. Ahmed'in Edirne'de tahta çıkışının hemen ardından görevi başmuhasebeciliğe nakledildi (10 Rebîülâhir 1115 / 23 Ağustos 1703). İsyan hareketine katılanların tasfiyesi sırasında ise kendisine daha alt bir makam olan küçük rûznâmçecilik verildi (8 Receb 1115 / 17 Kasım 1703). Bundan sonraki vazifeleri hakkında ayrıntılı bilgi yoktur. Bir süre için yine darphâne eminliğini üstlendiği kaydedilir.

19 Cemâziyelevvel 1120'de (6 Ağustos 1708) Sadrazam Çorlulu Ali Paşa'nın kethüdâsı olduğunda yeniden devlet kademelerinde adı öne çıkmaya başladı. Aynı zamanda sadrazamın kızıyla evlendi (11 Cemâziyelevvel 1121 / 19 Temmuz 1709). Çorlulu Ali Paşa'nın azli üzerine başbâki kulluğu verilerek rütbesi tenzil edildi, bir ara hapiste gözetim altında tutuldu (Uşşâkîzâde İbrahim, II, 1021, 1065). Şehid Ali Paşa sadrazamlığa geldiğinde onu Mısır'a gönderdi ve burada yolsuz hareketleriyle tepki çeken Mısır Defterdarı Kaytas Bey'in teftişiyle görevlendirildi. Mısır Valisi Abdi Paşa'nın yardımıyla Kaytas Bey'i yakalatıp idam ettirdi. Bu başarısından dolayı 1127 Şevvalinde (Ekim 1715) Mora Seraskeri Kara Mustafa Paşa'nın maiyetinde Mora defterdarlığına gönderildi. Defterdarlığı sırasındaki hizmeti ve aldığı malî tedbirler takdir edilerek, Korfu adası muhasarasıyla görevlendirilen Kara Mustafa Paşa'nın yerine Rumeli beylerbeyiliği pâyesiyle Mora seraskerliğine tayin edildi (Rebîülevvel 1128 / Mart 1716). Aynı yılın sonlarına doğru kendisine İnebahtı muhafızlığı görevi verildiyse de çok geçmeden İnebahtı'ya başka birinin tayini üzerine kendi isteğiyle vezirlik rütbesi kaldırılarak İstanbul'a dönmesi uygun görüldü. İstanbul'a gelince kapıcılar kethüdâsı oldu (Şubat 1717). 1717 yılının Nisan ayında Vezîriâzam Arnavut Halil Paşa'nın kethüdâlığına getirildi ve onunla birlikte Avusturya cephesine gitti. Halil Paşa'nın azli üzerine vezîriâzam olan Nişancı Mehmed Paşa'nın önceki görevi (nişancılık) ona verildi. Cephedeki hizmetleri takdir gördüğü için Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa'nın tavsiyesiyle vezir unvanını yeniden kazanıp Halep valisi olarak Niş muhafazasıyla görevlendirildi (Ramazan 1129 / Ağustos 1717). Üç ay geçmeden görevi Vidin muhafızlığına çevrildi. Bir ay sonra da Edirne'ye çağrıldı ve yeniçeri ağalığına tayin edildi. 21 Safer 1130'da (24 Ocak 1718) Niş Kalesi'nin tamiri ve muhafazası şartıyla Rumeli beylerbeyi oldu. Yeni görevi için Niş'e gittiğinde önüne çıkan kale muhafızı yeniçerilerin ulûfe talepleriyle karşılaştı. Onları oyalayıp yatıştırmaya çalıştıysa da hadise büyüdü. Kaledeki yeniçerilerle yerli kulu muhafızlar arasındaki anlaşmazlıkta yerli kulu taraftarı olduğu gerekçesiyle yeniçerilerin baskısına mâruz kaldı. Oradan ayrılıp Aleksinaç'a geldi ve durumu İstanbul'a bildirdi. Bunun üzerine Mayıs 1721'de Bosna valiliğine tayin edildi.

Abdullah Paşa'nın Bosna valiliği 6 Muharrem 1140 (24 Ağustos 1727) tarihine kadar sürdü. Bunun sebebi, İran savaşları dolayısıyla Nevşehirli İbrâhim Paşa'nın istikrarı koruma adına çok önemli sebepler hariç Rumeli kesimindeki valileri değiştirmeme kararıdır. Bu arada 1724 Mart ayında çıkan bir yangında İstanbul Bahçekapı'daki sarayı tamamen yandı (Râşid Mehmed Efendi, s. 1359). Topal Osman Paşa hakkında artan şikâyetler üzerine görev yeri onunla değiştirildi ve Rumeli valiliği ile Niş muhafızlığına getirildi. Kili ve İsmâil geçidi taraflarının nizamı ile uğraştı. Bu kesimde hem askerin kışlak tayini işiyle hem de Nogaylar'ın Halil Paşa yurdu civarındaki iskânıyla meşgul oldu (*a.g.e.*, s. 1590-1591). 1730'da patlak veren Patrona İsyanı'nın ardından âsilerin ortadan kaldırılmasını sağlayan ekipte yer aldı. Emîrü'lhaclık göreviyle İstanbul'a çağrıldı. Patrona Halil ve diğer elebaşıların katline şahit oldu ve ikinci defa yeniçeri ağalığına getirildi (26 Kasım 1730). Yeniçerileri kontrol altında tutmaya yönelik bu manevra çok geçmeden yeni bir ayaklanma ile sonuçlandı. 17 Ramazan 1143'te (26 Mart 1731) vuku bulan hadise sırasında Ağakapısı'nı basan yeniçeriler onu kurşunla kolundan yaraladılar. Canını zor kurtaran Abdullah Paşa olayların yatıştırılmasında Sadrazam Kabakulak İbrâhim Paşa ile birlikte çalıştı, isyanın bastırılmasından sonra alınacak tedbirler konusunda gevşek davranınca azledildi ve Adana valiliğine yollandı (1 Nisan, *Abdi Tarihi*'nde 3 Nisan). Kendisine ayrıca Anadolu teftişi ve eşkıya te'dibi görevi de verilmişti. Bir süre sonra görev yeri önce Halep, ardından Sayda olarak değiştirildi. 1145 Saferi başlarında (Temmuz 1732) tekrar Bosna valisi oldu ve akabinde Niş Kalesi muhafazası şartıyla Rumeli valiliğine nakledildi (Mart 1736). 1737 Ocağında Rumeli valiliği uhdesinde kalmak üzere Bender seraskerliğine getirildi. Bunun sebebi, Avusturya ve Rusya'nın ittifak kurarak savaşı başlatmaları ve Ruslar'ın bu taraftan saldırıya geçmeleriydi. Abdullah Paşa, vezîriâzam ve kethüdâsı Osman Hâlisâ Efendi'nin Ruslar ve Avusturyalılar'ca barış görüşmeleriyle oyalandığının farkına vararak Bender'in top ve asker sevkiyle takviye edilmesini istedi ve Ruslar'ın saldırıya hazırlandıklarını bildirdi. Ancak bütün yetkileri sadrazam adına kendi şahsında toplayan sadâret kethüdâsı buna ve diğer paşalardan gelen benzeri haberlere önem vermedi. Ruslar Özü'ye yönelince Abdullah Paşa kaleyi takviye için Bender'den buraya 3000 asker yolladı. Ancak daha fazla destek gelmediğinden Özü Kalesi Ruslar'ın eline geçti. Avusturyalılar da Niş'e girdi. Haberler İstanbul'a ulaşınca büyük mîrâhur Ahmed Ağa, Vezîriâzam Seyyid Mehmed Paşa'dan mührü almakla görevlendirildi. Osman Hâlisâ Efendi idam edildi ve mühür tecrübe sahibi bir devlet adamı olarak Abdullah Paşa'ya verildi (8 Rebîülâhir 1150 / 5 Ağustos 1737).

Sadrazam olduktan sonra bir süre cephelerdeki mücadeleye nezaret eden Abdullah Paşa kış gelip savaşlar durunca orduyla birlikte İstanbul'a çağrıldı. 19 Aralık 1737'de Davutpaşa'ya yaklaştığında bizzat padişah sancak-ı şerifi karşılamak üzere buraya geldi, ardından süratle saraya döndü. Önde gelen devlet adamlarının karşıladığı Abdullah Paşa o gün saraya gidip sancağı padişaha teslim etti. Huzurdan çıktıktan sonra dinlenmek için Bâbüssaâde'ye alındı ve burada Sadâret Kaymakamı Yeğen Mehmed Paşa ile sohbet ederken içeri giren silâhdar ağası azledildiğini kendisine bildirdi. O sırada yanında bulunan Yeğen Mehmed Paşa padişahın huzuruna çıkarıldı ve sadrazamlık makamına getirildi. Abdullah Paşa ise hazırlanan bir çekdiriye bindirilerek tayin edildiği Selânik'e gönderildi (*Subhî Tarihi*, s. 425). Kaynaklarda niçin azledildiği hakkında açık bilgi yoktur. Bazı kaynaklarda, I. Mahmud üzerinde büyük nüfuzu bulunan Kızlarağası Beşir Ağa'nın Abdullah Paşa ile eski bir geçimsizliğinden dolayı, sıkışık zamanda onun göreve tayinine ses çıkarmayıp durum sakinleşince yakın adamı Yeğen Mehmed Paşa'yı sadârete geçirmek için kendisini azlettirdiği belirtilir. Öte yandan bu makamda uzun süre kalmasının düşünülmediği de tahmin edilebilir. Aslında bu göreve tayininde azli gereken Seyyid Mehmed Paşa'nın yerine cephede durumu geçici de olsa idare edebilecek tecrübeli bir vezire ihtiyaç duyulması önemli rol oynamıştı. Ayrıca ertesi sene yapılacak büyük sefer için savaş taraftarı bir vezirin bu makamda daha başarılı olacağı kanaatini taşıyan I. Mahmud muhtemelen, Beşir Ağa'nın da etkisiyle çok güvendiği kendisine yakın birini böyle nazik bir devrede iş başına getirmek istemişti.

Abdullah Paşa daha sonra birçok yerde idarecilik görevini sürdürdü. 1151'de (1738) İnebahtı muhafızı, ertesi yıl Bosna valisi oldu. 1154 Muharreminde (Mart-Nisan 1741) Özü valiliğine tayin edildi. Ardından kendisine Bender muhafazası şartıyla Karaman valiliği verildi. 1743 Ocağında Vidin muhafızlığı ile Niğbolu sancak beyliğine, 1745 Martında ise dördüncü defa Rumeli valiliğine getirildi. Bu görevden alınınca emekliliğini istedi (Ağustos 1746). İsteği kabul edildi ve kendisinin önce Varna'da, daha sonra Dimetoka'da oturmasına izin verildi. Fakat bir ay sonra vezirliği iade edildi, bunda etrafındakilerin telkiniyle tekrar görev alma talebi ve yeniden eski itibarına kavuşma düşüncesi de rol oynadı. Bunun ardından önce Bender muhafızlığına getirildiyse de Kırım hanının devreye girmesiyle bu görev bir başkasına verilince kendisine Tırhala sancağı arpalık olarak tahsis edildi. 1161 Saferinde (Şubat 1748) son görev yeri olan Bosna valiliğine gitti. Bu görevde iken Travnik'te vefat etti (Rebîülâhir 1162 / Mart 1749). Vefat haberi İstanbul'a 7 Mayıs'ta ulaşınca Travnik'teki ailesinin İstanbul'a gönderilmesi için Bosna kadısına emir yollandı (Uzunçarşılı, IV/2, s. 347). Türbesi Travnik'tedir.

Kaynaklarda karakteri hakkında bilgi yer almaz; ancak pek çok yerde hizmet etmiş tecrübe sahibi bir devlet adamı olduğu açıktır. Onun itidal sahibi ve askerî kudretten ziyade bürokratik işlerle malî konulara derin vukufu bulunduğu üzerinde durulur. Okuma ve yazmaya önem veren, kültürlü, iyi yetişmiş bir kişiydi. Bazı kaynaklarda ondan "Çelebi" unvanıyla bahsedilmesi muhtemelen döneminin kültürel çevrelerinde tanınmasıyla bağlantılıdır. Abdullah Paşa'nın devlet nizamına dair Edirne Vak'ası sırasında daha defterdar iken III. Ahmed'e sunulmak üzere bir risâle kaleme aldığı bilinmektedir (*Risâle fî nizâmi'd-devle,* TSMK, Revan Köşkü, nr. 1161, Hazine, nr. 380). Burada vezîriâzamın görevleri, çeşitli idarî görevlilerin, Yeniçeri Ocağı'nın, timar ve zeâmet sahiplerinin, reâyânın durumu konu edilmiştir. Eser kataloglarda önce oğlu Muhsinzâde Mehmed Paşa'ya, daha sonra ağabeyi Mehmed Efendi'ye nisbetle kaydedilmiştir (Karatay, *Türkçe Yazmalar,* I, 507-508). Ayrıca sadrazamlığı dönemine ait *Telhîsât* adlı bir risâlesi vardır (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2238; Nagy Pienaru, "Informatii istorice dintr-o colectie inedita de documente otomane din 1737: Telhîsât-ı Sadrazam Muhsinzâde Çelebi Abdullah Paşa", *Studii di Materiale de Istorie medie,* XV [1997], s. 85-96). Burada cepheden I. Mahmud'a yolladığı telhisleri toplanmıştır. Ailesinin hayli varlıklı oluşu, malî özelliğe sahip (darphâne eminliği, başbâki kulluğu, kethüdâlık gibi) devlet işlerine girmesine ve kendisine daha çok bununla ilgili görevler verilmesine vesile teşkil etmiştir. Dört buçuk ay süren sadrazamlığı dönemi savaş şartlarının belirlediği siyasî ortam içinde geçmiş, kendisine İstanbul'da kalarak idarî tasarrufta bulunma fırsatı verilmemiştir. Oğullarından Mehmed Paşa iki defa vezîriâzam olmuş önemli bir devlet adamıdır. Abdullah Paşa'nın Vodina, Vidin ile Bosna kalelerinde cami yaptırdığı, Tırhala'da da çeşmeleri olduğu bildirilir. İstanbul Bahçekapı'daki mükellef sarayının çeşitli devlet toplantılarında kullanıldığı ve Muhsinzâde Sarayı diye şöhret kazandığı bilinmektedir (*Subhî Tarihi,* s. 330).

Muhsinzâde Abdullah Paşa'nın türbesi

BİBLİYOGRAFYA :

Anonim Osmanlı Tarihi: 1099-1116/1688-1704 (haz. Abdülkadir Özcan), Ankara 2000, s. 151, 207, 239-240, 248, 270; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* (haz. Abdülkadir Özcan), Ankara 1995, s. 798, 817; Uşşâkîzâde İbrahim, *Uşşâkîzâde Târihi* (haz. Raşit Gündoğdu), İstanbul 2005, II, 948, 980, 1021, 1065; Silâhdar, *Nusretnâme,* II/2, s. 247, 357, 360, 372, 373-375, 383, 386-387, 420; Râşid Mehmed Efendi – Çelebizâde Âsım Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli* (haz. Abdülkadir Özcan v.dğr.), İstanbul 2013, s. 672, 795, 807, 952, 954, 978, 1056, 1063, 1077, 1082, 1148, 1359, 1590-1591; İzzî, *Târih,* İstanbul 1199, vr. 203[b]-204[a]; *1730 Patrona İhtilâli Hakkında Bir Eser: Abdi Tarihi* (haz. Faik Reşit Unat), Ankara 1943, s. 54, 56-58, 62, 63; *Destârî Sâlih Tarihi: Patrona Halil Ayaklanması Hakkında Bir Kaynak* (nşr. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1962, s. 26, 29-31, 34, 36-37, 42; Şehrizâde Mehmed Said, *Hadîkatü'l-vüzerâ Zeyli* (*Osmanlı Sadrazamları: Hadikatü'l-vüzera ve Zeylleri* içinde, haz. M. Aslan), İstanbul 2013, s. 209-212; *Subhî Tarihi: Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte* (haz. Mesut Aydıner), İstanbul 2007, s. 63, 66, 69, 76, 82, 122, 314, 330, 357, 362, 372, 425, 427; Şem'dânîzâde, *Müri't-tevârîh* (Aktepe), I, 17-21, 66-67, 127, 141, 146; Vâsıf Ahmed Efendi, *Târih,* Kahire 1246, s. 187; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* IV/2, s. 343-347; Yuzo Nagata, *Muhsinzâde Mehmed Paşa ve Âyanlık Müessesesi,* Tokyo 1974, s. 13, 14, 117-118; Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mi'mârî Eserleri III,* s. 29, 370, 447-448.

FERİDUN EMECEN

ABDULLAH PAŞA, Seyyid

(ö. 1174/1761)

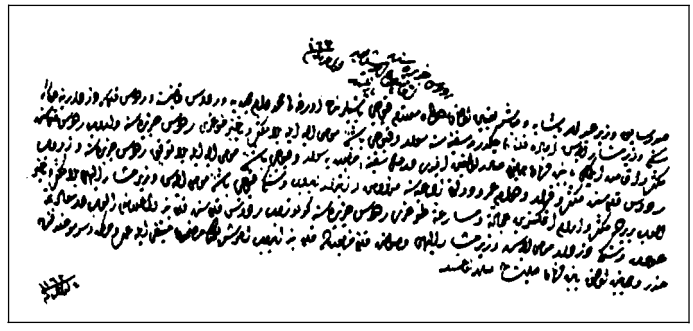
Osmanlı sadrazamı.

"Kesici" lakaplı Kerküklü Firârî Seyyid Hasan Paşa'nın oğludur. Bu sebeple Firârîzâde olarak da anılır. Sarayda yetişti ve silâhşorluk, kapıcıbaşılık, kapıcılar kethüdâlığı gibi önemli yerlerde bulundu. Bu arada bazı ağalara vekâlet etti. 1151 Muharreminde (Mayıs 1738) büyük mîrâhurluğa getirildi. Aynı yıl vezâretle, Aydın'da çıkan Sarıbeyoğlu isyanını bastırmakla görevlendirilen Şehlâ Ahmed Paşa'ya yardım için Anadolu'ya asker sevketmesi emri verildi (*Subhî Tarihi,* s. 447). 1155'te (1742) Anadolu Beylerbeyi Hekimoğlu Ali Paşa'ya seraskerlik kürkü ile birlikte sadâret mührünü götürdü.

Ocak 1746'da üç tuğlu vezir rütbesiyle, 1718'den beri muhassıllık şeklinde yönetilen ve sadrazamlara has olarak tayin edilen, ancak o sırada eyalete çevrilen Kıbrıs valiliğine getirildi. Ertesi yıl kasım sonlarında Rakka valiliğine nakledildiyse de hemen ardından tekrar eski görevinde kalması uygun görüldü. Mart 1747'de Aydın (Güzelhisar) muhassılı oldu. On iki gün sonra hâmisi Dârüssaâde Ağası Moralı Beşir Ağa onu gizlice gönderdiği bir haseki ile İstanbul'a çağırdı ve 17 Şaban 1160 (24 Ağustos 1747) tarihinde Sultan I. Mahmud tarafından sadrazamlığa tayin edildi (Şem'dânîzâde, I, 133; Vâsıf, s. 157). Başta çağdaşı Vak'anüvis İzzî olmak üzere (*Târih,* vr. 133[a]) bu münasebetle tarihler düşürülmüştür.

Abdullah Paşa'nın sadrazamlığı döneminin en önemli dış hadisesi 4 Eylül 1746 tarihinde İran'da Nâdir Şah'ın öldürülmesinin ardından yerine geçen Avşar hânedanıyla yapılan, antlaşmanın devamını sağlamaya yönelik faaliyetler oldu. Nitekim I. Mahmud'un yazılı emri üzerine sadrazam-

lık sarayında yapılan, başta şeyhülislâm olmak üzere Dîvân-ı Hümâyun hâcegânının, kazaskerlerin, İstanbul kadısının, bazı devlet ricâli ile ulemânın, yeniçeri ağası ve yüksek rütbeli ocak ağalarının katıldığı meşveret toplantısında serhadlarda görevli paşa ve zâbitlerin yapılan barışa bağlı kalmaları hususunda uyarılmaları, daha sonra izlenecek siyasetin Bağdat Valisi Ahmed Paşa'dan gelecek kâğıtlara göre belirlenmesi kararlaştırıldı. Bu arada İran'dan gelen zor durumdaki göçmenlere (reâyâ ve aceze) gerekli yardımların yapılması ve uygun yerlere iskânları da alınan kararlar arasındaydı (*a.g.e.*, vr. 135^{b}-137^{a}). Ertesi yıl İran elçisini kabul eden Abdullah Paşa, İran i'timâdüddevlesinin gönderdiği mektubu aldı ve ona cevap yazarak elçiye teslim etti. Yine onun sadrazamlığı sırasında çok sert kışların yaşandığı İstanbul'da küçük çaplı esnaf ayaklanmaları çıktı, fakat büyümeden bastırıldı (Şem'dânîzâde, I, 146, 152). Ancak az sonra 24 Muharrem 1163 (3 Ocak 1750) tarihinde saraya çağrılıp sadâret mührü kendisinden alındı ve Devâtdâr Mehmed Emin Paşa'ya verildi. Dilâverzâde ile Vak'anüvis Vâsıf azil tarihini 2 Safer 1163 (11 Ocak 1750) olarak kaydeder (*Târih*, s. 157). Otuz ay kadar sadrazamlık yapan Abdullah Paşa'nın azil sebebi sınır boylarındaki eyalet ve sancakların meseleleriyle yeterince ilgilenmemesi gösterilir (İzzî, vr. 215^{a-b}). Dilâverzâde ise bunu görevinin fazla uzun sürmesine bağlar. Birkaç gün bostancıbaşı mahbesinde tutulan Abdullah Paşa 2 Safer 1163'te (11 Ocak 1750) Rodos'a önce kalebend olarak, ardından mecburi ikamet etmek üzere gönderildi (BA, *MD*, nr. 154, s. 223).

Seyyid Abdullah Paşa'nın Rodos Kalesi'nde ikametiyle ilgili hüküm (BA, *MD*, nr. 154, s. 223, hk. 702)

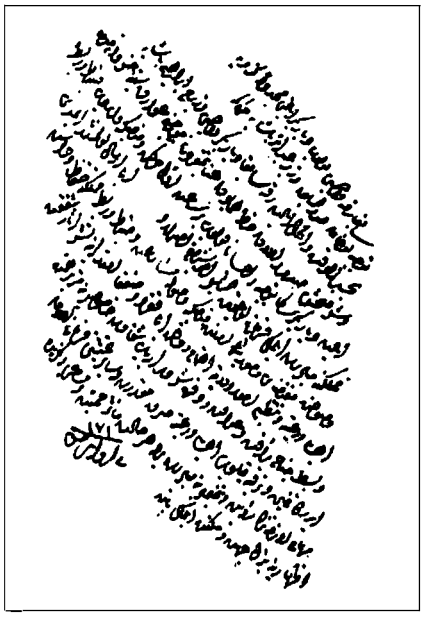
Abdullah Paşa aynı yıl içinde Karaman valiliğine tayin edildiyse de daha görev yerine ulaşmadan Mısır valiliğine gönderildi. 13 Şubat 1753 tarihinde Halep, 24 Ağustos 1755'te Râgıb Paşa ile becayiş yapılarak Rakka valisi oldu. 1757 Ekiminde Diyarbekir, ertesi yıl tekrar Halep valisi tayin edildi. 1174 Şâbanında (Mart 1761) hastalanarak burada vefat etti ve Ebûbekir Tekkesi hazîresinde defnedildi. Vefatına "vakt-i hasret" ibaresiyle tarih düşürülmüştür. Eğriboyun veya Boynueğri lakabıyla da anılan Abdullah Paşa'nın İstanbul'da Tavşantaşı'nda bir mektebi, Eyüp'te Debbağlar Hamamı civarında sahilhânesinin kapısında bir çeşmesi vardır. Haremeyn için surre vakfettiği de nakledilir (BA, *MD*, nr. 159, s. 320). Çağdaşları tarafından cömert, yumuşak huylu, hüsn-i hat sahibi, maarifi seven ve destekleyen, derviş yaratılışlı biri olarak nitelenirken Şem'dânîzâde kendisini sadrazamlıktan önce başarılı, fakat sadrazam olduktan sonra öfkeli ve sert biri diye tavsif eder ve öfkelendiği bir beygiri değirmene koşmasını örnek gösterir (*Müri't-tevârîh*, I, 133).

BİBLİYOGRAFYA :

BA, *MD*, nr. 154, s. 123, 243, 266, 324, 325; nr. 155, s. 400; nr. 157, s. 236; nr. 160, s. 239; İzzî, *Târih*, İstanbul 1199, vr. 131^{b}-133^{a}, 135^{a}-137^{a}, 161^{a}-162^{a}, 214^{a-b}, 215^{a-b}; Dilâverzâde Ömer, *Zeyl-i Hadîkatü'l-vüzerâ* (*Hadîkatü'l-vüzerâ* içinde), İstanbul 1271 → Freiburg 1969, s. 74-76; *Subhî Tarihi: Sâmî ve Şâkir Tarihleri ile Birlikte* (haz. Mesut Aydıner), İstanbul 2007, s. 131, 447; Şem'dânîzâde, *Müri't-tevârîh* (Aktepe), I, 109, 117, 133, 143, 146, 152; Ayvansarâyî, *Vefeyât-ı Selâtîn*, s. 72; Murâdî, *Silkü'd-dürer*, III, 83-84; Vâsıf, *Târih*, Bulak 1243, s. 156-157; *Sicill-i Osmânî*, III, 382-383; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/2, s. 367-369, 370, 371; Danişmend, *Kronoloji*^{2}, IV, 33; V, 59.

ABDÜLKADİR ÖZCAN

Seyyid Abdullah Paşa'nın Diyarbekir valiliğine tayiniyle ilgili hüküm (BA, *MD*, nr. 159, s. 320, hk. 891)

ABDULLAH QUILLIAM
(1856-1932)

Britanya adaları şeyhülislâmı unvanı verilen İngiliz müslüman.

İngiltere'nin Liverpool şehrinde doğdu. İhtida etmeden önceki adı William Henry Quilliam'dır. Çocukluğu Isle of Man'de geçti. Liverpool Institute'de öğrenim gördü ve metodist bir hıristiyan olarak yetiştirildi. Gençliğinde alkolizm karşıtı cemiyetlerin faaliyetlerine katıldı. Jeoloji, antropoloji ve zooloji alanlarında çalışmaları oldu. Hukuk eğitimi alarak avukatlık yaptı. Çeşitli sebeplerle Kuzey Afrika'ya yaptığı seyahatlerde İslâm dinini tanıma fırsatı bulan Quilliam titiz araştırmalar sonucunda 1887'de müslüman olarak Abdullah adını aldı. Aynı yıl Liverpool İslâm Cemiyeti'ni kurarak tebliğ faaliyetlerine başladı. Evini cami haline getirdi. Brougham Terrace'a taşındıktan sonra satın aldığı komşu binalarla birlikte burasını cami, kütüphane, müze, yatılı ve gündüzlü okullardan oluşan küçük bir külliyeye çevirdi. Ayrıca gayri müslim çocukları için Medina House adıyla bir yetimhane kurdu. Bu külliyede mühtedi Haschem Wilde, Nasrullah Warren, Joseph H. McGovern gibi isimler tarafından çizim ve teknik ressamlık, kimya, elektrik, fotoğraf ve fotometri, resim, stenografi alanlarında dersler veriliyordu; Arapça, Fransızca, Farsça ve Urduca öğretiliyor, sanatsal ve bilimsel etkinlikler gerçekleştiriliyordu. Ayrıca bu merkeze gayri müslimler pazar vaazlarına davet ediliyor, cuma namazları da burada kılınıyor, bizzat Quilliam yönetiminde nikâh ve cenaze merasimleri yapılıyordu.

Abdullah Quilliam, kendisini tebrik eden Sultan II. Abdülhamid'den aldığı davet üzerine oğlu Robert Ahmed ile birlikte 1891'de İstanbul'a ilk ziyaretini yaptı. Yıldız Sarayı'nda üst düzeyde ağırlandı ve Mecîdî nişanı ile taltif edildi. Bu arada haf-

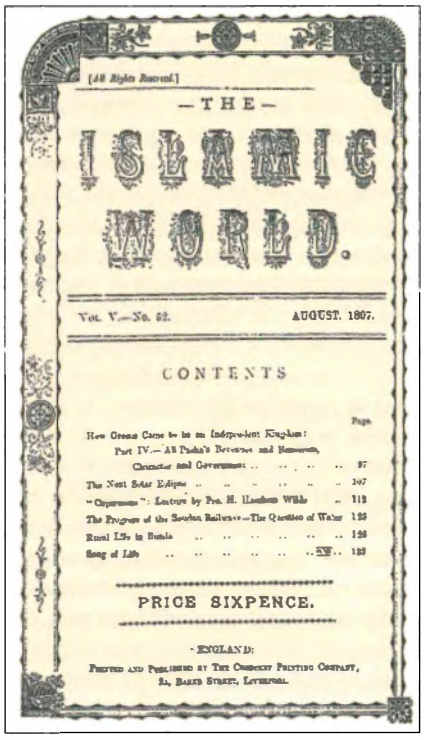

Abdullah Quilliam

talık ve aylık olarak yayımlamaya başladığı sekiz sayfalık *The Crescent* ve otuz iki sayfalık *The Islamic World* gazetelerini (1893) Avustralya, Yeni Zelanda ve Yeni Güney Galler (Avustralya) gibi ülkelere gönderip düşüncelerini yaymaya çalıştı. 1894'te II. Abdülhamid tarafından kendisine "Britanya adaları şeyhülislâmı" unvanı verildi ve Lagos'taki bir cami açılışında sultanı temsil etmek üzere görevlendirildi. II. Abdülhamid, Quilliam'a pek çok defa aynî ve nakdî yardımlarda bulundu. Sultanın yolladığı hediyeler arasında beyaz bir Stalyon at, gümüş bir şeyhülislâmlık mührü ve Hereke halıları da vardır. Manx kuruluşları, spiritüalistler ve farmasonlar gibi pek çok cemiyetle münasebet kuran Quilliam, İngiltere'nin çeşitli bölgelerinde İslâm medeniyeti tarihi, hukuk, jeoloji ve Manx tarihi konularında çok sayıda konferans verdi; başta Osmanlılar olmak üzere İran Şahlığı, Mısır Hidivliği, Afgan Emirliği ve Siyam Prensliği'nden üst düzey resmî ziyaretçileri oldu, buralardan nakdî yardımlar aldı.

Seyyid Ahmed Han ve Muhammed Abduh'un modernist yaklaşımlarına sempati duyan Quilliam, İslâm'ın her kültüre uyum sağlayabilecek mükemmel ve ılımlı din olduğunu göstermeye çalışıyor, pazar vaazlarına katılan gayri müslimleri İslâm'a ısındırmak için org kullanıp ilâhiler okuyordu. Ancak camiyi sandalyelerle doldurması, kilise ilâhilerinden uyarlanmış pasajları org eşliğinde okuması, çok eşliliği savunması ve çok eşli bir yaşantı sürdürmesi, kadınların modern kıyafetler kullanmasına ve kadın-erkek karışık vaziyette ibadet etmelerine müsamaha göstermesi gibi sebeplerle bazı müslüman topluluklarca bid'atçı ve şaibeli bir kişi olarak görüldü. Öte yandan onun faaliyetleri yerli halkın ve İngiliz basınının da tepkisini çekti, camiye ve müslümanlara yönelik şiddet içerikli gösteriler düzenlendi.

Quilliam, panislâmizm fikrini benimsiyor ve müslümanların halife sıfatını taşıyan Osmanlı sultanına biat etmesiyle İslâm birliğinin gerçekleşeceğine inanıyordu. Kendisi, kraliyete sadık bir Britanyalı ve halifeye bağlı samimi bir müslüman olduğunu beyan etmekle birlikte İngiltere'nin Sudan'a yönelik planladığı askerî harekâta karşı bir fetva yayımladı. I. Balkan Savaşı'nda ve Ermeni meselesinde Başbakan Gladstone'un nezdinde Osmanlılar'ı savundu. İslâm bayrağı altında bulunmayan müslümanlara hilâfet makamının lehinde yasal protesto haklarını kullanmalarını tavsiye eden açıklamalar yaptı. Kilisenin misyonerlik faaliyetlerini kınaması, hükümetin emperyalist politikalarını eleştirmesi ve Osmanlı sarayı ile münasebetleri sebebiyle basın tarafından vatan hainliğiyle suçlandı. Müdahil olduğu bir boşanma davasında usulsüzlük yaptığı yolundaki iddialar üzerine tepkiler daha da artınca 1908'de faaliyetlerine son verip oğlu Robert'le birlikte İstanbul'a gitti. Böylece aralarında bilim adamı, denizci, tüccar ve sanatçıların da bulunduğu 600 civarında mühtediden oluşan cemiyet dağıldı; cemaat mensuplarının bir kısmı Lord Headley'in başkanlığını yaptığı Woking'deki Woking Muslim Mission adlı İslâmî yapılanmaya katıldı. II. Abdülhamid'in taht tan indirilmesinin ardından 1910'da İngiltere'ye dönerek faal durumdaki İslâmî yapılara dahil oldu, vefat eden mühtedi arkadaşı Henry de Leon'un adını kullanıp yaşamını sürdürdü. I. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'ye seyahatlerde bulundu. Hakkında, II. Abdülhamid'i tahttan indirmeleri yüzünden Meşrutiyet yönetimine kin beslediği ve taraf değiştirip İngiltere için ajanlık yaptığı şeklinde söylentiler yayıldı. Hannah Johnstone, Mary Lyon ve Edith Miriam Spray ile yaptığı evliliklerinden dokuz çocuk sahibi olan Quilliam 1932'de Londra'da vefat etti ve Brookwood Mezarlığı'na defnedildi.

[All Rights Reserved.]

— THE —

ISLAMIC WORLD.

Vol. V.—No. 52. AUGUST. 1897.

CONTENTS

Page

How Greece Came to be an Independent Kingdom:
Part IV.—Ali Pasha's Betrayal and Destruction,
Character and Government 97
The Next Solar Eclipse 107
"Cheiromancy": Lecture by Prof. H. Hamilton Wilde .. 113
The Progress of the Soudan Railway.—The Question of Water 125
Rural Life in Russia 126
Song of Life 132

PRICE SIXPENCE.

ENGLAND:
PRINTED AND PUBLISHED BY THE CRESCENT PRINTING COMPANY, 24, BAKER STREET, LIVERPOOL.

Abdullah Quilliam'ın çıkardığı *The Islamic World* adlı aylık gazetenin ilk sayfası

Eserleri. Quilliam'ın bir kısmı makale ve konferanslarından oluşan belli başlı eserleri şunlardır: **1.** *The Faith of Islam* (Liverpool 1889, 1890, 1892). İslâm aleyhtarlarına reddiye mahiyetinde kaleme alınan eser Mahmud Esad Seydişehrî tarafından *Dîn-i İslâm* adıyla Türkçe'ye (bk. bibl.), *İʿtiḳādü'l-İslâm* (Kahire 1891) ve *el-ʿAḳīdetü'l-İslâmiyye* (Kahire 1315) adlarıyla Arapça'ya, ayrıca diğer bazı dillere tercüme edilmiştir. Hak dinin İslâm olduğunu, teslis inancının anlaşılmazlığına karşılık tevhidin en mâkul inanç sistemi olarak görüldüğünü, İslâm'da ruhbanlık bulunmadığı gibi çok eşliliğin de yasaklanmadığını savunmak amacıyla kaleme alınan eserde İslâm'ın temel esasları ve ülü'l-azm peygamberlerin hayatı anlatılmış, birçok Batılı ilim ve fikir adamının kitaplarından ve Kur'ân-ı Kerîm'den iktibaslar yapılmıştır. **2.** *The Religion of the Sword* (Liverpool 1891). Ali Rızâ Seyfî'nin yaptığı kısmî tercümesi *Sebîlürreşâd*'da yayımlanmıştır (VIII [1328], sy. 189, 198, 201-203; IX [1328], sy. 209-211, 213, 217). Eserde Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm tarihlerinden bahsedilerek üç dinin bir karşılaştırılması yapılmaktadır. **3.** *Ulemâ-i İslâmiyye'ye Bir Sual ve Abdullah Guvilyam Efendi'nin Cevabı.* Batılı bir düşünürün İslâm dini hakkındaki fennî ve aklî delillere dair sorusuna cevap olarak yazılmış, *Aḥsenü'l-ecvibe ʿan sü'âli eḥadî ʿulemâ'i Ûrûbe* (trc. Ma'rûf er-Rusâfî, Bağdat 1330) ve *el-Cevâbü'l-kâfî* (trc. Zühdî el-Hammâş, Dımaşk 1332; Amman 1991) adlarıyla Arapça'ya, Ahmet Hamdi Akseki tarafından Arapça'dan yukarıdaki adla Türkçe'ye (İstanbul 1332)

çevrilmiştir. Diğer eserleri şunlardır: *Fanatic and Fanatism* (Liverpool 1887, 1890, 1898), *The Troubles in the Balkans: The Turkish Side of the Question* (Liverpool 1904), *Footprints of the Past: A series of Lectures Demonstrating How the Discoveries of Geologists and Archaeologists are Conformable with the Islamic Faith* (Liverpool 1907), *Studies in Islam: A Collection of Essays* (müellifin çeşitli konulardaki altı makalesini içerir; Liverpool 1895, 1905), *The First Book of the Iliad* (Homeros'la ılgili bir monografidir; London 1919), *Polly* (1892), *The Wages of Sin* (1894), *Moses, Christ and Mohammed* (1897), *Many Antiquities* (1898).

BİBLİYOGRAFYA :

Abdullah Quilliam, *Dîn-i İslâm ve İslâmiyet'in Başlıca Kavâid-i Esâsiyye-i İ'tikādiyyesi Hakkında Ma'lûmât-ı Mücmele* (trc. Mahmud Esad Seydişehrî), İzmir 1311, s. 34; a.mlf., *Ulemâ-yı İslâmiyeye Bir Sual ve Abdullah Guvilyam Efendi'nin Cevabı* (trc. Ahmet Hamdi Akseki), İstanbul 1332, s. 6; J. J. Pool, *Studies in Mohammedanism: Historical and Doctrinal, with a Chapter on Islam in England*, Westminster 1892, s. 396-397, 402; Serkîs, *Muʿcem*, II, 1580, 1670; P. Clark, *Marmaduke Pickthall: British Muslim*, London 1986, s. 39; Ali Köse, *Neden İslâm'ı Seçiyorlar*, İstanbul 1997, s. 25; J. Guilford, "Quilliam, William Henry", *Oxford Dictionary of National Biography: In Association with the British Academy from the Earliest Times to the Year 2000* (ed. H. C. G. Matthew – B. Harrison), Oxford 2004, XLV, 682; Humayun Ansari, "Process of Institutionalisation of Islam in England and Wales, 1830s-1930s", *Muslims in Europe: From the Margin to the Centre* (ed. Jamal Malik), Münster 2004, s. 35, 38; a.mlf., *The Infidel Within: Muslims in Britain since 1800*, London 2004, s. 84, 123; a.mlf., "Making Transnational Connections: Muslim Networks in Early Twentieth-Century Britain", *Islam in Inter-War Europe* (ed. N. Clayer – E. Germain), New York 2008, s. 54; D. Robinson-Dunn, *The Harem, Slavery and British Imperial Culture: Anglo-Muslim Relations in the Late Nineteenth Century*, Manchester 2006, s. 164-165; Kadir Mısıroğlu, *Bir Mazlum Padişah: Sultan 2. Abdülhamid*, İstanbul 2007, s. 190; Muhammet Recai Çiftçi, *Mühtedî Abdullah Henry Quillam'ın Dîn-i İslâm Adlı Eserinin ve Makalelerinin Kelâmî Açıdan Değerlendirilmesi* (yüksek lisans tezi, 2009), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; R. Geaves, *Islam in Victorian Britain: The Life and Times of Abdullah Quilliam*, Leicestershire 2010, s. 4, 52, 57, 69, 71, 76, 100, 146, 155, 204, 217, 224, 242, 247, 268-269; A. Le Chatelier, "Les musulmans en Angleterre et dans les possessions anglaises d'Europe", *RMM*, III (1907), s. 133; *The Crescent*, XXXI/799, 13 Mayıs 1908, s. 306; Ahmet Uçar, "Sultan Abdülhamid'den Nijerya'ya Nişan...", *Tarih ve Düşünce*, sy. 64, İstanbul 2006, s. 29; Safvet Senih, "İngiltere Şeyhülislamı Abdullah Quilliam", *Sızıntı*, sy. 339, İstanbul 2007, s. 145.

MUHAMMET RECAİ ÇİFTÇİ

ABDULLAH SİRÂCEDDİN
(عبدالله سراج الدين)

Ebü'n-Necîb Abdullāh Sirâcüddîn b. Muhammed Necîb Sirâciddîn el-Hüseynî el-Halebî (1924-2002)

Halepli âlim.

Halep'te doğdu. Babası Muhammed Halep'in önde gelen âlimlerindendi. Annesi Hatice Hanım, Halep'in ilmiyle tanınan Mektebî ailesinden Vahîd el-Mektebî'nin kızıdır. Soyu Hz. Hüseyin'e dayandırıldığından Hüseynî nisbesiyle anılır. Sultâniyye Camii Medresesi'ne dört yıl devam ederek hıfzını tamamladı; fıkıh, nahiv, matematik dersleri aldı, bazı eski Arap şiirlerini ve hitabeleri ezberledi. Ardından Hüsreviyye Medresesi'ne kaydoldu (1936). Başta babası olmak üzere Osman el-Mısrî, Abdülvehhâb el-Mısrî, Muhammed İbrâhim es-Selkînî, Muhammed Râgıb et-Tabbâh, Îsâ el-Beyânûnî, Mustafa ez-Zerkā gibi âlimlerden ders okudu.

Abdullah Sirâceddin, Halep Evkaf Dairesi'nde Ebü'd-Dereceyn Camii müderrisliği için açılan imtihanı kazanarak tedrîs hayatına başladı. Burada fıkıh ve nahiv okuttu. Daha sonra Ma'hedü'l-ulûmi'ş-şer'iyye müderrisliğine getirilince tefsir, hadis; es-Sâneviyyetü'ş-şer'iyye'de tevhid, hadis ve fıkıh dersleri verdi. 1946'da babası, yaşlılığı sebebiyle kendi ders halkalarını ona devretti. Aynı yıl babasıyla birlikte hac vazifesini ifa etti. Bir süre Süleyman Camii'nde imamlık yaptı. Bankûsâ, Emevî ve Hamevî camilerinde öğrencilere ve halka açık dersler verdi. 1958'de kapatılan Ma'hedü'l-ulûmi'ş-şer'iyye'nin tekrar açılmasını sağladı. Medresetü't-ta'lîmi'ş-şer'î ile bu medresenin ihtiyaçlarını karşılamak ve ilmî faaliyetleri desteklemek amacıyla Cem'iyyetü't-ta'lîmi'ş-şer'î müesseselerini kurdu. Bu cemiyete bağlı birer hâfızlık ve kıraat kursu açtı. 1980'deki Hama olaylarından sonra Medine'ye gitti, burada kendini ibadete ve eser telifine verdi. 1983'te tekrar Halep'e döndü; et-Ta'lîmü'ş-şer'î Medresesi ile Emevî ve Bankûsâ camilerinde derslerine yeniden başladı. 1989 sonlarına doğru sağlık sorunları yüzünden derslerini bıraktı ve et-Ta'lîmü'ş-şer'î Medresesi ile cemiyetinin sorumluluğunu oğlu Muhammed Necîb'e devretti. 4 Mart 2002 tarihinde vefat etti, vasiyeti gereği Şa'bâniye Camii hazîresine defnedildi.

Başta yeğeni ve damadı Nûreddin Itr ile Muhammed Avvâme olmak üzere Mahmûd Mîre, Züheyr Nâsır, Abdullah Necîb Sâlim gibi şahsiyetlerin kendisinden faydalandığı Abdullah Sirâceddin âlimlerle görüşmek üzere Mekke, Medine, Dımaşk, Humus, Hama, Bağdat ve Kudüs gibi şehirlere seyahatler yapmıştır. Fıkıh, usûl-i fıkıh ve tasavvuf yanında özellikle akaid, tefsir ve hadisle ilgilenmiş, başta *Kütüb-i Sitte*'dekiler olmak üzere birçok hadis ezberlemiştir. Nûreddin Itr onu hadis hâfızı diye niteler (*Ṣafaḥât*, s. 30). İtikadda Selefiyye'ye (*Ḥavle tercemeti'l-merḥûm*, s. 21-28; Nûreddin Itr, s. 166), amelde ise Hanefî mezhebine bağlıydı. Dinî ilimler yanında şiir ve tasavvufla da ilgilenmiş, uzunca bir münâcât kaleme almıştır (*Edʿiyetü'ṣ-ṣabâḥ*, s. 71-76). Babası yoluyla gelen Ahmediyye (İdrîsiyye) tarikatı yanında Rifâiyye, Kādiriyye, Halvetiyye, Bedeviyye'den de icâzet almıştır. Rifâî erkânına göre icra edilen bir zikir meclisi vardı.

Abdullah Sirâceddin

Eserleri. Kur'an ve Tefsir. *Hedyü'l-Ḳur'âni'l-Kerîm ilâ maʿrifeti'l-ʿavâlim ve't-tefekkür fi'l-ekvân* (Dımaşk 1411/1991), *Ḥavle tefsîri sûreti'l-Ḥucurât* (Dımaşk 1413/1992), *Ḥavle tefsîri sûreti Ḳāf* (Halep 1414/1993), *Hedyü'l-Ḳur'âni'l-Kerîm ile'l-ḥucceti ve'l-burhân* (Dımaşk 1415/1994), *Ḥavle tefsîri sûreti'l-İḫlâṣ ve'l-Muʿavvizeteyn baʿdehâ* (Dımaşk 1416/1996), *Ḥavle tefsîri sûreti'l-Kevṯer* (Dımaşk 1417/1996), *Tilâvetü'l-Ḳur'âni'l-mecîd: Feżâ'ilühâ, âdâbühâ, ḫaṣâ'iṣuhâ* (Dımaşk 1418/1997), *Ḥavle tefsîri sûreti'l-Mülk* (Dımaşk 1418/1997), *Ḥavle tefsîri sûreti'l-İnsân* (Dımaşk 1420/2000), *Ḥavle tefsîri sûreti'l-Fâtiḥa Ümmi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm* (Dımaşk 1420/2000), *Ḥavle tefsîri sûreti ('l-ʿAlaḳ) İḳra' bi'smi rabbike'llezî ḫalaḳ (ve tüsemmâ sûretü'l-ʿAlaḳ)* (Dımaşk 1421/2001).

Hadis. 1. *Seyyidünâ Muḥammed Resûlullāh (s.a.s.): Şemâ'ilühü'l-ḥamîde ve ḫıṣâlühü'l-mecîde* (Halep 1394/1974; Dımaşk 1399; Halep, ts. [Dârü'l-Felâh]). Bu

eser Hâlid Williams tarafından *Our Master Muhammad the Messenger of Allah: His Sublime Character and Exalted Attributes* adıyla İngilizce'ye çevrilmiştir (Rotterdam 2008). **2.** *eṣ-Ṣalâtü ʿale'n-nebiy (s.a.s.): Aḥkâmühâ, feżâʾilühâ, fevâʾidühâ* (Dımaşk 1405/1984, 1410/1990). **3.** *Şerḥu'l-Manẓûmeti'l-Beyḳūniyye fî muṣṭalaḥi'l-ḥadîṯ* (Halep, ts., 1372, 1398, 1430/2009; Dımaşk, ts.). Ömer (Tâhâ) b. Muhammed b. Fettûh el-Beykūnî'ye ait (ö. 1080/1669 [?]) hadis usulüne dair manzum risâlenin şerhidir. Hadis ilmine yeni başlayanların bilmesi gereken terim, kural ve konuları öğretmek amacıyla kaleme alınmış olan bu şerh müellifin Halep'teki es-Sâneviyyetü'ş-şerʿiyye öğrencileri için hazırladığı ders notlarının *(İmlâʾât fî ʿilmi muṣṭalaḥi'l-ḥadîṯ)* kitap haline getirilmiş şeklidir.

Akaid. 1. *Şehâdetü lâʾilâhe illallāh Muḥammedün Resûlüllāh (s.a.s.): Fażlühâ, meʿânîhâ, şevâhidühâ ve meşâhidühâ, meṭâlibühâ* (baskı yeri ve tarihi yok [Mektebetü dâri'l-felâh]). Hüseyin (Hussain) Caraballo ve Sürâka Abdülaziz (Suraqah Abdul Aziz) tarafından *The Testimony of Faith There is No God but God and Muhammad (asws) is the Messenger of God: Its Merits, Meanings, Requirements and Effects* adıyla İngilizce'ye çevrilmiştir (Rotterdam 2010). **2.** *el-Îmân bi'l-melâʾiketi ʿaleyhimü's-selâm* (Halep 1391/1972; Dımaşk 1410/1990, 5. bs. 1428/2007). Meleklerin özellikleri, görevleri ve konumlarının ele alındığı eserin sonunda cinler âlemi hakkında müstakil bir bahis bulunmaktadır. **3.** *el-Îmân bi-ʿavâlimi'l-âḫireti ve mevâḳıfihâ* (Halep 1397/1977, 1404/1984; Dımaşk 1419/1999).

Diğer Eserleri: *el-Edʿiye ve'l-eẕkârü'l-vâride ânâʾe'l-leyli ve eṭrâfe'n-nehâr* (Halep 1383/1963; Dımaşk 1424/2004; baskı yeri yok, 1425/2004); *ed-Duʿâʾ: Feżâʾilühû, âdâbühû, mâ verede fi'l-münâsebâti ve muḫtelefi'l-evḳāt* (Halep 1416/1995, 1430/2009; Dımaşk 1416/1995); *el-Hedyü'n-nebevî ve'l-irşâdâtü'l-Muḥammediyye (s.a.s.) ilâ mekârimi'l-aḫlâḳ ve meḥâsini'l-âdâbi's-seniyye* (Halep 1419/1999); *et-Teḳarrüb ile'llâhi teʿâlâ: Fażlühû, ṭarîḳuhû, merâtibühû* (2. bs. Dımaşk 1418/1997); *Edʿiyetü'ṣ-ṣabâḥ ve'l-mesâʾ* (Dımaşk, ts. [Müessesetü'ş-Şâm]); *Ḥavle tercemeti'l-merḥûm el-imâm el-ʿallâme eş-şehîr ve'l-ʿârifi'l-kebîr faḍîleti seyyidî el-vâlid eş-Şeyḫ Muḥammed Necîb Sirâciddîn el-Ḥüseynî (r.a.)* (Halep 1422/2002); *Ṣuʿûdü'l-aḳvâl ve refʿu'l-aʿmâl ile'l-kebîri'l-müteʿâl ẕi'l-ʿizzeti ve'l-celâl* (3. bs. Halep 1423/2002; baskı yeri ve tarihi yok [Mektebetü Dâri'l-Felâh]) (eserde önce, "Güzel sözler O'na yükselir; onu da sâlih amel yükseltir" âyetinde [Fâtır 35/10] geçen güzel sözün ve sâlih amelin anlamları üzerinde durulmuş, amellerin Allah'a yükselmesinin aşamaları, hikmetleri ve kula kazandıracakları anlatılmıştır); *eṣ-Ṣıyâm: Âdâbühû, meṭâlibühû, fevâʾidühû, feżâʾilühû* (Dımaşk 1425/2004); *Menâsikü'l-ḥac* (3. bs. Dımaşk 1426/2005); *eṣ-Ṣalâtü fi'l-İslâm: Menzileṭühâ fi'd-dîn, feżâʾilühâ, âṯâruhâ, âdâbuhâ* (Dımaşk 1427/2006).

Abdullah Sirâceddin'in ders ve sohbetlerinden kitaplaştırılarak yayımlanan eserleri de şunlardır: *Muḥâḍarât ḥavle mevâḳıfi seyyidinâ Resûlillâh (s.a.s.) meʿa'l-ʿâlem* (nşr. Muhammed Muhyiddin Sirâceddin – Muhammed Ali el-İdlîbî, I, baskı yeri yok, 1424/2003; II, Dımaşk 1426/2005; III, Dımaşk 1429/2008); *Dürûs ḥavle tefsîri baʿżi âyâti'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm* (nşr. Muhammed Muhyiddin Sirâceddin – Muhammed Necîb Sirâceddin, Halep 1425/2004); *Muḥâḍarât ḥavle'l-isrâʾi ve'l-miʿrâc: Âṯâruhû, feżâʾilühû, esrâruhû* (nşr. Muhammed Muhyiddin Sirâceddin–Muhammed Necîb Sirâceddin, Dımaşk 1426/2005); *Muḥâḍarât ḥavle hicretihî (s.a.s.) min Mekkete'l-Mükerreme ile'l-Medîneti'l-Münevvere* (nşr. Muhammed Muhyiddin Sirâceddin, Dımaşk 1427/2006); *Muḥâḍarât ḥavle'l-feżâʾili'l-Muḥammediyye (s.a.s.)* (nşr. Muhammed Muhyiddin Sirâceddin – Muhammed Ali el-İdlîbî, Dımaşk 1428/2007); *Muḥâḍarât ḥavle ʿâlemi'l-cenne: Merâtibü'l-cenne, elvânü'n-naʿîm fi'l-cenne, şıfâtü ehli'l-cenne* (nşr. Muhammed Muhyiddin Sirâceddin – Muhammed Ali el-İdlîbî, baskı yeri yok, 1430/2009). Bunların dışında müellif Rifâiyye tarikatının evrâdını ihtiva eden eserlerden Ahmed er-Rifâʿî'nin *Ḥizbü'l-ferec*'ini, Kutbüddin el-Bekrî es-Sıddîkî'nin *Virdü's-seher*'ini (baskı yeri ve tarihi yok) ve Seyyid İbrâhim er-Râvî'nin *es-Seyr ve'l-mesâʾî fî aḥẕâbi ve evrâdi's-seyyidi'l-ġavṯi'l-kebîr Aḥmed er-Rifâʿî* adlı eserini neşretmiştir (M. Muhyiddin Sirâceddin, *İtḥâfü'l-muḥibbîn*, s. 360).

Abdullah Sirâceddin'in hayatı ve eserleri hakkında Nûreddin Itr, *Ṣafaḥât min ḥayâti'l-İmâm Şeyḫi'l-İslâm eş-Şeyḫ ʿAbdillâh Sirâciddîn el-Ḥüseynî raḍıyallāhü ʿanh* adıyla bir eser kaleme almıştır (Dımaşk 1423/2002, 1424/2003). Kendi oğlu Muhammed Muhyiddin, önce *Muḥâḍarât ḥavle mevâḳıfi Seyyidinâ Resûlillâh (s.a.s.) meʿa'l-ʿâlem* adlı eserin girişinde (s. 5-80) babasının hayatına ve ilmî kişiliğine yer vermiş, daha sonra *İtḥâfü'l-muḥibbîn bi-ẕikri menâḳıbi'l-İmâm eş-Şeyḫ ʿAbdillâh Sirâciddîn el-Ḥüseynî (raḥimehullâhü teʿâlâ ve raḍıye ʿanh)* adıyla hacimli, müstakil bir çalışma yapmıştır (bu eser henüz basılmamış olmakla birlikte Abdullah Sirâceddin adına kurulan internet sitesinde erişime açılmıştır [bk. http://www.srajalden.com/files/book/53.pdf, 06.07.2014]). Ahmed b. Muhammed Serdâr, Abdullah Sirâceddin ile ilgili olarak *İʿlâmü'ṭ-ṭalebeti'n-nâciḥîn fîmâ ʿalâ min esânîdi'ş-Şeyḫ ʿAbdillâh Sirâciddîn* (Halep 1414/1994) ve *Erbaʿûne ḥadîṯen nebeviyyen bi-esânîdi'ş-Şeyḫ ʿAbdillâh Sirâciddîn min erbaʿîne kitâben* (Halep 1415/1995) adıyla iki eser kaleme almıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdullah Sirâceddin, *Ḥavle tercemeti'l-merḥûm Muḥammed Necîb Sirâciddîn el-Ḥüseynî*, Halep 1422/2002; a.mlf., *Muḥâḍarât ḥavle mevâḳıfi seyyidinâ Resûlillâh* (nşr. M. Muhyiddin Sirâceddin – M. Ali el-İdlîbî), [baskı yeri yok] 1424/2003, neşredenin girişi, I, 5-80; a.mlf., *Edʿiyetü'ṣ-ṣabâḥ ve'l-mesâʾ*, Dımaşk, ts. (Müessesetü'ş-Şâm); İbn Nâsıruddin, *Mecâlis fî tefsîri ḳavlihî teʿâlâ "Leḳad menne'llâhü iẕ beʿaṯe fîhim resûlen min enfüsihim"* (nşr. Muhammed Avvâme), Beyrut-Cidde 1421/2000, neşredenin girişi, s. 9; Abdülkādir Ayyâş, *Muʿcemü'l-mü'ellifîne's-Sûriyyîn fi'l-ḳarni'l-ʿişrîn*, Dımaşk 1405/1985, s. 242; Ahmed b. Muhammed Serdâr el-Halebî, *İʿlâmü'ṭ-ṭalebeti'n-nâciḥîn fîmâ ʿalâ min esânîdi'ş-Şeyḫ ʿAbdillâh Sirâciddîn*, Halep 1414/1994; a.mlf., *İʿânetü'l-müciddîn fî terâcimi aʿlâmi'l-muḥaddiṯîn mine'ş-şüyûḫi'l-Ḥalebiyyîn*, II, 349-368, Ahmed M. Serdâr özel kütüphanesi; Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, *Muʿcemü'l-meʿâcim ve'l-meşyaḫât ve'l-fehâris ve'l-berâmic ve'l-eṣbât*, Riyad 1423/2002, III, 186-189; Muhammet Beyler, *XX. Asır Halep Muhaddisleri ve Abdülfettâh Ebû Gudde'nin Hadisçiliği* (doktora tezi, 2008), SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 52-56; Ahmed el-Alâvine, *Ẕeylü'l-Aʿlâm*, Cidde 1432/2011, III, 129; Abdullah Necîb Sâlim, "Tercemetü'l-İmâm es-Seyyid ʿAbdillâh Sirâciddîn raḥimehullâhü teʿâlâ", *el-Müctemaʿ*, sy. 1493, Küveyt 2002, s. 56-57; Bekrî Şeyh Emîn, "eş-Şeyḫ ʿAbdullāh Sirâcüddîn", *et-Türâṯü'l-ʿArabî*, XXVI/103, Dımaşk 1427/2006, s. 193-204; İbrahim Hatiboğlu, "Abdullâh Sirâcuddîn el-Hüseynî", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, IV/1, İstanbul 2006, s. 225-229; M. Muhyiddin Sirâceddin, *İtḥâfü'l-muḥibbîn bi-ẕikri menâḳıbi'l-İmâm eş-Şeyḫ ʿAbdullāh Sirâcüddîn el-Ḥüseynî* (nşr. Bekrî Brîmû es-Semmân), http://www.srajalden.com/files/book/53.pdf (06.07.2014).

MUHAMMET BEYLER

ABDULLAH ÜSKÜDÂRÎ
(ö. 1104/1693'ten sonra)

Osmanlı tarih yazarı.

Muhtemelen 1640'lı yıllarda İstanbul'da doğdu. Babasının adı İbrâhim'dir; Üsküdârî veya Mevkūfâtî diye bilinir. 1062'de (1652) Harem ağalarından Bilâl Ağa'nın himayesiyle Enderun'a küçük odaya kabul edildi. Burada yaklaşık beş yıl eğitim gördükten sonra 16 Şâban 1066'da (9 Haziran 1656) günlük 20 akçe ulûfe ile kapıkulu sipahisi olarak çırağ edildi ve Köprülü Mehmed Paşa ile birlikte 1068'de (1658) Erdel seferine katıldı, Yanova'nın fethinde bulundu. Hem bürokrasi işlerine yatkınlığı sayesinde, hem de Mevkūfat Kalemi'nde çalışan kayınpederi Rus asıllı Ali Efendi'nin himayesiyle 1070'te (1660) bu kaleme şâkird sıfatıyla girdi. Uyvar, Kandiye, Çehrin seferleri ve II. Viyana Kuşatması ile Viyana bozgunu yıllarındaki seferlerde Mevkūfat Kalemi mensubu olarak hizmet etti. Kandiye'nin fethinden bir müddet sonra Mevkūfat Kalemi kesedarlığına getirildi ve on beş seneden fazla bu görevde kaldı. 1085-1088 (1674-1677) yıllarında sergi nâzırlığı yaptı. Vefat tarihi belli değildir. Ancak eserinin IV. cildindeki son tarih 29 Zilhicce 1104 (31 Ağustos 1693) olduğuna göre bu tarihten sonra çok yaşamadığı tahmin edilmektedir (Murphey, s. 193-204).

Abdullah Üsküdârî özellikle *Vâkıât-ı Rûzmerre* adlı tarihiyle tanınır. 1099-1106 (1688-1695) yılları arasındaki olayları anlatan eser altı cilt halinde tasarlanmışsa da ancak dört cildi tamamlanabilmiştir. *Vâkıât,* Osmanlı tarih yazıcılığında örneğine pek rastlanmayan yeni bir tür olup ihtiva ettiği hadiseleri en ince ayrıntısına kadar nakleder. 300-350 varaklık her ciltte yaklaşık bir yıllık olaylar anlatılır. 1099-1104 (1688-1693) yılları arasındaki olaylar âdeta günbegün kaleme alınmıştır. Eserin I. cildi 1 Zilkade 1099 – 30 Zilhicce 1101 (28 Ağustos 1688 – 4 Ekim 1690) tarihleri arasındaki hadiseleri (TSMK, Revan Köşkü, nr. 1223), II. cildi 1 Muharrem 1102 – 29 Zilhicce 1102 (5 Ekim 1690 – 23 Eylül 1691) arasındaki vak'aları (TSMK, Revan Köşkü, nr. 1224), III. cildi 1 Muharrem 1103 – 29 Zilhicce 1103 (24 Eylül 1691 – 11 Eylül 1692) arasındaki olayları (TSMK, Revan Köşkü, nr. 1225), IV. cildi de 1 Muharrem 1104 – 29 Zilhicce 1104 (12 Eylül 1692 – 31 Ağustos 1693) olaylarını (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2437) ihtiva eder.

Müellif, Osmanlı merkez bürokrasisinde çalıştığından İstanbul ve Edirne'de cereyan eden hadiseler, ikinci Viyana bozgunundan sonra Avusturya ve Venedik'le yapılan savaşlar ve savaş hazırlıkları hakkında geniş bilgi vermektedir. Eserin I. cildinde 1100 (1689) yılında, II. Süleyman'ın bir noktaya kadar katıldığı Avusturya seferini neredeyse menzil menzil anlatmıştır. Ayrıca mevkūfatçı olmasının da rolüyle eserinde sefer organizasyonu hakkında ayrıntılı bilgiler aktarır; ordunun at, koyun, katır, deve, odun, erzakve araba gibi ihtiyaçlarının nasıl sağlandığından geniş biçimde söz eder. Yine seferde hizmet edecek lağımcı, neccâr, suyolcu gibi grupların ve askerlerin nasıl ve nerelerden temin edildiğini ve kaç nefer toplandığını da yazar. Mevkūfat Kalemi'nden sağladığı bu hususlarla ilgili belgeleri eserinde orijinal yazım biçimiyle (siyâkat) kaydeder. *Vâkıât*'ta Osmanlı merkez bürokrasisinde ve taşra teşkilâtındaki tayin ve aziller, vefatlar, idam edilen devlet adamları, mevâcib ihracı gibi konulara da sık sık yer verilmiştir. Yine müellif bürokrasi deneyimiyle kalemlerde olup bitenleri de anlatmış, merkez bürokrasisinin işleyişi, özellikle maliye kalemleriyle ilgili konular üzerinde durmuştur. Eserin IV. cildinde Üsküdârî'nin birlikte çalıştığı defterdar ve mevkūfat eminleri hakkında bilgilere rastlanır; eğitim gördüğü Enderun teşkilâtından da yeri geldikçe söz eder.

Abdullah Üsküdârî, ağırlıklı olarak kendi gördüklerini ve duyduklarını kaleme almıştır. Kaynakları arasında devlet görevlileri, cephede olan tanıdıklarından gelen mektuplar önemli yer tutar. Eserde zaman zaman daha önceki tarihlerde yer alan hadiselerden de bahsedilir. Bunları naklederken zikrettiği kaynakları içinde *Tercüme-i Takvîm-i Büldân* ve özellikle Gelibolulu Mustafa Âlî'nin *Künhü'l-ahbâr*'ı dikkat çeker. Üsküdârî, en önemli tarih yazarlarından olmakla birlikte eseri yayımlanmadığından fazla öne çıkmamıştır. Eserin önemine ilk dikkat çekenlerden biri Nihal Atsız olmuştur. Rhoads Murphey ise eseri tarayarak müellifin hayatıyla ilgili bilgileri ortaya çıkarmıştır.

Abdullah Üsküdârî'nin *Vâkıât-ı Rûzmerre* adlı eserinin IV. cildinin ilk iki sayfası (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2437)

BİBLİYOGRAFYA :

Levend, *Gazavatnâmeler,* s. 130-131; Nihal Atsız, "İstanbul Kütüphânelerinde Tanınmamış Osmanlı Tarihleri", *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni,* VI/1-2, Ankara 1957, s. 69-70; R. Murphey, "Biographical Notes on 'Mevkufatî' a Lesser Known Ottoman Historian of the Late Seventeenth Century", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan,* İstanbul 1991, s. 193-204.

ERHAN AFYONCU

ABDULLAH YÛSUF ALİ
(عبدالله يوسف علي)

(1872-1953)

Hindistanlı yazar ve fikir adamı.

14 Nisan 1872'de Batı Hindistan'ın Gucerât eyaletindeki Sûret şehrinde Bohrâlar (Dâvûdî Bohrâlar) cemaatine mensup bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Kur'an okumayı öğrendikten sonra ilk Arapça

Abdullah Yûsuf Ali

tahsiline babası Yûsuf Ali Allahbahş'ın yanında başladı. Ardından öğrenim için Bombay'a gönderildi ve Encümen-i İslâm cemiyetine ait bir okula kaydoldu. 1882'de bir misyoner okulu olan Wilson Koleji'ne girdi. Bu sırada Latin ödülüne lâyık görüldü ve Yunan tarihi alanında Dakhsna Fellowship programına dahil edildi. Bombay Üniversitesi'nden aldığı bursla Eylül 1891'de İngiltere'ye gitti. Cambridge Üniversitesi bünyesindeki Saint John's Koleji'nde hukuk tahsil etti. Üniversiteye kayıt sırasında, 1885'te emekliye ayrılan babasına Raj (British Raj) ödülü olarak verilen, aynı zamanda İngilizler'e bağlılığı ima eden "Han Bahadır" unvanının kendisine avantaj sağlayacağını düşünerek Abdullah Han Bahâdır Yûsuf Ali ismini kullandı. 1894'te İngiliz idaresindeki Hindistan Kamu Hizmeti Kurumu'nun memuriyet sınavını kazanınca Hindistan'a döndü; 1896'da Sehârenpûr'da yardımcı sulh hâkimi ve tahsildar olarak göreve başladı. Bu göreve tayin başvurusunda adını Abdullah İbn Han Bahâdır Yûsuf Ali diye yazdı ve 1920'lerden sonra Abdullah Yûsuf Ali ismini kullandı. Memuriyette ilk iki yılın ardından Aligarh yakınlarındaki Bareilly'e tayin edildi. Burada Seyyid Ahmed Han ile tanıştı. Daha sonra bilhassa İngiliz yönetimine sadakat konusunda onun düşünce çizgisini izledi.

Hindistan Kamu Hizmeti Kurumu'ndaki kariyer basamaklarını hızla tırmanan Abdullah Yûsuf bu kurumun çeşitli kademelerinde yöneticilik yaptı. 1900 yılında İngiltere'ye döndüğünde Teresa Mary Shalders adlı bir İngiliz kadınla evlendi. Evlilik töreni Saint Peter's Kilisesi'nde yapıldı. 1911'de boşandığı bu eşinden üç oğlu, bir kızı dünyaya geldi. 1906'da Royal Society of Arts kuruluşunda verdiği "The Indian Muhammedans: Their Past, Present and Future" adlı konferansla İngiliz seçkinlerinin dikkatini çekti. Dinî ve siyasî görüşlerini ilk defa 1906-1907 yıllarındaki yazıları ve konuşmalarında dile getirdi. Bu süreçte Hindular'la Hint müslümanları arasında iş birliği fikrinden söz etti. 1915'te memuriyetten ayrılarak İngiltere'ye gitti.

Abdullah Yûsuf Ali, İngiliz yönetimine sıkı bağlılık fikrini savunduğundan 1914-1918 yıllarında dönemin İngiltere kralı V. George ile Kraliçe Mary için derin sevgi ve hayranlık ifade eden bir dizi makale yazıp çeşitli konuşmalar yaptı. I. Dünya Savaşı sırasında İngilizler'in elçisi gibi çalıştı. 1918'de İsveç'in İngilizler'e muhalif çevrelerin merkezi haline gelmesi üzerine bu ülkeye gidip Stockholm, Uppsala, Lund gibi şehirlerde Hindistan'daki İngiliz yönetimi lehine konferanslar verdi. 1919'da Paris Barış Konferansı'na katıldı. Savaş yıllarında Almanya ve Osmanlı Devleti'nin yanı sıra İngiltere İmparatorluğu ile Hindistan arasındaki bağları koparmaya çalışan ihtilâlci topluluklara düşman gözüyle baktı. Bu siyasî çizgisini II. Dünya Savaşı yıllarında da sürdürdü; İngilizler'in Ortadoğu politikasının hem müslüman devletlerin hem de Hint müslümanlarının çıkarına olduğu fikrini savundu (Sherif, s. 166). 1920'de Gertrude Anne Mawbwey adlı bir İngiliz kadınla ikinci evliliğini yaptı, "Mâsûme" adını verdiği bu eşinden 1941'de boşandı.

Abdullah Yûsuf'un hayatında seyahatler önemli bir yer tutar. Özellikle 1920'li yıllardan itibaren İngiltere ile Hindistan arasında âdeta mekik dokudu. 1928'de Türkiye'ye gitti ve Ankara izlenimlerini "Mustapha Kemal Ata-Turk" başlıklı bir makalesinde dile getirdi (*Eastern Times*, Lahor, 3 Haziran 1936). Aynı yıl Hindistan temsilcisi olarak Milletler Cemiyeti'ne seçildi. 1929 yılının sonlarına doğru Amerika, Hawaii adaları, Japonya, Çin, Filipinler gibi ülkeleri ziyaret etti. 1935'te hac görevini yerine getirdi. İlk defa 1932'de gittiği Kanada'yı 1938'de ikinci defa ziyaret etti. Bu ziyaretinde başta Hindistan'la ilgili meseleler olmak üzere dinî ve siyasî bir dizi konferans verdi. Ayrıca Kanada'daki ilk cami olarak bilinen Edmonton Camii'nin açılışını yaptı ve camiye oğlunun adına atfen Râşid Camii adını verdi. Bu seyahatlerine rağmen Hindistan'la ilişkisini hiç kesmedi; ülkesindeki siyasal, ekonomik, kültürel ve eğitim meseleleriyle ilgili makaleler yazdı; bunları *The Times, Eastern Times* gibi gazetelerde neşretti. II. Dünya Savaşı yıllarında da birçok fikrî ve siyasî faaliyette bulundu. 1941'de Londra'da düzenlenen World Congress of Faiths'te bir konuşma yaptı; Royal Society of Arts toplantılarına katıldı. Bu arada Nazizm karşıtı makaleler yazdı. Savaş sona erdiği sırada İngiltere'de olan Abdullah Yûsuf hayatının geri kalan kısmını bu ülkede ailesinden ve eski dostlarından uzakta yalnızlık içinde geçirdi. 10 Aralık 1953'te Fulham'da öldü ve Surrey'deki Brookwood Mezarlığı'na defnedildi.

Hayatındaki en önemli faaliyet alanlarından biri eğitim olan Abdullah Yûsuf, Hindistan'daki eğitim sorunlarıyla ilgili olarak çocuk ve yetişkin eğitimi programları gibi konularda yeni görüş ve teklifler sunmuştur. Pencap Üniversitesi, Aligarh Üniversitesi gibi kurumlarda senato üyeliği ve yöneticilik, Londra Üniversitesi'nde akademisyenlik görevlerinde bulunmuş, *The Encyclopaedia of Islam* için "Karāmat 'Ali" ve "Khodja" gibi maddeleri yazmıştır. Osmaniye Üniversitesi bünyesinde ders kitapları hazırlama projesinde yer almış, 1925-1927 ve 1934-1936 yıllarında Lahor İslâm Koleji'nde müdürlük yapmıştır. Öte yandan din tasavvurunu temelde İngilizler'e sadakat fikrine uygun biçimde şekillendirmiş, siyasetle alâkası bulunmayan bir İslâm düşüncesini savunmuş, bu düşünce çerçevesinde dini salt bireysel kurtuluşla ilgili bir inanç ve ahlâk sistemi olarak telakki etmiştir. Ona göre İslâm ve Kur'an'ın mesajı siyasî, içtimaî ve devlet idaresiyle ilişkili olmaktan çok bireysel planda mânevî tecrübeyle ilgilidir. Siyaset kirlidir, bu sebeple dinin nezahetine siyaset bulaştırılmamalıdır. Ayrıca din temelli bir devlet sistemi Kur'an açısından makbul değildir. Nisâ sûresinin 59. âyetinde ülü'l-emre itaat hususunda işaret edildiği üzere İslâm'da dinî olanla dünyevî olan arasında keskin bir ayırım yoktur. İslâm'ın talebi devlet yönetiminin âdil olmasıdır. Sonuçta müslümanlar her âdil siyasî otoriteye itaat etmekle mükelleftir (*The Meaning of the Holy Qur'an*, s. 203).

Abdullah Yûsuf genelde Doğu ile Batı, özelde Hindistan ve Hint müslümanları ile İngiltere arasında kültür, sanat, edebiyat ve beşerî ilimler gibi unsurlara dayalı sıkı bir uyum ve iş birliği zemini oluşturma yolunda büyük çaba sarfetmiş, bu zeminde farklı dinler ve inançlar bağlamında diyalog fikrini önemsemiştir. Barışın ve kardeşliğin hâkim olduğu ideal bir dünya düzenine kavuşmak ancak diyalogla mümkündür. Bu amaca hizmet için Lahore Art Circle'ı tesis etmiştir. 1936-1941 yıllarında farklı inançlara mensup insanlar / toplumlar arasında karşılıklı anlayışı, iş birliğini ve saygıyı geliştirmeye yönelik çalışmalar yapmak üzere kurulan World Congress of Faiths adlı organizasyonda aktif rol almış, aynı zamanda Ethical Union'a da katılmış-

tır. Öte yandan Lahor Rotary Kulübü'ne üye olmuş, bu kulübün İngiltere'deki toplantılarına devam etmiştir.

İnsanlığı daha güzel bir geleceğe taşımaya yönelik bir forum olacağı düşüncesiyle Abdullah Yûsuf Milletler Cemiyeti'ne destek vermiş, bu kurumun "Din Yoluyla Barış" programına katılmış, dünya kardeşliği idealinden dolayı Hindistan'da farmasonluğu (hür masonluk) teşvik ve tavsiye etmiştir. Doğu ile Batı arasında bir âhenk oluşturma fikrini *India and Europe* ve *Modern India and The West* gibi eserlerinde ortaya koymuş, modernizmi bütün insanlığın katkısıyla gerçekleşen evrimin doğal bir aşaması diye nitelendirmiştir. Modern bilim ve din ilişkisinde bilimi inanca götüren bir vasıta olarak değerlendirmiş, fakat Kur'an çevirisindeki açıklamalarında Seyyid Ahmed Han ve diğer İslâm modernistlerinin aksine rasyonalist ve savunmacı nitelikte bilimsel bir tefsire pek rağbet etmemiştir (Sherif, s. 174-175). Mistisizmi muhtemelen dini temelde ferdî-mânevî tecrübe olarak kabul ettiğinden birçok âyetle ilgili notlarında mistik anlamlara atıfta bulunmuş, yine birçok âyeti alegorik ve sembolik tarzda tevil etmiştir. Meselâ Kehf sûresinin 61. âyetindeki "hût" (balık) kelimesine, "Seküler bilginin semeresini sembolize eder"; Kalem sûresinin 42. âyetinde geçen "sâk" (incik) kelimesine, "Bu kelime en gizli gaybı sembolize eder" şeklinde anlamlar yüklemiştir. Bazı araştırmacılar Abdullah Yûsuf Ali'nin bu tür yorumlarını, diğer bazıları ise Hz. Yûsuf, İsâ ve İbrâhim kıssalarına ilişkin sembolik yorumları ile Kur'an ve Sünnet'e aykırı buldukları ribâ, cin gibi bazı kavramlara dair açıklamalarını eleştirmiştir.

Eserleri. 1. *The Holy Qur'an-Text, Translation and Commentary*. Batı'da ve İslâm dünyasında en çok tanınan ve okunan İngilizce Kur'an çevirilerinden biridir. Fazlurrahman da eseri Batı dillerindeki en iyi Kur'an çevirilerinden biri olarak değerlendirir. Eserin birinci bölümü *The Holy Qur'an: An Interpretation in English, with Arabic Text in Paralel Columns, a Running Rhythmic Commentary in English Commentary and Full Explanatory Notes* adıyla 1934'te Şeyh Muhammed Eşref tarafından Lahor'da yayımlanmış, diğer bölümlerin yayımlanması 1937'de tamamlanmıştır. Çeviride 6000'den fazla açıklama notu yer almakta, ayrıca bazı sûrelerin sonunda ekler bulunmaktadır. Ardından eserin farklı adlarla baskıları gerçekleştirilmiştir (Lahore 1938; New York 1938, 1946; Mekke 1966; Riyad 1966 [?]; Beyrut 1963, 1979, 1983; Delhi 1973; New Delhi 1987, 1990; Maryland 1983, 1989, 1992). Bunlardan Amana Corporation ile International Institute of Islamic Thought'un iş birliğiyle yapılan gözden geçirilmiş iki baskısında (*The Holy Qur'an-Text, Translation and Commentary*, Maryland 1989; *The Meaning of the Holy Qur'an*, Maryland 1992) bazı âyetlerle ilgili açıklama notları ile bazı sûrelerin sonunda yer alan ekler metinden çıkarılmış, çevirinin orijinal metnine de müdahalelerde bulunulmuştur. Suudi Arabistan Krallığı İlmî Araştırma, İftâ, İslâmî Tebliğ ve Rehberlik Başkanlığı'nca gerçekleştirilen Riyad baskısında ise (Dârü'l-livâ 1966 [?]) söz konusu müdahalelerin yanı sıra esere Mevdûdî'nin "Introduction to the Study of the Qur'an" başlıklı yazısı eklenmiştir. **2.** *A Monograph on Silk Fabrics Produced in the North-Western Provinces and Oudh* (Allahâbâd 1900). Yazarın ilk eseridir. **3.** *Life and Labour of the People of India* (London 1907; Lahore 1977). Müellifin Londra'daki Passmore Edward Institute'de verdiği bir dizi konferansın kitap haline getirilmiş şeklidir. **4.** *India and Europe: A Study of Contrasts, with a View a Discovering Avenues of Cultural Cooperation* (London 1925). **5.** *The Making of India: A Brief History* (London 1925). **6.** *Outlines of Indian History* (Lahore 1928). Hindistan'daki lise öğrencileri için üniversiteye hazırlık kitabı olarak yazılmıştır. **7.** *Engrîzî Ahd Meyn Hindustan ki Tamaddun ki Tarikh* (Allâhâbâd 1931, 1936; Lahor 1994; İngilizce trc. *A Cultural History of India During The British Period*, Bombay 1940). **8.** *Medieval India: Social and Economic Conditions* (London 1932). *Tarikh-i Hind kay Azmana Vusta mai Ma'ashri Aur İktisadi Halaat* adıyla Urduca olarak da yayımlanmıştır (Allâhâbâd 1939). **9.** *Modern India and the West* (London 1941). Müellifle ilgili olarak Abdülcelîl Hasan Ali Sâlim ed-Dîb (*Tercemetü ʿAbdillâh Yûsuf ʿAlî dirâse naḳdiyye*, doktora tezi, 1420/1998, Tanta Üniversitesi), Sherif (bk. bibl.) ve Hurşid Kemal Azîz (*A Biography of Abdullah Yusuf Ali a Life Forlorn*, Lahore 2010) tarafından birer çalışma yapılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdullah Yûsuf Ali, *The Meaning of the Holy Qur'an*, Maryland 1416/1996, tür.yer.; Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'an* (trc. Alparslan Açıkgenç), Ankara 1987, s. 32; M. A. Sherif, *Searching for Solace: A Biography of Abdullah Yusuf Ali, Interpreter of the Qur'an*, Islamabad 2000; Christian W. Troll, "Jesus Christ and Christianity in Abdullah Yusuf Ali's English Interpretation of the Qur'an", *Islamochristiana*, XXIV, Roma 1998, s. 77-101; Muzaffar Iqbal, "ʿAbdullah Yūsuf ʿAlī & Muḥammad Asad: Two Approaches to the English Translation of the Qur'an", *Journal of Qur'anic Studies*, II/1, London 2000, s. 107-123; Behcet Abdürrezzâk el-Habâşine, "Tercemetü ʿAbdillâh Yûsuf ʿAlî li-meʿâni'l-Ḳurʾâni'l-kerîm fî ḍavʾi'l-Kitâb ve's-Sünne", *el-Mecelletü'l-Ürdüniyye fi'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, I/1, Mefrak 1426/2005, s. 79-89; Kadir Polater, "Abdullah Yusuf Ali'ye Göre Kur'ân'daki Zü'l-Karneyn Kıssası", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, VI/ 2 (2006), s. 95-120.

MUSTAFA ÖZTÜRK

ABDURRAHMAN AKTEPE
(1854-1910)

Nakşibendî-Hâlidî şeyhi.

Diyarbakır'ın Çınar ilçesine bağlı Aktepe köyünde doğdu. Mahlası "Rûhî", lakabı Şemseddin'dir. Nakşibendî-Hâlidî şeyhi Hasan-ı Nûrânî'nin dört oğlundan en büyüğüdür. Dedesinin adı İshak, büyük dedesi İsmâil'dir. Aslen Hakkârili olan babası Diyarbakır ve çevresindeki medreselerde tahsil görmüş, Sâlih-i Sıbkî ve Molla Halîl-i Siirdî'den ders almış, Hâlid el-Bağdâdî'nin halifelerinden Hâlid-i Cezerî ile onun halifesi Sâlih-i Sıbkî'den hilâfet aldıktan sonra Aktepe köyüne yerleşmiş, burada açtığı medresede çok sayıda öğrenci yetiştirmiştir. Bölgedeki nüfuzu sebebiyle Sultan Abdülmecid, tekkenin faaliyetlerini daha iyi yürütebilmesi için bir ferman göndererek Aktepe köyünü ve çevresinde yer alan geniş bir araziyi kendisine hediye etmiştir.

Eğitimine bu köyde başlayan ve babasından icâzet alan Abdurrahman Aktepe (Aktepî), Irak ve Suriye'deki çeşitli medreselerde tahsiline devam etti. Babasının vefatının (ö. 1863) ardından bir süre medresenin başında bulundu. Ancak bu faaliyeti uzun sürmedi, görevini kardeşi Muhammed Can'a bıraktı ve babasının halifesi Molla Muhammed'in yanında seyrüsülûkünü tamamlayıp hilâfet aldı. Aktepe'deki dergâhta birçok mürid ve talebe yetiştirdi. 29 Mart 1910'da Diyarbakır'da vefat etti, Aktepe köyünde babası ve kardeşi Muhammed Can'ın mezarlarının bulunduğu türbede defnedildi. Şeyh Abdurrahman, Kur'an ve Sünnet'e dayalı bir hayat yaşamış, tarikatı bid'atlardan ve hurafelerden uzak tutmaya büyük çaba göstermiştir.

Eserleri. Aktepe'nin eserlerinin çoğu henüz yazma halde ailesine ait kütüphanede bulunmaktadır. Bu eserler ve kü-

Abdurrahman Aktepe'nin Aktepe köyündeki türbesi

tüphanede mevcut yaklaşık 250 kadar yazmanın mikrofilmleri Diyarbakır Ziya Gökalp Yazma Eserler Kütüphanesi'nde Aktepe bölümünde korunmaktadır. Başlıca eserleri şunlardır: **1.** *Ravzu'n-naîm fî addi şemâili'n-nebiyyi'l-kerîm.* Hz. Peygamber'in şemâilini ve mi'racı anlatan mesnevî tarzında kaleme alınmış 4531 beyitlik eserde Türkçe, Farsça, Kürtçe ve Arapça dil zenginliği göze çarpar. Eser Ahmed-i Kohî (İstanbul 1966) ve Zeynelâbidîn Amedî (1986) tarafından neşredilmiş, daha sonra Zeynelâbidîn Zinar ve M. Emin Narozî Arap harflerinden Latin harflerine aktararak yayımlamışlardır (Stockholm 1988, 1991). **2.** *Dîvân-ı Rûhî.* 471 beyitten oluşan divanda ilâhî aşk ve çeşitli tasavvufî meseleler dört dilde ifade edilmiştir. Zeynelâbidîn Amedî'nin 1980 yılında neşrettiği eser Zeynelâbidîn Zinar ve M. Emin Narozî tarafından Latin harflerine aktarılarak yayımlanmıştır (Uppsala 1988). Aktepe'nin diğer başlıca eserleri de şunlardır: *Risâle* (müellifin bir manzumesiyle Nâbî'nin gazeline yazdığı Türkçe bir muhammesten ibarettir), *Kitâbü't-Tıb, Kitâbü'l-Mantık, Risâletü'l-edeb ve'l-âdâb, Risâle-i Râbıta, Kitâbü'l-İbrîz fî isbâti kıdemi'l-kelâmi'l-azîz, Keşfü'z-zulâm fî akāidi firâki'l-İslâm, Minhâcü'l-usûl, Kitâbü's-Sarf ve'n-nahv.* Astronomiyle de ilgilenen Abdurrahman Aktepe, Diyarbakır ve çevresinde ay, güneş, yıldız ve gezegen hareketlerini takip etmiş, ceviz ağacından bir küre imal ederek üzerine bütün gezegenlerin adlarını yerleştirmiştir. Ayrıca Aktepe köyü, Diyarbakır ili ve yöresine ait bir yıllık namaz vakitlerini belirten on sekiz sayfalık bir takvim hazırlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Bedri Günkut, *Diyarbekir Tarihi*, Diyarbakır 1937, s. 127; Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları*, İstanbul 1957-97, I, 293; II, 697; III, 696; IV, 125; a.mlf., *Diyarbakır'da Gömülü Meşhur Adamlar*, Ankara 1985, s. 40; Abdurrahman Tagî, *İşaretler*, Diyarbakır 1980, s. 34; Zeynelabidîn Zinar, *Nimûne ji Gencîneya Çanda Qedexekirî*, Stockholm 1991, s. 161-165; Mustafa Aşkar, *Tasavvuf Tarihi Literatürü*, Ankara 2001, s. 157; Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İstanbul 2003, s. 78; M. Şefik Korkusuz, *Tezkire-i Meşayih-i Amid*, İstanbul 2004, I-II, s. 47-52, 250-252, 275; Murat Özaydın, *Şeyh Abdurrahman Aktepe, Hayatı-Eserleri-Görüşleri*, İstanbul 2009; Mustafa Akif Tütenk, "Diyarbakır'ın Son 60 Yıllık (1892-1952) Vakaları", *Kara-Amid*, sy. 2-4, İstanbul 1956-58, s. 311-339.

MURAT ÖZAYDIN

ABDURRAHMAN BEDEVÎ

(bk. BEDEVÎ, Abdurrahman).

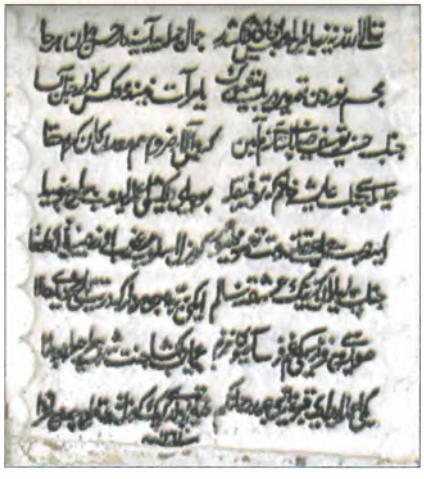
ABDURRAHMAN GAZİ KÜLLİYESİ

Erzurum yakınında Eğerlitepe'de yer alan türbe, zâviye ve cami.

Abdurrahman Gazi'nin kimliği tam olarak tesbit edilememiştir. Bazı kaynaklarda, Vâkıdî'nin *Kitâbü't-Târîḫ* adlı eserine dayandırılarak Abdurrahman Gazi'nin Hz. Ömer'in hilâfetinin (634-644) ilk yıllarında veya Hz. Osman tarafından 641'de Anadolu üzerine gönderilen İyâz b. Ganm kumandasındaki ordu içinde yer alan bir kişi olduğu, Bizans'ın elindeki Erzurum'un bu İslâm ordusunca fethedildiği, fetihten sonra buraya yerleşen müslümanlara ya da İslâmiyet'i yeni kabul edenlere İslâm'ı öğretmek amacıyla görevlendirilen on kişiden (krş. *Târîḫu fütûḥi'l-Cezîre*, s. 232) biri olduğu üzerinde durulmaktadır. Ancak halk arasında bu kişinin "Gazi" unvanıyla anıldığı, fethe katıldığı ve fethin ardından burada öldüğü kabul edilmekte, Abdurrahman isimli bu şahsa gazilik unvanıyla birlikte şeyhlik unvanı da yakıştırılmaktadır. Mehmed Nusret eserinde İstanbul'da Veliyyüddin Efendi Kütüphanesi'nde rastladığı, İbn Hacer el-Askalânî'ye ait *İnbâ'ü'l-ġumr bi-ebnâ'i'l-ʿumr* adlı kitapta yer alan, "Abdurrahman İbn Süleymân İbşirî -ki kendisinden gāzî diye söz edilir- abdâlın komutanı olup zühd ehli biri idi, 643 yılında Erzurum'da şehit düştü" cümlelerinin Abdurrahman Gazi'yi açıkça gazilikle tanımlayan ifadeler olduğu sonucunu çıkarmıştır. Neşrî'nin *Kitâb-ı Cihannümâ*'sında da söz konusu kişinin şeyh diye tanıtılması, Erzurum'da mânevî kişiliğiyle şeyh veya gazi unvanlı bu şahsın yaşadığına işaret etmektedir. Külliyenin Erzurum tahrir defterinde 1540 yılında Abdurrahman Gazi Zâviyesi olarak kaydı yer alır. İbrâhim Hakkı Erzurûmî'nin de burada zâviyedarlık yaptığı belirtilmektedir. Abdurrahman Gazi'nin kabrinin bulunduğu yerde türbe, zâviye ve bir caminin yapılmış olduğu bilinmekle birlikte bu yapılar hakkında yeterli bilgi yoktur. Ancak kabir çevresinde zamanla meydana gelen hazîre bu civarda gömülmeyi arzu eden kişilerin olduğunu göstermektedir.

1970'lerde siyah bazalt taşından iki şâhide ile 4,85 m. uzunluğunda mezardan ibaret olan kabrin üzerine 1983'te ortadan bir sivri kemerle ikiye ayrılan yan yana iki kubbeyle örtülü dikdörtgen planlı bir türbe binası inşa edilmiştir. Ortadan bir paravanla ikiye ayrılan türbede her iki kubbeli birim birer kapı ile dışa açılmaktadır. Doğudaki birim kadınlara, batıdaki birim erkeklere ait olmak üzere türbenin ziyaret edilmesi sağlanmıştır. Batıdaki kapı üzerine de türbenin 1211 (1796) yılında Vali Yûsuf Ziyâ Paşa'nın hanımı Ayşe Hatun tarafından yaptırıldığını gösteren mermer kitâbe konulmuştur. Eski türbeye ait bu kitâbe sekiz satır halinde düzenlenmiş olup on altı mısralıdır. 1794'te türbenin yanına inşa edildiği kayıtlarda bildirilen zâviyeden günümüze hiçbir iz kalmamıştır. Yine türbenin yanına Erzincanlı Ahmed İzzet Paşa tarafından yaptırılan küçük mescidin yerine de türbe ile birlikte tek kubbeli, yüksek beden duvarlı bir cami inşa edilmiştir. Kuzeyde sivri kemerli, açıklıklı ve birimlerinin üzeri üç kubbe ile örtülü olan klasik tarzda bir son cemaat yeriyle sağda tek şerefeli minare bulunmaktadır.

Abdurrahman Gazi Türbesi'nin batı kapısının üzerine 1211 (1796) yılında konulan kitâbe

Abdurrahman Gazi Camii ve Türbesi – Erzurum

Türbe ve cami düzgün sarımtırak kesme taştan yapılmış olup caminin önünde seyirlik amaçlı küçük bir avlu vardır. 1987'de cami ile türbe arasına erkekler için, türbenin doğu girişinin önüne ise kadınlar için birer şadırvan eklenmiş, 2013'te caminin güneybatısına bir üçüncü şadırvan inşa edilerek geniş bir ziyaretgâh haline getirilmiştir. Türbe ile caminin içindeki kalem işleri 1996'da yapılmıştır ve klasik süsleme öğelerinden esinlenmiş örnekler içerir. Cami içerisindeki mihrap, minber, kürsü, mahfil gibi elemanlar yeni olup duvarlarda ve minberde kullanılan çiniler günümüz Kütahya atölyelerinde üretilmiştir. Yakın tarihlerde türbe ve caminin yakınına inşa edilen çeşme, park ve adak yerleriyle çevre daha da genişletilmiş, ziyaretgâh ve mesire alanı halinde düzenlenmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Vâkıdî, *el Meğāzî*, II, 756; a.mlf., *Târîḫu fütûḥi'l-Cezîre ve'l-Ḫâbûr ve Diyârbekr ve'l-ʿIrâḳ* (nşr. Abdülazîz Feyyâz Harfûş), Dımaşk 1417/1996, s. 228-232; Neşrî, *Cihannümâ* (Unat), s. 143; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (haz. Yücel Dağlı v.dğr.), İstanbul 2008, II, 111; Abdürrahim Şerif Beygu, *Erzurum: Tarihi, Anıtları ve Kitabeleri*, İstanbul 1936, s. 108-115; İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitâbeleri ile Erzurum Tarihi*, İstanbul 1960, s. 361-384; M. Sadi Çöğenli – Ali Bayram, *Erzurum'da Bulunan Meşhur Ziyaretgâhlar ve Kabir Ziyaretinin Adabı*, Ankara 1973, s. 3-4; Hamza Gündoğdu, "Erzurum ve Çevresindeki Tarihi Kalıntılar", *Şehr-i Mübarek Erzurum*, Ankara 1988, s. 137-240; a.mlf. v.dğr., *Sanat Tarihi Açısından Erzurum*, Erzurum 2011, s. 183; Mehmet Nusret Som, *Tarihçe-i Erzurum* (haz. Ahmet Fidan), Erzurum 2005, s. 107-108; Hüseyin Yurttaş v.dğr., *Yolların, Suların ve Sanatın Buluştuğu Şehir Erzurum*, Erzurum 2008, s. 160; Hanifi Hancı, *Seyyahların Gözüyle Erzurum*, İstanbul 2009, s. 79 vd.; Muzaffer Taşyürek, *Erzurum Türbeleri ve Ziyaret Yerleri*, Erzurum 2010, s. 17-24; Bilgehan Pamuk, "İbrahim Hakkı Hazretleri'nin Abdurrahman Gazi Zaviyedarlığı ve Zaviyedarlık Meselesi", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, V/1, Erzurum 2005, s. 157-168.

HAMZA GÜNDOĞDU

ABDURRAHMAN SIRRÎ BABA
(1785-1847)

Bosnalı Nakşibendî şeyhi.

Babası Mehmed ve dedesi Fazlullah'ın kadılık yaptığı Foynitsa (Fojnica) şehrinde doğdu. Daha on iki yaşında iken, Nakşibendîliğin Müceddidiyye kolunu İstanbul'dan Bosna'ya getiren Şeyh Hüseyin Zukiç'e intisap etti. Şeyh Zukiç'in, misafir olarak bulunduğu ailenin çocuğu olan Abdurrahman'daki istidadı görüp onu mürid edindiği ve tarikat adı olarak kendisine Sırrî adını verdiği belirtilmektedir. Sırrî Baba, Foynitsa'da dinî ilimleri tahsil ettikten sonra Şeyh Hüseyin Zukiç'in Foynitsa yakınlarındaki Vukelyići köyünde kurduğu tekkeye giderek seyrüsülûkünü onun yanında tamamladı. Mürşidinin daha sağlığında ona uyarak Foynitsa'ya yakın ormanlık bir tepede bulunan Oglavak'ta bir tekke kurdu. Bir semâhâne, sohbet odası ve bir halvethâneden meydana gelen tekkenin çevresinde zamanla küçük bir köy oluştu. Tekkeden 200 m. uzaklıkta, Fâtih Sultan Mehmed'le beraber Bosna'ya geldiği rivayet edilen Şeyh Hüseyin Horasânî'nin Bosna Valisi Ali Nâmık Paşa'nın inşa ettirdiği türbesi yer almaktadır.

Foynitsa'dan ayrılmakla birlikte Sırrî Baba'nın şehir hayatından da kopmadığı, Oglavak köyünün yanı sıra Foynitsa'da da bir ev, bir bahçe ve bir ekmek fırını olduğu terekesine ait defterden anlaşılmaktadır (Nagata, s. 62-65). Ücra bir yerde bulunmasına rağmen Oglavak Tekkesi, Bosna-Hersek'in toplumsal ve siyasal hayatında Vukelyići Tekkesi'ni gölgede bırakacak derecede önemli rol oynamıştır. Fakirlere ve yolculara karşı misafirperver davranan Sırrî Baba aynı zamanda valilerin ve diğer şahsiyetlerin teveccühünü kazandı. Tekkesine elini öpmeye gelenler arasında Hersek Valisi Stočević Ali Galib Paşa, Bosna valilerinden tekkenin yanında bir konak yaptıran Mehmed Vecîhî Paşa ve ikinci bir konak inşa ettiren Mehmed Kâmil Paşa, 1850'de patlak veren isyanı bastıran Ömer Paşa Latas zikredilebilir. 1824'te Bosna Valisi Selim Paşa, Foynitsa gelirinden tekkeye yılda 100 kuruş ayırdı. 1831 yılında II. Mahmud'un ıslahatına karşı baş kaldıran Kaptan Hüseyin de Sırrî Baba'nın müridleri arasındaydı. 1835'te II. Mahmud'un fermanıyla tekke bütün vergilerden muaf tutuldu. 1847 yılında ölen Sırrî Baba Ali Galib Paşa tarafından yaptırılan türbeye defnedildi. Tekkenin postuna oturan büyük oğlu Abdüllatif Efendi de öldüğünde (ö. 1882) babasının yanına defnedildi. Onun yerine küçük kardeşi Şâkir Efendi geçmiş, Şâkir Efendi'yi sırasıyla Abdüllatif Efendi'nin büyük oğlu Abdülhalim Efendi ve Abdülhalim Efendi'nin kardeşi Hamdi Efendi takip etmiştir. Hamdi Efendi 1930'larda vefat edince yerine âlim olarak da şöhret kazanan oğlu Şâkir Efendi geçmiş, Şâkir Efendi'nin ölümünden (1966) sonra tekke vekâleten kardeşi Hilmi Efendi tarafından yönetilmiştir.

Sırrî Baba'nın mürşidi Şeyh Hüseyin Zukiç, İstanbul'da Şeyh Hâfız Mehmed Çanakhisârî'den Nakşibendî-Müceddidî icâzeti almasına rağmen Bosna'da kurduğu tekkesinde Müceddidîler'in pek hoşlanmadığı cehrî zikir usulünü uygulamış, Oglavak Tekkesi'nde Sırrî Baba ve ondan sonra gelenler de aynı usulü benimsemiştir. Nakşibendî geleneğinde seyrek rastlanan kıyâmî zikir, Kādiriyye tarikatının etkisiyle hem Vukelyići hem Oglavak tekkelerinde yapılagelmiştir. Fakat Bosna Nakşibendîliği'nin en çarpıcı özelliği, zikir toplantılarından sonra tekkelerin sohbet odalarında ilâhilerin topluca okunmasıdır. Bu ilâhiler arasında, günümüze kadar en çok okunan ve en fazla rağbet görenler Sırrî Baba'nın bazısı Türkçe, bazısı Boşnakça olan şiirleridir. Kolay anlaşılır bir dille yazılan bu ilâhiler Bosna'nın "aljamiado" (Arap harfleriyle yazılan Boşnakça) denilen edebiyatının en meşhur örnekleri arasında yer alır. Oglavak Tekkesi'nde haftanın cuma ve pazartesi gecelerinde, bayramlarda, mevlid kandillerinde, diğer mübarek günlerde ve ramazan boyunca her gece zikir icra edilirdi. 1993 yılının Ekim ayında Hırvat kuvvetleri, silâhlı koruyucusu olmayan Oglavak Tekkesi'ne hücum edip avlusundaki tarihî mezar taşlarını kırmış ve Sırrî Baba'nın türbesini tamamen yıkıp kemiklerini toprağın

Abdurrahman Sırrî Baba'nın Oglavak'taki türbesi ve çevresindeki hazîre

altından çıkarmıştır. Daha sonra bazı onarımlar yapıldıysa da tekke eski önemini kazanamamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Yuzo Nagata, *Materials on the Bosnian Notables*, Tokyo 1985, s. 62-65; Džemal Ćehajić, *Derviški Redovi u Jugoslovenskim Zemljama*, Sarajevo 1986, s. 55-58; Halid Boljina, *Tekije u Fojničkom Kraju*, Foynitsa 1991, s. 46-50, 59-65; Amina Šiljak – Jesenković, "Dervisi i Tekije u Urbanoj Sredini", *Urbano Bice Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1996, s. 84-85; Muhamed Huković, *Zbornik Alhamijado Književnosti*, Sarajevo 1997, s. 63-70; Emina Memija – Lamija Hadžiosmanović, *Antologija Bošnjačke Poezije na Orientjentalnim Jezicima*, Sarajevo 1997, s. 203-207; Mehmed Mujezinović, *Islamska Epigrafika Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1998, II, 484-492; Metin İzeti, *Balkanlar'da Tasavvuf*, İstanbul 2004, s. 149-150; Šaćir Sikirić, "Derviskolostorok és szent sirok Boszniában", *Turan*, II/9 (1918), s. 600; a.mlf., "Pobožne pjesme (ilahije) Šejh Abdurrahmana Sirrije", *Glasnik Islamske Vjerske Zajednice*, IX/11-12, Sarajevo 1941, s. 332-354, 362-373; Hamid Algar, "Some Notes on the Naqshbandi Tarîqat in Bosnia", *WI*, XIII/3-4 (1972), s. 178-191 (aynı makale için bk. "Bosna'da Nakşibendî Tarikatı Üzerine Bazı Notlar", *Nakşibendîlik* [haz. A. Cüneyd Köksal], İstanbul 2007, s. 338-345); Fatih İyiyol, "Bosna-Hersek'te Ocaklar: Živćiç-Vukeljići ve Mesudije Tekkeleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, sy. 63, Ankara 2012, s. 191-206; Alexandre Popovic, "ʿAbd al-Raḥmān Sirrī", *The Encyclopaedia of Islam Three*, Leiden 2009, fas. 2, s. 10-11.

HAMİD ALGAR

ABDURRAHMAN TÂHÎ

(bk. TÂHÎ, Abdurrahman).

ABDURRAHMAN VAHÎD

(عبدالرّحمن وحيد)

(1940-2009)

Nehdatü'l-ulemâ teşkilâtı liderlerinden, Endonezya'nın dördüncü devlet başkanı.

4 Ağustos 1940'ta Doğu Cava'nın Jombang şehrinde doğdu. Halk arasında "Gus Dur" lakabıyla tanınmıştır. Aile kökenine işaret eden "Gus" kelimesi Cava dilinde "kiai" (âlim, müderris) çocukları için kullanılan bir şeref unvanı, "Dur" da Abdurrahman isminin halk dilindeki kısaltılmış biçimidir. Baba ve anne tarafından dedeleri, Doğu Cava'nın Jombang bölgesinde geleneksel dinî eğitim kurumları olan pesantrenlerin kurucuları ve yöneticileri olup Nehdatü'l-ulemâ'nın 1926'daki kuruluşunda aktif görev almışlardır. Babası K. H. Abdülvahîd Hâşim 1940'lı yıllarda bağımsızlık hareketlerinde öncü rol oynamış, 1949-1952 yılları arasında yeni kurulan Endonezya Cumhuriyeti'nin Din İşleri bakanı olarak görev yapmıştır. Abdurrahman ilk öğrenimini Cakarta'da, orta öğrenimini Orta Cava'da Yogyakarta'daki bir ticaret okulunda tamamladı. Yogyakarta'da bir yandan da Nehdatü'l-ulemâ âlimlerinden K. H. Ali Maksum'un Krapyak pesantreninde Arapça, fıkıh, tefsir ve hadis gibi dersler okudu. Dinî öğrenimine Magelang'da ve Jombang'daki pesantrenlerinde devam etti. Buralarda edindiği klasik dinî bilgilerin yanı sıra Çince-Endonezyaca romanlardan Rus klasiklerine, Marksist literatüre ait kitaplardan İhvân-ı Müslimîn liderlerinin eserlerine kadar çok çeşitli konularda eserler okudu. İngilizce, Arapça, biraz da Almanca ve Felemenkçe öğrendi. Bu arada geleneksel Cava mistisizmine ve Çin kültürüne ilgi duydu; bir mühtedi olan Almanca hocasından klasik Batı müziği ve edebiyatı zevkini edindi. 1963'te Mısır'a giderek dört yıl kadar Ezher Üniversitesi'nde Arapça ve dinî ilimler tahsil etti. Kahire Amerikan Üniversitesi Kütüphanesi'nde düzenlenen seminer ve toplantılara katıldı. Ezher'deki hocalarının aşırı muhafazakârlığını benimsemese de Kahire'nin zengin kültür yapısından etkilendi. Kahire'deki Endonezya öğrenci derneğinin başkanlığını üstlendi, yayımladığı öğrenci dergisinde yazılar yazdı. Daha sonra Irak'a geçen A. Vahîd 1966-1970 yıllarında Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Edebiyatı Bölümü'nde de öğrenim gördü. Felsefe, din, siyaset ve tartışma konularını içeren Arapça, İngilizce ve Fransızca kitaplar okudu. Lisans üstü öğrenimi için Hollanda ve Almanya'daki üniversitelere yaptığı başvurular diplomasının tanınmaması yüzünden sonuçsuz kalınca 1971'de ülkesine döndü.

Abdurrahman Vahîd, Endonezya'da dedesi Bisri Şansurî'nin Jombang'daki pesantreninde ders vermeye başladı. 1972-1974 yıllarında buradaki Hâşim Eş'arî Üniversitesi'nin Usûlüddîn Fakültesi'nde hocalık ve dekanlık yaptı. 1974-1980 arasında Tebuireng Pesantreni'nin genel sekreterliğini yürüttü. Pesantrenlerin genel durumu hakkında geniş mâlûmat sahibi olduktan sonra bu okullardaki dinî eğitim tarzıyla modern eğitim arasındaki büyük farkın giderilmesi gerektiği kanaatine vardı. 1978'de başşehir Cakarta'ya taşınarak Cakarta'nın güneyindeki Ciganjur Pesantreni'nin yöneticiliğini üstlendi. Bu arada düzenli olarak Cakarta'daki Nehdatü'l-ulemâ mensuplarının yanı sıra müslüman ve gayri müslim aydınlar, sanatçılar, gazeteciler ve halkın ileri gelenleriyle iyi ilişkiler kurdu. 1979'da teşkilâtın Cakarta'daki merkez komitesi üyeliğine seçildi. Cakarta'da toplum temsilcileriyle önde gelen pesantrenleri buluşturarak pesantren merkezli kitlesel kalkınma projelerinin geliştirilmesine öncülük etti. Ayrıca *Prisma, Tempo* ve *Kompas* gibi dergi ve gazetelerde İslâm kültürü, modern İslâm düşüncesi, sinema, edebiyat, spor, uluslar arası ilişkiler konusunda yazılar yazdı. 1982'de Cakarta Güzel Sanatlar Konseyi başkanlığına seçildi. Cakarta Ulusal Film Festivali'nin jüri başkanlığını yaparak genç kuşak Nehdatü'l-ulemâ mensupları ve liderlerinin geniş sosyal çevrelerle ilişki kurmalarına öncülük etti. 1980'li yıllarda yurt dışına gidip aynı şekilde sosyal ve dinî kesimlerle ilişkiler kurdu. Uluslararası Diyalog Vakfı danışmanlığı, Din ve Barış Konferansı Başkanlık Kurulu üyeliği gibi görevler aldı. Çoğulcu din anlayışına katkısı sebebiyle Ağa Han İslâm mimarisi ödülüne aday gösterildi. Demokrasiye ve dinler arası ilişkilere önem vermesinden dolayı 1993'te toplumsal liderlik alanında Ramon Magsaysay ödülüne lâyık görüldü.

Abdurrahman Vahîd

Entelektüel ve sosyal içerikli faaliyetleriyle cemiyet içindeki itibarı sürekli yükselen A. Vahîd üst düzey yöneticilerle temaslar kurdu, dini siyasetten uzak tutmaya çalışan Suharto yönetiminin politikalarını destekledi, Nehdatü'l-ulemâ'nın yenileşerek sosyal ve dinî içerikli bir harekete dönüşmesi için çalıştı. 1984'teki kongrede devletin resmî felsefesi olan Pancasila'nın teşkilâtın ilkeleri olarak kabul edilmesini sağladı. Aynı kongrede yine onun görüşleri doğrultusunda teşkilâtın, müslüman grupların siyasî kolu olan Birleşik Kalkınma Partisi ile bağlarını kesmesi kararlaştırıldı. Kongrede ayrıca siyaset eksenli duruş sergileyen ve Nehdatü'l-ulemâ'nın yirmi sekiz yıldan beri genel başkanlığını yapan K. H. İdhem Hâlid'in yerine Abdurrahman Vahîd seçildi; pek çok yenilikçi arkadaşı da teşkilâtta etkili pozisyonlara getirildi.

Batı eğitimine önem veren Abdurrahman Vahîd, genç Nehdatü'l-ulemâ üyelerinin yurt dışında üniversite tahsili yapmalarını teşvik etti. Ekonomik alanda ortaklıklar oluşturulmasını ve Nehdatü'l-ulemâ taraftarı küçük işletmelerle Çinli büyük işletmeciler arasında ekonomik bağlar kurulmasını önemsedi. Vizyon sahibi bir lider olmakla birlikte yeterli sayıda yetişmiş elemanın yokluğu yüzünden her zaman başarılı olmasa da gerçekleştirdiği sıra dışı faaliyetlerle 1989 ve 1994 kongrelerinde de teşkilâtın genel başkanlığına seçildi.

1990'lı yılların başlarından itibaren siyasî konulara daha çok önem veren Abdurrahman Vahîd'in Suharto yönetimiyle arası açıldı. Suharto, İslâmcı muhalefeti rejimle uzlaştırmak için B. J. Habibie başkanlığında Endonezya Müslüman Aydınlar Birliği adlı bir teşkilât kurdu. A. Vahîd'in muhalefetine rağmen birçok yenilikçi müslüman şahsiyetin ve sivil bürokratın üye olduğu bu birlik muhafazakâr kesimden bazı Nehdatü'l-ulemâ liderlerini de bünyesine aldı. Bunun üzerine Abdurrahman, bu birliğe karşılık 1991'de kırk üç aydınla birlikte gayri müslim kesimlerin de üye olduğu Demokrasi Formu'nu oluşturdu. Demokrasi Formu, etkili görüşleri yanında Abdurrahman Vahîd'in Nehdatü'l-ulemâ başkanı olarak basınla iyi ilişkiler kurmasının da katkısıyla Endonezya Müslüman Aydınlar Birliği'nden daha çok etkili oldu.

1998'deki halk ayaklanmaları neticesinde yıkılan Suharto yönetimi sonrasının çok partili siyasî ortamında, 1984 yılından itibaren uyguladığı Nehdatü'l-ulemâ'nın siyaset dışı kalması politikasına nihayet veren A. Vahîd, Temmuz 1998'de Millî Uyanış Partisi'ni kurdu. 1999 yılı sonlarında diğer İslâmcı ve seküler partilerin de desteğiyle devlet başkanı seçildi, rakibi Megawati de başkan yardımcısı oldu. Devlet başkanlığı süresince Endonezya'nın çok kültürlü yapısıyla uyuşan, sivilleşme ve demokratikleşmeyi geliştiren, dinî radikalizmi reddeden bir politika izlemeye çalıştı. Ancak ülkenin kültürel yapısı bu politikaya yeterince hazır olmadığından onun başkanlık döneminde ülkede ayrılıkçı hareketler yaşandı ve toplumsal çatışmalar arttı; kendisinin ordu ile farklı görüşlere sahip olması çeşitli krizlere yol açtı. Polis ve askerî kuvvetleri yeterince denetimi altına alamaması, hatta bazı bakanlarının kendisinden bağımsız hareket etmesi üzerine giderek güç kaybetti. Nihayet yirmi bir ay süren görevinin ardından meclis tarafından devlet başkanlığından uzaklaştırıldı. Buna rağmen eski sevenleriyle birlikte bazı dinî azınlıkların, insan hakları taraftarı grupların ve liberal düşünceli aydınların desteğini kaybetmedi. Ciddi sağlık sorunlarına ve görme duyusunu kaybetmesine rağmen siyasî faaliyetlerini, toplumu aydınlatma işlevini sürdürdü. Hayatının son günlerini çeşitli hastalıklarla geçiren Abdurrahman Vahîd 30 Aralık 2009 tarihinde Cakarta'da vefat etti, cenazesi memleketi Jombang'a götürülerek babasının pesantreninin yanına defnedildi.

Abdurrahman Vahîd sistemli bir düşünür olmamakla birlikte mevcut düşünce sistemlerini başarıyla uygulayan bir müslüman aydındır. Toplumsal kalkınma, insan hakları, liberal teoloji ve modern hermenötik gibi konulardaki görüşleri fıkıh terimleriyle açıklamaya ve bunları "makāsıdü'ş-şerîa" tartışmaları ekseninde yorumlamaya çalışmıştır. Bilhassa fıkıhtaki maslahat prensibine büyük önem vermiş, birçok fıkıh kuralının modern hayatın ihtiyaçlarına göre yeniden yorumlanması gerektiğini savunmuştur. Modern bir düşünce olan İslâmî devlet kavramına şiddetle karşı çıkmış, bu kavramın geleneksel İslâm'a yabancı olduğunu, buna karşılık adalet ve şûra gibi İslâmî ilkelerin liberal demokrasiyle uyuştuğunu düşünmüştür. Ona göre devletin siyasî temelini ve ideolojisini dine dayandırmak doğru değildir. Esasen dinî kaynaklardaki prensiplerin yönetimde hâkim olduğu bir sistem tabiatı itibariyle İslâm'a da uygundur. A. Vahîd, Kur'an ve Sünnet'te belirli bir hükümet biçimi olmadığını belirterek din temelli partilere ve teokratik devlet sistemine de muhalefet etmiş, Endonezya'daki siyasal İslâmcı hareketleri reddedip ülkenin kültürel formlarıyla birlikte ortaya çıkan geleneksel ve kültürel İslâm anlayışını benimsemiştir. Günümüz demokrasi değerlerinin İslâm'ın evrensel değerleriyle örtüştüğünü belirtmiş, hürriyet, adalet ve istişareyi üç önemli demokratik değer olarak görmüştür. Ayrıca dinî özgürlüklere ve dinî azınlıkların haklarının korunmasına sıkça vurgu yaparak kuşatıcı, demokratik ve çoğulcu bir toplumsal yapıyı savunmuştur.

Eserleri. Abdurrahman Vahîd doğrudan bir eser yazmamakla birlikte çeşitli dergi ve gazetelerde yazılar kaleme almış, bu yazıları ve çeşitli platformlardaki konuşmalarıyla tebliğleri kitap haline getirilerek yayımlanmıştır: *Bunga Rampai Pesantren* (Jakarta 1978), *Muslim di Tengah Pergumulan* (Jakarta 1981), *Kiai Menggugat Gus Dur Menjawab, Sebuah Pergumulan Wacana dan Transformasi* (Jakarta 1989), *Kiai Nyentrik Membela Pemerintah* (Yogyakarta 1998), *Tabayyun Gus Dur* (Yogyakarta 1998), *Islam, Negara, dan Demokrasi, Himpunan Percikan Perenungan Gus Dur* (Jakarta 1999), *Prisma Pemikiran Gus Dur* (Yogyakarta 1999), *Tuhan Tak Perlu Dibela* (Yogyakarta 1999), *Gus Dur Menjawab Perubahan* (Jakarta 1999), *Membangun Demokrasi* (Bandung 1999), *Mengurai Hubungan Agama dan Negara* (Jakarta 1999), *Melawan Melalui Lelucon* (Jakarta 2000), *Islamku, Islam Anda, Islam Kita: Agama Masyarakat Negara Demokrasi* (Jakarta 2006), *Islam Kosmopolitan: Nnilai-nilai Indonesia,Transformasi Kebudayaan* (Jakarta 2007). Son iki eser onun temel görüşlerini yansıtan en önemli seçme yazılarını içermektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

M. R. Woodward, "Conversations with Abdurrahman Wahid", *Toward a New Paradigm: Recent Developments in Indonesian Islamic Thought* (ed. M. R. Woodward), Tempe 1996, s. 133-153; D. E. Ramage, "Democratisation, Religious Tolerance and Pancasila: The Political Thought of Abdurrahman Wahid", *Nahdlatul Ulama: Traditional Islam and Modernity in Indonesia* (ed. G. Barton – G. Fealy), Clayton 1996, s. 227-257; G. Fealy, "The 1994 NU Congress and Aftermath: Abdurrahman Wahid, Suksesi and the Battle for Control of NU", *a.e.*, s. 257-278; G. Barton, "The Liberal, Progressive Roots of Abdurrahman Wahid's Thought", *a.e.*, s. 190-226; a.mlf., *Gus Dur: The Authorized Biography of Abdurrahman Wahid*, Jakarta 2006; a.mlf., "Indonesia's Nurcholish Madjid and Abdurrahman Wahid as Intellectual Ulama: The Meeting of Islamic Traditionalism and Modernism in Neo-Modernist Thought", *Islam and Christian-Muslim Relations*, VIII/3, Birmingham 1997, s. 323-350; a.mlf., "Indonesia's Difficult Transition and President Abdurrahman Wahid", *Pacifica Review: Peace, Security & Global Change*, XII/3, London 2001, s. 273-281; J. L. Esposito – J. O. Voll, *Makers of Contemporary Islam*, Oxford 2001, s. 199-216; M. van Bruinessen, "Back to Situbondo? Nahdlatul Ulama Attitudes Towards Abdurrahman Wahid's Presidency and His Fall", *Indonesia: In Search of Transition* (ed. H. S. Nordholt – I. Abdullah), Yogyakarta 2002, s. 15-46; a.mlf., "Abdurrahman Wahid", *The Encyclopaedia of Islam Three*, Leiden 2013, fas. 1, s. 4-9; S. Rochmat, "Abdurrahman Wahid on Reformulating the Theology of Islamic Democracy to Counter Secularism in Modern Era", *Ritsumeikan International Affairs*, IV, Kyoto 2006, s. 119-145; Mujiburrahman, "Islam and Politics in Indonesia: The Political Thought of Abdurrahman Wahid", *Islam and Christian-Muslim Relations*, X/3 (1999), s. 339-352; N. Mitsuo, "Abdurrahman Wahid", *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World* (ed. J. L. Esposito), Oxford 1995, I, 14-15; "Wahid, Abdurrahman", *Ensiklopedi Islam*, Jakarta 1999, V, 161-163.

MARTIN VAN BRUINESSEN

ABDURRAHMAN ZEKÎ
(عبدالرحمن زكي)
(1904-1980)

İslâmî eserler ve askerî tarih alanındaki çalışmalarıyla tanınan Mısırlı araştırmacı.

Temmuz 1904'te doğdu. 1938'de Kahire Üniversitesi İslâmî Eserler Enstitüsü'nden ve Mısır Harp Okulu'ndan mezun oldu. Aynı yıl Savaş Bakanlığı tarafından müzecilik alanında yetişmek ve incelemelerde bulunmak üzere Avrupa'ya gönderildi. Ülkesine döndükten sonra Kahire'de kurulan müzenin müdürlüğüne tayin edildi, bir süre Mısır Silâhlı Kuvvetler Genel İdarî İşleri'nde müdürlük yaptı, ayrıca *Mecelletü'l-Ceyş*'in yazı işleri müdürlüğünü üstlendi (1941-1952). Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde *Dirâsât eşeriyye ʿani's-seyf fî şarḳi'l-ednâ fi'l-ʿaṣri'l-İslâmî* başlıklı teziyle doktor unvanını aldı (1955). Mısır Silâhlı Kuvvetler Kütüphanesi'nin müdürlüğüne getirildi (1955-1958). Kahire Üniversitesi ve Kahire Amerikan Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak görev aldı. Birçok tez yönetti; uluslar arası kongrelere katıldı. Muhammed Şefîk Gurbâl'in editörlüğünü yürüttüğü *el-Mevsûʿatü'l-ʿArabiyyetü'l-Müyessere*'nin (I-II, Kahire 1965) tahrir heyeti başkanlığını İsmâil Mazhar ile birlikte yürüttü. Ekim 1980'de vefat etti. Kahire şehrinin tarihine çok önem veren Abdurrahman Zekî, Mısır'da Kahire'den önce kurulan ve bölgenin merkezi olan Fustât, el-Asker ve Katâi ile ilgili çalışmalar yaptı. İslâm sanatı ve eserleri, silâhlar, ordular ve savaşlar, kaleler ve surlar en çok ilgilendiği konular arasındadır. Eserlerini yazarken günümüze ulaşan çok sayıda İslâmî eseri bizzat incelediği gibi klasik ve modern, yerli ve yabancı kaynaklardan da faydalanmıştır. Onun çalışmaları gerek muhteva gerekse bibliyografya açısından özellikle İslâm sanat tarihi, ordu ve silâhlar hakkında araştırma yapanlara yol gösterecek nitelikte olup üslûp ve terminolojileri, tesbit ve yaklaşımlarıyla alanında başvuru kitapları haline gelmiştir.

Eserleri. 1. *et-Târîḫu'l-ḥarbî li-ʿaṣri Muḥammed ʿAlî el-Kebîr* (Kahire 1369/1950). Kavalalı Mehmed Ali Paşa döneminde Mısır'ın askerî durumu ve gerçekleştirilen askerî harekâta dair olan eser harita ve resimlerle zenginleştirilmiştir. **2.** *es-Silâḥ fi'l-İslâm* (Kahire 1951). Savaş aletlerine dair küçük bir sözlük olup görsel malzeme de içermektedir. Müellif eserin mukaddimesinde konuyla ilgili kendisinden önce yapılmış yirmi civarında çalışmayı da kısaca tanıtmıştır. **3.** *el-Ceyşü'l-Mışrî fi'l-ʿaṣri'l-İslâmî* (I-II, Kahire 1970). Fetihten XIX. yüzyılın başlarına kadar Mısır'daki İslâm orduları ve yapılan savaşlar hakkındadır. Mısır tarihine dair çok sayıda eser bulunmasına rağmen bunlarda askerî tarihin ele alınmadığını belirten müellif kitabını bu eksikliği gidermek amacıyla yazdığını ifade etmektedir. **4.** *el-Ezher ve mâ ḥavlehû mine'l-âṣâr* (Kahire 1970). **5.** *Ḥavâżırü'l-ʿâlemi'l-İslâmîfî elf ve erbaʿa miʾe ʿâm, el-Ḳāhire menâretü'l-ḥaḍâreti'l-İslâmiyye* (Kahire 1979). Fetihten itibaren sırasıyla Mısır'ın merkezi olmuş Fustât, el-Asker, Katâi ve Kahire'nin tarihiyle ilgilidir. **6.** *Mevsûʿatü medîneti'l-Ḳāhire fî elf ʿâm* (Kahire 1969, 1987). Bu ansiklopedide 1500'den fazla madde ve 140 civarında resim bulunmaktadır. Telifi sırasında Kalkaşendî'nin *Ṣubḥu'l-aʿşâ*'sı, Makrîzî'nin *Ḫıṭaṭ*'ı ve Ali Paşa Mübârek'in *el-Ḫıṭaṭü't-Tevfîḳıyye*'si gibi kaynaklardan faydalanılmıştır.

Müellifin diğer eserleri de şunlardır: *Fî Mışri'l-İslâmiyye* (Kahire 1933, Zekî Muhammed Hasan ile birlikte), *Maʿreke ḥâṣıme fî târîḫi Mışr, Dimyâṭ ve'l-Manṣûre* (Kahire 1941), *Hâżihî hiye'l-Ḳāhire* (Kahire 1943), *Türâşü Mışr fi'l-ḥaḍâreti'l-İslâmiyye* (Kahire 1951), *es-Seyf fi'l-ʿâlemi'l-İslâmî* (Kahire 1957), *el-Müslimûn fi'l-ʿâlem el-yevm* (I-III, Kahire 1958-1960), *Ḳalʿatü Ṣalâḥiddîn ve ḳılâʿ İslâmiyye muʿâṣıra* (Kahire 1960), *el-Aḥcârü'l-kerîme fi'l-fen ve't-târîḫ* (Kahire 1964), *el-Celâ fi't-târîḫ ve'l-fen* (Kahire 1964), *el-Ḳāhire târîḫuhâ ve âṣâruhâ min Cevher el-Ḳāʿid ile'l-Cebertî el-müʾerriḫ min 825-969 m.* (Kahire 1966), *el-Fustât ve dâhiyetühâ el-ʿAsker ve'l-Ḳaṭâʾiʿ* (Kahire 1966), *Bünâtü'l-Ḳāhire fî elfi ʿâm* (Kahire 1969), *Ġırnâṭa ve âṣâruhe'l-fâtine* (Kahire 1971), *el-Ḥarb ʿinde'l-ʿArab* (Kahire 1977), *es-Süfünü'l-İslâmiyye* (Kahire 1984), *el-Fennü'l-İslâmî* (Kahire 1984).

Abdurrahman Zekî'nin Mısır'da ve diğer ülkelerdeki tarihî kaleler, surlar ve kapılar, Batı Afrika'daki İslâm eserleri, İstanbul'da bulunan bazı silâhlar, İslâm tarihinin çeşitli dönemlerinde kullanılan kılıçlar, kılıç süsleme ve yazıları, kılıç üretim merkezleri, savaş aleti olarak topun gelişimi, Kahire ve Kudüs tarihi, Arap harp tarihine dair kaynaklar, İskenderiye'nin Haçlılar tarafından işgali ve Kuzey Afrika'da İslâm gibi konularda kaleme alınmış çok sayıda makalesi bulunmaktadır. Makalelerinden bazıları şunlardır: "es-Seyf fî ṣadri'l-İslâm" (*Ṣaḥîfetü [Mecelletü] Maʿhedi'l Mışrî li'd-dirâsâti'l-İslâmiyye fî Madrîd [Revista del Instituto Egipcio de Estudios Islamicos en Madrid*'in Arapça kısmı], II [Madrid 1954], s. 150-158); "Envâʿu's-süyûfi'l-İslâmiyye ve mümeyyizâtühâ ʿinde'l-müʾellifîne'l-ʿArab" (*a.e.*, IV/1-2 [Madrid 1956], s. 47-58); "en-Nüḳūşü'z-züḫrufiyye ve'l-kitâbât ʿale's-süyûfi'l-İslâmiyye" (*a.e.*, V/1-2 [Madrid 1957], s. 227-239); "Merâciʿ fî târîḫi'l-ʿArabi'l-ḥarbî" (*a.e.*, XIV [Madrid 1967-1968], s. 165-198); "On Islamic Swords" (*Studies in Islamic Art and Architecture in Honour of Professor K. A. C. Creswell*, Cairo 1965, s. 270-291); "Centres of Islamic Sword Making in the Middle Ages" (*Mecelletü'l-Mecmaʿi'l-ʿİlmiyyi'l-Mışrî*, XXXVIII [Kahire 1955-1956], s. 285-295); "Neşʾetü'l-Ḳāhire ve imtidâdühâ fî eyyâmi'l-Eyyûbiyyîn" (*el-Mecelletü't-Târîḫiyyetü'l-Mışriyye*, XVIII [Kahire 1971], s. 111-159) (diğer makaleleri için bk. Hüseyin Abdürrahîm Alyûh, *Mv.AU*, XI, 237-240). Müellifin bazı makaleleri Fuat Sezgin tarafından *Natural Sciences in Islam* serisinin 83. cildinde yeniden neşredilmiştir (*Technology of Warfare*, VIII, Frankfurt 2002, s. 71-159). Abdurrahman Zekî ayrıca Yaʿkūb b. İshak el-Kindî'nin bir risâlesini neşretmiş ("es-Süyûf ve ecnâsühâ: Risâletü Yaʿḳūb b. İsḥâḳ el-Kindî", *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*, XIV/2 [Kahire 1952], s. 1-36 [bu neşir Fuat Sezgin tarafından *Natural Sciences in Islam* serisinin 83. cildinde yeniden basılmıştır, *Technology of Warfare*, VIII, Frankfurt 2002, s. 315-350]), James V. Thomson ve diğerleri tarafından kaleme alınan bir eseri *Ḥaḍâretü ʿaṣri'n-nehḍa* adıyla Arapça'ya çevirmiştir (Kahire 1961). Müellifin yayımlanmamış pek çok kitabı ve makalesi Kahire'deki çeşitli müze ve kütüphanelerde bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdurrahman Zekî, *et-Târîḫu'l-ḥarbî li-ʿaṣri Muḥammed ʿAlî el-Kebîr*, Kahire 1369/1950, s. 4; a.mlf., *es-Silâḥ fi'l-İslâm*, Kahire 1951, s. 4-6; a.mlf., *el-Ceyşü'l-Mışrî fi'l-ʿaṣri'l-İslâmî*, Kahire 1970, I, 6; a.mlf., *Ḥavâżırü'l-ʿâlemi'l-İslâmî*, Kahire 1979, s. 1, 15, 17, 21; a.mlf., *Mevsûʿatü medîneti'l-Ḳāhire fî elf ʿâm*, Kahire 1987, müellifin mukaddimesi, s. d; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Tekmiletü Muʿcemi'l-müʾellifîn*, Beyrut 1418/1997, s. 691-693; Hüseyin Abdürrahîm Alyûh, "Zekî, ʿAbdurraḥmân", *Mv.AU*, XI, 236-240.

MURAT ÖZTÜRK

ABDÜLAZÎZ b. ABDULLAH
(عبدالعزيز بن عبدالله)

Abdülazîz b. Abdillâh el-Fâsî er-Rabâtî
(1923-2012)

Ansiklopedik eserleriyle tanınan Faslı eğitimci, araştırmacı, dil âlimi ve tarihçi.

Abdülazîz b. Abdullah (Benabdullah) 28 Kasım 1923'te Rabat'ta doğdu. Rabatlı bir ulemâ ailesine mensuptur. İlk hocası olan babası oğlunun eğitimiyle yakından ilgilendi ve onu içinde kendisinin de yer aldığı Mağrib'in bağımsızlık mücadelesine hazırladı. Liseyi bitirdikten sonra Cezayir Üniversitesi'nde hukuk ve edebiyat tahsili yaptı (1946). Bu arada Rabat'ta dinî ilimlerle Arap dili ve edebiyatı dersleri aldı. İş hayatına *el-ʿİlm* ve *el-İstiḳlâl* gazetelerinde çalışarak başladı; Fas'ın bağımsızlığı için kurulan enstitünün Dârülbeyzâ'daki yönetimini üstlendi. Fas'ın bağımsızlığını elde etmesinin (1956) ardından Tapu ve Kadastro genel müdürlüğü yaptı (1957). Yüksek öğretimle ilmî araştırmaların geliştirilmesi için oluşturulan kurumun başında bulundu (1958-1961). 1962'de Rabat'ta kurulan ve günümüzde Arap Birliği Eğitim Kültür ve Bilim Teşkilâtı'na bağlı olan Mektebü tensîḳı't-ta'rîb'in 1984 yılına kadar yönetiminde bulundu.

Abdülazîz b. Abdullah öğretim hayatına, Rabat'taki Muhammed el-Hâmis Üniversitesi'nin Edebiyat Fakültesi'nde Mağrib medeniyeti ve İslâmî ilimler hocası olarak başladı. Ardından Dârü'l-hadîs el-Haseniyye ile Karaviyyîn Üniversitesi'nde ve Mağrib'deki çeşitli ilim merkezlerinde ders okuttu. Rusya, İngiltere, Lübnan, Tunus, Mısır, Küveyt, Almanya ve Pakistan'da üniversite ve enstitülerde ilmî araştırmalar yaptı, ders verdi. 1997-2001 yıllarında Uluslararası Biyografi Enstitüsü üyesi idi. 2001'de Amerikan Biyografi Enstitüsü'ne de üye seçildi. Suriye'deki Lecnetü'l-işrâfi'l-ulyâ ale'l-mevsûati'l-Arabiyyeti'l-kübrâ, Beyrut ve Kahire'deki el-Mevsûatü'l-Arabiyye, Fas'taki Akademiyyetü'l-memleketi'l-Mağribiyye, Kahire, Amman, Dımaşk ve Bağdat'taki Mecmau'l-lugati'l-Arabiyye'nin yayın kurullarında yer aldı. Çok sayıda uluslar arası ödül kazandı; birçok nişan ve şeref unvanı ile ödüllendirildi. Yoğun dersleri ve akademik hayatı içinde Kurtuba, Tunus, Bağdat ve Dakar'da düzenlenenler başta olmak üzere bilimsel toplantılara katılarak tebliğler sundu. Ülke içinde ve ülke dışında eğitimin Arapçalaştırılması ve fasih Arapça'nın yaygınlaştırılmasıyla

Abdülazîz b. Abdullah

ilgili panellere katıldı ve konferanslar verdi. Birçok Mağrib aydını gibi fasih Arapça'yı millî kimliklerinin ve diğer Arap ülkeleriyle dayanışmanın göstergesi kabul ederken başta Fransa olmak üzere Avrupa ülkeleriyle bağlarının devam etmesi için Fransızca'ya karşı daha ılımlı bir yaklaşım benimsedi. 4 Şubat 2012 tarihinde vefat etti ve Rabat'taki Sîdî Arabî b. Sâyih Kabristanı'na defnedildi.

Eserleri. Abdülazîz b. Abdullah bilimsel araştırma alanında önemli eserler hazırlamış, hayatının sonuna kadar araştırmayı ve üretmeyi sürdürmüş, yazdığı çok sayıda kitap ve makale ile haklı bir şöhret kazanmıştır. Fas tarihi ve medeniyeti yanında tarih, tasavvuf, sanat, felsefe ve İslâmî ilimler alanında değerli çalışma ve incelemeler yapmış, çalışmaları Fas ve çevresindeki entelektüel hareketleri etkilemesi bakımından ilgiyle karşılanmış, kendisinden sonra yapılan çalışmalara örnek teşkil etmiştir. Mâlikî ulemâsı, bunların yer aldığı belli başlı biyografik kaynaklar, eserleri ve haklarında yapılan çalışmalarla eserlerinin baskıları ve yazma nüshalarına dair bilgileri toplayarak alfabe sırasına göre düzenlediği *Maʿlemetü'l-fıḳhi'l-Mâlikî* (Beyrut 1403/1983) Abdülazîz b. Abdullah'ın aynı zamanda bir ansiklopedist olduğunu gösterir. Benzer bir çalışması da Mağrib'in tasavvufî hayatını ele aldığı *Maʿlemetü't-taṣavvufi'l-İslâmî* adlı eseridir (I-III, Rabat 2001). Ayrıca Arap dili ve edebiyatı, tarih ve dinî ilimler alanında çok önemli çalışmalara imza atan Abdülazîz b. Abdullah'ın belli başlı eserleri şunlardır: *Coğrâfiyyetü'l-Maġrib* (Rabat 1950; Dârülbeyzâ 1376/1956; Tıtvân 1380/1961); *el-Felsefe ve'l-aḫlâḳ ʿinde İbni'l-Ḫaṭîb* (Tıtvân 1950, 1953; Beyrut 1403/1983); *Les grands courants de la civilisation du Maghreb* (Casablanca 1957); *L'art maghrébin à travers les âges* (Rabat 1958); *eṭ-Ṭıb ve'l-eṭıbbâʾ bi'l-Maġrib* (Rabat 1378/1959); *Clartés sur l'Islam au l'Islam dans ses sources* (Muhammediye 1960; Jadida 1995); *Târîḫu'l-Maġrib* (I-II, Dârülbeyzâ 1960); *et-Taʿrîb ve müstaḳbelü'l-luġati'l-ʿArabiyye* (Kahire 1961); *Muʿṭıyyâtü'l-ḥaḍâreti'l-Maġribiyye* (I-II, Rabat 1963, 2002; daha önce *Meẓâhirü'l-ḥaḍâreti'l-Maġribiyye* adıyla basılan eserin [Rabat 1960] yeni neşridir); *Muʿcemü'l-muḥaddiṯîn ve'l-müfessirîn ve'l-ḳurrâ bi'l-Maġribi'l-aḳṣâ* (Muhammediye 1972); *el-Mevsûʿatü'l-Maġribiyye li'l-aʿlâmi'l-beşeriyye ve'l-ḥaḍâriyye* (I-V, Rabat 1395-1397/1975-1977; Muhammediye 1401/1981); *Verité sur le Sahara* (Roanne 1977); *Teṭavvurü'l-fikr ve'l-luġa fi'l-Maġribi'l-ḥadîṯ* (Kahire 1979); *La pensée islamique et le monde moderne* (Casablanca 1980; Beyrut 1403/1983); *Maʿlemetü'l-Ḳurʾân ve'l-ḥadîṯ fi'l-Maġribi'l-aḳṣâ* (Riyad 1405/1985); *es-Sefâre ve's-süferâʾ bi'l-Maġrib ʿabre't-târîḫ* (Rabat 1405/1985); *el-Ceyşü'l-Maġribî ʿabre'l-ʿuṣûr* (Rabat 1406/1986); *Ribâṭu'l-feṯḥ beyne ʿâṣımeti Şâle ve ʿâṣımeti'l-Ḳaṣba* (Rabat 1990); *Le soufisme afro-maghrébin aux XIXe et XXe siècles* (Rabat 1995); *l'Islam: Concepts et préceptes* (Rabat 1995); *l'Islam et la morale universelle* (Rabat 1996); *La paix en Palestine passe par Al-Qods* (Rabat 1997); *la Tijânia: Une voie spirituelle et social* (Marrakech 1999); *ed-Dârülbeyżâʾ ʿâṣımetü'l-Maġribi'l-iḫtiṣâdiyye münẕü elf ʿâm* (Rabat 2000); *Medînetü Vezzân menbaʿu'r-rûḥ ve'l-ʿirfân* (Vezzân 2000); *er-Reḥalât mine'l-Maġrib ve ileyhi ʿabre't-târîḫ* (Rabat 2001); *Le rationnel du sacré* (Rabat 2001); *et-Taṣavvufü'l-Maġribî ve meẓâhiruhû ḫilâle elf ʿâm* (Rabat 2001); *Fâs menbaʿu'l-işʿâʾ ve'l-fikr fi'l-ḳārreti'l-İfrîḳıyye* (I-II, Rabat 2001); *el-ʿUlûmü'l-kevniyye ve't-tecribiyye fi'l-Maġrib* (Rabat 2002); *Sûs bevvâbetü'ş-şaḥrâ* (Sûs 2002; Dârülbeyzâ 2004); *Tiṭvân ʿâṣımetü'ş-şimâl ve menbaʿi işʿâʾihâ* (Tıtvân 1426/2005); *Le millénaire de la médecine au Maroc et ses perspectives d'avenir* (Rabat 2006); *Les juifs au Maroc pérennité Islamohébraïque millénaire* (Rabat 2009); *el-Muʿcemü't-târîḫî* (Dârülbeyzâ, ts. [Mektebetü's-selâm]); *el-Mesârü'l-ḥaḍârî el-elfî li-medîneti Vücde* (Vücde, ts. [Cem'iyyetü'l-encâd]).

Çok sayıdaki makalelerinden bazıları da şunlardır: "el-Endelüs ve'l-Maġrib vaḥdetün em tekâmülün" (*el-Menâhil*, XXXI/11 [Rabat 1984], s. 73-147); "Bilâdü'ş-Şâm ve eserühâ fî belvereti's-simâti'l-insâniyye li'l-ʿilm ve'l-ʿamel fi'l-Maġrib" (*MMLADm.*,

LXI/2 [1986], s. 251-272); "et-Teṭavvürü'l-ḥaḍârî ve meẓâhiruhû fî ʿiḳlîmi'l-Cedîde" (*el-Menâhil,* XXVII/10 [1983], s. 37-62); "el-Fikrü'l-İslâmî ve eşeruhû fî felsefeti Mûsâ b. Meymûn ve teṭavvüri't-teḳālidi'l-Yehûdiyye" (*Ḥalḳatü vaṣl beyne'ş-Şarḳ ve'l-Ġarb: Ebû Ḥâmid el-Ġazzâlî ve Mûsâ b. Meymûn,* nşr. Muhammed Benşerife v.dğr., Rabat 1406/1985, s. 107-125); "Devrü'l-melâḥati'l-Maġribiyye fi'l-biḥâr ṭıvâle elf ʿâm" (*el-Menâhil,* XXXII/12 [1985], s. 64-121); "Sebte min ẖilâli ricâlihâ" (*el-Menâhil,* XXII/9 [1982], s. 658-719); "eṭ-Ṭıbbü'l-İslâmî ve'l-ʿilmü'l-ḥadîş" (*el-Menâhil,* XXXIII/12 [1985], s. 44-76); "el-ʿÂmmiyye ve'l-fuṣḥâ fi'l-Ḳâhire ve'r-Rabaṭ" (*MMLA,* LXIII [1984], s. 214-238); "el-Fünûnü'ş-şaʿbiyye ve'ş-şınâʿatü't-taḳlîdiyye bi-Merrâküş" (*el-Menâhil,* IV/2 [1975], s. 121-209); "Muʿṭıyyâtü'l-fenni'l-İslâmî fi'l-Maġrib" (*el-Menâhil,* III/2, 1975, s. 51-71).

BİBLİYOGRAFYA :

Abdelaziz Benabdallah, *Clartés sur l'Islam ou l'Islam dans ses sources,* Jadida 1995, s. 34-36; Cirârî, *et-Teʾlîf ve nehḍatühû bi'l-Maġrib fi'l-ḳarni'l-ʿişrîn min 1900 ilâ 1972,* Rabat 1406/1985, s. 369-371; *İzdivâciyyetü'l-aṣâle ve't-taḥdîş: Tekrîmü'l-üstâẕ ʿAbdilʿazîz Benʿabdillâh,* Rabat 1995; Ammâr Abdüsselâm Raûf, "ʿAbdülʿazîz b. ʿAbdullâh", *Mevsûʿatü Beyti'l-ḥikme li-aʿlâmi'l-ʿArab fi'l-ḳarneyni't-tâsiʿ ʿaşer ve'l-ʿişrîn,* Bağdad 1420/2000, I, 317-318; http://www. abdelazizbenabdallah.org (05.02.2015); http://ar.wikipedia.org/wiki/abdelazizbenabdallah (05.02.2015).

NECÂT EL-MERÎNÎ

ABDÜLAZÎZ b. BÂZ

(عبدالعزيز بن باز)

Abdülazîz b. Abdillâh b. Abdirrahmân Âli Bâz (1912-1999)

Suudi Arabistan müftüsü, Selefî düşüncenin önemli temsilcilerinden.

22 Kasım 1912 tarihinde Riyad'da doğdu. Ziraat, ticaret ve ilimle uğraşan, bazı mensupları kadılık yapmış olan bir aileye mensuptur. Ailenin Necid bölgesine Medine'den geldiği söylenmişse de kendisi aslen Riyad bölgesinden olduklarını belirtir. Üç yaşında iken babası vefat edince annesinin himayesinde yetişti. Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledi. On altı yaşında gözlerinden hastalandı ve yirmi yaşına gelmeden görme duyusunu tamamen kaybetti. İlim tahsilinde özellikle Muhammed b. Abdülvehhâb'ın soyundan gelen üç âlimden faydalandı. Bunların en önemlisi ve üzerinde en çok etki bırakanı, 1928-1938 yılları arasında derslerini takip ettiği Su-

Abdülazîz b. Bâz

udi Arabistan müftüsü Muhammed b. İbrâhim Âlü'ş-Şeyh, diğer iki hocası da Muhammed b. Abdüllatîf Âlü'ş-Şeyh ile Sâlih b. Abdülazîz Âlü'ş-Şeyh'tir. Riyad Kadısı Sa'd b. Hamed b. Atîk, beytülmâl vekili Hamed b. Fâris ve Mekke'de Sa'd Vakkās el-Buhârî'den de ders aldı. Bunlardan tefsir, hadis, fıkıh, kıraat, nahiv, sarf, fıkıh usulü, tarih, hadis usulü, ferâiz gibi ilimleri ve Muhammed b. Abdülvehhâb'ın eserlerini okuyup Hanbelî-Selefî ekolüne uygun klasik eğitimini tamamladı.

Hocası Muhammed b. İbrâhim'in tavsiyesiyle Necid'deki Harc bölgesinde 1938-1951 yıllarında kadılık yaptı. Daha sonra Riyad'da lise seviyesinde dinî eğitim veren el-Ma'hedü'l-ilmî'de ve 1953'te açılan Şeriat Fakültesi'nde hadis, fıkıh ve akaid okuttu (1953-1969). 1961'de kurulan el-Câmiatü'l-İslâmiyye'nin rektörlüğünü hocası Muhammed b. İbrâhim'in 1969 yılında vefatına kadar vekâleten, 1970-1975 yılları arasında asaleten yürüttü. 1975'te bakan rütbesiyle Suudi Arabistan Krallığı müftülüğüne getirildi ve ölümüne kadar yirmi beş yıl bu görevde kaldı. Ayrıca Suudi Arabistan Hey'etü kibâri'l-ulemâ ve Râbıtatü'l-âlemi'l-İslâmî'nin kurucu meclis başkanlığı, Râbıta'ya bağlı el-Mecmau'l-fıkhî'nin ve el-Meclisü'l-âlemî li'l-mesâcid'in başkanlığı gibi birçok görev üstlendi. 1982'de kendisine Kral Faysal Uluslararası İslâm'a Hizmet ödülü verildi. Resmî görevleri yanında klasik usulde ilim öğretimine büyük önem verdi. Vefatına kadar düzenli olarak Riyad'daki el-Câmiu'l-Kebîr'de (Türkî b. Abdullah Camii) fıkıh ve hadis dersleri vererek yüzlerce talebe yetiştirdi. Gerek sağlığında gerekse ölümünden sonra Suudi Arabistan'ın ilmî ve dinî hayatı üzerinde önemli etkileri olan bu talebeler arasında Muhammed b. Sâlih el-Useymîn, Abdullah b. Cibrîn, Abdülazîz b. Muhammed es-Sedhân, Abdullah b. Kuûd, Sâlih b. Hileyyil, Sâlih b. Fevzân, Bekir Ebû Zeyd, Abdülazîz Âlü'ş-Şeyh anılabilir. İbn Bâz 13 Mayıs 1999 tarihinde vefat etti. Cenaze namazı ertesi günü Mescid-i Harâm'da kılınarak Makberetü'l-Adl'de defnedildi.

Günümüz Selefî düşüncesi üzerinde önemli etkileri bulunan İbn Bâz, *Ṣaḥîḥayn*'dakilere ilâveten çok sayıda hadis ezberlemiş olup hadis tenkidi ve hadis ricâline vâkıftı. Mensup olduğu Hanbelî mezhebi içinde özellikle İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye'nin görüşlerini tercih etmiştir. Nitekim hocası Muhammed b. İbrâhim Âlü'ş-Şeyh bir mecliste verilen üç talâkın üç talâk sayılması görüşüne göre fetva verirken İbn Bâz, İbn Teymiyye'nin görüşü doğrultusunda bunu bir talâk saymış, bu yüzden Kral Abdülazîz tarafından eleştirilince kendi görüşünün dayanaklarını açıklayan bir mektup kaleme alarak fetvasında ısrar etmiştir. Özellikle ülke dışından gelen öğrencilerin öğrenim görmesi için kurulan Medine el-Câmiatü'l-İslâmiyye'nin rektörlüğü ve ardından Suudi Arabistan müftülüğü döneminde yurt içinde ve yurt dışında müslümanların problemleriyle meşgul olmuş, İslâm dünyasının çeşitli yerlerine ve müslüman azınlıklara yardımda bulunmuş, İslâmî ilimlerle ilgili ücretsiz kitap dağıtımına önem vermiştir. Mısır Cumhurbaşkanı Cemâl Abdünnâsır'a Seyyid Kutub'un idam edilmemesi için mektup yazmış (Seyyid Kutub'un bazı görüşleri hakkındaki eleştirileri için bk. David Commins, "Contestation and Authority in Wahhabi Polemics", *Religion and Politics in Saudi Arabia,* s. 48), Abdünnâsır'ın ve Baas rejimlerinin baskısından kaçan İhvân-ı Müslimîn cemaati mensuplarına Suudi Arabistan'a yerleşmeleri ve faaliyetlerine kısmen devam etmeleri için yardımcı olmuştur. Yaşadığı şartlarda modern bilimleri tahsil etmeyip geleneksel eğitimle yetişmiş olmasının etkisiyle bilhassa dünyanın dönmediği konusundaki görüşünden dolayı eleştirilmişse de bu görüşünü savunmaya devam etmiştir.

İbn Bâz hemen bütün vakitlerini fetva vermeye, derslerine ve kendisine başvuranların problemleriyle ilgilenmeye ayırmış, zühd, tevazu, cömertlik gibi hasletleri sebebiyle yöneticiler, halk ve ilim çevreleri tarafından sevilmiş ve takdir edilmiştir. Bununla birlikte Suudi Arabistan hükümetine ve özellikle onun dış politikasına karşı eleştirilerde bulunan bazı Selefî gruplar tarafından ağır biçimde tenkit edilmiş, bu gruplarla tartışmış ve zaman zaman onların görüşlerine karşı hükümeti destekleyen fetvalar yayımlamıştır. Bilhassa 1979 yılındaki Kâbe baskını ve Küveyt'in

işgalinden sonra 1990-1991 yıllarındaki Körfez savaşında muhaliflere karşı hükümeti destekleyen fetvalarının sosyopolitik açıdan önemli etkileri olmuştur (Ayman al-Yassini, *Religion and State in the Kingdom of Saudi Arabia*, Boulder-London 1985, s. 124, 127; Mehmet Ali Büyükkara, "11 Eylül'le Derinleşen Ayrılık: Suudî Selefiyye ve Cihadî Selefiyye", *Dinî Araştırmalar*, VII/20, 2004, s. 210, 212, 213, 216, 217, 224, 226, 228, 229; F. Gregory Gause III, "Official Wahhabism and the Sanctioning of Saudi-US Relations", *Religion and Politics in Saudi Arabia*, s. 140-141).

Abdülazîz b. Bâz'ın hayatı ve görüşleri hakkında birçok makale ve kitap yazılmış olup bunların arasında şu çalışmalar sayılabilir: Nâyif b. Memdûh b. Abdülazîz Âlû Suûd, *Menhecü Semâḥati'ş-Şeyḫ ʿAbdilʿazîz b. Bâz fi'r-red ʿale'l-muḫâlifîn* (Riyad 1424); Şâfî b. Müzekkir el-Kureyşî es-Sübey'î, *Menhecü'ş-Şeyḫ ʿAbdilʿazîz b. ʿAbdillâh b. Bâz fi'l-ḳaḍâya'l-fıḳhiyyeti'l-müstecidde maʿa't-taṭbîḳ ʿalâ ebrezi'l-ʿibâdât* (Demmâm-Riyad 1426/2005); Abdurrahman b. Yûsuf b. Abdurrahman er-Rahme, *el-İncâz fî tercemeti ʿAbdilʿazîz b. Bâz: Ḥayâtühû ve cühûdühü'l-ʿilmiyye ve'l-ʿameliyye ve'd-daʿaviyye ve âṯâruhü'l-ḫamîde* (Riyad 1428/2007); Faysal b. Kazzâz el-Câsim, *Uṣûlü'ş-Şeyḫ ʿAbdilʿazîz b. Bâz fi'r-red ʿale'l-muḫâlifîn* (Beyrut 2008); Ebü'l-Fidâ Ahmed b. Bedreddin, *el-Câmiʿ fî fıḳhi'l-ʿallâme İbn Bâz* (Kahire 1431/2010); Hâlid b. Suûd el-Acmî, *el-İḫtiyârâtü'l-fıḳhiyye fî mesâ'ili'l-ʿibâdât ve'l-muʿâmelât min fetâvâ semâḥati'l-imâm ʿAbdilʿazîz b. Bâz* (Riyad 1430); Muhammed b. Sa'd eş-Şüvey'ir, "Menhecü'ş-Şeyḫ ʿAbdülʿazîz İbn Bâz fî taḳrîri'l-ʿaḳîde" (*Mecelletü'l-Buḥûṯi'l-İslâmiyye*, sy. 97 [Receb-Şevval 1433], s. 41-94); Hâlid b. İbrâhim el-Husayyin, "Meʿâlim fî fıḳh İbn Bâz ve menhecühû fi'l-fetvâ" (*Mecelletü'l-cemʿiyyeti'l-fıḳhiyyeti's-Suʿûdiyye*, sy. 12 [Safer-Cemâziyelevvel 1433/2011], s. 191-344) (ayrıca bk. İbrâhim es-Seyf, *el-Mübtedeʾ ve'l-ḫaber*, III, 5-6).

Eserleri. 1. *Mecmûʿu fetâvâ ve maḳālâtin mütenevviʿa* (der. Muhammed b. Sa'd eş-Şüvey'ir, I-IV, Riyad 1408/1987; I-III, Kahire 1989; V. cilt, Riyad 1412, 1413/1993). İbn Bâz, dağınık haldeki yazı ve notlarının toplanması yönünde oğlu Ahmed ve talebesi Muhammed b. Hasan eş-Şüvey'ir'e vasiyette bulunmuş, büyük çoğunluğu sorulan sorular üzerine yazılmış küçük çapta olan eserleri internette otuz cilt halinde toplanmıştır (www.binbaz.org.sa; son erişim 14.8.2014). Son haliyle bu mecmua onun hemen bütün eserlerini bir araya getiren bir külliyat sayılabilir. Aşağıda adları verilen eserlerin çoğu bu mecmua içinde yer almaktadır. Ayrıca İbn Bâz'ın heyet başkanı sıfatıyla verdiği fetvalar *Fetâva'l-lecneti'd-dâ'ime li'l-buḥûṯi'l-ʿilmiyye ve'l-iftâ'* adı altında önce yirmi altı, daha sonra on bir cilt olarak Ahmed b. Abdürrezzâk ed-Düveyş tarafından iki ayrı mecmua halinde bir araya getirilmiştir (www.alifta.net; son erişim 18.8.2014; ayrıca üyesi ve başkanı olduğu Yüksek Âlimler Heyeti ile birlikte fetvaları için bk. *Fetâvâ heyʾeti kibâri'l-ʿulemâʾ*, I-II, Kahire 1990; bir grup âlimle birlikte kadınlarla ilgili fetvaları için bk. *Fetâva'l-merʾeti'l-müslime fi'l-ʿaḳāʾid ve'l-ʿibâdât ve'l-muʿâmelât ve'l-âdâb*, der. Ebû Muhammed Eşref b. Abdülmaksûd, I-II, İsmâiliye 1427/2007; yine bir grup âlimle birlikte fetvaları için bk. *Mevsûʿatü fetâvâ muʿâṣıra*, der. İmâd Zekî el-Bârûdî, I-IV, Kahire, ts.). Kelâm ve fıkha dair bazı risâle ve makaleleri *el-Mecmûʿu'l-müfîdü'l-mümtâz min kütübi'l-ʿallâme İbn Bâz* adıyla bir araya getirilip neşredilmiş (Riyad 2007), diğer bazı âlimlerle birlikte Suudi Arabistan Kur'an Radyosu'nun -934 program devam eden- "Nûrun..." adlı fetva programında dinleyicilerin sorularına verdiği cevaplar, *Fetâvâ Nûrun ʿale'd-derb* başlığıyla derlenmiştir (www.binbaz.org.sa; son erişim 14.8.2014). **2.** *et-Taḥḳîḳ ve'l-îżâḥ li-keşîrin min mesâ'ili'l-ḥacci ve'l-ʿumre ve'z-ziyâre ʿalâ żav'i'l-Kitâbi ve's-Sünne (Tavżîḥu'l-menâsik)* (baskı yeri yok, 1363; Kahire 1977; Riyad 1413/1993, defalarca basılan eser birçok dile, ayrıca Türkçe'ye tercüme edilmiştir: *Tahkik ve İzah: Kitab ve Sünnet Işığında Hac, Umre ve Ziyaret*, Riyad 1993). **3.** *Naḳdü'l-ḳavmiyyeti'l-ʿArabiyye ʿalâ żav'i'l-İslâm ve'l-vâḳıʿ* (Riyad 1972; T trc. Mahmud Cevdet Sezer – Ali Ulvi Kurucu, *İslâm Gözüyle Irkçılığın Tenkidi*, İstanbul 1970). **4.** *İḳāmetü'l-berâhîn ʿalâ ḥükmi men isteġāşe bi-ġayri'llâh ev şaddaḳa'l-kehenete ve'l-ʿarrâfîn* (Mekke 1393; Riyad 1414; T trc. *Allah'tan Başkasından Yardım Dilemenin ve Kâhin Müneccimlere İnanmanın Hükmüne Dair Deliller*, Riyad 1992). **5.** *Ṣelâṣü resâ'il fi'ṣ-ṣalât* (Medine 1396; Riyad 1401; T trc. *Namaz Hakkında Üç Risale*, Riyad 1413/1992). **6.** *et-Taḥẕîr mine'l-bidaʿ* (Medine 1396; Kahire 1978; Riyad 1982; T trc. Hüseyin Kuzu, *Bid'atlerden Sakındırma*, İstanbul 1996). **7.** *Vücûbü'l-ʿamel bi-sünneti'r-Resûl ve küfrü men enkerehâ* (Riyad 1400; T trc. *Sünnete Göre Hareket Etmek Vacip, Onu İnkar Küfürdür*, Riyad 1416/1995, T trc. Muhammed Harrani, *Rasulullah'ın Sünnetine Göre Hareket Etmek Farzdır*, baskı yeri yok, ts.). **8.** *Risâle fî ḥükmi's-siḥr ve'l-kehâneti ve mâ yeteʿallaḳu bihimâ* (Medine 1409; T trc. Muhammed Şahin, *Sihir Yapmanın Kâhinlikte Bulunmanın Hükmü*, baskı yeri yok, ts.). **9.** *el-ʿAḳîdetü'ṣ-ṣaḥîḥa ve mâ yużâdduhâ ve risâletü'l-maʿiyye* (Riyad 1415/1995; T trc. *Doğru İnanç ve Ona Aykırı Olan Şeyler*, Riyad 1413/1992). **10.** *Tuḥfetü'l-iḫvân bi-ecvibetin mühimmetin teteʿallaḳu bi-erkâni'l-İslâm* (Riyad 1415; Kahire 1423/2003; T trc. Muhammed Şahin, *İslam Esasları ile İlgili Sorulara Önemli Cevaplar*, baskı yeri yok, ts.). **11.** *Keyfiyyetü ṣalâti'n-nebî ṣallallāhu ʿaleyhi ve sellem* (Riyad 1416/1995; İng. trc. *Prophet Mohammad's Manner of Performing Prayers*, Medine, ts.). Eser Sa'd b. Şâyim el-Anzî tarafından *Şerḥu Keyfiyyeti ṣalâti'n-nebî ṣallallāhu ʿaleyhi ve sellem* adıyla şerhedilmiştir (Riyad 1433/2012). **12.** *et-Tuḥfetü'l-kerîme fî beyâni keşîrin mine'l-eḥâdîṯi'l-mevżûʿa ve's-saḳîme* (nşr. Abdülazîz b. İbrâhim b. Kāsım, Riyad 1430/2009; eser hakkında geniş bir tahrîc çalışması için bk. Muhammed Ziyâd et-Tükle, *ed-Dürretü'l-yetîme fî taḫrîci eḥâdîṯi't-Tuḥfeti'l-kerîme*, Beyrut 1432/2011).

İbn Bâz'ın diğer başlıca eserleri de şunlardır: *el-Fevâ'idü'l-celiyye fi'l-mebâḥiṯi'l-farżiyye* (Mekke 1358; Riyad 1972), *el-İmâm Muḥammed b. ʿAbdülvehhâb daʿvetühû ve sîretüh* (Cidde 1385, 1389; Riyad 1995), *el-Edilletü'l-ʿaḳliyye ve'l-ḥissiyye ʿalâ cereyâni'ş-şems ve sükûni'l-arż ve imkâni'ṣ-ṣuʿûd ile'l-kevâkib* (Medine 1391, 1395; Riyad 1402/1982), *Fażlü'd-daʿveti ila'llāh ve ḥükmühâ ve aḫlâḳu'l-ḳā'imîne bihâ* (Medine 1410), *Ḥükmü'l-İslâm fî men ṭaʿane fi'l-Ḳur'ân ev fî Resûlillâh* (Medine 1396), *Risâletân mûcezetân fi'z-zekâti ve'ṣ-ṣıyâm* (Riyad 1401), *Fażlü'l-cihâd ve'l-mücâhidîn* (Riyad 1392), *el-Aḫlâḳu'l-İslâmiyye* (Fr. trc. *Avertissement important contre le faux testament*, Riyad 1982), *et-Teberrüc ve ḫaṭaru müşâreketi'l-merʾeti li'r-racüli fî meydâni ʿamelih* (Medine 1408), *el-Ḥicâb ve's-süfûr fi'l-Kitâb ve's-Sünne* (Kahire 1986), *Tuḥfetü'l-aḫyâr bi-beyâni cümle nâfiʿât mimmâ verede fi'l-Kitâbi ve's-Sünneti mine'l-edʿiyeti ve'l-eẕkâr* (Riyad 1409, 1414), *Ḥulûl li-müşkileti'r-ribâ* (Kahire 1409), *Ḥükmü'l-ġınâʾ* (Medine

1410), *el-Cevâbü'l-müfîd fî ḥükmi't-taṣvîr* (Medine 1410), *Naṣîḥa ḥâmme fi't-taḥẕîri mine'l-muʿâmelâti'r-ribeviyye* (Riyad 1416/1995), *et-Taḥẕîr mine'l-isrâf ve't-tebzîr* (Dammâm-Huber 1417), *el-Ecvibetü'l-müfîde ʿalâ baʿżi mesâʾili'l-ʿaḳîde* (Riyad 1418), *en-Nüket ʿalâ Taḳrîbi't-Tehẕîb* (nşr. Abdullah b. Fevzân el-Fevzân, Riyad 1426), *İẓhârü'l-beyyinât ʿan meḥâsini taʿaddüdi'z-zevcât* (Kahire 1426/2005).

İbn Bâz bunların dışında İbn Hacer el-Askalânî'nin *Fetḥu'l-bârî* adlı *Ṣaḥîḥu'l-Buḫârî* şerhini (I-XIII, Beyrut 1379-1381, M. Fuâd Abdülbâkī ve Muhibbüddin el-Hatîb ile birlikte; I-XVII, Beyrut 1416/1996) ve *Fetḥu'l-bârî*'nin müstakil mukaddimesi *Hedyü's-sârî*'yi (Beyrut 1410/1989, M. Fuâd Abdülbâkī ile birlikte) neşretmiştir. İbn Cerîr et-Taberî'nin *et-Tebṣîr fî meʿâlimi'd-dîn* (Riyad 1416/1996, 1425/2004, başkasıyla birlikte), Tahâvî'nin *el-ʿAḳīdetü'ṭ-Ṭaḥâviyye* (Riyad 1409; Kahire 1430/2009, başkalarıyla birlikte), Abdurrahman b. Hasan Âlü'ş-Şeyh'in *Fetḥu'l-mecîd Şerḥu Kitâbi't-Tevḥîd*'i (Medine 1391/1971; Kahire 1413/1992; Beyrut 1419/1998) gibi eserleri de notlarla birlikte yayımlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmed Saîd b. Silm, *Mevsûʿatü'l-üdebâʾ ve'l-küttâbi's-Suʿûdiyyîn ḫilâle sittîne ʿâm: 1350-1410*, Medine 1412/1992, I, 62-66; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Muʿcemü'l-müʾellifîne'l-muʿâṣırîn: Vefeyât 1315-1424 (1897-2003)*, Riyad 1425/2004, I, 357-358; Mehmet Ali Büyükkara, *İhvan'dan Cüheyman'a Suudi Arabistan ve Vehhabilik*, İstanbul 2004, s. 146, 198, 199, 209, 210, 233, 252; N. J. Delong-Bas, *Wahhabi Islam*, Oxford 2004, s. 272; İbrâhim b. Muhammed b. Nâsır es-Seyf, *el-Mübtedeʾ ve'l-ḫaber li-ʿulemâʾ fi'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer*, Riyad 1426/2005, III, 5-399; D. Commins, *The Wahhabi Mission and Saudi Arabia*, London-New York 2006, s. 108, 112, 116, 147, 149-150, 164, 166-167, 169, 170, 179-180, 182, 183, 187-188, 195-196; Abdullah el-Akîl, *Min Aʿlâmi'd-daʿve ve'l-ḥareketi'l-İslâmiyyeti'l-muʿâṣıra*, Amman 1429/2008, I, 444-456; T. Craig Jones, "Religious Revivalism and its Challenge to the Saudi Regime", *Religion and Politics in Saudi Arabia Wahhabism and the State* (ed. Mohammed Ayoob – Hasan Kosebalaban), Boulder-London 2009, s. 112; *Global Salafism: Islam's New Religious Movement* (ed. R. Meijer), London 2009, s. 10, 20, 23, 28, 58, 62, 65-66, 89, 130, 172, 173, 175, 182, 184, 185, 228, 269, 284, 333, 336, 352, 389, 390, 399, 430, 432-433; Muhammed el-Meczûb, *ʿUlemâʾ ve müfekkirûn ʿaraftühüm*, Kahire, ts. (Dârü'l-i'tisâm), I, 77-106; Abdülazîz b. Abdullah Âlü'ş-Şeyh, "Difâʿan ʿani'ş-şeyḫayn İbn Bâz ve İbn ʿUṯeymîn raḥimehümallah", *Mecelletü'l-Buḥûṯi'l-İslâmiyye*, sy. 79, Riyad 1427/2006, s. 7-16; www.binbaz. org.sa (14.08.2014).

ERTUĞRUL BOYNUKALIN

ABDÜLAZİZ BEY
(1850-1918)

Devlet adamı, yazar ve hattat.

7 Kasım 1850'de İstanbul'da doğdu. Babası Umûr-ı Mülkiyye Nâzırı Pertev Mehmed Said Paşa'nın oğlu Ahmed Celâleddin'dir. Ataları nakîbüleşraflık görevinde bulunan Abdülaziz Bey'in soyunun Hz. Ali'ye ulaştığı belirtilmektedir. Aile Hicaz'dan Antakya'ya, Trablusgarp'a, oradan Konya'ya ve Bahçesaray'a gitmiş, Kırım'ın 1783'te Ruslar tarafından işgali üzerine I. Abdülhamid'in davetiyle Seyyid Hamdullah Efendi zamanında Darıca civarında bir çiftlik satın alarak oraya yerleşmiştir. Abdülaziz Bey'in dedesi Pertev M. Said Paşa burada doğmuştur.

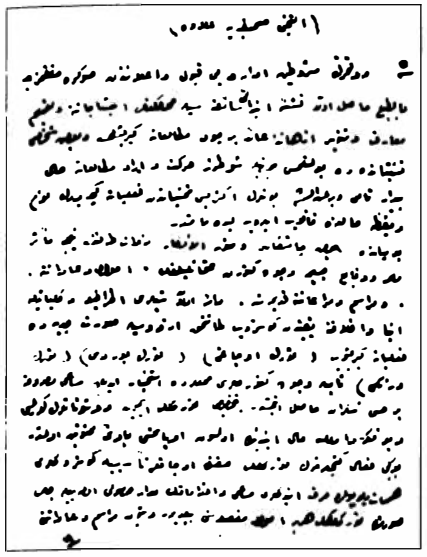
Sıbyan mektebinden sonra özel hocalardan Arapça ve Fransızca öğrenen Abdülaziz Bey memuriyet hayatına 1868'de Bâbıâli'de Ahkâm-ı Adliyye Riyâseti Mektûbî Kalemi'nde başladı. Ardından Sadâret Mektûbî Kalemi'nde mülâzemete ve Mühimme Odası'nda hulefâlığa getirildi (Ekim 1869). 1871'de İntihâb-ı Me'mûrîn Komisyonu'nun tahrir heyetine, 1872'de Şûrâ-yı Devlet kalemine, 1876'da Meclis-i Meb'ûsan'ın Dersaâdet'ten mebus seçimi için teşkil edilen Devâir-i İntihâbiyye İkinci Daire Umûr-ı Tahrîriyyesi'ne mülâzemetle dahil oldu. Seçimlerden sonra yine Şûrâ-yı Devlet kalemine döndü. Bu arada yeniden kurulan Sicill-i Ahvâl Komisyonu Hey'et-i Tahrîriyye-i Muvakkatesi'nde çalıştı. Kısa süren istifasının ardından Evkāf-ı Hümâyun Nezâreti'nin imamlık, hatiplik ve müezzinlik gibi vazifeleri düzenleyen Cihat İdaresi'ne geçti (14 Mayıs 1880) ve Ma'rûzât-ı Mühimme Kitâbeti'nde yaklaşık yirmi yıl görev yaptı. 1898'de bu memuriyet uhdesinde kalmak üzere Evkaf İdare Meclisi âzası, Meşrutiyet'in ardından meclis reisi (17 Ağustos 1908) oldu. 14 Eylül 1909 ıslahatında aynı nezârette müfettişlik vazifesine nakledildi. Dersaâdet'in su yolları ve bentlerinin tamiratı için kurulan komisyonun başkanı iken verilen açıklar yüzünden görevinden uzaklaştırıldıysa da (13 Kasım 1909) açıkların onun memuriyetinden önceki döneme ait olduğu ortaya çıkınca memuriyetine döndü (19 Mart 1910). 14 Mart 1910'da Şerif Ali Haydar Paşa'nın nezâretinde Edirne, Selânik, Kosova ve Manastır vilâyetleri Evkaf müfettişliğine tayin edildi. İbnülemin Mahmud Kemal, çocukluğundan beri İstanbul'da yaşayan Abdülaziz Bey'in yaşlılığına rağmen çeşitli vilâyetlere memuriyetle gönderilmesi yanında yaşadığı geçim darlığı, üzüntü ve ıstırap yüzünden damar sertliği ve mesâne illetine yakalandığını ifade eder. Müfettişliğin lağvı üzerine İstanbul'a geldi. Son vazifeleri İstanbul Vilâyeti Tahrîr-i Müsakkafât Komisyonu ve Maliye Nezâreti Arâzî-i Mevkūfe Komisyonu başkanlığıdır. Emekliye ayrıldıktan bir süre sonra 31 Aralık 1918 tarihinde vefat etti, Üsküdar'da Selimiye Dergâhı hazîresinde bulunan babasının kabrine defnedildi. Abdülaziz Bey padişahlardan Abdülmecid, Abdülaziz, V. Murad, II. Abdülhamid ve V. Mehmed Reşad dönemlerini görmüştür.

Abdülaziz Bey

Abdülaziz Bey'in oğlu Nurullah Pertev (ö. 1956) ilim ve irfan sahibi, aynı zamanda bibliyograf olup *Kitâbü'l-Kütüb* adıyla çok geniş bir eser hazırlamışsa da basılamamıştır. Damadı Ahmed Ârifî Bey (ö. 1908) bürokrat, yazar, hattat ve müzisyendir. Rik'a hattında mahir olup kayınpederinden ta'lik meşketmiştir. Hat örneklerinden ikisi torunu Ahmet Nur Bey tarafından Ankara Etimesgut Camii'ne hediye edilmiştir. İbnülemin Mahmud Kemal, Abdülaziz Bey'i "Hitabette son derece maharetli ve söze âşık idi. Bir mecliste bilâfâsıla saatlerce söz söyler, söylemekten lezzet alır, dinleyenler de zevk alırdı; fakat kendisinin başkalarını dinlemeye tahammülü yoktu, mütâlaat ve muhâkemâtı, tavır ve hatta kıyafeti kendine mahsus idi, hal ve kāli ile nevi şahsına münhasır olanlardan sayılabilirdi. Vefakâr, dilnevâz, hayırhah idi, elinden ve dilinden geleni esirgemezdi" sözleriyle anlatır. Ayrıca ta'lik yazıda usta olan Abdülaziz Bey'in sağ elinin baş parmağında bir ârıza sebebiyle kuvvet kalmadığından istediği gibi yazamadığını belirtmiştir. Pakalın da Osmanlı tarihinin muhtelif sahalarında emsalsiz mâlûmata sahip, faziletli bir zat olduğunu kaydeder.

Eserleri. Abdülaziz Bey eserlerinin büyük çoğunluğunu sağlığında bastıramadığından bu yönüyle tanınmamıştır. Şiirlerini ihtiva eden büyük bir mecmua,

Abdülaziz Bey'in *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri* adlı eserinin "Mukaddime"sinden bir sayfa

mektuplarını içeren defter, manzum ve mensur letâif, eslâf ve muasırlarının bazı seçilmiş beyitlerini kapsayan mecmua ile "Ulûhiyyet", "Nübüvvet", "Rûhullah" gibi unvanlarla basılıp sokaklarda dağıtılan hutbeler hakkında reddiye mahiyetinde yazdığı *Hutbelere Hitap ve Cümel-i Hikemiyye-i Azîziyye* ve *Mücerrebât-ı Muâlecât* isimli risâleleri de basılamamış, *Diyânet-i Muhammediyye* adlı kitabı yarım kalmıştır. Eserlerinden sadece Hz. Hüseyin hakkındaki mersiyesi sağlığında yayımlanabilmiştir. Abdülaziz Bey, kendi el yazısıyla on dört defter halinde yazdığı, "Âdât ve Merâsim-i Kadîme", "Ta'bîrât ve Muâmelât-ı Kavmiyye-i Osmâniyye" adlarını verdiği notlarını kendi bastıramamış, ölümünden sonra Kâzım Arısan ve Duygu Arısan Günay tarafından yayımlanmıştır (bk. bibl.). Eserde doğum, eğitim, evlenme, dinî günler, bayramlar ve hac törenleri gibi gündelik hayata ait âdet ve merasimler tanıtılmış; giyim kuşam, sağlık, spor, oyun, eğlence, mûsiki, seyirlik oyunlar, ticaret ve sanat erbabı, çeşitli meslek grupları, İstanbul'un semtleri ve evleri, binek ve yük hayvanları, arabalar ve kayıklar hakkında bilgi verilmiş, dil ve edebiyata dair bazı terim, bilmece ve atasözlerine de yer verilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri* (haz. Kâzım Arısan – Duygu Arısan Günay), İstanbul 1995; Sadettin Nüzhet Ergun, *Türk Şairleri*, İstanbul 1936, I, 618-620; İbnülemin, *Son Hattatlar*, s. 512-515; Mehmet Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmânî Zeyli* (haz. Gülbadi Alan), Ankara 2008, III, 112; (nşr. Havva Selçuk), IV, 9-11; Yurdal Demirel, "Harputlu Çok Yönlü Bir Bürokrat: Eminhâfızzâde Ahmet Arifî Bey", *Geçmişten Geleceğe Harput Sempozyumu* (ed. Enver Çakar), Elazığ 2013, II, 713-734; Ali Birinci, "Seyyid Abdülaziz Bey ve Eseri", *TY*, XVII/115 (1997), s. 24-26 (aynı makale için bk. a.mlf., *Tarihin Gölgesinde: Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât*, İstanbul 2001, s. 330-333).

ÜMRAN AY

ABDÜLAZİZ CENGİZHAN

(bk. DÂMOLLA, Abdülaziz Cengizhan).

ABDÜLFETTÂH el-AKRÎ

(عبدالفتّاح العقري)

(ö. 1281/1864)

Nakşibendî-Hâlidî şeyhi.

1192 (1778) yılında Musul'un kuzeydoğusundaki Akra kasabasında doğdu. Akrî ve Bağdâdî nisbelerinin yanı sıra Kürt Fettâh olarak da tanınır. Küçük yaştan itibaren Bağdat'ta tefsir, hadis ve fıkıh tahsil etti. Mürşidi Hâlid-i Bağdâdî'ye ne zaman intisap ettiği bilinmemektedir. Hâlid-i Bağdâdî, İstanbul'a halife sıfatıyla gönderdiği Muhammed Sâlih Efendi'nin bazı uygulamalarının tepki çekmesi üzerine Abdülvehhâb es-Sûsî'yi gönderdi, onun aleyhine de bazı söylentiler çıkınca durumu araştırmak için Abdülfettâh el-Akrî'yi görevlendirdi. Hâlid el-Bağdâdî 1825 yılında kitaplarını vakfettiğinde mütevelli olarak önce evlâd ve ahfadını, ardından sırasıyla halifelerinden İsmâil el-Enârânî, Muhammed en-Nâsıh, Abdülfettâh el-Akrî ve İsmâil el-Gazzî'yi belirledi (Abdülmecîd el-Hânî, s. 248), vefatından bir yıl önce de Şam'daki veba salgınında öleceğini düşünerek yerine sırasıyla İsmâil el-Enârânî, Abdullah el-Herâtî (el-Herevî) ve Abdülvehhâb el-Akrî'nin geçmesini vasiyet etti. Onun ölümünden yirmi dört gün sonra İsmâil el-Enârânî de vefat edince yerine Abdullah el-Herâtî geçti, ardından da hilâfet Abdurrahman el-Akrî'ye intikal etti (İbrahim Fasîh el-Haydârî, s. 88, 90; ayrıca bk. Abdülmecîd el-Hânî, s. 248, 261, 264).

Daha sonraki yıllarda İstanbul'a birkaç defa giden Abdülfettâh el-Akrî son gidişinde Üsküdar'daki Alaca Minare Tekkesi'nin altıncı postnişini oldu ve ölümüne kadar bu görevi sürdürdü. Tekkenin kendisinden önceki şeyhi Ali Rızâ Efendi 1862'de vefat ettiğine göre tekkenin şeyhliğine bu tarihten sonra getirilmiş olmalıdır. Gümüşhânevî'nin Akrî'nin bulunduğu bir mecliste Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî'ye intisap ederek 1848'de icâzet alması ve aynı yıl Ervâdî'nin Trablusşam'a giderken Gümüşhânevî'ye sohbet şeyhi olarak Abdülfettâh Efendi'yi tavsiye etmesi (Gündüz, s. 42) onun daha önceki yıllarda bu tekkeye yerleştiğini gösterir. Mustafa Fevzî b. Nu'mân, Abdülfettâh el-Akrî'den İstanbul'da on altı yıl istifade edildiğini söyler (*Hediyyetü'l-hâlidîn*, s. 32). Bununla beraber Akrî'nin mukātaa olarak elinde bulunan köylerin vergileriyle ilgili 7 Şubat 1858 tarihli bir arşiv belgesinde onun Musul sancağına bağlı Akra'da postnişin olduğu kayıtlıdır (BA, A. MKT.MVL, nr. 95/45 [22 C 1274]). 1859'un Ekim ayında ise Bâbıâli'den kendilerine kolaylık gösterilmesi için Bosna yolu üzerindeki kazaların kaymakamlarına gönderilen mektuptan onun bu tarihte üç müridiyle beraber İstanbul'dan Bosna'ya gittiği anlaşılmaktadır (BA, A. DVN, nr. 147/11-2 [28 RA 1276]). Abdülfettâh el-Akrî, hava değişimi için gittiği Bursa'dan döndükten bir süre sonra 24 Haziran 1864 tarihinde vefat etti (Süleymaniye Ktp., Cemaleddin Server Revnakoğlu Arşivi, Dosya nr. B-170/61) ve Alaca Minare Tekkesi civarında Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey Sebili yanında bulunan hazîreye defnedildi. Belgelerdeki kayıtlardan, Akrî'nin vefatından sonra kendilerine maaş tahsis edilen Fâtıma isimli bir eşi ve üç kızının olduğu (BA, MVL, nr. 863/64 [13 S 1281]), 1858 yılına ait bir belgede ise Sâlih adında bir de oğlu bulunduğu anlaşılmaktadır (BA, A. MKT. MVL, 95/45).

Alaca Minare Tekkesi, Abdülfettâh el-Akrî'nin meşihatı döneminde Nakşibendiyye'nin Hâlidiyye koluna bağlanmış, Akrî'nin silsilesi halifeleri Mehmed Rüstem Râşid Efendi (ö. 1863) ve Hasan Hilmi Efendi (ö. 1914) vasıtasıyla devam etmiş-

Abdülfettâh el-Akrî'nin Ârif Hikmet Bey Sebili hazîresindeki mezar taşı

tir. Akrî, Kastamonulu Hâlidî şeyhi Ahmed Siyâhî'nin oğlu Ahmed Hicâbî'ye verdiği icâzetnâmeyi tasdik etmiş ve kendisinin de ona icâzet verdiğini belirtmiştir. Ahmed Hicâbî'nin 1273'te (1856-57) Akrî'nin yanında sülûkünü tamamlayıp İstanbul'dan Kastamonu'ya döndüğü belirtilmektedir (M. Zühdi, s. 49-50). Şeyhülislâm Mehmed Refik Efendi'nin Abdülfettâh el-Akrî''nin dervişi olduğu, Gümüşhânevî'nin de kendisine intisap etmek istediği, ancak ona ileride gelecek bir kişiye intisap edeceğini söylediği, bu kişinin de Ervâdî olduğu kaydedilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, MKT.DV, nr. 120/24 (13 R 1274); BA, İ.MVL, nr. 521/23430 (20 C 1281); Lutfî, *Târih*, I, 286; Abdülmecîd el-Hânî, *el-Ḥadâ'iḳu'l-verdiyye*, Dımaşk 1306, s. 248, 259, 261, 264; M. Zühdi, *Tehassür: Kastamonu Ecille-i Ulemâ ve Meşâyihinden Şeyh Ahmed Siyâhî Hazretleriyle Mahdûm-ı Mükerremleri Şeyh Seyyid Efendi Hazretlerinin Tercüme-i Hâlini Hâvîdir*, İstanbul 1308, s. 49-50; Mustafa Fevzi b. Nu'mân, *Hediyyetü'l-hâlidîn fî Menâḳıbi kutbi'l-ârifîn Mevlânâ Ahmed Ziyâüddin b. Mustafa el-Gümüşhânevî*, İstanbul 1313, s. 32; İbrâhim Fasîh el-Haydârî, *el-Mecdü't-tâlîd fî menâḳıbi Ḥażreti Mevlânâ Ḫâlid*, İstanbul 2014, s. 87, 88, 89-90; İrfan Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddîn: Hayatı-Eserleri- Tarîkat Anlayışı ve Hâlidiyye Tarîkatı*, İstanbul 1984, s. 42; Baytâr, *Ḥilyetü'l-beşer* (nşr. M. Behcet el-Baytâr), Beyrut 1413/1993, II, 882-883; Butrus Abu Manneh, "1826'da Nakşibendî-Müceddidî ve Bektaşî Tarikatları", *Tarihî ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye'de Alevîler Bektaşîler Nusayrîler* (haz. İsmail Kurt – Seyyid Ali Tüz), İstanbul 1999, s. 113-127; Abdurrahman Memiş, *Halid-i Bağdâdî: Hayatı, Eserleri, Tesirleri ve Anadolu'da Halidilik*, İstanbul 2000, s. 62, 63, 127, 131, 180-183, 187-188, 189-190, 218, 220; Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İstanbul 2003; Bâbâ Merdûh Rûhânî, *Târîḫ-i Meşâhîr-i Kürd* (nşr. M. Mâcid Merdûh Rûhânî), Tahran 1382 hş., I, 437; I. Weismann, *The Naqshbandiyya: Orthodoxy and Activism in a Worldwide Sufi Tradition*, London 2007; M. Zâhid Kevserî, *İrġâmü'l-merîd*, Beyrut 1425/2004, s. 96, 100.

ÖMER KOÇYİĞİT

ABDÜLFETTÂH EBÛ GUDDE

(bk. EBÛ GUDDE, Abdülfettâh).

ABDÜLHALİM GALİB PAŞA

(ö. 1876)

Devlet adamı ve şair.

İstanbul'da doğdu. Şiirlerinde "Galib" dışında "Niğdeli Galib" mahlasını da kullanmasından (*Mutâyebât-ı Türkiyye*, s. 52, g.19/7) Niğdeli olduğu anlaşılmaktadır. "Türk Galib" lakabıyla tanınmasının sebebi Kastamonu ağzıyla yazdığı şiirleri *Mutâyebât-ı Türkiyye* adlı kitapta toplamasıdır (Pakalın, VIII, 105). Maliye Mektûbî Dairesi'ne kâtip olarak girdi. Kaptanıderyâ Çengeloğlu Tâhir Paşa'nın mühürdarlığı zamanında ve Tâhir Paşa Aydın vilâyeti müşiri iken hâcegânlık rütbesiyle divan kâtipliği görevinde bulundu. Ayrıca Marmara voyvodalığı, eski sadrazam Dârendeli İzzet Mehmed Paşa'nın Akkâ eyaleti valiliği (1840) sırasında Şam'da divan kâtipliğini, postahane kâtipliği, Posta Nâzırı Hüseyin Bey'in mühürdarlığını ve mâbeyin başmemuru Hâmid Paşa'nın kâtipliğini yaptı. Ardından üçüncü derece ile Urfa-Viranşehir kaymakamlığına, bir süre sonra Ankara defterdarlığına tayin edildi. 1848'de İstanbul'a döndü. 1849'da Batum ve 1851'de Tırnova kaymakamlığına getirildi. 1853'te beylerbeyilik rütbesiyle paşa oldu. Eski Dahiliye Nâzırı Ebûbekir Hâzım Bey (Tepeyran) hâtıralarında Galib Paşa'nın Antalya'da bir, Niğde'de iki defa mutasarrıflık yaptığını söyler (*a.g.e.*, VIII, 105). Sultan Abdülaziz'e sunduğu kasidesinde orduya sadakatle hizmet ettiğini, fakat rütbesinin alınıp Bursa'ya sürgüne gönderildiğini, üç yıl önce oradan döndüğünü, parasızlık yüzünden hizmetkârlarının dağıldığını ve esnafa borçlandığını ifade eder (*Mutâyebât-ı Türkiyye*, s. 28-37, K1/b.22-23). Son görevi Amasya mutasarrıflığıdır. Buradan ayrılıp İstanbul'a geldi ve 10 Eylül 1876 tarihinde vefat etti (*Sicill-i Osmânî*, III, 729). Kabri Üsküdar'dadır. Dîvân-ı Muhâsebât ve Şûrâ-yı Devlet reisliğiyle Adliye ve Nâfia nâzırlıkları yapan Hasan Fehmi Paşa kölesi veya evlâtlığı iken sonradan damadı olmuştur (Pakalın, VIII, 105).

Galib Paşa'nın bilinen tek eseri *Mutâyebât-ı Türkiyye*'dir. Mensur bir mukaddime ile başlayan eser Sultan Abdülaziz'e sunulan kırk üç beyitlik bir kaside, Abdülaziz'in Avrupa seyahatinden dönüşü üzerine yazılmış bir kıta, bir tahmis, bir şarkı ve yetmiş dokuz gazelden meydana gelmektedir. İbnülemin bu eserde yer almayan "âlem bu ya" redifli bir gazelini yayımlamıştır (*Son Asır Türk Şairleri*, I, 449-451). Kastamonu yöresi ağzıyla yazılmış olan ve altmış iki şiir içeren eserin anlaşılabilmesi için Galib Paşa 898 mahallî kelimenin anlamını sayfa kenarlarında açıklamış, mizahî bir dille yazdığı eserini eğlenceli vakit geçirmek amacıyla kaleme aldığını belirtmiştir. Eser atasözleri ve deyimler, Kastamonu yöresinin az bilinen kelimelerini ve bölgeye ait yemek adlarını içermesi bakımından önemlidir. *Mutâyebât-ı Türkiyye* orta boyda elli beş sayfa, harekeli, nesih hattıyla ve taş basması olarak yayımlanmıştır. Sultan Abdülaziz'in 7 Ağustos 1867 tarihinde Avrupa gezisinden dönüşü üzerine şairin yazdığı kıta (s. 8) eserin 1867 yılında veya bu yıl civarında kaleme alındığını ya da bastırıldığını düşündürmektedir. Yayımlandığı tarihten itibaren ilgi gören eser çeşitli dil ve içerik incelemelerine konu olmuştur. Macar Türkologu Thúry József eseri dil bakımından ele almış, Ercüment Muhip kırk altı, Murat Bardakçı on dokuz, Mustafa Kaçalin yirmi yedi gazelini bugünkü Türkçe'ye aktarmıştır. Filiz Bingölçe eserin tamamını yayıma hazırlamıştır (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

Abdülhalim Galip Paşa, *Mutâyebât-ı Türkiyye* (haz. Ercüment Muhip), İstanbul 1943; *a.e.: Türkçe Eğlencelikler* (haz. Filiz Bingölçe), İstanbul 2007; *Sicill-i Osmânî*, III, 729; T. József, *A Kasztamuni-i török nyelvjaras*, Budapeşte 1885; İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, I, 449-451; Gövsa, *Türk Meşhurları*, s. 148; Mehmet Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmânî Zeyli* (haz. Ayhan Afşin Ünal), Ankara 2008, VIII, 105; Murat Bardakçı, *Osmanlıda Seks-Sarayda Gece Dersleri*, İstanbul 1992, s. 18-29; Mustafa Kaçalin, "Abdülhalim Galip Paşa'nın Mutâyebât-ı Türkiyye'si", *TUBA*, XXIV (2000), s. 137-185; *Kāmûsü'l-a'lâm*, V, 3246.

ÜMRAN AY

ABDÜLKÂDİR DÂMOLLA

(bk. DÂMOLLA, Abdülkādir).

ABDÜLKERİM EMRULLAH

(1879-1945)

Endonezyalı müslüman âlim, eğitimci ve yenilikçi lider.

10 Şubat 1879 tarihinde Batı Sumatra'nın Minangkabau bölgesindeki Sungai Batang'da doğdu. Babası Şeyh Muhammed Emrullah bir Nakşî şeyhi idi. Çocukluk ve gençlik yıllarında daha çok Muhammed Resûl adıyla anılırken hac dönüşünden sonra Hacı Resûl lakabıyla meşhur oldu. Sömürgeci Hollanda yönetimine tepki olarak diğer birçok ulemâ ailesinin çocukları gibi Abdülkerim Emrullah da modern öğretimin yapıldığı sömürge okulları yerine öğrenimini geleneksel dinî eğitim veren kurumlarda yaptı. Kur'ân-ı Kerîm, dinî dersler ve Arapça okudu. On beş yaşında tahsilini ilerletmek üzere Mekke'ye gitti. Minangkabau kökenli Muhammed Cemîl Cambek ve Muhammed Tâhir Celâleddin gibi, ileride Sumatra'da yenilikçi din anlayışını savunacak olan Endonezyalılar'la birlikte, o dönemde Mescid-i Harâm'ın imamlığını da yapan Minangkabaulu âlim Şeyh Ahmed Hatîb'in öğrencisi oldu. Bu arada

Abdullah Câmiuddin (Jamiddin), Osman Saravâkî, Hamîd Ciddevî, Saîd Yemenî gibi Malay ve Arap kökenli hocalardan dersler aldı. 1901 yılında ülkesine dönmekle birlikte 1903'te tekrar Mekke'ye giderek Şâmiye'deki evinde hocalık yapmaya başladı. Talebeleri arasında İbrâhim b. Mûsâ Parabek ve Muhammed Zaîm Simabur gibi Endonezyalılar da vardı. Öğrencilerinin sayısı çoğalmaya başlayınca hocası Şeyh Ahmed Hatîb ondan Mescid-i Harâm'da ders okutmasını istedi. Ancak Mescid-i Harâm'ın Arap asıllı imamları buna karşı çıktılar. Bunun üzerine Abdülkerim, Mescid-i Harâm'ın yakınlarındaki bir evde öğretim faaliyetini sürdürdü. Bu sırada karısının ve yeni doğan çocuğunun ölümü üzüntüsünü daha da arttırdı. 1906'da haccını ifa ettikten sonra Sumatra'ya döndü; önce Maninjau'da, ardından Padang Panjang'daki Surau Jembatan Besi'de ders okuttu. Gelenekçi bir dinî eğitim kurumu olan Surau Jembatan Besi, Abdülkerim Emrullah'ın çalışmaları sayesinde modern bir eğitim kurumuna dönüştü. 1918 yılında Sumatra Thawalib adını alan okul Güney Tapanuli ve Açe'nin batı sahillerine kadar etkisini genişletti. Bu okul ve aynı adla kurulan öğrenci teşkilâtı sömürge döneminin sonuna kadar bölgede dinî ve siyasî gelişmelerde önemli rol oynadı.

Abdülkerim Emrullah, 1907'de babası öldükten sonra zamanla yozlaştırıldığını düşündüğü Nakşibendiyye tarikatını düzenlemek için uğraştı. Onun Cemâleddîn-i Efgānî, Muhammed Abduh ve M. Reşîd Rızâ gibi Mısırlı yenilikçi müslüman âlimlerin görüşlerinden haberdar olduğu kabul edilir. Ancak dinî görüşlerinin oluşmasında Mekke'deki hocası Şeyh Ahmed Hatîb'in daha çok etkisi vardır. Nitekim hocası gibi o da özellikle Minangkabau bölgesinde "âdât" denilen mahallî geleneklere karşı radikal bir tavır takındı ve Batı Sumatra'da etkili olan Nakşibendiyye tarikatının çeşitli uygulamalarına şiddetle karşı çıktı. Abdülkerim'in hayatında önemli rol oynayan diğer bir Minangkabau menşeli âlim de Şeyh Muhammed Tâhir Celâleddin'dir. Bu sebeple Şeyh Muhammed Tâhir'in öncülüğünde Singapur'da basılan ve yenilikçi çizgisiyle Malay dünyasının en önemli İslâmî yayın organı olan *el-İmâm* adlı derginin Sumatra'daki temsilcisi oldu. Cemâleddîn-i Efgānî ve Muhammed Abduh'un öncülüğünde yayımlanan *el-ʿUrvetü'l-vüṯḳā* ve *el-Menâr* gibi dergilerin çizgisinde yayın yapan bu dergi 1909 yılında kapanınca Abdülkerim Emrullah, dostu Hacı Abdullah Ahmed'le birlikte Padang'da 1 Nisan 1911 tarihinden itibaren aynı çizgide *el-Münîr* dergisini çıkarmaya başladı ve bunu tanıtmak için geziler yaptı. Bu dergi, Minangkabau bölgesinde eski nesil diye bilinen geleneksel ulemâ ile yeni nesil olarak tanınan genç ve yenilikçi ulemâ arasında açık bir tartışmaya yol açtı. Her iki grup Arap ve Latin harfleriyle kitap ve dergiler yayımladı, okullar açtı. *el-Münîr* dergisi kısa sürede Cava, Sumatra, Sulavesi, Kalimantan adalarıyla Singapur ve Malay yarımadası gibi yerlerde okuyucu kitlesi buldu; hatta Cava'da Muhammediyye teşkilâtının kurucusu Kiai Hacı Ahmed Dahlân, Yogyakarta'da *el-Münîr*'in temsilcisi oldu ve dağıtımını yaptı. Ancak dergi kaynak yetersizliği sebebiyle yayın hayatını 1915 yılına kadar sürdürebildi ve el-Münîr ismi sadece bir yayınevi olarak yaşatıldı. Abdülkerim Emrullah *el-Münîr*'i tekrar canlandırmak için 1916'da Malezya'ya, 1917'de Cava adasına giderek çeşitli ziyaretler yaptı. Fakat Malaylı yerel yetkililer onun dinî görüşlerini Ehl-i sünnet anlayışına aykırı bulduğu için bu ziyaretleri sonuçsuz kaldı. 1925'te Cava'ya yaptığı ikinci ziyaret sırasında Sarekat Islam'ın lideri Hacı Ömer Said Çokroaminoto ve Muhammediyye teşkilâtının lideri Kiai Hacı Ahmed Dahlân ile görüştü. Batı Sumatra'ya dönünce memleketi Sungai Batang'da Sandi Aman ismiyle bir dinî teşkilât oluşturdu. Daha sonra Muhammediyye teşkilâtının Batı Sumatra şubesine dönüştürdüğü bu kurum kısa sürede bölgenin en büyük ve en etkili dinî teşkilâtı haline geldi.

1919 yılında Abdülkerim Emrullah, Minangkabau'da arkadaşı Hacı Abdullah Ahmed'in öncülüğünde İslâm Din Öğretmenleri Birliği (Persatuan Guru-Guru Agama Islam) adıyla bir teşkilâtın kurulmasında aktif rol oynadı. 1926'da Abdullah Ahmed'le birlikte, hilâfet meselesini görüşmek üzere Kahire'de düzenlenen Dünya İslâm Kongresi'ne bu teşkilâtın temsilcisi sıfatıyla katıldı. Kongredeki konuşmaları ve açık fikirli oluşu takdir topladı. Kongrenin etkili liderlerinden Şeyh Abdülazîz eş-Şelebî'nin, Minangkabaulu bu iki âlimin hayatını ve etkilerini inceleyen bir çalışma yapmasından sonra, Şelebî'nin yanında Filistin Müftüsü Şeyh Halîl Hâlidî ve Irak Vakıflar Bakanı Atâullah Efendi'nin üyesi olduğu bir komisyonun teklifiyle kendilerine dinî ilimlerde doktora pâyesi verildi. Bu unvanla Batı Sumatra ve Endonezya'daki ulemâ çevrelerinde itibarı iyice artan Abdülkerim, Batı Sumatra'da diğer yeni nesil hocalarıyla birlikte Muhammediyye'yi geliştirmeye ve yenilikçi dinî görüşlerini yaymaya çalıştı. Ayrıca 1920'li yıllar boyunca, Minangkabau'da özellikle Sumatra Thawalib okulunda etkili olan komünizm ve sosyalizm taraftarlarına karşı mücadele verdiyse de kendi kurduğu bu okulun İslâm sosyalizmi fikrini destekleyen genç hocalarının karşı mücadelesinde başarı sağlayamadı.

Abdülkerim Emrullah, aktif siyasetten uzak durmakla birlikte sömürge hükümetinin eğitim alanındaki politikalarını eleştirerek Minangkabau'da modern özel eğitim kurumları açılmasını teşvik etti. 1931 yılında Padang'da Normal İslâm adlı yenilikçi bir İslâm kolejinin açılmasına destek verdi. 1925'te sömürge hükümetinin çıkarmaya çalıştığı, din öğretmenlerini mahallî otoritelerin denetimine veren kanunun çıkmasını engelledi. 1932'de yerel özel okulların faaliyetlerini denetim altına almaya çalışan ve "Korsan Okullar Kanunu" diye bilinen kanuna karşı oluşan muhalefet hareketine öncülük etti. Abdülkerim'in Batı Sumatra'daki nüfuzundan kaygılanan Hollanda sömürge hükümeti onu hükümet kanunlarına karşı çıktığı gerekçesiyle on iki defa sorguya çekti, birkaç defa tutukladı. Son olarak resmî otoriteyi zayıflattığı, halkı sivil itaatsizliğe teşvik ettiği ve Minangkabau'daki âdât uygulamasına karşı çıktığı gerekçesiyle 12 Ocak 1941 tarihinde tutuklanıp Batı Cava'daki Sukabumi'ye sürgün edildi. II. Dünya Savaşı sırasında Endonezya'nın Japon işgaline uğraması ve Hollanda sömürge yönetiminin yıkılması üzerine Japonlar tarafından serbest bırakılınca ailesiyle birlikte Cakarta'ya yerleşti. Onun nüfuzundan faydalanmak isteyen Japon yetkilileri kendisini yeni oluşturdukları ve Sukarno, Hatta, Dewantoro, Mas Mansur gibi Endonezyalı liderlerin yer aldığı Halkın Gücü Merkezi (Putera) ile Din İşleri Bürosu'na danışman ve Cava'da Endonezya Yüksek İslâm Konseyi organizatörlüğünde yürütülen ulemâ kurslarına eğitim görevlisi olarak tayin ettiler. Savaş yıllarında Japonlar'la iş birliği yapmasına rağmen onların "saikeirei" dedikleri, ayakta eğilerek yaptıkları saygı uygulamasına İslâm'daki rükûa benzediği gerekçesiyle karşı çıkması ve uygulamanın İslâmiyet'e aykırı olduğunu ispatlamak için "Hanna Allah" (sadece Allah'a) adıyla bir makale yazması ilgi topladı. Cava'daki İslâm İşleri Bürosu danışmanlığı görevini sürdürürken 2 Haziran 1945 tarihinde Cakarta'da öldü ve buradaki Pemakaman Umum Karet mezarlığına defnedildi.

Yenilikçi olan Abdülkerim Emrullah, tasavvufun önemini kabul etmekle birlikte Minangkabau'da etkili olan Nakşibendiyye tarikatının çeşitli uygulamalarına karşı çıkmıştır. Özellikle râbıta uygulamasının İslâm'da yeri olmadığını, tarikat şeyhlerinin Allah ile insanlar arasında bir aracı olarak görülmesinin şirkle eşdeğer olduğunu, tasavvufa dair eserlerde birçok uydurma rivayet ve hurafeler bulunduğunu, *Tenbîhü'l-ġāfilîn, Dürretü'l-vâʿiẓîn* ve *Nüzhetü'l-mecâlis* gibi eserlerin bu tür asılsız bilgilerle dolu olduğunu ileri sürmüştür. Endonezya'da ilk devirlerde çok etkili olan vahdet-i vücûd çizgisindeki tasavvufî anlayışı da reddeden Abdülkerim, Gazzâlî'nin ılımlı tasavvuf anlayışını daha mâkul karşılamıştır. Öte yandan Minangkabau bölgesindeki sırf kız çocuklarına dayalı akrabalık bağı anlayışına ve sadece kız çocuklarının mirastan pay almasını öngören âdât uygulamasına da karşı çıkarak mirasın İslâm hukukundaki ferâiz kurallarına göre dağıtılmasını istemiş, geleneksel âdât hukukunun İslâm hukukuyla çatıştığı durumlarda âdât hukukunun uygulanamayacağını savunmuştur. Mezhep taassubunu ve taklitçiliği de eleştiren Abdülkerim Emrullah ictihad kapısının kıyamete kadar açık olduğunu söylemiş, taklitçiliğin müslümanları tembelliğe itip öğrenmeyi engellediğini belirtmiştir. Ayrıca muska takma, büyü yapma ve yaptırma, kabir üzerinde telkin uygulaması, hutbelerin sadece Arapça okunması, ölenlerin anısına ziyafet verilmesi gibi uygulamaları bid'at olarak değerlendirmiştir. Bir Hollandalı hükümet görevlisi Abdülkerim'i modernist ulemâ arasında en radikali, fanatik ve muhalifleri tarafından korkulan biri şeklinde nitelerken biyografisini yazan oğlu Hamka babasının karakterini katı, onurlu, dik duran, çabuk öfkelenen, açık yürekli, tutucu ve inatçı olarak tanımlamıştır.

Eserleri. Abdülkerim Emrullah'ın yirmi yedi kitabından bazıları şunlardır: **1.** *İẓhâru esâṭîri'l-muḍillîn* (Sungai Batang 1906). İlk kitabı olup şirke ve tasavvufa dair görüş ve eleştirilerini içerir. 1906'da Mekke dönüşünden hemen sonra yazılmıştır. **2.** *ʿUmdetü'l-enâm fî ʿilmi'l-kelâm* (Sungai Batang 1908). Allah'ın yirmi sıfatı hakkında olup tevhidi ele alır. **3.** *Riḳābü'l-mülḥidîn* (Sungai Batang 1910). Minangkabau bölgesindeki Nakşibendiyye tarikatının uygulamalarıyla ilgilidir. **4.** *Sülelü'l-uṣûl* (Sungai Batang 1914). Usûl-i fıkıh hakkındadır. **5.** *el-İfṣâḥ* (Sungai Batang 1919). Nikâha dairdir. **6.** *el-Burhân* (Sungai Batang 1922). Amme cüzünün tefsiridir. **7.** *en-Nidâ* (Sungai Batang 1922). Cemaatle namaz kılmanın fazileti hakkındadır. **8.** *el-Ḳavlü'ṣ-ṣaḥîḥ* (2. bs., Djogjakarta 1926). Eserde sahih ve mevzû rivayetler ele alınır. **9.** *Cermin Terus* (Sungai Batang 1929). Kadınlar hakkındaki görüşlerini içerir. **10.** *Kitab Cermin Terus: Berguna untuk Pengurus-Penglihat Jalan yang Lurus* (Fort de Kock 1929-1930). Bir önceki eserin genişletilmiş şeklidir. **11.** *Sendi Aman Tiang Selamat* (Sungai Batang 1930). Ahlâk ve dinî hayata dairdir. **12.** *el-Ferâ'iż* (Sungai Batang 1932). **13.** *el-Beşâ'ir* (Sungai Batang 1938). Müellif bu eserinde *Cermin Terus* ve *Pelita* adlı kitaplarındaki görüşleri savunur ve bazı çağdaşlarının eleştirilerine cevap verir. **14.** *el-Kevâkibü'd-dürriyye* (1940). Endonezya dilinde cuma hutbesi okunmasını yasaklayan bir Bugili âlimin görüşü eleştirilir. **15.** *Pengantar Usul Fıqh* (Jakarta 1966). Fıkıh usulüne dair en önemli eseri olup daha sonra oğlu Hamka tarafından yayımlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Hamka [Haji Abdul Malik Karim Amrullah], *Ajahku: Riwayat Hidup Dr. H. Abdul Karim Amrullah dan Perjuangan Kaum Agama di Sumatera,* Djakarta 1958; H. J. Benda, *The Crescent and the Rising Sun: Indonesian Islam under the Japanese Occupation (1942-1945),* The Hague 1958, s. 76, 107, 123-124; Taufik Abdullah, *Schools and Politics: The Kaum Muda Movement in West Sumatra (1927- 1933),* Ithaca 1971, s. 34-35, 38-39, 72-73, 76, 113, 146, 220; a.mlf., "Abdul Karim Amrullah", *The Encyclopaedia of Islam Three,* Leiden 2007, fas. 1, s. 9-10; D. Noer, *The Modernist Muslim Movement in Indonesia: 1900-1942,* Singapore 1973, s. 37-39, 44, 48-49, 77, 208-209, 264; M. F. Laffan, *Islamic Nationhood and Colonial Indonesia: The Umma below the Winds,* London-New York 2003, s. 108-109, 171-174, 213-214; Murni Jamal, "The Origin of the Islamic Reform Movement in Minangkabau: Life and Thought of Abdul Karim Amrullah", *Studia Islamika,* V/3, Jakarta 1998, s. 1-45; "Karim Amrullah, Haji Abdul", *Ensiklopedi Islam,* Jakarta 1999, III, 15-18.

İSMAİL HAKKI GÖKSOY

ABRAHAMOWICZ, Zygmunt
(1923-1990)

Polonyalı Türkolog ve tarihçi.

20 Şubat 1923'te günümüzde Ukrayna'da bulunan Halicz şehri yakınlarındaki Załukiew köyünde Karay (Karaim, Karâî) asıllı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi (Dubiński, XXX [1994], s. 227). Babası Zachariasz ve annesi Debora çiftçiydi. İlkokulu Halicz'te, ortaokulu Stanisławów'da (Ivano Frankivsk) tamamladı. II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Halicz ve Stanisławów Rusya'nın eline geçince öğrenimine Sovyet sisteminde devam etmek zorunda kaldı. 1941'de Batı Ukrayna da işgal edildiğinden öğrenimini bırakıp köyüne döndü. Savaş sonunda çalıştırılmak üzere Almanya'ya gönderildi ve burada iyi derecede Almanca öğrendi. Ardından Varşova'ya geldi, 1947-1949 yıllarında Varşova Üniversitesi'nde eğitimini sürdürdü. Burada Ananiasz Zajączkowski danışmanlığında öğrenim gördü. 1950'de olgunluk sınavını vererek Krakov'da eğitimini sürdürme hakkı kazandı. Burada Jagiellon Üniversitesi Doğu Dilleri Bölümü'nde üniversite hayatına devam etti. İlk yayınını da bu sıralarda yaptı, Evliya Çelebi'nin Kırım seyahatinin çevirisi üzerine hazırladığı yüksek lisans çalışmasını 1951'de tamamladı. 1952'de Varşova'daki devlet arşivinde çalışmaya başladı. Ancak Krakov'da ikamet ettiğinden buradan Krakov'daki devlet arşivine geçti. Aynı zamanda Varşova'daki Polonya Bilimler Akademisi Şarkiyat Kürsüsü'nde ortak çalışma yapmaktaydı. 1976'dan itibaren Polonya Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nde görev aldı. 1979'da Polonya-Türkiye Derneği'nin kurucuları arasına girdi. Ertesi yıl aldığı bursla Avusturya ve İtalya'da Türkiye-Polonya ilişkileri üzerine araştırmalarda bulundu. 1988'deki emekliliğine kadar Polonya Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü'ndeki görevini sürdürdü. 1980'li yıllarda eşinin rahatsızlığı yüzünden ilmî çalışmaları aksadı. 1990'da eşinin ölümünün ardından kendisi de aynı yıl Krakov'da öldü (13 Aralık).

Eserleri. Abrahamowicz'in en tanınmış eseri Polonya arşivlerinde bulunan Doğu belgelerinin katalogudur (*Katalog ręopisów orientalnych ze zbiorów polskich, Katalog Dokumentów Tureckich*). Kendisine ün kazandıran ve 1455-1672 yıllarında Osmanlı-Leh ilişkilerine dair belgeleri kapsayan eserin I. cildini 1959'da Krakov'da yayımlamıştır. Bunun ardından uzun süredir hazırladığı *Hadży Mehmed Senai z Krymu. Historia chana Islam Gireja III* (Kırımlı Hacı Mehmed Senâî. III. İslâm Giray Han tarihi) adlı doktora çalışmasını neşretmiş (Warszawa 1971), böylece III. İslâm Giray tarihinin Lehçe'ye çevirisini gerçekleştirmiştir. Ayrıca Türk tarihi ve Osmanlı-Leh ilişkileri üzerine birçok araştırma yapmıştır. III. Jan Sobieski ve II. Viyana Kuşatması'na dair araştırmasını *Kara Mustafa pod Wiedniem. Źródła muzułmańskie do dziejów wyprawy wiedeńskiej 1683* (Viyana'da Kara Mustafa, 1683 Viyana seferi tarihine dair müslüman kaynakları)

başlığıyla yayımlamıştır (Kraków 1973). II. Viyana Kuşatması'nın 300. yıl dönümünün yaklaşması dolayısıyla bu çalışması oldukça dikkat çekmiştir. *Polski Słownik Biograficzny* (Polonya biyografi sözlüğü), *Historia Nauki Polskiej* (Polonya bilim tarihi) adlı eserlerin yanında *Encyclopaedia of Islam*'a maddeler, ayrıca makaleler yazmıştır. I. cildini hazırladığı Archiwum Główne Akt Dawnych'da bulunan Türkçe belgelerin XVII. yüzyılın sonlarından XIX. yüzyıla kadar gelen kısmı halen kendi el yazısıyla bu arşivde bulunmaktadır. Abrahamowicz'in, "Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nden Seçmeler" başlıklı çalışması da vardır (*Księga podróży Ewliji Czelebiego*, Warszawa 1969).

Diğer önemli çalışmaları şunlardır: *Podróż Ewliji Czelebiego po Krymie w r. 1666, Praca Magisterska* (Kraków 1951); "Die Türkische Herrschaft in Podolien (1672-1699)" (*Actes du première congrès international des études balkaniques et sud-est europeenes*, III [Sofia 1969], s. 777-780); "La tughra ottomane de l'empereur de Russie" (*Turcica*, VII/1 [Paris 1976], s. 231-245); "Qagalga-qagalqa-qagilga-qalga etc. A Mongol Title in Turkish Khanates" (*Annali dell'Istituto Orientale di Napoli*, XLVI [Napoli], s. 409-410, 419-431); "Leh" (*EI²* [İng.], 1978, V, 719-723); "Polonya'da Türkoloji: Başarıları ve Gelecekteki Gelişimi ile İlgili Bazı Sorunlar" (trc. Tüten Özkaya, *TTK Belleten*, 1988, LI/200, s. 1003-1026).

BİBLİYOGRAFYA :

Stefan Gąsiorowski, "Doktor Zygmunt Abrahamowicz (1923-1990). Życie i dzieło", *Wśród Jarłyków i Fermanów-Materiały z sesji naukowej poświęconej pamięci dla Zygmunta Abrahamowicza 20 Kwietnia 2004* (ed. Ewa Siemieniec-Gokłaś), Kraków 2004, s. 9-20; E. Tryjarski, "Zygmunt Abrahamowicz (1923-1990)", *a.e.*, s. 21-24; H. Jankowski, "Wkład Zygmunta Abrahamowicza w historyczną toponomię Krymu", *a.e.*, s. 51-62; J. Stolicki, "Zygmunt Abrahamowicz jako badacz dziejów Podola w latach 1672-1699", *a.e.*, s. 131-141; A. Dubiński, "Zygmunt Abrahamowicz 1923-1990", *FO*, XXX (1994), s. 227-229; A. Sulimowicz, "Bibliography of the Works of Zygmunt Abrahamowicz", *a.e.*, s. 230-236.

HACER TOPAKTAŞ

ACARA

Kafkasya'da Gürcistan Cumhuriyeti'ne bağlı özerk bölge.

Megrel-Laz dilinde "yağmurlu yer" anlamına gelen Acara (Acaristan) kuzey ve kuzeydoğuda Gürcistan, batıda Karadeniz, güneyde Türkiye'nin Artvin ve Ardahan illeriyle çevrili olup merkezi Batum'dur; yüzölçümü 3000 km²'dir. Acara'nın Türkiye sınırı 120 km., Karadeniz sahili 50 kilometredir. Şavşat ve Meksheti sıradağları arasında 2025 m. yükseklikte bir mevkiden doğan Acara suyu, kuzey-güney yönünde dar bir vadide akar ve Çoruh nehrinin Acara'da kalan kısmıyla birleşerek Karadeniz'e dökülür. Yaklaşık 120 km. uzunluğundaki bu vadiye doğu-batı istikametinde yine dik ve derin küçük vadiler kavuşmaktadır. Yerleşim merkezleri sınırlı sayıda nisbeten düz yerlerde kurulmuştur. Evler Karadeniz bölgesinde olduğu gibi araziye serpiştirilmiş durumdadır. Batum ve çevresinde geniş bir düzlük yer alır. Ormanlık olan bölge flora ve fauna bakımından zengindir. Karadeniz sahili çay, fındık, limon, mandalina tarımına uygundur. Dağlık bölgelerde mısır, patates, fasulye başta olmak üzere çeşitli sebze ve meyveler yetiştirilir. Yıl boyunca karla kaplı olan yüksek dağların eteklerindeki yaylalar otlak olarak kullanılır. Acara ve çevresinde milâttan önce VIII ve VII. yüzyıllarda Kolhis ya da Kolçi Krallığı bulunmaktaydı. Bu kavmin bir kalıntısı olarak kabul edilen Acarlar'ın (Acaralılar) yaşadığı bölgede milâttan önce VII. yüzyıldan itibaren Grek kolonileri kuruldu. Bölge I. yüzyılda önce Pontus Kralı Mithridates'in, ardından Roma'nın egemenliğine girdi. Romalılar'ın Lazika adını verdiği Egrisi Krallığı V. yüzyıla kadar devam etti ve ardından Bizanslılar'ın eline geçti. Bizans-Pers rekabeti yüzünden çıkan savaşlar dolayısıyla Megrel-Laz'ın nüfusu önemli ölçüde azaldı. VII. yüzyılda İslâm orduları Kafkasya'yı zaptederek (Allen – Muratoff, s. 79-82) 920 yılına kadar bölgede İslâmiyet'i yaydı. Müslüman Araplar'ın Kafkasya'ya hâkim olması üzerine Acarlar, batıya kaçan Gürcüler'le karşı karşıya geldiler. Bu arada Abuserisidze hânedanı tarafından yönetilen Acara 975'te Gürcistan'a dahil edildi. Bu hânedanın egemenliği Selçuklular dönemi dahil 200 yıl sürdü. 1080'de Selçuklular'ın birleşik Bizans-Bagratlı kuvvetlerine karşı Posof / Kol zaferini kazanmasından sonra Batum ve Acara, Selçuklu topraklarına dahil oldu (1081). Kıpçaklar'ın Kür ile Çoruh boylarına gelişine kadar (1124) bu topraklar Selçuklular'ca yönetildi. 1508'de Acara ve İmeret Krallığı'nın Osmanlı Devleti'ne tâbi kılınmış olmasına rağmen (Kırzıoğlu, s. 43) Acara'nın fethi 1535'te gerçekleşti. II. Selim devrine ait bir tahrir defterinde Yukarı Acara'ya (Acara-i Ulyâ) bağlı elli dokuz, Aşağı Acara'ya (Acara-i Süflâ) bağlı otuz beş köy görülür. Ancak bu köylerden otuz beşi savaş dolayısıyla boşalmıştı, geride kalan elli dokuz köyde 540 hâne bulunmaktaydı. Bu da Acara'da o dönemde yaklaşık 2700 kişinin yaşadığına işaret eder (Şaşikadze, sy. 47 [2003], s. 9).

1568-1574 yıllarına ait Erzurum beylerbeyiliği sancak listesinde yer alan Acara 1580'de Çıldır beylerbeyiliğine bağlandı. Bir ara Gürcüler'in eline geçtiyse de 1586'da kurtarıldı. 1591'de Yukarı ve Aşağı Acara'nın birleştirilmesiyle Acara beylerbeyiliği oluşturuldu, ardından bu yapıdan vazgeçilerek 1603'te tekrar Çıldır beylerbeyiliğine bağlandı (Kütükoğlu, s. 225). Daha sonraki asırlarda durumunu koruyan Acara, Trabzon salnâmelerinde merkezi Batum olan Lazistan sancağına bağlı olarak gösterilir (Kırzıoğlu, s. 44). Acara ve çevresi 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'na kadar Osmanlı yönetiminde kaldı. Savaşın ardından 3 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos Antlaşması ile Kars, Ardahan ve Batum sancakları Ruslar'a savaş tazminatı olarak verildi. Berlin Antlaşması'ndan sonra Rus egemenliğini kabul etmeyen Acara halkının bir kısmı Anadolu'nun çeşitli yerlerine göç etmek zorunda kaldı.

3 Mart 1918'de Brest Litovsk Antlaşması'yla Rusya 1878'de Osmanlı Devleti'nden aldığı üç sancağı geri verdi. Osmanlılar 14 Nisan 1918'de Batum'a girdi. Antlaşma gereği halkın iradesini belirlemek amacıyla adı geçen sancaklarda halk oylaması yapıldı, neticede Batum ve diğer iki sancakta ikamet eden halkın büyük çoğunluğu Osmanlı Devleti'ne katılma kararı aldı. Ardından temsilciler de anavatana katıldıklarını belirten mazbataları padişaha sunmak üzere 13 Haziran 1918'de İstanbul'a gitti. Ancak Osmanlı Devleti, I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkınca yapılan Mondros Mütarekesi gereği Kars, Ardahan ve Batum'u tahliye etti. Bu olaylar sırasında Acara halkı son Osmanlı Meclisi'ne gönderilmek üzere 1919 Aralık ayında Hicâbîzâde Ahmed Âkif (Suner), Ali Rızâ (Acara), Ahmed Fevzi (Erdem), Hahotzâde Ahmed Nûreddin Efendi ve Mehmed Edib'i (Dinç) milletvekili seçti. Bunlar 28 Ocak 1920'de toplanan Osmanlı Meclisi'ne katıldı. Vekillerin hepsi Osmanlı Meclisi'nin 11 Nisan 1920'de kapatılmasını müteakip 23 Nisan 1920'de açılan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne girdi (Zeyrek, s. 36-37). Daha sonraki aylarda Acara halkının İngiliz ve Gürcü işgaline karşı verdiği mücadelede istenen başarı sağlanamadı. Ardından Kafkasya'da meydana gelen gelişmeler üzerine İngilizler 1 Temmuz 1920'de Ba-

tum'u Gürcü işgaline terkedip 17 Temmuz 1920'de buradan tamamen çekildi. Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti, bu oldubittiyi 25 Temmuz 1920'de Gürcistan'a verdiği nota ile kabul etmeyeceğini bildirdi. 23 Şubat 1921'de Gürcü hükümetine verilen kısa süreli nota üzerine 11 Mart 1921'de Artvin, Ardahan ve Batum'un Türkiye'ye bırakılması sağlandı. 16 Mart 1921 Moskova Antlaşması gereği Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti Batum ve çevresini, burada yaşayan halkların geniş bir özerklikten yararlanmaları şartıyla Gürcistan'a bıraktı. Türk birliklerinin 28 Mart'ta şehri boşaltmasının ardından Gürcüler bölgeye hâkim oldu.

Bu arada Gürcistan 25 Şubat 1921'de Bolşevikler tarafından işgal edilerek Sovyetler Birliği'ne dahil edilmiş ve bölgede tekrar Rus yönetimi başlamıştı. Bununla birlikte 3 Haziran 1921'de Acara özerkliğini elde etti ve Batum şehri bu tarihten itibaren özerkliğin merkezi oldu. Batum dışında Acara'da Acaris, Çehali Hulo ve Kobuleti (Osmanlı döneminde Çürüksu) yönetim birimleri bulunmaktaydı. 16 Temmuz 1921'de Sosyalist Sovyet Gürcistan Cumhuriyeti İhtilâl Komitesi'nin yayımladığı bildiride Acara milletinin o sırada bulunduğu arazide Sosyalist Sovyet Gürcistan Cumhuriyeti kurulacağı ve merkezinin de Batum olacağı belirtildi. Ayrıca Muhtar Sovyet Sosyalist Acara Cumhuriyeti'nde dahiliye, adliye, maarif, sağlık, posta ve telgraf komiserlikleri oluşturulması öngörüldü. 13 Ekim 1921'de Türkiye, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında yapılan Kars Antlaşması'nda da Batum'un özerkliği teyit edildi. Bu arada Acara Muhtar Cumhuriyeti bütün Sovyetler Birliği içinde etnik değil din temelinde özerklik verilen tek bölgeydi. 1930'lu yıllara gelindiğinde Acarlar'ın kimliği reddedildi ve Gürcüler'in etnografik bir parçası olarak kabul gördü. II. Dünya Savaşı'nın ardından 1945'te Acara'da yaşayan müslüman Acarlar ve Hemşinler, Stalin tarafından düşmanla iş birliği yaptıkları gerekçesiyle Kazakistan'a sürüldü. Daha sonra bunların bir kısmı müslüman Acar değil Gürcü olduklarını kabul ederek yurtlarına dönebildi. Acara, Sovyetler Birliği'nin 1991'de dağılmasının ardından bağımsızlığını ilân eden Gürcistan'ın sınırları içinde kaldı. 2004 yılında da özerk bölge yönetimiyle Gürcistan yönetimi savaşın eşiğine geldi. Bunun üzerine Acara başkanı olan Aslan Abaşidze, Kars Antlaşması hükümlerine dayanarak Türkiye'den yardım talep etti, fakat bu talebi Türkiye tarafından dikkate alınmadı. Sonunda Abaşidze ülkeyi terkedip Rusya'ya sığındı. Bu gelişmelerden sonra Gürcistan yönetimi anayasada Acaristan'ın özerkliğiyle ilgili maddeyi değiştirdi; Gürcistan devlet başkanına bölgesel hükümet olan Acara Özerk Cumhuriyeti Bakanlar Konseyi başkanını belirleme, yasama organı olan Acara Yüksek Konseyi'ni (meclis) feshetme ve başkanını görevden alma yetkisi verildi. Dolayısıyla özerkliğin sözde kaldığı bu yeni statüde Gürcistan Acara Özerk Cumhuriyeti adı da Gürcistan Acara Özerk Cumhuriyet Hükümeti şeklinde değiştirildi.

Acarlar'ın nüfusu, 1926 Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği genel nüfus sayımına göre 71.426 idi. Bu nüfusun 70.828'i Acar olarak kaydedilmişti. 1970'te Acara'da yaşayan kişi sayısı 310.000'e yükseldi. Ancak bu nüfus sadece Acarlar'dan ibaret olmayıp Rus, Ermeni, Gürcü ve diğer halkları da kapsamaktaydı. 2004 yılı itibariyle Acara Özerk Cumhuriyeti'nin nüfusu 400.000'i bulmakta, bunun 350.000'ini Acarlar teşkil etmektedir. Ayrıca ülkede 20.000 kadar Rus, 15.000 kadar Ermeni, 5000 kadar Âzerî yaşamaktadır. Günümüzde nüfusun 450.000'e yaklaştığı tahmin edilmektedir. Batum'un nüfusu 160.000'dir. Diğer belli başlı yönetim birimlerinin merkez ve köyleriyle birlikte nüfusları (2002 sayımı) şöyledir: Helvaçauri (91.000), Kobuleti (88.000), Hulo (34.000), Şvaheri (22.000), Keda (20.000). Hulo, Şvaheri ve Keda dağlık ve ormanlık bölgede bulunduğundan tarıma elverişli topraklar sınırlıdır. Bu sebeple nüfusları göç vermeye başlamış, 1991'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği dağıldıktan sonra da göç hızlanmıştır. Buradan ayrılanların bir kısmı Batum ve Kobuleti çevresine yerleşirken önemli bir kısmı Acaristan dışındaki Gürcistan topraklarına gitmiştir. Ahıska bölgesinde Adigeni, Aspinza, Ahalkaloki; Guria bölgesinde Ozurgeti, Çehatauri, Lançhuti, Samegrelo (Koheti) bölgesi, Tiflis bölgesinde Marnavuli, Tsitelitskaro Acar göçü alan başlıca yerlerdir. Bu bölgelerde yaşayanlarla birlikte Acarlar'ın nüfusu yarım milyonun üzerindedir. Ülke nüfusunun % 70'i müslüman, % 30'u Ortodoks hıristiyandır. Günlük dil olarak Gürcüce'nin bir lehçesi olan Acarca / Acaruli konuşulur. Acara'da yaklaşık 100 civarında cami bulunmaktadır. Bunların içinde 100 yıl önce yapılmış olan Orta Cami önemli bir yer tutar. Hıristiyan dininin önemli eserleri de XIII. yüzyıldan kalma Skhalta Kilisesi, XIX. yüzyılda yapılan Saint Nikola Manastırı ve Santa Maria Kilisesi'dir.

BİBLİYOGRAFYA :

Gazi Mustafa Kemal, *Nutuk* (Ankara 1927), Ankara 1978, II, 361; W. E. Allen – P. Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921*, Cambridge 1953, s. 79-82; M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlıların Kafkas-Elleri'ni Fethi: 1451-1590*, Ankara 1976, s. 12, 21, 40, 43-45, 207, 247; Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Ankara 1982, s. 196, 337-338; İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, Ankara 1983, I, 27-31; Kâzım Karabekir, *İstiklâl Harbimiz* (haz. Faruk Özergin), İstanbul 1988, s. 884, 889, 895, 971-973; *Dr. Rıza Nur'un Moskova / Sakarya Hatıraları*, İstanbul 1991, s. 128-130; Bekir Kütükoğlu, *Osmanlı-İran Siyâsî Münâsebetleri: 1578-1612*, İstanbul 1993, s. 188, 225; S. Esin Dayı, *Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Millî Teşkilâtlanma*, Erzurum, ts. (Kültür ve Eğitim Vakfı), s. 277-282; Yunus Zeyrek, *Acaristan ve Acarlar*, Ankara 2001, tür.yer.; İsmail Kayabalı – Cemender Arslanoğlu, "Kuzey Doğu Anadolu Sınırlarının Tarihi", *TK*, XI/126 (1973), s. 324; G. Jäschke, "Die Elviye-i Selâse Kars, Ardahan und Batum", *WI*, XVIII/1-2 (1977-78), s. 35-39; Zaza Şaşikadze, "Acara Tahrir Defterine Göre Acara'dan Alınan Osmanlı Vergileri", *Çveneburi*, sy. 47, İstanbul 2003, s. 9-11; Sefa Sekin – Rahşan Tekin, "Güney Kafkasya ve Gürcistan", *Kafkasya*, I/2, İstanbul 2006, s. 34-35; B. Gurko-Kryajin, "Adjaristanskaya ASSR", *BSE*, I, 593-594; "Adzhar Autonomous Soviet Socialist Republic", *EBr.*, I, 186.

MUSTAFA AYDIN

Bölgede İslâmiyet. IV. yüzyılda Bizans'ın etkisi altına giren Gürcistan'da Hıristiyanlık yayılmaya başladı. Kolhis (Kolhida) halklarıyla birlikte Acarlar, Lazlar ve Svanlar, Ortodoks mezhebini kabul etti. Kapadokya'dan gelen Azize Nino'nun telkinleriyle Hıristiyanlığı benimseyen Kraliçe Nana kocası Kral Mirian'ın bu dine girmesini sağladı. Böylece Hıristiyanlık devletin resmî dini haline geldi. VII. yüzyılda Habîb b. Mesleme kumandasında müslüman akınları Gürcistan'ın doğusunda etkili oldu. Selçuklu, Moğol ve Timur istilâsı Acara bölgesinde kalıcı tesirlere yol açmadı. Trabzon Valisi Şehzade Selim'in düzenlediği akınlar

Eski bir kartpostalda 1920'li yıllarda yıkılan Aziziye Camii – Acara

1920'li yıllarda kapatılan, minaresi yıkılan Çürüksu (Kobuleti) Merkez Camii – Acara

sonunda Acara'nın kuzeyindeki Mereti ve Guria krallıkları Osmanlı idaresini kabul etti. Acara ise 1535'te Osmanlı Devleti'ne bağlandı. Acara halkı komşuları ve akrabaları Lazlar gibi İslâm'la ilk defa bu dönemde tanıştı. Fakat bölgede İslâmiyet'in yayılması zaman aldı ve bölge ancak XVII. yüzyılda müslüman bir belde haline geldi. Acarlar "nâme" ile gönüllü olarak İslâmiyet'i kabul ettiklerine inanırlar. Buna göre bölge Osmanlı hâkimiyetine girdiğinde padişah buranın etkili ve nüfuzlu kişileri olan beylere (batonebi) mektup (nâme) gönderip onları İslâm'a davet etmiş, beyler de davet mektubunu halk ile istişare ettikten sonra Hıristiyanlığı terkedip müslüman olmaya karar vermiştir. Yine de bölgenin tamamen İslâmlaşması uzun sürede gerçekleşti. XVIII. yüzyıla gelindiğinde bütün Acarlar, Osmanlı Devleti'nin müslüman tebaası haline geldi. 1878'de Acara, Rus yönetimine terkedildiğinde Batum'daki az sayıda gayri müslim dışında bölge halkı tamamen müslümandı. Batum, Kobuleti (Çürüksu), Artvin, Keda ve Hula kasabaları dışında köylerin çoğunda camiler ve cami civarında medreseler inşa edilmişti. Bu medreselerde okuyanlardan bazıları İstanbul'a gidip tahsillerine orada devam ediyordu. Acarlar, Osmanlı dinî idaresi ve bürokrasisinde önemli hizmetler ifa etmiştir (Kasap, bk. bibl.).

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı (Doksanüç Harbi) sonunda Berlin Antlaşması'yla Kars, Ardahan ve Artvin'le birlikte Batum da Rusya'ya verilince 27 Ocak 1879'da İstanbul'da imzalanan "muâhede-i kat'iyye" ile Acara / Batum, Artvin, Ardahan ve Kars'ta yaşayan Osmanlı vatandaşlarına üç yıl içinde Osmanlı topraklarına göç etme imkânı tanındı. Göç sonraki yıllarda da kısmen devam etti. Acarlar'la birlikte Artvin, Ardahan ve Kars'ta yaşayan nüfusun önemli bir bölümü ata yurtlarını terkedip Osmanlı ülkesine göç etmek zorunda kaldı. Ruslar'ın Acara halkı üzerindeki baskıları İlia Çavçavadze, Vaja Pşavela gibi gayri müslim aydın, yazar ve şairleri de rahatsız etti. Tiflis'te çıkan gazetelerde Acara halkının mâruz kaldığı zulüm ve baskıyı eleştiren yazılar ve haberler yayımlandı (Putkuradze, *Çveneburi*, sy. 27 [1998], s. 15-20). Baskılar Batum ve Kobuleti gibi sahil şeridinde yoğunlaştı. Ruslar ve gayri müslim Gürcüler göçmenlerin terkettikleri yerlerde yazlıklar ve villalar inşa ettiler. Doksanüç Harbi'nden sonra Batum ve Artvin'den göç eden Acaralılar'ın sayısı orada kalanlardan çok daha fazla idi. Bunların Anadolu'da yerleştikleri başlıca yerler Giresun (Bulancak), Ordu (Ünye, Fatsa), Samsun (Ladik), Amasya, Tokat (Erbaa), Sinop, Yalova, Adapazarı, Düzce, Bursa (İnegöl, İznik, Gemlik), Balıkesir ve Artvin'di (Şavşat, Borçka, Yusufeli, Macaheli). Bugün Türkiye'deki Acar nüfusu Acaristan'dakinin birkaç katı olup buna, uzun süre Türkler arasında yaşadıkları için ana dillerini unutan ve Gürcü / Acar olarak adlandırılan nüfusu da eklemek gerekir.

Acaristan'da dinî hayat XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Doksanüç Harbi öncesi gibi devam etti. Batum'da ve ilçelerinde müftüler, vâizler, köylerde imamlar, hatipler ve medreselerde müderrisler görev yapıyordu, yazı dili Türkçe idi ve Arap alfabesi kullanılıyordu. 1878'den sonra Batum ve çevresinde Kiril ve Gürcü alfabeleri de kullanılmaya başlandı. Bu dönemde müslüman ahali üzerinde fazla baskı uygulanmıyordu. 1924 yılına kadar yeni camiler yapılabiliyordu. Acaristan'da ikinci göç dalgası Acara'nın Ruslar, Osmanlılar, İngilizler ve Gürcüler arasında el değiştirdiği ve şiddetli rekabetlere sahne olduğu 1917-1921 yılları arasında yaşandı. Dışarıdan gelen işgalciler yerli halka baskı ve şiddet uygulayarak onları göçe zorladılar (Sioridze, sy. 39 [2001], s. 8). Bunun üzerine I. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında birçok Acaralı Türkiye'ye sığındı. 1920'li yılların sonuna doğru diğer din mensupları gibi müslümanlar üzerindeki baskı da arttı, Arap alfabesi ve din öğrenimi yasaklandı, müslümanların adları ve soyadları değiştirildi. Camiler kapatıldı. Batum'daki Pazar ve Aziziye camileri ile Orta Cami'nin de minaresi yıkıldı. 1935'te Batum'daki Orta Cami ve müftülük de kapatıldı. 1937'de Stalin'in başlattığı "büyük temizlik" operasyonu sırasında birçok Acaralı ve özellikle dindar kişilerle hocalar tutuklandı, bir kısmı hapis, bir kısmı idamla cezalandırıldı, bir kısmı Sibirya'ya sürgün edildi. Acarlar'dan başka Hemşinliler, Lazlar, Kürtler, hatta Türkçe konuşan Rumlar bile sürüldü. 1937'den sonra Türkiye'ye olan göçler, ilticalar engellendi. Göstermelik olarak 1944'te Batum'da Orta Cami ve kadılık (müftülük) açıldı. Müftülük Bakü'deki dinî idareye bağlandı. Mart 1985'te M. Gorbaçov'un iktidara gelmesiyle birlikte Sovyetler Birliği'nde dinî hayat üzerindeki yasaklar kalkmaya ve bütün ibadethaneler tekrar açılmaya başlandı. Bu dönemde Acaristan'da yıkılmamış ve harap olmamış camiler de açıldı. Acara'da Sovyet ideolojisinin baskısı kalkınca yerini misyoner faaliyetleri ve ulusalcı baskı aldı. Özerk bir cumhuriyet olduğu söylenen Acaristan'da Batum, Kobuleti, Keda ve Hula'da elliden fazla kilise inşa edildiği halde ihtiyaç ve taleplere rağmen Batum'da yeni bir caminin yapılmasına ve mevcut caminin minaresinde ezan okunmasına izin verilmedi. Öte yandan Tiflis hükümeti, Gürcü Ortodoks kilisesiyle yaptığı bir anlaşma gereğince her yıl kiliseye bütçeden 28 milyon lari yardımda bulunurken Âzerîler ve Acarlar gibi müslüman unsurlar dikkate alınmamakta, Türkiye Diyanet Vakfı'nın Acaristan müftülüğüne her ay gönderdiği 30.000 dolar yardımdan % 20 vergi kesilmektedir.

Yardım istemek için Acaristan müftüsünün imzasıyla 2008'de Türkiye Diyanet Vakfı'na gönderilen yazıda Acaristan'da

Batum Orta Camii – Gürcistan

261 din görevlisinin bulunduğu belirtilmekte ve isimleri kaydedilmektedir. Bunlardan on ikisi Batum Camii'nde ve müftülükte, on dördü ilçe müftülüklerinde, 245'i köy camilerinde ve Kur'an kurslarında görev yapmaktadır. Görevlilerin yirmi yedisi kadındır. Acara'nın 400 civarındaki köylerinin yarısında henüz cami yoktur. Tiflis yönetimi kâğıt üzerinde de olsa Acaristan'da müslümanların ve Batum'da müftülüğün varlığını tanımamakta, müslümanları Acaristan'daki küçük bir dinî azınlık olarak göstermektedir.

Gayri müslim Gürcüler ve kilise mensupları, Osmanlılar'ın Gürcüler'i bölerek yönetmek için Acarlar'ı zorla müslümanlaştırdıklarını, Acaralı beylere birtakım imtiyazlar sağladıklarını, İslâmiyet'i kabul etmeyenleri cezalandırdıklarını ve bölgeden sürdüklerini iddia ederler. Gürcü tarihçi Z. Chichinadze bunu iddia edenlerin başında gelir. Gayri müslim Gürcüler'in edebiyatı, şiiri, efsaneleri, sanatları ve tarihleri bu konuyla ilgili asılsız rivayetler ve masallarla doludur. Acara halkının İslâm kimliği bu çevreleri hep rahatsız etmiştir. İslâmiyet'i kabul eden Acara ahalisine ve Osmanlılar'a karşı bir nefret söylemi geliştiren gayri müslim Gürcüler müslüman Acaralılar'ı Gürcü / Kartveli saymazlar, Acara'ya Satatreti / Türkeli, Acaralılar'a da Tatari / Türkler (Tatarebi) diyerek dışlarlar. Yine gayri müslim Gürcüler'e göre bir müslüman, Gürcü / Kartveli olamaz, Kartveli olması için Ortodoks Hıristiyanlığı benimsemesi ve Gürcüce konuşması şarttır. Buna karşılık "hıristiyan Gürcü" anlamına geldiği için Acaralı müslümanlar da Kartveli olduklarını kabul etmez, Kartveli kelimesini "gayri müslim" anlamında kullanırlar. Kendilerini "çveneburi / bizimkiler" veya "müslüman Acarlar, Acaralı müslümanlar" şeklinde tanımlarlar.

BİBLİYOGRAFYA :

Herodotos, *Tarih* (trc. Furkan Akderin), İstanbul 2007, s. 6, 540; *Kızıl Acaristan Salnâmesi*, Batum 1338 (1922), s. 24-25; Mehmed Akif İsmetzâde, *Türkiye'de Gürcü Köyleri*, İstanbul 1311; M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas Ellerini Fethi: 1451-1590*, Ankara 1993, s. 18; İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*, Ankara 1983, I, 27-31; Fahrettin Çiloğlu, *Gürcistan Tarihi*, İstanbul 1993, s. 75, 108; Shirin Akiner, *Sovyet Müslümanları* (trc. Tufan Buzpınar – Ahmet Mutlu), İstanbul 1995, s. 93, 127; B. Niko – C. Simon, *Gürcistan Tarihi* (trc. Hayri Hayrioğlu), İstanbul 1997, s. 76, 225-230; D. M. Lang, *Gürcüler: Eski Halklar ve Ülkeler* (nşr. Neşenur Domaniç), İstanbul 1997, s. 65, 81; P. J. Magnarella, *Bir Köyün Serüveni: Türkiyedeki Gürcü Köylüler Arasında Gelenek, Göç ve Değişim* (trc. Nurettin Elhüseyni), İstanbul 1997; Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, İstanbul 1998, s. 347, 372; Haydar Çakmak, *1989'dan Günümüze Gürcistan*, Trabzon 1998, s. 48; Yunus Zeyrek, *Acaristan ve Acarlar*, Ankara 2001; I. Jaiani, *Berçka Mektupları* (trc. Fahrettin Çiloğlu), İstanbul 2002; Metin Tekin, *Asırlık Yazımız*, İstanbul 2004, s. 10-17, 63-69; İsmailzade Hacı Rızvan, *Gürcistan'da İslâm Âbideleri*, Tiflis 2010; Kâmil Ağacan, *Güney Kafkasya*, Ankara 2011, s. 77, 101, 234; Murat Kasap, *Osmanlı Gürcüleri*, İstanbul 2012, s. 19-23; N. Komahidze, *Mamuli*, sy. 3, İstanbul 1997, s. 13-16; Şuşana Putkuradze, *Çveneburebis Kartuli (Acara Gürcücesi)*, Batumi 1993; a.mlf., "Muhacir Gürcüler" (trc. Fevzi Çelebi), *Çveneburi: Kültürel Dergi*, sy. 27, İstanbul 1998, s. 9-20; M. Sioridze, "Birinci Dünya Savaşı'nda Maçaheli Bölgesi", *a.e.*, sy. 39 (2001), s. 8; Sefa Sekin – Rahşan Tekin, "Güney Kafkasya ve Gürcistan", *Kafkasya*, I/2, İstanbul 2006, s. 32; Kasım Hızlı, "93 Harbi'nden Kalan Bir Damla Gözyaşı", *Yedikıta*, sy. 73 (2014), s. 50-52; Mirza Bala, "Gürcistan", *İA*, IV, 839.

SÜLEYMAN ULUDAĞ

ÂDÂB-ı MUÂŞERET
(آداب معاشرت)

Terbiye, nezaket ve görgü kuralları anlamında ahlâk terimi.

İyi tutum ve davranışlarla bunları kazandıran bilgi için kullanılan **edeb**in çoğulu **âdâb** ile "barış içinde yaşama, birbiriyle uzlaşma" anlamındaki **muâşere**den (**muâşeret**) gelen **âdâb-ı muâşeret** (**âdâbü'l-muâşere**) genellikle bireylerin ve toplum kesimlerinin birbirine karşı olan sevgi ve dostluk duygularını güçlendirici medenî ve ahlâkî davranışları, nezaket ve görgü kurallarını ifade eder. Bu tabire klasik İslâm kaynaklarında rastlanmakla birlikte Osmanlılar'da Batılılaşma dönemine girilmesi sürecinde terkibin kullanımının yoğunluk kazandığı görülür. Bunun sebebi Batı kültüründe nezaket kurallarının şehir ve şehirli olmakla, dolayısıyla medenîlikle ilişkilendirilmesidir. Arapça'da "medenî" ve "medeniyet" kelimeleri "şehir" anlamındaki "medîne"den türemiştir. Fransızca "civilité" Latince'deki "civitas" (şehir) kökünden gelir. Fransızca "politesse" de Yunanca'daki "polis" (şehir) kelimesine dayanır. Buna göre Arapça'da ve Batı dillerinde nezaketle âdâb-ı muâşeret kavramları şehirle ilişkili görülmüş olup bunlar herkesin paylaştığı alanlardaki davranışlara, görgü kurallarına işaret eder; bu kurallar kişilerin karmaşık sosyal ağlarla birbirine ve devlete bağlı olduğu şehir hayatını düzenler (Davetian, s. 9).

Kur'ân-ı Kerîm'de aile bireylerinin, akraba ve komşuların bir arada yaşamanın gerektirdiği hak ve sorumluluklara riayet etmelerini, uyumlu, geçimli ve güler yüzlü olmalarını öğütleyen, kaba, kırıcı söz ve davranışlardan sakındıran birçok âyet vardır (meselâ bk. el-Bakara 2/262-263; en-Nisâ 4/19, 114; el-İsrâ 17/23, 26, 28, 36-37; Lokmân 31/14-19; el-Hucurât 49/1-4, 9-13). Hadis mecmualarının "Kitâbü'l-Edeb", "Kitâbü'l-Birr", "Kitâbü'l-Câmi'", "Kitâbü Hüsni'l-hulk" gibi başlıklar taşıyan bölümlerinde âdâb-ı muâşereti ilgilendiren hadisler yer alır. Abdullah b. Ömer, Resûlullah'ın hiçbir zaman kırıcı davranmadığını belirttikten sonra, "Sizin en hayırlınız ahlâkı en güzel olanınızdır" dediğini ifade eder (Buhârî, "Edeb", 39). Davranışlarındaki incelik ve yumuşaklıkla bilinen Hz. Peygamber, ilgili hadislerinin çoğunda güzel ahlâk tabirini "iyi huylu ve nazik olma, herkesle hoş geçinme" anlamında kullanmıştır (Wensinck, *el-Muʿcem*, "ḫlḳ" md.). Kezâ gerek âyetlerde gerekse hadislerde sıklıkla geçen ma'rûf kavramı da toplumun kültürü içinde öteden beri bilinen, beğenilip uygulanan davranış tarzlarını ifade eder (bk. **EMİR bi'l-MA'RÛF NEHİY ani'l-MÜNKER**).

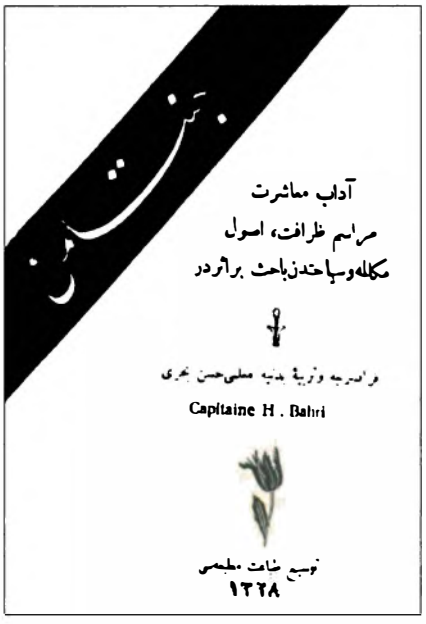
İbnü'l-Mukaffa'ın (ö. 142/759) *el-Edebü'l-kebîr* ve *el-Edebü'ṣ-ṣaġîr* adlı eserlerinden başlamak üzere İslâm kültüründe oluşan zengin âdâb ve hikmet literatüründe, Mâverdî'nin *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn*'i, Gazzâlî'nin *İḥyâ'ü ʿulûmi'd-dîn*'i gibi sistemli ahlâk kitaplarının ülfet, muhabbet, dostluk vb. konulara dair bölümlerinde âdâb-ı muâşerete dair bilgiler ve öğütler geniş yer tutar. *İḥyâ'*nın buna dair bölümü "Çeşitli İnsan Sınıflarıyla İlgili Ülfet, Uhuvvet, Arkadaşlık ve Muâşeretin Âdâbı" başlığını taşır. Nasîrüddîn-i Tûsî'nin ferdî, ailevî ve içtimaî ahlâka dair bölümlerden oluşan *Aḫlâḳ-ı Nâṣırî* adlı eserinde, büyük ölçüde aynı planı izleyen sonraki ahlâk kitaplarında âdâb-ı muâşeret ve toplumsal yaşayışa ait kısımlar da yer alır. Bu kitaplarda yeme içme, ziyaret, komşuluk, konuşma, seyahat gibi gündelik hayatla ilgili güzel davranışlara ahlâkî davranışlar denmektedir (Meriç, s. 15). Osmanlı döneminde yazılmış en önemli ahlâk kitabı olarak bilinen Kınalızâde Ali Efendi'nin *Ahlâk-ı Alâî*'si, nazik davranışı güzel ahlâk çerçevesinde ele alan en gelişmiş örneklerden biridir. *Nasîhatnâme, Siyâsetnâme, Kābûsnâme, Âyinnâme* gibi başlıklar taşıyan eserlerle "edeb", "âdâb" başlıklı kitaplarda ise toplulukta ve aile hayatında uyulması gereken kurallar konu edilir (bk. **EDEP**).

Bedr-i Dilşâd'ın *Muradnâme*'si, Ali b. Hüseyin el-Amâsî'nin *Tarîku'l-edeb*'i *(Tâ-*

cü'l-edeb) XV. yüzyılda Osmanlı ülkesinde yazılan ilk muâşeret kitapları arasındadır. Şair Revânî'nin *İşretnâme*'si eğlence meclislerinde, Âlî Mustafa Efendi'nin *Mevâidü'n-nefâis fî kavâidi'l-mecâlis*'i seçkinlerin bulunduğu ortamlarda nasıl davranılacağını anlatır. Bu son eserde folklordan siyasete kadar toplum yapısını ilgilendiren meseleler, dönemin toplum yaşayışı ve düşüncesi üzerinde durulur (Şeker, I [1983], s. 152). Kâtib Çelebi, XVII. yüzyılın ilk yarısındaki ilmî hayat ve dinî düşünce hakkında kaleme aldığı *Mîzânü'l-hak* adlı eserinde âdâb-ı muâşeretin konusu olan tokalaşma ve selâmlaşma gibi uygulamalara dair görüşlerini de yazmış, *Risâle-i Garîbe* başlıklı anonim bir eserde de çevrede gözlemlenen edebe aykırı davranışlar ele alınıp eleştirilmiştir (*XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garîbe,* s. 7). Fransız tarihçi ve gazetecisi J. H. Abdolonyme Ubicini, Şarklılar'ın ve özellikle Osmanlılar'ın teşrifata ve görgü kurallarına önem verdiklerini, Osmanlı saray kütüphanesinde bulunan ahlâkla ilgili 216 eserden yaklaşık otuzunun âdâb-ı muâşeretten bahsettiğini kaydeder (*Osmanlı'da Modernleşme Sancısı,* s. 177). Bu eserlerde gelenek ve görenekler, giyim, oturup kalkma, yemek yeme, büyüklere ve arkadaşlara karşı muamele, selâmlaşma, konuşma âdâbı gibi konular işlenir.

Norbert Elias, 1939'da yayımladığı bir çalışmasında Avrupa'da davranış biçimlerindeki değişim sürecini medenîleşme diye nitelemiştir. Elias'ın tesbitine göre Erasmus'un 1530'da basılan *De Civilitate Morum Puerilium* (çocuklar için görgü kuralları) adlı kitabıyla birlikte saray ve çevresine ait görgü kuralları genel anlamda şehir hayatını kapsayacak şekilde genişlemiştir. Vücudun belli organlarını ve işlevlerini gizleme, kamuya açık yerlerde uygun davranma ve nezaket ölçülerine uyma yönündeki baskı bu devirde giderek yoğunlaşmış, modern dönemde ise bireylerde gelişen öz disiplin ve sosyal endişe, kişileri umumi ortamlarda davranışını kontrol etmeye her zamankinden daha fazla zorlamıştır. Osmanlılar'da eskiden beri ahlâk ve âdâb kurallarıyla zengin bir muâşeret kültürü bulunmakla birlikte özellikle Batılılaşma'nın görüldüğü şehir çevrelerinde âdâb-ı muâşeretin kısmen ahlâktan bağımsız davranışlar için kullanılması ve âdâb-ı muâşeret başlığıyla kitaplar yayımlanması XIX. yüzyılın ikinci yarısına rastlar.

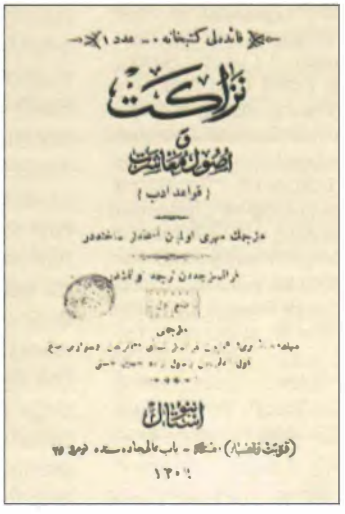
XIX. yüzyıl öncesinde âdâb-ı muâşeretle ilgili eserler genellikle yüksek zümreye yönelikti. Toplumda ise görgü kuralları daha ziyade aile ve sosyal çevreden öğrenilirdi. Saray Başmâbeyincisi Lutfi Simâvî, *Teşrîfât ve Âdâb-ı Muâşeret* adlı kitabında bu durumu şöyle anlatır: "Her memleketin kendine mahsus usûl ve merâsim-i teşrîfâtiyyesi vardır. Bunlar kitaplarda bulunmaz, mektebi de yoktur. Bu dekâyıka kesb-i ıttılâ etmek tecrübeye, dikkate ve bilmediğini bilenlerden öğrenmeye mütevakkıftır." XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yayın faaliyetlerinin artması, ulaşım ve haberleşme imkânlarının gelişmesi, devlet merkezli eğitimin yaygınlaşması vb. gelişmeler Osmanlı toplumunun hayat tarzında giderek hızlanan bir değişim başlatmıştır. Bunun sonucunda Osmanlılar'da âdâb-ı muâşeret konulu eserlere ilginin arttığı görülür. Medenî dünyaya dahil olmak için Avrupa âdâb-ı muâşeretine uygun davranmanın gerektiğini düşünen bazı Osmanlı aydınları, âdâb-ı muâşeret başlığı altında bir dizi tercüme ve telif kitap yayımlamış, selâmlaşma, yeme içme ve sofra âdabı yanında salon, sokak, yolculuk ve ziyaret âdâbı gibi davranış biçimleri bu kitapların konusunu teşkil etmiştir. Ahmed Midhat Efendi'nin *Avrupa Âdâb-ı Muâşereti yâhut Alafranga* adlı eseri, Lutfi Simâvî'nin *Teşrîfât ve Âdâb-ı Muâşeret*'i ve Hasan Bahri'nin *Centilmen*'i dönemin en kapsamlı muâşeret kitaplarındandır. Bunların önemli bir kısmı Fransızca'dan tercüme edilmiş, telif kitapların bir kısmı da Fransızca görgü literatürü esas alınarak yazılmıştır. Zira dönemin nezaket ve çağdaşlık standartları önemli ölçüde Fransızlar tarafından belirleniyordu. Nitekim aynı dönemde Amerika ve Avrupa'daki pek çok ülkede basılan görgü kitaplarının büyük çoğunluğu da Fransızca'dan çevrilmiştir.

Centilmen adlı kitabın iç kapağı

XIX. yüzyılın sonlarında genellikle tercümeler serbest yapılıyordu. Dolayısıyla bazı âdâb-ı muâşeret kitaplarının Fransızca'dan çevrilmiş olması onların tamamen alafranga hayatı konu edindiği anlamına gelmez. Meselâ Resulzâde Hüseyin Hüsnü'nün Fransızca'dan çevirdiği *Nezaket ve Usûl-i Muâşeret: Kavâid-i Âdâb*'ı ile (1889) Çençenzâde Hakkı Antakyalı'nın Arapça ve Farsça'dan yaptığı tercümelerden oluşan *Zarafet* (1890) pek çok açıdan benzerlik taşır; her iki kitapta da âdâb-ı muâşeretin dinî ve geleneksel kurallarla tanıtıldığı görülür. Bu sebeple Osmanlı âdâb-ı muâşeret literatürü, Avrupa davra-

Nezâket ve *Rehber-i Muâşeret*'in kapak sayfaları

nış literatürüyle olan yakınlığına rağmen Osmanlılar'a özgü kurallar çerçevesinde şekillenmiş, âdâb-ı muâşeretin tanımı, referansları ve Avrupa âdâb-ı muâşeretinin benimsenmesi hususunda farklı görüşlere sahip bir Osmanlı davranış literatürü ortaya çıkmış, gelenekte bir ahlâk meselesi olan âdâb-ı muâşeret daha dünyevî bir boyuta taşınmıştır.

Ahmed Midhat Efendi, Avrupa'ya gidecek kişiler için yazdığı *Avrupa Âdâb-ı Muâşereti yâhut Alafranga* adlı kitabında âdâb-ı muâşereti, Fransızca'da "savoir vivre" olarak tabir edildiğini söylediği "günlük hayatın pratik bilgisi" diye tanımlamaktadır. Ona göre her milletin kendine has bir yaşayışı, bir de Fransızca'da "savoir vivre cosmopolite" diye ifade edilen muâşeret-i beyne'l-milel vardır. Bunlar da genelde birbirine benzer. Böylece Ahmed Midhat bir bakıma Avrupa âdâb-ı muâşeretini uluslar arasında geçerli bir muâşeret saymıştır. Müellifi belirtilmeden yayımlanan *Usûl ve Âdâb-ı Muâşeret* adlı eserde, "Bugün usûl ve âdâb-ı muâşeret âlem-i medeniyyette öyle kavâid-i mazbûta tahtına alınmıştır ki milel-i mütemeddine bir tek millet gibi birbirlerine müşâbehet kesbetmektedirler. Hatta aksâ-yı Şark'ta külliyen müfrez bir millet olan Japonya dahi inkılâb-ı âhirinden beri sür'at-i fevkalâde ile Avrupa âdât ve etvârını kabul ve tatbik etmiştir" ifadeleriyle medenî devletlerin muâşereti Avrupa âdâb-ı muâşereti olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde yayımlanan âdâb-ı muâşeret kitaplarının birçoğu Osmanlı toplumundan ziyade Avrupa'ya gidecek ya da farklı ortamlarda Avrupalılar'la bulunacak olan zümreler için kaleme alınmıştır. Bu kitapların bazılarında Avrupaî hayat tarzının Osmanlı toplumunda yaygınlaşmasından duyulan endişe de dile getirilir. Comtesse de Magallon'un Ahmed Cevad tarafından Fransızca'dan tercüme edilerek *Rehber-i Muâşeret: Avrupa Âdâb-ı Muâşereti* adıyla yayımlanan kitabının "ifâde-i nâşir" kısmında İbrâhim Hilmi şöyle der: "Bu kitap bence pek mühimdir. Bununla beraber bu eseri neşretmekle, 'Garb muâşeretini terbiyemize dahil ederek siz de böyle olun' demek istemiyorum. Yalnız onların âdâb-ı muâşeretini öğreniniz de ihtilât ettiğiniz zaman yabancı kalmayarak kendinizi sevdiriniz."

Aynı dönemde çok yönlü bir değişim ve dönüşümün göstergesi olarak ortaya çıkan Osmanlı âdâb-ı muâşeret literatüründe Doğu ile Batı, ahlâk ile medenî davranış arasında kendine özgü, seçmeci bir muâşeret tanımı ve anlayışı elde edilmeye çalışılmıştır. Bu literatür II. Meşrutiyet'le birlikte belirli bir yöne doğru evrilmiş, Cumhuriyet'le birlikte siyasî irade tarafından tesbit edilen resmî bir misyonun ifadesi olarak devam etmiştir. Cumhuriyet döneminde âdâb-ı muâşeret kitabı yazanlardan Saffetî Ziya, Cahid Sâhir, Vâsıf Necdet ve Abdullah Cevdet'e göre âdâb-ı muâşeret genelde "Avrupaî hayat tarzı" anlamına gelmekte, bu yeni hayat tarzının toplumun her kesimince benimsenmesi istenmektedir. Bu anlayışa göre modern âdâb-ı muâşeret sınırlı bir zümre için geçerli olmadığı gibi uygulama alanı da salon, balo, sahne oyunları vb. ortamlardan ibaret değildir. Uygar toplumda gündelik hayatın her safhası, her olayı göz önünde bulundurularak nasıl hareket edilmesi gerektiği el birliğiyle kararlaştırılıp düzenlenmiştir (Safvetî Ziya, s. 213).

BİBLİYOGRAFYA :

Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara 2010, s. 9; Âlî Mustafa Efendi, *Mevâidü'n-nefâis fî kavâidi'l-mecâlis* (haz. Mehmet Şeker), Ankara 1997, s. 152; Kâtib Çelebi, *Mîzânü'l-hak fî ihtiyâri'l-ehak* (haz. Süleyman Uludağ – Mustafa Kara), İstanbul 2008, s. 107-111; *XVIII. Yüzyıl İstanbul Hayatına Dair Risâle-i Garîbe* (haz. Hayati Develi), İstanbul 2001, s. 7; A. Ubicini, *Osmanlı'da Modernleşme Sancısı* (trc. Cemal Aydın), İstanbul 1998, s. 177; Ahmed Midhat, *Avrupa Âdâb-ı Muâşereti yâhut Alafranga*, İstanbul 1312, s. 2-13; *Usûl ve Âdâb-ı Muâşeret*, İstanbul 1327, s. 3; Comtesse de Magallon, *Rehber-i Muâşeret: Avrupa Âdâb-ı Muâşereti* (trc. Ahmed Cevad), İstanbul 1328, İbrahim Hilmi'nin "İfade-i Nâşir: Yaşamayı Bilmek" başlıklı yazısı, s. 3-6; Lutfi Simâvî, *Teşrîfât ve Âdâb-ı Muâşeret*, İstanbul 1329, s. 11; Safvetî Ziya, *Âdâb-ı Muâşeret Hasbihalleri*, İstanbul 1927, s. 213; Abdullah Cevdet, *Mükemmel ve Resimli Âdâb-ı Muâşeret Rehberi*, İstanbul 1927, s. 2-20; M. Zeki Duman, *Kur'ân-ı Kerîm'de Adâb-ı Muaşeret*, İstanbul 1991; N. Elias, *The Civilizing Process: The History of Manners and State Formation and Civilization*, Oxford 1994, s. XII; Nevin Meriç, *Osmanlı'da Gündelik Hayatın Değişimi: Âdâb-ı Muâşeret*, İstanbul 2000, s. 15; B. Davetian, *Civility: A Cultural History*, Toronto 2009, s. 3-15; Fatma Tunç Yaşar, *The Predicaments of Alla Franca: Visions of Proper Behavior in Late Ottoman Etiquette Literature* (doktora tezi, 2012), Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 1-30; a.mlf., "Geç Dönem Osmanlı Âdâb-ı Muâşeret Literatürü", *Toplumsal Tarih*, sy. 231, İstanbul 2013, s. 52-59; Mehmet Şeker, "Tarihimizde Sosyal Yaşayışa Dair Bazı Kaynaklara Bakış ve Mevâ'idü'n-Nefâis", *DİİİFD*, I (1983), s. 149-158; Selçuk Esenbel, "Uygarlık Süreci: Kavram Açısından Bir Mukayese", *Toplum ve Bilim*, sy. 84, İstanbul 2000, s. 18-36; Ahmet Altay, "Klâsik Dönem Osmanlı Siyasetname Geleneğine Genel Bir Bakış", *Turkish Studies*, VI/3 (2011), s. 1803-1806; Mustafa Çağrıcı, "Edep", *DİA*, X, 412-414.

FATMA TUNÇ YAŞAR

ÂDEH
(آده)

Muhammed Mevlûd b. Ahmed Fâl b. Muhammezin Fâl el-Mûsevî el-Ya'kūbî eş-Şinkitî el-Mûrîtânî (1844-1905)

Moritanyalı Mâlikî fakihi.

Moritanya'nın güneybatısında Trârze vilâyeti sınırları içindeki sahrada doğdu. Fıkıh öğretimi, fetva ve kazâ alanında tanınmış bir aileye mensuptur. Âdeh (Adde, Âdd) lakabıyla anılır. Bedevî bir çevrede nisbeten kültürlü bir ortamda Kur'an ilimleri, fıkıh, Arap dili ve edebiyatı, tasavvuf öğrenimi görerek yetişti. Başta babası Kadı Ahmed Fâl olmak üzere Muhammed Fâl b. Metâlî et-Tenduğî, amcasının oğlu Muhammed Muhtâr b. Habîbullah el-Ya'kūbî, Muhammed Ali b. Sîdî b. Saîd el-Hîlebî gibi âlimlerden ders aldı. Anne tarafından dedesi Muhammed Mevlûd b. Nâhî'nin hac ziyareti dönüşünde getirdiği kitapların yanı sıra babası ile birlikte Mağrib'e yaptıkları seyahat sırasında temin ettikleri kitaplarla zengin bir kütüphane oluşturdu. Ya'kūbîler ailesinin kurduğu medresenin önemli âlimlerindendi. Muhammed Emîn b. Ebbûh el-Ya'kūbî, Muhammed b. Muhyiddin b. Ebbûh, Muhammed Hıdır b. Habîbullah el-Ya'kūbî, Muhammed b. Muhammed el-Buhârî, Habîb b. Zâid et-Tenduğî ve Ebü'l-Meâlî b. Muhammed Emin el-Ya'kūbî gibi âlimler yetiştirdi. Kendi çevresinde halkın gündelik hayatta ihtiyaç duyduğu çeşitli alanlarda nesir ve nazım, bir kısmı risâle hacminde olmak üzere yetmiş civarında eser telif etti. Mezarı Trârze vilâyetinde Arş adlı yerdedir (Muhtâr Vüld Hâmid, s. 156).

Eserleri. 1. *Kefâfü'l-mübtedî fî fenneyi'l-ʿibâdât ve't-teʿabbüd* (nşr. Muhammed Osman b. Muhyiddin, Cidde 1406/1986; nşr. Ahmed Sâlik b. Muhammed Emîn b. Ebbûh, I-II, Nuakşot 1429/2008, bizzat müellifin şerhi ve fıkha dair diğer önemli eseri *Şükrü'n-niʿme bi-neşri'r-raḥme* ile birlikte *Kefâfü'l-mübtedî ve raḥmetü rabbî bi-şerḥayhimâ* adıyla). Mâlikî fıkhına dair 3763 beyitlik bir eserdir. Müellif, fıkıh sahasındaki bu en önemli çalışmasında, genel fıkıh kitaplarında yer aldığı halde Şinkit bölgesinin ihtiyaçlarıyla ilgili görmediği bazı meselelere yer vermemiştir. Çok sayıda Mâlikî müellifine atıfta bulunduğu eserinde bölgedeki temel fıkıh metinlerinin başında gelen, planını kendi eserinde uyguladığı *el-Muḫtaṣar*'ın müellifi Halîl b. İshak el-Cündî'nin mutemet

görüşlere aykırı bulduğu değerlendirmelerine de zaman zaman muhalefet etmiştir. Bölgedeki medreselerde ders kitabı olarak okutulan eseri Muhammed Hasan b. Ahmed el-Hudayyim et-Ticânî *Merâmü'l-müctedî min şerḥi Kefâfi'l-mübtedî* adıyla şerhetmiş (nşr. Muhammed Sâlim b. Muhammed Hasan ve Ahmed Fâl b. Ahmed Yahyâ, Dârülbeyzâ 1993, 1996, 2001), bunun üzerine de *Difâᶜu'l-muᶜtedî ᶜalâ Merâmi'l-müctedî* (nşr. Ebû Muhammed b. Muhammed Hasan, Dakar 2000) ismiyle bir kitap yazmıştır. **2.** *el-Müterâdef mine'l-Ḳurᵓâni'l-ᶜaẓîm* (nşr. Muhammed Emîn b. Muhammed Mevlûd, Nuakşot 1983; nşr. Ebû Muhammed b. Muhammed Hasan, Dârülbeyzâ 2004, müellifin *Âdâbü't-tilâve*, *Naẓmü'l-muṣḥaf* ve *Münyetü'l-endâb fîmâ li'd-duᶜâᵓ mine'l-âdâb* adlı eserleriyle birlikte). **3.** *Meḥârimü'l-lisân* (nşr. Muhammed Osman b. Muhyiddin, Nuakşot 1983), Müellif eserini *Şerḥu Meḥârimi'l-lisân* (Nuakşot, Mektebetü'l-ma'hedi'l-Mûrîtânî li'l-bahsi'l-ilmî, nr. 3417), Muhammed Hasan b. Ahmed el-Hudayyim et-Ticânî de *el-Leᵓâli'l-ḥisân ᶜalâ Meḥârimi'l-lisân* (nşr. Ebû Muhammed b. Muhammed el-Hasan, Dârülbeyzâ 1998) adıyla şerhetmiştir. **4.** *Şerḥu Naẓmi ᶜubeydi rabbihî fi'n-naḥv* (nşr. Abdullah b. Muhammed Ahmed, el-Ma'hedü'l-âlî li'd-dirâsât ve'l-buhûsi'l-İslâmiyye'de araştırma olarak, Nuakşot 1986). **5.** *İnâretü'l-ebṣâr ve'l-efkâr bi-şevâhidi'n-naḥv mine'l-âṣâr ve'l-aḫbâr* (nşr. Muhammed b. Ahmed, el-Ma'hedü'l-âlî li'd-dirâsât ve'l-buhûsi'l-İslâmiyye'de araştırma olarak, Nuakşot 1986). Müellif bu çalışmasını, İbn Bûnâ el-Cekenî'nin (Muhtâr b. Muhammed Saîd) *el-Câmiᶜ beyne't-Teshîl ve'l-Ḫulâṣa el-mâniᶜ mine'l-ḥaşv ve'l-ḥaşâşa* adlı nahve dair eserindeki bahislerin şevâhidi olarak yüz kadar hadis ve âsârı derleyip bu eserin tertibine göre düzenlemiştir. Genelde nahiv konusunda âyet ve hadisler yerine şiirlerden şâhid gösterilmesine tepki olarak kaleme alınmış olup müellif, âyetlerden çok sayıda şâhid getirilmesi ve esasen bu konuyla ilgilenenlerin bulunması sebebiyle sadece hadislerden şâhid toplamaya çalıştığını belirtir (M. Muhtâr Vüld Ebbâh, *Târîḫu'n-naḥvi'l-ᶜArabî*, s. 457, 521-522). **6.** *eẕ-Ẓafer bi'l-murâd fi'l-birri bi'l-âbâ ve'l-ecdâd* (nşr. Ahmed b. Sîdî Muhammed, el-Ma'hedü'l-âlî li'd-dirâsât ve'l-buhûsi'l-İslâmiyye'de araştırma olarak, Nuakşot 1987). Müellif bu eseri için de *Şerḥu naẓmi'ẕ-Ẓafer bi'l-murâd*'ı kaleme almıştır (Mektebetü'l-ma'hedi'l-Mûrîtânî li'l-bahsi'l-ilmî, nr. 3008). **7.** *İḫkâmü'l-maḳāl fî aḫkâmi's-suᵓâl* (nşr. Muhammed Osman b. Muhyiddin, Nuakşot 1989, müellifin *Meᵓdübetü'l-endâb fîmâ li'l-infâḳ mine'l-âdâb* ve *Keşfü'l-ḥicâb ᶜan Meᵓdübeti'l-endâb* adlı eserleriyle birlikte). **8.** *Şükrü'n-niᶜme bi-neşri'r-raḥme.* Fıkha dair bir eserdir (nşr. Muhammed Osman b. Muhyiddin, Dârülbeyzâ 1411/1991; Nuakşot 1991). **9.** *el-Ḳavlü's-sedîd fî vücûbi't-tecvîd* (nşr. Muhammed Osman b. Muhyiddin, Dârülbeyzâ 1991). **10.** *Taḥrîmü messi'l-muṣḥaf bi'n-necâse (Risâle fi'n-nehy ᶜan messi'l-muṣḥaf bi-ġayri ṭahâre), Taᶜlîmü'ṣ-ṣıbyân, en-Naḳş ᶜale'l-ḳubûr* (*Risâle fi'n-nehy ᶜani'n-naḳş ᶜale'l-ḳubûr;* üç eser birlikte, nşr. Muhammed Osman b. Muhyiddin, Dârülbeyzâ 1996). **11.** *Teᵓlîf fîmâ ecmaᶜa ᶜaleyhi'l-ḳurrâᵓ maᶜa beyâni ma'ḫteṣṣat bihî rivâyetü Verş* (nşr. Muhammed Osman b. Muhyiddin, Dârülbeyzâ 1996). **12.** *Beṣâᵓirü't-tâlîn li-kitâbi rabbi'l-ᶜâlemîn* (nşr. Muhammed Osman b. Muhyiddin, Dârülbeyzâ 1996). Muhammed Hasan b. Ahmed el-Hudayyim et-Ticânî esere *el-Cevâhir ᶜale'l-Beṣâᵓir* adıyla bir şerh yazmıştır (nşr. Ebû Muhammed b. Muhammed Hasan, Dakar 2000; Dârülbeyzâ 2002; Nuakşot 1423/2002). **13.** *Maṯheretü'l-ḳulûb min ḳatreti'l-ᶜuyûb* (nşr. Muhammed Osman b. Muhyiddin, Nuakşot 1996). Yine Muhammed Hasan b. Ahmed el-Hudayyim et-Ticânî tarafından *Nuḫbetü'l-maṭlûb min şerḥi Maṯheretü'l-ḳulûb* adıyla şerhedilmiş (nşr. Muhammed Sâlim b. Muhammed Hasan – Ebû Muhammed b. Muhammed Hasan, Dârülbeyzâ 1994, 2002; Nuakşot 2001), Hamza Yûsuf tarafından eser İngilizce'ye çevrilmiştir (*Purification of the Heart–Signs, Symptoms, and Cures of the Spiritual Diseases of the Heart: Translation and Commentary of Imam Mawlud's Matharat Al-Qulub*, Chicago 2004). **14.** *Edebetü (Meᵓdübetü)'l-edeb fî meᵓkel ve meşreb* (nşr. Muhammed Osman b. Muhyiddin, Dârülbeyzâ 1996). Müellif eserini *Şerḥu Meᵓdübeti'l-edeb fî meᵓkel ve meşreb* (Nuakşot, Mektebetü'l-ma'hedi'l-Mûrîtânî li'l-bahsi'l-ilmî, nr. 1851), Muhammed Hasan b. Ahmed el-Hudayyim et-Ticânî de *Muḫaṣṣılü'l-ereb min şerḥi Edebeti'l-edeb* (Dârülbeyzâ 2001) adıyla şerhetmiştir. **15.** *Âdâbü't-tilâve, Âdâbü'l-mescid, İşrâḳu'l-ḳarâr, el-Ḥisbe, Naẓmü't-tefekkür, Mâ Yuskitü farîżate'l-ḥac, en-Naḳale ḥavle taḫkîki vaḳteyi'ṣ-ṣubḥ ve'l-maġrib* (yedi eser birlikte, nşr. Muhammed Osman b. Muhyiddin, Dârülbeyzâ 1996). Muhammed Hasan b. Ahmed el-Hudayyim et-Ticânî bunlardan *Âdâbü't-tilâve* üzerine *Sikâyetü'ẓ-ẓamᵓân min Âdâbi tilâveti'l-Ḳurᵓân* (Dakar 2000), *Âdâbü'l-mescid* üzerine *el-Mesᶜid bi-şerḥi Âdâbi'l-mescid*, *İşrâḳu'l-ḳarâr* üzerine *el-Ġayṣü'l-midrâr bi-şerḥi İşrâḳi'l-ḳarâr* (nşr. Ebû Muhammed b. Muhammed Hasan, Nuakşot 1423/2002, Âdeh'in *Naẓmu ᶜİlyâdeti'l-marîż*'ine yazdığı *Tekmiletü'l-ifâde fî edebi'l-marîż ve'l-ᶜiyâde*, *Naẓmu Ziyâreti'l-ḳubûr*'una yazdığı *Nüzhetü ᶜayni'n-nâẓır fî ziyâreti'l-meḳābir* ve *Naẓmü't-tefekkür*'ü için kaleme aldığı *Vesîletü't-teẕekkür* adlı şerhleriyle birlikte), *Naẓmü't-tefekkür* üzerine de *Vesîletü't-teẕekkür bi-şerḥi Naẓmi't-tefekkür* adıyla şerh yazmıştır (son ikisi şârihin diğer iki eseriyle birlikte de basılmıştır, Dârülbeyzâ 2002). **16.** *Şerḥu Naẓmi'l-bürûr* (el-Ma'hedü'l-Mûrîtânî li'l-bahsi'l-ilmî, nr. 1519, 1852). Âdeh'in kendi eseri *Naẓmü'l-bürûr* için (nr. 1005) kaleme aldığı şerh olup Muhammed Hasan b. Ahmed el-Hudayyim et-Ticânî tarafından bu şerh üzerine *Tuḥfetü's-sürûr bi-Şerḥi Naẓmi'l-bürûr* adıyla bir çalışma yapılmıştır (nşr. Ebû Muhammed b. Muhammed el-Hasan, Dârülbeyzâ 1422/2001). Yukarıda anılan *Maṯheretü'l-ḳulûb*, *Edebetü'l-edeb*, *Taḥrîmü messi'l-muṣḥaf*, *Taᶜlîmü'ṣ-ṣıbyân*, *en-Naḳş ᶜale'l-ḳubûr*, *el-Ḳavlü's-sedîd*, *Beṣâᵓirü't-tâlîn*, *Meḥârimü'l-lisân*, *eẕ-Ẓafer bi'l-murâd* adlı dokuz risâle *Mecmûᶜatü teᵓlîfi ve resâᵓili Muḥammed Mevlûd b. Aḥmed Fâl el-Mûsevî el-Yaᶜḳûbî* adıyla birlikte yayımlanmıştır (nşr. Muhammed Osman b. Muhyiddin, Nuakşot 1996). Bunların dışında müellifin aşağıdaki eserleri el-Ma'hedü'l-Mûrîtânî li'l-bahsi'l-ilmî'nin kütüphanesinde yazma halinde mevcuttur: *Şerḥu İşrâḳi'l-ḳarâr* (nr. 1940), *Faḍḍu'l-ḫıtâm* (nr. 983), *Naḳale fıḳhiyye* (nr. 987), *Naẓmü'ṣ-ṣadaḳa* (nr. 1108, 1218), *Naẓmü'ṣ-ṣadâḳ* (nr. 1384), *Tenmiyyâtü'n-niyât* (nr. 1735), *Naḳale fî ḥükmi emâzîr* (nr. 2094), *Fetâvâ fıḳhiyye* (nr. 2959), *Naḳale fi'ż-żıyâfe* (nr. 3069), *Teẕyîlü ebyâti İbni'l-Ḫarâşî fî vaᶜi'l-meṣâḥif ᶜale'l-ḥaṣâᵓir* (nr. 3267). Daha başka risâleleri de bulunan Âdeh'in Halîl b. İshak el-Cündî'ye ait *el-Muḫtaṣar*'ı *eẕ-Ẓafer bi-şerḥi'l-Muḫtaṣar* adıyla şerhettiği kaynaklarda zikredilir.

BİBLİYOGRAFYA :

M. Muhtâr Vüld Ebbâh, *La littérature juridique et l'évolution du Malikisme en Mauritanie*, Tunis 1981, s. 75-82; Arapça kısım, s. 123; a.mlf., *Târîḫu'n-naḥvi'l-ᶜArabî fi'l-meşriḳ ve'l-maġrib*, Selâ 1417/1996, s. 457, 520-522; a.mlf., *Târîḫu'l-ḳırâᵓât fi'l-meşriḳ ve'l-maġrib*, Selâ

1422/2001, s. 661-662; Halîl en-Nahvî, *Bilâdü Şinḳîṭ: el-Menâre ve'r-ribâṭ*, Tunus 1987, s. 246, 248, 496, 528, 599-600; Ahmed b. Emîn eş-Şinkitî, *el-Vasîṭ fî terâcimi üdebâ'i Şinḳîṭ*, Kahire 1409/1989, s. 377; Muhtâr Vüld Hâmid, *Ḥayâtü Morîtânyâ*, Beyrut 1414/1994, s. 156; Yahyâ b. Berrâ', *Milkiyyetü'l-arż fî Morîtânyâ*, Dârülbeyzâ 1999, s. 133; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Muʿcemü'l-mü'ellifîne'l-muʿâṣırîn: Vefeyât 1315-1424 (1897-2003)*, Riyad 1425/2004, II, 728-729; Ahmed Vüld Muhammed Yahyâ, *Ḥazâ'inü Nevâkişût: Fihrist-i Nüsḫahâ-yi Ḫaṭṭî-yi Mü'essese-i Taḥḳîḳât-i 'İlmî-yi Morîtânî*, Kum 1389 hş./2011, s. 31-33, 38, 39, 41, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 65, 66, 70, 72, 73, 75, 76, 77-78, 79, 83-84, 88, 89, 91, 96, 98, 99, 100, 103, 108, 127, 132, 153, 157, 159, 160, 165, 171-172, 182, 192, 195; Sâlim Ahmed Vüld Muhammedû, "Âdeh, İbn Aḥmed Fâl", *Mv.AÜ*, I, 49-52; a.mlf., "İbn Aḥmed el-Ḫudayyim", *a.e.*, I, 314-315.

AHMET ÖZEL

AFVÎ, Yâkub
(ö. 1149/1736)

Celvetî şeyhi.

1089'da (1678) İstanbul'un Topkapı semtinde dünyaya geldi. Celvetî şeyhi Selâmî Ali Efendi'nin halifelerinden Fenâî Mustafa Efendi'nin oğludur. Tasavvufa intisabından önce yeniçerilerin yirminci bölüğünün odabaşısı olduğu için "odabaşı şeyhi" diye tanınan babası, Beşiktaş'ta Yahyâ Efendi Dergâhı'na yakın bir yerde inşa ettirdiği tekkesinde ömrünün sonuna kadar irşad faaliyetinde bulunmuştur. Yâkub Afvî, babasından ve dönemin diğer âlimlerinden ders alarak kendini yetiştirdi. Daha sonra Üsküdar Atpazarı Celvetî Tekkesi şeyhi Bilecikli Osman Efendi'ye intisap etti, seyrüsülûkünü tamamlayıp hilâfet aldı ve onun kızıyla evlendi. Osman Efendi'nin vefatından (1140/1728) bir hafta önce şeyhinin tâlimatıyla irşad görevini üstlendi. Şeyhinin ölümünün ardından Üsküdar Vâlide Sultan Camii ve diğer camilerdeki cuma vâizliği görevinden ayrılıp Hüdâyî Âsitânesi'nin on beşinci şeyhi olarak posta oturdu. Birçok mürid yetiştiren Afvî vefatında vasiyeti üzerine İnâdiye semtinde Karacaahmet'e giden caddenin sağ tarafında annesinin yanına defnedildi.

Eserleri. 1. *el-Vesîletü'l-ʿuẓmâ li-ḥażreti'n-nebiyyi'l-müctebâ.* Hz. Peygamber'in hayatından ve salavât-ı şerifenin faziletlerinden, şefaatten, salât ve selâmla ilgili menkıbelerden bahseden eserin iki yazma nüshası vardır (Hacı Selim Ağa Ktp., Aziz Mahmud Hüdâyî, nr. 392/2; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 285). **2.** *Netîcetü't-tefâsîr.* Yûsuf sûresine dair olan eser Beyzâvî, Fahreddin er-Râzî, Zemahşerî, Kurtubî, Mahmûd en-Nîsâbûrî, Ferrâ el-Begavî, Ebüssuûd, İmam Mâtürîdî ve Abdülkerîm el-Kuşeyrî gibi müfessirlerin eserlerinden derlenmiştir (İstanbul 1279, 1318). **3.** *Lem'a-i Nûrâniyye fî şerhi kelimâti Hüdâiyye.* Aziz Mahmud Hüdâyî'nin, "Ezelden aşkla biz yâne geldik / Hakîkat şem'ine pervâne geldik" beytiyle başlayan ilâhisinin şerhidir. 1731'de tamamlanan eserin ilk bölümünde sâliklerin hallerinden bahsedilmiş, ikinci bölümde "âlem" kelimesinin ulemâya ve sûfîlere göre anlamları açıklanıp hazarât-ı hams konusuna değinilmiş, üçüncü bölümde Hüdâyî'nin beş beyitlik ilâhisi şerhedilmiştir (Hacı Selim Ağa Ktp., Aziz Mahmud Hüdâyî, nr. 392/1). **4.** *Ḫulâṣatü'l-beyân fî meẕhebi'n-Nuʿmân.* İmâm-ı Âzam'ın menkıbelerinden, ortaya koyduğu belli başlı fıkhî meselelerden bahseden eser iki bölüm ve bir hâtimeden oluşmaktadır (Hacı Selim Ağa Ktp., Aziz Mahmud Hüdâyî, nr. 392/3). **5.** *Hediyyetü'l-vuʿʿâẓ.* Hz. Peygamber'in faziletleri, İhlâs sûresi tefsiri, receb, şâban ve ramazan aylarında oruç tutmanın fazileti gibi konuları içermekte ve her birinin başlığı bir âyet olmak üzere kırk iki bölümden oluşmaktadır (Hacı Selim Ağa Ktp., Aziz Mahmud Hüdâyî, nr. 336; *Tuḥfetü'l-vuʿʿâẓ*, Hacı Selim Ağa Ktp., Aziz Mahmud Hüdâyî, nr. 623). **6.** *Hediyyetü's-sâlikîn.* Celvetiyye tarikatının âdâb ve erkânına dair Türkçe bir eserdir (İstanbul 1329). Yâkub Afvî ilâhi tarzı şiirler yazmış, ancak bunlar derlenip bir divan haline getirilmemiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Yâkub Afvî, *Tuḥfetü'l-vuʿʿâẓ*, Hacı Selim Ağa Ktp., Aziz Mahmud Hüdâyî, nr. 623, vr. 1ª; Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-cevâmi'*, II, 199; Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Menâkıb-ı Melâmiyye-i Bayrâmiyye*, Süleymaniye Ktp., Nâfiz Paşa, nr. 1164, vr. 7ª; *Sicill-i Osmânî*, IV, 649; *Osmanlı Müellifleri*, I, 140; Zâkir Şükrü, *Mecmûa-i Tekâyâ* (Tayşi), s. 73; Hasan Kâmil Yılmaz, *Azîz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarîkatı*, İstanbul 1982, s. 265; Ramazan Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)*, İstanbul 2004, s. 355-356.

MEHMET ÜNAL

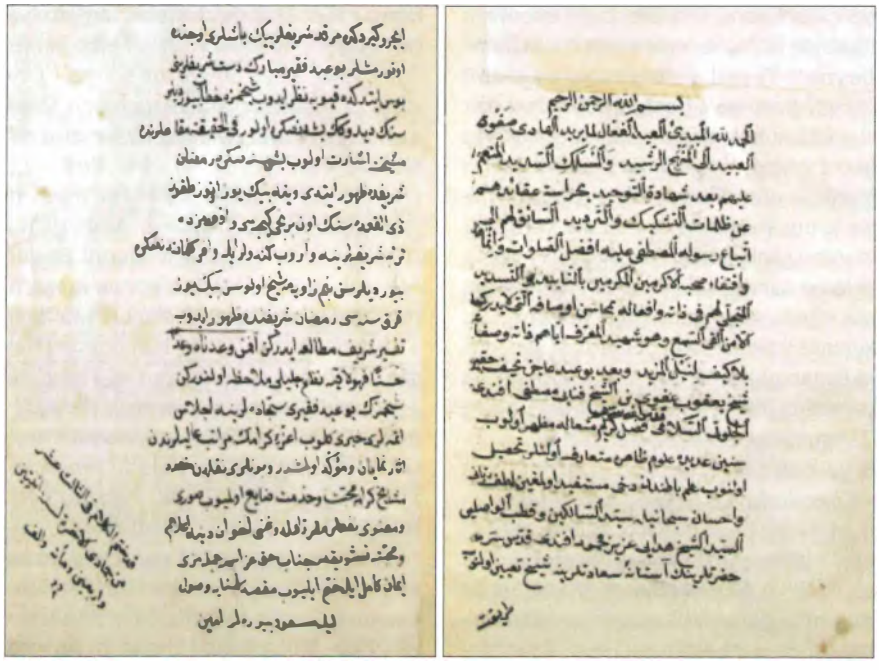
ÂGÂH
(آگاه)

(ö. 1141/1728)

Divan şairi.

1040 (1630-31) yılında Semerkant'ta doğdu. Asıl adı Mehmed Bulak'tır. Hâfızlık yaptıktan sonra Buhara'ya giderek şair Şevket Buhârî'den edebiyat tahsil etti. Bir taraftan da Molla Câmî soyundan Buharalı Şeyh Saîdâ'ya bağlanıp Nakşî oldu. İsfahan'a geçerek şair Sâib-i Tebrîzî ile görüştü ve divanının bir nüshasını kopya etti.

Yâkub Afvî'nin *Hediyyetü's-sâlikîn* adlı eserinin ilk ve son sayfaları (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 2715)

Tebriz, Bağdat, Şam, Kudüs, Mısır, Konya gibi şehirleri dolaştı. Bu kültür merkezlerindeki âlimler, müellifler ve şairlerle tanıştı. Bir süre Mekke ve Medine'de kalıp hac farîzasını yerine getirdi. Bu sebeple Hacı Hâfız ismiyle de anılmıştır.

1080 (1669) yılında Âmid'e (Diyarbekir) gelen Âgâh eserleriyle çevrede tanınmış olan Sâib-i Tebrîzî ile Şevket Buhârî'ye öğrencilik yaptığı anlaşılınca büyük itibar gördü. Âmid'i ikinci vatanı kabul etti ve ömrünün sonuna kadar burada kaldı. Bu sebeple edebiyat tarihlerinde Âgâh-ı Semerkandî-i Âmidî olarak da anılmıştır. Şairliği yanında hakkâk, mücellit, müzehhip, ressam oluşuyla da takdir gördü. Mısır'da bulunduğu yıllarda hattat Cezayirli Hüseyin'den icâzet aldı ve hattatlıktaki ustalığını, Âmid'de mevcut Câmi-i Kebîr'in (ulucami) tavanında dairevî olarak celî hattıyla yazdığı Âyetü'l-kürsî ile âyet-i Nûr'da ortaya koydu. Hiç evlenmeyen Âgâh kendini ilme ve sanata vererek pek çok öğrenci yetiştirdi. Osmanlı sadrazamlarından Râgıb Paşa'nın da gençliğinde onun sohbetinden faydalandığı bilinmektedir. Öğrencilerinin naklettiğine göre orta boylu, seyrek sakallı, nur yüzlü, hoşsohbet, nüktedan, ârif, güzel konuşan bir edipti. 100 yaşını geçmiş olduğu halde Âmid'de vefat etti. Ölüm tarihi bazı kaynaklarda farklı kaydedilmekle birlikte çağdaşı Vâlî-i Âmidî'nin onun vefatına düştüğü, mezar taşına da yazılmış olan "Girdi dâr-ı İrem'e ârifi bi'llâh Âgâh" tarih mısraı bunun 1141 olduğunu göstermektedir.

Âgâh'ın Âmid'de bulunduğu yıllarda Emnî, Hâsim, Hâmî, Hamdî, Sûrî, Fâmî, Mucîb, Kemâlî, Lebîbî, Vâlî gibi şairlerden oluşan bir edebiyat topluluğu vardı, kendisi de bu topluluğa hocalık etmiştir. Hatta toplantılara zaman zaman Nâbî'nin de katıldığı bilinmektedir. Çevrede hocalığı ile şöhret kazandığı kadar "güzîde-i şuarâ-yı asr" diye anılmasından güçlü bir şair olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır. Kaynaklarda Farsça ve Türkçe şiir söylemede yetenekli, mânaya hâkim, iyi ve seçkin bir şair olduğu zikredilir. Kendisi de bu dünyaya şiir söylemek için geldiğini belirtmiştir. Sebk-i Hindî'den ve hikemî tarzdan etkilenmiş, Nâilî'ye yazdığı nazîre ile bu yolda yürüdüğünü göstermiş, kendisinden sonraki şairlere de tesir etmiştir. Hikmetli beyitlerinde Nâbî'nin etkisi görülür. Nâbî'nin Sâib-i Tebrîzî'yi kendisine örnek aldığı düşünüldüğünde Âgâh'ın bir dönem talebelik yaptığı Sâib'den de etkilenmiş olabileceği söylenebilir.

Nazîreleriyle dikkati çeken Âgâh daha çok Nâbî'nin şiirlerine nazîre yazmıştır. Ayrıca Nâilî, Cevrî ve Fehîm-i Kadîm'in yanında özellikle Diyarbekir çevresinde yetişmiş Emnî-i Âmidî, Mehmed Emîrî-i Âmidî, Sabrî-i Kadîm gibi şairlerin şiirlerine, Kanûnî Sultan Süleyman'ın (Muhibbî) birkaç şiiri için de nazîre kaleme almıştır. Hamdî, Râmiş, Emîrî-i Âmidî, Azmî-i Âmidî, Mûcib Kemâlî-i Âmidî, Hafîd, Hâmî-i Âmidî, Hâsim, Lebîb gibi şairler onun şiirlerine nazîre yazmışlardır. Fakat Âgâh'ın en fazla nazîre söylediği şair yakın dostu olan Vâlî-i Âmidî'dir. İstanbul edebî muhitlerinde adını pek duyuramamakla birlikte, Ali Emîrî'nin tezkiresinde yer alan Diyarbakırlı şairlerin Âgâh'ın şiirlerine yazdıkları nazîreler, onun bu çevredeki edebiyatçılar tarafından üstat olarak tanındığını ortaya koymaktadır. Âgâh, XVII ve XVIII. yüzyıl edebiyatının özelliklerini şiirlerinde başarıyla uygulayan önemli isimlerden biridir.

Âgâh'ın bilinen tek eseri divanıdır. Divan üzerine yüksek lisans çalışması yapılmış (Sabahattin Civelek, *Âgâh Dîvânı Edisyon-Kritikli Metin*, yüksek lisans tezi, 1999, Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Şerife Akpınar tarafından da doktora tezi hazırlanmıştır (bk. bibl.). Bu çalışmada divanın dördü şiir mecmuaları içinde olmak üzere on altı nüshası tesbit edilmiştir. Altı nüshanın karşılaştırıldığı divanda iki kaside (na't), bir tahmîs (Vâlî'nin gazeline), bir tesdîs (şairin tefe'ül yoluyla seçtiği Vecdî'nin bir gazeline), 373 gazel, dört kıta, bir müfred, biri Farsça olmak üzere yirmi altı rubâî mevcuttur. Kaynaklarda şairin Farsça divanı olduğu da zikredilmektedir.

Âgâh divanının ilk iki sayfası (TSMK, Hazine, nr. 968)

BİBLİYOGRAFYA :

Mustafa Safâyî Efendi, *Tezkire*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2549, s. 31; *Vâlî Dîvânı* (haz. Hanife Koncu, doktora tezi, 1998), MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, II, 614; Sâlim Efendi, *Tezkire*, İstanbul 1315, s. 139; *Râmiz ve Âdâb-ı Zurafâ'sı: İnceleme-Tenkidli Metin-İndeks-Sözlük* (haz. Sadık Erdem), Ankara 1994, s. 14; Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Mecelletü'n-nişâb*, Süleymaniye Ktp., Hâlet Efendi, nr. 628, s. 112; Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi, *Bağçe-i Safâ-endûz*, İÜ Ktp., TY, nr. 2095, s. 22; Mehmed Tevfik [Çaylak], *Kâfile-i Şuarâ*, Millet Ktp., Ali Emîrî, nr. 790, s. 55; Ali Emîrî, *Tezkire-i Şuarâ-yı Âmid*, İstanbul 1328, I, 22; Sadettin Nüzhet Ergun, *Türk Şairleri*, İstanbul 1940, I, 11; *İżâḥu'l-meknûn*, I, 483; Karatay, *Türkçe Yazmalar*, s. 180; *TYDK*, III, 652; Mine Mengi, *Divan Şiirinde Hikemî Tarzın Büyük Temsilcisi Nâbî*, Ankara 1991, s. 3; Cemâl Kurnaz, *Türkiye-Orta Asya Edebî İlişkileri*, Ankara 1999, s. 166; Mehmet Nâil Tuman, *Tuhfe-i Nâilî* (haz. Cemâl Kurnaz – Mustafa Tatcı), Ankara 2001, I, 50; Şerife Akpınar, *Âgâh Dîvânı ve İncelenmesi* (doktora tezi, 2006), SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 8-57; a.mlf., "Hacı Hâfız Mehmed Bulak Âgâh ve Dîvânı", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XV/2, Adana 2006, s. 425-440; Hanife Koncu, "Klâsik Türk Edebiyatında Vâlî Mahlaslı Şairler ve Vâlî-i Âmidî", *İlmî Araştırmalar*, sy. 9, İstanbul 2000, s. 119-132.

ŞERİFE AKPINAR

AHMED ÂLİM EFENDİ
(1874-1930)

Din âlimi, bestekâr.

Manisa'da doğdu. Babası Murâdiye Medresesi müderrislerinden Mehmed Ârif Efendi, annesi Manisa müftüsü Ali Rızâ Efendi'nin kızı Zâhide Hanım'dır. Baba tarafından Manisa'nın Hocazâdeler, anne tarafından Evliyâzâdeler ailesine mensuptur. İlk öğrenimini Manisa'da gördü ve hıfzını tamamladı. Ardından müderris Ali Rızâ Efendi'den Arapça dersleri almaya başladı. Hocasının vefatı üzerine derslerini Manisa müftüsü, dayısı Evliyâzâde Mehmed Efendi ile devam ettirdi ve 1897'de icâzet aldı.

Daha sonra İstanbul'a gitti. Burada Beyazıt dersiâmlarından Çarşambalı Hacı Ahmed Efendi ve Fâtih dersiâmlarından Dağıstanlı Mustafa Hulûsi Efendi'nin derslerine girdi. 1901'de Ahmed Efendi'den dinî ilimler ve ertesi yıl Mustafa Efendi'den aşere ve takrîb icâzetnâmesi aldı. İstanbul'daki öğrenimi sırasında Manisa'da Murâdiye İç Medresesi'nde de müderrisliğe devam ediyordu. 1906-1908 yıllarında Maarif Komisyonu reisliğine getirildi. 17 Şubat 1910 – 14 Mart 1914 tarihleri arasında Manisa'da fetva müsevvitliğiyle görevlendirildi, 5 Temmuz 1915'te Manisa müftüsü oldu.

Manisa'nın 25 Mayıs 1919'da Yunanlılar tarafından işgali üzerine bir süre Manisa'da kaldıysa da Yunanlılar'ın kendisini etkisiz hale getirme çabaları karşısında gizlice Manisa'yı terkederek Kuvâ-yi Milliye'ye katıldı. Mütareke'den sonra İzmir'de kurulan Cem'iyyet-i İslâmiyye'nin Manisa'da bir şubesini açtı. Bu sırada kendisinin Yunan işgal kuvvetleri ve İstanbul hükümeti tarafından idama mahkûm edildiğine dair bilgiler ise tartışmalıdır (geniş bilgi için bk. Bilgi, s. 110-120). Âlim Efendi önce Akhisar Kuvâ-yi Milliyesi'nde görev aldı, ardından Akhisar temsilcisi olarak Eylül 1919'da toplanan üçüncü ve Mart 1920'de toplanan beşinci Balıkesir kongrelerine katıldı, bu kongrelerde yönetici olarak görev yaptı. İstanbul'un işgalinden sonra Damad Ferid Paşa hükümetinin Kuvâ-yi Milliyeciler'i âsi ilân eden fetvasına karşılık Kuvâ-yi Milliye'yi meşrû müdafaa hareketi olarak gören Ankara Fetvası'nı imzaladı. 30 Mayıs 1920'de müftülük görevinden azledilmesi üzerine İstanbul'a gitti ve geçimini sağlamak için Saraçhane'de bir helvacı dükkânı açtı.

Ahmed Âlim Efendi

Büyük taarruzun ardından Manisa'nın düşman işgalinden kurtulmasından sonra Manisa'ya dönerek 16 Ekim 1922'de tekrar başladığı müftülük görevini vefatına kadar devam ettirdi. Ayrıca Dârülhilâfeti'l-aliyye Medresesi Encümen-i İlmî reisliğinde bulundu ve 1 Haziran 1924'te Manisa Türk Ocağı Murakabe Heyeti üyesi olarak görev yaptı. Millî Mücadele'deki faaliyetlerinden dolayı 21 Haziran 1924'te Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından İstiklâl madalyası ile taltif edildi. 13 Aralık 1930 tarihinde Manisa'da vefat etti ve Birinci Çatal Mezarlığı'na defnedildi.

Arapça, Farsça bilen ve dönemin din âlimleri arasında yer alan Ahmed Âlim Efendi'nin en önemli özelliklerinden biri de bestekârlığıdır. Ancak mütevazi kişiliğinin mûsiki sahasındaki bu özelliğini büyük ölçüde gölgelemiş olması muhtemeldir. Mûsikideki ilk hocası dinî eserler bestekârı, şair ve hânende Manisalı Kadızâde Âsım Molla'nın talebesi Çerkez Hâfız Mehmed Efendi'dir. Ondan nota öğrendi ve pek çok eser meşketti. Bu alandaki bir diğer hocası da şair, neyzen, hânende ve bestekâr Manisa Rifâî Dergâhı şeyhi Hasan Rüşdü Dede'dir. Ayrıca dinî eserler bestekârı, Çorapçı Ahmed Efendi olarak tanınan Ahmed Esat Uğurlu, Manisa Müsellim Camii müderrislerinden Hacı Mûsâ Efendi ile talebesi Kasapzâde Ahmed Efendi, Ali Asgar Efendi, Âlim Efendi'nin yeğeni, Manisa Mevlevîhânesi na'thanı ve neyzeni Hâfız Mehmed Efendi beraber meşkettikleri ve kendilerinden faydalandığı kişiler arasındadır. Neyzen Selâmi Bertuğ, ünlü bestekâr Mehmet Râkım Elkutlu ile Âlim Efendi'nin eserlerindeki üslûp benzerliğini, her ikisinin de dinî sahada görev yapması sebebiyle aralarındaki muhtemel görüşmelere bağlar. Tesbit edilmiş eserleri bir kâr-ı nâtık, iki beste, bir aksak semâi, iki şuğul ve beş ilâhiden ibarettir. Güftesi de kendisine ait olan, her beytinde ayrı makam ve usulün kullanıldığı on beş beyitlik hicaz kâr-ı nâtıkı onun mûsiki nazariyatı konusundaki geniş bilgisini göstermektedir. Aynı zamanda neyzen olan Âlim Efendi, ailesinden gelen Mevlevîlik geleneğini devam ettirmesine rağmen bu eğilimini görevine zarar verir endişesiyle belli etmemiştir. "Mescidin mihrabı ortadadır ve bunun büyük bir mânası vardır; eğer ben bir tarikata veya partiye kayacak olursam caminin mihrabı da kayar" şeklindeki sözleri onun bu konuya bakış açısını ortaya koymaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

M. Çağatay Uluçay, *Manisa Ünlüleri*, Manisa 1946, s. 43-45; İbnülemin, *Hoş Sadâ*, s. 64-65; Selami Bertuğ, "Manisalı Âlim Efendi ve Klasik Türk Mûsikisindeki Yeri", *2. Mesîr Konferansları: 20-30 Nisan 1983*, Manisa 1983; Özalp, *Türk Mûsikîsi Tarihi*, I, 136-137; Nejdet Bilgi, *İstiklâl Yolunda Bestekâr Bir Müftü Ahmet Âlim Efendi*, Manisa 2008; Yılmaz Öztuna, *Türk Mûsikisi: Akademik Klasik Türk San'at Mûsikisinin Ansiklopedik Sözlüğü*, Ankara 2006, I, 52-53; Necdet Okumuş, "Manisa Rifâî Dergâhı (Entekkeliler)", *KAM*, XXII/4 (1993), s. 65-73; Cemil Altınbilek, "Manisa Müftüsü Âlim Efendi ve Manisalı Mûsıkîşinaslar", *a.e.*, XXXVII/1 (2008), s. 73-77.

NURİ ÖZCAN

AHMED AZMÎ EFENDİ
(ö. 1821)

Osmanlı diplomatı ve devlet adamı.

XVIII. yüzyılda Osmanlı idaresine damgasını vuran pek çok devlet adamı gibi Dîvân-ı Hümâyun kalemlerinde yetişti. Bazı kaynaklarda, XVIII. yüzyılın en önemli siyasî hizbinin önde gelen üyesi Reîsülküttâb Tavukçubaşı Damadı Mustafa Efendi'nin oğlu olarak gösterilirse de bu doğru değildir. Daha sonra Halil Hamîd Paşa'nın liderliğini üstleneceği bu siyasî aile grubuna katılması, Ahmed Resmî Efendi'nin kız kardeşiyle evlenmesi dolayısıyladır. Gustav B. Volz'un Azmî Efendi'yi Ahmed Resmî Efendi'nin yeğeni olarak göstermesi de hatalı olmalıdır.

Ahmed Azmî Efendi, Bâbıâli'nin çeşitli kalemlerinde görev yaptıktan sonra 1763'te Prusya sefiri olarak tayin edilen Ahmed Resmî Efendi'nin sefâret heyetinde yer aldı. Berlin'den dönüşünün ardından muhtemelen Küçük Kaynarca Antlaşması'nı imzalayan Ahmed Resmî Efendi'nin gözden düşmesi sebebiyle geri plana çekildi. 1786'da Şahin Ali Paşa'nın azliyle Rusya'ya savaş açılmasından yana olan Koca Yûsuf Paşa'nın sadârete gelişi ona yeniden görev yolunu açtı. Zira bu sırada Ahmed Azmî Efendi gibi elçilik deneyimi bulunan ve Avrupa diplomasisine vâkıf olan kâtiplere duyulan ihtiyaç artmıştı. II. Katerina'nın Grek

projesini hayata geçirme planları ve Kırım üzerindeki emelleri savaşı kaçınılmaz hale getirmişti. 1770'te İngiltere'nin de yardımıyla gerçekleşen, Çeşme'de demirlemiş Osmanlı donanmasının yakılması ve Mora İsyanı'nın başlamasıyla sonuçlanan harekâta benzer bir sürprizle karşılaşmak istemeyen Osmanlı hükümeti, Baltık'tan denize açılacak Rus donanmasının Akdeniz'e girişini önleyebilmek için savaş ilânından hemen önce Sebte Boğazı'na komşu iki devlet olan Fas ve İspanya nezdinde diplomatik girişimlerde bulunmuş ve Fas elçisi olarak Azmî Efendi'yi tayin etmişti. Ondan beklenen görev, Rus donanmasının Akdeniz'e girişini engelleyecek tedbirlerin alınmasını ve Rusya'ya açılacak savaş için Fas idaresinin Osmanlı Devleti'ne malî yardımda bulunmasını sağlamaktı. 1785'te Osmanlı elçisi sıfatıyla Fas'a gönderilen Seyyid İsmâil Efendi'den itibaren bölgeye yönelik Osmanlı ilgisinin bir sonucu olarak da görülebilecek bu girişim, Fas ile Cezayir arasındaki ilişkilerin gerginleştiği ve her iki devletin sorunun çözümü için İstanbul'a başvurduğu bir döneme rastladı. Ancak Fas hâkimi III. Mevlây Muhammed'in Cezayir'le yaşadığı problemler konusunda Osmanlı Devleti'nden ümit ettiği cevabı alamaması, cihad iânesi olarak İstanbul'a göndermeyi planladığı yardımı Cezayir'de yürüttüğü savaş için kullanma kararıyla sonuçlandı. Azmî Efendi de Fas'ın Cebelitârık'ı kontrol edebilecek bir donanmaya sahip olmadığı için Rus donanmasının Akdeniz'e geçişini engelleyebilecek imkânlardan yoksun olduğuna vurgu yapmıştı. Bu durum Osmanlılar'ın Fas-Cezayir çatışmasında takip ettiği siyasette rol oynadı. Yine Azmî Efendi'nin takririnde belirttiği üzere Cebelitârık'ın kontrolü için muhatap ne Fas ne de İspanya idi. İspanya Veraset Savaşı'nın ardından imzalanan Utrecht Antlaşması'ndan (1713) beri Sebte Boğazı ve bölge açısından büyük stratejik öneme sahip Minorka İngiltere'nin kontrolündeydi.

Fas'tan dönüşünde Ahmed Azmî Efendi cephede değil rikâb-ı hümâyun mektupçusu olarak İstanbul'da görev aldı. Bu tayin kısa bir süre sonra ittifak antlaşması imzalanacak olan Prusya'nın "hâl ü şânına vâkıf" kâtiplere duyulan ihtiyaçla ilgiliydi. Savaş sürerken İsveç'le imzalanan antlaşma ve bundan altı ay kadar sonra Prusya ile yapılan ittifak diplomatik teşebbüslere hız kazandırdı. Fransa'da patlayan ihtilâl sebebiyle İsveç'in Osmanlılar'dan bağımsız olarak Rusya ile Värälä barışını imzalaması (1790) İstanbul'un kurmaya çalıştığı ittifak sisteminin bir ayağının kırılması anlamına geldiğinden İsveç'ten ümidini kesen Osmanlı hükümeti, Rusya'nın Balkanlar'daki ilerleyişinden hiç de memnun olmayan müttefiki Prusya'nın sınır harekâtlarının ötesinde fiilen savaşa girmesini sağlayabilmek için çaba sarfetmeye başladı. Bu çerçevede Azmî Efendi, Haremeyn muhasebecisi pâyesiyle muvakkat orta elçi olarak tayin edildi. Azmî Efendi, 11 Kasım 1790'da Berlin'e hareket etmeden önce Prusya, İngiltere ve İspanya'nın İstanbul elçileriyle savaşın gidişi ve ittifaklar konusunda görüşmeler yaptı. Berlin'e hareket ettiği sırada, Fransız İhtilâli'nin ve Belçika isyanının da etkisiyle Avusturya'nın savaş öncesi duruma göre Osmanlılar'la anlaşmaya yanaşması Osmanlı hükümetinin lehine olsa da savaşın çıkış sebebi olan Kırım'ı Rusya'nın iadeyi kabul etmemesi Prusya'ya duyduğu ihtiyacı arttırmaktaydı. 21 Şubat 1791'de II. Friedrich Wilhelm tarafından kabul edilen Azmî Efendi, devam eden savaş ve Prusya'nın Osmanlı Devleti tarafında savaşa girmesi konusundaki müzakereleri von Dietz ile yürüttü. Savaşa girmek için müttefiki İngiltere'nin Baltık denizindeki donanmasına ihtiyaç duyan Prusya'nın Londra nezdinde yaptığı girişimleri netice vermeyince Azmî Efendi'nin Berlin'deki temasları da başarısız kaldı. Prusya Başvekili Schulenburg ile yaptığı görüşmenin ardından Prusya'nın savaşa girmeyeceğinin anlaşılması Kırım konusundaki Osmanlı siyasetinin değiştirilmesi zorunluluğunu gündeme getirdi. Bu bağlamda Sadrazam Koca Yûsuf Paşa, Azmî Efendi'ye 1791 Temmuzunda gönderdiği takrirde Kırım için Küçük Kaynarca Antlaşması'nda belirlenen statünün esas alındığı bir barışın kabul edilebileceğini bildirdi.

Prusya'nın devam eden savaşa Osmanlı Devleti'nin yanında girmeyeceğinin anlaşılmasıyla Azmî Efendi İstanbul'dan gönderilen yeni bir tâlimnâme ile, Berlin yönetimini Ziştovi'de devam eden görüşmelerde Avusturya temsilcileri üzerinde baskı kurmaya davet etmekle görevlendirildi. Prusya'nın kararsızlığından tedirgin olan Azmî Efendi'nin bu konudaki endişesi, Reichenbach Konvansiyonu'na uygun olarak düzenlenen Ziştovi Antlaşması'nın imzalanmasından yaklaşık bir ay önce II. Friedrich Wilhelm'le yaptığı bir görüşmeyle son buldu. Savaşın bitimine kadar Berlin'de kalması planlanan Azmî Efendi, bu süreçte İstanbul-Berlin arasındaki diplomatik ilişkiyi yürütmenin yanı sıra Avrupa'daki siyasî gelişmeleri de İstanbul'a bildiriyordu. Fransa'daki yeni düzenin ve bu süreçte Bourbon hânedanının başına gelenlerin tasviri Azmî Efendi'nin İstanbul'a gönderdiği takrirlerde önemli bir yer işgal eder.

Avusturya ve Rusya ile barışın sağlanmasının ardından 11 Ocak 1792'de İstanbul'a dönmek üzere Berlin'den ayrılan Azmî Efendi 1792 Martında Osmanlı başşehrine ulaştı ve sadâret mektupçuluğuna asaleten tayin edildi. Bu sırada Büyük Friedrich'in kaleme aldığı siyasî vasiyetnâmelerden birini özetleyen, bu mânada Nizâm-ı Cedîd projesinin geliştirilmesine katkı sağlayan ve etkisi II. Mahmud devrinde de süren bir sefaretnâme kaleme aldı. Ancak Prusya sefâretinin ardından dönemin karar alma mekanizmasında yer alan etkili kâtiplerinden biri olamadı. Aralık 1794'te iki yıldan beri sürdürdüğü sadâret mektupçuluğundan sonra başmuhasebeciliğe getirildi. 24 Ocak 1795'te muhâsebe-i evvelliğine ilâveten Karadeniz kalelerinin tamir ve yeniden inşasına nezaretle görevlendirildi. Yabancı mühendis ve uzmanlarla birlikte İstanbul Boğazı surlarının tahkimi konusunda gösterdiği çaba III. Selim tarafından takdir edildi. Yaklaşık bir buçuk yıl sonra 1796 Martında şıkk-ı sâlis defterdarı olarak erzak hazinesinin başına getirildi. Ebûbekir Râtib Efendi'nin aynı yılın ağustos ayındaki azlini müteakip ismi reîsülküttâb adayları arasında geçtiyse de muhtemelen önceki reîsülküttâba olan yakınlığı sebebiyle bu makama tayin edilmedi. 5 Ağustos 1798'de artık iyice yaşlandığı düşünüldüğünden başarıları bir defa daha III. Selim tarafından takdir edilmesine rağmen erzak nâzırlığı görevinden azledildi. Fakat Napolyon'un Mısır saldırısı bir defa daha Azmî Efendi'nin göreve çağrılmasına yol açtı. Osmanlı müttefiki İngiltere'nin Mısır'a gönderdiği ordunun levazım ve iâşesini tedarikle vazifelendirilen Çavuşbaşı Seyyid Mustafa Bey'in yerine çavuşbaşı vekilliğine getirildi. Ordunun İstanbul'a dönüşüne kadar bu görevi sürdürdü. Daha sonra herhangi bir görev almadı. Bu dönemde devlet işlerinden, Nizâm-ı Cedîd grubundan ve siyasetten uzak kalması III. Selim'in tahttan indirilmesi esnasında hayatta kalmasını sağladı. 9 Temmuz 1807'de devrik padişahın kız kardeşi Beyhan Sultan'ın kethüdâlığına getirilmesi tahttan indirilen III. Selim'in çevresine yakın olduğuna işaret eder. Bu sırada arka arkaya gelen isyan, idam ve tasfiyeler kaçınılmaz olarak bürokratik ve diplomatik meselelere vâkıf, yetişmiş kâtip sıkıntısı ortaya çıkardı. Azmî Efendi bu sebeple oldukça ilerlemiş yaşına rağmen

II. Mahmud devrinde yeniden göreve çağırıldı. Her ne kadar sağlık sorunlarını gerekçe göstererek affını istediyse de 1809 Ağustosunda rikâb-ı hümâyun kethüdâlığına tayin edildi. 1810 Haziranındaki azli üzerine yine geri plana çekildi. Bir süre sonra imparatorluğun en problemli bölgelerinden biri olan Mora'ya nâzır olarak gönderildi. Mora için kaleme alınan yeni nizamnâmeyi bölge valisiyle birlikte uygulamakla görevlendirildi. Mora'daki kalelerin tahkimiyle uğraşırken bir taraftan da "ihtilâli mûcip hareket edenler"i Mora valisiyle birlikte sürgüne gönderme işiyle uğraştı. Bu makamda uzun müddet kalamadı, 10 Nisan 1821'de Mora'da vefat etti. Naaşı İstanbul'a getirilerek Bostan İskelesi'ndeki kabrine defnedildi.

Azmî Efendi'nin kaleme aldığı *Prusya Sefâretnâmesi* Osmanlı siyaset kültürü açısından hayli önemlidir. Sefâretnâmenin ilk bölümü XVIII. yüzyılın diğer sefâretnâmelerinde görüldüğü gibi Azmî Efendi'nin Berlin'e yaptığı seyahat esnasında vuku bulan olaylara, yolu üzerindeki kasaba ve şehirlerin tasvirine, Prusya kralı ve başvekili tarafından kabul törenlerinin anlatımına ayrılmıştır. Sefâretnâmeye eklenen "Tezyîl" bölümü ise Osmanlı siyaset literatüründe yeni bir yaklaşımı ortaya koymaktadır. Daha önce Osmanlı sefâretnâme müelliflerinin ilgi alanına girmeyen Avrupa devletlerinin malî ve askerî durumu, genel olarak ülkenin sosyoekonomik ve sosyopolitik vaziyeti gibi meseleler Azmî Efendi ile birlikte devrin sefâretnâme müelliflerinin gözde konuları haline gelmiştir. Nitekim bu bakış açısını, *Sefâretnâme-i Azmî*'den birkaç yıl sonra Ebûbekir Râtib ve Mustafa Râsih efendiler tarafından kaleme alınan "Büyük Lâyihalar"da da görmek mümkündür. Nizâm-ı devlete dair lâyihaların aksine doğrudan reform önerilerini içermeyen bu yeni sefâretnâme türü, aslında Avrupa devletlerinin karşılaştıkları benzer problemlerin çözümü için geliştirdikleri projeleri birer örnek olmak üzere Nizâm-ı Cedîd ricâline sunmuştur. Azmî Efendi'nin sefâretnâmesi yayımlanmıştır (Ahmed Azmî, *Sefâretnâme-i Azmî*, İstanbul 1303). *Hadîka-i Vekāyi'* ve Cevdet Paşa'nın *Târih*'i içinde de yer almaktadır. Fas elçiliğiyle ilgili takriri Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunmaktadır (Emanet Hazinesi, nr. 4034).

BİBLİYOGRAFYA :

BA, *HH*, nr. 396, 8491, 10262, 13346, 14983, 15050, 15179/D, 17232, 23502, 23709, 36252, 41774, 42320, 47804, 48697, 53209, 57457, 58599; BA, Cevdet-Hariciye, nr. 301, 6481; BA, Cevdet-Maliye, nr. 3220; BA, Cevdet-Zabtiye, nr. 1455, 1788; Halil Nûri, *Târih*, Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 239, vr. 14[b], 22[b], 169[a-b], 435[b]-436[a]; Ahmed Câvid, *Hadîka-i Vekāyi'* (haz. Adnan Baycar), Ankara 1998, s. 144-147, 195 vd., 198 vd.; *Mehmed Emin Edîb Efendi'nin Hayatı ve Târihi* (haz. Ali Osman Çınar, doktora tezi, 1999), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 12, 172, 292 vd.; Vâsıf, *Târih* (İlgürel), s. 372-373; *III. Selim'in Sırkâtibi Ahmed Efendi Tarafından Tutulan Rûznâme* (nşr. V. Sema Arıkan), Ankara 1993, s. 22-27; Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi, *Târih* (haz. Ziya Yılmazer), İstanbul 2008, I, 256; Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi, *Târih* (haz. Ziya Yılmazer), İstanbul 2000, s. 666; Cevdet, *Târih*, IV, 6-7, 51; V, 79, 346 vd.; IX, 117; Gümeç Karamuk, *Ahmed Azmi Efendis Gesandtschaftsbericht als Zeugnis des osmanischen Machtverfalls und der beginnenden Reformära unter Selim III.*, Frankfurt 1975; Kemal Beydilli, *1790 Osmanlı Prusya İttifâkı: Meydana Gelişi-Tahlili-Tatbiki*, İstanbul 1984, s. 108, 111-114, 124-126, 131-132; a.mlf., *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, İstanbul 2001, s. 124, 135-136; Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefâretnâmeleri* (nşr. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1992, s. 148-153; Christoph K. Neumann, "Decision Making without Decision Makers: Ottoman Foreign Policy Circa 1780", *Decision Making and Change in the Ottoman Empire* (ed. C. E. Farah), Kirksville 1993, s. 33-34; Virginia Aksan, *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı: Ahmed Resmî Efendi: 1700-1783* (trc. Özden Arıkan), İstanbul 1997, s. 34, 75; Abdurrahman Şeref, "Berlin Hazîne-i Evrâkında Vesâik-i Kadîme-i Osmâniyye", *TOEM*, sy. 44 (1333), s. 67-92; G. B. Volz, "Eine türkische Gesandschaft am Hofe Friedrichs des Grossen im Winter 1763/1764", *Hohenzollern Jahrbuch*, XI, Berlin 1907, s. 17-54.

FATİH YEŞİL

AHMED BÂBÂ el-VÂİZ
(أحمد بابا الواعظ)

Ahmed Bâbâ b. Ahmed b. Îsâ b. Mûsâ el-Vâiz es-Sokotî el-Vatanî el-Kûmâsî (1913-1982)

Ganalı âlim ve edip.

Gana'nın orta kesiminde bulunan Kûmâsî (Kumassi, Kûmâse) şehrinde doğdu. İlim ve tasavvuf ehli bir aileye mensuptur. Nijerya'nın kuzeyinde Sokoto'da yaşayan Fûlânîler'den olan babası Gana'ya göç ederek Kûmâsî'ye yerleşmişti. O bölgede bir kadının kendi kocasını özel adıyla anması ayıp sayıldığından annesi Haciyâ Meryem Mey de babasının adını taşıyan oğluna "bâbâ" diye hitap etmiş, o da adıyla birlikte bu lakapla anılmıştır. Ayrıca bölgedeki âdete uygun biçimde kendisi için Vatanî ("Ḥubbü'l-vaṭan mine'l-îmân" sözünden hareketle) nisbesini lakap olarak seçti. Babasının vefatından sonra öğrenimi ve tasavvufî eğitimiyle meşhur kabilelerden Mossi'nin reisi olan üvey babası Şeyh Mâlem Âdem Emîr Mûşî ilgilendi. Kûmâsî'de Mâlem Garbe (Ebû Bekir b. Mûsâ) el-Keşinâvî, Muhammed İnuva b. Îsâ, Hâc Ebû Bekir el-Fellâtî ve Şeyh Abdullah Tânû'dan, Kuzey Nijerya'da Zaria'da Yehûdâ b. Sa'd'dan Mâlikî fıkhı, tefsir, hadis, Arap dili ve edebiyatı okudu. Bir Ticânî "mukaddemi" olan hocası Mâlem Garbe vasıtasıyla Ticâniyye tarikatına intisap etti; sülûkünü Cenneli Şeyh Nûh el-Fellâtî'nin yanında tamamladı. 1943'te hacca gitti. Mekke'de Elfâ Hâşim'in halifesi Şeyh Ahmed b. Abdurrahman el-Katâgumî tarafından Ticânî mukaddemi tayin edildi. Bu arada Şeyh Muhammed Hâdî b. Mevlûd Fâl el-Alevî'ye intisap ederek ondan irşad izni aldı. 1947'de Senegal'in Kavlah şehrinde yaşayan Ticâniyye tarikatı şeyhi İbrâhim b. Abdullah Niyâs'a intisap etti ve onun önde gelen müridleri arasında yer aldı. Şeyhinin Gana'ya her gelişinde yaptığı yolculuklarda onun yanında bulundu, konuşmalarını tercüme etti ve şeyhi onu "lisânü'l-feyzati'l-İbrâhîmiyye ve tercümânühâ" görevine tayin etti. Yetiştirdiği talebeler arasında halifesi Muhammed Mustafa Kâmil, Abdurrahman Âdem Emîr Mûşî, Abdülazîz Bunbâ, Mâlem İsmâil Bekû ve Mustafa İbrâhim Ekrâ'nın adları anılır. Gana'nın ve Nijerya'nın birçok bölgesini tebliğ amacıyla dolaşıp vaaz ve irşadda bulunduğundan "Vâiz" lakabıyla meşhur oldu. Kendi öğrencilerini de bu tür faaliyetlere yönlendirdi. Daha sonra artan bu etkinlikleri düzenli şekilde sürdürmek amacıyla Cem'iyyetü'l-muallimîn li'd-da'-ve ve'l-irşâd adıyla bir cemiyet kurdu. Bunun dışında üvey babasının evinde el-Medresetü'l-vataniyyetü'l-İslâmiyye adıyla bir okul açtı. 29 Ocak 1982 tarihinde Kûmâsî'de vefat etti. Ahmed Bâbâ dört hanımla evlenmiş ve bunlardan yirmi beş çocuğu olmuştur.

Eserleri. Ahmed Bâbâ'nın çeşitli eserlerinden bazıları şunlardır: *el-Aẕbü'l-bâtir ʿalâ naḥri külli ʿanîd* (Kahire 1376/1956, 1381/1961); *ʿAvnü'ẕ-ẕâkir fî ḥalli elfâẓi'ẕ-ẕikr li-ṭarîḳati't-Tîcâniyye* (Kûmâse, ts.); *Berâʾetü'l-muḫliṣ fî âdâbi'l-müfîd ve'l-müstefîd* (Accra 1389/1969); *Büşre'l-müttaḳîn ve'l-muḥsinîn* (Accra 1389/1969); *Ḥüsnü'ẕ-ẓan bi'l-mevlâ* (Kûmâse, ts.); *el-Kenzü'l-müfîd li'l-mürîdi'ṣ-ṣâdıḳ* (Kahire 1379/1950); *Maġneṭîsü'l-ḳulûb fî seyri's-sâlikîn ilâ ḥażreti rabbi'l-ʿâlemîn* (Kûmâse 1397/1977); *Meserretü'l-ḳābiż* (Tunus 1373/1954, *Meserretü'l-ḳābiżi'ṣ-ṣuġrâ*

diye de anılır); *Mikmaʿatü'l-münkirîn* (Kûmâse, ts.; tasavvuf karşıtlarının evlerinin kapısına Ankebût sûresinin 41. âyetini yazmaları vesilesiyle telif edilmiştir); *en-Naṣîḥa fî zecri ḥalḳı'l-liḥye* (Kûmâse, ts.); *Tuḥfetü'ṣ-ṣâdıḳîn li'r-râġıbîn fi'l-fidâ'* (Kûmâse 1392/1972, sonunda Allah'tan şifa dilediği "el-Ḳaṣîdetü'n-nûniyye"siyle birlikte; müellif bu kitabı 1972 yılında hastahanede yattığı sırada ölü adına yapılacak niyazlar hakkında ve cenaze törenlerine ilişkin bazı mahallî âdetleri tenkit amacıyla yazmıştır); *el-Ḳunbületü'd-dâmiġa ʿalâ ru'ûsi'l-münkirîn li-evliyâ'illâh* (Kûmâse, ts.); *Risâletü'l-manṣûr fi'r-red ʿalâ risâleti Desîseti'l-inkâr* (Kahire 1376/1956, 1381/1961); *Ṣavtü enṣâri'l-feyża fî tebşîri'l-ʿabdi'l-muʿteḳîd bi-mâ lehû mine'z-zevcât fi'l-cenne* (Kûmâse, ts.; Şeyh İbrâhim Niyâs'ın Rahmân sûresinin 56. âyetiyle ilgili yorumlarını özetlemiştir); *Seyfü'l-ḥaḳ ʿalâ nuḥûri'l-Vehhâbiyyîn* (Kûmâse 1973); *Tenbîhü's-sâhî ʿani'ṣ-ṣalât* (Accra, ts.); *Tavżîḥu'l-edille limen yerûmu delîlen ʿale'ṭ-ṭarîḳati'ṣ-ṣûfiyye* (Kahire 1381/1961, *el-Ażbü'l-bâtir* ve *Risâletü'l-manṣûr* ile birlikte); *eṣ-Ṣemerü'l-yâniʿ fi'l-îmân li-men temesseke bihî fe-innehü'l-ʿurvetü'l-vüṯḳâ* (Accra 1388/1968); *Zübdetü Fevâ'idi cevâhir* (Kûmâse, ts.; Şeyh İbrâhim Niyâs'ın bazı yazılarını içeren *Fevâ'idü cevâhir resâ'il fi'l-ecvibe ve'l-veṣâyâ ve'l-fetâvâ* adlı eserinden seçmeleri ihtiva eder).

BİBLİYOGRAFYA :

Yûşa' Ahmed Bâbâ el-Vâiz, *Temâmü'l-minne fî Ebi'l-Fevz el-Ḥâc Aḥmed Bâbâ el-Vâʿiẓ el-Vaṭanî lisânî'l-feyża ve tercümânihâ bi-Kûmâsî*, Şeyh Muhammed Mustafa Kâmil özel kütüphanesi, Kûmâsî; Muhammed es-Sânî b. Yûsuf Veliyyullah, *Ḳaṣîdetü Merâḳı'ṣ-ṣuʿûd fî medḥi saʿdi's-suʿûd Mevlânâ eṣ-Şeyḫ el-Ḥâc Aḥmed Bâbâ el-Vâʿiẓ lisânî'l-feyża ve tercümânihâ*, el-Medresetü'l-Vataniyye Ktp., Kûmâsî; J. O. Hunwick, *Arabic Literature of Africa: The Writings of Western Sudanic Africa*, Leiden 2003, IV, 612-619; *Muʿcemü'l-Bâbiṭîn li-şuʿarâ'i'l-ʿArab fi'l-ḳarneyni't-tâsiʿ ʿaşer ve'l-ʿişrîn*, Küveyt 2008, XIV, 140-142; M. Sey, "Muslim Community in Ghana: The Contemporary Scene", *Jurnal Syariah*, V/2, Kuala Lumpur 1997, s. 253; İbrâhim b. Abdullah el-Hâzimî, *Mevsûʿatü aʿlâmi'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer ve'l-ḫâmis ʿaşer el-hicrî fi'l-ʿâlemi'l-ʿArabî ve'l-İslâmî*, Riyad 1419, I, 273 (maddenin yazımında, Ahmed Bâbâ el-Vâiz'in halifesi Muhammed Mustafa Kâmil'den 17 Temmuz 2004 tarihinde Kûmâsî'de alınan şifahî bilgilerden de faydalanılmıştır).

KABA IMOURANA

AHMED DEM

(bk. el-HÂC AHMED DEM).

AHMED FETHİ PAŞA

(bk. FETHİ PAŞA).

AHMED GÜLÇÎN-i MEÂNÎ
(أحمد گلچين معانى)

(1917-2000)

İranlı tarihçi, şair ve bibliyograf.

Tahran'da doğdu. Babasının adı Ali Ekber'dir. İlk ve orta öğreniminden sonra 1934'te Tahran'da Adalet Bakanlığı Genel Emlâk Kayıt Dairesi'nde göreve başladı, ardından bakanlığın çeşitli kademelerinde çalıştı. 1935'te Encümen-i Edebî-yi Hakîm Nizâmî'nin en genç üyesi olarak bu kurumun faaliyetlerine iştirak etti. Bu sırada çevresinin teşvikiyle ilmî araştırmalara yöneldi. Araştırmalarını daha çok encümenin başkanı olan Vahîd-i Destgirdî'nin rehberliğinde yürüttü. Nizâmî'nin *Ḫamse*'sinin neşrinde de ona yardım etti. Vahîd'in 1942'de ölümünden sonra şair Muhammed Ali Nâsıh ile birlikte Encümen-i Edeb-i Îrân'ı kurdu. 1947'de Ferhengistân-ı Îrân'ın faaliyetlerine aktif biçimde katıldı ve sekreterlik görevini yürüttü. 1959 yılından itibaren meclis kütüphanesinde çalıştı. Bu kütüphanedeki Farsça ve Arapça yazmalar katalogunun yanı sıra mesai saatleri sonrasında yaptığı çalışmalarla 1951-1958 yıllarında Kitâbhâne-yi Millî-i Melik'in yazmalar bölümünün katalogunu hazırladı. Bir yandan da yüksek tahsiline devam etti. 1963'te kendi isteğiyle emekliye ayrıldı. 1964'te davet üzerine Âsitân-ı Kuds-i Razavî Kütüphanesi'ndeki yazmaları tasnif etmek için Meşhed'e gitti. On iki yıl boyunca bu kütüphanedeki Arapça ve Farsça yazmaların kataloglarını yayıma hazırladı. 1977'de Meşhed'de Firdevsî Üniversitesi'nin Edebiyat ve Beşerî İlimler Fakültesi'nde Farsça yazmalar, Safevîler devrinde Fars şiiri ve Farsça yazım kültürü konularında ders vermeye başladı. 16 Mayıs 2000'de Meşhed'de vefat etti, Tûs'taki Makber-i Şuarâ-yi Firdevsî'ye defnedildi. Ahmed Gülçîn-i Meânî on üç yaşından itibaren "Gülçîn" mahlasıyla şiirler yazmış, 1932'de ilk şiirlerini yayımlamış, şiirde Emîrî Fîrûzkûhî gibi şairlerden yararlanmıştır. Şiirleri *Nesîm-i Şimâl*, *Tevfîḳ*, *Armaġān*, *Ḳıyâm-ı Îrân*, *Ḫaberdâr* ve *Mollâ Naṣreddîn* gibi dergilerde çıkmış, özellikle gazelleriyle adını duyurmuştur. Daha sonra bütün şiirleri bir divan halinde neşredilmiştir.

Eserleri. Telif: *Şehrâşûb der Şiʿr-i Fârsî* (Şehrâşûb ve aynı türde şiir yazanlar hakkındadır) (Tahran 1346 hş.); *Mekteb-i Vuḳūʿ der Şiʿr-i Fârsî* (Tahran 1348 hş.; Meşhed 1374 hş.); *Târîḫ-i Teẕkirehâ-yı Fârsî* (I-II, Tahran 1348-1350 hş., 1363 hş.); *Gülzâr-ı Meʿânî* (Tahran 1352 hş., 1363 hş., 1377 hş.) (müellifin çağdaşı olan İranlı edip ve sanatkârların biyografisini ve eserlerini içerir); *Teẕkire-i Peymâne* (Meşhed 1359 hş.; Tahran 1368 hş.) (sâkînâmelere ve sâkînâme yazarlarına dairdir); *Dîvân-ı Gülçîn* (Tahran 1362 hş.); *Ferheng-i Eşʿâr-ı Sâ'ib* (Tahran 1364 hş.); *Meẕâmîn-i Müşterek der Şiʿr-i Fârsî* (Tahran 1369 hş.); *Kârvân-ı Hind: Der Aḥvâl ü Âṯâr-ı Şâʿirân-ı ʿAṣr-i Ṣafevî ki be-Hind Reftend* (I-II, Meşhed 1369 hş.); *Tekmile-i Emṯâl ve Ḥikem* (Meşhed 1378 hş.). **Neşir:** Mirza Muhammed Ali Mezheb-i İsfahânî, *Teẕkire-i Yehçâliye* (Tahran 1321 hş.); Fahreddin Safî, *Leṭâ'ifü'ṭ-ṭavâ'if* (Tahran 1336 hş.); Muînülfukarâ Ahmed b. Mahmûd, *Târîḫ-i Mollâzâde der Ẕikr-i Mezârât-ı Buḫârâ* (Tahran 1339 hş., 1370 hş.); Molla Abdünnebî Fahrüzzaman-ı Kazvînî, *Teẕkire-i Meyḫâne* (Tahran 1340 hş., 1363 hş.); Muhammed Bâkır Rişhe İsfahânî, *Teẕkire-i Manẓûm Rişhe* (Tahran 1344 hş.); Abdülkāhir el-Bağdâdî, *el-Îżâḥ ʿan uṣûli ṣınâʿati'l-mesâḥ* (Tahran 1346 hş.); Ahmed el-Gazzâlî, *Künûzü'l-esrâr ve Rumûzü'l-aḫyâr* (Tahran 1347 hş.). Gülçîn-i Meânî ayrıca dergilerde birçok risâle neşretmiştir (listesi için bk. Behrûz Eymânî, *Kitâb-ı Mâh-ı Külliyât*, sy. 63, s. 23-25). **Katalog:** *Fihrist-i Mecmûʿa-yı ḫaṭṭ-ı Kitâbḫâne-i Meclis* (Tahran 1346 hş.); *Fihrist-i Kütüb-i Ḫaṭṭî-yi Kitâbḫâne-i Âsitân-ı Ḳuds-i Rażavî* (VII. cilt, Meşhed 1346 hş.; VIII. cilt, Meşhed 1350 hş.; IX. cilt, Meşhed 1372 hş.). *Râhnümâ-yı Gencîne-i Ḳur'ân* (Meşhed 1347 hş.) (Âsitân-ı Kuds-i Razavî'deki Kur'an yazmaları katalogudur); *Fihrist-i Ḳısmetî ez Kütüb-i Ḫaṭṭî-i Kitâbḫâne-i Merḥûm ʿAbdülhüseyin Beyât* (Tahran 1348 hş.). Gülçîn-i Meânî, Şebüsterî'nin *Gülşen-i Râz*'ının şerhleriyle ilgili bir bibliyografya da hazırlamış ("Gülşen-i Râz u Şürûḥ-i Muḫtelif-i Ân", *Nüsḫahâ-yi Ḫaṭṭî*, sy. 4, 1344 hş./1965, s. 53-124), birçok dergide yayımlanmış çok sayıda makale kaleme almıştır (geniş bir liste için bk. Behrûz Eymânî, *Kitâb-ı Mâh-ı Külliyât*, sy. 63, s. 23-33).

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmed Gülçîn-i Meânî, *Dîvân-ı Gülçîn*, Tahran 1362 hş., s. 3-18; a.mlf., "Zindegînâme-i Ḫûd Nevişt-i Üstâd Aḥmed Gülçîn-i Meʿânî", *Peyâm-ı Bahâristân*, sy. 48, Tahran 1384 hş., s. 31-35; Abdürrefî' Hakîkat, *Ferheng-i Şâʿirân-ı Zebân-ı*

Fârsî, Tahran 1368 hş., s. 485-486; M. Bâkır Bürkaî, *Süḫanverân-ı Nâmî-yi Muʿâṣır-ı İrân*, Kum 1373 hş., V, 3053-3059; Behrûz Eymânî, "Aḥmed Gülçîn-i Meʿânî, Ḫudâvend-i Meʿânî", *Âyîne-i Mîrâṣ*, sy. 9, Tahran 1379 hş., s. 67-81; a.mlf., "Aḥvâl ve Âṣâr-ı Üstâd Aḥmed Gülçîn-i Meʿânî", *Kitâb-ı Mâh-ı Külliyyât*, sy. 63, Tahran 1382 hş., s. 20-33; a.mlf., "Yâdî ez Üstâd Aḥmed Gülçîn-i Meʿânî", *Peyâm-ı Bahâristân*, sy. 24, Tahran 1382 hş., s. 33-38; İrec Efṣâr, "Yâd: Nâmehâ-yi Aḥmed Gülçîn-i Meʿânî", *Âyîne-i Mîrâṣ*, sy. 13, Tahran 1380 hş., s. 47-53; a.mlf., "Golčin Maʿānī, Aḥmad", *Elr.*, XI, 67-68; Pervîn Gülçîn-i Meânî, "Dû Ġazel Çâb Neşode be Yâd-ı Sevvomîn-i Sâl-ı Ḥâmûşî-yi Üstâd Aḥmed Gülçîn-i Meʿânî", *Buḫârâ*, sy. 28, Tahran 1381 hş., s. 165-168; a.mlf., "Ceng-i Meʿânî: Pîşgüftâr-ı Tedvîn: Aḥmed Gülçîn-i Meʿânî", *Żamîme-i Âyîne-i Mîrâṣ*, sy. 7, Tahran 1385 hş., s. 1-27; Seyyid Ahmed Alevî, "Seyrî der Maḳālât-ı Üstâd Aḥmed Gülçîn-i Meʿânî", *Peyâm-ı Bahâristân*, sy. 24, Tahran 1382 hş., s. 39-40; Mahmûd Sâdıkzâde, "Berresî Kârbord-ı Envâʿi Tekrâr der Eṣʿâr-ı Gülçîn-i Meʿânî", *Taḥḳîḳât-ı Taʿlîmî ve Ġınâ-yi Zebân ve Edeb-i Fârsî*, sy. 9, Bûşehr 1390 hş., s. 61-84.

RIZA KURTULUŞ

AHMED HATÎB SAMBASÎ

(bk. SAMBASÎ).

AHMED HİLMİ EFENDİ

(ö. 1878)

Mütercim ve tarihçi.

İstanbul Üsküdar'da doğdu. İlk öğrenimini tamamladıktan sonra Tercüme Odası'nda yetişti ve burada görev aldı. Ahmed Hilmi'nin Tebriz şehbenderi olduğu ve ardından Tahran Sefâreti'nde görev yaptığına dair kayıtlar vardır. Mekteb-i Mülkiyye'de târîh-i umûmî ve coğrafya hocalığında bulundu. Dârülmuallimîn'in ıslahı sırasında burada da târîh-i umûmî muallimliği yaptı (BA, İ. DH 636/44219). 1865'te Maarif Nezâreti'nde teşkil edilen Tercüme Cemiyeti'ne üye seçildi. Bu cemiyette Postahâne-i Âmire Nâzırı Kadri Beyefendi, Erkân-ı Harbiyye'den Miralay Mehmed Ali Bey, Mühendishâne'den Kaymakam Nûri Bey, Meclis-i Vâlâ mütercimlerinden Aleksandr Efendi, Tercüme Odası hulefâsından Re'fet Bey, kâtip olarak da Tercüme Odası hulefâsından Mehmed Şevki Efendi (Türkî kâtib-i evveli), Mektûbî-i Sadr-ı Âlî hulefâsından Nûri Bey (Türkî kâtib-i sânîsi) ve Tercüme Odası hulefâsından Kardis Efendi (Fransızca kâtibi) gibi şahsiyetlerle birlikte çalıştı (BA, A. MKT. MHM. 336/37). 23 Aralık 1876'da yürürlüğe giren Kānûn-ı Esâsî'ye göre yapılan seçimler neticesinde Dersaâdet mebusu seçildi (*Türkiye'de Meclis-i Meb'ûsân*, I, 192). 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda İstanbul'a gelen muhacirlere yardım ederken tifüse yakalandı (Babinger, s. 395) ve 1878'de öldü. Kabri Karacaahmet Mezarlığı'ndadır. Bursalı Mehmed Tâhir kabrin Miskinler Tekkesi civarında bulunduğunu ve mezar taşının olmadığını söyler (*Osmanlı Müellifleri*, III, 49).

Ahmed Hilmi Efendi'nin Alman istatistik ve siyasal ekonomi uzmanı Otto Hübner'den yaptığı tercüme *İlm-i Tedbîr-i Servet* adıyla basılmış (İstanbul 1286) ve mekteb-i rüşdiyye talebesine faydalı olacağı düşüncesiyle 1000 nüshasının satın alınmasına karar verilmiştir (BA, İ. DH. 592/41225). Ancak onun en önemli eseri Maârif-i Umûmiyye Nâzırı Ahmed Kemal Paşa'nın teşvikiyle başladığı, 1865'te William Chambers tarafından yazılan *Chambers's Historical Questions with Answers: Embracing Ancient and Modern History* adlı kitaptan *Târîh-i Umûmî* adıyla yaptığı tercümedir. Ahmed Hilmi bu tercümeyi farklı tarihlerde farklı edisyonlar halinde neşretmiştir. 19 Aralık 1866 ve Ekim 1868'de yapılan birinci edisyonun iki cilt olduğu anlaşılmaktadır. Kitapların sonunda I. cildin Matbaa-i Âmire'de, II. cildin Mekteb-i Harbiyye-i Hazret-i Şâhâne Matbaası'nda basıldığı belirtilmektedir. Ancak Şûrâ-yı Devlet'in yaptırdığı bir soruşturmaya verilen cevapta I. cildin ilk defa 600 nüsha olarak Matbaa-i Âmire'de, ikinci defa 700 nüsha olarak ve üçte birinden fazlasının Mekteb-i Harbiyye Matbaası'nda basıldığı ifade edilmektedir. II. cilt ise 1200 nüsha olarak ve üçte birinden fazlası yine Mekteb-i Mülkiyye Matbaası'nda basılmıştır (BA, ŞD 205/52). *Târîh-i Umûmî*'nin I. cildinin Mekteb-i Mülkiyye başta olmak üzere okullarda ders kitabı şeklinde okutulmasına karar verilmiştir. Eserin V. cildi 1876, VI. cildi 1877'de Matbaa-i Âmire'de basılmıştır. Tercümenin neşrinin on iki cilt halinde planlandığı anlaşılmaktadır (BA, MF. MKT. 4/88). Tamamladığı her bir cilt için Ahmed Hilmi'ye 5000 kuruş verilmiştir. Ancak eserin ikinci edisyonunda yayımlanan III ve IV. ciltlerin nüshalarına ulaşılamamıştır. *Târîh-i Umûmî*'nin özellikle VI. cildi İslâm tarihini kapsamakta ve 1258'de Bağdat'ın Moğollar tarafından işgaliyle sona ermektedir. Bu kısımda müellif, Chambers'ten değil daha çok Müneccimbaşı'nın *Sahâifü'l-ahbâr*'ından yararlanmıştır. Tercümenin önemi ilk defa Türkçe olarak basılan genel dünya tarihi niteliğinde bir eser olmasıdır. Osmanlı-Türk tarih yazıcılığında yeni bir aşamaya işaret eden eser ileride yazılacak umumi tarihlerin öncüsü kabul edilmiştir.

Ahmed Hilmi, Victor Hugo'nun *Hernani* adlı eserini de tercüme etmiş ve basımı için kendisine Meclis-i Maârif'ten muvakkat bir ruhsatnâme verilmiştir (16 Zilkade 1290 [5 Ocak 1874]; BA, MF. MKT. 16/66). Fakat kataloglarda onun bir *Hernani* çevirisine rastlanmamaktadır. Franz Babinger (s. 395-396) Hilmi Efendi'nin hayatının sonuna doğru, Johannes Schiltberger'in *Reisen des Johannes Schiltberger aus München in Europa, Asia und Afrika von 1394 bis 1427* adlı eserinin 1879'da Londra'da J. Buchan Telger tarafından *The Bondage and Travels of Johann Schiltberger: A Native of Bavaria in Europe, Asia, and Africa 1396-1427* ismiyle yapılan İngilizce tercümesini Türkçe'ye çevirmekle meşgul olduğunu belirtmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

A. D. Mordtmann, *İstanbul ve Yeni Osmanlılar: Bir Osmanlı'dan Siyasi Sosyal ve Biyografik Manzaralar* (trc. G. Habermann-Songu), İstanbul 1999, s. 102-103; M. K., *Türkiye'de Meclis-i Meb'ûsân*, Kahire 1907, I, 192; *Osmanlı Müellifleri*, III, 49; İbnülemin, *Son Sadrıazamlar*, III, 1308; Ercüment Kuran, "Ottoman Historiography of the Tanzimat Period", *Historians of the Middle East* (ed. B. Lewis – P. M. Holt), London 1962, s. 422-429; Babinger (Üçok), s. 395-396; Hakan Karateke, "Ondokuzuncu Yüzyıl Osmanlı Tarihyazımında Yeni Dönemlendirme Modelleri", *Osmanlı Sarayında Tarihyazımı* (der. H. Erdem Çıpa – Emine Fetvacı, trc. Mete Tunçay), İstanbul 2014, s. 169-170; B. Lewis, "Aḥmed Ḥilmī Efendi", *EI²* (İng.), III, 392.

CENGİZ YOLCU

AHMED KEŞFÎ EFENDİ

(ö. 1160/1747)

Osmanlı âlimi.

Bulgaristan'ın güneybatısında bugün Sofya iline bağlı Samakov (Samokov) şehrinde doğdu. Babası Ebûbekir, dedesi Mehmed, büyük dedesi Rıdvan adını taşımaktadır. Ahmed Keşfî Efendi, bir âlim ve müellif olması yanında memleketinde bir vakıf kütüphanesinin kurucusu olarak da şöhret kazanmıştır. 1120 yılı Ramazan ayında (Kasım-Aralık 1708) büyük ihtimalle Mekke'ye giderken Şam'a uğradı ve Selimiye Medresesi'nde müderrislik yapan Abdülganî en-Nablusî ile tanışıp bilgi alışverişinde bulundu, kendisinden icâzet aldı. Süyûtî'nin *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaġîr*'i ile onun hadise dair diğer eserlerini rivayet yetkisini içeren bir icâzetnâmeye de sahiptir (Sofya Millî Ktp., Or., nr. 1037, vr. 2[b]-3[a]; Or., nr. 1618, vr. 175[b]-176[a]). Ayrıca İbrâhim

b. Ahmed el-Celvetî'den Şeyh Ebü'l-Hasan eş-Şâzelî'ye ait *Ḥizbü'l-baḥr*'ı telkin icâzeti aldı (Sofya Millî Ktp., Or., nr. 2235, vr. 102ª).

Aynı zamanda iyi bir müstensih olan Ahmed Keşfî Efendi tasavvuf, kelâm, hadis, tefsir gibi alanlarda temel kaynaklardan toplam 101 cilt kitap istinsah etti. Bunlar arasında Süyûtî ve Ali el-Kārî'nin bazı eserleriyle İbn Melek'in *Şerḥu Meşâbîḥi's-sünne*'si (Sofya Millî Ktp., Or., nr. 2023), ayrıca İbrâhim el-Halebî'nin *Mülteḳa'l-ebḥur*'u, Zeynüddin İbn Nüceym'in *el-Eşbâh ve'n-neẓâ'ir*'i ile *el-Ferâ'iżü's-Sirâciyye* ve bunların şerhleri başta olmak üzere fıkha dair yirmi altı eser vardır. En erken tarihli istinsahı İbn Melek'e ait *Şerḥu Menâri'l-envâr* olup Mart 1685 tarihlidir (Sofya Millî Ktp., Or., nr. 1584). Sarı Abdullah Efendi'nin 1033'te (1624) yazdığı *Semerâtü'l-fuâd*'ın istinsahını 29 Mart 1727'de bitirmiş olması (Sofya Millî Ktp., Or., nr. 2207) onun yaklaşık yarım asır boyunca müstensihlik yaptığını göstermektedir.

Ahmed Keşfî bir kitap âşığıydı. Çoğu fıkıh, hadis, tasavvuf ve tefsire dair 300 küsur ciltten oluşan kütüphanesi XIX. yüzyılın ortalarında Müşir Mehmed Hüsrev Paşa tarafından Samakov Vakıf Halk Kütüphanesi'nin bir parçası haline getirildi. 1272 (1856) tarihli *Ḥâşiyetü'l-ʿİṣâm ʿale't-Taṣdîḳāt*'ın bir nüshası üzerinde, Ahmed Keşfî'nin kendi adına bir medresesinin bulunduğunu düşündüren bir not vardır. Muhtemelen şahsî kütüphanesine ait kitaplar önce bu medresede iken daha sonra Samakov Halk Vakıf Kütüphanesi'ne intikal etmiştir. Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl* adlı tefsirinin başında yer alan bir nottan (Sofya Millî Ktp., Or., nr. 1475, vr. 1ª) bu eseri bazı talebelerine baştan sona kadar okuttuğu, burada adları yazılı talebelerinin eserin istinsah, tashih ve mukabelesini yaptığı anlaşılmakta, bu dersleri de söz konusu medresede vermiş olması muhtemel görünmektedir.

Eserleri. 1. *Şerḥu'ṭ-Ṭarîḳati'l-Muḥammediyye.* Ahmed Keşfî, Birgivî'nin eserine biri büyük, diğeri küçük iki şerh yazmıştır. Büyük şerhin mukaddimesinde eseri, *eṭ-Ṭarîḳatü'l-Muḥammediyye*'nin muteber şerhlerinden iktibaslarla meydana getirdiğine işaret eder (Sofya Millî Ktp., Or., nr. 2364; Süleymaniye Ktp., Kılıç Ali Paşa, nr. 596/1, ilk cildi, Hamidiye, nr. 660; Nuruosmaniye Ktp., nr. 2447; Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 1611). Küçük şerh ise Hocazâde Abdünnasîr Efendi'nin *Ṭarîḳat-i Muḥammediyye* üzerine yazdığı şerhe ilâveler yapılmak suretiyle oluşturulmuştur (Sofya Millî Ktp., Or., nr. 1037). **2.** *el-Mecmûʿatü'l-laṭîfe ve'l-cerîdetü'l-münîfe* (Sofya Millî Ktp., Or., nr. 666, müellif hattı; Tavşanlı Zeytinoğlu İlçe Halk Ktp., nr. 988). Tefsir, hadis, fıkıh ve coğrafya gibi ilimlere dair eserlerden seçilmiş metinler içerir. Müellif mukaddimede bu mecmuayı 1 Receb 1127'de (3 Temmuz 1715) tamamladıktan sonra bir ikincisini, onun ardından da 1133'te (1721) üçüncüsünü hazırladığını belirtir. **3.** *Eḥâdîṯ fî faẓli'l-ʿilmi ve şerefi ehlihî ve'l-ʿameli bih.* Eserde Süyûtî'nin *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaġîr*'i ile zevâidinden *(Ziyâdetü'l-Câmiʿ)* alınan rivayetler toplanmıştır (Sofya Millî Ktp., Or., nr. 1345, I; nr. 1555, IV). **4.** *Eḥâdîṯ müştemile ʿale'l-eẕkâr ve'd-daʿavât ve't-tesbîḥât ve'l-ḥâcât.* Burada da *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaġîr* ile zevâidinde geçen dualar bir araya getirilmiştir (Sofya Millî Ktp., Or., nr. 2235, VI; nr. 1077, XVIII; Süleymaniye Ktp., Uşşâki Tekkesi, nr. 45, vr. 1'65-184, müellif hattı). **5.** *Şerḥu Eḥâdîṯi'l-erbaʿîne'l-ḳudsiyye.* Ali el-Kārî'nin *el-Eḥâdîṯü'l-ḳudsiyyetü'l-erbaʿîniyye* adlı eserinin şerhidir (Sofya Millî Ktp., Or., nr. 1956, III, müellif hattı). **6.** *Şerḥu Eḥâdîṯi'l-erbaʿîn.* Ali el-Kārî'nin *Erbaʿûne ḥadîṯen min cevâmiʿi'l-kelim* adlı eserinin muteber şerhlerine dayanılarak yapılmış şerhidir (Sofya Millî Ktp., Or., nr. 1830, V; Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 1521/2; Çelebi Abdullah Efendi, nr. 391/11, vr. 162-174; Damad İbrâhim Paşa, nr. 297/30). Hediye Gültekin, eser üzerine bir yüksek lisans tezi hazırlayarak Arapça metnini ve Türkçe tercümesini vermiştir (bk. bibl.). **7.** *Erbaʿûne ḥadîṯen fî faẓli'ṣ-ṣalât ʿale'n-nebî* (Sofya Millî Ktp., Or., nr. 2235, IV).

Ahmed Keşfî Efendi'nin *Şerḥu Eḥâdîṯi'l-erbaʿîn* adlı eserinin ilk ve son sayfaları (Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 1521/2)

BİBLİYOGRAFYA :

Keşfü'ẓ-ẓunûn, II, 1112; *Hediyyetü'l-ʿârifîn*, I, 174; Kehhâle, *Muʿcemü'l-müʾellifîn*, I, 178; *Catalogue of Arabic Manuscripts in SS Cyril and Methodius National Library Sofia Bulgaria: Hadith Sciences* (haz. Stoyanka Kenderova, ed. M. Isa Waley), London 1995, s. 7, 50, 69, 93, 151, 194, 206, 220-222, 241, 242, 245-248, 253, 274-276, 309-310, 323, 343, 347, 359; Stoyanka Kenderova, *Knigi, biblioteki i çitatelski interesi sred samokovskite musulmani*, Sofia 2002, s. 90-106; a.mlf., *Bibliothèques et livres musulmans dans les territoires balkaniques de l'Empire ottoman*, Villeneuve-d'Ascq 2002, s. 167-184, 332-340, 358-367; a.mlf., "Ahmed el-Keşfî Efendi ot Samokov -Edin mesten tvorets i daritel ot kraya na XVII- pārvata polovina na XVIII vek", *Istoriya na Mjusjulmanskata Kultura po Bālgarskite Zemi* (ed. R. Gradeva), Sofia 2001, s. 72-99; a.mlf., *Avtori sred turskoto naselenie na Samokov i tehnite tvorçeski izyavi.-V: Osmanistikata. İstoriçeski otgovori za badeşteto. Sbornik po sluçay 75 godişninata na dots. Mariya Mihaylova-Mravkarova*, Sofya 2012, s. 30-41; a.mlf., "Les lecteurs de Samokov au XIXe siècle", *RMM*, sy. 87-88 (1999), s. 61-75; a.mlf., "Les livres musulmans. Centres de production dans les terres bulgares à l'époque ottomane", *EB*, sy. 16 (2009), s. 169-198; Huriye Martı, *et-Tarîḳatü'l-Muhammediyye: Muhteva Analizi, Kaynakları ve Kaynaklık Değeri*, İstanbul 2012, s. 127-128; Hediye Gültekin, *Samakovlu Ahmed Keşfî Efendi'nin "Cevâmiu'l-Kelim Türü Kırk Hadis" Şerhi, Tercümesi, Tahriç ve Tahlili* (yüksek lisans tezi, 2014), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

STOYANKA KENDEROVA

AHMED MUHAMMED CEMÂL
(أحمد محمّد جمال)

Ahmed b. Muhammed Cemâl b. Sâlih b. Abdilkādir el-Ömerî (1924-1993)

Suudi Arabistanlı edebiyatçı ve fikir adamı.

Mekke'de doğdu. Ataları Muhammed Cemâl'e nisbetle anılan Âlü Cemâl adlı bir ulemâ ailesine mensuptur. Soyunun Ömer b. Hattâb'a kadar uzandığı söylenmekte, bundan dolayı Ömerî nisbesiyle de anılmaktadır. Ticaretle uğraşan babası vefat edince ağabeyi Sâlih Muhammed Cemâl'in yanında yetişti. Erken yaşlarda şiir ve edebiyata merak sardı, ancak Mescid-i Harâm imamlarından Abdullah Abdülganî el-Hayyât'ın teravih namazındaki Kur'an okuyuşundan etkilenerek şiirle meşgul olmayı bıraktı; Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledi, Harem-i şerif'teki Kur'an, tefsir ve hadis ders halkalarına devam etti. Hicaz'ın tanınmış âlimlerinden Seyyid Alevî b. Abbas el-Mâlikî'den yaklaşık üç yıl tefsir okudu. Ardından resmî öğrenimine başlayıp ilkokulun ardından lise seviyesindeki el-Ma'hedü'l-ilmî es-Suûdî'ye kaydolduysa da (1940) geçim sıkıntısı yüzünden ağabeyi Sâlih Muhammed Cemâl ile birlikte çalışmak için okuldan ayrıldı. 1944-1946 yılları arasında Mekke Adliyesi ve Şeriat Mahkemesi'nde zabıt kâtibi ve başkâtip olarak çalıştıktan sonra istifa etti. 1946-1951 yıllarında *el-Bilâdü's-Suʿûdiyye* gazetesinde yayın müdürü, yazar ve editör olarak görev yaptı. Ardından memurluğa geri dönüp İçişleri Bakanlığı'na bağlı Eğitim ve Kültür Dairesi'nde müdür yardımcılığı, Vatandaşlık ve Pasaport Dairesi'nde müdürlük yaptı. 1956'da üyeliğine seçildiği Şûra Meclisi'nin en genç mensubuydu. Buradaki üyeliği 1988'de emekliye ayrılıncaya kadar devam etti. Bir süre ağabeyi Sâlih Muhammed Cemâl'in çıkardığı *Hirâ* gazetesinde yayın müdürü (1957), ardından *en-Nedve* gazetesiyle birleşip (1957-1963) bu son adla çıkan gazetede yine onunla birlikte imtiyaz sahibi olarak çalıştı. Melik Faysal veliaht ve başbakan sıfatıyla görev yaptığı sırada 1962'de kendisini Anayasa Komisyonu üyeliğine tayin etti. 1968 yılında Melik Abdülazîz Üniversitesi'nin Cidde ve Mekke şubelerinde İslâm kültürü hocalığına getirildi. Daha sonra Mekke'de Ümmülkurâ Üniversitesi açılınca aynı kürsüde hocalığına devam etti. Vefatına kadar ücret almadan bu üniversitede İslâm kültürü ve tefsir dersleri vermeyi sürdürdü. Mekke'de üyesi bulunduğu Râbıtatü'l-âlemi'l-İslâmî'nin yayını olarak çıkarılan "Da'vetü'l-Hak" kitap dizisinin editörlüğünü ölümüne kadar yürüttü (vefat ettiğinde 143 kitap yayımlanmıştı). Ayrıca Hac ve Evkaf Bakanlığı'nın yayımladığı *et-Teḍâmünü'l-İslâmî* dergisinin yayın kurulu başkanlığını yaptı. Pek çok konferans, kongre ve ilmî toplantıya katıldı. Yerli ve yabancı basında çok sayıda makalesi yer aldı. 1985'te merkezi Cidde'de bulunan İslâm Konferansı Teşkilâtı'na bağlı Mecmau'l-fıkhi'l-İslâmî'ye uzman üye olarak seçildi. 9 Zilhicce 1413'te (31 Mayıs 1993) İskenderiye'de vefat etti; bayram sabahı Mescid-i Harâm'da kılınan cenaze namazının ardından Cennetü'l-muallâ'da defnedildi.

İslâm ülkeleri arasında ilişkiyi ve yardımlaşmayı sağlamak için kurulan Râbıtatü'l-âlemi'l-İslâmî'de etkin bir konumda bulunan Ahmed Muhammed Cemâl Afrika, Asya, Avrupa ve Amerika kıtalarında İslâm hakkında düzenlenen toplantılarda bu birliği temsil etti. İslâmî davet amacıyla İspanya, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri, Avusturya (Viyana), Türkiye, Yunanistan, Somali, Moritanya, Avustralya, Kenya, Cezayir, Tunus, Mısır, Uman gibi ülkelerde bulundu. İslâm toplumunun sorunlarıyla ilgilendi, kadın ve aile konularıyla ilgili yazılar yazdı. Onun hakkında yapılan pek çok çalışmadan bazıları şunlardır: Muhsin Ahmed Bârum v.dğr., *Aḥmed Muḥammed Cemâl: ed-Dâʿiye, el-müfessir, el-edîb* (Da'vetü'l-Hak serisi, nr. 144, Mekke 1415/1995); Züheyr Muhammed Cemîl Ketbî, *Aḥmed Cemâl: Racülü'd-daʿve ve'l-fikr* (Mekke 1415/1995); Muhammed Ali el-Cefrî, *el-Edîbü'l-Mekkî: Aḥmed Muḥammed Cemâl* (Mekke 1415/1995); Ferîd Abdülhafîz Mayâcân, *el-Arâ'ü't-terbeviyye ʿinde Aḥmed Muḥammed Cemâl* (yüksek lisans tezi, 1417/1997, Ümmülkurâ Üniversitesi Eğitim Fakültesi); Emel Ahmed Hasan Münşî, *Aḥmed Muḥammed Cemâl: Ḥayâtühû ve edebüh* (yüksek lisans tezi, 1420/2000, Câmiatü Ümmi'l-kurâ).

Ahmed Muhammed Cemâl

Eserleri. Tefsir ve Fıkıh. 1. *Mâverâ'ü'l-âyât* (Mekke 1371/1951). **2.** *el-Ḳaṣaṣü'r-remzî fi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm* (Cidde 1399/1979; Beyrut 1405/1985). **3.** *ʿUḳūdü't-teʾmîn beyne'l-iʿtirâż ve't-teʾyîd* (Mekke 1400/1980). **4.** *el-İḳtiṣâdü'l-İslâmî.* Müellifin "İslâm iktisadının üstünlüğü", "İşçi ve iş verenlerle ilgili İslâmî esaslar", "İslâm iktisadının temellerinden zekât" ve "Faizsiz iktisat" başlıklı dört bildirisinin bir araya getirilmiş şekli olup (Mekke 1401/1981, 1405/1984) *İslâm İktisadının Üstünlüğü* başlığıyla Ali Rıza Temel tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (İstanbul 1971). **5.** *el-Ḳur'ânü'l-Kerîm: Kitâbün uḥkimet âyâtühû.* Da'vetü'l-Hak serisinin 13, 31, 82 ve 86. kitapları olarak yayımlanan eserde Kur'an ilimlerine dair daha önce yazılmış on yedi kitap hakkında müellifin eleştirileri yer almaktadır (Mekke 1402-1404/1981-1983; Beyrut 1412/1991). **6.** *Meʾdübetullāh fi'l-arż.* Konulu tefsir metoduna göre kaleme alınmış olup yedi temel bölümden oluşmaktadır (Büreyde 1404/1983; Beyrut 1408/1987, 1414/1993).

Düşünce ve Siyaset: *Dîn ve devle* (Kahire 1372/1952; Cidde 1400/1980); *Maʿa'l-müfessirîn ve'l-küttâb: Dirâse ve naḳd li-ârâʾ ve meẕâhib* (Kahire 1373/1953; Beyrut 1394/1974); *İstiʿmâr ve kifâh* (Mekke 1374/1955, kitabın II. cildi *Naḥve siyâseʿArabiyye şarîḥa* [Mekke 1381/1962] adıyla da basılmıştır); *Mehemmetü'l-ḥâkimi'l-Müslim* (Mekke 1380/1960); *Mebâdî ve meṣel* (Mekke 1381/1961); *el-İslâm evvelen* (Mekke 1384/1964); *Min Keşmîr ilâ Filisṭîn ve ḫaṭarü'ṣ-Ṣihyûniyye ve'ṣ-Ṣalîbiyye ʿale'l-İslâm* (Mekke 1385/1965); *Târîḫune'l-İslâmî lem yukraʾ baʿdü* (Mekke 1386/1966); *Mesʾûliyyetü'l-ʿulemâʾ fi'l-İslâm* (Mekke 1386/1966); *Müftereyât ʿale'l-İslâm* (Beyrut 1392/1972; Kahire 1395/1975, şarkiyatçılar tarafından İslâm'a, Kur'an'a ve Hz. Muhammed'e yöneltilen iddialara cevaptır); *el-Cihâd fi'l-İslâm: Merâtibuhû ve müṭâlebuhû* (Da'vetü'l-Hak serisinin ikinci kitabı; Mekke 1401/1981); *el-Ümmetü'l-vâḥide* (Riyad 1401/1981); *Meʾsâtü's-siyâseti'l-ʿArabiyye* (Kahire 1402/1982); *Fikretü'd-devle fi'l-İslâm* (Riyad 1406/1985, 1412/1992); *Ḫuṭuvât ʿalâ ṭarîḳı'd-daʿve* (Râbıtatü'l-âlemi'l-İslâmî'yi temsilen gittiği çeşitli ülkelerle ilgili kanaatlerini ve buralarda düzenlenen ilmî toplantılara dair izlenimlerini içeren eser Da've-

tü'l-Hak serisinin 129 ve 130. kitapları olarak basılmıştır, Mekke 1408/1987, 1413/1992); *Ḥıvâr beyne'd-duʿâti'l-aʿlâm* (Riyad 1412/1992); *Fî Medreseti'n-nübüvve* (Mekke 1414/1993).

Toplum: *Mâẕâ fi'l-Ḥicâz* (Kahire 1364/1945; Mekke 1408/1987); *Müctemiʿûne'l-ʿArabî kemâ yenbeġī en yekûn* (Mekke 1384/1964); *Mekânek tüḥmedî* (Beyrut 1384/1964, 1406/1985; Kahire 1396/1976; Cidde 1397/1977, 1401/1981); *Rifḳan bi'l-ḳavârîr* (Mekke 1385/1965); *Nisâ'ünâ ve nisâ'ühüm* (Tâif 1390/1970; Riyad 1407/1986, 1414/1993); *Kerâ'imü'n-nisâ': Emṣiletü revâ'iʿ min emcâdi'l-ümûmeti'l-berre* (Riyad-Cidde 1394/1974; Mekke 1397/1977; Riyad 1408/1987, 1409/1988); *Min ecli'ş-şebâb* (Riyad 1395/1975, 1408/1987); *eş-Şebâb: Dirâsât ve liḳāʿât* (Cidde 1399/1979; Riyad 1400/1980); *Naḥve terbiyye İslâmiyye* (Cidde 1400/1980; Beyrut 1407/1986); *Yes'elûneke* (Beyrut 1403/1982); *Nisâ' ve ḳażâyâ* (Riyad 1404/1983); *Ḳażâyâ muʿâṣıra fî maḥkemeti'l-fikri'l-İslâmî* (Kahire 1407/1986); *Taʿlîmü'l-benât beyne ẓavâhiri'l-ḥâżır ve meḥâṭıri'l-müstaḳbel* (Tâif 1409/1988); *Ûṣîküm bi'ş-şebâb ḫayrân* (Da'vetü'l-Hak yayın dizisinin 95. kitabı olarak yayımlanmıştır, Mekke 1410/1990).

Edebiyat: *eṭ-Ṭalâ'iʿ* (Kahire 1366/1947); *Saʿd ḳāle lî* (Mekke 1380/1960); *Vedâʿan eyyühe'ş-şiʿr* (Mekke 1397/1977); *Edeb ve üdebâ'* (Mekke 1413/1992, eserin II. cildi ayrı basım olarak *eṣ-Ṣaḥâfe fî nıṣfi ʿamûd* adıyla yayımlanmıştır, Mekke 1412/1991). Bunların dışında müellifin *Râbıṭâtü'l-İslâmiyye, Hilâl, eş-Şarḳ, eş-Şarḳu'l-cedîd* ve *eṣ-Ṣabâḥ* gibi dergilerde çeşitli yazıları çıkmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

M. Ali el-Mağribî, *Aʿlâmü'l-Ḥicâz fi'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer li'l-hicre*, Cidde 1401/1981, IV, 26-40; *el-Mevsûʿatü'ş-şeḳâfiyyetü'ş-şâmile li'l-memleketi'l-ʿArabiyyeti's-Suʿûdiyye: Muʿcemü'l-üdebâ' ve'l-küttâb*, Riyad 1410/1990, I, 61-62; Ahmed Saîd b. Silm, *Mevsûʿatü'l-üdebâ' ve'l-küttâbi's-Suʿûdiyyîn ḫilâle sittîne ʿâm: 1350-1410*, Medine 1412/1992, I, 157-163; Muhsin Bârum, *Aḥmed Muḥammed Cemâl: ed-Dâʿiye, el-müfessir, el-edîb*, Mekke 1414/1994, s. 42, 48, 50, 52-54, 90-91; Ferîd Abdülazîz Meyâcân, *el-Ârâ'ü't-terbeviyye ʿinde Aḥmed Muḥammed Cemâl* (yüksek lisans tezi, 1417), Câmiatü Ümmilkurâ; Ahmed el-Alâvine, *Ẕeylü'l-Aʿlâm*, Cidde 1418/1998, s. 34; a.mlf., *et-Tezyîl ve'l-istidrâk ʿalâ Muʿcemi'l-mü'ellifîn*, Cidde 1423/2002, s. 37-38; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Tetimmetü'l-Aʿlâm*, Beyrut 1418/1998, I, 55-58; İbrâhim b. Abdullah el-Hâzimî, *Mevsûʿatü aʿlâmi'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer ve'l-ḫâmis ʿaşer el-hicrî fi'l-ʿâlemi'l-ʿArabî ve'l-İslâmî*, Riyad 1419, II, 663-668; Nizâr Abâza – M. Riyâz el-Mâlih, *İtmâmü'l-Aʿlâm*, Beyrut 1999, s. 36; Emel Ahmed Hasan Münşî, *Aḥmed Muḥammed Cemâl: Ḥayâtühû ve edebüh* (yüksek lisans tezi, 1420/2000), Câmiatü Ümmi'l-kurâ; Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, *ʿİḳdü'l-cevher fî ʿulemâ'i'r-rubʿi'l-evvel mine'l-ḳarni'l-ḫâmis ʿaşer*, Beyrut 1427/2006, II, 1734-1737; Abdullah el-Akîl, *Min Aʿlâmi'd-daʿve ve'l-ḥareketi'l-İslâmiyyeti'l-muʿâṣıra*, Amman 1429/2008, I, 114-121; a.mlf., *Çağdaş İslâmî Hareket ve Davet Önderleri* (trc. Leyla Şahin v.dğr.), İstanbul 2012, s. 177-182; Muhammed el-Meczûb, *ʿUlemâ' ve müfekkirûn ʿaraftühüm*, Kahire, ts. (Dârü'l-i'tisâm), I, 13.

SEVİNÇ BİLDİK

AHMED MUHARREM
(أحمد محرّم)

Ahmed Muharrem
b. Hasen Abdillâh el-Mısrî
(1877-1945)

Mısırlı şair.

5 Muharrem 1294 (20 Ocak 1877) tarihinde doğdu. İkinci adı olan Muharrem doğduğu aydan dolayı verilmiştir. Türk asıllıdır. Ahmed Ubeyd'e gönderdiği biyografisinde bizzat kendisi Kahire'de dünyaya geldiğini kaydederken (*Meşâhîru şuʿarâ'i'l-ʿaṣr*, s. 114; Mustafa M. el-Fâr, s. 55) Zekî Mücâhid, Ziriklî, Yûsuf Es'ad Dâgır ve diğer birçok biyografi yazarı Buhayre müdüriyetine bağlı Dilincât'ın İbyelhamrâ köyünde doğduğunu belirtir. İkinci rivayetin daha doğru olduğunu kaydeden Zekî Mücâhid diğer kaynakların aksine doğum tarihini 1298 (1881) şeklinde verir (*el-Aʿlâmü'ş-Şarḳıyye*, II, 668). Ahmed Muharrem, daha çocuk yaşta iken babasının Kahire'den kendisine getirdiği kitaplardan ve orada sohbetlerinde bulunduğu şairlere ait şiirleri yazdığı defterden söz ettiğine göre (Mustafa M. el-Fâr, s. 60-61) çocukluğu Kahire dışında geçmiş olmalıdır. Zekî Mücâhid de altı yaşında iken ailesiyle birlikte Havşe beldesine yerleştiklerini ve bu beldede büyüdüğünü yazar. Taşrada dindar bir ailenin çocuğu olarak yetiştiğine dair bilgiler de (M. Receb el-Beyyûmî, II, 107) bunu destekler. İlk öğrenimini köy mektebinde gördü, hıfzını tamamladıktan sonra Kahire'de Akkādîn ve Cîze medreselerinde okudu. Kültürlü bir kişi olan ve oğlunun eğitimiyle yakından ilgilenen babası bir Ezher ulemâsından özel olarak Arap dili ve edebiyatı dersleri almasını sağladı; Câhiliye devrinden başlayarak birçok divan ve eser okuyup geniş bir birikime sahip oldu. On iki yaşında şiir yazmaya başladı. Şiirlerinin dergi ve gazetelerde çıkmasıyla birlikte edip ve şairlerin dikkatini çekti ve takdir gördü. 1910'da Hidiv Abbas'ın tahta çıkış yıl dönümü münasebetiyle yapılan şiir yarışmasında Nil şairleri arasında birincilik ödülünü aldı. Ardından çeşitli dergi ve gazetelerin açtığı şiir ve nesir yarışmalarında da ödül kazanması şöhretinin yayılmasına vesile oldu.

Ahmed Muharrem

Düzenli bir tahsil görmeyen Ahmed Muharrem, kendi ifadesine göre özgürlüğünü kısıtlayacağı, müslümanlara ve ülkesine hizmet etmeyi engelleyeceği düşüncesiyle resmî görev almadı. Maddî sıkıntılar içinde bulunduğu halde siyasetçilerin ikbal karşılığında kendilerini öven şiirler yazması teklifini reddetti. Bazı gazetelerden gelen yazı işleri müdürlüğü taleplerini de geri çevirdi (Mustafa M. el-Fâr, s. 61, 65, 70). Babasının 1920'de Kahire'de vefatından sonra Buhayre vilâyetinin merkezi Demenhûr'da ikamet etti. Kendisi de bir şair olan Azîz Abâza, Buhayre müdüriyeti yöneticiliğine getirilince Ahmed Muharrem'i Demenhûr Belediye Kütüphanesi'ne müdür tayin etti. Azîz Abâza Asyût'a gittiğinde oradaki kütüphaneyi düzenlemek üzere kendisini çağırdıysa da vefatı buna imkân vermedi (*a.g.e.*, s. 79). Geçimini yazılarından sağlayan Ahmed Muharrem'in şiir ve yazıları, edebî tenkitleri *Apollo, el-Muḳteṭaf, el-Hilâl, el-Feth, er-Risâle, eş-Şeḳâfe, Enîsü'l-celîs, eş-Şüreyyâ, el-Miftâḥ, eẕ-Ẕuhûr, el-İstiḳlâl* gibi dergilerle *el-Mü'eyyed, el-Livâ', el-Ehrâm, el-Muḳaṭṭam, ed-Difâʿ, el-Aḫbâr, el-Efkâr, es-Siyâse, el-Belâġu'l-üsbûʿî* gibi gazetelerde yayımlandı. Demenhûr'da çıkan *eş-Ṣıdḳ* dergisini yeni şairlerin yetiştiği edebî bir mektep hüviyetine kavuşturdu. 13 Haziran 1945 tarihinde Demenhûr'da vefat etti.

Ahmed Muharrem, çağdaş Arap edebiyatında Batı etkisinde ortaya çıkan neoklasik şiirin ilk üstadı kabul edilen Mahmud Sâmi Paşa el-Bârûdî'den (ö. 1904) sonra bu tarzı devam ettiren nesil arasında İsmâil Sabri Paşa, Ahmed Şevkī, Hâfız İbrâhim, Halîl Mutrân, Ahmed el-Kâşif, Ahmed Nesîm, Muhammed Abdülmuttalib,

Veliyyüddin Yeken ile birlikte ilk sıralarda yer alır. Ancak Kahire dışında yaşaması, yönetici ve siyasetçilerden uzak durması gibi sebeplerle diğer şairler kadar Mısır dışında şöhret kazanmamıştır. İslâm dünyasının siyasî, fikrî, askerî ve iktisadî bakımdan birçok problemle yüzleştiği bir dönemde yaşayan Ahmed Muharrem bunun acısını en derin şekilde duymuştur. İster tesellide bulunmak, ister müslümanların bu duruma düşmelerinin sebeplerini araştırıp kendilerine gelmeleri umudunu ve imkânlarını ifade etmek ya da İslâm düşmanlarına cevap vermek yolunda olsun şiirlerinde İslâm gerçeğini ve İslâm'ın yüceliğini dile getirmiştir. Vatan temalı şiirlerde de yine Ahmed Şevki, Hâfız İbrâhim ve Halîl Mutrân gibi üstatlarla birlikte önde bulunur. Bu tür şiirlerinde onlardan farklı olarak sağlam inancı, derin felsefî düşüncesi, ilkelerine bağlılığı, sanat ve estetiğe olan yatkınlığı ve kabiliyetiyle temayüz eder (*a.g.e.*, s. 106). Birçok şairin vatan şiirlerinde ırkçı yaklaşım öne çıkarken Ahmed Muharrem'in şiirlerinde inancının izleri görülür. Sadelik, açıklık, akıcılık, kelimelerde canlılık, düşünce, anlam yanında ses uyumuna dikkat, şekil ve mazmun arasında insicam onun üslûbunun belirgin özellikleridir.

Şiirlerinde adalet, istibdat, şûra, eğitim, ahlâk, tembellik, servet dağılımı, işçi hakları, kadının konumu gibi problemleri ustaca ele almış, Kāsım Emîn gibi Mısırlı yazarların tesettür karşıtı görüşlerini şiddetle eleştirmiştir. Mustafa Kâmil'in başkanlığındaki el-Hizbü'l-vatanî'yi desteklemesine rağmen partiye resmen üye olmayıp siyasî faaliyetlerden uzak durmuştur. Bir taraftan Batı'nın istilâsına uğrayan İslâm dünyasının içinde bulunduğu durum çerçevesinde Arap birliğini savunurken diğer taraftan ırkçı Arap edip ve düşünürlerine karşı Osmanlı Devleti'nin şahsında İslâm birliğini savunmuş, ırkçı / milliyetçi akım mensuplarının İslâm öncesi tarih ve kültürlerine yaptıkları atıflara karşı çıkarak İslâmî değerleri yüceltmiş, bunun neticesinde Hindistan'da Muhammed İkbal ve Türkiye'de Mehmed Âkif Ersoy gibi bir İslâm şairi olarak tanınmıştır. Babasının vefatı üzerine yazdığı uzun mersiyede neredeyse kendi acısını unutup Türkler'in azameti ve onların uğradığı sınavın çetinliğinden, kendilerini İslâm'a hizmete adamalarından söz etmiş (*a.g.e.*, s. 62; M. Receb el-Beyyûmî, II, 111), Osmanlı Devleti'nin İslâm birliğini temsil ettiğine, müslümanların hâmisi olduğuna dair duygu ve düşüncelerini dile getirmiştir. Yine şiirlerinde II. Abdülhamid'i savunarak hal'inden dolayı üzüntüsünü ifade etmiş, Türk-Yunan ve Trablusgarp savaşları sırasında müslümanları Devlet-i Aliyye'ye yardıma çağırmış, II. Meşrutiyet'in ilânını, Çanakkale zaferini ve Kurtuluş Savaşı'nı kutlamış, hilâfetin kaldırılmasıyla hayal kırıklığı yaşamış, ayrıca Filistin davasını savunmuştur.

Eserleri. 1. *Dîvânü Aḥmed Muḥarrem* (I, Kahire 1908; II, Demenhûr 1328/1920). Dokuz bölümden meydana gelen eserin ilk cildinin birinci bölümünde şairin daha çok ilk dönemlerde yazdığı methiyeler, ikinci bölümde vatan temalı şiirler, daha sonra sırasıyla din ve fazilet, ahlâk ve âdâb, hikmetler ve hakikatler, teşbîb ve gazeller, mersiyeler, hâtıralar ve diğer şairlerle yazışmalarıyla ilgili şiirleri yer alır. İkinci cilt, medih ve mersiye türü birkaç şiir dışında vatan ve sosyal konulu 109 kasideden oluşur. Ahmed Muharrem'in oğlu Mahmûd Ahmed Muharrem, babasının bazı gazete ve dergilerde yayımlanan dokuz kasidesini *el-Aḳṣa'l-ḥazîn* adıyla yayımlamış (Küveyt 1404/1984), ayrıca şiirlerinin yaklaşık yüzde doksanını derleyip beş cilt halinde neşretmiştir (*Dîvânü Muḥarrem*, Küveyt 1404-1408/1984-1988). **2.** *Dîvânü mecdi'l-İslâm* (nşr. Muhammed İbrâhim el-Cüyûşî, Kahire 1963; nşr. Mahmûd Ahmed Muharrem, Küveyt 1402/1982). Bazı kaynaklarda *el-İlyâẕetü'l-İslâmiyye* diye adlandırılsa da böyle bir nitelemenin gerek içerik gerek nitelik bakımından doğru olmadığı belirtilmiştir (Bedevî Ahmed Tabâne, s. 200-201). Ahmed Muharrem'in İslâmiyet'in kahramanlık destanını Hz. Peygamber'in şahsında, onun hayatını ve gazvelerini, İslâm tarihinin bu fetih ve üstünlük günlerini dile getirdiği, sömürgecilik ve istibdada karşı çıktığı, tabiatı, aşkı ve güzelliği terennüm ettiği, Arap edebiyatına geniş vukufu ile derin duyuşlarını birleştirdiği 3000 beyitlik bu epik şiiri onun en önemli eseridir. Ahmed Muharrem, *el-Feth* dergisinin sahibi Muhibbüddin el-Hatîb'in 1934 yılında kendisine yazdığı bir mektupta İslâm tarihinde Firdevsî'nin *Şâhnâme*'si ve Homeros'un *İlyada*'sı gibi eserlerin bugüne kadar yazılamadığını, müslüman şairlerin buna teşebbüs etmeleri gerektiğini dile getirmesi, daha önce Ahmed Şevki'ye yaptığı, ancak karşılık bulmayan teklifi ona da yapması üzerine bu divanı kaleme almıştır. Eserin neşri için Maarif Bakanlığı'na, Ezher'e ve Arap Dil Kurumu'na yapılan başvurular sonuçsuz kalmış, bir kısmı şairin vefatından sonra bazı dergilerde çıkmış, uzun bir aranın ardından kitap halinde yayımlanabilmiştir. Bu eserle Ahmed Şevki'nin *Düvelü'l-ʿArab ve ʿuẓamâʾü'l-İslâm* adlı kitabı çağdaş Arap şiirinde ilk uzun destanlara örnek gösterilir (Hafâcî, I, 78). **3.** *Aḥmed Zekî Ebû Şâdî: Şiʿruhû fî Dîvâni'ş-Şuʿle* (Kahire 1933). Kahire'de Yeni Edebiyat Birliği Kulübü'nde verdiği konferansın metnidir.

Ahmed Muharrem üzerine yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır: Muhammed İbrâhim el-Cüyûşî, *Şâʿirü'l-ʿurûbe ve'l-İslâm Aḥmed Muḥarrem* (Kahire 1961, 1963); Sa'deddin el-Cîzâvî, *el-Ḳavmiyyetü'l-ʿArabiyye fî şiʿri Aḥmed Muḥarrem* (Kahire 1962); Muhammed Mahmûd Kāsım Nevfel, *Buṭûlâtü'ş-şebâb ve emcâdü'ş-şüyûḫ fî Dîvâni Mecdi'l-İslâm li'ş-şâʿir Aḥmed Muḥarrem* (Amman 1983); Ebü'l-Muâtî Muhammed Ebü'l-Muâtî, *eṣ-Ṣûretü'l-fenniyye fî şiʿri Aḥmed Muḥarrem* (yüksek lisans tezi, 1409/1988, Ezher Üniversitesi Arap Dili Fakültesi); Abdürrahim Ahmed Abdülmevlâ, *eṣ-Şiʿrü'l-İslâmî beyne Muḥammed ʿAbdilmuṭṭalib ve Aḥmed Muḥarrem: Dirâse ve müvâzene* (yüksek lisans tezi, 1413/1993, Ezher Üniversitesi Arap Dili Fakültesi); Leylâ İbrâhim Serhân, *Aḥmed Muḥarrem şâʿiren* (doktora tezi, 1995, Beyrut Saint Joseph Üniversitesi); Emel İsmâil es-Seyyid, *et-Teyyârü'l-İslâmî fî şiʿri Aḥmed Muḥammed* (yüksek lisans tezi, 1421/2000, Aynişems Üniversitesi Eğitim Fakültesi); Muhammed Receb el-Beyyûmî, *Ṣavtü'l-İslâm eṣ-ṣâriḫ Aḥmed Muḥarrem* (Kahire 2004); Muhammed es-Seyyid Ahmed Saîd, *Şiʿru Aḥmed Muḥarrem: Dirâse naḥviyye delâliyye* (yüksek lisans tezi, 1428/2007, Kahire Üniversitesi Dârülulûm Fakültesi).

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmed Muharrem, *Dîvânü mecdi'l-İslâm* (nşr. Mahmûd Ahmed Muharrem), Küveyt 1402/1982, neşredenin girişi, s. 9-30; Ahmed Ubeyd, *Meşâhîru şuʿarâʾi'l-ʿaṣr fi'l-aḳṭâri'l-ʿArabiyyeti'ş-şelâşe Mışr ve Sûriye ve'l-ʿIrâḳ*, Dımaşk 1341/1922, s. 114-143; Edhem el-Cündî, *Aʿlâmü'l-edeb ve'l-fen*, Dımaşk 1958, II, 470-471; Ahmed Kabbiş, *Târîḫu'ş-şiʿri'l-ʿArabiyyi'l-ḥadîṯ*, Beyrut 1391/1971, s. 98-100; Mounah Abdallah Khouri, *Poetry and the Making Modern Egypt: 1882-1922*, Leiden 1971, s. 96, 99, 103; Yûsuf Es'ad Dâğır, *Meṣâdirü'd-dirâseti'l-edebiyye*, Beyrut 1972, III/1, s. 111-114; J. Brugman, *An Introduction to the History of Modern Arabic Literature in Egypt*, Leiden 1984, s. 52-53; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), I, 202; M. Abdülmün'im Hafâcî, *el-Edebü'l-ʿArabiyyü'l-ḥadîṯ*, Kahire 1405/1985, I, 36, 40, 78, 95, 139; II, 3, 12, 13; Âdil Ebû Amşe, *Ḳażâya'l-merʾe fi'ş-şiʿri'l-ʿArabiyyi'l-ḥadîṯ fi Mışr*, Beyrut 1407/1987, s. 165-166, 243-244; Nebîl Süleyman Tabûşe, *el-İtticâhü'l-İslâmî fi'ş-şiʿri'l-Mışrî el-muḥâfıẓ min*

1882 ilâ 1919, Kahire 1990, tür.yer.; Zekî M. Mücâhid, *el-Aʿlâmü'ş-Şarḳıyye*, Beyrut 1994, II, 668-671; Bedevî Ahmed Tabâne, *Kevkebe min şuʿarâ'i'l-ʿaṣr*, Kahire 1995, s. 189-201; M. Receb el-Beyyûmî, *en-Nehḍatü'l-İslâmiyye fî siyeri aʿlâmihe'l-muʿâṣırîn*, Dımaşk 1415/1995, II, 107-123; a.mlf., "Aḥmed Muḥarrem: Beyne't-tecdîd ve't-taḳlîd", *el-Edebü'l-İslâmî*, VI/21, Riyad 1999, s. 14-21; M. Ali Hedv, "Aḥmed Muḥarrem", *Mevsûʿatü Beyti'l-ḥikme li-aʿlâmi'l-ʿArab fi'l-ḳarneyni't-tâsiʿ ʿaşer ve'l-ʿişrîn*, Bağdad 1420/2000, I, 60-61; Ömer ed-Dekkāk, *el-İtticâhü'l-ḳavmî fi'ş-şiʿri'l-ʿArabiyyi'l-ḥadîṣ*, Beyrut, ts. (Dârü'ş-şarki'l-Arabî), s. 34, 40, 47, 57-58, 66, 74, 77, 135, 199, 257, ayrıca bk. İndeks; Sa'd Mihâil, *Âdâbü'l-ʿaṣr fî şuʿarâ'i'ş-Şâm ve'l-ʿIrâḳ ve Mıṣr*, Kahire, ts. (Mektebetü'l-Arab), s. 57-65; Abdurrahman er-Râfiî, *Şuʿarâ'ü'l-vaṭaniyye fî Mıṣr*, Kahire, ts. (Dârü'l-maârif), s. 177-197; Kâmil Selmân el-Cübûrî, *Muʿcemü'ş-şuʿarâ'*, Beyrut 1424/2003, I, 183; Emîl Bedî Ya'kūb, *Muʿcemü'ş-şuʿarâ' münẕü bed'i ʿaşri'n-nehḍa*, Beyrut 1425/2004, I, 122-123; Mustafa M. el-Fâr, *eş-Şâʿir Aḥmed Muḥarrem: Dirâse fî ḥâyâtihî ve şiʿrih*, Amman 2007; Hazem Said Mohammed, "Mehmet Akif'in ve Mısırlı Şair Ahmed Muharrem'in Şiirinde Çanakkale Savaşı", *Vefatının 75. Yılında Uluslararası Mehmet Akif Ersoy Sempozyum Bildirileri: 12-13 Mart 2011* (haz. Vahdettin Işık), İstanbul 2011, s. 369-390; Fuâd Sâlih es-Seyyid, *Mevsûʿatü aʿlâmi'l-ḳarni'l-ʿişrîn fi'l-âlemeyni'l-ʿArabî ve'l-İslâmî*, Beyrut 1434/2013, I/2, s. 112-113; M. İbrâhim el-Cüyûşî, "Dîvânü mecdi'l-İslâm", *MMLA*, XIX (1965), s. 101-106; Selâhaddin M. Abdüttevvâb, "el-İtticâhü'l-İslâmî fî şiʿri Aḥmed Muḥarrem", *Mecelletü'l-Câmiʿati'l-İslâmiyye*, XV/57, Medine 1983, s. 231-239; Kemal Tuzcu, "Mısırlı Neo-Klasik Şairler", *Nüsha*, II/5, Ankara 2002, s. 122-123; Sa'd Da'bîs, "Resâ'il câmiʿiyye: et-Teyyârü'l-İslâmî fî şiʿri Aḥmed Muḥarrem", *el-Edebü'l-İslâmî*, X/38, Riyad 2003, s. 88-93; Abdullah Fethî ez-Zâhir, "eş-Şâʿir Aḥmed Ḥasan ʿAbdullāh (Aḥmed Muḥarrem): Şiʿruhü'l-İslâmî", *Câmiʿatü Mevṣıl Mecelletü Külliyyeti'l-ʿulûmi'l-İslâmiyye*, VI/12, Musul 1433/2012, s. 289-317.

AHMET ÖZEL

AHMED PAŞA, Kavanoz

(ö. 1117/1705)

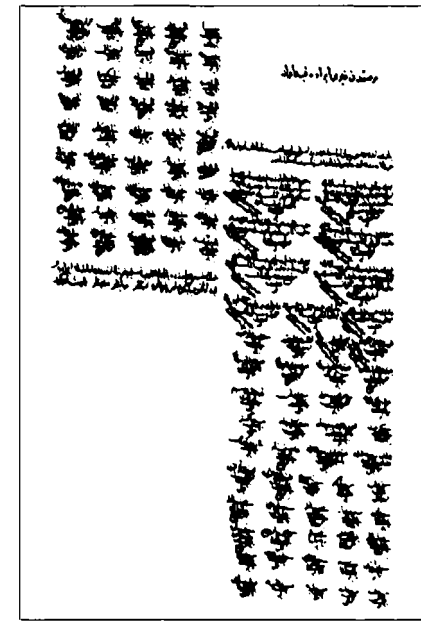
Osmanlı sadrazamı.

Vezir Silâhdar Hüseyin Paşa'nın âzatlı kölelerinden olup Rus asıllı olduğu rivayet edilir (Dilâverzâde Ömer, s. 2). Hüseyin Hüsâmeddin'e göre ise Amasyalı Hacı Ahmed Paşa'nın kölesi ve bu şehir âyanından Hacı Efendizâde Sarı Mehmed Ağa'nın damadı Rus asıllı maktul Rıdvan Ağa'nın oğludur. Biraz şişman ve kısa boylu olmasından dolayı Kavanoz lakabıyla anılır. Söhrap Mehmed Paşa'nın yetiştirmelerindendir, bu sebeple Söhraplı olarak da bilinir. Birçok kaynakta ise uzunca bir süre kaldığı nişancılık görevinden dolayı Nişancı unvanıyla da zikredilir. 1069 (1658) yılında çıkan Abaza Hasan isyanında babasının öldürülmesi üzerine Sivas Valisi Söhrap Mehmed Paşa tarafından himaye edildi; 1075'te (1664-65) Vezir Hüseyin Paşa'ya takdim edildi. Ertesi yıl Enderun'a girdi ve bir süre burada eğitim gördü. Sır kâtipliği, has odabaşılık ve güğümcübaşılıktan sonra 1090'da (1679) hazine kethüdâsı oldu. II. Süleyman'ın cülûsunu müteakip vezâretle Basra ve Musul valiliği yaptı. Bu arada Amcazâde Hüseyin Paşa'nın kızıyla evlendi. 1101'de (1689-90) Halep valiliğinden Boğaz muhafızlığına getirildi. Ardından Sakız muhafızlığına ve Sayda valiliğine tayin edildi. 1106 (1694-95) yılında Bozcaada'da ve Diyarbekir'de görev yaptı. Elmas Mehmed Paşa'nın sadrazamlığı döneminde emekliye ayrıldı. 1697'de kayınpederi Amcazâde Hüseyin Paşa sadrazam olunca bir süre Girit'te (Hanya) görev yaptıktan sonra 1110'da (1698-99) eşinin devreye girmesiyle merkeze çağrılıp nişancılık görevi verildi. Amcazâde'nin vefatı üzerine emekliye sevkedilip mallarına el konuldu. Bir süre kayınpederinin Anadoluhisarı'ndaki yalısında oturdu, bu sırada kendisine İstanbul Gümrüğü'nden 400 akçe yevmiye bağlandı.

Temmuz 1703'te çıkan Edirne Vak'ası sırasında isyancılar tarafından önce sadâret kaymakamlığına, bir ay kadar sonra da sadrazamlığa getirildi ve âsilerle birlikte İstanbul'dan Edirne'ye hareket etti. Silivri ve Çorlu'da yapılan istişare toplantısında II. Mustafa'nın tahttan indirilmesi kararlaştırıldı, fakat kimin padişah olacağı konusunda tartışma çıktı. Bir ara Sokulluzâdeler'den birinin tahta çıkarılması bile gündeme geldi, fakat Şehzade Ahmed üzerinde ittifak edildi. Alınan bu kararlarda etkili olan Ahmed Paşa, Edirne Muhafızı Moralı Hasan Paşa'ya gönderdiği haberde Şehzade Ahmed'e biat edilmesini söyledi, ardından da kendisi biat etti (Silâhdar Mehmed Ağa, s. 629- 630). O sırada meşrû sadrazam Râmi Mehmed Paşa kaçarak ortadan kayboldu. III. Ahmed'in cülûsundan sonra Ahmed Paşa'ya mühür gönderilerek sadrazamlığı resmîleştirildi (9 Rebîülâhir 1115 / 22 Ağustos 1703).

Kavanoz Ahmed Paşa'nın sadâreti sırasında yaptığı ilk icraatları çağdaşı tarihçi Silâhdar Mehmed Ağa tarafından İstanbul'daki saray mutfağının yiyecek ve içeceğini kesmesi, rüşvet kapısını açıp iki ayda bir mansıbı üç kişiye satması ve âdeta "firavunlaşması" şeklinde anlatılır (*Nusretnâme*, s. 652). Bu arada İstanbul'a gelen Rus elçisini kabul eden Ahmed Paşa'nın, "Sizin dostluğunuza itimat yoktur. Zira sulh şartlarına aykırı bazı kaleler inşasına başladığınız bunun şahididir" diyerek onu sert bir şekilde azarladığı nakledilir (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, s. 828). Her şeyin farkında olan III. Ahmed, Ahmed Paşa'yı görevden almanın yollarını aramaya başladı. Gönderdiği bazı telhisleri hakkında açıklama yapmak üzere onu saraya davet etti. Bu sırada ulemânın da devreye girmesi, özellikle Şeyhülislâm İmâm-ı Sultânî Mehmed Efendi'nin padişaha vezîriâzamlık görevinin hakkını veremediğini söylemesi üzerine (Râşid Mehmed Efendi – Çelebizâde Âsım Efendi, II, 708) elinden sadâret mührü alındı (8 Receb 1115 / 17 Kasım 1703), yerine Damad (Enişte) Hasan Paşa getirildi. Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa azil sebebi olarak ayrıca, cahil ve sefih diye nitelediği Ahmed Paşa'nın divan günlerinde haça benzer çeşitli ipek kumaşlardan kallâvîler, diğer günlerde rengârenk kavuklar, telli-pullu hatâyî elbiselerle süslenme gibi gerekçeleri de gösterir (*Nusretnâme*, s. 671). Azledilince şaşkına dönen Ahmed Paşa'nın kendisini, "Ben olmasaydım fitne sönmez ve cülûs vuku bulmazdı" şeklinde savunduğu ifade edilir. Bu arada âsi ileri gelenlerinden yeniçeri ağası Çalık Ahmed Paşa da azledilenler arasındaydı. Kavanoz Ahmed Paşa'ya yeni sadrazam Damad Hasan Paşa'nın, "İhtilâl zamanında ele geçen malları saklamayıp hazineye

Kavanoz Ahmed Paşa'nın Enderun Hazinesi'nce el konulan eşyasını gösteren belge (TSMA, nr. D.02352.0252.00)

teslim edersen zarar görmezsin" dediği nakledilir (*a.g.e.*, s. 653; Râşid Mehmed Efendi – Çelebizâde Âsım Efendi, II, 710). Sadrazamlık müddeti üç ay kadardır.

Ahmed Paşa vezirliği kaldırılarak 9 Receb 1115'te (18 Kasım 1703) Sakız adasına sürüldü, geçimi için kendisine bir miktar has tayin edildi. Ahmed Paşa'nın, 15 Şâban 1116'da (13 Aralık 1704) vezir rütbesiyle tayin edildiği İnebahtı muhafızlığı sırasında yaşı elliyi geçmiş olarak öldüğü haberi geldi (9 Cemâziyelevvel 1117 / 29 Ağustos 1705). *Şefiknâme* ve şerhinde bu haberin 1117 Recebinde (Ekim-Kasım 1705) geldiği belirtilir (Mahmud Celâleddin Paşa, s. 291). Silâhdar Mehmed Ağa tarafından birçok olumsuz sıfatla anılan (*Nusretnâme*, s. 652) Kavanoz Ahmed Paşa'yı Hammer de rüşvet almakla itham eder (*Büyük Osmanlı Tarihi*, VII, 94).

BİBLİYOGRAFYA :

BA, *MD*, nr. 111-114, tür.yer.; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* (haz. Abdülkadir Özcan), Ankara 1995, s. 797, 808, 810, 814, 824, 828, 831, 832; Silâhdar Mehmed Ağa, *Nusretnâme: Tahlil ve Metin* (haz. Mehmet Topal, doktora tezi, 2001), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 587, 610, 629-630, 652-653, 670-671; Râşid Mehmed Efendi – Çelebizâde Âsım Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli* (haz. Abdülkadir Özcan v.dğr.), İstanbul 2013, I, 615; II, 663, 679-681, 686, 700, 703-705, 708-711, 739, 754; Ahmed Hasîb Efendi, *Ravzatü'l-küberâ* (haz. Mesut Aydıner), Ankara 2003, s. 31-32, 34-35, 70; Dilâverzâde Ömer, *Zeyl-i Hadîkatü'l-vüzerâ*, İstanbul 1271 → Freiburg 1969, s. 2-3; Mahmud Celâleddin Paşa, *Ravzatü'l-kâmilîn*, İstanbul 1290, s. 98, 99, 107, 110, 111, 169, 187, 188, 277-278, 280, 282, 286, 287, 289, 290-291, 292; *Sicill-i Osmânî*, I, 235; Hüseyin Hüsâmeddin, *Nişancılar Durağı*, İSAM Ktp., nr. 63810, s. 127-130; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, IV/1, s. 28, 31, 34-35, 42, 44; IV/2, s. 271-273; Danişmend, *Kronoloji*², III, 488-489; IV, 1; V, 51; J. von Hammer-Purgstall, *Büyük Osmanlı Tarihi* (haz. Erol Kılıç – Mümin Çevik), İstanbul 1992, VII, 93-94.

ABDÜLKADİR ÖZCAN

AHMED RİFÂÎ

(bk. KALİSASAK, Ahmed Rifâî).

AHMED SÂFÎ BEY

(1851-1926)

***Sefînetü's-Sâfî* adlı eseriyle tanınan mutasavvıf ve yazar.**

İstanbul Bahçekapı'da dünyaya geldi. Bahçekapı'daki sıbyan mektebinden sonra Vâlide Sultan Rüşdiyesi'nden mezun oldu. Babası Tatlıdilzâde İbrâhim Bey'in memuriyeti sebebiyle Anadolu ve Rumeli'de birçok şehirde bulundu. 1865'te İstanbul'da Maliye Hazinesi İstikraz Odası'nda memur olarak göreve başladı. Bu dönemde Tokatlızâde Hacı Ahmed Efendi'den Arapça, Mirza İsmâil'den Farsça öğrendi. 1877 Osmanlı-Rus Savaşı döneminde iplikhâne, askerî misafirhâne ve hastahane başkâtipliği yaptı. Savaştan sonra Selânik Fırka-i Askeriyyesi'nde başkâtip, Aydın vilâyetindeki Menteşe ve Tavas'ta ağnâm ve a'şâr memuru, Tekaüt Sandığı Mektûbî Kalemi'nde mümeyyiz ve müdür olarak çalıştı. Kırk sekiz yıl süren memuriyet hizmetinden 1913'te emekli oldu. *Sefînetü's-Sâfî* adlı eserini bu dönemde kaleme almaya başladı. 1917-1918 yıllarında Evkaf Nezâreti adına Defter-i Hâkânî Nezâreti Münâkalât Kalemi'nde görev yaptı. Ardından Sahaflar Çarşısı'nda bir dükkân açıp kütüphanesindeki 2000 cilt kadar kitabı satmaya başladı. 1921'de bütün kitapları elden çıkarıp evinde inzivaya çekildi. Vefatından bir yıl önce Sultanahmet'te Dizdâriye Camii civarındaki Özbekler Tekkesi'nde cuma geceleri *Meşnevî* okutuyordu. Ahmed Sâfî Bey 24 Mayıs 1926 tarihinde vefat etti ve Anadolukavağı'ndaki şehitlikte defnedildi. Sâfî Bey'in Fatih'in Çarşamba mahallesinde ikamet eden Nakşibendî Hâlidî şeyhlerinden Yanyalı İsmet Efendi'ye intisap ettiği, ancak tarikatını gizlediği söylenir. Geniş bir kültüre sahipti. Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin düşüncelerine bağlı, şiir ve ilm-i simyâ gibi konulara meraklı ilginç bir şahsiyettir. Döneminin meşhur ilim, kültür ve tasavvuf erbabından Hüseyin Vassâf, Bursalı Mehmed Tâhir, İbnülemin Mahmud Kemal ve Ahmet Avni Konuk ile tanıştığı, Türkçe, Arapça ve Farsça'ya vâkıf olduğu anlaşılmaktadır.

Ahmed Sâfî Bey'in *Sefînetü's-Sâfî* adlı eserinin I. cildinin ilk sayfası (İÜ Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü, nr. 2096)

Eserleri. 1. *Sefînetü's-Sâfî.* On sekiz ciltten meydana gelen eser 1913-1924 yılları arasında kaleme alınmıştır. Müellif eserde kendi döneminde yaşayan ya da kısa bir süre önce vefat etmiş olan bazı âlim, şeyh ve şairlerin biyografilerine, eser ve şiirlerine yer vermiştir. *Sefînetü's-Sâfî,* Osmanlılar'ın son dönemindeki İstanbul'un kültürel ve sosyal hayatıyla ilgili önemli bilgi ve belgeler içermektedir. İstanbul'daki bazı semtlerin tarihi, kaynak suları, yangınlar, meyhaneler, fiyat listeleri, edebiyat, hat ve mûsiki bunlardan bazılarıdır. Kahve, çay, tütün, kuşlar ve çiçekler gibi konulara da temas edilen *Sefînetü's-Sâfî*'nin tasavvuf tarihi açısından ayrı bir değeri vardır. Bazı meşayihin hal tercümeleri, vahdet-i vücûd, Bektaşîlik, Hurûfîlik, ilm-i simyâ ve tasavvuf hakkında verilen bilgiler tasavvuf, edebiyat, tarih ve kültür tarihi araştırmacıları için önemli bir kaynaktır. Kemal Edip Kürkçüoğlu, "İmparatorluğumuzun son devir fikriyatını araştıracak olanlar bu eserden müstağni kalamaz" demiştir. Yazma nüshası İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü'nde mevcut olan eserin mikrofilmi Süleymaniye Kütüphanesi Mikrofilm Arşivi'nde kayıtlı olup (nr. 2096) bu mikrofilmden yapılan fotokopi baskısı İstanbul'da İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) ve İlmî Araştırmalar Merkezi (İLAM) kütüphanelerinde bulunmaktadır. Eserin Sabatayistler'den bahseden bölümü Ertuğrul Düzdağ tarafından yayımlanmıştır (*Dönmeler Âdeti: Selânik'te Yaşayan Sabataycıların Gizli Hayatı Hakkında 120 Yıl Önce Yapılmış Bir Araştırma,* İstanbul 2001). **2.** *Divan* (Süleymaniye Ktp., Zühdü Bey, nr. 538). **3.** *Mecmûam* (İstanbul 1311). Ahmed Sâfî Bey, 1885-1886 yıllarında on beş günde bir yayımlanan *Şu'le* dergisinin editörlüğünü yapmış, dergi üç dört sayı neşredildikten sonra kapanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmed Sâfî, *Sefînetü's-Sâfî*, Süleymaniye Ktp., Mikrofilm Arşivi, nr. 2096, I, 1-2; *Fihrist-i Sefînetü's-Sâfî*, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 332, vr. 1ª-24ᵇ; *Osman Şems Efendi Dîvânı'ndan Seçmeler* (haz. Kemâl Edip Kürkçüoğlu), İstanbul 1996, s. 51; Hüseyin

Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ* (haz. Mehmet Akkuş – Ali Yılmaz), İstanbul 2006, IV, 216; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Asır Türk Şâirleri*, İstanbul 1970, III, 1562-1563; Serap Aktaş, *Ahmed Sâfî Bey'in Sefînetü's-Sâfî Adlı Eserinde Bektaşilik* (yüksek lisans tezi, 1999), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Mustafa Karataş, *Ahmed Sâfî Bey'in Sefînetü's-Sâfî Adlı Eserinin VIII. Cildinin Neşri ve Ruh, Âlem-i Ervâh Açısından Değerlendirilmesi* (yüksek lisans tezi, 1999), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Necdet Tosun, "Kültür Tarihimize Işık Tutan Mühim Bir Kaynak: Sefînetü's-Sâfî", *İLAM Araştırma Dergisi*, I/2, İstanbul 1996, s. 177-190; Cemal Kurnaz – Mustafa Tatcı, "Ahmed Sâfî Bey'in Türk Dili ile İlgili Düşünceleri", *TDİ.*, sy. 583 (2000), s. 25-27.

NECDET TOSUN

AHMED SIDDÎK
(1926-1991)

Endonezyalı âlim, Nehdatü'l-ulemâ teşkilâtının liderlerinden.

Kiai Hacı Ahmed Sıddîk, 24 Ocak 1926'da Batı Cava'nın Cember (Jember) şehrinde etkili bir ulemâ ailesi içinde doğdu. Babası Muhammed Sıddîk, Cember'deki geleneksel dinî eğitim kurumu olan Sıddîkıyye Pesantreni'nin kurucusu idi. İlk dinî eğitimini babasının pesantreninde aldı. Dokuz yaşında iken babasının âniden ölümü üzerine, 1926'da kurulan Nehdatü'l-ulemâ'nın önde gelen liderlerinden olup 1937-1942 yılları arasında bu teşkilâtın genel başkanlığını yapan ağabeyi Mahfûz Sıddîk'ın himayesinde yetişti. Daha sonra öğrenimini Combang'daki (Jombang) Tebuireng Pesantreni'nde sürdürdü, burada Nehdatü'l-ulemâ'nın kurucularından Hâşim Eş'arî'den ders okudu. Hâşim Eş'arî'nin oğlu Abdülvâhid Hâşim ile arkadaş oldu. Orta öğretim seviyesindeki resmî eğitiminin yanında daha çok özel gayretiyle kendini yetiştiren Ahmed Sıddîk'ın meslek hayatında üç önemli faaliyeti dikkati çekmektedir: Endonezya Din İşleri Bakanlığı'nda üst düzey bürokrat olarak çalışması, siyasî faaliyetleri, ailesinin kurduğu pesantrendeki öğretim faaliyeti. Abdülvâhid Hâşim'in 1949-1952 yıllarına rastlayan Din İşleri Bakanlığı sırasında Ahmed Sıddîk onun sekreterliğini yaptı. Daha sonra bu bakanlığın Doğu Cava bölgesi Din İşleri başkanlığı görevine tayin edildi. Ayrıca Nehdatü'l-ulemâ'nın önce Doğu Cava bölgesi başkan yardımcılığına, ardından başkanlığına getirildi. 1977'den itibaren babasının kurduğu Cember'deki Sıddîkıyye Pesantreni'nin başkanlığını yürüttü, bu okulun gelişmesine önemli katkılar sağladı.

Ahmed Sıddîk'ın siyasetle ilgisi genç yaşlarda başladı. 1945'te Endonezya İslâm Gençlik Hareketi'nin Cember ve Besuki bölgeleri koordinatörü oldu; bağımsızlık hareketine destek vererek çeşitli faaliyetlerde bulundu. Abdülvâhid Hâşim'in sekreterliğini yaparken siyaset adamlarıyla yakın temaslar kurdu ve 1950'lerin başlarından itibaren aktif siyasî hayata katıldı. Nehdatü'l-ulemâ'nın bir parti olarak girdiği 1955 yılı genel seçimlerinde bu partiden milletvekili seçildi, 1955-1957 ve 1971-1979 yıllarında da iki dönem parlamento üyeliği yaptı. Nehdatü'l-ulemâ liderleri ve üyeleri arasında bilhassa siyasî alandaki entelektüel birikimiyle tanındı. Günlük politikayla ilgilenmek yerine daha çok ülkenin temel siyasî meselelerine ve millî stratejilere yoğunlaştı. Devlet Başkanı Ahmed Sukarno döneminin sonlarına doğru ve özellikle 1960'lı yılların başlarında ateşli bir komünizm aleyhtarı idi. 1965'teki komünistlerin başarısız darbe girişimi sonrasında Suharto yönetiminin Doğu Cava'da komünist parti üyelerine ve sempatizanlarına karşı yürüttüğü sindirme faaliyetlerinde Ahmed Sıddîk'ın komünizm aleyhtarı konuşmalarının büyük etkisinin olduğu ileri sürülmektedir.

Suharto liderliğindeki hükümet, Endonezya'nın devlet felsefesi olan Pancasila'yı (beş prensip: Tek tanrıcılık, âdil ve medenî insancılık, milliyetçilik, demokrasi, sosyal adalet) bütün sosyal ve dinî teşkilâtların benimsemesi gerektiğini 1983 yılı başında ilân ettiğinde Nehdatü'l-ulemâ'nın birçok üyesi buna karşı çıkarken Ahmed Sıddîk, Pancasila'ya olumlu yaklaştı ve Pancasila'nın Nehdatü'l-ulemâ tarafından kabul edilmesinde önemli rol oynadı. Aynı yıl Doğu Cava'nın Situbondo şehrinde Nehdatü'l-ulemâ âlimlerince düzenlenen "Situbondo Munas" adlı millî istişare toplantısında yaptığı konuşmalarda kıdemli bir âlim olarak Pancasila'nın İslâm hukukuyla çelişmediğini ifade etti. Bu görüşün kabul edilmesinde dine aykırılık bulunmadığını savunurken özellikle Hz. Peygamber'in gayri müslimlere karşı tutumunu ve çok dinli siyasî bir toplum oluşturmaya meşruiyet kazandıran Medine vesikasını delil gösterdi. Buna göre Pancasila çok kültürlü Endonezya toplumu için nihaî bir tercih olmalı, bu prensipler siyasal gerekçelerden değil dinî sebeplerden dolayı kabul edilmelidir. Pancasila'nın benimsenmesi sürecinde teşkilât üyeleri arasında şiddetli tartışmalar yapıldı. Ancak Ahmed Sıddîk'ın çabaları sayesinde o dönemde Nehdatü'l-ulemâ'nın dört büyük âlimi sayılan KH (Kiai Hacı) Esad Şemsülârifîn, KH Mahrus Ali, KH Ali Maksum ve KH Maşkur'un da desteklemesi üzerine Nehdatü'l-ulemâ Pancasila'yı teşkilâtın fikrî temeli olarak benimsediğini ilân etti. Situbondo toplantısında alınan diğer kararlar arasında Nehdatü'l-ulemâ'nın 1926 tarihli kuruluş tüzüğünde yer alan dinî ve sosyal içerikli bir teşkilâta dönmesi, siyasî faaliyetlerden tamamen çekilmesi hususu da vardı. Ahmed Sıddîk'ın bu toplantıdaki konuşmaları ve siyasî uzlaşma çağrıları hükümetle siyasî çevrelerden de büyük destek gördü.

Ahmed Sıddîk

Aralık 1984'te yine Situbondo'da düzenlenen XXVII. Nehdatü'l-ulemâ Kongresi'nde Ahmed Sıddîk teşkilâtın yasama biriminin genel başkanlığına, Abdurrahman Vâhid yürütme biriminin başkanlığına seçildi. Ahmed Sıddîk, Nehdatü'l-ulemâ'daki bu görevini ölümüne kadar sürdürdü. Pancasila'nın kabul edilmesi ve Nehdatü'l-ulemâ'nın siyasetten uzak durarak dinî, hayrî, içtimaî işlerle uğraşması yönünde alınmış olan önceki kararlar teyit edildi. Böylece Ahmed Sıddîk'ın çabalarıyla XXVII. Nehdatü'l-ulemâ Kongresi teşkilâtın tarihî gelişiminde yeni bir dönem teşkil etti. Teşkilât toplumsal kalkınmaya yönelik geniş programlar ve faaliyetler yürütmeye başladı, teşkilât içinde kültürel ve entelektüel birikime sahip kadrolar ön plana çıktı. 1989'da Yogyakarta'da düzenlenen, açılışına devlet başkanı Suharto'nun da katıldığı XXVIII. Nehdatü'l-ulemâ Kongresi'nde Ahmed Sıddîk ve Abdurrahman Vâhid tekrar seçildiler. Ahmed Sıddîk 23 Ocak 1991 tarihinde Surabaya'da vefat etti, vasiyeti uyarınca tasavvufa önem veren birçok Cavalı kiainin makamının bulunduğu Kediri'deki Dukuh Tambak Mezarlığı'na defnedildi.

Uzlaşmacı bir kişiliğe sahip olan Ahmed Sıddîk, geleneksel dinî eğitimle yetişen eski nesille bu eğitimin yanı sıra düzenli modern eğitim de alan yeni nesil Nehdatü'l-

ulemâ mensupları arasında köprü vazifesi görmüştür. Onun liderliği döneminde teşkilât diğer dinî gruplara kardeşlik duygularıyla yaklaşmış, özellikle aralarında dinî anlayış farklılıkları bulunan Muhammediyye ile yakın ilişkiler kurmuştur. Ahmed Sıddîk'ın dinî ve fikrî gelişiminde ağabeyi Mahfûz Sıddîk, Nehdatü'l-ulemâ'nın kurucularından KH Hâşim Eş'arî ve oğlu KH Vâhid Hâşim, Pasuruanlı âlim KH Abdülhamîd gibi geleneksel din âlimlerinin etkisi vardır. Siyasî tavırlarında ise uzlaştırmacı özellikleriyle tanınan Endonezya'nın ilk devlet başkanı Sukarno ile Muhammed Hatta ve Sutan Şahrir gibi devlet adamlarının etkilerinin olduğu belirtilir.

Ahmed Sıddîk, geleneksel İslâm düşüncesindeki "vasat / tavassut, itidal, tevâzün" gibi kavramları kullanarak meslek hayatında ılımlılık, orta yol, dengeli olma, sakinlik ve ağırbaşlılık prensiplerini ön plana çıkarmış, İslâm'ın uzlaşmacı ve hoşgörülü yapısının temel dinamikleri kabul ettiği bu prensipleri daha çok yöneticilerle karşı karşıya gelindiğinde bir müslümanın takip etmesi gereken ilkeler olarak görmüştür. Ona göre bu prensipler kişiye insanlığın çeşitliliğinin kabulünü, başkalarına saygıyı ve onları anlamaya çalışmayı öğretmekte; siyaset alanında devletin muhafazasını, Allah'ın emirlerine açıkça aykırı hareket etmedikçe mevcut devlet başkanına saygıyı ve hükümetlerin yaptıkları yanlışların uygun yolla düzeltilmesini öngörmektedir. Diğer taraftan müslüman toplumun mânevî ve dinî hayatını tehlikeye sokabilecek fikir ve hareketlere karşı her zaman uyanık olunmasını tavsiye etmiştir. Bu görüşlerin en etkili biçimi, onun 1980 yılında Nehdatü'l-ulemâ'nın hareket çizgisi olarak sunduğu *Khitthah Nahdliyah* adlı eserinde yer almıştır.

Eserleri. 1. *Disekitar Soal Idjtihad dan Taqlid* (Jakarta 1950). Ahmed Sıddîk'ın dinî konulardaki görüşleriyle ictihad ve taklit gibi kavramlar üzerine yaptığı açıklamaları ihtiva eder. **2.** *Pedoman Perpikir NU* (Jakarta 1969). Nehdatü'l-ulemâ teşkilâtının yapısı ve hedefleriyle ilgili ilk eseridir. **3.** *Khitthah Nahdliyah* (Bangil 1980). Müellifin temel görüşlerini ortaya koyan en önemli eseridir. İlk defa 1979 yılında basılan eser yazarın çeşitli konferans ve konuşmalarından derlenmiştir. Hacminin küçüklüğüne rağmen Nehdatü'l-ulemâ kadroları içerisinde bir reform hareketi geliştirmek için rehber kabul edilmiştir. Eserde siyaset dışı dinî bir cemiyet olarak Nehdatü'l-ulemâ'nın misyonu ve 1926 tarihli kuruluş tüzüğüne dönüşü ele alınmıştır. **4.** *Pemulihan Khitthah Nahdlatul Ulama* (Jakarta 1983). Bir önceki eserle benzer konuları içerir. **5.** *Islam, Pancasila dan Ukhuwah Islamiyah* (Jakarta 1985). İslâmiyet ile Pancasila'nın çatışmadığı yönündeki görüşlerini ve İslâm kardeşliğini konu alan yazılarından oluşur. **6.** *Zikrü'l-ġāfilîn.* Yazarın tasavvufa dair görüşlerini içeren küçük bir risâlesidir. Ahmed Sıddîk'ın teşkilâtın Ehl-i sünnet çizgisini ele alan *Arah Perjuangan NU dan Ahlu Sunnah wal Jamaah* adlı bir kitabı daha vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmad Siddiq, *Khitthah Nahdliyah,* Bangil 1980; Hairus Salim HS – Ridwan Fakla AS, "KH Achmad Siddiq: Pemikiran Keagamaan dan Kenegaraan", *Biografi 5 Rais Amm Nahdlatul Ulama* (ed. H. Abdussami – R. Fakla AS), Yogyakarta 1995, s. 141-178; G. Barton, "Islam, Pancasila and the Middle Path of Tawassuth: The Thought of Achmad Siddiq", *Nahdlatul Ulama: Traditional Islam and Modernity in Indonesia* (ed. G. Barton – G. Fealy), Clayton 1996, s. 119-128; M. van Bruinessen, "Traditions for the Future: The Construction of Traditionalist Discourse within NU", *a.e.,* s. 163-189; a.mlf., "The 28th Congress of the Nahdlatul Ulama: Power Struggle and Social Concerns", *Archipel,* sy. 41, Paris 1991, s. 185-200; *Menghidupkan Ruh Pemikiran K. H. Achmad Siddiq* (ed. Munawar Fuad Noeh – Matsuki HS), Jakarta 1999; "Siddiq, K. H. Achmad", *Ensiklopedi Islam,* Jakarta 1999, IV, 269-271; G. Fealy, "Ahmad Siddiq", *The Encyclopaedia of Islam Three,* Leiden 2007, fas. 1, s. 75-76.

İSMAİL HAKKI GÖKSOY

AHMED SIRRI BABA
(1895-1963)

Bektaşî tarikatının Mısır'daki son şeyhi.

Arnavutluk'un Leskovik şehrine bağlı Glina köyünde doğdu. Babası, Çoçoli Efendi'nin oğlu Şâhin Efendi'dir. İlk öğrenimini köyünde yaptı. On yedi yaşında babasının rızasıyla Bektaşî tarikatına intisap etti. Leskovik Bektaşî Tekkesi'nin şeyhi Süleyman Baba'nın yanında bir yıl kaldıktan sonra Yunanlılar'ın Leskovik'i ele geçirip civardaki şehirlere saldırmaları üzerine Şeyh Süleyman Baba ve diğer dervişlerle birlikte Yanya'ya göç etti. Burada da kısa bir süre kaldı; ardından Priştine Bektaşî Tekkesi şeyhi Şâban Baba'ya hitaben yazılmış bir mektupla birlikte Priştine'ye gitti ve kendisinden el aldı. 1913'te Yunanlılar bu bölgeyi de ele geçirince Şâban Baba ile birlikte İtalya'ya gidip dört ay kadar Salsomaggiore kasabasında kaldı. Daha sonra Kahire'ye geçerek Kaygusuz Sultan Bektaşî Tekkesi'ne yerleşti ve tekkenin şeyhi Mehmed Lutfi Baba'ya intisap etti. Ardından şeyhinin izniyle Anadolu'ya gidip Hacı Bektâş-ı Velî'nin türbesini ziyaret etti. Anadolu'da bulunduğu iki yıl boyunca tarikat büyüklerinin meclislerine katıldı. 1922'de Tarsus'a gitti. Tarsus Bektaşî Tekkesi'nin şeyhi Sâdık Baba vefat edince Mehmed Lutfi Baba'dan aldığı icâzetle burada şeyhlik makamına geçti. Kaygusuz Sultan Bektaşî Tekkesi şeyhi Mehmed Lutfi Baba'nın kendisine bir mektup yazarak artık iyice yaşlandığını ve Mısır'a gelip tekkenin bazı işlerini üstlenmesini istediğini bildirmesi üzerine Kahire'ye döndü. 1925'te hastalandı. Doktorların hava değişimi tavsiye etmeleri üzerine Arnavutluk'a gitti. Altı ay sonra Bağdat, Kerbelâ ve Necef'i ziyaret edip tekrar Mısır'a döndü. Ancak nükseden sağlık sorunları yüzünden Selânik'e gitti. Bu sırada Selânik yakınlarında bulunan Katerina Bektaşî Tekkesi'nin şeyhi Câfer Baba vefat edip şeyhlik makamı boş kaldığından bu tekkeye şeyh tayin edildi. Sağlığı düzelinceye kadar yaklaşık iki yıl burada kaldı ve Şeyh Mehmed Lutfi Baba'nın davetine uyarak Mısır'a döndü.

Türkiye'de tarikatların yasaklanmasından sonra Bektaşî tarikatının merkezi haline dönüşen Arnavutluk'ta Sâlih Niyazi Dedebaba 1942'de İtalyanlar tarafından öldürülmüş, ardından halifesi Abbas Hilmi Baba da vefat edince tarikat şeyhsiz kalmıştı. Bu süreçte Bektaşîlik içerisinde yaşanan ayrışma ve bunun neticesinde ortaya çıkan problemlere çözüm bulmak amacıyla, 30 Ocak 1949'da Kahire'de Kaygusuz Sultan Tekkesi'nde Bektaşî tarikatı temsilcilerinin katılımıyla Arnavutluk'ta yaşanan olayların değerlendirildiği bir toplantı yapıldı. Bu toplantıda Arnavutluk'taki komünist rejimin tayin ettiği bir kişinin Bektaşîliği temsil edemeyeceğine ve dedebabalık makamı için en uygun adayın Ahmed Sırrı Baba olduğuna karar verildi. Bu gelişmenin ardından Kaygusuz Sultan Tekkesi bütün dünyadaki Bektaşîliğin merkezi durumuna geldi ve Ahmed Sırrı Baba bu seçim sonrasında dünya Bektaşîler'inin lideri unvanını aldı. Ahmed Sırrı Baba, 1950'de seçimleri kazanan Demokrat Parti'nin daveti üzerine Türkiye'ye gitti. Bu sırada böbrek rahatsızlığı yüzünden bir süre İstanbul'da tedavi gördü. Yalova'da Cumhurbaşkanı Celâl Bayar ile görüştü. 4 Ekim 1952'de İstanbul'da Merdivenköy'de bir dostunun evinde Bektaşî âyini icra ettikleri gerekçesiyle

yaklaşık otuz kişiyle birlikte tutuklandı. Bu olayın ardından mahkeme kararıyla Türkiye'den sürgün edildi. 1953 yılı Aralık ayında kırgınlık içinde Kahire'ye döndüğünde Bektaşîliğin Mısır'daki çöküşü başlamıştı. 1952'de Mısır'da gerçekleştirilen askerî darbeyle tekkenin başlıca hâmisi olan Kral Fârûk tahtından indirilip sürgüne gönderilmiş, bir diğer destekçisi Arnavutluk'un devrik kralı Ahmed Zogu, Mısır'ı terketmek zorunda kalmıştı. Ayrıca önemli mevkilerde bulunup tekkeyle bağlantıları olan kimseler yeni yönetimle birlikte bu mevkilerini kaybetmişlerdi. Vakıflarla ilgili yeni kanunların çıkarılmasıyla tekke gelirlerinden mahrum kaldı, yönetimin tutumu yüzünden daha önce tekkeye gelip gidenlerin sayısında da önemli ölçüde azalma oldu.

1957 yılı başlarında Süveyş savaşının hemen ardından tekkenin asıl çöküşü gerçekleşti. Tekkenin bulunduğu arazi istimlâk edilip askerî alan haline getirildi. Tekkede son olarak kalmakta olan Ahmed Sırrı Baba'ya ve beş müridine, daha önce Mısır kraliyet ailesine ait olan Kahire'nin güneyindeki Meâdî semtinin dış mahallelerinde bulunan bir villa tahsis edilmiş, ayrıca kendilerine peşin olarak 1000 cüneyh verilmiş, diğer giderleri için de 50 cüneyh aylık bağlanmıştı. Ancak ödeme Vakıflar Bakanlığı tarafından 1959 yılının Mayıs ayına kadar askıya alındı. Aynı yılın Aralık ayında ödenmeye başlanan söz konusu aylık bu defa 10 cüneyhe düşürüldü. Bu da her anlamda tekkenin sonunun geldiğine işaret ediyordu. Ahmed Sırrı Baba dönemin Vakıflar bakanına durumun düzeltilmesi için çeşitli dilekçeler gönderdi. Bunlardan bir sonuç alamayınca bizzat Devlet Başkanı Cemâl Abdünnâsır'a hitaben dilekçeler kaleme aldı. Ancak bütün teşebbüsler sonuçsuz kaldı. Bu arada dervişlerinden üçü vefat etti, diğer ikisi de bu sıkıntılı duruma daha fazla dayanamayacaklarını ileri sürüp Amerika'daki yakınlarının yanına göç etti. Ahmed Sırrı Baba birkaç akraba ve dervişin ara sıra yaptığı ziyaretler dışında yalnız kaldı. Bu arada uzun süreden beri mustarip olduğu şeker hastalığı yüzünden bir ayağı kesildi. 1963 yılının Ocak ayı başlarında vefat etti; tekke hazîresinde Bektaşî tacı şeklinde yaptırdığı türbeye özel izinle defnedildi. Böylece Bektaşîlik Mısır'da sona ermiş oldu. Mezar taşına yazılan şiir, Ömer Hayyâm'ın rubâîlerini Arapça'ya tercüme edip yayımlayan dönemin ünlü şairlerinden Ahmed Râmî tarafından kaleme alınmıştır.

Ahmed Sırrı Baba

Çok sayıda yabancı dil bildiği ve entelektüel bir kimliğe sahip olduğu belirtilen Ahmed Sırrı Baba'nın eserindeki ifadelerinden ve kendisini tanıyanların verdikleri bilgilerden hareketle aşırılıktan uzak bir tasavvufî görüşe sahip olduğu ve yine bu doğrultudaki Bektaşîlik anlayışından yana tavır aldığı söylenebilir. Muhtemelen bu yaklaşımı sebebiyle postnişinliği döneminde Kahire'deki Bektaşî Dergâhı, Kral Fârûk ve Kahire'de ikamet etmekte olan devrik Arnavutluk kralı Ahmed Zogu başta olmak üzere Mısır'ın birçok devlet adamı ve bürokratı ile edebiyat ve sanat dünyasının ünlü simalarının zaman zaman bir araya geldiği bir mekân haline gelmişti. Bu süre içinde kendisine intisap edenler arasında İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin ilk kadrolarında yer alan eski valilerden İhsan Adil Serter ve Kavalalılar hânedanına mensup Hidiv İsmâil'in torunu Prens Kemâleddin Hüseyin gibi önemli şahsiyetlerin varlığı bilinmektedir. Bu bağlantı sebebiyle Kral Ahmed Zogu'nun kız kardeşi Prenses Rûhiye ile Prens Kemâleddin Hüseyin tekke hazîresine defnedilmiştir.

Ahmed Sırrı Baba'nın Hacı Bektâş-ı Velî'nin hayatı, tarikatın tarihî gelişimi ve Mısır Bektaşîliği hakkında bilgiler ihtiva eden *er-Risâletü'l-Ahmediyye fî târîhi't-tarîkati'l-aliyyeti'l-Bektâşiyye* adlı eseri 1934 yılında Kahire'de Türkçe ve Arapça olarak bir arada neşredilmiştir. Bu baskıda, müellifin otobiyografisiyle kendisinden önceki postnişin Mehmed Lutfi Baba'nın biyografisi de yer almaktadır. Dördüncü ve son baskıda müellif esere tarikatın âdâb ve erkânına dair bölümler eklemiş ve Arapça olarak yayımlamıştır (Kahire 1959). Sırrı Baba'nın Mısır'daki Bektaşî Dergâhı'na mensup dervişlerin künyeleri, tekke kütüphanesinde bulunan kitapların listesi, burayı ziyaret eden meşhur simaların kayıtları, bazı üst makamlara hitaben yazılmış dilekçelerin nüshaları ile bir kısmı kendisine ait şiirlerin yer aldığı defterler ve diğer evrakı ihtiva eden koleksiyon 1972'de Frederick de Jong tarafından Kahire'de bir pazarda bulunarak satın alınmış ve Leiden Üniversitesi Kütüphanesi'ne bağışlanmıştır (kayıt nr. MS, Or. 14385).

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmed Sırrı Baba, *er-Risâletü'l-Aḥmediyye fî târîḫi't-ṭarîḳati'l-ʿaliyyeti'l-Bektâşiyye*, Kahire 1353/1934, Arapça bölüm, s. 29-32, Türkçe bölüm, s. 24-28; İhsan Adlî (Serter), *Şiirlerim*, Kahire 1950-55, I-III, tür.yer.; Von E. Bannerth, *Islamische Wallfahrtsstätten Kairos*, Wiesbaden 1973, s. 65; F. de Jong, *Sufi Orders in Ottoman and Post-Ottoman Egypt and the Middle East*, İstanbul, ts. (The Isis Press), s. 39-54, 176-178; İsmet Dâvistâşî, *er-Remletü'l-beyżâ': Żikreyâtü Sekenderî (1943-1963)*, İskenderiye 2004, I, 41-67; France Trix, *The Sūfī Journey of Baba Rexheb*, Philadelphia 2009; J. J. Witkam, "Catalogue of Arabic Manuscripts in the Library of Leiden and Other Collections in the Netherlands", *Codices Manuscripti*, XXI/5, Leiden 1989, s. 473-479; Hüseyin Yazıcı, "Unutulmuş Bir Şair: İhsan Adlî Serter", *ŞM*, sy. 10 (2008), s. 71-104; Salih Çift, "Çağdaş Mısır'da Bektâşîlik İzleri", *ÜİÜ İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, XX/2, Bursa 2011, s. 127-152; a.mlf., "Mısır'da Bir Bektâşî Dergâhı Kütüphanesi", *Tasavvuf*, sy. 28, İstanbul 2011, s. 13-39; a.mlf., "Opposition to Bektāshī Order in Egypt", *Ilahiyat Studies: A Journal on Islamic and Religious Studies*, III/1, Bursa 2012, s. 51-72.

SALİH ÇİFT

AHMED UBEYD
(أحمد عبيد)

Ahmed Ubeyd b. Muhammed Hasen b. Yûsuf b. Ubeyd
(1893-1989)

Suriyeli yayıncı, yazma eser uzmanı ve şair.

27 Haziran 1893'te Şam'da doğdu. Soyu Enes b. Mâlik'e dayanır. Hıfzını sıbyan mektebinde tamamladı. Bu esnada babası vefat edince kendisiyle annesi ve ağabeyleri ilgilendi. Ardından Reyhâniye Medresesi'ne kaydoldu. Bu yıllarda şiire alâka duymaya başladı ve bir yarışmada ödül kazandı. Hocası Muhammed Hayr et-Tabbâ'ın teşvikiyle klasik şiir kaynaklarını incelemeye koyuldu. Osmâniye Medresesi'ne girdikten sonra İslâm kültürüne ait eserleri inceleme arzusu daha da arttı. Şiire ilgisinin yanı sıra tarihî roman, tiyatro gibi alanlarla da meşgul oldu. Yurt içinden ve yurt dışından kitaplar getirtir, bunları inceler, fihristlerini çıkarır, bazı yerlerini ezberlerdi.

1908'de ağabeyi Selim'in isteği üzerine tıp öğrenimine hazırlık amacıyla Mektebe-

tü Anber ismiyle bilinen Sultâniye Medresesi'ne girdi. Bu arada Zeynüddin İbnü'l-Verdî'nin kendi oğluna öğütlerini içeren yetmiş yedi beyitlik *Lâmiyye* kasidesinin yazma nüshasını görünce onu yayımlamak istedi ve kardeşi Saîd'in maddî desteğiyle kitap basıldı. Kardeşleri ona kitap satışı için küçük bir tezgâh kurdu. Daha sonra müstakil bir yer açtı ve okulu bırakarak kardeşleriyle birlikte kendisinin ve arkadaşlarının çalışmalarını yayımladığı, halen varlığını sürdüren el-Mektebetü'l-Arabiyye adlı yayınevini kurdu. Aynı yıl et-Takvîmü'l-Arabiyyü'l-Hâşimî adıyla Şam bölgesinin ilk Arapça takvimini (rûznâme) çıkardı. Hızla yayılan ve Şam'ın özel bir hâtırasını oluşturan bu takvim günümüze kadar geldi. 1913'te sadece dokuz sayısı yayımlanan *Enfesü'n-nefâ'is* adlı dergiyi çıkardı. 1927'den itibaren İslâm tarihinin canlandırılması projesi kapsamında önemli tarihî şahsiyetlerin biyografilerini yayımlamaya başladı. Ahmed Ubeyd, Ziriklî'nin *el-A'lâm*'ını neşrettiği gibi *el-A'lâm*'ın içeriğine otuz iki yıl bilfiil katkı sağladı. Ziriklî'ye eser üzerine yirmi yıldır düştüğü notları ihtiva eden şahsî nüshasını verdi. Bu notlardan bir kısmını *el-A'lâm*'ın *el-Müstedrek* adlı zeylinde Ahmed Ubeyd'e nisbet ederek kullanan Ziriklî kitabın ikinci baskısının mukaddimesinde kendisinden bahsetti, ondan yazma ve matbu kitapları en iyi bilen vefakâr bir dost olarak söz etti (*el-A'lâm*, I, 17).

Yazma eserler konusunda ciddi birikimi olan Ahmed Ubeyd aynı zamanda çok geniş bir kütüphaneye sahipti. Kütüphanesi şair, edip ve öğrencilerin uğrak yeriydi. Kitap temini konusunda herkese yardımcı olurdu. Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'yi elindeki yazma ve matbu eserlerle donatmayı altmış yıl sürdürdü, kütüphanenin muhafazasıyla bizzat ilgilendi. İslâm kültürüne ait eserlerin ve yazmaların Batı ülkelerine götürülmemesi için özel gayret sarfetti. 1919'da Şam'da kurulan Mecmau'l-lugati'l-Arabiyye'ye kuruluş hazırlıklarından itibaren vefatına kadar kendisinden talep edilen her türlü desteği verdi. Hiçbir siyasî ve edebî akıma katılmayan Ahmed Ubeyd bu kuruma üye seçilmesi teklifini de geri çevirdi.

Ahmed Ubeyd

İlmî çalışma yapanlara özellikle tahkik konusunda yardımcı olan Ahmed Ubeyd tahkik sırasında gereksiz yerlere not düşmemeye özen gösterir ve mecbur kalmadıkça metne müdahale etmezdi. Bu hassasiyeti sebebiyle kaydettiği notlar eser için bir değer taşıyordu. Ahmed Ubeyd ayrıca Suriye'de tiyatro hareketinin kurucuları arasında yer aldı. Suriye, Lübnan ve Mısır'daki gazete ve dergilerde tiyatroya dair bazı makalelerini yayımladı ve bunların bulunduğu yerlere bazan uzun süreli yolculuklar yaptı. Şairlik yönü pek bilinmese de güzel şiirleri vardır. "Ebü't-Tayyib" mahlasıyla yazdığı şiirler genelde sevgi, kardeşlik, dayanışma ve üstün ahlâkî meziyetlere sahip olma gibi temaları içermektedir. 14 Mart 1989 tarihinde Şam'da vefat eden Ahmed Ubeyd, Bâbüssagîr Kabristanı'na defnedildi.

Eserleri. Ahmed Ubeyd'in çalışmaları birkaçı dışında Dımaşk'ta basılmıştır. **Telif: 1.** *el-Mesâ'ilü'n-nefîsetü'l-ḥisân fî meẕhebi Ebî Ḥanîfeti'n-Nu'mân* (1332). **2.** *el-Emṯâlü'd-dârice.* Arap halk atasözlerine dairdir (1333). **3.** *Ferâ'idü'l-fevâ'id fîmâ yecibü 'ale't-tilmîẕi mine'l-'aḳâ'id* (1333). **4.** *Meşâhîrü şu'arâ'i'l-'aṣr fi'l-aḳṭâri'l-'Arabiyyeti'ṣ-ṣelâṣe: Mıṣr ve Sûriyye ve'l-'Irâḳ* (1341; Beyrut 1414/1994). **5.** *Ṭarâ'ifü'l-ḥikme.* Klasik ve modern döneme ait edebiyat ve hikmet yazıları antolojisidir (Kahire 1342-1346). **6.** *Ẕikra'ş-şâ'ireyn: Şâ'iri'n-Nîl ve Emîri'ş-şu'arâ'.* Hâfız İbrâhim ve Ahmed Şevki hakkında bilgi verilerek şiirleri karşılaştırılmıştır (1351). **7.** *Neşrü me'nṭavâ.* Müellifin divanıdır (1406). **8.** *Kelimâtü'l-Menfelûṭî.* Mustafa Lutfî el-Menfelûtî'den yaptığı seçmeleri bir araya getirmiştir (Dımaşk 1343/1924; Kahire 1403/1983). Ahmed Ubeyd'in *Mu'cemü'l-emṯâl ve'l-ḥikem* ile *Neḳūlü mûcezeten* adlı eserleri henüz basılmamıştır.

Neşir: Abdurrahmân b. Yahyâ el-Mellâh, *el-'Arfü'n-nedî fî taḫmîsi Lâmiyyeti İbni'l-Verdî* (1327); Ebü'l-Hayr et-Tabbâ' (Ebü'l-Hasan Muhammed Hayr), *Dîvânü Ebi'l-Ḥasen* (1330); Selâme Hicâzî, *er-Rivâyâtü'ş-şi'riyye* (1330); Abdülbâsıt b. Mûsâ el-Almevî, *el-Mu'îd fî edebi'l-müfîd ve'l-müstefîd (el-'İḳdü't-telîd fi'ḫtiṣâri'd-Dürri'n-naẓîd)* (Dımaşk 1340) (Bedreddin el-Gazzî'nin *ed-Dürrü'n-naẓîd fî âdâbi'l-müfîd ve'l-müstefîd*'inin öğrencisi Almevî tarafından yapılmış özetidir); Ebû Muhammed Abdullah b. Abdülhakem el-Mısrî, *Sîretü 'Ömer b. 'Abdil'azîz 'alâ mâ revâhü'l-İmâm Mâlik b. Enes ve aṣḥâbüh* (Kahire 1346); İbn Kayyim el-Cevziyye, *Ravżatü'l-muḥibbîn ve nüzhetü'l-müştâḳîn* (1349); Bedreddin el-Gazzî, *el-Merâḥ fi'l-müzâḥ* (1349); Süyûtî, *Nüzhetü'l-'umr fi't-tafżîl beyne'l-bîż ve's-sûd ve's-sümr* (1349); *el-Erec fi'l-ferec* (1350); *el-Âyetü'l-kübrâ fî şerḥi ḳıṣṣati'l-İsrâ'* (1350); *eş-Şihâbü'ṣ-ṣâḳıb fî ẕemmi'l-Ḫalîl ve'ṣ-Ṣâḥib* (1368); Abdülkādir Bedrân, *Tehẕîbü Târîḫi Dımaşḳ li'bn 'Asâkir* (VI ve VII. ciltler, Dımaşk 1349, 1351); Ebü'l-Hüseyn İbn Ebû Ya'lâ el-Ferrâ, *Ṭabaḳātü'l-Ḥanâbile* (Dımaşk 1350); Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Siḥrü'l-belâġa ve sırrü'l-berâ'a* (1350); Zekeriyyâ el-Ensârî, *el-İ'lâm ve'l-ihtimâm bi-cem'i fetâvâ Şeyḫilislâm* (1355); İbn Atâullah el-İskenderî, *el-Ḥikemü'l-'Aṭâ'iyye 'alâ lisâni ehli'ṭ-ṭarîḳa* (1384). Ahmed Ubeyd'in henüz yayımlanmamış, bir kısmı yarım kalan bazı tahkikleri de vardır (Ahmed el-Alâvine, I, 34; Nizâr Abâza – M. Riyâz el-Mâlih, s. 35).

Ahmed Ubeyd'in oğlu Zâhir, babası için doksan beş yaşına ulaşması münasebetiyle *Aḥmed 'Ubeyd: Emînü't-türâṯi'l-'Arabî ve ḳarn min târîḫi'l-'Arab* adıyla bir monografi kaleme almış ve eserini babasının vefatından sonra *İlâ vâlidî Aḥmed 'Ubeyd: Emîni't-türâṯi'l-'Arabî* adıyla yayımlamıştır (Dımaşk 1409/1989). Ahmed Ubeyd hakkında çeşitli dergilere makaleler yazılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ziriklî, *el-A'lâm* (Fethullah), I, 17; Abdülkādir Ayyâş, *Mu'cemü'l-mü'ellifîne's-Sûriyyîn fi'l-ḳarni'l-'işrîn*, Dımaşk 1405/1985, s. 338-339; Süleyman Sa'deddin, *Min A'lâmi'l-fikri'l-'Arabî ve'l-'âlemî fi'l-ḳarni'l-'işrîn*, Dımaşk 1991, s. 19-20; M. Mutî' el-Hâfız – Nizâr Abâza, *Târîḫu 'ulemâ'i Dımaşḳ*, Beyrut-Dımaşk 1412/1992, III, 538-544; Nizâr Abâza – M. Riyâz el-Mâlih, *İtmâmü'l-A'lâm*, Beyrut 1999, s. 34-35; Îsâ Fettûh, *Min A'lâmi'l-edebi'l-'Arabiyyi'l-ḥadîṯ*, Dımaşk 1994, s. 236-239; Ahmed el-Alâvine, *Ẕeylü'l-A'lâm*, Cidde 1418/1998, I, 33-34; a.mlf., *et-Teẕyîl ve'l-istidrâk 'alâ Mu'cemi'l-mü'ellifîn*, Cidde 1423/2002, s. 35-36; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Tetimmetü'l-A'lâm*, Beyrut 1418/1998, I, 47-49; İbrâhim b. Abdullah el-Hâzimî, *Mevsû'atü a'lâmi'l-ḳarni'r-râbi' 'aşer ve'l-ḫâmis 'aşer el-hicrî fi'l-'âlemi'l-'Arabî ve'l-İslâmî*, Riyad 1419, s. 638-641; Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, *'İḳdü'l-cevher fî 'ulemâ'i'r-rubi'l-evvel mine'l-ḳarni'l-ḫâmis 'aşer*, Beyrut 1427/2006, II, 1737-1738; Şâkir el-Fahhâm, "el-Üstâẕ Aḥmed 'Ubeyd el-Enṣârî el-Ḫazrecî (1310-1409/1893-1989)", *MMLADm.*, LXIV/3 (1409/1989), s. 355-360.

MUSTAFA IRMAK

AHSÂÎ, Ebû Bekir
(أبو بكر الأحسائي)

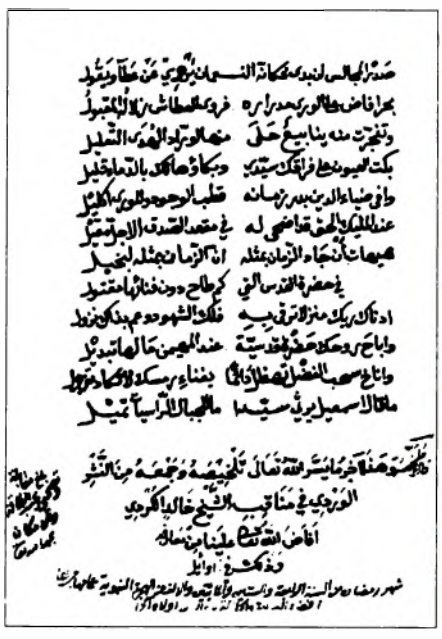
Ebû Bekr b. Muhammed b. Ömer el-Mollâ el-Ahsâî el-Hanefî (ö. 1270/1853)

Hanefî âlimi.

1198'de (1784) Ahsâ'da doğdu. Fıkıh, hadis ve akaid ilimlerinde birçok âlim yetiştiren Molla ailesine mensuptur. Büyük dedelerinden Şeyh Ali, X. (XVI.) yüzyılın ortalarında Gaziantep'ten Suudi Arabistan'ın doğu kesimindeki Ahsâ şehrine göç etmiştir. Küçük yaşta babasını kaybeden Ahsâî on yaşında iken hıfzını tamamladı. Amcaları Abdurrahman ve Ahmed başta olmak üzere Ahsâ ulemâsından ders aldı. Amcaları ile Ebû Bekir Hüseyin b. Gannâm el-Ahsâî'den fıkıh ve nahiv, Abdullah b. Ahmed el-Ca'ferî'den nahiv ve ferâiz okudu, ayrıca Ahsâ'ya gelen âlimlerden faydalandı. Hacca gittiğinde Mescid-i Nebevî müderrisi Seyyid Muhammed b. Ahmed el-Atûşî el-Mâlikî, Abdullah b. Sâlim el-Basrî el-Mekkî ve Seyyid Yâsîn el-Mekkî el-Merginî gibi âlimlerin derslerine katıldı. Şeyh Hüseyin b. Ahmed ed-Devserî el-Basrî'den ahlâk ilmi ve tasavvuf okudu. Daha sonra öğretim faaliyetine başladı, kısa sürede aklî ve naklî ilimlerde adını duyurdu. Öğrencileri arasında Abdullah b. Abdurrahman b. Muhammed Saîd b. Umeyr, Saîd b. Abdüllatîf b. Muhammed Saîd b. Umeyr, Abdullah b. Muhammed b. Abdüllatîf, Ahmed b. Muhammed b. Ahmed b. Osman, Ömer b. Ahmed b. Abdullah b. Umeyr gibi isimler bulunmaktadır. İdarecilerin ve halkın saygı duyduğu bir âlim olan Ahsâî zâhidane bir hayat sürdü, ilim, irşad ve telif'le meşgul oldu, birçok defa hacca gitti. 1223'teki (1809) haccı sırasında bir müddet Medine'de, 1248'de (1833) hacca gittiğinde ise bir sonraki hac zamanına kadar Haremeyn'de ikamet etti. Son haccı sırasında (1269/1853) Mekke'de hastalandı ve 29 Safer 1270'te (1 Aralık 1853) burada vefat etti, Cennetü'l-muallâ'ya defnedildi. Oğlu Abdullah b. Ebû Bekir, babasının hayatını anlattığı *Buġyetü's-sâ'ilîn ʿan tercemeti ḫâtimeti'l-müteʾaḫḫirîn* adlı bir eser kaleme almıştır (bk. bibl.).

Eserleri: *Vesîletü'r-rıḍvân bi-ḫatmi'l-Ḳurʾân* (Kahire 1402/1982); *Câmiʿu tefâsîri'l-aḥlâm: Tenbîhü'l-efhâm bi-teʾvîli'l-aḥlâm* (nşr. İbrâhim b. Abdullah el-Hâzimî, Katar 1408/1988; Riyad 1427/2006); *Duʿâʾü ḫatmi'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm* (nşr. Züheyr Şefîk el-Kelbî, Beyrut 1412/1991); *ʿİḳdü'l-leʾâlî bi-şerḥi Bedʾi'l-emâlî* (nşr. Âsım Cum'a el-Kiyâlî, Beyrut 1421/2000); *Ḥâdi'l-enâm ilâ dâri's-selâm* (nşr. Yahyâ b. Muhammed b. Ebû Bekir el-Molla, Riyad 1422/2001; İbn Kayyim el-Cevziyye'nin cennetin halen mevcudiyeti ve mahiyeti hakkında bilgi vermek için kaleme aldığı *Ḥâdi'l-ervâḥ ilâ bilâdi'l-efrâḥ* adlı eserinin telhisidir); *Aḥkâmü'l-menâsik* (nşr. Yahyâ b. Muhammed b. Ebû Bekir el-Molla, Dımaşk 1422/2001); *Minhâcü'r-râġıb ilâ itḥâfi'ṭ-ṭâlib* (nşr. Yahyâ b. Muhammed b. Ebû Bekir el-Molla, Dımaşk 1423/2002; Beyrut 1424/2003; Hanefî fıkhına dair bir eserdir); *Zevâhirü'l-ḳalâʾid ʿalâ mühimmâti'l-ḳavâʿid* (nşr. Yahyâ b. Muhammed b. Ebû Bekir el-Molla, Dımaşk 1423/2002; Beyrut 1434/2013; Ahsâî, Zeynüddin İbn Nüceym'in *el-Eşbâh ve'n-neẓâʾir*'inin bir kısmını ihtisar etmiş, daha sonra bu ihtisarına ta'lik ve şerh yazmıştır); *Hidâyetü'l-muḥteẓî bi-şerḥi Şemâʾili't-Tirmiẓî* (nşr. Yahyâ b. Muhammed b. Ebû Bekir el-Molla, Ahsâ 1424/2003; Muhammed Abdürraûf el-Münâvî'nin *Şerḥu'ş-Şemâʾili'n-nebeviyye ve'l-ḫaṣâʾiṣi'l-Muḥammediyye* adlı kitabının özeti olup Ahsâî esere Ali el-Kārî'nin *Cemʿu'l-vesâʾil fî şerḥi'ş-Şemâʾil*'inden faydalanarak birtakım ilâvelerde bulunmuştur); *Tuḥfetü'ṭ-ṭullâb* (nşr. Yahyâ b. Muhammed b. Ebû Bekir el-Molla, Ahsâ 1424/2003; Hanefî fıkhına dair *el-Ḥâmiliyye* adlı manzumenin ihtisarıdır); *Sirâcü'ẓ-ẓulem bi-şerḥi Telḫîṣi'l-Ḥikem* (nşr. Yahyâ b. Muhammed b. Ebû Bekir el-Molla, Amman 1432/2011; Ahsâî, İbn Atâullah el-İskenderî'nin *el-Ḥikemü'l-ʿAṭâʾiyye*'sini önce telhis ederek yeniden düzenlemiş, daha sonra üzerine bu şerhi yazmış, şerhte İbn Abbâd er-Rundî'nin *Ġayṣü'l-mevâhibi'l-ʿaliyye fî şerḥi'l-Ḥikemi'l-ʿAṭâʾiyye* ve Kuşâşî'nin *el-Kelimetü'l-vüsṭâ fî şerḥi Ḥikemi İbn ʿAṭâʾ* adlı şerhleri yanında Muhammed b. Ahmed el-Ehdel ve Ali el-Hicâzî'ye ait *el-Ḥikem* şerhlerini de özetlemiştir); *Tuḥfetü'l-mübtedî fi'l-vuḍûʾ ve'ṣ-ṣalât* (nşr. Yahyâ b. Muhammed b. Ebû Bekir el-Molla, Beyrut 1434/2013); *en-Nûrü'l-vehhâc fî ḳıṣṣati'l-isrâ ve'l-miʿrâc* (nşr. İbrâhim Muhammed Ubeyd, Kahire, ts. |Matbaatü Muhammed Âtıf|); *el-Ezhârü'n-naḍire bi-telḫîṣi Kitâbi't-Tebṣıra (et-Teẕkire)* (Suudi Arabistan Melik Abdülazîz Genel Ktp., nr. 4127; Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'ye ait eserin telhisidir; müellif bu çalışmayı ikinci defa *Ḳurretü'l-ʿuyûni'l-mübṣıra bi-telḫîṣi Kitâbi't-Tebṣıra* adıyla özetlemiştir, Kahire 1381; Dımaşk, ts. |Menşûretü'l-mektebi'l-İslâmî|); *ez-Zehrü'l-ʿâṭır bi-telḫîṣi Ṣaydi'l-ḫâṭır* (Mektebetü Câmiati Melik Faysal, nr. 136; yine İbnü'l-Cevzî'ye ait eserin telhisidir); *Meslekü'ş-şiḳāt*

Ebû Bekir el-Ahsâî'nin *en-Neşrü'l-verdî* adlı eserinin ilk ve son sayfaları (Berlin Devlet Ktp., nr. 2378)

fî nuṣûṣi'ş-ṣıfât (nşr. Ömer b. Muhammed eş-Şıhlî, Kahire 1431/2010; Ahmed b. Hanbel'in müteşâbih âyetlere dair görüşlerini içeren küçük hacimli bir eserdir); *en-Neşrü'l-verdî bi-aḫbâri Mevlânâ eş-Şeyḫ Ḫâlid en-Nakşbendî el-Kürdî* (Berlin Devlet Ktp., nr. 2378; İbn Sened el-Basrî'ye ait *Aşfe'l-mevârid min selsâli aḫbâri [aḥvâli]'l-İmâm Ḫâlid* adlı eserin telhisidir). Diğer eserleri de şunlardır: *Şerḥu'l-Erbaʿîne'n-Nevevî* (İbn Receb el-Hanbelî'nin Nevevî'ye ait *el-Erbaʿîn*'deki hadisleri elliye tamamlayarak yazdığı *Câmiʿu'l-ʿulûm ve'l-ḥikem fî şerḥi ḫamsîne ḥadîşen min cevâmiʿi'l-kilem* adlı şerhin telhisidir); *Ḫulâṣatü'l-Leṭâ'if fîmâ li-mevâsimi'l-ʿâm mine'l-veẓâ'if* (yine İbn Receb el-Hanbelî'nin muharremden başlayarak her ayın önemli günlerinde yapılması farz veya müstehap olan ibadetlerle zikirleri ihtiva eden *Leṭâ'ifü'l-maʿârif fîmâ li-mevâsimi'l-ʿâm mine'l-veẓâ'if* adlı eserinin telhisidir); *Minhâcü's-sâlik* (müellif, kendisinin İslâm ahkâm ve ahlâkına dair bu manzum eseri üzerine *el-Mesâlik ilâ Minhâci's-sâlik* adıyla bir şerh yazmıştır); *İrşâdü'l-ḳârî li-Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî* (Kastallânî'ye ait eserin "Kitâbü'l-Edeb" başlığından "el-Ḥaẓr ʿani'l-ġaḍab" adlı babına kadar yazılan telhisidir); *Nuḫbetü'l-iʿtiḳâd* (Ahsâî bu eserini *Menhecü'r-reşâd [Müncî'r-reşâd]* adıyla şerhetmiştir); *Buġyetü'l-vâʿiẓ fi'l-ḥikâyât ve'l-mevâʿiẓ* (yetmiş beş bölümden oluşan ve her bölümde bir hutbe, hadis, iki öğüt ve iki hikâyenin yanı sıra konuya uygun şiirlere yer verilen, bölümleri dua ile biten bir çalışmadır); *Tuḥfetü'l-aḫyâr bi-muḫtaṣari'l-Ezkâr* (Nevevî'ye ait eserin telhisidir); *Ravżatü'n-nevâẓır ve'l-elbâb bi-ẕikri aʿyâni'ş-şaḥâbeti'l-encâb* (İbn Abdülber en-Nemerî'nin *el-İstîʿâb fî maʿrifeti'l-aṣḥâb* adlı eserinin telhisidir); *İtḥâfü'n-nevâẓır bi-muḫtaṣari'z-Zevâcir* (İbn Hacer el-Heytemî'nin *ez-Zevâcir ʿan iḳtirâfi'l-kebâ'ir* adlı eserinin telhisidir); *Menhelü'ṣ-ṣafâ fî-şemâ'ili'l-Muṣṭafâ* (Hz. Peygamber'den nakledilen ibadet, ibâhât ve muâmelâta dair rivayetleri ihtiva eder); *Ḫulâṣatü'l-İktifâ' fî sîreti'l-Muṣṭafâ ve'ş-şelâşeti'l-ḫulefâ'* (Kelâî'nin *el-İktifâ' fî meġâzî Resûlillâh ve'ş-şelâseti'l-ḫulefâ'* adlı eserinin telhisidir); *Müzʿicü'l-elbâb ilâ sebîli'l-incâb; Cevâhirü'l-mesâ'il* (Ahsâî bu eserinin üzerine bir şerh yazmaya başlamışsa da tamamlayamamıştır); *Vesîletü'ṭ-ṭaleb* (Hanefî fıkhına dair küçük hacimli bir eserdir). Ayrıca tıp alanında *er-Raḥme fi'ṭ-ṭıb ve'l-ḥikme* ile (Melik Suûd Ktp., nr. 80) *Teẕkiretü's-Süveydî* adlı eserleri de telhis eden Ahsâî'nin bazı fetvalarına Abdülazîz b. Ahmed el-Usfûr, Ahsâ ulemâsının fetvalarına dair eserinde yer vermiştir (*Fetâvâ*, II, 529-550, 628-630; Ahsâî'ye ait eserlerin bir listesi için bk. Abdüssettâr b. Abdülvehhâb ed-Dihlevî, III, 2025-2029). Ahsâî'nin, Şeyh Muhammed b. Mübârek ve Abdullah b. Ahmed'e reddiye mahiyetinde bazı kasideler yazdığı, dönemin âlimleriyle manzum olarak mektuplaştığı da kaydedilir (kasidelerine örnek için bk. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, s. 90-96).

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Bekir el-Ahsâî, *Zevâhirü'l-ḳalâ'id ʿalâ mühimmâti'l-ḳavâʿid* (nşr. Yahyâ b. Muhammed b. Ebû Bekir), Dımaşk 1423/2002, neşredenin girişi, s. 17-20; Abdullah b. Ebû Bekir b. Muhammed, *Buġyetü's-sâ'ilîn ʿan tercemeti ḫâtimeti'l-müte'aḫḫirîn*, Bombay 1304; Abdüssettâr b. Abdülvehhâb ed-Dihlevî, *Feyżü'l-meliki'l-vehhâbi'l-müteʿâlî bi-enbâ'i evâ'ili'l-ḳarni'ş-şâliş ʿaşer ve't-tevâlî* (nşr. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş), Mekke 1429/2008, III, 2023-2030; Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, *Şuʿarâ'ü Hecer*, Riyad 1401/1981, s. 87-96; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), II, 70; Ömer Rızâ Kehhâle, *Muʿcemü'l-mü'ellifîn*, Beyrut 1414/1993, I, 446; Muhammed b. Abdullah Âlû Abdülkādir, *Tuḥfetü'l-müstefîd bi-târîḫi'l-Aḥsâ' fi'l-ḳadîm ve'l-cedîd*, Riyad 1420/1999, II, 636-639; Abdülazîz b. Ahmed el-Usfûr, *Fetâvâ ʿulemâ'i'l-Aḥsâ' ve mesâ'ilühüm*, Beyrut 1422/2001, II, 529-550, 628-630; Ahmed b. Ali Âlû Mübârek, "'Ulemâ'ü'l-Aḥsâ' ve mekânetühümü'l-ʿilmiyye ve'l-edebiyye", *Mecelletü'l-ʿArab*, V-VI/17, Riyad 1407/1987, s. 371, 375-377.

Nagihan Yanar

AHTER

(أختر)

1876-1896 yıllarında İstanbul'da yayımlanan ilk önemli Farsça gazete.

İstanbul'daki İran büyükelçisi Muhsin Han Muînülmülk'ün teşviki ve desteğiyle ilk sayısı 16 Zilhicce 1292 (13 Ocak 1876) Perşembe günü çıktı. Gazetenin idarehanesi Büyük Vâlide Hanı'nda idi. Daha çok siyasal ve sosyal ağırlıklı bir yayın çizgisine sahip olan *Aḫter*'de haber ve yazıların genel konusu İran ve İranlılar'ın faaliyetleriyle ilgilidir. Gazete ilk dönemde cuma ve pazar hariç her gün, daha sonra cumartesi ve çarşamba olmak üzere haftada iki gün, son yıllara doğru ise haftada bir gün yayımlanabildi. Başlangıçta editörlüğünü Muhammed Tâhir Tebrîzî'nin yaptığı gazete, siyasal kimliğine paralel olarak meşrutiyetle birlikte İslâm dünyasında tartışılmaya başlanan anayasal düzenin yararlarına dair neşirleriyle İran kamuoyunu bilgilendiren ülke dışındaki ilk Farsça gazete olma özelliğini taşır.

Aḫter, ekonomik imkânsızlıklar yüzünden altmışıncı sayıdan sonra yayınını durdurmak zorunda kaldı. Yaklaşık on ay süren bu durum Osmanlı saray çevrelerinin araya girmesiyle çözülmeye çalışıldı. Bâbıâli hükümeti, böyle önemli bir gazeteyi Osmanlı matbuatının bir parçası olarak gördüğünden ona destek verdi. II. Abdülhamid'in teşvik ve yardımıyla *Aḫter* 28 Muharrem 1294'te (12 Şubat 1877) ikinci yayın dönemine başladı. Sultan, çeşitli devlet dairelerinde dergiye elli beş abone yaptırdı. Malî sıkıntıyı atlatan gazete daha etkili bir yayın çizgisi sürdürdü. Zamanla gazete merkezinin özellikle İran kökenli aydınların görüşüp konuştuğu bir yer olması *Aḫter*'in etkisinin artmasında önemli rol oynadı. Gazete kısa bir süre sonra İran, Kafkasya, Hindistan, Irak ve Farsça konuşulan diğer bölgelere de yayıldı.

Yayınının üçüncü yılında II. Abdülhamid'in meşrutiyeti ilân fermanı gazetede Farsça'ya çevrilerek yayımlandı. *Aḫter* böylece, İslâm coğrafyasında türünün ilk örneklerinden sayılan bu anayasanın savunucusu olarak yeni siyasal sistemin İran kamuoyunda sözcülüğünü yapmış oldu. 1876 Osmanlı Kânûn-ı Esâsîsi'ni -1906 İran meşrutiyetinden otuz yıl önce- yayımlayan *Aḫter*, İran'da ve diğer yerlerdeki Farsça okuyucuları için sadece Osmanlılar'daki siyasî gelişmeleri değil Avrupa basınından yaptığı iktibaslarla oradaki parlamenter sistemle ilgili birçok haberi sütunlarına taşıdı. İran'da meşrutiyet düşüncesinin ilk defa ortaya konmasında önemli rolü olan *Aḫter*, İstanbul'daki siyasal ortamı İran kamuoyuna aktarmada başarılı oldu. İngiliz şarkiyatçısı Edward Browne, gazetenin İran'da meclis ve toplantılarda yapılan tartışmalarda gündemi belirlediğini, şöhretinin Farsça konuşan halkların bulunduğu geniş bir bölgeye yayıldığını, bu gazeteyi düzenli olarak okuyanların "Ahterî-mezheb" diye nitelendirildiğini söyler (*The Press and Poetry of Modern Persia*, s. 17-18). Cemâleddîn-i Efgânî, Mirza Melkum Han, Şeyh Ahmed Rûhî, Mirza Hüseyin Habîrülmülk, Mirza Habîb İsfahânî, Tâlibof Tebrîzî, Fethullah Han (Ebû Nasr-ı Şeybânî), Muhammed Ali Han Kâşânî ve Mirza Yûsuf Han Müsteşârüddevle gibi İranlı birçok fikir ve devlet adamı gerek yazıları gerekse mânevî destekleriyle gazete etrafında yer aldılar.

Aḫter'de sadece siyasal ve sosyal konular değil edebî ve sanat içerikli makale ve

L'AKHTER

Aḫter gazetesinin 19. yılı 3. sayısının ilk sayfası

şiirler de yayımlanıyordu. Gazete ayrıca, kendi etrafında toplanan aydın kesimin girişimleriyle Osmanlı ve İranlı aydınlar arasında bir iletişim ve etkileşime zemin hazırladı. *Aḫter*'de çıkan bazı yazılar zaman zaman İran yönetiminin tepkisine yol açtı. Meselâ İranlı aydın Mirza Âkā Hân-ı Kirmânî'nin makalelerinden rahatsız olan Nâsırüddin Şah gazetenin İran'a girmesini yasakladı. *Aḫter* yazarlarından Mirza Necefali Han Dâniş Tebrîzî'nin Osmanlı-Rus ilişkilerine dair kaleme aldığı Rus karşıtı yazısı da tepki çekti. O sırada Tahran'da İran'ı ikna edip Osmanlılar'la savaşa sokmak için müzakereler yapan Ruslar bu yazıdan dolayı müzakerelere son verdiler. İstanbul'daki İran elçisi de *Aḫter* yönetimine karşı büyük tepki gösterdi; bu baskılar karşısında gazete yönetimi Mirza Necefali'nin işine son vermek zorunda kaldı. Yine İran'da muhalefetin gücünü arttırdığı bir dönemde yönetimi eleştiren yazıların artması şahın tepkisini de çekti. İran'daki tütün boykotu (1890-1891) meselesi hakkındaki bir makale sebebiyle de gazetenin İran'a girişi yasaklandı. Ardından İran'da muhalefetin yurt dışındaki sesi haline gelen *Aḫter* bazı yazılardan dolayı Osmanlı hükümetinin tepkisine de yol açtı. İran'da İngiliz şirketine verilen tütün tekeli konusu Osmanlı Devleti'ni de ilgilendirdiğinden gazetede bu konuyla ilgili çıkan eleştiri, yorum ve haberler sebebiyle *Aḫter*'in yirmi yıl süren yayını Bâbıâli tarafından 4 Ağustos 1896'da süresiz olarak durduruldu; böylece gazete kapatılmış oldu.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, Yıldız-Perâkende, Dosya 15, Gömlek 46; Browne, *LHP*, IV, 468; a.mlf., *The Press and Poetry of Modern Persia*, Cambridge 1914, s. 17-18; Hân Mâlik Sâsânî, *Yâdbûdhâ-yı Sifâret-i İstânbûl*, Tahran 1345 hş., s. 205-207; A. Pistor-Hatam, "The Persian Newspaper Akhtar as a Transmitter of Ottoman Political Ideas", *Les iraniens d'Istanbul* (ed. Th. Zarcone – F. Zarinebaf-Shahr), Paris 1993, s. 141-142; Rahîm Reîsniyâ, *Îrân ve ʿOṯmânî der Âsitân-i Ḳarn-ı Bistom*, Tahran 1382 hş., I, 277-292; Rıza Kurtuluş, *1906-1911 İran Meşrutiyet Hareketinde Osmanlı Etkisi* (doktora tezi, 2010), MÜ Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, s. 179-185; Muhammed Gûdrezî, "Aḫter Nuḥistîn Rûznâme-i Ḫâric ez Îrân", *Keyhân-ı Endîşe*, sy. 40, Tahran 1370 hş., s. 124-134; Nâsirüddin Pervîn, "Aḫter-i İslâmbûl", *Îrânşinâsî*, VII/2, Tahran 1374 hş., s. 323-346; Abdülmehdî Recâyî, "Naḳd-i Rûznâme-i Aḫter", *Resâne*, sy. 43, Tahran 1379 hş., s. 98-109; a.mlf., "Râhhâ der Îrân ez Nigâh-ı Rûznâme-i Aḫter", *Ferheng-i İṣfahân*, sy. 22, İsfahan 1380 hş., s. 98-105; Fâtıma Türkçî, "Aḫter: Sürûş-i Âzâdî", *Peyâm-ı Bahâristân*, sy. 40, Tahran 1383 hş., s. 26-29; Abdülhüseyin Nevâî, "Teʾsîs ve Teḥavvülât-ı Rûznâme-i Aḫter", *Faṣlnâme-i Yâd*, sy. 85, Tahran 1386 hş., s. 80-92; Müslim Abbâsî, "Teʾsîr-i Rûznâme-i Aḫter ber Pedîde-i Ḳānûnhâhî der İnḳılâb-ı Meşrûṭiyyet", *a.e.*, sy. 85 (1386 hş.), s. 102-122; Abbas Nasr, "Âzâdî, Ḳānûn ve Meclis der Nigâh-ı Rûznâme-i Aḫter", *a.e.*, sy. 86 (1386 hş.), s. 101-157; Mihrdâd İbrâhimî, "Taḥlîl-i Muḥtevâ-yi Dû Şümâre-i Âġāzîn-i Rûznâme-i Aḫter", *a.e.*, sy. 86 (1386 hş.), s. 252-274; Pirâye-i Yağmâyî, "Aḫter", *DMBİ*, VII, 165-167.

Rıza Kurtuluş

ÂİŞE ABDURRAHMAN
(عائشة عبدالرحمن)

Âişe bint Muhammed Alî Abdirrahmân (1913-1998)

Mısırlı âlim, edip, müfessir ve eğitimci.

Orta halli bir ailenin çocuğu olarak Dimyat'ta doğdu. "Bintü'ş-Şâtî" (sahil kızı) olarak tanınır. Ezher âlimlerinden olan babası ona küçük yaşta Kur'an'ı ezberletti; klasik Arap edebiyatına yönelmesini sağladı. Devlet okullarında eğitim görmesine karşı çıktıysa da annesi ve büyükbabası Şeyh Muhammed Demehucî'nin ısrarıyla eğitimine başladı. Üniversiteye girmeden önce *en-Nehḍa* adlı dergide şiir ve yazıları yayımlandı. 1933'te aynı derginin başyazarlığının yanı sıra yönetimini de üstlendi. Kahire Üniversitesi'nden mezun olduğu 1939 yılında *el-Ehrâm*'da edebî eleştiri yazıları çıkmaya başladı. Önceleri bilhassa Mısır'ın kırsal kesimlerinin sosyoekonomik durumu hakkında yazılar kaleme alırken daha sonra özellikle dinî ve edebî yazılarıyla tanındı. Bunları, hem dönemindeki kadın yazarlara karşı olan olumsuz tutum sebebiyle hem de babasından gizlemek amacıyla Bintü'ş-Şâtî adıyla yayımladı. Mezun olduğu üniversiteye asistan oldu. 1945'te aynı üniversitenin profesörlerinden Emîn el-Hûlî ile evlendi. Hûlî onu Kur'ân-ı Kerîm'in edebî tahliline yönlendirdi. Bu döneme kadar geçen hayatını bir roman üslûbuyla anlattığı otobiyografisi *ʿAle'l-cisr*'de Hûlî ile karşılaşmasının hayatının yönünü belirlediğini söyler.

1950'de Ebü'l-Alâ el-Maarrî'nin şiiri üzerine hazırladığı çalışmasıyla doktor unvanını aldı. 1951'de Aynişems Üniversitesi'nde Arap dili ve edebiyatı profesörü oldu. Bu dönemde uluslar arası konferanslara katıldı; Mısır'da ve diğer bazı Arap üniversitelerinde dersler verdi. 1973'te metin neşri alanında Arap Dili Cemiyeti'nin ödülüne lâyık görüldü. Kendi çalışmaları yanında özellikle yaptırdığı tezlerle Arap diline iliş-

kin birçok yazma eserin gün ışığına çıkmasını sağladı. Emekli olduktan sonra Fas'ta Karaviyyîn Üniversitesi'nde Kur'ân-ı Kerîm çalışmalarına dair dersler verdi. 1994'te uluslar arası Melik Faysal ödülünü kazandı. 1 Aralık 1998'de vefat etti.

Âişe Abdurrahman pek çok alanda eser vermiş bir âlim olup en önemli çalışmalarını Emîn el-Hûlî'nin yöntemini takip ettiği tefsir araştırmaları oluşturur. Âişe, hem klasik metinlere hem de Kur'an'ın tefsiriyle ilgili modern çalışmalara karşı eleştirel bir yaklaşım sergilemiştir. *Terâcimü seyyidâti beyti'n-nübüvve* adlı eserinde Hz. Peygamber'in insan üstü bir varlık olarak gösterilmesine karşı çıkmış, şarkiyatçıların bu bilgilerden yararlanarak İslâm'a nasıl zarar verdiklerini ayrıntılı biçimde anlatmıştır. *Luġatünâ ve'l-ḥayât* adlı eserinde halk Arapça'sını (el-lugatü'l-âmmiyye) savunan ve Arap harfleri yerine Latin harflerinin kullanılmasını teklif eden bazı Arap ve Batılı yazarları şiddetle tenkit etmiştir. *el-Ḳurʾân ve ḳażâya'l-insân*'da özgür irade sorununu ele almış, Cebriyeci kader anlayışını sorgulamış, insanın özgür irade sahibi olarak sorumlu olduğunu vurgulamıştır. Âişe Abdurrahman *et-Tefsîrü'l-beyânî* adlı eserinde (I, 83; II, 27, 29, 30, 56) bazı dil âlimlerini, Kur'an'da yer alan kelime ve cümleleri yalnızca sarf ve nahiv bilimleri kurallarının dar kalıpları içinde ele alıp edebî anlatım gücünü ihmal ettikleri gerekçesiyle eleştirmiştir. Onun dikkat çeken diğer bir yaklaşımı da Kur'ân-ı Kerîm'i anlama ile tefsir etme arasındaki farktır. Ona göre Kur'an'ı anlamaya çalışmak her müslümanın görevi olmakla birlikte tefsir etme işi başta Arapça olmak üzere dinî ilimlere vâkıf olanların görevidir (*el-Ḳurʾân ve ḳażâya'l-insân*, s. 347-352; *el-İʿcâzü'l-beyânî*, s. 96). Bu arada çağdaş tefsir ilminin en önemli sorunlarından birini de İsrâiliyat'ın teşkil ettiğini söyler. Özellikle Yahudilik'ten Müslümanlığa geçen âlimler Tevrat'ta yer alan tarihî bilgileri Kur'an'ı tefsir ederken kullanmışlardır. Bu rivayetler sonraki dönemlerde müslümanların tefsir anlayışını etkilemiş, hatta tarihî süreçte tefsir ilminin bir parçası haline gelmiştir. Klasik ve modern tefsir çalışmalarını sıkı bir eleştiriye tâbi tutan Âişe Abdurrahman'ın bu tutumu ve özellikle klasik kaynakları eleştirmesi çağdaşı bazı ilim adamlarını rahatsız etmiştir. Ayrıca XX. yüzyılın ikinci yarısında müslüman kadın yazarlar arasında öne çıkan bir isim olarak feministlikle de suçlanmıştır. Âişe Abdurrahman esas itibariyle, yaptığı çalışmalarda Kur'an'ı ilk muhataplarının anladığı şekliyle anlamayı ve anlatmayı hedef edinmiş, bu çerçevede İslâm âleminin sosyal ve kültürel sorunlarına çözüm bulmaya gayret göstermiş, bu çalışmalarıyla Batı'da ve Doğu'da henüz hayattayken eserleri üzerine pek çok araştırma yapılmıştır. Romanlarında genellikle Mısır köylüsünü anlatmış, anlatımlarında kendi hayatındaki olaylardan etkilendiği izlenimini vermiştir.

Âişe Abdurrahman

Eserleri. A) Tefsir ve Hadis. 1. *et-Tefsîrü'l-beyânî li'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm* (I-II, Kahire 1962-1969, 1397/1977, 1990). Dil bilimi ağırlıklı tefsir usulü ve tümevarım yöntemi kullanılarak hazırlanan eserde, âyetlerde geçen kelimelerin mânalarıyla aynı kelimenin diğer âyetlerde kazandığı anlamlar üzerinde özellikle durulmuştur. **2.** *el-İʿcâzü'l-beyânî li'l-Ḳurʾân ve Mesâʾilü (Nâfiʿ) İbni'l-Ezraḳ* (Kahire 1391/1971, 1404/1984, 1987). Lugavî ve beyânî Kur'an incelemesi, Kur'an'ın i'câzı konusunda eski ve yeni yaklaşımların değerlendirilmesi ve eleştirisiyle Kur'an'daki 189 garîb kelimeye İbn Abbas'ın, Nâfi' b. Ezrak'ın sorularına göre eski Arap şiirinden kanıtlar getirerek verdiği cevapları kapsayan ve *Mesâʾilü İbni'l-Ezraḳ* adıyla bilinen eserin tenkitli neşridir. **3.** *el-Ḳurʾân ve ḳażâya'l-insân* (Kahire 1999). Bu eser daha önce yayımlanan *Maḳāl fi'l-insân* (Kahire 1969), *el-Ḳurʾân ve't-tefsîrü'l-ʿaṣrî* (Kahire 1970) adlı çalışmalardan oluşmaktadır. Eserin ilk bölümünde insana ilişkin sorunlar ve Kur'an'dan cevaplar ele alınmış, ikinci bölümde tabii bilimlere ağırlık verilerek yapılan Kur'an tefsirleri tenkit edilmiştir. **4.** *eş-Şaḫṣiyyetü'l-İslâmiyye* (Beyrut 1986). Kur'an ve hadisler ışığında İslâm'ın öngördüğü orta yol (itidal) ilkesi işlenmiş, her türlü aşırılığa karşı çıkılmıştır. **5.** *Muḥâḍarâtü't-tefsîr li-sûreteyi'ṭ-Ṭalâḳ ve'l-Ḥucurât* (Karaviyyîn Üniversitesi, Fas 1985, son sınıf öğrencileri için ders notudur). **6.** *Tefsîrü âyâti'l-aḥkâm: Sûretü'l-Müddeṯṯir* (Karaviyyîn Üniversitesi, Fas 1981-83, ders notu). **7.** *el-Ḳurʾân ve'l-fikrü'l-İslâmiyyü'l-muʿâṣır* (Beyrut 1975). **8.** *Min esrâri'l-ʿArabiyye fi'l-beyâni'l-Ḳurʾânî* (Beyrut 1972). **9.** *el-İsrâʾîliyyât fi'l-ġazvi'l-fikrî* (Kahire 1974). **10.** *Muḳaddimetü İbni'ṣ-Ṣalâḥ ve Meḥâsinü'l-ıṣṭılâḥ* (Kahire 1394/1974, 1411/1990). İbnü's-Salâh'ın hadis terimlerinin izahına dair eseriyle Ömer b. Reslân el-Bulkinî'nin onun bir şerhi mahiyetindeki *Meḥâsinü'l-ıṣṭılâḥ*'ının tahkikli neşridir (hadisle ilgili bazı makaleleri için bk. Koç, s. 50).

B) Dil ve Edebiyat. 1. *Luġatünâ ve'l-ḥayât* (Kahire 1991). Eserde Arap dili, tarihî perspektiften ele alınıp incelenmiştir. **2.** *Ḳıyem cedîde li'l-edebi'l-ʿArabî* (Kahire 1992). Eski ve yeni edebiyat anlayışlarının değerlendirme ve eleştirisine dairdir. **3.** *Risâletü'l-ġufrân ve maʿahû Risâletü İbni'l-Ḳāriḥ* (Kahire 1950, 1397/1977, 1989). Doktora tezi olarak hazırlanan bu çalışmada Ebü'l-Alâ el-Maarrî'nin *Risâletü'l-ġufrân*'ı ile bunun yazılmasına sebep olan Halepli Ali b. Mansûr İbnü'l-Kārih'in yazdığı, içinde dil, din ve felsefeye dair soruların yer aldığı risâlenin ilmî neşridir. **4.** *Risâletü's-sâḥil ve'ş-şâḥic* (Kahire 1395/1975, 1403/1983, 1404/1984). Yine Maarrî'nin, hayvanların dilinden zamanın bazı siyasal ve sosyal olaylarına eleştiriler yönelttiği edebî ve felsefî eserinin tahkikidir. **5.** *Ḳırâʾe cedîde fî Risâleti'l-ġufrân* (Beyrut, ts. |Dârü'l-kitâbi'l-âlî|; Kahire 1970). **6.** *el-Ġufrân: Dirâse naḳdiyye* (Kahire 1954). **7.** *el-Ḥayâtü'l-insâniyye ʿinde Ebi'l-ʿAlâ el-Maʿarrî* (Kahire 1944). **8.** *Muʿcemü'l-Muḥkem li'bn Sîde*. İbn Sîde'nin *el-Muḥkem ve'l-muḥîṭü'l-aʿẓam* adlı sözlüğünün III. cildinin neşridir (Kahire 1377/1958, 1963). **9.** *el-Edebü'l-ʿArabî beyne't-türâṯ ve'l-muʿâṣara* (Bağdat 1973). **10.** *el-Ḫansâʾ: eş-Şâʿiretü'l-ʿArabiyyetü'l-ûlâ eş-ṣaḥâbiyye* (Kahire 1957).

C) Hz. Peygamber ve Aile Fertleri. 1. *Maʿa'l-Muṣṭafâ (ṣallallāhü ʿaleyhi ve sellem)* (Kahire 1997). **2.** *Ümmü'n-nebî* (Kahire 1961; Beyrut 1399/1979). **3.** *Nisâʾü'n-nebî* (Kahire 1961). Selâmi Münir Yurdatap eseri *Peygamberimizin Mübarek Zevceleri* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 1970). **4.** *Benâtü'n-nebî* (Kahire 1963). **5.** *es-Seyyide Zeyneb (bint ʿAlî): Baṭaletü Kerbelâʾ* (Kahire 1392/1972). Seyyid Ca'fer Gazbân bu eseri *Zeyneb ʿaleyhe's-selâm: Ḳahramân-ı Kerbelâʾ* adıyla Farsça'ya çevirmiştir. **6.** *Sükeyne bint el-Ḥüseyn* (Beyrut 1406/1985). **7.** *Terâcimü seyyidâti beyti'n-nübüvve* (Kahire 1988). **8.** *Mevsûʿatü âli'n-nebî*

(Beyrut 1387/1967). İsmail Kaya, müellifin bu çalışmalarını, *Rasûlullah'ın Annesi ve Hanımları* (I. cilt, Ankara 1991), *Rasulullah (s.a.v.) Efendimizin Kızları ve Torunları* (II. cilt, Konya 1991; Ankara 1992) adlarıyla Türkçe'ye tercüme etmiştir. Âişe Abdurrahman'ın ayrıca *ʿAle'l-cisr* (Kahire 1986, otobiyografi); *Maʿa Ebi'l-ʿAlâ (el-Maʿarrî) fî rıḥleti ḥayâtih* (Beyrut 1392/1972, 1403/1983; Kahire 1998); *er-Rîfü'l-Mışrî* (Kahire 1936); *Ḳażıyyetü'l-fellâḥ* (Kahire 1939); *Seyyidü'l-ʿazebe* (Kahire 1944); *Ṣuverun min ḥayâtihinne* (Kahire 1957, 1989); *Sırrü'ş-Şâṭıʾ ve ḳışaṣ mine'l-ḳarye* (Kahire 1986); *Ḳırâʾe fi veşâʾiḳi'l-Bahâʾiyye* (Kahire 1986); *Veḳūdü'l-ġażab* (Kahire 1986) adlı eserleri vardır. Âişe Abdurrahman Hallâc-ı Mansûr'un *Kitâbü'ṭ-Ṭavâsîn*'i ile (Berkeley 1974) Kādî İyâz'ın *eş-Şifâ*'sını (Granada 1991) İngilizce'ye tercüme etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

C. Kooij, "Bint al-Shāṭiʾ: A Suitable Case for Biography", *The Challenge of the Middle East: Middle Eastern Studies at the University of Amsterdam* (ed. Ibrahim A. el-Sheikh v.dğr.), Amsterdam 1982, s. 67-72; J. J. G. Jansen, *Kur'an'a Bilimsel, Filolojik, Pratik Yaklaşımlar* (trc. Halilrahman Açar), Ankara 1993, s. 128-141; Mehmet Akif Koç, *Bir Kadın Müfessir Âişe Abdurrahman ve Kur'ân Tefsirindeki Yeri*, İstanbul 1998, s. 17-111; Shalahudin Kafrawi, "Methods of Interpreting The Qur'ān: A Comparison of Sayyid Quṭb and Bint al-Shāṭi'", *IS*, XXXVII/1 (1998), s. 3-17; J. Wahyudi Mh., "Literary Interpretation of the Qur'ān: Fawāṣil al-Āyāt, Qasam and Istifhām, Three Examples from Bint al-Shāṭi's Tafsir", *a.e.*, XXXVII/1 (1998), s. 19-28; Yudian Wahyudi, "'Ali Shariʿati and Bint Al-Shāṭi' on Free Will: A Comprasion", *Journal of Islamic Studies*, IX/1, Oxford 1998, s. 35-45; Sahiron Syamsuddin, "Bint al-Shāṭi' on Asbāb al-Nuzūl", *IQ*, XLII/1 (1418/1998), s. 5-23; M. Receb el-Beyyûmî, "Âʾişe ʿAbdurraḥmân", *Mevsûʿatü aʿlâmi'l-fikri'l-İslâmî*, Kahire 1425/2004, s. 585-589; V. J. Hoffmann-Ladd, "'Abd al-Raḥmān, 'Ā'ishah", *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World* (ed. J. L. Esposito), Oxford 1995, I, 4-5; a.mlf., "'Abd al-Raḥmān 'Ā'isha", *The Encyclopedia of Islam Three*, Leiden 2007, fas. 2, s. 16-18; P. Starkey, "'Abd al-Raḥmān, 'Ā'isha", *Encyclopedia of Arabic Literature* (ed. J. S. Meisami – P. Starkey), London 1998, I, 18.

ŞÜKRAN FAZLIOĞLU

ÂKĀ HÂN-ı KİRMÂNÎ
(آقا خان کرمانی)

Mîrzâ Abdülhüseyn Âkā Hân-ı Kirmânî (1854-1896)

İranlı aydın ve yazar.

1270 (1854) yılında Kirman'ın Meşîz (Berdesîr) beldesinde doğdu. Tarikat ehli olan babası Âkā Abdürrahim Meşîzî çiftçilikle uğraşıyordu. Annesi bölgenin tanınmış fakihlerinden Muzaffer Ali Şah Kirmânî'nin torunudur. Eğitimini Kirman'da tamamlayan Âkā Han tarih, edebiyat, fıkıh, usul, mantık, felsefe, kelâm, hadis gibi konularda ders aldı. Felsefe hocası, Molla Hâdî-i Sebzevârî'nin talebelerinden Hâcî Âkā Sâdık'tır. Molla Sadrâ ve Şeyh Ahmed Ahsâî'nin kitaplarını Seyyid Cevâd Kerbelâî'den okudu. Pehlevîce ve biraz da Fransızca öğrendi. 1881'de Kirman'da maliye memurluğu görevine getirildi. Bu görevi esnasında Kirman Valisi Nâsırüddevle ile aralarında ihtilâf çıkınca İsfahan'a gitmek zorunda kaldı. Orada İsfahan Valisi Ali Mirza Zıllüssultan'ın yanında çalışırken Fransızca'sını geliştirmeye devam etti. Daha sonra birçok defa beraber olduğu Şeyh Ahmed-i Rûhî ile İsfahan'da ders arkadaşlığı sırasında tanıştı. Kirman valisinin verdiği rahatsızlık yüzünden bu arkadaşıyla birlikte Tahran'a giderek valiyi hükümete şikâyet etti. Vali de onun tutuklanıp Kirman'a gönderilmesini istedi. Sadrazam Emînü's-saltana valinin bu isteğini kabul etmediyse de Âkā Hân-ı Kirmânî'nin şikâyetini geri alması halinde Tahran'da kalabileceğini söyledi. Kirmânî burada tefsir derslerine devam etti, ayrıca Yahyâ Devletâbâdî ve Şeyh Mehdî Şerîf Kâşânî gibi ilim ve düşünce adamlarıyla görüştü. Ancak Tahran'da da rahat bırakılmayacağını anlayınca Şeyh Ahmed-i Rûhî ile önce Meşhed'e, oradan da Reşt ve Tebriz yoluyla İstanbul'a gitti.

Bâbîlik inancı ile daha yakından ilgilenen Âkā Han, kendisiyle aynı düşüncede olan Ahmed-i Rûhî ile birlikte Bâbî lideri Mirza Yahyâ Subhiezel'le görüşmek üzere Kıbrıs'a geçti. Burada Subhiezel'in kızıyla evlendi. Ardından Şam'a gitti ve kısa bir süre sonra tekrar İstanbul'a döndü. İstanbul'da bir süre hastahanede yatmak zorunda kaldığı için sıkıntılı günler geçirdi. Durumu iyileşince dostluk kurduğu İran elçisi Muhsin Han Muînülmülk ile beraber Tahran'a gidip geldi. Elçiyle olan bu ilişkisi, İstanbul'da Farsça yayımlanan *Aḫter* gazetesinde İran hükümetini eleştiren yazıları çıktıktan sonra bozuldu. Bu arada İstanbul'da bulunan birçok İranlı edebiyatçı, şair ve aydınla tanıştı. Bunlardan biri de bir süre evinde kaldığı Mirza Habîb İsfahânî idi. *Aḫter*'deki yazıları sayesinde gazete çevresinde toplanan ilim ve basın dünyasıyla ilişkilerini geliştirdi. Ancak *Aḫter* yönetimiyle anlaşamayınca gazetedeki yazılarına son verdi. Ardından bir süre İstanbul'daki İranlılar mektebinde ders verdi. Adliye Vekili Rızâ Paşa, Müze-i Hümâyun müdürü Halil Ethem (Eldem), şarkiyatçı Clément Imbault Huart, Abdülhamid Han Gaffârî ve Sâdık Han Selmâsî gibi ileri gelenlere Fars dili ve edebiyatı okuttu. On yıl kaldığı İstanbul'da Türkçe öğrendi, Fransızca'sını geliştirdi ve kısmen İngilizce öğrendi. Batı'da ortaya çıkan düşünce akımlarından ve yeni bilimsel gelişmelerden haberdar oldu. Fransız yazarlarının etkisinde kalsa da esas olarak Cemâleddîn-i Efgānî, Mirza Feth Ali Ahundzâde ve Mirza Melkum Han gibi İranlı aydın ve yazarların etkisi daha öne çıkar. 1890'da İran'ın Londra elçisi Melkum Han'la iletişim kurdu, onun Londra'da çıkardığı *Ḳānûn* adlı gazetede yazıları yayımlandı.

Âkā Hân-ı Kirmânî

Âkā Han'ın Melkum Han ile ortak önemli siyasî faaliyeti İstanbul'da Havze-i Âdemiyyet (Mecma-ı Âdemiyyet) adlı cemiyeti kurma çalışmaları ile başladı. Âkā Han, Cemâleddîn-i Efgānî ile de çalıştı, onun ittihâd-ı İslâm projesine katıldı. Ancak zamanla yazdığı yazılar ve Bâbîlik taraftarlığı İran hükümetinin tepkisini çekti. Kaçar iktidarı, Efgānî'nin başını çektiği ve Kirmânî'nin de içinde yer aldığı şah karşıtı hareketten haberdar olunca Osmanlı hükümetinden Efgānî ile arkadaşlarının yakalanıp İran'a gönderilmesini istedi. Osmanlı hükümeti başlangıçta bu isteği reddettiyse de 1894-1895 yılındaki bir Ermeni isyanında rolleri olduğu gerekçesiyle Mirza Âkā Han ile arkadaşları Şeyh Ahmed-i Rûhî ve Mirza Hasan Han Habîrülmülk, Ocak 1895'te tutuklanıp Trabzon'a gönderildi. Birkaç ay sonra Nâsırüddin Şah Bâbî olduğu, Efgānî ve arkadaşlarıyla ilişkisi bulunduğu iddia edilen Rızâ Kirmânî adlı bir kişi tarafından öldürülünce İran'a teslim edilen Kirmânî ve iki arkadaşı şahın öldürülmesi olayından suçlu bulunarak Temmuz 1896'da Tebriz'de idam edildi.

Eserleri. 1. *Âyîne-yi İskenderî (Târîḫ-i Îrân)* (I-II, Tahran 1324-1326/1906-1908). Başlangıçtan İslâmiyet'e kadar gelen İran tarihi hakkındaki bu eserde Kirmânî'nin

düşünceleri İranlı tarihî roman yazarları üzerinde büyük etki bırakmıştır. Modern tarihçilik ekolünün en seçkin temsilcilerinden olan Kirmânî eserinde Mezdekî felsefesini anlatmıştır, Sâsânîler'in ortadan kalkmasının sebeplerini tarihî bir tahlille ele almıştır. **2.** *Kitâb-ı Rıḍvân.* Kirmânî, Sa'dî'nin *Gülistân*'ını taklit ederek yirmi beş yaşında iken Kirman'da yazmaya başladığı bu eserini 1886'da İstanbul'da tamamlamıştır. Eserin tam bir nüshasına rastlayan Ferîdûn Âdemiyyet kitabı genişçe tanıtmıştır (*Endîşehâ-yı Mîrzâ Âḳā Ḫân Kirmânî*, s. 50-51). **3.** *Nâme-i Bâstân.* Firdevsî üslûbunda İran'ın İslâm öncesi kısa bir tarihi olup *Şâhnâme*'ye hâşiye niteliğindedir. Kirmânî'nin 1895'te Trabzon'da hapiste iken tamamladığı esere arkadaşı Şeyh Ahmed Edîb-i Kirmânî, *Sâlârnâme* adıyla İran'ın İslâmî dönem tarihine dair bir bölüm eklemiş ve eserin tamamı bu ikinci adla neşredilmiştir (Şîraz 1316/1898). Nâzımülislâm Kirmânî ek bölümünü *Târîḫ-i Bîdârî-i Îrânîyân* adlı eseri içinde de yayımlamıştır (Tahran 1324-1332 hş./1945-1953, I, 177-188). **4.** *Ḥikmet-i Naẓarî (Heşt Behişt).* Kirmânî, Bâbîliği dinî ve felsefî kavramlarla açıkladığı bu eserini Şeyh Ahmed-i Rûhî'nin de yardımıyla İstanbul'da yazmıştır (Efdaluddin Kirmânî'nin mukaddimesiyle birlikte, Tahran 1339 hş.). **5.** *Haftâd u dû Millet.* Bernadin de Saint Pierre'in *Café de Surat* adlı eserinin Kirmânî'nin kendi düşüncelerinin de katılmasıyla büyük ölçüde çevirisi olup eserde din ve mezhep taassubu eleştirilir (Berlin 1343/1924). **6.** *Se Mektûb* ve *Ṣad Ḫıṭâbe.* İki ayrı eser olarak XIX. yüzyılda Avrupa tabii bilimlerini ve sosyoantropolojik teorilerini izleyip İran tarihi ve toplumu üzerinde kurgusal biçimde, Hindistan'da yaşayan bir Fars prensinden İran'da yaşadığı varsayılan bir prense gönderilen mektuplar tarzında yazılmıştır (nşr. Behrâm Çûbine, Essen 1379 hş./2000). **7.** *Terceme-yi ʿAhd-nâme-yi Mâlik Eşter* (Tahran 1321 hş.). **8.** *Dîvân* (nşr. Abdülhüseyin Mirzâ Fermânfermâ, Tahran, ts.). Kirmânî'nin *Risâle-yi İnşâʾallāh mâşâʾallāh* (Şiî ve Sünnî ulemâya eleştiridir), *Tekvîn ve teşrîʿ*, *Kitâb-ı Reyḥân* ve *Târîḫ-i Şânjmân-i Îrân* gibi bazı eserleri henüz basılmamıştır (eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Ferîdûn Âdemiyyet, *Endîşehâ-yı Mîrzâ Âḳā Ḫân Kirmânî*, s. 49-70).

BİBLİYOGRAFYA :

E. G. Browne, *The Persian Revolution of 1905-1909*, Cambridge 1910, s. 10-12, 93-96, 409-414; Ferîdûn Âdemiyyet, *Endîşehâ-yı Mîrzâ Âḳā Ḫân Kirmânî*, Tahran 1346 hş.; a.mlf., "Se Mektûb-i Mîrzâ Feṭḥ ʿAlî, Se Mektûb ve Ṣad Ḫiṭâbe-i Mîrzâ Âḳā Ḫân", *Yaġmâ*, sy. 19, Tahran 1345 hş., s. 362-367, 425-428; Yahyâ Âryanpûr, *Ez Ṣabâ tâ Nîmâ*, Tahran 1350 hş., I, 250, 378, 390-394; Hamid Algar, *Mîrzā Malkum Khān: A Study in the History of Iranian Modernism*, Berkeley 1973, s. 212-213, 215-225; Yahyâ Devletâbâdî, *Ḥayât-ı Yaḥyâ*, Tahran 1362 hş., I, 159-171; Rahîm Reîs Niyâ, *İrân ve ʿOṯmânî der Âstâne-i Ḳarn-ı Bîstum*, Tahran 1382 hş., II, 529-598; Mahmûd Debistânî Kirmânî, "Mîrzâ Âḳā Ḫân Kirmânî", *Yaġmâ*, sy. 2 (1328 hş.), s. 255-259; sy. 3 (1329 hş.), s. 82-87; M. Bayat-Philipp, "Mirza Aqa Khan Kirmani: A Nineteenth-Century Persian Nationalist", *MES*, X (1974), s. 36-59; a.mlf., "Āqā Khan Kermānī", *Elr.*, II, 175-177; Muhammed Gülbîn, "Mâcerâ-yi Ḳatl-i Âḳā Ḫân Kirmânî ve Şeyḫ Aḥmed Rûḥî ve Mîrzâ Ḥasan Ḫân Ḫabîrü'l-Mülk", *Yaġmâ*, sy. 274 (1350 hş.), s. 232-238; Ali Garevî, "Nigâhî be Müşterekât-ı Fikrî: Seyyid Cemâleddin Esedâbâdî ve Mîrzâ Âḳā Ḫân Kirmânî", *Maʿârif-i İslâmî*, sy. 22, Tahran 1354 hş., s. 12-24; İrec Pârsînejâd, "Mîrzâ Âḳā Ḫân Kirmânî Müntekid-i Edebî", *Îrânnâme*, VIII/4, Bethesda 1369 hş., s. 541-566; Behrâm Çûbîne, "Yek Ṣadmîn-i Sâlgerd-i Şehâdet-i Mîrzâ Âḳā Ḫân Kirmânî ve Şeyḫ Aḥmed-i Rûḥî", *Îrânşinâsî*, sy. 2, Bethesda 1375 hş., s. 339-353; M. İbrâhim Bâstânî Pârîzî, "Ferîdûn Âdemiyyet ve Endîşehâ-yı Mîrzâ Âḳā Ḫân Kirmânî", *Buḫârâ*, sy. 65, Tahran 1387 hş., s. 560-587; Abdul-Hadi Hairi, "Āḳā Khan Kirmānī", *EI² Suppl.* (İng.), s. 53-54.

RIZA KURTULUŞ

AKHİSÂRÎ, Ahmed-i Rûmî
(أحمد رومی آقحصاری)

(ö. 1041/1632)

***Mecâlisü'l-ebrâr* adlı eseriyle tanınan Osmanlı âlimi.**

Kıbrıs'ta hıristiyan bir aileden dünyaya geldi ve Osmanlılar'ın Kıbrıs'ı fethinden sonra ihtidâ etti. Dımaşk ve İstanbul'daki âlimlerden ders aldı. Batı Anadolu'da Saruhan sancağının kazası Akhisar şehrinde resmî bir görev kabul etmeden ömrünün sonuna kadar ders verip eser yazdı ve aynı şehirde vefat etti. Kâtib Çelebi, vefat tarihini kendi öğrencisi olan Akhisârî'nin oğluna dayanarak belirlediği için (*Süllemü'l-vüṣûl*, I, 273) diğer kaynaklarda verilen tarihlere göre daha sağlam olmalıdır. Bazı çalışmalarda Bosnalı âlim Hasan Kâfî Akhisârî ile (ö. 1024/1615) karıştırılan Ahmed-i Rûmî'nin Akhisar'daki Uzuntaş Mezarlığı'na defnedildiği kaydedilir. Bağdatlı İsmâil Paşa (*Hediyyetü'l-ʿârifîn*, I, 157) ve diğer bir kısım müelliflerin Akhisârî'yi Halvetî şeyhi diye tanıtmaları onun *Mecâlisü'l-ebrâr*'da Halvetîliğe yaptığı sert eleştirilerle çelişmektedir. Tasavvufla ilişkisi ne şekilde olursa olsun eserinde yer alan bütün konular öncelikle şahsî takvâ ve zühd hayatı, ticarî dürüstlük gibi meseleler olup bunların idarî, siyasî veya askerî alanlarla ilgisi bulunmamaktadır. Bu sebeple onun *Mecâlisü'l-ebrâr*'ı herhangi bir sultana, şehzadeye veya bir yöneticiye hitap etmekten çok Osmanlı tüccar, ulemâ ve hizmet erbabına yönelik olarak kaleme alınmıştır. Aslında Akhisârî'nin, XVI ve XVII. yüzyıllarda İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye'den etkilenen Osmanlı yenilikçi hareketiyle bağlantılı olduğunu söylemek mümkündür. Öncelikle *Reddü'l-ḳabriyye* adlı eserinde ve *Mecâlis*'in on yedinci bölümünde açıkça İbn Kayyim'e ve onun üstadına atıfta bulunmakta, kabirlerin yüceltilmesini reddeden eserlerinden nakiller yapmaktadır. Bunun dışında Akhisârî, klasik dönem Osmanlı ıslahatçılığının en önemli temsilcisi sayılan Birgivî Mehmed Efendi'nin *Dürrü'l-yetîm fi't-tecvîd*'ine yazdığı şerhte ondan övgüyle söz etmektedir. Kütüphanelerdeki birçok risâle mecmuasında Birgivî'nin *Vasiyetnâme*'siyle Kadızâde Mehmed Efendi'nin *Risâle* ve Akhisârî'nin *Risâle fi'l-ʿaḳāʾid* adlı eserlerinin bir arada ciltlenmiş olması, söz konusu eserlerin o dönemde birbirini tamamlayan metinler şeklinde algılandığını göstermektedir. Akhisârî'nin *Mecâlisü'l-ebrâr*'ında ve diğer eserlerinde yer alan birçok bölüm daha çok bid'atlar, iyiliğe yönlendirip kötülükten sakındırma, regâib ve berât namazları, zikir, cuma hutbelerindeki dualar, cemaatle kılınan namazlardan sonraki tokalaşma, sûfî âyin ve semâ törenleriyle tütün kullanımı gibi konular hakkındadır. Bütün bunlar Kadızâdeliler'le tarikat ehli arasında geçen tartışmaların konusu olup Kâtib Çelebi'nin *Mîzânü'l-hakk*'ında ele alınmış, Akhisârî de bu konularda çoğunlukla katı ve yasakçı bir tutum sergilemiştir.

Akhisârî'nin kendisinden sonraki Osmanlı toplumu üzerinde bıraktığı tesirler henüz ortaya çıkarılmamıştır. Buna karşılık onun bilhassa *Mecâlisü'l-ebrâr*'ının Hint alt kıtasını oldukça etkilediği söylenebilir. 1850 yılı civarında bu eserden yapılan uzun alıntılar Takıyyüddin İbn Teymiyye'nin *İḳtiḍâʾü'ṣ-ṣırâṭi'l-müstaḳîm* ve İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *İġāṣetü'l-lehfân* adlı eserlerinden çeşitli bölümlerle birlikte, Hindu inançlarına reddiye olarak Farsça yazılan ve yanlışlıkla Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'ye nisbet edilen *el-Belâġu'l-mübîn* başlıklı eserde yer almıştır. Daha sonra Akhisârî'nin eserinin Urduca çevirileri de yapılmıştır.

Eserleri. 1. *Mecâlisü'l-ebrâr ve mesâlikü'l-aḫyâr.* Akhisârî'nin en meşhur

ve Kâtib Çelebi'ye göre en son eseri olup (*Süllemü'l-vüṣûl*, I, 273) Begavî'ye ait *Meṣâbîḥu's-sünne* gibi kaynaklarda yer alan hadislerden esinlenerek kaleme alınan yüz dinî konuyu içermektedir. Erken tarihli tam yazma nüshaları Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Yazma Bağışlar, nr. 865; Veliyyüddin Efendi, nr. 1903). Ayrıca tam veya eksik birçok nüshası Türkiye, Arap ülkeleri ve Hindistan'da mevcuttur. *Mecâlisü'l-ebrâr*, 1866 yılı gibi erken bir tarihte Delhi'de Sübhân Bahş eş-Şikârpûrî tarafından Urduca tercümesiyle birlikte müellifi belirtilmeden ve sonu eksik olarak basılmıştır. Bu baskıda dönemin meşhur Hint âlimi Şah Abdülazîz ed-Dihlevî'nin kaleme aldığı bir tebrik ve takdim yazısı bulunmaktadır. *Mecâlisü'l-ebrâr*, 1903 yılında Leknev'de Abdülvelî el-Medresî tarafından *Meṭâriḥu'l-enẓâr* başlığıyla ve Akhisârî'ye nisbet edilerek farklı bir Urduca çeviriyle yine son bölümü eksik halde yayımlanmıştır. 1978'de basılan eserin Urduca çevirisini meşhur Diyûbendî hareketi müftüsü Kifâyetullah Dihlevî yapmıştır ve eserin o zamandan beri baskıları devam etmektedir. Ancak bu çevirinin de aynı şekilde 100. meclisi eksiktir. Eserin 17, 18, 57 ve 58. meclislerini Muhammed b. Abdurrahman Humeyyis *el-Mecâlisü'l-erbaʿa min Mecâlisi'l-ebrâr* adıyla neşretmiş (Riyad 2001), bu neşir Beşir Eryarsoy tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (*Ahmed er-Rûmî el-Hanefî Akaid Risâleleri: Kabirler, Bid'atler ve Ölümü Hatırlama*, İstanbul 2002). **2.** *Şerḥü'd-Dürri'l-yetîm fi't-tecvîd*. Risâlenin çok sayıda yazma nüshası bulunmaktadır (meselâ bk. Beyazıt Devlet Ktp., Bayezid, nr. 189; Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 22). **3.** *Risâle fi'l-akāid*. Müellifin bilinen tek Türkçe eseridir, *Vasiyetnâme* olarak da anılır (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 1287, vr. 159^{b}-163^{a}; nr. 1291, vr. 96^{a}-110^{a}; Lâleli, nr. 2404, vr. 78^{b}-84^{b}). **4.** *Risâle fi't-taḳlîd* (Süleymaniye Ktp., Dârülmesnevî, nr. 258, vr. 84^{b}-91^{b}; Harput, nr. 429, vr. 29^{a}-37^{a}; Kılıç Ali Paşa, nr. 1035, vr. 38^{b}-48^{b}). **5.** *Risâle fî enne'n-nübüvvete efḍalü mine'l-vilâye* (Süleymaniye Ktp., Harput, nr. 429, vr. 38^{a}-48^{a}; Reşid Efendi, nr. 985, vr. 91^{a}-95^{a}). **6.** *Risâle fî beyâni merâtibi'n-nefs ve merâtibi'l-ʿibâde ve merâtibi't-tevḥîd* (Süleymaniye Ktp., Harput, nr. 429, vr. 93^{b}-100^{a}; Reşid Efendi, nr. 985, vr. 110^{b}-113^{b}). **7.** *Risâle fî ẕikri'l-lisân ve'l-ḳalb* (Süleymaniye Ktp., Dârülmesnevî, nr. 258, vr. 99^{b}-104^{a}; Harput, nr. 429, vr. 48^{b}-54^{b}; Şehid Ali Paşa, nr. 1189, vr. 88^{b}-94^{a}). **8.** *Risâle fî ẕemmi'l-bidʿa* (Süleymaniye Ktp., Harput, nr. 429, vr. 54^{b}-65^{a}). Bu risâle üzerine Ali Çelik tarafından bir çalışma yapılmıştır (*Ahmed er-Rûmî el-Akhisârî ve Bid'at Risalesi*, Eskişehir 2000). **9.** *Risâle fi'l-bidʿati's-seyyi'e ve ġayri's-seyyi'e* (Süleymaniye Ktp., Dârülmesnevî, nr. 258, vr. 104^{b}-109^{b}; Harput, nr. 429, vr. 158^{a}-164^{b}; Reşid Efendi, nr. 985, vr. 83^{a}-86^{a}). **10.** *Risâle fi'r-red ʿalâ meḳābiriyye (Reddü'l-ḳabriyye)* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5398, vr. 71^{a}-86^{b}; Hafîd Efendi, nr. 453, vr. 90^{a}-117^{b}; Harput, nr. 429, vr. 100^{a}-118^{b}; Kılıç Ali Paşa, nr. 1035, vr. 49^{b}-68^{a}). **11.** *Risâle fî menʿi't-taṣliye ve't-tarẓiye ve't-teʾmîn vaḳte'l-ḫuṭbe* (Süleymaniye Ktp., Harput, nr. 429, vr. 77^{b}-84^{b}; Kılıç Ali Paşa, nr. 1035, vr. 69^{b}-70^{a}). **12.** *Risâle fî enne'l-muṣâfaḥa baʿde'ṣ-ṣalavâti'l-ḫamse bidʿatün mekrûha* (Süleymaniye Ktp., Harput, nr. 429, vr. 72^{a}-73^{a}; Reîsülküttâb Mustafa Efendi, nr. 1182, vr. 64^{b}-65^{a}). **13.** *Risâle fî ḥurmeti'r-raḳṣ ve'd-deverân* (Süleymaniye Ktp., Harput, nr. 429, vr. 65^{a}-72^{a}). **14.** *Risâle fî ḥükmi'd-duḫân (Duḫâniyye)* (Süleymaniye Ktp., Dârülmesnevî, nr. 258, vr. 70^{b}-74^{b}; Kılıç Ali Paşa, nr. 1035, vr. 31^{b}-36^{b}). Bu risâle Yahya Michot tarafından İngilizce'ye çevrilmiş ve geniş bir çalışmayla birlikte yayımlanmıştır (bk. bibl.). Mehmet Emin Müderrisoğlu'nun Akhisârî'ye nisbet ettiği (*Akhisarlı Türk Bilginleri ve Eserleri*, s. 53) *Deḳāʾiḳu'l-ḥaḳāʾiḳ* adlı eser Hindistan'da yaşayan Anadolulu sûfî müellif Ahmed-i Rûmî'ye (ö. 750/1349) aittir (*DİA*, II, 131-132). Akhisârî üzerine Mustafa Şeyh (Mustapha Sheikh) doktora (*Qādīzādeli Revivalism Reconsidered in Light of Ahmad al-Rūmī al-Aqhisārī's Majālis al-abrār*, 2011, St. Cross College), Mustafa Boz yüksek lisans (*Innovation[bid'a] and Puritanism in Ottoman Turkey [16th-17thc.]. Translation and Analysis of the 18th Chapter of the Macālis al-abrār of Ahmad Rūmī al-Aqhisārī*, 2011, Hartford Seminary) çalışması yapmıştır.

Ahmed-i Rûmî Akhisârî'nin *Mecâlisü'l-ebrâr ve mesâlikü'l-aḫyâr* adlı eserinin ilk ve son sayfaları (Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 865)

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmed-i Rûmî Akhisârî, *Against Smoking: An Ottoman Manifesto* (nşr. ve trc. Yahya Michot), Oxford 2010; a.mlf., *Akaid Risâleleri: Kabirler, Bid'atler ve Ölümü Hatırlama* (nşr. Muhammed el-Humeyyis, trc. M. Beşir Eryarsoy), İstanbul 2002; Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vüṣûl ilâ ṭabaḳāti'l-fuḥûl* (nşr. Mahmûd Abdülkādir el-Arnaût – Sâlih Sa'dâvî Sâlih), İstanbul 2010, I, 273; *Keşfü'ẓ-ẓunûn*, II, 1590; Şah Veliyyullah ed-Dihlevî, *el-Belâġu'l-mübîn fî aḥkâmi rabbi'l-ʿâlemîn ve ittibâʿi ḫâtemi'n-nebiyyîn*, Lahore 1302; Sübhân Bahş eş-Şikârpûrî, *Ḫazînetü'l-esrâr tercemetü Mecâlisi'l-ebrâr*, Delhi 1283; Abdülvelî el-Medrâsî, *Meṭâriḥu'l-enẓâr tercemetü Mecâlisi'l-ebrâr*, Leknev 1321; *Hediyyetü'l-ʿârifîn*, I, 157; Mehmet Emin Müderrisoğlu, *Akhisarlı Türk Büyükleri ve Eserleri*, İzmir 1956, s. 53; *Osmanlı*

Müellifleri, I, 26; M. Gaborieau, "A Nineteenth-Century Indian 'Wahhabi' Tract Against the Cult of Muslim Saints: Al-Balâgh al-Mubîn", *Muslim Shrines in India: Their Character, History and Significance* (ed. Christian W. Troll), Delhi 1992, s. 198-239; *Türkisches Biographisches Archiv: Turkish Biographical Archive* (ed. J. Sauer), München 1999, XIII, 52-59; Ali Çelik, *Ahmed er-Rûmî el-Akhisârî ve Bid'at Risâlesi*, Eskişehir 2000; Yahya Michot, "Kâtip Çelebi Dönemi: Ahmed el-Rumi el-Akhisârî'nin *Mecâlisü'l-Ebrar*'ında Osmanlı Toplumu Üzerine Bazı Düşünceler", *Vefatının 350. Yılında Kâtip Çelebi* (ed. Said Öztürk), İstanbul 2007, s. 65-76; a.mlf., *L'opium et le café*, Paris-Beirut 2008, s. 51-61; Mustapha Sheikh, *Qādīzādeli Revivalism Reconsidered in Light of Ahmad al-Rūmī al-Aqhisārī's Macālis al-abrār* (doktora tezi, 2011), St. Cross College; Mustafa Boz, *Innovation (bid'a) and Puritanism in Ottoman Turkey (16th-17th c.): Translation and Analysis of the 18th Chapter of the Macālis al-abrār of Ahmad Rūmī al-Aqhisārī* (yüksek lisans tezi, 2011), Hartford Seminary; Tahsin Yazıcı, "Ahmed-i Rûmî", *DİA*, II, 131-132.

YAHYA MICHOT

ÂKİŞ, Hasan b. Ahmed
(الحسن بن أحمد عاكش)

Ebû Muhammed el-Hasen b. Ahmed b. Abdillâh b. Abdilazîz b. Hasen ed-Damedî et-Tihâmî (ö. 1290/1874)

Yemenli âlim.

1219'da (1804), Damed'de müderris ve kadı olan babasının 1218'de (1803) yerleştiği Mihlâfüssüleymânî'nin merkezi Ebûarîş'te doğdu. Aslen Câzân'ın 55 km. kuzeydoğusunda bulunan Damed nahiyesindeki bir ulemâ ailesine mensuptur. Üç yaşında iken babasının ölümü üzerine amcası Hasan b. Abdullah ve Şerîf Hüseyin b. Beşîr b. Mübârek tarafından yetiştirildi. Meşhur olduğu Âkiş lakabının nereden geldiği bilinmemektedir. Eğitimine Ebûarîş Camii'ndeki ders halkalarında başladı. Ahmed b. Abdullah en-Nu'mân ile babasının yakın dostu Hasan b. Hâlid el-Hâzimî başta olmak üzere çeşitli hocalardan Kur'an ve temel dinî bilgiler yanında tefsir, hadis, fıkıh, ferâiz, nahiv, meânî ve mantık dersleri aldı. On yedi yaşından itibaren ilmî seyahatlere çıktı. Beytülfakîh, Mekke, San'a, Zebîd ve Sabyâ gibi merkezleri ziyaret ederek önemli âlimlerden ders okudu. İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden Hicaz'a gelen âlimlerle fikir alışverişinde bulundu. Kendisi, bu seyahatleri esnasında ders okuyup icâzet aldığı hocalarını kaydetmekle birlikte bunlardan ne zaman ve nerede faydalandığı hakkında bilgi vermez. Bunun tek istisnası, 1243'te (1828) hac için gittiği Mekke'de hadis dersleri aldığı Muhammed Osman el-Mîrganî'den aldığı icâzettir. Bilimsel anlayışının gelişip düşüncelerinin oluşmasında San'a'da derslerine devam ettiği Şevkânî'nin önemli katkısı vardı. 1245'te (1829) Sabyâ'da tanıştığı, İdrîsiyye tarikatının kurucusu Ahmed b. İdrîs el-Fâsî'ye intisap etti. Ardından iki yıl kadar sohbetlerine devam etti. 1254'te (1838) Mihlâfüssüleymânî'nin hâkimi olan Şerîf Hüseyin b. Ali Haydar, Âkiş'i Ebûarîş'te kadılık görevine getirdi. Bölge 1267'de (1851) yeniden Osmanlı idaresi altına girince de Âkiş ders okutmayı ve fetva vermeyi sürdürdü. 1857-1872 yılları arasında Asîr ve çevresinde hüküm süren, Yemen'in bağımsızlığı için mücadele ederken öldürülen (1288/1872) Asîr hâkimi Muhammed b. Âiz ile yakın ilişki içinde bulundu. "Emîrü'l-mü'minîn" olarak nitelendirdiği Muhammed b. Âiz'i öven şiirler kaleme aldığı gibi döneminin olaylarını da yakından takip etti. Âkiş ed-Damedî 18 Zilkade 1290'da (8 Ocak 1874) Ebûarîş'te vefat etti.

Âkiş, Arabistan'ın güneyinde XIII. (XIX.) yüzyılın ilim merkezlerinden Mihlâfüssüleymânî'de eser veren önemli âlimlerin başında gelmektedir. Dinî ilimlerde geniş bilgisi yanında kuvvetli bir hâfızaya ve muhakeme gücüne sahipti. Yemen'de çok erken dönemlerden itibaren mevcut olan mahallî tarih yazım geleneğini sürdürüp en önemli eserlerini bu alanda vermiştir. Çalışmalarında yazılı kaynakların yanı sıra şifahî bilgilere de yer verdiği ve bölgede cereyan eden olayların bir kısmını bizzat müşahede ettiğinden eserleri Arabistan'ın yakın tarihi için önemli kaynakların başında gelir. Kitaplarına serpiştirdiği şiirleri, bu arada yazdığı kasideler onun edebî zevkini ve bilgisini ortaya koyduğu gibi iyi bir şair olduğunu da gösterir. Âkiş'in kitapları üzerinde çalışma yapan İsmâil el-Beşerî, onun yaşadığı bölgede hâkim olan Zeydîlik'ten etkilenmesine rağmen Şâfiî mezhebine mensup olduğunu söyler (*Ḥadâ'iḳu'z-zehr*, neşredenin girişi, s. 40). Hâlid b. Abdullah el-Kureyrî, *Menhecü ʿÂkiş eḍ-Ḍamedî (1221-1290) fi't-tedvîni't-târîḫî* adıyla yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1428/2007, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye).

Eserleri. 1. *ʿUḳūdü'd-dürer fî terâcimi aʿyâni'l-ḳarni'ş-şâliş ʿaşer*. XIII. (XIX.) yüzyılda Arabistan'da ve özellikle Mihlâfüssüleymânî'de yaşayan 265 âlimle bölgenin ileri gelenlerinin biyografilerinin toplandığı eser müellifin en hacimli çalışmasıdır. Âkiş, 1262'de (1845) başlayıp 1287'de (1870) tamamladığı eserinde dönemin ulemâ ve âyanı hakkında kendi gözlemlerine de yer verir. Kitap ayrıca Mihlâfüssüleymânî'nin yanı sıra Yemen, Asîr, Necid, Hicaz, Irak, Sudan, Habeşistan ve Mağrib âlimleriyle ileri gelenlerine dair bilgi içerir. Yine bu çalışmasında müellif fıkhî, kelâmî ve edebî tartışmalarla siyasî gelişmelerin yanında diğer eseri *Ḥadâ'iḳu'z-zehr*'de bulunmayan hocalarıyla ilgili bilgi aktarmıştır. Eserin İsmâil b. Muhammed el-Beşerî ile (Kahire 1418; Riyad 1429/2008) Abdülhamîd b. Sâlih Âl-i A'vec Sebr (San'a 1434/2013) tarafından gerçekleştirilen neşirleri vardır. **2.** *ed-Dîbâcü'l-Ḫusrevânî fî aḫbâri aʿyâni'l-Miḫlâfi's-Süleymânî*. Önce, Şerîf Hüseyin b. Ali b. Haydar'ın hayatını ve dönemini kapsayacak şekilde *eẕ-Ẕehebü'l-mesbûk fî sîreti seyyidi'l-mülûk* başlığıyla hazırlanmış (Muhammed Zebâre, I, 456, 532), daha sonra Şerîf Hamûd b. Muhammed ile Şerîf Ali b. Haydar dönemleri de eklenerek esere *eẕ-Ẕehebü'l-mesbûk fî men ẓahere fi'l-Miḫlâfi's-Süleymânî mine'l-mülûk* adı verilmiştir. Ayrıca 1217-1271 (1802-1854) yıllarında Mihlâfüssüleymânî bölgesinin siyasal, sosyal ve bilimsel durumuyla medenî gelişmesinin ele alındığı, bölgenin âlimleri ve âyanın da ilâve edildiği esere yukarıdaki isim verilmiştir. İsmâil b. Muhammed el-Beşerî'nin, *A Critical Edition of Al-Dibaj Al-Khusruwānī fi Akhbār Aʿyān Al-Mikhlaf Al-Sulaymānī by Al-Hasan b. Ahmad Akish (d. 1290/1874) with detailed introduction* başlığıyla doktora tezi olarak tahkik ettiği eser (Durham University, 1988) daha sonra yayımlanmıştır (Riyad 1424/2003). **3.** *Ḥadâ'iḳu'z-zehr fî ẕikri'l-eşyâḥi aʿyâni'd-dehr*. Âkiş'in ders okuduğu ve sohbetlerine katıldığı Asîr, Mihlâfüssüleymânî, Zebîd, Hicaz, Yemen ulemâ ve meşâyihinin biyografilerine yer verdiği eseridir. Başta Mihlâfüssüleymânî olmak üzere kendisinin bulunduğu bölgelerdeki eğitim faaliyetleriyle öğretim metotları hakkında önemli bilgiler içeren eseri İsmâil b. Muhammed el-Bişrî tahkik ederek yayımlamıştır (Kahire 1413/1992). **4.** *ed-Dürrü'ş-şemîn fî ẕikri'l-menâḳıb ve'l-veḳā'iʿ li-emîri'l-müslimîn Muḥammed b. ʿÂ'iż*. Eserde 1273-1288 (1857-1872) yıllarında Asîr ve çevresinde hüküm süren Muhammed b. Âiz'in dönemi anlatılmaktadır. Müellifin ele aldığı olaylara aynı zamanda şahit olması esere ayrı bir değer katmaktadır (nşr. Abdullah b. Ali, Dımaşk 1398/1978). **5.** *Feṭḥu'l-mennân bi-tefsîri'l-Ḳur'ân*. Îsâ b. Nasr ed-Düreybî eser üzerine, *el-ʿAllâme el-Ḥasan ʿÂkiş eḍ-Ḍamedî ve*

menhecühû fi't-tefsîr fî Feṭḥi'l-mennân bi-tefsîri'l-Ḳurʾân adıyla, Fâtiha sûresinden Mâide sûresinin sonuna kadar olan bölümün tahkikli neşrini de içine alan bir doktora tezi hazırlamış (Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Riyad 1422/2001), bu çalışma daha sonra basılmıştır (Riyad 1430/2009). Tefsirin En'âm sûresinden Ra'd sûresinin sonuna kadar Abdülazîz b. Muhammed es-Suheybânî (aynı üniversite, Riyad 1423/2002), İbrâhim sûresinden Nûr sûresinin sonuna kadar Muhammed b. Merşûd (aynı üniversite, Riyad 1424/2003), Zuhruf sûresinden Kur'an'ın sonuna kadar Vefâ bint Abdullah b. Abdülazîz (aynı üniversite, Riyad 1425/2004) tarafından doktora çalışması yapılmıştır. **6.** *Münâẓaratü Aḥmed b. İdrîs meʿa fuḳahâʾi ʿAsîr* (nşr. Abdullah Ebû Dâhiş, Cidde 1407/1987). **7.** *Mecmûʿu'şşiʿr.* Müellifin kendi düzenlediği divanıdır. Hasan en-Nuamî (Na'mî) bunun üzerine *el-Ḥasan b. Aḥmed ʿÂkiş eḍ-Ḍamedî: Ḥayâtühû şiʿruhû ve taḥḳîḳu dîvânih* adıyla yüksek lisans çalışması yapmış (Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Riyad 1417) ve bu çalışma yayımlanmıştır (baskı yeri yok, 2002). **8.** *Vücûbü ḳırâʾeti'l-Fâtiḥa ʿale'l-meʾmûm* (nşr. Ali b. Muhammed Ebû Zeyd el-Hâzimî, Riyad 1409/1988). **9.** *Keşfü's-sitâre ʿan vücûhi'l-aḳvâli'l-muḫtâre fî naẓmi meʿâni'l-istiʿâre* (nşr. Ali b. Muhammed Ebû Zeyd el-Hâzimî, Riyad 1419/1998).

Âkiş ed-Damedî, hocası Şevkânî'nin en önemli fıkıh çalışması kabul edilen *es-Seylü'l-cerrârü'l-mütedeffiḳ ʿalâ ḥadâʾiḳi'l-Ezhâr* adlı eserini *Nüzhetü'l-ebṣâr mine's-Seyli'l-cerrâr* adıyla ihtisar etmiş, diğer bir hocası olan Beytülfakîh kadısı Abdurrahman b. Ahmed el-Behkelî'nin 1215-1225 (1800-1810) yıllarını içine alan *Nefḥu'l-ʿûd* adlı eserine de 1226-1233/1811-1818 yıllarını ihtiva eden *Nefḥu'l-ʿûd fî eyyâmi'ş-Şerîf Ḥamûd* adıyla bir zeyil yazmıştır (nşr. Muhammed b. Ahmed el-Ukaylî, Riyad 1402/1982; Fuâd Abdülvehhâb eş-Şâmî, San'a 1425/2004, *Târîḫu'l-Miḫlâfi's-Süleymânî* içinde). Ayrıca İbn Hişâm en-Nahvî'nin *el-Ḳavâʾidü'ṣ-ṣuġrâ*'sını *İnsikâbü's-seḥâb ʿalâ riyâḍi'l-aḥbâb Naẓmü ḳavâʿidi'l-iʿrâb* ismiyle şerhetmiştir (nşr. Muhammed b. Muhsin İbrâhim Dîbâcî, *ʿÂlemü'l-kütüb*, XVI/2 [Riyad 1995], s. 136-144).

BİBLİYOGRAFYA :

Hasan b. Ahmed Âkiş, *Ḥadâʾiḳu'z-zehr fî ẕikri'l-eşyâḥi aʿyâni'd-dehr* (nşr. İsmâil b. Muhammed el-Bişrî), Kahire 1413/1992, neşredenin girişi, s. 27-44; a.mlf., *ed-Dîbâcü'l-Ḥusrevânî fî aḫbâri aʿyâni'l-Miḫlâfi's-Süleymânî* (nşr. İsmâil b. Muhammed el-Bişrî), Riyad 1424/2003, neşredenin girişi, s. 9-16; Eymen Fuâd Seyyid, *Meṣâdiru târîḫi'l-Yemen fi'l-ʿaṣri'l-İslâmî*, Kahire 1974, s. 302-303; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), II, 183; Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Meṣâdirü'l-fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen*, Beyrut 1408/1988, s. 511; İsmâil b. Ali el-Ekva', *Hicrü'l-ʿilm ve meʿâḳılüh fi'l-Yemen*, Beyrut 1416/1995, III, 1233-1234; Muhammed Zebâre, *Neylü'l-vaṭar min terâcimi ricâli'l-Yemen fi'l-ḳarni's-sâliş ʿaşer* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd – Ali M. Muavvaz), Beyrut 1419/1998, I, 48, 105, 109, 171, 245, 257, 310-311, 344, 450-456, 466, 532; II, 418; İbrâhim el-Hakemî, "el-Ḥasan b. Aḥmed ʿÂkiş (1219-1290), http://www.alhkm.com/vb/showthread.php?t=752 (22.12.2014); Hâlid b. Abdullah el-Küreyrî, "ʿÂkiş eḍ-Ḍamedî ve cühûdühû fi't-tedvîni't-târîḫî", http://www.al-amir.info/inf/articles.php?action=show&id=603 (22.12.2014).

MUSTAFA SABRİ KÜÇÜKAŞCI

AKOVALIZÂDE AHMED HÂTEM
(ö. 1168/1755)

Şair ve mutasavvıf.

Doğum yeri bugün Sancak bölgesi sınırları içinde yer alan Yenipazar (Novi Pazar) şehrine bağlı Akova'dır. Babası Osmanlı Devleti'nde çeşitli görevler yapmış, 1171'de (1757) Rusya'ya sefir olarak tayin edilmiş ve bir sefâretnâme kaleme almış olan şair Akovalı Şehdî Osman Efendi'dir. Ahmed Hâtem, ilk öğrenimini tamamladıktan sonra 1115'te (1703) İstanbul'a gitti, Yedikuleli Hâşimîzâde Abdullah Efendi'den sülüs ve nesih hatlarından icâzet aldı. Mehmed Emin Tokadî'nin Şehzade Mehmed Camii'ndeki derslerine devam etti. Ardından Tokadî'nin delâletiyle Mekke'ye giderek dönemin Nakşibendî-Müceddidiyye büyüklerinden, Yekdest-i Mekkî diye bilinen Ahmed Cüryânî'ye (ö. 1119/1707) intisap etti. Hocasından irşad için icâzet almasının ardından Kahire'ye geçti, burada on yıl kadar fennî ilimler tahsil etti. Daha sonra bir süre Keşan ve Turhal'da memurluk yaptı. Hayatının son döneminde Yenişehr-i Fener'e (Yunanistan-Yenişehir) gidip irşadla ve ders vermekle meşgul oldu. 27 Rebîülâhir 1168 (10 Şubat 1755) tarihinde burada vefat etti. Divan şairi Yenişehirli (Mora) Mehmed Emîn Belîğ onun öğrencilerindendir.

Akovalızâde Türkçe, Arapça ve Farsça şiirler yazmış, farklı alanlarda eserler vermiş, aynı zamanda dönemin tasavvuf hayatında etkili olmuştur. Onun şiirlerinde dönemin diğer şairlerinde de görüldüğü gibi XVII. yüzyıl Türk şiirine hâkim olan, anlam ve hayal derinliği, içe dönük ıstırap hissi, abartı, tezat, yeni kelime ve mazmunlar, tasavvufî tema gibi özellikleriyle öne çıkmış bir şiir tarzı olan sebk-i Hindî akımının temsilcilerinden Nâbî ve Nedîm-i Kadîm'in etkisini görmek mümkündür. Ahmed Hâtem ayrıca halk inançları, halk âdetleri, gelenek ve görenekleriyle ilgili unsurları atasözleri ve deyimlerle harmanlayarak şiirlerinde kullanmıştır. Bazı şiirlerinde dönemin toplumsal olumsuzluklarını eleştirmiş, bu amaçla irsâl-i mesel sanatına çokça başvurmuş, kendisi de özlü sözler söylemiştir. Divanında tarih kıtaları, gazel kasideleri ve muammalar da vardır. Şiirlerinde dinî ve tasavvufî mazmunlara fazlaca yer vermiştir. Ahmed Hâtem dil, edebiyat, dinî ilimler ve matematik alanlarında da eserler kaleme almıştır. İbnü'l-Hâim'in matematiğe dair *el-Lümaʿ*ına şerh yazması kendisinin çok yönlü bir âlim olduğunu göstermektedir. Ayrıca güçlü bir mûsiki kültürüne sahiptir. Divanında mûsiki usul ve makamlarından bahseden bir kasidesi, mûsiki terimleriyle ilgili bir gazeli, bağımsız beyit ve kıtaları, üç de şarkısı vardır.

Eserleri. 1. *Divan.* Ahmed Hâtem'in Türkçe, Arapça ve Farsça şiirleri bir divanda toplanmıştır (İstanbul 1284). Türkçe divanında on altı kaside, kırk dört tarih, 127 gazel, bir müstezad, üç şarkı, iki muhammes, yedi kıta, bir lugaz, altmış yedi muamma ve yirmi iki müfred bulunmaktadır. Divanda ayrıca yaklaşık 300 beyitten oluşan dinî ve ahlâkî temalarda Arapça şiir parçaları mevcuttur. Farsça beyit sayısı ise 355'tir. Divanın Türkçe şiirler bölümü üzerine Mehmet Celal Varışoğlu yüksek lisans çalışması yapmıştır (bk. bibl.), Farsça bölümü de Almanya'da Sabaheta Gačanin tarafından yayımlanmıştır (*The Persian Divan by Ahmad Khatem Aqovalizade*, Frankfurt 2011). **2.** *Şerḥu'l-Lümaʿ* (Süleymaniye Ktp., Giresun, nr. 166). İbnü'l-Hâim'in *el-Lümaʿ fi'l-ḥisâb* adlı eserinin şerhi olup Akovalızâde bu şerhi *el-Lümaʿ*ı okuturken öğrencilerinin isteği üzerine kaleme almıştır. **3.** *Şerḥ-i Tuḥfe-i Şâhidî* (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 1918; Lâleli, nr. 3562). İbrâhim Şâhidî'nin Farsça-Türkçe manzum lugatının şerhidir. Eserde kelimeler ve kalıp halindeki ifadeler açıklanmakta, dil konularına dair bilgi verilmektedir. **4.** *Şerh-i Tuḥfe-i Vehbî* (Köprülü Ktp., M. Âsım Bey, nr. 684). Sünbülzâde Vehbî'nin Farsça-Türkçe manzum sözlüğünün şerhidir. **5.** *Ḳaṣîdetü'l-Ḥâdim Benî Âdem* (DTCF Ktp., Mustafa Çon, nr. 97-01, 97-02). **6.** *Şerḥu'l-Bedri'r-Reşîd fî elfâẓi'l-küfr.* Muhammed b. İsmâil b. Mahmûd er-Reşîd'e ait risâle-

nin şerhidir. Eserin 1148'de (1735) istinsah edilen bir nüshası Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (nr. 2152). **7.** *Fevâ'id-i Ḫâtemiyye.* Ahmed Hâtem Efendi'nin bazı Arapça takrirlerinin talebelerinden İbn Reyhân lakabıyla bilinen Mehmed Said Efendi tarafından bir araya getirilmiş şeklidir (*Osmanlı Müellifleri,* II, 167). **8.** *Mültekā Şerhi.* Müellifin, İbrâhim b. Muhammed el-Halebî'nin Hanefî fıkhına dair *Mülteḳa'l-ebḥur* adlı eserine bir şerh yazdığı yolunda bir rivayetin bulunduğu kaydedilmektedir (*a.g.e.,* II, 166). **9.** *Manẓûme fi'l-aḫlâḳ.* Arapça olan eserin adı yazma nüshalarda *Ḳaṣîdetün câmi'a fî mekârimi'l-aḫlâḳ* (TSMK, Hazine, nr. 129) *el-Manẓûme fi'l-aḫlâḳ* (Kastamonu İl Halk Ktp., nr. 4058), *Kitâbü'l-Elfiyye fî 'ilmi'l-aḫlâḳ* (Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 4039) gibi farklı şekillerde kaydedilmiştir. 239 beyitten oluşan manzumede vücut organlarının işleyebileceği günahlar açıklanmıştır. *Elfiyye*'ye bilinmeyen bir kişi tarafından Arapça şerh yazılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Akovalızâde Hâtem, *Şerhu Tuhfe-i Şâhidî,* Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 3562, vr. 1[b]-2[a]; *Râmiz ve Âdâb-ı Zurafâ'sı: İnceleme-Tenkidli Metin-İndeks-Sözlük* (haz. Sadık Erdem), Ankara 1994, s. 87; Müstakimzâde, *Tuhfe,* s. 95; İsmet, *Tekmiletü'ş-Şekāik,* s. 507, 508; Fatîn, *Tezkire,* s. 95; *Sicill-i Osmânî,* II, 263-264; *Osmanlı Müellifleri,* II, 166-167; Mehmet Celal Varışoğlu, *Hâtem: Hayatı, Edebi Şahsiyeti, Divanının Tenkitli Metni ve İncelemesi* (yüksek lisans tezi, 1997), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 4-7, 8-10, 16-17, 24; Hüsameddin Erdem, "Osmanlıda Ahlak ve Bazı Ahlak Risaleleri", *SÜ İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* sy. 10, Konya 2000, s. 25-64; İhsan Fazlıoğlu, "İbnü'l-Hâim", *DİA,* XXI, 63; Hamid Algar, "Nakşibendiyye", *a.e.,* XXXII, 339; Ali Fuat Bilkan, "Sebk-i Hindî", *a.e.,* XXXVI, 254; Uğur Demir, "Şehdî Osman Efendi", *a.e.,* XXXVIII, 427-428.

KERİM AÇIK

AKPINAR, Turgut
(1928-2011)

Araştırmacı, yazar.

14 Ocak 1928 tarihinde Samsun'da doğdu. Babası Amasya Gökmedrese mahallesinden İdris Naci Bey, annesi Naciye Hanım'dır. İlk ve orta öğrenimini Samsun'da gördü. Ardından İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde okudu (1948-1952). Askerlik görevini Erzurum'da yaptı. Hâkimlik stajını İstanbul'da tamamladıktan sonra Beytüşşebap'a tayin edildiyse de istifa ederek gitmedi. Müfettişlik sınavını kazanıp Türkiye İş Bankası'na geçti. 1958'de banka tarafından doktora yapmak üzere Almanya'ya gönderildi. Münih Üniversitesi'nde *Die Bankenaufsicht in der Bundesrepublik Deutschland und in der Türkei* adlı teziyle 1962'de doktor unvanı aldı. Dresdner Bank Münih ve Hamburg merkezlerinde dış ilişkiler ve hukuk bölümünde staj yaptı. Yurda dönüşünde Türkiye İş Bankası Genel Müdürlüğü'nde çeşitli görevlerde bulundu. İstanbul bölge hukuk müşavirliği görevinde iken kendi isteğiyle 1980'de emekliye ayrıldı. Böylece özellikle genel ve Türk kültür tarihiyle ilgili araştırmalara daha çok vakit ayırma imkânı buldu. 7 Aralık 2011'de öldü. Sağlığında Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Kütüphanesi'ne 300 civarında kitap bağışlayan Akpınar'ın zengin kütüphanesi İSAM (3500 kitap) ve 29 Mayıs Üniversitesi (4800 kitap) tarafından satın alınmıştır.

Turgut Akpınar

Turgut Akpınar yazı hayatına, 1950'de *Cumhuriyet* gazetesinin açtığı yarışmada "Yeşil Amasya'nın Kara Kaderi" isimli yazısıyla ödül kazanarak girdi. 1967'de *Milliyet* gazetesinin açtığı "Dinin Türk Tarihindeki Etkileri" adlı yarışmada Dr. Tuğrul Pınar takma adıyla yazdığı makaleyle ikincilik ödülü kazandı. Banka hukuku üzerine yayımladığı üç kitap dışında Akpınar'ın, İstanbul Üniversitesi tarafından 1981-1988 yıllarında düzenlenen Türkoloji kongrelerine aralarında "Eski Türkler'in Dini: Tek Tanrı İnancı mıydı?" (1981), "Türkler ve Domuz: Türkler'in İslamiyeti Kabullerinden Önce de Domuz Beslemedikleri ve Yemedikleri Hakkında Araştırma" (1982), "Fâtih'in Kanunnâmelerinin Mevsukiyetinden Şüpheler ve Bunlar Üzerinde Düşünceler" (1985) gibi başlıklarda sunulan sekiz tebliği, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde on dokuz maddesi, çeşitli gazete ve dergilerde yayımlanmış araştırma yazıları bulunmaktadır.

Eserleri. 1. *Bankalar ve Devlet: Bankalar Kanunu Üzerinde Sistematik ve Karşılaştırmalı Açıklamalar* (Ankara 1966). **2.** *Türk Tarihinde İslâmiyet* (İstanbul 1993). Eserde Türkler'in İslâmiyet'i kabulüyle başlayan değişimin ekonomi, hukuk, bilim, felsefe, edebiyat ve güzel sanatlar alanında ortaya çıkardığı yeni görünümler incelenmiştir. **3.** *Türkler'in Din ve Hukuk Tarihi* (İstanbul 1999). Türkler'in dinî inanç ve âdetleriyle Osmanlı hukuku üzerine yazılmış makalelerinden oluşmaktadır. **4.** *Türk Kültür Tarihinden Esintiler* (İstanbul 2003). Batılı tarihçilerle Türk tarihçilerinin Selçuklu ve Osmanlı dönemlerine ait yazılarını, yörüklerin yaşayışını ve Çepniler'in dil özelliklerini konu edinmiştir. **5.** *İstanbul Üniversitesinde 50 Yıl Öncesi Bazı Büyük Hocalarımız ve Kültürümüze Katkısı Olmuş Yabancı Bilginler* (İstanbul 2004). Eserde bu âlimlerin hayatından bazı kesitler yer almaktadır. Turgut Akpınar'ın bunların dışında *Batı Almanya Kredi İşleri Kanunu* (Ankara 1971), *Türkler ve Tatarlar Arasında, 1394-1427* (H. J. Schiltberger'den, İstanbul 1995) ve *Türkler'in Elinde Bir Alman Tacir* (H. U. Kraft'tan, İstanbul 1996) adlı çevirileri de vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

İsmet Sungurbey, *Medenî Hukukun Temel Sorunları,* İstanbul 2002, s. 221-225; İhsan Işık, *Resimli ve Metin Örnekli Türkiye Edebiyatçılar ve Kültür Adamları Ansiklopedisi,* Ankara 2006, I, 191; *Milliyet,* sy. 7055, İstanbul 16.07.1967, s. 1; *Cumhuriyet Kitap,* sy. 486, İstanbul 10.06.1999, s. 21.

AYHAN YÜKSEL

AKRÎ, Abdülfettâh

(bk. ABDÜLFETTÂH el-AKRÎ).

AKSOY, Ömer Asım
(1898-1993)

Dil alanındaki çalışmalarıyla tanınan hukukçu.

5 Nisan 1898 tarihinde Antep'te doğdu. Babası Küllüoğulları'ndan Abdurrahman Efendi, annesi Bayramoğulları'ndan Fatma Hanım'dır. İlk öğrenimini Antep'te yaptı, ardından rüşdiyeyi bitirdi (1911). Talebelerine yurt severlik ve ilim sevgisi aşılayan rüşdiyedeki hocası İbrahim Hilmi'den (Konuralp) çok etkilendi. İdâdî tahsiline Antep'te açılan Aynülmaârif adlı özel bir okulda başladı, Antep Ticaret İdâdîsi'nden birincilikle mezun oldu (1916). Daha sonra Halep Posta ve Telgraf Başmüdürlük Kalemi'nde açılan imtihanı kazanıp memurluğa başladı. Bir yıl sonra Antep'e tayin edildi. Memurluk yanında

Ticaret İdâdîsi'nde vekil olarak Türkçe öğretmenliği yaptı.

1919'da yüksek tahsil için görevinden istifa ederek İstanbul'a gitti ve Mekteb-i Tıbbiyye'ye girdi. 1920 ilkbaharında Millî Mücadele hareketleri genişleyip Antep'te Fransızlar'a karşı mücadele başlayınca ders yılı sonunu beklemeden beş arkadaşıyla birlikte Antep'e döndü. Antep Fransızlar tarafından işgal edildiği için Maraş'a geçti. 1922 Şubatında işgalin kalkması üzerine memleketine geldi. 1925 Eylülüne kadar Gaziantep Lisesi, Dârülhilâfeti'l-aliyye ve Amerikan Koleji gibi okullarda öğretmenlik, halk mektebinde müdürlük, *Gazisancak* ve *Halk Dili* gibi mahallî gazetelerde başyazarlık yaptı. Yüksek öğrenimini tamamlamak için 1925'te tekrar İstanbul'a gitti. Bu defa Mekteb-i Hukuk'a girdi ve 1928'de mezun oldu. Kasım 1928'de Nizip Cumhuriyet müddeiumumiliğine tayin edildi. 1931 yılının başlarında görevinden istifa etti ve 1935'e kadar Gaziantep'te avukatlık yanında Gaziantep Lisesi'nde Türkçe öğretmenliğinde bulundu. 1931-1936 yıllarında Cumhuriyet Halk Partisi il başkanlığını yürütürken 1932'de halkevini açtı. Halkevi yayınlarından çıkan otuzdan fazla eserin on biri Ömer Asım Aksoy tarafından hazırlandı.

1935'te Gaziantep milletvekili seçilince 1936'da Ankara'ya taşındı. 1950 yılına kadar dört dönem Cumhuriyet Halk Partisi'nden Gaziantep milletvekilliği yaptı. 1941'de Türk Dil Kurumu'nda filoloji kolu başkanlığı görevini yürüttü, *Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü* onun kol başkanlığı döneminde hazırlandı. 1 Mayıs 1948'de ayrıldığı Türk Dil Kurumu'na Aralık 1949'da bilim kurulu üyesi olarak yeniden döndü. 1950'de emekliye ayrıldı. Türk Dil Kurumu'nda bir süre derleme-tarama kolu başkanlığı yaptı; ardından genel sekreter ve derleme-tarama kolu başkanı olarak çalıştıktan sonra 1976'da yaşının ilerlemesi sebebiyle görevinden ayrıldı. Dil çalışmalarını ölünceye kadar sürdüren Aksoy nikris hastalığına yakalandı ve 30 Ekim 1993'te Ankara'da öldü.

Türkçe'nin özleşmesi yolunda hazırladığı kitapları dışında başta *Cumhuriyet* olmak üzere çeşitli gazete ve *Türk Dili, Türk Dil Dergisi* gibi dergilerde yazılar yayımlamıştır. Aşırı özleştirmeye karşı çıkan dil bilginlerinden özellikle Faruk K. Timurtaş ile kalem tartışmalarına girdi. İlk eserleri Gaziantep dili ve folkloru üzerine olan Aksoy deyim ve atasözlerini tesbit edip derleyerek kitap haline getiren ilk araştırmacılardan biridir. 1988'de Dil

Ömer Asım Aksoy

Derneği, 1992'de Edebiyatçılar Derneği kendisine onur üyesi payesi verdi. 1995 yılından itibaren Aksoy ailesinin katkılarıyla Dil Derneği tarafından Ömer Asım Aksoy ödülü verilmektedir. Kitapları ölümünden sonra Gaziantep Üniversitesi'ne bağışlanmış, hakkında bir armağan kitabı hazırlanmıştır (bk. bibl.). Resim yapmaya meraklı olan Aksoy şiir de yazmıştır.

Eserleri: *İki Damla Göz Yaşı* (şiirler, Antep 1918), *Usûl-i Tahrîr ve Edebiyat Dersleri* (Gaziantep 1924), *İmlâmıza, Sarf ve Nahvimize Dair* (Gaziantep 1925), *Gaziantep Dilinin Tetkiki* (Gaziantep 1933), *Gaziantep'te Eti Eserleri* (1934), *Öz Türkçe Dersleri* (Gaziantep 1935), *Gaziantep Ağzında Sentaks Araştırmaları* (Gaziantep 1936), *Bir Dili Öğrenmek İçin En Lüzumlu Kelimeler ve Bu Kelimeleri Belirtme Usulü* (Gaziantep 1936), *Güneş-Dil Teorisi ve Üçüncü Türk Dil Kurultayı* (Gaziantep 1937), *Halkevi Konuşmaları* (Gaziantep 1938), *Deyim, Takım Söz, Meşhur Söz, Atalar Sözü* (Ankara 1940), *Gaziantep Ağzında Atasözleri* (Ankara 1941), *Hasırcıoğlu Hâfız Mehmet Ağa* (Gaziantep 1941), *Gaziantep Ağzı* (I-IV, İstanbul 1945-1946), *Hasan Aynî ve Nazmü'l-cevâhir* (Gaziantep 1959), *Dürrü'n-nizâm ve Nazmü'l-cevâhir* (Ankara 1960), *Şeyh Ahmet ve Nazmü'l-leal Üzerine* (Ankara 1959, *TDAY Belleten*'den ayrı basım; *Şeyh Ahmet ve Nazmü'l-leal Üzerine: Tamamlayıcı Bilgiler* adıyla, Gaziantep 1961), *Anayasa Sözlüğü* (Ankara 1961, 1962), *Dil Üzerine: Düşünceler, Düzeltmeler* (Ankara 1962, 1964), *Mütercim Asım (1755-1819)* (Ankara 1962), *Atatürk ve Dil Devrimi* (Ankara 1963), *Anayasanın Dili* (*TDAY Belleten*, 1963'ten ayrı basım), *Atasözleri ve Deyimler* (Ankara 1965; *Atasözleri ve Deyimler: Elkitabı* adıyla kısaltılarak, Ankara 1968), *Gelişen ve Özleşen Dilimiz* (Ankara 1968), *Özleştirme Durdurulamaz* (Ankara 1969), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I: Atasözleri Sözlüğü* (Ankara 1971, *Atasözleri ve Deyimler*'in genişletilmiş biçimi), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II: Deyimler Sözlüğü* (Ankara 1976), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü III: Dizin ve Kaynakça* (Ankara 1977), *Dil Yanlışları* (Ankara 1980 [900 Sözün Eleştirisi], Ankara 1990 [1800 Sözün Eleştirisi], İstanbul 1991 [2000 Sözün Eleştirisi]), *Yine Dil Yanlışları* (270 Sözün Eleştirisi, Ankara 1985), *Dil Gerçeği* (Ankara 1982, 2006).

Aksoy'un Gaziantep'te bazı arkadaşlarıyla birlikte yayımladığı *Hasip Dürrî: Hayatı Eserleri* (1933, 2. bs. 1959, A. Turgut Ergin ve Ş. Sabri Yener ile birlikte) ve *Aydî Divanı* (Gaziantep 1937; Ankara 1954, Ş. S. Yener ve A. N. Ünler ile birlikte), *Dil Devriminin 30 Yılı* (Ankara 1962) içerisinde çeşitli yazılarının bulunduğu *Dil Devrimi Üzerine* (Ankara 1967), *Türk Dil Kurumunun 40 Yılı* (Ankara 1972), *Türk Dil Kurumu Kol Çalışmaları (1932-1972)* (Ankara 1972) adlı kitaplarından başka Türk Dil Kurumu'nda görev yaptığı yıllarda kendi yönetiminde hazırlanan *Tarama Sözlüğü* (I-VIII, Ankara 1963-1977), *Türkiyede Halk Ağzından Söz Derleme Dergisi* (V, Ankara 1957 [İndeks]; VI, Ankara 1952 [folklor sözleri]), *Derleme Sözlüğü* (I-IX, 1963-1977), *Bölge Ağızlarında Atasözleri ve Deyimler* (I-II, Ankara 1969-1971) adlı çalışmaları da yayımlanmıştır. Türk Dil Kurumu dışında onun başkanlığında hazırlanmış bir de *Ana Yazım Kılavuzu* bulunmaktadır (İstanbul 1987).

BİBLİYOGRAFYA :

Ömer Asım Aksoy, *Türkçe Bir Hayat: Ömer Asım Aksoy'un Özyaşamöyküsü*, İstanbul 1999; "Ömer Asım Aksoy", *Ömer Asım Aksoy Armağanı* (haz. Mustafa Canpolat v.dğr.), Ankara 1978, s. 1-10; Macit Gökberk, "Ömer Asım Aksoy", *TDl.*, XXXV/305 (1977), s. 101-102; Seha L. Meray, "Mutlu İnsan", *a.e.*, s. 103-106; Emin Özdemir, "Aksoy'un Eylemi", *a.e.*, s. 107-112; Mehmet Salihoğlu, "Bilge Bir Dil Savaşçısı", *a.e.*, s. 113-115; Mustafa Şerif Onaran, "Aksoy Kendini Anlatıyor", *a.e.*, s. 116-122; Ahmet Miskioğlu, "Ömer Asım Aksoy'u Toprağa Verdik", *Türk Dili Dergisi*, VII/40, İstanbul 1994, s. 1-2; Sami N. Özerdim, "Ömer Asım Aksoy", *a.e.*, s. 48-49; Sami Karaören, "Ölümün Öldüremediklerinden: Ömer Asım Aksoy", *a.e.*, s. 50-53; Ali Dündar, "Ömer Asım Aksoy: Türk Dil Devriminin Bilge Savaşımeri", *a.e.*, s. 54-56; Muzaffer Uyguner, "Ömer Asım Aksoy'un Ardından", *a.e.*, s. 57-58; Behzat Ay, "Büyük Yitim: Ömer Asım Aksoy", *a.e.*, s. 59-60; "Aksoy, Ömer Asım", *TDEA*, I, 96; "Aksoy, Ömer Asım", *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, I, 60-61.

A. Azmi Bilgin

AKSU, Hüsamettin
(1942-2007)

Fars dili, edebiyatı ve Osmanlı Türkçesi uzmanı.

Elazığ'ın Karakoçan (eski Himan) ilçesinde doğdu. Müftü Mahfuz Aksu'nun oğludur. İlk ve orta öğrenimini 1966'da Elazığ'da tamamladı. 1967-1971 yıllarında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde öğrenim gördü. Buradan mezun olunca İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi Nadir Eserler Bölümü'nde memurluğa başladı. Daha sonra Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü'nün Estetik ve Sanat Tarihi Kürsüsü'nde öğretim görevlisi olarak Osmanlıca, epigrafi ve arşiv çalışmaları dersleri verdi. 1981 yılında *Amîr Gıyâs al-Dîn Muhammed al-Astarâbâdî ve İstivânâma'si* adlı teziyle doktor unvanını aldı. 1994'te yardımcı doçent, ertesi yıl doçent, 15 Aralık 2005 tarihinde profesör oldu. 1986'da *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'ndeki çalışmalara katıldı. Madde yazdı ve görüntü redaksiyonu görevlerini üstlendi. 1989-1998 arasında Marmara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Geleneksel Türk El Sanatları Bölümü'nde eski yazı, 2000 yılında İstanbul Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nde Güzel Sanatlar, 2000-2002 yıllarında İstanbul Üniversitesi Teknik Bilimler Yüksek Okulu Çinicilik Bölümü'nde hat dersleri verdi. Çok sayıda yüksek lisans ve doktora tezi yöneten Aksu, Kültür ve Turizm Bakanlığı Samsun Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Bölge Kurulu üyeliği de yaptı (2000-2005). 13 Ağustos 2007 tarihinde öldü ve Karacaahmet Mezarlığı'na defnedildi. Evli ve üç çocuk babası olan Hüsamettin Aksu çalışkan, disiplinli, yardım sever, son derece kibar ve hoşgörülü bir kişi olarak tanınır.

Hüsamettin Aksu

Eserleri. 1. *Boğaziçi Sefarethaneleri* (İstanbul 1992, Feryal İrez ile birlikte). Halen mevcut olanlarla günümüzde ortadan kalkmış bulunan İstanbul'daki yazlık elçilik binalarını konu alan bir eserdir. Kitabın ikinci bölümünde İstanbul'da Osmanlı Arşivi ile Viyana Devlet Arşivi'ndeki İstanbul sefârethâneleriyle ilgili belgeler bugünkü Türkçe'ye çevrilmiştir. **2.** *Fihrist-i Nüshahâ-yi Hattî-yi Fârsî Kitâbhâne-i Dânişgâh-i İstânbûl* (Tahran 1995, Tevfîk Hâşimpûr Sübhânî ile birlikte). İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki Farsça yazmaların katalogudur. **3.** *İstanbul Yapılarındaki Bazı Dekoratif Kûfî Hatlar* (İstanbul 2001). Eserde İstanbul'da çeşitli dönemlere ait dinî veya sivil binalarda süsleme amacıyla kullanılan kûfî yazılı taş, çini, ahşap panoların dökümü verilmektedir. **4.** *1782 Yılı Yangınları -Lehîbu'l-ukalâ fî fikri'l-gurabâ: Harîk Risâlesi-* (İstanbul 1994). 24 Temmuz – 22 Ağustos 1782'de Balat ve Cibali'de çıkan iki ayrı yangını bizzat müşahede ederek anlatan, İstanbul şehremini Derviş Mustafa Efendi'nin kaleme aldığı eserin Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'nde kayıtlı (Hazîne, nr. 1632) yegâne nüshasının metnini ve sadeleştirilmiş şeklini, sonunda da yazmanın tıpkıbasımını içermektedir.

Aksu'nun *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Yıllığı, Sanat Tarihi Araştırmaları Dergisi, Toplumsal Tarih, Arkeoloji ve Sanat, Türk Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, İlgi* dergisiyle *Semavi Eyice Armağanı, Yıldız Demiriz Armağanı* ve *Sinan Genim'e Armağan*'da yayımlanmış makaleleri arasında en önemlileri şunlardır: "Sultan III. Murat Şehinşahnâmesi" (*STY*, IX-X [1981], s. 1-22); "İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde Bulunan Minyatürlü, Resimli, Şekilli, Cetvelli, Plan ve Haritalı (Türkçe-Arapça-Farsça) Yazmalar" (*STY*, XIII [1988], s. 19-22); "A Brief Sketch of the Activities of the Hurufi Movement and its Spread Through Western Asia" (*Islamic Culture An English Quarterly*, LXXIII [Hyderabad-Deccan 1999], s. 115-125). Hüsamettin Aksu ayrıca *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA), İslâmi Bilgiler Ansiklopedisi, Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (TDEA), Şâmil İslâm Ansiklopedisi* ile *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*'ne çeşitli maddeler yazmıştır. Genelde Hurûfîliğe dair olan *DİA*'daki maddeleri "Ali el-A'lâ", "Câvidânnâme", "Emîr Gıyâseddin", "Fazlullâh-ı Hurûfî", "Firişteoğlu Abdülmecid", "Hasan et-Tûlûnî", "Hurûfîlik" ve "Musallâ Taşı"dır. Sempozyum bildirileri: "İslâm Kılıçları ve Kılıç Ustaları es-Suyûfü'l-İslâmiyye ve Sunna'uhâ" (*Sanat Tarihinde Doğudan Batıya -Ünsal Yücel Anısına Sempozyum-*, İstanbul 1989, s. 9-10); "Cezîre-i İbn Ömer Köprüsü" (*Hz. Nuh'tan Günümüze Cizre Sempozyumu*, İstanbul 1999, s. 155-160); "İslâm İnancı ve Sanatında Anıt Mezar" (*Sanat ve İnanç Sempozyumu*, İstanbul 2004, I, 85-90); "Fatih Devri Hat Ustası Ali b. Yahya es-Sufi ve Eserleri" (*İstanbul Üniversitesi 550. Yıl Uluslararası Bizans ve Osmanlı Sempozyumu [XV. Yüzyıl]*, İstanbul 2004, s. 245-251).

BİBLİYOGRAFYA :

İÜ Ed.Fak. Arşivi'ndeki özlük dosyası; M. Baha Tanman v.dğr., "İÜ Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Kürsüsü/Bölümü Dallarında, Lisans/Yüksek lisans, Doktora Düzeyinde Eğitim Görenlerin Kısa Özgeçmişleri ve Yayınları", *STY*, XIV (1997), s. 107; "Hüsamettin Aksu (1942- 2007)", *a.e.*, XIX (2007), s. 134-135 (maddenin yazımında büyük ölçüde Aksu ailesinden edinilen bilgilerden faydalanılmıştır).

ENİS KARAKAYA

AKSUN, Ziya Nur
(1930-2010)

Tarihçi, hukukçu ve düşünür.

29 Mayıs 1930'da Konya'da doğdu. Babası Konya Belediyesi'nde memurluk ve müdürlük yapan İbrahim Saim Bey, annesi Erzincanlı bir aileye mensup olan Leman Hanım'dır. Baba tarafından Kayserili'dir. İlk ve orta öğrenimini Konya'da gördü. Yüksek öğrenimde bir yıl İstanbul Teknik Üniversitesi İnşaat Fakültesi'ne devam etti, ardından girdiği Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden 1955'te mezun oldu. Bir süre Konya'da avukatlık yaptı, daha sonra İstanbul'a yerleşti. Fakülteler Matbaası'na ortak olup yayımcılığa başladı, matbaasında hemen tamamı ilmî mahiyette eserler neşretti. 1976'da geçirdiği bir rahatsızlık sonucu konuşma ve yazma melekesini kaybetti. Ancak sol elini geliştirerek resim yapabildi. 6 Eylül 2010'da vefat etti.

Osmanlı tarihine dair eserleriyle tanınan Aksun'un tarih merakı küçük yaşta başlamış, II. Abdülhamid'e duyduğu hayranlık onun Osmanlı tarihiyle ilgilenmesini sağlamıştır. Osmanlı Devleti Aksun'un gözünde ve gönlünde "tarihin mûcizesi" olarak yer almış, öğrendiği Osmanlı Türkçesi de ona geniş ufuklar açmış ve Osmanlı tarihine karşı hayli savunmacı bir üslûp benimsemiştir. Akademik tarihçiliğin dışındaki Osmanlı tarihçilerinin çevresinde takdirle

Ziya Nur Aksun

anılmış, ilk millî tarihçiler arasında bulunduğu, tarih kitaplarında kaydedilmeyen birçok olayı aydınlığa kavuşturduğu ve Osmanlı tarihini sevdirdiği belirtilmiştir. Osmanlı Devleti'nde "kardeş katli"ni cinayet değil "nizâm-ı âlem için kendi kanından ve canından yaptığı bir fedakârlık" olarak görmüş, Osman Bey'in amcası Dündar Bey'i öldürtmesine ve Yıldırım Bayezid'in içki içtiğine dair rivayetleri reddetmiştir. Türkçe'nin gerçek hâmisinin Orhan Gazi olduğunu ve Türkçe'yi onun resmî dil haline getirdiğini söylemiştir. Vak'a-i Hayriyye, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı vb. yenilik hareketlerinin Osmanlı Devleti'ni güçlendiremediğini, aksine daha da geriye götürdüğünü, Osmanlı padişahlarının milletten hiçbir zaman kopmadığını, câriyelerin saraya iş akdiyle girip çıkan sözleşmeli kişiler sayıldığını, Osmanlı tarihinin Batılı tarihçilerin anlayışıyla yazılamayacağını ileri sürmüştür. Çeşitli telif kitapları yanında Ziya Nur *Hüradam* gazetesiyle *Fetih* ve *Diriliş* mecmualarında makaleler yazmış, Z. N., Sabahaddin Nur, M. Safa Nur, Şahab Metin, Safa Nur gibi takma adlar da kullanmıştır.

Eserleri: *Filibeli Ahmed Hilmi-İslâm Tarihi* (İstanbul 1971, 1974, 1982, 2006; Aksun bu kitaba hacmini üç misline çıkaran bir zeyil eklemiştir), *Dündar Taşer'in Büyük Türkiyesi* (İstanbul 1974, 2012), *Osmanlı Tarihi: Osmanlı Devleti'nin Tahlilli Tenkidli Siyasî Tarihi* (I-VI, İstanbul 1994), *Gayr-i Resmî Tarihimiz: Osmanlı Padişahları* (İstanbul 1997, 2004), *Siyasî ve Sosyal Açıdan Mezhepler, Tarikatlar* (İstanbul 1997, 2004), *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı* (İstanbul 2005), *Darbe Kurbanı Abdülaziz Han* (İstanbul 2009), *II. Abdülhamid Han* (İstanbul 2010), *Cihan Padişahı Muhteşem Süleyman* (İstanbul 2011), *Son Cihan Padişahları (1617-1703) (I. Mustafa, II. Osman, IV. Murad, İbrâhim, IV. Mehmed)* (İstanbul 2011), *Dört Muzdarip Padişah* (İstanbul 2011), *Osmanlı'nın Zirvede Kalma Mücadelesi: Düşüşler / Tutunuşlar 1703-1789* (İstanbul 2011), *Zirvedeki Sultanlar II. Selim, III. Murad, III. Mehmed, I. Ahmed* (İstanbul 2011), *Beylikten Cihan İmparatorluğuna* (İstanbul 2012).

BİBLİYOGRAFYA :

Ziya Nur Aksun, *Osmanlı Tarihi*, İstanbul 1994, I, 9, 25, 49, 50, 130; Necmeddin Turinay v.dğr., *Bilge Tarihçi Ziya Nur Aksun*, İstanbul 2004, s. 51, 52, 63; Ahmet Turan Alkan, *Ziya Nur Hakkında Dostlarıyla Bir Sohbet*, İstanbul 2010, s. 31, 35, 73; Fatma Gülser Özer, *Düşünce Dünyası İtibariyle Ziya Nur Aksun* (yüksek lisans tezi, 2010), SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 9, 10, 24, 26, 41, 42, 61, 63, 66, 69, 70, 113, 122, 128, 134, 137, 162; Belma Aksun, *Bir Millet Mistiği: Ziya Nur Aksun*, İstanbul 2013, s. 17, 19, 23, 62, 73, 145, 154, 380, 418; *Mâlûmat*, sy. 4, İstanbul 1313, s. 88-89.

TALİP MERT

AKTEPE, M. Münir
(1917-1996)

Osmanlı tarihçisi.

7 Eylül 1917'de İzmir'in İkiçeşmelik semtinde doğdu. Rus istilâsı sırasında (1916) Erzincan Kemah'tan İzmir'e göç eden babası ticaretle uğraşıyordu. İlköğreniminin ardından İzmir Karataş Ortaokulu'nda ve İzmir Erkek Lisesi'nde okudu. 1936'da mezun olunca ailesinin durumunun elverişsizliği sebebiyle yüksek öğrenimine hemen başlayamadı, bir süre Karataş Ortaokulu'nda vekil öğretmenlik yaptı; İzmir Posta, Telefon ve Telgraf İdaresi'nde memur olarak çalıştı. Kasım 1937'de dört yıllık yüksek öğrenim bursu kazandı ve kısa bir müddet yaptığı vekil öğretmenliğin etkisiyle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne girdi. Tahsili sırasında çalışkanlığı ile hocalarının dikkatini çekti. Fakülte yıllarında hocaları arasında M. Cavit Baysun ile İsmail Hakkı Uzunçarşılı da bulunuyordu. Mezuniyet tezi "Mahmud II Devrinde Rize Ayanı Tuzcuoğulları İsyanı" adını taşımaktaydı. Böyle sosyal bir olayı inceleyerek akademik hayata bir bakıma başlangıç yapmış oldu. 1941 Ekiminde mezun olduktan hemen sonra askere gitti. II. Dünya Savaşı'nın bütün hızıyla sürdüğü bu zorlu yıllara denk düşen askerlik hizmetini, Gelibolu bölgesinde Bolayır'ın kuzeyinde oluşturulan savunma hattında yerine getirdi. Böylece Osmanlılar'ın Rumeli yakasına ilk geçtikleri yer olan bölgenin topografyasını tanıma imkânı buldu. Bunun etkisiyle ileride doktora konusu olarak Osmanlılar'ın Rumeli'ye yerleşmesini seçecekti.

Münir Aktepe, 1944'te terhisinin ardından M. Cavit Baysun'un daveti üzerine aynı yılın ekiminde önce fakültenin tercümanlık kadrosuna tayin edildi ve kitaplık memuru olarak çalışmaya başladı. 1 Mart 1945'te asistanlığa geçti. *Osmanlı Türklerinin Rumeli'ye Yerleşmesi* başlıklı doktora tezini Haziran 1949'da tamamladı. Bundan sonraki çalışmalarıyla, Tarih Bölümü'nde Yeniçağ Tarihi Kürsüsü'nün Cavit Baysun başkanlığında oluşturulan temel klasik eğitim sistemi içerisinde Osmanlı kaynakları, Osmanlı tarihçiliği, biyografi çalışmaları ve kaynak neşriyle giderek kendini gösterirken bir yandan da Osmanlı Devleti'ndeki sosyal tepkilerle ilgilendi ve arşive dayalı incelemelerde bulundu. Çalışma sahasını daha çok XVIII. yüzyıla kaydırdı ve bu dönemin otuzlu yıllarına doğru meydana gelen sosyal tepkileri ve muhtelif siyasî, diplomatik ve askerî gelişmelerini konu alan çalışmalar yapmaya başladı. 1950-1952 yılları arasında Paris'te bulundu ve ilmî çalışmalarını Bibliothèque Nationale'de sürdürdü. Türkiye'ye dönünce Cavit Baysun'un müdürlüğünü yaptığı Türkiyat Enstitüsü müdür yardımcılığına getirildi. Osmanlı tarihinin önemli bir dönüm noktasını oluşturan Patrona İsyanı konusundaki doçentlik tezini 1954 yılına kadar tamamladı ve doçent unvanını aldı.

1960'lı yılların başı onun için hayli sıkıntılı olaylarla geçti. Yeniçağ tarihi doçenti iken 27 Mayıs İhtilâli'nin karışık ortamında diğer bazı üniversite mensupları gibi hiçbir sebep gösterilmeden görevinden alındı. Fakat o sıralarda Edebiyat Fakültesi Mezunlar Cemiyeti başkanı ve Türk Muallimler Birliği üyesi bulunduğundan bu sıfatlarla ihtilâl konseyince oluşturulan Kurucu Meclis'e üye seçildi. 6 Ocak 1961'den itibaren Ankara'da meclis çalışmalarında görev yaptı. 1961-1962 arasında İstanbul Çapa Eğitim Enstitüsü'nde tarih dersleri verdi. Daha sonra fakültedeki vazifesine iade edildi ve 25 Nisan 1962'de yeniden öğrencilerine kavuştu. Bu yıllar onu bir süre için ilmî çalışmalardan koparmıştı. Bunun da etkisiyle çalışmalarına hız verdi. 19 Mart 1964'te profesör unvanını aldı. Ardından fakültede yönetim kurulu üyeliklerinde bulundu, üniversite senatosunda fakülteyi temsil etti. Edebiyat Fakültesi bünyesi içerisinde Tarih Araştırmaları Enstitüsü'nü kurdu. 21 Mart 1968'den itibaren faaliyete geçen bu enstitünün müdürlüğünü 6 Mayıs 1969'dan başlamak üzere üstlendi ve emekli oluncaya kadar bu görevini yürüttü. Enstitünün

M. Münir Aktepe

yayın organı olan, aynı zamanda Tarih Bölümü'nün ikinci dergisi olma özelliğini taşıyan *Tarih Enstitüsü Dergisi*'nin ilk sayısını Ekim 1970'te çıkardı. Derginin sunuş kısmında enstitünün başlıca amacının imkânlar nisbetinde araştırma ve yayın yapmak, ilmî konferanslar, seminerler düzenlemek, kongrelere katılmak ve sergiler açmak olduğu belirtilmişti. Dergi ise daha çok genç tarihçilerin ilmî çalışmalarına açık olacaktı. Bu derginin neşriyatı yanında enstitü bünyesi içinde uzmanlara hitap eden bir ihtisas kütüphanesinin kurulmasını da sağladı. Nâdir yazma eserler ve birçok değerli matbu kitabı toplayıp buraya kazandırdı. Kütüphane, bugün Edebiyat Fakültesi içindeki seminer kitaplıklarını birleştirme projesi çerçevesinde diğer kitaplar arasına dağıtıldı, böylece bu önemli ihtisas kütüphanesi Tarih Bölümüne ait Tarih Seminer Kütüphanesi gibi tamamıyla ortadan kalkmış oldu.

Münir Aktepe, 1970'li yılların çok karışık ortamı içerisinde fakültedeki idareciliğini sürdürdü, çok kısa bir müddet için dekanlık görevini üstlendi. Yoğun ilmî faaliyetler yanında Anıtlar Yüksek Kurulu (1964) ve Türk Tarih Kurumu (1967) üyeliklerine de seçildi. Özellikle Türk Tarih Kurumu'ndaki çalışmalarını emekliliğinden sonra da devam ettirdi. Bu kurumda 26 Ocak 1996'da şeref üyeliğiyle taltif edildi. 1980'den sonra üniversitedeki yeni gelişmeler geleneksel sistemde yetişmiş bir ilim adamı olarak onu çok rahatsız etti. Yeni üniversiteler kanununun getirdiği hükümler ve bunların uygulanış biçimine karşı duyduğu tepkiden dolayı 31 Ocak 1983'te kendi isteğiyle emekliye ayrıldı. 26 Haziran 1996'da vefatına kadar ilmî faaliyetlerden kopmadı. *Tarih Enstitüsü Dergisi*'nin 1997'de 15. sayısı Aktepe'ye hâtıra sayısı olarak çıktı.

Eserleri. Münir Aktepe'nin yayımlanan ilk araştırmalarını, hocası Cavit Baysun'un o sırada müdürlüğünü yaptığı *İslâm Ansiklopedisi*'ne yazdığı biyografi maddeleri teşkil eder. Bunun ardından *Tarih Dergisi*'nde ilk sayıdan itibaren çeşitli yazılar kaleme almıştır. Neşredilen ilk kitabı doçentlik tezi olan *Patrona İsyanı (1730)* başlıklı çalışmasıdır (İstanbul 1958). Bu kitap, onun ilmî çalışmaları arasında konuya bakış ve olayların mahiyetini ortaya koyma bakımından en önemli olanıdır. Burada daha çok isyanın sebepleri üzerinde durarak bunun malî, sosyal ve siyasal sebeplerini irdelemiş, özellikle saray ve hânedan üyelerinin ve bunlara mensup olanların, yüksek seviyedeki vezir ve ulemâ ailelerinin yaşayışına karşı içten içe duyulan tepkileri ortaya koymuş, Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa ve ailesi çerçevesinde konuya, bugün bile hâlâ pek iyi değerlendirilmeyen veya göz ardı edilen yeni bir bakış açısı getirmiştir. Münir Aktepe ayrıca Osmanlı kaynaklarının neşrine yönelik çalışmalarıyla da dikkat çeker. Tarih incelemelerinin gerekli kıldığı malzemeyi daha geniş kitlelere ulaştırmak amacıyla önce Mehmed Salâhî Bey'in Girit meselesine dair mecmuasını yayımlamış (*Girid Meselesi: 1866-1889*, İstanbul 1967), daha sonra Silâhşor Kemânî Mustafa Ağa'nın *Revan Fetihnâmesi*'ni, 1720-1724 arasındaki Osmanlı-İran münasebetlerini ihtiva eden bir giriş kısmıyla neşretmiştir (*1720-1724 Osmanlı İran Münasebetleri ve Silahşör Kemani Mustafa Ağa'nın Revan Fetihnâmesi*, İstanbul 1970). Bu yayınlarını birer vekâyi'nâme hususiyeti gösteren iki önemli neşri takip etmiştir. Bunlardan ilki Şem'dânîzâde Fındıklılı Süleyman Efendi'nin *Müri't-tevârîh* adlı eserinin basılmamış kısımlarıdır. Tam bir kronik özelliği taşıyan, XVIII. yüzyılın önemli bir bölümünün, 1730-1777 arasının tarihini içeren bu eseri üç cilt halinde yayımlamıştır (*Şemdânî-zâde Fındıklılı Süleyman Efendi Tarihi, Müri't-tevârih*, I, İstanbul 1976; II/A, İstanbul 1978; II/B, İstanbul 1980; III, İstanbul 1981). İkinci önemli yayını sondan bir önceki resmî Osmanlı vak'anüvisi olan Ahmed Lutfi Efendi'nin tarihidir. Yine bu eserin basılmamış kısımlarının IX. ciltten itibaren son cilt olan XV. cilt dahil edisyonunu hazırlamıştır (*Vak'anüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, IX, İstanbul 1984; X-XV, Ankara 1988-1993). Neşrini gerçekleştirdiği bir diğer eser de Mehmed Emnî Beyefendi'nin Rusya sefâretiyle ilgili eseridir (*Mehmed Emnî Beyefendi [Paşa]'nın Rusya Sefâreti ve Sefâret-nâmesi*, Ankara 1974).

Bunların yanı sıra pek çok ilmî makalesi çeşitli dergilerde yayımlanmıştır. İçlerinden dikkat çekici olan bazı yazıları şunlardır: "Naîmâ Tarihinin Yazma Nüshaları Hakkında" (*TD*, I/1 [İstanbul 1949], s. 35-52); "Osmanlı'ların Rumeli'de İlk Fethettikleri Çimbi Kal'ası" (*TD*, I/2 [İstanbul 1950], s. 283-307); "Tuzcu Oğulları İsyanı" (*TD*, III/5-6 [1951-52], s. 21-52); "XIV. ve XV. Asırlarda Rumeli'nin Türkler Tarafından İskânına Dair" (*TM*, X [İstanbul 1953], s. 299-312); "Damad İbrahim Paşa Devrinde Lâle" (*TD*, IV/7 [1953], s. 85-126); "1727-1728 İzmir İsyanına Dair Bazı Vesikalar" (*TD*, VIII/11-12 [İstanbul 1956], s. 71-98); "XVII. Asra Ait İstanbul Kazası Avarız Defteri" (*İstanbul Enstitüsü Dergisi*, III [İstanbul 1957], s. 109-139); "XVIII. Asrın İlk Yarısında İstanbul'un Nüfus Meselesine Dair Bazı Vesikalar" (*TD*, IX/13 [İstanbul 1958], s. 1-30); "İbtihâcü't-Tevârih" (*TD*, X/14 [İstanbul 1959], s. 71-84); "Atatürk'e Ait Bazı Belgeler" (*TKK Belleten*, XXXII/128 [Ankara 1968], s. 441-457); "Szigetvar Livâsı Kanunnâmesi" (*Kanunî Armağanı*, Ankara 1970, s. 187-202); "Kâğıdhâne'ye Dâir Bazı Bilgiler" (*Ord.Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan*, Ankara 1976, s. 335-363); "İstanbul Fenerbahçesi Hakkında Bazı Bilgiler" (*TD*, sy. 32 [İstanbul 1979], s. 349-372); "Dünkü Fransızlar: Blak Bey ve Oğlu" (*TD*, sy. 33 [İstanbul 1982], s. 255-270); "II. Mahmud Devrinde Osmanlı-Sardunya Münasebetlerine Dair Bazı Belgeler" (*TTK Belgeler*, XI/15, Ankara 1986, s. 89-144; XII/16 [1987], s. 101-112; XIII/17 [1988], s. 183-212).

Millî Eğitim Bakanlığı *İslâm Ansiklopedisi, The Encyclopaedia of Islam*'ın yeni edisyonu ve özellikle *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde ilmî kıymeti haiz birçok madde kaleme almış bulunan Münir Aktepe bazı önemli kişilere ait vakfiyeleri de neşretmiştir. Bunların içinde özellikle İzmir'i de ilgilendiren ve Manisa merkezli olmak üzere Batı Anadolu bölgesinde büyük nüfuz sahibi olan Karaosmanoğulları ailesinin fertlerine ait olanlar başta gelir. Bu vakfiyelerle İzmir'e dair diğer makaleleri bir araya getirilerek kitap halinde yayımlanmıştır (Münir Aktepe, *İzmir Yazıları: Camiler, Hanlar, Medreseler, Sebiller*, haz. Fikret Yılmaz, İzmir 2003).

BİBLİYOGRAFYA :

Feridun Emecen, "Prof. Dr. Münir Aktepe'nin Akademik Hayatı", **Münir Aktepe**, *İzmir Yazıları: Camiler, Hanlar, Medreseler, Sebiller* içinde (haz. Fikret Yılmaz), İzmir 2003, s. XXXV-XXXIX; **Zeki Arıkan**, "Yitirdiğimiz Büyük Değer. Münir Aktepe'nin Ardından", *TT*, sy. 153 (1996), s. 4-8; **Mücteba İlgürel**, "Prof. Dr. Münir Aktepe'nin Hayatı ve Eserleri", *TED*, sy. 15 (1997), s. 1-14.

FERİDUN EMECEN

AKTEPÎ

(bk. ABDURRAHMAN AKTEPE).

ÂL-i AHMED, Seyyid Celâl
(سيّد جلال آل أحمد)

Seyyid Celâlüddîn Sâdât Âl-i Ahmed
(1923-1969)

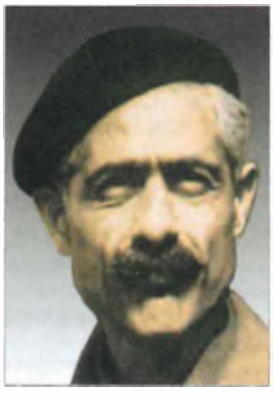
İranlı hikâye yazarı, düşünür ve eleştirmen.

Tahran'da doğdu. Babası Seyyid Ahmed Hüseynî-yi Tâlekānî ile amcası Âyetullah Mahmûd-i Tâlekānî zamanın önde gelen din âlimlerindendi. Ailesi İran'ın kuzeyindeki Mâzenderân bölgesinde Tâlekān şehrinin Ovrâzân köyündendir. Âl-i Ahmed ilk öğrenimini tamamladıktan sonra babası devlet okullarında okumasını istemediğinden bir süre saatçilik ve elektrikçilik gibi işlerde çalıştı. Ancak kimseye haber vermeden Tahran Dârülfünunu'nda gece derslerine devam ederek liseyi bitirince babası onu dinî eğitim alması için 1943'te Necef'te bulunan ağabeyi Seyyid Muhammed Takī'nin yanına gönderdi. Ancak asıl amacı Beyrut'a gidip eğitimini tamamlamak olan Âl-i Ahmed bu düşüncesini gerçekleştiremeden Tahran'a geri döndü. Din eğitimi almaktan vazgeçmesi ve dindarlıktan her geçen gün biraz daha uzaklaşması babası ve ağabeyi ile arasının açılmasına yol açtı. Lise son sınıfta iken birkaç arkadaşıyla birlikte eğitim ve kültür faaliyetleri için Encümen-i Islâh adında bir dernek kurdu. Muhsin el-Emîn'in Hz. Hüseyin'in yas töreniyle ilgili yanlış uygulamaları eleştirdiği *et-Tenzîh li-aʿmâli'ş-Şebîh* adlı risâlesini Farsça'ya çevirerek *(Azâdârîhâyi Nâ-meşrû)* bu derneğin yayınları arasında neşretti (1943). II. Dünya Savaşı'nın bütün hızıyla sürdüğü 1944 yılında İran'da gelişen Marksist akımlardan etkilenip Halk Partisi'ne (Hizb-i Tûde) girdi. Diyalektik materyalist düşüncenin peşinden giderek geleneksel dinî hayattan tamamen uzaklaştı.

1945'te *Süḫan* dergisinde yayımlanan "Ziyâret" adlı ilk hikâyesiyle yazı hayatına başladı. Aynı yıl yayımladığı on kısa hikâyeden oluşan *Dîd ü Bâzdîd* adlı kitabı, bir anlamda Âl-i Ahmed'in dinî hayattan ve aile çevresinden tamamen kopuşunun bir göstergesidir. Bu esnada çağdaş İran hikâyeciliğinin en büyük isimlerinden Sâdık Hidâyet ile tanıştı. Halk Partisi ve İşçi Birliği'nin (İttihâdiyye-yi Kârgerân) bürosunu açmak üzere Abadan şehrine gitti. 1946'da çağdaş İran şiirinin kurucusu sayılan Nîmâ Yûşîc ile tanıştı. Bir süre Şu'lever Matbaası'nın ve Halk Partisi'ne bağlı öğrencilerin yayın organı olan haftalık *Beşer* gazetesinin müdürlüğünü yaptı. Bu sıralarda Halk Partisi'nin resmî yayın organı *Merdom* dergisini çıkarmakla görevlendirildi. Partiden ayrılıncaya kadar bu derginin on sekiz sayısını çıkardı. Aynı yıl Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yüksek Öğretmen Okulu'ndan mezun olduktan sonra Fars dili ve edebiyatı alanında doktora yapmaya başladıysa da çeşitli sebeplerle çalışmasını yarıda bıraktı. Bu tarihten itibaren Tahran'daki çeşitli okullarda uzun süre öğretmenlik yaptı. Bu deneyimi sayesinde çeşitli makale ve hikâyelerinde İran'daki eğitim sisteminin çarpıklıklarını dile getirdi.

Halk Partisi'nin içinde hızla yükselen Âl-i Ahmed kısa zamanda partinin önemli ve etkili isimlerinden biri oldu. Ancak partinin İran'ın iç meselelerinden uzak, sırf Sovyetler Birliği'nin güdümünde ve Stalinci görüşler doğrultusunda hareket ettiğini düşünen on beş arkadaşıyla birlikte 1947'de partiden ayrıldı. Yakın çalışma arkadaşlarından Halîl-i Melikî'nin önderliğinde İran Sosyalist Halk Partisi'nin (Hizb-i Sosyalist-i Tûde-yi Îrân) kuruluş çalışmalarında yer aldıysa da basında çıkan suçlamalar yüzünden partinin varlığı kısa sürdü. 1947-1950 yılları arasında siyasetten uzaklaşıp çeviri işleriyle uğraştı. 1949'da çağdaş İran edebiyatının ünlü kadın hikâye ve roman yazarlarından Sîmîn-i Dânişver ile evlendi.

Dönemin başbakanı Muhammed Musaddık'ın İran petrolünün millîleştirilmesi konusundaki faaliyetlerine destek vermek için yeniden siyasete döndü. 1950'de Halîl-i Melikî ile Muzaffer-i Bekāyî'nin kurduğu İran Emekçileri Partisi'nde (Hizb-i Zahmet-keşân-i Îrân) çalışmalara başladı; bu partinin yayın organı olan *Şâhid* gazetesini çıkardı. Ancak Melikî ile Bekāyî anlaşmazlığa düşerek ayrılınca Âl-i Ahmed 1952'de Halîl-i Melikî'nin liderliğinde kurulan Üçüncü Güç Teşkilâtı (Sâzmân-i Nîrû-yi Sevvom) adlı yeni bir partinin içinde yer aldı ve bu hareketin yayın organı olan *Neberd-i Zindegî* adlı dergiyi çıkarmaya başladı. Yakın arkadaşlarından Nâsır-ı Vukūfî'nin haksız yere partiden ihraç edilmesini bahane ederek 1953'te bu partiden de ayrıldı. Musaddık hükümetini ve Ulusal Cephe'yi savunduğu için darbeden sonra 1953'te kısa bir süre hapis yattı; daha sonra Bâkır-ı Kumeylî ile birlikte Revâk Yayınevi'ni kurdu. İran'ın gözden ırak bölgelerinde yaptığı başarılı antropolojik araştırmaları yayımlandıktan sonra, 1955'te Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne bağlı Toplumsal Araştırmalar Merkezi tarafından bu konuda kendisine yapılan proje tekliflerini kabul etti. Fakat kısa bir süre sonra çalıştığı akademisyen grupla kendi düşünceleri arasındaki farklılıklar yüzünden projeden ayrıldı. 1957'de eşiyle birlikte Avrupa seyahatine çıktıktan bir yıl sonra yine antropolojik araştırmalar yapmak üzere Hûzistan bölgesine gitti. 1960'ta *ʿİlm ü Zindegî* dergisinin müdürlüğünü yaptı. 1962'de eşiyle birlikte *Keyhân-i Mâh* adında bir dergi çıkardıysa da ancak iki sayı yayımlayabildi.

Seyyid Celâl Âl-i Ahmed

Son yıllarında dindarca bir hayat sürmeye başlayan Âl-i Ahmed 1964'te hac vazifesini yerine getirdi. Yedinci Uluslararası Antropologlar Kongresi'ne katılmak üzere Sovyetler Birliği'ne ve 1965'te Harvard Üniversitesi'nin davetlisi olarak Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti. İran içinde de ilmî konferanslara katıldı. 1968'de sansürle mücadele ve yazarların telif haklarını korumak için kurulan İran Yazarlar Birliği'nin (Kānûn-i Nivîsendegân-i Îrân) kuruluş çalışmalarında yer aldı. 8 Eylül 1969 tarihinde Gîlân'ın Esâlim nahiyesinde vefat etti ve Tahran'da defnedildi.

Âl-i Ahmed'in hikâyelerinde gelenek-modernizm çatışması, kendi içinde yaşadığı çatışmaların eserlerine yansıması olup dindarlık, sosyalizm, varoluşçuluk, milliyetçilik gibi düşünce akımlarını denedikten sonra 1960'lı yıllarda tekrar dine, geleneklere ve millî değerlere dönüşü bu iç serüvenini bütün çıplaklığıyla göz önüne sermektedir. Aynı dönemde kaleme aldığı *Ġarbzedegî* adlı denemesinde Batıcılığı eleştirmiştir. Hikâyelerinde göze çarpan bir diğer önemli husus, kurguladığı olayları ve kişileri natüralist ve romantik tasvirlerle anlatmak yerine olayların toplumsal

nedenlerine inerek toplumcu gerçekçi bir üslûpla anlatmış olmasıdır.

Eserleri. a) Hikâye ve Romanları. 1. *Ziyâret.* İlk öyküsü olup 1945'te *Süḫan* dergisinde yayımlanmıştır. **2.** *Dîd ü Bâzdîd* (Tahran 1324 hş./1945). Kitapta yer alan on iki hikâyenin çoğunda dinî hayat, hurafeler, halkın bilgisizliği ve toplumsal yozlaşma eleştirilir. **3.** *Ez Rencî ki Mîberîm* (Tahran 1326 hş./1947). İçerdiği yedi hikâyede daha çok yönetimin işçilerle emekçiler ve siyasî faaliyet gösterenler üzerindeki baskılarını dile getirir. **4.** *Se Târ* (Tahran 1327 hş./1948). On üç hikâyeden oluşur. **5.** *Zen-i Ziyâdî* (Tahran 1331 hş./1952). Dokuz hikâyeden meydana gelir. Bu iki eserinde müellif toplumun geri kalmış kesimlerindeki görgüsüzlüğü, bilgisizliği, bağnazlığı ve yoksulluğu ince ve alaycı bir dille anlatır. **6.** *Sergüzeşt-i Kendûhâ* (Tahran 1333 hş./1954). Eserde İran'da petrolün millîleştirildiği yıllarda cereyan eden olaylar bir kovanda yaşayan arıların diliyle tasvir edilir. **7.** *Müdîr-i Medrese* (Tahran 1337 hş./1958). Âl-i Ahmed'in en önemli ve en ünlü eseri olarak kabul edilen, gerçekçi bir üslûpla kaleme alınan bu uzun hikâyede, 1953'te zamanın başbakanı Muhammed Musaddık hükümetinin düşmesiyle yaşanan ihtilâlin ardından meydana gelen olaylar sırasında müdürlük yapan bir öğretmenin huzur arayışı ve umutsuzlukları anlatılır. Hikâye dil ve üslûp yönüyle sonraki yazarları oldukça etkilemiştir. **8.** *Nûn ve'l-ḳalem* (Tahran 1340 hş./1961). Toplumsal konuların işlendiği ve 1950'li yıllarda solcuların İran'da uğradığı başarısızlığın anlatıldığı bir romandır. **9.** *Nifrîn-i Zemîn* (Tahran 1346 hş./1967). İran edebiyatında ilk köy romanı sayılan bu eser *Müdîr-i Medrese*'nin devamı niteliğinde olup bir köy öğretmeninin hayatını, toprak reformları sırasında (1963) köylerde yaşanan değişimleri hikâye eder. **10.** *Penc Dâstân* (Tahran 1350 hş./1971). Çocukluk döneminin hâtıralarını anlattığı kısa hikâyeleri içerir. **11.** *Sengî ber Gûrî* (Tahran 1360 hş./1981). Kitaptaki "Ceşn-i Ferhunde", "Goldestehâ ve Felek", "Hâherem ve Ankebût" Âl-i Ahmed'in en iyi hikâyeleri arasında kabul edilmektedir. **b) Gezi Kitapları:** *Ḫasî der Mîḳāt* (Tahran 1345 hş./1966); *Sefer be Vilâyet-i ʿAzrâʾîl* (Tahran 1363 hş./1984); *Sefer be Rûs* (Tahran 1369 hş./1980). **c) Monografileri:** *Ovrâzân* (Tahran 1333 hş./1954); *Tât-nişînhâ-yi Bolûk-i Zehrâ* (Tahran 1337 hş./1958); *Hârk, Dürr-i Yetîm-i Ḫalîc-i Fârs* (Tahran 1349 hş./1966). **d) Denemeleri:** *Heft Maḳāle* (Tahran 1333 hş./1954); *Se Maḳāle-yi Dîger* (Tahran 1341 hş./1962); *Ġarbzedegî* (Tahran 1341 hş./1962); *Kâr-nâme-yi Se Sâle* (Tahran 1341 hş./1962); *Erzyâbî-yi Şitâb-zede* (Tahran 1342 hş./1963); *Yek Çâh u Dü Çâle ve Meşelen Şerḥ-i Aḥvâlât* (Tahran 1356 hş./1977); *Der Ḫidmet ve Ḫıyânet-i Rûşen-fikrân* (Tahran 1356 hş./1977). **e) Çevirileri:** Dostoyevski, *Ḳumâr-bâz* (Tahran 1327 hş./1948); Albert Camus, *Bîgâne* (Tahran 1328 hş./1949, Alî Asgar-ı Hubrezâde ile birlikte); Albert Camus, *Sû-i Tefâhüm* (Tahran 1329 hş./1950); Jean Paul Sartre, *Desthâ-yi Âlûde* (Tahran 1331 hş./1952); André Gide, *Bâz-geşt-i Şûrevî* (Tahran 1333 hş./1954) ve *Mâyidehâ-yi Zemînî* (Tahran 1334 hş./1955, Pervîz-i Dâryûş ile birlikte); Ernest Junger, *Ubûr ez Ḫaṭ* (Tahran 1346 hş./1967, Mahmûd-i Hûmen ile birlikte); Eugene Ionesco, *Kergeden* (Tahran 1345 hş./1966) ve *Teşnegî ve Goşnegî* (Tahran 1351 hş./1972, Minûçehr-i Hezârhânî ile birlikte). Âl-i Ahmed'in çok sayıda hikâyesi başta Rusça olmak üzere birçok dile çevrilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Seyyid Celâl Âl-i Ahmed, *Der Ḫidmet ve Ḫiyânet-i Rûşen-fikrân*, Tahran 1357, s. 232 vd.; a.mlf., *Yek Çâh ve Dû Çâle ve Meşelen Şerḥ-i Aḥvâlât*, Tahran 1356, s. 47-54; Kasım Sâfî, *Ḳalemrev-i Endîşe-yi Âl-i Aḥmed*, Tahran 1364 hş., s. 81-93, 94-95; *Yâdmân-i Celâl Âl-i Aḥmed* (haz. Ali Dehbâşî), Tahran 1367, s. 17-19; Hasan Âbidînî, *Ferheng-i Dâstânnevîsân-i Îrân*, Tahran 1369, s. 26-28; a.mlf., *Şâd Sâl-i Dâstânnevîsî der Îrân*, Tahran 1380 hş., I-II, 252-262, 301-311, 520-524; Firişte-yi Mevlevî, *Kitâbşinâsî-yi Dâstân-i Kûtâh-i Îrân ve Cihân*, Tahran 1371, s. 18-20; Gulâm Rızâ Pîrûz, *Kâvişî der Âşâr, Efkâr ve Sebk-i Niviştâr-i Celâl Âl-i Aḥmed*, Tahran 1372; Ali Mirsepassi, *Intellectual Discourse and the Politics of Modernization: Negotiating Modernity in Iran*, Cambridge 2003, s. 76, 77-78, 96, 97-114, 155; B. Hanson, "The 'Westoxication' of Iran: Depictions and Reactions of Behrangi, Al-e Ahmad and Shariati", *IJMES*, XV/1 (1983), s. 1-23; Ebü'l-Kāsım-i Râdfer, "Yâd-i Güzeştegân: Celâl Âl-i Aḥmed der Yek Nigâh", *Edebiyyât-i Dâstânî*, sy. 47, Tahran 1377/1997, s. 77-86; Rızâ Gürcîzâde, "Kitâbşinâsî-yi Celâl Âl-i Aḥmed", *Keyhân-i Ferhengî*, sy. 180, Tahran 1380/2001, s. 68-77; Derya Örs, "Celâl Âl-i Ahmed'in Hayatı Eserleri ve Edebî Üslûbu Üzerine Bir İnceleme", *Nüsha*, I/1, Ankara 2001, s. 46-54; M. Hüseyin Cemşîdî, "Çâliş-i Ġarbgirâyî ve Bâzgeşt be Hîşten der Endîşe-yi Celâl Âl-i Aḥmed", *Faṣlnâme-yi Müṭâleʿât-i Millî*, XII/2, Tahran 1390/2011, s. 57-82; G. J. J. de Vries, "Āl-i Aḥmad, Sayyid Djalāl", *EI² Suppl.* (İng.), s. 60-61.

DERYA ÖRS

ÂL-i SA'DÎ

(bk. SA'DÎ, Abdurrahman b. Nâsır).

ALÂEDDİN TUMENANGA

(ö. 1639)

Endonezya'nın Sulavesi adasında İslâmiyet'i ilk kabul eden Gova kralı.

1586'da Endonezya'nın doğusundaki Sulavesi adasının güneyinde kurulan Gova (Gowa) Krallığı'nın kraliyet merkezi Makassar'da (bugün Ujung Pandang) doğdu. Asıl adı I. Mangurangi Daeng Manrabbia olup İslâmiyet'i resmen kabul ettikten sonra Alâeddin adını almış ve Sultan Alâeddin olarak tanınmıştır. Babası Gova Kralı Karaeng Tunijallo, annesi Tallo Racası Karaeng Katangka'nın (Karaeng Matoaya) üvey kız kardeşi I. Daeng Niasseng'dir. Küçüklüğünde Gova'nın kardeş krallığı olan Tallo Racası Karaeng Katangka'nın himayesinde büyüdü ve onun yardımıyla tahttan indirilen büyük kardeşinin yerine 1593 yılında Gova kralı oldu. Müslümanlığı, Sultan Abdullah Evvelü'l-İslâm ismini alan Tallo'nun ilk müslüman hükümdarı Tallo Racası Karaeng Katangka ile beraber benimsedi. Bunların İslâm'ı ne zaman kabul ettikleri hususunda çeşitli tarihler verilirse de yaygın kabule göre bu tarih her iki kralın hayat hikâyeleriyle ilgili mahallî kaynaklarda da belirtilen 22 Eylül 1605'tir. Sözlü kaynaklara dayanan Gova İslâmlaşma rivayetine göre Sultan Alâeddin ile Sultan Abdullah'ın İslâmiyet'e girişinde, aslen Sumatra'nın Minangkabau bölgesinden olup Güney Sulavesi'de İslâm dininin yayılışını gerçekleştiren üç davetçiden biri olan Datok ri Bandang'ın (Abdul Makmur Kâtip Tunggal) etkisi vardır. Gova ve Tallo kardeş sultan olarak hüküm sürmekle birlikte Sultan Abdullah, Tallo'nun yönetiminin yanı sıra geleneksel hiyerarşik sistemde üstün sayılan Gova başbakanlığı görevini de yürütüyordu. Alâeddin ve Abdullah'ın Müslümanlığı kabulünden sonra Gova ve Tallo halkı da İslâmiyet'e girmeye başladı. Tallo'daki İslâmlaşma süreci, 6 Kasım 1607 tarihinde ilk defa Tallo'da toplu halde cuma namazı kılınmasıyla birlikte ivme kazandı.

Komşu krallıkların Müslümanlığı kabul etmesi için uğraşan Alâeddin, Sulavesi adasındaki halk arasında bu dinin yayılmasını teşvik etti. Bölgedeki İslâmlaşma hareketi aynı zamanda onun otoritesini güçlendirdi. Alâeddin gücünü ilk zamanlarda genellikle yeni müslüman olan diğer krallıklardan, memleketindeki Malay kökenli müslüman göçmenlerden ve onlarla birlikte gelen farklı müslüman grupların-

dan alıyordu. Malaylı müslüman göçmenler 1511'de Malaka'nın Portekizliler'in eline düşmesinden sonra Makassar'a geldi. Bunlar hem İslâmiyet'in yayılışına ön ayak oldu hem de uluslar arası ticareti canlandırdı. Gova kaynaklarına göre Gova'nın diğer krallıkları İslâmiyet'e girmeye zorlaması hükümdarlar arasında yapılan eski bir prensip anlaşmasına dayanır. Buna göre racalardan birinin iyi bir yolu kabul etmesi halinde diğerlerinin de bu yolu kabul etmesi mecburi idi. Güney Sulavesi'de İslâmiyet "iyi bir yol" olarak görüldüğünden diğer küçük krallıklar da buna uydu. Başlangıçta Bone, Soppeng ve Vaco (Wajo) gibi küçük Bugi krallıkları yeni dine girmeyi üç defa reddedip aralarında Tellum Pocco adlı bir ittifak kurdularsa da Sultan Alâeddin 1607'de bunlara karşı cihad başlattı. Makassar mahallî kaynaklarında "bunduk kasallannga" (İslâmî savaşlar) olarak adlandırılan bu fetih hareketleri neticesinde 1611 yılına kadar bölgedeki bütün Bugi krallıkları İslâm'a girdi. 1607'de, diğer bir rivayete göre ise 1609'da Soppeng, 1610'da Vaco ve 1611'de Bone krallıkları Müslümanlığı resmen kabul etti. Alâeddin 1626'da Buton, Sumbawa'daki Dompu ve Kengkelu'yu egemenliği altına aldı. 1633'te Sumbawa'daki Bima Krallığı'ndan gelen bir elçiden teslim sözü alırken 1638'de Borneo (Kalimantan) adasının doğusundaki Mandar bölgesini kendisine bağladı. Böylece kırk altı yıllık uzun hükümdarlığı döneminde fetihler ve ikili ilişkiler yoluyla Sulavesi adasının tamamı, Borneo adasının doğu, Lombok adasının en batıdaki kesimleri ve Aru-Kei adasının en doğu kesimleri onun nüfuzu ve egemenliği altına girdi. Adı geçen yerler aynı zamanda bölgenin baharat dağıtım merkezleri konumunda olduğundan baharat ticaretini de yönlendirdi. Ardından idarede yeni bir yapılanmaya gidildi, sultan ülkede en yüksek dinî ve siyasî otoritenin temsilcisi ve Allah'ın yeryüzündeki gölgesi olarak kabul edildi. Alâeddin 15 Haziran 1639 tarihinde Makassar'da vefat etti ve bugün Makam Selâtin denilen tarihî mezarlığa defnedildi. Ölümünün ardından halk kendisine "Tumenanga ri Gaukanna" (tacıyla gitti / öldü) Makassar kraliyet unvanını vermiştir. Oğlu I. Manungtungi Daeng Mattola Karaeng Ujung, Sultan el-Melikü's-Saîd unvanı ile babasının yerine geçti; o da Bima, Kutay, Gorantalo ve Butan'da İslâmiyet'in gelişmesini sağladı. Sultan Alâeddin'in adı 1965'te Makassar'da kurulan Devlet İslâm Enstitüsü'ne verilmiş, bu kurum 2005 yılında Makassar Alâeddin Devlet İslâm Üniversitesi adıyla bir üniversiteye dönüşmüştür.

Alâeddin döneminde başşehir Makassar, çevresine yapılan yeni surlar, açılan yeni kanallar ve limana yanaşan çok sayıdaki gemiyle uluslar arası ticaretin önemli bir merkezi haline gelmiştir. Uluslar arası ticarete çok önem veren Sultan Alâeddin şehirde İngiliz, Fransız, Danimarkalı, İspanyol, Çinli, Hintli tüccarlara ait ticaret depolarının bulunmasına izin veriyordu. Bu sebeple Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'nin bölgedeki baharat ticaretini tekeline alma gayretlerine şiddetle karşı çıkmış, ülkesinin bütün milletlere açık olduğunu söylemiş, diğer Avrupalı tüccarlar, Çinli ve Hintliler'le de ticaret yapmayı tercih etmiştir. Açık denizlerde ticarî özgürlüğü savunmuş ve 1660'lı yıllara kadar Gova Sultanlığı bu siyasetini Hollandalılar'a karşı korumuştur. Alâeddin, Makassar şehrinde hoşgörülü bir tutum izleyerek Avrupalılar'ın kendilerine ait kilise açmalarına izin vermiş, onun döneminde Gova Sultanlığı ticaretten önemli kazançlar elde etmiştir. Teknik gelişmelere ve yeniliklere oldukça açık, uluslar arası gelişmelerden haberdar zeki bir yöneticiydi. Makassar'a uğrayan Batılı seyyahlar onun yeni askerî tekniklere ve silâhlara, denizcilikle ilgili kitaplara, matematik ve haritacılığa karşı özel bir ilgisinin bulunduğunu kaydeder. Gova mahallî geleneklerinde Sultan Alâeddin döneminin pirincin ekildiği, palmiye yağı ve şerbetinin üretildiği, toprağın çok bereketli olduğu belirtilir. Sultan Alâeddin ve Sultan Abdullah Evvelü'l-İslâm, fethedilen bölgelere karşı uzlaşmacı politikalar takip ederek bölgede barışı korumuşlardır.

BİBLİYOGRAFYA :

L. Y. Andaya, *The Heritage of Arung Palakka: A History of South Sulawesi (Celebes) in the Seventeenth Century,* The Hague 1981, s. 32-45; a.mlf., "Alauddin Tumenanga Ri Gaukanna, Sultan", *The Encyclopaedia of Islam Three,* Leiden 2007, fas. 2, s. 91-92; İsmail Hakkı Göksoy, *İslâm'ın Güneydoğu Asya'ya Girişi ve Yayılışı,* İstanbul 1998, s.129-139; *A Chain of Kings: The Makassarese Chronicles of Gowa and Talloq* (ed. ve trc. W. Cummings), Leiden 2007, s. 43-45; *The Makassar Annals* (ed. ve trc. W. Cummings), Leiden 2010, s. 3-4, 7-13, 25, 28; J. Norduyn, "De Islamisering van Makassar", *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde,* XII, The Hague 1968, s. 247-266; C. Pelras, "Religion, Tradition and the Dynamics of Islamisation in South Sulawesi", *Archipel,* XXIX, Paris 1985, s. 107-135; W. Cummings, "Islam, Empire and Makassarese Historiography in the Reign of Sultan Alauddin (1593-1639)", *Journal of Southeast Asian Studies,* XXXVIII/2, Singapore 2007, s. 197-214; "Alauddin, Sultan", *Ensiklopedi Islam di Indonesia,* Jakarta 1999, I, 105-106.

İSMAİL HAKKI GÖKSOY

ALASONYA

Yunanistan'da Tesalya bölgesinde tarihî bir şehir.

Bugün Elassona adıyla anılır. Tesalya'nın kuzeyindedir; Yunanistan'ın en yüksek dağı olan Olimpos dağının (2917 m.) hemen güneyindeki küçük bir vadide yer alır. Homeros'un *İlyada*'sında şehirden Yunanlılar'a Truva saldırısı için gemi sağlayan Olossoon diye söz edilir. Neolitik çağdan kalan arkeolojik buluntular da şehrin tarihinin hayli eskiye indiğine işaret eder. Roma İmparatorluğu zamanında önemli bir şehir olarak VI. yüzyılda İmparator Iustinianos tarafından yeniden güçlendirilmiştir. Bizans döneminde ise 1300'lerden hemen sonra önemli manastırlardan sayılan Olympiotissa, geleneklere uygun biçimde İmparator II. Andronikos tarafından Alasonya Kalesi'nin içinde inşa ettirilmiştir. Bu manastırın kilisesi günümüze kadar ayakta kalmıştır. İçinde 1300'lerde yapılmış ve 1643'te kısmen yenilenmiş önemli duvar resimleri bulunur.

Alasonya, bütün Doğu Tesalya ile birlikte Gazi Evrenos tarafından 790-791'de (1388-1389) alınmış olmalıdır. Şehirden bahseden ve bugüne ulaşan en eski tahrir olan 1466'dan kalan icmal defterinde buranın Alasonya Seraskeri Umur Bey'in oğlu Dâvud Bey'in zeâmetinin bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Nüfusu on hânelik (tahminen elli kişi) bir müslüman cemaatinden, 222 hıristiyan hânesinden (tahminen 1200 kişi) ve Dâvud Bey'in kumandası altındaki altı voynuk ve on iki yamaktan oluşan bir askerî gruptan teşekkül ediyordu (BA, *MAD,* nr. 66). Voynuklar yerel Bizans askerî güçlerinden kalmış gruplardı. Daha geç bir kaynakta ise Gazi Dâvud Bey, Alasonya'daki küçük bir mescidin kurucusu olarak zikredilir. 936 (1530) tarihli olan, fakat 927'den (1521) kalma bilgileri içeren *Muhasebe Defteri* (BA, *TD,* nr. 367) Alasonya'nın bu tarihlerde 402 hâneye (2000 kişi) ulaştığını gösterir. Bu kayda göre sivil müslüman topluluk on hâneden otuz beş hâneye yükselse de hıristiyanlar 222 hâneden 367 hâneye çıkmıştır ve şehirde müslümanların oranı % 8'e düşmüştür. Olympiotissa Manastırı ayrı sayılır ve beş rahibin adı kayıtlıdır. Alasonya kazası, 433'ü müslüman olan (çoğunluğu yörük) toplam 5342 hâneden (tahminî 27.000 kişi) oluşan elli altı köy içermektedir. Alasonya'nın vergilerine dair yapılan bir inceleme, şehrin pazar

fonksiyonunun (bâc-i bâzâr) yanında şarap üretimiyle de öne çıktığını gösterir, söz konusu kaynakta bir kale ya da garnizondan bahsedilmemektedir.

977 (1570) tarihli tahrir (TK, *TD*, nr. 60, s. 809-814) aradan geçen zaman içinde önemli değişikliklerin meydana geldiğini ortaya koyar. Şehir büyümemiş, ancak çok daha güçlü bir İslâmî karakter kazanmıştır. Bir müslüman cemaat yerine artık seksen iki hâneden (400 kişi) oluşan üç müslüman mahallesinden söz edilir (Cuma Camii mahallesi, İne Bey mahallesi, Merhum İbrâhim Bey Tekkesi mahallesi). Hıristiyanlar ise artık beş mahalleye ayrılan 192 hâneye (1000 kişi) sahiptir. Olympiotissa Manastırı da yine ayrı sayılır ve bu defa dokuz rahip kayıtlıdır. Toplamda kasabada yaklaşık 1400 kişi mevcuttur ve kasabanın % 30'u müslümandır. Ekonomik faaliyetlerden tahsil edilen vergilerin yarıdan fazlası pazarlardan gelir, bunu % 18 ile üzüm bağlarından (toplamda 1400 dönüm) alınan vergi izler. XVI. yüzyılın son çeyreği ve XVII. yüzyılın ilk yarısında Alasonya müslüman-Türk nüfusun daha baskın olduğu bir merkez haline geldi. Bu durum İslâmî hayat tarzına ait binaların daha fazla inşa edilmesiyle desteklendi. Bunlara örnek olarak Muharrem Paşa tarafından yaptırılan hamam ve büyük kubbeli bir cami, büyük bir imaret-cami ile Elassonitika nehri üzerinden geçen ve İbrâhim Bey (Evrenosoğlu ailesinin şeceresine göre Barak Bey kolundan Gazi Evrenos'un büyük torunu) tarafından inşa ettirilen iki güçlü taş köprü verilebilir. 1570 tarihli tahrirde İbrâhim Bey'den "merhum" olarak söz edilir. XVII. yüzyılda ise daha birçok cami ve mescid yapılacaktır.

Alasonya'da 1570'li yıllarda inşa edilen Muharrem Paşa Camii'nin 1967 yılında çekilen fotoğrafı (Machiel Kiel fotoğraf arşivi)

1668 yılının baharında Evliya Çelebi, Selânik'ten Yenişehir'e giderken Alasonya'ya uğramıştır. Evliya Çelebi her ne kadar şehrin tarihini tamamıyla yanlış anlatsa da bazı değerli gözlemlerde bulunmuştur. Ona göre şehir kısmen Olimpos dağının yokuşlarına karşı yapılanmıştı ve vâlide sultana ait bir has araziydi. Şehirde taştan yapılmış 655 geniş ev vardı ve bunların en az on beşi sarayları andıran kale-evlerdi. Haydutlar ve eşkıya bu kale-evlere ihtiyaç duyulmasına sebep oluyordu. Şehir yedi mahalleden meydana geliyordu, nüfusun yarısı hıristiyan, yarısı müslümandı. Müslümanların ibadetlerini yaptığı on mekân vardı ve bunların dördü cuma camisiydi. En güzelleri kurşun kaplı kubbeleri ve oldukça mevzun minaresiyle Muharrem Paşa Camii'dir. Çarşıda da içinde zengin olsun fakir olsun bütün şehir ahalisine bolca yemek dağıtılan ve büyük bir vakıf olan imaret-cami vardı. Ayrıca Tekke Camii ile şirin bir cami olan Gazanfer Ağa Camii de önemli yapılardı. Bunların dışında bir medrese ve bir küçük hamamla Çarşı Camii'nin yanında büyük bir han ve seksen dükkân vardı. Olimpos nehrinin üzerinde güzel bir taş köprü yer alıyordu. Temmuz ayında şehirde büyük bir panayır düzenlenirdi. Alasonya muaf ve müsellem bir şehir olduğundan zengindi. Evliya Çelebi yaptığı tasviri bölgede iklimin hoş, insanların ise misafirperver olduğunu belirterek sona erdirir. 1660 tarihli resmî bir rûznâme Alasonya kasabasındaki Ahmed Çavuş Medresesi'nden bahseder. Bu kişi büyük ihtimalle XVI. yüzyılın ikinci yarısında oldukça aktif olan Evrenosoğlu İbrâhimbeyzâde Ahmed Çavuş'tur. Evliya Çelebi'nin sözünü ettiği Muharrem Paşa ise Sokullu Mehmed Paşa'nın etrafındaki sayılı birkaç adamdan biri olup 1567'de Tımışvar defterdarlığı görevindeyken (BA, *MD*, nr. 7) az sonra Doğu Macaristan'daki Göle Sancağı'nın sancak beyi olmuş, II. Selim'in hükümdarlığının son dönemlerinde vefat etmiştir (981/1573-74).

1669 yılının Eylül ayında Britanyalı Hekim Edward Brown o sıralar Yenişehir'de ikamet eden IV. Mehmed'in yanına giderken Alasonya'ya da uğradı. Brown, Alessone şeklinde andığı bu şehri içinde bir Rum manastırının bulunduğu kayda değer bir yer olarak tarif eder ve yanındaki ovada geniş bağ alanlarıyla pamuk tarlalarından bahseder. 1791'de coğrafyacılar Philippidis ve Konstantas, *Geographia Neoteriki* adlı eserlerinde Alasonya'nın eski Olosson olduğundan ve Antikçağ'da bu şehrin azametinden söz edip burayı halen 1000 hânelik bir yer, bir voyvodalık, bir başpiskoposluk ve kazanın ana yerleşim yeri şeklinde tarif ederler. Şehrin sakinleri Türk ve Rum'dur. Şehirde üç kilise ve beş cami vardır. Rumlar şehri ortasından ikiye ayıran nehrin sağ tarafında, Türkler ise sol tarafındadır. Larissa'ya olan mesafesi güneydoğu yönünden dokuz ya da on saattir. Tsaritsiani kasabası Alasonya ile aynı ovada bulunur; 1000 hâneye sahiptir ve bunların hepsi hıristiyandır.

XIX. yüzyılda Alasonya hakkında yapılan birçok tasvir vardır, bunlarda şehir ve halkına dair oldukça çelişkili bilgiler yer alır. 1805-1806 yıllarında tecrübeli Britanyalı gezgin William Martin Leake Elassona'dan 400 ailenin (1800-2000 kişilik nüfus) mesken tuttuğu bir yer olarak bahseder. Şehir otuz kasabadan oluşan bir bölgenin merkezidir. Üç cami ve harabe halindeki birçok ev müslüman nüfusun eskiden sayıca daha fazla olduğunu göstermektedir. Ancak şimdi Rumlar şehir nüfusunun dörtte üçünü oluşturmaktadır ve hepsi Elassonitiko nehrinin sağ yakasında yaşamaktadır. 1840'ta Fransız coğrafyacısı Ami Boué Alasson'da (Olasson) 400 ile 500 evin varlığını not eder. 1265 (1849) tarihli bir cizye defterinde ise hıristiyan erkek nüfus olarak kayıtlı seksen yetişkin, kırk dört çocuk (yaklaşık olarak 250 kişi) vardır, bu da elli-altmış civarında hâneye tekabül etmektedir. Aynı yıl, Avusturyalı tarihçi ve gazeteci Fallmerayer, Tsaritsena ve Elassona'nın küçük bir vadi üzerinde konumlandığını ve Alasonya'nın sadece yarısının hıristiyan olduğunu yazar. Tsaritsena da tamamıyla hıristiyan değildi. Fallmerayer vadinin sonunda sadece Türkler'in yaşadığı iki çiftçi kasabasından söz eder.

1290 (1873) tarihli *Yanya Vilâyeti Salnâmesi*'nde (s. 119-120) Alasonya'da 188 hânenin mevcut olduğu kayıtlıdır. Burada ayrıca dört cuma camisi yaptıran Muharrem Paşa, Hacı Hüseyin Bey, Şeyh Abdullah Efendi ve İbrâhimbeyzâde Ahmed Çavuş'un adı geçer. Bu camiler ve

vakıfları iyi durumdadır. Şehir merkezinde İbrâhim Bey'in vakfı olan imaret bulunmaktadır. Buradan her gün fakirlere ve yabancılara yemek dağıtılır. Şehirdeki mescidlerden biri Gazi Dâvud Bey'in vakfıdır; diğer iki mescidin kurucuları bilinmemektedir ve bunlar harap durumdadır. Salnâmeye göre Alasonya kazasında toplam yirmi bir cami ve mescid, 128 dükkân, yirmi han, iki hamam, bir imaret, bir medrese, on iki mektep, bir tekke ve toplam doksan sekiz kilise ile manastır vardır. Yine 1873'te, fakat bu defa daha eski bir bilgiye dayanarak Mostras Alassonia'yı Yanya eyaletinin Tırhala livâsında, Olimpos dağından gelen aynı isme sahip bir nehrin üzerinde yer alan bir pazar kasabası olarak zikreder. Şehirde 400 hâne bulunmaktadır ve İstanbul patrikliğine bağlı bir Ortodoks başpiskoposluğunun merkezidir. 1880'de resmî Yunan kayıtları Elassona'da 300 (erkek ?) Yunan nüfusunun yanı sıra 900 Osmanlı'nın, üç kilise, üç cami, iki okul, altı han ve bir manastırın bulunduğunu kaydeder. Yarım saatlik mesafede olan Tsaritsena köyü Alasonya Piskoposluğu'nun merkezidir. Aynı vadide şehirden bir saat uzaklıkta 550 Osmanlı nüfusunu barındıran Ormanlı ve Pazarlı köyleri yer almaktadır.

1881'de Tesalya Yunanistan'a bırakıldığında Alasonya güçlü bir garnizon ve yeni bir gümrük idaresiyle Osmanlılar'ın sınır karakolu haline geldi. 1889'da Şemseddin Sâmi şehirde çoğunluğunu müslümanların, geri kalanını ise Yunanlılar'ın oluşturduğu yaklaşık 4000 nüfus bulunduğunu zikreder. Şehirde dört cami, üç mescid, bir mektep, bir imaret ve çok sayıda bağ ve bahçe vardır. Alasonya kazası 4523 hâne ve yarısı müslüman, yarısı Yunan olan yaklaşık 19.000 nüfusu ile altmış altı köyden meydana gelmektedir. Kazada mescidlerle birlikte on beş cami, iki medrese, on iki mektep, bir tekke, 114 kilise ve manastır bulunmaktadır (*Kāmûsü'l-a'lâm*, I, 280-281). 1895'te Alman halkbilimcisi Gustav Weignad, Alasonya'yı verimli bir ovada hareketli bir hayatın yaşandığı, güçlü bir garnizonun yer aldığı, ağırlıklı olarak bir Türk yerleşimi şeklinde tasvir eder. Şehir bir kaymakamlık merkezidir, ayrıca burada bir Yunan konsolosu görev yapmaktadır. Hıristiyan nüfusu arasında Aromunlar (Vlaklar / Ulahlar) ve az miktarda Yunanlılar mevcuttur. Hz. Meryem Manastırı çok ilginç bir kütüphaneye sahiptir. Civar köylerde bulunan ve bütünüyle Yunanlı olduğu söylenen Tsaritsena köyü 500 hâneden oluşmakta ve köy sakinlerinin yarıdan fazlasını Aromunlar oluşturmaktadır.

I. Balkan Savaşı sırasında Alasonya, Yunan ordusu tarafından ele geçirilen ilk Osmanlı şehri oldu. 1923'te Lozan Antlaşması'nın sonucunda şehrin kalan son Türk sakinleri de Anadolu'ya göç etti. Camiler ve diğer eserler çürümeye yüz tuttu ve çoğunlukla yok olup gitti. Muharrem Paşa Camii harap bir halde olsa da Kıbrıs'ta yaşanan Yunan-Türk gerilimine bir tepki olarak narin minaresi 1963'te yıkılana kadar ayakta kalmıştı. 1980'lerde cami hiç de aslına uygun olmayan bir şekilde restore edildi ve tarihî bir eser olarak korundu. XVI. yüzyıla ait Evrenosoğlu İbrâhimbeyzâde Ahmed Çavuş taş köprüsü de korumaya alındı. Restore edilerek koruma altına alınan ve günümüzde Yerel Folklor Müzesi olarak hizmet veren bir diğer Osmanlı eseri geç Osmanlı dönemine ait (1881) âbidevî Osmanlı Gümrük İdaresi binasıdır. Elassona bugün Larissa'ya bağlı bir idarî birimin merkezi olup 2011 yılı verilerine göre 7300 kişinin yaşadığı küçük bir kasaba durumundaydı.

Muharrem Paşa Camii'nin minaresi yıkıldıktan sonra 1990 yılına ait fotoğrafı (Machiel Kiel fotoğraf arşivi)

BİBLİYOGRAFYA :

Yanya Vilâyeti Salnâmesi, sene 1288 (1873), s. 119-120; *367 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-İli Defteri ile 114, 390 ve 101 Numaralı İcmâl Defterleri: 920-937/1514-1530* (haz. Ahmet Özkılınç v.dğr.), Ankara 2007, II, 252-256; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VIII, 188-192; *a.e.* (Dağlı), VIII, 85-86; E. Brown, *A Brief Account of Some Travels in Hungaria, Servia, Bulgaria, Macedonia, Thessaly*, London 1673, s. 46-47; D. Philippidis – G. Konstantas, *Geographia Neoteriki*, Vienna 1791 → Athina 1988, s. 170; W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, London 1835, III, 347; A. Boué, *La Turquie d'Europe*, Paris 1840; *a.e.: Die Europäische Türkei*, Wien 1889, s. 530; J. Ph. Fallmerayer, *Fragmente aus dem Orient*, München 1963, s. 301; C. Mostras, *Dictionnaire géographique de l'empire ottoman*, St. Pétersbourg 1873 → İstanbul 1995, s. 24; Kokkidis, *Odoiporiká Ipeirou kai Thessalias*, Athens 1880, s. 170-171; G. Weigand, *Die Aromunen*, Leipzig 1895, s. 208-209; C. Bigham, *With the Turkish Army in Thessaly*, London 1897; S. Lauffer, *Griechenland: Lexikon der historischen Stätten*, München 1989, s. 207-208; D. Paliouras, "Customs House", *Ottoman Architecture in Greece* (ed. Ersi Brouskari), Athens 2008, s. 202; *Six Routes in the heart of Greece, Traveler Guide* (ed. K. Spanos), Thessaloniki (Zarzonis) 2005, s. 316-336, 350-351; H. W. Lowry – İsmail E. Erünsal, *The Evrenos Dynasty of Yenice-i Vardar: Notes and Documents*, İstanbul 2010, s. 47-48; M. Kemal Özergin, "Eski Bir Rûznâme'ye Göre İstanbul ve Rumeli Medreseleri", *TED*, sy. 4-5 (1974), s. 280; *Kāmûsü'l-a'lâm*, I, 280-281.

MACHIEL KIEL

ALEVÎ, Cemâleddin
(جمال الدين العلوي)

(1945-1992)

Faslı İslâm felsefesi araştırmacısı, muhakkik.

Fas şehrinde köklü Humeyân (حميان) kabilesine mensup bir aile içinde doğdu. Babası Fas şairlerinden ve şeriat mahkemesi kadılarından biridir. Fransız işgali altındaki ülkede ilk ve orta öğrenimden sonra 1963'te Rabat'ta V. Muhammed Üniversitesi'nin Felsefe Bölümü'ne kaydoldu. Burada Necîb Beledî ve Muhammed Azîz el-Habâbî gibi hocalardan ders aldı. Mezuniyet tezi Mısırlı âlim, Ezher şeyhlerinden Mustafa Abdürrâzık hakkındadır. 1974'te üniversiteden mezun oldu. 1976'da Fas Yazarlar Birliği'ne katıldı. Ertesi yıl araştırmalarda bulunmak üzere Paris'e gidip Sorbonne Üniversitesi'ne girdi. Burada Muhammed Arkoun'la birlikte çalıştı. 1980'de Fas'a dönünce iki yıl bir lisede öğretmenlik yaptı. Ardından Fas şehrindeki Sîdî Muhammed b. Abdullah Üniversitesi Edebiyat ve Beşerî İlimler Fakültesi'ne hoca olarak tayin edildi. Burada bir yandan sosyoloji ve psikoloji dersleri verirken bir

yandan da İslâm felsefesi alanında tahkik ve neşir çalışmalarını yürüttü; yayımına başlanan *Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb ve'l-ʿulûmi'l-insâniyye* adlı fakülte dergisinde editör oldu. 1988'de İbn Rüşd Araştırmaları Merkezi'ni kurarak buranın idaresini üstlendi. 12 Temmuz 1992'de kırk yedi yaşında Fas'ta öldü. *Arabic Sciences and Philosophy* dergisinin İbn Rüşd hakkındaki çalışmalara ayrılan bir sayısı (V/1 [Mart 1995]) Alevî'ye ithaf edilmiştir.

Cemâleddin el-Alevî, kısa denilebilecek ilim hayatının önemli bir kısmını başta İslâm düşüncesinin iki önemli âlimi İbn Bâcce ve İbn Rüşd'ün eserleri olmak üzere tahkik ve neşirlere ayırmıştır. Ona göre bir filozofun düşünceleri onun sadece birkaç eserine dayanarak ortaya konamaz. Bundan dolayı âlimlerin eserleri önce dil bilimci titizliğiyle tahkik edilmelidir. Alevî İbn Bâcce'nin yayımlanmamış eserlerini kütüphanelerden tesbit ederek bu titizlikle neşretmiş, İbn Bâcce'ye isnad edilen bazı eserlerin ona ait olamayacağını da belirtmiştir (*Resâ'il felsefiyye*, s. 37 vd.). Onun İbn Bâcce'nin eserlerine özel bir önem vermesinin sebebi, İbn Bâcce ile aynı coğrafyada yaşamış olan İbn Rüşd'ün ondan oldukça fazla etkilenmiş olmasıdır. Alevî, sadece Aristo'nun bir şârihi sayılmaması gerektiğini düşündüğü İbn Rüşd'ün üzerinde ayrıca durur ve onun hakkında yapılan çalışmaları temelden sorgular. Alevî'ye göre İbn Rüşd'ün düşüncesi henüz tam anlamıyla ortaya konabilmiş değildir. Bunun en önemli sebebi onun özellikle psikolojiye dair yazılarının asıllarının halen yazma halinde bulunmasıdır. İbn Rüşd'ün eserlerinin önce tahkikli neşirlerinin yapılması, hem genel olarak İbn Rüşd araştırmalarının hem de İbn Rüşd'de akıl meselesinin halledilmesinin ön şartıdır (*The Legacy*, s. 805-806). *el-Metnü'r-Rüşdî*'de (s. 132 vd.) İbn Rüşd'e ait 108 eserin adını veren Alevî bunları kadîm felsefî-ilmî miras hakkında olanlar, Aristo'nun eserlerine dair olanlar ve genelde İslâm, özelde felsefî-kelâmî kültür mirası hakkındaki eserler olmak üzere üç bölümde ele alır. E. Renan'ın *Averroès et l'Averroïsme* adlı çalışmasından beri İbn Rüşd'ün Aristo'nun eserlerine yazdığı şerhlerin büyük şerhler, orta şerhler, küçük şerhler ve özetler şeklinde dört bölüm halinde ele alınmasını (*DİA*, XX, 273) yeterli bulmaz. Bunların yanında onun "makale" adını verdiği beşinci bir yazım biçiminden de söz etmek gerektiğini söyler (*el-Metnü'r-Rüşdî*, s. 139 vd.).

Eserleri. Monografi. 1. *Vichetü naẓari Muṣṭafâ ʿAbdirrâzıḳ fi't-târîḫ li'l-felsefeti'l-İslâmiyye.* Müellifin Külliyyetü'l-âdâb'da (Rabat) 1974'te hazırladığı, Mustafa Abdürrâzık'ın İslâm felsefesi tarihindeki yeriyle ilgili basılmamış mezuniyet tezidir. **2.** *Müʾellefâtü İbn Bâcce* (Beyrut 1983, 1994). **3.** *Resâ'il felsefiyye li-Ebî Bekr İbn Bâcce: Nuṣûṣ felsefiyye ġayru menşûre* (Beyrut 1983). **4.** *Maḳâlât fi'l-manṭıḳ ve'l-ʿilmi'ṭ-ṭabîʿî* (Dârülbeyzâ 1983). İbn Rüşd'e ait eserin tahkikli neşridir. **5.** *Telḫîṣü's-Semâʾ ve'l-ʿâlem* (Fas 1984). İbn Rüşd'ün, Aristo'nun *De Caelo et Mundo* adlı eserine yazdığı orta şerhin İbrânî harfleriyle yazılmış Arapça metninin Oxford ve Leiden'da bulunan yazmalarına dayanan neşridir. **6.** *el-Metnü'r-Rüşdî: Medḫal li-ḳırâʾati'l-ḫitâbi'l-felsefî li'bn Rüşd* (Dârülbeyzâ 1986). Cemâleddin el-Alevî, bu çalışmasında doğrudan İbn Rüşd'ün Arapça eserlerine başvurarak yeni bir kronolojik bibliyografya denemesi yapmıştır. 108 eserin yer aldığı çalışmada İbn Rüşd'ün elli altı eseri gözden geçirilip incelenmiştir. Alevî'ye göre diğer elli iki eser Arapça aslıyla günümüze ulaşmamıştır. Bunlardan bir kısmının yalnız Latince ve İbrânîce çevirileri, bir kısmının da sadece İbrânî harfleriyle Arapça metinleri intikal etmiş, bir kısmı ise kaybolmuştur. Müellifin bu çalışması son derece sistematik olması ve ilk kaynaklara dayanması bakımından önemlidir. **7.** *eż-Żarûrî fî uṣûli'l-fıḳh ev Muḫtaṣarü'l-Müstaṣfâ* (Beyrut 1994). Gazzâlî'nin eserine İbn Rüşd'ün yazdığı muhtasarın Escurial Library'de kayıtlı (nr. 1235) yazmasının neşridir. **8.** *Telḫîṣü'l-Âṣârî'l-ʿulviyye* (1994). İbn Rüşd'ün Aristo'nun eseri için kaleme aldığı şerhin neşridir. **9.** *Telḫîṣü'l-kevn ve'l-fesâd* (1995). Yine İbn Rüşd'ün Aristo'nun eserine dair şerhinin neşridir.

Makale: Cemâleddin el-Alevî, İslâm felsefesiyle ilgili olarak bir kısmı kitapçık hacminde birçok makale, tebliğ, tahkik ve neşir kaleme almıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: "Min Telḫîṣi's-Semâʿi'ṭ-ṭabîʿî: Taḳsîmü's-semâʿi'ṭ-ṭabîʿî li'bn Rüşd" (*Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb ve'l-ʿulûmi'l-insâniyye bi-Fâs*, VII [1984], s. 205-255; eserin British Museum'daki [nr. 9061] yazmasının tahkikli neşridir); "el-Ġazzâlî ve teşekkülü'l-ḫitâbi'l-felsefî li'bn Rüşd" (*Mecelletü Külliyyâti'l-âdâb ve'l-ʿulûmi'l-insâniyye bi-Fâs*, VIII [1986], s. 5-50); "İşkâlü'l-ʿalâḳa beyne'l-ʿilmi'ṭ-ṭabîʿî ve mâ baʿde'ṭ-ṭabîʿa ʿinde İbn Rüşd" (*Mecelletü Külliyyâti'l-âdâb ve'l-ʿulûmi'l-insâniyye bi-Fâs*, özel sayı, X/3 [1988], s. 7-51); "Medḫal li-ḳırâʾati'l-ḫitâbi'l-felsefî li'bn Rüşd" (*Âfâḳ*, sy. 8 [Rabat 1981], s. 37-59); "Maḳâle fi eṣnâfi'l-mîzâc ve naḳdü meẕhebi'l-Câlînûs" (*Maḳâlât fi'l-manṭıḳ ve'l-ʿilmi'ṭ-ṭabîʿî*, Dârülbeyzâ 1983, s. 244-257); "Naẓariyyâtü'l-burhân ve delâletühâ fi'l-ḫitâbi'l-felsefî li'bn Rüşd" (*Ḫalḳatü vaṣl beyne'ş-şarḳ ve'l-ġarb: Ebû Ḥâmid el-Ġazzâlî ve Mûsâ İbn Meymûn*, Rabat 1986, s. 43-105); "el-Ġazzâlî ve'l-ḫiṭâbi'l-felsefî fi'l-ġarbi'l-İslâmî" (*al-Ghazālī: la raison et le miracle* [Paris 1987], s. 135-160); "The Philosophy of Ibn Rushd" (ed. Salma Khadra Jayyusi, *The Legacy of Muslim Spain*, Leiden 1992, s. 804-829).

BİBLİYOGRAFYA :

Cemâleddin el-Alevî, *Resâ'il felsefiyye li-Ebî Bekr İbn Bâcce*, Beyrut 1983; a.mlf., *el-Metnü'r-Rüşdî*, Dârülbeyzâ 1986; a.mlf., "The Philosophy of Ibn Rushd", *The Legacy of Muslim Spain* (ed. Salma Khadra Jayyusi), Leiden 1992, s. 804-829; M. Allâl Sînâsir, "Taṣdîr", İbn Rüşd el-Hafîd, *eż-Żarûrî fî uṣûli'l-fıḳh* (nşr. Cemâleddin el-Alevî), Beyrut 1994, s. 5-14; H. Daiber, *Bibliography of Islamic Philosophy*, Leiden-Boston 1999, I, 29-30; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *el-Müstedrek ʿalâ Tetimmeti'l-Aʿlâm*, Beyrut 2002, II, 149; Charles E. Butterworth, "An Account of Recent Scholarship in Medieval Islamic Philosophy", *Interpretation: A Journal of Political Philosophy*, XVI/1 (1988), s. 87-97; H. Bekir Karlığa, "İbn Rüşd", *DİA*, XX, 273; A. von Kuegelgen, "Jamāl al-Dīn al-Alawī", *The Encyclopaedia of Islam Three*, Leiden 2009, fas. 2, s. 73-74; http://tribus-maroc.blogspot.com.tr/2011/10/blog-post_7726.html (erişim tarihi: 12.01.2015).

HİLAL GÖRGÜN

ALİ ABDÜLVÂHİD VÂFÎ

(bk. VÂFÎ, Ali Abdülvâhid).

ALİ ABDÜRRÂZIK
(علي عبدالرازق)

Alî b. Hasen b. Ahmed b. Muhammed b. Abdirrâzık (1888-1966)

***el-İslâm ve uṣûlü'l-ḥükm* adlı kitabıyla tanınan Mısırlı düşünür ve siyasetçi.**

Minyâ vilâyetine bağlı Ebûcirc köyünde ilim ehli, varlıklı ve nüfuzlu bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Dedesinin dedesi Abdürrâzık'a nisbetle Âlü Abdürrâzık diye bilinen aile aslen Behnesâ bölgesinden olup kadılık makamını babadan oğula ellerinde bulundurmaktaydılar (Mustafa Abdürrâzık, s. 5-7, 13). Muhammed Abduh'un arkadaşlarından olan babası Hasan b. Ahmed de Ezher mezunu olup siyasî çevrelerde tanınmış bir şahsiyettir. Ali Abdürrâzık temel eğitimini köyündeki

mektepte aldı. On yaşında Kahire'ye giderek Ezher'e kaydoldu. Burada okurken ayrıca 1908'de açılan Mısır Üniversitesi'ne devam etti ve Batı'nın modern disiplinlerini Carlo Alfonso Nallino, David Santillana, Enno Littmann gibi şarkiyatçılardan edindi. Babasının Muhammed Abduh'la olan yakın ilişkisi dolayısıyla sohbetlerinde ondan yararlandı, Ezher'deki öğrenim hayatının bir kısmında talebesi oldu. 1912'de Ezher'den "âlimiyye" diplomasıyla mezun oldu. Bir süre Arap dili dersleri verdikten sonra aynı yıl içinde Oxford Üniversitesi'nde ekonomi öğrenimi görmek için İngiltere'ye gitti. I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine 1915'te Mısır'a döndü ve Mansûre Şer'î Mahkemesi'ne kadı olarak tayin edildi. 1925'te yazdığı *el-İslâm ve uṣûlü'l-ḥükm* adlı kitabı sebebiyle kendisine yöneltilen suçlamaların ardından Ezher'in "ulemâ" kategorisinden çıkarıldı ve aynı yılın eylül ayında kadılık görevine son verildi (Ali Abdürrâzık'ın muhakeme sürecine dair resmî kayıtlar için bk. M. İmâre, *Maʿreketü'l-İslâm*, s. 86-151). Ağabeyi Mustafa Abdürrâzık 1945'te Ezher şeyhi olunca âlimlik unvanı iade edildi. Daha sonra bir müddet İngiltere'de ve Kuzey Afrika'da bulundu. Aktif siyasî hayata Hizbü'l-ahrâr ed-düstûriyyîn'e katılarak başladı. Partinin yayın organı *es-Siyâse* dergisinde yazılar kaleme aldı. Mısır Parlamentosu'na milletvekili seçildi, ardından senatör oldu. İbrâhim Hâdî Paşa hükümetinde Evkaf bakanlığı yaptı (1948-1949). 1948'de Kahire'deki Mecmau'l-lugati'l-Arabiyye'ye üye seçildi. Amerikan Üniversitesi'nde edebiyat tarihi okuttu. Kahire Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde seri konferanslar verdi. Haftalık ve aylık yayın organlarında çok sayıda yazı yazdı. 23 Eylül 1966'da Kahire'de vefat etti.

Görüşleri. Ali Abdürrâzık, İslâm'da siyasî otoritenin mahiyetine dair *el-İslâm ve uṣûlü'l-ḥükm* adlı kitapta ortaya koyduğu fikirleriyle tanınmıştır. Türkiye'de hilâfetin kaldırılmasından bir yıl sonra, Mısır'da Kral Fuâd'ın himayesinde düzenlenmeye çalışılan hilâfet kongresine denk gelen bir zaman diliminde kaleme alınan kitapta İslâm'ın bir devlet nizamı öngörmediği iddia edilmiş, klasik literatürde şer'î bir gereklilik olarak görülen hilâfetin dinî ve aklî bir dayanağının olmadığı tezi işlenmiştir. Hilâfet meselesinde geleneksel algının bütünüyle karşısında yer alan Ali Abdürrâzık'a göre İslâm dini, siyaset alanında herhangi bir düzenleme öngörmez. İnsan toplulukları için siyasî bir idarenin gerekliliği çok açık olmakla birlikte bu gereklilik dinî bir karakter taşımaz. Bu açıdan onun klasik algıya yönelik temel itirazı mevcut külliyatta tek bir şer'î yönetim türü olarak hilâfetin öne sürülmesinedir. Ali Abdürrâzık'ın hilâfetle ilgili değerlendirmeleri esas itibariyle otoriter ve mutlak hâkim bir halife tasavvuru etrafında döner. Özellikle V. (XI.) yüzyıldan sonra ulemânın melik ve sultanlara insan üstü bir makam atfetmesiyle halifelerin bu vasfı temellendirilmiş, hilâfet kaynağını Allah'tan alan bir üstün makam olarak kabul edilmiştir. Halbuki hilâfetin gerekliliğine yönelik âyet, hadis ve icmâ dahil sahih hiçbir delil yoktur. Konuya dair telmihlerde bulunan hadislerin sahih sayılması durumunda bile bunlar hilâfetin dinî gerekliliğini ortaya koymamakta, bu ifadeler en fazla devlet başkanının varlığını bir olgu olarak göstermektedir. Mevcut hilâfet algısı ve hilâfetin her zaman silâhlı güce dayanarak varlığını kabul ettirmeye çalışması İslâm toplumlarında siyasî ilimlerin gelişmesini de engellemiş, Hz. Ebû Bekir'den itibaren hilâfet makamı sürekli karışıklık ve isyanlarla yüz yüze gelmiştir. Ali Abdürrâzık hilâfet kavramını istibdat ve zulüm kavramlarıyla anmakta, hatta hilâfetin İslâm ve müslümanlar için bir felâket sebebi, şer ve fesat kaynağı olmaya devam ettiğini söylemektedir. Hilâfetin gerekliliğini savunanlar tarafından öne sürülen hususlar arasında Hz. Peygamber'in konumu merkezî bir yer alır. Halbuki nübüvveti döneminde bütçe, divan kayıtları, siyasî sistemin esasları gibi devletin temel unsurlarının bulunmaması, onun melik ve sultanların tebaaları üzerindeki yetkisine benzer bir yetkisinin olmadığını göstermektedir. Peygamberliğin ümmet üzerindeki otoritesinin ruhanî boyutla ve kalbin imanıyla alâkalı olması bu otoriteyi bedenin itaatine dayanan siyasî otoriteden farklı kılmaktadır. Hidayet ve irşadı esas alan velâyet dinî karakterde olup Allah'a aittir, hayatın genel yararlarına göre şekillenen ve yeryüzünün imarını hedefleyen velâyet ise dünyevîdir. Bu alan tamamıyla insanlara aittir. Kitap, Sünnet ve akıl deliliyle risâlet kavramının delâleti Hz. Peygamber'in müminler üzerindeki velâyetinin risâlet velâyeti olduğunu, ayrıca siyasî bir velâyetinin bulunmadığını göstermektedir.

Ali Abdürrâzık

Hayatı boyunca İslâm devletine yönelik bir işarette bulunmayan Hz. Peygamber ardında bir halife bırakmamıştır. Daha sonra Şîa'nın Hz. Ali'nin, bazı Sünnîler'in Hz. Ebû Bekir'in halife tayin edildiğine dair iddiaları mesnetsizdir. Hz. Peygamber din tamamlandıktan sonra vefat etmiştir, dolayısıyla onun vefatından sonra siyasî liderliğin dinî bir boyutu ve bağlayıcılığı yoktur. Ardından kurulan devlet bir Arap devletidir ve İslâm'ın evrensel boyutuna uzak bir yapı arzetmektedir. Tarih boyunca hilâfetin dinî bir makam olduğu fikri kralların kendi konumlarını pekiştirmek, insanların kendilerine mutlak itaatini sağlamak için kullandıkları bir söylem olmanın ötesinde bir anlam ifade etmez. Allah dünya işlerini düzenleme hususunda insanları serbest bırakmıştır. İnsanlar dünyevî konuları akıl, bilgi, tecrübe ve toplumun genel yararları uyarınca düzenleyeceklerdir. Eser, bütün müslümanlara güncelliğini yitirmiş hilâfet nizamını terketmeleri, insan aklının ortaya koyduğu en modern yönetim şekillerini esas alarak devletlerinin dayanacağı ilkeleri yeniden kurmaları yönünde bir çağrıyla sona erer. Dönemin hâkim söylemi olan kaynaklara dönüş vurgusunun açık biçimde işlendiği kitapta dayanak olarak daha ziyade İbn Haldûn'un *Muḳaddime*'si kullanılmakta, nâdiren *Muḳaddime* ile birlikte aralarında Seyyid Bey'in *Hilâfetin Mâhiyyet-i Şer'iyyesi* adlı eserinin Abdülganî Senî Bey tarafından yapılan Arapça çevirisi dahil olmak üzere bazı yeni kaynaklar iç içe girebilmektedir. Hilâfet meselesini ele alan kelâm ve fıkıh kitaplarına doğrudan atıflar ise yok denecek kadar azdır. Zaman zaman Batı siyaset düşüncesinin temsilcilerine de göndermeler yapılır (Locke ve Hobbes'a atıflar için bk. s. 22).

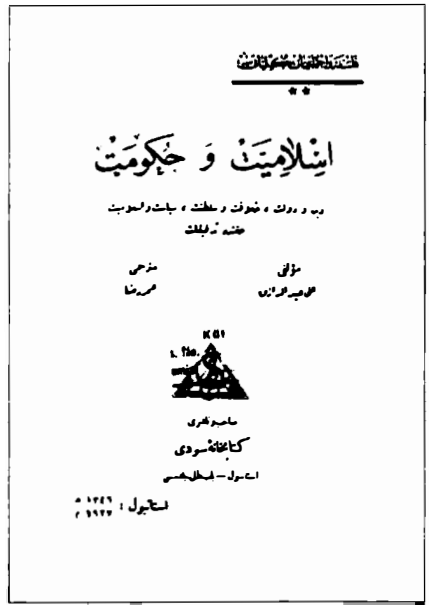
el-İslâm ve uṣûlü'l-ḥükm, bir yandan uzun yıllara yayılmış bir projenin ürünü olduğu izlenimini verirken (s. 38) öte yandan hilâfetin ilgası üzerine mevcut şartlara bir cevap niteliğinde aceleyle yazılmış, eksiklikleri daha sonra giderilecek bir çalışma özelliği taşımaktadır (s. 4). İslâm tarihi bo-

yunca süregelen muteber bir kurumu bütünüyle reddetmeye yönelik seküler çağrışımları olan bu iddialar, Ezher mezunu bir âlim tarafından ileri sürüldüğünden özellikle Mısır'da büyük yankı uyandırmış ve İslâmcı kesimi temsil eden çevreler tarafından tepkiyle karşılanarak reddiyeler kaleme alınmıştır. Hilâfet konusunda müstakil bir kitap yazan ve buradaki görüşleri Ali Abdürrâzık tarafından eleştirilen M. Reşîd Rızâ'nın eser aleyhinde tavır alınması yönünde Mısır kamuoyuna yaptığı çağrı etkili olmuş ve Ezher yönetimi soruşturma açarak Ali Abdürrâzık'ı, "İslâm şeriatını sırf ruhanî bir din olarak takdim edip dünya işleriyle alâkalı görmemesi, Hz. Peygamber'in İslâm davetini tebliğ için değil dünyevî kaygılar sebebiyle cihad ettiğini öne sürmesi, onun dönemindeki siyasî düzenin kapalılıklar içeren, birtakım eksikliklerle mâlûl olduğunu iddia etmesi, yine Hz. Peygamber'in bütün vazifesini şeriatı tebliğden ibaret görüp bir devlet başkanı tayin edilmesinin gerekliliğine dair sahâbe icmâını inkâr etmesi, yargının şer'î bir vazife olduğunu reddetmesi, Hz. Ebû Bekir'in ve diğer üç halifenin siyasî yönetiminin laik bir karakter taşıdığını ileri sürmesi" sebebiyle suçlu bularak âlimlik sıfatını geri almıştır. Benzer şekilde kitaba reddiye yazan müellifler arasında Muhammed Hıdır Hüseyin, Memdûh Hakkı, Mustafa Sabri Efendi, Muhammed Bahît el-Mutîî, Muhammed Tâhir İbn Âşûr, Abdürrezzâk Ahmed es-Senhûrî, Muhammed Ziyâeddin er-Reyyis ve Muhammed İmâre öne çıkar. Tâhâ Hüseyin, Muhammed Hüseyin Heykel ve Ahmed Emîn gibi liberal-seküler görüşü temsil eden müellifler ise Ali Abdürrâzık'ı desteklemiştir. Eseri Türk inkılâbının bir ürünü olduğu düşüncesiyle Türkçe'ye çeviren Ömer Rıza Doğrul'u da bu ikinci kategoride görmek mümkündür.

Kitaba yöneltilen başlıca eleştirilerden biri usul açısından içerdiği problemlerle ilgilidir. Bu çerçevede özellikle hilâfetin gerekliliği konusundaki icmâ delilini reddetmesi önemli bir problem teşkil etmektedir. Yine klasik literatürün algısını İbn Haldûn üzerinden yorumlamaya çalışıp kelâm ve fıkıh literatürünü göz ardı etmesi, İslâm tarihinden verdiği örneklerde son derece seçmeci davranarak Yezîd'in Ehl-i beyt kanı dökmesi gibi olumsuz hilâfet uygulamalarını öne çıkarıp tarihî hadiseleri tek boyutlu görmeye kalkması, kaynaklara dönüş söyleminin etkisiyle dinî nasları, içinde bulunulan zaman diliminden hareketle ve modern algılar doğrultusunda yorumlamaya çalışması bu problemler arasındadır. Bazı eleştirilerde ise onun iktibas ettiği metinleri bağlamından kopardığı, mevcut siyasî tartışmalarda Kral Fuâd karşıtı liberal akımın savunusunu yaptığı ve bu eseri Türkiye Cumhuriyeti benzeri bir siyasî modeli desteklemek üzere kaleme aldığı vurgulanır. Reşîd Rızâ ise kitabın Mısır'da parasız dağıtılmasından hareketle Protestanlık destekli bir projenin ürünü olduğu iddiasında bulunur (*el-Menâr*, XXVI/2, s. 101-102). Batı siyasî tecrübesini İslâm tarihine uygulama çabası olarak da görülmesi mümkün olan eser, İslâm ve sekülerlik tartışmalarında Ezherli kimliğiyle yer alan Ali Abdürrâzık'ı liberal-seküler akımın temsilcileri arasına yerleştirmiştir. Öte yandan Muhammed İmâre'nin Abdürrâzık'ın büyük oğlu Muhammed'den aktardığı bilgiye göre müellif hayatının sonlarına doğru bu kitabın yerine yeni bir kitap yazmaya başlamış, fakat ilk üç sayfasını yazdığı bu metni tamamlayamadan ölmüş, bahsi geçen sayfalar ise kaybolmuştur (*Maʿreketü'l-İslâm*, s. 27).

Eserleri. 1. *Emâlî ʿAlî ʿAbdirrâzıḳ fî ʿilmi'l-beyân ve târîḫihî* (Kahire 1330). Müellifin Ezher'den mezuniyetine yakın bir dönemde kendi isteğiyle vermeye başladığı, daha sonra Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde sürdürdüğü beyan ilmine dair derslerin notlarından

Ali Abdürrâzık'ın *el-İslâm ve uṣûlü'l-ḥükm* adlı eserinin Türkçe tercümesi *İslâmiyet ve Hükümet*'in kapağı

oluşur. Eserde özellikle bu alanda Ezher muhitinde farklı bir yaklaşıma sahip olan Muhammed Abduh'un metodu benimsenmiş, Abdülkâhir el-Cürcânî'nin görüşleri Sekkâkî'nin görüşlerine tercih edilmiştir. **2.** *el-İslâm ve uṣûlü'l-ḥükm: Baḥṯ fi'l-ḫilâfe ve'l-ḥükûme fi'l-İslâm* (Kahire 1343). Ali Abdürrâzık'ın çağdaş İslâm siyaset düşüncesinde geniş tartışmalara yol açan en önemli eseridir. Müellif, 1915 yılında kadı olarak tayin edilmesi üzerine İslâm yargı tarihini araştırmaya yöneldiğini, yargının İslâmî hükümetin bir rüknü olarak görülmesinden dolayı konunun incelenmesine İslâm'da hükümet meselesiyle başladığını söyler. Bu sebeple eser, İslâm yargı hukuku tarihine dair kapsamlı bir projenin ilk aşaması olarak ortaya çıkmıştır. Liberal-seküler bir bakış açısının hâkim olduğu kitap her biri üç alt başlıktan oluşan üç ana bölümden meydana gelir. "Hilâfet ve İslâm" başlıklı birinci bölümde "Hilâfetin Doğası", "Hilâfetin Hükmü", "Hilâfetin Sosyal Açıdan Durumu"; "Hükümet ve İslâm" başlıklı ikinci bölümde "Hz. Peygamber Döneminde Siyasî Rejim", "Peygamberlik ve Siyasî İdare", "Siyasî İdare Değil Peygamberlik, Devlet Değil Din"; "Tarih Boyunca Hilâfet ve Hükümet" başlıklı üçüncü bölümde "Dinî Birlik ve Araplar", "Arap Devleti", "İslâmî Hilâfet" alt başlıkları yer almaktadır. Ömer Rıza (Doğrul) kitabı önce *Vakit* gazetesinde özet çeviri şeklinde tefrika etmiş, ardından *İslâmiyet ve Hükümet* adıyla ve birtakım tasarruflarla Türkçe'ye tercüme etmiştir (İstanbul 1346/1927). Abdülfilâlî Ensârî (Abdou Filali-Ansary) (*l'Islam et les fondements du pouvoir*, Paris 1995) ve Léon Bercher ("l'Islam et les bases du pouvoir par ʿAlī ʿAbdurrāziq", *REI*, VII/3 [1933], s. 353-391; VIII/2 [1934], s. 163-222) kitabı Fransızca'ya, Emîr Rızâvî Farsça'ya (*İslâm ve Mebânî-yi Ḳudret*, Tahran 1380 hş.), Meryem Lutfî (Maryam Loutfi) İngilizce'ye (*Islam and the Foundations of Political Power*, Edinburgh 2012) çevirmiştir. Ali Abdürrâzık ve bu eseri hakkında çok sayıda makale ile bazı eserler kaleme alınmıştır (bk. bibl.). Bunların içinde Suâd (Souad) T. Ali'nin telif ettiği eser önemlidir. **3.** *el-İcmâʿ fi'ş-şerîʿati'l-İslâmiyye* (Kahire 1366). Kahire Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde verdiği konferanslardan derlenen kitapta icmâın hakikati, vukuunun imkânı, hüccet oluşu, hükmü ve fıkıh usulü delilleri arasındaki yeri incelenir. Ali Abdürrâzık, ağabeyinin *es-Sûfûr* ve *es-Siyâse* dergilerinde yayımlanan makalelerini ve seyahat notlarını derleyip onun hayatını, başta Muhammed Abduh olmak üzere dönemin

önde gelen şahsiyetleriyle olan ilişkilerini de ele alan uzun bir giriş (s. 5-77) ve arkadaşı Hasan Âmir el-Fezârî'nin hâtıratından ağabeyiyle ilgili notlar (s. 78-121) ekleyerek *Min Âṯâri Muṣṭafâ ʿAbdirrâzıḳ* adıyla ve Tâhâ Hüseyin'in takdimiyle yayımlamıştır (Kahire 1377).

BİBLİYOGRAFYA :

Ali Abdürrâzık, *el-İslâm ve uṣûlü'l-ḥükm* (nşr. Ammâr Ali Hasan), Kahire 1433/2012, tür.yer.; M. Bahît, *Ḥaḳîḳatü'l-İslâm ve uṣûlü'l-ḥükm*, Kahire 1344; M. Hıdır Hüseyin, *Naḳdü kitâbi'l-İslâm ve uṣûli'l-ḥükm*, Kahire 1344; M. Tâhir İbn Âşûr, *Naḳdün ʿilmiyyün li-kitâbi'l-İslâm ve uṣûlü'l-ḥükm*, Kahire 1344; Abdürrezzâk Ahmed es-Senhûrî, *Uṣûlü'l-ḥükm fi'l-İslâm*, Kahire, ts. (el-Heyʾetü'l-Mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb); Mustafa Abdürrâzık, *Min Âṯâri Muṣṭafâ ʿAbdirrâzıḳ* (nşr. Ali Abdürrâzık), Kahire 1957, neşredenin girişi, s. 5-77; A. Hourani, *Arabic Thought in the Liberal Age: 1798-1939*, London 1962, s. 183-192; M. İmâre, *el-İslâm ve uṣûlü'l-ḥükm li-ʿAlî ʿAbdirrâzıḳ*, Beyrut 1972; a.mlf., *Maʿreketü'l-İslâm ve uṣûlü'l-ḥükm*, Kahire 1989, tür.yer.; M. Ziyâeddin er-Reyyis, *el-İslâm ve'l-ḫilâfe fi'l-ʿaṣri'l-ḥadîṯ: Naḳdü kitâbi el-İslâm ve uṣûlü'l-ḥükm*, Kahire 1976; Hamîd İnâyet, *Arap Siyasi Düşüncesinin Seyri* (trc. Hicabi Kırlangıç), İstanbul 1991, s. 202-211; a.mlf., *Çağdaş İslami Siyasi Düşünce* (trc. Yusuf Ziya), İstanbul 1995, s. 116-129; Dominique Urvoy, "L'apport philosophique de ʿAlî ʿAbd Al-Râziq", *En hommage au père Jacques Jomier* (ed. Marie-Therese Urvoy), Paris 2002, s. 227-234; Souad Tagelsir Ali, *Religion, Not a State: Ali 'Abd al-Raziq's Islamic Justification of Political Secularism*, Salt Lake City 2005, tür. yer.; M. Reşîd Rızâ, "el-İslâm ve uṣûlü'l-ḥükm baḥṣ fi'l-ḫilâfe ve'l-ḥükûme fi'l-İslâm bel daʿve cedîde ilâ nesfi binâ'ihâ ve taḍlîli ebnâ'ihâ", *el-Menâr*, XXVI/2, Kahire 1343/1925, s. 100-104; M. Muhyiddin Abdülhamîd, "el-Üstâẕ ʿAlî ʿAbdürrâzıḳ", *MMLA*, sy. 22 (1967), s. 252-253; İbrâhim Medkûr, "el-Üstâẕ ʿAlî ʿAbdürrâzıḳ", *a.e.*, s. 256-263; Mehmet Görmez, "İslam Dünyasında Laiklik Tartışmasını Başlatan Bir Kitap ve Bu Kitabın Serencamı", *İslâmî Araştırmalar*, VIII/3-4, Ankara 1995, s. 223-231; Mehmet Azimli, "Hilafet Karşıtı Bir Kişi Olarak Ali Abdurrazık ve Kitabı 'el-İslâm ve Usûlu'l-Hukm' Üzerine Bazı Mülahazalar", *Marife*, I/3, Konya 2002, s. 55-66; Talip Türcan, "Hilâfet Karşıtı Bir Ezher'li: Ali Abdurrâzık (1883-1967)", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 6, Konya 2005, s. 409-426; E. Davis, "ʿAbd al-Rāziq, ʿAlī", *The Oxford Encyclopaedia of Modern Islamic World* (ed. J. L. Esposito), Oxford 1995, I, 5-7; Abdou Filali-Ansary, "ʿAbd al-Rāziq, ʿAlī", *The Encyclopaedia of Islam Three*, Leiden 2009, fas. 1, s. 14-17.

ÖZGÜR KAVAK

ÂLİ BEY, Direktör
(1846-1899)

Tiyatro oyunları ve mizah yazarı.

İstanbul'da doğdu. Doğum tarihi *Sicill-i Ahvâl* defterine göre 1846'dır; bazı kaynaklarda yer alan 1844 yılı yanlış olmalıdır. Adı Mehmed Âli (*Osmanlı Müellifleri*, II, 40) ve Ömer Âli şeklinde geçmekteyse de imzasında sadece Âli adını kullanmış, üzerinde adı bulunmayan eserlerinde "bir zat" notu konmuştur. Babası Şam, Halep ve Urfa sancağında kapı kethüdâlığı yapan Yûsuf Cemil Efendi'dir. Âli Bey, Vâlide Rüşdiyesi'ni bitirdikten (1858-1859) sonra tarih, coğrafya, felsefe, astronomi, kimya, ekonomi, yönetim bilimi, hukuk ve matematik alanında özel ders aldı. Arapça, Farsça ve Fransızca'sını geliştirip erken yaşlarda Fransızca konuşup yazabilecek duruma geldi. Rüşdiyeyi bitirince Mektûbî-i Sadr-ı Âlî Odası'nda mülâzım oldu. Ekim-Kasım 1865'te Sıhhiye Dairesi Tahrirat Odası mümeyyizliğine geçti. İki yıl sonra Meclis-i Sıhhiye âzalığı ile memuriyet unvanı Karantina başkâtipliğine çevrildi. Ağustos-Eylül 1872'de Sıhhiye komiserliği göreviyle Tuna boyuna ve Eflak-Boğdan'a gönderildi. Memuriyet hayatında düzenli bir ilerleme gösterdiği, 1873 Ocağında vezirlikten bir önceki "saâdetlü" rütbesine ulaştığı anlaşılmaktadır (*Ayyar Hamza*, hazırlayanın girişi, s. 6-8). Eylül-Ekim 1874'te Sıhhiye müfettişliğine tayin edildi. Sıhhiye Konferansı'na (Haziran 1875) katılmak için gittiği Viyana'da iki ay kaldı.

Tulçı mutasarrıflığıyla (Tuna eyaleti) Ağustos-Eylül 1876'da mülkî vazifeye başladığı sırada Tuna Avrupa Komisyonu başkanlığında bulunan Âli Bey diplomatik gizli bir görevle Romanya'ya gönderildi. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan önce nakledildiği Varna mutasarrıflığından savaş çıkınca ayrıldı, on altı ay mâzul kaldı. Bu süre içinde fevkalâde memuriyetle Berlin Antlaşması'na göre Rusya'ya terkedilen Batum'a yollandı. Bu görevi beş ay sürdü. Dimetoka ve Rodop Balkanları'nda tahkik memuriyeti ve komiser olarak dört ay Podgorica'da görev yaptı. Temmuz 1879'da getirildiği Kosova Adliye müfettişliği vazifesini kabul etmedi. Komiserlik göreviyle tayin edildiği Sırbistan'da, "Niş'te bulunan ahâlî-i İslâmiyye ile nasılsa lâyıkıyla uyuşamamış olmasından dolayı memuriyeti mânen mahzurdan sâlim olmayacağına binaen diğer bir işe kayırılmak üzere" (Birinci, s. 151) azledilip İstanbul'a döndü (10 Ağustos 1882).

Direktör Âli Bey

14 Aralık 1884'te Düyûn-ı Umûmiyye'de başladığı Vâridât-ı Muhâsebe müfettiş-i umumîliği sırasında Ocak 1885'te gönderildiği Diyarbekir, Siirt ve Harput'tan Bağdat Vilâyeti Devâir-i Islâhât memuriyetini yürüttü (16 Eylül 1887 – 12 Aralık 1888). Daha sonra Ma'mûretülazîz ve Trabzon valiliklerinde bulundu. İki seneyi geçen Trabzon valiliği sırasında Herakli adlı Samsunlu bir Rum kızı ile büyük bir aşk sonucu evlendi. Kendi yazdığı *Hazret-i Yûsuf* adlı oyunu şehirde temsil ettirdi. Halk tarafından beğenilen ve "kâtip adamdı" diye anılmasına sebep olan bu edebî faaliyeti idarî makamlarca hoş karşılanmadı, Maarif Nezâreti Teftiş ve Muayene Heyeti'yle başı derde girerek azledildi. 17 Eylül 1892'de Düyûn-ı Umûmiyye'de tekrar göreve başladı. 13 Mart 1895'te tayin edildiği direktörlük makamında ölünceye kadar kaldı. "Direktör" lakabıyla anılması bu son görevi dolayısıyladır. 3 Şubat 1899'da ölen Âli Bey, Anadoluhisarı'nda Göksu Mezarlığı'nda babasının yanına defnedildi. Memuriyetleri sırasında bazı yolsuzlukları ortaya çıkarması, günlük işlemleri ıslah etmesi, eşkıyanın yakalanması faaliyetleri, ayrıca iskân ve imar çalışmalarıyla dikkat çekmiş, askerî ve idarî ehliyetiyle padişahın ve diğer makamların takdirini kazanmıştır.

Âli Bey'in yazı yazmaya Mektûbî-i Sadr-ı Âlî Odası'nda bulunduğu sırada başladığı sanılmaktadır. 1870 Kasımında Türkçe yayımlanan *Diyojen* gazetesinin sahibi Teodor Kasap'ın tavsiyesiyle yazdığı mizahî yazılar önceden bir kalem tecrübesine sahip olduğunu göstermektedir. *Diyojen*'deki imzasız yazılardan özellikle ilk yıllarda çıkanlar Âli Bey'e aittir. Memuriyetinden dolayı yazılarında genellikle ya imza kullanmamış ya da sadece "Âli" diye imza atmıştır. Yine gazetenin başlığında bulunan ve Diyojen'i bir fıçı içinde karşısında Büyük İskender'le beraber gösteren karikatürün altında yer alan, "Gölge etme, başka ihsan istemem" mısraını Türkçe'ye o kazandırmıştır. Toplumsal ve siyasal içerikli mizahî yazılarını *Çıngıraklı Tatar* ve *Hayal*'de de (1873) sürdürdüğü tahmin edilmektedir. Tiyatroya olan ilgisi *Diyojen*'den önceki yıllara dayanır. Türkiye'de Batı örneklerine uygun bir tiyatronun yerleşip kökleşmesi için Türk yazarların tiyatro eseri yazıp sahnelemeleri gerektiği bilinciyle hareket etmiş, bir temsilde gö-

rerek takdir ettiği Güllü Agop'u bu yolda desteklemiştir. Gedikpaşa Tiyatrosu'nda oynayan tiyatro grubunu genişletmek için 1869'da verilen gazete ilânının arkasında da Âli Bey'in bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca buradaki Ermeni asıllı oyunculara Türkçe'yi düzgün konuşma dersleri vermiştir. Tiyatro dili bakımından Ahmed Vefik Paşa'yı örnek almış, Türkçe'yi halk söyleyişine yaklaştırması ve dilin halk ağzında kalmış nükte lerini, deyimlerini canlandırmasıyla dikkat çekmiştir.

Eserleri. Tiyatro. 1. *Kokona Yatıyor yahut Madam Uykuda.* E. Granpe – V. Bernard'ın *Madame est couchée* adlı eserinden uyarlanmıştır (İstanbul 1287). Bu eseri Doğan Aksan Latin harfleriyle (Ankara 1961), Şemsettin Kutlu sadeleştirerek (İstanbul 1974) yayımlamıştır. **2.** *Ayyar Hamza.* Âli Bey'in Molière'in *Les fourberies de Scapin* adlı eserinden adapte ettiği en tanınmış oyunudur (İstanbul 1288/1871). Latin harfleriyle M. Nihat Özön (İstanbul 1940) ve sadeleştirilerek Şemsettin Kutlu (İstanbul 1974) tarafından neşredilmiştir. **3.** *Misafiri İstiskal* (İstanbul 1871). Bu eseri Şemsettin Kutlu (İstanbul 1974) ve T. Yılmaz Öğüt (İstanbul 2006) Latin harfleriyle yayımlamıştır. **4.** *Geveze Berber* (İstanbul 1289/1872). T. Yılmaz Öğüt tarafından günümüz Türkçe'sine aktarılarak neşredilmiştir (İstanbul 2006). **5.** *Letâfet* (İstanbul 1315/1897). Bu opereti de Baha Dürder Latin harfleriyle yayımlamıştır (İstanbul 1961). Ayrıca Molière'in "George Dandin" komedisinden önce *Tosun Ağa* (1869) ve ardından *Memiş Ağa* adıyla Goldoni'den çevirdiği, "Hürmüz Bey'in Boşboğazlığı" ismiyle sahnelenen (1870), ancak basılmayan iki oyunu daha vardır. **Mizah:** *Lehcetü'l-hakāyık* (İstanbul 1315/1897, mizahî sözlük; Latin harfleriyle Necmettin Hacıeminoğlu [Ankara 1962] ve sadeleştirilerek Şemsettin Kutlu [İstanbul 1974] tarafından yayımlanmıştır); *Seyyâreler* (Kahire 1315/1897, mizahî hikâyeler; bu eseri Necmettin Hacıeminoğlu sadeleştirmiş [Ankara 1962] ve Şemsettin Kutlu Latin harflerine çevirerek yayımlamıştır [İstanbul 1974]). **Seyahatnâme:** *Seyahat Jurnalı* (İstanbul 1314/1896; Şemsettin Kutlu [İstanbul 1974] ve *Dicle'de Kelek ile Bir Yolculuk* adıyla Cahit Kayra [İstanbul 2003] tarafından sadeleştirilerek basılmıştır). **Çeviri:** *Gavo Minar ve Şürekâsı* (E. Gondinet'ten, Trabzon 1307/1891, oyun); *Evlenmek İster Bir Adam* (C. P. de Kock'tan, İstanbul 1290/1873, roman).

BİBLİYOGRAFYA :

Âli Bey, *Ayyar Hamza* (haz. Mustafa Nihat Özön), İstanbul 1968, hazırlayanın girişi, s. 5-9; *Osmanlı Müellifleri*, II, 40; Selim Nüzhet Gerçek – Server İskit, "Âli Bey", *AA*, I, 294; Niyazi Akı, *XIX. Yüzyıl Türk Tiyatrosu Tarihi*, Ankara 1963, tür. yer.; a.mlf., *Türk Tiyatro Edebiyatı Tarihi: Başlangıçtan Cumhuriyet Dönemine Kadar*, İstanbul 1989, I, 63, 68-71, 73-74, 89; Refik Ahmet Sevengil, *Türk Tiyatrosu Tarihi*, İstanbul 1968, III, 62-63; Metin And, *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu: 1839-1908*, Ankara 1972, s. 76-77; Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyâtı Târihi*, İstanbul 1976, II, 997-998; Ali Birinci, *Tarihin Gölgesinde: Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zat*, İstanbul 2001, s. 149-155; Mustafa Kutlu, "Âli Bey (Direktör)", *TDEA*, I, 109-110; Abdullah Uçman, "Âli Bey (Direktör)", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, I, 198.

ÂLİM KAHRAMAN

ALİ BEY, Enderunlu
(1831-1899)

Hânende, bestekâr, mûsiki hocası.

Kastamonu'nun Tosya ilçesinde doğdu. Enderûnî, Kadıköylü, Hânende ve Kel Ali Bey olarak da anılır. Küçük yaşta babasının vefatı üzerine annesiyle birlikte İstanbul'a gitti. Bazı kayıtlarda, yakalandığı bir saç hastalığının tedavisi için İstanbul'a amcasının yanına gönderildiği ifade edilir. İstanbul Galata Gümrüğü Çeşnicibaşısı olan amcası İzzet Efendi'nin Küçükmustafapaşa'daki evinde büyüdü. Gülcamii İbtidâî Mektebi'ni bitirdikten sonra afacanlığı yüzünden Sultanahmet'teki dârüleytama kaydedildi. Okulda gün içerisindeki ezanları o okurdu. Bu ezanları dinleyen devlet adamlarından birinin aracılığıyla saraydaki Enderun Mektebi'ne alındı. Burada özellikle Dellâlzâde İsmâil Efendi tarafından yetiştirildi. On üç yaşından itibaren Sultan Abdülmecid'in huzurunda yapılan fasıllara katılmaya başladı. On beş yaşlarında iken bir fasıl esnasında okuduğu mâniyi dinleyen padişah, onun güzel sesi karşısında memnuniyetini "insan şeklinde bir bülbül" sözleriyle ifade etmiştir. Hocası Dellâlzâde'nin vefatının (1869) ardından arkadaşı Hacı Fâik Bey'le birlikte Enderun'dan ayrıldı, evlenerek Kadıköy'e yerleşti. Bundan sonraki hayatını Kadıköy'de ve Sadrazam Yûsuf Kâmil Paşa'nın eşi Zeynep Hanım'ın konağında mûsiki dersleri vererek geçirdi. Hidiv İsmâil Paşa'nın davetiyle iki defa Kahire'ye gitti. İkinci gidişinde yanında Tanbûrî Kapril, Kanûnî Garbis, Kemânî Kirkor ve Lavtacı Andon gibi sâzendeler de vardı. Son yıllarında maddî güçlüklerle karşılaştığı söylenen Ali Bey, Kadıköy'de Kuşdili'ndeki evinde vefat etti.

Enderunlu Ali Bey

Ali Bey sesinin güzelliği yanında bestelediği eserlerle de bu sahadaki gücünü ortaya koymuş, yetiştirdiği talebeler daha sonraki yıllarda Türk mûsikisinin önde gelen mûsikişinasları içinde yer almıştır. Muzıka-i Hümâyun'da bulunanlarla Enderun'un ileri gelenleri arasında sarayda zaman zaman yapılan mûsiki yarışmalarında yarışmayı Hacı Ârif Bey karşısında Ali Bey'in kazandığını İbnülemin Mahmud Kemal kaydeder. Ali Bey keman çalmasını da öğrenmiş, ancak hocası Dellâlzâde'nin, "Senin sadece okumanı istiyorum" sözü üzerine keman çalmayı bırakmıştır. Hânendeliğinin bir özelliği de irticâlen mâni söylemedeki usta meydan şairliğiydi. Beşiktaş'taki Saman İskelesi'nde meşhur mânici Zil İzzet'in semâi kahvesine devam edenler arasında o da vardı. Ahmed Râsim'in naklettiğine göre gırtlağındaki ses kıvraklığı sayesinde rahatlıkla istediği perdeye ulaşabilirdi, özellikle şed makamlarda çeyrek ve yarım perdelerdeki ustalığı meşhurdu. Yine Ahmed Râsim, Kemençeci Vasilaki'nin Ali Bey'in sesle taksimi sırasında onu büyük bir dikkatle dinlediğini, bunun sebebini sorduğunda Vasilaki'nin, "Onun gırtlağında bizim yay ve parmaklarımızla güç çevirebileceğimiz bir makine var" cevabını verdiğini söyler. Hayatının son dönemlerinde güzel sesini kıskananlar tarafından kendisine güvercin tersi yedirildiğinden sesinin güzelliğini bir miktar kaybetmiştir. Ali Bey uzun hocalığı döneminde pek çok talebe yetiştirmiştir; bunlardan Şekerci Cemil Bey, Lemi Atlı, M. Nuri Duyguer, Dürrü Turan ve Şükrü Şenozan özellikle zikredilmelidir. Bestelediği eserlerden günümüze ulaşan kırk üç şarkısının listesini Yılmaz Öztuna kaydetmiştir. Bunlardan "Âteş-i firkatle bağrım dağlarım" mısraıyla başlayan dügâh; "Senden bilirim yok bana bir fâide ey gül" mısraıyla başlayan hüseynî; "Affeyle günâhım ne olur ey şûh-i pesendim" ve "Aşkın ile bülbül gibi artmaktadır âhım" mısralarıyla başlayan uşşak şarkıları günümüz re-

pertuvarının seçkin eserleri arasında yer almaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnülemin, *Hoş Sadâ*, s. 55-60; Mustafa Rona, *20. Yüzyıl Türk Musikisi*, İstanbul 1970, s. 9-11; Sadi Yaver Ataman, *Mehmed Sadi Bey*, Ankara 1987, s. 24-26; Özalp, *Türk Mûsikîsi Tarihi*, I, 630-634; Yılmaz Öztuna, *Türk Mûsikisi: Akademik Klasik Türk San'at Mûsikisi'nin Ansiklopedik Sözlüğü*, Ankara 2006, I, 48-49; Ahmed Râsim, "Zaman Levhaları, Kim Bilir?..", *Zaman*, İstanbul 24 Ramazan 1337 / 13 Haziran 1335; İ. Fenni [Ertuğrul], "İslâm-Türk Büyükleri: İsmail Fennî-IV", *İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, II/83, İstanbul 1947, s. 15; "Ali Bey (Hânende)", *İst.A*, II, 628-630.

NURİ ÖZCAN

ALİ HAN TÖRE

(bk. SAGUNİ, Ali Han Töre).

ALİ MEŞHEDÎ, Sultan

(سلطان علی مشهدی)

(ö. 926/1520)

İran'ın ekol sahibi nesta'lik hattatı.

Meşhed'de doğdu. Kaynaklarda doğum tarihiyle ilgili farklı yıllar verilmekteyse de çoğu araştırmacı 841'de (1437) doğduğunu kaydeder. Yedi yaşında iken babası vefat edince annesinin himayesi ve terbiyesiyle büyüdü. Medrese öğrenimi sırasında hat sanatına ilgi duydu. Bir süre kendi kendine yazı çalıştı. Bu konuda büyük bir kararlılıkla yaptığı çalışmaları gören dönemin ünlü hattatı Azhar-i Tebrîzî kendisine bir kıta meşk yazarak nesta'lik (ta'lik) yazının kural ve inceliklerini öğretti. Bazı araştırmacılar ise nesta'lik hattını Azhar-i Tebrîzî'nin talebesi Hâfız Hacı Muhammed'den geleneksel usulde meşkettiğini (Habîbullah Fezâilî, s. 470), ayrıca hem Ca'fer-i Tebrîzî hem Azhar-i Tebrîzî'nin yazılarını örnek alıp hattını kemale erdirdiğini, nesta'lik, hafî ve celî yazıda bir çığır açıp hattatları etkilediğini söyler. Bu sebeple kendisine "sultânü'l-hattâtîn, kıbletü'l-küttâb, zübdetü'l-küttâb, nizâmüddin" unvanları verildi.

Sultan Ali'nin şöhreti Horasan bölgesine ulaşınca Sultan Hüseyin Baykara onu Herat'a davet etti ve özel kütüphanesinde hattat olarak görevlendirdi. Bu tarihten sonra Sultan Ali yazdığı yazıların ketebesine "kâtibü's-sultânî" unvanını da ilâve etti. Bu arada Vezir Ali Şîr Nevâî ile tanıştı, nesta'lik hatla onun eserlerini yazdı. Bunlar arasında 870'te (1465-66) yazdığı divanının tek nüshası Leningrad Saltıkov-Çedrin Devlet Kütüphanesi'ndedir (nr. 546). Nevâî'nin *Nevâdirü'n-nihâye*

Sultan Ali Meşhedî'nin nesta'lik kıtası (İÜ Ktp., FY, nr. 1426)

adlı eserinin bilinen tek nüshası da Taşkent Özbekistan İlimler Akademisi Bîrûnî Şarkşinaslık Enstitüsü'nde korunmaktadır. Sarayda Abdurrahman-ı Câmî ile de dostluk kuran Sultan Ali onun manzum ve mensur eserlerinden pek çoğunu nesta'lik hatla yazdı. Emîr Hüsrev-i Dihlevî'nin *Heşt Bihişt*'ini 902'de (1497) aynı hatla istinsah etti (TSMK, Hazine, nr. 676). Uzun yıllar Hüseyin Baykara'nın sarayında refah ve ihtişam içinde yaşayan, saygı ve itibar gören Ali Meşhedî, Sultan Hüseyin'in ölümü üzerine Şâhî Beg Özbek (Şeybânî Han) sultan olunca Herat'tan ayrılıp Meşhed'de inzivaya çekildi. 9 Rebîülevvel 926 (28 Şubat 1520) tarihinde burada vefat etti ve Ali Meşhedî İmam Rızâ Türbesi'nin yakınında defnedildi. Mezar taşını talebesi Muhammed İbrîşîmî yazmıştır.

Sultan Ali Meşhedî, Avrupa müze ve kütüphanelerinde en çok eseri bulunan hattatlardandır. Bunlar arasında The British Library'de (Or., nr. 11839) murakka' içinde iki kıtası, Islamic Manuscripts British Royal adlı koleksiyonda yer alan albümler arasında (RCIN 1005038, 1005039, 1005067, 1005068) pek çok nesta'lik kıtası, aynı koleksiyon içinde nesta'lik hatla yazdığı (RCIN 1005032) *Hamse-i Nevâî* onun güzel eserlerindendir. Ayrıca Paris Bibliothèque Nationale'de nesta'lik düz ve mâil dört kıtası bulunmaktadır.

Ali Meşhedî kitâbe, levha, murakka' kıta ve kitap olarak birçok eser bırakmıştır. Herat şehrinde Hâce Abdullah-ı Ensârî'nin kabrinin batısında mermer üzerinde bir kitâbe ile Mirza Hârûn'un çocuklarının kabir taşı, Bâğ-ı Murâd adlı sarayda ve bahçesinde kitâbeler, ayrıca *Rubâ'iyyât-ı Ḫayyâm*, Abdurrahman-ı Câmî'nin *Tuḥfetü'l-aḥrâr*'ı, Nizâmî-i Gencevî'nin *Maḫzenü'l-esrâr*'ı, Hâfız-ı Şîrâzî'nin *Dîvân*'ı, Şâhî'nin Türkçe gazelleri, Sultan Ali'nin nesta'lik yazıdaki gücünü ve sanatını ortaya koyan eserlerindendir. Ali Meşhedî'nin altmış dört yaşında iken yazdığı, Leningrad Kütüphanesi'nde mesnevi tarzında 300 beyitten meydana gelen *Risâle-i Manẓûm der ʿİlm-i Ḫaṭṭ-ı Nestaʿlîḳ, Ṣırâṭü's-suṭûr (Ḳavâʿid-i Ḫuṭûṭ)* adlı önemli bir eseri bulunmaktadır. Bu nüsha Rus bilgini Galina Kastinova tarafından 1957'de bir mukaddimeyle birlikte tıpkıbasım olarak neşredilmiştir. Mehdî Beyânî, *Aḥvâl ü Âṯâr-ı Ḫoşnüvîsân*'da Ali Meşhedî'nin dünya müze ve kütüphanelerinde tesbit edebildiği pek çok eserini kaydetmiştir (I-II, 255-266).

Devrinin şairleri arasında da adı geçen, Farsça ve Türkçe şiirler yazdığı bilinen Ali Meşhedî sanat sever bir hükümdara yakınlığı, uzun ömrü, Ali Şîr Nevâî ve Abdurrahman-ı Câmî ile dostluk kurması, onların eserlerini yazması, ayrıca güzel ahlâkı ve pek çok talebe yetiştirmesi sayesinde fevkalâde bir şöhrete sahip olmuştur. Şah Mahmûd Nîsâbûrî, Sultan Muhammed Nûr, Sultan Muhammed Handan, Muhammed İbrîşîmî onun yetiştirdiği meşhur talebelerindendir. Osmanlı ülkesinden Maksud Ali Türk ile İran'dan İstanbul'a gidip Kanûnî Sultan Süleyman'ın sarayında alâka görmüş olan Abdülvâhid Meşhedî de Sultan Ali'nin talebeleri arasında zikredilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Kādî Ahmed Kummî, *Calligraphers and Painters* (trc. V. Minorsky), Washington 1959, s. 100-106; Mehdî Beyânî, *Aḥvâl ü Âṯâr-ı Ḫoşnüvîsân*, Tahran 1363 hş., I-II, 241-266, 918; Âlî, *Menâḳıb-ı Hünerverân*, s. 10, 32, 34, 35; Müstakimzâde, *Tuhfe*, s. 691; Habîbullah Fezâilî, *Aṭlas-ı Ḫaṭ*, İsfahan 1362 hş., s. 462, 470; Habîb, *Hat ve Hattâtân*, İstanbul 1305, s. 197-199; Muhittin Serin, *Hat Sanatı ve Meşhur Hattatlar*, İstanbul 2010, s. 319-321; Muhammad Isa Waley, "Islamic Manuscripts in the British Royal Collection", *Manuscripts of the Middle East*, VI (1992), Leiden 1994, s. 5-40.

MUHİTTİN SERİN

ALİ PAŞA, Moldovancı
(ö. 1187/1774)

Osmanlı sadrazamı.

Bazı kaynaklarda Tevkîî ve Tevfîkî Ali Paşa diye anılır. Daha çok tanındığı Moldovancı (Moldoganî, Moldovanî) lakabı, bostancılık görevi sırasında uygunsuz işlerinden dolayı Bursa'ya sürülen bazı Boğdanlı (Moldova) kadınları muvâfakatlerini alıp câriye olarak sattırmasından dolayı ortaya çıkmıştır. Hayatının ilk yılları hakkında bilgi yoktur. Kastamonu'ya bağlı Daday kazasının Sorkun köyünde doğduğu ve daha sonra Bostancı Ocağı'na girdiği bilinmektedir. Dârüssaâde Ağası Ebülmisk Anber Ağa ile yakınlığı sayesinde giderek yükseldi. Hassa hasekileri zümresinde iken Ağaköşkü ve Hasbahçe'nin tanzimi dolayısıyla bina eminliğine getirildi. Bu görevi sırasında başarılı hizmetleriyle dikkati çekti ve kendisine başka vazifeler de verildi. III. Mustafa'nın cülûsunu (1757) müteakip padişahın yakın adamları arasına girdi. Tebdil hasekiliğinden karakulaklığa terfi etti. Sadâret Dairesi ile saray arasında bir tür habercilik görevi üstlenmesi Sadrazam Koca Râgıb Paşa'yı rahatsız etti. Bazı olumsuz davranışları ve birtakım kimseleri vaktiyle köle olarak sattırdığı bahanesiyle Filibe nâzırlığı verilip III. Mustafa'nın yakınları arasından uzaklaştırıldı. Fakat Filibe'de de başarılı hizmetleri görüldüğünden tekrar İstanbul'a haseki ağalığına döndü. 4 Safer 1174 (15 Eylül 1760) tarihinde sarayda bostancıbaşı oldu (*III. Mustafa Rûznâmesi*, s. 69). Bu görevde iken aldığı emir üzerine, kendisinden şikâyetçi olan İsakçı ambar emini eski kapıcıbaşılardan Hasan Ağa'yı surre emini olarak Mekke'ye hareket etmek üzere bulunduğu Üsküdar'da idam etti (Şem'dânîzâde, II/A, s. 47).

1 Şevval 1175'te (25 Nisan 1762) vezirlik rütbesiyle Rumeli beylerbeyiliğine tayin edilen Ali Paşa (*III. Mustafa Ruznâmesi*, s. 91; III. Mustafa'nın Bostancıbaşı Ali Ağa'ya vezirlikle Rumeli valiliği tevcih ettiğine dair "evâil-i Şevval" 1175 tarihli vezâret menşuru için bk. TSMA, Emanet, nr. 7912/1), bu görevi esnasında devlete isyan eden Yanya mutasarrıfı Arnavut Selman Paşa'yı katlettirdi (Şem'dânîzâde, II/A, s. 65-66). 6 Şevval 1177 (8 Nisan 1764) tarihinde Bosna, bir yıl sonra Diyarbekir, ardından Anadolu (1180/1766) ve Karaman (2 Zilkade 1181 / 21 Mart 1768) beylerbeyiliği yaptı. Adana valisi iken Babadağı seraskerliğine getirildi (Cemâziyelevvel 1182 / Eylül 1768). Arkasından Maraş valiliğiyle Bender seraskeri olarak cepheye gönderildi. Böylece 1768'de başlayan Osmanlı-Rus savaşına ilk yılından itibaren katılmış oldu. Cephede dikkat çeken bazı başarıları dolayısıyla dönemin sadrazamı Yağlıkçızâde Mehmed Emin Paşa onu rakip olarak gördü. Bender'de orduda yapılan bir istişare sonrasında Ali Paşa'yı Bender seraskerliğinden aldı ve Aydın muhassıllığı ile Yaş muhafazasına tayin etti (8 Safer 1183 / 13 Haziran 1769). Kısa bir süre nişancılık vazifesi ve ardından geri hizmet gibi görülen Yaş muhafızlığı sadrazamla arasının iyice açılmasına yol açtı (Vâsıf, II, 8). Ancak bu esnada sınırdaki önemli serhat kalelerinden Hotin'in muhafazası elzem hale gelince Kırım hanı ve Diyarbekir valisiyle birlikte kalenin muhasaradan kurtarılmasıyla görevlendirildi. Bu tayin Rumeli Valisi Serasker Damad Mehmed Paşa tarafından hoş karşılanmadı ve ikisi arasında seraskerlik hususunda anlaşmazlık çıktı (TSMA, nr. 4058).

Stratejik açıdan hayli önemli olan Hotin Kalesi, Lehistan'ın kapısı mesabesinde idi. Bu kalenin düşmesi zaten yöre halkını büyük ölçüde kendine bağlamış olan Rusya'nın Besarabya, Boğdan ve Podolya'nın Osmanlılar'ın elindeki bölgelerine de tamamen hâkim olmasına yol açabilirdi. Hotin muhafızlarının, kumandanları Çeteci Yeğen Hasan Paşa'yı öldürmeleri, Ahıskalı Hasan Paşa'yı istemeyip bir isyanla kendilerine Kahraman Paşa'yı kumandan seçmeleri ve bölge halkı ile geçimsizlikleri durumun vahametini daha da arttırmıştı. Böyle bir durumda Ali Paşa'nın Ruslar'ı Hotin önlerinden çekilmeye mecbur etmesi padişah ve ordu nezdindeki itibarını arttırdı. Hotin'de kazandığı zafer sebebiyle III. Mustafa tarafından kendisine "Gazi" unvanı verildi.

Serdârıekrem ve Sadrazam Yağlıkçızâde Mehmed Emin Paşa'nın orduyu sevk ve idaresinde başarısız olması Ali Paşa'ya sadâret yolunu açtı. 9 Rebîülâhir 1183'te (12 Ağustos 1769) Yağlıkçızâde azledildi ve yerine Moldovancı Ali Paşa getirildi. Sadâret mührünü 17 Ağustos'ta Hotin'deki ordugâhında teslim alan Ali Paşa önce buna inanmamış, bunun bir oyun olabileceğini düşünmüştü. Hatta mührü getiren Teşrifatî Vahdetî Bekri Efendi'nin Hotin'e gelmeden iki buçuk saatlik bir mesafede karşılanmasını emrederek durumu tahkik bile ettirmişti. Sadâret mührünü alan Ali Paşa, Hotin'de Ruslar'la mücadeleyi sürdürdüğünden Ordu-yı Hümâyun karargâhına gidemedi. Ruslar'a karşı Hotin'den hücuma geçti ve Turla (Dinyester) nehrinin doğusunda ilerledi. Kazandığı bu mevzîî zafer Rus Generali Golitsin'in görevden alınmasına yol açtıysa da sonucu belirlemedi (Şirokorad, s. 139). Mevsim kışa döndüğü için Ruslar'ın 1770 senesi ilkbaharına kadar mütareke yapılmasıyla ilgili teklifini Kırım hanının uyarılarına rağmen, gerileyen Ruslar'a son darbeyi vurmak amacıyla geri çevirdi (Şem'dânîzâde, II/B, s. 14). Ancak girişti harekât bozgunla neticelendi.

Harekât sırasında sonbahar yağmurları ile yükselmeye başlayan Turla nehri üzerine çeşitli zorluklarla köprü kurulmuş, ordunun büyük bölümü karşı yakaya geçirilmiş, fakat malzeme takviyesi yapılamamıştı. Kısa sürede kabaran nehir yanlış bağlanan köprünün bozulmasına yol açmış, daha sonra da ordunun önemli bir kısmı suya kapılmıştı (7 Eylül 1769). Kırım hanı ve ileri gelen kumandanlar, Ali Paşa'nın tedbirsizce Ruslar üzerine gitmesinden ve yeterli malzeme bulup kaleyi tahkim etmemesinden dolayı kızgındı. Bu başarısız saldırı Hotin Kalesi'nin durumunu da zora soktu. Ali Paşa, kaleye bir seraskerle muhafız asker koyup Ordu-yı Hümâyun karargâhının bulunduğu Hantepesi'ne gitmek istedi. Peş peşe muhasara yüzünden harap olmuş ve erzakı tükenme noktasına gelmiş Hotin Kalesi'nde kimse kalmak istemiyordu. Bunun üzerine Ali Paşa kaynaklara göre aslında burada kalıp mukavemet etmeyi düşündü, fakat ana karargâhın durumu sebebiyle "ağlaya ağlaya" Hotin'den ayrıldı (21 Eylül). Kalede zorla muhafız bırakılanlar ise kale kapısını açık bırakarak bozuk bir düzenle yola çıkan serdâr-ı ekrem ordusuna yetişti. Ali Paşa, panik halindeki askerleri toparlamaya ve sâlimen Hantepesi'ndeki Ordu-yı Hümâyun'a ulaştırmaya çalışıyordu. Ruslar yüzlerce top, önemli miktarda cephane ve bir miktar erzağı bulunan Hotin'i kolaylıkla ele geçirdi.

22 Eylül'de Hantepesi'ne ulaşan sadrazam Kırım Hanı Devlet Giray'ın da bulunduğu harp meclisinde durumu değerlendirdi. Ordunun İsakça üzerinden Babadağı sahrasına çekilmesi ve orada kışlaması kararlaştırıldı. Ali Paşa dağılmış haldeki düzensiz bir ordu ile güneye çekildi ve elde kalan az sayıda kuvvetle Babadağı'na yerleşebildi (12 Kasım). Üçe ayrılan ordunun bir kısmı Silistre, bir kısmı da kışlak için Edirne istikametine yöneldi, Ali Paşa'nın asker üzerindeki kumanda kabiliyeti ise tamamen yok oldu. Kont Rumantsov ve General Elempt kumandasında hızla ve

kol kol güneye inen Ruslar bu cephede önce Boğdan ve Eflak taraflarını istilâ ile Yaş'ı işgal etti. Tuna üzerinden Kalas şehrine yaklaştı. Özi Kalesi ve bu sırada seraskeri vefat eden Bender de istilâya açık haldeydi. Elden çıkan yerlerdeki müslüman ahalinin katliamı haberleri İstanbul'a ulaşmıştı. Turla başarısızlığı ve Hotin'in terkedilip ordunun perişan halde ricat etmesi, geri çekilirken askerin kasaba ve köylerde uygunsuz davranışlarına engel olunamaması Ali Paşa'nın azlini hazırladı. Ali Paşa 13 Şâban'da (12 Aralık) sadâret makamından alındı ve yerine İvaz Mehmed Paşa'nın oğlu Halil Paşa getirildi (18 Şâban 1183 / 17 Aralık 1769; BA, *MD,* nr. 168, s. 3). Ali Paşa ile birlikte Sadâret Kethüdâsı Ahmed Resmî Efendi ve Kırım Hanı Devlet Giray da azledildi.

Sadâret makamında dört ay kalabilen Ali Paşa azlinin ardından Gelibolu'ya mecburi ikamet için yollandı. Bir süre Gelibolu'da gözetim altında yaşadı. Daha sonra affedilerek vezirliği iade edildi (Muharrem 1184 / Mayıs 1770). Bu sırada Akdeniz'e girip Ege sularında harekâtını sürdüren Rus donanması Çanakkale Boğazı'na yaklaşmıştı. Durumun ciddiyet kazanması üzerine Ali Paşa, Seddülbahir muhafızlığı ile Çanakkale Boğazı seraskerliğine tayin edildi (29 M 1184; BA, C. BH, nr. 62/2927). 10 Safer 1184'te (5 Haziran 1770) görev yerine ulaşan Ali Paşa'ya Çanakkale istihkâmlarının takviye edilmesi, bölge kalelerinin cephane ve topları ile neferatının yoklanması, bunların tamamlanması ve düzenin sağlanması emredilmişti. Ali Paşa burada Baron de Tott ile birlikte çalıştı. Çeşme faciasının ardından Boğazlar'ın durumu iyice tehlikeye düştü. Rus donanması bölgede tutunmaya, hatta Boğazlar'ı geçmeye çalışıyordu. Cezayirli Gazi Hasan Paşa'nın Limni çıkarması ve abluka altındaki bölgeye bazı Rus gemilerinin hücumu, bazılarının batırılması Ali Paşa'nın seraskerliği döneminde meydana geldi. 29 Mayıs 1772'de Rus Amirali Spridof ile Devlet-i Aliyye'nin bir mütareke imzalamasının ardından seraskerlik görevi Cezayirli Hasan Paşa'ya devredildi. Enverî ile (s. 376) Vâsıf (II, 58), Moldovancı Ali Paşa'nın bir süreden beri "illet-i felc"e müptelâ olduğunu, dinlenmek ve sıhhat bulmak üzere Tekfurdağı (Tekirdağ) kasabasında ikamete mecbur edildiğini yazar. Tekirdağ'da bir yıl daha yaşayan Ali Paşa 23 Şevval 1187 (7 Ocak 1774) tarihinde vefat etti (*Müellifi Meçhûl Bir Rûznâme,* s. 45). Ayvansarâyî onun 1187 Ramazanında Tekfurdağı'nda defnedildiğini belirtirse de (*Vefeyât-ı Selâtîn,* s. 83-84) bu tarih doğru olmamalıdır. Dönemin tarihçilerine göre Moldovancı Ali Paşa cesur, sâdık, gayretli, dindar bir şahsiyetti. Ancak maiyetindeki vezirlerin uyuşmazlığını, askerin gayretsizliğini önleyemedi. Hotin Kalesi'nin Ruslar'ın eline geçmesinden dolayı bazı tarihçilerce eleştirilmiştir. Başı kırık mezar taşı ve bir tarafı yok olmuş lahdi Tekirdağ Arkeoloji Müzesi girişindeki kaldırım üzerinde sergilenmektedir. Ailesi hakkında bir kayıt bulunmayan Ali Paşa'nın Üsküdar'da Ayazma yakınındaki sahilhânesi yanında bir çeşmesi olduğunu Ayvansarâyî nakleder.

Moldovancı Ali Paşa'nın mezar taşı

BİBLİYOGRAFYA :

Mustafa Kesbî, *İbretnümâ-yı Devlet* (haz. Ahmet Öğreten), Ankara 2002, s. 79, 122-126, 254; Mahmûd Sâbit, *Tarîh-i Silistre* (haz. Okan Büyüktapu, yüksek lisans tezi, 2013), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 28-30; *III. Mustafa Rûznâmesi* (haz. Yunus Irmak, yüksek lisans tezi, 1991), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 69, 91; *Müellifi Meçhûl Bir Rûznâme-Osmanlı-Rus Harbi Esnasında Bir Şahidin Kaleminden İstanbul: 1769-1774* (haz. Süleyman Göksu), İstanbul 2007, s. 4-5, 7, 45; Şem'dânîzâde, *Müri't-tevârîh* (Aktepe), II/A, s. 40, 41, 47, 65; II/B, s. 3, 4, 7, 8, 10, 14-20, 62-63; Ahmed Resmî, *Hulâsatü'l-i'tibâr,* İstanbul 1286, tür.yer.; Ayvansarâyî, *Vefeyât-ı Selâtîn,* s. 83-84; Baron de Tott, *Türkler ve Tatarlara Dâir Hâtıralar* (trc. Mehmet R. Uzmen), İstanbul, ts. (Tercüman 1001 Temel Eser), tür.yer.; Ahmed Câvid, *Verd-i Mutarrâ* (*Hadîkatü'l-vüzerâ* içinde), s. 19; *Ahmed Câvid Bey'in Müntehebâtı: Osmanlı Rus İlişkileri Tarihi* (haz. Adnan Baycar), İstanbul 2004, s. 307, 309, 319, 321-326, 336, 722-723; *Vekayi'nüvis Enverî Sâdullah Efendi ve Tarihi'nin 1. Cildinin Metin ve Tahlili* (haz. Muharrem Saffet Çalışkan, doktora tezi, 2000), MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, s. 50-94, 376; Vâsıf, *Târih,* II, 8-10, 32-34, 44-45, 57-58; Mustafa Nûri Paşa, *Netâyicü'l-vukūât* (nşr. Yılmaz Kurt), Ankara 2008, III, 45-46; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi,* IV/1, s. 379-384, 415; IV/2, s. 409-412; a.mlf., *Kastamonu Meşâhiri* (haz. Mustafa Eski), Ankara 1990, s. 21-24; Virginia Aksan, *Savaşta ve Barışta Bir Osmanlı Devlet Adamı: Ahmed Resmi Efendi: 1700-1783* (trc. Özden Arıkan), İstanbul 1997, s. 106, 133, 145-146; N. Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (trc. Nilüfer Epçeli), İstanbul 2005, IV, 398-400, 405; A. B. Şirokorad, *Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları* (trc. D. Ahsen Batur), İstanbul 2009, s. 139; M. Münir Aktepe, "Moldovancı Ali Paşa ve Mezar Kitabesi", *TED,* sy. 12 (1982), s. 415.

MESUT AYDINER

ALİ ŞÜKRÜ BEY
(1884-1923)

Millî Mücadele dönemi siyaset adamı.

İstanbul Kasımpaşa'da doğdu. Babası Trabzon'un Şarlı (Beşikdüzü) nahiyesinden çeşitli yerlerde liman reisliği yapmış, bahriye kolağası rütbesinde iken emekli olmuş Reisoğlu Hacı Hâfız Ahmed Efendi'dir. İlk öğrenimini tamamladıktan sonra 1898'de babası tarafından Heybeliada'daki Mekteb-i Fünûn-ı Bahriyye-i Şâhâne'ye kaydedildi. 1902'de harbiye sınıfına geçti, 1904'te teğmen rütbesiyle donanmaya katıldı. Başarılı eğitim hayatı sebebiyle kurmay sınıfına ayrıldı. Heybetnümâ okul gemisinde güverte mühendisliği eğitimi aldı, çeşitli gemilerde seyir subaylığı ve ikinci süvari olarak çalıştı. 29 Ekim 1905'te kurmay üsteğmen rütbesiyle Mesudiye zırhlısı seyir subay yardımcılığına tayin edildi. Ardından Bahriye Erkân-ı Harb Reisliği'nde görevlendirildi. 27 Nisan 1901'de yüzbaşı oldu; Sultâniye ve Orhâniye gemileri, Yarhisar torpidosu ve Nevşehir gambotunda seyir subaylığı yaptı. Daha sonra Deniz Müzesi'nde göreve başladı, bu sırada istifasını verdiyse de Balkan Harbi yüzünden bu isteği kabul edilmedi. İstifası ancak savaşın bitmesi üzerine, 13 Haziran 1914'te gerçekleşti ve binbaşı rütbesinde iken ordudan ayrıldı.

Ali Şükrü Bey, öğrencilik yıllarından itibaren Osmanlı Devleti'nin çöküş sebeplerinden biri olarak donanmanın zayıflığını görmüş ve bazı arkadaşlarıyla birlikte bu eksikliğin giderilmesi gerektiğine inanmıştı. II. Meşrutiyet döneminde donanmanın güçlendirilmesi amacıyla 19 Temmuz 1909'da kurulan Donanma-yı Osmânî Muâvenet-i Milliyye Cemiyeti'nin kuruluş çalışmalarında yer aldı. Henüz yüzbaşı rütbesinde iken, Erkân-ı Harbiyye bahriye reisi Râsim Paşa ile birlikte cemiyetin

Ali Şükrü Bey

yönetim kuruluna girdi. Burada Bahriye Nâzırı Cemal Paşa ve Dâhiliye Nâzırı Talat Bey ile birlikte çalışma imkânı buldu. Cemiyetin yönetim kurulunda en aktif üyelerden biri oldu. *Donanma Mecmuası*'nın yayımlanmasına önemli katkısının yanı sıra ülke düzeyinde gerçekleştirilen irşad ve yardım kampanyalarında görev aldı. Toplanan yardımlarla satın alınacak gemi ve askerî mühimmat işlemlerinde donanma adına askerî uzman sıfatıyla görevlendirildi. 1911 Mayısında Reşid Paşa, Midhat Paşa ve Giresun gemilerini İngiltere'den, 1914'te Çanakkale cephesinde kullanılan mayınları Almanya'dan ve 11 Haziran 1918'de Romanya'dan gemi teslim alarak donanmaya kazandırdı. İngiltere'de bulunduğu sırada deniz hukukuna dair Zibel'den özel dersler aldı. İtalya'nın Osmanlılar aleyhindeki iddialarına *Liverpool Times* gazetesinde yazdığı makalelerle cevap vererek İngiliz kamuoyunu aydınlatmaya çalıştı.

Genç yaşından itibaren fikir ve neşriyat hayatının içinde yer alan Ali Şükrü, İstanbul'da kendi adıyla anılan bir matbaa kurdu. İlk yayını kurmay teğmenliği sırasında 1909'da yayımladığı *Pusula Hatası ve Tashihi* adlı eserdir. Daha sonra *İdman Mecmuası*'nı çıkardı. Bu dergide dikkat çeken en önemli yazısı "Keşşaf Yoldaşlığı" adlı izcilik hakkındaki makalesidir. 1 Nisan 1919'da ilk sayısı çıkan *Gündoğdu Mecmuası* doğrudan sahipliğini ve mesul müdürlüğünü onun yaptığı, Ali Şükrü Matbaası'nda basılan süreli yayın olup 29 Mayıs 1919 tarihli 9. sayısı ile yayın hayatına son verdi. Bunların dışında eğitim ve sosyoloji konularında İngilizce'den yaptığı bazı tercümeleri bulunmaktadır.

Ali Şükrü Bey, bir düşünce adamı olarak değil aynı zamanda bir eylem adamı olarak siyasetle Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra ilgilenmeye başladı. İşgallerin giderek yaygınlaşması üzerine Esad Paşa'nın önderliğinde resmî, yarı resmî, özel birçok kurum ve kuruluş temsilcilerinin katılımıyla 29 Kasım 1918'de İstanbul'da ilk toplantısı gerçekleştirilen Millî Kongre Cemiyeti'nin faaliyetlerine katıldığı gibi bu tarihten itibaren cemiyetin başlattığı işgal karşıtı çalışmaların içinde yer aldı, kurduğu matbaayı, direniş amaçlı yayınların basılmasında kullandı. Öte yandan kapatılan İttihat ve Terakkî Partisi'nin Enver ve Talat Paşa hiziplerini bir araya getiren, Kara Vâsıf Bey'in başkanlığında 5 Şubat 1919'da kurulan Karakol Cemiyeti'nin kuruluş çalışmalarıyla ilgilendiği ve kardeşi Şevket Bey'le birlikte bu cemiyetin üyeleri arasında yer aldığı da bilinmektedir.

İzmir'in Yunan ordusu tarafından işgalinden sonra İstanbul'da düzenlenen Sultanahmet mitinginin hazırlanmasına katkı sağlayan Ali Şükrü Bey, bu tarihten itibaren mücadelenin artık İstanbul'dan değil Anadolu'dan yürütülmesi gerektiğine karar vererek bir grup arkadaşıyla birlikte Trabzon'a hareket etti. İkinci kongresini yaparak silâhlı mücadeleye karar veren Trabzon Muhâfaza-i Hukūk-ı Milliyye Cemiyeti'nin faaliyetlerine iştirak etti. Çok istemesine rağmen Erzurum Kongresi'ne delege olarak katılması mümkün olmadı. Bununla birlikte Erzurum Kongresi'nde alınan ulusal bağımsızlık kararının Sivas Kongresi'nde de kabul edilmesi üzerine Millî Mücadele hareketinin ısrarlı tutumu sebebiyle yapılan son Osmanlı Meclis-i Meb'ûsanı seçimlerinde Trabzon'dan milletvekili seçildi. İstanbul'da toplanan ve Mîsâk-ı Millî kararını alan Meclis-i Meb'ûsan'ın etkili üyelerinden biri oldu. 16 Mart 1920'de İstanbul'un İngilizler'ce resmen işgalinin ardından meclisin çalışmasını engellemek üzere giden ve Rauf Orbay'ı tutuklamaya kalkışan İngiliz askerlerine karşı direnenlerin başında yer aldı.

İstanbul'un işgalinden sonra Mustafa Kemal'in çağrısı üzerine olağanüstü yetkilerle toplanan Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne katılmak üzere Anadolu'ya geçen milletvekilleri arasında Ali Şükrü de bulunuyordu. Yakın arkadaşı Mehmed Âkif (Ersoy) Bey'le meclisin 1920'deki açılışına katıldı. I. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin en aktif üyelerinden biri olarak dikkat çekmeye başladı. Dışişleri, İrşad, Anayasa, Millî Savunma, Millî Eğitim ve İç Tüzük komisyonlarında görev aldı. Otuz yedisi gizli oturumlarda olmak üzere toplam 183 konuşma yaptı, ayrıca altı adet soru önergesi verdi. Bunun yanı sıra birçok kanun teklifi sundu. Millî Mücadele'nin en kritik aşaması olan Eskişehir-Kütahya muharebeleri sırasında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Kayseri'ye taşınması gündeme geldiğinde Kayseri'ye gidip ulucamide Anadolu'daki mukaddes cihadla ilgili bir konuşma yaptı. Bunun metni 24 Eylül 1921 tarihli *Sebîlürreşâd* dergisinde yayımlandı. Bu uzun ve önemli konuşmada I. Dünya Savaşı'nın başlangıcından Mondros Mütarekesi'ne kadar gelen dünya ve Osmanlı siyasetinin genel bir değerlendirmesini yaptı. Mütarekeden sonraki süreçte İstanbul hükümetinin arz-ı teslimiyyet politikasını kabul ettiğini, müdâfaa-i hayat ve istiklâl politikasını benimseyen Türk milletinin ise asırlardan beri hür ve müstakil yaşadığını ve yine böyle yaşayacağı anlayışını benimsediğini dile getirdi. Tarihçi Mahmut Goloğlu'nun taassup derecesinde vatanperver, dindar, ahlâklı ve idealist biri olarak tanımladığı Ali Şükrü Bey'in meclisin açılışından beş gün sonra 28 Nisan 1920'de verdiği ilk kanun teklifi 14 Eylül 1920 tarihinde Men'-i Müskirat Kanunu adıyla kabul edilerek yasalaştı. Meclis-i Meb'ûsan'ın İngiliz kuvvetlerince basılması tecrübesinden hareketle 29

طاك

مؤلم بر حادثه

علی شکری بك نه اولدی ؟

موكل ملك علنده ملاكرات

Ali Şükrü Bey'in çıkardığı *Tan*'ın 30 Mart 1923 tarihli nüshasının ilk sayfasının başlığı

Nisan 1920 tarihinde meclis başkanlığına verdiği, meclisin güvenliğinin sağlanması için millî muhafız müfrezesi teşkili önergesi de kabul edildi, böylece Türkiye Büyük Millet Meclisi Muhafız Müfrezesi kuruldu.

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışından Teşkîlât-ı Esâsiyye Kanunu'nun kabul edildiği 21 Mart 1921 tarihine kadar geçen süre içinde meclis içinde önemli görüş ayrılıkları, gruplaşmalar meydana geldi. Ali Şükrü Bey, bu gruplaşmada Mustafa Kemal Paşa'nın başkanlığını yaptığı ve birinci grup diye anılan Müdâfaa-i Hukuk Grubu'na muhalif cephede yer aldı. İkinci grup diye bilinen, başkanlığını Erzurum milletvekili Hüseyin Avni Ulaş Bey'in yaptığı grubun sözcülüğünü üstlendi. Özellikle Başkumandanlık Kanunu'nun Mustafa Kemal Paşa'ya verdiği bazı olağan üstü yetkilerin meclisin egemenliğine aykırılık oluşturacağı konusundaki şiddetli tartışmalar sırasında kendi grubu adına Ali Şükrü Bey sert ifadeler içeren konuşmalar yaptı. Onun muhalefet ettiği konulardan bir diğeri de İstiklâl mahkemelerinin faaliyetleriydi. 22 Eylül 1920 tarihli İstiklâl mahkemelerinin kurulması görüşmesinde bu mahkemelerin savaş suçlarına yönelik çalışmasını, bunun dışındaki konularda yargı faaliyetlerinde bulunmasının siyaset kurumunun önünü keseceği endişesini dile getirmişti.

Saltanat ve hilâfet konusundaki duyarlılığıyla tanınan Ali Şükrü Bey, değişik tarihlerde yaptığı konuşmalarda bu hassasiyetini vurguladıysa da 1 Kasım 1922 tarihli saltanatın kaldırılmasına dair kanuna olumlu oy verdi. Ankara hükümeti ile Enver Paşa arasında meydana gelen gerginliğin Trabzon üzerinde yoğunlaşması ve yaşanan gelişmelerden rahatsızlık duyulması sebebiyle 18 Nisan 1922'de arkadaşlarıyla birlikte Dahiliye Vekili Ali Fethi Bey hakkında Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde bir gensoru önergesi verdi, 8 Haziran 1922'de yapılan görüşmelerde birinci grup ile ikinci grup arasında sert tartışmalar yaşandı. Trabzon meselesi olarak adlandırılan önergenin reddedildiği bu görüşmeye Ali Şükrü Bey'in yürütmenin hukuka aykırı uygulamalar yaptığı iddia ve beyanları damgasını vurdu.

Ali Şükrü Bey'in Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde muhalif tavrıyla öne çıktığı diğer bir tartışma konusu da Lozan'dı. Lozan Konferansı'nın 3 Şubat 1923'te kesintiye uğraması üzerine Ankara'ya dönen Türk heyeti başkanı İsmet Paşa'nın gelişmeler hakkında 26 Şubat 1923 tarihinde düzenlenen gizli celsede Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne bilgi vermesi üzerine bu hususta da günlerce süren tartışmalar yapıldı. Bu tartışmaların temelini, özellikle ikinci grup temsilcilerince öngörülen Lozan'da Mîsâk-ı Millî'den tâviz verildiği iddiaları oluşturmaktaydı. Şubat ayı boyunca devam eden görüşmeler mart ayına da sarktı, en sert tartışmalar 5 Mart tarihli celsede meydana geldi. Bu görüşmede Ali Şükrü Bey, Musul meselesinin bir yıl sonraya ertelenmesinin Mısır ve Girit gibi kaybedilmesi anlamına geleceğini, Ege adalarının Yunanistan'a bırakılması halinde Anadolu'nun denizden savunulamaz duruma geleceğini vurguladıktan sonra ülkenin kaderinin İsmet Paşa liderliğindeki Lozan Heyeti'ne emanet edilemeyeceğini belirtti ve konuşmasını, "Mehmetçiğin süngüsüyle kazanılan bu muazzam zafer Lozan'da heba edilmiştir. Bu murahhasa heyetinin barış meseleleri üzerinde sözleri olamaz efendiler! Artık bunların vazifeleri bitmiştir" sözleriyle tamamladı.

Ali Şükrü Bey'in cenaze töreninden bir görünüş (Osman Kaya fotoğraf arşivi)

Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Lozan görüşmeleri hakkında yaptığı konuşmalarla diğer muhalif görüşleri, 19 Ocak 1923 tarihinde İstanbul'dan Ankara'ya taşıyıp başyazarı olarak yayımlamaya başladığı *Tan* gazetesi aracılığıyla kamuoyuna aktaran Ali Şükrü Bey 27 Mart 1923 Salı akşamı ortadan kayboldu. Bütün aramalara rağmen nerede olduğu hakkında herhangi bir sonuç alınamadı. 29 Mart günü Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde söz alan ikinci grup başkanı Erzurum milletvekili Hüseyin Avni Bey, Ali Şükrü Bey'in kaboluşundan duyduğu üzüntüyü dile getirdi ve yetkilileri göreve çağırdı. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde hükümet aleyhine şiddetli konuşmalar yapılmaya, basında da çeşitli ithamlarda bulunulmaya başlandı. Nihayet yapılan soruşturma ve araştırmalar sonucunda Ali Şükrü Bey'in cesedine Ayrancı'daki Papazınbağı mevkiinde gömülmüş vaziyette ulaşıldı. Tanık ifadelerinden edinilen bilgilere göre Ali Şükrü Bey'in Topal Osman Ağa'nın evinde öldürüldüğü ortaya çıkınca, Mustafa Kemal Paşa tarafından muhafız alayı komutanı İsmail Hakkı Bey'e (Tekçe) verilen tâlimat üzerine 1-2 Nisan 1923 gecesi gerçekleştirilen baskın sonunda yaralı olarak ele geçirilen Topal Osman Ağa hastahaneye kaldırılırken yolda öldü. 2 Nisan tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde bir konuşma yaparak Ali Şükrü Bey'in bir cinayete kurban gittiğini belirten Rauf Bey (Orbay), olayın fâili olan Topal Osman Ağa'nın da gereken cezaya çarptırıldığını belirtti. Ali Şükrü Bey'in cenazesi İnebolu üzerinden Trabzon'a nakledildi. 10 Nisan 1923 Salı günü Trabzon'a ulaşıldı. İskenderpaşa Camii'nde kılınan cenaze namazının ardından Amerikan torpidosu komutanı mülâzım Lolberi ve Trabzon Rus konsolosunun da aralarında bulunduğu büyük bir kalabalığın katılımıyla Belediye Meydanı'nda yapılan merasimin ardından Boztepe'deki mezarlığa defnedildi. Cenaze merasiminde *İstikbal* gazetesi başyazarı Faik Ahmet Bey'in (Barutçu) yaptığı konuşmada ve *İstikbal* gazetesinde eski Trabzon valisi Hamit Bey'in (Kapancı) bu münasebetle yazdığı yazılarda Mustafa Kemal Paşa hedef alındı.

Ali Şükrü Bey emperyalizme karşı bağımsız duruşuyla öne çıkmış, bu mücadelenin Müslümanlık dairesi içinde şekilleneceğine inanmış, millî egemenlik ve hukukun üstünlüğü ilkesini benimsemiş,

doğruluğuna inandığı fikirleri sonuna kadar savunmuş bir siyaset adamıydı. Katli hadisesi, Cumhuriyet tarihinin karanlıkta kalmış önemli bir siyasî meselesi olarak halen tartışılmaktadır. Ali Şükrü Bey'in gazete makaleleri yanında bazı yazıları şunlardır: "Anadolu'nun Büyük ve Mukaddes Cihadı" (*Sebîlürreşâd,* XIX/490, 24 Eylül 1337, s. 233-246; aynı makale, haz. Veysel Usta, *Yunus Dergisi,* sy. 13, Ocak-Mart 1996, Trabzon 1996, s. 31-48); "Gazi Barbaros Hayreddin'in Türbesi ve Evkafı" (*Donanma Mecmuası,* sy. 4, Haziran 1326, s. 290-295); "Keşşaf Yoldaşlığı" (*İdman Mecmuası,* sy. 1, 15 Mayıs 1329); "Varna Müdafaası" (*Risâle-i Mevkūte-i Bahriyye,* III, nr. 5, Mart 1333, s. 193-206).

BİBLİYOGRAFYA :

Cumhur Odabaşıoğlu, "Ali Şükrü Bey'in Erzurum Kongresi'ne Of Temsilcisi Seçilmesi", *İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri (1-3 Haziran 1988),* Samsun 1990, s. 111-114; Murat Yüksel, *Faik Ahmet Barutçu'nun İstikbal Gazetesi Belgelerine Göre Ali Şükrü Bey ve Topal Osman Ağa,* Trabzon 1993; Ahmet Demirel, *Birinci Mecliste Muhalefet,* İstanbul 1994, tür.yer.; a.mlf., *Ali Şükrü Bey'in Tan Gazetesi,* İstanbul 1996; Fahri Çoker, *Türk Parlamento Tarihi: Milli Mücadele ve TBMM I. Dönem 1919-1923,* Ankara 1995, III, 923-924; Kadir Mısıroğlu, *Trabzon Mebusu Şehid-i Muazzez Ali Şükrü Bey,* İstanbul 1996; Sadık Sarısaman, "Birinci Dönem TBMM'de Trabzon Mebusu Ali Şükrü Bey'in Faaliyetleri", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri (3-5 Mayıs 2001),* Trabzon 2002, I, 733-754; İsmail Hacıfettahoğlu, *Ali Şükrü Bey,* Ankara 2003; İsmail Akbal, *Millî Mücadele Döneminde Trabzon'da Muhalefet,* Trabzon 2008, tür.yer.; Süleyman Beyoğlu, *Milli Mücadele Kahramanı Giresunlu Osman Ağa,* Ankara 2009, s. 267-287; Mahmut Gologlu, *Cumhuriyete Doğru,* İstanbul 2010, tür.yer.; Osman Fikret Topallı, *Müdafaa-i Hukuk ve İstiklal Harbi Tarihinde Giresun* (haz. Veysel Usta), Trabzon 2011, s. 72-78, 112; Veysel Usta, "Ali Şükrü Bir İttihatçıydı: Mehmet Altan'ın 'Birinci Cumhuriyet Üzerine Notlar' Adlı Kitabına Bir Eleştiri", *Virgül,* sy. 51, İstanbul 2002, s. 67-70; a.mlf., "Trabzon'da Bolşevik Bir Aydın. Kahkahacı Esat Ömer Eyyubi", *Müteferrika,* sy. 41, İstanbul 2012, s. 49-106.

VEYSEL USTA

ALİ VEFÂ eş-ŞÂZELÎ
(علي وفا الشاذلي)

Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Muhammed b. Vefâ el-Kureşî eş-Şâzelî el-Mâlikî (ö. 807/1405)

Şâzelî-Vefâî şeyhi.

759 (1358) yılında Kahire'de doğdu. Şâzeliyye'nin Vefâiyye kolunun kurucusu Muhammed Vefâ'nın oğludur. Hayatına dair bilgiler kısıtlı olmakla birlikte özellikle Şa'rânî, *eṭ-Ṭabâḳātü'l-kübrâ*'sında birçok menkıbesini nakletmektedir. Hayatıyla ilgili ikinci önemli kaynak çağdaşı İbn Hacer el-Askalânî'nin *İnbâ'ü'l-ġumr*'udur. Ölüm tarihi her iki kaynakta farklı ise de İbn Hacer'in verdiği 807 yılı, hem kendisiyle görüşmüş olması hem diğer tarihî olaylar açısından gerçeğe daha yakın görünmektedir. Ailesinin Mağrib kökenli olduğu ve babasının İskenderiye'de doğduğu anlaşılmaktadır. Babası ümmî olmakla birlikte başta divanı olmak üzere çok sayıda tasavvufî eserin sahibidir. Onun Şâzelî şeyhlerinden Dâvûd b. Ömer el-Bâhilî'ye intisap ettiği ve seyrüsülûkünü tamamladıktan sonra İhmîm'e giderek büyük bir zâviye kurduğu, ardından Kahire'nin Ravza bölgesine yerleşip irşad faaliyetlerine devam ettiği nakledilir. Ailenin ve tarikatın ismi haline gelen Vefâ adı kendisine Nil sularının iyice alçaldığı bir dönemde onun duasıyla suyun yeniden "vefâ seviyesi"ne yükselmesi üzerine halk tarafından verilmiştir. Yine ailenin şerif olarak tanınması ve sonradan nakîbüleşraflığı uhdelerine alması Hz. Hasan soyundan geldiğini göstermektedir.

Altı yaşlarındayken babası vefat eden Ali Vefâ ağabeyi Şehâbeddin Ahmed Vefâ ile birlikte Muhammed ez-Zeylaî'nin himayesine girdi. On yedi yaşına geldiğinde babasının ölmeden önce işaret ettiği gibi onun yerini aldı ve etkili vaazlar vermeye başladı. Şa'rânî'nin, *Ṭabaḳāt*'ında en geniş biyografiyi Ali Vefâ'ya ayırmasında kendisinin de Şâzeliyye mensubu olmasının yanı sıra, Ekberî geleneğini Şâzeliyye'ye has yeni bir üslûpla bu tarikata sokan ve yeni bir metot geliştiren Ali Vefâ'ya özel bir ilgi duymasının önemli rolü vardır (McGregor, *Sanctity and Mysticism,* s. 72). Şa'rânî ve İbn Hacer mensur eserlerine rağmen ilk planda onu şair olarak tanıtmışlardır. Şa'rânî'nin, "Eğer şiirleri tefsir edilse kelleler gider" şeklindeki ifadesi Ali Vefâ'nın şiirlerini vahdet-i vücûd neşvesiyle yazmasından dolayı söylenmiş olmalıdır. Bazı şiirlerinin İbnü'l-Fârız ile dahi kıyas edilebilecek kadar güçlü olduğunu söyleyenler de vardır. Kahire'de vefat eden Ali Vefâ'nın kabri Karâfe Mezarlığı'ndaki aile kabristanındadır. Ali Vefâ hayatının son döneminde Kahire'de Ravza'daki evini tarikatın merkezi haline getirmiş, cuma günleri müridlerine cuma namazını burada kıldırmış ve onlara özel hutbeler okumuştur. Daha önce benzerine pek rastlanmayan bu uygulama toplumsal baskı ve kabul görmeme endişesinden kaynaklanabileceği gibi Ali Vefâ'nın, dolayısıyla da tarikatının bir içe kapanma refleksi olarak da algılanabilir.

Ekberî geleneğin Mısır'a ve Şâzeliyye'ye taşınmasında Ali Vefâ'nın önemli rolü olmuştur. Hızır-Mûsâ kıssası ve sembolizmi Ali Vefâ'nın tasavvuf düşüncesinde önemli bir yere sahiptir. Kendisi, bu kıssa üzerinden tasavvufta çokça tartışılan velâyet-nübüvvet ilişkisine yeni bir boyut kazandırmıştır. Hakîm et-Tirmizî'nin "hatmü'l-velâye" görüşünü yorumlayan Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Hakîm et-Tirmizî gibi kendisini hâtemü'l-enbiyâdan sonra gelecek evliyanın hâtemi olarak görmüştür. Ali Vefâ ise İbnü'l-Arabî'nin üstünlüğünü kabul etmekle birlikte teoriyi biraz daha genişleterek hâtemü'l-evliyâyı belirli aralıklarla devreden bir daire şeklinde algılamıştır. Ali Vefâ ile babası Muhammed Vefâ'nın geliştirdikleri devir teorisi ve hâtemü'l-evliyâyı müceddidlikle, mehdîlikle ve kıyametle ilişkilendirmeleri Ekberî geleneğinde yeni bir dönüm noktasıdır. Bu aynı zamanda Vefâiyye'nin Şâzeliyye'den ayrıldığı en önemli hususlar. İbn Hacer, Ali Vefâ'nın iyi bir mürşid ve iyi bir şair olduğunu söylemekle birlikte tekkesini ziyareti esnasında müridlerinin ona doğru secde ettiklerini görünce bunu şiddetle eleştirmiştir. Vefâiyye'nin faaliyet alanı Kahire ile sınırlı kalmıştır. Bunda tarikatın bir aile tarikatı olarak gelişmesi ve silsilesinin Vefâ ailesiyle devam etmesinin yanı sıra yayılmacı olmayan kendilerine özgü bir tasavvufî anlayışa sahip bulunmalarının da etkisi vardır. Vefâiyye'nin silsilesi 1907 yılına kadar takip edilebilmektedir ve Ali Vefâ'dan itibaren silsilede geçen yirmi iki şeyhin hepsi Vefâ ailesine mensuptur. Ali Vefâ'nın ardından tarikat ağabeyi Şehâbeddin Ahmed Vefâ ile devam etmiştir. Ali Vefâ ile Vefâiyye üzerine en kapsamlı çalışmalardan biri, Richard McGregor'un McGill Üniversitesi'nde 2001 yılında tamamladığı *A Study of Saint-hood in Medieval Islamic Egypt: Muhammad and Ali Wafa* başlıklı doktora tezidir. Ali Vefâ ve babası Muhammed Vefâ'da velâyet düşüncesi üzerine odaklanan bu tez *Sanctity and Mysticism in Medieval Egypt: The Wafā' Sufi Order and the Legacy of Ibn ʿArabī* adıyla yayımlanmıştır (Albany 2004).

Eserleri. 1. *Dîvân* (nşr. Enes Atıyye el-Fakī, Kahire, ts.). **2.** *el-Veṣâyâ / Mecmûʿu'l-vâridât* (*el-Vâridâtü'l-ilâhiyye* adıyla nşr. Muhammed İbrâhim Muhammed Sâlim, Kahire 2004). Ali Vefâ'nın, kendisi de bir Vefâî şeyhi olan Nâsırüddin Muhammed b. Nûreddin Ali el-Buhûtî ta-

rafından derlenen sözlerinden oluşmaktadır. **3.** *Mefâtîḥu'l-ḫazâ'ini'l-ᶜAliyye.* McGregor'un kaydına göre müellifin vücûd ve velâyet gibi kavramları ayrıntılı biçimde incelediği eseridir (*a.g.e.,* s. 85; Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Tasavvuf, nr. 152, 33564). **4.** *Libâsü'l-fütüvve* (*a.g.e.,* s. 85; Mektebetü'l-Ezheriyye, Mecâmi', nr. 1076; Zekî, nr. 41313). Dört varaktan ibaret bir risâledir. *el-Mesâmî er-rabbâniyye* adlı risâlenin (İÜ Ktp., AY, nr. 1412) Ali Vefâ'ya aidiyeti ise şüphelidir ve babasının bir eseriyle karıştırılmış olması muhtemeldir. *el-Bâ'iṯ ᶜale'l-ḫalâṣ min sû'i'ẓ-ẓan bi'l-ḫavâṣ* adlı eserin de (British Library, Or., nr. 4275) müellife aidiyeti şüphelidir (*a.g.e.,* s. 219).

Ali Vefâ'nın fıkıh, tefsir, kelâm ve tıp gibi alanlarda eser telif ettiği bilinmektedir. Bir fıkıh kitabı olan *el-Kevṯer el-mutra fi'l-ebḥuri'l-erbaᶜa* ve kendisine atfedilen tefsir büyük ihtimalle kaybolmuştur (*a.g.e.,* s. 99). Kataloglarda *Meᶜâric-i Sebᶜa* adlı bir eser Ali b. Vefâ adına kayıtlı ise de eserin ona ait olması şüphelidir. Hüseyin Acet'in lisans tezi olarak hazırladığı eser Ahmed Muhtar isimli bir kişi tarafından tercüme edilmiştir (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 4485). Bu tezde eser Zeyniyye'nin Vefâiyye kolunun kurucusu Şeyh Vefâ'ya nisbet edilse de eserin ona da ait olmadığı anlaşılmaktadır. Bu tercüme, Muhammed Bedirhan tarafından yayıma hazırlanan *Hakk'ın Nuruna Mirac* adlı kitabın içinde günümüz Türkçe'siyle yayımlanmıştır ("Yedi Mirac", İstanbul 2011, s. 113-156).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Hacer, *İnbâ'ü'l-ġumr,* V, 253-256; Şa'rânî, *eṭ-Ṭabaḳâtü'l-kübrâ* (nşr. Abdurrahman Hasan Mahmûd), Kahire 1421/2001, II, 478-569; M. Abdürraûf el-Münâvî, *el-Kevâkibü'd-dürriyye* (nşr. Abdülhamîd Sâlih Hamdân), Kahire, ts. (el-Mektebetü'l-Ezheriyye), II, 145-157; J. S. Trimingham, *The Sufi Orders in Islam,* New York 1973, s. 49, 159, 185, 213; Hocazâde Ahmed Hilmi, *Hadîkatü'l-evliyâ: Veliler Bahçesi,* İstanbul 1979, s. 312-314; Hüseyin Acet, *Seyyid Ali b. Vefâ'nın Meâric-i Seb'a Adlı Eseri ve Değerlendirmesi* (mezuniyet tezi, 1991), AÜ İlâhiyat Fakültesi; Mustafa Salim Güven, *Ebu'l-Hasan Şâzilî ve Şâziliyye* (doktora tezi, 1999), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 308-310; Hasan b. Muhammed Kûhin el-Fâsî, *Ṭabaḳâtü'ş-Şâẕeliyyeti'l-kübrâ* (nşr. M. Edîb el-Câdir), Dımaşk 1421/2000, s. 68, 69, 126, 127, 130, 131, 238, 239; R. J. A. McGregor, *Sanctity and Mysticism in Medieval Egypt: The Wafā' Sufi Order and the Legacy of Ibn 'Arabi,* Albany 2004, tür.yer.; a.mlf., "ᶜAlī b. Muḥammad Wafā'", *The Encyclopaedia of Islam Three,* Leiden 2007, fas. 2, s. 98-100; Hâlid b. Nâsır el-Uteybî, *eṭ-Ṭarîḳatü'ş-Şâẕeliyye,* Riyad 1432/2011, I, 474-475.

ABDULLAH TAHA ORHAN

ALJAMİADO

Balkan müslümanları arasında yerel dillerde Arap harfleriyle oluşturulan bir edebî tür.

Çoğunluğunu Arnavutluk ve Bosna müslümanlarının teşkil ettiği müslüman Balkan halkları Arap harfleriyle yazılan zengin bir **aljamiado** (aljamia < el-acemiyye: Arap olmayan, yabancı dili) edebiyatı ürettiler. Daha önce Endülüs'te İslâmiyet'i veya İslâm kültürünü benimseyen İspanyollar da aynı adla anılan bir edebiyat ortaya koymuşlardı (bk. ALJAMİA). Fetihten sonra Balkanlar'ın diğer bölgelerinde olduğu gibi Arnavutluk ve Bosna'da da toplumun eğitimli yerli kesimi dışlanmadı ve başka yerlere sürülmedi. Bunlar, XIX ve XX. yüzyıllarda meydana gelen birçok olumsuz gelişmeye ve siyasî çalkantılara rağmen toplumdaki rollerini korudular. Bosna bu anlamda en eski aljamia edebiyatına sahiptir ve bilinen en eski örneği 1580'lere dayanmaktadır. Tuzla'dan Muhammed Hevâî Üsküfî'nin (ö. 1061/1651) *Makbûl-i Ârif* adlı Türkçe-Boşnakça manzum lugatı Slav dillerinin en eski lugatları arasında yer alır. Bosna, bu edebî tür üzerine 1912'de Vladimir Ćorović ve Seifuddin Kemura'nın geniş kapsamlı çalışmalarıyla başlayan en eski araştırma ve yayınların yapıldığı ülkedir. Bir gözlemcinin de eserinde ifade ettiği gibi Bosna'da aljamia şeyhler, askerler ve kadınlar tarafından oluşturulmuş bir edebiyat türüdür. Bosnalı Abdurrahman Sırrî Baba'nın sade bir dille yazılmış ilâhileri bu edebiyatın en meşhur örnekleri arasındadır.

Arnavutluk'ta Bosna'dan hayli süre sonra ülkenin İslâmlaşma süreciyle paralel olarak zengin bir aljamia edebiyatı ortaya çıktı. Arnavut aljamia edebiyatı XVIII. yüzyılın ardından güçlü bir gelişme kaydetti. Ancak bütün geleneğin yıkıldığı Balkan savaşları ve I. Dünya Savaşı'ndan sonra yavaş yavaş ortadan kalktı. Ülkenin Katolikliğin hâkim olduğu kuzey kesiminde gelişen ve Latin harfleriyle yazılan Arnavutça dinî-didaktik edebiyatın ya da Güney Rum-Ortodoks Arnavutları'nın Rumca yazdıkları eserlerin aksine, müslümanlar tarafından meydana getirilen Arnavut aljamia edebiyatı Hıristiyanlığın güçlü etkisinden kurtularak Arnavut dilinin en önde gelen edebiyatı haline gelmiştir. Bu edebiyatta lirik-mistik eserler, destanlar, romanlar, sosyal konular, çok sayıda mevlid ve ilâhi yanında sözlükler ve ders kitapları da yazılmıştır. Arnavut aljamia edebî ürünleri sadece Arnavutluk'ta kalmamış, çoğunlukla Arnavutça konuşan müslümanların yaşadığı Güney Karadağ, Kosova ve Batı Makedonya edebiyatlarının da taşıyıcısı olmuştur. Her ne kadar bu edebiyat İslâm kültürü içerisinde derinleşmişse de sadece varlığı dahi Arnavut milletinin İslâmiyet'i kabul ettikten sonra kimliğini kaybetmediğinin en açık delilidir. Aljamiado, XVIII ve XIX. yüzyıl Arnavutluk'unun kültürel atmosferini daha iyi anlamak için hayatî bir önem taşır. Ancak modern Arnavut tarih yazımında bu husus kasten göz ardı edilmektedir.

Ülkenin güneyinde 1950'lerde, XVIII. yüzyıl aljamia edebiyatının önde gelen şairlerinden biri olan, Kolonya yöresinin lehçesiyle yazan ve ardında bir mevlid, bir şiir mecmuası ve Tepedelenli Ali Paşa'nın 1788 savaşı üzerine *Sefer-i Hümâyun* adlı bir eser bırakan Hasan Zyko Kamberi'nin uzun şiirlerini yaşlılar hâlâ ezberden okuyabiliyordu.

Rumca konuşan Epiruslu müslümanlar arasında da mütevazi bir aljamia edebiyatı gelişti. Bu edebiyatın en uzun eseri, Batı Yunanistan tarihinin önemli bir kaynağı olan ve 10.000 beyitten meydana gelen Tepedelenli Ali Paşa'ya ait biyografidir. Yunanistan aljamia edebiyatına dair çalışmalar henüz yeterli seviyede değildir. Bulgarca aljamia üzerindeki bazı araştırmalar Lehfeldt tarafından zikredilmiştir (1969); ancak Bulgar Osmanlıları arasında gelişen bir edebiyatın varlığı oldukça şüphelidir.

BİBLİYOGRAFYA :

Scheich Seifuddin Kemura – Vladimir Ćorović, *Serbokroatische Dichtungen Bosnischer Moslims aus dem XVII., XVIII. und XIX. Jahrhundert,* Sarajevo 1912; W. Lehfeldt, "Das serbokroatische Aljamiado-Schrifttum der bosnisch-hercegovinischen Muslime", *Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orient,* München 1969, IX, 11-41; a.mlf., "Ein Beitrag zur Erforschung des serbokroatischen Aljamiado-Schrifttum", *SOF,* XXVIII (1969), s. 94-122; D. Theodoridis, "Über die griechisch-aljamiadische Handschrift Cod. graec. 593 der Bayerischen Staatsbibliothek in München", *Beiträge zur Südosteuropa-Forschung,* München 1970, s. 189-192; a.mlf., "Birgivī's Katechismus in griechisch-aljamiadischer Übersetzung", *SOF,* XXXIII (1974), s. 307-310; Smail Balić, *Kultura Bošnjaka-muslimanska komponenta,* Wien 1973; a.mlf., *Das unbekannte Bosnien,* Wien 1992, s. 271-281; Abdurrahman Nametak, *Hrestomatija Bosanske Aljamiado Poezije,* Sarajevo 1981; J. Samić, *Divan de Kâ'imî. Vie et oeuvre d'un poèt bosniaque du XVIIe siècle,* Paris 1986; M. Huković, *Aljamiado književnost i njeni stvaraoci,* Sarajevo 1986; Y. Dedes, *Süleyman Çelebi's Mevlid-i Nebī: An Edition of Two Post-18th Century*

Greek Aljamiado Manuscripts (doktora tezi, 1987), Harvard University; a.mlf., "Was there a Greek Aljamiado Literature?", *The Balance of Truth: Essays in Honour of Professor Geoffrey Lewis* (ed. Çiğdem Balım-Harding – C. Imber), İstanbul 2000, s. 83-98; a.mlf., "Süleyman Çelebi's Mevlid: Text, Performance and Muslim-Christian Dialogue", *Şinasi Tekin'in Anısına: Uygurlardan Osmanlıya* (ed. Günay Kut – Fatma Büyükkarcı Yılmaz), İstanbul 2005, s. 305-349; F. Kotzageorgis, *To Islam sta Valkanika, Ena ellinófono musulmanikó cheirografo apótin Ipeiro tou 18ou aióna*, Athina 1997; Fehim Bajraktarević, "Srpska pesma o Muhammadova rodjenju", *Glasnik Skopskog Naučnog Društva*, III, Skopje 1927, s. 189-202; a.mlf., "O našim mevludima i o mevludu uopšte", *Prilozi za Književnost, Jezik, Istoriju i Folklor*, XIV, Beograd 1937, s. 1-37; M. Lambertz, "Summary of Albanian Studies About Hasan Zyko Kamberi and Nezim Frakula Published in Buletin për shkencat shoqerore, Tirana 1955/51", *SOF*, XV (1956), s. 626-627; Hasan Kaleši, "Albanska Aljamiado Književnost", *POF*, XVI-XVII (1970), s. 49-76; A. Hetzer, "Die Ervehe-ja von Muhamet Kyçyku (Çami). Eine Untersuchung zur Albanischen Literatur in Arabischer Schrift und deren Bedeutung im Rahmen der Nationalbewegung des 19. Jahrhunderts", *SOF*, XLIII (1984), s. 181-239; O. Daniel, "The Historical Role of the Muslim Community in Albania", *CAS*, IX/3 (1990), s. 1-28; R. Elsie, "Albanian Literature in the Moslem Tradition. Eighteenth and Early Nineteenth Century Albanian Writing in Arabic Script", *Oriens*, XXXIII (1992), s. 287-306; J. Niehoff-Panagiotides, "Spätosmanische Hofkultur im Grenzbereich: Die 'Alipasiada' des Chatzi Sechretis als Quelle für die Geschichte Epirus um 1800", *SOF*, LVIII (1999), s. 81-101.

MACHIEL KIEL

ALLÂM, Muhammed Mehdî
(محمّد مهدي علاّم)

(1900-1992)

Mısırlı akademisyen, Arap dili ve edebiyatı âlimi.

3 Ekim 1900 tarihinde Kahire'de doğdu. İlk öğrenimini Cevher Lala, liseyi Osman Paşa Mâhir Medresesi'nde tamamladı. 1917'de girdiği Dârülulûm'dan 1922'de mezun oldu. Ardından İngiltere'ye gönderildi; Exeter, Londra ve Manchester üniversitelerinde İngiliz edebiyatı, İbrânîce, Farsça, Almanca ve psikoloji eğitimi aldı, yüksek lisans ve doktorasını tamamladı (1927). Mısır'a döndükten sonra Dârülulûm (1928-1935), Ezher Üniversitesi İhtisas Bölümü (1928-1936), Hukuk Fakültesi felsefe tarihi (1935-1936) ve Manchester Üniversitesi Arap ve İslâm araştırmaları (1936-1948) öğretim üyeliği görevlerinde bulundu. Bu arada on bir yaşlarında veliaht iken Kral I. Fârûk'a özel hocalık (1930-1931), Sahîfetü Dârülulûm'da yayın müdür yardımcılığı (1934-1937), Maarif Bakanlığı'nda teknik büro müdürlüğü (1935-1936) ve Arap dili müfettişleri başkanlığı (1948-1950) yaptı; Aynişems Üniversitesi'nde *Ḥavliyyâtü külliyyeti'l-âdâb* dergisinin yayın müdürlüğünü (1951-1961) üstlendi. 1950'de Aynişems Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin kuruluşunda rol aldı; Arap Dili ve Edebiyatı ile İngiliz Dili ve Edebiyatı kürsülerinde profesörlük ve fakülte dekanlığı (1954-1961) görevlerinde bulundu. Emekli olduktan sonra da lisans bölümünde Arap dili, yüksek lisansta İngiliz dili ve tercüme dersleri vermeye devam etti. Her iki alanda çok sayıda yüksek lisans ve doktora tezi yönetti. Ayrıca Diller Okulu'nda İngilizce bölümü başkanlığı (1951-1963), Tiyatro Yüksek Enstitüsü edebî tenkit hocalığı (1952-1957), İslâm Konferansı müsteşarlığı (1956-1962), Mısır Telif Tercüme Basım ve Yayın Kurumu idare heyeti başkanlığı (1962-1964), Ezher Üniversitesi İnsan Bilimleri Fakültesi İngiliz Dili Şubesi Yüksek Araştırmalar Bölümü öğretim üyeliği (1962-1983), Kültür Bakanlığı müsteşarlığı (1964-1969) yaptı. Muhammed Mehdî Allâm, Kahire'de Mecmau'l-lugati'l-Arabiyye üyeliğine getirildiği 1961 yılından itibaren akademi meclisinde ve çeşitli komisyonlarında aktif görevlerde bulundu; akademinin çıkardığı dergide yayım yönetmenliğini, *el-Muʿcemü'l-kebîr* adlı sözlük komisyonu ile edebiyat, kültür, usul, tıp, kütüphane ve geometri komisyonlarında raporlörlük görevini üstlendi. 1977'de dil akademisi genel sekreterliği, 1983'te başkan yardımcılığı görevlerine getirildi ve bu son görevi vefatına kadar sürdü.

Son derece hareketli ve yoğun bir ilmî ve idarî faaliyet içinde bulunan Allâm, sayılan görevleri dışında 1949'dan itibaren yirmi yıldan fazla bir süre Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye Yüksek Meclisi, Ezher bünyesindeki Mecmau'l-buhûsi'l-İslâmiyye, el-Meclisü'l-a'lâ li-riâyeti'l-fünûn ve'l-âdâb, el-Meclisü'l-a'lâ li's-sekāfe, el-Meclisü'l-a'lâ li'ş-şûûni'l-İslâmiyye, el-Meclisü'l-kavmî el-mütehassıs li's-sekāfe ve'l-edeb ve'l-i'lâm, el-Mecmau'l-ilmiyyü'l-Mısrî gibi kurumlarda üyelik, bazılarında raporlörlük yaptı. Yurt dışında birçok ilmî, siyasî toplantıya ve sempozyuma katıldı. Hizmetlerinden ötürü üçüncü dereceden Cumhuriyet nişanı (1956), edebiyatta devlet takdir ödülü (1976), ikinci dereceden Cumhuriyet nişanı (1977), birinci dereceden bilim ve sanat nişanıyla (1983) ödüllendirildi. 19 Mayıs 1992 tarihinde Kahire'de vefat etti. Allâm'ın anılarını Ebû Bekir Abdürrâzık *Nışfü ḳarn min zikreyâti'd-duktûr Muḥammed Mehdî ʿAllâm* adlı eserde toplamıştır (Kahire 1991).

Muhammed Mehdî Allâm

Eserleri. 1. *Mecmaʿu'l-luġati'l-ʿArabiyye fî şelâşîne ʿâmen 1932-1962* (Kahire 1382-1386/1963-1966). Bu üç ciltlik eserin *Mâẓîhi ve Ḥâẓıruhû* başlıklı I. cildini İbrâhim Medkûr, *el-Mecmaʿiyyûn: el-Miʾetü'l-kirâm* (Kahire 1386/1966) başlıklı II. cildini Mehdî Allâm, *Mecmûʿatü'l-ḳarârâti'l-ʿilmiyye* başlıklı III. cildini İbrâhim Medkûr, Muhammed Halefullah Ahmed ve Muhammed Şevkî Emîn hazırlamıştır. **2.** *el-Mecmaʿiyyûn fî ḫamsîne ʿâmen* (Kahire 1406/1986). Bir önceki eserin ikinci cildinde Kahire Arap Dil Kurumu'nda o zamana kadar görev yapan 100 ilim adamı tanıtılmış, burada ise o tarihten sonra çalışan kırk beş kişiyle birlikte toplam 145 ilim adamının eserleri ve kurumdaki faaliyetleri hakkında bilgi verilmiştir. Allâm'ın bunlardan görüşemediği on beş kişi dışında geri kalanlarla bizzat tanışıp mesai arkadaşlığı yapmış olması aktardığı bilgilere ayrı bir değer kazandırmıştır. **3.** *el-Mecmaʿiyyûn fî ḫamsîn ve sebʿîne ʿâmen (1351-1428 h./1932-2007 m.)* (Kahire 1428/2007, Muhammed Hasan Abdülazîz ile birlikte). Bu eserde, müellifin daha önce yazdıklarına ilâvelerle birlikte 2007 yılına kadar toplam 226 kurum mensubu tanıtılmıştır.

Mehdî Allâm'ın diğer başlıca eserleri şöylece sıralanabilir: *Felsefetü'l-ʿuḳūbe: Baḥs fi't-terbiyeti'l-aḫlâḳıyye* (Kahire 1355/1936), *Felsefetü'l-kiẕb* (Kahire 1936, 1987), *Naẓariyyetü'l-vasaṭ beyne felâsifeti'l-Yûnân ve felâsifeti'l-müslimîn* (Kahire 1936), *Joseph Lindon Smith: The Man and the Artist* (*Cûzef Lendın Simît: er-Recül ve'l-fennân*, Cairo 1949), *Muḫtârât min kütübi Rifâʿa eṭ-Ṭaḥtâvî* (Kahire 1958, Muhammed Halefullah Ahmed ile birlikte), *en-Naḳd ve'l-belâġa* (lise ikinci sınıflar için, Kahire 1958, Abdülkādir Hasan el-Kıt ve Mustafa Nâsıf ile birlikte), *Neşrü Ḥifnî Nâṣîf* (Kahire 1379/1960, Abdülhamîd Hasan ile birlikte), *el-Müṭâlaʿatü'l-vâfi-*

ye li'l-medârisi'ş-şâneviyye (I-II, Kahire 1380/1960, Muhammed Abdülvâhid Hallâf ve Avaz Lutfî ile birlikte), *el-Edeb ve ḳaḍıyyetü Filesṭîn* (Bağdat 1965), *Felsefetü'l-Mütenebbî min şiʿrih* (Kahire 1972), *Dirâsât edebiyye* (Kahire 1984), *Naẓariyye fî neşʾeti fenni'l-maḳṣûre fi'l-edebi'l-ʿArabî, Rifâʿa eṭ-Ṭaḥṭâvî, ʿÂʾişe ümmü'l-müʾminîn, Beyne'l-yerâʿ ve'l-ḳırṭâs.*

Müellifin 100 civarındaki makale ve tebliğinden bazıları şunlardır: "el-Ḥased ʿinde'l-Ġazzâlî" (*Ebû Ḥâmid el-Ġazzâlî fî ẕikre'l-miʾeviyyeti't-tâsiʿa li-mîlâdih/ Mihrecânü'l-Ġazzâlî fî [27-31 Mars 1961, Dımaşḳ]*, Kahire 1962, s. 617-633); "el-Mütenebbî beyne nefsiyyetihî ve şâʿiriyyetih" (*MMLA*, XV [1962], s. 15-33; XLIX [1402/1982], s. 99-118); "eṣ-Ṣadaḳa fi'l-İslâm" ("The Theory of Charity in Islam") (*el-Mü'temerü'ş-şânî li-Mecmaʿi'l-Buḥûṯi'l-İslâmiyye, 1385/1965* [Kahire 1965], s. 202-244 ve *et-Tevcîhü't-teşrîʿî fi'l-İslâm: Min buḥûṯi mü'temerâti Mecmaʿi'l-Buḥûṯi'l-İslâmiyye*, Kahire 1972, s. 9-54); "The Theory of Forgiveness as Expressed in the Qurʾān" (*The Third Conference of the Academy of Islamic Research 1386 a.h.-1966 a.d. / Academy of Islamic Research* [Le Caire 1386/1966], s. 511-527); "The Concept of Forgiveness in the Qurʾān" (*IC*, XLI [1967], s. 139-153); "Aḥmed Ḥasan ez-Zeyyât" (*MMMA* [Kahire], I [1969], s. 153-177); "Youth and Moral Education" (*The Fifth Conference of the Academy of Islamic Research, 1389 a.h.-1970 a.d. / Academy of Islamic Research*, Le Caire 1389/1970, s. 369-378; Arapça'sı: "Terbiyyetü'ş-şebâb fi'l-İslâm", *a.g.e.*, s. 483-491); "Liḳāʾ maʿa ʿAlî el-Cârim" (*MMLA*, LXX [1412/1992], s. 131-138). Mehdî Allâm bunların dışında Hâzim el-Kartâcennî'nin *el-Maḳṣûre* (*Ḥavliyyâtü külliyyeti'l-âdâb*, II, Kahire 1953, s. 1-110) ve Rifâa et-Tahtâvî'nin *Taḫlîṣü'l-ibrîz fî telḫîṣi Bârîs* (Ahmed Ahmed Bedevî ve Enver Lûkā ile birlikte, Kahire 1958) adlı eserlerini neşretmiştir.

Allâm, başta Kahire Arap Dil Kurumu yayınları olmak üzere aşağıdaki eserleri neşir sırasında gözden geçirmiş, bunlar için sunumlar ve girişler kaleme almıştır: Radıyyüddin es-Sâgānî, *et-Tekmile ve'ẕ-ẕeyl ve'ṣ-ṣıla li-kitâbi Tâci'l-luġa ve Ṣıḥâḥi'l-ʿArabiyye* (nşr. Abdülalîm et-Tahâvî v.dğr., I-VI, Kahire 1390-1399/1970-1979, Abdülhamîd Hasan, Muhammed Halefullah Ahmed ile birlikte); a.mlf., *Kitâbü'ş-Şevârid* (nşr. Mustafa Hicâzî es-Seyyid, Kahire 1403/1983); Murtazâ ez-Zebîdî, *et-Tekmile ve'ẕ-ẕeyl ve'ṣ-ṣıla li-mâ fâte ṣâḥibü'l-Ḳāmûs mine'l-luġa* (nşr. Mustafa Hicâzî v.dğr., I-VIII, Kahire 1406-1427/1986-2006, Ahmed Saîd Süleyman, İbrâhim et-Terzî ve Abdüsselâm Muhammed Hârûn ile birlikte); Ebû Amr eş-Şeybânî, *Kitâbü'l-Cîm* (nşr. İbrâhim el-Ebyârî v.dğr., I-IV, Kahire 1394-1403/1974-1983, Muhammed Halefullah Ahmed ve Abdülhamîd Hasan ile birlikte); Saîd b. Muhammed es-Sarakustî, *Kitâbü'l-Efʿâl* (nşr. Hüseyin Muhammed Muhammed Şeref, I-V, Kahire 1975-1980); İbn Berrî, *Şerḥu Şevâhidi'l-Îżâḥ li-Ebî ʿAlî el-Fârisî* (nşr. Îyd Mustafa Dervîş, Kahire 1405/1985); *Beyne'l-edeb ve'n-naḳd: Mecmûʿatü'l-maḳālât ve'l-buḥûṯ* (nşr. Abdülhakîm Belba, Kahire 1985); İbrâhim Mustafa v.dğr., *Ḳavâʿidü'l-luġati'l-ʿArabiyye: en-Naḥv ve'ṣ-ṣarf, el-meʿânî, el-beyân, el-bedîʿ* (I-II, Kahire 1357-1361/1938-1942, Tâhâ Hüseyin, Ahmed el-İskenderî ve Ali Abdülvâhid Vâfî ile birlikte). Allâm'ın kontrol ettiği bazı çeviriler de şunlardır: Muhammed İkbâl, *Tecdîdü't-tefkîri'd-dînî fi'l-İslâm* (trc. Abbas Mahmûd, Kahire 1955, Abdülazîz el-Merâgî ile birlikte); Bûsîrî, *Al-Burda: The Prophet's Mantle* (trc. Thoraya Mahdi Allam, Cairo 1987); Abd al-Rahmân al-Sharqawi, *Orabi Leader of the Fellahin: A Verse Translation* (trc. Thoraya Mahdi Allam, Cairo 1989); *el-Münteḫab fî tefsîri'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm* (trc. Abdülhâlik Himmet Ebû Şebâne, Kahire 1413/1993). Mehdî Allâm ayrıca *Encyclopaedia of Islam*'ın Arapça tercümesinin *(Dâʾiretü'l-maʿârifi'l-İslâmiyye)* 1949-1961 yılları arasında çıkan ciltlerini gözden geçirmiş ve şarkiyatçıların görüşleriyle ilgili notlar eklemiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

M. Mehdî Allâm, *el-Mecmaʿiyyûn fî ḫamsîne ʿâmen*, Kahire 1406/1986, s. 323-328; Şevki Dayf, *Mecmaʿu'l-luġati'l-ʿArabiyye fî ḫamsîne ʿâmen 1934-1984*, Kahire 1404/1984, s. 32, 34, 48, 49, 51, 52, 81, 194, 195, 196; a.mlf., "Kelimetü'l-Mecmaʿ li-teʾbîni'l-merḥûm el-üstâẕ ed-duktûr Muḥammed Mehdî ʿAllâm", *MMLA*, LXXIX (1417/1996), s. 265-268; M. Reşâd el-Hamzâvî, *Aʿmâlü Mecmaʿi'l-luġati'l-ʿArabiyye bi'l-Ḳāhire*, Beyrut 1988, s. 14; Muhammed Abdülcevâd, *Taḳvîmü Dâri'l-ʿulûm*, Kahire 1410/1990, I, 86, 231, 249-250, 466, 468, 649; *Mevsûʿatü aʿlâmi Mıṣr fi'l-ḳarni'l-ʿişrîn* (nşr. Mustafa Necîb), Kahire 1996, s. 481; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Tekmiletü Muʿcemi'l-müʾellifîn*, Beyrut 1418/1997, s. 554-555; Ahmed el-Alâvine, *Ẕeylü'l-Aʿlâm*, Cidde 1418/1998, s. 202-203; a.mlf., *et-Tezyîl ve'l-istidrâk ʿalâ Muʿcemi'l-müʾellifîn*, Cidde 1423/2002, s. 313-314; Nizâr Abâza – M. Riyâz el-Mâlih, *İtmâmü'l-Aʿlâm*, Beyrut 1999, s. 271; Hilâl Nâcî, "Muḥammed Mehdî ʿAllâm", *Mevsûʿatü Beyti'l-ḥikme li-aʿlâmi'l-ʿArab fi'l-ḳarneyni't-tâsiʿ ʿaşer ve'l-ʿişrîn*, Bağdat 1420/2000, I, 521-523; Yûsuf Abdurrahman Marʿaşlî, *ʿİḳdü'l-cevher fî ʿulemâʾi'r-rubʿi'l-evvel mine'l-ḳarni'l-ḫâmis ʿaşer*, Beyrut 1427/2006, II, 2140-2141; Ahmed Havfî, "Mefḫara min mefâḫiri Dâri'l-ʿulûm", *Ḥavliyyâtü Külliyyeti Dâri'l-ʿulûm*, sy. 6, Kahire 1978, s. 183-185; "Mecmaʿiyyûn fî ẕimmeti'llâh", *MMLAÜr.*, XVI/42-43 (1412/1992), s. 409-410; "Mehdî ʿAllâm fî riḥâbi'llâh: Şeyḫune'l-ḳarîbü'l-baʿîd", *Ṣaḥîfetü Dâri'l-ʿulûm*, I/1, Kahire 1992, s. 291-293; Ahmed Keşk, "Muḥammed Mehdî ʿAllâm (1318-1413 h./1900-1992 m.)", *el-Mevsûʿatü aʿlâmi'l-fikri'l-İslâmî*, Kahire 1425/2004, s. 1016-1018.

AHMET ÖZEL

ALPARSLAN, Ali
(1925-2006)

Hattat, edebiyatçı.

Tekirdağ'ın Çorlu kazasında doğdu. Yayımlanan biyografilerinde 1925 veya 1926 olarak gösterilen doğum yılı nüfus kayıtlarında r. 1338'dir (1922). Kendisi nüfus kütüğüne üç yaş büyük yazıldığını söylerdi. Çocuk yaşta babası Mehmet Çavuş'un ölümü üzerine annesi Atiye Hanım ve kız kardeşi Hikmet'le beraber dayısı Mehmet Efendi'nin himayesinde Üsküdar'a yerleştiler. Çorlu'da başladığı öğrenimine Üsküdar'da devam etti. 1943'te Haydarpaşa Lisesi'ni bitirdikten sonra aynı yıl İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne kaydoldu. 1947'de *Manzum Lügatlar ve Tuhfe-i Vehbî'nin Alfabetik Tertibi* adlı bitirme teziyle fakülteden mezun oldu. İran Devleti'nin açtığı bir imtihanı kazanarak Tahran'a gitti. 1948-1951 yıllarında Tahran Üniversitesi İran Edebiyatı Bölümü'nde doktora derslerine girdi. Buradaki öğreniminin sonunda "fevk-i lisans" adıyla lisans üstü diplomasını aldı ve Türkiye'ye döndü. Askerlik görevini 1952'de tamamladı.

Çalışma hayatına İstanbul Başbakanlık Arşivi Genel Müdürlüğü'nde başladı ve 29 Nisan 1953 tarihine kadar burada çalıştı. Ardından Dışişleri Bakanlığı Muhtelif Hukuk Dairesi Umum Müdürlüğü'nde aday memur olarak görev aldı (1954). Protokol Dairesi Umum Müdürlüğü'nde merkezde

Ali Alparslan

ve yabancı ülkelerdeki elçilikler arasında bir yıl siyasî kuryelik yaptı. 1957'de Ankara İlâhiyat Fakültesi İslâm Tarihi Bölümü asistanlığına tayin edildi. Kısa süren bu görevinden sonra İstanbul Üniversitesi Eski Türk Edebiyatı Kürsüsü'ne asistan oldu. *Âşık Paşa'da Tasavvuf* adlı teziyle 1961'de doktorasını verdi. 1963'te davet edildiği İngiltere'ye giderek Londra Üniversitesi'ne bağlı School of Oriental and African Studies'te okutman olarak 1966 yılına kadar Türk dili ve edebiyatı dersleri okuttu. Ardından İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ndeki görevine döndü. 1967-1968 ders yılında Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti ve Chicago Üniversitesi'nde asistan-profesör sıfatıyla çalıştı. 1967'de hazırladığı *Câvidan-nâme'nin Nesîmî'ye Tesiri* adlı çalışmasıyla 1968'de doçent unvanını aldı. Profesörlüğe 1977'de *Kadı Burhaneddin Divanı'ndan Seçmeler* adlı teziyle başvurduysa da bazı engellemeler yüzünden (bk. Serin, sy. 16 [2006], s. 288-289) kendisine ancak 1980'de profesörlük unvanı verildi. 1971 yılından sonra Boğaziçi Üniversitesi'nde de Türk edebiyatı dersleri okutan Ali Alparslan 1989'da emekliye ayrıldı. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü ile Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Geleneksel Türk El Sanatları Bölümü'nde öğretim çalışmalarını sürdürdü. Ali Alparslan kısa süren bir rahatsızlığın ardından 24 Ocak 2006'da vefat etti. Fâtih Camii'nde kılınan cenaze namazından sonra Karacaahmet'teki aile mezarlığına defnedildi. İki evlilik yaptıysa da çocuğu olmamıştır.

Ali Alparslan'ın akademik hayatının yanında önemli bir yönü de hattatlığıdır. Ta'lik, divanî, celî divanî ve rikâ' yazılarında son dönemin kudretli hattatları arasında yer almıştır. Öğrenimi sırasında Üsküdar semtinde cami, sebil ve türbeler, bunların kitâbelerindeki celî yazılar onun ruhunda derin izler bırakmış, bu sırada okuduğu Melek Celâl'in *Reîsü'l-hattâtîn Kâmil Akdik* adlı eserinden etkilenip hat sanatını öğrenmeye karar vermiştir. Bu amaçla aynı semtte oturan Güzel Sanatlar Akademisi hat hocalarından M. Necmeddin Okyay'la tanışmıştır. Kendisinden yazı meşketmek istediğini söyleyince Necmeddin Hoca ta'lik hattatı olduğunu belirterek onun da ta'lik yazmasını tavsiye etmiş, bunun üzerine hocadan yazı meşketmeye başlamıştır. Necmeddin Hoca, Hattat Sâmi Efendi yolunda güçlü bir hattat olduğu gibi yazı tarihi ve üslûplarını, bu üslûpların meşhur hattatlarının tavır ve şivelerini de bilirdi. Yine hocası vasıtasıyla tanıdığı Eşref Efendi, Mustafa Düzgünman, Abdülbaki Gölpınarlı gibi şahsiyetlerin çevresinde bulunmuş, sanat ve irfan muhitleri onun gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Ali Alparslan, Necmeddin Hoca'nın izniyle akademinin hat hocalarından Mustafa Halim Özyazıcı'dan divanî, celî divanî ve rikâ' yazılarını öğrenmiş, 1948 yılında ta'lik yazıdan icâzet almıştır. İran'da iken buranın önde gelen hattatlarıyla görüşmüş, Zerrin Hat adlı sanatkârın derslerine devam ederek İran nesta'likinin inceliklerini öğrenmiş, İran ta'lik üslûbu ve şikeste yazısıyla ilgilenmiştir. Daha sonra Emin Barın'ın Divanyolu'ndaki atölyesinde yapılan toplantılara katılmış, çeşitli sanat muhitlerinde yapılan faaliyetleri izlemiştir.

Yayımladığı kitap ve makaleleri, yetiştirdiği talebeleri, ayrıca alçak gönüllülüğüyle hat sanatını en iyi şekilde temsil eden Ali Alparslan yazı sanatının özündeki kültürü bilen, ondan beslenen ve davranışlarında onu aksettiren bir sanatkârdı. Yazıyı karşılıksız olarak öğretmiş, sanatını geçim vasıtası yapmamıştır. 1990 yılından ölümüne kadar Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nde rik'a, ta'lik ve divanî hatları öğretmiş, cuma günleri Süleymaniye Kütüphanesi'nde meraklılarına yazı meşklerini sürdürmüştür. Bu çalışmaların semeresini yetiştirdiği talebeleriyle görmüş ve hat sanatında geleceğe sağlam bir köprü kurmuştur. Ali Alparslan'dan yazı meşkederek icâzet aldıkları tesbit edilebilen öğrencileri başta Ali Toy ile Ali Rıza Özcan olmak üzere Cengiz Malbeleği, müzehhip Orhan Dağlı, Tahsin Kurt ve Muhammed Zekeriya'dır. Hamit Aytaç'ın talebesi Hüseyin Gündüz, Savaş Çevik ve Davut Bektaş da onun talebeleri arasında yer alır. Ayrıca yurt dışından kendisine mektupla meşk göndererek ta'lik öğrenmiş ve "teberrüken" icâzet almış öğrencileri de vardır. İngilizce ve Fransızca'dan başka Farsça da bilen Ali Alparslan edebiyat ve hat sanatları alanında kendini iyi yetiştirmiş, ulusal ve uluslar arası konferans ve kongrelere katılmıştır.

Ali Alparslan'ın celî ta'lik bir istifi (Muhittin Serin fotoğraf arşivi)

Eserleri. Kitapları: *Kadı Burhaneddin Divanı'ndan Seçmeler* (Ankara 1977), *Ahmed Paşa* (Ankara 1987), *Şeyh Galib* (Ankara 1988), *Ünlü Türk Hattatları* (Ankara 1992), *Abdülbaki Gölpınarlı* (Ankara 1996), *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi* (İstanbul 1999). **Makaleleri:** "L'art de la calligraphie en Turquie aux XV et XVIe siècles" (*Revue des études islamiques*, XXV, Paris 1967, s. 219-223); "Namık Kemal'in Bilinmeyen Bir Mektubu" (*TTK Belleten*, XXXIII [1969], sy. 129, s. 35-42); "Edebiyatta Alparslan" (*TM*, XVII [1970], s. 113-124); "Bazı Farsça Kaynaklarda Hattatlıkla Alakalı Bilgiler" (*STY*, V [1973], s. 579-585); "Introduction", *An Anthology of Turkish Short Stories* (İstanbul 1973); "Yazı-Resim" (*Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, I [İstanbul 1973], s. 1-27); "Şeybanî Han'ın Türk Kültür Tarihindeki Yeri" (*I. Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İstanbul 15-20 Ekim 1973 Tebliğler: 1. Türk Tarihi*, İstanbul 1979, s. 1-6); "50 Yıl İçinde Hattatlıkla Alâkalı Kitap ve Mühim Makaleler" (*Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, Ankara 1973, s. 141-158); "İslâm Yazı Sanatına Saray ve Çevresinin Tesiri" (*XXIX. Müsteşrikler Kongresi*, Paris 1975, s. 23-28); "Çağımızda Türk Şiirinin Sınırları" (*Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, III [İstanbul 1975], s. 1-98); "Bâbür'ün İcad Ettiği Bâbürî Yazısı ve Onunla Yazılmış Kur'an" (*TM*, XVIII [İstanbul 1976], s. 161-168); "Khatt (Türkiye ve İran'da)" (*EI*[2] [İng.], IV, 1122-1126); "Mimari Yapıların Yazı Sanatı Bakımından Önemi" (*Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, IV-V [İstanbul 1976-77], s. 1-14). Ali Alparslan'ın genelde hat sanatı ve hattatlarla ilgili olarak *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde maddeleri yayımlanmıştır. Ta'lik, celî ta'lik, divanî, celî divanî levhaları özel koleksiyonlarda ve Konya Mevlânâ Müzesi Abdülbaki Gölpınarlı Kütüphanesi'nde (nr. 2100, 2107, 2109, 2110, 2113, 2125) bulunmaktadır. Kültür Bakanlığı'nın neşrettiği *40 Hadis* adlı albüm içinde ta'lik, ince ta'lik, divanî ve celî divanî, rikâ' yazılarıyla on kıtası yer almaktadır. Galatasaray Lisesi'nin kitâbesini celî ta'lik hatla aslına sadık kalarak yeniden yazmıştır. Ali Arparslan, bilhassa yüksek

bir medeniyete ait güzelliklerin unutulmaya yüz tuttuğu bir dönemde hat sanatının yeniden değer kazanmasında büyük çaba göstermiş, mâzi ile günümüz arasında sağlam bir bağ kurarak bu mirasın gelecekte devamını temin etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

İÜ Ed.Fak. Arşivi, Talebe Dosyası Gömleği, nr. 3208; İÜ Rektörlüğü Personel Daire Başkanlığı Arşivi, Dosya nr. 4102-263; İbnülemin, *Son Hattatlar*, s. 581; Şevket Rado, *Türk Hattatları*, İstanbul, ts. (Yayın Matbaacılık), s. 275; Abdullah Uçman, "Bir Zarif İnsan: Üstad Ali Alparslan", *Türk Edebiyatı*, sy. 389, İstanbul 2006, s. 41-45; İskender Pala, "Hocam Ali Alparslan", *Zaman*, İstanbul 26 Ocak 2006; Ergun Göze, "Tilmiz-i Necmeddin", *Tercüman*, İstanbul 27 Ocak 2006; İlber Ortaylı, "Hattat Hocanın Ölümü", *Milliyet-Pazar*, İstanbul 29 Ocak 2006; Muhittin Serin, "Vefeyât: Hattat Ali Alparslan", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 16, İstanbul 2006, s. 287-293.

MUHİTTİN SERİN

ALPTEKİN, Coşkun
(1942-1998)

Selçuklu tarihçisi.

15 Eylül 1942'de Gebze'de doğdu. Babası Pötürgeli (Malatya) bir subay olan Hüseyin Avni Bey, annesi Emine Hanım'dır. Babasının görevi dolayısıyla çocukluğu, ilk ve orta öğretim yılları Ankara Polatlı, Erzurum ve Malatya'da geçti. 1960 yılında İstanbul Pertevniyal Lisesi'nden mezun oldu. 1961'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne girdi. Bir yandan üniversiteye devam ederken diğer yandan İstanbul Arkeoloji Müzesi İslâmî Paralar Bölümü'nde İbrahim ve Cevriye Artuk ile birlikte çalışma imkânı buldu. Öğrencilik yıllarında Ortaçağ Tarihi Kürsüsü'ndeki hocalarından Muammer Kemal Özergin'le çalışmalar yaptı. 1965'te Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Kürsüsü'nden mezun oldu. Ardından Millî Eğitim Bakanlığı'nın yurt dışı doktora sınavını kazanarak Londra Üniversitesi'ne gönderildi (1966). 1967'de Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu'nda Bernard Lewis yönetiminde doktora çalışmasına başladı. Bu esnada bir müddet Tunus'ta Habîb Burgiba Enstitüsü'nde ve Şam'da Arapça öğrenim gördü. *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)* adlı teziyle doktor unvanını aldı (1972). Aynı yıl yurda dönüp Erzurum Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde göreve başladı. 1978'de *Dimaşk Atabegliği (Böriler)* adlı çalışmasıyla doçentliğe yükseldi. 1984'te Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyeliğine tayin edildi. 1984-1988 yılları arasında fakültede dekan yardımcılığı görevinde bulundu. 1988'de Atatürk Eğitim Fakültesi'ne profesör olarak tayin edildi. Bir müddet Sosyal Bilgiler Bölümü başkanlığı yaptı. 1990-1993 yıllarında aynı fakülteye dekan oldu. 1994'te Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi kurucu dekanlığına gönderildi. 1995'te Atatürk Eğitim Fakültesi'ndeki görevine döndü. 6 Şubat 1998'de İstanbul'da ölen Coşkun Alptekin evli ve iki çocuk babasıydı.

Coşkun Alptekin

Coşkun Alptekin, Ortaçağ Türk tarihi alanında pek çok öğrenci yetiştirmiş ve çok sayıda makale yazmıştır. Osmanlı tarihine göre Türkiye'de Selçuklu tarihinin ihmal edildiğini ileri sürmüş, bu alanda ayrıca çok sayıda yüksek lisans ve doktora tezi yaptırmıştır. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin ilk yıllarında maddelerin telif ve redaksiyonunda görev almıştır. Türk Tarih Kurumu aslî üyesi olan Alptekin'in çalışmaları daha ziyade Selçuklu dönemi tarihine yoğunlaşmış, *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)* adıyla yayımlanan (Erzurum 1978) doktora tezinde Yakındoğu'da Haçlı tehlikesine karşı başarıyla mücadele eden Zengî hânedanının kurucusu İmâdüddin Zengî dönemini ele almıştır. Doçentlik tezi olarak hazırladığı *Dimaşk Atabegliği (Toğ-Teginliler)* ise (İstanbul 1985) Tuğtegin tarafından kurulan ve bir Türk-İslâm hânedanı olan Dımaşk Atabegliği'nin (Böriler, Tuğteginliler) tarihidir. Alptekin, Hakkı Dursun Yıldız editörlüğünde yayımlanan *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*'ne (I-XIV, İstanbul 1986-1989) "Büyük Selçuklular" (VII, 95-213), "Irak Selçukluları" (VII, 291-337), "Dımaşk Atabegliği (Tugteginliler), (VII, 471-531)", "Musul Atabegliği (Zengîler) (1127-1233)" (VII, 533-578), "Erbil Atabegliği (Begteginliler)" (VIII, 63-80), "Artuklular" (VIII, 170-193) ve "Türkiye Selçukluları" (VIII, 209-382) gibi bölümleri yazmıştır.

Öğrenciliğinden beri Selçuklu nümismatiğiyle ilgilenen Coşkun Alptekin bu alanda da makaleler kaleme almıştır. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*'nde yayımlanan "Selçuklu Paraları" adlı kapsamlı çalışması (III, Ankara 1971, s. 435-591) bu alanda yapılan ilk çalışmalardandır. *TTK Belleten, Türklük Araştırmaları Dergisi* ve *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*'nde çok sayıda makalesi yayımlanmış, birçok sempozyumda tebliğ sunmuştur. Bunlardan bazıları şöylece sıralanabilir: "Zengî'nin Urfa'yı Fethi" (*Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, XIV [Erzurum 1986], s. 69-78); "Selçuklu Devleti Askeri Teşkilatının Eyyûbî Devleti Askeri Teşkilatına Etkisi" (*TTK Belleten*, LIV/209 [Ankara 1990], s. 117-120); "Selçuklular Zamanında Harput" (*Tarih İçinde Harput*, Elazığ 1992, s. 45-51); "Selçuklular'da İnsânî Değerler ve Hukuk" (*Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları: Başlangıçtan Osmanlı Dönemine Kadar*, İstanbul 1992, I, 377-385); "Türkiye Selçukluları'nın Kestirdikleri Paralardan İlk Örnekler" (*Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara 1995, s. 91-97). Ayrıca *İslâm Ansiklopedisi*'nde "Zengî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde "Adakale", "Ahdâs", "Aksungur", "Aksungur el-Porsuki", "Alçı", "Ali Küçük", "Artuklular", "Ata", "Atabeg", "Begteginliler", "Belek b. Behrâm", "Böri" maddelerini kaleme almıştır. Marmara Üniversitesi tarafından çıkarılan *Türklük Araştırmaları Dergisi*'nin 12. sayısı (İstanbul 2002) "Osmanlı Öncesi Batı Asya'da Türk Varlığı" adıyla Coşkun Alptekin anısına yayımlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Sadi S. Kucur, "Bir 'Alptekin' Daha Göçtü", *Tarih ve Medeniyet*, sy. 49, İstanbul 1998, s. 71-72; Mustafa Çetin Varlık, "Prof. Dr. Coşkun Alptekin'in Ardından", *TTK Belleten*, LXII/234 (1998), s. 605-612; M. Said Polat, "Coşkun Alptekin Hayatı ve Eserleri", *MÜTAD*, sy. 12 (2002), s. 9-20.

CENGİZ TOMAR

ALPTEKİN, İsa Yusuf
(1901-1995)

Doğu Türkistan asıllı siyasetçi ve fikir adamı.

Doğu Türkistan'ın Kâşgar şehrine bağlı Yenihisar kazasında dünyaya geldi. Babası Yusuf Bey, Yenihisar Saylık köyünden Kasım Hacı Muhammed Ali'nin oğlu, annesi Ayşe Hanım da Yenihisar'a bağlı Yeniösten köyünden Hasan adlı bir zatın kızıdır. Tahsil hayatına Çin mektebinde başladı, ayrıca medrese tahsili gördü. Çin mektebinde okuduğu yıllarda aynı zamanda çalışmaya başladı. Toprak vergisinin

ve yabancı ülkelerdeki elçilikler arasında bir yıl siyasî kuryelik yaptı. 1957'de Ankara İlâhiyat Fakültesi İslâm Tarihi Bölümü asistanlığına tayin edildi. Kısa süren bu görevinden sonra İstanbul Üniversitesi Eski Türk Edebiyatı Kürsüsü'ne asistan oldu. *Âşık Paşa'da Tasavvuf* adlı teziyle 1961'de doktorasını verdi. 1963'te davet edildiği İngiltere'ye giderek Londra Üniversitesi'ne bağlı School of Oriental and African Studies'te okutman olarak 1966 yılına kadar Türk dili ve edebiyatı dersleri okuttu. Ardından İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ndeki görevine döndü. 1967-1968 ders yılında Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti ve Chicago Üniversitesi'nde asistan-profesör sıfatıyla çalıştı. 1967'de hazırladığı *Câvidan-nâme'nin Nesîmî'ye Tesiri* adlı çalışmasıyla 1968'de doçent unvanını aldı. Profesörlüğe 1977'de *Kadı Burhaneddin Divanı'ndan Seçmeler* adlı teziyle başvurduysa da bazı engellemeler yüzünden (bk. Serin, sy. 16 [2006], s. 288-289) kendisine ancak 1980'de profesörlük unvanı verildi. 1971 yılından sonra Boğaziçi Üniversitesi'nde de Türk edebiyatı dersleri okutan Ali Alparslan 1989'da emekliye ayrıldı. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü ile Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Geleneksel Türk El Sanatları Bölümü'nde öğretim çalışmalarını sürdürdü. Ali Alparslan kısa süren bir rahatsızlığın ardından 24 Ocak 2006'da vefat etti. Fâtih Camii'nde kılınan cenaze namazından sonra Karacaahmet'teki aile mezarlığına defnedildi. İki evlilik yaptıysa da çocuğu olmamıştır.

Ali Alparslan'ın akademik hayatının yanında önemli bir yönü de hattatlığıdır. Ta'lik, divanî, celî divanî ve rikâ' yazılarında son dönemin kudretli hattatları arasında yer almıştır. Öğrenimi sırasında Üsküdar semtinde cami, sebil ve türbeler, bunların kitâbelerindeki celî yazılar onun ruhunda derin izler bırakmış, bu sırada okuduğu Melek Celâl'in *Reîsü'l-hattâtîn Kâmil Akdik* adlı eserinden etkilenip hat sanatını öğrenmeye karar vermiştir. Bu amaçla aynı semtte oturan Güzel Sanatlar Akademisi hat hocalarından M. Necmeddin Okyay'la tanışmıştır. Kendisinden yazı meşketmek istediğini söyleyince Necmeddin Hoca ta'lik hattatı olduğunu belirterek onun da ta'lik yazmasını tavsiye etmiş, bunun üzerine hocadan yazı meşketmeye başlamıştır. Necmeddin Hoca, Hattat Sâmi Efendi yolunda güçlü bir hattat olduğu gibi yazı tarihi ve üslûplarını, bu üslûpların meşhur hattatlarının tavır ve şivelerini de bilirdi. Yine hocası vasıtasıyla tanıdığı Eşref Efendi, Mustafa Düzgünman, Abdülbaki Gölpınarlı gibi şahsiyetlerin çevresinde bulunmuş, sanat ve irfan muhitleri onun gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Ali Alparslan, Necmeddin Hoca'nın izniyle akademinin hat hocalarından Mustafa Halim Özyazıcı'dan divanî, celî divanî ve rikâ' yazılarını öğrenmiş, 1948 yılında ta'lik yazıdan icâzet almıştır. İran'da iken buranın önde gelen hattatlarıyla görüşmüş, Zerrin Hat adlı sanatkârın derslerine devam ederek İran nesta'likinin inceliklerini öğrenmiş, İran ta'lik üslûbu ve şikeste yazısıyla ilgilenmiştir. Daha sonra Emin Barın'ın Divanyolu'ndaki atölyesinde yapılan toplantılara katılmış, çeşitli sanat muhitlerinde yapılan faaliyetleri izlemiştir.

Ali Alparslan'ın celî ta'lik bir istifi (Muhittin Serin fotoğraf arşivi)

Yayımladığı kitap ve makaleleri, yetiştirdiği talebeleri, ayrıca alçak gönüllülüğüyle hat sanatını en iyi şekilde temsil eden Ali Alparslan yazı sanatının özündeki kültürü bilen, ondan beslenen ve davranışlarında onu aksettiren bir sanatkârdı. Yazıyı karşılıksız olarak öğretmiş, sanatını geçim vasıtası yapmamıştır. 1990 yılından ölümüne kadar Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi'nde rik'a, ta'lik ve divanî hatları öğretmiş, cuma günleri Süleymaniye Kütüphanesi'nde meraklılarına yazı meşklerini sürdürmüştür. Bu çalışmaların semeresini yetiştirdiği talebeleriyle görmüş ve hat sanatında geleceğe sağlam bir köprü kurmuştur. Ali Alparslan'dan yazı meşkederek icâzet aldıkları tesbit edilebilen öğrencileri başta Ali Toy ile Ali Rıza Özcan olmak üzere Cengiz Malbeleği, müzehhip Orhan Dağlı, Tahsin Kurt ve Muhammed Zekeriya'dır. Hamit Aytaç'ın talebesi Hüseyin Gündüz, Savaş Çevik ve Davut Bektaş da onun talebeleri arasında yer alır. Ayrıca yurt dışından kendisine mektupla meşk göndererek ta'lik öğrenmiş ve "teberrüken" icâzet almış öğrencileri de vardır. İngilizce ve Fransızca'dan başka Farsça da bilen Ali Alparslan edebiyat ve hat sanatları alanında kendini iyi yetiştirmiş, ulusal ve uluslar arası konferans ve kongrelere katılmıştır.

Eserleri. Kitapları: *Kadı Burhaneddin Divanı'ndan Seçmeler* (Ankara 1977), *Ahmed Paşa* (Ankara 1987), *Şeyh Galib* (Ankara 1988), *Ünlü Türk Hattatları* (Ankara 1992), *Abdülbaki Gölpınarlı* (Ankara 1996), *Osmanlı Hat Sanatı Tarihi* (İstanbul 1999). **Makaleleri:** "L'art de la calligraphie en Turquie aux XV et XVIe siècles" (*Revue des études islamiques*, XXV, Paris 1967, s. 219-223); "Namık Kemal'in Bilinmeyen Bir Mektubu" (*TTK Belleten*, XXXIII [1969], sy. 129, s. 35-42); "Edebiyatta Alparslan" (*TM*, XVII [1970], s. 113-124); "Bazı Farsça Kaynaklarda Hattatlıkla Alakalı Bilgiler" (*STY*, V [1973], s. 579-585); "Introduction", *An Anthology of Turkish Short Stories* (İstanbul 1973); "Yazı-Resim" (*Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, I [İstanbul 1973], s. 1-27); "Şeybanî Han'ın Türk Kültür Tarihindeki Yeri" (*I. Milletler Arası Türkoloji Kongresi, İstanbul 15-20 Ekim 1973 Tebliğler: 1. Türk Tarihi*, İstanbul 1979, s. 1-6); "50 Yıl İçinde Hattatlıkla Alâkalı Kitap ve Mühim Makaleler" (*Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan*, Ankara 1973, s. 141-158); "İslâm Yazı Sanatına Saray ve Çevresinin Tesiri" (*XXIX. Müsteşrikler Kongresi*, Paris 1975, s. 23-28); "Çağımızda Türk Şiirinin Sınırları" (*Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, III [İstanbul 1975], s. 1-98); "Bâbür'ün İcad Ettiği Bâbürî Yazısı ve Onunla Yazılmış Kur'an" (*TM*, XVIII [İstanbul 1976], s. 161-168); "Khatt (Türkiye ve İran'da)" (*EI²* [İng.], IV, 1122-1126); "Mimari Yapıların Yazı Sanatı Bakımından Önemi" (*Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, IV-V [İstanbul 1976-77], s. 1-14). Ali Alparslan'ın genelde hat sanatı ve hattatlarla ilgili olarak *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi, Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde maddeleri yayımlanmıştır. Ta'lik, celî ta'lik, divanî, celî divanî levhaları özel koleksiyonlarda ve Konya Mevlânâ Müzesi Abdülbaki Gölpınarlı Kütüphanesi'nde (nr. 2100, 2107, 2109, 2110, 2113, 2125) bulunmaktadır. Kültür Bakanlığı'nın neşrettiği *40 Hadis* adlı albüm içinde ta'lik, ince ta'lik, divanî ve celî divanî, rikâ' yazılarıyla on kıtası yer almaktadır. Galatasaray Lisesi'nin kitâbesini celî ta'lik hatla aslına sadık kalarak yeniden yazmıştır. Ali Arparslan, bilhassa yüksek

bir medeniyete ait güzelliklerin unutulmaya yüz tuttuğu bir dönemde hat sanatının yeniden değer kazanmasında büyük çaba göstermiş, mâzi ile günümüz arasında sağlam bir bağ kurarak bu mirasın gelecekte devamını temin etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

İÜ Ed.Fak. Arşivi, Talebe Dosyası Gömleği, nr. 3208; İÜ Rektörlüğü Personel Daire Başkanlığı Arşivi, Dosya nr. 4102-263; İbnülemin, *Son Hattatlar*, s. 581; Şevket Rado, *Türk Hattatları*, İstanbul, ts. (Yayın Matbaacılık), s. 275; Abdullah Uçman, "Bir Zarif İnsan: Üstad Ali Alparslan", *Türk Edebiyatı*, sy. 389, İstanbul 2006, s. 41-45; İskender Pala, "Hocam Ali Alparslan", *Zaman*, İstanbul 26 Ocak 2006; Ergun Göze, "Tilmiz-i Necmeddin", *Tercüman*, İstanbul 27 Ocak 2006; İlber Ortaylı, "Hattat Hocanın Ölümü", *Milliyet-Pazar*, İstanbul 29 Ocak 2006; Muhittin Serin, "Vefeyât: Hattat Ali Alparslan", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 16, İstanbul 2006, s. 287-293.

MUHİTTİN SERİN

ALPTEKİN, Coşkun
(1942-1998)

Selçuklu tarihçisi.

15 Eylül 1942'de Gebze'de doğdu. Babası Pötürgeli (Malatya) bir subay olan Hüseyin Avni Bey, annesi Emine Hanım'dır. Babasının görevi dolayısıyla çocukluğu, ilk ve orta öğretim yılları Ankara Polatlı, Erzurum ve Malatya'da geçti. 1960 yılında İstanbul Pertevniyal Lisesi'nden mezun oldu. 1961'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne girdi. Bir yandan üniversiteye devam ederken diğer yandan İstanbul Arkeoloji Müzesi İslâmî Paralar Bölümü'nde İbrahim ve Cevriye Artuk ile birlikte çalışma imkânı buldu. Öğrencilik yıllarında Ortaçağ Tarihi Kürsüsü'ndeki hocalarından Muammer Kemal Özergin'le çalışmalar yaptı. 1965'te Tarih Bölümü Ortaçağ Tarihi Kürsüsü'nden mezun oldu. Ardından Millî Eğitim Bakanlığı'nın yurt dışı doktora sınavını kazanarak Londra Üniversitesi'ne gönderildi (1966). 1967'de Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu'nda Bernard Lewis yönetiminde doktora çalışmasına başladı. Bu esnada bir müddet Tunus'ta Habîb Burgiba Enstitüsü'nde ve Şam'da Arapça öğrenim gördü. *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)* adlı teziyle doktor unvanını aldı (1972). Aynı yıl yurda dönüp Erzurum Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde göreve başladı. 1978'de *Dimaşk Atabegliği (Böriler)* adlı çalışmasıyla doçentliğe yükseldi. 1984'te Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü öğretim üyeliğine tayin edildi. 1984-1988 yılları arasında fakültede dekan yardımcılığı görevinde bulundu. 1988'de Atatürk Eğitim Fakültesi'ne profesör olarak tayin edildi. Bir müddet Sosyal Bilgiler Bölümü başkanlığı yaptı. 1990-1993 yıllarında aynı fakülteye dekan oldu. 1994'te Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi kurucu dekanlığına gönderildi. 1995'te Atatürk Eğitim Fakültesi'ndeki görevine döndü. 6 Şubat 1998'de İstanbul'da ölen Coşkun Alptekin evli ve iki çocuk babasıydı.

Coşkun Alptekin

Coşkun Alptekin, Ortaçağ Türk tarihi alanında pek çok öğrenci yetiştirmiş ve çok sayıda makale yazmıştır. Osmanlı tarihine göre Türkiye'de Selçuklu tarihinin ihmal edildiğini ileri sürmüş, bu alanda ayrıca çok sayıda yüksek lisans ve doktora tezi yaptırmıştır. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin ilk yıllarında maddelerin telif ve redaksiyonunda görev almıştır. Türk Tarih Kurumu aslî üyesi olan Alptekin'in çalışmaları daha ziyade Selçuklu dönemi tarihine yoğunlaşmış, *The Reign of Zangi (521-541/1127-1146)* adıyla yayımlanan (Erzurum 1978) doktora tezinde Yakındoğu'da Haçlı tehlikesine karşı başarıyla mücadele eden Zengî hânedanının kurucusu İmâdüddin Zengî dönemini ele almıştır. Doçentlik tezi olarak hazırladığı *Dimaşk Atabegliği (Togteginliler)* ise (İstanbul 1985) Tuğtegin tarafından kurulan ve bir Türk-İslâm hânedanı olan Dımaşk Atabegliği'nin (Böriler, Tuğteginliler) tarihidir. Alptekin, Hakkı Dursun Yıldız editörlüğünde yayımlanan *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*'ne (I-XIV, İstanbul 1986-1989) "Büyük Selçuklular" (VII, 95-213), "Irak Selçukluları" (VII, 291-337), "Dımaşk Atabegliği (Tugteginliler), (VII, 471-531)", "Musul Atabegliği (Zengîler) (1127-1233)" (VII, 533-578), "Erbil Atabegliği (Begteginliler)" (VIII, 63-80), "Artuklular" (VIII, 170-193) ve "Türkiye Selçukluları" (VIII, 209-382) gibi bölümleri yazmıştır.

Öğrenciliğinden beri Selçuklu nümismatiğiyle ilgilenen Coşkun Alptekin bu alanda da makaleler kaleme almıştır. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*'nde yayımlanan "Selçuklu Paraları" adlı kapsamlı çalışması (III, Ankara 1971, s. 435-591) bu alanda yapılan ilk çalışmalardandır. *TTK Belleten, Türklük Araştırmaları Dergisi* ve *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*'nde çok sayıda makalesi yayımlanmış, birçok sempozyumda tebliğ sunmuştur. Bunlardan bazıları şöylece sıralanabilir: "Zengî'nin Urfa'yı Fethi" (*Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi*, XIV [Erzurum 1986], s. 69-78); "Selçuklu Devleti Askeri Teşkilatının Eyyûbî Devleti Askeri Teşkilatına Etkisi" (*TTK Belleten*, LIV/209 [Ankara 1990], s. 117-120); "Selçuklular Zamanında Harput" (*Tarih İçinde Harput*, Elazığ 1992, s. 45-51); "Selçuklular'da İnsânî Değerler ve Hukuk" (*Türklerde İnsanî Değerler ve İnsan Hakları: Başlangıçtan Osmanlı Dönemine Kadar*, İstanbul 1992, I, 377-385); "Türkiye Selçukluları'nın Kestirdikleri Paralardan İlk Örnekler" (*Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara 1995, s. 91-97). Ayrıca *İslâm Ansiklopedisi*'nde "Zengî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nde "Adakale", "Ahdâs", "Aksungur", "Aksungur el-Porsuki", "Alçı", "Ali Küçük", "Artuklular", "Ata", "Atabeg", "Begteginliler", "Belek b. Behrâm", "Böri" maddelerini kaleme almıştır. Marmara Üniversitesi tarafından çıkarılan *Türklük Araştırmaları Dergisi*'nin 12. sayısı (İstanbul 2002) "Osmanlı Öncesi Batı Asya'da Türk Varlığı" adıyla Coşkun Alptekin anısına yayımlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Sadi S. Kucur, "Bir 'Alptekin' Daha Göçtü", *Tarih ve Medeniyet*, sy. 49, İstanbul 1998, s. 71-72; Mustafa Çetin Varlık, "Prof. Dr. Coşkun Alptekin'in Ardından", *TTK Belleten*, LXII/234 (1998), s. 605-612; M. Said Polat, "Coşkun Alptekin Hayatı ve Eserleri", *MÜTAD*, sy. 12 (2002), s. 9-20.

CENGİZ TOMAR

ALPTEKİN, İsa Yusuf
(1901-1995)

Doğu Türkistan asıllı siyasetçi ve fikir adamı.

Doğu Türkistan'ın Kâşgar şehrine bağlı Yenihisar kazasında dünyaya geldi. Babası Yusuf Bey, Yenihisar Saylık köyünden Kasım Hacı Muhammed Ali'nin oğlu, annesi Ayşe Hanım da Yenihisar'a bağlı Yeniösten köyünden Hasan adlı bir zatın kızıdır. Tahsil hayatına Çin mektebinde başladı, ayrıca medrese tahsili gördü. Çin mektebinde okuduğu yıllarda aynı zamanda çalışmaya başladı. Toprak vergisinin

toplanması sırasında vergi memurlarına yardımcı oldu. 1923'te Yenihisar'a kaymakam olarak gelen Çin De-li'ye Türkçe öğretti ve bu sırada yabancılar arasındaki anlaşmazlıklara bakan dış irtibat memurluğu görevini yaptı. Daha sonra Batı Türkistan'da Endican ve Taşkent'te üçer yıl kaldı. Bu süre zarfında Batı Türkistan'daki Rus rejimini tanıdı, buradaki Doğu Türkistanlı milliyetçilerle görüştü ve iş birliği yollarını aradı. Aynı yıllarda Özbek Türkleri'nin millî şairi Abdülhamid Çolpan ile yaptığı görüşmelerde, onun kendisine yetişmiş insan kıtlığından söz ederek insan yetiştirmek amacıyla Türkiye'ye ve Almanya'ya talebe göndermek üzerinde durduğunu belirtir.

1931'de Hoca Niyaz Hacı tarafından başlatılan bağımsızlık hareketine şahit olan İsa Bey, Doğu Türkistan'daki Çinli idarecilere halka yapılan zulümlerin önlenmesi gerektiğini, aksi takdirde hareketin yayılacağını ve bölgede Rus işgalinin söz konusu olabileceğini anlatmaya çalıştı. Çin De-li'nin görevden alınması üzerine 2 Haziran 1932'de Pekin'e gitti. Pekin'de ertesi yıl Doğu Türkistanlı Vatandaşlar Cemiyeti'ni kurdu ve *Çinî Türkistan Avazı* adıyla bir mecmua çıkardı. 18 Eylül 1936'da Çin Millet Meclisi üyeliğine seçildi. 1938'de Japon-Çin anlaşmazlığı konusunda İslâm dünyasını bilgilendirmek üzere görevlendirildi. Lübnan, İran, Afganistan ve Türkiye'yi ziyaret etti. Bu ülkelerde pek çok devlet lideri, siyasetçi, yazar ve akademisyenle, ayrıca Doğu Türkistan'dan göç etmiş kişilerle görüştü.

Çinliler'in baskıları yüzünden 21 Eylül 1944'te Ali Han Töre liderliğinde İli'de (Gulca / Yining) ayaklanma başladı ve 12 Kasım'da Şarkî Türkistan Cumhuriyeti kuruldu. Çin Devlet Başkanı Çan Kay-şek ayaklanmayı bastırmak için uzlaşma yolları aradı; İli'den gelen bir heyetle görüşmeleri için Mesut Sabri Baykozı, Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Bey'in Urumçi'ye gitmelerine izin verdi. Görüşmeler sonucunda 2 Ocak 1946'da, General Chang Chin-Chung başkanlığında Mehmet Emin Buğra ve İsa Yusuf Bey'in de aralarında bulunduğu bir karma hükümet kuruldu. İsa Yusuf Bey, aynı yıl Urumçi'de Üç Prensip Gençler Teşkilâtı'nın Doğu Türkistan şubesini açtı. Altay Neşriyat Evi'ni kurarak *Erk* adıyla bir gazete çıkarmaya başladı. Ayrıca halkın da katıldığı haftalık toplantılar düzenliyordu. 1947'de kurulan Mesut Sabri Baykozı hükümetinde genel sekreterlik görevini üstlendi. Bir yıldan fazla kaldığı bu görevi esnasında milliyetçi, antiemperyalist ve antikomünist politikaları sebebiyle Rusya ve Çin'in tepkisini çekti. 17 Temmuz 1948'de Rus aleyhtarı politikalar izlediği gerekçesiyle hükümet azledildi. Bu sırada Kızıl Çin tehlikesi de had safhaya ulaşmıştı.

İsa Yusuf Alptekin

İsa Yusuf Bey ve arkadaşları, uzun müzakereler sonucunda güçlerinin Kızıl Çin kuvvetlerine karşı koymaya yeterli olmadığı kanaatine vararak göç etme kararı aldılar. İsa Yusuf 21 Ekim 1949 tarihinde kalabalık bir grupla Doğu Türkistan'dan ayrıldı. 20 Aralık'ta Ladak'a ve oradan Keşmir'in başşehri Şrinagar'a hareket etti. Bu arada Mehmet Emin Buğra ile birlikte Tibet üzerinden Hindistan'a gitmek isteyen Kazak Türkleri'ne yardım etmeye çalıştı. Kafilelerine sığınma izni alabilmek için Hindistan, Suudi Arabistan ve Mısır'a gitti, fakat bir neticeye varamayınca 6 Ocak 1952'de Türkiye'ye hareket etti. Aynı tarihlerde Mehmet Emin Buğra da Türkiye'ye geldi. Türkiye'de bir taraftan yaptıkları ziyaretler, diğer taraftan basın yoluyla davalarını anlatma gayretleri sonunda Bakanlar Kurulu, 13 Mart 1952 tarihinde 1850 Doğu Türkistanlı'nın iskânlı göçmen olarak Türkiye'ye yerleşmesine izin verdi. 1952 yılı sonundan itibaren Doğu Türkistanlılar Türkiye'ye yerleşmeye başladı. İsa Yusuf Bey ise ailesiyle birlikte Haziran 1954'te Türkiye'ye geldi ve 4 Aralık 1957'de Türk vatandaşlığına kabul edildi. İsa Yusuf davasını anlatmak üzere 1970 yılına kadar üç defa dünya seyahatine çıktı ve birçok ülkeyi dolaştı. Başta Asya-Afrika Konferansı, Dünya İslâm Birliği ve Dünya İslâm Kongresi olmak üzere pek çok uluslar arası konferansa katıldı ve devlet büyükleriyle görüştü.

1960'ta kurulan Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti'ne Mehmet Emin Buğra'nın 14 Haziran 1965'te vefatından sonra İsa Yusuf başkan oldu. 1978'de geçirdiği bir trafik kazası neticesinde uzun süre hastahanede kaldı, cemiyetin faal başkanlığından ayrıldı. 1984'te *Doğu Türkistan'ın Sesi* adıyla Türkçe, Arapça ve İngilizce bir dergi yayımlamaya başladı. 17 Aralık 1995'te vefat etti. İsa Yusuf Alptekin, diğer Türkistanlı liderlerden farklı olarak diplomat yönü ağır basan bir şahsiyettir. Meselelerin şiddetten ziyade akılla ve uzun vadeli çalışmalarla halledileceğine inanmıştı. Gençlik yıllarında başlayan mücadele hayatı hicretler, eziyetler, türlü sıkıntılarla sürmüş, hürriyet aşkı bir asra yaklaşan ömrünün son günlerinde dahi canlılığını korumuştur. Mücadeleleri sırasında, "Bir Doğu Türkistanlı olarak Doğu Türkistan davası, bir Türk olarak Türklük davası, bir müslüman olarak İslâm davası ve bir insan olarak insanlık davası için hizmet edin" tavsiyesinde bulunduğu belirtilir.

Eserleri: "Temir parda arqasındağı Şarqî Türkistan" (*Millî Türkistan*, LXXIV [Münih 1951], s. 23-27); *Doğu Türkistan İnsanlıktan Yardım İstiyor* (İstanbul 1971); *Doğu Türkistan Davası* (İstanbul 1981); *Esir Doğu Türkistan İçin: İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları* (der. M. Ali Taşçı, İstanbul 1985); *Unutulan Vatan Doğu Türkistan* (İstanbul 1992); *Esir Doğu Türkistan İçin-2, İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları (1901-1949)* (haz. Ömer Kul, Ankara 2009); *Esir Doğu Türkistan İçin-1, İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları* (haz. Ömer Kul, Ankara 2010).

BİBLİYOGRAFYA :

Mehmet Emin Buğra, *Doğu Türkistan Tarihi Coğrafî ve Şimdiki Durumu*, İstanbul 1952, tür.yer.; Andrew D. W. Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri* (trc. Enver Can), Münih 1990; Erkin Alptekin, *Doğu Türkistan'dan Hicretimizin 40. Yılı*, Kayseri 1992; Baymirza Hayıt, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Ankara 1995, tür.yer.; Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Ankara 1995, tür.yer.; Abdülkadir Donuk v.dğr., *Türklük Mücahidi İsa Yusuf*, İstanbul 1997; Hacı Yakup Anat, *Hayatım ve Mücadelem* (haz. Soner Yalçın), Ankara 2003, tür.yer.; Abdullah Bakır, *Doğu Türkistan Millî İstiklâl Hareketi ve Mehmet Emin Buğra*, İstanbul 2005, tür.yer.; Polat Kadirî, *(Ülke Tarihi) Baturlar: Doğu Türkistan Millî Mücadele Tarihi (1930-1949)* (haz. Ömer Kul), Ankara 2009, tür.yer.; Ömer Kul, *On Yıla Sığan Efsanevi Ömür: Osman Batur Han*, İstanbul 2011, tür.yer.

Ömer Kul

ALTINBAŞAK, Ahmet Hüsrev
(1899-1977)

Said Nursi'nin önde gelen talebelerinden.

Isparta'da doğdu. Babası Mehmed Efendi, annesi Ayşe Hanım'dır. Osmanlı devri Isparta valilerinden Hacı Edhemoğlu Ali Ağa'nın torunudur. Yeşilsarıklılar diye bi-

Ahmet Hüsrev Altınbaşak

linen baba tarafından soyunun Hz. Ebû Bekir'e, Hâfızıkurrâlar olarak bilinen anne tarafından ise Hz. Hüseyin'e ulaştığı kaydedilir (*Bediüzzaman Said Nursî*, I, 405). Ahmet Hüsrev gençlik yıllarında zikir meclislerine katıldı. 1916'da Isparta İdâdîsi'ni bitirdikten sonra I. Dünya Savaşı'nda İstanbul'da orduya alındıysa da yaşı küçük olduğundan cepheye gönderilmedi. Dört yıl sonra gönüllü olarak katıldığı Millî Mücadele'de batı cephesinde Yunanlılar'a karşı savaştı. Manisa yakınlarında esir düştü ve üç yıl boyunca Korfu adasında esir kaldı. Esaret dönüşü Isparta'da maliye, sağlık işleri ve tapu dairelerinde çalıştı. Isparta merkez, Şarkîkaraağaç ve Keçiborlu'da sekiz yıl memuriyette bulundu.

1931'de, beş yıldan beri Isparta'nın Barla kasabasında sürgünde bulunan Said Nursi ile tanıştı ve memurluktan istifa ederek kendini onun yeni telif etmeye başladığı Nur Risâleleri'ni yazıp neşretmeye adadı. Yeni harflere karşı mesafeli duran Said Nursi risâlelerini Arap harfleriyle yazdırıyor ve talebelerinden de bunları elle yazarak çoğaltmalarını istiyordu. Hüsrev Efendi, Nur Risâleleri'nin çoğaltılması için yoğun bir çalışma içine girdi, evine kapanarak bütün vaktini risâleleri çoğaltmaya ayırdı ve bir ayda on dört kitabı bitirmek suretiyle büyük bir başarı ortaya koydu. Zamanla istinsah ettiği risâlelerin sayısı yüzleri buldu. Said Nursi çeşitli eserlerinde onun bu alandaki hizmetlerini defalarca dile getirip takdir etti ve kendisine karşı olan özel yakınlığına vurgu yaptı (*a.g.e.*, I, 428, 452, 454, 455; II, 463; *Şualar*, s. 553; *Kastamonu Lâhikası*, s. 3, 105; *Mektûbât*, s. 238; *Barla Lâhikası*, s. 64). Hüsrev Efendi ayrıca, öğrenciler tarafından yazılan veya teksirle çoğaltılan eserlerdeki yanlışları tashih etme işinde yardımcı oldu. Said Nursi de onun risâleler hakkındaki fikirlerine ve kararlarına itibar etti, kendisine risâleler üzerinde değişiklik ve düzeltme yapma yetkisi verdi (*Şualar*, s. 602; *Kastamonu Lâhikası*, s. 67; *Bediüzzaman Said Nursî*, II, 953, 954).

Said Nursi ve talebelerinin Eskişehir, Denizli ve Afyon'da hapse girdikleri yıllarda Ahmet Hüsrev de onların içinde yer aldı. Said Nursi bu dönemde Barla, Kastamonu ve Emirdağ gibi yerlerde sürgünde ve sıkı takip altında iken Hüsrev Efendi ondan gelen tâlimatlar doğrultusunda Risâle-i Nûr neşriyatını ve risâlelerle ilgili hizmetleri Isparta'da yerine getirdi. Bu faaliyetleri sayesinde Risâle-i Nûr talebeleri arasında zamanla "üstâd-ı sânî" diye anılmaya başlandı. Nitekim Isparta Cumhuriyet Savcılığı'nın 1956'da Said Nursi ve seksen üç talebesi aleyhinde hazırladığı iddianâmede onun üstâd-ı sânî olarak tanındığı hususunda kendi ikrarının, ayrıca çeşitli delillerin bulunduğu ifade edilmektedir (*Bediüzzaman Said Nursî*, III, 1136). Tevâfuklu mushafın yazılması işiyle de ilgilenen Hüsrev Efendi bu sebeple kırk beş yılı bulan bir inzivâ hayatı yaşadı. Said Nursi'nin Kur'an'daki tevâfuk çalışmasında ona yardımcı oldu, böylece tevâfuklu mushaf-ı şerif şekli ortaya çıktı.

1960 yılında Said Nursi'nin vefatından sonra Hüsrev Efendi, Risâle-i Nûr'un neşrine yönelik hizmetlerini yakın arkadaşları ve çevresinde toplanan yeni nesil Nur talebeleriyle beraber sürdürdü. 1960'lı ve 1970'li yıllarda Isparta'daki evi talebe ve ziyaretçilerin uğrak mekânı haline geldi. Bu arada 1960, 1964 ve 1971'de toplam dört yıl hapis yattı. 1971'de en yakın talebeleriyle birlikte girdiği Eskişehir hapishanesinde üç yıl kaldı. 1974'te hapisten çıkınca tevâfuklu mushafın basımı için Hayrat Vakfı'nı kurdu. Üç yıl bu vakfın çatısı altında hizmetlerini sürdürdükten sonra 20 Ağustos 1977'de İstanbul'da vefat etti ve Isparta'da Doğancı Mezarlığı'nda defnedildi. Hüsrev Efendi'nin dokuz defa yazdığı tevâfuklu mushaf Hayrat Vakfı tarafından 1984 yılından itibaren İstanbul'da neşredilmiş, bir süre sonra Risâle-i Nûr'un Arap ve Latin harfleriyle nüshaları, ardından da başta Arapça olmak üzere diğer dillere yapılan tercümeleri basılmıştır. Hüsrev Efendi'nin Risâle-i Nûr hizmetindeki büyük gayretleri sebebiyle Said Nursi'nin mektup ve eserlerinde kendisinden 500'ü aşkın yerde bahsedilmektedir. Said Nursi'nin ayrıca onun mektuplarından oluşan bir kitap derleyerek bunu "Yirmi Yedinci Mektub'un Zeyli" adıyla *Risâle-i Nûr Külliyâtı*'na dahil etmesi bu özel ilginin bir başka tezahürüdür.

Ahmet Hüsrev Altınbaşak'ın mezarı

BİBLİYOGRAFYA :

Said Nursi, *Emirdağ Lâhikası-1*, İstanbul 1996, tür.yer.; a.mlf., *Şualar*, İstanbul 2009, s. 553, 602; a.mlf., *Kastamonu Lâhikası*, İstanbul 2009, s. 3, 67, 105; a.mlf., *Mektûbât*, İstanbul 2011, s. 238; a.mlf., *Barla Lâhikası*, İstanbul 2012, s. 64; İhsan Atasoy, *Mustafa Sungur*, İstanbul 2012, tür.yer.; *Bediüzzaman Said Nursî ve Hayru'l-Halefî Ahmed Hüsrev Altınbaşak*, Isparta 2013, I-III.

CEMAL ERŞEN

ALUS, Sermet Muhtar

(1887-1952)

Eski İstanbul hayatına dair roman ve hâtıralarıyla tanınan gazeteci ve yazar.

28 Mayıs 1887 tarihinde İstanbul Saraçhanebaşı'nda doğdu. Asıl adı Osman Sermet'tir. "Sermed" kelimesi ebced hesabına göre doğum tarihi olan 304 (1304) yılını vermektedir. Babası Askerî Müze Müdürü Ferik Ahmed Muhtar Paşa, annesi Osman Âbid Paşa'nın kızı, *Hanımlara Mahsus Gazete*'de F. K. imzasıyla yazıları yayımlanan Fatma Kevser Hanım'dır. Başlangıçta Osman Sermet Muhtar, daha sonra yazılarında Sermet Muhtar adını kullandı. Eğitimine Sultanahmet'teki Fîruz Ağa Camii imamı Mustafa Efendi'den aldığı özel derslerle başladı, Muhacir Ârif Efendi ile devam etti. Küçük yaşlarda Fransızca ve Almanca öğrendi. On yaşında iken dedesi Âbid Paşa'nın sürgünde bulunduğu Halep'e gitti. Dönüşünde son sınıfına kaydedildiği Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nden 1906'da mezun oldu. Aynı yıl girdiği Mekteb-i Hukuk'u birincilikle bitirdi (1910). Avrupa'da hukuk doktorası yapma arzusu gerçekleşmeyince sınavla Askerî Müze'ye Umûr-ı Fenniyye ve Târîhiyye kâtibi olarak girdi. Bu sırada müze için hazırladığı rehberler üç cilt halinde yayımlandı. Babasının ölümünün (1926) ardından müzedeki görevinden ayrıldı. Hayatının son döneminde geçimini gazete ve dergilere yazdığı yazılarla sağlamaya çalıştı. 18 Mayıs 1952'de öldü. Bilgili, kibar, zeki, nüktedan, sohbeti aranan, cömert kişiliğiyle tanınan Sermet Muhtar zaaflarını, maddî sıkıntılarını dışa yansıtmayan bir terbiyeye sahipti.

Sermet Muhtar'ın çocukluğu, köklü ve zengin kültür birikimine sahip bir aile ortamı içinde dedesi Âbid Paşa'nın Saraçhanebaşı'nda ve Göztepe'deki konaklarında geçmiş, konak hayatı kişiliğinin şekillenmesinde etkili olmuştur. Çocukluğundan itibaren Şehzadebaşı'nda ve Kadıköy yakasındaki tiyatrolarda çok sayıda oyun izleme imkânı bulmuştur. Jules Verne'in çeviri romanları yanında F. Alcan'ın "Bibliothèque de philosophie contemporaine" dizisindeki kitapları okumuş, *Illustration* dergisinin hemen tamamını edinmiştir. Servet-i Fünûn şair ve yazarlarının eserlerine duyduğu hayranlıktan dolayı, ilk evliliğinden olan kızına Cenab Şahabeddin'in "Elhân-ı Şitâ" şiirinden ilhamla Elhan adını vermiştir. Babasının ölümünün ardından annesinden hiç ayrılmamış, üçüncü evliliğinden sonra bir daha evlenmeyerek annesi ve tek çocuğu Elhan'la beraber yaşamış, kızının yetişmesi ve eğitimiyle bizzat ilgilenmiştir. Annesi Fatma Kevser Hanım tarafından devrin başbakanı İsmet İnönü'ye hitaben yazılan ve Göztepe'deki köşklerinin sanatoryum yapılmak üzere satın alınmasını talep eden dilekçeden, ailenin özellikle Ahmed Muhtar Paşa'nın hastalıklarla geçen son yıllarında geçim sıkıntısı içine düştüğü anlaşılmaktadır.

Müziğe olan ilgisi yanında resme de merak sarmış, ilk gençlik yıllarında evlerine gelip giden (1904) Hoca Ali Rızâ Bey'le alıştırma çalışmaları yapmıştır. Eserlerinin önemli bir kısmını kendi resimlediği gibi yağlı boya tablo çalışmaları da bulunmaktadır. Fotoğrafçılıkla ilgisi, evlerinde bir karanlık oda düzeni kurmaya ve zamanla İstanbul içinde şehir fotoğrafları çekmeye kadar varmıştır. Galatasaray'da edebiyat, felsefe ve tiyatro üzerine konuşan bir arkadaş çevresine dahil olmuş, ilk yazıları Samiha Necdet takma adıyla *Çocuklara Mahsus Gazete*'de çıkmıştır (1907). II. Meşrutiyet'in ilânından sonra iki arkadaşıyla birlikte *Elüfürük* adlı kısa ömürlü bir mizah dergisi yayımlamış, *Davul*'da yazı ve çizgileriyle görünmüş, çeşitli dergilerde Necdet takma adıyla hikâyeler yazmıştır. Düzenli yazmaya 1931'de *Akşam* gazetesinde başlamıştır. Dönemin çeşitli yayın organlarında yazılarına rastlanmaktadır. Bir ara Cemal Nadir'in çıkardığı *Amcabey*'in imtiyaz sahibi olarak görünür (1943). Gazete yazılarında geleneksel İstanbul yaşayışını bütün zenginliğiyle ve iyimser bir bakış açısıyla anlatır. Bu yazılarda çocukluk ve gençlik anılarına, aile, dost ve arkadaş çevresine, okuduğu kitaplara da yer verir. Okuduklarına ve gördüklerine duyduklarını da katar. Balkan ve I. Dünya savaşlarının yıkıcı etkilerine yakından şahit olan yazar, roman ve piyeslerinde savaş şartlarını kendi çıkarlarına kullanarak bir anda servet sahibi olan, sonradan görme harp zenginlerini nükteli bir dille hicveder.

Sermet Muhtar Alus

Eserleri. İstanbul Yazıları. 1. *İstanbul Yazıları* (nşr. Faruk Ilıkan, İstanbul 1994). Eski İstanbul yaşayışı üzerine yazdığı yazılardan bir seçmedir. **2.** *İstanbul Kazan Ben Kepçe* (İstanbul 1995). İstanbul'un çeşitli semtlerini anlattığı, Ekim 1938 – Mart 1939 tarihleri arasında *Akşam* gazetesindeki tefrikalarından oluşmaktadır. **3.** *Masal Olanlar* (İstanbul 1997). Önce *Akşam* gazetesinde yayımlanmıştır (Mart-Nisan 1932). **4.** *Eski Günlerde* (İstanbul 2001). Müellifin, Ekim 1939 – Mayıs 1940 arasında yine *Akşam* gazetesinde çıkan yazılarında başta ramazan günleri olmak üzere eski İstanbul yaşayışının çeşitli ayrıntıları ele alınmıştır. **5.** *30 Sene Evvel İstanbul* (İstanbul 2005). *Akşam* gazetesinde 12 Mart – 27 Eylül 1931 tarihleri arasında yayımlanan elli altı yazıdan meydana gelen kitapta 1900'lerin başındaki İstanbul hayatı anlatılmaktadır.

Alus'un yine eski İstanbul hayatı üzerine gazete ve dergilerde tefrika edilip henüz kitap halinde basılmamış başka yazıları da vardır: "Eski Defterdekiler" (*Akşam*, Mart-Nisan 1932); "Bir Varmış Bir Yokmuş" (*Yedigün*, Haziran-Ekim 1934); "Eski Konaklar Bize Neler Anlatıyor" (*Tan*, Ekim-Aralık 1936); "Kırk Yıl Evvelkiler" (*Akşam*, Mart-Haziran 1939); "35 Yıl Evvelki Demlerinde" (*Akbaba*, Ekim 1939 – Şubat 1940); "Gördüklerim Duyduklarım" (*Akşam*, Ocak 1941 – Ağustos 1944, aralıklarla); "Eski Ramazan Geceleri" (*Yeni Sabah*, Eylül-Aralık 1942); "Pazar Sohbetleri" (*Yeni Sabah*, Aralık 1942 – Mart 1943); "Dünden Bugünden" (*Amcabey, Akşam*, 1943-1947, aralıklarla); "Bugünden Dünden" (*Aydede, Akşam*, 1949-1951).

Roman: *Kıvırcık Paşa* (İstanbul 1933, filme alınmıştır, 1941), *Pembe Maşlahlı Hanım* (İstanbul 1933), *Harp Zenginlerinin Gelini* (İstanbul 1934), *Eski Çapkın Anlatıyor* (İstanbul 1944), *Onikiler* (İstanbul 1949; haz. Eser Tutel – Faruk Ilıkan, İstanbul 1999). Gazetelerde tefrika halinde kalan romanları: "Rüküş Hanımlar" (*Akşam*, 1934), "Dünün Genci Anlatıyor" (*Cumhuriyet*, 1935), "Kırkından Sonra" (*Kurun*, 1936), "Anasını Gör Kızını Al" (*Kurun*, 1937), "Nanemolla" (*Akşam*, 1938), "Şahende Hala" (*Amcabey*, 1943), "Banker Arif" (*Amcabey*, 1943), "Bebek Emine" (*Vatan*, 1943), "Molla Beyin Baldızı" (*Aydede*, 1949) (romanlarının geniş bir tahlili için bk. bibl. Demiryürek).

Oyun: "Derd", "Zincirleme", "Kof Ramiz", "İnci Sultan". **Uyarlama:** "At Martini" *(La souriante Mme Beudet)*; "Ev İlâcı" (*La gloire ambulancière, Şair* dergisinde tefrika edilmiştir, nr. 12-15, 1919); *Helâl Mal* (Dozulé'den, *Temaşa* dergisinde tefrika edilmiş, kitap olarak da basılmıştır, 1336); "Sevk-i Tabiî" (H. Kistemaeckers'den Faruk Nafiz Çamlıbel ile birlikte, 1925'te sahnelenmiştir); "Kalem Efendileri" (Yusuf Ziya Ortaç ile birlikte).

Diğer Eserleri. 1. *Topkapı Saray-ı Hümâyûnu Meydanında Kâin Müze-i Askerî-i Osmânî Züvvârına Mahsus Rehber / Guide: Musée Militaire Ottoman Situé à Ste.Irène, Place de Top-Kapou-Sérail* (İstanbul 1336/1920, 1922). Üç ciltten oluşan rehber Fransızca ve Türkçe olarak ayrı ayrı hazırlanmıştır. **2.** *Türkçe-Fransızca Yeni Lugat / Nouveau Dictionnaire Turc-Français* (İstanbul 1930; genişletilmiş 2. bs. 1935). **3.** *Yeniçeriler ve Eski Türk Ordusu* (İstanbul 1933). Sermet Muhtar, Reşat Ekrem Koçu tarafından çıkarılan *İstanbul Ansiklopedisi*'ne çeşitli maddeler yazmış, bazılarına notlarıyla katkı sağlamış, bunların toplamı 135'e ulaşmıştır. "Meşrutiyet Tarihi" de 1916'da Ebüzziya takviminde yayımlanmıştır. Müellifin ayrıca basılmamış bir "Küçük İstanbul Rehberi" bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Yusuf Ziya Ortaç, *Bizim Yokuş*, İstanbul 1966, s. 315-320; Meral Demiryürek, *Bir İstanbul Bilgesi Sermet Muhtar Alus*, İstanbul 2005; Semavi Eyice, "Unutulmuş Bir Yazar: Sermet Muhtar Alus", *Şehir*, sy. 17, İstanbul 1988, s. 56-61; Taha Toros, "Sermet Muhtar Alus", *TT*, XXII/122 (1994), s. 35-42; "Alus, Sermet Muhtar", *İst.A*, II, 755-756; "Alus, Sermet Muhtar", *TDEA*, I, 128; "Alus, Sermet Muhtar", *DBİst.A*, I, 232; "Alus, Sermet Muhtar", *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, I, 84-85.

Âlim Kahraman

AMEL-i KESÎR
(العمل الكثير)

Namazın mahiyetiyle bağdaşmayan bir fiilin namaz esnasında onu bozacak düzeyde oluşunu ifade eden terim.

Sözlükte "çok iş" anlamına gelen **amel-i kesîr**, fıkıh terimi olarak namaz esnasında namazın mahiyetiyle bağdaşmayan bir davranışın namazı bozacak düzeye çıkmasını anlatır. Bu türden bir fiil namazı bozmayacak düzeyde kalırsa ona da **amel-i kalîl** (az iş) denir. Namazın kılınış usulü ve âdâbı üzerinde ayrıntılı biçimde duran fakihler bu ibadetin başından sonuna kadar hangi fiillerden meydana geldiğini ve bunlardan her birinin bütüne nisbetle önem derecesini belirlemeye çalışmışlardır. Bu sebeple fıkıh literatüründe namazı oluşturan fiiller namazın farzları (şartları ve rükünleri), vâcipleri, sünnetleri, mendupları (âdâbı) ve mekruhları şeklinde bir tasnife tâbi tutulmuş, namazı bozan davranışlar da buna göre açıklanmıştır. Namazın şartlarına ve rükünlerine uygun biçimde namaza başlayan kişinin, kendini namaza verebilmesi ve namazın kılınış amacı üzerinde yoğunlaşabilmesi için namazın sonuna kadar bu ibadetin yapısı ve mahiyetiyle bağdaşmayan yeme içme, yürüme ve konuşma gibi fiillerden uzak durması gerektiği ve bunların namazı bozacağı belirtilmiş, bu tür davranışlar literatürde "müfsidâtü's-salât / mubtilâtü's-salât" başlığı altında ele alınmıştır (Kādîhan, I, 128-130).

Fıkıh âlimleri namaz kılarken amel-i kesîrin namazı bozacağı, amel-i kalîlin ise bozmayacağı hususunda görüş birliğine varmakla birlikte amel-i kesîr ve amel-i kalîlin tanımı ve sınırları konusunda ihtilâf etmişlerdir. Nitekim bir fakihin amel-i kesîr olarak gördüğü bir fiili bir başkası amel-i kalîl kapsamında sayabilir. Öte yandan amel-i kesîr düzeyinde olmakla beraber namaz fiilleri türünden bir fiilin namaz esnasında fazladan yapılmasının ya da bir zararın önlenmesi veya namazın tamamlanması maksadıyla namaz dışı hareketlerde bulunmanın hükmü de fakihler arasında tartışılmıştır. Meselâ bir rek'atta iki defa rükûa gidilmesi veya üç defa secdeye varılması amel-i kesîr olsa da namaz fiilleri türünden sayıldığı için kural olarak namazı bozmaz. Ancak Mâlikî, Şâfiî ve Hanbelî mezheplerine göre kasten yapılması durumunda bu tür fiiller de namazı bozar. Yine namaz esnasında abdestin bozulması halinde hemen gidip abdest alan ve gelip namaza devam eden kişinin bu fiili amel-i kesîr kapsamında kabul edilmekle birlikte namazın ikmal ve ıslahı amacını taşıdığından namazı bozmaz. Aynı şekilde namazda akrep, yılan gibi kılana zarar vermesi muhtemel hayvanları öldürmek de namazı bozmaz (*Müsned*, II, 233, 248; Ebû Dâvûd, "Ṣalât", 164). Ancak bazı fakihler, bu tür hayvanların bir vuruşta öldürülmesinin namazı bozmayacağı, birden çok darbeyle öldürülmesinin ise bozacağı kanaatindedir (Serahsî, I, 194; Osman b. Ali ez-Zeylaî, I, 166). Amel-i kalîl kapsamında sayılıp meşrû bir mazerete dayanmayan veya namazın ikmal ve ıslahı gayesini taşımayan fiiller namazın mekruhları arasında yer alır.

Amel-i kesîr-amel-i kalîl ayırımı yapılmasının amacı namaz esnasında namaz dışı fiillerden hangilerinin namazı bozacağı, hangilerinin bozmayacağı konusunda objektif ölçüler koyabilmektir. Ancak konu ictihadî olduğundan mezhepler arasında ve aynı mezhep içinde birbirinden hayli farklı ölçüler ortaya konmuştur. Hanefî mezhebinde bu konuda şu görüşler ileri sürülmüştür: **1.** Bazı Hanefî âlimleri, amel-i kesîr ile amel-i kalîli birbirinden ayırmada amel esnasında her iki eli kullanmaya ihtiyaç duyulmasını ölçü almışlar ve iki elle yapılan bir fiili -o esnada tek elle yapılsa bile- amel-i kesîr, tek elle yapılan fiili de -iki el ile yapılsa bile- amel-i kalîl olarak değerlendirmişlerdir. Meselâ sarık sarmak, baş örtüsünü bağlamak gibi fiiller normalde iki elle yapıldığı için amel-i kesîrdir ve namazı bozar. Buna karşılık düşen takkeyi başa koymak veya baştan çıkarmak, baş örtüsünü düzeltmek, cep telefonunu kapatmak gibi fiiller mûtat olarak tek elle yapıldığından -o sırada iki elle yapılsa bile- amel-i kalîl sayılır ve namazı bozmaz. Ancak tek elle yapılan bir fiil ardarda üç defa tekrar edildiğinde veya fazla çaba sarfedildiğinde amel-i kesîre dönüşür. İbn Nüceym, böyle bir ölçüyü hem yemek içmek gibi normalde tek elle yapılıp namazı bozan fiilleri, hem de elle yapılmayan sakız çiğnemek ve öpmek gibi namazı bozan fiilleri kapsamadığı gerekçesiyle eleştirmiştir. **2.** Peş peşe üç defa tekrarlanan bir fiil amel-i kesîr, bir iki defa tekrarlanan fiil ise amel-i kalîldir. Meselâ bir rek'atta vücudun bir yerini ardarda üç defa kaşımak, ağızdaki sakızı üç defa çiğnemek, ardarda üç adım yürümek amel-i kesîr olup namazı bozar. **3.** Fâilini maksadına ulaştıran fiil amel-i kesîr, böyle olmayanlar amel-i kalîldir. Meselâ bir anne namazda iken bebeğini kucağına alıp onu emzirir veya bebek kendiliğinden namazdaki annesinin memesini emerse annenin namazı bozulur; çünkü bu emme ve emzirme fiilleri anne ve bebeği amaca ulaştıran niteliktedir. Bebeğin annesini süt gelmeksizin bir iki defa emmesi ise bebeği amacına ulaştırmadığından amel-i kalîl sayılır. Bebeğin üç defa ve daha fazla emmesi durumunda ise süt gelmese de namaz bozulur. Bu örnekte de görüldüğü gibi bir kişinin namazı hem kendi fiiliyle hem de iradesi dışında bir başkasının fiiliyle bozulabilir. Namaz kılan kişinin bir başkasının çarpması yüzünden üç adım kadar yürümesinin namazını bozması da buna örnektir. **4.** Bir fiilin amel-i kesîr olup olmadığı namaz kılanın takdirine bırakılır; onun aşırı gördüğü iş amel-i kesîr, az gördüğü iş ise amel-i kalîldir. Bu görüşün Ebû Hanîfe'nin, miktarı naslarla tesbit edilmeyen meselelerde miktar tesbitinin sorunla karşılaşan kişinin takdirine bırakılması gerektiği yönündeki ictihadına çok yakın olduğu belirtilmiştir. Ancak bu görüş, bir fiilin aşırılığını veya azlığını avamın takdirine bırakmanın sakıncalı olacağı düşüncesiyle eleştirilmiştir. **5.** Hanefî fakihlerinin çoğunluğunun bu konuda esas aldığı ölçü ise şudur: Yapılan bir fiil, dışarıdan bakan bir kimseye o kişinin namazda olmadığı izlenimini veriyorsa amel-i kesîr, namazda olup olmadığı hususunda tereddüde düşürüyorsa amel-i kalîldir. Meselâ namazda ceket veya çorapların çıkarılması, giyilmesi gibi fiiller namazı bozar. Paltonun eteklerini toplama, secde yerindeki bazı engelleri hafif hareketlerle uzaklaştırma, teri silme, eliyle hafifçe sinekleri savma gibi fiiller ise namazı bozmaz. Hanefî fakihlerinin ekserisi Hz. Peygamber'in, kız torunu Ümâme omuzunda iken namaz kılmasını delil göstererek (Müslim, "Mesâcid", 41-43) annelerin namaz kılarken bebeklerini ihtiyaç halinde sırtlarına veya kucaklarına almalarında bir sakınca bulunmadığını, ihtiyaç duyulmaması halinde ise böyle bir fiilin mekruh olduğunu söylemiş, bunun gibi namaz esnasında zarurete veya ihtiyaca binaen yapılan, ancak namazın edâsına engel olmayan, hafif bir eşyayı, küçük bir çantayı sırta veya kucağa almak gibi fiilleri de amel-i kalîl kapsamında değerlendirmiştir (Kâsânî, I, 242). İbn Nüceym bu beş ölçüyü açıkladıktan sonra bu konuda farklı ölçütler esas alındığından bazı fiillerin amel-i kesîr kapsamına girip girmediği hususunda farklı görüşlerin ortaya çıktığını belirtmiştir (*el-Baḥrü'r-râ'iḳ*, II, 14).

Mâlikîler'in amel-i kesîri belirlemede esas aldıkları ölçü Hanefî mezhebinde ağırlık kazanan görüşe çok yakın olup şöyledir: Yapılan bir fiil, dışarıdan bakan bir kimsede bunu yapan kişinin namazda olmadığı düşüncesini doğuruyorsa bu fiil amel-i kesîrdir. Bu mezhebe göre vücudun bir yerini birkaç defa kaşımak, sakalı ile oynamak, elbisenin bir ucunu omuza atmak, önünden geçmek isteyene eliyle engel olmak gibi fiiller amel-i kesîre, vücutta bir yeri hafifçe kaşımak, işarette bulunmak, kendisini rahatsız eden sinek vb.ni uzaklaştırmak gibi fiiller amel-i kalîle örnek olarak gösterilebilir. Şâfiî mezhebinde de benzeri bir yaklaşımla bir fiilin bir rek'at müddetince yapılması, iki elle yapılması, dışarıdan bakan kişiye onun namazda olmadığı izlenimi vermesi amel-i kesîr, böyle değilse amel-i kalîl olarak değerlendirilmiştir. İmam Şâfiî'nin amel-i kesîri son ölçüyü esas alarak belirlediği kaydedilmiştir (Şehâbeddin ez-Zencânî, s. 320). Şâfiî fakihlerinin çoğunluğu ise örfü esas alıp insanların namaz için aşırı gördüğünü amel-i kesîr, böyle olmayanı amel-i kalîl saymıştır. Bu mezhebe göre bir rek'atta bir iki adım yürüme, parmakları hareket ettirme, selâma işaretle cevap verme gibi fiiller amel-i kalîle, ardarda üç veya daha fazla adım atma, sarık sarma, elbise giyme gibi işler ise amel-i kesîre örnek gösterilebilir. Şâfiî fakihleri Hz. Peygamber'in, torunu Ümâme'yi namaz esnasında her rek'atta kıyamda iken omuzuna alıp rükû ve secde yaparken yere bırakmasını delil kabul ederek bu şekilde aralıklarla tekrarlanan fiilleri amel-i kalîl kapsamında değerlendirmiştir (Nevevî, IV, 92). Hanbelîler de Şâfiîler gibi amel-i kesîri belirlemede örfü esas almış, yürümek, giymek, sarık sarmak gibi fiilleri amel-i kesîre örnek göstermiş, amel-i kesîr olarak nitelendirilecek fiillerin ise sınırlandırılamayacağını ifade etmiştir (Buhûtî, II, 8; İbn Ebû Tağlib, I, 33).

BİBLİYOGRAFYA :

Müsned, II, 233, 248; İbn Mâce, "İḳāmet", 146; Şîrâzî, *el-Müheẕẕeb*, I, 88; Serahsî, *el-Mebsûṭ*, I, 194-195; Kâsânî, *Bedâ'iʿ*, I, 241-242; Kādîhan, *Fetâvâ* (*el-Fetâva'l-Hindiyye* içinde), I, 128-130; İbn Kudâme, *el-Muġnî* (Herrâs), II, 3-13; Şehâbeddin ez-Zencânî, *Taḫrîcü'l-fürûʿ ʿale'l-uṣûl* (nşr. M. Edîb Sâlih), Beyrut 1404/1984, s. 320; Nevevî, *el-Mecmûʿ*, IV, 92-95; Osman b. Ali ez-Zeylaî, *Tebyînü'l-ḥaḳāʾiḳ*, Bulak 1315, I, 164-165; İbnü'l-Hümâm, *Feṭḥu'l-ḳadîr* (Bulak), I, 286; Hattâb, *Mevâhibü'l-celîl* (nşr. Zekeriyyâ Umeyrât), Beyrut 1413/2003, I, 211; İbn Nüceym, *el-Baḥrü'r-râʾiḳ*, II, 11-14; Şirbînî, *Muġni'l-muḥtâc*, I, 198-199; Buhûtî, *er-Ravżü'l-mürbiʿ*, Kahire 1324, II, 8; *el-Fetâva'l-Hindiyye*, I, 98-101; İbn Ebû Tağlib, *Neylü'l-meʾârib*, Kahire 1324, I, 33; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muḥtâr* (Kahire), I, 624-625; Cezîrî, *el-Meẕâhibü'l-erbaʿa*, I, 276; Vehbe ez-Zühaylî, *el-Fıḳhü'l-İslâmî ve edilletüh*, Dımaşk 1405/1985, II, 5-16; "Ṣalât", *Mv.F*, XXVII, 126-127; Hamdi Döndüren, "Amel-i Kesîr", *İslâm'da İnanç, İbadet ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, I, 123-133.

FAHRETTİN ATAR

ANAPA

Kuzey Kafkasya'da Kuban nehri havzasında eski bir sınır kalesi ve şehir.

Adı Eski Grekçe'de "burun" mânasına gelen "Ana-pa"dan gelir. Tarihî kayıtlara göre XIII ve XIV. yüzyıllarda önce Gorkipaya adlı Bizans kolonisi iken bu tarihten sonra Cenevizliler'in ticaret iskelesi ve kalesi oldu. Ceneviz ve Venedikliler'in Napa olarak adlandırdıkları bu şehre, Fâtih Sultan Mehmed döneminde Gedik Ahmed Paşa'nın Kırım'a düzenlediği sefer neticesinde Osmanlı ilgisi giderek artmaya başladı. Kırım Hanlığı'nın Osmanlı himayesi altına girmesinin ardından Anapa'nın da yer aldığı Kuzey Kafkasya kesimi Kırım hanlarının nüfuz alanı haline geldi. XVIII. yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde bölgede askerî ve siyasî şartlar değişti; Ruslar'ın Kırım Hanlığı'nı ilhakı, Osmanlılar'ın Kuzey Kafkasya sahillerinin stratejik önemini farketmelerine yol açtı. Kırım'ın Ruslar'ın elinden kurtarılması için Kuzey Kafkasya'da yeni askerî istihkâmlar oluşturuldu. Ruslar'ın Kuban yöresine asker yığmaları ve Osmanlı idaresi altındaki Çerkezler'le Abazalar üzerinde baskı uygulamaları üzerine Osmanlılar, Kuzey Kafkasya savunma hattını kuvvetlendirme planını devreye soktular. Kuban nehrinin Azak denizine döküldüğü yerde, hem Kızıltaş Boğazı'na hem de önemli bir askerî üs haline getirilmiş olan Soğucak Kalesi'ne yakın mesafede Karadeniz sahilindeki Anapa burnuna tıpkı Soğucak Kalesi gibi bir kale yapılmasına karar verdiler. Soğucak muhafızı olarak bölgede bulunan Ferah Ali Paşa'ya kalenin yapılacağı yerin incelenmesi emri yollandı. Anapa burnuna giden Ferah Ali Paşa, Taman'la sınır olması sebebiyle Rusya sınırına da yakın olan bölgenin Ruslar tarafından zaptedilmesi halinde Soğucak, Gelincik ve Sohum kalelerinin tehlike altına gireceği kanaatine vardı. Ayrıca burası Ruslar'a karşı korunma talebinde bulunan bölge kabilelerinin merkezi konumundaydı.

Hazırlanan keşif defteriyle maliyeti 196.349 kuruş olarak hesaplanan kalenin yapımına Soğucak'tan gönderilen çeşitli malzemelerle başlandı. Ayrıca o yörede yaşayan Nogaylar'ın ve Tatarlar'ın iş gücünden faydalanıldı. Kazılacak hendek, tabya ve kapı yerlerinin planları yapıldı. Öte yandan Taman, Temrük, Açe ve Açu kalelerinin Kuban nehrinin kuzeyinde Rusya'da kalması sebebiyle bu bölgenin askerleri ve sivil halkı, taşıyabilecekleri kadar eşya ile birlikte Kuban nehrini geçerek Osmanlı topraklarının başlangıç noktası olan Anapa'ya sığındı. Ferah Ali Paşa onları Abaza kabilelerinin yaşadığı bölgeye yerleştirdi. 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşında Kili, İsmâil, Tulça, Babadağı, Bazarcık ve Kozluca gibi yerlerde Ruslar'a büyük kayıplar verdiren, sayıları 40.000'i bulan Bucak Tatarları da Kuban nehrini geçip Osmanlı Devleti'ne sığındıklarında Anapa civarında kabilelerin yaşadığı bölgelere sevkedilmişlerdi. Böylece bölge nüfus ve askerî bakımdan da güçlendirilmiş oldu.

Askerî amaçlı inşa edilmekle birlikte Anapa Kalesi, kısa zamanda artan nüfusu ve geçirdiği fiziksel değişimle âdeta bir şehir haline dönüştü. Kalede hanlar, hamamlar, kütüphane, fırın, değirmen ve 250'nin üzerinde dükkân bulunuyordu. Dışarıdan aldığı göçle birlikte 10.000'in üzerinde olan nüfusu savaş döneminde (1787-1792) 30.000'e yaklaştı. Kale inşaatı sürerken hem burası hem de Çerkez kabilelerinin yaşadıkları bölgelerde yapılacak kalelere yerleştirilmek üzere on adet top ve çeşitli askerî mühimmat yollandı. Ayrıca inşaatta çalışacak işçilerin bir bölümü İstanbul'dan gemilerle bölgeye sevkedildi. 1783-1786 yıllarında malî sıkıntı yüzünden zaman zaman duraklasa da İstanbul ve Anadolu'dan gerek mühimmat gerekse işçi sevkiyatıyla Anapa'da inşa edilen kale ve binalar büyük ölçüde tamamlandı. Bu arada savaş hazırlıklarının bir parçası olarak Soğucak Kalesi'nin istihkâmları kuvvetlendirildi, bölgenin en önemli ticarî ve askerî lojistik üssü olan Gelincik Limanı çevresine de tabyalar yapıldı. 1784 yılından itibaren Rus işgali sonrası Temrük, Açe ve Açu kalelerinden gelen 817 yerli yeniçeriyle Anapa Kalesi'nin askerî teşkilâtlanması hemen hemen sağlanmış oldu.

Bütün bu faaliyetlerin yanı sıra Hatukay ile Jane bölgesine yerleştirilen Nogay kabilelerini korumak için toprak kale inşa edildi. Anapa Kalesi'nin inşası ve Kuban nehrine yapılmakta olan kaleler bölgede yaşayan kabilelerin güvenlik endişesini giderdi. Taman yarımadasında Kuban nehrinin Rusya tarafında kalan kısmında yer alan

Açe Kalesi, Ruslar tarafından tahkim edildiğinden karşısına uygun bir yere toprak kale yapımına karar verildi. Demirköy'de de bir toprak kale inşasına başlandı. Ferah Ali Paşa'nın idaresi ve öncülüğünde Anapa'da devam eden imar faaliyetleri sadece bir askerî istihkâm oluşturmak değil yeni bir yerleşim sahası ve şehir kurma düşüncesini de ortaya koyuyordu. Kenarı sur ve hendeklerle çevrili, içinde iç kalesinin yanı sıra han, hamam, medrese, kütüphane gibi tesislerle yüzlerce dükkân ve konutlar inşa edildi. İskelede yeniden düzenlenen gümrük kapısıyla birlikte ticaret gelişti ve birkaç yıl içerisinde Anapa cazibe merkezi haline geldi. Anapa İskelesi'nin bulunduğu yere bir toprak kale daha yapıldı. Soğucak civarındaki Gelincik Limanı'na kale yapılırken bugün Gürcistan sınırları içinde kalan Faş Kalesi de bu sırada tahkim edildi, buraya top ve mühimmat sevkiyatı yapılarak 1255 asker görevlendirildi.

Ferah Ali Paşa'nın 1785'te ölümü ve halefleri Bîcanzâde Ali Paşa ile İpeklizâde Mustafa Paşa zamanlarında da Anapa'nın tahkimatına devam edildi. Fakat 1787'de başlayan savaş sırasında Osmanlılar hem Rumeli kesiminde hem Kafkasya tarafında yenilgiye uğradılar. Savaş süresince Ruslar tarafından üç defa kuşatılan Anapa üçüncü kuşatma sonunda 26 Temmuz 1791'de işgal edildi. Ancak Yaş Antlaşması ile (10 Ocak 1792) Kafkasya'da eski sınırlar kabul edildiğinden Osmanlı Devleti'ne geri verildi. Harap vaziyette teslim alınan kale-şehirde yeniden imar ve tamirat faaliyetleri başlatıldı. Anapa'nın daha önce topraktan yapılan surları ve kalesi bu defa tamamen kâgir olarak inşa edildi, tabya sayısı arttırıldı ve eskisinden çok daha müstahkem hale getirildi. Kısa süre sonra yeniden başlayan savaş sırasında 1809 sonbaharında Anapa Ruslar tarafından tekrar saldırıya mâruz kaldı. Karadan ve denizden yapılan hücumlar sonucu yaklaşık 6000 Rus askeri kaleye girdi. Ancak Çerkez kabilelerinin de yardımıyla bunlar geri püskürtüldü. Bununla birlikte Ruslar Faş, Kemhal, Sohum, Anagra ile Gürcistan'da bulunan Açıkbaş, Göril, Şehriban gibi kaleleri işgal ettilerse de Rusya ile yapılan Bükreş Antlaşması ile (16 Mayıs 1812) Kafkasya'daki Osmanlı-Rus hududu yine Kuban nehri oldu.

Anapa Kalesi teslim alındığında Ruslar'ın içerideki binaları tahrip ettikleri görüldü. Bir kayda göre cami, mescid, han, hamam, dükkânlar tamamen yıkılmış, Mihrişah Camii de taşlarına varıncaya kadar bütünüyle tahrip edilmişti. Savaşın sona ermesiyle birlikte Anapa Kalesi'nde yeniden geniş çaplı tamirat yapıldı. Osmanlılar ayrıca nüfus nakline de çalıştı. Abhazya, Sinop ve Trabzon yöresinden 400 asker ailesi buraya yerleşti, varoş kısmı da yeni gelecek göçmenler için hazırlandı. 1826'da muhtemel Rus tehdidine karşı kale asker ve mühimmat bakımından takviye edildi. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşına kadar Anapa'ya gönderilen muhafızlar kale ile ilgilenmedi, hatta görev mahalline bile gitmemeye başladı. Bu yıllarda bir Rus subayı Anapa'nın tahkimatı hakkında dikkat çekici bilgiler verir. Ona göre I. Abdülhamid döneminde Fransız mühendislerince müstahkem hale getirilen kalenin tek giriş yeri olan doğu yönünde tabyalar bulunur ve bunlar altı kale burcu ve kuru hendekle korunurdu. Deniz tarafı kıyıya dik şekilde uzanır. Kuzey tarafındaki tahkimat kuşağı dört burçludur. Kale 4500 adım genişliğindedir. Deniz kenarında kuzeydoğu burcundan 1000 adımlık yerdeki küçük bir akarsu (Bugur çayı) Karadeniz'e dökülür.

Ruslar'ın Anapa'ya saldırısı sırasında kalede bulunan Osman Paşa 4000 askerle Ruslar'a karşı direndi. Ancak Osman Paşa'nın etkili mücadelesi ve savunması beklenen yardımın gelmemesi üzerine zayıfladı. Kale içinde göğüs göğüse yapılan çarpışmalar sonucu asker sayısı 1400'e kadar indi. Neticede Osman Paşa 24 Haziran 1828'de Ruslar'a teslim oldu. Ruslar, Kafkaslar'la birlikte Anadolu'yu Erzurum'a kadar işgal ettiler. 1829 Edirne Antlaşması ile de Anapa ve Kafkasya Osmanlı hâkimiyetinden çıktı. 1853-1856 Kırım savaşı esnasında kale müttefikler (Türkiye, İngiltere, Fransa) tarafından yıkıldı. Anapa günümüzde Rusya Federasyonu'nda Krasnador oblastına (idarî birim) bağlı, Karadeniz'in kuzeydoğu sahilinde yer alan bir turizm şehridir. 2010 yılı nüfus sayımına göre şehirde 147.184 kişi yaşamaktaydı. Nüfusu Rus, Abhaz, Tatar, Başkırt, Rum ve Ukraynalılar'dan meydana gelmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, A.DVN. DVE (1), 17-73; BA, AE, Abdülhamid I, nr. 10398; BA, A.RSK, nr. 1601, s. 26, 46; BA, ASKT, nr. 146/22; BA, Cevdet-Askeriye, nr. 9236, 14677, 39039, 49592, 50346; BA, Cevdet-Dahiliye, nr. 11138; BA, HH, nr. 21/1011-C, 27/1292, 28/1339; BA, D.BŞM.BNE, nr. 16036; BA, D.BŞM, 6563/27, 6733/75, 51507; BA, D.BŞM. d. 8112; BA, DH, Arz Tezkiresi, nr. 21439; Hâşim Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerkes*, TSMK, Hazine, nr. 1564; Cevdet, *Târih*, III, 182-184; Lutfî, *Târih* (haz. Yücel Demirel – Tamer Erdoğan), İstanbul 1999, II-III, 372-373; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, II, 128; Fikret Sarıcaoğlu, *Kendi Kaleminden Bir Padişahın Portresi: Sultan I. Abdülhamid (1774-1789)*, İstanbul 2001, s. 175; Mustafa Aydın, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı: Kafkaslar*, İstanbul 2005, s. 101-105, 155-156, 215-219; Cengiz Fedakâr, *Anapa Kalesi: Karadeniz'in Kuzeyinde Son Osmanlı İstihkâmı: 1781-1801* (doktora tezi, 2010), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; a.mlf., "1787-1791 Osmanlı-Rus Savaşı Öncesi Kuzey Kafkasların Tahkimi: Anapa Kalesi", *Karadeniz*, I/4, Ankara 2009, s. 46; Mahir Aydın, "Kaf Dağı'nda Türk Kalesi", *MÛTAD*, sy. 20 (2009), s. 312; "Anapa", *İA*, I, 431.

CENGİZ FEDAKÂR

ANAWATI, Georges Chehata
(1905-1994)

İslâm'la ilgili çok sayıda çalışması bulunan Mısırlı Dominiken rahibi.

Georges Chehata Anawati (Cûrc Şehâte Kanavâtî), Suriye'nin Humus şehrinden Mısır'a göç eden Ortodoks hıristiyan bir ailenin sekiz çocuğundan altıncısı olarak 6 Haziran 1905'te İskenderiye'de dünyaya geldi. Haziran 1934'te Dominiken tarikatına katılmak için Fransa'ya gidişine kadar, üç yıllık Beyrut tahsil hayatı ve iki yıllık Lyon ikametinin dışında, doğduğu şehirden ayrılmadı ve otuz yıla yakın bir süreyi tamamen İskenderiye'de geçirdi. Grek Ortodoks olan büyük babası Dâvûd Kanavâtî, Dürzîler'in 1860 katliamında ailesiyle beraber İskenderiye'ye göç etmişti. Suriye'de bir yerleşim merkezi olan Kanavât'tan gelen ailenin adı, Mısır'a yerleşmelerinden sonra Mısırlılar'ın telaffuzuna göre Anavati olmuştur. Georges'un babası Chehata Anawati, Hidivler döneminde İskenderiye Limanı'ndaki iş yerlerinin üst düzey yöneticisiydi; hizmetleri sebebiyle hidiv tarafından kendisine "bey" unvanı verilmişti. İskenderiye Grek Ortodoks cemaatinin önde gelenlerinden biri olan Chehata Bey Fransızca, İngilizce ve Arapça bilen, kültürlü, çok ciddi ve sert tabiatlı bir kişiydi. Georges ondan bahsederken, "Evimiz garnizon gibiydi, fakat babam bizi severdi" der. Chehata Bey 1895'te Fransisken rahibelerinin yanında eğitim görmüş Suriye asıllı Marie Tawa ile evlenmiş, altı oğlu ve iki kızı olmuştur.

Yedi yaşında iken İskenderiye'deki Saint Joseph des Frères des Ecoles Chretiennes Koleji'nde öğrenime başlayan Georges, daha sonra Sainte Catherine Koleji'ne geçti; ilk ve orta öğrenimin ardından 1920'de Saint-Jean-Baptiste de la Salle Akademisi'ne girdi; Haziran 1922'de Fransızca

Georges Chehata Anawati

matematik bölümünden diploma aldı. 30 Haziran 1921'de henüz on altı yaşında iken Ortodoks ruhban sınıfından sorduğu sorulara yeterli cevap alamayınca ailesinden gizli olarak Katolikliğe geçti; ardından Cizvit tarikatına girmeyi düşündüyse de ailesi karşı çıktı. Liseden sonra bir yıl İskenderiye'de babasının isteğiyle eczacılık stajı yaptı. 1923'te girdiği Beyrut Saint Joseph Üniversitesi'nden 1926'da eczacı olarak mezun oldu. Daha sonra Lyon'daki Ecole de Chimie Industrielle'e devam etti ve 1928'de kimya mühendisliği diplomasını aldı. İskenderiye'ye dönüp iki doktor kardeşiyle birlikte hem eczahane hem de biyoloji ve kimya laboratuvarı açtı. 1928-1934 arasında bu işle meşgul oldu ve hayatı boyunca kimya ile eczacılık onda bir tutku halinde devam etti.

1932'de meslekî faaliyetinin yanında felsefe ile ilgilenmeye ve müslümanlarla hıristiyanların birbirlerini dinî yönden tanımamaları gerçeği üzerinde durmaya başladı, bu sebeple rahip olmayı düşündü ve Latince öğrenmeye koyuldu. Bir taraftan da Antonin-Dalmace Sertillanges ve Jacques Maritain'in eserlerini okudu. Kendisini Dominiken olmaya teşvik eden, Lübnan asıllı Mısırlı bir Mârûnî olan felsefe profesörü Yûsuf Kerem ile tanıştı. Marie Dominique Boulanger'yi dinleyince kararını verdi, Kahire'de iki Dominiken papazı ile irtibata geçtikten sonra Dominiken olma düşüncesi daha da pekişti. Haziran 1933'te Arapça Mısır bakaloryasını geçti. Diğer taraftan Louis Massignon ile yazıştı ve görüştüğü kişilerin hepsi onun Dominiken tarikatına girme düşüncesini onayladı. 23 Ocak 1934'te tarikat adaylığı için Fransa'ya gitti, 4 Mayıs'ta Coublevie Manastırı'nda Marie-Marcel adıyla rahiplik elbisesini giyip rahip adaylığı dönemine başladı. Bu görevini Amiens Manastırı'nda sürdürdü ve 5 Mayıs 1935'te Province Dominicaine de Paris'de rahiplik yemini etti. Kain'de (Belçika) bulunan Saulchoir teoloji okuluna katıldı. 1935-1937 yıllarında felsefe, 1937-1939 yıllarında teoloji öğrenimi gördü. 16 Temmuz 1939'da papaz rütbesini aldı. Saulchoir Manastırı'nın başında bulunan papaz Marie Dominique Chenu ile irtibat kurması Anawati'nin nihaî hedef belirlemesinde etkili oldu. 1939 Temmuz sonunda Saulchoir Manastırı, Paris banliyösündeki Etoiles'e taşınınca Anawati teoloji çalışmalarını Mayıs 1940'a kadar orada sürdürdü. Daha sonra Saint Alban-Leysse'e giderek çalışmalarına orada devam etti ve "St. Thomas'da Yaratılış Meselesine Katkı" adlı tezini verip Dominiken tarikatının manastırlarında teoloji dersi verme statüsü kazandı.

27 Ekim 1941'de üç yıl kalacağı Cezayir şehrine gitti, Institut des Langues Orientales de l'Université d'Alger'deki Arapça bölümünde 2 Haziran 1943'te lisansını tamamladı. Bu vesileyle enstitüdeki Arap dilcilerinden Robert Brunschvig, Marius Canard, Georges Marçais, Henri Peres, Jean Cantineau ve E. Lévi-Provençal ile irtibat kurdu. Anawati'nin 1941-1944 dönemi oldukça verimli geçti. Bu dönemde birçok müslüman şahsiyetle tanışıp görüştü. 1944'te Institut Français d'Archéologie Orientale du Caire'in (IFAO) Cezayir şehrindeki Mısır ataşeliğine tayin edildi. Bu süre içinde *l'Afrique dominicaine* dergisinin redaktörlüğünü üstlendi. Asıl önemlisi Louis Gardet ile (Andre-Marie Gardet) olan iş birliği bu dönemde başladı ve Gardet'nin 1986'da ölümüne kadar devam etti. Anawati Cezayir'in Vehrân (Oran) şehrinde bulunan Fraternité d'El-Abiodh Sidi Cheikh adlı kurumda Louis Gardet ile tanıştıktan sonra çeşitli kelâm ve tasavvuf eserlerini tercüme edip açıklamaya koyuldu. Bu beraberliğin ilk ürünü *Introduction à la théologie musulmane: Essai de théologie comparée* (Paris 1948) adlı eserdir.

Anawati'nin henüz ataşe iken 1944 yılında geldiği Kahire Dominikenleri'ne ait ev o tarihte Kudüs Kitâb-ı Mukaddes Okulu'na bağlı iken 8 Kasım 1952'de Province Dominicain de France'a bağlandı. Anawati Kahire'ye gelince Dominique Boilot, Jacques Jomier, Serge de Laugier de Beaurecueil, Angel Cortabarria Beitia ve Guy Monnot kendisine katıldı. 7 Mart 1953'te Institut Dominicain d'Etudes Orientales du Caire (IDEO) kuruldu ve ertesi yıl bu enstitünün *Mélanges de l'Institut dominicain d'études orientales du Caire* adlı (*MIDEO*) süreli yayınının ilk sayısı neşredildi. Anawati, 1944-1953 yıllarında Kahire Dominikenleri çalışma ekibinin yönlendirilmesinden sorumlu oldu. 1953-1984 arasında Institut Dominicain d'Etudes Orientales du Caire'in direktörlüğünü, daha sonra da ölünceye kadar bu kurumun başkanlığını yaptı. Kahire Dominikenleri evi de Charles Kuentz, Yûsuf Kerem, Fuâd Seyyid, Tâhâ Hüseyin, Ahmed Emîn ve İbrâhim Medkûr'dan destek gördü.

Kahire'ye geldikten sonra çok yönlü bir faaliyet içine giren Anawati, ilk olarak meslektaşları J. Jomier ve Beaurecueil ile birlikte Arap kültürüyle ilgili bir kütüphane kurmaya başladı. Louis Gardet ile Cezayir'deki iş birliğini Kahire'de de sürdürdü. Bâcûrî'nin, İbrâhim el-Lekānî'ye ait *Cevheretü't-tevḥîd* adlı manzum akaid risâlesine yazdığı şerhin tercümesi ve *Introduction à la théologie musulmane*'ın (Paris 1948) hazırlanması bu dönemde gerçekleşti. 1949'da gittiği İstanbul'da üç ay kaldı, İstanbul kütüphanelerinde Arapça yazmaları araştırdı. Bu arada A. Süheyl Ünver'in yardımıyla İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ'* ve *el-Ḳānûn* adlı eserlerinin yazma nüshalarına ulaştı; Kahire'ye dönüşünde *Essai de bibliographie avicennienne* adlı eserini neşretti (Kahire 1950). İstanbul ziyaretinden bir yıl sonra ders vermek üzere davet edildiği Montreal'de 7 Mart 1950'de doktor unvanını kazandı.

Kahire'de müslüman ve hıristiyanlardan oluşan İhvân-ı Safâ adlı topluluğa girdi, bu topluluğun dağılması üzerine İha ed-dînî isimli derneğin kurucuları arasında yer aldı. Daha Montreal'de iken İbn Sînâ'nın Tahran'da 1886'da basılan *eş-Şifâ'*sının Fransızca çevirisine başladı, bu eserin 1-5. kitaplarının tenkitli neşrini Saîd Zâyed'le birlikte gerçekleştirdi (Kahire 1960). Anawati'nin İbn Sînâ üzerinde bu kadar çok durmasının sebebi, hem İbn Sînâ'nın müslüman ülkelerindeki felsefenin tipik temsilcisi olması hem de kendisinin Saint Thomas d'Aquin'in Arapça kaynaklarına dair çalışma arzusuydu. İbn Sînâ dışında klasik Arap kültürel mirası alanıyla da meşgul olan Anawati'nin *Mélanges de l'Institut dominicain d'études orientales du Caire*'in birinci sayısından itibaren neşre başladığı Mısır'da basılan Arapça eserler katalogu, sonunda 650 sayfalık *Bibliographie des ouvrages arabes imprimés en Egypte* adlı eseri meydana getirdi. 1950'li yıllarda Kahire'deki bu enstitü âdeta bilim adamlarının bir buluşma yeri haline geldi. Nitekim Louis Massignon'dan Tâhâ Hüseyin ve Necîb Mahfûz'a, Kâmil Hüseyin'den M. Henri Laoust'a, Mahmûd el-Hudayrî'den Jacques Berque ve Roger

Arnaldez'e kadar pek çok kişi bu merkezde bulunarak Anawati ile görüştü.

Ortaçağ Arap felsefesi uzmanlığından önce meslek hayatına eczacı ve kimyager olarak başlayan Anawati, 1953'te Kahire'de toplanan Arap Eczacılar Kongresi'ne katıldı ve İbn Sînâ'nın tıp alanındaki katkısına dair bir tebliğ sundu. Bunun üzerine İskenderiye Eczacılık Fakültesi dekanı kendisini İskenderiye Üniversitesi'nde eczacılık tarihi konusunda bir seri konferans vermeye davet etti. Daha sonra *Târîḫu'ṣ-ṣaydele ve'l-ᶜaḳāḳīr fi'l-ᶜahdi'l-ḳadîm ve'l-ᶜaṣri'l-vasîṭ* (Kahire 1959) adlı eserini kaleme aldı.

19 Temmuz 1963'te Roma'ya giden Anawati, Papa XXIII. Jean'ın yerine 21 Haziran'da papa seçilen VI. Paul'ün açtığı II. Vatikan Konsili'nin ikinci oturumunda hazır bulundu. Bu konsilde Hıristiyanlık dışı dinlerle ilgili karar alınmasında, Nostra Aetate Deklarasyonu'nun hazırlanmasında etkili oldu. 1964'te Washington Georgetown Üniversitesi'nden gelen İslâm Felsefesi Kürsüsü'yle ilgili teklifi reddetti ve on sekiz aylık Roma ikametinin ardından Kahire'ye döndü. Vatikan Konsili'nin İslâm'a dair deklarasyonunun hıristiyan dünyasında tartışılmasına katkıda bulundu. 1967 Eylülünde Los Angeles'taki Kaliforniya Üniversitesi'nde ders vermeye başladı ve on yıl boyunca derslerini sürdürdü. Bu arada çeşitli toplantı ve kolokyumlara katıldı. 1978'de Belçika'daki Louvain Katolik Üniversitesi İbn Sînâ ile ilgili çalışmaları sebebiyle kendisine fahrî doktora unvanı verdi.

Dinler ve kültürler arası problemlerle uğraşan Anawati, II. Vatikan Konsili'nden sonra İslâm-hıristiyan diyalogu toplantılarının öncülerinden biri oldu. Ocak 1977'de Enver Sedat'tan Bilimler ve Sanatlar madalyası, 1980'de Legion d'Honneur, 1984'te Mısır Enstitüsü madalyası, 1984'te Washington'daki Amerika Katolik Üniversitesi'nce verilen şeref doktoru unvanını aldı. 28 Ocak 1994 tarihinde, Saint Thomas d'Aquin'e tahsis edilen günde Kahire Dominiken Manastırı'nda ölen Anawati Kahire'de bulunduğu süre içinde Manastır Kilisesi'ndeki âyinlere mutlaka katılırdı. Araştırmacı ve bilgin olan Anawati teoloji, felsefe, kimya, bilimler tarihi konularında çok sayıda eser, 350'den fazla makale, dinler ve kültürler arası raporlar yazmıştır. Ömrünün son aylarında kelâma dair tamamlamayı düşündüğü eserinin redaksiyonunu takip edebilmek için bilgisayar kullanmayı öğrenmeye başlamıştı.

Anawati hiçbir konuya karşı ilgisiz değildi ve her konuyu ciddi biçimde ele alırdı. Dört yıl Montreal, on yıl Los Angeles üniversitelerinde misafir hoca olarak ders okutmuş, Mısır'da birçok ders ve konferans vermiştir. Hayatının sonuna doğru uzun süredir düşündüğü bir projeyi gerçekleştirmeye koyulmuştur. Bu Louis Gardet ile başladığı, üç eserden oluşan projeydi. İlki Louis Gardet ile müştereken hazırladıkları *Introduction à la théologie musulmane*'dır. İkinci eser, L. Gardet'nin yazdığı ve 1967'de neşredilen *Dieu et la destine de l'homme* adını taşıyordu. Serinin üçüncü kitabı Anawati'nin hazırlayacağı "Dieu, existence, attributs et noms" adlı eserdi, fakat bu gerçekleşmemiştir. Almanya'da Rüthen'de 2000 yılında onun adıyla anılan (Georges-Anawati Stiftung) ve müslüman-hıristiyan ilişkilerini geliştirmeyi amaçlayan bir vakıf kurulmuştur.

Eserleri. Anawati, Arapça metinlerin neşri, bibliyografya, İslâm felsefesi ve Ortaçağ Latin felsefesiyle ilişkisi, bilimler tarihi ve özellikle Araplar'da tıp, eczacılık ve kimya tarihi, kelâm ve mukayeseli ilâhiyat, tasavvuf ve mukayeseli mistisizm, dinler ve kültürler arası ilişkiler gibi çeşitli alanlarda eser vermiştir. On biri kendine ait, yirmisi müşterek olmak üzere otuzu aşkın eseri, altı adet Arapça metin neşri, 353 makalesi vardır. Kolokyumlarda sunduğu tebliğler Ortaçağ Arap felsefesi, tıp ve eczacılık tarihi, İslâm-hıristiyan diyalogu çalışmalarının önemli bölümünü teşkil eder. Bunun dışında bilhassa *Mélanges de l'Institut dominicain d'études orientales du Caire*, bir kısım sözlük ve ansiklopediler için çok sayıda yazı ve madde kaleme almıştır.

Telif ve Tercüme: *el-Kenîse el-ḥayye* (Dârüsselâm, Kahire 1949); *Mü'ellefâtü İbn Sînâ: Essai de bibliographie avicennienne* (Kahire 1950); *Trois traductions françaises de textes philosophiques arabes: el-Kitāb fi'l-ḫayr el-maḥż; les quatre premières questions de al-Ghazālī, Tehāfütü'l-felāsife, La quatrième question d'Ibn Rushd, Tehāfütü't-Tehāfüt* (Fr. trc. Montreal 1950); İbn Sînâ, *Al-Shifa, la metaphysique (Allāhiyyāt)* (Fr. trc. I-III, Montreal 1952); *Târîḫu'ṣ-ṣaydele ve'l-ᶜaḳāḳīr fi'l-ᶜahdi'l-ḳadîm ve'l-ᶜaṣri'l-vasîṭ* (Kahire 1959); *Etudes de philosophie musulmane* (Paris 1974); *Mü'ellefâtü İbn Rüşd* (Cezayir 1978); İbn Sînâ, *La metaphysique du Shifa* (I-II, Paris 1978-1985); *Al-Masiḥiyya wa-l-ḥaḍara al-ᶜarabiyya* (Beyrouth 1983; Kahire 1992); *Introduction à la théologie musulmane: Essai de théologie comparée* (Paris 1948, 1970, 1981, Louis Gardet ile birlikte; Subhî es-Sâlih – Ferîd Cebr eseri *Felsefetü'l-fikri'd-dînî beyne'l-İslâm ve'l-Mesîḥiyye* adıyla Arapça'ya tercüme etmiştir, İslâm ve Hıristiyanlık'la ilgili eklerle birlikte, I-III, Beyrut 1967-1969, 1978-1983); *Bibliographie des ouvrages arabes imprimés en Egypte en 1942, 1943 et 1944* (Kahire 1949, Charles Kuentz ile birlikte); *Kitâbü'n-Nefs: De Anima* (Aristo'nun *De Anima* adlı eserinden, Kahire 1949, Fuâd el-Ehvânî ile birlikte); İbrâhim el-Bâcûrî, *Glose sur la jawharāt al-tawhīd, poème théologique d'al-Laqani* (Fr. trc. Tunis 1951, L. Gardet ile birlikte); *Mystiques musulmanes: Aspects et tendances, expériances et techniques* (Paris 1961, 1968, L. Gardet ile birlikte); *Târîḫu'ṣ-ṣaydele ᶜinde'l-ᶜArab* (Kahire 1976, Hifnî Saber ve Abdülhalîm Müntasır ile birlikte); *Tendances et courants de l'Islam arabe contemporain* (München 1982, Maurice Borrmans ile birlikte); *Medical Manuscripts of Averroes at El Escorial* (Cairo 1986, Paul Ghalioungui ile birlikte).

Neşir: İbn Sînâ, *eş-Şifâ' el-Manṭıḳ: el-Medḫal* (Kahire 1952, Mahmûd el-Hudayrî – Ahmed Fuâd el-Ehvânî ile birlikte); *el-Maḳūlât* (Kahire 1959, Mahmûd el-Hudayrî v.dğr. ile birlikte); *eş-Şifâ' el-İlâhiyyât* (Kahire 1960, Saîd Zâyid ile birlikte); *eş-Şifâ' eṭ-Ṭabiᶜiyyât: en-Nefs* (Kahire 1975, Saîd Zâyid ile birlikte); Kādî Abdülcebbâr, *el-Muġnî* (VI/2, Kahire 1963); *Resâ'ilü İbn Rüşd eṭ-ṭıbbiyye* (Le Caire 1987, Saîd Zâyid ile birlikte) (Anawati'nin eserlerinin geniş bir listesi için ayrıca bk. "Bibliographie du Père Anawati", *MIDEO*, XXII [1995], s. 26-56).

BİBLİYOGRAFYA :

R. Morelon, *Le Père Georges Chehata Anawati, dominicain, 1905-1994: Parcours d'une vie*, Le Caire 1996; Jean-Jacques Pérennès, *Georges Anawati*, Paris 2008; a.mlf., "Georges C. Anawati (1905-1994): Un chrétien égyptien devant le mystère de l'Islam", *Reviews in Religion and Theology*, XVII/2, London 2010, s. 230-232; "Georges Chehata Anawati", *MIDEO*, XXII (1994), s. 1-56; Cl. Gilliot, "Georges Chehata Anawati, o.p.", *JA*, CCLXXXII (1994), s. V-IX; a.mlf., "Père Georges Chehata Anawati (1905-1994). Non solum in memoriam", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, sy. 68-69, Aix-en-Provence 1993, s. 279-288; H. Teissier, "In Memoriam Georges C. Anawati", *Islamochristiana*, XX, Roma 1994, s. 1-5; R. Perez, "Georges C. Anawati (1905-1994): l'homme et l'œuvre", *a.e.*, s. 17-22; "Bibliographie du Père Anawati", *MIDEO*, XXII (1995), s. 26-56.

Ömer Faruk Harman

AND, Metin
(1927-2008)

Tiyatro tarihi ve Osmanlı tasvir sanatlarına dair araştırmalarıyla tanınan bilim ve kültür adamı.

Metin And

17 Haziran 1927 tarihinde İstanbul'da doğdu. Asıl adı Metin Tevfik'tir. Bankacı olan babası Reşid Bey Rodos, annesi Seniha Hanım Vidin kökenlidir. Çavdar olan soyadı, liseyi bitirdikten sonra büyük dayısı Cenab ve Sevda And ailesinin evlâtlığı olduğundan And olarak değişmiştir. 1946'da Galatasaray Lisesi'ni, 1950'de İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. Lise yıllarında babasının desteğiyle müzik ve tiyatro ile yakından ilgilendi. İstanbul Belediyesi Konservatuvarı'nda Ferdi von Statzer ve Cemal Reşit Rey'in derslerine dışarıdan devam etti. Uluslar arası ekonomik hukuk dalında yüksek lisans eğitimi için gittiği İngiltere'de müzik ve tiyatro üzerinde çalışma isteği ağır bastığından bu alanda yoğunlaştı. Bir süre Almanya'da iş tecrübesi edinmek amacıyla staj gördü. 1953'te Türkiye'ye dönünce özel sektörde çalışmaya başladı. Bir yandan da daha önce birkaç deneme ile başladığı müzik, bale, opera, tiyatro ve edebiyat konularında yazılar yazmaya devam ediyordu. *Türk Folklor Araştırmaları* (1949-1980), *Hisar* (1950-1980), *Müzik Görüşleri* (1951), *Pazar Postası* (1953-1954), *Forum* (1954) ve *Ulus* (1955) ilk dönem yazılarının çıktığı yayınlardır.

Rockefeller Vakfı'nın bursuyla bale, opera ve tiyatro eğitimi için New York'a gitti, aynı vakfın imkânlarıyla Londra'da bulundu. Bir süre *Forum* dergisini ve yayınlarını yönetti. Kuruluşundan itibaren Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tiyatro Enstitüsü'nde (daha sonra Tiyatro Kürsüsü / Tiyatro Bölümü) otuz yılı aşkın bir süre öğretim görevlisi ve öğretim üyesi olarak çalıştı. "Meşrutiyet Çağı Siyasal, Hukuksal ve Toplumsal Düzeninin Türk Tiyatrosuna Etkisi" adlı teziyle doktor (1969), "Osmanlı Tiyatrosu" başlıklı teziyle doçent (1975), "Dünyada ve Bizde Gölge Oyunu" adlı takdim teziyle profesör (1980) oldu. 1994'te emekliye ayrıldı. Ardından yurt içi ve yurt dışında konuk öğretim üyesi sıfatıyla birçok üniversitede ders verdi. Gençliğinden beri gezdiği yerlerde bulunan arşiv ve kütüphanelerde araştırmalar yaparak bilgi ve belge toplamaya özen gösterdi. Türk tiyatrosunu ve özellikle geleneksel Türk tiyatrosunu tanıtan basılmış kitaplarının yeni basımıyla ve yeni kitapların hazırlanmasıyla meşgul olan Metin And 30 Eylül 2008'de Ankara'da kalp krizi sonucu öldü ve İstanbul'da Yeni Topkapı Mezarlığı'nda gömüldü.

Evinin bodrumundaki sandıklardan çalınıp yok edilen yazmalar arasında yer alan eserler, XIX. yüzyılın son çeyreğinden XX. yüzyılın ilk çeyreğinin sonuna kadar altmış yıllık bir dönemde Türk tiyatrosu adına sergilenen oyunlar Mahmud Yesârî, Halit Fahri Ozansoy, Ahmed Midhat Efendi, İ. Galip Arcan, Celâl Sahir Erozan, Yusuf Ziya Ortaç, Vedat Örfi Bengü, İbnürrefik Ahmet Nuri Sekizinci, Mehmed Rauf, Ercümend Ekrem Talu, Bahâ Tevfik, Sermet Muhtar Alus, İskender Fahreddin Sertelli, Reşat Nuri Güntekin, Selâmi İzzet Sedes gibi isimlerle Ahmed Şefik, Mehmed Reşad, Mustafa Âtıf, Mehmed Rifat, Hayri Muhiddin, Muhiddin İzzet, Enver Kemal, Memduh Suad, Tayyibzâde M. Sezâi, Enver Ziyâ, Giritli Fahri, Neşet Kâmil, Müfid Râtıb, Sezâi Nâmık, Müçteba Salahaddin, Mehmed Sâdık, Hasan Bedreddin, Fahrünnisâ Fahreddin gibi bugün pek hatırlanmayan yazarların imzalarını taşıyordu. Bu kaynakların ziyan olmasının, Türk tiyatro tarihinin yazılması ve özellikle kendi araştırmaları bakımından olumsuz sonuçları görülmüştür.

Metin And gölge oyunu, kukla, meddah, seyirlik köy oyunları, geleneksel Türk tiyatrosunun kökeni ve yüzyıllar boyunca geçirdiği evreler üzerine dünyada yankı uyandıran çalışmalar yapmış, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e modern Türk tiyatrosunun tarihiyle ilgili eserler kaleme almıştır. Bunların yanında Ermeni, Rum ve Bulgar sanatçı ve yazarlarının Osmanlı tiyatrosuna katkılarını ele aldığı araştırmalarıyla, illüzyon sanatının Türkiye'de ve dünyadaki durumunu irdelediği kitaplarıyla, Osmanlı şenliklerinin gösterim ve tasvir sanatları bakımından incelenmesinde, muharrem tâziyelerinden yüzyıllar boyunca gelişerek ortaya çıkan gösterilere, Türk imajının dünya bale ve opera tarihindeki yerinin ve etkilerinin ortaya çıkarılmasında ve Osmanlı tasvir sanatlarının 1950 sonrasında bütün dünyada yeniden gündeme getirilmesindeki katkılarıyla dikkat çekmiş ve pek çok ödül almıştır. Ayrıca eski din ve kültürlerin baskın gelenek ve uygulamalarının, Türkler'in İslâmiyet'i kabulünden sonra kimlik ve kılık değiştirerek halk arasında nasıl yaşamaya devam ettiğini uzun yıllara yayılan araştırmaları sonucu yazı ve kitaplarıyla ortaya koymaya çalışması dünyanın her yerinde takdir görmüştür. Bu bağlamda Türk Dil Kurumu bilim ödülü (1970), Türkiye İş Bankası bilimsel araştırma ödülü (1980), Sedat Simavi sosyal bilimler ödülü (1983), Fransa hükümetinin "Officier de l'ordre des arts et des lettres" nişanı (1985), İtalya Cumhurbaşkanı'nın şövalyelik nişanı (1991), Türkiye Bilimler Akademisi hizmet ödülü (1998) gibi pek çok ödül ve nişan almıştır.

Eserleri. Elli dört kitabı ve 1500'e yakın makalesi bulunan Metin And'ın başlıca eserleri şunlardır: *Gönlü Yüce Türk: Yüzyıllar Boyunca Bale Eserlerinde Türkler* (1958), *Kırk Gün Kırk Gece: Eski Donanma ve Şenliklerde Seyirlik Oyunlar* (1959), *Dionisos ve Anadolu Köylüsü* (1962), *Bizans Tiyatrosu* (1962), *Kavuklu Hamdi'den Üç Orta Oyunu: Büyücü Hoca-Fotoğrafcı-Eskici Abdi* (1962), *Ataç Tiyatroda: Ataç'ın Tiyatro Eleştirileri ve Yazıları Üzerine İnceleme* (1963, 1982), *Türk Köylü Oyunları* (1964), *Geleneksel Türk Tiyatrosu: Kukla Karagöz Ortaoyunu* (1969), *Meşrutiyet Döneminde Türk Tiyatrosu (1908-1923)* (1971), *Tanzimat ve İstibdat Döneminde Türk Tiyatrosu (1839-1908)* (1972), *Oyun ve Bügü. Türk Kültüründe Oyun Kavramı* (1974, 2003), *Osmanlı Tiyatrosu: Kuruluşu-Gelişimi-Katkısı* (1976, 1999), *Dünyada ve Bizde Gölge Oyunu* (1977), *Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları* (1982), *Cumhuriyet Dönemi Türk Tiyatrosu* (1983), *Geleneksel Türk Tiyatrosu: Köylü ve Halk Tiyatrosu Gelenekleri* (1985), *Türkiye'de İtalyan Sahnesi-İtalyan Sahnesinde Türkiye* (1989, *La Scena Italiana in Turchia-La Turchia Sulla Scena Italiana* adıyla yapılan İtalyanca baskısı 2004), *16. Yüzyılda İstanbul: Kent-Saray-Günlük Yaşam* (1994, 2010), *Minyatürlerle Osmanlı-İslâm Mitologyası* (1998, 2007, 2014), *Tiyatro, Bale ve Opera Sahnelerinde Kanûnî Süleyman İmgesi* (1999), *40 Gün 40 Gece: Osmanlı Düğünleri-Şenlikleri-Geçit Alayları* (2000), *Ritüelden Dra-*

ma. Kerbelâ-Muharrem-Ta'ziye (2002), *Osmanlı Tasvir Sanatları: 1. Minyatür* (2002, 2014). Mahmut H. Şakiroğlu tarafından *Prof. Dr. Metin And Bibliyografyası* adıyla bir eser hazırlanmış (Ankara 1993), ayrıca bazı hâtıra kitapları neşredilmiştir (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

Metin And, "Yarım Yüzyıldan Geriye ve İleriye Bakışlar", *Nesin Vakfı Edebiyat Yıllığı 1978*, İstanbul 1978, s. 469-482; *Metin And'a Armağan* (haz. M. Sabri Koz), İstanbul 2007; *Dokuz Kollu Bir Oyunbaz: Metin And* (haz. M. Sabri Koz), İstanbul 2007; *Bir Usta Bir Dünya: Metin And "Daima Oyun, Her Daim Oyuncu"* (haz. M. Sabri Koz), İstanbul 2011; Füruzan, "Bize Özgü Bir Rönesans Adamı: Metin And", *Sanat Dünyamız*, sy. 72, İstanbul 1999, s. 43-58; Talat Sait Halman, "And'ımız Anıtımız", *Cumhuriyet Kitap*, sy. 661, İstanbul 07.09.2002, s. 4-6; M. Sabri Koz, "Eski Kültürümüzün İçinde Bir Dolaşan Evliya Çelebi", *a.e.*, s. 1, 4-7; a.mlf., "Mesleğim, Amatörlüktür", *Akşam-lık*, İstanbul 12.07.2002, s. 8-9; Serhan Ada, "Sınırsız Bir Merakla Oyuna Adanmış Metin And ile Söyleşi", *Aries*, sy. 2, İstanbul 2003, s. 4-25; "And, Metin", *TDEA*, I, 137; "And, Metin", *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, İstanbul 2003, I, 100-101.

M. Sabri Koz

ANDERSON, James Norman Dalrymple
(1908-1994)

İngiliz misyoneri, hukukçu ve şarkiyatçı.

29 Eylül 1908'de Suffolk bölgesinde bir liman şehri olan Aldeburgh'da doğdu. Ticaretle uğraşan William Dalrymple Anderson'un ikinci oğludur. Çocukluğu Evangelik Presbiteryen mezhebine bağlı bir aile çevresinde geçti. İlk öğreniminin ardından orta öğrenimini Ramsgate şehrinde tamamladı. 1927'de girdiği Cambridge Üniversitesi Trinity College'dan uluslar arası hukuk diploması aldı. Talebeliği esnasında bir öğrenci organizasyonu olan Cambridge Inter-Collegiate Christian Union'da önce üye, 1931'de başkan olarak çalıştı. Üniversiteden mezun olduktan sonra misyonerlik faaliyetlerine katılmaya karar verdi. 1932'de Kahire'de Nile Mission Press bünyesinde ve ardından Egypt General Mission adlı kuruluşta gönüllü olarak çalıştı. Misyoner bir ailenin kızı olan Patricia ile 1933'te Mısır'da evlendi. Buradaki ilk yıllarını misyonerlik faaliyetleri yanında Kahire Amerikan Üniversitesi'nde Arapça öğrenerek geçirdi. Daha sonra Kahire'de I. Fuâd Üniversitesi'ne yarı zamanlı öğrenci olarak kaydoldu; Arap edebiyatı ve tarihi, İslâm hukuku derslerine katıldı. Bu arada

James Norman Dalrymple Anderson

Mısır'daki Kıptîler'i yakından tanıma fırsatı buldu. Kıptîler'i şüpheci ve inanç bakımından zayıf bularak onları bilinçlendirmeye yönelik çalışmalar yaptı. Bu çerçevede ilk eserini 1939'da *el-ʿAḳl ve'l-îmân* adıyla kaleme aldı.

II. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine İngiliz ordusuna katılan Anderson, 1940'ta Savunma Bakanlığı'nın Kahire'deki askerî istihbarat biriminde görevlendirildi. İngiliz ordusunda, İtalyanlar'a karşı bağımsızlık mücadelesi veren Libya Arap kuvvetlerinin faaliyetlerinde özel görevli irtibat subayı olarak çalıştı. İngiltere adına İdrîs es-Senûsî ile birlikte çalışmalar yürüttü. Binbaşı rütbesiyle Senûsî İşleri sekreterliğine, Alameyn muharebesinden sonra yarbay rütbesiyle Arap İşleri Siyasî sekreterliğine tayin edildi. Bu dönemde İngiltere Dışişleri Bakanlığı adına Libya'nın geleceğinin tartışıldığı toplantılar için müzakere metinleri hazırladı. Savaşın sonuna doğru albay rütbesiyle Arap İşleri genel sekreterliğine getirildi. Savaşın ardından 1946'da İngiltere'ye döndü ve aynı yıl, Paris'te Kuzey Afrika kolonilerinin geleceğinin tartışıldığı Dışişleri Bakanları Konferansı'nda İngiltere'yi temsil eden Ernest Bevin'in danışmanı sıfatıyla görev yaptı. Anderson'un savaş sırasında üstlendiği özel görevle Libya konusunda oynadığı rol kendisine "Anderson of Arabia" lakabını kazandırdı (Thompson, *History Today*, LXI/12 [2011], s. 49, 53 vd.) ve İngiltere Kralı VI. George tarafından ödüllendirildi.

Anderson, ordudaki görevinin sona ermesinden sonra Cambridge'te İncil araştırmaları merkezi olarak yeni açılan Tyndale House'ın müdürü oldu. Aynı zamanda Cambridge Üniversitesi'nde ve Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Araştırmaları Bölümü'nde İslâm hukuku dersleri okutmanlığı yaptı. 1949'dan itibaren Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu'na katıldı. Üniversitede görevini sürdürürken İslâm coğrafyasındaki hukukî gelişmeleri de yakından takip etti. 1949-1950'de Mısır, Sudan, Lübnan, Suriye ve Irak'a, 1950'de Doğu Afrika ülkeleri, Aden ve Hadramut'a, 1951'de İngiltere Sömürgeler Bakanlığı adına Batı Afrika sömürgelerine araştırma gezileri yaptı. Bu dönemde Lord Denning'in başkanlığındaki Afrikalı Öğrencilerin Hukuk Eğitimi Komitesi'nde görev alarak bu konuda hazırlanan raporlarda etkin rol oynadı. 1953'te Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu Hukuk Bölümü başkanlığına tayin edildi, ertesi yıl Doğu hukukları alanının ilk profesörü oldu. 1975-1976 akademik yılı sonunda emekliye ayrılıncaya kadar Londra Üniversitesi'nde ders verdi. Anderson, Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu'ndaki görevinin yanı sıra 1956-1976 yıllarında aynı üniversitedeki Institute of Advanced Legal Studies'in yöneticiliğini üstlendi. 1970 ve 1974'te iki kızını kaybeden Anderson, 1978'de resmî görevlerinin sona ermesinin ardından eşiyle birlikte Cambridge'e taşındı ve bundan sonraki hayatını, daha önce çalıştığı Tyndale House'da çoğu Hıristiyanlığı savunan çok sayıda kitap ve makale yazmakla geçirdi. 2 Aralık 1994'te Fulbourn / Cambridgeshire kasabasındaki hastahanede öldü.

Anderson, Princeton ve New York üniversitelerinde de misafir hoca olarak bulunmuş, Amerika Birleşik Devletleri, Asya, Afrika ve Ortadoğu'dan çok sayıda yüksek lisans ve doktora talebesi yetiştirmiştir. İnançlı bir Protestan olan Anderson çok sayıda kurum ve kuruluşun üyesiydi. Değişik alanlardaki çalışmaları için kendisine çok sayıda ödül ve onur nişanı verilmiştir. II. Dünya Savaşı'ndaki hizmetlerinden dolayı İngiliz Kraliyeti tarafından 1943 ve 1945'te nişanlarla taltif edilmiş, 1959'da Kral İdrîs onu Libya'nın bağımsızlığını kazanmasına yaptığı katkılardan ötürü ikinci dereceden Libya İstiklâl nişanıyla ödüllendirmiştir. 1965'te hukuk alanındaki çalışmalarından dolayı Gray's Inn Barosu'na üye yapılmış, 1970'te British Academy üyesi seçilmiş ve 1974'te Saint Andrews Üniversitesi tarafından Hıristiyanlığa hizmetleri için ilâhiyat alanında fahrî doktora unvanına lâyık görülmüştür. İngiltere'nin önde gelen evangeliklerinden olan ve kiliselerde düzenli biçimde vaaz veren Anderson, ülkenin önemli dinî kuruluşlarında üye ve yönetici sıfatıyla görev yapmıştır. Ayrıca Church Assembly üyesiydi. 1970-1980 arasında House of Laity of the General Synod of the Church of England'ın ilk başkanlığını yapmış, 1974'te kraliçe danışmanı olarak tayin edilmiştir. 1975'te kilisedeki faaliyetlerinden dolayı şövalyelik nişanıyla taltif edilerek nişanı şöval-

yeliğe (knight) yükseltilmiştir. The Bible Churchmen's Missionary Society ve Middle East General Mission (Middle East Christian Outreach) gibi misyonerlik kurumlarının başkanlığını üstlenmiş, The British Institute of International and Comparative Law, The Society of Public Teachers of Law, The Hamlyn Trust ve The International African Law Association ve Church Pastoral Aid Society'de üyelik yapmıştır.

Anderson, hayatı boyunca bir taraftan İngiliz sömürge yönetimi adına çalışırken aynı zamanda misyonerlik yapmış, bu yöndeki faaliyetlerini akademik formda metinlerle ve üniversitede verdiği derslerle desteklemiştir. Kendisi misyoner bir oryantalist olmasına rağmen İngiltere'de başta medenî hukuk ve kamu hukuku olmak üzere çeşitli alanlarda yapılan düzenlemelerde ve özellikle kilise-devlet ilişkileri söz konusu olduğunda önemli sayılabilecek katkılarda bulunmuştur. İslâm hukukuyla ilgili çalışmalarını, tarihî olmaktan çok İngiliz sömürgesi olan veya İngiliz İmparatorluğu ile doğrudan ilgili bölgelerdeki çağdaş hukukî gelişmeler çerçevesinde yürütmüştür. Modern sömürge yönetimlerinin gerçekleştirdiği düzenlemeler karşısında müslümanların uyum sürecini izleyip kaydını tuttuğu görüntüsü veren çalışmalarının temel tezi, müslümanların zaman içinde kendi hayatlarını ve hukuklarını Batı hukukuna uyarlayacağı varsayımına dayanmaktadır. Onun çalışmaları, müslümanların içerik bakımından bazı hususları İslâmî esaslara bağlı şekilde düzenleseler de formel olarak modern Batı hukukunun çizdiği çerçeveye bağlı kalmak zorunda olduklarını kabul eden çalışmalar yapıldığı dönemlerdeki genel modernleşme teorileriyle de uyumluluk arzeder. Bu bakımdan Anderson'un yaklaşımı modernleşme teorilerinden beslenirken aynı zamanda onları tahkim etme gibi bir konuma da sahiptir.

Çok yönlü bir şahsiyet olan Anderson, kaleme aldığı eserlerin yanı sıra üniversitede özellikle İngiliz sömürgesinden gelen talebelerin hukuk eğitimine çok önem vermiş, çalıştığı diğer kurumlarda karşılaştırmalı hukuk alanındaki araştırmaların gelişmesine çaba sarfetmiş, bunun için farklı hukuk alanlarından çok sayıda ilim adamını bir araya getirerek seminerler düzenlemiştir. Anderson, öncelikli ilgi alanı olan İslâmiyet ve İslâm hukukuna dair görüşlerini bir misyoner hassasiyeti içinde ve yanlı bir şekilde ortaya koyar. Hz. Peygamber hakkında eskiden beri hıristiyan çevrelerinde oluşturulan bir dizi aşırı ve asılsız iddiayı, editörlüğünü yaptığı ve İslâmiyet hakkındaki bölümünü yazdığı *The World's Religions*'ta tekrarlayarak onun Hıristiyanlığı ve teslisi yanlış anladığını iddia eder (s. 52-68). Hıristiyanlık dışındaki dünya dinlerinin tarihçelerinin kısaca ele alındığı bu eserin sonuna yazdığı bölümde Tanrı'nın insan zihni tarafından nasıl bilinebileceği meselesini Hıristiyanlık çerçevesinde ele alır ve teslisi açıklamaya çalışır (s. 190-196). Emeklilik döneminde yazdığı eserlerin hemen hemen tamamının misyonerlikle ve Hıristiyanlık savunmasıyla ilgili olması da Anderson'un zihin dünyası hakkında bir fikir vermektedir.

Eserleri. Hukuk ve İslâmiyet: *Islamic Law in Africa* (London 1954, 1970, 1978; Anderson'un bu çalışması Sömürgeler Bakanlığı'nın tâlimatıyla, İngiliz sömürge bölgelerinde İslâm hukukunun uygulanışını araştırmak üzere 1950-1951 yıllarında Doğu ve Batı Afrika'ya yaptığı seyahatler neticesinde ortaya çıkmıştır); *Islamic Law in the Modern World* (New York 1959; müellifin 1958'de Law School of New York University'de verdiği beş dersin bir araya getirildiği eserde İslâm hukukunun özellikle Mısır, Lübnan, Ürdün, Irak, Libya, Sudan, Tunus ve Fas'taki uygulanışı ele alınmaktadır); *Islamic Law in Contemporary Cultural Change* (Freiburg 1967, Noel J. Coulson ile birlikte; bir makalesinin ayrı basımıdır: *Saeculum*, XVIII/1-2 [Freiburg 1967], s. 13-92); *Morality, Law and Grace* (London 1972); *Law Reform in the Muslim World* (London 1959, 1976); *The Kingdom of Saudi Arabia* (London 1977, Anna Dowson ve diğerleriyle birlikte; 11. bs., London 2006); *Liberty Law and Justice* (London 1978; Anderson'un Bristol Üniversitesi'nde Mart 1978'de hukuk, insan hakları ve hürriyet konularında verdiği derslerin kitap haline getirilmiş şeklidir); *Freedom Under Law* (Kingsway 1988).

Hıristiyanlık ve Misyonerlik: *el-ʿAḳl ve'l-îmân ev limâẕâ yü'minü el-ʿaḳlü's-selîm bi-ʿaḳāʾidi'l-mesîḥiyye* (Kahire 1939); *The Evidence for the Resurrection* (Leicester 1950; Hıristiyanlık'taki "boş mezar" meselesi hakkında olup Hz. Îsâ'nın çarmıha gerildikten sonra dirildiğini ispat etmek için yazılan, pek çok baskısı ve tercümesi yapılan bu kitapçık *The Fact of Christ* başlıklı eserde bir bölüm olarak yer alır); *Into the World: The Need and Limits of Christian Involvement* (London 1968); *Jesus Christ, The Witness of History* (Leicester 1969, 1985); *Christianity, The Witness of History: A Lawyer's Approach* (London 1969); *Christianity and Comparative Religion* (London 1970); *A Lawyer Among the Theologians* (London 1973); *Issues of Life and Death* (London 1976; Anderson'un kürtaj, doğum kontrolü, ölüm cezası ve ötanazi gibi konuları Hıristiyanlık açısından ele aldığı eseridir); *The Mystery of the Incarnation* (London 1978); *The Fact of Christ: Some of the Evidence* (Leicester 1979); *God's Law and God's Love: An essay in Comparative Religion* (London 1980); *God's Word for God's World* (London 1981); *The Teaching of Jesus* (London 1983); *Christianity and World Religions: The Challenge of Pluralism* (2. bs., Leicester 1984); *An Adopted Son: The Story of My Life* (Leicester 1985).

Makale: Anderson, sadece İslâm hukuku ve İslâm ülkelerindeki hukukî gelişmeler hakkında altmışa yakın makale yazmıştır (özellikle İslâm'la ilgili makalelerinin listesi için bk. Kılıç, sy. 4 [2004], s. 143-146). Bunlardan bazıları şunlardır: "Recent Developments in Shari'a Law" (*Muslim World*, XLI [Oxford 1951], s. 34-48, 113-126, 186-198, 271-288; XLII [1952], s. 33-47, 124-140, 190-206,257-276); "Law as a Social Force in Islamic Culture and History" (*BSOS*, XX [1957], s. 13-40); "Colonial Law in Tropical Africa: the Conflict Between English, Islamic and Customary Law" (*Indiana Law Journal*, XXXV [Bloomington 1960], s. 433-442); "Recent Reforms in the Islamic Law of Inheritance" (*International and comparative law quarterly*, XIV/2 [Cambridge 1965], s. 349-365); "Pakistan: An Islamic state?" (ed. R. H. C. Holland – G. Schwarzenberger, *Law, Justice and Equity*, London 1967, s. 127-136); "Law Reform in Egypt, 1850-1950" (P. M. Holt [ed.], *Political and Social Change in Modern Egypt*, London 1968, s. 209-230); "Modern Trends in Islam: Legal Reform and Modernisation in the Middle East" (*International and Comparative Law Quarterly*, XX/1 [Cambridge 1971], s. 1-21). Anderson ayrıca, çok sayıda baskısı yapılan ve pek çok dile çevrilen *The World's Religions: Animism, Judaism, Islam, Hinduism, Buddhism, Shinto, Confucianism* (London 1950), çeşitli yazarlar tarafından kaleme alınmış on dört makaleyi içeren *Changing Law in Developing Countries* (New York 1963), Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu Hukuk Bölümü'nde 1965-1966 öğrenim yılında farklı

araştırmacılar tarafından verilen derslerin yer aldığı on dört makaleyi ihtiva eden *Family Law in Asia and Africa* (New York 1967; London 1968) ve *Islam in the Modern World: A Christian Perspective* (Leicester 1990) adlı eserlerin editörlüğünü yapmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

N. Anderson, "Islam", *The World's Religions* (ed. N. Anderson), London 1965, s. 52-68; R. Clifford, *The Case for the Empty Tomb*, Sutherland 1993, s. 82-108; W. A. Steiner, *The Institute of Advanced Legal Studies of the University of London 1947-1976*, London 2000, tür.yer.; *Working with the Spirit: Choosing Diocesan Bishops: A Review of the Operation of the Crown Appointments Commission and Related Matters*, London 2001, tür.yer.; Veli-Matti Kärkkäinen, *Biblical, Historical and Contemporary Perspectives: An Introduction to the Theology of Religions*, Downers Grove IL 2003, s. 261-268; T. M. Thompson, *J. N. D. Anderson, Nationalism and the "Modernisation" of Islamic Law, 1932-1984* (doktora tezi, 2010), University of Cambridge; a.mlf., *Sir Norman Anderson, Islam and the End of the British Empire*, New York-London 2015; a.mlf., "Making 'Modern' Libya: The King and Anderson", *History Today*, LXI/12, London 2011, s. 49-55; a.mlf., "Anderson, Sir (James) Norman Dalrymple (1908-1994)", *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford 2010 (online supplement: http://www.oxforddnb.com/view/article/54706); I. Edge, "Professor Sir Norman Anderson: Director of the IALS, 1959-76", *Bulletin* (Institute of Advanced Legal Studies), sy. 19, London 1995, s. 17-20; M. E. Yapp, "Professor Sir James Norman Dalrymple Anderson (1908-1994): In Memoriam", *MES*, XXXII/1 (1996), s. 218-219; Muharrem Kılıç, "Sir James Norman Dalrymple Anderson-Ek Bibliyografya", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 4, Konya 2004, s. 141-146.

TAHSİN GÖRGÜN

ANDRAE, Tor Julias Efraim
(1885-1947)

İslâm tarihi ve din psikolojisi alanındaki çalışmalarıyla tanınan İsveçli şarkiyatçı, Lutherian kilisesi piskoposu.

Protestan bir ailenin çocuğu olarak 9 Temmuz 1885'te Vena'da doğdu. İlk ve orta öğreniminin ardından 1903'te Uppsala Üniversitesi Beşerî Bilimler Fakültesi'nde Arapça ve İbrânîce öğrendi. 1906'da mezuniyetinden sonra aynı üniversitede ilâhiyat eğitimini tamamladı (1909) ve Lutherian kilisesi papazı oldu. İlâhiyat araştırmaları sırasında Hz. Muhammed üzerine çalışan ve kariyerini şekillendiren Nathan Söderblom'dan etkilendi. Din psikolojisine ilgi duyarak Hz. Muhammed'in, peygamber olduğunu kendisine bildiren ilâhî vahiy karşısındaki tutumunu ele al-

Tor Julias Efraim Andrae

dı. Delsbo ve Uppsala'da kiliseye hizmet ederken zamanının bir kısmını Berlin'de Ignaz Goldziher'in yardımıyla Arapça el yazmalarını okumaya ayırdı. 1918'de bitirdiği, Hz. Muhammed'in şahsiyeti ve İslâm kültüründeki yerine dair *Die Person Muhammeds in Lehre und Glauben Seiner Gemeinde* adlı eseriyle İslâm araştırmalarında tanınmaya başlandı. 1920'lerin ilk yıllarında ideal dinî bir toplumun oluşumunda İsveç Lutherian kilisesinin önemini vurgulayan yazı ve vaazlara ağırlık verdi. 1921'de ilâhiyat doktoru pâyesiyle ödüllendirildi. 1923'te Stockholm Üniversitesi'nde dinler tarihi öğretim üyeliğine tayin edildi ve 1927'de profesörlüğe yükseltildi. 1932'de İsveç Akademisi'ne üye seçildi. Stockholm Üniversitesi'nde 1933 yılına kadar çalıştı. 1929-1937 yılları arasında Uppsala Üniversitesi'nde dinler tarihi dersleri verdi. 1936'da kısa bir dönem İsveç hükümetinde Kilise İşleri bakanı olarak görev yaptı. 1937'de Linköping piskoposluğuna tayin edildi. 24 Şubat 1947'de Linköping'de öldü.

İsveç kilisesine ve hıristiyan inancına olan sevgisi kadar diğer dinleri de takdir eden Andrae hocası Söderblom gibi, bazı şarkiyatçılar tarafından tamamıyla katı bir din gibi gösterilen İslâm'ın aslında böyle olmadığını söyler. Hz. Muhammed'in vahiy aldığını kabul eder. Allah kelâmı olarak görmediği Kur'an'ı siyerin en önemli ve otantik kaynağı sayar. Eserlerinde pek çok hadis mecmuasından alıntılar yapmasına rağmen bazı durumlarda hadislere şüpheyle bakar. İlk dönem siyer kaynakları ve diğer tarih kitapları ise çok kullandığı eserlerdir. Geo Widengren onun hakkında İsveççe bir eser kaleme almış (*Tor Andrae*, Stockholm 1947), Bekir Armağan da doktora tezi hazırlamıştır (bk. bibl.).

Eserleri. 1. *Die Person Muhammeds in Lehre und Glauben Seiner Gemeinde* (Stockholm 1918). Eserde Hz. Muhammed'in şahsiyetinin ümmeti için ne mâna ifade ettiği ele alınmakta, peygamberlik nurundan, Hz. Muhammed'in mûcizeleri ve mi'racından, diğer peygamberlerin mûcizelerinden, ismet sıfatından, Hz. Muhammed'in örnek oluşundan ve takvâsından bahsedilmekte, şarkiyatçı bir anlayışla müslümanların Hz. Peygamber'e bakışı ve bu alanda yazılmış neredeyse bütün klasik eserler tesbit edilerek gözden geçirilmektedir. Ayrıca eserde Batı'da ilk defa Hz. Muhammed'e duyulan saygı, müslüman dindarlığı ve İslâm mistik teorisinin gelişmesi gibi temalar üzerinde durulmaktadır. A. Schimmel'e göre bu kitap, "kendisine vahiy gelen bir kul" olarak Hz. Muhammed'in nasıl ve niçin kâinatın merkezi ve en mükemmel kişisi olduğu sorusuna verilen en iyi cevaptır. **2.** *Der Ursprung des Islam und das Christentum* (Uppsala-Stockholm 1926). Jules Roche tarafından *Les origines de l'Islam et le Christianisme* adıyla Fransızca'ya çevrilen eserde (Paris 1955) Andrae'nin üzerinde yoğunlaştığı konulardan biri de Suriye Hıristiyanlığı'nın İslâm'ın ilk yıllarının şekillenmesine olan etkisidir ve kendisi bu eserinde İslâm'ın kökeninin Hıristiyanlığa dayandığını ispatlamaya çalışmaktadır. **3.** *Mystikens Psykologi* (Stockholm 1926, 1968). Eserde din olgusunun bütün boyutları ele alınmaktadır. **4.** *Muhammed Hans Liv och Hans Tro* (Stockholm 1930). Andrae'nin İslâm'ı bir dünya dini olarak gördüğünü ve diğer dinlerden daha açık bir tarihe sahip olduğunu söylediği eserde Hz. Muhammed döneminde Arabistan, Muhammed'in çocukluğundan nübüvvete kadar olan hayatı, dinî mesajı, vahiy doktrini, Kureyş ile mücadelesi, Medine'de yönetim ve Hz. Muhammed'in şahsiyeti gibi konular işlenmektedir. İsveççe yazılan eser Almanca'ya (*Mohammed Sein Leben und Glaube*, Göttingen 1932), Theophil Menzel tarafından İngilizce'ye (*Mohammed The Man and His Faith*, London 1936, 1956; New York 1936), Maurice Gauddefroy-Demombynes tarafından Fransızca'ya (*Mahomet sa vie et sa doctrine*, Paris 1945), ayrıca İspanyolca ve İtalyanca'ya çevrilmiştir. Bekir Armağan ve Tuncay Günaydın eseri Türkçe'ye tercüme etmişlerse de henüz basılmamıştır. **5.** *Nathan Söderblom* (Uppsala 1931). Andrae'nin, hocası ve arkadaşı, Nobel ödüllü Piskopos Söderblom'un 1931'de ölümü üzerine yazdığı biyografisidir. **6.** *Die Frage der Religiösen Anlage* (Uppsala 1932). Bu çalışmasında Andrae ilkel dinler kavramına karşı çıkarak orijinal dinler gerçeğini vurgulamaktadır. **7.** *Die Letzten Dinge* (Uppsala 1934). Müellifin ölümden sonraki hayata dair inancını anlattığı ese-

ridir. **8.** *I Myrtentradgarden Studier i sufisk mystik.* Andrae, ölümünden sonra basılan bu eserini (Stockholm 1947) Hallâc-ı Mansûr'un fikirlerinden ve idam edilmesi olayından etkilenerek yazmıştır. İslâm tasavvufunun ilk dönemlerde nasıl anlaşıldığı hususunun ve ilâhî aşkın mahiyetinin ele alındığı eserde pek çok sûfînin hayatı, tasavvufî anlayışı, riyâzet, halvet, tevhid vb. konular incelenmektedir. Eseri Birgitta Sharpe *In the Garden of Myrtles* adıyla İngilizce'ye (New York 1987), Helmhart Kanus-Credé *Islamische Mystiker* ismiyle Almanca'ya (Stuttgart 1960) çevirmiştir. Andrae'nin bazı makaleleri *Le monde oriental* dergisinde yayımlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Tor Andrae, *Mohammed, The Man and His Faith* (trc. Th. Menzel), London 1936, s. 5-6; a.mlf., *Les origines de l'Islam et le Christianisme* (trc. J. Roche), Paris 1955, s. 7-8; a.mlf., *In the Garden of Myrtles* (trc. B. Sharpe), New York 1987, s. XIII-XV; G. Widengren, *Tor Andrae*, Uppsala 1947; Necîb el-Akiki, *el-Müsteşrikūn*, Kahire 1980, III, 33; A. Schimmel, *Ve Hz. Muhammed (s.a.s) O'nun Peygamberi'dir* (trc. Okşan Aytolu), İstanbul 1995, s. 16; a.mlf., "Andrae, Tor", *ER*, I, 271-272; İbrahim Sarıçam v.dğr., *İngiliz ve Alman Oryantalistlerin Hz. Muhammed Tasavvuru*, Ankara 2011, s. 11, 225, 417-418, 480; Bekir Armağan, *Tor Andrae'nin Eserlerinde Hz. Muhammed* (doktora tezi, 2012), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 9-37.

BEKİR ARMAĞAN

ANHEGGER, Robert
(1911-2001)

Alman Türkologu.

Asıl adı Robert Friedrich Moritz Anhegger'dir. Alman asıllı tüccar bir baba ile İsviçre asıllı bir annenin oğlu olarak Viyana'da doğdu. 1919'da babasının işi dolayısıyla ailesi Rotterdam'a (Hollanda) taşındı. Burada Alman Ortaokulu'na (Deutsche Oberrealschule) devam etti. Rotterdam'da dört yıl kalan aile 1923'te Zürih'e taşındı. Robert önce Zürich Gymnasium'a yazıldı. Ardından gençlik organı İsviçre Göçmen Kuşları'na (Schweizer Wandervogel) katıldı. Kısa zamanda yükselerek bölge başkanı oldu. Ayrıca Zürih Üniversitesi'nde hukuk, edebiyat ve tarih eğitimi görüyordu. 1932 yılında Viyana Üniversitesi'nde eğitimini sürdürdü. Ardından Berlin'e taşınarak Friedrich Willhelm Üniversitesi'nde görev aldı (1932-1933). Hem ülkesi hem de kendisi için oldukça hareketli olan bu yıllarda Alman Komünist Partisi'ne üye oldu ve bazı siyasî faaliyetlerde bulundu. Nazi-Antinazi grupları arasındaki kavgaların birinde yaralandı. Aynı yıllarda Balkanlar'la ilgili çalışmalara ve İslâmoloji'ye ilgi duymaya başladı ve Türkçe öğrendi.

1934'te İsviçre vatandaşlığına geçti. 1935'te Tuna yoluyla Rusçuk, Varna ve İstanbul'a gitti. İstanbul'da bir yıl kalarak Türkçe'sini geliştirdi. 1938'de ikinci defa Türkiye'ye geldi ve Andreas Tietze ile Anadolu'yu dolaştı. 1940'ta Alman Arkeoloji Enstitüsü'nde yardımcı araştırmacı olarak görev yapmak üzere üçüncü defa Türkiye'ye gelen Anhegger daha sonra çeşitli işlerde çalıştı. Özel ders verdi, okutmanlık yaptı. Köy enstitüleri yapı projelerinde görev aldı. Zürih Üniversitesi'nde hazırladığı Osmanlı madenciliğiyle ilgili doktora tezi İstanbul'da yayımlandı (1943-1945). Ayrıca çocuk kitapları üzerine çalışmalar yaptı. 1956'da Almanca kursları açtı ve yönetti. 1958'de yazar İsmet Zeki Eyüboğlu'nun kardeşi ve Türkiye'nin ilk kadın mimarlarından Mualla Eyüboğlu ile ikinci evliliğini yaptı. Emekli olduktan sonra İstanbul'a yerleşti. Galata'daki evinde birçok sanatçı, yazar, araştırmacı ve müzisyen bir araya geliyordu. Goethe Enstitüsü'nün bir kolu olarak İstanbul Kültür Derneği'ni kurdu. Yöneticisi olduğu, 1959'da Türk-Alman Kültür Derneği adını alan bu kuruluşta Türk-Alman kültürüne katkılar sağladı. 1968'de Goethe Enstitüsü'nce Amsterdam'a tayin edildi. Uzun süre Amsterdam ile İstanbul arasında gidip geldi. Hollanda'da konferans vermek, sergi düzenlemek gibi birçok faaliyetiyle Türk kültürünün tanıtımına hizmet etti. Rotterdam'da yayımlanan *WAR* dergisinin birkaç sayısının Türkiye'ye ayrılmasını sağladı. 1976'da Poetry International için Fazıl Hüsnü Dağlarca'yı, ardından Ruhi Su ve Zülfü Livaneli'yi teklif etti, bunların Hollanda'da tanınmasına vesile oldu. Kültürel çalışmaların yanında Hollanda'daki Türkler'e siyasî alanlarda da destek veren Anhegger 24 Mart 2001'de öldü. Henüz hayatta iken adına bir hâtırat kitabı çıkarılmıştır: *Türkische Miszellen: Robert Anhegger Armağanı* (ed. Jean-Lois Bacque-Grammont v.dğr., İstanbul 1987).

Robert Anhegger

Eserleri. Türkiye ve Türkler üzerine edebiyattan tarihe, kültürden eğitime kadar geniş bir alanda çalışmaları bulunan Anhegger'in bazı kitapları şunlardır: **1.** *Beiträge zur Geschichte des Bergbaus im Osmanischen Reich Europäische Türkei* (I-II ve 1 ek; W. Ruben ve A. Tietze ile birlikte, İstanbul 1943-1945). Osmanlı madenciliği hakkındaki doktora tezidir. **2.** *Eski Almanca Antolojisi (800-1500)* (İstanbul 1944). İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Alman Dili Filoloji Bölümü için hazırlanmış bir antolojidir. **3.** *Kānûnnâme-i Sultânî ber Mûceb-i Örf-i Osmânî* (Ankara 1956, Halil İnalcık'la birlikte). II. Mehmed ve II. Bayezid devirlerine ait kanunnâme ve yasaknâmeleri içerir. **4.** *Hatice Sultan ile Melling Kalfa: Mektuplar* (İstanbul 2001, Jacques Perot ve Frederic Hitzel ile birlikte). III. Selim'in kız kardeşi Hatice Sultan'ın, Melling ile birbirlerine yazdıkları Latin alfabesiyle kaleme alınmış mektupların incelenmesidir. **5.** Evangelinos Misailidis, *Seyreyle Dünyayı (Temâşâ-i Dünya ve Cefakâr ve Cefakeş)* (İstanbul 1986, Vedat Günyol ile birlikte). Rum harfleriyle yazılmış olan Türkçe eserin Latin harflerine çevirisidir. **6.** *Çocuk Edebiyatı-Çocuk Kitapları* (İstanbul 1975, Meral Alpay ile birlikte). **7.** *Türkiye'de Çocuk ve Gençlik Kitapları: Açıklamalı Bibliyografya* (İstanbul 1977). Bunların dışında Anhegger'in çok sayıda makalesi de bulunmaktadır (Ortaylı, bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

Macit Gökberk, "Dr. Robert Anhegger ve İstanbul Türk-Alman Kültür Merkezi", *Türkische Miszellen: Robert Anhegger Armağanı*, İstanbul 1987, s. 6; M. Mooij, "Pendler zwischen Bosporus und Amstel. Robert Anhegger in den Niederlanden", *a.e.*, s. 13-16; Alpay Kabacalı, *Kültürümüzden İnsan Adaları*, İstanbul 2007, s. 88-91; J. Schmidt, "Robert Anhegger and his Bequest in the Leiden University Library", *Between Religion and Language: Turkish-Speaking Christians, Jews and Greek-Speaking Muslims and Catholics in the Ottoman Empire* (ed. Evangelia Balta – Mehmet Ölmez), İstanbul 2011, s. 291-318; İlber Ortaylı, "İçimizden Biri: Robert Anhegger", *TT*, XXXV/209 (2001), s. 5-6; Erik-Jan Zürcher, "Two Young Ottomanists Discover Kemalist Turkey: The Travel Diaries of Robert Anhegger and Andreas Tietze", *JTS*, XXVI/2 (2002), s. 359-369.

VİLDAN S. COŞKUN

ARAFAT, Yâsir
(ياسر عرفات)
(1929-2004)

Filistin Direniş Hareketi'nin meşhur lideri.

Kahire'de doğdu. 1927'den sonraki bir tarihte Mısır'a göç eden Gazzeli tüccar Abdürraûf el-Hüseynî'nin oğludur. Kendisi ve ailesi tarafından annesi Zehvâ'nın memleketi olan Kudüs'te doğduğu öne sürüldüyse de yıllar sonra ortaya çıkan bir Mısır hastahanesi kayıtlarında 24 Ağustos 1929'da Kahire'de doğduğu kesinlik kazanmıştır (Rubin, s. 27; Aburish, s. 15-16; *Encyclopedia of the Modern Middle East,* I, 269). Asıl adı Muhammed Abdurrahman Abdürraûf Arafât el-Kudve el-Hüseynî'dir (Kapeliouk, s. 37; Aburish, s. 15). Daha sonra bu adın içerisinden aldığı Arafat ile birlikte kullandığı Yâsir ön adı lise yıllarında iken edindiği takma adı, Ebû Ammâr künyesi ise direniş hareketi içerisinde benimsediği kod adıdır. Halk arasında genellikle "el-İhtiyâr" olarak bilinir. Arafat dört yaşında iken annesinin ölümünün ardından dayısının yanında Kudüs'te bulunduğu sınırlı yıllar hariç üniversiteden mezun oluncaya kadar Mısır'da yaşadı. İlk Arap-İsrail savaşından sonra İsrail'in mütareke sınırlarıyla kurulduğu 1948-1949'da Kahire (I. Fuâd) Üniversitesi'nde inşaat mühendisliği eğitimine başladı. Diğer Araplar'dan ayrı bir Filistinli kimlik bilincinin ve Filistinliler'in vatanlarını kendi mücadeleleriyle kazanmaları gerektiği düşüncesinin olgunlaşması bu yıllara rastlar. 1952-1957 yılları arasında sürdürdüğü Filistinli Öğrenciler Birliği başkanlığı ile bu dönemde kısa bir süre de olsa çıkarılmasında rol aldığı *Şavṭu Filesṭîn* gazetesi bu noktaya işaret sayılmalıdır.

1956 Süveyş savaşı sırasında Mısır ordusuna katılarak savaş tecrübesini ve Filistin için mücadeleye yönelik kararlılığını kazanan Arafat çok geçmeden, Mısır lideri Cemal Abdünnâsır'ın Müslüman Kardeşler (İhvân-ı Müslimîn) üzerine başlattığı baskı hareketi sırasında bu teşkilâta üye olduğu gerekçesiyle tutuklanmaktan kurtulmak ve mücadele yolunda teşkilâtlanmak için 1957'de Mısır'dan ayrıldı; 1960'ların başlarına kadar yerleşeceği ve bir mühendislik şirketini kurarak belirli bir servet edineceği Küveyt'e gitti. Bu yıllarda Mısır'da iken tanıştığı Halîl el-Vezîr (Ebû Cihâd) ve Salah Halef (Ebû İyâd) başta olmak üzere birkaç yakın arkadaşıyla birlikte Filistin Direniş Hareketi'nin ilk bağımsız teşkilâtını oluşturdu. Yaygın kabule göre 1958'de kurulan teşkilâtın adı el-Fetih'tir. Bu ad, tam adı Hareketü't-tahrîr el-Filistînî olan teşkilâtın baş harflerinin oluşturduğu, Arapça'da "ölüm" anlamındaki "hatf" (حتف) kelimesinin "zafer" anlamına gelecek şekilde tersten "feth" (فتح) okunuşudur (Kapeliouk, s. 67-68). Arafat, kuruluşundan itibaren teşkilâta üye kazandırmak amacıyla çeşitli Arap ülkeleri içerisine dağılmış durumdaki Filistinli mülteciler arasında etkin bir çaba gösterdi. 1964'te Nâsır'ın, bir kısım Arap ülkelerinin denetimini mümkün kılmak düşüncesiyle Ahmed Şükayrî başkanlığında kurulmasını sağladığı Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ), Arafat ve el-Fetih grubu tarafından reddedildi. el-Fetih, Arafat'ın kendi askerî faaliyetlerini başlatmak üzere 1964 Aralığında Lübnan'a geçti. Uzun tartışmalardan sonra 1 Ocak 1965'te alınan kararla İsrail'e yönelik ilk eylem denemeleri başlatıldı.

Filistin topraklarının tamamen İsrail'in işgali altına girmesiyle sonuçlanan 1967 bozgununun Arap dünyasındaki yıkıcı etkisinde Arafat ve gerillalarının yeni mücadele üssü olarak yerleştikleri Ürdün'de, İsrail sınırında karargâh edindikleri Karame'de 1968 Martında büyük bir İsrail saldırısını ağır kayıplarla da olsa durdurabilmeleri el-Fetih ve Arafat'ın Arap dünyasındaki itibarını arttırdı. Aynı yılın temmuz ayında, sürdürdükleri boykotu sonlandırarak katıldıkları Filistin Millî Konseyi toplantısında el-Fetih temsilcileri Filistin Millî Sözleşmesi'nin daha köktenci bir şekilde değiştirilmesinde etkili oldu. Nihayet 1969 Şubat ayındaki tarihî konsey toplantısında Arafat'ın başkan seçilmesiyle Filistin Kurtuluş Örgütü, el-Fetih'in bel kemiğini oluşturduğu çeşitli direniş gruplarını bir çatı altında birleştiren, bağımsızlık mücadelesinin ana teşkilâtı haline geldi.

Yâsir Arafat

Bağımsız bir toprağa sahip olunmadığından İsrail'e karşı silâhlı bir direnişin Filistinli mültecilerin dağıldığı çevre olan Arap ülkelerinin topraklarından hareketle yapılabilmesi, başından beri Arafat'ın silâh ve para yardımıyla birlikte siyasî destek bakımından Arap ülkelerine bağımlı olması hareketin en hassas noktasını oluşturmaktaydı. Bu sebeple Arafat desteğini aldığı Arap ülkelerinin iç işlerine karışmama ilkesini benimsemişti. Ancak zaman zaman bu ilkeden sapılabildiği, dolayısıyla hem Arap ülkeleriyle ilişkilerin ve sağlanagelen desteğin zora girdiği hem de bu arada çıkan çatışmalarda gerek Filistinli gerekse diğer Araplar'ın kayıplara uğradıkları bir gerçekti. Bu konudaki en somut örnek, İsrail'e yönelik eylemlerini sürdüren direnişçilerin yoğun olarak bulunduğu Ürdün'de Arafat'ın Kral Hüseyin rejimini devirerek yerine Filistinliler'in ağırlıkta bulunacağı bir düzeni getirmeyi hedef alan iç savaşın çıkışında rol oynaması, buna bağlı olarak 1970-1971'de aralıklarla süren ve iki taraftan önemli sayıda insanın ölümüyle neticelenen savaş sonunda Arafat ve Filistinli eylemcilerin Ürdün topraklarından çıkarılmaları ve direniş hareketinin yeni üssü haline getirecekleri Lübnan'a yerleşmeleridir.

1973 savaşının ardından girişilen çözüm çabalarının tıkandığı süreçte, 1974 Ekiminde Rabat'ta toplanan Arap Zirvesi'nde Filistin Kurtuluş Örgütü'nün Filistin halkının tek meşrû temsilcisi olarak tanınması Arafat için büyük başarı oldu. Arafat resmen çağrıldığı Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda 13 Kasım 1974'te yaptığı, belinde silâhı ve elinde zeytin dalı ile simgeleşmiş tarihî konuşmasıyla dünya kamuoyunca tanınmış oldu. Aynı kurulun 22 Kasım tarihli kararı ile Filistin Kurtuluş Örgütü, Birleşmiş Milletler'de gözlemci kuruluş statüsü kazandı. Arafat'ın bu yükselişini çok geçmeden sonucu itibariyle Ürdün'de yaşanılana benzer inişle sonuçlanan 1975-1976 Lübnan iç savaşı izledi. Arafat ve Filistin Kurtuluş Örgütü, bu defa âdeta devlet içinde devlet haline gelmiş eylemci varlıklarıyla sarsmış oldukları Lübnan'ın hassas siyasî dengesinde kendilerini iktidar kavgalarının içinde buldu. Özellikle Lübnanlı hıristiyanlar ve zaman zaman Suriyeli askerlerle giriştikleri çatışmalarda önemli sayıda kayıp verdiler. Savaş bittiğinde bir süre daha Lübnan'daki üslerini koruyabildilerse de 1982'de İsrail'in Lübnan'ı işgali sonucunda önce Beyrut'u, 1983 sonlarında da bir süre daha kalabildikleri Trablus'u nihaî

olarak terketmek zorunda kaldılar ve İsrail'e karşı sürdüregeldikleri mücadelenin hayli uzağına, Tunus'a yerleştiler.

1987 sonunda İsrail işgali altındaki topraklarda yaşayan Filistin halkının Tunus'ta etkisiz durumda bulunan Arafat'tan bağımsız olarak başlattığı, birkaç ay sonra Halîl el-Vezîr'in Tunus'tan gizlice gelip etkin bir çalışmayla Filistin Kurtuluş Örgütü ile bağdaştırdığı intifâda (انتفاضة) (direniş) Arafat'ı yeniden öne çıkardı. İntifâda 15 Kasım 1988'de Cezayir'deki Millî Konsey toplantısında sürgünde bir Filistin devletinin ilânına ve bunun çok sayıda ülke tarafından tanınmasına giden yolu açtı. Bu toplantı aynı zamanda Filistin Millî Sözleşmesi'yle ilgili olarak kabul edilen önemli değişiklikler çerçevesinde, o günlere kadar sürdürülen İsrail'in varlığını tamamen reddeden yaklaşımın sona ermesi ve 1990'lar boyunca temel alınacak olan iki devletli çözümün kabulüne dair değişimin işareti oldu. Arafat, 13 Aralık 1988'de Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nda bir defa daha dünyaya seslenirken Filistin Kurtuluş Örgütü adına terörü reddetmenin yanında İsrail'in varlığını da tanıdıklarını ifade etti. Ancak bu defa Irak'ın 1990'da Küveyt'i işgali sırasında Arafat'ın gerek el-Fetih gerekse Filistin Kurtuluş Örgütü içinden ciddi sayıda temsilcinin muhalefetine rağmen Saddam Hüseyin'e destek vermesi son yıllarda kazandığı bölgesel ve uluslar arası itibarının kaybına yol açtı. Daha sonra Amerika Birleşik Devletleri öne çıkarak 1991 Ekiminde Madrid Konferansı sürecini başlattı. İki yıla yakın devam eden ve sonuçsuz kalan bu sürecin ardından Filistinliler, Amerika Birleşik Devletleri ve dünya ile dolaylı da olsa tekrar bağ kurabilme ve Ürdün delegasyonu içinde de olsa resmen temsil imkânı bulmuş oldular. 1993 yılında Arafat'ın Filistin Kurtuluş Örgütü ileri gelenlerinden dahi gizleyerek sürdürdüğü görüşmeler Oslo barış sürecini getirdi. 9 Eylül'de Arafat ve dönemin İsrail başbakanı Rabin tarafından karşılıklı tanıma mektuplarının verilişi ve ardından 13 Eylül'de Washington'daki tarihî törenle, kademe kademe iki devletli çözüme gidecek çerçeveyi belirleyen İlkeler Bildirgesi'nin imzalanışı dünyaya duyuruldu.

1990'ların ilk yarısında Arafat'ın hayatında ilgi çekici bir dizi olay gerçekleşti. 1992'de Arafat'ın içinde bulunduğu özel uçak Sudan-Tunus güzergâhında Libya çöllerinde düştü. Arafat, yolculardan bir kısmının öldüğü bu kazadan, beyninde oluşan pıhtı dolayısıyla ameliyat geçirecek kadar yaralanmış olsa da sağ çıktı. Bazı arkadaşlarının naklettiğine göre kazada hayatta kalması Arafat'ın ilâhî bir surette korunduğu inancını doğurmuştur (*Encyclopedia of the Modern Middle East,* I, 270). Bu kurtuluş, Arafat'ın siyasî mücadelesi boyunca uğradığı suikast girişimlerinden mûcizevî bir şekilde kurtulmuş olduğu gerçeğiyle birlikte düşünüldüğünde kendisine neden "kefiyeli feniks (anka kuşu)" veya "dokuz canlı adam" denildiğine (Kapeliouk, s. 21) anlam kazandırmaktadır. Diğer bir ilgi çekici olay ise ertesi yıl altmış üç yıllık bekârlıktan sonra şaşırtıcı şekilde, hıristiyan bir Filistinli olan özel sekreteri Süha Tavil'le gizlice yaptığı evlilikti. Arkasından Arafat, Gazze ve Eriha'nın Filistinliler'e bırakılmasını öngören 1994 Mayıs tarihli Kahire Anlaşması'nı takiben geçici yönetimi oluşturmak üzere 1 Temmuz 1994'te sürgünden Gazze topraklarına geri döndü. Bir zamanlar dünya kamuoyunda terörist olarak algılanan Arafat'ın aynı yıl Rabin'le birlikte Nobel Barış ödülünü paylaşması dikkat çekici bir gelişme oldu. 1995'in Ağustosunda annesinin adını vereceği bir kızı dünyaya geldi. Nihayet siyasî hayatında önemli bir dönüm noktası olarak, Gazze ve Eriha'dan sonra Batı Şeria'daki diğer bazı şehirlerin Filistinliler'e devrini ve Filistin Millî Otoritesi'nin kurumlaşması için seçimlerin yapılmasını öngören 1994 Eylül tarihli Taba Antlaşması imzalandı. Ardından 20 Ocak 1996'da yapılan seçimler sonunda % 80'i aşan oy oranıyla Filistin Millî Otoritesi'nin ve aynı seçimlerle kurulan Filistin Yasama Konseyi'nin başkanı oldu. Arafat ölümüne kadar kalacağı bu makam için karargâh olarak seçtiği Ramallah'a yerleşti.

1996 Mayısından itibaren bilhassa Oslo sürecine muhalefetiyle bilinen Netanyahu'nun İsrail'de iktidara gelişiyle birlikte, esasen baştan beri eşit olmayan şartlarda ve Filistinliler aleyhine gecikmelerle yol almakta olan süreç Arafat'ın konumunu da etkileyecek derecede kötüleşmeye başladı. İsrail'de 1999 seçimlerinde Ehud Barak'ın başbakanlığı ile kısmî bir değişim ve ilerleme sağlanır gibi oldu. Ancak Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Clinton'ın ısrarlı çabalarıyla 2000 Temmuzunda girişilen Camp David görüşmelerinin tıkanması, ardından o sırada muhalefette olan Ariel Şaron'un kışkırtıcı Harem-i şerif ziyaretinin tetiklediği ikinci intifâdanın (el-Aksâ) eylül ayından itibaren patlak vermesi ve nihayet yine Şaron'un 2001 Şubatında İsrail'de iktidara gelmesi, gerek barış süreci gerekse Arafat'ın siyasî hayatı ve konumu bakımından sonun başlangıcı oldu. Şaron o sıralarda, Camp David'de barışa karşı tavır aldığı ve intifâda ile birlikte barış sürecini daha da tıkadığı suçlamasıyla Amerika Birleşik Devletleri ve Batılılar'ın gözünde Arafat'ın uğradığı itibar kaybı ve yine ona yönelik kısmen kendisinin yol açtığı, kısmen de engelleyemediği, Filistin yönetim çevrelerinde inkâr edilemez şekilde gözlenmekte olan bürokratik yozlaşma, kayırıcılık ve suistimallere bağlı olarak Filistin halkının çeşitli kesimlerinde ortaya çıkan destek kaybını da iyi değerlendirerek barış sürecini baltalama ve Arafat'ı devreden çıkarma hamlelerine girişti. Bunun sonucunda İsrail ordusunun 2001 Aralık ayında başlatıp 2004 Ekimine kadar sürdürdüğü Batı Şeria işgali sürecinde Arafat, Ramallah'taki -Mukātaa diye bilinen- başkanlık binasında kuşatılarak fiilen etkisiz hale getirildi. Bu sırada hastalanıp sağlık durumu iyice ağırlaştıktan sonra tedavi için Paris'e gitmesine izin verildi. Filistin denildiğinde herkesin aklına ilk gelen tarihsel simge olan Arafat 11 Kasım 2004'te tedavi altında bulunduğu askerî hastahanede vefat etti. Ancak yaşamını sona erdiren hastalığın niteliği dünyaya bildirilmedi (Aburish, s. 300). Ertesi gün Ramallah'taki karargâhı içerisinde defnedildi. Son günlerinde yakınında bulunan bazı Filistinliler, onu kısa sürede ölüme götüren hastalığa gıdasına zehir katan İsrailliler'in yol açtığına inanmaktadır (Abu Sharif, s. 251).

BİBLİYOGRAFYA :

T. Walker – A. Gowers, *Arafat: The Biography,* London 2003; B. Rubin – J. C. Rubin, *Bir Siyasi Biyografi: Arafat* (trc. Ali Çakıroğlu), İstanbul 2005; "Arafat", *Dictionary of the Israeli-Palestinian Conflict: Culture, History, and Politics* (haz. Cl. Faure), Detroit 2005, I, 42-45; P. R. Kumaraswamy, *Historical Dictionary of the Arab-Israeli Conflict,* Lanham 2006, s. 26-29; A. Kapeliouk, *Yenilmez Arafat* (trc. G. Demet Lüküslü), Ankara 2008; Said K. Aburish, *Bay Filistin: Yaser Arafat,* Ankara 2008; Bassam Abu Sharif, *Arafat and the Dream of Palestine: An Insider's Account,* New York 2009; M. Dunn – [M. R. Fischbach], "Arafat, Yasir", *Encyclopedia of the Modern Middle East and North Africa* (ed. Ph. Mattar v.dğr.), Detroit 2004, I, 269-272.

M. Lütfullah Karaman

ARAKAN

Myanmar'a bağlı bir bölge.

Bugünkü Myanmar'ın (Burma) güneybatısında Bengal körfezinin doğu sahilinde 36.760 km²'lik yüzölçüme sahip bir bölgedir. Myanmar'ın diğer yerlerinden Arakan Yoma adı verilen yüksek dağ silsilesiyle ayrıldığı için uzun asırlar Burmalılar'ın tam

olarak ele geçiremediği bir yer olmuştur. Arakan'ın güney kesimleri sahilden Bengal körfeziyle yakın temas halinde bulunurken kuzeyi de karadan Doğu Bengal'in coğrafî bir uzantısı niteliğindedir. Arakan kıyıları çok yerde geniş kumsallarıyla dikkat çeker. Balıkçılık ve hindistan cevizi üretimi bu kıyıların başlıca gelir kaynağıdır.

Tarihî geçmişi milâttan önceki dönemlere kadar uzanan Arakan uzun asırlar bağımsız bir krallık olarak yönetildi. Budist Mahamuni Tapınağı'nın da bulunduğu Dhanyawadi şehri milâdî VI. yüzyıla kadar krallığın ana merkezi idi. VI. yüzyıldan X. yüzyılın ortalarına kadar siyasî merkez Dhanyawadi'nin biraz güneyinde yer alan Vesali şehri oldu. VIII. yüzyılda Budizm bölgeye girdi. Eskiden beri var olan Hindu ve Brahman inanç gelenekleri de kısmen varlığını sürdürdü. Daha sonraki yüzyıllarda Arakan, Bengal körfezindeki uluslar arası deniz ticaretine katılarak ekonomik bakımdan zenginleşti. Tibeto-Burma halkının Pagan bölgesine göç etmesiyle birlikte Arakan'a Rakhaing denilen yeni göçmen topluluklar yerleşti. Günümüzde kullanılan ve özellikle Avrupa dillerinde yaygınlık kazanan Arakan ismi ve yerli kullanımdaki Rakhine de bu kelimeden gelmektedir. X. yüzyılın ortalarından itibaren Vesali'nin yerine Lemro başşehir oldu. Arakanlı bir prenses barış yapmak için doğudaki Pagan Kralı Anawrahta'ya (1044-1077) gönderildi ve ülke bir süre Pagan'a bağlı bir krallık halinde yönetildi. Pagan'ın zayıflamasıyla birlikte yeniden bağımsızlığını kazanan Arakan XIII ve XIV. yüzyıllarda Launggret hânedanlığı döneminde tekrar yükselişe geçti. 1237 yılından itibaren Launggret'teki yeni başşehirden, uluslar arası ticarette rol alarak Bengal körfezinden Cape Negrais'e kadar ticarî etkisini arttırdı. Bir taraftan Seylan'ın (Sri Lanka) Budist kültürel dünyası ile dostane ilişkiler kurarken diğer taraftan Bengal körfezinde müslüman ticaret gemiciliğinin gelişmesinden faydalandı. Budizm, Sri Lanka ile olan uluslar arası ticaret sayesinde Arakan'da iyice kökleşti.

IX ve X. yüzyıllardan itibaren Hint, Arap ve İran asıllı müslüman tüccar ve denizcilerin ticaret yapmak ve gemilerini tamir etmek amacıyla Arakan limanlarına sıkça uğramaları ve bazılarının yerli kadınlarla evlenerek liman şehirlerine yerleşmeleri neticesinde İslâmiyet bölgede bazı kazanımlar elde etti. Bugünkü Myanmar ve Arakan'daki en eski yerli müslüman gruplar da bunların neslinden gelmektedirler. Ayrıca XIII. yüzyılda Bengal'de İslâmiyet'in yayılmasından sonra krallık kuzeyden de İslâm dini ve kültürünün etkisi altına girdi. XIV. yüzyılda Arakan, batısındaki Bengal İslâm Sultanlığı ile doğusunda Ava'daki Burmalılar ve Pegu'daki Monlar gibi Budist krallıklar arasında önemli bir krallık olarak varlığını sürdürdü. Bengal Sultanlığı, Çitagong'u 738'de (1338) Arakanlılar'dan aldı.

XV. yüzyıl başlarında Arakan doğudaki Burma Krallığı'nın tehdit ve saldırılarına mâruz kaldı, 1404'te Burmalılar'ın başşehir Launggret'i işgal etmeleri üzerine Arakan kralı Gaur'daki Bengal sultanından yardım istedi. Sultanın yardımıyla Arakan'ı tekrar ele geçiren Kral Narameikhla, Bengal'in müslüman sultanını üstün otorite olarak tanıdı. 1433'te Narameikhla Mrauk-U şehrini kurdu ve burası krallığın yıkıldığı 1784 yılına kadar Arakan krallarının yeni merkezi oldu. Merkezde oturan Arakan kralları 1531'e kadar Bengal'e bağlılığını sürdürdü ve bir asır boyunca Arakan kraliyet sarayında ülke yönetiminde ve unvanlarda çok fazla Bengal müslüman etkisi görüldü. Krallığın başında Budist bir kralın bulunmasına rağmen üst yönetimde çok sayıda müslüman görev yapıyordu. Müslüman askerlerden oluşan bir muhafız alayı kuruldu ve başşehirde bir cami inşa edildi. Arakan kralları Budist isimlerinin yanı sıra müslüman adı ve unvanları almaya, bastırdıkları paralar üzerinde kelime-i şehâdet dahil bazı müslüman unvan ve alâmetlerini kullanmaya başladı. Meselâ Narameikhla, Süleyman Şah adını alırken halefi Meng Khari Ali Han, 1525-1531 yılları arasında tahtta oturan Arakan kralı ise Ali Şah unvanını almıştı. Yakın dönem Arakanlı müslüman lider ve yazarlar (Jilani ve Yûnus gibi), müslüman unvanları kullanan Arakanlı kralların müslüman olduklarını iddia ederken Myanmarlı ve Batılı araştırmacılar söz konusu kralların Müslümanlık'tan ziyade Budizm'e bağlı kaldıklarını söyler. Uzun bir süre müslüman isim ve unvanlarının kullanılması ve paralar üzerinde Farsça ibarelerin yer alması Bengal müslüman sultanlığına geçici bağlılığın bir alâmeti olarak görülmüştür.

XVI. yüzyılın ortalarına doğru Arakan, Bengal'deki iç savaştan faydalanıp topraklarını kuzeye doğru genişletti. Çitagong şehri üzerine çeşitli saldırılar düzenledi ve Doğu Bengal bölgesini işgal etti; 1076 (1666) yılına kadar Çitagong bir Arakan valisi tarafından yönetildi. Bu arada Arakan 1546'da doğudaki Toungoo Kralı Tabinshweihti'nin saldırılarını geri püskürttü ve 1595'te Portekizliler'in yardımıyla doğudaki Pegu'yu zaptetti. 350 parça civarındaki donanması ile sahillere hâkim oldu. İlk defa 1517'de Mrauk-U şehrinde bir ticaret merkezi açan Portekizliler XVI. yüzyılın sonlarından itibaren yeni ticarî üsler ve imtiyazlar elde ettiler. Karşılığında Arakan'a askerî teknik yardım, özellikle ateşli silâh yapımında ve top dökümünde uzmanlar sağladılar. 1634'te Arakan Kralı Sandathudamma, Hollandalılar'a da başşehir Mrauk-U şehrinde ticaret yapma izni verdi. Bengal'den ve Kuzey Hindistan'dan Arakan'a getirilen müslüman tutuklu ve kölelerin yanı sıra kralın koruma birliği ve ordudaki paralı askerlerin bir kısmı müslüman askerlerden oluşmaktaydı. 1660'ta Bâbürlü Hükümdarı Evrengzîb'in kardeşi Şah Şücâ'ın Arakan'a sığınması da bazı müslüman göçmenlerin Arakan'a gelip yerleşmesine yol açtı. XVII. yüzyılın sonlarına kadar Bengal üzerine ortak Arakan-Portekiz saldırıları devam etti.

Arakan XVIII. yüzyılda Bengal üzerindeki etkisini kaybetmeye başladı ve istikrarsızlık krallığın gücünün Mrauk-U ve çevresiyle sınırlı kalmasına yol açtı. Burma'daki Konbaung hânedanının yükselişe geçmesiyle birlikte Arakan toprakları bu Budist hânedanının hedefi haline geldi. Burma Konbaung Kralı Bodawpaya, 1784'te Arakan'ı işgal ederek kralını Burma'nın başşehri Amarapura'ya sürdü. Arakan kralı ve kraliyet ailesiyle birlikte 20.000 civarındaki Arakan nüfusunu Burma'nın orta kesimlerine göç ettirdi. 1784-1824 yılları arasında Arakan, Burma Konbaung hânedanına bağlı bir bölge halinde yönetildi. Arakan halkı 1790-1795 yıllarında ağır vergiye tâbi tutuldu. Zalimane yönetim sebebiyle çok sayıda Arakanlı müslüman, İngiliz yönetimi altındaki Bengal'e kaçtı ve özellikle Coxs Bazar ve Çitagong yöresine sığınmak zorunda kaldı. 1811'de Arakanlı lider Chin Pyan'ın isyan etmesiyle birlikte Arakan'daki sınır çatışmaları iyice arttı. 1815'te Chin Pyan'ın ve 1819'da Bodawpaya'nın ölümü gerginlikleri azaltmadı. 1821-1822 yıllarında Burmalı General Maha Bandula muhtemel İngiliz saldırısına karşı Arakan'da konuşlandı. Onun Arakan'dan Rangoon'a destansı yürüyüşü şehri kurtarmaya yetmedi. 1824-1826 arasında vuku bulan birinci İngiliz-Burma savaşı sonucunda imzalanan Yandabo Antlaşması gereğince Arakan'ın yönetimi Tenasserim bölgesiyle birlikte İngilizler'e devredildi (1826).

İngiliz sömürge yönetimi sırasında iş gücünü karşılamak amacıyla İngilizler tarafından Arakan'a göçler teşvik edildi ve daha önce Çitagong'a giden çok sayıdaki

Arakanlı müslüman memleketine döndü. Bengal ile Arakan arasında herhangi bir sınır olmadığından birçok Çitagong kökenli müslüman da Arakan'a göç etti. Her yıl Arakan'ın pirinç tarlalarında iş bulmak için 20.000 civarında Çitagonglu sınırı geçmekte ve nehirlerdeki ulaşım işini çoğunlukla bu Bengal kökenli göçmenler yürütmekteydi. Bunların bir kısmı geri dönerken çoğunluğu Arakan'a yerleşti. XX. yüzyılın başlarına doğru sayıları oldukça artan göçmen müslümanların kendilerine ait camileri, okulları ve kurumları vardı. İngiliz sömürge döneminde Arakanlı müslümanlarla Budistler arasında başlangıçta fazla bir sorun çıkmamasına rağmen yaygın göç dalgası Arakanlı Budistler ile müslümanlar arasında gerginliğin yaşanmasına yol açtı. Özellikle Hint kökenli göçmen müslümanlara karşı Budist halkın ve Burma millî hareketinin saldırıları arttı. II. Dünya Savaşı sırasında İngilizler'in Burma'dan geri çekilmesi ve 1942'de Japonlar'ın Arakan'ı işgal etmesiyle birlikte bu gerginlik iyice tırmandı.

Savaş yıllarında Arakan, Japonlar'ın Hindistan'a doğru ulaştığı en uzak nokta olurken İngilizler için de Japonlar'a karşı bir cephe niteliğinde kaldı. Japonlar'ın idaresi altında bulunan Budistler'in çoğunlukta olduğu Arakan'ın güney bölgesinden binlerce müslüman kuzeye doğru sürüldü. Nisan 1942'de İngilizler, Arakanlı müslümanlardan meydana gelen "beşinci güç" adıyla Japonlar'a karşı bir gerilla birliği oluşturdu. Bu birlikte hizmet eden İngiliz subayları Arakanlı müslümanlara askerî ve tıbbî yardımda bulunuyordu. İngiliz denetimindeki bölgelerden Arakanlı milis kuvveti ve müslümanlar, savaş yıllarında Japonlar'ı destekleyen Arakanlı Budist komşularına karşı da çeşitli saldırılar düzenlediler ve onları güneye doğru göçe zorladılar. İki toplum arasındaki çatışmalar neticesinde kuzeydeki Budist halk güneye, güneydeki müslüman halk da kuzeye doğru göç ederek Arakan'ın kuzeyinde müslümanlar, güneyinde de Budistler çoğunluğu oluşturdular.

Kuzeydeki Maungdaw ve çevresini elde tutan İngilizler Ocak 1945'e doğru Arakan'ın birçok bölgesini tekrar denetim altına aldılar. Savaşın ardından Arakanlı müslümanların statüsüyle ilgili olarak İngilizler'in ne tür vaatlerde bulundukları bilinmemekle birlikte müslüman liderler, Maungdaw bölgesinde müslümanlara toprak verileceğine dair İngilizler'in kendilerine vaatte bulunduklarını ileri sürdüler. Bazı müslüman liderler Arakan'ın kuzey bölgesinin Burma'dan ayrılmasını desteklerken yeni kurulan Doğu Pakistan'a (Bengladeş) veya Hindistan'a bağlanmasını istediler. Savaş yıllarında Bengal'e kaçan müslümanlar da Arakan'ın kuzey bölgesine yerleşen Çitagonglu göçmenlerle birlikte eski köylerine döndüler. Burma'nın bağımsızlığı ve Pakistan'ın kuruluşuyla ilgili görüşmeler gerçekleşme aşamasına girince Kuzey Arakan'daki ayrılık taraftarının faaliyetleri iyice arttı. Temmuz 1946'da North Arakan Muslim League kuruldu, Temmuz 1947'de çok sayıdaki Arakanlı müslüman lider Buthidaung, Maungdaw ve Rathidaung şehirleriyle çevresinin Doğu Pakistan'a dahil edilmesini sağlamak için Muhammed Ali Cinnah ve diğer Muslim League liderleriyle görüşmek üzere Karaçi'ye gitti. Fakat Cinnah, Burmalılar'la bir çatışmaya girmekten ve Arakan'da ayrılıkçı eğilimleri desteklemekten kaçındı. İngilizler de Arakanlı müslümanların bu talebini kabul etmediler.

Ocak 1948'de Burma bağımsızlığını kazandıktan sonra güneydeki Budist sığınmacıların Kuzey Arakan'a dönmelerine izin verildi ve daha önce müslümanlara terkettikleri arazi ve evlerine yerleştirilerek müslüman nüfus göçe zorlandı. Bunun üzerine Arakanlı müslüman grupların isyanları yaygınlaştı, dinî liderler halkı cihada çağırıp gerilla faaliyetlerini başlattı. Arakanlı müslümanlar mücadelelerini yürütmek için "Mücâhidîn" adıyla bir teşkilât kurarak silâhlandılar ve diğer eyaletler gibi Burma Birliği içerisinde Kuzey Arakan bölgesinin müstakil bir eyalet olmasını istediler. Arakanlı müslüman liderler, 9 Haziran 1948 tarihinde Burma hükümetine gönderdikleri mektupta Kaladan nehrinin batı yakası ile Naaf nehrinin doğusunda kalan bölgenin Arakanlı müslümanların millî yurdu olarak tanınmasını, Mücâhidîn teşkilâtına hukukî statü verilmesini, Arakanlı müslümanların Burma milliyetlerinden biri sayılmasını, dillerinin resmî dil halinde okullarda öğretilmesini istediler. Ancak bu istekleri sonuçsuz kaldı. Mücâhidîn örgütünün zamanla 2000 ile 5000 kişi arasında silâhlı bir gücü oluştu, bunlar Maungdaw ile Buthidaung arasındaki dağlık bölgelerde eğitimlerini sürdürdüler. Bölgeden ve Çitagong'daki müslüman halktan destek almakla birlikte Doğu Bengal'den resmî bir destek söz konusu değildi. Burma hükümeti ülkenin diğer yerlerindeki ayrılıkçı hareketlerle mücadele ederken Mücâhidîn örgütü kısa sürede Kuzey Arakan'ın büyük bir kısmını denetimi altına aldı. Çoğu Arakanlı müslüman gibi Mücâhidîn örgütü de Burma'dan tamamen kopma yerine Budist Güney Arakan'dan ayrılmayı istemesine rağmen 1948 ve 1949 yıllarında hükümetle yapılan görüşmeler yine sonuç vermedi. Arakan meselesi yüzünden Burma ile ilişkileri bozulan Pakistan hükümetinin sınırı kapatma çabaları da etkisiz kaldı. 1951 yılından itibaren hükümet kuvvetleri Mücâhidîn gerillalarına karşı geniş çaplı askerî operasyonlar düzenlemeye başladı. Kasım 1954'te başlayan Mansoon operasyonu ile Mücâhidîn hareketi çökertildi ve merkezleri ele geçirilerek liderleri öldürüldü.

1960 yılında Başbakan U Nu, Arakan meselesiyle ilgili bir araştırma komisyonu kurarak sorunları tesbit etmeye çalıştı. Arakan müslümanları adına konuşan Rohingya Association of Ulama, Kuzey Arakan'da kendi yerel meclisi olan özerk bir bölge oluşturulmasını talep etti; bu özerk bölgenin doğrudan Rangoon'daki merkezî hükümete karşı sorumlu olması, eğitim, kültür ve ekonomik alanlarda merkezden destek alması istendi. Kuzeydeki müslüman halk ve onların Burma parlamentosundaki müslüman temsilcileri Kuzey Arakan'ın doğrudan merkezî hükümete bağlanmasını isterken Budistler'in çoğunlukta olduğu güneyde azınlıkta kalan müslümanlar kuzeyde ayrı bir müslüman bölgesi oluşturulmasına olumlu bakmadı. Onlar Arakan'ın bir bütün halinde korunmasını ve eyalet organlarında dönüşümlü olarak Budistler'in ve müslümanların yer almasını öngören bir düzenlemeyi savundular. 1 Mayıs 1961 tarihinde Burma hükümeti Kuzey Arakan'da Maungdaw, Buthidaung ve Batı Rathedaung'u kapsayan bölgede Mayu Sınır İdaresi'nin (Mayu Frontier Administration) kuruluşunu ilân etti. Bu düzenleme bölgede askerî yönetimin kurulmasını ve çok kısmî bir otonomiyi öngörmesine rağmen Rohingya liderliği bunu kabul etti. Mart 1962'de General Ne Win liderliğinde kurulan askerî darbe yönetimi, Mayu Sınır İdaresi'ni muhafaza etmekle birlikte ülkenin birliğini koruma için azınlık talepleriyle ilgili bütün siyasî faaliyetleri yasakladı. İleriki yıllarda Bengladeş sınırına yakın ormanlık tepelerde çeşitli müslüman gruplar varlıklarını yer altı faaliyetleriyle devam ettirebildiler.

Aralık 1971'de Bengladeş, Pakistan'dan ayrılarak bağımsız bir devlet olduğunda ayrılmaya karşı çıkan Bengalliler, Arakan bölgesine kaçtı. Yaklaşık 17.000 Bengalli tekrar ülkelerine dönerken önemli bir kısmı Arakan'da kaldı. 1974'te Arakan'ın tamamına resmen bir eyalet statüsü verildi.

Ancak 1975'in başlarında Budist halkın saldırılarının artması üzerine Arakan'daki binlerce müslüman evlerini terkedip Bengladeş'e sığındı. Bazı müslüman gruplar da Karenler gibi diğer gayri müslim azınlık gruplarıyla ittifaklar kurarak mücadeleye devam ettiler. Mayıs 1976'da kendi toplumları için otonomi isteyen on üç teşkilât askerî iş birliği yapma kararı aldı, bunlar arasında Arakan'ı temsilen Rohingya Patriotic Front da vardı. 1978'de General Ne Win liderliğindeki askerî yönetim müslümanlar dahil bütün azınlık gruplarını bastırmaya çalıştı. Bengladeş'ten kaçak göçmenlerin ülkeye girişini önlemek amacıyla hükümet Şubat 1978'de Naga Min (Dragon King) denilen bir kampanya başlattı. Bütün problemli bölgelerdeki nüfusu yeniden kaydederek Burma vatandaşı olup olmadıklarını belirlemeye veya hukuken yabancı yerleşimciler olarak sınıflamaya çalıştı. Müslümanların çoğunluğu okur yazar değildi ve çok azı vatandaşlık belgelerini gösterebildi. Bu operasyonlar sırasında binlerce müslüman öldürüldü; Ağustos 1978'e doğru 200.000 civarında müslüman Bengladeş'e kaçmak zorunda kaldı ve çoğu ormanlık alanlarda saklandı. Bengladeş'teki mültecilerden 20.000 kadarı Birleşmiş Milletler Mülteciler Komiserliği'nin Coxs Bazaar'daki kampına yerleştirildi.

Uluslar arası baskı neticesinde, Temmuz 1979'da Burma ve Bengladeş hükümetlerinin 200.000 civarındaki mültecinin Arakan'a geri dönmesi hususunda bir anlaşma imzalamalarına rağmen güvenlik gerekçesiyle mültecilerin çoğu geri dönmek istemedi. Bengladeş askerî kuvvetlerinin baskısı ve mültecilere yiyecek yardımının kısılması üzerine 10.000 civarındaki mülteci çeşitli hastalıklar ve yetersiz beslenme yüzünden öldü. Kamplarda ölümle ve yoksullukla karşı karşıya kalan mültecilerden 190.000 kadarı 1979 yılı sonuna doğru dönmek zorunda kaldı. Ancak Burma hükümeti Arakan'a geri dönenlerin eski köylerine yerleşmelerine engel oldu; yeni evler, okullar ve camiler yapmalarına ve eski iş yerlerini açmalarına izin vermedi. Hükümetin müslümanları Arakan'dan çıkaracağı endişesi, kendilerini mağdur eden, 15 Ekim 1982 tarihli yeni vatandaşlık kanununun uygulamaya konmasıyla birlikte teyit edildi. Bu kanuna göre Burma halkı 1824 yılından önce ülkede yerleşik olan Kaçin, Kayah, Karen, Mon, Arakan Budistleri, Şan ve diğer etnik grupların neslinden gelenlerden ibaretti. Arakan'daki müslümanlar ise tamamen yabancı kaçak göçmenler kategorisine alınarak kendilerine yabancı kayıt sertifikası verildi. Sadece çok azı Kamanlar adıyla kayıt yaptırarak gerçek nüfus cüzdanı alabildi. 1824 tarihi bilinçli bir şekilde seçilmişti; çünkü ertesi yıl başlayan birinci İngiliz-Burma savaşı ve sonrasında kurulan İngiliz idaresi sırasında Hindistan'dan ve Çin'den çok sayıda göçmen serbestçe ülkeye göç etmişti. Burma ordusu bu göçmen yerleşimcilerin neslinden gelenleri güvenlik riski oluşturan etnik gruplar olarak gördü, bunların hiçbiri siyasî bir makama ve devlet dairesine getirilmedi, orduda görev alamadı. Bu durum, kendilerini öteden beri Burma vatandaşı olarak gören Arakan müslümanları arasında büyük bir öfkeye yol açtı. Sömürge dönemi boyunca sınırın iki tarafında bulunanların birbiriyle arasındaki yakın temasları, yerli ve göçmen müslümanlar arasındaki yaygın evlilik ve kaynaşma sebebiyle kimin yerli, kimin göçmen kökenli olduğu hususunda karar vermek zordu.

1989 yılında askerî hükümet ülkenin adını Myanmar olarak değiştirdi. Ülkedeki birçok yer adıyla birlikte Arakan'ın adı Rakhine, başşehir Rangoon da Yangon oldu. Ayrıca hükümetin Arakan'ın kuzeyindeki müslüman yerleşim yerlerinde uyguladığı sınır kalkınma programı çerçevesinde birçok müslüman köyü kaldırıldı ve müslümanlara ait araziler devletleştirildi; yerlerine Burmalı ve Rakhineli Budistler yerleştirildi. Müslümanların liderleri tutuklanıp hapse atıldı; bazıları Myanmar ordusu tarafından toplanarak yol yapımında, kamplarda ve limanlarda zorunlu çalışmaya tâbi tutuldu. Ordu mensuplarının askerî operasyonları ve kimlik kartlarını denetleme kapsamında öldürme, işkence, köylerinden çıkarma, ev ve camilerini yıkma gibi olaylar yaşandı. İki toplum arasındaki çatışmaların şiddetlenmesi, çeşitli soygun, cinayet ve tecavüz olaylarının artması, müslümanlara ait evlerin yakılıp yıkılması üzerine 1991-1992 yıllarında 200.000'in üzerindeki Arakanlı müslüman tekrar Naaf nehrini geçip Bengladeş'e sığındı. Bengladeş bunları geçici mülteci olarak kabul etti ve girişlere bazı sınırlamalar getirdi. Nisan 1991'den itibaren Bengladeş'e sürgün edilen ve kaçan mültecilerin sayısının Haziran 1992'de 210.000 ile 220.000 arasında olduğu belirtilmektedir. Myanmar hükümeti üzerinde giderek artan uluslar arası baskı neticesinde 28 Nisan 1992 tarihinde Bengladeş ve Myanmar Dışişleri bakanları mültecilerin geri dönmeleri için bir anlaşma imzaladı. Ancak bu defa mültecilere geri dönüş için zorlama yapılmayacağı gibi nüfus cüzdanı olmayıp ülkede eskiden beri yaşadığını ispat edenler de kabul edilecekti. Askerî idarenin saldırısından korkan mülteciler, Arakan'a geri dönmeleri ve orada yerleşmeleri için uluslar arası bağımsız bir gözetimin devreye girmesini istediler. Kasım 1992'de Myanmar hükümeti ile Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği arasında bir iyi niyet anlaşması imzalanarak teşkilâtın Arakan'da büro açmasına imkân sağlandı. Bengladeş hükümeti de Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği yetkililerinin kamplara girmesine izin vererek gönüllü geri dönüşleri teşvik etti. 1993'te 50.000 civarındaki mülteci geri dönerken, bu sayı 1996 yılı sonuna doğru 200.000'e ulaştı. Arakan'a dönen mültecilere karşı misilleme saldırılarının yaşanması üzerine birkaç bini tekrar Bengladeş'e döndü.

Bu arada 1980'li ve 1990'lı yıllarda binlerce Arakanlı müslüman, Myanmar ve Bengladeş'ten çeşitli yollarla başta Suudi Arabistan olmak üzere Ortadoğu ülkelerine, Malezya ve Pakistan dahil diğer Asya ülkelerine göç etti. Mücadelelerini devam ettirmek ve seslerini duyurmak için 1999'da Arakan Rohingya Islamic Front, 2000 yılında da Rohingya Solidarity Organisation ve United Islamic Organisation of Burma gibi çeşitli teşkilâtlar kurdular. Ana merkezleri Bengladeş'te bulunan bu hareketlerin temsilcileri bazı müslüman ülkelerden ve uluslar arası kuruluşlardan destek almak için çabalamalarına rağmen İslâm ülkeleri dahil uluslar arası toplum Arakan müslümanlarının sorunlarına çok az ilgi duydu. 2006 yılında Güneydoğu Asya ülkelerine yeni bir göç dalgası daha yaşandı. Ekim 2006'dan Ocak 2008'e kadar sadece Malezya'ya 6000 kişi gitti. Ülkedeki askerî yönetim sebebiyle dışarıya kapalı olan Myanmar'a Türkiye de ancak 2012 yılı çatışmalarından sonra Arakan'da zarar gören müslüman ve Budist halka Türk Kızılayı ve çeşitli yardım kuruluşları vasıtasıyla destek sunabildi.

2012 yılında tekrar şiddetli çatışmaların yaşanması üzerine Myanmar hükümeti 12 Haziran 2012'de eyalette olağan üstü hal ilân etti. Olaylar sırasında müslümanlara ait on yedi cami ile Budistler'in on dört manastırı ve üç okulu tahrip edildi. Bu çatışmalardan 24.215 Rakhineli ve 28.012 "Bengalli" olmak üzere toplam 52.227 kişi etkilendi. Ekim 2012'deki çatışmalarda seksen dört kişi hayatını kaybederken 129 kişi yaralandı; 2950 ev tahrip edildi, on dört dinî yapı ve sekiz çeltik fabrikası

yakıldı. Birleşmiş Milletler, İslâm İşbirliği Teşkilâtı ve birçok ülke bölgedeki çatışmalardan duydukları endişeyi dile getirmelerine rağmen Myanmar hükümeti sorunu sadece toplumlar arası bir çatışma olarak gördü. Birleşmiş Milletler'in uzmanlara hazırlattığı raporlarda Arakan'da müslümanlara karşı öteden beri en şiddetli ayırımcı politikalar ve uygulamaların yapıldığı teyit edilmesine ve 26 Kasım 2012 tarihinde Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun aldığı yaptırım gücü olmayan bir kararda Myanmar hükümetine yapılan, vatandaşlık dahil Arakanlı müslümanların insanî haklarına saygı gösterilmesi çağrısına rağmen hükümet yetkilileri bu konuda geri adım atmadı. Arakanlı Budist rahiplerle Myanmar hükümet yetkilileri Arakanlı müslümanların kendilerini kabul edecek üçüncü bir ülkeye göç etmelerini istedi. Myanmar halkı ve Budist rahipler, İslâm İşbirliği Teşkilâtı'nın bölgede bir büro açma planına karşı da şiddetli protestolar gösterdiler.

Arakanlı Budistler bugün kendilerini Rakhineli olarak tanımlarken müslümanlar daha çok Rohingya ismini kullanmaktadır. Nereden geldiği tartışmalı olmakla birlikte Rohingya ismi, ilk defa 1950'li yıllardan itibaren Arakanlı müslüman liderler tarafından yaygın biçimde kullanılmaya başlanmıştı. Arakanlı müslüman yazarlar bu kelimenin "merhametli" anlamına gelen Arapça "rahme"den geldiğini ve zamanla "rohang" veya "ruhong" şeklinde söylendiğini ileri sürerler. Dolayısıyla onlar Rohingyalar'ın Arakan'a gelip yerleşen Arap, İran ve Hint asıllı tüccar, savaşçı ve davetçilerin soyundan geldiklerini ve uzun asırlardan beri bölgede yaşadıklarını söylerken Myanmar hükümeti ve halkının çoğunluğu bunları Bengladeş'ten gelen Bengalli müslümanlar olarak görmüşlerdir. Ancak Rohingya kavramının XVI. yüzyılda Bengal kökenli Hindu ve müslümanların kullandığı "rakhaing" kelimesinin değişik bir söylenişi olduğu da ifade edilir.

Hanefî mezhebine mensup olan Arakanlı müslümanların büyük çoğunluğu günümüzde Rakhine eyaletinin Mayo sınır bölgesindeki Maungdaw ve Buthidaung şehirleriyle çevresinde yaşamaktadır, eyalet içindeki nüfus oranları % 25 civarındadır. Rakhine eyaletindeki nüfusun çoğunluğunu Rakhineli Budistler oluştururken burada devlet tarafından tanınan ve vatandaş olan Kamanlar, Kamiler, Daingnetler, Mayagyler, Myoeler, Thetler gibi diğer küçük etnik gruplar ve müslüman topluluklar da yaşamaktadır. 1961'de müslümanların Arakan'daki toplam nüfusu 300.000 civarında idi. 1977'de Maungdaw'da 212.104 ve Buthidaung'da 140.641 olmak üzere toplam 352.745 nüfus tesbit edilmiştir. 1983 yılı nüfus sayımına göre Rakhine eyaletindeki bütün müslümanlar nüfusun % 24,3'ünü oluşturuyordu. Budistler yerli halktan kabul edilirken Rohingya müslümanları devlet tarafından tanınan 130 civarındaki yerli etnik grup içerisinde de görülmedi ve "Bengalli yerleşimciler" diye kaydedildi. Birleşmiş Milletler raporlarına göre günümüzde Myanmar'ın Mayo sınır bölgesinde yaşayan yaklaşık 800.000 civarındaki Rohingya müslümanı vatandaş olarak kabul edilmemektedir. Büyük çoğunluğu (300,000) Bengladeş'te olmak üzere Pakistan, Suudi Arabistan, Körfez ülkeleri, Tayland ve Malezya gibi ülkelerde de bir o kadar Arakanlı müslümanın yaşadığı bilinmektedir. Devletsiz olma ve mülteci konumunda bir yaşamla karşı karşıya kalan Arakanlı müslümanlara hükümet tarafından seyahat etme, iş yeri açma, eğitim ve sağlık imkânlarından faydalanma, hatta evlilik izni alma ve cep telefonu sahibi olabilme gibi birçok alanda çeşitli sınırlamalar getirilmiş, dinî ve etnik bakımdan ayırımcı politikalara tâbi tutulmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

A. P. Phayre, *History of Burma: Including Burma Proper, Pegu, Taungu, Tenasserim and Arakan*, London 1883, s. 41-48, 76-80, 171-183, 293-295; G. E. Harvey, *History of Burma from the Earliest Times to 10 March, 1824: The Beginning of the English Conquest*, Calcutta 1925, s. 135-150; M. Yunus, *A History of Arakan: Past and Present*, Chittagong 1994; *a.e.: Dünden Bugüne Arakan* (trc. Hatice Uğur), İstanbul 2005; A. F. K. Jilani, *The Rohingyas of Arakan: Their Quest for Justice*, Dhaka 1999; M. W. Charney, *Where Jambudipa and Islamdom Converged: Religious Change and the Emergence of Buddhist Communalism in Early Modern Arakan (Fifteenth to Nineteenth Centuries)* (doktora tezi, 1999), University of Michigan; C. J. Christie, *A Modern History of Southeast Asia: Decolonization, Natonalism and Separatism*, London 2000, s. 161-172; P. Gutman, *Burma's Lost Kingdoms: Splendours of Arakan*, Bangkok 2001; Moshe Yegar, *Between Integration and Secession: The Muslim Communities of the Southern Philippines, Southern Thailand and Western Burma / Myanmar*, Lanham 2002, s. 19-72; a.mlf., "The Muslims of Burma Since Independence", *AAS*, II (1966), s. 159-205; a.mlf., "Arakan", *The Encyclopaedia of Islam Three*, Leiden 2009, fas. 4, s. 42-47; Z. M. Htut, *Human Rights Abuses and Discrimination on Rohingyas*, Tokyo 2003; G. Loescher – J. Milner, "Burmese Refugees in South and Southeast Asia: A Comparative Regional Analysis", *Protected Refugee Situations: Political, Human Rights and Security Implications* (ed. G. Loescher v.dğr.), Tokyo 2008, s. 303-332; M. Razvi, "The Problem of the Burmese Muslims", *Pakistan Horizon*, XXXI/4, Karachi 1978, s. 82-93; A. M. Serajuddin, "Muslim Influence in Arakan and the Muslim Names of Arakanese Kings: A Reassessment", *Journal of the Asiatic Society of Bangladesh*, XXXI/1, Dacca 1986, s. 17-23; M. W. Charney, "Crises and Reformation in a Maritime Kingdom of Southeast Asia: Forces of Instability and Political Disintegration in Western Burma (Arakan), 1603-1701", *JESHO*, XLI/2 (1998), s. 185-219; a.mlf., "Arakan, Min Yazaggi and the Portuguese: The Relationship between the Growth of Arakanese Imperial Power and Portuguese Mercenaries on the Fringe of Mainland Southeast Asia, 1517-1617", *SOAS Bulletin of Burma Research*, III/2, London 2005, s. 974-1145; A. Selth, "Burma's Muslims and the War on Terror", *Studies in Conflict and Terrorism*, XXVII/2, Washington 2004, s. 107-126; A. Chan, "The Development of a Muslim Enclave in Arakan (Rakhine) State of Burma (Myanmar)", *SOAS Bulletin of Burma Research*, III/2 (2005), s. 396-420; J. P. Leider, "Forging Buddhist Credentials as a Tool of Legitimacy and Ethnic Identity: A Study of Arakan's Subjection in Nineteenth-Century Burma", *JESHO*, LI/3 (2008), s. 409-459; a.mlf., "Arakan around 1830: Social Distress and Political Instability in the Early British Period", *Arakanese Research Journal (Bangladesh)*, II (2008), s. 5-24; S. N. Parnini, "The Crisis of the Rohingya as a Muslim Minority in Myanmar and Bilateral Relations with Bangladesh", *JIMMA*, XXXIII/2 (2013), s. 281-297; N. Kipgen, "Conflict in Rakhine State in Myanmar: Rohingya Muslims Conundrum", *a.e.*, s. 298-310; "Birmanya", *Gelişim Büyük Coğrafya Ansiklopedisi*, İstanbul, ts., IX, 2401; K. Nemoto, "The Rohingya Issue: A Thorny Obstacle between Burma (Myanmar) and Bangladesh", http://www.burmalibrary.org/docs14/Kei_Nemoto-Rohingya.pdf; Ahmad, "The Rohingyas: from Stateless to Refugee", http://www.netipr.org/policy/downloads/20100101-From-Stateless-To-Refugees-Imtiaz Ahmed.pdf.

İSMAİL HAKKI GÖKSOY

ARAZ, Fatma Nezihe
(1922-2009)

Biyografik eserleriyle tanınan yazar.

Konya'da dünyaya geldi. Babası Ankara milletvekillerinden Rifat Araz'dır. Ankara Kız Lisesi'nden sonra (1941) Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Psikoloji ve Felsefe Bölümü'nü bitirdi (1946). Mezun olduğu yıl Behice Boran'ın asistanı olarak aynı bölümde göreve başladı ve bazı sol hareketlere katıldı. 1948'de hocası üniversiteden uzaklaştırılınca kendisi de fakülteden ayrıldı. Doktora yapmak üzere İstanbul'a gittiyse de akademik hayattan soğudu. Bu sırada Kenan Rifâî ile tanıştı ve bir süre onun sohbetlerine devam etti; böylece hayat anlayışı ve dünya görüşü büyük değişim geçirdi. Yazı hayatına *Resimli Hayat* (1953) ve *Hayat* (1956) dergilerinde yayımlanan röportajlarıyla başladı. *Havadis* (1957), *Yeni Sabah* (1957-1962), *Yeni İstanbul*

Fatma Nezihe Araz

(1970), *Milliyet* ve *Güneş* gazetelerinde köşe yazarlığı yaptı. *Meydan Larousse, Larousse Gençlik* ve *Türkiye* ansiklopedilerinin yönetiminde görev aldı; Kaynak Kitaplar Yayınevi'nin kurucuları arasında bulundu. 1950'li yıllarda Türk-İslâm dünyasının önde gelen mânevî kahramanlarını kendine özgü bir anlayışla tanıttığı biyografik romanlarıyla tanındı. Eserlerinde bu kişilerin çağdaş hayatla nasıl bağdaştırılabileceğini göstermeye çalıştı. Özellikle *Anadolu Evliyaları* adlı eserinde Ahmed Yesevî'den başlayarak Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Yûnus Emre, Hacı Bektâş-ı Velî, Sarı Saltuk, Merkez Efendi, Geyikli Baba, Aziz Mahmud Hüdâyî ile Kenan Rifâî'ye kadar Anadolu'yu aydınlatan gönül sultanı erenlerin yaşayışlarını hikâye etti. Ayrıca Anadolu halk törelerini, özellikle kadın giyim ve süs eşyalarının özelliklerini, bunlarla ilgili birtakım anekdotları derledi, Anadolu kadınları baş süslemelerinden bir koleksiyon meydana getirdi. Orta Anadolu yörükleri arasında yaptığı araştırmaları "Kırk Pencereli Konak" adıyla tefrika halinde *Yeni Sabah* gazetesinde yayımladı.

Gazetecilik alanındaki hizmetlerinden dolayı 2003 yılında Burhan Felek Basın Ödülü'nü alan Nezihe Araz, bir kısmı Kent Oyuncuları ve Devlet Tiyatroları tarafından sahnelenen çeşitli oyunlar ve senaryolar kaleme aldı, televizyonda özellikle kadınlar için kuşak programları hazırladı. Televizyon için yazdığı on oyun seri halinde yayımlandı (1973). Türk tarihinde yirmi sekiz kadının hayat hikâyelerini "Kadın Erenler" adıyla anlattığı incelemesi *Yeni İstanbul* gazetesinde tefrika edildi (1975).

Hiç evlenmeyen Nezihe Araz, geride birçok eser bırakarak hayatının son günlerini geçirdiği Maltepe Huzurevi'nde 26 Temmuz 2009'da öldü ve Yeniköy Mezarlığı'na defnedildi. Ölümünden sonra kız kardeşi Vecihe Büyükaksoy'un torunu Jeyda Elsasser'in yönetmenliğinde "Beyond Words" adıyla hakkında bir belgesel film hazırlanmıştır (2010).

Eserleri. Şiir: *Benim Dünyam* (1950), *Yalnız Ağaç* (1951), *Bir Kırmızı Gül* (1994). **Biyografi-İnceleme:** *Kenan Rifâî ve Yirminci Asrın Işığında Müslümanlık* (İstanbul 1951, Sâmiha Ayverdi, Safiye Erol ve Sofi Huri ile birlikte), *Fatih'in Derûnî Hayatı* (1953), *Anadolu Evliyaları* (İstanbul 1958), *Peygamberler Peygamberi Hazret-i Muhammed* (1960), *Hazret-i Peygamberin Torunları* (1960), *Dertli Dolap* (Yûnus Emre'nin hayatı, 1961), *Aşk Peygamberi Mevlâna'nın Romanı* (1962; *Aşk Peygamberi*, 1985), *Yirmisekiz Peygamber* (1963), *Çocuk ve İslâm* (çocuklar için dinî, ahlâkî yazılar, 1968), *Gelin Canlar Bir Olalım* (1972), *Mustafa Kemal'le 1000 Gün* (1993), *Mustafa Kemal'in Ankara'sı* (1994), *Batı Anadolu ve Rumeli Evliyaları* (İstanbul 2003). **Oyun:** *Bozkır Güzellemesi* (Devlet Tiyatroları'nda sahnelenmiştir, 1974-1975), *Öyle Bir Nevcivan* (1979), *Alaca Karanlık* (1981), *İmparatorun İki Oğlu* (1983), *Kar Yağdı Hatun* (İstanbul Devlet Opera ve Balesi tarafından sahnelenmiştir, 1986), *Afife Jale* (Selim İleri ile birlikte, 1987-1988'de sahnelenmiştir), *Cahide* (1990), *Ballar Balını Buldum* (Devlet Tiyatroları'nda sahnelenmiştir, 1991), *Savaş Yorgunu Kadınlar* (1992), *Kuvâ-yı Milliye Kadınları* (1997).

BİBLİYOGRAFYA :

Behçet Necatigil, *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*, İstanbul 1983, s. 40; Nihad Sami Banarlı, *Kitaplar ve Portreler* (İstanbul 1985), İstanbul 2009, s. 168-172; İhsan Işık, "Araz, Nezihe", *Yazarlar Sözlüğü*, İstanbul 1998, s. 69; İnci Enginün, *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*, İstanbul 2001, s. 292; Sema Uğurcan, *Edebiyatımız: Yazarlar, Meseleler*, İstanbul 2012, II, 357-359; "Araz, Nezihe", *TDEA*, I, 151; "Araz, Nezihe", *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, İstanbul 2003, I, 110-111.

ABDULLAH UÇMAN

ARJANTİN

Güney Amerika'da ülke.

I. FİZİKÎ ve BEŞERÎ COĞRAFYA
II. TARİH
III. ÜLKEDE İSLÂMİYET
IV. ARJANTİN-OSMANLI İLİŞKİLERİ

Kuzeyde Bolivya ve Paraguay, kuzeydoğuda Brezilya ve Uruguay, batıda Şili ile komşudur. Ülkenin doğu ve güneydoğusu Atlas Okyanusu kıyıları ile sınırlanır. Resmî adı Arjantin Cumhuriyeti (Republica Argentina), yüzölçümü 2.791.810 km²'dir. Nüfusu 41.119.000 (2012), başşehri Buenos Aires (3.776.000), nüfusu 700.000'i aşan diğer önemli şehirleri Cordoba (1.600.000), Rosario (1.325.000), Mendoza (1.100.000), La Plata (957.000), San Miguel de Tucuman (903.000) ve Mar del Plata'dır (710.000).

I. FİZİKÎ ve BEŞERÎ COĞRAFYA

Arjantin, Güney Amerika'nın güney kesiminde And dağları ile Atlas Okyanusu arasında yer alan ve güneye doğru genişliği azalan büyük bir ülkedir. And dağları, Kuzeydoğu düzlükleri, Pampalar (Pampas) ve Patagonya olmak üzere dört coğrafî bölgeye ayrılır. Temelini ikinci ve üçüncü zaman kıvrımlarının oluşturduğu, yükseltisi 6000 metreyi geçen zirvelerin bulunduğu And dağları ülkenin batısında uzanır. Güney Amerika kıtasının ve Arjantin'in en yüksek dağı olan Aconcagua (6962 m.) Arjantin-Şili sınırında yer alır. Parana nehri ve kollarının geçtiği Kuzeydoğu düzlüklerinin doğu kısmı Mezopotamya (Mesopotamia), batı kısmı Chaco olarak adlandırılır. Pampalar ise Chaco'nın güneyinden başlar, doğuda Atlas Okyanusu kıyılarına, batıda And dağları eteklerine kadar uzanır ve yükseltisi genellikle 40-50 m. civarında olan geniş ve oldukça düz bir alandır. Pampalar'dan güneye doğru gidildikçe yükselti artar, dar ve derin vadilerle yarılan Patagonya platosuna geçilir. Patagonya'nın güneyinde doğu kesimi Arjantin sınırları içinde kalan Tierra del Fuego (ateş toprakları) bulunur.

Ülkede nemli tropikal, nemli ılıman, savan ve step iklimi gibi iklim özellikleri görülür. Kuzeydoğuda nemli tropikal iklim hâkimdir. Ocak ayı ortalama sıcaklığı 28°C'ye kadar yükselir, temmuz ayı ortalaması ise 22°C civarındadır. Chaco'da yazlar sıcak ve nemli, kışlar kurak ve yumuşak geçer. Ortalama sıcaklık yaz mevsiminde 28°C, kış mevsimde 18°C'dir. Pampalar'ın doğu kısmında nemli ve ılıman bir iklim görülür. Batı Pampalar daha kurak ve serindir. Patagonya'da iklim kurak ve soğuktur. Tierra del Fuego'da kış mevsimi ortalama sıcaklığı 2°C, yaz mevsimi ortalama sıcaklığı 9°C'dir. Ülkenin kuzeydoğusu en yağışlı alandır. Mezopotamya'da yıllık yağış 1000 milimetreyi geçer. Pampalar'da bu değer doğuda 800-900 mm., batıda 400-500 mm. civarındadır. Patagonya'da yıllık ortalama yağış 250 milimetreden azdır. Tierra del Fuego'nun güney kısmı da bol yağış alır.

Ülkede bitki formasyonları çeşitlidir. Ormanlık alanlar ülkenin yaklaşık % 11'ini kaplar. Kuzeydoğudaki nemli tropikal ormanlarda arokarya, fildişi, kordiya, bambu (Bambusea) ağaçları ve Paraguay çayı yetişir. Chaco'da odunu çok sert olduğu

için "quebracho" (balta kıran) denilen, kabukları tanen bakımından zengin ormanlar bulunur. Pampalar'da nemli ve kuru savan, Patagonya'da kurakçıl dikenli çalı ve step formasyonları hâkimdir. Step formasyonunun en yaygın türleri çayır otu, sorguç otu, brom otu, yıldız çiçeği, kılçık otu, zembil otu, rüzgâr otu, yumak otu, inci otudur. Tierra del Fuego'da hâkim elemanı güney kayını olan nemli ılıman ormanlar görülür.

Başlıca akarsuları Parana nehri, Uruguay, Rio Colorado ve Rio Negro'dur. Parana, Güney Amerika'nın Amazon'dan sonra ikinci büyük akarsuyudur. Ülkenin önemli gölleri Mar Chiquita (5770 km²), Argentino (1415 km²) ve Viedma'dır (1088 km²). Mar Chiquita içerdiği yüksek orandaki mineraller sebebiyle sağlık turizmi açısından önem taşır. Argentino gölü Patagonya'da Los Glaciares Millî Parkı'nda bulunur. Yüksekliği yer yer 50-60 metreyi bulan, dünyaca ünlü Perito Moreno buzulu Argentino gölünde kesintiye uğrar. Kuzeyde Brezilya sınırında dünyanın en büyük şelâlelerinden Iguazu yer alır. Arjantin'de Los Glaciares, Iguazu Ischigualasto / Talampaya millî parkları ve Valdes yarımadası UNESCO tarafından dünya mirası listesine alınmıştır.

Ülke nüfusunun % 92,5'i şehirlerde, % 7,5'i kırsal alanlarda yaşamaktadır. Kilometrekareye düşen nüfus miktarı on beştir. Rio de la Plata körfezi kıyısındaki Buenos Aires, Güney Amerika'nın ikinci büyük şehridir. Arjantin'de nüfusu 500.000'in üzerinde on, 200-500.000 arasında sekiz, 100-200.000 arasında yirmi dört şehir bulunmaktadır. Tarımsal nüfusun ürettiği ürünler için toplanma ve dağıtım merkezi özelliği taşıyan, nüfusu 50-100.000 arasında değişen şehir sayısı seksen dörttür. Arjantin nüfusunun % 86,4'ü Avrupa kökenli, % 8'i yerli ve Mestizos, % 4'ü Arap ve Doğu Asya kökenli, % 1,6'sı yerlilerden oluşmaktadır. Nüfusun yaklaşık % 92'si Katolik, % 2'si Protestan, % 2'si yahudi ve % 2'ye yakını müslümandır.

Arjantin ekonomisi tarım ve hayvancılığa dayanır. Ekilebilir alanlar ülke topraklarının % 25'ini kaplar. Başlıca tarım ürünleri soya fasulyesi (40 milyon ton), buğday (8,1 milyon ton), arpa (5,1 milyon ton), mısır (21 milyon ton), şeker kamışı (25 milyon ton), üzüm (2,8 milyon ton) ve pamuktur. Ülkenin kuzeyindeki Misiones yöresinde Paraguay çayı (yerba mate) yetişir (290.000 ton). Yağlı tohum (soya, ayçiçeği, keten tohumu) ve meyve (turunçgiller, elma, armut) üretimi de önemlidir. Yüzölçümünün % 50'den fazlasını çayır ve meraların kapladığı Arjantin dünyanın en büyük et ve yün üreticileri arasında yer alır. Pampalar sığır (45 milyon) ve at (3,6 milyon) yetiştiriciliğiyle tanınır. Koyun (16,3 milyon), keçi (4,3 milyon) yetiştiriciliği ve yün Patagonya'da önemlidir. Arjantin kıyıları (4989 km.) dünyanın en iyi balıkçılık alanlarındandır. Ülkede petrol, doğal gaz, kömür, kurşun, çinko, kalay, bakır, altın, demir cevheri ve manganez çıkarılır. Sanayi daha çok tarımsal ürünlerin işlenmesine dayanır. Arjantin, Güney Amerika ülkeleri içinde en uzun demiryolu hattına sahiptir (37.000 km.). Karayolu iç ulaşımda önemlidir (231.000 km.). Hava ulaşımı da gelişmiştir. Arjantin 1000'i aşan havaalanı ile dünyada altıncı sırada yer alır (1138 havaalanı). Parana nehri ve kolları üzerinde su yolu ulaşımı gelişmiştir (11.000 km.). Başlıca ihraç ürünleri soya fasulyesi, buğday, mısır, bitkisel yağlar, et, yün, deri ve diğer hayvansal ürünlerdir. İhracat yapılan ülkelerin başında Brezilya, Çin, Şili ve Amerika Birleşik Devletleri gelir. Makine, motorlu araçlar, petrol, doğal gaz, organik kimyasallar ve plastikler ithal edilen başlıca maddelerdir. En çok ithalât Brezilya, Amerika Birleşik Devletleri, Çin ve Almanya ile gerçekleştirilir. Ülke ekonomisinde turizmin rolü giderek artmaktadır. Önemli turizm alanları içinde başşehir Buenos Aires, kıyılar, Mar del Plata'da geniş plajlar, Iguazu şelâlesi, millî parklar, doğal hayatı koruma alanları, akarsular ve göller sayılabilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Selâmi Gözenç, *Orta ve Güney Amerika Ülkeler Coğrafyası,* İstanbul 1993, s. 197-227; P. Calvert, *A Political and Economic Dictionary of Latin America,* London 2004, s.15-19; R. A. Crooker, *Argentina,* New York 2004; *Global Agricultural Trade and Developing Countries* (ed. M. Ataman Aksoy – J. C. Beghin), Washington 2005, tür.yer.; *The Physical Geography of Soouth America* (ed. Thomas T. Veblen v.dğr.), New York 2007, tür.yer.; T. L. Edwards, *Argentina: A Global Studies Handbook,* Santa Barbara 2008; *Fiscal Policy, Stabilization and Growth Prudence or Abstinence?* (ed. G. E. Perry v.dğr.), Washington 2008, tür.yer.; *Countries of the World and Their Leaders 2011* (ed. K. Ellicott), Detroit 2010, I, 91-102; S. H. Lence, "The Agricultural Sector in Argentina: Major Trends and Recent Developments", *The Shifting Patterns of Agricultural Production and Productivity Worldwide* (ed. J. M. Alston v.dğr.), Iowa 2010, s. 409-448; E. Wittekind, *Argentina,* Edina 2012; *Arjantin Ülke Raporu* (İstanbul Ticaret Odası), İstanbul 2013; *FAO Statistical Yearbook 2014 Latin America and the Caribbean Food and Agriculture,* Santiago 2014, tür.yer.; Houssain Kettani, "Muslim Population in the Americas: 1950–2020", *International Journal of Environmental Science and Development,* I/2, Singapore 2010, s. 130.

NURTEN GÜNAL

II. TARİH

Arjantin adı Latince "gümüş" anlamındaki "argentum" (İspanyolca "plata") kelimesine dayanır. Bölgeye gelen ilk Avrupalılar olan İspanyollar, ülke topraklarının büyük gümüş rezervlerine sahip olduğuna inandıklarından buraya la Plata ismini verdiler. Arjantin'de ilk yerleşimin varlığını gösteren kayıtlar milâttan önce 10.000 yılına kadar uzanır. Milâttan sonra 850'den itibaren bölgede müstahkem yerleşim yerleri inşa edildi. XVI. yüzyılın ilk yıllarında Avrupalılar'ın ülkeye gelmesinden önce bu topraklardaki yerli halkın nüfusunun 500.000 kadar olduğu tahmin edilmektedir. İspanyollar'ın ülkeye gelişlerinde muhtemelen ilk karşılaştıkları halk Pampa bölgesindeki göçebe Kuerandí topluluklarıydı.

1516'da İspanyol kraliyet donanmasındaki denizci Juan Diaz de Solis, Uzakdoğu'ya yönelik keşif seyahatinde Plate nehri kıyılarında karaya çıktı. Ancak onun ve tayfalarının çoğunun yerliler tarafından öldürülmesi bu topraklara ilk yabancı yerleşimini engelledi. 1536'da yine İspanyol Krallığı'na mensup denizci Pedro de Mendoza günümüzde Buenos Aires'in bulunduğu yerde, arkadaşları ise 1537'de Asuncion'da birer İspanyol kolonisi kurdular. Bunu ardından kurulan diğer yerleşim yerleri izledi. Yerlilerin direnciyle karşılaşıp bir süre geri çekilen İspanyollar daha sonra tekrar hamle yaparak 1580'de Buenos Aires'i yeniden inşa ettiler. Buenos Aires ve çevresi XVIII. yüzyılın sonlarına kadar İspanyollar'ın Peru genel valiliğine bağlı olarak yönetildi. XVIII. yüzyılla birlikte İspanyol Bourbon monarşisi bölgenin idarî, iktisadî ve askerî politikalarını değiştiren bir dizi yeni kararları (Bourbon reformları) uygulamaya koydu. 1776'dan itibaren İspanyol Krallığı, Arjantin ve çevresindeki topraklarını Peru genel valiliğinden ayırıp yeni kurduğu Rio de la Plata genel valiliğine bağladı. Buenos Aires bu valiliğin merkezi oldu. XIX. yüzyıl başlarında Arjantin burjuvası İspanya'ya bağlılık hususunda anlaşmazlığa düştü. 1816'da İspanyol sömürgeciliğine karşı başlatılan eylemler neticesinde Buenos Aires'te 9 Temmuz 1816'da Rio de la Plata birleşik eyaletleri adıyla bağımsız bir devlet ilân edildi. Buna rağmen ülke içinde eyaletler arasındaki çatışmalar 1861'de merkezî güçler duruma hâkim oluncaya kadar sürdü. 1862'de Buenos Aires Valisi Bartolomé Mitre, Arjantin Cumhuriyeti adıyla kurulan devletin ilk başkanı oldu. XIX. yüzyılın sonlarında Avrupalılar'ın Arjantin tarımsal kaynakla-

rına olan ilgisi yatırımların ve kitlesel göçlerin yolunu açtı. 1870-1929 yılları arasında Arjantin'e her ülkeden büyük göçler başladı. Göç yoğunluğu özellikle Avrupa'yı büyük krize sürükleyen I. Dünya Savaşı'nın ardından daha da arttı. Bu yıllarda ülkeye 6 milyon civarında göçmen geldi. Ekonomik gelişmeler neticesinde Arjantin 1920'lerin sonunda dünyanın yedinci en zengin ülkesi oldu.

1943'te başkan Ramon Castillo yönetimine karşı bir darbe yapıldı ve darbenin lideri Juan Domingo Perón iktidara geldi. Perón ilki Şubat 1946'da, ikincisi anayasanın değiştiği 1951'de olmak üzere iki defa devlet başkanı seçildi. Fakat otoriter siyaseti yüzünden ülkede karışıklıklar çıkınca 1955'te ikinci bir darbe ile devrildi. Uzun yıllar sürgünde yaşayan Perón 1973'te ülkesine döndüğünde tekrar devlet başkanı seçildi. Onun bir yıl sonra ölümü üzerine karısı İsabel Perón devlet başkanlığına getirildi. Ancak o da ülkenin birlik ve beraberliğini sağlayamadı ve 1976'da ordu tarafından uzaklaştırıldı. 1976-1982 yılları arasında Arjantin'i yöneten darbeci generaller zamanında "Ulusal Uzlaşma Süreci" adı verilen ve hapsedilenler dışında 30.000 kişinin ortadan kaybolduğu bir dönem yaşandı. Askerler 1983 yılı sonlarında seçime giderek idareyi sivillere teslim etti. 1989'da Suriye kökenli Carlos Menem on yıl süreyle devlet başkanlığına seçildi. Arjantin'in 1990'lı yılları pek çok ülke için başarılı bir model olarak görülmesine rağmen ülke 2000'li yılların başında ekonomik sıkıntı içine düştü. Menem'den sonraki üç yıllık ara dönemden sonra 2002'de devlet başkanlığına seçilen Eduardo Duhalde ülkenin içine düştüğü ekonomik krizle mücadele etmeye çalıştı.

III. ÜLKEDE İSLÂMİYET

XVI. yüzyılda Endülüs'ü terketmek zorunda kalan müslümanlardan bazı kafileler Latin Amerika'ya yerleşen ilk müslüman grubu teşkil eder. Ancak yerli halkın baskısıyla bu ilk müslümanların zaman içinde ya geri döndükleri veya dinlerini değiştirdikleri tahmin edilmektedir. Arjantin'de asıl müslüman varlığı XIX. yüzyılın ortalarında Arap göçleriyle başladı. Daha çok yeni iş imkânları bulmak amacıyla Lübnan ve Suriye'den göç edenlerle birlikte Arjantin'e gelen ilk müslüman göçmenler bu ülkeye yerleştiler. 1870-1926 yıllarında Osmanlı topraklarından çeşitli din ve mezheplere mensup birçok topluluk Arjantin'e göç etti. Arjantin'e giden müslümanların çoğu Arap kökenli olmasına rağmen Osmanlı Devleti vatandaşı sayıldıklarından Türk (Turco) ismiyle tanındılar. Osmanlı topraklarından yola çıkan ilk göçmenler 1872'de bölgeye ulaştılar. Arjantin raporlarında ilk kayıtlı göçmenlerin ise 1887'de Buenos Aires'e gelen on yedi Osmanlı vatandaşı olduğu belirtilir. 1899'da ilk defa Arap adı resmî kayıtlarda görülmeye başlandı. Böylece 1876-1899 yıllarında Osmanlı Devleti'nden Arjantin'e 10.000 civarında insan göç etmiş oldu. 1914 yılına gelindiğinde Arjantin'e göç yoluyla giden Osmanlı vatandaşlarının sayısı 116.133'e ulaştı. XX. yüzyılda da ülkeye göç akını sürdü. Son büyük göç dalgası, 1950'lerde 100.000'in üzerinde Suriye ve Lübnan kökenli göçmenin gitmesiyle gerçekleşti. Ancak bunların % 70'i hıristiyandı. 1960 nüfus sayımına göre Arap göçmenlerin sadece onda birinin müslüman olduğu görüldü. 1990'larda Afrikalı müslümanların göçüyle de Buenos Aires'in çehresi değişmeye başladı.

Göçmenler ilk dönemden itibaren yabancı kültüre uyum sağlamaya çalıştılar. Ancak hıristiyanlarla yapılan evlilikler müslüman nüfusun oranını düşürdü. Ayrıca İslâmî gelenek ve kurallardan uzaklaşan müslümanlar ciddi bir asimilasyonla karşı karşıya kaldı. 1940'lı yıllara gelindiğinde ikinci kuşağın çoğu Arapça konuşmayı bile unutmuştu. Üçüncü kuşakta Arapça bilme oranı ise yüzde onlara kadar düştü. Buna rağmen müslüman göçmenler millî gelenekleri sürdürmek için kurdukları birliklerle kendilerini korumaya çalıştılar. Arjantin'de Sünnî ve Şiî mezheplerine mensup müslümanların sayısı 1947'de 18.764 iken bu sayı 2014'te 900.000'i aştı. Buenos Aires'te üçüncü büyük etnik grubu Araplar teşkil eder. Bunların bir kısmı müslümandır. Şehirde bir müslüman mezarlığı bulunmaktadır. Buenos Aires eyaletine bağlı La Angelita şehri ülkede en çok müslümanın yaşadığı yerdir.

Ahmed Camii – Buenos Aires / Arjantin

Ülkede müslüman göçmenlerin ilk ciddi teşkilâtlanmaları 1918'de kurulan ve 1957'de bugünkü adını alan Arjantin İslâm Merkezi'dir. Sünnî bir teşkilât olmasına rağmen merkez bütün diğer İslâmî grupların da hizmetine açıktır. Burada *La Vaz del Islam* (İslâm'ın sesi) adıyla bir dergi çıkarılmaktadır. 1960'ta Arap-Arjantin İslâm Cemiyeti kuruldu. Suriye kökenli olup Turco lakabını taşıyan Carlos Menem'in 1989'da devlet başkanı seçilmesi müslümanlar için yeni bir dönemin başlangıcı olmuştur. Bu dönemde müslümanlar çeşitli merkezler açtıkları gibi devlette önemli görevlere geldiler. Müslümanların hakları gündeme geldi. 1995'te Arjantin Müslüman Kadınlar Birliği adıyla yeni bir teşkilât oluşturuldu.

Buenos Aires'te üç cami bulunmaktadır. İlki 1983'te inşa edilen Şiîler'e ait Tevhid Camii, ikincisi 1986'da Arjantin İslâm Merkezi'nin açtığı Ahmed Camii, üçüncüsü de Suudi Arabistan Kralı Fehd'in Palermo'da yaptırdığı, 2006'da hizmete giren İslâm Merkezi'ndeki camidir. Müslümanların Ömer b. Hattâb adıyla bilinen, 1972'de açılan Arap-Arjantin İslâm Enstitüsü ile 1991'de açılan Arap-Arjantin Koleji adlı iki okulları vardır. Tevhid Camii *El Muecin*

Buenos Aires'te Kral Fahd Kültür Merkezi ve Camii – Arjantin

(el-müezzin) adıyla periyodik yayın yapmaktadır. 1973'te kurulan İslâm Araştırmaları Merkezi'nin dikkat çekici çalışmaları vardır. Rosario Ulusal Üniversitesi'ndeki Ortadoğu ve İslâm Araştırmaları Enstitüsü de İslâm ve İslâm tarihi konusunda araştırmalar yapmaktadır. Ayrıca Cordoba'da Çağdaş Ortadoğu Araştırmaları Vakfı Merkezi önemli araştırma merkezlerinden biridir.

IV. ARJANTİN-OSMANLI İLİŞKİLERİ

Osmanlı Devleti'nin Arjantin'le ilişkileri siyasî ve ticarî ağırlıklı olmuştur. Siyasal ilişkilerin ilk adımını Arjantin'in Paris büyükelçisinin Paris'teki Osmanlı elçiliğine yazdığı, ülkesinin Osmanlı Devleti'nin bazı şehirlerinde konsolosluklar açmak isteğini içeren 21 Temmuz 1870 tarihli mektubu teşkil eder. Uzun müzakerelerden sonra 1872'de iki ülke arasında bir dostluk ve ticaret antlaşması imzalandı. Ancak bu ilişkiler uzun bir süre istenilen düzeye gelemedi. XIX. yüzyıl sonlarından itibaren Arjantin'e Osmanlı topraklarından yapılan yoğun göç ülkede bir Osmanlı elçiliği açılması ihtiyacını doğurdu. 11 Haziran 1910'da Roma'da imzalanan antlaşmanın ardından Buenos Aires başşehbenderliğine Paris, Brüksel ve Bordeaux'da görev yapmış Suriye kökenli bir diplomat olan Emir Emin Aslan Bey tayin edildi. Bu yıllarda Arjantin'deki müslümanların yarısından fazlası Buenos Aires'te yaşıyordu. İki devlet arasında resmî ziyaretler gerçekleşmediyse de çeşitli yazışmalar yapıldı. Aralık 1914'te Sultan Mehmed Reşad, Arjantin Cumhurbaşkanı Viktorino La Plaça'ya bir nâme-i hümâyun gönderdi. İki ülke arasındaki ilişkilere damgasını vuran bir gelişme de 1914'te Arjantin askerî okul gemisinin Osmanlı limanlarını ziyaret etmesidir. Osmanlı-Arjantin arasındaki ilişkilerin bir yönü de ticarettir. 1911'de Osmanlı Devleti'nden Arjantin'e ihraç edilen malların kıymeti 338.877 altın pezo (1.694.395 frank), Arjantin'den Osmanlı Devleti'ne ihraç edilen malların kıymeti ise 121.498 altın pezo idi (207.490 frank). Osmanlı göçmenleri Arjantin'de yayın faaliyetlerine de katıldılar ve "mehcer" adı verilen bir edebî tür oluşturdular. XIX. yüzyılın başından itibaren *Cerîdetü's-selâm, ez-Zamân, el-Ḥaḳā'iḳ* gibi gazeteler yayımladılar. 1920'li yıllarda Arjantin'deki Osmanlı vatandaşları on yedi gazete ve on dört dergi çıkarıyordu.

BİBLİYOGRAFYA :

I. Klich, "Arab-Jewish Coexistence in the First Half 1900's Argentina: Overcoming Self-Imposed Amnesia", *Arab and Jewish Immigrants in Latin America: Images and Realities* (ed. I. Klich – J. Lesser), London 1988, s. 1-37; a.mlf., "Argentine-Ottoman Relations and their Impact on Immigrants from the Middle East: A History of Unfulfilled Expectations, 1910-1915", *The Americas*, L/2, Berkeley 1993, s. 177-205; a.mlf. – J. Lesser, "Introduction: Turco Immigrants in Latin America", *a.e.*, LIII/1 (1996), s. 1-14; Abdülvâhid İkmîr, *el-ʿArab fi'l-Arjantîn: en-nüşûʾ ve't-teṭavvür*, Beyrut 2000; C. M. Lewis, *Argentina: A Short History*, Oxford 2002; Mehmet Temel, *XIX. ve XX. Yüzyılda Osmanlı Latin Amerika İlişkileri*, İstanbul 2004, s. 13-48; Ch. Civantos, *Between Argentines and Arabs: Argentine Orientalism, Arab Immigrants and the Writing of Identity*, Albany 2006; R. Marin-Guzman, "Inter-Religious Dialogue in Argentina: A Search for Peace, Understanding and Tolerance", *Buḥûṯü'l-mü'temeri'd-devlî: el-İslâm fî Emerika'l-Lâtiniyye (ḥaḍâre ve şeḳâfe)*, Mekke 1428, s. 28-47; M. Kazım Baycar, *Ottoman Emigration to Argentina 1870-1914* (yüksek lisans tezi, 2008), Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Jonathan C. Brown, *A Brief History of Argentina*, New York 2010; G. Jozami, "The Manifestation of Islam in Argentina", *The Americas*, LIII/1 (1996), s. 67-85; P. Brieger – E. Herszkowich, "The Muslim Community of Argentina", *MW*, XCII/1-2 (2002), s. 157-168; Hamdi Genç – İ. Murat Bozkurt, "Osmanlı'dan Brezilya ve Arjantin'e Emek Göçü ve Göçmenlerin Sosyo-Ekonomik Durumu (1850-1915)", *MÜİktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, XXVIII/1, İstanbul 2010, s. 71-103.

RIZA KURTULUŞ

ARKOUN, Muhammed
(محمّد أركون)

(1928-2010)

Tarihselci ve eleştirel görüşleriyle tanınan Cezayirli düşünür.

Arkoun (Ar. Arkūn / Erkûn) 1928'de Cezayir'in kuzeyindeki Kābâilülkübrâ bölgesinde bir Berberî köyünde doğdu. Önceleri ayn harfiyle yazılan adı (عركون) Fransızca kaleme aldığı eserlerinin Arapça çevirilerinde elif harfiyle yazılmaya başlanmış ve o şekilde yaygınlaşmıştır (Faysal Osman İsmâil Vezûz, s. 2). Cezayir Üniversitesi Filoloji Fakültesi'nde öğrenim gördükten sonra yüksek lisansını 1956'da Paris'te Arap dili ve edebiyatı dalında tamamladı. 1956-1959 yıllarında Strasbourg ve Paris'te lise ve üniversite düzeyinde dersler verdi. 1960-1969 arasında Sorbonne Üniversitesi'nde araştırma görevlisi olarak çalıştı. O yıllarda aynı üniversitede İbn Miskeveyh konulu doktorasını tamamladı. 1969-1972 yıllarında Lyon Üniversitesi II'de, 1972-1992 arasında Paris ve Sorbonne üniversitelerinde öğretim üyeliğinde bulundu. 1969'da misafir profesör olarak UCLA'da, 1977-1979 yıllarında Belçika Louvain-La-Neuve Katolik Üniversitesi'nde, 1985'te Roma'da Papalık Arap Araştırmaları Enstitüsü ve Princeton Üniversitesi'nde görev yaptı. 1988-1990'da Philadelphia Temple Üniversitesi, 1991-1993 arasında Roma'da Arap Araştırmaları Merkezi ve Amsterdam Üniversitesi'nde çalıştı. 1980'lerin ikinci yarısında ve 1990'ların başında Berlin ve Princeton'da İleri Araştırmalar Enstitüsü üyeliğinde bulundu. 1995'te emekliye ayrılarak Kazablanka'ya yerleşti. Bu çalışmaları dışında Londra İsmâilî Araştırmalar Enstitüsü'nde misafir profesörlük, Ağa Han mimari ödülleri jüri üyeliği (1989-1998), Uluslararası Hayat ve Sağlık Bilimleri Ahlâk Komitesi'nde üyelik, Arap İslâm Araştırmaları Enstitüsü'nde müdürlük ve *Arabica* dergisinde bilimsel editörlük (1978-2008) yaptı. 1996'da Chevalier de la Légion d'Honneur ve Officier des Palmes Academiques ödüllerine lâyık görüldü. 2001 yılında Edinburgh Üniversitesi bünyesinde İslâm düşüncesi üzerine Gifford seminerleri verdi. UNESCO Barış Eğitimi ödülleri jüri üyeliği (2002) ve UNESCO'ya bağlı, Lübnan merkezli Uluslararası Beşerî Bilimler Merkezi konsey üyeliği görevlerinde bulundu. 2000 yılından itibaren Kongre Kütüphanesi'nde danışmanlık yaptı ve 2001-2003 yıllarında New York Üniversitesi'nde ders verdi. 2002'de Giorgio Levi Della Vida ve 2003'te İbn Rüşd ödüllerini kazanan Arkoun uzun bir hastalık döneminin ardından 14 Eylül 2010'da Kazablanka'da vefat etti. Cenazesi, Şühedâ Camii'nde kılınan namazdan sonra caminin bitişiğindeki Şühedâ Kabristanı'na defnedildi.

Kendini bir felsefeciden ziyade tarihçi olarak gören Arkoun neredeyse bütün fikrî mesaisini tarihçiliğiyle doğru orantılı bir gelişim içerisinde harcamış, Arap-İslâm düşüncesine tarihselci bakış açısıyla yaklaşmanın bu düşüncenin yenilenmesi yolunda en önemli adım olacağını söylemiştir. Bu bakış açısının İslâm düşüncesini anlama noktasında en önemli referans kaynağının dil olacağına inandığından eserlerinde pek çok filolojik enstrüman

Muhammed Arkoun

kullanmıştır. Çalışmalarında Kur'an'ın mânasını yakalayıp sabitleştirmek isteyen bir dilci gibi değil, kavramların oluşum koşullarından ve tarihsel bir evrim olarak gelişmesinden ibaret bir Kur'an olgusu meydana getirmek isteyen bir dil felsefecisi gibi hareket ederek hem metin merkezci hem mantık merkezci okumaları uygun bulmamıştır (*el-Fikrü'l-İslâmî*, s. 326-327). Ona göre bu okumalardan her ikisi de Ortodoks geleneğin nitelikleridir. Arap dilinin mevcut halinin -1400 yıllık ortodoksi birikimiyle- yenilenmeye ve düşünmeye engel olduğuna inandığından, sürrealist şairlerin yaptığı gibi bugün Arap dilinin sınırlarını ortadan kaldırıp dili özgürleştiren bir anlayış geliştirmenin kaçınılmazlığına vurgu yapmıştır (Erkûn, *el-İslâm, el-aḫlâḳ ve's-siyâse*, s. 176; *el-Kermil*, sy. 34-35 [1989-90], s. 22).

Kendini dilin bütün imkânlarından yararlanan bir tarihçi kabul eden Arkoun aslında bu özelliği göz önüne alındığında felsefecilerin metodundan ayrı bir noktada değerlendirilmelidir. Ancak bu durum onu tarihi ve dil bilimini kullanan oryantalistik okumalarla aynı kategoriye yerleştirmez. Ona göre adına İslâmoloji denilebilecek oryantalizmin İslâm'a yaklaşımı yapı bozumcudur, olumsuzdur. Aynı şekilde oryantalizm, İslâm dünyasının geri kalmışlığı noktasında hiçbir zihinsel kaygı taşımadığından klasik İslâm düşüncesi adına geride sadece bir enkaz yığını bırakmaktadır. Halbuki bu metot yapı bozumculukla kalmayıp ardından alternatif yapılar da önerebilseydi o zaman takdire şayan başarılara ulaşabilir, bu sayede İslâm düşüncesindeki ölü yapılarla canlı yapıların varlığına vâkıf olunabilirdi (*İslâm'da Siyaset Düşüncesi*, s. 48-49; *el-İslâm, Ûrûbbâ, el-Ġarb*, s. 183; *Tezkire*, sy. 11-12 [1997], s. 57-58).

Arkoun'a göre din / İslâm, "kul ile Allah arasındaki özel, mânevî bağ"dan ibarettir. Ancak daha sonraları bu kavram hepsi de tarihî birer olgu olan inanç, anlayış, sistem ve örnek yönetim gibi anlamlara çekilmiş, temelde ruhî bir durumu ifade eden kelime ideolojik, politik bir argümana dönüştürülmüştür. Bir "müteal olan vahiy", bir de "tüketilen vahiy" vardır. İkincisi birincisinin somut hale getirilme çabasıdır ve ikisinin aynı şey olduğunu söylemek bir yana birbirlerine yakın oldukları dahi iddia edilemez. Hz. Peygamber'e yahut ashabına nisbet edilen haberler de bu sınıflamada ikinci kategoriye denk düşmektedir. Dolayısıyla bir tek değil birçok İslâm'dan bahsetmek zorunluluğu vardır. Bu sebeple temel hedefi insanın mutluluğu olan din metafizik yönü bakımından eşit derecede üç iyiden ibaret olan İslâm, Hıristiyanlık ve Yahudilik olarak kabul edilebilir, ancak dinlerin bu yönlerini ön plana çıkarmadan beşerî, dünyevî yönlerini vurgulayarak anlamak ve anlatmak gerekir. Esasen Arkoun'un Anglosakson geleneğine yakın laiklik anlayışı da bu düşüncesiyle paralellik taşır. Dinlerin ortak iyilikte buluşması noktasında harcadığı çabalar, hakkında çalışan araştırmacıların dikkatinden kaçmamıştır (Armajani, s. 446-451). Ona göre bahsettiği şekilde bir din anlayışı ve dinler arasında barışçıl birliktelik ancak laikliği kabul etmekle mümkün olabilir (Erkûn, *el-İslâm, Ûrûbbâ, el-Ġarb*, s. 12, 56, 66-67; *Târîḫiyyetü'l-fikri'l-ʿArabî*, s. 299; *el-Fikrü'l-İslâmî: Ḳırâ'e ʿilmiyye*, s. 72-73; *Min Fayṣali't-tefriḳa*, s. 93; *el-İslâm, el-ems ve'l-ġad*, s. 171).

Arkoun, İslâm aklının nakilci yönüne de dikkat çeker. İslâm aklı naklin çizdiği sınırlar içerisine hapsolmuş ve kendisini bu sınırlara o kadar bağlı hissetmiştir ki artık bunların dışında herhangi bir düşünce üretemez hale gelmiştir. Dünyada olmuş ve olması muhtemel bütün problemlerin çözümünün ilâhî kelâmda saklı bulunduğuna inanan müminler, bütün çabalarını bu metin içerisinde yakalanmayı bekleyen anlamları keşfetmeye hasretmişlerdir. Bu şekilde davranmakla bir mümin aslında sadece Kur'ân-ı Kerîm'i tanıma çabasına mahkûm edilmiştir. Burada aklın tamamen nakle mahkûm edilmesi, klasik düşüncede vahyin hem epistemolojik hem ontolojik anlamda akıldan önce geldiği şeklindeki anlayıştan kaynaklanmaktadır. Epistemolojik açıdan metbû değil tâbi olduğundan aklın bir nakle dayanmaksızın gerçeğe ulaşması mümkün görülmemiştir. Ayrıca böyle bir yetkisi bulunmayan akıl ontolojik açıdan da nakle muhtaçtır (*Min Fayṣali't-tefriḳa*, müellifin mukaddimesi, s. 15).

Bu noktada Arkoun teorik ve pratik evreleriyle İslâmî aklın yenilenmesine yönelik bir proje geliştirmiştir. Ona göre teorik evre bugün gelişmiş dünyanın ilimde ulaştığı seviye yakalandığında başarıyla geçilmiş olur. Bu çerçevede fikrî ve kültürel sahanın, toplumsal ve tarihsel hareketlerdeki etken ve üretken güçlerin farkında olunmasının, dil bilimindeki gelişmelerin ve bunların insan bilimlerinde meydana getirdiği açılımların, yine değişik toplumların vardıkları çözümleri ve yaşadıkları tecrübeleri öğreten antropolojik araştırmaların izlenmesi gereğine vurgu yapar. Pratik evrede başarılı olabilmek için de şu adımlar atılmalıdır: Bütün okullarda öğrenim programları ıslah edilmeli, merkezler kurulmak suretiyle sosyal bilimler Arap-İslâm topluluklarında uygulamalı olarak işlenmeli, araştırma programları açılmalı, dünyanın her tarafındaki İslâmî yazmalar toplanarak tahkik edilmeli ve bir merkezde arşivlenmeli, bilimsel araştırma sonuçları bültenlerle bütün dünyaya duyurulmalı, bilimsel toplantıların sayısı çoğaltılmalı, istisnasız bütün İslâm dünyasında özgür bir araştırma ortamı sağlanmalı ve son olarak İslâm toplumlarında uluslar arası bilim kuruluşlarıyla iletişim kuracak bir organizasyondan sorumlu kuruluşlar oluşturulmalıdır (Erkûn, *el-Fikrü'l-İslâmî: Naḳd ve ictihâd*, s. 88; *el-Fikrü'l-ʿArabî el-Muʿâṣır*, s. 41-43).

İslâm düşüncesinin yenilenmesi önerilerinde Arkoun'un sıkça kullandığı üç kavram vardır. Bunlar "düşünülebilir, düşünülmemiş, düşünülemez"dir. Bu üç kavram, günümüzdeki İslâmî söylemleri (hatta her düşünsel alanı) etkisi altına alan dört realiteyle birlikte çok daha iyi anlaşılabilir; mitik bilincin etkisindeki söylem, dini sadece klasik metinlerin aydınlatılması ve açıklanmasından ibaret gören düşünce biçimi, tarihsel ve filolojik yöntemi eksik uygulayan oryantalistik bakış açıları ve nasları beşerî ilimler ışığında anlamak gerektiğini savunan dinî söylemler. Yoruma açık olan ve sınırlamaya tâbi tutulmayan alan düşünülebilir bir alandır. Kur'an bu alan için sonsuz bir özgürlük tanır. Bunun karşısındaki alan hiçbir şekilde özgür düşünceye izin vermeyen düşünülemez alandır. Bu alana hem gaybî hem ideolojik fikirler ve akıl yürütmeler girer. Meselâ vahiyden önceki Arap toplumu için tektanrıcılıkla ilgili her şey henüz düşünülemezdi. Bu toplumun, Peygamber'in getirdiği mesajın ilâhî sahihliğine

Muhammed Arkoun'un Şühedâ Kabristanı'ndaki mezarı (Fethi Ahmet Polat fotoğraf arşivi)

inanmak istemeyişi ve atalara ait inançların bir tehlike ile yüz yüze geldiğini düşünmesi de bundan kaynaklanmaktaydı. Üçüncü alan ise aklın değişik sebeplerle henüz düşünce üretemediği sahalara tekabül eder. Arkoun'a göre Kur'an'ın sonsuz düşünülebilir alanı, inanmayanlardaki düşünülmemişlik ve inananlardaki sahte düşünülebilir arasında bir yerdedir (*el-Fikrü'l-İslâmî: Ḳırâ'e ʿilmiyye*, s. 17-18; *Kur'ân Okumaları*, s. 48).

Onun terminolojisinde merkezî bir kavram olarak ortodoksi, "Kutsal metinlerde doğru-yanlış yorum dayatmasıyla kendi dışındaki anlayışları sapıklık suçlamasına mâruz bırakan yaklaşım" anlamında kullanılmıştır. Sünnîler'e göre bu iddia "Ehlü's-sünne ve'l-cemâa", Şiîler'de ise "Ehlü'l-isme ve'l-adâle" çizgisinde kendine yer bulur. Bu anlayış âhiretteki yegâne kurtuluş imkânını kendi safındaki insanlara bahşeder. Ona göre ortodoksi, hakikati ve meşrûluğu elinde bulundurduğunu düşünenlerin "resmî bir din" üretme çabasıdır. Bu çaba bütün yaratıcı düşünceleri ölüm uykusuna yatırmış, farklı dinler ve mezhepler arasında kutuplaşmalara yol açmış, bu kutuplaşmalarda hakikatin temsilcisini genelde iktidar araçları belirlemiştir (*Mine'l-ictihâd*, s. 16; *Min Fayṣali't-tefrîḳa*, s. 55; *el-İslâm, el-aḥlâḳ ve's-siyâse*, s. 54; *el-İslâm, Ûrûbbâ, el-Ġarb*, s. 31; *el-Fikrü'l-İslâmî: Ḳırâ'e ʿilmiyye*, s. 25; *el-Fikrü'l-ʿArabî*, s. 21; *el-Fikrü'l-İslâmî: Naḳd ve ictihâd*, s. 9).

Arkoun'a göre Kur'an dahil bütün düşünce mirası somut alt yapılar üzerine bina edildiğinden tarihsel alana aittir; dolayısıyla İslâm düşüncesi adına her şey tarihselliğin cenderesindedir. Öyle ki gerçek denen şeyin kendisi dahi tarihseldir. Meşruiyet açısından ne kadar büyük, intişar bakımından ne kadar etkili olursa olsun neticede her dinsel gerçeğin tarihsel oluşu, gökten yere inene kadar müteal olan Kur'an'ın yere inişiyle birlikte yatay boyuta ait olmaya başlamasını ve tarihselliğin cenderesine girmesini zorunlu kılar. Bu sebeple müteal olan vahiy de münzel oluşuyla birlikte antropolojik bir olgu, kültürel bir nesneye dönüşür (*Min Fayṣali't-tefrîḳa*, s. 62; *el-Fikrü'l-İslâmî: Ḳırâ'e ʿilmiyye*, s. 138; *Târîḫiyyetü'l-fikri'l-ʿArabî*, s. 40).

Arkoun, ilk dört asırlık zaman diliminde ulemânın bugünkülere kıyasla çok daha cesur davrandığını söyler. Meselâ Taberî herhangi bir âyetin yorumuna başlarken, "Allah Teâlâ buyurdu ki..." başlangıcıyla doğrudan kendi yorumunu ortaya koyabilecek cesarete sahip olabilmiştir. Ancak bugün İslâm dünyasında ilim adamları, bu cesareti gösterebilecek diri bir ruha ya da eleştirel bakabilmelerini mümkün kılacak özgür bir alana sahip değildir. Öncekilerin son derece geniş açılımlara sahip Kur'an kültürüyle sonraki dönemin Kur'an kültürünü karşılaştırmak dahi mümkün değildir. İlk dönemin hemen ardından -Arkoun bu hususla alâkalı olmak üzere sonraki dönemi üçüncü halife ile başlatır- yürütülen bazı çalışmalarla Kur'an kapalı bir kültür havzasına dönüştürülmüştür (*Min Fayṣali't-tefrîḳa*, s. 59; *el-Fikrü'l-İslâmî: Naḳd ve ictihâd*, s. 81). Devlet, entelijansiya ve dinî ortodoksi verili vahiy metninin mitik anlamda bir kitap oluşundan kapalı, yazılmış ve metin haline getirilmiş bir mushaf durumuna getirilmesine kadarki aşamanın baş aktörleridir. Aslında mânevî bir boyutu olan bu ilkeler, Kur'an'ı bazı işlemler sayesinde sıradan bir kitap gibi elde dolaştırılan bir metin haline getirmiştir. Söz konusu durum tamamen siyasal, kültürel ve sosyal bir çevre içinde olmuş, gerek siyasîler gerekse teologlar tarafından bu kutsal metinler meşruiyet aracı olarak kullanılmıştır. Hatta Kur'an'ın cemedilmesi dahi bir hizmetten ziyade ideolojik bir tasarruftur. Bu tasarruf ilk dönemde var olan bütün okumaların aynen muhafaza edilmesinin önüne geçmiş, Kur'an'ı demir kafeslere hapsetmiştir. Arkoun'a göre bugün için mushaf hakkında tartışmamız çok zordur; çünkü resmî din anlayışı onu öyle bir sınırlamış ve mevcut şekliyle okunmayan her farklı metni öyle bir yok etmiştir ki IV. (X.) yüzyıldan sonra bu tartışmalar siyasî ve dinî sahada neredeyse hiç gündeme gelmemiştir. Gündeme getirmek isteyen bilim adamlarından bazıları ise şiddetle cezalandırılmıştır (*Târîḫiyyetü'l-fikri'l-ʿArabî*, s. 289). Günümüzde bütün müslümanlar, en azından IV. (X.) asırdan sonrakiler, halife Osman tarafından cemedilen mushafın Kur'an âyetlerinin tamamını içerdiğini düşünür ki bu inanç bilimsel bir akıl yürütmenin sonucunda ulaşılmış bir hüküm değil mevcut durumun kabulünden ibarettir.

Tarihsel olguları tanımlarken Arkoun mit (myth) ve mitik (mythique) kavramlarına başvurur. Mit kavramıyla mitik yapılar kastedilir ve uydurma, hurafe gibi çağrışımlar bunun dışında kalır. Halbuki mitik "hurafe" anlamındadır. Ona göre mit asla bir cehaletin ya da akılsızlığın gereği değildir. Mit bir medeniyetin, insan topluluğunun vazgeçilmez malzemesidir. Kur'an'da bu iki kavramla ifade edilen anlatılara rastlamak mümkündür; ancak kendi haberleri açısından (dinî içerikler ihtiva eden âyetler açısından) Kur'an mitik anlatılar içermez. Dolayısıyla Kur'an'ı gönderiliş amacına uygun biçimde okumak ancak ona tarihselliğin gereklerini uygulamakla mümkün olur. Bundan dolayı öncelikle hicrî ilk dört asrın oluşturduğu İslâmî tahayyülün çökelti katmanlarını aşma zorunluluğu vardır. Geleneğin baskısına boyun eğen bilinç bu güçlüğün farkında değildir. Kur'ân-ı Kerîm tam bir ilâhîliğe büründürülerek onun toplumla ve realiteyle bağları koparılmıştır (*el-Fikrü'l-ʿArabî*, s. 13; *Min Fayṣali't-tefrîḳa*, s. 52, 83; *el-ʿAlmene ve'd-dîn*, s. 27; *Târîḫiyyetü'l-fikri'l-ʿArabî*, s. 44, 210-211; *el-İslâm, Ûrûbbâ, el-Ġarb*, s. 76; *el-Vaḥde*, sy. 96 [1992], s. 11). Gerek ilmî gerekse siyasî otoritelerin baskısıyla ahkâm âyetleri dahi ilâhî mutlaklıkla ilintilendirilmiş ve mutlak, değişmez ilkelere dönüştürülmüştür. Halbuki onun açısından bunlar tamamen insanla ilgili problemlerdir ve değişkenlik arzeder. Kendi dönemi için tam bir devrim niteliği taşıyan Kur'ân-ı Kerîm'in daha sonraları böyle bir işlev görmemesi, din anlayışlarının zaman içerisinde ilâhî karakterli değişmez metinlere dönüştürülerek donuklaştırılması sebebiyledir.

Arkoun'un söylemlerinde müslüman toplumları en çok rahatsız eden yönlerden biri, Kur'an'ın kültürel bir söylemden ibaret pasif bir nesne konumuna indirgenmiş olmasıdır. Her ne kadar, "Kur'an'ı daha iyi anlamak için nâzil olduğu dönemi anlamak gerekir" şeklinde bir kabulden hareket ediyorsa da böyle bir bakış açısı, ilâhî iradenin anlam yüklediği nasların toplamı olarak Kur'an'ı eli kolu bağlı bir metne dönüştürmektedir. Beşerî yorumları ancak Kur'an'ı anlamaya yönelik çabalar diye gören geleneksel anlayışın aksine bu yaklaşım Kur'an'a hükmeden bir öznenin var olduğu algısına yol açmış, Kur'an yorumcusunun kendi tarihselliğini hesaba katmayan bir perspektifle Kur'an'ı tarihin ve tarihsel bir tecrübe olarak beşerî bilginin -bu çerçevede bilimin- manipülasyonlarına açık hale getirmiştir. Diğer dinlerde de var olan epistemolojik sıralamanın kökten bir değişime / dejenerasyona uğratılması da esasen bu tür bir yaklaşımın sonucudur. Klasik İslâm düşüncesini oluşturan yapı vahiy, hakikat ve tarih şeklinde sıralanmaktaydı. Arkoun'un söyleminde bu sıralama tersine çevrilmiştir. Bu durumda Kur'an beşerî metinlerden sadece yüksek karakterli sosyokültürel, edebî bir metin olması yönüyle ayrılmış, müslümanlar nezdinde işgal ettiği aşkın konumdan uzaklaşmak durumunda kalmıştır.

Eserleriyle Batılılar'ı ve İslâm dünyasında modern Batı düşüncesine yakın isimleri etkileyen Arkoun, her ne kadar Batı'nın tek yönlü ve sömürgeci modernizmine eleştiriler getiriyor, eserlerinde İbn Rüşd, İbn Miskeveyh ve Gazzâlî gibi Doğulu ilim adamlarının kanaatlerine sıkça yer veriyorsa da fikrî referansları bakımından daha çok Batılı bir düşünür olarak öne çıkmaktadır. Onun Batı düşüncesiyle olan etkileşimi faydacı ve eklektik bir bakış açısından daha fazlasına tekabül etmektedir. Kullandığı pek çok kavramın Batı kökenli olması ve bu kavramların düşüncelerinin tamamına yakınını oluşturması da onun Batı düşüncesiyle etkileşiminin boyutlarını gösterir. Bizzat kendisi, yöntem biliminin Foucault'nun *Kelimeler ve Şeyler*'i ile *Bilginin Arkeolojisi* adlı kitaplarında takip edilen yöntemlerle hemen hemen aynı olduğunu söyler. Kur'ân-ı Kerîm üzerine yapmayı tasarladığı ve bir kısmını gerçekleştirdiği çalışmalarda İncil ve Tevrat için Batı'da yapılan çalışmaları örnek aldığını belirten Arkoun, birden fazla disiplinin bir arada kullanıldığı bir yöntemle düşünce dünyasını sorgulamayan insanların neye inandığının önemi olmadığını ifade eder (*el-Kermil*, sy. 34-35 [1989-90], s. 36; *İslâm Üzerine Düşünceler*, s. 51). Akdeniz kültürü konusunda Fernand Braudel'in fikirlerinden alıntılar yapmış, Sorbonne yıllarında Jacques Berque, Robert Brunschvig, Louis Massignon ve Paul Ricoeur, Strasbourg yıllarında Claude Cahen gibi yahudi-Marksist düşünürlerle kurduğu ilişkilerden yararlanarak yeni bir düşünce perspektifi oluşturmuştur. Yazılarında Ferdinand de Saussure, Emile Benveniste, Claude Levi-Strauss, Cornelius Castoriades, Max Weber, Emile Durkheim ve Jacques Derrida'nın düşüncelerinden etkilenip (*Rethinking Islam*, s. 15; Robert D. Lee, s. 7, 8, 146) İslâm düşüncesine yeni açılımlar getirmeye çalışmıştır.

Arkoun'un yenilikçi söylemlerinde güzel kurgulanmış bir teoriden bahsetmek mümkünse de pratik açıdan bu önerilerin başarıyla uygulanabileceğini söylemek güçtür. Nitekim bir örnek olmak üzere bizzat kendisinin *Kur'ân Okumaları*'nda Kehf sûresiyle Fâtiha sûresi hakkında yapmaya çalıştığı yorumlar büyük ölçüde Bâtınî-İsmâilî temalar içermekte olup bu çalışmalarda ne pratik açıdan ortaya elle tutulabilir bir öneri konulabilmiştir ne de yapılan yorumlar İslâm dünyasının büyük çoğunluğu tarafından kabul edilmiştir. Uygulamalı İslâmî ilimler şeklinde bir çerçeveyi bizzat kurgulayan ve öneren Arkoun'un İslâmî ilimler açısından pratiği olan ciddi bir öneri sunamamış olması söylemini zayıflatan en önemli unsur olarak kalmıştır.

Eserleri. Arkoun, İngilizce birkaç çalışması dışında eserlerinin neredeyse tamamını Fransızca kaleme almış olup bunların Arapça'ya tercümeleri genellikle talebesi Hâşim Sâlih tarafından yapılmıştır. Bu tercümeler bir kitabın tamamını kapsadığı gibi bazan da farklı makalelerin ve söyleşilerin derlenmesiyle oluşmuştur. **Fransızca:** *Aspect de la pensée islamique classique* (Paris 1963); *Miskawayh, philosophe et historien: Contribution à l'étude de l'humanisme arabe au IV/Xe siècle* (Paris 1970, doktora tezi; Ar. trc. Hâşim Sâlih, *Nezʿâtü'l-ensene fi'l-fikri'l-ʿArabî*, Beyrut 1997); *Essais sur la pensée islamique* (Paris 1973; Ar. trc. Hâşim Sâlih, *el-Fikrü'l-İslâmî: Naḳd ve ictihâd*, Beyrut 1992; T trc. Cemaleddin Erdemci – Yasin Aktay, *Tarih, Felsefe, Siyaset Üzerine Konuşmalar*, Ankara 2000); *La pensée arabe* (Paris 1975; Ar. trc. Âdil el-Avvâ, *el-Fikrü'l-ʿArabî*, Beyrut 1979); *l'Islam, religion et société* (Paris 1982); *Lectures du Coran* (Paris 1982; Ar. trc. Hâşim Sâlih, *el-Ḳurʾân: Mine't-tefsîri'l-mevrûs ilâ taḥlîli'l-ḫitâbi'd-dînî*, Beyrut 2001; T trc. Ahmet Zeki Ünal, *Kur'an Okumaları*, İstanbul 1995); *Pour une critique de la raison islamique* (Paris 1984; Ar. trc. Hâşim Sâlih, *Mine'l-ictihâd ilâ naḳdi'l-ʿaḳli'l-İslâmî*, Beyrut 1991); *l'Islam, morale et politique* (UNESCO-Desclée 1986; Ar. trc. Hâşim Sâlih, *el-İslâm, el-aḫlâḳ ve's-siyâse*, Beyrut 1988); *Religion et laïcité: Une approche laïque de l'Islam* (L'Arbrelle 1989, H. Sanson'la birlikte; Ar. trc. Hâşim Sâlih, *el-ʿAlmene ve'd-dîn*, Beyrut 1996); *Ouvertures sur l'Islam* (Paris 1989; İng. trc. Robert D. Lee, *Rethinking Islam Common Questions, Uncommon Answers*, Oxford 1994; Ar. trc. Sayyâh el-Cüheyyim, *Nâfiẕe ʿale'l-İslâm*, Beyrut 1996; Alm. trc. Michael Schiffmann, *Der Islam: Annäherung an eine Religion*, Heidelberg 1999; T trc. Hakan Yücel, *İslâm Üzerine Düşünceler*, İstanbul 1999); *Actualité d'une culture méditerranéenne* (Tampere 1990); *Penser l'Islam aujourd'hui* (Alger 1993); *l'Islam: approche critique* (Paris 1998); *Combats pour l'humanisme en contextes islamiques* (Paris 2002; Ar. trc. Hâşim Sâlih, *Meʿârik min ecli'l-ensene fi's-siyâḳâti'l-İslâmiyye*, Beyrut 2001); *Histoire de l'Islam et des musulmans en France du moyen âge à nos jours* (Paris 2006); *Humanisme et Islam, combat et proposition* (Paris 2005; Ar. trc. Mahmûd Azb, *el-Ensene ve'l-İslâm: medḫal târîḫî naḳdî*, Beyrut 2010); *L'ABC de l'Islam. Pour sortir des clôtures dogmatiques* (Paris 2007; Hâşim Sâlih kitabın ilk kısmını *el-Hevâmil ve'ş-şevâmil ḥavle'l-İslâmi'l-muʿâṣır* [Beyrut 2010]; ikinci kısmını *Taḥrîrü'l-vaʿyi'l-İslâmî* [Beyrut 2011] adıyla Arapça'ya çevirmiştir); *La question éthique et juridique dans la pensée islamique* (Paris 2010). **İngilizce:** *Rethinking Islam Today* (Washington 1987); *The Concept of Revelation: From Ahl al-Kitāb to the Societies of the Book-book* (California 1988); *The Unthought in Contemporary Islamic Thought* (London 2002, eser genişletilerek yeniden yayımlanmıştır: *Islam: To Reform or to Subvert* [London 2006]). **Arapça:** *Târîḫiyyetü'l-fikri'l-ʿArabî el-İslâmî* (trc. Hâşim Sâlih, *Pour une critique de la raison islamique*'teki bazı makalelerle diğer bazı makalelerin tercümesi, Beyrut 1986); *el-Fikrü'l-İslâmî: Ḳırâʾe ʿilmiyye* (trc. Hâşim Sâlih, Beyrut 1987); *el-İslâm, Ûrûbbâ, el-Ġarb: Rihânâtü'l-maʿnâ ve irâdâtü'l-heymene* (trc. Hâşim Sâlih, Beyrut 1995; Arkoun-Bolkestein, *Islam en de democratie: en ontmoeting*'in [Amsterdam 1994] tercümesi); *Min Fayṣali't-tefriḳa ilâ Faṣli'l-maḳāl: Eyne hüve'l-fikrü'l-İslâmî el-muʿâṣır* (trc. Hâşim Sâlih, Beyrut 1993); *Ḳaḍâyâ fî naḳdi'l-ʿaḳli'd-dinî: Keyfe nefhem el-İslâm el-yevm* (trc. Hâşim Sâlih, Beyrut 1998); *el-Fikrü'l-uṣûlî ve'stiḫâletü't-teʾṣîl* (trc. Hâşim Sâlih, Beyrut 1999); *Naḥve târîḫin muḳāren li'l-edyâni't-tevḥîdiyye* (trc. Hâşim Sâlih, Beyrut 2011) (bunların dışında ortak yazarlı pek çok çalışması ve İbn Miskeveyh'ten çeşitli neşir ve tercümeleri bulunan Arkoun'un eserlerinin listesi için bk. Dubois, LX [2013], s. 474-515).

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed Erkûn (Arkoun), *el-İslâm, el-ems ve'l-ġad* (trc. Ali el-Mukalled), Beyrut 1983, s. 171; a.mlf., *el-Fikrü'l-ʿArabî* (trc. Âdil el-Avvâ), Beyrut 1985, s. 13, 21; a.mlf., *el-İslâm, el-aḫlâḳ ve's-siyâse* (trc. Hâşim Sâlih), Beyrut 1990, s. 54, 176; a.mlf., "el-İslâm ve'l-ḥadâşe" (trc. Hâşim Sâlih), *el-İslâm ve'l-ḥadâşe*, London 1990, s. 321-365; a.mlf., *Mine'l-ictihâd ilâ naḳdi'l-ʿaḳli'l-İslâmî* (trc. Hâşim Sâlih), Beyrut 1991, s. 16; a.mlf., *el-Fikrü'l-İslâmî: Naḳd ve ictihâd* (trc. Hâşim Sâlih), Beyrut 1992, s. 9, 81, 88, 326-327; a.mlf., *el-ʿAlmene ve'd-dîn: el-İslâm, el-Mesîḥiyye, el-Ġarb* (trc. Hâşim Sâlih), Beyrut 1993, s. 27; a.mlf., *Min Fayṣali't-tefriḳa ilâ Faṣli'l-maḳāl: Eyne hüve'l-fikrü'l-İslâmî el-muʿâṣır* (trc. Hâşim Sâlih), Beyrut 1993, s. 15, 52, 55, 59, 62, 83, 93; a.mlf., *Rethinking Islam: Common Questions, Uncommon Answers* (trc. R. D. Lee), Oxford 1994, s. 15; a.mlf., *el-İslâm, Ûrûbbâ, el-Ġarb:*

Rihânâtü'l-maʿnâ ve irâdâtü'l-heymene (trc. Hâşim Sâlih), Beyrut 1995, s. 12, 31, 56, 66-67, 76, 183; a.mlf., "İslâmî Düşüncede Otorite Kavramı: Lâ hukme illâ lillâh", *İslâm'da Siyaset Düşüncesi: Derleme* (trc. Kazım Güleçyüz), İstanbul 1995, s. 47-73; a.mlf., *Kur'an Okumaları* (trc. Ahmet Zeki Ünal), İstanbul 1995, s. 48; a.mlf., *Târîḫiyyetü'l-fikri'l-ʿArabî el-İslâmî* (trc. Hâşim Sâlih), Beyrut 1996, s. 40, 44, 210-211, 289, 299; a.mlf., *el-Fikrü'l-İslâmî: Ḳırâ'e ʿilmiyye* (trc. Hâşim Sâlih), Beyrut 1996, s. 17-18, 25, 72-73, 138; a.mlf., *İslam Üzerine Düşünceler* (trc. Hakan Yücel), İstanbul 1999, s. 7, 51; a.mlf., "Naḥve taḳyîm ve istilhâm cedîdeyn li'l-fikri'l-İslâmî" (trc. Hâşim Sâlih), *el-Fikrü'l-ʿArabî el-muʿâṣır*, sy. 29, Beyrut 1983, s. 39-45; a.mlf., "İʿâdetü'l-iʿtibâr ile'l-fikri'd-dînî I-II" (trc. ve röportaj: Hâşim Sâlih), *el-Kermil*, sy. 34-35, Kahire 1989-90, s. 22, 36; a.mlf., "el-Ḥarekâtü'l-İslâmeviyye (ḳırâ'e evveliyye)" (trc. Hâşim Sâlih), *el-Vaḥde*, sy. 96, Paris 1992, s. 7-16; a.mlf., "Uygulamalı İslâmoloji" (trc. Mete Çamdereli), *Tezkire*, sy. 11-12, Ankara 1997, s. 57-58; Hâşim Sâlih, "et-Terceme ve'l-ʿulûmü'l-insâniyye: Muḥammed Erkûn nemûẕecen", Muhammed Erkûn, *Min Fayṣali't-tefriḳa ilâ Faṣli'l-maḳâl: Eyne hüve'l-fikrü'l-İslâmî el-muʿâṣır* (trc. Hâşim Sâlih), Beyrut 1993, s. 1-17; a.mlf., "İ'âḥât ve rüdûd", *a.e.*, s. 19-36; a.mlf., "et-Terceme ve müstaḳbelü'l-fikri'l-ʿArabî", Muhammed Erkûn, *el-İslâm, Ûrûbbâ, el-Ġarb: Rihânâtü'l-maʿnâ ve irâdâtü'l-heymene* (trc. Hâşim Sâlih), Beyrut 1995, s. 221-253; a.mlf., "Beyne mefhûmi'l-ursûzuksiyye ve'l-ʿaḳliyye ed-duġmâ'iyye", Muhammed Erkûn, *el-Fikrü'l-İslâmî: Ḳırâ'e ʿilmiyye* (trc. Hâşim Sâlih), Beyrut 1996, s. 5-16; a.mlf., "Cevle fî fikri Muḥammed Erkûn: Naḥve erkiyûlûcyâ cezriyye li'l-fikri'l-İslâmî" (röportaj: Hâşim Sâlih), *el-Maʿrife*, sy. 216, Şam 1980, s. 62-85; a.mlf., "Muḥammed Erkûn ve mükevvinâtü'l-ʿaḳli'l-İslâmî el-klâsîkî", *el-Vaḥde*, sy. 3, Paris 1984, s. 123-130; Ahmet Zeki Ünal, "Çağdaş Kur'ân Yorumunda Arkoun ve Garaudy", *2. Kur'ân Sempozyumu, Tebliğler, Müzakereler* (haz. Mehmet Akif Ersin v.dğr.), Ankara 1996, s. 325-335; Faysal Osman İsmâil Vezûz, *el-ʿAlmene fî fikri Muḥammed Erkûn* (yüksek lisans tezi, 1996), Câmiatü'l-Ürdüniyye, s. 2, 14; R. D. Lee, *Overcoming Tradition and Modernity: The Search for Islamic Authenticity*, New York 1997, s. 7, 8, 146; J. M. Armajani, *Islamic Thought in the West* (doktora tezi, 1999), University of California, s. 446-451; Fethi Ahmet Polat, *Çağdaş İslâm Düşüncesinde Kur'ân'a Yaklaşımlar*, İstanbul 2009, s. 55-57; Muhammed Berîş, "Teḥâfütü'l-istişrâḳi'l-ʿArabî: Baḥış naḳdî fî fikri ve intâci'd-Duktûr Muḥammed Erkûn", *el-Hüdâ*, sy. 13-18, Fas 1986-87, s. 23; O. Dubois, "Contribution à une bibliographie de Mohammed Arkoun", *Arabica*, LX, Leiden 2013, s. 473-515.

FETHİ AHMET POLAT

ARNALDEZ, Roger
(1911-2006)

Fransız şarkiyatçısı.

13 Eylül 1911'de Paris'te doğdu. Lycée Louis Le Grand'da okudu. Burada Marcel Bernes adlı öğretmeninin yönlendirmesi üzerine felsefeye ilgi duymaya başladı. Lise yıllarında varoluşçu filozof Gabriel Marcel'in çevresine girmeye çalıştı. Peder Dehaut diye andığı bir Dominiken rahibinin teşvikiyle Tomizm ile tanıştı. İbrânîce'yle ilgilendi. Hemen hemen aynı yıllarda İskenderiyeli Philon ile meşgul olmaya başladı; Philon'a olan ilgisi bir ömür boyu devam etti. Philon'un bütün eserlerinin tahkikli neşri ve Fransızca tercümelerinin hazırlanmasında nâşir ve müellif sıfatıyla önemli rol üstlendi. Üniversitede felsefe ve edebiyat okudu. Bu dönemde meşhur Fransız oryantalisti Louis Massignon ile tanıştı. Üniversiteyi bitirince felsefe öğretmeni olarak önce Mont-de-Marsan Lisesi'ne (1937-1938), ardından Kahire'deki Fransız Lisesi'ne (1938-1939) tayin edildi. Paris'te tatilde bulunduğu sırada II. Dünya Savaşı başlayınca askere alınarak cepheye gönderildi; 1940'ta esir düştü ve Doğu Prusya'daki bir esir kampına gönderildi; savaşın bittiği 1945 yılına kadar burada kaldı. Kampta bulunanların önemli bir kısmı akademisyen olduğu için kampı entelektüel bir ortam haline getirdiler, birbirlerinin yetişmesine katkıda bulundular. Arnaldez, kampta bir taraftan felsefe dersleri verirken bir taraftan da diğer esirlerin derslerini dinledi ve ilmî birikimini geliştirdi.

1945'te Kahire'ye dönerek öğretmenlik görevini sürdüren Arnaldez lisede bir yıl müdür yardımcılığı yaptıktan sonra Fransız kültür ataşeliğine getirildi. O dönemde Mısır'da Eğitim bakanı olan Tâhâ Hüseyin ile tanışması hayatının akışını değiştirdi; onun sayesinde Aynişems Üniversitesi'ne felsefe hocası olarak tayin edildi ve bu görevi 1955 yılına kadar devam etti. Kahire'de yine Tâhâ Hüseyin'in yönlendirmesiyle *Grammaire et théologie chez Ibn Hazm de Cordue* adlı bir doktora tezi hazırladı. Tezini 1955'te Sorbonne Üniversitesi'nde savundu. 1955-1956'da Bordeaux Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili ve Medeniyeti Bölümü'nde ve Hukuk Fakültesi'nde İslâm hukuku okuttu. Ardından Lyon Üniversitesi Edebiyat Fakültesi bünyesindeki İslâm Felsefesi ve Medeniyeti Bölümü'ne geçerek 1956-1969 yılları arasında burada ders verdi. İskenderiyeli Philon'un eserlerinin neşir faaliyetine katıldı. Daha sonra Sorbonne Üniversitesi Edebiyat ve Beşerî Bilimler Fakültesi'ne tayin edildi, bu fakültede 1978 yılında emekli oluncaya kadar İslâm felsefesi ve medeniyeti dersleri okuttu. Emeklilikten sonra da öğrenciler ile irtibatını sürdürdü. Şubat 1986'da Ahlâk ve Siyaset Bilimleri Akademisi'nin felsefe kısmına üye seçildi ve 1997'de kurumun başkanlığına getirildi. 7 Nisan 2006'da Paris'te öldü. Arnaldez, Belçika Kraliyet Akademisi'nin üyesi ve Kahire'deki Mecmau'l-lugati'l-Arabiyye'nin muhabir üyesiydi. Türkiye, Mısır, Afganistan, Amerika Birleşik Devletleri, Sovyetler Birliği, Cezayir, Pakistan gibi ülkelerde ilmî toplantılara katılarak bildiri sunmuş, aralarında *Revue du monde musulman*'ın da bulunduğu dergilerin danışma ve redaksiyon kurullarında görev almıştır. Başta Türkiye olmak üzere İslâm dünyasından çok sayıda öğrencinin doktora tez danışmanlığını yapmıştır (yönettiği tezlerin listesi için bk. http://alkindi.ideo-cairo.org/controller.php?action=SearchRequest, erişim: 14.11.2014).

Roger Arnaldez

Arnaldez, felsefe öğrenimi görmüş inançlı bir hıristiyan şarkiyatçı olarak İslâm düşüncesiyle ilgilenirken aynı zamanda Vatikan'ın İslâm konusunda danışmanlığını yapmıştır. Doktora çalışması bu konuda neşredilmiş önemli eserlerdendir. Akademik hayatının ilk yıllarında İslâm medeniyetinde dil ile düşünce arasındaki irtibatla ilgili konulara yönelmiş, başta İbn Hazm olmak üzere Fârâbî, Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî, İbn Rüşd ve Fahreddin er-Râzî hakkında çalışmalar yapmış; İslâm, Kur'ân-ı Kerîm, Hz. Muhammed ve Hz. Îsâ'ya dair kitaplar yazmıştır. Eserlerinin önemli bir kısmında İslâmiyet, Hıristiyanlık ve Yahudilik arasında mukayeseler yer almaktadır. Kendisinin de ifade ettiği gibi çalışmalarında Massignon'un yolunu takip etmiş, İslâm düşüncesinde tasavvufa ve bilhassa Hallâc-ı Mansûr'a özel ilgi göstermiştir. Bu ilginin arka planında, İslâm ile Hıristiyanlık ve Yahudilik arasındaki benzerlikleri tarihî bakımdan Hıristiyanlık'la irtibatlı şekilde temellendirme düşüncesinin bulunduğu söylenebilir.

Son eserlerinden olan *L'homme selon le Coran*'a yazdığı önsözde (s. 7-8) Arnaldez hem bu çalışmada hem diğer ça-

lışmalarında uyguladığı yöntem hakkında bilgi verir. Bu yöntem, özellikle son zamanlarda İslâm ve müslümanlar hakkında belirli bir imaj oluşturmayı hedefleyen, büyük bir kısmı retorik, siyasî ve gazetecilik faaliyetlerinin bir neticesi olan eserlere karşı klasik oryantalizmin yaklaşımı sayılabilecek, metinlere bağlı kalıp metinlerde ifade edileni yeni bir yoruma tâbi tutmadan alışılageldiği şekilde inşa etmenin bir formu olarak nitelendirilebilir. Buna göre bir şarkiyatçı İslâm ile meşgul olurken metinle şahsî bir irtibat kurabilir ve bundan dolayı şahsî irtibatını gösteren bir reaksiyon içinde bulunabilir. Bu da araştırmacının üzerinde durduğu metinlerin mahiyeti gereği ortaya çıkar. Ancak bu durum ona metinleri istediği gibi yorumlama yetkisi vermez. Meselâ araştırmacı Kur'an'la meşgul olurken âyetleri modern dil biliminin, Sâmî filolojisinin veya tarihsel eleştirinin verilerini kullanarak tercüme etmekten uzak durmalıdır. Eğer o, kendi bilimsel yöntemiyle âyetlere daha önce hiçbir müslüman müfessirin yüklemediği mânaları yüklerse bir İslâmolog'dan bekleneni yapmamış olur.

Eserleri. Telif: *Grammaire et théologie chez Ibn Hazm de Cordoue: Essai sur la structure et les conditions de la pensée musulmane* (Paris 1956, 1981); *La médecine arabe: Aquatintes de Mario Avati* (Paris 1960); *Hallâj ou la religion de la croix* (Paris 1964; Abdülhüseyin Meydeke tarafından *Meẕheb-i Ḥallâc* adıyla Farsça'ya tercüme edilmiştir [Tebriz 1347/1968]); *Mahomet ou la prédication prophétique* (Paris 1970, 1975; Alger 1979); *Jésus: fils de Marie, prophète de l'Islam* (Paris 1980; Kur'ân-ı Kerîm'e ve tefsirlere göre Hz. Îsâ'nın ele alındığı bir eserdir); *le Coran: guide de lecture* (Paris 1983); *Trois messagers pour un seul dieu* (Paris 1983, 1991; Vedî Mübârek tarafından *Rusul selâṣe li-ilâhin vâḥid* adıyla Arapça'ya çevrilmiştir [Beyrut-Paris 1988]); *Les grands siècles de Bagdād* (Alger 1985); *İbn el-Arabi ve Fahreddin el-Razi'nin Düşüncesinde İlâhî "Ben" ile Beşerî "Ben"* (trc. İsmail Yakıt, İstanbul 1985; Arnaldez'in "Le moi divin dans la pensée d'Ibn Arabī" [*Mélanges offerts à Henry Corbin*, ed. Seyyed Hossein Nasr, Teheran 1977, s. 219-236] ve "Le moi divin et le moi humain d'après le commantaire coranique de Fahr Al-Dīn al-Rāzī", *St.I*, XXXVI [1972], s. 71-97 başlıklı makalelerinin tercümesidir); *Aspects de la pensée musulmane* (Paris 1987; Arnaldez'in 1955-1982 yılları arasında İslâm düşüncesine dair yayımladığı yirmi bir makaleden derlenmiştir); *l'Islām* (Paris 1988); *Jésus dans la pensée musulmane* (Paris 1988); *Réflections chrétiennes sur les mystiques musulmans* (Paris 1989); *À la croisée des trois monothéismes: une communauté de pensée au moyen âge* (Paris 1993); *Averroès: un rationaliste en Islām* (Paris 1998; Arnaldez'in *Studia Islamica*'da çıkan yazısı ile "La pensée religieuse d'Averroès", *St.I*, VII, 1957, s. 99-114; VIII, 1957, s. 15-28, *Encyclopaedia of Islam* için yazdığı maddenin "Ibn Rushd", *EI²* [İng.], III, 909-920 genişletilmiş şekli olup David Streight tarafından *Averroes: a Rationalist in Islām* başlığıyla İngilizce'ye tercüme edilmiştir [Notre Dame, Indiana 2000]); *Révolte contre Jéhovah: Essai sur l'originalité de la révélation chrétienne* (Paris 1998); *Chesterton: un penseur pour notre temps* (Paris 2001); *Fakhr al-Dīn Al Rāzī: commentateur du Coran et philosophe* (Paris 2002); *L'homme selon le Coran* (Paris 2002); *Les religions face à l'oecuménisme* (Paris 2003); *Les sciences coraniques: grammaire, droit, théologie et mystique* (Paris 2005; Arnaldez hayatının sonlarına doğru neşrettiği bu eserinde dil bilimleri, hukuk, kelâm, felsefe ve tasavvuf alanında yazdığı makaleleri derlemiş, bu makalelerinde Hıristiyanlık ve Grek düşüncesinin pek çok alanda İslâmiyet üzerindeki etkilerini göstermeye çalışmıştır).

Tercüme ve Neşir. 1. Philon d'Alexandrie, *De opificio mundi* (Paris 1961). Roger Arnaldez'in en önemli çalışmalarından biridir. İskenderiyeli Philon'un eserlerinin tercüme ve neşir faaliyetlerine hem editör hem mütercim olarak katılan Arnaldez, 1961-1992 yıllarında otuz altı cilt halinde yayımlanan serinin I. cildi olan bu eseri tercüme etmiş, ayrıca seriye genel bir giriş yazmıştır. Bu seriden çevirdiği diğer ciltler şunlardır: *De virtutibus* (Paris 1962, A.-M. Vérilhac, M.-R. Servel ve P. Delobre ile birlikte); *De mutatione nominum* (Paris 1964); *De vita Mosis* I-II (Paris 1967, C. Mondésert, J. Pouilloux ve P. Savinel ile birlikte); *De aeternitate mundi* (Paris 1969, J. Pouilloux ile birlikte); *De posteritate Caini* (Paris 1972). **2.** *La science antique et médiévale des origines à 1450* (Paris 1957, 1966, 1994, René Taton ile birlikte). **3.** *La cité inique, recit philosophique.* Muhammed Kâmil Hüseyin'in *Ḳarye ẓâlime* adlı eserinin çevirisidir (Paris 1973). **4.** *Le petit livre du salut.* İbn Miskeveyh'in *el-Fevzü'l-aṣġar* adlı eserinin tercümesi olup eserin Sâlih Uzeyme tarafından yapılan tahkikli neşriyle birlikte yayımlanmıştır (Tunus 1987).

Makale. Arnaldez, İslâm düşüncesi ve düşünürleri, Kur'ân-ı Kerîm, Hıristiyanlık, hıristiyan düşünürler ve dinler arası diyalog gibi konularda çok sayıda makale ve ansiklopedi maddesi yazmıştır (İslâmiyet ve İslâm âlimleri hakkında yazdıklarının geniş bir listesi için bk. *Bibliography of Islamic Philosophy: Alphabetical list of Publications*, ed. Hans Daiber, Leiden 1999, I, 80-84). Makalelerinden bazıları şunlardır: "Sciences et philosophie dans la civilisation de Bagdad sous les premiers abbasides" (*Arabica: Baġdād* [1962], IX/3, s. 357-373); "İslâm'da Felsefî Düşünce Nasıl Kötürümleşti" (trc. Ahmet Aslan, *DTCFD*, XXVIII/1-2 [1974], s. 231-241); "Dialogue Islamo-Chrétien et sensibilites religieuses" (*Islamochristiana*, [Rome 1977], III, 107-175); "L'image du prophète Muhammad dans la culture française" (*Uluslararası Birinci İslâm Araştırmaları Sempozyumu*, İzmir 1985, s. 45-61); "Les éléments bibliques du Coran comme sources de la théologie et de la mystiques musulmanes" (*Aspects de la foi de l'Islām* içinde, ed. Jacques Berg v.dğr., Bruxelles 1985, s. 29-55); "Renan et l'Islām" (*Revue philosophique de la France et de l'étranger* [Octobre-Décembre 1987], sy. 177/4, s. 387-401); "L'histoire de la pensée grecque vue par les historiographes arabes" (*Bulletin de l'Académie royale de Belgique. Classe des lettres et des sciences morales et politiques*, sy. 75/3-4 [1989], s. 111-125).

BİBLİYOGRAFYA :

Roger Arnaldez, *Averroes: A Rationalist in Islam* (trc. D. Streight), Notre Dame 2000, s. 157; a.mlf., *L'homme selon le Coran*, Paris 2002, s. 7-8; H. Daiber, *Bibliography of Islamic Philosophy*, Leiden-Boston 1999, I, 80-84; Yahyâ Murâd, *Muʿcemü esmâ'i'l-müsteşriḳīn*, Beyrut 1425/2004, s. 93; M. Borrmans, "Arnaldez, Roger [Paris, 1911 – Paris, 2006]", *Dictionnaire des orientalistes de langue française* (ed. F. Pouillon), Paris 2008, s. 28-29; a.mlf, "In Memoriam Roger Arnaldez", *Islamochristiana*, XXXII, Roma 2006, s. 1-8; R. Morelon, "In Memoriam Professor Roger Arnaldez (1911-2006)", *MIDEO*, XXVII (2008), s. 425-428; C. Delsol, "Notice sur la vie et les travaux de Roger Arnaldez, 1911-2006", http://www.asmp.fr/travaux/notices/arnaldez_delsol.htm (14.11.2014).

TAHSİN GÖRGÜN

ARSLÂN b. YA'KŪB

(bk. ŞEYH ARSLÂN).

ARSOY, Mustafa Yesârî Âsım
(1896-1992)

Bestekâr, hânende.

6 Ağustos 1896'da günümüzde Kuzey Yunanistan sınırları içerisinde bulunan Drama şehrinde doğdu. Babası Osmanlı fetihleri sırasında Konya'dan Rumeli'ye göç eden, aynı zamanda Konyar da denilen göçmenlerden şeyh Ömer Efendi'nin torunu Berkofçalı Ömer Lutfi Efendi'dir. Ömer Lutfi Efendi, Doksanüç Harbi başlayınca (1877) Berkofça'dan ayrılarak Makedonya bölgesindeki Drama'ya yerleşmiş ve Zübeyde Hanım'la evlenmiştir. Mustafa Âsım bu evlilikten doğan sekiz çocuğun altıncısıdır. Doğum tarihi kendi ifadesine göre 1896 ise de çeşitli yayınlarda 1896-1900 yılları arasında değişen tarihlere rastlanmaktadır. Drama'da üç yıllık Nazîfî Mektebi'nin ardından Beykonağı Rüşdiyesi'ni ve yatılı okuduğu Yeni İdâdî'yi bitiren Mustafa Âsım idâdî yıllarında okulda vakit ezanlarını okumuş, aynı zamanda mahalle camiinde müezzinlik yapmıştır. 1912'de Balkan Harbi'nin başlamasıyla düşmanın işgalinden birkaç gün önce aile Drama'yı terkedip gemiyle önce Çanakkale'ye, daha sonra İstanbul'a gitti, ardından Adapazarı'na yerleşti. Sekiz yıl Adapazarı'nda oturan aile, Millî Mücadele sırasında 1920'de millî kuvvetlerin Adapazarı'na gelip otellerine yerleşmesi üzerine İstanbul'a göç ederek Fatih semtinde oturmaya başladı. Bu arada Adapazarı'nda iken Geyve civarında Çerkez Ethem kuvvetlerine katılan Mustafa Âsım 1917'de Antalya'da Millî İstihbarat Teşkilâtı adına Lloyd Triestino adlı bir İtalyan gemi firmasında acente kâtipliği yaptı. Ailesinin İstanbul'a yerleşmesi üzerine 1921'de İstanbul'a döndü ve 1923'te İzmit'te maliye memuru olarak çalışmaya başladı. Bu yıllarda bestekâr Fehmi Tokay'la tanıştı ve Zeki Ârif Ataergin ile görüştü. Tekrar İstanbul'a döndüğünde altı ay kadar Galata Gümrüğü'nde bir komisyoncunun yanında çalıştı, bir ara avukat kâtipliği yaptı.

1930'da Colombia müzik şirketiyle anlaşarak pek çok eseri plağa okudu, anlaşma otuz üç yıl devam etti. İlk plaklarında annesi tarafından gelen Büyük Türkoğulları lakabı dolayısıyla ismi Mustafa Âsım Türkoğlu diye kaydedildi, 1934'te çıkan Soyadı Kanunu ile aile Arsoy soyadını aldı. Solak olduğu ve udu sol elle çaldığı için "Yesârî" lakabıyla anıldı. Bu yıllarda eserlerinin başta kendisi olmak üzere Müzeyyen Senar, Safiye Ayla, Münir Nurettin Selçuk gibi ünlü ses sanatçıları tarafından taş plaklara okunması onun yurt içinde ve yurt dışında şöhret bulmasını sağladı. 1933'te bilirkişi olarak bir heyetle birlikte Yunanistan'a, 1938'de Batı müziği bilgisini ilerletmek ve çok sevdiği çigan müziğini yerinde dinlemek amacıyla Bükreş'e gitti, burada üç ay kaldı. 1949'da Zehra Altuğ'la yaptığı evliliği beş yıl sürdü. 1954-1955'te ve 1958'de kısa süre İstanbul Radyosu'nda stajyer ses sanatçısı hocası olarak çalıştı. 1975'te İzmir Radyosu'nda yine stajyerlere üslûp dersleri verdi. 1977'de elli yıllık gönül bağı olan Suzan Hanım'la evlendi ve bundan sonraki hayatını Erenköy'deki evinde öğrencilerine ders vermekle geçirdi. 1991'de devlet sanatçısı unvanını aldı. 18 Ocak 1992 tarihinde vefat etti ve Karacaahmet Mezarlığı'nda defnedildi. İsmail Hakkı Özkan'ın onun vefatına düşürdüğü ta'miyeli tarih beyti şöyledir: "Rahmet'le üç 'hû' sesi geldi gece Hak'tan / Allah diye secde ederek göçtü Yesârî" (1412). Otuz sekiz yıldır yanından hemen hiç ayrılmayan, mânevî evlâdı kabul ettiği Bülent Gündem, Dârülilham Yesârî Âsım Arsoy'u Yaşatma Derneği adıyla bir dernek kurmuş ve Âsım Arsoy'un vefatına tekabül eden her beş yılda bir anma konserleri düzenlemiştir. Ayrıca Bülent Gündem, İsmail Hakkı Özkan, Fatih Salgar ve Osman Nuri Özpekel dört yıl süren bir çalışma sonucu Yesârî Âsım hakkında bir kitap yayımlamıştır (bk. bibl.).

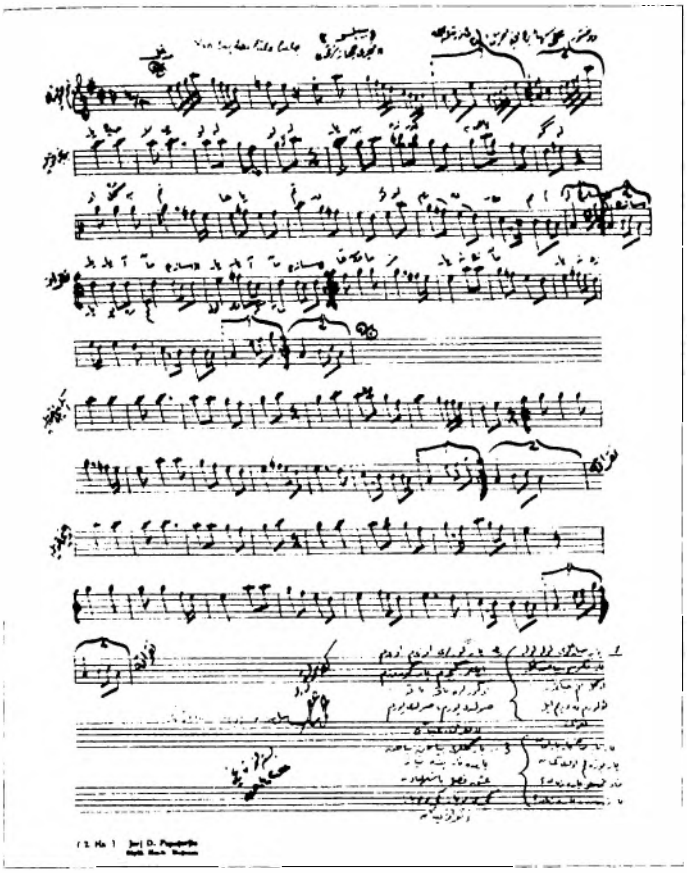
Yesârî Âsım Arsoy bestekârlığı ve ses icracılığının yanı sıra şairliğiyle de tanınmış, son dönemin üslûp sahibi birkaç mûsikişinası arasında yer almıştır. Düzenli bir mûsiki eğitimi almamakla birlikte kabiliyeti ve zamanla edindiği birikim onu belirli bir mûsiki zevki seviyesine ulaştırmıştır. Yedi sekiz yaşlarında iken kendi çabalarıyla Çerkez armoniğiyle başlayan enstrüman merakı sonraları bağlama ve o zamanlar "dokuz telli" denilen divan sazına dönüşmüş, nihayet udda karar kılmıştır. Solak olduğundan udun mızrabını sol elle tutup sağ elin parmaklarıyla perdelere basarak çalmış ve bu icra ile plak doldurma başarısını göstermiştir. Adapazarı'nda Rehber-i Terakkî Mektebi hocalarından Recâi Bey ve bando mûsiki muallimi Muzıkalı Hikmet Bey'den nota hususunda hayli faydalanmış, mûsikiye ait temel bilgileri zekâsı ve yeteneğinin yanı sıra hocalarının rehberliğinde şahsî gayretleriyle ilerletmiştir. 1923'ten sonra İzmit'ten tekrar İstanbul'a dönüşünde Muallim İsmail Hakkı Bey'in başkanlığını yaptığı Mûsikî-i Osmânî Cemiyeti'nde mûsiki çalışmalarına devam etmiş, burada bilhassa İzzeddin Hümâyi Bey'den (Elçioğlu) faydalanmıştır. Ayrıca komşularından Ûdî Rifat, Kemânî Vâmık ve Kanunî Süreyya beylerden klasik eserler meşketmiş; Hâfız Âşir, Hâfız Şaşı Osman, Bahriyeli Şihap ve Arap Yaşar gibi hânendelerden şarkı üslûbunu geliştirmiş, Selânikli Ûdî Ahmed Efendi ve Abdi Bey'den sahne teknikleri öğrenmiştir.

1929'da "üçüz evlâtlarım" dediği, güfteleri de kendisine ait üç eserle bestekârlığa ilk adımlarını atan Arsoy'un kürdili-hicazkâr makamında, "Kedersiz hiç coşar ağlar, taşar mı kalb-i nâşâdım"; nevâ makamında, "Geçer her gün bir şirin kız buradan"; sabâ makamında, "Zavallı kalbimi dinle, sana figān eylesin bak" mısraıyla başlayan şarkılarını 250'yi aşkın eseri takip eder. Mustafa Yesârî Âsım'ın bestelediği şarkılarından 200 tanesinin güftesi kendisine aittir. Bestelerinden sekiz saz eserinin dışındakiler şarkı formundadır. Bunlardan acem-kürdî makamında, "O güzel temmuz akşamlarında sen"; gerdâniye makamında, "Bahâr olur yaz olur"; hicaz makamında, "Al goncayı veremedim, yâr yüksekte eremedim" ve "Sazlar çalınır Çamlıca'nın bahçelerinde"; hüseynî makamında, "Yeniköy'de bir kız gördüm"; hüzzam makamında, "Ömrüm seni sevmekle nihâyet bulacaktır" ve "Uçsun Ada'dan gönlüme sînendeki gamlar"; nihâvend makamında "Çamlarda şafak rengi gibi gönlüme aktın"; rast makamında, "Perîşan saçların aşkımın ağıdır"; sabâ makamında, "Seni herkesten kıskanıyorum"; sultânîyegâh makamında, "Biz Heybeli'de her gece mehtâba çıkardık"; uşşak makamında, "Menekşe gözler hülyalı" mısralarıyla başlayan şarkıları günümüzde de beğeniyle icra edilen eserlerinden bazılarıdır.

Yesârî Âsım'ın bestekârlık konusundaki hareket noktası bu satırların yazarına bizzat dikte ettirdiği şu cümlelerdir: "Rabbim beni bu dünyaya bestekârlık vazifesiyle yolladı, ben de bu vazifeyi yerine getirmek için elimden gelen bütün gayreti sarfettim. Çok şükür, O'na ihanet etme-

Mustafa Yesârî Âsım Arsoy

Mustafa Yesârî Âsım Arsoy'un kendi el yazısıyla "Yar saçların lüle lüle" mısraıyla başlayan şarkısının notası

dim." "Bikr-i mazmun" ve "sehl-i mümteni" kavramları onun için her zaman birinci planda yer almıştır. Arsoy, bir bestekâr olarak Hamâmîzâde İsmâil Dede Efendi'den Selahattin Pınar'a kadar gelmiş bestekârlara olan hayranlığını her zaman tekrarlayan ve dilinden onların eserlerini düşürmeyen klasik-modern çizgide bir sanatkârdır. Bestekârlığı için daima Şeyh Galib'in şu mısralarını söylerdi: "Tarz-ı selefe tekaddüm ettim / Bir başka lugat tekellüm ettim." İsmail Hakkı Özkan onun üslûp sahibi bir bestekâr olduğunu, şarkı formunu kendi mûsiki anlayışı ve üslûbu çerçevesinde geliştirerek bir romantizm ve lirizm hâkimiyetiyle sunduğunu söyler. Bülent Gündem ise hocasının melodiler üzerinde bir kuyumcu hassasiyetiyle durduğunu, çalışmalarının bazan yıllarca sürdüğünü kaydeder.

Yesârî Âsım ses rengi, ses genişliği, sesini ifade tarzı, sesindeki hassasiyet, ruha tesir edebilme kabiliyeti ve üslûbu bakımından mükemmel bir ses sanatkârıdır. "Şöhret âfettir" sözünü düstur edinmiş olup, "Meşhur olmaktan ziyade sanatkârım" derdi. Okuyuşta üslûp olarak en çok Kasımpaşalı Arap Yaşar Bey'i beğendiğini söylerdi. İsmail Hakkı Özkan onun sağlam bir hançeresi olduğunu, okurken bir harfe bile dikkat ettiğini, plaklara tamamen kendine mahsus üslûbuyla sadece kendi eserlerini okuduğunu, plaklar dışında kendisine teklif edilen yüksek ücretleri kabul etmeyerek piyasada okumayı reddettiğini söyler. Bunun başlıca sebebinin ise sanatı paranın hizmetine sokmayı asla kabul edemeyecek derecede ulvî bir mefhum olarak görmesi, kendisine Allah tarafından ihsan edildiğine inandığı bir nimeti para ile alınıp satılan bir meta seviyesine düşürmeyi rabbine bir ihanet olarak kabul etmesi olduğunu ifade eder. Küçük yaşta başladığı hâfızlığını bitiremeyen Arsoy'un sadece çok yakınında bulunanlar tarafından bilinen bir dinî ve tasavvufî yönü de vardı.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnülemin, *Hoş Sadâ*, s. 81-82; Vural Sözer, *Müzik ve Müzisyenler Ansiklopedisi*, İstanbul 1964, s. 26; Mustafa Rona, *20. Yüzyıl Türk Musikisi*, İstanbul 1970, s. 446-453; Onur Akdoğu, *Yesârî Âsım Arsoy*, İzmir 1992; Bülend Gündem v.dğr., *Yesârî Âsım Arsoy, Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1995; Özalp, *Türk Mûsikîsi Tarihi*, II, 268-270; Yılmaz Öztuna, *Türk Mûsikîsi: Akademik Klasik Türk San'at Mûsikisi'nin Ansiklopedik Sözlüğü*, Ankara 2006, I, 113-116; Nuri Özcan, "Yesârî Mustafa Âsım Arsoy", *Türkiye'nin Birikimleri: Müzisyenler*, İstanbul 2014, s. 133-140.

OSMAN NURİ ÖZPEKEL

ARŞÎ
(عرشی)

İmtiyâz Alî Hân Arşî
(1904-1981)

Hindistanlı edebiyatçı, şair, yazar ve nâşir.

8 Aralık 1904'te Hindistan'ın Râmpûr şehrinde doğdu. Babası Muhtar Ali Han tarafından soyu, Afganistan'ın Sıvât şehrinde yaşamış bir Peştu kabilesi olan Yûsufzây'dan Hâcî Hîl'e dayanır. Bu kol, XVIII. yüzyılda liderleri Rahm Bâz Han zamanında Hindistan'a göç ederek Râmpûr'a yerleşti. Râmpûr Nevvâbı Fazlulhan'ın emrine giren ataları yönetimde risâledar (süvari birliği komutanı) olarak hizmete devam ettiler. Arşî'nin dedesi Ali Ekber Han ailenin ilimde ilk öne çıkan ismidir. Babası Muhtar Ali Han ise iyi bir eğitimden sonra çeşitli yerlerde baytarlık yapmıştır. İki buçuk yaşında annesini kaybeden Arşî ilk eğitimini geleneksel okullarda aldı. 1924'te Râmpûr'da orta öğrenimini tamamladıktan sonra yüksek tahsilini 1925'te girdiği Pencap Oriental College'de Arap, Fars dili ve edebiyatları dalında yaptı. Lisans bitirme düzeyi olan "Mevlevî-yi âlim", bir yıl sonra da yüksek lisans düzeyinde "Mevlevî-yi fâdıl" derecelerini aldı. Ardından Hintçe ve Almanca'sını geliştirdi.

Leknev'de kısa bir süre Nedvetü'l-ulemâ'nın temsilciğini yapan Arşî, birkaç başarısız iş girişiminden sonra Temmuz 1932'de Râmpûr eyaletinde Rızâ Kütüphanesi'nde memur ve müdür olarak çalıştı, vefatına kadar bu görevini sürdürdü. Aynı dönemde tahkik çalışmaları yanında birçok makale ve kitap yazdı. Ülkesinde ve ülke dışında konferanslara ve seminerlere katıldı. 1946-1949 yıllarında Râmpûr Koleji'nde düzenlenen seri halk seminerlerinin en önemli hocasıydı. Hindistan Tarih Kongresi, Encümen-i Terakkî-i Urdu, Aligarh Câmia-Urdu, Hindistan İslâm Araştırmaları Kongresi ve Osmâniye Şarkiyat

Arşî

Bürosu gibi kurum ve merkezlerde katılımcı ve üye olarak yer aldı. 1966-1967'de Hindistan İslâm Araştırmaları Kongresi'ne başkanlık etti. İlmî ve edebî başarıları kendisine 1961'de Shitya Akademi ödülünü, 1972'de Devlet Başkanlığı onur nişanını ve 1974'te Uttar Pradeş özel edebiyat ödülünü kazandırdı. 25 Şubat 1981'de Râmpûr'da vefat etti ve Rızâ Kütüphanesi'nin bahçesine defnedildi.

Eserleri. Neşir. a) Arapça: Ebû Ubeyd Kāsım b. Sellâm, *Kitâbü'l Ecnâs min kelâmi'l-ʿArab ve me'ştebehe fi'l-lafẓi va'ḫtelefe fi'l-maʿnâ* (Bombay 1356/1938; Beyrut 1403/1983); Kādî Abdülmuktedir b. Mahmûd b. Süleymân-ı Dihlevî eş-Şüreyhî, *Lâmiyyetü'l-Hind* (*Mecelle-i Seḳāfetü'l-Hind,* Yeni Delhi 1950, s. 2-9); Kutbe b. Evs ez-Zübyânî el-Hâdire, *Dîvânü şiʿri'l-Ḥâdire* (Muhammed b. Abbas el-Yezîdî derlemesi; *Journal of Bombay Branch of Royal Asiatic Society,* cilt 424-425 [Bombay 1948], s. 1-40); Ebû Mihcen es-Sekafî'ye ait divanın ilmî neşri (*Seḳāfetü'l-Hind,* Yeni Delhi 1952, s. 73-130); Süfyân es-Sevrî, *Tefsîru Süfyâni's-Sevrî* (Râmpûr 1385/1965); Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî, *Kitâbü Mersûmi'l-ḫaṭ* (Yeni Delhi 1396/1977), *Kitâbü'l-Maḳṭûʿ ve'l-mevṣûl* (Râmpûr 1401/1980); Sâhib b. Abbâd, *el-Emṣâlü's-sâʾire min şiʿri'l-Mütenebbî* (*Seḳāfetü'l-Hind,* Yeni Delhi, Aralık 1953, Mart 1954, Haziran 1954, Eylül 1954).

b) Urduca, Farsça, Hintçe: *Dîvân-ı Ġālib* (Mirza Esedullah Han Gālib-i Dihlevî'nin Urduca divanının neşridir, Aligarh 1958; Yeni Delhi 1982); *İntiḫâb-ı Ġālib* (Gālib-i Dihlevî'nin Urduca ve Farsça şiirlerinden seçmelerdir, Bombay 1943); *Mekâtîb-i Ġālib* (Gālib-i Dihlevî'nin Râmpûr eyalet valileri Nevvâb Yûsuf Ali Han ve Nevvâb Kelb Ali Han'a yazdığı Urduca mektuplar olup Râmpûr'da bir kısmı 1937'de, bir kısmı da 1949'da basılmıştır); *Nâdirât-ı Şâhî* (Celâleddin II. Şah Âlem'in Urduca, Farsça ve Hintçe şiirlerinden oluşan divanıdır, Râmpûr 1944). Bunlardan başka Arşî, Farsça bazı eserlere önsöz / giriş yazmış, bazı kayıt ve notlar düşmüştür: *Düstûr-ı feṣâḥat* (Ahmed Ali Han), *Veḳāyiʿ-i ʿÂlem Şâh* (Kenver Preym), *Târîḫ-i Muḥammedî* (Mirza Muhammed-i Hârisî), *Târîḫ-i Ekberî / Târîḫ-i Ḳandehârî* (Hacı Muhammed Ârif). Zühre-i Arşî, İmtiyâz Ali Han'ın "Arşî" mahlasıyla yazdığı Urduca ve Farsça şiirlerinden yaptığı seçmeleri *İntiḫâb-ı ʿArşî* adlı eserinde toplamıştır (bk. bibl.). Bunların dışında Arşî *Fihrist-i Maḫṭûṭât-ı Urdû Memlûke-i Rızâ Laʾibrîrî* (Râmpûr 1967, 2013) ve *Catalogue of the Arabic Manuscripts in Raza Library* (I-VI, Râmpûr 1963-1977) adıyla iki katalog çalışması yapmıştır.

Makaleleri. Arşî'nin Arap, Fars ve Urdu edebiyatlarının yazarları, eserleri ve bunların yazmaları hakkında yazdığı makaleleri Hindistan ve Pakistan'da çıkan dergilerde yayımlanmıştır. Onun Arap ve Fars edebiyatına dair on beş makalesi *Maḳālât-ı ʿArşî* adıyla basılmış (Lahor 1970), Mâlik Râm ve Muhtârüddin Ahmed tarafından *Maḳālât-ı ʿArşî* başlıklı bir monografi yayımlanmıştır (Dehli 1965). Ahlâk-ı Ahmed-i Âhen de Arşî'nin Fars edebiyatına dair Urduca yazdığı on beş makalesini *Maḳālât-ı Mevlânâ ʿArşî* adıyla bir araya getirmiştir (Arşî'nin makalelerinin fihristi için bk. Ekber Ali Han, s. 51-60; Seyyid Mes'ûd Hasan, s. 263-273). Bazı önemli makaleleri: "İstinâdü Nehcü'l-Belâġa". Urduca yayımlanmış olan makale (*Mecelle-i Fârân,* Karaçi 1954, s. 2-87) Arapça (Âmir Ensârî, *Seḳāfetü'l-Hind* [Delhi 1957], VIII/4) ve Farsça'ya (Murtazâ Âyetullah Şîrâzî, Tahran 1362 hş.) çevrilmiştir; "el-İmâmü'ş-Şevrî ve Kitâbuhû fî tefsîr" (*Dâʾiretü'l-Maʿârifi'l-İslâmiyye* [Haydarâbâd 1358], s. 159-188); "Ḥavle aḥbâri'z-zamân" (*Seḳāfetü'l-Hind* [Yeni Delhi 1961], XII/1, s. 93-123).

BİBLİYOGRAFYA :

Mâlik Râm, *Ẕikr-i ʿArşî,* Dehli 1965, s. 3-35; Ekber Ali Han, *Nigârişât-ı ʿArşî,* Dehli 1965, s. 39-60; Ârif Nevşâhî, *Bihâret min Maḫṭûṭât-ı Kî Fihristeyn,* Lahor 1988, s. 76-78; a.mlf., *Kitâbşinâsî-yi Âşâr-ı Fârsî-yi Çâpşûde der Şibh-i Ḳārre,* Tahran 1391 hş./2012, I, 855, 1366; III, 1975; IV, 2362; Nezîr Ahmed, *Mevlânâ İmtiyâz ʿAlî ʿArşî,* Dehli 1991; Seyyid Mes'ûd Hasan, *İşâriye-i Maḳālât-ı ʿArşî: Mevlânâ İmtiyâz ʿAlî ʿArşî,* Dehli 1991, s. 263-273, ayrıca bk. tür.yer.; Zühre-i Arşî, *İntiḫâb-ı ʿArşî,* Râmpûr 2005, s. 12-25; Ahlâk-ı Ahmed-i Âhen, *Maḳālât-ı Mevlânâ ʿArşî,* Delhi 2007, s. 17-20; Mes'ûd Rahman Han en-Nedvî, "İmtiyâz ʿAlî Ḫân el-ʿArşî el-bâḥişü'l-Hindiyyü'l-ʿaẓîm", *MMLADm.,* LVIII/1 (1403/1983), s. 118-160; "Arshi, Maulana Imtiyaz Ali Khan", *Encyclopaedic Dictionary of Urdu Literature* (nşr. Abida Samiuddin), New Delhi 2007, I, 72-75.

Ârif Nevşâhî

ARTUK, İbrahim
(1915-1993)

Tarihçi ve nümismat.

İbrahim Artuk

Şam'a bağlı Havran sancağında doğdu. Babası Havran Bidâyet Mahkemesi reisi olan, Mardinli Hacı Mehmed Emin Bey'in oğlu, savcı ve Dîvân-ı Harb-i Örfî'de müstantıklık yapan Kâmil Bey'dir. Babası daha sonra Kafkas Cephesi'nde şehid olmuştur. İbrahim'i dedesi Hacı Mehmed Emin Bey ile annesi Behiye Hanım yetiştirdi. İlkokulu Mardin'de bitirdi. Ortaokulu Gaziantep'te, liseyi Kütahya'da tamamladıktan sonra 1944'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden mezun oldu. İyi derecede Arapça ve orta derecede Fransızca biliyordu. İstanbul Arkeoloji Müzeleri İslâmî Sikkeler Bölümü'nde ve kısa bir süre Ankara Etnografya Müzesi'nde çalıştı. 1946 yılında arkeolog, nümismat ve filolog Cevriye Arsanu ile evlendi. Bu evlilikten halen Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde öğretim üyesi olan bir çocuğu (Mehmet Emin Artuk) oldu. 23 Şubat 1993 tarihinde vefat etti.

Eserleri. 1. *Artukoğulları Tarihi* (İstanbul 1944). Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde hazırladığı mezuniyet tezidir. Eserde Artuk Bey ve Hısnıkeyfâ, Harput ve Mardin'de kurulmuş Artukoğulları hânedanı hakkında geniş bilgi verilmektedir. **2.** *Fatih'in Sikke ve Madalyaları* (İstanbul 1946). Eşi Cevriye Artuk ile birlikte hazırladığı bir çalışmadır. **3.** *Denizbacı Defînesi* (Ankara 1966). Artuk bu eserinde, 1937'de Urfa'nın Yaylak kazasına bağlı Kanlıavşar nahiyesinin Denizbacı köyünde bulunan bu definedeki Emevî, Abbâsî, Endülüs Emevîleri, Ağlebî ve İdrîsî sikkelerini incelemiştir. Sikkelerin bazıları daha önce basılan Müze-i Hümâyun kataloglarında neşredilmediği gibi bazıları da İstanbul Arkeoloji Müzeleri'nde bulunmamaktaydı. Eseri önemli kılan asıl husus, dünyanın hiçbir müzesinde bulunmayan birçok nâdir sikkenin neşrinin yapılmış olmasıdır. **4.** *Osmanlı Nişanları* (İstanbul 1967). Yine Cevriye Artuk ile birlikte kaleme aldığı bu eserde İstanbul Arkeoloji Müzeleri, Topkapı Sarayı Müzesi, Darphane ve hususi koleksiyonlarda mevcut, pek az tanınan Osmanlı nişanları ele alınmıştır. **5.** *Kanuni Sultan Süleyman Adına Basılan Sikkeler* (Ankara 1972). Cevriye Artuk'a ithaf ettiği bu eserinde müellif, Osmanlı padişahları içinde çeşitli tip ve nakışlarla süslü sikke bastıran Kanûnî Sultan Süleyman'ın

İstanbul Arkeoloji Müzeleri İslâmî Sikkeler Koleksiyonu'nda mevcut olan veya özel koleksiyonlarda yer alan sikkelerini incelemektedir. **6.** *İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu I-II* (İstanbul 1970-1974). Cevriye Artuk ile birlikte hazırlanan eser uluslar arası nümismatik literatüründe temel kaynak olarak gösterilen çalışmalardan biridir. **7.** *Artuk Beg* (Ankara 1988). Bu eserde de Selçuklular'ın Anadolu'yu fethi ve koruma altına almaları sırasında onlara yardım eden Artuk Bey ve evlâtları tanıtılmaktadır. **8.** *Artukoğulları Sikkeleri* (İstanbul 1993). Daha ilkokul öğrencisi iken Mardin, Âmid (Diyarbakır), Harput, Meyyâfârikîn (Silvan), Hısnıkeyfâ (Hasankeyf), Düneysir (Kızıltepe), bugün millî sınırlarımız dışında kalan Halep'te ve daha birçok yerde hâkimlik yapan dedesi Mehmed Emin Bey ile beraber Artukoğulları sikkeleri hakkında bilgi toplayan ve bunları bir kitap halinde neşretmeyi düşünen İbrahim Artuk bu amacını eşi Cevriye Artuk ile birlikte gerçekleştirmiştir.

Bunların dışında İbrahim Artuk'un *Belleten, Tarih Dergisi, Türkiyat Mecmuası* gibi önemli dergilerde çok sayıda makalesi yayımlanmış, ayrıca Makrîzî'nin *Şüẕûrü'l-ʿuḳūd fî ẕikri'n-nuḳūd*'unu "en-Nukud el-kadime ve'l-İslâmiye" adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (*TTK Belleten*, XXVII/67 [1953], s. 367-391). İsmet Çetinyalçın ve Cevriye Artuk ile Türk Nümismatik Derneği'ni kuran ve çeşitli derneklerin kurucu üyeleri arasında yer alan İbrahim Artuk yurt dışında The American Numismatic Society, Royal Numismatic Society ve Oriental Numismatic Society'nin üyesi idi. Ayrıca ulusal ve uluslar arası kongre ve sempozyumlara katılarak çeşitli tebliğler sunmuş, yurt içinde ve yurt dışında verdiği konferanslarla Türk tarihine pek çok konuda ışık tutmuş ve bilim dünyasına önemli katkılarda bulunmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Cevriye Artuk, "İbrahim Artuk'un Biografisi ve Eserleri", *Türk Nümismatik Derneğinin 20. Kuruluş Yılında İbrahim Artuk'a Armağan*, İstanbul 1988, s. 3-12; a.mlf., "İbrahim Artuk: Nümismatik Uzmanı", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, sy. 3, İstanbul 1989, s. 172-176; Esin Karlıkaya – İbrahim Başağaoğlu, "Nümismat, Epigraf ve Tarihçi İbrahim Artuk (1915-1993): Hayatı ve Çalışmaları", *Makalelerle Mardin IV: Önemli Simalar-Dini Topluluklar* (haz. İbrahim Özcoşar), İstanbul 2007, s. 117-146; Mehmet Emin Artuk, "İbrahim Artuk'un Artukoğulları Sikkeleri Tarihi ve Sanatı Üzerindeki Çalışmaları", *I. Uluslararası Artuklu Sempozyumu Bildirileri* (ed. İbrahim Özcoşar), Mardin 2008, I, 479-488.

M. Emin Artuk

ARUÇİ, Muhammed
(1956-2013)

Makedonyalı ilim adamı.

Muhammed Aruçi

26 Eylül 1956 tarihinde Makedonya'nın Gostivar iline bağlı Vrapçişte kasabasında doğdu. Aruçlar ailesinden şair ve müderris Kemal Efendi'nin üçüncü çocuğudur. İlkokulun ardından Gostivar Pançe Poposki Lisesi'ni bitirdi (1974). 1975'te Saraybosna'daki Gazi Hüsrev Bey Medresesi'nde bir yıl eğitim gördükten sonra Mısır'a gitti. 1979'da Ezher Üniversitesi'nin Usûlüddin Fakültesi'nden mezun oldu. 1986'da Kahire Üniversitesi Dârülulûm Fakültesi'ne bağlı İslâm Felsefesi Bölümü'nde yüksek lisans yaptı. Daha sonra Makedonya'ya dönerek Diyanet İşleri Başkanlığı merkezinde ve Üsküp Medresesi'nde (İsâ Bey Medresesi) beş yıl hocalık görevinde bulundu. Üsküp'teki Makedonya İslâm Birliği'nin yayın organı olan *el-Hilâl* dergisinin yayımlanmasına katkı sağladı. Ülkedeki siyasî karışıklıklar ve müslümanların karşılaştığı sıkıntılar çerçevesinde hakkında açılan soruşturmalar üzerine 1989'da İstanbul'a gitti ve 1990'dan itibaren oraya yerleşti. 1994'te *Abdülkāhir el-Bağdâdî ve el-Esmâ' ve's-sıfât Adlı Eseri* başlıklı teziyle doktor unvanını aldı. Ertesi yıl Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi'nde (İSAM) müellif ve mütercim olarak çalışmaya başladı. 2006'da Saraybosna Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi'nde Kelâm Anabilim Dalı'nda doçent oldu. İslâm Araştırmaları Merkezi'ndeki görevinin yanı sıra Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi (1996-2000), Sofya Üniversitesi Klasik ve Modern Filoloji Fakültesi (2001-2011), Saraybosna Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi (2005-2007) ve Priştine Üniversitesi Filoloji Fakültesi'nde (2007-2009) ders verdi. 2013'te İstanbul Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Kelâm Anabilim Dalı'nda öğretim üyesi olarak çalışmaya başladı, aynı yıl profesörlüğe yükseltildi. Evli ve dört çocuk babası olan Aruçi 15 Kasım 2013 tarihinde İstanbul'da vefat etti. Fâtih Camii'nde kılınan namazının ardından naaşı Vrapçişte'ye götürüldü ve orada babasının yanına defnedildi.

Muhammed Aruçi kelâm ve mezhepler tarihi yanında İslâm tarihi, Arap dili ve edebiyatı, Balkanlar ve Ortadoğu'nun siyasal ve kültürel durumu hakkında da araştırmalar yapmış, Doğu Avrupa ve Balkanlar'daki müslümanların tarihi, kültürü ve sosyopolitik yapısıyla ilgili uluslar arası konferanslarda tebliğler sunmuş ve mü-

zakerelerde bulunmuştur. Eski Yugoslavya'nın dağılmasıyla birlikte ortaya çıkan milliyetçi akımlar, İslâm düşmanlığı ve müslüman halka yönelik saldırılar karşısında özelde müslüman Arnavut kimliğinin korunması, genelde Balkan müslümanlarının değerlerine sahip çıkılması hususunda gayret sarfetmiştir. Bu çerçevede hayır kurumlarını Balkanlar'daki müslümanların eğitimine ve değerlerinin korunmasına yönelik hizmetlere teşvik etmiş, bazı hayır çalışmalarına bizzat ön ayak olmuştur. Babası Kemal Efendi'nin özel ilgisiyle başlayıp devam eden eğitim öğretim hayatı kendisine güçlü bir İslâmî kişilik kazandırırken çocukluğundan itibaren Balkanlar'da tanık olduğu çalkantılı siyasal dönemler ve etnik çatışmalar onda millî kimliğine sahip çıkma, miras aldığı kültürel yapıyı koruma ve yeni nesillere aktarma bilincini güçlendirmiştir. Balkanlar'a, özellikle de Makedonya'ya olan bağlılığı, Mısır'a ve Arap dünyasına, ayrıca Türkiye'ye olan sevgisi onun düşünce ve davranışlarında iz bırakan önemli unsurlardır. Arapça'nın yanında Boşnakça, Sırpça, Hırvatça ve Bulgarca gibi Balkan dillerine de âşina olan, Fransızca ve İngilizce de bilen Muhammed Aruçi, Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi'nde yazma eserlerin neşri için oluşturulan Tahkik Komisyonu'nda görev almıştır.

Eserleri. 1. *Kemal Efendi Aruçi-Şiirlerim* (Üsküp 1999). Babasının şiirlerinin kendisi tarafından derlenmiş şekli olan eseri Mithat Hoxha Arnavutça'ya çevirmiştir (Shkup 2000). **2.** *Nûreddîn eş-Şâbûnî, el-Kifâye fi'l-hidâye.* Aruçi'nin *Nûruddîn eş-Şâbûnî ve ârâ'ühü'l-kelâmiyye min kitâbihi'l-Kifâye fi'l-hidâye* başlıklı yüksek lisans çalışmasıdır (Beyrut 2013). **3.** *Kitâbü't-Tevḥîd.* Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye ait eserin Bekir Topaloğlu ile birlikte neşridir (Ankara 2003; Beyrut 2007). Bu eser İran Kültür Bakanlığı'nca "2008 yılının eseri" olarak kabul edilmiş ve nâşirleri ödüllendirilmiştir. Aruçi'nin henüz basılmamış eserleri: **1.** *Ḳaḍıyye-*

tü'l-ülûhiyye ʿinde'l-Hünûd (Câmiatü'l-Ezher, 1979-1980). Hinduizm, Budizm ve Jainizm inançlarındaki tanrı anlayışı üzerine Kahire Üniversitesi'nde hazırlanmıştır. **2.** *Münâḳaşatü ʿameliyyeti't-taḥḳīḳ fî kitâbi'l-İbâne ʿan uṣûli'd-diyâne li'l-muḥaḳḳıḳ Dr. Fevḳıyye Ḥüseyin Maḥmûd* (Câmiatü'l-Ezher, 1980). Ebü'l Hasan el Eş'arî'nin *el-İbâne ʿan uṣûli'd-diyâne* adlı eseri üzerine Fevkıyye Hüseyin Mahmûd'un yaptığı tahkik çalışmasının değerlendirilmesidir. **3.** *el-Fikrü'l-İslâmî beyne'l-aṣâle ve't-tecdîd (telḫîṣan ve taʿlîḳan)* (Câmiatü'l-Kāhire, 1980). Ezher Üniversitesi Dârülulûm Fakültesi hocalarından Muhammed Kemâl Ca'fer'in *Min Ḳażâye'l-fikri'l-İslâmî* adlı eserinin ilk bölümleri üzerine bir çalışmadır. **4.** *Abdülkāhir el-Bağdâdî ve el-Esmâ' ve's-sıfât* Adlı Eseri. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde yaptığı doktora çalışmasıdır (1994).

Aruçi'nin belli başlı makaleleri de şunlardır: "el-Esmâ' ve'ṣ-ṣıfât fîmâ beyne ʿulemâ'i's-selef ve ehli'l-iʿtizâl" (*İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 1, İstanbul 1997, s. 31-46); "Naẓre târîḫiyye ḥavle'ş-şi'ri'l-ʿArabî ve'ş-şuʿarâ'i fî şibhi cezîreti'l-Balḳān" (*İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 14, İstanbul 2005, s. 85-109); "Ibn Hazm Al-Andalusi dhe Vështrimet e Tij Mbi Doktrinën e Trinisë" (*Takvim*, Prishtinë 2003, s. 77-100); "Al-Ğunayd Al-Baġdādi and the Signs of the Path to Allāh" (*The Arabist: Budapest Studies in Arabic*, sy. 26-27, Budapest 2003, s. 3-16); "The Muslim Minority in Macedonia and its Educational Institutions during the Inter-War Period" (*Islam in Inter-War Europe*, ed. N. Clayer – E. Germain, New York 2008, s. 344-361). Ayrıca *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'ne aralarında "Fettah Efendi", "Harâbâtî Baba Tekkesi", "Kalkandelen", "Kosova", "Mostar", "Ohri", "Sâbûnî, Nûreddin", "Sadak, Bekir", "Sancak", "Saraybosna", "Taşköprü (Vardar)", "Usûlü'd-dîn", "Vâsıl b. Atâ", "Yugoslavya" gibi maddelerin de bulunduğu toplam yetmiş sekiz madde yazmıştır. Muhammed Aruçi Türkçe'den Arnavutça'ya çevrilen bazı eserlerin redaksiyonunu da yapmıştır. Bunlar arasında Bekir Topaloğlu'nun *Gruaja në Islam* (*İslâm'da Kadın*, Stamboll 1997, 2000), *Fletë nga Historia Islame* (*İslâm Tarihinden Yapraklar*, İstanbul 1999; Tiranë 2001), *Hyrje në Kelâm* (*Kelâm İlmi-Giriş*, Prishtinë 2002; Bulgarca tercümesi: *Islamsko Bogoslovie* [Kelâm] *Vavedenie* [Skopje 2009]), *Ekzistenca e Zotit* (*Allah'ın Varlığı*, Prishtinë 2002), *Bazat e Besimit në Islam* (*İslâm'da İnanç Esasları*, Prishtinë 2002, Yusuf Şevki Yavuz ve İlyas Çelebi ile birlikte) adlı eserleriyle Mahmut Esat Coşan'ın *Artikuj* (Hacı Bektâş-ı Velî'nin *Makālât*'ı, Shkup 2008) adlı eserleri anılabilir (Muhammed Aruçi'nin hayatıyla ilgili bilgiler aile fertlerinden alınmıştır).

AYDIN TOPALOĞLU

ÂRZÛ
(آرزو)

Sirâcüddîn Alî Hân Ekberâbâdî Gevâliyârî
(ö. 1169/1756)

Hindistanlı sözlük yazarı ve şair.

1099 (1688) yılında Ekberâbâd'da (Agra) doğdu. Lakabı İsti'dâd Han, mahlası "Ârzû"dur. Ali Hân-ı Ârzû veya Hân-ı Ârzû diye anılır. Kendisi baba tarafından nesebinin, Hâce Nizâmeddin Evliyâ'nın müridi ve halifesi olan, Çırâğ-ı Dehlî diye meşhur Şeyh Nasîrüddin Mahmûd'un kız kardeşinin oğlu Şeyh Kemâleddin'e ulaştığını söyler. Annesi tarafından nesebi ise Şeyh Muhammed Gavs-i Gevâliyârî'ye ve ondan da Ferîdüddin Attâr'a dayanır. Ârzû, Sultan Evrengzîb zamanında kumandan olan babası Şeyh Hüsâmeddin'in sürekli yer değiştirmesi yüzünden hayatının ilk yıllarının çoğunu annesiyle birlikte Gevâliyâr'da geçirdi. "Hüsâmî" mahlasıyla şiir yazan babası sayesinde şiire ilgi duydu. *Gülistân, Bostân* ve *Pendnâme* gibi klasik metinleri okuyup Farsça'sını güçlendirdi, ayrıca Arapça öğrendi. On dört yaşında Gevâliyâr'da Mîr Abdüssamed Sühan'ın yanında şiir konusunda birkaç ay ders aldı. Abdüssamed'in şehirden ayrılması üzerine Gulâm Ali Han Ahsenî'nin yanında eğitimini tamamladı. İlk gazelini de bu hocasının gözetiminde on altı yaşında iken kaleme aldı.

Babasının vefatı üzerine (1115/1703) orduda hizmet görmek için Dekken'e gitti. Ancak Evrengzîb'in dokuz ay sonra ölümü sebebiyle oradan Gevâliyâr'a, ardından da I. Bahadır Şah şehzâdeler arasındaki mücadeleden galip çıkarak tahta oturunca Ekberâbâd'a geçti. Burada beklediği ilgiyi göremediğinden beş yıl boyunca Derviş Muhammed diye meşhur Şeyh İmâdüddin'in yanında Arap dili ve edebiyatına dair bilgisini geliştirdi. Bu arada Şah Gülşen, Mirza Hâtim Bîg, Azîmetullah Kâmil gibi dönemin önde gelen şairleriyle tanıştı ve meclislerinde bulundu. I. Bahadır Şah'ın vefatından (1124/1712) sonra dört oğlu arasında taht kavgası başlayınca Gevâliyâr'a döndü. Bu arada tahta geçen Muizzüddin Cihandar Şah'ın hükümdarlığı kısa sürmüş, kardeşi Muhammed Azîmüşşân'ın oğlu Ferruhsiyer onu mağlûp ederek Dehli'de Bâbürlü tahtına oturmuştu. Bâre Seyyidleri'nin nüfuzu altında geçen bu dönemin ardından Nâsırüddin Muhammed Şah tahta geçti, Ârzû da bir görev almak amacıyla 1720'de Dehli'ye gitti. Dehli'de şair ve devlet adamı Anend Râm Muhlis'in hizmetine girdi, câgîr (tiyûl) mansıbı elde edip kendisine İsti'dâd Han lakabı verildi. Nevvâb İshak Han Mü'temenüddevle ve onun ölümünden sonra oğulları Necmüddevle ve Mirza Muhammed'in hizmetinde bulundu. Yaklaşık otuz beş yıl kaldığı Dehli'den yine taht kavgaları yüzünden 1754'te Eved'e (Avadh) gitti, Nevvâb Sücâüddevle tarafından kabul edildi ve kendisine 300 rupi aylık tahsis edildi. Nevvâbın vefatı üzerine Leknev'e geçti. Ancak ağır bir hastalığa yakalanarak 23 Rebîülâhir 1169 (26 Ocak 1756) tarihinde Leknev'de vefat etti, naaşı Dehli'ye götürülerek orada defnedildi.

Eserleri. 1. *Sirâcü'l-luġa (Sirâcü'l-luġāt).* 1735'te tamamlanan eser Farsça bir sözlüktür. Ârzû'nun önsözde belirttiği gibi sözlük önceki lugatlara, özellikle *Burhân-ı Ḳāṭıʿ*a yönelttiği eleştirileri ve şairlerin kullandığı Arapça dışındaki kelimelerin açıklamasını da kapsar. Çok sayıda nüshası bulunan eser (Ethé, I, 1352; Ârif Nevşâhî, X/4 [1381 hş.], s. 39-41) henüz neşredilmemiştir. **2.** *Çerâġ-ı Hidâyet. Sirâcü'l-ışṭılâḥ* diye de bilinir, Safevî dönemi şiirlerinde kullanılan terimlerin yer aldığı Farsça bir sözlüktür (Kanpûr 1291, nşr. Muhammed Debîr-i Siyâkî, Tahran 1338 hş.; nşr. Mansûr Servet, Tahran 1363 hş.). **3.** *Zevâyidü'l-fevâyid.* Abdülvâsi' Hânsevî'nin aynı adlı eserinin taklidi olup Farsça'da nâdir masdarları ve bunlardan türeyen kelimeleri ihtiva eder (nşr. Esedullah Vâhid, Tebriz 1392 hş.). **4.** *Tenbîhü'l-ġāfilîn.* Şeyh Ali Hazîn'e ait şiirlerin tenkididir (nşr. Seyyid Muhammed Ekrem İkrâm, Lahor 1401). **5.** *Dâd-ı Süḫan.* 1741-1751 yılları arasında kaleme alındığı tahmin edilen eser şiir sanatıyla ilgilidir (nşr. Seyyid Muhammed Ekrem, Ravalpindi 1352 hş.). **6.** *Sirâc-ı Münîre.* Ârzû'nun edebî eleştirilerini içeren eser Münîr-i Lâhûrî'nin *Kârnâme-i Münîr*'ine cevap olarak yazılmıştır (nşr. Muhammed Ekrem, İslâmâbâd 1397, *Kârnâme* ile birlikte). **7.** *Müşmir.* Müellifin gramer konuları dışında yazdığı tek eseridir. Dil meseleleriyle ilgili çeşitli tahliller ihtiva eden kitapta Celâleddin es-Süyûtî'nin *el-*

Müzhir'i örnek alınmıştır (nşr. Reyhâne Hâtûn, Karaçi 1991). **8.** *ʿAṭıyye-i Kübrâ.* Beyân ilmi hakkında olup müellife göre Farsça'da bu konuda yazılmış ilk kitaptır (Kalküta 1832, bu eserin zeyli mahiyetindeki meânîye dair *Mevhibet-i ʿUẓmâ* ile birlikte; nşr. Sîrûs Şemîsâ, Tahran 1381 hş.; nşr. Mehdî Rahîmpûr, Tahran 1392 hş.). **9.** *Mecmaʿu'n-nefâ'is.* Önemli bir tezkire kitabı sayılan eser 1735 şairin biyografisini içerir. Önce Âbid Rızâ Bîdâr tarafından 1977'de Hudâbahş Kütüphanesi dergisinde ve ardından müstakil olarak (Patna 1992) kısmen yayımlanmış, daha sonra muhtelif neşirleri yapılmıştır (*Tezkire-i Mecmaʿu'n-nefâyis*, nşr. Zîbünnisâ Ali Han v.dğr., İslâmâbâd 1383-1385; nşr. Mîr Hâşim Muhaddis, Tahran 1385 hş.). **10.** *Nevâdirü'l-elfâẓ.* Abdülvâsi' Hânsevî'nin *Ġarâyibü'l-luġāt* adlı eserinin düzeltilmiş halidir (nşr. Seyyid Abdullah, Karaçi 1330 hş./1951). **11.** *Ḥıyâbân-ı Gülistân.* Sa'dî'nin *Gülistân*'ının şerhidir (Delhi 1268; nşr. Mihr Nûr Muhammed Han, İslâmâbâd 1375 hş.). **12.** *Şükûfe-i Zâr.* Nizâmî-i Gencevî'nin *İskendernâme*'sinin ilk yarısının şerhidir (Bombay 1277; nşr. Zehrâ İbrâhimoğlî, Tahran 1392 hş.). **13.** *Dîvân.* Farsça ve Urduca şiirler yazan Ârzû'nun kendi ifadesine göre kaside, gazel, mesnevi vb. türlerde yazdığı şiirler 30.000 beyte ulaşmıştır. Bugün eldeki Urduca şiirleri fazla değildir. Baba Figānî'nin divanına cevap olarak yazdığı divanını Nûrülislâm Sıddîkī neşretmiştir (Dehli 2007). Diğer şiirleri dağınık haldedir. Örfî'nin kasidelerini ve Mîr Necât'ın *Gülkeşt*î'sini de şerheden Ârzû (Mehdî Rahîmpûr, sy. 40 [1387 hş.], s. 307) *İḥḳāḳu'l-ḥaḳ, Sirâc u Ḥâc, Miʿyârü'l-efkâr, Naḳd ber Dîvân-ı Ḥâkim Lâhûrî, Âdâb-ı ʿAşḳ, Peyâm-ı Şefḳ, Gülzâr-ı Ḥayâl* ve *Âbrû-yi Süḫan* gibi eserler de kaleme almıştır (günümüze ulaşan eserlerinin bir listesi ve muhtevaları için ayrıca bk. Saîd Şefîiyyûn, II/2 [1389 hş.], s. 95-100, 103-104). Ârzû'nun hayatı ve eserleri üzerine çok sayıda makale ve bazı monografiler yazılmıştır (Reyhâne Hâtun, *Aḥvâl u Âṣâr-i Sirâceddîn ʿAlî Ḫân Ârzû*, Delhi 1366 hş./1987; Mehdî Rahîmpûr, *Ber Ḫân-ı Ârzû: Güftârhâyî der Zemîne-i Naẓariyyehâ-yi Edebî u Zebânşinâḫtî-yi Sirâceddîn ʿAlî Ḫân Ârzû*, Kum 1391 hş.).

BİBLİYOGRAFYA :

Ethé, *Catalogue of Persian Manuscripts*, I, 1352-1354; Storey, *Persian Literature*, I/2, s. 834-840; Bindrâban Dâs Hûşgû, *Sefîne-i Ḥûşgû* (nşr. Şâh Muhammed Atâurrahman), Patna 1959, s. 312-331; Ahmed Gülçîn-i Meânî, *Târîḫ-i Tezkirehâ-yi Fârsî*, Tahran 1348 hş., II, 158-166; Muhammad Sadiq, *A History of Urdu Literature*, Delhi 1984, s. 91-92; Mihr Nûr Muhammed Han, "Ḫân-ı Ârzû der ʿArṣa-i Edeb u Taḥḳîḳ", *Nâme-i Pârsî*, sy. 3, Tahran 1377 hş., s. 5-14; Ârif Nevşâhî, "Sirâcü'l-luġa", *Neşr-i Dâniş*, X/4, Tahran 1381 hş., s. 39-41; Mehdî Rahîmpûr, "Dîdgâhhâ-yı Âvâşnâḫtî-yi Sirâceddîn ʿAlî Ḫân Ârzû ber Esâs-ı Risâle-i Müşmir", *Kitâb-ı Mâh-ı Edebiyyât*, sy. 15, Tahran 1387 hş., s. 12-23; a.mlf., "Seyrî der Aḥvâl u Âṣâr-ı Sirâceddîn ʿAlî Ḫân Ârzû-yi Ekberâbâdî", *Âyîne-i Mîrâṣ*, sy. 40, Tahran 1387 hş., s. 289-318; a.mlf., "Naẓariyye-i Deryâft: Ez Sirâceddîn ʿAlî Ḫân Ârzû-yi Ekberâbâdî tâ Hans Robert Jauss-i Âlmânî", *a.e.*, sy. 44 (1388 hş.), s. 90-109; Saîd Şefîiyyûn, "Laʾl u Hazef, Naḳd u Berresî Taṣḥîḥ-i Dîvân-ı Ârzû der Cevâb-ı Dîvân-ı Bâbâ Figānî", *a.e.*, sy. 46 (1389 hş.), s. 115-130; a.mlf., "Pejûheşî Nev der Aḥvâl u Âṣâr-ı Sirâceddîn ʿAlî Ḫân Ârzû", *Mecelle-i Bûstân-ı Edeb*, II/2, Şîraz 1389 hş., s. 83-106; Yûsuf Bîg Bâbâpûr, "Cilvehâ-yi Naḳd-ı Edebî der Âṣâr-ı Sirâceddîn ʿAlî Ḫân Ârzû", *Kitâb-ı Mâh-ı Edebiyyât*, sy. 33 (1388 hş.), s. 24-29; Alîm Eşref Hân, "Ferhengnevîsî-yi Fârsî der Şibh-i Ḳâre-i Hind Sirâceddîn ʿAlî Ḫân Ârzû ve Ferheng-i Çirâġ-ı Hidâyet", *Nâme-i Encümen*, sy. 33-34, Tahran 1388 hş., s. 171-186; Sîrûs Şemîsâ – Şehlâ Ferkadânî, "Taḥlîl-i Dîdgâhhâ-yi İntiḳādî-yi Ḫân-ı Ârzû der Tezkire-i Mecmaʿu'n-nefâ'is", *Faṣlnâme-i Müṭâlaʿât-ı Şibh-i Ḳâre*, II/5, Zâhidân 1389 hş., s. 7-28; P. Hardy, "Ārzū Khan", *EI²* (İng.), I, 680; M Siddiqi, "Ārzū, Serāj-al-Dīn ʿAlī Khan", *Elr.*, II, 691; Fethullah Müctebâyî, "Ârzû", *DMBİ*, I, 295-296.

RIZA KURTULUŞ

ÂSÂRÎ
(الآثاري)

Ebû Saîd Zeynüddîn Cârullāh Şa'bân b. Muhammed b. Dâvûd b. Alî el-Âsârî el-Kureşî (ö. 828/1425)

Bedîiyyeleriyle tanınan şair, hattat, Arap dili ve edebiyatı âlimi.

765 (1364) yılında Musul'da doğdu. Bir süre Kahire'de, Hz. Peygamber'le ilgili kutsal emanetlerin bulunduğu Âsâr-ı Nebeviyye civarında ikamet edip buraya hizmet ettiği için Âsârî nisbesiyle tanınmış ve bu hususu "Bedîiyye-i Kübrâ"sındaki bir beytinde şöyle dile getirmiştir: "Çünkü ben hâdim-i Âsâr'ım, bir nesebim var artık / Umarım ben onunla mahdûmun hâdimlere rahmetini." Âsârî ilk eğitimini Musul'da aldıktan sonra Kahire'ye gitti. Kahire'de önce hattat Ebû Ali Şemseddin Muhammed b. Muhammed ez-Ziftâvî'nin derslerine devam etti, mensûb hattında uzmanlaştı, bu alanda icâzet alarak çeşitli hat örnekleri yazdı (Sehâvî, III, 301). Kahire'deki medrese ve camilerde zamanın önemli bilginlerinin düzenlediği ders halkalarına katılarak Arap dili ve edebiyatı, hadis ve fıkıh tahsil etti.

Kahire'de birçok resmî görevde bulundu, idare (hüküm) nakibliğine getirildi. 799'da (1397) vaad ettiği bir meblağ karşılığında hisbe mütevelliliği görevini üstlendi. Bir süre sonra bu görevinden azledildiyse de ardından görevine iade edildi; ancak bu görevi sebebiyle ağır borç yükü altına girdiğinden tekrar azledildi. İki yıl sonra Mısır'dan kaçıp Yemen'e gitti ve orada dört yıl kaldı. Bu esnada Yemen Hükümdarı el-Melikü'l-Eşref İsmâil b. Abbas'a methiye sundu, hükümdar da kendisini ödüllendirdi ve onu Havd adlı bir câriyesiyle evlendirdi. Âsârî, Yemen'in ileri gelen devlet adamları için de methiyeler kaleme alarak onlarla yakın ilişki kurma imkânı buldu. Daha sonra çağdaşı İbn Hacer el-Askalânî'nin ifadesiyle (*İnbâ'ü'l-ġumr*, VIII, 83) "âdeti olduğu üzere" övdüğü kimselere yergiler yazdı; Resûlîler Devleti Hükümdarı el-Melikü'n-Nâsır Ahmed b. Eşref İsmâil onu Hindistan'a sürgün edince Hint beldelerinden Tâne'de (Tehâne) iki yıl (muhtemelen 805-806 [1402-1403] yılları) ikamet etti, burada hürmet ve ikram gördü. 806 (1403-1404) yılında Tâne Emîri Sultan Alikrânâ b. Hümeyrânâ adına nahve dair *el-Ḥalâvetü's-sükkeriyye* adlı urcûzesini nazmetti; bunun şerhi olan *el-Ḳılâdetü'l-cevheriyye*'sini 821'de (1418) Dımaşk Sâlihiye'de tamamladı. Hindistan'dan Yemen'e dönen Âsârî burada fazla kalmadı ve 807'de (1404-1405) Mekke'ye gitti. On yıla yakın bir süre Kâbe civarında kaldığından kendisine Cârullah lakabı verildi. 820'de (1417) Dımaşk'a geçti. Ertesi yıl uzun süre ayrı kaldığı Kahire'ye döndü. Burada eski hisbe mütevellisi Bahâeddin İbnü'l-Burcî'ye bir yergi yazdı. Memlük Sultanı el-Melikü'l-Müeyyed el-Mahmûdî'nin azlettiği Mısır Başkadısı Abdurrahman b. Ömer el-Bulkīnî için methiye, onun yerine getirilen Muhammed b. Atâullah el-Herevî için de hicviye nazmetti. Ayrıca burada sır kâtibi ile İbn Hacer el-Askalânî gibi ileri gelenlere methiyeler yazdı. Hazine ve ordu nâzırlığı yapan Zeynî Abdülbâsıt (Zeynüddin Abdülbâsıt b. Halîl ed-Dımaşkī) gibi bazı devlet adamlarının ikramına mazhar oldu, kitaplarını ve eserlerini onun medresesine (el-Bâsıtıyye) vakfetti. Bir süre Dımaşk'ta ikamet ettikten sonra Kahire'ye döndüğü 17 Cemâziyelâhir 828 (6 Mayıs 1425) tarihinde vefat etti. Mirasçısı bulunmadığından 5000 dinarlık servetini kardeşi olduğunu iddia eden bir kişiyle ona yardım eden bir devlet adamı paylaşmıştır.

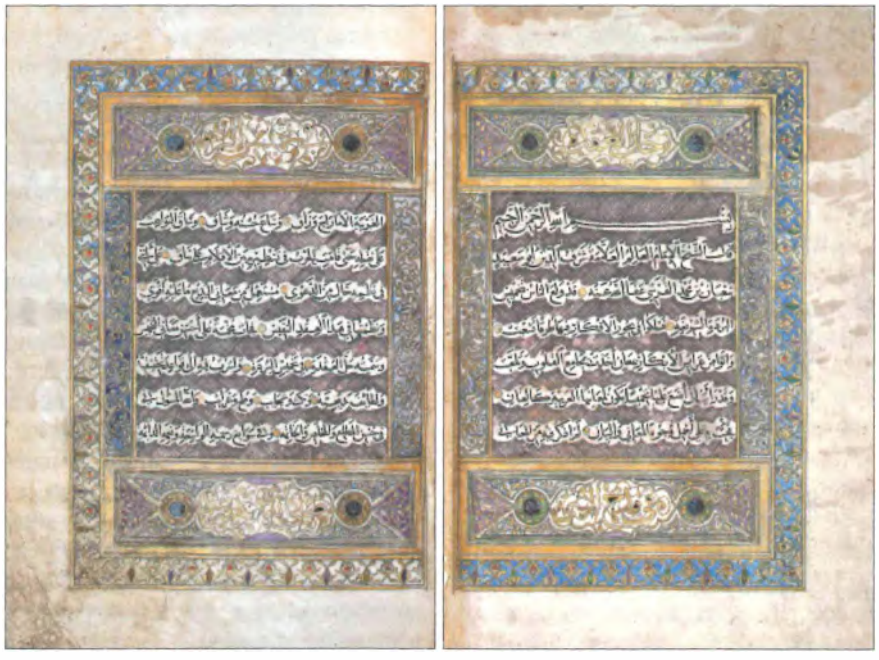
Bazı kaynaklarda, Âsârî'nin hayatı boyunca ülke ülke dolaşması ya da sürgü-

ne gönderilmesi, gerçekleri söylemekten çekinmeyen bir karaktere sahip oluşuna bağlanmayıp bir kısım ileri gelenlere övgüler yazmasından sonra onlar için yergiler yazmasına dayandırılır. İbn Hacer, herhangi bir dayanak göstermeden onun hakkında yakışıksız anekdot ve isnatlar zikretmiş, Makrîzî ile Sehâvî de bu konuda ona uymuştur. Buna karşılık diğer bir çağdaşı olan Kalkaşendî, *Ṣubḥu'l-aʿşâ*'sında (III, 14) Âsârî'nin ilminden övgüyle söz etmektedir. Ayrıca aruz ilmine dair *el-Vechü'l-cemîl* adlı eserinin sonuna zeyil gibi eklenen, çağının büyük âlimlerinin eşine nâdir rastlanır şekilde Âsârî'yi ve eserini öven takrizleri onun yüksek ilmî düzeyini kanıtlamaktadır (*a.g.e.*, III, 13-29). Bu âlimler hocası Şemseddin el-Gumârî, Veliyyüddin İbn Haldûn, Mecdüddin İsmâil el-Hanefî, yine hocası Sadreddin el-İbşîtî, Kalkaşendî, Bedreddin el-Bişteki, İbnü'l-Hâim, Muhammed b. Ahmed el-Garrâkī, Necmeddin el-Mercânî, Ebû Abdullah el-Vânûgî, Celâleddin Hatîbü Dâriyyâ, Burhâneddin el-Bâûnî, Ebü'l-Velîd İbnü'ş-Şihne gibi şahsiyetlerdir.

Âsârî vasat düzeyde bir şair olmakla birlikte bedîiyyât tarihinde her beyitte en az bir söz sanatını (bedî') icra ederek Hz. Peygamber için en çok ve en uzun bedîiyyeleri nazmetmiş olmakla tanınmıştır. Aslında şiirlerinin çoğu Resûlullah hakkında yazdığı bedîiyye veya methiyelerden oluşur. Onun *Kübrâ, Vusṭâ* ve *Ṣuġrâ* olarak adlandırılan üç bedîiyyesi meşhurdur. Ancak Âsârî'nin bedîiyyelerinin şerhedilmemiş olması birçok edebî sanatın ayırt edilmesini güçleştirmektedir. Bununla birlikte *Kübrâ*'da bir türün bölümleri ve alt birimleri dahil en az 400 bedî' türü icra etmeyi hedeflemiştir. Bu eserde bir türün cüz ve kısımları hariç 240 temel bedîî tür yer almaktadır. Safiyyüddin el-Hillî, *Bedîʿiyye*'sinde sadece on iki cinas türünden söz etmişken Âsârî yetmiş kadar cinas türü için örnek beyitler yazmıştır. *Bedîʿiyye vusṭâ*'sında altmış sekiz cinas türüyle birlikte toplam 300 bedîî sanata, *Ṣuġrâ*'da ise 169 beyitte 200 bedîî türe yer verilmiştir. Âsârî bedîiyyelerinde yetmiş dokuz müstakil bedîî tür, kırk yedi adet de bedîî türün kısımları şeklinde toplam 126 yeni bedî' türü ortaya koymuştur. Onun ayrıca döneminin önemli hattatlarından olduğunu hat sanatına, onun kurallarına ve hat çeşitlerine ilişkin yazdığı *Elfiyye*'si *(el-ʿİnâyetü'r-rabbâniyye)* kanıtlamaktadır. Bunun yanında çeşitli konularla ilgili çok sayıda didaktik manzume kaleme almıştır.

Eserleri. Nahiv. 1. *Kifâyetü'l-ġulâm fî iʿrâbi'l-kelâm.* 1000 beyitlik urcûze olup yazma nüshaları bulunan esere müellifin hayatında hocası Ömer b. Reslân el-Bulkînî bir takriz yazmıştır (nşr. Hilâl Nâcî – Züheyr Gāzî Zâhid, Beyrut 1407/1987). **2.** *el-Hidâye fî şerḥi'l-Kifâye.* Önceki eserin şerhidir (Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 10). **3.** *el-Ḥalâvetü's-sükkeriyye fî ʿilmi'l-ʿArabiyye.* Hindistan'da Tâne Emîri Alikrânâ b. Hümeyrânâ için kaleme alınan 100 beyitlik urcûzedir (*a.g.e.*, a.y.). **4.** *el-Ḳılâdetü'l-cevheriyye fî şerḥi'l-Ḥalâveti's-sükkeriyye.* 821'de (1418) Dımaşk Sâlihiye'de tamamlamıştır (Brockelmann, *GAL*, II, 17; Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, nr. 226 [müellifin mukabele ve tashihleriyle]). **5.** *ʿİnânü'l-ʿArabiyye.* Arap diline dair bir urcûzedir (Sehâvî, III, 303). **6.** *Şerḥu Elfiyyeti İbn Mâlik.* Müellifin üç cildini yazabildiği bu son eserini tamamlamaya ömrü yetmemiştir (*a.g.e.*, a.y.). **7.** *Lâmiyye fi'n-naḥv.* 500 beyitlik bir manzumedir (nşr. Hilâl Nâcî, Beyrut 1420/1999).

Peygamber Methi. Âsârî başta *Kübrâ, Vusṭâ* ve *Ṣuġrâ* bedîiyyeleri olmak üzere Hz. Peygamber'i öven çok sayıda bedîiyye ve methiye yazmıştır. **1.** *el-Menhelü'l-ʿaẕbü'l-bedîʿ fî medîḥi'l-melîḥi'ş-şefîʿ.* Müellifin bir mukaddime, on bölüm ve bir hâtimeden oluşan divanıdır. Mukaddimede cennetin sekiz kapısı sayısınca sekiz babda Hz. Peygamber'e salât ve selâm okumanın mahiyeti, önemi, farziyeti, keyfiyeti, fazileti ve sevabı gibi konular ele alınmış, her babda beş hadisten toplam kırk hadise yer verilmiş, her bölümün nesir halindeki mukaddimesinde Resûlullah'ın methinden örnekler zikredilmiştir. Birinci bölüm "Neylü'l-murâd fî taḫmîsi Bânet Suâd", Kâ'b b. Züheyr'in kasidesinin elli sekiz muhammeslik tahmîsidir (Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., nr. 159; nşr. Hilâl Nâcî, *Erbaʿa nuṣûṣ İslâmiyye nâdire*, Bağdat 1427/2006, s. 73-88). İkinci bölüm "Ḥallü'l-ʿuḳde fî taḫmîsi'l-Bürde", Bûsîrî'ye ait kasidenin tahmîsi olup aslının beyit sayısı (161) kadar muhammes içerir (Nuruosmaniye Ktp., nr. 3710; bazı nüshalarda adı "Âṣârü'l-maʿşûḳ" olarak geçmektedir: Süleymaniye Ktp., Yenicami, nr. 1185/3). Üçüncü bölüm "el-ʿİḳdü'l-bedîʿ fî medîḥi(medḥi)'ş-şefîʿ", "Bedîiyye-i kübrâ" diye anılan en uzun bedîiyyesidir. 400 (409) beyit olup her beyitte icra edilmek istenen bedî' türünün ya da bir türün alt bölümlerinin adları ilgili beyitler içinde geçmektedir (Brockelmann, *GAL*, II, 17; *Suppl.*, II, 10). Dördüncü bölüm "Refʿu'l-bedîʿ fî medîḥi'ş-şefîʿ" 161 beyitten oluşmaktadır. Beşinci bölüm "Bedîʿu'l-bedîʿ

Âsârî'nin *el-Menhelü'l-ʿaẕbü'l-bedîʿ fî medîḥi'l-melîḥi'ş-şefîʿ* adlı eserinin ikinci bölümü "Ḥallü'l-ʿuḳde fî taḫmîsi'l-Bürde"nin ilk iki sayfası (Nuruosmaniye Ktp., nr. 3710)

fî medîḥi'ş-şefîʿ"dir; *el-Bedîʿiyyetü'ş-şuġrâ* olarak da tanınan kaside Bûsîrî'nin *Ḳaṣîde-i Bürde*'sine nazîredir. Burada *Bedîʿiyye-i Kübrâ*'da olduğu gibi ilgili beyitlerde bedî' türlerini belirten terimlere yer verilmemiştir. Bedîiyyât geleneğinde bedîî türler ilk defa lafzî, mânevî, lafzî ve mânevî şeklinde üç bölümde ele alınmıştır. Lafza yönelik bedî' türlerinde kırk beyitte altmış tür, anlama yönelik olanlarda kırk beyitte kırk tür, lafız ve anlama ilişkin olanlarda seksenden fazla beyitte 100 bedî' türü icra edilmiştir. Altıncı bölüm "Ġarîbü'l-bedîʿ fî medîḥi'ş-şefîʿ" 140 beyitlik recez veznindeki bedîiyyesidir. Bu da üç bölüm olup otuz sekiz beyti lafza, otuz sekiz beyti anlama, altmış bir beyti lafız ve anlama yönelik bedî' türlerine ayrılmıştır. Yedinci bölüm "Vesîletü'l-melhûf ilâ ehli'l-maʿrûf", Kâ'b b. Züheyr'in kasidesine nazîredir. Âsârî 110 beyitlik kasideyi, kendisine diliyle eziyet eden bir kişiye (Fakih Ebû Bekir b. Müste'zin) beddua için ve Allah'tan yardım dilemek üzere yazdığını ve o kişinin felç olup makamından uzaklaştırıldığını belirtmektedir. Bu etkisiyle tanınan şiiri Âsârî'nin bazı arkadaşlarının zalimlere beddua için okuduğu belirtilir (*Vesîletü'l-melhûf*, nşr. Hilâl Nâcî, *Mevrid*, III/1 [Bağdat 1974], s. 177-182). Sekizinci bölüm "Müntehe's-sü'ûl fî muʿcizâti'r-Resûl", 103 beyitlik *Ḳaṣîde-i Bürde*'ye nazîre olup Hz. Peygamber'in 100 mûcizesini içerir ve 120 beyitten oluşur. Kaside *el-Ferecü'l-ḳarîb fî muʿcizâti'l-ḥabîb* adıyla da geçer (*a.g.e.*, s. 15-20). Dokuzuncu bölüm "Nüzhetü'l-kirâm fî medḥi Ṭaybete ve'l-Beyti'l-ḥarâm" Hz. Peygamber'in, ayrıca Kâbe ve Medine'nin methine dair doksan beyitlik bir kasidedir (*Ḥamsetü nuṣûṣ*, s. 21-26). Onuncu bölüm "ʿArfü'l-müdâm fî nevâdiri'ṣ-ṣalâti ve's-selâm" yine Hz. Peygamber'in faziletine, ona salât ve selâm okumanın tesirine ve şifalı oluşuna ilişkin kendisine ve başkalarına ait otuzu salât, beşi selâmla ilgili otuz beş anekdotu kapsayan mensur bir risâledir. Âsârî, bir anekdotunda 811 (1408-1409) yılında Mekke'de yakalandığı ağır hastalıktan bu risâle sayesinde şifa bulduğunu anlatır. Eserin "Miskü'l-ḫitâm fî eşʿâri'ṣ-ṣalâti ve's-selâm" adlı hâtimesinde, Hz. Peygamber'e salât ve selâm içeren on altı kıta ile on dokuz beyitlik "Mîmiyye"ye yer verilmiştir (*a.g.e.*, s. 27-32). Son olarak divanın nazmedilmesini isteyen, divanın kendisine takdim edildiği hayrat sahibi tanınmış tâcirlerden Muhammed Bedreddin İbnü'l-Müzallık'ı öven yirmi iki beyit yer alır. Ancak bu zat veya bir yakını, divanın sonuna Ebû Hâmid Cemâleddin Muhammed b. Zahîre'den Buhârî, Müslim ve Tirmizî hadislerinin semâ meclislerine dair on üç varaklık bir kısım eklemiştir. Divan Mekke'de 813 (1410) yılında düzenlenmiştir. **2.** *Bedîʿiyyâtü'l-Âṣârî. Ṣuġrâ, Vusṭâ* ve *Kübrâ* bedîiyyelerini kapsar (nşr. Hilâl Nâcî, Bağdat 1397/1977). Bu üç bedîiyye 807-810 (1404-1407) yılları arasında yazılmıştır. **3.** *Miftâḥu bâbi'l-ferec.* Çoğu *Ḳaṣîde-i Bürde* ile Safiyyüddin el-Hillî'nin *el-Kâfiyetü'l-bedîʿiyye*'sine yapılmış nazîrelerden oluşan Hz. Peygamber övgülerini içerir (Brockelmann, *GAL*, II, 17). **4.** *Şifâ'ü's-siḳām fî nevâdîri'ṣ-ṣalâti ve's-selâm.* Otuz beşi salât, beşi selâmla ilgili kırk anekdotu içeren mensur bir risâledir (*Ḥamsetü nuṣûṣ* içinde, s. 33-44). **5.** *el-Ḫayrü'l-keşîr fi'ṣ-ṣalâti ve't-teslîm ʿale'l-beşîri'n-neẕîr.* Kırk hadisi kapsayan mensur bir risâledir (*a.g.e.*, s. 47-60; nşr. Âtıf Vefdî, Mansûre 2006, *Şifâ'ü's-siḳām* ile birlikte). **6.** *el-Bedîʿiyye* (Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 3838). **7.** *el-ʿUmde fi'l-muḫtâr min taḫ(â)mîsi'l-Bürde (li'l-Bûṣîrî)* (Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 469). **8.** *Menâ'iḥu'l-ḳarâ'iḥ fî muḫtâri'l-merâṣî ve'l-medâ'iḥ* (*Hediyyetü'l-ʿârifîn*, I, 416). Hilâl Nâcî, Âsârî'nin beş eserini (*el-Ferecü'l-ḳarîb, Nüzhetü'l-kirâm, Miskü'l-ḫıtâm, Şifâ'ü's-siḳām, el-Ḫayrü'l-keşîr* [mensur]) *Ḥamsetü nuṣûṣ İslâmiyye nâdire* adıyla yayımlamıştır (Beyrut 1990).

Diğer Eserleri. 1. *Lisânü'l-ʿArab fî ʿulûmi'l-edeb.* Arap dili ilimlerine dair 1000 beyitlik bir manzume olup sarf, nahiv, hat, mehâric-i hurûf, aruz, kafiye, zarûret-i şiir ve belâgat konularından bahseder; 809 (1406-1407) yılında Mekke'de kaleme alınmıştır. Kaynaklarda geçen *Mecmaʿu'l-ereb fî ʿulûmi'l-edeb* de aynı eser olmalıdır (Mektebetü'l-Evkāf, Musul, nr. 20/4; Sâlim Abdürrezzâk, VII, 84). **2.** *Fî edebi'l-kâtib ve resmi'l-ḫaṭ* (*Hediyyetü'l-ʿârifîn*, I, 416). **3.** *Urcûze fî ʿilmi'l(ṣınâʿati'l)-kitâbe* (Brockelmann, *GAL*, II, 17; *Suppl.*, II, 10). **4.** *el-ʿİnâyetü'r-rabbâniyye fi'ṭ-ṭarîḳati'ş-Şaʿbâniyye.* 790 (1388) yılında yazılan hat sanatına dair 1000 beyitlik manzumedir (nşr. Hilâl Nâcî, *Mevrid*, VIII/ 2, Bağdat 1979, s. 221-284). **5.** *el-Vâfî fî ʿilmeyi'l-ʿarûż ve'l-ḳavâfî* (Brockelmann, *GAL*, II, 17). **6.** *el-Vechü'l-cemîl fî ʿilmi'l-Ḫalîl.* Aruz ve kafiyeye dair 1000 beyit içerir (nşr. Hilâl Nâcî, Beyrut 1998). **7.** *er-Red ʿalâ men tecâveze'l-ḥad* (*Hediyyetü'l-ʿârifîn*, I, 416). **8.** *el-Menhecü'l-meşhûr fî telḳîbi'l-eyyâmi ve'ş-şühûr.* Gün ve ay isimlerinin etimolojisine dair kırk bir beyitlik urcûzedir (nşr. Muhammed Ali el-Advânî, "el-Menhecü'l-meşhûr", *Mevrid*, IX/4, Bağdat 1980, s. 599-608).

BİBLİYOGRAFYA :

Âsârî, *Lâmiyye fi'n-naḥv* (nşr. Hilâl Nâcî), Beyrut 1420/1999, neşredenin girişi, s. 5-19; **a.mlf.**, *el-Vechü'l-cemîl fî ʿilmi'l-Ḫalîl* (nşr. Hilâl Nâcî), Beyrut 1998, neşredenin girişi, s. 13-29; **a.mlf.**, *Bedîʿiyyâtü'l-Âṣârî* (nşr. Hilâl Nâcî), Bağdad 1397/1977, tür.yer., ayrıca bk. s. 85; **a.mlf.**, *Ḥamsetü nuṣûṣ İslâmiyye nâdire fî muʿcizâti'r-resûl ve feżâ'ilih* (nşr. Hilâl Nâcî), Beyrut 1990, tür.yer., ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 5-12, 21-26; **a.mlf.**, *Vesîletü'l-melhûf* (nşr. Hilâl Nâcî, *Mevrid*, III/1, Bağdad 1974 içinde), s. 177-182; **a.mlf.**, *el-ʿİnâyetü'r-rabbâniyye* (nşr. Hilâl Nâcî, *a.e.*, VIII/2 [1979] içinde), s. 221-284; **a.mlf.**, *el-Menhecü'l-meşhûr fî telḳîbi'l-eyyâm ve'ş-şühûr* (nşr. M. Ali el-Advânî, *a.e.*, IX/4 [1980] içinde), s. 599-608; **Kalkaşendî**, *Ṣubḥu'l-aʿşâ*, III, 13-29; **İbn Hacer**, *İnbâ'ü'l-ġumr*, VIII, 82-84; **İbn Tağrîberdî**, *en-Nücûmü'z-zâhire*, Kahire, ts. (Matbaatü'd-Dâr), I, 12; **Sehâvî**, *eḍ-Ḍav'ü'l-lâmiʿ*, III, 301-304; **İbnü'l-İmâd**, *Şeẕerât* (Arnaût), IX, 267; **İbnü'l-Gazzî**, *Dîvânü'l-İslâm* (nşr. Seyyid Kesrevî Hasan), Beyrut 1411/1990, I, 75-76; **Şevkânî**, *el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ*, I, 315; **Ahlwardt**, *Verzeichnis*, VI, 158-160, 449-450; **C. Zeydân**, *Târîḫu'l-âdâbi'l-luġati'l-ʿArabiyye*, Kahire 1931, III, 130; **Brockelmann**, *GAL*, II, 17; *Suppl.*, I, 469; II, 10; **a.mlf.**, *a.e.*: *Târîḫu'l-edebi'l-ʿArabî* (trc. Hasan Mahmûd İsmâil), Kahire 1995, VI, 46-47; *Hediyyetü'l-ʿârifîn*, I, 416; **Kehhâle**, *Muʿcemü'l-mü'ellifîn*, IV, 300-301; **Mahmûd Rızk Selîm**, *ʿAṣru selâṭîni'l-Memâlîk ve nitâcühü'l-ʿilmî ve'l-edebî*, Kahire 1963, VIII, 380; **Sâlim Abdürrezzâk Ahmed**, *Fihrisü maḫṭûṭâti Mektebeti'l-evḳâfi'l-ʿâmme fi'l-Mevṣıl*, Musul 1975, VII, 84; **Ali Ebû Zeyd**, *el-Bedîʿiyyât fi'l-edebi'l-ʿArabî*, Beyrut 1403/1983, s. 84-114; **Ziriklî**, *el-Aʿlâm* (Fethullah), III, 164; **Ahmed Hân**, "el-Âṣârî ve dîvânühû", *ʿÂlemü'l-maḫṭûṭât ve'n-nevâdir*, IV/1, Riyad 1420/1999, s. 125-143; **Hulusi Kılıç**, "Bedîiyyât", *DİA*, V, 323.

İSMAİL DURMUŞ

ASHÂBÜ'l-MAÂRİF
(أصحاب المعارف)

İnsandaki bilginin zaruri olduğunu, Allah hakkındaki bilginin de bu konumda bulunduğunu savunan bazı Mu'tezile kelâmcılarına verilen ad.

Kaynaklarda "ashâbü'l-ilhâm" şeklinde de geçer. İslâm âlimleri ilmi meydana gelişi açısından kadîm ve hâdis, insana ait bilgileri de zaruri ve iktisâbî olarak ikiye ayırmıştır. Bir delile başvurmadan ve akıl yürütmeden oluşan bilgilere zaruri, istidlâl ve araştırma yoluyla edinilen bilgilere de iktisâbî bilgiler denilir (Teftâzânî, s. 119-122). Zaruri bilgiler bazan insanın zihninde doğan düşünceler, bazan da -keşf ve ilhamda görüldüğü gibi- kalbe yerleştirilen bilgi ve bir doğuş şeklinde meydana gelir. Bunların her ikisi de iktisâbî olma-

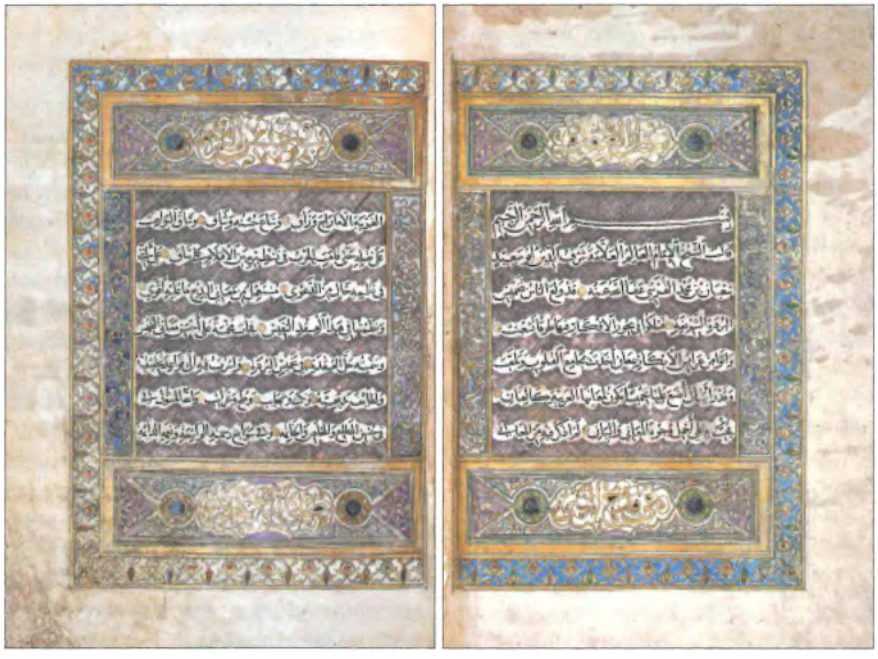
ne gönderilmesi, gerçekleri söylemekten çekinmeyen bir karaktere sahip oluşuna bağlanmayıp bir kısım ileri gelenlere övgüler yazmasından sonra onlar için yergiler yazmasına dayandırılır. İbn Hacer, herhangi bir dayanak göstermeden onun hakkında yakışıksız anekdot ve isnatlar zikretmiş, Makrîzî ile Sehâvî de bu konuda ona uymuştur. Buna karşılık diğer bir çağdaşı olan Kalkaşendî, *Ṣubḥu'l-aʿşâ*'sında (III, 14) Âsârî'nin ilminden övgüyle söz etmektedir. Ayrıca aruz ilmine dair *el-Vechü'l-cemîl* adlı eserinin sonuna zeyil gibi eklenen, çağının büyük âlimlerinin eşine nâdir rastlanır şekilde Âsârî'yi ve eserini öven takrizleri onun yüksek ilmî düzeyini kanıtlamaktadır (*a.g.e.*, III, 13-29). Bu âlimler hocası Şemseddin el-Gumârî, Veliyyüddin İbn Haldûn, Mecdüddin İsmâil el-Hanefî, yine hocası Sadreddin el-İbşîtî, Kalkaşendî, Bedreddin el-Bişteki, İbnü'l-Hâim, Muhammed b. Ahmed el-Garrâkī, Necmeddin el-Mercânî, Ebû Abdullah el-Vânûgī, Celâleddin Hatîbü Dâriyyâ, Burhâneddin el-Bâûnî, Ebü'l-Velîd İbnü'ş-Şıhne gibi şahsiyetlerdir.

Âsârî vasat düzeyde bir şair olmakla birlikte bedîiyyât tarihinde her beyitte en az bir söz sanatını (bedî') icra ederek Hz. Peygamber için en çok ve en uzun bedîiyyeleri nazmetmiş olmakla tanınmıştır. Aslında şiirlerinin çoğu Resûlullah hakkında yazdığı bedîiyye veya methiyelerden oluşur. Onun *Kübrâ, Vusṭâ* ve *Ṣuġrâ* olarak adlandırılan üç bedîiyyesi meşhurdur. Ancak Âsârî'nin bedîiyyelerinin şerhedilmemiş olması birçok edebî sanatın ayırt edilmesini güçleştirmektedir. Bununla birlikte *Kübrâ*'da bir türün bölümleri ve alt birimleri dahil en az 400 bedî' türü icra etmeyi hedeflemiştir. Bu eserde bir türün cüz ve kısımları hariç 240 temel bedîî tür yer almaktadır. Safiyyüddin el-Hillî, *Bedîʿiyye*'sinde sadece on iki cinas türünden söz etmişken Âsârî yetmiş kadar cinas türü için örnek beyitler yazmıştır. *Bedîʿiyye vusṭâ*'sında altmış sekiz cinas türüyle birlikte toplam 300 bedîî sanata, *Ṣuġrâ*'da ise 169 beyitte 200 bedîî türe yer verilmiştir. Âsârî bedîiyyelerinde yetmiş dokuz müstakil bedîî tür, kırk yedi adet de bedîî türün kısımları şeklinde toplam 126 yeni bedî' türü ortaya koymuştur. Onun ayrıca döneminin önemli hattatlarından olduğunu hat sanatına, onun kurallarına ve hat çeşitlerine ilişkin yazdığı *Elfiyye*'si *(el-ʿİnâyetü'r-rabbâniyye)* kanıtlamaktadır. Bunun yanında çeşitli konularla ilgili çok sayıda didaktik manzume kaleme almıştır.

Eserleri. Nahiv. 1. *Kifâyetü'l-ġulâm fî iʿrâbi'l-kelâm.* 1000 beyitlik urcûze olup yazma nüshaları bulunan esere müellifin hayatında hocası Ömer b. Reslân el-Bulkînî bir takriz yazmıştır (nşr. Hilâl Nâcî – Züheyr Gāzî Zâhid, Beyrut 1407/1987). **2.** *el-Hidâye fî şerḥi'l-Kifâye.* Önceki eserin şerhidir (Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 10). **3.** *el-Ḥalâvetü's-sükkeriyye fî ʿilmi'l-ʿArabiyye.* Hindistan'da Tâne Emîri Alikrânâ b. Hümeyrânâ için kaleme alınan 100 beyitlik urcûzedir (*a.g.e.*, a.y.). **4.** *el-Ḳılâdetü'l-cevheriyye fî şerḥi'l-Ḥalâveti's-sükkeriyye.* 821'de (1418) Dımaşk Sâlihiye'de tamamlamıştır (Brockelmann, *GAL*, II, 17; Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, nr. 226 [müellifin mukabele ve tashihleriyle]). **5.** *ʿİnânü'l-ʿArabiyye.* Arap diline dair bir urcûzedir (Sehâvî, III, 303). **6.** *Şerḥu Elfiyyeti İbn Mâlik.* Müellifin üç cildini yazabildiği bu son eserini tamamlamaya ömrü yetmemiştir (*a.g.e.*, a.y.). **7.** *Lâmiyye fi'n-naḥv.* 500 beyitlik bir manzumedir (nşr. Hilâl Nâcî, Beyrut 1420/1999).

Peygamber Methi. Âsârî başta *Kübrâ, Vusṭâ* ve *Ṣuġrâ* bedîiyyeleri olmak üzere Hz. Peygamber'i öven çok sayıda bedîiyye ve methiye yazmıştır. **1.** *el-Menhelü'l-ʿaẕbü'l-bedîʿ fî medîḥi'l-melîḥi'ş-şefîʿ.* Müellifin bir mukaddime, on bölüm ve bir hâtimeden oluşan divanıdır. Mukaddimede cennetin sekiz kapısı sayısınca sekiz babda Hz. Peygamber'e salât ve selâm okumanın mahiyeti, önemi, farziyeti, keyfiyeti, fazileti ve sevabı gibi konular ele alınmış, her babda beş hadisten toplam kırk hadise yer verilmiş, her bölümün nesir halindeki mukaddimesinde Resûlullah'ın methinden örnekler zikredilmiştir. Birinci bölüm "Neylü'l-murâd fî taḫmîsi Bânet Suâd", Kâ'b b. Züheyr'in kasidesinin elli sekiz muhammeslik tahmîsidir (Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., nr. 159; nşr. Hilâl Nâcî, *Erbaʿa nuṣûṣ İslâmiyye nâdire*, Bağdat 1427/2006, s. 73-88). İkinci bölüm "Ḥallü'l-ʿuḳde fî taḫmîsi'l-Bürde", Bûsîrî'ye ait kasidenin tahmîsi olup aslının beyit sayısı (161) kadar muhammes içerir (Nuruosmaniye Ktp., nr. 3710; bazı nüshalarda adı "Âṣârü'l-maʿşûḳ" olarak geçmektedir: Süleymaniye Ktp., Yenicami, nr. 1185/3). Üçüncü bölüm "el-ʿİḳdü'l-bedîʿ fî medîḥi(medḥi)'ş-şefîʿ", "Bedîiyye-i kübrâ" diye anılan en uzun bedîiyyesidir. 400 (409) beyit olup her beyitte icra edilmek istenen bedî' türünün ya da bir türün alt bölümlerinin adları ilgili beyitler içinde geçmektedir (Brockelmann, *GAL*, II, 17; *Suppl.*, II, 10). Dördüncü bölüm "Refʿu'l-bedîʿ fî medîḥi'ş-şefîʿ" 161 beyitten oluşmaktadır. Beşinci bölüm "Bedîʿu'l-bedîʿ

Âsârî'nin *el-Menhelü'l-ʿaẕbü'l-bedîʿ fî medîḥi'l-melîḥi'ş-şefîʿ* adlı eserinin ikinci bölümü "Ḥallü'l-ʿuḳde fî taḫmîsi'l-Bürde"nin ilk iki sayfası (Nuruosmaniye Ktp., nr. 3710)

fî medîḥi'ş-şefîᶜ"dir; *el-Bedîᶜiyyetü'ş-şuġrâ* olarak da tanınan kaside Bûsîrî'nin *Ḳaṣîde-i Bürde*'sine nazîredir. Burada *Bedîᶜiyye-i Kübrâ*'da olduğu gibi ilgili beyitlerde bedîᶜ türlerini belirten terimlere yer verilmemiştir. Bedîiyyât geleneğinde bedîî türler ilk defa lafzî, mânevî, lafzî ve mânevî şeklinde üç bölümde ele alınmıştır. Lafza yönelik bedîᶜ türlerinde kırk beyitte altmış tür, anlama yönelik olanlarda kırk beyitte kırk tür, lafız ve anlama ilişkin olanlarda seksenden fazla beyitte 100 bedîᶜ türü icra edilmiştir. Altıncı bölüm "Ġarîbü'l-bedîᶜ fî medîḥi'ş-şefîᶜ" 140 beyitlik recez veznindeki bedîiyyesidir. Bu da üç bölüm olup otuz sekiz beyti lafza, otuz sekiz beyti anlama, altmış bir beyti lafız ve anlama yönelik bedîᶜ türlerine ayrılmıştır. Yedinci bölüm "Vesîletü'l-melhûf ilâ ehli'l-maᶜrûf", Kâ'b b. Züheyr'in kasidesine nazîredir. Âsârî 110 beyitlik kasideyi, kendisine diliyle eziyet eden bir kişiye (Fakih Ebû Bekir b. Müste'zin) beddua için ve Allah'tan yardım dilemek üzere yazdığını ve o kişinin felç olup makamından uzaklaştırıldığını belirtmektedir. Bu etkisiyle tanınan şiiri Âsârî'nin bazı arkadaşlarının zalimlere beddua için okuduğu belirtilir (*Vesîletü'l-melhûf*, nşr. Hilâl Nâcî, *Mevrid*, III/1 [Bağdat 1974], s. 177-182). Sekizinci bölüm "Müntehe's-sü'ûl fî muᶜcizâti'r-Resûl", 103 beyitlik *Ḳaṣîde-i Bürde*'ye nazîre olup Hz. Peygamber'in 100 mûcizesini içerir ve 120 beyitten oluşur. Kaside *el-Ferecü'l-ḳarîb fî muᶜcizâti'l-ḥabîb* adıyla da geçer (*a.g.e.*, s. 15-20). Dokuzuncu bölüm "Nüzhetü'l-kirâm fî medḥi Ṭaybete ve'l-Beyti'l-ḥarâm" Hz. Peygamber'in, ayrıca Kâbe ve Medine'nin methine dair doksan beyitlik bir kasidedir (*Ḥamsetü nuṣûṣ*, s. 21-26). Onuncu bölüm "ᶜArfü'l-müdâm fî nevâdiri'ṣ-ṣalâti ve's-selâm" yine Hz. Peygamber'in faziletine, ona salât ve selâm okumanın tesirine ve şifalı oluşuna ilişkin kendisine ve başkalarına ait otuzu salât, beşi selâmla ilgili otuz beş anekdotu kapsayan mensur bir risâledir. Âsârî, bir anekdotunda 811 (1408-1409) yılında Mekke'de yakalandığı ağır hastalıktan bu risâle sayesinde şifa bulduğunu anlatır. Eserin "Miskü'l-ḫitâm fî eşᶜâri'ṣ-ṣalâti ve's-selâm" adlı hâtimesinde, Hz. Peygamber'e salât ve selâm içeren on altı kıta ile on dokuz beyitlik "Mîmiyye"ye yer verilmiştir (*a.g.e.*, s. 27-32). Son olarak divanın nazmedilmesini isteyen, divanın kendisine takdim edildiği hayrat sahibi tanınmış tâcirlerden Muhammed Bedreddin İbnü'l-Müzallık'ı öven yirmi iki beyit yer alır. Ancak bu zat veya bir yakını, divanın sonuna Ebû Hâmid Cemâleddin Muhammed b. Zahîre'den Buhârî, Müslim ve Tirmizî hadislerinin semâ meclislerine dair on üç varaklık bir kısım eklemiştir. Divan Mekke'de 813 (1410) yılında düzenlenmiştir. **2.** *Bedîᶜiyyâtü'l-Âṣârî. Ṣuġrâ, Vusṭâ* ve *Kübrâ* bedîiyyelerini kapsar (nşr. Hilâl Nâcî, Bağdat 1397/1977). Bu üç bedîiyye 807-810 (1404-1407) yılları arasında yazılmıştır. **3.** *Miftâḥu bâbi'l-ferec.* Çoğu *Ḳaṣîde-i Bürde* ile Safiyyüddin el-Hillî'nin *el-Kâfiyetü'l-bedîᶜiyye*'sine yapılmış nazîrelerden oluşan Hz. Peygamber övgülerini içerir (Brockelmann, *GAL*, II, 17). **4.** *Şifâ'ü's-siḳām fî nevâdîri'ṣ-ṣalâti ve's-selâm.* Otuz beşi salât, beşi selâmla ilgili kırk anekdotu içeren mensur bir risâledir (*Ḥamsetü nuṣûṣ* içinde, s. 33-44). **5.** *el-Ḫayrü'l-keşîr fi'ṣ-ṣalâti ve't-teslîm ᶜale'l-beşîri'n-neẕîr.* Kırk hadisi kapsayan mensur bir risâledir (*a.g.e.*, s. 47-60; nşr. Âtıf Vefdî, Mansûre 2006, *Şifâ'ü's-siḳām* ile birlikte). **6.** *el-Bedîᶜiyye* (Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 3838). **7.** *el-ᶜUmde fi'l-muḫtâr min taḫ(â)mîsi'l-Bürde (li'l-Bûṣîrî)* (Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 469). **8.** *Menâ'iḥu'l-ḳarâ'iḥ fî muḫtâri'l-merâṣî ve'l-medâ'iḥ* (*Hediyyetü'l-ᶜârifîn*, I, 416). Hilâl Nâcî, Âsârî'nin beş eserini (*el-Ferecü'l-ḳarîb, Nüzhetü'l-kirâm, Miskü'l-ḫıtâm, Şifâ'ü's-siḳām, el-Ḫayrü'l-keşîr* [mensur]) *Ḥamsetü nuṣûṣ İslâmiyye nâdire* adıyla yayımlamıştır (Beyrut 1990).

Diğer Eserleri. 1. *Lisânü'l-ᶜArab fî ᶜulûmi'l-edeb.* Arap dili ilimlerine dair 1000 beyitlik bir manzume olup sarf, nahiv, hat, mehâric-i hurûf, aruz, kafiye, zarûret-i şiir ve belâgat konularından bahseder; 809 (1406-1407) yılında Mekke'de kaleme alınmıştır. Kaynaklarda geçen *Mecmaᶜu'l-ereb fî ᶜulûmi'l-edeb* de aynı eser olmalıdır (Mektebetü'l-Evkāf, Musul, nr. 20/4; Sâlim Abdürrezzâk, VII, 84). **2.** *Fî edebi'l-kâtib ve resmi'l-ḫaṭ* (*Hediyyetü'l-ᶜârifîn*, I, 416). **3.** *Urcûze fî ᶜilmi'l(ṣınâᶜati'l)-kitâbe* (Brockelmann, *GAL*, II, 17; *Suppl.*, II, 10). **4.** *el-ᶜİnâyetü'r-rabbâniyye fi'ṭ-ṭarîḳati'ş-Şaᶜbâniyye.* 790 (1388) yılında yazılan hat sanatına dair 1000 beyitlik manzumedir (nşr. Hilâl Nâcî, *Mevrid*, VIII/ 2, Bağdat 1979, s. 221-284). **5.** *el-Vâfî fî ᶜilmeyi'l-ᶜarûż ve'l-ḳavâfî* (Brockelmann, *GAL*, II, 17). **6.** *el-Vechü'l-cemîl fî ᶜilmi'l-Ḫalîl.* Aruz ve kafiyeye dair 1000 beyit içerir (nşr. Hilâl Nâcî, Beyrut 1998). **7.** *er-Red ᶜalâ men tecâveze'l-ḥad* (*Hediyyetü'l-ᶜârifîn*, I, 416). **8.** *el-Menhecü'l-meşhûr fî telḳībi'l-eyyâmi ve'ş-şühûr.* Gün ve ay isimlerinin etimolojisine dair kırk bir beyitlik urcûzedir (nşr. Muhammed Ali el-Advânî, "el-Menhecü'l-meşhûr", *Mevrid*, IX/4, Bağdat 1980, s. 599-608).

BİBLİYOGRAFYA :

Âsârî, *Lâmiyye fi'n-naḥv* (nşr. Hilâl Nâcî), Beyrut 1420/1999, neşredenin girişi, s. 5-19; **a.mlf.**, *el-Vechü'l-cemîl fî ᶜilmi'l-Ḫalîl* (nşr. Hilâl Nâcî), Beyrut 1998, neşredenin girişi, s. 13-29; **a.mlf.**, *Bedîᶜiyyâtü'l-Âṣârî* (nşr. Hilâl Nâcî), Bağdad 1397/1977, tür.yer., ayrıca bk. s. 85; **a.mlf.**, *Ḥamsetü nuṣûṣ İslâmiyye nâdire fî muᶜcizâti'r-resûl ve feżâ'ilih* (nşr. Hilâl Nâcî), Beyrut 1990, tür.yer., ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 5-12, 21-26; **a.mlf.**, *Vesîletü'l-melhûf* (nşr. Hilâl Nâcî, *Mevrid*, III/1, Bağdad 1974 içinde), s. 177-182; **a.mlf.**, *el-ᶜİnâyetü'r-rabbâniyye* (nşr. Hilâl Nâcî, *a.e.*, VIII/2 [1979] içinde), s. 221-284; **a.mlf.**, *el-Menhecü'l-meşhûr fî telḳībi'l-eyyâm ve'ş-şühûr* (nşr. M. Ali el-Advânî, *a.e.*, IX/4 [1980] içinde), s. 599-608; **Kalkaşendî**, *Ṣubḥu'l-aᶜşâ*, III, 13-29; **İbn Hacer**, *İnbâ'ü'l-ġumr*, VIII, 82-84; **İbn Tağrîberdî**, *en-Nücûmü'z-zâhire*, Kahire, ts. (Matbaatü'd-Dâr), I, 12; **Sehâvî**, *eḍ-Ḍav'ü'l-lâmiᶜ*, III, 301-304; **İbnü'l-İmâd**, *Şeẕerât* (Arnaût), IX, 267; **İbnü'l-Gazzî**, *Dîvânü'l-İslâm* (nşr. Seyyid Kesrevî Hasan), Beyrut 1411/1990, I, 75-76; **Şevkânî**, *el-Bedrü'ṭ-ṭâliᶜ*, I, 315; **Ahlwardt**, *Verzeichnis*, VI, 158-160, 449-450; **C. Zeydân**, *Târîḫu'l-âdâbi'l-luġati'l-ᶜArabiyye*, Kahire 1931, III, 130; **Brockelmann**, *GAL*, II, 17; *Suppl.*, I, 469; II, 10; **a.mlf.**, *a.e.*: *Târîḫu'l-edebi'l-ᶜArabî* (trc. Hasan Mahmûd İsmâil), Kahire 1995, VI, 46-47; *Hediyyetü'l-ᶜârifîn*, I, 416; **Kehhâle**, *Muᶜcemü'l-mü'ellifîn*, IV, 300-301; **Mahmûd Rızk Selîm**, *ᶜAṣru selâṭîni'l-Memâlik ve nitâcühü'l-ᶜilmî ve'l-edebî*, Kahire 1963, VIII, 380; **Sâlim Abdürrezzâk Ahmed**, *Fihrisü maḫṭûṭâti Mektebeti'l-evḳâfi'l-ᶜâmme fi'l-Mevṣıl*, Musul 1975, VII, 84; **Ali Ebû Zeyd**, *el-Bedîᶜiyyât fi'l-edebi'l-ᶜArabî*, Beyrut 1403/1983, s. 84-114; **Ziriklî**, *el-Aᶜlâm* (Fethullah), III, 164; **Ahmed Hân**, "el-Âṣârî ve dîvânühû", *ᶜÂlemü'l-maḫṭûṭât ve'n-nevâdir*, IV/1, Riyad 1420/1999, s. 125-143; **Hulusi Kılıç**, "Bedîiyyât", *DİA*, V, 323.

İSMAİL DURMUŞ

ASHÂBÜ'I-MAÂRİF
(أصحاب المعارف)

İnsandaki bilginin zaruri olduğunu, Allah hakkındaki bilginin de bu konumda bulunduğunu savunan bazı Mu'tezile kelâmcılarına verilen ad.

Kaynaklarda "ashâbü'l-ilhâm" şeklinde de geçer. İslâm âlimleri ilmi meydana gelişi açısından kadîm ve hâdis, insana ait bilgileri de zaruri ve iktisâbî olarak ikiye ayırmıştır. Bir delile başvurmadan ve akıl yürütmeden oluşan bilgilere zaruri, istidlâl ve araştırma yoluyla edinilen bilgilere de iktisâbî bilgiler denilir (Teftâzânî, s. 119-122). Zaruri bilgiler bazan insanın zihninde doğan düşünceler, bazan da -keşf ve ilhamda görüldüğü gibi- kalbe yerleştirilen bilgi ve bir doğuş şeklinde meydana gelir. Bunların her ikisi de iktisâbî olma-

makla beraber sonuçları açısından birincisi tecrübe edilebilir türden olduğu için doğrulanması durumunda zaruri bilgi ifade eder. Objektif bilgi yollarıyla doğrulanma imkânı bulunmayan ikincisi kesin bilgi (yakīn) ifade etmediğinden zaruri değil zan mertebesinde bilgidir.

Kelâm âlimlerinin büyük kısmı böyle bir ayırıma gitmekle beraber Sümâme b. Eşres, Ali el-Esvârî ve Câhiz gibi Mu'tezile kelâmcıları insana ait her türlü bilginin zaruri olduğunu, insanın kendi iradesi ve kazanımı dışında gerçekleşen bir olgu olduğunu söylemiştir (Kādî Abdülcebbâr, *Şerḥu'l-Uṣûli'l-ḫamse*, s. 50-52). Bilgi vasıtalarıyla elde edilen bilgilerin zihinde teşekkülü yaratılışın bir gereğidir ve tabii görülmektedir. İnsanın karşısındaki objeyi görmesi zorunlu olduğu gibi akletme gücünü kullanıp düşünenlerin belli sonuçlara ulaşması da zorunludur. Bilginin meydana gelmesinde kişinin etkisi duyularını ve aklını kullanma iradesiyle sınırlıdır. Farklı yeteneklere sahip olan insanlar farklı düzeyde bilgilere ulaşırlar (*DİA*, VII, 24). İnsan bilgisinin yaratılmış olduğunu söyleyen Gaylân ed-Dımaşkī onun, kişinin dışında birinin yaratması durumunda zaruri ḳabul edileceğini belirtir. Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf ise Allah'ı ve O'nu tanımayı sağlayan delili bilmenin zaruri, bunun dışındakileri bilmenin kesbî olduğunu, ancak Allah'ın bazan zaruri bilgiler vermesinin mümkün kabul edildiğini ileri sürer (Bağdâdî, *Uṣûlü'd-dîn*, s. 31-32).

Allah'ın nazar ve istidlâlle değil zorunlu şekilde bilindiğini söyleyen ashâbü'l-maârife göre inkârcılar Allah'ı bilmedikleri için değil hakikat karşısında direndikleri için O'nu inkâr etmektedir. Şehristânî, Sümâme b. Eşres ile Câhiz'in irade dışında kulun kendi kesbi olan bir fiilinin bulunmadığı kanaatini taşıdıklarını söylemekte (*Milel*, I, 75), Kādî Abdülcebbâr ise zaruri bilginin insanda irade dışı vuku bulan ve insandan uzaklaştırılması düşünülemeyen bilgi türü olduğunu ifade etmektedir. Zaruri olarak bilinenin sadece zaruri olarak, istidlâl yoluyla bilinenin de yalnızca istidlâl ile bilineceğini ileri süren Ebü'l-Kāsım el-Belhî el-Kâ'bî, âhirette Cenâb-ı Hakk'ın zaruri olarak bilineceğine göre bu dünyada da ancak zaruri olarak bilineceğini söyler (*Şerḥu'l-Uṣûli'l-ḫamse*, s. 55-58). Zaruri bilgi kişide irade, tiksinme, isteme ve nefret etme, inanma gibi özelliklerin bulunduğunun bilinmesi gibi, nefiste meydana gelen veya bunun yerine geçen bir yöntemle oluşan bilgi olmak üzere iki kısma ayrılır. Bu hususta ihtilâf edildiğini kaydederek ashâbü'l-maârife karşı çıkan Kādî Abdülcebbâr teklif devam ettiği sürece Allah'ın dünyada zaruri olarak bilinemeyeceğini kaydeder.

Ashâbü'l-maârif insan bilgisinin zaruri olduğu hususunda şu delilleri ileri sürmektedir: **1.** Allah'ın bilinmesi zaruri değil fiillerin bir sonucu olsaydı herhangi bir kişinin ikinci bir akıl yürütme halinde ilim yerine cehli seçmesi mümkündü. Çünkü bir şeye kādir olanın onun zıddına da kādir olması gerekir. Ancak böyle bir durum söz konusu değildir. Bu da yalnız mârifetin insan fiillerinin sonucu olmaması halinde mümkündür. Mârifet fiillerden dolayı meydana gelmediğine göre zaruri olmalıdır. **2.** Mükellef, kendi akıl yürütmesinin ilme götüren sahih bir istidlâl olduğunu bilmediği takdirde onun sorumluluk altına girmemesi ve bundan doğacak sonuçların kendisine yüklenmemesi gerekirdi. Çünkü onun böyle bir şeye yönelmesi cehl-i mutlaka yönelmesi demektir. **3.** Mükellef eğer bilgisi dolayısıyla mükellef olsaydı bilginin niteliğini bilmesi gerekirdi, çünkü mükellefin kendisini sorumluluk altına sokan şeyin niteliğini bilmemesi mümkün değildir. Halbuki akıl yürütmenin mükellefe mârifetin niteliğini bilme imkânı sağlamayacağı açıktır. Kişinin akıl yürütmesi anında mârifetin oluşması ancak sezgi veya tesadüf yoluyla mümkündür. Fakat mükellefin bu şekilde sorumlu tutulması da câiz değildir; çünkü bilmediği şeyden sorumlu olmak güç yetirilemeyen şeyden sorumlu tutulmak gibidir.

Deliller üzerinde akıl yürütüldüğünde mârifetin zaruri olarak meydana geldiğini iddia eden Câhiz nazarın bazan tabii ve zaruri, bazan da ihtiyarî şekilde vuku bulduğunu, sebepleri güçlü olduğu takdirde bilginin zaruri, iki tarafın eşit olması halinde ise ihtiyarî olarak meydana geldiğini söyler. Nazarı irade etmeye gelince, ona göre diğer fiillerde görüldüğü gibi burada da irade ihtiyarî olarak vuku bulur. Ebû Ali el-Cübbâî, Câhiz'in bu görüşlerini reddeder. Cübbâî'ye göre sebepler eşit olduğu takdirde istidlâl onu gerçekleştirenin fiili olur ve kendi gücüne göre meydana gelir; sebepler güçlü olduğunda sonuç zaruri hale gelir. Çünkü sebeplerin gücü bir şeyi bulunduğu şekilden başka bir şekle dönüştürebilir, ancak tamamıyla ortadan kaldıramaz (Kādî Abdülcebbâr, *el-Muġnî*, XII, 316-317).

Ebü'l-Kāsım el-Kâ'bî, *el-Maḳālât*'ında Câhiz'in bilgi teorisini açıklarken şunları söyler: "Bütün bilgiler zaruridir, bununla beraber fiiller insanlara aitse de onların iradesiyle meydana gelmiş değildir." Sümâme b. Eşres de bu görüşe paralel olarak insana ait yegâne fiilin irade olduğunu belirtir. Diğer fiiller sadece zaruri olarak meydana geliş açısından kişiye nisbet edilir, insan sadece fiillere konu olur. İnsan nesli içinde Allah'ı bilmeyen yoktur, kâfirler de O'nu bilmektedir, fakat inatlarından veya mezhep taassubundan dolayı O'nu inkâr etmektedir. Kâ'bî'nin Câhiz'le ilgili olarak yaptığı, irade dışında insana ait fiilin bulunmadığı değerlendirmesi kabul edildiği takdirde namaz, oruç, zekât veya zina, iftira, öldürme gibi fiillerin meydana gelmemesi gerekir, çünkü bunların irade dışında kalıp zaruri fiiller grubuna girmesi icap eder. Bu durumda da söz konusu fiiller için sevap veya günahtan bahsedilemez (Bağdâdî, *el-Farḳ*, s. 105).

Ashâbü'l-maârifin görüşlerine katılmayan Kādî Abdülcebbâr, Allah'ın zaruri olarak bilinemeyeceği konusunda şu delilleri kaydeder: **1.** Allah'ın varlığı zaruri olarak değil nazar ve istidlâl yoluyla bilinir. Nazar ve istidlâl ise akıl yürütmekle gerçekleşen insana ait fiillerdir. Nazar kişiye ait bir fiil olduğuna göre onunla elde edilen bilgi de o kişinin fiili olmalıdır. **2.** İster gerçek ister farazî olsun -şartların elverişli olması kaydıyla- Allah'ın varlığına işaret eden deliller insanın isteğiyle ve ona ilişkin sebeplere başvurmasıyla gerçekleşir. Eğer onlar insana muhtaç ve onunla ilgili olmasaydı haklarında böyle bir hüküm verilemez ve Allah'ın bilinmesi kesbî değil zaruri olurdu. **3.** Allah'ın bilinmesi zaruri olsaydı bu bilgiye sahip olmayanların mâzur kabul edilmesi gerekirdi; çünkü bu durumda mükellefe ait bilgi ancak Allah'ın dilemesi durumunda gerçekleşir. Böyle bir anlayış ise Allah'ı ve diğer hususları bilme görevini terketme konusunda inkârcıların mâzur olmasını icap ettirir. **4.** Allah'ı bilmek zaruri olsaydı, gecenin karanlığı ve gündüzün aydınlığı gibi zorunlu olarak bilinen diğer şeylerde görüldüğü gibi bu konuda da akıl sahibi kişilerin ihtilâf etmemesi icap ederdi. Halbuki bu hususta insanların farklı düşündüğü, kiminin Allah'ın varlığını kabul, kiminin de inkâr ettiği bilinmektedir. Nitekim İbnü'r-Râvendî ve Ebû Îsâ el-Verrâk gibi şahsiyetler içine düştükleri kuşku yüzünden irtidad etmiş ve mârifetullahtan uzaklaşmıştır. Aynı şekilde Allah'ın bilinmesi zaruri olsaydı bütün akıl sahipleri bu konuda birleşirdi, halbuki gerçek bunun tam aksidir.

Yine ashâbü'l-maârifin görüşlerini benimsemeyen Ebû Ali el-Cübbâî ise şunları söylemektedir: Bilgi yaratılıştan olsaydı

nazar ve istidlâle gerek kalmazdı, çünkü bu durumda bilgi fıtrata değil fâiline izâfe edilmiş olurdu ki o da Allah Teâlâ'dır. Halbuki O'nun kendi fiillerinde sebep ve alete ihtiyacı yoktur. Kur'an'da nazar ve istidlâli tavsiye eden birçok âyetin bulunuşu zıt şeylerin kula taalluku durumunda sadece birinin vâki olması, ayrıca çocuk, deli ve zihinsel özürlülerin dinî sorumluluğunun bulunmaması da bilgilerin zaruri değil kesbî olduğunu gösterir (Kādî Abdülcebbâr, *el-Muġnî*, XII, 319-321). Cevherlerin yaratılmış olduğunu benimsemesine rağmen onların yokluğunun mümkün olmadığını, buna bağlı olarak cevherlerin birleşmesinden meydana gelen cisimlerin de yok olmayacağını ileri süren Câhiz değişimin sadece cisimlerin terkibinde düşünülebileceğini söylemiştir. Buna göre Câhiz bilgi teorisinde tabiatçılar grubunda yer almakta, varlık felsefesinde de onlarınkine benzer görüşler ileri sürmektedir. Câhiz tabiatçılar gibi nesnelerin kendilerine has özelliklerinin olduğunu kabul etmiş ve onlara birtakım fiiller nisbet etmiştir. Kulun ise irade dışında fiilinin bulunmadığını, ona aitmiş gibi görünen fiillerin ihtiyarî değil zaruri olarak meydana geldiğini ileri sürmüştür (Zühdî Hasan Cârullah, s. 154-155).

Genel kural olarak gerçeği bilme konusunda aklın vahiyden önce geldiğini kabul eden Mu'tezile âlimleri vahiy gelmeden de aklın hüsnü ve kubhu bilebileceğini, hayır ve şerri ayırt edebileceğini ve mârifetullaha ulaşabileceğini söyler. Onlara göre insan söz konusu bilgiden mahrum olsaydı asla mükellef tutulmazdı. Ancak Mu'tezile âlimleri aklın insana veriliş şekli hakkında farklı düşünceler ileri sürmüştür. Nazzâm insanın vahiy öncesinde mârifetullaha nazar yoluyla (aposteriori) ulaşabileceğini söylerken Ebü'l-Hüzeyl el-Allâf, Allah'ı ve O'nu bilmeyi sağlayan delili bilmenin zaruri (apriori), akıl ve duyulardan elde edilen diğer bilgilerin ise kesbî olduğunu ifade etmiştir. Sümâme b. Eşres, Ali el-Esvârî ve Câhiz insan bilgilerinin tamamının zaruri olduğunu, dolayısıyla çocuklar, deliler ve hayvanlar gibi bunlara sahip olmayanların sorumlu tutulmayacağını kabul etmiştir. Sonuç olarak bilginin zaruri olduğunu söyleyen ashâbü'l-maârif, bu yaklaşımıyla bir taraftan gnostik akımlara kapı aralarken diğer taraftan Descartes, Leibnitz, Spinoza ve Kant gibi rasyonalist filozoflara esin kaynağı olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Hayyât, *el-İntiṣâr*, s. 24; Kādî Abdülcebbâr, *el-Muġnî*, XII, 23-24, 59-68, 306-321; a.mlf., *Şerḥu'l-Uṣûli'l-ḫamse*, s. 48-58; Bağdâdî, *el-Farḳ* (Kevserî), s. 103-106; a.mlf., *Uṣûlü'd-dîn*, Beyrut 1401/1981, s. 8-9, 31-32; İbn Hazm, *el-Faṣl*, IV, 192-204; V, 108-119; İbn Metteveyh, *et-Tezkire fî aḫkâmi'l-cevâhir ve'l-aʿrâż* (nşr. D. Gimaret), Kahire 2009, II, 686-690; Şehristânî, *el-Milel* (Kîlânî), I, 52, 75; Teftâzânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akaidi* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1999, s. 119-122; Ali Mustafa Gurâbî, *Ebü'l-Hüzeyl el-ʿAllâf*, Kahire 1953, s. 94-98, 111-112; Zühdî Hasan Cârullah, *el-Muʿtezile*, Beyrut 1410/1990, s. 115-118, 154-155; Yusuf Şevki Yavuz, "Câhiz", *DİA*, VII, 24.

İLYAS ÇELEBİ

ASHTOR-STRAUSS, Eliyahu

(1914-1984)

Ortaçağ İslâm iktisat tarihine dair eserleriyle tanınan şarkiyatçı.

17 Eylül 1914'te Viyana'da yahudi bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Asıl adı Eduard Strauss'tur. İlk ve orta öğrenimini Viyana'da yaptı. Viyana Üniversitesi ile Israelitisch-Theologische Lehranstalt'ta (yahudi din okulu) eğitim gördü. Üniversitede Şark tarihi okudu. 1936'da *Baibars al-Mansūrī und Ibn al-Furāt als Geschichtsquellen für die erste Periode der Bahrīmamluken* adlı teziyle doktor unvanını aldı. Viyana'da yahudi okulundaki hocalarından kadîm yahudi tarihi uzmanı Samuel Krauss'un etkisinde kalarak yahudi tarihi üzerine çalıştı, siyonizmi savunan yazılar kaleme aldı. 1938'de Kudüs'e yerleşti ve Hebrew University'de yeni bir doktora çalışmasına başladı. Bu sırada Millî Müze'de görev aldı. 1944'te İbrânîce olarak hazırladığı *Memlük İdaresi'nde Mısır ve Suriye'de Yahudiler* adlı teziyle (Jerusalem 1960-1970, I-III) ikinci defa doktor unvanını kazandı. 1949'da aynı üniversiteye öğretim üyesi tayin edildi. 1969'da profesörlüğe yükseldi ve İslâm tarihi ve medeniyetiyle İslâm hukuk (fıkıh) literatürü gibi dersler verdi. 2 Kasım 1984'te Kudüs'te öldü.

Ashtor'un temel çalışmaları Ortaçağ'da yahudiler, Ortaçağ İslâm iktisat tarihi ve Geç Ortaçağ'da müslümanların, özellikle de Memlükler'in Avrupa ile ticarî ilişkileri olmak üzere üç kısma ayrılabilir. Kudüs İbrânî Üniversitesi'nde hazırladığı tezin yanı sıra İbrânîce yayımladığı *Müslüman İspanya'da Yahudilerin Tarihi* (I-II, Jerusalem 1960-1966) İngilizce tercümesi *A History of the Jews of Muslim Spain* (trc. Aoron Klein – Jenny Machlowitz Klein, I-III, Philadelphia 1973-1984, *The Jews Moslim Spain* adıyla Philadelphia-Jerusalem 1992) İslâm Ortaçağı'nda yahudilerin tarihiyle alâkalı temel referans kitaplarındandır. 1949'da neşrettiği "Prix et salaries à l'époque mamlouke" adlı makalesiyle başlayan (*REI*, XVII [1949], s. 49-94) Ortaçağ İslâm iktisat tarihiyle ilgili çalışmaları ölümüne kadar sürmüş ve eserlerinin büyük bölümünü oluşturmuştur. Bu alandaki diğer çalışmaları *Histoire des prix et des salaries dans l'orient médiéval* (Paris 1969), *Les métaux précieux et la balance des payements du proche-orient à la basse époque* (Paris 1971) ve *A Social and Economic History of the Near East in the Middle Ages* (London 1976; İtalyanca trc. S. Antonucci, *Storia economica e sociale del vicino Oriente nel Medioevo*, Turino 1982; Arapça trc. Abdülhâdî Able, *et-Târîḫu'l-iḳtiṣâdî ve'l-ictimâʿî li'ş-Şarḳı'l-evsaṭ fi'l-ʿuṣûri'l-vüsṭâ*, Dımaşk 1980) adlı kitaplarıdır. Araştırmalarının üçüncü kısmını teşkil eden, Memlükler'in Akdeniz'de Avrupa ile ticarî ilişkileriyle ilgili makale ve kitapları Doğu ve Batı arşiv malzemelerine dayanarak hazırladığı önemli çalışmalardır. Bunlar arasında özellikle *Levant Trade in the Later Middle Ages* (Princeton 1983) zikredilmelidir.

Ashtor'un Ortaçağ'da yahudiler ve Ortaçağ İslâm iktisat tarihine dair İngilizce, Fransızca, Almanca, İtalyanca ve İbrânîce çok sayıda makalesinden bir kısmı derlenerek Variorum Yayınevi serisinde şu kitaplar yayımlanmıştır: *The Medieval Near-East: Social and Economic History* (London 1978), *Studies on the Levantine Trade in the Middle Ages* (London 1978), *The Jews and the Mediterranean Economy, 10th-15th Centuries* (London 1983), *East-West Trade in the Medieval Mediterranean* (ed. Benjamin Z. Kedar, London 1986) ve *Technology, Industry and Trade: The Levant versus Europe 1250-1500* (ed. Benjamin Z. Kedar, London 1992). Müellifin ayrıca *Encyclopaedia of Islam (EI²)*, *Encyclopaedia Judaica* ve *Encyclopedia Hebraica*'da maddeleri yayımlanmıştır. Öğrencileri ve

Eliyahu Ashtor-Strauss

meslektaşları *Asian and African Studies*'in *(Journal of the Israel Oriental Society)* XXII. (1988) cildini "The Medieval Levant Studies in Memory of Eliyahu Ashtor (1914-1984)" adıyla anı sayısı olarak yayımlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Benjamin Z. Kedar, "Preface", *East-West Trade in the Medieval Mediterranean* (ed. Benjamin Z. Kedar), London 1986, s. VII-VIII; a.mlf., "In Memoriam Eliyahu Ashtor, 1914-1984", *AAS*, XIX (1985), s. 119-121; a.mlf., "Eliyahu Ashtor (1914-1984) List of Publications", *a.e.*, XXII (1988), s. 11-33; a.mlf. – A. L. Udovitch, "Introduction", *a.e.*, XXII (1988), s. 7-10.

CENGİZ TOMAR

ASLANAPA, Oktay
(1914-2013)

Türkiye'de sanat tarihi bilim dalının kurucularından, Türk sanatı araştırmacısı.

17 Aralık 1914'te Kütahya'da doğdu. Babası Mehmed Celâl Bey, annesi Esma Hacer Hanım'dır. İlk ve orta öğrenimini aynı şehirde, liseyi Bursa'da tamamladı. 1934'te Yüksek Öğretmen Okulu sınavını kazanarak İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne kaydoldu. 1938'de mezun olduktan sonra ihtisas için Almanya'ya gönderildi. Marburg'daki Lahn Üniversitesi'nde bir yıl çalıştı. I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine Türkiye'ye dönerek askerlik görevini yerine getirdi ve ardından bu defa Viyana'ya gitti. 1943'te doktorasını bitirince yurda döndü. Aynı yılın ekim ayında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde yeni kurulan Sanat Tarihi Kürsüsü'ne asistan olarak girdi. Burada Viyana'dan hocası olan Ernst Diez ile birlikte çalıştı. 1948'de doçent, 1960'ta profesör oldu ve Sanat Tarihi Kürsüsü'nün başkanlığına tayin edildi. 1963 yılında Türk-İslâm Sanatı Kürsüsü'nü kurdu.

1977'de Sanat Tarihi Enstitüsü müdürlüğüne getirilen Aslanapa 1960 yılından itibaren başladığı sistemli arkeolojik araştırmalarla Türk sanatına önemli katkılar sağladı. Diyarbakır'da İçkale Artuklu Sarayı, İznik'te Sultan Orhan İmaret Camii ile çini fırınları, Kalehisar'da medrese, kervansaray ve hamamdan oluşan yapı topluluğu, Kayseri'de Keykubâdiye köşkleri, Konya'da Tâcülvezir Medresesi, Eski Van'da ulucami, Bursa Yenişehir'de Reyhan Paşa Mezarı ve Afyonkarahisar'da Hisarardı Medresesi'nde gerçekleştirdiği kazılara ait bulguları kitap, makale ve bildiriler aracılığıyla ilim dünyasına tanıttı. Anadolu'da asistanları ve öğrencilerinden

Oktay Aslanapa

oluşan kalabalık ekiplerle birlikte yüzey araştırmaları yaptı. Çok sayıda lisans üstü ve doktora tezi yönetti. Yurt içinde ve yurt dışında bilimsel toplantılara katıldı. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Atatürk Araştırma Merkezi, Alman Arkeoloji Enstitüsü ile bazı meslekî kuruluşlar ve vakıfların üyesi olan Aslanapa çeşitli armağan kitapların, İstanbul Üniversitesi'nin *Sanat Tarihi Yıllığı*'nın yayımlanmasına, yıllık seminerler, kongreler ve sergilerin düzenlenmesine öncülük etti. 1983'te emekliye ayrıldıysa da ilmî çalışmalarını ölünceye kadar sürdürdü. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk sanatı programında 2002 yılına kadar yüksek lisans ve doktora öğrencilerine İslâm sanatı dersleri verdi. Türk kültür tarihi ve Atatürk'ün kültür politikası derslerini okuttu. Ayrıca İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü'nde hocalık yaptı. 1 Nisan 2013 tarihinde öldü ve memleketi Kütahya'daki Sultanbağı Mezarlığı'nda defnedildi. Türkiye'de Türk sanatı araştırmalarının gelişmesi ve yayın yoluyla tanıtılması için çalışmalarda bulunan Oktay Aslanapa bilim adamı kimliğinin yanı sıra mütevazi, kadirşinas ve vefalı kişiliğiyle tanınmıştır.

Eserleri: *Osmanlılar Devrinde Kütahya Çinileri* (İstanbul 1949), *Edirne'de Osmanlı Devri Âbideleri* (İstanbul 1949), *Karaman Devri Sanatı* (İstanbul 1950, E. Diez ve Mahmut Mesut Koman ile birlikte), *Türk Sanatı* (İstanbul 1955, E. Diez ile birlikte), *Türk Sanatı: Selçuklu ve Osmanlı Halıları, Çini ve Minyatür Sanatı* (İstanbul 1961), *Turkish Arts, Seljuks and Ottoman Carpets, Tiles and Miniature Paintings* (İstanbul 1961), *Anadolu'da Türk Çini ve Keramik Sanatı* (İstanbul 1965), *Türkische Fliesen und Keramik in Anatolien* (İstanbul 1965), *Turkish Art and Architecture* (London 1971; New York 1972), *Selçuklu Sanatı Bibliyografyası* (İstanbul 1971), *Türk Halı Sanatı* (İstanbul 1972), *Türk Sanatı* (I-II, İstanbul 1972-1973), *Selçuklu Halıları-Başlangıcından Onaltıncı Yüzyıl Ortalarına Kadar Türk Halı Sanatı* (İstanbul 1973, Yusuf Durul ile birlikte), *Kıbrıs'ta Türk Eserleri* (İstanbul 1975), *Türk Sanatı Tarihi* (I-II, Ankara 1976-1977), *Kıbrıs'ta Türk Eserleri Haritası* (İstanbul 1975, Ara Altun ile birlikte), *Yüzyıllar Boyunca Türk Sanatı-14. Yüzyıl* (Ankara 1977), *Kırım ve Kuzey Azerbaycan'da Türk Eserleri* (İstanbul 1979), *İstanbul Üniversitesi: Kuruluş, Tarihçe, Teşkilat* (İstanbul 1983), *Türk Sanatı I-II* (İstanbul 1984), *Osmanlı Devri Mimarisi* (İstanbul 1986), *Türk Halı Sanatının Bin Yılı* (İstanbul 1987), *Mimar Sinan'ın Hayatı ve Eserleri* (Ankara 1988), *One Thousand Years of Turkish Carpets* (İstanbul 1988), *İznik Çini Fırınları Kazısı-II. Dönem 1981-1988* (İstanbul 1989, Ara Altun ve Şerare Yetkin ile birlikte), *The İznik Tile Kiln Excavations-The Second Round* (İstanbul 1989), *Türk Sanatı: Başlangıcından Beylikler Devri Sonuna Kadar* (I-II, Ankara 1990), *Anadolu'da İlk Türk Mimarisi* (Ankara 1991), *Mimar Sinan* (Ankara 1992), *Türk Sanatı El Kitabı* (İstanbul 1993), *Türkiye'de Avusturyalı Sanat Tarihçileri ve Sanatkârlar-Österreichische Kunsthistoriker und Künstler in der Türkei* (İstanbul 1993), *Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Âbideleri* (Ankara 1996). Aslanapa bunların yanı sıra liseler için ders kitapları yazmış, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tezleri (1920-1946)* adlı katalogu da yayıma hazırlamıştır (İstanbul 2004). Çeşitli dergilerde çok sayıda makalesi, *İslâm Ansiklopedisi, Encyclopaedia of Islam* ve *Türk Ansiklopedisi*'nde maddeleri bulunmaktadır (bir listesi için bk. *Prof. Dr. Oktay Aslanapa 40. Hizmet Yılı*, s. 5-14; *Aslanapa Armağanı*, s. 16-22; *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, s. 15-23). Ayrıca hocası E. Diez'in *Türk Sanatı: Başlangıcından Günümüze Kadar* (İstanbul 1946) adlı kitabı başta olmak üzere çeşitli makalelerini Türkçe'ye çevirmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Prof. Dr. Oktay Aslanapa 40. Hizmet Yılı, İstanbul 1983; Ara Altun, "Oktay Aslanapa ve Türk Sanatı Araştırmalarına Katkıları", *Aslanapa Armağanı* (haz. Selçuk Mülayim v.dğr.), İstanbul 1996, s. 11-22; a.mlf., "Prof. Dr. Oktay Aslanapa ve Türk Sanatı Araştırmalarına Katkıları", *TKA*, XXXI/1-2 (1993), s. 49-54; a.mlf., "Oktay Aslanapa'yı Anlamak", *TDA*, sy. 183 (2009), s. 15-17; Mehmet Metin Nigar, "Oktay Aslanapa ve Türk Sanatları", *Forum*, XIV/190, Ankara 1962, s. 16-17; XIV/191 (1962), s. 16-17; Osman Fikri Sertka-

ya, "Prof. Dr. Oktay Aslanapa: Hayatı ve Eserleri", *TKA*, XXXI/1-2 (1993), s. 3-21; İlber Ortaylı, "Prof. Dr. Oktay Aslanapa", *TDA*, sy. 183 (2009), s. 19-20; Ergun Göze, "Prof. Dr. Oktay Aslanapa", *a.e.*, s. 21-23; Nurcan Yazıcı, "Prof. Dr. Oktay Aslanapa ve Anadolu'daki Türk Dönemi Kazıları", *a.e.*, s. 505-524; a.mlf., "Türkiye'de Sanat Tarihinde İlkler / Öncüler", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, VII/14, İstanbul 2009, s. 594-600; "Asırlık Çınar Ağacı: Prof. Dr. Oktay Aslanapa'nın Hayatı ve Eserleri", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, sy. 32, Erzurum 2014, s. 11-24; Neval Konuk, "Aslanapa, Oktay", *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, Ankara 2002, I, 477-478.

ARA ALTUN – ENİS KARAKAYA

ASSEMANI, Simone
(1752-1821)

İtalyan asıllı şarkiyatçı.

19 Şubat 1752'de Roma'da doğdu. Mârûnî olan ataları Lübnan menşelidir. Roma'da tahsilini tamamlayıp rahipliği seçti ve hemen ardından ilmî çalışmalara başladı. Kendisinin kaleme aldığı, fakat sonraları tartışılan hayat hikâyesine göre 1785'te Padova şehrindeki dinsel seminer diye adlandırılan kuruluşta Şark dilleri eğitimi aldı ve iki yıl sonra eser vermeye başladı. Venedik şehrindeki merkez kütüphanesinde Câhiliye devri edebiyatıyla ilgili, hümanizm devrinden zamanımıza kadar birçok eser toplayan Nani ailesine ait yazmaların ve kûfî paraların katalogunu hazırladı. 1807'de Padova Üniversitesi'nde akademik kariyerine başladı. 7 Nisan 1821'de Padova'da ölene kadar da burada kaldı.

Araştırma alanı Şark kültürü ve medeniyeti olan Assemani çalışmalarını çeşitli Avrupa kütüphanelerinde de sürdürmüştür. Viyana'da bulunan Şark eserlerini incelediği bilinmektedir. Atalarının dili olan Arapça, Süryânîce yanında Latince ve Fransızca biliyordu. Ayrıca Türkçe ve Farsça'yı da öğrenmişti. Assemani aslında Şark çalışmalarını ailesinden devralmıştı. Dedesi Giuseppe Simonio, Vatikan Kütüphanesi'nde mevcut Şark yazmalarının dört cilt halinde katalogunu yayımlamış, Stefano Evodio ise Floransa'da bulunan Medici Laurenziana ve Roma'daki Chigi ailesinin kütüphanesini Vatikan adına düzenlemişti. Napolyon Bonapart'ın Mısır seferi esnasında Akkâ şehri önünde Cezzâr Ahmed Paşa'ya karşı yenilip başarısız kalması sonucu Ahmed Paşa'nın duruma hâkim olmasıyla ilgili bir yazısı dışında tarih alanında müstakil bir eseri bulunmamaktadır (Contadini, bibl.). Assemani, Arap-İslâm edebiyatının Avrupa'daki etkisi ve bilhassa şiir etkileşimini etraflıca inceleyen ilk araştırmacılar arasında yer alır. Câhiliye devri üzerinde durmuş, bu devri ilmî muhit yanında geniş bir çevreye de tanıtmıştır. Mensubu bulunduğu mezhebin ve cemaatinin dinî yönlerini aydınlatan eserler kaleme almıştır. Bizzat yazdığı eserler kadar yaptığı yazışmalar da Venedik şehrindeki Şehir Müzesi'nde (Museo Livico Correr) ve bazı merkezlerde toplanmıştır.

Eserleri. 1. *Catalogo de codici manoscritti orientali della Biblioteca Naniana compilato dall'abate Simone Assemani, professore di lingue orientali del Seminario e socio dell'Accademia delle Scienze Belle Lettere ed Arti di Padova. Vi s'aggiunge l'illustrazidane delle monete cufiche del Museo Naniano* (I-II, Padova 1787-1792). Müellifin Nani ailesine ait Şark eserlerini ihtiva eden bu katalogunu tamamlayan eseri *Spiegazione di due rarissime medaglie cufiche della famiglia degli Ommiadi* adını taşır (Milano 1818). **2.** *Globus caelestis cufico-arabicus Veliterni Musei Borgiani... illustratus, praemissa eiusdem de arabicum astronomia dissertatione* (Patavii 1790). **3.** *Dichiarazione di una mappa turchesca incisa in quattrotavole di legno ritrovate nell'Archivio dell'eccelso Consiglio di Dieci. Fatta dall'abate Simone Assemani, professore di lingue orientali nel seminario di Padova* (Venezia 1875). Tunuslu Hacı Ahmed adında biri tarafından hazırlandığı ileri sürülen, tahta üzerine yapılmış ve Türkçe yazılmış bu dünya haritasıyla diğer bazı haritalar üzerindeki çalışmaları ihtiva eder. Türk-Venedik kültür, coğrafya ve fen alanlarındaki ilişkiler üzerinde özel bir yeri bulunan bu malzeme çok sayıda araştırmacının dikkatini çekmiştir. Ancak haritayı Venedikli tanınmış tercüman Michele Membrè'nin takma adla hazırladığına dair yeni bazı görüşler de vardır (Bellingieri, bibl.). Assemani, bunların dışında Luigi Ferdinando Marsigli'nin topladığı, Bologna'da mevcut yazmaların bir katalogunu da yapmış, fakat bu katalog basılmamış, yazma halinde kalmıştır (nr. 2951).

BİBLİYOGRAFYA :

A. Meneghelli, "Cenno biografico degli accademici di Padova", *Nuovi Saggi della Imperiale Regia Accademia di Scienze Lettere ed Arti in Padova*, Padova 1838, III, 6-8; P. Raphaël, *Le rôle du Collège Maronite Romain dans l'orientalisme aux XVIIe et XVIIIe siècles*, Beyrouth 1950, s. 142-144; P. Preto, *Venezia e i Turchi*, Firenze 1975, s. 115, 480, 491, 532; Angelo M. Piemontese, "I fondi di manoscritti arabi, persiani e turchi in Italia", *Gli Arabi in Italia*, Milano 1979, s. 661-668; Jeannet Najem, "Studi arabo-islamici in Italia con riferimento specifico a Padova", *La presenza culturale italiana nei haesi arabi: storia e prospettive*, Roma 1982, s. 60-63; M. Zorzi, *La Biblioteca Marciana*, Milano 1986, bk. İndeks; A. Contadini, "Simone Assemani professore di lingue orientali a Padova", *La Conoscenza dell'Asia e dell'Africa in Italia nei secoli XVIII e XIX*, Napoli 1989, III/1, s. 209-245; G. Bellingieri, "Un prospetto geografico di Michele Membré (1581)", *Turcica et Islamica Studi in memoria di Aldo Gallotta*, Napoli 2003, s. 15-16; A. Pontani – B. Callegher, "Un orientalista a Padova: primi appunti su 'L'arabico Assemani', (1752-1821)", *Simposio Simone Assemani sulla monetazione Islamica: Padova, II° Congresso internazionale di numismatica e di storia moneta*, Padova 2005, s. 11-29; M. Callegari, "Al Crepuscolo della Serenissima. Simone Assemani e Giacemo Nani", *a.e.*, s. 31-41; Fr. Lucchetta, "L'ultimo progetto di una scuola orientalistica a Venezia nel Settecento", *Quaderni di Studi Arabi*, Venezia, sy. 3, Venezia 1985, s. 1-43; a.mlf., "Lo studio delle lingue orientali nella scuola per dragomanni di Venezia alla fine del XVII secolo", *a.e.*, sy. 5-6 (1987-88), s. 479-498; G. Levi Della Vida, "Assemani, Giuseppe Simonio", *Dizionario Biografico degli Italiani*, Roma 1962, IV, 440-441.

MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

ASTANA

Kazakistan'ın başşehri.

Kazakistan'ın ikinci büyük şehri olup adı Farsça **âsitâne**den gelir ve Kazakça'da "başşehir" anlamında kullanılır. 1997'de Kazakistan'ın başkenti ilân edilen şehir ülkenin orta kesiminde ve Akmola idarî biriminin sınırları dahilinde yer alır. Şehrin içinden İşim nehri geçer. Astana şehrinin eski adı Akmola'dır (ak mezar). Bu adlandırma XIII-XIV. yüzyıllara ait ak kubbeli bir türbeye dayanır. Arkeologlar, 1998'de Astana'nın 15 km. dışında Ortaçağ yerleşim yeri olarak Bozok şehrinin kalıntılarını bulmuşlardır. X-XI. yüzyıllarda Sibirya-Orta Asya kervan yolunun üzerinde olduğundan burası Kıpçak hanlarının askerî merkezlerinden biriydi.

Akmola'nın bir kasabaya dönüşmesinde, Kazak topraklarının Çarlık Rusyası tarafından ele geçirilmesi sırasında 1830'da askerî amaçlarla bir kale inşa edilmesi belirleyici rol oynadı. 1862'de kalenin etrafı bir yerleşme yeri haline geldi. Orta Asya, Rusya ve Sibirya bölgelerinin kesiştiği bir noktada bulunduğu için zamanla gelişerek Kazakistan'ın ticaret ve kültür merkezlerinden biri oldu. Şehirde 1914'te üç tuğla fabrikası, dört yağ fabrikası, iki deri tabaklama tesisi, iki sabun fabrikası, iki elbise dikim tesisi ve bira fabrikası ile yirmi küçük işletme faaliyet göstermekteydi. Sovyet döneminde de gelişmesine devam eden Akmola'nın merkezi Kazakistan'daki

Astana'dan bir görünüş

sosyal, siyasal ve kültürel önemi giderek arttı. 1929'da şehre demiryolu ulaşımı sağlandı. 1939'da Akmola idarî biriminin yönetim merkezi oldu. Kruşçev döneminde, Kazakistan'da o zamana kadar tarıma açılmamış toprakları tarıma kazandırma projesinin yürütülmesi sırasında dışarıdan tarım işçileri getirilip yerleştirildi. 20 Mart 1961 tarihinde şehrin ismi Tselinograd (Celinograd) olarak değiştirildi. 1958'den itibaren burada yüksek eğitim kurumları açıldı (Tarım Enstitüsü / Saken Seyfulin Ziraat Üniversitesi, 1962'de Pedagoji Enstitüsü / şimdi Avrasya Devlet Üniversitesi, 1964'te Tıp ve Mühendislik Yüksek okulları). 1960-1990 yıllarında makine metal işleme, enerji, gıda ve diğer hafif endüstriler gelişti.

Kazakistan'ın bağımsızlığına kavuşmasından sonra 6 Haziran 1994'te şehre tekrar Akmola ismi verildi. Kazakistan Yüksek Sovyeti'nin 6 Temmuz 1994 tarihli oturumunda başşehrin Almatı'dan (Alma Ata) Akmola'ya taşınması kararlaştırıldı. Bu ise Kazakistan tarihinde dördüncü başşehir değişikliği oldu. Kazakistan 1920'de ilk defa Özerk Sovyet Cumhuriyeti olarak kurulduğunda Orenburg başşehir yapılmıştı. 1925'te başşehir Orenburg'dan Kızılorda'ya, 1929'da Almatı'ya ve nihayet 1997'de Akmola'ya taşındı. 1994'ten itibaren Akmola 200.000 nüfusuyla bir başşehre uygun biçimde yeniden planlandı. 1995'te bunun için açılan uluslar arası yarışmayı Japonya'nın önde gelen mimarlarından birinin projesi kazandı. Bu proje temel alınarak şehri boydan boya ikiye bölen İşim nehrinin sol tarafı tamamen imara açıldı ve yeni yapılar inşa edilmeye başlandı.

Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev 20 Ekim 1997'de Akmola'yı Kazakistan Cumhuriyeti'nin başşehri ilân etti. 6 Mayıs 1998'de Akmola'nın ismi Astana olarak değiştirildi. Kazakistan'ın yeni başşehri Astana 10 Haziran'da çeşitli ülkelerden gelen devlet adamları, aydınlar ve sanatçıların katıldığı büyük bir törenle dünyaya tanıtıldı. Başşehri Almatı'dan taşıma sebepleri Kazakistan başşehrinin daha merkezî bir yere alınarak güvenliğinin arttırılması, jeopolitik konumunun güçlendirilmesi, ülke ekonomisinin iyileştirilmesi ve canlandırılması temeline dayanıyordu. Ayrıca başşehir çok uluslu bir bölgeye taşınıp Kazakistan nüfusunu teşkil eden halklar arasındaki dostluğu koruma ve pekiştirme de amaçlanmıştı.

Başşehrin yeni yapılarının bulunduğu İşim nehrinin sol sahilinde uzunlamasına büyük kamu binaları, konutlar, kültür ve ticaret merkezleriyle sosyal tesisler yer alır. Burada Kazakistan Millî Petrol Şirketi (KazMunayGaz), Ulaştırma ve Haberleşme, Savunma, Dışişleri bakanlık yapıları, Millî Kütüphane binası ve diğer kamu binaları yükselmektedir. Şehrin ana meydanının çevresinde senato ve meclis binaları, Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Başkanı Köşkü (Ak-Orda) ve diğer hükümet binaları sıralanmış, yeni bulvar ve meydanların merkezinde, üstünden bütün şehrin görülebileceği, 97 m. yüksekliğinde Bayterek (uzun kavak ağacı) Kulesi inşa edilmiştir. Astana, geniş caddeleri ve yapılarıyla Orta Asya'nın en modern şehirlerinden biri olma yolunda gelişmektedir. İngiliz mimarı Lord Norman Foster tarafından geleneksel Kazak keçe çadırı şeklinde tasarlanan Han Çadırı, Orta Asya'nın en büyük alışveriş ve eğlence merkezlerindendir. Yeni başşehrin görülmeye değer bir yeri de modern Kazakistan'ın bütün turistik mekânlarının maketlerinin bulunduğu Atameken etnik-anıtsal parkıdır.

Bağımsızlıktan sonra Astana'da Kazakistan'ın, hatta Orta Asya'nın en büyük camileri yapılmış, Katar Emîri Hamed b. Halîfe Âlû Sânî'nin malî yardımlarıyla inşa edilen Nur Astana Camii 2 Mart 2005'te ibadete açılmıştır. Kubbe yüksekliği 43 m. olan, 3930 m² bir alanı kaplayan, 5000 kişinin namaz kılabileceği cami Aşkabat'taki Türkmenbaşı Ruhu Camii'nden sonra Orta Asya'nın ikinci büyük mâbedidir. Bunun ardından 6 Temmuz 2012'de Kazak halkının kendi imkânlarıyla yapılarak ibadete açılan Hazreti Sultan Camii ise Orta Asya'nın en büyük camisi olma özelliğini taşır. On dört kubbesi, dört minaresi, 77 m. yüksekliği

Astana'da Han Çadırı

Astana'da Hazreti Sultan Camii ile Nur Astana Camii – Kazakistan

ve 17.700 m² kapalı alanı olan 10.000 kişilik cami bünyesinde ayrıca iki tâziye salonu, iki nikâh salonu, iki kütüphane, arşiv, imam lojmanları ve ofisleriyle bir lokanta bulunmaktadır. 1999'da UNESCO tarafından "dünya şehri" ödülüne lâyık görülen Astana dinamik bir şekilde gelişen Kazakistan'ın parlak yüzü, aynı zamanda Kazakistan bağımsızlığının ve yenileşmenin sembolü kabul edilir. 2013 istatistiklerine göre nüfusu 808.429'dur.

BİBLİYOGRAFYA :

Mehmet Saray, *Kazakların Uyanışı*, Ankara 2004, s. 160-166; Nursultan Nazarbayev, *Avrasya'nın Kalbinde*, İstanbul 2005, s. 119-182; a.mlf., *Kazakistan Yolu*, Ankara 2007, s. 334-348; *Eski Devirlerden Günümüze Kazakistan ve Kazaklar* (trc. Abdulvahap Kara), İstanbul 2007, s. 488-491; Hülya Arslan, *Avrasya Ülkeleri*, İstanbul 2009, s. 44; *Täwelsiz Qazaqstannıñ Sayasiy Tariyhı Vaqıygalar Jılnaması*, Almatı 2010, s. 93-169; Abdulvahap Kara – Okan Yeşilot, *Avrasya'nın Yükselen Yıldızı Kazakistan*, İstanbul 2011, s. 35, 45; *Kazakistan Bir Yaşam Deneyimi*, İstanbul, ts. (Kazakistan Ankara Büyükelçilik Yayınları), s. 58-63; *Qazaqstan Ulttıq Entsiklopediya*, Almatı 1998, I, 487-489; Darhan Kıdırali, "Kazakların Kutsal Eşiği Asitane, Astana", *Atayurt*, sy. 1, İstanbul 2009, s. 22-27.

ABDULVAHAP KARA

ÂŞIK ALİ ASKER
(1821-1926)

Azerbaycanlı halk ozanı.

21 Mart 1821'de Ağkilise'de (Gökçe) doğdu. Babasının adı Almemmed, annesinin adı Perizad'dır. On üç-on dört yaşlarında iken ailesi yoksul olduğundan Kerbelâ-yi Kurban adlı bir kişinin yanında dört yıl uşaklık (nökerlik) yaptı. Bunun kızı Sehnebanı'ya âşık oldu. Kızın babası gençleri evlendirip Ali Asker'i de iç güveyi olarak almayı düşünürken kardeşi Pullu Meherrem, Sehnebanı'yı zorla oğluyla evlendirdi. Ali Asker ilk şiirlerini bu olay üzerine söylemeye başladı. Babasının aldığı sazla Kızılvenkli Âşık Alı'nın çırağı oldu ve beş altı yıl onun yanında kaldı. Bu arada geçimini ziraatla temin ediyordu. 1840'lı yıllarda Gökçe'nin Kızılbulak köyünde düzenlenen âşıklar yarışmasına katıldı ve ustası Âşık Alı ile atışmaya başladı. Sonuçta Ali Asker "A yağa yağa" dudak değmez tecnîsiyle ustasını yendi. Ardından Kafkasya, Türkiye ve İran'ın çeşitli yörelerinde dolaşarak birçok âşıkla atıştı. Kırk yaşlarında iken Kelbecer yöresinin Yanşak köyünden Anahanım'la evlendi, bu evlilikten üç erkek, altı kız çocuğu oldu. En küçük oğlu Talıb babasının âşıklık geleneğini devam ettirmiştir.

Sazı sol eliyle çalan Ali Asker, okuma yazma bilmediği halde kuvvetli hâfızası ve irticâlen şiir söylemesiyle tanındı. Söylediği şiirleri hemen ezberler ve çıraklarına da öğretirdi. Zamanla yirmiye yakın çırak yetiştirdi. 1915'te kardeşi Meşedi Saleh'in oğlu ve kendi damadı olan Kurban genç yaşta ölünce Ali Asker sazı bir daha eline almadı. 1918-1919 yıllarında Ermeni çetelerinin Gökçe'deki talan ve katliamından kaçarak ailesiyle birlikte Kanlıkent'e yerleşti. 1921'e kadar orada yaşadı ve ardından kendi köyü Ağkilise'ye döndü. Bu yıllarda meydana gelen olayları, çekilen sıkıntıları şiirlerinde anlatmıştır. Ağkilise'ye döndüğünde 100 yaşına rağmen sağlığı yerindeydi. Kendisini tanıyanlar yakışıklı, uzun boylu, geniş omuzlu, kara gözlü, çatma kaşlı bir kişi olduğunu belirtir. 1922'de ölen eşi Anahanım'ın ardından 7 Mart 1926 tarihinde Ağkilise'de vefat etti; öleceği günü önceden bildirmişti.

Âşık Ali Asker

Kars-Iğdır yöresindeki söylentilere göre bir ara İstiklâl Savaşı'yla ilgili söylediği "Türkler'in" redifli övgü şiirinden dolayı Rus yönetimi tarafından hapse atılmış, yedi sekiz ay hapis yattıktan sonra tahliye edilince Türkiye'ye gitmek istemiş, ancak kendisine izin verilmemiştir. Âşık Ali Asker kendi devrinde ve daha sonra yetişen Azerbaycan âşıkları üzerinde derin izler bırakmış, Kuzey Azerbaycan'da "Dede" unvanıyla anılan büyük âşıklardan kabul edilmiştir. Âşık edebiyatının bütün nazım türlerinde şiirler söylemiş; hem klasik şiir geleneğinde başarılı olmuş, hem de âşık şiirinin zor kabul edilen, oyun ve maharete dayalı "dil dönmez", "dudak değmez", müstezad, tecnîs gibi nazım biçimlerinde mükemmel örnekler ortaya koymuştur. Onun "geraylı" ve koşmaları ise âşık şiirinin en güzel örnekleri arasında sayılmaktadır. Ayrıca Gence-Gökçay yöresinde Ruslar'a ve Ermeniler'e karşı mücadele eden kaçak Deli Ali hakkındaki "Hacer Hanım" ve "Deli Alı Dastanı" başta olmak üzere bazı hikâyeler de yazmıştır. Aşk, tabiat, sosyal sorunlarla dinî ve ahlâkî konulardaki şiirleri halk tarafından ezberlenmiş, ağızdan ağıza günümüze kadar gelmiştir. Özellikle güzellemeleri meşhurdur. Bu tarz şiirleri rahat söylenişleri, anlamca zenginlikleri, şekil bakımından mükemmellikleriyle dikkat çeker. Türkiye, İran, Ermenistan ve Gürcistan gibi geniş bir coğrafyaya yayılan şiirleri bu bölgelerde yetişen âşıkları etkilemiş, bir kısmı da türkü olarak okunmuştur.

Azerbaycan âşıkları Ali Asker'in hayatına dair *Elesger'le Sehnebanu, Elesger'le Deli Alı, Elesger'in Karabağ'a Toy Seferi, Anahanım'ın Küsmesi, Elesger'le Âşık Hüseyn Hakkında Rivayet, Elesger'le Şair Nağı, Âşık Elesger'in Nahçivan Seferi* gibi halk hikâyeleri söylemiştir. Ali Asker'in ilk olarak Hümmed Elizade tarafından toplanan şiirleri 1934, 1935 ve 1937 yıllarında basılmıştır. Doğumunun 150. yılı 1972'de resmî törenlerle kutlanmış, mezarı üzerine heykeli dikilmiş, torunu İslâm Elesgerzâde'nin derlediği şiirleri *Âşıg Elesger* adıyla yayımlanmıştır (düzenleyenler: E. Ahundov, M. H. Tehmasıb, I-II, Bakû 1972). Tanınmış şairlerden Osman Sarıvelli onun hakkında

Güdretli Şair, Ustad Senetkâr adıyla bir monografi yazmış ve sanatkârlığını tahlil etmiş (Bakû 1971), Zeynelabidin Yıltırak da (Makas) *Âşık Elesger* ismiyle bir mezuniyet tezi hazırlamıştır (1974, Erzurum Atatürk Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü). Ayrıca Nizamettin Onk ve İslâm Elesgerzâde şairin hayatı, edebî kişiliği ve etkilerine dair bir incelemeyle birlikte şiirlerini *Göğçeli Âşık Elesker* adıyla yayımlamışlardır (Ankara 1987).

BİBLİYOGRAFYA :

Nizamettin Onk, *Göğçeli Âşık Elesker*, Adapazarı 1964; Paşa Efendiyev, "Âşık Elesger", *Azerbaycan Şifahi Halk Edebiyatı*, Bakü 1981, s. 211-222; *Azerbaycan Âşık Şiiri: Âşık Elesger* (haz. Haver Aslan), İstanbul 1984; *Âşıg Elesger* (haz. İslam Elesgerov), Bakü 1988; İslam Elesger, "Âşık Elesger", *Azerbaycan Edebiyatı Tarihi*, Bakü 2004, I, 568-581; Selim Refik, "Azerî Halk Edebiyatında 'Deli Alı' Destanı", *AYB*, sy. 23 (1933), s. 415-419; "Âşık Elesger", *Azerbaycan Sovet Ensiklopediyası*, Bakü 1976, I, 513; Yavuz Akpınar, "Elesger", *TDEA*, III, 21-22.

YAVUZ AKPINAR

ATAÇ, Nurullah
(1898-1957)

Cumhuriyet dönemi eleştirmeni ve deneme yazarı.

23 Ağustos 1898'de İstanbul Beylerbeyi'nde doğdu. Hammer'in Osmanlı tarihine dair meşhur eserinin önemli bir kısmını *Devlet-i Osmâniyye Tarihi* adıyla Türkçe'ye çeviren Maliye nâzırlarından Mehmed Atâ Bey'in oğludur. İlkokuldan sonra bir süre Galatasaray Mekteb-i Sultânîsi'nde okudu. Dördüncü sınıfta iken buradan ayrılarak tahsil için Cenevre'ye gitti. Ancak babasının ölümü üzerine (1919) geri dönmek zorunda kaldı ve bir süre Dârülfünun'da edebiyat derslerini takip etti (1919-1921). Fransızca'sını kendi kendine geliştirdi. Nişantaşı, Vefa, İstanbul ve Üsküdar liseleriyle Adana Lisesi'nde Fransızca dersleri verdi. Bir süre Ticaret Vekâleti'nde mütercim olarak çalıştı. Daha sonra Maarif Vekâleti Talim ve Terbiye Dairesi'nde mütercimlik, İlk Tedrisat Dairesi'nde şube müdürlüğü yaptıktan sonra tekrar öğretmenliğe dönerek Ankara Orta Muallim Mektebi'nde Türkçe, sanat tarihi ve Fransızca, İstanbul Pertevniyal Lisesi'nde, İstanbul Üniversitesi Yabancı Diller Okulu'nda, Gazi Eğitim Enstitüsü'nde ve Ankara Atatürk Lisesi'nde Fransızca hocası olarak çalıştı (1941-1945). 1945'ten itibaren Basın Yayın Umum Müdürlüğü'nde yayın şefliği görevinin ardından cumhurbaşkanlığı mütercimliğine tayin edildi (1951-1952). Resmî görevlerinin yanı sıra Türk Dil Kurumu'nda yönetim kurulu üyeliği ve yayın kolu başkanlığında bulundu (1951-1957). 17 Mayıs 1957'de Ankara'da öldü.

Yazı hayatına Yahya Kemal'in idaresi altında çıkan *Dergâh* mecmuasında Ahmed Hâşim'in *Göl Saatleri* üzerine bir eleştiri yazısı ve şiirlerle başlayan Ataç, kısa bir süre içinde şiirde başarılı olamayacağını anlayıp sadece tiyatro ve edebiyat eleştirileriyle deneme yazılarına yönelmiştir. Divan ve halk edebiyatı ile XVIII ve XIX. yüzyıl Fransız edebiyatına olan hâkimiyeti onun, yazı hayatında devrin diğer eleştirmenlerinden ayıran belli başlı özelliği olarak dikkati çeker. Ancak eleştirilerindeki sübjektif tutumu kendisini eleştiriden çok deneme yazarlığına yaklaştırmıştır. 1940-1955 yıllarında *Akşam, Ulus, Cumhuriyet, Milliyet, Son Posta, Haber, Akşam Postası, Son Havadis* gazeteleriyle *Hayat, Fikir Hareketleri, Yedigün, Yeni Adam, Yeni Mecmua, Yarım Ay, Pazar Postası, Seçilmiş Hikâyeler, Ülkü, Varlık* ve *Türk Dili* dergilerinde deneme ve eleştiri yazıları yazmış, Fransızca'dan tercümeler yapmış, devrin sanat ve edebiyat ortamına kendi düşünceleri doğrultusunda yön vermeye çalışmış, belirli çevrelerce bir otorite kabul edilmiştir. Bu çevrelerce görüşlerine daima itibar edilmiş, özellikle genç şair ve yazarlar üzerine yaptığı değerlendirmeler merak ve ilgiyle izlenmiştir. Balzac, Stendhal ve Laclos gibi Batı'nın klasik yazarlarından yaptığı çeviriler sevilerek okunmuştur.

Ataç, eski şiir anlayışına karşı çıkışları, Türk şiirine serbest tarzı getirmesi ve edebî sanatları reddetmesi dolayısıyla Garip akımını sonuna kadar desteklemiş, daha sonraki yıllarda Garip şiirine tepki olarak ortaya çıkan İkinci Yeni şairlerini de övmekten geri kalmamıştır. Denemelerinde başta sanat ve edebiyat olmak üzere dönemin kültür hayatına yön vermeye çalışmış, divan şiirini överken bir taraftan da bu şiirin artık ömrünü doldurduğunu söylemiş, bir kısım yazılarında zaman zaman Fuzûlî, Bâkî, Nâilî, Nedîm ve Şeyh Galib gibi divan şairlerinden beyitler zikretmekten geri durmamıştır. Türk dilinde öteden beri kullanılmakta olan Arapça-Farsça asıllı kelimelere bir tarihten sonraki yazılarında amansız bir savaş açmış, dilde aşırı derecede sadeleştirmenin ateşli bir savunucusu olmuştur. Hayatı boyunca Türkçe'nin yapısına aykırı "devrik tümce" anlayışına uygun, çoğunu kendisinin uydurduğu kelimelerle yazılar yazmıştır. Bu davranışı onu, Batı dillerinin esası olan Latince'nin okullarda mecburi ders olarak okutulmasını istemeye kadar götürmüştür.

Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatının en ilginç şahsiyetlerinden biri olan Nurullah Ataç, sevmediği kimselerle açıkça alay ederken sevdiklerine karşı da zaman zaman öfkeli davranmaktan kaçınmaz. Zekâsı, sanat değeri taşıyan eserleri ve yetenekleri kolayca tanıması, değerli ile değersizi ayırt edebilecek edebî ve estetik zevke sahip olması, hiçbir zaman sözünü sakınmaması onun dikkati çeken özellikleri arasındadır. Devamlı şekilde edebiyat dünyasının içinde bulunmuş, fevrî çıkışları, çelişkileri ve kalem kavgalarıyla hâfızalarda yer etmiş, kimi zaman övülüp samimi bulunmuş, kimi zaman objektiflikten uzak davranmakla suçlanmış, buna karşılık yazıları daima ses getirmiştir. 1958 yılında kızı Meral Tolluoğlu tarafından yılın en iyi eleştiri-deneme yazılarına verilmek üzere oluşturulan Ataç armağanı 1959'da Memet Fuat'a, 1960'ta da Sabahattin Eyüboğlu'na verildikten sonra kaldırılmıştır.

Eserleri: *Fransızca-Türkçe Resimli Büyük Dil Klavuzu* (I-III, İstanbul 1935, İsmail Hami Danişmend, Reşat Nuri ve Ali Süha ile birlikte), *Günlerin Getirdiği* (Ankara 1946), *Sözden Söze* (İstanbul 1952), *Karalama Defteri* (İstanbul 1952), *Ararken* (İstanbul 1954), *Diyelim* (İstanbul 1954), *Söz Arasında* (İstanbul 1957), *Okuruma Mektuplar* (İstanbul 1958), *Günce* (İstanbul 1960), *Prospero ile Caliban* (İstanbul 1961), *Söyleşiler* (Ankara 1964), *Dergilerde* (I-III, Ankara 1980). Onun tiyatro ile ilgili yazıları *Ataç'ın Tiyatro Yazıları* (haz. Müberra Bağcı Tayfur, İstanbul 2010), şiirle ilgili yazıları ise *Şiir Daima Şiir-Ataç'ın Şiir Yazıları* (haz. Şerife Çağın, İstanbul 2013) adıyla yayımlanmıştır. Otuz altı yıllık yazı hayatında seksenden çok gazete ve der-

Nurullah Ataç

gide 4000'den fazla deneme ve eleştiri yazısının büyük bir kısmı henüz kitap haline getirilmemiştir. 1920'lerden başlayarak ölümüne kadar Yunan, Latin, Rus ve Fransız klasiklerinden elliden fazla kitap tercümesi bulunan Nurullah Ataç'ın çevirdiği eserlerin tam listesi *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*'nde yer almaktadır (I, 113).

BİBLİYOGRAFYA :

Ataç'a Saygı (haz. Tahir Alangu), İstanbul 1959; *Ataç* (haz. Hikmet Dizdaroğlu – Konur Ertop – Sami N. Özerdim), Ankara 1962; Metin And, *Ataç Tiyatroda: Ataç'ın Tiyatro Eleştirileri ve Yazıları Üzerine İnceleme*, İstanbul 1963; Yılmaz Çolpan, *Ataç'ın Sözcükleri*, Ankara 1963; *Nurullah Ataç: Hayatı, Sanatı, Eseri* (haz. Saadet Ulçugür), İstanbul 1964; *Nurullah Ataç: Eleştiri Anlayışı ve Yazıları* (haz. Asım Bezirci), İstanbul 1968; Vedat Günyol, *Çalakalem*, İstanbul 1977; Meral Tolluoğlu, *Babam Nurullah Ataç*, İstanbul 1980; Cemal Süreya, *Şapkam Dolu Çiçekle (Denemeler)*, İstanbul 1985, s. 5-26; İnci Enginün, *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*, İstanbul 2001, s. 388-394; Şerife Çağın, *Bir Şiir Eleştirmeni Olarak Nurullah Ataç*, İstanbul 2012; D. Mehmet Doğan, "Ataç, Nurullah", *TDEA*, I, 211-212; "Ataç, Nurullah", *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, I, 113.

ABDULLAH UÇMAN

ATADEMİR, Hamdi Ragıp
(1909-1976)

Felsefeci, mütercim, eğitimci.

Konya'da doğdu. Saygın bir din âlimi olan ve Millî Mücadele'yi destekleyen Hacı Mehmed Râgıp Efendi'nin oğludur. İlk eğitiminden sonra 1917'de Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi ihzarî kısmına kaydoldu. 3 Mart 1924'te medreseler kapatılınca öğrenimine Konya Lisesi'nde devam etti ve 1928'de mezun oldu. Aynı yıl Maarif Vekâleti tarafından açılan sınavı kazanarak felsefe öğrenimi görmek için Fransa'ya gitti. 1932'de Besançon ve Nancy üniversitelerinden mezun oldu. 1933'te yurda dönünce iki yıl Samsun ve dört yıl Konya liselerinde felsefe öğretmenliği yaptı. 1938'de doktora hazırlamak amacıyla Almanya'ya gittiyse de II. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine yurda döndü.

1939'da Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ne felsefe asistanı olarak tayin edildi. Bu fakülteye bağlı Felsefe Enstitüsü'nün 1939-1942 yılları arasında direktörlüğünü yapan Olivier Lacombe'un asistanlığına getirildi. 1942'de *Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı* adlı teziyle doçentliğe yükseldi. Aynı yıl Olivier Lacombe'un başkanlığında Aristo'nun eserlerini Türkçe'ye çevirmek üzere kurulan komisyonda yer aldı. Aristo'nun *Organon* adlı mantık külliyatını dört yılda tam olarak ilk defa Türkçe'ye çevirdi. 1949'da *Metot Üzerine* adlı çalışmayla profesör unvanını aldı. 1953'te Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nde kendisinin teklifiyle kurulan Felsefe ve Mantık Kürsüsü'nün başkanı oldu.

1954'te siyasete atılan Atademir, 1954-1960 yılları arasında iki dönem Demokrat Parti'den Konya milletvekili olarak parlamentoda görev yaptı. Bu süre içinde UNESCO ve Avrupa Konseyi nezdinde Türkiye'yi temsil etti. 1960 ihtilâlinin ardından tutuklanarak yaklaşık iki buçuk yıl Yassıada'da ve Kayseri'de hapiste kaldı. 1966 yılında çıkarılan siyasî aftan sonra üniversiteye döndü. 1968'de Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'ne felsefe tarihi hocalığına tayin edildi, sekiz ay sonra da İlâhiyat Fakültesi'ne dekan oldu. Ancak ülkedeki siyasî karışıklıkların etkisiyle fakültede yaşanan huzursuzluklar yüzünden 1970'te dekanlıktan istifa etti. İlâhiyat Fakültesi'ndeki hocalığını sürdürürken 3 Mart 1976'da öldü.

Daha çok mantık sahasında çalışan Hamdi Ragıp Atademir akademik hayatının başından itibaren yöntem konusuna özel bir önem vermiştir. Hem klasik hem modern metinlere vâkıf olup eserleri döneminde yaygın olan indirgemecilikten uzaktır. Onun temel meselesi yeni fikir yapıları kurmak ve yeni sentezler oluşturmaktır. Ülkede felsefe eğitimi ve kültürünün geliştirilmesi gerektiğini düşündüğünden tercüme faaliyetine önem vermiş ve Batı dillerinden çeviriler yapmıştır. Çevirdiği eserlerle kendi telifleri arasında bütünleyici bir ilişki görülür. Bu metinler o dönem için öğretici olduğu kadar Türkçe'de bir felsefe dilinin oluşmasına da önemli katkılar sağlamıştır. 1942 yılında Türk Dil Kurumu tarafından neşredilen *Felsefe ve Gramer Terimleri* adlı eserin hazırlık çalışmalarına katılmıştır. Aristo'nun *Organon* adlı eserini çevirirken hem eski hem öztürkçe kelimeler kullanarak eski-yeni çatışmasının yaşandığı bir dönemde uzlaşmacı bir yol benimsemiş, özellikle Türkçe'de bir mantık dilinin meydana gelmesi yolunda gayret sarfetmiştir. Tenkitçi yönü de bulunan Atademir'in Hilmi Ziya Ülken'in *Lojik Prensipleri ve Muasır Tenkit* adıyla Fransızca'dan çevirdiği eser için kaleme aldığı yazı Latin harfleriyle yazılan ilk mantık eleştirisi olma özelliği taşır.

Hamdi Ragıp Atademir

Eserleri. Telif: 1. *Filozoflara Göre Felsefe* (Konya 1947). Bir tür antolojidir. Eserin önsözünde felsefenin ortaya çıkışı, felsefe kavramı ve felsefe telakkileri hakkında bilgi verilmektedir. Kitapta sadece Batılı filozoflara yer verilmiş, İslâm ve İslâm-Türk filozofları için ayrı bir eser kaleme alınacağı belirtilmiştir. **2.** *İlim ve Muhit* (Konya 1959). Hüseyin Köroğlu'nun "Bizde Niçin Âlim Yetişmez" başlıklı gazete yazısından hareketle kaleme alınmıştır. İlmin kaynağı, konuları, ilim zihniyeti ve ilim ortamıyla ilim adamı yetiştirmenin problemleri üzerinde durulan eser, Anadolu coğrafyasında âlim yetişmemesinin çevre ile olan ilişkisinin örneklendirildiği bir çalışmadır. **3.** *Demokrasi Üzerine* (Konya 1959). 1960 ihtilâli öncesinde yayımlanan eser, demokratik açıdan tek parti kuşatmacılığını eleştiren bildirge niteliğinde olup yazarın siyaset felsefesine dair görüşlerini içerir. **4.** *Aristo'nun Mantık ve İlim Anlayışı* (Ankara 1974). 1942 yılında sunulan doçentlik tezinin basılmış şeklidir. Aristo'nun mantık sistemine giriş niteliğindeki eserde onun burhan teorisi irdelenmektedir.

Çeviri: 1. Eflâtun, *Phaidon* (İstanbul 1943, Suut Kemal Yetkin ile birlikte, Léon Robin'in Fransızca tercümesinden). **2.** Lacombe Brochard, *Yanlış Üzerine Deneme* (Ankara 1943). Çevirinin başında yer alan notta eserin 1939'da Türkçe'ye çevrildiği halde yeni terimlerin yerleştirilmesi için ikinci defa çevrildiği belirtilmekte ve Türkçe'de terimlerin yetersizliğinden şikâyet edilmektedir. **3.** B. Groethuysen, *Nietzsche ve Alman Felsefî Düşünüşüne Giriş* (İstanbul 1944). **4.** Aristo, *Organon I: Kategoryalar* (Ankara 1947; *Organon*'un bu çevirisiyle aşağıdaki çevirileri Millî Eğitim Bakanlığı Yunan Klasikleri Serisi'nden yayımlanmıştır). J. Tricot'nun Fransızca tercümesinden yapılan çeviri Suat Sinanoğlu tarafından Yunanca aslıyla karşılaştırılmıştır. Atademir çevirinin önsözünde Aristo'nun düşünce tarihindeki yeri ve İslâm-Türk düşüncesiyle ilişkisi hakkında bilgi vermektedir. **Diğer çevirileri:** Aris-

to, *Organon II: Önerme* (Ankara 1947); Jean-Louis Destouches, *Lojistik* (Ankara 1947); Léon Veuthey, *Çağdaş Düşünce İçinde Mantık Meselesi* (Ankara 1948); Henri Poincaré, *Son Düşünceler* (Ankara 1948, Süleyman Ölçmen ile birlikte); *Bilim ve Metot* (İstanbul 1951, Süleyman Ölçmen ile birlikte); Porphyrios, *İsagoji* (Konya 1948, J. Tricot'nun Fransızca çevirisinden); Jules Lachelier, *Tümevarım'ın Temeli Hakkında* (Ankara 1949); *Organon III: Birinci Analitikler* (Ankara 1950); *Organon IV: İkinci Analitikler* (Ankara 1951); *Organon V: Topikler* (Ankara 1952); André Joussain, *İhtilâllerin Kanunu* (Konya 1965). Hamdi Ragıp Atademir'in bunların dışında henüz yayımlanmamış bazı eserleriyle çeşitli dergilerde (*Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi, Gerçek Yolu, Hakses, Hilâl* dergileriyle *Yeni Konya* gazetesi) makaleleri bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Hamdi Ragıp Atademir, "Lojik Prensipleri ve Muasır Tenkit", *DTCFD*, II (1943), s. 102-106; a.mlf., "Antik Felsefe, Metinler ve Açıklamalar-Yayınlar Arasında Felsefe", *a.e.*, VI/5 (1948), s. 443-445, 542-545; Ahmet Kocagil, *Hamdi Ragıp Atademir: Hayatı, Eserleri, Fikirleri* (mezuniyet tezi, 1982), AÜ İlâhiyat Fakültesi; Mustafa Arıkan, *Hamdi Ragıp Atademir: Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri*, Ankara 1998; Mehmet Fatih Doğrucan, *Hamdi Ragıp Atademir'de Felsefe, Mantık ve Bilim* (doktora tezi, 2013), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Mustafa Namık Çankı, "Felsefe Terimleri", *Cumhuriyet*, 1 Nisan 1942; Süleyman Hayri Bolay, "Profesör Hamdi Ragıp Atademir", *AÜİFD*, XXI (1976), s. 440-444; Necati Öner, "Profesör Hamdi Ragıp Atademir", *Felsefe Dünyası*, sy. 35, Ankara 2002, s. 3-7; Kâzım Sarıkavak, "Hamdi Ragıp Atademir'in Mantık Anlayışı", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, VII/1, Ankara 2003, s. 147-153.

RECEP ALPYAĞIL

ATAER, Yusuf Fahir
(1892-1967)

Celvetî-Bektaşî şeyhi, şair.

Üsküdar Tavaşi Hasanağa mahallesinde doğdu. Asıl adı Yûsuf Nizâmeddin'dir. Yusuf Fahir Baba diye tanındı. Celvetiyye tarikatının Hâşimiyye kolunun pîri Hâşim Baba'nın üçüncü kuşaktan torunudur. Babası, *Mir'âtü't-turuk* ve *Mecmûa-i Tekâyâ* adlı eserleriyle tanınan Celvetî-Hâşimî şeyhi Bandırmalızâde Ahmed Münib Efendi, annesi Müzeyyen Anniş Hanım'dır. Yusuf Fahir, Üsküdar Ravza-i Terakkî Mektebi'nde başladığı öğrenimini Kadıköy Hamidiye Ortaokulu, Üsküdar ve Mercan liseleriyle Saint Maria Fransız Okulu'nda sürdürdü. Dönemin tanınmış hocalarından özel dersler alarak kendini yetiştirdi. Şehremini'ndeki Sâdî Dergâhı'nın son şeyhi Râşid (Er) Efendi ile birlikte Esad Erbîlî'den *Fuṣûṣü'l-ḥikem* okudu. Bir ara, babasının postnişin olduğu Bandırmalızâde (Hâşim Efendi) Tekkesi'nin imamlık ve devirhanlık görevlerini yürüttü. Seyrüsülûkünü babasının yanında tamamladı. Büyük dedesi Hâşim Baba'nın yolundan giderek Bektaşîliğe intisap etti. Merdivenköy Bektaşî Dergâhı şeyhi Mehmed Ali Hilmi Dedebaba'dan nasip aldı. Daha sonra Çamlıcalı Ali Nutkî Baba'dan (Nûr Baba) Bektaşî icâzeti alarak "baba" oldu. Onun Bektaşîlik'ten mürşidinin Osman Kemâlî Efendi olduğu (Kalafat, s. 178) ve Sa'diyye'den de icâzet aldığı şeklindeki bilgi doğru değildir. Ancak Kemâlî Efendi ile görüşüp dostluk kurduğu ve onun vefatına manzum bir tarih söylediği bilinmektedir (*Dîvân-ı Kemâlî'den Aşk Sızıntıları*, s. 178-179). 1918'de babasının vefatı üzerine Bandırmalızâde Tekkesi'nde irşad faaliyetine başladı; aynı zamanda meşihatı babasının uhdesinde olan Kadıköy Kuşdili'nde Fenerbahçe Stadı karşısındaki (Abdülbâki Efendi) Sâdî Tekkesi'nin şeyhliğini de üstlendi. Bu görevleri 30 Kasım 1925'te tekkelerin kapatılmasına kadar devam etti. Daha sonra Kadıköy Kızıltoprak'taki evine çekilen Yusuf Fahir Baba 12 Aralık 1967 Salı akşamı vefat etti. 14 Aralık Perşembe günü Kadıköy Osmanağa Camii'nde kılınan cenaze namazının ardından Bandırmalızâde Tekkesi hazîresine defnedildi.

Şiirlerinin hemen hepsinde Ehl-i beyt muhabbetini terennüm eden Yusuf Fahir son devir tekke edebiyatının tanınmış simalarındandır. Kerbelâ mersiyeleri, devriyeleri, nevrûziyyeleri, pek çok ünlü şaire yazdığı nazîreleri ve düzenlediği tarihleri vardır. Aruz ve hece vezniyle kaleme aldığı na't, kaside ve nefeslerinden bir kısmı bestelenmiş ve İstanbul tekkelerinde yaygın şekilde okunmuştur. Üsküdar'ın entelektüel gönül adamlarının sohbet mekânı olarak tarihe geçen Sâim Efendi'nin meşhur attar dükkânının müdavimleri arasında Yusuf Fahir Baba da vardır. Bu dükkâna gelenlerden hat, ebru ve kitap sanatları üstadı M. Necmeddin Okyay, Mustafa Düzgünman ile gazeteci-yazar ve mûsikişinas Nezih Uzel onun sohbetlerinden feyiz alanlar arasındadır. Ayrıca Müzeyyen Senar, Safiye Ayla, Alâeddin Yavaşça ve Âmir Ateş gibi tanınmış isimlerin de ondan faydalandığı belirtilmektedir.

Eserleri. 1. *Türkçe Hutbeler* (İstanbul 1341). Bandırmalızâde Yusuf Münib adıyla kaleme alınan eserde hutbe hakkında genel bilgilerin yanında üç hutbe örneği bulunmaktadır. **2.** *Mersiyye-i Şâh-ı Şehîd-i Kerbelâ* (İstanbul 1339). Eserde "Şiir ve Şair" başlığı altında gazel, kaside, mersiye ve bahâriyye gibi türlerin nasıl yazılması gerektiği hakkında bilgi verilerek mersiyenin tanımı yapılmış, özellikle Hz. Hüseyin için mersiye yazmanın yöntemiyle ilgili açıklamalarda bulunulmuş ve iki mersiyeye yer verilmiştir. Eser Selami Şimşek tarafından Latin harfleriyle, sehven büyük dedelerinden Bandırmalı Şeyh Yûsuf Nizâmeddin Efendi'ye nisbet edilerek neşredilmiştir (bk. bibl.). **3.** *Kerbelâ'ya Dair Bir İki Söz ve Mersiye-i Şerîf* (İstanbul 1952). Bu eserin giriş kısmında "Kerbelâ Hâdisesi" ile "Bir İzah" başlıkları altında Kur'an ve hadisler ışığında Ehl-i beyt'e dair bilgiler verilmiş, önceki eserde olduğu gibi mersiyenin tanımı yapılarak meşhur mersiye şairleri zikredilmiş, ardından yine iki mersiye yazılmıştır. Yusuf Fahir Baba'nın Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî, Hacı Bektâş-ı Velî, Bektaşîliğin tarihi, iç yüzü ve âyîn-i Cem'le ilgili *Yeni Tarih Dünyası, Tarih Dünyası, Karahöyük* ve *Tarih Coğrafya Dünyası* dergilerinde yirmiye yakın makalesi bulunmaktadır. Ayrıca "Bektâşî Âyîn-i Cem'i" adlı makalesinden

Yusuf Fahir Ataer Bektaşî kıyafetiyle ve gençlik yıllarında aile fertleriyle (soldan ikinci)

(*Tarih Coğrafya Dünyası*, sy. 11 [İstanbul 1959], s. 366, dipnot: 2) *Bektâşîlik* adıyla kaleme aldığı bir eseri daha olduğu öğrenilmektedir. Hz. Ali'nin methine dair kaleme aldığı yetmiş yedi beyitlik manzumesi henüz yayımlanmamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Sadettin Nüzhet Ergun, *On Dokuzuncu Asırdanberi Bektaşî-Kızılbaş Alevî Şairleri ve Nefesleri*, İstanbul 1956, III, 311; *Dîvân-ı Kemâlî'den Aşk Sızıntıları* (haz. Baha Doğramacı), İstanbul 1957; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Ulemâsı*, İstanbul 1996, V, 92; Yaşar Kalafat, "Bektaşi Türbeleri", *I. Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Sempozyumu Bildirileri: 22-24 Ekim 1998*, Ankara 1999, s. 177-179; Bedri Noyan (Dedebaba), *Bütün Yönleriyle Bektâşîlik ve Alevîlik*, Ankara 2003, VI, 56-57; Ahmed Yüksel Özemre, *Üsküdar'da Bir Attâr Dükkânı*, İstanbul 2007, s. 23; Selami Şimşek, "Son Dönem Celvetî-Bektâşî Şairlerinden Yusuf Fahir (Ataer) Baba'nın Bektâşîlik ve Bektâşî Âyin-i Cem'inin İçyüzü ile İlgili Yaklaşımları", *2. Uluslararası Türk Kültür Evreninde Alevilik-Bektaşilik Bilgi Şöleni: 17-18-19 Ekim 07* (ed. Filiz Kılıç – Tuncay Bülbül), Ankara 2007, I, 533-548; a.mlf., "Bandırmalı Şeyh Yûsuf Nizâmeddin Efendi (ö. 1165/1752) ve Mersiyye-i Şâh-ı Şehîd-i Kerbelâ'sı", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 30, Erzurum 2006, s. 65-84; a.mlf., "Son Dönem Celvetî Şeyhlerinden Bandırmalızâde Ahmed Münib Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Mecmûa-yı Tekâyâ'sı", *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 21, Konya 2007, s. 142; a.mlf., "Üsküdar'da Yetişmiş Bir Sûfî-Şâir: Yusuf Fâhir Ataer Baba, Hayatı, Eserleri ve Mersiyeleri", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu V: 1-5 Kasım 2007: Bildiriler* (ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul 2008, II, 263-284.

SELAMİ ŞİMŞEK

ATAMAN, Adnan
(1926-2014)

Türk halk müziği sanatçısı, koro şefi, eğitimci, derlemeci.

13 Temmuz 1926'da İstanbul Çengelköy'de doğdu. Babası folklor uzmanı, eğitimci Sadi Yaver Ataman, annesi Fatma Pakize Hanım'dır. Annesini küçük yaşta kaybetti. Çocukluk yılları büyükbabası Ali Yaver ve babaannesi Habibe Yekta'nın yanında Karadeniz Ereğlisi ve Safranbolu'da geçti. Kastamonu'da liseyi bitirdikten sonra İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'ne dört yıl devam etti. Bu esnada bir yandan da İstanbul Radyosu'nda yayın yapan, babasının kurduğu ve yönettiği Memleket Havaları Ses ve Saz Birliği'nde bağlama sanatçısı olarak yer almaya başladı. Sanat hayatı eğitim hayatının önüne geçince tıp tahsilini yarım bıraktı. Altı ay süreli kısa askerlik hizmetinden sonra İstanbul Defterdarlığı'nın açtığı memurluk sınavını kazanarak Beşiktaş Veraset Vergi Dairesi'ne memur adayı olarak tayin edildi. Maliyedeki bu görevi sürerken bir taraftan da Memleket Havaları Ses ve Saz Birliği'ndeki mûsiki çalışmalarını sürdürdü. Bu sırada babasının girişimiyle İstanbul Belediye Konservatuvarı bünyesinde kurulan Folklor İnceleme ve Derleme Kurulu'na bağlı Folklor Tatbikat Topluluğu'na (günümüzde İstanbul Üniversitesi Devlet Konservatuvarı Türk Halk Müziği Topluluğu) sınavla fahrî saz sanatçısı oldu (1953); ancak hastalanması ve hastahanede bir ay kadar yatması üzerine memuriyetten ayrılıp Folklor Tatbikat Topluluğu'ndaki sanat çalışmalarına döndü. 1954'te kendisi için özel olarak açılan sınavda başarı gösterince topluluğun kadrolu saz sanatçıları arasına katıldı. Babasının topluluktaki şeflik görevinden 1960'ta emekliye ayrılması üzerine topluluk yöneticiliğine altı ay süreyle vekâlet eden Süheyla Altmışdört'ün ardından 1961'de topluluğun şefliğine ve yöneticiliğine tayin edildi.

Adnan Ataman, Folklor Tatbikat Topluluğu ile birlikte önce babasının şefliği döneminde Adana, Konya, Burdur, Isparta, İzmir, Aydın, Manisa, Çanakkale, Tekirdağ, Kırklareli, Edirne, Bursa, Kastamonu ve Safranbolu yörelerini kapsayan turne konserlerine katıldı. Topluluğun şefi olarak da yurdun hemen her yöresinde ve yurt dışında Tunus'ta Kartaca (1985), Fransa'da Paris, Le Havre, Rain ve Lille (1987), Almanya'da Freiburg (1987), İngiltere'de Eastbourne (1988), Belçika'da Gent (1993) ve Hollanda'da Amsterdam (1993) şehirlerinde konserler yönetti, uygulamalı seminerler verdi. Yine bu toplulukla birlikte Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu bünyesinde çok sayıda televizyon programı hazırladı ve yönetti. 1991-1993 yıllarında adı geçen kurumda ayda bir düzenlediği yirmi sekiz adet açıklamalı halk müziği programı yönetti.

İstanbul Belediye Konservatuvarı bünyesinde topluluk eğitimciliği ve yöneticiliğinin yanı sıra Folklor İnceleme ve Derleme Kurulu üyeliği yaptı. Bu topluluğun kırk dört yıl şefliğini ve yöneticiliğini yerine getirdikten sonra görevini öğrencisi Esat Kabaklı'ya devredip 2005 yılında emekliye ayrıldı. Ayrıca Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu'nda bağlama sanatçılığı, Radyo Türk Halk Müziği Toplulukları şefliği yaptı; Danışma Kurulu, Denetleme Kurulu, Repertuvar Kurulu vb. kurulların üyeliğinde bulundu. Adnan Ataman, Radyo Türk Halk Müziği Toplulukları şefliği görevinden 1995'te, Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu bünyesinde elli yıl boyunca sürdürdüğü kurul üyeliklerinden de 2005'te ayrıldı. Türk müzik hayatına bir eğitimci olarak da hizmet etti. İstanbul Teknik Üniversitesi İstanbul Türk Mûsikisi Devlet Konservatuvarı'nın kurucuları arasında yer aldı ve kurumda bir süre görev yaptı. Bu arada stajyer sanatçıların eğitimiyle ilgilendi. 1993-2007 yıllarında Müjdat Gezen Sanat Merkezi'nde çok sayıda sanatçı adayı öğrenci yetiştirdi. Merkezi Londra'da bulunan International Folk Music Council'in üyesi olan ve çeşitli kongrelere katılan Adnan Ataman bir fikir adamı olarak da Türk kültür ve sanat hayatına katkı sağladı. Kongre, sempozyum vb. toplantılarda sunduğu tebliğlerle fikirlerini savundu. Süreli yayın organlarında Türk halk müziği hakkındaki görüşlerini kültür-sanat çevreleriyle paylaştı ve bu konuda birçok ödüle lâyık görüldü. Adnan Ataman 15 Ağustos 2014 tarihinde İstanbul'da vefat etti, ertesi gün Beylerbeyi'ndeki Nakkaştepe Mezarlığı'nda toprağa verildi.

Adnan Ataman

Çalışmalarını daha çok halkın yaşattığı geleneksel değerlerin kaynaklarını araştırma konusuna yoğunlaştıran Adnan Ataman folklorik karakter taşıyan mahallî / anonim müzik materyalleri üzerine çalışmış, derleyici olarak Türk halk müziği repertuvarına çok sayıda eser kazandırmıştır. Azerbaycan, Balıkesir, Batı Trakya, Çankırı, Denizli, Diyarbakır, Erzincan, Erzurum, Eskişehir, Gaziantep, Isparta, İstanbul, Karabük, Kars, Kastamonu, Kayseri, Kırşehir, Konya, Malatya, Mersin, Muğla, Nevşehir, Ordu, Rize, Rumeli, Şanlıurfa gibi Türkiye'nin hemen her yerinde onlarca mahallî sanatçıdan derlediği ve notaya aldığı müzik eserlerinin sayısı 300 kadardır. Bunların büyük bir kısmı yayımlanmış, seslendirilmiş ve toplumun beğenisini kazanmıştır.

Ataman Abdülvahit Küzecioğlu, Adnan Türköz, Ahmet Gazi Ayhan, Ali Ekber Çiçek, Âşık İsmail Aydın (Âşık Dâimî), Âşık Kul Ahmet, Cemile Cevher Çiçek, Hanife

Ataman, Muharrem Akkuş, Musa Eroğlu, Müşerref Ercan, Neşet Ertaş, Özay Gönlüm, Sadi Yaver Ataman, Talip Özkan, Yalçın Özsoy gibi halk sanatçılarının sesinden pek çok eser derlemiş ve notaya almıştır. "Arabaya daş koydum" (Kızılhisar Zeybeği) ve "Zobalarında guru da meşe yanıyor" (Denizli); "Cemile'min Geçtiği Yollar Meşeli" (Denizli Acıpayam); "Evleri Yol Üstüdür" (Şanlıurfa Halfeti); "Gitme durnam gitme nerden gelirsin" (Erzincan Tercan); "Sinem beni yandırır" (Diyarbakır); "Yatamadım gasavetten meraktan" (Mersin Mut); "Bir giderim beş ardıma bakarım", "Daş harmanın mazısı", "İlik düştü yakamdan", "Yeşil ipek bükene" ve "Selâm da söylen beybabama" (Karabük Safranbolu); "Leblebi koydum tasa" (Çankırı Çerkeş); "Gar mı yağmış yüce dağlar başına" (Kırşehir); "Varın söylen Urfani'ye yârin öğmesin" (Mersin Silifke) gibi birçok eser bunlardan bazılarıdır.

Elli yılı aşan sanat hayatı boyunca yönettiği 500'ü aşkın konserle Türk halk müziğini sahneleme tekniklerinin gelişimine büyük hizmetlerde bulunan Adnan Ataman zevkli ve geniş repertuvar seçiciliği, yöneticiliği ve halk müziğinin yeteneklerinin geliştirilmesi yönündeki titizliğiyle müzik çevrelerinde büyük saygınlık kazanmıştır. Halk ezgilerinin, geleneksel yaşam ve beslenme yolları ile bağlantılı olarak konser salonlarında işitsel ve görsel sahneleme yöntemleri kullanılarak dramatize edilmesi, zaman zaman da halk oyunları ve halk tiyatrosu kimliğiyle sunulması da Adnan Ataman'ın sanat hayatında dikkat çekici yönlerden birini temsil etmektedir. Onun Sadi Yaver Ataman'ın folklor ideallerine bağlılığı bir diğer özelliğidir. Adnan Ataman meslekî bilgi ve tecrübelerini *Bu Toprağın Sesi [Halk Musikimiz]* adını verdiği bir kitapta toplamış (yay. haz. Süleyman Şenel, İstanbul 2009), bir eserini de *Safranbolu Türküleri ve Oyun Havaları* adıyla Safranbolulular'a armağan etmiştir (yay. haz. Süleyman Şenel, İstanbul 2009).

BİBLİYOGRAFYA :

Sadi Yaver Ataman, *Toprak Kokan Memleket Havaları*, İstanbul 1951; "Ataman, Adnan", *Ses Sanatçılar Ansiklopedisi*, İstanbul 1970, s. 42; Şenel Önaldı, *Türk Halk Musikisi Ansiklopedisi*, İstanbul 1977, s. 127; Atınç Emnalar, *Tüm Yönleriyle Türk Halk Müziği ve Nazariyatı*, İzmir 1989, s. 748-749; Süleyman Şenel, *Sadi Yaver Ataman*, İstanbul 1995; Mansur Kaymak, "Adnan Ataman", *Türk Halk Müziği ve Oyunları*, II/10, Ankara 1984, s. 387.

SÜLEYMAN ŞENEL

ATAMAN, Sadi Yaver
(1906-1994)

Folklor uzmanı, saha araştırmacısı, eğitimci, yönetici ve sanat uygulayıcısı.

23 Nisan 1906'da babasının görevli olduğu Yanya'da doğdu. Babası ünlü mücahit Şeyh Şâmil'in baba soyundan gelen Ali Yaver, annesi Safranbolulu Cılız sülâlesinden Habibe Yekta Hanım'dır. İlk mektebi, rüşdiye ve idâdîyi Safranbolu'da, lise öğrenimini İstanbul Erkek Lisesi'nde tamamladı (1926). İstanbul Üniversitesi Diş Hekimliği kısmına kaydolduysa da tahsilini yarım bıraktı. Müziğe olan tutkusu sebebiyle önce Beylerbeyi Mûsiki Cemiyeti'ne, ardından İstanbul Konservatuvarı'na girdi ve buradan 1930'da mezun oldu. Konservatuvar eğitimini sürdürürken Köprülüzâde Mehmed Fuad Bey'in Türkiyat Enstitüsü'ndeki derslerine devam etti (1928-1930). Beylerbeyi Mûsiki Cemiyeti'nde ve Konservatuvar öğrenimi sırasında Rauf Yektâ Bey, Zekâizâde Ahmet (Irsoy), Kaşıyarık Hüsâmettin, Mûsâ Süreyyâ, Muallim İsmail Hakkı, Mehmet Zâti, Veli Kanık ve Hoca Ziya (Üsküdarlı) beylerin talebesi oldu. Mahmut Ragıp (Gazimihal), Eugène Borrel ve Hugo Waynberg'den yararlandı. Küçük yaşlarda Safranbolu'nun saz ustalarını ve âşıklarını dinleyerek saz çalmasını, yöre türkülerini ve oyunlarını öğrendi. Bağlamasıyla İstanbul'daki müzik çevrelerinde kısa sürede adından söz ettirdi. Türkiye'de ilk defa 1927'de Sirkeci'deki Büyük Postahane'nin üst katında başlayan radyo yayınlarında Tamburacı Osman Pehlivan'la birlikte programlara davet edilen halk sanatkârlarından biri oldu. Konservatuvar öğrenimini tamamladıktan sonra Mûsiki Muallim Mektebi imtihanlarını kazandı ve ardından Üsküdar Ortaokulu'nda (1931), Karadeniz Ereğlisi'nde (Alaplı) (1931-1935) müzik öğretmenliği yaptı. 1933'te kısa dönem askerlik hizmetini yerine getirdi ve 1934'te terhis oldu. Tekrar öğretmenlik görevine döndüyse de 1938'de bu görevden ayrıldı.

Sadi Yaver Ataman son yıllarında bağlama çalarken

1938-1940 yıllarında Ankara Radyosu Halk Müziği Yayınları yöneticiliğine getirilen Sadi Yaver Ataman, sunduğu programlarla Türk halk müziğini folklorik değerleriyle ve açıklamalı olarak ilk defa halka tanıtmaya başladı. Radyo programları ile Âşık Veysel, İnebolulu Sarı Recep, Ankaralı Bayram Aracı, Rizeli Hasan Sözeri, Diyarbakırlı Celal Güzelses gibi değerlerin seslerinin topluma ulaşmasını sağladı. 1939'da bir süre Ankara Polis Koleji'nde müzik öğretmenliği yaptı. 1940'ta Ankara Radyosu'ndaki görevinden istifa etti ve bağımsız olarak Karabük belediye başkanı seçildi, ayrıca Karabük Halkevi başkanlığını da üstlendi. Belediye başkanlığı görevinde iken teğmen rütbesiyle ikinci defa askere alındı (1940) ve üsteğmen rütbesiyle terhis edildi (1942). 1946-1947'de üçüncü defa askere gitti. 1948'de İstanbul'da Beyazıt nahiye müdürlüğü görevine tayin edildi ve ardından Kumkapı nahiyesi müdürlüğüne getirildi (1951). Bu arada 1950'de, İstanbul Radyosu'nda sürekli yayın yapan Memleket Havaları Ses ve Saz Birliği'nin yöneticiliğini ve şefliğini de yürütüyordu.

1952 yılının sonlarında Kumkapı nahiyesi müdürlüğü görevinden istifa edince İstanbul Valisi Fahrettin Kerim Gökay tarafından İstanbul Belediye Konservatuvarı Folklor İnceleme ve Derleme Kurulu başkanlığına tayin edildi. 1953'te bu kurula bağlı olarak kurduğu Folklor Tatbikat Topluluğu'nun (günümüzde İstanbul Üniversitesi Devlet Konservatuvarı Türk Halk Müziği Topluluğu) şefliğine, aynı yıl Radyo Islah Komisyonu üyeliği ve raportörlüğüne, 1955'te radyo halk müziği müşavirliğine getirildi. İstanbul Belediye Konservatuvarı Folklor Tatbikat Topluluğu ile İstanbul sahnelerinde unutulmaz konserler yöneten ve radyo halk müziği müşavirliği görevini uzun yıllar sürdüren Ataman 1960 ihtilâlinin ardından bütün görevlerinden ayrılarak serbest çalışmaya karar verdi. Aksaray Lisesi müzik öğretmenliğinden sonra, iki yılı aşkın bir süre devam eden ve Anadolu'nun pek çok şehrini kapsayan halk müziği turneleri gerçekleştirdi. Basın tarafından çokça sözü edilen ve halk

arasında takdir gören bu turnelerde halk çalgıları eşliğinde profesyonel sanatçılar tarafından sahnelere taşınan toplu sanat uygulamaları ilk defa Anadolu halkına tanıtılmış oldu. 1963'te İstanbul Belediye Konservatuvarı'na bağlı Folklor İnceleme ve Derleme Kurulu üyeliğine tayin edildi ve 21 Aralık 1971 tarihinde bu görevinden emekliye ayrıldı. Daha sonra Kâzım Taşkent ve Vedat Nedim Tör'ün isteği üzerine Yapı ve Kredi Bankası Genel Müdürlüğü kültür ve sanat işleri müşavirliği görevine getirildi (1972-1976).

Sadi Yaver Ataman, bazı kuruluşların sanat ve kültür hizmetlerinin yanı sıra Karadeniz Ereğlisi İdman Yurdu Mûsiki Şubesi, Türk Halk Oyunlarını Yaşatma ve Yayma Vakfı, Fatih Halkevi Müzik Kolu, Türk Folklor Derneği, Halk Oyunları Derneği, Türk Sanat ve Halk Mûsikilerini Yaşatma ve Yayma Kurumu gibi teşekküllerde kurucu üyelik, fahrî başkanlık, yönetim kurulu üyeliği görevlerinde bulundu. UNESCO'nun yanı sıra çeşitli kültür ve sanat kurumlarınca düzenlenen kongrelere davet edildi. Millî ve Milletlerarası Folklor ve Türkoloji kongreleriyle pek çok sempozyum, panel ve seminere bildirilerle katıldı. Ayrıca Paris Müzikoloji Enstitüsü fahrî üyesi olan Ataman yurt içi ve yurt dışından çeşitli kurum ve kuruluşlarca yüze yakın ödüle, takdir ve teşekkür belgesine lâyık görüldü. Türk Folkloruna Üstün Hizmet armağanı (Müziksan Vakfı), İhsan Hınçer / Türk Folkloruna Hizmet ödülü (Folklor Araştırmaları Kurumu) ve Türkiye Cumhuriyeti Devlet sanatçısı gibi ödül ve unvanlar bunlardan bazılarıdır. Sadi Yaver Ataman 10 Aralık 1994'te İstanbul'da vefat etti. Cenazesi ertesi gün memleketi Safranbolu'da annesinin yanına defnedildi. İstanbul'da Erenköy'de bir sokağa ismi verilmiştir. Oğlu Adnan Ataman da (ö. 2014) babasının izinden giden ünlü kültür ve sanat adamlarındandır.

1929'dan itibaren Türkiye'nin hemen her yöresinde yaptığı saha araştırmalarıyla çok sayıda folklorik ve etnografik materyal toplayan Ataman ilk araştırmalarına Safranbolu'da başlamıştır. *Safranbolu Düğünleri / Oyunlar-Türküler* adlı kitabı (Bartın 1936), Cumhuriyet döneminde başlayan halk müziği çalışmaları içinde ilk bölge araştırmalarından biridir. Şahsî imkânları ve özellikle Yapı ve Kredi Bankası Genel Müdürlüğü bünyesindeki çalışmaları ve araştırmaları sonunda kültür hayatına binlerce türkü / ezgi kazandırmış, halk ağzından metinler derlemiş, gelenek ve görenekleri tesbit etmiştir. Derlediği müzik eserlerinden bir kısmını radyo, halk konserleri, ayrıca Columbia, Hürses, Odeon, Parlfon, Sahibinin Sesi gibi plak şirketleri için doldurduğu plaklar (plakların listesi için bk. Şenel, *Sadi Yaver Ataman*, s. 19-20), kaleme aldığı kitap ve makalelerle tanıtmıştır. Bu hizmetleriyle Türk halk müziği ve oyunlarını uygulayan bir kültür sanat adamı olarak şöhret kazanmıştır. Atatürk'ün huzurunda saz çalarak türkü okumuş, ilk yıllarda İstanbul Radyosu'nda Mehmet Sadi adıyla canlı yayınlara katılmış, sanatçı kimliğini eğitimcilik ve yöneticilik vasıflarıyla birleştirerek sanatçılara örnek olmuş, bu arada yüzlerce öğrenci yetiştirmiştir. Ayrıca Türk Halk Oyunlarını Yaşatma ve Yayma Tesisleri'nin katkılarıyla gerçekleştirilen Türk halk oyunları bayramının düzenlenmesinde görev üstlenmiş, çeşitli yörelerde, unutulmak üzere olan halk oyunlarının canlandırılması ve aslî özellikleriyle sahnelenmesi için gayret göstermiş, mahallî oyun ekiplerinin kurulmasına rehberlik etmiştir.

Eserleri. Sadi Yaver Ataman kırkı aşkın kitap yazmışsa da sağlığında bunlardan yalnız on altısını yayımlayabilmiş, diğerleri de zaman içerisinde yayıma hazırlanmıştır. Yayımlanmış eserleri şunlardır: *Âşık Nailî* (Zonguldak 1937), *Anadolu Halk Sazları. Yerli Musikiciler ve Halk Musiki Karakterleri* (İstanbul 1938), *Bu Toprağın Sesi / Toprak Kokan-Memleket Havaları* (İstanbul 1951), *Memleket Havaları I: Esnaf Türküleri* (İstanbul 1954), *Okullar İçin Halk Müziği ve Müsâmere Türküleri* (İstanbul 1965), *Okullar İçin Yeni Şarkılar ve Kahramanlık Türküleri* (İstanbul 1966), *Başını Vermeyen Şehit Gencosman* (İstanbul 1972), *İki Resimli Roman Bir Arada: Genç Osman* (yazan: Sadi Yaver Ataman – çizen: Hamit Yüksek) *ve Han Buyruğu* (yazan: Mehmet Taşdiken – çizen: Hasan Karal, İstanbul, ts.), *100 Türk Halk Oyunu* (İstanbul 1975), *Dümbüllü İsmail Efendi* (İstanbul, ts.), *Türk Halk Oyunları: 1 Barlar* (İstanbul 1977), *Mehmed Sadi Bey* (Ankara 1987), *Atatürk ve Türk Musikisi* (Ankara 1991), *Eski Türk Düğünleri* (Ankara 1992), *Türk Halk Musikisi ve Bağlama Metodu* (İstanbul, ts.), *Türk İstanbul* (haz. Süleyman Şenel, İstanbul 1997), *Eski Safranbolu Hayatı* (genişleterek yayıma haz. Süleyman Şenel, İstanbul 2004), *Reşad Ekrem Koçu: İstanbul Konuşmaları* (haz. Süleyman Şenel, İstanbul 2005), *Safranbolu'dan Uluyayla'ya (Yaşayan Orman)* (haz. Süleyman Şenel, İstanbul 2008).

İlk yazıları *Karadeniz Ereğli Dergisi* ve *Bartın Gazetesi*'nde yayımlanan Sadi Yaver Ataman'ın 1000'i aşkın makalesinin neşredildiği mecmua ve gazetelerden bazıları şunlardır: *Bizim Anadolu, Bizim Safranbolu, Bozkurt, Folklor, Halk Bilgisi Haberleri, Halk Eğitimi, Havadis, Hür Anadolu, Milliyet, Musiki Mecmuası (Yeni Musiki Mecmuası), Müzik ve Sanat, Sanat-Bilim ve Kültürde Orkun, Sivas Folkloru, Son Havadis, Son Posta, Tercüman, Toksöz, Türk Folkloru, Türk Folklor Araştırmaları, Türk Musikisi Dergisi, Ülkü, Varlık, Vatan, Yeni Asır, Yeni Sabah.* Plak ve yazılarının bazısında Emre Kayaoğlu takma adını kullanmış, bu arada bazı dergiler de çıkarmıştır (makalelerinin yayımlandığı gazete ve mecmuaların tam listesi için bk. Şenel, *Sadi Yaver Ataman*, s. 6-7).

BİBLİYOGRAFYA :

Osman Nebioğlu, *Türkiye'de Kim Kimdir*, İstanbul 1961-62, s. 89; Şenel Önaldı, *Türk Halk Musikisi Ansiklopedisi*, İstanbul 1977, s. 127; Süleyman Şenel, *Sadi Yaver Ataman*, İstanbul 1995; a.mlf., *Yücel Paşmakçı ile Türküler Üzerine*, İstanbul 2009; a.mlf., "Cumhuriyet Dönemi'nde Türk Halk Müziği Araştırmaları", *Folklor / Edebiyat*, sy. 17, Ankara 1999, s. 110, 116-117, 119; a.mlf., "Sarısözen, Muzaffer", *DİA*, XXXVI, 155; Atınç Emnalar, *Tüm Yönleriyle Türk Halk Müziği ve Nazariyatı*, İzmir 1998, s. 893-895; Adnan Ataman, *Bu Toprağın Sesi: Halk Musikimiz* (haz. Süleyman Şenel), İstanbul 2009, tür.yer.; a.mlf., *Safranbolu Türküleri ve Oyun Havaları* (haz. Süleyman Şenel), İstanbul 2009; Veysel Arseven, "Folklorcularımız: Sadi Yaver Ataman", *TFA*, sy. 240 (1969), s. 5346-5348; Mansur Kaymak, "Folklorumuza Gönül Verenler: Sadi Yaver Ataman", *Türk Halk Müziği ve Oyunları*, I/3, Ankara 1982, s. 106-107.

SÜLEYMAN ŞENEL

ATÎK, Ebû Bekir

(أبو بكر العتيق)

Ebû Bekr b. Hızır b. Ebî Bekr b. Mûsâ el-Ketsinâvî (el-Keşnî, el-Keşinâvî) el-Kenevî (1907-1974)

Nijeryalı Ticânî şeyhi, âlim ve şair.

Doğum tarihi 1909 ve 1911 olarak da kaydedilir. Hevsâ kabilesine mensuptur ve çevresinde Shehi Abubakar Atiku Sanka diye tanınır. Büyük dedesi Mâlem Mûsâ Mey Risâle, Fûlânî lideri Osman b. Fûdî'nin kendi kabilesine karşı başlattığı cihad hareketi sırasında Nijerya'nın kuzeyindeki Katsina'dan daha güneydeki Kano'ya göç etmiş ve Kabara'ya yerleşerek Emîr İbrâhim Dâbo'ya (1819-1846), dedesi Ebû Bekir de (ö. 1891) Sanka'ya gidip Muhammed Salga b. Hâc Ömer'e hocalık yapmış-

tır. Ebû Bekir Atîk, büyük babaannesinin Ticâniyye müntesibi takvâ ehli bir kadın olan kız kardeşi Rahme bint Şeyh Abdülmelik tarafından yetiştirildi. Rahme'nin Malam Abba diye tanınan kocası İsmâil b. Muhammed'den Kur'an öğrendi; Ahdarî'nin *el-Muḫtaṣar*'ı, İbn Sa'dûn el-Kurtubî'nin *Urcûzetü'l-vildân*'ı ve Bûsîrî'nin *Ḳaṣîdetü'l-bürde*'si gibi eserleri okudu. Daha sonra dedesinin talebesi Muhammed Salga'dan fıkıh ve akaid tahsil etti. Bu hocası vasıtasıyla Ticâniyye tarikatına intisap etti; o sırada Kano'ya gelen Faslı Ticâniyye şeyhi Seyyide Hatice bint Muhammed el-Kāria'nın tavsiyesi üzerine onun tarafından "mukaddem" olarak tayin edildi (1933). Muhammed Salga'nın oğlu Abdullah babasının yerine ders vermeye başlayınca fıkıh tahsilini onun yanında tamamladı ve kendisinin yakın arkadaşı oldu. 1951'de hacca gitti. Mahmûd na-Salga diye tanınan Mahmûd b. Hasan ez-Zekzekî el-Kanevî'den nahiv ve akaid, Ebû Bekir b. Muhammed Mijinyava'dan da tasavvufa dair bazı metinler okudu, Ticâniyye tarikatının esaslarını öğrendi. Muhammed el-Alemî, Abdurrahman et-Tinbüktî, Ahmed b. Muhammed et-Ticânî'nin ahfadından Şerîf Saîd b. Ömer, Muhammed el-Fûtî Alfa Hâşim, İbrâhim Niyâs (İnyâs), Kahire Ticâniyye Zâviyesi şeyhi Muhammed el-Hâfız, Fas Zâviyesi şeyhi İdrîs b. Muhammed el-Âbid el-Irâkī, Âişe bint el-Kāria, Alfa Nûh el-Mâsinî ve Ahmed Mahmûd el-Fûtî gibi şahsiyetlerden Ticâniyye icâzeti aldı. İcâzetlerini *Ḫulâṣatü'l-icâze bi-esânîdi silsiletihe'l-münîfe* adıyla bir kitapta topladı (1360/1941). 1 Mayıs 1974 tarihinde Kano'da vefat etti.

Ebû Bekir Atîk, Ticâniyye tarikatının önde gelen simalarından biri olarak tarikatın pîri Ahmed b. Muhammed et-Ticânî'ye ve bazı önemli kişilere, tarikat evrâdı ve telkin esaslarına, mukaddemlerin uyması gereken âdâba dair eserleriyle tanınmış, tarikat içinde kadınların rolü konusunda şeyhi İbrâhim Niyâs'ın öncülük ettiği görüş ve uygulamaları desteklemiştir. Kadınların namazda imamlık yapamayacağından hareketle tarikatta da önderlik mevkiinde bulunamayacağını savunan görüşün doğru olmadığını belirtmiş, *Refʿu'l-iʿtirâż ve'l-melâm ʿammen ḳaddeme'l-merʾe li-telḳīni virdi ḫâtimi'l-aʿlâm* adlı risâlesinde bu konuyu ele almıştır. Ayrıca *Aṣlü'l-emânî* adlı risâlesinde tarikat tarihi içinde görev almış mukaddem hanımlardan örnekler zikretmiş, *İfâdetü'l-mürîd bi-şerâʾiṭi virdi şeyḫine's-sedîd*'in üçüncü bölümünde kadınların tarikatta mukaddem görevine tayin edilmesinin İslâm esaslarına uygun olduğunu ispata çalışmıştır (bu konuda bk. Paden, s. 138-139; McGarvey, s. 104; Adnàni, s. 125). Hocası Muhammed Salga'nın medresesi gibi bir eğitim kurumu açarak öğretim ve irşad faaliyeti gösteren Atîk'in talebe ve müridleri arasında Şerîf İbrâhim Sâlih, Ahmed b. Ali Ebü'l-Feth el-Yervevî, Mâlem Belârbi Cîfâ diye bilinen İbrâhim b. Hârûn, Ebû Bekir el-Miskîn ve Yahyâ Cibiyâ'nın adları anılır. Atîk hakkında Şeyh Ömer Abdullāhî (Shehu Umar Abdullahi, *Alhaji Malam Abubakar Atiku, One of the Influential Leaders of the Tijjaniyya Order in Kano*, Bayero University, Department of Islamic Studies / Kano 1973) ve M. A. Umar (*The Major Writings of Ash-Shaykh Abu Bakr Atiq*, 1979, Bayero University) birer bitirme tezi, Abdürrezzâk Mustafa Balogun Solagberu da tasavvufa dair eserleri üzerine bir doktora tezi (*A Study of Sūfī Works of Shaykh Abū Bakr Atīq*, 2009, University of Ilorin) hazırlamıştır.

Eserleri. 1. *Beẕlü'n-nedâ fî ḥalli elfâẓi ḳaṣîdeti "Maḳāmün ledâ"* (Zaria 1361/1941, Cezûlî'nin *Delâʾilü'l-ḫayrât*'ın da zikrettiği Hz. Peygamber'in adlarıyla ilgili *en-Nûrü'l-lâmiʿ fî medḥi'l-ḥabîbi'ş-şefîʿ* adlı manzumesiyle birlikte). **2.** *İtḥâfü'l-iḫveti'l-eẕkiyâʾ bi-sîreti ḫatmi'l-evliyâʾ*. Şeyh Ahmed b. Muhammed et-Ticânî'ye dair 234 beyitlik bir manzumedir (Abeokuta 1365/1945; Kahire 1380/1960). **3.** *Ḳaṭfü'ṣ-ṣimâri'l-yânîʿa bi-naẓmi menṣûri'l-veṣâyâ li-şeyḫine't-Tîcânî el-câmiʿa*. Ahmed et-Ticânî'nin vasiyetleri hakkında 1056 beyitlik manzum bir eserdir (Kahire 1366/1946). **4.** *İtḥâfü (İrşâdü)'l-aḥibbâʾ bi-ẕikri vaḳʿati Uḥud ve men kâne bihâ mine'ş-şühedâʾ*. Alfa Hâşim'in Uhud şehidleriyle tevessülü konu alan şiirinin şerhini ve aynı konuda Atîk'in yazdığı şiiri içerir (Kahire 1371/1952, *Fetḥu'l-aḥad* adlı eseriyle birlikte; Kano 1380/1960). **5.** *el-Ḥallü ve'l-iṭlâḳ li-işârâti Miftâḥi'l-aḳlâḳ*. Kendi eserinin şerhidir (Kahire 1952, 1972). **6.** *el-Feyżü'l-ḥâmiʿ fî terâcimi ehli's-sırri'l-câmiʿ*. Önde gelen Ticânî şeyhlerinin biyografisine dair olup *Mefâtîḥu'l-aḳfâl fi't-tevessül bi-ekâbiri'r-ricâl* adlı kendi eserinin genişletilmiş şeklidir (Kahire 1375/1955, 1376/1956). *Mefâtîḥu'l-aḳfâl*, Hz. Peygamber'in ve Ticânî'nin kendilerine "feth-i ekber" vaat ettiği on kişi ile Ticânî'nin "ezkâr-ı tahsîn"i tâlim ettiği dokuz kişi hakkında yazılmış manzum bir eserdir. **7.** *el-Fetḥu'n-nûrânî fî beyâni vechi'l-insilâḫ ʿan evrâdi'l-meşâyiḫ li-aḫẕi virdi't-Tîcânî* (Kahire 1377/1958, Ahmed Ticânî Osman'ın *Refʿu'l-ḥarac* ve Muhammed Bello'ya nisbet edilen *Taḥḳīḳu'l-mürîbîn ve'l-müşekkikîn ve'l-münkirîn* adlı eserleriyle birlikte). **8.** *Taḫẕîru'l-ʿişâbeti'l-Aḥmediyyeti't-Ticâniyye mine'l-iʿtirâż bi-eḳāvîli'n-Nefeḥâti'n-Nâşıriyye*. Kādiriyye-Semmâniyye şeyhi Nasiru Kebara'nın *en-Nefeḥâtü'n-Nâşıriyye fi'ṭ-ṭarîḳati'l-Ḳādiriyye* adlı eserine reddiyedir (Kano 1958). **9.** *Fetḥu'l-aḥad fi't-tevessül bi-bâḳī şühedâʾi Uḥud*. Alfa Hâşim'in Uhud şehidlerine dair şiirinin ilâvelerle mezcedilmiş şeklidir (Kahire 1381/1961). **10.** *eṣ-Ṣârimü'l-meşrefî el-meslûl ʿale'l-münkiri'l-ġabî*. Nasiru Kebara'nın adı geçen eserine karşı yazılan diğer bir cevaptır (Zaria 1379/1969). **11.** *ʿAybetü'l-fuḳarâʾ fî medḥi ḫâtimi'l-evliyâʾ*. Ahmed et-Ticânî'nin methine dair doksan dokuz beyitlik bir manzumedir (Kano 1389/1969). **12.** *Hediyyetü'l-aḥbâb ve'l-ḫullân*. Atîk'in, talebesi İbrâhim b. Hârûn tarafından derlenen ve 3000 civarında beyit içeren divanı olup Muhammed el-Emîn Ömer tarafından neşredilmiştir (*eş-Şeyḫ Ebû Bekir ʿAtîḳ ve dîvânühû Hediyyetü'l-aḥbâb ve'l-ḫullân*, Kahire 1988). **13.** *İtḥâfü'l-muḥtâc bi-ṭurfeti'l-ḥâc fi'ṣ-ṣalât ʿalâ ṣâḥibi't-tâc*. İbn Âşir el-Fâsî'ye ait *el-Mürşidü'l-muʿîn*'e Meyyâre'nin yazdığı şerh üzerine Mehdî el-Vezzânî'nin, Muhammed Tayyib İbn Kîrân'ın yazdığı şerh üzerine de Muhammed b. Kāsım el-Kādirî'nin kaleme aldığı hâşiyelerden hacıların okuması için derlediği salavatı içerir (Kano, ts.). **14.** *İfâdetü'l-müttaḳīn bi-edilleti ṣıḥḥati mâ ʿaleyhi'ẕ-ẕâkirûn*. Toplu zikre yönelik eleştirilere cevaptır (İbadan, ts.).

Atîk'in diğer bazı eserleri de şunlardır: *Ṭarâʾiḳu'l-vüṣûl ilâ ḥażreti'llâhi ve'r-resûl* (Abeokuta 1365/1945, *İtḥâfü'l-iḫveti'l-eẕkiyâʾ* ve *Miftâḥu'l-aḳlâḳ* adlı eserleriyle birlikte); *Aṣlü'l-emânî* (Kahire 1956); *Müfîdetü'l-ḫullân fî iṯbâti vücûbi'l-mürebbîn fî külli zamân* (İbadan 1383); *İbrîḳu'l-feyżi'r-rabbânî fî medḥi ḫalîfeti'ş-şeyḫ et-Tîcânî* (Zaria 1963); *Neşru ṭîbi'l-âs fi'r-riḥle li-ziyâreti seyyidinâ Ebi'l-ʿAbbâs bi-Fâs* (Kahire 1969); *Tefrîḥu ḳulûbi eṭâyibi'l-enfâs bi-ẕikri'l-ʿavde li-ziyâreti'l-ḳuṭbi'l-mektûm seyyidinâ Ebi'l-ʿAbbâs b. Muḥammed et-Tîcânî bi-medîneti Fâs* (Kahire 1392/1972); *İfâdetü'l-mürîd bi-şerâʾiṭi virdi şeyḫine's-sedîd* (Kahire 1392/1972); *Menâhilü'r-reşâd fi'l-ecvibe ʿan esʾileti ehli Tşâd* (Kahire 1395/1975); *Şemerâtü'l-envâr fi't-tevessül bi'n-nebiyyi'l-muḫtâr* (Kano, ts.); *Tezyînü's-*

sülûk bi-târîḫi mâ li-ḥışni Kanû mine'l-mülûk (Abadan Üniversitesi Ktp., nr. 586/82).

Ebû Bekir Atîk'in çoğu risâle tarzında olan eserlerinin bir kısmı da ihtiva ettiği ilk risâlenin adı verilen derlemeler (mecmûa) şeklinde neşredilmiştir: I. Mecmûa (Kano 1384/1964): *İfâdetü'l-mürîd bi-şerâʾiṭi virdi şeyḫine's-sedîd, Fütûḥâtü'l-mennân fî ecvibeti esʾileti'l-iḫvân, en-Naṣîḥa ilâ kâffeti ehli'ṭ-ṭarîḳa.* II. Mecmûa (Vâd Medenî/Sudan 1376/1956): *Refʿu'l-iʿtirâż ve'l-melâm ʿammen ḳaddeme'l-merʾe li-telḳīni virdi ḫâtimi'l-aʿlâm, el-Füyûżâtü'r-raḥmâniyye fi'l-aḫlâḳı'l-Aḥmediyyeti't-Ticâniyye, Ḥuṣûlü'l-emânî fi'l-muḳaddemi't-Tîcânî.* III. Mecmûa (Kahire 1375/1957, 1391/1971): İlk iki derlemedeki risâlelere ilâveten *Refʿu'l-eküf fi'l-merreti'l-aḫîre mine'l-Cevhere âḫiri'l-vaẓîfe, İstiḥbâbu ḳırâʾati ḳaṣîdeti İbni'ṣ-Ṣâʾiḫ* adlı çalışmalarını ihtiva eder. IV. Mecmûa (Kahire 1392/1972): Üç derlemedeki eserlerin yanında *Tenbîhü'n-nübehâʾ li-ellâ yaġtarrû bi-ḳavli's-süfehâʾ, el-Feyżü'l-hâmiʿ fî terâcimi ehli's-sırri'l-câmiʿ, İrşâdü'l-aḥibbâʾ fî nuṣûṣi taḫrîmi't-tabaġa, Tenbîhü'l-iḫvân bi-nuṣûṣi'l-aʿyân fî taḫrîmi'd-duḫân* (bir önceki eserinin şerhi), *İbrâzü'd-deḳāʾiḳi'l-kâmine fi'n-nûri'l-bârıḳ* adlı eserlerini içerir. V. Mecmûa (Abeokuta 1365/1945; Kahire 1380/1960): *İtḥâfü'l-iḫveti'l-eẕkiyâʾ bi-sîreti ḫâtimi'l-evliyâʾ, Miftâḥu'l-aġlâḳ fî medḥi ḥabîbi'l-ḫallâḳ, Ṭarâʾiḳu'l-vüṣûl ilâ ḥażreti'llâhi ve'r-resûl.* Atîk, İbrâhim Niyâs'ın *ed-Devâvînü's-sit* adlı eserine de bir ta'lik yazmıştır (Beyrut 1985) (eserleri için ayrıca bk. Hunwick, II, 289-300).

BİBLİYOGRAFYA :

J. N. Paden, *Religion and Political Culture in Kano*, Berkeley 1973, tür.yer.; a.mlf., *Faith and Politics in Nigeria*, Washington 2008, s. 23, 56, 83, 84, 88, 90-95; J. O. Hunwick, *Arabic Literature of Africa: The Writings of Central Sudanic Africa*, Leiden 1995, II, 188, 262, 268, 269, 287-300, 327, 328, 332, 551; ayrıca bk. İndeks; a.mlf., "The Arabic Literary Tradition of Nigeria", *Research in African Literatures*, XXVIII/ 3, Bloomington 1997, s. 211, 215; R. Loimeier, *Islamic Reform and Political Change in Northern Nigeria*, Evanston 1997, s. 31, 46, 50, 79, 101; C. Gray, "The Rise of the Niassene Tijaniyya, 1875 to the Present", *Islam et islamismes au sud du Sahara* (ed. Ousmane Kane – J.-L. Triaud), Paris 1998, s. 66-67, 70; Bâbâ Yûnus Muhammed, *Fihrisü maḫṭûṭâti Mektebeti Câmiʿati Abâdân – Nîcîryâ* (nşr. J. O. Hunwick), London 1421/2001, s. 103; Ousmane Kane, *Muslim Modernity in Postcolonial Nigeria*, Leiden 2003, s. 72, 155; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Muʿcemü'l-müʾellifîne'l-muʿâṣırîn: Vefeyât 1315-1424 (1897-2003)*, Riyad 1425/2004, I, 129; Jillali El Adnani, *La Tijâniyya, 1781-1881: Les origines d'une confrérie religieuse au Maghreb*, Rabat 2007, s. 123-127; K. McGarvey, *Muslim and Christian Women in Dialogue: The Case of Northern Nigeria*, Bern 2009, s. 104; Rüdiger Seesemann, *The Divine Flood: Ibrahim Niasse and the Roots of a Twentieth-century Sufi Revival*, New York 2011, s. 103, 179-180, 182, 184, 198-200, 204, 209, 287, 294; Muhammed er-Râdî Kennûn el-Hasenî, *el-Fihrisü'ş-şâmil li-mü'ellefâti'ṭ-ṭarîḳati't-Ticâniyye*, Rabat, ts. (Dârü'l-emân), s. 7, 9, 25, 27, 36, 52, 54, 60, 68; Y. A. Quadri, "Ibrahim Niass (1902-75) A Tijaniyyah Shaykh", *Islam and the Modern Age*, XVI/2, New Delhi 1985, s. 111; A. S. Hutson, "The Development of Women's Authority in the Kano Tijaniyya, 1894-1963", *Africa Today*, XLVI/3-4 (1999), s. 43-64; Yusef Tseleq, "The Rise of Islamism in Nigeria: An Interdisciplinary Analysis of Religious Violence", *The University of Alabama McNair Journal*, IX (2009), s. 171-172; Abdur-Razzaq Mustapha Balogun Solagberu, "A Presentation of Extracts from Selected Arabic Sûfî Manuscripts in Ilorin, Nigeria", *Ilorin Journal of Religious Studies*, II/2, Ilorin 2012, s. 73, 78, 87; Kebâ İmrân, "ʿAtîḳ, Ebû Bekr b. Ḥıḍır", *Mv.AÜ*, XXI, 294-297; A. Brigaglia, "Abū Bakr al-ʿAtīq", *Encyclopaedia of Islam Three*, Leiden 2014, fas. 1, s. 6-8.

AHMET ÖZEL

ATTÂR, Ahmed Abdülgafûr
(أحمد عبدالغفور عطّار)

Ahmed b. Abdilgafûr b. Muhammed Nûr Attâr (1915-1991)

Suudi Arabistanlı yazar, edip ve şair, yayıncı, gazeteci.

Kendi beyanına göre 1333 (1915) yılında Mekke'de Cebelülkâ'be semtinde doğdu. Bazı kaynaklarda doğum tarihi 1334, 1335 ve 1337 olarak da kaydedilir. Ailesi 100 yıl kadar önce Bengal bölgesinden gelip Mekke'ye yerleşmişti. Bu sebeple Attâr, Bengal dilini de iyi biliyordu. Babası Abdülgafûr, Hanefî mezhebine vâkıf bir kimseydi. Koku ve çeşitli hac malzemeleri satan bir ticarethane işlettiğinden ailenin lakabı Attâr olarak kalmıştır. Attâr ilk bilgileri babasından aldı, ardından Harem-i şerif'te düzenlenen ders halkalarına katıldı. Çocukluk yılları Mekke'nin kadîm mahallesi Mesfele'de geçti. İlkokula devam ederken babasının yanında hıfzını tamamladı. Babasının vefat etmesi üzerine eğitimiyle annesi ilgilendi. Orta ve lise öğrenimini, şehirdeki ilk modern eğitim kurumlarından olan el-Ma'hedü'l-ilmiyyü's-Suûdî'de tamamladı (1935). Buradaki arkadaşları arasında Abdülazîz el-Fazl, Ali el-Huveytır, Abdülmuhsin es-Süveyl, İbrâhim es-Süveyl ve Harem nâibi Seyyid Muhammed görülür. 1936'da devlet bursuyla gittiği Mısır'da Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde altı ay okuyabildi. Takma adla Suudi Arabistan Krallığı aleyhine yazı yazdığı ithamıyla bursunun iptal edilmesi veya bazı ailevî sebeplerden dolayı memleketine dönmek zorunda kaldı. Mekke ve Riyad hapishanelerinde dokuz ay geçirdi. Kral Abdülazîz tarafından affedilince 1937-1939 yıllarında emniyet teşkilâtında tahkikat memuru olarak çalıştıysa da kendini ilme vermek amacıyla görevinden ayrıldı. Başta dil, edebiyat ve dinî konular olmak üzere çeşitli alanlarda yorulmak bilmeyen bir çalışma ile kendini yetiştirdi. Attâr'da basın yayın arzusu lise yıllarında başlamıştı. Henüz öğrenci iken Mekke'de *eş-Şebâbü'n-nâhıż* adlı bir dergi çıkarmıştı. 1948'de yine Mekke'de *el-Beyân* gazetesiyle basın hayatına adım attı. 1960'ta Cidde'de *ʿUkâẓ* gazetesinin kurucusu, sahibi, yöneticisiydi, yazı işleri müdürlüğünü de yapıyordu. Şahısların gazete çıkarması yasaklanıp yayım işinin kurumlara verilmesi üzerine 1964'te Müessesetü Ukâz li's-Sahâfe ve'n-neşr adlı yayın kurumu ve matbaasını tesis ettikten sonra *ʿUkâẓ* kendi matbaasında basılmaya devam etti. 1985'te de Attâr Yayınevi'ni kurdu. 1966'da çıkardığı, din ve toplum meselelerine dair yazıların yer aldığı aylık *Kelimetü'l-Ḥaḳ* dergisi malî imkânsızlıklar yüzünden dört sayı devam edebildi. Mısırlı edip Abbas Mahmûd el-Akkād ve Seyyid Kutub'la yakın ilişkisi vardı. 1966'da Seyyid Kutub idam edilince *Kelimetü'l-Ḥaḳ*'ta bir makale yayımladı. Güzel bir hattı olan Attâr eserlerinin kapak başlıklarını kendi hattıyla yazardı. Câhiz, Şerîfe Abdullah, Abdullah Mekkî, Ubeyd el-Hâzim takma adlarıyla makaleler yazdı. 1980'de Kıbrıs'ta bulunduğu bir sırada kısmî felç geçirdi, bu halde iken de yazmaya devam etti, eşi kendisine kâtiplik yapıyordu. Günde on dört saat okuduğunu belirten Attâr, 1990'da Cidde Hastahanesi'ne yatırıldığı sırada da kitabı ve kalemi elinden bırakmadı. 1990 yılında Küveyt'i işgal eden Saddâm Hüseyin hakkında "Ṭâġūtü'l-ʿaṣr" başlıklı son makalesini kaleme aldı. 17 Receb 1411 (2 Şubat 1991) tarihinde Cidde'de vefat etti, cenazesi Mekke'ye getirilerek defnedildi.

Bir süre kraliyet divanında müsteşar olarak da görev yapan Attâr'a, İçişleri Bakanı Nâyif b. Abdülazîz tarafından emniyet teşkilâtındaki başarılarından dolayı birinci derece takdir belgesi, Cidde Kral Abdülazîz Üniversitesi'nce edebiyat öncüsü belgesi altın ve gümüş madalya, 1980'de edebiyat dalında devlet takdir

Ahmed Abdülgafûr Attâr

ödülü verilmiştir. Attâr, Irak ve Suriye ilim akademileriyle Kahire'deki Râbıtatü'l-edebi'l-hadîs'in şeref üyesiydi. Ufku geniş, düşünceleri kabul görmüş bir yazar olarak edebî eser ve yazılarında İslâmî çizgilere, Peygamber sevgisine son derece dikkat eden İslâm edebiyatının önemli temsilcilerinden biridir ve Kur'an dili olan fasih Arapça'nın hararetli savunucuları arasında yer almıştır. 25.000 ciltten oluşan kitaplığını Harem-i şerif Kütüphanesi'ne bağışlamıştır. *el-Fayṣal* dergisi Mayıs 1991 sayısında (XII/2) Attâr'ı tanıtan, ediplerin onun hakkındaki görüşlerini ve basılmış eserlerinin listesini veren ilâve bir cilt yayımlamıştır. Züheyr Muhammed Cemîl Kütübî, *ʿAṭṭâr ʿamîdü'l-edeb* adıyla bir monografi kaleme almış (Cidde 1411), Şifâ Abdullah Zeynî Ukayl de *Aḥmed ʿAbdülġafûr ʿAṭṭâr ve cühûdühü'l-edebiyye ibdâʿan ve dirâseten* başlıklı doktora tezi hazırlamıştır (Külliyyetü't-terbiye li'l-benât, Cidde 1411).

Eserleri. Arap Dili: 1. *el-Fuṣḥâ ve'l-ʿâmmiyye* (Kahire 1377/1957). **2.** *eṣ-Ṣıḥâḥ ve medârisü'l-muʿcemâti'l-ʿArabiyye.* Arap sözlük bilimi tarihi, sözlük ekolleri, temel sözlükler, Cevherî ve *Ṣıḥâḥ*'ı üzerine bir inceleme, karşılaştırma ve eleştiridir. İlk baskısı Kahire'de yapılan eser (1372/1952), ikinci baskısından itibaren (1377/1957) Attâr'ın *Muḳaddimetü'ṣ-ṣıḥâḥ* adıyla tahkikini yaptığı *Ṣıḥâḥu Cevherî*'nin (I-VII cilt) ilk cildi şeklinde basılmıştır (Beyrut 1979, 1984; Kahire 1982; Mekke 1410/1990). **3.** *Ḥarbü'l-ekâẕîb* (Kahire 1377/1956; Tâif 1380/1960; Beyrut 1391/1972). **4.** *Ârâʾ fi'l-luġa* (Cidde 1384/1964). **5.** *ez-Zaḥf ʿalâ luġati'l-Ḳurʾân* (Beyrut 1385/1965). **6.** *Muḥârebetü'l-fuṣḥâ* (Beyrut 1397/1977). Eserde fasih / edebî Arapça'ya karşı duruşlar irdelenmiştir. **7.** *Difâʿ ʿani'l-fuṣḥâ* (Beyrut 1399/1979). Müellif burada halk Arapça'sını savunanlara karşı Kur'an dili fasih Arapça'yı savunmuştur. **8.** *Vefâʾü'l-luġati'l-ʿArabiyye bi-ḥâcâti hâẕe'l-ʿaṣr ve külli ʿaṣr* (Mekke 1399/1979). **9.** *el-Cevherî mübtekiru menheci'ṣ-Ṣıḥâḥ* (Beyrut 1400). **10.** *Każâyâ ve müşkilât luġaviyye* (Mekke-Cidde 1402/1982, 1410/1990). Halk dili-fasih dil, Kur'an dili ve i'rab meselelerine dairdir.

Arap Edebiyatı: 1. *Kitâbî* (Mekke 1354/1934; Kahire 1356/1936). Dil, edebiyat, felsefe ve toplum meseleleriyle ilgili makalelerini kapsar. **2.** *el-Hevâ ve'ş-şebâb* (Kahire 1365/1945; Mekke 1400/1980; Beyrut 1400). Gençliğinde yazdığı, ince romantik duygularını yansıtan gazellerini içerir. Attâr bu şiirleriyle Suudi şiirinde romantizmin öncülerinden sayılmış, Tâhâ Hüseyin, şiirlerin dünyevî aşkı dile getiren eski Hicaz gazel akımını anımsattığını belirtmiştir. Attâr bundan başka şiir yazmamıştır. **3.** *el-Maḳālât* (Kahire 1366/1947). **4.** *el-Hicre* (Kahire 1366/1946; Beyrut 1399). Hicret-i nebeviyyeye dair tiyatro eseridir. **5.** *Ürîdü en erâ Allāh* (Kahire 1366/1946; Tâif 1398; Riyad 1411). Kısmen telif, kısmen çeviri kısa hikâyelerden meydana gelmiştir. **6.** *el-Beyân* (Kahire 1369/1949). Edebî tenkitle ilgilidir. **7.** *Ḳaṭre min yerâʿ* (Kahire 1375/1955; Mekke 1400/1980). Din, dil, edebiyat ve toplum meselelerine dair makaleleri ve radyo konuşmalarıdır. **8.** *Maḳṣûretü İbn Düreyd* (Kahire 1376/1956). Maksûr şiir, maksûr kafiye düzeni ve bunda Kur'an'ın etkisi, İbn Düreyd'in *el-Maḳṣûre*'si ve nazîreleri gibi konularla ilgili edebî, tarihî bir araştırma ve incelemedir. **9.** *Beyne's-sicn ve'l-menfâ* (Beyrut 1401/1981, 1430/2010). 1936 yılında Mekke ve Riyad'da geçirdiği dokuz aylık hapis hayatını hikâye eden eserdir. **10.** *İşrûne yevmen fi'ṣ-ṣîni'l-vaṭaniyye* (Taybiyeh-Çin 1383/1963). **11.** *Kelâm fi'l-edeb* (Cidde 1384/1964). Edebiyat döneminin bir daha geri gelmemek üzere geçtiğini ve bugünün ilim devri olduğunu ileri sürenlere reddiyedir. **12.** *ʿUrûbetü Fileṣṭîn ve'l-Ḳuds aṣîletün münẕü ʿaşereti'l-âlâf mine's-sinîn* (Beyrut 1394/1974, 1400/1980). **13.** *Cuḥâ yestaḳbilü nefsehû ve ḳıṣaṣ uḫrâ* (1399/1979). Hikâye koleksiyonudur. **14.** *el-Edebü'l-ʿArabî* (Riyad 1415/1995).

İslâmiyet ve Diğer Dinler: *el-Ḥarâc ve'ş-şerâʾiʿ senete 1365/1946* (Kahire 1365/1946); *Ḥaccetü'n-nebî ṣallallāhü ʿaleyhi ve sellem* (Dımaşk 1396/1976; Riyad 1396/1976); *Min Nefeḥâti Ramażân* (Riyad 1401/1981); *eş-Şerîʿa le'l-ḳânûn* (Cidde 1384/1964); *el-İslâm ṭarîḳunâ ile'l-ḥayât* (Cidde 1384/1964); *el-İslâm ḥâtemü'l-edyân* (Beyrut 1386/1966); *İnsâniyyetü'l-İslâm* (Beyrut 1386/1966, 1399; İng. trc. Beyrut 1397/1977); *el-İslâm fâtiḥu'l-edyân* (Beyrut 1386/1966); *Muḥammed Resûlullāh tüḥâribuhû ḳuve'ş-şerri ve't-taḥrîb* (Amman 1400/1988); *el-Kaʿbe ve'l-kisve münẕü erbaʿati âlâfi sene ḥatte'l-yevm* (Mekke 1397/1977; Riyad 1398/1978); *Aḥkâmü'l-ḥac ve'l-ʿumre min ḥacceti'n-nebiyyi ve ʿumretih* (Beyrut 1397/1977; Mekke 1397/1977, 1412, 1414); *el-Hicâb ve's-süfûr* (Beyrut 1397/1977; Tâif 1399, baş örtüsü ve peçe meselesine dairdir); *Vefâʾü'l-fıḳhi'l-İslâmî bi-ḥâcâti hâẕe'l-ʿaṣr ve külli ʿaṣr* (Beyrut 1397/1977; Mekke 1399/1979); *Veyleke âmin* (Tâif 1922, 1398, Nâsıruddin el-Elbânî'nin bazı görüşlerinin eleştirisidir); *Binâʾü'l-Kaʿbe ʿalâ ḳavâʿidi İbrâhîm farîżatün İslâmiyye ve vâcibün dînî* (Dımaşk 1398; Mekke 1399/1979); *Aṣlaḥu'l-edyân li'l-insâniyyeti ʿaḳîdeten ve şerîʿaten* (Mekke 1399/1979, 1407); *Ḳāmûsü'l-ḥac ve'l-ʿumre* (Mekke 1399/1979); *İnḥisâru taṭbîḳı'ş-şerîʿa fî aḳṭâri'l-urûbe ve'l-İslâm* (Beyrut 1401; Mekke 1410/1990); *ed-Diyânât ve'l-ʿaḳāʾid fî muḫtelifi'l-ʿuṣûr* (I-IV, Mekke 1401/1981); *İnnenâ ʿArabun ve müslimûn: lâ–lesnâ ʿAraben ve lâ müslimîn* (Mekke 1412); *el-İslâm dînun ḥâṣ em ʿâm?* (Beyrut 1400); *et-Terbiye* (Cidde 1412). Öte yandan Attâr siyasî akımlarla ilgili olarak *el-İslâm ve'ş-şüyûʿiyye* (Abbas Mahmûd el-Akkād'la birlikte) (Kahire 1376/1956; Beyrut 1392/1972); *el-Yehûdiyye ve'ṣ-ṣahyûniyye* (Beyrut 1391/1972, 1400); *İbn Suʿûd ve Ḳażıyyetü Fileṣṭîn* (Beyrut 1393/1973); *eş-Şüyûʿiyye velîdetü'ṣ-ṣahyûniyye* (Beyrut 1394/1974); *el-Masûniyye* (Beyrut 1394/1974); *Müʾâmeretü'ṣ-ṣahyûniyye ʿale'l-ʿâlem maʿa tercemeti Brûtûḳūlâti Ṣahyûn* (Mekke 1396/1976); *eş-Şüyûʿiyye ḫulâṣatü külli ḍurûbi'l-küfri ve'l-mûbiḳāt ve'ş-şürûr ve'l-ʿâhât* (Beyrut 1400/1980) adlı eserleri kaleme almıştır.

Biyografi: 1. *Muḥammed b. ʿAbdilvehhâb* (Kahire 1362/1943, 1376). İbn Abdülvehhâb'ın hayatı ve Selefî daveti hakkındadır. Eserin Beyrut 1391 (1971) baskısı daha farklı bir çalışma olarak ortaya konulmuş, bunun birçok baskısı yapılmış, M. Sâdık Halîl eseri Urduca'ya (Lahor 1395/1975), Râşid Berâvî İngilizce'ye (Dımaşk 1396/1976) çevirmiştir. **2.** *Ṣaḳrü'l-Cezîre* (Kahire 1366/1946; Cidde 1384, 1385/1965; Beyrut 1962, 1392/1972; Mekke 1399/1979). Kral Abdülazîz'in hayatı, Vehhâbî hareketi, XX. yüzyılda Suudi Ara-

bistan Krallığı'nda değişim ve gelişmelerle ilgilidir. **3.** *İbn Suʿûd* (Kahire 1366/1946). **4.** *el-ʿAḳḳād* (Cidde 1405/1985). **5.** *ʿÂʾişetü ümmü'l-müʾminîn* (Mekke, ts.). **6.** *el-Manṣûr*. İlk Suudi Savunma bakanı Emîr Mansûr b. Abdülazîz'e dairdir. Müellifin ayrıca *Brûtûḳūlâtü ḥükemâʾi Ṣahyûn* (Beyrut 1377, ortak); *Brûtûḳūlâtü Ṣahyûn* (Beyrut 1396/1976, 1399); *ez-Zenâbıḳu'l-ḥamrâʾ* (Kahire 1372/1952, Bengal asıllı Hint şairi Rabindranath Tagore'un tiyatro eserinin Bengalce'den Arapça'ya çevirisidir); *el-Müfettiş* (Dımaşk 1965; Tâif 1398, Rus yazarı Nikolay Vasilyevic Gogol'un *Revizor* adlı tiyatro eserinin Arapça'ya çevirisidir) adlı tercümeleri de vardır.

Neşir: Cevherî, *es-Ṣıḥâḥ. Tâcü'l-luġa ve Ṣıḥâḥu'l-ʿArabiyye* (I-VII, "el-Muḳaddime" adlı inceleme cildi dahil, Kahire 1372/1952, 1377/1957; Beyrut 1399/1979, 1404/1984); Şehâbeddin ez-Zencânî, *Tehẕîbü'ş-Ṣıḥâḥ* (I-III, Kahire 1372/1952, Abdüsselâm Muhammed Hârûn'la birlikte); Ezherî, *Muḳaddimetü Tehẕîbi'l-luġa* (inceleme ve tahkik, Kahire 1376/1956); İbn Hâleveyh, *Leyse fî kelâmi'l-ʿArab* (Kahire 1376/1956, 1979; Beyrut 1400); *Âdâbü'l-müteʿallimîn ve resâʾil uḫrâ fi't-terbiyeti'l-İslâmiyye* (Kahire 1376/1956; Beyrut 1386; İbn Haldûn, Gazzâlî, Nasîrüddîn-i Tûsî, İhvân-ı Safâ, Bedreddin İbn Cemâa, İbn Hacer el-Heytemî'den seçme parçalardan oluşmaktadır); Muhammed b. Ebû Bekir er-Râzî, *Muḫtârü'ṣ-Ṣıḥâḥ* (Kahire 1377/1957); İbn Hişâm el-Lahmî, *el-Fevâʾidü'l-maḫṣûre fî şerḥi'l-Maḳṣûre* (Beyrut 1400/1980, İbn Düreyd'in eserinin şerhidir); İbn Sa'd, *Ġazevâtü'r-Resûl ve serâyâhu* (Beyrut 1401/1981); Ebü'l-Umeysil, *Meʾttefeḳa lafẓuhû vaʾḫtelefe maʿnâh, Mecmûʿatü'l-meʿânî* (seçme şiirlerin neşri, İstanbul 1301) (Attâr'ın eserleri için ayrıca bk. Attâr, *el-Kaʿbe ve'l-kisve*, s. 201-207; *el-Mevsûʿatü'ṣ-ṣekāfiyye*, I, 239-241; Ahmed Saîd b. Silm, *Mevsûʿatü'l-üdebâʾ*, s. 328-334; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Tetimmetü'l-Aʿlâm*, I, 42-44).

BİBLİYOGRAFYA :

Edhem Ali el-Cündî, *Aʿlâmü'l-edeb ve'l-fen*, Dımaşk 1954, II, 510-511; Yûsuf Es'ad Dâgır, *Muʿcemü'l-esmâʾi'l-müsteʿâre ve aṣḥâbihâ*, Beyrut 1955, s. 204-205; Ahmed Kabbiş, *Târîḫu'ş-şiʿri'l-ʿArabiyyi'l-ḥadîṯ*, Beyrut 1971, s. 643-644; M. Ali el-Mağribî, *Aʿlâmü'l-Ḥicâz fi'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer li'l-hicre*, Cidde 1401/1981, IV, 42-55; Bekrî Şeyh Emîn, *el-Ḥareketü'l-edebiyye fi'l-Memleketi'l-ʿArabiyyeti's-Suʿûdiyye*, Beyrut 1986, tür.yer.; M. Meczûb, *ʿUlemâʾ ve müfekkirûn ʿaraftühüm*, Kahire 1986, II, 69-94; Ahmed Saîd b. Silm, *Mevsûʿatü'l-üdebâʾ ve'l-küttâbi's-Suʿûdiyyîn ḫilâle sittîne ʿâm: 1350-1410*, Medine 1413/1992, II, 328-334; Râzî Sadûk, *Dîvânü'ş-şiʿri'l-ʿArabî fi'l-ḳarni'l-ʿışrîn*, Mekke 1994, I, 212-214; Abdülazîz b. Nâsır el-Harîf, *Aḥmed ʿAbdülġafûr ʿAṭṭâr nâḳıden*, Riyad 1415/1995, tür.yer.; Ömer Tayyib es-Sâsî, *el-Mûcez fî târîḫi'l-edebi's-Suʿûdî*, Cidde 1995, s. 185-186; Ali Cevâd et-Tâhir – Hamed el-Câsir, *Muʿcemü'l-maṭbûʿâti'l-ʿArabiyye fi'l-Memleketi'l-ʿArabiyyeti's-Suʿûdiyye*, Riyad 1997, I, 274-280; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Tetimmetü'l-Aʿlâm*, Beyrut 1418/1998, I, 41-44; Ahmed el-Alâvine, *Ẕeylü'l-Aʿlâm*, Cidde 1418/1998, s. 29-30; a.mlf., *et-Teẕyîl ve'l-istidrâk ʿalâ Muʿcemi'l-mü'ellifîn*, Cidde 1423/2002, s. 30-31; Abbas b. Sâlih Taşkendî, *eṭ-Ṭıbâʿa fi'l-Memleketi'l-ʿArabiyyeti's-Suʿûdiyye 1300-1419*, Riyad 1319/1999, s. 233, 236, 237, 239, 240, 246; İbrâhim b. Abdullah el-Hâzimî, *Mevsûʿatü aʿlâmi'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer ve'l-ḫâmis ʿaşer el-hicrî fi'l-ʿâlemi'l-ʿArabî ve'l-İslâmî*, Riyad 1419, II, 465-470; Nizâr Abâza – M. Riyâz el-Mâlih, *İtmâmü'l-Aʿlâm*, Beyrut 1999, s. 29-30; Ali et-Türkî, "Edîbüne'l-ʿallâme el-luġavî el-kebîr Aḥmed ʿAbdülġafûr ʿAṭṭâr", *el-Menhel*, XXXIV/11, Medine 1393/1973, s. 846-848; M. Hasan M. Bâkilâ, "Aʿlâmü'l-luġa fi'l-Memleketi'l-ʿArabiyyeti's-Suʿûdiyye: Aḥmed ʿAbdülġafûr ʿAṭṭâr faḳîhen luġaviyyen Suʿûdiyyen", *Mecelletü Câmiʿati'l-Melik Suʿûd: el-Âdâb*, IX/2, Riyad 1417/1997, s. 291-330; *el-Mevsûʿatü'ṣ-Seḳāfiyyetü'ş-şâmile li'l-Memleketi'l-ʿArabiyyeti's-Suʿûdiyye: el-Üdebâʾ ve'l-küttâb*, Riyad 1410/1990, I, 239-241.

İSMAİL DURMUŞ

AVEZOV, Muhtar
(1897-1961)

Kazak yazarı, devlet adamı ve âlim.

28 Eylül 1897 tarihinde Semey vilâyeti (şimdiki Doğu Kazakistan vilâyeti) Şingizdağ (Şıñğıstaw) idarî taksimatının sekizinci köyüne bağlı Ayakkarağan'da orta halli bir aile içinde doğdu. Babasının adı Ömerhan'dır. Altı yaşında iken dedesi Avez'in yardımıyla Arap harflerini öğrenmeye, Abay Kunanbayev'in şiirlerini ezberlemeye başladı. Ardından köy okuluna gitti, 1908'de girdiği Semey'deki medreseden Rus okulunun hazırlık sınıfına geçti. Ertesi yıl babasının vefatı üzerine köyüne döndü. Yaz aylarında kendisine eğitim veren amcası Kasımbek tarafından 1910'da kaydedildiği Semey'deki devlet okulundan mezun oldu. 1919'da girdiği Semey Öğretmenler Okulu'nu bitirdi. Burada iken Alaş Jastarı (Alaş gençleri) Derneği'ni kurdu ve çeşitli kulüplerin açılışına öncülük etti. 5-13 Mayıs 1918'de Ombı'da düzenlenen Kazak Gençleri Genel Kurultayı'na Semey gençleri adına Avezov katıldı ve kurultayın Merkez İcra Komitesi'ne seçildi. 1919 yılı sonbaharına doğru Semey'e dönerek siyasî hayata atıldı. Daha önce nisan ayında Alaş Ordu hükümetleriyle Sovyetler arasında yapılan anlaşmaya göre Kazak halkına muhtariyet verildikten sonra Kazak aydınlarına sosyal alanlarda hizmet imkânı doğdu. Semey'de iktidarı bolşevikler ele geçirince (4 Aralık 1919) Avezov, Semey Eyaleti İnkılâp Komitesi'ne bağlı Kazak bölümünde memur oldu. 1920'nin Şubat ayından itibaren bölüm başkanlığı yaptı. Kendisine yayım sorumluluğu verilen *Kazak Tili* gazetesinde yazdığı "Kazak Aydınlarına Açık Mektup"ta ülkenin ihtiyaçlarını karşılayan, halkın yararını savunan bir eğitim sisteminin ve bunu gerçekleştirecek kadroların yetiştirilmesi gereğine değinerek Kazak aydınlarını Sovyet hükümetine hizmet etmeye çağırdı.

Muhtar Avezov

Yerel yönetimi ve mahkemeleri, küçük kredi şirketlerini oluşturan ve ziraat işlerini geliştirmeye öncülük eden Avezov bir taraftan da Semey'de öğretmen yetiştirmek üzere kısa süreli kurslar açtı. Ayrıca Semey Eyaleti İcra Komitesi'nde Kazak bölümünde ve il mahkemesinde yöneticilik, İnkılâp Komitesi Başkanlık Heyeti'nde üyelik ve icra komitesinde başkanlık yaptı (1920-1921). Kazak Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin Merkez İcra Komitesi Başkanlık Heyeti üyeliğine seçilince burada siyasî kâtip oldu ve personel işlerine baktı. Kazakistan'da baş gösteren açlık döneminde Kazak Memurlarının Olağanüstü Konseyi'ni düzenleyip bolşeviklerin Kazak aydınlarını cezalandırma siyasetini ve açlığa kasıtlı olarak sebebiyet veren Moskova'nın ekonomik baskısını sert bir dille eleştirdi. 1922'de Taşkent'teki Orta Asya Devlet Üniversitesi'ni kazandı, *Şolpan* ve *Sana* dergilerinin yayın kurulu üyeliğine getirildi. Ertesi yıl kaydolduğu Leningrad Devlet Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dil ve Edebiyat Bölümü'nden 1928'de mezun oldu. 7 Mart 1922'de yakın arkadaşı S. Sâdwakasov'la birlikte, İnkılâp Komitesi Bolşevik Partisi Merkez Komitesi'nin özel yetkilisi V. G. Yudovskiy'e bolşevikler tarafından uygulanan cezalandırma ve dışlama siyasetiyle

ilgili itirazlarını bildirdi. Halklar arasındaki sosyal eşitsizliği ve açlığı ortadan kaldırma, okuma yazma seferberliği başlatma, sömürgecilerin zorla ellerinden aldıkları yerlerin Kazaklar'a iadesi ve buralara eski sahiplerinin yerleştirilmesi isteğinde bulundu. Kazaklar'ın sanayi ve devlet işlerine alınmasını, Kazak dilinin devlet dili olarak ilân edilmesini, resmî işlemlerin ana dilde yürütülmesini, millî eğitim ve basın alanlarına ilgi gösterilmesini talep etti. 11 ve 20 Mart 1922'de İnkılâp Komitesi Bolşevik Partisi Kazak Başkanlığı Meclisi'nde bu talepler değerlendirildi. Meclise katılanların çoğu buna karşı çıktı ve resmî bir karar alınmadı. Ardından talep sahiplerinin "ulusçu-alaşordacı" olduğu iddiasıyla dışlanma dönemi başlatıldı. Avezov da 1923'te İnkılâp Komitesi Bolşevik Partisi üyeliğinden çıkarıldı.

1928'de Taşkent Orta Asya Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi'ne asistan olarak girdi ve yüksek lisansa başladı, ayrıca Kazak Eğitim Enstitüsü'nde ders verdi. Yüksek lisans öğrenimi sürerken Kırgız ülkesini gezip Manas destanını araştırdı ve topladığı destan parçalarını yazıya geçirdi. Ancak Sovyet yönetiminin tekrar aydınları cezalandırma politikasına yönelmesinin ardından diğer birçok tanınmış kişiyle birlikte tutuklandı (16 Eylül 1930). İki yıl süren bir sorgulama döneminin ardından üç yıl hapse mahkûm edildi. 10 Haziran 1932'de *Sotsialdy Kazakhstan* ve *Kazahstanskaya Pravda* (Kazakistan hakikati) gazetelerinde bir açık mektup yayımlayarak Kazak edebiyatı tarihi ve Abay hakkındaki araştırmalarından "Karagöz", "Eñlik-Kebek", "Han Kene", "Kıylı Zaman" gibi eserlerinden vazgeçtiğini açıkladı. Bunun üzerine serbest bırakıldı, Kazak Ziraat Üniversitesi'nde Kazak dili ve edebiyatı öğretmeni olarak kendisine geçici bir görev verildi. Ayrıca Kazak Dram Tiyatrosu Edebiyat Bölümü başkanlığını, Kazak Pedagoji Enstitüsü (bugünkü Abay Devlet Üniversitesi) öğretim görevliliğini üstlendi. 1943'te Dil, Edebiyat ve Tarih Bilimsel Araştırma Enstitüsü'nde çalışmaya başladı. Kazak Devlet Üniversitesi Kazak Edebiyatı Bölümü'nde öğretim üyeliğine getirildi ve hayatının sonuna kadar burada ders verdi. 1951-1954 yıllarında yaptığı bazı yayınlar ve diğer faaliyetleri yüzünden yeni bir siyasî-ideolojik baskıya uğrayıp hakkında "ulusçu-alaşordacı" suçlaması ve halk düşmanlığı iddiasıyla yazılar yayımlandı. Buna rağmen Bişkek'te Manas destanıyla ilgili bir konferansa konuşmacı olarak katıldı ve destanın aklanmasında büyük katkıda bulundu. 1953 yılı Nisanında yine tutuklanma tehlikesi baş gösterdiğinde gizlice Moskova'ya gitti. K. Simonov, V. Kojevnikov, N. Tihonov gibi Rus yazarları araya girince tutuklanmaktan kurtuldu. Kazakistan'a dönmeyi tehlikeli gördüğünden Moskova Devlet Üniversitesi'nde Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Halkları Edebiyatı Tarihi adıyla özel bir kurs açarak ders vermeye başladı. Ertesi yıl Almatı'ya döndüğünde Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Şûrası'na milletvekili seçildi.

1955 yılında ilk defa yurt dışına çıktı ve Alman Demokratik Cumhuriyeti yazarlarınca Berlin'de düzenlenen kongreye şeref misafiri olarak katıldı, Hindistan'a kırk günlük bir gezi yaptı. Ertesi yıl Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği kültür temsilcileri arasında Çekoslavakya'ya gitti. Kazak bilimine katkıda bulunan büyük şahsiyetler ödülüne lâyık görüldüğü, aynı zamanda altmışıncı doğum yılı olan 1957'de Almatı'da ve Moskova'da büyük törenler düzenlendi. 1957-1961 yıllarında Kazakistan İlimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü Halk Edebiyatı Bölümü'nün başkanlığını yaptı. 1958'de Taşkent'te yapılan Asya ve Afrika ülkeleri yazarlarının birinci kongresinde düzenleyiciler arasında yer aldı ve bir konuşma yaptı. 1959'da ikinci defa Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Şûrası'na milletvekili seçildi. Aynı yıl *Abay Jolı* (Abay yolu) adlı romanı vesilesiyle Lenin ödülüne lâyık görüldü. 1960'ta Amerika Birleşik Devletleri'ne, 1961'de ikinci defa Hindistan'a gitti. 27 Haziran 1961'de Moskova'da Kuntsevo'daki Kremlin Hastahanesi'nde geçirdiği ameliyat sırasında öldü ve 1 Temmuz'da Almatı Merkez Mezarlığı'nda gömüldü.

Avezov bir düşünür, yazar ve çevirmen olarak edebiyat, sanat, eğitim, bilim konularında ortaya koyduğu görüş ve eserlerle çağdaş Kazak kültür ve edebiyatının önde gelen temsilcileri arasında yer almıştır. Kazakistan'da gerek tiyatro gerekse Batı tarzı edebî nesir geleneğinin ilk temsilcisi kabul edilir. Ölümünden sonra Kazakistan Bilimler Akademisi Edebiyat ve Sanat Enstitüsü'ne onun adı verilmiş, 1963'te enstitü bünyesinde Avezov Evi adıyla bir şube açılmıştır. Ayrıca Kazak Akademik Dram Tiyatrosu, Almatı, Astana, Semey gibi şehirlerde bazı ilçe, köy, sokak ve okullar M. Avezov ismini taşır. Avezov'un 100. doğum yıl dönümü UNESCO'nun kararı ile 1997'de dünya çapında kutlanmış, hakkında Z. Qabdolov "Meniñ Avezovim", R. Nurğaliyev "Avezov jâne Alaş", J. Dâdebayev "Muhtar Avezov", Ö. Kümisbayev "M. Avezov ve Doğu" gibi yazılar yazmıştır. Avezov'un edebî kişiliği ve eserleriyle ilgili olarak Kazakistan üniversitelerinde çeşitli dersler verilmektedir.

Eserleri. Tiyatro, oyun, kültür ve sanat, edebiyat, halk edebiyatı tarihi, klasik Rus yazarlarıyla ilgili çok sayıda eser kaleme alan Avezov ilk eseri *Dawıl*'ı (Fırtına) 1914-1915'te yazmış, Şakerim Kudayberdiev'in *Jolsız Jaza* (Haksız ceza) destanından ilhamla düzenlediği *Eñlik-Kebek* piyesi 1917 Haziranında sahnelenmiştir. Cusipbek Aymavıtov'la beraber kaleme aldığı "Kazak'ın Özel Huyu" başlıklı ilk makalesi *Alaş* gazetesinde yayımlanmış (10 Mart 1917), daha sonra *Sarıarka* gazetesinde çeşitli yazıları çıkmıştır. 1918'de yine Aymavıtov'la birlikte on üç sayı çıkardığı *Abay* dergisi gazeteci olarak tanınmasını sağlamıştır. *Kızıl Kazakstan* dergisinin 3-4. sayılarında "Korğansızdıñ Künü" (Kimsesizin talihi) hikâyesini yayımlamış (1921), 1922'de *Korğansızdıñ Künü* ve *Eñlik-Kebek* Orınbor'da kitap halinde basmış, ayrıca *Tañ* dergisini çıkarmış, burada bazı hikâyelerini neşretmiştir. 1926'da "Karagöz" piyesini kaleme almış, 1927'de *Edebiyat Tarihi* adlı eserini yayımlamıştır. Aynı yıl *Karaş Karaş Vakası* adlı uzun hikâyesini, ertesi yıl *Kıylı Zaman* (Zor zaman) romanını ve *Han Kene* piyesini yazmıştır. 1940'ta L. Sobolev'le birlikte *Dala Jırı* (Bozkır destanı) adlı külliyatı derlemiş, önsözünü yazmış, ayrıca "Reyhan" filminin senaryosunu kaleme almış, ertesi yıl *Abay Jolı* romanının I. cildini yazmıştır. Bu romanının yayımlanması büyük yankı uyandırmış, hakkında yoğun tartışmalar yapılmıştır. Romanın II. cildi 1947'de basıldığında Avezov birinci dereceden Stalin ödülüne lâyık görülmüştür. Avezov II. Dünya Savaşı yıllarında *Sın Sağatta* (Zor günlerde, 1941), *Namıs Gvardiyası* (Namus ordusu, A. Abişev ile birlikte, 1942), *Kınıptan Kılış* (Kınından kılıç, 1945) piyeslerini ve *Abay* operasının librettosunu (1944), Abay ânderi (Abay türküleri) filminin senaryosunu (1945) yazmış ve Emek Kızıl Bayrağı madalyasıyla ödüllendirilmiştir. *Âr Jıldar Oyları* (Her dönemin düşünceleri, 1959), *Karaş Karaş* (1960) gibi külliyatları, *Bes Dos* (Beş arkadaş, 1956), *Dos Bedel Dos* (Dost bedel arkadaş, 1958), *Alwa* (Helva, 1953), *Asıl Nesilder* (Asil soylar) gibi piyesleri, *Abay (İbrâhim) Kunanbayev* adlı monografiyi (1959) ve *Ösken Örken* (Gelişmiş filizler, 1960-1961) romanını kaleme almıştır.

Ancak Avezov'un en önemli eseri kendisine uluslar arası ün kazandıran, tanınmış

birçok edip ve yazarın övgüyle söz ettiği *Abay Jolı* adlı romanıdır. Eserde Kazak şairi, edip ve düşünür Abay Kunanbayev'in (ö. 1904) biyografisi etrafında XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başlarında Kazak halkının sosyal yapısı, hayat tarzı, feodal yapı, sınıf mücadelesi, inançlar, örf ve âdetler, Rus işgali ve Batı etkisi ele alınmıştır. Kazak kültürünü kapsamlı biçimde yansıtan bu eserin hazırlıklarına 1930 yılından itibaren başlayan Avezov hemşehrisi olan Abay'ı tanıyan herkesten bilgi aldığını, romanda geçen kişilerin, boy ve aşiretlerin, tarihî mekânların hepsinin gerçek olduğunu belirtir. Kazak edebiyatının bir şaheseri kabul edilen eser ait olduğu dönemle ilgili belge niteliği taşır. Dört cilt halindeki eserin ciltleri 1942, 1947, 1950, 1952 yıllarında çıkmış, hepsi bir arada 1956'da basılmıştır. *Abay Jolı* Rusça başta olmak üzere birçok dile çevrilmiş, Türkçe'ye de Zeyneş İsmail ve Ahmet Güngör tarafından tercüme edilmiştir (I-II, Ankara 1997).

Avezov'un diğer belli başlı eserleri de şunlardır: **Hikâye:** *Korğansızdıñ Künü* (Kimsesizin talihi, 1922); *Okıgan Azamat* (Aydın yurttaş, 1923); *Kır Suretteri* (Bozkır tabloları, 1922-1923); *Kır Engimeleri* (Bozkır sohbetleri, 1923); *Üylenüv* (Evlenme, 1923); *Sönip-Januv* (Sönüp yanma, 1923); *Kim Kineli* (Kim suçlu, 1923); *Eskilik Kölenkesinde* (Eskiliğin gölgesinde, 1925); *Jetim* (Yetim, 1925); *Barımta* (Ganimet, 1925); *Kineşil Boyjetken* (Suçlu kız, 1925); *Bürkit Anşılıgının Suretteri* (Kartallı avcılık tabloları, 1925); *Karalı Suluv* (Yaslı güzel, 1925); *Juvandık* (İktidar, 1925); *Kökserek* (Genç kurt, 1929); *Üş Kün* (Üç gün, 1934); *Bilekke Bilek* (Bilek bileğe, 1934); *Kasennin Kubılıstarı* (Kasen'in değişimleri, 1934). **Tiyatro-Piyes:** *Beybişe-Tokal* (Hanımağa-kuma, 1923); *Oktyabr Üşin* (Ekim için, 1933); *Tüngi Sarın* (Gece rüzgârı, 1934); *Ayman-Şolpan* (1934); *Tas Tülekter* (Dört yaşındaki kartal, 1935); *Kara Kıpşak Koblandı* (1943); *Asıl Nesilder* (1969); *Asavga Tusav* (Kısrağa bukağı, 1957); *Abay* (1957).

Bunların dışında Avezov Kazak folkloru, sanatı, edebiyatı, sosyal hayatı, tiyatrosu, başta Abay olmak üzere bazı Kazak aydınları ve edipleri, Orta Asya Türk dünyası ile Rus edipleri ve yazarları, Kırgızlar'ın Manas destanı üzerine çok sayıda makale ve inceleme kaleme almıştır. Zeyneş İsmail ve Ahmet Güngör, Avezov'un altı hikâyesiyle (*Hikâyeler*, Ankara 1997) bazı makalelerini (*Makaleler*, Ankara 1997) Türkçe'ye çevirmiştir (Avezov'un eserlerinin bir listesi için bk. Çınar, sy. 5 [1997], s. 17-19; Öner, sy. 37 [2006], s. 183-185). Aynı zamanda güçlü bir çevirmen olan Avezov, Shakespeare'in *Othello, The Taming of the Shrew*, Tolstoy'un *Buddha*, Gogol'un *Revizor*, Alfred Wegener'in *Die Entstehung der Kontinente und Ozeane*, N. Pogodin'in *Aristokraty*, Jack London'un *The Son of the Wolf*, İvan Sergeyeyiç Turgenyev'in *Dvodyanskoye Gnezdo*, Konstantin Andreevich Trenyov'un *Ljubov' Yarovaja* adlı eserleriyle diğer bazı yazarların eserlerini Kazak diline çevirmiştir. Avezov'un eserleri ayrı ayrı basıldığı gibi bir külliyat halinde de neşredilmiştir. Bunların ilki 1955-1957 (I-VI), ikincisi 1967-1969 (I-XII), üçüncüsü 1979-1985 (I-XX) yıllarında gerçekleştirilmiştir. Son neşrin ilk iki cildini hikâyeler, III-VI. ciltlerini *Abay Jolı*, VII-VIII. ciltlerini denemeler, IX-XIII. ciltlerini piyesler, XIV. cildini çeviriler, diğer ciltlerini de makale ve araştırmalar oluşturmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Muhtar Avezov, *Folklor Yazıları: Seçmeler* (haz. Ali Abbas Çınar), Ankara 1997, hazırlayanın girişi, s. 3-53; *Muhtar Auezov Alemi*, Almatı 1997; *Muhtar Auezov Turalı Estelikter*, Almatı 1997; Rahmankul Berdibay, *Muhtar Shını*, Almatı 1997; Ainur Mayemerova, *M. Awezov'un Abay Joli Romanında Fiil* (doktora tezi, 2006), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Duisebayeva Dinara, *Mehmet Akif Ersoy'un Safahat ve Muhtar Avezov'un Abay Yolu Adlı Eserinin Tema Bakımından İncelenmesi* (doktora tezi, 2008), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; a.mlf., "Muhtar Avezov'un 'Abay Yolu' Adlı Romanı ile Mehmet Akif Ersoy'un Safahat Adlı Eserinde Örnek İnsan Tipi", *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, IX/1, İzmir 2009, s. 33-44; Mehman Musaoğlu, "Muhtar Awezov'un Edebi Mirası Türkiye Türkçesinde", *Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi*, Muhtar Awezov özel sayısı: sy. 14, Ankara 1997, s. 15-22; Zeyneş İsmail, "Muhtar Awezov ve Eserleri (1897-1961)", *a.e.*, s. 67-76; Ali Abbas Çınar, "Muhtar Avezov ve Sanatının Kaynağı", *Bilig*, sy. 5, Ankara 1997, s. 11-19; Emel Aşa, "Muhtar Ömerhanoğlu Avezov ve Abay Yolu Romanının Tercümeleri ile İlgili Bibliyografik Bilgiler", *a.e.*, s. 55-61; A. Tebegenova, "Muhtar Auezov- Kazak Tarihın zertteushi", *Kazak Tarihi*, sy. 6, Almatı 1998, s. 45; N. Aldabek, "Auezov Murası-urpak Kazınası", *Kazakstan Mektebi*, sy. 11-12, Almatı 1999, s. 72-74; G. Alimqulova, "Muhtar Auezov Bibliografiyası", *Kazak Tili men Adebieti*, sy. 3, Almatı 2000, s. 47-50; Tevfik Erdem, "Abay Yolu Romanının Sosyolojik Açıdan İncelenmesi", *Bilig*, sy. 17 (2001), s. 1-31; Mustafa Öner, "XX. Yüzyıl Türkistan Edebiyatının Anıtı: Muhtar Evezov (1897-1961)", *a.e.*, sy. 37 (2006), s. 175-188; Naciye Yıldız, "Manas Destanı ve Muhtar Avezof", *Gazi Türkiyat Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi*, sy. 5, Ankara 2009, s. 259-270.

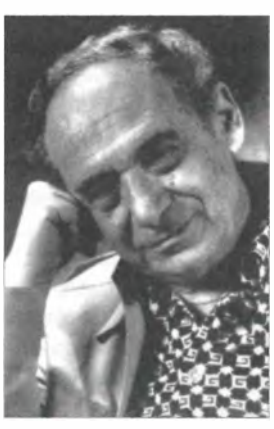
PALTORE YKTIYAR

AYALON, David
(1914-1998)

Ortaçağ İslâm tarihçisi.

Hayfa'da doğdu. Çocukluğu İngiliz yönetimi altındaki Kuzey Filistin'de geçti. Orta öğrenimini Hayfa'da tamamladı, burada Arap çocuklarıyla birlikte büyümesi sonraki yıllarda Arapça'ya yönelmesinde etkili oldu. 1933'te Kudüs'e giderek İbrânî Üniversitesi'ne kaydoldu, üniversitede Arap dili ve edebiyatı ile yahudi tarihi okudu. Hocalarından özellikle Shelomo Dov Goitein'in etkisinde kaldı. Makalelerini öğrenciliği sırasında 1935'ten itibaren yayımlamaya başladı. İlk yıllarda daha ziyade Ortaçağ İslâm toplumunda yahudilerin rolleri üzerine araştırmalar yaptı. Bu esnada bir yıl süreyle Beyrut Amerikan Üniversitesi'nde bulundu. 1940'lı yıllarda İslâm tarihi ve Memlük tarihi çalışmalarına yöneldi. II. Dünya Savaşı sırasında bir müddet İngiliz ordusunda görev yaptı. Leo Aryeh Mayer'in yönetiminde memlük sistemi üzerine hazırladığı doktora tezini 1946'da tamamladı. Neustadt olan soyadını 1948'de İsrail'in kurulmasının ardından Ayalon olarak değiştirdi.

İsrail'in kuruluşundan önce bir süre Yahudi Ajansı Siyasal Birimi'nde çalıştı. Daha sonra bu birim İsrail Dışişleri Bakanlığı'na dönüştürüldü ve Ayalon bakanlıkta Ortadoğu Bölümü'nün başına getirildi. 1950'de Goitein tarafından İbrânî Üniversitesi'nde Modern Ortadoğu Tarihi Bölümü'nü kurmak üzere davet edildi. Türkolog Uriel Heyd ve Gabriel Baer ile birlikte günümüzde İslâm ve Ortadoğu Araştırmaları Bölümü diye bilinen kısmın kurulmasında önemli rol oynadı. 1956 yılına kadar başkanlığını yaptığı bölümde modern Ortadoğu dersleri verdi. 1953-1957 arasında Asya ve Afrika Çalışmaları Enstitüsü'nün başkanlığını da yürüttü. 1983'te üniversi-

David Ayalon

tedeki görevinden emekli oldu. Ayalon'un doktora tez danışmanlığını yürüttüğü pek çok öğrencisi, İsrail ve Batı üniversitelerinde Ortadoğu çalışmaları bölümlerinde önemli rol oynamaktadır.

Ayalon 1950'li yıllarda Memlük Devleti'nde askerî-kölelik sistemi konusunda, daha sonra modern Memlük araştırmalarının kurucusu olarak kabul edilmesini sağlayan önemli çalışmalar yayımladı. 1960'lı yıllarda daha ziyade XV. yüzyılın ikinci yarısı ile XIX. yüzyılın ilk yarısı arasında Osmanlı Mısırı'nda memlüklerin rolü ve Memlük askerî sisteminin ilk nüvesini oluşturan, Halife Mu'tasım-Billâh döneminde Abbâsî ordularındaki Türk askerleri üzerine araştırmalar yaptı. 1970'li yıllarda ise Moğol (Cengiz Han) yasası, bu yasanın Memlük idaresi ve hukukî sistemine etkisiyle Memlük sistemi konularında makaleler yayımladı. Emekliye ayrıldıktan sonra Ortaçağ İslâm toplumlarında hadımların rolü, Memlükler'in Osmanlılar tarafından ortadan kaldırılışı, Selçuklu ordularında memlükler (gulâm) konularını araştırdı. Çalışmalarında Memlük askerî ve idarî terimlerinin doğru biçimde tanımlanmasına büyük özen gösterdi. Onun temel tezlerinden biri, Yakındoğu'yu Haçlılar ve Moğollar'dan kurtaran Memlük Devleti ile İslâm topraklarını yüzyıllarca istikrarlı bir şekilde muhafaza ederek Avrupa'ya açılan Osmanlılar'ın bu başarısında memlük (gulâm, devşirme) sisteminin hayatî bir öneme sahip olduğu ve Türkler'in memlük sistemi olmadan İslâm tarihinde daha az önemli rol oynayacağıdır (Amitai, *Studies in Islamic History*, s. 30). Ayalon'un, İslâm tarihinde IX. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar süren köle-asker (memlük, gulâm, devşirme) hâkimiyetiyle hadımların rolü gibi teorileri bilim dünyasında hâlâ eleştiri ve tartışmalara konu olmaktadır. Ayalon uzun bir hastalık döneminin ardından 25 Haziran 1998'de Kudüs'te öldü. 1972'de İsrail'in sivil alanda en prestijli ödülü olan İsrail ödülüne lâyık görüldü. Ayrıca Israel Academy of Sciences and Humanities aslî üyesi ve Middle East Medievalists ve American Historical Society onur üyesiydi. Öğrencileri ve meslektaşları 1983'te yetmişinci doğum yılında bir hâtıra sayısı çıkarmışlardır (*Studies in Islamic History and Civilization in Honour of Professor David Ayalon*, ed. Moshe Sharon, Jerusalem 1986).

Eserleri. 1. *L'esclavage du Mamelouk* (Jerusalem 1951). Memlük askerî-kölelik sistemi hakkında en önemli eserlerden biridir. Çalışma ayrıca, müellifin toplu makalelerinden oluşan *The Mamluk Military Society* içinde yayımlanmış (London 1979), Samira Kortantamer tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir ("Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi", *TİD*, sy. 4 [1989], s. 211-247). **2.** *Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom, A Challange to Medieval Society* (London 1956). Bu eserde, Memlükler'in Osmanlılar karşısında ateşli silâhlara uyum sağlayamadıkları için yenildikleri tezi ileri sürülmüştür. **3.** *The Military Reforms of Caliph al-Mu'taṣim, Their Background and Consequences* (Jerusalem 1963). Mu'tasım-Billâh döneminde Abbâsî ordularındaki Türk askerleri hakkındadır. Çalışma müellifin makalelerinin toplu basımı olan *Islam and Abode of War*'da (London 1994) tekrar neşredilmiştir. **4.** *Eunuchs, Caliphs, and Sultans: A Study of Power Relationship* (Jerusalem 1999). Ortaçağ İslâm devletlerinde hadımların rolüyle ilgili bu eser müellifin ölümünden hemen sonra yayımlanmıştır. **5.** *Le phénomène mamelouk dans l'orient islamique* (Paris 1996). **6.** *Arabic-Hebrew Dictionary of Modern Arabic* (Jerusalem 1947, Pessah Shinar'la birlikte). Arapça-İbrânîce bu sözlük Ayalon'un aynı zamanda iyi bir Arap filologu olduğunu göstermektedir.

Bazı Makaleleri. "Studies on the Structure of the Mamluk Army-I" (*BSOAS*, XV [1953], s. 203-228); "Studies on the Structure of the Mamluk Army-II" (*a.g.e.*, XV [1953], s. 448-476); "Studies on the Structure of the Mamluk Army-III" (*a.g.e.*, XVI [1954], s. 57-90); "The System of Payment in Mamluk Military Society" (*JESHO*, I [1958], s. 37-65, 257-296); "Discharges from Service, Banishments and Imprisonments in Mamluk Society" (*IOS*, II [1972], s. 25-50); "Names, Titles and 'Nisbas' of the Mamluks" (*a.g.e.*, V [1975], s. 189-232); "Aspects of the Mamluk Phenomenon, Part I: The Importance of the Mamluk Institution" (*Isl.*, LIII [1976], s. 196-225); "Aspects of the Mamluk Phenomenon, Part II: Ayyubids, Kurds, and Turks" (*a.g.e.*, LIV [1977], s. 1-32); "The Eunuchs in the Mamluk Sultanate" (*Studies in Memory of Gaston Wiet*, ed. Myriam Rosen-Ayalon, Jerusalem 1977, s. 267-295); "On the Eunuchs in Islam" (*Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, I [Jerusalem 1979], s. 67-124); "Studies in al-Jabarti: I. Notes on the Transformation of Mamluk Society in Egypt under the Ottomans" (*JESHO*, III [1960], s. 148-174, 275-325 [Abdurrahman el-Cebertî'nin *'Acâ'ibü'l-âşâr*'ı bağlamında Osmanlı Mısırı'nda memlüklerin rolü hakkındadır]); "The Historian al-Jabarti and his Background" (*BSOAS*, XXIII [1960], s. 217-249); "The Muslim City and the Mamluk Military Aristocracy" (*Proceedings of the Israel Academy of Sciences and Humanities*, II [Jerusalem 1968], s. 311-329); "The Great Yasa of Chingiz Khan: A Re-examination" (*Studia Islamica*, XXXIII [Paris 1971], s. 97-140; XXXIV [1971], s. 151-180; XXXVI [1972], s. 113-158; XXXVIII [1973], s. 107-156); "On the Term Khādim in the Sense of Eunuch in the Early Muslim Sources" (*Arabica*, XXXII/3 [Leiden 1985], s. 289-308); "The End of the Mamluk Sultanate" (Why did the Ottomans Spare the Mamluks of Egypt and Wipe Out the Mamluks of Syria?) (*Studia Islamica*, LXV [Paris 1987], s. 125-148); "The Mamluks of the Seljuks: Islam's Military Might at the Crossroads" (*JRAS*, VI/3 [1996], s. 305-333). Ayalon'un 28 Ekim 1970 tarihinde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde verdiği konferansın metni Salih Özbaran tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir ("Memlûkler ve Deniz Kuvvetleri. İslâm Âlemiyle Hıristiyan Avrupa Arasındaki Mücadelenin Bir Safhası", *TD*, sy. 25 [1971], s. 39-51). *The Encyclopaedia of Islam*'a Ortaçağ İslâm tarihiyle ilgili pek çok madde yazan Ayalon'un makalelerinin büyük kısmı *Studies on the Mamluks of Egypt* (1250-1517) (London 1977), *The Mamluk Military Society: Collected Studies* (London 1979), *Outsiders in the Lands of Islam: Mamluks, Mongols, and Eunuchs* (London 1988), *Islam and Abode of War* (London 1994) adlı eserlerde toplanarak yeniden yayımlanmış, pek çok eseri ve makalesi çeşitli dillere tercüme edilmiştir (eserlerinin bir listesi için bk. Amitai, *Mamluk Studies Review*, III [1999], s. 5-12).

BİBLİYOGRAFYA :

A. A. Elad, "A Bibliography of David Ayalon's Publications", *Studies in Islamic History and Civilization in Honour of Professor David Ayalon* (ed. M. Sharon), Jerusalem 1986, s. 13-18; R. Amitai, "The Rise and Fall of the Mamluk Institution: A Summary of David Ayalon's Works", *a.e.*, s. 19-30; **a.mlf.**, "David Ayalon, 1914-1998", *Mamluk Studies Review*, III, Chicago 1999, s. 1-12; Halil İnalcık, "David Ayalon, Gunpowder and Firearms in the Mamluk Kingdom, A Challenge to a Medieval Society (London 1956)", *TTK Belleten*, XXI/83 (1957), s. 501-512 (kitap tanıtımı); E. L. Daniel, "Eunuchs, Caliphs and Sultans: A Study in Power Relationship, by David Ayalon, Jerusalem 1999", *Journal of Islamic Studies*, XII/3, Oxford 2001, s. 345-348 (kitap tanıtımı); J. Hathaway, "David Ayalon, Eunuchs, Caliphs and Sultans: A Study in Power Relationship, by David Ayalon (Jerusalem 1999)", *IJMES*, XXXIII (2001), s. 115-117 (kitap tanıtımı).

CENGİZ TOMAR

AYAŞLI, Münevver
(1906-1999)

Türk kadın yazarı.

Selânik'te doğdu. Babası Miralay Cafer Tayyar Bey'in görevi dolayısıyla küçük yaştan itibaren Osmanlı coğrafyasının çeşitli yerlerini dolaştı. Halep'teyken Alman Mektebi'ne girdi (1914). Ardından Paris'te Collège de France ile École des Langues Orientales'e devam etti. Burada Arapça ve Farsça'nın yanı sıra ünlü şarkiyatçı Louis Massignon ile Henri Massé'den tasavvuf dersleri aldı ve onların teşvikiyle İslâm tasavvufuna yöneldi. Bu arada Stuttgart Kraliyet Konservatuvarı'na devam etti. İstanbul'da Alman asıllı bir hocadan arkadaşı Fatma Rikkat Kunt ile beraber piyano dersleri aldı.

1930 yılında Tanzimat dönemi devlet adamlarından Sâdullah Paşa'nın oğlu Nusret Sadullah ile evlendi. 1934'te soyadı kanunu çıkınca, eşinin atalarının Bünyâmin Ayâşî'ye nisbeti sebebiyle Ayaşlı soyadını aldı. Hariciyeci olan eşinin görevi dolayısıyla uzun süre saray ve konak çevrelerinde zengin bir kültür muhiti içinde bulundu. 1944'te eşinin ölümünden sonra kültür, sanat ve edebiyatla yakından ilgilenmeye başladı. 1984'te Türkiye Yazarlar Birliği tarafından Üstün Hizmet ödülüne lâyık görüldü. Ölümüne kadar bir sanat ve kültür mahfili olan Beylerbeyi'ndeki Ayaşlı Yalısı'nda yaşadı. 20 Ağustos 1999'da vefat etti ve Rumelihisarı Mezarlığı'ndaki aile kabristanına defnedildi.

Adı daha çok *Yeni İstanbul* (1965), *Sabah* (1968) ve *Yeni Asya* (1972) gazetelerinde yayımladığı günlük fıkralarla duyulan Ayaşlı roman ve hâtırat türü eserlerinde, yakından tanıdığı Osmanlı hânedanı mensuplarıyla Cumhuriyet döneminin bazı seçkin ailelerinin hayatını, Türk halkının örf, âdet ve geleneklerini anlatır. Kendisinin bizzat yaşadığı, fakat bugün artık masal olmuş eski İstanbul'un giderek kaybolan maddî ve mânevî güzellikleri onun hikâye ettiği konuların başında gelir. Eserlerinde genel olarak, yerli kültürü savunan devrin bir kısım muhafazakâr aydınları gibi Tanzimat'tan bu yana Batı dünyasının giriştiği kültür emperyalizmi üzerinde durur. Sonu ölümle biten bir aşk hikâyesinin konu edildiği, birbirinin devamı mahiyetindeki romanlarında, çöken imparatorluktan yeni kurulan Cumhuriyet'e geçerken kuşaklar arasında meydana gelen kültür değişimini ve buhranını işlemiştir. Türkiye'nin yakın tarihi açısından büyük önem taşıyan hâtıralarında, küçük yaştan itibaren tanıdığı siyasî ve edebî şahsiyetlerle bizzat şahit olduğu önemli olaylar hakkında ilk elden gözlemleri yer alır. Özellikle Teşvikiye'de oturduğu 1930'lu yıllarda dönemin önde gelen şahsiyetleri Abdülhak Hâmid'den Yahya Kemal'e, Necip Fazıl'dan Âsaf Hâlet Çelebi'ye, İsmail Hami Danişmend'den Mithat Cemal Kuntay, Namık İsmail ve Burhan Toprak'a kadar oldukça geniş bir şair, yazar ve ressam kadrosunu yakından tanıması hâtıralarını daha da önemli bir duruma getirir.

Münevver Ayaşlı

Münevver Ayaşlı gerek "evlâd-ı fâtihân"dan bir aileye mensup olması, gerekse çocukluk yıllarını Rumeli topraklarında geçirmesi dolayısıyla hayatının sonuna kadar kaybedilen bu coğrafya için göz yaşı dökmüş, Balkan kavimlerinin Türk izlerini sile sile bitiremedikleri bu topraklara âdeta mersiyeler yazmıştır. Onun eserlerinde üzerinde ısrarla durduğu bir konu da eski İstanbul ve asırlar içinde teşekkül eden Boğaziçi medeniyetidir. Özellikle bu amaçla kaleme aldığı *Dersaâdet*'te II. Meşrutiyet sonrasından başlayarak Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar olan dönemin İstanbul'unun bir bakıma taşıyla toprağıyla, yalısı ve köşküyle, daha da önemlisi İstanbullu denilen insanlarıyla bir portresini çizmiştir.

Eserleri. Roman: *Pertev Bey'in Üç Kızı* (1968), *Pertev Bey'in İki Kızı* (1969), *Pertev Bey'in Torunları* (1975), *Pertev Bey'in Üç Kızı* (1976, üç kitap bir arada). **Gazete Yazıları:** *XIX. Asır, Teşrîn-i Sânî ve Ötesi, Kıbrıs Fetvâsı* (1971), *Edeb yâ Hû* (1984), *Geniş Ufuklara ve Yabancı İklimlere Doğru* (1991). **Hâtıra:** *Başvekilimizi Tanıdım* (1968), *İşittiklerim, Gördüklerim, Bildiklerim* (İstanbul 1973), *Dersaâdet* (İstanbul 1975), *Avrupa-i Osmânî: Rumeli ve Muhteşem İstanbul* (İstanbul 1990).

BİBLİYOGRAFYA :

Ergun Göze, *İçimizden Otuz Kişi*, İstanbul 1975, s. 51-54; Beşir Ayvazoğlu, *Defterimde 40 Sûret*, İstanbul 1997, s. 33-36; Bahriye Çeri, *Münevver Ayaşlı Romanları*, Paris 2008; Mehmet Nuri Yardım, "Osmanlı'nın Muhacir Gelini", *Romancılar Konuşuyor*, İstanbul 2008, s. 56-64; Ali Akyıldız, *Sürgün Sefîr Sadullah Paşa*, İstanbul 2011, s. 201-202, 438; Abdullah Uçman, "Münevver Ayaşlı İstanbul'u Anlatıyor", *Hisar*, sy. 151, Ankara 1976, s. 18-19; a.mlf., "Münevver Ayaşlı ile Konuşma", *a.e.*, sy. 163 (1977), s. 10-11; sy. 164, s. 12-13; İnci Enginün, "Ayaşlı, Münevver", *TDEA*, I, 238; Selim İleri, "Ayaşlı, Münevver", *DBİst.A*, I, 468-469; "Ayaşlı, Münevver", *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, İstanbul 2003, I, 149; "Ayaşlı, Münevver", *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, Ankara 2003, II, 50.

ABDULLAH UÇMAN

AYDIN, Ali Arslan
(1926-2009)

Son dönem İslâm âlimlerinden.

İçel (Mersin) ilinin Gülnar ilçesinde doğdu. Babası Yûsuf Ziyâ Efendi, Kafkasya'dan gelip Gülnar'a yerleşen bir Türkmen ailesine mensuptur. Annesi Ümmühan Hanım'dır. Yûsuf Ziyâ Efendi medrese tahsilini tamamlayıp memleketinde müezzinlik, imamlık ve vâizlik yaptıktan sonra İstanbul'a gitmiş, Fâtih dersiâmlarından Çarşambalı Ahmed Hamdi Efendi'den ders okuyarak icâzet almıştır. Ayrıca Dârülfünun Hukuk Mektebi'ni bitirmiş, İstanbul'da bir süre avukatlık ve öğretmenlik yapmıştır. Uzun süre müftülük görevinde bulunup seksen yaşından sonra emekli olmuş, 1 Şubat 1975 tarihinde vefat etmiştir.

İlk öğrenimini Gülnar'da tamamlayan Ali Arslan, orta tahsilini Bolu Orman Mektebi'nde bitirdikten sonra (1944) Adana'nın Pozantı ilçesindeki Bölge Orman İşletme Müdürlüğü'nde göreve başladı. Mersin İşletme Müdürlüğü emrinde çalıştı. Askerlik görevinin ardından (15 Mayıs 1947) Antalya Serik'te Orman Bölge İşletme Müdürlüğü'nde mühendis yardımcılığı görevine başladı. Bu sırada Silifke'de okul dışı imtihanlarına girerek ortaokul diploması aldı. Ali Arslan, İslâmî ilimler sahasında çalışıp babası gibi hoca olmak istiyordu. O sırada Ankara'ya orman mühendis yardımcısı olarak tayin edilince Diyanet İşleri reisi Ahmet Hamdi Akseki'yi ziyaret etti ve İslâmî ilimler alanında yetişmek istediğini, bu amaçla Bağdat'a gitmeyi arzu ettiğini söyledi. Akseki'nin öncelikle Arapça öğrenmesi gerektiğini belirtmesi üzerine Diyanet İşleri başkan yardımcısı Hüsnü Lostar'dan Arapça, hadis, fıkıh ve o sırada Ankara'da gezici vâiz olarak görev yapan Ahmet Davudoğlu'ndan Arapça okudu.

Ali Arslan Aydın

Ali Arslan, 15 Ocak 1949'da İstanbul ve Ankara'da İmam-Hatip kursu adıyla on ay süreli bir öğretim kurumu açılınca Ankara'daki bu kursa katıldı. Tâceddin Dergâhı'nda faaliyet gösteren bu kursta Hâfız Ali Güran, Hasan Hüsnü Erdem, Yusuf Ziya Yörükân gibi isimlerden ders okudu ve buradan mezun oldu. Daha sonra görevinden istifa edip (15 Aralık 1950) öğrenim amacıyla İskenderiye'ye gitti. Mısır'da bir süre harp nâzırlığı yapmış olan Osmanlı paşası M. Sâlih Harb ona ve Mısır'daki diğer Türk talebelerine sahip çıktı, kendilerine aylık 5'er Mısır cüneyhi burs bağlanmasını sağladı ve hepsini bir otele yerleştirdi. Ali Arslan'ın Türkiye'de aldığı İmam-Hatip kursu diploması Ezher'e öğrenci olarak kabul edilmesinde önemli rol oynadı. Bir yıllık ön hazırlık döneminin ardından 1951'de diplomasının denkliliği kabul edilerek Ezher Üniversitesi'nin Usûlüddîn Fakültesi'ne girdi ve bu fakülteyi yabancı öğrenciler arasında üçüncü sırada bitirdi (1955). Aynı fakültenin İlm-i Kelâm ve Felsefe Yüksek İhtisas Şubesi'ne burslu öğrenci seçildi. *en-Nübüvve fi'l-Ḳurʾân ve ʿinde felâsifeti'l-İslâm* adıyla hazırladığı tezini sundu (1959). Ardından *el-Baʿṯ ve'l-ḫulûd beyne'l-mütekellimîn ve'l-felâsife: İṯbâtü ʿaḳîdeti'l-baʿṯ ve'l-ḫulûd ve'r-red ʿale'l-münkirîn* başlıklı âlimiyye-üstâziyye (doktora) tezini Ezher'in eski şeyhlerinden Abdülhalîm Mahmûd'un yönetiminde tamamladı (1961). İhtisas çalışmalarını sürdürdüğü 1955-1960 yılları arasında Ezher'in Kahire Enstitüsü'nde tevhid, ilm-i kelâm ve mantık; Aynişems Üniversitesi Doğu Dilleri Bölümü'nde Türk dili ve edebiyatı dersleri verdi. 1962 yılı başlarında Türkiye'ye dönünce Diyanet İşleri Başkanlığı'nda Müşâvere ve Dinî Eserler İnceleme Kurulu üyeliğine tayin edildi. Bu kurulda önce mütercimlik yaptı, ardından üyeliğe alındı. 14 Ekim 1965 tarihinde Din İşleri Yüksek Kurulu'nda Doğu dilleri mütercimliğine getirildi ve bir süre sonra bu kurula üye seçildi, emekli oluncaya kadar bu görevini sürdürdü. Bunun yanında 1962 yılının Kasım ayından itibaren on yıl süreyle Konya Yüksek İslâm Enstitüsü'nde tevhid, ilm-i kelâm, İslâm felsefesi ve İslâm ahlâkı derslerini okuttu.

Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu'nda üç yıl başkan vekilliği de yapan Ali Arslan Aydın, çalıştığı kurumun izniyle Riyad'daki Câmiatü Melik Suûd Külliyyetü't-terbiye ed-dirâsâtü'l-İslâmiyye bölümünde öğretim üyeliği yaptı (1984-1988). Onun yurt dışında aldığı akademik unvan, Türkiye'de Üniversitelerarası Kurul Başkanlığı'nın 29 Kasım 1988 tarihli kararıyla doçentlik unvanına eşdeğer kabul edildi. 30 Mart 1990'da Diyanet İşleri Başkanlığı'ndaki görevinden emekliye ayrılarak İstanbul'a yerleşince, Fâtih ve İskenderpaşa camilerinde halka açık tefsir dersleri verdi. Bu arada yayımlanmış bazı eserlerini gözden geçirip yeniden neşretme imkânı buldu. 22 Kasım 2009 tarihinde İstanbul Fatih'teki evinde vefat etti ve ertesi gün Fâtih Camii'nde kılınan cenaze namazının ardından Edirnekapı (Necati Bey) Mezarlığı'na defnedildi.

Eserleri. 1. *el-Baʿṯ ve'l-ḫulûd beyne'l-mütekellimîn ve'l-felâsife: İṯbâtü ʿaḳîdeti'l-baʿṯ ve'l-ḫulûd ve'r-red ʿale'l-münkirîn* (İstanbul 1998). **2.** *İslâm İnançları ve Felsefesi (Tevhid ve Kelâm)* (Ankara 1964). İki cilt olarak planlanan eserin sadece birinci cildi (genel bilgiler ve ilâhiyyât bahisleri), Diyanet İşleri başkanı Hasan Hüsnü Erdem'in takdim yazısı ve Muhammed Tayyib Okiç, Ahmet Davudoğlu, Kemal Edip Kürkçüoğlu ve Nevzat Ayasbeyoğlu gibi zevatın takrizleriyle defalarca yayımlanmıştır. **3.** *İslâm'da İman ve Esasları (Âmentü Şerhi)* (Ankara 1969). Din İşleri Yüksek Kurulu tarafından tavsiye edilmiş ve birçok defa basılmıştır (ilâveli 7. baskı, İstanbul 1995). **4.** *Yehova Şahitlerinin İç Yüzü* (Ankara 1973, 1982). Müellifin Hüseyin Atay'la birlikte hazırladığı bu eser, Yehova Şahitleri'nin Türkiye'de yürüttükleri propagandalara karşı önlem alınması için bir broşür niteliğindedir. **5.** *İslâm-Hıristiyan Diyaloğu ve İslâm'ın Zaferi* (Ankara 1984). 1-6 Şubat 1976 tarihleri arasında Libya'nın başşehri Trablus'ta Libya Arap Cumhuriyeti ile Vatikan hükümetinin düzenlediği "İslâm-Hıristiyan Diyalogu Semineri" adlı konferansa gözlemci olarak katılan müellifin, bu konferansta sunulan tebliğ ve müzakerelerle sonuç bildirisine ilişkin izlenimlerini aktardığı bir çalışmasıdır. **6.** *Dinî-Ahlâkî Makaleler Sohbetler* (İstanbul 1985). *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi* ve *Diyanet Gazetesi*'nde yayımlanan makaleleriyle konuşmalarından oluşan bir eserdir. **7.** *Ahlâk İlmi ve İslâm Ahlâkı.* Ahmet Hamdi Akseki'nin *Ahlâk Dersleri* adlı eserinin sadeleştirilmiş şeklidir (Ankara 1980, 1989). Ali Arslan Aydın'ın bunların dışında *Kurban Rehberi* (Ankara 1972), *Ramazan Orucu* (Ankara 1976), *Dinî Bilgiler Kılavuzu* (I. Kitap, Ankara 1972), *Müslümanın Âmentüsü ve Peygamberimiz* (Ankara 1976) ve *İmanın Hakikatleri* (İstanbul 1969) başlıklı eserleri de bulunmaktadır. Özlük dosyasındaki hal tercümesinde *el-Aḫlâḳ ʿinde'l-Ġazzâlî* adlı matbu (Kahire 1958) bir eserinin daha bulunduğu belirtilen müellifin Konya Yüksek İslâm Enstitüsü'nde okuttuğu derslerle ilgili "Tevhid ve Kelâm İlmi Dersleri" (Konya 1963) ve "İslâm Felsefesi Dersleri" (Konya 1971) gibi ders notları *İslâm'ın İlk Emri Oku* ve *İslâm* dergisinde seri makaleler halinde yayımlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

DİB Arşivi'ndeki özlük dosyası (hizmet belgesi, otobiyografi ve eser listesi); *Yeni Nesilleri İnşâ Eden Âlimlerimiz: Kendi Dillerinden Hayatları* (haz. Y. Selman Tan), İstanbul 2009, I, 229-244; İsmail L. Çakan v.dğr., "Ali Arslan Aydın Hoca ile Toplumdaki İnanç Bocalamaları Üzerine... İman Bölünmez" (röportaj), *Altınoluk*, sy. 52, İstanbul 1990, s. 12; Abdurrahman Kaya – Murat Ustakurt, "Mülâkat: Ali Arslan Aydın Hocaefendi ile... İmanı Kavramak ve İslâm'ı Yaşamak", *Reyhan*, sy. 4, İstanbul 2006, s. 40-45.

METİN YURDAGÜR

AYDINÎ

(bk. HAMZA b. TURGUT AYDINÎ).

AYDONAT

Yunanistan'da tarihî bir kasaba.

Yunanistan'da Güney Epir'in batı kısmında yer almakta ve bugün Paramythia adıyla anılmaktadır. Tarihî güzelliklerle dolu dağlık Thesprotia'nın (Sprotia) yüzyıllar boyunca en büyük şehir merkezi olan Paramythia, Yanya'nın 40 km. güneybatısındaki Korila dağlarının eteklerinde bulunmaktadır. Aşağı kısımlarında Ortaçağ'dan kalma bir kalesi vardır. Buranın Türkçe'deki adı kalenin ismi olan Yunanca Hagios Donatos'tan gelmekte (Aydonat), bölgenin hıristiyan Arnavutlar'ı ise kasabanın Osmanlı dönemindeki adını kullanmaktadır (Ajdonati). Kapalı dağ köylerinde Arnavutça hâlâ geniş bir kesim tarafından konuşulmakta ve bu kesime halk arasında aynı zamanda "çamlık" demek olan Tsamouria (Chamouria) denilmektedir.

Thesprotians'ın başşehri olan antik Photike'nın kalıntıları Aydonat'ın bulunduğu yerin hemen yakınında yer alır. Procopius, *De Aedificies* adlı eserinde İmparator Iustinianos'un faaliyetlerini anlatırken Epir'de St. Donatus adlı bir kaleden bahseder. İngiliz seyyahı W. M. Leake 1804'te burayı gördüğünü yazar. Paramythia hakkında Bizans dönemine ait fazla birşey bilinmemektedir. Franklar'ın hâkim olduğu 1294'te buradan "chastel de Saint Donat" olarak söz edilir. 1380'de Yanya'nın Sırp yöneticisi Tomas Preljubović bölgenin kontrolünü eline geçirdi. 1411'de Levkas (Ayamavra) adasının Frenk (İtalyan) Lordu Carlo Tocco, Yanya'nın yeni despotu seçilince Levkas'tan Yanya'ya giderken buradan geçti. Kasabanın şimdiki ismi olan Paramythia da ilk defa bu vesileyle kaynaklarda geçmeye başlar.

Burası Yanya'nın 1430'da ele geçirilmesinin ardından Osmanlı topraklarına katıldı. Kalenin savaş olmadan teslim alındığı, yerli hıristiyan sakinlerinin buradaki mevcudiyetinden ve kiliselerini muhafaza etmelerinden anlaşılmaktadır. Kiliselerin arasında en önemlilerinden biri Theotokos Paramythia (teselli veren kutsal bâkire, bugün Megali Panayia) adını taşımaktaydı. Bu kilise Ortaçağ'da piskoposun kilisesi olarak hizmet vermişken daha sonra manastıra çevrildi. Kasabadaki Bizans mimarisinin en önemli anıtı olan bina XIII. yüzyılın ikinci yarısında inşa edildi. Kilise kasabaya bugünkü Yunanca ismini de vermiştir.

Osmanlı döneminde Aydonat olarak anılan kasaba Yanya sancağına bağlı bir kaza merkezi oldu. 926 (1520) tarihli tahrir kaydında burası cuma camisi olan ve pazar kurulan bir kasaba şeklinde tanıtılır (BA, *TD,* nr. 362, s. 262). Kasabada 388 hâne, yirmi üç bekâr erkek, on beş dul yaşamaktaydı ve yedi hıristiyan mahallesi mevcuttu. Ayrıca bir dizdar, kethüdâ ve imam dahil otuz bir kişiden oluşan askerî garnizon vardı. Askerlerin ücretleri aynı bölgede yer alan ve toplam 584 hâneden meydana gelen on iki küçük köyün vergilerinden gelmektedir. Bütün bu rakamlara göre Aydonat kasabasında toplam nüfus 2000 civarındaydı. Kasabanın vergi geliri Yanya sancak beyi hassının bir parçasıydı. Aydonat sancak içerisinde Arta ve Yanya'dan sonra üçüncü büyük kasabaydı ve Konitsa, Rinasa, Zogos'un iki katı büyüklüğündeydi. 1531'de Delvine sancağı kurulduğunda Aydonat bu yeni birimin (1913'ten beri Arnavutluk ile Yunanistan arasında bölünmüş durumdadır) bir parçası oldu. 958 (1551) yılına ait tahrir kayıtlarında 1520'li yıllara göre kasaba yavaş da olsa nüfus bakımından büyüdü, 480 hâneye (yaklaşık 2400 kişi) yükseldi. Bu sırada üç sivil müslümana ait küçük çiftlikler mevcuttu. İslâmlaşma da yörede giderek etkili oluyordu. Delvine'nin otuz yedi nefer müslüman nüfusunun % 32'si mühtedi idi. Aydonat bu tarihte 1520'lerdeki mahallelerini koruyordu. Buğday ve arpa üretimi öndeydi, pazarı ve en az yirmi iki su değirmeni vardı. Delvine'nin 991 (1583) tarihli tahrir defterinde Aydonat'ın hayli büyüdüğü ve kaledeki garnizonun hemen yanında sivil bir müslüman nüfusun oluştuğu kayıtlıdır (TK, *TD,* nr. 55, vr. 1^{b}-9^{a}).

Evliya Çelebi 1081'de (1670-71) Osmanlı Aydonatı hakkında ayrıntılı bilgi verir. Kasabayı Fâtih Sultan Mehmed'in fethettiğini söylerse de bu doğru değildir. Ona göre burası bir kadılık merkeziydi. Ayrıca yetmiş kişilik bir garnizonu vardı. Yanlış olarak Venedikliler tarafından inşa edildiğini yazdığı kalesi yaklaşık 150 x 150 m. boyutundaydı ve içinde kırk ev, cephanelikler, su sarnıçları, kiremit kaplı çatısı, taş minaresiyle küçük bir yapı olan II. Beyazıt Camii'ni barındırıyordu. Kalede dükkân, hamam ve han yoktu. Kalenin doğu kapısının aşağısında taştan 800 ev mevcuttu. Buradaki Payko Paşa'nın sarayı ise yeni inşa edilmişti, saray oldukça sağlamdı ve bir kaleyi andırıyordu. Evliya Çelebi cami ve mescidlerin toplam sayısını vermez, ancak özellikle taş minareli, kiremitle örülü ve cemaati en fazla olan Çarşı Camii'nden bahseder. Payko Paşa'nın kız kardeşinin "başka hiçbir camiye benzemeyen, cennetten gelme bir yapı gibi olan" camisini de anar. Ayrıca ustalıkla inşa edilmiş Mustafa Çavuş Camii ile Seydale mahallesinin zarif camisini ekler. Bunların dışında on bir mahalle mescidi (mahallelerden sadece Büyük mahalle, Seydale mahallesi ve Aya Nikola mahallesinin adını verir), üç medrese ile altı mektebi de sayar. Mekteplerden Hacı Ali Mektebi ile Hüseyin Paşa Mektebi'nin adını veren Evliya Çelebi kasabanın ayrıca üç tekkeye ve yalnızca bir hamama sahip olduğunu yazar. Hamam Hüseyin Paşa tarafından yaptırılmıştır. Kasabada 250 dükkân ve iki han varsa da bedesten yoktur. Venedikli elçiler ve konsüller bu hanlarda kalır. Aydonat nüfusunun büyük kısmı Rumca ya da Arnavutça konuşur ve tüccardır. Evliya Çelebi'nin bu tasviri göz önüne alındığında kasabanın küçük olduğu (840 ev yaklaşık 4000-4500 nüfus eder), ancak çok gelişmiş bir İslâmî hayata sahip bulunduğu ve bu uzak bölgede Arnavut müslüman kültürünün bir merkezi haline geldiği izlenimi edinilir. Kasabanın müslüman "soylu sınıfı" Epir eyaletinin yöneticileriyle bağlantılıydı: Aydonatlı Osman Paşa, Yanya sancağını 1601-1622 yılları arasında yöneten Yanyalı (I.) Arslan Paşa'nın kızıyla evliydi. Arslan Paşa aynı zamanda Epir'in babadan oğula geçen yönetici hânedanının kurucusuydu ve bu hânedan eyaleti XVIII. yüzyılın son çeyreğine kadar yönetmişti.

XVIII. yüzyılın sonlarında Aydonat'ın gururlu Arnavut beylerinin gücü Tepedelenli Ali Paşa tarafından kırıldı. Daha önce kasabada 600 ev varken daha sonra Albay Leake burayı ziyaret ettiğinde (1805) Aydonat'ta sadece 400 müslüman ve kırk Rum evi kalmıştı. Leake yazılarında bu kasabanın genel görünümünden daha güzel bir şey olmadığını söyler ve tablo gibi manzarasını, evlerini, çeşmelerini, bahçelerini, muhteşem ağaçlarını Evliya Çelebi'den daha büyük bir şevk ile över. Kasabanın ve bölgenin Arnavut nüfusunun büyük bir kısmının müslüman olması XVII ve XVIII. yüzyıla kadar geri götürülebilir. Margariti nahiyesi İslâmiyet'in ilk kabul edildiği bölgedir. XIX. yüzyılda bölge büyük çoğunlukla Arnavut'tur (yaklaşık % 50 müslüman, % 50 hıristiyan). Aydonat'ın Ortodoks başpiskoposları ancak 1780'den beri kayıtlarda yer alır.

Albay Kokidis'in 1880 tarihli raporunda Aydonat 1100'ü müslüman toplam 2150 nüfusa sahip, içinde bir kasabası (komopolis) olan bir kaza olarak geçer. Kazada kırk dokuz (küçük) köy vardır ve bölgenin toplam nüfusu 11.747'dir. *Kāmûsü'l-a'lâm*'da ise (1889) Aydonat kazasında altmış üç köyün bulunduğu ve çoğu Arnavutlar'dan meydana gelen nüfusunun (kasaba dahil) 16.000 civarında olduğu belirtilir. Bu dönemde bölgenin nüfusunun yaklaşık yarısı müslümandır. Kasabanın nüfusu ise 2500'dür ve halkının neredeyse tamamı müslümandır. Aydonat'ta canlı bir ekonomi vardır, her temmuzda bir hafta süren büyük panayır düzenlenir. Kazada yirmi iki cami ve medrese ile elli bir müslüman sıbyan mektebi ve bir medrese mevcuttur. *Kāmûsü'l-a'lâm*'da, dağlık Souli nahiyesinin cesur yerleşimcilerinin Yanya'nın güçlü veziri Tepedelenli Ali Paşa'ya karşı verdikleri acı mücadeleden ve Aydonat'ın kadîm selefi, antik Orya kasabası harabelerinden de bahsedilir.

Balkan savaşları boyunca 1913'ün başlarında Yunan ordusu bütün Çamlık (Tsamouria) bölgesini işgal etti. Savaşın ardın-

dan bölge Yunan Devleti'ne dahil oldu. Savaş esnasında ve daha sonraki dönemde bölgedeki nüfusta ciddi bir azalma oldu. 1928'de kasabanın nüfusu 2300'dü ve bunun sadece 700'ü müslümandı, bunlar bir müftünün yetkisine bırakılmıştı. Yine kasabadaki müslümanlar Arnavutça konuştuğu için Lozan Antlaşması'nın (1923) gereği olan Yunan-Türk nüfus mübadelesinden hariç tutuldu. İki dünya savaşı arasındaki dönemde Çamlık müslümanlarının durumu daha da kötüleşti. Gerilim özellikle birçok zengin müslümanın bulunduğu ve hıristiyan Rumlar'ın mallarına göz diktiği kasabalarda sürüyordu. 1940'ta İtalyanlar Yunanistan'a saldırdığında Çamlıklılar (Arnavut müslümanlar) onları kurtarıcı gibi karşıladı ve polis gücü olarak onlarla iş birliği yaptı. 1943'te İtalyanlar savaştan çekilince İtalyan askerlerinin yerini Alman güçleri aldı, fakat Almanlar, Çamlık müslümanlarına İtalyanlar gibi davranmadı. Savaş sona ermek üzere iken Yunan milliyetçisi partizan güçler müslümanlara, özellikle de Aydonat kasabasında 300'den fazla kişinin öldüğü katliamlara varan ağır baskılar uyguladı. Alman işgal güçleri bölgeden geri çekildiğinde Çamlık müslümanlarının tek seçeneği Arnavutluk tarafına geçmekti. Savaştan sonra Yunan Devleti müslümanları düşman işbirlikçisi ilân etti ve Yunan vatandaşlığından çıkardı, özel bir yasayla mallarına el koydu. Aynı süreçte neredeyse bütün camiler ve müslümanlara ait yapılar havaya uçuruldu, ateşe verildi veya farklı amaçlar için kullanıldı. Aydonat'ın müslüman bölgesi, özellikle de yukarı kısmı tamamıyla terkedildi. 1970'lerde bile bölge harabeler ve kaderine terkedilmiş bahçelerle doluydu. 1961 tarihli Yunan nüfus sayımına göre kasabanın nüfusu 2827 idi. 2010'da bu sayı 2730'dur. 1970'te Payko Paşa'nın kız kardeşinin camisi kasabanın yukarı bölümünde kale kalıntılarının hemen altında bir harabe şeklinde ayakta duruyordu. 2013'te Hüseyin Paşa Hamamı şimdi bir Bizans yapısı olduğu iddia edilse de korunmuştu ve tarihî bir anıt olarak ihtimam görüyordu. Kasabanın en önemli tarihî eseri ise iyi korunmuş ve bakım görmüş olan Bizans kilisesi Megali Panayia'dır.

Bugün (2013) Margariti yakınlarındaki eski büyük müslüman köyü Katavothra'da -II. Dünya Savaşı sırasında terkedilmiş- hâlâ minaresi ayakta duran bir caminin kalıntıları görülebilir. Muhafaza edilen diğer minareler ise eskiden kasaba, şimdi köy olan Margariti'de ve Kotsika köyündedir. Koutsi (şimdi Polyneri) köyünde yakın zamana kadar bir imamları da bulunan küçük bir müslüman nüfus hâlâ yaşamaktadır ve Albaylar diktatörlüğü zamanında (1967-1974) köyün camisi bir grup yerel fanatik tarafından havaya uçurulmuştur. Eski Aydonat XVIII. yüzyılın ikinci yarısında dinî ilimlerde öne çıkmış olan bir Osmanlı âliminin, Aydonatlı Ziyâeddin Ali'nin doğum yeriydi ve Osmanlı Aydonatı aynı zamanda kusursuz kuyumculuğu ile meşhurdu.

BİBLİYOGRAFYA :

Kâtib Çelebi, *Rumeli und Bosna, Geographische beschrieben von Mustafa ben Abdalla Hadschi Chalfa* (trc. J. von Hammer), Wien 1812, s. 130; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* VIII, 659-663; W. M. Leake, *Travels in Northern Greece,* London 1835, s. 59-69; C. I. Kokidis, *Odoiporikà Ipeirou kai Thessalias,* Athens 1880, s. 16, 19, 36, 38-39; A. Philipsson, *Griechische Landschaften, Eine Landeskunde,* Frankfurt 1956, II/1, s. 99-106; *Cronaca dei Tocco di Cefalonia* (ed. G. Schirò), Roma 1975, tür.yer.; M. Kemal Özergin, "Rumeli Kadılıklan'nda 1078 Düzenlemesi", *İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya Armağan,* Ankara 1976, s. 264; *Tabula Imperii Byzantini III: Nikopolis und Kephalonia* (ed. P. Soustal – J. Koder), Wien 1981, s. 236-237; D. M. Nicol, *The Despotate of Epirus, 1267-1479,* Cambridge 1984, s. 157-195; S. Lauffer, *Griechenland: Lexikon der historischen Stätten,* München 1989, s. 509-510; B. Papadopoulos, *I Paramyteia kai ta mnimeia tis* (8 Eforeia Vyzantinon Archaiotiton), Ioannina 2008; a.mlf., *I Fotiki kai ta mnimeia tis / Photiki and its Monuments* (8 Eforeia Vyzantinon Archaiotiton), Ioannina 2008; D. Triantaphyllopoulos, "The Byzantine Hamam", *Archaiologikón Deltíon* XXIX, Athens 1973-74, s. 623-625; A. Pasalí, "I Megali Panagia stin Paramythia Thesprotias", *Deltion tis Christianikis Archaiologikis Etaireias,* IX, Athens 1996-97, s. 369-394; L. Baltsiotis, "The Muslim Chams of Northwestern Greece: The Grounds for the Expulsion of a 'non-existent' Minority Community", *European Journal of Turkish Studies,* sy. 12 (2011), s. 2-25; *Kāmûsü'l-a'lâm,* I, 511-512; T. Gritsopoulos, "Paramythis, Philiaton kai Geremeriou Metropolis", *Thriskevtiki kai Ithiki Enkyklopaidia,* Athens 1966, X, 42-44; "Paramythia", *Megali Elliniki Enkyklopedia,* Athens, ts., XIX, 650.

MACHIEL KIEL

AYTMATOV, Cengiz
(1928-2008)

Kırgız romancısı, yazar, diplomat.

12 Aralık 1928'de Kırgızistan'ın Talas eyaletindeki Şeker köyünde doğdu. Moskova'da memur olan babası Törekul 1935'te ailesini yanına alınca ilk öğrenimine orada başladı ve Rusça'yı öğrendi. Çıkan karışıklıklar sebebiyle iki yıl sonra ailesini tekrar Şeker'e gönderen Törekul, aynı zamanda Komünist Parti'nin bir görevlisi olmasına rağmen 1937'de Stalin tarafından kurşuna dizildi, aile kayıp babanın ölümünü çok sonra öğrendi (1956).

Cengiz ve dört kardeşi eğitimli bir kadın olan anneleri Nagima Hanım tarafından büyütüldü. Uzun yıllar "halk düşmanının çocuğu" damgasıyla yaşayan, bu yüzden bazı olumsuzluklarla karşılaşan Cengiz eğitimine 1938'de taşındıkları Kirovskoye'deki Rus yatılı bölge okulunda devam etti. II. Dünya Savaşı'nın en zor yılı olan 1942'de okulu bırakarak küçük yaşına rağmen köy sovyetine (kolhoz) sekreter oldu, vergi memurluğu ve Rusça öğretmenliği yaptı. Savaştan sonra ailesiyle Cambul'a taşınınca Veteriner Teknik Okulu'na girdi (1946). Burada hocalarının etkisiyle Rus klasiklerini okumaya başladı. Şiir de yazmasına rağmen bir hocasının tavsiyesiyle hikâyeye yöneldi, yazı ve çeviri çalışmaları yaptı. Yüksek öğrenimini Bişkek'teki Tarım Enstitüsü'nde tamamladı (1953). Burada okurken *Pravda* gazetesinde ilk hikâyesi "Gazetçi Dzyuo" çıktı (1952), bunu diğer hikâyeleri izledi. Ardından Kırgız Bilimsel Hayvan Araştırmaları Enstitüsü'nde çalışmaya başlayınca görevi gereği bütün ülkeyi gezdi. Edebiyat çalışmaları devlet politikasına uygun görüldüğü için Sovyet hükümeti tarafından Moskova'daki Maksim Gorki Edebiyat Enstitüsü'ne davet edilerek iki yıl (1956-1958) çağdaş edebî kuramlarla ilgili kurslara katıldı. 1958'de Moskova Üniversitesi Edebiyat Fakülte-

Katavothra'daki caminin kalıntıları (Machiel Kiel fotoğraf arşivi)

si'ne girdi. Aynı yılın sonunda Kruşçev'in anti-Stalinist kampanyası sırasında Sovyet Komünist Partisi'ne ve Yazarlar Birliği'ne üye kabul edildi. Kırgızca yazdığı *Cemile*'nin A. Dimitrieva tarafından yapılan Rusça çevirisi ilgiyle karşılandı, Louis Aragon eseri "dünyanın en güzel aşk hikâyesi" nitelemesiyle Fransızca'ya çevirince adı ülke sınırlarını aştı.

Literaturniy Kırgızistan dergisinin redaktörü ve *Noviy Mir* ile *Literaturnaya Gazeta*'nın başeditörlüğünü üstlenen Aytmatov, 1960-1965 arasında *Pravda*'nın Orta Asya muhabirliğini yaptı. *Steplerden ve Dağlardan Hikâyeler*'le Lenin (1963), *Elveda Gülsarı*'yla Sovyet Büyük Edebiyat ödüllerini aldı (1968). 1965'te Kırgız Sinemacılar Birliği başkanı, 1967'de Sovyet Yazarlar Birliği İdare Heyeti üyesi oldu. 1969'da Taşkent'te IV. Asya-Afrika Yazarlar Birliği Toplantısı'na katılarak yeni görevler üstlendi. 1974'te Kırgız Bilimler Akademisi üyeliğine kabul edildi. 1978'de Yüksek Sovyet Prezidyumu'nca "sosyalist işçi kahramanı" olarak ödüllendirildi. Avrupa İlimler Sanat ve Edebiyat Akademisi'ne asil, Dünya İlim ve Sanat Akademisi'ne muhabir üye seçildi. 1979'da ilk uluslar arası ödülü Etruriya'nın (İtalya) sahibi oldu. 1982'de *Manas*'ın ilk tam basımına nezaret ederek esere bir önsöz yazdı. *Gün Olur Asra Bedel* romanıyla Sovyet Büyük Edebiyat ödülünü ikinci defa kazanırken (1983) ortaya attığı "mankurt" kavramıyla rejime yönelttiği eleştiriler dikkat çekti. 1986'da *Dişi Kurdun Rüyaları* romanıyla yazarlığını yerelden evrensel platforma taşıdı. Öncülüğünü yaptığı, Doğu blokuyla Batı blokunu birleştirmeyi amaçlayan Isık Göl Forumu olumlu ve olumsuz birçok eleştiri aldı. Aytmatov'un layık görüldüğü diğer bazı ödüller arasında Hindistan Javaharlal Nehru ödülü (1985), Japonya Doğu Felsefesi Enstitüsü akademi ödülü (1988), Avusturya Avrupa Edebiyatı Devlet ödülü (1994), Friedrich Rueckert ödülü (1998), Alexender Men ve Leo Kopelev ödülü (2004) anılabilir.

Gorbaçov döneminde (1985-1991) Sovyet Yazarlar Birliği sekreterliği yanında Sovyet Parlamentosu Kültür ve Ulusal Diller Komitesi başkanlığı görevlerinde bulunan Aytmatov, Gorbaçov'a danışmanlık yapan beş kişiden biriydi. Sovyetler'in son dönemlerinde tayin edildiği Lüksemburg büyükelçiliğini yaşanan dağılma sürecinin ardından hem Rusya hem Türk Cumhuriyetleri adına devam ettirdi. Ekim 1996'da Kırgızistan Cumhurbaşkanı Askar Akayev tarafından kültür elçisi sıfatıyla Kırgızistan'ın UNESCO temsilciliğine tayin edildi. Son yıllarında Talas bölgesi milletvekilliği, Kırgızistan'ın Benelux devletleri büyükelçiliği gibi görevlerde bulundu. Belgesel çekimleri için gittiği Kazan'da rahatsızlanınca tedavi için götürüldüğü Almanya'nın Nürnberg şehrinde öldü (10 Haziran 2008). Yapılan bir törenle, 1937'de babasıyla beraber 137 aydının gizlice kurşuna dizilip gömüldüğü Bişkek'teki Ata-Beyt'te toprağa verildi. Evli ve dört çocuk babası olan yazarın oğlu Askar Aytmatov, Kırgızistan Dışişleri bakanlığı yapmıştır. Turan Ülkesinin Edebiyatına Hizmet ödülünü almak için ilk defa 1975'te geldiği Türkiye'ye İstanbul Sinema Günleri'ne katılmak (1992) ve Türk Dünyası ödülüyle fahrî doktora unvanını almak (2007) üzere iki defa daha gelmiştir. 1998'de Ankara'da adına uluslar arası bir bilgi şöleni düzenlendiği gibi 2013 yılında Eskişehir Türk Dünyası Kültür Başkenti etkinlikleri çerçevesinde Cengiz Aytmatov Bilgi Evi açılmıştır.

Cengiz Aytmatov

Aytmatov'un üzerinde Sovyet yazarları ve Marksist estetiğin belli oranda etkisi olmuşsa da kendi milletinin ortak duyuş ve birikimleri, çocukluk yıllarında babaannesi Ayımkan'dan duyduğu şarkı ve masallar, sürekli gittikleri yaylalarda yaşanan hayat eserlerinin özünü oluşturmuştur. İkinci kaynağı Manas Destanı'dır. Bunların yanında yaşadığı tarihî süreç, ailesinin başına gelenler, II. Dünya Savaşı yıllarının tükenmez hayat deneyimleri vardır. Hikâye ve romanlarında günlük yaşanmışlıkları kendi hayat felsefesinin içine oturtmuştur. Yaşadığı çağdaki insanların problemlerini yansıtan eserlerinde anlatım bir noktadan sonra mitik bir duyumla birleştiği gibi kahramanlar da dar kişiliklerinden sıyrılıp mitsel bir düzlemde Manas'ın kahramanlarıyla özdeşleşir. Aytmatov'un dünyasında doğa ve doğadaki unsurlar insan kadar önemlidir. O bunları şiirsel bir üslûpla ve başarıyla eserlerine yansıtır. Çoğu zaman ifade etmek istediklerini bu unsurlar üzerinden onları simgeleştirerek okuyucuya aktarır. Başarısında doğa içinde geçen çocukluk ve ilk gençlik yıllarının zengin deneyimleri yanında eğitim ve mesleğinin de (veterinerlik) payı bulunmaktadır.

Eserlerindeki ana temalardan biri olan aşkı ruhun kendi kendini kavramasının doruk noktası diye tanımlamış, insan ruhunu özgürleştiren, insanı başka bir insana, doğaya ve Tanrı'ya taşıyan, açan yüksek bir değer olarak ele almıştır. Hayatının son dönemlerinde kendisiyle yapılan bir konuşmada Tanrı'nın sonsuzluğunu ifade etmiş, Kur'an'ı bildiğini ve ona inandığını belirtmiştir. Tanrı'yı tam olarak bilmeye insan gücünün yetmediğini, fakat her zaman ve her yerde O'na ulaşmanın mümkün olduğunu dile getirmiştir. Yazar dünyanın yaşadığı büyük bozulma ve insanlardaki hayvanîleşmenin önüne, dine ve eski dünyaya ait geleneksel değerlere sahip çıkmakla geçilebileceğine inanmaktadır. Sovyet edebiyatının sınırlandırıcı sosyal realizm prensibinin dışına taşan Aytmatov, bazı eserlerinde 1960-1970'li yıllar için tehlikeli bir yol olan, edebiyat aracılığıyla devleti ve ideolojisini eleştirici bir tutum içine girmiştir. Bu tutum bir çığır halini almaya başlayınca Sovyet rejimi, edebiyat yoluyla ortaya çıkabilecek parçalanmayı hesaba katarak "sınırsız realizm" prensibini benimsemek durumunda kalmıştır. Aytmatov çift dilli yazarlardandır. Önceleri eserlerini Kırgızca yazıp Rusça'ya çevirirken daha sonra Rusça yazıp Kırgızca'ya çevirme yolunu tercih etmiştir. Sovyet döneminde kendini Kırgız bir yazar olduğu kadar Sovyetler Birliği'nin de bir yazarı saymış, Rusça'nın da Kırgızca kadar kendisi için millî bir dil olduğunu, bu sayede ifade gücünün zenginleştiğini söylemiştir.

Eserleri. Hikâye ve Roman: 1. *Betme-Bet* (*Yüz Yüze*, 1957). Asker kaçağı İsmail ile sonunda hırsızlık yapınca onu ihbar eden karısı Seyde'nin hikâyesidir. **2.** *Camiyla* (*Cemile*, 1958). Kocası askerde olan bir genç kadınla köye dönen sakat bir asker arasında gelişen aşkı konu edinir. Doğa içinde lirik bir şarkı gibi yükselen bu aşk, Cemile'nin ressam olmak isteyen on dört-on beş yaşlarındaki kayınbiraderinin ağzından yüceltici bir dille aktarılmıştır. **3.** *Toolar Cana Talaalar Bayanı* (*Steplerden ve Dağlardan Hikâyeler*, 1961). İçinde "İlk Öğretmen / Birinci Mugalim", "Deve Gözü / Boto Köz", "Cemile" ve "Al Yazmalım Selvi Boylum / Kızıl Cooluk Calcalım"

hikâyeleri yer almaktadır. "İlk Öğretmen"-de toplumun eğitim sorunu, idealist bir köy öğretmeniyle kız öğrencisi etrafında karanlıktan aydınlığa çıkış temasına uygun olarak işlenir. **4.** *Samançının Colu* (*Toprak Ana,* 1962, 1963). Toprak ve insan sevgisinin yaşama sevinciyle birleştiği eserde askere gidip de dönmeyen erkekler, dul kalan eşler, yaşanan aşklar, fakirlik ve hayat mücadelesiyle II. Dünya Savaşı yılları anlatılır. **5.** *Kızıl Alma* (*Al Elma,* 1964). **6.** *Canıbarım Gülsarı* (*Elveda Gülsarı,* 1966). Eserde savaş sonrası yılların sorunları ele alınmıştır. "Gülsarı" rahvan bir atın adıdır. Yeni düzenin programına pek ayak uyduramayan, hareketli, aksi ama iyi niyetli sahibi Tanabay gibi o da geçmişiyle yaşamaktadır, bir insan gibi âşık olur, üzülür. **7.** *Svidanie s Sınom* (*Oğulla Buluşma,* 1969). II. Dünya Savaşı'nda oğlunu savaşa kurban veren, aradan yirmi yıl geçtiği halde durumu kabullenememiş bir babanın hikâyesidir. **8.** *Ak Kemi* (*Beyaz Gemi,* 1970). Babası ile annesi ayrı yaşayan, kendisi her ikisinden uzakta dedesinin yanında babasına kavuşacağı günü bekleyen bir çocuğun hikâyesidir. **9.** *Deniz Boylop Cortkon Ala Döböt* (*Deniz Kıyısında Koşan Ala Köpek,* 1971). Dört insanın uçsuz bucaksız denizde verdiği yaşam mücadelesinin anlatıldığı hikâyenin kahramanı bir çocuktur. **10.** *Atadan Kalgan Tuyak* (*Askerin Oğlu,* 1971-1972). Eserde, babasını savaşta kaybeden bir çocuğun köye gelen bir savaş filmini seyrederken oradaki askeri babası olarak düşünüp kabullenmesi anlatılır. **11.** *Ete Kelgen Turnalar* (*Erken Gelen Turnalar / Sultanmurat,* 1975-76). Savaş yıllarının ağır şartlarında okulu bırakıp çalışmak zorunda kalan çocuklar ve bir ilk gençlik aşkı anlatılmaktadır. **12.** *Kılım Karıtar Bir Kün* (*Gün Uzar Yüzyıl Olur / Gün Olur Asra Bedel,* 1980, 1981). Eserde eski dostunun ölümüyle geçmişe dönen bir adamın hatırladıkları, başına deve derisi geçirilen "mankurt"lar, Nayman Ana ve yalnız dolaşan tilkiye kadar iç içe hikâyelerle bozkırdaki hayat anlatılır. **13.** *Kıyamat* (*Dişi Kurdun Rüyaları,* 1985). Bu eserde de hayatı boyunca kimseyle uyum sağlayamamış bir misyonerle uyuşturucunun yol açtığı problemler sergilenir. **14.** *Ak Caan* (*Beyaz Yağmur,* 1990). **15.** *Çıngıs Handın Ak Bulutu* (*Cengiz Han'a Küsen Bulut,* 1990). Cengiz Han'ın Sarı-Özek'ten geçerken iki sevgiliyi idam ettirişi efsanesi yeni zamanlarla iç içe verilen eserde diktatör karşısındaki bireyin durumu irdelenir. **16.** *Plaç Pereletnoy Ptitsi* (*Göçmen Kuşun Çığlığı / Yıldırım Sesli Manasçı,* 1990). **17.** *Kassandra Tamgası* (*Kassandra Damgası,* 1995). Gelecekteki felâketleri haber veren Kassandra mitindeki öz, uzay araştırmaları ortamına aktarılır. **18.** *Toolor Kulaganda* (*Dağlar Devrildiğinde / Ebedî Nişanlı,* 2007). Değişen dünya şartları, her şeyini satışa sunmuş insanlığın trajik durumu, küreselleşmenin doğurduğu problemler, mânevî fakirlik ve kirlilik eserin temaları arasındadır.

Tiyatro: 1. *Fudziyamadagı Katır Tün* (*Fuji Dağının Zirvesi,* 1975). Müellifin Kaltay Muhammedcanov'la beraber yazdığı eser, bir tepede buluşan eski dostların birbiriyle ve bazı olaylarla ilgili zaaflarını itiraf etmeleri çevresinde gelişir. **2.** *Noç Vospominanny o Sokrate* (*Sokrat'ı Anma Gecesi,* 2000). Muhtar Şahanov'la birlikte yazılan oyunda kır sofrasında bir araya gelen dostların çağın bazı problemlerini geçmişe de giderek ortaya koymaları anlatılır. Ayrıca yazarın *Yüz Yüze, Cemile, İlk Öğretmen, Toprak Ana* adlı hikâyeleri sahneye de uyarlanmıştır. **Hâtıra / Sohbet:** *Küz Basındagı Anşının Zarı* (*Kuz Başında Avcının Çığlığı,* 1997), *Kindheit in Kirgisien* (*Çocukluğum,* Zürich 1998; Uzun yıllar Aytmatov'un tercümanlığını yapan Friedrich Hitzer, onun çocukluk yıllarına ait hâtıralarını derleyip Almanca olarak neşretmiş, eser daha sonra Rusça ve Kırgızca'ya çevrilmiştir). **Düşünce:** *Manas Atanın Ak Kar-Kök Muzu* (savaş yıllarını konu alan sosyal ve siyasal içerikli bir eserdir), *Car Buyunda Bozdop Turğan Ançının İyi* (Japon filozofu Daysaku İkeda ile birlikte hazırlanan eserde felsefî ve sosyopolitik konular işlenir). Aytmatov'un eserleri başta Fransızca, Almanca ve İngilizce olmak üzere 150'den fazla dile çevrilerek defalarca basılmış, birçok hikâye ve romanı filme çekilmiştir. Yazar 1960'lı yıllardan itibaren Türkiye'de de tanınmaya başlanmış, zamanla eserlerinin tamamına yakını ve bir kısmı birkaç defa olmak üzere Türkiye Türkçesi'ne aktarılmıştır. 1977'de "Selvi Boylum Al Yazmalım" Atıf Yılmaz tarafından filme alınmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdıldacan Akmataliyev, *Cengiz Aytmatov'un Dünyası,* Ankara 1998; "Kırgız Türkleri Edebiyatı", *TDEK²,* IV, 391-392, 394; *Doğumunun 70. Yıldönümünde Cengiz Aytmatov Uluslararası Bilgi Şöleni Bildirileri: 8-10 Aralık 1998* (haz. Elmas Kılıç – Neval Konuk), Ankara 1999; A. Abegenov – N. Yıldız, "Aytmatov, Çıngız", *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi,* Ankara 2002, II, 84-88; Ali İhsan Kolcu, *Bozkırdaki Bilge Cengiz Aytmatov,* Ankara 2002; Orhan Söylemez, *Cengiz Aytmatov: Hayatı ve Eserleri Üzerine İncelemeler,* Ankara 2002; N. Kübra Erbay, *Cengiz Aytmatov'un Eserlerinde Tabiat,* Ankara 2002; *Cengiz Aytmatov: Doğumunun 75. Yılı İçin Armağan* (haz. Salican Cigitov v.dğr.), Bişkek 2004; *Cengiz Aytmatov* (ed. Ramazan Korkmaz), Ankara 2009; *Cengiz Aytmatov: Tematik İncelemeler* (ed. Orhan Söylemez), Ankara 2010; Svat Soucek, "Cengiz Aytmatov'un Eserlerinde Milli Renk ve İkidillilik" (trc. Orhan Söylemez), *Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Dergisi,* sy. 10, Ankara 1996, s. 7-40; Ramazan Korkmaz, "Aytmatov Anlatılarında Aşkın Eriştirici ve Dönüştürücü Gücü", *Bilig,* sy. 46, Ankara 2008, s. 1-8; Ayşe Yılmaz Balkan, "Hayattan Esere Cengiz Aytmatov", *Turkish Studies,* VIII/9 (2013), s. 2621-2628.

Âlim Kahraman

AYVERDİ, İlhan
(1926-2009)

Türkçe sözlük hazırlayan edebiyat öğretmeni.

24 Ekim 1926'da Manisa Akhisar'da doğdu. Babası Murat Bey'in ailesi Dağıstanlıdır, annesi Pâkize Hanım'ın ailesi Serez eşrafından olup Doksanüç Harbi esnasında önce Bursa'ya, ardından Ödemiş'e yerleşmiştir. Millî Mücadele yıllarında bazı yararlıklar gösterdiğinden kendisine İstiklâl madalyası verilen Murat Bey'in 1934'te ölümü üzerine İlhan Ayverdi dört kardeşiyle birlikte yetim kaldı. İlk ve orta öğrenimini Akhisar'da tamamladıktan sonra İzmir Karataş Kız Lisesi'nden mezun oldu (1943). Aynı yıl girdiği İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü bitirince (1949) sırasıyla Anarathigutyun Ermeni Ortaokulu, Galatasaray Lisesi, Zografyon Rum Lisesi, Saint-Joseph ve Saint Michel Fransız liselerinde Türkçe-edebiyat, 1960'ta Çapa Eğitim Enstitüsü'nde edebiyat öğretmenliği yaptı. Öğrencilerine Türkçe sevgisi yanında millî ve mânevî değerleri aşılamaya çalıştı. 1960'ta kendi isteğiyle mesleğinden ayrıldı.

Üniversitede talebe iken İstanbul Maarif Müdürlüğü'nde çalışmaya başlayan Ayverdi'nin burada Kenan Rifâî'nin talebelerinden Mehmet Örtenoğlu ile tanışması hayatında bir dönüm noktası teşkil etti ve onun tasavvuf sohbetlerini yıllarca dinleme imkânı buldu, Örtenoğlu vasıtasıyla Samiha Ayverdi ile de tanıştı. Kenan Rifâî'yi muhtemelen 1949 yılında tanıdı ve talebeleri arasına girdi. 1959'da Mimar Ekrem Hakkı Ayverdi ile evlenince kendisini bir kültür dünyası içinde buldu. Samiha ve Ekrem Hakkı Ayverdi kardeşlerin cemiyet ve kültür çalışmalarına katıldı. Fatih semtindeki evleri çeşitli kültür faaliyetlerinin merkezi haline geldi. Ekrem Hakkı

Bey 1966-1974 yılları arasında *Osmanlı Mî'mârîsinde Fâtih Devri* adlı eserini ve 1976'da *Avrupa'da Osmanlı Mi'mârî Eserleri*'ni hazırlarken İlhan Hanım onunla birlikte Anadolu ve Rumeli'yi gezerek çalışmalarına fiilen katıldı. 1966-1982 arasında İstanbul Türk Kadınları Kültür Derneği başkanlığını yürüttü. 1971'de Kubbealtı Cemiyeti'nin kurulmasında ve ardından faaliyetlerinde başkan sıfatıyla aktif rol oynadı. 1978'de Kubbealtı Akademisi Kültür ve Sanat Vakfı adıyla yeni bir statü kazanan bu kurumda vefatına kadar başkanlık yaptı.

İlhan Ayverdi 1971'de, yeni bir Türkçe sözlük hazırlanmasının ihtiyaç haline geldiği düşüncesiyle Nihad Sâmi Banarlı ve Faruk Kadri Timurtaş ile birlikte teşebbüse geçti. Üniversiteden bazı hocaların katılımıyla yaklaşık dört yıl süren çalışmalar yapıldı, yüzlerce eser taranarak örnek için fişler hazırlandı. Ayverdi bu aşamada sözlüğün sadece idarî ve malî sorumluluklarını yüklenmişti. Ancak sözlüğü yazacak hocalarla verimli bir çalışma düzeni kurulamadığından iş aksadı. Toplanan malzemenin değerlendirilmesi ve lugatın yazılması için 1976 yılından itibaren İlhan Ayverdi yazım işini bizzat üzerine aldı. Başlarda bir süre Ayverdi'ye yardımcı olan hoca grubu zamanla dağıldı ve içlerinden yalnız Ahmet Topaloğlu sözlüğün bitimine kadar kendisine yardım etmeye devam etti. İlhan Hanım çalışmalarını büyük bir gayret ve azimle sürdürüyordu. 2004 yılında sağlığının iyice bozulması üzerine Topaloğlu çalışmayı sürdürerek eksik kalan bölümleri tamamladı ve sözlüğe son şeklini verdi. Böylece Ayverdi'nin yazımına otuz yıla yakın bir zaman verdiği *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*'ün telifi bitmiş oldu ve 2005 yılında yayımlandı. 6 Kasım 2009 tarihinde vefat eden İlhan Ayverdi, Merkez Efendi Camii avlusunda Kenan Rifâî ve Samiha Ayverdi'nin medfun olduğu hazîrede eşinin yanında toprağa verildi.

Misalli Büyük Türkçe Sözlük 60.000'den çok madde, yaklaşık 35.000 deyim ve 100.000 civarında misal ihtiva etmektedir. Hazırlanışında büyük bir dikkat ve itina gösterilen bu lugat Türkçe'nin sözlük bilimi kurallarına göre hazırlanmış ilk sözlüğüdür. Ayverdi eserin önsözünde, "Bu sözlük, sadece yaşayan Türkçemizi değil tarihî seyri içinde Türk dilinin kazanmış olduğu zenginlikleri de gözler önüne sermek, Türk çocuklarına geçmişleriyle bağ kurmalarına ve eski metinleri okuyup anlamalarına yardımcı olmak amacıyla hazırlanmıştır" demektedir. 1977-2005 yılları arasında çalışarak sözlüğün kontrol ve redaksiyon işlerini yürüten, gramer bilgileri veren, dil notları koyan, Türkçe ve Batı kaynaklı kelimelerin etimolojisini yapan, Arapça ve Farsça kelimelerin etimolojisini kontrol eden Ahmet Topaloğlu bu lugatın bir "masa başı sözlüğü" olmadığını, madde başlarının seçiminden örneklerine kadar her şeyin yeniden "inşâ edildiğini" ve eser için asıl büyük gayretin İlhan Ayverdi tarafından sarfedildiğini belirtmektedir.

İlhan Ayverdi

BİBLİYOGRAFYA :

İlhan Ayverdi – Ahmet Topaloğlu, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 2005, I, s. VII, IX; Aysel Yüksel – Zeynep Uluant, *İlhan Ayverdi: Bir Hayat Bir Lugat*, İstanbul 2006, s. 11-35; İsmet Binark, *Bir İhlâs Âbidesi: İlhan Ayverdi, Doğumunun Sekseninci Yılı Münâsebetiyle*, Ankara 2006, s. 3-10, 27-53, 109, 114; Ahmet Topaloğlu, "Kubbealtı Lugatı ile İlgili Çalışmalar", *KAM*, XXXV/1 (2006), s. 18-22; Fahrünnisa Bilecik, "Kubbealtı Lugatı Bir Ömrün Hikâyesi", *a.e.*, s. 25; Ö. Faruk Akün, "Kubbealtı Lugatı Hakkında Görüşler", *a.e.*, s. 27; Selim İleri, "Kubbealtı Lugatı Hakkında Görüşler", *a.e.*, s. 31; Hakkı Devrim, "Tekkeler Vardı, Bazı Günlerde veya Saatlerde Zikir ve Sohbet İçin Yapılmış", *Radikal Gazetesi*, İstanbul 11.11.2009.

MUSTAFA TAHRALI

AYVERDİ, Samiha
(1905-1993)

Romancı, yazar ve mutasavvıf.

21 Kasım 1905'te İstanbul Şehzadebaşı'nda dünyaya geldi. Babası piyade kaymakamı İsmâil Hakkı Bey, annesi Meliha Hanım'dır. Soyu baba tarafından Ramazanoğulları'na, anne tarafından Budin'de medfun Bektaşî dervişi Gülbaba'ya dayanır. Büyük dedesi Hilmi Bey'in ağabeyi, II. Abdülhamid'in Meclis-i Mâliyye reisi İbrâhim Efendi, yazarın *İbrahim Efendi Konağı* adlı otobiyografik eserinin kahramanıdır. Samiha Ayverdi'nin, karakteri üzerinde sosyal seviye ve görgü bakımından, İstanbul'un seçkin ailelerinden birine mensup olan büyükannesi Hâlet Hanım'ın önemli rolü olacaktır.

Samiha Ayverdi 1921'de Süleymaniye İnâs Rüşdiyesi'ni bitirdi. Ardından tahsiline özel olarak devam etti, iyi derecede Fransızca öğrendi, keman dersleri aldı. Öğrenme isteğini etkileyen zengin bir kütüphanenin elinin altında bulunması onun bilgi ve kültürünün gelişmesinde büyük rol oynadı. Henüz on iki yaşında iken babasının kütüphanesindeki bazı eserleri okumuştu. On dokuz yaşında evlendirildiyse de ruhen ve fikren anlaşamadığı eşinden bir kız çocuğu dünyaya getirdikten sonra ayrıldı. Küçük yaşından itibaren babasıyla beraber katıldığı selâmlık sohbetleri sayesinde dönemin önemli şahsiyetleriyle tanışması, bu sohbetlerde edindiği bilgi ve kültür birikimi Ayverdi'nin öğrenmeye hevesli karakterini besledi ve kuvvetli hâfızasının yardımıyla eserlerine malzeme kaynağı teşkil etti. Sultan Reşad ile Sultan Vahdeddin dönemlerini, II. Meşrutiyet ile İttihat ve Terakkî zamanını, Balkan muharebeleri, I. Dünya ve İstiklâl savaşlarını, Cumhuriyet devrini idrak eden yazar bu yıllara ait müşahedelerini, intibalarını ve bilhassa toplumun kaybettiği değerleri eserlerine geniş biçimde yansıttı. Hayatında asıl yetiştirici rolü olan rehber ise annesi vasıtasıyla intisap ettiği Hırkaişerif Ümmü Kenan Dergâhı postnişini Kenan Rifâî (Büyükaksoy) oldu. Kuzeni rûhiyat muallimi ve yazar Semiha Cemal'in genç yaşta ölümü üzerine Kenan Rifâî, "Onun yerine sen yazacaksın" diyerek Samiha Ayverdi'yi teşvik etti, böylece dünya görüşünün gelişmesinde ve birçok eserin yazılmasında önemli rol oynadı.

Yazarlığı dışında faal bir cemiyet hayatı olan Ayverdi, aksiyoner ve birleştirici mizacıyla bazı sosyal ve kültürel kurumların oluşmasını teşvik etti ve birçoğunun faal üyesi olarak hizmette bulundu. Bunlar arasında İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul Enstitüsü, Yahya Kemal Enstitüsü, Türk Ev Kadınları Kültür Derneği ve Kubbealtı Akademisi sayılabilir. Bu kuruluşlarda konferanslar verdi, sohbet toplantılarına katıldı, özellikle millî kültür ve sanatların yeni nesillere aktarılmasında önemli katkıları olan mûsiki, hat ve tezhip kurslarının açılmasını sağladı. Dinî hayatla ilgili uygulamaların unutulmaması ve günlük yaşayışa geçirilmesi, bunlar arasında çocuk iftarları, isim koyma, âmin alayı, dinî nikâh gibi merasimlerin kendi çevresinden başlayarak yaygınlaştırılmasını teşvik etti. Kendisine gelen bütün mektupları cevaplandırdığı bilinen Samiha Ayverdi'nin siyaset, eğitim, kültür, dil konusu ve toplum ahlâkı gibi Türkiye'nin birçok meselesine

Samiha Ayverdi

dair dönemin başbakanları ile bakanlarına, parti ve belediye başkanlarına yazdığı mektuplar bu konudaki hassasiyetini göstermektedir (mektupların büyük bir kısmı İsmet Binark tarafından *Samiha Ayverdi'nin Mektupları* adıyla yayımlanmıştır [İstanbul 2002]). Samiha Ayverdi, Balkanlar'ın ve Avrupa'nın pek çok şehrini gezdi. 1980'de Libya hükümetinin desteğiyle İspanya'nın Sevilla şehrinde düzenlenen İslâm Konferansı için hazırlık toplantısına bir tebliğle katıldı. Bu gezilerini ve intibalarını *Yeryüzünde Birkaç Adım* adlı eserinde anlattı (1984). Mimarlık tarihi araştırmacısı Ekrem Hakkı Ayverdi'nin kardeşi olan ve Türkiye Millî Kültür Vakfı, Türk Edebiyatı Vakfı, Aile Araştırmaları Kurumu, Türkiye Yazarlar Birliği gibi birçok kuruluş tarafından kendisine ödül verilen Samiha Ayverdi 22 Mart 1993'te Fatih'teki evinde vefat etti; ramazan bayramının ilk gününe rastlayan 24 Mart'ta Merkezefendi Kabristanı'nda toprağa verildi.

Yayın dünyasına geç girmekle beraber Samiha Ayverdi'nin verimli bir yazı hayatı olmuştur. İlk romanı *Aşk Budur*'u (1938) otuz üç yaşında iken çıkarmış, daha sonra arka arkaya bir hikâye kitabıyla yedi roman yayımlamıştır. O yıllarda Necip Fazıl Kısakürek, Refi Cevat Ulunay ve Adile Ayda gibi yazarlar bu eserler hakkında övücü yazılar yazmıştır. Son romanı *Mesihpaşa İmamı*'nın (1948) ardından roman yazmayı bırakan Ayverdi'nin mensur şiir, deneme, hâtıra yazıları yanında fikrî, içtimaî ve tarihî konularda çok sayıda eseri bulunmaktadır. "Emanet" başlığını taşıyan mensur şiir tarzındaki ilk yazısı 28 Haziran 1946 tarihli *Büyük Doğu*'da çıkmış, daha sonra ölümüne kadar *Türk Yurdu, Resimli İstanbul Haftası, Anıt, Havadis, Türk Kadını, Tercüman, Türk Edebiyatı, Kubbealtı Akademi Mecmuası* gibi gazete ve dergilerde yazıları yayımlanmıştır.

Samiha Ayverdi'nin yazılarında olduğu gibi roman ve hikâyelerinde de anlatım tekniğini mesele yapmadığı, buna karşılık kendi dünya görüşünü telkin ettiği görülür. Bu bakımdan tezli roman kategorisine giren hemen bütün romanlarında tasavvufa açılan platonik bir aşkı ve kahramanların iç dünyasını aydınlatan irşad edici bir dost bulunur. Hâtıra türü eserlerinde de Osmanlılar'ın son dönem sosyal hayatını, zengin sınıfın asaletini, zarafetini, dostluğa ve sohbete açık mizacını, çevrelerindeki insanlara karşı sevgi ve merhamet duygularını, bu arada İstanbul'un güzelliklerini dile getirir. Bununla beraber roman ve hâtıra türü eserleri açık şekilde birbirinden ayrılmaz. Roman ve hikâyelerine kendi hayat tecrübeleri ve gözlemleri girdiği gibi hâtıralarında da edebî üslûp ve kurgu dikkati çeker. Fikir yazılarında İslâm anlayışının taassupla dar ve katı kalıplara hapsedilmesine karşı çıkan Samiha Ayverdi bu konuda tasavvufî hayatın önemini vurgular. Osmanlı Devleti'nin var oluşunun ve medeniyetinin sırrını da İslâmiyet'in ve Türklüğün mükemmel bir terkibi olarak görür.

Eserleri. Roman ve Hikâye: *Aşk Budur* (1938), *Batmayan Gün* (1939), *Mâbette Bir Gece* (1940), *Ateş Ağacı* (1941), *Yaşayan Ölü* (1942), *İnsan ve Şeytan* (1942), *Son Menzil* (1943), *Yolcu Nereye Gidiyorsun?* (1944), *Mesihpaşa İmamı* (1948). **Hâtıra:** *İstanbul Geceleri* (1952), *İbrahim Efendi Konağı* (1964), *Bir Dünyâdan Bir Dünyâya* (1974), *Hâtıralarla Başbaşa* (1977), *Yeryüzünde Birkaç Adım* (1984), *Rahmet Kapısı* (1985), *Ne İdik Ne Olduk* (1986), *Bağ Bozumu* (1987), *Hey Gidi Günler Hey* (1988), *Küplüce'deki Köşk* (1989), *Râtibe* (2002), *İki Âşinâ* (2003). **Nesirler, Tarihî ve Fikrî Eserler:** *Yusufcuk* (1946), *Ken'an Rifâi ve Yirminci Asrın Işığında Müslümanlık* (1951, Safiye Erol, Sofi Huri, Nezihe Araz'la birlikte), *Edebî ve Mânevî Dünyâsı İçinde Fâtih* (1953), *Boğaziçi'nde Târih* (1966), *Misyonerlik Karşısında Türkiye* (1969), *Türk-Rus Münâsebetleri ve Muhârebeleri* (1970), *Türk Tarihinde Osmanlı Asırları* (1975), *Millî Kültür Meseleleri ve Maârif Dâvâmız* (1976), *Âbide Şahsiyetler* (1976), *Kölelikten Efendiliğe* (1978), *Dost* (1980), *Mektuplardan Gelen Ses* (1985), *Hancı* (1986), *Ah Tuna Vah Tuna* (1990), *Türkiye'de Ermeni Meselesi* (Neşide Kerem Demir imzasıyla, 1976), *Dile Gelen Taş* (1999), *Ezelî Dostlar* (2004), *Mülâkatlar* (2005), *Dünden Bugüne Ne Kalmıştır?* (2006), *Arkamızda Dönen Dolaplar* (2007), *Kaybolan Anahtar* (2008), *Paşa Hanım* (2009), *Ebâbil Kuşları* (2010) (Samiha Ayverdi'nin kitap ve makale olarak bütün yayımlarıyla hakkında yapılmış çalışmaların açıklamalı bibliyografyası için bk. İsmet Binark, *Sâmiha Ayverdi Bibliyografyası*, İstanbul 1999).

BİBLİYOGRAFYA :

A. Schimmel, "Samiha Ayverdi-Eine Istanbuler Schriftstellerin", *Der Orient in der Forschung* (ed. Wilhelm Hoenerbach), Wiesbaden 1967, s. 569-585; Banıçiçek Kırzıoğlu, *Samiha Ayverdi: Hayatı-Eserleri* (doktora tezi, 1990), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Kâzım Yetiş, *Sâmiha Ayverdi, Hayatı ve Eserleri*, Ankara 1993; a.mlf., "Sâmiha Ayverdi'nin Hayatı", *KAM*, XVII/4 (1988), s. 9-19; *Sâmiha Ayverdi* (haz. Aysel Yüksel – Zeynep Uluant), İstanbul 2005; Nesime Ceyhan, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Uzanan Bir Kadın Yazar: Samiha Ayverdi ve Romanları", *EKEV Akademi Dergisi*, XIII/41, Erzurum 2009, s. 13-20; Ebubekir Eroğlu, "Ayverdi, Sâmiha", *TDEA*, I, 251-252; Selim İleri, "Ayverdi, Sâmiha", *DBİst.A*, I, 499-500; "Ayverdi, Sâmiha", *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, I, 135-136.

ZEYNEP ULUANT

AYYÂŞÎ, Muhammed b. Mes'ûd
(محمّد بن مسعود العيّاشي)

Ebü'n-Nadr Muhammed b. Mes'ûd b. Muhammed el-Ayyâşî es-Sülemî es-Semerkandî (ö. 320/932 [?])

İmâmiyye Şîası'na mensup fakih ve müfessir.

Dedesi Ayyâş'a nisbetle anılan Muhammed b. Mes'ûd'un Benî Temîm'e mensup olduğu yolunda görüşler vardır (Hânsârî, VI, 129), nisbesinden de Semerkantlı olduğu anlaşılmaktadır. Kûfe, Bağdat ve Kum âlimlerinden ders almasının bu bölgelere ilmî seyahatler yaptığını göstermeye yetmeyeceği, kendisinin bu hocaları kendi bölgesini ziyaretleri esnasında dinlemiş olabileceği dile getirilmişse de (Bar-Asher, s. 71-72) aksini teyit eden veriler bulunmaktadır. Nitekim öğrencisi Keşşî onun hocalarından Ali b. Hasan b. Faddâl el-Kûfî hakkında kendisine, Irak ve Horasan bölgesinde karşılaştığı kimseler arasında fıkıh ilmi ve fazilet açısından Kûfe'deki bu hocasından daha üstününü görmediğini söylediğini, yine bir diğer hocası Ebû Ya'kūb İshak b. Muhammed el-Basrî'den hadis almak için Bağdat'a gittiğini haber verdiğini aktarmaktadır (Ebû Ca'fer et-Tûsî, *İḫtiyâru Ma'rifeti'r-ricâl*, s. 530-531). Ayyâşî'nin hocaları arasında bu ikisi dışında Abdullah b. Muhammed b. Hâlid et-Tayâlisî, Muhammed b. Ahmed en-Nehdî

el-Kûfî, İbrâhim b. Muhammed b. Fâris, Ali b. Muhammed b. Feyrûzân el-Kummî ve Fazl b. Şâzân en-Nîsâbûrî gibi isimler sayılmaktadır. IV. (X.) yüzyılın başlarında Mâverâünnehir bölgesinde İmâmiyye'nin öncülerinden ve bu mezhebi yayanlardan biri sayılan Ayyâşî'nin (*EI²* [İng.], IV, 711) önemli talebeleri içinde kitaplarını rivayet eden oğlu Ca'fer'den başka Keşşî, Ebü'n-Nasr Ahmed b. Yahyâ ve Haydar b. Muhammed b. Nuaym es-Semerkandî gibi şahsiyetler bulunur. Ayyâşî'nin vefat tarihi klasik kaynaklarda zikredilmemekle birlikte son dönem araştırmacılarına göre 320 (932) yılı civarıdır (Sezgin, I, 42).

Şiî kaynaklarında Ayyâşî güvenilir bir kişi olarak nitelendirilmiş, mezhebin ileri gelenlerinden, geniş bilgi sahibi, rivayetlere muttali, ilim, fazilet ve edep sahibi olduğu, bununla birlikte zayıf râvilerden çokça rivayette bulunduğu kaydedilmiştir (Ahmed b. Ali en-Necâşî, II, 247; Ebû Ca'fer et-Tûsî, *İḫtiyâru Maʿrifeti'r-ricâl*, s. 497; Hânsârî, VI, 129). Keşşî gibi Ayyâşî'nin de Şiî olmayan kimselerden rivayetleri sebebiyle İmâmiyye âlimlerince eleştirildiğine modern çalışmalarda dikkat çekilmiştir (*EI²* [İng.], IV, 711). Ayyâşî'nin babasından kalan mirası ve diğer mallarını eğitim için harcadığı, evinin mescid ve medrese gibi müstensihlerle, okuyan, mukabele eden ve yazan kimselerle dolduğu rivayet edilmiş, bilhissa tefsir alanında sonrakiler üzerinde etkili olmuştur. Ayrıca Ayyâşî, Keşşî'nin, Şiî çevrelerinde ricâl sahasının dört temel eserinden biri kabul edilen çalışmasının da *(Maʿrifetü'r-ricâl)* en önemli kaynağıdır. Ayyâşî'nin önceleri Sünnî olduğu ve genç yaşta Şiîliği seçtiği zikredilmekte (Ahmed b. Ali en-Necâşî, II, 247), ancak ilk dönemde telif ettiği eserlerini Sünnî itikadına göre yazdığı görülmektedir. Şiîliği benimsedikten sonra her iki mezhep mensupları için ayrı ayrı ilim meclisleri kurmuş, çoğunluğu fıkıh, diğerleri tefsir, ahlâk, tarih ve siyere dair 200'den fazla eser telif etmiştir.

Eserleri. Müellifin en önemli eseri olan *Tefsîrü'l-ʿAyyâşî* bir rivayet tefsiridir ve günümüze ulaşan nüshaları eserin Fâtiha'dan Kehf sûresine kadar olan kısmını ihtiva etmektedir. VI ve VII. yüzyıllarda kitaba yapılan bazı atıfların Kehf sûresinden sonraki bölümlere ait olduğu dikkate alındığında (meselâ Tabersî 19, 24, 66, 76 ve 114. sûrelerdeki rivayetlere atıf yapar; İbn Şehrâşûb ve İbn Tâvûs'ta da eserin elde bulunmayan kısımlarına atıflar vardır, bk. Bar-Asher, s. 60-61) eserin bir kısmının sonradan kaybolduğu anlaşılır. Tefsirin başında sekiz babdan oluşan bir mukaddime mevcuttur. İmâmiyye'nin zamanımıza intikal eden en eski tefsirleri arasında yer alan eser -aynı dönemlerde yazılan Furât el-Kûfî, Ali b. İbrâhim el-Kummî ve Muhammed b. İbrâhim en-Nu'mânî'nin tefsirleriyle birlikte- özellikle kendilerine nisbet edilen tefsirleri günümüze ulaşmayan, beşinci ve altıncı imamlardan rivayet edilen, Şiî tefsirinin ana kaynaklarından olan Ehl-i beyt rivayetlerinin muhafazası açısından önemli görülmektedir (Ayoub, s. 184). Eserde başta Hz. Peygamber, Muhammed el-Bâkır ve Ca'fer es-Sâdık olmak üzere Ehl-i beyt imamlarından gelen rivayetler nakledilmekle birlikte az da olsa sahâbe ve tâbiîn görüşlerine de yer verilmiştir. Ayyâşî, Kur'an tefsirinde re'ye başvurulmasını doğru bulmadığından kendisine ulaşan rivayetleri aktarmakla yetinmiş, kişisel değerlendirmelere ve tercihlere yer vermekten kaçınmıştır. Bu çerçevede tefsirde Kur'an'ın tahrifiyle ilgili bazı rivayetler nakledilmekte (*Tefsîrü'l-ʿAyyâşî*, I, 25, 192-193), ancak bunlar için de herhangi bir yorum yapılmamaktadır. Bu tür rivayetlerin eserde yer alması bazı Şiî âlimlerinin eleştirilerine yol açmıştır. Meselâ Ali Penâh el-İştihârdî, Ayyâşî'yi sika olarak görmekle birlikte tefsirindeki rivayetlerin çoğunluğu mürsel kabul edildiğinden bunlara itibar edilemeyeceğini, bir kısmının ise tamamen uydurma olduğunu belirtir (*Taḳrîrât*, s. 257-258). Eserin aslında mevcut bulunan senedler kimliği meçhul bir müstensih tarafından çıkarılmıştır. Müstensih mukaddimede tefsiri senedleriyle inceleyip beğendiğini, ancak memleketinde onu semâ ya da icâzet yoluyla alan birine rastlamadığından bunları çıkardığını, ardından böyle kimselere rastlayınca da senedleri ilâve ettiğini belirtirse de (*Tefsîrü'l-ʿAyyâşî*, I, 13) bunların sayısı çok azdır. Dolayısıyla eserde yer alan rivayetlerin güvenilirliği tartışmalıdır. *Tefsîrü'l-ʿAyyâşî*, Seyyid Hâşim er-Resûlî el-Mahallâtî'nin tashihiyle neşredilmiş (I-II, Kum 1380-1381/1961-1962), bu neşir, daha sonra her sûreye ait rivayetlerin kendi içinde numaralandırılmasıyla tekrar edilmiştir (Beyrut 1411/1991). Recep Emin Gül, *Şia Tefsirlerinde Hadis Kullanımı -el-Ayyâşî Tefsiri Örneği-* adıyla yüksek lisans tezi hazırlamıştır (2014, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü). Ayyâşî'nin ayrıca *Kitâbü Sîreti Ebî Bekr*, *Kitâbü Sîreti ʿÖmer*, *Kitâbü Sîreti ʿOşmân*, *Kitâbü Sîreti Muʿâviye*, *Kitâbü Miʿyâri'l-aḫbâr* gibi eserleri dışında sonradan yazdığı *Kitâbü Ḥaddi'l-ḳaẕf*, *Kitâbü Ḥaddi'ş-şârib*, *Kitâbü'l-Ḥums*, *Kitâbü'r-Rüʾye*, *Kitâbü'r-Recʿa*, *Kitâbü't-Taḳıyye*, *Kitâbü'l-Mütʿa*, *Kitâbü'n-Nücûm ve'l-fâl ve'l-ḳıyâfe ve'z-zecr*, *eṭ-Ṭıb* gibi eserleri vardır. Bunlardan özellikle fıkıhla ilgili olanların hacimli bazı eserlerinin bab başlıklarına ait olması muhtemeldir (İbnü'n-Nedîm, s. 244-246).

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed b. Mes'ûd el-Ayyâşî, *Tefsîrü'l-ʿAyyâşî* (nşr. Hâşim er-Resûlî el-Mahallâtî), Beyrut 1411/1991, I, 13, 25, 192-193; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Teceddüd), s. 244-246; Ahmed b. Ali en-Necâşî, *er-Ricâl* (nşr. M. Cevâd en-Nâînî), Beyrut 1408/1988, II, 247-250; Ebû Ca'fer et-Tûsî, *el-Fihrist*, Beyrut 1403/1983, s. 212-215; *a.e.* (nşr. M. Sâdık Âl-i Bahrülulûm), Kum 1411, s. 497; a.mlf., *İḫtiyâru Maʿrifeti'r-ricâl* (nşr. Hasan el-Mustafavî), Meşhed 1348 hş., s. 497, 530-531; Hânsârî, *Ravżâtü'l-cennât* (nşr. Esedullah İsmâiliyyân), Kum 1392/1972, VI, 129-131; Kehhâle, *Muʿcemü'l-müʾellifîn*, XII, 20; Sezgin, *GAS*, I, 42; Âgā Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zerîʿa ilâ teṣânîfi'ş-Şîʿa*, Beyrut 1403/1983, IV, 295; Mahmoud Ayoub, "The Speaking Qur'ān and the Silent Qur'ān: A Study of the Principles and Development of Imāmī Shi'i Tafsīr", *Approaches to the History of the Interpretation of the Qur'ān* (ed. A. Rippin), New York 1988, s. 177-198; Ali Penâh el-İştihârdî, *Taḳrîrât fî uṣûli'l-fıḳh: Taḳrîru baḥsi'l-Burûcirdî*, Kum 1417, s. 257-258; Meir M. Bar-Asher, *Scripture and Exegesis in Early Imāmī Shiism*, Leiden-Boston 1999, s. 56-63, 71-72; Aslan Habibov, *Erken Dönem Şiî Tefsir Anlayışı* (doktora tezi, 2007), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 62-67; Rızâ Üstâdî, "el-ʿAyyâşî ve tefsîrüh", *Risâletü'l-Ḳurʾân*, sy. 3, Tahran 1411, s. 43-67; B. Lewis, "al-ʿAyyāshī", *EI²* (İng.), I, 794-795; W. Madelung, "al-Kashshī", *a.e.*, IV, 711-712; I. K. Poonawala, "'Ayyāshī, Abu'l-Naẓr Moḥammad", *EIr.*, III, 163-164.

MEHMET SUAT MERTOĞLU

A'ZAMÎ, Habîbürrahman
(حبيب الرحمن الأعظمى)

Ebü'l-Meâsir Habîbürrahmân b. Muhammed Sâbir b. İnâyetillâh el-A'zamî (1901-1992)

Hindistanlı hadis ve fıkıh âlimi.

Hindistan'ın kuzeyinde Uttar Pradeş eyaleti A'zamgarh şehrine bağlı Meuv beldesinde doğdu. Buraya nisbetle Meuvî olarak da anılır. İlim geleneğine sahip bir aile içinde yetişti. Kur'an okumayı öğrendikten sonra Farsça, Arapça, edebiyat ve tecvidle ilgili temel bilgileri başta babası olmak üzere beldesindeki hocalardan aldı. Ardından Gorahpûr ve Benâres'te, Diyûbend okulunun kurucularından Mev-

lânâ Reşîd Ahmed Gengûhî'nin öğrencisi Şeyh Abdülgaffâr b. Abdullah'tan Arap dili ve edebiyatı, belâgat, mantık ve fıkıh okudu. 1918'de Benâres'ten ayrıldı. Medrese mezunları üniversite mezunu sayıldığı için 1919'da İlâhâbâd Üniversitesi'nde girdiği sınavda başarı gösterip edebiyat diploması aldı. Aynı yıl Diyûbend'e giderek Dârülulûm'a girdi, ancak hastalığı yüzünden buradan ayrılmak zorunda kaldı. 1920'de geri dönüp medresenin son sınıf hadis kitaplarının *(Kütüb-i Sitte)* okutulduğu programa katıldı. Bu sırada Seyyid Asgar Hüseyin, Müftî Azîzürrahman Diyûbendî ve Şebbîr Ahmed Osmânî gibi âlimlerden gördüğü dersler yanında dönemin meşhur muhaddisi Enver Şah Keşmîrî'den *Sünen-i Tirmiẕî* dersleri aldı. Tekrar hastalanması üzerine Meuv'a döndü. İyileştikten sonra burada pek çok hadis kitabını Kerîm Bahş Sembehlî'ye okudu, ayrıca kendisinden aklî ilimler yanında fıkıh usulü dersleri aldı.

1921'de Meuv Dârülulûm Medresesi'nde Arap edebiyatı ve fıkıh okutmaya başladı. Ertesi yıl medresenin son sınıfında hadis okuttu, 1924'te Benâres'teki Mazharü'l-ulûm Medresesi'nde başmüderris oldu. 1930'da Meuv'da kurduğu Miftâhü'l-ulûm Medresesi'nde başmüderris ve şeyhü'l-hadîs olarak ders verdi; medresenin bir İslâmî ilimler üniversitesi haline gelmesini sağladı. Burada ders vermeyi bıraktığı 1950 yılına kadar *Ṣaḥîḥ-i Buḫârî* ile *Sünen-i Tirmiẕî* okuttu. Bu tarihten itibaren kitap telifine ve hadis kitaplarının tahkik ve neşrine ağırlık verdi. 1952'de Hindistan Kongre Partisi'nin teklifiyle aday gösterildiği seçimlerde Uttar Pradeş eyaletinin meclisine üye seçildi. Beş yıl süren bu görevi sırasında Ebü'l-Hasan Nedvî'nin ısrarıyla Leknev'deki Nedvetü'l-ulemâ Üniversitesi'nde bir yıl *Ṣaḥîḥ-i Buḫârî* okuttu. Bu arada ilki 1950, ikincisi 1952'de olmak üzere altı defa hacca gitti. 1969'da Beyrut, Dımaşk, Sayda, Ba'lebek, Halep ve Lazkiye gibi şehirler ile Küveyt ve Bahreyn gibi ülkelere ziyaretler gerçekleştirdi. 1970'li yıllarda Küveyt Vakıflar ve Din İşleri Bakanlığı'nca yürütülen *el-Mevsûʿatü'l-fıḳhiyye* projesine katkıda bulunmak için davet edildi. Ancak orada kısa bir süre kalarak sadece "Kitâbü'l-Cenâ'iz"in hazırlanmasında danışmanlık yaptı. 1985'te Kahire'de IV. Sîret ve Sünnet Kongresi'ne katıldı. A'zamî bu ziyaretlerinde, tahkikiyle meşgul olduğu başta Abdürrezzâk es-San'ânî'nin *el-Muṣannef*'i gibi eserlerin baskı işleriyle ilgilendiği gibi dönemin önde gelen ilim adamlarıyla görüşerek fikir alışverişinde bulundu; çeşitli kişilere hadis icâzeti verdi. Halepli muhaddis Abdülfettâh Ebû Gudde, Ezher Şeyhi Abdülhalîm Mahmûd, Abdülazîz b. Bâz, Hasan el-Meşşât, Muhammed Haseneyn Mahlûf, Hayreddin ez-Ziriklî, Mustafa Ahmed ez-Zerkā ve Lübnan Müftüsü Hasan Hâlid gibi şahsiyetlerle görüştü.

A'zamî'nin gerçekleştirdiği önemli eğitim hizmetlerinden biri de 1978'de kurduğu hadis ihtisas medresesidir. el-Ma'hedü'l-âlî li'd-dirâsâti'l-ulyâ adıyla bilinen bu medrese Meuv'da Tons nehrinin kıyısında büyük bir cami ile birlikte inşa edildi. Medresede hadis talebeleriyle bizzat ilgilenen A'zamî onların hadis ilimleri konusunda uzmanlaşmaları için gayret gösterdi. Aynı yerde Mirkātü'l-ulûm adlı medreseyi kurdu (Seyyid Abdülmâcid el-Gavrî, s. 140-141, 161). A'zamî, ilmî faaliyetleri yanında sosyal faaliyetlere de katılarak Hint müslümanlarının problemlerine çözüm bulma konusunda çaba sarfetti. 1953'te Dârülulûm-i Diyûbend Medresesi İstişare Meclisi'ne üye seçildi. Ömrünün sonuna kadar devam eden bu görevinin yanı sıra aynı yıl Delhi'deki Cem'iyyet-i Ulemâ-yı Hind'in yönetim kurulu üyesi oldu. 1972'de Dârülulûm-i Diyûbend ulemâsının öncülüğünde, Hindistan müslümanlarının şahsî hukuk sahasındaki haklarını korumak amacıyla düzenlenen toplantılara katıldı; Hindistan Müslümanları Şahsî Hukuk Cemiyeti'nin kurucuları arasında yer aldı. Ayrıca Leknev'deki Dârülulûm Nedvetü'l-ulemâ yönetim kurulundaki görevine devam etti. Hindistan hükümeti, İslâmî ilimler sahasındaki hizmetlerinden dolayı 1985'te kendisine devlet takdir ödülü verdi. Hindistan müslümanlarının dinî haklarını korumak üzere 1986'da tesis edilen İmâret-i Şer'iyye-i Hind'in ilk başkanı oldu ve bu sebeple "Emîrü'l-Hind" diye anıldı.

Habîbürrahman el-A'zamî 15 Mart 1992'de vefat etti. Cenazesine 100.000'den fazla kişinin katıldığı belirtilmektedir. Mütevazi bir hayat sürmüş olup zayıf yapılı, esmer, az konuşan, vakar ve mehâbet sahibi bir kişiydi. Hanefî mezhebine bağlı olan A'zamî, Hakîmü'l-ümme diye bilinen dönemin meşhur sûfî âlimi Eşref Ali Tehânevî'den tasavvufî terbiye almıştır. Tehânevî'nin kendisine iltifatta bulunduğu ve *et-Tenkīdü's-sedîd* adlı kitabına bir takriz yazdığı kaydedilmektedir. A'zamî'nin şairlik yönü de vardır; Pakistan Müftüsü Şebbîr Ahmed Osmânî'nin vefatı dolayısıyla *Burhân* dergisinde bir mersiyesi yayımlanmıştır (Füyûzurrahman, I, 133). Leknev'deki *Furḳān* dergisinin müdürü Muhammed Manzûr Nu'mânî, Benâres'teki Mazharü'l-ulûm Medresesi şeyhü'l-hadîsi Abdülcebbâr A'zamî, Dârülulûm-i Diyûbend müderrisi Muhammed Hüseyin Bihârî, Leknev'deki Dârülulûm Nedvetü'l-ulemâ şeyhü'l-hadîsi Abdüssettâr, Dârülulûm Diyûbend müftü nâibi Zafîrüddin Miftâhî ve Mahfûzürrahman onun talebelerinden bazılarıdır. Çocukları arasında Reşîd Ahmed Miftâhî öğretim faaliyetlerine devam etmektedir.

Önemli hadis kaynaklarının ilmî neşrini gerçekleştirmesi A'zamî'nin tanınmasına vesile olmuş, Ahmed Muhammed Şâkir'in Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned* neşriyle ilgili tenkit ve ta'likleri bizzat muhakkik tarafından takdirle karşılanmıştır. Ezher Şeyhi Abdülhalîm Mahmûd, "Dünyada en büyük muhaddis olarak anılmayı hakedecek biri varsa onun Mevlânâ Habîbürrahman A'zamî olduğuna şehadet ederim" demiştir (*Mv.AÜ*, II, 181). M. Zâhid Kevserî ve Abdülfettâh Ebû Gudde de A'zamî'den övgüyle söz eden âlimlerdir (İbn Kutluboğa, neşredenin girişi, s. 5-6; M. Zâhid Kevserî, neşredenin notu, s. 82). Onu takdirle ananlar arasında ayrıca Keşmîrî, Hüseyin Ahmed Medenî, Seyyid Süleyman Nedvî, Menâzır Ahsen Geylânî, Ebü'l-Hasan Nedvî ve Muhammed Hamîdullah gibi önemli kişiler bulunmaktadır.

Habîbürrahman el-A'zamî tahkik ettiği eserlerde mezhep kaygısı gözetmemiş, telif eserlerinde ise Hanefî mezhebini esas alan görüşleri öne çıkmıştır. Hadisin hüccîyetiyle ilgili *Nuṣretü'l-ḥadîṯ* gibi bazı kitaplarında devrindeki hadis karşıtlarına cevap vermiştir. Dönemindeki ihtilâflı konularla ilgili olarak kaleme aldığı kitap ve risâlelerinden bazıları *Resâ'il-i Aʿẓamî* adıyla bir araya getirilmiş (Karaçi 2009), ayrıca Şîî gruplarının bid'at mahiyetindeki uygulamalarına yönelik kitap ve risâleler yazmıştır. A'zamî'nin, ilmî ve edebî dergilerde yayımlanan 130 civarında Urduca makalesiyle yirmi beş kitabın tahkiki yanında irili ufaklı elli kadar telif kitap ve risâlesinin bulunduğu kaydedilmektedir.

Eserleri. Tahkik ve Ta'lik. A'zamî'nin bazı eserlere yaptığı tahkik ve ta'likleri teliflerinden daha önemlidir. **1.** İbn Hacer el-Askalânî, *Muḫtaṣarü't-Terġîb ve't-terhîb*. Münzirî'ye ait eserin ihtisarının tahkikidir (Malegaon 1380/1960, 1390/1970). **2.** İbn Hacer el-Askalânî, *el-Meṭâlibü'l-ʿâliye*. A'zamî dipnotlarda hadislerin tahrîci ve kelime izahlarıyla neşrini zenginleştirmiştir. 4702 hadis ihtiva eden *el-Meṭâlib*, Küveyt Vakıflar ve Din İşleri Bakanlığı tarafından dört cilt ha-

linde basılmıştır (Küveyt 1390-1393/1970-1973, 1393/1973). **3.** Humeydî, *el-Müsned* (Haydarâbâd 1381-1382/1962-1963). A'zamî'ye göre Humeydî'nin *el-Müsned*'i ilk tasnif edilen müsnedlerden biridir (Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî, *el-Müsned,* neşredenin girişi, I, 2). Bu neşre Yemenli âlim Abdurrahman el-Muallimî bir takriz yazmıştır. **4.** Abdullah b. Mübârek, *ez-Zühd ve'r-reḳāʾiḳ.* Konuya dair ilk kitaplardan olan eser *Kitâbü'z-Zühd ve yelîhi er-reḳāʾiḳ* adıyla neşredilmiştir (Malegaon 1385/1965; Haydarâbâd 1966; Beyrut, ts.). 2063 hadis içeren bu eser için de Ebü'l-Vefâ el-Efgānî bir takriz kaleme almıştır. **5.** Saîd b. Mansûr, *es-Sünen.* İbn Mansûr'un kayıp olduğu zannedilen *es-Sünen*'inin III. cildi Muhammed Hamîdullah tarafından 1960 yılında İstanbul'daki Köprülü Kütüphanesi'nde bulunmuştur. A'zamî kitabın miras, vasiyet, nikâh, talâk ve cihad bölümlerini içeren bu nüshasını notlar ve tahrîclerle birlikte iki cilt halinde yayımlamıştır (Malegaon 1388/1968; Bombay 1403/1982). Eserin A'zamî ve Muhammed Hamîdullah'ın takdim yazılarını içeren bir baskısı daha mevcuttur (Beyrut 1985). **6.** Muhammed Tâhir el-Fettenî, *Mecmaʿu biḥâri'l-envâr fî ġarâʾibi't-tenzîl ve leṭâʾifi'l-aḫbâr.* Hindistanlı âlim Fettenî'nin Kur'an ve hadislerde geçen garîb kelimeleri açıklamak amacıyla kaleme aldığı bu hacimli eser 1963 yılında basılmıştı. A'zamî eserin hatalı olan bu baskısını yazma nüshalarını da gözden geçirip notlar ekleyerek yeniden tahkik etmiş, başına da geniş bir mukaddime yazmıştır (I-V, Haydarâbâd 1967-1973). **7.** Muhammed Tâhir el-Fettenî, *Telḫîṣu Ḫavâtimi Câmiʿi'l-uṣûl.* Mecdüddin İbnü'l-Esîr'in *Câmiʿu'l-uṣûl* adlı eserinde adı geçen bazı râvi ve şahısları tesbit ettiği bölümün Fettenî tarafından yapılan muhtasarıdır (Malegaon, ts.). **8.** Abdürrezzâk es-San'ânî, *el-Muṣannef* (I-XI, Beyrut 1971-1975). Önsözde, A'zamî'nin kitap ve nüshaları hakkında yazmakta olduğu ayrıntılı bir giriş bölümünün müstakil olarak neşredileceği belirtilmişse de böyle bir çalışma yayımlanmamıştır. Eserin X. cildinin 379. sayfasından XI. cildinin sonuna kadar Abdürrezzâk'ın, hocası Ma'mer b. Râşid'den naklettiği *el-Câmiʿ*in bir bölümü de neşirde yer almaktadır. **9.** Heysemî, *Keşfü'l-estâr ʿan zevâʾidi'l-Bezzâr.* Bezzâr'ın *el-Müsned*'inde yer alan rivayetlerin *Kütüb-i Sitte*'ye zevâidini ihtiva eden eser A'zamî'nin ta'lik ve tahrîcleriyle dört cilt halinde yayımlanmıştır (Beyrut 1979-1985). **10.** Ebû Bekir İbn Ebû Şeybe, *el-Muṣannef.* Yirmi cilt olması planlanan tahkikin ilk beş cildi neşredilebilmiştir (Mekke 1983-1984). **11.** İbn Şâhin, *Kitâbü'ş-Şiḳāt.* Henüz yayımlanmamıştır. A'zamî'nin ayrıca Şemseddin es-Sehâvî'nin *Fetḥu'l-muġīṯ bi-şerḥi Elfiyyeti'l-ḥadîṯ*'ini hacimli bir cilt, İshak b. Râhûye'nin *el-Müsned*'ini iki cilt halinde, ayrıca Fettenî'nin *Kitâbü't-Tevessül*'ünü tahkik ettiği belirtilmektedir (Habîbürrahman el-A'zamî, *el-Elbânî,* neşredenin girişi, s. 6-7; Füyûzurrahman, I, 132).

Telif. Arapça: 1. *el-Elbânî şüẕûẕühû ve aḫṭāʾüh.* Müellifin, Muhammed Nâsıruddin el-Elbânî'nin eserlerindeki şâz ve hatalı görüşleri Erşed es-Selefî imzasıyla eleştirdiği çalışmasıdır (Küveyt 1984). **2.** *Cüzʾü ḫuṭabâti'n-nebî.* Altı sayfalık bu risâle Hz. Peygamber'in Vedâ haccındaki hutbelerini ihtiva etmekte olup Muhammed Zekeriyyâ Kandehlevî'nin *Ḥaccetü'l-vedâʿ* adlı eserinin ekinde yayımlanmıştır (Beyrut 1997). **3.** *el-Ḥâvî li-ricâli'ṭ-Ṭaḥâvî.* Tahâvî'nin kitaplarındaki râvilerin biyografilerinin alfabetik sırayla ele alındığı bu eser henüz yayımlanmamıştır. **4.** *el-İtḥâfâtü's-seniyye bi-ẕikrâ muḥaddiṯi'l-Ḥanefiyye* (tamamlanmamıştır). **Urduca. 1.** *Nuṣretü'l-ḥadîṯ.* Hadislerin delil teşkil ettiğini göstermek ve hadis karşıtlarını reddetmek için yazılmıştır. **2.** *Taḥḳīḳu ehli'l-ḥadîṯ.* Bu eser de Hint alt kıtasındaki ehl-i hadîs cemaatini ve görüşlerini eleştiren bir çalışmadır. **3.** *Rekeʿâtü't-terâvîḥ.* Teravih namazının yirmi rek'at kılınması gerektiğini ispatlamak amacıyla kaleme alınmış olup buna cevap olarak yazılan *Envârü'l-Meṣâbîḥ* adlı reddiye ile birlikte yeniden basılmıştır. **4.** *Ensâb o kefâʾet ki şerʿî ḥayṯiyyet.* Soy ve nesep konularıyla nikâhtaki denklik meselesinin şer'î hükmüne dairdir. **5.** *el-Aʿlâmü'l-merfûʿa fî ḥükmi'ṭ-ṭalaḳāti'l-mecmûʿa.* Bu beş eser *Resâʾil-i Aʿẓamî* genel başlığıyla kaleme alınmıştır (Karaçi 2009). **6.** *el-Ezhârü'l-merbûʿa fî reddi'l-Âṯâri'l-metbûʿa.* Müellifin *el-Aʿlâmü'l merfûʿa* adlı kitabına reddiye şeklinde yazılan *el-Âṯârü'l-metbûʿa*'ya cevap olarak yazılmıştır. **7.** *el-Ḥücecü'l-ḳaviyye ʿalâ secdeteyi't-taḥiyye.* **8.** *Aʿyânü'l-ḥuccâc.* İki ciltlik bir eserdir. **9.** *Aḥkâmü'n-neẕr li-evliyâʾillâh.* **10.** *İrşâdü'ş-şeḳaleyn bi-cevâbi ittiḥâdi'l-ferîḳayn.* Şîa'ya reddiyedir. **11.** *Reddü Taḥḳīḳi'l-kelâm.* Mübârekpûrî'nin *Taḥḳīḳu'l-kelâm fî vücûbi'l-ḳırâʾe ḫalfe'l-imâm* adlı eserine reddiye olup henüz basılmamıştır. **12.** *Ricâlü'l-Buḫârî.* **13.** *Dest Kâr-ı Ehl-i Şeref.* A'zamî bu eserinde dinî hükümlere uygun kazancın ölçülerini ortaya koymaya çalışmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Habîbürrahman el-A'zamî, *el-Elbânî şüẕûẕühû ve aḫṭāʾüh,* Küveyt 1984, s. 6-8; a.mlf., *Resâʾil* (nşr. Tenvîr Ahmed), Karaçi 2009, neşredenin girişi, s. 19-20; Abdullah b. Mübârek, *Kitâbü'z-Zühd* (nşr. Habîbürrahman el-A'zamî), Beyrut, ts. (Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye), neşredenin girişi, s. 17-18, 24, 33; Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî, *el-Müsned* (nşr. Habîbürrahman el-A'zamî), Haydarâbâd 1962 → Beyrut, ts. (Âlemü'l-kütüb), neşredenin girişi, I, 2; Saîd b. Mansûr, *es-Sünen* (nşr. Habîbürrahman el-A'zamî), Beyrut 1405/1985, neşredenin girişi, I, 3-9; Heysemî, *Keşfü'l-estâr* (nşr. Habîbürrahman el-A'zamî), Beyrut 1399/1979, neşredenin girişi, I, 1-4; İbn Kutluboğa, *Münyetü'l-elmaʿî* (nşr. M. Zâhid Kevserî), Karaçi 1412, neşredenin girişi, s. 5-6; M. Zâhid Kevserî, *Fıḳhü ehli'l-ʿIrâḳ ve ḥadîṯühum* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1390/1970, neşredenin notu, s. 82; Seyyid Mahbûb Rizvî, *Târîḫ-i Dârü'l-ʿUlûm-i Diyûbend,* Karaçi, ts., II, 124-126; a.mlf., *History of the Dar al Ulum Deoband* (trc. Murtaz Husain F. Quraishi), Deoband 1980, I, 311; II, 88-90; M. Âşık İlâhî el-Bernî, *el-ʿAnâḳîdü'l-ġāliye mine'l-esânîdi'l-ʿâliye,* Karaçi 1408/1988, s. 277; Füyûzurrahman, *Meşâhîr-i ʿUlemâʾ,* Lahor, ts., I, 130-133; Rûhulemîn el-Benglâdîşî, *el-Kelâmü'l-müfîd fî taḥrîri'l-esânîd* (hadis ihtisas tezi, 1991), Karaçi Câmiatü'l-Ulûmi'l-İslâmiyye, s. 108-109; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Tekmiletü Muʿcemi'l-müʾellifîn,* Beyrut 1418/1997, s. 139; a.mlf., *Tetimmetü'l-Aʿlâm,* Beyrut 1418/1998, I, 125-126; Ahmed el-Alâvine, *Ẕeylü'l-Aʿlâm,* Cidde 1418/1998, s. 64; Nizâr Abâza – M. Riyâz el-Mâlih, *İtmâmü'l-Aʿlâm,* Beyrut 1999, s. 72; Seyyid Abdülmâcid el-Gavrî, *Aʿlâmü'l-muḥaddiṯîn fi'l-Hind fi'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer el-hicrî ve âṯâruhüm fi'l-ḥadîṯ ve ʿulûmih,* Beyrut 2000, s. 134-151, 161; Celâl Saîd el-Hifnâvî, "el-Aʿẓamî, Ebü'l-Meʾâṯir Ḥabîbürraḥmân b. Muḥammed Ṣâbir", *Mv.AÜ,* II, 179-182.

MEHMET ÖZŞENEL

AZÎMÜDDİN
(عظيم الدين)

(ö. 1774)

Filipinler'in güneyinde hüküm süren Sulu sultanı (1735-1748, 1764-1774).

XVIII. yüzyılın başlarında doğdu. Batı dillerinde adı genellikle Alimuddin olarak geçer. İspanyollar tarafından Manila'da vaftiz edildiğinden İspanyol resmî kayıtlarında I. Ferdinand adıyla hıristiyan bir sultan olarak yer alır. Daha önce Datu Lagasan ismiyle anılırken 1735'te tahta çıkınca Azîmüddin lakabını aldı. Babası Sultan Bedreddin (Badaruddin), annesi aslen Sulavesi adasındaki Soopeng'den gelen Bugili bir hanımdır. Azîmüddin, babasının sarayında ilk dinî eğitimini aldıktan sonra tahsil için Hollanda sömürge yönetimi

altındaki Batavya'ya (bugünkü Cakarta) gitti. Burada iyi bir dinî öğrenim gördü; Arapça ve Malayca öğrendi. Memleketi Sulu'ya dönünce ilk zamanlar babasının sarayında din görevlisi olmak istediğinden siyasetten uzak durdu. 1735 yılı başlarında babasının yaşlılığı sebebiyle taht kavgalarının ortaya çıktığı bir sırada onun sultanlık teklifini reddettiyse de bazı mahallî reislerin ısrarı üzerine tahta çıkmayı kabul etti ve Sulu sultanı ilân edildi. Sarayını da bazı ileri gelenlerin isteği üzerine Tavi-Tavi'deki Dungan'dan Jolo'daki Bauang'a taşıdı.

Azîmüddin, tahta çıktıktan sonra Manila ana merkez olmak üzere Filipinler'in kuzeyindeki adalarda hâkimiyet kuran İspanyollar'la kalıcı bir barış anlaşması yapmaya çalıştı. Temmuz 1735'te Zamboanga'daki (Mindanao) İspanyol valisine bu yönde mektup yazarak bir heyet gönderdi. İlk girişimi başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen düşüncesinden vazgeçmedi, nihayet Ocak 1737'de Manila'daki İspanyol genel valisiyle Valdes Tamon Anlaşması diye bilinen bir dostluk anlaşması imzaladı. Buna göre Avrupa devletleri hariç dış düşmana karşı ortak hareket edilecek ve iki ülke arasında serbest ticaret yapılacaktı. Ayrıca bütün esirler karşılıklı olarak serbest bırakılacak, İspanyollar'dan alınan kiliselere ait değerli eşya ve süslemeler geri verilecekti. Anlaşma gecikmeli de olsa 9 Haziran 1742 tarihinde İspanya Kralı V. Philip tarafından onaylandı. Aynı yıl Azîmüddin, İspanyollar'ın askerî garnizonunun bulunduğu güneydeki Mindanao adasında Zamboanga şehrini ziyaret etti ve İspanyol valisi tarafından iyi karşılandı. Bazı Cizvit papazlarıyla dinî konularda tartışmalar yaptı, dinî ilimlerde iyi yetişmiş bir âlim olduğunu İspanyollar'a da gösterdi. Ayrıca İspanyol valisinden, kendisini tahttan indirmek için fırsat kollayan kuzeni Datu Sabdula'nın (Abdullah) liderliğindeki muhalefet hareketini ve onun başlattığı isyanı bastırmak üzere yardım talebinde bulundu. İspanyollar'ın yardımıyla bu isyanı kontrol altına aldıktan sonra 1747'de Borneo adasının doğusunda korsanlık yapan Tirunlar'a karşı İspanyollar'la ortak mücadele verdi, onların elindeki hıristiyan esirlerin serbest bırakılmasında İspanyollar'a yardımcı oldu. İspanyollar'la kurduğu barışın yanı sıra Çin'le de ilişkilerini geliştirmeye çaba gösterdi. Hatta onun, babası Bedreddin döneminde ticarî gayelerle Çin'e gönderilen elçilik heyeti içerisinde yer aldığı belirtilir. Kendisi de 1743 ve 1746 yıllarında Çin'in başşehri Pekin'e elçi gönderdi.

Dışta barış ve dostluk siyaseti izleyen Azîmüddin içte ise bazı reform hareketlerine girişti. Şer'î ve örfî hukuku yeniden düzenleyerek ülkesindeki hukuk sistemini geliştirmeye çalıştı. Kur'ân-ı Kerîm'i ve bazı Arapça dinî kitapları Sulu diline tercüme ettirdi. Farz namazların ihmal edilmemesi, dinî vecîbelerin yerine getirilmesi konusunda devlet adamlarına ve halka telkinlerde bulundu, bunları ihmal edenlerin cezalandırılmasını istedi. Ülkedeki bütün din görevlilerinin Arapça öğrenmesini şart koştu ve Arapça-Sulu dilinde bir sözlük hazırlattı. Devletin malî yapısını güçlendirmeye gayret etti, ülkede tek para birimi oluşturmak amacıyla kendi adına yeni paralar bastırdı. Sulu aristokrasisinin sultan üzerindeki etkisini kırmak için kendine bağlı bir hükümete ve denetimi altında iyi eğitilmiş donanımlı bir orduya sahip olmak istiyordu. Huzuru ve güveni sağlamak amacıyla orduyu yeniden tanzim etti, dışta da güçlü bir donanma kurmak için çalıştı. Yaptığı reformlar sayesinde halk arasında ünü iyice arttı.

Daha önce kendisine karşı yürütülen muhalefet hareketlerini başarıyla bastıran Azîmüddin 1748'deki isyanı bastırmada başarılı olamadı. Öte yandan İspanya Kralı V. Philip, bir heyet gönderip Cizvit misyonerlerinin Sulu halkına Hıristiyanlığı tanıtmak için ülkeye girişlerine izin verilmesini istedi. Heyeti çok iyi karşılayan Azîmüddin kralın isteğini yerine getirdi. Hatta Jolo'da bir kilise ve misyonerlerin ikameti için bir kale inşasına müsaade etti. Karşılığında da İspanyol hükümetinden güçlü bir donanma kurmak için malzeme ve iş gücü yardımı talep etti. Buna aynı zamanda Borneo'nun kuzey sahillerindeki korsanları bastırmak ve düşmanlarını dize getirmek için ihtiyaç duymuştu. İspanyol hükümeti dileklerini yerine getirdi. Ancak misyonerlerin Sulu halkını hıristiyanlaştırma gayretleri ve adada özgürce hareket etmeleri, sultanın da onlara dostça yaklaşımı ulemânın tepkisini çekti, bu durum halk arasında büyük bir hoşnutsuzluğa yol açtı. Neticede sultana karşı küçük kardeşi Datu Bantilan liderliğinde oluşan muhalefet misyonerleri Jolo'dan uzaklaştırmak ve sultanı devirmek için harekete geçti. Hayatına yönelik tehditler ve tehlikelerin artması üzerine Azîmüddin önce Basilan'a, ardından 22 Eylül 1748 tarihinde İspanyollar'ın denetimindeki Zamboanga'ya kaçmak zorunda kaldı. Ona karşı olan ulemânın desteğiyle Datu Bantilan tahta geçirilerek Muizzüddin lakabıyla sultan ilân edildi.

Azîmüddin, Zamboanga Valisi Pedro Zacharias ile yaptığı görüşmede tahttan indirildiğini ve İspanyol yardımına ihtiyaç duyduğunu belirtti. Aynı zamanda bir papaz olan vali, "Eğer sen düşmanlarını yenip ülkene yeniden kavuşmak istiyorsan önce Îsâ'nın dinine girmelisin" dedi. Bu bağlamda İmparator I. Konstantin'in bile Hıristiyanlığı benimsedikten sonra elde ettiği üstünlüğü ve zaferini hatırlattı. Hıristiyanlığa ilgi duyduğunu belirten sultan da İspanyol kaynaklarına göre 1 Aralık 1749 tarihinde vaftiz olmak istediğini söyledi. Durum Manila başpiskoposuna bildirilince başpiskopos bu konuda acele edilmemesini tavsiye etti; çünkü sultanın bunu kendi emellerini gerçekleştirmek için düşündüğüne inanmaktaydı. Zamboanga'da beklediği yardımı alamayan Azîmüddin Manila'ya gitti ve orada İspanyol genel valisi tarafından çok iyi ağırlandı. İspanyol elbiseleri giymeye ve İspanyollar'ın inanç ve gelenekleriyle ilgilenmeye başladı. Kendisine Hıristiyanlığa girmesi, düşmanlarını yenip kaybettiği tahtı bir hıristiyan kral olarak tekrar geri alması yönünde telkinler yapılmaktaydı. İspanyollar ona Hıristiyanlık eğitimi vermeye başladılar. Azîmüddin 28 Nisan 1750 tarihinde yedi kişiyle birlikte Pangasinan'da Paniqui denilen yerde vaftiz edildi, ardından resmî bir törenle başşehir Manila'ya getirildi. Şehirde şenlikler düzenlendi ve kutlamalar yapıldı, Azîmüddin, I. Fernando adıyla Jolo'nun ilk hıristiyan kralı ilân edildi.

Muizzüddin döneminde Sulu Sultanlığı ile İspanyollar arasındaki düşmanlığın yeniden ortaya çıkması üzerine Manila'daki İspanyol hükümeti Sulu'ya bir sefer düzenleyerek Azîmüddin'i hıristiyan bir kral olarak tahta geçirme konusunda ısrarcı oldu ve yeni genel vali istişarede bulunmak üzere bir savaş meclisi kurdu. Genel vali ile bazı üst düzey yetkilileri olumlu düşünmekle birlikte Cizvitler ve Zamboanga valisi, sultanın samimi olmadığını ve İspanyol savunma planlarını öğrenmek amacıyla bu yola başvurduğunu ileri sürüp bu sefere karşı çıktılar. Neticede Azîmüddin İspanyollar'ın çoğu tarafından güvenilir kabul edilmedi, Hıristiyanlığına da şüphe ile bakıldı. Buna rağmen 19 Mayıs 1751 tarihinde İspanyol donanması sefere çıktı ve sultanın İspanyollar'a karşı sadakati bu seferde denendi. Azîmüddin ailesi ve maiyetiyle birlikte donanmaya alındı.

Donanma Sulu'yu bombalarken İspanyol yetkilileri sultanın Jolo'daki kardeşi Datu Asin ile (Hâşim) şehirde görüşmeler yaptılar, devlet ileri gelenleri de Azîmüddin'i meşrû sultan tanımayı ve hıristiyan esirleri geri vermeyi kabul ettiler. Varılan anlaşmaya göre Datu Asin bir grup adamıyla birlikte 30 Temmuz'da onu almak üzere Zamboanga'ya gitti.

Öte yandan Azîmüddin'in samimiyetine inanmayan Zamboanga valisi 3 Ağustos 1751 tarihinde onu ihanetle suçlayarak tutuklattı. Tutuklananlar içinde Jolo'dan gelen kardeşi Datu Asin, Azîmüddin'in dört oğlu, beş kayın biraderi ve diğer maiyeti de vardı. Kadınlar arasında sultanın kız kardeşi, dört kızı, otuz iki câriyesi ve diğerleri bulunmaktaydı. Ayrıca Jolo'dan gelen gemiye ve içindeki silâhlara el kondu. 18 Haziran 1752'de Azîmüddin ve diğer tutuklular Manila'ya getirildi, resmî bir yargılama olmadan Fort Santiago'da hapse atıldı. Başta Azîmüddin'in üç oğlu olmak üzere altı devlet adamı ve sultanın maiyeti dahil 130 erkek ve yirmi kadın 29 Nisan 1755 tarihinde serbest bırakıldı, ancak Azîmüddin ile diğer oğlu on altı yıl boyunca Manila'da hapishanede kaldı. Sultan hapiste iyi muamele gördü, İspanyol kralının tâlimatıyla kendisine 50 peso aylık bağlandı.

Manila'yı işgal eden İngilizler'le temasa geçen Azîmüddin, İngilizler'e yazdığı bir mektupta kendisinin İspanyollar tarafından hapiste tutulduğunu ve zorla hıristiyanlaştırıldığını bildirdi. İngilizler'in kendisini himaye etmesi ve dostluk kurulması karşılığında onlara her türlü yardımı yapacağını ifade etti. 26 Kasım 1762 tarihinde İngilizler Pasig'e girdiler ve onu serbest bırakarak Manila'ya getirdiler. İngilizler'in Filipinler genel vali vekili kendisine karşı çok iyi davrandı ve 100 peso maaş bağladı. Azîmüddin ve oğlu Muhammed İsrâil, Sulu'ya dönüp tekrar tahta geçme hususunda 23 Şubat 1763 tarihinde İngilizler'le bir anlaşma yaptı. 28 Ocak 1761'de Sultan Muizzüddin ile İngiliz Doğu Hindistan Şirketi arasında imzalanan ticaret ve dostluk anlaşması aynen tanındı. Bunun yanında İngilizler, Sulu halkının dinine ve geleneklerine saygı gösterecek, Sulu sultanına karşı bir saldırı olması durumunda onu himaye edecekti.

Bu arada Sultan Muizzüddin'in âni ölümü üzerine Azîmüddin'in oğlu Muhammed İsrâil babasının tahta geçmesini görüşmek üzere Jolo'ya gitti. Kuzenleri onu iyi karşıladılar ve amcalarının dönüşünü memnuniyetle kabul edeceklerini bildirdiler. Fakat Azîmüddin'in Manila'daki ikameti uzayınca en büyük yeğeni II. Azîmüddin unvanıyla tahta çıkarıldı. İspanyollar, Azîmüddin'in kendilerine teslim edilmesini istedilerse de İngilizler bunu reddettiler. On altı yıl aradan sonra Azîmüddin, İngilizler'in eşliğinde 17 Mayıs 1764 tarihinde Jolo'ya ulaştı. Şehirde sevinçle karşılandı ve II. Azîmüddin'in Parang'daki köşküne yerleştirildi. Azîmüddin, 8 Haziran 1764 tarihinde ikinci defa resmen Ruma Bichara'da Sulu sultanı ilân edildi. Üç hafta sonra da İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'ne yeni toprak kullanım imtiyazları verdi. Bugün Malezya'ya ait olan Sabah eyaletini kapsayan bu topraklar, Borneo adasının kuzeyindeki Kimanis'ten kuzeydoğusundaki Towson Abai'ye kadar uzanan yerlerle adanın kuzeyindeki bütün küçük adaları içine almaktaydı. Ancak sultanın oğullarından biri buranın valiliğine tayin edilecekti. Azîmüddin, Jolo'ya döndükten sonra dinî hayatında hiçbir değişiklik olmadı, dinî vecîbelerini yerine getirmeye devam etti ve halk arasında bir hilâfet unvanı olan "emîrü'l-mü'minîn" adıyla anıldı. İki ayrı dönemde yirmi üç yıl tahtta kaldıktan sonra 1774'te yaşlılığını ve yorgunluğunu ileri sürerek oğlu Muhammed İsrâil lehine tahttan feragat etti. Azîmüddin halkı tarafından nazik, eğitimli, âdil ve zeki bir sultan olarak tanınır.

BİBLİYOGRAFYA :

J. Foreman, *The Philippines Islands,* New York 1906, s. 134-139; Najeeb Mitry Saleeby, *The History of Sulu,* Manila 1908, s. 180-188 |70-79|, 305-311 |197-203|; H. de la Costa, "Muhammad Alimuddin I, Sultan of Sulu 1735-73", *Asia and the Philippines: Collected Essays* (ed. H. de la Costa), Manila 1967, s. 81-114; a.mlf., "Muhammad Alimuddin I of Sulu: The Early Years", *Asian Studies,* II/2 (1964), s. 199-212; a.mlf., "Muhammad Alimuddin I, Sultan of Sulu 1735-1773", *Philippine Historical Review,* I/1, Manila 1965, s. 95-135; C. A. Majul, *Muslims in the Philippines,* Quezon City 1978, s. 21, 197-248, 251, 254-258, 333, 350-351; O. D. Corpuz, *The Roots of the Filipino Nation,* Quezon City 2005, I, 417-461; F. N. Rodriguez, "Alimuddin, Sultan (of Sulu)", *The Encyclopaedia of Islam Three,* Leiden 2007, fas. 1, s. 107-109.

İSMAİL HAKKI GÖKSOY

B

BÂ MAHREME, Abdullah Tayyib
(عبدالله الطيّب بامخرمة)

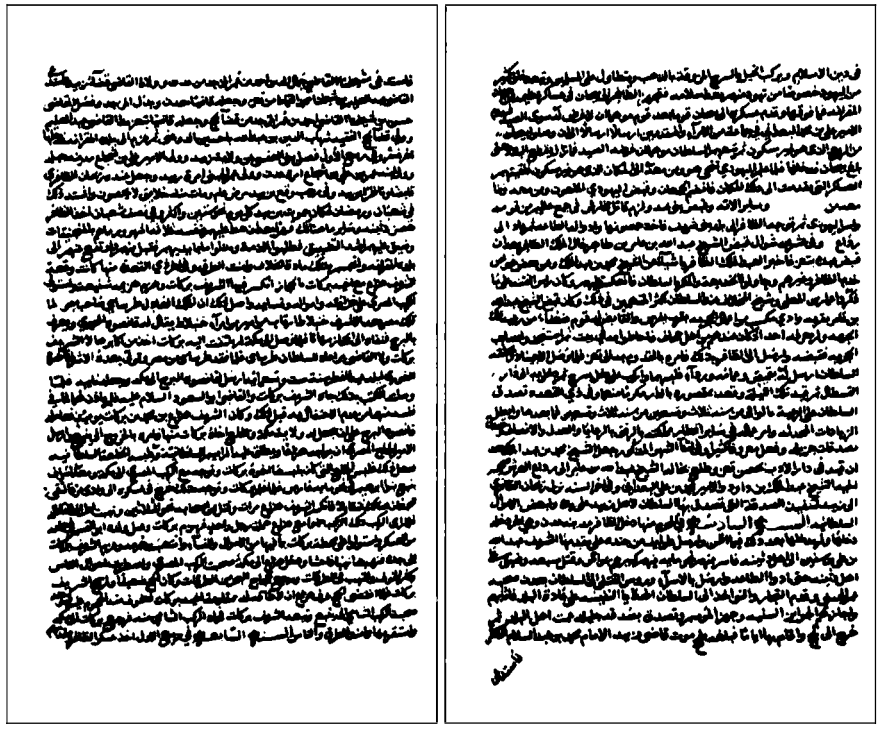
Ebû Muhammed Abdullāh et-Tayyib b. Abdillâh b. Ahmed Bâ Mahreme el-Yemenî el-Adenî eş-Şâfiî (ö. 947/1540)

Yemenli tarihçi, hadis ve fıkıh âlimi.

12 Rebîülâhir 870 (2 Aralık 1465) tarihinde Aden'de doğdu. Hadramut bölgesinden Aden'e göç eden ve İslâmî ilimlerde temayüz eden Bâ Mahreme (Ebû Mahreme) ailesine mensuptur. Aden kadısı olan babası Abdullah b. Ahmed'in yanı sıra Muhammed b. Ahmed Fazl, Muhammed b. Hüseyin el-Kammât ve Allâme Kadı Ahmed b. Ömer el-Mezcid gibi âlimlerden ders aldı. Çalışkanlığı, zekâsı, fıkıh, tefsir, hadis, nahiv ve Arap dili gibi alanlardaki başarılarıyla dikkat çekti. İlmî derinliği, fıkhî meselelere getirdiği çözümler, verdiği dersler, yetiştirdiği talebeler ve fetvalarıyla Aden'in en meşhur simalarından biri oldu. Tâhirîler'den Âmir b. Dâvûd tarafından 934 (1528) yılında Aden kadılığına tayin edildi ve bir süre bu görevi yürüttü. Ömrünün son iki yılını felçli halde geçiren Bâ Mahreme 6 Muharrem 947'de (13 Mayıs 1540) Aden'de vefat etti. Öğrencileri arasında Allâme Şehâbeddin Ahmed b. Ömer el-Hakîm önemli bir yer almaktadır. Kardeşi Ömer b. Abdullah, yeğeni Takıyyüddin Abdullah b. Ömer ve annesi tarafından dedesi Ebû Şükeyl Muhammed b. Mes'ûd da dönemin meşhur âlimleri arasındadır. Abdülkādir el-Ayderûsî yeğeni Takıyyüddin'in onun ölümü üzerine yazdığı mersiyeden bazı mısraları zikretmiştir (*en-Nûrü's-sâfir*, s. 205).

Eserleri. 1. *Târîḫu ṣaġri ʿAden.* Aden tarihine dair başlıca eserlerden biri olup iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde Aden'le ilgili bazı dinî rivayetlerden sonra buranın coğrafya ve topografyası hakkında bilgi verilir. İkinci bölüm Aden'de yaşayan veya buraya gelen meşhur kişilerin biyografilerinden oluşmaktadır. Burada âlimler, sâlihler, hükümdarlar, vezirler, emîrler ve tâcirler gibi farklı kesimlere mensup 300'den fazla kişinin hayat hikâyesi alfabetik sırayla yer almaktadır. Çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları bulunan eser (Eymen Fuâd Seyyid, s. 206) Oscar Löfgren tarafından neşredilmiştir (I-II, Uppsala-Leiden 1936, 1950; I-II, Kahire 1411/1991). Löfgren, İbnü'l-Mücâvir'in *Târîḫu'l-müstebṣır*, Muhammed b. Yûsuf el-Cenedî'nin *Kitâbü's-Sülûk* ve İbnü'l-Ehdel'in *Tuḥfetü'z-zemen fî târîḫi sâdâti'l-Yemen* adlı eserlerinden ilgili kısımları *Târîḫu ṣaġri ʿAden*'e ilâve etmiştir. Eseri Ali b. Hasan el-Halebî de yayımlamıştır (I-II, Beyrut 1408/1987). Bâ Mahreme bu eserinden *el-Muḫtâr min Târîḫi ṣaġri ʿAden* adıyla seçmeler yapmıştır (*a.g.e.*, s. 206). **2.** *Ḳılâdetü'n-naḥr fî vefeyâti aʿyâni'd-dehr.* Üç ciltten meydana gelen eser hicretten başlayarak 927 (1521) yılına kadar gelen bir tarih ve biyografi kitabıdır. Kitapta hicretten sonra her yüzyıl yirmişer yıllık beş tabakaya ayrılmıştır. Eserin özellikle müellifin yaşadığı dönemle ilgili bölümü Yemen ve Aden tarihi hakkında ilk elden bilgiler içermesi bakımından önemlidir. Muhammed b. Yûsuf el-Cenedî'nin *Kitâbü's-Sülûk*'ü, Yâfiî'nin *Mir'âtü'l-cenân*'ı ve Ali b. Hasan el-Hazrecî'nin *Ṭırâzü aʿlâmi'z-zemen fî ṭabaḳāti aʿyâni'l-Yemen*'i *Ḳılâdetü'n-naḥr*'ın başlıca kaynakları arasındadır. Oscar Löfgren bu kitabı tanıtan yazılar kaleme almış ("Über Abû Mahrama's Kilâdat al-nahr fî wafayât a'yân al-dahr", *MO*, XXV [1931], s. 120-139; "Abû Mahrama's Ki-

Abdullah Tayyib Bâ Mahreme'nin *Ḳılâdetü'n-naḥr fî vefeyâti aʿyâni'd-dehr* adlı eserinden iki sayfa (Leiden University Library, Or. nr. 2578, vr. 189ᵇ-190ᵃ)

lâdat al-nahr Ergänzungen zum Aufsatz", *MO*, XXVI-XXVII (1932-33), s. 227-228), L. O. Schuman da eserin Leiden nüshasını (Or., nr. 2598) esas alıp 906-927 (1500-1521) yıllarını içeren bölümünü İngilizce'ye çevirmiş ve notlar ekleyerek metnin tıpkıbasımıyla birlikte yayımlamıştır (bk. bibl.). *Ḳılâdetü'n-naḥr*, Abdülganî Ali el-Ehcerî, Abdurrahman Muhammed Cîlân Sagir ve Muhammed Yeslem Abdünnûr tarafından üç cilt (San'a 1425/2004), Bû Cum'a Mükrî ve Hâlid Zevârî tarafından altı cilt (Cidde 1429/2008) halinde neşredilmiştir. **3.** *en-Nisbe ile'l-mevâżiʿ ve'l-büldân (Müştebihü'n-nisbe)*. Coğrafî nisbeleriyle tanınan bazı kişilerin biyografilerini ve yaşadıkları yerlere dair bilgiler ihtiva etmektedir (Ebûzabî 1425/2004). Eser, Muhammed b. Ahmed el-Hacerî el-Yemânî'nin *Mecmûʿu büldâni'l-Yemen ve ḳabâʾilihâ* adlı kitabı başta olmak üzere Yemen coğrafyası ve kabilelerine dair eserlerin temel kaynaklarındandır. Müellifin *el-Münteḫab min Kitâbi'n-Nisbe ile'l-mevâżiʿ ve'l-büldân* adıyla yaptığı seçmeler Kahire'deki Ma'hedü'l-Mahtûtati'l-Arabiyye'de kayıtlıdır (nr. 2332). **4.** *Esmâʾü ricâli Ṣaḥîḥi Müslim* (*a.g.e.*, s. 206). **5.** *Şerḥu't-Tenbîh li-Ebî İsḥâḳ eş-Şîrâzî*. Şâfiî âlimlerinden Şîrâzî'nin *et-Tenbîh fî fürûʿi'l-fıḳhi'ş-Şâfiʿî* adlı eserinin şerhidir (*Hediyyetü'l-ʿârifîn*, I, 433). **6.** *Şerḥu Ṣaḥîḥi Müslim*. İmam Nevevî'nin *el-Minhâc fî şerḥi Ṣaḥîḥi Müslim b. Ḥaccâc* adlı şerhinden faydalanılarak hazırlanmıştır (Abdülkādir el-Ayderûsî, s. 206).

BİBLİYOGRAFYA :

Abdullah Tayyib Bâ Mahreme, *Ḳılâdetü'n-naḥr fî vefeyâti aʿyâni'd-dehr* (nşr. Abdülganî Ali el-Ehcerî), San'a 1425/2004, I, neşredenin girişi, s. 17-52; *a.e.: Political History of the Yemen at the Beginning of the 16th Century According to Contemporary Arabic Sources* (nşr. ve trc. L. O. Schuman), Amsterdam 1961; Abdülkādir el-Ayderûsî, *en-Nûrü's-sâfir*, s. 204-206; İbnü'l-İmâd, *Şeẕerât*, VIII, 268; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 239-240; *Hediyyetü'l-ʿârifîn*, I, 433; Kehhâle, *Muʿcemü'l-müʾellifîn*, V, 45-46; Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Merâciʿu târîḫi'l-Yemen*, Dımaşk 1972, s. 72-73, 255-256, 318; a.mlf., *Fihristü'l-maḫṭûṭâti'l-Yemeniyye fî Ḥaḍramevt*, Aden 1974, s. 45, 90; a.mlf., *Meşâdirü'l-fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen*, Beyrut 1408/1988, s. 478; Eymen Fuâd Seyyid, *Meşâdiru târîḫi'l-Yemen fi't-ʿaṣri'l-İslâmî*, Kahire 1974, s. 205-208; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), IV, 94; İsmâil b. Ali el-Ekva', *el-Medârisü'l-İslâmiyye fi'l-Yemen*, Beyrut 1406/1986, s. 539; *el-Ḳāmûsü'l-İslâmî*, I, 264; Kasım Kırbıyık, "Bâ Mahreme", *DİA*, IV, 358; M. Abdullah b. Hâvî Bâ Vezîr, "Bâ Maḫreme, Ebû Muḥammed ʿAbdullāh eṭ-Ṭayyib b. ʿAbdillâh b. Aḥmed", *Mv.AÜ*, III, 156-158.

CASİM AVCI

BÂ SELÂME
(باسلامة)

Bâ Selâme Hüseyn b. Abdillâh b. Muhammed b. Sâlim b. Ömer b. İvaz el-Kindî el-Hadramî el-Mekkî (ö. 1937)

Mekkeli âlim.

1 Safer 1299'da (23 Aralık 1881) Mekke'de doğdu. İlk bilgileri aslen Hadramutlu olan ailesi içinde aldı. Mekke'de Kur'ân-ı Kerîm, temel dinî bilgiler, hüsn-i hat ve matematik dersleri gördü. Daha sonra iki yıl Tâif Rüşdiyesi'ne devam ettiyse de ailevî sebeplerden dolayı öğrenimini yarım bırakmak zorunda kaldı. Babasının vefat ettiği 1897'den 1925 yılına kadar Tâif'te ticaretle uğraştı. Bu esnada Mescidü'l-Hâdî'nin imamı Yûsuf el-Yemânî'den fıkıh ve tefsir usulü okudu. Bâ Selâme'nin hayatında XX. yüzyılın ilk yıllarını Tâif'te sürgünde geçiren Ubeydullah Efendi'nin özel bir yeri vardır. Ubeydullah Efendi, Bâ Selâme'ye bir yandan coğrafya, tarih, siyaset bilimi ve sosyoloji dersleri verirken diğer yandan dönemin siyasî gelişmelerinden haberdar olmasını ve kendisinin mensup bulunduğu İttihatçı fikirleri benimsemesini sağladı. Bu arada Muhammed Şuayb el-Mağribî'nin hadis, hadis usulü, tefsir ve fıkıh usulü; Muhammed Hâşim et-Takrûnî'nin hadis ve terâcim; Abdülcelil Efendi'nin Arap dili ve edebiyatı; Mekke'nin Şâfiî müftüsü Hüseyin b. Muhammed el-Habeşî'nin tefsir, hadis, fıkıh ve belâgat derslerine devam edip icâzet aldı. Ayrıca Mescid-i Harâm'da kurulan ilim halkalarına katıldı. Mekke'ye hac için gelen ilim ve fikir adamlarıyla görüştü. Hicaz dışına çeşitli seyahatler yaptı. Gittiği Mısır ve Suriye'de âlimlerle bilgi alışverişinde bulundu. Bu seyahatleri esnasında gazete ve dergi sahipleriyle tanıştı, siyaset başta olmak üzere çeşitli konularda makaleler yazdı. İlk vazifesi Mekke'deki el-Medresetü'l-Hayriyye'de tarih ve coğrafya hocalığıdır (1910). Mescid-i Harâm'da ve evindeki ders halkalarında ders okutmayı ömrünün sonuna kadar sürdürdü. Şerîf Hüseyin'in Osmanlı Devleti'ne karşı faaliyetlerinde yanında yer aldı ve teşkil edilen meclisin kâtiplik görevini üstlendi (1917). Abdülazîz b. Suûd'un Mekke'yi ele geçirip Hicaz Hâşimî Krallığı'na son vermesiyle (16 Ekim 1924) oluşturulan kurucu mecliste görev aldı ve Meclis-i Şûrâ üyeliğine getirildi. Başta Haremeyn-i şerîfeyn Evkaf Nezâreti olmak üzere Suudi Arabistan hükümeti tarafından kurulan çeşitli heyet ve komisyonlarda yer aldı. Ağustos 1937'de Mekke'de vefat etti. 1940 veya 1945 yıllarında öldüğü de söylenir (*Mv.AÜ*, III, 95). Soyu Cidde ve Mekke'de halen devam etmektedir.

Eserleri. 1. *Târîḫu'l-Kâʿbeti'l-muʿaẓẓama* (Cidde 1354/1935, 1402/1982; Kahire 1420/2000). Bu eserde yer alan bilgilerin önemli bir kısmı müellifin gözlemlerine dayanır. Özellikle Kâbe'nin içinde bulunan kitâbelerin kayıt altına alınması eserin değerini daha da arttırmaktadır. **2.** *Târîḫu imâreti'l-Mescidi'l-Ḥarâm* (Cidde 1354/1935, 1400/1980; Mısır 1384/1964; Kahire 2001). Eserde Mescid-i Harâm'ın geçirdiği değişiklikler ve yapılan ilâvelerle Osmanlı dönemindeki durumu ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Müellif, Mescid-i Harâm'ın bugün önemli bir kısmı mevcut olmayan bölümleri ve görevlilerini şahsî müşahedelerinden de faydalanarak anlatmaktadır. **3.** *Ḥayâtü Seyyidi'l-ʿArab ve târîḫu'n-neḥdati'l-İslâmiyye maʿa'l-ʿilm ve'l-medeniyye* (Kahire 1349/1930; Mekke 1352-1353/1933-1934). Dönemindeki siyasî gelişmelerle fikir hareketlerinden ciddi biçimde etkilenen Bâ Selâme bu eserinde, Batı dünyasında görülen ilmî gelişmelerin alt yapısının İslâm dünyasında mevcut olduğunu ve bunun harekete geçirilmesi gerektiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Ayrıca İslâmiyet'in modern ihtiyaçları ve değişimleri karşılayacak siyasal-sosyal içeriğe sahip olduğu fikrini Hz. Peygamber'in hayatı ve İslâm tarihinden örneklerle göstermeye gayret etmiştir. **4.** *Ḫilâfetü Ebî Bekri's-Ṣıddîḳ*. Müellifin Hulefâ-yi Râşidîn'i ayrı ayrı ele aldığı çalışmasından sadece bu kısım yayımlanmıştır (Cidde 1403/1983). **5.** *Yevmiyyâtü Ḥüseyin b. ʿAbdillâh Bâ Selâme*. Bâ Selâme'nin 6 Eylül 1925-7 Haziran 1926 tarihleri arasında kaleme aldığı, Suudi Arabistan'ın kuruluş süreci hakkında önemli bilgiler içeren günlükleri Abdullah b. Hüseyin Bâ Selâme tarafından notlarla birlikte neşredilmiştir (Riyad 1430/2009).

Bâ Selâme, İmam Şâfiî'nin *el-Müsned*'ini şerhetmeye başlamışsa da eseri tamamlayamamıştır. Onun bir kısmı yayımlanmış olan diğer risâle ve kitapları da şunlardır: *el-Cevherü'l-limâʿ fî ḥükmi'l-İmâm eş-Şâfiʿî* (Mısır 1326), *el-İslâm fî naẓari aʿlâmi'l-ġarb* (Cidde 1403/1983), *Ḳaḍâyâ ṭıbbiyye min manẓûri İslâmî: er-Rüʾyetü'l-fıḳhiyye li-baʿzi'l-ḳaḍâyâ eṭ-ṭıbbiyye* (Cidde 2005), *Kitâb Yeteżammenü ma veḳaʿa beyne'l-eʾimmeti'l-erbaʿa mine'l-ḫilâfi fi'l-evḳāti'l-letî tekrahü fîhe'ṣ-ṣalât, Kitâb fi'n-nâsiḫ ve'l-mensûḫ mine'l-Ḳurʾân, Kitâb fî vücûbi'ṣ-ṣalâti ʿale'n-Nebî ṣal-*

lallâhu ʿaleyhi vesellem fi't-teşehhüdi'l-aḫîr, Kitâb fî taḥrîmi'l-müt'a ve'r-red ʿalâ men ebâḥahâ, Kitâb fî maʿnâ kerâmeti'l-evliyâ' (Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf, I, 185-186).

BİBLİYOGRAFYA :

Bâ Selâme, *Târîḫu imâreti'l-Mescidi'l-Ḥarâm*, Cidde 1400/1980, bk. Muhammed b. Hüseyin Nasîf, "Tercümetü'l-müʾellifi'ş-şadîḳı'l-üstâẕi'ş-şeyḫ Ḥüseyin Bâ Selâme", s. e-z; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), II, 242-243; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Delîlü'l-müʾellefâti'l-İslâmiyye fi'l-Memleketi'l-ʿArabiyyeti's-Suʿûdiyye: 1400-1409*, Riyad 1413/1993, s. 56, 142, 600; a.mlf., *Muʿcemü'l-müʾellifîne'l-muʿâṣırîn: Vefeyât 1315-1424 (1897-2003)*, Riyad 1425/2004, I, 185-186; Âtik b. Gays el-Bilâdî, *Neşrü'r-reyâḥîn fî târîḫi'l-beledi'l-emîn*, Mekke 1415/1994, I, 146-147; Abdullah b. Abdurrahman b. Abdürahîm el-Muallimî, *Aʿlâmü'l-Mekkiyyîn mine'l-ḳarni't-tâsiʿ ile'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer el-hicrî*, London 1421/2000, I, 257-258; İbrâhim b. Muhammed b. Nâsır es-Seyf, *el-Mübtedeʾ ve'l-ḫaber li-ʿulemâʾi'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer ve baʿżi telâmîẕihim*, Riyad 1426/2005, I, 250-258; Yûsuf Abdurrahman el-Marʿaşlî, *Neşrü'l-cevâhir ve'd-dürer fî ʿulemâʾi'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer*, Beyrut 1427/2006, I, 376; Abdurrahman el-Ensârî, "Bâ Selâme, Ḥüseyin b. ʿAbdillâh", *Mv.AU*, III, 94-97; M. Ali Yemânî, "el-Müʾerriḫu'l-edîb eş-şeyḫ Ḥüseyin b. ʿAbdillâh Bâ Selâme 1299-1359", http://www.makkawi.com (22.07.2014).

MUSTAFA SABRİ KÜÇÜKAŞCI

BABA FEREC

(بابا فرج)

Bâbâ Ferec
b. Bedel b. Ferec-i Tebrîzî
(ö. 568/1172-73)

Tebrizli sûfî.

Hayatına dair yeterli bilgi yoktur. Tebriz'in önde gelen sûfîlerinden olduğu için Tebrîzî, hankahı ve türbesi Gecîl'de bulunduğundan Gecîlî nisbeleriyle anılır. Kemâleddîn-i Hârizmî'nin *Cevâhirü'l-esrâr ve zevâhirü'l-envâr* adlı *Meşnevî* şerhiyle Molla Câmî'nin *Nefeḥâtü'l-üns*'ünde sadece Necmeddîn-i Kübrâ ile karşılaşmalarına ve aralarında geçen bir iki konuşmaya değinilmektedir. Kübreviyye'nin Zehebiyye koluna mensup olan Hâfız Hüseyin Kerbelâî et-Tebrîzî'nin *Ravżâtü'l-cinân ve cennâtü'l-cenân* adlı eserinde onunla ilgili daha ayrıntılı bilgi yer almaktadır. *Cevâhirü'l-esrâr*'da gizli velîlerden, *Nefehât*'ta Hakk'ın meczup ve sevgili kullarından biri diye anılan, *Ravżâtü'l-cinân*'da "zâhid, âbid, fâzıl, kâmil, şeyhü't-tâife, sultânü'l-ârifîn, melikü'l-ârifîn" ifadeleriyle tanıtılan Baba Ferec'in "telvîn" haline sahip olduğu, genellikle Gecîl'deki bir hamamın külhanında uzlete çekildiği, sık sık cezbe haline girdiği, bundan dolayı müridlerin terbiyesiyle pek ilgilenemediği söylenir. Fakat kendi adına bir hankahın bulunması, Şeyh Abdülazîz el-Herevî'nin yedi yıl boyunca bu hankaha ait helâların temizliğiyle meşgul olması, İbn Hafede diye tanınan hadis âlimi Ebû Mansûr Muhammed b. Es'ad b. Attârî et-Tûsî'nin yaşadığı garip bir olay üzerine ona intisap etmesine dair (Hüseyn-i Kerbelâî, I, 287) bilgileri göz önüne alarak hayatının bir döneminde sâliklerin mânevî eğitimiyle ilgilendiği söylenebilir.

Fahreddin er-Râzî ve Fakîh Zâhid ile çağdaş olan Baba Ferec'in ilişki kurduğu şahsiyetler arasında en çok tanınanı Necmeddîn-i Kübrâ'dır. Hârizmî ve Câmî gibi müellifler, Necmeddîn-i Kübrâ'nın gençliğinde Tebriz'de İbn Hafede'den *Meşâbîḥu's-sünne*'yi okurken Baba Ferec'in ansızın bu meclise geldiğini ve onu görünce Necmeddîn'in dilinin tutulduğunu aktarırlar. Necmeddîn-i Kübrâ bu olaydan çok etkilenmiş, hocasına ve arkadaşlarına bu zatın kimliğini sormuş, onlar da Baba Ferec denilen meczup bir derviş olduğunu söylemişlerdir. Bunun üzerine hep birlikte onu ziyarete gitmişler, kapıda onları Baba Şâdân karşılamış ve "Hakk'ın huzuruna girdikleri gibi" içeri girmelerini söylemiştir. Selâm verip oturduktan sonra Baba Ferec'in yüzünde bir azamet zuhur etmiş ve giydiği kaftan parçalanmıştır. Kendine geldiği zaman kalkıp kaftanı Necmeddîn-i Kübrâ'ya giydirmiş ve ona, "Defter okuyacak vakit değildir, senin cihan defterinin başı olma vaktindir" demiştir. Baba Ferec, ziyaretten sonra hocası İbn Hafede'nin isteği üzerine tekrar hadis tahsiline koyulan Necmeddîn-i Kübrâ'yı bir daha uyarmış, Necmeddîn de Hankāh-ı Zâhide'de halvete girmiş, bu esnada yaşadığı bazı mânevî tecrübelerini yazmak isteyen Necmeddîn-i Kübrâ'ya Baba Ferec, "Şeytan bunlarla senin iç âlemini karıştırmak istiyor" diyerek engel olmuştur. Necmeddîn-i Kübrâ bunun üzerine kalemi kâğıdı bırakıp tamamen tasavvufî hayata yönelmiştir (Kemâleddîn-i Hârizmî, I, 91-93; Abdurrahman-ı Câmî, s. 477-478).

İbnü'l-Fuvatî'nin *Mecmaʿu'l-âdâb*'ında (III, 68), Necmeddîn-i Kübrâ'nın 569 (1174) yılının Ramazan ayında İbn Hafede'den *Meşâbîḥu's-sünne* icâzeti aldığına dair bir bilgi yer almaktadır. Bu durumda yukarıda anlatılan olayın bu tarihte gerçekleştiği söylenebilir. 540'ta (1145) dünyaya gelen Necmeddîn-i Kübrâ da bu sırada yirmi dokuz yaşındadır. Kübreviyye'nin Nurbahşiyye kolunun kurucusu Seyyid Muhammed Nurbahş, Necmeddîn-i Kübrâ'nın, "Tarikat ilmini Rûzbihân'dan, aşkı Kadı İmam İbn Asrûn ed-Dımaşkī'den, halvet ve uzlet ilmini Ammâr'dan, hırkayı İsmâil Kasrî'den ve nazarı Baba Ferec'den aldım" şeklindeki sözünü nakletmiştir. Hâfız Hüseyin Kerbelâî, Baba Ferec'in Necmeddîn-i Kübrâ'nın sadece "pîr-i nazar"ı olmadığını, aynı zamanda terbiye ve hırka pîri de olduğunu söylemektedir. Çünkü Necmeddîn-i Kübrâ, Baba Ferec'in tavsiyesiyle halvete girmiş ve yine onun elinden hırka giymiştir. *Ravżâtü'l-cinân* müellifinin, Baba Ferec'in Şeyh Ahmed Maraştî ve Şeyh Muhammed Sâlim vasıtasıyla Cüneyd-i Bağdâdî'ye ulaşan bir silsilesinin bulunduğunu söylemesi (I, 377) tarih açısından mümkün görünmemektedir. Çünkü 297'de (909) vefat eden Cüneyd-i Bağdâdî ile Baba Ferec arasında 250 yıldan fazla bir zaman dilimi vardır. İlk Azerbaycan atabegi İldeniz döneminde vefat eden Baba Ferec'in merkadı ve türbesi Tebriz'deki Gecîl Kabristanı'ndadır (Müstevfî, s. 667). Kerbelâî buranın 755 (1354) yılında yeniden inşa edildiğini ve güneşten daha parlak bir görünümü olduğunu, Baba Ferec bir cumartesi günü vefat ettiği için aradan asırlar geçmesine rağmen pek çok insanın özellikle bugünde şeyhin türbesini ziyarete geldiğini, mezarı başında dua ve niyazda bulunduğunu, onun tasarrufunun öldükten sonra da devam ettiğine inandığını anlatır.

Şebüsterî'nin *Saʿâdetnâme*'sindeki iki pasaj (s. 198-199, 224), Baba Ferec'in düşünceleriyle ilgili bir fikir vermektedir. Bunlardan biri kötülük kavramının kişiden kişiye değiştiği, diğeri ise âlemin kadîm veya muhdes olduğuyla alâkalıdır. Baba Ferec bir gün, "Bizzat kötü diye bir şey yoktur, senin kötü olarak gördüğün aslında kötü değildir" deyince adamın biri insan öldürmüş bir kâfiri örnek gösterip, "Bunda ne hayır var ki?" diye sorar. Şeyh de onu öldüren kişinin gazi, onun tarafından öldürülenin de şehid olacağını söyleyerek böyle bir kişide bile iki hayrın gizli bulunduğunu belirtir. Diğer bir yerde kendisine, "Âlem muhdes mi yoksa kadîm mi?" diye soran Hâce İmam'a Baba Ferec ancak yakîn bilgisiyle anlaşılabilecek bir cevap verir: "Ferec gözlerini açtığından beri onun nazarı cihana değmemiştir. Kalbinin ve gözünün kapalı olduğu bir şey hakkında ona niçin soru soruyorsun?" Bu sözlerinden Baba Ferec'in bu tür kelâmî spekülasyonlara itibar etmediği anlaşılmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Necmeddîn-i Kübrâ, *Fevâʾiḥu'l-cemâl ve fevâtiḥu'l-celâl* (nşr. F. Meier), Wiesbaden 1957, s. 23-33; Şebüsterî, *Saʿâdetnâme* (*Mecmūʿa-i Âṯâr-ı Şeyḫ Maḥmûd Şebüsterî* içinde, nşr. Samed

Muvahhid), Tahran 1371 hş., s. 198-199, 224; İbnü'l-Fuvatî, *Mecmaʿu'l-âdâb fî muʿcemi'l-elḳāb* (nşr. Muhammed el-Kâzım), Tahran 1416, III, 68; Müstevfî, *Târîḫ-i Güzîde* (Nevâî), s. 667; Kemâleddîn-i Hârizmî, *Cevâhirü'l-esrâr ve zevâhirü'l-envâr* (nşr. M. Cevâd Şerîat), Tahran 1384 hş., I, 91-93; Abdurrahman-ı Câmî, *Nefeḥâtü'l-üns* (nşr. Mahmûd Âbidî), Tahran 1375 hş., s. 423-424, 477-478; Hüseyn-i Kerbelâî, *Ravżâtü'l-cinân* (nşr. Ca'fer Sultân el-Kurrâî), Tahran 1344-49 hş., I, 287-288, 376-386; II, 168-169, 322-324; L. Lewisohn, *Beyond Faith and Infidelity: The Sufi Poetry and Teachings of Mahmūd Shabistarī*, Richmond 1995, s. 121-125; E. R. Alexandrin, "The Sciences of Intuition and the Riches of Inspiration: Najm al-Dīn Kubrā in Jāmī's Nafaḥāt al-uns", *Reason and Inspiration in Islam: Theology, Philosophy and Mysticism in Muslim Thought: Essays in Honour of Hermann Landolt* (ed. T. Lawson), London-New York 2005, s. 284-297; Süleyman Gökbulut, *Necmeddîn-i Kübrâ*, İstanbul 2010, s. 89; Mes'ûd Celâlî Mukaddem, "Bâbâ Ferec Tebrîzî", *DMBİ*, XI, 1; Devin DeWeese, "Bābā Faraj", *The Encyclopaedia of Islam Three*, Leiden 2013, fas. 3, s. 41-43.

SÜLEYMAN GÖKBULUT

BABA TÜKLES

(XIV. yüzyıl)

Orta Asyalı mutasavvıf.

Cengiz Han'ın en büyük oğlu Cuci'nin soyuna mensup hükümdarlarca yönetilen ve Moğol İmparatorluğu'nun devamı olan Altın Orda (Altınorda) Hanlığı'nın sultanı Özbek Han'ın İslâm'ı seçişini anlatan bir menkıbenin ana figürlerinden biridir. Vücudundaki kılların ve tüylerin (tük) çokluğundan, saçlarının (şaş) uzunluğundan ötürü Orta Asya Türk toplulukları arasında Baba Tükles, Baba Tüklî, Baba Tüklî Şaştî Aziz, Şaşlî Aziz, Tüklî Baba, Baba Tüklük, Tûlâş Baba gibi lakaplarla anılmıştır.

Sözlü ve yazılı geleneklerde seçkin bir nesebe sahip velî bir şahsiyet olarak tanıtılan Baba Tükles'in adının doğrudan geçtiği en eski rivayet, Ötemiş Hacı b. Mevlânâ Dûstî'nin 1550'li yıllarda Hârizm'de, Yâdgârî (Arabşâhî) Hanlığı'nın idarecisi olan Dûst Muhammed Han için kaleme aldığı *Târîh-i Dûst-Sultân (Çengiznâme)* adlı eserde yer alır. Sözlü rivayetlerin derlendiği bu eserde Özbek Han'ın (1313-1340) yedi yıl hükümdarlık yaptıktan sonra nasıl müslüman olduğunu anlatan bir bölüm vardır. Rivayete göre adları bilinmeyen dört velî Özbek Han'ın hidayete ermesi için ilâhî bir ilhamla onun sarayına sevkedilir. Velîler ordugâhın dışında saraya yönelik biçimde beklemeye başlarlar. Görevliler ordugâh dışında murakabe halindeki dört velîyi yakalayıp hanın huzuruna getirirler. Sorgulama sırasında velîler, kendilerinin Muhammedî olduklarını ve hanı müslüman yapmak için geldiklerini söylerler. Kâhinler velîlerin öldürülmesini isterse de Özbek Han kâhinlerin velîlerle tartışmasını, hangisinin hak din üzere olduğunun ortaya çıkmasını ister ve o dine geçeceğini bildirir. Tartışma sonucunda iki tandırın kazılması, kâhinlerden ve velîlerden birer kişinin tandıra girmesi teklif edilir ve tandırdan yanmamış halde çıkan kişinin hak din üzere olduğunun kabul edileceği belirtilir. Vücudu kıllarla kaplı olan Baba Tükles çıplak bedenine giydiği zırhla ve diğer velîlerin okuduğu Fâtihalar'la tandıra girer ve zikre başlar. Ağzı kapalı tandır kuyusunda koyun etleri de asılıdır. Pişen koyun etleri tandırdan çıkarıldığında, Baba Tükles'in sadece zırhının kor gibi kızardığı, tek bir kılının bile yanmadığı, yüzünün ise biraz terlediği görülür. Diğer tandırdaki kâhinin bedeni ise küllere karışmıştır. Bu durumu gören Özbek Han'la birlikte bütün halk müslüman olur (*Çengiznâme*, s. 14-16).

Bu menkıbenin diğer bir şekli Nûrullah b. Ubeydullah es-Sıddîk el-Hârizmî'nin 1131'de (1719) Orta Asya'da yazma bir eserin kenarına Çağatay Türkçesi ile düştüğü notlarda yer almaktadır. Burada Baba Tükles'in Zengi Ata'nın (XIII. yüzyıl) müridi Sadr Ata (Sadreddin Ahmed) olduğu söylenir. Seyyid Ata, Bedr Ata ve Uzun Hasan Ata ile birlikte Sadr Ata bir pîr-i kâmil bulmak amacıyla Mâverâünnehir'e gitmiş, Zengi Ata'nın yanında hem zâhirî ilimleri öğrenmiş hem de tarikat eğitimi almıştır. Zengi Ata Hakîm Ata'nın, Hakîm Ata da Ahmed Yesevî'nin dervişidir. Önceki menkıbeden farklı olarak Nûrullah el-Hârizmî, Zengi Ata'nın Türkler arasında İslâm'ı yaymak maksadıyla dervişlerinden Sadr Ata ve Seyyid Ata'yı Deşt-i Kıpçak ve Saraycık'a gönderdiğini, iki müridin Saraycık'ta idareci olan Özbek Han'ı İslâm'a davet ettiğini, hanın onlardan bir keramet beklemesi üzerine Sadr Ata'nın Kâbe'nin görüntüsünü Saraycık'a getirip Özbek Han'a gösterdiğini, hanın böylece müslüman olduğunu ve onunla birlikte 70.000 kişinin de İslâm dinine girdiğini söyler. Bu rivayete göre XIV ve XV. asırlarda Altın Orda Devleti tarihinde önemli role sahip olan Edigü Bey (ö. 822/1419) Baba Tükles'in torunlarındandır.

Ötemiş Hacı'nın *Çengiznâme*'sinde zikredilen menkıbenin esas alındığı Abdülgaffar Kırîmî'nin *Umdetü'l-ahbâr*'ı (*Umdetü't-tevârîh*), Baba Tükles'in hayatına dair *Çengiznâme*'de ve Nûrullah el-Hârizmî'nin yazılarında yer almayan bilgiler içerir. 1157'de (1744) Kırım'da Osmanlı Türkçesi'yle kaleme alınan *Umdetü'l-ahbâr*'da, ateşperest olan İdil hanını (Özbek Han) ve Deşt-i Kıpçak halkını İslâm'a davet için giden dört velînin kimlikleri farklı gösterilir. Bunların en büyüğü Halvetiyye'nin ikinci pîri Seyyid Yahyâ-yı Şirvânî'nin dedesi Mecdüddin Şirvânî'dir. Diğerleri Hz. Ebû Bekir'in oğlu Muhammed'in soyundan gelen Baba Tükles (Şeyh Necîbüddin), Hz. Ali'nin oğlu Muhammed b. Hanefiyye'nin soyundan Şeyh Ahmed ve Şeyh Hasan Gürgânî'dir. *Çengiznâme*'deki menkıbeyi takip eden, ancak bazı ayrıntılara da yer verilen *Umdetü'l-ahbâr*'a göre Baba Tükles denilen Şeyh Necîbüddin girdiği tandır kuyusunun kapağının erken açılması üzerine "el-Hayyü'l-kayyûm" zikrinin yarım kaldığını, bu yüzden Kalmaklar'ın (Budist Moğol Kalmikleri) müslüman olamayacağını, ancak Tatar ve Moğol halklarının büyük çoğunluğunun İslâm'ı kabul edeceğini söyler (*Umdetü't-tevârîh*, s. 35).

Baba Tükles'in Edigü'nün atası olması Baba Tükles hakkındaki şifahî rivayetlerin ana temasını oluşturur. Öte yandan Baba Tükles'in neslinin Hz. Ebû Bekir'e dayandırılması, Edigü'nün Cengiz Han'ın soyuna mensup hanlarla yönetilen bölgelerde siyasî güç kazanmasında etkili olmuştur. Baba Tükles'in Edigü'nün atası olmasının yazılı delili XVI. yüzyıla aittir. *Târîḫ-i Ebü'l-ḫayr-ḫânî* adlı eserin 998 (1590) tarihli bir yazma nüshası ile Reşîdüddin Fazlullah'a ait *Câmiʿu't-tevârîḫ*'in 1011 (1602) yılında Kādir Ali Bek Celâyirî tarafından yapılan ve Rus Çarı Boris Godunov'a ithaf edilen Türkçe tercümesinde Baba Tükles'in şeceresi nakledilmiştir. Bir diğer şecereye, Nakşibendiyye'nin Cûybâriyye koluna mensup bir müellifin XVII. yüzyılın ikinci yarısında kaleme aldığı Farsça *Maṭlabü'ṭ-ṭâlibîn*'de yer verilmiştir. Baba Tükles'in Hz. Ebû Bekir neslinden gelen soyu Edigü ve torunları vasıtasıyla daha sonraları Nogay halkları arasında şöhret kazanmış, bunlar Nogaylar'ın Rus hâkimiyetine girmesiyle hıristiyan olmuş ve Rus aristokrasisi içinde yer edinmiştir. Baba Tükles soyundan gelen Urusov ve Yusupov aileleri devrim öncesi Rusya'sında etkin olmuş, Yusupov ailesine mensup Rus Prensi Feliks Yusupov 1916'da Rasputin'in suikast komplosuna karıştırılmıştır. Baba Tükles'in Edigü'nün atası olması Nogaylar, Tatarlar, Başkırtlar, Kazaklar, Karakalpaklar ve Özbekler arasında nesilden nesile aktarılagelen ve Edigü ile Cengiz Han'ın soyuna mensup Toktamış Han arasındaki bir kavgayı anlatan epik

bir hikâyede de kendini gösterir. Bu anlatının bazı rivayetlerinde Baba Tükles müslüman bir velîden ziyade mitolojik bir figür olarak öne çıkarılmış, soyunun onun bir peri ile evlenmesinden meydana geldiği ileri sürülmüştür.

Baba Tükles'e ait bazı türbeler bulunmaktadır. Bunlardan biri XIX ve XX. yüzyıl kaynaklarında zikredilen Astarhan yakınlarındaki Mashaikovo köyündedir. Bir diğeri, Hazar denizinin kuzeydoğu kıyısında yer alan Mangışlak yarımadasındadır. Güney Kazakistan'da Karadağ sıradağlarının eteğinde Baba Tüklî Şaştî Aziz adına bir türbe vardır. Bu türbenin varlığı, Ötemiş Hacı'nın eserindeki bilgiler de göz önünde bulundurulduğunda Baba Tükles'in bölge halklarının İslâmlaşmasında etkin rolünün bir göstergesidir.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdülgaffâr Kırîmî, *Umdetü't-tevârîh* (nşr. Necib Âsım), İstanbul 1343, s. 35-38; Devin DeWeese, *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania 1994, s. 321-408, 533-573; A. Schmitz, *Die Erzählung von Edige: Gehalt, Genese und Wirkung einer heroischen Tradition*, Wiesbaden 1996; Fatykh Urmanche, *Narodnyi èpos 'Idegei'*, Kazan 1999, s. 16-29; A. J. Frank, "Muslim Sacred History and the 1905 Revolution in a Sufi History of Astrakhan", *Studies on Central Asian History in Honor of Yuri Bregel* (ed. Devin DeWeese), Bloomington 2001, s. 297-317; *Edige: A Karakalpak Heroic Epic as performed by Jumabay Bazarov* (ed. ve trc. Karl Reichl), Helsinki 2007; Ötämiš Hāji [Ötemiş Hacı], *Čingīz-nāma* (ed. Takushi Kawaguchi v.dğr.), Tokyo 2008; a.mlf., *Çengiznâme* (haz. İlyas Kamalov), Ankara 2009, s. 14-16; Mustafa Kafalı, *Ötemiş Hacı'ya Göre Cuci Ulusu'nun Tarihi*, Ankara 2009, s. 88-89; *Islamization and Sacred Lineages in Central Asia: The Legacy of Ishaq Bab in Narrative and Genealogical Traditions, I: Opening the Way for Islam: The Ishaq Bab Narrative, 14th-19th Centuries / Islamizatsiia i sakral'nye rodoslovnye v Tsentral'noi Azii: Nasledie Iskhak Baba v narrativnoi i genealogicheskoi traditsiiakh, I: Otkrytie puti dlia islama: rasskaz ob Iskhak Babe, XIV-XIX vv.* (ed. Devin DeWeese v.dğr.), Almaty 2013, s. 270-272, 341-342.

DEVIN DEWEESE

BAHRÂNÎ, Hâşim b. Süleyman

(هاشم بن سليمان البحراني)

Hâşim b. Süleymân b. İsmâîl b. Abdilcevâd el-Hüseynî el-Bahrânî (ö. 1107/1696)

Şîa'ya dair nakilleri inceleyip bir araya getiren âlimlerden biri.

Bahreyn'de dünyaya geldi. XI. (XVII.) yüzyılın ortalarında doğduğu tahmin edilebilir. Alemülhüdâ Şerîf el-Murtazâ'nın torunlarından olduğu ve İmam Mûsâ el-Kâzım neslinden geldiği rivayet edilir. *Vesâ'ilü'ş-Şî'a* adlı hadis kitabının müellifi Hür el-Âmilî ile (ö. 1104/1693) ilim alışverişinde bulunduğu bilinmektedir. İlk eğitimini Bahreyn'de babasından aldı. Ardından dönemin Şiî ilim merkezlerinden olan Necef'e gitti; başta *Mecma'u'l-baḥreyn* sahibi Fahreddin et-Turayhî ve Abdülazîm b. Seyyid Abbas Esterâbâdî gibi âlim ve muhaddislerden ders aldı. Necef'te ne kadar kaldığı bilinmemektedir. Daha sonra Horasan'a geçerek Şîa âlimleriyle fikir alışverişinde bulundu. Horasan'daki ikameti sırasında bazı âlimlerden faydalanırken Hür el-Âmilî gibi âlimler de kendisinden faydalanıp rivayette bulundu. Horasan'dan Bahreyn'e dönünce burada ilmi ve ahlâkıyla büyük itibar kazandı. Bahreyn kadısı Şeyh Muhammed b. Mâcid'in vefatından sonra bütün Bahreyn beldelerini kapsamak üzere kadılık ve hisbe görevlerini üstlendi. Özellikle hisbe görevini en güzel şekilde yerine getirmek ve haddi aşanlarla sıkı bir mücadeleye girişmek suretiyle emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker faaliyetlerini yaymaya çalıştı. Dürüstlüğü ve âdil hüküm vermesi dolayısıyla ileri gelenlerin kendisinden çekinmesine karşılık halkın sevgi ve saygısını kazanmayı başardı. Onun faziletli bir kişi, âlim, fakih, müfessir, Arapça'yı ve ricâl ilmini çok iyi bilen bir muhaddis olduğu, zalimlere karşı mücadele ettiği kaynaklarda belirtilmektedir (Hür el-Âmilî, II, 341; İbn Usfûr el-Bahrânî, s. 63-64). Resmî görevlerinin yanı sıra öğretim faaliyetleriyle de uğraşan Bahrânî çok sayıda öğrenci yetiştirdi; Muammer Mahmûd b. Abdüsselâm'ın da aralarında bulunduğu kalabalık bir cemaat kendisinden hadis ve haber rivayet etti. Bahrânî 1107 yılında, bazı rivayetlere göre ise 1109'da (1698) Bahreyn'de Naîm köyünde vefat etti, cenazesi Tevbelî isimli köyde Mâtînî Kabristanı'nda defnedildi.

Eserleri. Mirza Abdullah Efendi, İmâmiyye ulemâsı arasında nakilleri toplayıp kaydetme hususunda Muhammed Bâkır el-Meclisî'den sonra gelen kişi olarak kabul edilen Bahrânî'nin yetmiş beş civarında eserinin ismini zikretmiş olup bazıları şunlardır: **1.** *el-Burhân fî tefsîri'l-Ḳur'ân.* Müellifin başta gelen bu çalışması hacimli bir rivayet tefsiridir (Kum, ts., 1334 hş., 1363 hş., 1375 hş.; bir heyetin tashih ve dipnotlarıyla, Beyrut 1419/1999). **2.** *el-Meḥacce fîmâ nezele fi'l-ḳā'imi'l-ḥücce.* On ikinci imamın özellikleri ve hakkındaki naklî delilleri ihtiva eden bir çalışmadır (Tahran 1272; nşr. Muhammed Münîr el-Mîlânî, Beyrut 1413/1992; nşr. Hâmid el-Erdistânî, Kum 1387 hş.). **3.** *Tebṣıretü'l-velî fîmen ra'e'l-Ḳā'im el-Mehdî ʿaleyhi's-selâm.* Eserde on ikinci imamı gören kimselerden bahsedilir. **4.** *Ġāyetü'l-merâm fî ḥücceti'l-ḫişâm fî taʿyîni'l-imâm ʿan ṭarîḳı'l-ḫâṣṣı ve'l-ʿâm* (Tahran 1272, 1387 hş.). Muhammed Takī b. Ali ed-Dizfûdî tarafından *Kifâyetü'l-ḫişâm fî feżâ'ili'l-imâm* adıyla Farsça'ya çevrilmiştir (Tahran 1272). **5.** *el-Levâmiʿu'n-nûrâniyye fî esmâ'i ʿAlî ve ehli beytihi'l-Ḳur'âniyye* (nşr. Hâmid el-Erdistânî, Kum 1387 hş.). **6.** *Medînetü'l-meʿâciz (Meʿâcizü Ehli'l-beyt)* (Tahran 1290, 1291, 1298; nşr. İzzetullah el-Mevlâî, Kum 1371 hş.; nşr. Alâeddin el-A'lemî, Kum 1384 hş./2005). **7.** *Meşâbîḥu'l-envâr fî beyâni muʿcizâti'n-nebiyyi'l-muḫtâr* (nşr. Mahmûd el-Ergānî el-Bihbehânî el-Hâirî, Kum 1384 hş./2005). **8.** *Meʿâlimü'z-zülfâ fî maʿârifi'n-neş'eti'l-ûlâ ve'l-uḫrâ* (Kum 1382 hş./2003). **9.** *et-Tuḥfetü'l-behiyye fî iṯbâti'l-vaṣıyye* (nşr. Mahmûd el-Ergānî el-Bihbehânî el-Hâirî, Meşhed 1383 hş./2004). Bahrânî'nin bunların dışında çoğu İsnâaşeriyye'yi konu edinen başka eserleri de vardır: *Ḥilyetü'l-ebrâr fî feżâ'ili Muḥammed ve âlihi'l-aṭhâr, el-Keşfü'l-mühim fî ṭarîḳı ḫaberi Ġadîri Ḫum, el-İnṣâf fi'n-naṣṣı ʿale'l-e'immeti'l-iṯnâʿaşere el-eşrâf* (diğer eserleriyle ilgili geniş bilgi için bk. Mirza Abdullah Efendi el-İsfahânî, V, 299-304; İbn Usfûr el-Bahrânî, s. 64-66).

BİBLİYOGRAFYA :

Hâşim b. Süleyman el-Bahrânî, *el-Burhân fî tefsîri'l-Ḳur'ân*, Beyrut 1419/1999, bk. Hüseyin el-A'lemî'nin, "el-Müʾellif fî süṭûr" başlıklı yazısı, I, 5-6; a.mlf., *el-Meḥacce fîmâ nezele fi'l-ḳā'imi'l-ḥücce* (nşr. M. Münîr el-Mîlânî), Beyrut 1413/1992, neşredenin girişi, s. 8-11; Hür el-Âmilî, *Emelü'l-âmil* (nşr. Ahmed el-Hüseynî), Necef-Bağdad 1385/1965, II, 341; Mirza Abdullah Efendi el-İsfahânî, *Riyâżü'l-ʿulemâ' ve ḥiyâżü'l-fużalâ'* (nşr. Ahmed el-Hüseynî), Kum 1401, V, 298-304; İbn Usfûr el-Bahrânî, *Lü'lü'etü'l-Baḥreyn* (nşr. M. Sâdık Âl-i Bahrülulûm), Beyrut 1406/1986, s. 63-66; Abbas el-Kummî, *Sefînetü'l-biḥâr*, Beyrut, ts. (Dârü'l-Murtazâ), II, 717; M. Ali Müderris, *Reyḥânetü'l-edeb*, Tebriz, ts. (Çâphâne-i Şafak), I, 233; Ziriklî, *el-Aʿlâm*, VIII, 66; Kehhâle, *Muʿcemü'l-müʾellifîn*, XIII, 23; Ali Fâzıl el-Kâînî en-Necefî, *Muʿcemü müʾellifi'ş-Şîʿa*, Kum 1405, s. 42; Âgā Büzürg-i Tahrânî, *eẕ-Ẕerîʿa ilâ teṣânîfi'ş-Şîʿa*, Beyrut 1403-1406/1983-86, II, 398-399; III, 93, 326; VII, 48, 79, 85; XI, 305; XVIII, 281; XX, 144, 353; XXI, 199; XXII, 322; XXIV, 360, 393; XXV, 154, 188, 290; *Aʿyânü'ş-Şîʿa*, X, 249-250; Ali Ahmed el-Arîbî, "el-Baḥrânî, es-Seyyid Hâşim", *Mv.AÜ*, III, 198-203.

MUSTAFA ÖZ

BÂKIR HAN
(1862-1916)

İran Meşrutiyet Hareketi'nin Güney Azerbaycan liderlerinden.

Tebriz'de doğdu. Babası bir duvar ustası olan Hacı Rızâ Bennâ'dır. Bâkır Han bir mollanın yanında klasik öğrenim gördü. Gençliğinde babasının yanında çalıştığı, ustalığa yükseldiği ve birkaç bina yaptığı bilinmektedir. Ancak bu meslekte her zaman iş bulmanın imkânsızlığını görerek devlet memurluğuna girdi ve tahsildarlık yapmaya başladı. Meşrutiyet hareketi öncesi hayatı hakkında başka bilgi yoktur. Mücadele arkadaşı Settâr Han, bez ticaretiyle uğraşan Karadağlı Hacı Hasan'ın oğlu olup 1868 yılında doğdu. Genç yaşta iken ailesi Tebriz'e yerleşti. Eşkıyalıktan aranan ağabeyi Serdar Han, babasının yanına gelen iki Kafkasyalı göçmene sığınacakları yer aramaya çalışırken yakalanıp iki yıl Narinkale Hapishanesi'nde kaldı, çıktıktan sonra eşkıyalıktan tekrar tutuklandı. Ardından jandarma olarak görev yapmaya başladı; Bâkır Han ile birlikte cesaret ve yiğitliğiyle dikkat çekerek o sırada Tebriz valisi olan veliaht şehzade Muzafferüddin Mirza'nın emrindeki kuvvetlere alındı, gösterdikleri üstün hizmetten dolayı her ikisine de "han" unvanı verildi. Bâkır Han devlet hizmetinde iken İngilizler'e ve Ruslar'a boyun eğen yöneticilerin halka karşı zulmüne tanık oldu, bu yüzden saray görevlileriyle yaptığı tartışmalar memuriyet hayatının sonunu getirdi. Settâr Han da bir ara Tahran'da görev yaparak Meşhed yakınlarında Türkmen eşkıyasıyla mücadele eden yardımcı birliğe kumanda etti ve ardından Tebriz'e döndü. 1906 yılında I. Meşrutiyet'in ilânı üzerine Bâkır Han ile Settâr Han Tebriz'de aktif bir şekilde meşrutiyetçilerin saflarına katıldı.

Muhammed Ali Şah'ın Haziran 1908'de meclisi bombalatıp feshetmesinin ardından başlayan "küçük istibdat" döneminde (1908-1909) Bâkır Han, Tahran'dan Tebriz'e kayan meşrutiyet direnişine öncülük eden liderlerden biri oldu. Settâr Han gibi Şeyhî Medresesi lideri Sikatülislâm'ın tarafında yer alıp kendi semti olan Hıyâbân mahallesi direnişçilerinin başına geçti. Settâr Han'la birlikte Tebriz meşrutiyetçilerinin siyasî kuruluşlarından biri olan Encümen-i Hakîkat'e katılıp meşrutiyetin yeniden kurulması için silâhlı direniş başlattı. Muhammed Ali Şah'ın Sadrazam Abdülmecîd Mirza Aynüddevle kumandasında gönderdiği ordu taraflar arasında bir anlaşma sağlanamayınca Tebriz'i kuşattıysa da şehre giremedi. Bâkır Han ile Settâr Han, bu sırada gösterdikleri cesaret ve şahın Tebriz'e erzak sevkini yasaklaması yüzünden sıkıntılı bir dönemde fırsatçılık yapan hububat esnafını ürünlerini normal fiyatla satmaya zorlamaları sayesinde meşhur oldular. Tebriz'deki ilk çatışmalarda şah taraftarlarına karşı ciddi bir üstünlük sağlayıp Rahim Han'ın birliklerini bozguna uğrattılar. Ancak kuşatma sırasında kıtlık had safhaya ulaşınca Ruslar, erzak getirme ve şehirdeki Avrupa vatandaşlarını kurtarma bahanesiyle 29 Nisan 1909'da Tebriz'i işgal ettiler. Buna rağmen mücadelelerini sürdüren Bâkır Han ile Settâr Han'ın direniş hareketleri bütün ülkede duyuldu, diğer şehirlerden birçok meşrutiyet taraftarının kendi saflarına katılmasıyla direnişleri bir sembol haline geldi. Şehirdeki Rus baskısının artmasıyla durumun iyice kötüleştiğini gören Bâkır Han, Settâr Han ve bir grup meşrutiyetçi ile birlikte 25 Mayıs 1909'da Tebriz'deki

Bâkır Han (solda) Settâr Han ile birlikte

Osmanlı Konsolosluğu'na sığındı. Rusya ve İngiltere'nin Bâkır Han ile yanındakilerin teslim edilmesini, tutuklanmasını ya da sürülmeleri yönündeki istekleri Osmanlı Devleti tarafından reddedildi. Osmanlı Devleti her iki lidere İstanbul'a gelmesini teklif ettiyse de onlar bunu kabul etmedi. Bâkır Han ile Settâr Han, Muhammed Ali Şah'ın 16 Temmuz 1909'da tahttan indirilişine kadar Osmanlı şehbenderliğinde kaldı.

Geçici hükümet tarafından Tebriz'e yeni vali olarak gönderilen Muhbirüssaltana Hâc Mehdî Kulı Han Hidâyet ve Rus konsolosu, halk katındaki itibarları ve gelecekte şehrin kontrolünü ellerine geçirecekleri endişesiyle Bâkır Han ile Settâr Han'ı silâhlı taraftarlarıyla birlikte şehirden uzaklaştırmak istediler. Bu amaçla iki lider, meşrutiyetin ilânından sonra Tahran'a gitme davetini önceleri geri çevirdilerse de hükümetin yönlendirmesiyle Necef'teki dinî liderlerin kendilerine mektup yazarak Tahran'a gitmelerini istemeleri üzerine atlı birlikleriyle beraber Tebriz'den ayrıldı, önce Kazvin'e, ardından 19 Mart 1910'da muhteşem bir törenle karşılandıkları Tahran'a gitti. Millî Şûra Meclisi'nin ikinci oturumunda milletvekilleri tarafından meşrutiyetin gerçek kahramanları pâyesiyle onurlandırıldılar. Bâkır Han "sâlâr-ı millî", Settâr Han da "serdâr-ı millî" unvanlarıyla anıldı. İkametlerine birer yer tahsis edildi ve kendilerine maaş bağlandı. İki lider Tahran'da haklarında fazla bilgi sahibi olmadığı iki siyasî grupla karşılaştı. Demokratlara (inkılâbiyyûn) muhalif olan

Bâkır Han ve Settâr Han (önde ortada) silâhlı arkadaşları ile birlikte

i'tidâliyyûn grubu onları yanlarına çekmeyi başardı. Bu şekilde diğer siyasî gruplarla araları açıldı, siyasî bakımdan şöhretleri gittikçe azalınca yalnız kaldılar. Rusya'nın hükümeti tehdit etmesi üzerine Tahran'da kamu düzeni için tehlike arzettiği düşünülen 1000 kadar taraftarından silâhlarının alınması gündeme geldi. Hükümetin Ağustos 1910'da mücahidlerin silâhlarını teslim etmeleri yönündeki kararının ardından Bâkır Han ile Settâr Han, çoğunun memnuniyetsizliğine rağmen mücahidlerin hükümet güçlerine katılımı konusunda anlaşma sağladılar. Ancak mücahidlere silâhlarını teslim etmeleri için tanınan kırk sekiz saatlik süre henüz dolmadan Ermeni Yeprem Han liderliğindeki demokratlarla Serdar Es'ad liderliğindeki Bahtiyârî aşiretine mensup hükümet güçleri Settâr Han'ı ikamet ettiği Bâğ-ı Atâbeg'de kuşattılar, Bâkır Han adamlarıyla birlikte Settâr Han'a yardıma geldiyse de neticede hükümet güçleri onların gruplarını dağıttılar, kuvvetleri büyük kayıplar verdi. Settâr Han yaralandı. Bu olaydan sonra her ikisi de Tahran'da gözetim altında tutuldu. Settâr Han 16 Kasım 1914 tarihinde öldü. Bâkır Han ise 1915'e kadar Tahran'da kalıp Ruslar'a karşı savaşan güçlere katıldı, ardından Irak'a geçti. Bir süre sonra tekrar İran'a dönmek üzereyken Türkiye sınırına yakın Kasrışîrin köyünde Kasım 1916'da Kürt eşkıyası Muhammed Emîn Tâlebânî'nin adamları tarafından öldürüldü.

BİBLİYOGRAFYA :

Ferîdûn Âdemiyyet, *Fikr-i Demokrâsî-yi İctimâʿî der Nehḍat-i Meşrûṭiyyet-i Îrân*, Tahran 1354 hş., s. 130-146; Hüseyin Baykara, *İran İnkılâbı ve Azatlık Hareketleri*, İstanbul 1978, s. 105-106, 108; Abdolghafour Baghdadi, *Muhammed Ali Şah Devrinde Osmanlı - İran Siyasî İlişkileri ve İran'daki İç Olaylar (1907-1909)* (doktora tezi, 1982), İÜ Ed. Fak., s. 214-222; Kerîm Tâhirzâde Bihzâd, *Ḳıyâm-ı Âzerbâycân der İnḳılâb-ı Meşrûṭiyyet*, Tahran 1363 hş., s. 173-174, 179-180, 212, 216-218, 222, 325-327, 398-401, 442-447, 484-487, 490-494, ayrıca bk. İndeks; Mehdî Bamdâd, *Şerḥ-i Ḥâl-i Ricâl-i Îrân*, Tahran 1371 hş., I, 179-180; Ahmed-i Kesrevî, *Târîḫ-i Hicde Sâle-i Âzerbâycân Bâzmândat Târîḫ-i Meşrûṭa-i Îrân*, Tahran 1371 hş., s. 45-48, 108-113, 137-146, ayrıca bk. İndeks; J. Afary, *The Iranian Constitutional Revolution: 1906-1911: Grassroots Democracy Social Democracy and the Origins of Feminism*, New York 1996, s. 106-107, 211-227, 249-253, 291-293, 300-302, ayrıca bk. İndeks; Samed Serdârî Niyâ, *Meşâhîr-i Âzerbâycân*, Tebriz 1379 hş., II, 1-30; Abbas Amanat, "Bāqer Khan Sālār-e Mellī", *Elr.*, III, 726-728; Mecdüddin Keyvânî, "Bâḳır Ḫân", *DMBİ*, XI, 223-225; Cevâd Şeyhülislâm, "Bâḳır Ḫân", *Dânişnâme-i Cihân-ı İslâm*, Tahran 1375/1996, I, 634-638.

RIZA KURTULUŞ

BÂKŪLÎ
(الباقولی)

Ebü'l-Hasen Nûruddîn Alî b. el-Hüseyn b. Alî el-Bâkūlî el-İsfahânî (ö. 543/1148)

Arap dili ve tefsir âlimi.

"Câmiu'l-ulûm, İmâdü'l-müfessirîn", ayrıca gözleri görmediği için "Darîr" lakabıyla da anılır. Nahiv ve tefsir ilimlerinde döneminin önemli âlimlerinden olmasına rağmen kaynaklarda hayatıyla ilgili çok az bilgi bulunmaktadır. Bunu hayatının tamamını İsfahan'da geçirmesine bağlayanlar vardır. İbnü'l-Kıftî, Safî el-Hanefî adlı bir oğlundan bahseder (*İnbâhü'r-ruvât*, II, 247). Bâkūlî'nin ilmî seviyesini gösteren en önemli delillerden biri, Ebû Alî el-Fârisî ve Abdülkāhir el-Cürcânî gibi büyük âlimlerin eserleri üzerine istidrâk yazmasıdır. Ali b. Zeyd el-Beyhakī onu bu işi yapmaya tam ehil bir kişi diye niteledikten sonra şöyle der: "Eserlerini inceleyen kimse onun müteahhir âlimlerden olmasına rağmen önceki âlimleri geçtiğini görür." Bâkūlî'nin, 535 (1140) yılında Horasan'daki ilim ve edebiyat ehline şerhetmeleri için Ferezdak'a ait bir beyit gönderdiği ve buna herkes tarafından şerh yazıldığı kaydedilmektedir (Yâkūt, XIII, 165-166).

Eserleri. 1. *Keşfü'l-müşkilât ve îżâḥu'l-muʿḍılât fî iʿrâbi'l-Ḳurʾân ve ʿileli'l-ḳırâʾât* (nşr. Muhammed Ahmed ed-Dâlî, I-III, Dımaşk 1415/1995; nşr. Abdülkādir Abdurrahman es-Sa'dî, I-III, Amman 1421/2001). **2.** *el-Cevâhir.* İbrâhim el-Ebyârî tarafından *İʿrâbü'l-Ḳurʾân el-mensûb ile'z-Zeccâc* adıyla yayımlanmışsa da (I-III, Kahire 1963-1965) Ebyârî eserin Zeccâc'a aidiyetinden emin olmadığı için ismine "el-mensûb ile'z-Zeccâc" kaydını koymuştur. Ancak daha sonra Ahmed Râtib en-Neffâh, Durmuş Ali Kayapınar, Muhammed Ahmed ed-Dâlî'nin yaptığı incelemelerde kitabın Bâkūlî'ye ait *Kitâbü'l-Cevâhir* olduğu ortaya konmuştur. Bâkūlî de *Keşfü'l-müşkilât*'ın birçok yerinde bu eserine atıfta bulunmuştur (bk. I, 336, 490; II, 143, 275). **3.** *Şerḥu'l-Lümaʿ*. İbn Cinnî'nin temel nahiv konularına dair kitabının şerhi olup İbrâhim b. Muhammed Ebû Ebbâh tarafından neşredilmiştir (Riyad 1411/1990). Müellif, *Keşfü'l-müşkilât*'ında bu esere *Şerḥu Kitâbi ʿOs̱mân* (İbn Cinnî) ve *Mesâʾilü ʿOs̱mân* adlarıyla da atıfta bulunmuştur (I, 359). **4.** *Mâ telḥanü fîhi'l-ʿâmme fi't-Tenzîl.* Halkın yanlış okuduğu âyetlerle ilgili olan risâleyi önce Nebevî Aşmâvî (Kahire 1994), daha sonra Muhammed Ahmed ed-Dâlî (*MMLADm.*, LXXIV/1 [1419/1999], s. 25-60) yayımlamıştır. **5.** *Mesâʾil fî ʿilmi'l-ʿArabiyye ve't-tefsîr* (nşr. Nebevî Aşmâvî, Kahire 1994). **6.** *el-İstidrâk ʿalâ Ebî ʿAlî* (nşr. Muhammed Ahmed ed-Dâlî, Küveyt 2008). Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-Ḥücce fî ʿileli'l-ḳırâʾâti's-sebʿ* adlı eserinin eksikliklerini tamamlamak, hatalarını düzeltmek ve bazı yerlerde ona itiraz etmek amacıyla yazılmıştır. Müellif bu eserini *el-Mesâʾilü'lletî ʿalâ Ebî ʿAlî* adıyla da anmıştır (*Keşfü'l-müşkilât*, II, 297). **9.** *el-İbâne.* "Mâ" edatının Kur'ân-ı Kerîm'deki kullanımlarına dair bir eserdir (Abdülkādir Abdurrahman es-Sa'dî, Ürdün 2004). Bâkūlî'nin kendi çalışmalarında atıfta bulunduğu diğer eserleri de şunlardır: **1.** *el-Mücmel fî şerḥi'l-Cümel.* Abdülkāhir el-Cürcânî'nin *Kitâbü'l-Cümel fi'n-naḥv* adlı eserinin şerhidir. Müellif *Keşfü'l-müşkilât*'ında bu eserinden bahseder (II, 433). **2.** *el-Beyân fî şevâhidi'l-Ḳurʾân.* Yine *Keşfü'l-müşkilât*'ın birçok yerinde esere atıfta bulunulur (I, 258, 359, 500; II, 307, 310, 433). **3.** *el-Ḫilâf beyne'n-nüḥât. Keşfü'l-müşkilât*'ta bu eserden genelde *el-Ḫilâf,* bazan *el-İḫtilâf* ve *el-Muḫtelif* isimleriyle bahsedilir (*a.g.e.*, II, 269; bk. *İʿrâbü'l-Ḳurʾân el-mensûb ile'z-Zeccâc*, I, 128, 159, 171). **4.** *eş-Şâmil* (*Keşfü'l-müşkilât*, II, 433). **5.** *Netâʾicü'ş-şınâʿa* (*a.g.e.*, II, 43). **6.** *el-Vaḳf* (*a.g.e.*, II, 212).

BİBLİYOGRAFYA :

Bâkūlî, *İʿrâbü'l-Ḳurʾân el-mensûb ile'z-Zeccâc* (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Beyrut 1420, I, 128, 159, 171; a.mlf., *Şerḥu'l-Lümaʿ* (nşr. İbrâhim b. Muhammed Ebû Ebbâh), Riyad 1411/1990, neşredenin girişi, s. 55; a.mlf., *Keşfü'l-müşkilât* (nşr. Abdülkādir Abdurrahman es-Sa'dî), Amman 1421/2001, I, 258, 336, 359, 490, 500; II, 43, 143, 212, 269, 275, 297, 307, 310, 433; Tabersî, *Mecmaʿu'l-beyân fî tefsîri'l-Ḳurʾân*, Beyrut 1415/1995, IV, 190; Yâkūt, *Muʿcemü'l-üdebâʾ*, XIII, 164-168; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, II, 247-249; Abdülbâki b. Abdülmecîd el-Yemânî, *İşâretü't-taʿyîn fî terâcimi'n-nüḥât ve'l-luġaviyyîn* (nşr. Abdülmecîd Diyâb), Riyad 1406/1986, s. 216; Safedî, *Nektü'l-himyân* (nşr. Mustafa Abdülkādir Atâ), Beyrut 1428/2007, s. 194-195; Fîrûzâbâdî, *el-Bülġa fî terâcimi eʾimmeti'n-naḥv ve'l-luġa*, [baskı yeri yok] 1421/2000 (Dâru Sa'diddin li't-tıbâa ve'n-neşr ve't-tevzîʿ), s. 207-208; Süyûtî, *Buġyetü'l-vuʿât*, II, 160-161; *Keşfü'z-ẓunûn*, I, 263, 602; II, 1160, 1493; Hânsârî, *Ravżâtü'l-cennât*, Beyrut 1411/1991, V, 241; *Hediyyetü'l-ʿârifîn*, I, 697; Kehhâle, *Muʿcemü'l-müʾellifîn*, VII, 75; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), IV, 279; M. Abdülmecîd et-Tavîl, "Câmiʿu'l-ʿulûm el-Bâḳūlî: Naẓra fî türâṣih ve taḥḳîḳ li-baʿżi'l-ḳażâyâ", *MMMA* (Kahire), XLII/1 (1419/1998), s. 187-213; a.mlf., "Cevâhirü'l-Ḳurʾân li-Câmiʿi'l-ʿulûm el-Bâḳūlî", *Mecelletü Külliyyeti dâri'l-ʿulûm*, L, Kahire 2009, s. 15-32; Hüseyin Ahmed Bû Abbas, "Min Âṣâri'l-Bâḳūlî: el-İstidrâk ʿalâ Ebî ʿAlî mimmâ vaḳaʿa fî Kitâbi'l-Ḥücce", *MMMA* (Kahire), XLVI/2 (1423/2002), s. 55-86.

ALİ BULUT

BÂKÜVÎ
(الباكوى)

Mîr Muhammed Kerîm el-Hâc
b. Mîr Ca'fer el-Bâküvî
(1853-1938 [?])

İmâmiyye Şîası'na mensup Azerbaycanlı müfessir, Bakü eyaleti kadısı.

Bakü'de doğdu. Alevî, Hüseynî ve Mûsevî nisbeleriyle de anılır. Tercüme ettiği kitaplarda Ahund Mîr Muhammed Kerîm el-Hâc (Neclü'l-Hâc) ismini kullanmıştır. Kadı Mîr Memmedkerim Aga, Mîr Mehmed Kerim veya Mîr Câferzâde olarak da zikredilir (Bünyadov, s. 311). Mîr unvanıyla anılması bu kelimenin Bakü'de seyyidler için kullanılmasıyla ilgili olmalıdır. Çocukluk yıllarında daha çok Türkiye, İran ve Mısır'dan getirilen hocaların ders verdiği mescidlere bağlı mekteplerde Farsça ve Arapça ile birlikte medreselerde orta seviyede dinî tedrîsat yapılıyordu. Muhtemelen ilk eğitimini Bakü'de bu şekilde almıştır (*Azərbaycan Tarixi*, IV, 106-108, 111; Aytan, sy. 36 [2007], s. 14). 1871'de düzenli bir öğrenim görmek için Bağdat'a gitti ve on yıl sonra Bakü'ye döndü. İlk olarak İçeri Şehir'deki Şah Mescidi'nde ahundluk, 1904-1918 yıllarında Bakü Vilâyeti Şîa Mescidi başkanlığı, Bakü Eyalet kadılığı ve Bakü Vilâyet Meclisi başkanlığı yaptı. Arşivlerde Bakü Meclis başkanı sıfatıyla imzaladığı belgelere rastlanmaktadır. Kuruluşuna katkıda bulunduğu halde yeni cumhuriyet idaresinde görev almadığı gibi 1918'de resmî görevlerinden istifa edip vefatına kadar Merdekân şehrinde fahrî olarak dinî görevler üstlendi ve eserlerini kaleme aldı (Bünyadov, s. 311-312, 317).

Sovyetler'in hâkim olduğu bölgelerde ve Azerbaycan'da dindarlara baskı uygulandığı, dinî liderlerin sosyalizm aleyhtarlığı ithamıyla tutuklanıp idam edildiği bir dönemde Bâküvî de devrim karşıtı olduğu, çevresindekileri rejim aleyhine kışkırttığı gerekçesiyle tutuklandı. Yargılandığı mahkemede 2 Mart 1938 tarihinde seksen beş yaşında idama mahkûm edildi. Kızı Eliyye babasının Nargin adasında kurşuna dizildiğini belirtir. 1956'da oğlu tarafından âkıbeti resmen sorulunca babasının 1940'ta beyin kanaması sonucu öldüğü bildirildi. Bunun üzerine ailesi idam kararının kaldırılmasını istedi ve mahkeme 1960'ta söz konusu kararı kaldırdı, delil yetersizliğinden beraatına karar verdi (*a.g.e.*, s. 316-318).

Bâküvî

Eserlerinde içtimaî ve dinî problemleri ele alan, İslâm dünyasının kalkınması yolunda fikirleri olan Bâküvî müslümanların birlik ve beraberliğine önem vermiş, tefrikanın zararlarına dikkat çekmiştir. Tefsirini Sünnî kaynaklarını da kullanarak yazmak suretiyle Şiî ve Sünnî toplulukları bir araya getirmek istemesi onun en önemli entelektüel yanını teşkil eder (Bedir, s. 172-173, 174-176, 178). Bâküvî, yeniliklere açık biri olarak zamanının tartışmalı konularından olan kızların eğitimi hususunda olumlu rol oynamış, Azerbaycan'ın ilk kadın pilotları Züleyha Seyyid Memmedov ve Mirze Davud Hüseyinov'a eğitimlerini tamamlamaları için maddî yardım sağlamıştır. Taassuptan uzak durmaya çalışmış, mensubu bulunduğu mezhep taraftarları arasında görülen bazı aşırı yaklaşımları eleştirmiş, Kur'ân-ı Kerîm'in tahrifine dair öne sürülen Şiî rivayetlerini reddetmiş, sahâbeye dil uzatmaktan kaçındığı gibi insanlığın kurtuluşunun onların yaşadığı hayatı yaşamakla mümkün olabileceğini söylemiştir. İmamların gaybı bilemeyeceğini belirten Bâküvî büyük günah işleyen kimsenin tövbe etmediği takdirde cehennemde ebediyen kalacağı, büyük günahlar için şefaatin söz konusu olmayacağı kanaatini taşıdığı halde peygamberlerin ve imamların bu çerçevede istismar edilmesine karşı çıkmıştır. Dinin aslının korunması üzerinde hassasiyetle durarak Allah'tan başka varlıklardan ve imamlardan yardım dilemenin şirk olduğunu dile getirmiş, dinin âşûrâ törenlerine indirgenmesine ve bu törenlerin camileri Mescid-i Dırâr'a çevirmesine muhalefet etmiştir (görüşleri için ayrıca bk. *a.g.e.*, s. 37, 112, 116, 122-123, 173-174).

Eserleri. 1. *Keşfü'l-hakāyik an nüketi'l-âyât ve'd-dekāyik* (I-III [Bakü], *Kaspi Qazeti*'nin Buhâriye Matbaası, 1322 [1904]; her üç cildin kapağında 15 Şâban 1322 [25 Ekim 1904] tarihi yazılmışken I ve II. ciltlerin sonunda 1904, III. cildin sonunda 1906 tarihleri yer almaktadır; Tebriz 1373 hş./1995). Azerbaycan Türkçesi'nde basılmış ilk Kur'an tercümesi ve tefsiridir. İmâmiyye müfessirlerinden Tabersî dışında Fahreddin er-Râzî, Hâzin, Nesefî, Beyzâvî, İsmâil Hakkı Bursevî gibi Sünnî kaynaklarına da başvurulan eserde mezheplere dair ayrıntılara girilmeden orta bir yol izlenmiş, eserin değerli taşlarla süslenmiş bir nüshası II. Abdülhamid'e takdim edilmiştir. Farsça'ya Hacı Abdülmecîd Sâdık Nevberî tarafından çevrilen eseri (Tahran 1339 hş., 1348 hş., 1358 hş., 1396 hş.) Ahmet Bedir *Gerçeğin Doğuşu Alevî Kur'ân Tefsiri* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (I-II, İstanbul 2000 -Ahmet Dolunay imzasıyla-; Balıkesir 2012). Eser, Ali Farhadov tarafından Azerî Türkçesi'nde sadeleştirilip *Kəşfül-Həqayiq an Nukətil-Ayəti vəd-Dəqayiq: Ayələrin Məna və İncəliklərilə Həqiqətlərinin Açıqlanması* adıyla neşredilmiştir (I-III, Bakü 2014). **2.** *Salîb Muharebesi* (I-II, Bakü 1913, 1915). Haçlı seferlerine dair eserin ilk cildi basılmış, ikinci cildi II. Dünya Savaşı yıllarında yayınevinde kaybolmuştur (Şahatov, s. 38). **3.** *İran Kentlilerinin Hali veya Tebriz'de Gördüklerim.* Müellifin 1881'de Bağdat'ta tahsilini tamamlayıp memleketine dönerken uğradığı İran şehirlerindeki izlenimlerini içerir. 1930'larda kızı tarafından neşredilmek istenen eserin yazma nüshası Azerneşr'de ortadan kaybolmuştur (*a.g.e.*, s. 37). Bâküvî ayrıca Corcî Zeydân'ın bazı tarihî romanlarını *Azrâ'ü Kureyş* (Bakü 1325/1908), *17 Ramazân* (Bakü 1328/1910), *Ârmânûse* (1911), *Kerbelâ Yangısı* (Bakü 1911), *Fetâtü Gassân, Reşid'in Bacısı Abbâse, Ebû Müslim el-Horasânî, Emîn ve Me'mun Kardeşler* adıyla Arapça'dan Âzerî Türkçesi'ne çevirmiştir. Bu tercüme ve telif kitapların bir kısmı muhtemelen 1940'lara kadar mevcutken daha sonra kaybolmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Bâküvî, *Keşfü'l-hakāyik an nüketi'l-âyât ve'd-dekāyik*, Tiflis 1322, I, 733; III, 959; Hânbâbâ, *Fihrist*, IV, 4076-4077; Akiki-yi Bahşâyişî, *Ṭabaḳāt-ı Müfessirân-ı Şî'a*, Kum 1376 hş., IV, 257-259; Ahmet Bedir, *Bakuvî Tefsiri'nin Tahlil ve Tahrici* (doktora tezi, 1997), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; Ziya Bünyadov, *Stalin Döneminde KGB Arşivlerinde Kırmızı Terör* (trc. Sebahattin Şimşir), İstanbul 2004, s. 311-318; *Azərbaycan Tarixi*, Bakü 2008, IV, 106-108, 111; V, 258; Sabuhi Şahavatov, *Ulûmu'l-Kur'ân Açısından Bâkuvî Tefsiri'nin Özellikleri* (yüksek lisans tezi, 2010), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s.

37-38; Davud Dursun, "Sovyetlerdeki Müslüman Türklerin Sosyal Yapısı Üzerine Bir Çalışma", *Sosyoloji Konferansları Dergisi*, sy. 24, İstanbul 1993, s. 125-138; İsmail Çalışkan, "Türkçe'de İlk Şii Tefsir", *Cumhuriyet Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, V/1, Sivas 2001, s. 217-222; Necmi Aytan, "20. Yüzyılın Başlarında Azerbaycan'da Siyasî ve Edebî Durum", *Yağmur*, sy. 36, İstanbul 2007, s. 14-17.

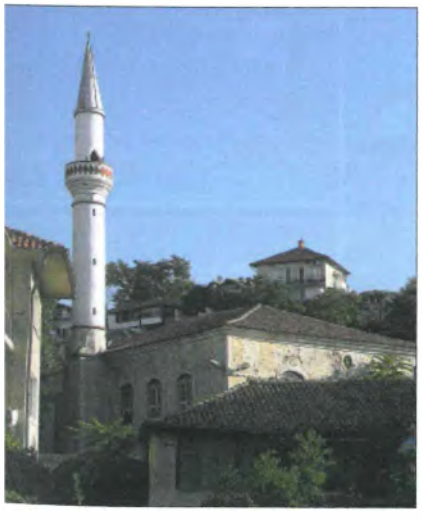
AHMET BEDİR

BALÇIK

Bulgaristan'da tarihî bir kasaba.

Bir kesimi Romanya'da, bir kesimi Bulgaristan'da bulunan Dobruca bölgesinin Bulgaristan'da kalan kısmında olup bir anfiteatr gibi Dobruca platosunun yamaçlarında yer alır. Karadeniz kıyısındaki kasaba, kuzeyden gelen fırtınalara karşı Kavarna (Kaliakra) Burnu ile korunan sığ bir körfeze sahiptir. Tarih öncesi zamanlardan beri meskûn olan Balçık, Osmanlılar tarafından XVI. yüzyılda yeniden kurulan bir kasaba özelliği taşır.

Balçık'ın bulunduğu yerde onunla alâkalı olabilecek iki eski şehir mevcuttur: Dionysiopolis ve Karvuna. Bunlardan ilki, Strabo ve Plinius tarafından kaydedildiği üzere milâttan önce VII. yüzyılda kurulmuş eski bir Yunan kolonisi idi (Krunoe). Milâttan önce III. yüzyıldan itibaren burası Dionysiopolis adıyla anıldı. 544'te Dionysiopolis, diğer bir yerleşim yeri olan Odessos ile (Varna) birlikte Karadeniz'de meydana gelen ve karadan içeriye giren dalgalar yüzünden büyük ölçüde tahrip oldu.

Balçık'ta Osmanlı camisi

Balçık'ta Kraliçe Maria tarafından yaptırılan saray

Cedrenos ve Theophanes'in *Chronographia*'sında anlatıldığına göre bu felâketten dolayı şehir sakinlerinin pek çoğu hayatını kaybetmişti. VI. yüzyılın sonlarında Dionysiopolis tarih sahnesinden silindi, Avar-Bulgarlar tarafından yok edildi, ikinci defa iskânı ise geç dönemde oluştu. Karvuna adlı bu şehir Aşağı Tuna'nın Bizans hâkimiyetinde bulunduğu, Karadeniz sahilinin yenilendiği ve bölgenin savunması için çok sayıda kale ve müstahkem şehrin inşa edildiği 971 yılından sonra ortaya çıktı. Grekçe olan Karvuna adı Bulgar Devleti'nin hükümdarı Çar II. İvan Asen'in bir fermanında da geçer (1230). Çar Asen, Dubrovnikli (Ragusa) tüccarlara kendi topraklarında serbest ticaret hakkı tanımıştı. 1304 yılına ait *Codex Cumanicus*'ta Karvuna diye tanımlanması gereken Balciuk adlı bir yerden bahsedilir. 1311-1572 yılları arasına ait çok sayıda İtalyan, Fransız ve İspanyol deniz haritasında bu sonuncu adla bir liman şehri olarak resmedilir. XVI. yüzyıla ait bir Grek deniz haritasında ise Karvuna şehri Balçık adıyla zikredilir. Karvuna/Balçık, XIV. yüzyılda Tuna'nın ağzına kadar Karadeniz sahilinin hâkimi olan hıristiyan Türk (Gagauz) Despotu Balik'in (Balika) ikametgâhı idi.

Balçık bütün Dobruca ile birlikte Temmuz 1389'dan sonra Osmanlılar'ın idaresi altına girdi. Ancak hemen ardından bölge, Leh Kralı Vladislav'la Ocak 1390'da yaptığı bir anlaşmada kendini Dobrotic yurdunun despotu ve Silistre'nin lordu diye niteleyen Eflak Voyvodası Büyük Mircea tarafından işgal edildi; 1393-1402 yılları arasında yine Osmanlı hâkimiyeti altında kaldı. Ankara Savaşı'ndan sonra Mircea, Dobruca'yı ve Karadeniz sahilindeki kaleleri yeniden ele geçirdi; 1407'de Mûsâ Çelebi'yle anlaştı ve Türkler'le Eflaklılar 1410 yılına kadar Emîr Süleyman'a karşı birlikte savaştılar. Dobruca Mircea'nın ölümüne (1418) kadar onun hâkimiyetindeydi. Ertesi yıl ise I. Mehmed tarafından yeniden Osmanlı topraklarına katıldı.

Çağdaş kaynakların aktardığına göre 1444'te Varna Savaşı sırasında Karvuna, Batı Karadeniz kıyısındaki neredeyse bütün kaleler ve müstahkem şehirlerle birlikte (Castrici, Devine / Marcianopolis, Galata, Kaliakra, Kavarna, Kranea, Măgliš ve Petrič) yerle bir edildi ve şehir sakinleri dağıtıldı. Dobruca'nın iç kısımlarındaki bozkırlar, II. Murad ve Fâtih Sultan Mehmed'in hükümdarlığının ilk dönemlerinde Anadolu'dan sürgün gönderilen yörüklerle yeniden iskân edildi. Karvuna Kalesi kalıntıları Balçık'ın güneyindeki bir yükseklikte (Džini Bayır) bulunur. Bugünkü Balçık bir yerleşim merkezi ve bir liman olarak ilk defa 922 (1516) yılına ait Yavuz Sultan Selim dönemi tahririne dayanan 1530'da hazırlanmış bir muhasebe defterinde zikredilir (BA, *TD*, nr. 370, s. 408, 422). Burada Balçık, Varna kazasına bağlı, hepsi müslüman olan yirmi hâneli bir yerleşim yeridir. Yirmi hâneden on beşi sürgün yoluyla yerleştirilenlerden oluşuyordu. Kasabada bir iskele de vardı. İskeleden elde edilen vergi geliri padişah haslarına dahildi. Miktarı ise Tuna boyunda ve Karadeniz'deki limanlara kıyasla oldukça düşüktü (senelik 1000 akçe). Bütün bu kayıtlar, Balçık'ın XVI. yüzyılın başlarından itibaren yeniden toparlanmaya başladığını açık şekilde göstermektedir.

XVI. yüzyılın ortalarında Balçık yeniden küçük bir şehir hüviyetine kavuştu. 949 (1542) tarihli Varna kazası tahririnde "nefs-i kasaba-i Balçık" ifadesi geçer (BA, *TD*, nr. 215). Sokullu Mehmed Paşa vakıflarının Receb 976 (Ocak 1569) tarihli

vakfiyesinde, "ve Rumili'nde Balçık nam kasabada bir âlî bezzâzistan bina edip..." cümlesi geçmektedir ki (Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, nr. 933) bu da bölgenin ticarî öneminin arttığına işaret eder. Bedestenin içinde bir mescid bulunmaktaydı. Sokullu'nun hanımı İsmihan Sultan, Balçık'a bir de hamam yaptırmıştı. Karadeniz sahilindeki Gagauzlar'a ait yerleşim yerlerinde (Galata, Varna, Kestrič, Ekrene ve Kavarna) sadece hıristiyan celepler bulunurken 981 (1573) yılına ait Doğu Bulgaristan celepkeşan defterinde Balçık'ta yalnızca müslüman celepler olduğundan bahsedilir. Silistre sancağına ait 1005 (1597) tarihli tahrirde Balçık kasabası 505 müslüman ve kırk hıristiyan hâneden meydana gelen bir yerleşim olarak zikredilir (TK, *TD*, nr. 86).

1662 yılı ilkbaharının başlarında Evliya Çelebi Balçık'ı müreffeh bir kasaba ve canlı bir liman şeklinde tasvir eder. Kasabada iki cami ve üç mescid vardır. Evliya Çelebi özellikle iskeledeki Emin Camii'nden söz eder. Burada medrese veya dârülkurrâ bulunmamakla beraber üç mektep ve tüccarlar için yedi han mevcuttur. Evliya Çelebi aynı zamanda İsmihan Sultan Hamamı'nı anlatır, bedestenden ise bahsetmez. Ayrıca iskelede büyük ambarların ve tepelerde üzüm bağlarının mevcut olduğunu yazar. Balçık XIX. yüzyılın başlarına kadar bir Türk şehri olarak kaldı. XVII. yüzyıla ait (1033/1624 ve 1096/1685) Cizye defterlerinde Balçık kasabasının adının geçmemesi burada hıristiyan nüfusun bulunmadığına işaret eder (Sofya Millî Ktp., F. 20, a.e., 269 ve Sofya T. İzv. 2001).

XVI. yüzyılın başlarında Varna kazasına bağlı olan Balçık yüzyılın sonlarında kaza üçe ayrıldığında müstakil bir kadılık merkezi haline gelmişti. Bu durumunu Tanzimat dönemine kadar korudu. 1828-1829 Rus işgali sırasında ağır şekilde zarar gördü ve 1840 yılına kadar yıkık bir müslüman köyü olarak kaldı. 1841'de Karadeniz limanları serbest dış ticarete açıldıktan sonra yeniden gelişme gösterdi. Limanı sayesinde kuzeyden ve kuzeydoğudan gelen fırtınalardan korunduğu için hububat ticaretini kendine çekti ve olağan üstü bir hızla kalkındı. 1846'da seyyah Hommaire de Hell, Balçık Limanı'ndan senede (ölçümü bilinmeyen) 250.000 yük buğdayın daha çok Marsilya'ya ihraç edildiğini kaydeder. Limanda İngiliz, Avusturya-Macaristan gemileri de büyük miktarda hububat yüklemekteydi. Romanyalı bir seyyahın kaydettiğine göre 1850'de Balçık'ta 10.000 ton kapasiteye sahip 150 adet sağlamca tahıl ambarı ve yeni yapılmakta olan ambarlar da bulunmaktaydı.

Kırım savaşı sırasında (1853-1856) yapılan bir gravürde Balçık'ta beş minare görülmektedir. Aynı yıllarda şehrin 3000 müslüman ve 500 hıristiyan nüfusa sahip olduğu kaydedilmektedir. 1872'de Avusturyalı coğrafyacı Felix Kanitz 800-900 arasında Türk hânesi, 400 Tatar mülteci hânesi, 150 Bulgar hânesi ve elli Yunan hânesi olduğunu yazar; Kanitz ayrıca şehirde dördü minareli, dördü minaresiz sekiz cami yer aldığını belirtir. Tuna vilâyetinin çeşitli salnâmelerinde şehirde on bir cami ile bir medrese, bir hamam, 234 dükkân, iki kilise ve on han bulunduğu kaydedilmiştir. Tuna vilâyetinin 1290 (1873) tarihli salnâmesinde Balçık'ta 1617 müslüman erkek ve 461 hıristiyan erkek nüfus olduğu, toplamda ise % 78'ini müslümanların teşkil ettiği 4200 nüfus zikredilmiştir. Yine bu salnâmeye göre Balçık kazasında altmış dokuzu Türk ismi taşıyan yetmiş bir köy vardı. Kazanın toplam nüfusu 3618'i hıristiyan 10.572 erkek olarak gösterilmiştir. Buna göre nüfusun % 66'sı müslümandır, hânede ise bu oran % 71'dir. Türkçe isim taşımayan iki köy Balçık'ın 18 km. doğusunda Kavarna ve daha kuzeyde Šabla'dır. Kavarna 370 hâneye sahip eski bir yerleşim yeridir ve hemen hemen müslüman-hıristiyan nüfusu birbirine eşittir. Šabla ise daha küçük bir yerleşimdir ve nüfusunun neredeyse tamamı hıristiyandır. Ala Kilise, Kâfir Kuyusu ve Kargalık köyleri ağırlıklı biçimde Türkçe konuşan hıristiyanların (Gagauzlar) yaşadığı yerlerdir.

1878-1913 yılları arasında Balçık Bulgaristan'a dahildi. Bulgaristan'ın II. Balkan Savaşı'nı kaybetmesinin ardından, Bükreş Antlaşması'nda Romanya'nın tarihî haklarına atıfla meşrulaştırılarak (Büyük Mircea hükümranlığında yirmi yıl kalması kastediliyor) Balçık ve bütün Güney Dobruca Romanya tarafından işgal edildi. 1920'de O. Tafrali'ye göre Balçık çok karışık bir nüfusa sahipti ve çoğunluğu hıristiyan Gagauzlar oluşturuyordu, onları müslümanlar (Türkler ve Tatarlar), Bulgarlar, Yunanlar ve Romenler takip ediyordu. Tafrali'nin şehir haritasında üç cami, bir Bulgar ve bir Romen kilisesi, yine iki hıristiyan cemaat için iki lise mektebi görülmektedir. Bir cami tam iskelenin yanındaydı ve muhtemelen Evliya Çelebi'nin bahsettiği Emin Camii idi. Üçüncü cami ise şehrin yüksek kesimlerinde harabe halindeydi. Romanya'nın bir parçası iken Romen Kralı Ferdinand'ın eşi Kraliçe Maria, Balçık'ta "oryantal" üslûpların bir karışımını gösteren, sahte bir minaresi ve sanat değeri yüksek eski hıristiyan ve müslüman mezar taşlarıyla dolu taraçalı bir bahçesi bulunan bir saray yaptırdı. 1940 Craiova Antlaşması'nda Romanya burayı terketti, böylece Bulgar idaresi yeniden başladı. Şehirdeki Yunanlılar sürüldü, çok sayıda müslüman bölgeyi terketti.

Bugün idarî bakımdan Dobrik/Tolbuhin bölgesine bağlı olan ve 2011 verilerine göre 12.000 dolayında nüfusa sahip bulunan Balçık'ta hatırı sayılır bir müslüman-Türk nüfusu mevcuttur. Günümüzde kasaba güzel bahçelerle çevrilmiş villalarıyla ün yapmış bir sayfiye merkezidir. Şehirde sadece 1293'te (1876) (kitâbeye göre) yeniden inşa edilen tek cami vardır. Hazîresinde XVIII ve XIX. yüzyıllara ait mezar taşları vardır. Şehirde aynı zamanda XVIII-XIX. yüzyıllara ait çok sayıda büyük çeşme de korunmaktadır. Bunların en eskisi 1761 yılına ait olan Kavarnalı Keçizâde İsmâil Çeşmesi'dir. 1866'da yaptırılan Arap

Balçık'ta Arap Alemdar Çeşmesi ve kitâbeleri (Anthony Georgieff fotoğraf arşivi)

Alemdar Çeşmesi üzerinde şair Maraşlı Mehmed Mazhar Fevzi tarafından yazılan uzun bir Osmanlı kitâbesi bulunmaktadır. Bu kitâbe ile diğer Osmanlı kitâbeleri Petar Mijatev (1954 ve 1962) ve A. Zajaczkowski (1963) tarafından yayımlanmıştır. Eskiden Gagauz ve müslümanların birlikte yaşadığı bir köy olan Kavarna'da XVI. yüzyıla ait bir Osmanlı hamamı restore edilip kültür eseri olarak korunmaktadır. Sahil şeridinde yer alan Šabla köyünde ise 1856-1857 yılına ait, üzerinde I. Abdülmecid'in tuğrasını taşıyan bir Osmanlı feneri vardır. Balçık şiir ve biyografi eserlerinin yanı sıra, III. Mustafa'nın saltanatının (1757-1774) son altı yılında meydana gelen olayları anlattığı *Zübdetü'l-vâkıât* adlı bir eser yazmış olan XVIII. yüzyıl Osmanlı âlim ve şairi Hüseyin Râmiz Efendi'nin de memleketidir.

BİBLİYOGRAFYA :

F. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan*, Leipzig 1879, III, 224-225; K. Kretschmer, *Die italienischen Portulane des Mittelalters*, Berlin 1909; O. Tafrali, *La cité pontique de Dionysiopolis, Kali-Acra, Cavarna, Téké et Ecréné*, Paris 1927; P. Mijatev, "Pametnitsi na Osmanski Epigrafiya", *Dobrudžanske Ekspeditsia pri B.A.N.*, Sofia 1954, s. 243-263; a.mlf., "Epigrafski proučavanya na pametnitsi s arapsko pismo v Bălgariya", *Arheologija*, IV (1962), s. 70; A. Delatte, *Les portulans grecs II: Compléments*, Bruxelles 1958, s. 47; P. Koledarov v.dğr., *Balčik i negovata okolnost*, Sofia 1966; A. Kuzev – V. Gjuzelev, *Bălgarski srednovekovni gradove i kreposti*, Varna 1981, s. 278-285; *Rumănski pătopisi ot XIX vek za bălgarskite zemi*, Sofia 1982, s. 37-38; Str. Dimitrov v.dğr., *Istoriya na Dobrudža*, Sofia 1988, III, 186-189; K. Škorpil, "Balčik", *Izvestiya na Varnenskoto Arheologičesko Družestvo*, V, Varna 1911, s. 47-62; A. Zajaczkowski, "Materiali do epigrafiki osmáno-tureckiej z Bulgarii", *RO*, XXVI (1963), s. 16-31; R. Stoykov, "Selišta i demografski oblik na Severoistočna Bălgariya i Južna Dobrudža prez vtorata polovina na XVI v.", *Izvestiya Varnenskoto Arheologičesko Družestvo*, XV (1964), s. 111; A. Kuzev, "Zwei Notizen zur historischen Geographie der Dobrudža", *St.B*, sy. 10 (1975), s. 119-136.

MACHIEL KIEL

BANDIRMALIZÂDE AHMED MÜNİB EFENDİ
(1858-1918)

***Mecmûa-i Tekâyâ* adlı eseriyle tanınan Celvetî-Hâşimî şeyhi.**

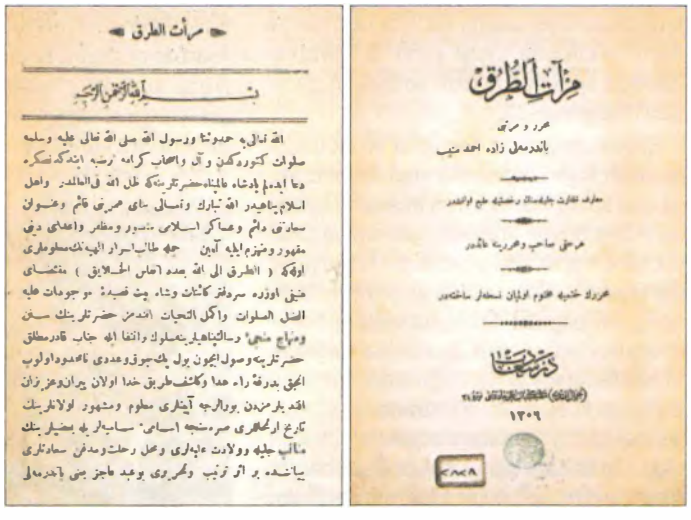
Üsküdar'da Bandırmalızâde Tekkesi'nde doğdu. Celvetiyye'nin Hâşimiyye kolunun pîri Hâşim Baba'nın torunudur. Babası adı geçen tekkenin şeyhi Küçük Mehmed Galib Efendi, annesi Emine Hanım'dır. Ahmed Münib ilk eğitimine babasının yanında başladı, daha sonra Üsküdar'da Fıstıklı Mektebi'nde Şeyhülhattâtîn Hoca Sabri Efendi'den ders aldı. Üsküdar Paşakapısı Rüşdiyesi ve Toptaşı Askerî Rüşdiyesi'nden mezun oldu. Bu yıllarda amcası Şeyh Mehmed Fahreddin Efendi'ye intisap etti, onun ölümünün ardından 1898'de babasından icâzet aldı. Evkāf-ı Hümâyun Nezâreti'nde memur olarak çalışmaya başladı. Cihât İdaresi kâtipliğinden 1909'da emekliye ayrıldı. Ardından Bandırmalızâde Tekkesi postuna oturdu. Üsküdar'da vefat eden Bandırmalızâde'nin kabrinin tekkeden Çiçekçi Camii'nin avlusuna nakledilen mezarlar arasında bulunduğu tahmin edilmektedir. Celvetî-Bektaşî şeyhi şair Yusuf Fahir (Ataer) Baba (ö. 1967) Ahmed Münib Efendi'nin oğludur.

Eserleri. 1. *Mir'âtü't-turuk* (İstanbul 1306). Kuruluş tarihine göre Kādiriyye ve Rifâiyye'den başlayarak Hâşimiyye'ye kadar yirmi dokuz tarikatın pîri hakkında kısa bilgiler içermektedir. **2.** *Mecmûa-i Tekâyâ* (İstanbul 1307). Tekke mecmuası alanında yazılan eserler arasında önemli bir yere sahiptir. Mecmuada İstanbul'da mevcut tekkeler âyin günlerine göre tasnif edilmiş, her tekkenin adı, semti, ait olduğu tarikat, o zamanki şeyhi zikredilmiş, son durumu ve varsa diğer adı belirtilmiştir. Eserin mülâhazalar kısmında son dönem tekkeleri ve tarikatları hakkında önemli bilgiler vardır. Kitapta âyini cuma günü olan tekke sayısı altmış beş, cumartesi yirmi beş, pazar kırk bir, pazartesi otuz, salı otuz dokuz, çarşamba otuz sekiz ve perşembe seksen üç olarak verilmektedir. Ayrıca eserde belirtildiği üzere 305 tekke tanıtılıp dökümü yapılmıştır. Buna göre eserin yayımlandığı tarihte İstanbul'da Bayramî dört, Bedevî sekiz, Celvetî yirmi iki, Cerrâhî on dört, Gülşenî üç, Halvetî on üç, Kādirî elli yedi, Mevlevî beş, Nakşî altmış beş, Rifâî otuz beş, Sa'dî yirmi üç, Sinânî üç, Sünbülî yirmi üç, Şa'bânî yirmi beş, Şâzelî üç, Uşşâkî dört olmak üzere toplam 305 değil 307 tekke bulunmaktadır. **3.** *Hukūk-ı Veled* (İstanbul 1318). Eserde çocuklarla ilgili âyet ve hadisler, çocuk doğduğunda yapılacak işler, akîka, emzirme, çocuğa güzel isim konulması, sünnet ettirme, evlendirme, çocuğa güzel terbiye verme, tahsil yaptırma gibi konular ele alınmıştır. **4.** *Ta'rîfü'l-Hitân* (İstanbul 1318). Bu eserde de sünnet olmanın Kur'an ve hadislerdeki dayanakları, İslâm âlimlerinin bu konudaki görüşleri, sünnet olmanın yaşı, peygamberlerin sünnetli doğması gibi konulara değinilmektedir. **5.** *Risâle-i Akîka* (İstanbul 1319). Bandırmalızâde'nin kaynaklarda ayrıca *Mecmau'l-beyân, Kavâidü'l-Kur'ân, Tercüme-i İhlâs-ı Şerîf, Gençlere Eimme-i İsnâ Aşere, Menkıbe-i Evliyâ-i İstanbul, Yâdigâr-ı Tuhfetü'l-Furkān, Yâdigâr-ı Cihân Meslekü'l-ihvân, Hadîkatü'l-esâmî, Hasâisü İhlâs-ı Şerîf, Menâbiu'l-hikem fî vasfı Nebiyyi ekrem* adlı eserlerinin bulunduğu kaydedilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Uleması*, İstanbul 1996, V, 93; M. Nermi Haskan, *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar*, İstanbul 2003, I, 124; Ramazan Muslu, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (18. Yüzyıl)*, İstanbul 2004, s. 469; Selami Şimşek, "Son Dönem Celvetî Şeyhlerinden Bandırmalızâde Ahmed Münib Efendi'nin Hayatı, Eserleri ve Mecmûa-yı Tekâyâ'sı", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 21, Konya 2007, s. 135-172; Mehmet Ünal, "Celvetî Tarikatında Çocuk Hukuku ile İlgili Bir Risâle: Hukûk-ı Veled", *Tarih Okulu*, VII/19 (2014), s. 423-442; "Bandırmalı Tekkesi ve Câmii", *İst.A*, IV, 2102; M. Baha Tanman – Hasan Kâmil Yılmaz, "Bandırmalızâde Tekkesi", *DİA*, V, 54-55.

MEHMET ÜNAL

Bandırmalızâde Ahmed Münib Efendi'nin *Mir'âtü't-turuk* adlı eserinin unvan sayfasıyla ilk sayfası (İstanbul 1306)

BANYABAŞI CAMİİ

(bk. KADI SEYFULLAH EFENDİ CAMİİ).

BAYAZIT, Erdem

(1939-2008)

Şair ve yazar, siyaset adamı.

18 Aralık 1939'da Maraş'ta doğdu. Asıl adı Adil Erdem'dir. Maliyede memur olan babası Ökkeş Tahsin Bey'in aile kökleri, Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran Seferi dönüşünde Doğubayazıt'tan getirerek Maraş'ta iskân ettiği Bayazıtlılar'a dayanmaktadır. Annesi Şerife Hanım Ârifoğulları'ndandır. İlk ve orta öğrenimini babasının memuriyeti dolayısıyla bazı kesintiler dışında Maraş'ta tamamladı (1959). Önce İstanbul ve ardından Ankara Hukuk fakültelerine devam ettiyse de (1959-1963) fakülteyi bitirmeden askere gitti. Askerlik dönüşü Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne kaydoldu (1964). Buradaki öğrenciliği sırasında Millî Kütüphane'de süreli yayınlar şube müdür yardımcılığı ve Millî Eğitim Bakanlığı basın büro memurluğu gibi görevlerde bulundu. Mezuniyetinden sonra Maraş Lisesi'ne edebiyat öğretmeni tayin edildi (1971). İstanbul Türk Mûsikisi Devlet Konservatuvarı'nda genel sekreterlik (1974), Kahramanmaraş İl Halk Kütüphanesi'nde müdürlük (1975), Sanayi ve Ticaret Bakanlığı İnsan Gücü Eğitim Dairesi başkan yardımcılığı görevlerinin ardından memuriyetten ayrıldı. Devlet Planlama Teşkilâtı'nda sözleşmeli personel olarak çalıştı. 30 Kasım 1987 seçimlerinde Anavatan Partisi'nden Kahramanmaraş milletvekili seçildi. Millî Eğitim ve Çevre komisyonlarında görev aldı. 1991'de siyaseti bırakıp İstanbul'a yerleşti. 1995'te altı ay süreyle Yeni Parti İstanbul il başkanlığı, bir ara Demokrat Parti meclisinde üyelik yaptı. 5 Temmuz 2008'de İstanbul'da öldü ve Eyüp Kabristanı'nda gömüldü.

Erdem Bayazıt'ın çocukluk ve ilk gençlik yılları kışın Bayazıtlılar'dan Ahmed Paşa'dan kalan Maraş'ın Yörükselim mahallesindeki büyük konakta, yazları ise Güzlek ve Çağsak'taki yaylalarda doğayla iç içe geçmiş, daha ilkokul çağlarında iken dönemin popüler tarihî romanlarını okumuştur. Lisede Yusuf Ziya Beyzadeoğlu ve Mustafa Atatanır gibi öğrencilerine edebiyat zevki aşılayan öğretmenleri olmuş, ileride edebiyat dünyasında isim yapacak olan Cahit Zarifoğlu, Rasim Özdenören, Alaeddin Özdenören ve Mehmet Akif İnan gibi okul arkadaşlarıyla oluşturdukları bir edebiyat ortamı içinde bulunmuştur. Bu grup *Varlık, Yedi Tepe, Türk Düşüncesi, Büyük Doğu, Pazar Postası* gibi dergileri izlemiş, daha önce Nuri Pakdil tarafından çıkarılan okul dergisi *Hamle*'yi yeniden çıkarmış, *Gençlik* ve *Demokrasiye Hizmet* gibi mahallî gazetelerde sanat sayfaları hazırlamıştır. Bayazıt'ın ilk şiirleri adı geçen dergi ve gazete sayfalarıyla (1958) Şeref Turhan'ın *Maraşlı Şairler Antolojisi*'nde (1960) çıkmıştır. Üniversite yıllarında *Yeni İstiklâl* gazetesinin sanat sayfasında ve *Diriliş* dergisinde şiirleriyle görünmüş, 1968'de Nuri Pakdil'in yayımlamaya başladığı *Edebiyat* dergisinin kurucuları arasında yer almıştır. 1973'te neşredilen *Sebep Ey* adlı ilk şiir kitabındaki kitlelere seslenen yüksek perdeli şiirleri okuyucular arasında yaygınlık kazanmıştır. Şehir yaşantısından bunalıp çocukluğunun doğa ortamına çekilmek üzere döndüğü Maraş'ta bulunduğu bir sırada Cahit Zarifoğlu, Rasim Özdenören, Mehmet Akif İnan ve Alaeddin Özdenören tarafından hazırlıkları tamamlanan *Mavera* dergisi ve Akabe Yayınları'nın idaresini üstlenmek üzere Ankara'ya çağrılmış, 1976-1984 yılları arasında dergi ve yayınevinin sahipliğini ve idaresini üzerine almıştır. 1979'da *Yeni Devir* gazetesinde köşe yazıları yazmaya başlayan şair, Ajans 1400'ü kuran film ekibiyle beraber savaş şartları içindeki Afganistan'a düzenlenen bir seyahate katılmış (1981), İran, Hindistan ve Pakistan'dan Afganistan içlerine kadar uzanan bu seyahatin izlenimlerini önce *Mavera* dergisinde yayımlamış, daha sonra *İpek Yolundan Afganistan*'a adlı eserinde toplamıştır (Ankara 1982). 1997'den itibaren köşe yazılarını *Yeni Şafak* gazetesinde sürdürmüş, Ak Radyo'da "Şiir, Yalnızca Şiir" adlı bir program hazırlayıp sunmuştur. Şiirleri hakkında "barbar güçlerin, teknolojinin yıktığı, Tanrı'dan kopardığı insanın mânevî kurtuluşunu arayan"; "çağı, makine uygarlığını ve değerlerini yargılayan"; "müslümanların emperyalizme baş kaldırısını yansıtan" gibi değerlendirmeler yapılmıştır.

Erdem Bayazıt

Erdem Bayazıt'ın şiirindeki anlam ilk olarak doğa etrafında öbekleşir. İçinde bir naiflik de taşıyan bu şiirler başlangıçta yüksek perdeli bir ses tonuyla konuşur; güneş, dağ, deniz gibi iri cüsseli imgelere yaslanır. Kitleler önünde seslendirilmeye yatkındır. Bazı imgeler ise savaş metaforu etrafında bir araya getirilmeye uygundur. Ancak bu şiirlerdeki savaş ve baş kaldırı poetik bir karakter taşır. Daha sonraki şiirlerinde bütün kabarmalar, fırtınalar, boğuşmalar Allah'ı anışta, kalbin ritminin evrendeki büyük ritimle buluşmasında anlamını bulur ve yatışır. Dışa doğru atılma ve yükselme arzuları içe doğru bir derinleşmeye evrilir. Şiir bir çeşit duaya dönüşür: "Birden her yerde her şeyde içimizde kımıldayan / Yürek vuruşlarıyla beliren zikir / Yeri ve göğü ve damarları dolduran / Ondan başka her şey yok olan yalan olan / rahman / ve rahim olan."

Türkiye Yazarlar Birliği tarafından *İpek Yolundan Afganistan*'a adlı eserine basın ödülü (1982), *Risaleler* adlı kitabına şiir ödülü (1987) verilmiştir. 2003'te Strasburg'da yapılan Türkçe'nin V. Uluslararası Şiir Şöleni'nde Yahya Kemal büyük ödülünü almıştır. Hakkında *Yedi İklim* dergisi bir özel sayı çıkarmış (Şubat-Mart 2008), Murat Turna tarafından yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (İstanbul 2004). Bazı şiirleri Mevlüt Ceylan tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir. Bayazıt'ın şiirleri *Sebep Ey* (Ankara 1973, 1979), *Risaleler* (İstanbul 1987), *Şiirler* (İstanbul 1992, 2014), *Gelecek Zaman Risalesi* (toplu şiirler) (İstanbul 1998) adlı kitaplarda toplanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Behçet Necatigil, *Edebiyatımızda İsimler Sözlüğü*, İstanbul 1978, s. 64; *Erdem Bayazıt Kitabı* (haz. D. Mehmet Doğan), Ankara 2009; *Erdem Bayazıt'a Armağan* (haz. Kenan Seyithanoğlu – Hüseyin Yorulmaz), İstanbul 2010; Murat Turna, *Erdem Bayazıt ve Şiiri*, İstanbul 2010; a.mlf., "Erdem Bayazıt'ın Şiir Dünyası", *Turkish Studies*, VII/4 (2012), s. 2993-3011; *Mavera'ya Hicret Eden Şair Erdem Bayazıt* (haz. Murat Kavak – Mustafa Doğru), İstanbul 2011; Hüseyin Yorulmaz, *Bir Neslin Ağabeyi Erdem Bayazıt*, İstanbul 2012; Hakan Sazyek, "Çağa Aykırı Bir Şair: Erdem Bayazıt", *Sombahar*, sy. 20, İstanbul 1993, s. 34-39; Âlim Kahraman, "Erdem Bayazıt'ın Şiiri: Yerden Göğe Doğru", *Yedi İklim*, sy. 215-216, İstanbul 2008, s. 28-30; M. Fatih Andı, "Beton Duvarlar Arasında Açan Çiçek: Modern Kentleşmeye Karşı Erdem Bayazıt'ın Şiiri", *FSM İlmî Araştırmalar: İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, sy. 1, İstanbul 2013, s. 79-92; "Bayazıt, Erdem", *TDEA*, I, 356; "Bayazıt, Erdem", *Tanzimattan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, İstanbul 2003, I, 183-184.

Âlim Kahraman

BÂYEZÎDÎ, Molla Mahmud
(ملاّ محمود بایزیدی)

(ö. 1867'den sonra)

Kürt folkloru, tarih ve edebiyatına dair çalışmalarıyla tanınan âlim.

Erzurum vilâyetine bağlı bir kaza merkezi olan Bayazıt'ta (bugün Ağrı'nın ilçesi Doğubayazıt) doğdu. Rusya'nın Erzurum konsolosu Auguste Alexandre Jaba'nın 1857 Eylülünde Bâyezîdî hakkında Saint Petersburg'a gönderdiği bir mektupta onun altmış yaşlarında olduğuna dair ifadesinden hareketle 1797 yılı dolayında doğduğu söylenebilir. İlk dinî öğrenimine memleketinde başladıktan sonra tahsilini Tebriz'de tamamladı; Arapça, Farsça ve Türkçe bilgisini geliştirdi, bu dillerin edebiyatlarına vâkıf oldu. Bölgedeki çeşitli yerlerde imamlık ve müderrislik yaptı. Ardından Bayazıt'a dönerek medresede ders verdi, yetkin bir âlim olarak çevrede adını duyurdu. 1828'de Bayazıt'ın yeniden Rus işgaline uğraması ve sancak beyi Behlûl Paşa'nın yaralı olarak esir düşmesinden sonra şehir iki yıl kadar Rus işgalinde kaldı. 26 Mayıs – 6 Haziran 1830 tarihinde Bayazıt ve çevresinde inceleme yapan Polonyalı misyoner Felician Martin von Zaremba Erzurum, Kars ve Bayazıt'ı anlattığı çalışmasında, Bayazıt'ta mi'rac kandili münasebetiyle Rus generalinin verdiği yemekte karşılaştığı Bâyezîdî'den büyük kabul gören bir âlim diye söz eder; ardından kendisiyle görüşüp bilgi alışverişinde bulunduğunu, Kur'ân-ı Kerîm'den seçtikleri kırk iki sûreyi kendisi için Türkçe'ye çevirmesini ondan rica ettiğini belirtir.

Daha sonra bölgenin önemli bir ticaret ve ilim merkezi olan Erzurum'a taşınan Bâyezîdî'nin orada ulemâ arasında önemli bir mevki edindiği anlaşılmaktadır. Yazılarında kendisinden "efendi, melâ, hoca, hacı" gibi sıfatlarla söz eden Rus konsolosu Jaba'nın belirttiğine göre Cezîre (Cizre) Beyi Bedirhan, Osmanlı Devleti'ne isyan edince 1846'da Bâyezîdî, Müşir Hâfız Paşa tarafından Bedirhan Bey'e elçi olarak gönderildi. Ertesi yıl da Erzurum Valisi Kâmil Paşa tarafından Hakkâri'de devlete baş kaldıran Nûrullah Bey'e gönderildi ve ilkinde olduğu gibi bu görevini de başarıyla yerine getirdi. Ardından Bedirhan Bey'in kardeşi Mahmud Bey Erzurum'a davet edildiğinde orada kaldığı sürece Bâyezîdî kendisine tercümanlık yaptı. Osmanlı yöneticileriyle Kürt liderleri arasındaki bu elçilik faaliyeti sırasında Bedirhan Bey'i tasfiye ile görevlendirilen Anadolu Ordusu kumandanı Osman Paşa ile aralarındaki bir anlaşmazlık yüzünden bir ara Van'a sürgün edildiği de kaydedilir (Musaelian, [1999] V/4, s. 4).

Kırım harbi denilen Osmanlı-Rus savaşı sırasında (1853-1856) kardeşinin şehid olması ve Bayazıt'ta ticaretle uğraşan çocuklarının sıkıntıya düşmesi üzerine Bâyezîdî memleketine dönmek isteyince Jaba kendisine birlikte çalışmayı teklif etti ve 1856 yılından itibaren ona Kürtçe öğretmenliği ve yardımcılık yapmaya başladı. XIX. yüzyılda Saint Petersburg (Leningrad) Kürdoloji çalışmalarının yapıldığı önemli bir merkez haline geldi. Rus araştırmacıları yanında Fransız, Alman ve Polonyalı araştırmacılar da bu çalışmalara katıldı. İzmir'den sonra, 1848-1866 yılları arasında Erzurum'da Rusya konsolosu olarak görev yapan Polonya asıllı Auguste Alexandre Jaba'nın Kürt tarihi ve edebiyatına ilgi duyması Saint Petersburg Kraliyet İlimler Akademisi'ndeki araştırmacıların dikkatini çekti, J. A. Bernhard Dorn kendisinden bu çalışmalarını ilerletmesini istedi. Jaba da bu sırada tanıştığı Bâyezîdî'den faydalandı. Jaba, Erzurum'da birçok Kürt'ten yardım almakla birlikte Farsça metinleri Türkçe'ye çevirecek ondan daha iyi birinin bulunmadığını söyler. Jaba'nın da teşvikiyle Kürt dili, edebiyatı, tarihi, etnolojisi, örf ve âdetleri üzerinde çalışan Bâyezîdî, Farsça ve Türkçe'den birçok şiiri ve folklor malzemesini Kürtçe'ye çevirdi. Saint Petersburg Kraliyet İlimler Akademisi'nin Kürtçe yazmaları koleksiyonunun temelini teşkil eden değerli Kürtçe yazma eserleri elde etme konusunda Jaba'ya en büyük yardımı o yaptı; bazı önemli Kürtçe metinleri kendisi kaleme aldı, bir kısmını istinsah etti. Bâyezîdî'nin vefat tarihi belli olmayıp 1859, 1860 gibi tarihler zikredilmekte, 1867 tarihini taşıyan ona ait bir el yazmasından hareketle bu tarihten sonra vefat ettiği belirtilmektedir (M. Ali Suveyrekî, s. 687; Cevdet Hûşyâr, bk. bibl.).

Jaba, Bâyezîdî sayesinde elde ettiği kırk dört Kürtçe, dört Fransızca, üç Farsça ve üç Türkçe yazmadan oluşan koleksiyonundaki Kürt dili ve edebiyatına dair birçok hikâye ve deyimi *Recueil de notices et récits kourdes (Câmiʿayê Risâleyân u Hikâyetân bi-Zimânî Kûrmâncî)* adlı eserinde yayımlamış (Saint Petersburg 1860), bu vesileyle birçok doğu bilimci yazılı Kürt edebiyatı konusunda bilgi sahibi olmuştur. Jaba'nın, Kürt sözlükçülüğünün ilk örneklerinden biri olan 15.000 kelimelik Kürtçe-Fransızca sözlüğünün (*Dictionnaire kurde-français*, nşr. Ferdinand Justi, Saint Petersburg 1879) hazırlanmasında da Bâyezîdî'nin büyük emeği geçmiştir. Jaba koleksiyonu daha sonra çeşitli çalışmalarda ele alınmış, Rus Kürdologu Margarita Borisovna Rudenko önce bir makalesi ("Kollektsiia A. D. Zhaba [Kurdskie rukopisi]", *Trudy GPB*, II/5, 1957, s. 165-184) ve ardından *Opisanie kurdskikh rukopisei leningradskikh sobranii* (1961) adlı incelemesiyle dikkatleri bu koleksiyona çekmiştir. Ardından koleksiyonda yer alan Şeyh Ahmed-i Hânî'nin *Mem û Zîn* (Moskva 1962), Bâyezîdî'nin *Âdât u Rusûmetnâme-i Ekrâdiye* (Moskva 1963), Hâris-i Bitlisî'nin *Leylî vü Mecnûn* (Moskva 1965), Faki Tayrân'ın *Şeyh-i San'ân* (Moskva 1965), Selîm-i Süleyman'ın *Yûsuf u Züleyha* (doktora tezi, 1973; Moskva 1986) adlı eserlerini neşretmiştir. Rudenko'nun 1976'da ölümü üzerine J. S. Musaelian, koleksiyon üzerinde çalışarak Jaba'nın derlediği Kürt halk türkülerini Rusça'ya çevirerek yayımlamış (Moskova 1985), son olarak da Bâyezîdî'nin *Şerefnâme* tercümesini (aş.bk.) Kanadê Kurdo ile birlikte neşre hazırlamıştır (I, Moskova 1986). Cevdet Hûşyâr, *Zeḫâʾirü't-türâṯi'l-Kürdî fî ḫazâʾini Petersburg* adlı eserinde (Erbil 2011) bu koleksiyondaki yazmalar hakkında bilgi vermektedir. Koleksiyonda bulunan Bâyezîdî'ye ait bazı yazıların henüz incelenmediği anlaşılmaktadır.

Çalışmalarıyla Kürt etnografyası, edebiyat ve folkloruna dair birçok eser ve malzemenin muhafazasına çok önemli katkı sağlayan Bâyezîdî diğer dillerden Kürtçe'ye kitap çevirisi, Kürtçe mensur hikâye, Kürt diline dair Kürtçe kitap yazarlığı gibi konularda eser veren ilk kişi olarak anılır. Rudenko da Bâyezîdî ve Jaba'nın çalışmaları olmasaydı Ortaçağ'daki Kürt edebiyatı ve kültürü hakkında bu kadar bilgi edinilemeyeceğini kaydeder (*Kürtlerin Örf ve Adetleri*, s. 13; ayrıca bk. Kemal Mazhar Ahmed, s. 64).

Eserleri. 1. ***Âdât u Rusûmetnâme-i Ekrâdiye.*** 1858'de yazılan eser Kürtler'in sosyal, ekonomik hayatları, örf ve âdetleri, kültür ve folkloru, etnografyası hakkında ilk önemli yazılı kaynaktır. O zamana kadar yazılan Kürt kültürüne dair yazılar sadece din ve edebiyat alanındaydı ve manzumdu; bu eser ise bilinen en eski Kürtçe nesir kabul edilir. Kitapta göçebe Kürt toplulukları, aşiret sistemi, yasaları, örf ve âdetleri kültür ve folkloruyla ilgili çok ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Eser M. B.

Rudenko tarafından Kürtçe yazmanın tıpkıbasımı ve Rusça tercümesi, notlar, Kürtçe terimler ve yer adları sözlüğüyle birlikte yayımlanmış (*Âdât u Rusûmetnâme-i Ekrâdiye / Nravy i obychai kurdov*, Moskva 1963), ardından başka neşirleri de yapılmıştır (nşr. D. Îzolî, *Âdetên Kurdistanê*, Den Haag 1979; nşr. Jan Dost, *Adat û Rusûmatnameê Ekradiye*, İstanbul 2010). Kurmançi lehçesinin Hakkâri şivesiyle yazılan eseri Şükriye Resûl Sorânî lehçesine (*Deb u Nerîtî Kurdekân*, Hevlêr 1981), Azîz Muhammedpûr Dâşbendî Farsça'ya (*Âdab u Rusûm-i Kürdân*, Hejâr'ın yazdığı giriş ve sonuç bölümleriyle, Tahran 1369 hş./1990), Abdullah Babek Pişderî Türkçe'ye (*Kürtlerin Örf ve Adetleri*, İstanbul 1998), Cân (Jan) Dost Arapça'ya (*Risâle fî âdâti'l-Ekrâd ve tekâlidihim*, Ebûzabî 2011) çevirmiştir. **2.** *Tevârîḫ-i ḳadîm-i Kürdistân*. Bâyezîdî, en büyük Kürt tarih kaynağı saydığı Şeref Hân-ı Bitlisî'nin Farsça *Şerefnâme*'sini yine Jaba'nın teşvikiyle 1859'da bu adla Kürtçe'ye çevirmiş, Şeref Han ve eserine dair bir mukaddime yazmış, müellifin süslü üslûbunu oldukça sadeleştirmiş ve bazan asıl metnin zenginliğini ortadan kaldıracak derecede ihtisara gitmiştir. Bu durum Bâyezîdî'nin elinde daha kısa bir *Şerefnâme* nüshası olabileceğini de akla getirmektedir. Eserin Saint Petersburg Saltykov Shchedrin Halk Kütüphanesi'nde (Rusya Millî Ktp.) bulunan müellif hattı nüshası, *Şerefnâme*'nin V. Velyaminov-Zernov neşriyle (Saint Petersburg 1860-1862) karşılaştırılarak J. S. Musaelian ve Kanadê Kurdo tarafından yayımlanmış (*Tavârîḫ-i ḳadim-i Kurdistân; perevod Saraf-hana Bidlisi s persidskogo âzyka na kurdskij âzyk; izdanie teksta, predislovie, ukazateli i oglavlenie*, I, Moskva 1986), ardından Saîd Deyreşî tarafından da neşredilmiştir (*Şerefnâmeya Şerefhan Bedlisî*, Duhok 2007). **3.** *Tevârîḫ-i Cedîd-i Kürdistân (Kitâb-ı Târîḫ-i Cedîd-i Kürdistân)*. *Şerefnâme*'nin tercümesinden sonra ona zeyil olmak üzere 1858'de tamamlanan bu eserin 1000 sayfa olduğu kaydedilir. Jaba'nın Fransızca'ya çevirerek 1867'de Saint Petersburg'a gönderdiği eserin, kitabın içeriği hakkında açıklamaların yer aldığı elli sayfalık önsözü dışında âkıbeti bilinmemektedir. **4.** *Leylî vü Mecnûn*. Jaba, Bâyezîdî'nin 1858'de mensur olarak kaleme aldığı eserin Fuzûlî'den tercüme olduğunu kaydederken Rudenko, Hâris-i Bitlisî'nin kendisi tarafından neşredilen aynı adlı manzum eserinin nesre çekilmiş şekli olduğu sonucuna varmıştır. **5.** *Tercüme-i Ḍarb-i Meşelâne bi-Zimân-i Kûrmâncî*. Bâyezîdî'nin, Saint Petersburg Jaba koleksiyonu içinde yer alan ve Türkçe'den Kürtçe'ye çevirdiği çok sayıda atasözünü içeren bu eser 1856'da hazırlanmıştır. **6.** *Risâle-i Tuḥfetü'l-ḫillân (niḥlân) fî zimân-i Kürdân*. Cevdet Hûşyâr, Bâyezîdî'nin 1866'da kaleme aldığı bu eserin Kürt dili konusunda muhtemelen bir Kürt âlimi tarafından yazılmış ilk eser olduğunu belirtir. Bâyezîdî'nin aynı yıl yazdığı, Kürtçe bazı dil kuralları ve fiil çekimlerine dair başlıksız bir çalışmasının müellif hattı nüshası da aynı koleksiyonda bulunmaktadır. Jaba bu eseri Latin harflerine aktarmış ve Fransızca'ya tercüme etmiştir. Bâyezîdî, Ali Teremâhî Hekkârî'nin *Destûr-i Zebân-ı Kürdî*'sini 1858'de istinsah etmiş, buna müellif ve eseri hakkında bir mukaddime eklemiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Mella Mahmudê Beyazıdi, *Kürtlerin Örf ve Adetleri* (trc. Abdullah Babek Pişderî), İstanbul 1998, s. 11-17 (M. B. Rudenko'nun Rusça baskıya önsözü); M. Alexandre Jaba, *Recueil de notices et récits kourdes*, St. Petersburg 1860, s. VIII-X; Abdülkerîm Müderris, *Dânişmendân-ı Kürd der Ḫidmet-i ʿİlm u Dîn* (trc. Ahmed Havârî Neseb), Tahran 1369 hş., s. 583-586 (çevirenin eki); Rohat, *Kürdoloji Biliminin 200 Yıllık Geçmişi (1787-1987)*, İstanbul 1991, s. 96, 97, 98, 136, 178, 197; Kemal Burkay, *Geçmişten Bugüne Kürtler ve Kürdistan: Coğrafya-Tarih-Edebiyat*, İstanbul 1992, I, 208-209, 364; Kemal Mazhar Ahmed, *Tarihin Tarihi: Kürtlerde Tarih, Tarihte Kadın* (trc. Abdullah Babek Pişderî), İstanbul 1997, s. 63-66; Mehmed Uzun, *Kürt Edebiyatına Giriş*, İstanbul 1999, s. 13, 31, 43; Bâbâ Merdûh Rûhânî, *Târîḫ-i Meşâhîr-i Kürd*, Tahran 1382 hş., II, 3-4; M. Ali Suveyrekî, *Muʿcemü aʿlâmi'l-Kürd*, Süleymaniye 2006, s. 686-690; Kâmîrân Abdüssamed Ahmed ed-Devsekî, *Kürdistân fi'l-ʿahdi'l-Oşmânî*, Beyrut 1427/2006, s. 71; M. Leezenberg, "Soviet Kurdology and Kurdish Orientalism", *The Heritage of Soviet Oriental Studies* (ed. M. Kemper – S. Conermann), New York 2011, s. 87, 99; Mehmet Malmisanlı, "Osmanlı Döneminde Yazılan Kürtçe Eserler Üzerine II", *TT*, sy. 55 (1988), s. 59; J. Blau, "Jiyan u Berhemên Ehmedê Xani (1650-1701)" (trc. M. Malmisanij), *Çira kovara kulturi*, I/3, Stockholm 1995, s. 4-5; Zeynelabidin Zinar, "Medrese Education in Nothern Kurdistan", *Les Annales de l'Autre Islam*, sy. 5 (Islam des Kurdes), Paris 1998, s. 42; J. S. Musaelian, "On the First Kurdish Edition of the Sharaf-Nâma by Mullâ (Melâ) Mahmûd Bâyazîdî", *Manuscripta Orientalia*, V/4, St. Petersburg 1999, s. 3-6; Cevdet Hûşyâr, *Zeḫâ'irü't-türâşi'l-Kürdî fî ḫazâ'ini Petersburg*, http://medlem.spray.se/alayekurdistan/kurdish%20languages% 201.html (28.06.2013); Mehmet Gültekin, "Mela Mahmud Bayazıdi", http://www.ehmedexani.org/pages/news/print.php?id=32 (28.06.2013); Can Dost, "Muḳaddimetü Kitâbi Âdâti'l-Ekrâd ve tekâlîdühüm li-Melâ Maḥmûd el-Bâyezidî", http://www.medaratkurd.com/?p=60 (28.06.2013); Aso Zagrosi, "Mella Mehmudê Beyazidî (1797-1870?)", http://aso-zagrosi.over-blog.com/article-mella-mehmude-beyazidi-1797-1870-50904238.html; Muhsin Seydâ, "Mellâ Maḥmûd el-Bâyezîdî ve'l-ḫurûc ʿani'l-meʾlûf", http://www.syriakurds.com/2007/adab/mulla.html.

AHMET ÖZEL

BAYRAMOĞLU, Fuat
(1912-1996)

Türk diplomatı, şair ve yazar.

Ankara'da doğdu. Hacı Bayrâm-ı Velî'nin on altıncı kuşaktan torunudur. Babası Hacı Bayram Dergâhı postnişini Şeyh Tayyib Efendi, annesi Hüsniye Hanım'dır. Çocukluğu Millî Mücadele yıllarının yoksul Ankara'sında tekke atmosferinde geçti. Babasının dergâhtaki odası birinci meclisteki sarıklıların toplandığı önemli mekânlardan biriydi.

Tayyib Efendi'nin 20 Mayıs 1920'de vefat etmesi üzerine sekiz yaşında yetim kalan Fuat babasının postuna oturan ağabeyi Şemseddin Efendi'nin gözetiminde yetişti. Mahalle mektebinde başladığı eğitimine kısa bir süre Dârülmuallimîn'in uygulama okulu olan Tatbikat Mektebi'nde devam etti. Daha sonra Menba-ı Füyûzât Mektebi'nin ikinci sınıfına, 1921'de de Ankara Sultânîsi Kısm-ı İbtidâîsi üçüncü sınıfına yazdırıldı. İlkokul diplomasını, küçük ağabeyi Reşat'ın Hukuk Fakültesi'ne yazılması sebebiyle taşındıkları İstanbul'da Pertevniyal Vâlide Sultan İlkmektebi'nden aldı. Altıncı ve yedinci sınıfları Dâvud Paşa Orta Mektebi'nde okudu. Sekizinci sınıfa geçtiği yıl ağabeyi Hukuk Fakültesi'ni bitirdiğinden ailesiyle birlikte tekrar Ankara'ya döndü ve liseyi o yıllarda halk arasında Taşmektep diye tanınan Ankara Erkek Lisesi'nde bitirdi (1931). Yüksek öğrenimini İstanbul'da Mülkiye Mektebi'nde tamamladı (1935). Bitirme tezini hocası Ali Fuat Başgil'in yanında hazırladı. Ardından askere gitti ve yedek subaylığını Söke'de yaptı. Fransızca'sını ilerletmek, bilgi ve görgüsünü arttırmak amacıyla Paris'e gitti. Ancak kaydolduğu Ecole des Science Politiques kendisini tatmin etmediği için Belçika'ya geçti ve Liège Üniversitesi'nin Sciences Politique kısmını bitirip (1939) doktoraya başladı. Birinci bölümünü tamamladığı "Türk Milliyetçiliği Üzerine Bir Deneme" adlı tezinin ikinci bölümünü hazırlamak üzere Türkiye'ye geldiği sırada II. Dünya Savaşı çıktığından Liège'e dönemedi ve bu yüzden doktorası yarım kaldı.

Yurda dönüşünde Dışişleri Bakanlığı'na intisap etti ve Basın Yayın Genel Müdürlü-

ğü Etüt Heyeti üyeliği ve başkanlığı yaptı (1943-1948). Kısa bir süre İktisat ve Ticaret Dairesi'nde şube müdürlüğünde bulundu, ardından Kıbrıs'a birinci sınıf konsolos olarak tayin edildi (1949). Kudüs'te başkonsolosluk yaptı (1951-1953). Oslo (1957-1959), Bağdat (1959-1960), Tahran (1960-1962) ve Roma (1962-1963) büyükelçisi oldu. 1963'te Dışişleri Bakanlığı genel sekreterliğine getirildi. 1964'te Brüksel, 1967'de ikinci defa Roma, 1969'da da Moskova büyükelçiliğine tayin edildi. 1971 yılı sonunda Türkiye'ye döndü ve Dışişleri Bakanlığı bünyesinde yüksek müşavir oldu. 1972'de başladığı cumhurbaşkanlığı genel sekreterliğinden 13 Temmuz 1977 tarihinde yaş haddinden emekliye ayrıldı.

Diplomatlığının yanı sıra Doğu ve Batı kültürüne hâkim bir aydın, güçlü bir rubâî şairi, ince zevkli bir kültür adamı, seçkin bir araştırmacı ve çok bilgili bir koleksiyoncu olan Fuat Bayramoğlu zengin pul, tuğra ve Beykoz işi cam eşya koleksiyonlarına sahipti. Uluslar arası pulculuk sergilerine katılarak altın ve gümüş madalyalar kazandı. Tahran büyükelçiliği sırasında başlayan Beykoz işi cam eşya merakı ise zamanla bu alanın en büyük koleksiyoncusu ve uzmanı olmasını sağladı. Bu uzmanlığının ürünü olan *Türk Cam Sanatı ve Beykoz İşleri* adlı eseriyle literatüre geçti ve Hacettepe Üniversitesi tarafından "sanatta onursal doktora" pâyesiyle ödüllendirildi. Emeklilik yıllarını Kandilli'deki yalısında şiir yazarak ve ilmî çalışmalar yaparak geçirdi. Büyük dedesi Hacı Bayrâm-ı Velî hakkında yazdığı iki ciltlik eserini bu dönemde tamamladı. 30 Haziran 1996'da öldü ve Edirnekapı Mezarlığı'nda defnedildi.

Şiirle çok küçük yaşta tanışan Bayramoğlu, "Derviş" mahlasıyla yazdığı şiirleri sekizinci sınıfta iken bir araya getirip *Dîvân-ı Fuad Bayramîzâde* adıyla bir divan tertip etti. Ahmet Hamdi Tanpınar, Emin Âli Çavlı, Nurullah Ataç, Suut Kemal Yetkin gibi fikir ve edebiyat adamlarının öğretmen olarak görev yaptıkları Ankara Erkek Lisesi'nde Ahmet Muhip Dıranas'la, Mülkiye Mektebi'nde de Cahit Sıtkı Tarancı ile dostluk kurdu. Dışişleri Bakanlığı'nda çalışırken Cevat Dursunoğlu, Bedrettin Tuncel, Suut Kemal Yetkin, İsmail Habip Sevük, Ahmet Hamdi Tanpınar ve Ahmet Kutsi Tecer gibi edebiyat ve kültür adamlarının "çarşamba sofraları" adını verdikleri sohbet toplantılarına katılmaya başladı. Avrupa yıllarında uzak kaldığı şiire çoğu şair olan bu aydınlar arasında yeniden döndü ve hayranı olduğu Yahya Kemal'le

Fuat Bayramoğlu (Beşir Ayvazoğlu fotoğraf arşivi)

1945'te tanıştıktan sonra rubâîye yöneldi. Klasik rubâî formunu ve vezinlerini büyük bir ustalıkla kullandı. Sade bir Türkçe ile başta Ömer Hayyâm olmak üzere bütün rubâî şairleri gibi hayat ve dünyanın geçiciliği, ölüm, hiçlik duygusu, kadere boyun eğme, tevekkül, çabuk geçen ömürden kâm alma temalarını işlemekle beraber bazı rubâîlerinde şahsî hayat tecrübelerinden kaynaklanan duygu ve düşüncelerini dile getirmiştir.

Eserleri. Çeşitli dergilerde yayımlanmış çok sayıda makalesi ve sempozyumlarda sunduğu bildirileri bulunan Fuat Bayramoğlu'nun eksiksiz bir bibliyografyası henüz hazırlanmamıştır. Kitap haline gelen eserleri şunlardır: **Şiirleri. 1.** *Rubâîler-Rubâiyyât-ı Fuad* (Tahran 1340 hş./1962; Ankara 1973). CENTO tarafından yayımlanan bu eserde ikisi Hayyâm'dan tercüme olmak üzere seksen iki rubâî vardır. Bunlardan altmışı İranlı şair Kâzım Recevî İzed tarafından Farsça'ya çevrilmiştir. Türkçe metinlerin İlhami Turan'ın, Farsça tercümelerinin de Mustafa Zerrin'in kaligrafisiyle yazıldığı kitapta ayrıca CENTO genel sekreteri Nâsır Assâr'ın önsözü, Yahya Kemal'in Fuat Bayramoğlu'na ithaf ettiği rubâî ve Hikmet İlaydın'la Kâzım Recevî İzed'in rubâî türü ve Bayramoğlu'nun rubâîleri hakkındaki yazıları yer almaktadır. **2.** *Fuat Bayramoğlu'nun Rubâîleri* (İstanbul 1976). İlk kitaptakilere yirmi yeni rubâî eklenerek hazırlanan eserde şairin Hayyâm'dan tercüme ettiği iki rubâîye yer verilmemiştir. Bayramoğlu bu iki eser hakkında kendisine gönderilen mektupları, çeşitli gazete ve dergilerde çıkan değerlendirme yazılarını ve eleştirileri küçük bir kitapta toplamıştır: *Fuat Bayramoğlu'nun Rubâîler'i Üzerine Dost Sözleri* (İstanbul 1977). **3.** *Rubâîler* (İstanbul 2002). 1977 yılından itibaren yazdığı rubâîleri ihtiva etmektedir. İlhami Turan'ın yayıma hazırlayıp Nuşin Verzende Turan'ın resimlendirdiği kitapta Ali Alparslan'ın "Bayramoğlu ve Rubâîleri" başlıklı bir yazısı bulunmaktadır. **İlmî Eserleri: 1.** *Türk Cam Sanatı ve Beykoz İşleri* (İstanbul 1974). **2.** *Hacı Bayram-ı Veli: Yaşamı-Soyu-Vakfı* (I-II, Ankara 1983, 1989). I. ciltte Hacı Bayrâm-ı Velî'nin hayat hikâyesi, Bayramîlik ve kolları, ayrıca Hacı Bayrâm-ı Velî'nin soyundan gelenler ele alınmıştır. II. ciltte Hacı Bayrâm-ı Velî Vakfı'na ait aile arşiviyle devlet arşivlerindeki resmî ve gayri resmî belgeler, Hacı Bayram'ın şiirleri ve Hacı Bayram şiirleri antolojisi yer almaktadır. **3.** *Tuğralar ve Özgün Bir Mehmet IV. Tuğrası* (İstanbul, ts.). **4.** *Mustafa Kemal Atatürk ve Yahya Kemal Beyatlı* (*Doğumunun Yüzüncü Yılında Yahya Kemal Beyatlı*'dan ayrı basım, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, İstanbul 1994, s. 5-50). **Tercüme:** *Rubâîyât* (H. Goads Nakhaî'nin rubâîleri, Tahran 1967). **Hâtırat:** *Gönülden Gönüle: Fuat Bayramoğlu ile Anılarda* (İstanbul 1995). İsmail Parlatır tarafından yayıma hazırlanan eser, Parlatır'la Turan Oflazoğlu'nun Fuat Bayramoğlu ile yaptıkları konuşmalardan oluşan "nehir söyleşi" mahiyetinde bir eserdir. **Mektup:** *Yahya Kemal'den Fuat Bayramoğlu'na Karaçi Mektupları* (İstanbul 2008). Beşir Ayvazoğlu'nun yayıma hazırladığı kitap, Yahya Kemal'in mektuplarının yanı sıra bu mektuplara Fuat Bayramoğlu tarafından verilen cevaplar ve Bayramoğlu'nun Yahya Kemal hakkındaki yazılarından oluşmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Gönülden Gönüle: Fuat Bayramoğlu ile Anılarda (haz. İsmail Parlatır), İstanbul 1995; Beşir Ayvazoğlu, *Defterimde Kırk Suret*, İstanbul 2007, s. 39-44; a.mlf., "Fuat Bayramoğlu'na Dair", *Türk Edebiyatı*, sy. 274, İstanbul 1996, s. 24-25; *Yahya Kemal'den Fuat Bayramoğlu'na Karaçi Mektupları* (haz. Beşir Ayvazoğlu), İstanbul 2008, s. 11-31; Mehmet Kaplan, "Rubâîler", *Hisar*, nr. 133, Ocak 1975, s. 6-8; "Beykoz Tutkunu Sanatçı Diplomat", *Milliyet*, 8 Nisan 1984, s. 5; "Bayramoğlu, Fuat", *TDEA*, I, 365.

BEŞİR AYVAZOĞLU

BAYTURSUNOV, Ahmed
(1873-1938)

Devlet adamı, Kazak dil biliminin kurucusu, gazeteci ve şair.

28 Ocak 1873 tarihinde Kazakistan'da Kostanay ili Cangeldin bölgesi Sarıtübek köyünde doğdu. 1891'de Turgay'da iki sınıflı Rus-Kazak okulunu bitirdi. 1895'te Orenburg'daki dört yıllık öğretmen okulundan mezun oldu. 1909 yılına kadar Aktöbe, Kostanay ve Karkaralı illerinde Rus-Kazak okullarında öğretmenlik, Karkaralı okulunda müdürlük yaptı. 1921-1925 yıl-

Ahmed Baytursunov

larında Orenburg'da, 1926-1928 yıllarında Taşkent'teki Kazak Halk Eğitim Enstitüsü'nde öğretmenlikte bulundu. 1928'de Almatı'da Kazak Devlet Eğitim Enstitüsü açılınca rektörün özel davetiyle ve profesör unvanıyla burada çalışmaya başladı.

1905'te Koyandı Panayırı'nda kaleme alınarak 14.500 kişi tarafından imzalanan "Karkaralı dilekçesi" yazarları arasında yer aldı. Bu metinde yerel yönetimde, mahkemelerde ve halk eğitiminde Kazaklar'ın millî çıkarlarına uygun değişiklikler yapılması, ayrıca vicdan, din ve mezhep hürriyeti tanınması talep edildi. Ayrıca gazetecilikte sansürün kaldırılması, matbaa açılmasına izin verilmesi, eskimiş Vadi Kuralı'nın Kazaklar'ın millî şuuruna uygun biçimde değiştirilmesi, Rus köylülerinin Kazak topraklarına göç etmelerine son verilmesi istendi. Bunun üzerine Baytursunov, Temmuz 1909'da Vali Troynitskiy'in emriyle tutuklanarak Semey Hapishanesi'ne konuldu. Ayrıca özerklik fikrini yaymak ve Ruslar'la Kazaklar arasında düşmanlığı tahrik etmek suçundan Orenburg'a sürgüne gönderildi (9 Mart 1910), 1917 yılının sonuna kadar orada kaldı. Orenburg'da 1913-1917 yılları arasında Alihan Bökeyhanov ve Mir Yakup Dulatov'la birlikte *Kazak* adlı ilk millî gazeteyi çıkardı ve başyazarlığını üstlendi.

Baytursunov, Kazakistan'a göç eden Rus köylülerinin verimli topraklara yerleştirilmesi siyasetine karşı çıkardığı gazete aracılığıyla halkı bilinçlendirerek bu tehlikeli yönelişi önlemeye çalıştı. Çiftçilerin ziraat ve hayvancılıkla uğraşmasını, modern üretim metotlarıyla tanışmasını sağladı. Kazaklar'ı sanat öğrenmeye ve eğitim görmeye teşvik etti. İktidarın savaş için Kazaklar'dan asker toplama isteklerine karşı Devlet Konseyi'ne ve Savaş Bakanlığı'na bir dilekçe gönderilmesine öncülük etti. Şubat 1916'da, Rusya Devlet Duması'ndaki müslüman fırkanın başkanı Kutluk Muhammed Tevkelev'in davetiyle fırka meclisine katılarak Kazaklar için özel bir müftülüğün açılmasını, Kazaklar'ın ordu süvari birliğine alınmasını, yine ülkeye yapılan göçlerin durdurulmasını istedi. Ancak temelsiz suçlamalarla bir süre hapsedildi.

1917 devriminden sonra gerçekleştirilen Kazak kongrelerine katıldı, Alaş Partisi'nin programını hazırlayan grupta yer aldı. Alaşorda hükümetini onaylayan II. Genel Kazak Kongresi'nde Eğitim ve Öğretim Komisyonu kurularak başkanlığına Baytursunov getirildi. Ayrıca bu hükümetin Torgay Vilâyeti Şubesi'ne üye oldu. Mart 1919'da hükümet adına Moskova'ya gönderildi, aynı yılın temmuzunda Rusya Sovyet Federal Sosyalist Cumhuriyeti Halk Komiseri Kurulu'na ve Kazak Askerî Devrim Komitesi başkan yardımcılığına tayin edildi. 1920'de Lenin'e Sovyet hükümetinin Kazakistan'ı yönetim şeklini eleştiren bir mektup yazdı. Aynı yıl kurulan Otonom Kazak Sovyet Cumhuriyeti hükümeti halk eğitim komiserliğini üstlendi (1920-1921). 1922'de Bölgesel Halk Komiserliği Akademik Merkezi'nin, 1922-1925 arasında Halk Eğitim Komiserliği İlmî ve Edebî Komisyonu'nun, ayrıca Kazak Ülkesini Araştırma Cemiyeti'nin başkanlığını yaptı.

Alaş Millî Hareketi üyelerine uygulanan baskı esnasında (2 Haziran 1929) kırk üç Alaş üyesiyle birlikte Almatı'da tutuklanarak sorgu için Moskova'ya götürüldü. Sovyet Halk Komiserler Kurulu bünyesinde istihbarat teşkilâtı Devlet Siyasî Yönetim Birliği'nin 4 Nisan 1930'daki kararıyla 1921'de Orenburg'da ihtilâle karşı örgütlenmek, Türkistan Millî Birliği'nin başkanı Validov'la (Zeki Velidi Togan) iş birliği yapmak, 1927'de Kazak vadisinde silâhlı ayaklanma hareketine katılmakla suçlanıp kurşuna dizilmeye mahkûm edildiyse de karar birkaç defa değişikliğe uğradı. Ocak 1931'de on yıl çalışma kampına gönderilmesi düşünülmüşken Kasım 1932'de üç yıl için Arhangelsk'e sürgün edildi. Mayıs 1933'te sağlığının bozulması sebebiyle kalan süresini Batı Sibirya'da sürgünde bulunan eşi ve kızıyla birlikte geçirmesine izin verildi. 1934'te Maksim Gorki'nin eşi E. P. Paşkova'nın yardımıyla sürgün süresi dolmadan Almatı'ya döndü. Ancak 8 Ekim 1938'de Almatı'da tekrar tutuklanarak 8 Aralık'ta kurşuna dizildi.

Ahmed Baytursunov, Abay Kunanbayev'in eğitimcilik ve eleştiricilik geleneğini sürdürerek XX. yüzyıl başlarındaki Kazak edebiyatını devrimci demokratik bir kimliğe kavuşturmuştur. Onun Kazak kültürüne yaptığı en büyük hizmetin Arap alfabesini Kazakça ses özelliklerine uygun biçimde değiştirip yeni bir alfabe meydana getirmesi olduğu kabul edilir. Baytursunov alfabesi 1912 yılından itibaren yayılmış, 1913'ten sonra müslüman medreselerinde ve Kazak-Rus okullarında kullanılmaya başlanmış, 1929'da Latin alfabesine geçildikten sonra ortadan kalkmıştır. Günümüzde unutulan bu alfabeyi Doğu Türkistan'da Çincan / Sincan Muhtar Cumhuriyeti'nde yaşayan Kazaklar hâlâ kullanmaktadır.

Eserleri. 1. *Kırk Misal* (Petersburg 1909). Rus yazarı Ivan A. Krylov'un eserlerinden derlenmişse de çeviriden ziyade orijinal bir eser olarak benimsenmiştir. **2.** *Masa* (1911). Şairin vatandaşlık hakkındaki düşüncelerini ortaya koyduğu şiirlerini içerir. **3.** *Okıv Kural* (Orenburg 1912). Ahmed Baytursunov'un Kazaklar için Arap alfabesiyle hazırladığı okuma kitabıdır. Kendisi daha sonraki yıllarda bu alfabe üzerinde bazı değişiklikler yapmıştır. 1912-1915 yılları arasında yedi defa basılan eserden Kazak ilkokullarında çok faydalanılmıştır. **4.** *Til Kural* (II. bölüm, Orenburg 1914, I. bölüm, Orenburg 1915, III. bölüm, Orenburg 1916). Eserin birinci bölümü fonetiğe, ikinci bölümü morfolojiye, üçüncü bölümü sentaksa ayrılmıştır. On beş yıl boyunca Kazak çocuklarına ana dillerini tanıtan nâdir eserlerden biridir. Kitap aynı zamanda Kazakça'nın fonetik ve gramer yapısını açıklayan, bu yapıya bir sistem getiren Kazakça ilk ilmî araştırma sayılır. Çağdaş Kazakça'da kullanılan dil bilgisi ve dil bilimi terimlerinin çoğu Baytursunov'a aittir. **5.** *Er Sayın Destanı* (1923). **6.** *Edebiyat Tanıtkış* (1926). Kazakça'da kendi alanında ilk teorik eser olarak değerlendirilen bu çalışma edebiyat tarihi ve teorisini, edebî eleştiri ve metodolojisini ilk defa açıklayarak Kazak edebiyatı bilgisini bir sisteme bağlamıştır. Halk dilinin zengin kelime hazinesinden derin mânalı, geniş kullanıma sahip kelimelerden terim üretmiş, bu temelde Kazak edebiyatının bütün türlerini bir araya getirmiştir. **7.** *23 Joktav* (yirmi üç ağıt) (1926). Yazar tarafından Kazak halk edebiyatından derlenen eserin Kazak halkının dört asrını içerdiği belirtilmektedir.

Yazarın *Aykap, Kazak, Jana Mektep* gibi gazete ve dergilerde yayımlanmış makaleleri de bulunmaktadır. Ayrıca A. Puşkin (Balıkçı ve Balık, Altın Horoz vb.), Lermontov, Voltaire, Nadson'un şiirlerini Kazakça'ya çevirmiştir. 1923'te Baytursunov'un doğumunun 50. yıl dönümü Oren-

burg ve Taşkent'te resmî törenlerle anılmış, 1988'den sonra Kazakistan'da caddelere ve okullara, Almatı'da Dil Bilimi Enstitüsü'ne ve Kostanay şehrindeki üniversiteye onun adı verilmiştir. 1998'de doğumunun 125. yıl dönümü dolayısıyla Almatı'da büyük törenler gerçekleştirilmiş, adına uluslar arası konferans düzenlenmiş, Ahmed Baytursunov Müzesi açılmış ve anıtı dikilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

R. Sızdıkova, *Ahmet Baytursınov*, Almatı 1990; S. Kaliev, "Ahmet Baytursınovnın Pedagogikalık Közkarastarı", *Kazak Halkının Talim Terbie Tarihınan*, Almatı 1992, s. 193-210; S. Kekişev, *Ahan Turalı Akikat*, Almatı 1992, tür.yer.; G. Ahmetov, *Alaş Alaş Bolganda*, Almatı 1996, s. 3-37; Ferhat Tamir, "Ahmet Baytursunov ve 1926 Bakü Türkoloji Kongresi", *Bakü Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı*, Ankara 1999, s. 115-119; F. D. Aşnin v.dğr., *Repressirovannaya Tyurkologiya*, Moskva 2002, s. 177-195; Vahit Türk, "Kazak Aydınlanma Hareketi İçerisinde Ahmet Baytursun ve Çalışmaları", *Türkler* (nşr. Hasan Celâl Güzel v.dğr.), Ankara 2002, XVIII, 665-673; Sertan Alibekiroğlu, *Kazak Alimi Ahmet Baytursunoğlu'nun Hayatı ve Eserleri* (yüksek lisans tezi, 2005), Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Emin Özdemir, *20. Yüzyılın Başlarında Kazakistan'da Fikir Hareketleri* (doktora tezi, 2007), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 120-127; a.mlf., "Ahmet Baytursunov'un Hayatı ve 20. Yüzyılın Başında Kazakistan'da Eğitim Faaliyetleri İçindeki Yeri", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 22 (2008), s. 61-75; Nergis Biray, "Ahmet Baytursunoğlu ve Eserleri", *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, sy. 5, Denizli 1999, s. 10-16; Hüseyin Köbey, "Kazak Dil Bilgini Ahmet Baytursunov", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sy. 14, Ankara 2002, s. 223-233; Karboz Diykanov, "Baytursunov'un 125. Yıl Dönümüne Armağan: Kırgız Dili ve Akmat Baytursunov" (trc. Ulanbek Alimov – Cıldız Alimova), *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, V/2, İzmir 2005, s. 325-334.

PALTORE YKTIYAR

BAZIN, Louis
(1920-2011)

Fransız dilbilimcisi, Türkolog.

20 Aralık 1920'de Normandiya'nın Calvados bölgesinde doğdu. Öğretmenlik yapan bir ailenin çocuğudur. Lise öğrenimi sırasında Grekçe, Latince, Almanca okudu, klasik edebiyat dersleri aldı. Osmanlı ve Türk tarihiyle de ilgilendi. 1943 yılında üniversiteden mezun oldu ve Ulusal Fransız Bilimsel Araştırmalar Merkezi'nde araştırmacı olarak göreve başladı. Burada daha çok genel dil bilimi alanında çalışmalar yaptı. Dönemin tanınmış dilcilerinden J. Vendryés'nin tavsiyesi üzerine Türkçe öğrenmeye başladı. Doğu Dilleri Kürsüsü'nde Türkiye Türkçesi'yle ilgili çalışmalar

Louis Bazin

yapan Jean Deny'nin yanında üç yıl eğitim görerek Yaşayan Doğu Dilleri Millî Mektebi'nden diploma aldı. Türkoloji alanında uzmanlaşmak için Âzerî, Türkmen ve Kırgız Türkçesi yanında Moğolca da öğrendi.

Fransız hükümetinden aldığı bursla 1945'te ailesiyle birlikte Ankara'ya giderek Türk dili üzerine çalışmalarına devam etti. Mehmed Fuad Köprülü, Orhan Veli, Nurullah Ataç gibi önemli isimlerle aynı çevrede verimli üç buçuk yıl geçirdi ve 1949 yılında Fransa'ya döndü. Hocası J. Deny'nin vefatından sonra Doğu Dilleri Enstitüsü'nde profesör olarak kırk yıl kadar Türkçe dersleri verdi. 1950'de Sorbonne Üniversitesi Yüksek Etütler Okulu'nda kurduğu kürsüde Türk dili tarihi ve Türk lehçeleriyle ilgili dersler okuttu. 1978'de tayin edildiği III. Paris Üniversitesi'nden 1990 yılında emekliye ayrıldı. Bu arada *Turcica*'nın yazı kurulu üyeliğinde bulundu. 2 Mart 2011'de öldü. Louis Bazin Türk dili, Türk kültürü ve inanışları, eski Türk epigrafi literatürü, Türk takvimleri, Türk yöresinde Budizm'in nüfuzu, İslâmî Türk edebiyatının ilk metinleri gibi konularda yetmiş kadar makale ile telif ve tercüme çok sayıda eser kaleme almıştır. Çevirileri arasında Azerbaycanlı Mirza Feth Ali Ahundzâde'nin komedileri gibi eserler de vardır. Makalelerinin bazıları kitaplarda (*Yabancı Araştırmacıların Gözüyle Alevîlik*, trc. İlhan Cem Arseven, İstanbul 1997, s. 1-20), bazıları da çeşitli dergilerde yayımlanmıştır (bk. bibl.).

Eserleri. 1. *Les calendriers turcs anciens et médiévaux* (Lille 1974). Eski ve Ortaçağ'larda Türkler'in kullandığı takvimler hakkında önemli ve ayrıntılı bilgilerin verildiği bu çalışma Bazin'in 2 Aralık 1972'de III. Paris Üniversitesi'nde savunduğu profesörlük tezidir ve onun en önemli eseri kabul edilir. Eser, Bibliothéca Orientalis Hungarica tarafından 1991'de *Les systèms chronologiques dans le monde turc ancien* adıyla yeniden basılmış ve Türkçe'ye de çevrilmiştir (*Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri*, trc. Vedat Köken, Ankara 2011). On iki bölümden oluşan eserin birinci bölümünde tarih öncesi dil bilimine ait veriler, ikinci bölümde Yukarı Yenisey'deki taşlar ve bunlar üzerinde yapılan çalışmalar, üçüncü bölümde on iki hayvanlı Türk takvimi ve bu takvimdeki hayvan isimleri yanında Kültigin ile Bilge Kağan'ın ölümüyle ve âbidelerin dikilme tarihlerine ait bilgiler de yer almaktadır. Üçüncü bölümde ayrıca Eski Türkler'de tarih belirtme sistemi hakkında mâlûmat vardır. Dördüncü bölüm, Moğolistan'da 744-840 yıllarında hüküm süren Uygurlar döneminde kullanılan on iki hayvanlı takvimle ilgilidir. Beşinci bölüm daha sonra yaşamış Uygurlar'daki takvim üzerinedir. Altıncı bölümde Türk takvimlerinin ilk İslâmî tanzimleri, yedinci bölümde Uygur-Moğol takvimi ve yayılımı, sekizinci bölümde Nestûrî-Türkler'deki çifte takvim, dokuzuncu bölümde Kumanlar'ın kullandığı takvim, onuncu bölümde Bulgarlar'dan kronolojik izler, on birinci bölümde Ülker Yıldız kümelerine dayalı takvim kalıntıları ve on ikinci bölümde halka ait takvimlerin nitelikleri anlatılır. Eser hakkında Osman Fikri Sertkaya ve Ünver Günay tanıtım-eleştiri yazıları yazmıştır (bk. bibl.). **2.** *Introduction à l'étude pratique de la langue turque* (Paris 1987). Fransızlar'a Türkçe'yi öğretmek amacıyla kaleme alınan eser Fransa'da Türkoloji alanında çalışacakların başvuru kitabıdır. **3.** *Aventures merveilleuses sous terre et ailleurs de Er-Töshtük le géant des steppes* (Gallimard 1965, 1989, Pertev Naili Boratav'la birlikte). Steplerin devi Er-Töştük'ün yer altında ve başka yerlerdeki dikkat çekici maceralarına dair olan eser Kırgız Türkçesi'nden Fransızca'ya çevrilmiştir. **4.** *Les turcs des mots, des hommes* (Budapeşte 1994). Yedi bölümden meydana gelen eserde Bazin'in Türk diliyle ilgili makaleleri yer alır. Eski Türk yazıtları, bu yazıtlarda kullanılan ünlü ve ünsüzler, bazı Türkçe kelimelerin etimolojisi, Türkler'de zaman kavramı, Türkçe'nin değişik dönemleri bu makalelerin başlıca konularını oluşturur. **5.** *Le livre de Dédé Korkut, récit de la geste Oghuz* (Paris 1998, Altan Gökalp ile birlikte). *Mélanges offerts à Louis Bazin par ses disciples, collègues et amis* adıyla bir armağan kitabı hazırlanarak *Varia Turcica*'nın XIX. cildi olarak yayımlanmıştır (ed. Jean-Louis Bacqué-Grammont v.dğr., Paris 1992).

BİBLİYOGRAFYA :

Louis Bazin, "Osmanlı Sansürü ve Sözlük Yazarlığı: Sami Bey'in Kâmûs-i Fransevî'si" (trc. Server Tanilli), *TT*, IV/19 (1985), s. 10-12; Osman

Fikri Sertkaya, "Louis Bazin, Les Calendriers Turcs Anciens et Mediveaux (Eski ve Orta Çağlarda Türklerin Takvimleri)", *TM*, XIX (1977-79), s. 335-344; Ünver Günay, "Türk Dünyasında Kronolojik Sistemler", *EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sy. 20, Kayseri 2006, s. 239-272; R. Dor, "In memoriam Louis Bazin (1920-2011)", *Turcica*, XLIII, Paris 2011, s. 1-6; G. Hazai – P. Zieme, "In memoriam Louis Bazin (29 décembre 1920 – 2 mars 2011)", *Ar.Ott.*, XXVIII (2011), s. 299-301; G. Hazai, "Adieux à Louis Bazin", *a.e.*, XXIX (2012), s. 191-197; Cemile Kınacı, "Louis Bazin'in Ardından (1920-2011)", *Dil Araştırmaları*, sy. 10, Ankara 2012, s. 229-234; Ayşe Jolly, "Türkolog Louis Bazin ile Bir Görüşme", http://www.turkishlanguage.org/gorusmeler/ (17.03.2015).

VİLDAN S. COŞKUN

BEDEVÎ, Abdurrahman
(عبدالرحمن بدوي)

(1917-2002)

Mısırlı felsefeci.

4 Şubat 1917 tarihinde Dimyat'ın Şerbâs köyünde geniş toprak sahibi zengin bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. İlkokuldan sonra 1932 yılında Cîze'deki Saîdiyye Okulu'nda orta öğrenimini üstün başarıyla tamamladı. Ardından Mısır (Kahire) Üniversitesi Felsefe Bölümü'ne girdi ve burada Alexandre Koyre, André Lalande, A. Burloud, Mustafa Abdürrâzık'ın talebesi oldu. Aynı zamanda, Arap Dili Bölümü'nde hocalık yapan Paul Eliezer Kraus'tan filoloji, metin tenkidi ve neşri hususunda dersler aldı. Mayıs 1938'de mezun oldu ve 15 Ekim'de Felsefe Bölümü'nde André Lalande'ın asistanı oldu. Lalande'ın danışmanlığında başladığı varoluşçu felsefede ölüm sorununa dair yüksek lisans tezini Alexandre Koyre ile Kasım 1941'de tamamladı. 1941-1950 yılları arasında üniversitede mantık, Yunan felsefesi ve araştırma metotları dersleri verdi. 1944'te Câmiatü Fuâdi'l-evvel'de (Kahire Üniversitesi) varoluşçu felsefenin zaman anlayışına dair doktora tezini tamamladı. Nisan 1945'te aynı üniversitenin felsefe bölümünde öğretim görevlisi, Temmuz 1949'da doçent oldu. 19 Eylül 1950'de felsefe bölümünü kurmak üzere Câmiatü İbrâhim Paşa el-Kebîr'e (Aynişems Üniversitesi) geçti. 28 Ocak 1959'da profesörlüğe yükseldi ve bu üniversitedeki görevini Eylül 1971'e kadar sürdürdü. 1947-1949 yıllarında Lyon Üniversitesi'ne bağlı Beyrut'taki Fransız Üniversitesi Yüksek Edebiyat Fakültesi'nde İslâm felsefesi hocalığı yaptı. Mart 1956 – Kasım 1958 arasında İsviçre'nin Bern şehrinde kültür müsteşarı ve eğitim müdürü olarak görev aldı. Paris Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ndeki (Sorbonne) İslâm Araştırmaları Enstitüsü'nün davetiyle Şubat-Mayıs 1967'de konferans vermek amacıyla Fransa'da bulundu. 1967-1973 yıllarında Bingazi'deki Libya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde mantık ve çağdaş felsefe dersleri verdi. Nisan 1973'te Libya Üniversitesi'ni ziyaret eden Albay Muammer el-Kaddâfî'ye felsefe öğrencilerinin yönelttiği, düşünce ve ifade özgürlüğüyle ilgili soru ve eleştirilerin ardından Kaddâfî, Bedevî'yi on yedi gün süreyle hapse mahkûm ettiyse de Mısır Devlet Başkanı Enver Sedat'ın araya girmesiyle serbest bırakıldı. 1973-1974'te Tahran Üniversitesi İlâhiyat ve İslâmî İlimler Fakültesi'nde tasavvuf ve İslâm felsefesi hocası olarak görev yaptı. Eylül 1974'te Küveyt Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne geçti ve 1982 yılına kadar burada çağdaş felsefe, mantık, ahlâk ve tasavvuf dersleri verdi.

Mısır'ın siyasetiyle de yakından ilgilenen ve 1938-1940 yıllarında Hizbü Mısr el-fetât'ın üyesi olan Bedevî, 1944-1952 yılları arasında el-Hizbü'l-vatanî el-cedîd'in yüksek konsey üyesi sıfatıyla faaliyet gösterdi. Cemâl Abdünnâsır'ın iktidara gelişinin ardından Ocak 1953'te yeni Mısır anayasası için oluşturulan konseyde görev aldı, ancak konseyin hazırladığı özgürlükçü anayasa iktidar tarafından kabul edilmedi. Bedevî, Küveyt Üniversitesi'ndeki görevinden ayrıldıktan sonra Paris'te yaşamaya başladı, burada geçirdiği bir rahatsızlık üzerine Kahire'ye getirildi ve yaklaşık dört ay sonra 25 Temmuz 2002'de vefat etti.

Başta Mısır olmak üzere Arap dünyasında felsefe kültürünün yayılmasında en önemli role sahip isimlerden biri olan Abdurrahman Bedevî geniş bir saha ile ilgilenmiştir. Bu anlamda ilk sırayı yüksek lisans ve doktora çalışmaları dolayısıyla incelediği varoluşçuluk felsefesi almaktadır. Kendini varoluşçu bir filozof olarak niteleyen Bedevî, ölüm ve zaman konusundaki çalışmalarıyla bu ekolün Arapça konuşulan coğrafyalarda en önemli temsilcilerinden biri haline gelmiştir. Kant ve Alman idealizmiyle de ilgilenen Bedevî'nin İslâm felsefesi araştırmalarına olan katkıları büyük takdir görmüştür. Antik Yunan felsefesinin İslâm dünyasına intikaline dair çalışmaları, bugün hâlâ İslâm felsefesiyle ilgili araştırmalarda en önemli başvuru kaynakları arasında sayılmaktadır. Bu çerçevede Eflâtun, Aristo, Plotin gibi filozofların VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Arapça'ya çevrilen eserlerinin tenkitli neşirlerini gerçekleştirmiş, neşirlerin başına yazdığı uzun analitik girişlerde İslâm felsefesi tarihi açısından bilinmeyen pek çok hususa açıklık getirmiş, şarkiyatçıların iddialarına karşı eleştirel bir yaklaşım sergilemiştir. Bunun yanı sıra önemli bazı İslâm âlimlerine ait eserlerin tenkitli neşrini yapmış, İslâm mezhepleri tarihi, tasavvuf ve kelâm alanındaki çalışmalarıyla İslâm medeniyeti tarihi araştırmacılarına önemli imkânlar sağlamıştır.

Abdurrahman Bedevî

Eserleri. Yunanca, Fransızca, Almanca ve İspanyolca bilen Bedevî çok velûd bir yazar olarak tanınmaktadır. 1984'te yayımladığı *Mevsûʿatü'l-felsefe*'de kendisine dair bir maddeye de yer vererek telif, tercüme ve neşir türünden yetmiş dokuzu Arapça, beşi Fransızca toplam seksen dört eserini zikretmiştir. Çalışmalarına vefatına kadar ara vermeden devam etmiş, telif, tercüme ve neşir türünde 200'e yakın kitap ve makale ortaya koymuştur. **Telif:** *Nietzsche* (Kahire 1939), *Spengler* (Kahire 1941), *Schopenauer* (Kahire 1942), *Rebîʿu'l-fikri'l-Yûnânî* (Kahire 1942), *Ḫarîfü'l-fikri'l-Yunânî* (Kahire 1943), *Eflâṭûn* (Kahire 1944), *Arisṭû* (Kahire 1944), *ez-Zamânü'l-vücûdî* (Kahire 1945), *Min Târîḫi'l-ilḥâd fi'l-İslâm* (Kahire 1945), *Mirʾâtü nefsî: Dîvânü şiʿr* (Kahire 1946), *el-İnsâniyye ve'l-vücûdiyye fi'l-fikri'l-ʿArabî* (Kahire 1947), *Şaḫṣiyyât ḳaliḳa fi'l-İslâm* (Kahire 1947), *Şehîdetü'l-ʿışḳi'l-ilâhî: Râbiʿatü'l-ʿAdeviyye* (Kahire 1948), *Şaṭaḥâtü'ṣ-ṣûfiyye* (Kahire 1949), *Maḫṭûṭâtü Arisṭû fi'l-ʿArabiyye* (Kahire 1960), *Dirâse fi'l-felsefeti'l-vücûdiyye* (Kahire 1961), *Müʾellefâtü'l-Ġazzâlî* (Kahire 1961), *Ḥâzim el-Ḳarṭâcennî ve naẓariyyâtü Arisṭû fi'ş-şiʿr ve'l-belâġa* (Kahire 1961), *el-Manṭıḳu'ṣ-ṣûrî ve'r-riyâżî* (Kahire 1962), *Felsefetü'l-ʿuṣûri'l-vüsṭâ* (Kahire 1962), *Müʾellefâtü İbn Ḫaldûn* (Kahire 1962), *el-Mevt ve'l-ʿabḳariyye* (Kahire 1962), *en-Naḳdü't-târîḫî* (Kahire 1963), *Menâ-*

hicü'l-baḥṣi'l-ʿilmî (Kahire 1963), *Muṣṭalaḥâtü'l-felsefe bi'l-luġâti'l-Fransiyye ve'l-İncilîziyye ve'l-ʿArabiyye* (Kahire 1964; Zekî Necîb Mahmûd, Ebü'l-Alâ Afîfî ve Muhammed Sâbit el-Fendî ile birlikte), *Devrü'l-ʿArab fî tekvîni'l-fikri'l-Ûrubbî* (Beyrut 1965; T trc. Muharrem Tan, *Batı Düşüncesinin Oluşumunda İslâm'ın Rolü*, İstanbul 2002), *Fi'ş-şiʿri'l-Ûrubbiyyi'l-muʿâṣır* (Kahire 1965), *el-Miṣâliyyetü'l-Almâniyye: Schelling* (Kahire 1965), *La probléme de la mort dans la philosophie existentielle* (Kahire 1965), *La transmission de la philosophie grecque au monde arabe* (Paris 1968), *el-Medresetü'l-Ḳūrînâ'iyye* (Bingazi 1969), *Meẕâhibü'l-İslâmiyyîn* (I-II, Beyrut 1971, 1973), *Ḳarneades el-Ḳūrînâ'î* (Bingazi 1972), *Sûnisiyûs el-Ḳūrînâ'î* (Bingazi 1972), *Histoire de la philosophie en Islam* (I-II, Paris 1972), *Medḫal cedîd ile'l-felsefe* (Küveyt 1975), *el-Aḫlâḳu'n-naẓariyye* (Küveyt 1975), *Târîḫu't-taṣavvufi'l-İslâmî mine'l-bidâye ḥatte'l-ḳarni'ş-şânî* (Küveyt 1975), *Immanuel Kant* (Küveyt 1976), *el-Aḫlâḳ ʿinde'l-Kant* (Küveyt 1977), *Ḥumûmu'ş-şebâb* (Küveyt 1977), *Felsefetü'l-ḳānûn ve's-siyâse ʿinde Kant* (Küveyt 1979), *el-Ḥûr ve'n-nûr* (Küveyt 1979), *Quelques figures et thèmes de la philosophie islamique* (Paris 1979), *Felsefetü'd-dîn ve't-terbiye ʿinde Kant* (Beyrut 1980), *Ḥayâtü Hegel* (Beyrut 1980), *Milenario de Avicenna* (Madrid 1981), *Mevsûʿatü'l-müsteşriḳîn* (Beyrut 1984), *Mevsûʿatü'l-felsefe* (I-II, Beyrut 1984, ek cilt: 1996), *Défense du Coran contre ses critiques* (Paris 1989), *Défense de la vie du prophète Muhammad contre ses détracteurs* (Paris 1990), *el-Felsefe ve'l-felâsife fi'l-ḥaḍâreti'l-İslâmiyye* (Tunus 1993), *el-Edebü'l-Almânî fî nıṣfi ḳarn* (Küveyt 1994), *Felsefetü'l-ḳānûn ve's-siyâse ʿinde Hegel* (Kahire 1996), *Felsefetü'l-cemâl ve'l-fen ʿinde Hegel* (Kahire 1996), *Averroès: Ibn Rushd* (Paris 1998), *Sîretü ḥayâtî* (I-II, Beyrut 2000).

Tercüme: *et-Türâṣü'l-Yûnânî fi'l-ḥaḍâreti'l-İslâmiyye: Dirâsât li-kibâri'l-müsteşriḳîn* (Kahire 1940), *Rûḥu'l-ḥaḍâreti'l-ʿArabiyye* (Beyrut 1949, Hans Heinrich Schaeder'den), *el-İnsânü'l-kâmil fi'l-İslâm* (Kahire 1950, Hans Heinrich Schaeder ve Louis Massignon'dan; ayrıca Sadreddin Konevî'nin *Merâtibü'l-vücûd* adlı eserinden ilgili kısa bir bölüm ve İbn Kādî Belbân'ın *el-Mevâḳıfü'l-ilâhiyye*'sinin neşri), *el-Ḫavâric ve'ş-Şîʿa* (Kahire 1958, Julius Wellhausen'dan), *Maṣâdir ve teyyârâtü'l-felsefeti'l-muʿâṣıra fî Fransâ* (I-II, Kahire 1964, 1967, J. Benrubi'den), *el-Vücûd ve'l-ʿadem* (Beyrut 1965, Satre'dan), *Don Quixote* (Kahire 1965, Miguel de Cervantes Saavedra'dan), *İbn ʿArabî: Ḥayâtühû ve meẕhebühû* (Kahire 1965, Miguel Asín Palacios'tan), *el-Fıraḳu'l-İslâmiyye fi'ş-şimâli'l-İfrîḳî* (Bingazi 1969, Alfred Octave Bel'den), *Dirâsâtü'l-müsteşriḳîn ḥavle ṣıḥḥati'ş-şiʿri'l-Câhilî* (Beyrut 1979), *Ḥayâtü Lazarillo de Tormes* (Madrid 1979), *Felsefetü'l-ḥaḍâre* (Beyrut 1980, Albert Schweitzer'den), *Târîḫu'l-ʿâlem li-Urûsiyûs* (Beyrut 1981), *Risâle fi't-tesâmuḥ* (Beyrut 1988, John Locke'tan), *Trajediyyetü Sophokles* (Beyrut 1996), *Trajediyyetü Aeschylos* (Beyrut 1996), *La vie du prophète Muhammad l'Envoyé d'Allah* (Beyrut 2001, İbn İshak'ın *Sîre*'sinin Fransızca tercümesi), *Buḥûṯ fi'l-Muʿtezile ve ḫalḳi'l-Ḳurʾân* (Paris 2010, Carlo Alfonso Nallino'dan).

Neşir: *el-Müşülü'l-ʿaḳliyyetü'l-Eflâṭûniyye* (Kahire 1947); *Arisṭo ʿinde'l-ʿArab* (Kahire 1947); *Manṭıḳu Arisṭo* (I-III, Kahire 1948, 1949, 1950); Ebû Hayyân et-Tevhîdî, *el-İşârâtü'l-ilâhiyye* (Kahire 1950); İbn Miskeveyh, *el-Ḥikmetü'l-ḫâlide: Câvidân-ḫıred* (Kahire 1952); Aristo, *Fennü'ş-Şiʿr* (Kahire 1953), *Fi'nnefs* (Kahire 1954), *el-Ḫaṭâbe* (Kahire 1959), *Fi's-semâʾ ve'l-âşâri'l-ʿulviyye* (Kahire 1961), *eṭ-Ṭabîʿa* (I-II, Kahire [?] 1965-1966), *Ṭıbâʿu'l-ḥayevân* (Küveyt 1977), *Eczâʾü'l-ḥayevân* (Küveyt 1977), *el-Aḫlâḳ ilâ Niḳūmâḫûs* (Küveyt 1977); İbn Sînâ, *el-Burhân mine'ş-Şifâʾ* (Kahire 1954), *ʿUyûnü'l-ḥikme* (Kahire 1954), *Fennü'ş-şiʿr min Kitâbi'ş-Şifâʾ* (Kahire 1965), *et-Taʿlîḳāt* (Kahire 1973); *el-Uṣûlü'l-Yûnâniyye li'n-naẓariyyâti's-siyâsiyye fi'l-İslâm* (Aristo'ya nisbet edilen *Sırrü'l-esrâr* ve Eflâtun'a nisbet edilen *el-ʿUhûdü'l-Yûnâniyye* adlı eserlerin neşridir; Kahire 1954); *Eflâṭûn ʿinde'l-ʿArab* (Kahire 1955); *el-Eflâṭûniyye el-muḥdeşe ʿinde'l-ʿArab* (Kahire 1955); İbn Seb'în, *Resâʾil* (Kahire 1956); İbn Fâtik, *Muḫtârü'l-ḥikem ve meḥâsinü'l-kelim* (Madrid 1958); İbn Rüşd, *Telḫîṣü'l-Ḫaṭâbe* (Kahire 1960); *İlâ Ṭâhâ Ḥüseyn fî ʿîdi mîlâdihi's-sebʿîn: Dirâsât mühdât min eṣdiḳāʾihî ve telâmîẕihî* (Kahire 1962); Gazzâlî, *Feḍâʾiḥu'l-Bâṭıniyye* (Kahire 1964); *Şurûḥ ʿalâ Arisṭû mefḳûde fi'l-Yûnâniyye* (Beyrut 1971); *Resâʾil felsefiyye li'l-Kindî ve'l-Fârâbî ve İbn Bâcce ve İbn ʿAdî* (Bingazi 1973); Ebû Süleyman es-Sicistanî, *Münteḫabü Ṣıvâni'l-ḥikme* (Tahran 1974); *Eflâṭûn fi'l-İslâm* (Tahran 1974); *Dirâsât ve nuṣûṣ muḥaḳḳaḳa fi'l-felsefe ve'l-ʿulûm ʿinde'l-ʿArab* (Beyrut 1981); Huneyn b. İshak, *Âdâbü'l-felâsife* (Küveyt 1985); İbn Tufeyl, *Ḥayy b. Yaḳẓân* (Kahire 1995).

BİBLİYOGRAFYA :

Abdurrahman Bedevî, *Sîretü ḥayâtî*, Beyrut 2000, I-II; a.mlf., *Mevsûʿatü'l-felsefe*, Beyrut 1984, I, 294-318; H. Daiber, *Bibliography of Islamic Philosophy*, Leiden 1999, I, 109-114; Abdüssettâr er-Râvî, "'Abdurraḥmân Bedevî (1917–)", *Mevsûʿatü Beyti'l-ḥikme li-aʿlâmi'l-ʿArab fi'l-ḳarneyni't-tâsiʿ ʿaşer ve'l-ʿişrîn*, Bağdad 1420/2000, I, 295-296; *Dirâsât ʿArabiyye ḥavle ʿAbdirraḥmân Bedevî* (haz. Ahmed Abdülhalîm Atıyye), Beyrut 2002; Hamza Kādî, *Menhecü dirâseti'l-felsefeti'l-İslâmiyye ʿinde ʿAbdirraḥmân Bedevî* (yüksek lisans tezi, 2010-2011), Câmiatü'l-Cezâir Külliyyetü'l-ulûmi'l-İslâmiyye; Roshdi Rashed, "In Memoriam: 'Abd al-Rahmān Badawī: Philosophe et historien de la philosophie 1917-2002", *Arabic Sciences and Philosophy*, XIII, Cambridge 2003, s. 163-165.

M. Cüneyt Kaya

BEDRÎ-i KEŞMÎRÎ

(بدرئ كشميرى)

Bedrüddîn b. Abdisselâm b. Seyyid İbrâhîm Hüseynî-yi Keşmîrî (ö. 1001/1593'ten sonra)

Fars edebiyatı şairi, tezkire yazarı ve mutasavvıf.

Hayatıyla ilgili bilinenler daha çok *Sirâcü'ş-şâlihîn* ve *İskendernâme* adlı eserlerindeki kayıtlarla sınırlıdır. Araştırmacı Abdülganî Mirzayof, Bedrî'nin Keşmir'den Merv'e gittiği 961 (1554) yılını onun doğum tarihi olarak gösterir (*Vaḥîd*, sy. 132 [1353], s. 707). Çocukluğu Keşmir'de geçti. Önceleri Kübreviyye tarikatına intisap ettiyse de 960'ta (1553) hac niyetiyle çıktığı yolculuk sırasında Kandehar'da görüştüğü Mevlânâ Lutfullah'ın müridlerinden Hacı Nazar Ali Hucendî'nin tavsiyesiyle Merv'e geçerek Nakşibendiyye-Ahrâriyye şeyhi Hâce Muhammed İslâm Buhârî Cûybârî'nin halifelerinden Emîr Yûnus Muhammed Sûfî'ye bağlandı. Kısa bir süre burada kalıp çilesini doldurdu. Şeyhinin ölümü üzerine 961'de (1554) Buhara'ya gitti. Burada Hâce Muhammed İslâm Buhârî'nin oğlu Hâce Kelân Saîdüddin Sa'd Cûybârî'nin müridi oldu. 987 (1579) yılında yazdığı *Sirâcü'ş-şâlihîn*'de doğduğu şehri görmek isteğini dile getirmekle birlikte yaşlılığı sebebiyle Keşmir'e bu seyahatini yapamadı. Mâverâünnehir Emîri Ebü'l-

Gāzî Abdullah Bahadır Şeybânî adına *Ẓafernâme* adlı mesnevisini kaleme aldığı 1001 (1592-93) yılından sonra hayatıyla ilgili hiçbir kayda rastlanmadığına göre bu tarihlerde vefat ettiği söylenebilir. Şiirlerinde "Bedrî" mahlasını kullanmış olup orta seviyede bir şair kabul edilir. Gazelleri kaside niteliği taşımakta, özellikle *Sirâcü'ş-şâliḥîn*'de yer alanlar ahlâkî mazmunlar içermektedir.

Eserleri. 1. *Miʿrâcü'l-kâmilîn.* 981'de (1573) yazılan eser Hâce Saîdüddin Sa'd Cûybârî'nin menkıbelerini içerir. **2.** *Ravżatü'l-cemâl.* 983 (1575) yılında kaleme alınmış kaside, gazel ve rubâî gibi şiirler içeren 8000 beyitlik bir mecmuadır. **3.** *Sirâcü'ş-şâliḥîn.* Kitabın ilk bölümünde tasavvuf, ahlâk ve şeyh Yûnus Muhammed Sûfî'nin menkıbeleri, ikinci bölümünde ölüm ve mahiyeti hakkında bilgiler yer alır. Eser Seyyid Sirâceddin tarafından neşredilmiştir (bk. bibl.). **4.** *Dîvân-ı Bedrî.* 988'de (1580) yazılmış 7000 beyitte kaside, gazel, na't türünde Ehl-i beyt'in ve Nakşibendî şeyhlerinin menkıbelerini içerir. **5.** *Ravżatü'r-Rıḍvân ve ḥadîḳatü'l-ġılmân.* Cûybâr şeyhlerinden bilhassa Hâce Muhammed İslâm Buhârî, oğlu Hâce Saîdüddin Sa'd Cûybârî ve onların bölgedeki emîrlerle ilişkilerinin anlatıldığı bir tezkiredir. Bir nüshası Taşkent Ebü'r-Reyhân el-Bîrûnî Enstitüsü Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (nr. 2094). **6.** *Baḥrü'l-evzân.* 989 (1581) yılında tamamlanan eser 330.000 beyti aşan ve her biri taklit olan yedi Farsça mesneviyi içerir. **a)** *Menbaʿu'l-eşʿâr.* Nizâmî-i Gencevî'nin *Maḫzenü'l-esrâr*'ının taklididir. **b)** *Mâtem-i Serâ.* Ferîdüddin Attâr'ın *Manṭıḳu'ṭ-ṭayr*'ının taklididir. **c)** *Zühre ve Ḫûrşîd.* Senâî'nin *Ḥadîḳatü'l-ḥaḳīḳa*'sının taklididir. **d)** *Şemʿ-i Dilefrûz.* Emîr Hüsrev-i Dihlevî'nin *Ḫüsrev ü Şîrîn*'inin taklididir. **e)** *Maṭlaʿu'l-fecr.* Câmî'nin *Ṣubḥatü'l-ebrâr*'ının taklididir. **f)** *Leylâ vü Mecnûn.* Hâtifî'nin aynı adlı mesnevisinin taklididir. **g)** *Rusülnâme.* Sa'dî'nin *Bostân*'ının taklididir. Bu son mesnevi 196.000 beyit olup *Ṣafînâme, İskendernâme, Muṣṭafânâme* ve *Ẓafernâme* şeklinde dört bölüme (defter) ayrılır. 33.000 beyitten oluşan *Ṣafînâme* Hz. Âdem'den Îsâ'ya kadar olan peygamberlere dairdir. Zülkarneyn hikâyesinin anlatıldığı, Mâverâünnehir Emîri Ebü'l-Gāzî Abdullah Bahadır Şeybânî'ye ithaf edilen 7000 beyitlik *İskendernâme*'nin mukaddimesinde Hâce Muhammed İslâm Buhârî ve oğlu Hâce Saîdüddin Sa'd Cûybârî'nin biyografileri de yer almaktadır. Eserin yazma nüshası Paris Bibliothèque Nationale'de kayıtlıdır (Blochet, III, 352-354). *Muṣṭafânâme*'de Resûlullah'ın sîreti, Hz. Ebû Bekir'in hilâfetinden Hüseyin'in şehâdetine ve Muâviye'nin hilâfetinden Şeybânîler'e kadar İslâm tarihi 140.000 beyitte anlatılmaktadır. 16.000 beyitten meydana gelen *Ẓafernâme*'de Ebü'l-Gāzî Abdullah Bahadır Şeybânî zamanındaki olaylar konu edilir. Bu mesnevinin yazma nüshası Tacikistan Duşanbe Yazma Nüshalar Enstitüsü'nde mevcuttur (*Fihrist-i Nüsḫa-i Ḫaṭṭî-yi Fârsî*, I, 59).

BİBLİYOGRAFYA :

Bedrî-i Keşmîrî, *Sirâcü'ş-şâliḥîn* (nşr. Seyyid Sirâceddin), İslâmâbâd 1376 hş./1997; E. Blochet, *Catalogue des manuscrits persans de la Bibliothèque Nationale*, Paris 1928, III, 352-354; Safâ, *Edebiyyât*, V, 713-717; a.mlf., "Badrī Kašmīrī", *Elr.*, III, 383; *Fihrist-i Kütüb-i Ḫaṭṭ-ı Özbekistân*, Taşkent 1957, I, 67; Nefîsî, *Târîḫ-i Naẓm u Neşr*, I, 444-445; Ahmed-i Münzevî, *Fihrist-i Nüsḫahâ-yı Ḫaṭṭî Kitâbḫâne-i Gencbaḫş*, İslâmâbâd 1402/1982, IV, 2122-2123; Seyyid Hüsâmeddin Râşidî, *Tezkire-i Şuʿarâ-yı Keşmîr*, Karaçi 1983, I, 132-133; *Fihrist-i Nüsḫa-i Ḫaṭṭî-yi Fârsî Enstîtû-i Âşâr-ı Ḫaṭṭ-ı Tâcikistân* (haz. Seyyid Ali Mûcânî – Emîr Yezdân Ali Merdân), Tahran 1376 hş., I, 59; Abdülganî Mirzayof, "Bedreddîn Keşmîrî ve İştibâhâtî der Taʿyîn-i Teʾlîfât-ı Û", *Vaḥîd*, sy. 132, Tahran 1353 hş., s. 700-713; Ârif Nevşâhî, "Aḥvâl ve Âşâr-ı Bedreddîn Bedrî Keşmîrî" (trc. Necm er-Reşîd), *Nâme-i Pârisî*, sy. 8, Tahran 1377 hş., s. 19-27; Paul E. Losensky, "Badrī Kashmīrī", *The Encyclopaedia of Islam Three*, Leiden 2009, fas. 4, s. 97-99.

Ârif Nevşâhî

BEHÎ, Muhammed Kâmil

(محمّد كامل البهي)

(1905-1982)

Mısırlı düşünür ve devlet adamı.

3 Ağustos 1905'te Mısır'ın Buhayre şehrine bağlı Şübrâhît kazasının Esmâniye köyünde doğdu. İlk öğrenimini ve hıfzını tamamladıktan sonra 1917'de Desûk'ta başladığı orta öğrenimini Tanta'da sürdürdü; ancak İngiliz işgaline karşı başlatılan genel boykot ve protestolar yüzünden Tanta'daki el-Ma'hedü'd-dînî'de eğitim yapılamayınca İskenderiye'ye giderek Ma'hedü'l-İskenderiyye'ye devam etti. Ardından kaydolduğu Ezher'in edebiyat bölümünü 1931'de bitirdi ve Buhayre Müdiriyet Meclisi tarafından felsefe alanında çalışma yapmak üzere Almanya'ya gönderildi. Berlin'de sekiz aylık bir Almanca öğreniminden sonra 1932 Ekiminde Hamburg Üniversitesi'ne girdi. Burada Ernst Cassirer'den felsefe, William Stern'den psikoloji dersleri aldı. Felsefe bölümüne kayıt yaptırabilmek için ön şart olan Latince'yi ve eski Yunanca'yı da öğrendi. H. Noack'ın danışmanlığında hazırladığı *Muḥammed ʿAbduh: Eine Untersuchung seiner Erziehungsmethode zum Nationalbewusstsein und zur nationalen Erhebung in Ägypten* adlı doktora tezini 1936 Mayısında tamamlayıp felsefe ve psikoloji doktoru oldu. İngilizce'sini de geliştiren Behî zaman zaman Mısır'a seyahatlerde bulunsa da çalışmalarını Almanya'da sürdürdü; II. Dünya Savaşı'nın başlamasından önce 1939 Ağustosunda ülkesine döndü ve Ezher Üniversitesi Usûlüddin Fakültesi'nde felsefe profesörü olarak göreve başladı. 1950'de Arap Dili Fakültesi'nde felsefe bölümü başkanlığını üstlendi, ayrıca üniversitenin çeşitli birimlerinde yöneticilik yaptı. 1961'de Ezher'le ilgili yapılan yeni yasal düzenlemeden sonra bu üniversitenin rektörü oldu. Öte yandan 1936 yılından itibaren savunduğu, Ezher'de eğitimin sadece dinî ilimlerle sınırlı kalmaması gerektiğine dair görüşünü rektörlüğü döneminde uygulama fırsatı buldu; böylece üniversitede din dışı alanlarda da fakülteler açılmaya başlandı.

29 Eylül 1962'de Evkaf ve Ezher İşleri bakanlığına getirilen Behî, 25 Mart 1964 tarihine kadar sürdürdüğü bu görevi esnasında Külliyyetü'l-benât'ta Genel Kültür Şubesi adıyla kadınlara ait bir bölüm kurmak istediyse de amacına ulaşamadı. Bakanlık sonrası ikinci defa Ezher'e rektör tayin edildi, ancak çok geçmeden istifa etti. Emekli oluncaya kadar Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde İslâm felsefesi dersleri verdi. Bakanlar Kurulu tarafından hizmet süresinin beş yıl daha uzatılması kararına rağmen Ağustos 1965'te emekliye ayrıldı ve hayatının geri kalan kısmını telif faaliyetlerine hasretti. 10 Eylül 1982'de Kahire'de vefat etti. Ölümünden sonra kendisine, Ezher'in kuruluşunun 1000. yılı kutlamaları çerçevesinde düzenlenen törenle İlimler ve Sanatlar Yüksek nişanı verilmiş, kütüphanesi ailesi tarafından Kahire'deki Nûr Camii'ne bağışlanmıştır. Muhammed Kâmil el-Behî ilmî çalışma, yöneticilik ve devlet adamlığıyla geçen hayatında ulusal ve uluslar arası birçok faaliyete katılmış, Sanat ve Edebiyat Yüksek Meclisi ve Ezher bünyesinde yer alan İslâm Araştırmaları Akademisi üyeliklerinde bulunmuş, 1950'de İskenderiye'de düzenlenen I. Arap Birliği Eğitim Kültür Konferansı'nda üye ve Kahire'deki İslâm Konferansı (Dünya İslâm İşbirliği) Teşkilâtı toplantısında danışman sıfatıyla bulunmuştur. 1955-1956'da Kanada'da McGill Üniversitesi'nde, 1961'de

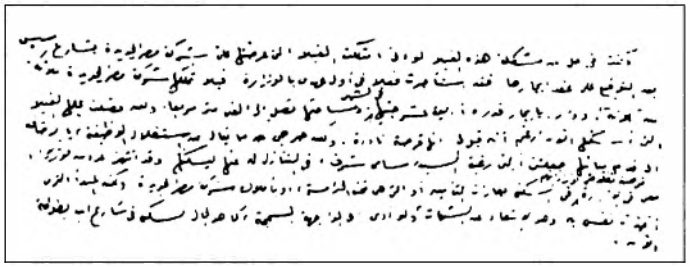
Muhammed Kâmil el-Behî

Rabat, 1968-1969'da Cezayir ve Kostantîne, 1979-1980'de Katar üniversitelerinde ve 1980-1981'de Birleşik Arap Emirlikleri'ndeki Ayn Üniversitesi'nde misafir öğretim üyesi olarak çalışmıştır.

Cemâleddîn-i Efgānî'nin görüşlerinden etkilenen Muhammed Kâmil el-Behî eserlerini modern İslâm düşüncesi alanına yoğunlaştırmıştır. Ona göre İslâm davetten ibarettir; devrim yapma iddiası taşımadığı gibi askerî inkılâpları ve milliyetçilik politikalarını da onaylamaz. Eserlerinde bir taraftan İslâm düşünce tarihi, İslâm toplumu ve İslâm kültür ve medeniyeti gibi konuları incelerken diğer taraftan Batı merkezli materyalist fikirlere karşı bir söylem geliştirmiştir. Marksizm'in sosyal adaleti gerçekleştirmede başarısız olduğunu vurgulamış, müslümanların geri kalmasında temel etken olarak gördüğü Batı emperyalizmini eleştirmiştir. İbn Haldûn'un düşüncelerini Marksist bakış açısıyla yorumlamaya çalışan Rüşdî Sâlih'e karşı çıkmış, Ali Abdürrâzık ve Tâhâ Hüseyin gibi fikir adamlarının savundukları "tecdîd" düşüncesini Avrupa'yı körü körüne taklit şeklinde değerlendirmiştir. Bunun yerine Behî, dinî değerlere itibarlarını yeniden kazandırmayı merkeze alan dinî ıslah düşüncesini savunmuştur. Müslümanları içinde bulundukları durumdan kurtarmanın yolu, Doğu'da veya Batı'da üretilmiş reçetelere sarılmak yerine İslâm'ın kendi bünyesinden çözümler üretmektir. İslâm dünyası kendi içine kapanmayacak, diğer medeniyet havzalarında üretilen bilgi ve düşünce birikimine bîgâne kalmayacak, fakat bu birikim mutlaka eleştiri süzgecinden geçirilecektir. Hâlid Rahhâl es-Salâh, *Melâmiḥu'l-ışlâḥ ve't-tecdîd fî fikri'd-duktûr Muḥammed el-Behî* adıyla bir eser kaleme almıştır (Kahire 2013).

Eserleri. 1. *el-Câniibü'l-ilâhî mine't-tefkîri'l-İslâmî* (I-II, Kahire 1364-1366). Müslümanların etkileşim içerisinde bulunduğu Doğu ve Batı merkezli fikirlerle bilhassa Yunan felsefesiyle İslâm düşüncesinin ekoller ve kişiler üzerinden karşılaştırıldığı eserde varlık problemine büyük önem verilmiştir. Eserin birinci cildi *İslâm Düşüncesinin İlâhi Tarafı* ismiyle Fuat Sezgin (İstanbul 1948), tamamı *İslâm Düşüncesinin İlâhî Yönü* adıyla Sabri Hizmetli (Ankara 1992) tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. **2.** *el-Fikrü'l-İslâmiyyü'l-ḥadîs ve şılatühû bi'l-istiʿmâri'l-ġarbî* (Kahire 1376/1957; daha sonra genişletilerek birçok defa basılmıştır). Eserde öncelikle Batı emperyalizmi ve sömürgeciliği neticesinde İslâm düşüncesinde ortaya çıkan iki ana yöneliş ele alınmakta, ardından oryantalizme dair değerlendirmeler yapılmaktadır. İbrahim Sarmış'ın Türkçe'ye çevirdiği eserin birinci cildi önce *Çağdaş İslâm Düşüncesinin Oluşumu ve Batı* (İstanbul 1986), daha sonra *İslâmî Direniş ve Islahat* (İstanbul 1996), ikinci cildi ise *İslâmî Düşüncede Oryantalist Etki* (İstanbul 1996) adıyla basılmıştır. **3.** *Ṭabaḳıyyetü'l-müctemaʿi'l-Ürubbî ve inʿikâsü âṯârihâ ʿale'l-müctemaʿi'l-İslâmiyyi'l-muʿâṣır* (Beyrut 1390/1970). Bu eserde, kapitalist ve komünist sistemlerin adaletli ve sınıfsız bir toplum idealini gerçekleştiremedikleri halde çağdaş müslüman liderlerin, siyasal bağımsızlık hareketlerinden sonra İslâm'a yönelmek yerine bu sistemlere yönelmelerinin sebepleri incelenmektedir (trc. M. Sait Şimşek, *Avrupa Toplumunda Sınıflaşma ve Çağdaş İslâm Toplumunda Etkileri*, Ankara, ts.). **4.** *Reʾyü'd-dîn beyne's-sâʾil ve'l-mücîb* (I-II, Kahire 1391/1971; III, 1400/1980; IV, 1403/1983). İtikad ve dinî yükümlülüklerle aile, gelenek ve görenekler, iş ve servete dair konular, bireysel ilişkiler ve içinde bulunulan çağdan kaynaklanan problemlere dair 500 kadar soruya Behî'nin verdiği cevapları içermektedir. **5.** *Min Mefâhîmi'l-Ḳurʾân fi'l-ʿaḳîde ve's-sülûk* (Kahire 1393/1973). Üzerinden asırların geçmesiyle İslâmî kavramların yozlaştırıldığı ve buna bağlı olarak müslümanların uygulamalarında gevşemenin ortaya çıktığı düşüncesiyle kaleme alınmıştır (trc. Ali Turgut, *İnanç ve Amelde Kur'ani Kavramlar*, İstanbul 1988). **6.** *Menhecü'l-Ḳurʾân fî taṭvîri'l-müctemaʿ* (Beyrut 1394/1974). Eserde İslâm'da neshin olamayacağı tezinden hareketle Medine'de nâzil olan bazı âyetler incelenmektedir (trc. Beşir Eryarsoy, *Kur'an ve Toplum*, İstanbul 1986). **7.** *Ḥayâtî fî riḥâbi'l-Ezher: Ṭâlib ve üstâẕ ve vezîr.* Müellifin büyük ölçüde Ezher'i merkeze aldığı hâtıratı olup ölümünden sonra Vehbe Hasan Vehbe'nin bir mukaddimesiyle birlikte basılmıştır (Kahire 1403/1983). Kur'an'a dair birçok eser yazmış olan Behî son yıllarında bir tefsir hazırlamaya başlamışsa da bitirmeye ömrü yetmemiş, ancak Kur'an'ın otuzuncu cüzünün, ayrıca yirmi üç Mekkî sûrenin tefsirini yapabilmiştir. Otuzuncu cüzün tefsiri *et-Tefsîrü'l-mevżûʿî li'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm: Tefsîru cüzʾi ʿAmme* adıyla, Mekkî sûrelerden her birinin tefsiri de *el-Ḳurʾân fî muvâceheti'l-mâddiyye* üst başlığıyla müstakil olarak 1976-1980 yılları arasında Kahire'de basılmıştır. Müellifin *et-Tefsîrü'l-mevżûʿî li'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm: Tefsîru sûreti'n-Nisâʾ* adlı bir çalışması daha vardır (Kahire 1976-1980).

Behî'nin diğer bazı eserleri de şunlardır: *el-Ezher ve'l-fikrü'l-muʿâṣır* (Kahire 1955), *el-İslâm ve'l-felsefâtü'l-muʿâṣıra* (Kahire 1378/1959), *Muḥâḍarât fi'l-fikri'l-İslâmî fî merḥaletihi'ṣ-ṣâniye* (4. bs., Kahire 1381/1961), *el-Ḳānûn ve'l-aḫlâḳ* (Kahire 1383/1963), *el-İştirâkiyyetü'l-ʿArabiyye* (Kahire 1383/1963), *el-Ezher târîḫuhû ve teṭavvuruh* (Kahire 1383/1964), *ed-Dîn ve'l-ḥaḍâretü'l-insâniyye* (Kahire 1383/1964), *el-Fikrü'l-İslâmî ve'l-müctemaʿu'l-muʿâṣır: Müşkilâtü'l-ḥükm ve't-tevcîh* (Kahire 1385/1965), *el-İslâm ve nüẓumü'l-ḥükmi'l-muʿâṣır* (Kahire 1385/1965), *el-Fikrü'l-İslâmî ve'l-müctemaʿu'l-muʿâṣır: Müşkilâtü'l-üsre ve't-tekâfül* (Beyrut 1387/1967), *el-İslâm fî ḥalli meşâkili'l-müctemaʿâti'l-İslâmiyyeti'l-muʿâṣıra* (Beyrut 1393/1973), *el-Ḳurʾân fî muvâceheti'l-mâddiyye* (Kahire 1398/1978), *el-İslâm ve'l-idâre: el-Ḥükûme* (Kahire 1398/1978), *el-İslâm daʿve ve leyse şevra* (Kahire 1398/1978), *et-Tefrika-*

Muhammed Kâmil el-Behî'nin el yazısı

tü'l-ᶜunṣuriyye ve'l-İslâm (Kahire 1399/1979), *el-ᶜAlmâniyye ve taṭbîḳuhâ fi'l-İslâm* (Kahire 1400/1980), *el-İhâ'ü'd-dînî ve mecmaᶜu'l-edyân ve mevḳıfü'l-İslâm* (Kahire 1401/1981), *Müşkiletü'l-ulûhiyye beyne İbn Sînâ ve'l-mütekellimîn* (Kahire 1401/1981), *el-Ġazzâlî: Felsefetühü'l-aḫlâḳiyye ve'ṣ-ṣûfiyye* (Kahire 1401/1981), *el-İslâm ve itticâhu'l-merᵓeti'l-müslimeti'l-muᶜâṣıra* (Kahire 1401/1981), *el-Fârâbî el-muvaffıḳ ve'ṣ-ṣâriḥ* (Kahire 1401/1981), *Müstaḳbelü'l-İslâm ve'l-ḳarnü'l-ḫâmise ᶜaşara'l-hicrî* (Kahire 1402/1982).

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed Kâmil el-Behî, *Ḥayâtî fî riḥâbi'l-Ezher: Ṭâlib ve üstâẕ ve vezîr*, Kahire 1403/1983, Vehbe Hasan Vehbe'nin girişi, s. 4-24; B. Dodge, *al-Azhar: A Millennium of Muslim Learning*, Washington 1974, s. 167, 181, 186; *el-Ezher: Târîḫuh ve teṭavvüruh*, Kahire 1403/1983, s. 158; M. İzzet et-Tahtâvî, *Mine'l-ᶜUlemâᵓi'r-ruvvâd fî riḥâbi'l-Ezher*, Kahire 1990, s. 5-42; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Tetimmetü'l-Aᶜlâm*, Beyrut 1418/1998, II, 53-54; Ahmed Alâvine, *Ẕeylü'l-Aᶜlâm*, Cidde 1418/1998, s. 169-170; a.mlf., *et-Teẕyîl ve'l-istidrâk ᶜalâ Muᶜcemi'l-mü'ellifîn*, Cidde 1423/2002, s. 265; Nizâr Abâza – M. Riyâz el-Mâlih, *İtmâmü'l-Aᶜlâm*, Beyrut 1999, s. 264; Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, *Neşrü'l-cevâhir ve'd-dürer fî ᶜulemâᵓi'l-ḳarni'r-râbiᶜ ᶜaşer*, Beyrut 1427/2006, II, 2029-2031.

MUHAMMED MASUM ŞENBURÇ

BEKRÎ, Cemâleddin
(جمال الدين البكري)

Cemâlüddîn Muhammed b. Ebi'l-Hasen Muhammed b. Muhammed el-Bekrî es-Sıddîḳî eş-Şâfiî el-Eş'arî (ö. 962/1555'ten sonra)

Muhaddis, tarihçi ve şair.

X. (XVI.) yüzyılın başında Mısır'da doğdu. Hz. Ebû Bekir'in soyundan gelen ve yetiştirdiği âlimlerle tanınan Bekrî ailesindendir. Babası Ebü'l-Hasan el-Bekrî'nin ictihad mertebesinde bir âlim, muhaddis ve tarikat büyüğü olduğu, İbn Hacer el-Heytemî ile muhaddis Müttakī el-Hindî'nin ona talebelik ettiği belirtilmektedir (Sıddîk Hasan Han, III, 163). Abdülkādir el-Ayderûsî, Bekrî'nin Abdülazîz ez-Zemzemî el-Mekkî hakkında yazdığı bir şiirinden söz ederken kendisini "eş-şeyhü'l-kebîr, velî, ârif billâh" diye nitelemektedir (*en-Nûrü's-sâfir*, s. 288). Muhaddis ve ahbârî sıfatlarıyla da anılan Bekrî, dinî ilimler ve Arap şiiriyle ilgilenmesinin yanında vaaz ve irşad faaliyetlerinde de bulundu. Onun Resûl-i Ekrem başta olmak üzere tanınmış şahsiyetler, veba salgını gibi olaylar hakkında şiirler yazdığı kaydedilmektedir. Vefat yılı kesin olarak bilinmemekle beraber son eseri olan *Teᵓbîdü'l-minne bi-teᵓyîdi Ehli's-sünne*'yi 962'de (1555) telif etmesi dikkate alınarak bu tarihten sonraki bir zamanda öldüğü söylenebilir.

Eserleri. Bekrî'nin eserleri, Kâtib Çelebi ve Bağdatlı İsmâil Paşa'nın kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla küçük risâleler şeklinde olup belli başlıları şunlardır: **1.** *Teᵓbîdü'l-minne bi-teᵓyîdi Ehli's-sünne*. Tevhide dair olup 962'de (1555) telif edilen eserin bir nüshası el-Mektebetü'l-Ezheriyye'de bulunmaktadır (nr. 106665/944). **2.** *el-Cevherü'ṣ-ṣemîn min kelâmi Seyyidi'l-mürselîn*. Kırk hadis çalışmasıdır (İÜ Ktp., AY, nr. 1517). Aynı adla Riyad'da el-Mektebetü'l-merkeziyye'de kayıtlı olan (nr. 66836/2703) ve müellifi bilinmeyen eser de muhtemelen bu risâledir. Müellifin ilk sekiz tanesi birer kırk hadis çalışması olan diğer eserleri de şunlardır: *el-Eḥâdîṣü'l-muḫaẕẕirât ᶜan (min) şürbi'l-müskirât* (İÜ Ktp., AY, nr. 1517); *Tecdîdü'l-efrâḥ bi-feżâᵓili'n-nikâḥ* (İÜ Ktp., AY, nr. 1517); *Ḥüsnü'l-işâbe fî-fażli'ṣ-ṣaḥâbe* (İÜ Ktp., AY, nr. 1517); *Maḥvü'l-evzâr (akẕâr) bi-fażli'l-istiġfâr* (İÜ Ktp., AY, nr. 1517); *Büşra'l-ᶜibâd bi-fażli'r-ribâṭ ve'l-cihâd* (İÜ Ktp., AY, nr. 1517); *Taḥẕîru ehli'l-âḫire min dâri'd-dünyâ ed-dâşire* (nşr. Mecdî es-Seyyid İbrâhim, Tanta 1410/1990; aynı eser Celâleddin es-Süyûtî'ye nisbet edilerek de yayımlanmıştır [nşr. Târık b. Muhammed et-Tavârî, Beyrut 1428/2007]); *Şerefü'l-fuḳarâᵓ ve beyânü ennehümü'l-ümerâᵓ* (*İżâḥu'l-meknûn*, II, 47); *Aḫbârü'l-aḫyâr* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1446); *el-Feṭḥu'l-ḳarîb bi-fażli'l-kiberi ve'l-meşîb* (İÜ Ktp., AY, nr. 1517); *Meḥâsinü'l-ifâde fî eḥâdîṣi'l-ᶜiyâde* (İÜ Ktp., AY, nr. 1517); *Nüzhetü'l-ebṣâr bi-feżâᵓili'l-enṣâr* (Tunus Zeytûne Ktp., nr. 4808; İÜ Ktp., AY, nr. 1517); *en-Naẓarü'ṣ-ṣâḳıb fîmâ li-Ḳureyş mine'l-menâḳıb* (İÜ Ktp., AY, nr. 1517); *Nihâyetü'l-ifḍâl fî şerefi'l-âl* (İÜ Ktp., AY, nr. 1517); *Meᶜâhidü'l-cemᶜ fî meşâhidi's-semᶜ* (semâ ve hükümlerine dair olup bir mukaddime ile üç fasıldan meydana gelmektedir [*Keşfü'ẓ-ẓunûn*, II, 1730]); *Sü'âl fi'ṭ-ṭâᶜûn ve cevâbüh* (bu çalışmanın iki nüshasından biri İstanbul'da [Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 1872], diğeri Şam'da [el-Mektebetü'z-Zâhiriyye, nr. 93667/83] bulunmaktadır [Salâh M. el-Hıyemî, II, 373]); *el-Keyfiyyetü'ş-şerîfe ve'l-cevheretü'n-nefîse* (Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 1323, vr. 82ᵇ-85ᵃ); *Enmûzecü melaẕẕi ehli'l-îḳân ᶜinde ḥavâdiṣi'z-zamân; Ġāyetü'ṭ-ṭaleb fî fażli'l-ᶜArab; Kitâbü'z-Zühd ve'l-ḳanâᶜa ve'ṣ-ṣabr ve fażli'l-faḳr; el-Ḳavlü'l-celî fî feżâᵓili ᶜAlî; Tuḥfetü'l-ᶜaclân fî feżâᵓili ᶜOṣmân; Kitâbü'l-Ġurer fî feżâᵓili ᶜÖmer; er-Ravżu'l-enîḳ fî fażli'ṣ-Ṣıddîḳ* (son yedi risâle İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi'nde bir mecmua içerisinde bulunmaktadır [AY, nr. 1517]).

BİBLİYOGRAFYA :

Abdülkādir el-Ayderûsî, *en-Nûrü's-sâfir*, s. 287-288; *Keşfü'ẓ-ẓunûn*, I, 25, 268; II, 1730; Sıddîk Hasan Han, *Ebcedü'l-ᶜulûm* (nşr. Abdülcebbâr Zekkâr), Dımaşk 1978, III, 163; *İżâḥu'l-meknûn*, I, 30, 184, 226, 230, 382, 403; II, 47, 169, 440, 445, 634, 657, 690; Kehhâle, *Muᶜcemü'l-mü'ellifîn*, IX, 185; Salâh M. el-Hıyemî, *Fihrisü maḫṭûṭâti Dâri'l-kütübi'ẓ-Ẓâhiriyye: eṭ-Ṭıb ve'ṣ-ṣaydele*, Dımaşk 1401/1981, II, 373; M. Fuâd ez-Zâkirî, "Muḥammed b. Ebi'l-Ḥasan el-Bekrî", *Mv.AÜ*, XVI, 325-327.

MUSTAFA MACİT KARAGÖZOĞLU

BEKRÎ MUSTAFA PAŞA

(bk. MUSTAFA PAŞA, Tekirdağlı).

BEL, Alfred Marie Octave
(1873-1945)

Kuzey Afrika ülkeleri hakkındaki çalışmalarıyla tanınan Fransız şarkiyatçısı.

14 Mayıs 1873'te Fransa'nın Salins (Jura) şehrinde doğdu. Orta öğrenimini burada tamamladı. Liseyi bitirdikten sonra Auxerre Koleji'nde eğitmen olarak çalışmaya başladı. 1891'de Cezayir'e giderek kısa bir süre Blida Koleji'nde, ardından beş yıl süreyle (1892-1897) Oran Lisesi'nde öğretmenlik yaptı. Bir yıllık askerlik hizmetinden sonra Arapça okudu ve sertifika aldı. Gösterdiği başarıdan dolayı şarkiyatçı René Basset'nin desteğiyle Cezayir Lisesi'ne edebiyat öğretmeni olarak tayin edildi (1899). Ayrıca Ecole Supérieure des Lettres d'Alger'e kaydoldu; Arapça, Habeşçe, Türkçe ve Berberîce derslerini okutan René Basset'nin yanı sıra Berberî lehçeleri ve Kuzey Afrika toplumları uzmanı Edmond Doutté ve Kuzey Afrika coğrafyası uzmanı Augustin Bernard'ın öğrencisi oldu. İki yıl süren yoğun bir çalışmanın sonunda kariyerine coğrafya ve tarih alanında çifte lisans diplomasını ekledi. İlk bilimsel çalışmasını 1902'de "el-Câziye" adlı Arap halk şarkısı üzerinde yaptı. Bazı Arap efsaneleri ve Benî Hilâl inanışlarıyla şarkı arasındaki ilişkiyi incelediği bu çalışması yayımlandı ("La Djazya: Chanson arabe précédée d'observations sur quelques légendes arabes et sur la geste des Benî-Hilâl",

JA, IX/19 (1902), s. 289-347; IX/20 (1902), s. 169-236; X/1 (1903), s. 311-316). Augustin Bernard'ın danışmanlığında "Les lacs, chotts et sebkhas d'Algérie" adıyla hazırladığı bir çalışmayı 1902'de Oran'da düzenlenen müsteşrikler kongresinde tebliğ olarak sundu. Ayrıca René Basset danışmanlığında *Les Benou Ghânya et leur lutte contre l'empire almohade* adlı tezini hazırladı (Paris 1903). Daha sonra uzun yıllar görev yapacağı Tilimsân'a giderek buradaki lisede edebiyat öğretmenliği yaptı. 1905'te William Marçais tarafından Cezayir Lisesi'ne müdür seçildi, aynı yıl Cezayir'de düzenlenen müsteşrikler kongresine bir tebliğle katıldı. 1914'te Fransa'nın Fas sömürge valisi General Hubert Lyautey tarafından Fas'a davet edildi ve kendisine ülkedeki eğitim öğretimin geliştirilmesi konusunda görev verildi. Burada kaldığı iki yıl boyunca yöneticiliğini üstlendiği Batha Müzesi'nin ilk katalogunu hazırladı. 1916'da Fas'la ilgili birçok veri elde ederek Tilimsân'a döndü ve ileriki yıllarda hazırladığı çalışmalarında bunlardan yararlandı. 1936'da emekliye ayrıldı; ancak akademik çalışmalarını devam ettirdi, bu arada Asdıkāü Tilimsâni'l-kadîme cemiyetini kurdu. 1942'de Berberî ülkesinde İslâm'ın durumunu ele aldığı önemli eserinin *(La religion musulmane en Berbérie)* II ve III. ciltlerini oğlu Lusiyan'ın yanında hazırlamak için Fas'ın Miknâs şehrine gitti. Ancak kitabının II. cildini tamamlayamadan 18 Şubat 1945 tarihinde öldü.

Eserleri. Alfred Bel kırk üç yıllık ilmî hayatında onun üzerinde kitap, çeşitli akademik dergilerde altmıştan fazla makale ve *Encyclopaedia of Islam*'da yirmiye yakın madde yazmıştır. Önceleri edebiyat tarihiyle ilgili çalışmalar yapmış, ardından sosyal tarih ve sanat tarihine yönelmiştir. **Telif:** *Tlemcen et ses environs* (Oran 1908; Toulouse 1959; Tilimsân şehrinin turistik yerlerini tanıtan bir rehber niteliğindedir); *Les fêtes patronales à Tlemcen* (Lyon 1921); *Le travail de la laine à Tlemcen* (Paris 1913, P. Ricard ile birlikte); *Un atelier de poterie et de faiences au Xe siècle de J. C. découvert à Tlemcen* (Constantine 1914); *Les industries de la céramique à Fès* (Paris 1918); *Un catalogue des livres arabes de la bibliothèque de la mosquée d'El Qarawiyin* (*el-Maḫṭûṭâtü'l-ʿArabiyye bi-Fâs ve Fehresü'l-kütübi'l-ʿArabiyye bi-Mektebeti Câmiʿi'l-Ḳaraviyyîn bi-Fâs*, Fas 1918); *Les inscriptions arabes de Fès* (Paris 1919; bu eserde Fas'taki bazı tarihî cami, medrese ve mezarlıklardaki Arapça kitâbeleri inceleyip metinlerini Fransızca'ya tercüme etmiştir); *La religion musulmane en Berbérie I* (Paris 1938; Abdurrahman Bedevî tarafından *el-Fıraḳu'l-İslâmiyye fi'ş-Şimâli'l-İfrîḳī mine'l-feth'i'l-ʿArabî ḥatta'l-yevm* adıyla Arapça'ya çevrilmiştir [Beyrut 1981], müellif üç cilt halinde hazırlamayı düşündüğü eserin birinci cildinde Mağrib ülkelerinde VII-XX. yüzyıllar arasında İslâm dininin yayılışını ve bölgedeki İslâm mezheplerini ele almış, ikinci ciltte Berberîler'de Sünnî İslâm doktrinini incelemeye başlamışsa da bu cildi tamamlayamamış, tasavvufî İslâm konularını incelemeyi hedeflediği üçüncü cildi de bitirememiştir); *l'Islam mystique* (Paris 1988); *La population musulmane de Tlemcen* (Paris 1908).

Neşir ve Tercüme: 1. *Buġyetü'r-ruvvâd: Histoire des Benī ʿAbd al-Wād, rois de Tlemcen* (I-II, Cezayir 1904-1913; Paris 1913). Ebû Zekeriyyâ İbn Haldûn'un *Buġyetü'r-ruvvâd fî ẕikri'l-mülûk min Benî ʿAbdilvâd* adlı eserinin Fransızca tercümesiyle birlikte neşridir. *Encyclopaedia of Islam*'ın Türkçe'ye çevrilişi sırasında bir hata yapılmış ve Bel'in neşrinin Brosselard ile Bergès'in Tilimsân hakkındaki eserlerinin (adları için bk. *İA*, I, 102) Arapça metin ve Fransızca tercümeleri olduğu söylenmiştir (V/2, s. 744). **2.** İbnü'l-Ebbâr'ın *Tekmiletü'ṣ-Ṣıla*'sının I. cildini İbn Ebû Şeneb ile birlikte neşre hazırlamıştır (*Técmilat as-Sila. Texte arabe, d'après un ms. de Fez*, Cezayir 1920). **3.** *Zahrat el-as, fondation de la ville de Fès* (Cezayir 1923). Ebü'l-Hasan Ali el-Ceznâî'nin *Zehretü'l-âs fî binâ'i medîneti Fâs* adlı eserinin tercümesiyle birlikte neşridir.

Alfred Bel'in bazı makale ve ansiklopedi maddeleri de şöylece sıralanabilir: "Notice sur une inscription de 1846 sur le pont de Négrier (Tlemcen)" (*RAfr.*, sy. 55 [1913], s. 160-170); "Fouilles faites sur l'emplacement de l'ancienne mosquée d'Agadir (Tlemcen)" (*RAfr.*, sy. 55 [1913], s. 26-47); "Sidi Boumédiène et son maitre ed-Daqqâk à Fès" (*Mélanges René Basset*, Paris 1923, I, 31-68); "René Basset" (*RAfr.*, sy. 65 [1924], s. 12-19); "Documents récents sur l'histoire des almohades" (*RAfr.*, sy. 71 [1930], s. 113-120); "Le sûfisme en occident musulman au XIIe et au XIIIe siècle de J.-C." (*Annales de l'Institut des études orientales*, I [Alger 1934-1935], s. 145-161). "Abdülvâdîler", "İbn Haldûn", "Abdülvâhid er-Reşîd I", "Ebû Hammû Mûsâ I", "Ebû "Hammû Mûsâ II", "Ebû Medyen", "Ali b. Yûsuf b. Tâşfîn", "Muvahhidler", "Murâbıtlar", "Zeyyânîler" *Encyclopaedia of Islam*'a yazdığı maddelerinden bazılarıdır (Bel'in çalışmalarının bir listesi için bk. Janier, *RAfr.*, LXXXIX [1945], s. 110-116).

BİBLİYOGRAFYA :

Necîb el-Akîkī, *el-Müsteşrikūn*, Kahire 1980, I, 246-247; Abdülhamîd Sâlih Hamdân, *Ṭabaḳātü'l-müsteşrikīn*, (baskı yeri ve tarihi yok) (Mektebetü Medbûlî), s. 102; Yahyâ Murâd, *Muʿcemü esmâ'i'l-müsteşrikīn*, Beyrut 1425/2004, s. 168-169; W. Behn, *Concise Biographical Companion to Index Islamicus: An International Who's Who in Islamic Studies from its Beginnings Down to the Twentieth Century: Bio-bibliographical Supplement to Index Islamicus, 1665-1980*, Leiden 2004, I, 131; E. Janier, "Alfred Bel (1873-1945)", *Bulletin de la société de géographie et d'archéologie d'oran*, LXV, Paris 1944, s. 66-76; a.mlf., "Travaux de M. Alfred Bel", *RAfr.*, LXXXIX (1945), s. 110-116; G. Marçais, "Alfred Bel (1873-1945)", *a.e.*, s. 103-116; H. Terrasse, "Alfred Bel (1873-1945)", *Hespéris*, XXXII (1945), s. 15-17; M. Adolphe Lods, "Séance de 2 Mars", *CRAIBL*, LXXXIX/1 (1945), s. 136-147; "Bîl, Elferîd", *Maʿlemetü'l-Maġrib*, Rabat 1413/ 1992, VI, 1962-1963.

ÖMER İSHAKOĞLU

BELDAR
(بلدار)

Osmanlı ordusunda hizmet veren bir çeşit yardımcı istihkâm kuvveti.

Farsça **bel-dâr** kelimesi sözlükte "kazıcı, toprak kazan, kürekçi" anlamına gelir. Türkçe "bel" kelimesinin "dağ silsilesinde iki vadi arasında kalan dar yer, geçit, boğaz" anlamından dolayı beldar, kavram olarak "bir dağın geçit ve boğazını muhafaza eden kimse" şeklinde tanımlanıp **derbend** ile eş anlamlı kabul edilmiş ve birçok araştırmada bu tanım kabul görmüşse de beldarın bu anlamda kullanıldığına dair kaynaklarda bir kayda rastlanmaz. Beldarların yol açma ve hendek kazma başta olmak üzere yerine getirdikleri hizmetler Osmanlı erken döneminden itibaren başka topluluklarca yürütülmekte olup beldar kavramı daha geç bir tarihte, ilk defa muhtemelen Revan seferi (1635) sırasında kullanılmıştır.

Beldarların en üst âmiri beldar ağası olup onun altında bölükbaşılar ve odabaşılar bulunurdu. Her on beldara bir odabaşı ve her beş odabaşıya bir bölükbaşının tayin edilmesi kural olmakla birlikte bunun her zaman uygulanmadığı görülür. Beldarların yazımında ve orduya naklinde merkezden gönderilen mübâşirler de görev alırdı. Seçilecek beldarların genç ve güçlü kuvvetli olması, zanaatkârlardan

değil ırgatlar arasından seçilmesi, savaş sırasında lağım / tünel açma işlerinden haberdar olması istenirdi. Yine askerî zümreden ve eli silâh tutanlardan seçilmemesi, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında ise taşımacılıkta faydalanılan mandaları gütme ve çift sürme işinden anlaması da gerekiyordu. Bu hizmet örfî vergi karşılığı bir yükümlülüktü. Aynî beldar ve beldar bedeli halkın bütün kesimlerini ilgilendirmekle birlikte nâdiren muafiyet de uygulanmıştır. Müslümanlar gibi gayri müslimler de beldarlıkla yükümlü tutulurken özellikle top çekenlerin müslüman olması istenirdi. Beldarların kullandığı aletler daha çok kazma, kürek, küskü, balyoz ve baltadır. XVIII. yüzyılda top naklinde çalıştırılan beldarların yanlarında birer balta bulundurmaları emredilirdi. Beldar görevlendirilmelerinde daha önce hazırlanmış mevkūfat defterlerine göre hesaplamalar yapılır, görevli mübâşirlerin mârifeti ve köy kethüdâlarının yardımıyla beldarlar tesbit edilir, bunların ismi, oturdukları köy ya da mahalle kefilleriyle birlikte deftere yazılırdı. Seferlerin hemen öncesinde ve sefer sırasında yoklama yapılırdı.

En önemli görevleri kale muhasaralarında metris kazmak, açılan lağımlardan toprak çıkarmak ve hendek doldurmak olan beldarlar sefer sırasında ordunun geçeceği yolların açılıp düzeltilmesi işiyle de görevlendirilirdi. Yolların genişletilmesi ve taşlardan temizlenmesi, çukurların doldurulması, bazı bölgelerde yol kenarlarına setler yapılması, işaretler konulması, tepelik yerlerin tesviyesi, ormanlık alanlarda yolun açılması da bunların görevleri arasındaydı. Güzergâh boyunca bazan köprüleri de onarırlardı. Özellikle XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren beldarların en önemli görevi top nakletmek ve topları çeken mandalarla ilgilenmekti. Beldarlar kuvvet isteyen hemen her işte görevlendirilmiş, gemi inşa ve nakliyesinde, su kuyusu açmada kullanılmış, köprü inşaatı sırasında hendek kazmış, köprüleri koruyarak tabya ve şaranpo hizmetinde bulunmuş, ahırların onarılmasında ve kale tamirinde çalışmıştır. Bazan beldarların, bir görev tanımı olmaksızın "beldarlık hizmetinde istihdam olunmak" veya "orduda istihdam edilmek" gibi genel görevlendirmelerle orduya sevkedildikleri de olmuştur.

Beldarların hangi sancak ve kazalardan ne miktarda yazılacağı konusunda standart bir uygulama yoktu. Seferin mahiyetine ve yerine, sefer esnasında ortaya çıkabilecek ihtiyaçlara göre sayılar değişirdi. Doğu seferleriyle Uyvar'ın fethinde yirmi avârız hânesinden bir beldar alınırken Kandiye muhasarasında on avârız hânesinden, 1695'te ise on beş avârız hânesinden bir, 1110'da (1689) her üç avârız hânesinden bir beldar görevlendirilmiştir. Bağdat seferinde (1638-1639) kayıtlı beldar sayısı 4835 olarak tesbit edilmiş, en çok beldar 1667'de Kandiye Kalesi muhasarasında kullanılmıştır. Fâzıl Ahmed Paşa ile birlikte Girit'e 4000'e yakın beldar geçmiş, bunların çoğunun ölmesi yahut yaralanması üzerine adanın yerli halkından her dört hâneden bir beldar olmak üzere 3000 beldar yazılmıştır. Kandiye muhasarasının başlamasından sonraki yirmi beş ay içinde 8000 lağımcı ve beldarın adaya gönderildiği, bunlardan ancak 1000'inin sağ kaldığı anlaşılmaktadır. 1083 (1672) yılındaki Leh seferinde Anadolu'dan 500 ve Rumeli'den 500 olmak üzere sekiz sancaktan toplam 1000 beldar görevlendirilmiş, II. Viyana muhasarası (1683) öncesinde 3000 beldar çıkarılmış, ancak bunlar yeterli gelmediğinden Rumeli'nin altı sancağından 1000 beldar daha yazılmıştır. Prut seferinde (1123/1711) Mübâşir Kadızâde Mustafa tarafından 1000 beldar toplanırken 1127 (1715) yılındaki Mora seferi için Rumeli'nin muhtelif sancaklarından 2450 beldar toplanmış, yine 1201 (1787) yılındaki Rus seferi hazırlıkları çerçevesinde 1000 beldar görevlendirilmiştir. Beldarlar arasında yazıldığı halde sefere gitmeyenler olduğu gibi seferde iken firar edenler de olmuştur. Meselâ Bağdat seferinde beldarların yarıya yakını sefere iştirak etmemiş, 1715'teki Mora seferinde ise iki aylık ücretlerini alan beldarların büyük çoğunluğu sefer başlamadan hemen önce firar etmiştir.

Beldarlara hizmetleri karşılığında bir ücret ödenir ve bu ücret halktan toplanırdı. Yapılan ödeme miktarı hizmetin süresine göre değişirdi. Genel olarak aylık 5 kuruş olan ücretin ilk iki ayı peşin verilirdi. Bazan ödemelerin yarısı peşin, diğer yarısı sefer sonunda yapılırdı. Girit adası için görevlendirilen beldarlar bir yıllığına gittiklerinden her birine 60 kuruş ödeme yapılmış, 1672'deki Leh seferinde Anadolu sancaklarından katılan beldarların her birine 50, Rumeli'den katılanlara ise 40 kuruş verilmiştir. Ödemeler sefer sırasında beldarların orduya katıldıkları menzillerde yapılırdı. Beldarların görevleri çoğunlukla kasım ayı başına kadar altı ay hesabı üzerindendi. Görevli olduğu halde sefere katılmayanlardan hizmetin bedeli, firar edenlerden ise ödenen ücret kendilerinden veya bulunamadığı durumlarda kefillerinden tahsil edilirdi. Bedel alınmasında hizmet mahallinin uzaklığı, beldarların geç kalarak sefere yetişmelerinin mümkün olmaması, devletin nakde olan ihtiyacı, beldarların yazılıp da sefere katılmamaları ya da firarları etkili olurdu. Beldar bedeli o yıl aynî beldara ödenmesi gereken ücrete göre alınırdı. Meselâ 1068'deki (1658) Erdel seferinde her bir avârız hânesinden 500 akçe bedel tahsil edilmiş, Kayseri'den 1667'de 500, 1695'te ise 600 akçe beldar bedeli alınmıştır. Yine 1698'de Bursa ve Kütahya'nın her bir avârız hânesinden 500 akçe bedel toplanmıştır. 1696-1697 tarihli bir rûznâmçe kaydına göre Anadolu'dan tahsil edilen beldar bedeli 3,5 milyon akçeyi biraz geçiyordu.

Karlofça Antlaşması'ndan (1699) sonra Amcazâde Hüseyin Paşa halka ağır gelen vergilerle birlikte beldar bedelini de kaldırmış, bununla birlikte beldarlık yükümlülüğü XIX. yüzyılın başlarına kadar azalarak devam etmiş, muhtemelen Tanzimat sürecindeki askerî reformlar sonucunda fonksiyonunu yitirip ortadan kalkmıştır. Tesbit edilebilen en son beldar tayini 2 Mart 1832 tarihli olup Anadolu'ya sevkedilen ordunun ağırlıklarını taşımak üzere 500 nefer beldar görevlendirilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, AE.SMRD. IV, nr. 1/18, 1/43, 16/8854; BA, İE. AS, nr. 47/4267, 49/4504, 64/5805; BA, C.AS, nr. 44/2250, 343/14202, 422/17499, 439/18256, 457/19065, 471/19653, 514/21469, 626/26434, 690/28940, 737/30957, 30958, 744/31283, 756/31879, 1010/44204, 1045/45881, 1187/52980; BA, D. MKF, nr. 27740, 27746; BA, *MD,* nr. 1, s. 39, hk. 172; nr. 87, s. 159, hk. 495-499; BA, KK, nr. 2580, s. 1-39; nr. 2582, s. 2-135; nr. 2646, s. 7; nr. 2655, s. 2-70; BA, *MAD,* nr. 601, s. 16-130; nr. 8491, s. 230; nr. 9848, s. 215; nr. 9865, s. 82, 84; nr. 15919, s. 2-29; nr. 21780, s. 209; "IV. Murad'a Arzlar", Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 1608, vr. 43[a-b]; *Kānunnâme Mecmuası,* Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1970, vr. 107[a-b]; Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi,* İstanbul 1328, s. 111; *Afyon Şer'iyye Sicili,* nr. 523, vr. 41[b]; *Balıkesir Şer'iyye Sicili,* nr. 709, vr. 46[b]; nr. 710, vr. 9[a]; *5 Numaralı Mühimme Defteri* (nşr. Hacı Osman Yıldırım v.dğr.), Ankara 1994, hk. 1542, 1633, 1697, 1820; *Mühürdar Hasan Ağa'nın Cevâhirü't-tevârîh'i* (haz. Ebûbekir Sıddık Yücel, doktora tezi, 1996), EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 34, 337, 364, 382, 384, 399, 406, 412, 420-421, 445; *Köprülüzâde Fâzıl Ahmet Paşa Devrinde (1069-1080) Vukuatı Tarihi* (haz. Arslan Boyraz, doktora tezi, 2002), MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, s. 69, 72-74, 83, 85, 95, 101, 112; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (Dağlı), I, 255; II, 68, 76, 80, 139; VIII, 177; Silâhdar Mehmed Ağa, *Zeyl-i Fezleke* (haz. Nazire Karaçay Türkal, doktora tezi, 2012), MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, s. 445, 459, 462, 474, 492-493, 514-515, 527; Râşid Mehmed Efendi – Çelebizâde Âsım Efendi, *Târih-i Râşid ve Zeyli* (haz. Abdülkadir Özcan v.dğr.), İstanbul 2013, I,

541; II, 920; *Suver-i Hutût-ı Hümâyûn: Sultan Dördüncü Murad'ın Hatt-ı Hümâyûnları* (haz. Önder Bayır), İstanbul 2014, s. 201; Uzunçarşılı, *Kapukulu Ocakları*, II, 132; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Derbend Teşkilâtı*, İstanbul 1967, s. 9, 78, 83-84; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Mâliyesi*, İstanbul 1985, s. 29, 163; Bilge Keser, "Geri Hizmet Kıtaları", *Osmanlı*, Ankara 1999, VI, 500-601; Hakan Yıldız, *1711 Prut Seferi'nin Lojistik Faaliyetleri* (doktora tezi, 2000), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 55; Mehmet İnbaşı, *Ukrayna'da Osmanlılar, Kamaniçe Seferi ve Organizasyonu (1672)*, İstanbul 2004, s. 126-130; Ersin Gülsoy, *Girit'in Fethi ve Osmanlı İdaresinin Kurulması: 1645-1670*, İstanbul 2004, s. 136, 152, 215-216; Mehmet Yaşar Ertaş, *Sultanın Ordusu*, İstanbul 2007, s. 63, 258-260; Hazım Çatal, *Karaferye Kazası Hicri 1201-1202 (Miladi 1787-1788) Tarihli Şer'iyye Sicili: Transkripsiyon ve İnceleme* (yüksek lisans tezi, 2012), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 45, 115, 142, 173, 198-199, 244, 259, 346; Serdar Genç, *Lale Devrinde Savaş: İran Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik*, İstanbul 2013, s. 174-176; Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri (1612-1639)*, İstanbul 2014, s. 238.

ŞENOL ÇELİK

BELDICEANU, Nicoară
(1920-1994)

Romen asıllı Osmanlı tarihçisi.

25 Şubat 1920'de Bükreş'te doğdu. 1939'da Spiru Haret Lisesi'ni bitirdikten sonra aynı yılın ekim ayında Bükreş Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne girdi ve 1943'te buradan mezun oldu. Akademik kariyerine 1945'te Balkan Araştırmaları Enstitüsü'nde (Institutul de Studii Balcanice) Victor Papacostea'nın danışmanlığında başladı. Hocasının teşvikiyle Ekim 1946'da İstanbul'a gitti. İstanbul'da Romanya Büyükelçiliği'nde kültür ateşeliği görevini üstlendi. Aynı zamanda Osmanlı Devleti ve Romen toprakları arasındaki ilişkiler alanında çalışmalarını sürdürdü. 1948'de Romanya Devleti elçisini ve yardımcılarını geri çekince bu göreviyle birlikte sürdürdüğü ilmî çalışması da sona erdi. Grubun ayrılması sırasında iltica talebinde bulundu. Bu olay dönemin gazetelerinde hayli geniş yer tuttu. İstanbul'da kaldığı bir yıl boyunca geçinmek için muhtelif işler yaptı. Türkiye'den 28 Ekim 1949'da ayrılarak mülteci statüsüyle Paris'e gitti. F. Babinger'in daveti üzerine Bavyera eyaletinin bursu ile 1953 kışından itibaren Münih'e yerleşti. Burada II. Bayezid'in Moldavya seferi üzerine bir tez hazırladı, tezini 1955'te savundu. Ertesi yıl Babinger'in bir diğer öğrencisi Irène Steinherr ile evlendi ve Paris'e yerleşti. 1963'te Fransız vatandaşlığına geçti. Aynı

Nicoară Beldiceanu

yıl Sorbonne'da P. Lemerle yönetiminde XV. yüzyıl Osmanlı belgelerine göre Sırbistan, Bosna ve Makedonya'daki madenler üzerine doktora tezi hazırladı. Centre National de la Recherche Scientifique'te (CNRS) çalıştı ve 1979'da birinci derece araştırma bölümü müdürü oldu. 1973'te de Osmanlı kurumları ve ekonomisiyle ilgili hazırladığı araştırmasıyla devlet doktorasını tamamlamıştı. CNRS'deki faaliyetleri yanında kendini eğitime adadı ve Ecole Pratique des Hautes Etudes'te Tarih ve Filoloji Bilimleri Bölümü'nde Osmanlı tarihinin kaynaklarıyla ilgili dersler verdi. Bu dersleri 1986'da emekli olduktan sonra da gönüllü olarak birkaç yıl sürdürdü. Amerika Birleşik Devletleri Princeton Üniversitesi Institute for Advanced Study'de geçirdiği bir dönem (Eylül 1978 – Nisan 1979) kendisine timar konusundaki kitabını tamamlama imkânı verdi. Son yurt dışı yolculuğunu, 1991 Haziranında Yaş (Iassy) Üniversitesi Tarih Bölümü'nün daveti üzerine doçent olarak gittiği Romanya'ya yaptı. Uzun süren bir hastalığın ardından 19 Aralık 1994'te Grigny'de öldü.

Paris Bibliothèque Nationale'deki araştırmaları esnasında Osmanlı kanunnâmelerini tesbit eden N. Beldiceanu, *Kānūnnāme-i Sultānī ber-Mûceb-i Örf-i Osmānī* adını taşıyan, Fâtih ve II. Bayezid dönemine ait kanunnâme mecmuasından altmış belgeyi Fransızca'ya çevirdi. Eserin birinci cildi 1960'ta Paris'te *Les actes des premiers sultans* başlığıyla yayımlandı, bunu 1964'te madencilikle ilgili belgelere yer verilen ikinci cilt izledi. Burada Bibliothèque Nationale'deki yazmalardan seksen beş, diğer kaynaklardan sekiz olmak üzere doksan üç belge değerlendirilmiş, XV. yüzyıla ait diğer belgeler üçüncü ciltte neşredilmiştir (*Recherche sur la ville ottomane au XVe siècle*, Paris 1973). Osmanlı kanunnâmeleri üzerindeki neşir faaliyetine Konya Koyunoğlu Kütüphanesi'nde bulunan Kitâb-ı Kavânîn-i Örfiyye-i Osmâniyye başlıklı genel bir kanunnâme ile devam eden Beldiceanu (*Code de lois coutumières de Mehmed II. Kitāb-ı Qavānīn-i Örfiye-i Osmāniye*, Wiesbaden 1967), kendi anavatanı ve Ulahlar'ın meskûn olduğu Balkan Slav bölgeleriyle ilgili kaynaklarla da ilgilendi. 1967'deki bir seyahat esnasında Osmanlı arşivine girmesi Akkirman ve Kili'nin durumuyla ilgili yeni bilgiler edinmesine yol açtı. Her yıl tekrarlanan bu arşiv ziyaretleri ufkunu genişletti, Osmanlı Devleti'nin Mora yahut Trabzon gibi bölgelerine dair bulgularıyla ilgilenmesi imkânını sağladı. Osmanlı şehirleri ve timar hakkında yaptığı çalışmalar ise bu alandaki boşluğu dolduracak niteliktedir. Timarla ilgili çalışması (*Le timar dans l'état ottoman*, Wiesbaden 1980) Türkçe'ye çevrilmiştir (*XIV. Yüzyıldan XVI. Yüzyıla Osmanlı Devletinde Tımar*, trc. M. A. Kılıçbay, Ankara 1985). Beldiceanu'nun yazdığı makalelerin bir bölümü bir araya getirilerek yayımlanmıştır (*Le monde ottoman des Balkans [1402-1566] Institutions, société, économie*, London 1976).

BİBLİYOGRAFYA :

Zeki Arıkan, "Nicoara Beldiceanu (1920-1994)", *Osm.Ar.*, sy. 17 (1997), s. 63-75; G. Veinstein, "In memoriam Nicoara Beldiceanu (1920-1994)", *Turcica*, XXVII, Paris 1995, s. 311-323.

IRENE BELDICEANU-STEINHERR

BELGAYSÎ
(البلغيثي)

Ebü'l-Abbâs Ahmed b. el-Me'mûn b. et-Tayyib b. el-Medenî el-Hasenî el-Alevî
(1865-1929)

Mağribli âlim, edip ve şair.

Fas'ta doğdu. Soyları Hz. Hasan'a dayanan Belgaysî ailesine mensuptur. On birinci kuşaktan dedesi Abdülvâhid'e verilen Ebü'l-Gays künyesi sebebiyle Belgaysîler olarak anılan bu aile Fas yakınlarındaki Benî Yâziğa kabilesi muhitine ve ardından Fas'a yerleşmiştir. Babası Me'mûn nakîbüleşraftı. Pek çok âlim yetiştiren bir ailede ve muhafazakâr bir çevrede eğitimine başlayan Belgaysî erken yaşlarda Kur'an'ı ezberledi. Babasından, ayrıca fakih, muhaddis, sûfî şeyhülislâm İbnü'l-Hayyât Ahmed b. Muhammed ez-Zükkârî, sûfî Kādirî Muhammed b. Kāsım el-Kādirî, Ca'fer b. İdrîs el-Kettânî, Abdullah b. İdrîs el-Bedrâvî, Fas Kadısı Mehmed b. Abdurrahman el-Alevî, Mehdî İbn Sûde, Ahmed İbn Sûde, fıkıh ve dil âlimi, sûfî kadı Muhammed b. Tihâmî el-Vezzânî gibi hocalardan ders aldı. Ahmed Benânî Kellâ

ile Kâmil b. Abdullah el-Alevî'den tefsir okudu. 1880'de Câmiu'l-Karaviyyîn'de öğrenim görmeye başladı. Gayreti, çalışkanlığı ve ilme olan merakı sayesinde genç yaşta temayüz etti. 1888'de müderrisliğe başladı. 1893'te kendisine Sâfî şehri kadılığı teklif edildiyse de bunu kabul etmedi. 1895'te Suveyre kadısı oldu, ancak 1898'de istifa etmek zorunda kaldı. Tanca kadılığı teklifini de geri çevirdi. 1907'de üstlendiği Arâniş vilâyeti kadılığı da yalnızca üç ay sürdü. Dârülbeyzâ (Kazablanka) kadılığı önerilmekle birlikte siyasî bir sebepten dolayı tayini engellendi. 1908'de Suveyre kadılığına nakledildi. Buradan da istifa ettirilince önce Fas'taki Lecnetü'l-emlâki'l-mahzeniyye'ye ve 1913'te Rabat'ta kurulan Meclisü istînâfi ahkâmi'l-kudât üyeliğine getirildi. 1914 yılında Dârülbeyzâ kadısı olduysa da yine istifa ettirilerek 1919'da İstînaf Meclisi üyeliğine iade edildi. 1921'de Miknâs kadısı oldu, ertesi yıl bu görevinden de istifa etmek zorunda kaldı. Sert mizacı ve hakkı söylemedeki tavizsiz karakterinden dolayı bulunduğu görevlerde uzun süre kalamadığı anlaşılmaktadır.

Belgaysî, ilim adamlarıyla tanışma arzusu ve seyahate olan düşkünlüğü sebebiyle, İslâm ülkelerinin çeşitli bölgelerini ziyaret etti. 1889'da Hicaz'a gitti ve altı ay kaldı. Daha sonra Kudüs'ü de içine alan bir yolculuğa çıkmak istediyse de Tanca'da rahatsızlanınca geri döndü. 1910'da ikinci Hicaz yolculuğu için Sultan Abdülhafîz el-Alevî'den istediği ekonomik desteği alamadı, ancak sultan için yazdığı bir kaside ile arzusuna kavuşabildi. 1926'da çıktığı üçüncü seyahati için de 568 beyitlik bir kaside nazmetti. Belgaysî bu seyahatleri esnasında Hicaz, Mısır, Marsilya, Beyrut, Şam, Kudüs, Cezayir, Tunus'u ziyaret etti ve üç defa haccetti. Gittiği yerlerde büyük ilgi gördü, ilmî birikimiyle kendini kısa zamanda kabul ettirdi. İlim adamlarıyla görüşerek onlardan ders okudu ve bir kısmından icâzet aldı. Özellikle Vehhâbîler'in görüşlerini hararetle tartıştı. Ahmed b. Kāsım el-Cessûs, Muhammed b. Ahmed er-Rugavî, Tayyib b. Ahmed es-Selâvî, Muhammed eş-Şincîtî ve Muhammed Bûcendâr gibi edip ve şairlerle manzum yazışmalarda bulundu. Bu seyahatlerinde faydalandığı ve icâzet aldığı hocalar arasında Bedreddin el-Hasenî, Abdülcelîl Berrâde, Ali b. Zâhir el-Vetrî ve Osman Dağıstânî görülür.

Belgaysî son seyahatinin ardından Fas'a dönerek eğitim öğretim ve telifle meşgul oldu, Karaviyyîn Camii'nde ders

Belgaysî

verdi. Muhammed b. Abbas el-Kabbâc, Abdülhafîz el-Fâsî ve Abdullah b. Abbas el-Cirârî gibi talebeler yetiştirdi. Eserlerinin yayımlanmasında büyük katkısı bulunan oğlu Abdülmelik de 1940-1950'li yılların önemli şairlerindendir. Talebeleri kendisinden övgüyle söz ederek onun usul, fıkıh, tefsir, hadis, nahiv, belâgat, edebiyat ve mantık gibi alanlarda temayüz eden araştırmacı ruhuna, iyi bir öğretici, vakur bir âlim oluşuna işaret etmişlerdir. Belgaysî'nin Mağrib'de Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin *Aḥkâmü'l-Ḳur'ân*'ını okutan ilk ve hendese alanında eser yazan son kişi olduğu nakledilir. İbnü's-Sâyih Türbesi'nde akşamla yatsı arasında *Ṣaḥîḥ-i Müslim*, sabahları da Tihâmiye Zâviyesi'nde Tirmizî'nin *eş-Şemâ'ilü'n-nebeviyye*'sini okutur, bu derslere dönemin ilmî şahsiyetleri de zaman zaman katılırdı. Son yıllarını yoğun ilmî faaliyetlerle geçirdi ve 9 Aralık 1929 tarihinde Fas'ta vefat etti.

Çocukluğundan itibaren edebiyatla ilgilenerek bazı şairlerin divanlarını okuyan Belgaysî, ilim adamı vakarı ile edebiyatçı inceliğini birleştirerek dönemin önemli isimleri arasında yer almıştır. Şiirlerindeki ciddiyet yanında mizahı da ustalıkla kullanmış, nesirleri belâgat açısından üstün kabul edilmiştir. İtikadda Eş'arî, amelde Mâlikî mezhebine ve Ticâniyye tarikatına mensuptu. Tasavvufa dair bir eseri yoksa da şiirlerinde Ticâniyye tarikatına mensubiyetini açıkça gösteren ifadelere rastlanır. Çoğunlukla Subeyhî Paşa'nın kendisi için hazırlattığı evde ikamet eder, burada dönemin önde gelen edip, şair ve fakihleriyle sohbet ve münazaralarda bulunurdu. Onun Fransız işgaline karşı direnmesi şöhretini arttırmıştır. Fıkhî problemleri çözmede ustaydı. Miknâs'ta kadı iken "lîân"ın hükmünü uzun bir aradan sonra yeniden uygulamaya koymuştur.

Eserleri. 1. *el-İbtihâc bi-nûri's-Sirâc* (Kahire 1319). Arabî b. Abdullah el-Messârî'nin ilmin edebine dair manzum eseri *Sirâcü ṭullâbi'l-ʿulûm*'un şerhidir. **2.** *Şerḥu naẓmi meʿânî ḥurûfi'l-cer* (Fas 1323). Birkaç defa basılan eseri Abdürrahîm Ehu'l-Arab bir makalesinde değerlendirmiştir (bk. bibl.). **3.** *en-Naḥletü'l-mevhûbetü'n-nicâziyye fi'r-riḥleti'l-meymûneti'l-Ḥicâziyye*. 1926 yılındaki üçüncü Hicaz yolculuğunu anlattığı 568 beyitlik bir manzumedir. Müellif, küçük bir cüz halinde basılan eserini (Fas 1346/1927) daha sonra şerhetmeye başlamışsa da vefatından dolayı tamamlayamamıştır. **4.** *Taḥbîru ṭırsî bi-ʿabîri nefesî fi't-taʿbîr ʿan nefsî*. Kendisine ve hocalarına dair tamamlanmamış bir biyografi kitabıdır. **5.** *Ḥüsnü'n-naẓre fî aḥkâmi'l-hicre* (Kahire 1346/1927). Bir fakihin sorusu üzerine kaleme alınan eserde küfür diyarından hicret konusu ele alınmıştır. **6.** *Mücelli'l-esrâr ve'l-ḥaḳā'iḳ fîmâ yeteʿallaḳu bi'ṣ-ṣalât ʿalâ ḫayri'l-ḫalâ'iḳ* (nşr. Ahmed b. Abdülhâlik el-Âsifî, Beyrut 2006). **7.** *Tenessümü ʿabîri'l-ezhâr bi-tebessümi ġüġūri'l-eşʿâr*. Müellifin iki ciltten oluşan divanıdır (Fas / Selâ, el-Hizânetü's-Subeyhiyye, nr. 372). Eserin birinci cildini Muhammed el-Alemî, Arap edebiyatında uzmanlık tezi olarak tahkik etmiştir (1403/1983, Fas Câmiatü Sîdî Muhammed b. Abdullah külliyyetü'l-âdâb). **8.** *İstidrâkü'l-felte ʿalâ men ḳaṭaʿa bi-ḳaṭʿi hemzeti 'elbettete'*. "Elbette" (البتة) kelimesindeki hemzenin vasıl mı katı' mı olduğu tartışılan bir risâledir (nşr. Abdülkādir Ahmed Abdülkādir, Fas 2008). Farklı görüşleri değerlendiren müellif bu hemzenin vasıl hemzesi olduğuna kanaat getirmiştir. **9.** *Netîcetü'l-bir fî ḥükmi'ṣ-ṣalâti baʿde'd-defn ʿale'l-ḳabr*. Sultanın bir cenaze namazını kıldırmak için görevlendirdiği kişinin heyecandan hata etmesi üzerine Belgaysî ölünün defninden sonra namazını iade etmiş ve bu eseri kaleme almıştır. **10.** *İcâbetü'l-lehce fî şerḥi ebyâti'l-Behce*. Süyûtî'nin *el-Elfiyye* şerhi *el-Behcetü'l-marżiyye*'sinin son dört beytine yazılan şerhtir (Fas 1345). **11.** *Teşnîfü'l-esmâʿ bi-esmâ'i'l-cimâʿ vemâ yulâ'imuhû min müstelezzâti's-semâʿ*. Nikâh ahkâmına dair olan eser müellifin biyografisini içeren bir önsözle basılmıştır (Fas 1353). **12.** *Fetâvâ ve Aḥkâm*. Müellifin 1898'de Suveyre kadısı iken verdiği fetvaları ihtiva eder (Fas / Selâ, el-Hizânetü's-Subeyhiyye, nr. 370, 328 varak). **13.** *Beyânü'l-ḫaṣâre fî biḍâʿati men yeḫuṭṭu min maḳāmi't-ticâre*. 1325 (1907) yılında kaleme alınmış olup ticaret hukukundan ve ticaretle uğraşan peygamber, sahâbe ve âlimlerden bahseder (Fas / Selâ, el-Hizânetü's-Subeyhiyye, nr. 369).

Belgaysî'nin kaynaklarda adı geçen diğer bazı eserleri de şunlardır: *en-Nevâzilü'l-fıḳhiyye, el-Maḳāmetü'l-firâḳıyye, Taḳyîd ʿalâ ḥadîṯi "men ḳāme ramażâne îmânen ve'ḥtisâben", Taḥmîsü Ḳaṣîdeti Ümmi Hâniʾ, Teṣṭîru Ḳaṣîdeti İbn Ebî Cemre fî ḥatmi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî, Manẓûme fî aḳsâmi'ṣ-ṣavm ʿalâ ṭarîḳati'l-üdebâʾ, Manẓûme fî aḥkâmi'l-ḥad.* Müellifin ayrıca *Edâʾü'd-deyn fî birri'l-vâlideyn (Edâʾü'l-ḥuḳūḳ fî ẓemmi'l-ʿuḳūḳ), Fetḥu'l-muḳleti'l-ʿamyâʾ fî ʿademi imkâni'l-kîmiyâʾ, Tehyîcü'l-ḥicâ li-heycâʾi'l-hicâ* ve *Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi'l-Bennânî ʿale's-Süllem* gibi tamamlanamamış çalışmalarının yanı sıra İbn Hacer el-Askalânî'nin *Fetḥu'l-bârî*'si, Kastallânî'nin *İrşâdü's-sârî*'si ve Sübkî'nin *Cemʿu'l-cevâmiʿ*'i gibi eserlere ta'lîkatı da vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Belgaysî, *İstidrâkü'l-felte ʿalâ men ḳaṭaʿa bi-ḳaṭʿi hemzeti 'elbette'* (nşr. Abdülkādir Ahmed Abdülkādir, *Âfâḳu'ş-şekāfe ve't-türâş*, IX/33 içinde), Rabat 1422/2001, s. 167-191; Ahmed en-Nemîşî, *Târîḫu'ş-şiʿr ve'ş-şuʿarâʾ bi-Fas*, Fas 1924, s. 102; M. Abbas el-Kabbâc, *el-Edebü'l-ʿArabî fi'l-Maġribi'l-aḳṣâ*, Rabat 1347/1929, s. 16; Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, I, 437, 438; Abdülmelik el-Belgaysî, *Teşnîfü'l-esmâʿ*, Fas 1350, s. 1-52; Ziriklî, *el-Aʿlâm*, I, 201; Kehhâle, *Muʿcemü'l-müʾellifîn*, II, 56; Muhammed b. Saîd es-Sıddîkî, *İḳāẓü's-serîre li-târîḫi'ş-Şuveyre*, Dârülbeyzâ, ts. (Matbaatü Dâri'l-kitâb), s. 134; Cirârî, *Min Aʿlâmi'l-fikri'l-muʿâṣır bi'l-ʿUdveteyn: er-Rabâṭ ve Selâ*, Rabat 1971, I, 201, 230, 256; II, 41, 86, 205; a.mlf., *et-Teʾlîf ve nehḍatühû bi'l-Maġrib fi'l-ḳarni'l-ʿişrîn min 1900 ilâ 1972*, Rabat 1406/1985, s. 64; İdrîs b. Mâhî el-Kaytûnî, *Muʿcemü'l-maṭbûʿâti'l-Maġribiyye*, Selâ 1988, s. 39-40; Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, *Sellü'n-nişâl li'n-niḍâl bi'l-eşyâḥ ve ehli'l-kemâl: Fihrisü'ş-şüyûḫ* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1417/1997, s. 54-55; a.mlf., *İtḥâfü'l-müṭâliʿ bi-vefeyâti aʿlâmi'l-ḳarni'ş-şâliş ʿaşer ve'r-râbiʿ* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1417/1997, I, 341; a.mlf., "el-Belġaysî", *Maʿlemetü'l-Maġrib*, Selâ 1411/1991, s. 1339-1340; İbrâhim el-Vâfî, *ed-Dirâsâtü'l-Ḳurʾâniyye bi'l-Maġrib fi'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer el-hicrî*, Dârülbeyzâ 1420/1999, s. 204-205; İbrâhim b. Abdullah el-Hâzimî, *Mevsûʿatü aʿlâmi'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer ve'l-ḫâmis ʿaşer el-hicrî fi'l-ʿâlemi'l-ʿArabî ve'l-İslâmî*, Riyad 1419, II, 600-602; Muhammed b. Ahmed el-Kânûnî, *Cevâhirü'l-kemâl fî terâcimi'r-ricâl* (nşr. Allâl Rakūk v.dğr.), Rabat 2004, s. 54-60; Yûsuf Abdurrahman Mar'aşlî, *Neşrü'l-cevâhir ve'd-dürer*, Beyrut 1427/2006, I, 159-160; Abdülhafîz el-Fâsî, *Muʿcemü'ş-şüyûḫ: Riyâżü'l-cenne ev el-Müdhişü'l-muṭrib* (nşr. Abdülmecîd Hayâlî), Beyrut 1424/2008, I, 103-105; İbn Zeydân, *İtḥâfü aʿlâmi'n-nâs* (nşr. Ali Ömer), Kahire 2008, III, 121-122; Abdürrahîm Ehu'l-Arab, "et-Türâşü'l-lüġavî el-Maġribî: Aḥmed b. el-Meʾmûn el-Belġaysî nemûẕecen", *Âfâḳu'ş-şekāfe ve't-türâş*, VIII/32 (1421/2001), s. 94-104.

MUSTAFA IRMAK

BELVİRANLI, Ali Kemal
(1924-2003)

Kültür adamı, bestekâr ve doktor.

Ali Kemal Belviranlı

15 Kasım 1924'te Konya'da doğdu. Ailesi, babası Kaşıkçızâde İsmail Hakkı Efendi'nin köyü olan Konya Bozkır'a bağlı Belviran'a nisbetle Belviranlı soyadını aldı. İlk eğitimini babasından gördü. Kadir Şeyhzâde Ali Efendi ve İbrâhim Efendi'den hıfzını tamamladıktan sonra 1944'te Konya Lisesi'ni bitirdi. Dinî ilimler alanında özel dersler aldı. Yüksek öğrenimini İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde tamamladı (1949).

Öğrencilik yıllarından itibaren İstanbul'da aralarında M. Sami Ramazanoğlu, Hasib Efendi, Abdülaziz Bekkine, Mehmet Zahit Kotku gibi şeyhlerin; Ömer Nasuhi Bilmen, Bekir Hâki Efendi, Abdurrahman Şeref Güzelyazıcı, Hasan Basri Çantay gibi âlimlerin; Nurettin Topçu, Necip Fazıl Kısakürek, İbnülemin Mahmud Kemal İnal ve Mahir İz gibi şair ve ediplerin olduğu sohbetlerde bulundu. Dinî mûsiki alanında Ali Üsküdarlı ve Sadettin Kaynak'tan faydalandı. Nisan 1951 – Nisan 1953 arasında yirmi dört sayı çıkardığı *İslâm'ın Nuru* dergisinde anılan şahsiyetlerin önemli bir kısmının yazı ve şiirleri yayımlandı. 1953'te Konya'ya döndü; bir yandan hekimlik mesleğini icra ederken diğer yandan kurucuları arasında yer aldığı Aydın Fikirler Kulübü başta olmak üzere çeşitli cemiyetlerde kültür ve sanat faaliyetlerinde bulundu. İstanbul'un kültür ve sanat ortamının Konya'ya taşınması için çaba gösterdi. İmam-Hatip Okulu ve Yüksek İslâm Enstitüsü öğrencilerine yönelik özel Osmanlıca ve mûsiki çalışmaları yaptırdı. Türkiye İmam-Hatip Okulları Mezunları Cemiyeti'nin yayın organı olan ve 1961-1979 yılları arasında yayımlanan Türkiye'de en uzun soluklu dergilerden biri olan *İslâm'ın İlk Emri Oku*'da makaleler yazdı. 1967-1973 yıllarında Londra'da meslekî çalışmalarının yanı sıra uluslar arası İslâmî teşkilâtlarda aktif görevler üstlendi. Daha sonra Konya'ya dönerek hekimlikle birlikte kültür ve sanat faaliyetleri ve yayıncılıkla uğraştı. 14 Eylül 2003'te Konya'da vefat etti ve Hacı Fettah Mezarlığı'na defnedildi.

Ali Kemal Belviranlı başta Ali Ulvi Kurucu olmak üzere pek çok kişinin ilim ve kültür çevrelerinde daha iyi tanınmaları için çaba sarfetmiş, Ali Ulvi Kurucu'nun *İslâm'ın Nuru* dergisinde yayımladığı şiirleri derleyerek önce *Nurdan Sesler* (Ankara 1957) ve ardından *Gümüş Tül ve Alevler* adıyla yayımlamıştır. Hasan Basri Çantay'ın *Kur'ân-ı Hakîm ve Meâl-i Kerîm*'i ile Ömer Nasuhi Bilmen'in *Hukūk-ı İslâmiyye* ve *Istılâhât-ı Fıkhiyye Kāmusu* adlı eserleri ve Mehmet Remzi Tepeler'in şiirlerinin *(Gözyaşlarım)* neşrine katkıda bulunmuştur.

Mûsiki nazariyatı konusunda kendini yetiştiren Belviranlı özellikle dinî mûsiki üzerinde yoğunlaşmıştır. Yûnus Emre, Mehmed Âkif Ersoy, Yaman Dede, Ali Ulvi Kurucu, Nuri Baş gibi şairlerin şiirlerinden ilâhi, salât, şuğul gibi formlarda bestelediği elli civarındaki eserinden yirmi beşi mûsiki mecmualarında yer almıştır. Ayrıca Kur'ân-ı Kerîm'i güzel okuma, temel dinî bilgiler, Osmanlıca öğrenimi ve dinî mûsiki alanında bir kısmı başlangıç seviyesinde kalan eserler kaleme almıştır. Yayımlandığı dönemde ihtiyaca belli ölçüde cevap veren bu eserler arasında *Aruz ve Ahenk* (Konya 1965), çok okunan ve yayılan *İslâm Prensipleri* (Konya, ts.), *Mûsikî Rehberi -Dînî Mûsikî-* (Konya 1975), *Osmanlıca Rehberi* (Konya 1976), *Cönk: İlâhîler ve Mevlid* (İstanbul 1978), *Tecvid* (Konya 1980), *Beyân'-ül Hak (Sözün Doğrusu)* (İstanbul 1995), *Kur'ân Rehberi* (Ahmet Gürtaş ile birlikte, İstanbul 1997) sayılabilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ali Ulvi Kurucu, *Hatıralar* (haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul 2007, I, 42-43, 52; III, 234-235; Coşkun Yılmaz, "Bir Osmanlı Münevverinin Ardından", *Zaman*, İstanbul 28 Eylül 2003; Ömer Faruk Belviranlı, "Belviranlı, Ali Kemal", *Konya Ansiklopedisi*, Konya 2011, II, 78; http://www.sanatmuziginotalari.com.

MUSTAFA SABRİ KÜÇÜKAŞCI

BENZING, Johannes
(1913-2001)

Türkolog ve Altayist.

13 Ocak 1913'te Güney Almanya'da Schweningen'de doğdu. Orta öğreniminden sonra birkaç yıl ticaretle meşgul oldu. 1936-1939 yıllarında Berlin Üniversitesi'nin

Doğu Dilleri Bölümü'nde okudu. Tanınmış şarkiyatçılardan Richard Hartmann, Walter Björkman, Annemarie von Gabain gibi isimlerin derslerine katıldı. Gotthard Jaeschke ve Sebastian Beck'in Doğu dilleri derslerine devam etti. Berlin'de yaşayan Türkistanlılar ve İdil-Ural bölgesinden gelmiş bazı Tatarlar'la yakın ilişkiler kurarak çeşitli Türk boyları ve onların lehçeleri, kültürleri, folklorları hakkında bilgi edindi. Özellikle Tatar aydını M. Ayaz İshakî'nin o yıllarda Berlin'de bulunan kızı Saadet Çağatay'dan Tatarca öğrendi.

Benzing 1939'da *Über die Verbformen im Türkmenischen* adlı teziyle doktor, 1942'de *Tschuwaschische Forschungen IV: Die Kasus* adlı çalışmasıyla doçent oldu. II. Dünya Savaşı yıllarında Türk asıllı esirlerin sünnetli oldukları için yahudi zannedilerek öldürülmesini G. von Mende ile önledi. Bu yıllarda çeşitli işlerde çalışmak zorunda kaldı. 1939-1942 yıllarında Berlin'de Dışişleri Bakanlığı'nda görev aldı. 1948-1955 arasında Tübingen Üniversitesi'nde öğretim görevlisi, 1950-1955 yıllarında Paris'te mütercim-redaktör, 1955-1958'de Bonn'da ve İstanbul Alman Konsolosluğu'nda müşavir, 1958-1963 yıllarında İstanbul'da konsolos olarak çalıştı. Bu yıllarda İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde modern Türk yazı dilleri okuttu. Mainz Üniversitesi'nde Türk dili ve lehçeleri dersleri verdiğinden 1959'da kadrosuz profesör oldu. Mainz Üniversitesi'nin Şarkiyat Bölümü'nde Helmut Scheel emekli olunca boşalan profesörlük kadrosuna tayin edildi (4 Aralık 1963). 1953 yılından beri üyesi bulunduğu Mainz İlimler Akademisi'ne 1966'da aslî üye seçildi. 31 Mart 1981'de üniversitedeki görevinden emekliye ayrıldı ve 1982 yılı sonunda memleketi Schwarzwald'da Erdmannsweiler'a yerleşti. Eşinin hastalığından dolayı Göttingen Üniversitesi'nde profesör olarak görev yapan kızlarının yakınında bulunmak için Mart 1998'de Göttingen bölgesindeki Bovenden'e taşındı. Burada 16 Mart 2001'de beyin kanamasından öldü.

Daha lise çağında iken Türkoloji ve Altayistik ile ilgilenmeye başlayan Benzing, meşhur Türkolog W. Bang Kaup ile mektuplaştığı gibi Paris'te ve İstanbul'da meslektaşlarıyla devamlı görüşmüş, her iki şehirdeki kütüphanelerden faydalanmıştır. Özellikle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde H. Ritter, O. Pritsak, Z. Velidi Togan, J. Eckmann, A. Tietze, R. R. Arat, A. Caferoğlu gibi meslektaşlarıyla hayatının en verimli dönemini yaşamıştır.

Johannes Benzing

Benzing önceleri Çuvaşça üzerindeki çalışmalarıyla tanınmıştır. Öteki filolojilerle karşılaştırıldığında yeni bir bilim alanı sayılan Türkoloji araştırmaları için hazırladığı *Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Turkologie* adlı eser büyük bir boşluğu doldurmuş ve el kitabı olarak yıllarca kullanılmıştır. Yazdığı Lamutça, Tunguzca ve Kalmukça gramerler de her zaman başvurulan eserlerdendir. Ayrıca Zemahşerî'nin *Muḳaddimetü'l-edeb*'inin -şimdi ölü bir İran dili olan- Hârizmce tercümeli nüshasının Arapça-Farsça-Hârizmce transkripsiyonlu metniyle bu metnin Latince ve Almanca tercümelerini I. cilt (1968), Hârizmce kelimelerin indeksini de Almanca karşılıklarıyla II. cilt olarak (1983) yayımlamıştır. Moğolca ile Tunguzca'yı ve bu Altay dillerinin lehçelerini çok iyi bilen Benzing eski ve modern Türk dillerine vâkıf, hatta pek çok modern Türk dilini konuşabilen bir Türkolog'dur. Bu derin ve geniş bilgisinin ışığı altında Altay dilleri üzerinde yapılan araştırmalardan çıkardığı sonuç bu dillerin Türk dilleriyle akraba olmadığı, daha ihtiyatlı bir ifadeyle şimdilik bunların akrabalıklarını ispatlayacak ciddi bir delil elde edilemediği şeklindedir. Belli başlı Avrupa ve Asya dillerini de bilen Benzing araştırdığı konuları dil, tarih ve folklor gibi yönlerden ayrıntılarına kadar inceleyen titiz bir ilim adamı, her türlü iddia ve gösterişten uzak, doğal, yardım sever bir kişiydi. 1988'de Türk Dil Kurumu onur üyeliğine seçilmiştir.

Eserleri: *Turkestan. Die Bücherei des Ostraumes* (Sonderveröffentlichung) (Berlin 1943); *Kleine Einführung in die tschuwaschische Sprache* (Berlin 1943); *Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Turkologie* (Wiesbaden 1953; trc. Sabit S. Paylı, "Altay Filolojisi ve Türkoloji Etütlerine Kılavuz", *TDAY Belleten 1957* [Ankara 1958], s. 131-177); "Altay Filolojisi ve Türkoloji Etütlerine Kılavuz II: Modern Türk Dilleri Türkiye Türkçesi" (*TDAY Belleten 1958* [Ankara 1958], s. 215-278); *Lamutische Grammatik. Mit Bibliographie, Sprachproben und Glossar* (Wiesbaden 1955); *Die tungusische Sprachen, Versuch einer vergleichenden Grammatik* (Wiesbaden 1956); *Das chwaresmische Sprachmaterial einer Handschrift der "Muqaddimat al-adab" von Zamaxsarî I: Text* (Wiesbaden 1968); *Islamische Rechtsgutachten als volkskundliche Quelle* (Wiesbaden 1977); *Chwaresmischer Wortindex* (Mit einer Einleitung von H. Humbach. Herausgegeben von Z. Taraf, Wiesbaden 1983); *Kalmükische Grammatik zum Nachschlagen* (Wiesbaden 1985); *Kritische Beiträge zur Altaistik und Turkologie, Festschrift für Johannes Benzing* (ed. L. Johanson – C. Schönig, Wiesbaden 1988 [çoğu Almanca, birkaçı Fransızca ve biri İngilizce, 1938-1978 yıllarında basılan makaleler]); *Bolgarisch-tschuwaschische Studien* (Hrsg. von Claus Schönig [Turcologica 12], Wiesbaden 1993).

Makaleleri: "Das türkestanische Volk im Kampf um seine Selbständigkeit. I. Von der russischen Eroberung bis zum Sturz das Zarentums" (*WI*, XIX [1937], s. 94-137); "Tschuwaschische Forschungen I: Das Possessivsuffix der dritten Person" (*ZDMG*, XCIV [1940], s. 251-267); "II: Tschuwaschisch alttürkisch" (*WI*, XCIV [1940], s. 391-398); "III: Das Nomen futuri" (*WI*, XCV [1941], s. 46-58); "IV: Die Kasus" (*WI*, XCVI [1942], s. 421-470 [doçentlik tezi]); "V: Die Ordinalzahlen und ein iranisches Suffix zu ihrer Bildung" (*WI*, CIV [1954], s. 386-390); "Biler Şehrinin Fethi (Çuvaş halk destanı)" (*Türk Dili-Belleten*, III/8-9 [Ankara 1946-1947], s. 126-136); "Classification of the Turkic Language" (*Ph.TF*, I [1959], s. 1-5); "Das Kumükische" (*Ph.TF*, I [1959], s. 391-406; Ttrc. İlhan Çeneli, "Kumuk Türkçesi", *TDED*, XXVI [1993], s. 165-188); "Das Baschkirische" (*Ph. TF*, I [1959], s. 421-434); "Das Hunnische, Donaubolgarische und Wolgabolgarische" (*Ph. TF*, I [1959], s. 685-695); "Das Tschuwaschische" (*Ph. TF*, I [1959], s. 695-751); "Die usbekische Literatur und neu-uigurische Literatur" (*Ph. TF*, II [1964], s. 700-720); "Die türkmenische Literatur" (*Ph. TF*, II [1964], s. 721-741); "Die tschuwaschische Literatur" (*Ph. TF*, II [1964], s. 841-861); "Das Tschuwaschische" (*Handbuch der Orientalistik*, V/I [Leiden-Köln 1963], s. 61-71); "Chwaresmische Wörter und Sätze aus einer choresmtürkischen Handschrift der Muqaddimat al-Adab" (*ZDMG*, CXXXV/I [1985], s. 92-103, Nuri Yüce ile birlikte).

BİBLİYOGRAFYA :

Kritische Beiträge zur Altaistik und Turkologie: Festchrift für Johannes Benzing (ed. L. Johanson – C. Schönig), Wiesbaden 1988; Hasan Eren, *Türklük Bilimi Sözlüğü I: Yabancı Türkologlar*, Ankara 1998, s. 112-114; "Haberleşme Üyelerimiz: 11 J. Benzing", *TDİ.*, sy. 108 (1960), s. 636-637; Nevzat Gözaydın, "Türkolojinin Bir Dağı Daha Göçtü", *a.e.*, sy. 593 (2001), s. 569-577; L. Johanson, "Johannes Benzing (1913-2001)", *Turkic Languages*, V/2, Wiesbaden 2001, s. 165-168 (maddenin yazımında J. Benzing'in madde yazarına şahsen verdiği bilgilerden de yararlanılmıştır).

NURİ YÜCE

BERCHER, Léon
(1889-1955)

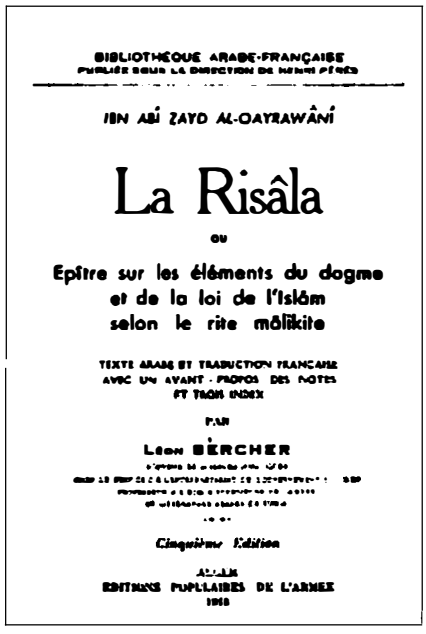
Fransız şarkiyatçısı.

7 Temmuz 1889'da Belfort'ta doğdu. Bu şehrin yer aldığı Alsas bölgesi Fransa'nın 1871'de Prusya ile yaptığı savaşta yenilmesi sonucunda yeni kurulan Alman İmparatorluğu'na ilhak edilince Fransız vatandaşı kalmayı tercih eden 100.000 civarındaki Alsaslı'nın büyük bir kısmı Fransız hâkimiyetinde bulunan Cezayir'e yerleşmişti. Bercher'in Le Mans'ta askerî doktor olarak görev yapan babasının tayini dolayısıyla ailesi de aynı yıl Cezayir'in Kosantîne şehrine göç etmişti. Bercher, Cezayir Lisesi'nden 1906'da mezun oldu ve Tıp Fakültesi'ne hazırlık amacıyla Cezayir Bilimler Fakültesi'ne girdi. Bu esnada Cezayir'de ilk Arap dili kürsüsünün (1836) kurucusu olan Louis Jacques Bresnier'in o dönemde artık klasik hale gelmiş ders kitaplarını elde edince kendini tamamıyla klasik Arapça ve lehçelerinin öğrenimine verdi. 1909'da Arap dili diploması aldı. Aynı yıl, Fransız ordusunun daha çok Fas, Cezayir ve Tunus'un yerel halklarından teşkil ettiği süvari güçlerinin birinci alayında stajyer tercüman olarak göreve başladı. Fas ve Batı Cezayir'de çeşitli şehirlerde kaldığı sırada yerli dili ve lehçeleri daha yakından tanıma imkânı buldu. 1912'de üçüncü sınıf, 1914'te ikinci sınıf mütercim subay rütbesine yükseldi ve I. Dünya Savaşı'ndan önce birkaç ay Tunus'un güneydoğusundaki Medenîn'de görev aldı. 1916'da Yarbay Brémond kumandasında Hicaz'a gönderilen Mission Militaire Française'de yer aldı. Bu küçük birliğin hedefi 1916 yılında İngilizler'in desteğiyle isyan eden Mekke emîri Şerîf Hüseyin'e yardım ederek bölgede Fransız nüfuzunun etkinliğini arttırmaktı. 1919'da birkaç ay Fas şehrinde görevlendirildi, kısa bir süre sonra eski âmirleri tarafından Tunus'a çağrıldı ve görevini burada sürdürdü.

Resmî görevleri sırasında da ilmî çalışmalarını sürdüren Bercher 1920'de, dönemin en önemli Fransız şarkiyatçılarından William Marçais tarafından yönetilen Arap Dili ve Edebiyatı Yüksek Okulu'ndan mezun oldu ve Aix-en-Provence Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne kaydını yaptırdı. Askerlikten 1921'de ayrılınca Tunus hükümetinin genel sekreteri G. Puaux'nun talebi üzerine genel sekreterliğin Tercüme ve Tercümanlık Servisi müdürlüğü görevini üstlendi. Tercüme çalışmalarının yanı sıra Arap Dili ve çEdebiyatı Yüksek Okulu'nda ve çeşitli kurumlarda çeviri dersleri verdi. Hukuk öğrenimini tamamlayıp 1926'da *Les délits et les peines de droit commun prévus par le Coran* başlıklı teziyle İslâm hukuku dalında doktor unvanını aldı. Aynı yıl Arap Dili ve Edebiyatı Yüksek Okulu İslâm Hukuku Kürsüsü başkanlığına getirildi. 1938'de Tunuslu Hüseynî hânedanı tarafından "İftihar nişanı"nın ikinci derecesiyle ödüllendirildi. 1947'de ısrarlı talepler üzerine kabul ettiği ve 1950'ye kadar sürdürdüğü Tunus Adalet Bakanlığı müşavirliği görevinde iken gerçekleştirilen Tunus hukuk reformu sürecinde danışmanlık yaptı. 1950'de Tunus'ta kurulan Yüksek Araştırmalar Enstitüsü'nde Arap araştırmaları müdürlüğüne tayin edildi. Bu dönemde enstitünün çıkarmaya başladığı *Revue tunisienne de droit* adlı dergide öğrencilere ve yargıçlara hitap eden çeşitli hukuk çalışmalarının edisyonunu gerçekleştirdi ve tercümelerini neşretti. Bir süre mücadele ettiği hastalık sonucu 23 Ocak 1955'te öldü.

Dindar bir Katolik olan Bercher'in 1868'de Cezayir başpiskoposunun kurduğu "Beyaz Babalar" (Pères Blancs) adlı misyoner topluluğuna yakınlığı biliniyordu. Mütevazi ve çalışkan bir kişiliğe sahipti. Araştırmaları, Arap modernleşmesinin genel anlamda bir Fransız siyasal ve kültürel çerçeve içinde gelişmesini arzuladığını göstermektedir. Bu amaca hizmet etmek için hayatı boyunca tercüme faaliyetini bir vazife şuuruyla yerine getirdiği gibi çevresindeki insanlara da sürekli çeviri ve edisyonların önemini telkin etmiştir.

Eserleri. Telif: 1. *Les délits et les peines de droit commun prévus par le Coran, leur réglementation dans les rites malékites, chaféite et hanéfite* (Tunis 1926). Mâlikî, Şâfiî ve Hanefî mezheplerine göre "ukūbât" meselelerini incelediği doktora tezidir. **2.** *Lexique arabe-française* (Tunis 1938; Alger 1942 [1944], 1953). Bir asır içinde büyük değişim ve dönüşümler geçirmiş olan Arapça basın dili üzerinde Bercher'in Tunus hükümeti genel sekreterliği adına gerçekleştirdiği titiz bir inceleme sonunda yazdığı bu modern sözlük onun bu alana önemli katkılarından biridir.

BIBLIOTHÈQUE ARABE-FRANÇAISE
PUBLIÉE SOUS LA DIRECTION DE HENRI PÉRÈS

IBN ABÎ ZAYD AL-QAYRAWÂNÎ

La Risâla

OU

Epître sur les éléments du dogme et de la loi de l'Islâm selon le rite mâlikite

TEXTE ARABE ET TRADUCTION FRANÇAISE
AVEC UN AVANT-PROPOS DES NOTES
ET UN INDEX

PAR

Léon BERCHER

Cinquième Édition

EDITIONS POPULAIRES DE L'ARMEE
1948

Léon Bercher'in İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'ye ait *er-Risâle*'nin neşir ve tercümesinin kapağı

Tercüme: Bercher, ilmî mesaisini telif eserlerden ziyade Arapça'dan yaptığı tercümelere ayırmış olup bu çevirilerinden bazıları şunlardır: **1.** *le Kitâb al-Waraqāt, traité de méthodologie juridique musulmane* (Tunis 1930; *Les fondements du fiqh: Kitab al Waraqāt fī uçoul al Fiqh*, Paris 1995). İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin fıkıh usulüne dair *el-Varaḳāt* adlı eserinin tercümesidir. Önce bir dergide yayımlanmış olup (*Revue tunisienne*, Nouvelle Series, 1930, sy. 1-2, s. 93-105; sy. 3-4, s. 185-214) daha sonra kitap halinde basılmıştır. Bercher, eserin girişinde usûl-i fıkıh hakkında kısa bir açıklama yaptıktan sonra bu teorik disiplinin daha çok örfün belirlediği vâkıayı meşrulaştırmak için kullanıldığını ifade eder. Bu sebeple son dönem Osmanlı gayri müslim devlet adamlarından Sava Paşa'nın (ö. 1904) usulden hareketle İslâm hukukunun güncellemeye açık bulunduğunu iddia ettiği çalışmasının (*Etude sur la théorie du droit musulman*, I-II, Paris 1892) oldukça çarpıcı, fakat nâfile olduğunu belirterek İslâm hukuku hakkındaki kanaatini ortaya koyar. **2.** *La risâla ou épitre sur les éléments du dog-*

me et de la loi de l'Islâm selon le rite mālikite (Alger 1945, 1948, 1949, 1960, 1968; Beyrut 2004). Mâlikî mezhebinin temel metinlerinden olan İbn Ebû Zeyd'in *er-Risâle*'sinin Arapça metinle birlikte notlar konulmuş çevirisidir. **3.** *Le collier du pigeon* (Alger 1949). *De l'amour et des amants* adıyla da anılan eser, İbn Hazm'ın *Tavḳu'l-ḥamâme fi'l-ülfeti ve'l-üllâf* adlı eserinin günümüzde de referans kabul edilen tercümesidir. **4.** *Recueil de textes de sociologie et de droit public musulman contenus dans les "Prolégomènes" d'Ibn Khaldoun* (Alger 1951, G. Surdon ile birlikte). İbn Haldûn'un *Muḳaddime*'sinden bazı seçmeleri ve çevirilerini içerir. **5.** *Al-Mukhtasar: Le statut personnel en droit musulman hanéfite* (Tunis 1952, G. H. Bousquet ile birlikte). Kudûrî'nin *el-Muḫtaṣar* adlı eserinin Arapça metinle birlikte notlar konulmuş tercümesidir. **6.** *Le livre des bons usages en matière de mariage.* Gazzâlî'nin *İḥyâ'ü ʿulûmi'd-dîn*'inden seçmelerin notlarla birlikte çevirisidir (Paris 1953, G. H. Bousquet ile birlikte). **7.** *Al-'Âcimiyya: Le présent fait aux juges touchants les points délicats des contrats et de jugements* (Alger 1958). Mâlikî mezhebinin el kitaplarından Ebû Bekir İbn Âsım'ın *el-ʿÂṣımiyye (Tuḥfetü'l-ḥükkâm fî nüketi'l-ʿuḳūd ve'l-aḥkâm)* adlı manzum eserinin Arapça metinle birlikte çevirisidir. Bercher'in el yazısıyla hazırladığı metin esas alınarak ölümünden sonra yayımlanmıştır. **8.** *L'obligation d'ordonner le bien et d'interdive le mal. İḥyâ'ü ʿulûmi'd-dîn*'in "Emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker" adlı bölümünün çevrisidir (Tunis 1961).

Bercher'in çeşitli dergilerde ağırlıklı olarak İslâm hukuku, Arap dili ve edebiyatı konularında yayımladığı makaleler içinde 1930-1935 yılları arasında *Revue des études islamiques*'te *(REI)* çıkanlar, onun Tunus ve Mısır'da dinî yüksek eğitim ve öğretim reformuyla ilgili projelerle de yakından ilgilendiğini göstermektedir. Bercher, Ezher ve Zeytûne'nin geleneksel ulemâsı karşısında konumlanan ve onlarla tartışmaya giren müslüman aydınların eserlerini de yakından takip etmiş, bu bağlamda meselâ hilâfetin gerekliliğini sorgulayan Mısırlı Ali Abdürrâzık'ın *el-İslâm ve uṣûlü'l-ḥükm* adlı eserini tercüme etmiş ("l'Islam et les bases du pouvoir", *REI,* sy. 7 [1933], s. 353-391; sy. 8 [1934], s. 163-222), İslâm toplumunda kadının yeriyle ilgili Tunuslu Tâhir el-Haddâd'ın eseri hakkında da bir değerlendirme yazısı yazmıştır (M. Mutafarrij takma adıyla, "Notre femme dans la loi et la société", *REI,* sy. 9 [1935], s. 201-230). Müellifin kendi el yazısıyla yazdığı çalışmalar içinde bulunan, daha çok C. Brockelmann, A. Mez ve T. Nöldeke gibi şarkiyatçıların Arap edebiyatına dair eserlerinin kısmî veya tam tercümeleri onun Alman şarkiyatçılarını da yakından izlediğini göstermektedir. Ayrıca Goldziher'in *Muhammedanische Studien* adlı eserinin II. cildinin büyük bölümünü Fransızca'ya çevirerek yayımlamıştır (*Etudes sur la tradition islamique,* Paris 1952; eserlerinin tam listesi için bk. Henri Pérès, s. 237-240).

BİBLİYOGRAFYA :

Léon Bercher, "Le Kitāb al-Waraqāt", *RT,* sy. 32 (1930), s. 93-94; Necîb el-Akiki, *el-Müsteşrikūn,* Kahire 1964, I, 273; Abdurrahman Bedevî, *Mevsûʿatü'l-müsteşrikīn,* Beyrut 1984, s. 56; A. Messaoudi, "Léon Bercher", *Dictionnaire des orientalistes de langue française* (ed. F. Pouillon), Paris 2008, s. 88-89; Abdülhamîd Sâlih Hamdân, *Ṭabaḳātü'l-müsteşrikīn,* [baskı yeri ve tarihi yok] (Mektebetü Medbûlî), s. 95; H. Pérès, "Nécrologie: Léon Bercher (1889-1955)", *RAfr.,* XCIX (1955), s. 234-240; "In Memoriam: Léon Bercher", *IBLA,* XVII/68 (1954), s. 313 (http://www.iblatunis.org/); G. H. Bousquet, "Léon Bercher (1889-1955)", *Hespéris,* XLII, Paris 1955, s. 14-16; *Ferheng-i Ḫâver-şinâsân* (ed. Pervîz Meşkînnejâd), Tahran 1382 hş./1993, II, 242-244.

SALİH GÜNAYDIN

BERQUE, Jacques
(1910-1995)

Fransız sosyologu, antropolog ve şarkiyatçı.

Cezayir'in Tâhert vilâyetindeki Firende (Franda) şehrinde Katolik bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Antropolog ve sömürge yöneticisi olan babası oğlunun eğitimi için başşehir Cezayir'e taşındı. Burada Arapça ve Fransızca öğrenimi gören Berque 1930'da edebiyat tahsili için Paris'e giderek Sorbonne'a kaydoldu. Ancak Sorbonne ortamını beğenmeyip 1932'de kendini daha rahat hissettiği Firende'ye döndü. Babası da onu Hodna'nın dağlık bölgelerinde kabile reisi olan bir arkadaşının yanına gönderdi. Orada yerli halkın günlük hayatını inceleyip dillerini öğrendi. 1934-1946 yıllarında sömürge idaresinde çalıştı, Fas'ta yerli mahkemelerde denetçilik yaptı ve Fas şehri belediyesinde görev aldı. Burada ziraî ve ticarî reform projeleri başlattı, sömürge sistemini eleştirdi; eğitim, kültür ve ekonomik alanlarla ilgili, sömürge yönetimi tarafından hoş karşılanmayan değişiklikler önerdi. 1944'te sürgünde bulunan Allâl el-Fâsî'yi görmek için Gabon'a gitti. Yerli halkın lehindeki uygulamaları sebebiyle sömürge yönetimi tarafından 1946'da bir nevi sürgün olarak Fas'ın dağlık bölgesine tayin edildi. Orada en ücra köyleri tanıma ve lehçelerini öğrenme imkânı buldu. Fas Karaviyyîn Üniversitesi hocalarının ders halkalarına devam etti. Bu süre zarfında gözlemler yaptı, daha sonra üzerinde çalışacağı belge ve materyal topladı. 1953'te Kral V. Muhammed'in sürgün edilmesini önemli bir siyasî hata olarak gördü ve görevinden istifa etti. 1953-1955 yıllarında UNESCO Genel Müdürü René Maheu tarafından, Mısır'da Menûfiye muhafazasındaki Sirsülleyyân şehrinde bulunan Arap Ülkeleri Toplum Kalkınma Temel Eğitim Merkezi'nde ve Lübnan'da uzman sıfatıyla görevlendirildi. Lübnan Bikfeyâ'da iki yıl müdürlüğünü yaptığı Modern Arapça Öğretim Merkezi'ni kurdu. Bu arada Fas'taki Seksavalar hakkında Sorbonne'a bağlı olarak yürüttüğü, "Structures sociales du Haut-Atlas. "Les seksawas" başlıklı doktora tezini 1955'te tamamladı Bu tez onun aynı zamanda Mağrib antropolojisi alanındaki son çalışması oldu.

1956-1981 yılları arasında Collège de France'ta Çağdaş İslâm Tarihi Kürsüsü'nde görev yaptı. Diğer bazı Fransız şarkiyatçıları gibi özel kütüphanesini Massignon tarafından Collège de France'ta kurulan İslâm Sosyolojisi Kürsüsü'ne bağışlayarak Arap, Türk ve İslâm Tedkikleri Kütüphanesi'nin oluşmasına yardım etti. 1968'de Kahire, 1980'de Ürdün Arap Dil Kurumu üyesi oldu. Yeni araştırma bölgesi olarak Ortadoğu'ya yöneldi. Tarih, klasik edebiyat ve sosyal siyaset konuları üzerinde çalıştı, bu dönemde Ortadoğu ülkelerine sıkça gidip geldi. 1981'de emekliye ayrıldı. Emeklilik yıllarında İslâm araştırmalarına yoğunlaştı. Muallaka şairlerinin yanı sıra İbnü'r-Rûmî ve Ebü'l Ferec el-İsfahânî gibi meşhur ediplerin bazı şiirlerini Fransızca'ya çevirdi. Kur'an'ın Fransızca meâlini gerçekleştirdi. Ezher ulemâsı ve diğer İslâm âlimleri tarafından yöneltilen eleştiriler doğrultusunda tercümesini gözden geçirerek bazı düzeltmelerle tekrar yayımladı. *Revue des études islamiques*'te *(REI)* danışma ve redaksiyon kurullarında bulundu. "İki yakanın adamı" (Batı ve Kuzey Afrika) diye anılan ve çok sayıda ödül alan Berque 27 Haziran 1995'te Landes'da (Fransa) öldü. Emekliye ayrıldıktan sonra kurduğu küçük kütüphanesiyle arşivi, kendi arzusu üzerine ölümünden sonra eşi tarafından Firende'de Cezayir Millî Kütüphanesi'nin bir şubesi olan kitaplığa (Mül-

hakātü'l-mektebeti'l-vataniyye Câk Bârk) bağışlanmıştır. Fransa Centre National de la Recherche Scientifique'e (CNRS) bağlı olarak 1991'de Fas'ın başşehri Rabat'ta kurulan, Centre Jacque Berque Pour les Etudes en Sciences Humaines et Sociales au Maroc kendi alanında araştırmalar ve yayınlar yapmaktadır.

Berque, İslâm araştırmalarında Massignon'un etkisinde kalan Fransız şarkiyatçılarından biridir. Sosyolojide G. Gurvitch ve H. Lefebvre'e öğrencilik yapmış, bu alanda Sartre ve Merleau-Ponty'nin fenomenolojik ve egzistansiyalist akımından etkilenmiştir. Başarılı bir tarihçi ve edebiyat eleştirmeni, ayrıca Arap dünyasının önde gelen siyaset sosyologlarından biri olmuş, çalışmalarında Mağrib ve Ortadoğu arasındaki sosyal, dil ve din farklılıklarına dikkat çekmiştir. Dönemin Arap toplumu, Arap edebiyatı ve dinî yaşayışıyla ilgili çalışmalarında fenomenolojik yaklaşımıyla diğer şarkiyatçılardan farklı bir tavır ortaya koymuştur. Ayrıca, şarkiyatçıların temel yaklaşımlarının aksine Hz. Muhammed'in ilâhî mesaj alan bir peygamber olabileceği yolundaki objektif değerlendirmesiyle dikkat çekmektedir (*DİA*, XXV, 430). Edward W. Said, başta Cezayir ve Filistin olmak üzere emperyalist işgal ve müdahalelerin tamamına karşı çıkan Berque'i diğer şarkiyatçılardan ayrı tutarak hakkında olumlu görüş beyan etmektedir. Berque aynı zamanda toplumlar ve dinler arası diyalogun öncülerindendir. Kültürler arası diyalog konusunun önde gelen temsilcilerinden olan Louis Massignon temel vurguyu din alanına yaparken Berque onun bu çabasını dünyevî alanda gerçekleştirmeye yönelmiş, Doğu ile Massignon'un istediği gibi kutsal değil laik bir iletişim kurulmasını hedeflemiştir. Oryantalizmin modern tarihini I. Dünya Savaşı ile başlatan Berque bu ilmin ürettiği gerilimlerle kendi kendini yıprattığını düşünür. Arap ve müslüman halkların kendilerini tanımlama ve bilginin araçlarını oluşturma noktasında yetersiz kaldığını iddia eder ve bu hususta kendini dostlarına yardım etmeye adadığını belirtir. *Les arabes d'hier à demain* adlı kitabında Araplar'a ve müslüman halklara dönük her eleştirinin onların gelişimine katkı sağlayacağını ileri sürmüştür (*a.g.e.*, XXXIII, 434).

Mağrib'de uzun süre sosyoloji dersleri veren ve Mısır'da Fransız Enstitüsü'nde profesör olarak görev yapan Berque müslüman toplumları yakından tanıma, problemlerini yerinde tesbit ve inceleme imkânı bulmuştur. Müslüman toplumların sorunlarını değişik bir metotla incelemiş, "Cent ving cinq ans de sociologie maghrébine" (*Annales: Economies, sociétés, civilisations*, II/3 [Paris 1956], s. 296-324), "Quelques problèmes de l'Islam maghrébin" (*Archives de sociologie des religions*, sy. 3 [Paris 1957], s. 3-20), *Normes et valeurs dans l'Islam contemporaine* (Paris 1966) ve *Maghreb histoire et sociétés* (Alger 1974) adlı çalışmaları İslâm sosyolojisinin doğmasında önemli rol oynamıştır. Berque'in yaklaşımını bugün talebesi Jean-Paul Charnay sürdürmektedir (*DİA*, IX, 347-348). Massignon, Gurwitch ve Berque'in çalışmaları, Ali Şerîatî'nin kendi toplumunun dinî ve mistik tarihini araştırmaya yönelmesinde etkili olmuştur. Berque hakkında çok sayıda çalışma yapılmıştır.

Jacques Berque

Eserleri. Berque'in ellinin üzerinde kitabı, 200 civarında makalesi, konferans ve seminer metinleri yayımlanmış, çalışmaları başta Arapça olmak üzere çeşitli dillere tercüme edilmiştir. Ayrıca birçok esere akademik danışmanlık, çok sayıda kitaba editörlük yapmıştır. **1.** *Les pactes pastoraux Beni meskine* (Algiers 1936). **2.** *Essai sur la méthode juridique maghrébine* (Rabat 1944). **3.** *Structures sociales de Haut-Atlas* (Paris 1955, 1978). **4.** *Histoire sociale d'un village égyptien au XXe siècle* (Paris 1957). **5.** *Al-Yousi: Problèmes de la culture marocaine au XVIIe siècle* (Paris 1958, 2001). **6.** *Les arabes* (Paris 1959, genişletilmiş 2. bs. 1969, 1983). İtalyanca (Milano 1960, 1978) ve Danca'ya (Kopenhag 1978) çevrilmiştir. **7.** *Les arabes d'hier à demain* (Paris 1960, 1969). İtalyanca (Milano 1961), İspanyolca (Meksiko 1964) ve Jean Stewart tarafından İngilizce'ye (*The Arabs: Their History and Future*, London 1964) çevrilmiştir. **8.** *le Maghreb entre deux guerres* (Paris 1962, genişletilmiş 2. bs. 1970). Jean Stewart eseri İngilizce'ye çevirmiştir (*French North Africa: The Maghrib between Two World Wars*, London-New York 1967). Cezayir'in bağımsızlığı üzerine yazdığı eserde müellif sömürge sonrası zorluklar, alınması gereken önlemler gibi konularda görüşlerini ortaya koymaktadır. **9.** *Normes et valeurs dans l'Islam contemporain* (Paris 1966, J. P. Charnay ile birlikte). **10.** *l'Egypte, impérialisme et révolution* (Paris 1967). Jean Stewart tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir (*Egypt: Imperialism and revolution*, London 1972). **11.** *Perspectives de la sociologie contemporaine: hommage à Georges Gurvitch* (Paris 1968). **12.** *Langages arabes du présent* (Paris 1974, 1980). Robert W. Stookey eseri İngilizce'ye tercüme etmiştir (*Present-day languages of the Arabs*, Austin 1978). **13.** *Maghreb histoire et sociétés* (Alger 1974, 1978, 1980). **14.** *De l'Euphrate al'Atlas I-II* (Paris 1978). **15.** *L'intérieur du Maghreb XVe-XIXème siècles* (Paris 1978). **16.** *Arabies* (Paris 1978, 1979). Lübnanlı gazeteci Mirèse Akar'la yaptığı ve Arap dünyasıyla ilgili düşüncelerini açıkladığı mülâkatıdır. Eser Collège de France'ta verdiği "Andalousies" başlıklı son dersinin eklenmesiyle yeniden neşredilmiştir (Paris 1980). **17.** *Les dix grandes odes arabes de l'anté-Islam: les Muʿallaqāt* (Paris 1979). **18.** *l'Islam au défi* (Paris 1980). **19.** *Ulémas, fondateurs, insurgés du Maghreb, XVIIe siècle* (Paris 1982). **20.** *l'Islam et les musulmans en France: perceptions, craintes et réalites* (Paris 1987). **21.** *le Coran: Essai de traduction de l'arabe annoté et suivi d'une exégétique* (Paris 1989, ilâve ve düzeltmelerle 1995, 2002). Müellifin Kur'an meâlidir, "En relisant le Coran" başlığı altında Kur'an ve meâli konusundaki görüşlerini açıklamıştır. **22.** *Relir le Coran* (Paris 1993). Kur'an meâlinin yayımlanmasının ardından Institut du Monde Arabe'da verdiği dört konferanstan oluşmaktadır ve Münzir İyâşî tarafından Arapça'ya tercüme edilmiştir (*el-Ḳur'ân ve 'ilmü'l-ḳırâ'e*, Beyrut 1996). **23.** *Quel Islam* (Paris 1995). Ölümünden bir hafta önce Arte televizyonunda Avrupa ve Arap dünyası ile İslâm ve Batı ilişkileri hakkında yaptığı konuşmalarından meydana gelmektedir. **24.** *Les arabes, l'Islam et nous* (Paris 1995). Eserin son sözünü yazan gazeteci Jean Sur ile Arte televizyonunda yaptığı bir söyleşiden ibarettir. **25.** *Opera Minora: Essai d'anthropologie politique* (I-III, Paris 2001, takdim ve notlar, Alain Mahé). Müellifin bazı çalışmalarının derlenmesinden oluşmaktadır.

Eserin birinci cildinde Berque'in sömürge idaresinde çalıştığı dönemde yazdığı hukuk antropolojisiyle ilgili çalışmaları, ikinci ciltte Collège de France hocalığı sırasında kaleme aldığı, Mağrib tarihi antropolojisi ve sosyal tarihiyle ilgili makaleleri, üçüncü ciltte sömürge idarecisi, uluslar arası uzman ve akademisyen olarak sömürge döneminden bağımsızlığa kadar olan süreçte küreselleşmenin etkileri üzerine yazdığı makaleleri yer almaktadır. Ayrıca Mehdî el-Vezzânî'nin Mâlikî fıkhına dair *el-Miʿyârü'l-cedîd* adlı eserinin bir bölümünü *Les nawāzil el-muzāraʿa du Miʿyār al-Wazzānī* adıyla (Rabat 1940) ve İbn Rahhâl'in *Refʿu'l-iltibâs ʿan şirketi'l-ḫammâs* adlı eserini Fransızca'ya çeviren Berque, İbn Rahhâl'in işçi ve esnafın tazmin sorumluluğuyla ilgili *Keşfü'l-ḳınāʿ ʿan taẕmîni'ṣ-ṣunnāʿ* isimli kitabını da Fransızca tercümesiyle birlikte yayımlamıştır (Cezayir 1949).

Berque'in bazı makaleleri de şunlardır: "Dans le Maroc nouveau le rôl d'une université islamique" (*Annales d'histoire économique et sociale*, sy. 51 [Paris 1938], s. 193-207); "Ville et université, aperçu sur l'histoire de l'école de Fès" (*Revue historique de droit français et étranger* [Paris 1949], s. 64-114); "Ça et là dans les débuts du réformisme religieux au Maghreb" (*Etudes d'orientalisme dédiéetes à la mémoire de E. Lévi-Provençal*, II [Paris 1962], s. 471-494); "Hier à Nağaf et Karbalā" (*Arabica*, IX [Leiden 1962], s. 325-342); "Averroès et les contraires" (*l'Ambivalence dans la culture arabe* [Paris 1967], s. 133-141); "Les capitales de l'Islam méditerranéen vues par Ibn Khaldoun et les deux Maqarrî" (*Alsl.*, VIII [1969], s. 71-79); "Fès ou le destin d'une médina" (*Cahiers internationaux de sociologie*, LII [Paris 1972], s. 5-32); "Cadis de Kairouan d'après un manuscrit tunisien" (*Mélanges Roger Le Tourneau, revue de l'occident musulman et de la Méditerranée* [Aix-en-Provence 1973], s. 97-108); "Une Héliopolis de l'Islam?" (*l'Islam au temps du monde* [Paris 1984], s. 195-225). Berque *Encyclopédie de l'Islam*'a da çeşitli maddeler yazmıştır (eserlerinin bir listesi için bk. *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

Jacques Berque, *Arabies: Entretiens avec Mirèse Akar*, Paris 1978; a.mlf., "Quel Islam", *Le temps stratégique*, sy. 64, Genève 1995, s. 6-37; M. Boughali, *Jacques Berque, ou la saveur du monde arabe*, Rabat 1995; F. Pouillon, "Berque Jacques", *Dictionnaire des orientalistes de langue française* (ed. F. Pouillon), Paris 2008, s. 102-103; J. Whidden, "Jacques Berque (1914-1995)", *French Historians 1900-2000: New Historical Writing in Twentieth Century* (ed. Ph. Daileader – Ph. Whalen), Chichester-Malden 2010, s. 23-37; H. Karoui, "Jacques Berque ou le Maghreb comme existence et comme connaissance", *Correspondances*, sy. 36, Tunis 1995, s. 3-9; Ahmed Moatassime, "Lettre posthume à un ami disparu", *Confluences méditerranées*, sy. 16, Paris 1995-96, s. 163-167; Wadi Bouzar, "Jacques Berque et son autre", *a.e.*, sy. 41 (2002), s. 181-190; "Bibliographie de Jacques Berque", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, sy. 83-84, Aix-en-Provence 1998, s. 21-43; Mohamed Kerrou, "Jacques Berque et les villes de l'Islam", *a.e.*, sy. 107-110 (2005), s. 483-500; İzzet Er, "Din", *DİA*, IX, 347-348; Abdülhamit Birışık, "Kıraat", *a.e.*, XXV, 430; Yücel Bulut, "Oryantalizm", *a.e.*, XXXIII, 434; Abdüsselâm el-Âcilî, "Berque, Jacques", *el-Mevsûʿatü'l-ʿArabiyye*, Dımaşk 2002, V, 700-701.

NESLİHAN ER

BERRÂDÎ
(البرّادي)

Ebü'l-Fazl Ebü'l-Kāsım Muhammed b. İbrâhîm el-Berrâdî ed-Demmerî (ö. IX./XV. yüzyılın başları)

Yaşadığı dönemde İbâzıyye'nin önde gelen âlimi ve tarihçisi.

Tunus'un güneydoğusunda günümüzde Cebelülhavâye olarak bilinen Cebelüddemmer eteklerindeki Demmer şehrinde doğdu. Hocalarından Ebû Sâkin Âmir b. Ali eş-Şemmâhî'nin 792 (1390) yılında öldüğü dikkate alınırsa VIII. yüzyılın ikinci yarısı ile IX. yüzyıl başlarında yaşamış olduğu tahmin edilebilir. İlk öğrenimini memleketi Demmer'de tamamladı. Daha sonra Cerbe adasına giderek Vâdizzebîb Medresesi'nde Ebü'l-Bekā Yaîş b. Mûsâ ez-Zevâgī el-Cerbî'ye öğrencilik yaptı. Buradaki öğreniminin ardından Libya'nın Cebelinefûse bölgesinde bulunan Yefren'e geçti ve uzun bir süre o dönemde İbâzıyye'nin önde gelen âlimlerinden Ebû Sâkin eş-Şemmâhî'nin akaid, tarih ve fıkıhla ilgili derslerine katıldı. Hocasından İslâmî ilimler ve tarih konusunda büyük ölçüde faydalandı. Çevresinde iyi bir âlim ve fakih olarak tanındı ve Demmer'e döndü. Daha sonra buradan ayrıldı, bir süre ilim tahsil ettiği Cerbe adasına yerleşti ve ölümüne kadar burada yaşadı. Cerbe'de ve özellikle kendisinin öğrenim gördüğü medresede ders vermeye başladı; İbâzîler'e ait içtimaî ve idarî bir kuruluş olan Azzâbe halkasının başkanlığını üstlendi. Çok sayıda öğrenci yetiştirdi; önde gelen öğrencilerinden biri özellikle fıkıh usulü alanında tanınan oğlu Ebû Muhammed Abdullah'tır.

Eserleri. 1. *Risâle fi'l-ḥaḳāʾiḳ.* Cerbe adasında Şeyh Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed es-Sadğıyânî'nin sorduğu akaidle ilgili sorulara cevap mahiyetinde olan eserde Allah'ın varlığı ve birliği üzerinde durulmakta, konuyla ilgili önemli kavramlar açıklanmaktadır. Cerbe ve Cebelinefûse kütüphanelerinde çeşitli yazmaları bulunan kitabın litograf baskısı yapılmış olup (*Ḫams resâʾil* içinde, Cezayir, ts.) Amr Halîfe en-Nâmî de yayımlandığını belirtir (*Dirâsât*, s. 232). **2.** *Kitâbü Şerḥi'd-Deʿâʾim.* İbâzî müelliflerinden Ebû Bekir Ahmed b. Nadr el-Umânî'nin *Deʿâʾimü'l-İslâm*'ındaki kasidelere dair bir şerh olup tevhid, teşbihin reddi, Allah'ı bilmenin delilleri, kullara ait fiillerin yaratılmışlığı, halku'l-Kur'ân, temizlik, abdest, bayram namazları ve zekât gibi konuları içermektedir (Şemmâhî, II, 807; Lewicki, s. 75; Amr Halîfe en-Nâmî, s. 232). Eserin Bârûniyye, Cerbe, Mîzâb ve Cebelinefûse'deki kütüphanelerde yazma nüshaları vardır. **3.** *el-Baḥṣü'ṣ-ṣâdıḳ ve'l-istikṣâf ʿan ḥaḳāʾiḳi meʿânî Kitâbi'l-ʿAdl ve'l-inṣâf.* Ebû Ya'kūb el-Vercelânî'nin *el-ʿAdl ve'l-inṣâf fî maʿrifeti uṣûli'l-fıḳh ve'l-iḫtilâf* adlı eseri üzerine yazılan bu üç ciltlik şerh şârihin vefatı dolayısıyla tamamlanamamıştır (Amr Halîfe en-Nâmî, s. 299). **4.** *el-Cevâhirü'l-münteḳāt fî itmâmi mâ eḫalle bihî Kitâbü'ṭ-Ṭabaḳāt.* Berrâdî'ye tarihçi olarak asıl şöhretini kazandıran eser onun Cerbe adasındaki ikameti esnasında kaleme aldığı bir kitaptır. Büyük ihtimalle 810 (1407) yılına doğru yazılmış olup İbâzî âlimlerinden Ebü'l-Abbas ed-Dercînî'nin *Ṭabaḳātü'l-meşâʾiḫ bi'l-Maġrib* adlı eserini tamamlayan bir çalışma niteliğindedir. Berrâdî, Dercînî'nin eserini takdir ettiği için onu kendi kitabının esası konumunda tutmuştur (bk. *el-Cevâhirü'l-münteḳāt*, s. 54). Müellif eserinde, Hz. Peygamber döneminden başlayarak Emevîler'in son zamanlarına kadar gelen süreçle Rüstemîler'den Ebü'l-Yakzân Muhammed b. Eflah'ın hilâfetine kadar geçen dönemi İbâzıyye'ye has bir bakış açısıyla ele almakta, özellikle Hz. Osman'ın hilâfeti sırasında ortaya çıkan olaylar ve bu olaylara yol açan sebepler üzerinde durmakta, ilk Hâricîler diye adlandırılan Muhakkime-i Ûlâ'nın ortaya çıkışı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Ayrıca Hz. Osman'ın ölümüyle sonuçlanan karışıklıkları anlatırken İbâzî kaynaklarının dışında kalan eserlerden aldığı tarihî malzemeyi de kullanmış, Sıffîn'le ilgili olarak önemli ölçüde Abdullah b. Yezîd el-Fezârî'nin *Kitâbü'n-Nehrevân*'ına da-

yanmıştır. Eserin geri kalan kısmında Dercînî'nin yer vermediği İbâzî âlimleri ve devlet adamlarının biyografileri ele alınmıştır. Eserde İbâzıyye'nin kurucusu Abdullah b. İbâz'ın Abdülmelik b. Mervân'a gönderdiği mektuplarla Doğu ve Batı İbâzîleri'ne ait seksen iki eserin adını içeren bir listenin yer alması çalışmanın değerini arttırmakta, ayrıca Mağrib İbâzîleri'nin sosyal yapılarına dair verilen geniş bilgiler esere ayrı bir özellik kazandırmaktadır. Böylece Dercînî'nin eserine pek çok yeni şey ilâve edilmiş olmaktadır. Mevcut iki yazma nüshasından biri Kahire Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de, diğeri Cezayir Mîzâb Kütüphanesi'nde bulunan eserin (Fığlalı, s. 12; İvaz M. Halîfât, s. 20) ilk litografik baskısı Kahire'de gerçekleştirilmiştir (1302/1885); bir diğer litografik baskısının ise Cezayir'de yapıldığı belirtilmektedir (*a.g.e.*, a.y.). R. Rubinacci de eser üzerinde bir inceleme kaleme almıştır (bk. bibl.). **5.** *Risâle fî ẕikri kütübi'l-İbâżıyye.* Müellifin Doğu Afrika, Cebelinefûse ve Mağrib İbâzîleri'nin yazdıkları eserlerle ilgili bilgi verdiği bu çalışmada seksen iki kitaptan bahsedilmektedir. Bir yazması Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de kayıtlı olan risâle (nr. 21791) *el-Cevâhirü'l-münteḳāt*'ın Kahire baskısının sonuna ilâve edilmiş (bk. bibl.), ayrıca Ammâr et-Tâlibî'nin *Ârâʾü'l-Ḫavârici'l-kelâmiyye* adlı eserinin sonuna eklenmiştir (II, 282-294). Berrâdî'nin kitabında tanıttığı eserler A. de Motylinski tarafından yayımlanıp Fransızca'ya tercüme edilmiştir (bk. "Bibliographie du Mzab: Les livres de la secte abadhite", *Bulletin de correspondance africaine,* III [Alger 1885], s. 15-75). **6.** *el-Cevâb li-baʿżı ehli'l-ḫilâf.* Berrâdî'nin kendi mezhebini savunmak amacıyla diğer mezhep mensuplarının eleştirilerine yönelik cevaplarını içeren eserin bilinen tek yazma nüshası Cezayir Mîzâb Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Lewicki, s. 76). **7.** *Risâle fî keyfiyyeti infâḳı evḳāfi'l-mesâcid* (Ebû Zekeriyyâ el-Vercelânî, II, 393).

BİBLİYOGRAFYA :

Berrâdî, *el-Cevâhirü'l-münteḳāt,* Kahire 1302, s. 54, 218-221; Ebû Zekeriyyâ el-Vercelânî, *es-Sîre ve aḫbârü'l-eʾimme* (nşr. Abdurrahman Eyyûb), Tunus 1405/1985, II, 393; Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer* (nşr. Muhammed Hasan), Beyrut 2009, II, 789-791, 806-807; III, 896, 938, 997-998; Serkîs, *Muʿcem,* I, 544-545; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâżıyye fî Tûnis,* Beyrut 1385/1966, s. 151-152; Ammâr et-Tâlibî, *Ârâʾü'l-Ḫavârici'l-kelâmiyye,* Cezayir 1398/1978, II, 281-294; Ethem Ruhi Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri,* Ankara 1983, s. 11-12; Mahmûd İsmâil Abdürrâzık, *el-Ḫavâric fî bilâdi'l-Maġrib ḥattâ münteṣafi'l-ḳarni'r-râbiʿi'l-hicrî,* Dârülbeyzâ 1406/1985, s. 320; Ömer Rızâ Kehhâle, *Muʿcemü'l-müʾellifîn,* Beyrut 1414/1993, II, 636; T. Lewicki, *el-Müʾerriḫûne'l-İbâżıyyûn fî İfrîḳıyye'ş-Şimâliyye* (trc. Mâhir Cerrâr – Rîmâ Cerrâr), Beyrut 2000, s. 73-76; Amr Halîfe en-Nâmî, *Dirâsâtʿani'l-İbâżıyye* (trc. Mîhâîl Hûrî, nşr. M. Sâlih Nâsır – Mustafa Sâlih Bâcû), Beyrut 2001, s. 232, 299-300; İvaz M. Halîfât, *Neşʾetü'l-ḥareketi'l-İbâżıyye,* Umman 1423/2002, s. 20-21; İbn İdrîsû Mustafa b. Muhammed, *el-Fikrü'l-ʿaḳadî ʿinde'l-İbâżıyye,* Gardâye/Cezayir 1424/2003, s. 207; Orhan Ateş, *Günümüz Umman İbâdiyyesi* (doktora tezi, 2007), ÜÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 25-26; Harun Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi,* Ankara 2010, s. 39-40; A. de Motylinski, "Bibliographie du Mzab: Les livres de la secte abadhite", *Bulletin de Correspondance Africaine,* III, Alger 1885, s. 33-36; R. Rubinacci, "Il 'Kitāb al-Ğawāhir'de al-Barrādī", *AION,* IV (1952), s. 95-110; a.mlf., "al-Barrādī", *EI²* (İng.), I, 1053; René Basset, "Berrâdî", *İA,* II, 563-564.

HARUN YILDIZ

BERZENCÎ, Muhammed Maʿrûf

(bk. NÛDEHÎ).

BETÂVİRÎ
(البطاوري)

Ebû Hâmid (Ebû Abdillâh) Muhammed el-Mekkî b. Muhammed b. Alî el-Betâvirî eş-Şirşâlî (1857-1936)

Faslı âlim ve edip.

Rabat'ta doğdu. Dedeleri Cezayir'in Şirşâl şehrinden gelmiştir. Mâlikî âlimi Ebû Mehdî Îsâ et-Tûnisî el-Guberî eş-Şerîf'in neslindendir. Betâvirî ilimle meşhur bir aile içinde yetişti. İlk eğitimini babasından aldıktan sonra şair ve yazar Muhammed b. Ahmed er-Ribâtî'ye ait küttâba girdi. Burada matematik, edebiyat vb. ilimleri okudu, bazı metinleri ezberledi. Ardından amcası Ebû Abdullah Muhammed Tihâmî b. Ali el-Betâvirî başta olmak üzere Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed et-Tâdilî, Ebû Abdullah el-Hâşimî b. Ahmed ez-Zeyyânî, Rabat Kadısı Muhammed b. İbrâhim er-Ribâtî, Ebû Hafs Ömer b. Muhammed Âşûr, Kadı Muhammed b. Abdurrahman el-Büreybirî, Ebû Zeyd Abdurrahman b. Abdullah Lüberîs er-Ribâtî gibi birçok âlimden ders aldı. Bunların yanında *Kütüb-i Sitte* üzerine hâşiyeleri bulunan Ali b. Süleyman ed-Dimmâtî el-Bûcüm'avî'den umumi icâzet aldı.

Betâvirî

1873'te Tanca şehri nâib-i sultanı Muhammed Berkâs'ın kâtibi oldu ve yaklaşık on yıl bu görevde kaldı. Bu sayede İspanya, Fransa ve İngiltere'ye seyahat imkânı buldu. Daha sonra Rabat'a gitti. Şehirde bir süre kalıp Merakeş, Fas, Miknâs gibi ilim merkezlerini gezdi ve buralardaki âlimlerden ilim tahsil etti. 1883'te hacca gitti. Medine'de tanıştığı Abdülcelîl Berrâde'den icâzet aldı. Hac dönüşünde Kahire ve İskenderiye'ye uğrayarak Ebû İshak İbrâhim Paşa ve Abdüllatîf el-Halebî gibi âlimlerden faydalandı. Önce Halife Reşîd b. Abdurrahman b. Hişâm'ın ve ardından Sultan I. Hasan'ın çocuklarının eğitimiyle görevlendirildi (1894). Bir süre Rabat ve Tanca'da kadı yardımcılığı yaptıktan sonra (1906) Rabat kadılığına getirildi ve 1914 yılına kadar bu görevde kaldı. Ayrıca Fas Sultanı Abdülhafîz el-Alevî'nin huzurunda hadis dersleri okuttu. Betâvirî 25 Mart 1936 Çarşamba gecesi Rabat'ta vefat etti. Talebelerinden Muhammed b. Mustafa Bûcendâr, *Ezhârü'l-ḥamâʾili'l-miskiyye bi-aḫbâri'ş-şemâʾili'l-Mekkiyye* ve *el-ʿIṭrü'l-miskî fî tercemeti'l-Ḳāḍî Ebî Ḥâmid el-Mekkî,* Abdullah el-Cirârî de *Şeyḫu'l-cemâʿa el-ʿallâme Muḥammed el-Mekkî el-Beṭâvirî* (Dârülbeyzâ 1398/1978) adıyla monografiler yazmıştır.

Eserleri. Betâvirî'nin birçok eserinden önemli bir kısmı Rabat'ta el-Mektebetü'l-vataniyye'de mevcuttur. Bazıları basılmış olan eserlerinin başlıcaları şunlardır: **A) Dil ve Edebiyat: 1.** *el-İstisʿâd fî şerḥi Bânet Süʿâd* (Rabat 1941-1942). **2.** *Muḫtaṣarü'l-İstisʿâd ʿalâ Ḳaṣîdeti Bânet Süʿâd* (Rabat 1345/1926). **3.** *Aḳrebü'l-mesâlik ilâ Lâmiyyeti İbn Mâlik* (Rabat 1346/1927). **4.** *Şâfiyetü'd-dücem ʿalâ Lâmiyyeti'l-ʿAcem* (Fas 1346; Rabat 1364/1945, 1370/1951). Tuğrâî'ye ait meşhur kasidenin şerhidir. **5.** *İḫtiṭâfü zeherâti'l-efnân min devḥati Kâfiyeti İbni'l-Vennân.* İbnü'l-Vennân'a ait "eş-Şemakmakıyye" adlı kasidenin şerhi olup nüshaları Rabat'ta el-Mektebetü'l-vataniyye'de bulunmaktadır (nr. 123-d, 4597-d). Eser Buaymis Emân tarafından tahkik edilmiştir (Câmiatü Muhammed el-Hâmis, Rabat 1999). **6.** *Ezhârü'l-aġṣâni'l-*

mehşûre min riyâżi efnâni'l-Makşûre. Mekkûdî'nin Hz. Peygamber hakkında yazdığı kasidenin şerhidir (Rabat el-Mektebetü'l-vataniyye, nr. 86, 1319-k, 1806-d/1). **7.** *Aşfe'l-meşârib fî şerḥi tevşîḥi "Ente bimâ ḳad seḳayte şârib"*. Sûfî şair Ebû Medyen et-Tilimsânî'nin bu matla'la başlayan on yedi beyitlik müveşşahının şerhidir (Rabat el-Mektebetü'l-vataniyye, nr. 954, 1748/2). **8.** *et-Tanṣîṣ ʿalâ şevâhidi't-Telḫîṣ li'l-Ḥaṭîb el-Ḳazvînî* (Rabat el-Mektebetü'l-vataniyye, nr. 1819/5). **9.** *Lemeḥâtü'r-remziyye min nefeḥâti'l-Hemziyye.* Bûsîrî'nin *Ḳaṣîdetü'l-Hemziyye fî medḥi ḫayri'l-beriyye*'sinin şerhidir (Rabat el-Mektebetü'l-vataniyye, nr. 1710, 1866, 3246). **10.** *İḫtinâṣu'ṣ-ṣayd min Ḳaṣîdeti İbn Düreyd.* İbn Düreyd'in maksûr ve memdûd isimleri kapsayan *el-Maḳṣûre* adlı manzumesinin şerhidir (Rabat el-Mektebetü'l-vataniyye, nr. 1819-d/1).

B) Diğer Eserleri: 1. *Şerḥu Muḳaddimeti İbni'l-Cezerî.* İbnü'l-Cezerî'nin tecvidle ilgili eserinin şerhidir. **2.** *Şerḥu Mevridi'ẓ-ẓamʾân.* Harrâz'ın *Mevridü'ẓ-ẓamʾân fî resmi aḥrufi'l-Ḳurʾân* adlı manzumesinin şerhidir. **3.** *ed-Dürûsü'l-ḥadîşiyye fi'l-mecâlisi'l-Ḥafîẓiyye.* Mağrib Sultanı Abdülhafîz'in huzurunda verdiği hadis derslerini ihtiva eder (Rabat 1364/1945). **4.** *Miʿrâcü'r-râḳī ilâ Elfiyyeti'l-ʿIrâḳī.* Irâkī'nin hadis usulüne dair manzumesinin şerhidir (Rabat el-Mektebetü'l-vataniyye, nr. 1821, 1851). **5.** *Şerḥ ʿalâ Manẓûmeti'l-Beyḳūnî.* Hadis usulüyle ilgili manzumenin şerhidir. **6.** *el-Ḳamerü'ṭ-ṭâliʿ (el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ) ʿale'l-Kevkebi's-sâṭiʿ.* Süyûtî'nin fıkıh usulüne dair manzumesi üzerine yazılmış bir şerhtir. **7.** *Şerḥ ʿalâ Lâmiyyeti'z-Zeḳḳāḳ.* Mâlikî fakihi Zekkāk'ın fıkıhla ilgili manzumesinin şerhidir. **8.** *Şerḥu'l-ʿAḳīdeti'ṣ-ṣuġrâ li's-Senûsî* (Rabat 1345/1926). Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'ye ait eserin kısa bir şerhi olup ayrıca eserin metni nazma çevrilmiştir. **9.** *el-Ḥulelü'l-mücevhere fî şerḥi Cevhereti'l-Leḳānî.* İbrâhim el-Lekānî'nin *Cevheretü't-tevḥîd* adlı manzumesinin şerhidir (Riyad Câmiatü'l-Melik Suûd el-Mektebetü'l-merkeziyye, nr. 3229/3). **10.** *et-Teʿalluḳ bi-ehli'ṣ-ṣalâḥ fîmâ yeteʿallaḳ bi-elfâẓi Ḥızbi'l-felâḥ* (Rabat el-Mektebetü'l-vataniyye, nr. 1821-d/2). **11.** *Şerḥu'l-Ürcûzeti'l-fâʾiḳa el-müstaʿẕebe er-râʾiḳa fîmâ yaḥtâcü'l-etây ileyhi ve yetevaḳḳafü şürbühû ve iḳāmetühû ʿaleyhi.* Abdüsselâm el-Ezmûrî'nin çay hakkındaki kasidesinin şerhidir. 200 sayfalık eserde çayla ilgili bilgiler, şiirler, fıkra ve anekdotlar yer alır (Rabat 1365/1946). **12.** *Taḳyîd fî ḫatmi'l-Muvaṭṭâʾ* (nşr. Cemâl el-Kadîm, Rabat 1430/2009) (Betâvirî'nin eserleri için ayrıca bk. Abdullah el-Cirârî, *et-Teʾlif ve nehḍatühû*, s. 252-255).

BİBLİYOGRAFYA :

Cirârî, *Min Aʿlâmi'l-fikri'l-muʿâṣır bi'l-ʿUdveteyn: er-Rabâṭ ve Selâ*, Rabat 1391/1971, II, 214-226; a.mlf., *et-Teʾlîf ve nehḍatühû bi'l-Maġrib fi'l-ḳarni'l-ʿişrîn min 1900-1972*, Rabat 1406/1985, s. 251-255; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), VII, 110; Ebû Abdullah Muhammed b. Mustafa Bûcendâr, *el-İʿtibât bi-terâcimi aʿlâmi'r-Rabâṭ* (nşr. Ahmed Abdülkerîm Kerîm), Rabat 1407/1987, bk. neşredenin girişi; İdrîs b. Mâhî el-Kaytûnî, *Muʿcemü'l-maṭbûʿâti'l-Maġribiyye*, Selâ 1988, s. 34-35; Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, *Delîlü mü'errihi'l-Maġribi'l-akṣâ*, Beyrut 1418/1997, s. 300; a.mlf., *Sellü'n-nişâl li'n-niḍâl bi'l-eşyâḥ ve ehli'l-kemâl: Fihrisü'ş-şüyûḫ* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1417/1997, s. 80-81; a.mlf., *İtḥâfü'l-müṭâliʿ bi-vefeyâti aʿlâmi'l-ḳarni'ş-şâliş ʿaşer ve'r-râbiʿ* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1417/1997, II, 475; Abdülhafîz el-Fâsî, *Muʿcemü'ş-şüyûḫ: Riyâżü'l-cenne ev el-Müdhişü'l-muṭrib* (nşr. Abdülmecîd Hayâlî), Beyrut 1424/2003, II, 180-184; İbn Zeydân, *Muʿcemü ṭabaḳāti'l-mü'ellifîn ʿalâʿahdi devleti'l-ʿAleviyyîn* (nşr. Hasan el-Vezzânî), Rabat 1430/2009, II, 366-369; Saîd Binferecî, "el-ʿİnâyetü'l-fâʾiḳa li'l-meġāribe ve'l-meşâriḳa bi-metni'l-Âcurrûmiyye", *Daʿvetü'l-ḥaḳ*, sy. 301, Rabat 1993, s. 112; Abdülilâh el-Fâsî, "el-Beṭâvirî, Muḥammed el-Mekkî", *Maʿlemetü'l-Maġrib*, Rabat 1411/1991, IV, 1261-1262.

ALİ BULUT

BEYÂNÎ, Mehdî
(مهدی بیانی)

(1906-1968)

İran'da modern kütüphaneciliğin öncüsü, hattat ve yazma eserler uzmanı.

1285 hş. (1906) yılında Hemedan'da doğdu. Ferâhân'da müstevfîlik yapan bir aileye mensuptur. Beyânî lakabını da Ebü'l-Kāsım Han Nâsırülmülk zamanında müstevfîlik görevinde bulunan dedesi Mirza Selmân Beyânü's-Saltana'dan almıştır. Tahran'daki orta öğreniminin ardından lisans öğrenimini Dârü'l-muallimîn-i Âlî'de (Dânişserâ-yi Âlî) edebiyat ve felsefe alanında gördü. 1933'te bir yandan buranın kütüphanesinde çalışırken bir yandan da Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Fars dili ve edebiyatı dersleri vermeye başladı. Ertesi yıl Maarif Vekâleti Umumi Kütüphanesi genel müdürlüğüne tayin edildi. 1937'de İran Millî Kütüphanesi'ni kurdu ve ilk müdürü olarak Maarif Vekâleti Kütüphanesi'ndeki kitapları buraya naklederek ilk katalogunu düzenledi. 1940'ta bir yıl süreyle İsfahan eğitim müdürlüğü yaptı. 1945'te *Taḫḳīḳ der Aḥvâl ü Âṯâr-ı İbn Şihâb-ı Yezdî* adlı teziyle Tahran Üniversitesi'nde edebiyat doktorasını tamamladı. 1956'da, Kaçarlar döneminde Nâsırüddin Şah tarafından kurulan Saltanat Kütüphanesi'nin müdürlüğüne getirildi. Vefatına kadar yöneticilik yaptığı bu zengin kütüphane onun çalışmaları için önemli kaynaklara sahipti. 1963'te Tahran Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde, kendisine İslâm hat sanatı ve gelişimiyle el yazmaları konusunda ders verdiği bir kürsü ayrıldı. Müstevfîlik yapan ailesinden bazı yakınlarının hattatlıkla uğraşması onun da ilgisini çekti. Özellikle şikeste ve nesta'lîk yazılarda maharet kazandı. Hat konusunda önemli bir hizmet olarak Encümen-i Himâyet-i Hatt ü Hattâtân'ı kurdu. Ayrıca kendi dönemine kadar birçok hattatın hayatı ve eserleri hakkında bilgiler içeren *Aḥvâl ü Âṯâr-ı Ḫoşnüvîsân* adlı bir eser kaleme aldı. Bu eseri tamamlamak amacıyla Hindistan, Afganistan, Türkiye, Almanya, Polonya ve Danimarka gibi ülkelere seyahat etti. Bu araştırmaları sırasında bazı hat sanatı eserleri ve değerli el yazmalarını ihtiva eden özel bir koleksiyona da sahip oldu. Bu eserlerin bir kısmı vefatından sonra Süsleme Sanatları Müzesi ve İslâmî Şûra Meclisi Kütüphanesi'ne intikal etmiştir. Beyânî, 6 Şubat 1968 tarihinde Almanya'nın Aachen şehrinde ameliyat olmak için yattığı hastahanede öldü. Cenazesi Tahran'a getirilerek İbn Bâbeveyh Kabristanı'na defnedildi.

Eserleri. Telif: *Nümûne-i Süḫan-i Fârsî* (Tahran 1317 hş.), *Rehnümâ-yi Gencîne-i Ḳurʾân der Muze-i Îrân Bâstân* (Tahran 1328 hş.), *Fihrist-i Nümâyişgâh-ı Ḫuṭûṭ-i Ḫûş-i Kitâbḫâne-i Millî* (Tahran 1328 hş.), *Fihrist-i Nümûne-i Ḫuṭûṭ-i Ḫûş-i Kitâbḫâne-i Şâhinşâhî* (Tahran 1329 hş.), *Aḥvâl ü Âṯâr-ı Mîr İmâd* (Tahran 1331 hş.), *Nümûne-i Çend ez Ḫuṭûṭ-i Ḫoşnüvîsân* (Tahran 1332 hş.), *Kârnâme-i Büzürgân-ı Îrân* (Tahran 1340 hş.), *Aḥvâl ü Âṯâr-ı Ḫoşnüvîsân* (I-IV, Tahran 1345-1358 hş., 1363 hş.), *Fihrist-i Nâtamâm-i Taʿdâdî ez Kütüb-i Kitâbḫâne-i Salṭanatî* (Tahran 1346 hş.), *Pânṣad Sâl-i Târîḫ-i Cevâhirât-ı Salṭanâtî-yi Îrân* (Tahran 1348 hş.), *Kitâbṣinâsî-yi Kitâbhâ-yi Ḫaṭṭî* (Tahran 1353 hş.), *Taḫḳīḳ der Aḥvâl ü Âṯâr-ı İbn Şihâb-ı Yezdî* (nşr. Nâdir Mutallibî Kâşânî, Kum 1393 hş.).

Neşir: *Dü Risâle-i Fârsî* (Tahran 1318 hş., Şehâbeddin es-Sühreverdî'nin *Risâle*

fî ḥâleti'ṭ-Ṭufûliyye ve *Risâle-i Rûzî bâ Cemâ'at-i Ṣûfiyân* adlı eserlerinin neşridir); Sühreverdî, *Risâle-i Fârsî ʿAḳl-ı Surḫ* (İsfahan 1319 hş.); Ahmed el-Gazzâlî, *Risâle-i Fârsî Sevâniḥ fi'l-ʿaşḳ* (Tahran 1322 hş.); Ebû Hâmid Efdalüddîn-i Kirmânî, *Bedâyiʿu'l-ezmân fî veḳāyiʿi Kirmân* (*Târîḫ-i Efḍal;* Tahran 1326 hş.); İbn Sînâ, *Miʿrâcnâme* (Tahran 1331 hş.); *Çend Rubâʿî ez Ḥakîm ʿÖmer Ḫayyâm* (Tahran 1331 hş.); Sühreverdî, "Risâle-i Fârsî Âvâz-ı Perr-i Cebrâ'îl" (*Peyâm-i Nev,* sy. 13, Tahran 1325 hş., s. 36-45).

Beyânî, Yahyâ Mehdevî ile birlikte Ebû Bekir Atîk Nîşâbûrî'nin tefsirinden kıssaları iki cilt olarak Farsça'ya tercüme etmiş (*Terceme-i Ḳıṣṣahâ-yi Ḳur'ân ez Rûy-i Nüsḫa-i Mevḳūfe ber Terbet Şeyḫ Câm Mübtenî ber Tefsîr-i Ebû Bekir ʿAtîḳ Nîşâbûrî,* Tahran 1338 hş.). Ayrıca dergilerde edebiyat, sanat ve tarihle ilgili çok sayıda makale yazmıştır. Bunların bir kısmını Hüseyin Mahbûbî Erdekânî bir araya getirerek *Mecmûʿa-i Duktûr Mehdî Beyânî* adıyla yayımlamıştır (Tahran 1363 hş.).

BİBLİYOGRAFYA :

Hasan Bâstânîrâd, "Mürg-i Duktûr Mehdî Beyânî", *Vaḥîd,* sy. 50, Tahran 1346 hş., s. 205; İrec Efşâr, "Vefât-ı Duktûr Mehdî Beyânî", *Râhnümâ-yi Kitâb,* XI/3, Tahran 1347 hş., s. 115-118; a.mlf., "Be Yâd Duktûr Mehdî Beyânî", *Nâme-i Bahâristân,* sy. 13-14, Tahran 1387 hş., s. 4-10; M. Dabirsiāqi, "Bayānī, Mehdī", *Elr.,* III, 882; a.mlf., "Beyânî, Mehdî", *Dânişnâme-i Cihân-ı İslâm,* Tahran 1379 hş./2000, V, 51-52; Ahmad Monzawi – Ali-Naqi Monzawi, "Bibliographies and Catalogues (in Iran)", *Elr.,* IV, 220, 221, 222; Fâtıma Kerîmî, "Beyânî, Mehdî", *DMBİ,* XIII, 256-258.

RIZA KURTULUŞ

BEYÂTÎ, Abdülvehhâb
(عبدالوهّاب البياتي)

Abdülvehhâb b. Ahmed el-Beyâtî
(1926-1999)

Iraklı şair ve edip.

1926 veya 1924'te Bağdat'ta doğdu ve orada büyüdü. İlk ve orta öğreniminin ardından 1946'da Dârülmuallimîni'l-âliye'ye girdi, 1950'de Arap dili ve edebiyatı bölümünden mezun oldu. İlk divanı aynı yıl yayımlandı. Irak ve Lübnan'daki çeşitli okullarda öğretmenlik yaptı. 1954'te Irak Sosyalist Partisi'nin çıkardığı *eş-Şeḳāfetü'l-cedîde* dergisinin yayın ekibine katıldı. Dönemin Nûri Said Paşa yönetimindeki İngiliz yanlısı Irak hükümetini eleştiren bazı yazılar kaleme alınca tutuklandı. Serbest bırakıldıktan sonra Dımaşk'a, ardından Beyrut'a, oradan da

Abdülvehhâb el-Beyâtî

Kahire'ye gitti. Kahire'de *el-Cumhûriyye* gazetesinde yazılar yazdı. 1958 Irak Devrimi'nden sonra ülkesine döndü. Irak Eğitim Bakanlığı basın yayın müdürlüğüne getirildi. 1959-1961 yıllarında Sovyetler Birliği'nde Irak kültür ataşeliği görevinde bulundu. Ardından iki yıl daha kalarak Moskova Üniversitesi'nde ders verdi, Asya Milletler Enstitüsü'nde çalışmalar yaptı. Bu sırada Moskova'da bulunan Nazım Hikmet'le tanıştı. 1963'te Irak vatandaşlığından çıkarıldı. Cemâl Abdünnâsır'ın daveti üzerine 1964'te Kahire'ye gitti. 1968'de Irak vatandaşlığına yeniden kabul edildi. 1972'de Irak'a çağrıldı ve Kültür Bakanlığı'nda müsteşar olarak göreve başladı. 1979-1990 yıllarında İspanya'da Irak kültür ataşeliği yaptı. 1990'da yaş haddinden emekliye ayrılıp Irak'a döndü. Ertesi yıl California'da yaşayan kızının ölümü üzerine Amerika'ya gitti. Birkaç ay kaldıktan sonra döndüğü Amman'da hayatını sürdürdü. 1995'te Suudi Arabistan'da bir kültür festivaline katılması yüzünden Irak vatandaşlığından tekrar çıkarıldı. 1998 yılı sonlarında Şam'a yerleşti ve 3 Ağustos 1999'da burada vefat etti. Vasiyeti gereği Dımaşk'ta Muhyiddin İbnü'l-Arabî Mezarlığı'na defnedildi.

Beyâtî, Nâzik el-Melâike ve Bedr Şâkir es-Seyyâb ile birlikte modern Irak şiirinin öncülerindendir. Fasih Arapça'yı ince ve etkili bir üslûpla kullanan Beyâtî, XX. yüzyılın ikinci yarısında bütün Arap dünyasında ilgiyle karşılanan eserleriyle Arap şiirinde modern serbest şiir anlayışının yerleşmesini sağlayan önemli şairlerden biridir. Kendisi edebiyat anlayışını oluştururken klasik Arap şiirinden beslenmiştir. Genel olarak klasik Arap şairlerinden, özel olarak da tasavvuf edebiyatının önemli şahsiyetleri olan İbnü'l-Fârız, Hallâc-ı Mansûr ve İbnü'l-Arabî'den faydalanmış, onların mazmunlarını kullanmıştır. Bu çerçevede İbnü'l-Arabî'nin eserlerine ve düşüncelerine olan ilgisini özellikle zikretmek gerekir. 1970'li yıllarda yazdığı *ʿAynü'ş-şems ev taḥavvülâtü Muḥyiddîn İbni'l-ʿArabî fî tercümâni'l-eşvâḳ* adlı kasidesi gibi eserleri, ayrıca İbnü'l-Arabî'nin yakınına defnedilmeyi vasiyet etmesi bu ilgiyi açıkça göstermektedir. Beyâtî, romantizm akımına bağlı şiirler yazarak başladığı edebiyat hayatına realizm etkisindeki şiirleriyle devam etmiştir. Eserlerinde Marksist öğretilere yer vermiş, modern Arap şiirinde sosyalist-realist eğilimin temsilcisi sayılmıştır. Şiiri sosyal değişim ve gelişime destek olan bir sanat ürünü ve yeni medeniyet ufukları oluşturan bir araç olarak görmüş ve şiirin bu amaçla kullanılması gerektiğini ifade etmiştir. Şiirlerinde köy ve şehir hayatının zorluklarını ele almış, sürgün yıllarında yaşadığı vatan özlemini eserlerine yansıtmış, bu arada mitolojik unsurları sıkça kullanmıştır. Sultan b. Ali el-Uveys şiir ödülü (1995) başta olmak üzere çeşitli ödüller almış, eserleri pek çok dile çevrilmiş, ünlü yazar ve şairlerle kurduğu ilişkiler sayesinde şöhreti Arap dünyasının dışındaki edebiyat çevrelerinde tanınmasını sağlamıştır.

Eserleri. *Dîvânü melâ'ike ve şeyâṭîn* (Beyrut 1950) ("Liḳā'" adlı kasidesi dışında klasik tarzda yazılmış şiirlerinden oluşur); *Ebârîḳ müheşşeme* (Bağdat 1954) (klasik ve modern anlayışa göre yazılmış siyasî şiirleridir); *el-Mecd li'l-eṭfâl ve'z-zeytûn* (Kahire 1956); *Risâle ilâ Nâẓım Ḥikmet ve ḳaṣâ'id uḫrâ* (Beyrut 1956, 1993); *Eşʿâr fi'l-menfâ* (Kahire 1957; Bağdat 1958; Beyrut 1966; İsp. trc. Federico Arbós, *Conciones del destiero,* Madrid 1969); *ʿİşrûn ḳaṣîde min Berlîn* (Bağdat 1959); *Kelimât lâ temût* (Beyrut 1960); *Ṭarîḳu'l-ḥürriyye* (*Put'svobody,* Rusça trc. Moscow 1962); *Muḥâkeme fî Neysâbûr* (Beyrut 1963); *en-Nâr ve'l-kelimât* (Beyrut 1964); *Ḳaṣâ'id* (Kahire 1965); *Seferü'l-faḳr ve'ş-şevre* (Beyrut 1965); *Ellezî ye'tî ve lâ ye'tî* (Beyrut 1966; İsp. trc. Federico Arbós, *El que viene y no viene,* Madrid 1982); *el-Mevt fi'l-ḥayât* (Beyrut 1968; İsp. trc. Federico Arbós, *La muerte en la vida,* Madrid 1980); *Tecribetî eş-şiʿriyye* (bu eserinde şair edebiyat anlayışını ve şiir dünyasını anlatmaktadır) (Beyrut 1968; İsp. trc. Carmen Ruiz Bravo, *Mi experience poética,* Madrid 1986); *Bükâ'iyye ilâ şemsi Ḥuzeyrân ve'l-mürteziḳa* (Beyrut 1969) (Filistin'de 1967 yılı Haziran yenilgisinden sonra yazılmış şiirleridir); *ʿUyûnü'l-kilâbi'l-meyyite* (Beyrut 1969);

el-Kitâbe ʿale'ṭ-ṭîn (Beyrut 1970; İsp. trc. Federico Arbós, *Escrito en el barro,* Madrid 1987); *Yevmiyyâtü siyâsiyyin muḥterif* (Beyrut 1970); *Ḳaṣâ'idü ḥubbin ʿalâ bevvâbâti'l-ʿâlemi's-sebʿ* (Bağdat 1971; Fr. trc. Jean-François Dionnot, *Poèmes d'amour des sept portail du monde,* Paris 1981; İsp. trc. Federico Arbós, *Poemas de amor ante los siete pórticos del mundo,* Madrid 1982); *Sîre ẕâtiyye li-sâriḳi'n-nâr* (Beyrut 1974); *Kitâbü'l-Baḥr* (Beyrut 1975); *Ḳameru Şîrâz* (Beyrut 1978); *Ṣavtü's-senevâti'd-ḍav'iyye* (Beyrut 1979); *Büstânü ʿÂ'işe* (Beyrut 1989); *el-Baḥs ʿan yenâbiʿi'ş-şiʿr ve'r-rü'yâ* (Beyrut 1990); *Küntü eşkû ile'l-ḥacer* (Beyrut 1993); *Ḥarâ'iḳu'ş-şuʿarâ'* (Beyrut 1994); *Kitâbü'l-Merâṣî* (Beyrut 1995); *el-Ḥarîḳ ve ḳaṣîd'id uḫrâ* (Tunus 1996); *Ḫamsûne ḳaṣîdete ḥub* (Beyrut 1997); *el-Baḥru baʿîdün esmaʿuhû yetenehhedü* (Beyrut 1998); *Yenâbiʿu'ş-şems: es-Sîretü'ş-şiʿriyye* (Dımaşk 1999); *Müdün ve ricâl ve metâhât* (Beyrut 1999). Beyâtî'nin şiirleri *Dîvânü ʿAbdilvehhâb el-Beyâtî* (I-II, Beyrut 1972), *el-Aʿmâlü'ş-şiʿriyye* (I-II, Beyrut 1995), *el-Aʿmâlü'l-kâmile* (Kahire 1985) gibi adlarla bir araya getirilmiş, eserlerinden çeşitli seçmeler yapılmıştır (*el-Muḫtârât,* der. Muhammed Mazlûm, Beyrut 1998; *el-Muḫtâr min şiʿri ʿAbdilvehhâb el-Beyâtî,* Kahire 2000). Şiirinden bir seçme Bassam K. Frangieh tarafından İngilizce'ye tercüme edilmiştir (Love, *Death and Exile,* Washington D.C., 1990, Arapça metinlerle birlikte). Beyâtî'nin iki de çevirisi vardır. 1. Paul Eluard, *Muġanni'l-ḥub ve'l-ḥürriyye* (Beyrut 1957, Ahmed Mürsî ile birlikte). Fransız gerçeküstücü şair Paul Eluard'ın *Poésie, amour et liberté* adlı eserinin çevirisidir. 2. Louis Aragon, *Şâʿirü'l-muḳāveme* (Beyrut 1959, Ahmed Mürsî ile birlikte). Hannah Josephson ve Malcolm Cowley'in neşrettiği *Aragon, Poet of the French Resistance* (1945) adlı eserin tercümesidir.

Abdülvehhâb el-Beyâtî hakkında yapılan pek çok çalışmadan bazıları şunlardır: İhsan Abbas, *ʿAbdülvehhâb el-Beyâtî ve'ş-şiʿrü'l-ʿIrâḳıyyü'l-ḥadîṯ* (Beyrut 1955); Şevkī Humeys, *el-Menfâ ve'l-melekût fî şiʿrî ʿAbdilvehhâb el-Beyâtî* (Beyrut 1971); Adnan Hakkī, *en-Nümûzecü's-ṣevrî fî şiʿri ʿAbdilvehhâb el-Beyâtî* (Bağdat 1972); Desmond Stewart, *Poet of Iraq: Abdul Wahab Bayati* (London 1976); Muhyiddin Subhî el-Accân, *er-Rü'yâ fî şiʿri'l-Beyâtî* (doktora tezi, 1985, Beyrut Amerikan Üniversitesi; baskı: Dımaşk 1986); Süleyman Cübrân, *el-Mebnâ ve'l-luġa fî şiʿri ʿAbdilvehhâb el-Beyâtî* (Akka 1989); Abdülazîz Şeref, *er-Rü'ye'l-ibdâʿiyye fî şiʿri ʿAbdilvehhâb el-Beyâtî* (Beyrut 1991); Hâmid Ebû Ahmed, *ʿAbdülvehhâb el-Beyâtî fî İsbânyâ* (Beyrut 1991); Halîl Rızk, *Şiʿru ʿAbdilvehhâb el-Beyâtî fî dirâse üslûbiyye* (Beyrut 1995); Ebü'l-Kāsım Muhammed Kerû, *ʿAbdülvehhâb el-Beyâtî beyne'ẕ-ẕikreyât ve'l-veṣâ'iḳ* (Tunus 2000) (2004 yılına kadar yapılan çalışmaların bir listesi için bk. Emîl Bedî' Ya'kūb, II, 779-780).

BİBLİYOGRAFYA :

M. M. Badawi, *A Critical Introduction to Modern Arabic Poetry,* Cambridge 1975, s. 210-216, ayrıca bk. İndeks; Salma Khadra Jayyusi, *Trends and Movements in Modern Arabic Poetry,* Leiden 1977, I-II, bk. İndeks; a.mlf., "Modernist Poetry in Arabic", *Modern Arabic Literature* (ed. M. M. Badawi), Cambridge 1992, s. 150, 158, 159, 175-176, 178; *Modern Arabic Poetry: An Anthology* (ed. Salma Khadra Jayyusi), New York 1987, s. 170-179; Süleyman Sa'deddin, *Min Aʿlâmi'l-fikri'l-ʿArabî ve'l-ʿâlemî fi'l-ḳarni'l-ʿişrîn,* Dımaşk 1991, s. 112-113; Mîr Basrî, *Aʿlâmü'l-edeb fi'l-ʿIrâḳı'l-ḥadîṯ,* London 1415/1994, II, 578-579; Celîl Atıyye, *Aʿlâmü'l-edeb fi'l-ʿIrâḳı'l-ḥadîṯ,* London 1415/1994, II, 578-579; *Aʿlâmü'l-edebi'l-ʿArabiyyi'l-muʿâṣır* (haz. Robert B. Campbell), Beyrut 1996, II, 389-390; *Terâcimü aʿẓâ'i ittihâdi'l-küttâbi'l-ʿArab fî Sûriye ve'l-vaṭani'l-ʿArabî* (haz. Edîb İzzet v.dğr.), Dımaşk 2000, s. 140-141; Halîl Ahmed Halîl, *Mevsûʿatü aʿlâmi'l-ʿArabi'l-mübdiʿîn fi'l-ḳarni'l-ʿişrîn,* Beyrut 2001, I, 185-189; Ahmed el-Alâvine, *et-Teẕyîl ve'l-istidrâk ʿalâ Muʿcemi'l-mü'ellifîn,* Cidde 1423/2002, s. 201-202; Sabâh Nûrî el-Merzûk, *Muʿcemü'l-mü'ellifîn ve'l-küttâbi'l-ʿIrâḳıyyîn: 1970-2000,* Bağdad 2002, V, 218-219; Kâmil Selmân el-Cübûrî, *Muʿcemü'ş-şuʿarâ',* Beyrut 1424/2003, III, 345-346; Emîl Bedî' Ya'kūb, *Muʿcemü'ş-şuʿarâ' münẕü bed'i ʿaşri'n-nehḍa,* Beyrut 2004, II, 778-780; R. Snir, *Religion, Mysticism and Modern Arabic Literature,* Wiesbaden 2006, bk. İndeks; Sevim Özdemir, "Bir Sürgün Şairi Olarak Abdulvahhâb el-Beyyâtî (1926-1999)", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* sy. 18, Isparta 2007, s. 51-70.

ALİ BENLİ

BEYTÛŞÎ
(البيتوشي)

Ebû Muhammed Abdullāh b. Muhammed b. İsmâîl el-Âlânî el-Hânehalî el-Beytûşî el-Ahsâî (ö. 1211/1796)

Iraklı âlim ve edip.

Kuzey Irak'ta Şehrizor livâsına bağlı Âlân nahiyesi köylerinden Beytûş'ta dünyaya geldi. Bazı kaynaklar 1130-1140 yılları arasında, Abdülkerîm Müderris 1135'te (1722) veya biraz önce, M. Emîn Zekî 1160 (1747) yılında, Luvîs Şeyho ve Ziriklî 1161'de doğduğunu kaydeder. Diğer kaynakların aksine Bâbâ Merdûh Rûhânî'nin Beytûş'un güneydoğusundaki Hânehal'de dünyaya geldiğini, ailesinin daha sonra Beytûş'a göç ettiğini yazması (*Târîḫ-i Meşâhîr-i Kürd,* I, 286) doğru değildir; zira kendisi *el-Ḥifâye* adlı eserinde Beytûş'ta doğduğunu kaydeder (Muhsin İsmâil Muhammed, s. 139). İlim ehli bir aileye mensuptur. İlk dinî eğitimini ağabeyi Mahmûd ile birlikte babasından aldı, Arapça ve Farsça öğrendi. On beş yaşında iken babalarının vefatı üzerine ağabeyi ile birlikte Serdeşt kazasına bağlı Sencevî köyünde İbnü'l-Hâc diye tanınan Molla Muhammed b. Hasan'ın medresesinde öğrenim gördüler; ardından Erbil'e bağlı Mâverân köyünde Seyyid Sıbgatullah b. İbrâhim el-Haydarî'den aklî ve naklî ilimleri okudular. Bir süre Bağdat'ta yine oraya yerleşen hocaları Haydarî'den ve daha sonra gittikleri Basra'da tahsillerine devam ettiler. Bağdat'a giderken maddî imkânsızlıkları yüzünden Beytûşî'nin Fîrûzâbâdî'nin *el-Ḳāmûsü'l-muḥîṭ*'ini, ağabeyinin de İbn Hacer el-Heytemî'nin *Tuḥfetü'l-muḥtâc*'ını ezberledikten sonra bunları satarak yol harçlığı edindikleri kaydedilir (Bâbâ Merdûh Rûhânî, I, 288).

Beytûşî ile ağabeyi gittikleri Ahsâ'da birer medreseye müderris tayin edildiler. Bu arada Beytûşî ileride şehrin hâkimi olacak olan Şeyh Ahmed b. Abdullah el-Hazrecî el-Ahsâî ile tanıştı. 1178'de (1764) memleketlerine döndüler. Köy halkının isteği üzerine ağabeyi babasının medresesinde ders vermeye başladı ve hayatının sonuna kadar orada yaşadı. Beytûşî 1180'de tekrar Ahsâ'ya gitti. 1186'da (1772) memleketine dönerken Hezârmerd köyünde hocası İbnü'l-Hâcc'ı ziyaret edip bir süre yanında kaldı. Bu sırada İbnü'l-Hâc'dan ders alan Ma'rûf Nûdehî ile birlikte onun odasında misafir kaldı. 1188'de (1774) buradan ayrılıp Bağdat'a gitti. Ertesi yıl geçtiği Basra'da Rahmâniyye Medresesi müderrisliğine tayin edildi. Bu sırada şehir Sâdık Han Zend tarafından on altı ay kadar muhasara edildi. Beytûşî bu dönemde İbn Hacer el-Heytemî'nin *ez-Zevâcir ʿan iḳtirâfi'l-kebâ'ir* adlı eserini nazma çekmeye başladı. 1190 (1776) yılının sonlarına doğru muhasara kalkınca Ahsâ'ya giderek oraya yerleşti ve eserini burada tamamladı. Ayrıca kaleme aldığı *Kifâyetü'l-muʿânî* adlı manzumesini aynı zamanda bir edip ve şair olan şehrin hâkimi

Şeyh Ahmed el-Hazrecî el-Ahsâî'ye ithaf etti, onun ihsan ve iltifatına nâil oldu. İlim ve takvâsıyla halkın sevgi ve saygısını kazanarak çevrede üne kavuştu. Öğretim ve telifle meşgul oldu. İlmî yetkinliğini ortaya koyduğu Arap dili ve edebiyatı alanındaki çalışmalarıyla tanındı. Arapça'dan başka Kürtçe ve Farsça şiirler yazdı. Beytûşî arkadaşı Ahmed b. Şeyh Dervîş el-Abbâsî'yi ziyaret için gittiği Basra'da vefat etti ve Hasan-ı Basrî Kabristanı'nda defnedildi. Kendisi için Sîbeveyhi es-Sânî nitelemesini yapan talebesi İbn Sened el-Basrî *Aşfe'l-mevârid* adlı eserinde 1210'da (1795), *Sebâ'ikü'l-ʿasced fî aḫbâri Aḥmed necli Rızḳi'l-esʿad*'da 1211'de (Abbas el-Azzâvî, *MMİlr.*, IX [1381/1961], s. 276; Bâbâ Merdûh Rûhânî, I, 287), Luvîs Şeyho 1213'te (1798), M. Emîn Zekî ve Ziriklî ise 1221'de (1806) öldüğünü kaydeder. Bazı kaynaklarda Ahsâ'da vefat ettiğine dair verilen bilgi yanlış olmalıdır. Muhammed el-Hâl, Beytûşî'nin hayatı ve eserleri üzerine *el-Beytûşî* ismiyle bir kitap yazmış (Bağdat 1377/1958), Hâlid b. Kāsım el-Cereyân, Riyad Melik Suûd Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde *el-Beytûşî ve menhecühû fi'n-naḥv ve'l-luġa* (1431/2010) adıyla doktora, Hattâb Ömer Bekir de Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde *el-Beytûşî: Ḥayâtühû ve âṯâruhu* (1984) adıyla yüksek lisans tezi hazırlamıştır.

Eserleri. 1. *Kifâyetü'l-muʿânî fî naẓmi ḥurûfi'l-meʿânî*. Arap dilindeki edatlara dair 672 beyitlik bir manzume olup (İstanbul 1289; nşr. ve şerh Şefîʿ Burhânî, Dımaşk 1426/2005) müellif eserini *el-Ḥifâye bi-tavżîḥi'l-Kifâye* adıyla şerhetmiştir (Tâhâ Sâlih Emîn Agā eseri, Selâhaddin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde 1994 yılında yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlayıp daha sonra yayımlamıştır [Beyrut 1433/2012]). Beytûşî 700 âyeti, muhtelif şairlere ait 980 ve kendisine ait altmış beş beyti şâhid olarak zikrettiği bu şerhini (Muhammed b. Abdullah Âlû Abdülkādir el-Ahsâî, II, 623; krş. Muhsin İsmâil Muhammed – Tâhâ Sâlih Emîn Agā, XX/79 [1421/2000], s. 146) *Ṣarfü'l-ʿinâye fî (bi-)keşfi'l-Kifâye* adıyla ihtisar etmiştir (Kahire 1341). Mâcid b. Gays b. Ferec el-Huceylî, Medine İslâm Üniversitesi'nde *Ṣarfü'l-ʿinâye*'nin başından lâm harfinin sonuna (1433), Mu'tâd b. Mu'tak b. Âkıl el-Harbî de "len" babından sonuna (1432) kadar olan kısmını doktora tezi olarak neşre hazırlamış, ayrıca Muhammed Hüseyin Ali, Bağdat Müstansıriyye Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde *el-Ḥilâfü'n-naḥvî fî kitâbi Ṣarfi'l-ʿinâye li'l-Beytûşî* adıyla yüksek lisans tezi yapmıştır (2005). **2.** *Ḥadîḳatü's-serâ'ir fî naẓmi'l-kebâ'ir* (nşr. Yâsir b. İbrâhim el-Mezrûî, Küveyt 1427/2007, sonunda *el-Ḥişâlü'l-mükeffire li'z-zünûbi'l-müteḳaddime ve'l-müte'aḫḫire* adlı eseriyle birlikte). Müellif, İbn Hacer el-Heytemî'nin *ez-Zevâcir ʿan iḳtirâfi'l-kebâ'ir* adlı eserini 720 beyit halinde nazma çekmiş ve bunu *Ṭarîḳatü'l-beşâ'ir ilâ Ḥadîḳati's-serâ'ir fî naẓmi'l-kebâ'ir* adıyla şerhetmiştir (nşr. Ali Mahmûd Ali el-Bişderî – Mahmûd Hudayr Abbas Mühennâ el-Îsâvî, I-II, Bağdat 2011). Abdullah Âl-i Nûrî de *Ḥadîḳatü's-serâ'ir*'e *Ḳaṭfü'l-ezâhîr ʿalâ Ḥadîḳati's-serâ'ir* adıyla bir ta'lik yazmıştır (Küveyt 1377/1958). **3.** *Ḥâşiye ʿalâ Mücîbi'n-nidâ' ilâ Şerḥi Ḳaṭri'n-nedâ*. İbn Hişâm en-Nahvî'nin *Ḳaṭrü'n-nedâ* adlı eserine Cemâleddin Abdullah b. Ahmed el-Fâkihî'nin yazdığı şerhe hâşiyedir. Bir nüshası Süleymaniye'de Hâc Molla Sâid'in, bir diğeri Bağdat'ta Hasan en-Nâib'in özel kitaplığındadır (Abbas el-Azzâvî, *Târîḫu'l-edebi'l-ʿArabî*, II, 133). Bedr b. Hammûd b. Mu'tâd el-Hubeyşî el-Cühenî, Medine İslâm Üniversitesi'nde kitabın başından "Bâbü'l-ʿilm"e, Sa'd b. Melîh b. Sa'd el-Avfî "Bâbü'l-işâre"den "Bâbü'l-münâdâ"nın sonuna ve Abdullah b. Ahmed b. Ali Hakemî de "Nüdbe ve istiġāşe"den kitabın sonuna kadar olan kısmını yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlamıştır (1433/2012). **4.** *Manẓûmetü'l-Mükeffirât li-külli ẕenbin sâbiḳın ve ât* (Kahire 1332; nşr. Yâsir b. İbrâhim el-Mezrûî, Küveyt 2007, *Ḥadîḳatü's-serâ'ir fî naẓmi'l-kebâ'ir* ile birlikte). Müellif, *el-Ḥişâlü'l-mükeffire li'z-zünûbi'l-müteḳaddime ve'l-müte'aḫḫire* adıyla da anılan kırk dokuz beyitlik bu manzumesini *el-Mübeşşirât fî şerḥi Manẓûmeti'l-mükeffirât li-külli ẕenbin sâbiḳın ve ât* ismiyle şerhetmiştir (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî, Dımaşk 1427/2006). **5.** *Manẓûme fi'l-mü'enneṯâti's-semâʿiyye*. Otuz beş beyitlik bu manzume Tâhâ Sâlih Emîn Agā tarafından bir incelemeyle birlikte neşredilmiştir ("Manẓûmetü'l-mü'enneṯâti's-semâʿiyye li-ʿAbdillâh el-Beytûşî", *Govârî Zânkûyî Süleymânî / Beşî B*, sy. 21 [Süleymaniye 2007], s. 95-120). **6.** *Manẓûmetü'l-efʿâli'lletî âtet vâviyyeten ve yâ'iyyeten* (nşr. Muhammed el-Hâl, *MMİlr.*, XXXII/3-4 [1981], s. 210-222). **7.** *el-Evʿiyetü'l-müsteṭâbe fi'l-edʿiyeti'l-müstecâbe* (Tunus Millî Ktp., A-mss-01065/6, vr. 96-102). Kabul edilen dualara dair yazdığı kendi manzumesi üzerine bir ta'liktir. *Manẓûmetü'l-Mükeffirât*'ın Kahire baskısının sonunda yer alan, Süyûtî'nin müstecâb dualara dair risâlesini nazma çektiği manzumesi de bu metin olmalıdır. **8.** *Manẓûme fî müşelleṯâti'l-esmâ' ve'l-efʿâl*. Başı, ortası ve sonu üç harekeyle de okunabilen isimlerle sadece orta harfi üç şekilde okunabilen mâzi ve muzâri fiillere dairdir. 428 isim ve fiil yetmiş sekiz beyitte zikredilmiş, müellif daha sonra bu manzumesini şerhetmiştir. Risâlenin bir nüshası Muhammed el-Hâl'in özel kütüphanesindedir (Abbas el-Azzâvî, *Târîḫu'l-edebi'l-ʿArabî*, II, 44; ayrıca bk. Hâşim Tâhâ Şelâş, "Maḫṭûṭun fi'l-müşelleşât li'l-Beytûşî el-Kürdî", *eẕ-Ẕeḫâ'ir*, sy. 21-22 [Beyrut 1426/2005], s. 268-271). **9.** *Tuḥfetü'l-ḫullân li-işḥâẕi'l-eẕhân*. Muhammed b. Abdullah Âlû Abdülkādir el-Ahsâî'nin *Tuḥfetü'l-ḫullân fi'l-elġāzi'n-naḥviyye* adıyla zikrettiği bu eser (*Tuḥfetü'l-müstefîd*, II, 624) Süleymaniye Evkaf Kütüphanesi'nde *el-Elġāzü'n-naḥviyye* adıyla kayıtlı kitapla (yazma nüshaları için bk. Mahmûd Ahmed Muhammed, III, 139-140) aynı olmalıdır. **10.** *el-Mevâ'idü'l-mebsûṭa fi'l-fevâ'idi'l-melḳūṭa*. 150 beyitlik bu manzumenin müellif hattı bir nüshasının Basra'da Bâş A'yân ailesinin kütüphanesinde bir mecmua içinde bulunduğu kaydedilmektedir (Hamza Ahmed Osman, IX/17 [1387 hş.], s. 234). Müellif eserinde Arap dili ve edebiyatına dair birçok kaynaktan faydalanmıştır. **11.** *el-Maṣâdirü'ş-şâẕẕe*. On altı beyitlik bir manzumedir (yazma nüshası için bk. Mahmûd Ahmed Muhammed, II, 270). **12.** *Şerḥu Manẓûmeti'l-efʿâli'l-vâviyye - el-yâ'iyye*. Eseri neşreden Hâşim Tâhâ Şelâş (*el-Mevrid*, XXXVIII/3 [Bağdat 1421/2000], s. 81-94), Beytûşî'nin ve onun atıfta bulunduğu Süyûtî'nin *el-Müzhir*'de bu şerhin metni olan manzumeyi İbn Mâlik et-Tâî'ye nisbet etmelerinin yanlış olduğunu, manzumenin Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. İsmâil eş-Şevvâ el-Halebî'nin şiiriyle İbnü'n-Nehhâs el-Halebî'nin buna yaptığı ilâveyi ihtiva ettiğini kaydeder. Beytûşî'nin kaynaklarda anılan diğer bazı eserleri de şunlardır: *el-Kâfî fî naẓmi'l-ʿarûż ve'l-ḳavâfî* (327 beyitlik bu manzumeyi *el-Vâfî bi-ḥalli'l-Kâfî* adıyla şerhetmiştir); *Ḥâşiye ʿale'l-Behceti'l-marżıyye fî şerḥi'l-Elfiyye* (Süyûtî'nin eseri üzerine yazılmıştır); *Şerḥu'ş-Şâfiye* (İbn Sened bu şerhin hazırlanmasında hocasına iştirak ettiğini kaydeder); *Şerḥu Saḳṭi'z-zend; Şerḥu Maḳṣûreti İbn Düreyd*.

Beytûşî, Ahsâ'da yaşamakla birlikte memleketindeki âlim ve ediplerle yazışarak ilişkisini sürdürmüştür. Onlara yazdığı birçok mektup nesirdeki edebî maharetini göstermektedir. Ubeydullah b. Seyyid Sıbgatullah el-Haydarî'ye gönderdiği mektupla diğer bazı mektupları Süleymaniye Kadısı Muhammed el-Hâl tarafından onun biyografisine dair eseri içinde (yk.bk.) neşredilmiştir. Bazı mektuplarına dair nüshaları özel kütüphanesinde muhafaza eden Abbas el-Azzâvî (*Târîḫu'l-edebi'l-ʿArabî*, II, 219) Hâc Süleyman eş-Şâvî'ye yazdığı bir mektubu (*MMİlr.*, IX [1381/1961], s. 275-276), Muhammed el-Hâl de hocası İbnü'l-Hâc için nazmettiği bazı kaside ve kıtaları yayımlamıştır (*MMİlr.*, IV/1 [1375/1956], s. 139-154).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Sened el-Basrî, *Aşfe'l-mevârid min selsâli aḥvâli'l-İmâm Ḫâlid*, Kahire 1313, s. 102; L. Şeyho, *el-Âdâbü'l-ʿArabiyye fi'l-ḳarni't-tâsiʿ ʿaşer*, Beyrut 1924, I, 93-94; Serkîs, *Muʿcem*, II, 1296; M. Emîn Zekî, *Meşâhîrü'l-Kürd ve Kürdistân fi'd-devri'l-İslâmî*, Kahire 1366/1947, II, 37-38; *Hediyyetü'l-ʿârifîn*, I, 487; Abbas el-Azzâvî, *Târîḫu'l-edebi'l-ʿArabî fi'l-ʿIrâḳ*, Bağdad 1382/1962, II, 44-45, 84, 133-134, 219-220, 296, 297; a.mlf., "en-Neşrü'l-edebî ve meşâdiruhû fi'l-ʿahdi'l-ʿOṯmânî", *MMİlr.*, IX (1381/1961), s. 275-276; K. Avvâd, *Muʿcemü'l-mü'ellifîne'l-ʿIrâḳıyyîn*, Bağdad 1969, II, 322; Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, *Şuʿarâ'ü Hecer mine'l-ḳarni's-sânî ʿaşer ile'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer*, Beyrut 1401/1981, s. 53-74; Mahmûd Ahmed Muhammed, *Fihrisü maḫṭûṭâti Mektebeti'l-Evḳâfi'l-merkeziyye fi's-Süleymâniyye*, Bağdad 1403-1405/1983-85, II, 265-266, 270; III, 139-140; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), IV, 131; Abdülkerîm Müderris, *Dânişmendân-ı Kürd der Ḫıdmet-i ʿİlm u Dîn* (trc. Ahmed Havârî Neseb), Tahran 1369 hş., s. 250-257; Baytâr, *Ḥilyetü'l-beşer* (nşr. M. Behcet el-Baytâr), Beyrut 1413/1993, II, 1015-1016; Muhammed b. Abdullah Âlû Abdülkādir el-Ahsâî, *Tuḥfetü'l-müstefîd bi-târîḫi'l-Aḥsâ' fi'l-ḳadîm ve'l-cedîd*, Riyad 1419/1999, II, 597-624; Bâbâ Merdûh Rûhânî, *Târîḫ-i Meşâhîr-i Kürd*, Tahran 1382 hş., I, 285-293; Kâmil Süleyman el-Cübûrî, *Muʿcemü'ş-şuʿarâ' mine'l-ʿaşri'l-Câhilî ḥattâ sene 2002*, Beyrut 1424/2003, III, 293-294; M. Ali Suveyrekî, *Muʿcemü aʿlâmi'l-Kürd*, Süleymaniye 2006, s. 393; Muhammed el-Hâl, "Ḳaṣîdetün teteżammanu ḳaṣâ'ide ʿadîde li'l-Beytûşî", *MMİlr.*, IV/1 (1375/1956), s. 138-155; a.mlf., "Baʿżu'l-manżûmâti'l-ʿilmiyye li'l-Beytûşî", *a.e.*, XXXII/3-4 (1981), s. 210-222; Muhsin İsmâil Muhammed – Tâhâ Sâlih Emîn Agā, "Kitâbü'l-Ḥifâye bi-tavżîḥi'l-Kifâye li'l-Beytûşî: ʿArż ve taʿrîf", *et-Türâṯü'l-ʿArabî*, XX/79, Dımaşk 1421/2000, s. 132-149; Hâşim Tâhâ Şelâş, "Şerḥu Manżûmeti'l-efʿâli'l-vâviyye - el-yâ'iyye", *el-Mevrid*, XXVIII/3, Bağdad 1421/2000, s. 81-94; Hamza Ahmed Osman, "ʿAbdullāh el-Beytûşî min aʿlâmi'l-ʿilm ve'l-edeb", *Kâvişnâme/Vîjenâme-yi ʿArabî*, IX/17, Yezd 1387 hş., s. 207-243.

AHMET ÖZEL

BIBLIANDER, Theodorus
(1509-1564)

İsviçreli Sâmî dil bilimcisi, Kitâb-ı Mukaddes uzmanı.

İsviçre'nin Thurgau kantonuna bağlı Bischofszell'de doğan Theodorus Bibliander (Alm. Buchmann), XVI. yüzyılın Hıristiyanlık ve özellikle Protestanlık tarihinde iz bırakmış önemli isimlerdendir. Aslında dil bilimci olarak tanınsa da Kitâb-ı Mukaddes üzerine yaptığı çalışmaları, kutsal kitap tefsirleri ve vaazları da önemlidir. İslâm kültürü açısından önemi ise Kur'an'ın Kettonlu Robert tarafından yapılan Latince tercümesini ilk defa neşrederek hıristiyan dünyasına sunmasından kaynaklanmaktadır. Kur'an'ın Batı dillerine çevirileri daha eskiye (XII. yüzyıl) gitse de ilk neşir Bibliander'e aittir. Bibliander, Zürih ve Basel'de önde gelen dil bilimcilerden İbrânîce eğitimi aldı, ayrıca Latince ve Arapça öğrendi. Liegnitz Dükü II. Frederick'in kurduğu özel okulda 1525'ten itibaren iki yıl okutmanlık yaptı. 1532'de Zürih'te Zwingli tarafından kurulan Schola Tiqurina'da teoloji profesörü oldu. Özellikle Ahd-i Atîk'in İşaya kitabına dair seminerler verdi. 1535'te İsviçre'deki Zwinglici Protestan öğrencileri için Ahd-i Atîk çalışmaları konusunda rehber olmak üzere İbrânîce gramer kitabı yazdı. Latince, Grekçe, İbrânîce ve Almanca karşılaştırmalı olarak yapılan ve bir tür lengüistik teoloji olan bu eser, Batı'da Kitâb-ı Mukaddes'in filolojik ve etimolojik metotlarla gerçekleştirilen analizlerine öncülük etti. Bibliander, Markos İncili ve *Protevangelium Jacobi* üzerine çalışmalar yayımladı ve bunları Latince'ye çevirdi. *De Ratione Temporum* (1551) ve *Temporum Supputatio* (1558) adıyla tarih araştırmaları yaptı. Bu temel eserlerin dışında çok sayıda vaaz ve kutsal kitap tefsiri çalışması mevcuttur. Fakat eserlerinin önemli bir kısmı henüz neşredilmemiştir. 1560 yılına kadar Schola Tigurina'daki görevinde kalan Bibliander bu tarihte Calvinist gruplarla anlaşmazlığı yüzünden görevinden uzaklaştırıldı. 1564'te Zürih'teki veba salgınında öldü.

Hayatı boyunca bir entelektüel kimliğiyle yaşayan Bibliander katı bir Zwinglici Protestan olup Katolik ve Calvinist mezhepleriyle daima mücadele etmiştir. Aynı zamanda koyu bir İslâm karşıtıdır ve Türkler'in Orta Avrupa'daki ilerleyişini İsâ'nın dönüşünün işareti olarak yorumlamıştır. Onun İslâm-Hıristiyanlık ilişkisi tarihi bakımından son derece önemli sayılan Kur'an tercümesi neşri de müslümanları hıristiyanlaştırmanın bir aracı olarak görülebilir. 1543'te de Basel'de *Machumetis Saracenorum principis, eiusque successorum vitae, ac doctrina, ipseque Alcoran* (Sarazenler'in / müslümanların prensi Muhammed'in hayatı, öğretileri ve Kur'an'ı) adıyla basılan bu tercüme, aslında 1143'te Cluny Benedikten başrahibi Petrus Venerabilis'in İslâm'la mücadele amacıyla İngiliz keşişi Kettonlu Robert'e yaptırdığı çeviridir. Bu Latince çeviri Batı dünyasında İslâm'a yönelik ilk ciddi çalışmalardandır. *Toledan Collection* adıyla bilinen ve bir yazma halinde bulunan bu metin XVI. yüzyılda birbirinden bağımsız iki ayrı nüsha halinde basılmıştır. Bunlardan biri, Katolik diplomatı ve oryantalist Johann Albrecht von Widmanstetter'in (ö. 1557) Epitome alcorani (Nuremberg 1543) adıyla neşrettiği nüshadır, diğeri ise Théodore Bibliander'in neşridir. En az altı farklı versiyonu bulunan 1543'teki ilk baskı 1550'deki baskıda yeniden düzenlenmiş ve bu nüsha XVII. yüzyıla kadar Batı'daki İslâm çalışmalarında temel alınan Kur'an nüshası olmuştur.

Kur'an çevirisinin neşir gerekçesi, XVI. yüzyılda Avrupa'nın ortalarına kadar giren Osmanlı Devleti'nin yol açtığı politik sıkıntılardır. Türkler'in 1521 ve 1526'dan itibaren Belgrad'ı alması, Macaristan'a girmesi, 1529'da Viyana'yı kuşatması Protestan ve Katolik çevrelerinde ciddi bir telâşa yol açmış, Avrupa'nın ortasında ve kuzeyinde Osmanlı-İslâm kültürüyle karşılaşan Protestanlar *Türkenbüchlein* (Türkler hakkında kitapçık) adıyla bilinen çok sayıda broşür yayımlamıştır. Türkler'in Tanrı tarafından hıristiyanları cezalandırmak için gönderilmiş şeytan orduları olduğu iddiasının yer aldığı bu broşürler halk arasında hızla yayılmıştır. 1529'da iki *Türkenbüchlein* yayımlayan Martin Luther, popüler düzeydeki bu tarz çalışmalardan daha köklü bir çalışma yaparak güya İs-

Theodorus Bibliander

lâm'ın iç yüzünü hıristiyanlara tanıtmak amacıyla Kur'an'ın tercüme edilmesinin gerektiğini düşünmüş, buna zemin hazırlayacak birtakım teşebbüslerde bulunmuştur. Bibliander'in, Kur'an tercümesini neşrinin Luther'in bu arayışları sırasında ortaya çıkışı şüphesiz tesadüfî değildir. Ortak kaygılar Zwinglici Protestanlar'ı da işin içine çekmiş ve Bibliander'in Kur'an tercümesinin neşrini yapmasını kolaylaştırmıştır.

Protestanlığın daha liberal yorumu olarak Zwinglici bir anlayış benimseyen Bibliander, Türkler'in Orta Avrupa'daki yayılışını kıyamet alâmetlerinden saysa da onlara karşı uygulanacak en iyi yöntemin misyonerlik olduğunu düşünüyordu. Bilhassa Türkler'in ele geçirdiği coğrafyalardaki halkın devşirme yoluyla müslümanlaştırıldığının farkındaydı ve hıristiyan halkın İslâm'ı içeriden tanıması gerektiğini söylüyordu. Bu amaçla 1542'de içeriği diğerleriyle aynı olan *Ad Nominis Christiani Socio Consultatio Quanam Ratione Turcarum Dira Potentia Repelli Possit, ac Debeat a Populo Christiano* adıyla bir *Türkenbüchlein* yazmıştır (Basel 1542). Ancak Bibliander, İslâm'ı daha iyi tanımanın yolu olarak Kur'an'ın tercümesinin yapılması gerektiğini düşündüğünden Kettonlu Robert'in Kur'an tercümelerine ulaşmış, arkadaşı Oporiniana da ona Basel Kütüphanesi'ndeki Arapça bir Kur'an nüshasını göndermiştir. Böylece Bibliander, Arapça'dan ve diğer bazı kaynaklardan faydalanarak Ketton nüshasının edisyonunu gerçekleştirmiştir. Ancak Protestan çevreleri hıristiyan dünyasında Kur'an tercümesinin basılmasını bir tehdit olarak algılamış ve eserin çıkışını engellemeye çalışmıştır. Özellikle Basel şehir konsilinin bu basıma şiddetle karşı çıktığı bilinmektedir. Fakat Luther'in İslâm'ın öğrenilmesi için böyle bir edisyonun gerektiği şeklindeki savunusu söz konusu metnin 1543'te yayımlanmasını mümkün kılmıştır. Conrad Pellican ve Caspar Hedio gibi dönemin diğer âlimleri de bu metnin neşrinin Hıristiyanlık için bir tehdit oluşturmadığını ileri sürmüştür. Böylece basılı metin 1543'te satışa sunulmuş ve aynı yıl içerisinde üç baskı yapacak kadar ilgi görmüştür.

Tercümenin girişine Luther ve Melanchthon birer önsöz yazmış, önsözde Türkler'in dini olarak İslâm'ın geçersizliği ve sapkınlığına karşılık Hıristiyanlığın hakikati ve yüceliği ele alınmış, böylece tercümeye yapılacak eleştiriler önlenmeye çalışılmıştır. Söz konusu çalışmada ortaya konulan metin bakımından Bibliander ile Ketton arasında büyük farklar yoktur. Zira Bibliander hem Ketton'un Kur'an tercümesini hem de notlarını çok az değişikliklerle almış, kendi notlarını da hazırladığı bu metne koymuştur. Bu bağlamda Bibliander'in orijinalliği, dönemin Protestan "sola scriptura" (metni metinle analiz etme) geleneği çerçevesinde Kur'an'daki bazı âyetleri Ahd-i Atîk ve Ahd-i Cedîd'den örneklerle yorumlama çabasıdır. Onun notlarında sadece İslâm'a reddiye yer almaz, aynı zamanda Katolik ve bazı Protestan çevrelerine imalı eleştiriler de görülebilir (Burman, s. 118; Campi, XXXI, 143).

Bibliander'in arkadaşı ve aynı inançları paylaştığı Oporiniana'nın yayınevinde neşrettiği metin üç bölüme ayrılmıştır. Birinci bölümde hacerîlerin (müslümanlar) ve Türkler'in kutsal kitapları ve inançları anlatılır, okuyucuya Kur'an'ın neden Latince'ye çevrildiği konusunda bilgi aktarılır. Ayrıca Kur'an'ın geneli hakkında bilgi verilir, hadislerden bahsedilir ve âyetlerin okunuşuyla ilgili örnekler sunulur. Kur'an'ın tercümesi bu bölümdedir. İkinci bölüm İslâm üzerine yazılmış bir reddiye niteliğindedir. Burada Abdülmesih b. İshak el-Kindî'nin reddiyesinden, Nikolas Cuso'nun ve Riccoldo da Monte di Croce'nin Kur'an'a yazdığı eleştirilerden söz edilir. Ayrıca Grekçe ve Latince yazılmış Bizanslı bir reddiyeden örnekler verilir. Amaç Kur'an'ın ve İslâm'ın heretikliği ve temelsizliğinin okuyucuya gösterilmesidir. Üçüncü bölüm Hz. Muhammed'in hayatı, öğretileri ve uygulamalarıyla ilgilidir. Bu bölümde Paolo Giovio'nun Türkler'le ilgili verdiği bilgiler zikredilir. Papa II. Pius'un Fâtih Sultan Mehmed'e ve onun da papaya yazdığı mektupların kopyaları sunulur. Birbirinden kopuk konuları içerse de güzel bir kompozisyonla birleştirilmiş olan bu neşir kısa zaman içinde İtalyanca, Flamanca ve Almanca'ya tercüme edilmiş, Cizvit misyonerlerinin kullandığı ana metin haline gelmiştir. XVIII. yüzyıldan itibaren başka dillere de çevrilmiştir. Bibliander'in Kur'an neşri ve metin içerisindeki düzenlemeleri, sonraki asırlarda şarkiyatçıların İslâm'a daha esaslı bir şekilde yaklaşmaları gerektiği konusundaki kaygılarını belli bir metodolojik çerçeveye oturtmuştur. Bu sebeple XIX. yüzyıl oryantalizminin temel yaklaşım biçimlerinden olan semantik ve etimoloji gibi dil bilimi unsurlarının önemine ilk dikkat çekenin de Bibliander olduğunu söylemek mümkündür.

BİBLİYOGRAFYA :

H. Bobzin, *Der Koran im zeitalter der Reformation*, Beyrut 1995, s. 167, 174; a.mlf., "Kur'an'ın Latince Tercümeleri: Kısa Bir Genel Bakış" (trc. Yusuf Öztel), UÜ İlâhiyat Fakültesi Dergisi, XVIII/1, Bursa 2009, s. 609-622; T. E. Burman, *Reading the Qur'an in Latin Christendom, 1140-1560*, New York 2007, s. 60-88, 118; An Ja – S. Goeing, "Establishing Modes of Learning: Old and New Hebrew Grammers in the 16th Century", *Scholarly Knowledge: Textbooks in Early Modern Europe* (ed. E. Campi v.dğr.), Genève 2008, s. 157-183; B. Gordon, "Christo testimonium reddunt Omnes Scripturae", *Shaping the Bible in the Reformation* (ed. B. Gordon – M. McLean), Leiden 2012, s. 113, 114; G. J. Metcalf, "Theodor Bibliander (1504-1564) and the Languages of Japheth's Progeny", *Historiographia Linguistica*, VII/3, Amsterdam 1980, s. 323-333; H. Clark, "The Publication of the Koran in Latin a Reformation Dilemma", *The Sixteenth Century Journal*, XV/1, New York 1984, s. 3-12; S. Henrich – J. L. Boyce, "Martin Luther-Translations of Two Prefaces on Islam: Preface to the 'Libellus de ritu et moribus Turcorum (1530)' and Preface to Bibliander's Edition of the Qur'an (1543)", *Word and World*, XVI/2, Minnesota 1996, s. 250-266; A. S. Francisco, "Polemical Works against Islam in the Early Reformation Era", *Lutheran Theological Review*, XV, Ontario 2002-2003, s. 40-53; E. Campi, "Early Reformed Attitudes towards Islam", *Theological Review*, XXXI, Beirut 2010, s. 140-146; "Machumetis saracenorum principis eiusque successorum vitae ac doctrina ipseque Alcoran", *Vivarium: Online Digital Collections of Saint John's University and the College of Saint Benedict*, http://cdm.csbsju.edu/cdm/ref/collection/SJRareBooks/id/4744 (22.01.2015).

KÜRŞAT DEMİRCİ

BİHAÇ

Bosna'da tarihî bir şehir.

Bosna-Hersek'in kuzeybatı kısmında Una nehrinin sol kıyısında yer alır. Bugün Una-Sana kantonunun başşehridir. 61.564 (2012) olan nüfusunun çoğunluğunu müslüman Boşnaklar oluşturur. Una vadisi tarih öncesi devirde de özel bir yere sahipti. Bihaç'ın 10 km. güneydoğusunda Ripaç (Ripač, Bosna-Hersek) yakınlarında yapılışı Tunç çağına dayanan palafit türü evler bulunmuş, dış mahallesi Ribiç'te (Ribić) La-Tené dönemine ait bir mezarda çömlekler ve değerli buluntular ortaya çıkarılmıştır.

Bihaç ve çevresi milâttan önce I. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun İllirya, daha sonra VI. yüzyılın başına kadar Dalmaçya eyaletinin bir parçasıydı. Octavianus'un (Augustus, m.ö. 63 – m.s. 14), bölgede yaşayan Yapodlar'ı, milâttan önce 35 yılında hâkimiyeti altına almasıyla Romalılar'ın kanunları ve gelenekleri bölgede yayıldı. Tarihçilerin varsayımına göre bugünkü Bihaç yakınlarında eski bir Roma şehir merkezi

Bihaç'tan bir görünüş

yer almaktaydı. V. yüzyılın başında Gotlar, ardından Alanlar ve Hunlar bölgeyi ele geçirdi. İmparator Iustinianos (527-565) burayı zaptedince Bizans İmparatorluğu bölgeye sahip oldu. 602-614 yıllarında Bihaç yakınlarına Slavca konuşan halk yerleşti ve bölgenin Slavlaşması başladı. Erken Ortaçağ'da yeni Slav ve Hırvat halkları Bizans ve Frank Krallığı hâkimiyetinde bölgeye geldi. Bihaç ortaya çıkan iki Hırvat düklüğünün sınırında bulunuyordu. Tomislav (910-929) düklükleri birleştirdi ve Bihaç, Macar-Hırvat birliğinin kuruluşuna kadar (1102) Hırvat Krallığı'nın önemli bir merkezi oldu. Bunu izleyen yıllarda şehir ve çevresi Macarlar'ın egemenliği altına girdi.

Bihaç adı ilk defa, Macar ve Hırvat Kralı IV. Béla'nın 1260 yılına ait bir belgesinde Topuska (Hırvatistan) Sistersiyen tarikatının mülkü olarak geçer. 1271'de şehir halkıyla başrahip arasında yapılan anlaşmada da benzer şekilde yer alır. Ortaçağ kaynaklarında farklı Slavca adlarla anılır: Bihig, Byheg, Bichich, Bihag, Vywegh, Wyjgh. Latince belgelerde Castrum bichiciense şeklinde geçerken Almanca kaynaklarda Wihitsch olarak (daha sonra Wihitz, Wihatsch) görülür. Osmanlı kaynaklarında daha çok Bihke adıyla anılır. 1262'de krala bağlı şehir (royal free city) statüsünü kazanan Bihaç iyice tahkim edildi, surlarla çevrildi. Macar-Hırvat krallarının sarayı da buradaydı ve Hırvat Meclisi (Sabor) genellikle Bihaç'ta toplanıyordu. Şehir idarî bakımdan Kral I. Lajos'un ölümüne (1382) kadar Hırvatistan'a bağlıydı, daha sonra Bosna idaresine geçti. XIV. yüzyılda krala bağlı şehir statüsünü kaybetti, bunda aralıksız süren soylular mücadelesi rol oynadı. Lüksemburglu Zsigmond (Sigismund) kaleyi Frangepán ailesine verdi.

Osmanlı Devleti'nin Balkanlar'da yayılması ve Bosna'yı ele geçirmesi üzerine Bihaç ve çevresinde yaşayan Hırvat nüfusu göç etti, yerlerine Boşnaklar, Türkler ve Vlachlar (Ulahlar) yerleşti. Macar-Hırvat Krallığı'nın sınırını koruyan kale, Osmanlılar'a bağlanmayı kabul etmeyen son Bosna kralı Stephan Tomasaević'in tutuklanmasından sonra Osmanlı hâkimiyetine girdi (1463). Fakat aynı yıl Macar Kralı Mátyás Corvinus şehri geri aldı. Osmanlılar'ın Bosna'daki egemenliğinin güçlenmesinin ardından Macar Krallığı'nın sınır boylarında saldırılar devam etti. Mohaç Savaşı'nı (1526) izleyen yılda Yayça Kalesi'nin alınmasından sonra Bihaç kısa bir süre için yeniden Osmanlılar'ın idaresine geçti. 1530'lu yıllarda Habsburglar tarafından Hırvat sınır bölgesinin düzenlenmesine başlandığında ana merkez hıristiyanların elindeki Bihaç oldu. Burası Osmanlılar'a karşı ilk savunma bölgesini teşkil etti. Ancak 1577-1578'de çevresi ve Una nehri boyundaki küçük kaleler ele geçirildiğinden giderek Bihaç savunmasız duruma geldi.

1593-1606 Osmanlı-Avusturya savaşlarının arefesinde Bosnalı Derviş (Telli / Gazi) Hasan Paşa (Hasan-Paša Predojević) Kasım 1591'de Bihaç'ın ön kalesi Ripaç'ı, 1592'de şehri ve kaleyi aldı. Zaferin ardından Osmanlılar, XIII. yüzyılda Dominikler tarafından inşa edilen Aziz Antal Manastırı'nı camiye çevirdiler. Cami ve çarşı şehrin Osmanlı dönemindeki merkezi oldu. Fethiye Camii günümüzde de Bihaç'ın en ünlü yerlerinden biridir. Bihaç ve yöresi 1606'da yedi, yüzyılın ortasında sekiz sancaktan oluşan Bosna eyaletinin bir parçasıydı. Bihaç ve ona bağlı topraklar Osmanlı Devleti'nin en batıdaki sancağı durumundaydı. Sancakta Bihaç (Bihke), Donji Kamengrad, Ripaç, Cazin, Buzim, Ostrovica ve Bosanska Krupa gibi büyük şehirler vardı. 1592'den sonra oluşturulan "Bihaç kaptanı" rütbesi, donanmayla ilgili olmayıp büyük bir bölgenin en yetkili askerî temsilcisini ifade ediyordu. 1660'ta Bosna Beylerbeyi Melek Ahmed Paşa, VII. Miklós Zrínyi'ye esir düşen Bihaç kaptanını kurtarmak için Evliya Çelebi'yi 87.000 kuruş fidye götürmekle görevlendirdi.

Habsburg ve Macar-Hırvat güçleri, sınırlarına komşu Bihaç'ı Avusturya-Osmanlı savaşları sırasında pek çok defa kuşattıysa da kuşatmalar başarısızlıkla sonuçlandı. Osmanlılar'la yapılan Kutsal İttifak savaşları döneminde (1683-1699) 1688'de o zamanki Hırvat Banı Miklós Erdődy âni bir baskınla burayı almak istedi, fakat başaramadı. 1691 ve 1697'deki Zenta savaşından (11 Eylül) önce Karlovac Kumandanı Franz Karl Auersperg ve Hırvat Banı II. Ádám Batthyány yaklaşık 20.000 kişilik orduyla Bihaç önlerine geldilerse de yine kaleyi alamadılar. Yüksek ve güçlü kalesi sebebiyle Bihaç o dönemde zaptedilemez olarak düşünülüyordu. Savaşı bitiren Karlofça Antlaşması'nın (1699) ardından Bihaç ve çevresi Osmanlılar'ın elinde kaldı, ancak Bihke sancağı kaldırılarak Bosna sancağına bağlandı.

XVIII ve XIX. yüzyıllardaki Avusturya-Osmanlı ve Fransa-Avusturya savaşları Bihaç'ı etkiledi. Napolyon Bonapart yönetimindeki Fransızlar'a karşı başlatılan V. Koalisyon savaşını (1809) sona erdiren Viyana Antlaşması'yla (4 Ekim 1809) Fransızlar, Hırvatistan'ın bir bölümünü alarak Osmanlı Devleti'ne komşu oldu. Fransız Mareşali August Frédéric Louis Viesse de Marmont 1810'da Türkler'in elindeki Cetin'i işgal etti ve Bihaç'ı yaktı. Bihaç, Osmanlı Devleti'ndeki askerî ve idarî reformlar neticesinde 1865'te yeniden sancak merkezi haline getirildi. 13 Temmuz 1878

Bihaç'ta Fethiye Camii

tarihinde imzalanan Berlin Antlaşması ile Avusturya-Macaristan bütün Bosna-Hersek'i ve o zaman nüfusunun büyük çoğunluğu müslüman olan Bihaç'ı ilhak etme hakkı elde etti. Fakat Bihaç'ta direnişle karşılaştı, ancak 18 Eylül 1878'de Avusturya-Macaristan ordusu General Wilhelm Freiherr von Reinländer komutasında Bihaç'ı almayı başardı. Kale ile şehri birleştirmek için 1888'de surların yıkımına başlandı. Ortaçağ temelleri üzerine inşa edilen dört kuleli kaleden günümüze yalnız Kaptan Kulesi adıyla anılan kule kalmıştır. Nüfusunun 1910'da 8370'e ulaşması şehrin geliştiğini gösterir. I. Dünya Savaşı'nın sonunda Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından Bihaç 1929'dan itibaren, Yugoslavya Krallığı adını alacak olan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'na geçti. Bu dönemde Bihaç, Vrbas Banlığı'nın idarî, ekonomik, eğitim ve sağlık merkeziydi.

II. Dünya Savaşı sırasında Alman kuvvetleri 13 Nisan 1941'de Bihaç'a saldırdı ve Bihaç, Almanya ile müttefik Bağımsız Hırvatistan Devleti'nin toprağı oldu. Ancak işgalden hemen sonra şehirde ve çevresinde direnişler başladı; partizanlar Nisan 1942'de şehri geri alıp Bihaç Cumhuriyeti'ni ilân etti. Tito'nun yönetimi altındaki Yugoslav hükümetinin temelini teşkil edecek olan Yugoslavya Antifaşist Ulusal Kurtuluş Konseyi 26-27 Kasım 1942'de Bihaç'ta toplandı. 29 Ocak 1943'te Alman birlikleri yeniden Bihaç'ı işgal etti ve bu işgal 28 Mart 1945'te Yugoslavya Halk Kurtuluş Ordusu tarafından kurtarılıncaya kadar sürdü.

Komünist Yugoslavya Demokratik Federal Cumhuriyeti döneminde (1945-1991) Bihaç il merkezi olarak yeni kurulan Bosna-Hersek Sosyalist Cumhuriyeti'ne dahil oldu, Kuzeybatı Bosna'nın idarî ve ekonomik merkezi halinde gelişti. Bosna-Hersek 5 Nisan 1992'de bağımsızlığını kazandı; ancak Sırplar'la Boşnak ve Hırvatlar arasındaki etnik çekişmeler 1992-1995 arasında süren Bosna savaşında zirveye ulaştı. Bu dönemde Bihaç ve yöresi Sırp militanları (Sırp Cumhuriyeti ordusu) tarafından çevrelenmiş korumalı bölgeye dönüştürülse de savaş süresince burası Bosna hükümet birliklerinin kontrolünde ve Birleşmiş Milletler Barış Gücü'nün korumasında güvenli bir bölge olarak kaldı. 1995 yazında Bihaç bölgesinde yaklaşık 150.000 sığınmacı ağır silâhlarla donatılmış Sırplar'ın kuşatması altındaydı. Uluslar arası gözlemciler Srebrenica katliamından sonra bunu insanî bir felâket olarak değerlendirdi. 4 Ağustos'ta Sırplar'a karşı Hırvat Ordusu'nun saldırısı başladı, bunun neticesinde Krajna Sırp Cumhuriyeti'ne son verildi ve Bihaç da kurtuldu. Hırvat ve Bosna güçlerinin başarısı sonucunda birkaç hafta içinde Batı Bosna, Bosna-Hırvat Federasyonu'nun eline geçti, Bihaç da yeniden Bosna ile birleşti. Günümüzde Bihaç kalabalık nüfusuyla bir sanayi şehri konumundadır. Tarım sektörü başlıca ekonomik faaliyeti oluşturur. Kentteki Bihaç Üniversitesi 1997'de açılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Bosna-Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri: 1516-1919 (haz. İsmet Demir v.dğr.), Ankara 1992, s. 31, 59, 120, 121, 233, 234; Evliyâ Çelebi, *Seyahatnâme* (Dağlı), VI, 323; R. Lopašić, *Bihać i Bihaćka Krajina. Mjestoposne i poviestne critice*, Zagreb 1890; L. Bencze, *Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban*, Budapest 1987, s. 191-221; L. Szita – G. Seewann, *A legnagyobb gyözelem: Dokumentumok az 1697*, Pécs-Szigetvár 1997, s. 110-121, 187-190, 193, 201, 239-249, 255, 259, 282, 284; G. Pálffy, *A 16. század története*, Budapest 2000, s. 45, 47, 67, 179, 185; Džafer Mahmutović, *Stari Bihać (1260-1940)*, Bihac 2001; Adnan Alijagic, *Der Kampf um Bihac. Ein wichtiger Kriegsschauplatz und seine Besonderheiten 1992-1995. Diplomarbeit*, Graz 2007; M. Koller, "Bosnia and Hercegovina", *Encyclopedia of the Ottoman Empire* (ed. G. Ágoston – B. Masters), New York 2009, s. 91-93; R. Carlton – A. Rushworth, "The Krajina Projekt: Exploring the Ottoman-Habsburg Borderland", *The Frontiers of the Ottoman World* (ed. A. C. S. Peacock), Oxford 2009, s. 403-430; Admir Mulaosmanović, *Bihácka Krajna 1971.-1991.*, Sarajevo 2010; F. Otto Roth, "Wihitsch und Weitschawar: Zum Verantwortungsbewußtsein der adeligen Landstände Innerösterreichs in Gesinnung und Tat im türkischen 'Friedensjahr' 1578", *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark*, sy. 60, Graz 1969, s. 199-275; sy. 61 (1970), s. 151-214; M. Kruhek, "Die Grenzen des Königreichs Kroatien in den internationalen Staatsverträgen vom Frieden von Zsitva-Torok 1606 bis zum Frieden von Sistowa 1791", *Review of Croatian History*, I/1, Zagreb 2005, s. 29-71.

HAJNALKA TÓTH

BİHBEHÂNÎ, Muhammed

(محمّد بهبهانی)

Âyetullâh Seyyid Muhammed b. Abdillâh b. İsmâîl Bihbehânî (1874-1963)

İranlı Şiî müctehidi ve dinî lider.

9 Cemâziyelâhir 1291 (24 Temmuz 1874) tarihinde Tahran'da doğdu. İmam Mûsâ Kâzım'ın soyundan Bahreynli Âl-i Garîfî hânedanına mensup olan babası Âyetullah Seyyid Abdullah Bihbehânî, İran meşrutiyet hareketinin en önemli liderlerindendi. Seyyid Muhammed, ilk eğitimini babasından aldıktan sonra Mirza Ebü'l-Hasan Cilve'den felsefe ve aklî ilimleri okudu. Ardından yedi yıl boyunca Âyetullah Mirza Hasan Âştiyânî'nin fıkıh ve usul derslerini takip etti. Âştiyânî'nin vefatı üzerine Irak bölgesi âlimlerinin derslerine katıldı. Necef'te Ahund Molla diye tanınan Muhammed Kâzım-ı Horasânî'den ders aldı. Tahsilini tamamlayarak ictihad mertebesine ulaştı ve dönemin merci-i taklîd âlimlerinden biri oldu. Tahran'a dönünce devlet adamları nezdinde büyük itibar ve güven kazandı. Siyasî faaliyetlerinde babasına yardım etti, sosyal ve siyasal gelişmelerde önemli rol oynadı. 1906 İran meşrutiyet hareketinde adı babası Âyetullah Bihbehânî'den daha az geçse de siyasal sistemin dönüşümünde katkısı azımsanmayacak din bilginlerinden biriydi. 1908'de Muhammed Ali Şah'ın I. Meşrutiyet'i sona erdiren meclisi bombalatması olayı sırasında ciddi derecede yaralandı. Ertesi yıl şahın istibdat yönetiminin yıkılıp meclisin tekrar açılmasının ardından Bihbehânî meclis yasalarını denetleyen müctehidler arasında yer aldı. İkinci mecliste Tahran temsilcisi olarak Demokratiyûn grubuna karşı İ'tidâliyûn'un safında siyasete devam etti. Babasının 1910'da öldürülmesinden

Muhammed Bihbehânî

sonra itibarı daha da arttı. 1923'te Irak hükümeti ve İngilizler'in emriyle Atebât ulemâsının sürgün edilmesine karşı çıktı. Ertesi yıl kurucu meclis üyeliğine seçildi. Rızâ Şah Pehlevî'nin (1925-1941) saltanatının sonuna kadar sarayla olan iyi ilişkisi sürmekle birlikte önemli bir sosyal faaliyete katılmadığı görülmektedir. Bihbehânî, 1945'te Tahran cuma imamıyla birlikte ülkenin işgaline son verilmesi için Sovyet, İngiliz ve Amerika elçiliklerine hitaben ortak bir deklarasyon yayımladı.

Muhammed Rızâ Şah Pehlevî döneminde de (1941-1979) önemli dinî liderlerden biri olarak bir taraftan halk katındaki siyasal ve sosyal nüfuzu, diğer taraftan saraydaki itibarı sayesinde önemli konularda danışma ve ara buluculuk mevkiinde bulunmaya devam etti. 1948'de on dört müctehidle beraber kadınların kamusal alanlarda tesettüre riayet etmeden dolaşmalarının haram olduğuna dair yayımlanan bir fetvayı imzaladı. Ardından dönemin başbakanı İbrâhim Hakîmî, Bihbehânî'den baş örtüsü takmayan kadınlara karşı hoşgörülü davranılması ve herhangi bir saldırıda bulunulmaması yönünde halkı ikna etmesini istedi. Benzer bir ara buluculuğu da 1952'de Musaddık hükümetinin kadınlara verdiği oy hakkıyla ilgili önergeyi dinî çevrelerin tepkisi üzerine geri çekmesinde görüldü. 1953 yılında Başbakan Musaddık'ın petrolü millîleştirme hareketini destekledi, ona karşı ılımlı ve dengeli bir siyaset izledi. Ancak bir süre sonra, Musaddık'ın şah karşıtı politikaları ve Meclis-i Şûrâ-yı Millî Başkanı Âyetullah Kâşânî ile arasının açılması üzerine Bihbehânî başbakana olan güvenini kaybetti. Âyetullah Burûcirdî ile birlikte 1953 Ağustosunda Musaddık'ın bir darbe ile düşürülmesinde önemli rol oynadı. Musaddık'a karşı şahın ve Amerika'nın yanında yer almasının temelinde Musaddık'ın başını çektiği Cephe-i Millî'nin komünist Tudeh Partisi'ne olan yakınlığının bulunduğu söylenir.

1953 ile 1955 arasında Bihbehânî adı İran kamuoyunda en fazla öne çıkan isimlerdendi. Bir ara ülke dışına çıkmak zorunda kalan şahın geri dönmesinde etkin rol oynadı. Şaha bir telgraf göndererek alkollü içkilerin üretimi ve satışının yasaklanması için yeni başbakan Fazlullah Zâhidî'nin verdiği sözü tutmasını istedi. Şah böyle bir yasak yanlısı olmasa bile bu talebi saygıyla karşıladı. Böylece ulemâ-devlet ilişkilerinde karşılıklı tâvizlerle bir denge oluşturuldu. Başta Bihbehânî olmak üzere ulemânın desteğiyle dönemin radikal örgütlerinden Fedâiyân-ı İslâm çökertildi ve komünist Tudeh Partisi etkisiz hale getirildi. Bihbehânî, Türkiye ve Irak'ın da katıldığı Bağdat Paktı'nı bir barış paktı olarak değerlendirip hükümetin bu konudaki dış politikasını destekledi. Bahâîler'in faaliyetlerine karşı halkın duyduğu tepki üzerine 1955'te Bahâî dinî merkezlerinin kapatılmasında da şah nezdinde etkili oldu. Ancak 1958'de Bihbehânî'nin hükümetle ilişkileri bozulmaya başladı. Bihbehânî o yıl senatoda kadınlara oy hakkı verilmesini savunanları kınadı. 1962'ye kadar bu sorunun peşini bırakmadı. Hükümete karşı diğer bir muhalefeti de yeni toprak yasası konusundaydı. Bu arada Âyetullah Burûcirdî de ona toprakların sınırlandırılmasının İslâm hukukuna aykırı olduğunu belirten açık bir mektup yollayarak kendisini desteklediğini belirtti. Bihbehânî 1963'te Muhammed Rızâ Şah Pehlevî'nin bir referandumla uygulamaya koyduğu, "Ak Devrim" diye anılan reform programı konusunda başbakana bir yazı gönderip devletin vakıf arazilerini bölmekten vazgeçmesini istedi. Şahın Ak Devrim'ine karşı çıkan Âyetullah Humeynî, toprak reformu konusunda re-ferandum yapılmasını haram saydığı bir sırada Bihbehânî de Âyetullah Seyyid Ah-med Hânsârî'nin yanında yer alarak referandumu haram sayan fetvasına destek verdi. Böylece sarayın tepkisini daha fazla çekmeye başlayan Bihbehânî'nin oğlunun meclise girmesi engellendi. Bihbehânî 12 Kasım 1963'te vefat etti, naaşı Irak'a götürülerek Necef'te defnedildi. Vefat ettiği tarih devlet tarafından resmî yas günü ilân edildi.

BİBLİYOGRAFYA :

Shahrough Akhavi, *Religion and Politics in Contemporary Iran: Clergy-State Relations in the Pahlavi Period*, Albany 1980, s. 63, 69, 74-75, 77; *Aʿyânü'ş-Şîʿa*, IX, 389; Mehdî Melikzâde, *Târîḫ-i İnḳılâb-ı Meşrûṭiyyet-i Îrân*, Tahran 1363 hş., IV-V, 724, 823; Muhammed Hırzüddin, *Maʿârifü'r-ricâl* (nşr. M. Hüseyin Hırzüddin), Kum 1405, II, 18; Muhammed Cernâdekânî, *ʿUlemâ-yi Büzürg-i Şîʿa: Ez Küleynî tâ Ḫumeynî*, Kum 1364 hş., s. 337; Hüseyin Mekkî, *Târîḫ-i Bîst Sâle-i Îrân*, Tahran 1374 hş., V, 484-488; Mahmûd Tulûî, *Bâzîgerân-ı ʿAṣr-ı Pehlevî: Ez Furûġî tâ Ferdûst*, Tahran 1374 hş., I, 402, 435, 460, 463, 467; Gulâmrızâ Necâtî, *Muṣaddıḳ: Sâlhâ-yi Mübâreze ve Muḳâvemet*, Tahran 1378 hş., s. 161, 517; Müslim Abbâsî, "Şerḥ-i Ḥâl-i Seyyid Muḥammed Bihbehânî ez Lâbelâ-yı Nevştârhâ ve Koftârhâ-yı Târîḫî", *Maḳālât-ı Yâd*, sy. 93-94, Tahran 1388 hş., s. 114-153; Mansûre Celâdetî, "Faʿâliyethâ-yi Siyâsî-yi Âyetullâh Seyyid Muḥammed Bihbehânî", *Yâd-ı Eyyâm*, sy. 58, Tahran 1389 hş., s. 6; Hamid Algar, "Behbahânî, Ayatollah Moḥammad", *EIr.*, IV, 96-97; M. Kâzım Âsâyiştaleb Tûsî, "Bihbehânî Seyyid Muḥammed", *Dânişnâme-i Cihân-ı İslâm*, Tahran 1377 hş., IV, 764-767; Robert Gleave, "al-Bihbahānī, Āyatallāh Muḥammad", *The Encyclopaedia of Islam Three*, Leiden 2009, fas. 3, s. 170-172.

RIZA KURTULUŞ

BİLÂDÎ, Âtik b. Gays
(عاتق بن غيث البلادي)

Âtik b. Gays b. Züveyyir b. Zâyir el-Bilâdî el-Harbî el-Mekkî (1934-2010)

Arap yarımadasının kültür ve medeniyetine dair çalışmalarıyla tanınan âlim, seyyah.

19 Ocak 1934 tarihinde Mekke'nin kuzeyinde bulunan Huleys muhafazasının yakınındaki Misr adlı bâdiyede doğdu ve çocukluğu burada geçti. Benî Harb'in Bilâd koluna mensuptur. İlk hocası bâdiyede hayvancılıkla uğraşan, kısaca, nesep âlimi ve şair olarak tanınan babasıdır. 1945'te babasının vefatının ardından Mekke'ye yerleşti. Bir taraftan medreseye devam ederken diğer taraftan Mescid-i Harâm'daki ders halkalarına katıldı. Medreseden mezun olunca Tâif'e giderek piyade okuluna kaydoldu (1953). Bu okulu bitirdikten (1956) hemen sonra, Süveyş krizi esnasında Suudi Arabistan tarafından Ürdün ordusunu takviye için gönderilen birlikler içinde yer aldı. Ürdün'de kaldığı iki yıl boyunca bölgeyi tanımaya ve askerlik tecrübelerini arttırmaya yönelik seyahat ve incelemelerde bulundu. Dârü Ammân el-Âlî Enstitüsü'nün gazetecilik bölümünü bitirdi. 1968'den itibaren *el-Menhel* ve *el-ʿArab* başta olmak üzere çeşitli dergilerde makaleler yazmaya başladı. Suudi Arabistan ordusunda albaylık rütbesine kadar yükseldi (1974). Bu arada Riyad Dil Enstitüsü'ne ve kurslara devam ederek İngilizce'yi öğrendi. 1977'de kendi isteğiyle emekliye ayrıldı. 1979'da Mekke Yayınevi'ni kurdu. Gazetecilik, ilmî araştırma, kitap telifi ve yayımcılıkla uğraştı. 15 Şubat 2010 tarihinde Mekke'de vefat etti,

Âtik b. Gays el-Bilâdî

Mescid-i Harâm'da kılınan cenaze namazının ardından Makberetü'l-Ma'lât'a defnedildi. Mekke'de yaşadığı sokağa ve Cidde'de bir caddeye adı verilmiştir. Bilâdî, Arap kültürü ve edebiyatına yaptığı hizmetlerden dolayı çeşitli ödüller almış, Beyrut İslâm Medeniyeti Üniversitesi kendisine tarih alanında fahrî doktora unvanı vermiştir. Ahmed b. Muhammed Sâlim el-Ahmedî, *ʿÂtiḳ b. Ġayṯ el-Bilâdî: el-ʿÂlimü'l-mevsûʿî 1352-1431* adıyla bir eser kaleme almıştır (Riyad 2012).

Arap dili ve edebiyatı, sosyoloji, biyografi, tarih ve coğrafya alanlarında genelde Arap yarımadasını ve özellikle Hicaz'ı merkeze alan çalışmalar yapan Âtik el-Bilâdî gazeteciliğe muhabirlikle başlamış, önceleri takma adla, ardından kendi adıyla *el-Bilâd, Ḥirâʾ, Ümmü'l-ḳurâ, ʿUkâẓ, Nedve, Ḳasîm, Edvâ* gibi gazetelerde makaleler yazmıştır. Mekke, Cidde, Tâif'teki kültür ve edebiyat kulüplerine üye olarak çeşitli görevler üstlenmiş, Suudi Arabistan'da ve diğer ülkelerde yapılan toplantılara katılmıştır. Orduda iken Arabistan dahilinde, Irak'tan Güney Arabistan ve Yemen'e kadar uzanan bölgede birçok seyahat yapmış ve geniş notlar tutmuş, bölgenin tarihi, coğrafyası, halkı, kültür ve medeniyeti hakkındaki bu notları esas alıp çoğu ansiklopedik nitelikte kitaplar kaleme almıştır. Eserlerini hazırlarken gözlemlerinin yanı sıra ilgili kaynaklardan ve görüştüğü kişilerden aldığı bilgilerden de faydalanmış, özellikle bölgelerin o günkü durumları üzerinde durmuştur. Bedevî âdet ve kültürüyle ilgili bilgileri eleştirel bir yaklaşımla naklettiği gibi bedevîlerden modern Araplar'a geçen âdetleri tesbit ederek bu alana önemli katkılar sağlamıştır. Bilâdî ayrıca, Mekke ve Arabistan hakkında yazılmış tarih ve coğrafya kaynakları üzerinde geniş araştırmalar yapmış, bu eserlerdeki yanlış bilgilerin tashihi için çaba harcamıştır. Nesep ilmiyle de ilgilenmiş, Arap kabileleri hakkındaki ansiklopedik çalışmalarında bilhassa Hicaz'da yaşayan kabilelere dair geniş mâlûmatı bir araya getirmiştir. Aynı zamanda edip olan müellifin *Elḥân ve eşcân* adlı bir divanı vardır.

Eserleri. Arap Dili ve Edebiyatı: *Ṭarâʾif ve emṯâlün şaʿbiyye mine'l-Cezîreti'l-ʿArabiyye* (Cidde 1396/1976; Mekke 1402/1982); *el-Edebü'ş-şaʿbî fi'l-Ḥicâz* (Dımaşk 1397/1977; Mekke 1402/1982); *Emṯâlü'ş-şiʿri'l-ʿArabî* (Mekke 1409/1988); *Muʿcemü'l-kelimâti'l-Aʿcemiyye ve'l-ġarbiyye fi't-târîḫi'l-İslâmî* (Mekke 1411/1990); *Hedîlü'l-ḥamâm fî târîḫi'l-Beledi'l-ḥarâm: Terâcimü şuʿarâʾi Mekke ʿalâ merri'l-ʿuṣûr* (Mekke 1416/1996). **Seyahatnâme:** *Raḥalât fî Bilâdi'l-ʿArab* (Cidde 1395/1975; Mekke 1403/1983); *ʿAlâ Ṭarîḳi'l-hicre (Raḥalât fî ḳalbi'l-hicre)* (Mekke 1398/1978, 1400/1980, 1403/1983); *Beyne Mekke ve Ḥaḍramevt* (Mekke 1402/1982); *er-Riḥletü'n-Necdiyye* (Mekke 1402/1982); *Beyne Mekke ve'l-Yemen* (Mekke 1404/1984); *Evdiyetü Mekkete'l-mükerreme* (Mekke 1405/1985, 1409/1988); *ʿAlâ Rubâ Necd* (Mekke 1406/1986); *Fî Ḳalbi Cezîreti'l-ʿArab* (Mekke 1413/1993); *er-Riḥletü'l-Yemâniyye* (Mekke 1425/2003). **Arabistan ve Mekke Tarihi:** *Muʿcemü meʿâlimi'l-Ḥicâz* (I-X, Mekke 1398/1978, 1404/1984); *Meʿâlimü Mekkete't-târîḫiyye ve'l-eşeriyye* (Mekke 1400/1980, 1403/1983); *Muʿcemü'l-meʿâlimi'l-cuġrâfiyye fi's-sîreti'n-nebeviyye* (Mekke 1982); *Feżâʾilü Mekke ve ḥürmetü'l-Beyti'l-ḥarâm* (Mekke 1410/1990, 1414/1993); *Neşrü'r-reyâḥîn fî târîḫi'l-beledi'l-emîn* (I-II, Mekke 1415/1994); *el-İşrâf ʿalâ târîḫi'l-Eşrâf* (Şerîf Ca'fer b. Muhammed'in 358'de [968] Mekke emirliğini eline geçirmesinden 1925 yılına kadar Hicaz şerifleri tarihidir) (Beyrut 1423/2002); *Ḫayber* (Mekke 1424/2003). **Tarih ve Coğrafya Kaynaklarının Eleştirisi:** *el-Mîzâḥ (Taşḥîḥu mâ câʾe fî baʿżi'l-müʾellefât ʿan bilâdi'l-ʿArab)* (Eyüp Sabri Paşa ile İbrâhim Rifat Paşa'nın *Mirʾâtü'l-Ḥaremeyn*'leri, Muhammed Lebîb el-Betenûnî'nin *er-Riḥletü'l-Ḥicâziyye*'si, Hâfız Vehbe'nin *Cezîretü'l-ʿArab fi'l-ḳarni'l-ʿışrîn*'i ve Fâiz el-Bedrânî'nin *Fuṣûl min târîḫi ḳabîleti Ḥarb*'i gibi kitaplardaki hataların tesbit ve tashihiyle ilgili bir çalışmadır) (I-II, Beyrut 1424/2003); *Mihrâşü't-türâş (Kitâbü'l-Esnâm, Esmâʾü cibâli Tihâme ve sükkânihâ, el-Mesâlik ve'l-memâlik, el-Büldân, Şûretü'l-arż, Aḥsenü't-teḳâsîm, Nüzhetü'l-müştâḳ, er-Ravżü'l-miʿṭâr* gibi tarih kaynaklarına dair hataların tesbit ve tashihidir) (Beyrut 1427/2006); *el-Muṣaḥḥaḥ min târîḫi Mekke* (Beyrut 1430/2009). Bilâdî'nin diğer bazı eserleri de şunlardır: *Nesebü Ḥarb* (Dımaşk 1397/1977; Mekke 1402/1982, 1404/1984), *Muʿcemü ḳabâʾili'l-Ḥicâz* (I-III, Mekke 1399/1979, 1403/1983), *Aḫlâḳu'l-bedv* (Mekke 1404/1984), *Feżâʾilü'l-Ḳurʾân* (Mekke 1410/1990), *Âyâtüllâhi'l-bâhirât* (Mekke 1412/1991), *Aḫbârü'l-ümemi'l-mübâde (bâʾide) fi'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm* (Mekke 1412/1992), *Muʿcemü ḳabâʾili'l-ʿArabiyye* (Beyrut 1423/2002), *Edvâʾü'l-beşer fi'd-dîn ve'l-aḫlâḳ ve'l-muʿâmelât* (Beyrut 1428/2007).

BİBLİYOGRAFYA :

Âtik b. Gays el-Bilâdî, *Hedîlü'l-ḥamâm fî târîḫi'l-Beledi'l-ḥarâm*, Mekke 1416/1996, II, 613-616; a.mlf., *Neşrü'r-reyâḥîn fî târîḫi'l-Beledi'l-emîn*, Mekke 1415/1994, I, 251-258; Ahmed Saîd b. Silm, *Mevsûʿatü'l-üdebâʾ ve'l-küttâbi's-Suʿûdiyyîn ḫilâle sittîne ʿâm: 1350-1410*, Cidde 1412/1992, s. 89-96; Âsım Hamdân, "el-Müʾerriḫu'l-mevsûʿî ʿÂtiḳ b. Ġayṯ el-Bilâdî: Vâriṣü Medreseti Mekkete't-târîḫiyye", *el-Medîne*, sy. 18736, Medine 10 Rebîülevvel 1431/24 Şubat 2010; Abdüllatîf b. Muhammed el-Hamîd, "'Allâmetü'l-Ḥicâz: ʿÂtiḳ b. Ġayṯ el-Bilâdî", *ʿUkâẓ*, sy. 3210, Cidde 16 Rebîülâhir 1431 / 1 Nisan 2010; "'Arżu kitâbi (ʿÂtiḳ b. Ġayṯ el-Bilâdî: el-ʿÂlimü'l-mevsûʿî 1352-1431)", *el-Cezîre*, sy. 14526, Dübey 16 Şâban 1433 / 6 Temmuz 2012; Salâh ez-Zâmil, "İshâmâtü'l-müʾerriḫ ʿÂtiḳ el-Bilâdî fî ḫidmeti'l-edebi'ş-şaʿbî", *er-Riyâḍ*, sy. 16383, Riyad 22 Cemâziyelâhir 1434 / 2 Mayıs 2013.

MUSTAFA SABRİ KÜÇÜKAŞCI

BİLGE, Mahmut
(1904-1974)

Son dönem âlimlerinden, müftü.

Cizre'de doğdu. Birçok âlim, müderris ve müftü yetiştiren bir aileye mensuptur. Babası Mella Abdurrahman Hoserî tanınmış bir âlimdi. İlk eğitimini babasından aldı, Arapça'nın yanı sıra Farsça öğrendi. 1922'de babasından icâzet aldı. 1963 yılında Trabzon İmam-Hatip Okulu'ndan mezun oldu. 1920'de önce vekil öğretmen, daha sonra sınavları verince asil öğretmen oldu. 1 Ekim 1929'da öğretmenlikten istifa etti ve 1930'da Cizre belediye kâtipliğiyle veznedarlığı görevlerine tayin edildi. 1934 yılından itibaren Nusaybin, Kızıltepe, Cizre ve Mardin merkezinde nüfus memurluğu ile nüfus başkâtipliği yaptı. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın açtığı imtihanı kazanarak 31 Ekim 1948'de Cizre müftüsü oldu. 1969'da Birecik ve ardından Silopi'de (1970-1971) müftülük görevinde bulundu ve bu son görevinden emekliye ayrıldı. Mahmut Bilge Cizre'de vefat etti.

Eserleri. 1. *Ay Risâlesi* (Ankara 1963). Aya gitmenin mümkün olup olmadığı, dinin bu konudaki cevabının ne olduğu hususunda tartışmaların yaşandığı bir ortamda yazılan risâlede müellif aklî ve dinî delillerden hareketle aya gidilebileceğini belirtmiş ve bu düşüncelerinden dolayı bölgedeki bazı çevreler tarafından şiddetli eleştirilere mâruz kalmış, dinsizlikle suçlanmıştır. **2.** *Nuh (a.s) ve Tûfanı* (Ankara 1963). Eserde tûfan, tûfanın mahiyeti, Hz. Nûh hakkında bilgiler, Cûdî dağı ve Cizre anlatılmakta, Nûh'un gemisinin Cûdî dağında bulunduğuna dair bazı deliller ileri sürülmektedir. **3.** *Yezidîler: Tarih-İbadet-Örf ve Âdetler* (nşr. Ahmet Taşgın, Ankara 2002). **4.** *Resûl-ü Ekrem Muhammed Mustafa'nın Nüfus Hüviyet Cüzdanı* (Ankara 1965). Mahmut Bilge'nin bunların dışında *Kıyâmet Risâlesi* (Kur'an'da kıyametle ilgili âyetlerin izahıdır), *Öldükten Sonra Dirilmek, Kur'ân-ı Kerim'deki Kıssalardan Hisseler, Cin Risâlesi, İslâmda İtikadî Fırka ve Şubeler, Hac Kılavuzu, Ferâiz Kitabı, Kasîde-i Bürde'nin Tercüme ve Şerhi, Bânet Süâd Kasidesinin Tercüme ve Şerhi Münferice Kasidesinin Tercüme ve Şerhi, Cezerî'nin Tecvidi Tercüme ve Şerhi* gibi eserleri de vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdulkadir Bingol, *Kulilkên Baxê Botan, Enstiuya Kurdi ya Amedê*, Diyarbakır 2008, s. 137; Ahmet Erkol, "Mahmut Bilge ve Cin Risalesi", *Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu: Bildiriler* (ed. M. Nesim Doru), Şırnak 2010, s. 689-695; Abdullah Yaşın, *Tarih Kültür ve Cizre*, İstanbul 2011, s. 507-513; Recep Özdirek, "Cumhuriyet Döneminde Cizre Bölgesi Din Âlimleri", *Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre* (ed. M. Nesim Doru), İstanbul 2012, s. 230-231.

AHMET ERKOL

BİLGRÂMÎ, Evhadüddin
(أوحدالدين البلگرامى)

Evhadüddîn b. Alî Ahmed el-Osmânî el-Bilgrâmî (ö. 1253/1837'den sonra)

Dil âlimi, şair ve edip.

1193 (1779) yılında Hindistan'ın kuzeyindeki Uttar Pradeş eyaletinin Bilgram şehrinde doğdu. İlk eğitimini babası Kadı Ali Ahmed'den aldıktan sonra Şeyh Muhammed Eslem el-Ferşevî el-Bilgrâmî ile birlikte dönemin ilim merkezi Kalküta'ya giderek buradaki âlimlerden ders aldı, özellikle Arap ve Fars edebiyatına ilgi duydu. Ardından Hindistan'a geçip çeşitli şehirlerdeki âlimlerden faydalandı. Bunlar arasında Haydar Ali b. İnâye Ali el-Hüseynî et-Tûnekî ve Ahmed Arab b. Muhammed el-Yemenî eş-Şirvânî'nin adları anılır. Daha sonra Arap dili ve edebiyatının inceliklerini öğrenmek amacıyla Arap yarımadasına gitti ve uzun zaman orada kaldı. Hindistan'a dönünce Leknev'de kurulan matbaada hocası Ahmed eş-Şirvânî ile beraber Arapça kitaplar neşretti ve matbaaya müdür tayin edildi. Bir yandan basılacak kitapları toplarken bir yandan da kitap telifi ve öğrenci yetiştirmekle meşgul oldu. Evi âlim, edip ve düşünürlerin edebiyat ve dil meselelerini tartıştığı buluşma yeri haline geldi. Öğrencileri arasında Kadı Beşîrüddin b. Kerîmüddin el-Osmânî el-Kınnevcî, Muhammed Beşîr es-Sehsevânî, Cemîl Ahmed b. Eslem el-Bilgrâmî'nin adı geçer. Arap dili ve belâgatına hâkimiyeti, yazılarında bedî' ve beyan sanatlarını başarıyla kullandığı sıkça dile getirilir. Hocası, *Ḥadîḳatü'l-efrâḥ* ve *Nefḥatü'l-Yemen* adlı eserlerin müellifi Ahmed eş-Şirvânî de onun bu özelliğine dikkat çekmiştir. Abdülhay el-Hasenî, Bilgrâmî'nin ölüm tarihini *Teẕkiretü'n-nübelâ*'dan naklen 1250 (1834) olarak vermekte (*Nüzhetü'l-ḫavâṭır*, VII, 930; bundan naklen bk. Sıddîkī, I, 19; II, 287), Muhammed Eslem el-Islâhî kaynak zikretmeden 1262 (1846) tarihini kaydetmektedir. Ancak *Nefâ'isü'l-luġāt* adlı eserini 1253'te (1837) tamamladığına göre vefatı da bu tarihte veya daha sonra olmalıdır. Nitekim M. H. Razvî ve M. H. Kayser de (Qaisar) bu şekilde kaydeder. Bilgrâmî aynı zamanda şiir yazmış olup bir divanda toplanmayan bu şiirler eserlerinde dağınık şekilde mevcuttur. Klasik Arap şiirine hayranlık duymuş, şiirlerinde şekil ve mâna bakımından eski üslûbu benimsemiştir. Daha çok Hindistan'da yaşamış olmasına rağmen yazdığı şiirlerde Arap yarımadasındaki çöl tasvirlerine ve Arap kadınının tasvirine benzer teşbih ve istiarelere yer vermiştir. Şiirlerindeki duygu derinliği, tasvirlerindeki ayrıntı ve incelik dikkat çekmektedir.

Eserleri. 1. *Nefâ'isü'l-luġāt* (Leknev 1257, 1262, 1281, 1284, 1301, 1315; Kanpûr 1286, 1295, 1323). Urduca kelimelerin Arapça, Farsça ve Türkçe karşılıklarının verildiği eser Bilgrâmî'nin en önemli çalışmalarındandır. Eserde ayrıca Arapça ve Farsça şiirlerden güzel örnekler verilmiştir. **2.** *Miftâḥu'l-beyân (Miftâḥu'l-lisân) fi'l-muḥâvereti'l-ʿArabiyye*. Arapça öğretmek amacıyla hazırlanmış olup eserde bol miktarda konuşma cümlelerine yer verilmiştir ve bu yönüyle dikkat çekmektedir. Kitabın müellif hattı nüshası Aligarh İslâm Üniversitesi Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (nr. 892, 72/10). Bilgrâmî eserin hâşiyelerinde zor anlaşılan kelime ve kalıpların açıklamasını da yapmıştır. **3.** *el-ʿAscedü'l-mesbûk fî ḳıṣṣati Bedîʿati'l-cemâl ve Seyfi'l-mülûk* (Patna Hudâbahş Ktp., nr. 2642). **4.** *Selvetü'l-aḥzân fî eşʿâri'n-nisvân* (Aligarh İslâm Üniversitesi Ktp., nr. 27/22). **5.** *Ḫulâṣa-i Meşnevî* (Aligarh İslâm Üniversitesi, Mevlâna Âzâd Ktp., nr. 21/20). Bilgrâmî ayrıca *Ḥamîletü'l-âdâb fîmâ yüfîdü mine'l-kitâb, Ravżâtü'l-ezhâr, Teẕkire-i şuʿarâ'-i ʿArab* gibi eserler kaleme almış, Mütenebbî'nin divanına, Harîrî'nin *el-Maḳāmât*'ına, Kâ'b b. Züheyr'in "Bânet Süʿâd" kasidesine şerhler yazmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmed b. Muhammed eş-Şirvânî, *Ḥadîḳatü'l-efrâḥ li-izâḥati'l-etrâḥ*, Kahire 1305, s. 143-145; Rahmân Ali, *Teẕkire-i ʿUlemâ-i Hind* (nşr. M. Eyyûb Kādirî), Karaçi 1961, s. 126-127; Hânbâbâ, *Fihrist*, V, 5257; Cemîl Ahmed, *Ḥareketü't-te'lif bi'l-luġati'l-ʿArabiyye fi'l-iḳlîmi'ş-şimâlî el-Hindî fi'l-ḳarneyni'ş-şâmin ʿaşer ve't-tâsiʿ ʿaşer*, Dımaşk 1977, s. 27, 151-155, 273; M. H. Razvi – M. H. Qaisar, *Catalogue of Manuscripts in the Maulana Azad Library, Aligarh Muslim University*, Aligarh 1981, s. 44; Abdülhay el-Hasenî, *eş-Şeḳāfetü'l-İslâmiyye fi'l-Hind* (nşr. Ebü'l-Hasan Ali en-Nedvî), Dımaşk 1403/1983, s. 55, 56; a.mlf., *Nüzhetü'l-ḫavâṭır*, Beyrut 1420/1999, VII, 929-930, 936; Mahmûd M. Abdullah el-Mısrî, *el-Luġatü'l-ʿArabiyye fî Bâkistân dirâseten ve târîḫen*, Karaçi 1404/1984, s. 64-65; Yûnus İbrâhim es-Sâmerrâî, *ʿUlemâ'ü'l-ʿArab fî şibhi'l-ḳārreti'l-Hindiyye*, Bağdad 1986, s. 572; *Catalogue of the Arabic and Persian Manuscripts in the Khuda Baksh Oriental Public Library*, Patna 1994, XXIII, 151; M. Yâsîn Mazhar Sıddîkî, *Fihrisü'l-maḫṭûṭâti'l-ʿArabiyye bi-Câmiʿati ʿAlîgerh el-İslâmiyyeti'l-Hind*, London 1423-29/2002-2008, I, 19; II, 287-288; Ârif Nevşâhî, *Kitâbşinâsiyi Âşâr-ı Fârsî-Çâpşûde der Şibhi Ḳāre*, Tahran 1391 hş., II, 882; Moinuddin Aqeel, "Commencement of Printing in the Muslim World: A View of Impact on Ulema at Early Phase of Islamic Moderate Trends", *Kyoto Bulletin of Islamic Area Studies*, II/2, Kyoto 2009, s. 14-15; M. Eslem el-Islâhî, "Bilgrâmî, Şeyḫ Evḥadüddîn", *Mu.AU*, IV, 48-51.

ŞÜKRAN FAZLIOĞLU

BİŞKEK

Kırgızistan'ın başşehri.

Kırgızistan'da Avrupaî mânada teşkil edilen ilk şehirdir. Tanrı dağlarının kuzey eteklerinde Çuy vadisinde, Alarça ve Alamedin nehirlerinin arasında denizden 750 m. yükseklikte kurulmuştur. Bişkek'in Lenin, Birdik-Birmayıs, Oktyaber, Sverdlovskiy adlarında dört ilçesi (rayon) vardır. Şehrin adı metinlerde Pişpek ve Frunze olarak da geçer. Bişkek çevresinde yapılan arkeolojik kazılar neticesinde neolit

ve bronz çağlarından kalma insan izlerine rastlanmıştır. Milâdî 629-645 tarihleri arasında Çin elçisi sıfatıyla Hindistan'a giden ve bir müddet Göktürkler'e esir düşen Syuan-Tszyan, seyahatnâmesinde Çuy vadisinde yaşayan, tarım ve ticaretle uğraşanlar hakkında bilgi verir. X. yüzyıldan itibaren Karahanlılar'ın hâkimiyetine giren bölgede İslâmiyet yayılmaya başladı. Yûsuf Balasagun, XI. yüzyıldan itibaren bölgede Türkçe ve Soğdca konuşulduğunu yazar. Aynı yüzyılda burası tamamen Türkleşti. Moğol hâkimiyeti ve tarihî İpek yolunun önemini kaybetmesinden sonra XIII-XV. yüzyıllarda Çuy vadisindeki şehirler kaybolmaya başladı. Meşhur seyyahlar Paolo Carpini ve William Rubruck, 1773'te Kalmuk hanını ziyarete giden Johan Gustav Renat, Çuy vadisindeki şehirler hakkında bilgi vermektedir. V. V. Barthold, A. N. Bernştam, P. N. Kojemyako, V. Garyeçeva, A. Aşık gibi arkeolog ve tarihçiler de Bişkek çevresinde çoğu Türk kavimleri tarafından kurulmuş 100'e yakın yerleşim bölgesi tesbit ettiler.

Şehrin adı hakkındaki efsanelere göre 1766'da Kazak Hanı Abılay'a kahramanca karşı koyan Kırgız savaşçısı Pişpek ölümünden sonra bu bölgeye defnedilmiş, 1825'te Hokand Hanlığı'na tâbi olan bölgede bu savaşçının adına izâfeten Pişpek adlı bir kale yapılmıştır. Diğer bir rivayete göre ise şehrin Pîşkûh ya da "Şanslı Şehir" diye anılması Tanrı dağlarının zirvelerinden birine kahraman Pişpek'in defnedilmesinin neticesidir. Yüksek zirvedeki bu mezar yeri Kırgızlar için kutlu bir mekân kabul edilmiştir. Rus kaynaklarında Bişkek adı ilk defa 1847 tarihli bir raporda Pişpek olarak zikredilmiş ve 1936'ya kadar şehir bu isimle anılmıştır.

Pişpek, Hokand Hanlığı'nın Çuy vadisindeki idarî, askerî ve ticarî merkeziydi. Kalede askerler, vergi memurları ve tüccarlar yaşarken kale etrafındaki köylerde bulunanlar daha ziyade hayvancılık ve tarımla uğraşıyorlardı. Göçebeler Pişpek ve çevresini kışlak olarak kullanıyor, yazın yaylalara çıkıyorlardı. Tarihî Pişpek Kalesi dört köşeydi ve köşeler arasındaki duvarların uzunluğu 200 m., yüksekliği 5 m. kadardı. Kırgızlar'ın 1843'te Isık Göl kenarındaki Karakol, Barskaun ve Kanur Ulen kalelerinden Hokandlılar'ı çıkarınca Pişpek Kalesi Hokand Hanlığı için daha da önem kazandı. Ancak 1860'tan itibaren Ruslar, Hokand Hanlığı'nın Çuy vadisindeki önemli kaleleri olan Pişpek ve Tokmak'a Albay Apollon Erastoviç Tsimmerman kumandasında saldırdılar ve 1863'te bu kaleler Ruslar'ın eline geçti, kalelerin yerine Rus garnizonları yapıldı. 1868'den itibaren bölgeye gelmeye başlayan Rus göçmenleri için Alamedin ve Lebedinovka isimli köyler teşkil edildi. 1876'da kuruluş aşamasındaki Pişpek'te kırk sekiz Özbek, dokuz Rus ve bir Tatar ailesinde 182 kişi yaşıyordu. Bişkek, 29 Nisan 1878'de Rusya'ya bağlı Türkistan Genel Valiliği Semireçenskiy oblastının merkezi oldu ve yeniden inşa edilmeye başlandı. Çin'deki dinî ve etnik çatışmalardan kaçan Çinli müslüman Dunganlar 1877'de Tanrı dağları üzerinden Bişkek'e geldiler. Bişkek yöresinde bunlar için barakalar inşa edildi. Genellikle tarım ve bostancılıkla uğraşan Dunganlar, Bişkek ve çevresinde bostancılığın gelişmesine büyük katkı sağladılar, günümüzde de Bişkek ve çevresinde aynı işi yapmaktadırlar. Bu göçler ve Bişkek'in gelişimine bağlı olarak 1897'de şehrin nüfusu 6500'e yükseldi.

31 Ağustos 1878'de Bişkek'in planları çizilmeye başlandı ve kuzeyden güneye, doğudan batıya birbirini kesen paralel yollar inşa edildi. Tanrı dağlarından gelen sular kanallar vasıtasıyla şehrin uzun caddelerine yönlendirildi, bu kanalların kenarlarına palamut ağaçları dikildi. Şehrin yeşillenmesinde en büyük çabayı Aleksey Mihayloviç Fetisov gösterdi. Su kanalları Sovyetler Birliği döneminde daha da modernleştirilerek günümüze kadar geldi. Bişkek bu kanallar vasıtasıyla 150 yıldan beri Kırgızistan'ın ve Türkistan'ın en yeşil şehirlerinden biridir. Şehirde on altı yatay ve yirmi altı dikey cadde bulunmaktadır. Bu caddeler 1917 Bolşevik İhtilâli'ne kadar istikametlerine (Taşkent, Tokmak, Sukuluk, nehirlere göre Alamedin, Alarça, Atbaş, yakınlardaki tabiat varlıklarına göre Karasu, Beregovaya, Klyuçevaya), yönlerine (Kuzey, Güney, Doğu, Batı) ve şehirdeki önemli binalara (Kuzneçnaya, Baraçnaya, Tserkovnaya, Kladbişçenskaya, Sadovaya, Bulvarnaya, Kazarmennaya, Lagernaya, Lazaretnaya) göre adlandırılmıştı. İhtilâlden sonra hepsine Lenin, Karl Marks, Kirov, Derjinski, Gorki gibi meşhur komünistlerin adı verildi. II. Dünya Savaşı'nın ve 1991'in ardından cadde ve sokaklarının ismi yeniden değiştirildi. Kuruluşundan bugüne kadar devam edip gelen cadde ve sokak ismi yoktur.

Bişkek'te üç sınıflı ilkokul 1879'da, Kırgızlar'a tarım ve bahçecilik öğretmek üzere üç yıllık okul 1889'da, erkek lisesi 1892'de, Kırgız-Rus okulu 1909'da açıldı. Şehirde yaşayan müslümanların 1911'de on altı mektep ve medresesi vardı, bunların ikisinde müslüman kız çocukları eğitim görüyordu. İlk cami 1888'de İlyas Hacı Aka tarafından yaptırıldı ve otuz yıl hizmet verdikten sonra Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği döneminde ortadan kaldırıldı. Bişkek'te yaşayan Dunganlar'ın ayrı bir camisi vardı, bu da 1917 Bolşevik İhtilâli'nin ardından kapatıldı. Şehirde toplam yirmi cami ve mescid bulunuyordu. Bu yıllarda şehirdeki Dunganlar'a karşı acımasız bir politika uygunlandı ve pek çoğu Doğu Türkistan'a göç etmek zorunda kaldı. Ayrıca müslüman ve hıristiyan mezarlıkları Bolşevikler tarafından yok edil-

Bişkek'ten bir görünüş

di. 1893'te Bişkek'te 660 evde 4807 kişi yaşıyordu (1338 tüccar, 268 asker, 1255 Dungan, 1518 Özbek ve Tatar, 428 diğer milletlerden). Şehirde 2967 müslüman, 1888 Pravoslavyan, iki Katolik mevcuttu. Bişkek'in nüfusu 1912'de 16.000'e yükseldi ve daha önce şehirden uzak duran göçebe Kırgızlar da yavaş yavaş buraya yerleşmeye başladı. Bu yıllarda şehirde 4320 Rus, 1910 Özbek, 889 Kırgız, 555 Tatar, 484 Dungan, 91 Uygur yaşıyordu. Şehrin nüfusu 1916'da 22.000 oldu.

I. Dünya Savaşı'nda Rusya tarafından esir alınan Alman askerlerinin bir kısmı 1915'te Bişkek'e gönderilmeye başlandı. Bu askerler özellikle şehrin park ve bahçelerinin geliştirilmesi, yeşillendirilmesi, modern binalar inşa edilmesinde çalıştırıldı. Bu arada 1916'da cephe gerisinde hizmet gördürmek üzere Kırgızlar'ın askere alınacağı haberi çıkınca askere gitmek istemeyen Kırgızlar'ın çıkardıkları isyan yüzünden şehir ve çevresindeki pek çok yapı, telgraf direkleri, askerî garnizonlar hasar gördü. Ardından şehir yeniden imar edildi. Orenburg-Taşkent demiryolunun bir hattı 1924'te Bişkek'e geldi ve aynı yıl şehirde ilk Kırgızca gazete olan *Erkin Too* çıkmaya başladı. 1926'da ilk matbaa ve müze, 1932'de pedagoji enstitüsü, 1938'de veteriner fakültesi, 1939'da tıp fakültesi kuruldu. II. Dünya Savaşı yıllarında Ukrayna ve Rusya'dan çok sayıda meslek erbabı Bişkek'e göç ettirildi. Türk Kurtuluş Savaşı esnasında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği yardımlarının koordinasyonu için Ankara'ya da gelen Bişkek doğumlu Mihail Vasileviç Frunze'nin adına izâfeten Bişkek'in adı 1926'da Frunze olarak değiştirildi. II. Dünya Savaşı sırasında günümüz Bişkek'indeki pek çok tarihî yapıyı buraya sevkedilen esir askerler inşa etti. 1944'te Stalin tarafından sürgüne gönderilen Alman, Karaçay, Çeçen, İnguş, Kumuk, Kabardin, Ahıska Türkleri, Kırım Tatarları ve diğer halklar da şehrin maddî gelişimine büyük katkı sağladı. Bu sürgünlerden bazıları 1956'dan sonra vatanlarına geri döndü; sadece Ahıska Türkleri, Kırım Tatarları ve Almanlar kaldı. Almanlar da 1991'den sonra Almanya'ya göç etti. Kırım Tatarları ile Ahıska Türkleri ise günümüzde de Bişkek'te hayatlarını sürdürmektedir.

Bişkek 14 Ekim 1924'te Otonom Kara Kırgız oblastının, 25 Mayıs 1925'te Kırgız Otonom oblastının, 1 Şubat 1926'da Otonom Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin, 5 Kasım 1936'da Kırgız Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin, 1991'den itibaren de Bağımsız Kırgızistan Cumhuriyeti'nin başşehri oldu. Şehrin nüfusu 1976'da yarım milyona ulaştı. Günümüzde nüfusu yaklaşık 1 milyondur ve Kırgızistan'ın toplam nüfusunun beşte biri Bişkek'te yaşamaktadır. Şehirdeki nüfusun büyük bölümünü 1970'te Ruslar (% 66) teşkil etse de günümüzde Kırgızlar çoğunluktadır (% 55). Ruslar'ın önemli bir kısmı 1991'den sonra ülkelerine geri döndü. Bugün şehirde 200.000 civarında Rus bulunmaktadır. Ayrıca Uygur (14.000), Tatar (13.000), Koreli (12.000), Özbek (12.000), Kazak (10.000), Ukraynalı (8000), Türk (6000), Dunganlar (5000) ve Almanlar (3000) şehirde yaşayan diğer milletlerdir. Şehrin adı 1991'de yeniden Bişkek olarak değiştirildi.

Bişkek'teki taş binaların çoğu 1885 ve 1887 depremlerinde yıkıldığından, ayrıca şehir deprem fay hattı üzerinde bulunduğundan Sovyetler Birliği döneminde yapılan konutların büyük kısmı üç katlıdır. Ancak günümüzde yüksek katlı binalar Bişkek şehir merkezi ve çevresinde yoğunlaşmıştır. Şehir içi ulaşımı troleybüs, otobüs ve minibüslerle sağlanmaktadır. Bişkek ve İzmir 1994'te kardeş şehir ilân edilmiştir. Bişkek'te Türkiye'nin de desteklediği Kırgız-Türk Manas Üniversitesi yanında Kırgızistan Millî Üniversitesi, Slavyan, Amerikan, Uluslararası Atatürk Alatoo, Küveyt-Kırgız, Yusuf Balasagun gibi çok sayıda üniversite ve yüksek okul bulunmaktadır.

Bişkek Merkez Camii

Bişkek Alatoo (Uludağ) Meydanı'ndan bir görünüş

BİBLİYOGRAFYA :

Turdakun Usubaliev, *Frunze stolitsa sovetskogo Kirgizistana*, Moskova 1971, tür.yer.; Artur Takırbaşev, *Stolitsa sovetskogo Kirgizistana*, Frunze 1971, tür.yer.; *Kirgizskaya Sovetskaya Sotsialisticeskaya Respublika*, Frunze 1982, s. 29-30; *Frunze Entsiklopediya*, Frunze 1984, tür.yer.; V. G. Petrov, *Bişkek İsçezayuşçiy*, Bişkek 2005, s. 6-70; a.mlf., *Frunze Sovetskiy 1926-1991*, Bişkek 2008, s. 4-77; *Perepis naseleniya i jiliçsnogo fonda Kırgızskoy Respubliki 2009 goda*, Bişkek 2010, s. 12-32; "Kırgızistan", *Entsiklopediya*, Bişkek 2001, s. 491-495.

İSMAİL TÜRKOĞLU

BİTLİSÎ, Hüsâmeddin

(bk. HÜSÂMEDDÎN-i BİTLİSÎ).

BOLEVÎ ÎSÂ EFENDİ

(ö. 1127/1715)

Arap grameri ve tıpla ilgili eserleriyle bilinen mutasavvıf ve şair.

1047 (1637) yılında Bolu'nun Gerede kazasına bağlı Sarıkadılar köyünde doğdu. Îsâ el-Bolevî, Îsâ el-Geredî (el-Geredevî) olarak tanınır. Ziriklî'nin onu Îsâ el-Kürdî şeklinde kaydetmesi Geredî (گردی) kelimesinin Kürdî (کردی) şeklinde okunmasından ileri gelmiş olmalıdır. Şiirlerinde "Mahvî" mahlasını kullandığından Îsâ Mahvî Efendi diye de bilinir. Îsâ Efendi ilim ve edebiyatla uğraşan bir aileye mensup olup babası Anadolu kadılarından Sukûkî Ali

Efendi, dedesi zamanının büyük âlimlerinden Hasan Efendi'dir. Oğlu Muhammed Sâlih Efendi "Sahvî" mahlasıyla şiirler yazmış, kız kardeşinin oğlu Ganîzâde Nâdirî mi'râciyyesiyle tanınmıştır.

İlk eğitimini dedesi Hasan Efendi'den aldıktan sonra İstanbul'a gitti. İstanbul'da Bülbülcüzâde diye tanınan, Fâtih ve Ayasofya camilerinin kürsü şeyhi Halvetî şeyhlerinden Karamanlı Abdülkerim Fethî Efendi'den tasavvufla ilgili dersler alırken sarf, nahiv, belâgat ve mantık gibi derslere de devam etti. Halvetiyye'nin Şemsiyye koluna mensup olan hocasına intisap etti ve ondan inâbe alarak ders halkasına katılan tasavvuf tâliplerine ve öğrencilere ders vermeye başladı. Yine hocasından aldığı icâzetle camilerde irşad faaliyetinde bulundu. 1076 (1665-66) yılı başında Orta Cami vâizi olarak ilk resmî görevine başladı. 1095'te (1684) tayin edildiği Fatih semtindeki Tercüman Yûnus Camii ve Zâviyesi'nde on beş yıl kadar süren vâizlik ve irşad görevinden sonra aynı göreve Sultan Selim Camii'nde (1105/1693-94) ve kısa bir müddet Fâtih ve Beyazıt camilerinde devam etti (*Tezkiretü'ş-Şu'arâ*, s. 617). Nihayet 1122 (1711) yılının sonunda Süleymaniye Camii kürsü şeyhliğine tayin edildi ve ömrünün sonuna kadar bu görevde kaldı. İsâ Efendi, bu görevi yürütürken ilerlemiş yaşına rağmen hac vazifesini de yerine getirdi. İstanbul'a dönüş yolunda Şam'da 22 Ramazan 1127 (21 Eylül 1715) tarihinde vefat etti ve Muhyiddin İbnü'l-Arabî Türbesi'ne defnedildi. Bursalı Mehmed Tâhir onun mukaddes bir yolculuk esnasındaki ölümünü, "İsâ öldü fakat sevgisi ölmedi" sözünün sırrına mazhar olması şeklinde ifade eder.

Eserleri. 1. *Müfîdü'l-iʿrâb fi'n-naḥv*. İsâ Efendi, öğretim faaliyetleri sırasında verdiği derslerde öğrencilerin ihtiyaç duyduğu hususları belirlemiş, Arap dilinin gramerini basitleştirip ezberlenmesini kolaylaştırmak amacıyla bu eserini kaleme almış, eser Abdullah Kızılcık tarafından yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiştir (1997, MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü). **2.** *Devâ-i Emrâz* (Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 1023, 1036; Ayasofya, nr. 3615). Altmış iki bölüm ve 382 konudan oluşan bu Türkçe eserde hastalıklar, belirtileri ve tedavileriyle ilgili geniş bilgi yer almaktadır. **3.** *Nizâmü'l-edviye*. Eserde ilâç olarak kullanılabilecek çeşitli bitkilerin isimleri Arapça, Türkçe, Farsça, Süryânîce ve Rumca karşılıklarıyla birlikte alfabetik sıraya göre verilmiştir (Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 1036). **4.** *Feżâʾilü'ş-şühûr ve'l-eyyâm* (Kayseri Râşid Efendi Ktp., nr. 662). **5.** *Vaḥdet-i Vücûd* (İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Ergin, nr. 313). **6.** *Dîvân-ı Mahvî*. Bolevî'nin bazı tasavvufî şiirlerini içerir (Yapı ve Kredi Bankası Ktp., nr. 15972; Ankara Millî Kütüphane, nr. A004635-04). Bolevî'nin şiirlerinin bir kısmını Müstakimzâde Süleyman Efendi "Şerh-i Ebyât-ı İsâ Efendi" adıyla şerhetmiştir (İÜ Ktp., nr. 9686). İsâ Efendi, Pîr Mehmed Üskübî'nin *Fetâvâ-yı Üskûbî* adlı 206 varaklık Türkçe fıkıh kitabını istinsah etmiştir (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 2355).

BİBLİYOGRAFYA :

Sâlim, *Tezkire*, İstanbul 1315, II, 612; *a.e.*: *Tezkiretü'ş-Şu'arâ* (nşr. Adnan İnce), Ankara 2005, s. 617-618; *Sicill-i Osmânî*, I, 127; *Osmanlı Müellifleri*, I, 127; Kehhâle, *Muʿcemü'l-mü'ellifîn*, VIII, 29; Nihad Sami Banarlı, *Resimli Türk Edebiyâtı Târihi*, İstanbul 1971, I, 613; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), V, 106; Mehmet Yavuz, *Arap Gramerine Dair Eser Yazan Osmanlı-Türk Âlimleri (XVI-XX. Asırlar)*, İstanbul 2008, s. 222-223; Abdullah Kızılcık, "Bolevî İsa Efendi", *ŞM*, sy. 8 (1998), s. 315-318.

ABDULLAH KIZILCIK

Bolevî İsâ Efendi'nin *Müfîdü'l-iʿrâb fi'n-naḥv* adlı eserinin müellif hattı nüshasının ilk iki sayfası (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5079/1)

BOROVKOV, Aleksandr Konstantinoviç
(1904-1962)

Rus asıllı Türkolog.

3 (16) Mart 1904'te işçi bir ailenin çocuğu olarak Taşkent'te doğdu. On dört yaşından itibaren babasının çalıştığı kömür madeninde çalışmaya başladı. Türkistan'da Sovyet idaresinin kurulmasından sonra önüne yeni ufuklar açıldı, 1928'de Taşkent'teki Orta Asya Devlet Üniversitesi Doğu Fakültesi'ni bitirdi. Hocaları arasında M. S. Andreev, N. G. Mallitskiy, A. A. Semenov, A. E. Şmidt gibi şarkiyatçılar vardı. Öğrencilik yıllarında iki makale yayımladı. Bir müddet Orta Asya Devlet Müzesi'nde memur olarak çalıştı, bu sırada Taşkent'teki Ziraat ve Tıp fakültelerinde Özbek dili dersleri verdi. 1929-1935 yılları arasında Leningrad (Petersburg) Üniversitesi Doğu Dilleri Fakültesi'nde V. V. Barthold, A. N. Samoyloviç, N. Ya. Marr, S. E. Malov, L. V. Şçerb gibi meşhur Türkolog ve şarkiyatçılardan ders aldı. Burada çeşitli Türk lehçelerini öğrendiği gibi dil bilimi alanında da uzmanlaştı. Bir yandan da aynı fakültede Özbekçe ve Uygurca dersler veriyordu. Fakültedeki Marksizm-Leninizm literatürünün Özbekçe'ye tercümesi kurslarına katıldı. İlimler Akademisi'nde yüksek lisans ve doktora eğitimini tamamladı. Leningrad ve Taşkent'te çeşitli üniversite ve akademilerde Özbekçe, Uygurca, Kazakça, Kırgızca, Türkmence okuttu ve araştırmalarda bulundu. Türk dillerinin leksikoloji, diyalekt, fonetik ve grameri üzerine iyice

uzmanlaştı, bu alanlarda yetkin bir bilim adamı niteliği kazandı.

Borovkov, 1928'den itibaren Arap alfabesinden Latin alfabesine geçen Türk halklarının mektepleri için hazırlanan ders kitapları komisyonlarında görev yaptı. *Karaçaevo-Balkarskiy yazık* (1932), *Uçebnik uygurskogo yazıka* (1935) gibi ders kitapları bu yıllarda hazırladığı eserlerden bazılarıdır. 1935'te tez savunmasına girmeden dil bilimi doktoru oldu ve aynı yıl kendisine doçent pâyesi verildi. 1938'de Özbekistan'da görevlendirildi. Aynı yıl Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nde yaşayan Türk halkları bu defa Latin alfabesinden Kiril alfabesine geçti, ders kitaplarının hazırlanmasında Borovkov'a da görev verildi. Özbekçe yeni alfabenin hazırlanıp imlâ kurallarının belirlenmesi komisyonlarında çalıştı. 1939-1943 yıllarında Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İlimler Akademisi Özbekistan Şubesi Dil ve Edebiyat Enstitüsü müdür vekilliğinde bulundu. 1943'te oluşturulan Özbekistan İlimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nün iki yıl müdür vekilliğini ve Özbek Dili Bölümü'nün başkanlığını yürüttü. Nizâmî adlı Taşkent Pedagoji Enstitüsü Dil Bilimi Fakültesi'nde ders verdi. Bu yıllarda aktif olarak Türkistan'daki XI ve XV. yüzyıllara ait Türkçe el yazmaları üzerine çalıştı, halkın elindeki değerli yazmaların kütüphane ve müzeler için toplanmasına gayret etti. A. Gulamov, E. Magrufov ve T. Şermuhammedov ile birlikte okullar için Özbekçe gramer kitapları hazırladı. Özbek dili ve kültürüne yaptığı hizmetlerden dolayı 1943'te Özbekistan İlimler Akademisi'ne muhabir üye kabul edildi ve ödüllendirildi. 1945'te Leningrad'a dönerek Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İlimler Akademisi Leningrad Şubesi Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nde Orta Asya ve Türkçe Bölümü'nde çalışmaya başladı. 1957'de Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İlimler Akademisi'ne muhabir üye oldu. 1959-1962 yılları arasında Petersburg'daki Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İlimler Akademisi Dil Bilimi Enstitüsü'nün müdür yardımcılığını yürüttü. 15 Kasım 1962'de Petersburg'da öldü ve Şuvalov Mezarlığı'na gömüldü. Borovkov, Lenin (Ordenom Lenina, 1954) ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği Şükran madalyaları ile (Znak Poçeta, 1944) ödüllendirilmiştir.

Eserleri. Borovkov, Orta Asya Türk şiveleri / dilleri üzerine değerli çalışmalar yapmıştır. Türk sözlükçülüğü için önemli bazı kaynakları keşfetmiş ve bunların bir kısmını kendisi neşretmiştir. Eserlerinin tamamı Türk dili ve kültürü üzerinedir. **Sözlük ve Dil Bilimi:** *Leksika sredneaziatskogo tefsira XII-XIII vv.* (XII-XIII. yüzyıllara ait Orta Asya Kur'an tefsirinin sözlüğü) (Borovkov'un ölümünden sonra 1963'te Moskova'da yayımlanan eser Halil İbrahim Usta ve Ebülfez Amanoğlu tarafından Türkiye Türkçe'sine aktarılmıştır (*Orta Asya'da Bulunmuş Kur'an Tefsirinin Söz Varlığı [XII.-XIII. Yüzyıllar]*, Ankara 2002); *Uygursko-russkiy slovar* (Uygurca-Rusça sözlük, Leningrad 1935); *Ozbek tilinin jani orfografija projekti* (Özbek dilinin yeni imlâ projesi, Taşkent 1939, F. Kemalov, B. Azizov ve A. Osmanov ile birlikte); *Uzbekskiy literaturniy yazık v period 1905-1907 gg.* (1905-1907 yıllarında Özbek edebî dili, Taşkent 1941); *Uzbeksko-russkiy slovar* (Özbekçe-Rusça sözlük, Taşkent 1941, T. N. Kari Niyazov ile birlikte; gözden geçirilmiş yeni baskı, Moskova 1959); *Russko-uzbekskiy slovar* (Rusça-Özbekçe sözlük, I-V, Taşkent 1950-1955); *Rusça Üzbekça Lugat* (Taşkent 1956); *Bada'iʿ al-luġat. Slovar Ṭāli Īmānī Geratskogo k sočineniyam Ališera Navoi* (Ali Şîr Nevâî'nin şiirleri için Heratlı Tâli'in yazdığı *Bedâyiu'l-lugat*, Moskova 1961). **Ders Kitapları:** *Uçebnik uygurskogo yazıka* (Uygurca dili ders kitabı, Leningrad 1935), *Üzbek tili grammatikası, fonetika va morfologiya* (Taşkent 1943), *Üzbek tili grammatikası, sintaks* (Taşkent 1952), *Üzbek tili derligi, fonetika, morfologiya* (Taşkent 1957), *Üzbek tili dersligi II: Sintaks* (Taşkent 1957). Yazarın A. Gulamov, E. Magrufov ve T. Şermuhammedov ile birlikte hazırladığı bu ders kitapları daha sonraki yirmi yıl içinde çok basılmıştır. Borovkov'un ayrıca Türkçe'nin çeşitli lehçelerine dair yazılmış seksen kadar makalesi bulunmaktadır. Ali Şîr Nevâî üzerine kaleme aldığı bir makalesi ("Alişer Navoi kak osnovopolojnik uzbekskogo literaturnogo yazıka", *Alişer Navoi*, Moskova-Leningrad 1946, s. 92-120) Rasime Uygun tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir ("Özbek Yazı Dilinin Kurucusu Ali Şir Nevai", *TDAY Belleten*, II [1954], s. 59-96).

BİBLİYOGRAFYA :

"Trudı Aleksandra Konstantiniviça Borovkova", *Tyurkologiçeskie İssledovaniya*, Moskova-Leningrad 1963, s. 292-298; E. Tenişev, *Drevnetyurkskie yazıki*, Moskova 1990, s. 143-144; Hasan Eren, *Türklük Bilimi Sözlüğü I: Yabancı Türkologlar*, Ankara 1998, s. 119-120; A. N. Kononov, "Son Yıllarda SSCB'de Türkoloji Araştırmaları", *TDAY Belleten* (1964), s. 113-126; B. V. Lunin, "Aleksandr Konstantinoviç Borovkov", *Sovetskaya Tyurkologiya*, sy. 2, Bakü 1984, s. 43-48.

İSMAİL TÜRKOĞLU

BOSWORTH, Clifford Edmund
(1928-2015)

İngiliz şarkiyatçısı.

29 Aralık 1928'de Sheffield'de doğdu. Lisans eğitimini Oxford Üniversitesi St. John College'da tarih alanında üstün başarıyla tamamlayıp 1952'de mezun oldu. Yüksek lisansını Edinburgh Üniversitesi Ortadoğu Dilleri Bölümü'nde Arapça, Farsça ve Türkçe'yi öğrenerek tamamladı (1956). 1957'de Oxford Üniversitesi St. John College'da ikinci yüksek lisans derecesi aldı. Doktorasını W. Montgomery Watt ve John R. Walsh yönetiminde *The Transition from Ghaznavid to Seljuq Power in the Islamic East* adlı teziyle 1961'de Edinburgh Üniversitesi'nde bitirdi. 1956-1965 yıllarında İskoçya'da St. Andrews Üniversitesi'nde Arapça okutmanlığı yaptı. 1966-1967'de Kanada'da Toronto Üniversitesi'nde misafir öğretim üyesi sıfatıyla bulundu. 1967-1990 yıllarını kapsayan akademik kariyerinin büyük kısmını Manchester Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Bölümü'nde Arap tarihi ve edebiyatı profesörü olarak geçirdi. 1971'de kendisine onursal yüksek lisans derecesi verilen bu bölümde çeşitli aralıklarla uzun süre bölüm başkanlığı yaptı. Emekli olduktan sonra da bölümde ders vermeye devam etti. 1969'da California Üniversitesi (UCLA, Los Angeles) Near Eastern Center'da, 1975'te Küveyt Üniversitesi'nde, 1984'te Harvard Üniversitesi Middle East Center'da ve 2004'te Exeter Üniversitesi'nde misafir öğretim üyesi olarak bulundu. 1992'de İngiltere'deki en saygın bilim kuruluşu British Academy'ye üye seçildi. 1997'de Galler Üniversitesi (University of Walse, Lampeter) St. David's College'dan onursal profesör unvanı aldı. British Academy'nin yanı sıra British Institute of Persian Studies, British Society for Middle Eastern Studies, The Royal Asiatic Society (2004), Macar Bilimler Akademisi (2004) gibi kuruluşlarda üye ve başkan olarak bulundu. İlmî çalışmalarından dolayı 1998'de UNESCO Avicenna (İbn Sînâ) Gümüş madalyasına, 2001'de Mahmud Afşar Vakfı İran Çalışmalarına Katkı ödülüne, 2003'te İran Kültür ve İrşad Bakanlığı ve aynı yıl The Triennial Award ödüllerine lâyık görüldü. 28 Şubat 2015'te Yeovil Somerset'de öldü. Evli ve üç çocuk babasıydı.

Bosworth, İslâm ve Ortadoğu çalışmalarının her alanında eser veren çok verimli bir ilim adamıdır. İslâm dünyasının üç temel lisanı Arapça, Farsça ve Türkçe'ye

hâkim olması, İslâm tarih ve kültürüne dair derin mâlûmatı sebebiyle dil, tarih, din, hukuk, sanat ve epigrafi gibi çok farklı alanlarda yüzlerce çalışma yapmıştır. *Muslim World, Oriens, Arabica, Bulletin of the School of Oriental and African Studies, Journal of Semitic Studies, Journal of the Royal Asiatic Society, Journal of the Economic and Social History of the Orient* gibi dergilerde 100'ü aşkın makale yayımlamıştır. Bu makalelerden bir kısmı daha sonra *The Medieval History of Iran, Afghanistan and Central Asia* (London 1977), *Medieval Arabic Culture and Administration* (London 1982) ve *The Arabs Byzantium and Iran, Studies in Early Islamic History and Culture*'da (London 1996) tekrar neşredilmiştir. *Encyclopaedia of Islam*'ın (second edition) editörlerinden olan Bosworth burada 200 civarında madde kaleme almış, *Encyclopaedia of Iranica* için de 100'e yakın madde yazmıştır. Ayrıca *Dictionary of Middle Ages* (ed. Joseph Strayer, Princeton 1989, I-XIII), *Encyclopaedia of Arabic Literature* (ed. Julie Scott Meisami, Paul Starkey, London-New York 1998, I-II) ve *Enkuklopaidiko Prosopographiko Lexiko Byzantines Istorias kai Politismou* (ed. Alexis Savvides, I-V, Athens 1996-2006) gibi ansiklopediler için maddeler kaleme almış, *The Cambridge History of Iran* (I-VII, Cambridge 1968-1991) ve *The Cambridge History of Arabic Literature* (Cambridge 1991) gibi kitaplara onlarca bölüm yazmıştır. Bernard Lewis ve Peter Malcolm Holt ile birlikte, XX. yüzyılın ikinci yarısında İslâm ve Ortadoğu tarihi alanlarında İngiltere'nin en etkin tarihçileri olarak Batı'da ve İslâm dünyasında pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Öğrencileri ve çalışma arkadaşları yetmişinci doğum yılı münasebetiyle *Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworth* adıyla iki ciltlik bir armağan kitap hazırlamıştır (Leiden 2000).

Eserleri. Telif: 1. *The Ghaznavids, Their Empire in Afghanistan and Eastern Iran 994-1040* (Edinburgh 1963; Beirut 1973; New Delhi 1992). Müellifin doktora tezinin geliştirilmesiyle ortaya çıkan eser Gazneliler'e dair ilk çalışmalardan olup klasikleşmiştir ve hâlâ güncelliğini korumaktadır. Doğu İran ve Afganistan tarihinin bu dönemine yalnız siyasal değil sosyal, ekonomik ve kültürel açılardan yeni bir yorum getiren Bosworth, aynı devirde Horasan'da yaşanan sosyal değişimleri de ele almıştır. Daha sonra yaygınlaşacak olan memlük sistemi, yapısı ve bu sistemden yetişenlerin sultan olmasıyla alâkalı önemli bir çalışmadır. İslâm'da askerî devlet anlayışının oluşma biçimini ortaya koyması açısından da değerli olan eseri Hasan Enûşe Farsça'ya çevirmiştir (*Târîḫ-i Ġaznevîyân*, Tahran 1384 hş.). **2.** *The Islamic Dynasties, A Chronological and Genealogical Handbook* (Edinburg 1967). İslâm tarihi boyunca kurulmuş bütün hânedanların ve hükümdarların hükmettikleri dönemleri ele alan çalışma bu alanda Stanley Lane-Pool'ün *The Mohammadan Dynasties* (Westminster 1894) ve Eduard Ritter Von Zambaur'un *Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam* (Hannover 1927) adlı eserlerinden sonra en kapsamlı araştırmadır. P. A. Gryaznevich tarafından Rusça'ya (*Musulmanskie dynastii*, Moskova 1971), Feridun Bedrâî tarafından Farsça'ya (*Silsilehâ-yı İslâmî*, Tahran 1350 hş./1971), Erdoğan Merçil ve Mehmet İpşirli tarafından Türkçe'ye (*İslam Devletleri Tarihi, Kronoloji ve Soykütüğü Elkitabı*, İstanbul 1980), Hüseyin Ali el-Lebûdî tarafından Arapça'ya (*el-Üserü'l-ḥâkime fi'l-İslâm, dirâse fi't-târîḫ ve'l-ensâb*, Küveyt 1992), *Dinasti-Dinasti Islam* (Bandung 1993) adıyla Endonezyaca'ya ve Yves Thoraval tarafından Fransızca'ya (*Les dynasties musulmans*, Paris 1996) çevrilmiştir. Müellif tarafından daha sonra geliştirilip *The New Islamic Dynasties, A Chronological and Genealogical Manual* adıyla yayımlanan eseri (Edinburgh 1996) Hande Canlı Türkçe'ye tercüme etmiştir (*Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri Tarihi: Devletler, Prenslikler, Hanedanlar Kronoloji ve Soy Kütüğü El Kitabı*, İstanbul 2005). **3.** *Sīstān under the Arabs, from the Islamic Conquest to the Rise of the Saffarids, 30-250/651-864* (Rome 1968). Fethinden Saffârîler'in kuruluşuna kadar Sîstan bölgesinin müslümanlar tarafından idaresini ele alan eseri Hasan Enûşe Farsça'ya çevirmiştir (*Târîḫ-i Sîstân: Ez Âmeden-i Tâziyân tâ Ber Âmeden-i Devlet-i Ṣaffârîyân*, Tahran 1370 hş.). **4.** *The Medieval Islamic Underworld, The Banū Sāsān in Arabic Society and Literature* (I-II, Leiden 1976). İslâm toplumunda genel olarak Benî Sâsân adıyla bilinen sihirbazlar, falcılar, meczuplar, dilenciler, ayyârlar ve ayak takımı gibi toplumsal sınıfların incelendiği eser argo kelimeler ve üzerinde çalışma yapılmamış konuları ele alması bakımından öncü niteliği taşır. **5.** *The Later Ghaznavids, Splendour and Decay. The Dynasty in Afghanistan and Northern India 1040-1186* (Edinburgh 1977; New Delhi 1992). **6.** *Bahā al-Dīn al-Āmilī and his Literary Anthologies* (Manchester 1989). İranlı âlim Bahâeddin Âmilî'nin hayatına ve seçme sözlerle yazılarının bir antolojisi olan *el-Keşkûl*'e dairdir. **7.** *The History of the Saffarids of Sistan and the Maliks of Nimruz, 247/861 to 949/1542-3* (Costa Mesa 1994). **8.** *A Century of British Orientalists, 1902-2001* (Oxford 2001). XX. yüzyılın on üç İngiliz şarkiyatçısının hayatı ve çalışmalarının ele alındığı bir eserdir. **9.** *An Intrepid Scot: William Lithgow of Lanark's Travels in the Ottoman Empire and Mediterranean Lands 1609-1621* (Aldershot 2006). **10.** *Eastward Ho!: Diplomats, Travellers and Interpreters of the Middle East and Beyond, 1600-1940* (London 2012).

Tercüme: *The Book of Curious and Entertaining Information. The Lataif al-maʿārif of Thaʿālibī* (Edinburgh 1968), *Al-Maqrīzī's Book of Contention and Strife Concerning the Relations between the Banu Umayya and the Banu Hashim* (Manchester 1981, Makrîzî'nin *en-Nizâʿ ve't-teḫâṣum fîmâ beyne Benî Ümeyye ve Benî Hâşim* adlı eserinden), *The History of Tabarī. An Annotated Translation. The Reunification of the Abbasid Caliphate. The Caliphate of al-Ma'mun* (XXXII, Albany 1987, Taberî'nin *Târîḫu'l-ümem ve'l-mülûk*'ünün Halife Me'mun dönemini içeren kısmından), *The History of Tabarī. An Annotated Translation. The Abbasid Caliphate in Equilibrium. The Caliphates of Mūsā al-Hādī and Harūn al-Rashīd A.D. 785-809/A.H. 169-193* (XXX, Albany 1989, Taberî'nin aynı eserinin 169-193 [785-809] yıllarını içeren kısmından), *The History of Tabarī. An Annotated Translation. Storm and Stress along the Northern Frontiers of the Abbāsid Caliphate* (XXXIII, Albany 1991, aynı eserin Mu'tasım-Billâh dönemini kapsayan 218-227/833-842 yıllarına ait kısmından), *The History of Tabarī. An Annotated Translation. The Sāsānids, the Byzantines the Lakhmids of Yemen* (V, Albany 1999, aynı eserin İslâm öncesini anlatan ilk kısmından), *The History of the Seljuq Turks: from the Jāmiʿ al-Tawārīkh: An Ilkhānid Adaptation of the Saljūq-nāma of Zahīr al-Dīn Nīshāpūrī* (London 2001, Kenneth A. Luther ile birlikte), *The History of the Seljuq State A Translation with Commentary of Akh-*

bar al-Saljuqıyya (London-New York 2011, Ali b. Nâsır el-Hüseynî'ye nisbet edilen *Aḫbârü'd-devleti's-Selcûḳıyye* adlı eserin notlarla çevirisidir), *The Ornament of Histories: A History of the Eastern Islamic Lands AD 650-1041, The Original Taxt of Abu Said Abd al-Hayy Gardizi* (London 2011, Gerdîzî'nin *Zeynü'l-aḫbâr* adlı tarihinin neşri ve tercümesidir), *The History of Beyhaqi: The History of Sultan Mas'ud of Ghazna 1030-1041* (Boston 2011, I-III, Mohsen Ashtiany ile birlikte).

Editörlüğünü Yaptığı Eserler: *Iran and Islam: In Memory of the Late Vladimir Minorsky* (Edinburgh 1971); *A Catalogue of Accessions to the Arabic Manuscripts in the John Rylands University Library of Manchester* (Manchester 1975); *Qajar Iran, Political, Social and Cultural Change 1800-1925, Studies Presented to Professor L.P. Elwell-Sutton* (Edinburgh 1983; Costa Mesa 1992, Carole Hillenbrand'la birlikte); *The Islamic World from Classical to Modern Times: Essays in Honour of Bernard Lewis* (Princeton 1989, Charles Philip Issawi, Roger Savory ve Avram L. Udovitch ile birlikte); *History of Civilizations of Central Asia, IV, The Age of Achievement: A.D. 750 to the End of the Fifteenth Century*, Part 2, *The Achievements* (Paris 1999); *The Turks in the Early Islamic World* (Aldershot 2007); *Historic Cities of the Islamic World* (Leiden 2007).

Makale: "Ghaznavid Military Organisation" (*Isl.*, XXXVI [1960], s. 37-77); "The Early Islamic History of Ghur" (*CAJ*, VI [1961, The Hague-Wiesbaden], s. 116-133); "The Imperial Policy of the Early Ghaznavids" (*Islamic Studies Journal of the Central Institute of Islamic Research*, I/3 [Karachi 1962], s. 49-82); "Early sources for the History of the First Four Ghaznavid Sultans" (*IQ*, VIII [1963], s. 3-22); "Language Reform and Nationalism in Modern Turkey-A Brief Conspectus" (*MW*, LV [1965], s. 58-65, 117-124); "Military Organisation under the Buyids of Persia and Iraq" (*Oriens*, XVIII-XIX [1965-1966], s. 143-167); "The Tahirids and Arabic Culture" (*JSS*, XIV [1969], s. 45-79); "An Early Arabic Mirror for Princes: Ṭāhir Dhū l-Yamīnain's Epistle to his son ʿAbdallāh (206/821)" (*JNES*, XXIX [Chicago 1970], s. 25-41); "Dailamis in Central Iran: The Kakuyids of Jibal and Yazd" (*Iran, Journal of the British Institute of Persian Studies*, VIII [London 1970], s. 73-95); "Raja' Ibn Haywa and the Umayyad Caliphs" (*IQ*, XVI [1972], s. 36-80); "Sanawbari's Elegy on the Pilgrims Slain in the Carmathian Attack on Mecca (317/930); A Literary and Historical Study" (*Arabica*, XIX [1972], s. 222-239); "The Rulers of Chaghaniyan in Early Islamic Times" (*Iran, Journal of the British Institute of Persian Studies*, XIX [1981], s. 1-20); "The City of Tarsus and the Arab-Byzantine Frontier in Early and Middle Abbasid Times" (*Oriens*, XXXIII [1992], s. 268-286); "Byzantium and the Arabs: War and peace between Two World Civilisations" (*JAOS*, III-IV [1991-1992], s. 1-24).

BİBLİYOGRAFYA :

Studies in Honour of Clifford Edmund Bosworth (ed. I. Richard Netton), Leiden 2000, I, s. XI-XXXV; (ed. C. Hillenbrand), II, s. XIII-XLI; "British Institute of Persian Studies-Notice: Clifford Edmund Bosworth, 1928-2015", http://bips.ac.uk. (30.03.2015); "Maróth Miklós akadémikus laudációja C. E. Bosworth tiszteleti tag székfoglalója alkalmából 2005. április 25-én", http://www.huss.ex.ac.uk/iais/downloads/cv_edmunds.doc (30.03.2015); http://mta.hu/fileadmin/nytud/szekfoglalo/laud_Bosworth_Maroth.pdf (30.03.2015).

CENGİZ TOMAR

BOUSQUET, Georges-Henri
(1900-1978)

Fransız iktisatçısı, sosyolog ve şarkiyatçı.

21 Haziran 1900'de Paris yakınlarındaki Meudon'da doğdu. Paris'te hukuk, ekonomi ve siyasal bilimler okudu. Paris Üniversitesi'nde 1923'te *L'évolution sociale aux Pays-Bas (1914-1922)* başlıklı teziyle doktor unvanını aldı. Üniversite öğrenimi sırasında tanıdığı İtalyan sosyologu ve ekonomisti Vilfredo Pareto'dan önemli ölçüde etkilendi ve akademik hayatının ilk yıllarında onun görüşlerini Fransa'da tanıtmaya çalıştı. 1927'de Cezayir Hukuk Fakültesi'ne siyasal ekonomi hocası olarak tayin edildi. Bu ülkede Arapça öğrendi ve bir taraftan siyasal ekonomi alanındaki doçentliğine hazırlanırken diğer taraftan İslâm araştırmalarına yöneldi. Profesör olduktan sonra Cezayir'de ekonomi ve İslâm araştırmalarıyla ilgili çalışmalarını sürdürdü. Başkanlığını yaptığı kürsünün adı 1947'de Kuzey Afrika Ekonomisi ve Sosyolojisi, bir yıl sonra da İslâm Âdetlerinin Mukayeseli Tarihi ve Cezayir'in Ekonomi ve Sosyolojisi şeklinde değiştirildi, ardından İslâm Hukuku ve Kuzey Afrika Sosyolojisi adını aldı.

Bousquet, Cezayir'de bulunduğu dönemde iki defa Rockefeller Vakfı'ndan burs alarak Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti (1933-1934). 1938 yılında Hindistan'a bir ziyarette bulundu. II. Dünya Savaşı'nın sonunda galip müttefikler tarafından Berlin'i kontrol etmek için teşkil edilen komisyonda Fransız Millî Eğitim ve Güzel Sanatlar Komisyonu'nun başkanı sıfatıyla Fransa'yı temsil etti. 1945'te Fransa'ya hizmet edenlere verilen en meşhur nişan olan Chevalier de la Légion d'Honneur, Fransız kültürüne hizmet edenlere verilen Gümüş Palmiye nişanı ve Altın Palmiye nişanına lâyık görüldü. Cezayir'in bağımsızlığını kazanmasından sonra Temmuz 1962'de Fransa'ya döndü, Bordeaux Üniversitesi'nde müslüman sosyolojisi ve siyasal ekonomi tarihi dersleri verdi. Sağlığının bozulması üzerine 1 Ekim 1969 tarihinde emekli olarak Bordeaux yakınlarındaki Latresne'ye yerleşti. 6 Mayıs 1970'te Bordeaux Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden onursal profesörlük unvanı aldı ve ölümüne kadar burada ders verdi. 23 Ocak 1978'de Latresne'de öldü.

Bir taraftan Hollanda sömürgeciliğini eleştirel açıdan ele alan Bousquet diğer taraftan Fransız sömürgeciliğinin savunuculuğunu yapmıştır. Cezayir'i Fransa'nın sömürgesi olarak benimsemiş, Fransız işgalinin sona ermesini kabullenemeyerek Fransa'ya dönüşünü bir sürgün diye nitelemiştir (Malherbe, s. 282). Bousquet, Cezayir'de İslâm toplumu ve kültürüyle karşılaşıncaya kadar hukuk yanında sosyoloji ve özellikle siyasal ekonomi alanında Pareto'nun eserlerini ve düşüncelerini dikkate alan çalışmalar yapmış, Cezayir'e gittikten sonra özellikle İslâm hukuku ve Kuzey Afrika ile müslüman toplumların sosyolojisiyle meşgul olmuştur. Bu çerçevede başta Gazzâlî, İbn Haldûn ve Süyûtî olmak üzere müslüman âlimlerin eserlerini tercüme etmiştir. Bousquet'nin önemli hizmetlerinden biri, fıkhın sosyolojik değerini keşfedip bunun üzerinden İslâm toplumlarının sosyal yapısını incelemeye yönelmesidir. Mâlikî, Şâfiî ve Hanefî mezheplerinin temel metinleri yanında Zeyd b. Ali'nin eserini Fransızca'ya çevirip yayımlaması, ayrıca bu eserlerden faydalanarak genelde İslâm toplumları ve özelde Kuzey Afrika ve Cezayir toplumları hakkında çalışmalar yapması onun ilgisini Fransız sömürgeciliğinin çıkarlarının ötesine taşımış, bu durum bazı yazarlarca Bousquet'nin İslâm dinine ve müslümanlara karşı sempati duyduğu şeklinde yorumlanmıştır (*a.g.e.*, a.y.). Ayrıca başta Nevevî'nin kırk hadise dair eseri olmak üzere Buhârî'den seçtiği bazı hadisleri Fransızca'ya çevir-

miş, Kazimirski'nin Kur'an tercümesini başına bir takdim yazısı ekleyerek yeniden neşretmiştir. Bunun yanında Goethe, Voltaire, Marx ve Engels gibi Batı düşüncesine yön vermiş düşünürlerin İslâm'la ilgilerinin mahiyetini ve bunun sebeplerini ele aldığı makaleler yazmıştır. Wensinck, Goldziher, Nöldeke ve Snouck-Hurgronje gibi önde gelen oryantalistlerin bazı mühim eserlerini Fransızca'ya çevirip onların oluşturduğu oryantalist kültürün Fransa'da ve Frankofon bölgelerinde daha yakından tanınmasına katkı sağlamıştır.

Eserleri. Telif: *L'évolution sociale aux Pays-Bas (1914-1922)* (Paris 1923); *Un grand économiste italien Francesco Ferrara* (Paris 1924); *Précis de sociologie d'après Vilfredo Pareto* (Paris 1925, 1971; Julie Goldbaum ve Rahel Boermann tarafından Almanca'ya |*Grundriss der Soziologie nach Vilfredo Pareto*, Karlsruhe 1926|, Carlos A. Echanove Trujillo tarafından İspanyolca'ya |*Compendio de sociologia segun Vilfredo Pareto*, Mexique 1940| çevrilmiştir); *Introduction aux systèmes socialistes de Vilfredo Pareto* (Paris 1926); *Essai sur l'évolution de la pensée économique* (Paris 1927); *La restauration monétaire et financière de l'Autriche* (Paris 1927); *Cours d'économie pure* (Paris 1928); *Vilfredo Pareto, sa vie et son oeuvre* (Paris 1928; Bousquet bu eserini yeni belgeleri de kullanarak *Pareto 1848-1923, le savant et l'homme* başlığıyla tekrar yayımlamıştır |Lausanne 1960|); *Institutes de science économique* (I-III, Paris 1930, 1932, 1936); *Les successions agnatiques mitigées, étude comparée du régime successoral endroit germanique et en droit musulman* (Paris 1935, Frédéric Peltier ile birlikte); *Introduction à l'étude de l'Islam indonésien* (Paris 1938; *Revue des études islamiques* dergisinde neşredilen bir makalenin |XII, 1938, s. 135-259| ayrı basımıdır); *Précis élémentaire de droit musulman, malékite et algérien* (I-II, Alger, Paris 1935-1940); *La politique musulmane et coloniale des Pays-Bas* (Paris 1939; İng. trc. Philip E. Lilienthal, *A French View of the Netherlands Indies*, New York 1940); *l'Islam maghrébin. Introduction à l'étude générale de l'Islâm* (Alger 1946, 1955); *Du droit musulman et de son application effective dans le monde* (Alger 1949); *Les grandes pratiques rituelles de l'Islâm* (Paris 1949; namaz, oruç ve hac ibadetlerinin ele alındığı bir eserdir); *Les mormons. Histoire et institutions* (Paris 1949, 1967; müellif bu eserinde İslâmiyet'le Mormonluk ve bu tarikatın kurucusu Joseph Smith ile Hz. Muhammed arasında sosyolojik karşılaştırmalar yaparak aralarında benzerlikler kurmaya çalışmıştır); *Justice française et coutumes kabiles* (Alger 1950); *La morale de l'Islam et son éthique sexuelle* (Paris 1953; sonraki baskılarında *L'éthique sexuelle de l'Islam* başlığıyla neşredilmiştir |Paris 1963, 1966, 1990|); *Les berbères* (Paris 1957, 1961, 1967); *Esquisse d'une histoire de la science économique en Italie: des origines à Francesco Ferrara* (Paris 1960); *Le droit musulman par les textes* (Paris 1960); *Le droit musulman* (Paris 1963).

Tahkik, Tercüme ve Redaksiyon: *Le livre des successions du çahîh d'el-Bokhâry: Traduction avec éclaircissements et commentaires* (Paris 1933, Kh. Takarli ile birlikte; *Ṣaḥîḥ-i Buḫârî*'nin mirasla ilgili bölümünün çevirisidir); **"Abrégé de la loi musulmane selon le rite l'imam El-Chafi'i par Abou Chodj'a"** (Ebû Şücâ el-İsfahânî'nin *el-Muḫtaṣar*'ının tercümesidir |*Revue algérienne de législation et de jurisprudence*, I, Alger 1935, s. 193-207|); *Œuvres économiques choisies* (Paris 1938, J. Crisafulli ile birlikte; Francesco Ferrara'ya ait seçme yazıların çevirisidir); *Recueil de la loi musulmane: le plus ancien recueil de droit musulman retrouvé jusqu'ici* (Alger 1941, J. Berque ile birlikte; Zeyd b. Ali'ye nisbet edilen *el-Mecmû'u'l-fıḳhî*'nin çevirisidir); *Les quarante hadiths* (Alger 1947, 1955, 4. bs. 1957; Nevevî'ye ait eserin çevirisidir); *Kitâb et-Tanbîh ou le livre de l'admonition touchant la loi musulmane selon le rite de l'imâm Ech-Châfé'î* (I-IV, Alger 1949-1952; Ebû İshak eş-Şîrâzî'ye ait eserin tercümesidir); *le Koran / le Coran* (I-II, Paris 1949, 1952, 1959; Kazimirski'nin Fransızca Kur'an tercümesinin giriş ve notlar ilâvesiyle yapılan neşridir); *Classiques de l'Islamologie* (Alger: La maison des livres, ts. |1950|; Ebü'l-Fidâ |*Vie du prophete Mahomet*, trc. N. Desvergers|, Nevevî |*Les quarante hadiths*, trc. G.-H. Bousquet|, Süyûtî |*Les dires du prophete*, trc. F. Cadoz, nşr. G.-H. Bousquet|, İbn Cübeyr |*Les musulmans de Sicile*, trc. M. Amari, nşr. G.-H. Bousquet| ve L. A. Sédillot'a ait |*Tableau de la civilisation arabe*| eserlerden oluşan bir derlemenin neşridir); **"Le kitâb al-wara' ou livre du scrupule religieux selon l'imâm İbn Hanbal"** (*Hesperis*, XXXIX/1-2 |1952|, s. 97-120, Charles Dominique ile birlikte); *Le livre des bons usages en matière de mariage* (Paris 1953; Léon Bercher ile birlikte; Gazzâlî'nin *İḥyâ'ü 'ulûmi'd-dîn* adlı eserinin evlilikle ilgili bölümünün çevirisidir); *Al-Mukhtasar: le statut personnel en droit musulman hanéfite* (Tunus 1952, Léon Bercher ile birlikte, Paris 1953; Kudûrî'ye ait eserin bir bölümünün tercümesidir); *Ihya' 'ouloum ed-dîn ou vivification des sciences de la foi* (Paris 1955; *İḥyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*'in notlarla birlikte tercümesidir); *De la monnaie* (Paris 1955, J. Crisafulli ile birlikte; Ferdinando Galiani'ye ait *Della moneta* adlı eserin çevirisidir); *Abrégé de la loi musulmane selon le rite de l'imâm Mâlek* (Alger 1956; Halîl b. İshak el-Cündî'nin *el-Muḫtaṣar* adlı eserinin tercümesidir); *Œuvres choisies de C. Snouck-Hurgronje / Selected works of Snouck-Hurgronje* (Leiden 1957, J. Schacht ile birlikte); *A.C. Pigou* (Dalloz 1958; İngiliz iktisatçısı Pigou'ya ait seçme yazıların çevirisidir); *Les textes économiques de la Mouqaddima 1375-1379* (Paris 1961; İbn Haldûn'a ait eserin iktisada dair bölümlerinin tercümesi olup ikinci baskısında *Les textes sociologiques et économiques de la Mouqaddima 1375-1379* adıyla neşredilmiştir |Paris 1965|); *Etudes islamologiques d'Ignaz Goldziher* (Leiden 1962; Goldziher'in çeşitli yazılarının çevirisi olup daha önce bölümler halinde *Arabica* dergisinde yayımlanmıştır |VII, 1960, s. 1-29, 113-139, 237-272|); *Esquisse d'une histoire de la science économique, des origines jusqu'au début du XXe siècle* (Paris 1962; Avusturyalı iktisatçı ve siyaset bilimcisi Joseph Alois Schumpeter'e ait *Epochen der Dogmen- und Methoden Geschichte* adlı eserin tercümesidir); *L'authentique tradition musulmane choix de h'adîths* (Paris 1964, 1986, Buhârî'nin *el-Câmi'u'ṣ-ṣaḥîḥ*'inden seçme hadislerin çevirisidir); *Remarques critiques sur le style et la syntaxe du Coran* (Paris 1953; Nöldeke'nin "Zur Sprache des Korans" başlıklı makalesinin |*Neue Beitraege zur semitischen Sprachwissenschaft*, ed. T. Nöldeke, Strassburg 1910, s. 1-30| tercümesidir). Bunların ya-

Georges-Henri Bousquet

nında Bousquet başta *Revue des études islamiques, Studia Islamica, Revue africane, Revue algèrienne, Arabica* ve *Encyclopaedia of Islam* olmak üzere pek çok dergi ve ansiklopedi için makale ve maddeler kaleme almıştır (eserlerinin geniş bir listesi için bk: Bousquet, *Cahiers Vilfredo Pareto*, s. 15-23; http://www.idref.fr/026747014, erişim: 08.12.2014).

BİBLİYOGRAFYA :

L. Bousquet-Lefèvre – M. Robine, "L'œuvre islamologique de Georges-Henri Bousquet (1900-1978). Bibliographie thématique", *L'enseignement du droit musulman* (ed. M. Flory – J.-R. Henry), Paris 1989, s. 171-227; M. Malherbe, *La faculté de droit de Bordeaux (1870-1970)*, Bordeaux 1996, s. 281-282; *Patrimoine littéraire européen: Index général* (ed. Jean-Claude Polet), Bruxelles 2000, s. 312; A. H. Green, "The Muhammad-Joseph Smith Comparison: Subjective Metaphor or a Sociology of Prophethood?", *Mormons and Muslims: Spiritual Foundations and Modern Manifestations* (ed. Spencer J. Palmer), Provo-Utah 2002, s. 111-133 (http://rsc.byu.edu/archived/selected-articles/muhammad-joseph-smith-comparison-subjective-metaphor-or-sociology, 08.12.2014); J.-R. Henry, "Bousquet, Georges-Henri", *Dictionnaire des orientalistes de langue française* (ed. F. Pouillon), Paris 2012, s. 154 (http://dictionnairedesorientalistes.ehess.fr/ document.php?id=122) (08.12.2014); "Hommage à notre ami Monsieur G.-H. Bousquet", *Cahiers Vilfredo Pareto, Etudes sur Pareto et les doctrines économiques, politiques, sociales et sociologiques de son époque offertes à M. Georges – H. Bousquet*, III, Genève 1965, s. 6-10; T. Giacalone-Monaco, "Omaggio all'amico G.-H. Bousquet", *a.e.*, s. 11-13; P. Boven, "Pour notre ami Bousquet", *a.e.*, s. 14; G. H. Bousquet, "Remarques sur mes travaux", *a.e.*, s. 15-23; a.mlf., "How the Natives of Algeria Became French Citizens", *The International and Comparative Law Quarterly*, II/4 (1953), s. 596-605; a.mlf., "Observations sur la nature et les causes de la conquête arabe", *St.I*, sy. 6 (1956), s. 37-52; a.mlf., "Voltaire et l'Islām", *a.e.*, sy. 28 (1968), s. 109-126; a.mlf., "Marx et Engels se sont-ils intéressés aux questions islamiques?", *a.e.*, sy. 30 (1969), s. 119-130; a.mlf., "Goethe et l'Islām", *a.e.*, sy. 33 (1971), s. 151-164; P. Tommissen, "In Memoriam Georges-Henri Bousquet (1900-1978)", *Revue européenne des sciences sociales*, XVI/43 (1978), s. 171-172; http://data.bnf.fr/documents-by-rdt/ 11893538/70/page1; http://data.bnf.fr/documents-by-rdt/11893538/70/page2 (08.12.2014).

TAHSİN GÖRGÜN

BOZOKLAR

Oğuz destanına göre Oğuz boylarından on ikisinin bağlı olduğu ana grubun adı.

Reşîdüddin Fazlullāh-ı Hemedânî'nin *Câmiʿu't-tevârîḫ*'teki "Oğuznâme"sinde ve Ebülgazi Bahadır Han'ın *Şecere-i Terâkime*'sinde Oğuz Kağan'ın üst isimler olarak Gök, Dağ ve Deniz adlı oğullarına Üçok; Gün, Ay ve Yıldız adlı oğullarına Bozok adını verdiği, kendisinden sonra Bozok neslinden gelenlerin han seçilmesini istediği rivayet edilmektedir. Buna göre Kayı, Bayat, Alkaevli, Karaevli, Yazır, Dodurga, Döğer, Yaparlı, Avşar, Beydili, Kızık ve Karkın boyları Bozoklar'ı meydana getiriyor ve sağ kolda bulunuyordu. Dede Korkut destanlarında ise Bozok-Üçok yerine İç Oğuz-Dış Oğuz isimlerine yer verilmiştir. Destanî mahiyetteki eserlerde Oğuzlar'ın ikili yapı içerisinde görünmesine rağmen onlara dair en eski kaynaklarda bundan söz edilmez. Oğuzlar'ın sosyal hayatına dair bilgi veren İbn Fadlân sadece boylar halinde yaşadıklarını bildirir. Oğuz boylarının listesini kaydeden Kâşgarlı Mahmud da Bozok-Üçok isimlerini zikretmez. Bu husus, Bozok ve Üçok adlandırmalarının bazı siyasî gelişmeler neticesinde destanî nitelikteki eserlere sonradan girmiş olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir.

Bozok adı ilk defa 1153'te Selçuklu Sultanı Sencer'e isyan eden Oğuzlar'a dair bilgiler arasında geçmektedir. Buna göre Oğuzlar, Bozok ve Üçok adlı iki büyük kabileden oluşuyor, Bozoklar Abdülhamid oğlu Korkut Bey, Üçoklar ise Tutı Bey tarafından yönetiliyordu. Daha önce Karahanlılar'a tâbi olan bu Oğuzlar XII. yüzyılın ikinci çeyreğinde Selçuklu topraklarına girmişler ve Belh yöresinde Huttalân bölgesini yurt tutmuşlardı. Sultan Sencer'in "hassa raiyyeti" sayılan Oğuzlar saray mutfağına yıllık vergi olarak 24.000 koyun gönderiyorlardı. Vergi artışı yüzünden merkezî hükümetle anlaşmazlığa düşen Oğuzlar, Belh Valisi Kumac'ı (Kamaç) öldürdükten sonra 1153'te kalabalık ordusunu yenilgiye uğrattıkları Sultan Sencer'i esir aldılar. Ona hükümdar gibi muamele edip görünürde saygıda kusur etmediler. Sultan Sencer'in 1157'de ölümü üzerine Belh, Merv ve Serahs'a hâkim oldular; ardından Nesâ, Ebîverd ve Gazne'yi denetim altına aldılar. Oğuzlar bir süre, Selçuklu Devleti'ni yeniden toparlamaya çalışan Sultan Mahmud'a itaat arzederek bölge siyasetinde etkili olmaya çalıştılarsa da 1165'ten itibaren güçlerini yitirmeye başladılar. Hârizmşahlar'ın ve Gurlular'ın yükselişe geçmesi Oğuz hâkimiyetinin sonu oldu. 1181'de Merv ve Serahs'ı kaybeden Oğuzlar hızla dağılıp bölge siyasetinde anılmaz duruma geldiler.

Bozok adı ikinci defa Moğol istilâsından sonra kabile adı olarak anılmıştır. Moğol baskısıyla Döğer, Avşar, Köpekli, Gündüzlü, Kutbeyli, Özerli, Bayat, Harbendeli, İnallı, Doğancıoğulları, Bozoklu, Üçoklu gibi isimler taşıyan yaklaşık 40.000 çadırlık Türkmen grubu XIII. yüzyılın ikinci yarısında Memlük Devleti'nin sınırlarını geçip Kuzey Suriye topraklarına girdiler. Memlük Sultanı Baybars bunlara Gazze'den Diyarbekir'e kadar olan sahada yurtluk verdi. XIV. yüzyıl boyunca Memlükler'de görülen pek çok siyasî gelişmede yer alan Türkmenler arasında daha etkin olan Bozoklu ve Üçoklular, Memlük sultanlarının yanında büyük itibara sahiptiler. Memlük sahasındaki Bozoklu ve Üçoklu kabileler, Oğuz boy geleneğine uygun olarak iki ana kola mensup oymakların birbirine karışması sonucunda yeni bir yapıya büründülerse de gerçekte onlar daha önce Oğuz isyanına karışan Bozok ve Üçok kabileleriydi. Bunlar, bütün boyları kapsayıcı bir nitelik taşımadıkları gibi bünyelerinde hangi Bozoklu ve Üçoklu boyları barındırdıklarını aydınlatacak işaretler de sınırlıdır. Memlükler'in Türkmenler'den oluşan, Ecnâd et-Türkmân denilen askerî birliklerine kumanda eden ve Mukaddem et-Türkmân diye anılan kişiler arasında Bozoklar'dan İnaloğlu Ali Bey'in adı geçer. Bu husus Kuzey Suriye, Anadolu ve Azerbaycan'da rastlanan İnallı / Aynallı aşiretinin Bozoklar'dan bölünerek ortaya çıktığını göstermektedir. Kuzey Suriye'de ve Çukurova'da faaliyet gösteren Özeroğulları'nın da Üçoklar'dan geldiği bilinmektedir.

Kuzey Suriye'deki Türkmenler XIV ve XV. yüzyıllarda gerçekleştirdikleri fetihlerle Anadolu yönünde ilerlediler. Bunlardan Bozoklar, Dulkadıroğulları Beyliği'nin kurulmasına iştirak ettikleri gibi 1404'te Ramazanoğulları'yla yaşanan çekişmede de Dulkadır beylerinin yanında yer aldılar. Bununla birlikte Dulkadırlı Türkmenleri yeknesak olmayıp içlerinde destanî mahiyetteki ayırıma göre sadece Bozoklar'dan Bayat, Yazır, Dodurga, Avşar, Kızık, Beydili ve Karkınlar değil Üçoklar'dan Eymir, Bayındır, Peçenek, Çepni, Salur, Yüreğir, Yıva boyları da bulunmaktaydı. Ayrıca Üçoklu olarak tasnif edilen bu boyların nüfusu Bozoklu boylara göre daha kalabalıktı.

Dulkadır Beyliği topraklarında konar göçer olarak yaşayan Bozoklar'ın en önemli yaylak alanlarının Kayseri, Sivas, Kırşehir üçgeninde kalan ve günümüzde Yozgat vilâyetini teşkil eden bölge olduğu anlaşılmaktadır. Burası daha XV. yüzyılın ilk yarısında Bozok diye anılmaya başlanmıştı. Bozoklar'ın 1470'te bile Halep taraflarında etkinliklerini sürdürdükleri görülmektedir. 1515'te Dulkadır Beyliği'nin ortadan kaldırılması ve bölgenin bütünüyle Osmanlı-

lar'ın egemenliğine girmesinin ardından yapılan arazi tahrirlerinde Bozok bir bölge adı olarak geçmekle birlikte Bozoklu adıyla hiçbir aşiretten söz edilmemektedir. Bu husus, onların zaman içinde Dulkadır Türkmenleri arasına karışmaları veya tahririn yapıldığı dönemde artık Bozok üst ismini kullanmamalarıyla ilgili olabilir. Benzer şekilde Üçoklu Türkmenleri de tarihten sessiz sadasız çekilmiştir. Bozok ismi 1522'den itibaren Osmanlı kaynaklarında artık sancak ve kaza adı olarak anılır. Bozok Türkmenleri tabiri ise Dulkadır Beyliği'ni meydana getiren konar göçerlerden Bozok sahasında yaylak kışlak hayatı sürdüren Şam Bayadı, Kızıl Kocalı, Süleymanlı, Ağcalı, Selmanlı, Çiçekli, Karamanlı, Ağca Koyunlu, Karalı, Söklen, Hisar Beyli, Ali Beyli, Demircili, Zakirli, Sekili, Tecirli, Deli Alili, Mesudlu, Kavurgalı aşiretlerini ifade etmekteydi. Bunların 1530'da 550 cemaat halinde 11.269 hâne ve 1283 mücerret vergi nüfusundan meydana geldikleri tesbit edilmektedir. Buna karşılık aynı tahrirde Bozok bölgesinde altı köy ve 884 mezra mevcuttu. Otuz beş yıllık süre zarfında mezraların konar göçerler tarafından hızla yerleşim yerine dönüştürüldüğü, 630 yeni yerleşim biriminin meydana çıktığı, mezraların ise yeni açılanlarla birlikte 550'ye düştüğü görülmektedir. Bununla birlikte köylerden sadece 227'sinin kurucularının bölgedeki konar göçerlerden geldiği zikredilmiştir. 1576'da yapılan tahrirlerde bölgenin 18.704 hâne ve 22.780 mücerret vergi nüfusuna yükseldiği tesbit edilmiştir. Bozok tabiri sancak adı olarak XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar varlığını sürdürmüş, 25 Haziran 1927'de sancak merkezinin Yozgat olmasından sonra Bozok adı terkedilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, *TD*, nr. 155, 315, 402; TK, *TD*, nr. 30, 31; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil* (trc. Abdülkerim Özaydın), İstanbul 1986, XI, 154 vd.; Reşîdüddin Fazlullāh-ı Hemedânî, *Câmiʿu't-tevârîḫ: Târîḫu Oġūz* (nşr. M. Rûşen), Tahran 1384/2005; Esterâbâdî, *Bezm ü Rezm* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1990, s. 453; Kalkaşendî, *Ṣubḥu'l-aʿşâ* (Şemseddin), V, 304, 305, 440; Makrîzî, *es-Sülûk* (Ziyâde), I/1, s. 117, 124, 125, 187; I/2, s. 479; Halîl b. Şâhin, *Zübdetü Keşfi'l-memâlik* (nşr. P. Ravaisse), Paris 1894, s. 105; İbn İyâs, *Beda'i'u'z-zühûr*, I/2, s. 574, 703; İbn Kemal, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, X, 342, 349; Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime* (haz. Zuhal Kargı Ölmez), İstanbul 1996, s. 149, 150, 244, 245; Faruk Sümer, "Bozok Tarihine Dair Araştırmalar", *Cumhuriyetin 50. Yıldönümü Anma Kitabı*, Ankara 1974, s. 308-351; a.mlf., *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, İstanbul 1980, bk. İndeks; Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı: Reşideddin Oğuznamesi, Tercüme ve Tahlili*, İstanbul 1982, s. 48, 50, 52; Refet Yinanç, *Dulkadir Beyliği*, Ankara 1989, s. 8,19, 63, 103; Kâzım Yaşar Kopraman, *Mısır Memlükleri Tarihi*, Ankara 1989, s. 84, 162, 180; Yunus Koç, *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağı'nın İskân ve Nüfus Yapısı*, Ankara 1989, s. 57, 58; a.mlf., "Bozok Türkmenleri", *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri* (haz. Tufan Gündüz), Ankara 2000, s. 195-209; S. G. Agacanov, *Oğuzlar* (trc. Ekber N. Necef – Ahmet Annaberdiyev), İstanbul 2002, s. 154-155, 159; Ergin Ayan, *Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı*, İstanbul 2007, s. 21, 181; O. Üçler Bulduk, "Oğuznâmelere Göre Üçok-Bozok veya İç-Oğuz Dış-Oğuz Meselesi", *Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi*, I/3, Ankara 1997, s. 109-116.

TUFAN GÜNDÜZ

BRUNSCHVIG, Robert
(1901-1990)

Fransız şarkiyatçısı.

6 Ekim 1901'de Bordeaux'da doğdu. 1871'de Fransa'ya yerleşen yahudi asıllı bir aileye mensuptur. Bordeaux Lisesi'nde okuduktan sonra 1920'de Ecole Normale Supérieure'e girdi ve antikite dönemi klasik diller (Latince, Yunanca) öğrenimi görerek 1923'te mezun oldu. Askerlik hizmetinin ardından 1924'te Tunus'ta Carnot Lisesi'ne Fransızca öğretmeni tayin edildi (Martinez-Gros, s. 156; krş. Turki, *St.I*, LXXI [1990], s. 6 [Tunus'a 1922'de gittiğini kaydeder]). 1925'te evlendi. Hasan Hüsnî Abdülvehhâb gibi ülkenin önde gelen aydınlarıyla, l'Ecole Supérieure de Langue et Littérature Arabe'ın müdürü William Marçais ve Cezayir Üniversitesi'nde öğretim üyesi olan kardeşi Georges Marçais gibi Fransız şarkiyatçılarıyla dostluk kurdu. Arapça bilgisiyle, son derece titiz ve zor beğenir olan William Marçais, Louis Massignon, Régis Blacher ve Maurice Gaudefroy-Demombynes gibi şarkiyatçıların takdirini kazandı. Tunus'ta Hafsîler dönemi üzerine verimli uzun araştırmalarına da bu sırada başladı. 1929'da *Revue tunisienne*'nin yöneticiliğini üstlendi. Tunus tarihiyle ilgili araştırmalarını bu dergide ve *Revue africaine*'de yayımladı. 1930'da

Robert Brunschvig

döndüğü Paris'te Montaigne Lisesi'nde öğretmenlik yaparken bir taraftan Ecole des Langues Orientales'den Arapça diploması aldı (1931-1932). Bu sırada Fas'a tayin edilen Evariste Lévi-Provençal'in yerine, W. Marçais ve L. Massignon'un desteğiyle Cezayir Üniversitesi'nde ders vermek üzere görevlendirildi. Burada Tunus tarihiyle ilgili çalışmalarını sürdürdü, ayrıca Fas (Mağrib) tarihiyle ilgilendi. Belçikalı Anselme Adorno (ö. 1483) ve Abdülbâsıt el-Malatî (ö. 920/1514) seyahatnâmeleri üzerine *Deux récits de voyage inédits en Afrique du nord au XVe siècle, Abdalbâsit b. Halîl et Adorne* adlı tamamlayıcı doktora tezini hazırladı (1936). Buradaki ilişkileri sayesinde sahip olduğu İslâm medeniyeti konusundaki geniş bakış açısı araştırmalarına derinlik ve genişlik kazandırdı. İslâm hukuk tarihi ve metodolojisi üzerine makaleler yazdı. Ana doktora tezinin birçok bölümünü Hafsîler döneminde Berberîler'in dinî kurumlarına, günlük hayatlarına ve dinin günlük hayattaki yerine ayırdı. 1939'da tamamladığı *La berbérie orientale sous les hafsides des origines a la fin du XVe siècle* adlı bu tezinin ilk cildini yayımladı (Paris 1940).

Asimile olmuş yahudi bir aileden gelen Brunschvig, 1920'lerden itibaren büyük ölçüde sosyalist ideologların hâkimiyetinde bulunan siyonist bir hareketin milliyetçi kanadında mücadele verdiğinden doktora tezini tamamladığı yıl, Almanya işgali altındaki Fransa'da çıkarılan ve yahudilerin kamu görevi almalarını yasaklayan Vichy yasaları gereğince üniversiteden uzaklaştırıldı. Devlet okullarından menedilen yahudi çocuklarının eğitimi için açılan özel bir okulun başına getirildi (1941-1942). Müttefiklerin Ekim 1942'de Cezayir ve Fas'tan çıkarılması üzerine bu uygulamanın son bulmasıyla tekrar üniversiteye döndü ve 1945 yılının başından itibaren İslâm Medeniyeti Tarihi Kürsüsü'nde çalışmaya başladı. Bir İslâmiyatçı olarak kariyerini 1946'dan sonra Fransa'daki üniversitelerde devam ettirdi. 1947'de Bordeaux Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde İslâm medeniyeti profesörlüğüne getirildi. Savaş yıllarında neşir imkânı bulamadığı doktora tezinin II. cildi bu yıl basıldı. 1953'te Joseph Schacht ile birlikte *Studia Islamica* dergisini çıkarmaya başladı. 1955'te Sorbon Üniversitesi İslâmiyat Kürsüsü'ne tayin edildi. Ertesi yılın haziran ayında Cezayir savaşının gergin ortamı ve Batı'nın Nâsır milliyetçiliğiyle yüzleştiği bir zamanda, Gustav E. von Grunebaum'la birlikte Bordeaux Üniver-

sitesi'nde "Classicisme et déclin culturel dans l'histoire de l'Islam" adıyla gerçekleştirdikleri sempozyum A. Abel, R. Arnaldez, R. Blachère, G. H. Bousquet, Claude Cahen, F. Gabrieli, M. Louis Gardet, H. Massé, F. Meier, J. Schacht, C. Pellat, H. Ritter, H. Terrasse, V. Hartner gibi tanınmış şarkiyatçıların katılımı ve ateşli tartışmaların cereyan etmesiyle şarkiyatçılık tarihinde ün yaptı. 1965-1968 yıllarında Institut d'Etudes Islamiques'in müdürlüğünü yürüten Brunschvig hep Tunus'a dönme arzusunu taşıyarak bu ülke tarihi üzerine çalışmalarını da sürdürdü. Çoğu yöneticiliğini yaptığı *Studia Islamica*'da olmak üzere bir kısmı İslâm, İslâm klasizmi, İslâmoloji'ye dair genel düşünceler ortaya koyan, bir kısmı hukuk tarihi, ekonomik-sosyal tarih, dinî düşünce hakkında derinlikli ve isabetli incelemeler kaleme aldı. İslâm hukukunu sempatiyle ve bütüncül bir bakış açısıyla orijinal, metodolojik, sosyolojik, ekonomik, tarihî ve fikrî yönlerden ele alıp inceledi. Tamamlanmış bir eser niteliği taşıyan makalelerinde özlülük, yenilik, orijinallik, metot sağlamlığı ve üslûp berraklığıyla dikkat çekti (Turki, *St.I*, LXXI [1990], s. 7-8). Brunschvig, 1968'de Sorbon Üniversitesi'nden emekliye ayrılarak Biarritz'e yerleşti. Kendisini adadığı *Studia Islamica*'nın eş editörlüğünü Schacht'ın 1969'da ölümüne kadar onunla, bu tarihten 1972'de ölümüne kadar G. E. von Grunebaum'la ve nihayet Abraham L. Udovitch ile 1975 yılının sonuna kadar sürdürdü. Ardından derginin editörlüğünü Abdülmecîd Türkî üstlendi. Brunschvig, 1981'de ikinci eşi ölünce ailesine ve Paris çevresindeki dostlarına daha yakın olabilmek için Vanves'e taşındı. 1983'ten sonra artık yazı hayatından çekilerek okumalarını sürdürdü. 16 Şubat 1990 tarihinde öldü.

British Academy (Londra), Real Academia de la Historia (Madrid) ve Accademia dei Lincei (Roma) gibi kurumlara üye olan Brunschvig 1967'de Giorgio Levi Della Vida uluslar arası nişanını alan ilk kişi oldu. Grunebaum onun entelektüel zarafet ve üslûp inceliğinde, sanatçı sezgisine denk gelen nüfuzlu hassasiyette, ayrıca hem Batı hem İslâm tarih, hukuk ve felsefeleri alanındaki ihatalı yeteneği konusunda Levi Della'ya bir akrabası kadar benzediğine, kendisinden önce hiç farkedilmemiş İslâm araştırmalarının hemen her alanındaki problemlerini tanımlayıp çözüme yaklaştırdığına dikkat çeker. Ayrıca Ortaçağ hukukçularının şehir hayatıyla ilgileri, İslâm ilâhiyatının çözümsüz meseleleri, klasik İslâm hukukunun sosyolojik yönleri, İslâm ülkelerinde pazar ve fuar tarihi, genelde ve İslâmî bağlamda kültürel gerileme, meslekler hiyerarşisi, para basımı ve para birimleri, klasik Arap şiiri vezin tekniği konusundaki araştırmalarıyla çok değişik alanlarda yeteneğini ortaya koyan nâdir ilim adamlarından biri olduğunu dile getirir (*Logic in Classical Islamic Culture*, s. 2-3).

Brunschvig'i araştırma konusunda gerçek bir eğitimci olarak niteleyen A. Demeerseman, onun İslâm araştırmaları alanında izlenecek yolları çizerek değerli işaretler koyduğunu, bu hususta karşılaşılacak engelleri haber verdiğini, araştırmaları sırasında tarihî şartları, direnç ve anlaşılmazlık noktalarını isabetli bir şekilde hatırda tuttuğunu, ilgilendiği konuları şu veya bu açıdan ele almaya kendisini sevkeden sebepleri açıkça belirtme tarzının okuyucuya onun araştırma tecrübesinden faydalanma imkânı sağladığını, kaynak seçimi, iktibas ve kronolojiye, Arapça terminolojiye büyük önem verdiğini belirtir (*IBLA*, XLI/141 [1978], s. 33-35). Ortaçağ otantik İslâm düşüncesinin esin kaynağını usûl-i fıkıh kitaplarında değil felsefe kaynaklarında arayanların yanılacağını belirten Brunschvig hukuku kültürle ilişkilendirmenin, hukukî düzenlemelerin kıymeti üzerine doğru bir değerlendirme için her zaman uyarıcı bir ameliye teşkil edeceğine, hukuk araştırmalarında hukukun teşekkül ettiği dönemin sosyal yapısına başvurmanın zorunlu olduğuna, birçok alanda hukukçuların düşüncelerinin sosyal gerçeklikle ilişkili bulunduğuna, fıkhın görünen yüzünün ardında ona dayanak oluşturan ve teşekkülünü gerekli kılan sosyal realiteye dikkat çeker (*a.g.e.*, s. 35, 46; Brunschvig'in araştırma yöntemi, İslâm düşüncesi, hukuk ve metodolojisi, tarihi üzerine görüş ve yaklaşımlarıyla ilgili etraflı bir analiz için bk. *a.g.e.*, s. 33-56).

İslâm dünyasıyla ilgilenen kendi kuşağına mensup birçok Fransız tarihçisi gibi Annales ekolünün etkisinde kalan Brunschvig ekonomik ve sosyal alanları tarihle bütünleştirmeye çalışır. Ortaçağ İslâm şehirlerinin Batı'daki gibi resmî birimler olarak değerlendirilmediği iddiasıyla Batılı ilim adamları genelde İslâm hukukunun şehir hayatıyla ilgili bir yönü olmadığını ileri sürerken Brunschvig, İslâm şehirlerinin rasyonalite ve plandan uzak bir şekilde kurulduğuna dair bu yaygın kanaati benimsemekle birlikte İslâm hukuku ve şehir hayatının gelişmesi arasında fiilî bir ilişki bulunduğunu, özellikle âdet hukukunun uygulanmasıyla zaman içinde İslâm şehirlerinin örnek fiziksel bir tipinin ortaya çıktığını göstermeye çalışmıştır. "Urbanisme médiéval et droit musulman" adlı makalesinde bazı fıkıh eserlerine dayanarak özel ve kamu yolları, ortak duvarlar, su temini, özel yapıların tamiri ve yeniden inşasından doğan problemler, komşuluk ilişkileri, meslekler gibi çeşitli durumlarda İslâm hukukunun nasıl uygulandığını ortaya koymuş, şehre ait formlarla hukuk kuralları ve örf arasında ilişki kuran onun bu yaklaşımı, daha sonra Ortaçağ İslâm şehirleriyle ilgilenen araştırmacılar tarafından dikkatle değerlendirilmiştir (Abu-Lughod, *IJMES*, XIX/2 [1987], s. 157; Goddard, s. 31-35; van Staëvel, s. 225; Sobti, s. 365-366; O'Meara, bibl.; İslâm şehriyle ilgili olarak Brunschvig ve diğer oryantalistlerin bakış açılarının genel bir değerlendirmesi ve eleştirisi için bk. Neglia, bibl.). Mısırlı düşünür Hasan Hanefî *Les méthodes de l'exégèse: Essai sur les fondements de la compréhension, ʿIlm uṣūl al-fiqh* (1966) adlı doktora tezini Brunschvig'in yanında hazırlamış, Tunuslu tarihçi ve araştırmacı Abdülmecîd Türkî kendisine talebelik ve *Studia Islamica* dergisinde mesai arkadaşlığı yapmıştır.

Eserleri. 1. *Deux récits de voyage inédits en Afrique du nord au XVe siècle, Abdalbâsit b. Halîl et Adorne* (*Rihletân ilâ şimâli İfrikiyâ*, Paris 1936). Tamamlayıcı doktora tezi olup Abdülbâsıt el-Malatî'nin *er-Ravżü'l-bâsim fî ḥavâdîşi'l-ʿumr ve't-terâcim* adlı eseri ve Belçikalı Anselme Adorno'un *Itineraire d'Anselme Adorno eu terre sainte (1470-1471)* adlı seyahatnâmesinin Arapça ve Latince metinleriyle Fransızca tercümelerinin birer girişle birlikte neşridir. **2.** *La versification arabe classique. Essai d'une méthode nouvelle* (Algér 1937). **3.** *la Berbérie orientale sous les hafsides des origines à la fin du XVe siècle* (I-II, Paris 1940-1947). Müellifin, XIII. yüzyılın başlarından XV. yüzyılın sonlarına kadar Tunus ile ona bağlı Doğu Cezayir'in genel siyasal ve sosyal tarihini ele alan en önemli eseridir. Bu eser yazarın, bir taraftan bütün dikkatlerini tarih kitaplarıyla sınırlayan ve sadece değerli birer tarihçi vasfıyla tanınan kendi dönemindeki diğer ilim adamlarından farklı olarak İslâm hukukuna, bu hukuk doktrininin etkinlik ve esnekliğine, aynı zamanda uygulamadaki karmaşıklığına olan ilgisini, diğer taraftan da olayların tarihine uygunluk konusundaki sebatkâr merakını, en kesin şekilde gerçekleri tesbit konusundaki titizliğini ortaya koyması bakımın-

dan orijinal bir nitelik taşır. Brunschvig, şarkiyatçılar arasında azınlıkta kalanlardan biri olarak İslâm'ın bir tarihi, çeşitli kurumları ve zaman içinde ortaya çıkan muhtelif temayülleri bulunduğunu, bunların doğuştan gelmediğini ve Batı'dakilerden daha çok değişmez olmadığını düşünür (Martinez-Gros, s. 157). Hafsîler'in diğer İslâm ve Batı devletleriyle ilişkileri yanında siyasal, ekonomik, sosyal ve fikrî tarihiyle kurumlarını İslâm ve Batı kaynak ve belgelerine dayanarak ihatalı bir şekilde ele alan eser Hammâdî es-Sâhilî tarafından iki cilt halinde Arapça'ya tercüme edilmiştir (bk. bibl.). **4.** *la Tunisie dans le haut moyen âge: sa place dans l'histoire* (Le Caire 1948). **5.** *Iniation à la Tunisie* (Paris 1950, A. Basset v.dğr. ile birlikte). **6.** *Etudes d'islamologie.* Yazar tarafından kırk iki makalesinin derlenmiş şeklidir (I-II, Paris 1976). Bu derlemenin on yedi makalesini içeren III. cildi *Etudes sur l'Islam classique et l'Afrique du nord* adıyla Abdülmecîd Türkî tarafından yayımlanmıştır (London 1986).

Brunschvig'in çok sayıdaki makalesi arasında dikkat çeken bazıları şunlardır: "Quelques remarques historiques sur les médersas de Tunisie" (*RT,* sy. 6 [1931], s. 261-285); "Sur la possession dans l'histoire du droit musulman (rite mâlikite)" (*RAfr.,* I [1936], s. 33-40); "Ibn 'Abd al-Hakam et la conquête de l'Afrique du nord par les arabes" (*Annales de l'Institut des études orientales,* VI [Paris 1942-1947], s. 108-155); "Le livre de l'ordre et de la défense d'al Muzani" (Müzenî'nin *Kitâbü'l-Emr ve'n-nehy* adlı eserinin Fransızca tercümesiyle birlikte neşridir, *BEO,* XI [1945-1946], s. 143-196); "Urbanisme médiéval et droit musulman" (*REI,* XV [1947], s. 127-155); "Théorie générale de la capacité chez les hanafites médiévaux" (*Revue d'histoire des droits de l'antiquité,* II, Bruxelles 1949, s. 157-172); "Esquisse d'histoire monétaire almohado-hafside" (*Mélange William Marçais,* Paris 1950, s. 63-94); "Polémique médiévale autour du rite de Mâlik" (*Al-Andalus,* XV [Madrid 1950], s. 377-435); "Coup d'oeil sur l'histoire des foires à travers l'Islam" (*Recueils de la société Jean Bodin,* Bruxelles 1953, V, 43-74); "Perspectives" (*St. I,* I [1953], s. 1-21 [İng. trc. *Unity and Variety in Muslim Civilization,* ed. Gustave E. von Grunebaum, Chicago 1955, s. 47-62]); "L'argumentation d'un théologien musulman du Xe siècle contre le Judaisme" (*Homenaje à Millás-Vallicrosa,* [Barcelona 1954], I, 225-241); "Considération sociologique sur le droit musulman ancien" (*St.I,* III [1955], s. 61-73); "Variations sur le thème du doute dans le fiqh" (*Studi Orientalistici in onore di Giorgio Levi Della Vida,* Roma 1956, I, 61-82); "Simples remarques négatives sur le vocabulaire du Coran" (*St.I,* V [1956], s. 19-32); "Problème de la décadence" (*Classicisme et déclin culturel dans l'histoire de l'Islam, actes du symposium international d'histoire de la civilisation musulmane [Bordeaux 25-29 Juin 1956],* Paris 1957, s. 29-51); "Averroès juriste" (*Etudes d'orientalisme dédiées à la mémoire de Lévi-Provençal,* I [Paris 1962], s. 35-68); "Kemâl Pâshâzâde et le Persan" (*Melanges d'orientalisme offerts à Henri Massé à l'occasion de son 75ème anniversaire,* Teheran 1963, s. 48-64); "Le système de la preuve en droit musulman" (*Recueils de la société Jean Bodin,* XVIII [Bruxelles 1963], s. 169-186); "Devoir et pouvoir. Histoire d'un problème de théologie musulmane" (*St.I,* XX [1963], s. 5-46); "Justice religieuse et justice laïque dans la Tunisie des deys et des beys, jusqu'au millieu du XIXe siècle" (*St.I,* XXIII [1965], s. 27-70); "Conceptions monétaires chez les juristes musulmans (VIII-XIIIe siècles)" (*Arabica,* XIV [Leiden 1967], s. 113-143); "Pour ou contre la logique grecque chez les théologiens-juristes de l'Islam: Ibn Hazm, al-Gāzālī, Ibn Taimiyya" (*Convegno Internazionale 9-15 Aprile 1969, Tema: Oriente e Occidente nel Medioevo: Filosofia e Scienze,* Roma 1971, s. 185-209; İspanyolca trc. Leopoldo de Bolvadin, "Los téologos-juristes del Islam en pro o en contra de la logica griera: Ibn Hazm, al-Gāzālī, Ibn Taymiyya", *Al-Andalus,* XXXV [Madrid 1970], s. 143-177); "Mu'tazilisme et optimum" (*St.I,* XXXIX [1974], s. 5-23 [trc. Hulusi Arslan, "Mutezile ve Aslah", *Dinbilimleri,* II/4 [Samsun 2002], s. 235-249, e-dergi]). Brunschvig ayrıca *Encyclopaedia of Islam*'a "Abd", "Âkila", "Ba'l", "Barā'a", "Bayyina" maddelerini yazmıştır (Brunschvig'in eser ve makalelerinin bir listesi için bk. Turki, *Etudes d'islamologie,* I, s. IX-XV; *Ferheng-i Hâverşinâsân,* s. 286-290).

BİBLİYOGRAFYA :

Robert Brunschvig, *Târîḫu İfrîḳıyye fi'l-ʿahdi'l-Ḥafṣî* (trc. Hammâdî es-Sâhilî), Beyrut 1988, tercüme edenin girişi, I, 5-7; G. E. von Grunebaum, "Presentation of Award to First Recipient, Robert Brunschvig", *Logic in Classical Islamic Culture* (ed. G. E. von Grunebaum), Wiesbaden 1970, s. 1-4; Ahmed Abdesselem, *Les historiens tunisiens,* Paris 1973, s. 11, 12, 21, 158, 163, 511; Abdel-Magid Turki, "Bibliographie de l'oeuvre de Robert Brunschvig", *Etudes d'islamologie,* Paris 1976, I, s. IX-XV; a.mlf., "Robert Brunschvig (1901-1990)", *St.I,* LXXI (1990), s. 5-10; a.mlf., *Ḳażâyâ şeḳâfiyye min târîḫi'l-ġarbi'l-İslâmî,* Beyrut 1988, s. 300, 303; Necîb el-Akîkî, *el-Müsteşriḳūn,* Kahire 1980, I, 315-316; G. Martinez-Gros, "Brunschvig, Robert (1901-1990)", *Dictionnaire des orientalistes de langue français* (ed. F. Pouillon), Paris 2008, s. 156-157; *Ferheng-i Ḥâverşinâsân: Zindegînâme u Kitâbşinâsî-i İrânşinâsân u İslâmşinâsân,* Tahran 1376, s. 286-290; C. Ch. Goddard, *The Question of the Islamic City* (yüksek lisans tezi, 1999), Institute of Islamic Studies McGill University, s. 31-35, 37, 38, 91, 99, 103, 109; R. Stephen Humphreys, *Islamic History: A Framework for Inquiry,* London 1999, s. 210-211, 231, 323-324; a.mlf., "İslam Hukuku ve İslam Toplumu" (trc. Murteza Bedir), *Sakarya Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* sy. 4, Adapazarı 2001, s. 269, 284; Manu P. Sobti, *Urban Metamorphosis and Change in Central Asian Cities after the Arab Invasions* (doktora tezi, 2005), Georgia Institute of Technology, The Academic Faculty, s. 365-366; S. O'Meara, *Space and Muslim Urban Life: At the Limits of the Labyrinth of Fez,* New York 2007, s. 30; a.mlf., "A Legal Aesthetic of Medieval And Pre-Modern Arab-Muslim Urban Architectural Space", *Journal of Arabic and Islamic Studies,* IX (2009), s. 2-3, 15; G. A. Neglia, "Some Historiographical Notes on the Islamic City with Particular Reference to the Visual Representation of the Built City", *The City in the Islamic World* (ed. Salma K. Jayyusi v.dğr.), Leiden 2008, s. 3-46; A. Demeerseman, "Un maître de pensée et son disciple dans études d'Islamologie", *IBLA,* XLI/141 (1978), s. 33-56; M. Mauviel, "Plaidoyer pour une éducation transculturelle", *Revue française de pédagogie,* sy. 49, Lyon 1979, s. 22; Janet L. Abu-Lughod, "The Islamic City-Historic Myth, Islamic Essence and Contemporary Relevance", *IJMES,* XIX/2 (1987), s. 157; J.-P. van Staëvel, "Les fondements de l'ordre urbain dans le monde arabe médiéval: réflexions à propos de Cordoue au Xe s", *Géocarrefour,* LXXVII/3, Lyon 2002, s. 225, 229; Hassan Radoine, "Planning Paradigm in the Madina: Order in Randomness", *Planning Perspectives,* XXVI/4, Sharjah 2011, s. 530; "Brunschvig, Robert (1901-)", *EJd.,* IV, 1420; B. Johansen, "Robert Brunschvig (1901-1990)", *Encyclopaedia Universalis,* Paris 1991, s. 554; Fîrûze Kûhsârî, "Birûnşvîk", *Dânişnâme-i Cihân-ı İslâm,* Tahran 1376, III, 268-269; M. Sait Özervarlı, "Studia Islamica", *DİA,* XXXVII, 432.

AHMET ÖZEL

BUCAŞ ANTLAŞMASI

Osmanlı Devleti ile Lehistan arasında 18 Ekim 1672'de yapılan antlaşma.

IV. Mehmed'in 1672 Lehistan ya da Kamaniçe seferi diye bilinen seferinden sonra Osmanlı Devleti ile Lehistan arasında Ukraynaca Bučač, Lehçe Buczacz, Osmanlı kaynaklarında Bucas ve Bucaş denilen yerde imzalandığı için bu adla anılır. Lehistan'ın idaresindeki Kamaniçe Kalesi'nin 27 Ağustos 1672'de on günlük bir muhasaradan sonra ele geçirilmesi antlaşmanın yapılmasının ilk adımını oluşturur. Osmanlılar bu başarının ardından Lehistan'ı kalıcı bir antlaşmaya zorlamaya başladı. 4 Eylül'de Leh kralına elçi gönde-

rilerek Kamaniçe Kalesi'nin fethiyle birlikte burasının da içinde bulunduğu Podolya ülkesinin Osmanlı Devleti'ne ait olduğu kabul edilirse antlaşmanın yapılabileceği, aksi takdirde sefere devam edileceği bildirildi. Osmanlı güçleri 6 Eylül'de Leh kralının ikametgâhı olan İlbav (Lwow / Lamberg) şehrine yürüdü. Bunun üzerine 19 Eylül'de Leh kralının barış talep ettiğini bildiren bir mektup ordugâha ulaştı. Buna Vezîriâzam ve Serdârıekrem Fâzıl Ahmed Paşa tarafından bir cevap hazırlandı. İlbav Kalesi'nin sıkıştırılması esnasında, Leh kralına gönderilen Karakulak Ahmed Ağa geri gelerek Leh kralının antlaşma için ayrıca bir elçi göndermek istediğini bildirdi. Leh kralı, Kamaniçe ile ona tâbi kalelerin ve Podolya eyaletinin Osmanlılar'a ait bulunduğunu kabul ediyor, ancak İlbav şehrinin Podolya'nın dışında olduğu gerekçesiyle buradaki muhasaranın kaldırılması durumunda 80.000 kuruş ödemeyi vaad ediyordu.

Osmanlı birlikleri 3 Ekim'de Bucaş palankasına ulaştı ve kale muhasara altına alındı. Bucaş'taki Leh kuvvetleri kralların-dan elçi geleceğini belirtip üç günlük bir ateşkes talep etti. Sonunda Leh kralının gönderdiği üç elçi ile Kaymakam Kara Mustafa Paşa, Reîsülküttab Mustafa Efendi, çavuşbaşı Süleyman Ağa ve baştercümanın katıldığı heyet görüşmelere başladı. Leh elçileri İlbav şehrinin Podolya vilâyetinden olmadığında ısrarcıydılar. Kamaniçe'ye bağlı kırk sekiz adet palanka ve kalenin Osmanlılar'a ait bulunduğunu kabul ediyorlardı. Ayrıca Sarıkamış Kazakları'na ait yerlere bir daha hücum edilmeyeceğini bildirmekteydiler. Vezîriâzam barış için bu teklifleri kabul etti. İlbav Kalesi muhafızları da şehir ve kale için 100.000 altın vereceklerini, pîşkeş adıyla da peşin olarak 80.000 kuruş ödeyeceklerini bildirmişti. Bunun üzerine elçiler 12 Ekim Çarşamba günü Bucaş'taki Osmanlı ordugâhına geldiler. 14 Ekim'de Leh elçileriyle kaymakam paşa bir araya gelip beş saat kadar müzakerede bulundular. Ertesi gün de Leh elçileri kaymakam paşa ile müzakerelere devam ettiler. Leh elçileri ülkelerinin bir kısmının Doroşenko, bir kısmının da Kamaniçe ile birlikte Osmanlılar'a geçtiğini ileri sürerek padişahtan bu konuda yardım istediler. Görüşmelerin ertesi gün devam etmesine karar verildi.

16 Ekim Pazar günü görüşmeler tamamıyla sonuçlandı ve kaymakam paşa, vezîriâzamla birlikte ordugâhta padişahın huzuruna çıkarak dört madde halindeki kararları arzetti. Dört gün süren müzakereler neticesinde 18 Ekim'de dört madde üzerinden barış yapıldı ve Bucaş Antlaşması'nın imzalanması kararlaştırıldı. Padişahın 23 Ekim'de onayladığı antlaşmanın ilk maddesinde Leh ülkesinden çıkıp Osmanlı ordusuna katılan Lipka Tatarları'nın kendilerine ve mallarına zarar verilmemesi, Osmanlı ülkesine göçmek isteyenlere engel olunmaması belirtilmişti. İkinci maddede Leh kralı tarafından Osmanlı Devleti'ne her yıl 22.000 altın pîşkeş verilmesi, 1083 Kasımı başlangıç, ertesi yılın Kasımı ise yıl bitimi kabul edilip bu süre içerisinde pîşkeşin hazineye teslim edilmesi, Leh topraklarına Tatar ya da Kazak gruplarından herhangi bir saldırı yapılmaması, böyle bir saldırının gerçekleşmesi halinde Leh kralının durumu Kamaniçe beyine bildirmesi, onun da bu işin üstesinden gelememesi halinde İstanbul'a başvurulması kararlaştırılmıştı.

Üçüncü madde Podolya ülkesinin tamamen Osmanlı Devleti'ne teslim edilmesiyle ilgiliydi. Burada henüz Osmanlılar'a teslim edilmeyen kalelerdeki Leh askerleri kendi malları ve silâhlarıyla çıkacak, ancak top ve cephaneyi götüremeyeceklerdi. Podolya ülkesinden başka fethedilen Rus kale ve palankaları içerisindekilerle beraber iade edilecekti. Podolya ülkesinin sınırı hakkında herhangi bir anlaşmazlığın çıkması halinde taraflar hakem belirleyip o bölgenin ileri gelenleriyle birlikte karar verecekti. Podolya ülkesi tahrir edilecek, önceden palanka sahibi olan Leh asilzadeleri, ellerinde bulunan palankaların ve köylerin haraçları ile şer'î ve örfî vergilerini vermek şartıyla yerlerinde kalabilecek, kale ve köyleri Osmanlı hâkimiyetine girecek, kendilerine bir miktar tahsisat ayırıp çocuklarıyla birlikte tâbiiyetten ayrılmadıkları sürece vergilerden muaf olacak, bunlardan ve halkından devşirme alınmayacaktı. Kale ve şehirde cami ve mescid haline getirilenlerden başka kiliselere dokunulmayacaktı. Kamaniçe ve Podolya ülkesinden Leh vilâyetine gitmek isteyen beylerin aileleri iki aya kadar gidebilecek, ancak reâyâdan kimsenin gitmesine izin verilmeyecekti. Dördüncü maddede Ukrayna ülkesinin Kazaklar'a verilmesi konusu yer alıyordu. Ukrayna hakkında herhangi bir anlaşmazlığın çıkması durumunda Podolya ülkesi gibi ayrılıp Byalu Çerkav adlı kale ve bunun gibi Ukrayna'daki kalelerden Leh askeri çıkarılacak, bunlar silâh ve mallarıyla birlikte iki ay içinde gidebileceklerdi. Kaledeki cephane kalacak, ancak beş adet topu götürmelerine izin verilecekti. Hanenko'ya tâbi Kazaklar'dan Ukrayna'ya gelmek isteyenlere engel olunmayacak, ancak Hanenko'nun gelmesine izin verilmeyecekti. Bu şartlarla yapılan barış antlaşması Türkçe ve Latince olmak üzere iki sûret halinde yazıldı. Türkçe metni Fâzıl Ahmed Paşa mühürleyip Leh elçilerine verdi, Latince nüsha da Leh elçileri tarafından mühürlenip Kara Mustafa Paşa'ya teslim edildi. Leh elçilerinin ayrılmasından sonra kaymakam paşa vezîriâzamla birlikte padişahın huzuruna çıkarak antlaşmayla ilgili arzda bulundu. Leh elçileri, kaymakam paşa vasıtasıyla vezîriâzamın huzuruna gidip yapılan antlaşma ile artık komşuluk ilişkilerinin başladığını bildirdiler. Vezîriâzam da onlara antlaşmaya sadık kaldıkları sürece Osmanlılar'ın da sadık kalacağını söyledi. Leh elçilerine hil'atler giydirildi. Elçilerin ricası üzerine Podolya ülkesi dışında bulunan Bucaş palankasının Lehistan'a iadesi kararlaştırıldı, yeniçeriler kaleden çıktı ve burası Leh kuvvetlerine teslim edildi. Aynı günün akşamı padişah tarafından bir ferman yayımlanarak Leh kralına aman verildi, bundan böyle Lehliler'e ait mallara herhangi bir hücum yapılması yasaklandı.

19 Ekim'de Fâzıl Ahmed Paşa'nın aracılığıyla önce Kırım Hanı Selim Giray, ardından Leh elçileri padişahın huzuruna kabul edildi. Elçilerle yapılan son görüşmelerde hem Tatarlar'ın hem Doroşenko'nun antlaşmaya sadık kalacağı bildirildi. Antlaşmanın imzalanmasından sonra 23 Ekim'de IV. Mehmed tarafından Leh kralına bir ahidnâme gönderildi. Bu ahidnâme ile antlaşmada belirtilen şartlar ve yapılacak uygulamalar hakkında bilgi verildi. Ahidnâme antlaşma maddelerini daha açık hale getiriyordu. Buna göre Leh kralı ve ona tâbi bey ve kuvvetlerden bu civardaki Osmanlılar'a ait kale, palanka, şehir ve kasabalara hiçbir şekilde hücum edilmeyecekti. Leh kralının ülkesine de padişah ve ona bağlı kuvvetlerle Boğdan, Dobruca, Akkirman, Bender ve Özi'deki Tatarlar saldırmayacaktı. Civardaki geçitler o bölgenin hâkimi tarafından korunacak, bu işte ihmali görülenler azledilecekti. Kırım Hanı İslâm Giray'dan itibaren Kırım'a verdikleri vergileri her yıl düzenli biçimde teslim edeceklerdi. Buna karşılık Kırım hanı, nûreddin ve kalgayların Leh ülkesine hücumuna engel olacaktı. Leh kralına herhangi bir düşman taarruzu olursa Kırım hanı kuvvetleriyle ona yardım edecekti. Osmanlılar tarafından bu yöreye bir sefer düzenlenmesi halinde orduya katılmak için gelen Kırım kuvvetleri Leh topraklarından geçmeyip daha

önce izledikleri yoldan intikal edecekti. Bu ahidnâmeden sonra Leh ülkesinde Tatar ya da Boğdan kuvvetleri herhangi bir şekilde akın yaparak ganimet ve esir aldıkları takdirde bunları Osmanlı ülkesinde satmayacaklardı. Osmanlı Devleti'ne karşı başka devletlerden düşmanca tavır takınılırsa Leh kralı asker ya da para olarak onlara bir yardımda bulunmayacaktı. Fethedilen veya tâbi olan kale ve palankalardan Podolya ülkesi dışındakiler Rus palankaları olup Leh kralına verilecek, İlbav şehrinden dolayı Osmanlılar'a 80.000 kuruş pîşkeş ödenecekti. Podolya ülkesinde geri kalan palankalar Leh kralı tarafından Osmanlılar'a teslim edilecekti. Bunların tamamı Kamaniçe Kalesi dışında kırk sekiz adet palanka olarak belirlenmişti.

Bucaş Antlaşması ile Podolya eyaleti Osmanlı hâkimiyeti altına alınınca Doroşenko'nun hâkimiyetine bırakılan Ukrayna'nın bir kısmı Osmanlı Devleti'ne tâbi olarak özerk bir yapıya kavuşuyordu. Antlaşma ile XV. yüzyıldan beri Litvanya'ya yerleşmiş olan Lipka Tatarları'nın Osmanlı ülkesine göç etmelerine izin veriliyordu. Ancak bu antlaşma uzun süreli olmadı. Osmanlılar'ın Kırım yarımadasının anahtarı durumundaki Kamaniçe ve Podolya'ya hâkim olmaları Lehistan tarafından kabul edilemeyecek bir durumdu. Nitekim Leh Meclisi, Bucaş Antlaşması'nın maddelerini ağır bularak reddetmiş ve yeni vergiler koymuştu. Lehistan'ın bu antlaşma ile iade etmesi gereken kale ve palankaların bir kısmını teslim etmemesi ve Osmanlılar'a karşı düşmanca bir politika izlemeye başlaması üzerine Lehistan'a karşı ikinci bir sefer yapılması kararlaştırıldı. Bu sırada Ruslar'ın Özü taraflarında Osmanlı sınırlarına saldırması üzerine buralara asker gönderildi. 1673 yılından itibaren de Osmanlı-Lehistan savaşları yeniden başladı. Karlofça Antlaşması'na kadar devam eden mücadeleler sırasında zaman zaman yapılan antlaşmalarda (1676, 1678) Bucaş Antlaşması esas kabul edildi. Lehliler, savaşla geri alamadıkları Kamaniçe Kalesi'ne 1699'da Karlofça Antlaşması'na eklenen bir madde ile yeniden sahip oldular.

BİBLİYOGRAFYA :

Nâbî, *Târîh-i Kamaniçe*, İstanbul 1281, tür.yer.; *Osmanlı İmparatorluğu ile Lehistan (Polonya) Arasındaki Münasebetlerle İlgili Tarihi Belgeler* (haz. Nigâr Anafarta), [baskı yeri ve tarihi yok]; Bekir Sıtkı Baykal, "Tarih Boyunca Osmanlı-Polonya İlişkileri", *Ord. Prof. Yusuf Hikmet Bayur'a Armağan*, Ankara 1985, s. 247-255; D. Kolodziejczyk, "Polonya ve Osmanlı Devleti Arasında Tarih Boyunca Siyasi ve Diplomatik İlişkiler", *Savaş ve Barış: 15-19. Yüzyıl Osmanlı-Polonya İlişkileri*, İstanbul 1999, s. 21-35; a.mlf., *Ottoman-Polish Diplomatic Relations (15th-18th Century)*, Leiden 2000, s. 496-514; a.mlf., "1795'e Kadar Osmanlı-Leh İlişkilerinin Karakteri Üzerine Bazı Tespitler", *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002, IX, 679-685; a.mlf., "Ottoman Podillja: The Eyalet of Kam-janec, 1672-1699", *Harvard Ukrainian Studies*, XVI, Massachusetts 1992, s. 87-101; Mehmet İnbaşı, *Ukrayna'da Osmanlılar: Kamaniçe Seferi ve Organizasyonu (1672)*, İstanbul 2004; Ahmed Refik (Altınay), "Lehistan'da Türk Hakimiyeti", *TTEM*, XIV/4 (1340/1924), s. 227-243; Veled Çelebi, "Kamaniçe Fethi Münasebetiyle", *TY*, IV/19 (1926), s. 68-76; a.mlf., "Kamaniçe Feryadnamesi", *a.e.*, IV/20 (1926), s. 111-118; A. W. Fisher, "Ottoman Kaments-Podolsk", *JTS*, VIII (1984), s. 55-83.

MEHMET İNBAŞI

BUĞRA, Mehmet Emin
(1901-1965)

Doğu Türkistanlı âlim ve siyaset adamı.

Doğu Türkistan'ın Hoten şehrinde dünyaya geldi. Babası bölgenin saygın din âlimlerinden Pîr Âbidin Hacı, annesi, 1860'lı yıllarda Hoten ve çevresinde hüküm süren Hoten Hanlığı'nın kurucusu Abdurrahman Paşa'nın ikinci göbekten torunu Sekîne Bânû'dur. İlk tahsilini Hoten şehrinde tamamladı. Babasının ve arkasından annesinin vefatı üzerine dayısı âlim ve tabip Mehmet Niyaz Hacı'nın himayesinde eğitimini sürdürdü. Hoten'in Karakaş beldesindeki Oybağ Medresesi'nde okudu. İslâmî ilimlerle Arap ve Fars dillerinde yüksek tahsilini tamamladı (1921). Aynı medresede 1922-1930 yıllarında İslâmî ilimler alanında ders verdi. İlmi ve hitabet yeteneğinden dolayı kısa zamanda bölgede saygın ve nüfuzlu din âlimlerine verilen "Hazretim" unvanını aldı. 1930'da altı aylık bir yurt gezisine çıktı. Bu süreçte her kesimden insanla tanıştı ve fikir alışverişinde bulundu. Aynı zamanda bölgedeki Çin varlığı ve askerî durumu hakkında bilgi edindi. Kulca'da din âlimi Sâbit Dâmolla ile tanışması hayatında önemli bir dönüm noktası teşkil etti. Onunla yaptığı görüşmeler sonunda bağımsızlık amacıyla Çin'e karşı silâhlı ayaklanmanın gerekli olduğuna kanaat getirdi. Hoten'e dönünce 1931'de Millî İnkılâp Teşkilâtı'nı kurdu. 24 Şubat 1932'de Karakaş'ta ilk ayaklanmaları başlattı, bir ay içinde bütün Hoten iline hâkim oldu. 1933'te Hoten İslâm hükümeti adıyla geçici bir yönetim kuruldu, yönetimde kendisi de başkumandan olarak görev aldı.

12 Haziran 1934'te Majung Ying birliklerinin saldırılarında yenilgiye uğrayan

Mehmet Emin Buğra

Mehmet Emin, Temmuz 1934'te Doğu Türkistan ile Hindistan sınırındaki dağlara çekildi, ardından Kâbil'e yerleşti. 1940'ta Afganistan'da İsa Yusuf Alptekin ile tanıştı. Onun aracılığıyla dönemin milliyetçi Çin yönetimiyle diyalog kurma girişimi başlattı. 1942'de Afganistan'dan Hindistan'a gitti. O sırada bölgeyi elinde bulunduran İngilizler tarafından tehlikeli görülüp Peşâver'de altı ay boyunca hapiste tutuldu. 8 Ocak 1943'te Çin'e gitmek şartıyla serbest bırakıldı. 1944'te Doğu Türkistan'da Üç Vilâyet İnkılâbı hareketi ortaya çıkıncaya kadar Çin'de kaldı. Bu sırada Mesut Sabri Baykozı, İsa Yusuf Alptekin ve Kadir Efendi ile Yurttaşlar Cemiyeti adıyla bir teşkilât kurdu. Çin kamuoyuna Doğu Türkistan meselesini anlatmak için bütün iletişim araçlarını kullandı. 13 Ekim 1944 tarihinde hükümetin gazetesi *Dagung Bao*'da yayımlanan "Şincang / Sincan Değil Doğu Türkistan" ve "Doğu Türkistanlılar Türk'tür" başlıklı yazıları Çin'de büyük yankı uyandırdı. Onun yürüttüğü propaganda ve lobi çalışmaları Doğu Türkistan meselesine daha ılımlı yaklaşılmasına önemli katkılar sağladı. 1943'te yeni Çin anayasasını hazırlama komisyonuna Doğu Türkistan meselesi hakkında bir öneri sundu. Burada Sincan adının Doğu Türkistan olarak değiştirilmesini ve Doğu Türkistan halkının Türk olduğunun anayasada açıkça belirtilmesini istedi.

1944 yılı sonlarına doğru Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki üç ilde Üç Vilâyet İnkılâbı adıyla bilinen millî mücadele başlayınca Buğra ile arkadaşları Urumçi'ye döndü. İli heyetiyle yapılan görüşmeler neticesinde 1946'da Özerk Doğu Türkistan Eyalet Hükümeti kuruldu. Buğra bu hükümette önemli görevler üstlendi. İmar bakanlığına tayin edildi; 29 Aralık 1948'de eyalet hükümetine muavin reis olarak getirildi. Aynı yıllarda İsa Yusuf Alptekin ile çıkardıkları aylık *Altay* dergisi ve günlük *Erk* gazetesiyle mücadelesini sürdürdü. Burada, İsa Yusuf ile kurduğu Bilim Cemiyeti

şemsiyesi altında bir yandan bilimsel çalışmalar yaparken diğer yandan Türkistan Türk Milliyetçi Partisi'nin temelini kurmaya çalıştı.

12 Kasım 1949'da komünist Çin hükümeti tarafından Doğu Türkistan işgal edilince İsa Yusuf bir kısım arkadaşıyla ikinci defa Hindistan'a gitmek zorunda kaldı. 1949-1951 yıllarında kendisiyle birlikte gelenlere güvenli bir yaşam alanı arayışıyla yoğun bir diplomasi gerçekleştirdi. Hindistan Başbakanı Nehru ile görüştü. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği'ne, Amerika Birleşik Devletleri Yeni Delhi Büyükelçiliği'ne, Hint Dışişleri başkanlığına ve Türkiye Cumhuriyeti hükümeti gibi merciler başta olmak üzere Kızılhaç ve Kızılay gibi kuruluşlara da başvurdu. 1951'de arkadaşları ve bir grup hemşehrisiyle Türkiye'ye geldi. Başbakan Adnan Menderes, Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanı Refik Koraltan, Dışişleri Bakanı Mehmed Fuad Köprülü ve bazı siyasîlerle görüştü. Ardından 13 Mart 1952 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnâmesi'yle Hindistan ve Pakistan'da bekleyen 1850 Doğu Türkistanlı mülteci Türkiye'ye getirildi.

1953'te Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığına geçen Buğra Ankara'ya yerleşti; Türkiye'deki sivil toplum örgütleriyle, bilhassa Batı Türkistanlı, Kafkasyalı, İdil-Ural ve Azerbaycanlı akraba topluluk liderleriyle iş birliğinin yollarını aradı. Bu kapsamda Türk Birliği ve Türk Ortak Cephesi gibi isimler altında Sovyet Rusyası ve Komünist Çin'e karşı bir dizi siyasî çalışma yürüttü. 1954'te Tâif'teki Doğu Türkistan Kurultayı'na katılmak üzere Suudi Arabistan'a gitti. Kurultayda Doğu Türkistan meselesi için Milliyetçi Çin (Tayvan) hükümetiyle müzakerelerin başlatılmasına karar verildi. Mehmet Emin ile İsa Yusuf Milliyetçi Çin liderleriyle görüşmeler yaptı. Milliyetçi Çin'in bağımsız bir Doğu Türkistan fikrine yaklaşmaması üzerine görüşmeler netice vermedi. Aynı yıl Ürdün'de düzenlenen Kudüs İslâm Konferansı'na katıldı ve Doğu Türkistan davasını Arap-İslâm dünyasına anlatmaya çalıştı. Ardından Kahire'ye ikinci bir diplomatik ziyarette bulundu, burada önemli siyasî ve ilmî görüşmeler yaptı. 1958'de Karaçi'de düzenlenen Milletlerarası İkbal Konferansı'na "İkbal ve Türkistan" adlı Urduca bir bildiri sundu. Pakistan'ın Lahor ve Ravalpindi şehirlerinde Doğu Türkistan meselesi üzerinde durdu. 1960 yılında Yeni Delhi'de düzenlenen Milletlerarası Sömürgeciliğe Karşı Asya-Afrika Halkları Konferansı'na İsa Yusuf ile birlikte katıldı, konferans sırasında çeşitli milletlerin delegeleriyle müzakerelerde bulundu. Aynı yıllarda Hindistan'daki Dalai Lama ile Tibet sorunu ve Doğu Türkistan mücadelesinin durumunu görüştü. 14 Haziran 1965'te Ankara'da vefatına kadar millî mücadele faaliyetlerini sürdürdü.

Mehmet Emin Buğra, müderrislik yıllarında Doğu Türkistan'da yeni gelişmeye başlayan Cedîdcilik faaliyetlerine aktif olarak katılmıştır. Türkiye'den gelen öğretmenlerle sürekli temasta bulunmuş, Türkiye Türkçesi'yle yazılan eserlerden hayatının erken dönemlerinden itibaren faydalanmıştır. Arapça ve Farsça biliyordu. Yurt dışına gidip gelenler aracılığıyla Türkçe, Farsça ve Arapça gazete, dergi ve kitaplar temin edip dünyadaki gelişmelerden haberdar olmuştur. Dinî ilimlerin yanı sıra tarih, siyaset ve edebiyat gibi alanlarda kendini yetiştirmiş, önemli eserler kaleme almıştır. Kâbil'de bulunduğu yıllarda (1934-1942) Doğu Türkistan tarihi üzerinde bilimsel araştırmalar yapmış ve baş eseri olarak nitelenen *Şarkî Türkistan Tarihi*'ni yazmıştır. *Vatan Kaygusi* adlı kitabı Türk, Fars ve Arap dillerinde yazdığı yirmi altı parça şiirden oluşmakta, bu şiirler Buğra'nın dil ve edebiyat bilgisinin derinliğini göstermektedir.

Eserleri. *Şarkî Türkistan Tarihi* (Kâbil 1940; Keşmir 1942), *Kalem Küreşi* (Nanjing 1945), *Doğu Türkistan Tarihi: Tarihî, Coğrafî ve Şimdiki Durum* (İstanbul 1952), *Türkistani'ş-şarḳıyye mâżîhâ ve ḥâḍîrihâ* (Kahire 1952), *el-İslâm ve'l-hâṭarü'ş-şiyûʿî* (Kahire 1953), *Doğu Türkistan Kızıl Çin Muhtariyetini Reddeder* (Ankara 1955), *Nidâʾün ile'l-ʿâlemi'l-İslâmî* (Kahire 1958), *Türk Yurtlarında Arap Fütuhâtı* (Ankara 1958), *Tibet ve Doğu Türkistan Hakkında Bilinmeyen Siyasî Konular* (Ankara 1959), *Taşkent Konferansının İçyüzü ve Komünist Memleketlerdeki Yazarların Durumu* (Ankara 1959), *Delhi Konferansı ve Tibet* (Ankara 1960), *eş-Ṣırâʿu'l-istismârî beyne Rusiya ve'ş-Ṣîn li-ecli Türkistânı-Şarḳıyye* (Ankara 1963), *Vatan Kaygusi* (Ankara 1990). Ayrıca Haydar Mirza Duğlat'ın *Târîḫ-i Reşîdî* adlı eserini Türkiye Türkçesi'ne aktarmış, *Kutluk ve Türkan* adında bir sahne eseri yazmıştır (operet, Urumçi 1948).

BİBLİYOGRAFYA :

Esir Doğu Türkistan İçin: İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları (der. M. Ali Taşçı), İstanbul 1985, s. 378, 423 vd.; Andrew D. W. Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri* (trc. Enver Can), İstanbul 1991, s. 92-100 vd.; Erkin Emet, "Mehmet Emin Buğra ve Türkçülük", *Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Kuruluş ve Gelişmesine Hizmeti Geçen Türk Dünyası Aydınları Sempozyumu Bildirileri* (haz. Abdulkadir Yuvalı v.dğr.), Kayseri 1996, s. 187-192; M. Kāsım Emîn, *Türkistânü'ş-Şarḳıyye fî ʿahdi Mülûki'ṭ-ṭavâ'if ve fi'l-vaḳti'l-ḥâżır*, İstanbul 2000, s. 266 vd.; *Hoten'ning Kiskiçe Tarihi*, Ürümç 2005, s. 570-573; Abdullah Bakır, *Doğu Türkistan Millî İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra*, İstanbul 2005; a.mlf., "Muhammed Emin Buğra ve Mücadele Hayatı", *Doğu Türkistan'ın Sesi*, XXIII/67-68, İstanbul 2006, s. 16-20; Mehmet Ali Alioğlu, "Üç Efendiler Hareketinin Doğu Türkistan Siyasi Tarihindeki Yeri ve Önemi", *Doğu Türkistan'ın Sesi*, XXIII/67-68 (2006), s. 2-10.

NUR AHMET KURBAN

BUĞRA, Tarık
(1918-1994)

1950 sonrası Türk edebiyatının önde gelen roman, hikâye ve tiyatro yazarı.

2 Eylül 1918'de Akşehir'de doğdu. Babası Erzurum asıllı hukukçu Mehmet Nâzım Bey, annesi Akşehirli Tâhiroğulları'ndan Nâzike Hanım'dır. İlk öğrenimini Akşehir'de tamamladıktan sonra iki yıl İstanbul Erkek Lisesi'ne devam etti (1933-1935). Okulun yatılı kısmı kapatılınca öğrenimini Konya Lisesi'nde sürdürdü ve buradan mezun oldu (1936). Aynı yıl İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Fizik-Kimya-Biyoloji (FKB) sınıfında yüksek öğrenime başladı. Lise yıllarında ortaya çıkan yazar olma arayışları öğrenciliğin gerektirdiği sorumluluk duygusundan kopmasına, derbeder bir hayat sürmesine yol açtı. Fizik-Kimya-Biyoloji sınıfında okuduğu iki yılın ardından İstanbul Hukuk Fakültesi'nde dört yıl kayıtlı öğrenciliği sonunda mezun olmadan ayrıldı. Askerlik döneminin (1942-1945) ardından İstanbul'a döndü. İki yıl sonra Şişli Terakki Lisesi'ne muallim muavini olarak girdi. Aynı yıl İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne kaydolmasına rağmen buradan da diploma alamadı. "Oğlumuz" adlı hikâyesinin Yunus Nadi Hikâye Yarışması'nda ödüle lâyık görülmesi (1948) *Çınaraltı* dergisi ve *Milliyet* gazetesinden teklif almasını sağladı. Babası ile Akşehir'de *Nasreddin Hoca* (1948-1952), Talat Tekin'le İstanbul'da *Zeytindalı* (1950), kısa bir süre de *İstanbul Haftası* (1951) dergilerini çıkardı. Aynı yıl Şehir Tiyatrosu Edebî Kurulu'nda görev aldı. Bu kurulla ilişkisi aralıklarla uzun yıllar sürdü. *Milliyet* gazetesinde yazdığı sanat-edebiyat yazılarıyla gazeteciliğe başladı (1951). Ankara'da *Yenigün*, İstanbul'da *Vatan* gazetelerinin neşriyat müdürlüğünü yaptı (1957), *Milliyet*'in

spor sayfasını hazırladı (1958), Peyami Safa'nın neşriyat müdürü olduğu *Tercüman* gazetesine makaleler yazdı (1959). Ardından *Yeni İstanbul* gazetesinde neşriyat müdürlüğüne getirildi (1960). Bu kurumun çıkardığı *Türkiye Spor* gazetesinin yazı işleri müdürü olarak kısa bir süre Norveç, Almanya ve Rusya'da bulundu (1961). Mümtaz Turhan ile birlikte çıkardığı *Yol* dergisine "Haftadan Haftaya Yol Notları" başlığı altında yazılar yazdı (1962). Haziran 1969'da *Tercüman* gazetesinde başlayan "Merhaba" ve "Pazar Sohbetleri" başlıkları altındaki yazılarını Aralık 1983'e kadar sürdürdü. *İbiş'in Rüyası* ile TRT başarı ödülünü (1970), *Yağmur Beklerken* ile Türkiye İş Bankası büyük ödülünü (1981), *Akümülatörlü Radyo* ile Türkiye Yazarlar Birliği tiyatro ödülünü (1981), *Osmancık* ile Türkiye Millî Kültür Vakfı armağanını (1985) kazandı. 1991'de devlet sanatçısı unvanını aldı ve 1993'te Türkiye Yazarlar Birliği tarafından yılın sanatçısı seçildi. 1987-1993 yılları arasında bir taraftan *Türkiye* gazetesinde "Pazar Sohbeti" başlığı altında yazılar yazdı; diğer taraftan *İbiş'in Rüyası, Yalnızlar, Osmancık* (*Kuruluş* adıyla), *Dönemeçte, Yağmur Beklerken* adlı romanlarının senaryolarını, Diyanet İşleri Başkanlığı, TRT ve Türkiye Millî Kültür Vakfı'nın sipariş ettiği *Sahibini Arayan Madalya, Atatürk: Zafer Gaye Değildir, Korkma Sönmez, Bir Ben Vardır Benden İçeri* adlı senaryoları hazırladı. Kısa bir hastalığın ardından 26 Şubat 1994'te vefat etti ve Karacaahmet Mezarlığı'na defnedildi.

Tarık Buğra'nın edebiyata ilgi duymasında kültürlü bir insan olan babasının *Safahat, Rübâb-ı Şikeste, Şerâre, Piyâle, Cevdet Paşa Târihi, Servet-i Fünûn, Terakkî* gibi Türk kültür ve edebiyatının örneklerinden meydana gelen kitaplığındaki kitap ve dergilerden okuduğu şiir, hikâye ve yazıların; tarikat ehli olan annesinin zaman zaman söylediği ilâhilerin; Kurtuluş Savaşı yıllarının hâfızasında bıraktığı izlerden ibaret bir dekor içerisinde ve birbirlerinin kontrolü altında iç içe yaşayan insanlarıyla Akşehir'in rolü vardır. Henüz ortaokulda iken yazdığı bir şiirin öğretmeni Rıfkı Melûl Meriç'in dikkatini çekmesi ve onu şiir yazmaya teşvik etmesi, İstanbul Erkek Lisesi'nde Hakkı Süha Gezgin'in düzenlediği bir yazı yarışmasını kazanması, Pertev Naili Boratav'ın dil bilincinin uyanmasındaki etkisiyle insanı ilişkileri ve kaderi içerisinde yorumlama ve anlatma arzusu duymasına, yazar olmaya karar vermesine etkili olur.

Tarık Buğra

Bu arayışlar içerisinde, daha sonra Rıfkı Melûl Meriç'in götürdüğü ve hikâyelerinde sık sık bahsettiği İstanbul Beyazıt'taki Küllük Kahvesi'nde Yahya Kemal Beyatlı, Ahmet Hamdi Tanpınar, Ali Nihat Tarlan, M. Fuad Köprülü, Mükrimin Halil Yinanç, Emin Âli Çavlı, Yavuz Abadan ve Nurullah Ataç gibi Türk aydın kesiminin havasını yansıtan şahsiyetlerle birlikte birçok tip ve karakteri tanır, onların sohbetlerinde bulunur. Askerlik yaptığı sırada Ankara Radyosu tarafından seslendirilmesi uygun görülen *Arayan Bulur* adlı radyofonik bir oyunla *Akümülatörlü Radyo*'nun ilk şeklini ve *Yalnızların Romanı*'nı yazar. Edebiyat dünyasında ilk defa Yunus Nadi Hikâye Yarışması'nda bir altın dolmakalemle ödüllendirilen "Oğlumuz" adlı hikâyesiyle tanınmaya başlar. Genelde, "Sanat sanat içindir" ilkesine bağlı kalan yazara göre bu ilke yozlaştırılmış ve âdeta sanatın toplumla ilgisinin olmadığı şeklinde bir tablo ortaya çıkmıştır. Halbuki sanatı toplumdan soyutlamak mümkün değildir; sanatın görevi göstermek, düşündürmek, böylece okuyucunun yeni bir dünya kurmasına yardımcı olmaktır. Çünkü sanat insan ve kâinatı bir mizaca göre yeniden yorumlamaktır.

Yazar 1948-1952 yılları arasında altmış dört, 1953-1963 yılları arasında on sekiz olmak üzere toplam seksen iki hikâye kaleme almış ve bu hikâyelerinde hayatın normal akışını değiştiren olaylarla karşılaşan bireylerin çaresizliklerini, bunalımlarını, sevinçlerini, kederlerini ve bu durumların karşısında yaşama arzularıyla iradelerini ortaya koymalarını anlatmıştır. "Oğlumuz" adlı hikâyede gençlik dönemi, "Buhran"da evli kahramanın başkasına duyduğu duygusal ilgi gibi sıradan olaylar kahramanların iç dünyalarına yönelmelerini sağlamakla görevlidir. Aslında bu olaylar ferdî, içtimaî ve ailevî görünümler arzeder. Genellikle fert hayatın normal akışı içerisinde iç dünyasındaki zenginliğin farkında değildir. İnsanın her anını daha önceki milyonlarca kırıntının ürünü olarak gören yazar, yaşanılan olayın geçmişte yaşananlarla ilgisini göstermek bakımından sık sık geriye dönüşlere başvurur. Tarık Buğra yazı hayatı boyunca yirmiden fazla roman kaleme almakla beraber bunların ancak yarısı kitap olarak yayımlanmış, diğerleri çeşitli gazetelerde tefrika halinde kalmıştır. En tanınmış eserleri arasında yer alan *Küçük Ağa, Yağmur Beklerken, Dönemeçte* adlı romanlarında olaylar Akşehir ve Hisarlı gibi Orta Anadolu kasabalarında geçer, fakat bu küçük mekânlar büyük mekânların bütün özelliklerini taşır.

Tarık Buğra, hikâyelerinde yoğun biçimde ferdin yeniden doğuşu anlamına gelen dönüm noktaları üzerinde durduğu gibi *Osmancık, Küçük Ağa, Firavun İmanı, Yağmur Beklerken, Dönemeçte* ve *Gençliğim Eyvah* adlı romanlarında Türk tarih ve sosyal hayatının dönüm noktası kabul ettiği dönemleri ele alır. Kahramanların kişileşme mücadelelerine bağlı olarak birey ile toplum arasındaki münasebeti ve dönemin ekonomik, sosyal ve kültürel problemlerini anlatır. *Osmancık*'ta toplum ile fert arasındaki ilgi Osman Bey'in Osmancık, Osman Bey, Osman Gazi Han dönemlerine bağlı olarak toplumun da aşiret, devlet ve imparatorluk düşüncesine ulaşma dönemleri arasındaki paralel görünümle sağlanır. Romanda dönemin yaşama tarzına ait ekonomik ve geleneksel unsurların yanı sıra imparatorluğu oluşturacak devlet anlayışına da yer verilir.

Küçük Ağa ile *Firavun İmanı* yazarın üzerinde en çok durulan eserleridir. *Küçük Ağa*'nın konusu toplumsal bir dönüm noktasının ifadesi olarak görülen İstiklâl Savaşı'dır. Eserin aynı konuyu işleyen birçok romandan farkı olaylara dönemin penceresinden bakılması ve insanların, yıllar süren mağlûbiyetler neticesinde millî iradeye cevap verme fonksiyonu zayıflamış olan altı yüzyıllık bir otorite ile kurtuluş iddiası taşıyan ve kimler tarafından açıldığı bilinmeyen yeni bir bayrak arasında karar verme mecburiyetinde kalmasından kaynaklanan bir iç çatışmanın yansıtılmasıdır. Yazar burada Küçük Ağa ile Çolak Salih'in şahsiyetlerinde milletçe gerçekleştirilen yeniden doğuşu ortaya koyar. Olayların fikrî sahada bir nevi devamı gibi görülen, Sakarya Savaşı'nın öncesi ve sonrasının ele alındığı *Firavun İmanı*'nda ise savaş sonrası bocalamanın sebepleri ortaya konulmaya çalışır.

Yağmur Beklerken'de, Türk demokrasi hayatı içerisinde önemli bir yeri olan ve ikinci bir dönemeç olarak görülen Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kuruluşu ve kendini feshedişiyle o sırada yaşanan büyük bir kuraklık olayı arasında paralellik kurulur. *Dönemeçte*'de Türkiye'nin çok partili sisteme geçiş döneminin çalkantıları üzerinde durulur. Yazar diğer romanlarında olduğu gibi burada da olayları Orta Anadolu'nun küçük bir kasabasına açtığı pencereden seyreder; küçük kasaba insanlarının kültürlerini, törelerini, ekonomik durumlarını, yöneten ve yönetilen ilişkilerinden doğan tedirginliklerini anlatır. *Gençliğim Eyvah*'ta 1970'li yılların Türkiye'sini kasıp kavuran anarşinin yol açtığı yıkımlar sosyal bir dönemeç olarak gösterilir. Yazara göre 1970'li yıllarda yaşanan olaylar Türkiye'nin bir başka dönüm noktasıdır. Tarık Buğra'nın diktatörlüklere karşı tavrını ortaya koyan romanlarından biri *Siyah Kehribar*'dır. *Dünyanın En Pis Sokağı*'nda ise kan davasından vazgeçme meselesi üzerinde durulur. *Akümülatörlü Radyo* adlı tiyatro eserinden roman haline getirilen *Yalnızlar*, irade gücünü temsil eden Doktor Rıza ile hayatın gerçeklerinden kaçan Murat arasındaki çatışma üzerine kurulmuştur. Şahsiyeti engellemesi, insanı ve insanlığı köle haline getirmesinden dolayı bazı eserlerinde ve yazılarında diktatörlüğe karşı çıkan yazar, ilk adı *Peşte 56* olan *Ayakta Durmak İstiyorum* adlı oyunun konusunu Macarlar'ın 1956 yılında komünizme karşı çıkışından alır. *İbiş'in Rüyası* yazar tarafından oyunlaştırılmış ve Ekim 1972'de Devlet Tiyatroları'nda sahnelenmiştir. Eserin birinci derecedeki kahramanı Nahit, Türk tiyatrosunun ünlü aktörü Komik-i Şehir Naşit'i çağrıştırır. Aptal ve şapşal görünüşlü, gerçekte zeki, fedakâr ve gönlü zengin bir halk tipi olan İbiş rolüyle sahneye çıkan Nahit komediyi paskallığa dökmeden ortaya koyan bir sanatkârdır. Eser Nahit ile Hatice arasındaki duygusal ilişkiye bağlı olarak Hatice'nin iç dünyasındaki sanat gücünün birtakım iç çatışmaları sonunda ortaya çıkarılışını ve aktörlük dünyasına ait bazı durumları yansıtır. Makale ve fıkralarından seçtiği yazılarını topladığı *Düşman Kazanmak Sanatı*'nda yazar sanat, edebiyat ve dil hakkındaki görüşlerini ortaya koymaktadır. Bunlar arasında yazarın yetiştiği muhit, ilk hikâyeleri, *Küçük Ağa*'nın hikâyesi ve Küllük hakkında anlattıkları dikkat çekicidir. *Türkiye* gazetesinde "Pazar Sohbetleri" başlığı altında yazdıklarından oluşan *Bu Çağın Adı*'nda sanat, edebiyat ve dil meselelerinin yanı sıra Güneydoğu, 12 Mart gibi siyasal-sosyal konularla ilgili yazılarına da yer verir. Tarık Buğra zaman zaman *İstanbul, Hareket* ve *Hisar* dergilerinde sanat ve edebiyatla ilgili yazılar da yazmıştır.

Eserleri. Roman: *Yalnızların Romanı* (*Çınaraltı*, 5 Mayıs – 9 Haziran 1948), *Aşk Esirleri* (*Milliyet*, 30 Eylül – 9 Aralık 1950), *Tetik Çekildikten Sonra* (*Akın*, 29 Ağustos – 8 Ekim 1951), *Ofsayd* (*Akın*, 10 Ekim – 13 Kasım 1951), *Sonradan Yaşamak* (*Vatan*, 16 Şubat – 23 Mayıs 1953), *İnce Hesaplar* (*Milliyet*, 19 Mart – 3 Mayıs 1953), *Abaza Paşa'nın Rüyası* (*Bursa Hâkimiyet*, 27 Eylül 1955 – 7 Şubat 1956), *Şehir Uyurken* (*Bursa Hâkimiyet*, 4 Haziran – 22 Eylül 1956), *Yanıyor mu Yeşil Köşkün Lâmbası* (*Yeni Gün*, 11 Nisan – 31 Mayıs 1957), *Ölü Nokta* (*Yeni İstanbul*, 23 Nisan – 10 Haziran 1958), *Çolak Salih* (*Tercüman*, 15 Mayıs – 5 Temmuz 1984), *Siyah Kehribar* (1955), *Küçük Ağa* (1963), *Küçük Ağa Ankara'da* (1966), *İbiş'in Rüyası* (1970), *Firavun İmanı* (1978), *Bir Köşkünüz Var mı?* (1978), *Gençliğim Eyvah* (1979), *Dönemeçte* (1980), *Osmancık* (1983), *Dünyanın En Pis Sokağı* (1989). **Hikâye:** *Oğlumuz* (1949), *Yarın Diye Bir Şey Yoktur* (1952), *İki Uyku Arasında* (1954), *Hikâyeler* (1964). **Tiyatro:** *Ayakta Durmak İstiyorum* (1966), *Üç Oyun* (*Akümülatörlü Radyo, Dört Yumruk, Ayakta Durmak İstiyorum, Yüzlerce Çiçek Birden Açtı*, 1979), *İbiş'in Rüyası* (1982), *Güneş ve Arslan, Sıfırdan Doruğa* (1988). **Röportaj:** *Gagaringrad Moskova Notları* (1962). **Fıkra ve Makale:** *Gençlik Türküsü* (1964), *Düşman Kazanmak Sanatı* (1979), *Bu Çağın Adı* (1979), *Politika Dışı* (1992).

BİBLİYOGRAFYA :

Hüseyin Tuncer, *Tarık Buğra*, Ankara 1988; Feridun Alper, *Tarık Buğra: Hayatı, Sanatı, Eserleri* (doktora tezi, 1993), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, I-III; a.mlf., "Tarık Buğra ile Sanat ve Edebiyat Üzerine", *Mina*, sy. 27, Erzurum 1992, s. 6-11; sy. 28 (1992), s. 21-26; sy. 29 (1992), s. 16-21; a.mlf., "Tarık Buğra'nın Tiyatro Eserlerine Genel Bir Bakış", *Akademik Araştırmalar*, I/4, Erzurum 1997, s. 1-12; Beşir Ayvazoğlu, *Tarık Buğra: Güneş Rengi Bir Yığın Yaprak*, İstanbul 1995; Ramazan Gülendam, *Using Narratology to Study Kemal Tahir and Tarık Buğra's Narrative Strategies Devlet Ana and Osmancık* (doktora tezi, 2000), University of Manchester; Mehmet Tekin, *Tarık Buğra: Söyleşiler*, Konya 2004; Ebru Burcu Yılmaz, *Tarık Buğra: İnsan ve Eser* (doktora tezi, 2005), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; *Tarık Buğra* (ed. Mehmet Tekin-Ebru Burcu Yılmaz), Ankara 2008; Nuran Özlük, *Gök Ekini Biçer Gibi: Tarık Buğra'nın Anadolusu*, İstanbul 2010; Gürsel Aytaç, "Tank Buğra'nın Romanı: Yağmur Beklerken", *Yazko Edebiyat*, V/27, İstanbul 1983, s. 113-119; Muhsin Karabay, "Tank Buğra ve Güneş Rengi Yapraklar", *Türk Edebiyatı*, sy. 233, İstanbul 1993, s. 20-30; Turan Karataş, "Tank Buğra'nın Öyküleri ve Öykücülüğü", *Bilig*, sy. 48, Ankara 2009, s. 119-136; B. Altuniş Gürsoy, "Buğra, Tarık", *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, Ankara 2002, II, 340-342.

FERİDUN ALPER

BUHÂRÎ, Cüneyd b. Muhammed

(جنيد بن محمّد البخاري)

Cüneyd b. Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Ebî Bekr el-Buhârî (1906-1993)

Nijeryalı âlim, şair ve devlet adamı.

Nijerya'da ilim ve siyasetle ilgilenen, 1817 yılından itibaren Sokoto vezirliği görevini üstlenen bir aile içinde doğdu. Babası Muhammed b. Ahmed 1903'teki İngiliz işgali sırasında vezirdi. 1915'te babası vefat ettikten sonra bakımını amcası Vezir Muhammed Sambo b. Ahmed, onun da vefatı üzerine kardeşi Vezir Abdülkadir üstlendi. Küçük yaşından itibaren İslâmî ilimleri öğrenmek amacıyla âlimlerin meclislerinde bulundu. İlk hocası Muhammed Bello Mescidi'nin imamı Ebû Bekir Bûbe'dir. Kendisinden Osman b. Fûdî'nin eserlerini okudu. Ardından Yahyâ b. Halîl'den edebiyat ve şiir, Yahyâ b. Abdülkâdir'den hadis dersleri aldı. 1934'te orta öğretimde öğretmenliğe başladı, sonraları Nijerya devlet başkanlığı yapacak olan Elhaci Şeyh Şagari (Alhaji Shehu Shagari) onun öğrencisi oldu. 1940'ta Külliyyetü'l-muallimât'a hoca tayin edildi. Ardından sultanın dinî konularda danışmanlığını yaptı. 1948'de kardeşi Abbas'ın yerine Sokoto vezirliğine getirildi. Nijerya müslümanlarının problemlerini çözmek için oluşturulan bazı kurumlarda aktif rol oynadı. Nijerya'nın kuzey eyaletlerinin başşehri olan Kaduna'daki Meclisü'l-ümerâ ve'r-rüesâ'da 1952-1966 yıllarında üye olarak faaliyet gösterdi. Kuzey Naibler Meclisi'nde Sokoto temsilciliği yaptı. Bu dönemlerde de danışmanlık görevi sürmekteydi. Afrika'ya ve Arap ülkelerine gönderilen heyetlere başkanlık etti. Nijerya'daki müslümanları bir araya getiren el-Meclisü'l-a'lâ li'ş-şûûnî'l-İslâmiyye'nin kuruluşuna katıldı, ayrıca Kuzey Nijerya'nın ilk başbakanı olan Ahmedü Bello'nun kurduğu Cemâatü nasri'l-İslâm'ın ilk başkanı oldu. 1961'de Nijerya'nın en büyük üniversitesi olan Ahmedu Bello Üniversitesi kendisine edebiyat ala-

nında fahrî doktora verdi. 1976-1977'de Sokoto eyaletindeki Yazma Eserler ve Belgeler Merkezi'nin müdürlüğüne getirildi. Eserlerini Arap, Hevsâ ve Fûlânî (Fulbe) dillerinde yazıyordu. Buhârî, seyahat ettiği yerleri ustaca tasvir etme yeteneğine sahip bir şair, ayrıca dil, edebiyat ve tarih konularında bilgisine başvurulan bir âlimdi. Eserlerinde edebî mirası ihya etmeye, ülkesinde ilim ve kültür hayatını canlandırmaya çalıştı. Zühd ve takvâ sahibi bir âlim olan Buhârî vefat ettiğinde geriye bir gün önce yanına gelen bir misafirinin hediye ettiği az miktarda paradan başka bir şey bırakmamıştı.

Eserleri. Elliden fazla eser kaleme aldığı belirtilen Buhârî'nin *Revâʾiḥu'l-ezhâr min ravżâti'l-cinân* adını taşıyan, klasik Arap şiiri tarzında kırk kasideden oluşan küçük hacimli bir divanı vardır. Şiirlerinde Câhiliye ve Abbâsîler dönemi şairlerinin etkisi görülür (Ahmad Khānī – Kabir Ahmed Gandi, s. 235). Genelde methiye, mersiye ve tasvirlerden meydana gelen kasidelerin bir kısmını sömürgecileri hicvetmek için yazmıştır. Bazı kasidelerine İngiliz işgali öncesindeki Sokoto hilâfetine ağıt yakarak başlar, o dönemin sultanlarının yanı sıra bazı mutasavvıf ve âlimleri de metheder. Bunlar arasında Şeyh Osman b. Fûdî, onun kardeşi Abdullah, Muhammed Bello ve ilk hocası Ebû Bekir Bûbe özel bir yer tutar. Hz. Peygamber, sahâbe, büyük mutasavvıflar, Sokoto hilâfetinin eski sultanları ile tevessülde bulunarak Allah'a yakarış içeren şiirlerinin yanında 1946'da gerçekleştirdiği hac ziyaretine dair kasideleri de vardır (*Qasida Poetry*, II, 425). Ömer Mûsâ Gaden, *Edebü'r-rihle fî Dîvâni revâʾiḥi'l-ezhâr min ravżâti'l-cinân* adıyla bir doktora tezi hazırlamıştır (2012, Malezya Uluslararası İslâm Üniversitesi İlâhiyat ve İnsan Bilimleri Fakültesi). Buhârî'nin diğer eserlerinden bazıları şunlardır: *Tenşîṭü'z-zâʾirîn li-mezâri emîri'l-müʾminîn Muḥammed Bello* (Zaria 1960); *Buġyetü'r-râġıbîn bi-ziyâdeti İsʿâfi'z-zâʾirîn* (Zaria 1961); *İsʿâfü'z-zâʾirîn bi-ẕikri türebi'l-evliyâʾi'ṣ-ṣâliḥîn* (Zaria 1961, Hevsâ diline tercümesiyle birlikte); *İtḥâfü'l-iḫvân bi-ẕikri'l-emâkini'lletî eḳāme fîhâ eş-Şeyḫ ʿOs̱mân* (İng. trc. "A Contribution to the biography of the Shaykh Usman, mentioning the various places where he stayed", trc. Abdullahi Smith – Osman İsmail, *Studies in the History of Sokoto Caliphate*, ed. Y. B. Usman, Zaria 1979, s. 463-472); *Ḳalâʾidü'l-ʿiḳyân fî ẕikri umûri'ş-Şeyḫ ʿOs̱mân* (Sokoto, ts.); *Żabṭü'l-mülteḳaṭât mine'l-aḫbâri'l-müteferriḳa fi'l-müʾellefât* (Sokoto, ts.); *İfâdetü'ṭ-ṭâlibîn fî ẕikri baʿżı ḳaṣâʾidi emîri'l-müʾminîn Muḥammed Bello* (Sokoto, ts.); *Müṭhifü'l-iḫvân bi-mâ etâ fi'l-Keşf ve'l-beyân* (Kano, ts.); *Taʿlîmü'l-iḫvân bi-ẕikri men teʿallemtü minhü luġate'l-Fûlân* (Zaria, ts.); *Tefrîcü'n-nefs bi-ẕikri ziyâreti'l-ʿIrâḳ ve'l-Ḳuds* (Sokoto, ts.); *ʿArfü'r-reyḥân fi't-teberrük bi-ẕikri'ş-Şeyḫ ʿOs̱mân* (Zaria, ts.); *Merteʿu'l-eẕhân ʿalâ luġati'l-Fûlân* (Zaria, ts.); *Neylü'l-ereb fî istiḳṣâʾi'n-nesebi'l-Fûlânî* (Sokoto, ts.) (eserlerinin bir listesi ve yazma nüshaları için bk. Hunwick, II, 197-211).

BİBLİYOGRAFYA :

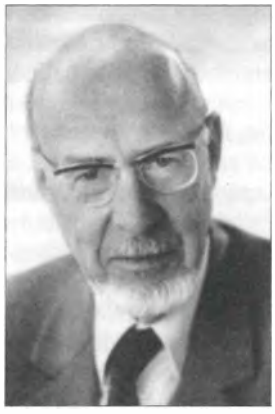
Ahmad Khānī – Kabir Ahmed Gandi, *State and Society in the Sokoto Caliphate*, Sokoto 1990, s. 235; Ali b. Eyyûb Nâcî, *Lemeḥât ʿani'l-İslâm fî Neycîriyâ beyne'l-ems ve'l-yevm*, Küveyt 1990, s. 144; John O. Hunwick, *Arabic Literature of Africa: The Writings of Central Sudanic Africa*, Leiden 1995, II, 196-211; *Qasida Poetry in Islamic Asia and Africa* (ed. S. Sperl – Ch. Shackle), Leiden 1996, I, 93; II, 425-426; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Tekmiletü Muʿcemi'l-müʾellifîn*, Beyrut 1418/1997, s. 128-130; a.mlf., *Tetimmetü'l-Aʿlâm*, Beyrut 2002, I, 116-117; Nizâr Abâza – M. Riyâz el-Mâlih, *İtmâmü'l-Aʿlâm*, Beyrut 1999, s. 67; Yûsuf Mar'aşlî, *ʿİḳdü'l-cevher fî ʿulemâʾi'r-rubʿi'l-evvel mine'l-ḳarni'l-ḫâmis ʿaşer*, Beyrut 1427/2006, II, 1771-1773; Muhammed S. Umar, *Islam and Colonialism: Intellectual Responses of Muslims of Northern Nigeria to British Colonial Rule*, Leiden 2006, s. 178-183.

HALİM ÖZNURHAN

BURCKHARDT, Titus
(1908-1984)

Gelenekselci ekole mensup sanat tarihi ve kültür antropolojisi uzmanı.

Floransa'da doğdu. İsviçre'nin Basel şehrinden Alman asıllı aristokrat bir aileye mensuptur. Babası Carl Burckhardt meşhur bir heykeltıraş, amcası Jacop Burckhardt ünlü bir sanat tarihçisidir. I. Dünya Savaşı yıllarına rastlayan ilk öğrencilik yıllarını Basel'de gelenekselci ekolün önemli temsilcilerinden Frithjof Schuon ile (Îsâ Nûreddin) birlikte geçirdi. Ailesi tarafından bir kara kalem ressamı olarak yetiştirildi. Erken yaşlarda sanata olan alâkası İtalya ve İsviçre'de pek çok sanat çevresiyle ilişki kurmasını sağladı. İslâm sanatına duyduğu merak sebebiyle Fas'a gitti. Protestan bir geçmişe sahip bulunan Burckhardt, 1934'te Fas'ta İslâmiyet'i kabul edip İbrâhim İzzeddin adını aldı. Bu sırada Şâzeliyye tarikatının Derkāviyye koluna intisap etti. Fas'ta bulunduğu yıl-

Titus Burckhardt

larda Arapça öğrendi ve Karaviyyîn Medresesi'nde yapılan *İḥyâʾü ʿulûmi'd-dîn* derslerine katıldı. 1941-1968 yıllarında, geleneksel kent mimarisi ve kutsal şehirlerle ilgili sanat kitapları neşreden Lozan ve Olten'deki Urs Graf Yayınevi'nin sanat yöneticiliğini yaptı. Burada önemli Batı klasiklerinin tıpkıbasımını gerçekleştirdi. 1966'da Şam'a gidip Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin türbesini ziyaret etti. Fas şehrinin kültürel hazinesinin korunması için 1972-1977 yılları arasında UNESCO adına şehrin imarı ve restorasyonunda danışman olarak görev yaptı. 1980 ve 1983 yıllarında Ağa Han mimarlık ödüllerinin dokuz kişilik büyük jürisinde yer aldı. Uzun bir hastalık döneminin ardından 15 Ocak 1984'te Lozan'da vefat etti.

Hayatını hikmet ve geleneğin modern çağda anlaşılmasına adayan Titus Burckhardt'ın Almanca ve Fransızca kaleme aldığı eserleri geleneksel kozmoloji, geleneksel kent mimarisi, kutsal sanat, İslâm estetiği ve sanatı, simya ve tasavvuf üzerinedir. Çalışmaları gelenekselci çizginin sürekliliği çerçevesinde değerlendirilmesi gereken Burckhardt'ın metafizik alanındaki çalışmaları Frithjof Schuon'un, sanat alanındaki çalışmaları Ananda Kentish Coomaraswamy'nin başlattığı sürecin devamı olarak değerlendirilebilir. Burckhardt, modern dünya eleştirilerinde René Guénon'un (Abdülvâhid Yahyâ) açtığı çığırı devam ettirmiş, modern sapmalar diye nitelediği Darwinist evrimciliği ve modern psikanalizi eleştirerek söz konusu perspektiflerin yol açtığı sorunlara işaret etmiştir. Ayrıca önemli tasavvuf metinlerinden *Fuṣûṣü'l-ḥikem* (*La sagesse des prophètes*, Paris 1955) ve *el-İnsânü'l-kâmil* (*De l'homme universel*, Paris 1953, 1975) üzerine yaptığı telif-tercümeleriyle Batı'da tasavvuf araştırmalarına katkı sağlamıştır. Bu tercümelerin başta İngilizce olmak üzere İtalyanca, İspanyolca gibi

diğer Batı dillerine de çevrilmesi sebebiyle İbnü'l-Arabî ve ekolüne dönük ilginin artmasında Titus Burckhardt'ın önemli etkisi olmuştur. Onun tasavvufa dair yazdıkları İbnü'l-Arabî'nin öğretilerini berrak bir metafizik dille yorumlamak ve tasavvufu geleneğin mirasından koparmadan çağdaş bir dille ifade etmekten ibarettir. Burckhardt'a göre doğası gereği özü güzellik olan sanat hem zâhirî hem bâtınî bir gerçekliğe sahiptir; bu bağlamda İslâm sanat ve estetiğiyle İslâm'ın mânevî öğretileri (tasavvuf) arasında doğrudan bir irtibat vardır. İslâm sanatının dili ve sembolleri üzerindeki perdenin kaldırılması ve bu sembollerin mânevî mânalarının anlaşılması ancak tasavvuf doktrinini kavramakla mümkündür. Doğu ve Batı'nın geleneksel sanat ve hayatını çok iyi gözlemleyen Burckhardt'ın bir başka entelektüel uğraşı alanı Mağrib ve Fas kültürüdür. Fas şehrindeki sosyal hayat ve geleneksel yaşam tarzını eserlerinde yorumladığı gibi (*Fes: Stadt des Islam*, Olten 1960; *Die maurische Kultur in Spanien*, Munich 1970) şehrin tarihî yapısının korunmasında ve geleneksel sanatların ihyâsında önemli görevler üstlenmiştir. Bu sebeple Fas'ta geniş çevreler onu tanımakta ve saygı göstermektedir.

Eserleri. 1. *Clef spirituelle de l'astrologie musulmane* (Paris 1950; Milan 1964). Burckhardt'ın bu çalışmasında astrolojinin metafiziksel ilkeleri, İbnü'l-Arabî'nin *el-Fütûḥâtü'l-Mekkiyye* ve *ʿUḳletü'l-müstevfiz* adlı eserlerinden hareketle açıklanmıştır. İngilizce (Sherbourne, England 1977; Louisville 2002), İspanyolca (Mallorca 1982) ve İtalyanca'ya (Genova 1985) tercüme edilen eser *Muhyiddin İbn Arabî'nin Mistik Astrolojisi* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (trc. Mehmet Temelli, *Astroloji ve Simya* içinde, s. 227-282, İstanbul 1999). **2.** *Alchemie, Sinn und Weltbild* (Olten and Freiburg im Breisgau 1960). Simya ilmine karşı takınılan klasik ve modern tasavvurların gelenekselci bir perspektifle değerlendirildiği bu eserde simya ilminin kaynağı, doğası, esasları ve sembolik dili ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Eser İtalyanca (Turin 1961; Milan 1981), İngilizce (London 1967), İspanyolca (Barcelona 1971), Fransızca (Basle 1974) ve Mehmet Temelli tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir (trc. *Astroloji ve Simya* içinde, s. 15-215, İstanbul 1999). **3.** *Introduction aux doctrines ésotériques de l'Islam* (Paris 1969). Tasavvuf ve mistisizm, tasavvuf ve panteizm, mârifet ve aşk, tasavvufî te'vil ve işârî yöntem, tevhid

Titus Burckhardt Doğulu kıyafetiyle

ve mertebeleri, a'yân-ı sâbite, yaratma ve halk-ı cedîd, insân-ı kâmil gibi tasavvuf doktrinine ilişkin meseleler kitapta gelenekselci bir perspektifle ele alınmıştır. Ayrıca Doğu ve Batı gelenekleriyle tasavvuf doktrininin meseleleri arasındaki irtibat noktalarına değinilmiş, bu bağlamda söz konusu geleneklerle benzerliklere, benzer gözüken yanlar ve farklılıklara da işaret edilmiştir. Eserin ana kaynakları İbnü'l-Arabî ile Abdülkerîm el-Cîlî'nin metinleridir. İngilizce (Lahore 1959; Bloomington 2008), İtalyanca (Roma 1979), İspanyolca (Madrid 1980), Farsça (Tahran 1996) ve Türkçe'ye (trc. Fahrettin Arslan, *İslâm Tasavvuf Doktrinine Giriş*, İstanbul 1982) çevrilmiştir. **4.** *L'art de l'Islam* (Paris 1985). İslâm sanatının İslâm'ın bâtınî yönünün estetik bir dışa vurumu olduğu düşüncesinden hareketle kaleme alınan eserde, İslâm sanatı ve mimarisi açısından merkezî bir öneme sahip olan Kâbe ile başlanarak İslâm sanatının doğuşu, resim meselesi, İslâm sanatının dili, sanat ve âyin arasındaki irtibat, yerleşik toplumların ve göçerlerin sanatı, İslâm sanat üslûbundaki çeşitlilik ve birlikte çokluk, şehir planlamacılığı gibi konular geniş biçimde incelenmiştir. Burckhardt'ın en önemli eseri olan *L'art de l'Islam* İngilizce (London 1976; Bloomington 2009), İspanyolca (Mallorca 1988) ve Türkçe'ye (trc. Turan Koç, *İslâm Sanatı: Dil ve Anlam*, İstanbul 2005) çevrilmiştir. **5.** *Mirror of the Intellect: Essays on Traditional Science and Sacred Art* (trc. William Stoddart, Cambridge 1987; Newyork 1987). Yazarın geleneksel kozmoloji, modern bilim, sembolizm, mitoloji, hıristiyan ve İslâm sanatı ile tasavvuf konularında Almanca ve Fransızca kaleme aldığı yirmi beş adet makalesinin İngilizce'ye çevirilerinden oluşmaktadır. Bu çalışma İspanyolca (Mallorca 2000) ve Türkçe'ye (trc. Volkan Ersoy, *Aklın Aynası*, İstanbul 1994) çevrilmiştir (eserlerinin ayrıntılı bibliyografyası için bk. Stoddart, *The Essential Titus Burckhardt*, s. 311-321).

BİBLİYOGRAFYA :

W. Stoddart, "Titus Burckhardt: Genel Hatlarıyla Hayatı ve Eserleri" (T. Burckhardt, *Aklın Aynası: Geleneksel Bilim ve Kutsal Sanat Üzerine Denemeler* [trc. Volkan Ersoy] içinde), İstanbul 1994, s. 7-14; a.mlf., "Titus Burckhardt and the Perennialist School", *The Essential Titus Burckhardt: Reflections on Sacred Art, Faiths, and Civilizations* (ed. W. Stoddart), Bloomington 2003, s. 1-8; a.mlf., "Bibliography of Titus Burckhardt", *a.e.*, s. 311-321; a.mlf., "Right Hand of Truth: Life and Work of Titus Burckhardt", *Studies in Comparative Religion*, XVI/1-2, London 1984, s. 3-8; Seyyed Hossein Nasr, "With Titus Burckhardt at the Tomb Ibn 'Arabi", *a.e.*, s. 17-20; Jean-Louis Michon, "Titus Burckhardt in Fez, 1972-1975", *a.e.*, s. 57-62.

ERCAN ALKAN

BURİAN, Ahmet Orhan
(1914-1953)

Edebiyatçı, mütercim ve yazar.

Üsküdar Bağlarbaşı'nda doğdu. Babası tehcir suçlamaları için oluşturulan Nemrut Mustafa Paşa Divanı üyelerinden Recep Paşa'dır. Kabataş Lisesi'ni bitirdikten sonra (1932) İngiltere'ye gönderildi; Cambridge Üniversitesi İngiliz Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne yazıldı (1933); 1936'da mezun oldu. Bir süre daha Cambridge'de kalarak Thomas Hardy üzerine bir araştırma yaptı. Yurda dönünce Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'ne tayin edildi. Bir yandan da *Yücel* dergisinin yazı kadrosunda yer aldı ve dergiye yepyeni edebî bir kimlik verdi. Burada çıkan yazıları büyük ölçüde Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatı hakkındadır. Bu dönemin edebiyatını yeni bir bakış açısıyla ele aldı. Dönemin Türk şiiriyle ilgili kitabı önce Behçet Kemal Çağlar ve Halûk Y. Şehsuvaroğlu ile birlikte hazırladı (*Mütarekeden Sonrakiler: 1918-1938*, İstanbul 1938), 1946'da genişleterek kendi imzasıyla yayımladı.

Burian, Türk-İngiliz ilişkilerinin ilk yılları üzerine yaptığı tezle doçent unvanını aldı. Millî Eğitim Bakanlığı'nın başlattığı "Dünya Edebiyatı'ndan Tercümeler" dizisine özellikle Shakespeare'den yaptığı *Hamlet, Macbeth, Othello, Beğendiğiniz Gibi, Atinalı Timon* gibi çevirileriyle önemli bir katkıda bulundu. Ayrıca Tagore, J. M. Synge, J. M. Barrie, A. Huxley, E. O'Neil ve A. Miller'den çeviriler yaptı. Daha otuzlu yaşlarında Batı dünyasının bilim, kültür ve sanat çevrelerinde oldukça tanınmıştı. Franz Babinger, W. Livingston Wright, Paul Wittek gibi şarkiyatçılarla da iletişim içindeydi. 1952'de yakın arkadaşı Vedat Günyol'la birlikte *Ufuklar* dergisini çıkarmaya başladı. Günyol daha sonra dergiyi

Yeni Ufuklar adıyla sürdürdü. Ardından tarihe daha çok ağırlık verdi. Başbakanlık Osmanlı ve Topkapı Sarayı arşivlerinde çalıştı. 1947-1948 yıllarında Amerika'da bulundu; Princeton Üniversitesi'nde dersler verdi. Türkiye'ye döndükten sonra en verimli çağında yakalandığı hastalığa yenik düştü (5 Mayıs 1953).

Deneme, eleştiri, çeviri, antoloji ve tarih çalışmalarıyla tanınan Burian, 1940'lı yıllarda Türkiye'de geniş ölçüde tartışılmaya başlanan hümanizma akımını destekleyenlerin arasında yer almıştır. Ona göre dünyada kendine özgü bir sanat ve düşünce sistemi kurabilen uluslar, hümanizma aracılığıyla kendini yeniden tanıyan ve yeniden bulanlardan oluşuyordu. Hümanizmanın bir düşünüş olduğunu, bu düşünüşün de dogmalardan kaçınma ve araştırıp deneme gibi iki ana niteliği bulunduğunu, hümanizmanın tarihin akışı içinde başlangıcı ve sonu olan bir dönem diye anlaşılmaması gerektiğini, Türkiye'de ise bir düşünüş değişmesi, bir düşünce devrimi olacağını, fakat bunun kendi hayat koşullarından besleneceğini ileri sürüyordu. Türk tarihinin sosyal bünyesinin ve edebiyatının lâyıkıyla araştırılmadığını, bunun sebebinin olayların ve meselelerin hümanist bir bakışla ele alınmamasına dayandığını, söz konusu zihniyetin Avrupa'ya Rönesans'la yayıldığını yazıyordu ("Müşterek Yazımız", *Yücel*, IX/61 [İstanbul 1940], s. 8).

Ahmet Orhan Burian, Türk ve Türkiye tarihi açısından yabancı kaynakların önemini kavrayanlardan biridir. *Oriens*'da çıkan bir makalesinde Rönesans dönemi İngiltere'sinde Türk kimliğinin nasıl algılandığını incelemiş, İngiliz arşivlerinde ve İngiliz seyahatnâmelerinde bunun izini sürmüş, bu konuda epeyce eser vermiştir (Orhan Burian, *Araştırmalar- İncelemeler*, der. Z. Arıkan, Ankara 2006). Bu bağlamda Harold Bowen'ın *Türkiye Hakkındaki İngiliz Tetkikleri* (İngiliz Kültür Heyeti, London-New York-Toronto, ts.) başlıklı eserini Türkçe'ye çevirmiştir, fakat ilk baskıya çevirenin adı konmamış, bu eksiklik eserin ikinci basımında (Ankara 2011) giderilmiştir. Bâbıâli nezdindeki üçüncü İngiliz elçisi *Lello'nun Muhtırası*'nı İngilizce metni, Türkçe çevirisi ve notlarla birlikte yayımlamıştır (*The Report of Lello Third English Ambassador ...*, Ankara 1952). Orhan Burian, daha çok siyasal olaylara ağırlık veren Türk tarihine dair eserlerin yanında ülkenin ekonomik ve sosyal yapısına ışık tutan yabancı kaynakların da önemini kavramıştır. Memleketin iktisadî ve içtimaî cephelerini aydınlatan yabancı kaynakların Türk medeniyet tarihinin yazılması için ihmal edilmez birer malzeme hazinesi olduğunu düşünüyordu. Nitekim 1951'de İngiliz arşivlerinden yüzlerce belge getirmişti ve bunları Halil İnalcık'la birlikte yayına hazırlıyordu. Fakat ölümü bu işin yarım kalmasına yol açmıştır. Diğer eserleri arasında Cumhuriyet dönemi Türk edebiyatını ele aldığı *Denemeler ve Eleştiriler* (haz. Vedat Günyol, İstanbul 1993; Talat S. Halman'ın önsözü ve eklerle yeniden, Ankara 2004) ve *Kurtuluştan Sonrakiler* (İstanbul 1946, 2003) zikredilebilir. Burian'ın günlük ve mektupları da Zeki Arıkan tarafından yeni harflere aktarılarak iki ayrı kitap halinde yayımlanmıştır (İstanbul 2006).

Ahmet Orhan Burian

BİBLİYOGRAFYA :

Vedat Günyol, *Çalakalem*, İstanbul 1977, s. 68-71, 311-320; Zeki Arıkan, *Kırkın Kapısındaki Genç: Prof. Orhan Burian (1914-1953)*, İzmir 2002; *Ölümünün 50. Yıldönümünde Prof. Orhan Burian Sempozyumu (5-6 Mayıs 2003): In Memoriam Prof. Orhan Burian* (haz. Zeki Arıkan), İzmir 2004; *Ufuklar*, Orhan Burian (1914-1953) hatıra sayısı, sy. 15-16, İstanbul 1953, tür.yer.; Sami N. Özerdim, "Prof. Orhan Burian Bibliyografyası", *DTCFD*, XVI/3-4 (1958), s. 83-95; "Orhan Burian-Fotobiyografi" (haz. Mustafa Alp Dağıstanlı), *Gergedan: Yeryüzü Kültür Dergisi*, sy. 16, İstanbul 1988, s. 163-181.

ZEKİ ARIKAN

BURNÂZ
(برناز)

Ebü'l-Abbâs Ahmed
b. Mustafâ b. Muhammed
b. Mustafâ Kara Hoca et-Tûnisî
(ö. 1138/1726)

Türk asıllı Tunuslu Hanefî âlimi.

11 Cemâziyelâhir 1074 (10 Ocak 1664) tarihinde Tunus'ta doğdu. Burnâz lakabı Türkçe "burnu uzun" tabirinden gelir. Tunus şehrinin kuzeyinde Akdeniz kıyısındaki Halkulvâdî kasabasının Koca Sinan Paşa tarafından 1574'te İspanyollar'ın elinden alınması sırasında Osmanlı askerleri içinde bulunan büyük dedesi Kara Hoca lakaplı Mustafa Burnâz dinî ve siyasî kimliğiyle tanınmış bir aileye mensuptu. Kendisinden sonra ahfadı da Kara Hoca lakabıyla anılan Mustafa Burnâz evlenip Tunus'a yerleşmiş, vefatına kadar Sîdî Ali b. Ziyâd Zâviyesi'nde imamlık yapmıştır. Oğlu Muhammed Burnâz da ilmiye mesleğine intisap ederek Yûsuf Dayı, Kasba ve Muhammed Paşa camilerinde imam ve hatiplik, Sîdî Ali b. Ziyâd Zâviyesi ve Şemmâiyye Medresesi'nde müderrislik yapmış, ayrıca kadılık makamına getirilmiştir. Hüseyin Hoca onun Tunus'tan yaya olarak hacca gidip geldiğini ve şehirde ilk Hanefî kadısı olduğunu kaydeder. Büyük nüfuz ve servete sahip olan Muhammed Burnâz, Hammûde Paşa'nın 1666'da ölümü üzerine beylerle Tunus dayısı arasında meydana gelen mücadelede oğlu Mustafa ile birlikte II. Murad Bey'e karşı Tunus Dayısı Hacı Laz Ali ve Muhammed Ağa'nın yanında yer almış, ancak Murad Bey mücadeleden galip çıkınca (1084/1673) her ikisini de öldürtmüş, mallarına el koydurmuştur.

Küçük yaştan itibaren ilme yönelen Ahmed Burnâz dedesinin ders halkalarına katıldı ve ondan hadis okudu. Daha sonra Tunus'ta ve 1093'te (1682) çıktığı hac yolculuğu sırasında Kahire ve Mekke'de, Tatar Bey'in ulemâya yönelik baskıları yüzünden 1107'de (1695) gittiği Annâbe, Kosantîne, Cezayir ve Zevâve'de önde gelen âlimlerden ders aldı. Çok sayıda hocası arasında Mustafa b. Abdülkerîm, Ahmed Azzûz, Saîd eş-Şerîf, Muhammed b. Mahcûbe, Muhammed Fütâte, Ebü'l-Hasan Ali es-Sûfî, Ramazan b. Mustafa el-Annâbî, Muhammed b. Saîd Kaddûre, Ahmed b. Abdülazîm ez-Zevâvî, Abdülkādir b. Zeyd el-Cibâlî anılabilir. Muhammed b. Abdullah el-Haraşî, Abdülbâkī ez-Zürkānî, İbrahim b. Mer'î eş-Şübrahîtî, Halîl b. İbrâhim el-Lekānî ve Hasan b. Hasan eş-Şürünbülâlî de Kahire'de ders aldığı diğer bazı âlimlerdir. Ahmed Burnâz tahsilini tamamladıktan sonra Tunus'a dönüp Şemmâiyye Medresesi'nde ders vermeye başladı. Ardından hocası Muhammed b. Mahcûbe'nin nâibi sıfatıyla Yûsuf Dayı Medresesi'nde müderrislik, Mahrez b. Halef Türbesi karşısındaki camide cuma hatipliği yaptı (1697-1704). Daha sonra Yûsufiyye Medresesi'nde niyâbeten ve Unukiyye Medresesi'nde asaleten müderris olarak ders verdi. Ardından Zeytûne Camii'nde ve Tunus Beyi Hüseyin b. Ali'nin yaptırdığı el-Câmiu'l-cedîd Medresesi'nde müderrislik görevine getirildi. Burnâz tasavvufa meyilli bir âlimdi. Talebeleri arasında Yûsuf Durgūs (Turgut) b. Abdülkebîr el-Hafîd, Muhammed Şelebî, Muhammed el-Harekâfî ed-

Darîr, Molla Bekir, Muhammed Karabatak, Abdullah Hüseyin b. Receb Ceneviz ve iki meşhur tarihçi Hüseyin Hoca ile Muhammed el-Vezîr es-Serrâc yer alır.

Babası ve dedesinin âkıbeti, Ahmed Burnâz'ı uzun zaman siyasî faaliyetlerden uzak durmaya ve yöneticilerle iyi geçinmeye yöneltti. Ancak muhtemelen Tunus beyinin veziri ve resmî tarihçisi olan Hüseyin Hoca ile Dîvân-ı İnşâ reisi olan tarihçi Vezîr es-Serrâc vasıtasıyla ölümünden bir yıl önce, Hüseynîler hânedanının kurucusu Hüseyin Paşa'nın (Hüseyin b. Alî) oğlu Muhammed'i yeğeni eski veliaht Alî Paşa yerine veliaht tayin etmesi üzerine kendisi için bir kaside yazdı (bk. Hüseyin Hoca, s. 164; Muhammed en-Neyfer – Alî en-Neyfer, I, 508). Ahmed Burnâz 17 Zilkade 1138 (17 Temmuz 1726) tarihinde vefat etti. Hüseyin Hoca'nın verdiği bu bilgiye karşılık, Muhammed es-Sagîr b. Yûsuf el-Bâcî'nin *el-Meşraʿu'l-melekî fî salṭanati evlâdi ʿAlî Türkî* adlı eserine dayanarak Muhammed Mahfûz ve ondan naklen Abdülvehhâb b. Mansûr, amcası Hüseyin Paşa'ya karşı isyan edip yönetimi ele geçiren Alî Paşa tarafından hapse atıldığını ve uzun bir sürenin ardından 18 Zilkade 1138 (18 Temmuz 1726) tarihinde hapiste boğularak öldürüldüğünü kaydeder. Ancak anılan eserde Alî Paşa'nın Burnâz'ın oğlunu hapse attırdığı ve uzun müddet hapiste tuttuktan sonra boğdurarak öldürdüğü yazılmakta, Ahmed Abdüsselâm da bu kaynağa atıfla aynı bilgiyi vermektedir (Muhammed es-Sagîr, III, 19; *Les historiens*, s. 186). Alî Paşa'nın, amcası Hüseyin Paşa'yı 1735'te yenilgiye uğratarak Tunus'un yönetimini ele geçirmesi de bu son bilgiyi teyit etmektedir. Alî Paşa'nın sadece Burnâz'ın ahfadına karşı değil kendisine karşı amcasının yanında yer alan birçok kimseye aynı şekilde davrandığı kaydedilir.

Eserleri. 1. *İʿlâmü'l-aʿyân bi-taḥfîẓâti'ş-şerʿ ʿani'l-ʿabîd ve'ş-şıbyân.* Bazı hocaların talebelerine ve köle sahiplerinin kölelerine karşı sert uygulamaları üzerine kaleme alınmıştır. Ağırlıklı olarak çocukların hakları ve eğitimlerinin ele alındığı eserde köleler, öksüz ve yoksullar hakkında dinî ve hukukî ölçülerin gözetilmesi, kendilerine özel ilgi gösterilmesi gerektiği dile getirilmiştir. Eserin bazı yazma nüshaları günümüze ulaşmıştır (Tunus Millî Ktp., nr. 3885, 4569, 6242; Zeytûne Camii Ktp., nr. 1864/22). **2.** *eş-Şühübü'l-muḫriḳa li-men iddeʿa'l-ictihâde levlâ inḳıṭâʿuhû min ehli'l-maḫraḳa* (nşr. Tâhir el-Maʿmûrî, Beyrut 1990). "Şihâb" adı verilen 160 bölümden meydana gelen eserde (basılı metinde 152 başlık vardır) müellife karşı son derece kötü davranan muarızı bir Hanefî fakihinin ictihad, dil, mûsiki, zikir meclisleri, ilmî münazaralar, adalet, iyi yöneticinin nitelikleri, tılsımlar ve yıldızlarla ilişkileri, velâyet, nübüvvet, gaybet, dedikodu, öğrenim ve öğretim, müctehidlerin tabakaları, devlet başkanlığının şartları gibi konularla ilgili itham ve iddialarına yönelik cevaplarını içerir. Hasmının aksine ictihadın sona ermediğini belirten müellif eserinde tarihe de geniş yer ayırmış, bu çerçevede peygamberler ve halifeler, Osmanlı hükümdarları, Tunus-Cezayir çatışması, Murâdî beyleri, bazı Zeytûne âlimlerinin ve keramet sahibi şeyhlerin biyografileri, Zeytûne Camii tarihi, Doğu ve Batı İslâm dünyasından bazı ülke ve bölgelerle ilgili bilgi vermiştir. Bundan dolayı eser bilhassa XVII. yüzyıl Tunus beyleri ve dayıları, Hüseynîler Devleti'nin doğuşu konusunda içerdiği kıymetli mâlûmat yanında talebeleri Hüseyin Hoca'nın *Ẕeylü Beşâʾiri ehli'l-îmân*'ı ile kendisine kırk iki atfın yer aldığı Vezîr es-Serrâc'ın *el-Ḥulelü's-sündüsiyye*'sinin önemli kaynakları arasında yer alır (muhtevası için ayrıca bk. Abdesselem, s. 187-192). **3.** *Tezyînü'l-ġurre bi-meḥâsini'd-Dürre.* İbnü'l-Cezerî'nin *ed-Dürretü'l-muḍıyye fî ḳırâʾâti'l-eʾimmeti's-selâṯeti'l-marḍıyye* adlı eserinin şerhidir (Tunus Millî Ktp., nr. 14397; Mescid-i Nebevî Ktp., nr. 211/6). **4.** *Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi'l-Menâr.* İbn Melek'in eseri üzerine yazılmıştır (Tunus Millî Ktp., nr. 4411). Ahmed Burnâz'ın kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: *Risâletü İsâġati'l-ġuṣṣa bi'l-ḥamr, Şerḥ ʿalâ Kitâbi'l-Muḥammediyye* (Yazıcıoğlu Mehmed'in meşhur eserinin şerhidir), *Ḥavâşî ʿale'l-Murâdî* (İbn Ümmü Kāsım en-Nahvî diye bilinen Hasan b. Kāsım el-Murâdî'nin *Şerḥu Elfiyyeti İbn Mâlik*'i üzerine kaleme alınmıştır), *Nikât ʿale'l-Ḥazreciyye fi'l-mesâʾili'l-ʿarûżiyye, Nübẕe ʿalâ Maḳāmâti'l-Ḥarîrî, Şerḥu'ş-Şâfiye fi'ṣ-ṣarf, Şerḥu Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî* (bazı bölümler), *Bâʾiyye fî aṣḥâbi Ebi'l-Ḥasan eş-Şâẕelî el-erbaʿîn* (236 beyitlik bir manzumedir), *Nübẕe min Ḥâşiyeti'l-Cârberdî ʿalâ Şerḥi'ş-Şâfiye fi'ṣ-ṣarf.*

BİBLİYOGRAFYA :

Burnâz, *eş-Şühübü'l-muḫriḳa li-men iddeʿa'l-ictihâde levlâ inḳıṭâʿuhû min ehli'l-maḫraḳa* (nşr. Tâhir el-Maʿmûrî), Beyrut 1990, neşredenin girişi, s. 5-37; Hüseyin Hoca, *Ẕeylü Beşâʾiri ehli'l-îmân bi-fütûḥâti Âli ʿOsmân* (nşr. Tâhir el-Maʿmûrî), Libya-Tunus, ts. (ed-Dârü'l-Arabiyye li'l-kitâb), s. 164, 172-174, 230-234, ayrıca bk. İndeks; *el-Ḥulelü's-sündüsiyye*, I, 221, 563, 831; II, 400-401, 571, 702; III, 153, 296, 354; ayrıca bk. İndeks; Muhammed es-Sagîr b. Yûsuf, *el-Meşraʿu'l-melekî fî salṭanati evlâdi ʿAlî Türkî* (nşr. Ahmed et-Tavîlî), Tunus 2009, III, 19; Muhammed Bayram es-Sânî, *Şerḥu'ş-Şeyḫ Bayram eş-Şânî ʿalâ naẓmihî fî'l-müftîne'l-Ḥanefiyye bi-Tûnis* (nşr. Muhammed ez-Zâhî), Beyrut 1999, s. 68-69, 80, 81; Ahmed Abdesselem, *Les historiens tunisiens*, Tunis 1973, s. 50, 183-192, 221, 231, ayrıca bk. İndeks; Tâhir el-Maʿmûrî, *Câmiʿu'z-Zeytûne ve medârisü'l-ʿilm fi'l-ʿahdeyni'l-Ḥafṣî ve't-Türkî*, Trablus 1980, s. 92, 93; Mahfûz, *Terâcimü'l-müʾellifîn*, I, 122-126; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), I, 103, 257; Muhammed b. Hoca, *Târîḫu meʿâlimi't-tevḥîd fi'l-ḳadîm ve fi'l-cedîd* (nşr. Hammâdî es-Sâhilî – Cîlânî b. Yahyâ), Beyrut 1985, s. 134, 311; Muhammed Bûzîne, *Meşâhîrü't-Tûnisiyyîn*, Tunus 1992, s. 86; Muhammed en-Neyfer – Alî en-Neyfer, *ʿUnvânü'l-erîb ʿammâ neşeʾe bi'l-bilâdi't-Tûnisiye min ʿâlimin edîb*, Beyrut 1996, I, 507-508; Abdülvehhâb b. Mansûr, *Aʿlâmü'l-Maġribi'l-ʿArabî*, Rabat 1419/1998, VI, 223-226; *el-Fihrisü'ş-şâmil: el-Fıḳh ve uṣûlüh* (nşr. el-Mecmaʿu'l-melekî), Amman 1420/1999, I, 577; Ahmed et-Tavîlî, *Târîḫu medîneti Tûnis eş-şeḳāfî ve'l-ḥaḍârî*, Tunus 2002, s. 113-114; Kerrây el-Kusantînî, "Burnâz, el-Ḥâc Aḥmed b. Muṣṭafâ", *MÜ.AU*, III, 364-370.

AHMET ÖZEL

BÛTÎ
(البوطي)

Muhammed Saîd Ramazân el-Bûtî
(1929-2013)

Suriyeli ilim ve fikir adamı.

Şırnak'ın Cizre ilçesine bağlı Yağmurkuyusu (Cêleka) köyünde doğdu. Doğduğu yer Botan bölgesinde bulunduğundan ailesi Bûtî nisbesiyle tanınmıştır. Kürt kökenli olan babası Molla Ramazan âlim ve sûfî kimliğiyle meşhurdur. Bûtî ailesi 1934'te Şam'a göç etti. Muhammed Saîd öğrenim hayatına Şam'daki özel bir okulda başladı. On bir yaşında Hasan Habenneke el-Meydânî ile onun öğrencisi Mahmûd el-Mardînî'den Kur'an ve siyer dersleri aldı. Ardından tefsir, mantık, hitabet ve fıkıh usulü tahsil etti. 1953-1955 yıllarında Ezher Üniversitesi Şeriat Fakültesi'nde lisans eğitimini tamamladı ve aynı üniversitenin Arap Dili Fakültesi'nde bir yıl süreyle pedagojik formasyon eğitimi aldı. 1958-1960 yıllarında öğretmenlik yaptı. 1960'ın sonlarında Dımaşk Üniversitesi Şeriat Fakültesi'ne asistan oldu. 1961'de doktora öğrenimi için gönderildiği Ezher Üniversitesi'nde 1965'te *Ḍavâbiṭü'l-maṣlaḥa fi'ş-şerîʿati'l-İslâmiyye* başlıklı teziyle doktor unvanını aldı. Tekrar Dımaşk Üniversitesi Şeriat Fakültesi'nde çalışmaya başladı. 1970'te doçent, 1975'te profesör oldu, dekanlık dahil çeşitli idarî görevler üstlendi.

Şeriat Fakültesi'ndeki derslerinin yanında Şam'da Îmân Camii ve Emevî Camii gibi yerlerde halka açık dersler veren Bûtî, 1993'te emekliye ayrıldıktan sonra

da cami dersleriyle üniversitedeki derslerini vefatına kadar sürdürdü. Ayrıca Şam Âlimler Birliği başkanlığı ve Ürdün Âl-i beyt Müessesesi ile Âl-i beyt Üniversitesi'ne danışmanlık yaptı. Ürdün Kraliyet Akademisi İslâm Medeniyeti Araştırmaları Merkezi, İslâmî Finans Kurumlarını Denetleme ve Muhasebe Teşkilâtı, İngiltere'de Oxford Academy İdare Meclisi, Fransa'da İslâm Nuru Cemiyeti, Ebûzabî'de Taba Müessesesi Yüksek İstişare Kurulu, Şam İslâm Bankası Hukukî Denetim Kurulu gibi oluşumlarda görev aldı. Pek çok ulusal ve uluslar arası ilmî toplantıya katıldı. 2004 yılında uluslar arası Dübey (Dubâi) Kur'an'a Hızmet Kurulu tarafından örnek İslâm âlimi ödülüne lâyık görüldü.

Bûtî, ilmî hayatının temelini lise yıllarındaki asıl hocası olarak bahsettiği babasından okuduğu İslâm akaidi, siyer, Arap dili grameri ve belâgatı, mantık ve fıkıh usulü alanlarına dair kitapların oluşturduğunu söyler (*Hâżâ vâlidî*, s. 57, 60). 1961'de eline geçen Türkçe otobiyografisiyle Said Nursi'yi tanıma fırsatı buldu. Nursi'nin ilmî ve fikrî şahsiyeti Bûtî'de derin bir saygı ve hayranlık hissi uyandırdı. Said Nursi'yi Arap âlemine tanıtmak amacıyla söz konusu otobiyografiyi özet halinde Arapça'ya tercüme etti. O tarihlerde Şam'da yayımlanan *Ḥaḍâretü'l-İslâm* dergisinde bir makale serisi halinde neşrettiği bu tercümeyi *Mine'l-fikr ve'l-ḳalb* (Dımaşk 1966) adlı eserinin sonuna da ekledi. Hayatının ilerleyen dönemlerinde ilgisini çeken şahsiyetlerin biyografilerini kaydettiği *Şaḫṣıyyât istevḳafetnî*'de Said Nursi'ye de özel bir yer ayırdı (s. 157-175).

En şiddetlisi Şubat 1982'deki Hama katliamı olmak üzere Suriye'de 1970'lerin sonlarından itibaren İhvân-ı Müslimîn ile Baas rejimi arasında sayısız iç çatışma yaşanırken halk nazarında saygın bir âlim olan Bûtî her defasında Hâfız Esed yönetimini destekledi. Aslında Bûtî, yirmili yaşlarında iken yakından tanıyıp ideallerini öğrendiği İhvân-ı Müslimîn'in bazı hedeflerine önceleri sempati duysa da (*Hâżâ vâlidî*, s. 127; ayrıca bk. Christmann, sy. 2 [2004], s. 133, 135) sonraları bu teşkilâtın bazı uzantıları tarafından Nusayrîler'e, hükümet ve Baas Partisi bürolarına, polis istasyonlarına ve askerî birliklere saldırılar düzenlenince açık bir şekilde rejimden yana tavır aldı. Özellikle 16 Haziran 1979'da Halep Topçu Okulu'nda onlarca Alevî askerin vurularak öldürülmesi Bûtî'nin hayatında önemli bir dönüm noktası teşkil etti. Olayın ardından Bûtî, Enformasyon Bakanlığı'nın isteği üzerine ve

Bûtî

babasının yönlendirmesiyle bir televizyon programında bu eylemin meşrû olmadığını açıkladı (*Hâżâ vâlidî*, s. 140). 1980'lerin ortalarında İslâmî yayınlara uygulanan sıkı sansürün ve kamu kurumlarında çalışan kadınların örtülerine yönelik yasağın kaldırılması, medya programlarının İslâmî ve ahlâkî kurallara göre yeniden düzenlenmesi gibi iyileştirmelerden dolayı Hâfız Esed'e bir televizyon programında teşekkür etti (*a.g.e.*, s. 140-142). Sonraki tarihlerde yine Esed'in teklifiyle Suriye televizyonunda yaptığı söyleşilerde son derece tedbirli ve diplomatik bir dil kullanmasıyla dikkati çekti. 2000 yılında Hâfız Esed'in cenaze namazını kıldıran Bûtî, mevcut otoriteden yana tavrını yeni lider Beşşâr Esed döneminde de sürdürdü. 2011'de Tunus'ta başlayıp Suriye'ye de sıçrayan halk ayaklanması sırasında eli silâh tutan herkesin Suriye ordusuna katılarak muhaliflere karşı savaşması yönünde fetva verdi. 21 Mart 2013'te Şam'ın Mezraa semtindeki Îmân Camii'nde talebelerine ders verdiği sırada bir suikast sonucu öldürülen Ramazan el-Bûtî, Şam'daki Selâhaddîn-i Eyyûbî Türbesi'nin yanına defnedildi.

İslâm dünyasında âlim ve mütefekkir kişiliğiyle tanınan Bûtî'nin eserlerinde muhatap alıp eleştirdiği kesimler daha çok Batılı çağdaş felsefeciler, şarkiyatçılar, onların İslâm dünyasındaki takipçileri, müslüman ıslahatçılar, Selefîler, İslâmcı siyasî hareketler ve radikal İslâmî gruplar olmuştur. Selefî âlimi Muhammed Sultân el-Hucendî'nin yerleşik fıkıh mezheplerine uymanın gerekliliğini ve mezhep taklitçiliğini sorguladığı risâlesine reddiye olarak *el-Lâmeẕhebiyye* adlı bir eser kaleme almış, ictihad kudretine sahip bulunmayan kişiler için taklidin kaçınılmaz olduğunu, ayrıca tek bir mezhebe bağlı kalmanın -her ne kadar dinî bir zorunluluk değilse de- meşrûluğunu savunmuştur. Bununla birlikte Bûtî'ye göre muayyen bir meselede ictihad seviyesine ulaşan veya takip ettiği imamın görüşüne aykırı, sıhhati kesin ve ilgili hükme delâleti açık bir hadise ulaşan kimse o meselede artık imamını taklit etmekten vazgeçmelidir (*a.g.e.*, s. 55-93, 94-114, 118-121).

Bûtî, *es-Selefiyye* adlı eserinde bilinen Selefî yöntemle müslümanları Selefîler-bid'atçılar şeklinde kamplara ayıran Selefiyye hareketine karşı bilgi metodu ya da kapsamlı metot şeklinde kavramlaştırdığı başka bir metot teklif eder (s. 60, 62, 64, 119, 199, 229). Bûtî'nin üzerinde ısrarla durduğu bu metot, metin tahlili ve eleştirisinin klasik aracını temsil eden fıkıh usulünden başka bir şey değildir (s. 22, 79). Ona göre, İslâm tarihinin ilk üç neslini teşkil eden ve Selef olarak adlandırılan sahâbe, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn ulemâsının Ehl-i sünnet ve'l-cemaat dairesi içerisinde mütalaa edilmesinin sebebi onların Kitap ve Sünnet'i anlamada fıkıh usulünün kurallarını takip etmesidir (s. 229). Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'in Selef'le sınırlı olmadığına dikkat çeken Bûtî, hangi asırda yaşarsa yaşasın gerek amelî gerekse itikadî konularda bu ilmin kurallarına bağlı kalan her müctehidin söz konusu daire içerisinde olduğunu söyler (s. 19, 79, 94, 98, 230). Fıkıh usulünde âlimlerin ittifak ettiği pek çok kuralın yanı sıra azımsanmayacak sayıda ihtilâflı meseleler de bulunduğunu kaydeder. Bûtî, ictihada açık meselelerde bu ilmin sınırları içerisinde hareket eden bir müctehidin sırf ulaştığı farklı sonuçtan ötürü Selef çizgisinden ayrılma, sapıklık, bid'atçılık veya irtidad gibi sıfatlarla itham edilemeyeceği kanaatindedir. Zira ihtilâf bu metodun tabiatından kaynaklanmaktadır (s. 21, 109, 226). Selefiyye tabirinin muayyen bir İslâmî grubu ifade etmesini sağlayacak ilmî bir içeriğe veya İslâmî bir gerçekliğe sahip olmadığını belirten (s. 21-22) ve bu tabiri "bir İslâm mezhebi değil geçmişteki kutlu bir zaman dilimi" şeklinde takdim eden Bûtî söz konusu eserinde temel bir vurgu olarak Selef'e tâbi olma ve Selef'i mezhep edinme kavramlarını kesin çizgilerle birbirinden ayırır. Ona göre dinî bir zorunluluğu ifade eden birinci kavram, Kur'an ve Sünnet naslarını anlama ve onlardan hareketle şer'î hükümleri istinbat etme noktasında Selef ulemâsının izlediği metoda bağlı kalma mânasına gelirken gerçek İslâm'ı temsil etme iddiasını taşıyan ikinci kavram İslâm tarihinin hiçbir döneminde karşılığı olmayan bir kuruntudan ibarettir (s. 12-13, 52, 222, 231; Selefiyye adında bir mezhebe bağlanmanın bid'at olduğuna dair görüşü ve delilleri için bk. s. 221-242).

En tartışmalı eseri *el-Cihâd fi'l-İslâm*'da Bûtî cihadın savaş yoluyla gerçekleştirilen türü dışında nefis tezkiyesi, tebliğ ve irşad içerikli türlerinin de bulunduğunu kaydeder (s. 19-28). Savaş yoluyla gerçekleştirilen cihadın meşruiyet gerekçesini de küfrü ortadan kaldırmak ve İslâm devletini kurmak değil, irşad ve tebliğ içerikli cihad yoluyla tesis edilmiş olan İslâm devletine ve müslüman topluma yönelik iç ve dış tehditlere karşı önlem almak, kısacası elde edilen kazanımları muhafaza etmek şeklinde tesbit eder (s. 95-107, 200). Bûtî'ye göre devlet başkanlarının küfürle itham edilmesi hususunda son derece ihtiyatlı davranılması gerekir; bu sebeple ülke yönetimini hedef alan bir halk isyanı, ancak devlet başkanının te'vili kabil olmayan bir şekilde İslâm'ı terkettiğini ilân etmesi durumunda meşruiyet kazanabilir (s. 147). Fâsıklığın ülke yönetiminden azledilmeyi gerektirmediğini savunan Bûtî, fâsık bir devlet başkanının tebaasına açıkça zulmetmesinin isyanı meşrû kılan bir gerekçe olmadığı şeklindeki görüşüyle geleneksel Sünnî anlayışı devam ettirir (s. 149).

Bûtî tasavvuf neşvesine sahip bir âlimdir. Tasavvufu İslâm'ın özü ve cevheri olarak görmekle birlikte (*el-Ḥikemü'l-ʿAṭâ'iyye*, s. 15) tasavvufî kaidelerin tesbitinde Kur'an ve Sünnet ölçülerine vurgu yapar ve şer'î esaslara uymayan tasavvufî anlayışlara şiddetle karşı çıkar (*es-Selefiyye*, s. 111). Tasavvufu felsefî / vicdanî ve ahlâkî olmak üzere iki kısma ayırır. Şühûd, fenâ, bekā gibi ehl-i tasavvufun tecrübe ettiği birtakım hallerden bahseden felsefî tasavvufun araştırma ve inceleme konusu yapılması faydasız ve gereksizdir; buna karşılık İslâm ahlâkından ibaret olan ahlâkî tasavvufun bir yaşam biçimi haline getirilmesi gerekir (*Bâṭınü'l-işm*, s. 22-23). Tasavvufla tarikat arasında zorunlu bir ilişki görmediği anlaşılan Bûtî, özellikle modern dönemde içine bid'at sızmamış hiçbir tarikata rastlanamayacağı kanaatindedir. Ona göre mevcut tarikatlar arasında en az bid'at içeren Nakşibendîlik'teki râbıta da (müridin Allah'ı zikretmeye başlamadan önce şeyhinin sûretini zihninde tasavvur etmesi) bid'at ve haramdır; gerçek râbıta şeyh ile müridi arasındaki muhabbetten ibarettir (*Hâẕâ vâlidî*, s. 102). Ayrıca vahdet-i vücûd anlayışı, ister yaratanla yaratılanın tek bir varlık olduğuna inanmak isterse yaratıcının varlığının yarattıklarına taştığını kabul etmek şeklinde ifade edilsin bâtıl ve küfrü gerektiren bir inanıştır (*a.g.e.*, s. 112). İslâm akaidinde klasik Eş'arî düşüncesinin takipçisi olan Bûtî, kelâmı modern dönemde öğrenilmesi gereken en önemli ilimler arasında görmekle birlikte kelâmın kişiyi imanda yakîn seviyesine yükseltemeyeceğini, bu seviyeye ancak önerdiği çerçeve içinde kalan tasavvufî bir hayatla ulaşılabileceğini söyler (*el-Meẕâhibü't-tevḥîdiyye*, s. 43-44). Kelâma dair eserlerinde geleneksel İslâm inanç mezheplerinin yanı sıra materyalizm, Marksizm ve kapitalizm gibi modern düşünce akımlarını da incelemelerine dahil eder ve bunların bâtıl olduğunu göstermeye çalışır.

Eserleri. Fıkıh ve Fıkıh Usulü: 1. *Ḍavâbiṭü'l-maṣlaḥa fi'ş-şerîʿati'l-İslâmiyye* (Dımaşk 1966; Beyrut 1973, 2001). Bûtî'nin doktora tezi olup maslahatın İslâm hukukundaki yerinin tesbiti açısından önemli bir boşluğu doldurmasının yanı sıra diyalektik materyalizm eleştirisi olma özelliği de taşır. **2.** *Taḥdîdü'n-nesl viḳāyeten ve ʿilâcen* (Dımaşk, ts., 1967). **3.** *el-Lâ Meẕhebiyye: Aḫṭaru bidʿa tüheddidü'ş-şerîʿate'l-İslâmiyye* (Dımaşk 1969). Selefî âlimi Hucendî'nin *Heli'l-Müslim mülzem bi't-tibâʿi meẕheb muʿayyen mine'l-meẕâhibi'l-erbaʿa?* adlı risâlesine reddiye olarak kaleme alınan esere Muhammed Îd Abbâsî, *el-Meẕhebü'l-müteʿaṣṣıbe hiye'l-bidʿa ev bidʿatü't-taʿaṣṣub el-meẕhebî* ismiyle bir reddiye yazmıştır (Amman 1970). Bûtî bu reddiyede kendisine yöneltilen eleştirilere *el-Lâ Meẕhebiyye*'nin ikinci baskısına (Dımaşk 1970) yazdığı ekte cevap vermiştir. Eser Durmuş Ali Kayapınar (*İslâm Dinini Tehdit Eden En Korkunç Fitne: Mezhepsizlik*, Konya 1976) ve Süleyman Çelik (*Mezhepsizlik İslâm Şeriatini Tehdit Eden En Tehlikeli Bid'attir*, İstanbul 1995, 2011) tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. **4.** *Muḥâḍarât fi'l-fıḳhi'l-muḳāren* (Dımaşk 1970). **5.** *Mebâḥiṯü'l-Kitâb ve's-Sünne min ʿilmi'l-uṣûl* (Dımaşk 1974). **6.** *es-Sebîlü'l-vaḥîd fî ẓaḥmeti'l-aḥdâṯi'l-câriye ʿalâ hâmişi'n-nekbe* (Beyrut 1979). **7.** *Muʿâlecetü'd-dehîn beyne'l-eṭıbbâʾ ve'l-müşerriʿîn* (Dımaşk 1985). **8.** *es-Selefiyye: Merḥale zemeniyye mübârake, lâ meẕhebün İslâmî* (Dımaşk 1988). Suudi Arabistanlı âlim Sâlih b. Fevzân'ın bir reddiye yazdığı eseri (*Naẕarât ve taʿḳîbât ʿalâ mâ fî Kitâbi's-Selefiyye li-Muḥammed Saʿîd Ramażân mine'l-hefevât*, 2. bs., Riyad 1411; ayrıca bk. *Mecelletü'l-buḥûṯi'l-İslâmiyye*, XXVI [1409-1410], s. 183-214), Vecihi Sönmez *Selefiye: İslâmî Bir Ekol / Mezheb Değil Zamansal Bir Aşamadır* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 2009). **9.** *Ḳaḍâyâ fıḳhiyye muʿâṣıra* (Dımaşk 1991). **10.** *el-Cihâd fi'l-İslâm: Keyfe nefhemühû ve keyfe nümârisühû* (Beyrut 1993). Bûtî bu eserinde ortaya koyduğu cihad tasavvuruna yöneltilen eleştirilere *Zevâbiʿ ve aṣdâʿ verâʾe Kitâbi'l-Cihâd fi'l-İslâm* adlı eseriyle cevap vermiş (Dımaşk-Beyrut 1994) ve bunu *el-Cihâd fi'l-İslâm*'ın sonraki baskılarına eklemiştir. Esere Abdülmelik el-Berrâk (*Rudûd ʿalâ ebâṭîl ve şübühât ḥavle'l-cihâd*, Amman 1997) ve Abdülâhir Hammâd el-Guneymî (*Vaḳafât maʿa'l-Bûṭî fî kitâbihî ʿani'l-cihâd*, baskı yeri yok, 1999) tarafından da birer reddiye yazılmıştır. **11.** *et-Taṣvîr beyne ḥâceti'l-ʿaṣr ve ḍavâbiṭi'ş-şerîʿa* (Dımaşk 1994). **12.** *Maʿa'n-nâs: Meşûrâṭ ve fetâvâ* (Dımaşk 1998). **13.** *Meşûrâṭ ictimâʿiyye* (Dımaşk 2001). **14.** *İşkâliyyetü tecdîdi uṣûli'l-fıḳh* (Dımaşk 2006).

Kelâm ve Felsefe: 1. *el-Meẕhebü'l-iḳtiṣâdî beyne'ş-şüyûʿiyye ve'l-İslâm* (Dımaşk 1960). İslâm'la komünizmi ekonomi bağlamında karşılaştıran eser, Bûtî'nin 1959'da Humus'taki el-Merkezü's-sekāfî el-Arabî'de verdiği bir konferansın genişletilmiş şeklidir. **2.** *Kübre'l-yaḳîniyyâti'l-kevniyye: Vücûdü'l-ḫâliḳ ve vaẓîfetü'l-maḫlûḳ* (Dımaşk 1389/1969, 1394/1974, 1397/1977, 1402/1982; 25. bs., Beyrut 1426/2005). İslâm akaidine ilişkin konuların ilâhiyyât, nübüvvât, kevniyyât ve gaybiyyât şeklinde incelendiği bir eserdir (T trc. Mehmet Yolcu – Hüseyin Altınalan, *Yaratıcının Varlığı ve Yaratılanın Görevi: İslâm Akaidi*, İstanbul 1986; Arnavutça trc. Abdurrahman Asllani, *Te vertetat e patundshme te besimit Islam*, Tetove 1425/2004). **3.** *Naḳdü evhâmi'l-mâddiyyeti'l-cedeliyye ed-diyâlektîkiyye* (Dımaşk 1978). **4.** *el-ʿAḳîdetü'l-İslâmiyye ve'l-fikrü'l-muʿâṣır* (Dımaşk 1981). Klasik itikadî mezheplerin yanı sıra bazı modern düşünce akımlarının da konu edildiği eser Dımaşk Üniversitesi'nde ders kitabı olarak okutulmaktadır. **5.** *el-İnsân: Müseyyer em muḫayyer* (Dımaşk 1997). **6.** *el-Meẕâhibü't-tevḥîdiyye ve'l-felsefâtü'l-muʿâṣıra* (Dımaşk 2008).

Kur'an ve Sünnet: 1. *Aḥsenü'l-ḥadîṯ: Teʾemmülât ʿilmiyye ve edebiyye fî Kitâbillâhi ʿazze ve celle* (Dımaşk 1968). **2.** *Min Revâʾiʿi'l-Ḳurʾân: Teʾemmülât ʿilmiyye ve edebiyye fî Kitâbillâhi ʿazze ve celle* (Dımaşk 1970). Eser ulûmü'l-Kur'ân literatürünün modern bir örneğidir. **3.** *Menhecü'l-ḥaḍârati'l-insâniyye fi'l-Ḳurʾân* (Dımaşk 1980). İslâm medeniyetiyle Batı medeniyeti arasındaki temel farkların tesbit edildiği eseri Resul Tosun *Kur'an'da İnsan ve Medeniyet* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 2007).

Siyer ve Biyografi: 1. *Bedîʿu'z-zamân Saʿîd en-Nursî: Ḥayâtühû ve baʿżu âṡârihî* (Dımaşk 1964). **2.** *Fıḳhü's-sîreti'n-nebeviyye* (Beyrut 1967; Dımaşk 1978; Mısır 1990). Hz. Peygamber'in hayatını İslâm'ın genel prensiplerini ve şer'î hükümlerini elde etmeye dönük akademik bir metotla anlattığı eserinde Bûtî pek çok konuda şarkiyatçıları, onların İslâm dünyasındaki takipçilerini ve Selefîler'i eleştirmektedir. Eserin sonraki baskılarında İslâm tarihinin Hulefâ-yi Râşidîn dönemleri hakkında kısa bilgiler eklenmiştir. Selefî âlimi Nâsıruddîn el-Elbânî'nin *Difâʿ ʿani'l-ḥadîṯi'n-nebevî ve's-sîre fi'r-red ʿalâ cehâlâti'd-duktûr el-Bûṭî fî kitâbihî Fıḳhü's-sîre* adıyla bir reddiye yazdığı eser (Dımaşk, ts.) Ali Nar – Orhan Aktepe (*Fıkhu's-siyre: Peygamber(a.s.)'in Uyguladığı İslâm*, İstanbul 1984, 1986, 2002, 2013) ve Atik Aydın (*Fıkhu's-siyre*, Van 2006) tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. **3.** *Hâẕâ vâlidî* (Beyrut 1995; Dımaşk 1998). Müellifin, babası Molla Ramazan'ı tanıttığı eseri Abdülhadi Timurtaş *Babam Molla Ramazan el-Bûtî: Hayatı, Düşünceleri ve Mücadelesi*, adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul, ts.). **4.** *ʿÂ'işetü ümmi'l-mü'minîn* (Dımaşk 1996). **5.** *Şaḫṣıyyât istevḳafetnî* (Dımaşk 1999). Fudayl b. İyâz, Abdullah b. Mübârek, Ebû Hâmid el-Gazzâlî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Said Nursi, Cemâleddîn-i Efgānî, Mustafa es-Sibâî ve Roger Garaudy hakkında muhtasar bilgiler içerir.

Tarih ve Edebiyat: 1. *Fî Sebîlillâh ve'l-ḥaḳ* (Dımaşk 1973). Bûtî'nin yayımlanan ilk eseri olup *el-Eyyâmü'd-Dımaşḳıyye* gazetesinde neşredilen makalelerinden oluşmaktadır. **2.** *Difâʿ ʿani'l-İslâm ve't-târîḫ* (Dımaşk 1977). Şâkir Mustafa'nın *Fi't-Târîḫi'l-ʿAbbâsî* adlı eserine reddiye olarak kaleme aldığı bu eserinde Bûtî, şarkiyatçı bakış açısına sahip olduğunu düşündüğü yazarın gerek İslâm gerekse Arap tarihine dair pek çok gerçeği çarpıttığını göstermeye çalışmaktadır. **3.** *Mem û Zîn* (Dımaşk 1977). Henüz yirmili yaşlarında iken yazdığı bu kitabında Bûtî, XVII. yüzyıl Kürt şairlerinden Şeyh Ahmed Hânî'nin Memo ve Zîn arasında geçen trajik aşk hikâyesini anlattığı manzum eserini nesir halinde Arapça'ya çevirmiştir. Bûtî'nin Kürt diline ve edebiyatına olan ilgisini gösteren eseri Abdülhadi Timurtaş *Memo ve Zeyn* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 2007).

Eğitim ve İrşad: 1. *Tecribetü't-terbiyeti'l-İslâmiyye fî mîzâni'l-baḥṯ* (Dımaşk 1961). Eserde okullardaki İslâmî eğitim sosyal, siyasal ve ahlâkî yönden ele alınmaktadır. **2.** *Ebḥâṯ fi'l-ḳımme* (Dımaşk 1973). Müellifin İslâm toplumlarında yaşanan itikadî, fikrî, amelî ve ahlâkî sorunlar üzerine yayımladığı on kitapçıktan oluşan bir seridir. Seri içindeki kitapçıklar müstakil olarak da basılmış ve bir kısmı Türkçe'ye çevrilmiştir. **3.** *ʿAlâ Ṭarîḳi'l-ʿavde ile'l-İslâm* (Beyrut 1982). İslâmî tebliğin metodunu ortaya koyan eseri M. Sait Şimşek *İslâm'a Davet Metodu* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 1995). **4.** *Medḫal ilâ fehmi'l-cüẕûr: Men ene ve li-mâẕâ ve ilâ eyne?* (Beyrut 1991). Bûtî bu eseri Batılılar'a İslâm'ı tanıtmak amacıyla yazmıştır. **5.** *el-Merʾetü beyne ṭuġyâni'n-niẓâmi'l-ġarbî ve leṭâ'ifi't-teşrîʿi'r-rabbânî* (Dımaşk 1996). Kadın hakları konusunda İslâm-Batı karşılaştırmasının yapıldığı eserde kadının İslâm'daki yeri, sosyal ve siyasal hakları belirlenmektedir. **6.** *el-Ḥikemü'l-ʿAṭâ'iyye: Şerḥ ve Taḥlîl* (Dımaşk 2000, 2003, 2004, 2005). Bûtî'nin 1974'ten itibaren Şam'ın çeşitli camilerinde İbn Atâullah el-İskenderî'nin *el-Ḥikemü'l-ʿAṭâ'iyye*'si üzerine yaptığı şerh ve tahlilleri içermektedir. **7.** *et-Teʿarruf ʿale'ẕ-ẕât hüve't-ṭarîḳu'l-muʿabbed ile'l-İslâm* (Dımaşk 2008). Bunların dışında Bûtî *Ḥaḍâretü'l-İslâm*, *el-ʿUlûmü'l-Lübnâniyye*, *et-Temeddünü'l-İslâmî*, *el-Vaʿyü'l-İslâmî*, *Dirâsât İslâmiyye*, *Ṭabîbek*, *İctihâd*, *en-Nehcü'l-İslâmî* ve *el-Eyyâmü'd-Dımaşḳıyye* gibi gazete ve dergilerde çok sayıda makale neşretmiştir. Ayrıca pek çok sempozyumda tebliğ sunmuş, televizyon kanallarında düzenli konferanslar vermiş, bunların bir kısmı yayımlanmıştır (Bûtî'nin eserlerinin geniş bir listesi ve eserler üzerine ayrıntılı bilgi için bk. Hişam Uleyvân – Fâdî el-Gavş, s. 239-270).

BİBLİYOGRAFYA :

Bûtî, *el-Cihâd fi'l-İslâm: Keyfe nefhemühû ve keyfe nümârisühû*, Dımaşk-Beyrut 1993, tür.yer.; a.mlf., *Hâẕâ vâlidî: el-Ḳıṣṣatü'l-kâmile li-ḥayâti'ş-şeyḫ Mollâ Ramażân el-Bûṭî min vilâdetihî ilâ vefâtih*, Dımaşk-Beyrut 1995, tür. yer.; a.mlf., *es-Selefiyye: Merḥale zemeniyye mübâreke lâ meẕhebün İslâmî*, Dımaşk 1999, tür.yer.; a.mlf., *el-Ḥikemü'l-ʿAṭâ'iyye: Şerḥ ve taḥlîl*, Dımaşk 2003, s. 15; a.mlf., *el-Lâ Meẕhebiyye: Aḫṭâr bidʿa tüheddidü'ş-şerîʿate'l-İslâmiyye*, Dımaşk 2005, tür.yer.; a.mlf., *el-Meẕâhibü't-tevḥîdiyye ve'l-felsefâtü'l-muʿâṣıra*, Dımaşk 2008, s. 43-44; a.mlf., *Bâṭınü'l-işm*, http://taouiala.almountadayat.com/t167-topic? (19.01.2015); M. Adnân Sâlim, *Eḍvâʾ ʿalâ kitâbi'l-Cihâd fi'l-İslâm*, Dımaşk 1995; Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan b. Selmân, *Kütübün ḥaẕẕere minhe'l-ʿulemâ'*, Riyad 1415/ 1995, I, 177, 206-207; II, 258; Hişâm Âlü Kutayt, *Vaḳfe maʿa'd-duktûr el-Bûṭî fî mesâ'ilih*, Beyrut 1997; Üsâme es-Seyyid, *er-Reddü'l-ʿilmî ʿale'l-Bûṭî*, [baskı yeri yok] 1999; Hâlid Abdüssemî' Abdullah Ali, *Menhecü'd-duktûr Muḥammed Saʿîd Ramażân el-Bûṭî fi'd-daʿvî ilallâh* (doktora tezi, 2001), Câmiatü'l-Ezher Külliyyetü Usûli'd-dîn; Abdürrezzâk Îd, *Sedenetü heyâkili'l-vehm: Naḳdü'l-ʿaḳli'l-fıḳhî: el-Bûṭî nemûẕecen*, Beyrut 2003; Hasan M. Murâd, *ed-Duktûr Muḥammed Saʿîd Ramażân el-Bûṭî: Âṣâruhü'l-ʿilmiyye ve neşâtühü'd-daʿvî* (doktora tezi, 2005), Külliyyetü İmâm el-Evzâî; Hâlid es-Sûsî, *Naḳżü evhâmi'l-ittihâm: Naḳżü ʿulûmi'l-Elbânî ve'l-Bûṭî*, Dımaşk 2005; Rîmâ M. Enîs, *Şâhid ʿale'l-İslâm ve'l-müslimîn: Ravâ'iʿu efkâri Muḥammed Saʿîd Ramażan el-Bûṭî*, Dımaşk 2009; Hişâm Uleyvân – Fâdî el-Gavş, *el-Bûṭî: ed-Daʿve ve'l-cihâd ve'l-İslâmi's-siyâsî*, Beyrut 2012, s. 239-270; Andreas Christmann, "Müslüman Âlim ve Dinî Lider: Şeyh Muhammed Saîd Ramazan el-Bûtî" (trc. Muammer İskenderoğlu), *Usul: İslam Araştırmaları*, sy. 2, Adapazarı 2004, s. 129-154; Suat Yıldırım, "M. Said Ramazan el-Bûtî'yi Anarken", *Yeni Ümit*, CI, İstanbul 2013, s. 5-8; "Nübẕe ʿan ḥayâti'l-ʿallâmeti'l-imâmi'ş-şehîd Muḥammed Saʿîd Ramażân el-Bûṭî", http://naseemalsham.com/ar/Pages.php?page=mufty&pg_id=1992 (11.10.2014); Thomas Pierret, "al-Būṭī, Muḥammed Saʿīd Ramaḍān", *The Encyclopaedia of Islam Three*, Leiden 2015, fas. 3, s. 54-57.

BAYRAM PEHLİVAN

BÜNYADOV, Ziya
(1923-1997)

Azerbaycanlı tarihçi.

21 Aralık 1923'te Âstârâ şehrinde doğdu. Babasının adı Mûsâ, dedesininki Mâsûm'dur. Ailesi soy adını isim zincirinin on üçüncü sırasında yer alan Bünyâd adlı dedelerinden almıştır. Orta öğrenimini 1939'da Gökçay şehrinde tamamladı. 1939-1942 yılları arasında Bakü Harp Okulu'nda okudu. II. Dünya Savaşı yıllarında Sovyet ordusu saflarında piyade bölüğü ve tabur kumandanı olarak batı cephesinde Almanlar'a karşı savaştı (1942-1945). Cephede gösterdiği başarılar sebebiyle 27 Şubat 1945'te "Sovyet ittifakı kahramanı" fahrî unvanı ve yirmi civarında madalya ile taltif edildi. Savaştan sonra Moskova Şarkiyat Enstitüsü'nde lisans öğrenimi gördü (1946-1950). Ardından dört yıl boyunca enstitünün araştırma görevlisi kadrosunda çalıştı, ünlü Rus şarkiyatçısı E. A. Belyaev'in danışmanlığında *İtalyanskiy İmperializm v Afrike* (Afrika'da İtalyan emperyalizmi) adlı doktora tezini hazırladı (1954). 1954-1964 yıllarında Azerbaycan İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü'nde uzman tarihçi olarak çalıştı. Bunun yanında Azerbaycan Devlet Üniversitesi Şarkiyat Fakültesi'nde öğretim üyeliği yaptı (1958-1959). 1964'te *Azerbaycan VII-IX Esirlerde* isimli çalışmasıyla doçent ve 1965'te profesör oldu. 1964-1981 ve 1986-1988 yıllarında Azerbaycan İlimler Akademisi

Şarkiyat Enstitüsü'ne bağlı Orta Asırlar Tarihi Şubesi başkanlığını yürüttü. 1967'de İlimler Akademisi'nin muhabir üyeliğine, 1973'te aslî üyeliğine seçildi. 1981-1986, 1988-1997 arasında Şarkiyat Enstitüsü'nde direktörlük yaptı. 1990'da İlimler Akademisi başkan yardımcılığı görevini üstlendi. Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşmasından sonra faal siyasî hayata katıldı ve milletvekili seçildi (1995). Bünyadov, 21 Şubat 1997'de Bakü'de uğradığı bir terör saldırısı neticesinde hayatını kaybetti. Ölümünden sonra ülkenin en büyük ödülü olan "İstiklâl madalyası" ile ödüllendirildi (1998). Ziya Bünyadov, Azerbaycan'ın son yüzyılda yetiştirdiği önde gelen ilim adamları arasında yer alır.

Eserleri. Üretken bir araştırmacı olan Bünyadov birçok kitap ve makale yazmıştır. Akademik çalışmaları daha çok Kafkasya araştırmaları, Azerbaycan tarihi ve medeniyeti tetkikleri, Yakındoğu ve Ortadoğu ülkeleri dilleri, tarih, coğrafya ve kültürü alanında yoğunlaşmıştır. Bünyadov'un başlıca eserleri şunlardır: **1.** *Obzor İstoçnikov po İstorii Azerbaydjana: İstoçniki Arabskie* (Bakü 1964, 1999). İslâm tarihi kaynaklarında Azerbaycan'la ilgili olarak yer alan bilgilerin özetinden ibarettir. **2.** *Azerbaydjan v VII-IX vv.* Bünyadov'un doçentlik tezinin kitap haline getirilmiş şekli olup Arapça, Farsça, Gürcüce ve Ermenice kaynaklar üzerinde titiz araştırmalar sonunda kaleme alınmıştır. Eserde İslâm hâkimiyetinin Azerbaycan'a yerleşmesi, bölgede geniş çaplı İslâmlaşma faaliyetleri, Emevî ve Abbâsîler döneminde genel siyasî durum, yerli ahalinin dışarıdan gelenlerle münasebetleri, Hürremîler hareketi ve Bâbek el-Hürremî ayaklanması gibi konular ele alınmış, bunun yanında toprak mülkiyeti, vergi sistemi, şehir hayatı, ticarî ilişkiler gibi meselelere temas edilmiştir. Eser 1965, 1989, 1999 ve 2007 yıllarında Rusça ve Azerbaycan Türkçesi'yle (*Azerbaycan VII-IX Esirlerde,* Bakü 2007) neşredilmiştir. **3.** *Gosudarstvo Atabekov Azerbaydjana 1136-1225 gg.* Selçuklu Devleti'nin çöküş devri ve ortaya çıkan atabegliklerden Azerbaycan ve Arrân Atabegliği'nin kuruluş, gelişim ve çöküş dönemleriyle ilgilidir. Atabegler devrinde Azerbaycan'da mülkî idare sistemi, toprak mülkiyeti şekilleri, vergi sistemi, sanat ve zanaat erbabının durumu, şehir hayatı ve sosyokültürel yaşam gibi konular araştırmanın derinliğini göstermesi bakımından önem taşımaktadır. Bu monografi eski Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği ilim mahfillerinde ilgiyle karşılanmış, ülke düzeyinde bilim ve sanat eserlerine verilen en büyük ödüle (devlet ödülü) lâyık görülmüştür (1980). Eser 1978, 1985, 1999 ve 2007'de Rusça ve Azerbaycan Türkçesi'nde yayımlanmıştır. **4.** *Gosudarstvo Horezmşahov-Anuşteginidov: 1097-1231.* Hârizmşahlar Devleti'nin siyasal ve sosyokültürel tarihiyle ilgili bir incelemedir. Eser Rusça olarak Moskova (1986) ve Bakü'de (1999), Özbekçe olarak Taşkent'te (1998), Türkçe olarak İstanbul'da (2003) basılmıştır. **5.** *Yaxın ve Orta Şerqde VII-XVII Esrlerde Qarşısıalınmaz Felaketler ve Ekstremal Hadiseler* (Bakü 1990). Genel İslâm tarihi kaynaklarının taranmasıyla yazılan bu eserde Ortaçağ'larda Yakındoğu ve Ortadoğu'da meydana gelen olağan üstü olaylar, sel, yangın, deprem gibi hadiseler ele alınmıştır. **6.** *Azerbaydjan v Epohu Nizami* (Bakü 1991). Eserde Azerbaycan'ın ünlü şairi Nizâmî-i Gencevî ve dönemi tetkik edilmiştir. **7.** *Qırmızı Terror* (Bakü 1993). Bünyadov'un 1930'lu yıllarda Azerbaycan aydınlarına ve siyasîlerine uygulanan politik baskı, yıpratma, yıldırma, sürgün ve öldürme vak'alarına dair meşhur çalışmasıdır. Sovyet arşivlerinde mevcut mahkeme tutanakları ve saklı belgelere dayanılarak telif edilen eser Türkiye Türkçesi'ne aktarılıp *Stalin Döneminde KGB Arşivlerinde Kırmızı Terör* ismiyle neşredilmiştir (İstanbul 2004). **8.** *Dinler, Teriqetler ve Mezhepler* (Bakü 1997). Dinler tarihi ve mezhepler hakkında kaynak niteliğinde olan eser dünyada mevcut dinler, tarikatlar ve mezheplerin kısa bir anlatımıdır.

Ziya Bünyadov bunların dışında Arapça, Rusça, İngilizce ve Osmanlı Türkçesi'nden Azerbaycan Türkçesi'ne çok sayıda eser tercüme etmiştir. Tercüme usulü, metinlerin tam aktarımından ziyade anlaşılması güç veya açıklanması gereken kısımların dipnotlarda şerhlerini içeren tahkik ve tetkikten ibarettir. Vasim Memmedeliyev ile birlikte hazırladığı Kur'ân-ı Kerîm'in Azerbaycan Türkçesi'ne çevirisi bu anlamda zikredilebilir. Bu çalışma bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'da yayımlanmış ilk Kur'an tercümesidir (1991) ve 1993'te "Hacı Zeynelâbidin Tagiyev" ödülünü almıştır. Arapça'dan diğer çeviri çalışmalarının önemli bir kısmı derleme niteliğinde olup Azerbaycan tarihi açısından önem arzeden bölümler içerir (bu tür çalışmalara örnek olarak İbn A'sem el-Kûfî'nin *Kitâbü'l-Fütûḥ* [Bakü 1981], Yâkūt el-Hamevî'nin *Muʿcemü'l-büldân* [Bakü 1983] ve İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-târîḫ* adlı eserleri gösterilebilir). Bünyadov, Abdürreşîd el-Bakûvî'nin *Kitâbü Telḫîṣi'l-âṣâr ve ʿacâ'ibi'l-meliki'l-ḳahhâr* (Bakü 1992), Zehrâvî'nin *Kitâbü't-Taṣrîf li-men ʿaceze ʿani't-teʾlîf* (Moskva 1983), Süyûtî'nin *Keşfü'ṣ-ṣalṣale ʿan vaṣfi'z-zelzele* (Bakü 1983), Muhammed b. Mahmûd b. Halîl el-Halebî'nin *Târîḫu'l-Emîr Yaşbek eẕ-Ẓâhirî* (Bakü 1985), Fuzûlî'nin *Maṭlaʿu'l-iʿtiḳād* (Bakü 1987), Hamdullah el-Müstevfî'nin oğlu Zeynüddin'e ait *Ẕeyl-i Târîḫ-i Güzîde* (Bakü 1990, M. D. Kâzımof ile birlikte), Ebû Hayyân el-Endelüsî'nin *Kitâbü'l-İdrâk li-lisâni'l-etrâk* (Bakü 1992), Sadreddin Ali b. Nâsır el-Hüseynî'nin *Aḫbârü'd-devleti's-Selcûḳıyye* (Rusça'ya, *Soobşeniya o Seldjulkskom gosidarstve* adıyla, Moskova 1980) adlı eserlerin ise tam metin çevirilerini yapmış, bu eserlerin bir kısmını Azerbaycan Türkçesi'ne, bir kısmını Rusça'ya tercüme etmiştir.

Ziya Bünyadov

Bünyadov'un İngilizce ve Rusça'dan tercüme ettiği çalışmaları da vardır. Bunların içinde Kafkas Albanları tarihinin ana kaynaklarından Movses Kaghankatvatsi'nin *Albanya Tarihi* ve Mkhitar Gosh'un *Alban Salnamesi* önemlidir. Her iki eserin tercümesi tek kitap halinde 1993 ve 2006'da Bakü'de neşredilmiş, son baskı ayrıca Türkiye Türkçesi'ne çevrilmiştir (trc. Yusuf Gedikli, *Alban Tarihi ve Alban Salnamesi,* İstanbul 2006). Müellif Osmanlı tarihçileriyle (Peçuylu İbrâhim, Selânikî Mustafa Efendi, Solakzâde Mehmed gibi) çağdaş Türk araştırmacıların eserlerini de Azerbaycan Türkçesi'ne kazandırmıştır. Revan eyaletinin 1728 tarihli icmal defteriyle (Bakü 1996) Nahcıvan sancağının 1728 tarihli mufassal defteri (Bakü 1997) Ziya Bünyadov ile Hüsameddin Memmedov'un ortak transkripsiyon ve tercümesiyle yayımlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

O. A. Dolgov – A. V. Dorofeev, "Geroy Sovetskogo Soyuza Ziya Musa oglı Buniyatov", *İstoriya Bakinskogo Vısşego Obşevoyskovogo Komandnogo Uçilişa,* Bakü 1969, s. 78-80; *Z. M. Buni-*

yatov: Bibliyografiya (haz. H. A. Zulalova), Baku 1988; *Azerbaycanın Elm ve Medeniyyet Xadimleri: Ziya Bünyadov-Biblioqrafiya* (haz. Ç. N. Ehmedova), Bakı 1994; C. D. Miliband, "Buniyatov Ziya Musayeviç", *Biobibliograficeskiy Slovar Otoçestvennıh Vostokoveov* (haz. Cengiz Buyar), Moskva 1995, I, 203-204; Naile Velixanlı, "Akademik Ziya Bünyadovun Yaradıcılığına Dair", *Orta Esrler Şerqi: Z. M. Bünyadovun Xatiresine Hesr Olunmuş Meqaleler Toplusu*, Bakü 2000, s. 7-17; Müşfik Askerov, *Z. M. Bünyadov'un Hayatı, Eserleri ve Tarihçiliği* (yüksek lisans tezi, 2001), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; *Ziya Musa Oğlu Bünyadov: Biblioqrafiya* (haz. Z. T. Qurbanova), Bakı 2004; L. Lebedina, "Ziya Bünyadov: O Günleri Unutmaq Olmaz", *Qobustan*, sy. 2 (1985), s. 4-6; A. Abdulla, "Akademik Ziya Bünyadovla Sorğu", *a.e.*, sy. 2 (1990), s. 55-61; Okan Yeşilot, "Azerbaycanlı Bir Ortaçağ Tarihçisi: Ziya Bünyadov", *MÜTAD*, sy. 12 (2002), s. 349-355; Hüsameddin Memmedov, "Tarihimize Yol Gösteren Adam: Ziya Bünyadov", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VI/11, Bişkek 2004, s. 47-54; Fethi Ahmet Polat, "Azerbaycan'da Yapılan Bir Kur'an Tercümesi", *Marife*, V/1, Konya 2005, s. 233-238.

QİYAS ŞÜKÜROV

BÜSEYYİS
(بسيّس)

Muhammed es-Sâdık b. el-Hâc Mahmûd b. Muhammed Büseyyis (1914-1978)

Tunuslu aydın ve edip.

2 Kasım 1914 tarihinde başşehir Tunus'ta doğdu. Diğer kaynakların aksine lakabının Besîs (az miktarda yiyecek) şeklinde kaydedilmesi (*Muʿcemü esmâʾi'l-ʿArab*, I, 182) yanlış olmalıdır. Büseyyis'in talebesi Muhammed Mahfûz, **büseyyis** kelimesinin Osmanlı döneminde Tunus'ta "yüzbaşıların yardımcısı" anlamında kullanıldığını belirtir ki (*Terâcimü'l-müʾellifîn*, I, 130) muhtemelen orduda bir hizmet sınıfı olan "seyis"le alâkalıdır. Büseyyis on yaşında iken babasını, on beş yaşında annesini kaybetti. Küçük yaşta küttâblarda okuma yazma öğrendi, Kur'an'ı ve bazı dinî metinleri ezberledi. Abdülazîz el-Bâvendî'nin camilerde verdiği derslere devam etti. Lise ve yüksek öğrenimini Zeytûne Üniversitesi'nde tamamladı ve 1942'de dinî ilimlerde âlimiyye diploması alarak mezun oldu. Burada Ebü'l-Hasan b. Şa'bân, Muhammed Azîz Cuayt, Muhammed Beşîr en-Neyfer ve Muhammed ez-Zağvânî gibi hocalardan ders okudu. Kendini yetiştirmek için ayrıca Haldûniyye Medresesi'ndeki dersleri ve konferansları takip etti, şehrin çeşitli kütüphanelerindeki kitap ve dergi koleksiyonlarını inceledi. Yine muhtelif kütüphanelerle hocası Hasan Hüsnî Abdülvehhâb'ın özel kütüphanesindeki yazma eserlerle ilgilendi. Devam ettiği ilim ve edebiyat mahfillerinde Muhammed el-Arabî el-Kebâdî, Osman el-Keʻâk, Fransız şarkiyatçısı William Marçais gibi şahsiyetlerden faydalandı. 1944 yılından itibaren Zeytûne Üniversitesi'nin lise eğitimi verilen şubelerinde ders vermeye başladı. 1962'de bu üniversiteye bağlı Külliyyetü'ş-şerîa ve usûlü'd-dîn'de hocalığa tayin edildi, 1975'te emekliye ayrılıncaya kadar bu görevini sürdürdü.

Sağlam bir kültüre, Tunus tarihi, Tunuslu şahsiyetler ve eserleri, çağdaş düşünce, felsefî ve siyasî akımlar konusunda geniş birikime sahip olan Büseyyis, Tunus'taki Sâdıkıyye, Haldûniyye, eş-Şübbânü'l-müslimûn gibi edebiyat kulüp ve cemiyetlerindeki konferansları, yaptığı konuşmalarda, katıldığı ilmî toplantılarda araştırmacı kişiliği ve güçlü hitabetiyle tanındı. *Zehre, Nehḍa, Nedîm, Lisânü'l-ʿArab, Ṣabâḥ, ʿAmel, el-Beṣâʾirü'l-Cezâʾiriyye* gibi gazete ve *Süreyyâ, Tûnisü'l-fetât, el-Luġāt, el-Fikr, Cevherü'l-İslâm, el-Hidâye* gibi dergilerde yazdığı makaleler, radyoda gerçekleştirdiği dinî program ve sohbetler, camilerde verdiği derslerle Tunus'un din, fikir ve kültür hayatına önemli katkılarda bulundu. Beytülhikme, Cem'iyyetü'ş-şübbâni'l-müslimîn, er-Râbıtatü'l-edebiyye, er-Râbıtatü'r-riyâziyye, Lecnetü igāseti'l-fukarâ ve'l-muhtâcîn gibi kuruluşlarda görev üstlendi. Siyasî faaliyetlere iştirak etti, Yeni Anayasa Özgür Partisi'nde görev aldı. Buradaki faaliyetleri sebebiyle sömürge yönetimince tehlikeli kişi olarak görüldü. Tunus bağımsızlık hareketinde önemli bir merhale kabul edilen ve daha sonra şehitler bayramı diye kutlanacak olan 9 Nisan 1938'deki büyük gösterilerde tutuklanarak dört ay kadar hapis yattıktan sonra gözetim altında tutulmak kaydıyla serbest bırakıldı. İslâmî duyarlılığı yanında Arapçı ve milliyetçi bir kişiydi. Yazılarıyla ve Filistinli Göçmenlere Yardım Cemiyeti, Filistin'i Savunma Komisyonu gibi kuruluşlarda çalışmak, yardım toplantıları düzenlemek suretiyle Filistin davasına destek verdi. Tanınmış edip ve gazeteci Muhammed Ali Tâhir, Filistinli lider ve Kudüs başmüftüsü Emîn el-Hüseynî ve diğer bazı şahsiyetlerle yakın ilişki kurdu. Bu konuda yoğunlaşan faaliyetleri sebebiyle Filistinli şeyh diye anıldı. 1952'de tedavi için Paris'e gitti. Orada kaldığı dört yıl boyunca Fransızca öğrendi. 12 Ekim 1978'de Tunus'ta vefat etti ve Zellâc (Cellâz) Mezarlığı'na defnedildi.

Büseyyis, İbn Teymiyye, Muhammed Abduh, M. Reşîd Rızâ, Abdurrahman el-Kevâkibî, Emîr Şekîb Arslan, Tunuslu Hayreddin Paşa, Abdülazîz es-Seâlibî gibi ilim ve fikir adamlarının ıslahatçı görüşlerini savunmuş, Kur'an ve Sünnet'e dönüşü esas alan, bid'at ve hurafelerden arınmış sahih bir İslâm anlayışına ve erdemli bir kişiliğe sahip olma yönünde toplumu eğitmeye çalışmıştır. Cezayir'deki ıslah yanlısı şahsiyetlerle, bilhassa Abdülhamîd b. Bâdîs ile yakınlık kurmuş, Tunus'a geldiğinde kendisiyle görüşmüş, hakkında yazılar yazmıştır. Yüksek bir ahlâk, dinî ve millî değerlere sahip bir gençlik, sosyal dayanışma, mânevî değerlere dayanan sağlam bir eğitim, millî ve dinî varlığı korumanın önemli bir vasıtası olarak Arapça'nın her alanda kullanılması, işgal altındaki İslâm topraklarının bağımsızlığı ve şûrayı esas alan siyasî bir düzen onun ıslah düşüncesinin belli başlı hedeflerini teşkil eder. Bu görüşlerini savunurken Batılılaşma yanlısı aydın çevrelerle mücadelesini de sürdürmüştür. Batıcılar'ın Zeytûne Üniversitesi'ne ve hocalarına yönelik hücumları karşısında yazılar kaleme alarak bu kurumun Tunus halkının dinî ve millî varlığını koruma hususundaki önemli rolünü vurgulamıştır. Onun bu konularda birçok muhalifle giriştiği polemik yazıları büyük bir yekün tutar. Büseyyis ayrıca hadise dair geniş bilgi sahibi olup Tunus'a geldiğinde kendisini ziyaret eden Abdülhay el-Kettânî'ye bütün rivayetleri hususunda icâzet vermiştir. Ebû Zeyyân es-Sa'dî, *Muḥammed eṣ-Ṣâdıḳ Büseyyis: Ḥayâtühû ve âṯârüh* adıyla bir monografi kaleme almıştır (Tunus 2002).

Eserleri. Büseyyis'in eserlerinden yalnız *Muḥammed b. ʿOṯmân es-Senûsî: Ḥayâtühû ve âṯârüh* adlı çalışması vefatından kısa bir süre sonra neşredilmiştir (Tunus 1978). Bu eserde ıslah yanlısı âlim ve tarihçi Senûsî'nin hayatı, şahsiyeti ve görüşlerini ele almış, Tunus belediyesinin su fiyatlarını arttırması yüzünden Senûsî'nin önderlik ettiği ve Kābis şehrine sürülmesine yol açan muhalif hareketle ilgili kaleme aldığı *Ḫulâṣatü'n-nâzileti't-Tûnisiyye* adlı eserini de neşretmiştir (Tunus 1396/1976). Kaynaklarda anılan diğer başlıca eserleri: *Naẓarât fi't-taṣavvufi'l-İslâmî fi'l-ʿaṣri'l-Ḥafṣî, ʿAbdülʿazîz el-Mehdevî eṣ-Ṣûfî et-Tûnisî, Ebû ʿAbdillāh Muḥammed el-Mercânî* (Hafsîler döneminde yaşamış bir mutasavvıftır), *Ḫıṭṭatü'l-ḥisbe fî Tûnis, er-Riʿâyetü'ṣ-ṣıḥḥiyye fi'l-İslâm, Mekânetü'l-ictihâd fi'l-İslâm, Difâʿ ʿani's-sünneti'n-nebeviyye, Naẓra fî ḥayâti'l-İmâm er-Râzî ve âṯârih, ʿAlâḳatü'l-Emîr Şekîb Arslân*

bi-ḥarekâti't-taḥrîr bi-aḳṭâri'l-maġribi'l-ʿArabî (Şekîb Arslân ve şılâtühû bi'l-maġribi'l-ʿArabî), Şeyḫu'l-üdebâʾ Muḥammed el-ʿArabî el-Kebâdî, Reyḥânü'l-edeb (yazma ve matbu eserlerden derlenmiş edebî parçalardan oluşur). Büseyyis, Tunuslu tarihçi Abdülvâhid İbnü't-Tavvâh'ın *Sebkü'l-maḳāl li-fekki'l-iḳāl* adlı eserini neşre hazırlamışsa da basılıp basılmadığı bilinmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Mongi Sayadi, *al-Jam'iyya al-Khaldûniyya 1896-1958*, Tunus 1974, s. 144, 176; M. Ali et-Tâhir, *Ḥamsûne ʿâmen fi'l-ḳażâya'l-ʿArabiyye*, Beyrut 1978, s. 49-53; Mahfûz, *Terâcimü'l-mü'ellifîn*, I, 130-136; M. Hamdân, *Delîlü'd-devriyyâti'ş-şâdire bi'l-bilâdi't-Tûnisiyye*, Tunus 1989, I, 90, 175; Abdülvehhâb ed-Dahlî, *el-İshâmü't-Tûnisî fî taḥḳîḳi't-türâṣi'l-maṭbûʿ*, Tunus 1990, s. 50; *Muʿcemü esmâʾi'l-ʿArab* (nşr. Muhammed b. Zübeyr), Maskat 1411/1991, I, 182; M. Bûzeyne, *Meşâhîrü't-Tûnisiyyîn*, Tunus 1992, s. 445; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Tekmiletü Muʿcemi'l-mü'ellifîn*, Beyrut 1418/1997, s. 495-496; a.mlf., *Tetimmetü'l-Aʿlâm*, Beyrut 1418/1998, II, 87-88; a.mlf., *Muʿcemü'l-mü'ellifîne'l-muʿâṣırîn: Vefeyât 1315-1424 (1897-2003)*, Riyad 1425/2004, II, 617; Ahmed el-Alâvine, *Żeylü'l-Aʿlâm*, Cidde 1418/1998, s. 181; a.mlf., *et-Teẕyîl ve'l-istidrâk ʿalâ Muʿcemi'l-mü'ellifîn*, Cidde 1423/2002, s. 281-282; Nizâr Abâza – M. Riyâz el-Mâlih, *İtmâmü'l-Aʿlâm*, Beyrut 1999, s. 243; Muhammed b. İbrâhim Bûzügaybe, *Ḥareketü taḳnîni'l-fıḳhi'l-İslâmî bi'l-bilâdi't-Tûnisiyye: 1857-1965*, Tunus 2003, s. 169, 170, 275; Muhtâr el-Ayyâşî, *ez-Zeytûne ve'z-Zeytûniyyûn fî târîḫi Tûnisi'l-muʿâṣır (1883-1958)*, Tunus 2003, s. 131, 195, 196; M. Selâhaddin el-Mestâvî, "Ẕikreyât maʿa'ş-Şeyḫ Muḥammed eṣ-Ṣâdıḳ Büseyyis", *Cevherü'l-İslâm*, XI/3-4, Tunus 1979, s. 56-63; M. Hâdî Tâhir el-Matvî, "Büseyyis, Muḥammed Ṣâdık b. Maḥmûd", *Mv.AÜ*, III, 469-477; Mevlûd Uveymir, "Kitâbâtü't-Tûnisiyyîn fî'ş-şaḫâfeti'l-Cezâ'iriyye", http://assala-dz.net/ar/?p=4078 (09.11.2013).

AHMET ÖZEL

BÜSTÎ, Ebü'l-Feth
(أبو الفتح البستي)

Ebü'l-Feth Alî b. Muhammed (Ahmed) b. Hüseyn (Hasen) b. Yûsuf b. Muhammed b. Abdilazîz el-Büstî (ö. 400/1010)

Hikemiyatıyla tanınan şair, edip ve kâtip.

330-335 (941-946) yılları arasında Afganistan'ın güneyindeki Büst şehrinde doğdu (M. Mürsî el-Hûlî, s. 41-42). IV. (X.) yüzyılda iki dilde de (Arapça-Farsça) şiir yazdığı için "Zü'l-lisâneyn" lakabıyla tanındı. Büst'e mensup olması ve Farsça şiirlerinde İran'dan söz etmesi onun Fars kökenli olduğu izlenimini verirse de (Sezgin, II, 640) bir şiirinde Arap asıllı olmakla övünmüş, atalarının Abdüşems kabilesine mensup bulunduğunu, amcasının Hâşim, dayısının Abdülmedân (eski Yemen kralı) olduğunu belirtmiştir (M. Mürsî el-Hûlî, s. 40). Büst'te hadis, fıkıh, dil ve edebiyat tahsili yaptı. 340-354 (951-965) yıllarında burada yaşayan ünlü hadis âlimi İbn Hibbân'dan uzun süre ders okudu, onun gözde öğrencileri arasında yer aldı, bu arada hadis âlimi Hattâbî ile yakın ilişki kurdu. Şiirlerinde Kur'ân-ı Kerîm'den zengin iktibasların bulunması, bunlarda fıkıh, nahiv, mantık, astronomi, tıp, felsefe, tarih, coğrafya, matematik, sosyoloji ve psikoloji gibi ilimlere ilişkin iktibas ve işaretlerin yer alması onun geniş bir ilim ve kültür birikimine sahip olduğunu gösterir. Aynı zamanda hadis hâfızı olan Büstî'nin rivayetlerini aktarmak için Nîşâbur'da teşkil ettiği meclise Şeyhülislâm Ebû Osman İsmâil es-Sâbûnî devam etti; Hâkim en-Nîsâbûrî, Hüseyin b. Ali el-Berdaî de onun öğrenci ve râvilerindendir.

Büstî başlangıçta bir süre hocalık yaptı, ardından Büst Emîri Batyûz'un sarayına intisap ederek kâtiplik makamına kadar yükseldi. Gazneliler hânedanının kurucusu Sebük Tegin'in Büst'ü zaptetmesinden (366/977) sonra hükümdarın emriyle gönderildiği Büst'ün doğusundaki Ruhhâc nahiyesinde altı ay müddetle sakin bir hayat yaşadı. Ardından yine hükümdarın emriyle Büst'e döndü, onun hizmetine girdi ve saraydaki yüksek makamını daima korudu (Muhammed b. Abdülcebbâr el-Utbî, I, 68-71). Batyûz ve Sebük Tegin'in saraylarındaki kâtiplik görevini Sebük Tegin'in oğlu Sultan Mahmud'un hükümdarlığının (998-1030) başlarında da sürdürdü. Ancak saray görevlileri arasındaki kıskançlık ve rekabetin kurbanı olarak ya da bilhassa Sultan Mahmud'la İyilik Han arasındaki ihtilâfta İyilik Han tarafını tutması sebebiyle görevinden uzaklaştırıldı. İyilik Han'la birlikte Mâverâünnehir'e gitti ve onun yönetimindeki Semerkant'ı Sultan Mahmud'un yönetimindeki Belh'e tercih etti. Daha sonra yaptığına pişman olarak Sultan Mahmud'dan bağışlanmasını istediyse de özrü kabul edilmedi. Ardından gurbet elde Özkent veya Buhara'da öldüğü, kabrinin de Özkent'te mâruf olduğu kaydedilir (*a.g.e.*, I, 72). Büstî, Gazneli devlet erkânı ve görevlileri arasındaki ihtilâflarda daima ara bulucu rolü üstlenmiş, bu görevini Sebük Tegin ile Sicistan Emîri Halef es-Saffâr arasındaki anlaşmazlıkta da yerine getirmiştir.

İlk dönem şiirlerinden anlaşıldığına göre Büstî gençliğinde şarap ve eğlence meclislerinde bulunmuş, daha sonra tövbe etmiş, bazı fakihlerin helâl saydığı nebîz içmekle yetinmiş, bu konuda yine de eleştirilere mâruz kalmıştır. Aynı şekilde Kerrâmîler'i öven bir şiirinden dolayı eleştirileri üzerine çekmişse de bu onun Kerrâmîler'in itikad esaslarını benimsediği anlamına gelmekten ziyade iktidar ve güç sahiplerine methiyeler yazma geleneğine, ayrıca o dönemde güçlü bir konumda bulunan Kerrâmîler'le ilişkilere dair siyasal ve sosyal sebeplere bağlı görülmelidir. Gerçekte Büstî birçok şiirinde Allah'a tevekküle, dine sarılmaya, kadere inanmaya davet etmekte, Allah'a bağlılığı güçlü, dinî inancı sağlam bir mümin hüviyeti ortaya koymaktadır. Önceleri Hanefî iken Şâfiî mezhebine geçmiş, her iki mezhep imamı için de methiyeler yazmıştır (M. Mürsî el-Hûlî, s. 50-52). Yakın dostu Seâlibî eserlerinde Büstî'nin nesirlerinden örnekler vermiştir. Bunlar seciin bütün türleriyle süslü hikemiyat ve emsal tarzında kısa özdeyişlerdir. Büstî'nin üslûbu garip ve anlaşılmaz kelimelerden, muğlak ve kapalı ibarelerden arınmış saf ve ince bir üslûp karakterine sahiptir. Şiirlerinin çoğu sanatının bütün inceliklerini yansıtan kıtalar ve münferit beyitler halindedir. Nâdir olan uzun şiirlerinde başarılı sayılmaz. Halef es-Saffâr için yazdığı uzun kaside bu türdendir (*a.g.e.*, s. 161-162). Büstî gazel, hamriyyât, ihvâniyyât, i'tizâr gibi temalarda yazdığı şiirlerde ince ve tatlı, özenle seçilmiş lafızlar, güzel teşbih ve istiarelerle tıbâk, tasdîr, hüsn-i ta'lîl, tecrîd gibi bedîî sanatlarla ve bilhassa cinasın her türüyle süslü bir üslûp özelliği ortaya koymuştur. Hatta bazı cinas türlerinin ilk defa kendisi tarafından kullanıldığı ifade edilir. Seâlibî onu "kurgusu harika ve me'lûf cinaslar ortaya koymada zarif bir yönteme sahip" diye nitelemiştir. Büstî'nin henüz derlenmemiş hayli Farsça şiiri vardır (bu şiirler için bk. Atalay, s. 105-109).

Eserleri. 1. *Dîvân.* Büstî'nin şiirleri hakkında ilk derleme, Ebû Mansûr es-Seâlibî'nin zamanımıza ulaşmayan *eṭ-Ṭuraf min şiʿri'l-Büstî* adlı eseridir (Safedî, XIX, 100). Onun bir divanının bulunduğunu ilk defa Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî söylemiş, İbn Kesîr de kaliteli ve güçlü şiirler içeren bir divanının olduğunu belirtmiştir (*el-Bidâye*, XI, 278). Divanın Zâhiriyye ve Topkapı Sarayı Müzesi (III. Ahmed, nr. 2463) kütüphanelerindeki nüshalarıyla 1925 yılında Bârûdî ailesinin sattığı Briston Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki nüshası bilinmektedir. Eserin ilk baskısı (Beyrut 1294/1877) bu sonuncu nüshadan yapılmış olmalıdır.

Divanın M. Mürsî el-Hûlî tarafından yapılan ilk ilmî neşrindeki (*Ebü'l-Feṯḥ el-Büstî ḥayâtühû ve şiʿrüh* içinde, Beyrut 1969, 1980) eksiklikler ek çalışmalarla telâfi edilmiştir (Sâlihiyye, I, 476-477; M. Cebbâr el-Muaybid – İsâm M. eş-Şentî, s. 29-30). İkinci ilmî neşrini Şâkir el-Âşûr gerçekleştirmiştir (Bağdat 1984). Divanın Dürriyye el-Hatîb ve Lutfî es-Sakkāl tarafından yapılan son ilmî neşrindeki (Dımaşk 1410/1989) eksiklikler Mustafa el-Hadrî ("Taṣḥîḥu Dîvâni'l-Büstî", *MMLADm.*, LXV/3 [1990], s. 503-518), Hilâl Nâcî ("el-Müftî fî'l-müstedrek ʿalâ Dîvâni'l-Büstî", *a.g.e.*, LXX/1 [Dımaşk 1995], s. 111-154) ve Abdullah Selîm er-Reşîd ("Ḥavle Dîvâni Ebi'l-Feṯḥ el-Büstî", *a.g.e.*, LXXII/4 [1997], s. 779-786) tarafından tashih edilmiştir. Ahmed Tâhâ Ali Halîfe de divanı *Şiʿru Ebi'l-Feṯḥ el-Büstî* adıyla yayımlamıştır (2001). Seâlibî, Büstî'nin şiirlerini gazel, hamr, kitap, hat, belâgat, fıkıh, edebiyat, hekimlik, felsefe, astronomi, medih, ihvâniyyât, şikâyet, itâb, hiciv, yaşlılık, emsal, nevâdir, mev'iza ve hikmet temalarına ayırmış, nâşir Hûlî ise şiirleri dört ana başlık altında toplamıştır (s. 104-140): Lirik şiirler (fahr, gazel, hamr, gençlik-ihtiyarlık, şekvâ), sosyal şiirler (övgü-yergi, mersiye, dostluk vb.), siyasî şiirler, edep, ahlâk ve hikmet şiirleri. Divandaki şiirlerin çoğunu hikmet, vecize, özdeyiş, mev'iza, emsal ve nevâdire dair kıta ve beyitler teşkil eder. Eserde yer alan övgü ve dostluk şiirlerinin çoğunun muhatabı belli değildir. Sicistan Emîri Halef es-Saffâr'ı, Büst Kadısı Ali b. Dâvûdî'yi, Horasan Kadısı Zafer b. Abdullah'ı, Nîşâbur Kadısı Ebû Bekir Abdullah el-Büstî'yi övmüş, çağdaşı tarihçi Utbî'den şikâyet etmiştir. Methiyelerinde isim anılmadığından Sebük Tegin ile oğlu Sultan Mahmud için övgüleri bilinmemektedir. İhtiyarlık-gençlik ve zamandan şikâyet şiirleri güzel ve gerçekçi olmasına rağmen birkaç kısa parçadan ibaret olan gazel ve hamriyyâtı ruhsuz ve tekellüflüdür. Onun mersiyeleri de Sebük Tegin için yazdığı ikişer beyitlik parça dahil birkaç kıtadan ibarettir. Büstî'de bilinen anlamıyla hiciv yoktur. **2.** *el-Ḳaṣîdetü'n-nûniyye.* Büstî'nin en meşhur, en güzel ve en uzun şiiridir. Hikmetli söz ve özdeyişlerle ahlâkî öğütler içerdiğinden *ʿUnvânü'l-ḥikem* diye de anılır. Divanında dağınık vaziyette bulunan ahlâkî öğüt ve özdeyişler bu kasidede toplanmıştır. Altmış üç beyitlik kasidede ihsan, hoşgörü, kibarlık, zarafet, güler yüzlülük, tevazu, sevgi, şefkat, lutuf gibi erdemlerden; Allah yoluna tâbi olmak, dinin emir ve yasaklarına uymak, zalimden uzak durmak, akla sarılıp nefsin arzularına uymamaktan; kanaat ve zühd gibi ilkelerden, eğitime, öğrenmeye ve dile özen göstermekten söz edilmiştir. Kaside doğal edebî sanatlar, uygun teşbih ve istiarelerle süslü, yalın ve anlaşılır bir üslûba sahiptir. *el-Ḳaṣîdetü'n-nûniyye* Seâlibî *(Neşrü'n-naẓm ve ḥallü'l-ʿiḳd),* Mahmûd en-Necâtî, Nukrekâr (geniş şerh), Abdurrahman el-Mîlâvî, Abdülkādir b. Ayderûs (ilk iki beyit) ve Arapkirli Hüseyin Avni (İstanbul 1312) gibi birçok kişi tarafından şerhedilmiştir (diğer şerhleri için bk. Hüseyin b. Kāsım b. M. en-Nuaymî – Hamza b. Hüseyin b. Kāsım en-Nuaymî, VII, 217-221). Kaside Demîrî'nin *Ḥayâtü'l-ḥayevân*'ı, Tâceddin es-Sübkî'nin *Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyyeti'l-kübrâ*'sı, Luvîs Şeyho'nun *Mecâni'l-edeb*'i, Sücâî'nin *Bulûġu'l-ereb*'i gibi birçok eserin içinde kısmî şerhiyle birlikte yayımlanmış, Abdülfettâh Ebû Gudde tarafından *ʿUnvânü'l-ḥikem* adıyla neşredilmiştir (Beyrut 1404/1984), ayrıca onun *Min Edebi'l-İslâm* adlı eseri ile birlikte yayımlanmıştır (Beyrut 1412/1992). Abdurrahman Kâmil Yetkin, Büstî'nin kasidesini 1904 yılında Arapça şerhetmiştir (*Hâtırât-ı Abdurrahmân Kâmil [Diplomatike],* Kâmil Şahin Kitaplığı, vr. 29[b]-31[b]). *el-Ḳaṣîdetü'n-nûniyye*'yi Diyarbekirli Said Paşa (ilk 45 beyti; takdim: Süleyman Nazîf, *Mahfil,* sy. XXVI [İstanbul 1340], s. 31-32; sy. XXVII [İstanbul 1341], s. 53-54), Avni Ömer Lütfioğlu (*İslâmî Edebiyat,* sy. 51 [İstanbul 2010], s. 57-62) manzum olarak Türkçe'ye çevirmiş, M. Sadi Çöğenli de (bk. bibl.) günümüz Türkçe'sine aktarmıştır. Kasideyi Bedreddin el-Câcermî Farsça'ya, J. von Hammer Almanca'ya tercüme etmiştir. *el-Ḳaṣîdetü'n-nûniyye* Ebü'l-Bekā er-Rundî'nin *Riŝâ'ü'l-Endelüs* adlı meşhur kasidesini etkilemiş, bazı mısraları aynen tazmin edilmiştir (krş. Makkarî, VI, 232-234). **3.** *Şerḥu Muḫtaṣari'l-Cüveynî* (Mûsâ b. Abbas) (*Keşfü'ẓ-ẓunûn,* II, 1626; *Hediyyetü'l-ʿârifîn,* I, 685).

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed b. Abdülcebbâr el-Utbî, *et-Târîḫu'l-Yemînî* (Ahmed el-Menînî, *el-Feṯḥu'l-vehbî ʿalâ Târîḫi Ebî Naṣr el-ʿUtbî* içinde), Kahire 1286, I, 67-72; Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr,* II, 20; IV, 302-304, 345-347; Sem'ânî, *el-Ensâb* (Bârûdî), I, 349; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam,* VII, 72; İbn Hallikân, *Vefeyât,* III, 376-378; Zehebî, *Aʿlâmü'n-nübelâ',* XVII, 147; a.mlf., *el-ʿİber fî ḫaberi men ġaber* (nşr. Selâhaddin el-Müneccid), Küveyt 1960, III, 75; Safedî, *el-Vâfî,* XIX, 100; Sübkî, *Ṭabaḳât* (Tanâhî), II, 305; İbn Kesîr, *el-Bidâye,* XI, 278; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire,* IV, 106; Makkarî, *Nefḥu'ṭ-ṭîb,* VI, 232-234; *Keşfü'ẓ-ẓunûn,* I, 772; II, 1336, 1626; İbnü'l-İmâd, *Şeẕerât* (Arnaût), IV, 324-326; Hânsârî, *Raw̱ẓâtü'l-cennât* (nşr. Esedullah İsmâiliyyân), Tahran 1390, I, 274; Brockelmann, *GAL Suppl.,* I, 445; a.mlf., *İA,* II, 842-843; *Hediyyetü'l-ʿârifîn,* I, 685; Şevki Dayf, *Târîḫu'l-edeb,* V, 632-634; Sezgin, *GAS,* II, 640; M. Mürsî el-Hûlî, *Ebü'l-Feṯḥ el-Büstî ḥayâtühû ve şiʿrüh,* [baskı yeri yok] 1980 (Dârü'l-Endelüs), s. 40-42, 50-52, 104-140, 161-162; Sâlihiyye, *el-Muʿcemü'ş-şâmil,* I, 476-477; Ömer Rızâ Kehhâle, *Muʿcemü'l-mü'ellifîn,* Beyrut 1414/1993, VII, 186; Ömer Ferruh, *Târîḫu'l-edeb,* III, 49-51; M. Cebbâr el-Muaybid – İsâm M. eş-Şentî, *Fihrisü devâvîni'ş-şuʿarâ' ve'l-müstedrekât fi'd-devriyyât ve'l-mecâmiʿ,* Kahire 1419/1998, s. 29-30; Mehmet Atalay, *Başlangıçtan Gaznelilere Kadar İran Edebiyatı Tarihi,* Erzurum 2000, s. 105-109; Hüseyin b. Kāsım b. M. en-Nuaymî – Hamza b. Hüseyin b. Kāsım en-Nuaymî, *İstidrâkât ʿalâ târîḫi't-türâsi'l-ʿArabî,* Cidde 1422, VII, 217-221; Dürriyye el-Hatîb – Lutfî es-Sakkāl, "Ebü'l-Feṯḥ ʿAlî b. Muḥammed el-Büstî", *et-Türâŝü'l-ʿArabî,* III/9, Dımaşk 1982, s. 165-177; M. Sadi Çöğenli, "Ebü'l-Feth el-Büstî ve ʿUnvânü'l-Ḥikem Tercümesi", *Akademik Araştırmalar Dergisi,* sy. 2, İstanbul 1999, s. 121-131; Recep Dikici, "Türk Şair el-Büstî'nin Kaside-i Nûniyyesinde Verdiği Mesaj", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* XI/27, Erzurum 2005, s. 145-154; J. W. Fock, "el-Busti", *EI²* (İng.), I, 1340; Mehrân Erzende – Âzertâş Âzernûş, "Ebü'l-Feṯḥ Büstî", *DMBİ,* VI, 95-100; a.mlf.ler, "Abū al-Fatḥ al-Busti", *Encyclopaedia Islamica,* London 2008, I, 748-756.

HÜSEYİN ELMALI

BÜSTÎ, Ebü'l-Kāsım
(أبو القاسم البستي)

Ebü'l-Kāsım İsmâîl b. Ahmed b. Mahfûz el-Büstî el-Cîlî (ö. 420/1029 civarı)

Zeydî-Muʿtezilî kelâmcı ve fıkıh âlimi.

IV. (X.) yüzyılın ikinci yarısıyla V. (XI.) yüzyılın ilk çeyreğinde yaşamıştır. Hakkında ilk defa bilgi veren Hâkim el-Cüşemî'den itibaren kaynaklarda adı İsmâil b. Ahmed olarak geçmekle birlikte, oldukça geç bir kaynak sayılabilecek Cündârî onun isim zincirini İsmâil b. Ali b. Ahmed şeklinde zikreder. Ancak Ali isminin Cündârî dışındaki kaynaklarda geçmemesi bu ismin varlığı hakkında şüphe uyandırmaktadır. Hayatına dair çok az bilgiye rastlanan Büstî'nin nisbesi, günümüzde Afganistan sınırları içinde kalan Sicistan bölgesindeki Büst şehrine dayanır. Kendisi, meşhur hadis ve lugat âlimi Ebû Süleyman el-Hattâbî el-Büstî'den (ö. 388/998) şiir rivayet ettiğine göre muhtemelen hayatının erken döneminde Büst'te ondan faydalanmıştır. Diğer nisbesi olan Cîlî'den anlaşıldığı üzere Büstî daha sonra Büst'ten Gîlân (Cîlân) bölgesine geçmiş ve bir süre orada yaşamıştır. Nitekim fıkhî konularda, Hasan el-Utrûş olarak bilinen Zeydî fakihi ve devlet adamı en-Nâsır-Lilhakk'ı (ö. 304/917) takip etmekteydi ve yaşadığı

dönemde Cîlân bölgesindeki Zeydiyye'nin tamamı en-Nâsır-Lilhakk'ın fıkıh mezhebini benimsemişti (Humeyd b. Ahmed el-Mahallî, s. 213). Büstî, 389 (999) yılından kısa bir süre sonra Rey'de Mu'tezilî âlimi Kādî Abdülcebbâr'ın öğrencisi oldu ve onunla birlikte hacca gitti. Hac dönüşü kendisiyle beraber Bağdat'ta kaldı. Burada Kādî Abdülcebbâr'ı temsilen Eş'arî kelâmcısı Bâkıllânî ile münâzara yaptı. Ardından, o dönemde Taberistan ve Deylem bölgesinde hüküm süren Ziyârîler'in hâkimiyetindeki Âmül şehrine geçti. Esasen Sünnîler ile Şiîler arasında huzursuzluğun bulunduğu bu şehirde Büstî birtakım görüşleriyle Sünnîler'i galeyana getirdi. Nitekim Hz. Ebû Bekir ile Ali'nin faziletleri hakkında kendisine yöneltilen sorulara Hz. Ali'nin Ebû Bekir'den üstün olduğu şeklinde cevap verdi. Ebû Bekir ile Ali'yi karşılaştırarak Ebû Bekir aleyhine çirkin sözler söyleyince şehirde karışıklık çıktı. Âmül'de Ziyârî Hükümdarı Menûçihr b. Kābûs döneminde valilik yapan İbn Seyf ed-Dîneverî, Büstî'yi şehirden sürdü. Rey şehrine giden Büstî orada Kādî Abdülcebbâr'ın 415 (1025) yılındaki cenazesine katıldı.

Büstî, Mu'tezile'nin, tamamına yakını Kādî Abdülcebbâr'ın öğrencilerinden meydana gelen on ikinci tabakasından sayılır. Onun fıkhî konularda en-Nâsır-Lilhakk'a tâbi olduğu kabul edilse de kendisinin Zeydî fıkhını kimden tahsil ettiği bilinmemekte, kaynaklardan bu anlayışı hayatının erken dönemlerinde Gîlân bölgesinde benimsediği anlaşılmaktadır. Cündârî, Büstî'nin Mu'tezile'nin on birinci tabakasından kabul edilen, hem Ebû Abdullah el-Basrî'den hem de Kādî Abdülcebbâr'dan ders okuyan, aynı zamanda en-Nâsır-Lilhakk'ın fıkıh anlayışını takip eden Zeydî fakihi Müeyyed-Billâh Ahmed b. Hüseyin el-Hârûnî'nin öğrencileri arasında yer aldığını ve onun Zeydî fıkıh literatüründe "üstat" lakabıyla tanındığını kaydeder. Ancak bu bilgi yanlıştır ve Büstî'nin, Müeyyed-Billâh'ın üstat diye bilinen öğrencisi Ebü'l-Kāsım Hüseyin b. Ali İbn Sâl (Tâl) el-Hevsemî ile karıştırılmasının bir sonucudur. Dolayısıyla Büstî'yi Zeydiyye'nin Irak'taki önderi olarak niteleyen ifadeler de (meselâ bk. Safiyyüddin İbn Ebü'r-Ricâl, I, 441) aynı yanlış bilgiden kaynaklanmaktadır. İbn Şehrâşûb'un Büstî'yi "kādî" diye nitelemesi her ne kadar onun bir dönem kadılık yaptığını gösterse de bunun nerede ve ne zaman gerçekleştiği belli değildir. Ancak hocası Kādî Abdülcebbâr'ın Büveyhîler devrinde başkadılık görevinde bulunduğu göz önüne alınırsa Büstî'nin de aynı devirde kadılık yaptığı söylenebilir. Zira Kādî Abdülcebbâr'ın bazı öğrencilerinin kadılık yaptığı belirtilmektedir (Hâkim el-Cüşemî, s. 385). Kaynaklarda Büstî'nin cedelci bir kişiliğe sahip olduğu kaydedilir, Kādî Abdülcebbâr'ın tartışmalara kendi adına onu göndermesi de bunu doğrular. Ayrıca Abdülcebbâr'ın kendisine sorulan bazı soruları cevaplandırması için Büstî'ye havale etmesi de onun ilmine güvendiğini gösterir.

Eserleri. 1. *el-Baḥs ʿan edilleti't-tekfîr ve't-tefsîḳ.* Cündârî eserin adını *el-İkfâr ve't-tefsîḳ* şeklinde zikreder. Ömer Rızâ Kehhâle bu eseri, muhtemelen kaynağı olan Cündârî'nin yazdığını hatalı okuması yüzünden *el-İkfâr* ve *et-Tefsîr* şeklinde iki ayrı eser olarak kaydeder. Kitapta Mu'tezilî düşünce bakımından küfür ve büyük günah sayılan inançlar ele alınmaktadır. Mu'tezile literatüründe çok az örneği bilinen, Kādî Abdülcebbâr'ın *el-Muġnî*'sinin mevcut neşrinde bulunmayan, fakat yazma halinde günümüze gelmiş olan "el-İkfâr ve't-tefsîḳ" bölümü hariç tutulursa eser tekfir konusunda Mu'tezile'nin görüşünü yansıtan, zamanımıza ulaşmış tek çalışma olarak kabul edilebilir. Büstî eserinde Kādî Abdülcebbâr'ı "rahimehullah" kaydıyla andığına göre (*el-Baḥs*, nşr. Madelung – Schmidtke, s. 3, 34) kitap onun ölüm tarihi olan 415 (1025) yılından sonra yazılmış olmalıdır. Müellif eserinde tekfir konusunda teorik bir çerçeve çizmekten ziyade kelâm literatüründe tartışılan hemen bütün konulardaki görüşleri inceleyip bunları küfür ve fısk yönünden değerlendirmektedir. Büstî'nin bu tür inançların belirlenmesinde Kur'an'a, sahih hadislere ve icmâa dayanmakla birlikte kıyası -illetinin bilinememesi ihtimali yüzünden- genelde kabul etmez. Kitabın son kısmı imâmet bahsine ve İslâm'ın ilk dönemlerindeki siyasî olaylara ayrılmıştır. Büstî, Zeydî eğilimlerinin açıkça görüldüğü bu bölümde Hz. Ali ve onun evlâdının Gadîr-i Hum'da Resûlullah tarafından halife tayin edildiğini, Hz. Ali ile oğulları Hasan ve Hüseyin'in mâsum olduklarını ileri sürer. Ali'nin meşrû hilâfetini kabul etmekle birlikte onu desteklemeyen sahâbeyi aklamaya çalışır. Hz. Ali'nin halifeliği açıkça talep etmemesi dolayısıyla Ebû Bekir, Ömer, Osman'ın hilâfetlerinin geçerli olduğunu söyler ve onların hilâfetine yönelik eleştirilere karşı çıkar. Hz. Ali'yi desteklemeyen sahâbe ile ilk müslümanların fıska düştüğüne dair görüşleri reddeder. Bu yönüyle Büstî ilk halifelerden uzaklaşmanın (teberrî) sağlam bir temele dayanmadığını belirtir. Bununla birlikte Ehl-i beyt'in bunları dost edindiğine (tevellî) dair bir icmâın da bulunmadığını, dolayısıyla ilk halifeler hakkında tarafsız bir tutumun izlenmesi gerektiğini ifade eder. Eserin San'a (Mektebetü'l-câmii'l-kebîr, İlmü'l-kelâm, nr. 239), Berlin (Staatsbibliothek, Landberg, nr. 437) ve Leiden'de (Leiden Üniversitesi Ktp., Or., nr. 2973) nüshaları bulunmaktadır. San'a nüshası tam olup Berlin ve Leiden nüshaları tek bir nüshanın ikiye bölünmesiyle ortaya çıkmıştır. Eserin ilk ilmî neşrini bu nüshalara dayanarak Wilferd Madelung ve Sabine Schmidtke gerçekleştirmiştir (Tahran 2003). Kitabın sadece San'a nüshasına dayanan bir başka neşri de İmam Hanefî Seyyid Abdullah tarafından yapılmıştır (Kahire 2006). **2.** *el-Merâtib fî feżâʾili emîri'l-müʾminîn ve seyyidi'l-vaṣıyyîn ʿAlî b. Ebî Ṭâlib.* Kaynaklarda genellikle *Kitâbü'l-Merâtib* ismiyle geçer. Cündârî'nin *Kitâbü'l-Merâtib fî menâḳıbi Ehli'l-beyt* olarak zikrettiği eserden İbn Tâvûs *Kitâbü'l-Yaḳîn*'inde *Feżâʾilü ʿAlî b. Ebî Ṭâlib ve merâtibü emîri'l-müʾminîn ʿaleyhi's-selâm* adıyla alıntıda bulunur. Eserde Büstî, öncelikle bir halifede bulunması gereken faziletler hususunda en üstün olan ve amelleriyle Allah katında en fazla sevaba nâil olan kişinin kim olduğunu sorar ve bu kişinin Hz. Ali olabileceğini söyler. Ardından bütün sahâbîlerde mevcut faziletleri zikreder ve Hz. Ali'nin bu açıdan da sahâbenin en üstünü sayıldığını belirtir. Sonunda yalnız Hz. Ali'de bulunan faziletleri anlatır ki kitabın esas yazılış amacı da bunları ortaya koymaktır. Pek çok yazma nüshası mevcut olan eser Yale Üniversitesi Kütüphanesi'ndeki yazmasına (Landberg, nr. 725) dayanılarak Muhammed Rızâ el-Ensârî el-Kummî tarafından ilmî neşre hazırlanmış, önce *Mîrâṯ-ı Ḥadîṯ-i Şîʿa* içinde (ed. Mehdî Mihrîzî – Ali Sadrâ-yı Hûî, Kum 1380 hş., s. 105-236) ve ardından müstakil olarak yayımlanmıştır (Kum 1381 hş./1421). **3.** *Keşfü esrâri'l-Bâṭıniyye ve ġavâri mezhebihim.* Bâtıniyye'nin önde gelen fırkası İsmâiliyye hakkında reddiyedir. 400 (1009) yılı civarında kaleme alınan eserde Büstî, başta Muhammed b. Ahmed en-Nesefî'nin *Kitâbü'l-Maḥṣûl*'ü olmak üzere birçoğu günümüze kadar gelmeyen İsmâilî eserlerinden alıntılar yapar. Kitabın eksik bir nüshası da Milano'dadır (Biblioteca Ambrosiana, Griffini, nr. 41). Bu nüshayı inceleyen S. M. Stern, eserle ilgili değerlendirmesini ve eserin İsmâilîliğin kökeni hakkındaki bölümünü Latin harfleriyle Arapça olarak bir makale halinde yayımlamıştır (bk. bibl.). **4.** *Kitâbü'l-Mû-*

cez. Mahallî, kitabın Zeydî fakihi en-Nâsır-Lilhakk'ın fıkıh anlayışına göre yazıldığını belirtir. Cündârî ise bunun kelâma dair bir eser olduğunu kaydeder. Büstî kendi telifi üzerine bir de şerh yazmıştır. Bu şerhten bazı alıntılar, Zeydî âlimi Ebû Ca'fer el-Hevsemî'ye ait *Kitâbü'l-İbâne*'nin bir nüshasının (Tahran, Kitâbhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı Millî, Hûî, nr. 235) hâşiyesinde günümüze ulaşmıştır. **5.** *el-Muʿtemed fi'l-imâme*. Büstî bu eserini *Kitâbü'l-Baḥṣ*'inde zikreder (*Kitâbü'l-Baḥṣ*, nşr. Madelung – Schmidtke, s. 147); aynı eserinde *el-İmâme* adıyla kaydettiği eser de muhtemelen bu kitaptır (*a.g.e.*, s. 127, 129). Esere ait bazı parçalar Hasan Ensârî tarafından yakın zamanda ortaya çıkarılmıştır. Kitapta Büstî'nin, hocası Kādî Abdülcebbâr için kullandığı "edâmallâhu izzehû" ifadesi kitabın onun vefatından önce yazıldığını göstermektedir. **6.** *Kitâbü'l-Bâhir*. Cündârî'nin zikrettiği bu eser de en-Nâsır-Lilhakk'ın fıkıh anlayışı üzerine yazılmıştır. Geç dönem Zeydî müelliflerinden Muhammed b. Hasan b. Kāsım (ö. 1079/1668) *Sebîlü'r-reşâd ilâ maʿrifeti rabbi'l-ʿibâd*'ında eserden alıntı yapar. *el-Bâhir*'e ait bazı parçalar yakın zamanda Yemen'de özel bir kütüphanede bulunmuştur.

İbn Şehrâşûb, Büstî'ye *Kitâbü'd-Derecât* adlı bir eser de nisbet eder. *Meʿâlimü'l-ʿulemâ*'sında muhtemelen farklı kişiler olduğu düşüncesiyle iki yerde Büstî'yi zikreden İbn Şehrâşûb'un birinde *Kitâbü'l-Merâtib*'i (Ebü'l-Kāsım Mahfûz el-Büstî kaydıyla), diğerinde ise *Kitâbü'd-Derecât*'ı (Kādî Ebü'l-Kāsım el-Büstî kaydıyla) kaydetmesi iki telifin farklı eserler olduğu izlenimini verse de onun zikrettiği kişiler aynı kişi, eserler de aynı eserdir. Zira her iki eserin ismi aynı mefhuma işaret eder ve daha sonraki müelliflerin *Kitâbü'd-Derecât* kaydıyla yaptıkları alıntılar *Kitâbü'l-Merâtib*'de de yer alır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ebü'l-Kāsım el-Büstî, *el-Baḥṣ ʿan edilleti't-tekfîr ve't-tefsîḳ* (nşr. W. Madelung – S. Schmidtke), Tahran 2003, tür.yer.; ayrıca bk. neşredenlerin girişi, s. i-xv; *a.e.* (nşr. İmâm Hanefî Seyyid Abdullah), Kahire 2006, neşredenin girişi, s. 7-53; Hâkim el-Cüşemî, *Şerḥu'l-ʿUyûn* (nşr. Fuâd Seyyid, *Fażlü'l-iʿtizâl ve Ṭabaḳâtü'l-Muʿtezile* içinde), Tunus 1393/1974, s. 385-386; Humeyd b. Ahmed el-Mahallî, *el-Ḥadâ'iḳu'l-verdiyye fî menâḳıbi e'immeti'z-Zeydiyye* (nşr. W. Madelung, *Aḥbâru e'immeti'z-Zeydiyye* içinde), Beyrut 1987, s. 213, 253, 289-290; İbn Şehrâşûb, *Meʿâlimü'l-ʿulemâ'* (nşr. M. Sâdık Âl-i Bahrülulûm), Beyrut, ts. (Dârü'l-edvâ), s. 138, 141; Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfiî, *et-Tedvîn fî aḫbâri Ḳazvîn* (nşr. Azîzullah el-Utâridî), Beyrut 1408/1987, II, 335-336; İbn Tâvûs, *el-Yaḳîn bi-iḫtiṣâṣi Mevlânâ ʿAlî ʿaleyhi's-selâm bi-imreti'l-mü'minîn* (İbn Tâvûs'un *et-Taḥsîn*'iyle birlikte nşr. M. Bâkır el-Ensârî – M. Sâdık el-Ensârî), Beyrut 1410/1989, s. 314, 315; İbnü'l-Murtazâ, *Ṭabaḳātü'l-Muʿtezile*, s. 117; Safiyyüddin İbn Ebü'r-Ricâl, *Maṭlaʿu'l-büdûr ve mecmaʿu'l-buḥûr fî terâcimi ricâli'z-Zeydiyye* (nşr. Abdürrakib b. Mutahhar Muhammed Hacer – Mecdüddin b. Muhammed b. Mansûr Müeyyidî), Sa'de 2004, I, 441; Ebü'l-Hasan Abdullah b. Miftâh, *el-Münteẓeʿu'l-muḫtâr mine'l-Ġayṯi'l-midrâr: Şerḥu'l-Ezhâr*, Sa'de 1424/2003, I, 36; *a.e.*, Princeton University Digital Library, mikrofilm nr. ymdi_03_06, I, vr. 21; Ahlwardt, *Verzeichnis*, IX, 589; Sezgin, *GAS*, I, 626; Ömer Rızâ Kehhâle, *Muʿcemü'l-mü'ellifîn*, Beyrut 1414/1993, I, 370; E. Kohlberg, *A Medieval Muslim Scholar at Work: Ibn Ṭāwūs and His Library*, Leiden 1992, s. 154-155; Âgā Büzürg-i Tahrânî, *eẕ-Ẕerîʿa ilâ teṣânîfi'ş-Şîʿa*, Beyrut 2009, XX, 189; E. Griffini, "Die jüngste ambrosianische Sammlung arabischer Handschriften", *ZDMG*, LXIX (1915), s. 81; S. M. Stern, "Abu'l-Qasim al-Busti and his Refutation of Ismā'ilism", *JRAS*, XCIII/1-2 (1961), s. 14-35; Hasan Ensârî, "Ebü'l-Ḳāsım Büstî ve Kitâbü'l-Merâtib", *Kitâb-ı Mâh: Dîn*, sy. 38-39, Tahran 1379 hş./2000-2001, s. 3-9; a.mlf., "Ebü'l-Ḳāsım Büstî ve kitâbî mensûb be İbn Biṭrîḳ", *a.e.*, sy. 53-54 (1380-81 hş./2002), s. 68; Wilferd Madelung, "Bostī, Abu'l-Qāsem", *EIr*., IV, 388-389.

ORHAN ŞENER KOLOĞLU

BÜYÜKÇINAR, Ahmet Muhtar
(1920-2013)

Son devir âlimlerinden, müellif ve mütercim.

Gaziantep'te doğdu. Babası Mehmet Nuri, annesi Münevver Hanım'dır. Henüz kundakta iken annesi vefat ettiğinden sıkıntılı bir çocukluk devresi geçirdi. Baba evinden kaçarak bir işçi olan dedesinin ve anneannesinin yanına gitti. Daha altı yaşlarında okumasını istemeyen babasının zorlamasıyla dokuma atölyesinde çalışmaya başladı. Ancak dedesi onu Şeyh Camii imamı Fethullah Hoca'dan derse başlattı. Burada Kur'an'ı, okuma yazmayı öğrendi.

Ahmet Muhtar Büyükçınar

Bir taraftan da yeni açılan gece mektebine devam ederek diploma aldı. Urfalı Kādirî Osman Efendi'ye bağlı olan dedesiyle birlikte tekkelere gidip zikir meclislerine katıldı. Hâtıralarında on üç yaşında iken "yedi zanaat"ta başarılı olduğunu söylemektedir. Daha sonra çerçilik, kebapçılık, aşçılık, baklavacılık, marangozluk, terzilik gibi işlerde çalıştı. Mersin'de kurduğu ekiple deniz hamallığı ve Adana'da ziraat ameleliği yaptı. Yine hâtıralarında bu işlerden, uzun süren tahsil hayatı boyunca kimseye muhtaç olmadan geçimini sağladığını belirtmektedir. On yedi yaşına gelince her şeyi bırakıp Arapça öğrenmeye yöneldi. İslâmî ilimleri çevresinde adını duyduğu hocalardan tahsil etti. Daha sonra öğrendiklerini az sayıdaki talebelerine gizlice okutmaya başladı. O yıllarda din öğretimi yasak olduğundan yakalanıp hapsedildiğini, hakkında açılan davaları ve bu yolda çektiği sıkıntıları hâtıralarında anlatır. Bu arada Nakşibendî tarikatına intisap etti.

Türkiye'de daha fazla din eğitimi alma imkânı bulamadığından kaçak olarak ve yürüyerek Halep'e, oradan Şam'a gitti. Dokumacılık yaparak hayatını kazanırken iki yıl boyunca tahsil gördü ve icâzet aldı. 1945'te Türkiye'ye dönüp askerliğini yaptı, ardından Gaziantep'te Şeyh (Şıh) Camii'ne imam tayin edildi (1948). Daha sonra Mısır'a gitti. Kahire'de Ezher Üniversitesi'nde girdiği yeterlilik sınavını kazanıp fakülteye kayıt hakkı elde ettiyse de düzenli tahsil görmediğinden lise kısmına kaydoldu. O yıllarda Kahire'de yaşayan Şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi, Zâhid Kevserî ve Yozgatlı İhsan Efendi gibi Osmanlı ulemâsından faydalandı. Usûlüddin Fakültesi'nden mezun olunca (1960) aynı yerde yüksek lisansını tamamladı. Kahire'de Türk ve Arap talebelerine özel dersler verirken Aynişems Üniversitesi'nde hocalık yaptı. Bu arada Mısır'daki İslâmî uyanış hareketlerini takip etti ve Hasan el-Bennâ, Seyyid Kutub gibi çağdaş âlimlerin konferans ve seminerlerine katıldı. 1962'de Türkiye'ye döndü ve İstanbul İmam-Hatip Okulu'nda öğretmenliğe başladı, bunun yanında birçok kursta ders verdi.

Ahmet Muhtar, yetişkin öğrencileriyle birlikte bazı dinî eserleri tercüme faaliyetine girişti. Öğrencileriyle kurduğu Divan İlmî Araştırmalar Müessesesi'nde hazırlanıp yayımlanan 2200 sayfa hacmindeki *Hadislerle Müslümanlık* adlı eser bunların ilkidir. 1977'de açılan Diyanet İşleri Haseki Eğitim Merkezi'ne hoca tayin edilerek yeniden memuriyet hayatına döndü. Burada dokuz yıl Arapça, tefsir ve hadis

Ahmet Muhtar Büyükçınar çalışma masasında

dersleri verdi. Yaş haddinden emekliye ayrıldığı 1985 yılından sonra Yalova'daki Esenköy'e çekilerek bir taraftan eserlerinin yeni baskılarını hazırlarken bir taraftan da Kur'an tefsiri ve meâl çalışmalarına devam etti. Uzun süren bir hastalık devresinin ardından 6 Nisan 2013'te Yalova Devlet Hastahanesi'nde vefat etti, ertesi gün Esenköy mezarlığına defnedildi. İkisi kız, üçü erkek beş çocuğu vardır. Kitapları ailesinin isteğiyle Yalova Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi ile yine Yalova'da kendi adını taşıyan Yüksek Tahsil Yurdu'nun kütüphanesine bağışlanmıştır.

Eserleri. Telif: 1. *Mutluluk Yolları Hayat Kitabı* (İstanbul 1988). Genelde günümüz problemleri karşısında mutluluğu bir türlü yakalayamayan insanlara, özelde ise hayatını İslâmî esaslara bağlı kalarak yaşamaya çalışanlara Kur'an ve hadislerin ışığında mutlu bir hayat yaşamanın yollarını göstermeyi hedeflemektedir. Birçok defa basılan eser daha sonra geliştirilerek *Mutluluk Yolları Hayat Kitabı 1* (İstanbul 1999), *Mutlu Bir Aile Yuvası Hayat Kitabı 2* (İstanbul 1999), *Görevlerimiz ve Sorumluluklarımız Hayat Kitabı 3* (İstanbul 2000) adıyla basılmıştır. **2.** *Hayatım İbret Aynası (Hatıralar)* (I-IV, İstanbul 1996-1997; İzmir 2001, 2006, Cihan Okuyucu tarafından kısaltılarak düzenlenmiştir). Büyükçınar'ın çocukluğundan 1970'li yılların sonuna kadar hâtıralarını anlattığı eser Cumhuriyet sonrası sosyal ve ekonomik hayatı aksettiren, özellikle din eğitimi alanındaki durumu ortaya koyan bir belge niteliği taşımaktadır. Bu hâtıralar aynı zamanda büyük mahrumiyetler içinde geçen bir hayatın ezici, kahredici ve saptırıcı acıları karşısında aklı, azmi ve iradesiyle doğruyu bulan bir gencin ibretli hikâyesidir. Kitapta yakın geçmişte, milletine yabancılaşmış aydınların halk çocukları ve dindarlar üzerindeki sert ve baskıcı tavırlarından yaşanmış örneklere de yer verilmiştir. Ayrıca şahsiyeti zedelenen dindar halkın kusurlu davranışlarına içeriden tutulmuş bir ayna mahiyetindedir. **3.** *Bütün Yönleriyle İslâm İlmihâli* (İstanbul 1997). Sonraki yıllarda bazı ilâvelerle *Hayatın İçindeki İslâm I İnanç Dünyamız* (İstanbul 2001), *Hayatın İçindeki İslâm II İslâm'ın Temel İlkeleri* (İstanbul 2001), *Hayatın İçindeki İslâm III, Rûhî Arınma ve Sosyal İlişkilerimiz* (İstanbul 2001) adıyla basılmıştır.

Tercüme: 1. *Gassanlı Hind* (İstanbul 1972, talebelerinden Kerim Aytekin'le birlikte). Corcî Zeydân'ın *Fetâtü Ġassân* adlı romanının çevirisidir. **2.** *Hadislerle Hz. Peygamber ve Ashabının Yaşadığı Müslümanlık (Hayatü's-sahâbe)* (I-V, İstanbul 1973, talebelerinden Ahmet Tekin, Ömer Faruk Harman, Yaşar Erol ve Mustafa Yalçın'la birlikte). Pakistanlı hadis âlimlerinden Muhammed Yûsuf Kandehlevî'nin hacimli kitabının tercümesidir. **3.** *Muvatta* (I-IV, İstanbul 1980-1984, Yaşar Erol, Ahmet Arpa, Durak Pusmaz ve Abdullah Yücel'le birlikte). İmam Mâlik'in eserinin çevirisidir. **4.** *Sünenü'n-Nesâî* (I-VIII, İstanbul 1981, Ahmet Tekin, Ömer Faruk Harman ve Yaşar Erol'la birlikte). **5.** *Hadislerle İslâm (et-Tergîb ve't-terhîb)* (I-VII, İstanbul 1984-1986, Ahmet Arpa, Durak Pusmaz ve Abdullah Yücel'le birlikte). Münzirî'nin çeşitli konulara dair hadisleri bir araya getiren eserinin çevirisidir. Müellif ayrıca Ömer Rıza Doğrul'un *Tanrı Buyruğu* adlı meâlinin yeni baskısını talebelerinden Mustafa Uzun'la birlikte redakte ederek yayımlamıştır (İstanbul 1980). Büyükçınar'ın çok önem verdiği meâl ve tefsir çalışması hastalığı sebebiyle yarım kalmış, Cihan Okuyucu'nun hocasının sohbetlerinde tuttuğu notlar ise henüz neşredilmemiştir.

Ahmet Muhtar Büyükçınar son yıllarında bazı öğrencileriyle

BİBLİYOGRAFYA :

DİB Arşivi'ndeki özlük dosyası; Ahmet Muhtar Büyükçınar, *Hayatım İbret Aynası Hatıralar*, I-II (haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul 1996; III-IV (haz. Necmettin Türinay), İstanbul 1997; ayrıca bk. M. Ertuğrul Düzdağ'ın yazısı, I, 24-26; "Ahmet Muhtar Büyükçınar ile Mülakat...: İnsanlar Yaşama Sanatını Bilmiyorlar", *Altınoluk*, sy. 141, İstanbul 1997, s. 9; Kâmil Yaşaroğlu, "İçimizden Biri", *Yeni Hizmet*, sy. 8, İstanbul 1997, s. 55-57; Mustafa İslamoğlu, "Bir Çınarın Gölgesinde Serinlemek", *Yeni Şafak*, İstanbul 03.09.2005; Ali Demirel, "Bir İlim ve İrfan İnsanının İbretlik Hayatını Okumak İster misiniz?", *Bugün*, İstanbul 06.04.2012; Sâim Oral, "Hocam", http://ahmetmuhtarbuyukcinar.com (22.04.2015); a.mlf., "Rüzgar Esiyor", http://ahmetmuhtarbuyukcinar.com (22.04.2015); Yaşar Değirmenci, "Bir Çınarın Ardından", http://ahmetmuhtarbuyukcinar.com (22.04.2015); Tuğba Akbay İnan, "Hayatım İbret Aynası Hatıralar", http://www.cocukaile.net (22.04.2015); Adil Görmez, "Hayatım İbret Aynası Hatıralar", http://www.egitimakademisi.org.tr (22.04.2015); Abdullah Ömer Çelik, "92 Yaşında Koca Bir Çınar Hocamız", http://www.dunyabizim.com (22.04.2015); "Ahmet Muhtar Büyükçınar Hoca Dua Bekliyor", http://www.haber7.com (22.04.2015); "Ömrünü İlme Adayan Ahmet Muhtar Büyükçınar Dua Bekliyor", http://www.haberler.com (22.04.2015).

MUSTAFA UZUN

BÜYÜKKÖRÜKÇÜ, Tahir
(1925-2011)

Din âlimi, vâiz, Konya müftüsü.

Konya'nın Uluırmak mahallesinde doğdu. Babası Körükçüler'den Marangoz Mehmed Efendi, annesi Dülgerzâdeler'den Aliye Hanım'dır. İlkokulun ardından Konya Erkek Ortaokulu'na kaydoldu (1939). Bu arada Kur'an eğitimi aldı ve tecvid okudu. Ortaokulun son sınıfında iken dinlediği Hacı İsa Ruhi Efendi'nin (Bolay) vaazından etkilenerek 1942'de resmî öğrenimini yarıda bırakıp ondan İslâm ilimleri tahsiline başladı ve dört yıl sonra icâzet aldı. Bu sırada Hacıveyiszâde Mustafa Kurucu'dan hadis ve ahlâk, Müsevvid Bülbül Mehmed Efendi'den ferâiz, Hacı Hâkî Efendi'den (İzler) Farsça, Hacı Haydar Efendi'den (Ulukapı) kıraat tahsil etti. Bu yıllarda Konya il merkezindeki mescidlerde vaazlar verdi. Askerliğini İzmir Foça'da tamamladı (1946-1949). İleride ismiyle özdeşleşecek olan Kapu Camii'nde ilk vaazlarını askerden izinli geldiği ramazan ayının son günlerinde yaptı.

Askerlik dönüşü vaazlarına devam ettiği sırada Konya'da bir vaazını dinleyen dönemin Diyanet İşleri Başkanı Ahmet Hamdi Akseki'nin tâlimatıyla Konya merkez vâizliğine tayin edildi (28 Şubat 1950).

Vaaz ve sohbetlerine gösterilen büyük ilgi üzerine ilk görev yeri olan Asrî Camii'nden Şerafeddin Camii'ne nakledildi. Aynı yıl Atçekenler'den Fahriye Hanım'la evlendi. Vâizliğin yanı sıra gençlere İslâm ilimleri okuttu. Güvenlik güçlerince derslerinden birine yapılan baskın sonrası "on üç-on yedi yaş arasındaki on dört çocuğa Arap harfleri ve Arapça sarf ve nahiv tedris ettirmek" suçuyla kısa süre başkanlık emrine alındı (28 Mart – 15 Mayıs 1951). 1951'de açılan Konya İmam-Hatip Okulu'nda Hacıveyiszâde Mustafa Kurucu ile birlikte Arapça öğretmenliği yaptı (1952-1953). 1952'de hacca gitti. Vâizlik görevini sürdürürken açılan imtihanı kazanarak Sancıoğlu (Boncuk) Camii imam-hatipliğini de üstlendi (15 Şubat 1956), hâfızlığını da bu sırada tamamladı.

27 Mayıs 1960 askerî darbesinden sonra mâruz kaldığı baskılara rağmen vaazlarına devam etti, hakkında yürütülen tahkikattan somut bir netice alınamadığı halde önce başkanlık emrine alındı ve ardından Burdur merkez vâizliğine gönderildi (20 Ağustos 1964). Burada kaldığı yıllarda cami dışında yürüttüğü irşad hizmetlerine konferansları da ilâve etti ve bunların ilkini Denizli'de gerçekleştirdi. 1965'te siyasî iktidarın değişmesi üzerine Konya merkez vâizliğine döndü ve bir buçuk ay sonra Konya müftülüğüne getirildi (3 Mart 1966). Altı yıl süren bu görevin ardından tekrar vâizliğe döndüyse de bir yıl sonra emekliye ayrıldı (20 Haziran 1973).

1970'te kurulmasına öncülük ettiği Konya Selçuklu ilçesi Erenköy mahallesinde fahrî imam-hatiplik yaptı (1971-1975). Hac mevsiminde Haremeyn'de vaazlar verdi. 1976'dan itibaren irşad hizmetlerini Avrupa ülkelerine taşıdı. 1977 milletvekili genel seçimlerinde Millî Selâmet Partisi'nden Konya milletvekili oldu. 12 Eylül 1980 askerî darbesinden sonra gözetim altına alınıp mahkeme kararıyla tutuklandı ve on bir aya varan tutukluluk süresinin ardından yargılandığı Ankara Sıkıyönetim Komutanlığı Askerî Mahkemesi tarafından tutuksuz yargılanmak üzere serbest bırakıldı (25 Temmuz 1981). Yargılama neticesinde verilen üç yıl ağır hapis cezası temyiz edildi (28 Şubat 1983). 1982 anayasasında şekillendirilen yeni yasayla kendisine on yıl siyaset yasağı getirildi. Beş yıla yakın devam eden mahkeme süreci sonunda beraat etti (3 Şubat 1985). Yurt dışına çıkış yasağının kaldırılması üzerine Haremeyn'e mücâvir oldu (1985-1999), bu süre içinde Türkiye'de bulunduğu zamanlarda Kapu Camii'nde cuma vaazlarına devam etti. Kısa süren bir hastalığın ardından 5 Mart 2011'de vefat etti, ertesi gün Kapu Camii'nde kılınan cenaze namazından sonra Üçler Kabristanı'nda defnedildi.

Tahir Büyükkörükçü

1977 yılına kadar aktif siyaset içinde yer almayan Büyükkörükçü, Necmettin Erbakan'ın Konya'dan bağımsız milletvekili adaylığını koyduğu 1969'dan itibaren Millî Görüş hareketi çizgisindeki siyasal oluşumlara aktif destek vermiş, 12 Eylül askerî darbesinden sonra aktif görev almasa da vefatına kadar söz konusu câmia ile yakın ilişkilerini sürdürmüş, 28 Şubat süreci sonrasında bu câmianın içinden çıkan yeni siyasî hareketi desteklemiştir. Henüz çocukluk çağında tanıyıp sohbetinde bulunduğu Nakşibendî-Hâlidî silsilesinin Türkiye'deki önemli kollarından Erbilî Dergâhı postnişini Mahmut Sami Ramazanoğlu'na intisap etmiş, Burdur'da görev yaptığı dönemde şeyhinin ders vekilliğini üstlenmiş, Erenköylü Hikmet Tuzkaya, Yahyalılı Hacı Hasan Dinç, Musa Topbaş, Çarşambalı Mahmut Ustaosmanoğlu, Ali Ulvi Kurucu, Mehmet Zahit Kotku, Necip Fazıl Kısakürek ve Muhammed Harrânî gibi şahsiyetlerle dostluklar kurmuş, Osman Çelebizâde Sıdkı Çelebi'den (Yarkın) icâzet alarak Mevlevî Dergâhı'na da intisap etmiştir.

Büyükkörükçü, 1960'lı yıllardan itibaren hemen her yıl gittiği hac ve umre yolculuklarında Suriye ve Irak'ta ilim tahsili için bulunan Türk öğrencilere maddî ve mânevî yardımlarda bulunmuş, bu seferler esnasında aldığı birçok Arapça eseri kütüphanesine kazandırmıştır. Haremeyn'e mücâvir kaldığı yıllarda Muhammed Ali es-Sâbûnî ve Muhammed b. Alevî el-Mâlikî gibi şahsiyetlerle tanışarak dostluklar tesis etmiştir. Türkiye'de İslâmî hayatın yeniden canlanması için büyük önem verdiği İmam-Hatip okullarını memleketin geleceğini inşa edecek ilim yuvaları olarak görmüş, bu okullara maddî katkılarda bulunmuştur. Gerek memuriyet hayatında gerekse emekliliği sonrasında irşad hizmetini önceleyen, dergi ve gazetelerde yazsa da kürsüden yaptığı irşad hizmetinin yerinin kendisi için farklı olduğunu vurgulayan Büyükkörükçü, haftanın belirli günlerinde sabah ve yatsı namazlarının ardından veya cuma namazı öncesi yaptığı vaazlarında dinî kaynakların yanı sıra Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'den Şeyh Galib'e kadar geniş bir yelpazede atıflarla vaazlarına edebî bir boyut kazandırmıştır. Vaaz ve konuşmalarında tasavvuf içerikli şiirlerin yanı sıra modern dönem İslâmcı şairlerin şiirlerine de yer vermesi, Türkçe'ye olan hâkimiyeti ve etkili cümleleriyle dinleyicilerin dikkatini canlı tutmuştur. Türkiye'de gelişen erken dönem İslâmcı söylemi vaazlarına aktarmış, Mehmed Âkif'ten Muhammed İkbal'e kadar dönemin başlıca simalarından alıntılarda bulunmuş, vaaz etmedeki mahareti sebebiyle "sultânü'l-vâizîn" olarak anılmıştır. İrşad faaliyetlerini yaklaşık elli yıl kadar sürdürdüğü Konya ve civarındaki bölge halkı için bir kanaat önderi haline gelmiştir. Henüz hayatta iken Konya III. Organize Sanayii'nde (2009), vefatından sonra da Konya Erenköy mahallesi yakınlarında (2015) adına inşa edilen camiler, Meram Gülbahçe'de açılan İmam-Hatip Okulu (2014) ve Erenköy'deki evinde bulunan kütüphanesiyle hâtırası yâdedilmektedir. Üç kız bir erkek evlâdı olup oğlu Abdurrahman Büyükkörükçü halen Konya başvâizi olarak görev yapmaktadır. Teliften çok irşadla meşgul olan Tahir Büyükkörükçü, *Hakikî Vechesile Mevlâna ve Mesnevi* (Konya 1959), *Mübârek Ramazan ve Oruç* (Konya 1961), *Mevlânâ ve Mesnevî Gözüyle Peygamber Efendimiz* (İstanbul 1963), *İslâmda Edeb* (İstanbul 1963), *Müslüman Peygamberini Tanımalısın* (İstanbul 1963) isimli beş kitap kaleme almıştır.

Tahir Büyükkörükçü müftülük makamında

BİBLİYOGRAFYA :

Tahir Büyükkörükçü, *1977 Genel Seçimi Radyo Konuşmaları*, Ankara 1977, s. 56-60; DİB arşivindeki özlük dosyası, dosya nr. 46.0164; Konya Müftülüğü arşivindeki özlük dosyası, dosya nr. 973; TBMM arşivindeki özlük dosyası, dosya nr. 1367; Konya İmam-Hatip Lisesi arşivindeki özlük dosyası; Konya Karma Ortaokulu Arşivi; *Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü: 1924-1989*, Ankara 1989, s. 156; *Kuruluşundan Bugüne Diyanet İşleri Başkanlığı Teşkilat Albümü: 1924-2009* (haz. Hasan Demirbağ v.dğr.), Ankara 2010, III, 105; Esat Arslan, *Türk Parlamento Tarihi: TBMM-XVI. Dönem (1977-1980)*, Ankara 2012, II, 1020, 1066, 1109; III, 1598; Abdurrahman Büyükkörükçü, "İz Bırakan Vaizler-Tahir Büyükkörükçü", *Vaaz ve Vâizlik Sempozyumu*, Ankara 2013, II, 545-559; *TBMM Tutanak Dergisi* (dönem: V), III, Ankara 1978, s. 294-297; X (1979), s. 360-364; XIV (1980), s. 288-291; İsmail Hakkı Atçeken, "Tahir Büyükkörükçü", *Konya Ansiklopedisi*, Konya 2011, II, 217-218; http://gazetearsivi.milliyet.com.tr/ (18.05.2015).

MUHAMMED TÂHİR BÜYÜKKÖRÜKÇÜ

BÜZÜRG-i ALEVÎ

(بزرگ علوی)

Seyyid Müctebâ Büzürg-i Alevî (1904-1997)

İran'da modern hikâyeciliğin kurucularından, yazar.

Büzürg-i Alevî

2 Şubat 1904'te Tahran'da doğdu. Ticaretle uğraşan babası Hâc Seyyid Ebü'l-Hasan ve dedesi Hâc Seyyid Muhammed Sarrâf, Meşrutiyet hareketine katılmıştı ve ilk kurulan Meclis-i Şûrâ-yı Millî'nin üyelerindendi. Annesi Hatice Kamerüssâdât, Âyetullah Tabâtabâî'nin torunudur. Almanya ile ticarî ilişkileri olan babası I. Dünya Savaşı sırasında Bağdat'a, Kirmanşah'ın İngilizler'in eline geçmesinden sonra Berlin'e gitti ve orada ikamet etmeye başladı. Müctebâ ilk öğrenimini Tahran'daki Mekteb-i Kâna'da daha sonraki öğrenimini Akdesiyye ve Dârülfünun'da yaptı. Yüksek öğrenimine babası ve kardeşi Murtazâ el-Alevî ile birlikte 1920'de gittiği Almanya'da devam etti. Babası 1927'de iflâs etmesinin ardından intihar edince bir süre geçimini sağlamak için çalışmak zorunda kaldı. Nihayet eğitim bilimleri ve psikoloji bölümünü bitirerek 1928'de Münih Üniversitesi'nden mezun oldu. Almanya'da Seyyid Hasan Takizâde ve Mirza Muhammed Kazvînî gibi İranlı yazar ve edebiyatçılarla tanıştı. Bir süre İran elçiliğinde mütercim olarak çalıştıktan sonra İran'a döndü. 1928'de Şîraz'daki Hüneristân-ı San'atî'ye Almanca hocası tayin edildi. Bir yandan da edebî kariyerini geliştirmeye çalışırken Almanca'dan çeviriler yaptı. Ertesi yıl görevine Tahran Hüneristân-ı San'atî'de devam etti. Bu okulda modern Fars şiirinin öncülerinden Nîmâ Yûşîc ile tanıştı. 1930'ların başında Sâdık Hidâyet, Mes'ûd-i Ferzâd ve Müctebâ Mînovî ile birlikte İran halkına Batı düşüncesini ve edebî türlerini tanıtmak, modern bir konuşma diliyle onlara hitap etmek amacıyla "Reb'a" (dörtler) adıyla bir edebî topluluk kurdu. Şubat 1933'ten itibaren Taki Erânî ve Îrec İskenderî ile beraber İran'da *Dünyâ* adlı ilk Marksist eğilimli dergiyi yayımladı. 1937 baharında komünistliği savunmak ve Marksizm propagandası yapmaktan elli iki kişiyle birlikte tutuklanarak yedi yıla mahkûm edildi. Hapishanede kaldığı süre içinde yazmayı sürdürdü. Kendisi ve arkadaşları 1940'ta hapiste, daha sonra Alevî'nin bir eserine de konu teşkil edecek olan Gürûh-i Pencâh u Se Nefer (elli üç kişi) adıyla bir teşkilât kurdular. 1941'de İran'ın yabancı devletler tarafından işgali sırasında grup üyeleri hapisten çıktı. Yeni dönemde İran komünist partisi Tudeh'in kurulmasıyla birlikte Alevî'nin çalışmaları partinin yayın organlarında görülmeye başlandı.

Büzürg-i Alevî, 1941-1953 yılları arasında bir taraftan hikâye yazarken bir taraftan da makaleleriyle edebî yeteneğini ortaya koydu, güçlü bir yazar ve aydın olarak tanındı. 1944'te İran-Sovyet Dostluk Derneği'nin yayın organı olan *Peyâm-ı Nev* dergisinin editörlüğünü yaptı. 1948'de Tudeh Partisi yasa dışı ilân edildiğinde Alevî diğer parti ileri gelenleriyle birlikte tekrar tutuklandıysa da Sâdık Hidâyet'in çabalarıyla kısa sürede serbest bırakıldı. 1950'de *Peyâm-ı Nev* dergisinde ve partinin yayın organlarında tekrar makaleler yazmaya başladı. İran Başbakanı Musaddık'ın devrildiği 1953 yılındaki darbenin ardından İran'ı terkedip Doğu Almanya'da Berlin'e yerleşti. Humboldt Üniversitesi'nde asistan olarak işe başladı, İran Araştırmaları ve Fars Dili Kürsüsü'nün kuruluş çalışmalarına katıldı. 1959'da kürsü profesörlüğüne getirildi. Bu görevini 1969 yılına kadar sürdürdü. Bu dönem hikâyelerini daha çok siyasî mahkûmlar, sürgünde yaşayan çaresiz insanlar üzerine yoğunlaştırdı. Almanca eserler kaleme aldı ve bazı Almanca eserleri Farsça'ya çevirdi. M. Lorenz ile birlikte Almanlar için Farsça öğretim kitabı hazırladı. İran ve Almanya arasında kültürel ilişkileri güçlendirmeye çalıştı, İran-Almanya Dostluk Topluluğu ve İran-Berlin Dostluk Topluluğu'na üye oldu. Bu dönemde Humboldt Üniversitesi'nde İran tarihi ve edebiyatı alanında dersler verdi. Heinrich F. J. Junker ile birlikte Farsça-Almanca sözlük hazırladı. *Geschichte und Entwicklung der modernen persischen Literatur* (Berlin 1964) adlı eseriyle Berlin Bilimler Akademisi ödülünü kazandı. İkinci Pehlevî döneminde hiç gitmediği İran'a ilk seyahatini yirmi beş yıl aradan sonra 1979'da yaptı. Ancak 1980'de İran İslâm Devrimi'nin baskıya dönüştüğünü düşünerek tekrar Berlin'e gitti. Son defa 1993 yılında İran'ı ziyaret eden Alevî, 17 Şubat 1997 tarihinde Berlin'de öldü.

Eserleri. Farsça Telifleri: 1. *Dîv ... Dîv* (Tahran 1310 hş./1931). Alevî'nin yayımlanan ilk eseri olup Sâdık Hidâyet'in *Sâye-i Moġūl* ve Ali Şîrâzpûr Pertev'in (Şîn Pertev) *Şeb Bed Mestî* adlı eseriyle birlikte *Enîrân* adlı bir kitap içinde basılmıştır. **2.** *Varaḳ-pârehâ-yi Zindân* (Tahran 1320 hş./1941). *Pencâh u Se Nefer* ile beraber Alevî'nin hapishane yıllarında yazdığı kısa hikâye ve bazı mahkûmların otobiyografilerini içerir. Eseri A. Naci Tokmak Türkçe'ye (*Zindan Notları*, İstanbul 2008), Donne Raffat İngilizce'ye çevirmiştir ("Scrap-Papers from Prison", *The Prison Papers of Bozorg Alavi: A Literary Odyssey*, Syracuse 1985). **3.** *Gîle-Merd* (Tahran 1326/1947). Gîle-merd adlı bir kişinin yaşam öyküsü olup Menûçihr Mûsevî tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir ("A Man from Gilan", *Major Voices in Contemporary Persian Literature*, Michael C. Hillmann, Austin 1976, s. 85-98). **4.** *Çeşmhâyeş* (Tahran 1331 hş./1952). Yasa dışı teşkilâtta görev yapan bir ressamla eşraftan bir kızı konu alan romanıdır. Herbert Melzig tarafından Almanca'ya (*Ihre Augen*, Berlin 1959) ve John O'Kane tarafından İngilizce'ye (*Her Eyes*, New York 1989) çevrilmiştir. Ayrıca Rusça, Özbekçe ve diğer birkaç dile çevirileri de vardır. **5.** *Çemedân* (Tahran 1357 hş., 1381 hş.). Altı kısa öyküyü içerir. **6.** *Pencâh u Se Nefer* (Tahran 1357 hş.). Müellifin tutukluluk yıllarında, elli üç mahkûm arkadaşının yakalanışından serbest bırakılmaları zamanına kadar geçen olayları sosyalist ideoloji çerçevesi içinde anlatan eserdir. **7.** *Nâmehâ* (Tahran 1330 hş./1951). Bir kısmı siyasî mücadeleler içindeki insanlar hakkında

kısa hikâyelerden oluşan bir kitaptır. **8.** *Nâmehâ ve Dâstânhâ-yi Dîger* (Tahran 1330 hş./1951). **9.** *Mîrzâ* (Tahran 1357 hş./1978). Kısa hikâyelerden oluşan eseri Judith Wilks İngilizce'ye çevirmiştir ("Mirza", *Stories from Iran: A Chicago Anthology 1921-1991*, ed. Mansur Heshmat Moayyad, Washington D.C., 1991, s. 61-85). **10.** *Sâlârihâ* (Tahran 1357 hş). **11.** *Mûriyâne* (Tahran 1372 hş./1993). Rızâ Şah döneminin gizli servisi SAVAK'a mensup bir ajanın hayat hikâyesidir. **12.** *Rivâyet* (Tahran 1998). Alevî'nin bilinen son romanıdır. **13.** *Ozbekhâ*. Özbekistan seyahat izlenimlerini anlatır (Tahran 1327 hş./1948). **14.** *Güzeşt-i Zemâne* (Tahran 1385 hş.). Müellifin otobiyografisidir.

Almanca Kitapları: 1. *Das Land der Rosen und der Nachtigallen* (Berlin 1957). **2.** *Die weisse Mauer: Novellen* (Berlin 1960). **3.** *Die beiden Ehemänner: Prosa aus Iran ed.* (Berlin 1983). **4.** *Geschichte und Entwicklung der modernen persischen Literatur* (Berlin 1964). Saîd Fîrûzâbâdî (*Târîḫ-i Edebiyyât-ı Muʿâṣır-ı Îrân: Târîḫ-i Taḥavvül-i Edebiyyât-ı Muʿâṣır-ı Fârsî*, Tahran 1386 hş.) ve Emîr Hüseyin Ekberî Şâlçî (*Târîḫ-i Taḥavvül-i Edebiyyât-ı Cedîd-i Îrân*, Tahran 1386 hş.) tarafından Farsça'ya tercüme edilmiştir. **5.** *Kämpfendes Iran* (Berlin 1955). **6.** *Persisch-Deutsches Wörterbuch* (*Ferheng-i Câmi-i Fârsî-Âlmânî*, Heinrich F. J. Junker'le birlikte, Leipzig 1958-1965; Wiesbaden 1981; Tahran 1362 hş.). **7.** *Lehrbuch der persischen Sprache* (*Âmûzeş-i Zebân-i Fârsî Berâ-yi Almânî Zebânân*, Manfred Lorenz'le birlikte, Leipzig 1967-1973; München 1972). **8.** *Langenscheidts praktisches Lehrbuch Persisch* (Berlin 1999).

Farsça Çevirileri: Anton Chekhov, *The Cherry Orchard* (*Bâġ-ı Âlbâlu*, Tahran 1329 hş./1950); Samuil Marshak, *Twelve Months* (*Davâzdah Mâh*, Tahran 1950); Theodor Nöldeke, *Das Iranische Nationalepos* (*Ḥamâse-i Millî-yi Îrân*, Tahran 1327 hş., 1369 hş., 1379 hş.); J. B. Priestley, *An Inspector Calls* (*Mostantik*, Tahran 1954); Friedrich von Schiller, *Die Jungfrau von Orleans* (*Dûşize-yi Orleʾân*, Tahran 1933); George Bernard Shaw, *Mrs. Warren's Profession* (*Kesb u Kār-ı Hanum-i Warren*, Tahran 1928); Stefan Zweig, *Brief Einer Unbekannten* ("Gulhâ-yı Sefîd: Nâme-yi Yek Zen-i Nâşinâs", *Dünyâ*, sy. 14, 1933). **Almanca Çevirileri.** Sâdık Hidâyet, *Bûf-i Kûr* (*Die blinde Eule*, Berlin 1981; Gerd Henninger ile birlikte); Nizâmî-i Gencevî, *Heft Peyker* (*Die sieben Prinzessinnen*, Berlin 1982; Martin Remané ile birlikte); Ömer Hayyâm'ın şiirleri (Martin Remané ile birlikte, *Durchblättert ist des Lebens Buch: Vierzeiler von Omar Chajjam*, Berlin 1983). Büzürg-i Alevî birçok Almanca ve Farsça makalenin yanı sıra çeşitli eserlere editörlük yapmış ve sunum yazmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Hanbâbâ Müşâr, *Müʾellifîn-i Kütüb-i Çâpî-yi Fârsî ve ʿArabî*, Tahran 1340 hş., II, 107-109; Muhammed İsti'lâmî, *Bugünkü İran Edebiyatı Hakkında Bir İnceleme* (trc. Mehmet Kanar), Ankara 1981, s. 104, 111, 121; Ya'kūb-i Âjend, *Edebiyyât-ı Nevîn-i Îrân ez İnḳılâb-ı Meşrûṭiyyet tâ Tedvîn*, Tahran 1363 hş., s. 67, 88, 91-93, 133, 143, 361; Sajida Alevi, "Buzurg 'Alavi's Writing from Prison", *Critical Perspectives on Modern Persian Literature* (ed. Thomas M. Ricks), Washington 1984, s. 274-291; *Hemyân-ı Sitâregân* (haz. Muhammed Halîlî – Mustafa Fa'legerî), Tahran 1371 hş., I, 83-124; Hamîd Ahmedî, *Ḫâṭırât-ı Büzürg-i ʿAlevî*, Stockholm 1997; Hasan-i Mîr Âbidînî, *İran Öykü ve Romanının Yüz Yılı* (trc. Derya Örs), Ankara 2002, I, 161-174; Mehmet Kanar, *Çağdaş İran Edebiyatının Doğuşu ve Gelişmesi*, İstanbul 2013, s. 135; Ali Müstevfî, "Der Büzürgdâşt-i Heftâd Sâlegî-yi Büzürg-i ʿAlevî", *Kâve*, sy. 51, Münih 1353 hş., s. 36-44; Râmîn Cihânbeglu, "Dîdâr bâ Büzürg-i ʿAlevî", *Nigâh-i Nev*, sy. 14, Tahran 1372 hş., s. 140-151; a.mlf., "Hüdâḥâfiẓ Âgā Büzürg", *Buḫârâ*, sy. 80-83, Tahran 1996, s. 789-790; Enver Hâmeî, "Der Sûg Yâr-ı Hidâyet ve Hemkâr-i Arânî", *Kilk*, sy. 80-83, Tahran 1375 hş., s. 753-760; Hasan Şâyegân, "Vedâʿ bâ Büzürg-i ʿAlevî", *Ferheng-i Tovseʿa*, sy. 31, Tahran 1376 hş., s. 31-37; Mahbûbe Vefâyî, "Nigâhî be Kitâb-i Ḫâṭırât-i Büzürg-i ʿAlevî", *Kilk*, sy. 150 (1383 hş.), s. 27-28; Kemâleddin Şefîî, "Nigâhî be Âṯâr-ı Âlmânî-yi Büzürg-i ʿAlevî", *a.e.*, sy. 152 (1383 hş.), s. 6-7; Emîr Hüseyin Ekberî Şâlçî, "Profesor Büzürg-i ʿAlevî", *Kitâb-ı Mâh-i Edebiyyât*, sy. 9, Tahran 1386 hş., s. 80-90; Hasan Mir'âbedini, "Alavi, Bozorg", *Iranica* (http://www.iranicaonline.org/articles/alavi-bozorg).

MEHMET KANAR

C

ج

CÂBİRÎ, Muhammed Âbid
(محمّد عابد الجابري)

(1936-2010)

Faslı fikir adamı, müfessir.

27 Aralık 1936'da Fas'ın güneydoğusundaki Fecîc şehrinde doğdu. Ana dili Berberîce olup Arapça'yı ilkokulda öğrendi. Tahsiline Medresetü'n-nehda el-vataniyye'de başladı, Fransız okulunda devam etti ve Fransızca'yı bu okulda öğrendi. 1950-1951'de et-Tehzîbü'l-Arabiyye adlı mektebe girdi, burada aldığı eğitimle klasik Arapça metinlere âşinalık kazandığı gibi Batı kültürüyle ilgili bilgisini de geliştirdi. 1956'da liseden mezun oldu. Üniversite öğrenimi için 1957'de Şam'a gittiyse de ertesi yıl ülkesine dönüp Rabat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne girdi. Sorbonne'da okumak niyetiyle 1960'ta Paris'e gitti; ancak bu düşüncesinden vazgeçip yüksek öğrenimini önceki üniversitesinde tamamladı (1962). Bir süre öğretmenlik yaptı. Bu arada Fas'ın bağımsızlığı için yapılan gösterilere katıldı. 1959'da sol çizgideki Union Nationale des Forces Populaires adlı örgüte üye oldu. Aynı yılın nisan ayında çıkarılan haftalık *et-Taḥrîr* gazetesinin yayın ekibinde yer aldı ve gazetenin kapatıldığı Haziran 1963'e kadar burada yazılar yazdı. 1963'te gazetenin bazı üyeleriyle birlikte tutuklanıp iki aydan fazla hapis yattı. 1964'te çıkarılmasına katkıda bulunduğu *Aḳlâm* dergisindeki yazarlığını da kapandığı 1983 yılına kadar sürdürdü. 1966'da Ahmed es-Settâtî ve Mustafa el-Ömerî ile birlikte bakalorya öğrencileri için iki ciltlik bir felsefe kitabı, 1967'de *el-Fikrü'l-İslâmî ve dirâsetü'l-mü'ellefât* başlıklı bir ders kitabı hazırladı. 1968'de yayımlanan *Filisṭîn* adlı haftalık gazetenin kadrosuna katıldı. Siyasal içerikli konferans vb. toplantıların düzenlenmesinde görev aldı. Union Nationale des Forces Populaires 1973'te kapatılınca Union Socialiste des Forces Populaires adlı başka bir yapılanmanın politik bürosuna üye oldu ve bu üyeliği 1988 yılına kadar devam etti.

Muhammed Âbid el-Câbirî

1967'de Rabat V. Muhammed Üniversitesi'ne asistan olan Câbirî, *Menheciyyetü'l-kitâbâti't-târîḫiyyeti'l-Maġribiyye* adlı yüksek lisans tezinin ardından *el-ʿAṣabiyye ve'd-devle: Meʿâlim naẓariyye Ḫaldûniyye fi't-târîḫi'l-İslâmî* başlıklı çalışmasıyla Fas'ta felsefe doktoru unvanını alan ilk akademisyen oldu (1970) ve aynı üniversiteye öğretim görevlisi olarak tayin edildi. Daha sonra bir yandan felsefe ve İslâm düşüncesi alanında kariyerini ilerletirken bir yandan da aynı alanda yoğun bir telif faaliyetine başladı. Nihayet 2002'de V. Muhammed Üniversitesi'ndeki profesörlük görevinden emekliye ayrılınca özellikle ilmî ve fikrî düzeyi yüksek eserlerle dolu bir hayat geçirdi ve 3 Mayıs 2010 tarihinde Dârülbeyzâ'da vefat etti. İslâm düşüncesi ve bilhassa İslâm kültürü üzerine yaptığı zihniyet analizleri, eleştirileri ve önerileriyle uluslar arası bir şöhrete sahip olan Câbirî UNESCO-Bağdat Arap Kültürü ödülü, Mağrip Kültür ödülü, UNESCO-MBI'nin Arap Dünyası Fikir Araştırmaları ödülü, Beyrut Arap Düşünce Kurumu'nun Ruvvâd ödülü, UNESCO İbn Sînâ ödülü, Berlin İbn Rüşd Özgür Düşünce Cemiyeti'nin ödülü gibi birçok ödüle lâyık görülmüş, kendisine teklif edilen bazı para ödüllerini ise reddetmiştir.

İslâm-Arap düşüncesinin ayrıntılı bir analizini yapan Câbirî'ye göre çağımızda bu düşünce bir kriz süreci yaşamakta, sosyal, siyasal ve kültürel alandaki sorunları çözememekte, hayatı ve düşünceyi inşa edememektedir. Bunun temel sebebi İslâmî ilimlerin tedvin edildiği dönemde teşekkül eden, kendisinin "Arap aklı" diye nitelendirdiği eski Arap / müslüman düşünce yapısının varlığı, olayları ve olguları geleneksel yorumlama tarzının her çağda kendi kendini tekrar etmesi ve bu açmazın günümüze kadar sürmesidir. Dünyada modern çağın başlangıcına kadar insan hayatına dair kültürel, siyasal, sosyal ve felsefî anlamda önemli bir değişiklik yaşanmadığı için İslâm-Arap aklının kendini tekrarlaması ciddi bir probleme yol açmamıştır. Ancak Batı'da Aydınlanma sürecinde ortaya çıkan modernizmden sonra hemen her alanda büyük değişimler yaşanırken İslâm-Arap akıl yapısı ne bir alternatif üretebilmiş ne de yeni duruma adapte olabilmiştir. Gelinen noktada artık Arap-İslâm kültürünün bu aklı işlerliğini yitirmiştir. Dolayısıyla günümüzde müslüman düşünürlerin yapması gereken şey bu akıl yapısını tahlil ederek sorunun kaynağını tesbit etmek, böylece hayatı, kültürü ve diğer alanları yeniden inşa edecek bir aklın tesisine girişmektir.

Câbirî -André Lalande'a atıf yaparak- aklı "oluşturucu" (mükevvin)" ve "oluşturulmuş" (mükevven) diye ikiye ayırır. Oluşturucu akıl değişmez özelliklere sahip evrensel insanî melekedir, oluşturulmuş akıl ise belli tarihî ve kültürel şartlar içerisinde şekillenir ve toplumların birbirinden ayrı, kendilerine özgü yönünü meydana getirir. Buna göre Câbirî'nin Arap aklı ile kastettiği şey, Arap-İslâm kültürünün kendi

Muhammed Âbid el-Câbirî'nin mezar taşı (Fethi Ahmet Polat fotoğraf arşivi)

mensuplarına sunduğu bilgiyi elde etme temeli ya da epistemolojik sistem olup (*Tekvînü'l-ʿaḳli'l-ʿArabî*, s. 15) bu akıl tanımı gereği belli kültürel şartlar içerisinde oluşturulan bir yapıya sahiptir. Câbirî bu noktadan hareketle İslâm-Arap aklının yapısını ayrıntılı biçimde tahlil etmeye girişir. Bu tahlilin amacı Arap aklının belli bir kültürel ortam içerisinde meydana gelişini, dolayısıyla tarihselliğini ortaya koymak, sonuçta modern dünyada işlerliğini kaybettiğini göstermektir. Câbirî'ye göre bu geleneksel akıl yapısı çağımızda Arap-İslâm toplumunun gelişmesine elverişli değildir; hatta gelişmenin önünde bir engel teşkil etmektedir. Şu halde bu akıl yapısıyla aramızda bir epistemolojik kopuşu gerçekleştirmek gerekir. Zira Arap-İslâm aklının İslâmî bilgilerin tedvin edildiği asırlarda oluşturulmuş yapısı, başta lafız eksenli yoruma ağırlık vermesi ve irrasyonel hermetik geleneğin etkin olduğu irfan epistemolojisiyle belirlenmiş olmasından dolayı (*a.g.e.*, s. 214 vd.) Kur'an ve Sünnet'te içkin olan rasyonelliğin önünü kapatmakta, aklı irrasyonel alan içine hapsetmektedir. Bu sebeple günümüzde dinî metinlerin bu akıl yoluyla değil evrensel aklın ilkeleri doğrultusunda yorumlanması zorunludur.

Muhammed el-Câbirî'nin İslâm-Arap aklı ile aramızda gerçekleştirilmesini önerdiği "epistemolojik kopma" deyimi ait olunan dönemde neyin düşünülebilir, neyin düşünülemez, neyin söylenebilir, neyin söylenilemez olduğunu belirleyen düşünsel çerçevelerin değişmesini ifade eder (*Felsefe Ansiklopedisi*, V, 587). Epistemolojik kopuşun önemli bir örneği olarak, Aydınlanma ile başlayan dönemde Ortaçağ bilimine ait hemen bütün anlayışlar köklü bir değişime uğramış, Ortaçağ'da kabul gören dinî, ahlâkî, toplumsal ve bireysel değerler sorgulanıp modernist paradigma eşliğinde yeniden yorumlanmış, hatta yeniden inşa edilmiştir. Bu yönüyle Aydınlanma bir tür epistemolojik kopuştur. Câbirî'nin günümüz müslüman dünyası için önerdiği şey de İslâm-Arap geleneğiyle böyle bir kopmanın yaşanmasıdır. Ancak bu noktada onun sözünü ettiği kopuşun öncelikle metodolojik bir kopuş olduğunu dikkate almak gerekir. Ona göre bu kopuş, çöküş asrından tevarüs edilmiş eski yöntemlerle geleneği anlamanın yanlış olduğu tezine dayanır. Burada kastedilen şey, geleneğin değil geleneği eski yöntemlerle yorumlayıp anlama yönteminin terkedilmesidir. Çünkü eski yöntemin kendisi çöküş asrının, çözümsüzlük çağının ürünüdür ve kıyas yöntemine, yani tikel bir şeyin bir diğer tikelle irtibatlandırılarak anlaşılması esasına dayalıdır. Bu şekildeki bir düşünce tarzında mevcut sorunun çözümünde kıyasa esas alınacak bir geçmiş örnek bulunamayınca söz konusu sorun çözümsüzlüğe mahkûm bırakılmaktadır. Bu yöntemin terkedilmesi, geleneksel toplumlar olmaktan çıkıp geleneği olan toplumlar haline gelme imkânı sağlayacaktır (*Naḥnü ve't-türâṯ*, s. 20-21). Câbirî bu mânadaki kopuş hususunda Endülüs (İbn Rüşd) tecrübesinden faydalanılabileceği kanaatindedir.

Arapça yazdıkları ve Arap aklının üretim biçimlerine tâbi oldukları için İslâm kültüründe bilgi üreten düşünürlerin Arap aklına mensup olduğunu söyleyen Câbirî'ye göre Arap kültürünün bilgi üretme mekanizmasını oluşturan en önemli unsur, Bedevî Araplar'ın evrene ilişkin tasavvurları ve bu tasavvurların gelişmiş durumu olarak İslâmî ilimlerin temelini meydana getiren "geçmiş örnek üzerine kıyas" mantığıdır. Tedvin asrında nahiv, fıkıh, belâgat, hadis, usul, kelâm, mantık ve felsefe ilimlerinde Eş'arî'den Şâfiî'ye, Halîl b. Ahmed'den Sîbeveyhi'ye kadar bütün İslâm âlimleri bu ortak mantığı kullanmışlardır. Aslında tedvin asrı, belli bir düşüncenin inşa edildiği bir çağ değil sadece Arap akıl yapısının İslâmî ilimleri disiplin altına aldığı, biçimlendirdiği bir çağdır ve Arap-İslâm kültürünün epistemolojik paradigması olarak varlığını sürdüren Arap aklının zuhurudur (Keskin, s. 63). Bu çerçevede Şâfiî'nin *er-Risâle*'sindeki sistemi etraflıca inceleyen Câbirî, Şâfiî'nin önceki örnek üzerine kıyas yöntemine sarılarak Ebû Hanîfe'nin ve İmam Mâlik'in geliştirdikleri istihsan, mesâlih-i mürsele gibi yöntemleri devre dışı bıraktığını, Kur'an ve Sünnet'te aslı bulunmayan şeylerin usulde yeri olmayacağına hükmettiğini belirtir. Şâfiî, kıyası İslâmî ilimlerin temeline bir usul kaidesi olarak yerleştirmiş, bu suretle Arap kültürünün düşünce kurallarını belirlemiştir. Ona göre bedevî Araplar'ın sınırlı dünyasından kaynaklanan eski Arapça'nın kıyas mantığında asıl kabul edilmesi düşünce alanında hiçbir şeyi dışarıda bırakmayan, her şeyin önceki asıllar yoluyla çözülmüş / çözülebilir olduğunu iddia eden tüketici ve kapatıcı bir aklı temsil etmektedir. Şâfiî'nin fıkıhta genel geçer bir usul geliştirmek suretiyle yaptığı şey de bireysel ve toplumsal varoluşun bütün düzeylerini dinî bir akıl çerçevesinde kodlayacak bir format oluşturmaktan ibaret kalmıştır (Aktay, sy. 82 [1999], s. 115).

Câbirî, İslâm-Arap aklının beyanî, burhanî ve irfanî olmak üzere üç bilgi sisteminden meydana geldiğini, bunlardan her birinin kendine özgü işleyiş tarzı ve kuralları olduğunu ileri sürer. Kıyas mantığına dayanan beyan sistemi İslâm-Arap aklının kurucusu olup bu aklın dil ve din anlayışını oluşturmuştur. İrfan sistemi Hermesçilik kaynaklıdır ve İslâm-Arap geleneğinin akıl dışı yönünü ya da "âtıl akl"ını temsil eder. Burhan sistemi ise gelenek içerisindeki aklî / felsefî ilimlerin tesisini üstlenir (*Tekvînü'l-ʿaḳli'l-ʿArabî*, s. 254). Câbirî bu sistemleri tanımlarken her birinin kendine özgü bilgi üretme yöntemlerini ve enstrümanlarını incelemekte, her birinde hâkim epistemolojik anlayışı ortaya koyan temel kavramları / kavram çiftlerini tartışmaktadır. Buna göre beyan sistemi önceki bir örnekte mevcut olan bir hakikatin izhar edilip anlatılması temeline dayanır ve dil kurallarından kelâm ilminin tartışmalarına kadar bir dizi mesele içerisinde nihaî hedef olarak Kur'an'ın anlaşılmasının kurallarını belirlemeye çalışır. İrfan sistemi, zâhirdeki hakikatin ötesinde "aynî" hakikatin açığa çıkarılmasına (keşf) yönelik bir aydınlanma (işrak) temeline dayanır; sonuçta dil kuralları tarafından belirlenmeyen, dili sadece bir işaret olarak gören ve kadîm bilgiyi, gnostik-hermetik felsefeyi gerçek mârifet sayan bir anlayışı tesis etmek ister. Burhan sistemi ise mantıkî akıl yürütme ilkesine dayanır ve bilgiyi bu akıl yürütme temeli üzerinden inşa etmeyi, aklın verileriyle kültürün zeminini oluşturmayı hedefler.

Beyanî sistemin hâkim epistemolojik anlayışını gösteren kavram çiftleri lafız-mâna, asıl-fer' ve cevher-arazdır. Bu kavram çiftlerinin ilk ikisi düşünce süreçlerine hâkim olan, bilgi üretmenin keyfiyetini belirleyen anlayışı, cevher-araz kavram çifti ise beyan sisteminin bütüncül bakış açısını ortaya koyar. İrfanî sistemin hâkim epistemolojik anlayışını gösteren kavram çiftleri zâhir-bâtın ve velâyet-nübüvvettir. Beyan sisteminde mânanın tesbiti her zaman lafzın kontrolüne bırakılarak bilginin test edilebilirliği, eleştirelliği korunurken irfanî sistemde test edilebilir bilginin zâhirde kaldığı, buna karşılık bâtında keşf ve işrak ile elde edilen denetlenemez bilginin yer aldığı düşünülür. Nihayet burhanî sistemin hâkim epistemolojik anlayışını gösteren kavram çiftleri de lafız-kavram ve vâcip-mümkin çiftleridir.

Câbirî'ye göre İslâm-Arap geleneği bu üç sistem arasındaki uzun soluklu mücadelenin tarihidir. Sünnî Abbâsî iktidarına

karşı Şiî Fars muhalefeti tarafından kendi amaçları doğrultusunda fonksiyonel hale getirilen ve keşf, ilham, işrak gibi argümanları kullanarak bilginin denetlenebilirliğini zedeleyen gnostik-hermetik kaynaklı irfan sistemi kendi karşıtını üretmiş ve Sünnî Abbâsî iktidarı tarafından Yunan felsefesinden mantık ilmine dair eserlerin bilgiyi denetleme işlevini yerine getirecek bir enstrüman olarak Arapça'ya tercüme ettirilmesine, sonuçta burhan sistemini Arap aklına müdahil kılmasına yol açmıştır. Ancak -İbn Rüşd ve genel anlamda Endülüs örneği hariç- burhanın Arap aklını şekillendirme noktasındaki işlevi kısıtlı olmuş, irfan sistemi kadar beyan sisteminin de -nahiv, fıkıh ve kelâm âlimi Ebû Saîd es-Sîrâfî ile mantıkçı Mettâ b. Yûnus arasında yaşanan ve Sîrâfî'nin mantığa ihtiyaç duyulmadığı tezini içeren meşhur münazarada bir örneği yaşanan- muhalefetine mâruz kalmış, neticede Gazzâlî gibi krizi sistemleştiren düşünürlerin çabalarıyla Arap aklı beyanla irfanın uzlaştığı karmaşık bir yapıya dönüşmüştür (*a.g.e.*, s. 257; *Binyetü'l-ʿaḳli'l-ʿArabî*, s. 490 vd.).

Muhammed el-Câbirî bu krizin sebebinin sistemler arasındaki geçişler ve müdahaleler olduğunu söyler. Ona göre Muhâsibî ile beyan-irfan, Ya'kūb b. İshak el-Kindî ile beyan-burhan, İhvân-ı Safâ ve İsmâilî filozoflarla da burhan-irfan arasında geçişler ve etkileşimler olmuş, fakat bu etkileşimler doğal seyri içerisinde gelişmekten ziyade bir tür "telfîk" şeklinde cereyan etmiştir. Sistemler birbirinden faydalanmamış, bunun yerine sistemlerden birine mensup önemli bir şahsiyet, diğer bir sistemden çeşitli unsurları mensup olduğu sisteme üstünkörü bir şekilde dahil etmeye çalışmış, sonuçta ithal parçalar mensup oldukları bütünün genel özelliklerini taşıyarak girdikleri sistemi sarsmıştır. Bu noktada ortaya çıkan krizin en belirgin şahsiyeti Gazzâlî'dir. Gazzâlî, mantık ilmini İslâmî ilimlerin mihenk taşı olarak görmekle *Maḳāṣıdü'l-felâsife* ve *Teḥâfütü'l-felâsife*'de eleştirdiği burhan sistemini beyan sistemine almış, *Feḍâʾiḥu'l-Bâṭıniyye*'de eleştirdiği irfan sistemini *İḥyâʾ* ve *Mişkâtü'l-envâr*'da beyana dahil etmiştir. Onun bu girişimleri sonucunda İslâm düşünce geleneğinde beyan sistemi dışında hareket eden bir akla pek yer kalmamıştır.

Câbirî'ye göre İslâm'ın hukukî ve içtimaî alandaki uygulamalarına dair geçmişten tevarüs edilen veriler İslâm-Arap kültürünün oluşturulmuş aklının ürünü oldukları, yani tedvin asrında o dönemin ihtiyaçlarını karşılamak için uygun olan usulün çerçevesinde geliştirildikleri için günümüzde uygulanabilir değildir. Çünkü hem bu akıl evrensel bir akıl değildir hem de bu usulün temelindeki kıyas mantığı günümüzde işlerliğini kaybetmiştir. Bunun yerine -İbrâhim b. Mûsâ eş-Şâtıbî örneğinden de faydalanılarak- şeriatın temel maksatlarına vurgu yapılmalı, bu çerçevede yeni bir usul geliştirilmelidir. Klasik dönemlerde dinî metinler lafızların belirleyiciliği çerçevesinde anlaşılıp yorumlanmıştır. Zira bu metinlerin nâzil oldukları çağla Aydınlanma dönemine kadar geçen asırlar arasında önemli bir paradigma değişimi yaşanmamış, hayat biçimi ve kültürel ufuk neredeyse aynen devam etmiştir. Dolayısıyla dinî metinlerin lafızları tedvin dönemindeki hayat için yeterli ölçüde çözüm üretebilmiştir. Ancak paradigmanın değiştiği Aydınlanma ile birlikte sosyal, siyasal ve felsefî anlamda her şey farklılaşmıştır. Bu durumda dinî metinlerin salt lafızlarından hareket edilmesi o metinlerin çözüm olma vasfını yok edecek ve metinler işlevsiz kalacaktır. Metinleri lafızdan hareketle yorumlamak yerine maksatlar ekseninde yorumlamak ve bu maksatları anlayıp yaşanılan çağa uyarlamak gerekmektedir. Çağın yeni usulü de bu çerçevede inşa edilmelidir.

Hayatının son on yılını Kur'an çalışmalarına ayıran Câbirî'nin tefsirde üzerinde önemle durduğu iki husus vardır: Kur'an'ı Hz. Peygamber'in sîreti eşliğinde okumak, sûrelerin iç bütünlüğünü esas almak. Birincisini uygulayabilmek için Câbirî, Hz. Peygamber'in sîretini yedi aşamaya ayırır ve her birinin genel özellikleriyle o aşamadaki Muhammedî davetin seyrini ortaya koyar. Ardından o aşamada nâzil olan sûreleri tesbit ettikten sonra bu sûreleri indikleri aşamanın şartlarını dikkate alarak tefsir etmeye başlar. Bu çerçevede Câbirî, Kur'an'ın bilimsel icat ve keşifler yönünden tefsir edilmesine kesinlikle karşı çıkar. Şâtıbî'nin "ma'hûdü'l-Arab" (Araplar'ın kültür dünyası) kavramına özellikle vurgu yapar ve tefsirde bu hususun gözden uzak tutulmaması gerektiğini söyler. Esbâb-ı nüzûl rivayetlerinden faydalanmakla beraber bunlara yönelik eleştiriler de yapan Câbirî, eleştirilerini yer yer söz konusu rivayetlerin tek başına bir şey ifade etmeyeceğini söylemeye kadar vardırır. Ortaya çıkan boşluğu ise siyer verilerine başvurarak ve sûrelerin iç bütünlüklerini dikkate alarak doldurmaya çalışır. Ona göre sûrelerin Hz. Peygamber'in tevcîhatı doğrultusunda teşekkül ettirilmesi (tevkîfîlik) onların iç bütünlüğünü dikkate almayı zorunlu kılar. Zira bir âyetin belli bir sûredeki yerinin Hz. Peygamber tarafından söylenmiş olması, o âyetin bizzat o sûrede belli bir anlama delâlet ettiğini göstermesi bakımından önemlidir; aksi takdirde tevkîfîliğin anlamı kalmayacaktır. Bu durumda Câbirî'nin genel anlamda yapısalcılığa meyilli olduğu, Batı düşüncesindeki diğer birtakım yöntemlerden de yer yer istifade ettiği doğru olmakla beraber onun tefsir çalışmasında, yani metin analizinde yapısalcı olduğunu söylemek zordur. Yine sûrelerin iç bütünlüğünü özellikle vurgulaması, hemen her sûrenin birbirine benzer şekilde bir mukaddime, bir sonuç ve değişik sayılarda ara bölümlerden oluştuğunu, mukaddimedeki konunun ara bölümlerde örneklendirilip sonuç bölümünde daha üst bir ilkeye bağlanarak ifade edildiğini söylemesi Vladimir Propp'un biçimciliğini (formalizm) andırsa da onun esas amacı sûrelerin biçimsel yapılarını ortaya koymak değil bu biçimsel yapılardan hareketle daha üst yorumlara ulaşmaktır.

Câbirî'nin çalışmaları üzerine birçok düşünürün değerlendirmesini içeren bilimsel bir derlemenin (*et-Türâṯ ve'n-nehḍa*, bk. bibl.) yanı sıra çeşitli eserleri hakkında değişik dillerde çok sayıda akademik çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalarda ortaya konan eleştirilerde onun yapısalcılık, rasyonalizm, diyalektik ve daha pek çok Batı kaynaklı yöntemi birbirine karıştırdığı (Tâhâ Abdurrahman, Corc Tarabîşî), yöntem konusunda yeterince bilinçli olmadığı (İbrâhim Mahmûd, Tayyib Tîzînî), çağdaş eleştiri kuramlarını kullanmasının kuram sahiplerinin kullanımı ile örtüşmediği, Arap merkezci ve seçmeci olduğu (Ali Harb), modernist rasyonellik söylemini sorgusuzca benimsediği, yapısalcılık teorisine meyletmesine rağmen bu teorinin Kartezyen özneyi merkezden uzaklaştırmasında somutlaşan modernizm eleştirisini dikkate almadığı (Tayyib Tîzînî, İbrahim Keskin), Arap-İslâm kültürünün rasyonel yönlerini bütünüyle Aristo felsefesine bağlayıp İslâm'a herhangi bir epistemolojik ya da doktriner önem atfetmediği, irrasyonel olandan arınmış bir akıl tahayyül etmekle yanıldığı, laikliğe karşı çıkıp demokrasiyi savunurken popülist davrandığı (Ali Harb, Tayyib Tîzînî), basit ve abartılı genellemeler yaptığı, İslâm kültür ve geleneğini Batı kültürünün baskısı altında yorumladığı (Tayyib Tîzînî) ve Kur'an'ın tahrif edildiği iddiasında bulunduğu (Muhammed İmâre) ifade edilmiştir.

Eserleri. 1. *Fikru İbn Ḫaldûn: el-ᶜAṣabiyye ve'd-devle*. Rabat V. Muhammed Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'nde hazırladığı doktora tezidir (Dârülbeyzâ 1971, 1984). **2.** *Naḥnü ve't-türâs: Ḳırâ'e muᶜâṣıra fî türâṣine'l-felsefî* (Beyrut 1980; Dârülbeyzâ 1982). Câbirî'nin bütün çalışmalarına hâkim metodolojisini sunan bir giriş bölümünün yanı sıra Fârâbî, İbn Sînâ, İbn Bâcce, İbn Haldûn gibi düşünürler üzerine geniş çaplı değerlendirmeler içerir (*Felsefî Mirasımız ve Biz*, trc. A. Said Aykut, İstanbul 2003). **3.** *Tekvînü'l-ᶜaḳli'l-ᶜArabî* (Beyrut 1984). "Arap Aklının Eleştirisi" serisinin ilk kitabıdır. Eserde Arap aklı kavramının tanımlanması ve İslâm-Arap kültüründe hâkim olan akıl yapısının teşekkülü ele alınmaktadır (*Arap Aklının Oluşumu*, trc. İbrahim Akbaba, İstanbul 1997). **4.** *Binyetü'l-ᶜaḳli'l-ᶜArabî* (Beyrut 1986). "Arap Aklının Eleştirisi" serisinin ikinci kitabı olup müellifin İslâm-Arap geleneğiyle ilgili beyanî, burhanî ve irfanî şeklindeki üçlü tasnifi bu eserde yer almaktadır (*Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı*, trc. Hasan Hacak, Burhan Köroğlu, Ekrem Demirli, İstanbul 1999). **5.** *el-ᶜAḳlü's-siyâsiyyü'l-ᶜArabî* (Beyrut-Kazablanka 1990, 1991). Aynı serinin üçüncü kitabı olan eser, müellifin İslâm geleneğinde siyasî düşüncenin belirleyicilerini ve sonuçlarını tartıştığı önemli bir çalışmasıdır (*İslâm'da Siyasal Akıl*, trc. Vecdi Akyüz, İstanbul 1997). **6.** *Vichetü naẓar: Naḥve iᶜâdâti binâ'i ḳaḍâya'l-fikri'l-ᶜArabî* (Beyrut 1992). Kimlik, şeriatın tatbiki, din-devlet ilişkisi, demokrasi gibi konuları ele alır (*Çağdaş Arap-İslâm Düşüncesinde Yeniden Yapılanma*, trc. Ali İhsan Pala, Mehmet Şirin Çıkar, İstanbul 2001). **7.** *el-Musaḳḳafûn fi'l-ḥaḍâreti'l-ᶜArabiyyeti'l-İslâmiyye* (1995). Eserde İslâm geleneğinde aydın kimliğinin ortaya çıkışı, konumu ve sorunları incelenmekte, bu çerçevede Ahmed b. Hanbel'in ve İbn Rüşd'ün gördükleri tepkiler yakın planda ele alınmaktadır. **8.** *el-ᶜAḳlü'l-aḫlâḳiyyü'l-ᶜArabî* (Beyrut 2001). "Arap Aklının Eleştirisi" serisinin son kitabı olup İslâm geleneğindeki ahlâk anlayışının hangi şartlar altında teşekkül ettiği incelenir. **9.** *Medḫal ile'l-Ḳur'âni'l-Kerîm* (Dârülbeyzâ 2006; trc. Muhammed Coşkun, *Kur'an'a Giriş*, İstanbul 2010). **10.** *Fehmü'l-Ḳur'âni'l-Ḥakîm* (Beyrut 2008-2009). Üç ciltlik Kur'an tefsiridir. Nüzûl sırasına ve sîretin seyrine paralellik esasına göre yazılmış, biçimi ve içeriği bakımından özgün bir tefsirdir (trc. Muhammed Coşkun, *Fehmü'l-Kur'an: Nüzul Sırasına Göre Hikmetli Kur'an'ın Anlaşılır Tefsiri*, I-III, İstanbul 2013).

Câbirî'nin diğer bazı eserleri de şunlardır: *Edvâ' ᶜalâ müşkili't-taᶜlîm bi'l-Maġrib* (1973); *el-Ḫiṭâbü'l-ᶜArabiyyü'l-muᶜâṣır* (Beyrut 1982); *es-Siyâsâtü't-taᶜlimiyye fi'l-Maġrib* (1988); *Ḥıvârü'l-Maġrib ve'l-Meşrıḳ* (Hasan Hanefî ile birlikte, Kahire 1990); *İşkâliyyetü'l-fikri'l-ᶜArabiyyi'l-muᶜâṣır* (Beyrut 1990; trc. Muhammed Coşkun, *Doğu Batı Diyaloğu*, İstanbul 2011); *ed-Dîn ve'd-devle ve taṭbîḳu'ş-şerîᶜa* (Beyrut 1996); *ed-Dîmukratiyye ve ḥuḳûḳu'l-insân* (Beyrut 1997); *et-Tenmiyetü'l-beşeriyye ve'l-ḫuṣûṣiyyetü's-susyû-seḳâfiyye: el-ᶜÂlemü'l-ᶜArabî nemûzecen* (1997-BM/UNESCO tarafından yayımlanmış ve İngilizce'ye de tercüme edilmiştir); *Ḫafriyyât fi'z-ẕâkire min baᶜîd* (Beyrut 1997-Otobiyografi); *İbn Rüşd: Sîre ve fikr* (1998). Câbirî ayrıca İbn Rüşd'ün *el-Keşf ᶜan menâhici'l-edille* (Beyrut 1998) ve *Teḥâfütü Teḥâfüti'l-felâsife* (Beyrut 1998) adlı eserlerini yayımlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed Âbid el-Câbirî, *Naḥnü ve't-türâṣ*, Beyrut 1993, s. 11-53; a.mlf., *el-ᶜAṣabiyye ve'd-devle*, Beyrut 1994, s. 7-13; a.mlf., *Ḥafriyyât fi'z-ẕâkire min baᶜîd*, Beyrut 1997, s. 12-175; a.mlf., *Medḫal ile'l-Ḳur'âni'l-Kerîm*, Beyrut 2006, s. 149-254; a.mlf., *Fehmü'l-Ḳur'âni'l-ḥakîm*, Beyrut 2008, I, 9-19; a.mlf., *Binyetü'l-ᶜaḳli'l-ᶜArabî*, Beyrut 2009, s. 489-585; a.mlf., *Tekvînü'l-ᶜaḳli'l-ᶜArabî*, Beyrut 2009, s. 11-56, 115-131, 186-214, 253-290; Tayyib Tîzînî, *Mine'l-İstiṣrâḳı'l-ġarbî ile'l-istiġrâbi'l-Maġribî*, Dımaşk 1996, s. 55-73, 305-338; Corc Tarabîşî, *Naẓariyyetü'l-ᶜaḳl*, Beyrut 1996, s. 11-24; a.mlf., *Vaḥdetü'l-ᶜaḳli'l-ᶜArabiyyi'l-İslâmî*, Beyrut 2002, s. 58-61, 64-68, 372-408; a.mlf., *Meẕbeḥatü't-türâṣ fi'ş-şeḳâfeti'l-ᶜArabiyyeti'l-muᶜâṣıra*, Beyrut 2012, s. 79-100; İlyas Murkas, *Naḳdü'l-ᶜaḳlâniyyeti'l-ᶜArabiyye*, Dımaşk 1997, s. 43-73; Ibrahim M. Abu-Rabi', *Contemporary Arab Thought: Studies in Post-1967 Arab Intellectual History*, London 2004, s. 256-278; Abdülilâh Belkazîz, "Muḥammed ᶜÂbid el-Câbirî: Ṣâḥibü'l-meşrûᶜ, ṣâḥibü'l-maḳâle", *et-Türâṣ ve'n-nehḍa: Ḳırâ'ât fî aᶜmâli Muḥammed ᶜÂbid el-Câbirî* (haz. Kemâl Abdüllatîf), Beyrut 2004, s. 65-72; Hasan Hanefî, "Naḳdü'l-ᶜaḳli'l-ᶜArabî fî mir'âti't-türâṣ ve't-tecdîd", *a.e.*, s. 225; Ali Harb, *Naḳdü'n-naṣ*, Dârülbeyzâ 2005, s. 115-129; İbrahim Keskin, *Bir Yapısalcı Olarak Muhammed Âbid el-Câbirî'de Din-Kültür İlişkisi* (doktora tezi, 2009), UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 63, 220-227; Muhammed İmâre, *Reddü iftirâ'âti'l-Câbirî ᶜale'l-Ḳur'âni'l-Kerîm*, Kahire, ts. (Dârü's-selâm), s. 143-196; Tâhâ Abdurrahman, *Tecdîdü'l-menhec fî taḳvîmi't-türâṣ*, Dârülbeyzâ, ts. (el-Merkezü's-sekâfî el-Arabî), s. 29-39; Yasin Aktay, "Aklın Sosyolojik Soykütüğü", *Toplum ve Bilim*, sy. 82, İstanbul 1999, s. 114-140; Abdulbaki Güçlü, "Epistemolojik Kopuş", *Felsefe Ansiklopedisi* (ed. Ahmet Cevizci), Ankara 2007, V, 586-590.

MUHAMMED COŞKUN

CÂDELHAK ALİ CÂDELHAK
(جادالحق علي جادالحق)

(1917-1996)

Mısır müftüsü ve Ezher şeyhi.

5 Nisan 1917'de Dekahliye vilâyetine bağlı Talhâ şehrinin Batra köyünde doğdu. Burada okuma yazma öğrendikten sonra Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledi. 1930'da Tanta'da Ezher'e bağlı el-Ma'hedü'l-Ahmedî'nin ilkokul kısmının ardından (1934) lise kısmına bir süre devam ettikten sonra yine Ezher'e bağlı Ma'hedü'l-Kāhire'de lise tahsilini sürdürüp 1939'da buradan mezun oldu. Ezher Üniversitesi Şeriat Fakültesi'ni 1943'te bitirdi. Aynı fakültede şer'î kadılık ihtisasını 1945'te tamamladı. 1946'da şer'î mahkeme memuru olarak göreve başladı. 1953'te Mısır müftülüğü fetva eminliğine, 1954'te şer'î mahkeme kadılığına tayin edildi. 1 Ocak 1956'da şer'î mahkemelerin kaldırılmasının ardından diğer mahkemelerde kadılık görevini sürdürdü. 1971'de mahkeme başkanlığına getirildi. Ekim 1974'te Adalet Bakanlığı'nda yargı müfettişi oldu. 1976'da temyiz mahkemelerinde müsteşarlık yaptı ve aynı tarihten itibaren Adalet Bakanlığı'nda birinci müfettiş makamına getirildi. 26 Ağustos 1978'de Mısır müftüsü oldu. Müftülük döneminde bu kurumu yeniden yapılandırdı, verilen fetvaların düzenli biçimde kayıt altına alınmasını ve fetvalara kısa zamanda ulaşabilmeyi sağladı. 1980'de Ezher'e bağlı Mecmau'l-buhûsi'l-İslâmiyye üyeliğine seçildi. Vakıflar Bakanlığı bünyesindeki el-Meclisü'l-a'lâ li'ş-şuûni'l-İslâmiyye gibi kurumlarda üyelik yaptı. 4 Ocak 1982'de Vakıflar bakanı olarak kabinede yer aldı ve hemen ardından 17 Mart 1982'de Ezher şeyhi tayin edildi, vefatına kadar bu görevde kaldı. Eylül 1988'de Uluslararası İslâm'a Davet ve İnsanî Yardım Meclisi başkanlığına seçildi. 15 Mart 1996 tarihinde vefat

Câdelhak Ali Câdelhak

etti. Vasiyeti üzerine cenaze namazı Muhammed Mütevellî eş-Şa'râvî tarafından kıldırılarak Kral Faysal ödülüyle köyünde yaptırdığı külliyenin yanına defnedildi.

Özellikle Ezher şeyhliği döneminde saygın bir şahsiyet olarak devletten ve halktan itibar gören Câdelhakk'a, 1983'te Ezher'in 1000. kuruluş yılı kutlamaları münasebetiyle Mısır Devleti'nin en üstün nişanı olan "Vişâhü'n-Nîl" verilmiş, Fas Krallığı tarafından da kendisine mümtaz derecesinde "el-Kefâetü'l-fikriyye ve'l-ulûm" nişanı tevcih edilmiş, 1995'te Uluslararası Kral Faysal İslâm'a Hizmet ödülünü almıştır. Onun döneminde Ezher'de önemli atılımlar gerçekleştirilmiş, Mısır'ın her şehir ve köyünde Ezher'e bağlı ilkokul ve liseler açılmış, 600 civarında olan okul sayısı 6000'i geçmiştir. Ayrıca Tanzanya, Kenya, Somali, Güney Afrika, Çad, Nijerya, Maldivler, Komor adalarında ve diğer ülkelerde Ezher'e bağlı eğitim kurumları açılmıştır. İslâm dünyasından ve dışarıdan gelenlerin Ezher'e kabulü kolaylaştırılmış, burs imkânları arttırılmıştır. Mısır'ın birçok bölgesinde Ezher Üniversitesi'ne bağlı on sekiz fakülte açılmış, bu dönemde Ezher tarihinde ilk defa tıp, tarım ve kültürle alâkalı uluslar arası konferanslar düzenlenmiştir.

Ezher âlimlerinin ilmî bağımsızlığı ve haklarını savunma konusunda önemli adımlar atan Câdelhak, âlimlerin aşırı gruplara katılan ve İslâm'ı yanlış anlayan gençlerle diyaloga girmesinin gerekliliği üzerinde durmuştur. Enver Sedat ve Hüsnü Mübârek dönemlerinde Mısır'ın yaşadığı sosyal ve siyasal problemlerle ilgilenmiş, orta bir yol izlemeye çalışmıştır. Mısır'da ortaya çıkan cihad ve tekfir gruplarına karşı eserler kaleme almıştır. Mısır-İsrail arasında yapılan barışın fıkıh yönünden câiz olduğu yönünde fetva vermiş, ancak İsrail'in barış anlaşmasından sonraki tutumundan dolayı meseleye bakışı değişerek işgal altında iken Kudüs'ü ziyaret etmenin câiz olmadığı yönünde görüş ortaya koymuştur. Mısır'a gelen İsrail cumhurbaşkanını karşılamayı reddederek siyasî bir krize sebep olan Câdelhak, Sovyet işgali altındaki Afganistan'a yardım edilmesini teşvik etmiş, Bosna katliamına karşı sert açıklamalarda bulunmuş, Bosna'ya özel temsilcisini gönderip yardım konusunda öncülük yapmıştır. Çeçenistan gibi dünyanın değişik bölgelerinde bulunan müslüman azınlıklara yardım konusunda önemli adımlar atmıştır. Ayrıca dönemin cumhurbaşkanının taleplerine karşı çıkarak banka faizinin haram olduğu yönünde fetva vermiştir. Hayatının sonlarına doğru aldığı önemli kararlardan biri de sahih İslâm kültürünün yayılması, aşırılık ve sapkınlıktan uzak dinî gerçeklerin açıklanması amacıyla Ezher'de erkek kadın herkese açık, akşam eğitim veren sürekli bir eğitim merkezinin açılması ve burada İslâmî ilimlerin okutulmasıdır. Vefatından sonra özel kitaplığı hanımı tarafından Ezher Kütüphanesi'ne bağışlanmıştır.

Câdelhak Ali Câdelhak Uluslararası Kral Faysal İslâm'a Hizmet ödülünü alırken (1995)

Hanefî mezhebine mensup olan Câdelhak, Mısır müftülüğü görevinde iken müftülük sicillerine kayıtlı 1284 fetva vermiş, 1895 yılından itibaren Mısır müftüleri tarafından verilen fetvaların neşrine öncülük yapmış, Vakıflar Bakanlığı'nın maddî desteğiyle 1980'de başlattığı bu neşir faaliyetini Ezher şeyhliği döneminde de sürdürmüş, fetvalar 1993'te yirmi ciltte toplanmıştır. Câdelhakk'ın fetva usulü hakkında bir giriş yazdığı eserin VIII-X. ciltleri onun fetvalarına ayrılmıştır (*el-Fetâva'l-İslâmiyye min Dâri'l-iftâ'i'l-Mışriyye*, I, 5-32, Kahire 1400/1980; VIII, 2701-2705; XI, 3795-3797; XIV, 5027-5029; Câdelhakk'ın fetvaları için bk. nr. 1117-1326; 209 fetva). Öte yandan yine Mısır müftülüğü döneminde Millet Meclisi'nde İslâm hukukunu kanunlaştırma komisyonunda görev alan (1978-1982) Câdelhak binlerce maddeden oluşan borçlar, ticaret, ceza ve yargılama kanun tasarılarının hazırlanmasına öncülük etmiştir (*Ḳavânînü'ş-şerîʿati'l-İslâmiyye ʿale'l-meẕâhibi'l-erbaʿa*, I-V, Kahire 1434/2013). Meryem Abdüsselâm Bekr Halîl *eş-Şeyḫ Câdelḥaḳ ʿAlî Caʿd ve menhecuhû fi'l-fıḳhi ve ḳaḍâya'l-ʿaṣr* adıyla bir doktora tezi hazırlamıştır (1430/2009, Câmiatü'l-Ezher külliyyetü'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-Arabiyye li'l-benât).

Eserleri. 1. *Buḥûṯ ve fetâvâ İslâmiyye fî ḳaḍâyâ muʿâṣıra* (I-V, Kahire 1412-1415/1992-1995; I-III, Kahire 1425/2004). Câdelhak, Ezher şeyhliği döneminde fetvalarını on bir ciltte toplamış, bunların beş cildi hayatında yayımlanmış, ardından üç cilt halinde yeniden basılmıştır. **2.** *Naḳżü'l-Farîżati'l-ġā'ibe*. Mısır'da Tanzîmü'l-cihâd teşkilâtı lideri M. Abdüsselâm Ferec'in *el-Farîżatü'l-ġā'ibe* adlı eserine reddiyedir. Fetvaları içinde yer alan eserin (*el-Fetâva'l-İslâmiyye*, X, 3724-3791) ayrı basımı da yapılmıştır (*Mecelletü'l-Ezher*, Muharrem 1414 sayısı eki). **3.** *Beyânün li'n-nâs* (I-II, 1984). Yine Ezher şeyhliği döneminde güncel konulara dair verilen fetvaların özeti olarak uzmanlara hazırlattığı, kendisinin de katkıda bulunduğu bir eserdir. **4.** *el-Fıḳhü'l-İslâmî mürûnetühû ve taṭavvuruhû* (Kahire 1987, 1410/1989, 1416/1996; Mürûnetü'l-fıkhi'l-İslâmî, Kahire 2005). **5.** *Maʿa'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm* (Kahire 1991, 1425/2005). **6.** *en-Nebî fi'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm* (Kahire 1991, 1425/2005). **7.** *Risâle fî ṣalâti'l-cumuʿa* (*Mecelletü'l-Ezher*, Nisan 1991 sayısı eki). **8.** *eṭ-Ṭufûle fî ẓılli'ş-şerîʿati'l-İslâmiyye* (*Mecelletü'l-Ezher*, Eylül 1995 sayısı eki). **9.** *el-Mescid inşâ'en ve risâleten ve târîḫan* (*Mecelletü'l-Ezher*, Ramazan 1416 sayısı eki). **10.** *Min aḥkâmi'l-Ḳurʾân ve ʿulûmih* (Kahire 1410/1989). **11.** *Ḥavle ittifaḳiyyeti'l-ḳażâ' ʿalâ eşkâli't-temyîz żidde'l-merʾeti mine'l-manẓûri'l-İslâmî* (*Mecelletü'l-Ezher*, Safer 1416/Temmuz 1990 eki; Kahire 1995). **12.** *Muḫtârât mine'l-fetâvâ ve'l-buḥûṯ* (Kahire 1987). **13.** *Üdʿu ilâ sebîli rabbike* (Kahire 1996). **14.** *el-Ḫitân* (*Mecelletü'l-Ezher*, Cemâziyelevvel 1415/1994 eki). Câdelhakk'ın Mısır Adalet Bakanlığı'na bağlı Merkezü'd-dirâsâti'l-kazâiyye'de okutulan *Risâle fi'l-ictihâd ve şürûṭihî ve nifâḳıhî ve't-taḳlîd ve't-taḫrîc* ile *Risâle fi'l-ḳażâ'i fi'l-İslâm* adlı iki eseri daha vardır.

Câdelhakk'ın makalelerinden bazıları da şunlardır: "et-Taṭarrufü'd-dînî ve ebʿâdüh" (*Mecelletü'l-Ezher*, LXV/12 [1993], s. 1814-1824; ayrı basımı da yapılmıştır; Kahire, ts.); "Baḥṯ ʿani'l-fıḳhi'l-İslâmî" (*Dirâsât fi'l-ḥaḍâreti'l-İslâmiyye: bi-münâsebeti'l-ḳarni'l-ḫâmis ʿaşer el-hicrî*, Kahire 1405/1985, III, 164-288); "Raḥmetü'r-resûl ve'r-risâle" (*Kitâbü'l-Mü'temeri'l-ʿâlem er-râbiʿ li's-sîre ve's-sünneti'n-nebeviyye*, Kahire 1406/1985, s. 49-86); "Aḥkâmü naḳli'd-dem fi'ş-şerîʿati'l-İslâmiyye" (*Mecelletü İttiḥâdi'l-Câmiʿâti'l-ʿArabiyye li-dirâsât ve buḥûṯi'ş-şerîʿati'l-İslâmiyye*, I/1 [Kahire 1994], s. 9-34); "el-Fıḳhü'l-İslâmî: Neşʾetü meẕâhibihî, ehdâfühâ, şemerâtühâ" (*Mecelletü'l-buḥûṯi'l-fıḳhiyyeti'l-muʿâṣıra*, I/1

(Riyad 1988), s. 19-64); **"et-Telḳîḥu'ş-şınâʿî li-tevâlüdi'l-insân ve'l-ichâż"** (*el-Müʾtemerü't-tâsiʿ li-Mecmaʿi'l-buḥûṯi'l-İslâmiyye*, Kahire 1983, s. 445-469); **"Ḳudsiyyetü'l-ḥaremeyni'ş-şerîfeyn fi'l-Ḳurʾân ve's-Sünne ve'l-fıḳhi'l-İslâm"** (*Mecelletü'l-Fikri'l-İslâmî*, XVII/4 (Beyrut 1408/1988), s. 39-52; aynı makale: *eṣ-Ṣahvetü'l-İslâmiyye*, I/1, Haydarâbâd 1989, s. 54-89); **"el-Ezher ve't-taʿlîm"** (*el-Müslimü'l-muʿâṣır*, XIV/55-56 (1990), s. 135-162).

BİBLİYOGRAFYA :

M. Abdülmün'im Hafâcî, *el-Ezher fî elfʿâm*, Beyrut-Kahire 1407/1987, II, 399-400; *el-Ezherü'ş-şerîf fî ʿîdihi'l-elfî*, Kahire, ts. (el-Heyʾetü'l-Mısriyyetü'l-âmme li'l-kitâb), s. 26, 263; Ahmed el-Alâvine, *Ẕeylü'l-Aʿlâm*, Cidde 1418/1998, s. 55; a.mlf., *et-Teẕyîl ve'l-istidrâk ʿalâ Muʿcemi'l-müʾellifîn*, Cidde 1423/2002, s. 62-63; Nizâr Abâza – M. Riyâz el-Mâlih, *İtmâmü'l-Aʿlâm*, Beyrut 1999, s. 61; R. Sauer, "Rebellion und Widerstand, Tradition und Moderne: Ḳāḍ al-Ḥaqq zu politisch-religiös motivierter Gewalt im Islam", *XXX. Deutscher Orientalistentag, Freiburg, 24.-28. September 2007* (bk. http://orient.ruf.uni-freiburg.de/dotpub/sauer.pdf (son erişim 29.06.2011); Şâkir Hâmid Ali Hasan, "eş-Şeyḫ Câdelḥaḳ ve cühûdühü'l-ıṣlâḥiyye", *el-Müʾtemerü'l-ʿilmiyyü'ş-şâliş: Devrü'l-Ezher fi'n-nühûż bi-ʿulûmi'l-luġati'l-ʿArabiyye ve âdâbihâ ve'l-fikri'l-İslâmî*, Kahire 2012, III, 2735-2826; "Hümâtü hüsûn ve murâbiṭûn ʿalâ suġûr", *el-Vaʿyü'l-İslâmî*, sy. 363, Küveyt 1996, s. 6-8; Târık el-Bişrî, "er-Râḥilûne ileynâ", *el-Müslimü'l-muʿâṣır*, XXI/81 (1996), s. 5-11; Eymen Hamûde, "Ṣâḥibü'l-mevâḳıfî'l-ʿizâm difâʿan ʿani'l-İslâm: Fârisü'l-Ezher: eş-Şeyḫ Câdelḥaḳ", *Ḥaṣâdü'l-fikr*, sy. 127, Kahire 2002, s. 105-110; Ali İhsan Pala, "Ali Câdelhak (1917-1996) ve Çağdaş Fıkhî Sorunlar", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 6, Konya 2005, s. 557-573; http://www.dar-alifta.org/ViewScientist.aspx?ID=71& LangID=1 (03.07.2014); http://www.sis.gov.eg/Ar/Templates/Articles/tmp Articles.aspx?ArtID=80864 (03.07.2014); http://www.alazhar-alsharif. gov.eg/Item/133/2 (05.07.2014); http://www.ertu.org/quran/15.html (05.07.2014); Şaʿbân Muhammed İsmâil, "Câdelḥaḳ, Câdelḥaḳ b. ʿAlî", *Mv.AU*, V, 31-32.

MEHMET BOYNUKALIN

CALDER, Norman
(1950-1998)

İslâm hukuku alanındaki çalışmalarıyla tanınan şarkiyatçı.

21 Mart 1950'de İskoçya'nın Buckie kasabasında doğdu. 1972'de Oxford Üniversitesi'ndeki Wadham College'ın Oriental Studies Bölümü'nü bitirdi. Burada Arapça ve Farsça öğrendiği yıllarda hocaları Freedy Beeston ile Richard Rudolf Walzer'den çok etkilendi. Mezuniyetinin ardından Ortadoğu'yu dolaştı. Suudi Arabistan ve İran'da dört yıl süreyle bir yandan İngilizce öğretirken bir yandan da Arapça ve Farsça'sını geliştirdi. Daha sonra Londra'ya döndü ve The School of Oriental and African Studies'de Amerikan tarihçisi John Edward Wansbrough nezaretinde doktora öğrenimine başladı. Bir diğer hocası Ann Katharina S. Lambton'un da etkisiyle İran ve Şiîlik üzerinde durdu. İmâmiyye fıkhında otorite kavramını incelediği *The Structure of Authority in Imami Shiʿi Jurisprudence* adlı teziyle doktora çalışmasını tamamladı. 1980'de Manchester Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Bölümü'nde İslâm hukuku ve Arapça okutmanı olarak göreve başladı. Hastalığı sebebiyle emekliye ayrıldığı 1997 yılına kadar burada ders vermeye devam etti. Henüz kırk yedi yaşında iken 13 Şubat 1998'de öldü. Meslektaşları G. R. Hawting, Alexander Samely ve J. Ahmad Mojaddedi onun için bir anma kitabı yayımlamıştır (*Studies in Islamic and Middle Eastern Texts and Traditions: In Memory of Norman Calder*, Oxford 2001).

Kısa sayılabilecek akademik hayatında Calder, *Studies in Early Muslim Jurisprudence* adlı kitabı yanında (Oxford 1993) yirmi bir makale (tam listesi için bk. Baloğlu, sy. 10 (2007), s. 280-281), birçok ansiklopedi maddesi ve kırk üç adet kitap değerlendirmesi yazmış (tam listesi için bk. Gleave, *Islamic Jurisprudence*, s. 219-222), aralarında Türkler'in de bulunduğu, büyük kısmı Ortadoğu'dan gelen yirmiden fazla öğrenciye yüksek lisans ve doktora tezi danışmanlığı yapmıştır. Sünnî ve Şiî hukuk metinlerine olan geniş vukufu, derin tahlilleri, hermenötik (yorum) alanındaki yazıları, sayısız konferansları ona uluslar arası bir şöhret kazandırmıştır. Ölümünden sonra öğrencisi Ahmad Mojaddedi ile yakın dostu Andrew Rippin'in birlikte yayımladıkları *Classical Islam: A Sourcebook of Religious Literature* adlı derleme esere (London 2003) Calder'ın adı da bir vefa borcu olarak eklenmiştir. İslâm araştırmaları alanındaki lisans öğrencileri için dinî literatürde İslâmî öğretilerin nasıl gelişip olgunlaştığını ortaya koymayı amaçlayan eser gerçekte Calder'ın bir projesiydi. Yine Mojaddedi ve Rippin, onun anısına doktora tezinin bazı bölümlerini ve bütün makalelerini derleyip neşretmiştir (*Interpretation and Jurisprudence in Medieval Islam*, Aldershot 2007). Eserin konu başlıkları Calder'ın ilgi alanlarına dair ipuçları sunar. Calder'ın, kavramsal çalışmalarda İslâm hukukçularınca kullanılan bazı tabir ve kavramların özellikle müfessirler tarafından nasıl anlaşılıp yorumlandığını belirlemek için yazdığı tefsire dair makaleler onun hermenötik alanındaki kabiliyet ve uzmanlığının bir sonucudur. Calder, birçok akademisyenin sıradan bir iş kabul ettiği kitap değerlendirme işine büyük önem vermiştir. Akademisyenler genellikle bir dergi editörünün önerdiği kitaba tanıtım yazarken Calder bunu kendi düşüncelerini de ortaya koymanın bir yolu olarak görmüş ve değerlendireceği eserleri bizzat seçmeye özen göstermiştir. Üçü hariç bu değerlendirmelerin tamamını, doktorasını tamamladığı üniversitenin yayın organları olan *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*'te ve *Journal of Semitic Studies*'te yayımlamıştır.

Calder'a şöhret kazandıran en önemli eser hiç şüphesiz *Studies in Early Muslim Jurisprudence* adlı kitabıdır. Hocası Wansbrough ile Ignaz Goldziher ve Joseph Schacht'ı izleyen Calder bu eserinde Hanefî, Şâfiî ve Mâlikî mezheplerine ait en erken fıkıh metinlerini derin bir tahlile tâbi tutar. Böylece okuyucuya, belli başlı fıkıh metinlerinin tahlili ışığında İslâm'ın ilk asırlarında fıkhın nasıl doğduğunu göstermeye çalışır (Berg, s. 45). Onun bu eserindeki bir başka hedefi de söz konusu metinlerin toplumsal, siyasal ve zihinsel arka planını ortaya koymak, müelliflerinin özgünlük, yaratıcılık ve yorum tekniklerini belirtmek ve nihayet hukukî normları tesbit etmektir. Akademik çevrelerde yankı uyandıran bu eseriyle Calder, erken dönem fıkıh metinleri arasından örnek olarak seçtiği bir dizi eser *(el-Müdevvenetü'l-kübrâ, el-Muvaṭṭaʾ, el-Üm, Muḫtaṣarü'l-Müzenî, Kitâbü'l-Ḫarâc)* ışığında bütün bir geleneğin tarihsel oluşum ve gelişimini keşif yolculuğuna çıkmıştır. Ona göre bu metinlerle sosyal gerçeklik arasında çok yakın bir ilişki bulunsa da bunlar gereği kadar dikkat çekmemiştir. Calder, "muhtasar" ve "mebsût" olarak iki gruba ayırdığı fürû-ı fıkıh eserleri veya fetvâ kitaplarının, hem içinde bulunulan dönemin hukukî uygulamalarını hem de sosyal şartlarını yansıttığını düşünmüştür. Söz

Norman Calder

konusu malzemeden faydalanmak isteyen ekonomi veya toplum tarihçileri, o dönemin kendi mantık kurgusunu anlayabilmek için öncelikle kavramlarını mutlaka bilmek zorundadır (Gleave, *Islamic Jurisprudence*, s. 2).

Erken dönem fıkıh külliyatı arasından seçtiği eserlerin hermenötik tahlillerinden yola çıkan Calder, bu eserlerin önemli bir kısmının adı geçen hukuk ekollerinin kurucularına ait olmadığı sonucuna varmıştır. Ona göre bu eserlere zaman içerisinde bir grup fakih-âlim son şeklini vermiştir. Meselâ kendisi İmam Mâlik'e nisbet edilen *el-Muvaṭṭaʾ*'ın aslında tamamen ona ait olmadığı, zira eserin düzeninde ve içeriğindeki ayrıntılar dikkate alındığında zaman bakımından Sahnûn'un *el-Müdevvene*'sinden sonra tamamlandığı kanaatindedir. Diğer bir ifadeyle bilinenin aksine tarih açısından önce gelen *el-Muvaṭṭaʾ* değil *el-Müdevvene*'dir (*Studies in Early*, s. 21; Vikor, LXXXII/1 [2003], s. 2). Ayrıca *el-Muvaṭṭaʾ*, Mâlikî fıkhının tam bir dökümünü vermez, eldeki malzeme derinlemesine incelendiğinde bu husus açıkça görülür. Adı geçen eserde ilgili konularda malzeme bulunduğu takdirde hadislere, bulunmadığı yerlerde ikincil otoritelerden gelen rivayetlere yer verilmiş, boşluk ve ayrıntılarda iş İmam Mâlik'e düşmüştür (*Studies in Early*, s. 22). Aynı şekilde *el-Üm* de mezhebin sonraki fakihleri arasında sürüp giden tartışmalarla bağlantılı şekilde canlı, organik metinsel gelişmenin bir ürünü olup İmam Şâfiî'nin vefatından sonra ortaya çıkmıştır. Söz konusu fakihler bu toplu fıkhî çabalarını kurucu imamlarına atfetmişlerdir. Bu metinler fakihlerin, talebelerin katıldıkları ders meclislerinde dinledikleri sözleri ve tuttukları notları kendi aralarında dolaştırıp müzakere etmelerinin ardından meydana gelmiştir. Bu dersler ve notlar umuma kapalıdır; tek başına otorite, sağlam âlim mefhumu henüz oluşmadığından tutulan notlar her zaman tashihe açıktır ve tam bir ürün olabilmeleri için olgunlaşma sürecine ihtiyaç vardır. Bu sürecin ardından eserler mezhebin kurucularına atfedilir. Dolayısıyla bu eserlerin olgunlaşması II. (VIII.) yüzyılın sonlarını ve III. (IX.) yüzyılın başlarını bulmuştur (*a.g.e.*, 7. bölüm; krş. Ahmed El Shamsy, CXXXII/2 [2012], s. 199; Abdülhakîm el-Matrûdî, XLIV/1 [1430/2009], s. 148). Ancak Hintli âlim Muhammed el-A'zamî, Calder'ı seküler tarihçilerin izinden gittiği ve hadis literatürü ile Rabbânî literatür arasında ayırım yapmadığı gerekçesiyle eleştirmiştir. A'zamî, Wansbrough ve Calder'ın, hadislerle Kur'an'ın da dahil olduğu erken döneme ait İslâmî literatürün iki asrı aşan bir süre zarfında bütün müslüman toplumu tarafından teşkil edildiği ve geliştirildiği şeklindeki görüşlerinin gerçeğe uymadığını söylemiştir (*The History of the Qur'anic Text*, s. 337). Aynı şekilde Calder'ın adı geçen eseri Vâil Hallâk (Wael Hallaq) ve Harald Motzki gibi şarkiyatçılar tarafından da eleştirilmiştir (Abdülhakîm el-Matrûdî, XLIV/1 [1430/2009], s. 156 vd.).

Calder, tedvin ve gelişme dönemlerinde kuramsal anlamda yoğun zihinsel faaliyet gösteren hukukçuların teori ile uygulama arasındaki mesafenin açılmaması için ciddi gayret sarfettiklerini düşünür. İctihad kapısının hiçbir zaman kapanmadığını önemle vurgulayan müellife göre bugün mesafe birtakım sebepler yüzünden açılmış durumdadır. Dolayısıyla müslümanların karşılaştıkları yeni hukukî sorunların çözümünde eldeki teorik bilgiden fazla istifade edilememektedir. Bunun önemli sebeplerinden biri, büyük müctehid imamların ardından gelen fakihlerin geleneğe sıkıca bağlanmaları ve taklidi sürekli teşvik etmeleridir. Onlar Kur'an âyetlerini ve sünneti öncekilerin yaptığı gibi yorumlamak yerine geleneği izlemeyi tercih etmişler, zihinsel kabiliyet ve enerjilerini önceki eserleri şerhetme yolunda harcamışlardır. Bu durum fakihlerin kapasite ve beceri eksikliğinden kaynaklanmamaktadır, böyle yapmakla onlar geleneğe olan sadakat ve bağlılıklarını göstermeyi amaçlamışlardır (*BSOAS*, LXIII/2 [2000], s. 217).

Taklid kavramına özel bir önem atfeden Calder bu çerçevede özgün görüşler ileri sürer ve taklidin körü körüne bir itaat ve bağlılık olarak görülmediğine dikkat çeker. Bu kavramla birlikte "intisap, takyîd ve ictihâd fi'l-mezheb" kavramlarının İslâm tarihindeki fıkhî tecrübenin oluşumuna katkıda bulundukları gibi bir mezhebe bağlılığın açıklanması ve meşrû kılınmasında da ciddi rol oynadıklarını söyler. Ona göre mezhebin kurucu imamı, kuralları doğrudan vahiy metninden çıkarma yetkisine sahip yegâne bağımsız müctehiddir. Kurucu imamın bu yetki ve becerisinde sembolünü bulan toplumun tecrübesi de taklid adı altında geleneğe dahil edilir. Çoğunlukla körü körüne bağlılık şeklinde anlaşıldığından reddedilen taklid aslında geçmişin tecrübesini bir tür dikkate almak, şimdiki zamanı geçmişin tecrübesiyle birleştirmek ve ona dinamik bir yön vermekten ibaret olup bunu icra etmek de gelecek nesillerin görevidir. Bundan dolayı kavram olarak taklid, mutlak itaat ve boyun eğme anlamını içerse de aynı zamanda birer fakih olan müftüleri aslî metinlere müracaat etmekten kurtaran bir niteliğe sahiptir. Kurucu imamın bağımsız yorumu söz konusu fıkhî meseleyi bir karara bağlamış ve sonraki yorumlar için bir temel oluşturmuştur. Bu da dikkatli bakıldığında otoritenin körü körüne olmayan bir tasdiki anlamına gelmektedir. Zira müftü, bir konuda kurucu imamın görüşünü olduğu gibi aktarmak suretiyle bir taraftan usul kaideleri çerçevesinde aynı imamın beceri ve başarısını teyit etmiş, bir taraftan da geleneğin sürekliliğini sağlamış olmaktadır (*Islamic Law and Society*, III/2 [1996], s. 162).

Calder'ın eserleri incelendiği takdirde, görüşlerinin arka planında Julius Wellhausen ve Rudolf Karl Bultmann gibi ünlü şarkiyatçıların yanı sıra Ignaz Goldziher, Joseph Schacht ve hocası John E. Wansbrough'nın metot ve fikirlerinin bulunduğu görülür. Nitekim Calder meşhur eserinin önsözünde bu şahsiyetleri zikreder (*Studies in Early*, s. ix). Aynı şekilde metodolojik alt yapısının gelişmesinde, yüzlerce esere yazarlık veya editörlük yapan Yahudilik uzmanı Jacob Neusner'e de çok şey borçlu olduğunu belirtir. Zira Neusner'in Talmud'a uyguladığı inceleme metodu Calder'ın İslâm hukukuna dair araştırmalarında önünü açmıştır (Melchert, s. 306). Yine yıllarca birlikte çalıştığı arkadaşları Philip Alexander, Colin Imber ve daha sonra Alexander Samely ile çeşitli konularda giriştiği akademik tahliller, onun ufkunun genişlemesinde ve eserlerinin olgunlaşmasında önemli rol oynamıştır. Calder yüksek lisans ve doktora derslerinde İslâm hukukçularına duyduğu hayranlığı gizlemez, onların çok zeki insanlar olduklarını söylerdi. Öyle ki, "Ben Schacht olmak yerine Serahsî olmayı tercih ederim" diyecek kadar açık sözlüydü.

Norman Calder, N. J. Coulson'un da yaptığı gibi özellikle Sünnî hukuk metinlerine uyguladığı metinsel-tarihsel metoduyla ün salan, fikirleri "aşılamaz" kabul edilen Joseph Schacht'ın bazı görüşlerine itiraz etmiştir (meselâ bk. *Zeitschrift für Ge-schichte*, s. 264). Dolayısıyla bu iki entelektüelin Schacht'ın tahtını salladıkları söylenir. Bununla birlikte Calder'ın bilhassa fıkha dair eserlerinde Schacht'ın etkisinde kaldığı görülür ki bu etki onun *Studies in Early Muslim Jurisprudence* adlı eserinde oldukça bâriz dir (Peters, XXVI/4 [1994], s. 699; ayrıca bk. Maghen,

X/3 (2003), s. 276-277). Calder, fikirlerinden etkilendiği hocası Wansbrough gibi metinler arasında tarihî ve dinî ayırım yapmamış, Tanrı'yı bilmenin metinleri okuma ve yorumlama yeteneğine bağlı olduğuna inanmış, hepsini edebî metin kategorisinde değerlendirerek aynı tahlil metodunu uygulamıştır. Wansbrough ve Calder bu metinleri kurtuluşa giden yolun farklı ifadeleri olarak görmüşler, dolayısıyla gerçeği kavramanın ancak bu metinleri iyi anlamakla mümkün olabileceğine inanmışlardır (Toprak, sy. 4 [2004], s. 198).

BİBLİYOGRAFYA :

N. Calder, *Studies in Early Muslim Jurisprudence*, Oxford 1993; a.mlf., "The Significance of the Term Imām in Early Islamic Jurisprudence", *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften*, I, Frankfurt 1984, s. 253-264; a.mlf., "Al-Nawawī's Typology of Muftīs and its Significance for a General Theory of Islamic Law", *Islamic Law and Society*, III/2, Leiden 1996, s. 137-164; a.mlf., "The ʿUqūd Rasm al-Muftī of Ibn ʿĀbidīn", *BSOAS*, LXIII/2 (2000), s. 215-228; H. Berg, *The Development of Exegesis in Early Islam: The Authenticity of Muslim Literature from the Formative Period*, Richmond 2000, s. 45-48; Christopher Melchert, "The Early History of Islamic Law", *Method and Theory in the Study of Islamic Origins* (ed. H. Berg), Leiden 2003, s. 291-324; M. Mustafa al-A'zami, *The History of the Qur'ānic Text*, Leicester 2003, s. 337; R. Gleave, "Introduction", N. Calder, *Islamic Jurisprudence in the Classical Era* (ed. Colin Imber) içinde, Cambridge 2010, s. 1-21; a.mlf., "Afterword", *a.e.*, s. 201-222; a.mlf., "Norman Calder (1950-1998)", *Islamic Law and Society*, V/3 (1998), s. 283-284; R. Peters, "Norman Calder, Studies in Early Muslim Jurisprudence", *IJMES*, XXVI/4 (1994), s. 699-701; Ze'ev Maghen, "Dead Tradition: Joseph Schacht and the Origins of Popular Practice", *Islamic Law and Society*, X/3 (2003), s. 276-347; Knut S. Vikor, "The Truth About Cats and Dogs: The Historicity of Early Islamic Law", *Historisk Tidsskrift*, LXXXII/1, Oslo 2003, s. 1-17; Mehmet Toprak, "Norman Calder", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 4, Konya 2004, s. 197-201; Adnan Bülent Baloğlu, "Yirminci Yüzyıl Sonları Batılı İslâm Araştırmacılığının Meşhur Bir Siması: Norman Calder (1950-1998)", *a.e.*, sy. 10 (2007), s. 277-286; Abdülhakîm el-Matrûdî, "Târîḫu teʾlîfi'l-meṣâdiri'l-fiḳhiyyeti'l-ḳadîme ʿinde'l-müsteşriḳ Norman Calder ve reddü baʿżi'l-müsteşriḳîn ʿaleyh", *ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye*, XLIV/1, İslâmâbâd 1430/2009, s. 145-178; Ahmed El Shamsy, "Al-Shafi'i's Written Corpus: A Source of Critical Study", *JAOS*, CXXXII/2 (2012), s. 199-220.

ADNAN BÜLENT BALOĞLU

CÂMİA
(جامعه)

Delhi'deki Câmia Milliye İslâmiye tarafından 1925 yılından beri çıkarılan Urduca akademik dergi

(bk. CÂMİA MİLLİYE İSLÂMİYE).

CÂMİA MİLLİYE İSLÂMİYE
(جامعه مليه إسلاميه)

1920'de Aligarh'da kurulan Hint İslâm üniversitesi.

Hindistan'da Şeyhülhind Mahmûd Hasan Diyûbendî önderliğinde bazı müslüman ilim ve fikir adamları medrese ile modern üniversitenin iş birliği içerisinde eğitim yapmasını istiyordu. Bu birliği gerçekleştirmek amacıyla Mahmûd Hasan, Aligarh Koleji ile görüşmeler başlatmış, Aligarh Koleji'ndeki dinî dersleri Dârülulûm-i Diyûbend hocalarının, Dârülulûm-i Diyûbend'deki matematik ve İngilizce gibi dersleri de Aligarh Koleji hocalarının vermesi noktasında aralarında anlaşma sağlanmıştı (1910). Ayrıca Delhi'de Aligarh mezunlarına dinî konularda takviye kursları verilmeye başlanmıştı. Trablusgarp ve Balkan savaşlarından sonra Hindistan müslümanları arasında Osmanlı hilâfetini korumaya yönelik çabaların artması ve bu hususta Aligarh mezunu fikir ve siyaset adamlarının aktif rol alması, Aligarh Koleji'nin yeni bir kimliğe kavuşturulması noktasında bir düşüncenin doğuşuna zemin hazırladı. Malta'daki esareti sona erip 1920'de Hindistan'a dönen Mahmûd Hasan Diyûbendî'nin yanında yer alan Hilâfet Hareketi mensupları ve içlerinde Zâkir Hüseyin'in de bulunduğu Aligarh Koleji mezunları kurumun yönetimini ele geçirmeye çalışmışsa da kolej idaresinin beklenmedik manevraları karşısında başarılı olamamışlardı (Seyyid M. Hâdî', I, 37-46). İngiliz hükümetinin desteklediği Aligarh Koleji yönetiminin tutumu bu işe girişenleri alternatif bir müslüman üniversitesi açma düşüncesine yöneltti. Aligarh mezunlarının desteğiyle 29 Ekim 1920 Cuma günü kolejin camisinde bir araya gelen müslümanlar, National Muslim University (Câmia Milliye İslâmiye) adıyla bir üniversite kurulması yönünde karar aldılar. Üniversitenin kuruluşunu ilân etmek üzere camide yapılan toplantıda o sırada hasta olan Şeyhülhind Diyûbendî'nin konuşma metni Şebbîr Ahmed Osmânî tarafından okundu. Burada üniversitenin hangi ihtiyaçlar sebebiyle kurulduğu anlatılıyor ve müslümanların kontrolünde bir yüksek öğretim kurumunun gerekliliğine işaret ediliyordu. Kuruluş taşı da Şeyhülhind tarafından kondu (Mevlânâ Mahmûd Hasan, I, 47-60). Mahmûd Hasan Diyûbendî, Muhammed Ali Cevher, Hâfız Hakîm M. Ecmel Han, Muhtâr Ahmed Ensârî ve Abdülmecîd Hoca'nın yer aldığı üniversite kurucular heyetinde Müftü Kifâyetullah Dihlevî, Seyyid Süleyman Nedvî, Şebbîr Ahmed Osmânî, Muhammed İkbal, Ebü'l-Kelâm Âzâd ve Seyyid Mahmûd gibi kişiler de vardı. 22 Kasım 1920'de yapılan iş bölümünde Hakîm M. Ecmel Han emîr-i câmia, Muhammed Ali Cevher şeyhü'l-câmia oldu. Kendisine teklif edilen bu görevleri kabul etmeyen Muhammed İkbal üniversiteye destek olma sözü verdi. Üniversitenin adı olan National Muslim University'nin çevirisi olarak Câmia Milliye İslâmiye (Jamia Millia Islamia) kullanıldı ve ardından bu çeviri aslının yerini aldı.

Üniversitenin kuruluşundan sonra Aligarh Koleji'nden bazı hocalar buraya geçerken bazıları da her iki yerde ders verdi. Aligarh Koleji öğrencilerinden bir grup Câmia Milliye'ye kayıt yaptırdı. Bu yeni kuruluş imkânsızlıklar sebebiyle ancak kiralanan evlerde, çadırlarda ve açık alanlarda eğitim yapabiliyordu. Muhammed Ali Cevher bu sırada Muhammed İkbal'in *Esrâr-ı Ḫôdî* ve *Rumûz-i bî-Ḫôdî* adlı şiir kitaplarını, Hamîdüddin Ferâhî de Fâtiha sûresinin tefsirini okutuyordu. Dil, tarih

Delhi'de Câmia Milliye İslâmiye'nin kampüsü

ve edebiyat gibi dersler de veriliyordu (ilk dönem hocaları ve okuttukları dersler için bk. Suğrâ Mehdî, s. 31-34). Üniversitenin merkezi 1925'te Aligarh'dan Yeni Delhi'ye taşındı. Maddî sıkıntı çeken üniversitenin öğretime devam etmesi için Mahatma Gandi de destek verdi. Ayrıca Hakîm M. Ecmel Han üniversiteye kendi parasından harcamalar yapıyor, Muhammed Ali Cevher'le Abdülmecîd Hoca da ülke içinden ve dışarıdan yardım sağlamaya çalışıyordu.

Câmia Milliye'nin tarihinde, Almanya ve İngiltere'de ihtisaslarını tamamladıktan sonra burada hocalığı ve idareciliği kabul eden üç bilim adamının önemli yeri vardır. Şubat 1926'da üniversiteye gelen Aligarh mezunu ekonomist Zâkir Hüseyin, eğitimci Âbid Hüseyin, tarih ve matbaacılık alanlarında ihtisas yapan Muhammed Mücîb üniversiteye gerçek akademik kimliğini kazandıran şahsiyetlerdir. Bunlar kendilerine verilebilen az miktardaki maaşın bile daha azıyla yetindiler ve üniversiteyi geliştirmek için büyük çaba harcadılar. Malî kaynaklardan biri olan Hakîm M. Ecmel Han'ın 1928'de vefatı üzerine üniversite zor günler geçirmeye başladı ve yönetim Zâkir Hüseyin'e verildi, o da arkadaşları ile birlikte malî yapıyı güçlendirmeye çalıştı. Bu sayede Muhammed Mücîb yönetiminde üniversiteye ait bir matbaa kuruldu ve Mektebe-i Câmia adıyla da bir yayınevi açıldı. 1928'de Zâkir Hüseyin'in girişimiyle câmianın önde gelen öğretim kadrosu Encümen-i Ta'lîm-i Millî (sonradan Encümen-i Câmia Milliye İslâmiye) adıyla bir birlik oluşturdu ve mensuplarıyla yaklaşık yirmi yıl boyunca aylık 150 rupi maaşla üniversiteye hizmet edeceklerine dair bir anlaşma imzalandı. Farklı tarihlerde katılanlarla birlikte bunların sayısı yirmi altıya ulaştı.

1930 yılında Okla bölgesinde yeni bir kampüs oluşturma çalışmaları başladı, 1935'te kampüsün planlanması tamamlandı ve 1 Mart 1935 Cuma günü Gandi, Muhammed İkbal, Seyyid Süleyman Nedvî ve Halide Edip Adıvar'ın da hazır bulunduğu bir törenle temeli atıldı. Halide Edip üniversiteye 1000 rupi bağışta bulundu. Matbaa ve yayınevi dışındaki birimler, 1936 yılından itibaren kiralanmış binalardan Okla'daki yeni kampüse taşınmaya başladı; ardından kampüs bölgesine Câmia Nagar adı verildi. Aynı yıl üniversitenin diğer önemli hâmisi Muhtar Ahmed Ensârî de vefat etti. 4 Haziran 1939'da üniversite resmî cemiyet statüsü kazandı. 1947'de Dârülhadîs-i Rahmâniyye bütün binası, emlâk ve kütüphanesiyle Câmia Milliye İslâmiye'ye katıldı.

Kuruluş günlerinde açılan Şu'be-i Tasnîf ü Te'lîf 1928'de Urdu Akademi adını almış ve burada zaman zaman ilmî toplantılar düzenlenmişti. Nitekim akademinin daveti üzerine 1933'te Hüseyin Rauf (Orbay) "Eski ve Yeni Türkiye" adıyla dört, 1935'te Halide Edip "Doğu ve Batı Keşmekeşi" ismiyle sekiz konuşma yapmış, bu konuşmaların metinleri *Conflict of East and West* adıyla yayımlanmıştır (New Delhi 1935). Behcet Vehbi Bey de 1936'da müslümanların ilerleme ve gerilemesi konusunda dört konferans vermiştir. Bu konferanslara konuşmacı olarak katılanlar arasında çok sayıda meşhur Hintli şahsiyet de bulunmaktadır.

Câmia Milliye, 1947'de ülkenin Hindistan ve Pakistan olarak ikiye ayrılmasından ciddi biçimde etkilendi. Üniversitenin isim ve şekil değiştirmesi, kampüsüne el konulması yönünde bazı düşünceler ortaya atıldıysa da bunlara engel olundu ve 1962 yılına kadar mevcut statü korunmaya çalışıldı. Bu zaman içinde üniversitenin bazı emlâki yağmalandı ve yakılıp yıkıldı. Zor günlerde üniversiteye başka ülkelerden yapılan üst düzey ziyaretler kurumun meşruiyetini korumasına ve ayakta kalmasına yardım etti. Ziyaretçiler arasında Mareşal Tito, Afganistan Kralı Zâhir Şah, Suudi Veliahdı Faysal, İran Şahı Muhammed Rızâ Pehlevî, Haydarâbâd Nizamlığı Prensi Mükerrem Câh zikredilebilir.

Üniversiteye kırk iki yıl hizmet veren Abdülmecîd Hoca 1962'de vefat edince emîr-i câmia görevini Hindistan cumhurbaşkanı yardımcısı Zâkir Hüseyin üstlendi. Hindistan Yüksek Öğretim Kurulu, 1962'de Câmia Milliye İslâmiye'yi devletin eğitim sistemine uygun bir üniversite olarak kabul etti. Bu tarihten sonra üniversiteye bağlı yeni eğitim birimleri ve fakülteler açılmaya başlandı.

Câmia Milliye'nin kurucusu Şeyhülhind Mahmûd Hasan'ın yaşayan temsilcisi konumundaki Ubeydullah es-Sindî 1939'da Mekke'den Hindistan'a dönünce üniversitede ders vermeye başladı. Ayrıca hocası Mahmûd Hasan'ın anısına câmia içinde bir eğitim kurumu oluşturulması için planlar hazırladı. Yine üniversiteye bağlı olarak Beytülhikme adıyla bir birim kurarak burada Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin düşünceleri üzerinde çalışmalar yaptırdı. Diğer taraftan Câmia Milliye'de İslâmî ilimlere dair araştırmaların yetersiz olduğunu gören ve o sırada Hindistan devlet başkanı olan (1967-1969) Zâkir Hüseyin özel bir araştırma enstitüsü kurmak istedi. Ancak bu düşüncesi, vefatından sonra kurulan Zakir Husain Institute of Islamic Studies (1971) adlı enstitü ile gerçekleştirilebildi. Hindistan Devleti de enstitüye maddî destek sağladı. Enstitünün başına geçen Muhammed Mücîb başarılı hizmetler verdi. Daha sonra Ziyâü'l-Hasan Fârûki, Makbûl Ahmed ve Ahter el-Vâsi' müdürlük vazifesini yürüttüler. Enstitü üç ayrı ilmî dergi yayımlamaktadır.

1978'den sonra üniversite hızlı bir gelişme göstererek çok sayıda fakültesi ve araştırma birimi olan tam bir üniversiteye dönüştü. 1988'de kabul edilen bir yasa ile Hindistan'ın başlıca üniversitelerinden biri olarak ilân edildi. Günümüzde aralarında mühendislik, teknoloji, tabii bilimler, sosyal bilimler, hukuk, eğitim ve diş hekimliği gibi fakülteleri, çok sayıda bölümü, merkezleri ve araştırma birimleri bulunan üniversite öğrencilerin her aşamada eğitim gördüğü bir kurumdur. Burada onlarca dilin yanında Türkçe de öğretilmektedir. Bugün Câmia Milliye İslâmiye dinî ilimlerden çok diğer alanlardaki başarıları ile adından söz ettirmektedir. Üniversite önceleri gelenekçi bir eğitim sistemi ve öğretim kadrosuna sahipken zamanla dinî konularda Aligarh Koleji'nin çizgisine yaklaştı. Câmia Milliye'de eğitim dili başta Urduca idi, zamanla İngilizce öne çıktı. Hintçe, Arapça ve Farsça seçmeli dillerden olup eğitimin bütün aşamalarında müslüman öğrenciler için din öğretimi zorunludur. Lisans ve lisans üstü İslâmî öğretim Faculty of Humanities and Sciences'e bağlı Department of Islamic and Arab-Iranian Studies'de 1975'te başlamış, bu bölümün adı 1988'de Faculty of Humanities and Languages, Department of Islamic Studies şeklinde değiştirilmiştir. Üniversiteye kabul edilen gayri müslim öğrencilerin oranı % 50'yi geçmemektedir. Hindistan'da bulunan binlerce medrese mezunu birçok devlet üniversitesine kabul edilmezken Câmia Milliye kapılarını bunlara açmıştır.

1923'te Mektebe-i Câmia adıyla kurulan ve kendi matbaa tesislerinde yüzlerce

Câmia Milliye İslâmiye'nin ilk rektörü Muhammed Ali Cevher

Câmia Milliye İslâmiye'nin ilk emîri Hakîm M. Ecmel Han

eser basılan yayınevi Hindistan'ın çeşitli yerlerinde şubeler açmıştır. Üniversitenin 1972'de mevcut şeklini alan merkez kütüphanesinde (Zakir Husain Library) İslâmî ilimlerle ilgili çok sayıda yazma eser ve 400.000'i aşkın basılı kitap mevcuttur. Üniversitenin çıkardığı ilk dergi Reşîd Ahmed Gengûhî'ye nisbetle yayımlanan ve akademik olmayan *er-Reşîd*'dir; bir süre sonra adı Mevlânâ Muhammed Ali Cevher'e nisbetle *Cevher (Jauhar)* olarak değiştirildi. Bu dergi ilkel şartlarda el yazısı ile çıkarılmaya başlanmıştı. *Cevher* dergisi yayın hayatına üniversitenin haber bülteni tarzında *Jauhar* adıyla bugün de devam etmektedir. Üniversitenin ilk akademik dergisi *Câmiʿa (Jamia)* olup ilk defa Ocak 1923'te Urduca yayımlanmıştı. Yayımında malî sıkıntılar ve idarî problemler yüzünden zaman zaman aksamalar olduysa da birinci dönemi 1947 yılına kadar devam etti. İkinci dönemi 1960 yılı Kasımında çıkarılan sayı ile (XLV/1) başladı. Dergi başlangıçta Câmia'nın Şu'be-i Te'lîf ve Tasnîf adlı birimi tarafından çıkarılıyordu, 1988 yılına kadar da üniversitenin merkezî birimleri tarafından üniversite adına yayımlandı. Aralık 1988'de dergiyi Zakir Husain Institute of Islamic Studies neşretmeye başladı. A'zamgarh'ta çıkarılan *Maʿârif* adlı dergiden sonra Hint alt kıtasının en uzun ömürlü Urduca dergisi kabul edilen *Câmiʿa*'nın çok sayıda özel sayısı yayımlandı. Önceleri yılda altı sayı çıkarılan dergi Ocak 1995'ten itibaren dört sayıya indirildi. Câmia Milliye İslâmiye'nin hocalarından Âbid Hüseyin ve arkadaşları İslâm'ın Batı'ya, Batı'nın İslâm ülkelerine ve İslâm düşüncesine etkisi üzerinde XX. yüzyılın ihtiyaçlarına cevap verebilecek nitelikte çalışmalar yapabilmek için 1967'de Delhi'de Islam and Modern Age Society'yi kurdu. Nitelikli eserler neşreden dernek 1969'da *İslâm aôr ʿAṣr-ı Cedîd* ve 1970'te *Islam and Modern Age* adlarıyla iki dergi çıkarmaya başladı. Dergiler günümüzde Zakir Husain Institute of Islamic Studies tarafından yayımlanmaktadır.

Câmia Milliye İslâmiye, Hindistan'da hem müslümanların her alandaki yüksek öğrenim ihtiyaçlarının karşılanması hem de İslâmî ilimlerin tahsili için yeni bir ümit ışığı olmuştur. Her ne kadar 1918'de Haydarâbâd'da Osmâniye Üniversitesi kurulmuşsa da burası özerk bir devlet kabul ediliyor ve müslüman çoğunluğun bulunduğu Uttar Pradeş eyaletinden uzakta bulunuyordu. Câmia Milliye'yi kuranlar, sadece dinî ilimlerin okutulduğu bir eğitim kurumunun ötesinde dinî ve din dışı ilimlerin birlikte okutulduğu bir yapı tasarlamışlardır (Mujeeb, *The Indian Muslims*, s. 524). Üniversitenin bu yapısı zamanla daha da belirgin hale gelmiş ve günümüze kadar büyük oranda korunmuş, kuruluş yıllarındaki siyasî kimliği de Yeni Delhi'ye taşınınca sona ermiştir. Üniversite 1925 sonrasında hiçbir şekilde aktif siyasetin içine girmemiş, ağırlıklı olarak müslümanların haklarını koruyan akademik bir kurum olarak kalmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ziyaud-Din A. Desai, *Centres of Islamic Learning in India*, New Delhi 1978, s. 71-74; S. M. Tonki, *Aligarh and Jamia Fight for National Education System*, New Delhi 1983, tür.yer.; M. Mujeeb, *The Indian Muslims*, New Delhi 1985, s. 524; a.mlf., "Çôtey Emîr-i Câmiʿa Daktır Ẕâkir Ḥüseyin", *Câmiʿa*, LXII/5, New Delhi 1977, s. 145-160; Şemsürrahman Muhsinî, *Hindustânî Müselmânôn ki Ḳavmî Taʿlîmî Taḥrîk: Câmiʿa Milliye İslâmiye*, New Delhi 1986; Osman Bülent Yorulmaz, *Halide Edip Adıvar'ın Hindistan Hayatı* (yüksek lisans tezi, 1988), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 26; Ziaul Hasan Faruqi, *Dr. Zakir Hussain: Quest for Truth*, New Delhi 1999, s. 125-126; İnci Enginün, *Araştırmalar ve Belgeler*, İstanbul 2000, s. 565-568; Şehâbeddin Ensârî, "Risâle-i Câmiʿa ki Rôdâd-ı Sefer", *Câmiʿa Milliye İslâmiye* (nşr. Şemîm Hanefî v.dğr.), New Delhi 2003, I, 15-28; Seyyid M. Hâdî", "Yevm-i Teʾsîs-i Câmiʿa key Çeşm-i Dîd Ḥâlât", *a.e.*, I, 37-46; Mevlânâ Mahmûd Hasan, "Ḫutbe-i Ṣadâret Celse-i Teʾsîs", *a.e.*, I, 47-60; Abdülgaffâr Medhûlî, *Câmiʿa ki Kahânî*, New Delhi 2004, s. 70-72, 191-194; Ubeydullah Sindî, *İfâdât ve Melfûẓât-ı Ḥażreti Mevlânâ ʿUbeydullāh Sindî* (nşr. M. Server), Lahor 2005, neşredenin notu, s. 27-28; Abdülhamit Birışık, *Sosyalist Müfessir Ubeydullah Sindî'nin Dinî Siyâsî Düşüncesi ve Tefsiri*, Bursa 2012, s. 117-120; Suğrâ Mehdî, *Hemârî Câmiʿa*, New Delhi 2013, s. 31-34; Halide Edip Adıvar, *Hindistan'a Dair*, İstanbul 2014, s. 89-97; *Câmiʿa, Ceşn-i Zerrîn Number*, LXII/5, New Delhi 1970; Omar Khalidi, "A Guide to Arabic, Persian, Turkish and Urdu Manuscript Libraries in India", *MELA Notes*, LXXV-LXXVI, Cambridge 2003, s. 26-27; Ali Fuat Bilkan, "Halide Edip Adıvar'ın Hindistan'daki Konferansları", *Bilig*, sy. 56, Ankara 2011, s. 33-44; Mushirul Hasan, "Jamia Millia Islamia", *EI² Suppl.* (İng.), s. 481.

ABDÜLHAMİT BİRIŞIK

CANAN, İbrahim

(1940-2009)

Hadis ve eğitimle ilgili eserleriyle tanınan bilim adamı.

Karaman'ın Ermenek ilçesinin Küçük Karapınar köyünde doğdu (şimdi Sarıveliler ilçesi). Konya Lisesi'nde tamamladığı (1958) orta öğreniminden sonra Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'ne girdi. Mezuniyetinin ardından atandığı Kayseri İmam-Hatip Okulu'nda meslek dersleri öğretmeni olarak çalıştı (1962-1964). Askerlik görevinden sonra Akşehir Ortaokulu'nda din bilgisi öğretmenliğine tayin edildi (1966). Devlet doktora burs sınavını kazanarak Fransa'da Sorbonne Üniversitesi'nde doktora eğitimine başladı (Nisan 1967). 1969-1970 öğretim yılında Tunus Burgiba Dil Enstitüsü'nde Arapça kurslarına katıldı. *Les méthodes de l'enseignement du prophète Muhammed* adlı doktora teziyle doktor unvanını aldı (1972). 1973 yılının başında Erzurum Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi'nde asistan olarak göreve başladı. 1978'de *Hz. Peygamber'in Sünneti'nde Terbiye* başlıklı teziyle doçent, 1989'da profesör oldu. Harran Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nde bir dönem dekanlık (1993-1996), özel Bakü Kafkas Üniversitesi'nde bir buçuk yıl rektörlük yaptı. Ardından Marmara Üniversitesi İlâhiyat Meslek Yüksek Okulu'na tayin edildi (1997) ve buradan emekliye ayrıldı (2007). Yalova'da katıldığı ilmî bir toplantıdan dönerken İstanbul'da trafik kazasında öldü ve Eyüpsultan Mezarlığı'na defnedildi (14 Ekim 2009). Fransızca ve Arapça bilen İbrahim Canan'ın yedi çocuğu olmuştur. Toplumsal sorunlara karşı duyarlı ve İslâm dünyasının güncel meseleleriyle ilgili olan İbrahim Canan samimi, hoşgörülü, nazik ve yardım sever biri olarak tanınmış, muhafazakâr hadis anlayışının yaygınlaşması konusunda etkili olmuştur. Canan'ın hayatında Risâle-i Nûr'un büyük bir yeri vardır. Lise yıllarında Risâle-i Nûr derslerine katılmaya başlamış, Konya'da oturan Said Nursi'nin kardeşi Abdülmecit Nursi (Ünlükul) ile yakın ilişki kurmuş, Risâle-i Nûr talebeleriyle ilişkileri Ankara'da da devam etmiştir. İbrahim Canan lise öğrenciliği yıllarında amatör fotoğrafçılık yapmış, 1959'da Ankara'ya giden Said Nursi ve talebelerinin Ulus'ta Beyrut Palas çıkışındaki meşhur fotoğrafını o çekmiştir.

Eserleri. 1. *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi* (I-XVIII, Ankara 1988).

Mecdüddin İbnü'l-Esîr'in *Câmiʿu'l-uṣûl li-eḥâdîṯi'r-Resûl*'ünün İbnü'd-Deyba' tarafından *Teysîrü'l-vüṣûl* adıyla yapılan muhtasarının tercümesi ve şerhidir. Söz konusu muhtasara, İbn Mâce'nin *es-Sünen*'i yerine Mâlik'in *el-Muvaṭṭaʾ*'ı alınmıştır. İbrahim Canan kitabın sonuna, İbn Mâce'nin *es-Sünen*'inde yer alıp da adı geçen eserlerde bulunmayan 1351 hadisi de eklemiş, böylece 7338 hadisin tercüme ve şerhini yapmış, eserin baş tarafına hadis usulü ve tarihine dair bir mukaddime yazmıştır. Kitap daha sonra mukaddime kısmı çıkarılarak ve bazı yerlere Fethullah Gülen'in açıklamaları eklenerek *Hadis Ansiklopedisi Kütüb-i Sitte* adıyla yayımlanmıştır (I-XVIII, İstanbul, ts.). Eserin mukaddimesinin muhtasarı *Hadîs Usûlü ve Tarihi* adıyla da basılmıştır (Ankara 1998). **2.** *Yeni Usûl-i Hadîs.* Zafer Ahmed Tehânevî'nin *İʿlâʾü's-sünen* adlı eserinin *Ḳavâʿid fî ʿulûmi'l-ḥadîṯ* adıyla neşredilen (1972) mukaddimesinin tercümesidir (İzmir 1982). **3.** *Peygamberimizin Hadislerinde Medeniyet Kültür ve Teknik* (İstanbul 1984). **4.** *Peygamberimizin Okuma Yazma Seferberliği ve Öğretim Siyaseti* (İstanbul 1984). **5.** *Hz. Peygamber'in Sünnetinde Tıp (Tıbb-ı Nebevî)* (Ankara 1995). **6.** *Peygamberimizin Yanılması Meselesi* (İstanbul 1999). **7.** *Peygamberimizin Ehl-i Kitap ile Diyaloğu* (İstanbul 2006). İbrahim Canan'ın diğer eserleri de şunlardır: *Fethullah Gülen'in Sünnet Anlayışı* (İstanbul 2007); *Peygamber Yıldızları Sahabe Dünyası* (İstanbul 1996; üç bölümden oluşan eserin birinci bölümünde âyet ve hadisler ışığında sahâbe hakkında genel bilgiler verilmiş, ikinci bölümde Said Nursi'nin sahâbe nesliyle ilgili görüşleri açıklanmış, üçüncü bölümde Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan siyasî ihtilâflara yer verilmiştir); *Peygamberimizin Tebliğ Metotları-1, 2* (İstanbul 1998, 2002; müellifin doktora tezinin çevirisidir); *Hz. Peygamber'in Sünnetinde Terbiye* (Ankara 1980; İstanbul 1982; İzmir 2008; müellifin doçentlik tezidir); *Resulullah'a Göre Aile ve Okulda Çocuk Terbiyesi* (İstanbul 1979, 1983, 1993; bu eser, yayımlandığı yıl Türkiye Millî Kültür Vakfı ödülünü kazanmıştır); *İslâm'da Temel Eğitim Esasları* (İstanbul 1980); *Aile İçi Eğitim* (İstanbul 2006); *Aile Reisi ve Baba Olarak Hz. Peygamber* (İstanbul 1996, 1999); *Kur'an'da Çocuk Eğitimi* (İstanbul 1996); *Çocuk Hakları Beyannamesi Işığında İslâm'da Çocuk Hakları* (İstanbul 1980); *İslâm'da Zaman Tanzimi* (İstanbul 1985, 1991);

İbrahim Canan

İslâm'da Çevre Sağlığı (İstanbul 1986); *İslâm Işığında Anarşi: Sebepler, Tedbirler, Çareler* (İstanbul 1984); *Krizin Sabahı* (İstanbul 2002); *İslâm Âleminin Ana Meselelerine Bediüzzaman'dan Çözümler* (İstanbul 1994); *Bediüzzaman'ın Fikir Programı Üzerine Bir Analiz* (İstanbul 2008); *Risale-i Nur Işığında Alevî Sünnî Meselesi* (İstanbul 2002); *Sulh Çizgisi* (Erzurum 1978; İzmir 1980); *Tebliğ, Terbiye ve Siyasi Taktik Açılarından Hicret* (İstanbul 1981); *Hazreti İbrahim'den Mesajlar (Hz. İbrahim'in Mesajı)* (İstanbul 1998, 2005); *İslâm Davetçisinin El Kitabı* (İstanbul 1996, 2009); *Namus Fitnesi Mut'a Nikâhı* (İstanbul 1992, 2011); *Seminer ve Tez Rehberi* (Erzurum 1978); *Ahkâmu's-Sığar: İslâm Hukukunda Çocuklarla İlgili Hükümler* (Hanefî fakihi Üsrûşenî'nin *Câmiʿu aḥkâmi's-ṣıġār* adlı eserinin çevirisi [İstanbul 1984]); *Tarihçi Açısından Din* (Arnold J. Toynbee'den çeviri, İstanbul 1978); *Makina ve Çarkları: Sovyet Adamının Yetişmesi* (Michel Heller'den çeviri, İstanbul 1998); *İslâmî İlimlerde İsrâiliyyât yâhut Gayr-i İslâmî Menşeli Rivayetler* (Muhammed Hamîdullah'tan çeviri [*İİFD*, sy. 2 [1977], s. 295-319]); *İslâm Hukukunun Kaynakları Açısından Kitâb-ı Mukaddes* (Muhammed Hamîdullah'tan çeviri [*İİFD*, sy. 3 [1979], s. 379-410; sy. 4 [1980], s. 313-326]). İbrahim Canan'ın bazı eserleri değişik adlarla yayımlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

İsmail Lütfi Çakan, "Hizmet Adamı", *EAÜİİFD*, sy. 32 (2009), s. 171-176; Ayşe Elif Şanlı, "İbrahim Canan'ın Anısına Bir Panorama", *a.e.*, s. 180-183; Mehmet Dilek, "Hz. İbrahim Diyarında Bir İbrahim", *a.e.*, s. 187-190; Harun Özçelik, "Prof. Dr. İbrahim Canan, Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi (Tercüme ve Şerh Kısmı) Ankara 1988 (II-XVIII. Cilt)", *a.e.*, s. 223-235; Nihat Yatkın, "Prof. Dr. İbrahim Canan, Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi (Mukaddime Kısmı) Akçağ Yayınları, Ankara 1988 (I-II. Cilt)", *a.e.*, s. 215-222; Fatma Akbulut, "Prof. Dr. İbrahim Canan", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, VII/2, İstanbul 2009, s. 225-227; Ömer Özcan, "İbrahim Canan'ın Son Röportajı", http://www.risalehaber.com/ibrahim-cananin-son-roportaji-62521h.htm; Sonpeygamber.info, "İbrahim Canan", http://www.sonpeygamber.info/kategori/dosyalar/ibrahim-canan.

ABDULLAH AYDINLI

CANARD, Marius

(1888-1982)

Fransız şarkiyatçısı.

Fransa'nın Morvan bölgesinde Dracy-Saint-Loup köyünde bir öğretmen çocuğu olarak doğdu. Lise öğrenimini Autun'da Collège Bonaparte'ta tamamladı. Lisans öğrenimini Lyon Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde edebiyat alanında yaptı. Doğu dillerine olan ilgisi burada başladı ve 1913'te bu üniversiteye Arap dili öğretim üyeliğine tayin edilen Gaston Wiet'den Arapça, Farsça ve Türkçe dersleri aldı. Üniversiteyi bitirdikten sonra Toulon şehri lisesinde edebiyat öğretmeni olarak çalıştı. Ancak I. Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine Ağustos 1914'te öğretmenliği bırakıp Beaun'daki 16. Süvari Alayı'na katıldı. Lorraine-Champagne ve diğer bölgelerdeki cephelerde Almanlar'la yapılan bazı savaşlarda gösterdiği üstün cesaret sayesinde subaylık mertebesine yükseldi ve kendisine Croix de Guerre nişanı verildi. 1919 yılı Temmuz ayına kadar orduda kalan Canard kendi isteğiyle, Fransa'nın o dönemde sömürgelerinden olan Fas'ın Dârülbeyzâ şehrinde öğretmenlik görevine tayin edildi. Bu görevini bir yıl sürdürmekle birlikte onun Doğu araştırmalarına duyduğu ilginin burada arttığı ve ileride yapacağı çalışmalarda hedefini burada belirlediği söylenir.

Tunus'tan Lyon'a dönen Canard yeniden Gaston Wiet'in derslerine devam etmeye başladı. Kendisine yakın ilgi gösteren hocasının teşvikiyle binbir gece masallarını okudu. Okumaları sırasında Arap kahramanlarına büyük ilgi duydu. Bu arada İslâm tarihi çalışmalarına yöneldi, temel kaynaklardan faydalanabilmek için Arapça, Farsça ve Türkçe'yi daha iyi öğrenmek amacıyla Paris'te Ecole des Langues Orientales'e girerek buradan 1924'te mezun oldu. Okuldaki hocası şarkiyatçı William Marçais'nin teşvikiyle 1926'da Tunus'a gitti. Yaklaşık bir yıl Tunus'ta kaldı. 1927'de Cezayir Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne tayin edildi. Bu üniversitede 1934 yılında *Histoire de la dynastie des hamdânides de Jazira et de Syrie* adlı

teziyle doktorasını tamamladı (1951). Buradaki görevini 1961'de emekliye ayrılıncaya kadar sürdürdü. Üniversitedeki ilk yıllarında hocası Marçais'nin küçük kardeşi ve yakın çalışma arkadaşı George Marçais ile birlikte fakülte bünyesinde Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nün kurulması için çalıştı. Kuruluşu 1934'te gerçekleştirilen enstitünün çıkardığı *Annales de l'institut d'études orientales (AIEO)* adlı dergide çok sayıda makalesinin yanı sıra enstitü neşriyatı arasında bazı kitapları da yayımlandı. Bu yıllarda özellikle şarkiyatçıların İslâm-Bizans ilişkileri konusunda çeşitli ülkelerde düzenlediği kongrelere katıldı. Emekliliğinin ardından yerleştiği Paris'te yaşadı ve burada öldü (Eylül 1982). Oryantalizm çalışmalarında seçkin bir yer edinen ve hayatının önemli kısmını Kuzey Afrika'da geçiren Fransız şarkiyatçılarının sonuncusu sayılan Canard, bölgede önemli bir oryantalizm merkezi haline gelen üniversitede çok sayıda öğrenci yetiştirdi, ilmî araştırmalara büyük katkıda bulundu.

Marius Canard, Paris'te geçirdiği emeklilik yıllarında akademik çalışmalarına yoğun bir şekilde devam etmiş, Ermeni araştırmalarına yönelerek *Revue des études arméniennes*'de editörlük kurulunda görev almıştır. 1954'te L'égion d'honneur nişanı ve Fransız kültürünün yayılmasına katkıda bulunanlara verilen Fransa Akademik Palmiye madalyasıyla ödüllendirilmiş, 1955'te Münih'teki Bavarian Academi'ye üye seçilmiştir. Çok sayıda makalesinin yayımlandığı *Byzantion* dergisinin 43. sayısı onun anısına çıkmış, bu sayıda eserleri ve makalelerinin bir listesi verilmiştir (s. 518-524). İslâm tarihi alanındaki çalışmalarına Hamdânîler ve komşuları Abbâsîler'le ilgili araştırmalarıyla başlayan Canard müslümanların Rumlar, Bulgarlar, Ruslar ve Ermeniler'le yaptıkları savaşlara dair Batı dillerinde yazılan kaynakları incelemiş, akademik şöhretinde büyük yeri olan Bizans-İslâm devletleri arasındaki ilişkiler konusunda kitap ve çok sayıda makale hazırlamıştır. Ardından Fâtımîler'e dair çalışmalara yönelip Vladimir Ivanov'un Fâtımîler'in menşeine dair çalışmalarının ardından bunlarla ilgili önemli eserler vermiştir.

Eserleri. Canard, kitaplarından ziyade sayıları 150'yi aşan ve kitaplarından daha çok ilmî değer taşıdığı belirtilen makaleleriyle tanınmıştır. Ayrıca *Encyclopaedia of Islam*'ın ikinci neşrinde çok sayıda maddesi yer almaktadır. **Kitapları:** *Histoire de la dynastie des hamdânides de Jazira et de Syrie* (I-II, doktora tezidir, Paris 1951); *Nüḫab târîḫiyye ve edebiyye câmiʿa li-aḫbâri'l-Emîr Seyfiddevle el-Hamdânî* (Cezayir 1934; Seyfüddevle dönemi hakkında önemli bir başvuru kaynağıdır); *Byzance et les musulmans du proche orient* (London 1963; yirmi iki makalesinin bir araya getirilmesinden oluşmaktadır); *L'expansion arabo-islamique et ses répercussions* (London 1974; yirmi üç makaleden meydana gelmektedir); *Récit des malheurs de la nation arménienne* (Brüksel 1973); *Miscellanea Orientalia* (London 1973; on sekiz makaleden oluşmaktadır).

Başlıca Makaleleri: Müellifin *Annales de l'institut d'études orientales, Arabica, Bulletin des études orientales, Byzantion, Dumbarton Oaks Papers, Journal asiatique, Revue africaine (RAfr.)* gibi dergilerde çok sayıda makalesi yayımlanmıştır. Makalelerinden bazıları şunlardır: "Les expéditions des arabes contre Constantinople dans l'histoire et dans la légende" (*JA*, sy. 208 [1926], s. 61-121; trc. İ. H. Danişmend, "Tarih ve Efsaneye Göre Arapların İstanbul Seferleri" [*İstanbul Enstitüsü Dergisi*, sy. 2 [1956], s. 213-259]); "Un personage de roman arabo-byzantin" (*RAfr.*, sy. 73 [1932], s. 1-14); "La guerre sainte dans le monde islamique et dans le monde chrétien" (*RAfr.*, sy. 79 [1936], s. 605-623); "Delhemma épopée arabe des guerres arabo-byzantines" (*Byzantion*, X [Bruxelles 1935], s. 283-300); "Le traité de 1281 entre Michel Paléologue et le sultan Qala'ûn, Kalkaşandî, Subhu'l-a'şâ, XIV, 72 vdd." (*Byzantion*, X [1935], s. 669-680); "Arabes et bulgares au début du Xe siècle" (*Byzantion*, XI [1936], s. 213-223); "Delhemma, Sayyid Battâl et 'Omar al-No'mân" (*Byzantion*, XII [1937], s. 183-188); "Les relations entre le Mérinides et les Mamelouks au XVe siècle" (*Annales de l'institut d'études orientales*, V [Alger 1939-1941], s. 41-82); "Coiffure européenne et Islam" (*Annales de l'institut d'études orientales*, VIII [1949-1950], s. 200-230); "Les h'amdanides et l'Arménie" (*Annales de l'institut d'études orientales*, VII [1948], s. 77-94); "Le cérémonial fatimite et le cérémonial byzantin: Essai de comparaison" (*Byzantion*, XXI [1951], s. 355-420); "Note sur les arméniens égypte à l'époque fâtimide" (*Annales de l'institut d'études orientales*, XIII [1955], s. 143-157); "Quelques observations sur l'introduction géographique de la Bughyat at-Talab de Kamâl ad-Dîn İbn al-Adim d'Alep" (*Annales de l'institut d'études orientales*, XV [1957], s. 41-53; trc. Nihad M. Çetin, "Kamaladdin Ibn al-Adım'in Buğyat at-talab Adlı Eserinin Coğrafî Giriş Kısmı Hakkında Bazı Müşahedeler", *ŞM*, II [1958], s. 41-51); "Le princepaux personnages du roman de chevalerie arabe Dātü'l-himme wa'l-Battāl" (*Arabica*, VIII [Leiden 1961], s. 158-173); "Les sources arabes de l'histoire byzantine aux confins des Xe et XIe siècles" (*REB*, XIX [1961], s. 284-314); "La prise d'Héraclée et les relations Hârûn ar-Rashîd et l'empereur Nicéphore Ier" (*Byzantion*, XXXII [1962], s. 345-379); "Les relations politiques et sociales entre Byzance et les arabes" (*Dumbarton Oaks Papers*, XVIII [Washington 1964], s. 35-56); "Les reines de Géorgie dans l'histoire et légende musulmanes" (*REI*, 37 [1969], s. 3-20). *Encyclopaedia of Islam*'ın ikinci neşrindeki bazı maddeleri de şunlardır: "Armîniya, Avâsım, Ayntâb, Bingöl, Cilicie, al-Battâl, Abû Tâhir Djannâbî, Djawdhar, Hamdânids, Husayn b. Hamdan, İsa b. Şeyh, Ebû Tağlib, İbn Fadlân, İbn Nübâte, Aziz Billâh, Bahrâm, Dirghâm, Fatimides".

Tercümeleri: 1. *Byzance et les arabes I, la dynastie d'Amorium* (Brüksel 1935), A. Vasiliev'in *Vizantija i Araby* adlı eserinin I. cildinin H. Grégoire ile birlikte tercümesidir. 2. *Chronique des règnes d'Ar-Râdi et d'al-Muttaqi (Histoire le dynastie abbaside de 332 á 333/934 á 944)* (I-II, Cezayir 1946-1950). Ebû Bekir es-Sûlî'nin *Kitâbü'l-Evrâḳ*'ının Râzî-Billâh ve Müttakī-Lillâh dönemlerini içeren bölümünün çevirisidir. 3. *Byzance et les arabes II, la dynastie macédonienne* (Brüksel 1950). 4. *Avec les manuscrits arabes* (Cezayir 1954). Krackovskij'nin kütüphanecilik, yazma eserler ve şarkiyatçılara dair *Nad arabskimi rukopisiami* adlı eserinin tercümesidir. 5. Al-Jawdharî, *Vie de l'ustadh Jaudhar* (Cezayir 1958). Ebû Ali Mansûr el-Kâtib el-Cevzerî'nin hocası Cevzer es-Sıkıllî'ye dair *Sîretü'l-Üstâẕ Cevzer* adlı eserinin tercümesidir. 6. "La relation du voyage d'Ibn Fadlān chez les bulgares de la Volga" (*Annales de l'institut d'études orientales*, XVI [1958], s. 41-146). Eser daha sonra *Voyage chez les bulgares de la Volga* adıyla yayımlanmıştır (Paris 1988).

BİBLİYOGRAFYA :

Necîb el-Akîkî, *el-Müsteşrikūn*, Kahire 1964, I, 303-305; Abdurrahman Bedevî, *Meusûʿatü'l-müsteşrikīn*, Beyrut 1993, s. 456-459; Yahyâ Murâd, *Muʿcemü esmâ'i'l-müsteşrikīn*, Beyrut 1425/2004, s. 556-558; "Bibliographie de M. Marius Canard", *Byzantion*, XLIII, Bruxelles 1973, s.

518-524; M. Lefort, "Index de l'oeuvre historique de M. Canard", *Arabica*, XXII, Leiden 1975, s. 180-211; Farhad Daftary, "Marius Canard (1888-1982): A Bio-Bibliographical Notice", *a.e.*, XXXIII (1986), s. 251-262.

İSMAİL YİĞİT

CANSEVER, Turgut
(1921-2009)

Düşünce adamı ve mimar.

1 Ocak 1921 tarihinde Antalya'da doğdu. Bâbıâli'de yüksek derecede bir memur olan dedesi Ali Efendi, aynı zamanda Mehmed Türâbî Efendi'nin (ö. 1812) İstanbul Kasımpaşa'da kurmuş olduğu Kādirî Türâbî Baba Tekkesi'nin son şeyhidir. Babası Türk Ocağı'nın kurucularından tıbbiyeli Hasan Ferid Bey, annesi Filibe'de müderris Mehmed Efendi'nin kızı ve Kız Öğretmen Okulu'nun ilk mezunlarından Hatice Samime Hanım'dır. İlk öğrenimini Ankara Keçiören'de ve Bursa Muradiye'de, liseyi İstanbul Galatasaray Lisesi'nde, yüksek öğrenimini İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi (bugünkü Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi) Mimarlık Bölümü'nde tamamladı. Çocukluk ve gençlik yıllarında babası vasıtasıyla Türkiye'nin önemli bilim ve düşünce adamlarının sohbetlerine katıldı. Muhammed Hamdi Yazır, Neyzen Emin Efendi, Ahmet Avni Konuk, Ahmet Hamdi Tanpınar, Âsaf Hâlet Çelebi bunlardan bazılarıdır. Lise ve üniversite yıllarında Mehmet Cavit Baysun'dan tarih, Muvaffak Benderli'den divan edebiyatı, Ali Karsal'dan resim dersleri aldı. Resim hocası ve neyzen Halil Dikmen, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekanı Mazhar Şevket İpşiroğlu, sanat tarihi profesörü Ernst Diez ve mimar Sedat Hakkı Eldem de etkilendiği önemli isimlerdendir. Çeşitli arayışları, karşılaşmaları ve yönlendirmeler neticesinde sanata dair birçok alanla ilgilenen Cansever, 26 Ekim 1936 tarihinde henüz on altı-on yedi yaşlarında iken İstanbul'da resim sergisi açtı. Neyzen Halil Dikmen'den arkadaşı neyzen Niyazi Sayın ile birlikte ney dersleri aldı. Akademideki mimarlık öğrenimini 1946'da bitirdikten sonra bir süre hocası Sedat Hakkı Eldem'in asistanlığını yaptı. 1949'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde *Selçuk ve Osmanlı Mimarisinde Üslup Gelişmeleri: Türk Sütun Başlıkları* adlı doktorasını tamamladı. Bu çalışma Türkiye'de sanat tarihi alanında yapılan ilk doktora olup Turgut Cansever aynı zamanda doktora yapan ilk mimardır. 1950-1951 yıllarında İstanbul Devlet Güzel

Turgut Cansever

Sanatlar Akademisi'nde öğretim üyeliğine getirildi. 1960'ta modern mimarlığın beş önemli mimarını ve eserlerini incelediği *Modern Mimarlığın Temel Meseleleri* adlı çalışmasıyla doçent oldu.

Daha sonraki yıllarda bir taraftan mimari projeler üretti, diğer taraftan hükümetler, belediyeler ve üniversiteler nezdinde çeşitli görevler aldı. Marmara Bölgesi Planlama Teşkilâtı başkanlığını ve İstanbul Belediyesi planlama müdürlüğünü yürüttü. Ortadoğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nde iki yarıyıl diploma projesi yöneticiliği yaptı. 1974'te İmar ve İskân Bakanlığı danışmanlığı, 1974-1975'te İstanbul Metropol Planlama Dairesi başkanlığı görevlerinde bulundu. 1974-1977 yıllarında Avrupa Konseyi Türk Delegasyonu üyesi oldu. 1975-1980 arasında İstanbul Belediyesi'nde danışmanlık yaptı. Özellikle 1972-1979 yıllarında daha çok İstanbul için gerçekleştirdiği yeniden işlevlendirme, yayalaştırma ve düzenleme çalışmalarına yoğunlaştı. 1983'te Mekke Üniversitesi'nde eğitim programı hazırlayan kurumun danışmanı oldu. Her biri uzman ekipler tarafından yürütülen büyük çaplı dört adet şehir ve bölge planlama çalışması içerisinde yer aldı. Bunlar, İstanbul Metropolitan Planlama Çalışmaları, Marmara Bölge Planlama Çalışması, Ege Bölgesel Planlama Çalışması, 17 Ağustos 1999 Marmara ve 12 Kasım Düzce depreminden sonra hazırlanan, fakat uygulanamayan Yenişehirler Projesi olup ilkinde başkanlık, diğerlerinde yöneticilik yaptı. 22 Şubat 2009'da İstanbul'da vefat etti.

Düşünce Dünyası. Turgut Cansever'in kullandığı kavramsal çerçeveyi anlamak için kendi inceleme ve terkipleri yanında çocukluk, gençlik, yetişkinlik ve yaşlılık dönemlerindeki yönelimlerine ve bir dünya görüşü oluşturma yolundaki kaynaklarına da kısaca değinmek gerekir. Bu anlamda, onun ilgisini daima sıcak tuttuğu Osmanlı'nın son nesil fikir ve sanat adamlarıyla aynı meclislerde bulunması önemlidir. Özellikle babasının kütüphanesinde bazı kitapları incelemesi (İbnü'l-Arabî, M. Hamdi Yazır, Ömer Hayyam vb.), eğitim yıllarındaki karşılaşmaları (Sedat Hakkı Eldem, Ernst Diez, Mazhar Şevket İpşiroğlu vb.) dikkate değerdir. Kendisi, henüz nisbeten bozulmamış bir geleneksel çevrede (Bursa, İstanbul) büyümenin hâtıralarına sık sık vurgu yaparak söyleminin temellerinin burada olduğuna işaret etmiştir. Ya Batı taraftarı ya da karşıtı olmanın keskin ayırımlarının yapıldığı ülkenin içinde bulunduğu durum ve arayışlar da göz önünde bulundurulursa, belli bir birikim ve hâfızayla donanmış olan Cansever'in zihninde mevcut Batı ve Doğu imajı hakkındaki düşünceleri Elmalılı tefsiri ve M. Hamdi Yazır ile diyaloglarla derinleşmiş, sanat tarihi hocası E. Diez'in yazı ve dersleriyle sanat tarihi alanına yansımıştır. Bunların yanında Batı düşüncesinin XIX. yüzyıl ve XX. yüzyıl başındaki isimlerine de âşinadır. XX. yüzyıl başı varlık felsefesinin Batı felsefe geleneğine getirdiği eleştiriler bağlamında yeni ontoloji ekolünün kurucularından Nikolai Hartmann, süreç felsefesinin önemli ismi Alfred North Whitehead ve Nietzsche gibi "muhalifler" onun ilgi alanındadır. Sanat tarihinde Ernst Diez tarafından İslâm sanatına uyarlanan genetik estetik düşüncesi ve psikolojik estetik bir başka odaklanma alanıdır. Bu isimler ve düşünceleri, Cansever'in kendince oluşturduğu düşünce terkibinde *Fuṣûṣu'l-ḥikem* ve diğer İslâmî kaynaklarla mezcedilmiştir. Ayrıca Batı Avrupa'da bulunduğu yıllarda ve sonrasında Avrupa'nın tarihsel mimari mirasını ve modern dönem eserlerini yakından incelemiştir. Özetle Cansever'in düşünce dünyası ve açıklama biçimleri âyetler, hadisler, *Fuṣûṣ* ile yeni ontoloji, genetik estetik ve yapılı çevre olarak mimarlık tarihinin örtüştürülmesi sonucunda meydana gelmiştir.

Fikrî yaklaşımının temeli şu ifadelerinde yer almaktadır: "Sanat eseri varlık-kâinat tasavvurunun yapılana yansımasıdır. Eserini ortaya koyarken aldığı her karar sanatkârın varlık ve varlığın güçleri hakkındaki tasavvuruna göre şekillenir. Bu özellikleriyle sanat ahlâk alanında yer alır." "İnsanın dünyadaki vazifesi dünyayı güzelleştirmektir" şeklindeki İslâmî telakkiyi sıkça dile getirir ve güzel kavramının çeşitli açılımlarına vurgu yapar. Vücuda getirdiği mimari eserlerini yeni ontoloji ekolünden de istifade ederek varlık tabakaları üzerine bina eder. Şöyle ki: "Mimari insanla varlık arasındaki ilişkiyi maddî, organik, ruhî ve fikrî bütün varlık alan ve tabakalarında düzenleyen disiplindir.

Teknolojik, ekonomik ve politik sorunlar yanında insanın düşünce dünyasının tümünü kapsar. Varlıkla ilişkisini bilinçle düzenlemek insana özgüdür. Dünya ile bilinçli ilişkisini düzenleyemediği aşamada insan yalnızca fizyolojik bir yaratıktır." Turgut Cansever, mimari alanında yaptıklarını "bilinci biçimler dünyasına yansıtma çabası" olarak tanımlar. Bu çabayı da fikir ve inanç dünyasının aşkın (transandantal) çerçevesi içerisine yerleştirir.

Yazılı Eserleri. 1981 yılına kadar çeşitli dergi ve gazetelerde çıkan yazıları yanında mimari proje tanıtımları ve hazırladığı resmî raporlar mevcuttur. Yazılı eserlerinin kitap ve dergi özel sayıları olarak bir araya getirilmesi 1980'den sonradır. Bu anlamda mimari projelerinin ve altında yatan düşüncelerin toplu halde yer aldığı ilk yayın *Thoughts and Architecture* adlı kitabıdır (Ankara 1981). Bu eserin Türkçe versiyonu olarak nitelendirilebilecek yayın *Mimar* dergisinin *Turgut Cansever Özel Sayısı*'dır (İstanbul 1983). Sanat tarihi alanında hazırladığı doktora tezi *Sonsuz Mekânın Peşinde: Selçuk ve Osmanlı Sanatında Sütun Başlıkları* adıyla yayımlanmış (İstanbul 2010), doçentlik çalışması henüz neşredilmemiştir.

1990'lı yıllardan başlayarak toplu halde yayımlanan eserleri şunlardır: *Şehir ve Mimari Üzerine Düşünceler* (İstanbul 1992), *Ev ve Şehir Üzerine Düşünceler* (İstanbul 1994), *Kubbeyi Yere Koymamak: Konuşmalar* (İstanbul 1997, 2002, 2007), *İslam'da Şehir ve Mimari: Makale ve Bildiriler* (İstanbul 1997, 2006), *İstanbul'u Anlamak: Makale ve Bildiriler* (İstanbul 1998, 2008), *Mimar Sinan* (İstanbul 2005, 2010), *Osmanlı Şehri: Şiirden Şehire* (İstanbul 2010, ölümünden sonra derlenmiştir). Bu kitaplar içerisindeki makale ve bildirilerinden olan "İslâm Mimarisi Üzerine Düşünceler", "İslâm Mimarisinin Temel Meseleleri", "Mimaride Tezyinîlik", "Mimarlık Mirasımız ve Kültürümüzün Geleceği" adlı yazılar Cansever'in dayandığı temelleri açıklaması bakımından dikkate değer metinlerdir. Mimariye, kültüre, medeniyete yaklaşımları açısından önemli bir eser olan *Kubbeyi Yere Koymamak* ise kendisiyle yapılan söyleşi ve röportajları içermektedir. Ayrıca Cansever'in koordinatörlüğünde, 1995'te yayımlanan *HABITAT II Konferansı için Şehir ve Konut Üzerine Düşünceler* ve 2001 yılında yayımlanan *Yıkıcı Depremden Etkilenecek İstanbulluları Yeni Şehirlere Yerleştirme Projesi Ön Raporu* ile 2003'te yayımlanan *Yıkıcı Depremden Etkilenecek İstanbulluları Yeni Şehirlere Yerleştirme Amaçlı Proje Önerisi: Pilot Şehir Uygulama Raporu* şehir ve şehircilik hakkındaki görüş ve önerilerinin somut göstergeleridir.

Mimari Eserleri. Cansever'in bilinebildiği kadarıyla seksen yedi projesi bulunmaktadır. Bazıları uygulanmış, bazıları da uygulama fırsatı bulamamış önemli projeleri şunlardır: "Sâdullah Paşa Yalısı Restorasyonu" (İstanbul 1949-1951), "Anadolu Kulübü Oteli" (İstanbul 1951-1957), "Türk Tarih Kurumu" (Ankara 1951-1967), "Rıfat Yalman Evi" (İstanbul 1952), "Karatepe Açık Hava Müzesi" (Adana 1957-1961), "Beyazıt Meydanı Yayalaştırma ve Düzenleme Projesi" (İstanbul 1958-1961), "ODTÜ Kampüsü Yarışma Projesi" (Ankara 1959), "Çürüksulu Yalısı Restorasyonu" (İstanbul 1968-1971), "Ahmet Ertegün Evi" (Bodrum-Muğla 1971-1973), "Atatürk Kültür Merkezi Ulusal Müze ve Parkı Projesi" (Ankara 1980), "Batıkent Yeni Şehir ve Konut Yerleşmesi Teklif Projesi" (Ankara 1980-1981), "Ayşin-Rafet Ataç Evi" (İstanbul 1983-1986), "Demir Tatil Köyü" (Bodrum-Muğla 1983-), "Avanos Oyma Kaya Oteli Teklif Projesi" (Nevşehir 1984), "Bodrum Kültür ve Ticaret Merkezi" (Muğla 1987), "Sualtı Arkeoloji Enstitüsü" (Bodrum-Muğla 1988-1996), "Karakaş Camii" (Antalya 1991-1998), "İmam Buhârî Eğitim Kompleksi Davetli Yarışma Projesi" (Semerkant-Özbekistan 1993), "Cebelüssaid Yerleşmesi" (Sofar-Beyrut-Lübnan 1994-1995), "Kaleardı Mahallesi Projesi" (Sivas 1998), "Dârüsselâm Eğitim Tesisleri Teklif Projesi" (Zenzibar-Tanzanya 2000), "Ballıkuyumcu Toplu Konut Alanı Projesi" (Ankara 2001-).

Cansever'in mimari projeleri ulusal ve uluslar arası alanda çeşitli ödüllere lâyık görülmüştür. "Türk Tarih Kurumu" ve "Ertegün Evi" ile 1980'de, "Demir Tatil Köyü" ile 1992'de Uluslararası Ağa Han Mimarlık ödülünü dünyada üç defa alan tek mimar odur. Meslekî pratiği, düşünsel ve felsefî yaklaşımı ile 1990'da II. Ulusal Mimarlık ödülleri kapsamında Büyük ödül (Sinan ödülü) ona verilmiştir. 2003'te *Mimarlık* dergisinde yayımlanan "Türkiye'de Çağdaş Mimarlığın (1923-2003) Önde Gelen 20 Eseri" adlı bir soruşturma sonucunda "Türk Tarih Kurumu" ilk sırayı, "Anadolu Kulübü Oteli" on sekizinci sırayı, "Demir Tatil Köyü" on dokuzuncu sırayı almıştır. Türkiye Cumhuriyeti Kültür ve Turizm Bakanlığı Güzel Sanatlar Genel Müdürlüğü tarafından her yıl verilen Kültür ve Sanat Büyük ödülü 2005 yılında, "Türk mimarisini tarihsel kökleriyle bağlarını koparmadan yaşatarak çağdaş çizgiyi yakalayabilmiş, üstün hizmetlerinden ve geçmişi tanıması açısından Türk mimarisinde büyük bir ufuk açan, yapıtlarıyla uluslar arası akademik camiada saygın bir yer edinen" ifadeleriyle Cansever'e verilmiştir. Cumhurbaşkanlığı Kültür Sanat Büyük ödülünün 2008'deki sahibi de Cansever'dir.

BİBLİYOGRAFYA :

Yıkıcı Depremden Etkilenecek İstanbulluları Yeni Şehirlere Yerleştirme Projesi Ön Raporu (haz. Turgut Cansever v.dğr.), İstanbul 2001; *Yıkıcı Depremden Etkilenecek İstanbulluları Yeni Şehirlere Yerleştirme Amaçlı Proje Önerisi: Pilot Şehir Uygulama Raporu* (haz. Turgut Cansever v.dğr.), İstanbul 2003; Uğur Tanyeli – Atilla Yücel, *Turgut Cansever: Düşünce Adamı ve Mimar*, İstanbul 2007; Halil İbrahim Düzenli, *İdrak ve İnşa: Turgut Cansever Mimarlığının İki Düzlemi*, İstanbul 2009; Faruk Deniz, "'Sonsuz Mekânın Peşinde': Bir Tezin 60 Yıl Sonra Yayınlanışının Hikâyesi", Turgut Cansever, *Sonsuz Mekânın Peşinde: Selçuk ve Osmanlı Sanatında Sütun Başlıkları* içinde, İstanbul 2010, s. XIII-XLVIII; Beşir Ayvazoğlu, *Dünyayı Güzelleştirmek: Turgut Cansever'le Konuşmalar*, İstanbul 2012; *Mimar-Çağdaş Mimarlık Dergisi* (Turgut Cansever özel sayısı), sy. 4/11, İstanbul 1983, s. 5-67; Ali Cengizkan, "Türkiye'de Çağdaş Mimarlığın (1923-2003) Önde Gelen 20 Eseri", *Mimarlık*, sy. 311, İstanbul 2003, s. 24-35.

HALİL İBRAHİM DÜZENLİ

CÂRİM, Ali
(علي الجارم)

Alî b. Muhammed b. Sâlih b. Abdilfettâh b. Muhammed el-Cârim
(1881-1949)

Arap dili ve edebiyatı âlimi, eğitimci, şair, tarihî romanlarıyla tanınan yazar.

Mısır'ın kuzeyinde Nil'in batı sahilinde yer alan ve halkının Kureyş asıllı olduğu belirtilen Reşîd şehrinde kültürlü ve dindar bir aile içinde doğdu. Babası Ezher âlimlerinden Hanefî fakihi Muhammed b. Sâlih el-Cârim Demenhûr, Cîze, Feyyûm ve Zekāzîk'te kadı olarak görev yaptı. Ali on bir yaşına kadar okuma yazmayı, temel dinî bilgileri öğrendi, bu arada hıfzını tamamladı, ayrıca babasından kıraat ve tecvid dersleri aldı. Daha sonra kardeşi Muhammed Nu'mân ile birlikte Ezher'e kaydolarak (1892) orta, lise ve yüksek öğrenimini bitirdi. Tâhâ Hüseyin ile Ahmed Emîn buradaki okul arkadaşlarındandır. Ezher'de mantık, felsefe ve belâgat dersleri veren Muhammed Abduh'tan çok etkilendi; ondan Abdülkāhir el-Cürcânî'nin *Delâ'ilü'l-i'câz*'ı ile *Esrârü'l-belâğa*'sını

Ali el-Cârim

okudu. Seyyid b. Ali el-Mersafî de onun hocalarındandır. 1902'de Dârülulûm'a girdi. 1908'de mezun olunca aynı yıl eğitim bilimleri ve psikoloji tahsili için İngiltere'ye gitti. Buradaki arkadaşları arasında eski Maarif bakan vekili Hasan Fâik, hakkında mersiye yazdığı eski Maarif bakan vekili yardımcısı Muhammed Emîn Lutfî, yine hakkında mersiye yazdığı Mahmûd Fehmî en-Nukrâşî ve diksiyon dersi okutan Muhammed Tevfîk Diyâb görülür. Ali el-Cârim, Nottingham ve Exeter üniversitelerinde dört yıl okuduktan sonra 1912'-de diplomasını aldı. Bu dönemde tiyatro sahibi bir İngiliz hanımı Ali el-Cârim'e Shakespeare tiyatrolarında bazı roller teklif etti ve Cârim rollerini başarı ile temsil etti. Ayrıca İngiltere izlenimlerini dile getirdiği bazı şiirler yazdı. İngiltere'den dönünce kısa bir süre Arap dili öğretmenliği yaptı. 1914-1917 yıllarında Dârülulûm'da ders verdi, ardından Maarif Bakanlığı Arap dili müfettişliğine getirildi. 1940 yılına kadar süren bu görevi sırasında öğretmenleri yönlendirmesi, arkadaşı Mustafa Emîn'le birlikte kaleme aldığı *en-Naḥvü'l-vâżıḥ* ve *el-Belâġatü'l-vâżıḥa* ile örnekli, açıklamalı, sade bir üslûpla yazılmış modern gramer ve belâgat öğretimi çığırını açanların başında yer aldı. Arap dili birinci müfettişliğine yükseldikten sonra emekli oluncaya kadar (1942) Dârülulûm'da eğitim bilimleri öğretim üyesi, dekan vekili ve dekan olarak görev yaptı.

1932'de Kahire Mecmau'l-lugati'l-Arabiyye'nin kurucu üyeleri arasında yer alan Cârim birçok ilmî ve edebî komisyonda önemli etkinliklere katıldı. Nahiv, sarf, lugat, imlâ ve hat alanlarında değerli araştırmalar yaptı. Terâdüf, tazmin, iştikak, ta'rib, mutâvaat, ism-i âlet, cem-i teksîr gibi Arap dilinin temel meselelerine dair araştırmalar ortaya koydu. Arap yazısı, Arap harfleri ve imlâsının ıslahı için projeler geliştirdi. Kurum üyesi Abdülazîz Fehmî'nin Latin harfleriyle değiştirilmesini de içeren Arap harflerinin ıslahı projesine karşı Arap alfabesini kolaylaştırma metodu üzerinde durdu; hareke yerine belli işaretlerin kullanılmasını kapsayan bir teklif sundu. 1948'de Ahmed Emîn başkanlığındaki Lafızlar ve Üslûplar Komisyonu sekreterliğine getirildi. Gazete ve dergilerle çeşitli eserlerde görülen lafız ve üslûp hataları düzeltilip doğrularının kurum kararı ile halka arzı gerçekleştirildi. Kur'an dili olan fasih Arapça'yı ömrü boyunca savundu; kurumun görevinin fasih dili tesbit etmek olduğunu söyledi, bu sebeple halk lehçeleri araştırmalarına girişilmesini uygun bulmadı. Böyle bir araştırmanın sömürgeci Batılılar'ın ticaret yapmaları veya fitne çıkarmalarına yarayacağını söyledi (M. Abdülmün'im Hâtır, s. 58-59). 1935'te Mühendislik Fakültesi'nde okuyan Bekir Muhammed adlı oğlunu kaybetmişti. Kendisi de 8 Şubat 1949 akşamı arkadaşı Mahmûd Fehmî en-Nukrâşî'nin anma gecesinde onun için yazdığı mersiyenin oğlu Bedreddin tarafından okunması sırasında kalp krizi geçirerek öldü. Espri ve nükteden hoşlanan, neşeli bir kişiliğe sahip olan Cârim siyasetle hiç ilgilenmemiştir.

Ali el-Cârim şair Cemîl Sıdkî ez-Zehâvî ile Irak Kralı Melik Gāzî'yi anmak, Şemmer ve Ubeyd kabilelerini barıştırmak için Bağdat'a, tıp ve kültür kongreleri gibi vesilelerle birçok defa Lübnan ve Beyrut'a seyahat etmiş, Mısır okullarına nezaret etmek üzere defalarca Sudan'a gitmiştir. Çeşitli Arap ülkelerinde madalya ile onurlandırılmıştır. Çok güzel şiir okuyan Ali el-Cârim, kutlama ve toplantılarda emîrü'ş-şuarâ Ahmed Şevkî'nin isteğiyle onun şiirlerini okumuş, kendisi de iyi bir şiir okuyucusu olan Nil şairi Hâfız İbrâhim kendisini kıskanmıştır. Mahmud Sâmî el-Bârûdî, Ahmed Şevkî, Hâfız İbrâhim gibi klasik şiir geleneğine bağlı şairler arasında yer alan Cârim şiiri lafız-mâna, vezin-kafiye ve tef'ilelerin ötesinde gizli ve gizemli ruhsal bir ışık, karanlığı dağıtan bir aydınlık oluşturan ve soğukluğu giderici bir hararet doğuran elektrik akımı olarak niteler. Câhiz ve Ebû Hilâl el-Askerî gibi şiir sanatındaki hüneri, herkesçe bilinen ortak mânalarda değil bu mânaları uygun lafız kalıpları içine dökmekte ve uygun bir üslûp kullanma becerisinde görür; sanatın gayesini ahlâkî ve içtimaî meselelere hizmet olarak belirler.

Cârim'in az sayıdaki methiyeleri arasında hocası Muhammed Abduh, Irak Kralı Melik Gāzî, Uman Kralı Melik Abdullah, İbrâhim Rifat Paşa, Sağlık Bakanı Ali Tevfik Şûse için yazdıkları sayılabilir. Arap milliyetçiliği bağlamında Arap birliğine, Arap mefâhirine, din, dil, tarih ve ruh birliğine, fasih Arapça'nın önemine vurgu yapan övgüleri de vardır. Abdülaziz Câvîş, Ahmed Şevkî, Dâvûd Berekât, İsmâil Sabri Paşa, Sa'd Zağlûl için yazdığı çok sayıdaki mersiyeleri arasında oğlu Bekir Muhammed'in vefatından sonra yazdıkları daha duygulu ve daha hüzünlüdür. Müslüman kadının hürriyeti, eğitimi, örtünmesi, Mısır'da toplumsal hayatın tasviri, iki dünya savaşı gibi konulara dair şiirler de kaleme almıştır. Gazel ve tasvir şiirlerinde başarılı bulunmamıştır. Şiirlerinde hikemiyata dair bölümlerde Batı kültürü etkisi görülmez. Ali el-Cârim eğitim ve psikoloji alanlarındaki eserleri yanında kaleme aldığı bir dizi eserle tarihî hikâye ve roman dallarında çığır açmış yazarlar arasında sayılmıştır. Roman ve hikâyelerinde ahlâkî erdemleri önemsemiş, Arap Dil Kurumu'nda üye iken düzenlenen roman yarışmasına sunulan, Necîb Mahfûz'un daha sonra Nobel edebiyat ödülünü kazanmasına sebep olan *Zükāḳu'l-Midaḳ* adlı romanını içinde ahlâkı bozuk karakterlerin bulunması yüzünden reddetmiştir.

Eserleri. A) Tarihî Roman ve Hikâyeleri: Bunların kahramanları genellikle şiirle ilgisi bulunan tarihî şahsiyetlerdir. **1.** *Hâtif mine'l-Endelüs* (Kahire 1905, 1949, 1973). Endülüs Emevî halifelerinden Müstekfî-Billâh'ın kızı şair Vellâde ile şair İbn Zeydûn arasındaki aşka dairdir. **2.** *Meraḥu'l-Velîd* (Kahire 1942). Emevî Hükümdarı II. Velîd'in dinî ve ahlâkî değerleri önemsemeyen eğlence hayatı, şiiri ve yönetimiyle ilgilidir. **3.** *Seyyidetü'l-ḳuṣûr: Âḫiru eyyâmi'l-Fâṭımiyyîn bi-Mışr* (Kahire 1944). Eserde Fâtımîler'in son günleriyle Eyyûbîler'in ilk zamanlarında Aden, Zebîd, Mekke ve Kahire'de geçen olaylar ve Umâre el-Yemenî, Şiî / Fâtımî-Sünnî ihtilâfları anlatılmaktadır. **4.** *Fârisü Benî Ḥamdân* (Kahire 1945, 1958, 1395/1975). Hamdânî hânedanının şairi Mütenebbî'nin rakibi, Seyfüddevle'nin amcasının oğlu, Haçlı savaşları kahramanı Ebû Firâs el-Hamdânî'nin hayatına dairdir. **5.** *Ġādetü Reşîd* (Kahire 1991). Bu eserde Cârim kendi beldesi olan Reşîd halkının Fransız işgaline (1798) karşı kahramanca direnişini, bu arada Fransız Generali (Abdullah) Mino ile Zübeyde bint Bevvâb arasındaki aşkı anlatmaktadır. **6.** *eş-Şâʿirü'ṭ-ṭamûḥ* (Kahire 1998). Mütenebbî'nin Halep'te Seyfüddevle'nin, Mısır'da Kâfûr el-İhşîdî'nin saraylarındaki hayatı ve mâruz kaldığı entrikaları tasvir eden psikolojik bir romandır. **7.** *Ḫâtimetü'l-meṭâf (fî nihâ-*

yeti'l-Mütenebbî) (Kahire 1998). Mütenebbî'nin hayatının son günlerine dair olup eserde Mısır'dan Kûfe'ye kaçışı, oradan Errecân'daki Vezir İbnü'l-Amîd'in, daha sonra Şîraz'daki Adudüddevle'nin sarayında kaldıktan sonra dönüş yolunda öldürülmesi anlatılmaktadır. **8.** *Şâʿir Melik* (Kahire 1998). İşbîliye'de (Sevilla) hüküm süren Abbâdîler'le bilhassa şair ve melik Mu'temid b. Abbâd'ın hayatına dairdir. **9.** *Nefîse el-Murâdiyye.* Eserde Murad Bey'in eşi Nefîse ile Mısır halkının Fransız işgaline karşı kahramanca direnişleri anlatılmaktadır. **10.** *Ḳatîletü'l-Ḳabâḳīb.* Memlükler ve özellikle Mısır Kraliçesi Şecerüddür zamanında Mısır halkının durumuyla ilgili olup yarısına kadar yazılan eserin kaybolduğu belirtilir. **11.** *el-Fârisü'l-müleşşem.* Velîd b. Abdülmelik zamanında tanınmış bir ailenin kızı olan Âişe el-Mahzûmiyye'nin Şam'dan Endülüs'e gazâya gidişinin anlatıldığı uzun bir hikâyedir (Kahire 2012). **12.** *es-Sehmü'l-mesmûm.* Hârûnürreşîd zamanında Hafsa adlı bir kıza âşık olan Nizâr'ın Bizanslılar'la yapılan savaşta esir olması, kendisini seven imparatoriçenin isteğini kabul etmemesi üzerine hapse atılması ve sonra buradan kurtuluşunun hikâyesidir (Kahire 2013). Ali el-Cârim'in roman ve hikâyelerinin birçoğu *el-Aʿmâlü'n-neşriyyetü'l-kâmile li'l-edîb ve'ş-şâʿir ʿAlî el-Cârim* (Kahire, I, 1945; II, 1949; III, 1950) ve *Selâsilü'ẕ-ẕeheb: Mecmûʿatü rivâyâti ʿAlî el-Cârim* (Kahire 1989) adlı eserlerde toplanmıştır.

B) İlmî Neşirleri: 1. İbnü't-Tıktakā, *Kitâbü'l-Faḫrî fî âdâbi's-sulṭâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye* (Kahire 1938, Muhammed Avad İbrâhim ile birlikte, tahkik ve şerh). **2.** Câhiz, *Kitâbü'l-Buḫalâʾ* (I-II, Kahire 1357-1358/1938-1939, Ahmed el-Avâmirî ile birlikte). **3.** Ebû Ca'fer İbnü'd-Dâye, *Kitâbü'l-Mükâfeʾe ve ḥüsni'l-ʿuḳbâ* (Kahire 1941, Ahmed Emîn ile birlikte). **4.** Mahmûd Sâmî el-Bârûdî, *Dîvânü'l-Bârûdî I* (Muhammed Şefîk Ma'rûf ile birlikte, Kahire 1942, 1959, 1998). **5.** İbn Senâülmülk, *Dârü'ṭ-ṭırâz fî ʿameli'l-müveşşeḥât.*

C) Okul Kitapları: 1. *en-Naḥvü'l-vâżıḥ.* Üç cüzü ilköğretim, dört cüzü orta ve lise öğretimi içindir. Mustafa Emîn İbrâhim ile birlikte hazırlanan eser, 1925'te Mısır okullarında ders kitabı olarak kabul edilmiş olup halen birçok ülkede önde gelen ders kitapları arasında yer alır. **2.** *el-Belâġatü'l-vâżıḥa* (Mustafa Emîn İbrâhim ile birlikte, Kahire 1354/1936). *en-Naḥvü'l-vâżıḥ* yöntemiyle hazırlanan bu eser de modern belâgat öğretiminde çığır açmış ve defalarca basılmıştır. Günümüzde birçok ülkede ders kitabı olarak okutulmaktadır. Müellifler ayrıca, 1931 yılında alıştırmaların çözümüyle ilgili bir kılavuz kitap olarak *Delîlü'l-Belâġati'l-vâżıḥa*'yı hazırlamışlardır. Bu iki eserin birçok taklidi yazılmıştır. **3.** *Târîḫu'l-edebi'l-ʿArabî* (Ahmed el-İskenderî v.dğr. ile birlikte, Kahire 1944). Liseler için hazırlanan dört cüzlük eserde Arap edebiyatı modern asırlardan başlayarak Câhiliye devrine doğru bir sıralamayla ele alınmış, 1930'da Mısır liseleri için ders kitabı kabul edilmiştir. **4.** *el-Münteḫab min edebi'l-ʿArab* (Ahmed el-İskenderî v.dğr. ile birlikte, I-IV, Kahire 1944, 1953, 1954). Önceki eserden aynı yöntemle yapılmış bir seçmedir. **5.** *ʿİlmü'n-nefs ve âṣâruhû fi't-terbiye ve't-taʿlîm* (Mustafa Emîn İbrâhim ile birlikte, Kahire 1333/1915, 1357/1939). Mısır'da eğitim psikolojisine dair yazılan ilk eserlerden olup Muhammed Muîn kitabı *Revânşinâsî-i Terbiyetî* adıyla Farsça'ya çevirmiştir (Ahvaz 1316 hş./1937).

Ali el-Cârim'in divanı (Kahire 1406/1986, 1990) dört cüz olup çoğu 100 beyte ulaşan uzun kaside niteliğinde 122 şiiri kapsar. İlk üç cüzünü İbrâhim el-Ebyârî, Muhammed Şefîk Ma'rûf ve Hüseyin Mahlûf şerhetmiştir. Şairin oğlu Bedreddin babasının vefatından sonra divandan yaptığı seçmeleri *Sebeḥâtü'l-ḫayâl* adıyla küçük bir divanda toplamış, buna divanda yer almayan "Medḥu'r-Resûl" ile "Ḳaṣîdetü Filesṭîn"i de eklemiş, diğer oğlu Ahmed Ali el-Cârim, babasının şiirlerinden yaptığı seçmeleri *Muḫtârât min Şiʿri ʿAlî el-Cârim* adlı eserinde toplamıştır (Kahire 1995). Cârim, Stanley Lane-Poole'ün *The Story of the Moors in Spain* adlı eserini *Ḳıṣṣatü'l-ʿArab fî Esbâniyâ* adıyla Arapça'ya çevirmiştir (Kahire 1944, 1960). Ali el-Cârim'in eserleri *el-Müʾellefâtü'l-kâmile li'l-edîb ve'ş-şâʿir ʿAlî el-Cârim* ve *Selâsilü'ẕ-ẕeheb: ʿAli el-Cârim: el-Aʿmâlü'l-neşriyyetü'l-kâmile li'l-edîb ve'ş-şâʿir ʿAlî el-Cârim* (Kahire 1989), başlıklı koleksiyonlarda toplanmıştır. Oğlu Ahmed Ali el-Cârim babasının makale ve araştırma yazılarını *Cârimiyyât: Buḥûṯ ve maḳālâtü'ş-şâʿir ve'l-edîb ve'l-luġavî ʿAlî el-Cârim* (Kahire 1992), babası hakkında yapılan araştırma ve yazıları makaleleri de *el-Cârim fî ẕamîri't-târîḫ: el-Buḥûṯ ve'l-maḳālâtü'l-menşûre ʿani'ş-şâʿiri'l-edîbi'l-luġavî ʿAlî el-Cârim* (Kahire 1994) ve *el-Cârim fî ʿuyûni'l-üdebâʾ: el-Buḥûṯ ve'l-maḳālâtü'l-menşûre ʿani'ş-şâʿiri'l-edîb ʿAli el-Cârim* (Kahire 2002) adlı eserlerde bir araya getirmiştir. Ali el-Cârim'i çeşitli yönleriyle ele alan birçok monografi kaleme alınmış, yine oğlu Ahmed Ali de babası hakkında *Şâʿirü'l-ʿurûbe el-kebîr ʿAlî el-Cârim* adlı bir eser yazmıştır (Kahire 2009).

BİBLİYOGRAFYA :

Edhem el-Cündî, *Aʿlâmü'l-edeb ve'l-fen*, Dımaşk 1958, II, 472-473; Ahmed eş-Şâyib, *el-Cârim eş-şâʿir*, Kahire 1967; M. Abdülmün'im Hâtır, *ʿAlî el-Cârim* (*Aʿlâmü'l-ʿArab*, nr. 95 içinde), Kahire 1971; Abbas Mahmûd el-Akkād, *Şuʿarâʾü Mışr ve bîʾâtühüm fi'l-cîli'l-mâżî*, Kahire 1973, s. 8-12, 120-148; Yûsuf Es'ad Dâğır, *Meṣâdirü'd-dirâseti'l-edebiyye*, Beyrut 1983, II, 244-246; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), IV, 294; M. Gazzâlî Harb, *ʿAlî el-Cârim bâḥişen ve edîben*, Kahire 1986; M. Mehdî Allâm, *el-Mecmaʿiyyûn fî ḫamsîne ʿâmen*, Kahire 1406/1986, s. 199-201; M. Reşâd el-Hamzâvî, *Aʿmâlü Mecmaʿi'l-luġati'l-ʿArabiyye bi'l-Ḳāhire*, Beyrut 1988, s. 79-80, ayrıca bk. İndeks; Şefî' es-Seyyid, *İttiçâhâtü'r-rivâyeti'l-ʿArabiyye fî Mışr*, Kahire 1993, s. 27, 29, 52-54; M. Sabrî es-Sûrbûnî, *Târîḫu Mışr min Muḥammed ʿAlî ile'l-ʿaṣri'l-ḥadîṯ*, Kahire 1996, s. 17-30; M. Receb el-Beyyûmî, *ʿAlî el-Cârim: Şâʿirü'l-ʿurûbe*, Kahire 1998; Hamîd Mecîd Heddev, "ʿAlî el-Cârim", *Mevsûʿatü Beyti'l-ḥikme li-aʿlâmi'l-ʿArab*, Bağdad 1420/2000, s. 371-372; Muhammed Rif'at, *Târîḫu Mışr es-siyâsî fi'l-ezmineti'l-ḥadîṯe*, Kahire 1434, I, 1-39; Hilmî Muhammed el-Kāûd, "el-Cârim ve'r-rivâyetü't-târîḫiyye", *ed-Dâre*, XVIII/1, Riyad 1992, s. 42-83; Receb Mahmûd Ahmed Süleyman, "Dîvânü'l-Cârim: Dirâse ʿArûziyye", *Mecelletü'd-dirâsâti'l-ʿArabiyye*, I/1 1, Minye 2005, s. 227-262; Ahmed Dervîş, "el-Cârim, ʿAlî", *Mv.AÜ*, V, 41-48.

İSMAİL DURMUŞ

CÂSİR, Hamed

(bk. HAMED el-CÂSİR).

CEBBÛR, Cebrâil Süleyman

(جبرائيل سليمان جبّور)

(1900-1991)

Lübnanlı hıristiyan araştırmacı ve yazar.

26 Aralık 1900 tarihinde Şam ve Humus şehirleri arasında yer alan Karyeteyn nahiyesinde doğdu. İlk eğitiminden sonra lise öğrenimi için Humus'a gitti. I. Dünya Savaşı'nda okulunun kapanması üzerine Karyeteyn'e döndü. Lise öğrenimini 1919'da Lübnan'da tamamladı ve 1921'de üstün başarıyla Sûkulgarb mektebini bitirdi. 1925'te Beyrut Amerikan Üniversitesi Edebiyat ve İlimler Fakültesi'nden mezun oldu. Bir süre Humus'ta bir lisede İngilizce zümre başkanlığı yaptı. Ardından Mısır'a giderek 1929-1930 öğretim yılında Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde öğre-

nim gördü. 1933'te Beyrut Amerikan Üniversitesi Edebiyat ve İlimler Fakültesi'nde İbn Abdürabbih ve *el-ʿİḳdü'l-ferîd*'i üzerine yüksek lisans yaptı ve öğretim görevlisi oldu. 1947'de Amerika'da Princeton Üniversitesi'nde edebiyat alanında ikinci yüksek lisansını tamamladı. Aynı yıl Philip Khuri Hitti'nin danışmanlığında Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin hayatı, eserleri ve *Feżâ'ilü'l-Ḳuds* adlı eserinin tahkikini konu alan teziyle doktorasını bitirdi. Beyrut'a dönen Cebbûr emekli oluncaya kadar Amerikan Üniversitesi'nde Arap dili ve edebiyatı dersleri verdi, hem bu üniversitede hem de Saint Joseph Üniversitesi'nde yüksek lisans ve doktora tezleri yönetti. Üniversitenin görevlendirmesiyle Arap ülkelerinin yanı sıra birçok Avrupa ve Asya ülkesini gezdi; Arap dili ve edebiyatı ile İslâm medeniyeti alanında yapılan çalışmaları inceledi, üniversitelerde konferanslar verdi. 1970'te emekliye ayrılmasından sonra Lübnan ve Suriye'deki hıristiyan okullarının mütevelli heyetlerinde görev aldı. Kitâb-ı Mukaddes'in Arapça tercümelerinin redaksiyonunda çalıştı. *el-Mevsûʿatü'l-Filisṭîniyye*'nin yazı kurulunda bulundu. Lübnan Devleti tarafından birçok devlet ödülüne lâyık görüldü. 11 Mayıs 1991 tarihinde vefat etti.

Eserleri. 1. *el-Ḥayâtü'l-ʿArabiyye fi'l-miʾe seneti'l-ûle'lletî merret baʿde vefâti'n-Nebiyyi'l-ʿArabî* (Beyrut 1932). **2.** *İbn ʿAbdirabbih ve ʿİḳdüh*. Yüksek lisans çalışmasıdır (Beyrut 1933, 1979). **3.** *ʿÖmer b. Ebî Rebîʿa*. Emevîler dönemi şairlerinden Ömer b. Ebû Rebîa hakkındaki eserin birinci cildinde şairin yaşadığı dönem, ikinci cildinde hayatı, üçüncü cildinde aşkları anlatılmış ve şiirleri incelenmiştir (Beyrut 1935-1971, 1981). **4.** *Min Türâşine'l-edebî* (Beyrut 1976). **5.** *Evrâḳ min riyâżi'l-edeb ve't-târîḫ* (Beyrut 1981). **6.** *el-Mülûkü'ş-şuʿarâʾ* (Beyrut 1981). **7.** *Keyfe efhemü'n-naḳd*. Bu çalışmasında çeşitli eserlerin edebî eleştirisini yapan yazar yine ağırlıklı olarak Ömer b. Ebû Rebîa'yı ele almaktadır (Beyrut 1937, 1983). **8.** *el-Bedv ve'l-bâdiye: Ṣuverun fî ḥayâti'l-bedv fî bâdiyeti'ş-Şâm* (Beyrut 1988). Eser, Lawrence I. Conrad tarafından *The Bedouins and the Desert: Aspects of Nomadic Life in the Arab East* adıyla İngilizce'ye çevrilmiştir (New York 1995). **9.** *Min Eyyâmi'l-ʿumr*. Yazarın kendi hayatını ve hâtıralarını anlattığı eseridir (Beyrut 1991).

Cebbûr, bu eserlerin yanı sıra Necmeddin el-Gazzî'nin *el-Kevâkibü's-sâʾire biaʿyâni'l-miʾeti'l-ʿâşire* adlı eseriyle (I-III, Beyrut 1945, 1959, 1979) doktora tezi olan Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *Feżâ'ilü'l-Ḳuds*'ünü (Beyrut 1979) tahkik ederek yayımlamıştır. Ayrıca hocası Philip Khuri Hitti'nin *History of the Arabs* adlı eserini *Târîḫu'l-ʿArab* (Beyrut 1965) ve *Capital Cities of Arab Islam*'ı *ʿAvâṣımü'l-İslâmi'l-ʿArabî* (Beyrut 1986) adıyla Arapça'ya çevirmiştir. Müellifin *el-Kelime*, *el-Hilâl*, *el-Muḳteṭaf*, *el-Meşrik*, *el-Edîb*, *el-Emâlî*, *el-Ebḥâṯ* ve *el-Mevridü'ṣ-ṣâfî* gibi dergilerde çok sayıda makalesi yayımlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Cebrâil Süleyman Cebbûr, *Min Eyyâmi'l-ʿumr*, Beyrut 1411/1991, tür.yer.; Nizâr Abâza – M. Riyâz el-Mâlih, *İtmâmü'l-Aʿlâm*, Beyrut 1999, s. 63; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Tetimmetü'l-Aʿlâm*, Beyrut 2002, I, 106-107; İbrâhim Abduh el-Hûrî, *Şümûʿ fi'l-bâl*, Beyrut 2003, s. 73-79; *Aʿlâmü'ş-şeḳâfe fî Lübnân*, sy. 5 (1989), s. 13-19; İlyân Salîbâ, "Cebbûr, Cebrâ'îl Süleymân", *Mv.AÜ*, V, 114-117.

ÖMER İSHAKOĞLU

CEBELİÂMİL
(جبل عامل)

Lübnan'da bir bölge.

Cebeliâmil (Cebelüâmile, Cebelülcelîl, Cebelülhayl), Sûr civarına hâkim olan Bişâre adlı liderlerinden dolayı Bilâdülbişâre, Bilâdülbişâreteyn ve son dönemlerde Bilâdülmetâvile (Şiî bölgesi) diye de anılır. Bölge, 1920'de Büyük Lübnan Devleti'nin kurulmasıyla Lübnan sınırları içine dahil edilmiş olup Lübnan'ın güneyi ile Kuzey Filistin'in küçük bir bölümünü kapsar. Coğrafî sınırları konusunda ihtilâf bulunmakla birlikte genellikle batıda Akdeniz, güneyde Filistin, doğuda Ürdün, Vâditeym, Hûle ve Bikâa beldeleriyle Lübnan dağlarının bir bölümü, kuzeyde ise eski devirlerde el-Ferâdis diye anılan Evvelî ırmağı ile çevrilmiştir. Yüzölçümü yaklaşık 3200 km²'dir ve günümüzde Lübnan Devleti topraklarının (10.400 km²) üçte birine yakın bir bölümünü teşkil eder.

Âmil (Âmile) ismi, Yemen'de Me'rib Seddi'nin yıkılmasının ardından kuzeye göç eden ve Suriye'de yerleşen Âmile b. Sebe' el-Yemâniyye kabilesine dayandırılmaktadır. Kabilenin Suriye'ye ne zaman geldiği kesin olarak bilinmiyorsa da Abbâsîler'in ilk dönemlerinden itibaren Cebeliâmil bölgesinde iskân edildikleri düşünülmektedir. O dönemlerden beri bölgede az sayıda hıristiyan grupla Sayda'dan Beyrut'a doğru uzanan yerde Sünnî gruplar bulunmasına rağmen ahalinin büyük kısmı IV. (X.) yüzyılda İmâmiyye Şîası'na intisap etmiştir. Nâsır-ı Hüsrev 437 (1045-46) yılında bölgedeki seyahatlerinde Sûr şehrini anlatırken halkının çoğunun İmâmiyye Şîası'na mensup olduğunu söyler (*Sefernâme*, s. 22). Zaman içinde bölgenin çeşitli yerlerinde yetişen ulemâ tarafından kurulan daha çok Şiîliğin öğretildiği medreseler ve mezhep mensupları üzerinde etkili olan çok sayıda âlimin burada yetişmesi bölgeye asırlar boyu devam edecek bir şöhret kazandırmıştır.

Cebeliâmil halkının hangi dönemden beri Hz. Ali taraftarı olduğu konusu da tartışmalıdır. Bölgenin Şiîleşmesini Hz. Osman'ın hilâfet döneminde bir süre Suriye'de kalan Ebû Zer el-Gıfârî'nin Ehl-i beyt'in faziletlerini anlattığı günlere kadar götürenler vardır (Hür el-Âmilî, I, 13). Ebû Zer, Ehl-i beyt'in faziletlerini anlatmaya başlayınca durumdan haberdar olan Muâviye bunu halifeye bildirerek Ebû Zerr'in Medine'ye çağırılıp Rebeze'ye sürgün edilmesini sağladı. Bu sebeple bölgede Ebû Zerr'e nisbet edilen ve günümüze kadar gelen Meys ve Sarfend'deki iki mescid Ebû Zerr'in bölgedeki faaliyetlerinin delili olarak gösterilmektedir.

Tarihte ve günümüzde din ilimlerinin öğretildiği Cebeliâmil'deki küçük kasaba ve yerleşim birimleri içinde Cizzîn, Aynâtâ, Meys, Cübâ', Meşgara ve Bikâa'daki Kerekünûh önemli merkezlerdir (geniş bilgi için bk. Caʿfer el-Muhâcir, s. 149-242). Âmilî nisbesiyle anılan, Şiî fıkhı üzerinde derin tesirler icra eden ve daha çok İmâmiyye'nin Usûliyye ekolüne mensup olan birçok âlim buralarda yetişti. Bunlar arasında Şehîd-i Evvel Şemseddin Muhammed b. Mekkî, Muhakkık-ı Sânî Nûreddîn Ali b. Hüseyin el-Kerekî, 1545'te İstanbul'u ziyaret eden Şehîd-i Sânî Zeynüddin b. Ali Ahmed el-Cübâî ve Safevîler'in kuruluş döneminde babası bölgeden İran'a giden, diğer ulemâ ile birlikte Safevîler bünyesinde İmâmiyye Şiîliğinin yayılmasında önemli hizmetleri olan Bahâeddin el-Âmilî ve Ahbârî ekolünün önemli temsilcilerinden Muhammed b. Hasan Hür el-Âmilî zikredilmesi gereken şahsiyetlerdir.

Osmanlı idaresinde X. (XVI.) yüzyıl boyunca 100'den fazla Cebeliâmilli Şiî âlimi İran'a göç ederek Safevî idaresi altında İmâmiyye Şîası'nın yayılmasına büyük katkı sağladı. XVIII ve XIX. yüzyıllarda Sûr ve çevresinde bir miktar hıristiyan, Sayda civarında Sünnî ve Dürzîler'in olduğu bölgede Şiî nüfusu daima ekseriyeti teşkil etti. Bu dönemde bölgede bulunan İmâmiyye mensupları Batılı âlimler ve seyyahlar ta-

rafından da Metâvile / Mütâvile diye anılmış, bu isim özellikle "Ehl-i beyt'e yahut Ali ve evlâtlarına muhabbet besleyenler" anlamına geldiği için mahallî olarak da benimsenmiştir (M. Takī el-Fakīh, s. 31-32). Bölgedeki sosyal yapının zirvesinde politik liderler (züamâ), eşraf ve âyân bulunmaktadır. Bunlar arasında Es'ad ailesi Osmanlılar'dan kalan iktâların idaresini üstlendi, Tanzimat döneminde 1850 ve 1860 yıllarındaki toprak reformlarında köylülerin ekip biçtiği yerlere hâkim oldu. Bölgedeki din âlimleri malî yönden bu zaîmlere bağlı olup siyasî bakımdan da onları desteklemekteydi. Cebeliâmil tarihçileri, çeşitli dönemlerde ahalinin ve ulemânın idarecilerden gördüğü, özellikle XVIII. yüzyılın sonlarında Osmanlılar'ın Akkâ merkezli Şam ve Sayda Valisi Cezzâr Ahmed Paşa'nın bölgede otonomi kurmak isteyenlere karşı uyguladığı baskıya dikkat çeker. Bu dönemde birçok âlimin Irak ve İran'a kaçtığı, bölgedeki medreselerin kapandığı, XIX. yüzyılın sonlarına doğru Cebeliâmil menşeli ulemânın Necef'te yetişmeye başladığı belirtilir. Ahmed Ârif ez-Zeyn'in 1909'da kurduğu *el-ʿİrfân* gazetesi, 1990 yılına kadar bölge âlimlerinin düşünce ve kabullerini aksettiren bir yayın olarak devam etti.

1920'de Fransız manda idaresi altına giren Cebeliâmil daha çok Güney Lübnan olarak anılmaya başlandı. Cebeliâmil ismi de bölgenin kendine özgü kültürel ve dinî özelliklerini belirtmek için kullanılmaya devam etti. Bazı aydınlar ve din adamlarının 1936 yılına kadar Suriye ve Lübnan'ın birleşeceğini düşünmelerine karşılık Cebeliâmil'in dinî liderlerinin çoğu Lübnan hükümetine destek verdi. 1960'lara kadar şehirli bir orta sınıf ve etkili mahallî liderler bulunmadığından yol, okul, hastahane gibi tesislerden mahrum olan Cebeliâmil ekonomik ve siyasî zorluklarla karşı karşıya kaldı. Şiî kurumlarının da varlık gösteremediği bu dönemde bölge gençliği komünizm, Baasçılık ve Nâsırcılık gibi ideolojilerin etkisinde kaldı. 1957'de Sûr şehrinde müctehid Abdülhüseyin Şerefeddin el-Âmilî'nin halef bırakmadan ölümü üzerine İran'dan bölgeye gönderilen Seyyid Mûsâ es-Sadr 1969'da Yüksek Şiî Konseyi'ni oluşturdu ve 1970'lerin ortasında Şiîler'in haklarını savunmak için Hareketü'l-mahrûmîn ve onun silâhlı kanadı olan Emel (Efvâcü'l-mukāvemeti'l-Lübnâniyye) örgütünü kurmayı başardı. Fakat 1970'lerden sonra Cebeliâmil'deki bölgesel gerilimler, özellikle 1978, 1982 ve daha sonraki yıllarda İsrail ordusunun Filistinliler'e karşı başlattığı harekât ve bölgeyi işgal etmesi buradaki binlerce insanın Beyrut'un güneyindeki banliyölere sığınmasına yol açtı. Yaklaşık yirmi yıldan beri Cebeliâmil, zaman içinde zayıflayan Emel'in de dahil bulunduğu Şiî Hizbullah Örgütü tarafından savunulmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Nâsır-ı Hüsrev, *Sefernâme* (trc. Abdülvehap Tarzi), İstanbul 1994, s. 22; Hür el-Âmilî, *Emelü'l-âmil* (nşr. Ahmed el-Hüseynî), Bağdad-Necef 1385/1965, I, 13; M. Kâzım el-Mekkî, *el-Ḥarekētü'l-fikriyye ve'l-edebiyye fî Cebeli ʿÂmil*, Beyrut 1402/1982; a.mlf., *Münṭalaḳu'l-ḥayâti'ş-şeḳāfiyye fî Cebeli ʿÂmil*, Beyrut 1411/1991; Muhsin el-Emîn, *Ḫıṭaṭu Cebeli ʿÂmil*, Beyrut 1403/1983; M. Taki el-Fakih, *Cebelü ʿÂmil fi't-târîḫ*, Beyrut 1406/1986; Ali İbrâhim Dervîş, *Cebelü ʿÂmil*, Beyrut 1414/1993; Cihâd Bennût, *Ḥarekâtü'n-niḍâl fî Cebeli ʿÂmil*, Beyrut 1993; Ca'fer el-Muhâcir, *Cebelü ʿÂmil beyne'ş-şehîdeyn*, Dımaşk 2005; Stefan Winter, *The Shiites of Lebanon under Ottoman Rule: 1516-1788*, Cambridge 2010, s. 20-24, ayrıca bk. İndeks; P. Schwarz – [Metin Tuncel], "Sayda", *İA*, X, 261; Sabrina Mervin, "ʿĀmil, Jabal", *Encyclopaedia of Islam Three*, Leiden 2009, fas. 3, s. 81-84.

MUSTAFA ÖZ

CEKENÎ
(الجكني)

el-Muhtâr b. Muhammed Saîd b. el-Müstehî b. Eall b. Zelmât el-Cekenî eş-Şinkītî (ö. 1220/1805)

Moritanyalı nahiv, mantık, fıkıh ve kelâm âlimi, eğitimci.

1080 (1670) yılında Boutilimit (Bûtilimît / Ebûtilimît) şehrinin güneyindeki bir beldede doğduğu tahmin edilmektedir. Babası Muhammed Saîd, Bûnâ (babamız) diye bilindiğinden oğlu da İbn Bûnâ yahut Veledü Bûnâ diye tanınmıştır. Cekenî nisbesi ilim ve edebiyatla şöhret bulan, Arapça Hassâniyye lehçesiyle konuşan ve Mâlikî mezhebinden olan Arap Berberî kökenli Tecekānt (Tajakānt) kabilesine mensubiyetiyle ilgilidir. Cekenî uzun süre ilimden uzak bir hayat yaşadıktan sonra kendini ilme verdi ve ilk bilgileri babasından aldı. Daha sonra yörenin ilim adamlarının derslerine devam etti. Bunlar arasında Habîb b. Muhammed, Habîbullah el-Cekenî, Muhammed Habîbullah el-Meclisî (el-İmidlişî), Muhtâr b. Ahmed el-Cekenî sayılabilir. Hocası Muhtâr'dan çok yararlandı. Onun tavsiyesiyle Benî Deymân'dan, birçok ilimde söz sahibi bir âlimin yanında yetiştikten sonra kendisinden ders almak isteyen hocasının kırk öğrencisiyle birlikte memleketine döndü. Ardından keskin zekâsı ve güçlü hâfızası sayesinde ilmî seviyesini yükseltti.

Daha sonra öğretime yönelen Cekenî'nin ders verdiği medrese meşhur oldu, Arap dili ve kelâm ilminde Moritanya'da önde gelen bir ilim yuvası haline geldi. Eğitimde uyguladığı özel yöntemi büyük ilgi gördüğünden medresesi de çeşitli yerlerden gelen öğrencilerle doldu. Cekenî, döneminin Şinkit beldelerinde akılcı-dilci kelâm ekolünün öncüsü sayıldı, bid'atlara ve bid'atçılara karşı savaş açtı; zamanının çoğunu onlara cevap vermekle geçirirdi. Okutulmasını câiz görmeyen birçok âlimin aksine felsefî şüphelerden arınmış saf mantık disiplininin önemine vurgu yaptı. Derslerinde mantık ve nahiv ilimlerine ağırlık verdi, sıkı sıkıya bağlı bulunduğu Eş'arî akîdesi ve Mâlikî fıkhı okuttu. Özellikle Kur'an ve Sünnet'in yeterli olduğunu, diğer ilimlere gerek bulunmadığını söyleyen bazı çağdaşlarıyla sert tartışmalara girdi, mantık ve kelâm ilimlerinin gerekliliğini savundu. Felsefî düşüncelere cevap verilmesi amacıyla öğretimini farz-ı kifâye kabul ettiği mantık ilmiyle yaşadığı dönemde en çok uğraşan âlim oldu. Yetişmeleri için hiçbir fedakârlıktan kaçınmadığı öğrencilerinin birçoğu Moritanya'nın ilim hayatını etkilemiştir. Bunlar arasında Abdullah b. İbrâhim el-Alevî, Mahand Bâbeh b. Ubeyd ed-Deymânî, Abdullah b. Ahmed el-Kalâvî, Hurme b. Abdülcelîl el-Alevî, Abdullah b. Fâzıl eş-Şakravî, Muhammed b. Habîbullah el-Müceydirî el-Ya'kūbî, Abdullah b. Fâzıl el-Ya'kūbî ve Abdurrahman b. Muhtâr el-Müsevverî sayılabilir. "Ben uzlaşma değil tartışma adamıyım" diyen Cekenî, başta bid'atçılıkla nitelediği öğrencisi Müceydirî olmak üzere döneminin birçok âlimiyle tartışmalar yaptı. Muhtâr el-Küntî, *Cezvetü'l-envâr fi'z-zeb ʿan evliyâ'illâhi'l-aḫyâr* adlı eserinde Cekenî ile olan tartışmalarında onun iddialarına cevap verir. 140 yıl kadar yaşadığı tahmin edilen Cekenî'nin ölümü için 1230 yılı ileri sürülmüşse de tercih edilen görüşe göre 1220'de (1805) vefat etmiştir.

Eserleri. Eserlerini genellikle manzum olarak kaleme alan Cekenî'nin didaktik şiirleri yanında lirik şiirleri de mevcuttur. Medih, mersiye, fahr ve gazel gibi geleneksel temaların dışında ilmî münazaralarını ve seyahatlerini anlattığı şiirleri genellikle Kur'an'dan ve tarihî olaylardan ilham alan öğütler içerir. Bir divanda toplanmayan şiirleri dağınık halde çeşitli kütüphanelerde bulunmaktadır. Bunlardan, ölümcül bir hastalığa yakalanıp Allah'a münâcâtta bulunduğu ve Hz. Eyyûb sabrını kendisi-

ne örnek aldığını belirttiği *eş-Şâfiye* adlı 105 beyitlik *Râ'iyye*'si kabilesine mensup kişilerce bazı dinî törenlerde hâlâ okunmaktadır (yazma nüshası; Tinbüktü Ahmed Bâbâ Ktp., nr. 355). Ebûtilimît Şeyh Sîdiyâ Kütüphanesi'nde "Ḳaṣîdetü Müḥâcâti'l-Muḫtâr b. Bûnâ li-Mevlûd b. Aḥmed el-Cevâd" adlı, kelâm konusunda bir münazarayı içeren kasidesi (nr. 80/16) ile lugaz içerikli bir kasidesi (nr. 14/5), tasavvuf içerikli iki kasidesi (Secû [Segou] Mali Millî Ktp., Tinbüktü Ahmed Bâbâ Ktp., nr. 5136), aynı kütüphanede bir mersiyesi (nr. 7641) ve başlıksız bir kasidesi de (İnsanî Bilimler Enstitüsü Yazmalar Ktp. [Niamey / Nijer], nr. 1348) bulunmaktadır.

1. *el-Câmiᶜ beyne't-Teshîl ve'l-Ḫulâṣa el-mâniᶜ mine'l-ḥaşv ve'l-ḫaṣâṣa.* Müellifin en tanınmış eseri olup burada İbn Mâlik et-Tâî'nin Arap gramerine dair *et-Teshîl*'iyle *(Teshîlü'l-fevâ'id ve tekmîlü'l-maḳāṣıd) el-Ḫulâṣa*'sını *(el-Elfiyye)* birleştirmeyi amaçlamış, ilâve ettiği yaklaşık 1400 beyit ve şevâhidle *el-Elfiyye*'ye açıklayıcı yorumlar getirmiş, onu daha anlaşılır kılmıştır. Bu ilâve beyitler orijinalinde kırmızı mürekkeple yazıldığı için eser "el-İḥmirâr" adıyla da tanınmıştır. *el-Câmiᶜ*, yazıldığı tarihten itibaren daha önce nahiv ilminde *el-Elfiyye* ve şerhlerinin okutulduğu Moritanya'da orta ve yüksek seviyedeki medreselerde ders kitabı olarak kabul görmüş, ezberlenmiş ve şerhleri yapılmıştır. Günümüzde çoğu yazma halinde on iki şerhi bilinmektedir (*Dürerü'l-uṣûl*, neşredenin girişi, s. 6-7). Eserin müellif tarafından yapılan *eṭ-Ṭurre* adlı bir hâşiyesi de vardır. Ahmed b. Muhammed el-Ya'kūbî, *Taḳrîbü Ṭurreti İbn Bûnâ ve İḥmirârih ᶜalâ Elfiyyeti İbn Mâlik* başlıklı bir eser yazmıştır (Beyzâ 2006). *el-Câmiᶜ* ilk defa 1313 (1896) yılında Kahire'de basılmıştır. Ayrıca *Elfiyyetü İbn Mâlik maᶜa İḥmirâri İbn Bûnâ eş-Şinḳīṭî* adıyla yayımlandığı gibi (Nuakşot 2003), Abdullah b. Muhammed b. Abdullah b. Fakīh tarafından *Kitâbü'l-İḥmirâr el-câmiᶜ beyne't-Teshîl ve'l-Ḫulâṣa* adıyla da yayımlanmıştır (Mekke 2003). **2.** *Dürerü'l-uṣûl.* Fıkıh usulüne dair 428 beyitlik bir eser olup Mâlikî usul kitapları ile *el-Müştaṣfâ* (Gazzâlî) ve *el-Maḥsûl*'den (Fahreddin er-Râzî) yararlanılarak hazırlanmış, eseri Muhammed b. Sîdî Muhammed Mevlây yayımlamıştır (bk. bibl.). **3.** *Meblaġu'l-meᵓmûl ᶜalâ ḳavâᶜidi'l-uṣûl.* Tâceddin es-Sübkî'nin *Cemᶜu'l-cevâmiᶜ* adlı fıkıh usulüne dair eserinin 1500 beyit halinde nazma çekilmiş şeklidir (yazmaları: Moritanya İlmî Araştırmalar Enstitüsü Ktp. [Nuakşot], nr. 79, 2291). **4.** *Vesîletü's-saᶜâde fî neşri mâ teżammene'ş-şehâde (fî ᶜilmi't-tevḥîd).* 1168'de (1755) yazılan akaide dair manzum bir eserdir (yazmaları: Ebûtilimît Şeyh Sîdiyâ Ktp., nr. 80/18, 83/7; İnsanî Bilimler Enstitüsü Yazmalar Ktp. [Niamey / Nijer], nr. 1341; Moritanya İlmî Araştırmalar Enstitüsü Ktp., nr. 401, 903, 1137, 1235, 1355, 1729, 2877, 3011; Tinbüktü Ahmed Bâbâ Ktp., nr. 345, 401, 5587). Ayrıca eserin yazma halinde birçok şerhi mevcuttur. **5.** *Tebṣıratü'l-eẕhân fî nüketi'l-meᶜânî ve'l-beyân.* Kazvînî'nin *Telḫîṣu'l-Miftâḥ*'ının manzum hale getirilmiş şekli olup *Naẓmü't-Telḫîṣ fi'l-beyân* adıyla da bilinir (yazmaları: Moritanya İlmî Araştırmalar Enstitüsü Ktp., nr. 609, 1760, 2535; Ebûtilimît Şeyh Sîdiyâ Ktp., nr. 3/10). Müellif eserine *eṭ-Ṭurre ᶜalâ Tebṣırati'l-eẕhân* adıyla bir hâşiye yazmıştır (Moritanya İlmî Araştırmalar Enstitüsü Ktp., nr. 3255). **6.** *İrşâdü'ṣ-ṣıġār ve şüẕûrü'n-nuḍḍâr.* Nahiv ilmine giriş mahiyetindeki bu eser *Süllemü'ṭ-ṭâlibîn ilâ ḳavâᶜidi'n-naḥviyyîn* adıyla da bilinmekle birlikte *Muḳaddime naḥviyye* ismiyle meşhur olmuştur (Moritanya İlmî Araştırmalar Enstitüsü Ktp., nr. 603, 3330; Ebûtilimît Şeyh Sîdiyâ Ktp., nr. 3/9). Eser basılmıştır (baskı yeri ve tarihi yok). **7.** *Tuḥfetü'l-muḥaḳḳıḳ fî ḥalli müşkilâti'l-manṭıḳ* (Moritanya İlmî Araştırmalar Enstitüsü Ktp., nr. 713, 3325; Ebûtilimît Şeyh Sîdiyâ Ktp., nr. 58/3). Cekenî'nin *el-Muḫtaṣar fi'l-manṭıḳ, el-Muṭavvel fî ᶜilmi'l-manṭıḳ* ve *el-Ḳavâᶜidü'l-fıḳhiyye* adlı eserlerinden de söz edilmektedir (*Dürerü'l-uṣûl*, neşredenin girişi, s. 17).

BİBLİYOGRAFYA :

Cekenî, *Dürerü'l-uṣûl* (nşr. Muhammed b. Sîdî Muhammed Mevlây), Kife 2006, neşredenin girişi, s. 1-13, 17; Tâlib Muhammed b. Ebû Bekir es-Sıddîk el-Bertellî, *Feṭḥu'ş-şekûr fî maᶜrifeti aᶜyâni ᶜulemâ'i't-Tekrûr* (nşr. M. İbrâhim el-Kettânî – Muhammed Haccî), Beyrut 1401/1981, s. 141, 142; Ahmed b. Emîn eş-Şinkitî, *el-Vasiṭ fî terâcimi üdebâ'i Şinḳīṭ*, Kahire 1329/1911, s. 279-285; *Hediyyetü'l-ᶜârifîn*, II, 423; Abdullah Kennûn, *en-Nübûġu'l-Maġribî fi'l-edebi'l-ᶜArabî*, Beyrut 1395/1975, I, 304-305; Halîl en-Nahvî, *Bilâdü Şinḳīṭ el-Menâre ve'r-Rabâṭ*, Tunus 1987, s. 530; Şevki Dayf, *Târîḫu'l-edeb*, IX, 565; Ömer Rızâ Kehhâle, *Muᶜcemü'l-mü'ellifîn*, Beyrut 1994, III, 837; Tayyib b. Ömer b. Hüseyin, *es-Selefiyye ve aᶜlâmühâ fî Morîtânyâ*, Beyrut 1416/1995, s. 260, 272-276; M. Muhtâr Vülid Ebbâh, *eş-Şiᶜr ve'ş-şuᶜarâ' fî Morîtânyâ*, Rabat 2003, s. 452-466; a.mlf., *Târîḫu'n-naḥvi'l-ᶜArabî fi'l-meşriḳ ve'l-maġrib*, Beyrut 2008, s. 452-466; Muhammezin b. Mahyûb, "el-Cekenî, el-Muḫtâr b. Muḥammed Saᶜîd", *Mv.AU*, V, 339-342.

HALİM ÖZNURHAN

CELEP
(جلب)

Kasaplık hayvan satıcısı, tâcir.

Sözlükte "satmak için mal ya da hayvan getiren kişi" ve "bir yerden ithal edilen deve, at ve mal" anlamlarındaki **celeb** kelimesi, Türkçe'de kasaplık hayvanları ve özellikle koyun sürülerini sevkedip kasaplara satan kimseler için kullanılmış, celeplerin sattığı kasaplık hayvanlara da "celep malı" denilmiştir. Osmanlı belgelerinde celep veya gönüllü celep "hayvan tüccarı" anlamında geçer. Evliya Çelebi gönüllü celepleri esnaf grupları arasında zikreder ve bunların İstanbul'da toplam sayısını 2000 olarak verir. Bir terim olarak celep, Osmanlılar'da İstanbul'un et ihtiyacı için koyun getirmek ve İstanbul kasaplarına satmakla yükümlü olan kimseleri niteler. Bu kişileri hayvan tüccarlarından ayırmak gerektiğinde "yazılı celep" şeklinde söylenirdi. Osmanlılar, özellikle fetihten sonra büyük bir gelişme gösteren İstanbul'un iaşesine özel bir önem verdi, halkın yiyecek ihtiyacını düzenli biçimde karşılamak için teşkilâtlanma yoluna gitti. Genelde et ihtiyacının temin edilmesi amacıyla **celebkeşân** denilen sistemle kalabalık asker, saraylı ve sivil halkı barındıran, nüfusu gittikçe artan İstanbul'un et iaşesini düzenleme gereği duydular. Tüccarlar tarafından getirilen koyunlar şehrin et ihtiyacını sürekli sağlayamadığından celepkeşan yoluyla Rumeli'den şehre kasaplık hayvan getirilmesine karar verildi. Celepkeşan sistemi, Fâtih Sultan Mehmed devrinden 1590'lı yıllara kadar İstanbul'un iaşesi için Rumeli'de yaşayan, belirli miktarda sermayeye mâlik kimselerin celep olarak Rumeli'nin belli bölgelerinden canlı koyun temin edip bunları İstanbul piyasasındaki kasaplara satma yükümlülüğünün adıydı. 1590'lardan sonra değişen ekonomik şartlar çerçevesinde bu yükümlülük bedel olarak iltizam yoluyla yerine getirilmeye başlandı. XVII ve XVIII. yüzyıllarda şehrin et ihtiyacını koyun emini ve kasapbaşı organize ediyordu. 1783-1857 yılları arasında ondalık ağnam sistemine geçildi, ardından koyunlar piyasadan temin edilme yoluna gidildi.

Celepkeşan sisteminin ortaya çıkış tarihi kesin olarak tesbit edilememektedir. Robert Anhegger ve Halil İnalcık tarafından XV. yüzyılın sonlarına ve Fâtih Sultan Mehmed devrine tarihlendirilen tarihsiz bir belgede Sidrekapsi bölgesindeki madencilerin celeplikten muaf tutulduğu

belirtilmektedir. Celepkeşan sistemine atıf yapan en erken tarihli bu belgeden hareketle uygulamanın Fâtih döneminde başladığı söylenebilir. Ayrıca 1501 tarihli II. Bayezid devrine ait İstanbul İhtisab Kanunnâmesi'nde celepkeşan sisteminin açıklanmış olması uygulamanın bu tarihten önceye giden bir geçmişi bulunduğuna delil oluşturur. Celepkeşan sistemi sadece Rumeli kesiminde Paşa, Vize, Gelibolu, Çirmen, Silistre, Niğbolu, Sofya, Köstendil, Üsküp, Selânik ve Tırhala sancaklarında uygulandı. Anadolu eyaletlerinde ise bu uygulamaya gidilmedi. Rumeli'nin tercih edilmesinde en önemli etken, yoğun koyun yetiştiriciliği yapılması yanında hayvanların İstanbul'a naklinin daha kolay olmasıydı. 1580-1583 arasındaki kayıtlara göre Rumeli'de sağ, sol ve orta kolu üzerinde mevcut toplam 101 kazanın yetmiş altısında toplam 20.770 yazılı celep bulunmaktaydı ve bunlar İstanbul'a yılda 651.109 koyun getirmekle yükümlüydü. 1565'te celep başına düşen ortalama koyun sayısı elli iken 1589'da bu sayı yirmi beşe kadar düştü. Aynı dönem aralığında celep sayısında ve getirilen koyun sayısında bir artış görülmemektedir.

Klasik dönemde İstanbul'un et ihtiyacının temininden koyun emini sorumlu idi. Koyun emini, yeterli sayıda koyun getirilmediği zamanlarda celep tahririnin yenilenmesini divana arzeder ve divandan çıkan bir kararla kazalara çavuş ve mübaşirler gönderilip celep teftişi ve yazımı gerçekleştirilirdi. Celep tahriri, köy ve kazalarda çavuş ve mübâşirlerle yerel kadının da bulunduğu bir heyette celeplik için gerekli şartları taşıyan kimselerin belirlenmesi, bunların sermayelerine göre sevketmek zorunda oldukları koyun sayısının tesbiti ve deftere kaydedilmesiyle olurdu. Tahrir sırasında önce ölüm, iflâs, yerini terketme, güç yetirememe gibi bir sebepten ötürü celeplik vazifesinden düşürülmesi gerekenler tesbit edilir ve kalanlar eski celepkeşan defterine kaydedilirdi, ardından eksilen celeplerin yerine koyun miktarını tamamlayacak sayıda kişi yeni celepkeşan defterine yazılarak defterlerin birer sûreti İstanbul'a gönderilirdi. İstanbul'da bu defterler incelenip celepliğe uygun görülen kişiler seçilir ve yeni bir defter merkez tarafından onaylandıktan sonra ilgili kadılığa yollanırdı. Tahrir sırasında kendini müflis, ölmüş yahut başka bir görev almış gibi göstererek celeplik hizmetinden kaçmak isteyen kimselerin durumunun denetlenmesi yerel kadıların sorumluluğundaydı. Celep olarak seçilen kişilerde aranan ilk şart varlıklı olmaktı. Zira her yıl belirli sayıda hayvanın temin edilip bunların İstanbul'a sevki büyük sermaye gerektiriyordu. Böyle bir zenginlik yanında, bu servetin faizcilik gibi gayri meşrû yollardan kazanılmış veya devlet tarafından verilen başka hizmetlerin yerine getirilmemiş olması gibi durumlar da celep olarak seçilmede etkili olurdu. Zira servetini meşrû olmayan yollarla yapanlar bu şekilde ağır bir maddî külfet altına sokularak bir bakıma cezalandırılmış oluyordu. Finansal imkânlar yanında hayvancılıktan anlayan veya koyun yetiştiricisi olan kimselerin seçilmesi tercih edilmekle birlikte bu durum ikinci derecede önem taşıyan bir husus olup öncelikli şart sermaye sahibi olmaktı. Celeplerin seçiminde en az 100.000 akçe sermaye şartı aranmaktaydı, XVI. yüzyılda bu kadar sermayeye sahip kimselerin her yıl 150-200 koyun getirme zorunluluğu vardı. Sermayedarların İstanbul'da kasaplıkla görevlendirilmesi de söz konusuydu, ancak kasap olacak kişiler için asgari sermaye şartı 200.000 akçeye çıkıyordu. Hatta kasap olarak yazılması öngörülen, fakat 200.000 akçeden daha az sermayeye sahip olduğu anlaşılanlar doğrudan celep yazılmaktaydı. Subaşı, voyvoda, sipahi, derbendci, madenci, kömürcü, küreci, yürük, voynuk, eşkinci, müsellem, çeltikçi, ulakçı, menzilci gibi görevlilerle sultan vakıfları ve Haremeyn evkafına ait topraklarda oturan ahali celep olarak yazılmazdı. Celep yazılanlar diğer tekâlîf-i örfiyye ve avârız vergilerinden muaf tutulurdu. Bunların celeplikten kurtulmak için üzerlerine başka bir vergi mükellefiyeti almalarına da izin verilmezdi.

Celepler getirmekle yükümlü oldukları koyunları belirlenen zamanda İstanbul'a ulaştırmak zorundaydı. Böylece İstanbul'da sürekli biçimde yeterli miktarda koyun bulundurulması hedeflenmekteydi. Bu işte yerel kadılar devreye giriyordu. İstanbul'dan yollanan bir hükümle koyunların sevketme vaktinin geldiği bildirilir ve hazırlanması emredilirdi. Celepler şahsen veya bir grup halinde koyunları toplayarak yine şahsen veya içlerinden seçtikleri güvenilir bir celeple (sürücü) bunları İstanbul'a nakledelerdi. Bu işlem sırasında her bir celebin temin ettiği koyun sayısını gösteren ve üç kopyadan oluşan bir irsâliye defteri çıkarılırdı. Bu defterlerden biri yerel kadıda kalır, biri İstanbul'da koyun eminine teslim edilmek üzere gelen çavuşa verilir, diğer kopya ise yolda kontrol ve sayım amacıyla sürüyü İstanbul'a götüren nâib veya sürücünün elinde bulunurdu. Celepler koyunları yerel kadı tarafından belirlenmiş narh üzerinden satın alırlardı. Ayrıca kendi aralarında belirledikleri sürücüye de ücretini peşin olarak öderlerdi. Kadıların tesbit ettiği narhın koyun üreticileri ve tüccarlar tarafından düşük bulunması zaman zaman celeplere koyun satmama yönünde bir eğilim doğuruyordu.

Celeplerin veya sürücülerin getirdikleri koyunların sayısı İstanbul kadısı yahut muhtesib tarafından celepkeşan defterinden kontrol edilirdi. Yine kadı ve muhtesibin yardımı ile bir salhânede kesimi sağlanır ve narh üzerinden kasaplara satışı gerçekleştirilirdi. Ancak koyunların bir kısmının kasaplara canlı olarak satıldığı da görülmektedir. Özellikle koyunun az bulunduğu bir dönem olan kış aylarında koyunların bir kısmı Rumeli'de İpsala, Vize, Saray, Çorlu, Terkos, Velimeşe kışlakları ile Anadolu tarafındaki kışlaklarda bekletilirdi. Koyunların tamamının satışını gerçekleştiren celep veya sürücüye kadı yahut muhtesib tarafından sorumluluklarını yerine getirdiğine dair bir hüccet verilirdi. XV. yüzyıl sonlarında celeplerin, koyunları İstanbul'a teslimindeki işlemlerden kadı ve muhtesib sorumlu iken XVI. yüzyılda koyunların kontrolü, kasaplara teslimi ve şehirde dengeli biçimde dağıtılması koyun emininin yetkisi altındaydı. Merkezî idare, koyunların toparlanmasından İstanbul'da piyasaya sürülmesine kadarki bütün süreçleri, bu arada aksamaları dikkatle takip etmekte ve taşrada yerel yöneticiler, İstanbul'da da kadı, koyun emini ve muhtesib eliyle sistemin kontrolünü sağlamaktaydı. Buna rağmen çeşitli aksaklıklar meydana geliyordu. Celepler bazan daha az koyun getiriyor ve bu durumda en kısa zamanda eksiklerini gidermeleri kendilerinden isteniyordu. Celeplerin bazıları ise koyunları kendi bölgelerinden değil İstanbul'a koyun getiren tüccardan yolda satın alabiliyordu. Bir kısmı da koyunları başka şehir ve kasabalarda satışa sunabiliyordu.

Koyunların İstanbul'a getirilmesi işi dört döneme ayrılmıştı. Bunlar bahar, Deliorman (Divaneorman), kırcan ve müzâyaka mevsimleridir. Bu dönemler koyunların getirildiği bölgeler ve mevsimlerle ilişkilidir. Bahar dönemi kuzu kesimine de izin verilen 6 Mayıs'ta (rûz-ı hızır) başlar ve yaz mevsimine kadar devam ederdi. Deliorman adlı ikinci dönem yaz mevsimini kapsamakta olup bu mevsimde Deliorman bölgesini de içine alan bir coğrafyadan koyun getirilirdi. Kırcan dönemi sonbahar dönemini içine alıyordu. Müzâyaka devri ise artık koyun sayısının azaldığı sonba-

har sonu ve kış mevsimiydi. Bu dönem ve bölgelere dayalı koyun teminine, celepkeşan sisteminin bedel olarak toplanmaya başlamasından sonra 1783 yılında ondalık ağnam uygulamasına geçilinceye kadar, kasapbaşının görevlendirdiği sayıcılar tarafından yapılan mübâyaada da aynı şekilde riayet edilmiştir.

1580'lerden sonra enflasyona bağlı olarak koyun fiyatlarının kazalarda yükselmesine karşılık devlet zaman zaman mîrî narh belirleyip celeplerin daha mâkul fiyatlardan koyun almalarını sağlamaya çalıştıysa da bu uygulama çok başarılı olmadı ve piyasada spekülatif faaliyetler arttı. İstanbul'da koyun fiyatlarının ve koyun eti narhının celepler için düşük kalması, artan sürücü ve nakil maliyetleri İstanbul'a koyun gönderilmesi işini zorlaştırdı ve iflâslara yol açtı. Bu durum İstanbul'a doğru koyun akışında büyük aksamaları beraberinde getirdi. Celeplerin İstanbul'a yeteri kadar koyun sevketmemesi devletin celeplere tanıdığı avârız muafiyetinin peyderpey kaldırılmasına yol açtı. 1581'de kadılara gönderilen emirle celeplerden iki yıllık avârız vergisi talep edildi. Ancak bu talebin celepkeşan koyunları için bedel olarak anlaşılmaması, sadece koyun temin edemeyen celeplerin avârız vergisi muafiyetlerinin kaldırılması ve avârız talebi olarak değerlendirilmesi gerektiği vurgulandı. 1591 yılından itibaren devletin koyun sevketmeyen celeplerden kalan koyunlarını getirmelerini istediği, hiçbir şekilde getiremeyenlerden bedel almaya başladığı görülmektedir.

1594 ve 1595 yıllarına ait kayıtlar celepkeşan koyunu ve bedeli toplamada artık büyük zorluklar yaşandığını gösterir. 1595'te Gümülcine kazasından gelmesi gereken 13.644 celep koyunu gelmemişti; bunların da sadece 7000'i için bedel toplanabilmişti. Hiç bedel toplanamayan başka kazalar da mevcuttu. Başta bedel sadece koyun veremeyen celeplerden alınırken zamanla tam bedel uygulamasına geçildi. Böylece daha önce aynî bir vergiden ziyade yalnız belirli kimselerin yılda bir defa yerine getirmek zorunda oldukları avârız nevinden bir yükümlülük olan celeplik maktû usulle koyun başına belirlenen sabit bir vergiye dönüştü; "bedel-i ağnâm-ı celepkeşân" adıyla bütün kaza halkına teşmil edilen bir avârız türü vergi haline geldi.

Bedel uygulamasının ilk aşamalarında bazı İstanbul kasapları ile koyun tüccarları sürücü olarak celeplerden koyun veya bedelini toplamayı uhdelerine almışlardı. Ancak bunlar işin üstesinden gelemeyince bu defa başka bir grup, devlet için daha düşük fiyattan yıllık 200.000 koyun temin edebileceğini belirterek işe talip oldu. 1595'te Tatarpazarı kazasının celepkeşan bedeli, İstanbul kasaplarından birinin de ortak olduğu dört hıristiyan tüccara 330.000 akçeye iltizama verildi. Celeplerin koyun başına 20 akçe bedel ödemesi gerekiyordu. Yükselen fiyatlar yanında artan sürücü maliyetleri de düşünüldüğünde 20 akçe oldukça mâkul bir fiyat olarak görüldü ve bedel uygulaması giderek yaygınlaştı. Zira 1594'te celepler sadece sürücülere koyun başına 12-20 akçe ödemekteydi. XVII. yüzyılın başından itibaren koyun başına alınan bedel önce 30, sonra 43 akçeye çıktı, ardından 48 akçede sabitlendi.

Bedel toplamaya başlandıktan sonra eskisi gibi celep tahriri yerine gerektiği zamanlarda kazalara düşen koyun sayılarını kazaların zamanla değişen nüfusuna göre yenilenmesi yoluna gidildi. Yerleşim birimine bağlı olarak bedel toplama XVIII. yüzyılda da sürdü. Bu bedel gelirinin bir kısmı Yeniçeri Ocağı'nın et ihtiyacı için ocaklık şeklinde yeniçeri ağası, koyun emini, matbah-ı âmire emini, kasapbaşı gibi işeden sorumlu görevlilere aktarıldı. Bedeli iltizam olarak toplayan kimseler genellikle hayvan ticareti yapan celepler olup topladıkları bedel karşılığında yine belirli sayıda koyunu İstanbul'a sevketmekle yükümlü tutuldu. 1660 yılı bütçesi içinde celepkeşan bedelinden yeniçeri meydanı ve Saray-ı Âmire kasaplarına toplam 5.202.000 akçe ödeme yapıldı. 1770 yılı celepkeşan bedeli 7.511.376 akçe ve bunun yanında matbah-ı âmire kuzu bahası, Eski Saray, İbrâhim Paşa Sarayı, Galata Sarayı, Yeniçeri Ocağı ve gılmânân-ı bahçe-i hâssa için yıllık toplam 120.500 adet koyunun teslim edilmesi karşılığında iltizam olarak koyun emininin uhdesindeydi. 1691-1750 arası altmış yıllık döneme ait merkezî hazine gelirleri içinde bedel-i ağnâm celepkeşân gelirleri ortalama 11 milyon akçe seviyesinde seyretti. Bedel-i ağnâm-ı celepkeşân vergisi Tanzimat'tan sonra diğer vergilere eklenip kaldırıldı.

Yükümlülüğün bedel olarak toplanmaya başlanmasının ardından da Anadolu ve Rumeli'deki tüccar celeplerden koyun satın alınmaya devam edildi. Celeplerin getirdikleri koyunları, müzâyaka zamanlarında ve kasapbaşının talebi doğrultusunda tekrar İstanbul'a getirme taahhüdüyle İstanbul ile Edirne arasındaki Vize, Istranca, Saray, Düzdağı, Terkos'ta; Anadolu tarafında ise Üsküdar, Kartal ve Gebze'deki kışlaklarda beslemesine izin verilmekteydi. XVIII ve XIX. yüzyıllarda tüccar celeplerin getirdikleri koyunlar için merkezî idare, koyunun türüne ve miktarına göre bir narh belirleyerek koyunların satışını düzenlemek istiyordu. Ancak bu narh tüccar celepler tarafından kabul edilmediğinde karşılıklı pazarlıkla fiyat belirlenebiliyordu. Bu durum et fiyatlarının giderek yükselmesine sebep oluyordu. 1835-1850 yılları arasında tüccar celeplerin Anadolu ve Rumeli'den İstanbul'a getirdikleri koyun sayısı 250.000'den fazla idi. Celeplerin İstanbul'a daha fazla koyun getirmeleri için zaman zaman vergi kolaylıkları sağlanmış, hatta bazı durumlarda narh uygulaması askıya alınmış, celeplerle kasaplar arasındaki ihtilâfların giderilmesine çalışılmıştır. 1877-1878 Osmanlı-Rus ve Balkan savaşları gibi işe bakımından sıkıntılı dönemlerde ise ihtikâr yoluyla daha fazla kazanç temin etmek isteyen celeplerin bu girişimlerini önleyici ek tedbirlere de başvurulmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, *MD*, III, 101/255, 481/1433; XVI, 282/537; XXVIII, 238/571; XXXIX, 73/178; İstanbul Kadılığı Şer'iyye Sicilleri, Defter, nr. 50, vr. 15 (18 Z. 1196 / 24 Kasım 1782); *Ḳānūnnāme-i Sulṭānī ber Mūceb-i Örf-i ʿOsmānī* (nşr. R. Anhegger – Halil İnalcık), Ankara 1956, s. 66-67; ayrıca bk. neşredenlerin girişi, s. XXIII; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (haz. Orhan Şaik Gökyay), İstanbul 1996, s. 246; *Eyyûbî Efendi Kānûnnâmesi* (nşr. Abdülkadir Özcan), İstanbul 1994, s. 39; Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beyân fî Kavânîn-i Âl-i Osmân* (haz. Sevim İlgürel), Ankara 1998, s. 68-69; Ahmed Refik (Altınay), *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, İstanbul 1930, s. 32-33; a.mlf., *Onuncu Asr-ı Hicrî'de İstanbul Hayatı*, İstanbul 1988, s. 78, 79, 80, 83, 84, 86, 89, 90, 93, 95; Ahmet Tabakoğlu, *Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi*, İstanbul 1985, s. 166; Ahmet Kal'a, *Osmanlı Devletinde İstanbul'un Et İhtiyacının Temini İçin Kurulan Kasap ve Celep Teşkilatları (XV, XVI ve XVIII. Asırlarda)*, (yüksek lisans tezi, 1985), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 5-6, 17, 35-36, 40-45; A. Greenwood, *Istanbul's Meat Provisioning: A Study of the Celebkeşan System* (doktora tezi, 1988), The University of Chicago, tür.yer.; *İstanbul Ahkâm Defterleri: İstanbul Esnaf Tarihi* (haz. Ahmet Kal'a v.dğr.), İstanbul 1998, II, 161-162, 368, 391; Ahmet Uzun, *İstanbul'un İaşesinde Devletin Rolü: Ondalık Ağnam Uygulaması 1783-1857*, Ankara 2006, s. 15, 22, 49, 58, 72-76; Mehmet Sait Türkhan, *18. Yüzyılın İkinci Yarısında İstanbul'un Et İaşesinin Temini: Hassa Kasabbaşılık Kurumu* (yüksek lisans tezi, 2006), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 55-60; Ömer Lütfü Barkan, "XV. Asrın Sonunda Bazı Büyük Şehirlerde Eşya ve Yiyecek Fiyatlarının Tesbit ve Teftişi Hususlarını Tanzim Eden Kanunlar I", *TV*, I/5 (1942), s. 326-340; Muharrem Öztel, "Tanzimat Dönemi ve Sonrasında İstanbul Et Piyasasını Düzenlemek İçin Alınan Tedbirler", *History Studies: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, V/5, Samsun 2013, s. 149-175; Feridun Emecen, "Ağnam Resmi", *DİA*, I, 478-479.

M. Sait Türkhan

CEMALZÂDE, Muhammed Ali
(محمّد علی جمال زاده)

(1892-1997)

Modern İran hikâyeciliğinin öncüsü, yazar.

İsfahan'da doğdu. Encümen-i Terakkî ve Şirket-i İslâmî gibi cemiyetleri kuran reform yanlısı ulemâ arasında yer alan babası, İran Meşrutiyet Devrimi'nin (1906) önemli simalarından vâiz Seyyid Cemâleddin Vâiz-i İsfahânî'dir. Cemalzâde çocukluğunu İsfahan'da geçirdi ve ilk eğitimini orada aldı. Babasının görevi sebebiyle çeşitli şehirleri dolaştı. Ailesi Tahran'da ikamet etmeye başladığı sırada on yaşını geçmişti. Tahran'daki bazı modern okullarda okudu, Arapça ve Fransızca öğrendi. Babasının vaazlarında ve toplantılarda yaptığı konuşmalarda edindiği dinî bilgiler yanında özgürlük, eşitlik, adalet ve hukuk kavramlarına âşina oldu; Meşrutiyet hareketinin liderlerinden birçoğunu tanıma imkânı buldu. 1908 Nisanında öğrenim için Beyrut'a gönderildi. Babası, Muhammed Ali Şah'ın meclisi topa tutmasının ardından kurtulduysa da Irak'a kaçmak için gittiği Hemedan'da yakalanıp Burûcird'de idam edildi (Temmuz 1908). Babasının ölümü üzerine zor durumda kalan Cemalzâde çevresinin yardımıyla tahsiline devam etti. Orta öğrenimini bir Katolik okulu olan Beyrut'taki Antoura Koleji'nde tamamladıktan sonra kısa bir süre kaldığı Kahire üzerinden 1910'da Paris'e gitti. Hukuk okumak amacıyla geçtiği Lozan'da buna imkân bulamadı. Ertesi yıl girdiği Dijon Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden 1914'te mezun oldu.

I. Dünya Savaşı'nın başladığı günlerde Berlin'e giden Cemalzâde, orada İranlı milliyetçilerin Rus ve İngiliz sömürgeciliğine karşı mücadele için Almanya'nın desteğiyle kurdukları, başkanlığını Meşrutiyet hareketi ve Demokrat Parti'nin sürgünde bulunan liderlerinden Seyyid Hasan Takīzâde'nin yaptığı Komite-i Millîyyûn-i Îrânî'ye katıldı. Ardından görevle Bağdat'a gitti. On altı ay boyunca bölgede kaldı. Bazı arkadaşlarıyla birlikte Kirmanşah ve Luristan'da askerî birlikler kurmaya çalıştı; Bağdat'ta komiteye ait *Restâhîz* adlı bir gazete çıkardı. İran'da Rus ve Irak'ta İngiliz ordularının ilerlemesi üzerine 1916'da Bağdat'tan Berlin'e, oradan da komite adına Sosyalistler Kongresi'ne katılmak üzere Takīzâde ve diğer bazı üyelerle birlikte Stockholm'e gitti. Makalelerini, Takīzâde'nin Berlin'de Mirza Muhammed Han el-Kazvînî ile beraber çıkardığı *Kâve* gazetesinde yayımladı (1916-1921). Gazetenin kapatılmasıyla uzun bir dönem makalelerine ara verdi. Yine Berlin'de 1927'de ancak yedi sayı yayımlanabilen *ʿİlm ü Hüner* adlı dergiyi çıkardı. 1922'den itibaren Berlin'deki İran elçiliği kültür ataşeliğinde önce mütercimliğe, ardından öğrenci müşavirliğine tayin edildi. 1931'de İran elçiliğindeki görevinden ayrıldı ve Cenevre'deki Birleşmiş Milletler Uluslararası Çalışma Örgütü'nde çalışmaya başladı. 1956 yılına kadar bu görevde kaldı. Bu sürede örgütün faaliyetleri çerçevesinde Hindistan, Irak, Türkiye ve İran'a seyahatler yaptı. Beş defa İran'a gitti, ülkesinde başta Sâdık Hidâyet olmak üzere aydınlarla görüşmeyi sürdürdü. Bu arada hac farîzasını ifa etti. 1941'de Muhammed Rızâ Şah Pehlevî'nin tahta geçmesinin ardından İran'da *Süḫan, Yaġmâ, Vaḥîd, Armaġan, Hüner ü Merdüm* ve *Râhnümâ-yı Kitâb* gibi dergilerde çok sayıda makale ve kısa hikâye yazdı, birçok kitabı yayımlandı. Fransızca, Almanca ve Arapça'dan çeviriler yaptı. Bernardin de Saint-Pierre, Molière, Ibsen, Schiller, Hendrik Willem van Loon gibi yazarların bazı eserlerini Farsça'ya tercüme etti. Birçok kitabı Farsça'dan diğer dillere çevrildi. 1977'den sonra kitap koleksiyonları ve risâlelerini Tahran Üniversitesi Kütüphanesi ve Arşivi'ne bağışladı. Kitaplarının telifinden elde ettiği gelirin bir kısmını İsfahan'da öğrenci bursları, eğitim kurumları ve çeşitli hayır kuruluşlarında harcanmak üzere hibe etti. 1988'de elli yedi yıllık eşinin ölümünden sonra çocuğu olmadığından yalnız yaşadı. 8 Kasım 1997'de uzun bir süreden beri yaşamakta olduğu Cenevre'de vefat etti ve orada toprağa verildi.

Batı'nın kısa hikâye yazım tekniklerini Fars edebiyatına uygulayan ilk yazar ve modern İran nesriyle kısa hikâyeciliğinin en önemli öncüsü kabul edilen Cemalzâde kendi millî edebiyat, tarih ve kültür değerleri yanında yaşadığı Batı tecrübesini yansıtan roman, tarihsel, siyasal ve sosyal deneme, ilmî makale, araştırma, edebî tenkit, hâtıra, otobiyografi ve biyografi çalışmalarıyla dikkatleri üzerine çekmiştir. Hikâyelerinin çoğunda despotizm, fanatizm, haksız kazanç, modern eğitimin aksaklıkları gibi konuları işlemiş olup aynı zamanda İran edebiyatında hayatı hakkında samimiyetle yazan, şahsî deneyim ve gözlemlerine eserlerinde sıkça yer veren kişilerden biridir. Halkın dili, düşünce ve hayat tarzıyla ilgili yaptığı gerçekçi ve yergici tasvirleri modern İran hikâyeciliğinin gelişmesine kapı aralamış ve sonraki birçok yazarı etkilemiştir. Kendisinin de sık sık dile getirdiği gibi, düşünce ve yeteneğinin gelişmesinde uzun zaman birlikte çalıştığı Seyyid Hasan Takīzâde ve Mirza Muhammed Han el-Kazvînî'nin büyük etkisi ve katkısı olmuştur.

Muhammed Ali Cemalzâde

Eserleri. Araştırma: *Genc-i Şâyegân yâ Evżâʿ-i İḳtiṣâdî-i Îrân* (Berlin 1917; Tahran 1362 hş.; Alm. trc. Leila Nabieva, *Der unermessliche Schatz, oder die wirtschaftliche Lage Irans* içinde, Berlin 2006); *Târîḫ-i Revâbıṭ-ı Rus bâ Îrân* (Berlin 1922; Tahran 1384 hş.); *Pendnâme-i Saʿdî yâ Gülistân-ı Nîkbaḫtî* (Tahran 1317 hş.); *Ḳıṣṣa-i Ḳıṣṣahâ* (Tahran 1320 hş.); *Banknâyi* (*Dâstânhâ-yı Meşnevî-yi Mevlevî*, Tahran 1337 hş.); *Âzâdî ve Ḥayṣiyyet-i İnsânî* (Tahran 1338 hş., 1384 hş.); *Hâk ü Âdem* (Tahran 1340 hş.); *Ferheng-i Luġāt-ı ʿÂmiyâne* (Tahran 1341 hş.); *Ṭarîḳe-i Nevîsendegî ve Dâstânnevîsî* (Şîraz 1345 hş.); *Sergüzeşt-i Ḥâcî Bâbâ-yi İṣfahânî* (Tahran 1348 hş.); *Ḫulḳıyyât-ı Mâ Îrâniyân* (Tahran 1345 hş.); *Taṣvîr-i Zen der Ferheng-i Îrân* (Tahran 1358 hş.); *Ḫâṭırât-ı Siyâsî ve Târîḫî* (Tahran 1363 hş.); *Demûkrâsî Hûdmânî* (Washinghton 1363 hş.); *Âşnâyî bâ Ḥâfıẓ* (nşr. Ali Dihbâşî, Tahran 2000); *Heft Kişver* (nşr. Ali Dihbâşî, Tahran 2001); *Hezâr Pîşe* (nşr. Ali Dihbâşî, Tahran 1384 hş.); *Keşkûl-i Cemâlî* (nşr. Ali Dihbâşî, Tahran 1384 hş.); *Mektûbât* (nşr. Muhammed Ca'fer Muînfer, Tahran 2005); *Nâmehâ-yi Cemâlzâde der Kütübḫâne-i Merkezî-yi Dânîşgâh-ı Tahrân* (nşr. Sûsen Asîlî, Tahran 1387 hş.).

Hikâye: *Yekî Bûd ve Yekî Nebûd* (Berlin 1922, Rusça trc. Boris Nikolaevich Zakkoder, *Byli i nebylitsy*, Moscow 1936; İng. trc. Mansur Heshmat Moayyad – Paul Sprachman, *Once Upon a Time*, New York 1985; İran edebiyatında modern kısa hikâye türünün öncüsü ve bu alanda dönüm noktası olarak kabul edilmiştir ve Cemal-

zâde'nin "Fârsî Şeker Est, Recül-i Siyâsî, Dûstî-i Hâle Herse, Derd-i Dil-i Molla Kurbanali ve Vîlânud-dovle" adlı öykülerinin yer aldığı ilk eseridir); *Dârü'l-mecânîn* (Tahran 1321 hş.); *ʿAmû-yi Ḥüseynʿalî* (Tahran 1321 hş.); *Ṣaḥrâ-yı Maḥşer* (Tahran 1321 hş.); *Kolteşen-i Dîvân* (Tahran 1324 hş., 1379 hş.); *Râh-i Âbnâme* (Tahran 1326 hş.); *Maʿşûme-i Şîrâzî* (Tahran 1333 hş.); *Ser u Teh Yek Kerbâs* (*İşfahânnâme,* Tahran 1334 hş.; İng. trc. W. L. Heston, *Isfahān is Half the World: Memoires of a Persian Boyhood,* Princeton 1983); *Telḫ u Şîrîn* (Tahran 1334 hş.; nşr. Ali Dihbâşî, Tahran 2000); *Şâhkâr* (I-II, Tahran 1336 hş., 1337 hş.); *Köhne vü Nev* (Tahran 1338 hş.; nşr. Ali Dihbâşî, Tahran 2001); *Ġayr ez Ḫudâ Hîçkes Nebûd* (Tahran 1340 hş.); *Âsumân u Rîsmân* (Tahran 1343 hş.; nşr. Ali Dihbâşî, Tahran 2000); *Ḳıṣṣahâ-yi Kûtâh Berây-i Beççehâ-yi Rîşdâr* (Tahran 1353 hş.; nşr. Ali Dihbâşî, Tahran 2001); *Ḳıṣṣa-i Mâ be Ser Resîd* (Tahran 1375 hş.; nşr. Ali Dihbâşî, Tahran 2000). Çevirileri de şunlardır: Hendrik Willem van Loon, *The Story of Mankind* (*Dāstān-ı Beşer,* Tahran 1334 hş.); Friedrich Schiller, *Wilhelm Tell* (*Vilhelm Tell,* Tahran 1334 hş.); *Don Carlos* (*Don Kārlos,* Tahran 1335 hş.); Bernardin de Saint-Pierre, *Le café de surat* (*Kahve-hāne-ye Surāt yā Ceng-i Haftādo du Millet,* Berlin 1961); Molière, *L'avare* (*Ḫasîs,* Tahran 1336 hş.); Henrik Ibsen, *En folkefiende* (*Düşmân-ı Millet,* Tahran 1340 hş.).

BİBLİYOGRAFYA :

Yahyâ Âryanpûr, *Ez Ṣabâ tâ Nîmâ,* Tahran 1350 hş., II, 278-288; Muhammed İsti'lâmî, *Beresî-yi Edebiyyât-ı İmrûz-i Îrân,* Tahran 1352 hş., s. 110-114; Abdor-Reza Navabpour, *A Study of Recent Persian Prose Fiction with Special Reference to the Social Background* (doktora tezi, 1981), Durham University, s. 124-130; a.mlf., "The 'Writer' and the 'People': Jamalzadeh's Yeki Būd Yeki Nabūd: A Recast", *British Journal of Middle Eastern Studies,* XXXIII/1, London 1996, s. 69-75; Mehmet Kanar, *Çağdaş İran Edebiyatının Doğuşu ve Gelişmesi,* İstanbul 1999, s. 147-154; Ali Mîr Ensârî, *İsnâdî ez: Meşâhîr-i Edeb-i Muʿâṣır-ı Îrân Defter-i Çihârum (Muḥammed ʿAlî Cemâlzâde),* Tahran 1381 hş.; Hasan-i Mîr Âbidînî, *İran Öykü ve Romanının Yüz Yılı* (trc. Derya Örs), Ankara 2002, I, 117-126; Seyyid M. Ali Cemalzâde, "Şerḥ-i Hâl-i Âġā-yi Cemâlzâde be-Ḳalem-i Hûd", *Neşriyye-i Dânişgede-i Edebiyyât-ı Tebrîz,* VI/3, Tebriz 1333 hş., s. 256-281; İrec Efşâr, "Cemâlzâde", *Yaġmâ,* XII/136, Tahran 1338 hş., s. 337-340; a.mlf., "Muḥammed ʿAlî Cemâlzâde", *Nâme-i Ferhengistân,* III/3, Tahran 1376 hş., s. 9-51; "Cemâlzâde ve Tercüme-i Âşâreş be-Zebânhâ-yi Bîgâne", *Vaḥîd,* sy. 119, Tahran 1352 hş., s. 116-125; M. Ali Humâyûn Kâtûziyân, "Der Bâre-i Cemâlzâde u Cemâlzâde Şinâsî", *Kilk,* sy. 67, Tahran 1374 hş., s. 83-101; a.mlf., "Yâd ve Yâ Bûd, be Yâd Seyyid Muḥammed ʿAlî Cemâlzâde", *Buḫârâ,* sy. 1, Tahran 1377 hş., s. 290-297; Celâl Metînî, "Cemâlzâde ve Muḫâlifân-ı Û", *İrânşinâsî,* X/4, Bethesda 1376 hş., s. 599-645; Nâsırüddin Pervîn, "Cemâlzâde-i Rûznâme Nigâr", *a.e.,* s. 646-671; M. F. Ferzâne, "Cemâlzâde ve Ṣâdıḳ Hidâyet: Pâye-i Güzerân-ı Edebiyyât-ı Nevîn-i Fârsî", *İrânnâme,* XVI/1, Bethesda 1376 hş., s. 25-48; Mücâhid Gulâmî, "Naḳd: Sebkşinâsî-yi Dâstânhâ-yi Cemâlzâde", *Edebiyyât-ı Dâstânî,* sy. 108, Tahran 1386 hş., s. 116-125; Nahid Mozaffari, "Jamalzadeh, Mohammad-Ali, I. Life", *Elr.,* XIV, 439-444; a.mlf., "Jamalzadeh, Mohammad-Ali, III. Bibliography", *a.e.,* XIV, 452-453; a.mlf. – Hassan Kamshad, "Jamalzadeh, Mohammad-Ali, II. Works", *a.e.,* XIV, 444-452.

RIZA KURTULUŞ

CENÂVÜNÎ

(bk. EBÛ ZEKERİYYÂ el-CENÂVÜNÎ).

CEVAT HEYET

(bk. HEYET, Cevat).

CEZÛLE
(بنو جزولة)

Sanhâce'ye mensup bir Berberî kabilesi.

Cezûle'nin (Cüzûle/Küzûle/İkzûlen) anayurdu, Fas'ın Sûs bölgesinde Cebelideren'in kuzey eteklerinden batıda Atlas Okyanusu'na, güneyde Vâdîder'a'dan doğuda Re'sülvâdî'ye uzanır. Bölgenin merkezlerini gezen Abdülvâhid el-Merrâküşî, Lemta ve Cezûle kabilelerinin yaşadığı dağlık bölgeye gitmekten çekindiğini, oraya sadece kabile mensuplarının gidebildiğini söyler (*el-Muʿcib,* s. 292). Yâkūt da onların yurdunu halkından başkasının hâkim olamadığı dağlık bölge olarak tanıtır (*Muʿcemü'l-büldân,* IV, 462).

Bölgenin Habîb b. Ebû Ubeyde el-Fihrî tarafından fethedilmesinden (117/735) itibaren Cezûle mensupları arasında İslâmiyet yayılmaya başladı. Kabile Abbâsîler döneminde İdrîsîler'in, ardından Fâtımîler'in hâkimiyetinde kaldı. Aralarından Mâlikî fakihi Abdullah b. Yâsîn gibi âlimler yetişmekle birlikte geçen uzun zamana rağmen bölge halkının dinî bilgilerinin çok yetersiz olduğu zikredilmektedir. Ancak Abdullah'ın faaliyetleri bu durumu büyük ölçüde değiştirdi. Hocası tarafından Büyük Sahrâ'nın güneyinde yaşayan ve din konusunda kelime-i şehâdet dışında bilgileri olmayan Sanhâce Berberî kabilelerine İslâmiyet'i öğretmek üzere gönderilen Abdullah b. Yâsin el-Cezûlî, inşa ettirdiği bir ribâtta başlattığı eğitim öğretim faaliyetiyle aynı zamanda Murâbıtlar Devleti'nin kuruluşuna zemin hazırladı. Cezûle kuruluş yıllarından itibaren Murâbıtlar'ın hâkimiyetini tanıdı. Murâbıt Emîri Ebû Bekir b. Ömer el-Lemtûnî ve ardından Yûsuf b. Tâşfîn, Mâsse ve Târûdânt şehirlerini ele geçirip Cezûle'nin yaşadığı bölgeyi itaat altına aldılar (448/1056). Târûdânt'ta bulunan ve Beceliyye denilen Şiî Cezûleliler de zamanla Sünnîleşti (Selâvî, II, 14). Murâbıt Hükümdarı Yûsuf b. Tâşfîn'in, dağ eteklerinde yaşayan ve çok kalabalık olan Cezûle'nin şeyhi Muhammed b. İbrâhim'in sahip olduğu güçten tedirgin olduğuna ve huzuruna çağırdığı halde davetini reddetmesine rağmen üzerine gitmekten çekinip onu kendi haline bırakmayı tercih ettiğine dair aktarılan bilgiler (İbnü'l-Esîr, IV, 332) kabilenin bu yıllardaki durumu için ölçü sayılabilir.

Cezûle'den bazı gruplar Murâbıtlar döneminde, Endülüs'e giderek oraya yerleşti. Nitekim Endülüslü Kâtib Ebû Bekir İbn Mugāvir eş-Şâtıbî (ö. 587/1191), bölgedeki seyahati esnasında Kādis'e bağlı güzel bir belde dediği Kal'atülcezûliyyîn'e (Alcalà Los Gazules) uğradığını, o sırada Muvahhidler'e bağlı olan halkın bedevî hayat tarzını devam ettirdiğini söyler (Muhammed b. Şerîfe, s. 180-181). Cezûle, Murâbıtlar'ın ordularında Muvahhidler'e karşı savaştı. Abdülmü'min el-Kûmî, Gazvetü Cezûle adı da verilen savaşta Murâbıt ordusundaki Cezûle kuvvetlerini tuzağa düşürüp ağır bir hezimete uğrattı (534/1140'tan önce). Cezûleliler 563 (1168) yılındaki savaşta Murâbıt ordusunun öncü birliklerini teşkil ediyordu. Ancak Tâşfîn b. Ali'nin yenilip geriye dönmesinin ardından Muvahhidler'in hâkimiyetini kabul ettiler (İbn Haldûn, VI, 306). Cezûle'den bazı liderler Muvahhidler zamanında isyanlar çıkardılar. Ebû Kafsa (Kasba) Abdurrahman el-Cezûlî'nin 598'de (1202) Sûs bölgesinde başlattığı isyan Muvahhid ordusu tarafından bastırıldı ve isyancı yakalanıp öldürüldü (*a.g.e.,* VI, 331-332).

Cezûle, Muvahhidler'in son dönemlerinden itibaren yaklaşık bir asır Benî Yedder hânedanının hâkimiyeti altına girdi. Çok sayıda kolu olan Cezûle'nin büyük kısmının Sûs bölgesinde göçebe olarak yaşadığını ve komşuları Lemta kabilesiyle rekabet ve savaş halinde olduklarını belirten İbn Haldûn (*a.g.e.,* VI, 270-271), 651 (1253) yılında Muvahhidler'e isyan ederek Sûs bölgesinde Târûdânt'ta hüküm süren Ali b. Yedder'in egemenliğini kabul ettiğini, Benî Ma'kıl'in bir kolu olan Yedder hânedanının Merînî Hükümdarı Ebü'l-Hasan

Ali el-Mansûr döneminde (1331-1351) yıkılışından itibaren Merînîler'e tâbi olduğunu zikreder. Bu dönemde, Cebelideren'e yakın bölgede oturan Lemta'nın Şebbânât ile çöle yakın bölgede oturan Cezûle'nin Zû Hassân Arapları ile ittifak kurduğunu söyler (*a.g.e.*, VI, 370). Makrîzî ise (ö. 845/1442) Cezûle'nin kollarının sayısının 300'ü aştığını, her kabilenin yaklaşık 30.000 nüfusa sahip olduğunu söyler ve Mislât, Ernes, Benî Câbir, Heştûke gibi kollarının isimlerini zikreder (*el-Beyân*, s. 35).

XV. yüzyılın sonlarında Portekiz işgaline karşı bölgedeki zâviye ve ribâtlarda başlayan direniş hareketinde Muhammed b. Süleyman el-Cezûlî tarafından kurulmuş olan Cezûliyye tarikatı etkin rol oynadı ve özellikle Sa'dîler'in kuruluşuna katkı sağladı. Bu sırada Cezûliyye tarikatı şeyhinin tavsiyesiyle Sûs bölgesine çağrılan Ebû Abdullah Mevlây Muhammed b. Muhammed es-Sa'dî, Kāim-Biemrillâh lakabıyla, Târûdânt yakınındaki Tîdsî köyünde yaklaşık elli kabile reisinden bölgenin cihad emîri olarak biat aldı (916/1511). Cezûle, Sa'dîler'in son zamanlarında Îlîğ şehrinde müstakil emirlik kuran Ebû Hassûn Ali es-Simlâlî'yi (ö. 1070/1659-60) destekledi. 1670'ten itibaren de Filâlî şeriflerinin hâkimiyeti altına girdi. Cezûleliler, sultanlara gösterdikleri bağlılık sayesinde ilk yıllardan itibaren muhafız birliklerinde görevlendirildiler. XIX. yüzyılın başlarında yine Îlîğ'de kurulan Benî Hâşim (Hişâm) emirliğine tâbi olan Cezûle, yaklaşık bir asır onların egemenliğinde kaldı.

Günümüzde Cezûle, Antiatlas bölgesinde yaşayan kabileler arasındaki iki etnik-politik kabile birliğinden birinin adıdır. Amâziğ dili, Amâziğ örf, âdet ve geleneklerini devam ettiren, birbirlerine kan veya nesep yönüyle bağlı olan bir kabileler federasyonunu ifade eder. Cezûle, Simlâle, Buakîliyye, Cerrâre, Şebbâne, Hilâle, Megâfire ve Vâdinûn kabilelerinin içinde bulunduğu bu ittifakta örf (elvâh) kanun yerine geçer. Emhammed el-Osmânî, müttefiklerin örflerini İslâmî teşrî' ışığında incelediği *Elvâḥu Cezûle* isimli kitabında (s. 40-43) Agādîr vilâyeti dahilinde kalan Cezûle bölgesinin, 5500'den fazla köyün bulunduğu Ekelmîm (Guelmîm), İnezgân, Târûdânt ve Tîznît adlarını taşıyan dört daireye ayrıldığını, halkın tamamının Sünnî-Mâlikî geleneklerini sürdüren güzel ahlâk sahibi insanlar olduğunu, müttefik kabilelerden her birinin özerk bir statüde bulunduğunu söyler.

Cezûle kabilesine mensup âlimlerin en meşhurları şöylece sıralanabilir: Abdullah b. Yâsîn, nahivde *el-Muḳaddimetü'l-Cezûliyye* müellifi Ebû Mûsâ Îsâ b. Abdülazîz b. Yelelbaht, Kuzey Afrika'nın tanınmış mutasavvıflarından Hamâdu Mûsâ, döneminde en önemli Mâlikî fakihi sayılan Ebû Zeyd Abdurrahman b. Affân, Cezûliyye tarikatının kurucusu Şeyh Muhammed b. Süleyman, Mâlikî fakihi tarihçi Abdullah b. Ya'kūb, mutasavvıf Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdullah b. Ya'kūb es-Simlâlî el-Cezûlî, Mâlikî fakihi Ahmed b. Süleyman er-Resmûkî, mutasavvıf ve fakih Ebü'l-Abbas el-Heştûkî, Şam muhaddisi Bedreddin el-Hasenî. Yine Cezûle'nin önemli âlimlerinden olan Muhammed Muhtâr es-Sûsî (ö. 1963) Sûs bölgesindeki kültür merkezlerini ve yetişen ilim adamlarını tanıtan eserler hazırlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Yâkūt, *Muʿcemü'l-büldân*, IV, 462; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 332; Abdülvâhid el-Merrâkūşî, *el-Muʿcib fî telḫîṣi aḫbâri'l-Maġrib* (nşr. M. Zeynühüm M. Azeb), Kahire 1994, s. 292; İbn Haldûn, *el-ʿİber* (nşr. Halîl Şehhâde), Beyrut 1421/2000, VI, 91, 270-271, 306, 331-332, 367-370; Makrîzî, *el-Beyân ve'l-iʿrâb ʿammâ bi-arżi Mıṣr mine'l-ʿArab* (nşr. F. Wüstenfeld), Göttingen 1847, s. 35; Himyerî, *er-Ravżü'l-miʿtâr*, I, 76; Hasan el-Vezzân, *Vaṣfü İfrîḳıyye*, I, 30, 36, 144-146; Selâvî, *el-İstiḳṣâ*, II, 14; Abdullah Ali Allâm, *ed-Devletü'l-Muvaḥḥidiyye bi'l-Maġrib fî ʿahdi ʿAbdilmü'min b. ʿAlî*, Kahire 1971, s. 104-117; Luis del Mármol Carvajal, *İfrîḳıyâ* (trc. Muhammed Haccî v.dğr.), Rabat 1404/1984, II, 40, 69-70; M. Muhtâr es-Sûsî, *Sûsü'l-ʿâlime*, Dârülbeyzâ 1404/1984, tür.yer.; Muhammed b. Şerîfe, *İbn Muġāvir eş-Şâṭıbî ḥayâtühû ve âṣâruh*, Dârülbeyzâ 1415/1994, s. 180-181; Ahmed el-Hâşimî, "Aʿlâm coğrâfiyye bi-mınṭaḳati Sûs ve'ṣ-Ṣaḥrâ' vichetü naẓar luġaviyye", *eṣ-Ṣaḥrâ' ve Sûs min ḫilâli'l-veṣâ'iḳ ve'l-maḫṭûṭât*, Dârülbeyzâ 1422/2001, s. 53-71; Emhammed el-Osmânî, *Elvâḥu Cezûle ve't-teşrîʿu'l-İslâmî*, Rabat 2004, tür.yer.; G. S. Colin, "Djazūla", *EI²* (Fr.), II, 539-540; Mustafa Bâ Amâ, "Cezûle", *Maʿlemetü'l-Maġrib*, Rabat 1429/2008, IX, 2999-3002; Hasan el-Fukeykî, "Cezûle", *a.e.*, IX, 3002-3004.

İSMAİL YİĞİT

CHALKOKONDYLES, Laonikos

(ö. 1470'ten önce)

XV. yüzyıl Bizans tarihçisi.

Çeşitli kaynaklarda 1423-1432 yılları arasında doğduğu, 1480 ile 1490 yıllarında öldüğü ileri sürülür. Son yapılan araştırmalarda ise 1470'ten önce 1464-1468 yılları arasında öldüğü kabul edilir (Kaldellis, LII/1 [2012], s. 112). Ailesine dair bilgiler XI. yüzyıla kadar iner. Gerçek adı Nikolaos olan Laonikos eserinde kendini Atinalı olarak tanıtır ve Atina'ya hâkim olan Floransalı I. Nerio'nun (1388-1394) gayri meşrû çocuğu I. Antonio Acciaioli'nin karısı Maria Melisseni'nin babası Georgios ile akraba olduğunu ifade eder. Babasının, 1435 yılından sonra kendisinin rakip olduğu grubun Atina'da iktidarı ele geçirmesi üzerine Mora'ya gittiği, Mistra'da Bizans-Mora despotunun hizmetine girdiği ve Atina'da olduğu gibi elçilik görevleriyle Osmanlı sultanına gönderildiği kabul edilmektedir. Laonikos da babasının 1446'da Sultan II. Murad'a elçi olarak yollandığını yazmaktadır. Onun hakkında ilk bilgiler 1447'de Mistra'yı ziyaret eden Ankonalı Ciriaco tarafından verilmiştir. Ciriaco, Laonikos Chalkokondyles'i, Antik Yunan felsefesinden etkilenip Antik Yunan dünyası üzerine ders veren ve Neo-Platonik felsefenin temsilcisi kabul edilen Georgios Gemistos-Plethon'un genç bir öğrencisi olarak görmüştü. Hatta Chalkokondyles, ona 30 Temmuz – 2 Ağustos 1447 tarihleri arasında başta antik Sparta şehrinin harabeleri olmak üzere Mistra'yı gezdirmişti. Bir süre İstanbul'da yaşadığı anlaşılan, ancak İstanbul'un fethi sırasında şehirde bulunmayan Chalkokondyles'in 1458'den sonra Atina'da yaşadığı düşünülmektedir. Buna kanıt olarak da çocuklarının ve bu aile mensuplarının Osmanlı idaresi altındaki Atina'da yaşamaları gösterilmektedir. Bazı araştırmacılar ise onun İstanbul'da bulunduğu ve eserini burada kaleme aldığı fikrindedir. Chalkokondyles'in, eserini Girit ya da İtalya'da 1480'li yıllarda yazdığına dair görüşlere ise yeni araştırmalarda itibar edilmemektedir. Eserini yazmaya 1464'te son vermesinden hareketle bu tarihten sonra artık hayatta olmadığı ileri sürülmektedir (*a.g.e.*, a.y.).

Chalkokondyles, 1298-1463 yılları arasındaki olayları Türkçe'ye "Tarihin Belgeleri" diye çevrilebilecek olan *Apodiksis Istorion* başlıklı eserinde kaleme almıştır. Bizans döneminin pek çok tarihçisi gibi eserini gerek tasnif gerekse üslûp bakımından Antik Yunan yazarları olan Heredotos ve Thukydides'in eserlerinin etkisi altında hazırlamıştır. Ancak Yunanca yazan diğer tarihçilerin aksine eserinin merkezine Bizans İmparatorluğu'nun çöküşünü değil yükselen Osmanlı Devleti'nin tarihini almıştır (Karagiannopoulos, s. 401; *The Oxford Dictionary of Byzantium*, I, 407; Harris, XXVIII [2003], s. 158). Bu yönüyle Chalkokondyles, bir Bizans tarihçisi olmaktan ziyade eserini Osmanlı idaresi altında Yunanca yazan bir Osmanlı tarihçisi olarak da kabul edilebilir. Dolayısıyla Chalkokondyles'in Batı'daki tarih yazımında son Bizans tarihçisi diye anılması ihtiyatla karşılanmalıdır (Nicol,

Laonikos Chalkokondyles'in temsilî resmi

s. 22). Chalkokondyles'in Mistra'da aldığı eğitim gereği Antik Yunan felsefesiyle Neo-Platonik felsefeden etkilendiği açıktır. Eserinin Yunanca kaynakları üzerinde bir araştırma yapan Anthony Kaldellis onun Yunanistan dışına seyahat etmediğini, ancak Türkçe'nin de içinde bulunduğu çok dil bilen biri olarak Bizanslı, Fransız, İtalyan, İspanyol ve Türk entelektüellerle irtibat kurduğunu tahmin etmektedir. Meselâ Chalkokondyles, II. Murad döneminde Fransızca yazan Burgonyalı seyyah Bertrandon de la Broquière'in *Le voyage d'Outremer* adlı eserinden haberdardır. Yaşadığı dönemde Türk kaynaklarından gelen sözlü rivayetleri de bilmektedir. Bu tür bilgileri Herodotos ve Thukydides'in üslûbunda eserine aktarmıştır. Chalkokondyles'in ayrıca Yazıcıoğlu Ali'nin *Tevârîh-i Âl-i Selçuk*'undan, Enverî'nin *Düstûrnâme*'sinden ve anonim Osmanlı kroniklerinden yararlanmış olduğu düşünülebilir. Müellif, kitabını Yunanca yazılmış Dukas, Kritovulos ve Sfrancis'in eserlerinden ve Âşıkpaşazâde'den yaklaşık yirmi yıl önce 1464'te tamamlamıştır, Enverî'nin *Düstûrnâme*'siyle de çağdaştır. Bir bakıma Chalkokondyles'in eseri en erken Osmanlı tarihlerinden biri olarak kabul edilebilir (Kaldellis, LII/1 [2012], s. 132-135).

Chalkokondyles'in on bölümden oluşan eseri E. Darkó yayımında iki cilt halinde toplanmıştır. I. cildi 1298-1421 olaylarının anlatıldığı dört bölümden oluşur. Birinci bölümde Osmanlılar'ın menşei, Orhan Gazi ve I. Murad dönemlerinin 1389'daki Kosova Savaşı'na kadarki olayları, ikinci bölümde Yıldırım Bayezid dönemi, üçüncü bölümde Timur, dördüncü bölümde Fetret ve I. Mehmed dönemleri anlatılır. Bu ciltteki olaylar Chalkokondyles'in eserinin yaklaşık % 40'ını oluşturur. II. cildin ilk bölümü II. Murad'ın saltanat yıllarına, kalan bölümleri ise Fâtih Sultan Mehmed dönemine aittir. Bununla birlikte bazı olayların anlatımında kronolojik geri dönüşler de vardır (*a.g.e.*, LII/2 [2012], s. 259-283). Bu sebeple Chalkokondyles'in eserinin kronolojisi bazan belirsiz, hatta bazan da aceleci bir yaklaşımla tutarsız olarak algılanabilmektedir.

En eski nüshası 1460'lı yılların sonuna tarihlendirilen eserin yirmi dokuz yazması mevcuttur. Yunanca metin ve Latince çevirisi 1556'da Zürih'te, 1615'te Cenevre'de, 1650 ve 1866'da Paris'te, 1729'da Venedik'te ve 1843 yılında Bonn'da basılmıştır. E. Darkó, 1922-1927 yıllarında Budapeşte'de Yunanca metnin sağlam bir edisyonunu yapmıştır (*Historiarum Demonstrationes*, I [1-4. kitap, 1922], II/1 [5-7. kitap, 1923], II/2 [8-10. kitap, 1927]). Chalkokondyles'in eserinin tamamı Fransızca'ya tercüme edilmiştir (*L'histoire de la décadence de l'émpire grec, et établissement de Celuy des turcs; comprise en dix livres, par Nicolas Chalcocondyles Athenien*, trc. B. de Vigenere, Paris 1577; literatürde çok sık olarak kullanılan bu tercüme aslında Yunanca metni temel almakla beraber hayli eklemeler ve aslında bulunmayan tanımlamalarla doludur; bu metin Teoman Tunçdoğan ve Mustafa Daş tarafından Türkçe'ye çevrilmiş olup Türk Tarih Kurumu'nca yayımlanacaktır). Kitabın bazı bölümleri Almanca ve İngilizce'ye de çevrilmiştir (Kayapınar, s. 182-183). Eserin Darkó neşrine dayanan ilk üç bölümünün İngilizce çevirisi ve değerlendirmesi Nicolas Nicoloudis tarafından yapılmış (*Laonikos Chalkokondyles: A Translation and Commentary of the <Demonstrations of Histories> [books I-III]*, Athens 1996), beş ve yedinci bölümleri üzerine Ferhan Kırlıdökme Mollaoğlu tarafından bir doktora tezi hazırlanmıştır (*Laonikos Chalkokondyles'in Kroniği ve Değerlendirmesi [V.-VII. Bölümler]*, 2005, AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü).

BİBLİYOGRAFYA :

D. Gr. Kampuroglu, *İ Halkokondyle: Monografia*, Atina 1926; Akdes Nimet [Kurat], *Die türkische Prosopographie bei Laonikos Chalkokandyles*, Hamburg 1933; a.mlf., "Bizansın Son ve Osmanlıların İlk Tarihçileri", *TM*, III (1935), s. 185-206; G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, Berlin 1958, I, 391-397; V. Grecu, *Laonic Chalcocondil: Expuneri istorice*, Bucureşti 1958; a.mlf., "K voprosu o biografiy i istoriceskom trude Laonika Halkokondila", *Bizantiyskiy Vremennik*, XIII, Moskova 1958, s. 198-210; S. Runciman, "Byzantine Historians and the Ottoman Turks", *Historians of the Middle East* (ed. B. Lewis – P. M. Holt), London 1962, s. 271-276; I. E. Karagiannopoulos, *Pegai tes Byzantines Historias*, Thessalonike 1970, s. 400-401; *Biographisches Lexikon zur Geschichte Südosteuropas* (ed. M. Bernath – F. v. Schroeder), München 1974, I, 306-307; D. Nicol, *A Biographical Dictionary of the Byzantine Empire*, London 1991, s. 22; "Chalkokondyles, Laonikos", *The Oxford Dictionary of Byzantium* (ed. A. P. Kazhdan v.dğr.), Oxford 1991, I, 407; Levent Kayapınar, "Bizans Tarih Kaynaklarının Neşri: Dünya ve Türkiye'deki Durum", *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu, Bildiriler* (ed. Mehmet Öz), Ankara 2011, s. 141-211; W. Miller, "The Last Athenian Historian: Laonikos Chalkokondyles", *The Journal of Hellenic Studies*, XLII, London 1922, s. 36-49; Speros Vryonis, "Laonikos Chalkokondyles and the Ottoman Budget", *IJMES*, VII (1976), s. 423-432; M. Cazacu, "Les parentes byzantines et ottomanes de l'historien Laonikos Chalkokondyle (c.1423 – c.1470)", *Turcica*, XVI, Paris 1984, s. 95-114; Şerif Baştav, "Laonikos Halkondilas", *TKA*, XXIII/1-2 (1985), s. 127-134; A. Markopoulos, "Das Bild des Anderen bei Laonikos Chalkokondyles und das Vorbild Herodot", *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, L, Wien 2000, s. 205-216; J. Harris, "Laonikos Chalkokondyles and the Rise of the Ottoman Turks", *Byzantine and Modern Greek Studies*, XXVIII, Oxford 2003, s. 153-170; Ferhan K. Mollaoğlu, "Laonikos Chalkokondyles'in Hayatı ve 'Tarihi'", *AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi: OTAM*, sy. 21 (2007), Ankara 2009, s. 41-58; A. Kaldellis, "The Date of Laonikos Chalkokondyles' Histories", *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, LII/1, Cambridge 2012, s. 111-136; a.mlf., "The Interpolations in the Histories of Laonikos Chalkokondyles", *a.e.*, LII/2 (2012), s. 259-283; a.mlf., "The Greek Sources of Laonikos Chalkokondyles' Histories", *a.e.*, LII/4 (2012), s. 738-765.

LEVENT KAYAPINAR

CİBRÂN HALÎL CİBRÂN

(جبران خليل جبران)

(1883-1931)

Lübnanlı yazar, şair ve ressam.

6 Ocak (veya 6 Aralık) 1883'te Lübnan'ın Kādîşâ vadisi yakınlarındaki Bişerrî kasabasında doğdu. Ataları XVI. yüzyılda Suriye'den göç ederek önce Ba'lebek'e, ardından Betrûn'a bağlı Beş'ale köyüne, daha sonra da (1672) Bişerrî'ye göç etmiştir. Babası tâcir Mihail'in oğlu Halîl içki müptelâsı bir kişiydi. Annesi Mârûnî papazı İstefan Rahme'nin kızı Kâmile'dir. Halîl Kâmile'nin üçüncü eşiydi. İlk kocasından Peter, Halîl'den ise Cibrân (Cübrân), Mariana ve Sultane adında çocukları oldu. Cibrân beş yaşında iken Bişerrî'deki Saint Elişa Okulu'na girdi. Burada resme olan yeteneği farkedilerek tabip Selîm ed-Dâhir rehberliğinde resim çizmeye başladı. Vergi toplama görevini yürüten babası Halîl, bir arkadaşı zimmetine para geçirdiği iddiasıyla tutuklanınca onunla birlikte hapse atıldı, malları müsadere edildi, sonuçta ailenin huzuru bozuldu. Bunun üzerine babası Lübnan'da kalırken annesi on iki yaşındaki Cibrân'ı, Peter, Mariana ve Sultane'yi alıp Boston'a göçtü (1895). Cibrân burada iki buçuk yıl devam ettiği resmî

bir okulda İngilizce öğrendi. Bu sırada şiir, tiyatro, resim gibi güzel sanatların icra edildiği kültür merkezleriyle ilişkisini sürdürdü. Florance Beers ile ve onun aracılığıyla resim sanatçısı Fred Holland Day ile tanışma imkânı buldu. 1897'de lise öğrenimi için bir akşam okuluna girdiyse de ardından Arapça öğrenme isteğiyle veya başka bir sebeple Beyrut'a döndü. Abdullah el-Bustânî, Saîd eş-Şertûnî ve Hûrî Yûsuf el-Haddâd gibi önemli kişilerin ders verdiği el-Hikme Enstitüsü'nde Arapça öğrenimine başladı. Fen bilimlerinde, ayrıca din, mitoloji gibi sosyal bilimlerde kendini yetiştirmeye çalıştı. Ressam ve heykeltıraş Yûsuf el-Huveyk ile dostluk kurması, yazdığı bazı şiirlerini yayımlaması ve resim çizme denemeleri de bu dönemde oldu. Thomas Bulfinch, Archibald Lampman ve Clara E. Clement'in mitolojiye dair İngilizce eserleriyle İnciller'in Arapça tercümelerini bu sırada inceledi. Çiçek satıcısı bir çocuğun yoksul annesinin acıklı hayat hikâyesi olan "Mertâ el-Bâniyye" adlı hikâyesinin hâtırası, *Kırık Kanatlar* romanının kahramanı Halâ ed-Dâhir ile olan aşkı onun Beyrut'ta kaldığı yıllara rastlar.

Cibrân on dört yaşındaki kardeşi Sultane'nin ölüm haberi üzerine 1902 Nisanında Boston'a gitti. 12 Mart 1903'te üvey kardeşi Peter'i ve aynı yılın 28 Haziranında annesini kaybetti. Üçünün de ölüm sebebi tüberkülozdu. Kardeşi Mariana ile yalnız kalan Cibrân, *el-Muhâcir* gazetesinde yazılar yazarak ve bazı resimlerini satarak geçimini sürdürmeye çalıştı. 1904 Mayısında ilk resim sergisini açtı. Hayatının geri kalan kısmında hep yanında yer alan, maddî ve mânevî destekçisi, yakın dostu, danışmanı, ayrıca eserlerinin redaktörü ve kendisine ait bir kız okulunun yöneticisi olan Mary Elizabeth Haskell ile de bu dönemde tanıştı. Ondan önce Cibrân'ın tiyatrocu, şair ve yazar Josephine Peabody, öğretmen Emilie Micheline ve öğretmen Charlotte Teller ile duygusal ilişkileri olmuştu. 1905'te ilk Arapça eseri *el-Mûsîḳā*'yı, 1906'da ilk hikâye kitabı *ʿArâʾisü'l-mürûc*'u yayımladı. Mary Haskell'in desteğiyle resim sanatını geliştirmek için 1908 Temmuzunda Paris'e giderek Académie Julian'a kaydoldu. Burada kaldığı üç yıl boyunca resim sanatkârı Pierre Marcel Beronneau, ressam ve heykeltıraş Auguste Rodin ile yakın ilişki içinde oldu, Paris'e gelen Beyrut'tan arkadaşı Yûsuf el-Huveyk ile birlikte çalışmalar yaptı, çizdiği resimleri Haskell'e gönderdi, o da resimleri sergiledi. 1908'de *el-Ervâḥu'l-mütemerride* adlı hikâye kitabını yayımladı. 1909 Haziranında babası öldü.

Cibrân Halîl Cibrân

1910'da Paris'te de resimleri sergilendi. "Mertâ el-Bâniyye" adlı hikâyesini Mişel el-Baytâr Fransızca'ya çevirdi. Bu arada mehcer edebiyatının önemli isimlerinden Emîn er-Reyhânî ile Avrupa seyahatine çıktı, İngiltere'deki sanat galerilerini inceledi. 1910 Ekiminde Boston'a kardeşi Mariana'nın yanına döndü, kardeşinin ve Haskell'in itirazlarına rağmen Reyhânî'nin teklifi üzerine 1911 Nisanında New York'a gitti ve hayatının geri kalan kısmını burada geçirdi. Alman filozofu Nietzsche ve özellikle *Böyle Buyurdu Zerdüşt* adlı kitabıyla tanışması bu döneme rastlar. Bu sırada, Arap âleminde şöhret kazanmasına sebep olan *el-Ecniḥatü'l-mütekessire* adlı romanını yayımladı (1912), Mey Ziyâde ile bu roman sayesinde tanıştı, 1904-1914 yılları arasında yazdığı yazılarını kapsayan *Demʿa ve ibtisâme*'yi neşretti (1914). Yakın dostu olacak Mîhâîl Nuayme ile 1916'da tanıştı. Bu arada New York'ta açtığı resim sergileri Amerika'daki ününü arttırdı. Aynı şehirde metafizik konularına yoğun ilgi duydu, Sigmund Freud, Carl Jung gibi önemli isimlerin eserlerinden etkilendi, Hintli şair Rabindranath Tagor ile tanıştı ve ondan da faydalandı. 1916'dan itibaren Doğu dünyasını ve özellikle hıristiyan âlemini eleştiren *The Madman, el-Mevâkib, el-ʿAvâṣıf, el-Bedâʾiʿ ve'ṭ-ṭarâʾif*'i yayımladı. 27 Nisan 1920'de Amerika'daki mehcer edip ve şairleriyle birlikte, Mîhâîl Nuayme ve Abdülmesîh el-Haddâd'ın yardımıyla er-Râbıtatü'l-kalemiyye derneğini kurdu. 1923'te bütün dünyada tanınmasını sağlayan en önemli eseri *The Prophet*'i yayımladı, bu arada çeşitli sergiler açtı. Sağlığının bozulmaya başladığı 1925 yılından itibaren Barbara Young ve Mary Haskell'in yardımıyla İngilizce eserlerini neşretmeye başladı. 10 Nisan 1931'de tüberkülozdan öldü, Beyrut'a götürülerek Bişerrî'de Mar Sarkis Manastırı'nın bahçesine gömüldü. Manastırın yakınında onun anılarını yaşatan Cibrân Müzesi kuruldu.

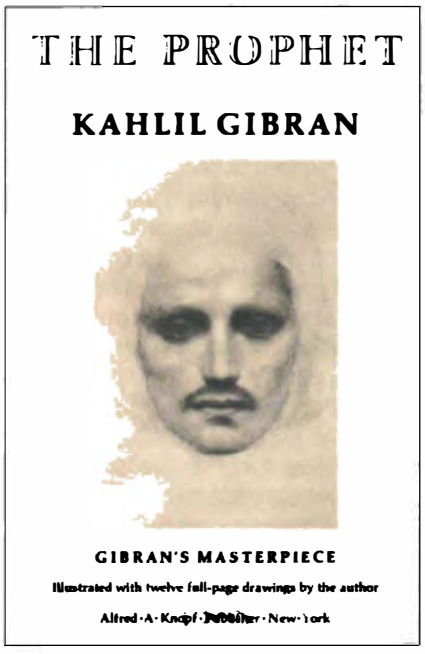
Cibrân Halîl'in edebî hayatı üç devrede ele alınabilir: Sosyal sorunlarla ilgilendiği dönem (1905-1908), baş kaldırı, şüphecilik ve güç konularına eğildiği dönem (1908-1918), barış, sevgi, zarafet, zihin berraklığı ve iç dinginliğinin hâkim olduğu dönem (1918-1931). Cibrân edebî kimliğinde kör taklitten uzak durmuş, insanı toplumun kurbanı haline getiren Doğu gelenekleriyle özden çok kabuğa önem veren Batı uygarlığı ve materyalizmine karşı çıkmış, cahil erkekler, israfa ve ahlâkî çözülmeye mâruz kalmış kadınlar, Makyavelist politikacılar, bilimde ilerlemiş, insanlıkta geri kalmış uygarlıklar karşısında ilkeli bir duruş ortaya koymuştur. Onda sosyal sorunları belirleyip çözüm önermeyen sosyal eleştiri, çözümsüzlükler ve düzelmezlikler karşısında karamsarlığa kapılarak doğaya kaçış eğilimi gibi nitelikler de gözlenmiştir. Cibrân ayrıca parantez içi anlatımlar (istitrat), tekrar, ıtnâb, istiare, teşbih, tezat gibi sanat öğelerinin, lafız ve terkiplerdeki armoni, yalınlık, akıcılık ve sembolizmin egemen olduğu nesirsel şiir üslûbuyla özdeşleşmiş, bu üslûp Cibrân üslûbu olarak da anılmıştır.

Onun mistik anlayışında Ebü'l-Alâ el-Maarrî, İbn Sînâ, Gazzâlî ve İbnü'l-Fârız'ın tesirleri bulunduğu gibi fikir ve sanat dünyasının oluşmasında da birçok Batılı yazar etkili olmuştur. Cibrân'ın *el-Mevâkib*'inde beşer türünün doğasının temiz olduğu, medeniyetlerin onu kirlettiği, insanın temiz ve saf haline dönmesinin gerektiğini savunması J. J. Rousseau'nun etkisiyledir. *İnsanoğlu Îsâ* adlı eserinde Îsâ'nın ilâh değil insan kimliğini ve biyografisini ele alması Ernest Renan'ın tesirine bağlanır. *Demʿa ve ibtisâme*'sinde kalbin akıldan önce geldiği ve deliliğin aklın son aşaması olduğu fikri İngiliz ressamı William Blake'ten gelmiştir. Yine tabiatın bir parçası olarak insanın özgürlüğünü savunan Ralf Waldo Emerson, romantik şair John Keats ve Friedrich Nietzsche de Cibrân'ı etkileyen fikir ve sanat adamlarıdır.

Eserleri. A) Arapça: 1. *el-Mûsîḳā* (New York 1905). Nihâvend, ısfahan, sabâ ve rast makamlarının insan ruhu üzerindeki etkilerini inceleyen bu eseri Anthony Rizcallah Ferris İngilizce'ye çevirmiştir (*On Music*, broşür halinde, ayrıca *Spirits Rebellious* içinde, New York 1977). **2.** *ʿArâʾisü'l-mürûc* (New York 1906; nşr. Selâhaddin el-Kāsımî, Tunus 1985). "Remâdü'l-ecyâl ve'n-nârü'l-ḫâlide", "Mertâ el-Bâniyye", "Yuḥannâ el-Mecnûn" başlıklı üç hikâye-

den oluşur. İlk öyküde reenkarnasyonun ve aşkın ebedîliği üzerinde durulmuş, ikincisinde bir erkeğin elinde kötü yola düşmüş kadın ve oğlunun hikâyesi, bu tür kadınların bedeni kirletilse de ruhunun temiz kaldığı savına vurgu yapılmış, üçüncüsünde kilise ve rahipler eleştirilmiş, yazar bunları Tanrı'ya şikâyet etmiştir. Eser Türkçe ve İngilizce'ye çevrilmiştir (T trc. Cahit Koytak, *Vadinin Perileri*, İstanbul 2012; İng. trc. H. M. Nahmad, *Nymphs of the Valley*, New York 1948; Juan Ricardo I. Cole, *Spirit Brides*, New York 1993; London 1998). **3.** *el-Ervâḥu'l-mütemerride* (New York 1908). "Verde el-Hânî", "Ṣurâḫu'l-ḳubûr", "Mażcaʿu'l-ʿarûs", "Ḫalîl el-Kâfir" başlıklı dört küçük hikâyeden oluşur. Her bir öyküde feodal yapıya, acımasız geleneklere ve bilinçsiz halkı kendi arzularına göre yönetmek isteyen kilise mensuplarına karşı bir duruş sergilenmektedir. Cibrân'ın bu eseri gençliği zehirleyici görülerek Beyrut'ta bir pazar yerinde yakılmış, kendisi de Mârûnî kilisesi tarafından aforoz edilmiştir (T trc. Muammer Sarıkaya, *Âsî Ruhlar*, İstanbul 2002; trc. Cahit Koytak, *Başkaldıran Ruhlar*, İstanbul 2013; İng. trc. A. R. Ferris, *Spirits Rebellious*, New York 1946; H. M. Nahmad, *Spirits Rebellious*, New York 1948; London 1949). **4.** *el-Ecniḥatü'l-mütekessire* (New York 1912). Zorla evlendirilmesi yüzünden mutsuz evlilik sonucunda bebeğiyle birlikte hayata veda eden genç bir kızın öyküsü olup Cibrân'ın bu hikâyede Beyrut'ta ilk sevdiği Halâ ed-Dâhir ile olan alâkasından esinlendiği belirtilir (T trc. Ersan Devrim, *Kırık Kanatlar*, İstanbul 1999; trc. Cahit Koytak, *Kırık Kanatlar*, İstanbul 2013; İng. trc. A. R. Ferris, *The Broken Wings*, New York 1959; J. R. I. Cole, *The Broken Wings*, New York 1998). **5.** *Demʿa ve ibtisâme* (New York 1914). *el-Muhâcir* gazetesinde yayımladığı elli altı makaleden oluşur (T trc. Feyza Karagöz, *Bir Damla Yaş ve Bir Gülümseyiş*, İstanbul 1997; trc. Cahit Koytak, *Gözyaşları ve Kahkahalar*, İstanbul 2012; trc. A. Erkin Köylügil, *Bir Gözyaşı Bir Tebessüm*, İstanbul 2013; İng. trc. H. M. Nahmad, *A Tear and a Smile*, New York 1951; A. R. Ferris, *Tears and Laughter*, New York 1948). **6.** *el-Mevâkib* (New York 1919). Vezin ve kafiyeye bağlı olarak klasik tarzda yazdığı en uzun şiiridir. Şair bu kasidesinde mutluluk, özgürlük ve sonsuzluğu ararken yolunu kaybeden insan kafilelerini tasvir etmektedir. Kasidede gerçeğe ve mutluluğa ermenin yolu insanı yeryüzüne bağlayan bağlardan kurtulmakta ve efendi-köle, adalet-zulüm gibi düalizmi yok etmekte görülmektedir. Vahdet-i vücûd inancını benimseyen yazarın kasidedeki orman motifi, yazarın insan hayatı için gerçekleştirmeyi arzu ettiği dünyayı veya William Wordtworth, William Blake, J. J. Rousseau, Samuel Taylor Coleridge gibi yazar ve şairlerin arzuladığı doğayı sembolize etmektedir. Gerçekte onun orman motifi şehir hayatındaki çirkinliklere, düzenbazlıklara baş kaldırıyı sembolleştirmektedir. Şiirdeki ney motifi birliğin, sonsuzluğun ve ruhun sembolü olarak yorumlanmakta ve Mevlânâ'dan esinlendiği belirtilmektedir (T trc. Ahmet Murat Özel, Mîhâîl Nuayme'nin *Hemsü'l-cüfûn* adlı eseriyle birlikte, *Gözlerin Fısıltısı ve Kafileler*, İstanbul 2000; İng. trc. George Kheirallah, *The Processions*, New York 1958). **7.** *el-ʿAvâṣıf* (1922, nşr. Nâzih Sâbâyârd, Beyrut 1986). Sembolik hikâye ve yazılarından oluşur (T trc. Ahmet Murat Özel, *Fırtınalar*, İstanbul 1999; trc. A. Erkin Köylügil, *Fırtınalar*, İstanbul 2013; İng. trc. John Walbridge, *The Storm, Stories and Prose Poems*, New York 1993). **8.** *el-Bedâʾiʿ ve'ṭ-ṭarâʾif* (Kahire 1923). Eğitim ve toplum meseleleri, Doğu kültürünün önemli simaları hakkındaki makaleleri, mistik havanın hâkim olduğu on dört şiiri ve *İrem Ẕâti'l-ʿİmâd* adlı tiyatro eserini kapsar. Şiirleri *Bütün Şiirler ve Şiirsel Yazılar* adıyla Türkçe'ye çevrilmiş (trc. Kenan Demirayak, İstanbul 2004), eser ise Anthony Rizcallah Ferris tarafından İngilizce'ye tercüme edilmiştir (*Thoughts and Meditations*, New York 1946, 1960; London 1966). **9.** *Belâġatü'l-ʿArab fi'l-ḳarni'l-ʿişrîn* (Beyrut, ts.). Eserde Emîn er-Reyhânî, Mîhâîl Nuayme gibi Amerika mehcer edebiyatının önemli temsilcilerinden seçmelere yer verilmiştir.

B) İngilizce: 1. *The Madman* (New York 1918). Kendi benliğine, toplumun geleneklerine ve değer yargılarına savaş açarak özgürlüğü ve kurtuluşu yakalayan bir delinin şahsında sosyal ve metafizik konuları ele alan otuz beş yazıdan oluşur (T trc. Feyza Karagöz, *Deli*, İstanbul 1998; trc. Kriton Dinçmen, *Deli*, İstanbul 2003; trc. Cahit Koytak, *Kaçık*, İstanbul 2012; Ar. trc. Antûniyûs Beşîr, *el-Mecnûn*, Kahire 1985). **2.** *The Forerunner* (New York 1920). Yazarın mistik konulardaki görüş ve inançlarını yansıtan mitolojik ve sembolik nitelikte, şiirsel bir üslûpla yazdığı yirmi dört yazıdan oluşur. "Haberci" anlamındaki başlıkta Îsâ'dan önce gelerek onun geleceğini haber veren Yuhannâ el-Muhammedân'dan esinlenilmiştir. Cibrân bu eseriyle meşhur *The Prophet*'ine bir

Cibrân Halîl Cibrân'ın *The Prophet* adlı kitabının kapağı

zemin hazırlamak istemiştir (T trc. Feyza Karagöz, *Haberci*, İstanbul 1998; trc. Cahit Koytak, *Öncü*, İstanbul 2012; Ar. trc. A. Beşîr, *es-Sâbıḳ*, Kahire 1985). **3.** *The Prophet* (New York 1923). Yazarın en popüler eseridir. Cibrân'ın Orphaleseli Mustafa'nın şahsında aşk-evlilik-çocuk, yeme-içme, sevinç-keder, çalışma-ticaret, kanun-suç-ceza, dua, sadakat ve özgürlük gibi konulardaki görüşlerini anlattığı yirmi altı bölümden oluşan eser genel çerçevesi itibariyle sembolik bir anlatıma sahiptir. Başta Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson ile Mahatma Gandi olmak üzere birçok İngiliz ve Fransız yazarı tarafından övülen eserin 1945 yılında 44. baskısı gerçekleştirilmiş, yazar hayatta iken eserinin yirmi dile çevrildiğine tanık olmuş, 1956'ya kadar 800.000 adet satmıştır (T trc. Ömer Rıza Doğrul, *Hak Erenler* [İstanbul 1946] ve *Nebi* [İstanbul 2001, 2009]; trc. Aytunç Altındal, *Ermiş* [İstanbul 1982]; trc. İlyas Aslan, *Ermiş* [İstanbul 2002]; trc. Cahit Koytak, *Tanrı Elçisi* [İstanbul 2013]; Ar. trc. A. Beşîr [Kahire 1926]; Yûsuf el-Hâl [Beyrut 1968]; Servet Ukkâşe [Kahire 1979]; M. Nuayme [Beyrut 1981]; ayrı ayrı *en-Nebî* adıyla). **4.** *Sand and Foam* (New York 1926). *The Prophet*'in devamı ve *The Garden of the Prophet* için mukaddime niteliğindeki eser sosyal içerikli 319 sembolik hikâye ve ahlâkî özdeyişten oluşur (T

trc. İlyas Aslan, *Kum ve Köpük,* İstanbul 2008; trc. Cahit Koytak, *Kum ve Köpük,* İstanbul 2012; Ar. trc. Antûniyûs Beşîr, *Reml ve Zebed,* Kahire 1927). **5.** *Jesus The Son of Man* (New York 1928). Eserde, bazıları Hz. Îsâ'yı yakından tanıyan havârilerden veya ona ihanet edenlerden olmak üzere İncil'de adları geçen, bazıları da tamamen hayalî olan yetmiş yedi kişinin Hz. Îsâ'yı tasvirine yer verilmiş, Îsâ'nın her şeyi ile normal bir insan olduğu vurgulanarak ulûhiyyeti reddedilmiştir (T trc. Deniz Carey, *İnsanoğlu İsa,* İstanbul 1993; Ar. trc. Antûniyûs Beşîr, *Yesû İbnü'l-insân,* Kahire 1933; Ar. trc. Servet Ukkâşe, *ʿÎsâ İbnü'l-insân,* Kahire 1974). **6.** *The Earth Gods* (New York 1931). Biri hayattan bıkmışlığı, diğeri hayata sarılıp varlığa hükmetmeyi, üçüncüsü sevgi ve güzelliği esas alan ve gelecek günleri aşkın eline bırakmayı tercih eden üç yeryüzü tanrısının arasında geçen diyalogu anlatır (T trc. Cahit Koytak, *Yeryüzü Tanrıları,* İstanbul 2012; Ar. trc. Antûniyûs Beşîr, *Âlihetü'l-arż,* Kahire 1932). **7.** *The Wanderer: His Sayings and his Parables* (New York 1932). Elli iki mitolojik ve sembolik hikâyeyi kapsayan eserde toplumun bozulmuş değerleri, insanların içinde bulunduğu cehalet ve sapkınlık eleştirilmektedir (T trc. Sibel Özbudun, *Gezgin,* İstanbul 2010; Ar. trc. Abdüllatîf Şerâre, *et-Tâ'ih,* Dımaşk 2004). **8.** *The Garden of the Prophet* (New York 1933). *The Prophet*'in devamı niteliğindeki eserde Mustafa'nın doğduğu adaya döndükten sonra ada halkına verdiği öğütleri kapsar (İsp. trc. A. N. Preyra, *El Jardin del Profeta,* Cordoba 1943; T trc. Kahraman Türel, *Ermişin Bahçesi,* İstanbul 2008; trc. R. Tanju Sirmen, *Ermişin Bahçesi,* İstanbul 1989; Ar. trc. Abdüllatîf Şerâre, *Ḥadîḳatü'n-nebî,* Beyrut 1995; Far. trc. Âreş Hicâzî, *Bâġ-ı Peyâmber,* Tahran 1381 hş.). **9.** *Lazarus and his Beloved* (New York 1973). Hz. Îsâ'nın tarihî kişiliği hakkında tek perdelik bir dramdır (T trc. Feyza Karagöz, *Lazarus ve Sevgilisi,* İstanbul 2004).

C) Mektupları: Cibrân'ın Arapça ve İngilizce olarak yazdığı mektupların sayısının 2000'e ulaştığı söylenir. Bunlar edebî olmaktan çok yazarın biyografisine ışık tutan ürünlerdir. Mektuplar Mîhâîl Nuayme, Yûsuf el-Huveyk gibi yakın arkadaşlarına, Nahle Cibrân gibi akrabalarına ve özellikle Mary Haskell, Barbara Young ve Mey Ziyâde gibi kadın arkadaşlarına yazılmış, bunların bir kısmı derlenmiştir: A. R. Ferris, *Kahlil Gibran a Self-Portrait* (New York 1959); Annie Salem Otto, *The Letters of Kahlil Gibran and Mary Haskell* (Houston 1970); Virginia Hilu, *Beloved Prophet: The Love Letters of Kahlil Gibran and Mary Haskell and her Private Journal* (London 1972); Riyâd Huneyn, *Resâ'ilü Cibrân* (Beyrut 1983); Suheil Bushrui – Salma H. al-Kuzbari, *Blue Flame: The Love Letters of Kahlil Gibran to May Ziadah* (Harlow 1983; *Gibran Love Letters,* Oxford 1995; Arapçası: *eş-Şuʿletü'z-zerḳâ,* Dımaşk 1979; T trc. Ersan Devrim, *Aşk Mektupları,* İstanbul 2012); John Walbridge, *The Beloved: Reflections on the Path of the Heart* (London 1997); Joseph Huri Tavk, *Resâ'il Müteferriḳa li-Cibrân* (Beyrut 1997); Cemîl Cebr, *Muḫtârât min resâ'ili Cibrân* (Beyrut 1998); Salim Mujais, *Letters of Kahlil Gibran to Josephine Peabady* (Beirut 2009). Cemîl Cebr tasnif ettiği *el-Mecmûʿatü'l-kâmile*'nin I. cildinde Cibrân'ın Arapça eserlerini (Beyrut 1414/1994), II. cildinde de İngilizce'den Arapça'ya çevrilmiş eserlerini bir araya getirmiştir. Bunun devamı olarak Antûn el-Kavvâl'in hazırladığı III. ciltte *Mecmûʿa*'da yer almayan makaleleri, temsilleri, bazı mektupları ve felsefî parçaları derlenmiş, IV. cilt ise mektuplarına ayrılmıştır. Kâmil Haşîme'nin hazırladığı bibliyografyaya göre 1912-1998 yılları arasında Cibrân'ın hayatı, eserleri ve görüşleri hakkında kitap, makale ve tez olarak 360 eser yazılmıştır. Hüseyin Günday, *Cübran Halil Cübran ve Çağdaş Arap Edebiyatındaki Yeri* (doktora), Sultan Şimşek, *Amerika'daki Arap Göç Edebiyatında Din Anlayışı* (doktora) adlarıyla tez hazırlamış, son tezde Cibrân'ın din anlayışı ele alınmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Brockelmann, *GAL Suppl.*, III, 457-471; C. Saydah, *Edebünâ ve üdebâ'ünâ fi'l-mehâciri'l-Emrîkiyye,* Beyrut 1957, s. 226-241; A. R. Ferris, *Kahlil Gibran: A Self-Portrait,* New York 1959, tür.yer.; İsâ en-Nâûrî, *Edebü'l-mehcer,* Kahire 1959, s. 343-362; Hasan Câd Hasan, *el-Edebü'l-ʿArabî fi'l-mehcer,* Kahire 1962, s. 462-466; A. Gattâs Kerem, *Muḥâḍarât fî Cibrân Ḫalîl Cibrân,* Beyrut 1964, tür.yer.; Tevfîk Sâyiğ, *Eḍvâʾ cedîde ʿalâ Cibrân,* Beyrut 1966, tür.yer.; Abdülkerîm el-Eşter, *en-Neşrü'l-mehcerî,* Dımaşk 1970, s. 32-41; Jean-Kahlil Gibran, *Kahlil Gibran, His Life and World,* New York 1974, tür.yer.; Mârûn Abbûd, *Edebü'l-ʿArab,* Beyrut 1979, s. 477-478; a.mlf., *Cüdûd ve ḳudemâʾ,* Beyrut 1980, s. 81-158; Gāzî Fuâd Berâkis, *Cibrân Ḫalîl Cibrân fî dirâse taḥlîliyye-terkîbiyye li-edebih ve resmih ve şaḫṣiyyetih,* Beyrut 1981, tür.yer.; Halîl Hâvî, *Cibrân Ḫalîl Cibrân,* Beyrut 1982, tür.yer.; Cemîl Cebr, *Cibrân fî ʿaşrihî ve âṣârihi'l-edebiyye ve'l-fenniyye,* Beyrut 1983, tür.yer.; Gassân Hâlid, *Cibrân el-feylesûf,* Beyrut 1983, tür.yer.; Halîfe Muhammed et-Telîsî, *eş-Şâbbî ve Cibrân,* Trablus 1984, tür.yer.; Ya'kub Efrâm Mansûr, *Cibrân Ḫalîl Cibrân,* Beyrut 1985, tür.yer.; M. Abdülmün'im Hafâcî, *Ḳıṣṣatü'l-edebi'l-mehcerî,* Beyrut 1986, s. 370-382; Ahmet Savran, *19. Yüzyıl Osmanlılar Döneminde Yeni Arap Edebiyatı,* Erzurum 1987, s. 254-260; Fevzî Atavî, *Cibrân Ḫalîl Cibrân: ʿAbḳariyyün min Lübnân,* Beyrut 1989, tür.yer.; Mervân Fâris, *ʿİlmü'l-ibdâʿ,* Beyrut 1990, s. 31-64; Hannâ el-Fâhûrî, *el-Mûcez fi'l-edebi'l-ʿArabî,* Beyrut 1991, IV, 261-305; Rebîa Bedî Ebû Fâzıl, *el-Fikrü'd-dînî fi'l-edebi'l-mehcerî,* Beyrut 1992, II, 533-741; Muhammed Dekrûb, *Ḫamsetü ruvvâd yuḥâvirûne'l-ʿaşr,* Dımaşk 1992, s. 52-110; Selmâ el-Ceyyûsî, *el-İtticâhât ve'l-ḥarekât fi'ş-şiʿri'l-ʿArabiyyi'l-ḥadîş* (trc. Abdülvâhid Lü'lüe), Beyrut 2001, s. 130-150; J. M. Landau, *Modern Arap Edebiyatı Tarihi* (trc. Bedrettin Aytaç), Ankara 2002, s. 86-89; Hüseyin Yazıcı, *Göç Edebiyatı,* İstanbul 2002, s. 119-151; Irfan Shahid, "The Broken Wings" (J. Moss, *Middle Eastern Literatures and Their Times* içinde), Detroit 2004, s. 65-73; Aida İmanquliyeva, *Modern Arap Edebiyatının Usta Kalemleri* (trc. Reşad İlyasov – Qiyas Şükürov), İstanbul 2007, s. 71-150; Sultan Şimşek, *Amerika'daki Arap Göç Edebiyatında Din Anlayışı,* İstanbul 2012, s. 191-250; a.mlf., "Cibrân Halil Cibrân'ın Eserlerinde Beşerî ve Evrensel Sevgi", *ŞM,* XXI/2 (2012), s. 125-138; İnci Koçak, "Mevlânâ'da Ney Motifi ve Cübrân Halil Cübrân'a Etkisi", *TTK Belleten,* LV/214 (1991), s. 653-759; Kemîl Haşîme el-Yesûî, "Cibrân Ḫalîl Cibrân: Kütüb ve maḳâlât tenâvelethü bi'l-baḥş", *el-Meşrik,* LXXII/2, Beyrut 1998, s. 529-540; LXXIII/1 (1999), s. 229-254; Ahmad Y. Majdoubeh, "Gibran's The Procession in the Transcendentalist Context", *Arabica,* XLIX/4, Leiden 2002, s. 477-493; Kenan Demirayak, "Halil Cübrân'ın el-Mevâkib / Kafileler Adlı Şiirine Bir Bakış", *EKEV Akademi Dergisi,* IX/22, Erzurum 2005, s. 161-176; Hasan Mahmûd Nûreddin, "Cibrân Ḫalîl Cibrân", *el-Mevsûʿatü'l-ʿArabiyye,* Dımaşk 2003, VII, 465-468; Nâhide Fevzî, "Cibrân", *Dânişnâme-i Cihân-ı İslâm,* Tahran 1384 hş., IX, 554-558.

KENAN DEMİRAYAK

CİHAN HARBİ II

(bk. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI).

CİLASUN, M. Raif

(1906-1998)

Romancı, cemiyet adamı.

Ödemiş'te doğdu. Balkan harbinin ve I. Dünya Savaşı'nın bütün acılarını yaşadı. İzmir'de Mekteb-i Sultânî'de okurken Yunanlılar'ın şehri işgali sırasında yaptıkları vahşete tanık oldu. Öğrenim için kaydolduğu Ödemiş İmam-Hatip Okulu'nun kapatılmasından sonra 1925'te İstanbul'da Robert College'da okumaya başladı. Ancak babasına işinde yardım etmek için buradan ayrıldı. Bir süre özel hocalardan eğitim görerek dinî ilimler ve Arapça'nın yanı sıra İngilizce, Fransızca, Rumca öğ-

M. Raif Cilasun

rendi. Bir cemiyet adamı olarak hizmet veren Cilasun, İzmir'de İl Fakirlerini Koruma Derneği, Halk Eğitim Derneği gibi kuruluşlarda görev aldı. Gençlerin dinî ve millî değerlere bağlı olarak yetişmesi için faaliyetlerde bulundu. 1949 yılında, milletvekili adayı olduğu Cumhuriyet Halk Partisi saflarında ilkokullara din dersi konulması ve İmam-Hatip okullarının açılması hususunda çaba sarfetti. 1950'de İzmir'de Kur'an Öğrencilerini Koruma Derneği'nin kurulmasına ve Kestanepazarı Camii Kur'an Kursu'nun çalışmalarına destek verdi. 1951'de İstanbul'da İlim Yayma Cemiyeti'nin, 1959'da Sönmez Neşriyat'ın oluşumuna katkıda bulundu. Aynı yıl İlâhiyat Tedrisatına Yardım Eden Dernekler Federasyonu'nun tüzüğünü hazırladı. 1960'lı yılların sonlarında başlayan ve edebiyat yoluyla İslâm'ı tebliğ etme amacı güden yayın hareketine katıldı. Bu maksatla yazdığı ilk romanı *Oğlum Osman* geniş bir okuyucu kesiminin ilgisini çekti, defalarca basıldı ve Yücel Çakmaklı tarafından sinemaya aktarıldı. Aynı içerikteki romanlarından *Bir Annenin Feryadı* ve *Haram Lokma* da çok ilgi gördü. 19 Ağustos 1998'de vefat eden Raif Cilasun hakkında ölümünden bir yıl sonra Cemal Sofuoğlu'nun başkanlığında bir panel düzenlenmiş, ayrıca İzmir'de Raif Cilasun Eğitim ve Kültür Vakfı kurularak Raif Cilasun Kur'an Kursu hizmete sokulmuştur (2009). Nakşibendî-Hâlidî Şeyhi Mehmet Zahit Kotku'ya intisap eden Cilasun Hasan Basri Çantay, Said Nursi ve Necip Fazıl Kısakürek gibi zevat ile de yakın dostluklar kurmuştur.

Eserleri. Farklı türlerde yayınları bulunan M. Raif Cilasun'un en önemli eserleri romanlarıdır. Konularını genellikle şahit olduğu olaylardan aldığını belirttiği romanlarında dinî bilgi ve millî kültür eksikliği yüzünden gençlerin yanlış yönelişlerinin getirdiği acı sonuçları ve pişmanlıkları ele almış; sokağa düşen temiz aile kızlarını, avare hayatları içinde bocalayan, ilerici görünme adına yanlış adımlar atan gençleri, âsi gençlerin ortaya çıkmasına yol açan anarşiyi anlatmıştır. Döneminde İslâm'ı merkez alarak hidayet romanları yazan isimlerin önde gelenleri arasında yer almıştır. Romanları şunlardır: *Oğlum Osman* (İstanbul 1975), *Haram Lokma* (İstanbul 1979), *Bedr Kahramanları* (İstanbul 1980), *Beklenen Sabah* (İstanbul 1980), *Kutsal Çile* (İstanbul 1983), *Teksas'ta İslam'ın Gücü* (İstanbul 1984), *Dinmeyen Gözyaşları* (İstanbul 1986), *Onlar Olmasaydı* (İstanbul 1986), *Bir Annenin Feryadı* (İstanbul 1987), *Gafiller* (İstanbul 1988). Yazarın *Rüya Tabirleri* adlı eseri de ilgi görmüştür.

BİBLİYOGRAFYA :

Ramazan Yıldırım, *Medreseden Üniversiteye: Ali Özek*, İstanbul 2012, s. 52-53, 58-59, 143, ayrıca bk. İndeks; "Cilasun, Raif", *Hece*, VI/65-67, Ankara 2002, s. 822; Cemal A. Kalyoncu, "Efsane Kurs Kestanepazarı", *Aksiyon*, sy. 555, İstanbul 2005.

Âlim Kahraman

CİRÂRÎ
(الجراري)

Ebü'l-Abbâs Abdullāh
b. Abbâs b. Mehammed
el-Cirârî er-Rabâtî
(1904-1983)

**Faslı âlim,
tarihçi, biyografi yazarı ve edip.**

4 Şâban 1322 (14 Ekim 1904) tarihinde Rabat'ta doğdu. Oğlu Abbas el-Cirârî'nin kaydettiği bu tarihi (*et-Teʾlîf ve nehḍatühû*, Abbas el-Cirârî'nin girişi, s. 6) İdrîs b. Mâhî Kaytûnî 1323, İbnü'l-Hâc es-Sülemî 1324 (*Muʿcemü'l-maṭbûʿâti'l-Maġribiyye*, s. 79; *İsʿâfü'l-iḫvâni'r-râġıbîn*, s. 398) olarak vermiştir. Abdürrahîm el-Kettânî ile Abdülazîz Bağdat'ın verdikleri 1331 yılı (*el-Müfîd fî terâcimi'ş-şuʿarâ'*, s. 231; ondan naklen Muhammed Hayr Ramazan Yûsuf; Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, bk. bibl.) yanlış olmalıdır. Cirârî ilk eğitimini bazı küttâblarda alıp Kur'an'ı hıfzettikten sonra Fas'ta Karaviyyîn Üniversitesi'nde tahsil gördü, devrin tanınmış âlimlerinden ders okudu ve icâzet aldı. Muhammed b. Tihâmî er-Raggây, Muhammed el-Medenî İbnü'l-Hüsnî, Muhammed b. Abdüsselâm es-Sâyih, Ebû Şuayb ed-Dükkâlî, Muhammed b. Arabî el-Alevî, Ahmed b. Me'mûn el-Belgaysî gibi âlimlerin derslerine girdi. 1937'de âlimiyye diplomasıyla mezun oldu. Hocalarından Dükkâlî, Sâyih ve Raggây'dan, ayrıca Abdülhay el-Kettânî, Ahmed

Cirârî

Sekîrec, Abdülhafîz b. Muhammed Tâhir el-Fâsî'den icâzet aldı. Klasik öğrenimini coğrafya, mûsiki ve diğer bazı alanlardaki bilgilerle destekledi. 1920'de Mübârekiyye Zâviyesi'nde dört yıl öğretmenlik yaptıktan sonra özel Abbâsiyye Medresesi'ni açtı; müfredatını kendi hazırladığı bu okulun talebelerinden Cûku's-sa'y ve'l-fazîle adını verdiği bir tiyatro grubu oluşturdu ve 1928'de yazdığı tiyatro eseriyle ödül aldı. Selefî ve millî kurtuluş hareketleri içinde faal rol oynadı. 1930'da Fransız himaye yönetimi, Berberîler'i Araplar'dan ayırarak ülkenin bütünlüğünü bozmak ve onları hıristiyanlaştırmak için kendilerine İslâm hukuku yerine örfî hukuk özerkliği tanıyan yasayı (ez-Zahîrü'l-Berberî) çıkardığında buna karşı düzenlenen gösterilerde öne çıkan hatipler arasında yer aldı ve bu sebeple hapse atıldı. 1932'de Sanat Okulu, Yûsufiyye Lisesi gibi devlet okullarında hocalık yapmaya başladı. Bu yıllardan itibaren *es-Saʿâde*, *el-Mevedde*, *el-Ḥaḳ*, *el-İrşâd*, *el-ʿAhdü'l-cedîd*, *el-Îmân*, *el-ʿİlm* ve Cezayir'deki *en-Necâḥ*, *el-Berḳ* gibi dergi ve gazetelere yazılar yazdı. 1939'da Kral V. Muhammed tarafından kraliyet sarayında dârü'l-mahzen kâtipliğine tayin edildi ve ülkedeki Kur'an okulları, özel eğitim ve kızların eğitimi konularını teftişle görevlendirildi. Kraliyet ailesinin çocuklarının öğrenimi için 1942'de açılan el-Ma'hedü'l-Mevlevî'de ders verdi. 1953'te V. Muhammed yurt dışına sürgüne gönderildiğinde Cirârî de sömürge yönetimine karşı tavrı sebebiyle görevinden alındı. Fas bağımsızlığa kavuştuktan (1956) sonra üst seviyede görev kabul etmedi, eğitim müfettişliği ve camide ders verme faaliyetini sürdürdü. Fas Radyosu kurulduğunda Kur'an okumak üzere tayin edilen ilk hâfız oldu; dinî programlar düzenledi, dinleyicilerin sorularını cevapladı. Eğitim ve kültür, telif, mushaf, tecvid, Kur'an sözlüğü komisyonlarında görev aldı. 1965'te Evkaf bakanının başkanlığındaki bir heyetle birlikte hac farîzasını

yerine getirdi. Ülke içinde ve dışında birçok ilmî toplantıya katıldı. 26 Ocak 1983 tarihinde Rabat'ta vefat etti ve Makberetüşşühedâ'da defnedildi.

Cirârî, Fas Yazarlar Birliği, Rabat ve Selâ İlmî Meclisi ve Mağrib Âlimler Birliği gibi kurumlara üye idi. 1930'da hapisten çıktıktan sonra evinde açtığı, her cuma ikindiden sonra tanınmış âlim ve ediplerin konuşma yaptığı Cirârî Kulübü (en-Nâdi'l-Cirârî) kendi özel kütüphanesiyle (el-Hizânetü'l-Abbâsiyye) bir bütünlük arzederek çağdaş Fas edebiyat ve kültürünün gelişmesine önemli katkılar sağladı. Vefatından sonra tanınmış bir akademisyen olan oğlu Abbas el-Cirârî'nin yönettiği bu kulüp onun eserlerini yayımlamayı ve kendisiyle ilgili araştırmalar yapmayı üstlenmiş, kuruluşunun 80. yıl dönümü münasebetiyle Fas ve İslâm dünyasında düşünce ve edebiyat araştırmalarını teşvik ve geliştirmek amacıyla iki yılda bir verilmek üzere 2009 yılında Câizetü Abdillâh el-Cirârî fi'l-fikr ve'l-edeb adıyla bir ödül vermeye başlamıştır.

Eserleri. Dinî ilimler yanında tarih, biyografi, hâtırat, seyahatnâme, dil ve edebiyat, eğitim, tiyatro gibi konularda çoğu yazma halinde bulunan yetmiş kadar eser kaleme alan Cirârî'nin eserlerinden basılmayanlar oğlu Abbas el-Cirârî'ye intikal eden kütüphanesinde olup en-Nâdi'l-Cirârî tarafından neşredilmektedir. **1.** *Dürûsü't-târîḫi'l-Maġribî* (I-V, Rabat 1354-1365/1935-1946; Beyrut 1369). **2.** *Min Aʿlâmi'l-fikri'l-muʿâṣır bi'l-ʿUdveteyn er-Rabâṭ ve Selâ* (I-II, Rabat 1391/1971). Mukaddime mahiyetindeki I. ciltte Fas'ta eğitim ve öğretim tarihi, Kur'an öğretimi, kızların eğitimi, öğretim müfredatı, klasik medreseler ve okutulan kitaplar, sömürgecilik ve sonrası eğitim kurumları, mescidlerin eğitimdeki rolü gibi konular ele alınmıştır. II. ciltte XIV. (XX.) yüzyılda Rabat ve Selâ şehirlerinde yetişmiş 248 âlim, edip ve mutasavvıfın biyografisine yer verilmiştir. **3.** *et-Teʾlîf ve nehḍatühû bi'l-Maġrib fi'l-ḳarni'l-ʿişrîn* (Rabat 1406/1985). XX. yüzyılda Fas'ta yetişen eser sahibi âlim ve ediplerin biyografileri ile birlikte kitaplarının kısaca tanıtılıp değerlendirildiği eserde müellifin hocaları, akranları ve genç nesilden 180 kişiye yer verilmiştir. **4.** *Şaḫṣiyyât Maġribiyye.* Bu seri altında şu eserler basılmıştır: *el-Muḥaddiṯü'l-ḥâfıẓ Ebû Şuʿayb ed-Dükkâlî* (Dârülbeyzâ 1396/1976), *el-Ḥâfıẓü'l-vâʿiye Muḥammed el-Medenî İbnü'l-Ḥüsnî* (Dârülbeyzâ 1397/1977), *Şeyḫu'l-cemâʿa el-ʿallâme Muḥammed el-Mekkî el-Betâvirî* (Dârülbeyzâ 1398/1978), *eş-Şeyḫu'l-mübdiʾ Muḥammed b. ʿAbdisselâm es-Sâyiḥ* (Dârülbeyzâ 1399/1979), *Şeyḫu'l-cemâʿa el-ʿallâme Ebû İsḥâḳ et-Tâdilî er-Rabâṭî* (Dârülbeyzâ 1400/1980), *el-ʿAllâme erriyâżî Muḥammed el-Mehdî Metcinûş* (Dârülbeyzâ 1402/1982). **5.** *Raḥalât.* Cirârî'nin 1934-1956 yılları arasında yaptığı sekiz seyahate ait müşahedelerinin anlatıldığı eserlerdir: *ʿAşeretü eyyâm fî Merrâküş* (nşr. Abdülmecîd Bincilâlî, Rabat 1423/2002), *er-Riḥletü's-Settâtiyye* (nşr. Mustafa el-Cevherî, Rabat 1425/2005), *er-Riḥletü'r-rebiʿiyye ilâ ʿâṣımeti Fâs el-ʿaliyye* (nşr. Abdülmecîd Bincilâlî, Rabat 2007), *er-Riḥletü'l-Lîbiyye* (nşr. Abdülmecîd Bincilâlî, Rabat 2009), *Nüzhetü'l-iḳtibâs min ḫamseti eyyâm fî Fâs, Ḳurretü'l-ʿuyûn min sebʿati eyyâm fî Miknâseti'z-zeytûn ve câretihâ Zerhûn, Cevle fî Vücde, Riḥletî eṣ-ṣayfiyye.*

Cirârî'nin bir kısmı basılan diğer bazı eserleri de şunlardır: *Naḳdü'n-naḳd limâ iḥtevâ ʿaleyhi'd-dürrü'l-munaẓẓam mine'l-ḥal ve'l-ʿaḳd* (Rabat 1350/1932), *el-Ḳavlü'l-muḥattem fî lebsi'l-ḫâtem* (Rabat 1350/1932), *Żikreyâti'l-müʾmin: Muḥârebetü bidaʿ* (Rabat 1352), *el-Ġāye min refʿi'r-râye* (Fas bayrağı ve tarihiyle ilgilidir; Rabat 1372/1953), *Ṣafḥatün min ṣafaḥâti'l-mâżî li'l-Kütle ve tecellîhâ fi'l-müṭâlabe bi'l-istiḳlâl sene 1944* (Dârülbeyzâ 1377/1958), *Teḳaddümü'l-ʿArab fi'l-ʿulûm ve'ṣ-ṣınâʿât ve üstâẕiyyetühüm li-Erûbâ* (Kahire 1381/1961), *Şeẕerât târîḫiyye min 1900 ilâ 1950* (Dârülbeyzâ 1396/1976), *el-Mûsîḳā ve'ş-şebâb* (Dârülbeyzâ 1396/1976), *Varaḳât fî evliyâʾi'r-Rabâṭ ve mesâcidihî ve zevâyâhû* (Dârülbeyzâ 1398/1978), *Müʿatü'l-muḳrîîn fî tecvîdi'l-Ḳurʾâni'l-mübîn* (Dârülbeyzâ 1401/1981), *Hâẕihî müẕekkirâtî* (nşr. Mustafa el-Cevherî, I-III, Rabat 2013), *Şuʿarâʾü'l-Maġribi'l-aḳṣâ ve üdebâʾühü'l-muʿâṣırûn* (*Min muḫtâri'ş-şiʿri'l-Maġribî el-muʿâṣır*, nşr. Saîd el-Fâzılî, yüksek lisans tezi, 1992, V. Muhammed Üniversitesi Edebiyat ve İnsan Bilimleri Fakültesi), *el-Mecâlisü'l-edebiyye* (nşr. Âişe Nevâyir, V. Muhammed Üniversitesi Edebiyat ve İnsan Bilimleri Fakültesi, Rabat 1990), *Ḥayâtü baṭali't-taḥrîr Muḥammed el-Ḥâmis* (*Târîḫu nehḍatine'l-ḥadîse;* el-Hizânetü'l-Haseniyye, nr. 6912), *Ramażân fî işrâkihî ve envârih* (1958 yılı ramazanında radyoda yaptığı konuşmaları içerir), *Muḥâḍarât fi't-tefsîr* (1959 yılı ramazanındaki radyo konuşmalarını içerir), *Kitâbât ḥavle'l-muṣḥaf, el-Muʿcemü'l-Ḳurʾânî* (müellif bununla ilgili tâ, hâ, zâl, sâd, dâd, he, vâv ve yâ harflerini hazırlamış olup Evkaf Bakanlığı diğer harfleri de başka müelliflere tamamlatmıştır), *Mecmûʿatü fetâvâ (İḫtilâfu'l-ḳārî ʿalâ fetâve'l-Cirârî), İḫtişâru Ceẕveti'l-muḳtebis, Ravżatü'l-maḳāl* (*Sevânihu'l-ḳalem*, I-III, gazete ve dergilerde yayımlanmış yazılarını içerir) (eserlerinin bir listesi için bk. *et-Teʾlif ve nehḍatühû*, s. 9-16).

Cirârî hakkında yapılan bazı çalışmalar şunlardır: *ʿAhdü'l-vefâʾ: Teʾbînü faḳîdi'd-dîn ve'l-ʿilm ve'l-vaṭaniyye ʿAbdillâh b. ʿAbbâs el-Cirârî* (Dârülbeyzâ 1404/1983); Abbas el-Cirârî, *el-ʿÂlimü'l-mücâhid ʿAbdullāh b. ʿAbbâs el-Cirârî* (Dârülbeyzâ 1405/1985); Mustafa el-Cevherî, *ʿAbdullāh b. ʿAbbâs el-Cirârî el-edîb* (Rabat 1995); *el-Vaṭaniyyü'l-mücâhid el-ʿallâme ʿAbdullāh el-Cirârî* (nşr. Mustafa el-Cevherî, Rabat 1999); Abdülmecîd Bincilâlî, *Muḳārebe dirâsiyye li-raḥalâti ʿAbdillâh el-Cirârî* (Rabat 1421/2001); Abdullah Ecdîre, *Ḳırâʾe terbeviyye fi'l-fikri't-terbevî el-Maġribî el-ḥadîṯ min ḫilâli kitâbâti'l-ʿAllâme ʿAbdillâh el-Cirârî ve mümâresetihi't-terbeviyye;* Ömer Eb'azîz, *el-İctihâdü'l-İslâmî fî meyâdîni't-terbeviyye ve't-taʿlîm: Fikru ʿAbdillâh el-Cirârî nümûzecen;* Halîl Bûşerî, *Merâkizü't-teşḳîf ve muḳavvimâtü'ş-şeḳāfe min ḫilâli kitâbi et-Teʾlîf ve nehḍatühû bi'l-Maġrib fi'l-ḳarni'l-ʿişrîn;* Hârûş Heniyye, *İtticâhâtü't-teʾlîfi'l-edebî ve'l-fikrî min ḫilâli kitâbi et-Teʾlîf ve nehḍatühû bi'l-Maġrib fi'l-ḳarni'l-ʿişrîn.*

BİBLİYOGRAFYA :

Cirârî, *Min Aʿlâmi'l-fikri'l-muʿâṣır bi'l-ʿUdveteyn er-Rabâṭ ve Selâ*, Rabat 1391/1971, I, 104, 109, 195-198, 206-207, 210-211, 214-215, 219-221, 223-228, 240-242; II, 111-112, 133-134, 142-143; ayrıca bk. tür.yer.; a.mlf., *et-Teʾlîf ve nehḍatühû bi'l-Maġrib fi'l-ḳarni'l-ʿişrîn min 1900 ilâ 1972*, Rabat 1406/1985, s. 42, 65-66, 244, 247, 325, ayrıca bk. Abbas el-Cirârî'nin girişi, s. 4-16; Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, *Delîlü müʾerriḫi'l-Maġribi'l-aḳṣâ*, Dârülbeyzâ 1960-65, I, 149; II, 339, 360, 367, 369, 485, 488, 490; İdrîs b. Mâhî el-Kaytûnî, *Muʿcemü'l-maṭbûʿâti'l-Maġribiyye*, Selâ 1988, s. 79; İbnü'l-Hâc Muhammed b. Fâtımî es-Sülemî, *İsʿâfü'l-iḫvâni'r-râġıbîn bi-terâcimi sülletin min ʿulemâʾi'l-Maġribi'l-muʿâṣırîn*, Dârülbeyzâ 1412/1992, s. 398-401; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Tekmiletü Muʿcemi'l-müʾellifîn*, Beyrut 1418/1997, s. 333-334; a.mlf., *Tetimmetü'l-Aʿlâm*, Beyrut 1418/1998, I, 329; a.mlf., *Muʿcemü'l-müʾellifîne'l-muʿâṣırîn: Vefeyât 1315-1424 (1897-2003)*, Riyad 1425/2004, I, 393-395; Ahmed Ziyâdî, *el-İtticâhâtü'l-vaṭaniyye fi'n-neşri'l-Maġribiyyi'l-ḥadîṯ fî ʿahdi'l-ḥimâye*

(1912-1956), Dârülbeyzâ 1999, s. 53, 107, 109, 178; Abdülkerîm el-Gallâb, *Târîḫu'l-ḥareketi'l-vaṭaniyye bi'l-Maġrib,* Dârülbeyzâ 1420/2000, I. 70; Abdürrahîm el-Kettânî – Abdülazîz Bağdâd, *el-Müfîd fî terâcimi'ş-şu'arâ' ve'l-üdebâ' ve'l-'ulemâ' ve'l-fuḳahâ',* Dârülbeyzâ 1421/2000, s. 231-232; Ahmed el-Alâvîne, *et-Tezyîl ve'l-istidrâk 'alâ Mu'cemi'l-mü'ellifîn,* Cidde 1423/2002, s. 187-188; Kâmil Süleyman el-Cübûrî, *Mu'cemü'ş-şu'arâ',* Beyrut 1424/2003, III, 258-259; Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, *'İḳdü'l-cevher fî 'ulemâ'i'r-rub'i'l-evvel mine'l-ḳarni'l-ḫâmis 'aşer,* Beyrut 1427/2006, II, 1873-1874; Abdülmecîd Bincilâlî, "el-İntâcü'l-edebî ve'l-fikrî li'l-'uḳûdi'l-ûlâ min 'ahdi'l-ḥimâye, 'arż ve takyîm", *el-Edebü'l-Maġribî: İşkâlât ve tecelliyât: Dirâsât muhdât li'l-Üstâẕ 'Abbâs el-Cirârî* (nşr. İbrâhim el-Mesdelî – Muhammed ez-Zarîf), Dârülbeyzâ 1427/2006, s. 236-237; Suâd Aşkar, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn bi'l-Maġrib,* Kahire 1431/2010, s. 139; Abdülilâh el-Fâsî, "el-Cirârî, 'Abdullâh b. 'Abbâs", *Ma'lemetü'l-Maġrib,* Selâ 1419/1998, IX, 2950; Abbas el-Cirârî, "'Abdullâh b. 'Abbâs el-Cirârî", http://abbesjirari.com/default.htm.

AHMET ÖZEL

CİZYEDARZÂDE AHMED BAHÂEDDİN
(ö. 1208/1794)

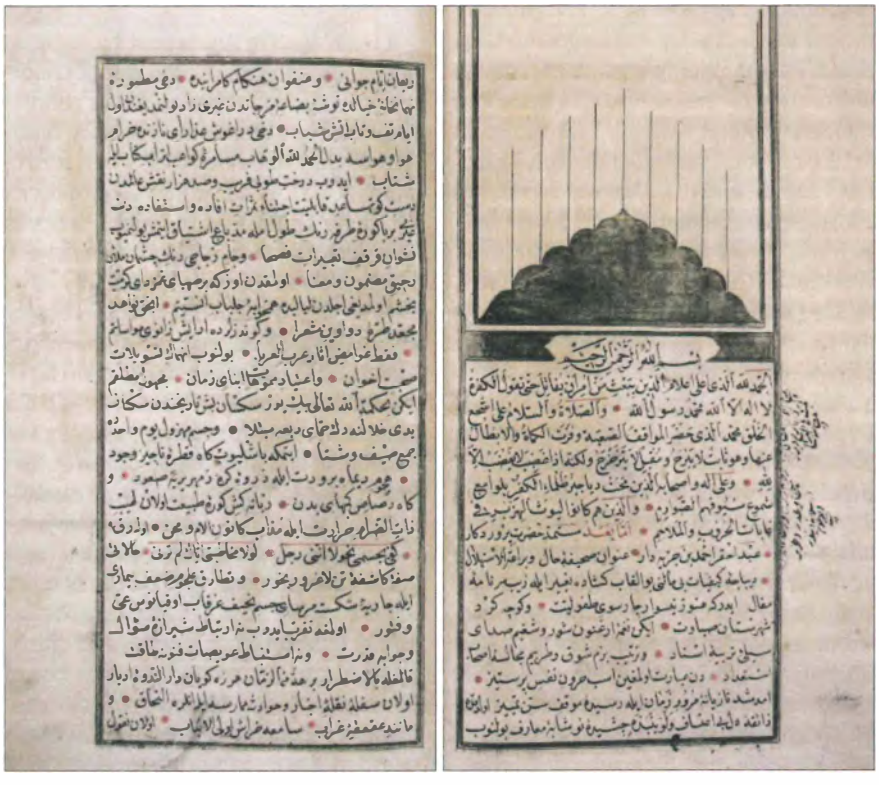
Osmanlı tarihçisi, edebiyatçı.

1154 (1741) yılında doğdu. Bursa'nın Haraçzâde veya Cizyedarzâde olarak tanınan bir âyan ailesine mensuptur. Babası Hacı Hüseyin Ağazâde Mahmud Efendi'dir. Dedesi Cizyedar Hacı Hüseyin Ağa'nın gözetiminde eğitimine başladı. Hoca İbrâhim Efendi'den Arapça, Bursa'nın mutasavvıf ve müderrislerinden Kaltakçızâde Halil Efendi'den Farsça öğrendi. Müderris Çukacızâde Fehmi İbrâhim Efendi'den de faydalandı.

İstanbul'da 1759'da hâriç rütbesiyle müderrisliğe başladığı bilinen Ahmed Bahâeddin Efendi'nin bundan sonraki görevleri hakkında bilgi yoktur. Bununla birlikte yazdığı tarihteki bazı ifadelerden 1770'li yıllarda Bursa'da olduğu tahmin edilmektedir. Yine eserinde belirttiğine göre 1185'te (1771) hummaya (hummâ-yı rub') yakalandı ve uzun süre bu hastalıkla mücadele etti. Bir ara çevresindeki ilim meclislerine katıldı. Ancak bir süre sonra bu ortamdan sıkılarak inzivaya çekildi. İnzivaya çekilmesinde, Bursa'nın en güçlü âyan ailesinin yöneticisi olan dedesi Hacı Hüseyin Ağa'nın merkezle arasında çıkan anlaşmazlık yanında diğer zengin ailelerle çekişmesi de rol oynadı. Mart-Nisan 1773 tarihinde hastalıktan kurtulunca bir taraftan ilimle, diğer taraftan mukātaa gelirleriyle çok zenginleşmiş olan ailesinin müsadere edilen mallarını kurtarmakla uğraştı. 1191'de (1777) gizli bir görevle Bursa'ya gelen Kaptanıderyâ Cezayirli Gazi Hasan Paşa'ya refakat etti, onu ağırladı. Ancak asıl sıkıntıyı 1783'te vefat eden dedesine ait malların müsadere edilmesi sırasında yaşadı. Girişimleri sonucu, 287.858 kuruşluk muhallefâtın 150.000'inin devlet hazinesine bırakılmasını, 50.000'inin vasiyet edilen kişilere dağıtılmasını, 50.000'inin de Sadrazam Halil Hamîd Paşa'ya verilmesinden sonra geriye kalan 30.000 kuruşunun ailesine intikalini sağladı. Böylece ailesinin maddî nüfuzunu kırıcı bu bâdire daha az bir zararla atlatılmış oldu. İki ayda bir 50.000 kuruşluk taksitlerle devlet hazinesine ödenmesi gereken 150.000 kuruşun toplanmasında sıkıntı yaşayınca merkezden yardım istedi. Nitekim taksitleri bitirmesinden sonra, Halil Hamîd Paşa'ya verilen meblağ yüzünden muhallefâtın olduğundan daha az hesaplanmasından dolayı ailesine büyük miras kaldığının devlet tarafından kendisine bildirilmesi ve ardından sefer masrafları için yardım istenmesi üzerine Ahmed Bahâeddin, Hacı Hüseyin Ağa'nın muhallefât defterini merkeze gönderip ailenin maddî imkânsızlığını dile getirdi (1789). Hacı Hüseyin Ağa, 1760'ta kurduğu vakfa, devlet merkezinde kendisinden şikâyetlerin vâki olduğu 1190 (1776) ve 1196 (1782) yıllarında ek vakıflar ilâve ederek mallarını buraya aktarıp müsadereye karşı hukukî koruma altına alması, Ahmed Bahâeddin Efendi'nin devletin 1789'daki talebini reddetmesinde etkili olmuştur.

Onun Halep kadılığı yaptığına dair kayıtlar hem mezar taşı kitâbesinde hem devrin bazı kaynaklarında yer alır. Ancak bu görevini yaptığı 1791-1792 yıllarından sonra Bursa'ya döndüğüne dair bilgiler (Çeltikçi, s. 54-55) ihtiyatla karşılanmalıdır. Zira 1771-1773 yıllarının hastalıkla geçmesi, 1777'de Gazi Hasan Paşa'ya refakat etmesi, 1783'te dedesinin ölümü üzerine aile işleriyle ilgilenmesi ve 1789'da merkezin ondan talepleri göz önüne alındığında Halep kadılığının tarihi meselesi şüpheli hale gelir. Ayrıca söz konusu kadılık görevinin mansıb mı yoksa pâye mi olduğu açık değildir. Bunlardan ikincisi daha muhtemel görünür. Bazı kaynaklarda 1 Ramazan 1208'de (2 Nisan 1794) Bursa'da öldüğü zikredilmektedir. Bursa'da aile mezarlığındaki mezar taşı kitâbesinde de vefat tarihi 1208 olarak verilmiştir.

Cizyedar Tarihi'nin ilk iki sayfası (Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, nr. 206)

Eserleri. 1. *Cizyedar Tarihi.* Hoca Sâdeddin Efendi'nin *Tâcü't-tevârîh* adlı eserinin ayıklanmış (tenkih) şeklidir. Kendisini Ahmed b. Cizyedâr olarak tanıttığı için eseri de bu adla anılmıştır. Eserin yazılış sebebini açıkladığı giriş kısmında hastalığının etkisiyle evinde kaldığı sırada tarihle uğraştığını, *Tâcü't-tevârîh*'i okuduğunu ve eseri "kizbden eser" olmadığı için çok beğendiğini söyler. Ancak tumturaklı üslûbundan dolayı cümlelerin güç anlaşıldığını düşünerek onu kısaltıp daha sade bir hale getirmek istemiştir. Bunun üzerine, *Tâcü't-tevârîh*'i, seciyeli ifadeleri ve yararlanılan kaynakların isimlerini dışarıda bırakarak yeniden düzenlemeye girişmiştir. Hastalığının artması yüzünden hazırladığı müsveddeyle bir süre ilgilenememiş, iyileşince de eser üzerine yeniden çalışmaya başlamıştır. Bu arada Bursa'ya gelen Kaptanıderyâ Gazi Hasan Paşa'ya padişah ve evliya türbelerini gezdirirken onun ziyaret ettiği hükümdarlar hakkında kendisinden kolay anlaşılır bir kitap yazmasını istemesi üzerine elindeki müsveddeyi temize çekip çok süslü bir dîbâce ekleyerek paşaya sunmuştur. Eserin 25 Mart 1773 tarihinde yazıldığına dair kayıt (Babinger, s. 350-351; Çeltikçi, s. 58-59) doğru değildir. Zira bu, müellifin hastalıktan kurtulduğu tarihtir. Ayrıca Gazi Hasan Paşa'nın Bursa'dan sonra Yenişehir'e geçerek Âyan Ahmed Bey'i öldürmesi olayı 1191'de (1777) gerçekleşmiştir (Ahmed Vâsıf Efendi, s. 77). Nitekim müellif de hazırladığı müsveddenin Gazi Hasan Paşa'nın gelişine kadar neredeyse unutulmuş bir halde kaldığını ifade etmektedir (Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, nr. 206, vr. 4ª). Eserin (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2403; Ali Emîrî Efendi, nr. 206) nüshaları bulunmaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi'ndeki nüsha eserin müsveddesidir (Çeltikçi, s. 59). **2.** *Gazavât-ı Yûsuf Paşa.* Sadrazam Koca Yûsuf Paşa'nın 1201 (1787) yılında Avusturya üzerine yaptığı seferi konu edinmektedir. Eser, Yûsuf Paşa'nın başarılarını anlatan fetihnâmenin Bursa'ya gönderilen şekline sözlü kaynaklardan edinilen bazı bilgilerin eklenip edebî bir dille anlatımından ibarettir (Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, nr. 205; TSMK, Hazine, nr. 1428). Fatih Çeltikçi, Ali Emîrî ve Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi nüshalarını karşılaştırıp eserin metnini hazırlamış, çalışmada Cizyedar ailesi üyelerinin hayatları, kurdukları vakıflar, kütüphaneleri ve diğer hayratları bir bütün halinde ele alınmıştır (bk. bibl.). Cizyedarzâde'nin *Tercüme-i Metn-i Beyân, İlm-i Sarf, Tercüme-i Şâfiye, Risâle-i Mihâdiyye, Sâlihiyye* ve *Münşeât* adlı kitaplarından başka Vak'anüvis Şefik Mehmed Efendi'nin (ö. 1127/1715) *Şefiknâme* adlı eserine de hâşiye yazdığı belirtilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmed Vâsıf Efendi, *Mehâsinü'l-âsâr ve hakâikü'l-ahbâr* (haz. Mücteba İlgürel), Ankara 2014, s. 77; Mehmed Cemâleddin, *Osmanlı Tarih ve Müverrihleri: Âyîne-i Zurefâ* (haz. Mehmet Arslan), İstanbul 2003, s. 29, 39; Bursalı Mehmed Tâhir, *Osmanlı Müellifleri* (haz. İsmail Özen), İstanbul 1975, III, 34; Babinger (Üçok), s. 350-351; Fatih Çeltikçi, *Cizyedarzâde Ahmed Bahâüddin Efendi ve Fetihnâmesi* (yüksek lisans tezi, 2003), UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 54-55, 58-59; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Cezayirli Gazi Hasan Paşa'ya Dair", *Osmanlı Tarihinden Portreler: Seçme Makaleler I*, İstanbul 2010, s. 323-343; Nilüfer Alkan Günay, "Müsaderenin Sosyal ve Ekonomik Bir Analizi: 18. Yüzyıl Sonlarında Bursa'da Yapılan Müsadereler", *TTK Belleten*, LXXVI/277 (2012), s. 793-815; a.mlf., "19. Yüzyıl Başlarında Bursa'da Âyanlık ve Âyanlık Mücadeleleri", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, XXII/22, Bursa 2012, s. 1-20; Mahir Aydın, "Cezayirli Gazi Hasan Paşa", *DİA*, VII, 501-503; Kemal Beydilli, "Halil Hamîd Paşa", *a.e.*, XV, 316-318; a.mlf., "Yûsuf Paşa, Koca", *a.e.*, XLIV, 23-25.

DAVUT ERKAN

COLIN, Georges-Séraphin
(1893-1977)

Arap dili ve lehçelerine dair çalışmalarıyla tanınan Fransız şarkiyatçısı.

Georges-Séraphin Colin

4 Ocak 1893'te Anabaptist bir baba ile Katolik bir annenin çocuğu olarak Champagnole'da doğdu. Babası Tours şehrine vergi memuru olarak tayin edilince burada ilkokulu ve ardından Descartes Lisesi'ni bitirdi (1911). Daha sonra Paris'e giderek l'Ecole Nationales des Langues Orientales Vivantes'ta Arapça, Doğu Arap lehçeleri, Türkçe, Farsça, Habeşçe, Malayca okudu ve 1914'te mezun oldu. I. Dünya Savaşı çıkınca askere alındı. Bir süre cephede savaştıktan sonra l'Ecole Nationales müdürünün tavsiyesi üzerine Fransa'nın Fas sömürge valisi General Lyautey'in talebiyle Fas'a giderek askerliğine orada tercüman olarak devam etti. 1918'de istihbarat biriminde yardımcı tercümanlıkla görevlendirildi. Bu sırada Fas'ın bazı şehirlerini yakından tanıma imkânı buldu. Ekim 1919'da terhis edildi ve Mısır'a gidip iki yıl Kahire'de Fransız Arkeoloji Enstitüsü'nde araştırmacı olarak çalıştı. Kasım 1921'de Fas sömürge idaresi tarafından Tanca'da sosyal araştırmalar merkezi müdür yardımcılığına atandı. Bu yıllardan itibaren diplomatik görevinde yükselmesinin yanı sıra ilmî çalışmalara da ağırlık verdi. 1926'da Rabat'taki Fas Yüksek Araştırmalar Enstitüsü'nde görev aldı. Ardından burada modern Arapça hocası oldu, okulun müdürlüğüne getirildi ve 1958 yılına kadar bu görevde kaldı. Colin, Fas'taki görevini sürdürürken bir yandan da 1927'de l'Ecole Nationales'de William Marçais'den boşalan kürsüde hocalık yapmaya başladı. Bu okulda Mağrib Arapçası okuttu ve görevini emekli olduğu 1963 yılına kadar sürdürdü. Böylece Rabat'ta otuz iki, Paris'te otuz altı yıl öğretim üyesi olarak çalıştı. Emekliliğinin ardından zamanının büyük bir kısmını Merakeş'te mahallî lehçeler üzerine araştırmalar yaparak geçirdi. 25 Ocak 1977'de öldü.

Berberî dilini lehçeleriyle birlikte çok iyi konuşan Colin, Merakeş'teki görevi boyunca bazı Faslılar'dan da yardım almak suretiyle Mağrib Arapçası mahallî lehçelerini incelemiş ve bu konuda çok sayıda makale yazmıştır. Ayrıca epigrafi, Kuzey Afrika-Endülüs tarihi ve mimarisi gibi konularda araştırmalar yapmış, yazdığı makalelerin çoğu görev yaptığı enstitü tarafından çıkarılan *Hespéris*'te, ayrıca *al-Andalus, Bulletin de l'institut français d'archéologie orientale, Bulletin de la société de linguistique de Paris* ve *Islamica* dergilerinde yayımlanmıştır. *Encyclopédie de l'Islam*'ın ilk edisyonu için bazı maddeler hazırlamış, Kuzey Afrika ve Endülüs tarihine dair bir kısım kaynakları neşretmiş, Mağrib tarihi hakkında önemli derlemeler yapmıştır. Endülüslü meşhur zecel şairi Ebû Bekir İbn Kuzmân'ın divanı üzerinde yıllarca çalışmışsa da bunu tamamlayamamıştır. Ancak evrakı arasında bu divandan 149 zecel türü halk şiirinin vezinlerinin tahlili, tahkiki ve Fransızca tercümesi çıkmıştır. *Encyclopédie de l'Islam*'da "İbn Kuzmân", "Bârûdî" ve "Filâha" maddelerini de o yazmıştır.

Eserleri. Telif: 1. *Pour lire la presse arabe. Vocabulaire des principaux néologisme usités dans l'arabe mo-*

derne (Rabat 1937). **2.** *La mosquée des Andalous à Fès* (Paris 1942, H. Terrasse ile birlikte). **3.** *La grande mosquée de Taza* (Paris 1943, H. Terrasse ile birlikte). **4.** *L'arabe vulgaire à l'Ecole nationale des langues orientales vivantes* (Paris 1948). **5.** *Le dictionnaire Colin d'arabe dialectal marocain* (Rabat 1993). Müellifin Fas'ta geçirdiği elli yılı aşkın sürede hazırladığı, ölümünden sonra yayımlanan bu sözlük Fas'ta konuşulan mahallî Arapça hakkında önemli bir başvuru kaynağıdır. **6.** *el-Bârûd ʿinde'l-müslimîn* (David Ayalon, R. M. Savory ve Yar Mohammad Khan ile birlikte, trc. İbrâhim Hurşîd v.dğr., Beyrut 1984). **7.** *el-Endelüs* (E. Lévi-Provençal, L. Torres Balbas, J. D. Latham ile birlikte, trc. İbrâhim Hurşîd v.dğr., Beyrut-Kahire 1980). **8.** *Note sur l'origine du nom de "Mahomet"* (Paris 1925).

Tercüme ve Neşir: 1. *Histoire du Maroc* (A. Graulle ve İsmâil Hamet ile birlikte, Archives Marocaines, XXX-XXXIII, Paris 1923-1934). Ahmed b. Hâlid es-Selâvî'nin *Kitâbü'l-İstiḳṣâ li-aḫbâri düveli'l-Maġribi'l-aḳṣâ* adlı eserinin ilk üç cildinin tercümesidir. **2.** *el-Maqṣad. Vies des saints du Rif de ʿAbd-el-ḥaqq el-Bādisī* (Paris 1926). Abdülhak b. İsmâil el-Bâdisî'nin XIII-XIV. yüzyıllarda Kuzey Afrika'da ve özellikle Rîf'teki tasavvufî hayata dair önemli bilgilerin yer aldığı *el-Maḳṣadü'ş-şerîf ve'l-menzeʿu'l-laṭîf fi't-taʿrîf bi-şuleḥâ'i'r-Rîf*'in son (üçüncü) bölümünün çevirisidir. **3.** *Un manuel hispanique de hisba* (Paris 1931, E. Lévi-Provençal ile birlikte). Ebû Abdullah Muhammed b. Ebû Muhammed es-Sakatî el-Mâlekî'nin Endülüs'te hisbe teşkilâtıyla ilgili *Kitâb fî âdâbi'l-ḥisbe* adlı eserinin Fransızca bir mukaddime ve metinde geçen kelimelere dair bir sözlükle birlikte neşridir. **4.** *Chronique anonyme de la dynastie saʿdienne* (Rabat 1934). Sa'dî tarihine dair anonim eserin Arapça metni ve Fransızca tercümesidir. **5.** *Tuḥfetü'l-aḥbâb fî mâhiyyeti'n-nebât ve'l-aʿşâb* (Paris 1934, H. P. J. Renaud ile birlikte). **6.** *Documents marocains pour servir à l'histoire du "mal france"* (Paris 1935, H. P. J. Renaud ile birlikte). Bir önsözle birlikte Arapça metinleri ve Fransızca çevirilerini içine alır. **7.** *Chrestomathie marocaine. Textes citadins en transcription latine* (Paris 1939). Fas halk masalları ve efsaneleriyle ilgili bir derlemedir. **8.** *Ibn al Hachcha, Glossaire sur le Manṣūrī de Razès* (Rabat 1941, H. P. J. Renaud ile birlikte). Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Haşşâ'nın Ebû Bekir er-Râzî'nin *eṭ-Ṭıbbü'l-Manṣûrî* adlı kitabında yer alan tıbbî tabirleri açıklamak için yazdığı eserin Fransızca tercümesiyle birlikte neşridir. **9.** *Histoire de l'Afrique du nord et de l'Espagne musulmane: intitulée Kitāb al-Bayān al-mughrib* (I-II, Leiden 1948-1951, E. Lévi-Provençal ile birlikte). İbn İzârî'ye ait eserin R. Dozy tarafından 1848-1851 yıllarında yayımlanan I ve II. ciltlerinin gözden geçirilmiş yeni neşridir. **10.** *La vie marocaine: textes éthnographiques en arabe dialectal sur les usages et les coutumes des citadins et des ruraux du Maroc* (Paris 1953, Colin'in çalışmalarının bir listesi için bk. Canamas, XVII [1976-77], s. 39-45).

BİBLİYOGRAFYA :

Abdurrahman Bedevî, *Mevsûʿatü'l-müsteşriḳīn*, Beyrut 1993, s. 489-490; Abdülhamîd Sâlih Hamdân, *Ṭabaḳātü'l-müsteşriḳīn*, [baskı yeri ve tarihi yok] (Mektebetü Medbûlî), s. 183; Cl. Lefébure – A. Messaoudi, "Colin, Georges-Séraphin", *Dictionnaire des orientalistes de langue française* (ed. François Pouillon), Paris 2008, s. 232; A. Faure, "Hommage a Georges S. Colin", *Hespéris*, XVII, Paris 1976-77, s. 5-12; Ch. Canamas, "Bibliographie G. S. Colin", *a.e.*, s. 39-45; Ph. Marçais, "Colin, Georges Séraphin", *Arabica*, XXIV/3, Leiden 1977, s. 227-232.

CUMHUR ERSİN ADIGÜZEL

COŞAN, Mahmut Esat
(1938-2001)

Nakşibendî-Hâlidî şeyhi.

Çanakkale'nin Ayvacık ilçesine bağlı Ahmetçe köyünde doğdu. Babası Halil Necati Efendi, annesi Şadiye Hanım'dır. Büyük dedesi Molla Abdullah tahsilini İstanbul'da tamamlamış, Nakşibendî-Hâlidî şeyhi Gümüşhânevî'ye intisap etmiş, İstanbul'da Fâtih medreselerinden icâzet alan dedesi Molla Mehmed, I. Dünya Savaşı'nda şehid olmuştur. Babası Halil Necati Efendi ailesiyle birlikte 1942 yılında İstanbul'a gelip İstanbul Müftülüğü'nde göreve başladı. Mahmut Esat ilk ve orta öğreniminden sonra girdiği İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap-Fars Filolojisi Bölümü'nden 1960'ta mezun oldu. Aynı yıl Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nde Klasik Dinî Türkçe Metinler Kürsüsü'ne asistan olarak tayin edildi. *Hatiboğlu Muhammed ve Eserleri* adlı teziyle 1965'te doktor, *Hacı Bektâş-ı Velî: Makālât* adlı çalışmasıyla 1973'te doçent, *Matbaacı İbrâhîm-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiyye* isimli takdim teziyle 1982'de profesör unvanını aldı. Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nde,

Mahmut Esat Coşan

1967-1968 öğretim yılında yine Ankara'da bir özel yüksek okulda, 1977-1980 yıllarında Sakarya Devlet Mimarlık Mühendislik Akademisi'nde çeşitli dersler okuttu. 1987'de kendi isteğiyle emekliye ayrıldı. Esat Coşan, henüz orta öğretim yıllarında iken babasının yanında Nakşibendî-Hâlidî şeyhlerinden Serezli Hasib Efendi ve Abdülaziz Bekkine'nin sohbetlerine katılırdı. Bekkine'nin vefatından sonra Mehmet Zâhit Kotku'ya intisap etti. 1960'ta şeyhinin kızıyla evlendi ve bu evlilikten iki kızı, bir oğlu oldu.

1977'den itibaren şeyhinin emriyle İskender Paşa Camii'nde pazar günleri Gümüşhânevî'nin *Râmûzü'l-ehâdîs*'ini okutmaya başlayan Coşan, aynı yıllarda kış aylarında Ankara Hacı Bayrâm-ı Velî Camii'nde haftanın belli günlerinde *Râmûzü'l-ehâdîs*'e devam etti. Yine o yıllarda Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı ek hizmet binası olarak kullanılan Ulus'taki Ankara Palas Oteli'nde özellikle üniversite öğrencilerine yönelik Türk edebiyatı ve Osmanlıca seminerleri düzenledi. Devlet Planlanma Teşkilâtı'nca oluşturulan komisyonda yer aldı ve Türkiye'nin Mânevî Kalkınma Raporu'nu hazırladı. Mehmet Zâhit Kotku'nun vefatının (1980) ardından onun yapmış olduğu irşad hizmetlerini devam ettirdi. Bu maksatla oluşturduğu ders ve sohbet halkalarının yanı sıra medya alanında da faaliyet gösterdi. Bu çerçevede yayımlanmasına öncülük ettiği *İslâm, Kadın ve Aile, İlim ve Sanat, Gülçocuk, Panzehir* gibi haftalık ve aylık dergilerde başyazılar yazdı. *Sağduyu* adlı günlük gazetenin, ulusal ve uluslar arası frekansta yayın yapan Akra FM radyosunun ve yerel yayın yapan Ak TV'nin kurulmasında rol aldı, buralarda periyodik konuşmalar yaptı. Çeşitli vakıf ve derneklerin oluşumuna katkı sağladı. Hakyol Eğitim Yardımlaşma ve Dostluk Vakfı, İlim Kültür ve Sanat Vakfı, Sağlık Vakfı, İlim Kültür, Ahlâk ve Çevre Derneği ile Hanımlar Derneği bunlardan

bazılarıdır. Hakyol Vakfı bünyesinde İstanbul'da bir hadis enstitüsü, Ankara'da da fıkıh enstitüsü kurdurdu. Ancak ülkedeki siyasal ortamın elverişsiz şartlarının faaliyetlerini engellemesi üzerine 1998'de Avustralya'ya gidip yerleşti. Burada birçok cami, kültür merkezi ve kurumların açılmasına öncülük etti. Bir cami açılışına giderken Dubbo şehri yakınlarında geçirdiği trafik kazasında damadı Ali Yücel Uyarel'le birlikte 4 Şubat 2001 tarihinde öldü. 8 Şubat 2001'de İstanbul'a getirilen naaşları ertesi gün Fâtih Camii'nde kılınan cenaze namazının ardından Eyüpsultan Mezarlığı'na defnedildi.

Eserleri. 1. *Hacı Bektâş-ı Velî: Makālât* (İstanbul 1982). Doçentlik tezinin bu neşri *Makālât*'ın nesir kısmıyla Arapça bölümünün tercümesini içerir. Çalışmanın Hacı Bektâş-ı Velî'nin hayatı ve tarikatıyla ilgili bölümü Coşan'ın araştırma notları ilâve edilerek *Hacı Bektâş-ı Velî ve Bektâşîlik* (İstanbul 2013), *Makālât*'ın metni ise Necdet Yılmaz tarafından sadeleştirilerek *Makâlât-ı Hacı Bektâş-ı Velî* (İstanbul 2013) adıyla yayımlanmıştır. **2.** *Hatiboğlu Muhammed ve Eserleri* (İstanbul 2008). **3.** *Akademik Makaleler* (İstanbul 2008). Coşan'ın dil, tarih, edebiyat, tasavvuf ve kültür alanlarında çeşitli dergilerde çıkan toplam on sekiz makalesinden oluşmaktadır. **4.** *Tarihî ve Tasavvufî Şahsiyetler* (İstanbul 2008). Bazı konferans ve konuşmalarından derlenmiştir. **5.** *İstanbul'un Fethi ve Fâtih* (İstanbul 2009). Fetihle ilgili konferans ve konuşmalarını içerir. **6.** *Dilimiz ve Kültürümüz* (İstanbul 2009). Özel Yükseliş Koleji ve Sakarya Devlet Mimarlık Mühendislik Akademisi'nde verdiği Türk dili ve edebiyatı dersleri için hazırladığı notlardan ibarettir. **7.** *Matbaacı İbrâhîm-i Müteferrika ve Risâle-i İslâmiyye* (İstanbul 2010). İbrâhim Müteferrika hakkında bazı bilgilerle *Risâle-i İslâmiyye*'nin transkripsiyonlu metnin, tıpkıbasımı ve Necdet Yılmaz'ın yaptığı sadeleştirmeden oluşur. Yayımlanmasına öncülük ettiği dergilerdeki başyazıları *Başmakaleler* adıyla beş ciltte toplanmıştır (I-IV, İstanbul 2011; V, İstanbul 2008). Bunların dışında Coşan'ın konferansları, konuşmaları ve radyo sohbetlerinin çözümlerinden, hac hâtıraları, biyografiler, tasavvuf, edebiyat, İslâm ve hayata dair yazılarından meydana gelen otuza yakın kitabı bulunmaktadır. Ayrıca Fuzûlî'nin *Maṭla'u'l-iʿtiḳād fî maʿrifeti'l-mebde'i ve'l-meʿâd* adlı eserini Kemal Işık'la birlikte Türkçe'ye tercüme etmiştir (Ankara 1962).

BİBLİYOGRAFYA :

H. Ali Erkaya, *Prof. Dr. M. Es'ad Coşan (Rh. A.) Hocamızın Ardından*, Ankara 2001; M. Emin Yaşar, "İskenderpaşa Cemaati", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: İslamcılık* (haz. Yasin Aktay), İstanbul 2004, s. 322-340; Emin Yaşar Demirci, *Modernisation Religion and Politics in Turkey: The Case of The İskenderpaşa Community*, İstanbul 2008, tür.yer.; Zülfikar Güngör, "İlim ve Gönül Dünyamızdan Kayan Yıldız: Prof. Dr. Mahmud Es'ad Coşan Hocamız", *Tasavvuf*, sy. 6, Ankara 2001, s. 9-17; Necdet Yılmaz, "İman ve Aksiyon Adamı Olarak Prof. Dr. M. Es'ad Coşan", *İslâmî Edebiyat İlmî Bülteni*, sy. 2, İstanbul 2003, s. 46-52.

MEHMET AKKUŞ

CRAGG, Albert Kenneth
(1913-2012)

İngiliz asıllı Protestan din adamı.

8 Kasım 1913'te İngiltere'nin kuzeybatısındaki Blackpool'da doğdu. Oxford Üniversitesi'ndeki Jesus College'da burslu olarak okudu. Protestan bir grup olan Christian Union'a girdi. Modern tarih üzerinde yoğunlaştı. Üniversiteyi bitirdikten sonra Protestan kilisesine bağlı Bristol'deki Tyndale Hall'de (Trinity College) iki yıldan fazla öğrenim gördü. 1936'da mezun olunca Birkenhead'ın banliyölerinden Tranmere'de papaz yardımcılığına tayin edildi, ardından papaz oldu. The British Syrian Mission'a katılmak üzere 1939'da Beyrut'a gitti ve buradaki All Saints Kilisesi'nde papazlık görevi aldı. Karısı Melita Arnold ile birlikte Beyrut'taki Amerikan Üniversitesi'nde hıristiyan Arap öğrencileri için Saint Justin's House adıyla bir yurt kurdu ve yönetti. Bu üniversitede İngilizce ve felsefe dersleri verdi (1942-1947).

1947'de doktora yapmak için İngiltere'ye döndü. Bir yandan Oxford'da doktora çalışmasını sürdürürken bir yandan da Abingdom yakınlarındaki Longworth bölgesinde dört yıl boyunca papazlık yaptı. 1950'de *Islam in the 20th Century: The Relevance of Christian Theology and the Relation of the Christian Mission to its Problems* adlı tezini tamamlayarak felsefe doktoru unvanını aldı. Ardından Ortadoğu'ya dönmek istediyse de kilise yetkililerinin onayını alamadığından dönüşünü ertelemek zorunda kaldı. Bu arada iki yıl süreyle Amerika Birleşik Devletleri'nde Connecticut'taki Hartford Theological Seminary'de Arapça ve İslâm araştırmaları alanında hocalık yaptı. 1953'te İslâm-Hıristiyanlık ilişkilerini ele alan *The Muslim World* dergisinin editörlüğüne getirildi. 1956'da The Near East Council of Churches'ın sekreteri ve Saint George Katedrali'nde papaz olarak Kudüs'e gitti. Buradaki zamanının çoğunu Ortadoğu'da seyahatlere ve Pakistan, Hindistan, Nijerya, Sierra Leone gibi yerlerde seminer ve eğitim programlarına ayırdı.

Albert Kenneth Cragg

Protestan cemaatinin merkez koleji olan Canterbury'deki Saint Augustine's College'da öğretim üyeliğine tayin edilmesi üzerine 1959'da İngiltere'ye dönen Cragg 1961'de bu kurumun başkanı oldu. Kurumun kapandığı 1967 yılına kadar süren başkanlık döneminde "Operation Reach" ve "Emmaus Furlongs" adıyla iki büyük misyoner çalışması için bir program geliştirdi. Aynı zamanda Canterbury Katedrali'nin fahrî papazlığını yaptı. Londra Üniversitesi'ndeki The School of Oriental and African Studies'de ve Cambridge Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'nde dersler verdi. 1967'de liberal Hıristiyanlığın merkezi olarak bilinen New York'taki Union Theological Seminary'ye misafir öğretim üyesi sıfatıyla katıldı. Daha sonra üç yıl kadar Nijerya'daki Ibadan Üniversitesi'nin Arapça ve Teoloji Bölümü'nde görev yaptı. Bu dönemde başpiskoposluk bölgelerinde karşılaşılan sorunları çözmek amacıyla Arap kültürüne vâkıf Batılı âlimlere ihtiyaç duyulmaktaydı. Bu işe uygun bir isim olarak görülen Cragg, 1970'te Kudüs'te piskopos yardımcısı olmak için kutsandıktan sonra Fas'tan İran'a kadar bütün Kuzey Afrika ve Ortadoğu Anglikan başpiskoposluklarında faaliyette bulundu. Anglikan cemaatinin Ortadoğu'da yeniden yapılanması sebebiyle piskoposluk bölgesi vasfını kazanan Mısır'da 1974'te yeni bir piskopos gelinceye kadar yönetim sorumluluğu Cragg tarafından üstlenildi. Piskoposluğa tayin yapılmasının ardından Sussex Üniversitesi'nde dinî çalışmalar alanında okutman ve Chichester piskoposluk bölgesinde piskopos yardımcısı olarak İngiltere'ye döndü. 1974-1978 yılları arasında Ortadoğu'ya seyahatleri de-

vam etti. 1981'de Sussex Üniversitesi'nden emekliye ayrılıncaya kadar Wakefield piskoposluk bölgesinin piskopos yardımcısı sıfatıyla West Yorkshire'da öğretmenlere ve din adamlarına İslâm-Hıristiyanlık ilişkileri konusunda danışmanlık yaptı.

Cragg, tam süreli çalışmayı bıraktıktan sonra uzun yıllar Oxford piskoposluk bölgesinde fahrî piskopos yardımcılığı görevini yürüttü; ayrıca Oxford'daki İngiliz kilisesine bağlı teoloji koleji Wycliffe'de dersler verdi. 1989'da bütün seyahatlerinde ve faaliyetlerinde yanında bulunan eşi öldüğünde bir kızı ve üç oğlu vardı, ancak kendisi hayatta iken kızını da kaybetti. 2003 yılında Canterbury Başpiskoposluğu tarafından Cragg'a Lambeth derecesi (doctor of divinity) unvanı verildi. Emekli olmuş Anglikan din adamları için huzur evi olarak hizmet veren Lingfield'deki Saint Barnabas College'da 13 Kasım 2012'de öldü.

Hayatı boyunca dinler arası ilişkileri temel uğraşı alanı edinen Cragg, özellikle hıristiyan dünyasında İslâm ve Yahudiliğin anlaşılmasına önemli katkılarda bulunmuştur. Ona göre bütün dinlerin diğer inanç mensuplarınca dile getirilen eleştirilere ihtiyacı vardır; ayrıca dinler temel konularda belli ölçüde iş birliği yapabilecek niteliklere sahiptir. Protestanlık içerisinde Cragg'ı ayrıcalıklı kılan husus, İslâm ile Hıristiyanlık arasında diyalog çağrısında bulunurken hoşgörü, tevazu ve elçilik kavramlarına önem vermesidir. Kullandığı hoşgörü kavramı müslümanlarla buluşma, birlikte yaşama ve karşılıklı hoşgörü yanında düşünce planında hoşgörüyü de içine almaktadır. Cragg, İslâm'ın inanç ve uygulamalarını incelerken bunların Hıristiyanlık içerisindeki karşılıklarına ve benzerliklere işaret etmeye özen göstermiştir.

Eserleri. 1. *The Call of the Minaret* (New York 1956). Cragg'ın, Hıristiyan dünyasına İslâm'ın inanç ve ibadet yapısını anlatmak için kaleme aldığı ilk eseri olup müslümanların günümüzde modern dünya ile yaşadığı problemlere işaret etmeyi ve hıristiyanları müslümanlarla yüz yüze getirmeyi hedeflemektedir. **2.** *Sandals at the Mosque: Christian Presence Amid Islam* (London-New York 1959). Bir önceki eserin devamı niteliğindeki bu çalışma, hıristiyan inancının merkezî temalarının müslümanlar için kabul edilemez yanları olsa da bunların İslâm'la yakın ilişki içerisinde bulunduğunu konu edinmektedir. **3.** *The Dome and the Rock: Jerusalem Studies in Islam* (London 1964). Özellikle Kudüs'teki hıristiyanların yararlanması için İslâm inancı, ibadeti ve kurumları hakkında seçme konuların ele alındığı bir kitaptır. **4.** *Counsels in Contemporary Islam* (Edinburgh 1967). XX. yüzyıl müslümanlarının modern dünyaya karşı tepkileri ve etkilerinin ele alındığı eserde Pakistan, Hindistan ve özellikle Türkiye gibi ülkelerdeki İslâm anlayışları değerlendirilmekte, bu bağlamda çağdaş dünya için Türkiye'de mevcut İslâm anlayışının önemine vurgu yapılmaktadır. **5.** *The Event of the Qur'an: Islam in its Scripture* (London 1971; Oxford 1994). Cragg bu eserinde Kur'an'ı bizzat Kur'an metni ışığında bir fenomen olarak değerlendirmektedir. **6.** *The Mind of the Qur'ān* (London 1973). Bir önceki eserin devamı niteliğindeki eserde Kur'an metniyle insan arasındaki canlı ilişki hayat, zaman, Tanrı, insan, rahmet, bağışlama, ölüm ve sonsuzluk gibi kavramlar bağlamında incelenmektedir. **7.** *The Pen and the Faith: Eight Modern Muslim Writers and the Qur'ān* (London 1985). Cragg'ın Hindistan'ın üç büyük şehrinde verdiği ve sekiz çağdaş müslüman ilim adamının Kur'an anlayışlarını ele aldığı "The Ian Douglas Memorial Lectures" adlı konferans serisinin derlenmesinden meydana gelmektedir. **8.** *The Arab Christian: A History in the Middle East* (London 1992). Ortadoğu'daki çetrefil ve karmaşık hıristiyan-müslüman ilişkilerini ve hıristiyanların Ortadoğu'da kurmaya çalıştıkları Arap kimliğini politik, kültürel ve tarihî açıdan ele alan bir eserdir. **9.** *The Qur'ān and the West* (Washington 2007). Özellikle 11 Eylül saldırılarıyla birlikte Batı'da ortaya çıkan İslâm algısını konu edinen eserde saldırıyı gerçekleştirenlerin Kur'an'ın anlamını çarpıttıkları, buna mukabil Batı'nın da İslâm dünyasına karşı bir tür mânevî emperyalizm yürüttüğü ve bundan vazgeçmesi gerektiği ifade edilmektedir.

Kırkın üzerinde kitabı ile çeşitli ansiklopedi ve dergilerde yayımlanmış birçok makalesi bulunan Cragg, bunların yanında Tâhâ Hüseyin'in otobiyografisi olan *el-Eyyâm*'ın III. cildini tek başına ve Muhammed Abduh'un *Risâletü't-tevḥîd* adlı eserini *The Theology of Unity* adıyla Ishaq Musa'ad ile birlikte (London 1966) İngilizce'ye çevirmiştir. Onun *Faith and Life Negotiate: A Christian Story-Study* (Norwich 1994) adlı eseri de otobiyografi niteliğindedir. Christopher Lamb, *The Muslim World* dergisine yazdığı "A Bibliography of Kenneth Cragg" adlı makalesinde Cragg'ın 1993 yılına kadar yaptığı çalışmaların bir dökümünü vermiştir. Cragg'ın meslektaş ve arkadaşları tarafından kaleme alınan *A Faithful Presence: Essays for Kenneth Cragg* adlı çalışma (London 2003) kendisini birçok açıdan tanıtması bakımından önemlidir.

BİBLİYOGRAFYA :

Cemil Kureşi, "'İyi Niyetli Tarafgirlik' Kenneth Cragg Üzerine Bir Deneme", *Oryantalistler ve İslamiyatçılar: Oryantalist İdeolojinin Eleştirisi* (der. Asaf Hüseyin v.dğr., trc. Bedirhan Muhib), İstanbul 1989, s. 143-202; **D. A. Kerr**, "Albert Kenneth Cragg", *Biographical Dictionary of Christian Missions* (ed. G. H. Anderson), New York 1999, s. 157; **J. Watson**, *Listening to Islam with Thomas Merton, Sayyid Qutb, Kenneth Cragg and Ziauddin Sardar: Praise, Reason and Reflection*, Brighton 2005, s. 47-66; **A. D'Souza**, "Christian Approaches to the Study of Islam: An Analysis of the Writings of Watt and Cragg", *The Bulletin*, XI/1-2, Hyderabad 1992, s. 55-87; a.mlf., "Christian Approaches to the Study of Islam: An Analysis of the Writings of Watt and Cragg", *a.e.*, XI/3-4 (1992), s. 33-80; **F. Quinn**, "Spectrum 'Am I Not Your Lord?' Kenneth Cragg on Muslim– Christian Dialogue", *Journal of Muslim Minority Affairs*, XXVI/1, London 2006, s. 127-133; **M. L. Fitzgerald**, "In Memoriam. Bishop Kenneth Cragg", *Islamochristiana*, XXXVII, Roma 2012, s. 1-3; "The Right Rev Kenneth Cragg", *The Times*, 12 Aralık 2012, s. 49; "Bishop Kenneth Cragg, 1913-2012", *International Bulletin of Missionary Research*, XXXVII/1, Ventnor 2013, s. 8.

MUHAMMET ALİ KOCA

CUAYT, Muhammed Azîz
(محمّد العزيز جعيط)

Muhammed el-Azîz b. Yûsuf b. Ahmed Cuayt (1886-1970)

Tunus şeyhülislâmı ve Tunus müftüsü.

Tunus'ta doğdu. Lakabı bazı kaynaklarda Cuayyit ve Caît şeklinde de geçer. İlim ve siyaset ehli köklü bir aileye mensuptur. Müderris olan babası Yûsuf Cuayt, Tunus Beyi Muhammed Nâsır döneminde başvezirlik yapmıştır. İlk eğitimini aile içinde ve küttâbda alan Muhammed Azîz 1901'de Zeytûne Camii'nde tahsiline devam etti. Burada İbrâhim el-Mârginî, Sâlim Bûhâcib, Sâlih eş-Şerîf, Muhammed Hıdır Hüseyin, Muhammed Tayyib en-Neyfer, babası Yûsuf Cuayt, Muhammed b. Hammûde Cuayt ve Ömer b. Şeyh gibi âlimlerden ders okudu. 1907'de Zeytûne'de ders vermesine ve noterlik yapmasına imkân sağlayan diplomasını aldı; ertesi yıl aynı kurumda öğretim görevine başladı. Bir taraftan da Zeytûne'de ileri derecede öğrenim görmeye devam etti, ardından bu

medresenin verdiği "tahsil" ve "âlimiyye" gibi diplomaları da elde etti. 1910'da ikinci dereceden ve ertesi yıl birinci dereceden müderrislik pâyesine yükseldi. 1913'te Zeytûne Kütüphanesi'nde mevcut kitapları düzenleyip kataloglama heyetine üye seçildi. 1914'te Sâdıkıyye Medresesi'ne müderris tayin edildi. 1919'da Mâlikî müftülüğüne getirildi, 1920'de noterlik mesleğini düzenlemekle ilgili komiteye üye seçildi. 1923'te Halak Camii'nde imamlık ve hatiplik görevini üstlendi. 1930 yılında Zeytûne eğitim ıslah heyetine girdi. 1935'te Zeytûne Medresesi'nde en yüksek müderrislik derecesi olan "üstat" mertebesiyle yüksek öğretimde ders vermeye başladı. 1940'ta Zeytûne Camii (el-Câmiu'l-a'zam) ve müştemilâtının idaresine getirildi, 1942 yılına kadar bu görevi yürüttü. Cuayt bu dönemde Zeytûne'de hukuk bölümünü kurdu. 1943'te Divan Mahkemesi'nde (Yüksek Şer'î Mahkeme) müftülükle görevlendirildi. 1944'te niyâbeten yürüttüğü şeyhülislâmlık (başmüftülük) görevine ertesi yıl asaleten tayin edilerek Tunus Mâlikî şeyhülislâmı oldu. Bu vazifesi esnasında şer'î mahkemelerde kullanılmak üzere pek çok kanun mecmuası telif etti.

Muhammed Azîz Cuayt (sağdan ikinci), Zeytûne Camii imamı Mustafa Muhsin (ortada) ve diğer bazı âlimlerle birlikte

1947'de Adalet bakanı olan Muhammed Cuayt aynı zamanda meşihattaki görevini de sürdürdü. Bu sırada şer'î kazâ sisteminin gelişmesi için büyük çaba harcadı. Mâlikî ve Hanefî mezheplerinin hükümlerinden ortak bir metin oluşturmak için şer'î mahkeme hâkimleri, adlî mahkeme reisleri, müderrisler, mezhep müftüleri, avukatlar ve noterlerden kurulan heyete başkanlık yaptı. Bu çalışmanın sonunda ortaya çıkan metni düzenleyip bir uygulama kaynağı olarak hükümete teklif ettiyse de bu teklif bağımsızlık öncesinde kabul edilmedi. 1950'de Adalet bakanlığından istifa etti, şeyhülislâmlık görevini sürdürdü. 1956'da Tunus'un bağımsızlığını ilân etmesinden sonra şer'iyye mahkemeleri kaldırılıp yargı sistemi tek çatı altında toplandı ve Cuayt'ın gayretleriyle meydana gelen *Mecelletü'l-aḥkâmi'ş-şerʿiyye* bu hususta temel dayanak kabul edildi (Muhammed b. İbrâhim Bûzügaybe, *Ḥareketü taḳnîn*, s. 279-280). Şer'î mahkemelerin ve şeyhülislâmlık makamının ilga edilmesinden sonra Cuayt'ın da görevi sona erdi (1956). Ancak aynı yıl gerçekleştirilen yeni bir düzenlemeyle Tunus Cumhuriyeti'nin ilk müftüsü olarak göreve getirildi (1957). Zamanın devlet başkanı Habîb Burgiba ile arasında geçen, ramazanda iftar konusundaki bir ihtilâftan dolayı 1960'ta görevinden ayrıldı. Hayatının son yıllarını vaaz, irşad ve araştırma faaliyetleriyle geçirdi. 5 Ocak 1970'te Tunus'ta vefat etti. Oğlu Muhammed Kemâleddin Cuayt da (ö. 2012) Tunus müftülüğü yapmıştır.

Geniş ilmî birikimi ve açık fikirleriyle tanınan, fıkhî meseleleri mezhep taassubundan uzak bir şekilde ele alıp farklı mezheplerin kaynaklarından faydalanan Cuayt, Tunus'ta şer'î hükümlerin kanunlaştırılmasında önemli rol oynamış, ayrıca sömürgeciliğe karşı tavrıyla dikkat çekmiştir. Muhammed b. İbrâhim Bûzügaybe tarafından kendisiyle ilgili şu eserler telif edilmiştir: *eş-Şeyḫ Muḥammed el-ʿAzîz: Ḥayâtühû ve fıḳhühû* (doktora tezi, 1993, Zeytûne Üniversitesi); *ʿUlemâʾü'l-ıṣlâḥ ve'l-ictihâd fî Tûnis: eş-Şeyḫ Cuʿayṭ Nemûzecen* (Tunus 2004); *Şeyḫülislâm Muḥammed el-ʿAzîz Cuʿayṭ: Ḥayâtühû ve ıṣlâḥâtühû ve âṯâruhû* (Tunus 2010).

Eserleri. 1. *İrşâdü'l-ümme ve minhâcü'l-eʾimme* (Tunus 1398/1978, 1406/1986). 100'ü aşkın cuma hutbesinden oluşmaktadır. Özellikle son bölümde, Fransız sömürgeciliğine karşı halkı birliğe ve komşu Cezayir halkına destek olmaya çağıran hutbelere yer verilmiştir. **2.** *eṭ-Ṭarîḳatü'l-marḍiyye fi'l-icrâʾâti'ş-şerʿiyye ʿalâ meẕhebi'l-Mâlikiyye*. Zeytûne Medresesi'nde Şeriat ve Usûlüddin Bölümü'nde okuyan yüksek öğrenim talebeleri için kaleme alınmış olup Tunus kazâ sistemindeki uygulamaları konu edinmektedir. İkinci baskısında gözden geçirilen esere bazı ilâveler yapılmıştır (Tunus 1939, 1940; nşr. Muhammed Bûzügaybe, Tunus 2010). **3.** *Mecâlisü'l-ʿirfân ve mevâhibü'r-raḥmân* (I-II, Tunus 1391-1393/1972-1973, 1409/1989; nşr. Muhammed Bûzügaybe, Tunus 2010). Yirmi meclisten oluşan eser, dönemin önemli âlimlerinin katılımıyla yapılan Buhârî ve Müslim hadisleriyle ilgili müzakereleri ihtiva etmektedir. Eserde hadislerin usul, tefsir ve nahiv yönünden değerlendirmesi de yer alır. **4.** *Mecelletü'l-murâfaʿâti'ş-şerʿiyye* (Tunus 1948). Tunus'taki şer'î mahkemelerde ahvâl-i şahsiyye ve gayri menkullerle ilgili ihtilâflara bakışı ve bunların çözüm yollarını içeren küçük hacimli bir çalışmadır. **5.** *Lâʾiḥatü Mecelleti'l-aḥkâmi'ş-şerʿiyye* (Tunus 1948). Mâlikî ve Hanefî fıkhı çerçevesinde 2463 maddeden oluşan lâyihada şahıs hukuku ve gayri menkulle ilgili hükümler düzenlenmiştir. Modern dönemde Tunus'ta hukuk alanında yapılan en önemli çalışmalardan biri olan eser, mahkemelerin birleştirilmesinden önce ve sonra yürürlüğe konulan ahvâl-i şahsiyyeye ve gayri menkullere dair kanunların hazırlanmasında önemli bir kaynak teşkil eder (Abdürrezzâk Hammâmî, s. 533). **6.** *Fetâva'ş-Şeyḫ Cuʿayṭ* (Kayrevan 1994). Muhammed b. İbrâhim Bûzügaybe tarafından derlenen eserin ilk bölümünde Cuayt'ın hayatına ve fetvaya bakışına dair bilgiler, ikinci bölümünde ise ibadetler, aile, muâmelât, âdâb ve sülûk ile yeni meselelerle ilgili fetvaları yer almaktadır (eser daha sonra yeniden gözden geçirilip neşredilmiştir: *Fetâvâ şeyḫi'l-İslâm fî Tûnis Muḥammed el-ʿAzîz Cuʿayṭ ve ictihâdâtühû ve tercîḥâtühû*, Beyrut 2005; *Fetâvâ eş-Şeyḫ Muḥammed el-ʿAzîz Cuʿayṭ ve ictihâdâtühü'l-aṣliyye ve'l-ferʿiyye ve'l-maḳāṣıdiyye*, Tunus 2010). **7.** *Menhecü't-taḥḳîḳ ve't-tavżîḥ li-ḥalli ġavâmiżi't-Tenḳîḥ* (I-II, Tunus 1340-1345; Kahire 1912). Şehâbeddin el-Karâfî'nin *Şerḥu Tenḳîḥi'l-fuṣûl*'üyle ilgili bir hâşiyedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed Azîz Cuayt, *İrşâdü'l-ümme ve minhâcü'l-eʾimme*, Tunus 1978, s. 7-8; A. H. Green, *The Tunisian Ulama: 1873-1915*, Leiden 1978, s. 75, 89, 159, 266, 292; *a.e.*: *el-ʿUlemâʾü't-Tûnisiyyûn: 1873-1915* (trc. Hafnâvî Amâyiriyye

– Esmâ Muallâ), Tunus 1416/1995, s. 102, 119, 213, 353, 386, 419; Mahfûz, *Terâcimü'l-mü'ellifîn*, II, 37-41; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), VI, 268; M. Azîz b. Âşûr, *Câmiʿu'z-Zeytûne*, Tunus 1991, s. 129, 130, 131, 132; Muhammed Bûzîne, *Meşâhîrü't-Tûnisiyyîn*, Tunus 1992, s. 467-468; Muhtâr el-Ayyâşî, *ez-Zeytûne ve'z-Zeytûniyyûn fî târîḫi Tûnisi'l-muʿâşır: 1883-1958*, Tunus 2003, s. 85, 149, 249, 316, 317; Muhammed b. İbrâhim Bûzügaybe, *Ḥareketü taḳnîni'l-fiḳhi'l-İslâmî bi'l-bilâdi't-Tûnisiyye: 1857-1965*, Tunus 2003, s. 267-372; a.mlf., "Cuʿayṭ, Muḥammed el-ʿAzîz b. Yûsuf", *Mv.AU*, V, 329-331; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Muʿcemü'l-mü'ellifîne'l-muʿâşırîn*, Riyad 1425/2004, II, 659-660; Abdürrezzâk Hammâmî, *el-Fikrü'l-İslâmî fî Tûnis: 1956-1987*, Tunus 2005, s. 129-131, 533.

İSMAİL CEBECİ

CUMA VÂİZLİĞİ

Osmanlılar'da cuma namazından sonra cemaate vaaz etmek üzere ihdas edilen bir görev.

Özellikle büyük camilerle selâtin camilerinde yapılan bu görev için "cuma va'ziyyesi, kürsü şeyhliği, selâtin şeyhliği", göreve getirilenler için de "cuma vâizi, katar şeyhi, selâtin şeyhi" gibi ifadeler kullanılmıştır. Bu görevin ilk defa kimin tarafından ve ne zaman oluştuğu bilinmemekte, ancak ilk uygulamanın Fâtih Sultan Mehmed zamanında Eyüp Sultan Camii'nde başladığı tahmin edilmektedir. Cuma vâizlerinin tayin ve terfilerinde belli bir silsile mevcuttur ve bu silsilenin selâtin camilerinin inşasıyla yeniden belirlendiği açıktır. En son Sultan Ahmed Camii'nin yapımıyla birlikte XVIII. yüzyıla kadar uzanan nisbeten yerleşmiş bir sistem ortaya çıktı. XVII. yüzyılda yedi selâtin camisinden oluşan ve katar şeyhliği denilen bu silsilenin en alt kademesinde Eyüp Sultan Camii bulunmaktaydı. Bu camide göreve başlayan cuma vâizi sırasıyla Sultan Selim, Fâtih Sultan Mehmed, Sultan Beyazıt, Süleymaniye ve Sultan Ahmed camilerinde vazife yaptıktan sonra silsilenin en üst mertebesinde bulunan Ayasofya-i Kebîr Camii'ne (kürsü şeyhliği) tayin edilirdi. Görevlerden birinin boşalması durumunda Eyüp Sultan Camii'ne dışarıdan bir vâiz getirilir ve diğerleri sırasıyla nakil ve terfi ettirilirdi. 1139'da (1726) Galata ile Üsküdar'daki Yeni Vâlide camileri, Eminönü'ndeki Yenicami ve Şehzade Camii'ne de birer vâizin tayin edilmesiyle bu sayı on bire ulaştı. Daha sonra on yediye ve nihayet otuz üçe çıktı, Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar bu şekilde devam etti. Cuma vâizliği uygulamasının vilâyet ve sancak merkezlerine doğru bir genişleme gösterdiği, Bulgaristan, Yunanistan, Irak ve Suriye gibi bölgelerde de kürsü şeyhliklerinin ihdas edildiği görülmektedir. Ancak tertip ve terfi uygulaması yalnızca İstanbul'daki otuz üç selâtin camisiyle sınırlı tutuldu, bunun dışındaki kürsü şeyhlikleri bu silsileye dahil edilmedi.

Cuma vâizlerinin terfi süreci müftülük veya kadılık yoluyla şeyhülislâmlığa arzedilen dilekçe ile başlardı. İlim, istikamet ve güzel ahlâk sahibi, hitabeti tesirli olması istenen vâiz adayı padişahın onayı ile göreve başlardı. 1726 yılından itibaren cuma vâizliği silsilesine dahil olanlara selâtin şeyhliği unvanı verilerek rütbeleri bir kademe daha yükseltildi. Cuma vâizleri görevlerine ölünceye veya kendi istekleriyle ayrılıncaya kadar devam ederdi. Bunlar ilk dönemlerde genellikle tekke şeyhleri arasından tayin edilirdi. Bunun yanında tekke mensubiyeti bulunmayan ulemâ içinden de bu göreve getirilenler olurdu. Meselâ XVII. yüzyılın önemli Halvetî şeyhleri Abdülmecid Sivâsî (Sultan Ahmed Camii'nin açılışında ilk cuma vaazını vermiş, bu görevi hayatının sonuna kadar sürdürmüştür), Abdülahad Nûri ve tarikat ehline muhalefetleriyle tanınan Kadızâdeliler hareketinin önde gelen simaları Kadızâde Mehmed Efendi ile Üstüvânî Mehmed Efendi cuma vâizi olarak görev yaptı.

Cuma namazlarında hutbeler Arapça okunduğundan cuma vâizleri namazdan sonra hem hutbenin açıklamasını yapar hem de diğer hususlarda halkı irşad ederdi. Fındıklılı İsmet Efendi, cuma vâizi Şeyh Hasan Efendi'den bahsederken selefi ve çağdaşı vâizler gibi onun da halka nasihat ederek kalplerini dine ve hilâfete, kendi iş ve sanatlarına bağlı kılmaya çalıştığını yazar. Cuma vâizlerinin bu görevleri yanında müderrislik, dersiâmlık, müftülük, imamlık, *Ṣaḥîḥ-i Buḫârî*, *Ṣaḥîḥ-i Müslim* ve *Şifâ-i Şerîf* okuyuculuğu yaptıkları da görülmektedir. Cuma vâizlerine vakıf gelirlerinden maaş ödenirdi. Vakıfların imkânları ve vâizlerin gördükleri hizmetlerin çeşitliliğine göre maaş miktarı değişebilirdi. İlk zamanlarda ortalama altmışar kuruş alırlarken 1255 (1839) Muharrem ayından itibaren Evkaf ve Maliye Nezâreti'nin maaşları ödemeye başlamasıyla maaşlardaki farklılıklar ortadan kaldırıldı. Böylece maaşlar belli bir standarda bağlandı ve derecelerine göre maaş ödenmeye başlandı. Cuma vâizliklerinin en itibarlısı olan Ayasofya kürsü vâizliğinin yanında Sultan Ahmed, Fâtih ve Beyazıt gibi selâtin camilerinin vâizleri de protokolde en ön sıralarda yer alabiliyordu. Vâizlerin sarayda sultana ve ailelerine vaaz verdikleri, sultanların cenazelerini yıkadıkları, cülûs ve mevlidlerde, sünnet şenliklerinde, sultan düğünlerinde ve açılış törenlerinde dua ettikleri de bilinmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

İsmet, *Tekmiletü'ş-Şekāik*, s. 393; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 186; Mehmed Emin, "Kürsü Şeyhleri: Selâtin Şeyhliği", *SR*, XVII/427-428 (1338), s. 88-89; İrfan Başkurt, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Kürsü Şeyhliği", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 27, İstanbul 2012, s. 117-145; Semiramis Çavuşoğlu, "Kadızâdeliler", *DİA*, XXIV, 100-102.

ÖMER FARUK KÖSE

CUMABAYEV, Mağcan
(1893-1938)

Kazak şairi, yazar, siyaset ve düşünce adamı.

25 Haziran 1893'te Kuzey Kazakistan vilâyetinde şimdiki Mağcan Cumabay ilçesine bağlı Sasıkköl'de doğdu. Eğitimli bir aileye mensuptur. Babası Beken, ticaretle uğraşan varlıklı bir kimseydi. İlköğrenimini köyünde tamamlayan Cumabayev, 1905-1910 yıllarında Muhammedcan Begişev'in idaresinde Kızılyar'daki (Petropavlovsk) Cedîdci medreseye devam etti. Burada Doğu ve Batı edebiyatlarının örneklerini tanıdı. Henüz genç bir öğrenciyken *Abay Kunanbayulı'nın Ölenleri* adlı kitabından Abay'ın şiirlerini okudu ve bu heyecanla yazdığı, "Ünlü ozan, sözü altın hakîm Abay'a" adlı şiiriyle edebiyat dünyasına ilk adımını attı. Öğrenimine 1910-1913 yıllarında Rusya müslümanlarının önemli merkezlerinden Ufa'daki Galiye (Aliye) Medresesi'nde devam etti. Burada kısa sürede hocası Âlimcan (Galimcan) İbrahimov'un dikkatini çekti. İlk kitabı olan *Şolpan* onun yardımıyla 1912'de Kazan'da basıldı.

1913-1916 yılları arasında hem edebiyat çalışmalarını sürdürdü hem de Omsk Öğretmen Okulu'na devam etti. Ayrıca Kazak halkının özellikle eğitim sorunlarına çözüm bulmak amacıyla oluşturulan "Birlik" hareketinde etkin rol aldı. Kazak halkını daha çağdaş, daha müreffeh ve huzurlu bir hayata kavuşturmayı hedefleyen Alaş Hareketi'ne de katıldı. Çevresinde toplandıkları Ahmed Baytursunov'un *Kazak* gazetesinde (1913-1918) şiirlerinin yayımlanmasıyla başlayan ilişkileri giderek güçlendi. Rusya'da 1917 devrimi sırasında özerk bir Kazak hükümetinin kurulması

Mağcan Cumabayev

çalışmalarına katıldı. Akmola ili kurultayını düzenleme kurulunda yer aldı. Rusya Kurucu Meclisi'nde Kazaklar'ı temsil etti. Alaş Partisi Akmola il komitesi üyesi oldu. Daha sonra II. Umumi Kazak Kurultayı'nda bulundu ve eğitim komisyonuna başkanlık etti. Alaş Hareketi'nin başarısızlığa uğramasının ardından 1919-1923 yıllarında yayın faaliyetlerine ağırlık verdi. Akmola'da çıkan *Bostandık Tuvı* gazetesinde, *Şolpan* ve *Sana* dergilerinde, daha sonra da *Ak Jol* gazetesinde çalıştı. Bu yıllarda destan formunda yazdığı "Batır Bayan" adlı şiiri yayımlandı. 1923-1927 arasında Moskova Edebiyat ve Sanat Enstitüsü'nde okuduğu sırada Rus dili ve edebiyatını yakından tanıma imkânını buldu. 1925'te *Enbekşi Kazak* gazetesinde, yeni Sovyet yönetimince eserlerinin komünist ideolojisine ters düştüğü iddiasıyla hakkında büyük bir kampanya başlatıldı. Gerçekte Sovyet yönetimi aleyhinde herhangi bir şey söylememiş olsa da rejimi destekleyen yazılar yazmadığı gerekçesiyle hatalı bulunmuştu. Moskova'dan döndükten sonra 1927-1929 yıllarında Burabay ve Kızılyar'da öğretmenlik yaptı. Alka adlı Sovyet karşıtı gizli bir örgüt kurduğu iddiasıyla 1929'da tutuklandı ve on yıl sürgün cezasına çarptırıldı. Ünlü Rus yazarı Gorki'nin girişimiyle 1936'da serbest bırakıldı. Petropavlovsk'ta öğretmenliğe başladı. Ancak il eğitim müdürünün şikâyeti üzerine siyasî sebeplerle işine son verilince 1937'de Almatı'ya geldi. Çeviri işleriyle geçimini sağlamaya çalıştı. Çok geçmeden Stalin'in "büyük terör" politikasındaki aydın katliamı sırasında o da pantürkizm ve halk düşmanlığıyla suçlanarak tutuklandı ve 19 Mart 1938'de idam edildi. Uzun yıllar eserlerinin yayımlanması bir yana adının anılması bile yasaklanan Cumabayev 1960 yılında bir kararla aklanmış, fakat kitapları ancak, Sovyetler Birliği'nde başlatılan glasnost politikaları neticesinde 1989'da tekrar yayımlanabilmiştir. Kazakistan'ın 1991'de bağımsızlığına kavuşmasının ardından diğer Alaş aydınları gibi o da ilgi görmeye başlamış, hayatına dair birçok çalışma yapılmış, memleketi olan Kuzey Kazakistan vilâyetinde bir ilçeye adı verilmiştir.

Cumabayev modern Kazak edebiyatının kurucusu sayılan Abay Kunanbayev'in (ö. 1904) en önemli takipçisi olmuş, Kazak edebiyatına içerik ve üslûp bakımından pek çok yenilik getirmiştir. Birçok şairin takip ettiği güçlü bir sanatkâr kabul edilmiş, Kazak şiirini müziğe dönüştürdüğü, sesten resim çıkardığı, söze can kattığı belirtilmiştir. Siyasal görüşleri ve etkinlikleriyle de öne çıkan Cumabayev'in birçok şiirinde Türk sözcüğünü özellikle vurgulayarak Türk tarihi ve kültürüne yer vermesi onu Türk milliyetçiliğinin temsilcileri arasına katmıştır. Duygu ve düşüncelerini cesur ve emin ifadelerle ortaya koyarken lirik ve gizemli bir dil kullanmış, eserlerinde toplumsal sorunların yanında aşk ve duygusallığa da yer vermiştir. Şiirlerinde çokça değindiği sorunlar arasında halkı okumaya ve eğitim almaya teşvik etmesi dikkat çeker.

Türkiye'de Millî Mücadele sürerken yazdığı "Alıstağı Bavrıma" (Uzaktaki kardeşime) adlı şiiri onun Türkiye'de tanınmasını sağlamıştır. Özellikle "Oral Tavı", "Kazak Tili", "Peygamber" ve "Türkistan" şiirlerinde Türklüğe, Türk tarihi ve kültürüne verdiği önemi ortaya koymuş, Kazak tarihiyle ilgili konuları "Batır Bayan", "Koylıbaydın Kobızı" ve "Korkıt" gibi destan türü eserlerinde büyük bir yetkinlikle ele almıştır. Cumabayev'in ilk şiir kitabı *Şolpan* adıyla Kazan'da 1912'de yayımlanmış, daha sonra 1922'de Kızılorda'da ve 1923'te Taşkent'te iki şiir kitabı daha basılmıştır. Şiirin yanı sıra eğitim bilimine de önem veren Cumabayev bu alandaki çalışmalarını *Pedagogika* (1922-1923) ve *Bastavış Mektepte Ana Tilin Okıtuv Jöni* (1925) adlı eserlerinde toplamış, ayrıca birçok Avrupalı ve Rus şairin şiirleriyle M. Gorki, V. Ivanov ve M. Sibiryak gibi yazarların hikâyelerini Kazakça'ya çevirmiştir. *Şolpannın Künesi* (Şolpan'ın günahı) (1923) adlı hikâyesiyle Kazak edebiyatına psikolojik tahlil metodunu getiren Cumabayev'in eserleri Kazakistan'ın bağımsızlığının ardından pek çok defa yayımlanmıştır. Üç ciltlik *Şığarmalar Jinağı* (2008), kitaplarının yanı sıra dergi ve gazetelerde çıkmış yazılarının bir araya getirildiği kapsamlı bir külliyattır. Cumabayev'in Taşkent'te 1923'te basılan şiir kitabı Ferhat Tamir tarafından Türkiye Türkçesi'ne aktarılmıştır (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

Mağjan Jumabayev, *Köp Tomdık Şığarmalar Jinağı*, Almatı 2008, I-III; a.mlf., *Tandamalı*, Almatı 1992; a.mlf., *Mağcan Cumabayef Ölenderi: Mağcan Cumabayulı'nın Şiirleri* (aktaran: Ferhat Tamir), Ankara 1993; Şeriazdan Elevkenov, *Mağjan: Ömiri men Şığarmagerligi*, Almatı 1995; *20-30 Jıldardağı Kazak Adebieti* (haz. B. Derimbetov), Almatı 1997; Jüsipbek Aymavıtov, "Mağjannın Akındığı Turalı", *Dala Danaları*, Almatı 2001, s. 555-581.

İBRAHİM KALKAN

CUNBUR, Fatma Müjgân
(1926-2013)

Kütüphaneci, edebiyat araştırmacısı.

12 Ocak 1926'da İstanbul Fatih'te doğdu. Babası İbrahim Salih, annesi Seniye Hanım'dır. İstanbul'daki kısa süre dışında öğrenimini Ankara'da yaptı, Ankara Kız Lisesi'ni (1944), Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü (1948) bitirdi. Doktorasını eski edebiyat dalında *(Gülşehrî ve Mantıku't-Tayr'ı)* tamamladıktan sonra (1952) yazma eserlere karşı duyduğu ilgi onu kütüphaneciliğe yöneltti. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanesi'ndeki yazma eserleri tasnif etti, ardından Millî Kütüphane'ye tayin edildi (1954). Millî Kütüphane'nin kurucusu Adnan Ötüken'in yurt dışında bulunduğu 1959-1960 yıllarında müdür vekilliği yaptı. Adnan Ötüken'in Millî Kütüphane'den ayrılması üzerine kütüphane müdürlüğüne getirildi ve emekliye ayrılıncaya kadar (1986) görev adlarında yapılan değişikliklerle ve zaman zaman ayrılıp yeniden dönerek Millî Kütüphane'de çalıştı. Kütüphaneye yeni bina yerinin seçilmesi, binanın yapılması ve kütüphanenin taşınmasında (1965-1983), kitap sayısının arttırılmasında büyük gayret sarfetti. Kütüphanenin sadece kitapların bulunduğu bir mekân olmanın ötesinde çeşitli bilimsel toplantı, konferanslar, konser ve sergilerle canlı bir kültür merkezi haline gelmesinde çaba harcadı. Kültür Bakanlığı müşavirliği yıllarında Türkiye kütüphanelerindeki yazma eserlerin kataloglarının hazırlanmasıyla uğraştı. Anadolu kütüphanelerinde çalıştı. 1980'de yeniden Millî Kütüphane başkanlığına tayin edildi. Bu arada Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü'nde 1960-1982 yılları arasında yazma eserler, kataloglama ve paleografya derslerini okuttu. Yazılarında

Fatma Müjgân Cunbur

Müjde Nasiboğlu, Salim Şehidoğlu takma adlarını da kullanan Müjgân Cunbur 25 Eylül 2013 tarihinde Ankara'da öldü.

Kadın hakları ve folklor araştırma dernekleriyle Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü üyesi olan Müjgân Cunbur, UNESCO Türkiye Millî Komisyonu Yönetim Kurulu'nda görev yapmış (1975-1978), Atatürk Kültür, Dil ve Tarih-Yüksek Kurumu'na bağlı Atatürk Kültür Merkezi'nde aslî üye olmuş, bu kurumun çeşitli kollarında faaliyet göstermiştir (1984-2001). Kurum tarafından yayımlanan *Türk Dünyası Ortak Edebiyatı Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*'nde alt grup başkanı olarak çalışmıştır. 1948 yılından itibaren *Kırşehir Gazetesi, Erdem, Bilge, Belleten, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi, Türk Folklor Araştırmaları, Hisar, Ka-De-Fe, Kubbealtı Akademi Mecmuası, Millî Işık, Önasya, Selâmet, Türk Dili, Türk Edebiyatı, Türk Kadını, Türk Kültürü, Türk Yurdu, Vakıflar Dergisi* gibi yayın organlarında pek çok yazı yazmış, mahallî yazarların eserlerinin tanıtılmasına da hizmet etmiştir. Çevresindeki gençleri yazmaya teşvik etmesi, yazdıklarının basılmasına ön ayak olması da onun önemli hizmetleri arasındadır. Yurt içinde ve yurt dışında pek çok toplantıya katılmıştır.

Türk kültürü alanında çalışan yerli ve yabancı pek çok bilim adamının saygısını kazanan Müjgân Cunbur'a çeşitli ödüller verilmiştir. Türk Folkloruna Üstün Hizmet Belgesi, Türkiye Millî Kültür Vakfı Türk Kültürüne Üstün Hizmet armağanı (1986), İLESAM'ın Türk Kültürüne Üstün Hizmet ödülü, Türk Folklor Araştırmaları Kurumu İhsan Hınçer Türk Folkloruna Hizmet ödülü, Türk Kütüphaneciler Derneği Üstün Hizmet ödülü (1995) bunlardandır. Hakkında üniversitelerde hazırlanmış mezuniyet tezleri bulunmaktadır. Sadece işin tekniğiyle ilgilenen bir kütüphaneci değil bir öğretmen-kütüphaneci olan Cunbur kendisinden önce gelenlerden aldıklarını geliştirerek kendisinden sonrakilere devretmiştir. Ölümü üzerine yazılan yazılarda onun insana verdiği değer üzerinde özellikle durulmuştur.

Eserleri. Bibliyografya, Katalog: *Fuzuli Hakkında bir Bibliyografya Denemesi* (İstanbul 1956); *Fârâbî Bibliyografyası: Kitap-Makale* (Ankara 1973, İsmet Binark ve Nejat Sefercioğlu ile birlikte); *Ali Kuşçu Bibliyografyası* (ölümünün 500. yıl dönümü dolayısıyla, Ankara 1974); *Millî Kütüphane Yazmalar Kataloğu I* (1987, Altınay Sernikli, Dursun Kaya ve Hülya Yollagül ile birlikte); *Millî Kütüphane Yazmalar Kataloğu II* (1988, Altınay Sernikli ve Dursun Kaya ile birlikte); *Millî Kütüphane Yazmalar Kataloğu III* (1992, Altınay Sernikli ve Dursun Kaya ile birlikte); *Millî Kütüphane Yazmalar Kataloğu IV* (1994-2005, Altınay Sernikli ve Dursun Kaya ile birlikte); *Millî Kütüphane Yazmalar Kataloğu V* (1997, Altınay Sernikli, Dursun Kaya ve Niyazi Ünver ile birlikte); *Millî Kütüphane Yazmalar Kataloğu VI* (Ankara 2001, Altınay Sernikli ve Dursun Kaya ile birlikte); *Millî Kütüphane Yazmalar Kataloğu: Türkçe Divanlar* (2001, Dursun Kaya ve Niyazi Ünver ile birlikte); *Millî Kütüphane Yazmalar Kataloğu VII: Cönkler* (2002, Dursun Kaya ve Niyazi Ünver ile birlikte); *Millî Kütüphane Yazmalar Kataloğu VIII: Şiir Mecmuaları* (2005, Dursun Kaya, E. Selma Kutlu ve Niyazi Ünver ile birlikte); *Türk Dil Kurumu Kütüphanesi Yazma Eserler Kataloğu* (Ankara 1999); *Türkiye Basmaları Toplu Kataloğu. Arap Harfli Türkçe Eserler: 1729-1928 I-IV* (1990-2004, Dursun Kaya, Niyazi Ünver ve İncila Kahveci'yle birlikte).

Türk Kültürü: *Başakların Sesi: Türk Halk Şairleri Eserleri ve Hayatları* (1956); *Fuzuli Divanı* (Ankara 1958, Kenan Akyüz başkanlığında Süheyl Beken ve Sedit Yüksel ile birlikte); *Yunus Emre'de Namaz* (1957); *Yunus Emre'nin Gönlü* (1959); *Atatürk ve Millî Kültür* (1973, 1981; 2006, Sakarya Valiliği); *Karacaoğlan: Hayatı ve Şiirleri* (1973, 1985); Gelibolulu Mustafa Âlî, *Hattatların ve Kitap Sanatçılarının Destanları (Menâkıb-ı Hünerverân)* (Ankara 1982); *Anadolu'nun Bütünleşmesinde Ahmed Yesevi'nin Yeri* (1997); *Son Asır Türk Şairleri: Kemâlü'ş-Şuarâ* (haz. İbnülemin Mahmud Kemal, I, Ankara 1999); *Karacaoğlan Bütün Şiirleri* (2001); *Yunus Emre'ye Göre Ahlak Değerleri* (2011).

Kadın: *Türk Kadın Yazarlarının Eserleri: Bibliyografya: 1928-1955* (1955); *Millî Mücadele'de Türk Kadını* (1983, İ. Enginün ve C. Özdemir ile birlikte); *Osmanlı Dönemi Türk Kadın Şairleri* (2011); *Türk Kadını İçin* (1997, 2007); *Türk Kadınının Şiiri* (antoloji, 1970, Neriman Saryal Duranoğlu ile birlikte). Müjgân Cunbur ayrıca Ziya Gökalp'in *Yeni Hayat* ve *Doğru Yol* (Ankara 1976) adlı eserlerini yayıma hazırlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

İhsan Işık, *Türkiye Yazarlar Ansiklopedisi*, Ankara 2002, s. 255; İnci Enginün, "Milli Kütüphane Yeni Binasında Hizmete Girerken" (Müjgân Cunbur ile sohbet), *Kaynaklar*, sy. 2, Ankara 1984, s. 49-60; Ahmet Kot, "Cunbur, F. Müjgân", *TDEA*, II, 90-91; "Cunbur, Fatma Müjgân", *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, Ankara 2002, II, 490-491; "Cunbur, Müjgân", *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, İstanbul 2003, I, 275.

İNCİ ENGİNÜN

CÜNDÎ, Enver
(أنور الجندي)

Ahmed b. Enver Seyyid Ahmed el-Cündî Fergalî (1916-2002)

Mısırlı düşünür, gazeteci ve yazar.

Yukarı Mısır'da Asyût vilâyetine bağlı Deyrût beldesinde doğdu. Aslen Yemenli olup esas adı Ahmed'dir. Babasına duyduğu şükranın bir ifadesi olarak eserlerinde onun ismini kullanmıştır. İlmî bir muhitte yetişti, anne tarafından dedesi vaktinin çoğunu yazma eserlerin tahkikine ayıran bir kadı idi. Pamuk ticaretiyle uğraşan babası da İslâmî ilimlere ilgi duyuyordu. Küçük yaşta hıfzını tamamlayan Cündî, İbrâhim Emîn'den İbn Haldûn'un *Muḳaddime*'sini, Şeyh Tâhâ'dan Gazzâlî'nin *İḥyâ*'sını ve Şeyh Bekir'den *Ṣaḥîḥ-i Buḫârî*'yi okudu. Mustafa Lutfî el-Menfelûtî, Ahmed Hasan Zeyyât, Mustafa Sâdık er-Râfiî gibi edebiyatçıların eserlerini okuyarak büyüdü. Akşam lisesinde ticaret eğitimi aldığı sırada bir taraftan Mısır Bankası'nda çalıştı. 1932'de ekonomi, işletme ve bankacılık öğrenimi görmek üzere açık öğretim fakültelerine kayıt yaptırdı. Aynı zamanda Amerikan Üniversitesi'nde İngilizce dersi alıyordu.

1933'te *Apollo* dergisinin Nil şairi Hâfız İbrâhim özel sayısı için açtığı yarışmaya bir makaleyle katılıp başarı göstermesi

Enver el-Cündî

edebiyatta tanınmasını sağladı ve *el-Belâġ, Kevkebü'ş-şarḳ, er-Risâle, es-Siyâsetü'l-üsbûᶜiyye* gibi dergi ve gazetelerde makale yazma fırsatı buldu. Yirmi yaşına gelmeden ilk edebî eseri olan *Meşâbîḥ ᶜale'ṭ-ṭarîḳ* yayımlandı. Muhammed Fahreddin, Zekî Mübârek ve Muhammed Hüseyin Heykel gibi isimler onun fikir dünyasını etkileyen önemli şahsiyetlerdendir. Zekî Mübârek'in tavsiyesiyle bankadaki işini bırakıp gazetecilik yapma ve yazı yazma düşüncesini ancak on yıl sonra gerçekleştirebildi. 1940'ta Muhammed Hüseyin Heykel'in kaleminden özet olarak okuduğu, Sir Hamilton Alexander Roskeen Gibb ve arkadaşlarının yazdığı *Vichetü'n-naẓar* adlı eser hayatının dönüm noktalarından birini teşkil etti. Eserde İslâm dini Hıristiyanlık'ta olduğu gibi sadece ibadetlere indirgenmiş, sosyal, ekonomik ve hukukî hayatla ilgisi bulunmayan bir din şeklinde tasvir edilmiştir. Bu oryantalist bakış açısını İslâm'a karşı büyük bir komplo olarak gören Enver el-Cündî yoğun bir çalışma içine girdi. Milyonla ifade edilen kütüphane kartlarını okuyup birçok dergi ve gazetenin fihristlerini gözden geçirdi ve 180 sandıktan fazla bilgi fişi oluşturdu. Böylece 1871 yılından yaşadığı döneme kadar mevcut dergi ve gazetelerin fihristlerinin yanı sıra 5000'in üstünde kitaptan meydana gelen bir kaynakça hazırladı.

1940'lı yıllarda Cündî'nin yazı hayatının seyrini değiştiren ikinci önemli hadise, Deyrût şehrinde İhvân-ı Müslimîn teşkilâtının kurucusu Hasan el-Bennâ ile tanışmasıdır. Bennâ'nın görüşlerini benimseyen, Kur'an ve sahih hadise dayalı bir toplum inşa etme fikrini kurtuluş yolu olarak gören Cündî 1946'da onun daveti üzerine Kahire'ye taşındı. Kısa zamanda teşkilâtın önemli isimlerinden biri oldu. İhvân-ı Müslimîn'in dergi ve gazetelerinde makale yazdı, cemaatin malî işlerinin sorumluluğunu üstlendi. Ancak teşkilâtın 1949'da Nukrâşî hükümeti tarafından yasa dışı ilân edilip kapatılması üzerine tutuklandı. Cemal Abdünnâsır'ın 22 Temmuz 1952 devriminden az önce İngilizler'i hedef alan *Uḫrucû min bilâdinâ* adlı kitabından dolayı yargılandı ve kitabı toplatıldı. Abdünnâsır döneminde de üzerindeki baskılar sürdü. Sonraki dönemlerde Mısır Din İşleri Yüksek Konseyi üyesi olan Enver el-Cündî Kahire, Riyad, Cezayir, Rabat, Cakarta, Hartum, Amman ve Mekke'de birçok konferansa katıldı. 1960'ta İslâm kültürüne hizmetleri dolayısıyla kendisine Mısır Devlet Takdir ödülü verildi. 1963'te yazılarına *Minberü'l-İslâm* dergisinde devam etti. Çalışmaları Şevkî Dayf, Yûsuf el-Kardâvî, Abdülhalîm Uveys, Ebü'l-Hasan en-Nedvî gibi âlimler tarafından takdirle karşılandı. Kendisi gözlerden uzak zâhidâne bir hayatı tercih etti. Katıldığı konferanslardan ücret kabul etmedi, verilen ödülleri geri çevirdi. Yazdığı kitaplardan kazandığı parayı yeni eserlerinin basımında kullandı. Kızı Fâyize'den vefatından sonra eserlerinden telif ücreti talep etmemesini, verildiği takdirde de Allah rızası için harcamasını istedi. 28 Ocak 2002 tarihinde böbrek rahatsızlığı sebebiyle kaldırıldığı hastahanede vefat etti, Feyyûm şehrinde aile mezarlığına defnedildi.

Enver el-Cündî itikadî konularda Selefî metodu benimsemiştir. İ'tizâlî düşünceye, felsefî tasavvufa ve bâtınî fikirlere karşı çıkmış, Mısır'da 1979'da neşri yasaklanan *el-Fütûḥâtü'l-Mekkiyye*'nin 1981'de yayım yasağının kaldırılmasını eleştirenler arasında yer almıştır. Agnostisizm, Darwinizm, Freudizm, egzistansiyalizm, Marksizm, laisizm ve spiritüalizm gibi akımlara reddiyeler yazmıştır. Ona göre Batılılaşma, oryantalizm ve misyonerlik faaliyetleri İslâm medeniyeti karşısındaki en büyük tehlikelerdendir. Mısır'da Batılılaşma hareketinin öncülerinden kabul edilen Selâme Mûsâ ve Tâhâ Hüseyin'e sert tenkitler yöneltmiştir. Özellikle bu akımın lideri olarak gördüğü Tâhâ Hüseyin'i Descartes'ın felsefî şüpheciliğini kullanarak İslâm inanç esaslarını ve ahlâkî değerlerini yok etmeye çalışmakla itham etmiş, Arap edebiyatı, İslâm tarihi ve düşüncesiyle ilgili görüşlerinden dolayı ona karşı çıkmıştır.

Eserleri. Genellikle ansiklopedik nitelikte eserler telif eden Cündî'nin İslâm dini, tarih, edebiyat, siyaset, felsefe, sosyoloji ve biyografi gibi alanlarda seriler halinde yazılmış 350'den fazla kitabı, çeşitli dergi ve gazetelerde 500'ü aşkın makalesi vardır. Bu seri başlıkları ve bunlar altında basılan belli başlı eserleri şunlardır: **1. Mevsûatü mukaddimâti'l-ulûm ve'l-menâhic:** *el-Fikrü'l-İslâmî* (Kahire 1979), *el-Luġa ve'l-edeb ve'ş-şeḳâfe* (Kahire 1982), *et-Tebşîr ve'l-istişrâḳ ve'd-daᶜavâtü'l-heddâme* (Kahire 1983), *el-Müctemaᶜu'l-İslâmî* (Kahire 1985), *el-Ḥaḍâre ve'l-ᶜilm ve'l-ᶜulûmü'l-ictimâᶜiyye* (Kahire 1986), *Ṭâbiᶜu'l-İslâm beyne'l-edyân ve'l-eydelûciyât* (Kahire 1986), *Târîḫu'l-yeḳaẓati'l-İslâmiyye fî merâḥilihe'ş-şelâş* (Kahire 1409). **2. el-Mevsûatü'l-İslâmiyyetü'l-Arabiyye:** *Uṣûlü'ş-şeḳâfeti'l-ᶜArabiyye ve maṣâdiruhe'l-İslâmiyye* (Beyrut 1964), *Yeḳaẓatü'l-fikri'l-ᶜArabî fî müvâcehati'l-istiᶜmâr* (Kahire 1971), *el-ᶜÂlemü'l-İslâmî ve'l-istiᶜmârü's-siyâsî* (Beyrut 1979), *el-İslâm ve'l-ᶜâlemü'l-muᶜâṣır* (Beyrut 1980), *Süḳūṭü'l-Almâniyye* (Beyrut 1980), *el-Fuṣḥa luġatü'l-Ḳur'ân* (Beyrut 1982), *el-İslâm ve'd-daᶜavâtü'l-heddâme* (Beyrut 1982), *Aḫṭâ'ü'l-menheci'l-ġarbî el-vâfid* (Beyrut 1982), *et-Terbiye ve't-taᶜlîm ve'ş-şeḳâfe fî ḍav'i'l-İslâm* (Beyrut1982), *Ḫaṣâ'iṣü'l-edebi'l-ᶜArabî* (Beyrut 1985), *Mefâhîmü'n-nefs ve'l-aḫlâḳ ve'l-ictimâᶜ fî ḍav'i'l-İslâm* (Beyrut 1987), *eş-Şübühât ve'l-aḫṭâ'ü'ş-şâ'iᶜa fi'l-edeb ve'l-ictimâᶜ ve't-târîḫ* (Kahire 1995), *el-İslâm ve ḥareketü't-târîḫ* (Beyrut, ts.). **3. Mevsûatü meâlimi'l-edebi'l-Arabî el-muâsır:** *el-Edebü'l-ᶜArabî el-ḥadîṣ fî maᶜrekati'l-muḳāveme ve't-tecemmüᶜ* (Kahire 1959), *el-Meᶜârikü'l-edebiyye* (Kahire 1983), *el-Fikrü'l-ᶜArabî el-muᶜâṣır fî maᶜrekati't-taġrîb ve'ş-şeḳâfe* (Kahire, ts.), *Edebü'l-mer'eti'l-ᶜArabiyye teṭavvuruhû ve aᶜlâmühû* (Kahire, ts.). **4. Mevsûatü resâil ile'ş-şebâbi'l-müslim:** *Aṣâletü'l-fikri'l-ᶜArabî el-İslâmî fî müvâcehati'l-ġazvi'ş-şeḳâfî* (Kahire 1413), *el-Meşelü'l-aᶜlâ li'ş-şebâbi'l-müslim* (Kahire 1414/1994), *Eḥâdîṣ li'ş-şebâbi'l-müslim* (Kahire 1414), *Mevâḳıf târîḫiyye ḥâsime min ḥaḍârati't-tevḥîd* (Kahire 1414/1994), *el-Vaḥdetü'l-İslâmiyye żarûretühâ ve'l-vesâ'ilü'l-ᶜilmiyye litaḥḳīḳıhâ* (Kahire 1414), *et-Teyyârâtü'l-vâfide* (Kahire 1414), *eş-Şebâbü'l-müslim ḳaḍâyâhü ve müşkilâtühû* (Kahire 1415), *ᶜUyûnü't-türâṣ ve ẕeḫâ'irü't-târîḫ* (Kahire 1415), *et-Te'şîlü'l-İslâmî ve'l-ḫurûc mine't-tebeᶜiyye* (Kahire 1416). **5. Mevsûatü'l-ulûmi'l-İslâmiyye** (Kahire 1982): *el-Fikrü'l-İslâmî ve'ş-şeḳâfetü'l-ᶜArabiyyetü'l-muᶜâṣıra fî müvâceheti*

teḥaddiyâti'l-istişrâḳ ve't-tebşîr ve'l-ġazvi'ş-şeḳâfî, Târîḫu'l-ġazvi'l-fikrî ve't-taġrîb ḫilâle merḥale beyne'l-ḥarbeyni'l-ᶜâlemiyyeteyn 1920-1949, Meᶜâlimü târîḫi'l-İslâmi'l-muᶜâṣır, Mine'l-yeḳaẓa ile'ṣ-ṣaḥve ḫilâle'l-merḥale min 1933-1988. **6. Mevsûatü târîhi's-sıhâfeti'l-İslâmiyye hilâle'l-karni'r-râbiᶜ aşer el-hicrî min 1301-1400/1884-1980:** *eṣ-Ṣıḥâfetü's-siyâsiyye fî Mıṣr münẕü neşᵓetihâ ile'l-ḥarbi'l-ᶜalemiyyeti'ṣ-ṣânive* (Kahire 1962), *eṣ-Ṣıḥâfe ve'l-aḳlâmü'l-mesmûme* (Kahire 1400/1980), *Teṭavvuru'ṣ-ṣıḥâfeti'l-ᶜArabiyye fî Mıṣr* (Kahire, ts.), *Târîḫu'ṣ-ṣıḥâfeti'l-İslâmiyye* (I-II, Kahire, ts.). **7. Mevsûatü'l-karni'l-hâmis aşer el-hicrî:** *el-Ḳarnü'l-ḫâmis ᶜaşer ḳaḍâyâhü ve teḥaddiyâtühû, İṭârun İslâmî li'l-fikri'l-muᶜâṣır* (Beyrut 1980), *Meᶜâlimü't-târîḫi'l-İslâmî el-muᶜâṣır* (Kahire 1981), *Müşkilâtü'l-ᶜaṣr ve ḳaḍâye'l-fikr* (Beyrut 1981), *Nevâbiġu'l-İslâm* (Kahire 1983), *Taṣḥîḥu'l-mefâhîm fî ḍav'i'l-Kitâb ve's-Sünne* (Kahire 1983), *İᶜâdetü'n-naẓar fî kitâbâti'l-ᶜaṣriyyîn fî ḍav'i'l-İslâm* (Kahire 1985), *eş-Şübühât ve'l-aḫṭâ'ü'ş-şâ'iᶜa* (Kahire 1995), *el-Meddü'l-İslâmî* (Kahire, ts.), *eṣ-Ṣahvetü'l-İslâmiyye.* **8. Meâlimü't-târîhi'l-İslâmî el-muâsır:** *el-İslâm ve'l-ġarb* (Beyrut 1982), *el-İslâm ve ḥareketü't-târîḫ, el-ᶜÂlemü'l-İslâmî ve'l-istiᶜmârü's-siyâsî ve'l-ictimâᶜî ve'ş-şeḳâfî, el-ᶜUrûbe ve'l-İslâm, el-Vaḥdetü'l-İslâmiyye ve ᶜavdetü'l-ḫilâfe, Ḥarîṭatü'l-İslâmi'l-muᶜâṣır, Mıṣrü'l-ᶜArabiyyetü'l-İslâmiyye.* **9. Meâlimü't-târîhi'l-İslâmiyye:** *el-Muᵓâmera ᶜale'l-İslâm* (Kahire 1977), *Târîḫu'l-İslâm fî müvâceheti't-teḥaddiyât* (Kahire 1989), *el-Müḫaṭṭaṭâtü'ṭ-Ṭalmûdiyye ve'ṣ-Ṣahyûniyye fî ġazvi'l-fikri'l-İslâmî, Muḳaddimetü'l-menâhic, Mine't-tebeᶜiyye ile'l-aṣâle fî mecâli't-taᶜlîm ve'l-ḳânûn ve'l-luġa, Elfü milyûn müslim fî müvâceheti'l-aḫṭâr ve't-teḥaddiyât, Ḥareketü'l-yeḳaẓati'l-İslâmiyye fî müvâceheti'l-istiᶜmâr ve't-taġrîb ve'ş-şuᶜûbiyye.* Cündî'nin *Mevsûᶜatü't-teᵓṣîli'l-İslâmî min suḳūti'l-ḫilâfe ilâ mevlidi'ṣ-ṣaḥve* (I-IV, Kahire, ts.) ve *Maᶜlemetü'l-İslâm* (Kahire 1980, iki ve dört cilt halinde basılan bu eserde 100 kavram ele alınmıştır) adlı iki eseri daha vardır (eserleri için ayrıca bk. Hasan b. Ahmed Yahyâ el-Mes'ûdî, bibl.).

Enver el-Cündî, Robert Jackson'ın Hasan el-Bennâ hakkında yazdığı eseri *Ḥasan el-Bennâ er-racülü'l-Ḳurᵓânî* adıyla tercüme etmiş (Kahire 1977), kendisi de *Ḥasan el-Bennâ: ed-Dâᶜiyetü'l-imâm ve'l-müceddidü'ş-şehîd* adlı bir eser yazmış (Beyrut 1978), *el-İslâm ᶜalâ meşârifi'l-ḳarni'l-ḫâmise ᶜaşer* adlı kendi kitabını İbrahim Sarmış *Tarih Boyunca Emperyalizmin Saldırıları Karşısında İslâm* adıyla Türkçe'ye tercüme etmiştir (İstanbul 1985). Enver el-Cündî'nin kaleme aldığı terâcim ve monografilerden *Şemâᵓilü'r-Resûl ve şaḫṣiyyetühü'l-insâniyye* (Kahire 1948), *el-Aᶜlâmü'l-elf* (Kahire 1957), *Aᶜlâm ve aṣḥâbü'l-aḳlâm* (Kahire 1968), *Terâcimü aᶜlâmi'l-muᶜâṣırîn* (Kahire 1970), *Aᶜlâmü'd-daᶜve ve'l-fikr* (Kahire 1981), *Sümûmü'l-istişrâḳ ve'l-müsteşriḳîn* (Beyrut 1405) adlı eserleri kaydedilebilir. Cündî eserlerinde kaynak göstermemesi, kitaplarını gazeteci üslûbuyla kaleme alması ve bazı eserlerini farklı adla tekrar neşretmesi bakımından eleştirilmiştir.

Enver el-Cündî hakkında Ebû Bekir Muhammed (2005, *Enver el-Cündî ennâḳıdü'l-muḳāvim li-muḫâvelâti't-taġrîb fi'l-edebi'l-ᶜArabî el-ḥadîṯ*, University of Calicut / Kerela) ve Senîr Abdurrahman Abduh (*Enver el-Cündî ve ârâᵓühü'l-kelâmiyye*, 1428, Câmiatü'l-Ezher külliyyetü'd-dirâsâti'l-İslâmiyye / Kahire) doktora, Muhammed Reşdân el-Usaymî (*el-Edebü'l-İslâmî ve naḳdühû ᶜinde Enver el-Cündî*, 1426, Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd), Fazl Yûnus Halîl Suayfân (*Enver el-Cündî ve mevḳıfühû mine'l-fikri'l-ġarbî el-vâfid*, 1427/2006, el-Câmiatü'l-İslâmiyye / Gazze,), Ömer es-Seyyid Ebû Selâme (*Enver el-Cündî ve cühûdühû fi'd-difâᶜ ᶜani'l-İslâm żidde'l-istişrâḳ ve't-taġrîb*, 1427, Câmiatü'l-Ezher külliyyetü'd-da'veti'l-İslâmiyye / Kahire), Muhammed Ahmed Bahît Abdürabbih (*Cühûdü Enver el-Cündî fî tecdîdi'l-fikri'l-İslâmî*, 1428, Câmiatü'l-Ezher külliyyetü'd-dirâsâti'l-İslâmiyye / Kahire) ve Hasan b. Ahmed Yahyâ el-Mes'ûdî (*Cühûdü Enver el-Cündî fi'd-difâᶜ ᶜani'l-İslâm*, 1429/2008 , Câmiatü Ümmi'l-kurâ / Mekke) yüksek lisans çalışmaları yapmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Enver el-Cündî, *el-Fikrü'l-ġarbî*, Küveyt 1407/1987, Giriş, s. 3; a.mlf., *Maᶜlemetü'l-İslâm*, Kahire 1411/1991, s. 638-642; a.mlf., *Şehâdetü'l-ᶜaṣr ve't-târîḫ ḫamsûne ᶜâmen ᶜalâ ṭarîḳi'd-daᶜveti'l-İslâmiyye*, Cidde 1412/1992, s. 29-31, 109, 181; a.mlf., *el-İslâm fî ᶜayni'l-ḥaṭar*, Kahire 1434/2013, Abdullah Akil'in önsözü, s. 3-8; a.mlf., *Muḥâkemetü fikri Ṭâhâ Ḥüseyin*, Kahire, ts. (Dârü'l-i'tisâm), s. 10; Muhammed el-Meczûb, *ᶜUlemâᵓ ve müfekkirûn ᶜaraftühüm*, Kahire 1992, II, 45-59; Hassan Abdülmennân, *Mevsûᶜatü'l-maṭbûᶜâti'l-ᶜArabiyye*, Amman 2005, s. 81-82; Fazl Yûnus Halîl Suayfân, *Enver el-Cündî ve mevḳıfühû mine'l-fikri'l-ġarbî el-vâfid* (yüksek lisans tezi, 1427/2006), el-Câmiatü'l-İslâmiyye İmâdetü'd-dirâsâti'l-ulyâ Külliyyetü usûli'd-dîn kısmü'l-akîde ve'l-mezâhibi'l-muâsıra [Gazze], s. 29-32, 38-54, 276-278; Hasan b. Ahmed Yahyâ el-Mes'ûdî, *Cühûdü Enver el-Cündî fi'd-difâᶜ ᶜani'l-İslâm* (yüksek lisans tezi, 1429/2008), Câmiatü Ümmi'l-kurâ Külliyyetü'd-da've ve usûli'd-dîn kısmü'l-akîde, s. 31-37, 41-42, 43-55, 69-71; M. Sâlih Avad, "Vedâᶜan li-faḳîdi'l-fikri'l-İslâmî", *el-Vaᶜyü'l-İslâmî*, sy. 438, Küveyt 1423/2002, s. 12-13; İsmâil el-Fahrânî, "Enver el-Cündî: ᶜİlm ve ḫuluḳ", *el-Ehrâm*, sy. 126, Kahire 1423/2003; Mahmud Erol Kılıç, "el-Fütûhâtü'l-Mekkiyye", *DİA*, XIII, 254; http://anwaralgendi.com/index.html (16.04.2015).

MEHMET EMİN YAĞCI

CÜNDÎ, Muhammed Selîm

(محمّد سليم الجندي)

Muhammed Selîm
b. Muhammed Takıyyiddîn
b. Muhammed Selîm el-Cündî
(1881-1955)

Arap dili ve edebiyatı âlimi, şair ve tarihçi.

Suriye'nin kuzeybatısındaki Maarretünnu'mân şehrinde doğdu. Nesebinin Resûlullah'ın amcası Abbas b. Abdülmuttalib'e dayandığı kaydedilir. İlk eğitimini Maarretünnu'mân âlimlerinden aldı. 1893'te girdiği dört yıllık rüşdiyeyi iki yılda bitirdi. Maarretünnu'mân'daki ulucamide Sâlih b. Ramazân'dan nahiv, oğlu Muhammed Sâlih'ten Şâfiî fıkhı ve nahiv, Hasan b. Ahmed el-Matar el-Maarrî'den Kur'an ve tecvid okudu. Nahiv, mantık, ferâiz, akaid ve Şâfiî fıkhına dair bazı klasik metinleri ezberledi. 1901'de babasıyla birlikte Dımaşk'a gittiler ve orada yerleştiler. O dönemde fetva ve kadılık kurumlarında Hanefî mezhebi esas alındığından Cündî de Hanefî fıkhı okudu. İleride Suriye Devleti'nin genel müftülüğünü yapacak olan Atallah el-Kesm ve onun halefi Muhammed Şükrî el-Üstüvânî, Abdülkādir Bedrân, Bedreddin el-Hasenî, Bahâeddîn el-Efgānî'den fıkıh ve nahiv başta olmak üzere çeşitli dersler aldı. Ayrıca Hüseyin İbnü'ş-Şâş'tan belâgat ve mantık okudu. Belirli bir seviyede yetiştikten sonra kendisi de 1914 yılına kadar evinde sarf, nahiv ve mantık dersleri verdi. Bu tarihte babasının vefatı üzerine aile fertleriyle ilgilenmesi, dizanteri hastalığına yakalanması ve I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla konulan ağır vergilerle uğraşması yüzünden öğrenimini yarıda bırakmak zorunda kaldı.

1918 yılına kadar hiçbir resmî görev almayan Cündî, aynı yıl bölgeyi ele geçiren İngiliz ve Arap güçlerinin kurduğu askerî

Muhammed Selîm el-Cündî

hükümetin Dîvânü'r-resâil'inde inşâ kâtibi, ardından mümeyyiz olarak görevlendirildi. 1920'de Fransızlar'ın bölgeyi işgal etmesinden sonra oluşturulan hükümet divanında Arapça bölümü kâtiplerinin başkanlığına getirildi ve 1924 yılına kadar bu görevde kaldı. 1921'de arkadaşlarıyla birlikte er-Râbıtatü'l-edebiyye adlı bir cemiyet kurdu. 1924-1940 yıllarında Dımaşk'ta Anber Mektebi, Layîk (daha sonra Şehîd Bâsilü'l-Esed) Enstitüsü ve Cem'iyyetü'l-ulemâ Mektebi'nde Arap edebiyatı dersleri verdi.

1922'de el-Mecmau'l-ilmiyyü'l-Arabî'ye (Mecmau'l-lugati'l-Arabiyye) üye seçildi. 1930'da açılan ve Suriye Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin çekirdeğini oluşturan Yüksek Edebiyat Okulu'nda Arap grameri, belâgat ve hitabet okuttu, ardından bu okulun müdürlüğüne getirildi. Anber Mektebi'nden 1940 yılında emekliye ayrıldı. 1942'de Dımaşk'ta kurulan Şeriat Yüksek Okulu'nun kurucu heyetine üye ve okula sekreter seçildi, daha sonra müfettiş olarak tayin edildi. Üst sınıflarda Arap edebiyatı dersleri verdi, 1944'te okula müdür oldu, 1948'de yaşlılığını ileri sürüp görevinden ayrıldı. Ali Tantâvî, Enver el-Attâr, Saîd el-Efgānî, Zekî el-Mehâsinî, Muhammed Mübârek ve Cemîl Sultân onun önde gelen talebelerindendir. Suriye hükümeti 1941 yılında kendisine devlet takdir ödülü verdi. 24 Ekim 1955 tarihinde Dımaşk'ta vefat etti ve Dahdâh Mezarlığı'na defnedildi.

Eserleri. 1. *Işlâḥu'l-fâsid min Luġati'l-cerâ'id* (Dımaşk 1343/1925). İbrâhim el-Yâzicî'nin *Luġatü'l-cerâ'id (Tenbîhât ʿalâ luġati'l-cerâ'id)* adlı kitabındaki hatalara dair olup yazarın *Cerîdetü'l-feyḥâ' ed-Dımaşḳıyye* dergisinde 1924'te yayımlanan makalelerinden oluşmaktadır. **2.** *Târîḫu Maʿarretinnuʿmân* (I-II, nşr. Ömer Rızâ Kehhâle, Dımaşk 1383/1963, 1965, 1994). Giriş bölümünde kendi hayatını da anlatan müellif eserde şehrin eski ve yeni durumunu çeşitli yönlerden ele almaktadır. **3.** *el-Câmiʿ fî aḫbâri Ebi'l-ʿAlâ' el-Maʿarrî ve âṯârih* (I-III, Dımaşk 1382-86/1962-66; Beyrut 1992). **4.** *ʿUddetü'l-edîb* (Dımaşk 1345/1926, Muhammed ed-Dâvûdî ile birlikte). Edebî nesir ve şiir örnekleri içeren bir ders kitabıdır. **5.** *ʿUmdetü'l-edîb*. Edipler biyografisi dizisidir. Bu diziden *ʿAbdullāh b. el-Muḳaffaʿ* (Dımaşk 1300, 1355), *ʿAlî b. Ebî Ṭâlib* (Dımaşk 1360/1941), *İmruʾü'l-Ḳays, ḥayâtühû, şiʿruh* (Beyrut 1987) adlı eserler yayımlanmıştır. **6.** *Kelimâtü efâḍılı'ş-Şâm bi-münâsebeti iḫtifâli'l-Câmiʿati's-Sûriyye bi-ẕikre'l-erbaʿîne lehû* (Dımaşk 1968). Cündî, ayrıca Câhiliye döneminden itibaren gelen pek çok edip ve şairle ilgili bilgiler içeren *Kitâbü'ṭ-Ṭuraf* ve *Kitâbü'l-Müstaẓhar* gibi ders kitaplarını hazırlayan heyet içinde yer almış, Ebü'l-Alâ el-Maarrî'nin *Risâletü'l-melâ'ike* (Dımaşk 1944; Beyrut 1981, 1992) ve Ebû Osman Saîd b. Hârûn el-Üşnândânî'nin *Meʿâni'ş-şiʿr* (Dımaşk 1340/1922, müşterek) adlı eserlerini de yayımlamıştır. Kaynaklarda Cündî'nin edebiyat alanında henüz yayımlanmamış birçok eseri zikredilmektedir. Bunlardan bir kısmının çeşitli dergilerde makaleler halinde neşredildiği anlaşılmaktadır (Muhammed Selîm el-Cündî, I, 17-27; Besme Bedî' Rahîm, s. 81-82, 101-108).

Cündî'nin *Cerîdetü'l-feyḥâ' ed-Dımaşḳıyye*, *Cerîdetü'l-muḳtebes*, *Mecelletü Dımaşḳ*, *Mecelletü'l-edîb*, *Mecelletü'l-evḳâfi'l-İslâmiyye*, *Mecelletü'l-ḥadîṯ*, *Mecelletü'l-Mecmaʿi'l-ʿilmiyyi'l-ʿArabî*, *Mecelletü'r-Râbıṭati'l-edebiyye*, *Mecelletü't-temeddüni'l-İslâmî*, *Mecelletü'l-hilâli'l-Mışriyye*, *Mecelletü'l-ʿirfân* gibi dergilerde birçok makalesi çıkmıştır. Ayrıca Yûsuf el-Bedî'nin *Evcü't-teḥarrî ʿan ḥayṯiyyeti Ebi'l-ʿAlâ' el-Maʿarrî* adlı kitabına (Dımaşk 1944) bir mukaddime yazmış, el-Mecmau'l-ilmiyyü'l-Arabî'nin 1944'te Ebü'l-Alâ el-Maarrî'nin anısına gerçekleştirdiği sempozyumda "Dînü Ebi'l-ʿAlâ'" adlı bir bildiri sunmuştur (*el-Mehrecânü'l-elfî li-Ebi'l-ʿAlâ' el-Maʿarrî*, Dımaşk 1364/1945, s. 280-292). Mütenebbî hakkında da "Şeḳâfetü'l-Mütenebbî ve meṣâdiruhâ" adlı hacimli bir makale hazırlamıştır (*Muḥâḍarâtü'l-Mecmaʿi'l-ʿilmiyyi'l-ʿArabî*, Dımaşk 1373/1954, s. 290-417). Cündî'nin vefatının 40. yıl dönümü münasebetiyle düzenlenen törende Şam'ın ileri gelenlerinin yaptığı konuşmalar *Muḥammed Selîm el-Cündî* adlı kitapta yayımlanmış, Besme Bedî' Rahîm de *Muḥammed Selîm el-Cündî min aʿlâmi'l-ʿArabiyye* ismiyle bir monografi kaleme almıştır (Dımaşk 2011).

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed Selîm el-Cündî, *Târîḫu Maʿarretinnuʿmân* (nşr. Ömer Rızâ Kehhâle), Dımaşk 1994, I, 1-27; Serkîs, *Câmiʿu't-teṣânîfi'l-ḥadîṣe*, Kum 1313, I, 38; II, 19; Kehhâle, *Muʿcemü'l-müʾellifîn*, X, 45-46; Edhem el-Cündî, *Aʿlâmü'l-edeb ve'l-fen*, Dımaşk 1958, II, 127-131; Saîd el-Efgānî, *Ḥâżıru'l-luġati'l-ʿArabiyye fi'ş-Şâm*, Kahire 1962, s. 62, 82-84, 87, 91, 98, 104-107, 120-123; Zâfir el-Kāsımî, *Mektebü ʿAnber*, Beyrut 1964, s. 51-53; Adnân el-Hatîb, *el-Mecmaʿu'l-ʿilmiyyü'l-ʿArabî – Mecmaʿu'l-luġati'l-ʿArabiyye bi-Dımaşḳ fî ḫamsîne ʿâmen*, Dımaşk 1969, Giriş; M. Kürd Ali, *Ḫıṭaṭü'ş-Şâm*, Dımaşk 1403/1983, VI, 68; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), VI, 148; Ali et-Tantâvî, *Ẕikreyât*, Cidde 1405/1985, I, 106, 117-118, 124, 126, 156-157; II, 29, 170; M. Mehdî Allâm, *el-Mecmaʿu'l-ʿilmiyyü'l-ʿArabî fî ḫamsîne ʿâmen*, Kahire 1406/1986, s. 11; M. Abdüllatîf Sâlih el-Ferfûr, *Aʿlâmü Dımaşḳ fi'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer el-hicrî*, Dımaşk 1408/1987, s. 250-251; M. Mutî' el-Hâfız, *Târîḫu ʿulemâ'i Dımaşḳ*, Dımaşk 1412/1991, II, 673; Kâmil Selmân el-Cübûrî, *Muʿcemü'l-üdebâ'*, Beyrut 1424/2003, V, 337; Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, *Neşrü'l-cevâhir ve'd-dürer fî ʿulemâ'i'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer*, Beyrut 1427/2006, II, 1209-1212; Mâzin el-Mübârek, *Naḥviyyûn ḳudemâ' ve muḥdeṯûn*, Dımaşk 1431/2010, s. 60-61; Besme Bedî' Rahîm, *Muḥammed Selîm el-Cündî min aʿlâmi'l-ʿArabiyye*, Dımaşk 2011, s. 81-82, 101-108, ayrıca bk. tür.yer.; M. Behcet el-Eserî, "Naẓra fî Işlâḥi'l-fâsid min Luġati'l-cerâ'id", *Luġatü'l-ʿArab*, XXXV, Bağdad 1926, s. 7-14; Abdülkādir el-Mağribî, "Işlâḥu'l-fâsid min Luġati'l-cerâ'id", *MMİADm.*, VI/2 (1344/1926), s. 84-85; M. Kürd Ali, "İḫtifâlü'l-Mecmaʿi'l-ʿilmiyyi'l-ʿArabî bi'stikbâli'l-üstâẕ Selîm el-Cündî 'uẓven cedîden fîh'", *a.e.*, VIII/12 (1347/1928), s. 713-719.

HARUN ABACI

Ç

ç

ÇAKMAK, Dursun
(1928-2003)

Nuruosmaniye Camii müezzini, dinî mûsiki bestekârı, hânende.

Trabzon'un Of ilçesine bağlı İlvan köyünde doğdu. Nüfus kaydında doğum tarihi 10 Mayıs 1928 olarak kaydedilmişse de ailesi onun 1926'da doğduğunu söylemektedir. Babası gemicilik ve inşaat işlerinde uzun yıllar çalışmış Şükrü Efendi, annesi Sâbire Hanım'dır. İki yaşında iken ailesi İstanbul'a göç etti ve Fatih'te Cibali Haydar mahallesine yerleşti. Cibali İlkokulu'nda tamamladığı ilk öğreniminin ardından Sultanahmet Sanat Okulu'na girmek istediyse de gözünün iyi görmediği gerekçesiyle buraya alınmadı. Böylece resmî eğitim hayatı sona ermiş oldu. Daha sonra Kapalı Çarşı'da bir gümüş işlemecisinin yanında çalıştı ve kuyumcu kakmalığı alanında usta olarak yetişti. On beş-on altı yaşlarında iken Kapalı Çarşı'da sesinin güzelliğini farkeden gayri müslim esnaftan bazılarının ona şarkı okuttuklarını gören müslüman esnaf da güzel ezan okuyacağını düşünerek onu yakındaki Nuruosmaniye Camii'ne götürdü. O sırada caminin başimamı olan Hasan Akkuş ve başmüezzin Haydar Efendi okuyuşunu beğenince zaman zaman camide ezan okudu. Bu esnada cami müezzinlerinden Abdülkadir Akşahin hastalanınca iki yıl müezzin vekilliği yaptı. Asker dönüşü adı geçen müezzinin vefat etmesi üzerine 1954'te Nuruosmaniye Camii'ne müezzin tayin edildi. Camideki vazifesine ve Kapalı Çarşı'daki işine devam ederken bir yandan da Hasan Akkuş'tan Kur'an tâlimi dersleri aldı. 1955'te Hüseyin Tolan'la tanıştıktan sonra onun yönetimindeki Çarşılı İlâhi Grubu'nun çalışmalarına katıldı. 1977'den itibaren bu topluluğu kendisi yönetmeye başladı. Hayatı boyunca müezzinliğin yanı sıra dinî mûsiki sahasında pek çok öğrenci yetiştiren Dursun Çakmak, 1 Eylül 2002 tarihinde beyin tümörü ameliyatı geçirmesinin ardından 24 Temmuz 2003'te vefat etti ve Beylerbeyi Mezarlığı'na defnedildi.

Ezan konusunda Türkiye'de tavır sahibi isimlerin en önemlilerinden olan Çakmak dinî mûsikideki bestekârlığı ve hocalığıyla da öne çıkmıştır. İlkokul yıllarında Cibali Haydar mahallesindeki caminin imamından Kur'an okumayı öğrenmiş, mûsikiye yönelişinde bu hocanın da etkisi olduğunu söylemiştir. İlk mûsiki derslerini Âdil adlı bir mûsikişinastan almış, daha sonra Sadettin Kaynak, Hüseyin Tolan, Kemal Gürses, Mustafa Rona, Fikret Bozdoğan, Halil Can, Yaman Dede ve Nezih Tolan'dan aldığı derslerle kendini yetiştirmiştir.

Ömer Erdoğdular'ın anlattığına göre Halil Can bir gün Nuruosmaniye Camii'nin yanından geçerken Dursun Çakmak'ın ezanını dinledikten sonra onu pazar günleri evinde yaptığı meşk çalışmalarına çağırmış ve Çakmak uzun yıllar bu evdeki mûsiki derslerine devam etmiştir. İlk beste çalışmalarına 1977'de güftesi M. Nuri Gençosman'a ait, "Nûrun sebeb-i hilkat-i ekvandır efendim" mısraıyla başlayan hicaz tevşîhiyle başlamış, ardından cami mûsikisi formunda ilâhiler bestelemiş, güftelerini daha çok Yûnus Emre, Âdile Sultan, İbrâhim Hakkı Erzurûmî, İsmâil Hakkı Bursevî, Müctebâ, Aşkî (Muzaffer Ozak), Nuri Baş, Asım Köksal gibi kişilerden seçmiş, bestelerini tevşîhler, ramazan, muharrem, hac ve annem ilâhileri diye sınıflandırmıştır. Kendi el yazısıyla yazdığı eserlerin altına, "Bi-iznillâhi teâlâ muhterem kardeşime, ilmî bir değeri olmayıp sadece âciz bir duyuşun kâğıt üzerindeki ifadesidir" ibaresini eklerdi.

Dursun Çakmak

182 adet dinî bestesi bulunan Dursun Çakmak'ın güftesi Ahmet Remzi Akyürek'e ait, "Müjde mü'minler size mâh-ı gufrandır gelen" mısraıyla başlayan acemaşiran ramazan ilâhisi; güftesi Tevfik Çapacıoğlu'na ait, "Âşıkız Muhammed'e" mısraıyla başlayan uşşak ilâhi; güftesi Nuri Baş'a ait, "Yâ Resûlellah firâkın yaktı ben soldum bugün" mısraıyla başlayan uşşak ilâhi; güftesi Hâfız Mecid Sesigür'e ait, "Sebeb-i hilkat-i âlem yüceden sesleniyor" mısraıyla başlayan rast ilâhi; güftesi Gafûrî'ye ait, "Sürüp dergâhına rûy-i siyâhım" mısraıyla başlayan hüseynî ilâhi; güftesi Kemal Edip Kürkçüoğlu'na ait, "Geçti bir yıl yine bir mâh-ı muharrem geldi" mısraıyla başlayan hüseynî muharrem ilâhisi; güftesi Sultan II. Mustafa'ya ait, "Dil-i şeydâyı söyletsen Resûlullah'a âşıktır" mısraıyla başlayan rast tevşîhi bilinen eserlerinden bazılarıdır.

Dursun Çakmak'ın tiz perdelerden muhrik edasıyla ve pürüzsüz sesiyle okuduğu ezanlar dönemin en çok yankı uyandıran okuyuşlarıydı. İstanbul'un gürültüden uzak olduğu yıllarda onun Nuruosmaniye'de okuduğu ezanların Beyoğlu, Kumkapı gibi semtlerden dinlendiği söylenir. Çarşılı İlâhi Grubu'ndaki çalışmalarını büyük bir disiplin içerisinde devam ettirir, eserlerin bilhassa usul vurularak meşkedilmesine özen gösterirdi. Özellikle mûsiki tarihinde şöhret bulmuş bestekârların tevşîh ve ilâhilerini meşkeder, popülizme fırsat vermezdi. Nuruosmaniye Camii'nde cumhur müezzinliği kaideleri çerçevesinde vakit namazları müezzinliğini ve bilhassa ramazanlardaki eski teravih uygulamalarını önemser, talebelerinden bu konuya dikkat etmelerini isterdi. Radyo ve televizyonlardaki Çarşılı İlâhi Grubu programları Sadettin Heper'den onay alındıktan sonra yayımlanırdı. Onun ezan okuma tavrı bugün Hâfız Necati Yaman, Hâfız Dursun Taş gibi öğrencileri tarafından yaşatılmaya çalışılmaktadır. Irak Cumhurbaşkanı Abdurrahman Ârif'in, Suudi Arabistan Kralı Faysal'ın, İslâm Konferansı Teşkilâtı

ve İslâm ülkelerinin üst düzey temsilcilerinin Türkiye ziyaretlerinde Sultan Ahmet Camii'nde kılınan cuma namazlarında iç ezanları Dursun Çakmak okurdu. Aynı zamanda müzikalitesi güçlü bir kasidehan olan Çakmak pek çok öğrencinin mûsiki alanında yetişmesine katkı sağlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmet Muhtar Büyükçınar, *Hayatım İbret Aynası*, İstanbul 1996, s. 1274-1276; Haşim Albayrak, *Oflu Hoca Kavramını Oluşturan Din Adamları*, İstanbul 2008, s. 132-133; Ramazan Alparslan, *İstanbul Ehl-i Kur'an ve Mevlithanları ve Bu Nesli Yetiştirenler*, İstanbul 2013, s. 124-125; Halil Akıncı, *Son Yüzyılın Ünlü Hâfız ve Mevlidhanları*, İstanbul 2013, s. 54-55 (maddenin yazımında oğlu Osman Çakmak ile kızı Fatma Çakmak'tan, Hâfız Necati Yaman ve Mustafa Doğan Dikmen'den alınan şifahî bilgilerden de faydalanılmıştır).

ABDURRAHMAN DÜZCAN

ÇAMLAR

Kamboçya ile Vietnam'da yaşayan ve günümüzde çoğunluğu müslüman olan topluluk.

Orta Vietnam'da kurulan krallıkları ifade etmek için kullanılan Çampa (Champa), coğrafî olarak en geniş sınırlarıyla kuzeydeki Hoanh Son'dan güneydeki Phan Thiet'e kadar uzanan 1000 km. uzunluğundaki bir alanı kaplamaktaydı. Doğudan denizle, batıdan yüksek dağlarla çevrili olup siyasî bakımdan Orta Vietnam'ın bütün sahilleri boyunca nehir ağızlarında kurulan birkaç küçük şehir devletini içinde barındırıyordu. Adını Çampa krallıklarından alan halk Çam (Cham) adıyla biliniyordu. Çamlar dil yönünden Avustronezya dil ailesinin alt kolu olan Malay-Polinezya grubuna mensuptur. Malezya, Endonezya ve Filipinler'de yaşayan toplumlarla dil ve kültür bakımından benzerlikleri vardır. Çam dili bölgedeki dillerden en çok Açe dilini andırmaktadır. İlk zamanlarda deniz insanları olarak anılan Çamlar, milâttan önce 1000'li yıllarda Borneo adasının batı sahillerinden Güney Çin denizine göç ederek bugünkü Vietnam'ın orta kesimlerinde bulunan sahillere yerleştiler.

Milâttan önceki devirlerde Çin ve Hindistan sahilleri arasında gelişen ticaretten Çamlar da istifade ederek milâttan önce II. yüzyılda bugünkü Vietnam'ın sahil liman şehirlerinde kendi küçük krallıklarını kurdular. Kültürel bakımdan daha çok Hint etkisi altında kalan Çamlar, Orta Vietnam'da Nha Trang yakınlarında mevcut kalıntılarda ortaya çıktığı üzere milâdî III. yüzyılda bölgede Sanskrit alfabesine dayalı ilk yazılarını icat ettiler. IV. yüzyıla ait, Quang Nam bölgesindeki Çamlar'a ait bazı kitâbeler de Hint alfabesinde yazılan Güneydoğu Asya'nın en eski metinleridir. Çamlar inanç bakımından uzun asırlar Hinduizm'in tesirinde kaldılar; Hint tanrıları Şiva, Brahma ve Vişnu'yu yerlileştirerek Nha Trang tanrıçası olan Po Ino Nagar'ı Şiva'nın yoldaşı Uma ile özdeşleştirdiler.

Çampa krallıkları kuzeyden güneye doğru Linyi, Indrapura, Vijaya, Kauthara ve Panduranga liman şehirleriyle onların çevresindeki bölgelerde kuruldu. Bunlardan en eski krallık bugünkü Hue şehri çevresinde yer alan ve Çince adıyla Xianglin olarak bilinen Linyi olup 192 yılında Çinliler'e karşı bir isyanın ardından Han hânedanlığının denetiminden sıyrılıp bağımsızlığını kazandı. Çampa kralları komşu devletlerle siyasal ilişkiler geliştirdiler ve Cava'ya dostane ziyaretlerde bulundular. Çin tarihçileri 657'de Çin'e gelen bir Çam bağlılık heyetinden bahseder. My Son adlı tapınaktaki 658 yılına tarihlenen Sanskritçe bir kitâbede Kamboçya'yı ziyaret eden ve Kimer prensesiyle evlenen bir Çam prensinden söz edilir.

Çamlar her zaman Çinliler'in, Vietnamlılar'ın ve Kimerler'in (Khmerler) baskısı ve tehdidi altında kaldılar. Annam'daki Viet Krallığı 980'lerden itibaren, Angkor'daki Kimer Krallığı da güneyden Çamlar'ı sıkıştırmaya ve onların topraklarını işgal etmeye başladı. X ve XI. yüzyıllarda kuzeyde Annam'daki merkezlerinden Dai Viet Krallığı, Çampa'ya saldırıp onları mağlûp etti ve XI. yüzyılda Çampa kuzeydeki topraklarının çoğunu Annam'a kaptırdı. Çampa kralları, en sonunda Indrapura'yı terkedip başşehri güneydeki Vijaya'ya taşımak zorunda kaldılar. Dolayısıyla XI. yüzyıldan itibaren Çampa'nın ana merkezi daha güneyde yer alan Binh Dinh bölgesindeki Vijaya oldu. XII. yüzyılın ortalarına doğru Kimer Kralı II. Suryavarman, Vijaya'yı işgal ederek Çampa'nın kuzey topraklarını 1145 yılına kadar hâkimiyeti altında tuttu. Çamlar'ın 1178'de Kimerler'in başşehri Angkor'u yağmalaması, Kimer Kralı VI. Jayavarman'ın XII. yüzyılın sonlarından itibaren Çampa'ya bir dizi askerî saldırı düzenlemesine yol açtı ve 1203-1220 yıllarında Çampa yine Kimer egemenliği altında kaldı.

Siyasî bakımdan gerilemesine rağmen deniz ticareti sayesinde Vijaya XIII. yüzyılın sonlarında bölgede önemli bir güç olarak varlığını sürdürdü ve 1292'de Kubilay Han'ın kumandanı Sogatu liderliğindeki Moğol donanmasını geri püskürttü. Ancak Çampa 1312'de Annam kralının işgaline karşı koyamadı. Vietnam kuvvetleri Çam'ın merkezi Vijaya'yı 1471'de ele geçirerek şehri tahrip ettiler. Bu kanlı savaşta Çam kraliyet ailesi dahil 30.000 kişi esir alındı ve en az 60.000 kişi öldürüldü. Çam halkının bir kısmı Kamboçya'ya göç etmek zorunda kaldı. Katliamdan kurtulan kraliyet ailesinden bir prens Malaka'ya, bir diğeri Açe'ye kaçtı. İsyan eden Çam lideri Che Nang ise Vietnamlılar'a yenildikten sonra annesinin memleketi olan Cava'ya sığındı. Viet kralı Çampa topraklarını küçük eyaletlere böldü ve Çamlar'dan geri kalan arazilere Vietnamlı çiftçileri yerleştirdi.

Vijaya'nın düşmesinin ardından günümüzdeki Nha Trang şehri yakınlarında bulunan güneydeki eski Kauthara şehri yeni Çam merkezi oldu. Çam kralları VIII. yüzyıldan itibaren XVII. yüzyılın sonlarına kadar bu bölgeye hâkimdiler. Ancak sürekli güneye doğru ilerleyen Viet Krallığı 1653'te Kauthara'yı da işgal edip topraklarına kattı. Çamlı tüccar, savaşçı ve mülteciler Portekizliler'e karşı Malaylı ve Endonezyalı müslümanlarla iş birliği yaptılar. Hatta buradaki Çam kralı, 1594'te Malay yarımadasının ucundaki Cohor (Johor) Sultanlığı'nın Portekizliler'in denetimindeki Malaka'ya saldırısında Cohor'a yardım göndermişti. 1692'de Viet halkının sıkıştırması ve son Çam başşehri Panduranga'yı da ele geçirmesiyle birlikte Çam kraliyet ailesi ve 5000 kadar bir Çam topluluğu Kamboçya'ya göç etti. Viet kralarının nüfuzu altında varlığını sürdüren Çamlar'ın son kalesi Panduranga da ancak 1832 yılına kadar bağımsızlığını koruyabildi. Böylece kuzeyden güneye doğru yayılan Vietnam Krallığı, Çampa topraklarını 1835'te tamamen ele geçirip Çamlar'ın bağımsızlığına son verince Çam halkı bölgede bir azınlık durumuna geldi.

Çampa'da İslâmiyet. Çamlar'ın müslüman olmasında, IV-VI. (X-XII.) yüzyıllar arasında bölgede yoğun faaliyet gösteren Arap, İran, Hint asıllı müslüman tüccar ve davetçilerle VIII. (XIV.) yüzyılın sonlarına doğru ticaret amacıyla bölgeye gelen Malaylı müslümanların önemli rollerinin bulunduğu genellikle kabul edilir. II. (VIII.) yüzyıldan itibaren Çampa sahillerindeki liman şehirleri doğudan gelen müslüman tâcirler tarafından bilinmekteydi. Nitekim III (IX) ve IV. (X.) yüzyıllardaki müslüman coğrafyacıların eserlerinde Sanf ve onun batısında yer alan Komar'dan bahsedilir. Kamboçya'da Güney Çampa'nın Phanrang

bölgesinde 431'de (1039) veya daha önce bir müslüman yerleşim merkezinin bulunduğu kaydedilir. Arapça kaynaklarda Sanf, Çampa ve Komar da Kimer (Kamboçya) krallıklarını ifade etmekteydi. VIII. (XIV.) yüzyılda müslüman coğrafyacılardan Şeyhürrabve ed-Dımaşkī, *Nuḫbetü'd-dehr* adlı eserinde Çampa'da müslümanların, hıristiyanların ve putperestlerin birlikte yaşadığını belirtir. Hatta Dımaşkī, Hz. Osman zamanında müslümanların Çampa'ya ulaştıklarını ve Emevîler döneminde Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'nin sürgün ettiği Hz. Ali taraftarlarından bir kısmının deniz yoluyla Çampa'ya sığındığını yazar. Müslüman tâcirlerin ticaret maksadıyla Çin'e giderken yol üstündeki Çampa limanlarına uğradıkları anlaşılmaktadır.

V. (XI.) yüzyıla doğru Çampa liman şehirlerinde çoğunluğu Arap, İran, Hint ve Çin kökenli yabancı müslüman tâcirlerden zamanla küçük müslüman kolonileri oluştu. Bu merkezlerde müslüman tüccarların yanı sıra müslüman yönetici, sanatkâr, davetçi ve dinî liderlerin de bulunduğu tahmin edilmektedir. Güneydoğu Asya'nın liman şehirlerinde kurulan şehir krallıklarının saraylarında hizmet eden ve ticaret seferleri için sorumluluk alan yabancı müslüman tüccarlardan görevliler vardı. Çampa merkezlerinde de müslüman toplumun "şeyhüssûk" adı verilen bir pazar görevlisinin olduğu ve Çam lideriyle ilişkileri onun temsil ettiği belirtilir. Ayrıca güneydeki Çampa merkezi Panduranga'da 1920'lerde Fransız arkeologları tarafından bulunan ve X. yüzyılın sonları ile XI. yüzyılın başlarına tarihlenen iki Arapça kitâbe de Çampa krallarının himayesi altında burada küçük bir müslüman ticaret kolonisinin varlığını teyit eder. Bu kitâbelerden birinde Arap, Fars, Hint ve Türk asıllı yabancı tüccarların krallıkta ne tür paralar kullanacakları hususunda bilgi verilir ve krallığın hazinesine mütevazi bir katkı sağlamaları gerektiği hatırlatılır. V. (XI.) yüzyıla ait klasik kûfî hattındaki bir mezar taşı üzerinde "yolların koruyucusu" unvanının yer alması da bazı müslüman tâcirlerin yönetici olarak mahallî görevler üstlendiklerini ortaya koyar. Yine bir grup Japon arkeologu tarafından, Sinhapura adı verilen kuzeydeki eski Çampa başşehri Tra Kieu'da ve Hoi An sahillerinden 100 km. uzaklıkta olan Cu Lao Cham'da çok sayıda İslâm ve Çin seramikleri bulunmuştur.

Çin kaynaklarında, IV (X) ve V. (XI.) yüzyıllarda adı Pu (Ebû) olan müslüman tâcirlerin Çam elçisi olarak Çin sarayına gönderildikleri belirtilir. Meselâ 951'de Çam kralının Pu Ho San (Ebü'l-Hasan) adlı bir elçisi Çin sarayını ziyaret etti. Çampalı bir müslüman tâcir de 958 ve 960 yıllarında Çin'e giden Çam bağlılık heyetine başkanlık yaptı. Ayrıca Song hânedanı dönemine ait kaynaklarda Çampa'daki halkın kurban kestiği ve bunu yerine getirirken de A-lo-ho-lei-pa (Allahü ekber) dediği ifade edilir. Bu veriler ışığında, II. (VIII.) yüzyıldan itibaren uluslar arası deniz ticaretini takip eden müslüman tüccarların Çampa liman şehirlerine sıkça uğraması neticesinde Çamlar'ın İslâmiyet'le ilk temaslarının gerçekleştiği ve IV. (X.) yüzyıldan itibaren Çam liman şehirlerinde Arap, İran, Hint ve Çin asıllı müslüman tüccarlardan meydana gelen yabancı müslüman topluluklarının oluştuğu söylenebilir. VII. (XIII.) yüzyılda karşılıklı ticarî ve kültürel ilişkiler, yerli kadınlarla yapılan evlilikler sonunda sayıları az da olsa Çam halkından bazı kimselerin Müslümanlığı kabul ettiği tahmin edilmektedir. İleriki yüzyıllarda Malaylı müslümanların deniz ticaretinin bölgede gelişmesiyle birlikte Çampa merkezlerindeki Malay kolonilerinin de Çamlar'ın İslâmlaşmasında önemli katkısı oldu. 1394 yılından itibaren Malaylı tüccarlar bölgede görünmeye başladı. Özellikle IX (XV) ve X. (XVI.) yüzyıllarda bunların Çampa'ya sıkça gelmeleri ve Çamlar'la Malaylar'ın aynı ırk ve etnik kökenlere sahip olmaları Çam halkının İslâmiyet'e girmesini etkilemiş olmalıdır. Bilhassa Malaylı müslüman tüccarların yerli kadınlarla evlilikleri ve Çampa krallarının Cavalı prenseslerle evliliği vasıtasıyla dinî bağlar iyice gelişti. Ayrıca kuzeydeki Dai Viet Krallığı'nın Çamlar'ın başşehri Vijaya'yı 1471'de ele geçirmesinden sonra Çamlar'ın çoğunluğu İslâmiyet'i benimsemeye başladı. Daha önce ferdî ve ailevî ihtidâlar dönemini yaşayan, çoğunluğu Hindu, kısmen de Budizm inancına sahip olan Çamlar'ın Budist Viet halkına bir tepki olarak İslâmiyet'e sarıldıkları ve hızlı bir şekilde İslâmlaştıkları kaydedilir. Sözlü rivayetlere dayanan Malayca klasik kaynaklarda da Çampa Krallığı'nın ve Çamlar'ın müslüman olduğuna dair çeşitli hikâyelerle atıflar bulunmaktadır. X (XVI) ve özellikle XI. (XVII.) yüzyıllara ait Batı kaynaklarında Çampalı tüccarların bölgedeki ticarî faaliyetleri ve onların inançları hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Bu tür kaynaklar, genellikle Malaylı tüccar ve davetçilerin Çamlar'ın İslâmlaşmasında etkili olduğunu ve yerli Çam halkının çoğunluğunun bu yüzyıllarda Müslümanlığa girdiğini ortaya koyar.

1642'de Kamboçya'daki Kimer Kralı Reameathipadei, amcasını tahttan indirip Malaylı bir kızla evlendikten sonra ülkesindeki Çamlar'ın ve Malaylar'ın etkisiyle yönetiminin ilk yıllarında müslüman oldu, sünnet edilerek Sultan İbrâhim adını aldı. İslâm hukukunu benimseyip saraydaki Budist dinî gelenekleri, ülkede domuz yetiştiriciliğini ve etinin yenmesini yasakladı. Kralın siyasal çıkarlar gerekçesiyle, ülkesindeki Malaylar'ın ve Çamlar'ın desteğini kazanmak için müslüman olduğu görüşü hem Kimer mahallî kaynaklarında hem de bölgede faaliyet gösteren Hollandalı temsilcilerin gözlemlerinde vurgulanır. Ancak kralın 1659 yılındaki şüpheli ölümü üzerine birçok Çam ve Malay kökenli müslüman yeni Budist kral tarafından öldürüldü ve Çam halkının bir kısmı bu dönemde Tayland'a sığınmak zorunda kaldı.

X. (XVI.) yüzyılın sonlarına doğru Çampa halkının çoğunluğunun ve sonrasında Çam sarayının müslümanlaştığı kabul edilir. Nitekim Hollandalı tüccarların gözlemlerine göre 1656'da Çam kralının, sarayında değil bir gemide yaşadığı ve Malay usulüne göre giyindiği, çok zeki biri olduğu belirtilir. 1665'te M. Hainques adlı bir papazın seyahat notlarında ise Çampa'nın yerli halkının büyük çoğunluğunun Sarasinler'in (müslümanlar) inancını benimsediği ifade edilir. 1675'te ise Çam halkının neredeyse tamamının müslümanlaştığı ve ertesi yıl ismi bilinmeyen ilk Çam kralının müslüman olarak tahta çıktığı söylenir. Malayca "Paduka Seri Sultan" unvanını kullanan bu Çam sultanı 1685 yılına kadar yönetimde kaldı. Çam halkı müslüman olduktan sonra eski inanç ve geleneklerini kısmen devam ettirdi ve onları İslâmiyet'le özdeşleştirdi. 1680-1682 yıllarında Çam sultanı Cava'daki Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'nin merkezi olan Batavya'ya (Cakarta) elçiler, Malaka'ya da tüccar gemileri gönderdi. Ancak 1697'de Güney Vietnam'daki Dang Trong Viet Krallığı'nın son Çam Limanı Panduranga'yı ele geçirmesi üzerine Çam kraliyet ailesi dahil yaklaşık 5000 kişi Budist Kamboçya'ya kaçmak zorunda kaldı. Kamboçya'ya ikinci Çam göçü de 1790'lı yıllarda gerçekleşti; bu göçmenler, Phnom Penh'den 7 km. kuzeydeki Chrang Chamres'de 1813'te Kamboçya'nın en büyük camisi olan Nûrü'l-İhsan Camii'ni inşa etti.

Vietnam kralının 1832'de Panduranga'daki son Çampa merkezini de alıp top-

ve İslâm ülkelerinin üst düzey temsilcilerinin Türkiye ziyaretlerinde Sultan Ahmet Camii'nde kılınan cuma namazlarında iç ezanları Dursun Çakmak okurdu. Aynı zamanda müzikalitesi güçlü bir kasidehan olan Çakmak pek çok öğrencinin mûsiki alanında yetişmesine katkı sağlamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmet Muhtar Büyükçınar, *Hayatım İbret Aynası*, İstanbul 1996, s. 1274-1276; Haşim Albayrak, *Oflu Hoca Kavramını Oluşturan Din Adamları*, İstanbul 2008, s. 132-133; Ramazan Alparslan, *İstanbul Ehl-i Kur'an ve Mevlithanları ve Bu Nesli Yetiştirenler*, İstanbul 2013, s. 124-125; Halil Akıncı, *Son Yüzyılın Ünlü Hâfız ve Mevlidhanları*, İstanbul 2013, s. 54-55 (maddenin yazımında oğlu Osman Çakmak ile kızı Fatma Çakmak'tan, Hâfız Necati Yaman ve Mustafa Doğan Dikmen'den alınan şifahî bilgilerden de faydalanılmıştır).

ABDURRAHMAN DÜZCAN

ÇAMLAR

Kamboçya ile Vietnam'da yaşayan ve günümüzde çoğunluğu müslüman olan topluluk.

Orta Vietnam'da kurulan krallıkları ifade etmek için kullanılan Çampa (Champa), coğrafî olarak en geniş sınırlarıyla kuzeydeki Hoanh Son'dan güneydeki Phan Thiet'e kadar uzanan 1000 km. uzunluğundaki bir alanı kaplamaktaydı. Doğudan denizle, batıdan yüksek dağlarla çevrili olup siyasî bakımdan Orta Vietnam'ın bütün sahilleri boyunca nehir ağızlarında kurulan birkaç küçük şehir devletini içinde barındırıyordu. Adını Çampa krallıklarından alan halk Çam (Cham) adıyla biliniyordu. Çamlar dil yönünden Avustronezya dil ailesinin alt kolu olan Malay-Polinezya grubuna mensuptur. Malezya, Endonezya ve Filipinler'de yaşayan toplumlarla dil ve kültür bakımından benzerlikleri vardır. Çam dili bölgedeki dillerden en çok Açe dilini andırmaktadır. İlk zamanlarda deniz insanları olarak anılan Çamlar, milâttan önce 1000'li yıllarda Borneo adasının batı sahillerinden Güney Çin denizine göç ederek bugünkü Vietnam'ın orta kesimlerinde bulunan sahillere yerleştiler.

Milâttan önceki devirlerde Çin ve Hindistan sahilleri arasında gelişen ticaretten Çamlar da istifade ederek milâttan önce II. yüzyılda bugünkü Vietnam'ın sahil liman şehirlerinde kendi küçük krallıklarını kurdular. Kültürel bakımdan daha çok Hint etkisi altında kalan Çamlar, Orta Vietnam'da Nha Trang yakınlarında mevcut kalıntılarda ortaya çıktığı üzere milâdî III. yüzyılda bölgede Sanskrit alfabesine dayalı ilk yazılarını icat ettiler. IV. yüzyıla ait, Quang Nam bölgesindeki Çamlar'a ait bazı kitâbeler de Hint alfabesinde yazılan Güneydoğu Asya'nın en eski metinleridir. Çamlar inanç bakımından uzun asırlar Hinduizm'in tesirinde kaldılar; Hint tanrıları Şiva, Brahma ve Vişnu'yu yerlileştirerek Nha Trang tanrıçası olan Po Ino Nagar'ı Şiva'nın yoldaşı Uma ile özdeşleştirdiler.

Çampa krallıkları kuzeyden güneye doğru Linyi, Indrapura, Vijaya, Kauthara ve Panduranga liman şehirleriyle onların çevresindeki bölgelerde kuruldu. Bunlardan en eski krallık bugünkü Hue şehri çevresinde yer alan ve Çince adıyla Xianglin olarak bilinen Linyi olup 192 yılında Çinliler'e karşı bir isyanın ardından Han hânedanlığının denetiminden sıyrılıp bağımsızlığını kazandı. Çampa kralları komşu devletlerle siyasal ilişkiler geliştirdiler ve Cava'ya dostane ziyaretlerde bulundular. Çin tarihçileri 657'de Çin'e gelen bir Çam bağlılık heyetinden bahseder. My Son adlı tapınaktaki 658 yılına tarihlenen Sanskritçe bir kitâbede Kamboçya'yı ziyaret eden ve Kimer prensesiyle evlenen bir Çam prensinden söz edilir.

Çamlar her zaman Çinliler'in, Vietnamlılar'ın ve Kimerler'in (Khmerler) baskısı ve tehdidi altında kaldılar. Annam'daki Viet Krallığı 980'lerden itibaren, Angkor'daki Kimer Krallığı da güneyden Çamlar'ı sıkıştırmaya ve onların topraklarını işgal etmeye başladı. X ve XI. yüzyıllarda kuzeyde Annam'daki merkezlerinden Dai Viet Krallığı, Çampa'ya saldırıp onları mağlûp etti ve XI. yüzyılda Çampa kuzeydeki topraklarının çoğunu Annam'a kaptırdı. Çampa kralları, en sonunda Indrapura'yı terkedip başşehri güneydeki Vijaya'ya taşımak zorunda kaldılar. Dolayısıyla XI. yüzyıldan itibaren Çampa'nın ana merkezi daha güneyde yer alan Binh Dinh bölgesindeki Vijaya oldu. XII. yüzyılın ortalarına doğru Kimer Kralı II. Suryavarman, Vijaya'yı işgal ederek Çampa'nın kuzey topraklarını 1145 yılına kadar hâkimiyeti altında tuttu. Çamlar'ın 1178'de Kimerler'in başşehri Angkor'u yağmalaması, Kimer Kralı VI. Jayavarman'ın XII. yüzyılın sonlarından itibaren Çampa'ya bir dizi askerî saldırı düzenlemesine yol açtı ve 1203-1220 yıllarında Çampa yine Kimer egemenliği altında kaldı.

Siyasî bakımdan gerilemesine rağmen deniz ticareti sayesinde Vijaya XIII. yüzyılın sonlarında bölgede önemli bir güç olarak varlığını sürdürdü ve 1292'de Kubilay Han'ın kumandanı Sogatu liderliğindeki Moğol donanmasını geri püskürttü. Ancak Çampa 1312'de Annam kralının işgaline karşı koyamadı. Vietnam kuvvetleri Çam'ın merkezi Vijaya'yı 1471'de ele geçirerek şehri tahrip ettiler. Bu kanlı savaşta Çam kraliyet ailesi dahil 30.000 kişi esir alındı ve en az 60.000 kişi öldürüldü. Çam halkının bir kısmı Kamboçya'ya göç etmek zorunda kaldı. Katliamdan kurtulan kraliyet ailesinden bir prens Malaka'ya, bir diğeri Açe'ye kaçtı. İsyan eden Çam lideri Che Nang ise Vietnamlılar'a yenildikten sonra annesinin memleketi olan Cava'ya sığındı. Viet kralı Çampa topraklarını küçük eyaletlere böldü ve Çamlar'dan geri kalan arazilere Vietnamlı çiftçileri yerleştirdi.

Vijaya'nın düşmesinin ardından günümüzdeki Nha Trang şehri yakınlarında bulunan güneydeki eski Kauthara şehri yeni Çam merkezi oldu. Çam kralları VIII. yüzyıldan itibaren XVII. yüzyılın sonlarına kadar bu bölgeye hâkimdiler. Ancak sürekli güneye doğru ilerleyen Viet Krallığı 1653'te Kauthara'yı da işgal edip topraklarına kattı. Çamlı tüccar, savaşçı ve mülteciler Portekizliler'e karşı Malaylı ve Endonezyalı müslümanlarla iş birliği yaptılar. Hatta buradaki Çam kralı, 1594'te Malay yarımadasının ucundaki Cohor (Johor) Sultanlığı'nın Portekizliler'in denetimindeki Malaka'ya saldırısında Cohor'a yardım göndermişti. 1692'de Viet halkının sıkıştırması ve son Çam başşehri Panduranga'yı da ele geçirmesiyle birlikte Çam kraliyet ailesi ve 5000 kadar bir Çam topluluğu Kamboçya'ya göç etti. Viet kralların nüfuzu altında varlığını sürdüren Çamlar'ın son kalesi Panduranga da ancak 1832 yılına kadar bağımsızlığını koruyabildi. Böylece kuzeyden güneye doğru yayılan Vietnam Krallığı, Çampa topraklarını 1835'te tamamen ele geçirip Çamlar'ın bağımsızlığına son verince Çam halkı bölgede bir azınlık durumuna geldi.

Çampa'da İslâmiyet. Çamlar'ın müslüman olmasında, IV-VI. (X-XII.) yüzyıllar arasında bölgede yoğun faaliyet gösteren Arap, İran, Hint asıllı müslüman tüccar ve davetçilerle VIII. (XIV.) yüzyılın sonlarına doğru ticaret amacıyla bölgeye gelen Malaylı müslümanların önemli rollerinin bulunduğu genellikle kabul edilir. II. (VIII.) yüzyıldan itibaren Çampa sahillerindeki liman şehirleri doğudan gelen müslüman tâcirler tarafından bilinmekteydi. Nitekim III (IX) ve IV. (X.) yüzyıllardaki müslüman coğrafyacıların eserlerinde Sanf ve onun batısında yer alan Komar'dan bahsedilir. Kamboçya'da Güney Çampa'nın Phanrang

bölgesinde 431'de (1039) veya daha önce bir müslüman yerleşim merkezinin bulunduğu kaydedilir. Arapça kaynaklarda Sanf, Çampa ve Komar da Kimer (Kamboçya) krallıklarını ifade etmekteydi. VIII. (XIV.) yüzyılda müslüman coğrafyacılardan Şeyhürrabve ed-Dımaşkī, *Nuḫbetü'd-dehr* adlı eserinde Çampa'da müslümanların, hıristiyanların ve putperestlerin birlikte yaşadığını belirtir. Hatta Dımaşkī, Hz. Osman zamanında müslümanların Çampa'ya ulaştıklarını ve Emevîler döneminde Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'nin sürgün ettiği Hz. Ali taraftarlarından bir kısmının deniz yoluyla Çampa'ya sığındığını yazar. Müslüman tâcirlerin ticaret maksadıyla Çin'e giderken yol üstündeki Çampa limanlarına uğradıkları anlaşılmaktadır.

V. (XI.) yüzyıla doğru Çampa liman şehirlerinde çoğunluğu Arap, İran, Hint ve Çin kökenli yabancı müslüman tâcirlerden zamanla küçük müslüman kolonileri oluştu. Bu merkezlerde müslüman tüccarların yanı sıra müslüman yönetici, sanatkâr, davetçi ve dinî liderlerin de bulunduğu tahmin edilmektedir. Güneydoğu Asya'nın liman şehirlerinde kurulan şehir krallıklarının saraylarında hizmet eden ve ticaret seferleri için sorumluluk alan yabancı müslüman tüccarlardan görevliler vardı. Çampa merkezlerinde de müslüman toplumun "şeyhüssûk" adı verilen bir pazar görevlisinin olduğu ve Çam lideriyle ilişkileri onun temsil ettiği belirtilir. Ayrıca güneydeki Çampa merkezi Panduranga'da 1920'lerde Fransız arkeologları tarafından bulunan ve X. yüzyılın sonları ile XI. yüzyılın başlarına tarihlenen iki Arapça kitâbe de Çampa krallarının himayesi altında burada küçük bir müslüman ticaret kolonisinin varlığını teyit eder. Bu kitâbelerden birinde Arap, Fars, Hint ve Türk asıllı yabancı tüccarların krallıkta ne tür paralar kullanacakları hususunda bilgi verilir ve krallığın hazinesine mütevazi bir katkı sağlamaları gerektiği hatırlatılır. V. (XI.) yüzyıla ait klasik kûfî hattındaki bir mezar taşı üzerinde "yolların koruyucusu" unvanının yer alması da bazı müslüman tâcirlerin yönetici olarak mahallî görevler üstlendiklerini ortaya koyar. Yine bir grup Japon arkeologu tarafından, Sinhapura adı verilen kuzeydeki eski Çampa başşehri Tra Kieu'da ve Hoi An sahillerinden 100 km. uzaklıkta olan Cu Lao Cham'da çok sayıda İslâm ve Çin seramikleri bulunmuştur.

Çin kaynaklarında, IV (X) ve V. (XI.) yüzyıllarda adı Pu (Ebû) olan müslüman tâcirlerin Çam elçisi olarak Çin sarayına gönderildikleri belirtilir. Meselâ 951'de Çam kralının Pu Ho San (Ebü'l-Hasan) adlı bir elçisi Çin sarayını ziyaret etti. Çampalı bir müslüman tâcir de 958 ve 960 yıllarında Çin'e giden Çam bağlılık heyetine başkanlık yaptı. Ayrıca Song hânedanı dönemine ait kaynaklarda Çampa'daki halkın kurban kestiği ve bunu yerine getirirken de A-lo-ho-lei-pa (Allahü ekber) dediği ifade edilir. Bu veriler ışığında, II. (VIII.) yüzyıldan itibaren uluslar arası deniz ticaretini takip eden müslüman tüccarların Çampa liman şehirlerine sıkça uğraması neticesinde Çamlar'ın İslâmiyet'le ilk temaslarının gerçekleştiği ve IV. (X.) yüzyıldan itibaren Çam liman şehirlerinde Arap, İran, Hint ve Çin asıllı müslüman tüccarlardan meydana gelen yabancı müslüman topluluklarının oluştuğu söylenebilir. VII. (XIII.) yüzyılda karşılıklı ticarî ve kültürel ilişkiler, yerli kadınlarla yapılan evlilikler sonunda sayıları az da olsa Çam halkından bazı kimselerin Müslümanlığı kabul ettiği tahmin edilmektedir. İleriki yüzyıllarda Malaylı müslümanların deniz ticaretinin bölgede gelişmesiyle birlikte Çampa merkezlerindeki Malay kolonilerinin de Çamlar'ın İslâmlaşmasında önemli katkısı oldu. 1394 yılından itibaren Malaylı tüccarlar bölgede görünmeye başladı. Özellikle IX (XV) ve X. (XVI.) yüzyıllarda bunların Çampa'ya sıkça gelmeleri ve Çamlar'la Malaylar'ın aynı ırk ve etnik kökenlere sahip olmaları Çam halkının İslâmiyet'e girmesini etkilemiş olmalıdır. Bilhassa Malaylı müslüman tüccarların yerli kadınlarla evlilikleri ve Çampa krallarının Cavalı prenseslerle evliliği vasıtasıyla dinî bağlar iyice gelişti. Ayrıca kuzeydeki Dai Viet Krallığı'nın Çamlar'ın başşehri Vijaya'yı 1471'de ele geçirmesinden sonra Çamlar'ın çoğunluğu İslâmiyet'i benimsemeye başladı. Daha önce ferdî ve ailevî ihtidâlar dönemini yaşayan, çoğunluğu Hindu, kısmen de Budizm inancına sahip olan Çamlar'ın Budist Viet halkına bir tepki olarak İslâmiyet'e sarıldıkları ve hızlı bir şekilde İslâmlaştıkları kaydedilir. Sözlü rivayetlere dayanan Malayca klasik kaynaklarda da Çampa Krallığı'nın ve Çamlar'ın müslüman olduğuna dair çeşitli hikâyelerle atıflar bulunmaktadır. X (XVI) ve özellikle XI. (XVII.) yüzyıllara ait Batı kaynaklarında Çampalı tüccarların bölgedeki ticarî faaliyetleri ve onların inançları hakkında önemli bilgiler verilmektedir. Bu tür kaynaklar, genellikle Malaylı tüccar ve davetçilerin Çamlar'ın İslâmlaşmasında etkili olduğunu ve yerli Çam halkının çoğunluğunun bu yüzyıllarda Müslümanlığa girdiğini ortaya koyar.

1642'de Kamboçya'daki Kimer Kralı Reameathipadei, amcasını tahttan indirip Malaylı bir kızla evlendikten sonra ülkesindeki Çamlar'ın ve Malaylar'ın etkisiyle yönetiminin ilk yıllarında müslüman oldu, sünnet edilerek Sultan İbrâhim adını aldı. İslâm hukukunu benimseyip saraydaki Budist dinî gelenekleri, ülkede domuz yetiştiriciliğini ve etinin yenmesini yasakladı. Kralın siyasal çıkarlar gerekçesiyle, ülkesindeki Malaylar'ın ve Çamlar'ın desteğini kazanmak için müslüman olduğu görüşü hem Kimer mahallî kaynaklarında hem de bölgede faaliyet gösteren Hollandalı temsilcilerin gözlemlerinde vurgulanır. Ancak kralın 1659 yılındaki şüpheli ölümü üzerine birçok Çam ve Malay kökenli müslüman yeni Budist kral tarafından öldürüldü ve Çam halkının bir kısmı bu dönemde Tayland'a sığınmak zorunda kaldı.

X. (XVI.) yüzyılın sonlarına doğru Çampa halkının çoğunluğunun ve sonrasında Çam sarayının müslümanlaştığı kabul edilir. Nitekim Hollandalı tüccarların gözlemlerine göre 1656'da Çam kralının, sarayında değil bir gemide yaşadığı ve Malay usulüne göre giyindiği, çok zeki biri olduğu belirtilir. 1665'te M. Hainques adlı bir papazın seyahat notlarında ise Çampa'nın yerli halkının büyük çoğunluğunun Sarasinler'in (müslümanlar) inancını benimsediği ifade edilir. 1675'te ise Çam halkının neredeyse tamamının müslümanlaştığı ve ertesi yıl ismi bilinmeyen ilk Çam kralının müslüman olarak tahta çıktığı söylenir. Malayca "Paduka Seri Sultan" unvanını kullanan bu Çam sultanı 1685 yılına kadar yönetimde kaldı. Çam halkı müslüman olduktan sonra eski inanç ve geleneklerini kısmen devam ettirdi ve onları İslâmiyet'le özdeşleştirdi. 1680-1682 yıllarında Çam sultanı Cava'daki Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'nin merkezi olan Batavya'ya (Cakarta) elçiler, Malaka'ya da tüccar gemileri gönderdi. Ancak 1697'de Güney Vietnam'daki Dang Trong Viet Krallığı'nın son Çam Limanı Panduranga'yı ele geçirmesi üzerine Çam kraliyet ailesi dahil yaklaşık 5000 kişi Budist Kamboçya'ya kaçmak zorunda kaldı. Kamboçya'ya ikinci Çam göçü de 1790'lı yıllarda gerçekleşti; bu göçmenler, Phnom Penh'den 7 km. kuzeydeki Chrang Chamres'de 1813'te Kamboçya'nın en büyük camisi olan Nûrü'l-İhsan Camii'ni inşa etti.

Vietnam kralının 1832'de Panduranga'daki son Çampa merkezini de alıp top-

raklarına katmasından sonra Çam halkı bölgede siyasî hâkimiyetini tamamen kaybetti; Vietnam'ın güney bölgesinde ve Kamboçya topraklarında dağınık bir etnik ve dinî azınlık grubu olarak yaşamaya devam etti. Vietnamlılar'ın baskısına dayanamayan Çamlar'ın Vietnam'dan Kamboçya'ya göçü bölgede Fransız sömürge yönetiminin kurulduğu 1858 yılına kadar sürdü. Vietnam'da kalanlar Vietnamlılar tarafından baskı altında asimilasyona tâbi tutuldu, dinî inançlarını serbestçe yerine getirmede ve dillerini kullanmada çeşitli zorluklar yaşadı. İslâm dünyasıyla bağları koparıldığı için daha çok eski Hindu inanç ve uygulamalarının etkisi altında kalan bir dinî hayatı devam ettirdi. Kamboçya'dakiler ise nisbeten Sünnî İslâm inancına daha sıkı bağlı kaldılar, dinî vecîbe ve geleneklerini yerine getirmede daha serbest ve duyarlı oldular. Kamboçya'da Malay kökenli müslümanlarla birlikte Çam halkı genellikle tüccar, balıkçı ve çiftçi olarak geçimini sağladı; bazan da Kimer ordusunda ve kraliyet sarayında çeşitli görevlere getirildi. Hatta XVII ve XIX. yüzyıllarda bakan olarak görev alanlar da vardır. 1858-1867 yılları arasında Fransız kuvvetleri Güney Vietnam'ın denetimini ele geçirdiler, 1863'te de Kamboçya üzerinde sömürge idaresi kurdular. Fransız sömürge dönemi boyunca (1863-1953) Çamlar genellikle kırsal kesimlerde dağınık halde varlıklarını sürdürdüler.

Fransız sömürge dönemine ve sonrasına ait kayıtlarda Çamlar'ın nüfusu hakkında çeşitli rakamlar verilir. 1874 yılına ait Fransız nüfus sayımına göre sadece Kamboçya'da 26.000 civarında Çam nüfusu olduğu ve toplam nüfusun % 3'ünü teşkil ettiği belirtilir. 1905'te ise bugünkü Vietnam, Kamboçya, Laos'u içine alan ve Indochina (Hindiçin) adı verilen eski Fransız sömürge yönetimi altındaki topraklarda toplam 12 milyon nüfus içinde müslümanların sayısı 232.000 diye kaydedilir ve Fransız manda yönetimi onları Malay olarak sınıflandırır. 1936'da çoğunluğu Çam olmak üzere Kamboçya'daki müslüman nüfus 88.000 civarında tahmin edilirken 1955'te müslümanların nüfusunun en azından 150.000'e ve 1975'te 250.000'e ulaştığı kabul edilir. Merkezî Güney Vietnam'da ise 1940 yılına doğru 15.000 Çam yaşamaktaydı ve bunlardan 6000'i müslüman, diğerleri Hindu idi. 1971'den az önce Çamlar'ın bu ülkedeki nüfusları 60.000'e ve 1989'da 99.000'e, 2006 yılında ise 131.000'e ulaştı.

Fransız sömürge döneminde Çamlar eğitimlerini genellikle camilerde, "surao" denilen mescidlerde ve Kur'an okullarında alıyordu; halk Batı eğitimi veren Fransız sömürge okullarına çocuklarını göndermiyordu. İleri seviyede dinî öğrenim görmek için yurt dışına giden az sayıda kişi vardı. II. Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında çeşitli teşkilâtlar kurularak azınlık hakları korunmaya çalışıldı. Kamboçya'daki birçok Çam köyünde Kur'an okulları bulunmaktaydı. 1930'larda Krauchhmar'da Trea köyündeki en gözde iki okul, Mekke'de eğitim gören Hacı Osman'ın başında bulunduğu okul olup Kamboçya'nın her tarafından öğrenci çekebilmekteydi. Battambang bölgesinde Hacı Sam Sou'nun 1948'de kurduğu dinî okul ise daha yenilikçi çizgide bir İslâmî eğitim sunmaktaydı. Bu okulun müfredatında Kur'an, hadis, fıkıh ve tasavvufun yanı sıra Arapça ve Malayca gibi dil dersleri de okutulmaktaydı. II. Dünya Savaşı sırasında Kamboçya'ya dönmeden önce Malezya'nın Kelantan eyaletinde altı yıl dinî eğitim alan Tuon Ly Musa 1950'li yıllarda Çamlar arasında yenilikçi bir dinî hareket başlattı ve Krauchhmar'daki Svay Khleang'da açtığı okula ülkenin her tarafından öğrenci geldi. Kamboçya'da yaşanan İslâmiyet'i eski Hindu kaynaklı inanç ve âdetlerin tesirinden kurtarıp dini saflaştırma yönündeki çabaları muhafazakâr çevrelerle arasının açılmasına ve müslümanlar içinde çatışmaların yaşanmasına yol açtı. Kamboçya'ya yenilikçi dinî anlayış, sömürge döneminde daha çok yurt dışında dinî eğitim alan Tuon Ly Musa ve Hacı Math (Muhammed India) gibi yenilikçi hocalar tarafından sokuldu. Kamboçya, Fransa'dan bağımsızlığını elde ettikten sonra 1960'ta Prens Norodom Sihanouk hükümeti bu iki hocayı kısa süreli sürgün cezasına çarptırdı. Sihanouk hükümeti aynı yıl Raca Thipadei Res Lah (İmam Hacı Res Lah) adlı muhafazakâr bir kişiyi ülkedeki müslümanların dinî lideri ve ülkenin ilk müftüsü olarak tayin etti. Toplum arasında ayrışmaya yol açtığı gerekçesiyle yenilikçi dinî hareketleri tenkit eden müftü Kızıl Kimerler tarafından 1975'te öldürüldü.

Kamboçya'daki iç savaş sırasında (1970-1975) komünist ideolojiyi savunan Kızıl Kimerler ülkenin güneybatısında ve kuzeyde yaşayan bütün Çam topluluklarını büyük bir kıyıma uğrattılar. Farklı tarihi, dili ve kültürleriyle ülkede geniş bir ağa sahip olmaları, Kızıl Kimerler tarafından öngörülen küçük ve denetlenebilir toplum yapısına bir tehdit şeklinde algılandı. 1974'te Kızıl Kimerler'e ait bir belgede müslüman Kimerler'in kooperatiflere dahil edilmesi ertelenerek onların büyük oranda soykırıma uğratılması ve bir yerde yoğunlaşmalarına izin verilmemesi gerektiği belirtildi. Bunun üzerine Çam direnişi başladı ve 1974 yılı sonuna doğru Krauchhmar bölgesindeki Trea köyünün müslüman liderinin tutuklanması ciddi bir isyana yol açtı. 1975'te de Koh Pal ve Ly Musa'nın köyü olan Kampong Cham'da isyan çıktı. Çamlar, Kamboçyalı yerel kralcılar ve Vietnamlı komünistlerle iş birliği yaparak Kamboçya'nın doğusunda Kızıl Kimerler'e kısa bir süre meydan okudular.

Kızıl Kimerler, Nisan 1975'te Kamboçya sivil savaşını kazandıktan ve Çam isyanlarını bastırdıktan sonra Çamlar'ı yok etmeye başladılar. Pol Pot rejimi döneminde (1975-1979) yüz binlerce Çam halkı katliama mâruz kaldı, müslümanların isimleri, gelenekleri ve dinî uygulamaları yasaklandı. Liderleri olan Müftü Res Lah ve yardımcıları, hocaları, reisleri ve yaşlıları öldürüldü. Ülkenin doğu bölgesindeki Çam halkının çoğu tehcir edildi; İslâm dininin gereklerini yerine getirmeleri, dinî kisveler taşımaları ve Çam dilini kullanmaları yasak edildi. Çam dilini kullanmanın, Arapça ve Malayca konuşmanın cezası ölümdü. Mushaflar ve dinî kitaplar yakıldı. Müslümanlar toplum merkezlerinde domuz eti yemeye zorlandı. 100.000 civarındaki Çam nüfusu, Pol Pot rejiminin Vietnamlılar tarafından 1979 yılı başlarında ortadan kaldırılmasına kadar devam eden dört yıl boyunca uygulanan soykırımlarda öldü. Bu arada binlerce Çam başka ülkelere sığınmak zorunda kaldı. 1975'ten 1988'e kadar sadece Malezya'ya 10.722 Malay kökenli Çam grubu mülteci olarak sığındı ve Kelantan'da kurulan mülteci kamplarına yerleştirildi. Bazıları Malezya vatandaşlığına geçerken ülkede hâlâ 25.000 civarında Malay kökenli Çam grubu olduğu ifade edilmektedir.

Kızıl Kimerler yönetimi tarafından öldürülen müslüman Çam halkının sayısı hakkında farklı rakamlar verilmektedir. Kamboçyalı tarihçi Ben Kiernan savaş öncesinde ülkede 250.000 müslümanın yaşadığını söylerken müslüman lider Yso Osman ise müslümanların sayısının 700.000 civarında olduğunu ileri sürmüştür. Kiernan ölen müslüman sayısını 90.000 civarında, Osman ise 400.000 ile 500.000 arasında olduğunu kaydetmektedir. Çamlar, Kamboçya'daki nüfusun % 3'ünü oluşturmalarına rağmen Pol Pot yönetimi bütün etnik

azınlıkların ülke nüfusunun sadece % 1'ini teşkil ettiğini iddia etmiş ve Çam ırkının çok önceleri 1471 yılında Vietnamlılar tarafından soykırıma uğratıldığını, şimdi ise eski Çampa'da yaşayanlardan daha fazla Çam'ın Kamboçya'da olduğunu savunmuştur.

Günümüzde Çam halkının çoğunluğu Kamboçya'da ve Vietnam'da bulunmaktadır. Vietnam'dakiler, ülkenin güney bölgesindeki Mekong deltası ile Phan Rang ve Phan Ri çevresinde nüfusun çoğunluğunu teşkil eden Viet ve Kimer toplulukları arasında azınlık şeklinde yaşamaktadır. Bunlar küçük ve kapalı bir kırsal kesim topluluğu olup köylerde "hakem" denilen reisleri vardır. Sürekli siyasal ve kültürel baskı altında kaldıkları için kimliklerini ifade ederken eski Çampa'ya bağlılıklarından ziyade İslâmiyet'e bağlılıklarını ön plana çıkarırlar. Vietnam'daki Çam halkının yarısı müslüman, diğer yarısı Hindu veya animisttir. Müslümanlar kendilerini Çam Bani / Çam Asalam (müslüman Çam), Hindu soydaşlarını ise Çam Akafir (kâfir Çam) diye adlandırırlar. Hinduizm'e mensup Çamlar, kendilerini müslüman Çamlar'dan ayırt etmek ve gerçek Çamlar olduklarını belirtmek için Çam Jat / Çam Harat ismiyle anarlar. Vietnam'daki müslüman Çamlar, bazı eski Hindu ve Brahman inanç özellikleri ve ruhlar kültüyle karışmış bir İslâm din anlayışına sahiptirler. Bazı inanç ve uygulamalar dışında müslüman ve Hindu Çamlar arasında fazla fark yoktur. Müslümanlar Allah'ın adıyla birlikte Hindu tanrısı Po Devata Thwor'un da adını anarlar ve Hindu tanrıçaları olan Şiva ile Po Ino Nagar'ı da Po Adam (Hz. Âdem) ve Po Havah (Hz. Havvâ) adlarıyla özdeşleştirirler. Müslüman halk, kızlarının gayri müslim erkeklerle evlenmesinde, abdestte, namazlarda ve sünnet olmada pek fazla titizlik göstermez. Camileri genellikle ramazan ayında ve cuma günleri açıktır. Birçoğu ramazan ayında sadece üç gün, dindar kesim ise otuz gün oruç tutar. Kadın-erkek ilişkileri oldukça serbest olup evlilikleri, miras ve boşanmayı eski Çam geleneklerine göre yerine getirirler. Müslüman ve Hindu Çamlar pirinçten yapılmış içki içerlerse de domuz ve sığır eti yemezler. Müslümanlar cenaze törenleri hariç Hindu Çamlar'ın bazı geleneksel törenlerine katılırlar. Her iki grup sihir ve ruhlar konusunda eski Hindu kültüründen kaynaklanan ortak inanç ve uygulamalara sahiptir. Çam dinî metinlerinde Ehl-i beyt sevgisi güçlüdür. Hz. Ali, Hasan (Açan) ve Hüseyin'e (Açai) önem verirler ve saygı ifade eden Mbi unvanını hem Ali hem de Hz. Peygamber (Mbi Muhammad) için kullanırlar.

Çamlar'ın çoğunluğu bugün Kamboçya'da yaşamaktadır, buradaki Çamlar'ın hepsi müslüman olup Vietnam'dakilere nazaran dinî inançlarında daha çok Sünnî müslüman, dinî vecîbe ve gelenekleri yerine getirmede daha duyarlıdır. Sömürge döneminde bile Fransız yöneticileri onları çok hararetli fanatik müslümanlar olarak tanıtmışlardır. Kamboçya'daki Çamlar ve Malay kökenlilerle birlikte aynı dinî hiyerarşiyi ve gelenekleri paylaşırlar. Ramazan orucunu tutar, abdesti, sünneti ve İslâm evlilik geleneklerini titizlikle uygularlar, velîlerin mezarlarına da kutsallık atfederler. Eski inançlarından kaynaklanan şeytanî ruhlara, büyüye inanırlar ve animizmden gelen bazı tarımsal uygulamaları takip ederler. 1975'te Kızıl Kimerler'in Çam kıyımından sonra Kamboçya'nın müslüman Çam nüfusu 1983 yılına doğru 182.000'e yükseldi, 2005'te ise 320.000'e ulaştı. Yakın dönemlerde Çamlar 417 köyde çoğunluğu oluşturmaktaydı; 244 camileri ve 313 mescidleri (suaro) bulunuyordu. Varlıklı Çamlar'dan yaklaşık 1000 kadarı hac ibadetini ifa etti. Yirmi beş kadar Kamboçyalı Çam öğrenci İslâm dünyasındaki dinî eğitim merkezlerinden mezun oldu, dokuz tanesi de Ezher Üniversitesi'nde altı yıllık bir eğitim aldı. Her köyde bir hakem ve iki yardımcısıyla birkaç imam ve müezzin (bilâl) mevcuttur. 1996'da Ukhra Kamaruddin adlı bir Çam lideri Kamboçya'daki müslümanlara müftü tayin edildi ve 2000 yılında ikinci tayininden sonra kalıcı müftü haline geldi.

Kamboçya'daki müslümanlar etnik köken bakımından temelde Çamlar ve Chvealar (Câvîler) olmak üzere iki gruba ayrılır. Vietnam'da olduğu gibi Çam Bani / Çam Akafir gibi Hindu ve müslüman Çamlar için kullanılan farklı adlandırmalar yoktur. Kamboçya'ya Çampa'dan ilk Çam göçü, XV. yüzyılın sonlarında Vietnamlılar'ın Vijaya'yı işgali ve buradaki Çamlar'a karşı uygulanan baskılar neticesinde gerçekleşti. Bu göç dalgası bölgede Fransız yönetiminin kurulduğu XIX. yüzyıl ortalarına kadar devam etti. Aslen Malay kökenli olup bugün Çam grubu içinde değerlendirilen Chvealar'ın Kamboçya'ya göçü ise XIV ve XV. yüzyıllarda meydana gelmişti. Bunlar özellikle Malay yarımadası üzerindeki Kelantan, Trengganu ve Patani ile Endonezya'nın Sumatra adasının Minangkabau bölgesinden, Borneo ve Singapur adalarından tüccar olarak gelip yerleşenlerin soyundandır. Bazılarının Tayland'ın Patani bölgesinde ve Malezya'daki Malaylı müslümanlarla ilişkilerini sürdürdüğü bu Çam grubunun XX. yüzyılın başlarında 90.000 civarında nüfusu olduğu tahmin edilmektedir. Ancak Chvealar zamanla bölgedeki hâkim dil olan Kimer dilini konuşmaya başladı ve Malay kültürünün yanı sıra Kimer kültürünün bazı özelliklerini de benimsedi. Malay kökenli Çamlar günümüzde dört bölgede yoğunlaşmıştır.

Çam halkı Kampong Cham bölgesinde 1939 yılında 33.000 civarında bir nüfusa sahipti ve kırk kadar camileri vardı. Bunların bir kısmı nehirden balıkçılık yaparak geçimlerini sağlarken bazıları çiftçilik, kasaplık ve dokumacılıkla uğraşmakta, diğerleri de Phnom Penh ve diğer bölgelerde çalışmaktaydı. Kamboçya'ya yerleşen ilk Çamlar'ın soyundan gelen bir grup da kendilerini eski dilleri, alfabeleri ve Çampa kültürünü koruyan kişiler olarak görürler. Bu Çam grubu Batı Kamboçya'nın Kampong Chhnang, Pursat ve Battambang bölgelerinde, Tonle Sap nehri ve gölüne yakın otuz kadar köyde yaşamaktadır, 2005 yılındaki sayıları 38.000 civarında idi. Sadece cuma günleri camilerde namaz kılar ve İmam San, Çam Sot (saf Çam) ve Kom Jumaat (cuma grubu) gibi isimlerle anılırlar. Dinî merkezleri Kampong Chhnang'daki O Roessei köyü olup müftüye eşdeğer liderleri "on gnur" unvanını taşımaktadır. Eski Hint alfabesine dayalı Çam dilindeki dinî literatür genellikle Vietnam'daki Çamlar ile Kamboçya'daki bu Çam Sot grubu arasında görülür. Kamboçya'dakilerin büyük çoğunluğu Kimer / Kamboçya dilinin yanı sıra Çam dilinde Arap (Câvî) alfabesini kullanırlar. Vietnam'daki Çamlar'ın elinde kûfî hattında el yazması eksik bir mushaf olduğu ve sayfa kenarlarında eski Hint menşeli Çam alfabesinde yazılan Çam dilinde bazı açıklamaların yer aldığı söylenir.

Kamboçya'daki Çam halkı, ilk dinî eğitimlerini mescidlerde ve din eğitimi ağırlıklı geleneksel Kur'an okullarında alır. Yakın dönemlerde modern tarzda eğitim veren medreselerin ve İslâm okullarının sayısı çoğaldı ve 2005 yılında elliye ulaştı. Kampong Cham'ın Trea köyü eski imamı Süleyman İbrahim yirmi yıl yurt dışında kaldıktan sonra 1989'da memleketine dönerek Hindistan menşeli Tebliğ Cemaati'nin bir kolu olan Dakwah Tabligh'i kurdu, 1992'de Al-Hidayah hâfız okulunu açtı. Geleneksel dinî ekolü temsil eden

ve bölgedeki müslüman toplum üzerinde nüfuz sahibi olan Tebliğciler 2007'de Trea'da ülkenin en büyük camisini inşa ettiler ve çeşitli toplantılar düzenlediler. 1990'lı yıllardan itibaren Kamboçya ile Vietnam'daki Çamlar İslâm ülkelerinden önemli miktarda yardım almaya ve Muslim World League, Dârülerkam, Hizbü't-Tahrîr gibi müslüman teşkilâtlar her iki ülkede çeşitli faaliyetler yürütmeye başladılar. Phnom Penh şehrinin varoşlarında 1813'te yapılan Nûrü'l-İhsan Camii, Küveyt kaynaklı bir yardım fonu vasıtasıyla Ortadoğu mimari tarzında yeniden inşa edildi. Çamlar arasındaki Selefî dinî hareket de Küveyt ve Suudi Arabistan merkezli yardım kuruluşları tarafından desteklenmektedir. Arabistan kaynaklı Selefî din anlayışını eleştiren Kamboçya müftüsü ile diğer yetkililer, Suudi Arabistan ve Küveyt kaynaklı hayır kurumları tarafından finanse edilip yönetilen iki İslâm mektebini 2003 ve 2004'te yıktırdılar. Kandal bölgesindeki Suudîler'in okulunda çalışan yirmi sekiz yabancı müslüman öğretmen sınır dışı edilirken Küveytliler'in desteklediği iki Tay kökenli yabancı öğretmenle bir Kamboçyalı yardımcısı da ömür boyu hapse mahkûm edildi. Kamboçya'nın çeşitli yerlerinde ve Vietnam'ın güney bölgesinde yaşayan Çamlar'ın dışında Tayland, Myanmar ve Laos'ta da az sayıda müslüman Çam bulunmaktadır. 1975'ten sonra Fransa, Amerika Birleşik Devletleri ve Malezya gibi ülkelere göç edenler de vardır. Günümüzde Çamlar'ın kesin nüfusu tam olarak bilinmemekle birlikte 500.000 civarında tahmin edilmektedir. Çok az sayıda Kādiyâniyye ve diğer mezhep mensupları bulunsa da büyük çoğunluğu Sünnî olup Şâfiî mezhebine mensuptur.

BİBLİYOGRAFYA :

R. C. Majumdar, *Ancient Indian Colonies in the Far East: Champa*, Lahore 1927; D. G. E. Hall, *A History of South-East Asia*, London 1964, s. 173-182, 186-188; *The Cambridge History of Southeast Asia: From Early Times to c. 1500* (ed. N. Tarling), Cambridge 1999, I/1, s. 153-157, 252-260; P.-Y. Manguin, "The Introduction of Islam into Champa", *The Propagation of Islam in the Indonesian-Malay Archipelago* (ed. Alijah Gordon), Kuala Lumpur 2001, s. 287-328; M. Zain Musa v.dğr., *The Cham Community through the Ages*, Bangi 2006; M. Zain Musa, "Islam as Understood and Practiced by the Muslims in Indochina", *Islāmiyyāt*, XXV/1, Bangi 2004, s. 45-60; P. Taylor, *Cham Muslims of the Mekong Delta: Place and Mobility in the Cosmopolitan Periphery*, Honolulu 2007; B. A. Blengsli, "Muslim Metamorphosis: Islamic Education and Politics in Contemporary Cambodia", *Making Modern Muslims: The Politics of Islamic Education in Southeast Asia* (ed. R. W. Hefner), Honolulu 2009, s. 172-204; *Islam at the Margins: The Muslims of Indochina* (ed. Omar Farouk – H. Yamamoto), Kyoto 2008; *The Cham of Vietnam: History, Society and Art* (ed. B. M. Lockhart – T. Kỳ Phuong), Singapore 2011; K. R. Hall, *History of Early Southeast Asia: Maritime Trade and Societal Development, 100-1500*, Lanham 2011, s. 67-102; L. S. R., "Islam in French Indo-China", *MW*, VIII/3 (1918), s. 269-277; A. C. Hanna, "The Chams of French Indo-China", *a.e.*, XXI/3 (1931), s. 263-281; P. K. Benedict, "A Cham Colony on the Island of Hainan", *HJAS*, VI/2 (1941), s. 129-134; Seddik Taouti, "The Forgotten Muslims of Kampuchea and Viet Nam", *JIMMA*, IV/1-2 (1982), s. 3-13; B. Kiernan, "Orphans of Genocide: The Cham Muslims of Kampuchea under Pol Pot", *Bulletin of Concerned Asian Scholars*, XX/4, Cambridge 1988, s. 2-33; a.mlf., "Chams", *The Encyclopaedia of Islam Three*, Leiden 2010, fas. 1, s. 173-180; R. Nakamura, "The Coming of Islam to Champa", *Journal of the Malaysian Branch of the Royal Asiatic Society*, LXXIII/1 (278), Kuala Lumpur 2000, s. 55-66; S. Setude-Nejad, "The Cham Muslims of South East Asia: A Historical Note", *JIMMA*, XXII/2 (2002), s. 452-455; Ph. Bruckmayr, "The Cham Muslims of Cambodia: From Forgotten Minority to Focal Point of Islamic Internationalism", *American Journal of Islamic Social Sciences*, XXIII/3, Herndon 2006, s. 1-23; Ba Trung Bu, "The Cham Bani of Vietnam", *a.e.*, XXIII/3 (2006), s. 126-133; Mohamed Effendy bin Abdul Hamid, "Understanding the Cham Identity in Mainland Southeast Asia: Contending Views", *Sojourn*, XXI/2, Singapore 2006, s. 230-253; C. Kersten, "Cambodia's Muslim King: Khmer and Dutch Sources on the Conversion of Reameathipadei I, 1642-1658", *Journal of Southeast Asian Studies*, XXXVII/1, Singapore 2006, s. 1-22; N. Weber, "Securing and Developing the Southwestern Region: The Role of the Cham and Malay Colonies in Vietnam (18th-19th Centuries)", *JESHO*, LIV/5 (2011), s. 739-772.

İSMAİL HAKKI GÖKSOY

ÇANKI, Mustafa Namık
(1883-1965)

Türk felsefecisi, lugatçı ve eğitimci.

Yanya'ya bağlı Ergiri (Arnavutluk) kasabasında doğdu. Babası Sâlih Sırrı Efendi, Mekteb-i Nüvvâb'ı bitirdikten sonra Aydın'da ve Bodrum, Haymana, Bolvadin, Edremit, Salihli, Eşme, Kürdür ilçelerinde kadı vekilliği yapmıştır. Mustafa Namık öğrenimine Ergiri'de başladı, İzmir ve Vefa (İstanbul) idâdîlerinin ardından girdiği İstanbul Dârülfünun Hukuk Fakültesi'nden 1909'da mezun oldu. Silvan, Lapseki, Midyat ve Ürgüp ilçelerinde kaymakamlık yaptı. 1913'te Ürgüp kaymakamı iken hakkında yapılan bir disiplin soruşturması neticesinde görevine son verildi. 1923'te Maarif Vekâleti umumi müfettişi olarak memurluğa geri döndü. İstanbul'da çeşitli okullarda felsefe ve Fransızca öğretmenliği yaptı. 1948'de emekliye ayrıldı. 11 Mart 1965'te İstanbul'da öldü ve Karacaahmet Mezarlığı'na defnedildi.

Türkiye'deki yakın dönem felsefe çalışmalarında önemli bir yeri bulunan Mustafa Namık Çankı bütün hayatını ilmî çalışmalara hasretmiş, yayın hayatına yirmili yaşlarında ağabeyi Ahmed Cevdet (Salih) ile birlikte çıkardıkları, babası Sâlih Sırrı Efendi'nin imtiyaz sahibi olduğu *Âşiyan* mecmuasında başlamıştır. Türkçe'de felsefe terimlerinin gelişmesi ve yerleşmesine katkı sağlayan eserler yazmıştır. Hemen her kitabının sonuna bir lugatçe bölümü eklemesi ve kullandığı felsefe terimlerini açıklaması onu döneminin diğer yazarlarından ayıran başlıca özelliklerindendir. 1932'de gerçekleştirilen I. Türk Dili Kurultayı'nın ardından yapılan dilde sadeleşme çalışmalarında felsefe terimlerine Çankı dikkat çekmiş, sonraki Türk dili kurultaylarına da felsefeci kimliğiyle katılmıştır. Olgunluk dönemi eseri olan *Büyük Felsefe Lûgatı* dile, sözlükçülüğe ve özellikle felsefeye verdiği önemin ve bu alanlardaki birikiminin bir ürünüdür. Sade dilden yana olan Çankı'nın felsefe dilinin Türkçeleştirilmesine eleştirel katkıları olmuştur.

Eserleri. 1. *Bizim Elifbâ* (İstanbul 1925). İlk ve orta öğretim için kaleme alınmıştır. **2.** *Mantık* (İstanbul 1926). Yeni mantık usulünü de içeren bir çalışmadır. Eserin sonuna terimler sözlüğü, indeks ve metinde geçen isimlerin tanıtıldığı bir liste ilâve edilmiştir. **3.** *Felsefe Dersleri: Rûhiyyât* (İstanbul 1926). Liseler için ders kitabı olarak hazırlanmış olup felsefe, psikoloji ve bilgi felsefesine dairdir. **4.** *Ahlâk* (İstanbul 1928). Yine liseler için hazırlanmış bir ders kitabıdır. Osmanlılar'ın son dönemlerinde ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında yazılan diğer ahlâk kitapları gibi bu eserde de gerek sistem gerekse içerik bakımından Batı ahlâk felsefesinin,

Mustafa Namık Çankı

özellikle de Kantçı vazife ahlâkının geniş etkisi görülür. Ayrıca kitapta Kınalızâde Ali Efendi'nin *Ahlâk-ı Alâî*'si, Taşköprizâde Kemâleddin Efendi'nin *Mevzûâtü'l-ulûm*'u, Erzurumlu İbrâhim Hakkı'nın *Ma'rifetnâme*'si gibi klasik kaynaklarla Ferit Kam'ın *Mebâdî-i Felsefeden İlm-i Ahlâk*, Sâlih Zeki'nin *Felsefe-i Ahlâkıyye*, Ali Haydar'ın *Büyük Usûl-i Fıkıh*, Ziya Gökalp'in *Türk Medeniyeti Tarihi* başlıklı kitapları gibi yeni çalışmalara da atıflar yapılmıştır. Eserin sonuna Türkçe terimlerin Fransızca karşılıklarını gösteren bir liste eklenmiştir. **5.** *Bediiyat* (İstanbul 1931). Türkiye'de estetik dilinin oluşmasında önemli bir aşama sayılan eserde Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerindeki sanat ve edebiyata dair birikimin meczedilmeye çalışıldığı görülür. Başlıca referansları arasında M. Fuad Köprülü'nün *Türk Edebiyatı Tarihi*, İsmail Habip'in *Türk Teceddüd Edebiyatı Tarihi*, Celâl Esat Arseven'in *Genel Sanat Tarihi ve Sanat Kamusu* adlı eserleriyle mûsiki terimlerinde Rauf Yektâ Bey'in şifahî açıklamaları vardır. Kitapta Fuzûlî, Bâkî, Nedîm, Şeyh Galib, Nâmık Kemal ve Abdülhak Hâmid'in estetik anlayışlarına da yer verilir. Bu eserin sonuna da bir lugatçe ile Türkçe terimlerin Fransızca karşılıklarını veren geniş bir liste konmuştur. **6.** *Aristo* (İstanbul 1931). Cumhuriyet döneminde Aristo ve felsefesi hakkında yapılan ilk müstakil çalışmadır. Aristo'ya dair bir eserde *Ahlâk-ı Alâî*, *Mevzûâtü'l-ulûm* ve *Ma'rifetnâme* gibi Osmanlı felsefe birikimine yoğun atıflar ve bazı karşılaştırmalar yapılması dikkat çekicidir. **7.** *Eski Yunan Terbiyecileri: Isparta Terbiyesi, Atinalıların Terbiyesi, Fisagor, Sokrat, Eflatun, Xenephon, Aristo* (İstanbul 1931). Eğitim felsefesi alanında tercüme-telif tarzında bir çalışmadır. Eserde Kınalızâde'nin ve Ziyâ Paşa, Yûsuf Kâmil Paşa, Ahmed Vefik Paşa, Ahmed Midhat Efendi gibi son dönem Osmanlı aydınlarının eğitim anlayışlarına da yer verilmiştir. **8.** *Felsefe Bakaloryası: Ruhiyat, Mantık, Ahlâk, Metafizik* (İstanbul 1932). Çankı'nın özellikle öğrenciler için Fransızca'dan çevirdiği felsefeye giriş kitabıdır. **9.** *Eflâtun* (İstanbul 1933). Yine Cumhuriyet döneminde Eflâtun hakkında yazılan ilk müstakil kitaptır; sonunda terimler bölümüyle bir lugatçe bulunur. **10.** *Küçük Felsefe Tarihi* (İstanbul 1933). Müellif bu eserinden ileride basılacak *Felsefe Lûgatı*'nın mukaddimesi olarak söz etmektedir. **11.** *İçtimaiyat Nedir?* (İstanbul 1933). Çankı'nın İstanbul Erkek Lisesi'nde verdiği derslerin notlarından meydana gelmiştir. **12.** *Büyük Felsefe Lûgatı* (I-III, 1954-1958). Mustafa Namık Çankı'nın en önemli eseridir. Kitabın yazımına 1942'de başlanıp müsveddesi 1947'de hazırlanmışsa da nihaî şeklini alması ve tamamının basılması 1958 yılını bulmuştur. Eserde madde başı olarak Fransızca terimler alınmış; altında bunların Yunanca ve Latince asılları, yerine göre modern Batı dilleriyle Arapça, Osmanlı Türkçesi, yeni Türkçe ve yer yer farklı Türk lehçelerindeki karşılıkları, İslâm kültüründe geçen konuyla ilgili başka kelimeler ve bunların anlamları yazılmış; ardından terimlerin değişik bilim ve felsefe alanlarındaki mânaları açıklanmış; Batı ve İslâm kaynaklarına dayalı ansiklopedik bilgiler verilmiştir. III. cildin sonuna da uzun bir terimler listesi konmuştur. *Büyük Felsefe Lugatı*'nda başta İbn Sînâ olmak üzere Gazzâlî, Seyyid Şerîf el-Cürcânî, İbn Haldûn, Taşköprizâde, Kınalızâde, İbrâhim Hakkı Erzurûmî, İsmâil Rusûhî Ankaravî, Bursalı İsmâil Hakkı, Gelenbevî, Ali Sedad, Babanzâde Ahmed Naim, Mehmet Ali Ayni, İsmail Hakkı İzmirli gibi müslüman ilim ve fikir adamlarıyla Eflâtun, Aristo, Bacon, Pascal, Descartes, Spinoza, Leibniz, John Locke, Malebranche, Montesquieu, Rousseau, David Hume, Kant, Auguste Comte, J. Stuart Mill gibi Batılı düşünürlerin eserlerinden yararlanılmış, ayrıca yabancı felsefe sözlükleri, Arapça-Türkçe sözlükler, kamuslar, çeşitli terim sözlükleri ve Türkçe sözlükler kullanılmıştır. Çankı'nın başta *Cumhuriyet* gazetesi olmak üzere *Ulus, Meslek, İnsan, İnanç, Savaş, Yeni Terbiye* gibi gazete ve dergilerle *İslâm-Türk Ansiklopedisi*'nde çok sayıda yazısı çıkmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Namdar Rahmi Karatay, *Felsefî Meslekler Vokabüleri*, Afyon 1932; Haydar Tolun, *Felsefe Vokabüleri*, Bursa 1934; Cemil Meriç, *Jurnal: 1966-83* (haz. Mahmut Ali Meriç), İstanbul 1993, II, 281-283; Ünal Yeşiloğlu v.dğr., *Mustafa Namık (Çankı): Hayatı ve Ahlak İsimli Eserinin İncelenmesi* (mezuniyet tezi, 1998), AÜ İlâhiyat Fakültesi; Aişe Taban, *Mustafa Namık Çankı'nın Büyük Felsefe Lügatı'nda Klasik İslâm Felsefesiyle İrtibat Tarzı: İbn Sînâ Örneği* (yüksek lisans tezi, 2013), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; "Mustafa Namık Çankı", *İslâm-Türk Ansiklopedisi Mecmuası*, I/18, İstanbul 1941, s. 3; Hilmi Ziya Ülken, "Büyük Felsefe Lugati", *Yeni Sabah*, İstanbul 17 Mayıs 1954; Hasan Âli Yücel, "Lûgat Paralama", *Cumhuriyet*, İstanbul 18 Temmuz 1954; H. Nimetullah Öztürk, "Büyük Felsefe Lûgatı ve Uydurma İle İşleme", *TDİ.*, IV/37 (1954), s. 9-12; Sami N. Özerdim, "Büyük Felsefe Lûgatı", *a.e.*, III/36 (1954), s. 735-737; a.mlf., "Küçük Bir Cevap", *a.e.*, IV/40 (1955), s. 250; a.mlf., "Büyük Felsefe Lûgati", *a.e.*, IX/101 (1960), s. 280; Mübahat Türker, "Bibliyografya", *DTCFD*, XIII/3 (1955), s. 97-110; "Tenkid ve Tahlil: Büyük Felsefe Lûgatı", *SR*, X/235 (1956), s. 156-158; "Kaybettiklerimiz: Mustafa Namık Çankı ve Eserleri", *Cumhuriyet*, 15 Mart 1965.

RECEP ALPYAĞIL

ÇANKIRILI SADREDDİN EFENDİ

(1855-1931)

Son dönem Osmanlı âlimi, Dârülfünun İlâhiyat Fakültesi hocası.

Ebû Talha Abdülkādir Sadreddin 3 Receb 1271 (22 Mart 1855) tarihinde İstanbul'da doğdu. *Mefâtîḥu künûzi'l-İslâm* adlı eserinde (vr. 5ª) nesebini Abdülkādir Sadreddin b. Abdullah Sabrî b. Abdülkādir b. Abdullah b. Hasan el-Kangırî (Kengarâvî) el-Koçhisârî şeklinde zikreder. Babası Şam merkez nâibi, bilâd-ı hamse mevâlîsinden Hâfız Abdullah Sabri Efendi'dir. Büyük dedesi Kayyımzâde Abdullah Efendi huzur derslerinde muhatap ve mukarrir olarak bulunmuş, Kudüs kadılığı vazifesinin ardından 1824'te vefat etmiştir.

Sadreddin Efendi ilk eğitimini babasından aldıktan sonra başta İstanbul ve Şam olmak üzere farklı şehirlerde İslâmî ilimleri tahsil ederek birçok âlimden icâzet aldı. Bunlar arasında Muhammed el-Cuhadâr, Abdülkādir el-Üstüvânî, Muhammed ez-Zehâvî, Bekrî el-Attâr, Osman el-Hatîb el-Hanbelî, Tevfîk es-Süyûtî, Muhammed Saîd el-Yemânî, Tâhir el-Cezâirî, Ebû Nesîb el-Hamzâvî, Ebû Hâşim Abdürrezzâk b. Hüseyin el-A'zamî ve Muhammed İzzet Eyyûbî sayılabilir. *Mefâtîḥu künûzi'l-İslâm*'da saydığı bu isimlerden hocalarının daha çok Şam ulemâsından olduğu anlaşılmaktadır (*MMİADm.*, XXIV/3 [1949], s. 420-421). Sadreddin Efendi'ye 31 Mayıs 1871 tarihinde İstanbul müderrisliği pâyesi verildi. Suriye vilâyetinde Dûmâ ve Humus kazaları niyâbetinde bulundu. Hüdâvendigâr (Bursa) vilâyeti Gönen kazası

Çankırılı Sadreddin Efendi

nâibliğinden sonra Cidde Bidâyet Mahkemesi, ardından Isparta Sancağı Bidâyet Mahkemesi reisliğine getirildi. Beyrut, Dımaşk, Bağdat, Trabzon, Manastır ve Kosova gibi şehirlerde mahkeme reisliği yaptı. 3 Mart 1913'te, Dârülfünun İlâhiyat Fakültesi'nde hikmet-i teşrîʿ muallimliğine tayin edildi ve bu göreve iki yıl devam etti. Ayrıca Tedkîk-i Mesâhif ve Müellefât-ı Şerʿiyye Meclisi, Maarif Meclisi İmlâ Encümeni üyeliklerinde bulundu. 20 Eylül 1920 tarihinde Dârü'l-hikmeti'l-İslâmiyye üyeliğine getirildiyse de bu görevi uzun sürmedi. 1927'de Üsküdar Salacak'taki Müşir Mehmed Paşa Yalısı'nın selâmlık kısmını satın aldı, ömrünün kalan kısmını burada geçirdi. 14 Şubat 1931'de İstanbul'da vefat etti ve Karacaahmet Mezarlığı'nda defnedildi. Sadreddin Efendi'nin hanımı Şam ulemâsından Mekkîzâde Muhammed Ebü'l-Hayr İbn Âbidîn Efendi'nin kızı Behiye Hanım'dır.

Eserleri. Sadreddin Efendi'nin bir kısmı yayımlanmış, çoğu yazma ve müsvedde hâlindeki eserlerinden yayımlananları şunlardır: **1.** *ez-Zerîa fî ilmi'ş-şerîa* (İstanbul 1893). Fıkıh usulü konularını tablolar halinde anlatan Türkçe bir eserdir. **2.** *el-Mûfî fi'n-naḥvi'l-Kûfî.* Muhammed Behcet el-Baytâr tarafından müellif nüshasına dayanılarak yayımlanmış (*MMİADm.*, XXIV/3 [1949], s. 417-432; XXIV/4, s. 560-582; XXV/2 [1950], s. 223-246; XXV/3, s. 399-414; XXV/4, s. 511-534; XXVI/1 [1951], s. 85-100; XXVI/2, s. 199-222; XXVI/3, s. 407-422; XXVI/4, s. 577-589), ayrıca kitap halinde de basılmıştır (Dımaşk 1950, 1427/2006). **3.** *Keşfü'l-ġumme ʿan iftirâḳi'l-ümme.* İtikadî mezheplerin tarihî gelişimiyle görüşlerinin ele alınıp eleştirildiği hacimli bir eserdir. Kitabın bir bölümü Câmiatü'l-Medîneti'l-İslâmiyye'de Külliyyetü usûli'd-dîn'de iki doktora tezi halinde tahkik edilmiştir (I ve II. cilt ile III. cildin 22. varakına kadar, Ali Abdüllatîf el-Kîlânî [2005], III. cildin 22. varakından itibaren, IV ve V. ile VI. cildin 27. varakına kadar, Ahmed Aymer [2010]). **4.** *Hikmet-i Teşrîʿ.* Müellifin Dârülfünun İlâhiyat Fakültesi'ndeki ders notlarından ibarettir. Bunların ilk kısmı *Mahfil* dergisinde yayımlanmıştır (sy. 2 [İstanbul 1338/1920], s. 23-24; sy. 3 [İstanbul 1338/1920], s. 42-44). Eserin tesbit edilebilen tek müellif nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (Mehmet Zeki Pakalın, nr. 80). **5.** *Mefâtîḥu künûzi'l-İslâm.* Sadreddin Efendi'nin hadis, tefsir, fıkıh, tabakat, tarih, ahlâk vb. alanlardaki kitaplara ait senedleri zikrettiği eserin müellif hattı nüshası Zâhiriye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (nr. 10650). Sadreddin Efendi'nin ayrıca Hukûk-ı Âile Kararnâmesi hakkında *Sebîlürreşâd*'ın 382-445. sayılarında yayımlanmış yirmi adet makalesi vardır (Ceyhan, s. 427-428). Ahmet Yasin Küçüktiryaki bu makaleler üzerine bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (2009, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü). Muhammed Behcet el-Baytâr, Sadreddin Efendi'nin daha başka eserlerini de zikretmektedir (*MMİADm.*, XXIV/3 [1949], s. 420).

BİBLİYOGRAFYA :

BA, DH.SAİD, Dosya nr. 72, Gömlek nr. 210; Abdülkādir Sadreddin, *Mefâtîḥu künûzi'l-İslâm*, Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye, nr. 10650, vr. 5ª; a.mlf., "Hikmet-i Teşrîʿ, Mukaddime", *Mahfil*, sy. 2, İstanbul 1338/1920, s. 23-24; sy. 3 (1338/1920), s. 42-44; Esmâ el-Hımsî, *Fihrisü Maḫṭûṭâti Dâri'l-kütübi'ẓ-Ẓâhiriyye: ʿUlûmü'l-luġati'l-ʿArabiyye: en-Naḥv*, Dımaşk 1393/1973, s. 519; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), IV, 40-41; Abdullah Ceyhan, *Sırat-ı Müstakîm ve Sebîlürreşad Mecmuaları Fihristi*, Ankara 1991, s. 427-428; Ömer Rızâ Kehhâle, *Muʿcemü'l-mü'ellifîn*, Beyrut 1414/1993, I, 838; II, 190; M. Behcet el-Baytâr, "el-Mûfî fî'n-naḥvi'l-Kûfî", *MMİADm.*, XXIV/3 (1949), s. 420-421.

ALİ BENLİ

ÇAVLI, Emin Âli
(1888-1968)

Tarihçiliği ve eleştirileriyle tanınan yazar.

İstanbul Kadırga'da doğdu. Babası Âli Bey, günümüzde Bulgaristan'da bulunan Eski Zağra'nın Çavlı köyündendir ve bu köyün timarına sahip bir sipahinin torunudur. Annesi Hidayet Hanım, Eski Zağralı olup 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında muhacir olarak İstanbul'a gelmiş ve Âli Bey'le burada evlenmiştir. Emin Âli ilk tahsilini babasının memuriyeti dolayısıyla Çanakkale Eceabat'ta yaptı. Daha sonra İstanbul'da özel Mekteb-i Tefeyyüz Rüşdiyesi'ne yatılı olarak girdi ve buradan birincilikle mezun oldu (1901). Babasının işlerinin bozulması yüzünden öğrenimine ara vermek zorunda kaldı. Uzunköprü'nün Kavaklı köyünde yaşayan halasının yanına gönderildi. Orada üç yıl kalarak İstanbul'a döndü ve imtihanla İstanbul İdâdîsi'ne girdi (1904). Büyük bir gayretle burayı iki yılda bitirdi. Ancak aşırı çalışmaktan dolayı hastalandı ve bir yıl Edirne'de babasının yanında dinlendi. 1907'de Mekteb-i Mülkiye'ye kaydoldu. Mülkiyeyi bitirince (1910) idarecilik yerine öğretmenliği tercih etti ve Bursa Sultânîsi'ne tarih öğretmeni oldu. Bu sırada yazdığı ve İslâmiyet'in doğuşunun sosyal sebeplerini anlattığı, beş forması yayımlanmış İslâm tarihiyle ilgili eserinden dolayı azledildi. Ardından Maarif Nezâreti kendisini Fransa'ya öğrenci müfettişi olarak gönderdi (1913). Çavlı, Lille Üniversitesi'nde tarih metodolojisi derslerine devam etti. Annesinin hastalanması üzerine ertesi yıl İstanbul'a döndü ve İstanbul Lisesi'ne tarih öğretmeni tayin edildi. Bir süre sonra gönüllü olarak orduya katıldı. Fakat Maarif Nezâreti buna izin vermediğinden beş ay sonra tekrar öğretmenliğe başladı. 1914-1920 yıllarında İstanbul Sultânîsi'nde ve çeşitli liselerde tarih öğretmenliği yaptı. 1920'de ikinci defa Bursa Sultânîsi tarih öğretmenliğine gönderildiyse de gitmediği için istifa etmiş sayıldı. Açıkta kaldığı üç yıllık sürede Kantariye Şirketi ve Kadınları Çalıştırma Cemiyeti'nde çalıştı. 1923'te tekrar öğretmenliğe getirildi. Ağustos 1926'da hükümetin izniyle Afganistan'a gitti ve Afganistan Maarif Vezâreti müşaviri oldu. Bu görevi sırasında Hindukuş geçitlerini gördü, Orta Asya Türk hayatını inceleyip belge toplamak amacıyla yaptığı gezilerin birinde uyku hastalığına yakalandı. Kâbil elçiliğinde dört ay kadar tedavi görmesine rağmen iyileşemeden felçli halde Türkiye'ye döndü. Bir gözünü kaybetmiş olarak sağlığı düzelince 15 Eylül 1928'de Kadıköy Orta Mektebi ve İstanbul Erkek Muallim Mektebi'nde yeniden başladığı tarih öğretmenliğine birçok lisede devam etti. Yüksek Muallim Mektebi müdürlüğü ve Güzel Sanatlar Akademisi medeniyet tarihi öğretmenliği görevlerinde bulundu. Beyoğlu Kız Lisesi tarih öğretmeni iken 8 Eylül 1950'de emekliye ayrıldı ve 10 Kasım 1968'de öldü.

Heyecanlı konuşmaları, geniş ansiklopedik bilgisi ve takvim konusundaki uzmanlığıyla tanınan Emin Âli Çavlı, az sayıdaki eserinden ziyade çeşitli hâtıralarda yer alan sohbetleri ve talebelerinin naklettiği ders takrirleriyle bilinmektedir. Talebelerinden Enver Behnan Şapolyo, Fehmi Yavuz ve özellikle İstanbul Sultânîsi'nde dört yıl kendisinden ders okuyan ve ölünceye kadar dostu olan Hilmi Ziya Ülken onun müfredata bağlı kalmadan ders anlattığını, o zamana kadar liselerde okutulan Mizancı Murad, Celâl Nûri ve Ahmed Refik'in eserlerini eleştirerek bunların indî görüşlerle dolu olduğunu, İbn Haldûn'dan kalma yükselme ve gerileme dönemi kavramlarının sosyolojik bir esasa dayanmadığını ileri sürdüğünü belirtmektedir. O yıllarda mevcut ittihâd-ı İslâm ve Turan gibi klişe fikirlerin mücerret ve hayalî sayıldığını,

gerçek milliyetçiliği vatan içinde ve sosyal realitede aramak gerektiğini söylemiş; devir, çağ, tarihî vak'a, millet, din, laiklik gibi temel kavramlarla ilgili alışılmış kalıpları reddedip bunların tariflerini öğrencilerine buldurmak gibi Kartezyen ve Sokratik metotlar uygulamıştır. Ülken'e göre ilim prensiplerinde kesinlikle pozitivist olan Emin Âli'nin Türk Ocağı'ndaki tartışmalı sohbetlerinden Ziya Gökalp de faydalanmıştır. Cumhuriyet döneminde düzenlenen Millî Eğitim şûralarına katılan Emin Âli, II. Şûra'da yaptığı konuşmada tek kitap sistemine ve öğrencilerin kitap okuma özgürlüğü konusunda bakanlığın otoriter davranmasına da karşı çıkmıştır.

Emin Âli, Afganistan dönüşünde Rousseau'nun eserlerinin tercümesi ve neşriyle de uğraşmış, çeşitli makalelerinde tarihte usul, usulde tarih, metotlu araştırma, yazının menşei, eğitim meseleleri, eğitim kurumlarının tarihi gibi konular üzerinde durmuştur. Yazıları genelde *Yeni Mecmua, Meslek, Cumhuriyet, İş ve Düşünce, Çınaraltı* gibi dergi ve gazetelerde yayımlanmıştır. Hilmi Ziya, Emin Âli'nin "Tarihte Usul ve Usulde Tarih" adlı kitabının müsveddeleriyle tarih derslerinin programları hakkındaki notlarını kendisine bıraktığını belirtmişse de bunlar ortaya çıkmamıştır. Hilmi Ziya ayrıca onun son yıllarında son asır Türkiye tarihi üzerinde bir çalışma yaptığını da bildirmektedir. Emin Âli'nin ilk ve orta okullarla liseler için yazdığı tarih kitaplarından başka *Yunan Sanatı* (İstanbul 1949), *Kırım Harbi* (İstanbul 1957), *Bayezit Hamamı Meselesi: 1730 Patrona İhtilâli* (İstanbul 1957) gibi eserleri vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1966, II, 684-688; a.mlf., "Elli Yıllık Hoca: Emin Âli Çavlı", *Cumhuriyet*, İstanbul 14 Ocak 1969, s. 2; Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara 1968-69, IV, 1267-1270; Necip Fazıl Kısakürek, *Bâbıâli*, İstanbul 1975, s. 45-51; Aziz Nesin, *Böyle Gelmiş Böyle Gitmez: Yokuşun Başı*, İstanbul 1977, s. 124-126; Ziyaeddin Fahri [Fındıkoğlu], "Emin Âli Çavlı", *Bilgi*, XXII/259, İstanbul 1968, s. 7-8; "Çavlı (Emin Âli)", *İst.A*, VII, 3786-3787.

NURETTİN ALBAYRAK

ÇAY

Çaygiller (theaceae) familyasından aynı adı taşıyan bitkinin yapraklarının haşlanarak kaynatılmasıyla elde edilen, genelde sıcak olarak tüketilen, tadı buruk, kırmızı renkli ve özel kokulu bir içecektir. Çay bitkisinin Latincesi "thea sinensis"tir. Anavatanı Çin'in Fu-kien bölgesi halkının konuştuğu Amoy lehçesinde **t'e** (theh), yönetici seçkinlerin kullandığı Mandarin lehçesinde ise **ç'a** (tcha) şeklinde telaffuz edilir. Amoy biçimi Batı dillerinde **thé**, **tea** şeklinde kullanılırken kuzeydeki Mandarin söyleniş biçimi Japonya, Hindistan, İran ve Rusya'ya geçmiş, buralarda **ça**, **çay** ve **şay** olarak ifade edilmiştir. Türkçe'de **çay** şeklinin benimsenmesi kelimenin Osmanlı ülkesine Rusya ve İran üzerinden girmiş olmasından ileri gelir.

Yeryüzünde beş bin yıldan beri kullanılmakta olan çay ilk defa Çin'de ortaya çıktı, hem ilâç hem de keyif verici bir içecek olarak yaygınlaştı. Çayın Çin dışında tüketildiği ilk ülke ise deniz aşırı komşusu Japonya oldu. VIII. yüzyılın başında Japon sarayına girdikten sonra halk arasında yayıldı, Çâîlik dini doğdu, IX. yüzyılda ziraatına başlandı ve XII. yüzyılda kütlesel üretime geçildi. Daha sonra Hindistan, Moğolistan, İran ve Ortadoğu halkları çayla tanıştı. Safevîler'de XVII. yüzyıl ortalarında her mevsimde tüketilen içecek haline geldi, İsfahan'da "çây-ı Hıtaîhâne" (Çin çayı evi) adı verilen işletmeler açıldı. Ruslar'ın çayı tanıması İslâm dünyasından ve Moğollar'dan daha sonradır. Rusya ile birlikte bu devletin hâkimiyeti altındaki Kazak, Türkmen ve Özbek gibi Türk toplulukları aynı şekilde çay tüketicisi haline geldi. Osmanlılar'ın Orta Asya Türkleri'yle olan diplomatik bağlarının yanında bu coğrafyadan Anadolu'ya ve İstanbul'a yapılan göçler çayın Osmanlı ülkesinde yayılmasında rol oynadı. Arap dünyasına yayılışı da Osmanlılar ve özellikle XIX. yüzyılda Batılılar vasıtasıyla oldu. Avrupalılar'ın çayla tanışması coğrafî keşiflerle sömürgecilik faaliyetleri neticesinde gerçekleşti. Sömürgeler sonucunda kahve, çay, çikolata ve şeker gibi müstemleke ürünleri Ortaçağ'da baharatın oynadığı ekonomik ve kültürel rolü devraldı. Önce Hollandalılar'ın, ardından İngilizler'in Doğu Hindistan şirketleri XVII. yüzyılda Japonya ve Çin'den Avrupa'ya düzenli olarak çay taşıdı.

East India Company'nin Çin'le yapılan ticaretteki tekelini kaybettiği 1833 yılı çayın tarihinde önemli bir dönüm noktası oldu. Bu tarihten itibaren İngilizler Kuzey Hindistan'da çay ekerek kısa süre içerisinde sonuç almaya başladı. 1850'lerin sonlarında Everest eteklerindeki Darciling bölgesinde geniş Himalaya plantasyonlarının temeli atıldı. Yüzyılın ikinci yarısında Asam (Hint) çayı dünya piyasalarını İngiltere lehine alt üst etti. Hindistan'da çay yetiştirilmesi komşu İran'da tüketimi tetikledi ve Kaçarlar döneminde 1897'de çay ekimi yapıldı. Günümüzün en önemli çay ihracatçılarından Seylan'da üretim 1870'te başladı. Rusya çay ziraatına 1818'de yönelmesine rağmen ancak yarım asır sonra Kafkasya sahillerinde ve özellikle Özürgeti bölgesinde ilk ürünü elde edebildi. Rusya'da çaycılık, XX. yüzyılın başında bugün Azerbaycan sınırları içerisinde kalan Lenkeran bölgesine (Hazar sahilinde) kadar genişledi. Bu arada XIX. yüzyılın ortalarında Sakar Türkleri'nden bir grup Türkmenistan'da çay tarımını başlattı ve burada 1930'lara kadar üretimi sürdürdü.

Türkler'in çayla tanışmasının iki bin yıl öncesine uzandığı tahmin edilmektedir. Hunlar'ın büyük ölçüde Çin etkisine girdikleri milâttan önce I. yüzyılın başlarına ait bulgularda bronzdan yapılmış bir kabın içerisinde çay kalıntılarına rastlanmıştır. Türkler'de çayın yaygınlaşması XII. yüzyılda yaşayan Hoca Ahmed Yesevî'ye dayandırılır. Menkıbeye göre Ahmed Yesevî, misafir olduğu Çin sınırı yakınlarındaki Türkistan köylerinden birinde kendisine ikram edilen bu sıvıyı içerek yorgunluğunu gidermiş ve herkese de bunu tavsiye etmiştir. Bununla beraber Türkler Moğol istilâları yüzünden batıya göç ettikleri süreçte çay kültüründen uzaklaştılar.

Osmanlılar'da çayla ilgili ilk bilgilerin XVI. yüzyıla kadar indiği sanılmaktadır. Ancak çayın içildiği yerlerle ilgili en eski kayıtlar Evliya Çelebi'nın eserinde yer alır. Evliya Çelebi, İstanbul ve Bitlis'ten verdiği örneklerde bazı devlet dairelerinde ve konaklarda yapılan ikramlar arasında çayı da zikreder. Onun bahsettiği XVII. yüzyıl ile sonraki birkaç yüzyılda çay yaprakları aktarlarda satılan şifalı bir bitki olmaktan öteye gitmedi. Şeyhülislâm Damadzâde Ebülhayr Ahmed Efendi 1711 yılında yazdığı *Çay Risâlesi*'nde çayın faydalarını uzun uzun anlatmış, ancak tarihçesine ve Osmanlı kültüründeki yerine değinmemiştir. Aynı tarihli bir belgede "kilâr-ı âmire" için satın alınan malzeme listesinde çay da görülmektedir. Bu dönemde sarayda çay içilmediğine göre bunun şerbet yapımında kokulandırıcı bir çeşni olarak kullanılmış olması kuvvetle muhtemeldir. XIX. yüzyılın başlarında resmî kurumlarda ve büyük konaklarda içecekler arasında çay da bulunmaktaydı. Miss Julia Pardoe 1835'teki Mekteb-i Harbiyye ziyaretlerinde kendilerine çay ikram edildiğini yazar. 1839'da İstanbul'a gelerek Hâşim Ağa Konağı'na yerleşen Hokandlı diplomatlar için yapılan bir aylık harcama listesinde

en yüksek kalemi çay oluşturmaktaydı. İstanbul'un çay piyasasına Tanzimat'tan önce bir kısmı Kafkasya ve Buhara kökenli müslümanlar hâkimken yüzyılın ikinci yarısında Ermeni ve Rum esnafın bu ticarette söz sahibi olduğu görülmektedir. İngiliz girişimci Sir Thomas Lipton'un 1889'da piyasaya sürdüğü paket çaylar birkaç yıl içerisinde İstanbul mağazalarında yerini aldı. Çayın büyük rağbet görmesi üzerine bazı vurguncu esnaf sahtesini üretip piyasaya sürdü, devlet uzun süre bunlarla mücadele etti. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra çay ticaretinde yeniden Türkler öne çıktı. Osmanlı Devleti başlangıçta Çin ve Japonya'dan çay alırken XIX. yüzyılın ikinci yarısında İngiltere de bu ticarette pay sahibi oldu. Gemilerle İstanbul Limanı'na gelen çaylar İzmir ve Trabzon limanlarına sevkedilmekte, buralardan vilâyetlere dağıtılmaktaydı. Rusya üzerinden kara yoluyla da çay nakli yapılmaktaydı.

Çayın Türkiye'de bugünkü anlamda içilmeye başlanması Tanzimat'tan sonradır. Arkadaşları arasında "Çaycı" lakabıyla anılan Hacı Mehmed İzzet Efendi'nin 1878'de yazdığı *Çay Risâlesi*'nde kendisini otuz yıllık tiryaki olarak nitelemesi bu alışkanlığının 1840'lı yıllarda başladığını hatıra getirir. Batılılaşma döneminde Avrupa'ya gidip oradaki yaşam biçimini gören bürokrat ve aydınlar çay kültürünü İstanbul'a taşıdılar. Öte yandan Anadolu'nun doğu ve iç kesimlerine İran ve Rusya'dan gelen göçmenler de çayın girmesini sağladı. Bugün Erzurum ve Kars yöresinde semaverle açık çay içilmesi Rus etkisini, Van ve Hakkâri dolaylarındaki çok demli içme alışkanlığı da İran etkisini göstermektedir. Nihayet XIX. yüzyılın ikinci yarısında çalışmak amacıyla Rusya'ya giden Karadenizli erkeklerin burada tanıdıkları çay bitkisini memleketlerine döndüklerinde yanlarında getirerek bahçelerinde dikmeye başlamaları sonucunda Rize ve Artvin dolaylarında amatör çaycılık başladı. Bu arada II. Abdülhamid'in tarım politikası çerçevesinde Bursa, İstanbul, Selânik ve bazı Anadolu şehirlerinde Çin'den ve Japonya'dan satın alınan çay fidanları dikildi. Ancak Osmanlı döneminde devlet eliyle yürütülen çalışmalardan sonuç alınamadı; bireysel girişimler daha başarılı oldu. Rize Ziraat Odası reisi Hulûsi Bey'in 1912 yılında Batum'dan getirerek bahçesine diktiği fidanlar tutmuş, fakat I. Cihan Harbi'nin başlaması ve Rize'nin işgali sebebiyle çalışmalar yarım kalmıştı. Savaştan sonra Halkalı Ziraat Mektebi Müdürü Ali Rızâ Bey, Ziraat Nezâreti tarafından çay yetiştiren yerleri inceleyip rapor hazırlaması için Güney Kafkasya'ya gönderildi. Ali Rızâ Bey'in incelemeleri neticesinde hazırladığı rapor iki yörenin benzerliğini ortaya koydu; ancak imparatorluğun yıkılması ve yeni rejime geçilmesi dolayısıyla çay politikası kesintiye uğradı. Millî Mücadele hükümetinde İktisat Vekâleti'ne getirilen ve 1924'e kadar bu görevde kalan Zihni (Derin) Bey, Ali Rızâ Bey'in raporuyla kendi tesbitlerini birleştirip hükümete tasarı olarak sundu, dönemin Rize mebuslarının desteğiyle tasarı 1924'te kanunlaştı. Rize Vilâyeti ile Borçka Kazasında Fındık, Portakal, Limon, Mandalina, Çay Yetiştirilmesi Hakkındaki Kanun'a göre hükümet bölgede çay fidanlığı kuracak ve çiftçiye ücretsiz fidan dağıtacaktı. Fakat yörede müstakil üretim yaparak bundan büyük kazanç sağlayan üretici ve tüccarların aleyhteki propagandalarıyla çayın geleceğini kestiremeyen bölge halkının çekingen tutumu yüzünden çay politikası yavaş ilerledi, ilk üretim ancak 1928'de gerçekleşti. 29 Mart 1940 tarihli kanunla çay tarımının ve üreticisinin desteklenmesi güvence altına alındı, nihayet 1947 yılında Rize Çay Fabrikası işletmeye açıldı ve ardından ihracata başlandı.

Çay yetiştirilmesi hakkında Bâbıâli tarafından 1895 yılında hazırlanan tarifnâme (BA, Y.PRK.OMZ, nr. 1/84)

Tanzimat'tan sonra çay tüketimi yaygınlaştıkça kahvehaneler de satışına yöneldi. Avrupa'daki okuma evlerine benzer şekilde açılan kıraathanelerde çay kahvenin yerini aldı. Nihayet 1860'lardan itibaren Divanyolu-Beyazıt-Şehzadebaşı güzergâhında müdavimlerine sadece çay satan çayhaneler açıldı. II. Abdülhamid devrinin eğlence ve kültür merkezi Direklerarası'ndaki dükkânlardan neredeyse üçte birini oluşturan çayhanelere dönemin en önemli edip, şair, sanatkâr, asker ve bürokratları devam ediyordu. Çay kültürü Osmanlılar'ın son dönemlerinde roman, şiir, tiyatro, kanto gibi eserlere konu edildi. Çayla ilgili tekerleme ve bilmeceler üretildi, "çaynâme" adı verilen bir tür ortaya çıktı. Ancak çay konusundaki asıl kültürel ve folklorik birikim XX. yüzyılda oluşmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, BEO, nr. 1159/86876; BA, Cevdet-Hariciye, nr. 6424; BA, Cevdet-Sıhhiye, nr. 1034; BA, DH.MKT, nr. 2165/103; BA, *MAD*, nr. 18759, s. 5; BA, ŞD, nr. 1830/40; BA, Y.PRK.OMZ, nr. 1/84,

3/92; Mehmed İzzet, *Çay Risâlesi*, İstanbul 1295; Ebülhayr Ahmed, *Çay Risâlesi*, Bulak 1300; Ali Nazîmâ, *Çay*, İstanbul 1309; Mehmed Arif, *Çay Hakkında Mâlûmat*, İstanbul 1318; O. Kakuzo, *Çayname* (trc. Ali Sühâ Delilbaşı), İstanbul 1944; Burhan Kacar, *Yapraktan Bardağa Çay*, Ankara 1980; V. Khokhlachov, *Çay Alemi* (trc. N. Hasanaliyev), Bakü 1990; Asım Zihnioğlu, *Bir Yeşilin Peşinde*, Ankara 1998; Aladin Goushegir, "Safevîlerden Günümüze İran'da Kahve Kahvehaneler", *Doğu'da Kahve ve Kahvehaneler* (ed. H. Desmet-Gregoire – F. Georgeon, trc. Meltem Atik – Esra Özdeğer), İstanbul 1999, s. 155-193; S. Reimertz, *Çayın Kültür Tarihi*, Ankara 1999; Deniz Gürsoy, *Demlikten Süzülen Kültür: Çay*, İstanbul 2005; Mustafa Duman, *Çay Kitabı*, İstanbul 2005; Ali Rıza Saklı, *Türk Çayının Dünü ve Bugünü*, İstanbul 2008; Kemalettin Kuzucu, *Bin Yılın Çayı: Osmanlı'da Çay ve Çayhane Kültürü*, İstanbul 2012; D. Balland – M. Bazin, "Čāy", *EIr.*, V, 103-107; Hişâm Katna, "eş-Şây", *el-Meusûʿatü'l-ʿArabiyye*, Dımaşk 2005, XI, 541-544.

KEMALETTİN KUZUCU

ÇERKEZLER

Kafkaslar'da yaşayan halklardan biri.

Kendilerini Adige olarak adlandıran Çerkezler 2010 yılında Rusya Federasyonu'na bağlı Adigey (7800 km², nüfusu: 107.048), Kabarday-Balkar (12.500 km², 490.453), Karaçay-Çerkez (14.100 km², 56.466) cumhuriyetleriyle Rusya, Türkiye, Suriye, Irak, Ürdün ve İsrail'de yaşamaktaydı. Eski Yunan kaynaklarının Zigoi (Ζυγοί), Ortaçağ İslâm ve Rus kaynaklarının Keşek, Kasog diye adlandırdığı halk için ilk defa 1245'te kullanılan Çerkes ismi bu tarihten itibaren yaygınlaşmıştır. Çerkezler Abzeh, Bjeduğ, Çemguy (Temirgoy / Kemirgoy), Hatukay, Şapsığ ve Mahoşlar ile bugüne ulaşmayan Nathuhay, Ademey, Jane, Heğak, Hetuk, Acoy ve Çapsunlar'ın teşkil ettiği Batı (K'ahe) ve Kabardaylar ile Besleneyler'in teşkil ettiği Doğu (Şhağ) Çerkezleri olmak üzere iki gruptan meydana gelir. Ubıhlar günümüzde artık ölü bir dil sayılan ayrı bir dilleri olsa da Çerkezler'in bir kolu kabul edilir. Kafkas-Rus savaşları (1763-1864) başlamadan önce Çerkezler batıda Karadeniz kıyılarından doğuda Sunja nehrine, kuzeyde Azak denizinden güneyde Kafkas dağlarına kadar uzanan 100.000 kilometrekareden geniş bir alanı kaplayan ve Kafkasya'nın dörtte birini teşkil eden topraklarda yaşıyorlardı.

Çeşitli kaynaklarda Proto-Çerkezler'in Kuzey Kafkasya'daki varlığının milâttan önce 3000'lere kadar uzandığı belirtilir. Eskiçağ Yunan kaynaklarında milâttan önce VII. yüzyılda geçen Sind, Meot ve Kerket kavimleri İskitler ve Yunan kolonileriyle komşuydular. Bosfor ve Sarmat krallıkları yönetimi altında yaşayan, Farsça ve Türkçe konuşan bozkır halklarıyla ilişkileri olan bu kavimler Yunan ve Gürcü kaynaklarında Ζυγοί, Cikh denilen Zihler'in içinde eridi. Milâttan önce II. yüzyılda Roma idaresine giren Kuzey Kafkasya milâttan sonra III-IV. yüzyıllarda Hunlar'ın saldırısına uğradı. Bu saldırılardan sonra kıyı şehirleri ve deniz ticareti ortadan kalktı. V-IX. yüzyıllarda Hazarlar'ın hâkimiyetinde kalan ve Hazar-Arap mücadelelerine sahne olan Kuzey Kafkasya'nın kıyı kesimlerinde Bizans'ın misyonerlik, denizcilik ve ticaret faaliyetleri sürdü. VIII. yüzyılda Kuban çevresinde görülen Kasoglar, Zihler'in siyasî varlığına son verdiler, Ruslar'ın kurduğu Tmutarakan Prensliği'ni XI. yüzyılda ortadan kaldırdılar. Çerkezler'in etnik oluşumu böylece X-XII. yüzyıllarda tamamlandı. Moğol-Tatar istilâları XIII-XIV. yüzyıllarda Kuzey Kafkasya'nın etnik yapı haritasını değiştirdi. Doğuya ve güneye çekilen Çerkezler'in Kabarday denilen kolu ortaya çıktı. Kabarday, Besleney ve Çemguy prenslerinin atası olan Prens Yinal (1427-1456) halkın büyük kısmını yönetimi altında birleştirdi. Kabarday prensleri XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Çeçen, İnguş, Karaçay-Malkar ve Osetler ile Kafkas dağlarının kuzeyindeki Abazalar'a da hâkimdiler.

Altın Orda ve Bizans'ın Karadeniz'de ticaret yapma izni verdiği Cenevizliler, XIII-XIV. yüzyıllarda Karadeniz'in kuzey ve doğu kıyılarında Kefe, Azak, Taman, Temrük, Anapa ticaret kolonilerini tesis ederek Çerkezler'le ticarî ilişkiler kurdular. Kolonilere tahıl, tuzlu balık, havyar, bal, bal mumu, yün, kereste, deri ve kürk götüren Çerkezler bunlara karşılık kumaş, sabun, tuz, baharat ve kılıç alıyorlardı. En kârlı ticaret bütün Doğu Akdeniz'de satılan kölelerdi. İstanbul'un fethinden sonra Akdeniz'le irtibatı kesilen koloniler Fâtih Sultan Mehmed'in emriyle 1475'te Gedik Ahmed Paşa, 1479'da Kasım Paşa tarafından Osmanlı idaresine alındı. Taman ile Soçi arasında sahilde yaşayan, Osmanlı kaynaklarının "Aşağıra Çerkezleri" adını verdiği Çerkezler Osmanlı hâkimiyetini tanıdı. Kafkasya'nın Karadeniz kıyıları bu tarihten itibaren üç asır boyunca Osmanlı hâkimiyetinde kaldı. 1480'de Fâtih Sultan Mehmed'e elçi göndererek savaşlarda atlı asker verme karşılığında Osmanlı himayesine giren Çerkezler, II. Bayezid tarafından 1484'te Kırım hanının hizmetine verildiler (BA, *HH*, nr. 1022). XVIII. yüzyıla kadar hukuken Kırım Hanlığı'na tâbi, gerçekte ise serbest yaşayan Çerkezler tahta çıkan her hana 300 köle vermek, her yıl köle hediye etmek ve seferlere asker göndermekle mükellefti. Kırımlılar'ın baskısı ve köle akınları yüzünden Ruslar'a yanaşan Kabarday Prensi Temrük (Temruko) Moskova'ya elçiler yolladı (1557, 1559) ve kızını IV. İvan'la evlendirdi. Bazı Kabarday prensleriyle antlaşma imzalayarak bölgede nüfuzlarını arttıran Ruslar 1563'te Kafkasya'da ilk kaleleri olan Terek'i kurdular. Temrük'ün Çerkezler'i kendi yönetimi altında birleştirme siyaseti diğer prenslerin muhalefeti yüzünden başarılı olmadı. Kafkasya'ya yönelik Rus tehdidini farkeden Osmanlılar 1569'da Astarhan seferine çıktılar. Seferin başarısızlıkla sonuçlanmasına rağmen Ruslar 1574'te Terek Kalesi'ni yıktılar. XVII. yüzyılda Evliya Çelebi ve Tavernier şehirleri olmayan Çerkezler'in köylerde yaşadığını, tarım, hayvancılık, balıkçılık, arıcılık, el sanatları ve köle ticaretiyle uğraştıklarını, parayı bilmediklerini, ticaretin takasla yapıldığını belirtir, günlük hayatları ve geleneklerine ilişkin bilgi verirler. Evliya Çelebi Azak, Taman, Temrük ve diğer Osmanlı kaleleri hakkında başka kaynaklarda bulunmayan ayrıntılar kaydeder. Karadeniz'in kapalı bir Osmanlı denizi olduğu XVI-XVIII. yüzyıllarda Çerkez iskelelerinden yapılan deniz taşımacılığı ve ticaret hem İstanbul'un iaşesi hem de Çerkezler için çok önemliydi.

Osmanlı Devleti ve Rusya arasında imzalanan İstanbul Antlaşması ile (1700) Azak Kalesi Ruslar'a verildi. Çerkezler'in sınırı Azak'ın on saat güneyi olarak belirlendi. Prut seferi (1711) neticesinde Azak'ı geri alan Osmanlılar, Kabarday üzerinde hâkimiyet girişimlerini arttırdı. Ruslar 1720'de Terek boyunda beş Rus-Kazak kasabası kurdu. 1735-1739 Osmanlı-Rus savaşı sonunda imzalanan Belgrad Antlaşması ile bağımsız olan Kabarday'da Osmanlı ve Rus taraftarı prensler arasında mücadele başladı. Karışıklıktan yararlanan Ruslar, Osmanlı Devleti ve prenslerin itirazına rağmen 1763'te Mozdok Kalesi'ni yaptırdı. 1765-1767'de soylulara karşı Ruslar'ın da karıştığı köylü isyanları çıktı. 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşının ardından Küçük Kaynarca Antlaşması ile bağımsız olan Kırım Hanlığı 1783'te Rusya'ya ilhak edildi. Kuban nehri Osmanlı-Rus sınırı olarak belirlendi. Ruslar'ın Azak'tan Mozdok'a kadar uzanan müstahkem bir hat teşkil etmek, Gürcistan'ı himaye altına almak ve Vladikafkas Kalesi'ni yaptırmak (1784) suretiyle Kafkasya'da konumlarını güç-

lendirmesi üzerine Soğucak muhafızı Ferah Ali Paşa da Anapa Kalesi'ni inşa ettirdi, Kuban boylarını tahkim etti. İmam Şeyh Mansûr'un Ruslar'a karşı mücadelesine destek veren Çerkezler 1787-1792 ve 1806-1812 Osmanlı-Rus savaşlarında Osmanlılar'ın yanında yer aldılar.

1828-1829 Osmanlı-Rus savaşı sonunda Edirne Antlaşması ile Kafkasya'daki topraklarını kaybeden Osmanlı Devleti, Çerkezler üzerindeki haklarından Rusya lehine vazgeçti. Çerkezler'in dış dünya ile Karadeniz yoluyla olan ilişkisini kesmeye çalışan, 1838'de Soçi ve Tuapse limanlarını ele geçiren Ruslar ülkenin iç kesimlerinde yeni kaleler ve karakollar inşa ettiler 1820'lerde Dağıstan ve Çeçenistan'da Ruslar'a karşı Müridizm hareketi ortaya çıktı. Çerkezler'le ittifak kurmaya çalışan Şeyh Şâmil beklediği ilgiyi görmedi. Kırım Savaşı sırasında (1853-1856) müttefik donanmasının yardımıyla Taman yarımadasının bir kısmını ele geçiren, Şâmil'in teslim olmasından (1859) sonra da Ruslar'la savaşa devam eden Çerkezler 13 Haziran 1861'de Soçi'de yaptıkları toplantının ardından, Osmanlı Devleti, İngiltere ve Fransa'dan yardım istediler. Ruslar 1861-1864'te Abzeh, Şapsığ ve Ubıhlar'ın topraklarını işgal ettiler. Halka, bir ay içinde Kuban boyunda gösterilecek mahallere yerleşmedikleri veya Osmanlı topraklarına göç etmedikleri takdirde savaş esiri olarak Rusya'nın iç kesimlerine sürülecekleri bildirildi.

Ruslar'ın 1857'den itibaren planladıkları, Kafkasya Komisyonu'nun kurulması ve çarın onayı ile 1861'de resmen kararlaştırdıkları Çerkezler'in sürgünü birçok araştırmacıya göre modern tarihin ilk etnik temizlik hareketidir. 1858-1878 yılları arasında Osmanlı topraklarına sürülen ve göç edenlerin sayısı 1.200.000 ile 1.500.000 olarak verilir Osmanlı Devleti 16 Ocak 1860'ta Muhâcirîn Komisyonu'nu kurdu. Faaliyeti 19 Mart 1875 tarihine kadar süren bu komisyona bağlı Anadolu, Rumeli, Suriye iskân komisyonları vardı. Çerkezler İstanbul, Rumeli, Anadolu ve Suriye'ye yerleştirildi. Berlin Antlaşması'nın (1878) ardından diğer müslümanlarla birlikte Rumeli'yi terketmek zorunda kalan Çerkezler Anadolu, Suriye ve Irak'a gönderildi. Kafkasya'dan göçler 1910'lara kadar devam etti. Çerkez aydınları tarafından İstanbul'da Çerkez İttihat ve Teâvün Cemiyeti, Çerkez Kadınları Teâvün Cemiyeti, müslüman kız ve erkek öğrencilerin birlikte ders gördüğü ilk okul olan Çerkez Numune Mektebi kuruldu. İstanbul'da *Guaze (rehber)*, Kafkasya'da *Adige Mak (Adige'nin sesi)* gazeteleri yayımlandı.

Çarlığın devrilmesi üzerine Aralık 1917'de teşkil edilen Terek-Dağıstan oblastları hükümetine katılan Çerkezler, bu yönetimin dağılmasından sonra diğer Kuzey Kafkasya halklarıyla birlikte 11 Mayıs 1918'de Kuzey Kafkasya Dağlıları Birliği Cumhuriyeti'ni kurdular. Batum'da imzalanan Dostluk ve Yardımlaşma Antlaşması gereği Kuzey Kafkasya'ya giren ve 6 Ekim 1918'de Derbend'i alan Osmanlı ordusu Mondros Mütarekesi'nin ardından Kasım 1918'de Kafkasya'dan çekildi. 1920'deki Sovyet iktidarından sonra Kuzey Kafkasya Sovyet Cumhuriyeti, 1921'de Dağlı Cumhuriyeti adıyla Sovyet Rusya'ya katılan topraklar 1922'de Karaçay-Çerkez, Kabarday-Balkar Kuzey Oset, İnguş ve Çeçen özerk bölgelerine ayrıldı. 1936'da Adigey, Kabarday-Balkar, Karaçay-Çerkez özerk cumhuriyetleri kuruldu. Bu cumhuriyetler Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin dağılmasının (1991) ardından Rusya Federasyonu'nu oluşturan federal birimler haline geldiler

Sosyal ve Dinî Yapı. Çerkezler, İlkçağ'dan XIX. yüzyılın ortalarına kadar geleneksel ve sınıflı bir toplum yapısına sahiptiler. Yunanlılar, Romalılar, Türkler, Moğollar ve Cenevizliler'den etkilenen Kuzey Kafkasya'daki feodal yapı XIV. yüzyılda ortaya çıktı. "Pşi" denilen prenslerin yönettiği Kabarday, Besleney, Bjeduğ, Jane, Ademey, Temirgoy, Hatukay ve Mahoşlar feodal; pşıları olmayan Abzeh, Şapsığ ve Nathukaylar yarı feodal yapıdaydı. Toplum "pşı, vork / uzden / özden" (soylu), "fekotl / tekhoqotle" (özgür köylü), "og / loganapit" (ürettiklerinin bir kısmına soyluların el koyduğu köylü), "pşıtl" (kısıtlı mülkiyet ve aile hakkı olan köle), "vuneut / unatle" (köleler) denilen sınıflara ayrıldı. Pşıların soylu eşlerinden olan çocukları (mirze) babalarıyla aynı haklara sahipti, anneleri soylu olmayan çocukları ise (tume) düşük statüdeydi. Vorklar "tlakotle" (çok soylu) ve "dezhenugo" (az soylu) diye iki gruptu. Pşılar savaş, barış, yağma akını yapılmasına karar verir, "dzepş" (savaşçı şef) ve savaşçılara kumanda eder, halka emir verir, onları yargılar ve cezalandırırdı. Geleneksel hukuk XIX. yüzyıla kadar toplumda

Kafkasya'da Arap harfiyle yayımlanan ilk Çerkezce gazete olan *Adige Mak*'ın 52. sayısının ilk sayfası

geçerliliğini korudu. Pşı ve vorklardan oluşan mecliste (zeuç) yapılan toplantılara "hase", alınan kararlara "habze" deniyordu. Suçlular "khe-yasha" adı verilen mahkemede yargılanır, medenî hukuka ilişkin konular "thamate" denilen kişilerce düzenlenirdi. Kan davası ve erkek çocuğun yabancı ailelerde yetiştirilmesi (atalık) geleneği vardı. Boylar (tlevk), büyük ailelere (acikh) bölünmüş kırsal gruplar (psukho) halinde tek katlı evlerden (wune) oluşan köylerde (hable) yaşıyordu. Evlerde aile içi kııtlama ve törenlerin çevresinde yapıldığı ocak kutsal sayılırdı. Pantolon, kalpak (papah), kemer ve çizmeyle birlikte giyilen Çerkez elbisesi bütün Kafkas halklarınca benimsenmişti.

Çerkezler'in eski dini, tanrıları ve törenleri hakkındaki bilgiler Nart efsaneleri ve geleneklerle günümüze ulaşmıştır. Çerkezler baş tanrı Tha ile yer, gök, deniz ve ırmak tanrılarına inanıyorlardı. Tapınakları ve ruhban sınıfı yoktu. Kutsal ağaç, orman ve dağ kültleri inançlarının bir parçasıydı. Dualar ve kurban törenleri kutsal ormanlarda kutsal ağaçların altında yapılırdı. Eski inançların izleri, Hıristiyanlığın ve İslâm'ın yayılmasına rağmen XIX. yüzyıla kadar toplum hayatında devam etti. Çerkezler arasında Hıristiyanlık VI-XII. yüzyıllarda Bizans ve Rus misyonerleri tarafından yayıldı. Dominiken rahipleri XIII. yüzyılda Çerkezler'i Katolik yapmaya çalıştılar. Başpiskopos Galonifontibus 1404'te Karadeniz kıyısında yaşayan Çerkezler'in Ortodoksluğu benimsediğini, kiliseleri, ikonları, âyinlerinin Grekler'le aynı olduğunu, ancak eski putperest inançlarının canlı biçimde yaşadığını belirtir. Hıristiyanlık XV. yüzyılda etkisini kaybetti ve halk eski inancına döndü.

Çerkezler'in İslâmlaşması Tatarlar'ın etkisiyle XIII. yüzyılda başladı, Osmanlılar'ın bölgeye ulaştığı XV. yüzyılın son çeyreğinden itibaren yaygınlaştı. XVII. yüzyılın ortalarında Kabardaylar müslüman olmaya başladılar. Bölgede cami ve mescidler yapıldı. Geçmişte putperest ve hıristiyanların ibadet ettiği mâbedler mescide çevrildi. İslâmiyet XVIII. yüzyılın ilk yarısında Kazanoko Jabağ, yüzyılın sonlarında Ferah Ali Paşa, Hacı İshak Abuk ve Osmanlı Devleti'nin gayretleri neticesinde Çerkezler arasında yayıldı. Kabarday'da soyluların ve halkın Müslümanlığa geçmesini sağlayan Kazanoko Jabağ, İslâm'a uygun gelenekleri "adat" olarak halkın sosyal hayatına soktu, aykırı olanları ortadan kaldırdı, şer'î mahkemeler kurulmasına öncülük etti. Ancak Çerkezler'in İslâmlaşmasında en büyük pay Ferah Ali Paşa'ya aittir. Onun inşa ettirdiği Anapa Kalesi, Çerkezler arasında yürütülen dinî faaliyetlerin merkezi haline geldi. 1784'te Temirgoy ve Bjeduğ topraklarına camiler yaptırıldı. 1785'te Anapa kadılığı kuruldu. XVIII. yüzyılın sonundaki yerel âlimlerin en ünlüsü Türkçe, Arapça, Farsça bilen, Nakşibendî tarikatına mensup olan Hacı İshak Abuk soyluları İslâmiyet'e bağladı. Arapça ve Türkçe bilen talebeler yetiştirdi, şer'î mahkemeler kurdu. Kur'ân-ı Kerîm'i Çerkezce'ye çevirmeye teşebbüs etti. İslâmlaşma'ya destek veren Bâbıâli yerel ulemâyı dini öğretme hizmetlerine karşılık maaşa bağladı. İslâm'ı yaymak için din görevlileri gönderildi. XIX. yüzyılın başlarında Kuban ötesinde imamları İstanbul'dan tayin edilmiş seksen cami, öğrenci sayısı on-altmış arasında değişen, okutulan kitapları İstanbul'dan gönderilen kırk mektep vardı. Din bilginleri sayesinde XVIII. yüzyılda ve XIX. yüzyılın başlarında Çerkezler arasında Türkçe bilenlerin sayısı arttı. Halk tahılın % 10'unu, otuz büyükbaş hayvanın ya da kırk küçükbaş hayvanın birini, balın % 1'ini ibadet, eğitim ve cenaze hizmetlerine karşılık din görevlilerine veriyordu. Kuzey Kafkasya'ya Nakşibendîlik 1780'lerde, Kâdirîlik 1850'lerde ulaştı. Ancak tasavvuf ve tarikatlar feodal yapıdaki Çerkezler arasında çok etkili olmadı. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği döneminde dinî ibadet ve eğitim yasaklandı. Dinî yapılar yıktırıldı. 1990'lardan sonra yeni camiler inşa edildi. Günümüzde küçük bir grup Ortodoks Kabarday ve 2000-3000 Katolik Kabarday dışında bütün Çerkezler Sünnî-Hanefî müslümandırlar.

XVIII. yüzyılın ilk yarısında Çerkezler'in Müslümanlığa girişini sağlayan Kazanoko Jabağ'ı tasvir eden yağlı boya tablo

Ortaçağ'da güzellik, cesaret ve savaşçı yetenekleriyle bilinen Çerkezler Abbâsî, Eyyûbî, Memlük sarayları ve ordularında önemli rol oynadılar. Şah I. Tahmasb'dan itibaren Safevî sarayı ve ordusunda Gürcüler ve Ermeniler'le birlikte etkili oldular. Sultan Berkuk'tan (1382) devletin yıkılmasına kadar (1517) Memlük sultanları Burcî denilen Çerkezler'di. Mısır'da Memlük beylerinin siyasî, askerî, iktisadî etkinlikleri XIX. yüzyıla kadar sürdü. İlk Çerkez gazetesi *İttihad* 1899'da Türkçe olarak Kahire'de yayımlandı. XV. yüzyılda Osmanlı sarayı ve ordusuna girmeye başlayan Çerkezler, XVIII. yüzyıldan Osmanlı Devleti'nin sonuna kadar Harem ve Enderun'daki en kalabalık unsurdu. Osmanlı tarihinde on bir padişah annesi ve vâlide sultan, sekiz sadrazam, birçok vezir, asker, bürokrat ve saray görevlisi Çerkez'di. Mısır'da ve Kafkasya'daki Osmanlı kalelerinde Çerâkise Bölüğü denilen tamamı Çerkezler'den oluşan birlikler vardı.

Maykop Merkez Camii – Adigey Cumhuriyeti

Kafkas dillerinin Adige-Abhaz grubunda yer alan Çerkezce (Adigebze) doğu ve batı lehçelerine ayrılır. Çoğu ünsüz olmak üzere elli dört sese sahip, uzun bir geçmişe, zengin kelime hazinesine ve kültüre dayanan, ifade gücü yönünden işlek bir dil olan, geçmişte farklı alfabelerle yazılan Çerkezce, Sovyet döneminin ilk yıllarında önce Arap, ardından Latin, 1936-1938'den sonra Kiril alfabesiyle yazıldı. 1924-1938 arasında Batı ve Doğu Çerkez lehçeleri üzerine iki ayrı yazı ve edebiyat dili oluşturuldu. Çerkezler'in milâttan önce 3000'lere dayanan Nart destanı ile başlayan sözlü edebiyat geleneği de çok gelişmiştir.

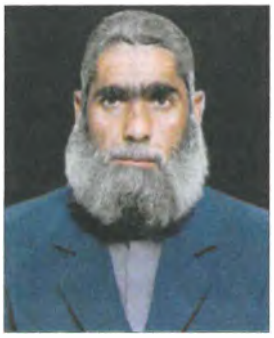
BİBLİYOGRAFYA :

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (Dağlı), II, 61-70; VII, 265-295; J.-B. Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi* (trc. Teoman Tunçdoğan), İstanbul 2006, s. 311-321; Mehmed Hâşim Efendi, *Ahvâl-i Anapa ve Çerâkise*, TSMK, nr. 1564, vr. 6ᵇ, 8ᵃ-9ᵇ, 15ᵇ-17ᵃ; J. F. Baddeley, *The Russian Conquest of the Caucasus*, London 1908, tür.yer.; İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul 1958; Kemal Karpat, *Ottoman Population 1830-1914*, Wisconsin 1995, s. 69; A. Grigoriantz, *Kafkasya Halkları Tarihî ve Etnografik Bir Sentez* (trc. Doğan Yurdakul), İstanbul 1999, s. 105-133; Ch. Lemercier-Quelquejay, "Co-optation of the Elites of Kabarda and Daghestan in the Sixteenth Century", *The North Caucasus Barrier: The Russian Advance Towards the Muslim World* (ed. M. Benningsen Broxup), London 1999, s. 25-28; a.mlf., "Kuzey Kafkasya'da Tarikatlar", *İslâm Dünyasında Tarîkatlar* (trc. Osman Türer), Ankara 2004, s. 69-70, 72; a.mlf., "Çerkes", *EI²* (İng.), II, 21-23; G. Rota, "Caucasians in Safavid Service in the 17th Century", *Caucasia between the Ottoman Empire and Iran: 1555-1914* (ed. R. Motika – M. Ursinus), Wiesbaden 2000, s. 107-108; Amjad Jaimoukha, *The Circassians: A Handbook*, London 2001; Aytek Namitok, *Çerkeslerin Kökeni* (trc. Aysel Çeviker), Ankara 2003, I-II; Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağında Kafkasya 1454-1829: Tarih, Toplum, Ekonomi*, İstanbul 2005, tür.yer.; Tamara V. Polovinkina, *Çerkesya Gönül Yaram* (trc. Orhan Uravelli), Ankara 2007; Ufuk Tavkul, *Kafkasya Gerçeği*, İstanbul 2007, tür.yer.; Ruslan Betrozov, *Çerkeslerin Etnik Tarihi* (trc. Orhan Uravelli), Ankara 2009; Kadir Natho, *Kafkasya'da ve Kafkasya Dışındaki Çerkesler* (trc. Ömer Aytek Kurmel), Ankara 2009; L. Tardy, "The Caucasian Peoples and their Neighbours in 1404", *AOH*, XXXII/1 (1978), s. 93; Mirza Bala, "Çerkesler", *İA*, III, 375-386; Halil İnalcık, "Çerkes", *EI²* (İng.), II, 23-25.

SADIK MÜFİT BİLGE

ÇETİN, İsmail
(1942-2011)

Son devir din âlimlerinden.

İsmail Çetin

27 Şubat 1942'de Diyarbakır'ın Hazro kazasında doğdu. Bölgede ilim ehli olarak tanınmış bir aileye mensuptur. Babası Kādî Beyzâvî'nin tefsiri üzerine hâşiyesi bulunan Molla Süleyman'ın oğlu Molla Mahfuz, annesi Ferrâ el-Begavî'nin *Meṣâbîḥu's-sünne*'sine şerh yazan Molla Reşid'in kızı Râbia Hanım'dır. İsmail ilk eğitimini memleketinde aldı. Daha sonra Halep'e giderek Şeyhülkurrâ Molla Abdürrezzâk Kürdî'nin yanında dört yıl kıraat dersleri okudu ve icâzet aldı. On dört yaşında iken Türkiye'ye döndü ve medrese öğrenimine devam etti. Bu dönemde Molla Mahmud, Şeyh Ersad, Seyda Halil ve oğlu Molla Bedreddin'den; Siirt'te Molla Tayyib, Şeyh Şerefeddin ve oğlu Şeyh Mustafa'dan, Muş'ta Molla Câfer'den ders aldı. Erzurum'da altı ay kadar Sakıp Efendi'nin (Danışman), ardından Molla Muhammed Zivingî'nin, Molla Abdülhakim'in derslerine katıldı. Patnos'ta Molla Yâsin'den iki yıl boyunca çeşitli kitaplar okudu, onunla birlikte gittiği Van'da bir yıl daha derslerine devam edip kendisinden umumi icâzet aldı. 1960'ta tekrar Erzurum'a müftü Sâkıp Efendi'nin yanına gitti. Rahatsızlığı yüzünden derslerini sürdüremeyen hocasının tavsiyesiyle Diyanet İşleri Başkanı Ömer Nasuhi Bilmen'den kısa bir süre bazı kitaplar okudu. 27 Mayıs 1960 İhtilâli'nin ardından Suriye'de Şâh-ı Hazne'nin oğlu Şeyh Alâeddin'in, daha sonra Kuzey Irak'ta Şeyh Muhammed Kasım'ın derslerini izledi. Bu hocasıyla Şirvan'a döndü ve ondan da icâzet aldı.

Bir dönem Diyarbakır'da kitapçılık yapan İsmail Çetin imamlık ve müderrisliğe Diyarbakır'ın Ka'bî köyünde başladı, ardından şeyhi Abdülhakîm el-Hüseynî'nin emriyle çeşitli yerlerde bu görevi sürdürdü. 1971'de Isparta'nın Göndürle (Harmanören) köyünde ve Atabey ilçesinde imamlık yaptıktan sonra istifa edip Isparta'ya yerleşti. Burada bir yayınevi kurup eserlerini yayımlamaya başladı. Bir taraftan da kurduğu medresede ders vererek otuz dördü icâzet alan yüzlerce talebe yetiştirdi. 12 Eylül 1980 İhtilâli'nde bir süre takibata uğradı, bu sırada hapishanede astım ve bronşit hastalığına yakalandı. 1996'da sağlık sorunları dolayısıyla Antalya'nın Aksu ilçesine göç ederek çalışmalarını burada devam ettirdi. 17 Haziran 2011 tarihinde vefat etti. Isparta'da kendisinin yaptırdığı Dilara Camii ve Külliyesi'nin yanındaki Akyol Mezarlığı'nda defnedildi. Küçük yaşta Nurşinli Şeyh Mâşûk'tan tasavvuf eğitimi alan Çetin gençlik döneminde Seyyid Abdülhakîm el-Hüseynî'ye intisap etmiştir. Onun vefatından sonra 1973'te intisap ettiği Medineli Şeyh Abdülhak'tan 1976'da hac mevsiminde Nakşibendî, Kādirî, Kübrevî, Sühreverdî ve Çiştiyye tarikatları, 2000 yılında dayısı ve kayınbabası Şeyh Muhammed Ma'sûm'dan Kādirî irşad icâzeti almıştır.

Eserleri. İsmail Çetin'in yedisi Arapça olmak üzere Isparta'da kendi yayınevinde basılan elli civarında eseri olup başlıcaları şunlardır: **1.** *Ehl-i Sünnet'in Nazarı İ'tikādın Ölçüsüdür* (1977). Erzurumlu İbrâhim Hakkı'nın 110 beyitlik itikad manzumesinin şerhidir. **2.** *Mü'minin İstikāmeti Velînin Kerâmetidir* (1978). **3.** *Tasavvuf: İnsan ve Vazifesi* (1980). **4.** *Edeble Varış Lütufla Dönüş* (1982). **5.** *Tek Çare* (1987). Ahlâkî ve tasavvufî öğütler içeren hacimli bir eserdir. **6.** *İttibâ Ehl-i Sünnete'dir* (1989). Eserde Mecûsîlik, Seneviyye, Berâhime, Sâbiîlik, yahudi fırkaları, Ehl-i sünnet'ten ayrılan fırkalar ve inançlarla Ehl-i sünnet içindeki hak mezhep ve fırkalar tanıtılmış, son bölümde *Kasîde-i Emâlî Tercümesi* esas alınarak Ehl-i sünnet inancı ve tasavvufla ilgili bilgiler verilmiştir. **7.** *Özleşme Yolu* (1991). Şeyh Fethullah'ın *Risâle*'sinin Nakşibendî tarikatının âdâb ve erkânını anlatan birinci mektubunun tercümesidir. **8.** *Tahkîm-i Sâdât Şerh-i Mişkât* (I-III, 1995). Birinci ciltte Hatîb et-Tebrîzî'nin *Mişkâtü'l-meṣâbîḥ* adlı eseriyle ilgili bir mukaddime yazılmış, ardından Abdülhak ed-Dihlevî'nin bu eser üzerine yazdığı ta'lîkātın mukaddimesiyle Hatîb et-Tebrîzî'nin mukaddimesi tercüme edilmiştir. Bu mukaddimelerden sonra müellif *Mişkâtü'l-meṣâbîḥ*'in tamamını yayımlamayı tasarlamışsa da ölümü dolayısıyla sadece iman bölümünü tamamlayabilmiştir. **9.** *Mesâfü'l-ʿulemâ'i'l-etḳiyâ'i'l-aḫbâri'l-aḫyâr fi't-tevḥîdi ve't-tevekküli ve't-tevessüli bi'l-enbiyâ'i ve'l-evliyâ'i'l-ebrâr* (1999). Aynı konuda *Tevessül* (1992) adlı bir risâlesi daha vardır. **10.** *Tasavvuf ve Tevhîdde Parlak İnciler* (2000). *ed-Dürrü'n-naḍîd fi't-taṣavvuf ve't-tevḥîd* adlı kendi Arapça eserinin çevirisidir. **11.** *Ta'lîm-i Asfiyâ'* (2002). Bu da *Ḥikmetü'l-enbiyâ' bi-taʿlîmi'l-aṣfiyâ'* adlı Arapça eserinin tercümesidir. **12.** *Âyet*

ve Hadislerle Kudsî Dualar (2008). **13.** *Evrâd-ı Bahâiyye'nin Tercüme ve Şerhi* (2009), *el-Envârü'l-ḳudsiyye li-şerḥi'l-Evrâdi'l-Bahâ'iyye* adlı eserin çevirisidir. İsmail Çetin'in diğer bazı eserleri de şunlardır: *Sohbet ve Tesettürde Âdab* (1979), *Ahlak: Mufassal Medenî Ahlak* (1986), *Şübheden Hakîkate* (1987), *Olgunluk Günahtan Sakınmaktır* (1989), *İnançlı Gençlik Şuuru* (1992), *Ahlâk Reçeteleri* (1993), *Milliyetçilik Şuurumuz* (1994), *Terbiye-i Nefs* (1995), *Nasıl Olmalıyım?* (2003), *Kalbin Diriltilişi* (2003), *Yuvanın Yapılışı* (2004), *Gencim Nereye?* (2006), *Âmentü* (2007), *Tasavvuf* (2007).

BİBLİYOGRAFYA :

Nureddin Boyacılar, *Bir Ömür Böyle Geçti: Hayatım ve Hatıralarım*, Konya 2013, s. 285-286; *Diyarbakır Ansiklopedisi* (ed. İhsan Işık), Ankara 2013, I, 309-313; Mehmet Başat, "İsmail Çetin Hoca ile Sohbet", *Yeni Nesil*, İstanbul 10-13 Ağustos 1990; "İsmail Çetin Efendi ile Sohbet", *Feyz*, sy. 40, Ankara 1994, s. 17-19; Kerim Bozdağ, "Allâme Şeyh İsmail Çetin Hazretleriyle Röportaj", *Furkan*, sy. 34, İstanbul 2009, s. 34 vd.; "İsmail Çetin Hazretleri ile İlmî Bir Sohbet", *Beyan*, sy. 127, İstanbul 2010, s. 32-34; Ahmed Mücteba Çetin, "İsmail Çetin Hocaefendi", *Feyz*, sy. 242 (2011), s. 16-19; Salih Okur, "İsmail Çetin Hocaefendi ile Tartışılan Konular Üzerine", http://cevaplar.org (15.12.2007); A. Kerim Melleş, "İsmail Çetin Hocaefendinin Biyografisi", http://www.ismailcetinhoca.com/haber_detay.asp?haber ID=17 (12 Temmuz 2012); "İsmail Çetin Hocaefendinin Tarihçe-i Hayatı", http://www.ismailcetinhoca.com/haber_detay.asp?haberID=17 (21.11.2013).

RECEP ÖZDİREK

ÇINARLI, Mehmet
(1925-1999)

Şair, yazar ve bürokrat.

Ermenek'te doğdu. Asıl adı Mehmet Nuri'dir. İlkokulu doğduğu şehirde, ortaokulu Konya Lisesi'nde okuduktan sonra Antalya Lisesi'ni ve Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni bitirdi (1948). Bir süre Maliye Bakanlığı'nda maliye kontrol genel müdür yardımcılığı görevini yürüttü (1960). Bu sırada kazandığı bursla Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti (1961). 1964'te Maliye Tetkik Kurulu üyeliğine getirildi. 1967'de Sayıştay, 1981'de Anayasa Mahkemesi üyeliğine seçildi. 1990'da emekli oldu. Beyninde oluşan bir rahatsızlık sebebiyle 17 Ağustos 1999'da Ankara'da vefat etti ve Karşıyaka Mezarlığı'nda defnedildi.

Çınarlı'nın edebiyata ilgisi küçük yaşlarda başlamış, ilk şiiri *Antalya Gazetesi*'nde çıkmıştır (1937). Daha sonra *Yedigün* ve *Yarımay* dergilerinde, özellikle 1942'den sonra *Çınaraltı* dergisinde ve Zonguldak'ta çıkan *Doğu* gazetesinde yayımladığı şiir ve yazılarıyla tanınmaya başlamış, üniversiteler arası bir yarışmada "Sonbahar Duyguları" adlı şiiriyle birincilik kazanmıştır (1948). Mûnis Faik Ozansoy, İlhan Geçer ve birkaç arkadaşıyla birlikte *Hisar* dergisini kurmuştur (1950). Hece ve aruz kalıplarını kullanarak yazdığı şiirleri ve edebiyatla ilgili yazıları ağırlıklı olarak *Hisar* dergisinde olmak üzere *Türk Yurdu*, *Çağrı*, *Ilgaz*, *Millî Kültür* ve *Türk Dili* gibi dergilerde yayımlanmış; *Hisar* etrafında sonradan "Hisarcılar" veya "Hisar şairleri" diye anılacak bir şairler grubunun oluşumunu hazırlamıştır. İdeolojik olmayan, millî ve yerli değerlerden güç alan eserlerinde kendine has hayaller farkedilir. Türk geleneksel şiirinin esintilerine yeni ses ve biçimler eklediği, aruzu taklide düşmeden kullandığı kabul edilen şairin pürüzsüz bir şiir dili vardır. Yazılarında ise 1950'lerde başlayan yeni dile karşı çıkmış, daha ziyade bireysel ve toplumsal meselelere değinmiştir. Bazı şiirleri İngilizce (Talat Sait Halman, Yusuf Mardin), Fransızca (M. Y. Tümbaş) ve Almanca'ya (Annemarie Schimmel) çevrilmiştir. Ayrıca Rüştü Şardağ, Bekir Sıtkı Sezgin, Cinuçen Tanrıkorur ve B. Özgen tarafından bestelenmiş pek çok şiiri vardır. Mehmet Çınarlı, *Töre* dergisinde "Sanatçı Dostlarım" başlığıyla yayımladığı yazılarında Mûnis Faik Ozansoy, Arif Nihat Asya, Gültekin Sâmanoğlu, İlhan Geçer, Tarık Buğra, Halide Nusret Zorlutuna, Mehmet Kaplan, Cemil Meriç, Emine Işınsu, Talat Sait Halman, Sevinç Çokum gibi çoğu *Hisar* dergisinde yazmış şair ve yazarları değişik yönleriyle anlatmıştır. *Bir Yeni Dünya Kurmuşum* adlı kitabıyla Türkiye Millî Kültür Vakfı edebiyat armağanı (1974), *Sanatçı Dostlarım*'la jüri özel armağanını kazanmıştır (1979). 1982'de Kayseri Sanatçılar Derneği'nce "Aruzu En İyi Kullanan Şair" ödülüne, 1984'te *Zaman Perdesi*'yle Türkiye Yazarlar Birliği'nin şiir ödülüne ve 1992'de İLESAM Üstün Hizmet ödülüne lâyık görülmüştür.

Mehmet Çınarlı

Eserleri. Şiir: *Güneş Rengi Kadehlerle* (Ankara 1958), *Gerçek Hayali Aştı* (Ankara 1969), *Bir Yeni Dünya Kurmuşum* (Ankara 1974), *Zaman Perdesi* (İstanbul 1983, bütün şiirlerinden şairin kendi yaptığı seçmelerden meydana gelmektedir), *Güzelliklere Doymam* (Ankara 1995). **Deneme:** *Halkımız ve Sanatımız* (Ankara 1970), *Söylemek Yaraşır* (İstanbul 1978), *Aynı Yolda* (Ankara 1986), *Mısralarda Gezinti* (Ankara 1990). **Hâtıra:** *Sanatçı Dostlarım* (İstanbul 1979, "Sanatçı Dostlarım" ve "Gidenleri Anarken" başlıklı iki bölümden oluşmaktadır), *Hatıraların Işığında* (İstanbul 1984), *Altmış Yılın Hikâyesi* (İstanbul 1999).

BİBLİYOGRAFYA :

Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara 1968-69, V, 3070-3076; Ali Bulut, *Mehmet Çınarlı: Hayatı, Eserleri, Sanatı* (doktora tezi, 1991), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Öztürk Emiroğlu, *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatında Hisar Topluluğu ve Edebî Faaliyetleri*, Ankara 2000, tür.yer.; "Çınarlı, Mehmet", *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, I, 251; Gültekin Sâmanoğlu, "Hisar'dan Portreler: Mehmet Çınarlı", *Hisar*, II/20, Ankara 1951, s. 14-15; "Hisar'dan Biyografiler", *Hisar*, VI/27 (1966), s. 21; "Çınarlı, Mehmet", *TDEA*, II, 143-144.

ÂLİM KAHRAMAN

ÇİNGENELER

Dünyanın her tarafına dağılmış göçebe bir topluluk.

Avrupa'nın çeşitli yerlerinde, İran, Belûcistan gibi Asya memleketlerinde, Mısır, Kuzey Afrika ve Amerika'da yaşayan, fizikî görünümleri ve mizaçları, yaşam tarzları ve dilleriyle diğer milletlerden ayrılan gezici bir topluluktur. Türkiye'de Çingene adıyla bilinen bu topluluk farklı şekillerde de adlandırılmıştır. Çingene kelimesinin kökeni hakkında kesin bir bilgi yoktur. Kelimenin Brahman kitaplarında paryalara verilen **çandala**dan geldiğini ileri sürenler yanında **athinganus** kelimesiyle ilişkilendirenler de vardır. Menşelerinin Hindistan'a dayanmasından hareketle "mûsikiye âşina, dansöz" anlamındaki **toyeng** ile İndus sahillerinde yaşayan ve **çangar / zingar** adı verilen halklarla bağlantılı olarak bu adla anıldıkları kabul edilir. Bunlara Türkiye'de halk arasında **pırpırı, karaoğlan**, Araplar arasında **ğacer** (Gacî), Zut ve sayâbice, Finlandiya'da **mustaläinen** (kara), Macaristan'da **faraonépe** (Firavun kavmi, Firavun

oğulları), Yunanistan'da **zapari**, Doğu Ermenileri arasında **boşa** denmekte, fakat Çingeneler kendilerini **rom / romany** (insan), bazan da **kalo** (kara) diye nitelemektedir. XIX. yüzyılın sonuna kadar Çingeneler'in Mısırlı olduğu kabul edilerek Batı dilinde "kıptî" (aigyptos, agyptus = "Mısırlı") anlamına gelen **gypsies, egyptian** ve **gitano** gibi isimlerle anılmışlarsa da yaklaşık iki asırdan beri devam eden dil çalışmaları neticesinde onların Hindistan kökenli bir kavimden geldiği fikri ağırlık kazanmaya başlamıştır. Türkiye'de "çingene" ya da -bu kelimenin aşağılayıcı bir ifade taşıdığı gerekçesiyle kendilerinin- "roman" adıyla anılmasını isteyen topluluğa Anadolu'da "poşa / boşa", "karaçi", "mutrib / mıtrıp", "kıptî", "arabacı", "elekçi", "köçer" gibi adlar verilmiştir. Bazı bölgelerde aslında tasavvufî bir anlam taşıyan "abdal" ile eş anlamlı olarak da kullanılmıştır. İç Anadolu bölgesinde müzik, dans gibi meşguliyetleri sebebiyle abdallara çingene isnadı da yapılmıştır. Bunun yanı sıra tarihî kayıtlarda "gurbetçi", "gurbet taifesi", "arap" (siyahî renk anlamıyla) gibi tabirlerin Çingene topluluklarını da içine aldığına işaret edilmiştir. Çingeneler'in eski zamanlardan beri İran'da **çingâne** (Kûlî ve Lûlî) adıyla bilindikleri ifade edilir (Dihhudâ, XI, 16534). Bazı araştırmacılar kelimeyi **tsjengan** (**chengan**) şeklinde yazarak bunu **tsenji**n (müzisyen, rakkas) Farsça çoğulu olarak açıklamaktadır. Bu sözcükle "chang" kelimesinin mi (ceng = savaş) yoksa "zang"ın mı (Arapça zenc = siyah adam, günümüzde İngiltere'de Çingeneler'e denildiği gibi) kastedildiği belli değildir.

Bizans Çingeneleri üzerine yapılan bir çalışmada Türkçe'de çingene, İtalyanca'da zingari, Fransızca'da tsiganes ve Almanca'da Zigeuner kelimelerinin hepsinin "adsincani"den geldiği ileri sürülmüştür. Muhtemelen "athinganoi" kavramından "atsinganos" (Yunanca), "acigan" (Bulgarca), "cygan" (Lehçe), "cigani" (Slovakça), "zingari" (İtalyanca), "tsiganes" (Fransızca), "Zigeuner" (Almanca), "cingarus" (Latince), "cigano" (Portekizce) ve "çingâne" (Türkçe) kelimeleri türetilmiştir. Kelimenin Mezopotamya'da "singar" şeklinde kullanılması, en azından Hindistan'da "zingar" diye geçen kelimenin burada "singar" biçimine dönüştüğüne, daha sonraki dönemlerde ise Anadolu'da bunun "çingen" ve "çingene" haline geldiğine, böylece sözcüğün Doğu'dan Batı'ya geçtiğine işaret eder. Çingene isminin menşei hakkında birtakım menkıbeler bulunmaktaysa da bunların nasıl, hangi kaynaktan beslendiği bilinmediği gibi çoğu muhayyel, uydurma rivayetlere dayanır. Son zamanlarda Türkiye'de bunun yerine kullanılan roman kelimesi hem etimolojik hem bilimsel açıdan çingene veya kıptî tabirinin yerini tutmamaktadır.

Çingeneler'in V. yüzyıldan itibaren Hindistan'dan kopmaya başladıkları tahmin edilmektedir. Hindistan'a hükmedenler Çingeneler'i yerleşik olmaya zorlayınca onların gezginci yaşamlarını sürdürebilmek için batıya göç ettikleri belirtilir. Öte yandan Taberî'de geçen bir kayıtta Çingeneler'in Hz. Nûh'un oğlu Yâfes'in neslinden türediği ve anayurtlarının Sind ve Hint havzası olduğu bilgisine rastlanır. Asıllarının Hint kökenli bir kavme dayandığı kabul edilmekle birlikte bazı araştırmacılar ilk vatanlarının Mısır olduğu tezini savunmaktadır. Bunun ana sebebi muhtemelen, Çingeneler'in Mısır'da uzun müddet kaldıktan sonra deniz yoluyla Avrupa'ya geçmeleri ve bundan dolayı onlara Gypsy (Mısırlı) kelimesinin yakıştırılmış olmasıdır. Çingeneler'in V-XI. yüzyıllar arasında farklı yollar takip ederek Hindistan'dan İran'a, oradan batıya ve güneye olmak üzere iki kola ayrılarak yayıldıkları bilinmektedir. İlk kol Suriye üzerinden Mısır'a ve oradan da Avrupa'ya geçerken ikinci kol, İran üzerinden Hazar denizinin kuzeyini takip ederek Romanya yoluyla Balkanlar'a ulaşmıştır. Ancak yazarların büyük bir çoğunluğu, elde ikna edici tarihî kaynak ve dil bilimi açısından delil bulunmağından bu bilgiyi şüphe ile karşılar.

Bulundukları ülkelerde marjinal topluluklar içinde ilk sırayı alan Çingeneler'in bir bölümü yerleşik hayata uyum sağlamıştır. Türkiye'de de göçebe ve yerleşik Çingeneler arasında gerek dil gerekse yaşayış ve âdet bakımından zamanla büyük farklar oluşmuştur. Göçebeler, kendilerine has nitelikleri ve dillerini muhafaza ettikleri halde yerleşenler yerli halkla karıştıklarından hem dillerine Türkçe ve Rumca kelimeler girmiş hem de göçebe Çingene âdet ve yaşayışını terketmişlerdir. Gelenek ve göreneklerine çok bağlı olan Çingeneler gittikleri yerlerde açık biçimde ayırımcılığa, çeşitli baskılara ve şiddete mâruz kaldıkları halde yine de gelenek-lerini korumaya çalışmışlardır. Çingeneler'i toprağa yerleştirmeye ve özümlemeye yönelik resmî kararlara rağmen onların esas yapısını teşkil eden göçebelik ruhu devam etmiştir. Ayrıca bulundukları ülkenin dinini kolaylıkla benimsedikleri de bilinmektedir. Müzik ve eğlence hayatına yönelik faaliyetler Çingeneler'in vazgeçilmez bir parçası olarak sürmektedir. Bu kavim üzerine araştırma yapan bilim adamlarının genel kanaati hiçbir etnik grubun bu kadar müziğe düşkün olmadığı yönündedir. Çingenece kuzeybatı Hint-Ârî dillerinin bir kolu olan Sâmî dil grubuna mensuptur. Ana öbekten V. yüzyıla doğru ayrılmış ve Çingeneler'in göçleri sonucunda birkaç kola ayrılmıştır. Belli başlı Çingene lehçeleri olarak Ermenistan, Suriye ve Avrupa lehçeleri anılır. Çingeneler yaşadıkları ülkelerin dilleriyle de konuşurlar.

Osmanlı Devleti'nde Çingeneler. Osmanlı Devleti'nde çok geniş bir coğrafî sahaya yayılan Çingene toplulukları devlet tarafından çok sıkı bir disiplin altına alınmış olup hukukî bakımdan da özel bir nizama bağlanmışlardır. Orduda yardımcı kuvvet olarak görev alan Çingeneler, Rumeli'nin ele geçirilmesi sırasında yayalar teşkilâtının kurulmasıyla daha sistemli bir vazife görmeye başlamışlardır. Bunların XVI. yüzyıldan itibaren genelde imar hizmetlerinde kullanıldığı görülmektedir. Bulundukları yer bakımından yaptıkları çeşitli hizmet-

Çadırlarının önünde kalaycılıkla uğraşan bir Çingene ailesini gösteren kartpostal

XX. yüzyılın başlarında Kâğıthane'deki Sünnet Köprüsü'nün önünde bir grup Çingene'yi gösteren kartpostal

lerden başka sahillerde gemi malzemesi temini, gemi yapımı ve tamiri, köprü inşası, menzillerde erzak toplanması gibi işler yanında madenlerde, ordunun nakliye işlerinde ve kalelerin onarımında da çalıştırılmışlardır. Çingeneler Osmanlı hukuk sisteminden dışlanmamışlar, haksızlığa mâruz kaldıklarında kadıya / mahkemeye başvurup haklarını arayabilmişlerdir. Bir bakıma devlet onları resmî bir çerçevede tanımlamıştır.

Çingeneler'in yaşadığı Rumeli eyaletinde isimleri XV-XVI. yüzyıllara ait tahrir defterlerinde "Kıbtiyân-ı Vilâyet-i Rûm-ili" diye geçer. Anadolu'da mevcut eyaletleri teşkil eden sancakların XVI. yüzyıla ait tahrir kayıtlarında da Çingeneler hakkında pek önemli bilgiler yer alır. Öte yandan Çingeneler'le ilgili ilk hukukî düzenlemelerin Fâtih Sultan Mehmed zamanında yapıldığı bilinmektedir. Kanûnî Sultan Süleyman döneminde ise Rumeli kesiminde Çingene sancağının teşekkül ettirilmesiyle yeni idarî bir düzenlemeye gidildiği görülür. Çingeneler'le ilgili düzenlemelerde onların göçebe olanlarının hangi kazalar dahilinde dolaşacakları tesbit edilmiş, bu arada cemaatlerini terkedip gitmelerine izin verilmemiştir. Cemaatlerini terkedenler yakalanır ve kabilesine teslim edilirdi. Kabilelerine "katuna", reislerine de "katuna başı" adı verilirdi. Çingeneler'den müslüman olanların gayri müslim Çingeneler'le karışmasına ve birlikte konup göçmelerine izin verilmezdi. Kız alıp vermelerine de izin yoktu. Çingene kanunnâmesinde müslüman Çingeneler'in gayri müslim Çingeneler'e karışması halinde onlardan sayılacakları ve kendilerine cizye mükellefiyeti yükleneceği hükme bağlanmıştı. Çingeneler'in belli bir sistem içine alınması önemliydi. Bu durum onların yaşadıkları başka ülkelerde rastlanmayan bir özelliğe işaret ediyordu. Hatta Çingeneler'in bir sancak şeklinde idarî organizasyon altına alınmaları, zamanla yerleşik hayata geçiş ve dâimî surette ikametlerini sağlayarak toplumla bütünleşmelerinde rol oynamış olmalıdır.

Osmanlı ülkesinde yaşayan Çingeneler, XVI. yüzyıla gelinceye kadar sadece cizye ve ispenç ödeyerek vergi yükümlülüklerini yerine getirmekteydiler. Osmanlı sınırlarının batıda genişlemesinden sonra, 926'da (1520) Rumeli eyaletindekilerle İstanbul ve yöresinde yaşayan Çingeneler'in bir sancak sayılması üzerine buraya bir sancak beyi tayin edilmiştir. Bu sancağın beyine Çingene beyi veya "mîr-i Kıbtîyan" da deniliyordu. Sancak Çingeneleri müslüman ve gayri müslim olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Bunlardan müslüman olanları hâne başına yılda 22 akçe vergi verirlerdi. Bir evde oturan ve evli olmayan oğullar da (mücerret = bekâr) aynı şekilde 22'şer akçe vermekle mükellefti. Gayri müslimler için bu miktar 25 akçe idi. Ayrıca resm-i arûsiyye (gerdek vergisi), cürüm ve cinayet akçesi gibi tekâlif-i örfiyye türünden vergileri diğer reâyâ ile aynı miktarda öderlerdi. Rumeli beylerbeyiliği teşkilâtının bir parçası olarak ortaya çıkan, merkezi Kırkkilise (Kırklareli) olan ve Eski Hisâr-ı Zağra, Hayrabolu, Malkara, Döğenci-ili, İncüğez, Gümülcine, Yanbolu, Pınarhisar, Pravadi, Dimetoka, Ferecik, İpsala, Keşan ve Çorlu bölgelerini içeren Çingene sancağı muhtemelen, Çingeneler'den alınacak vergilerin düzenli biçimde tahsilini sağlamak ve onları belirli bir bölge içerisinde denetim altında tutmak amacıyla kurulmuştu.

Çingeneler'in İstanbul'un fethinden sonra şehre gelerek önce Galata surları dışında Kasımpaşa'da Çürüklük denilen yere iskân edildikleri, daha sonra Ayvansaray, Sulukule, Sultan mahallesi ve Üsküdar'da Selâmsız mahallesine toplu halde yerleştikleri anlaşılmaktadır. 1477'de yapılan nüfus sayımına göre İstanbul'da otuz bir hâne Çingene ikamet etmekteydi. Bu rakama muhtemelen gezici olanlar dahil değildi. Evliya Çelebi, Çingeneler'in İstanbul'a Fâtih Sultan Mehmed döneminde Gümülcine ve Menteşe sancaklarından getirildiğini kaydeder. Daha sonra Yenibahçe, Sulukule, Ayvansaray, Üsküdar, Kasımpaşa semtlerine yerleştirildikleri anlaşılmaktadır. İstanbul surlarının dibinde yaşayan Çingeneler, özellikle Edirnekapı ve Sulukule'de bulunanlar yerleşmekten çok konaklamayı tercih ediyordu. Sulukule, Selâmsız ve Ziba ile birlikte İstanbul'un en ünlü Çingene yerleşim birimlerinden sayılan Hacı Hüsrev, Çingeneler'in yerleşik düzene geçtikleri ilk mahalle olarak bilinmektedir.

Geleneksel Çingene meslekleri demircilik, nalbantlık, bakırcılık, kalaycılık, sepetçilik, elekçilik, altın arayıcılığı, seyislik, şifacılık, falcılık, ayı oynatıcılığı, akrobatlık, müzisyenlik, çengilik, bohçacılık, gemi yapımcılığı, oymacılık, madencilik, kâhinlik ve dilencilik şeklinde sıralanabilir. Osmanlı tahrir kayıtlarında geçen Çingene mesleklerinden bazıları şunlardır: Cüllâh (dokumacı), hayyât (terzi), hallaç, demirci, nalbant, sarraç, eyerci, dülger, baytar, kethüdâ, bezirgân, değirmenci, düvenci, arabacı, kasap, darıcı, mumcu, bozacı, korucu, sığırtmaç, çoban, aşçı, akıncı, kopuzcu, kuyumcu. Bu durum Çingene topluluklarının meslekî çeşitliliği açısından manidardır. Çingeneler demircilik zanaatında oldukça mahirdiler. Süleymaniye Camii'nin inşaatı müddetince (1550-1557) "seng-tıraş" kalemlerinin ve iskeleler için gerekli olan çivilerin Çingene Derviş tarafından imal edilip onarıldığı bu inşaatın şantiye defterlerindeki muhasebe kayıtlarından anlaşılmaktadır. Ayrıca sicil kayıtlarında fıtık ameliyatı yapan Kıbtî kadınlardan söz edilir.

XX. yüzyılın ilk yarısı Büyükdere'de çadırlarını kuran Çingeneler'i gösteren kartpostal

Çingeneler, Osmanlı saray eğlencelerinde resmî olarak bulunmamalarına rağmen bazı durumlarda sultan eğlencelerinde ve sünnet şölenlerinde yer almışlardır. III. Murad'ın oğlu Mehmed için düzenlenen sünnet merasimine Çingeneler ellerinde beyaz ve kırmızı hatları bulunan bir bayrak taşıyarak katılmışlardır. Bunlar Osmanlı eğlence dünyasında çengi, hânende ve sâzende olarak da yerlerini almaktaydı. Evliya Çelebi Çingeneler'in bu konumunu ayrıntılı biçimde anlatır. Osmanlı coğrafyasındaki Bulgaristan, Yunanistan, Makedonya, Arnavutluk, Kosova, Bosna-Hersek, Hırvatistan, Sırbistan ve Macaristan'ın bir bölümünde yaşayan Çingene toplulukları, günümüzde Osmanlılar'ın kültürel mirası olarak değerlendirilebilecek bazı gelenek ve göreneklerini devam ettirmektedirler. Osmanlı Devleti'nde diğer topluluklar gibi can, mal, ırz ve namusları güvence altına alınan Çingeneler devletin himayesinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Bir Çingene kanunnâmesinin hazırlanması, toplumun en alt katmanında yer alan bir cemaate karşı sistematik bir idarî anlayışa sahip bir devletin tavrını belirlemesi bakımından önemlidir. Bunun dışında Çingeneler'in herhangi bir durumda divana başvurup sorunlarının çözümlenmesi talebinde bulunmalarının uygun görülmesi bu devlet anlayışının bir başka yansımasıdır. Türkiye Cumhuriyeti'nde bulunan Çingeneler aynı coğrafyada yaşamlarını, örf ve âdetlerini devam ettirerek günümüze kadar gelmişlerdir. Toplum tarafından bazı dışlanmalara mâruz kalmalarına rağmen devletçe koruma altına alındıkları ve haklarının saklı olduğu açıktır. Özellikle eğlence hayatının vazgeçilmez unsuru sayılan Çingene topluluğunun içerisinden çok sayıda ses ve film sanatçısı çıkmış, bu sanatçılar hem Çingene topluluğu hem Türk toplumu tarafından takdirle karşılanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, *TD*, nr. 120, 170, 191, 202, 206, 299, 370; BA, KK, nr. 67, 70; BA, Cevdet-Adliye, nr. 663, 2714; BA, İE-Askeriye, nr. 3852; TSMA, D.10057, E.11787; Buhârî, *el-Edebü'l-müfred*, Kahire 1349, s. 45; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, VIII, 37; A. G. Paspati, *Études sur les tchinghianés ou bohémiens de l'Empire ottoman*, Constantinople 1870; W. R. Halliday, *Folklore Studies Ancient and Modern*, London 1924; a.mlf., "Some Notes upon the Gypsies of Turkey", *Journal of the Gypsy Lore Society*, 3. series, I, Edinburgh 1922, s. 163-189; Osman Cemal Kaygılı, *Çingeneler*, Ankara 1972; C. E. Bosworth, *The Medieval Islamic Underworld*, Leiden 1976, I, 170, 177; N. Martinez, *Çingeneler* (trc. Şehsuvar Aktaş), İstanbul 1992; R. Gilsenbach, *Weltchronik der Zigeuner I: Von den Anfaengen bis 1599*, Frankfurt 1994; D. M. Crowe, *A History of the Gypsies of Eastern Europe and Russia*, London-New York 1995; A. Fraser, *The Gypsies*, Oxford 1995; Ali Rafet Özkan, *Türkiye Çingeneleri*, Ankara 2000; Mustafa Aksu, *Türkiye'de Çingene Olmak*, İstanbul 2003; Faika Çelik, *Gypsies (Roma) in the Orbit of Islam: The Ottoman Experience: 1450-1600* (yüksek lisans tezi, 2003), McGill University; H. Asseo, *Çingeneler: Bir Avrupa Yazgısı* (trc. Orçun Türkay), İstanbul 2004; Emine Dingeç, *Rumeli'de Geri Hizmet Teşkilatı İçinde Çingeneler (XVI. Yüzyıl)* (doktora tezi, 2004), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; E. Marushiakova – V. Popov, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Çingeneler* (trc. Bahar Tırnakçı), İstanbul 2006; İsmail Altınöz, "XVI. Yüzyılda Osmanlı Devlet Yönetimi İçerisinde Çingeneler", *Yeryüzünün Yabancıları: Çingeneler* (haz. Suat Kolukırık), İstanbul 2007, s. 13-31; a.mlf., *Osmanlı Toplumunda Çingeneler*, Ankara 2013; a.mlf., "Osmanlı Döneminde İstanbul Çingeneleri", *Bir Çingene Yolculuğu* (haz. Hasan Suver v.dğr.), İstanbul, ts. (Fatih Belediye Başkanlığı), s. 117-127; S. de Goeje, "The Gypsies of Persia", *Journal of the Gypsy Lore Society*, new series, I (1907), s. 181-183; Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İFM*, XI/1-4 (1949-50), s. 524-569; G. C. Soulis, "The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages", *Dumbarton Oaks Papers*, XV, Washington 1961, s. 141-165; Enver M. Şerifgil, "XVI. Yüzyılda Rumeli Eyâletindeki Çingeneler", *TDA*, sy. 15 (1981), s. 117-144; E. Ginio, "Neither Muslims nor Zimmis: The Gypsies (Roma) in the Ottoman State", *Romani Studies*, 5. series, XIV/2, Cheverly 2004, s. 117-144; Reşat Ekrem Koçu, "Çingeneler", *İst.A*, VII, 3986-4006; M. Tayyib Gökbilgin, "Çingeneler", *İA*, III, 420-426; G. L. Lewis, "Čingāne", *EI²* (İng.), II, 40-41; Dihhudâ, *Luġatnâme* (Muîn), XI, 16534.

İSMAİL ALTINÖZ

ÇOBANZÂDE, Bekir Sıtkı
(1893-1937)

Türk dili ve Türk lehçeleri âlimi, şair.

15 Mayıs 1893'te Kırım'ın Karasubazar kasabasının Argın köyünde doğdu. Asıl adı Ebûbekir'dir. Babası Abdülvahap adlı bir çoban, annesi Vaide Şerîfe Hanım'dır. İlk tahsiline Karasubazar'daki medresede başladı, daha sonra İstanbul'da öğrenim gören Yusuf Ziya adlı bir müderrisin Akmescid'de açtığı rüşdiyeye devam etti ve 1908'de buradan mezun oldu. Rüşdiyedeki başarısından dolayı Karasubazar Cem'iyyet-i Hayriyyesi tarafından yüksek tahsil için İstanbul'a gönderildi. İstanbul'da Kırım Talebe Cemiyeti'nin yardımıyla Galatasaray Sultânîsi'ne kaydını yaptırdı ve 1914'te burayı bitirdi. Aynı yıl Macaristan'a giderek Budapeşte Pázmány Péter Katolikus Egyetem Üniversitesi Tarih ve Filoloji Fakültesi Türk filolojisi, Arap edebiyatı tarihi ve Macar edebiyatı tarihi kürsülerinde ders gördükten sonra doktora öğrenimine başladı. Hocaları arasında Türkolog Gyula Németh de vardı. *Kıpçakların Codex Cumanicus Yazma Edebiyat Abideleri ve Türk Dillerinde Telaffuzun Temel Problemleri* adlı teziyle 15 Mayıs 1919'da felsefe doktoru unvanını aldı, Budapeşte'de bir yıl kadar Türk dili dersi verdi, ardından Câfer Seydahmet Kırımer'in daveti üzerine Lozan'a geçti. Burada iken Sovyetler'e karşı savaşan General Vrangel ordularının işgalinde bulunan Kırım'a dönme kararı aldı. Kırım Tatarları'nın millî faaliyetlerde bulunması General Vrangel tarafından yasaklandığı ve Çobanzâde'nin adı da millî faaliyetlere karıştığı için başkası adına düzenlenmiş bir pasaportla İstanbul üzerinden Kırım'a gitti. Akmescid'de kurulmuş olan millî fırkaya katıldı ve bir süre başkanlığını yürüttü. Kısa bir müddet sonra Bolşevikler, General Vrangel ve ordularını Kırım'dan uzaklaştırıp hâkimiyeti ele geçirdi. Çobanzâde, Bolşevikler'le çalışabileceğini düşenerek Osman Akçokraklı, Hasan Sabri Ayvazov, Şevki Bektöre ve Ahmet Özenbaşlı gibi Kırımlı aydınlarla birlikte ülkesinde kalmaya karar verdi. Önce pedagoji enstitülerinde, ardından Kırım Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde ders verdi. Bir taraftan da *İleri* ve *Kırım Okul İşleri* adlı dergilerde makaleler neşretti. 1922'de profesörlüğe yükseldi. 1924'e kadar Kırım Tatarları'nın cemiyet hayatında aktif rol oynadı.

Yeni kurulan Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Halk Maarif Komiserliği ihtiyaç duyulan kadroların yetiştirilmesi için Türk dili, Türk edebiyatı ve tarihiyle uğraşan âlimleri Bakü'ye davet etti. İstanbul'dan İsmail Hikmet Ertaylan, Kırım'dan Bekir Sıtkı Çobanzâde, Kazan'dan Aziz Ubeydullin gibi bazı âlimler bu daveti kabul etti. Çobanzâde, bir müddet Bakü Üniversitesi Şarkşinaslık Fakültesi'nde Türk dili dersleri verdikten sonra fakülte dekanlığına getirildi. 1926'da Bakü'de toplanan Türkoloji kongresinin düzenleyicileri arasında yer aldı. Burada "Türk Lehçelerinin Akrabalığı Üzerine" adıyla bir bildiri sundu ve alfabe tartışmaları sırasında Latin alfabesini savundu.

Çobanzâde'nin gayretleri ve hükümetin desteğiyle Bakü Üniversitesi Şarkşinaslık Fakültesi, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'nin güçlü şarkiyat merkezlerinden biri haline geldi. Burada dönemin meşhur Türkolog ve şarkiyatçılarından J. Rattauzer, P. Fridolin, V. Zummer, E. Pohomov, A. Zekuzade, M. İbrahimov, M. Halfin, İ. Ahundzade, V. V. Barthold, İ. H. Ertaylan,

A. N. Samoyloviç gibi âlimler dersler verdi. Kısa sürede fakültede yüksek okullarda Türkçe ders verebilecek elli üç uzman yetiştirildi. Ancak Bakü Komünist Partisi bu yerli kadrolardan rahatsız olmaya başlayınca fakültenin kapatılması gündeme geldi. Kasım 1928'de Azerbaycan Komünist Partisi'nin kararıyla fakülte Pedagoji Fakültesi ile birleştirildi. Ayrıca partinin organları 1930'da eğitim sisteminin yeniden kurulacağı bahanesiyle üniversiteyi dağıttı. Çobanzâde, Bakü'de çalıştığı dönemde zaman zaman Özbekistan'a giderek Fergana vilâyetindeki Pedagoji Fakültesi Özbek Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde ve 1935'te Taşkent Devlet Üniversitesi'nin daveti üzerine burada çeşitli Türk lehçeleri üzerine dersler verdi. Fakat Çobanzâde'nin faaliyetleri 1931-1932 yılından itibaren gizli polis tarafından izlenmeye başlandı. Gizli poliste çalışan bir dostu vasıtası ile tutuklanmaktan kurtuldu. Çeşitli bahanelerle eserleri neşir planlarından çıkarıldı, makaleleri aylarca dergi idarehanelerinde bekletildi ve yayımlanmadı. Ardından diğer birçok ilim adamı gibi matbuatta onun hakkında da asılsız suçlamalar ileri sürüldü.

1936'nın sonunda Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İlimler Akademisi Azerbaycan Şubesi Başkanı R. Ahundov'la üniversitede çalışan Azerbaycanlı ve misafir bilim adamlarının hemen tamamı tutuklandı. İddiaya göre Azerbaycan'daki karşı devrimciler, diğer cumhuriyetlerdeki yandaşlarıyla Çobanzâde ve Aziz Ubeydullin vasıtasıyla irtibata geçmekteydi. Nihaî hedefleri de Türkiye'nin desteğiyle bir Turan devleti kurmaktı. Durumdan tedirgin olan Çobanzâde, Ocak 1937'de Bakü'den uzaklaşıp biraz dinlenmek için gittiği Kafkasya'da Kislovodsk şehrindeki senatoryumda 28 Ocak 1937'de tutuklandı. Tutuklanmadan bir gün önce Bakü'deki kitaplarına ve notlarına el konuldu, hakkında dava açıldı. 7 Şubat 1937'de sorgulanmasına başlandı ve 1 Eylül 1937 tarihine kadar otuz iki defa sorgulandı. Bu sırada gördüğü ağır işkence ve şiddetli baskılar altında Azerbaycan'ı Sovyetler'den ayırmak, Komünist Parti Başkanı M. Ç. Bagırov'un hayatına kastetmek, dış devletler lehine casusluk yapmak ve büyük Turan devleti kurmak için diğer cumhuriyetlerdeki aydınlarla irtibat kurduğuna dair suçlamaları kabul etti. Moskova'dan gelen üç kişilik bir heyet tarafından 12 Ekim 1937'de 20 dakika içinde yargılanan ve suçları sabit görülen Çobanzâde'nin kurşuna dizilmesine karar verildi ve 13 Ekim 1937'de Bakü'de karar infaz edildi. Mezarının nerede olduğu hâlâ bilinmemektedir.

Bakü Opera Tiyatrosu sanatçısı olan eşi Ruhiye Abdullina da 14 Ekim 1937'de vatana ihanet eden bir ailenin bireyi olmaktan tutuklandı ve çalışma kamplarında sekiz yıl çalışmaya mahkûm edildi. Kazakistan'daki çeşitli kamplarda cezasını tamamladıktan sonra Azerbaycan'a dönünce Bakü'de yaşamasına 1955'e kadar izin verilmedi. Azerbaycan'ın Haçmaz kasabasındaki bir okulda müzik öğretmenliği yaptı. Stalin'in ölümünden sonra 13 Kasım 1955'te Sovyet Yüksek Mahkemesi'ne yaptığı müracaat neticesinde suçsuzluğuna dair karar çıktı ve aklandı. Kocasının aklanması için de uzun süre mücadele verdi, sonunda 6 Haziran 1957'de Yüksek Mahkeme, Bekir Sıtkı Çobanzâde'nin de suçsuz yere kurşuna dizildiğine karar verdi. 1991 yılından sonra Çobanzâde'nin adı Bakü'deki bir caddeye verildi, doğum yeri Karasubazar'daki meydana heykeli dikildi. Bahçesaray'da her yıl adına edebiyat ödülü verilmektedir. Moskova'daki Doğu Halkları Enstitüsü'nün Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği İlimler Akademisi Azerbaycan Şubesi'nin aslî ve Paris Dil Bilimi Cemiyeti'nin şeref üyesi olan Çobanzâde, Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türk toplulukları içinde ilk dil profesörü olup Türkçe'den başka, Macarca, Rusça, Fransızca, Almanca, Arapça ve Farsça'ya da vâkıftı. Arap harflerinin Türkçe için yetersiz kaldığını savunan Çobanzâde, Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türk halklarının ortak bir dile sahip olmasını istemiş, her Türk boyu için ayrı bir dilin ve edebiyatın varlığına şiddetle karşı çıkmıştır. İstanbul ve Kırım'da basılan ilk şiir ve denemelerinde Çobanzâd Bekir, Çobanoğlu Bekir Bavbek, Bekir Cavbek, Kırımlı Çobanoğlu, Bekir Sıdkı gibi isimler kullanmıştır. Çobanzâde 150 civarında kitap ve makale yazmış olup bunların ancak 110'u basılabilmiştir.

Bazı eserleri şunlardır: **1.** *Türk-Tatar Lisâniyatına Medhal* (Bakü 1924). Genel dil bilimi kurallarının Türk-Tatar dillerine uygulanmasıyla ilgilidir. Türk dili tarihi açısından önemli olan eser İstanbul Türkçesi'yle yazılmış olup Fatih Numan Küçükballı ve Ufuk Deniz Aşçı tarafından *Türk-Tatar Dil Bilimine Giriş* adıyla Latin harflerine aktarılmıştır (Konya 2015). **2.** *Türk Dili Sarflarının Umumi Kusurları* (Bakü 1924). **3.** *Kırım Tatar İlmî Sarfı* (Akmescid 1925). Aynı adla Nariman Seyityahya'nın Latin harflerine aktardığı eser Türk Dil Kurumu tarafından neşredilmiştir (Ankara 1999). **4.** *Fuzulî Monografisi* (Bakü 1925). **5.** *Nevaî Monografisi* (Bakü 1926). **6.** *Türk Dili ve Edebiyatının Tedris Usulü* (Bakü 1926). **7.** *Kumuk Dili ve Edebiyatı Tedkikleri* (Bakü 1926). Eser üzerine bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır (bk. bibl.). **8.** *Kumuk Lehçesi Üzerine İhzarî Bildiri* (Bakü 1926). **9.** *Türk Tatar Diyalektolojisi* (Bakü 1927). **10.** *Dinî Islahat ve Medenî İnkılab* (Akmescid 1927). **11.** *Boran, Şiirler* (Bakü 1927). Eşref Şemizade tarafından Kiril harfleriyle de yayımlanmıştır (Bakü 1971). **12.** *Türk Grameri* (Bakü 1930). **13.** *Azerî Edebiyatının Yeni Devri* (Bakü 1936). **14.** *Şiirler* (Taşkent 1971). **15.** *Bir Saray Quracaqmın, Şiirler* (Simferopol 2001). Çobanzâde'nin bütün eserleri Memed Adilov tarafından Latin harfleriyle yeniden neşredilmiş (I-V, Bakü 2007), ayrıca *Yeni Çulpan, Maarif ve Medeniyet, İnkılap ve Medeniyet, Revolyutsiya ve Kultura* dergilerinde dille ilgili çok sayıda makalesi yayımlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

S. Nagaev, *Yılnamelerdeki İzler*, Taşkent 1991, s. 203-211; A. Babaev, *Bekir Çobanzade*, Bakü 1998, tür.yer.; İsmail Otar, *Kırımlı Türk Şair ve Bilgini Bekir Sıdkı Çobanzade*, İstanbul 1999; Kenan Acar, *Kırımlı Bekir Sıdkı Çobanzade*, Ankara 2001; Şerif Tiryaki, *Bekir Sıtkı Çobanzade'nin Kumuk Dili ve Edebiyatı Tedkikleri Adlı Eseri* (yüksek lisans tezi, 2012), Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 7-12; Abdullah Battal Taymas, "Kırımlı Filolog-Şair Bekir Çobanzade'yi Tanıtma Tecrübesi", *TDAY Belleten* (1954), s. 233-263; F. D. Aşnin, "Bekir Vagapoviç Çoban-zade", *NAA*, sy. 1 (1961), s. 208-216; a.mlf. – V. M. Alpatov, "Delo professora B. V. Çobanzade", *Vostok*, sy. 5, Moskva 1998, s. 125-133; A. Tagirzade – A. Guliev, "Professor Bekir Vagab oglı Çoban-zade", *ST*, sy. 6 (1990), s. 77-79; Adile Emirova, "Bekir Çobanzade'nin Dil Bilimi Anlayışı", *Karadeniz Araştırmaları*, sy. 11, Çorum 2006, s. 1-11; Elnur Agayev, "Bekir Çobanzade'nin Azerbaycan'ı Tedkik ve Tetebbu Cemiyeti'ndeki Faaliyetleri ve Islahat Üzerine Görüşleri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, IX/17, Ankara 2013, s. 135-170.

İSMAİL TÜRKOĞLU

ÇORÛMÎ, Ebûbekir
(1846-1928)

Rifâî-Kādirî şeyhi.

Çorum'un Değirmendere köyünde doğdu. Hıfzını tamamladıktan sonra medrese ilimlerini tahsil etti. Samsun'da bir süre imamlık yaptı. Ardından İstanbul'a gidip Aziz Mahmud Hüdâyî Dergâhı şeyhi Mehmed Rûşen Efendi'ye intisap etti. Yedi yıl sonra Mehmed Rûşen Efendi'nin emri üzerine Sânamerli Hacı Ahmed Efendi ile

birlikte seyrüsülûkünü tamamlamak için seyahate çıktı. Bağdat ve Vâsıt'ta Abdülkādir-i Geylânî ile Ahmed Rifâî'nin türbelerini ziyaret etti. Mekke ve Medine'de yaklaşık beş yıl kaldı. Ardından Tanta'ya gelip Seyyid Abdurrahman Bedevî'nin makamını ziyaret etti. İki yıl Abdürrahîm et-Tantâvî'nin hizmetini görüp seyrüsülûkünü tamamladı. 1880'de Abdürrahîm et-Tantâvî ile Abdürrahîm en-Nişâvî tarafından kendisine Rifâiyye, Kādiriyye, Desûkıyye, Bedeviyye, Şâzeliyye tarikatlarından hilâfet verildi.

Ebûbekir Çorûmî yedi yıl süren bu seyahatinin ardından İstanbul'a döndü ve II. Abdülhamid'in huzuruna kabul edildi. Yedisekiz Hasan Paşa'nın da hazır bulunduğu bu görüşme sırasında kendisine altın sırmayla kelime-i şehâdet işlenmiş bir sancak ve berat verildi. Çorum'da bir dergâh açmasına müsaade edildi. Ebûbekir Çorûmî, 1892'de daha önce dergâh olarak kullanılan bir yapıyı Hazîne-i Hâssa'dan gelen destekle onarıp burada irşad faaliyetine başladı. Dergâhın bir tevhidhâne ve üç zâviye hücresiyle bir mahzen, bir mutfak, küçük bir avludan oluştuğu, zamanla civardaki bağ bahçe ve değirmen hissesinin de dergâha vakfedildiği bilinmektedir. Vakfiyesinde cuma ve pazartesi geceleri yoksullara yemek verileceği, yatsı namazının ardından Rifâî usul ve erkânı üzere zikir yapılacağı ve Devlet-i Aliyye'nin bekası için dua edileceği kaydedilmiştir. Dergâha 1900 yılında, dönemin İstanbul Rifâîliği içinde önemli bir isim olan Ebü'l-Hüdâ es-Sayyâdî'nin "selef-i dâiyânem" dediği Mehmed Nazif Efendi'nin de bağışta bulunduğu belirtilmektedir. Vakfiyedeki ifadelerden ve kendisini Rifâiyye'nin Sayyâdiyye koluna nisbet etmesinden hareketle Ebûbekir Efendi'nin Ebü'l-Hüdâ es-Sayyâdî'den de Rifâî icâzeti aldığını söylemek mümkündür. Bir zikir esnasında vefat eden Ebûbekir Çorûmî'nin kabri Çorum Ulu (Hıdırlık) Kabristanı'ndadır. Kendisinden intikal eden Rifâî-Kādirî silsilesi Ahıskalı Müştak Ali Efendi (ö. 1957) ve Mustafa Çorûmî ile (Hacı Mustafa Anaç [ö. 1980]) günümüze kadar ulaşmıştır. Ebûbekir Çorûmî'nin pek çok menkıbesi ve hâtırası muhibleri arasında canlı tutulmaktadır. Çorûmî, Kādiriyye icâzetini Abdürrahîm en-Nişâvî adlı bir şeyhten almıştır. Bu şeyhin silsilesi bugün Mısır'da faal bir Kādirî şubesi olan Niyâziyye'ye ulaşmaktadır. Rifâiyye silsilesinde yer alan Ebü'l-Mehâsin el-Kavukcî (ö. 1888) döneminde muhaddis, fakih ve mutasavvıf olarak dikkat çekmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ali İzzet Efendi, *Çorum Evliyaları: Tezkire-i Makamat* (s.nşr. Ethem Erkoç), Çorum 2002, s. 29; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ* (haz. Mehmet Akkuş – Ali Yılmaz), İstanbul 2006, III, 50; Mustafa Kara, *Metinlerle Günümüz Tasavvuf Hareketleri: 1839-2002*, İstanbul 2002, s. 34; Ahmet Cahid Haksever, "Çorum'da Osmanlı Dönemi Rifâî Kültürü", *Uluslararası Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Çorum Sempozyumu* (haz. M. Mahfuz Söylemez v.dğr.), Çorum 2008, II, 1149-1162; Ethem Erkoç, *Sahabe ve Evliya Ulema Yurdu Çorum*, Çorum 2008, s. 237-259; İrfan Yiğit, *1897'den 1979'a Çorum: Geçmiş Zaman Halleri*, Çorum 2008, s. 66-67; Z. A. Daver Kolağasıoğlu, *Yirminci Asırda Çorum Tarihinden Notlar*, Çorum 2009, s. 164.

ŞEYDA ÖZTÜRK

D

د ، ض

DABBÂ', Ali Muhammed
(علي محمّد الضبّاع)

Nûruddîn Alî b. Muhammed b. Hasen ed-Dabbâ' (1886-1961)

Mısırlı kıraat âlimi, şeyhülkurrâ.

10 Kasım 1886'da Kahire'de doğdu. Ziriklî ve onu izleyerek Kehhâle ile Fuâd Sâlih es-Seyyid lakabını yanlış olarak Sabbâğ şeklinde kaydetmiştir. Küçük yaşta hıfzını tamamladı. O sırada şeyhülmekārî olan Muhammed b. Ahmed el-Mütevellî, Dabbâ'da kıraate yatkınlık ve kabiliyet görünce Sıhrü'l-Mütevellî diye tanınan damadı kıraat âlimi Hasan b. Yahyâ el-Kütübî'den onunla ilgilenmesini, Kur'an ve kıraat ilimlerini öğretmesini, vefatından sonra da kendi kitaplığını ona vermesini istedi. Dabbâ', önce Mütevellî'nin talebeleri olan bu hocası ile Abdurrahman b. Hüseyin el-Hatîb eş-Şa"âr'dan kıraat dersleri aldı. Daha sonra Mahmûd Âmir Murâd eş-Şirbînî'den *Ṭayyibetü'n-neşr* tariki üzere kırâat-i aşereyi, Ahmed b. Muhammed es-Sükkerî'den Hafs rivayetiyle Âsım kıraatini öğrendi. Öğrenimini tamamlayarak kıraat ve Kur'an ilimleri alanında devrin önde gelen şahsiyetleri arasına girdi. Sultan Hasan ve Seyyide Rukıyye camilerinde şeyhülmekārî oldu. Ardından Muhammed Ali el-Haddâd ile birlikte Seyyide Zeyneb Camii'nde şeyhülmekārî görevine getirildi. 1949'da Kral Fâruk tarafından Mısır kurrâ ve mekārî şeyhliğine tayin edildi, ertesi yıl "visâmü'l-ulûm" nişanıyla ödüllendirildi. el-Cem'iyyetü'l-âmme li'l-muhâfaza ale'l-Kur'âni'l-kerîm'in idare meclisinde üyelik yaptı, basılacak mushafların kontrolü ve mühürlenmesi için oluşturulan komisyonda görev aldı, hayatının sonuna kadar bu görevini sürdürdü. el-İttihâdü'l-âm licemâati'l-kurrâ tarafından çıkarılan aylık *Künûzü'l-furḳān* (1948-1953) dergisinin yöneticiliğini ve yazı işleri müdürlüğünü üstlendi. Ezher Kütüphanesi'nde mevcut Kur'an ilimlerine dair eserlerin katalogunu hazırladı. Birçok talebe yetiştirdi; bunlar arasında kendisinin vefatından sonra Mısır kurrâ ve mekārî şeyhliğine getirilen Mahmûd Halîl el-Husarî, İbrâhim Atve Avaz, İbrâhim Ali es-Semennûdî, Humus fetva emini ve şeyhülkurrâsı Abdülazîz b. Muhammed Ali Uyûnü's-sûd, Mekke şeyhülkurrâsı Ahmed b. Hâmid b. Abdürrezzâk el-Hüseynî et-Tîcî, Senegalli Ahmed Mâlik Hammâd el-Fûtî el-Ezherî anılabilir.

Ali Muhammed ed-Dabbâ'

Dabbâ' 2 Ocak 1961'de vefat etti. Kızı Süreyyâ ed-Dabbâ'ın verdiği ve Ziriklî'nin de kaydettiği bu tarihe karşılık bazı kaynaklarda 1376 (1956-57) yılında öldüğüne dair yer alan kayıt yanlış olmalıdır. Nitekim Dabbâ'ın *Aḳrebü'l-aḳvâl* (Kahire 1378/1959) adlı eseriyle onun başkanlığında bir grup araştırmacının tahkik ettiği Ahmed Hicâzî el-Fakîh'in *el-Ḳavlü's-sedîd*'i (Kahire 1379/1960) kendi sağlığında neşredilmiştir (Eşref Muhammed Fuâd Tal'at, s. 15; Muhammed b. Fevzân el-Ömer, s. 13-14). Mütevellî'den Dabbâ'a intikal eden kitaplarla kendisinin oluşturduğu zengin kütüphanesi vefatından sonra Mahmûd Halîl el-Husarî tarafından satın alınmış, onun da vefatından sonra önemli bir kısmı Evkaf Bakanlığı'na intikal etmiştir (*a.g.e.*, s. 10; Devserî, s. 175-176; Lahşîn, s. 49).

Eserleri. Telif. 1. *el-Ferâ'idü'l-müretteb ʿale'l-Fevâ'idi'l-müheẕẕebe*. Hafs b. Süleyman'dan nakledilen hilâfa dair kendi manzum eseri üzerine yazdığı bir şerhtir (Kahire 1347). **2.** *Taḳrîbü'n-nefʿ fi'l-ḳırâ'âti's-sebʿ*. *eş-Şâṭıbiyye* üzerine muhtasar bir şerhtir (Kahire 1347). **3.** *el-Maṭlûb fî beyâni'l-kelimâti'l-muḫtelefi fîhâ ʿan Ebî Yaʿḳūb* (Kahire 1348). Ebû Ya'kūb el-Ezrak'ın Verş'ten aldığı rivayetlerde ihtilâflı kelimelerden sahih olanlara dair bir risâle olup müellif bunun üzerine ayrıca *Esrârü'l-Maṭlûb* adlı bir eser kaleme almıştır. **4.** *İrşâdü'l-mürîd ilâ maḳṣûdi'l-Ḳaṣîd*. Kāsım b. Fîrruh eş-Şâtıbî'nin *eş-Şâṭıbiyye*'si üzerine yazılmış muhtasar bir şerhtir (Kahire 1349, Ebû Şâme'nin *İbrâzü'l-meʿânî* adlı eserinin kenarında, kendisinin *el-Behcetü'l-marżıyye* adlı eseriyle birlikte; Kahire 1372, 1381; nşr. İbrâhim Atve Avaz, Tanta 1403/1983; nşr. Cemâleddin Muhammed Şeref – Abdullah Ulvân, Tanta 1427/2006; *el-Behcetü'l-marżıyye fî şerḥi'd-Dürreti'l-muḍıyye* adlı eseriyle birlikte *Kitâbân fi'l-ḳırâ'âti'l-ʿaşr* adıyla, Kahire 1404/1984, 1408/1987). **5.** *el-Cevherü'l-meknûn fî rivâyeti Ḳālûn*. Kālûn'un Nâfi'den rivayette Verş'e olan muhalefetine dair *Naẓmü mâ ḫâlefe fîhi Ḳālûn Verşen* (Kahire 1349, *el-Maṭlûb fî beyâni'l-kelimâti'l-muḫtelefi fîhâ ʿan Ebî Yaʿḳūb* ile birlikte) adlı kendi manzumesinin şerhidir (nşr. Abdülhamîd İsmâil Lâşîn, Kahire 1998, 2009; nşr. Muhammed Abdurrahman eş-Şâgūl, Kahire 2006). **6.** *el-Behcetü'l-marżıyye fî şerḥi'd-Dürreti'l-muḍıyye*. İbnü'l-Cezerî'nin Ebû Ca'fer, Ya'kūb ve Halef'in kıraatlerine dair *ed-Dürretü'l-muḍıyye fî ḳırâ'ati'l-eʾimmeti's-selâseti'l-marżıyye* adlı manzum eserinin şerhidir (Kahire 1350, Ebû Şâme'nin *İbrâzü'l-meʿânî* adlı eserinin kenarında; nşr. İbrâhim Atve Avaz, Kahire 1402/1981, 1404/1984, 1408/1987; nşr. Cemâleddin Muhammed Şeref, Tanta 1422/2002; nşr. Muhammed Fehd Hârûf, Dımaşk 1433/2012). **7.** *Fetḥu'l-kerîmi'l-mennân fî âdâbi ḥameleti'l-Ḳurʾân* (Nevevî'nin *et-Tibyân fî âdâbi ḥameleti'l-Ḳurʾân* adlı eseriyle birlikte, Kahire 1353; nşr. Abdülmuiz Abdülhamîd Cezzâr, Kahire 1420/2000). Eseri Mehmed Cemal Öğüt (*Nur ve Edeb*, İstanbul 1360/1941) ve Ali Osman Yüksel (*Kur'an Okumanın Edepleri ve Hafız Olmanın Sorumlulukları*, İstanbul 1985, 1989, Ahmed Cevdet Paşa'nın *Hulâsatü'l-beyân fî te'lîfi'l-Kur'ân* adlı eserinin tercümesiyle birlikte *Kur'an Tarihi ve Kur'an Okumanın Edepleri* adıyla) Türkçe'ye çevirmiştir. **8.** *el-Ḳavlü'l-muʿteber fi'l-evcühi'lletî beyne's-süver*. Sûreler arasındaki geçişle ilgili kurallar ve bazı sûreler arasında tekbir okuma gibi hususlarla ilgilidir (Kahire 1354, Sirâceddin Ömer

b. Kāsım en-Neşşâr'ın *el-Mükerrer fîmâ tevâtere mine'l-ḳırâ'âti's-seb'* ve *teḥarrere* ve İbn Şüreyh er-Ruaynî'nin *el-Kâfî fi'l-ḳırâ'âti's-seb'* adlı eserleriyle birlikte). **9.** *el-Ḳavlü'l-eṣdaḳ fî beyâni mâ ḫâlefe fîhi'l-İṣfahâniyyü'l-Ezraḳ.* Muhammed b. Ahmed el-Mütevellî'nin, Ebû Bekr-i İsfahânî'nin Ebû Ya'kūb el-Ezrak'a muhalefet ettiği hususlara dair altmış altı beyitlik manzumesinin şerhidir (Kahire 1355). **10.** *el-İḍâ'e fî beyâni uṣûli'l-ḳırâ'e bi'n-nisbe li'l-ḳurrâ'i'l-'aşere.* Kıraat ilmi terimlerinin ayrıntılı açıklamaları ve on kıraat imamının usulüne dair bilgiler içerir (Kahire 1357; nşr. Cemâleddin Muhammed Şeref – Abdullah Ulvân, Tanta 1420/1999, 1422/2002). **11.** *Semîru'ṭ-ṭâlibîn fî resmi ve żabṭi'l-kitâbi'l-mübîn.* Hz. Osman mushafları ve kelimelerinin yazılışıyla ilgilidir (Kahire 1357). Eşref Muhammed Fuâd Tal'at, eser üzerine *Sefîru'l-'âlimîn fî îżâḥi ve taḥrîri ve taḫbîri Semîri'ṭ-ṭâlibîn* adıyla bir şerh kaleme almıştır (metinle birlikte, I-II, Bender Seri Begavan/Bruney 2003; İsmâiliye 1424/2004, 1426/2006, 1429/2008). **12.** *Minḥâtü ẕi'l-celâl fî şerḥi Tuḥfeti'l-eṭfâl (eş-Şerḥu'l-kebîr).* Süleyman b. Hüseyin el-Cemzûrî'nin *Tuḥfetü'l-eṭfâl ve'l-ġılmân fî tecvîdi'l-Ḳur'ân* adlı manzum eserinin şerhidir (Kahire 1368; nşr. Eşref Abdülmaksûd, Riyad 1418/1997; Kahire 1430/2009). Müellif *Ḥâşiye 'alâ Tuḥfeti'l-eṭfâl (eş-Şerḥu'ṣ-ṣaġīr)* adıyla bir şerh daha kaleme almıştır (Kahire 1368). **13.** *Muḫtaṣaru Bülûġi'l-ümniyye şerḥu manẓûmeti İtḥâfi'l-beriyye bi-taḥrîri'ş-Şâṭıbiyye.* Hasan Halef el-Hüseynî'ye ait eserin muhtasar şerhidir (Kahire 1373, 1398, İbnü'l-Kāsıh'ın *Sirâcü'l-ḳāri'i'l-mübtedî* adlı eserinin zeylinde, kenarında Ali b. Muhammed en-Nûrî'nin *el-Ġayşü'n-nef' fi'l-ḳırâ'âti's-seb'* adlı eseri olarak; nşr. Cemâl Muhammed Şeref, Tanta 1425/2004; aynı eserlerle birlikte, nşr. Muhammed Abdülkādir Şâhîn, Beyrut 1999; nşr. Ebü'l-Hayr Ömer b. Mâlem Ebeh b. Hasan Abdülkādir, Riyad 2007). **14.** *Aḳrebü'l-aḳvâl 'alâ Feṭḥi'l-aḳfâl.* "Efendi" lakabıyla tanınan Mısırlı mukrî Süleyman b. Hüseyin el-Cemzûrî'nin tecvide dair *Feṭḥu'l-aḳfâl bi-şerḥi Tuḥfeti'l-eṭfâl* adlı eseri üzerine yazılmış bir hâşiyedir (Kahire 1378). **15.** *Hidâyetü'l-mürîd ilâ rivâyeti Ebî Sa'îd el-ma'rûf bi-Verş min ṭarîḳi'l-ḳaṣîd.* Muhammed b. Ahmed el-Mütevellî'nin Verş'in İmâm Nâfi'den rivayetiyle ilgili manzumesinin şerhidir (Kahire 1960; *Min künûzi'l-'allâme Muḥammed b. Aḥmed eş-şehîr bi'l-Mütevellî* içinde, nşr. Âmir es-Seyyid Osman, Tanta 1428/2007, s. 37-78). **16.** *Risâle fi'd-dâd.* Dâd harfinin telaffuzda "zâ"ya benzemesi gerektiği görüşünü reddetmek amacıyla kaleme alınmıştır (nşr. Eşref Muhammed Fuâd Tal'at, Kahire 1408).

Dabbâ'ın diğer bazı eserleri de şunlardır: *Şarîḥu'n-naṣ fî beyâni'l-kelimâti'l-muḫtelefi fîhâ 'an Ḥafṣ* (Kahire 1346); *Mecmû'a mübâreke fî ṣalavâtin mebrûre ve ed'iyetin me'şûre ve a'mâlin meşkûre* (Kahire 1353); *Ḳatfü'z-zehr min Nâẓımeti'z-zehr* (Şâtıbî'nin eserinin şerhidir; *İtḥâfü'l-berere* içinde, Kahire 1354, s. 342-372); *Fihristü'l-Mektebeti'l-Ezheriyye: el-Ḳur'ânü'l-kerîm ve 'ulûmuhû* (Kahire 1371); *Ürcûze fîmâ ḫâlefe fîhi'l-Kisâ'î Ḥafṣan.* 187 beyitlik bir manzumedir (Kahire 1371); *Teẕkiretü'l-iḫvân bi-aḥkâmi rivâyeti Ḥafṣ b. Süleymân* (Kahire, ts.; nşr. Nebîl Muhammed el-Cevherî, Tanta 1428/2007); *İ'lâmü'l-iḫvân bi-eczâ'i'l-Ḳur'ân* (nşr. Muhammed Abdurrahman eş-Şâgūl, Kahire 2005; nşr. Cemâleddin Muhammed Şeref, Tanta 1429/2007); *İrşâdü'l-iḫvân ilâ şerḥi Mevridi'ẓ-ẓam'ân fî resmi ve żabṭi'l-Ḳur'ân* (Muhammed b. Muhammed el-Harrâz eş-Şerîşî'nin eseri üzerine yazılmış bir şerhtir); *el-Aḳvâlü'l-mu'ribe 'an maḳāṣıdi'ṭ-Ṭayyibe* (İbnü'l-Cezerî'nin *Ṭayyibetü'n-neşr* adlı eserinin şerhidir); *İnşâdü'ş-şerîd min me'âni'l-ḳaṣîd* (*eş-Şâṭıbiyye*'nin ayrıntılı bir şerhidir); *'Ukkâzü'l-ḳārî' fî terâcimi şüyûḫi'l-meḳāri'; en-Nûrü's-sâṭi' fî ḳırâ'ati'l-İmâm Nâfi'* (eserlerinin bir listesi için bk. Tal'at, s. 16-37).

Neşir: Kāsım b. Fîrruh eş-Şâtıbî, *Hırzü'l-emânî (eş-Şâṭıbiyye)* (Kahire 1347, 1355); Muhammed Mekkî Nasr el-Cüreysî, *Nihâyetü'l-ḳavli'l-müfîd fî 'ilmi't-tecvîd* (Kahire 1349, 2001, Ahmed Ali Hasan'la birlikte; Tanta 1430/2009, Cemâleddin Muhammed Şeref'le birlikte); *İtḥâfü'l-berere bi'l-mütûni'l-'aşere* (Kahire 1354) (kıraat, resmü'l-mushaf, tecvid ve âyet sayılarına dair Şâtıbî, İbnü'l-Cezerî, Mütevellî ve Cemzûrî'ye ait on manzumenin derlenmesiyle oluşmuştur); Süleyman b. Hüseyin el-Cemzûrî, *Feṭḥu'l-aḳfâl bi-şerḥi Tuḥfeti'l-eṭfâl* (Kahire 1364, *Feṭḥu'r-raḥmân fî tecvîdi'l-Ḳur'ân* adlı eseriyle birlikte; Kahire 1378); İbnü'l-Cezerî, *Ṭayyibetü'n-neşr fi'l-ḳırâ'âti'l-'aşr* (Kahire 1369), İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-ḳırâ'âti'l-'aşr* (Kahire, ts. [el-Mektebetü't-ticâriyyeti'l-kübrâ], 1976; Beyrut 1940, 1980); Ahmed b. Muhammed el-Bennâ ed-Dimyâtî, *İtḥâfü fużalâ'i'l-beşer bi'l-ḳırâ'âti'l-erba'ate 'aşer* (Kahire 1359); Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Cezerî, *Şerḥu Ṭayyibeti'n-neşr* (Kahire 1369, 1397); Muhammed b. Ahmed el-Mütevellî, *Feṭḥu'l-mecîd fî ḳırâ'ati Hamza min ṭarîḳi'l-Ḳaṣîd* (Kahire 1374); Abdullah b. Es'ad el-Yâfiî, *ed-Dürrü'n-naẓîm bi-ḥavâṣṣi'l-Ḳur'âni'l-'aẓîm* (Kahire 1377); İbnü'l-Kāsıh, *Sirâcü'l-ḳāri'i'l-mübtedî ve tiẕkârü'l-muḳri'i'l-müntehî fî şerḥi'ş-Şâṭıbiyye* (Kahire 1398/1978); Hâlid el-Ezherî, *el-Ḥavâşi'l-Ezheriyye fî ḥalli elfâẓi'l-Muḳaddimeti'l-Cezeriyye* (Kahire, ts.); Ali b. Muhammed en-Nûrî, *Ġayşü'n-nef' fi'l-ḳırâ'âti's-seb'* (Kahire 1398, İbnü'l-Kāsıh'ın *Sirâcü'l-ḳāri'*inin kenarında); *Min künûzi'l-'Allâme Muḥammed b. Aḥmed eş-şehîr bi'l-Mütevellî* (Mütevellî'nin *Risâletü Ḥamza* ve *Risâletü Verş* adlı eserleri ile Dabbâ'ın *Hidâyetü'l-mürîd* adlı eseri birlikte bu adla basılmıştır, Âmir es-Seyyid Osman ile birlikte, Tanta 1428/2007). Dabbâ' ayrıca birçok eserin neşrine katkıda bulunmuştur.

Küveyt Vakıflar ve Din İşleri Bakanlığı, Dabbâ'ın, tek çocuğu olan kızı Süreyyâ ed-Dabbâ'da ve diğer bazı kimselerde bulunan matbu ve yazma eserlerinin bir kısmını *el-İmtâ' bi-cem'i mü'ellefâti faẓîleti'ş-şeyḫ el-'allâme 'Alî Muḥammed eḍ-Ḍabbâ'* adıyla kitap haline getirmiştir (haz. Yâsir İbrâhim el-Mezrûî, Küveyt 1429/2008). Eserin I. cildinde, *Aḥsenü'l-eşer fî tercemeti imâmi'l-ḳurrâ' ve'l-muḳri'în bi-Mışr*'ı ve Dabbâ'ın yazı işleri müdürlüğünü yaptığı *Künûzü'l-furḳān* dergisinde çıkan makalelerini içeren *Tenvîrü'l-başar fî cem'i kitâbâti ve maḳālâti şeyḫi'l-ḳurrâ' bi-Mışr* adlı iki esere yer verilmiş, diğer iki ciltte ise on altı eseri bir araya getirilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Lebîb es-Saîd, *el-Cem'u'ṣ-ṣavtî el-evvel li'l-Ḳur'ân ev el-Muṣḥafü'l-mürettel*, Kahire 1978, s. 418, ayrıca bk. İndeks; Abdülfettâh es-Seyyid Acemî el-Mersafî, *Hidâyetü'l-ḳārî ilâ tecvîdi kelâmi'l-bârî*, Medine 1402/1982, II, 680-683; Ziriklî, *el-A'lâm* (Fethullah), V, 20; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, Beyrut 1414/1993, II, 500; Ahmed el-Bülük, *Eşherü men ḳara'e'l-Ḳur'âne fî'l-'aṣri'l-ḥadîṣ*, Kahire, ts. (Dârü'l-maârif), s. 41, 115; Abdullah b. Abdurrahman el-Muallimî, *Mu'cemü mü'ellifî maḫṭûṭâti Mektebeti'l-Ḥaremi'l-Mekkî eş-Şerîf*, Riyad 1416/1996, s. 359; Ebû Bekir b. Ahmed b. Hüseyin el-Habeşî el-Alevî, *ed-Delîlü'l-müşîr ilâ fülki esânîdi'l-ittiṣâl bi'l-ḥabîbi'l-beşîr*, Mekke 1418/1997, s. 31; İbrâhim b. Saîd b. Hamed ed-Devserî, *el-İmâmü'l-Mütevellî ve cühûdühû fî 'ilmi'l-ḳırâ'ât*, Riyad 1420/1999, s. 79, 90, 160-161, 175-176; İlyâs b. Ahmed Hüseyin b. Süleyman el-Birmâvî, *İmtâ'u'l-fużalâ' bi-terâcimi'l-ḳurrâ' fîmâ ba'de'l-ḳarni'ş-şâmin el-hicrî*, Medine 1421/2000, II, 236-240;

Murat Sülün – Muhammet Abay, "Kırâat Bibliyografyası", *Kur'ân ve Tefsir Araştırmaları – IV (Kıraat İlmi ve Problemleri)*, İstanbul 2002, s. 487-488; Eşref Muhammed Fuâd Tal'at, *el-ʿAllâme ʿAlî Muḥammed eḍ-Ḍabbâʿ şeyḫu'l-ḳurrâʾ ve ʿumûmi'l-meḳârîʾ bi'd-diyâri'l-Mışriyye: Cühûdühû ve müʾellefâtühû fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân*, Bender Seri Begavan/Bruney 1423/2002; Muhammed b. Fevzân el-Ömer, *Cühûdü'ş-Şeyḫ ʿAlî b. Muḥammed eḍ-Ḍabbâʿ fî ʿilmi'l-ḳırâʾât*, Şârika 1424/2004; Rıdvân Lahşîn, *Cühûdü'ş-Şeyḫ Maḥmûd Ḫalîl el-Ḥuṣarî fî ʿilmi'l-ḳırâʾât* (yüksek lisans tezi, 1428-29/2007-2008), Câmiatü el-Hâc Lahdar Külliyyetü'l-ulûmi'l-ictimâiyye ve'l-ulûmi'l-İslâmiyye kısmü usûlü'd-dîn, s. 17, 22-23, 24, 44, 49, 51, 79, 218, 274, 299, 310; Fuâd Sâlih es-Seyyid, *Mevsûʿatü aʿlâmi'l-ḳarni'l-ʿişrîn fi'l-ʿâlemeyni'l-ʿArabî ve'l-İslâmî*, Beyrut 1434/2013, I, 625; M. Abdurrahman eş-Şâgûl, "eḍ-Ḍabbâʿ, ʿAlî b. Muḥammed", *MÜ.AÜ*, XVII, 338-340.

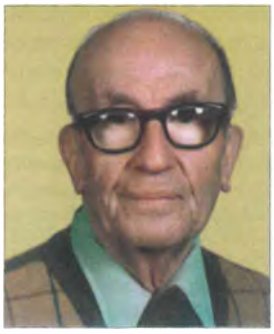
AHMET ÖZEL

DÂGIR, Yûsuf Es'ad
(يوسف أسعد داغر)

Yûsuf b. Es'ad b. Halîl Dâgır
(1898-1981)

Lübnanlı araştırmacı ve kütüphanecilik uzmanı.

12 Temmuz 1898 tarihinde Sayda'ya 11 km. mesafede, Şûf kazasında Harrûb müdüriyetindeki Mecdelûnâ köyünde hıristiyan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Kendisinin verdiği bu tarihe karşılık (Cündî, II, 408) birçok kaynakta geçen 1899 yılı yanlış olmalıdır. Babası edip ve şair olup birçok telif ve tercüme eseri vardır. İlk eğitimi köyünde aldıktan sonra lise ve yüksek öğrenimini Kudüs'te "Beyaz Babalar" diye tanınan Katolik misyonerlerin yönetimindeki Salâhiyye Medresesi'nde gördü, burada felsefe ve ilâhiyat okudu. Arapça, Farsça ve İngilizce'sini geliştirdi, ayrıca Yunanca ve Latince öğrendi. Nisan 1923'te Lübnan'a dönerek Sayda ve Deyrülkamer'de Piskoposluk Medresesi'nde (el-Medresetü'l-üskufiyye), Şüveyfât'ta el-Külliyyetü'l-vataniyye'de Fransız tarihi ve edebiyatı öğretmenliği yaptı. 1929'da Sorbonne Üniversitesi'nde kütüphanecilik eğitimi için Fransa'ya gitti. Burada tarih ve edebiyat alanında lisans öğrenimi ve kütüphanecilik dalında uzmanlıktan sonra Bibliothèque Nationale'de staj gördü. 1931 yılı sonlarında Beyrut'a döndü; Dârü'l-kütübi'l-Lübnâniyye'de başladığı genel sekreter yardımcılığı görevini uzun zaman sürdürdü. 1951'de Lübnan Üniversitesi açıldığında Eğitim Bakanlığı tarafından üniversitede çağdaş bir kütüphane kurmakla görevlendirildi. İki yıl sonra bu görevinden ayrılıp bir müddet serbest

Yûsuf Es'ad Dâgır

çalıştı. Bir yıl kadar da Beyrut Amerikan Üniversitesi'nde kütüphane genel sekreter yardımcısı görevinde bulundu, ardından Amerika Birleşik Devletleri elçiliğinde gazetecilik bölümünde çalıştı. Bu arada UNESCO tarafından bibliyografya alanında çalışan tanınmış bilim adamlarının katıldığı uluslar arası kongreye çağrıldı (1951). Daha sonra Britanya Kültür Meclisi'nin davetiyle gittiği İngiltere'de Londra, Oxford, Cambridge, Edinburg üniversitelerini, büyük kütüphaneleri ve kültür merkezlerini ziyaret etti. 1952'de Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanlığı ve Library of Congress'in daveti üzerine Washington'a giderek altı ay kadar kütüphanenin Arapça bölümünün düzenlenmesi çalışmalarını yönetti. Bu vesileyle Amerika Birleşik Devletleri'ndeki birçok kütüphaneyi dolaştı. Sahip olduğu 2500 kadar kitabı Dârü'l-kütübi'l-Lübnâniyye ile Lübnan Üniversitesi Kütüphanesi'ne bağışladı. UNESCO Lübnan Millî Komitesi, Association des conservateurs de bibliothèques (Paris), Library Association (London), American Library Association (New York), American Asiatic Society (New Haven), Lübnan Cem'iyyetü ehli'l-kalem, Cem'iyyetü asdikâi'l-kitâb gibi kuruluşların üyesiydi. Birçok ilmî toplantıya katılan Dâgır 1 Ocak 1981'de Beyrut'ta öldü.

Eserleri. 1. *Fehârisü'l-mektebeti'l-ʿArabiyye fi'l-Ḫâfiḳayn* (Beyrut 1947). Doğu'da ve Batı'daki büyük kütüphanelerde bulunan Arapça yazma ve matbu eserlerin kataloglarını tanıtan bir eserdir. **2.** *el-Mektebâtü'l-ʿâmme ve eserühâ fî tekvîni'ş-şeḳâfe* (*el-Ḳısmü'l-evvel: Delîlü'l-eʿârib ilâ ʿilmi'l-kütüb ve fenni'l-mekâtib*, Beyrut 1948). Yeni kütüphanecilik bilimi hakkında Arapça'da yazılan ilk kitaptır. **3.** *Meṣâdirü'd-dirâseti'l-edebiyye* (I, Beyrut 1950, 1961; II, Beyrut 1956; III/1-2, Beyrut 1972; I-IV, Beyrut 1983, 2000). Üçüncü cildi iki bölüm içermek üzere dört ciltte beş cilt olarak yayımlanan eserin birinci cildi Câhiliye döneminden uyanış çağına kadar, diğer üç cilt ise 1800-1955 yılları arasında yaşayan yaklaşık 1500 kişinin biyografisini içerir. Lübnan, Suriye, Irak ve Mısır gibi Arap ülkelerindeki resmî müfredat programlarına uygun biçimde hazırlanan eserde ele alınan kişilerin eserleri hakkında da bilgi verilir ve kaynakları zikredilir. Gerek içeriği gerekse verdiği kaynaklar bakımından ilk elden bir kaynak olan eser, Arap-İslâm dünyasında yetişmiş şahsiyetlerin biyografilerinden hareketle XIX-XX. yüzyıllarda fikir ve edebiyat alanındaki gelişmelerin ortaya konulması bakımından da önem taşır. Hakkında yazılan değerlendirme yazılarında (bk. bibl.) eser kaynak zenginliği, muhtevası, özlü üslûbu gibi açılardan takdir edilmekle birlikte önemli bazı kişilerin ihmal edilmesi, kaynaklar arasında bazı dergilerin yer almaması, biyografilerde içerik ve sunum bakımından aynı yöntemin uygulanmaması gibi noktalarda eleştirilmiş, bilgi ve baskı hatalarına da işaret edilmiştir. **4.** *Ḫavâṭır ḥavle'l-müʾtemeri'l-Emîrikî li'ş-şeḳâfeti'l-İslâmiyye ve ʿalâḳâtihâ bi'l-ʿâlemi'l-yevm* (Beyrut 1954). 8-19 Eylül 1953 tarihinde Princeton Üniversitesi ve Kongre Kütüphanesi'nde düzenlenen sempozyumun değerlendirilmesi hakkındadır. **5.** *el-Uṣûlü'l-ʿArabiyye li'd-dirâsâti's-Sûdâniyye* (Beyrut 1968). Eserde 1875-1967 yıllarında Sudan'la ilgili olarak yayımlanan 2000 kadar kitap hakkında bibliyografik bilgi verilir. **6.** *el-Uṣûlü'l-ʿArabiyye li'd-dirâsâti'l-Lübnâniyye: Delîlün bibliyûġrâfî bi'l-merâciʿi'l-ʿArabiyye el-müteʿalliḳa bi-târîḫi Lübnân* (Beyrut 1972). Lübnan'la ilgili 5460 kitap hakkında bibliyografik bilgi içerir. **7.** *Muʿcemü'l-mesraḥiyyâti'l-ʿArabiyye ve'l-muʿarrebe 1848-1975* (Bağdat 1978; Beyrut 1400/1980). Arapça yazılmış veya Arapça'ya çevirilmiş 4000'i aşkın tiyatro eseri hakkında bilgilerin yer aldığı ansiklopedik bir çalışmadır. **8.** *Ḳâmûsü'ş-şiḥâfeti'l-Lübnâniyye* (Beyrut 1978). Bu eserde de Lübnanlılar tarafından Lübnan'da ve diğer ülkelerde 1858-1975 yılları arasında çeşitli dillerde çıkarılan 2700 kadar süreli yayın hakkında bilgi verilir. **9.** *Muʿcemü'l-esmâʾi'l-müsteʿâre ve aṣḥâbihâ lâsiyyemâ fi'l-edebi'l-ʿArabiyyi'l-ḥadîṯ* (Beyrut 1982, 1986, 1995). Eserde çağdaş Arap yazarlarınca kullanılan 13.500 civarında takma ad derlenmiştir.

Dâgır'ın diğer bazı eserleri de şunlardır: *L'orient dans la littérature française d'après guerre, 1919-1933* (Beyrouth 1937); *Selâşü miʾe ve ḫamsûne maşda-*

ren fî dirâseti Ebi'l-ʿAlâ el-Maʿarrî bi-münâsebeti ẕikrâhü'l-elfiyye (Beyrut 1944); *Répertoire des bibliothèques du proche et du moyen-orient* (Paris 1951); *el-ʿAẕrâʾ Meryem fi'l-mektebeti'l-ʿArabiyye* (Beyrut 1954); *Bibliographie des traductions arabes faites des langues étrangères (1800-1950)* (Harissa 1955); *Beṭâriketü'l-Mevârine* (Beyrut 1958); *ed-Dîmuḳrâṭıyye fi'l-mektebeti'l-ʿArabiyye* (Beyrut 1959); *Ḳāmûsu Dâğır-Fransî-ʿArabî* (nşr. Tûnî Gûş – Refîk Şeyhânî, Beyrut 2002). Yûsuf Es'ad Dâğır kendi otobiyografisiyle ilgili olarak *L'ouvre scientifique et littéraire de Joseph A. Dagher* (Beirut 1951), *Curriculum vitae* (Beirut 1960), *Yûsuf Esʿad Dâğır: Merâḥilü ḥayâtihî ve âṯâruhü'l-fikriyye ve'l-edebiyye* (Beyrut 1977) gibi eserler de kaleme almıştır. Çeşitli dergilerde 150'nin üzerinde ilmî makale yazmış olan Dâğır'ın "Fennü't-temṯîl fî ḫilâli ḳarnin" (*el-Meşrıḳ*, XLII/3, 1948, s. 434-460; XLIII/1, 1949, s. 118-139; XLIII/2, 1949, s. 271-296); "L'état actuel de la bibliographie dans le monde arabe" (*Arabica*, V/1 [Leiden 1958], s. 47-55) ve "Parémiologie et village libanais: étude socio-linguistique de quelques matériaux" (*Arabica*, XLI/1 [Leiden 1994], s. 1-29) gibi yazıları bunlara örnek gösterilebilir. Dâğır ayrıca İbn Haldûn'un *el-ʿİber*'inin *Târîḫu'l-ʿAllâme İbn Ḫaldûn* adıyla yapılan neşrinde (I-VII, Beyrut 1956-1961) eserin Bulak 1284 baskısında yer alan özel adlar, terimler, yer, kabile, devlet, aile, yıldız, hayvan, bitki, değerli taş ve kitap adlarıyla âyet ve konu dizinini yapmış, Mes'ûdî'nin *Mürûcü'ẕ-ẕeheb*'ini de yayımlamıştır (I-IV, Beyrut 1385/1965, 1984, 2002, 2004; Kum 1404/1984).

Tercüme: 1. *Bûlûnyâ beyne'l-mâżî ve'l-ḥâżır* (Beyrut 1947). Polonya'nın coğrafya, tarih ve kültürüne ait bir grup Polonyalı araştırmacının hazırladığı *Bolonia* adlı Fransızca eserin çevirisidir. **2.** *İnhellî* (Beyrut 1948). Polonyalı şair Slowacki'nin Polonya edebiyatının önemli eserlerinden olan *Anhellego* adlı hikâyesinin tercümesidir. **3.** *Târîḫu'l-ḳurûni'l-vüsṭâ* (Beyrut 1956). Edouard Perroy'un *Histoire générale des civilisations*'unun III. cildinde yer alan *Le moyen âge* adlı eserinin çevirisidir. **4.** *Târîḫu'l-ḥaḍârâti'l-ʿâm* (III-VII, Beyrut 1966-1969). *Histoire générale des civilisations* adlı eserin Ortaçağ'dan XIX. yüzyıla kadar Avrupa tarihine dair Edouard Perroy, Roland Mousnier, Ernest Labrousse, Robert Schnerb, Marc Bouloisau ve Maurice Crouzet tarafından yazılan III-VII. ciltlerinin Ferîd M. Dâğır ile birlikte yaptığı tercümesidir. İlk iki cildi Ferîd M. Dâğır ile Fuâd Corcî Ebû Reyhân çevirmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Yûsuf Es'ad Dâğır, *Meşâdirü'd-dirâseti'l-edebiyye*, Beyrut 1983, II, 342-345; a.mlf., *Muʿcemü'l-eşmâʾi'l-müsteʿâre ve aşḥâbihâ*, Beyrut 1982, s. 131-132, 295-296; Edhem el-Cündî, *Aʿlâmü'l-edeb ve'l-fen*, Dımaşk 1958, II, 408-409; Ömer Rızâ Kehhâle, *el-Müstedrek*, 1406/1985, s. 848-849; a.mlf., *Muʿcemü'l-müʾellifîn*, Beyrut 1414/1993, IV, 155-156; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Tekmiletü Muʿcemi'l-müʾellifîn*, Beyrut 1418/1997, s. 638-639; a.mlf., *Muʿcemü'l-müʾellifîne'l-muʿâṣırîn: Vefeyât 1315-1424 (1897-2003)*, Riyad 1425/2004, II, 828; Ahmed el-Alâvine, *Ẕeylü'l-Aʿlâm*, Cidde 1418/1988, s. 227-228; Nizâr Abâza – M. Riyâz el-Mâlih, *İtmâmü'l-Aʿlâm*, Beyrut 1999, s. 316-317; Abdullah el-Cübûrî, "Yûsuf Esʿad Dâğır", *Mevsûʿatü Beyti'l-ḥikme li-aʿlâmi'l-ʿArab fi'l-ḳarneyni't-tâsiʿ ʿaşer ve'l-ʿişrîn*, Bağdad 1420/2000, I, 612-613; Nuaym el-Hımsî, "Meşâdirü'd-dirâseti'l-edebiyye", *MMLADm.*, XXVI/3 (1370/1951), s. 444-447; Abdülhâdî Hâşim, "Meşâdirü'd-dirâseti'l-edebiyye", *a.e.*, XXXI/4 (1376/1956), s. 671-673; Ömer Ferruh, "Meşâdirü'd-dirâseti'l-edebiyye", *a.e.*, XLVIII/4 (1393/1973), s. 909-916; M. Abdülganî Hasan, "Meşâdirü'd-dirâseti'l-edebiyye", *MMLA*, XXXII (1393/1973), s. 126-136.

AHMET ÖZEL

DAĞCI, Cengiz
(1919-2011)

Kırımlı romancı, yazar.

9 Mart 1919'da Kırım'da Yalta'nın Gurzuf kasabasında doğdu. Babası berberlik ve çiftçilik yapan Emîr Hüseyin, annesi Fatma Hanım'dır. Çocukluğu babasının köyü Kızıltaş'ta geçti. İlk eğitimini burada aldı. Stalin döneminde uygulamaya konulan kolhozlaştırma siyaseti hayatlarında büyük sarsıntı ve acılara yol açtı. Ailesine ait toprakları elinden alınan babası 1931 yılı kışında hiçbir gerekçe gösterilmeden üç ay tutuklandı. Serbest kalınca köyüne dönmeyip Akmescid'de bir barınağa yerleşerek öğrenimini sürdürmesi için oğlu Cengiz'i (1932), daha sonra da bütün aileyi (1936) yanına aldı. Cengiz burada ortaokulu bitirip Pedagoji Enstitüsü'nün tarih bölümüne kaydoldu (1937).

II. Dünya Savaşı başlayınca 1940 yılı Aralığında askere alındı. Ertesi yıl Rus ordusu saflarında savaşırken Almanlar'a esir düştü ve Ukrayna'daki Kirovograd esir kampına götürüldü. Ardından sayıları 30.000'i bulan esirlerle beraber çok ağır şartlar altında Uman kampına nakledildi. 1942'de Almanlar'ın Rus olmayan unsurlardan oluşturdukları lejyonlardan Türkistan lejyonuna katılmak üzere Varşova'nın Legionova kasabasına götürüldü, burada altı ay kurs gördükten sonra subay yapıldı. Eylül 1942'de izinli olarak Kırım'a gitti. Bu ziyaret onun ailesini ve yurdunu son görüşü oldu. Almanlar karşısında zafer kazanan Rus ordusunun Polonya'ya doğru ilerlediği sırada burada tanıştığı ve yakınlık kurduğu Regina Barbara Kleszko adlı bir genç kızın yardımıyla güneydeki Çestahova şehrinde Alman ordularına karşı savaşmak üzere Polonyalılar'ın oluşturduğu Armiya Krayova örgütüne D. Suwarski kimliğiyle katıldı. Ardından tekrar Varşova'ya, oradan Frankfurt-Oder'e geçip Tatar Millî Komitesi'nde çalışmaya başladı. Bir anlaşmazlık dolayısıyla Berlin'e giderek çalışmalarını *Yaş Türkistan* gazetesinde sürdürdü. Kasım 1944'te Berlin bombalanınca İsviçre'ye geçme girişimleri başarısızlığa uğradı. Daha sonra Amerikan askerlerince yerleştirildikleri Avusturya'daki Landeck kampında Regina'yla evlendi (18 Haziran 1945). Oradan önce İtalya'daki Barletta kampına, ardından İskoçya'nın Edinburg şehri yakınındaki eski ordu barakalarına gittiler. Ocak 1947'de Londra'ya yerleşti. Üç ay sonra da eşini ve yeni doğan kızını yanına aldı. Londra lokantalarında bulaşıkçılık, garsonluk gibi işler yaptıktan sonra eşiyle beraber bir lokanta açtı. 1974'te Londra'da Wimbledon yakınlarındaki Southfields'e yerleşti. 13 Ocak 1998'de elli üç yıllık hayat arkadaşı Regina'yı kaybetti. Bu ölüm onu çok etkiledi. Eşinin ardından günlükler halinde kaleme aldığı duygularını *Regina* adlı kitabında bir araya getirdi. Cengiz Dağcı 2 Ekim 2011'de Southfields'te öldü. Türk Dışişleri'nin girişimi ve Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun katılımıyla kalabalık bir topluluk tarafından Kırım'da çocukluğunun geçtiği Kızıltaş köyünde defnedildi.

Cengiz Dağcı, küçük yaşlarda başlayan edebiyat merakı ve amcası Seyit Ömer'in kendilerine okuduğu Ömer Seyfeddin hikâyelerinin etkisiyle Türk ve Rus edebiyatçılarının eserlerini okumaya başlamıştır. Abdullah Tukay, Bekir Çobanzade, A. Blok okuduğu yazarlar arasındadır. Ortaokulda iken bir arkadaşı vasıtasıyla tanıdığı Sergey Yesenin'in eserleri onda şiir zevkini uyandırmış ve "Kış" başlıklı ilk şiiri 1936'da *Gençlik* dergisinde yayımlanmış, bu yıllarda Puşkin'i, Ali Şîr Nevâî'yi tanımıştır. Onun Tatar Türkçesi'ne çevirdiği "Gül ve Bülbül" ilkokul ders kitaplarına girecek kadar beğenilmiş, Kırım Yazarlar Birliği'nin yayın organı *Edebiyat Mecmuası*'nda da şiirleri çıkmıştır.

Cengiz Dağcı

Edebiyata dair çalışmalarının hazırlık yılları olan bu dönemden sonra Cengiz Dağcı Pedagoji Enstitüsü öğrenciliği sırasında bilinç kazanmaya başlamıştır. Gözleveli bir arkadaşının da etkisiyle dikkatini Kırım tarihine yöneltmiş, Kırım Hanlık dönemini anlatan bir kitap yazmayı düşünmüş, yüreğinde vatanına ve tarihine karşı bir sevgi ateşi doğmuştur. Pedagoji Enstitüsü yıllarında *Gençlik* dergisiyle aynı çatı altında bulunan *Komsomolets* gazetesinde çalışmış, bir yaz tatilinde gazete için röportaj yapmak üzere eski Kırım Hanlığı'nın başşehri Bahçesaray'a yaptığı gezide şehre ait kalıntılardan etkilenerek "Söyleyin Duvarlar" adlı şiirini yazmıştır. Ancak *Edebiyat Mecmuası*'na verdiği şiir olduğu gibi basılmamıştır. 1939'da kaleme aldığı "Yangın" başlıklı uzun hikâyesini okuyan bir yakınının tavsiyesiyle hikâyeye önem vermiş, Dostoyevski'nin eserlerini okuduktan sonra şiirden iyice uzaklaşmış, ancak çalıştığı gazete aracılığıyla bazı halk şairlerine ait şiirlerin derlenmesinde rol almıştır.

Londra'ya gittikten sonra bir ara Türkiye'ye yerleşmeyi düşünen Dağcı, bir arkadaşı vasıtasıyla okuduğu Türk yazarlarının eserlerindeki Türkçe'yi benimseyip kendi eserlerini Türkiye Türkçesi'yle yazmaya karar vermiştir. 1946'da Kırım Tatar Türkçesi'yle yazdığı *Sadık Turan'ın Hatıraları* adlı eserini Türkiye Türkçesi'yle yeniden kaleme almıştır. 1956'da Türkiye'ye *Varlık* dergisine yolladığı "Arkadaşım Maksudof" adlı uzun hikâyesi Yaşar Nabi'nin ilgisini çekince bazı dil pürüzlerinin giderilmesi halinde Varlık Yayınları arasında yayımlanabileceğini haber alması üzerine elindeki *Sadık Turan'ın Hatıraları*'nı göndermiştir. Eser Ziya Osman Saba tarafından bazı ifadeleri düzeltilerek *Korkunç Yıllar* adıyla basılmış (1956), böylece asıl tanınacağı roman dalında ardarda eserler vermeye başlamıştır.

Cengiz Dağcı, romanlarında XX. yüzyılda Kırım Türkleri'nin Sovyet zulmü altındaki hayatını anlatır. Bu eserlerde bir çılgınlık ortamında insanın kendini arayışı, zulme baş kaldırma haysiyetini kazanması gibi evrensel boyutlar hissedilmektedir. Onun şahsına ve yaşayışına dair yazdıklarında âdeta Kırım Türklüğü'nün macerası temsil edilir. Bunların bir kısmı anı-roman özelliği taşır. Ancak roman kahramanlarıyla yazarın birebir özdeşleştirilmesi biyografisinde bazı yanlış sonuçlara varılmasına yol açmıştır. Bu tür biyografik hatalar onunla ilgili kaynaklarda uzun süre devam etmiş, bunların bazılarına *Hatıralarda Cengiz Dağcı* kitabında değinmiştir. Dilini anayurdu olarak benimseyen yazar Kırım acılarını abartısız bir üslûpla yazmış, Kırım'a dönüşü anlattığı son iki hikâyesinde bile bu sadelikten uzaklaşmamıştır. Dağcı'nın millet sevgisi ve milliyetçiliği insanîdir. İlk eserlerinden başlayarak kademe kademe psikolojik bir derinleşme görülür. Kendi dönemi dışına çıkan tek romanı *Genç Temuçin*'dir. Bir İngiliz hikâyesinden romanlaştırdığı Markus dizisini oluşturan üç romanı hariç hep Kırım konusu etrafında gelişen eserler vermiş, romanlarında hâtıra ve mektup türlerinin anlatım kalıplarından da yararlanmıştır. *Anneme Mektuplar* adlı eseriyle Türkiye Yazarlar Birliği'nin roman ödülünü kazanan Cengiz Dağcı hakkında Türkiye üniversitelerinde çok sayıda doktora ve yüksek lisans tezi hazırlanmıştır.

Eserleri. Roman: *Korkunç Yıllar* (İstanbul 1956), *Yurdunu Kaybeden Adam* (İstanbul 1957), *Onlar da İnsandı* (İstanbul 1958), *Ölüm ve Korku Günleri* (İstanbul 1962), *O Topraklar Bizimdi: Kolhozda Hayat* (İstanbul 1966), *Dönüş* (İstanbul 1968), *Genç Temuçin* (İstanbul 1969), *Badem Dalında Asılı Bebekler* (İstanbul 1970), *Üşüyen Sokak* (İstanbul 1972), *Anneme Mektuplar* (İstanbul 1988), *Benim Gibi Biri* (İstanbul 1988), *Yoldaşlar* (İstanbul 1992), *Biz Beraber Geçtik Bu Yolu* (İstanbul 1996), *Bay Markus Burton'un Köpeği* (İstanbul 1998), *Bay John Marple'ın Son Yolculuğu* (İstanbul 1998), *Oy Markus Oy!* (İstanbul 2000), *Rüyalarda: Ana ve Küçük Alimcan* (İstanbul 2001). **Hikâye / Anlatı:** *Halukun Defterinden ve Londra Mektupları* (Ankara 1996). **Anı:** *Yansılar I-IV* (İstanbul 1988-1993), *Ben ve İçimdeki Ben (Yansılardan Kalan 5)* (İstanbul 1994), *Hatıralarda Cengiz Dağcı* (İstanbul 1998), *Regina* (İstanbul 2000).

BİBLİYOGRAFYA :

İsa Kocakaplan, *Cengiz Dağcı'nın Dört Romanı*, Ankara 1992; a.mlf., *Kırımdan Londra'ya Cengiz Dağcı*, İstanbul 1998; a.mlf., *Kırım'ın Ebedî Sesi Cengiz Dağcı*, İstanbul 2010; İbrahim Şahin, *Cengiz Dağcı'nın Hayatı ve Eserleri*, Ankara 1996; Bellek, *İnsan, Eser: Cengiz Dağcı* (haz. Emel Kefeli – Nesrin Sarıahmetoğlu), İstanbul 2011; "Dağcı, Cengiz", *TDEA*, II, 181-182; "Dağcı, Cengiz", *Tanzimattan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, I, 257.

Âlim Kahraman

DAĞLARCA, Fazıl Hüsnü

(1914-2008)

Cumhuriyet devri şairi.

İstanbul Ortaköy'de dünyaya geldi, asıl adı Mehmet Fazıl'dır. Subay olan babası Hasan Hüsnü Bey'in görevi dolayısıyla ilk ve orta öğrenimini Anadolu'nun çeşitli şehirlerinde sürdürdü. Babasının isteğiyle girdiği Kuleli Askerî Lisesi'nin ardından Kara Harp Okulu'ndan mezun oldu (1935). Atış Okulu'ndaki eğitimini tamamladıktan sonra piyade subayı olarak Erzurum'a tayin edildi (1936), bir süre Iğdır'da kaldı. II. Dünya Savaşı sırasında Trakya'da görev yaptı (1940-1945). 1950'de askerlikten ayrıldı. Önce Basın Yayın ve Turizm Müdürlüğü'nde çalıştı, ardından iş müfettişi olarak Çalışma Bakanlığı'na girdi ve buradan emekli oldu (1959). Bu tarihten itibaren İstanbul'da önce Aksaray'da, daha sonra Vezneciler'de açtığı Kitap Kitabevi ve yayınlarını, 1970'te kapanışına kadar yönetti. Aynı yıllarda Türk Dil Kurumu Yönetim Kurulu üyeliğinde bulundu. 15 Ekim 2008'de İstanbul'da öldü ve Karacaahmet Mezarlığı'na defnedildi.

Çocukluk yılları kültürlü bir aile ortamında geçen Fazıl Hüsnü ilk şiir denemelerinin ardından lise yıllarında kendini bütünüyle şiire ve edebiyata verir. 1930'lu yıllarda *Varlık* dergisinde yayımlanan şiirleriyle edebiyat çevrelerinde adı duyulmaya başlar. Kara Harp Okulu'ndan mezun olduğu gün yayımlanan *Havaya Çizilen Dünya* adlı ilk şiir kitabı ile daha geniş bir çevrenin ilgisini çekmeyi başarır. Edebiyat dünyasında adı esas olarak *Çocuk ve Allah* ile benimsenir (1940). Sonraki yıllarda *Yücel, İnkılâpçı Gençlik, Türk Dili, Yeditepe, Çağrı, Türk Yurdu, Yelken, Edebiyat Dünyası, Papirüs, Sanat Olayı, Dost* ve *Gösteri* gibi dergilerde şiirleri yayımlanır. 1951'de Ankara'da *Çocuk ve Yuva* adlı dergide çocuk şiirleri de çıkmış, Kitap Kitabevi'ni yönettiği sırada *Türkçe* adıyla kırk üç sayı devam eden bir dergi

Fazıl Hüsnü Dağlarca

çıkarmıştır (Ocak 1960 – Temmuz 1964). Son günlerine kadar âdeta bir alışkanlık halinde kolayca şiir yazmayı sürdüren Fazıl Hüsnü'nün şiir kitaplarının sayısı yetmişi bulur.

Uzun bir süreci kapsayan şiir hayatı boyunca güçlü yeteneğiyle Türk şiirinin mevcut imkânlarından da yararlanan Dağlarca'nın ilk şiirlerinde heceyi kullanma tekniği bakımından Beş Hececiler'in, metafizik ve kozmik temalar yönünden Necip Fazıl Kısakürek, Ahmet Hamdi Tanpınar, Cahit Sıtkı Tarancı ve Ahmet Muhip Dıranas'ın etkisinden söz edilmiştir. Asker olarak özellikle Doğu Anadolu'da görev yaptığı sırada gece nöbetlerinde dağlarda bayırlarda tabiatla, yıldızlarla, kozmik âlemle iç içe yaşayan Dağlarca'nın *Çocuk ve Allah*'taki şiirleri bütün şiir hayatında açık biçimde belirleyici bir yere sahiptir. Bu eserin temelinde zengin ve muhteşem hayallerle kâinat ve insan arasındaki gizemli ilişki yer alır. Dil ve yapı bakımından şiirinin yolunu açtığı bu eserden sonra aklî olanın öne çıktığı bir alana kaymış, tarihsel ve aktüel konuları da kucaklayan şiiri bir bakıma Cumhuriyet modernleşmesini ortaya koymuştur. Dağlarca'nın şiir hayatında şiirlerindeki temaların çeşitliliği dikkati çeker. Bunları lirik ve felsefî konulu şiirler, zaman, kâinat, hayat ve ölüm gibi temaların yoğun olduğu metafizik içerikli şiirler, destanlar, sosyal ve politik muhtevalı şiirlerle çocuk şiirleri şeklinde gruplandırmak mümkündür.

İnsanlık tarihi kadar eski olan varlık ötesine kaçma duygusu, kozmik âlemin özü, sebebi belirsiz korkular, sonsuzluk özlemi gibi birtakım hayalleri ve sembolleri kendine has bir ifade biçimiyle ortaya koyan Dağlarca'nın şiiri Cumhuriyet dönemi Türk şiirinin dikkate değer örnekleri olarak kabul edilmiştir. Dağlarca insanoğlunun ölüm trajedisi karşısındaki aczini çok güzel yakalamış, vatan sevgisiyle vatan savunmasını da destanlarında dile getirmiştir. Türk şiirinde Batı şiiri etkisiyle özellikle 1950'li yıllardan sonra yoğun biçimde görülen bilinç altı ve serbest çağrışımlara dayalı gerçek üstücü akıma çok benzeyen Dağlarca'nın şiiri böyle bir duyuş tarzının dışında kendiliğinden ortaya çıkmış ve zamanla geliştirilmiş, tamamen kendine özgü bir anlayışı yansıtır. Dağlarca, "Türkçem benim ses bayrağım" mısraını bir şiir kitabına isim yapmış, 1960'lı yıllardan sonra günlük politik konuları da işlemiş, Batı sömürgeciliğini hedef alan şiirler yanında bir kısım slogan şiirleri yazmaktan da geri kalmamıştır. Hayatı boyunca birçok ödül alan Dağlarca'nın kitaplarının bir kısmı çeşitli dillere çevrilmiş olup çocuk şiirleriyle beraber sayısı 100'ün üzerindedir. Şiirlerinden yapılan seçmeler Talât Sait Halman tarafından *Selected Poems* adıyla İngilizce'ye çevrilmiştir (Pittsburg 1969).

Şiir Kitaplarından Bazıları: *Havaya Çizilen Dünya* (1935), *Çocuk ve Allah* (1940), *Daha* (1943), *Çakırın Destanı* (1945), *Taş Devri* (1945), *Üç Şehitler Destanı* (1949), *Toprak Ana* (1950), *Samsun'dan Ankara'ya* (1951), *İstanbul Fetih Destanı* (1953), *Anıtkabir* (1953), *Âsu* (1955), *Batı Acısı* (1958), *Cezayir Türküsü* (1961), *Türk Olmak* (1963), *Yedi Memetler* (1964), *Çanakkale Destanı* (1965), *Malazgirt Ululaması* (1971), *Kınalı Kuzu Ağıdı* (1972), *Yunus Emre'de Olmak* (1981), *Şeyh Galib'e Çiçekler* (1985), *Türkçem Benim Ses Bayrağım* (1985), *Yurdana-Nene Hatun Görüntüsü* (1987), *İçimdeki Şiir Hayvanı (2007), Arkası Siz* (2007), *Genç* (2007). **Çocuk Şiirleri:** *Açıl Susam Açıl* (1967), *Dört Kanatlı Kuş* (1970), *Yeryüzü Çocukları* (1974), *Yaramaz Sözcükler* (1979), *Şeker Yiyen Resimler* (1980), *Kaçan Ayılar Ülkesinde* (1982), *Oyun Okulu* (1999), *Cin ile Cincik* (2000).

BİBLİYOGRAFYA :

Mehmet Kaplan, *Cumhuriyet Devri Türk Şiiri*, İstanbul 1975, s. 159-173; Ahmet Oktay, *Cumhuriyet Dönemi Edebiyatı: 1923-1950*, Ankara 1993, s. 583-601; Ahmet Soysal, *Arzu ve Varlık: Dağlarca'ya Bakışlar*, İstanbul 1999; Cemal Süreya, *Toplu Yazılar I: Şapkam Dolu Çiçekle ve Şiir Üzerine Yazılar*, İstanbul 2000, s. 59-70; İnci Enginün, *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*, İstanbul 2001, s. 74-76; Ramazan Korkmaz – Tarık Özcan, "Cumhuriyet Dönemi Türk Şiiri", *Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı: 1839-2000* (ed. Ramazan Korkmaz), Ankara 2004, s. 273-275; Mustafa Miyasoğlu, "Dağlarca, Fazıl Hüsnü", *TDEA*, II, 182-184; "Dağlarca, Fazıl Hüsnü", *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, I, 257-262 (eserlerinin tam listesi).

Âlim Kahraman

DAL, Safer
(1926-1999)

Halvetî-Cerrâhî şeyhi.

İstanbul Eğrikapı'da doğdu. Babası, Arnavut Debresi Zerkan (Zerqan) nahiyesi Strikçan (Sudencan) köyünde Sulalar (Süleymanoğulları) diye meşhur bir aileye mensup olan Sâdık Ramazan Efendi'dir. Annesi Ülker Hanım baba tarafından Emîr Sultan soyundan Çanakkale şehidi bir babanın kızıdır, Bulgaristan'ın Ziştov şehrinde Rüstemoğulları diye bilinen bir aileden gelmektedir. Safer Dal, II. Dünya Savaşı'nın olumsuz şartları yüzünden ortaokulu tamamlayamadı. Gençlik yıllarında babasından öğrendiği helvacılıkta ve muhtelif işlerde çalıştı. 1950'de askerden dönünce Haliç'teki Cümialtı Tersanesi'nde işe başladı. Sonraki yıllarda Beyazıt'ta pastanecilik ve düğün salonu işletmeciliği yaptı. 1950'de Tophane'deki Kādirîhâne şeyhi Gavsi Efendi ve Kasımpaşa'daki Ayni Ali Baba Dergâhı Kādirî-Rifâî şeyhi Muhyiddin Ensârî Efendi'nin sohbetlerine katıldı. İstanbul'un meşhur vâizlerinden Büyük Cemal Efendi'nin (Öğüt) vaazlarını takip etti. İstanbul tekkeleri ve tasavvuf kültürü konusunda Cemalettin Server Revnakoğlu'ndan faydalandı, çalışmalarında kendisine yardımcı oldu. 1953'te bir mürşide bağlanma arzusu içinde iken şeyhülislâm Mustafa Sabri Efendi'nin yeğeni Nakşibendiyye tarikatından Sabri Hoca kendisine Nûreddin Cerrâhî Âsitânesi şeyhi İbrahim Fahreddin Efendi'yi (Erenden) tavsiye etti.

Osmanlı İstanbulu'nun sosyal hayatını ve görgüsünü Cumhuriyet Türkiyesi'ne taşıyan köprülerden biri olan Fahreddin Efendi'ye intisabı Safer Dal'ın hayatında bir dönüm noktası oldu. Onun vefatına kadar (1966) hizmetinde bulundu. Daha sonraki yılları Fahreddin Efendi'nin halifesi Muzaffer Ozak'ın yanında geçti. Tarikat âyin ve zikirlerini tanıtmak, konferanslar vermek amacıyla ilki 1978 yılında Rennes şehrinde düzenlenen kültür sanat festivaline katıldı. Ardından Amerika Birleşik Devletleri ile Almanya, İngiltere, Hollanda, Belçika gibi Avrupa ülkelerine yapılan seyahatlerde Muzaffer Ozak'a eşlik etti. 1967, 1974, 1976 ve 1980 yıllarındaki hac yolculuklarında onunla birlikte Kudüs, Bağdat, Şam, Kahire gibi şehirlerde Ehl-i beyt ve evliyâ türbe ve kabirlerini ziyaret etti. Buradaki âlimler ve şeyhlerle tanışma fırsatı buldu.

1985'te Muzaffer Ozak'ın vefatı üzerine Nûreddin Cerrâhî Tekkesi'nin yirminci türbedarı ve postnişini olarak irşad görevine başladı. Türk Tasavvuf Mûsikisi ve Folklorunu Araştırma ve Yaşatma Vakfı'nın başkanlığını üstlendi. Pazartesi ve perşembe akşamları meşk ve zikir icra eden, cumartesi akşamlarını sadece sohbete ayıran Safer Dal âyet ve hadislerin yorumu diye nitelediği evliya sözleri, nutukları ve menkıbelerinden örneklerle zenginleştirdiği sohbetlerinde tasavvufun en ince meselelerini sade bir dille anlattı. Sohbetlerindeki muhabbetli, zarif ve mütevazi tavrı yerli ve yabancı her kesimden pek çok kimsenin kendisine intisabını sağladı. Ona göre tasavvuf irfanı ve dervişlik sırrı Hakk'a muhabbetle kullukta ve mahlûkata şefkatle hizmette gizlidir.

Tekke mûsikisini çok iyi bilen Fahreddin Efendi'ye intisabının ardından mûsikiyle de ilgilenmeye başladı. Cerrâhî Âsitânesi zâkirbaşılarından sertarik Ali Haydar Efendi, Albay Selâhattin Gürer, Hopçuzâde Şakir Efendi (Çetiner), Hüseyin Sebilci (Okurlar), Selâhattin Demirtaş, Yarbay Zühtü Bey, Necati Bey, Hâfız Hüseyin Tolan, Hâfız Yaşar Okur, Hâfız Asım Bey gibi bestekâr ve mûsikişinaslarla tanıştı. Bunların bestelerini kendi seslerinden makara teyplere kaydederek pek çok eseri kaybolmaktan kurtardı. 1980'li yıllarda tanıştığı Kanûnî Cüneyt Kosal ve Metin Alkanlı'ya arşivlediği ses kayıtlarını verip bu eserlerin notaya alınmasını sağladı. Türk Tasavvuf Mûsikisi ve Folklorunu Araştırma ve Yaşatma Vakfı'nda notaya alınan eserleri eski İstanbul tekkelerinde icra edilen zikir usulleriyle meşkettirerek yeni nesillere öğretti. Bu meşkler sırasında Cüneyt Kosal, Zeki Altun, Doğan Ergin, Arslan Hepgür, Metin Alkanlı, Sami Savni Özer ve Ahmet Muhtar Gölge gibi müzisyenleri bizzat kendisi güfte vererek bestekârlığa teşvik etti. Günümüzde eser ve icra bakımından hayli zengin durumda olan tekke mûsikisi kültürü bunu büyük ölçüde Safer Dal'ın gayretlerine borçludur. Mûsikiye katkıları arasında kendi dokuz bestesini de zikretmek gerekir. Bunların en meşhuru Fahreddin Efendi'nin, "Tevhid etsin dilimiz" nutkuna yaptığı hüseynî bestedir. Safer Dal tekke kültürü hakkında da geniş bilgi sahibiydi. Bu konularla ilgili araştırmacı ve akademisyenlere cömertçe yardımlarda bulundu, hayatını kaybolan tasavvuf kültürünü canlandırma yoluna adadı. Ayrıca yurt içi ve yurt dışındaki evliya türbelerine tarikatı belirten tâc-ı şerif koyarak ve sandukaları yenileyerek hizmette bulunan Safer Dal, 21 Şubat 1999 tarihinde vefat etti ve Nûreddin Cerrâhî Dergâhı Türbesi'ne defnedildi.

Safer Dal

Eserleri. 1. *Istılâhât-ı Sofiyye fî Vatan-ı Asliyye: Tasavvuf Terimleri* (İstanbul 1998, 2013). Tasavvuf terimlerinin, ağırlıklı olarak İstanbul tekkelerinde konuşulan dil ve yaşayan kültüre ait kavramların yer aldığı bir sözlüktür. Eser tarikat pîrleri hakkında muhtasar bilgiler ve İstanbul'daki tekkelerin listesini de içerir. **2.** *Muhibbî Dîvânı.* "Muhibbî" mahlasıyla yazdığı âşıkane ilâhileri içermektedir (haz. Adalet Çakır, İstanbul 1999). Yûnus Emre tarzındaki bu ilâhilerin büyük bir kısmı Hz. Peygamber, Ehl-i beyt ve Fahreddin Efendi hakkındadır. Bunların bazılarına Cüneyt Kosal, Zeki Altun, Sadun Aksüt, Metin Alkanlı ve Hakan Alvan gibi mûsikişinas ve bestekârlar tarafından sayısı sekseni aşan beste yapılmıştır. **3.** *Ilmıhal: Iman-Islam-Ihsan* (Prizren 2000). Arnavutluk müslümanları için yazılan eser Tacettin Bituci tarafından Arnavutça'ya çevrilmiş, Türkçe basımı yapılmamıştır. Safer Dal'ın 1996-1997 yıllarında yaptığı sohbetler de *Geydim Hırkayı* adıyla bir araya getirilerek neşredilmiştir (haz. Adalet Çakır, İstanbul 2013).

BİBLİYOGRAFYA :

Mustafa Özdamar, *Nureddin Cerrahî ve Cerrahîler*, İstanbul 1995, s. 200-227; Mehmet Fahrettin Dal, *Fahreddin Erenden'in Tasavvufî Görüşleri* (yüksek lisans tezi, 2006), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 16-21; Sertaç Tezeren, *Cüneyt Kosal Sanatı ve Hayatı*, İstanbul 2007, s. 68-69; Tosun Bekir Bayraktaroğlu, *Amerika'da Bir Türk: Şeyh Tosun'un Hatıratı*, İstanbul 2012, s. 144-155, 165; Nihat Azamat, "Fahreddin Efendi", *DİA*, XII, 83-84; Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Ozak, Muzaffer", *a.e.*, XXXIV, 16-17 (maddenin yazımında Safer Dal'ın sohbetleriyle ailesinden alınan bilgiler esas alınmıştır.).

ADALET ÇAKIR

MEHMET FAHRETTİN DAL

DAMEDÎ

(bk. ÂKİŞ, Hasan b. Ahmed).

DÂMİN, Hâtim Sâlih

(حاتم صالح الضامن)

(1938-2013)

Iraklı edip ve nâşir.

Bağdat'ta doğdu. İlk, orta ve lise öğrenimini burada bitirdi. 1961'de Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili Bölümü'nden mezun olduktan sonra yaklaşık on dokuz yıl öğretmenlik yaptı. Bu sırada çalışmalarını sürdürerek Bağdat Üniversitesi'nde 1973'te yüksek lisansını, 1977'de doktorasını tamamladı. 1980'de Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne geçti; burada kütüphanecilik, nahiv ve dil bilimi dersleri verdi. 1983'te yardımcı doçent oldu ve ertesi yıl Arap Dili Bölümü başkanlığına getirildi. 1989 yılında profesörlüğe yükseldi. Hâtim Sâlih ed-Dâmin 13 Şubat 2013 tarihinde Bağdat'ta vefat etti.

Dâmin Arap dili ve edebiyatı alanında yaptığı çalışmalar, yönettiği yüksek lisans ve doktora tezleriyle devrinin önde gelen şahsiyetleri arasında yer almış, bu alanda geniş ve güvenilir bilgisiyle öne çıkmış, eski Arap şiiri alanında da önemli bir otorite kabul edilmiştir. Dil ve edebiyata dair 160'a yakın kitabı, dergilerde yayımlanmış 100'den fazla makalesinin yanı sıra elli civarında yüksek lisans ve doktora tezi yönetmiştir. Irak el-Mecmau'l-ilmiyyü'l-Arabî'de uzman, *el-Mevridü't-türâsî, Mecelletü'l-Külliyye* (Enbâr), *eş-Şerîʿa ve'l-ḳānûn* (Birleşik Arap Emirlikleri) gibi dergilerde uzun yıllar danışman üye olarak görev yapmıştır. Irak üniversitelerinde Arap dili eğitimi komisyonu, ilk ve orta öğretimde Arap dili grameri yazım komisyonu, Bağdat Beytülhikme Kütüphanesi Arap-İslâm yazmaları tahkik ve yayın komisyonu gibi kurullarda bulunmuştur. Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi dergisinde yazı işleri müdürlüğü yapmış, *Mecelletü Külliyyeti'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-ʿArabiyye* dergisiyle yine burada çıkan *Âfâḳu'ş-şeḳāfe ve't-türâṯ* adlı derginin yazar kadrosunda yer almıştır.

Hayatını çok yoğun ilmî, edebî ve kültürel faaliyetlerle geçiren Hâtim Sâlih kendi alanında çok sevilen ve takdir edilen bir şahsiyetti; son derece alçak gönüllü, yardım sever, dürüst ve yaptığı işlerden karşılık beklemeyen bir ahlâka sahipti. Onun özelliklerinden biri de kitap sevgisiydi ve bu sevgi kendisini büyük bir kütüphane sahibi yapmıştır. İslâm dünyasında yayımlanan birçok eseri satın almış, böylece kütüphanesini değerli eserlerle donatmıştır.

Hâtim Sâlih ed-Dâmin

Dâmin'in devrinin önemli şahsiyetleri arasında anılmasını sağlayan diğer bir husus da yazma eserlerin ilmî neşri konusunda harcadığı çabalardır. Böylece çeşitli alanlarda 100'e yakın eserin bilimsel yayımını gerçekleştirmiştir. Ayrıca *el-Menhecü'l-emsel fî taḥḳîḳı'l-maḫṭûṭât* adlı bir eser kaleme almış (Bağdat 1999; Dübey 2001), Bağdat Üniversitesi'ndeki hocalığı sırasında yüksek lisans ve doktora dersleri arasına metin neşri dersinin konulmasına öncülük etmiştir.

Eserleri. Telif: *Naẓariyyetü'n-naẓm-Târîḫ ve teṭavvur* (Bağdat 1979); *Mülâḥaẓât ʿalâ Ḥâşiyeti İbn Berrî ʿale'l-Muʿarreb* (Küveyt 1986; Cevâlîkî'ye ait eserin hâşiyesi üzerine mülâhazalardır); *Şuʿarâʾ muḳıllûn* (Beyrut 1987); *Ḳavâʿidü'l-luġati'l-ʿArabiyye* (Bağdat 1987, başkalarıyla birlikte, orta öğretim ders kitapları dizisi); *el-Baḫş ve'l-mektebe* (Musul 1988, başkalarıyla birlikte); *ʿİlmü'l-luġa* (Musul 1989); *Fıḳhü'l-luġa* (Musul 1990); *Buḥûş ve dirâsât fi'l-luġati ve taḥḳîḳi'n-nuṣûṣ* (Musul 1990); *ʿAşeretü şuʿarâʾ muḳıllûn* (Musul 1990); *eṣ-Ṣarf* (Musul 1991); *el-Müstedrek ʿalâ Dîvâni Ebi'l-Feṯḥ el-Büstî* (Dımaşk 1991); *el-Müstedrek ʿalâ şiʿri Ebî Hilâl el-ʿAskerî* (Dımaşk 1992); *el-Müstedrek ʿale'ş-şuʿarâʾ* (Beyrut 1998); *el-Menhecü'l-emsel fî taḥḳîḳi'l-maḫṭûṭât* (Bağdat 1999; Dübey 2001); *el-Muṣṭalaḥât ve'r-rumûz li'l-ḳurrâʾ* (Bağdat 1999); *İbnü'l-Enbârî ve sîretühû ve müʾellefâtühû* (Dımaşk 2004).

Neşir: *Şiʿru Yezîd b. et-Taşriyye* (Bağdat 1973); *Şiʿrü'l-Ḫalîl b. Aḥmed* (Bağdat 1973); *Şiʿrü'l-Muḫabbel es-Saʿdî* (Bağdat 1973); *Mâ lem yünşer mine'l-Emâli'ş-Şeceriyye* (Bağdat 1974; Beyrut 1984); İbn Hâleveyh, *Risâletü'r-rîḥ* (Bağdat 1974, 1987); *Şiʿrü'l-Kümeyt b. Maʿrûf* (Bağdat 1975); *Şiʿru Bekir b. en-Neṭṭâḥ* (Bağdat 1975); *Şiʿru Nehşel b. Ḥarrî* (Bağdat 1975); Mekkî b. Ebû Tâlib, *Müşkilü iʿrâbi'l-Ḳurʾân* (I-II, Bağdat 1975; Beyrut 1984, 1987); *Şiʿru Müzâḥim el-ʿUḳaylî* (Bağdat 1976, başkalarıyla birlikte); Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *el-Muṣaffâ bi-eküffi ehli'r-rusûḫ min ʿilmi'n-nâsiḫ ve'l-mensûḫ* (Bağdat 1977; Beyrut 1984); Câhiz, *ʿAşru resâʾil* (Bağdat 1978); Câhiz, *Risâletü'l-belâġa ve'l-îcâz* (Bağdat 1978); Câhiz, *Mâ lem yünşer min türâşi'l-Câḥiz* (Bağdat 1979); *Şiʿru Süveyd b. Kürâʿ* (Bağdat 1979); *Şiʿru Ḳays b. el-Ḫaddâdiyye* (Bağdat 1979); Ebû Bekir İbnü'l-Enbârî, *ez-Zâhir fî meʿânî kelimâti'n-nâs* (I-II, Bağdat 1979, 1987; Beyrut 1992); İbn Hişâm en-Nahvî, *el-Mesâʾilü's-seferiyye fi'n-naḥv* (Bağdat 1980; Beyrut 1983); İbn Mâlik et-Tâî, *el-Îʿtimâd fî neẓâʾiri'ẓ-ẓâʾ ve'ḍ-ḍâd* (Bağdat 1980; Beyrut 1984); İbn Kuteybe, *Risâletü'l-ḫaṭ ve'l-ḳalem* (Bağdat 1988; Beyrut 1989); Katâde b. Diâme, Zührî, İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Bârizî, *Erbaʿatü kütüb fi'n-nâsiḫ ve'l-mensûḫ* (Beyrut 1983, 1989); Katâde b. Diâme, *en-Nâsiḫ ve'l-mensûḫ fî kitâbillâh* (Beyrut 1983; Bağdat 1985); Zührî, *en-Nâsiḫ ve'l-mensûḫ* (Beyrut 1985, 1998; Bağdat 1987); Şemseddin es-Semerkandî, *Keşfü'l-esrâr fî resmi meṣâḥifi'l-emṣâr* (Bağdat 1987; Musul 1991); Ebû Hâtim es-Sicistânî, *el-Müẕekker ve'l-müʾenneṯ* (Dımaşk 1997); Ebû Hâtim es-Sicistânî, Sâbit b. Ebû Sâbit, *Kitâbân fi'l-farḳ* (Beyrut 1987); Hattâbî, İbn Berrî, İbnü'l-Hanbelî, İbn Bâlî, *Erbaʿatü kütüb fi't-taṣḥîḥi'l-luġavî* (Bağdat 1987); Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlîkî, *Şerḥu Maḳṣûreti İbn Düreyd* (Bağdat 1987); Mevhûb b. Ahmed el-Cevâlîkî, *Tekmiletü ışlâḥi mâ taġleṭu fîhi'l-ʿâmme* (Dımaşk 2006); İbn Berrî, *Mesâʾil menṣûre fi't-tefsîr ve'l-ʿArabiyye ve'l-meʿânî* (Bağdat 1990); İbn Berrî, *Şurûṭu'l-ḥâl ve aḥkâmuhâ* (Dımaşk 1996); İbn Berrî, *Risâle fî "lev" li'l-imtinâʿ* (Amman 1999); İbn Berrî, *Tesmiyetü'ş-şeyʾ bi'smi'ş-şeyʾ* (Abudabi 2000); İbn Berrî, *Fuṣûl ġayru menṣûre* (Abudabi 2001); İbn Berrî, *Ḫamsetü nuṣûṣ muḥaḳḳaka* (Dımaşk 2003); *Dîvânü ʿAdî b. er-Riḳāʿ el-ʿÂmilî* (Bağdat 1987, Nûrî Hammûdî el-Kaysî ile birlikte); Kâsım b. Muhammed, *el-Müʾeddeb: Deḳāʾiḳu't-taṣrîf* (Bağdat 1987, başkalarıyla birlikte); İbn Halef, *Mevâddü'l-beyân* (belâgatla ilgili ikinci ve üçüncü bölümleri, Bağdat 1988; Dımaşk 2000); Hişâm b. Muhammed el-Kelbî, Ebû Abdullah İbnü'l-A'râbî, *Kitâbân fi'l-ḫayl* (Beyrut 1407/1987, başkalarıyla birlikte); Kazzâz, *Mâ lem yünşer min Kitâbi'l-ʿaşerât* (Bağdat 1988); Sefâkusî, *el-Mücîd fî iʿrâbi'l-Ḳurʾâni'l-mecîd* (Bağdat 1988); Hârûn b. Mûsâ el-Ezdî, *el-Vücûh ve'n-neẓâʾir fi'l-Ḳurʾâni'l-kerîm* (Bağdat 1988; Amman 2002); Ebü'r-Rebî' Süleyman es-Serakūsî, *Ẓâʾâtü'l-Ḳurʾân* (Bağdat 1989); Ali b. Muhammed el-Havlânî, *Ḥaşru ḥarfi'ẓ-ẓâʾ* (Bağdat 1989; Musul 1991); Nehhâs, Radıyyüddin İbnü'l-Hanbelî, *Kitâbân fi'n-naḥv* (Dımaşk 2004); M. Emîn İbn Âbidîn, *el-Fevâʾidü'l-ʿacîbe fî iʿrâbi'l-kelimâti'l-ġarîbe* (Beyrut 1990); İbnü't-Tarâve, *el-İfṣâḥ bi-baʿżi mâ câʾe mine'l-ḫaṭaʾ fi'l-İżâḥ* (Bağdat 1990; Beyrut 1996); Katâde, Zührî, İbnü'l-Cevzî, İbnü'l-Bârizî, Mehdevî, İbn Berrî, Ebü'r-Rebî' Süleyman es-Serakūsî, Sefâkusî, Şemseddin es-Semerkandî, *Nuṣûṣ muḥaḳḳaka fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân* (Musul 1990; Bağdat 1991); *Nuṣûṣ muḥaḳḳaka fi'l-luġat ve'n-naḥv* (Musul 1991; içinde Kutrub'un *Kitâbü'l-Ezmine,* Ebû Hâtim es-Sicistânî'nin *Kitâbü'n-Naḥle* ve *Kitâbü'l-Farḳ,* Muhammed b. Kâmil Sâhibî et-Tâcî'nin *Mâ lem yünşer mine'l-Ḥalbe,* Ali b. Adlân en-Nahvî'nin *Keşfü'l-ebyâti'l-müşkileti'l-iʿrâb*'ı ile, İbn Hâleveyh, Sıkıllî, Kûrânî, Kazzâz, İbnü'ş-Şecerî, İbnü'l-Hanbelî, İbn Hişâm en-Nahvî, İbn Âbidîn'e ait on dört risâle bulunmaktadır); Nasr b. Ya'kūb ed-Dîneverî, *el-Ḳādirî fi't-taʿbîr* (Bağdat 1992); Radıyyüddin İbnü'l-Hanbelî, *Küḥlü'l-ʿuyûni'n-nücl fî ḥalli mesʾeleti'l-küḥl* (Beyrut 1990; Bağdat 1994); Radıyyüddin İbnü'l-Hanbelî, *Mâ lem yünşer min Sehmi'l-elḥâẓ fî vehmi'l-elfâẓ* (Amman 1993); *Şerḥu ebyâti'd-Dâni'l-erbaʿa fî uṣûli ẓâʾâti'l-Ḳurʾân* (Dımaşk 1994); Mehdevî, İbn Berrî, Sefâkusî ve meçhul bir müellif, *Erbaʿatü kütüb fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân* (Beyrut 1997, 1998); Süyûtî, *Cerrü'ẕ-ẕeyl fî ʿilmi'l-ḫayl* (Bağdat 1998); İbnü't-Tahhân, *el-İnbâʾ fî tecvîdi'l-Ḳurʾân* (Abudabi 1999); İbn Fâris, *Efrâdü kelimâti'l-Ḳurʾâni'l-ʿazîz* (Riyad 1999); Takıyyüddin es-Sübkî, *Aḥkâmü "küllin" ve mâ ʿaleyhi tedüllü* (Amman 2000); İbn Şüheyd, *et-Tehẕîb bi-muḥkemi't-tertîb: el-Cemʿ beyne kitâbey Laḥni'l-ʿâmme li-Ebî Bekir ez-Zübeydî* (Beyrut 2001); Kemâleddin el-Enbârî, *Ferâʾidü'l-fevâʾid* (Bağdat 1979); a.mlf., *Selâsü kütüb* (Bağdat 2002); Ebû Muhammed el-Gazzî, *Ẕikru aʿżâʾi'l-insân* (Dımaşk 2003); Asmaî, *el-İbil* (Dımaşk 2003); a.mlf., *Kitâbü'l-Ḫayl* (Dımaşk 2005); Ebü'l-Abbas el-Harrânî, *el-Mişbâḥ fi'l-farḳ beyne'ḍ-Ḍâd ve'ẓ-ẓâʾ fi'l-Ḳurʾâni'l-ʿazîz* (Dımaşk 2003); Abdullah b. Ali el-Mevsılî, *el-Farḳ beyne'ḍ-Ḍâd ve'ẓ-ẓâʾ* (Dımaşk 2003); İbn Süheyl en-Nahvî, *eḍ-Ḍâd ve'ẓ-ẓâʾ* (Dımaşk 2004); Sa'd b. Ali ez-Zencânî, *el-Farḳ beyne'ḍ-*

ḍâd ve'ẓ-ẓâ' (Dımaşk 2004); İbn Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. İsmâil el-Makdisî, *eẓ-Ẓâ'* (Dımaşk 2004); Ömer b. Reslân el-Bulkinî, *Ḳaṭrü's-seyl fî emri'l-ḫayl* (Dımaşk 2005); Ebû Amr ed-Dânî, *et-Tehzîb limâ teferrede bihî küllü ḳāri'in (vâḥidin) mine'l-ḳurrâ'i's-sebʿa* (Dımaşk 2005); Ebû Amr ed-Dânî, *el-Farḳ beyne'ḍ-ḍâd ve'ẓ-ẓâ'* (Dımaşk 2006); Ebû Amr ed-Dânî, *et-Teysîr fi'l-ḳırâ'âti's-sebʿa* (Kahire 1429/2008; Riyad 1432/2011); Muhammed b. Ebû Nasr el-Kirmânî, *Ḳırâ'etü'l-Kisâ'î* (Dımaşk 2005); İsmâil b. Halef es-Sarakustî, *el-İktifâ' fi'l-ḳırâ'âti's-sebʿati'l-meşhûre* (Dımaşk 2005); Ali b. Abdülkādir Taberî, *Fevâ'idü'n-neyl bi-feżâ'ili'l-ḫayl* (Dımaşk 2005); Ebû Bekir Muhammed İbnü's-Sâbûnî el-İşbîlî, *Maʿrifetü'l-farḳ beyne'ẓ-ẓâ' ve'ḍ-ḍâd* (Dımaşk 2005); Mukātil b. Süleyman, *el-Vücûh ve'n-neẓâ'ir fi'l-Ḳur'âni'l-ʿaẓîm* (Dımaşk 2006); Ebü'l-Kāsım Abdülvehhâb b. Muhammed el-Kurtubî, *el-Miftâḥ fî iḫtilâfi'l-ḳurrâ'i's-sebʿati'l-meşhûrîn* (Dımaşk 2006).

BİBLİYOGRAFYA :

Sabâh Nûrî el-Merzûk, *Muʿcemü'l-mü'elliftn ve'l-küttâbi'l-ʿIrâḳıyyîn: 1970-2000*, Bağdad 2002, II, 144-152; Ekrem el-Meşhedânî, *Taʿziye bi-vefâti Ḥâtim Ṣâliḥ eḍ-Ḍâmin*, http://www.albasrah.net/pages/mod.php?mod=art&lapage=../ar_articles_ 2013/0213/akram_180213.htm (13.03.2014); "Şeyḫune'l-luġavî en-naḥvî el-kebîr el-üstâẕ ed-duktûr Ḥâtim Ṣâliḥ eḍ-Ḍâmin", http://www.ahlalhdeeth.com/vb/showthread.php?t=138398 (13.03.2014); "es-Sîretü'l-ʿilmiyye li'l-üstâẕ ed-duktûr Ḥâtim Ṣâliḥ eḍ-Ḍâmin", http://almajidcenter.org/ar/page.php?pid=prhatem al-damen (13.03.2014).

MEHMET YAVUZ

DÂMOLLA, Abdülaziz Cengizhan

(عبدالعزيز جنگيزخان داملاً)

(1906-1952)

Doğu Türkistanlı âlim, tarihçi ve edebiyatçı.

Doğu Türkistan'ın Korla ili Bügür ilçesinde doğdu. Uygur toplumunun XX. yüzyılın ilk yarısında yetiştirdiği önemli ilim adamlarından biridir. Babası Molla Hoşur Dâmolla Hacı, Bügür yöresi kadısıydı. Abdülaziz ilk eğitimini babasından ve bölgedeki diğer âlimlerden aldı; Kuçar'daki Musayıf Dâmolla'nın ilim halkasına katıldı. Daha sonra Kâşgar'da Hanlık Medrese'de okudu ve mezun olunca o bölgede âlimler için kullanılan Dâmolla unvanını aldı. 1925'te Hint alt kıtasındaki Diyûbend Medresesi'nde tahsilini sürdürdü. 1926 yılının sonlarına doğru Mısır'a gitti. 1927'de kabul edildiği Ezher Üniversitesi'nin İslâm Hukuku ve Tarihi Bölümü'nden 1934'te mezun oldu. Ardından I. Fuâd Üniversitesi'ne girdi. 1939'da buradaki öğrenimini tamamlayınca Arabistan'a geçti. Arabistan'da, Kumul halk ayaklanmasının ordu kumandanlığını yapan sürgündeki Mahmud Muhitî ile buluşup onunla birlikte Japonya'ya gitti. Japonya'daki siyasî temaslarının ardından Pekin'e, daha sonra Milliyetçi Çin hükümetinin merkezi Nanjing'e ulaştı. Aynı yıl Milliyetçi Çin hükümetince Mısır'la diplomatik görüşmeler için elçi olarak görevlendirildi. Kısa süren diplomatik görevinin ardından 1947'de ülkesine döndü.

Abdülaziz Cengizhan'ın ülkesine gelişi sırasında Doğu Türkistan'ın önemli bir kısmını elinde tutan Milliyetçi Çin hükümetiyle Doğu Türkistan'ın kuzeyindeki üç ili kontrolünde bulunduran millî hükümet barış antlaşması yapmış, neticede ortak bir hükümet kurulmuştu. Cengizhan bu hükümet tarafından Urumçi'ye çağırıldı ve İçişleri Bakanlığı'nda şube müdürlüğüne tayin edildi. Ardından hükümetin himayesinde kurulan, başkanlığını İsa Yusuf Alptekin'in yürüttüğü Üç Prensip Gençler Teşkilâtı'nın başkan yardımcılığına getirildi. Bir süre dönemin en önemli süreli yayınlarından olan *Altay* dergisinin baş editör yardımcılığı görevini yürüttü. Üç vilâyet hükümetiyle Çin hükümeti arasındaki ilişkiler bozulunca hükümetin taşra teşkilâtını yeniden yapılandırmak amacıyla Doğu Türkistan'ın güney bölgesine gönderilen heyetin başkanlığını üstlendi. Bu vesileyle çeşitli bölgelerdeki idarî ve dinî yapının ıslah edilmesi hususunda önemli girişimlerde bulundu. Dönüşte Üç Prensip Gençler Teşkilâtı'nın başkanlığına getirildi. Aynı yıl Milliyetçi Çin hükümeti millî kurultayına Bügür vekili sıfatıyla katıldı. Kurultayın ardından Doğu Türkistan eyaletinin Diyanet İşleri başkanlığına tayin edildi. Bu süreçte bölgede hızla yayılan komünizm propagandasına karşı mücadele etti. 1949'da bölge komünist Çin tarafından işgal edilince İsa Yusuf Alptekin, Mehmet Emin Buğra ve diğer hükümet üyeleriyle birlikte Hindistan'a gitmek istediyse de sınırı geçemeyip Yarkent'e dönmek zorunda kaldı. Ardından yakalanıp Kâşgar'a getirildi ve birkaç ay Kâşgar'da din adamlarını dönüştürme projesi kapsamında düzenlenen kurslara sokuldu. Daha sonra tutuklanarak Urumçi'ye götürüldü ve 1952 yılının sonunda idam edildi. Bazı kaynaklarda 1951 Şubatında idam edildiği belirtilir.

Hindistan, Hicaz ve Mısır gibi merkezlere yaptığı yolculuklar Abdülaziz Cengizhan'ın ilmî ve fikrî hayatında derin izler bırakmıştır. Özellikle Hindistan'da iken Kādiyânîler'e karşı yazdığı *Tîġ Türkânî fî ber Cîger Ḳādiyânî* adlı Farsça eser Hint alt kıtasında Ehl-i sünnet çevrelerince takdir edilmiştir. Mısır'da I. Fuâd Üniversitesi'ndeki öğrenciliği sırasında Kahire'de Çinli öğrencilerin yaptığı komünizm propagandalarına karşı konuşmalar yapmış, yazılar yazmış, manzum eserlerini Mısır'da kaleme almıştır. Mısır şairlerinden Ali Muhammed Şa'lân es-Sâvî ile dostluk kurmuş, Şa'lân, Cengizhan'ın *Türkistân el-ḫâlide* adlı eserini okumuş ve bunun Türkistan tarihi için büyük önem taşıdığını yazmış, yine Mısır'da müfessir Tantâvî Cevherî, Himalaya dağlarının ötesinden gelen Cengizhan'ın ilmî kabiliyetinden ve ahlâkından hayranlıkla bahsetmiştir. Ezher Üniversitesi'nde düzenlenen, birçok devlet adamının katıldığı toplantıda Abdülaziz Cengizhan'ın Kral Faruk tarafından takdir edildiği ve kendisine Cengizhan lakabının onun tarafından verildiği belirtilir. Ancak bazı arkadaşları bu lakabı kendisinin seçtiğini söylemiştir.

Urumçi'de bulunduğu sıralarda Dârülmuallimîn'de İslâm tarihi ve dinî ilimler alanında ders veren Abdülaziz Cengizhan, Müslüman Kardeşler teşkilâtının çalışmalarından etkilenmiş ve onların yöntemlerini benimsemiştir. Doğu Türkistan'da yürüttüğü faaliyetlerde yenilikçi çevrelerin yanında yer almış, bölgede yaygın olan bid'atlara ve Ehl-i sünnet dışı oluşumlara karşı mücadele vermiştir. Eserleri incelendiğinde onun dinî ilimler yanında edebiyat, tarih ve coğrafya gibi alanlarda da uzman olduğu anlaşılır. Uzun yıllar ülkesinden uzakta yaşadığı için vatan mefhumuna sıkça vurgu yapan Cengizhan, *Türkistân: Ḳalbü Âsyâ* adlı eserinin mukaddimesinde insanın bütün hayatını kuşatması gereken en önemli iki şeyden birinin dinî, diğerinin vatanî görev olduğunu ifade eder. Türkistan tarihi hakkında bir eser ortaya koyabildiği takdirde Allah'ı ve İslâm ümmetini memnun edebileceğini söylemesi de bu duygunun etkisiyledir. Ona göre İslâm tarihinden ayrı bir Türk tarihi düşünülemeyeceği gibi Türk tarihinden ayrı bir İslâm tarihi de düşünülemez. Zira olaylar bu iki tarihin birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğunu göstermektedir.

Eserleri. 1. *Tîġ Türkânî fî ber Cîger Ḳādiyânî.* Kādiyânîlik inancına karşı 1935'te yazılmış Farsça manzum eserdir. **2.** *Uygur Sarfı.* Uygur dili morfolojisini sistemleştirmek amacıyla yazılan bir eserdir (Kahire 1939). Ancak eserin daha önce

Uygur dili grameriyle birlikte Kâşgar'da yayımlandığı ve yeni açılan okullarda ders kitabı olarak okutulduğu da zikredilmektedir. **3.** *Şavtü'l-vicdân ve'l-ḥanîn ilâ Türkistân*. Vatan sevgisine dair kasidelerinden oluşmaktadır (Kahire 1944; Pakistan 1984, yukarıdaki eserle birlikte; Kahire 2010). **4.** *Türkistân: Ḳalbü Âsyâ*. Eserde Türkistan coğrafyasında cereyan eden büyük tarihî olaylardan ve kurulan devletlerden bahsedilmektedir (Kahire 1945; Pakistan 1984). **5.** *Türkistân el-ḫâlide*. İki ciltten meydana gelen eserin Türkistan tarihine dair kapsamlı bir kaynak olduğu, ancak âkıbetine dair bilgi bulunmadığı belirtilmektedir. Müellifin bunların dışında *Kur'ân-ı Kerîm'in Uygurca Tercümesi, Hür Türkistan, Büyük Türkistan, Güzel Türkistan, Türkçe Tecvîd, Uygur Dili Grameri, Türkistan'da İslâmiyet* ve *Türk Edebiyatı Tarihi* gibi Arapça ve Uygurca eserleri de vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdülaziz Cengizhan, *Şavtü'l-vicdân ve'l-ḥanîn ilâ Türkistân*, Kahire 1944, tür.yer.; a.mlf., *Türkistân: Ḳalbü Âsyâ*, Kahire 2010, Mukaddime, s. 6; İsa Yusuf Alptekin, *Esir Doğu Türkistan İçin*, İstanbul 1985, s. 295-296, 356; Mirehmet Seyit – Yalkun Ruzi, *Memtili Efendi*, Urumçi 1997, s. 98-100; Şerif Niyaz Huştar, *Şinjang'ning Yekinki Zaman Tarihida Ötken Şehisler*, Urumçi 2003, s. 262-264; Abdurrahman Cemâl Kâşgarî, *Ḳavâ'idü'l-luġati'l-Uyġûriyye*, Kahire 2010, s. 268-271; Hevir Tömür, "Altay Neşriyatı ve Başka İşlar Toğrisida Eslime", *Şincang Tarih Matiryalliri*, sy. 11, Urumçi 1983, s. 69, 171; Rahmetullah Ahmed Rahmetî, "'Abdülʿazîz Cengizḫân", *Doğu Türkistan'ın Sesi*, V/20, İstanbul 1988, s. 1-3; Muhammed Allahverdi, "Ẕikreyâtü'ş-Şeyḫ Muḥammed Emîn İslâmî", *a.e.*, s. 4-5; Ablimit Mahsum, "Abliz Hoşur- Cengizhan'ning Kiskiçe Tercimihali", *Bayinġulin Tarih Matiryalliri*, sy. 1, Doğu Türkistan 1990, s. 74-78; Abdulcelil Turan, "Doğu Türkistanlı Din Bilgini, Tarihçi ve Şâir Abdülaziz Cengizhan Damolla", *Gökbayrak*, sy. 75, Kayseri 2007, s. 9-12; a.mlf., "el-Edîb et-Türkistânî ʿAbdülʿazîz Cengizḫân", http://www.asiaalwsta.com/charDetails.asp?CharId=12506& (03.05.2014).

NUR AHMET KURBAN

DÂMOLLA, Abdülkādir

(عبدالقادر داملاً)

Abdülkādir b. Abdilvâris Dâmolla el-Kâşgarî (1862-1924)

Doğu Türkistanlı âlim, eğitimci ve şair.

Kâşgar'da Artuç ve Meşhed sınırındaki Bağırık mahallesinde doğdu. Doğumuyla ilgili öne sürülen 1881 yılı tarihen mümkün görünmemektedir (İlkul, s. 135). Oğlu Abdülaziz Mahsum'a dayandırılan 1854, 1855 ve bazı kaynaklardaki 1870 tarihleri de hatalı olmalıdır (*Edeb Açkuci*, neşredenin girişi, s. 4; İlkul, s. 398; Abdüşükür Muhammedemin, s. 434). Kâşgarî, Azîzî ve Artucî nisbeleriyle anılır. "Büyük hoca" anlamındaki Dâmolla lakabıyla şöhret bulmuş, şiirlerinde "Gāzî" mahlasını kullanmıştır. İlk öğrenimini Sultâniye Medresesi'nde tamamladı, küçük yaşta Kur'an'ı ezberledi. Kâşgar'daki Hanlık Medresesi'nde başladığı İslâmî ilimler tahsilini Buhara, Hokand ve Taşkent'te sürdürdü. Taşkent'te Kükeltaş ve Buhara'daki Abdülaziz Han medreselerinde İslâmî ilimler yanında edebiyat, tarih, coğrafya ve matematik okudu. Farsça ve Urduca öğrendi. Rızâeddin Fahreddin, Ahmed Ferîdî Abbas ve Mûsâ Cârullah ile sınıf arkadaşıydı. Hocaları arasında Mevlânâ Abdürrezzâk, Buhara Müftüsü Dâmolla İvaz Efendi ve Hokand Şeyhülislâmı Dâmolla Uluğhan Törem gibi isimler vardır.

Tahsil hayatının ardından memleketi Kâşgar'a dönen Dâmolla burada hurafelerin ve tefrikanın yaygın olduğu olumsuz bir tablo ile karşılaştı. Ona göre bu durumun sebebi ilköğretim müfredatının yetersizliği ve din eğitimindeki metotsuzluktu. Buhara'daki öğrencilik yıllarında Cedîdcilik'ten etkilenerek ıslah faaliyetlerine ilköğretim müfredatına müdahale etmekle başladı. Önceleri camilere bitişik okullarda Arapça ve Farsça olarak sadece dinî ilimlerin okutulduğu Kadîmcilik denilen usulün yerine Cedîdcilik usulünü getirdi; bu konuda Çin Türkistanı'nda ilk fetva veren âlim oldu (İlkul, s. 135). İlköğretim müfredatına pozitif bilimleri dahil etti. Eski usulde bulunmayan sınav sistemini getirdi. Eğitim dilini ve o güne kadar Arapça okunan hutbeleri ana dili olan Uygurca'ya çevirdi. Dâmolla, "Zaman âgâhlık zamanıdır, gaflet değil; ilim irfan devridir, cehalet değil; gayret vaktidir, tembellik değil" sözleriyle özetlediği yenilikçi eğitim hareketini başta cami ve medreseler olmak üzere hemen her yerde anlattı. Yıllarca eski usule alışan ve usûl-i cedîdi benimsemekte zorluk çeken halkı, şeriatın emrettiği miras taksiminin matematik bilmeden yapılamayacağı gibi istidlâllerle ikna etmeyi başardı. Kâşgar'daki Lay Peştak Camii'nde vaazlarıyla ve Abdüvelî Medresesi'nde okuttuğu derslerle öğrenim seferberliğini başlattı. Kâşgar'ın en büyük camisi olan Îdgâh'ta halka açık ikindi sohbetleri ve din adamlarına yönelik ihtisas dersleriyle bir bakıma usûl-i cedîdin alt yapısını oluşturarak geleceğin öğretmen ve yöneticilerini yetiştirdi. Öğrencileri arasında 1933'te Kâşgar'da

Abdülkādir Dâmolla

kurulan Doğu Türkistan İslâm Cumhuriyeti'nin başbakanı Sâbit Dâmolla, Abdülcelil Dâmolla ve şair Mehmet Ali Tevfik gibi isimler de vardır.

Doğu Türkistan'da Dâmolla'nın teşvikiyle açılan okulların ilki 1885 yılında Artuç'un İksak köyünde öğretime başlayan Hüseyniye Mektebi'dir. 1907'de aynı yerde yine ilk defa öğretmen okulu faaliyete geçti. Habibzâde Ahmed Kemal İlkul'un başkanlığında İstanbul'dan gelen öğretmenler burada hocalık yaptı (İlkul, s. 102). Öncülük ettiği okullarda bilfiil öğretmenlik ve idarecilik görevleri de üstlenen Dâmolla bu okulların temel ders kitaplarını da yazdı. Kız öğrenciler için ayrı okullar açtı. Hayır severlerin desteğiyle 1910'da Kâşgar'da Matbaa-i Nûr'u kurdu. Ancak 1914'te hükümet bu eğitim kurumlarının tamamını kapattı. İstanbul'dan getirilen öğretmenlerin bir kısmı sınır dışı edilirken bir kısmı tutuklandı. Bu sıkıntılı dönemde Dâmolla 1918'de Taşkent, Ufa, Kazan, Ural, Türkiye ve Mısır üzerinden hac yolculuğuna çıktı; Hicaz'daki İslâm âlimleriyle görüşüp fikir alışverişinde bulundu. Bu uzun seyahatin ardından siyasî havanın yumuşaması üzerine memleketine döndü ve Kâşgar müftüsü oldu. Öğretim ve telif faaliyetlerini sürdürürken 14 Ağustos 1924'te bir suikast sonucu öldürüldü. Bu olay dünya müslümanları arasında büyük infial uyandırdı. Hakkında yazılan farklı dillerdeki mersiyeler bir kitap hacmine ulaşmıştır. Bunlar arasında Kutluk Şevkî'nin "vâ hasretâ", Mehmet Ali Tevfik'in "okudu aştı" mersiyeleriyle Rızâeddin Fahreddin'in *İslâm Mecellesi*'ndeki makalesi meşhurdur. O sırada tahsil için Hindistan'da bulunan oğlu Abdülaziz Mahsum, Kâşgar'a dönerek katilin yargılanması için dava açtıysa da bir sonuç alamadı. Kendisi de 1928-1980 yıllarında aralıklarla kırk yıl hapis hayatı yaşadı. Ceza kamplarının ağır çalışma şartlarında geçen ömrü 1982'de şüpheli bir tren kazasıyla sona erdi.

XIX. yüzyılın sonu ile XX. yüzyılın başlarında Çin coğrafyasında üç temel eğitim

sistemi görülmektedir. Bunların ilki Avrupa, Amerika Birleşik Devletleri ve Japonya'nın, ikincisi Rus demokratların etkisindeki sistemdir (Abdüşükür Muhammedemin, s. 434). Abdülkâdir Dâmolla'nın Cedîdcilik usullerine sadık kalarak başlattığı üçüncü sistem ise içeriden bir hareket olması, millî ve dinî değerlere dayanması bakımından diğer ikisinden ayrılır. Onun eğitim hamlesinin bir özelliği de okul, matbaa, vakıf, dernek gibi kurumlar üzerine bina edilen sivil bir hareket olmasıdır. Bu açıdan bakıldığında Dâmolla'nın, bir grup öğrencisiyle birlikte İsveç hükümetinin Doğu Türkistan'daki eğitim bürolarını ve matbaalarını tahrip ettiği, bu durumun iç ve dış siyasette tedirginlik oluşturduğu iddiaları (*a.g.e.*, s. 441) geçersiz kalmaktadır. Nitekim Doğu Türkistan'da uzun süre görev yapmış İsveçli diplomat ve Türkolog Gunnar Jarring başta olmak üzere Batılı araştırmacılar eserlerinde böyle bir olaydan bahsetmemektedir.

Eserleri. Dâmolla yazdığı dinî eserler, makale, şiir ve derlemeleriyle çağdaş Uygur edebiyatının en önemli isimleri arasında yer alır. Önderlik ettiği Cedîdcilik hareketi yeni Uygur edebiyatının inşasında önemli rol oynamıştır. Çoğunu ders kitabı olarak telif ettiği eserleri Uygur halkının desteğiyle neşredilmiştir. **1.** *Miftâḥu'l-edeb li-fehmi kelâmi'l-ʿArab.* Daha çok Hatîb el-Kazvînî'nin *Telḫîṣü'l-Miftâḥ*'ından yapılan seçmeler yanında çeşitli divan ve şiirlerden derlemelerden oluşan eser on bölümden meydana gelmekte, Mütenebbî, Kādî İyâz, İbnü'l-Fârız, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Zeynüddin İbnü'l-Verdî ve Sa'dî-i Şîrâzî gibi şahsiyetlerden beyitler içermektedir. Kitabın yazılma amacını müellif, talebelerin tefsir ve hadis kitaplarındaki inceliklere âşina olmasının sağlanması diye açıklamıştır. Dâmolla eserin mukaddimesinde tefsir, hadis, fıkıh gibi ilimlerin ihmalinin İslâm ülkelerindeki gerilemenin başlıca sebebi olduğunu belirtmektedir. Kitabın kapağındaki "el-kısmü'l-evvel" ile mukaddimedeki, "Birinci kısmı on, ikinci kısmı beş bab olmak üzere tertip ettim" ifadeleri eserin ikinci cildinin varlığını göstermektedir. Celaleddin Karakaş ilk defa 1910'da Taşkent'te basılan kitabın Türkçe'ye açıklamalı bir çevirisini yapmıştır (İstanbul 1978, 1983). Ayrıca Abdülahad Emir Kutluk tarafından Uygurca'ya tercüme edilmiş ve *Edeb Açkuci Miftâhu'l-edeb* başlığı altında aslıyla birlikte yayımlanmıştır (Urumçi 2002). **2.** *Cevâhirü'l-îḳān.* Kelâm ilminin temel konularının manzum olarak ele alındığı bir risâle olup 1910'da Sirâceddin Mahdum hattıyla Gulâmiye Matbaası'nda basılmıştır. **3.** *Tecvîd-i Türkî.* Tecvid kurallarının soru-cevap şeklinde açıklandığı Uygurca bir eserdir ve ilk defa 1912 yılında Kazan'da basılmıştır. En meşhur baskısı 1985'te Cidde'deki Dârülfünûn Yayınevi tarafından yapılan, 1915 tarihli ikinci neşrinin tıpkıbasımıdır. Bu neşrin sonuna *ʿAḳā'id-i Żarûriyye* ve *ʿİbâdât-ı İslâmiyye* de ilâve edilmiştir. **4.** *ʿAḳā'id-i Żarûriyye.* Müellifin Semerkant ve Ufa'daki müderrislik yıllarında yazdığı bir ders kitabıdır. İlk olarak Ufa'da yayımlanan eser daha sonra Kahire'de basılmıştır (1379, 1981). **5.** *ʿİbâdât-ı İslâmiyye.* Başta Medine olmak üzere İslâm ülkelerinde çok sayıda baskısı yapılmış, kitabın sonuna namazla ilgili meselelerin ele alındığı "Mesâil-i Müteferrika" başlıklı bir bölüm eklenmiştir. **6.** *Sirâcü'l-mille.* Günümüze ulaşmayan bu eser Ali b. Osman el-Ûşî'nin *Bed'ü'l-emâlî*'sinin Uygurca manzum çevirisidir. Müellifin hocası Han Murad Taşkendî'nin eser için, "Aslından daha iyi oldu" dediği belirtilir (Cantürk, II/10 [1995], s. 3). **7.** *Gülistan Tercümesi.* Dâmolla'nın Murad Hoca takma adıyla Uygur diline yaptığı manzum çeviri olup kaynaklarda Taşkent'te en az bir defa basıldığından söz edilse de günümüze ulaşmamıştır (*a.g.e.*, s. 4). Müellifin *Nasîhat-ı Âmme, Yaş Ösmürlerge Nasihat* (Gençlere nasihat) adlı risâleleri ve muhammes tarzında hazırladığı *Meyveler Münâzarası*'nın yanında *Hidâyetü'n-nahv, Bidâyetü's-sarf, İlm-i Hisâb* ve *İlm-i Coğrâfiye* gibi ders kitapları da vardır. Ayrıca Orenburg'da Rızâeddin Fahreddin tarafından yayımlanan *Şûrâ* dergisinde takma adlarla makaleler yazmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdülkādir Dâmolla, *Dünya ve Âhiret İşlerinde Edeb* (trc. Celaleddin Karakaş), İstanbul 1983, neşredenin girişi, s. 7; a.mlf., *Tecvîd-i Türkî*, Cidde 1985, s. 15, ayrıca bk. Abdülkādir Dâmolla'nın M. Emîn İslâmî tarafından yazılan biyografisi, s. 64-71; a.mlf., *Edeb Açkuci (Miftâḥu'l-edeb)* (nşr. Abdülehad Emir Kutluk), Urumçi 2002, neşredenin girişi, s. 1-17; Hevir Tömür, *Abdülkâdir Dâmolla Hakkında Kıssa (Roman)*, Urumçi 1990; Ahmet Kemal İlkul, *Çin-Türkistan Hatıraları Şanghay Hatıraları* (nşr. Yusuf Gedikli), İstanbul 1997, s. 102, 135, 156, 164, 398; M. Emin Buğra, *Şarkî Türkistan Tarihi*, Ankara 1998; Sultan Mahmut Kaşgarlı, *Çağdaş Uygur Türklerinin Edebiyatı*, Ankara 1998, s. 150-159; a.mlf., *Uygur Türkleri Kültürü ve Türk Dünyası*, İstanbul 2004, s. 95, 283; Ruzi Batur, *Yeni Maarif Bayraktarı Abdulkādir Dâmollâ*, Urumçi 2003; Abdüşükür Muhammedemin, *Uygur Pelsepe Tarihi*, Urumçi 2009, s. 434-441; Rızâeddin b. Fahreddin, "Dâmolla Abdülkādir Kaşğarî", *İslâm Mecellesi*, sy. 3, Orenburg 1925, s. 145-146; Mehmet Cantürk, "Fakîh, Kādî, Şehîd, Gâzî Abdulkadir Abdulvâris Merhumun Hayatı ve Eserleri Hakkında", *Gökbayrak Dergisi*, II/10, Kayseri 1995, s. 3-4; Nurahmet Kurban, "Çağdaş Uygur İslam Düşüncesinin Önderi Abdulkadir Damolla", *Bilig*, sy. 53, Ankara 2010, s. 167-182; Maysigül Hüsiyin, "Kadimle Cedid Arasında: Abdukadir Binni Abdulvaris Kaşgari", *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, I/2, Ankara 2011, s. 1-4.

FAHREDDİN YILDIZ

DÂMOLLA, Sâbit
(ثابت داملاّ)

(1883-1941)

Uygur asıllı âlim, 1933 yılında kurulan kısa ömürlü Şarkî Türkistan İslâm Cumhuriyeti'nin kurucularından ve başbakan.

Kâşgar'ın Atuş (Artış) bölgesinde doğdu. Dâmolla unvanı yanında Kemâlî, Selefî ve Kâşgarî nisbeleriyle de anılır. Babasının adı Abdülbâkî'dir. İlk ve orta öğrenimini tamamladıktan sonra girdiği Kâşgar'daki Hanlık Medresesi'nden mezun oldu. 1910'da Buhara'da yüksek öğrenim gördü ve "dâmolla" (büyük hoca) unvanını aldı; Doğu Türkistan'ın kuzey illerinden Kulca'da (Gulca) ikamet etti. 1919 veya 1920'de Kâşgar'da eğitim ve irşad faaliyetleriyle meşgul oldu. 1924'te bölgede bulunan İngilizler'le İsveç misyonerlerine karşı girişilen ayaklanmaya katıldı. Hareket mensupları tutuklanmaya başlayınca Kulca'ya döndü, yine eğitim ve irşad hizmetlerine yöneldi; bu sırada Kur'an sohbetleri büyük ilgi gördü. Tatar tarihçisi Muhammed Murad Remzî'yi ziyareti sırasında Hoten'de bir halk devrimi başlatma planları yapan ilim ve siyaset adamı Mehmet Emin Buğra ile karşılaşması Dâmolla'nın hayatında bir dönüm noktası teşkil etti. Bu sırada, Dâmolla'nın hem hac ziyareti yapmak hem de İslâm dünyasındaki ilim ve fikir adamlarıyla temaslarda bulunmak için uzun bir yolculuğa çıkması fikri doğdu. 1930'da başladığı yolculuk sırasında Mısır'da Reşîd Rızâ ve arkadaşlarıyla görüşmesi onun hayatında kalıcı izler bıraktı. Ayrıca Mekke, Medine ve Tâif'te Mûsâ Cârullah, Abdürreşid İbrâhim gibi Orta Asyalı ilim ve fikir adamlarının yanı sıra Mecdi Kerdî, İbrâhim Gazzâvî ve Abdülkuddûs el-Ensârî gibi Suudi Arabistanlı âlimlerle de istişareler yaptı. Ardından Hindistan'a giderek Hindistan müftüsü Kifâyetullah Dihlevî ve diğer Hint ulemâsıyla görüştü.

1932'de ülkesine dönen Sâbit Dâmolla, Hoten'e giderek seyahati boyunca edindiği

Sâbit Dâmolla

bilgileri Mehmet Emin Buğra ile paylaştı. Ardından Buğra'nın kurduğu bağımsızlık örgütünün verdiği görevle camilerde halkı cihada çağıran vaazlar verdi. Hoten'in Karakaş ilçesinde 13 Şubat 1933'te başlatılan ayaklanmadan kısa bir süre sonra Hoten'in bütün ilçeleri ele geçirildi ve 4 Nisan'da Hoten İslâm hükümeti kuruldu. Muhammed Niyaz Âlem Ahunum geçici hükümetin başkanlığına getirilirken Mehmet Emin Buğra başkumandan, Sâbit Dâmolla da eğitim, adliye ve dinî işlerden sorumlu danışman oldu. Bu sırada Kâşgar güzergâhı üzerindeki Yarkent'e bir birlik gönderildi. Birliğin komutanı, Buğra'nın kardeşi Şah Mansur (Abdullah) idi. Şah Mansur'un genç ve tecrübesiz olması sebebiyle hemen arkasından Dâmolla da gönderildi. Ancak Dâmolla, Kâşgar yönetimiyle ilişkilerin bozulmasını istemeyen Mehmet Emin Buğra'nın muhalefetine rağmen, Çin ve Sovyet yanlısı yönetime karşı olan bölge halkının da isteğiyle 7 Temmuz'da bir grup askerle birlikte Kâşgar'a doğru yola çıktı. İki hafta sonra bölge halkının sevgi gösterileriyle şehre girdi. Fakat Kâşgar'ın yönetimini elinde bulunduran Tömür Sijang (Sicang), Dâmolla'yı tehlikeli bir unsur olarak görmeye başladı. Bu arada Yarkent'te bırakılan Hoten güçleriyle Tömür'ün birlikleri arasında çıkan çatışmalar Hoten hükümetinin Kâşgar yönetimiyle olan ilişkilerinin bozulmasına yol açtı. Bu gelişmeler üzerine pasif propaganda yolunu tutmanın daha uygun olacağını düşünen Dâmolla gizlice Hoten Hükümeti Temsilciliği adıyla bir teşkilât kurup teşkilât etrafında taraftar toplamaya çalıştı. Bu esnada *Şerkî Türkistan Hayatı* adıyla haftalık bir gazetenin çıkarılmasına öncülük etti.

Tömür'ün Kâşgar'da Hui kökenli bir kişinin taraftarlarınca öldürülmesinden sonra Hoten Hükümeti Temsilciliği meşrû bir teşkilât olarak aktif görev yapmaya başladı. Başkanlığını Sâbit Dâmolla'nın yaptığı temsilciliğin adı 10 Eylül'de Şarkî Türkistan İstiklâl Cemiyeti şeklinde değiştirildi. Cemiyetin başkanlığını yine Sâbit Dâmolla üstlendi ve hummalı bir çalışmayla Kâşgar'daki birlikleri İstiklâl Cemiyeti etrafında birleştirmeyi başardı; Kâşgar'ın Yengi Şeher dışındaki bütün ilçeleri teşkilâta bağlılığını bildirdi. 7 Kasım 1933'te Şarkî Türkistan Cumhuriyeti'nin teşkilât yapısı oluşturuldu. Cumhurbaşkanlığına Hoca Niyaz Hacı, başbakanlığa Sâbit Dâmolla seçildi ve 10 Kasım'da cumhuriyetin kuruluşu resmen ilân edildi.

Yengi Şeher Kalesi'ne sıkışmış olan Hui birliklerini cumhuriyetleri için tehlikeli gören Hoca Niyaz Hacı onlara karşı savaş ilân etti. Bu sırada Çin yönetimine karşı ayaklanan Hui kökenli komutan Majung Ying yenilgiye uğrayınca Doğu Türkistan topraklarına yöneldi. Onun amacı da burada bağımsız bir devlet kurmaktı. Ancak yerleşmeye çalıştığı Urumçi yakınlarında Sovyetler Birliği ile Çin güçlerinin ortaklaşa yürüttükleri savaşta yenilince (Şubat 1934) birliklerini Kâşgar'a yöneltti. Majung'un Kâşgar'a gelişi Yengi Şeher Kalesi'ndeki Hui ordusuna güç kattı. Sonunda Majung kumandasındaki Hui güçleri kısa sürede Doğu Türkistan Cumhuriyeti birliklerini mağlûp etti ve yeni cumhuriyetin ordusu şehri terketmek zorunda kaldı. Dâmolla ve taraftarları ordunun elindeki Yarkent'e çekilirken Hoca Niyaz Hacı yakın çevresiyle birlikte Atuş'a gitti ve ardından Rus hükümetiyle bir anlaşma yaptı. Anlaşmaya göre Hoca Niyaz Hacı, Sâbit Dâmolla başta olmak üzere Doğu Türkistan Cumhuriyeti'nin lider kadrosunu Milliyetçi Çin hükümetinin Urumçi'deki eyalet başkanına teslim edecek, buna karşılık Rus hükümetince kendisine silâh yardımı yapılacak, ayrıca Milliyetçi Çin hükümeti Doğu Türkistan eyaletinin başkan yardımcılığını ona verecekti. Bunun üzerine 13 Nisan 1934'te Hoca Niyaz tarafından birkaç arkadaşıyla birlikte Milliyetçi Çin hükümetine teslim edilip hapse atılan Sâbit Dâmolla 1941'de hapishanede öldü. Onun 1942 veya 1943'te öldüğü de rivayet edilir.

Mısır ziyaretiyle başlayan süreçte özellikle Reşîd Rızâ'nın fikirlerinden etkilenerek Selef akîdesini benimseyen Dâmolla, eserlerinde müslümanların bid'at ve hurafelerle kuşatıldığını ileri sürmüş, bu durumu İslâm dünyasındaki geri kalmışlığın ve sefaletin temel sebepleri arasında göstermiş, bundan dolayı ilmî çalışmalarını akaid konularına ayırmıştır. Çalışmalarında müslümanları, Selef'in tevhid akîdesini esas alarak içine düştükleri durum karşısında özeleştiri yapmaya çağırmış, bir yandan Kâşgar'daki Cedîdciler'le iyi ilişkiler kurarak onların eğitim görüşlerinden yararlanırken diğer yandan Selefî fikirleri yaymaya çalışmıştır. Cedîdciler'in etkisiyle eski eğitim sistemine karşı çıkmış, medreseler için yeni ders müfredatının geliştirilmesi gerektiğini savunmuştur. Ona göre mezhep taraftarlığına dayalı çekişmeler İslâm toplumundaki geri kalmışlığın sebeplerinden biridir. Müslüman karşıtlarınca planlanan oyunların da tesiriyle her mezhep kendi görüşlerine tamamen bağlanırken kendinden olmayanlara karşı cephe almaktadır. Müslümanların Hz. Peygamber'in tebliğine aykırı olan bu zihniyetten kurtulup Selef'in akîdesi üzerinde birleşmeleri gerekmektedir.

Eserleri. 1. *İslâm Kanunu.* Eserin halen mevcudiyeti ve muhtevası hakkında bilgi yoktur. **2.** *Akāid-i Cevheriyye ve Beyânü's-sünne.* Uygurca olan eser Tahâvî'nin *Beyânü ʿaḳîdeti Ehli's-sünne ve'l-cemâʿa*'sının özeti niteliğindedir. Tahâvî'nin anılan eserinin yine kendisine ait tercümesiyle birlikte basılmıştır (Hindistan 1351/1932; Kahire 1379). **3.** *Rûşen Beyân Türkî Tefsîr-i Kur'ân.* Uygur Türkçesi'yle yazılan bu eser tamamlanmışsa da yalnız 30. cüzün tefsiri basılmıştır (bk. bibl.). **4.** *el-Ḳaşîdetü's-seniyye fi'l-ʿaḳāʾidi's-sünniyye.* Bu manzum eserini bizzat müellif şerhetmiş ve hâşiye yazmış, üçü bir arada basılmıştır (Cidde 1403/1983). **5.** *Şîrin Kelâm. Tercüme Hâl-i Muhammed aleyhisselâm* (Cidde 1405/1985). Yine Uygur Türkçesi'yle kaleme alınmış olup içerik bakımından -muhtemelen ortak kaynaklar kullanmaları sebebiyle- Tatar ulemâsından San'âtullah Bikpolat'ın *Hz. Muhammed* adlı eseriyle (Kazan 1914) büyük benzerlik göstermektedir. **6.** *Şerḥu'l-Elfiyye.* İbn Mâlik en-Nahvî'nin *el-Elfiyye*'sinin şerhidir, müellifin *el-Ḳaşîdetü's-seniyye fi'l-ʿaḳāʾidi's-sünniyye* adlı eseriyle bir arada basılmıştır (Cidde 1403/1983).

BİBLİYOGRAFYA :

Sâbit Dâmolla, *Akāid-i Cevheriyye* (*Beyânü akîdeti Ehli's-sünne* tercümesiyle birlikte), Dehli 1351/1932; a.mlf. *el-Ḳaşîdetü's-seniyye fi'l-ʿaḳîdeti's-sünniyye ve şerḥuhâ* (İbn Mâlik, *el-Elfiyye* ile birlikte), Cidde 1403/1983; a.mlf. *Rûşen Beyân Türkî Tefsîr-i Kur'ân*, Kulca 1948; Abdulkadir Hacı, "1933-1937'e Keder Kaşgar, Hoten ve Aksu'da Bulup Ötken Vekeler", *Şincang Tarih Materyalliri*, Urumçi 1986, XVII, 1-114; Burhan Şehîdî, *Şincangning 50 Yılı*, Pekin 1986; Muhammed Emin Buğra, *Şerkî Türkistan Tarihi*, Ankara 1987, s. 564-566, 592-595; Eziz Yusuf v.dğr., *Uygurlarning Kiskiçe Tarihi*, Urumçi 1995; *Uygur Tilining İzahlık Loğiti*, Urumçi 1999, II, 29; M. Kāsım Emîn, *Türkistânü'ş-Şarḳıyye fî ʿah di Mülûki'ṭ-Ṭavâʾif ve fi'l-vaḳti'l-ḥâżır*, İstanbul 2000, s. 253-269; a.mlf., *el-İʿlâm li-baʿżi ricâli*

Türkistân, Mekke 1429, s. 316-319; Şerif Huştar, *Şincang Yekikinki Zaman Tarihidiki Meşhur Şehisler*, Urumçi 2012; Nur Ahmet Kurban, "Çağdaş Uygur İslam Düşüncesinin Önderi Abdulkadir Dâmolla", *Bilig*, sy. 53, Ankara 2010, s. 172; a.mlf., "Dâvet Adamlığından Devlet Adamlığına: Sâbit Dâmolla", *Turkish Studies*, IX/1 (2014), s. 313-325; Yalkun Rozi, "Sâbit Dâmolla Kim", *Şinciang Tarih-Medeniyeti*, sy. 45 (2011), s. 80-95.

NUR AHMET KURBAN

DAVISON, Roderic Hollett

(1916-1996)

Osmanlı tarihçisi.

Roderic Hollett Davison

27 Nisan 1916'da New York Buffalo'da doğdu. Babası Robert College'da hoca olduğundan çocukluğu İstanbul'da geçti. 1937'de Princeton Üniversitesi'ndeki lisans öğreniminin ardından Harvard Üniversitesi'nde tarih alanında yüksek lisansını (1938) ve ardından doktorasını (1942) tamamladı. 1947'de George Washington Üniversitesi'nde hocalığa başladı, 1954'te profesör, 1986'da "profesör emeritus" unvanını kazandı. Princeton, Johns Hopkins ve Harvard gibi üniversitelerde ders verdi. Üniversite hocalığının dışında birçok kurumda başkanlık ve kuruculuk görevlerini de üstlendi. Amerikan Tarih Kurumu'nun (American Historical Association) muhasipliğini (1974), Ortadoğu Çalışmaları Kurumu'nun (Middle East Studies Association) onuncu başkanlığını (1974-1975), Ortadoğu Enstitüsü'nün (Middle East Institute) ikinci başkanlığını (1976-1982) ve Türk Araştırmaları Kurumu'nun (Turkish Studies Association) başkanlığını (1980-1981) yaptı. Ayrıca *The Middle East Journal* dergisinin 1954-1984 yılları arasında danışma kurulunda yer aldı. Akciğer rahatsızlığı sebebiyle 23 Mart 1996'da Washington D.C.'de öldü.

Çalışma alanı daha çok XIX. yüzyıl Osmanlı diplomasisi ve reformları olan Davison, Batı dünyasında Batı kaynaklarıyla yazılmaya alışılmış Osmanlı tarihine Türk kaynaklarını da katarak yeni bir soluk getirmesiyle tanınır. Yaptığı incelemeler, son dönem Osmanlı Devleti'nin toplumsal ve politik yaşamıyla XX. yüzyılda Ortadoğu'da gerçekleşen devletleşme hareketleri esnasındaki süreklilikleri de kapsar. Çalışmalarındaki temel vurgu Osmanlılar'ın modernleşme çabalarının ele alınmasıdır. Millî bağımsızlık, anayasal ve temsilî hükümet, güçler ayrılığı ve sekülarizm gibi konulara büyük önem atfeder. Batılılaşmış Osmanlı-Türk bürokratlarının siyasal modernleşmede oynadıkları role ve bunların eğitimini sağlayan okul ve programlara özellikle değinir.

Davison'un çalışmalarının Osmanlı modernleşme tarihine önemli katkıları olmuştur. Bunlardan belki de en dikkat çekici olanı, siyasal modernleşmenin bir süreç olduğu ve uzun bir dönemin sonucunda ortaya çıktığı gerçeğidir. Ona göre siyasal modernleşme yeni kavramların topluma nüfuzu, bu kavramlar çerçevesinde yeni kurumların oluşması, bu kurumlara ve topluma liderlik edecek kadroların yetişmesini beklemeyi gerektirecek kadar uzun bir süreç ister. Eserlerinde İngiliz, Amerikan ve Osmanlı arşivlerini bir arada kullanmıştır. Yaklaşımlarında keskin bir Doğu-Batı karşıtlığı hâkimdir. Batı'nın bütün değişim ve dönüşümlerin çıkış noktası olduğu noktasından hareketle, müslümanların tutucu anlayışından söz eder ve hıristiyanların değişime açık bulunduğunu öne sürer. Tarihî kaynakların kullanımı açısından dönemin metotlarının çok önüne geçmiş olan Davison, Osmanlılar'la ilgili çalışmaların başlı başına bir alan haline gelmesini savunur ve bunu "Doğu sorunu" gibi çok daha ideolojik-politik bir ana başlığın gölgesinden kurtarmaya çalışır.

Eserleri. 1. *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876* (Princeton 1963, *Osmanlı İmparatorluğunda Reform 1856-1876*, trc. Osman Akınhay, İstanbul 1997, I-II). 1856'dan I. Meşrutiyet'in ilânına kadar geçen zamanda hayatiyet bulan reform hareket ve çabalarını konu almıştır. Birinci bölümde bu reformların arka planı olarak düşünülebilecek XVIII. yüzyıldaki yenileşme hareketlerini ve III. Selim zamanında meydana gelen değişimi, II. Mahmud ile Mustafa Reşid Paşa'nın gerçekleştirdiği yenilikleri incelemiştir. İkinci bölümü 1856 reformlarına ayıran yazar bu reformları çok ayrıntılı biçimde ele almıştır. Reformların dönemin düşünce hayatıyla ilişkisini incelemiş, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde yaşayan Ermeni, Rum Ortodoks ve yahudi cemaatlerinin yeniden yapılanmasına temas etmiştir. Eyalet yönetimindeki değişikliklerle devam eden kitap Yeni Osmanlılar'ın kökenlerine dair bir bölümü de kapsar. Davison'un bu eseri, Batı merkezli yaklaşımların çevresinde dönen hükümlerden beslendiği yönünde eleştirilere mâruz kalmıştır. Şerif Mardin'e göre söz konusu yaklaşım, Osmanlı Devleti'nin dağılma sürecinin yeterince yansıtılamamasını beraberinde getirmiştir. Reformların ekonomik arka planına değinmeyen yazar Türk aydın tabakasının yükselişini ve muhalefet biçimlerini genişçe ele almıştır. **2.** *Essays on Ottoman and Turkish History, 1774-1923 the Impact of the West* (Austin 1990, *Osmanlı-Türk Tarihi 1774-1923*, trc. M. Moralı, İstanbul 2004). Yazarın makalelerinden oluşan bu kitap, daha çok diplomasi tarihçiliği ve XIX. yüzyıl Osmanlı yenileşmesi sürecindeki Batı etkilerinin ele alındığı yazıları kapsar. 1774 yılından başlayarak Osmanlı Devleti'ndeki Batı etkisinin ve bu etkinin modern Türk devletinin kuruluşu sürecinde ne şekilde ortaya çıktığının incelendiği makalelerde bu mesele sadece "Doğu sorunu" paradigmasından ele alınmayıp Osmanlı devlet adamlarının da belirleyici rolünü ortaya koyar. Kitaptaki son makale, ilk defa bu kitapla okuyuculara ulaşan "The Advent of Electric Telegraph in the Ottoman Empire" adını taşır. **3.** *The Near and Middle East: An Introduction to History and Bibliography* (Washington 1959). **4.** *Turkey: A Short History* (Huntingdon 1988, *Kısa Türkiye Tarihi*, trc. Durdu Mehmet Budak, Ankara 2004). Eser 1960 yılına, Demokrat Parti döneminin sonlarına kadar gelir. **5.** *Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reform* (İstanbul 1999). Yine makalelerini içeren bir derlemedir. **6.** *The Modern Nations in Historical Perspective* (Englewood Cliffs 1968).

BİBLİYOGRAFYA :

Şerif Mardin, "Reform in the Ottoman Empire 1856-1876", *Political Science Quarterly*, LXXXI/1, New York 1966, s. 160-162; Engin Deniz Akarlı, "Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923", *The History Teacher*, XXVI/1, Indiana 1992, s. 128; M. C. Wilson, "Essays on Ottoman and Turkish History, 1774-1923", *Journal of Interdisciplinary History*, XXIV/2, Cambridge 1993, s. 393-394; A. Fisher, "In Memoriam", *MESA Bulletin*, XXX/1 (1996), s. 137-138; D. Mehmet Burak, "Prof. Dr. Roderic Davison", *AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi: OTAM*, sy. 10, Ankara 1999, s. 351-387; Haşim Koç, "XIX. Yüzyıl Osmanlı Modernleşmesi Çalışmalarının Öncülerinden Roderic H. Davison ve Eserleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, II/1, İstanbul 2004, s. 483-491.

HAŞİM KOÇ

DAYI AHMED HOCA
(الداي أحمد خوجة)

(ö. 1057/1647)

Tunus dayısı.

Aslen Sinoplu, eğitimli bir aileden gelmektedir. Dayılık iktidarı 1640-1647 arasında olup XVI. yüzyılın sonları veya XVII. yüzyılın başlarında Tunus'a gönüllü (yoldaş) olarak gittiği anlaşılmaktadır. Yoldaşlıktan sonra eyalette memurluk yaptı, çeşitli kademelerde çalıştı ve Tunus eyaleti Ocak Divanı hocalığı mertebesine kadar ulaştı. Kıvrak zekâsıyla eyalette önemli bir güç odağı olan yeniçeriler arasında takdir gördü. Özellikle yetim kalmış yeniçeri çocuklarını himaye etti ve yeniçeriler tarafından Tunus dayılığı makamına getirildi. Ahmed Hoca, yeniçerilerin yanında olması ve onların kendisini ittifakla desteklemeleri sebebiyle esasen gücü azalmış bulunan Tunus beylerbeyinin ve iktidarda yeni bir güç unsuru halinde gelişen "vatan beyleri"nin üzerinde tam bir hâkimiyet kurdu, iktidarı boyunca Tunus'un âdeta tek hâkimiydi. Onun devri dayıların Tunus eyaletindeki iktidarının bir dönüm noktasını teşkil eder, kendisinden sonra, iktidar dayılardan vatan beylerine geçer.

Dayı Ahmed'in Tunus'taki idaresi sırasında karşı karşıya kaldığı en önemli olaylardan biri Malta şövalyelerinin Tunus'a ani baskınıdır. 24 Ağustos 1640 tarihinde meydana gelen bu baskın hem Tunus eyaletinde hem de Malta'da farklı açılardan derin izler bıraktı. Ahmed Hoca, kendi idaresi döneminde Osmanlı hükümetine karşı yükümlülüklerini yerine getirmeyi ihmal etmedi. Merkezden gelen sefer emirlerine olumlu cevaplar verdi. Hatta maddî bakımdan desteklediği askerleri Girit'e Kandiye kuşatması için yolladı. Diğer taraftan Tunus eyaletinde iktidarını kuvvetlendirmek amacıyla Arap kabilelerinden yeni bir askerî güç oluşturmaya çalıştı.

Ahmed Hoca, yönetimi sırasında Tunus'un imarı için bazı faaliyetlerde de bulundu. Malta korsanlarının saldırılarına dayanamayan Halkulvâdî'de (Tunus'un limanı) yeni bir kale yapılmasını emretti. Râdes Kapısı'na yakın bir yerde Küçük Kale yapıldı. Bu kale Burcü'l-harîta olarak da bilinir. Ayrıca Tunus'ta daha önce yıkılmış olan Şemmâiyye ve Anıkıyye medreselerini ihya etti. Ahmed Hoca'nın yönetimindeki Tunus'ta malî ve sosyal açılardan birtakım sıkıntılar da yaşandı. Özellikle şiddetli kuraklık, buna bağlı olarak yokluk ve kıtlıkla, bunlardan doğan pahalılıkla uğraştı. Bu ağır şartlar yanında Tunus'ta 1053'te (1643) büyük bir veba salgını çıktı ve yedi yıl sürdü. Ahmed Hoca 1057 Cemâziyelevvelinde (Haziran 1647) vefat etti. Ölüm sebebini A. J. de La Faye vebaya bağlarken İbn Ebû Dînâr vatan beyi Muhammed (Hammûde) Paşa tarafından öldürüldüğünü yazar. Türbesi Tunus'un merkezinde (Kasba) Sîdî Ali b. Ziyâd'ın (İbn Ziyâd el-Absî) kabri yakınındadır. Asıl memleketi olan Sinop'ta da bazı hayratı vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Ebû Dînâr, *el-Mü'nis fî aḫbâri İfrîḳıyye ve Tûnis* (nşr. Muhammed Şemâm), Tunus 1387/1967, s. 210-211; J. B. de La Faye, *Etat des royaumes de Barbarie, Tripoli, Tunis et Alger*, La Haye 1704, s. 129; A. Rousseau, *Annales tunisiennes*, Alger-Paris 1864, s. 49-50; İbn Ebü'd-Dıyâf, *İtḥâfü ehli'z-zamân* (nşr. Ahmed et-Tavîlî), Tunus 1990, II, 48; A. Pavy, *Histoire de la Tunisie*, Tunis 1977, s. 343-344; Taoufik Bachrouch, *Formation sociale barbarèsque et pouvoir à Tunis au XVIIe siècle*, Tunis 1977, s. 54, 171-172; A. Raymond, "Une liste des deys de Tunis de 1590 à 1832", *Les cahiers de Tunisie*, VIII/32, Tunis 1960, s. 129-136; İbrahim Güler, "Sinop'da Tunus Dayısı Vakfına Dair 1744-1746 Tarihli Bir Dava Dosyası", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, sy. 5, Samsun 1990, s. 65-78.

İBRAHİM GÜLER

DAYIGİL, Hüseyin Feyzullah
(1910-1949)

Tezyinat tasarımcısı.

19 Ocak 1910'da İstanbul'da dünyaya geldi. Babası Mustafa Zeki Efendi, annesi Ümmü Hanım'dır. Alman Mektebi'nde başladığı öğrenimini buranın 1918'de kapanması üzerine Maarif mekteplerinde devam ettirdi. Sultanahmet'teki Yüksek İktisat ve Ticaret Mektebi'nin lise kısmından 1932'de mezun oldu. Ardından tezyinî sanatlara merakı dolayısıyla Cağaloğlu'nda bulunan, Medresetü'l-hattâtîn'in devamı niteliğindeki Şark Tezyînî Sanatlar Mektebi'ne kaydoldu ve 1935'te burayı da bitirdi. Ayrıca resm-i hattî muallimi Emîrzâde Kemâleddin Bey'le çalıştı. Klasik tarzda bir icâzetnâmesi olmadığından Güzel Sanatlar Akademisi Türk Tezyînî Sanatlar Şubesi'nin hocaları İsmail Hakkı Altunbezer, Hacı Nuri Korman ve Mehmed Necmeddin Okyay kendisine icâzetnâme vermek istediler. 1940'ların ilk yarısına ait olan icâzetnâmede şu cümle yer alır: "Mustafa Zeki oğlu Hüseyin Feyzullah Tezhib, Türk Tezyînatı, Çini Nakışları'ndan tâlime mezun kılınmıştır. Allahü Zü'l-Celâl Hazretleri tevfîkını refîk etsin."

Hüseyin Feyzullah Dayıgil

Türk Tezyînî Sanatlar Şubesi'ne 10 Temmuz 1936'da muallim olarak tayin edilen Dayıgil, burada şark çini nakışları hocalığı yaparken bu sanatlara çok meraklı ve hevesli bir talebe olan, kendisinden yaşça büyük Fatma Rikkat Kunt ile beraber İstanbul'da çiniyle bezeli cami, türbe gibi âbideleri yerinde inceleyerek XX. yüzyıla gelinceye kadar unutulup terkedilen XVI. yüzyıl Türk tezyinatının temel kavramlarını yeniden ortaya çıkardılar. Özellikle XVI. asrın ikinci yarısı ile XVII. asra ait eserler esas alınarak yapılan bu çalışmanın müşterek mahsulü olan "İstanbul Çinilerinde Lâle" isimli makale Feyzullah Dayıgil imzasıyla neşredildi (*VD*, sy. 1 [1938], s. 83-90; sy. 2 [1942], s. 223-232). Bugün de önemini koruyan bir kaynak olan yazının devamı malzeme çokluğuna rağmen getirilemedi. Yine *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "Çini" maddesini geliştirerek buna "Türkiye Çini Eserleri" başlıklı bir madde ilâve etti (III, 433-435). Ayrıca *Musiki Mecmuası*'nda "Sadettin Arel'in Kısa Bir Tercemeihali" başlığıyla (sy. 8 [1948], s. 10, 19) bir yazı kaleme aldı. Tezyinî sanatlarda klasik kuralların yeniden hatırlanıp uygulanmasında büyük emeği geçen Dayıgil, yakalandığı verem hastalığı neticesinde 21 Aralık 1949 günü Cerrahpaşa Hastahanesi'nde öldü, Merkezefendi Mezarlığı'ndaki kabrinin yeri bilinmemektedir.

Feyzullah Dayıgil, hafif kambur bedeni ve sağlıksız bünyesinden dolayı fırça çalışmasına girmeden sanat hayatını sürdürmek mecburiyetinde kalmıştır. Deseni kendisi tarafından çizilen, tezhibi başta Rikkat Kunt olmak üzere akademi öğrencileri tarafından işlenen Halim Özyazıcı, Hacı Nuri Korman ve Neyzen Emin Efendi'ye ait bazı hat levhalarına rastlanmakta ve eserlerdeki sanatkâr

Deseni Hüseyin Feyzullah Dayıgil'e ait çini tabak

imzalarından bu durum tesbit edilmektedir (*El Sanatları*, sy. 9 [İstanbul 2010], s. 56-57). Bu şekilde iki sanatkâr tarafından hazırlanan eserler iki ayrı imza konularak belirtilmiştir ("Zehhebehû Rikkat ve Ressemehû Feyzullah" gibi). Dayıgil'in çalışmalarından tarihi belli olmayan bir çeşme alınlığı ender görülen bir desendir. 60 x 45 cm. ebadında olup neresi için hazırlandığı ve bugün nerede bulunduğu bilinmeyen bu desen daha sonra Rikkat Kunt tarafından renklendirilmiştir ve Kütahya'da pişirilmiş olduğu tahmin edilmektedir. Küçük bir renkli fotoğrafından faydalanılarak çizilen desen, serbest ve simetrili kompozisyonların bir arada son derece sanatkârane uygulandığını göstermektedir. Burada bitkisel çıkışlı motifler, iki sîmurg ve ortasında musluğun yeri olan rûmîli desen mevcuttur (*a.g.e.*, sy. 9 [2010], s. 53). Desenlerinin ortak özelliği, detaylı iri motifler ve sivri uçlu yay şeklinde yapraklar kullanılarak yoğun biçimde çizilmiş olmasıdır. Feyzullah Dayıgil tarafından çizilen bir yuvarlak çini tabak desenini Rikkat Kunt renklendirmiştir. Bu tabak daha sonra Kütahya'ya gönderilerek çini fabrikasında pişirilmiştir (Derman, *a.g.e.*, sy. 9 [2010], s. 52). Dayıgil gerek tezhip gerekse çini desenlerinde, farklı motifleri değişik tarzlarda kullanarak birbirine benzemeyen desenler hazırlamayı başarmış bir sanatkârdır. Onun kaleminden çıkan birçok çini ve tezhip deseni, iğnelenmiş veya işlenmemiş kalıplar halinde vefatından sonra arkadaşı Mehmet Emin Barın'a intikal etmiş olup halen bu koleksiyonda muhafaza edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Kerim Silivrili Arşivi, Devlet Güzel Sanatlar Akademisi, Dayıgil Dosyası; **Mustafa Cezar**, "Güzel Sanatlar Akademisi'nden 100. Yılda Mimar Sinan Üniversitesi'ne", *Güzel Sanatlar Eğitiminde 100 Yıl*, İstanbul 1983, s. 65; **F. Çiçek Derman**, *Rikkat Kunt 100. Yaşında* (İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür İşleri Daire Başkanlığı Broşürü), İstanbul 2003; **a.mlf.**, "Osmanlı Tezyînatının XX. Yüzyıldaki Kuramcısı: Feyzullah Dayıgil", *Gelenek, Kimlik, Bireşim: Kültürel Kesişmeler ve Sanat, Günsel Renda'ya Armağan*, Ankara 2011, s. 89-95; **a.mlf.**, "Rikkat Kunt Hoca Hanım", *KAM*, XXX/1 (2001), s. 21-30; **a.mlf.**, "Doğumunun 100. Yılında Feyzullah Dayıgil", *El Sanatları*, sy. 9, İstanbul 2010, s. 52-59; **Uğur Derman**, *Emin Barın ve Koleksiyonu*, İstanbul 2010, s. 234-235; **a.mlf.**, "Toygartepesi'ndeki Ev", *Türk Edebiyatı*, XXXIII/389, İstanbul 2006, s. 28.

F. Çiçek Derman

DEBRE

Makedonya'da tarihî bir şehir.

Makedonya'nın Arnavutluk sınırına çok yakın (6 km.) bir kesiminde Manastır'ın (Bitola) 90 km. kuzeybatısında, Radika nehrinin Kara Drin'e kavuştuğu bir mevkide etrafı dağlarla çevrilmiş oldukça geniş, verimli bir ovada yer alır. Slav halkları tarafından Debar, Arnavutlar tarafından Dibër olarak anılır. XVI. yüzyılda mütevazi bir hıristiyan köyü iken XIX. yüzyılda gelişerek önemli bir İslâm şehrine dönüşmüştür. Esasen Debre şehrin adından başka geniş bir bölgenin de ismi olup doğusuna Debre-i Bâlâ, batısına Debre-i Zîr denilmiştir. Debre'den ilk defa milâttan önce V. yüzyılda Herodot bahseder. I. yüzyılda Strabo, Dober'i bir İliryalı kabile diye kaydeder. II. yüzyılın ortalarında Batlamyus, haritasında burayı Deborus adıyla işaretlemiştir. Debre VI. yüzyılda Slavlar'ın, ardından Bizans İmparatorluğu'na bağlı I. Bulgar İmparatorluğu'nun idaresine girdi. Bulgar İmparatorluğu'nun Bizans İmparatoru II. Basileio tarafından 1018'de yıkılması üzerine bu yöre Manastır eyaletinin bir parçası oldu. Debre ve çevresi 1107'de Taranto Prensi Boemondo'nun önderliğindeki Norman ordusu tarafından yerle bir edildi.

1107 yılından sonra Debre, günümüzde Arnavutluk sınırları içerisinde bulunan Peşkopi ile (Peshkepije) birlikte piskoposluk merkezi haline geldi. 1204'te Bizans İmparatorluğu'nun Haçlılar tarafından parçalanmasıyla birlikte Epirus Despotluğu, II. Bulgar İmparatorluğu, Bizans ve Sırbistan arasında sürekli gerilim konusu oldu. 1283'te Sırp Kralı Milutin Debre'yi ele geçirdi. Kral Milutin ve Valois Kontu Charles arasında 1303'te imzalanan antlaşmada "contrade de Deber" ibaresi yer almaktadır, buna göre Debre 1395'te Osmanlılar tarafından fethedilinceye kadar Sırp yönetimi altında kaldı. 1444-1468 yıllarında Debre yöresi İskender Bey yönetimindeki Arnavutlar'la Osmanlılar arasındaki savaşlardan etkilendi. Yöre Haziran 1444 – Eylül 1466 tarihleri arasında Osmanlılar'ın geçici de olsa yenilgiye uğradıkları amansız savaşlara sahne oldu.

Eldeki en eski tarihli (859/1455) Osmanlı tahririne göre Debre vilâyeti on beşi çok küçük on yedi köyden meydana geliyordu. Bunlardan sadece Kocacık ve Rahovnik'in nüfusu elli hâneden fazlaydı. Bu on yedi köyün yanı sıra metruk olan on iki köyün daha varlığından bahsedilir. Barış içinde geçen daha sonraki yıllarda Debre ve çevresi hızla toparlandı. 871 (1467) yılı tahririne göre Vilâyet-i Yukarı Debre'de yer alan Rahovnik köyünde kayıtlarda mevcut Slav isimlerine bakılırsa hepsi hıristiyan ailelerden oluşan elli altı hâne bulunmaktaydı (BA, *MAD*, nr. 508). 925 (1519) yılına gelindiğinde ise Rahovnik kayıtlarda bir kasaba şeklinde anılır. 936 (1530) yılında 170 hıristiyan, elli sekiz müslüman hânesiyle bir cuma camisi vardı ve % 24'ü müslüman yaklaşık 1200 nüfuslu bir şehir durumundaydı. Savaşsız geçen XVI. yüzyılın ilerleyen dönemlerinde şehir nüfusu yarısı müslüman olan 312 hâneye ulaştı (TK, *TD*, nr. 25). Bu dönemde köylerde İslâmiyet'in yayılışı hızlandı. XVII ve XVIII. yüzyıllarda ise müslüman nüfusu daha da artarak toplam nüfusun dörtte üçünü meydana getiriyordu.

1530'da Debre kazasında sadece bir kale ve bir garnizon vardı. Burası içinde dizdar, kethüdâ ve imamın bulunduğu otuz bir kişiden oluşan bir birliğin yer aldığı Kocacık Kalesi'ydi. 1583'te kalenin hemen dışında kurulan yerleşim yerine on bir aileden teşekkül eden Türk yerleşimciler geldi. Daha sonra Kocacık genişledi ve bir Türk yerleşimi halini aldı. Debre'nin çevresinde mevcut altı köyde yaşayan Türkler de buraya geleceklerdi. XVI. yüzyılda bölgenin merkezi konumundaki Rahovnik ismi zamanla terkedildi ve şehir daha çok Debar diye anılmaya başlandı. Fâtih Sultan Mehmed'in 858'de (1454) burada bir cami ve bir hamam inşa ettirdiği rivayet edilir. İkinci bir hamam ise Mustafa Paşa tarafından büyük ihtimalle XVI. yüzyılda yaptırılmıştır. Hünkâr Camii'nin etrafında aynı isimle

Debre'den bir görünüş

anılan bir mahalle oluştu. Ardından Bayram Bey, Debre'nin ikinci camisini inşa ettirdi. Çarşı bu iki uç arasında gelişti. Debre ismi aynı zamanda bölgelerin ismi olarak da söylenmeye devam etti (Yukarı ve Aşağı Debre).

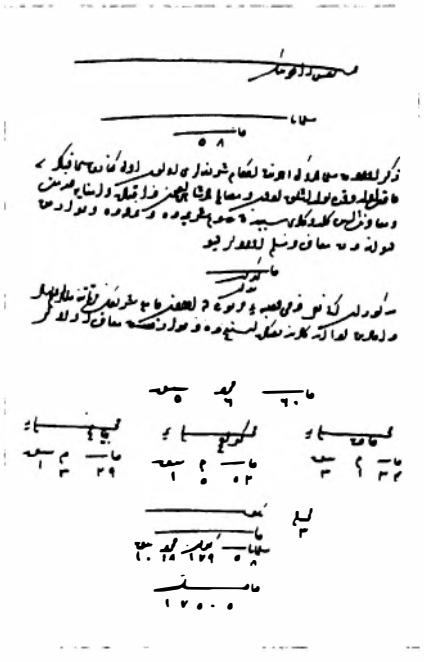
XVIII ve XIX. yüzyıllarda Debre hızla bir ticaret ve zanaat merkezi haline geldi. 1093 (1682) yılına ait bir cizye muhasebe defterine göre (BA, KK, nr. 3528) "nefs-i Debri"de 744 hâneden cizye alınmaktaydı. Bu ise şehrin hıristiyan nüfusunun da artmakta olduğunun göstergesidir. Aynı döneme ait müslüman nüfusun oranını belirten bir belgeye henüz ulaşılamamıştır. François Pouqueville, 1807'de şehirde 900 hâne bulunduğundan bahseder. Avusturya konsolosu George von Hahn, 1864'te gördüğü Debre'nin Ortodoks piskoposundan ve yerel idareci İlyas Ağa'dan aldığı bilgilere göre 1863'te 9000 veya 10.000 nüfusu barındıran 2000 hânesi vardı. Bunlardan sadece 170'i hıristiyan Bulgarlar'a ait olup geri kalanı (% 91) müslüman Arnavutlar'ın evleridir. George von Hahn aynı zamanda Debre'nin büyük çarşısını anlatır ve özellikle silâh yapım ustalarından söz eder.

Debre'nin son derebeyi olan İshak Paşa, şehri ve şehrin içinde yer aldığı yöreyi 1835 yılına kadar iyi silâhlı 400 süvariden meydana gelen özel bir birlikle yönetti. Arnavutlar'ın Tanzimat reformlarına karşı direnişlerinde rol oynadı; bu yüzden görevinden azledildi ve sürgünde öldü. 1844'te, Osmanlı yönetiminin ıslahat politikaları ve özellikle Arnavut toprakları dışında da savaşmak üzere askere alımların başlamasından dolayı büyük bir isyan baş gösterdi. Takip eden yetmiş yılda diğer zengin Arnavut lordlarının nüfuzu altında Debre daha hızlı bir şekilde gelişti. 1900'de Bulgar ilim adamı ve seyyah Vasil Kănčov şehirde 10.500'ü müslüman Arnavutlar'dan, 4500'ü hıristiyan Bulgarlar'dan ve geri kalan 500'ü ise müslüman Çingeneler'den olmak üzere toplam 15.500 kişilik bir nüfus yaşadığını kaydeder. Buna göre müslüman nüfusun toplam nüfusa oranı % 71'dir. XIX. yüzyılda Debre oldukça yetenekli "zografi"leriyle ün kazandı. Bunlar sadece büyük yeni kiliseler inşa etmekle kalmadı, aynı zamanda sanat değeri oldukça yüksek ahşap "ikonostaz" oymaları ve renkli ikonalar yaptı. "Debre ekolü" büyük şöhret kazandı ve eserleri bütün Balkanlar'da revaç gördü. Türk yönetiminin sonuna kadar, hatta kısmen sonrasında da tüfek zanaatkârları loncası çoğunlukla müslümanların elindeydi. Diğer sanatlar, altın ustaları, terziler, taş ustaları, ayakkabıcılar, kazancılar ve ahşap ustaları hıristiyan Makedonlar'ın elinde kaldı.

Kāmûsü'l-a'lâm'a göre 1891'de "Dibra" Arnavutluk'un en önemli şehirlerinden biri ve aynı adı taşıyan bir sancağın merkezidir. Burada yaklaşık 20.000 nüfus mevcuttur ve dokuz cami, on medrese, bir rüşdiye, on bir mektep, bir kilise, üç hıristiyan okulu, içinde 420 dükkân olan bir çarşı, dokuz han, iki hamam, bir saat kulesi ve bir kışla vardır. Nüfusun tamamının -abartılı biçimde- müslüman Arnavutlar'dan oluştuğu kaydedilmiştir. Ayrıca Dibra sancağının üçte ikisinde 111 müslüman köyü bulunduğu, halkın temel geçim kaynağının tarım, hayvancılık ve el sanatlarına dayandığı, İstanbul'a ve başka şehirlere mevsimlik işçi olarak gidenlerin buralarda fırıncılık veya muhallebicilik yaptıkları ifade edilmiştir (II, 2117-2118).

Bu dönemde Debre sancağı dört kazadan meydana geliyordu: Debre-i Bâlâ, Debre-i Zîr, Rekalar (Gorna ve Dolna Reka) ve Mat. Vasil Kănčov, Debre şehri dahil olmak üzere sancakta % 72,4'ü müslüman olan 50.680 kişilik bir nüfustan bahsetmektedir. Müslüman nüfusun % 63'ünü Arnavutlar, % 27'sini Pomaklar ve % 10'unu Türkler teşkil etmektedir.

Debre'nin 1518-1519'daki nüfus ve statüsünü gösteren belge (BA, *TD*, nr. 167, s. 416)

XX. yüzyıl başlarında Debre'yi gösteren bir fotoğraf

Türkler çoğunlukla Bresani, Gorno Elevci, Kocacık, Noaci ve Pralenik köylerinde yaşamaktaydı. 1892'de Debre sancağında kırk dokuz cami ve mescid, kırk üç mektep, bir rüşdiye, yedi medrese, otuz dört tekke, 425 dükkân, yirmi yedi han, iki hamam ve 368 su değirmeninin bulunduğu belirtilmektedir. Bölgedeki dinî hayata dair doğrudan bir kayda rastlanmamaktadır. Halvetiyye'nin Ramazâniyye şubesinden Hayâtiyye koluna mensup pek çok derviş olduğu, bunun yanı sıra Bektaşî ve Rifâîler'in de bulunduğu tahmin edilebilir. Aynı sene içerisinde Şemseddin Sâmi Bey ve Spiridon Gopčević birbirinden bağımsız olarak o yıllarda Debre'de 12.000 kişilik bir nüfusun yaşadığını yazmıştı. Kănčov'un 1900 yılına ait ayrıntılı listeleri, Debre şehri ve Debre kazasına bağlı kırk bir köyün 1912 sonrasında çizilen sınırları içinde kalan (bugün Makedonya'da yer alan eski Debre kazası) 31.373 nüfusun varlığını göstermektedir. Bunların 12.525'i Arnavutça konuşan müslümanlar, 3380'i Türkler ve 2662'si Bulgarca / Makedonca konuşan müslümanlardan (Pomaklar) meydana geliyordu. Hıristiyan nüfusu 12.306'ya yükselmişti. 500 müslüman Çingene dahil bölge nüfusunun % 61'inin müslüman, % 39'unun ise hıristiyan olduğu görülmektedir.

İki Balkan savaşı ve I. Dünya Savaşı Debre için yıkıcı oldu. Binlerce müslüman öldürüldü, şehirden kaçtı veya savaşların ardından Türkiye'ye göç etti. Şehrin ve eski kazanın doğu kısmı önce Sırp Krallığı'na, ardından Yugoslavya'ya geçti. Kazanın batı kısmı, altmış sekiz köyden oluşan Golo Brdo ve Mat bölgeleri yeni kurulan bağımsız Arnavutluk'a dahil edildi. 1913'te Sırp yönetimine karşı gerçekleştirilen Ohri-Debre isyanı yerel halkın ciddi memnuniyetsizliğinin bir göstergesidir, fakat isyan sonuçsuz kaldı. 1921 yılında Sırp kayıtlarına göre Debre şehrinin nüfusu 7600'e kadar düştü. II. Dünya Savaşı sırasında Debre önce İtalyan ordusu (Nisan 1941 – Eylül 1943) ve İtalyanlar'ın geri çekilmesiyle Alman ordusunca işgal edildi. Ağustos 1944'te ağır bir çatışmanın ardından Arnavutlar Almanlar'ı geri püskürttü. Savaştan sonra Arnavutluk ve Yugoslavya komünist yönetimi altında iken Debre ve yöresi Yugoslav yönetimine teslim edildi. 1948'de şehrin nüfusu bu defa 4698'e indi. Komünist ve ardından sosyalist Yugoslavya idaresinde Debre yeniden toparlandı, 1990'lı yıllarda Osmanlı idaresi altında bulunduğu son dönemlerdeki büyüklüğüne tekrar kavuştu. Aynı zamanda şehir kısmen modernleşti ve birtakım sanayi faaliyetleri başladı. 2002 yılı sayımına göre Debre'nin nüfusu 14.561 olup bunun % 84'ünü Arnavutça ve Türkçe konuşan müslümanlar, geri kalan nüfusun önemli bir kısmını Makedonlar ve Çingeneler (her ikisi % 6) oluşturmaktadır. Debre hiçbir zaman âbidevî Osmanlı yapılarına sahip olmamıştır. En önemli camisi, halen ayakta olan Hünkâr Camii'nin, Fâtih Sultan Mehmed tarafından 858'de (1454) yaptırıldığı, ancak XIX. yüzyılda aslına uygun biçimde yeniden inşa edildiği kaydedilmektedir. Bir diğer eski cami ise Bayram Bey Camii'dir. Şehirde XIX. yüzyıldan kalma bir saat kulesi de yer almaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

J. G. von Hahn, *Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar im auftrage der Kaiserl. Akademie der Wissenschaften, unternommen im Jahre 1863* Wien 1865, s. 360-364; A. Boué, *Die Europäische Türkei*, Wien 1889, I/2, s. 534; V. Kănčov, *Makedoniya Etnografiya i Statistika*, Sofia 1900, s. 559-562; K. N. Kostić, *Naši novi gradovi na Jugu* (ed. R. Dordević), Beograd 1922, s. 85-86; M. Sokoloski, *Turski Dokument za Istorijata na Makedonskiot Narod*, Skopje 1976, III, 289-290; K. Balabanov v.dğr., *Spomenici na Kulturata vo Makedonija*, Skopje 1980, s. 212-217, 288-289; a.mlf., "Studii od kulturno-istoriskoto nasledstvo na gradot Debar in debarskata oblast", *Likovna Umetnost*, sy. 2-3, Skopje 1977; Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mimârî Eserleri III*, s. 30-33; I. Mikulčik, *Srednovekovni gradovi i tvrdini vo Makedonija*, Skopje 1996, s. 182-183; J. Hadji Vasiljević, "Grad Debar u vreme oslobodjenje, 1912", *Bratsvo*, XXXI, Beograd 1940, s. 125-183; B. Rusić, "Polje Debarsko", *Godišen Zbornik Filosofski Fakultet Universitet(ot) Skopje*, VII, Skopje 1954, s. 123-186; Halil İnalcık, "Les régions de Kruje et Dibra autou 1467 d'après les documents Ottomans", *St.A*, II (1968), s. 89-102; T. Tomoski, "Prašanjeto na Kodžadžik", *Istorija*, IV/1, Skopje 1968, s. 93-99; a.mlf., "Svetigrad, e vtoro ime za srednovekovniot grad Debar", *a.e.*, VIII/1 (1972), s. 110-114; G. Palikruševa – A. Stojanovski, "Debarska oblast vo šeesetine godini na XV vek", *Glasnik na Institutot na Nacionalna Istorija*, XIII/1-2, Skopje 1969, s. 120-132; *Kāmûsü'l-a'lâm*, II, 2117-2118; A. Urošević, "Debar", *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb 1984, III, 394-395.

MACHIEL KIEL

DEM, el-Hâc Ahmed

(bk. el-HÂC AHMED DEM).

DEMİREL, Süleyman Sami

(1924-2015)

Türkiye Cumhuriyeti'nin dokuzuncu cumhurbaşkanı.

1 Kasım 1924'te Isparta'da İslâmköy'de doğdu. İlkokul öğretmeni kendisine Gündoğdu ismini de verdiğinden çocukluğunda Dolaksızoğlu Süleyman Sami Gündoğdu olarak bilinirdi. Babası Yahya Bey, annesi Ümmühan Hanım'dır. Yahya Bey, I. Dünya Savaşı ile İstiklâl Harbi'ne katılmış, daha sonra muhtarlık ve belediye başkanlığı yapmıştır. Tarım ve hayvancılıkla uğraşan orta halli bir aileden gelen Süleyman Sami dindar bir aile ortamında büyüdü. Çocukluğunda Said Nursi'nin talebelerinden kendi köylüsü olan Hâfız Ali'den Kur'an dersi aldı. İlkokulu köyünde, ortaokulu Isparta'da okudu. Liseyi Muğla ve Afyon'da parasız yatılı olarak tamamladı. İstanbul Mühendis Mektebi'ni de parasız yatılı kazandı. Öğrenimine Makine Bölümü'nde başladı ve ertesi yıl İnşaat Bölümü'ne geçti. 1949'da inşaat yüksek mühendisi olarak mezun oldu. 12 Aralık 1948'de dayısı Mesut Şener'in kızı Nazmiye Hanım'la evlendi. Mezuniyetinin ardından kısa bir süre İstanbul Sular İdaresi'nde, daha sonra Elektrik İşleri Etüt İdaresi'nde çalıştı. Sulama ve elektrik konularında araştırma yapmak üzere kazandığı bursla Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti. Dönüşünde Devlet Su İşleri

İdaresi'nde Barajlar Dairesi başkanı olarak işe başladı (1954). Eylül 1954'te Eisenhower Exchange Fellowships Programı kapsamında tekrar Amerika Birleşik Devletleri'ne gönderildi. Amerika seyahatleri ve orada kazandığı tecrübeler sonraki hayatında önemli roller oynadı. Yurda dönünce Devlet Su İşleri genel müdürü oldu (1955). Görevleri sırasında çalışkanlığı ile kendini gösterdi. Bu sayede Adnan Menderes dönemi bürokrasisinde hızla yükseldi ve "barajlar kralı" diye şöhret buldu. 27 Mayıs 1960 darbesinin ardından Devlet Su İşleri genel müdürlüğünden ayrıldı. Temmuz 1960'ta başladığı askerlik görevini yeni kurulan Devlet Planlama Teşkilâtı'nda tamamladı. Askerlik sonrası mühendis ve müşavir olarak çalıştı. Bir ara Ortadoğu Teknik Üniversitesi'nde su mühendisliği konusunda ders verdi.

Hayatının sonuna kadar uğraşacağı siyasete Ragıp Gümüşpala liderliğindeki Adalet Partisi'nde başlayan Demirel, 2 Aralık 1962'de yapılan parti kongresinde genel idare kuruluna seçildi. Daha sonra gelişen olaylar sırasında Adalet Partisi Genel Merkezi, 24 Mart 1963'te Cumhuriyet Halk Partisi gençlik teşkilâtının da içinde bulunduğu gençlik örgütleri ve ordu mensupları tarafından basılıp tahrip edildi. Bunun üzerine Demirel, ülkede uzun süre politika yapılamayacağını söyleyerek partisinden istifa etti. Siyasete ara verdiği bu dönemde Amerika Birleşik Devletleri menşeli Morrison Knudsen Inc. Şirketi'nin Türkiye temsilciliğini yaptı. Gümüşpala'nın ölümü üzerine Adalet Partisi genel başkanlığına aday oldu. Adaylığına ordunun önemli bir kısmı, Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel, siyasî istikrar isteyen iş çevreleri ve basının büyük bir kesimi destek verdi; Celal Bayar da onu desteklemişti. 28 Kasım 1964'te yapılan genel kongrede etkileyici hitabetiyle rakiplerini geçerek parti başkanlığına seçildi. Adaylığı sırasında ortaya atılan mason olduğuyla ilgili iddiaları, -mason olduğu halde- cemiyetten aldığı masonlukla ilgisi bulunmadığına dair bir belge ile savdı.

Başkan seçilmesinin ardından hızlı bir muhalefete başladı. Ekonomik, siyasal ve sosyal alanlarda daha açık bir tavır ortaya koydu. Meclisteki diğer partilerle anlaşıp genel bütçenin kabul edilmesini engelledi ve İsmet İnönü başkanlığındaki Cumhuriyet Halk Partisi hükümetini düşürdü (13 Şubat 1965). Kayseri Senatörü Suat Hayri Ürgüplü'nün başkanlığında bağımsızlar, Adalet Partisi, Yeni Türkiye Partisi, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi ve Millet Partisi'nin katılımıyla oluşturulan koalisyon hükümetinde dışarıdan başbakan yardımcısı ve devlet bakanı olarak görev aldı. 10 Ekim 1965 genel seçimlerinde Adalet Partisi birinci parti oldu, kendisi de Isparta'dan milletvekili seçilerek meclise girdi. Ardından 27 Mayıs'tan sonraki ilk güçlü hükümeti kurdu (27 Ekim 1965) ve kırk bir yaşında başbakan oldu. Darbecilerle hesaplaşmak isteyen partililere imkân vermedi, mutedil davrandı. Kalkınmaya önem vererek ülkeyi % 5 enflasyon, % 7 gelişme hızı ile yönetti. Güneydoğu Anadolu Projesi'nin temelleri bu dönemde atıldı. Hükümet programında İmam-Hatip okullarından ilk defa bahsedildi, bu okullar için yüksek öğretimin açık tutulacağı belirtildi, okulların sayısı da giderek arttı. Demirel'in başbakanlığı sırasında karşılaştığı ilk ciddi mesele yeni cumhurbaşkanının belirlenmesi oldu. Cemal Gürsel'in sağlık durumu ciddi şekilde bozulduğundan cumhurbaşkanlığı sona erdirilmişti. Kendisinin, partisinden birinin veya bir sivilin cumhurbaşkanı seçilme ihtimali oldukça kuvvetliydi. Fakat ordu ile partisi arasındaki gerginliği ortadan kaldırmak amacıyla ana muhalefet lideri İsmet İnönü ile de anlaşıp Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay'ın cumhurbaşkanı seçilmesinde etkin rol oynadı (28 Mart 1966).

Süleyman Demirel

Dış politikada Kıbrıs bunalımı önemini koruyordu. Amerika Birleşik Devletleri Başkanı L. Johnson'ın İnönü'ye gönderdiği mektup Türkiye'yi derinden sarsmış ve Amerika'ya olan güven zedelenmişti. Rum Millî Muhafız Kuvvetleri, Kıbrıs'ta Türkler'e karşı toplu katliam girişimlerinde bulunuyordu. Bunun üzerine Türkiye, Kıbrıs'a askerî müdahaleye karar verdiyse de Amerika Birleşik Devletleri'nin araya girmesiyle anlaşma sağlandı. Müdahale kararının ardından yaşanan olaylar üzerine millî harp sanayiinin kurulmasına karar verildi. Dış politikada Amerika Birleşik Devletleri'ni dengelemek için Sovyetler Birliği ile ilişkilerin geliştirilmesine çalışıldı. Başbakan A. Kosigin Aralık 1966'da Türkiye'yi, Demirel de Eylül 1967'de Moskova'yı ziyaret etti. Demirel'in başbakanlığının sonlarına doğru ülke karışmaya başladı. "68 kuşağı" gençlik hareketinin etkileri Türkiye'de de yankı buldu. Üniversitelerde boykot ve işgaller başladı, karşıt görüşlü öğrenciler arasında çatışmalar çıktı.

12 Ekim 1969 genel seçimlerini de Adalet Partisi kazandı ve Demirel başbakanlığında yeni hükümet kuruldu (3 Kasım 1969). Bununla birlikte partide ona karşı bir muhalefet havası doğdu. Nitekim Demirel'i partide bir "emanetçi" olarak gören Yüksel ve Mutlu Menderes ile Celal Bayar'ın kızı Nilüfer Gürsoy gibi bazı eski Demokrat Partililer seslerini yükseltmişlerdi. Yeni kabineden rahatsızlık duyan Sadettin Bilgiç, Ferruh Bozbeyli ve Mehmet Turgut gibi parti ileri gelenleri Demirel'i tek adamlılık ve kayırmacılıkla suçladı. Demirel ise bu kamplaşmada ağırlığını "yenilikçiler"den yana koydu ve kendisine bağlı "yeminliler grubu" ile muhaliflerin gücünü kırmaya çalıştı. Ancak yetmiş iki Adalet Partili senatörün ve milletvekilinin kendisine muhtıra vermesini önleyemedi. Bütçe görüşmeleri esnasında Sadettin Bilgiç ile Faruk Sükan'ın başını çektiği kırk bir Adalet Partili milletvekili bütçeye ret oyu verdi. Bütçenin mecliste reddedilmesi üzerine Demirel istifa etti, fakat hükümeti kurma görevi tekrar kendisine verildi (6 Mart 1970). Kabinesini kurduktan sonra bütçeye olumsuz rey veren yirmi altı muhalif partiden ihraç edildi. Ret oyu kullananlardan bazıları partiden ayrıldı. Aralarında Sadettin Bilgiç, Ferruh Bozbeyli, Faruk Sükan, Mehmet Turgut, Nilüfer Gürsoy, Yüksel ve Mutlu Menderes'in de yer aldığı bu kişiler Celal Bayar'ın etrafında toplanarak Demokratik Parti'yi kurdu, böylece Adalet Partisi bölünmüş

oldu. Demirel daha sonraki yıllarda partisinin bölünmesine yol açan davranışlarından pişmanlık duyduğunu ifade etti. Bu dönemde ayrıca Necmettin Erbakan liderliğinde Millî Nizam Partisi kuruldu (24 Ocak 1970) ve Adalet Partisi'nin muhafazakâr tabanı Millî Nizam Partisi'ne kaymaya başladı. Bütün bu gelişmeler Demirel'in oy aldığı seçmeni parçaladı ve onun gücünü iyice azalttı. Amerika Birleşik Devletleri ile haşhaş ekimi konusunda yaşanan gelişmeler ise iki ülke arasındaki ilişkileri gerdi. 10 Ağustos 1970'te % 66 oranında devalüasyon yapıldı, 1 dolar 15 lira oldu. Toplumsal huzur ve ekonomi günden güne bozuldu. Askerler tarafından kendisine uyarı mektupları gönderilen Demirel istifa taleplerini reddetti. Bu olaylar karşısında Türk Silâhlı Kuvvetleri içinde yeniden hareketlenmeler görüldü. Bir kısım rütbeliler arasında ulusal devrimci stratejisini benimseyen, benzerine Mısır ve Cezayir'de rastlanan sol bir askerî müdahale arayışı başladı. Doğan Avcıoğlu'nun *Devrim* dergisi bu arayışın fikrî zeminini hazırlıyor, eski Millî Birlik Komitesi üyelerinden Cemal Madanoğlu da harekete liderlik yapıyordu. Dönemin Kara Kuvvetleri Komutanı Faruk Gürler ile Hava Kuvvetleri Komutanı Muhsin Batur da cuntanın içindeydi. 9 Mart 1971'de harekete geçmeyi planlayan cunta, Millî İstihbarat Teşkilâtı görevlisi Mahir Kaynak'ın haber vermesiyle başarısız kaldı. Ülkede durumun giderek daha da kötüleşmesi üzerine Türk Silâhlı Kuvvetleri, emir-komuta zincirinde 12 Mart'ta hükümete bir muhtıra verdi. Başbakanlıktan ayrılması istenen Demirel, Cevdet Sunay'a istifasını sundu, ancak bu davranışı yüzünden eleştirildi. Demirel eleştirilere karşı meclisi açık tutarak zaman kazandığını ve mücadeleyi açık zeminde sürdürdüğünü söyleyerek cevap verdi. Nitekim 26 Mart 1971 – 15 Nisan 1973 tarihleri arasında Nihat Erim ve Ferit Melen tarafından kurulan hükümetlere Adalet Partisi içinden bakanlar verilerek destekte bulunuldu. Demirel, görev süresi dolan Cevdet Sunay'ın yerine cumhurbaşkanlığına aday olan Genelkurmay Başkanı Faruk Gürler'in seçilmesini de önledi. 12 Mart'a muhalefet ettiğinden yıldızı parlayan ve İsmet İnönü'yü yenip Cumhuriyet Halk Partisi'nin başına geçen Bülent Ecevit'le anlaşıp rejimi liberalleştireceği düşüncesiyle Fahri Korutürk'ün cumhurbaşkanı seçilmesinde önemli rol oynadı.

14 Ekim 1973 seçimleriyle 12 Mart ara rejimi son buldu. Seçim sonuçlarına göre Cumhuriyet Halk Partisi birinci parti oldu, ancak hükümeti kuracak çoğunluğa ulaşamadı. Bu sebeple Türkiye 12 Eylül darbesine kadar devam edecek olan koalisyonlar dönemine girdi. Ecevit, Millî Selâmet Partisi ile koalisyon yaptı, fakat iki parti arasındaki görüş ayrılığı yüzünden bu hükümet on ay kadar çalışabildi ve Ecevit hükümetin istifasını sundu. Görev yeniden kendisine verilmesine rağmen kabinesini oluşturamadı. Cumhurbaşkanı bu defa Demirel'e yetki verdi, fakat o da başarılı olamadı. Hükümet kurma işinin uzaması üzerine Korutürk, Sadi Irmak'ı görevlendirdi. Irmak hükümeti de meclisten güvenoyu alamamakla birlikte yeni hükümet kurulana kadar görevde kaldı (17 Kasım 1974 – 31 Mart 1975). Bu süreçte kendisine bir defa daha yetki verilen Demirel ise Millî Selâmet Partisi, Milliyetçi Hareket Partisi ve Cumhuriyetçi Güven Partisi ile anlaştı, bağımsızların da desteğiyle I. Milliyetçi Cephe hükümeti olarak anılan kabinesini kurdu (31 Mart 1975). Dört yıl aradan sonra tekrar başbakanlığa gelen Demirel bu yıllardaki siyasî şartlar dolayısıyla daha milliyetçi bir söyleme yöneldi, özellikle Cumhuriyet Halk Partisi'ne ve komünizme karşı dini bir politika aracı olarak kullandı.

5 Haziran 1977 genel seçimlerinde Cumhuriyet Halk Partisi birinci parti olduysa da yine mecliste çoğunluğu sağlayamadı. Bülent Ecevit'in kurduğu azınlık hükümeti güvenoyu alamayınca tekrar görevlendirilen Demirel'in başkanlığında Millî Selâmet Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi'nin katılımıyla II. Milliyetçi Cephe hükümeti oluşturuldu. 1977 yılı içinde Mart, Ağustos ve Eylül aylarında olmak üzere üç defa devalüasyon kararı alındı. Bu yılın sonlarına doğru on bir Adalet Partili milletvekili partiden ayrıldı. Demirel hükümeti meclisteki çoğunluğunu kaybetti ve gensoru önergesinde güvensizlik oyu ile düşürüldü. Bu defa Ecevit'in başkanlığında Cumhuriyetçi Güven Partisi, Demokratik Parti ve bağımsızlardan meydana gelen bir hükümet kuruldu (5 Ocak 1978). 1979 sonbaharındaki Cumhuriyet Senatosu seçimleriyle beş ilde yapılan milletvekili ara seçimlerinde Cumhuriyet Halk Partisi büyük oranda oy kaybedince Ecevit hükümeti istifa etti. Demirel'in başkanlığında bu defa Milliyetçi Hareket Partisi ve Millî Selâmet Partisi'nin dışarıdan desteklediği azınlık hükümeti kuruldu. Hükümet, ekonominin günden güne kötüye gitmesi üzerine Başbakanlık Müsteşarı Turgut Özal'ın mimarı olduğu, "24 Ocak Kararları" olarak bilinen ekonomik istikrar programını açıkladı ve serbest piyasa ekonomisi dönemine geçildi. Ancak ülkede anarşi ve şiddet artmaya devam etti. Karşıt görüşlüler arasında çıkan olaylarda her gün onlarca insan öldü. Ordu Fahri Korutürk'e bir uyarı mektubu gönderdi. Demirel ile Ecevit arasında uzlaşma sağlanamadığından görev süresi 6 Nisan'da dolan Korutürk'ün ardından yeni cumhurbaşkanı bir türlü seçilemedi. Senato Başkanı İhsan Sabri Çağlayangil aylarca cumhurbaşkanlığına vekâlet etti. Türkiye'de kriz halinin devam etmesi üzerine Türk Silâhlı Kuvvetleri 12 Eylül'de emir-komuta zinciri dahilinde yönetime el koydu, meclis feshedildi ve siyasetle uğraşma yasaklandı.

12 Eylül darbesinden sonra Süleyman Demirel, Hamzakoy'daki askerî dinlenme tesislerinde tutuldu; 10 Ekim'de Ankara'ya getirildi ve siyasîler dışında ziyaretçi kabul etmesine izin verildi. 16 Ekim 1981'de bütün siyasî partiler kapatıldı. 7 Kasım 1982'de kabul edilen anayasa ile Demirel'in on yıl siyaset yapması yasaklandı. Mayıs 1983'te yeni partilerin kurulmasına izin verilince Demirel, Ali Fethi Esener'in başkanlığındaki Büyük Türkiye Partisi'ni destekledi. Ancak pek çok eski Adalet Partili'nin bu partiye üye olması üzerine parti kapatıldı. Demirel, siyaset yapma yasağına aykırı davrandığı gerekçesiyle bu defa Zincirbozan'da zorunlu ikamete tâbi tutuldu. 6 Eylül 1987 tarihindeki referandumla siyaset yapma yasağı kalkınca Demirel, Hüsamettin Cindoruk'un istifasıyla 24 Eylül'de Doğru Yol Partisi genel başkanı oldu. 29 Kasım erken genel seçimlerinde Isparta'dan milletvekili seçilerek yedi yıl aradan sonra tekrar meclise girdi. Daha önce birlikte çalıştığı, dönemin başbakanı Turgut Özal'a karşı amansız bir muhalefete başladı. 26 Mart 1989 yerel seçimlerinde Doğru Yol Partisi ikinci parti haline geldi. Aynı yıl yapılacak olan cumhurbaşkanlığı seçimlerinde Anavatan Partisi'nin sürekli oy kaybetmesini gerekçe göstererek Özal'ın adaylığına ısrarla karşı çıktı. Oylamalar sırasında partisini meclise sokmadı. 20 Ekim 1991 erken genel seçimlerinde Doğru Yol Partisi birinci parti oldu, fakat mecliste çoğunluğu sağlayamadı. Demirel, yeni bir milliyetçi cephe hükümeti kurmak yerine Erdal İnönü liderliğindeki Sosyal Demokrat Halkçı Parti ile koalisyon yaptı ve on bir yıl aradan sonra tekrar başbakanlığa geldi.

Turgut Özal'ın 17 Nisan 1993'te âni ölümü üzerine başbakanlıktan istifa eden Demirel, koalisyonun devam edeceğini ve erken seçim kararı alınmayacağını söyleyerek cumhurbaşkanlığına aday oldu. Erdal İnönü de adaylığını desteklediklerini bildirdi ve Demirel meclisteki üçüncü tur oylamada cumhurbaşkanı seçildi (16 Mayıs 1993). Cumhurbaşkanlığı döneminde siyasî istikrarsızlık sürdü. 24 Aralık 1995 erken genel seçimlerinde hiçbir parti mecliste çoğunluğu sağlayamadı. Mesut Yılmaz başbakanlığında kurulan ANAP-DYP hükümeti kısa sürdü (6 Mart – 28 Haziran 1996). Erken seçimlerde en yüksek oyu alan Necmettin Erbakan'ın liderliğindeki Refah Partisi ile Doğru Yol Partisi koalisyon oluşturdu. Bu hükümet döneminde meydana gelen Susurluk kazası (3 Kasım) sonrasında devlet içindeki kanunsuz yapıların ortaya çıkması ve siyasîlerin sert beyanlarıyla ülke gündemi gerginleşmeye başladı. Devlet bu defa "28 Şubat süreci" denilen ve "postmodern darbe" olarak nitelendirilen askerî müdahale ile karşılaştı. 28 Şubat 1997 tarihli Millî Güvenlik Kurulu'nda alınan kararlarda askerî üyeler etkin oldu. Kararların uygulanması sırasında olaylar çıktı. Koalisyon protokolü gereği Erbakan 18 Haziran'da başbakanlıktan istifa etti. Hükümeti kurma görevinin Tansu Çiller'e verileceği beklenirken Demirel, askerlerin isteği doğrultusunda Mesut Yılmaz'a yetki verdi. Mesut Yılmaz, Demokratik Sol Parti lideri Bülent Ecevit ve Doğru Yol Partisi'nden ayrılanların oluşturduğu Hüsamettin Cindoruk başkanlığındaki Demokrat Türkiye Partisi ile azınlık koalisyon hükümetini kurdu (30 Haziran 1997). Cumhuriyet Halk Partisi de koalisyonu dışarıdan destekledi. Daha önce gerçekleştirilen askerî müdahalelere karşı eleştirel yaklaşan Demirel bu süreçte askerlerin etkisinde kaldı. Bununla birlikte orduyu anayasal sınırlar içinde tutmaya çalıştı ve sürecin silâhlı bir müdahaleye dönüşmesini önledi. Bu tutumu yüzünden yıllarca oyunu aldığı geniş halk kitleleri tarafından ciddi biçimde eleştirildi. 18 Nisan 1999 genel seçimleri sonunda yine koalisyon çıktı. En çok oyu alan Ecevit liderliğindeki Demokratik Sol Parti, Milliyetçi Hareket Partisi ve Anavatan Partisi ile koalisyon yaptı. Demirel'in görev süresinin sona ermesi yaklaştıkça cumhurbaşkanlığı konusu tekrar Türkiye'nin gündemini meşgul etmeye başladı. İstikrar kaygısıyla Demirel'in ikinci defa cumhurbaşkanı seçilmesi için Başbakan Ecevit tarafından gündeme getirilen ve 5+5 diye anılan anayasa değişikliği mecliste kabul edilmeyince Demirel görevini yeni seçilen Ahmet Necdet Sezer'e devretti. Süleyman Demirel cumhurbaşkanlığı döneminde dış politikaya ağırlık verdi. Özellikle bağımsızlıklarını yeni kazanmış olan Türk cumhuriyetlerinin liderleriyle kişisel ilişkilerini güçlü tuttu. Cumhurbaşkanlığının ardından siyasete karşı mesafeli durdu. Nazmiye Hanım'ı 27 Mayıs 2013'te kaybedince Güniz sokaktaki evinde tamamen yalnız kaldı. 17 Haziran 2015'te Ankara'da öldü ve İslâmköy'de kendisi için yaptırılan anıtmezara defnedildi.

BİBLİYOGRAFYA :

Özdemir Kalpakçıoğlu, *İkinci Cumhuriyetin Üç Başbakanı ve Olaylar*, Ankara 1968, I-III, tür.yer.; Fuat Süreyya Oral, *Süleyman Demirel'in Kişiliği*, Ankara, ts. (Cihan Matbaası); Nimet Arzık, *Demirel'in İçi-Dışı*, İstanbul 1985; İhsan Sabri Çağlayangil, *Anılarım* (haz. Tanju Cılızoğlu), İstanbul 1990, tür.yer.; Mehmet Ali Birand v.dğr., *12 Mart: İhtilalin Pençesinde Demokrasi*, Ankara 1994, tür.yer.; Nail Güreli, *Gerçek Tanık: Korkut Özal Anlatıyor*, İstanbul 1994, tür.yer.; Erdal İnönü, *Anılar ve Düşünceler*, İstanbul 1996, tür.yer.; *Görüntüler: S. Demirel 50 Yıl* (haz. Hulûsi Turgut), Ankara 2000, I-II; Yurdakul Fincancıoğlu, *Süleyman Demirel: Demokraside Duraklama Yılları*, İstanbul 2000; Alpay Kabacalı, *Bilinmeyen Yönleriyle Cumhuriyet Tarihi*, İstanbul 2004, tür.yer.; Şakir Süter, *Merkez Sağ'da Tapu Kavgası*, İstanbul 2004, tür.yer.; Tanel Demirel, *Adalet Partisi*, İstanbul 2004, tür.yer.; Yeşim Arat, "Süleyman Demirel", *Türkiye'de Liderler ve Demokrasi* (ed. Metin Heper – Sabri Sayarı, trc. Zuhal Bilgin), İstanbul 2008, s. 100-120; Ayşegül Komsuoğlu, *Siyasal Yaşamında Bir Lider Süleyman Demirel*, İstanbul 2008; a.mlf., "Türkiye'de Siyasal Liderlik ve Kitle İletişimi: Bir Örnek İnceleme, Süleyman Demirel", *38. ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi), Bildiriler, Tarih ve Medeniyetler Tarihi* (haz. Zeki Dilek v.dğr.), Ankara 2012, IV, 1933-1950; *TBMM Albümü: 1920-2010* (ed. Sema Yıldırım – Behçet Kemal Zeynel), Ankara 2010, II-III, tür.yer.; Faruk Mercan, *Onlar Başroldeydi*, İstanbul 2010, s. 73-100; Nevzat Yalçıntaş, *Türkiye'yi Yükselten Yıllar (Hatırat)*, İstanbul 2012, tür.yer.; Kâzım Güleçyüz, *Süleyman Demirel: İslam-Demokrasi-Laiklik*, İstanbul 2015; Saadet Aydın, "1924-1965 Yılları Arasında Süleyman Demirel", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, II/9, Bolu 2004, s. 1-12; Zeyneb Çağlıyan, "Cumhuriyet Modernleşmesi, Din ve Köylülük: Bir Mühendis-Siyasetçi Olarak Süleyman Demirel'in İdealleri ve İcraatları", *Muhafazakâr Düşünce*, V/18, Ankara 2008, s. 217-229; Orhan Avcı, "Türk Siyasetinde Süleyman Demirel", *TY*, sy. 289 (2011), s. 51-62; Bilal Karabulut, "Süleyman Demirel'in Dış Politika Anlayışı", *a.e.*, s. 103-106; Baki Erken, "Merkez Sağ İdeolojisi Çerçevesinde Süleyman Demirel ve Askerî Müdahaleler", *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XII/1, Bolu 2012, s. 31-62; Nuri Gürgür, "Tarihî Bir Şahsiyet Olarak Süleyman Demirel", *TY*, sy. 335 (2015), s. 12-15.

ERCAN KARAKOÇ

DEMİRKENT, Işın
(1938-2006)

Türk tarihçisi.

18 Ocak 1938'de İzmir'de doğdu. İlk öğrenimini İzmir'de, orta ve lise öğrenimini İstanbul Kandilli Kız Lisesi'nde tamamladı. 1957'de Nezih Demirkent ile evlendi. 1961'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne girdi ve 1965'te Ortaçağ Tarihi Kürsüsü'nden mezun oldu. 1967 yılı Nisanında Ortaçağ Tarihi Kürsüsü'nde asistan olarak göreve başladı. *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)* adlı teziyle 1972'de doktor unvanını aldı. 1975-1976 öğretim yılında Almanya'ya giderek Frankfurt Üniversitesi'nde Ortaçağ Avrupa tarihi dersleri ve seminerlerine katıldı. *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)* adlı çalışmasıyla 1981'de doçentliğe yükseldi. 1988'de profesörlük kadrosuna tayin edildi. 1994'te Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı başkanı oldu ve bu görevini emekliye ayrıldığı 18 Ocak 2005 tarihine kadar sürdürdü. 3 Şubat 2006'da öldü ve 6 Şubat'ta Rumelihisarı Âşiyan Mezarlığı'na defnedildi.

Işın Demirkent 1983'te Türk Tarih Kurumu aslî üyeliğine seçilmiş, 1993-1995 yılları arasında kurumun Yürütme Kurulu'nda ve Basımevi Komisyonu'nda görev almıştır. 1998'de The Society for the Study of the Crusades and the Latin East adını taşıyan uluslar arası kuruluşun üyesi olmuş, 2001 yılından itibaren Türk Tarih Kurumu bünyesinde, Türkiye'de Bizans İmparatorluğu hakkında yapılacak çalışmaları bir merkezden yürütmek amacıyla oluşturulan komitenin başkanlığına seçilmiştir. Üniversitede kırk yıl görev yapan Demirkent Haçlı seferleri, Haçlı devletleri, Bizans tarihi ve Ortaçağ Avrupa tarihi konularında lisans, yüksek lisans ve doktora dersleri vermiş, çok sayıda öğrenci ve araştırmacı yetiştirmiştir. Disiplinli, titiz, çalışkan ve dikkatli bir tarihçi olarak tanınıyordu. Onun yetişmesinde hocası Fikret Işıltan'ın önemli rolü olmuştur. Lisans döneminden itibaren İngilizce'sini ilerletip Almanca öğrendiği gibi Arapça, Grekçe ve Latince de öğrenmişti. Özellikle Haçlı seferleriyle Bizans İmparatorluğu alanında yalnız ülkemizde değil dünyada da ün kazanmış bir bilim insanı idi.

Eserleri. Telif: 1. *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118)*. Türkiye'de Haçlı seferleri konusunda yapılmış ilk doktora tezidir (İstanbul 1974; Ankara 1990, 1995). **2.** *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1118-1146)*

Işın Demirkent

(Ankara 1987, 1994). **3.** *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan (1092-1107)* (Ankara 1996). **4.** *Haçlı Seferleri* (İstanbul 1997, 2004, 2007, 2013). İslâm ve Haçlı kaynakları ile Doğu ve Batı'da yapılmış modern çalışmalardan yararlanılarak sade bir üslûpla kaleme alınan eser yalnız tarihçilere değil her meslekten okuyucuya da hitap etmektedir. Alanında ülkemizde yazılmış ilk ve tek eser olup konuyla ilgili çok sayıda resim, minyatür, gravür ve harita içermektedir. Demirkent eserinde, Haçlı seferlerinin XI. yüzyılın ortalarından itibaren Türkler'in Yakındoğu'ya girmeleri ve Anadolu'yu yurt edinmeye başlamalarından yaklaşık yarım asır sonra Büyük Selçuklu Devleti'nin sürüklendiği iç karışıklıktan faydalanmayı uman Avrupa dünyasının, kutsal toprakları kurtarma bahanesiyle Türkler'i Anadolu'dan çıkarmak ve bütün Yakındoğu'yu ellerine geçirmek için düzenlediği siyasal amaçlı bir harekât olduğunu delilleriyle ortaya koymuştur. Demirkent, Haçlı düşüncesinin XIII. yüzyılın sonlarında bitmeyip günümüze kadar devam ettiğini, asırlarca hep aynı düşüncenin eylemi olarak sürüp gittiğini, Haçlı saldırılarına Türkler'in karşı koyduğunu, son Haçlı seferleri döneminde ise Haçlı saldırılarını Yakındoğu hâkimiyetini elinde tutan Osmanlı Türkleri'nin göğüslediğini, Osmanlı Devleti'nin yıkılışından sonra Batılılar'ın günümüze kadar devam eden Doğu'yu sömürgeleştirme çabalarını da bu anlamda değerlendirmek gerektiğini belirtmiştir. **5.** *Bizans İmparatorluğu Dönemi İstanbul, 330-1453* (İstanbul 1999).

Çeviri: 1. Mikhail Psellos, *Khronographia*. 976-1077 yılları arasındaki Bizans tarihini kapsayan bu kaynak eser notlar ve açıklamalarla birlikte tercüme edilerek *Mikhail Psellos'un Khronographia'sı* adıyla yayımlanmıştır (Ankara 1992). **2.** Ioannes Kinnamos, *Historia*. XII. yüzyıl Türk-Bizans münasebetleri ve Anadolu Türk tarihi konusunda başlıca kaynaklardan biri olup Türkçe'ye notlar ve açıklamalarla çevrilerek *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı (1118-1176)* ismiyle neşredilmiştir (Ankara 2001). **3.** Niketas Khoniates, *Historia*. Bu eserin 1143-1180 yıllarına ait kısmı daha önce Fikret Işıltan tarafından yayımlanmış (*Historia: Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri*, Ankara 1995), Demirkent de eserin 1195-1206 yıllarına ait olayları anlatan son kısmını notlar ve açıklamalarla birlikte *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1195-1206): İstanbul'un Haçlılar Tarafından Zaptı ve Yağmalanması* adıyla Türkçe'ye çevirip neşretmiştir (İstanbul 2004). **4.** Niketas Khoniates, *Historia*. Eserin 1180-1190 yıllarını içeren bölümünü notlar ve açıklamalarla Türkçe'ye çeviren Demirkent'in ölümü üzerine kitap Fahamettin Başar ve Bedia Demiriş tarafından *Niketas Khoniates'in Historia'sı (1180-1190): Komnenes Hanedanı'nın Sonu ve II. Isaakios Angelos Devri* adıyla yayımlanmıştır (İstanbul 2006).

Müellifin Anadolu Türk tarihiyle Bizans ve Haçlı seferleri hakkındaki makaleleri *Bizans Tarihi Yazıları: Makaleler-Bildiriler-İncelemeler* (İstanbul 2005) ve *Haçlı Seferleri Tarihi: Makaleler-Bildiriler-İncelemeler* (İstanbul 2007) adı altında neşredilmiştir. Demirkent, Türk tarihinin tam olarak anlaşılabilmesi için Haçlı seferleri tarihiyle birlikte Bizans İmparatorluğu tarihini de çok iyi bilmek gerektiğine inanmış ve bazı çalışmalarını bu konuya ayırmıştır. Onun, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'ne yazdığı "Bizans" maddesi bir ansiklopedi sınırları kapsamında, bin yıldan fazla bir süre hüküm sürmüş olan Bizans İmparatorluğu'nun bütünü hakkında Türkiye'de yapılmış en güzel çalışmadır. Yine aynı ansiklopedide yayımlanan "Haçlılar" maddesi de Haçlı seferlerini haritalar ve görsel malzemeler eşliğinde toplu olarak ele alan çok değerli bir çalışmadır (diğer çalışmaları için bk. Başar, *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, s. 12-22). Demirkent adına *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına / In Memory of Prof. Dr. Işın Demirkent* ismiyle bir hâtıra kitabı yayımlanmıştır (İstanbul 2008).

BİBLİYOGRAFYA :

Abdülkerim Özaydın, "Hocamızın Ardından", *Prof. Dr. Işın Demirkent Anısına*, İstanbul 2008, s. 1-2; Fahamettin Başar, "Prof. Dr. Işın Demirkent'in Hayatı ve Eserleri", *a.e.*, İstanbul 2008, s. 3-24; a.mlf., "Kaybettiğimiz Büyük Değer: Prof. Dr. Işın Demirkent", *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, sy. 3, İstanbul 2006, s. 7-16; a.mlf., "Prof. Dr. Işın Demirkent'in Hayatı ve Eserleri", *TD*, Prof. Dr. Işın Demirkent hatıra sayısı: sy. 42 (2006), s. 1-25; Semavi Eyice, "Vefatı Münasebetiyle Prof. Dr. Işın Demirkent", *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, sy. 20, İstanbul 2006, s. 327-331; Tuncer Baykara, "Prof. Dr. Işın Demirkent (1938-2006)", *TİD*, XXI/ 1 (2006), s. 227; Casim Avcı, "Vefeyât: Prof. Dr. Işın Demirkent (1938-2006)", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 15, İstanbul 2006, s. 227-237; Taha Akyol, "Tarihçi Demirkent'e Saygı", *Milliyet*, İstanbul 6 Şubat 2006, s. 15; Doğan Hızlan, "Bugünün Batı'sını Anlamak İçin Işın Demirkent'i Okumalısınız", *Dünya Kitap*, XV/173 (3 Mart 2006), s. 7; Feyzan E. Top, "Ve Hayat Sustu", *a.e.*, XV/173 (2006), s. 7.

FAHAMETTİN BAŞAR

DEMİRONAT, Muhsin
(1907-1983)

Tezhip sanatkârı ve tezhip hocası.

İnebolu'da doğdu. Babası Yüzbaşı Hüseyin Hikmet Bey'dir. Babasının Trablusgarp Harbi'nde (1911) şehid düşmesi üzerine ağabeyi Hilmi ile birlikte dedesinin yanında büyüdü. Ailesi sonraki yıllarda İstanbul'a giderek Beylerbeyi'nde Abdullah Ağa mahallesine ve ardından Üsküdar'a yerleşti. İlk öğrenimini Üsküdar Sultânîsi'nin ibtidâî kısmında tamamladı. 1929'da İstanbul Erkek Muallim Mektebi'nden mezun oldu. Burada Tuğrakeş İsmail Hakkı Altunbezer, resim hocası Şevket Dağ, elişi hocası Celâl ve tahnîtçi Kenan beylerden faydalandı. Mektebin son sınıfında iken hocası İsmail Hakkı Bey'in tavsiyesi üzerine Medresetü'l-hattâtîn'e devam etti. İlk hocalığına Bandırma'nın Perema sahil köyünde başladı. İki yıl sonra Galatasaray Lisesi'nin ilk kısmına resim hocası tayin edildi. 1936'da Güzel Sanatlar Akademisi Türk Tezyînî Sanatları Bölümü'ne kaydoldu. Burada Altunbezer'in fahrî asistanlığını yaptı. 1941'de mezun olunca ek görevle 1945'te Türk Tezyinatı Bölümü öğretmenliğiyle akademiye geçti. Medresetü'l-hattâtîn'e devamı sırasında Osmanlı

Muhsin Demironat

Muhsin Demironat'ın halkâr tezhibi (Türk Petrol Vakfı koleksiyonu)

devrinden kalan son müzehhip Bahâeddin Bey'den (Tokatlıoğlu) faydalandı.

Altunbezer'in tesirinde kalarak ilk eserlerini bu yolda veren Muhsin Demironat, akademideki hocalığı sırasında M. Necmeddin Okyay'ın telkinleriyle meslektaşı Fatma Rikkat Kunt'la beraber klasik yolda eserler verip kendi tarzını ortaya koydu. 31 Ağustos 1966 tarihinde akademideki görevinden ayrıldı ve 1 Eylül'de Yıldız Çini ve Porselen Fabrikası müdürlüğüne tayin edildi. Burada hayatının hem en başarılı hem de en yorucu dönemini yaşadı ve 22 Mart 1972'de emekliye ayrıldı. Tezhip sanatının önde gelen isimlerinden olmasına rağmen verimli çağları bu sanata karşı ilginin azaldığı yıllara rastladığından ailesini geçindirme kaygısı yok bahasına eserler vermesine ve tezhipten uzaklaşmasına yol açtı. Ömrünün son yıllarında mahkemelerde bilirkişilik yaparak geçinmek zorunda kaldı. 27 Haziran 1983'te vefat etti ve ertesi gün Karacaahmet Mezarlığı'na defnedildi.

Demironat teferruatlı tezhibe meraklıydı. Desende ferahlık hissini sağlayan boşluklara yer vermeden yoğun çalışmayı severdi. Zaman içinde artık ustası kalmayan ruganî (lâke) kapların hazırlanmasına merak duymuş, XVIII. yüzyılın büyük sanatkârı Ali Üsküdârî'yi kendisine örnek alarak bu tarzda mükemmel eserler meydana getirmiştir. Tezhipte eski zevk ve kaidelerin yeniden canlanmasında önemli bir köprü vazifesi görmüş, bu sanatla uğraşırken bir yandan da öğrenci yetiştirmiş, birikimlerini nazarî olarak yayma yoluna gitmemiştir. Ancak *Akademi* mecmuasında "Türk Tezyînî Sanatlarında Motifler" adlı bir makalesi bilinmektedir (sy. 5, 5 Mart 1966, s. 48-49). İstanbul'un fethinin 500. yılı münasebetiyle hazırlanan *Fâtih Divanı*'nda yer alan altı kıta onun eseridir. Divanın baş tarafında Altunbezer'e ait Fâtih tuğrası Demironat'ın fırçasıyla tezhip edilmiş ve tahrirlenmiştir. Muhsin-i Üsküdârî imzasıyla henüz otuz iki yaşında iken hazırladığı ruganî yazı altlığı gerek deseni gerekse kıvrak fırçasıyla nâdide eserlerindendir. Tezhip ettiği altmış hilye arasında 1948'de tamamladığı Kazasker Mustafa İzzet Efendi'ye ait 220 x 120 cm. ebadındaki hilyenin müstesna bir yeri vardır.

Demironat müzehhiplik dışında kâtı'lık, savatçılık, çakmacılık, porselencilik, ağaç oymacılığı ve minecilik dallarıyla da ilgilenmiş, ayrıca hocası Kenan Bey'den kuşhayvan tahnîtini öğrenmiştir. Eserlerinin bir kısmı müzelerde, bir kısmı özel koleksiyonlarda bulunmaktadır. Bunlardan yurt dışına gönderilenler arasında, Amerikan Missuri zırhlısı geldiği vakit (1946) İstanbul adına verilen ruganî ok kuburu ile Milliyetçi Çin cumhurbaşkanına, Kennedy Vakfı Salonu'na ve Metropolitan Müzesi'ne, dört Amerikan başkanına, Mısır, Irak ve Suudi Arabistan krallarına ve İran şahına devlet büyükleri tarafından sunulan hediyeler akla gelir. Demironat için 1982 yılında İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) tarafından meslektaşı Rikkat Kunt'la birlikte belgesel bir film hazırlanmıştır.

Muhsin Demironat'ın hilye-i şerif tezhibinden detay

BİBLİYOGRAFYA :

Mehmed Rebii Hatemi Baraz, *Beylerbeyi*, İstanbul 1994, I, 231-234; F. Çiçek Derman, "Müzehhib Mehmed Muhsin Demironat (1907-1983)", *Kādıasker Mustafa İzzet Efendi Hilyesi: Zeki Cemal Özen Hat Koleksiyonu*, İstanbul 2011, s. 37-45; a.mlf., "Gözün, Elin ve Sabrın Yarattığı Güzellikler: Müzehhip Muhsin Demironat", *Antik Dekor*, sy. 79, İstanbul 2003, s. 78-83; Kerim Silivrili, "Hocamız Muhsin Demironat'ı Kaybettik", *Sanat Çevresi*, sy. 58, İstanbul 1983, s. 14-15; M. Uğur Derman, "Kaybettiğimiz Müzehhib Muhsin Demironat", *Lâle*, sy. 2, İstanbul 1984, s. 12-20; a.mlf., "Demironat, Muhsin", *Üsküdarlı Meşhurlar Ansiklopedisi*, İstanbul 2012, s. 139-140.

F. Çiçek Derman

DERKĀVÎ
(الدرقاوي)

Ebû Abdillâh Muhammed el-Arabî b. Ahmed b. el-Hüseyn eş-Şerîf ed-Derkāvî (ö. 1239/1823)

Şâzeliyye tarikatının Derkāviyye kolunun kurucusu.

1150 (1737) veya 1159 (1746) yılında doğdu. Fas şehrinin kuzeyindeki Rîf dağı civarında yaşayan Zervâl kabilesine mensuptur. Ailesine Derkāvî nisbesi, savaşlarda kahramanlıklar gösteren büyük dedeleri Muhammed b. Yûsuf'un oklardan korunmak için zırh giyip kalkan kullanmasından dolayı aldığı "Ebü'd-Derkā" künyesinden dolayı verilmiştir. Kaynaklarda Ebû Abdullah ve Ebû Hâmid olmak üzere iki künyesi zikredilmektedir. Derkāvî, "efendim" anlamındaki "mevlâye" (مَوْلاىَ) kelimesinin yerel dilde saygı amacıyla Hz. Peygamber'in nesli için kullanılan "Mulây" unvanıyla da anılmıştır. Soyu, Abbâsîler'le Ehl-i beyt'in karşı karşıya geldiği ve Ehl-i beyt'ten birçok kişinin öldürüldüğü Fah vak'asından (169/785) kurtularak Mağrib-i Aksâ'ya kaçan İdrîs b. Abdullah (ö. 177/793) vasıtasıyla Hz. Hasan'a ulaşmaktadır (Tu'mî, s. 168). Birçok âlim, âbid ve muttakinin yetiştiği bir aileye mensup olan Derkāvî'nin ilk hocası ağabeyi Ebü'l-Hasan Ali'dir (Ebû Ziyân el-Garîsî el-Muaskerî, s. 20). Derkāvî'nin çocukluğu, Fas Filâlî sultanlarından Mevlây İsmâil'in oğulları arasında taht kavgalarının yaşandığı ortamda geçti. Küçük yaşta Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledi. Bölgedeki âlim ve velîleri ziyaret etti, bilgilerinden faydalandı. Daha sonra ilmini geliştirmek için Fas'a gidip Misbâhiyye Medresesi'ne girdi (Mahlûf, I, 381). Medrese tahsilinin ardından tasavvufa yöneldi; bu dönemde Şâzeliyye'nin

Mağrib'deki önemli temsilcilerinden biri olan Ebü'l-Hasan Ali b. Abdurrahman el-Cemel el-Hasenî el-İmrânî el-Fâsî'ye (ö. 1194/1780) intisap etti. İki yıl sonra seyrüsülûkünü tamamlayıp hilâfet alınca kabilesinin yaşadığı bölgeye giderek Bûberîh mevkiinde açtığı tekkede irşad faaliyetine başladı. Şeyhinin vefatının ardından tarikatın başına geçti ve Şâzeliyye'nin kendisine nisbet edilen Derkâviyye kolunun esaslarını oluşturmaya çalıştı. İrşad faaliyetine başladığı ilk yıllarda yozlaşmış tasavvuf ve tarikat anlayışına karşı çıktı. İnsanların çoğu sıkıntı çekerken bolluk içinde yaşayıp mutasavvıf oldukları iddiasında bulunanları eleştirdi. Nefis terbiyesi için melâmet neşveli bazı uygulamalar geliştirdi. Kılık kıyafetin ve dünya hayatının önemi olmadığını vurgulamak amacıyla zaman zaman düzgün giyinmekle birlikte bazan yıpranmış elbise giyerek dilencilik yaptı, mezbeleliklerde oturdu, saçlarını tıraş edip başı açık ve yalın ayak dolaştı (Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, I, 177). Mübtedî müridlerin boyunlarına iri taneli tespihler astırdı.

Başta Berberîler olmak üzere Fas genelinde mânevî nüfuzu yayılan Derkâvî, Sultan Mevlây Süleyman'ın dikkatini çekti. Güvenliği sağlamada ve kardeşleriyle girdiği mücadelede desteğini alabileceğini düşünerek onunla iyi ilişkiler kurdu. Sultanlık iddiasını sürdüren kardeşi Mesleme'yi ikna etmesi için şeyhi aracı olarak gönderdi ve bu girişimi sayesinde onu etkisiz hale getirdi. Bu dönemde Derkâviyye tarikatına girmek moda haline geldi, saray içinde de mensupları çoğaldı. Mevlây Süleyman daha sonra Şeyh Derkâvî'yi Türkler'e karşı isyan eden kabileleri yatıştırmak amacıyla Vehrân bölgesine gönderdi. Çeşitli kabilelere uğrayıp Tilimsân'a varan Derkâvî'ye Türk yöneticilerinin bazı yanlış davranışları abartılı bir şekilde aktarıldı. Derkâviyye mensuplarının ve halkın zulme uğradığı, haksız vergiler toplandığı söylendi. Bunun üzerine Derkâvî, Türkler'le isyancılar arasında barışı sağlamaktan vazgeçti. Bir süre Tilimsân'da kalıp tarikatının yayılması ve doğru anlaşılması için çalıştı. Bu sırada kendi inisiyatifiyle Mevlây Süleyman adına şehir halkından biat almaya başladı. Bir rivayete göre Mevlây Süleyman bu durumdan hoşlanmış ve bir mektup yazarak kendisine teşekkür etmiş, diğer bir rivayete göre ise bu durum hiç hoşuna gitmemiştir (Selâvî, VIII, 109-110).

Tilimsânlılar, biatlarını ve Abdülkādir b. Şerîf'in hediyelerini takdim etmek üzere Derkâvî başkanlığındaki bir heyeti Fas'a gönderdiler. Bundan rahatsızlık duyan Osmanlı yöneticileri hızlıca harekete geçip Tilimsân'ı geri aldılar. Mevlây Süleyman da biat için gelen heyeti reddetti. Bu sırada Türkler'le savaşan Abdülkādir b. Şerîf'in çoğunluğu Derkâviyye mensubu olan askerleri büyük bir yenilgiye uğradı. Bir süre sonra Derkâvî ile Mevlây Süleyman'ın arası açıldı. 1236 (1820) yılında Fas'ta şehrin ileri gelenleri, Merakeş'ten de birkaç âyanın katılımıyla Süleyman'ın tahttan indirilip yerine İbrâhim b. Yezîd'in geçirilmesine dair bir bildiri imzaladılar. Ancak Mevlây Süleyman'ı azletmek isteyenler, Arap kabilelerinden bekledikleri desteği alamayınca müridlerinin çokluğuna güvenerek kendilerini desteklemesi için Şeyh Derkâvî'nin yanına gittiler. Onlarla konuşan Derkâvî durumu aktarmak niyetiyle saraya girmek istediğinde tutuklanıp hapse konuldu. 1238 (1822) yılında Mevlây Süleyman ölünce yerine geçen Abdurrahman b. Hişâm tarafından hastalığı ve yaşlılığı göz önüne alınarak serbest bırakıldı. Hapisten çıktıktan sonra birkaç ay daha yaşayan Derkâvî, 22 Safer 1239 (28 Ekim 1823) tarihinde Bûmaân nahiyesindeki Hayt Zâviyesi'nde vefat etti. Ertesi gün Kudyetülades muhitindeki Bûberîh mahallesinde Benî Hamd ile Benî Zervâl kabileleri arasında bulunan, kendi kurduğu tekkeye defnedildi. Derkâvî, tasavvufun toplumsal bir gelenek haline getirilmesini Allah'ın kullarına ve tasavvufa yapılmış bir kötülük olarak görmüştür. Bu anlayışın işleri zorlaştırdığını ve sülûk yollarını daralttığını söyleyerek ifrattan uzak, tekellüfsüz, yeni ve farklı uygulamalar ortaya koymuş, ilim olmadan Allah'a kulluk yapılamayacağını belirtmiş, bunun için çok şey bilmekten ziyade az da olsa bildiğiyle amel etmenin önemini vurgulamış, bu yolda ilim, tefekkür ve amelin birleştirilmesi gerektiğini savunmuştur (*Mecmūʿatü Resâʾil*, s. 390-391).

Kendisini ziyaret için Medine'den gelen halifelerinden Muhammed Hasan el-Medenî, Derkâvî'nin vefatı sırasında şeyhinin yanında bulunmuş, bir müddet Benî Zervâl'deki merkez tekkede tarikatın liderliğini üstlenmiş, ardından Trablus'a gitmiştir. Merkez tekkeye ise oğlu Mulây Muhammed Tayyib ed-Derkâvî halef olmuştur. Derkâvî'nin irşad icâzeti verdiği ilk kişi Sîdî Muhammed b. Ahmed el-Bûzîdî'dir (ö. 1229/1814). Bûzîdî'nin en önemli talebesi ve halifesi ise Şâzeliyye tarikatının yetiştirdiği velûd müelliflerden biri olan İbn Acîbe'dir (ö. 1224/1809). Ancak her ikisi de şeyhlerinden önce vefat etmiştir (Muhyiddin et-Tuʿmî, s. 40-41; Lings, s. 8). Bunların dışında kaynaklarda Ebû Ziyân Muhammed b. Ahmed el-Muaskerî, Ebû Abdullah Ömer b. Muhammed el-Harrâk, Abdülvâhid ed-Debbâğ, Muhammed el-Fâsî, Şeyh el-Bereket Ali, Ebü'l-Abbas Ahmed el-Bedevî Züveytin, Ebû Yaʿzâ el-Mehâcî, Muhammed b. Abdülkādir el-Pâşâ da Derkâvî'den hilâfet alanlar arasında sayılmaktadır.

Derkâviyye'den birçok şube doğmuştur. Derkâvî'nin halifelerine veya onlardan icâzet almış olanlara izâfe edilen bu şubelerden tesbit edilenler şunlardır: Bûzîdiyye, Bedeviyye, Medeniyye, Ziyâniyye, Gumâriyye, Fâsiyye, Harrâkıyye, Kettâniyye, Bû Azzâviyye, Mehâciyye, Mekkiyye, Hisâfiyye, Rahmâniyye, Yeşrutiyye, Zâfiriyye, Aleviyye ve Hâşimiyye. Zamanla bazı kollar müstakil hale gelmiş, hatta Derkâviyye'nin şubesi oldukları bile unutulmuştur. Bazı yerlerde Derkâviyye zaman içinde etkisini yitirirken şubeleri veya Şâzeliyye'nin kendisi öne çıkmıştır. İstanbul'a Şeyh Zâfir el-Medenî'nin (ö. 1321/1903) getirdiği bu tarikat Türkiye'de daha çok Şâzeliyye ismiyle tanınmıştır. Derkâviyye ve Şâzeliyye'nin dünyanın pek çok yerine ulaşmasında Yeşrutiyye ve Aleviyye kollarının etkisi büyüktür. Özellikle tarikatın Avrupa ve Amerika'ya intikalinde Aleviyye'nin kurucusu Şeyh Ahmed el-Alevî'nin (ö. 1353/1934) faaliyetleri önemlidir. Şeyh Ahmed, Batı'da birçok kişinin hidayetine vesile olan Frithjof Schuon (İsâ Nûreddin), Titus Burckhardt (Sîdî İbrâhim İzzeddin) ve Martin Lings (Ebûbekir Sirâceddin) gibi entelektüellerin tasavvufla tanışmasını sağlamıştır. Hatta Frithjof Schuon (ö. 1998) Aleviyye'den doğmuş Meryemiyye adlı kolun kurucusu kabul edilmektedir (bk. DERKÂVİYYE).

Eserleri. 1. *Resâʾil.* Derkâvî'nin mektuplarından derlenen eser ilk defa *Şûraʾṭ-ṭaviyye fî meẕhebiʾṣ-ṣûfiyye* adıyla basılmıştır (Fas 1318). 243 mektup içeren eserin çeşitli baskıları yapılmıştır. Daha sonra tesbit edilenlerle birlikte sayısı 273'e ulaşan mektuplar Bessâm Muhammed Bârûd (*Mecmûʿatü'r-resâʾil*, Ebûdabi 1419/1999; T trc. A. Cüneyd Köksal v.dğr., *Bir Mürşidin Mektupları*, İstanbul 2008, 2012) ve Âsım İbrâhim el-Keyyâlî (*Resâʾilü Mevlây el-ʿArabî ed-Derḳāvi: Büşûrü'l-hediyye fî meẕhebiʾṣ-ṣûfiyye*, Beyrut 1424/2003) tarafından yayımlanmıştır. Derkâvî'nin bazı mektuplarını Titus Burckhardt İngilizce'ye çevirmiş (*Letters of a Sufi Master*, London 1973), İbrahim Kalın da İngilizce'den Türkçe'ye tercüme etmiştir (*Bir Mürşidin Mektupları*, İstanbul 1995). **2.** *el-Vaẓîfetü'ş-Şâẕiliyyetü'd-Derḳāviyye.* Üç bölümden

oluşan risâlenin ilk bölümü *Şalavâtü İbn Meşîş* esas alınarak yapılmış bir salavat tertibidir. Şeyh Zerrûk, daha önce İbn Meşîş'in salavatına Şâzelî'nin hizblerinden seçtiği bazı ifadeleri ve kendi cümlelerini ekleyerek *el-Vaẓîfetü'z-Zerrûḳıyye fi'l-evrâd* adlı eserini meydana getirmişti. Derkâvî, Şeyh Zerrûk'un bu çalışmasına ilâve ve tashihlerde bulunarak son şeklini vermiş, bundan dolayı salavatın bu yeni haline genellikle *eṣ-Ṣalâtü'l-Meşîşiyyetü'l-memzûce* adı verilmiş (Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî, I, 155), bazan da *el-Virdü'l-ekber* denilmiştir. Eserin ikinci bölümünde günlük kısa virdin hangi cümlelerden oluştuğu ve nasıl uygulanacağı anlatılmış, son bölümde de tarikatın silsilesi verilmiştir. Eser *el-Vaẓîfetü'ş-Şâẓiliyye* veya Derkâviyye'nin şubeleri tarafından kendilerine izâfe edilerek *el-Vaẓîfetü'ş-Şâẓiliyyetü'l-Yeşruṭıyye* gibi isimlerle defalarca basılmıştır. Derkâvî'ye ayrıca *Cevâhirü'l-ḳırṭâs* ve *Menâḳıbü'ş-Şeyḫ Cemel* adıyla iki eser daha nisbet edilmektedir (M. Ahmed ed-Dernîka, s. 129).

BİBLİYOGRAFYA :

Derkâvî, *Bir Mürşidin Mektupları* (trc. İbrahim Kalın), İstanbul 1995, Martin Lings'in önsözü, s. 7-10; a.mlf., *Mecmûʿatü Resâ'il* (nşr. Bessâm M. Bârûd), Ebûzabî 1999, tür.yer.; Harîrîzâde, *Tibyân*, II, vr. 76ª-77ᵇ; L. Rinn, *Marabouts et Khouan*, Algiers 1884, s. 231-264; Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî, *Mecmûʿatü'l-aḥzâb*, İstanbul 1311, I, 155; Selâvî, *el-İstiḳṣâ*, VIII, 109-110; Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *Selvetü'l-enfâs*, Fas 1316, I, 177, 267; Şeyh Zâfir, *en-Nûrü's-sâṭıʿ ve'l-burhânü'l-ḳâṭıʿ*, İstanbul 1301, s. 3-4; a.mlf., *el-Envârü'l-kudsiyye fî tenzîhi turuḳı'l-kavmi'l-aliyye*, İstanbul 1302, s. 145-151, 159-160; Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, I, 358, 381; Ebû Ziyân el-Garîsî el-Muaskerî, *Kenzü'l-esrâr fî menâḳıbi'l-ʿArabî ed-Derḳâvî ve aṣḥâbihi'l-aḫyâr*, Rabat, el-Hizânetü'l-âmme, nr. 2841/K; J. S. Trimingham, *The Sufi Orders in Islam*, Oxford 1971, s. 111-133; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), IV, 223-224; İbrâhim Harekât, *el-Maġrib ʿabre't-târîḫ*, Dârülbeyzâ 1985, s. 159; B. G. Martin, *Sömürgeciliğe Karşı Afrika'da Sûfî Direniş* (trc. Fatih Tatlılıoğlu), İstanbul 1988, s. 62-85, 269; M. Ahmed ed-Dernîka, *eṭ-Ṭarîḳatü'ş-Şâẓeliyye ve aʿlâmühâ*, Beyrut 1410/1990, s. 129; Âmir en-Neccâr, *eṭ-Ṭuruḳu'ṣ-ṣûfiyye fî Mıṣr*, Kahire 1992, s. 146; Abdülkâdir Îsâ, *Ḥaḳâ'iḳ ʿani't-taṣavvuf*, Halep 1414/1993, s. 639; İsmail Yiğit, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi: Endülüs (Gırnata), Benî Ahmer Devleti ve Kuzey Afrika İslâm Devletleri*, İstanbul 1995, s. 622-670; Muhyiddin et-Tu'mî, *Ṭabaḳâtü'ş-Şâẓeliyyeti'l-kübrâ*, Beyrut 1416/1996, s. 168; Mustafa Salim Güven, *Ebü'l-Hasan Şâzilî ve Şâziliyye* (doktora tezi, 1999), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 341-343; M. Lings, *Yirminci Yüzyılda Bir Velî* (trc. Betül Özel Çiçek), İstanbul 2009, s. 104, 131, 293; A. Cour, "Derkava", *İA*, III, 542-545; Naîme Bûyugrûmnî, "ed-Derḳâvî, Ebû ʿAbdullah Muḥammed el-ʿArabî b. Aḥmed", *Mv.AU*, IX, 173-177.

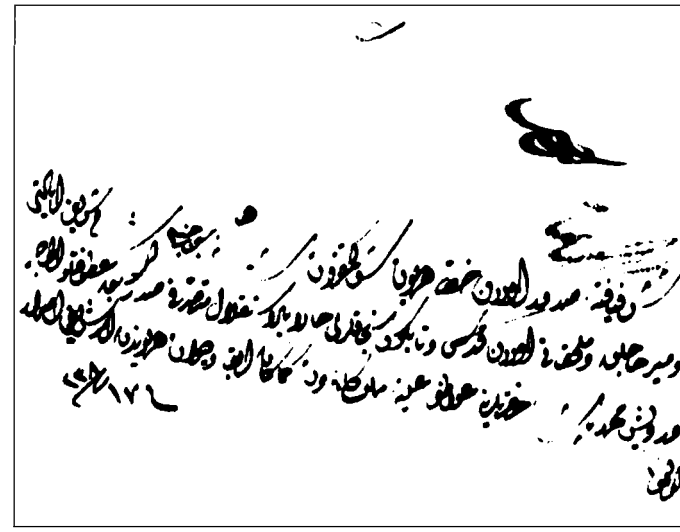
MUSTAFA SALİM GÜVEN

DERVİŞ MEHMED PAŞA
(ö. 1837)

Osmanlı sadrazamı.

Muhtemelen 1765'te doğdu. Derviş veya Burdurlu lakabıyla bilinir. Mora'da Anabolu Kalesi sakinlerinden Rüstem Ağa'nın oğludur. Hayatının ilk yılları hakkında bilgi yoktur. Kaynaklarda Morevî Salbaş Ahmed Paşa'nın (ö. 1807) hizmetine girdiği, onun mühürdarı olduğu belirtilir. Daha sonra yine Ahmed Paşa'nın desteğiyle mîrimîranlık rütbesi aldı ve Balıkesir mutasarrıfı oldu. 27 Kasım 1808'de Kırşehri mutasarrıflığı ve Cezâyir-i Bahr-i Sefîd muhafızlığına getirildi. 18 Kasım 1809'da kendisine Rumeli beylerbeyi pâyesi tevcih edildi (BA, A.DVN. S NŞT., nr. 39, s. 284). Ardından Sultanönü mutasarrıfı olduğu ve Ekim 1813'te bu görevde bulunduğu bilinmektedir. 9 Mart 1814'te azledildikten sonra 20 Eylül'de Karesi sancağına gönderildi. 3 Eylül 1816'da vezirlik rütbesini aldı, Teke-Hamîd mutasarrıflığı buna ek olarak verildi. 7 Nisan 1817'de Eskişehir ve Kocaeli'nin ilhakıyla birlikte Hudâvendigâr sancağına tayin edildi. Bu görevinin ardından sadrazamlığa getirildi (5 Ocak 1818). Dönemin vak'anüvisi Şânîzâde'nin vüzerâ arasında iş bilir bir idareci olarak itibar kazandığını belirttiği Derviş Mehmed Paşa'nın sadrazam olmasını II. Mahmud'un önceden düşündüğü anlaşılmaktadır. Padişah, 5 Ocak 1818'de Bursa'da bulunan Derviş Paşa'ya silâhdar İbrâhim Ağa'yı özel davetçi sıfatıyla gönderdi. Mehmed Paşa da aldığı emir üzerine tebdîl-i kıyâfetle İstanbul'a gelerek kapı kethüdâsı Tekfurdağlı Ahmed Ağa'nın konağına yerleşti (Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi, II, 807). Sadrazam olarak tayin edildiği haberi ertesi gün duyuruldu. Dönemin güçlü devlet adamlarından Hâlet Efendi'ye yakın olmasının bu hızlı tayinde önemli bir etken olduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra Hâlet Efendi'nin, kendi otoritesine karşı duracak güçlü bir sadrazam istemediğinden onun sadârete gelmesini tercih ettiğine dair rivayetler de vardır.

İki yıl sadâret makamında kalan Derviş Mehmed Paşa bu sırada Sivas'ta çıkan karışıklıklar, ertesi yıl Van muhafızı Mehmed Derviş Paşa'nın isyanı, Diyarbekir ve Çıldır'daki huzursuzluklar, Halep ihtilâli gibi karışıklıklarla uğraşmak zorunda kaldı. Mısır Valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın oğlu İbrâhim Paşa'nın, Vehhâbîler'in merkezi olan Dir'iye Kalesi'ni zaptı ve Abdullah b. Suûd'u esir alıp İstanbul'a göndermesi de aynı döneme rastlar. Sadâretinde en önemli problem ise İstanbul'da ardarda baş gösteren asayişsizliktir. Şehrin muhtelif yerlerinde farklı askerî gruplar arasında çıkan kavgalar iktidarı sarsacak boyutlara ulaşıyordu. Balıkpazarı'nda bir bostancı neferinin bir hamalı öldürmesiyle iki taraf arasında başlayan olaylara, 10 Temmuz 1819'da Galata'da 25 ve 71. yeniçeri ortaları arasında haraç meselesi yüzünden yeni bir kavga da eklenince bu hadiselerde âciz kaldığı gerekçesiyle Kaptanıderyâ Pomak Hasan Paşa azledilip İzmir'e sürgüne gönderilirken Derviş Mehmed Paşa da tedbirsiz davranmak ve olaylara karışanları cezalandırmamakla suçlandı. Şânîzâde de bu olayı bastırmada ve suçluları cezalandırmada âciz kaldığını belirttiği Derviş Paşa'nın gerekli tedbirleri alamadığı için yeni olayların çıkmasını da engelleyemediğini yazar (*a.g.e.*, II, 924-925, 962). Derviş Mehmed Paşa'nın sadâretten alınmasının

Derviş Mehmed Paşa'nın Şam valisi ve emîr-i hac olarak tayin emri (BA, BOA, HH. nr. 1561/51)

temel sebebi kesin biçimde belli değilse de İstanbul'da çıkan karışıklıkları önleyememesinin bunda başlıca etken olduğu söylenebilir.

5 Ocak 1820'de sadâret makamından azledilen Derviş Mehmed Paşa'nın Gelibolu'da ikameti için irade çıktı (BA, Cevdet-Dahiliye, nr. 89/4445). Ancak buradaki ikameti pek uzun sürmedi. 9 Ağustos'ta vezâretle Aydın ve Saruhan sancakları mutasarrıflığına tayin edildi (BA, HH, nr. 1549/48-01). Ardından Halep'e ikinci bir ordu sevki emrini aldı (Lutfî, III, 624). 16 Ocak 1821'de Kudüs ve Nablus'un ilhakıyla Trablusşam valisi ve emîr-i hac oldu (BA, A.DVN. S NŞT., nr. 39, s. 12; HH, nr. 1555/07-01). Ardından görev alanı Safed, Sayda, Beyrut'a kadar genişletildi ve buna Cerde başbuğluğu da eklendi (21 Nisan 1822). Ancak daha sonra Sayda, Safed ve Beyrut bölgesi başkasına verildi, Kudüs'le Şam valiliği sürdü. 10 Şubat 1823'te Şam valiliği görevinden azledilip Anadolu valiliğine getirildi (BA, A.DVN. S NŞT., nr. 39, s. 6). Bu görevden 19 Temmuz 1825'te ayrıldı, Kütahya'da ikametine dair emir çıktı. Azil sebebi olarak hâne halkı ve akrabalarını hükümet işlerine karıştırması ve bunların suistimallerine göz yumması gösterilir. Özellikle damadı müderris Ali Paşazâde Hamdi Bey'in zulmünden Kütahya ahalisinin şikâyetleri bunu çok etkiledi. Derviş Paşa'nın vezâreti kaldırıldı ve malları müsadere, damadının ise çeşitli soruşturmaların ardından müderrisliği iptal edildi. Önce Kütahya'ya sürgüne gönderilen Derviş Paşa'nın sürgün yeri daha sonra Karahisarısâhib (Afyonkarahisar) olarak değiştirildi (BA, HH, nr. 502/24653-B). 31 Temmuz 1825 tarihinde ikinci ikamet yerine ulaşan Derviş Mehmed Paşa'nın talepleri doğrultusunda kendisine 1500 kuruş maaş tahsis edildiği gibi (BA, HH, nr. 518/25322) yeni sürgün yeri de Bursa olarak belirlendi (Kasım-Aralık 1831). Uzun bir sürgün hayatıyla aktif siyasetten uzak kalan Derviş Paşa 19 Nisan 1837'de şeyhülharem tayin edildi, ancak bu görevine giderken Yenbu'da vefat etti.

Sultan Abdülaziz dönemi şairlerinden Nevres, Derviş Mehmed Paşa'nın oğlu Mehmed Bey'in oğludur. Derviş Mehmed Paşa'nın birkaç hayratı vardır. Bunların en önemlisi 1815'te Kal'a-i Sultâniyye (Çanakkale) kasabasında yaptırdığı cami ile on odalı bir medresedir (BA, Cevdet-Evkaf, nr. 165/8215). Bunun yanı sıra İstanbul Zeyrek'te Şah Huban sokağında mahallenin su ihtiyacını gidermek için bir çeşme inşa ettirmiştir (1818). Diğer bir çeşmesi de Topkapı dışında Takkeci İbrâhim Ağa Camii'nin dış avlusunun köşesinde "kevser-i redîf" diye adlandırılan çeşmedir (1819). Kesme taştan yapılan çeşmenin iki tarafı sütunlu ve kabartmalıdır. Çeşmenin kitâbesinde, "Erenler himmetiyle söyledim târîhi Hayrî, zülâl-i cûdunu Derviş Paşa eyledi icrâ, 1235" ifadesi yer alır. Söz konusu çeşmenin suyu için yakındaki bir tarlada üç adet kuyu kazılmış ve kuyular Derviş Mehmed Paşa tarafından yaptırılmıştır. Derviş Mehmed Paşa'nın vakfiyesinde inşa ettirdiği cami, çeşmeler ve kuyular için hâcegân-ı Dîvân-ı Hümâyun'dan Ömer Lutfi Efendi mütevelli tayin edilmiş ve Ezine Kazdağı kasabasında üç adet çiftlik, bir bostan ve elli dört tarla vakfedilmiştir (Özdemir, s. 44-45). Ayrıca Burdur'da bir kütüphane yaptırdığı, bağışlarla kütüphanenin zaman içinde zengin bir koleksiyona dönüştüğü bilinmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Şânîzâde Mehmed Atâullah Efendi, *Târih* (haz. Ziya Yılmazer), İstanbul 2008, II, 807, 924-925, 962; Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi, *Târih* (haz. Ziya Yılmazer), İstanbul 2000, tür.yer.; Ahmed Rifat, *Verdü'l-hadâik*, İstanbul 1283, s. 45-46; Cevdet, *Târih*, XI-XII, tür.yer.; Lutfî, *Târih* (haz. Yücel Demirel), İstanbul 1999, II, III, V, tür.yer.; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî* (haz. Nuri Akbayar, s.nşr. Seyit Ali Kahraman), İstanbul 1996, II, 416-417; Duran Özdemir, *Sadrazam Derviş Mehmed Paşa'nın Vakfı: H. 1235 – M. 1819* (yüksek lisans tezi, 2002), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 44-45; Bekir Şahin, "Katalogda Yer Almayan ve Ortaya Yeni Çıkan Burdur Şer'iye Sicili", *I. Burdur Sempozyumu, Bildiriler* (ed. Gökay Yıldız v.dğr.), Burdur 2007, s. 50-54; İsmail E. Erünsal, *Osmanlı Vakıf Kütüphaneleri: Tarihî Gelişimi ve Organizasyonu*, Ankara 2008, s. 278, 374, 385, 500, 501.

AYSEL YILDIZ

DEŞTEKÎ, Sadreddin
(صدرالدين الدشتكى)

Ebü'l-Meâlî Mîr Sadrüddîn Muhammed b. Gıyâsiddîn Mansûr ed-Deştekî eş-Şîrâzî (ö. 903/1498)

İranlı âlim.

2 Şâban 828'de (19 Haziran 1425) Şîraz şehrinin Deştek mahallesinde doğdu. Zeyd b. Ali b. Hüseyin yoluyla Hz. Ali soyuna bağlandığı rivayet edilen ve yetiştirdiği âlimlerle tanınan Deştekî sülâlesine mensuptur. Atalarının Şîraz'a V. (XI.) yüzyılda geldiği nakledilir. Seyyidülhükemâ, Sadrülulemâ gibi lakaplarla tanınır. Emîr Sadreddin veya kendisiyle aynı ismi taşıyan Molla Sadrâ'dan (Sadreddîn-i Şîrâzî) ayırt edilmesi için Sadreddin Kebîr diye anılır. Babası Gıyâseddin Mansûr ve amcası Seyyid Nizâmeddin Ahmed'den hadis, yeğeni Seyyid Habîbullah'tan Arapça ve fıkıh, Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin talebesi Kıvâmüddin Muhammed Gülbârî'den (Gurbâlî) mantık ve felsefe dersleri aldı. Kelâm ve felsefe hocalarının silsilesi Kutbüddin eş-Şîrâzî, Nasîrüddîn-i Tûsî, Fahreddin er-Râzî, Gazzâlî ve İbn Sînâ şeklinde sıralanır. Başta aklî ilimler olmak üzere çeşitli alanlarda derinleşen Sadreddin ed-Deştekî döneminin önemli düşünürlerinden biri haline geldi. Kaynaklarda ondan bahsedilirken "on birinci akıl, insanlığın üstadı, üçüncü muallim, filozofların sonuncusu" gibi ifadeler kullanılır (*DİA*, XXX, 125). Hayatına dair oğlu ve talebesi Mîr Gıyâseddin Mansûr vasıtasıyla az da olsa bilgi edinilmektedir. İsmi Molla Sadrâ ile karıştırıldığı gibi yeni bazı çalışmalarda oğlu, hatta torunuyla da karıştırıldığı dikkat çekmektedir. Nitekim Oliver Leaman'ın *The Biographical Encyclopaedia of Islamic Philosophy*'de "Al-Dashtaki, Sadr al-Din (d. 903/1497-8)" başlığıyla kaleme aldığı yazıda tamamen oğlu Gıyâseddin'in hayatı anlatılmaktadır. İhsanoğlu ve Rosenfeld da ortak çalışmalarında (bk. bibl.) Deştekî'yi kendisiyle aynı ismi taşıyan torunuyla (*Cevâhirnâme* müellifi) karıştırarak onu mineralog diye tanıtmışlardır (bk. bibl.). Ayrıca birçok yerde Sadreddin'in Şah Tahmasb zamanında sadâret makamına getirildiği kaydedilse de bu bilgi doğru değildir. Zira Sadreddin ed-Deştekî, Şah Tahmasb zamanında yaşamadığı gibi bu görevi üstlenen kendisi değil oğlu Mîr Gıyâseddin Mansûr'dur (*DİA*, XXX, 126).

Deştekî, oğlu Mansûr'un adını taşıyan Mansûriyye Medresesi'ni kurarak burada ders verdi. Aynı dönemde Şîraz'da yaşayan Celâleddin ed-Devvânî ile birlikle şehrin felsefe merkezi haline gelmesinde önemli rol oynadı. XV. yüzyılın son çeyreğinde Sadreddin ed-Deştekî ve henüz on dört yaşındaki oğlu Mîr Gıyâseddin Mansûr ile Celâleddin ed-Devvânî arasında meydana gelen ilmî tartışmalar bu coğrafyada geniş yankılar uyandırmıştır. Akkoyunlular'ın son dönemlerinde ortaya çıkan siyasî karışıklıklar Fars eyaletinin merkezi olan Şîraz'ı ve buradaki ilim çevrelerini de etkiledi. Nitekim Celâleddin ed-Devvânî önce hapsedildi, ardından Şîraz'dan çıkarıldı. Sadreddin ed-Deştekî de 12 Ramazan 903'te (4 Mayıs 1498) Akkoyunlular'ın Bayındırlı oymağı mensuplarınca öldürüldü, naaşı Şîraz'da Mansûriyye Medresesi'nin bahçesine defnedildi.

Çok sayıda talebe yetiştiren Sadreddin ed-Deştekî'nin talebeleri arasında oğlu Mîr Gıyâseddin Mansûr, torunu Mîr Sadreddin

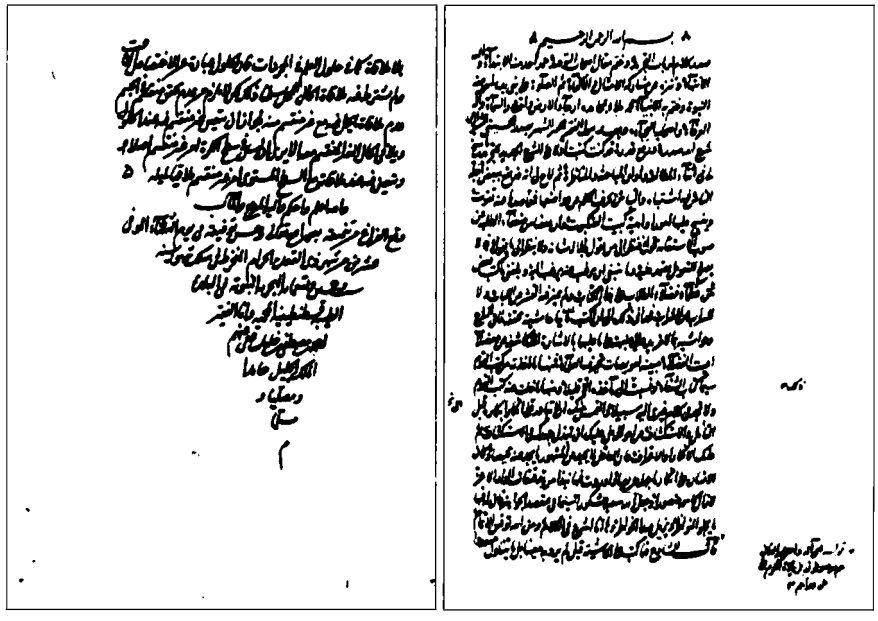
(II), İmâdüddin Mes'ûd, Emîr İbrâhim b. Emîr Selâmullah sayılabilir. Ayrıca yazdığı eserlerle başta hemşehrisi Molla Sadrâ olmak üzere pek çok düşünürü etkilemiştir. Deştekî ile Devvânî arasında geçen ilmî tartışmalar kendilerinden sonraki dönemlerde de etkili olmuş, onun vefatının ardından oğlu Gıyâseddin bu tartışmaları devam ettirmiştir. Deştekî ve Devvânî'nin birbirlerine reddiyeler yazmaları *eṭ-Ṭabaḳātü'ş-Ṣadriyye ve'l-Celâliyye* adıyla anılan bir literatürün ortaya çıkmasına yol açmıştır. Tartışmanın başlangıcı, Nasîrüddîn-i Tûsî'nin pek çok şerh ve hâşiyeye konu olan *Tecrîdü'l-i'tiḳād*'ına *(Tecrîdü'l-kelâm)* Ali Kuşçu'nun yazdığı *eş-Şerḥu'l-cedîd*'e Celâleddin ed-Devvânî'nin bir hâşiye yazmasına dayanır. Sadreddin ed-Deştekî de aynı eser için bir hâşiye kaleme almış ve burada Devvânî'yi eleştirmiştir. Kâtib Çelebi, Sadreddin ed-Deştekî'nin bu hâşiyesini II. Bayezid'e hediye olarak gönderdiğinden bahseder. Celâleddin ed-Devvânî, Deştekî'nin hâşiyesine bir reddiye yazmış, Deştekî de cevap mahiyetinde bir hâşiye daha kaleme almıştır. Devvânî'nin buna yönelik son reddiyesine o sıralarda Sadreddin ed-Deştekî öldürüldüğü için oğlu Gıyâseddîn-i Şîrâzî cevap vermiştir (*Keşfü'ẓ-ẓunûn*, II, 200-202). Şiîlik'teki Ahbâriyye anlayışını sistemleştiren Muhammed Emîn el-Esterâbâdî (ö. 1033/1624), *el-Kitâb fi'r-red mâ aḥdeşehü'l-fâḍılân fî ḥavâşi'ş-Şerḥi'l-cedîd li't-Tecrîd* başlıklı eserinde Deştekî ve Devvânî arasındaki tartışmaları ele almıştır. Buradaki eleştirilerinde özellikle Devvânî'yi hedef aldığı görülür (*Scripturalist Islam*, s. 39; Kakaie, sy. 5 [2014], s. 22). Kaynaklar, Devvânî ile Deştekî arasındaki tartışmaların *Tecrîd*'e yazdıkları hâşiyelerle sınırlı kalmadığını göstermektedir.

Gıyâseddin Mansûr babasıyla Devvânî arasında geçen tartışmaları konu edinen *Muḥâkemât* adıyla bir eser kaleme almıştır (Anay, *Celâleddin Devvânî*, s. 161-162). Deştekî ile Devvânî'nin tartışmaları sonraki dönemlerde mizah konusu olmuş, bıktıracak derecede uzayan tartışmalar için, "Tabakāt-ı Sadriyye ve Celâliyye rütbesine ermek" şeklinde darbımesel haline gelmiştir (Kâtib Çelebi, *Mizânü'l-hak*, s. 123). Bu polemiğin ilmî olmaktan ziyade Sadreddin ed-Deştekî'nin Şiî, Celâleddin ed-Devvânî'nin Sünnî olmasından kaynaklandığına dair iddialar bulunmakla birlikte (Anay, *Celâleddin Devvânî*, s. 85) mezhebî arka planı ispatlayan bir bilgi bulunmamaktadır. Her ne kadar H. Corbin, Sadreddin ed-Deştekî'nin IX. (XV.) yüzyılın önde gelen Şiî âlimlerinden olduğunu söylese de (*History of Islamic Philosophy*, s. 336) Deştekî ailesinin Şiî hadis külliyatını XV. yüzyılın sonlarına doğru kullanmaya başladığı düşünülürse (Abisaab, s. 18) bunun mezhep kökenli bir tartışma olmadığı tezi güçlenir. Ayrıca bu âlimlerin yaşadıkları dönemde bölgede hâkim hânedanların Sünnî olup henüz Şiîliği benimsememiş olmaları da önemlidir.

Sadreddin ed-Deştekî Fârâbî, İbn Sînâ, Fahreddin er-Râzî, Nasîrüddîn-i Tûsî ve Seyyid Şerîf el-Cürcânî, hatta muhalifi Celâleddin ed-Devvânî gibi âlimlerden çok etkilenmiş, yazdığı şerhlerde ve tenkidî / cevabî eserlerde de bunu göstermiştir. İhsan Fazlıoğlu'na göre Meşşâî geleneğe sahip Deştekî çizgisi, hem Semerkant Okulu'nun hem de İstanbul'un İbn Sînâcılığa olan uzaklığına bir tepki olarak ortaya çıkmıştır (*Türkiye'de / Türkçe'de Felsefe Üzerine Konuşmalar*, s. 231-237). Deştekî'nin eserlerinin Osmanlı ülkesindeki yaygınlığı ve onun çizgisindeki âlimlerin yazdığı kitapların Osmanlı medreselerinde ders kitabı olarak okutulması kendisinin Osmanlı coğrafyasındaki etkisi hakkında bir fikir verebilir.

Eserleri. Sadreddin ed-Deştekî'nin tamamına yakını yazma halinde bulunan eserlerinin çeşitli nüshaları Türkiye ve İran kütüphanelerinde mevcuttur (*Mu'cemü'l-maḫṭûṭâti'l-mevcûde*, s. 1599-1600 [burada bazı kitapların müellifi olarak yanlışlıkla Sadreddin ed-Deştekî gösterilmiştir]; İran kütüphanelerindeki nüshaları için bk. Bâharzâde, *Ḥirâdnâme-i Ṣadrâ*, sy. 66 [1378 hş./1999], s. 139-160). **1.** *Risâle fî işbâti'l-vâcib (er-Risâletü'l-ittiṣâfiyye [fî işbâti'l-vâcib], Risâle fî işbâti'l-bârî)* (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 2137, vr. 121[b]-139[a]; Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 1596, müstensih Sa'dî Çelebi, vr. 63-83); *Risâle fi işbâti'l-bârî* (Köprülü Ktp., Mehmed Âsım Bey, nr. 233, vr. 91-124). Müellifin oğlu Gıyâseddin esere bir hâşiye yazmıştır. **2.** *Ḥâşiye ʿale'ş-Şerḥi'l-Cedîd li't-Tecrîd (el-Ḥâşiyetü'ş-Ṣadriyye-Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi't-Tecrîdi'l-cedîd)*. Ali Kuşçu'nun *Şerḥu Tecrîdi'l-kelâm*'ına yazılan şerhtir (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 2027, müstensih Ahmed b. Mustafa Taşköprizâde, 350 varak; Âtıf Efendi Ktp., Âtıf Efendi, nr. 1279, 309 varak; Nuruosmaniye, nr. 56, 264 varak; Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 597, 362 varak; Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 600, 150 varak). Kataloglarda *Ḥâşiye ṣâniye ʿale'ş-Şerḥi'l-Cedîd* ismiyle de geçer (Süleymaniye Ktp., Yazma Bağışlar, nr. 3629, 296 varak; Köprülü Ktp., Fâzıl Ahmed Paşa, nr. 801, 303 varak). **3.** *el-Ḥâşiye ʿale'l-Ḥâşiyeti'ş-Şerîfiyye ʿale'ş-Şerḥi'l-ḳadîm li't-Tecrîd*. Deştekî'nin Celâleddin ed-Devvânî'nin bir önceki ese-

Sadreddin ed-Deştekî'nin *Ḥâşiye ʿale'ş-Şerḥi'l-Cedîd li't-Tecrîd* adlı eserinin ilk ve son sayfaları (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 2027)

re yazdığı hâşiye için kaleme aldığı cevabî hâşiyedir. **4.** *Ḥâşiye ʿalâ Ḥâşiyeti'l-Meṭâliʿ li's-Seyyid (Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi'l-Meṭâliʿ).* Sirâceddin el-Urmevî'nin *Meṭâliʿu'l-envâr* adlı mantık kitabına Kutbüddin er-Râzî'nin yazdığı *Levâmiʿu'l-esrâr* adlı şerh için Seyyid Şerîf el-Cürcânî bir şerh kaleme almıştır. Bu hâşiyeye Sadreddin ed-Deştekî ve Celâleddin ed-Devvânî ikişer hâşiye yazmıştır. Her ikisinin de ilk hâşiyeleri *el-Ḥâşiyetü'l-ḳadîme,* ikinci hâşiyeleri *el-Ḥâşiyetü'l-cedîde* adını taşımakta, Deştekî'nin hâşiyelerine *Ṭabaḳātü'ş-Ṣadriyye,* Devvânî'ninkilere *Ṭabaḳātü'l-Celâliyye* de denilmektedir. Anay ilk hâşiyeyi Devvânî'nin yazdığını, Deştekî'nin hâşiyelerinin ona cevap mahiyetinde olduğunu belirtir (*Celâleddin Devvânî,* s. 161-162). Deştekî'nin ilk hâşiyesinin yazmaları mevcuttur (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3270, müstensih Ahmed b. Yûsuf el-Hasenî, 67 varak). **5.** *Ḥâşiye ʿalâ ḥâşiyeti Levâmiʿi'l-esrâr fî şerḥi Meṭâliʿi'l-envâr.* Sadreddin ed-Deştekî'nin bir önceki eserle ilgili olarak yazdığı ikinci şerhtir. **6.** *Ḥâşiye ʿalâ Ḥâşiyeti Şerḥi'ş-Şemsiyye (el-Ḥâşiyetü ʿale'ş-Şerḥi'l-Ḳuṭbî li'r-Risâleti'ş-Şemsiyye)* (Süleymaniye Ktp., Giresun Yazmalar, nr. 3571, müstensih Muîd Mehmed Efendi, vr. 38[b]-48[b]). Kataloglarda *Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi'ş-Şemsiyye* ismiyle de geçer (Kastamonu Yazma Eserler Ktp., nr. KHK 5776/01). Bu eser, Kutbüddin er-Râzî'nin Ali b. Ömer el-Kâtibî el-Kazvînî'nin mantığa dair risâlesi *er-Risâletü'ş-Şemsiyye*'ye yazdığı *Taḥrîrü'l-ḳavâʿidi'l-manṭıḳıyye fî şerḥi'r-Risâleti'ş-Şemsiyye* başlıklı şerhi için kaleme alınan hâşiyedir. **7.** *el-Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi Muḫtaṣari'l-Uṣûl.* İbnü'l-Hâcib'in *Müntehe's-sûl ve'l-emel fî ʿilmeyi'l-uṣûl ve'l-cedel* adlı eserinin *Muḫtaṣarü'l-uṣûl* olaraktanınan özetine Adudüddin el-Îcî'nin yazdığı *Şerḥu Muḫtaṣari'l-Müntehâ*'sı için Sadreddin ed-Deştekî'nin kaleme aldığı hâşiyedir. Son dönemlerde Sadreddin ed-Deştekî hakkında yapılan çalışmaların sayısı artmış (bk. bibl.), Abdullah Şekîbâ da *Berresî-yi Âşâr u Efkâr-i Felsefî-yi Mîr Ṣadreddîn Deştekî* adıyla bir doktora tezi hazırlamıştır (1355 hş./1976, Tahran Üniversitesi).

BİBLİYOGRAFYA :

Kâtib Çelebi, *Mîzânü'l-hak fî ihtiyâri'l-ehak,* İstanbul 1306, s. 123; a.mlf., *Keşfü'ẓ-ẓunûn* (nşr. ve trc. G. Flügel), Leipzig 1837, II, 200-202; *Hediyyetü'l-ʿârifîn,* II, 222; Abdullah Şekîbâ, *Berresî-yi Âşâr u Efkâr-i Felsefî-yi Mîr Ṣadreddîn Deştekî* (doktora tezi, 1355 hş./1976), Dânişgâh-i Tahrân; H. Corbin, *History of Islamic Philosophy* (trc. L. Sherrad), London – New York 1993, s. 335-337; Harun Anay, *Celâleddin Devvânî: Hayatı, Eserleri, Ahlak ve Siyaset Düşüncesi* (doktora tezi, 1994), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 83-86, 161-162, ayrıca bk. tür.yer.; a.mlf., "Mîr Gıyâseddin Mansûr", *DİA,* XXX, 125-126; J. Cooper, "From al-Tusi to the School of Isfahan", *History of Islamic Philosophy* (ed. Seyyid Hossein Nasr – O. Leaman), London 1996, s. 585-596; B. A. Rosenfeld – Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars of Islamic Civilization and Their Works (7th-19th c.),* Istanbul 2003, s. 298-299; R. J. Abisaab, *Converting Persia: Religion and Power in the Safavid Empire,* London – New York 2004, s. 18-19; O. Leaman, "al-Dashtaki, Sadr al-Din (d. 903/1497-8)", *The Biographical Encyclopaedia of Islamic Philosophy* (ed. O. Leaman), London – New York 2006, I, 97-98; R. Gleave, *Scripturalist Islam: The History and Doctrines of the Akhbārī Shi'ī School,* Leiden 2007, s. 39; *Muʿcemü'l-maḥṭûṭâti'l-mevcûde fî mektebâtî İstânbûl ve Ânâṭûlî* (haz. Ali Rıza Karabulut), İbaskı yeri ve tarihi yok], III, 1599-1600; İhsan Fazlıoğlu, "Osmanlı Dönemi Türk-Felsefe Bilim Hayatının Çerçevesi", *Türkiye'de / Türkçe'de Felsefe Üzerine Konuşmalar* (haz. M. Cüneyt Kaya), İstanbul 2009, s. 201-255; Reza Pourjavady, *Philosophy in Early Safavid Iran: Najm al-Dīn Mahmūd al-Nayrizi and His Writings,* Leiden 2011, s. 16-24, ayrıca bk. tür.yer.; Ali Ekber Velâyetî, *Ṣadreddîn Deştekî Şîrâzî,* Tahran 1393 hş.; Pervîn Bahârzâde, "Ṣadreddîn Muḥammed Deştekî Şîrâzî: Zindegî, Âşâr ve Ârâ-yi Felsefî", *Ḫiradnâme-i Ṣadrâ,* sy. 66, Tahran 1378 hş./1999, s. 139-160 (http://icnc.ir/index.aspx?PageSize=10&KEY=%D8%A7%D8%AF%D8%A8%D9%8A%D8%A7%D8%AA%20%D8%B9%D8%B1%D8%A8&PageIndex=0&STYPE=2&BOOKID=12010&PID=287) (28.01.2015); a.mlf., "The Life, Works and Philosophical Views of Sadr al-Dīn Muhammad Dashtakī Shīrāzī", *Ishraq: Islamic Philosophy Yearbook,* sy. 5, Moskova 2014, s. 53-60; Zekeriyyâ Bahârnejâd, "Pejûheşî Pîrâmûn Endîşehâ-yi Felsefî Ṣadreddîn Deştekî Şîrâzî", *Târîḫ-i Felsefe,* II/2, Tahran 1390 hş., s. 109-133 (http://www.sid.ir/fa/VEWSSID/J_pdf/401213900605.pdf) (28.01.2015); Kasem Kakaie, "Shiraz-The Cradle of Wisdom", *Ishraq: Islamic Philosophy Yearbook,* sy. 5, Moskova 2014, s. 20-27; Ahad Faramarz Qaramaleki, "The Liar Paradox in Shīrāz Philosophical School", *a.e.,* s. 41-52; Ahab Bdaiwi, "Some Remarks on the Confessional Identity of the Philosophers of Shiraz: Sadr al-Dīn Dashtakī (d. 903/1498) and His Students Mullā Shams al-Dīn Khafrī (d. 942/1535) and Najm al-Dīn Mahmūd Nayrīzī (d. 948/1541)", *a.e.,* s. 61-85.

HİLAL GÖRGÜN

DEŞTÎ, Ali
(علی دشتی)

Şeyh Alî b. Şeyh Abdilhüseyn-i Deştî (1894-1982)

İranlı yazar, gazeteci ve devlet adamı.

Kerbelâ'da doğdu. Dönemin tanınmış âlimlerinden olan babası Şeyh Abdülhüseyin Deştistânî belirli bir yerde uzun süre kalmayıp Atebât (Kerbelâ, Necef), Deştistan ve Bûşehr gibi merkezlerde ikamet ettiğinden Ali Deştî de eğitimini Kerbelâ, Necef ve Bağdat'ta tamamladı. Seyyid Hüseyin Fişârekî ve Şeyh Abdülkerîm Hâirî Yezdî'den fıkıh dersleri aldı. Babasının ölümünden sonra 1916'da Bûşehr'e ve oradan da Borazcan'daki enîştesi Şeyh Muhammed Hüseyin Borazcânî'nin yanına gitti. I. Dünya Savaşı başladığı sırada önce Deştistan'a, ardından Şîraz'a geçti. Buradan İsfahan'a ve 1919'da Başbakan Mirzâ Hasan Vüsûkuddevle'nin İngilizler'le yaptığı anlaşmayı haber alınca Tahran'a gitti. Tahran'da kendini siyasî karışıklıklar içinde buldu; Ferruh-i Yezdî, Fedâyî-i Alevî ve Şeyh Hüseyin Tahrânî gibi dönemin muhalif isimlerinin yanında yer aldı.

Tahran'da çeşitli gazete ve dergilerde edebî ve siyasî makaleler yazan Deştî, iktidar aleyhine yazıları ve faaliyetleri sebebiyle 1920 yılı yazında Tahran'dan sürüldü. Bir süre Kirmanşah'ta oturduktan sonra Tahran'a dönüp siyasî çalışmalarına aynı hızla devam etti. Ancak muhalefeti destekleyen yazılarından dolayı hapsedildi. Şiî âlimi Seyyid Muhammed Sâdık Tabâtabâî'nin yardımıyla hapisten çıktıysa da muhalefet saflarını terketmedi. 1920'de Başbakan Seyyid Ziyâüddin döneminde ikinci defa hapse girdi. Bu sırada hapishane günlüklerini içeren meşhur eseri *Eyyâm-ı Maḥbes*'i kaleme aldı. 1921 darbesinin ardından kendisinin de aralarında bulunduğu siyasî hükümlüler tahliye edilince tamamen basın hayatına yöneldi. Başlangıçta, bir süre başyazarlığını yaptığı *Sitâre-yi Îrân* gazetesinde yine hükümet aleyhine makaleler yazdı. Bu gazete kapatılınca 1921'de *Şafaḳ-ı Sorḫ* adlı bağımsız bir gazete çıkarmaya başladı ve 1930 yılına kadar bu gazetenin editörlüğünü yaptı. Tahran'ın büyük gazetelerinden biri olan *Şafaḳ-ı Sorḫ* zamanın önde gelen yazar ve aydınlarının bir araya geldikleri, kendi anlayışlarına uygun yazılar yayımladıkları bir mahfil oldu. Deştî, 1927'de bir grup aydın ve yazarla birlikte davet edildiği Rusya'da Sovyet devriminin onuncu yıl kutlamalarına katıldı. 1928'de Bûşehr'den milletvekili seçildi. 1935 yılında *Şafaḳ-ı Sorḫ*'ta yayımlanan bir makalesi yüzünden gazetesi kapatıldı, kendisi de hapse atıldı. Beş ay sonra hastalığı sebebiyle serbest bırakılınca tekrar siyasete döndü ve 6, 7, 8, 9. dönemlerde Bûşehr'den, 12 ve 13. dönemlerde Demâvend'den, 14. dönemde Tahran'dan milletvekili seçildi. 1941-1946 yılları arasında faaliyet gösteren, siyasî bir

Ali Deştî

organizasyondan çok aynı görüşteki arkadaşlarının bir araya geldiği özel bir kulüp niteliği taşıyan Hizb-i Adâlet'i kurdu. 1946'da Başbakan Kıvâmüssaltana'nın Sovyetler Birliği yanlısı siyasetine ve Tudeh Partisi'ne kabinede yer vermesine muhalefeti yüzünden tekrar tutuklandı. Altı ay sonra hapisten çıktı ve yaklaşık yirmi ay boyunca başta Fransa olmak üzere bazı Avrupa ülkelerini dolaştı. Bu sırada Batı düşüncesi ve edebiyatını yakından tanıma imkânı buldu. 1948'de Tahran'a döndüğünde 1951 yılına kadar görev yapacağı İran'ın Kahire büyükelçiliğine tayin edildi. Burada iken Arapça'ya ve Arapça eserlere vukufunu arttırdı. 1953'te şahın Musaddık hükümetini devirmesinden sonra senato üyeliğine seçildi. Bu görevini 1979 İran İslâm Devrimi'ne kadar sürdürdü. 1963'te bir süre Lübnan'da elçi olarak görev yaptı. İslâm devriminin ardından iki defa tutuklandıysa da birer ay sonra serbest bırakıldı. 16 Ocak 1982 tarihinde Tahran'da vefat etti. Arapça ve Fransızca'yı iyi bilen ve bu dillerden Farsça'ya çeviriler yapan Deştî, modern İran nesrinin önemli simalarından olup 1941'den itibaren ülke çapında bir yazar olarak tanınmış, özellikle *Fitne* adlı hikâye kitabıyla şöhreti yayılmıştır.

Eserleri. Telif: 1. *Eyyâm-ı Maḥbes.* Deştî'nin ilk edebî eseri olup 1920'deki hapis anılarını içerir. 1921'de *Şafaḳ-ı Sorḫ*'un 1-15. sayılarında tefrika edildikten sonra kitap halinde basılmıştır (Tahran 1303 hş., 1380 hş.; 1935 yılındaki hapis hâtıralarının da ilâvesiyle, Tahran 1339 hş.; Essen 1381 hş./2003; İng. trc. J. E. Knörzer, *Ali Dashti's Prison Days*, Costa Mesa 1994). **2.** *Fitne.* Ali Deştî'nin ilk hikâye kitabıdır. Hikâyeler önce 1321 hş. (1942) yılında *Mecelle-i Mihr-i Îrân* adlı dergide çıkmış, daha sonra kitap halinde yayımlanmıştır (Tahran 1322 hş.). **3.** *Sâye.* Dergi ve gazetelerde çıkan yirmi yedi makalesini içerir (Tahran 1328 hş.). **4.** *Câdû.* 1330 hş.'de (1951) *Iṭṭılaʿât* dergisinin birkaç sayısında çıkan hikâye daha sonra kitap halinde yayımlanmıştır (Tahran, ts.). **5.** *Hindû.* "Hindû, Ber Sâḥil-i Mînâyî, Dû Şeb" adlı üç hikâyeden oluşur (Tahran, ts.). **6.** *Naḳşî ez Ḥâfız* (Tahran 1336 hş., 1381 hş.). **7.** *Seyrî Der Dîvân-ı Şems-i Tebrîzî* (Tahran 1337 hş.; nşr. Mehdî Mâhûzî, Tahran 1382 hş./2003). **8.** *Ḳalem-rov-i Saʿdî* (Tahran 1339 hş., 1381 hş.; İng. trc. Sayeh Dashti, *The Realm of Sadi*, Costa Mesa 2013). **9.** *Hâḳānî: Şâʿirî Dîr Âşinâ* (Tahran 1340 hş., 1354 hş., 1381 hş.). **10.** *Demî bâ Ḫayyâm* (Tahran 1344 hş., 1381 hş.; İng. trc. L. P. Elwell-Sutton, *In Search of Omar Khayyam*, London 1971). **11.** *Perde-i Pindâr* (Tahran 1353 hş.). **12.** *Pencâh u Penç* (Tahran 1354 hş.). **13.** *ʿAḳalâ ber Ḫilâf-ı ʿAḳl* (Tahran 1355 hş.). **14.** *Nigâhî be Sâʾib* (Tahran 1355 hş.). **15.** *Taşvîrî ez Nâşır-ı Ḫüsrev* (nşr. Mehdî Mâhûzî, Tahran 1362 hş.).

Tercüme: 1. *Nevâmîs-i Rûḥiyye-i Taṭavvur-i Milel.* Gustave le Bon'un Ahmed Zağlûl Paşa tarafından Arapça'ya tercüme edilen *L'homme et les sociétés, leurs origines et leur histoire* adlı eserinin Arapça'dan Farsça'ya çevirisidir (Tahran 1300 hş.). **2.** *Sırr-ı Tefavvuḳ-ı Englosakson merbûṭ be-çist.* Yine Ahmed Zağlûl Paşa'nın Arapça'ya çevirdiği Edmond Demolin'in *A quoi tient la supériorité des Anglo-saxons* adlı eserin Farsça'ya tercümesidir (Tahran 1301 hş.). **3.** *İʿtimâd be-Nefs.* Samuel Smiles'in *Self Help* isimli eserinin Fransızca'dan Farsça'ya çevirisidir (Tahran 1305 hş.). Ali Deştî'nin dergi ve gazetelerde yayımlanan çok sayıda makalesi vardır. Mehdî Mâhûzî, onun yayımlanmamış hâtıralarını *ʿAvâmil-i Süḳūṭ: Yâddâşthâ-yi Münteşir Neşûde ez Şâdrevân ʿAlî Deştî* adıyla kitap halinde basmıştır (Tahran 1381 hş./2003).

BİBLİYOGRAFYA :

Mahmûd Tulûî, *Bâzîgerân-ı ʿAṣr-ı Pehleviː Ez Fürûġī tâ Ferdûst*, Tahran 1374 hş., I, 196, 198, 199, 208; II, 765-769; Yahyâ Âryanpûr, *Ez Nîmâ tâ Rûzgâr-ı Mâ*, Tahran 1376 hş., III, 318-332; Hûşeng İttihâd, *Pejûheşgirân-ı Muʿâṣır-ı Îrân*, Tahran 1383 hş., VII, 1-462; Abdülalî Destgayb, "ʿAlî Deştî", *Peyâm-ı Nevîn*, III/3, Tahran 1339 hş., s. 14-35; Mihrzâd Tûlâ-yı Tahrânî, "Cistânî der Efkâr-ı ve Endîşehâ-yi ʿAlî Deştî", *Keyhân Ferhengî*, sy. 135, Tahran 1376 hş., s. 40-43; Mehdî Mâhûzî, "ʿAvâmil-i Süḳūṭ (Ḫâṭırât-ı ʿAlî Deştî)", *Buḫârâ*, sy. 26, Tahran 1382 hş., s. 239-248; Abdülhüseyin Âzerneg, "ʿAlî Deştî (Rûznâmenigâr, Siyâsetmedâr, Nevîsende ve Münteḳid-i Edebî)", *a.e.*, sy. 29-30 (1382 hş.), s. 92-107; Abdullah Şahbâzî, "Zindegî ve Zamâne-i ʿAlî Deştî", *Faṣlnâme-i Müṭâlaʿât-ı Târîḫî*, sy. 2, Tahran 1383 hş., s. 9-139; Hüseyin Âbâdiyân, "Naẓariye-i Perdâzân-ı İstibdâd-ı Münevver: Teʾemmülî der Dîdgâhhâ-yı Siyâsî-yi ʿAlî Deştî ve Murtażâ Müşfiḳ Kâẓımî", *a.e.*, sy. 6 (1384 hş.), s. 121-157; Seyyid Mahmûd İlhâmbahş – Zühre Ramazânî, "Sâdenevîsî ve Vâjegân-ı ʿArabî der Neşr-i ʿAlî Deştî", *Pejûheşnâme-i Ferheng u Edeb*, sy. 7, Rûdihîn 1387 hş., s. 200-220; J. E. Knörzer, "Daştî, ʿAlî", *EIr.*, VII, 108-111; Fakhreddin Azimi, "ʿEdâlat, Ḥezb-e", *a.e.*, VIII, 173-174.

MEHMET KANAR

DEVÂLÎBÎ
(الدوالیبي)

(1907-2004)

Suriyeli ilim ve siyaset adamı, İslâm hukukçusu.

Muhammed Ma'rûf ed-Devâlîbî 29 Mart 1907 tarihinde Halep'te doğdu. İlk ve orta öğrenimini burada tamamladı. Hüsreviyye Medresesi'nde İslâmî ilimler okudu. Şam (Dımaşk) Üniversitesi Hukuk ve Edebiyat fakültelerini bitirdikten sonra (1927) Fransa'ya gitti ve Sorbonne Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne kaydoldu. Öğrenciliği sırasında derslerde, öğretim elemanlarının İslâm dini ve İslâm hukuku alanında aktardıkları yanlış bilgilerinin düzeltilmesi yönündeki çabaları ile dikkati çekti. Roma hukuku öğretim üyesi A. E. Giffard'ın ricası üzerine onun *Préceis de droit romain* adlı ders kitabını bu açıdan gözden geçirdi ve eserdeki yanlış bilgilerin düzeltilmesini sağladı. Paris'te bulunduğu sırada Arap asıllı öğrencilerle birlikte Arap Öğrenci Birliği'ni kurdu ve başkanlığını yürüttü. Mezuniyetinin (1935) ardından aynı üniversitede Roma hukuku alanında yüksek lisansını bitirdi ve doktoraya başladı. Bu sırada Fransız asıllı müslüman bir kadınla evlendi. 1941'de *La jurisprudence dans le droit islamique* adlı teziyle doktorasını verdi. Bu konuyu seçmesinde, özellikle fakültede bulunan öğretim elemanlarının İslâm hukuku alanındaki bilgisizlikleri, bu hukukun ancak ilkel topluluklara ait olabileceği, çağdaş ihtiyaçlara cevap verecek bir niteliğe sahip bulunmadığı şeklindeki ön yargıları etkili olmuştur.

Suriye'ye dönen Devâlîbî bir müddet Dımaşk'ta avukatlık yaptı. 1947'den itibaren Şam Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde öğretim üyeliğine getirildi ve hukuk tarihiyle Roma hukuku bölüm başkanlıklarını yürüttü. Aynı üniversitenin İlâhiyat Fakültesi'nde ders verdi. Suriye'nin Fransız işgalinden kurtarılması faaliyetlerinde aktif rol aldı. Halep'teki ulucamide okuduğu hutbelerde, verdiği vaazlarda halkı bu yönde mücadeleye davet etti. 1947'de

Devâlîbî

Hâşim el-Attâsî başkanlığındaki el-Kütletü'l-vataniyye'den Halep milletvekili seçildi, Baas Partisi'nin 8 Mart 1963 tarihinde bir darbeyle yönetimi ele geçirmesine kadar parlamentoda kaldı. 1948'de Lübnan'ın Ba'lebek şehrinde düzenlenen bir kongrede el-Kütletü'l-vataniyye hareketi el-Hizbü'l-vatanî ve el-Hizbü'ş-şa'b olmak üzere ikiye ayrılınca el-Hizbü'ş-şa'b'ın dört kurucu üyesinden birisi olarak siyasî hayatına devam etti. 1947-1963 yıllarında çeşitli bakanlıklarda bulundu. 1949 Mart ve Ağustos aylarında, sonuncusu da Edîb Çiçekli liderliğinde Aralık ayında olmak üzere üç askerî darbe gerçekleştirildi. Devâlîbî Aralık 1949 – Haziran 1950 tarihleri arasında Millî Ekonomi bakanlığı yaptı. Aynı yıl Uluslararası Arap Dili ve Sosyoloji Araştırmaları Toplantısı'na katılan heyetin başkanlığına seçildi. Temmuz 1951'de yakın arkadaşı Mustafa Ahmed ez-Zerkā ile birlikte Paris'te Sorbonne Üniversitesi Hukuk Fakültesi tarafından düzenlenen İslâm Hukuk Haftası Kongresi'ne katıldı. Aynı yıl meclis başkanlığı ve yılın sonlarına doğru başbakanlık görevini üstlendi, kurduğu kabinede Savunma bakanlığı görevini uhdesine aldı (28 Kasım 1951). Kabinesini oluştururken darbecilerin görüşüne başvurmaması onları rahatsız etti. Darbe lideri Edîb Çiçekli, el-Hizbü'ş-şa'b'ın ülkeye komplo düzenlediği, orduyu yıpratmaya çalıştığı ve krallık rejimine geri dönmek için çaba sarfettiği gerekçesiyle Devâlîbî hükümetini 2 Aralık 1951'de düşürdü. Başbakan Devâlîbî ile bakanlar tutuklanarak hapse atıldı. Edîb Çiçekli kendisini devlet başkanı ilân etti, kısa bir süre sonra da bütün siyasî partilerin faaliyetine son verdi. Ancak daha sonra Çiçekli de bir darbeyle devrildi ve 25 Şubat 1954 tarihinde Beyrut'a kaçtı. Kurulan yeni hükümette Devâlîbî, Millî Savunma bakanlığına getirildi. 1955'te Yeni Delhi'de düzenlenen I. Afrika-Asya Halkları Kongresi'ne Arap Halkları Heyeti'nin başkanı olarak katıldı. Aynı yıl Bandung Konferansı'na hükümeti temsilen katılacak üyeler arasında bulundu. Bu toplantıda sömürgeciliğin bütün yönleriyle mahkûm edilmesi noktasında uzlaşma sağlandı ve 1961'de resmîleşecek olan Bağlantısızlar Bloku doğdu. Devâlîbî, Cemal Abdünnâsır'ın Birleşik Arap Cumhuriyeti projesinin en ileri adımı sayılan ve 1958-1961 yıllarında yürürlükte kalan Mısır-Suriye birleşmesine karşı çıkanlar arasında yer aldı. 28 Eylül 1961'de Abdülkerîm en-Nihlâvî tarafından gerçekleştirilen ve Mısır-Suriye birliğine son veren askerî darbeden sonra yapılan ilk seçimin ardından aralık ayında başbakanlık görevine getirildiyse de yine Nihlâvî'nin 28 Mart 1962'de yaptığı ikinci darbeyle görevden uzaklaştırıldı. Devâlîbî, 8 Mart 1963 tarihinde Ziyâd el-Harîrî'nin karşı darbesinden sonra Baas Partisi yeniden iktidarı ele geçirince hapse atıldı ve 1964'te serbest bırakıldı. Ancak Baas yönetimi ülkeyi terketmesini istedi. 1965'te Suudi Arabistan'a kabul edilen Devâlîbî, Kraliyet Divanı müsteşarlığına getirildi. Bir daha ülkesine dönemedi ve 15 Ocak 2004 tarihinde Riyad'da vefat edinceye kadar bu görevde kaldı. Kabri Medîne-i Münevvere'deki Bakī' Mezarlığı'ndadır.

Devâlîbî, Suudi Arabistan'da bulunduğu yıllarda bilimsel çalışmalarına devam etmiş, 1973'ten 1974 yılı sonuna kadar İslâm hukuku ve İslâm'da insan hakları konusunda ilk defa Riyad'da, ardından Paris, Vatikan, Cenevre ve Strasburg'da düzenlenen toplantılara katılmış, bu toplantılarda Batılı bilim adamlarının özellikle had cezalarının, kadınlarla ilgili bazı hükümlerin insan haklarıyla bağdaşmadığı yönündeki eleştirilerine verdiği cevaplarla büyük takdir toplamıştır. 1975'ten itibaren Birleşmiş Milletler'ce de onaylanan İslâm Dünyası Kongresi (Mü'temerü'l-âlemi'l-İslâmî) başkanlığı görevini yürütmüştür. Aynı yıl Uluslararası Mescidler Yüksek Konseyi üye ve İslâm Ülkeleri Dışişleri Bakanları Konferansı'na murakıp üye seçilmiş, 1979-1984 yıllarında merkezi Cenevre'de bulunan Uluslararası İslâm ve Batı Teşkilâtı'nın başkanlığı görevine getirilmiştir. 1986'dan itibaren Bağdat'ta Uluslararası İslâm Halk Kongresi Yürütme Kurulu başkanlığını yürütmüştür.

Arka arkaya darbelerin yapıldığı Suriye'nin en çalkantılı döneminde Devâlîbî önemli siyasal görevlerde bulunmuştur. Bu sırada Filistin meselesi sıkıntılı bir boyut kazanmış, Amerika Birleşik Devletleri ve Batılı müttefiklerinin İsrail'in tanınması yönündeki talebini Suriye hükümetinin reddetmesi sonucu silâh ambargosu konulmuştu. Buna karşılık ordunun Sovyet silâhlarıyla donatılabileceği yönündeki demeçlerinin dış dünyada yaptığı büyük yankı ve Filistin topraklarında yahudi devleti kurulmasını engelleme çabaları yüzünden savaş suçlusu ilân edilen Kudüs Başmüftüsü Emîn el-Hüseynî'yi Fransa üzerinden Kahire'ye kaçırması Devâlîbî'nin Batı çevrelerinde "Kızıl Şeyh" olarak anılmasına yol açmıştır. Onun dinî duyarlılığa sahip önemli bir ilim ve devlet adamı olduğu ifade edilir. Dünya Müslümanları Kongresi Genel Sekreteri İn'âmullah Han Devâlîbî'yi muktedir bir politikacı, zeki bir devlet adamı, büyük bir mütefekkir ve seçkin bir âlim olarak tanımlar. Ayrıca hayatına dair çalışmalarda onun temiz bir yaşam sürdüğü ve özellikle darbecilere karşı hakkı cesaretle savunduğu, İslâm âleminin eski dönemlerine yeniden kavuşabilmesi için çaba harcadığı belirtilir.

Bazı Görüşleri. Devâlîbî ictihadı, Kur'ân-ı Kerîm'in belirlediği evrensel ilkelerin işletilmesi ve bırakılan boşlukların doldurulmasının aracı olarak görür. Bu sayede yeni meselelere çözüm bulma imkânı doğmakta ve İslâm hukuku dinamizmini korumaktadır. 1951 yılında Sorbonne Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nce düzenlenen İslâm Hukuku Haftası sempozyumundaki tebliğinde Devâlîbî faizi üretim ve tüketim fazlalığı olarak ikiye ayırmış, haram kılınan faizin, borç veren zenginlerin yüksek orandaki fazlalıkla fakirleri sömürdükleri tüketim kredileriyle ilgili olduğunu, şirketlerin yaygınlaştığı günümüzde ise üretim kredilerine verilen mâkul fazlalığın İslâm'ın yasakladığı faiz kapsamına girmediği fikrini savunmuştur. Ayrıca İslâm'da cihadın savaş boyutunun saldırı olmayıp savunma amacı taşıdığı, mürted için öngörülen ölüm cezasının şüpheleri sebebiyle İslâm'dan dönenler için değil irtidad sonrası düşman güçlerine katılıp bilfiil müslümanlarla savaşanlar için öngörüldüğü yönündeki Hanefî görüşünü savunmuştur. Devâlîbî yasa hükümlerinin ait olduğu toplumun şartlarına muvafık, maslahatlarıyla uyumlu, örf ve zihniyetine, gerçeklerine, kültürüne uygun olmadıkça adaletli sayılamayacağı, maslahatların topluma ve zamana göre değişebileceği, yasaların da buna uyum sağlaması gerektiği görüşündedir. Ona göre zamanın değişmesiyle hükümlerin değişebileceği ilkesinin tatbik edilmesi mükemmel bir hukukî meleke, toplumun yararını aramada ve ondan zararı kaldırmada duyarlılık isteyen son derece önem-

li ictihadî bir faaliyettir. Müctehidlere bu kapıyı ilk defa Hz. Ömer'in açtığını, mezhep imam ve müctehidlerinin de onun yolundan gittiğini söyler. Devâlîbî illetin ve şartların değişmesi, şüphenin sanık lehine yorumlanması gibi ilkelere bağlı olarak Hz. Ömer zamanında müellefe-i kulûba zekât verilmemesini, aynı anda üç boşamanın geçerli sayılmasını, kıtlık yılında hırsızlık suçu için had cezası uygulanmamasını, fethedilen Irak, Şam ve Mısır topraklarının savaşan gazilere dağıtılmayıp haraca bağlanarak sahiplerinde bırakılmasını ahkâmın değişmesi bağlamında ve maslahatla ilişkilendirerek ele alır. Bu yorumlara karşı yapılan itirazlara verdiği cevapta, Hz. Ömer'in uygulamalarını nasla sabit olmuş bir hükmün maslahat gerekçesiyle değiştirilmesi ya da hükümsüz bırakılması şeklinde anlamamak gerektiğini, bunun nesih olmadığını, nesih yetkisinin sadece Allah'a ait bulunduğunu, anılan örneklerin hükümlerin uygulanacağı şartların teşekkül etmemesiyle ilgili olduğunu ileri sürer ve maslahat değiştiğinde nassın değiştirilmesine hacet kalmadan hükmün değiştiğini belirtir.

Eserleri. 1. *La jurisprudence dans le droit islamique* (Paris 1941). **2.** *el-Medḫal ilâ ḥuḳūḳı'r-Rûmâniyye.* Şam Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğrencileri için hazırlanmıştır (Dımaşk 1948). **3.** *el-Medḫal ilâ ʿilmi uṣûli'l-fıḳh.* Aynı fakülte öğrencilerine ait ders kitabıdır (Dımaşk 1949, 1959, 1963, 1385/1965). **4.** *el-Medḫal ile's-Sünne ve ʿulûmihâ* (Dımaşk 1956, 1958). **5.** *el-Ḳavmiyyetü'l-ʿArabiyye fî ḥaḳīḳatihâ.* Küveyt Öğretmenler Kulübü'nce düzenlenen Arap milliyetçiliği ve Arap ülkelerinde milliyetçilik siyaseti konularında verdiği iki konferanstan ibarettir (Kahire 1959). **6.** *el-Vecîz fi'l-ḥuḳūḳı'r-Rûmâniyye ve târîḫihâ.* Bu eser de Şam Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğrencileri için yazılmıştır (I-II, Dımaşk 1959; Halep 1963). **7.** *el-Medḫal ile't-târîḫi'l-ʿâm li'l-ḳānûn* (Dımaşk 1961, 1963; *Cezîretü'l-ʿArab: Mehdü'l-ḥaḍâreti'l-insâniyyeti'l-ûlâ ve mehdi neş'eti'l-ḥaḳ ve'l-ḳānûn* adıyla 3. baskısı, Riyad 1415/1995). **8.** *Mebâdiʾü'l-İslâmi'd-düstûriyye fî nevâḥi'l-ḥayât* (Kahire-Dımaşk 1961). **9.** *Ḳalʿatü Ṭarvâde et-târîḫiyye el-Fînîktiyye ve ṣıletühâ bi'l-hicrâti'l-ʿArabiyye el-ḳadîme ilâ Ûrubbâ ve ḫaṣṣaten ile'l-Yûnân ve İtâlyâ ve Fransa* (Beyrut 1964). **10.** *Naẓarât İslâmiyye fi'l-iştirâkiyyeti's-sevriyye* (Beyrut 1965, 1966, 1399/1979), Mustafa Mutlu tarafından *İslâm Gözüyle İhtilâlci Sosyalizm* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (Ankara 1968). **11.** *el-İslâm emâme'r-reʾsimâliyye ve'l-Marḳsiyye.* 26 Aralık 1964 tarihinde Mogadişu'da düzenlenen Dünya İslâm Kongresi'nde sunulan tebliğin metni olup (Beyrut 1965) *Islam versus Capitalism and Marxism* adıyla İngilizce'ye (Karaçi 1965), Sadık Özek tarafından *Marksizm ve Kapitalizm Karşısında İslam* adıyla Türkçe'ye (İstanbul 1970) tercüme edilmiştir. **12.** *Dirâsât târîḫiyye ʿan aṣli'l-(ʿan mehdi'l-)ʿArab ve ḥaḍâretihi'l-İnsâniyye* (Beyrut 1971, 1983; Kahire 1989; Riyad 1414/1994). **13.** *Nedevât ʿilmiyye ḥavle'ş-şerîʿati'l-İslâmiyye ve ḥuḳūḳı'l-insân fi'l-İslâm* (Beyrut 1393/1973; Mekke 1410/1990; Kahire-Beyrut 1419/1999). **14.** *Mevḳıfü'l-İslâm mine'l-'ilm ve eserü'r-risâleti'l-İslâmiyye fi'l-ḥadâreti'l-insâniyye.* 24-29 Kasım 1979'da Katar'da yapılan III. Uluslararası Hz. Peygamber'in Hayatı ve Sünneti Sempozyumu'na sunulan tebliğdir (Kahire-Beyrut 1979, 1980, 1998). **15.** *el-ʿİbâdetü żarûretün ʿilmiyyetün ve ḥayeviyyetün* (Beyrut 1399/1979). **16.** *Vażʿu'l-merʾe fi'l-İslâm.* Küveyt Üniversitesi'nde 9 Aralık 1980 tarihinde düzenlenen İslâm'da İnsan Hakları Sempozyumu'na sunulan tebliğin kitap haline getirilmiş şeklidir (Beyrut 1981, 1989; Kahire-Beyrut 1998). **17.** *L'état et le pouvoir en Islam.* 7-10 Aralık 1982'de Paris'te toplanan uluslar arası UNESCO sempozyumunda sunulan bildirinin metnidir (Paris 1986). İslâm'ın devlet ve yönetim anlayışının ele alındığı bildiride Batı dünyasında bu konudaki yanlış anlayışlara işaret edilmektedir. Arapça versiyonu da bulunan eser (*ed-Devle ve's-sulṭa fi'l-İslâm*, Beyrut 1983; Kahire 1984, 1998) bazı notlar ilâvesiyle Mehmed Said Hatiboğlu tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (*İslâm'da Devlet ve İktidar*, İstanbul 1985). **18.** *Emrîkâ ve İsrâʾîl: Dirâse li-devri'l-fikri'd-dînî fi'd-daʿmi'l-Emrîkî li-İsrâʾîl min ḫilâli vâḳıʿati İranceyt* (Dımaşk 1990). Devâlîbî ayrıca UNESCO tarafından hazırlanan *Les différents aspects de la culture islamiques* adlı serinin on altı yazı içeren *L'individu et la société en Islam* başlıklı cildinin Abdülvehhâb Bouhdiba ile birlikte editörlüğünü yapmıştır (Paris 1994; İngilizce versiyonu, Paris 1998). Devâlîbî'nin hâtıratı 1987-1993 yıllarında Abdülkuddûs Ebû Sâlih'in kendisiyle yaptığı konuşmalar da kaydedilerek Muhammed Ali el-Hâşimî tarafından *Müẕekkirâtü'd-Duktûr Maʿrûf ed-Devâlîbî* adıyla yayımlanmıştır (Riyad 2005). Alâeddin Harûfe *Muḥâkemetü ârâʾi'd-Devâlîbî müsteşâri ḫâdimi'l-Ḥaremeyn* (Trablus 1992) adıyla bir eser kaleme almıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Devâlîbî, *el-Medḫal ilâ ʿilmi uṣûli'l-fıḳh*, Dımaşk 1965, s. 283-314; a.mlf., *İslâm Gözüyle İhtilâlci Sosyalizm* (trc. Mustafa Mutlu), İstanbul 1968, tür.yer.; a.mlf., *İslâm'da Devlet ve İktidar* (trc. M. Said Hatiboğlu), İstanbul 1985, s. 17-18, 41-42, 74-76, ayrıca bk. tür.yer., ayrıca bk. tercüme edenin girişi, s. 3-9; a.mlf., "en-Nuṣûṣ ve teġayyürü'l-aḥkâm bi-teġayyüri'l-ezmân", *el-Müslimûn*, I/6, Kahire-Dımaşk 1371, s. 551-555; a.mlf., "Risâle ile'l-üstâẕ ed-Duktûr Aḥmed Zekî, Reʾîsi taḥrîri'l-Mecelleti'l-ʿArabî", *el-ʿArabî*, sy. 22, Küveyt 1393/1973, s. 32-37; a.mlf., "el-İslâm ve't-teyyârâtü'l-ḳavmiyye ve'l-ʿilmiyye", *eş-Şarḳu'l-evsaṭ*, sy. 4051, 3 Cemâziyelâhir 1410; Abdülkuddûs Ebû Sâlih, *Müẕekkirâtü'd-Duktûr Maʿrûf ed-Devâlîbî*, Riyad 1426/ 2005; Saffet Köse, "Prof. Dr. Muhammed Ma'rûf ed-Devâlîbî: Hayatı-Bazı Siyâsî Faaliyetleri-İslam Hukuku Alanındaki Bazı Görüşleri-Eserleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 6, Konya 2005, s. 681-698.

SAFFET KÖSE

DEVÂTÎ MUSTAFA EFENDİ

(ö. 1070/1660)

Celvetî şeyhi.

Divit imalâtıyla meşgul olduğu veya bu işi meslek edinen bir ailede yetiştiği için "Devâtî" ya da "Divitçi" lakabıyla meşhur olmuştur. Gençliğinde Üsküdar Hüdâyî Âsitânesi'nde Aziz Mahmud Hüdâyî'nin yerine geçen halifesi Muk'ad Ahmed Efendi'ye intisap etti. Gayreti ve kabiliyetiyle tarikatta kısa sürede ilerledi ve şeyhi tarafından irşad için Kastamonu'ya gönderildi. Ardından İstanbul'a şeyhini ziyarete geldi, seyrüsülûkünü tamamlayıp hilâfet aldı. İrşad faaliyetine başlamadan önce ilme yönelerek bir âlimin yanında mülâzım oldu. Yedi yıl sonra imtihanı kazanıp 40 akçe maaşla bir medreseye müderris tayin edildi. 1061 (1651) yılında Molla Kestel Medresesi'nde müderrisliğe başladı. Bir

Devâtî Mustafa Efendi'nin türbesi içindeki sandukası

yıl kadar bu göreve devam etti. 1062-1067 (1652-1657) yılları arasında Üsküdar'daki Vâlide Sultan Dârülhadisi'nde Vânî Ali Efendi'nin yerine müderrislik yaptı. 1067'de medrese hayatını terkedip Üsküdar'da Arslan Ağazâde Mustafa Bey tarafından inşa edilen (1651), bugün kendisinin adıyla yahut Şeyh Camii diye anılan camiyi tekkeye dönüştürerek irşad faaliyetine başladı. Burada üç yıl irşadla meşgul olduktan sonra vefat etti ve tekkenin bahçesindeki türbesine defnedildi. Kendisinden sonra irşad hizmetini halifeleri Abdülbâki Dede ve Fidancı Mehmed Efendi devam ettirmiştir. Devâtî'nin oğlu Divitçizâde Mehmed Tâlib Efendi, babasının ölümünün ardından Fidancı Mehmed Efendi'nin yanında tasavvufî terbiyesini tamamlayıp şeyh olmuştur.

Mustafa Devâtî'nin bilinen tek eseri *Tuhfetü's-sûfiyyîn*'dir (bk. bibl.). Müellif tasavvuf yolunda nâil olduğu keşifleri ve rüyalarını anlattığı bu eserde zaman zaman hayatıyla ilgili bazı kesitlere de yer vermiştir. Eser Necdet Tosun tarafından sadeleştirilerek bir incelemeyle birlikte yayımlanmıştır (bk. bibl.). Mustafa Devâtî tasavvuf yolunda ilerlemenin kolay, ancak kemal noktasında sürekli kalmanın zor olduğunu belirtir. Vahdetin sırlarına erebilmek için halvetin şart kabul edildiğini, halk içinde Hak ile bulunmanın çok güç olduğunu düşünür. Âşıklar, zâhidler ve avam arasındaki derece farkına işaret eden Devâtî âşıkların üzüm, zâhidlerin kavun, avamın ise erik gibi sayıldığını, üzümün lezzetinin herkesçe bilinmesi gibi âşıkların da kıyamet gününde tanınacağını, kavunun lezzeti kesilmedikçe bilinemeyeceği gibi zâhidlerin de ancak ehlince bilinebileceğini, öte yandan eriğin ekşi olduğunun herkes tarafından bilindiğini söyler (*Tuhfetü's-sûfiyyîn*, vr. 40ª).

BİBLİYOGRAFYA :

Mustafa Devâtî, *Tuhfetü's-sûfiyyîn*, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Belediye, nr. 438, vr. 32ᵇ-48ᵇ; Uşşâkizâde İbrâhim, *Zeyl-i Şekâik* (nşr. H. J. Kissling), Wiesbaden 1965, s. 561; Şeyhî, *Vekāyiu'l-fuzalâ*, I, 575; Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-cevâmi'*, II, 198; *Sicill-i Osmânî*, IV, 393; Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, III, 13-14, 19; *Şeyh Mustafa Devâtî Kuddise Sirruhû ve Tuhfetü's-sûfiyyîn* (s.nşr. Necdet Tosun), İstanbul 1997; Ahmed Tahir Nur, "Kitabeleriyle Üsküdar'da Bir Celveti Tekkesi: Şeyh Mustafa Devâtî Efendi Cami-Tevhidhanesi", *Toplumsal Tarih*, sy. 248, İstanbul 2014, s. 78-84.

NECDET TOSUN

DEVECÎ

(bk. DÎVECÎ).

DEYMÂNÎ
(الديماني)

Mahand Bâbeh b. A'beyd (Ubeyd) b. el-Muhtâr ed-Deymânî eş-Şinkitî el-Mûrîtânî (ö. 1277/1860)

Moritanyalı Mâlikî fakihi.

1185 Zilhiccesinde (Mart 1772) Moritanya'nın güneybatısındaki Trârze vilâyetinde Mezerzre (Mederdre) adlı yerleşim merkezinin 40 km. kuzeyinde bulunan Lîn yakınlarında doğdu. Bölgedeki meşhur kabilelerden Deymân'a mensuptur. Nesebi Hz. Ebû Bekir'in oğlu Abdurrahman'a ulaştırılır. Daha küçük yaşta iken babası vefat etti. Bir taraftan ailesinin geçimini sağlamaya çalışırken diğer taraftan ilim tahsiliyle meşgul oldu. Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledi. Emîn b. Mâhî Asgar ed-Deymânî, Abdullah b. Ecfağ Muhtâr et-Temeklâvî ve Emîn b. Hâc eş-Şakarî'den Arapça okudu. Dayısı Hamdî b. Muhtâr b. Tâlib Ecved'in medresesinde fıkıh ve diğer dinî ilimler tahsil etti. Öğrenimini tamamlayıp memleketine dönünce kendi kurduğu medresede kısa zamanda meşhur oldu; altmış yıl kadar eğitim verilen bu medresede 100 civarında tanınmış âlim yetişti. Bunlar arasında Deymânî'nin beş oğlu ile Harşî b. Abdullah b. Muhammed, Abdullah b. Muhtârunâ el-Hâcî, Evfâ b. Ebâbeker, Muhtâr b. Elümmâ, Muhammezin b. Âbelâ, Kâşifülküreb b. Beybeyâ, Ahmedû b. Ziyâd, İbn Eccemed el-Yedâlî, Mevlûd b. Dâdâh b. Muhtâr b. Heybe, Meylûd b. Muhtâr Hay, Mevlûd b. Ağşumemt el-Meclisî, Ebûbekir b. Ahmed b. Mahand ed-Deymânî gibi isimler anılır.

Erken dönemde eser ortaya koyan ve müctehid bir âlim olarak kabul gören Deymânî, bölgede fetva mercii ve ihtilâflarda ulemânın danıştığı en önemli kişilerden biri oldu. Trârze Emîri Muhammed el-Habîb (1829-1860) zamanında kadılığa tayin edildi; bölgesinde yönetim boşluğu bulunduğundan, hadleri uygulamak için imam (devlet başkanı) seçimini beklemenin hukuku ihlâl edeceğini ileri sürerek bazı suçlulara had cezalarını bizzat kendisi uyguladı; ancak bu uygulaması devlet başkanının yetkisini kullanamayacağı gerekçesiyle bazı âlimlerce tenkit edildi. Fıkıhla ilgili bazı konularda Hurme b. Abdülcelîl el-Alevî, Ahmed b. Muhammed el-Âkıl, İdyeyc b. Abdullah el-Kümleylî, Habîbullah b. Emîn eş-Şukravî, Limceyderî (Muhammed) b. Habîbullah, Hâris b. Mahand eş-Şukravî gibi âlimlerle sert tartışmalara girdi (Ahmed b. el-Emîn eş-Şinkitî, s. 29, 215, 237, 336, 338, 370, 404, 530; bazı fetvaları için bk. M. Muhtâr Vüld es-Sa'd, I, 119-120, 127, 154-155, 241 vd., 299-300, 320, 326, 332 vd.; II, 422-424). O zamana kadar bölgede fıkıh öğretiminde genellikle Halîl b. İshak'ın *el-Muḫtaṣar*'ı ve İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin *er-Risâle*'siyle yetinilirken Deymânî ile birlikte Zekkāk'ın *el-Menhecü'l-münteḫab ilâ ḳavâᶜidi (uṣûli)'l-meẕheb*'de ele aldığı fıkıh usulü esasları da öğretilmeye başlandı. Yaşadığı bölgede Kur'an tilâvetinde "cîm" harfinin telaffuzu konusundaki tartışmalara da katılan Deymânî bu harfin Sudan taraflarında olduğu gibi şiddetli biçimde okunmasına karşı çıktı ve Hassânî lehçesinde okunduğu gibi yumuşak (rihvet ile) okunması gerektiğini belirtti (bu konudaki bir fetvası için bk. M. Muhtâr Vüld Ebbâh, *Târîḫu'l-ḳırâ'ât*, s. 692-693). Deymânî 4 Safer 1277 (22 Ağustos 1860) tarihinde vefat etti ve İkîdî'de Âmneygeyr Kabristanı'nda defnedildi. Devrin âlimlerinden Hurme b. Abdülcelîl el-Alevî, Sîdiyâ el-Kebîr (Ebyeyrî), Muhammed el-Mâmî ve Muhammedû b. Hanbel kendisinden övgüyle söz etmişlerdir.

Talebesi ve teyzesinin oğlu Meylûd b. Muhtâr Hay, *ᶜUyûnü'l-işâbe fî menâḳıbi Maḥanḍ Bâbeh* (nşr. Muhammed Vülid Muhammezin Fâl el-Yedâlî, Nuakşot Üniversitesi Edebiyat ve İnsan Bilimleri Fakültesi, 1994-1995), İbn Mahand Bâbeh el-Fâlî, *Şaḫṣiyyetü Maḥanḍ Bâbeh b. Aᶜbeyd ve âṯâruh* (el-Ma'hedü'l-âlî li'd-dirâsât ve'l-buhûsi'l-İslâmiyye, Nuakşot 1985-1986) ve Muhammed b. Seyyidünâ, *Cevânib mine'l-ḥayâti'l-iḳtiṣâdiyye ve'l-ictimâᶜiyye fî mınṭıḳati Trârze min ḫilâli fetâvâ Maḥanḍ Bâbeh b. Aᶜbeyd ve Muḥammezin Fâl b. Müttâlî* (Nuakşot Üniversitesi Edebiyat ve İnsan Bilimleri Fakültesi, 1989-1990) adıyla birer tez hazırlamışlardır.

Eserleri. 1. *Müyesserü'l-celîl ᶜalâ (fî şerḥi) Muḫtaṣari'ş-Şeyḫ Ḫalîl.* Deymânî'nin telifi kırk yıllık bir süreyi kapsayan en önemli eseri olup Halîl b. İshak'ın kitabı üzerine bölgede yazılan en muteber şerhlerden biridir. Eser önce dört cilt halinde yazılmış, daha sonra iki ciltte ihtisar edilmiştir. Bu muhtasar *el-Müyesserü'ṣ-ṣaġīr* (Beyrut 1398/1978), aslı ise *el-Müyesserü'l-kebîr* (nşr. Ahmed b. Ettâh b. Hammeynâ, I-IV, Nuakşot 1424/2003) adıyla tanınmıştır. Talebelerinden Ebû Bekir b. Ahmed b. Mahand ed-Deymânî, *Kitâbü't-Tenbîh ᶜalâ mâ fi'l-Müyesser min ferᶜin ve fâ'idetin ve tenbîh* adıyla

bir çalışma yapmış, ardından bunu *Naẓmü't-Tenbîh* ismiyle manzum hale getirmiştir. **2.** *Mecmûʿu fetâvâ ve nevâzil.* Deymânî'nin 280 kadar fetvası torunu Muhammeden b. Hâmiden tarafından derlenmiş, esere diğer bazı ulemânın fetvaları da eklenmiştir. Deymânî'nin bir kısım fetvalarını ihtiva eden *Fetâvâ fıḳhiyye, el-Fetâva'l-fıḳhiyyetü'l-kübrâ* veya *el-Fetâva'ṣ-ṣuġrâ* adlı eserlerine ait çeşitli nüshalar el-Ma'hedü'l-Mûrîtânî li'l-bahsi'l-ilmî Kütüphanesi'ndedir (nr. 687, 972, 1981, 2300, 2950, 3248, 3268, 3366). Diğer bazı fetvaları da değişik kütüphanelerde *Ecvibe* (*el-Fihrisü'ṣ-ṣâmil*, I, 102) ve *Fetâvâ fî vâḳıʿa* (*a.g.e.*, VII, 189) adıyla kayıtlıdır. Deymânî'nin bir kısım fetvalarını Abdullah b. Muhtârunâ el-Hâcî (el-Ma'hedü'l-Mûrîtânî li'l-bahsi'l-ilmî Ktp., nr. 2296) ve İbn Eccemed el-Yedâlî (el-Ma'hedü'l-Mûrîtânî li'l-bahsi'l-ilmî Ktp., nr. 467) manzum hale getirmiştir. Ayrıca Tûtû bint Bedv, *el-Ebʿâdü'l-iḳtiṣâdiyye ve'l-ictimâʿiyye li'l-fetâve'l-kübrâ li-Maḥanḍ Bâb Vüld Aʿbeyd* adıyla bir tez hazırlamıştır (Nuakşot Üniversitesi Edebiyat ve İnsan Bilimleri Fakültesi, 1997-1998). **3.** *Süllemü'l-vuṣûl ilâ ʿilmi'l-uṣûl.* Fıkıh usulüne dair 745 beyitten oluşan esere müellifin eksik kalan şerhinden başka Muhammed Sâlim b. Mahbûbî ve Ebbâh b. Abdullah da birer şerh kaleme almıştır. **4.** *Naẓmü ḳavâʿidi'l-fıḳh.* Meyyâre'nin Zekkāk'a ait *el-Menhecü'l-münteḫab ilâ ḳavâʿidi'l-meẕheb* üzerine yazdığı *Büstânü fikeri'l-mübhec fî tekmîli'l-Menhec* adlı manzum eserinin 563 beyitlik muhtasarıdır. Bir nüshası *Tenḳîḥu Tekmîli'l-Menhec* adıyla el-Ma'hedü'l-Mûrîtânî li'l-bahsi'l-ilmî Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (nr. 3312). **5.** *Naẓm fi'l-umûri'lletî tuḳdaḥu fi'l-ʿadâle.* Kırk sekiz beyitlik bu manzum eseri Bâbe b. Muhammezin b. Hamdî *el-Buḥûrü'ẕ-ẕâhirât fî naẓmi Maḥanḍ Bâbeh li'l-mucerriḥât* adıyla şerhetmiştir. **6.** *Tesdîdü'n-naẓar fî şerḥi'l-Muḫtaṣar.* Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'nin *Muḫtaṣarü'l-manṭıḳ* adlı eserinin şerhidir. Deymânî de Abdüsselâm b. Tayyib el-Kādirî'nin *el-Cevâhirü'l-manṭıḳıyye*'si ile Ahdarî'nin *es-Süllemü'l-mürevnaḳ* adlı mantığa dair eserini birleştirdiği bir manzume kaleme almış olup Abdullah b. Eybiyeh ed-Deymânî tarafından şerhedilmiştir (Nuakşot'ta Muhammeden b. Hâmiden'in özel kütüphanesinde bir nüshası vardır). **7.** *Şerḥu ʿUḳūdi'l-cümân fî ʿilmi'l-beyân.* Süyûtî'nin eseri üzerine yazılmıştır. **8.** *Naẓm fî ʿulûmi'l-belâġa.* 200 beyitlik bu manzum eseri Muhammed Abdullah b. Beşîr el-Mâlikî şerhetmiştir. **9.** *Naẓmü maḥfûẓâti cümûʿi't-teksîr.* Nahve dair 100 beyitlik bir risâle olup Mahanned b. Meynîn el-Ebhemî tarafından *İksîrü't-teysîr li-Maḥfûẓâti cümûʿi't-teksîr* adıyla şerhedilmiş, Muhammed Sâlim b. Elümmâ da üzerine bir zeyil ve şerh yazmış, metinle bu son şerhi Ahmed Vüldü'ş-Şeyh Abdullah neşre hazırlamıştır (el-Medresetü'l-ulyâ li't-ta'lîm'de araştırma olarak, 1985-1986). Diğer eserleri: *Ṭurra ʿalâ Elfiyyeti İbn Mâlik* (el-Ma'hedü'l-Mûrîtânî li'l-bahsi'l-ilmî Ktp., nr. 1253); *Naẓmü siḳāyeti'ż-żam'ân fî ebniyeti'l-efʿâl ve meʿânîhâ* (doksan beyit); *Naẓm fi'l-cümeli'lletî lâ maḥalle lehâ mine'l-iʿrâb* (200 beyitlik bir eserdir [nşr. Muhammed Mahmud Vüld Lebât, el-Medresetü'l-ulyâ li't-ta'lîm'de araştırma olarak, 1986-1987]); *Naẓmü ḳavâʿidi Muġni'l-lebîb* (200 beyit olup İbn Hişâm'ın eserindeki genel kurallar üzerine kaleme alınmıştır [nşr. Muhammezin b. Mahbûbî, el-Medresetü'l-ulyâ li't-ta'lîm'de araştırma olarak, 1985-1986]); *Urcûze fi'l-ʿaḳā'id* (Senûsî'nin *el-ʿAḳîdetü'ṣ-ṣuġrâ*'sına dair yetmiş beyitlik bir eserdir); *Risâle fî baʿṣi'l-ecsâd* (Buhârî b. Filâlî'nin bu konudaki görüşüne karşı yazılmıştır); *er-Red ʿalâ men ceʿale'l-ḥilfe bi'l-ḥarâm ve câmiʿa'l-eymâni ṭalḳaten vâḥideten* (üç talâkla boşamanın bir talâk sayılacağını ileri süren Habîbullah b. Emîn eş-Şukravî el-Cekenî'ye reddiyedir; el-Ma'hedü'l-Mûrîtânî li'l-bahsi'l-ilmî Ktp., nr. 3353); *Risâle fî merciʿi'l-ḥubusi'l-muʿaḳḳab* (bir kısmı yukarıda anılan bölgedeki bazı âlimlerin vakıf konusundaki görüşlerine reddiye olarak yazılmıştır) (konuyla ilgili tartışmalar için bk. Ahmed b. Emîn eş-Şinkîtî, s. 368-370, 404-405).

BİBLİYOGRAFYA :

Deymânî, *Müyessirü'l-Celîl fî şerḥi Muḫtaṣari'ṣ-Şeyḫ Ḫalîl* (nşr. Ahmed b. Ettâh b. Hammeynâ), Nuakşot 1424/2003, neşredenin girişi, I, 14-21; H. T. Norris, *Shinqītī Folk Literature and Song*, Oxford 1968, s. 57; M. Muhtâr Vüld Ebbâh, *Dirâsât fî târîḫi't-teṣrîʿi'l-İslâmî fî Mûrîtânyâ*, Tunus 1981, s. 125; a.mlf., *La littérature juridique et l'évolution du Malikisme en Mauritanie* (bir üstteki eserle birlikte), Tunis 1981, s. 14, 47-57, 75, 80, 94, 99, 118, 164, 262; a.mlf., *Târîḫu'n-naḥvi'l-ʿArabî fi'l-meşrik ve'l-maġrib*, Selâ 1417/1996, s. 47, 131, 440, 447, 454, 480-483, 535; a.mlf., *Târîḫu'l-ḳırâ'ât fi'l-meşrik ve'l-maġrib*, Selâ 1422/2001, s. 692-693; Halîl en-Nahvî, *Bilâdü Şinḳîṭ: el-Menâre ve'r-ribât*, Tunus 1987, s. 398-399, 493-495, 530, 607-608; Ahmed b. Emîn eş-Şinkitî, *el-Vasîṭ fî terâcimi üdebâ'i Şinḳîṭ*, Kahire 1409/1989, tür.yer.; U. Rebstock, *Sammlung arabischer Handschriften aus Mauretanien*, Wiesbaden 1989, tür.yer.; Muhtâr Vüld Hâmid, *Ḥayâtü Mûrîtânyâ*, Beyrut 1414/1994, s. 188; a.mlf., *Mevsûʿatü ḥayâti Mûrîtânyâ: et-Târîḫu's-siyâsî*, Beyrut 2000, s. 5, 6; Abdel Wedoud Ould Cheikh, "Harun Wuld al-Shaikh Sidiyya (1919-1977)", *Le temps des marabouts* (ed. D. Robinson – J.-L. Triaud), Paris 1997, s. 216; *el-Fihrisü'ş-şâmil: el-Fıḳh ve uṣûlüh*, Amman 1420-23/1999-2002, I, 102; VII, 189; A. Dedoud Ould Abdellah, "Le passage au sud: Muhammad al-Hafîz et son héritage", *La Tijâniyya: Une confrérie musulmane à la conquête de l'Afrique* (ed. J.-L. Triaud – D. Robinson), Paris 2000, s. 87-88; M. Muhtâr Vüld es-Sa'd, *İmâretü Trârze ve ʿalâḳātühe't-ticâriyye ve's-siyâsiyye maʿa'l-Fransiyyîn min 1703 ilâ 1860*, Rabat 2002, I-II, tür.yer.; a.mlf., "Deymânî, Ebûbekr b. Aḥmed b. Maḥanḍ", *Mv.AU*, IX, 440; a.mlf., "Deymânî, Maḥanḍ Bâbeh b. Aʿbeyd", *a.e.*, IX, 448-452; Ahmed Vüld Muhammed Yahyâ, *Ḥazâ'inü Nüvâkîşût: Fihrist-i Nüsḫahâ-yi Ḫaṭṭî-yi Mü'essese-i Taḥḳīḳāt-i ʿİlmî-yi Mûrîtânî*, Kum 1389 hş./2011, s. 31, 36, 46, 50, 55-56, 60-61, 70, 102, 104, 121, 152, 153, 154, 155, 156, 158, 162, 163, 169, 170, 172, 177, 178, 181.

AHMET ÖZEL

DIRANAS, Ahmet Muhip
(1909-1980)

Cumhuriyet dönemi şairi.

Sinop'un Erfelek ilçesi Salı köyünde dünyaya geldi; ilk öğrenimini Sinop'ta, orta öğrenimini Ankara Erkek Lisesi'nde tamamladı (1929). Bir süre *Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinde çalıştı. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ndeki öğrenimini yarıda bırakarak Güzel Sanatlar Akademisi'nde kütüphane memurluğu göreviyle İstanbul'a gitti. Bu sırada iki yıl kadar İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü'ne devam etti (1930-1932). Ardından Dolmabahçe Resim ve Heykel Müzesi kâtipliğiyle müdür yardımcılığı görevlerinde bulundu. Tekrar Ankara'ya dönüp Halkevleri Kültür ve Sanat Yayınları'nı yönetti (1938-1942). II. Dünya Savaşı yıllarında Ağrı'nın Sürbehan köyünde geçen askerliği (1942-1945) hayatı kadar sanatı için de bir dönüm noktası teşkil etti. Ünlü "Ağrı" şiiri bu yılların ürünüdür. Askerlikten sonra Çocuk Esirgeme Kurumu neşriyat müdürlüğüne getirildi (1946-1949). 1949 yılından itibaren *Zafer* gazetesinde köşe yazarlığı yaptı. 1950 ve 1957 seçimlerinde Demokrat Parti, 1965 seçimlerinde Adalet Partisi listesinden Sinop milletvekili adayı olduysa da seçimleri kazanamadı. Bu arada Devlet Tiyatrosu Edebî Kurul üyeliği (1951), Çocuk Esirgeme Kurumu başkanlığı (1957), Anadolu Ajansı İdare Meclisi ve Devlet Tiyatroları Edebî Heyet başkanlığı, İş Bankası Yönetim Kurulu üyeliği (1966-1972) görevlerinde bulundu. 21 Haziran

1980'de Ankara'da öldü, vasiyeti üzerine doğum yeri olan Sinop'un Salı köyüne defnedildi.

Ankara Erkek Lisesi'nde hocaları olan Faruk Nafiz Çamlıbel ile Ahmet Hamdi Tanpınar'ın teşvikleriyle şiir çalışmalarını geliştiren Ahmet Muhip'in şiirleri Muhip Atalay imzasıyla *Millî Mecmua*, *İçtihad* ve *Servet-i Fünun* dergilerinde çıkmış, ardından *Resimli Uyanış* (1928), *Varlık* (1933-1941), *Çığır* (1934), *Kültür Haftası* (1936), *Ağaç* (1936), *Yücel* (1936-1941), *Türk Yurdu* (1942-1943), *Ülkü* (1944-1945), *Sanat ve Edebiyat* (1947), *Hisar* (1964) gibi dergilerde yayımlanmıştır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında yetişen Ahmet Muhip, devrin hâkim ideolojilerine iltifat etmediği gibi herhangi bir edebî akım ve topluluğa da katılmamış, saf sanat anlayışının peşinden gitmiştir. Edebiyat tarihçileri onu Yedi Meş'aleciler'le 1940 kuşağı arasında bir geçiş oluşturan, heceyi kuru bir vezin olmaktan çıkarıp âhenkli bir şekle dönüştüren şairler arasında ele alır. Bir konuşmasında, "Ben Fransızca'yı Baudelaire'i okuyup anlayabilmek için öğrendim" diyen Ahmet Muhip, başlangıçta büyük ölçüde Baudelaire'den etkilenmiş olmakla beraber dönemin önde gelen diğer şairleri Necip Fazıl Kısakürek, Ahmet Hamdi Tanpınar, Ahmet Kutsi Tecer ve Cahit Sıtkı Tarancı ile yakın duyarlılığa sahip bir şair olarak değerlendirilmektedir. Ahmet Muhip şiirin edebî ve estetik boyu-

Ahmet Muhip Dıranas

tunu öne çıkarmış, bireysel duyarlılığa dayalı olarak hecenin seçkin ürünlerini vermiş, şiirlerinde daha çok aşk, kadın, tabiat, varlık, sanat, mutluluk, karamsarlık ve ölüm gibi temaları işlemiş, hayatının sonlarına doğru az da olsa sosyal ve siyasal temalı şiirler de yazmıştır. Türk şiirinde yeni bir şiir dili kurmaya yönelmiş, bunun için şiirde ses ve şekil mükemmelliğine önem vermiştir. Kendi içinde tamamlanmış ve estetik bütünlüğe kavuşmuş mısra yerine birkaç mısradan oluşan şiir cümlesi kurmaya çalışan şair mısradan çok cümleyi esas alma eğilimindedir. Bu özellikleriyle şiirlerinde değişik hece kalıpları kullanarak kendine özgü bir şiir dili oluşturmayı başaran şairler arasında yer almıştır.

Çeşitli antolojilere alınan Ağrı, Kar, Köpük, Selâm, Serenat, Olvido, Fahriye Abla gibi şiirleriyle tanınan Ahmet Muhip tiyatro ile de meşgul olmuş, tercüme ve uyarlamalar yanında iki de oyun kaleme almıştır. Oyunlarında eğlendirmekten çok düşündürmeyi, yaşadığı fikrî ve ruhî sancıları seyircileriyle paylaşmayı amaçlamış, ele aldığı konuları her zaman bütün insanlığı ilgilendiren psikolojik ve felsefî meseleler teşkil etmiştir. *Gölgeler* 1946'da İstanbul, 1952'de Ankara Şehir Tiyatroları'nda, adı daha sonra *Çıkmaz*'a çevrilen *O Böyle İstemezdi* aynı şekilde 1950'de İstanbul Şehir Tiyatroları'nda sahnelenmiştir. Ahmet Muhip bunların dışında Abdülhak Hâmid Tarhan'ın *Finten*'ini sahneye uyarlamış, Tevfik Fikret'in *Rübâb-ı Şikeste* ile *Halûk'un Defteri*'nden seçtiği bir kısım şiirleri, "Hân-ı Yağma" ve "Tarîh-i Kadîm"-le birlikte (toplam altmış iki şiir) sadeleştirip *Kırık Saz* adıyla yayımlamıştır.

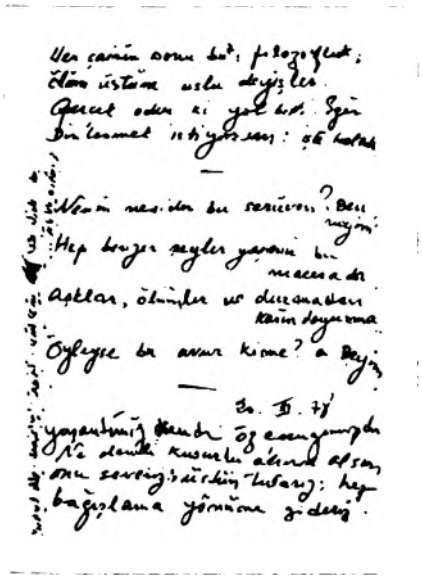
Eserleri. *Halkevleri Amatör Resim ve Fotoğraf Sergileri* (1941), *Gölgeler* (oyun, 1947), *Finten* (1959), *Şiirler* (1974), Oyunlar (*Gölgeler* ve *Çıkmaz* bir arada, 1977), *Kırık Saz* (1977), *Yazılar* (1994). **Çeviriler:** *Fransa'da Müstakil Resim* (I-II, İstanbul 1938, A. Basler – C. Kunstler'den Cahit Sıtkı Tarancı ile birlikte), *Abdal* (Dostoyevski'nin *Budala*'sından oyunlaştıranlar: F. Nezière – S. W. Bienstock'tan, 1940), *Yaşadığımız Devir* (Karel Çapek'ten, 1942), *Anna Bolton* (Louis Bromfield'den, 1945), *Ecinniler* (Dostoyevski'den, I-III, 1958-1963, S. Lünel ile birlikte), *Cehennem Kayası* (E. Dimt'ten, 1963).

BİBLİYOGRAFYA :

Mehmet Kaplan, *Cumhuriyet Devri Türk Şiiri*, İstanbul 1980, s. 93-106; a.mlf., *Türk Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar*, İstanbul 1987, II, 330-355; Turgut Uyar, *Bir Şiirden*, İstanbul 1983, s. 91-97; *I. Ahmet Muhip Dıranas Sempozyumu Bildirileri*, Sinop 1989; Hilmi Yavuz, *Dilin Dili*, İstanbul 1991, s. 17-23; Mustafa Kırcı, *Ahmet Muhip Dıranas-Hayatı, Fikirleri, His Dünyası*, Ankara 1997; Âlim Gür, *Ahmet Muhip Dıranas-Hayatı, Eserleri, Sanatı*, Ankara 2007; Şerif Aktaş, *Şiir Tahlili*, Ankara 2009, s. 231-237; *Ahmet Muhip Dıranas* (ed. Bahriye Çeri), Ankara 2013; "Hisar'dan Biyografiler: A. Muhip Dranas", *Hisar*, sy. 28, Ankara 1966, s. 20; Mustafa Miyasoğlu, "Dıranas, Ahmet Muhip", *TDEA*, II, 285-286; "Dıranas, Ahmet Muhip", *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, İstanbul 2003, I, 320-321.

Âlim Gür

Ahmet Muhip Dıranas'ın el yazısı

DÎB, Abdülazîm Mahmûd

(عبدالعظيم محمود الديب)

(1929-2010)

Mısırlı âlim.

Mısır'ın Garbiye vilâyetinde Ziftâ kasabasının Kefr-İbrî köyünde doğdu. Burada Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledi. Ortaokul ve lise öğrenimini Tanta'daki el-Ma'hedü'd-dînî'de tamamladı, aynı yıl Ezher Üniversitesi Usûlüddîn Fakültesi ile Kahire Üniversitesi Dârülulûm Fakültesi'ne kaydoldu. Üniversitenin son yılında Dârülulûm Fakültesi tarafından aynı anda iki fakültede okuduğu öğrenilince bunlar arasında bir tercih yapmak zorunda kaldı ve tercih ettiği Dârülulûm Fakültesi'nden 1956'da mezun oldu. Bir yıl süreyle devam ettiği Eğitim Fakültesi'nden aldığı diplomayla öğretmenlik yapma imkânı elde etti. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin *el-Burhân* adlı eserinin tahkikini yaptığı çalışmasıyla 1970'te yüksek lisansını, Cüveynî'nin hayatı, eserleri ve İslâm ilim tarihindeki yerini ele aldığı teziyle de 1975'te doktorasını tamamladı. 1976'da Katar Üniversitesi Şeriat Fakültesi'nde İslâm hukuku bölüm başkanı oldu. Aynı zamanda üniversite bünyesindeki Merkezü Buhûsi's-sîre ve's-sünne'nin müdürlüğünü vekâleten yürüttü. Hayatının önemli bir kısmını

Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb

geçirdiği Katar'da Evkaf Bakanlığı'na bağlı İhyâü't-türâs Komisyonu üyeliğinde de bulundu ve birçok yazma eserin tahkik çalışmasına iştirak etti. İlk gençlik yıllarından itibaren siyasetle yakından ilgilendi. Mısır'da İngiliz işgaline karşı düzenlenen gösterilere ve İhvân-ı Müslimîn hareketine katıldı. Hasan el-Bennâ'nın talebelerinden Behî el-Hûlî'nin öğrencisi oldu. Tanta'daki okul hayatından beri tanıdığı Yûsuf el-Karadâvî ile hayatının sonuna kadar sürecek bir dostluk kurdu. Filistin meselesiyle de ilgilendi; Gazze'ye uygulanan İsrail ambargosunun kaldırılması için 2007'de bir bildiri yayımlayan müslüman âlimler arasında yer aldı. 6 Ocak 2010 tarihinde Devha'daki bir hastahanede vefat eden Dîb, Yûsuf el-Karadâvî'nin Devha Müseymir Mezarlığı Camii'nde kıldırdığı cenaze namazının ardından defnedildi.

Eserleri. Telif: 1. *Ebü'l-Ḳāsım ez-Zehrâvî: Evvelü ṭabîbin cerrâḥ fi'l-ʿâlem* (Kahire 1399/1979). İslâm ve bilim tartışmaları çerçevesinde ele alınan eserde müslüman ilim adamlarının ilme katkıları meşhur cerrah Ebü'l-Kāsım ez-Zehrâvî'nin şahsında incelenmekte, özellikle İslâm tıp tarihi üzerinde durulmaktadır. **2.** *İmâmü'l-Ḥaremeyn Ebü'l-Meʿâlî ʿAbdülmelik b. ʿAbdillâh el-Cüveynî: Ḥayâtühû ve ʿaṣruhû-âṣâruhû ve fikruhû* (Küveyt 1401/1981). Kapsamlı bir biyografi çalışmasıdır. Cüveynî'nin *el-Burhân*'ının neşrine giriş olarak yazılan eser müellif tarafından *el-Burhân*'a alınmamış, gözden geçirilip müstakil şekilde yayımlanmıştır. **3.** *Fıḳhü İmâmi'l-Ḥaremeyn ʿAbdilmelik b. ʿAbdillâh el-Cüveynî: Ḫaṣâʾiṣuhû eserühû ve menziletühû* (Devha 1405/1985; Mansûre 1988). O güne kadar Cüveynî üzerinde yapılan çalışmalarda daha çok onun kelâmla ilgisinin ele alındığını ifade eden Dîb, bu eseri Cüveynî'nin fıkıh anlayışını bütün boyutlarıyla ortaya koymak amacıyla yazmıştır. Kitabın telif edildiği dönemde Cüveynî'nin fıkıh ve usûl-i fıkıh eserlerinin büyük çoğunluğunun yazma halinde olması müellifin daha sonraki çalışmalarının mecrasını da belirlemiş ve onu bu eserleri neşretmeye sevketmiştir. **4.** *ez-Zübeyr b. el-ʿAvvâm: eṣ-Ṣerve ve'ṣ-ṣevre* (Muharrak-Bahreyn 1406/1986). Önce bir dergide yayımlanan eserde (*Ḥavliyyetü'l-Külliyeti'ş-şerîʿa ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye*, III [Devha-Katar 1404/1984], s. 203-226) Zübeyr b. Avvâm'ın özellikle serveti hakkındaki iddialar araştırılmakta ve bunlara yeni bir yaklaşım geliştirilmeye çalışılmaktadır. Selçuk Coşkun eseri Türkçe'ye tercüme etmiştir ("Abdülazîm ed-Dîb'in Zübeyr b. Avvâm'a Yönelik Bazı Tenkitlere Cevabı", *Dinî Araştırmalar*, III/7 [Ankara 2000], s. 137-160). **5.** *el-Müsteşriḳūn ve't-türâṯ* (Mansûre 1988, 1413/1992). Kendisi de bir edisyon kritik uzmanı olan müellif bu eserde şarkiyatçıların tahkik çalışmalarını değerlendirmekte, çeşitli örneklerden hareketle problemli / hatalı hususları tesbit etmektedir. Kasıtlı çarpıtma niteliğindeki bu hataların büyük çoğunluğunun İslâm medeniyetinin ilmî birikimini tahrif etmeyi amaçladığını söyleyen müellife göre şarkiyatçıların neşredecekleri eserleri seçerken izledikleri siyaset müslümanlar arası ihtilâfları körüklemeye hizmet etmektedir. **6.** *Cenûbü's-Sûdân ve ṣınâʿatü't-teʾâmür żidda diyâri'l-müslimîn* (Kahire 1993). İlk şekli müellifin Sudan'da bulunduğu 1964 yılında yazılan eserde Güney Sudan meselesi İngiltere'nin sömürgeleştirme faaliyetleriyle bağlantılı olarak anlatılmaktadır. **7.** *Naḥve rüʾyetin cedîde li't-târîḫi'l-İslâmî: Naẓarât ve taṣvîbât* (Amman 1414/1994). **8.** *el-ʿAḳl ʿinde'l-uṣûliyyîn* (Mansûre 1415/1995). Müellif bu kitabında kronolojik sırayla fıkıh usulü eserlerinin delillere dair değerlendirmelerini ele almakta, Gazzâlî, Muvaffakuddin İbn Kudâme ve Şerîf et-Tilimsânî'nin aklı da fıkıh usulü delilleri arasında saymalarından hareketle aklın usulcüler nezdindeki yerini incelemektedir. Eserde Mu'tezile âlimlerinin konuyla ilgili değerlendirmelerine özel bir bölüm ayrılmıştır. **9.** *er-Resûl ṣallallāhü ʿaleyhi ve sellem fî beytih* (Mansûre 1415/1995, 1418/1997; Kahire 2012). Hz. Peygamber'in ev hayatına, misafirleri ağırlamasına, eşleri ve çocuklarıyla ilişkisine dairdir. **10.** *et-Tebaʿiyyetü'ş-şeḳāfiyye: Vesâʾilühâ ve meẓâhirühâ* (Mansûre 1417/1996). Eserde Batı medeniyetinin aydınlar tarafından İslâm toplumlarına aktarılmasının problemli yönleri üzerinde durulmaktadır.

Abdülazîm Mahmûd Dîb'in diğer bazı eserleri de şunlardır: *Farîżatüllāhi fi'l-mîrâṯ ve'l-vaṣıyye* (Kahire 1398/1978; Devha 1405/1985); *Cemʿu's-sünneti ve taṣnîfühâ bi-vâsiṭati'l-hâsûbi'l-âlî* (Uluslararası III. Sîret ve Sünnet Araştırmaları Kongresi'ne tebliğ olarak sunulmuştur. Türkçe'si: Abdullah Aydınlı, "Bilgisayar Vasıtasıyla Sünnet-i Şerifeyi Toplama ve Tasnif İçin Bir Tasarı", *Diyanet İlmî Dergi*, XX/1 [Ankara 1984], s. 57-64); *Naḥve mevsûʿatin şâmile li'l-ḥadîṯi'n-nebeviyyi'ş-şerîf: el-Kûmbüyûter ḥâfıẓu ʿaṣrinâ* (Beyrut 1409/1989); *el-Ġazzâlî ve uṣûlü'l-fıḳh* (*al-Imām al-Gazzālī on the Occasion of the Ninth Centenary of His Death*, 1406/1986 içinde, s. 330-376, Qatar University); *el-Menhec fî kitâbâti'l-Ġarbiyyîn ʿani't-târîḫi'l-İslâmî* (Kahire 1990; Katar 1411); *el-İḫvânü'l-müslimûn ve'l-ʿamelü's-sırrî ve'l-ʿunf* (Mansûre 1426/2006); *Biḳʿatü esturin fî kitâbi't-târîḫ* (Kahire 1430/ 2012); *el-İmâm el-Ġazzâlî kemâ ʿaraftühû* (Kahire 2013); *el-Ḥüzn fî ḥayâti'n-nebî* (Kahire 2013); *Ḫavle'l-ġazvi'ṣ-ṣeḳāfî ve'l-fikrî* (Cîze 2013).

Neşir: Abdülazîm ed-Dîb, özellikle İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin eserlerinin neşrine özel bir önem vermiştir: *el-Burhân fî uṣûli'l-fıḳh* (I-II, Devha 1399; Kahire 1400/1980; Mansûre 1418/1997, 1420/1999); *el-Ġıyâṣî: Ġıyâṣü'l-ümem fî iltiyâṣi'ẓ-ẓulem* (Devha 1400; Kahire 1401/1981; Beyrut 1432/2011); *ed-Dürretü'l-muḍıyye fîmâ vaḳaʿa fîhi'l-ḫilâf beyne'ş-Şâfiʿiyye ve'l-Ḥanefiyye* (Devha 1406/1986); *Nihâyetü'l-maṭlab fî dirâyeti'l-meẕheb* (I-II, Devha 1399/1979; I-XX, Cidde 1428/2007).

Cüveynî'nin 1000. doğum yılı münasebetiyle 1999'da Katar'da gerçekleştirilen sempozyumun düzenleme kurulu başkanı olan Dîb burada "Şaḫṣiyyetü İmâmi'l-Ḥaremeyn el-ʿİlmiyye" başlıklı bir de tebliğ sunmuştur (*eẕ-Ẕikra'l-elfiyye li'l-İmâm el-Cüveynî*, Devha 1999, s. 43-84). Onun yayıma hazırladığı yahut yarım kalmış telif ve tahkik çalışmalarının bulunduğu yakın arkadaşı Karadâvî tarafından ifade edilmektedir. Bedreddin el-Aynî'nin *Nuḫabü'l-efkâr fî tenḳîḥi Mebâni'l-aḫbâr fî Şerḥi Meʿâni'l-âṯâr* adlı eserinin neşrinde de (Devha 1429/2008) görev alan müellif *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)* için Buhûtî, Cüveynî, Çeyiz maddelerini kaleme almıştır. http://el-deeb.net/main/index.php başlıklı özel bir web sayfasında Dîb'in hayatı, eserleri, ilmî ve siyasî faaliyetlerine dair kapsamlı bilgi yer almakta, sitede Dîb'in hayatının farklı yön-

leriyle ilgili görsel ve işitsel malzemelere de ulaşılabilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb, *Fıḳhu İmâmi'l-Ḥaremeyn ʿAbdilmelik b. ʿAbdillâh el-Cüveynî: Ḥaṣâ'işuhû eşerühû ve menziletüh*, Katar 1405/1985, tür.yer.; Yûsuf el-Karadâvî, "Vedâʿan ṣadiḳa'l-ʿumrî ve refîḳa'd-derb", http://el-deeb.net/main/index.php?group=view&rid=115 (06.05.2013); Abduh Mustafa Desûkī, "Duktûr ʿAbdülʿaẕîm ed-Dîb, el-ʿâlimü'l-muḥaḳḳıḳ", http://el-deeb.net/main/index.php?group=view&rid=111 (06.05.2013); Mehdî Âkif, "Kâne faḳîhen bârizen âşere bi-ṣamtin ve ciddin ve'ctihâdin", http://el-deeb.net/main/index.php?group=view&rid=118 (30.07.2013); "Nidâ'ü şaḫṣiyyâtin ʿArabiyye ve İslâmiyye li-fekki'l-ḥıṣâr ʿan Ġazze", http://www.aijazeera.net/news/pages/fe15ef51-fda4-451c-87f7-61c5261636ea (30.07.2013).

Özgür Kavak

DİHLEVÎ, Abdüssettâr b. Abdülvehhâb

(عبدالسّتّار بن عبدالوهّاب الدهلوي)

Ebü'l-Feyz (Ebü'l-İs'âd) Abdüssettâr b. Abdilvehhâb b. Muhammed Hudâyâr ed-Dihlevî el-Mekkî (1870-1936)

Muhaddis ve biyografi yazarı.

25 Zilkade 1286 (26 Şubat 1870) tarihinde Mekke'de doğdu. Ailesi Delhi'den gelerek Mekke'ye yerleşmiştir. Küçük yaşta hıfzını tamamlayan Abdüssettâr Hanefî fakihi Abbas b. Ca'fer b. Sıddîk, Mekke'nin Hanefî müftüsü Abdurrahman b. Abdullah Serrâc, Şâfiî müftüsü Ahmed b. Zeynî Dahlân ve Muhammed Hakkî b. İbrâhim en-Nâzelî gibi muhaddislerle bazı Şâfiî ve Hanbelî âlimlerinden ilim tahsil etti. Daha sonra Medine'ye giderek Abdülkādir b. Ahmed et-Tarablûsî, Ca'fer b. İsmâil el-Berzencî, Medine Mâlikî müftüsü Muhammed ed-Desûkī ve Şâfiî müftüsü Osman b. Abdüsselâm ed-Dağıstânî gibi âlimlerin derslerine katıldı. Öğrenimini tamamlamak amacıyla Tâif'e ve ardından Hindistan'a, 1914'te Mısır'a gitti, burada bir süre kalıp Mekke'ye döndü. İlmî seyahatleri sırasında çok sayıda kitap istinsah etti, hazırlayacağı biyografiler için bilgi topladı. Bu arada özellikle âlimlerin hocalarından okudukları eserler ve aldıkları icâzetlerden bahseden risâleleri istinsah etti.

Fıkıh, hadis ve tarih ilimlerinde yoğunlaşan, hadis alanındaki bilgisiyle tanınan Dihlevî yazdığı biyografik eserlerle şöhret kazandı. Mescid-i Harâm'da talebelerine Buhârî'nin *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ*'ini okuttu, hadis terimleri ve tefsir ilmine dair dersler verdi. Dihlevî'nin XVIII. yüzyıldaki ihyâ hareketleri esnasında yoğun tartışmalara konu olan sahih hadisle amel ve bir mezhebe intisap gibi hususlarda yapılan tartışmaların etkisinde kaldığı anlaşılmaktadır. Hanefî mezhebine mensup bir âlim olan Dihlevî, mezhebin görüşüne muhalif sahih hadislere ulaşılması halinde bu rivayetlerle amel edilmesi gerektiğini savunmakta ve bunu mezhebine aykırı bir tutum saymamaktadır. Sahip olduğu hadis senedleriyle verdiği icâzetlerde hocatalebe ilişkisi içerisinde ilmî irtibatlarının Abdullah b. Sâlim el-Basrî gibi Haremeyn muhaddislerinin önde gelen simalarına ve Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'ye kadar gittiği görülür. Mezhep geleneğine karşı çıkmamakla birlikte sahih hadislerle amel edilmesi düşüncesi Dihlevî ve takipçilerinin temel görüşlerindendir.

Senedli hadis rivayetine gösterilen ilgi XVIII. yüzyılda yeniden önem kazanmaya başladı ve bu faaliyet ihyâ hareketlerinin hususiyetlerinden biri haline geldi. İsnad konusu hadis âlimleri tarafından gerek hadis usulü gerekse ricâl kitaplarında ele alınsa da bu konuda müstakil kitaplar da yazıldı ve bir literatür ortaya çıktı. *Aʿẕebü'l-mevârîd* adlı eserinde söz konusu çalışmaların bir listesini veren Abdüssettâr ed-Dihlevî ayrıca müselsel hadisleri kendisine ulaşan senedleriyle bir araya getiren risâleler kaleme aldı. Onun hazırladığı biyografi kitapları XX. yüzyılda özellikle Hicaz bölgesinde yaşayan âlimlerin hayatları hakkında önemli kaynaklardır. *Ṭabaḳātü'l-meẕâhibi'l-erbaʿa* adlı eseri fukaha tabakatı türünden çok, bir biyografi çalışması olarak değerlendirilebilir. Fukaha tabakatı bir mezhebe yön veren isimlerin faaliyetlerini incelemeyi hedeflerken bu eserde dört mezhebin merkez simalarının hayatına dair bilgiler bir araya getirilmiştir. Abdüssettâr ed-Dihlevî Mekke'de vefat etti. Çok sayıda kitap ihtiva ettiği belirtilen kütüphanesi vefatından sonra Harem-i Şerîf Kütüphanesi'ne nakledilmiştir.

Eserleri. Tarih ve Biyografi: *Feyżü'l-meliki'l-müteʿâlî bi-enbâ'i evâ'ili'l-ḳarni'ş-şâliş ʿaşer ve'r-râbiʿ ʿaşer ʿale't-tevâlî* (çoğunluğu Hicazlı olmak üzere Şam, Mısır, Irak ve Hint bölgelerinde XIII [XIX] ve XIV. [XX.] yüzyıllarda yaşayan âlimlerin biyografilerinin yer aldığı bir eserdir [nşr. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş, I-III, Mekke 1429/2008]); *Ezhârü'l-besâtîni'ṭ-ṭayyibeti'n-neşr fî ẕikri aʿyâni külli ʿaṣr* (eserde XIV. [XX.] asra kadar tanınmış şahısların biyografileri mevcuttur [Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî, Umumi, nr. 2757]); *en-Necmetü'z-zâhire fî efâḍili'l-mi'eti'l-ʿâşire* (Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî, Umumi, nr. 2898); *Serdü'n-nüḳūl (menḳūl) fî terâcimi'l-fuḥûl* (Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî, Umumi, nr. 2822-2823); *Süllemü'l-vüṣûl ile'l-ʿulemâ'i'l-füḥûl* (Dihlevî'nin isnad ilminin öneminden, hadise dair icâzetini aldığı eserlerle hocalarından bahsettiği on iki varaklık bir risâledir [Melik Suûd Üniversitesi Ktp., nr. 1244]); *Neşrü'l-me'âşir fî men edraktü mine'l-ekâbir* (ders okuduğu hocalarının biyografilerini içeren, onlardan okuduğu eserlerden de bahseden bir çalışmadır [Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî, Umumi, nr. 810]); *Muḳaddime fi'n-neseb* (Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî, Umumi, nr. 2876); *Tuḥfetü'l-aḥbâb fî beyâni ittişâli'l-ensâb* (Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî, Umumi, nr. 2777); *es-Silsiletü'ẕ-ẕehebiyye fi'ş-şecereti'l-ḥucbiyye* (Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî, Umumi, nr. 3427/4, 3500, 3530/3); *Mevâ'idü'l-fażl ve'l-kerem li-terâcimi ehli'l-Ḥarem* (Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî, Umumi, nr. 2777); *Vülâtü Mekke baʿde'l-Fâsî* (Takıyyüddin el-Fâsî'nin *Şifâ'ü'l-ġarâm bi-aḫbâri'l-beledi'l-ḥarâm* adlı eserinin zeylidir [Kahire 1956]); *Nüzhetü'l-enẓâr ve'l-fiker fîmâ meḍâ mine'l-ḥavâdiş ve'l-ʿiber min hübûṭi Âdem Ebi'l-beşer; Ṭabaḳātü'l-ḳurrâ'; Ṭabaḳātü'l-meẕâhibi'l-erbaʿa; Ṭabaḳātü'l-üdebâ'*.

Diğerleri: *es-Silsâlü'r-raḥîḳu'l-aṣfâ fî taḫrîci eḥâdîşi'n-nebiyyi'l-Muṣṭafâ* (I-VI, Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî, Umumi, nr. 1040-1045). *Nûrü'l-ümme bi-taḫrîci Keşfi'l-ġumme* adıyla da anılan eser Abdülvehhâb eş-Şa'rânî'nin dört mezhebin kaynak olarak kullandığı hadislere senedlerini belirtmeden yer verdiği *Keşfü'l-ġumme ʿan cemîʿi'l-ümme*'deki rivayetlerin tahrîcidir. *Aʿẕebü'l-mevârîd fî bernâmeci kütübi'l-esânîd* (Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî, Umumi, nr. 4203, 4204, 4205), *Refʿu'l-estâri'l-müsdele fî ẕikri baʿżi'l-eḥâdîşi'l-müselsele* (Mektebetü'l-Haremi'l-Mekkî, Umumi, nr. 4272), *el-İnṣâf fî ḥükmi'l-iʿtikâf, el-Âyâtü'l-ʿaẓîmetü'l-bâhire fî miʿrâci Seyyidi'd-dünyâ ve'l-âḫire, Cevâhirü'l-uṣûl fî (ilâ) ışṭılâḥi ʿilmi'r-Resûl, ʿİddetü'l-müselselât, Feyżü'l-meliki'l-muġīş fî müselselâti düreri'l-ḥadîş, İḳāzü'l-ġaflân ve selvetü'l-iḫvân fî ḳırâ'ati'l-mevâʿiẓ fî receb ve şaʿbân ve ramażân.*

BİBLİYOGRAFYA :

Abdüssettâr b. Abdülvehhâb ed-Dihlevî, *Feyżü'l-meliki'l-müteʿâlî bi-enbâ'i evâ'ili'l-ḳarni'ş-şâliş ʿaşer ve'r-râbiʿ ʿaşer ʿale't-tevâlî* (nşr. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş), Mekke 1429/2008,

II, 1205-1208; ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 8-70; Ömer Abdülcebbâr, *Siyer ve terâcimü ba'ži 'ulemâ'inâ fi'l-ḳarni'r-râbi' 'aşer li'l-hicre*, Cidde 1986, s. 196-199; Ahmed Saîd Silm, *Mevsû'atü'l-üdebâ' ve'l-küttâbi's-Su'ûdiyyîn ḫilâle sittîne 'âm: 1350-1410*, Medine 1412/1992, I, 365-366; Abdullah b. Abdurrahman b. Abdurrahîm el-Muallimî, *A'lâmü'l-Mekkiyyîn mine'l-ḳarni't-tâsi' ile'l-ḳarni'r-râbi' 'aşer el-hicrî*, London 1421/2000, I, 438-440; Abdülvehhâb b. İbrâhim Ebû Süleyman, *el-'Ulemâ' ve'l-üdebâ'ü'l-verrâḳûn fi'l-Ḥicâz fi'l-ḳarni'r-râbi' 'aşer el-hicrî*, Tâif 1423/2002, s. 102-118; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Mu'cemü'l-mü'ellifîne'l-mu'âṣırîn: Vefeyât 1315-1424 (1897-2003)*, Riyad 1425/2004, I, 347; Azyumardi Azra, *The Origins of Islamic Reformism in Southeast Asia*, Honululu 2004, s. 8-31; İbrâhim b. Muhammed b. Nâsır es-Seyf, *el-Mübtede' ve'l-ḫaber li-'ulemâ'i fi'l-ḳarni'r-râbi' 'aşer ve ba'ži telâmîẕihim* (nşr. Hassân b. İbrâhim es-Seyf), Riyad 1426/2005, II, 365-370; Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, *Neşrü'l-cevâhir ve'd-dürer fî 'ulemâ'i'l-ḳarni'r-râbi' 'aşer*, Beyrut 1427/2006, I, 708-710; Zekeriyyâ b. Abdullah Bîlâ, *el-Cevâhirü'l-ḥisân fî terâcimi'l-fużalâ' ve'l-a'yân min esâtiẕe ve ḫullân* (nşr. Abdülvehhâb İbrâhim Ebû Süleyman – M. İbrâhim Ahmed Ali), Riyad 1427/2006, I, 20-21; II, 324-333; ayrıca bk. İndeks; Muhammed b. Seyyid Ahmed Mutîurrahman – Âdil b. Cemîl b. Abdurrahman Îd, *el-Fihrisü'l-muḫtaṣar li-maḫṭûṭâti Mektebeti'l-Ḥaremi'l-Mekkiyyi'ş-şerîf*, Riyad 1427/2006, I-IV, bk. İndeks; Ahmet Aydın, *Şah Veliyyullah ed-Dihlevî ve Dihlevîlik* (doktora tezi, 2013), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 372-453; J. O. Voll, "Muhammad Hayya al-Sindi and Muhammad Ibn Abd al-Wahhab: An Analysis of an Intellectual Group in Eighteenth-Century Madina", *BSOAS*, XXXVIII/1 (1974), s. 32-39; a.mlf., "Abdallah Ibn Salim al-Basri and 18th Century Hadith Scholarship", *WI*, XLII/3 (2002), s. 356-372; Ahmad Dallal, "The Origins and Objectives of Islamic Revivalist Thought, 1750-1850", *JAOS*, CXIII/3 (1993), s. 341-359.

AHMET AYDIN

DİHLEVÎ, Nezîr Ahmed

(bk. NEZÎR AHMED DİHLEVÎ).

DİLÇİN, Cem

(1942-2013)

Eski Türk edebiyatçısı, şair.

18 Ekim 1942'de Çankırı'nın Yenimahalle semtinde doğdu. Babası Türk Dil Kurumu uzmanlarından A. Dehri Dilçin'dir. Ailesi Çankırı'nın köklü eşrafından olup şair, yazar ve milletvekili Ahmet Talat Onay'ın da yakın akrabasıdır. Ankara Atatürk Lisesi'nden mezun olunca (1961) babasının isteği üzerine kaydolduğu Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni kısa bir süre sonra bıraktı, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne girdi (1963). Askerlik görevi için ara verdiği (1964-1966) yüksek öğrenimini 1970'te tamamladı. Mezun olduğu fakültede Türkçe kompozisyon dersi okutmanı oldu (1971). Bir süre Yeniçağ Tarihi Kürsüsü'nde Osmanlı paleografyası okuttu (1975-1981), ardından Eski Türk Edebiyatı Kürsüsü asistanlığına getirildi. Hasibe Mazıoğlu'nun danışmanlığında hazırladığı *Mes'ud bin Ahmed, Süheyl ü Nev-bahâr, İnceleme-Metin-Sözlük* adlı teziyle doktorasını tamamladı (1984). Aynı fakültenin Eski Türk Edebiyatı Anabilim Dalı'nda yardımcı doçent (1987), doçent (1996) ve profesör (2002) oldu.

Türk Dil Kurumu'nda uzun yıllar hizmet etti. Derleme ve Tarama kollarında sözleşmeli uzman sıfatıyla görev yaptı (1971-1981). Türk Dil Kurumu aslî üyeliği yanında Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Dairesi başkanlığında, Türk Dili Yüksek Danışma Kurulu üyeliğinde bulundu. Boğaziçi Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Yaz Okulu'nda konuk öğretim üyesi olarak çalıştı (1997-2003). Kendi isteğiyle emekliye ayrıldığı 2006 tarihinden sonra Hacettepe Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde yüksek lisans ve doktora dersleri verdi (2006-2008). 1 Kasım 2013 tarihinde Ankara'da öldü ve Karşıyaka Mezarlığı'na gömüldü.

Dil, edebiyat ve şiir sevgisini küçük yaşlarda ailesinden alan Cem Dilçin, eski harflerle okuma yazmayı dedesi İsmail Rahmi Koçhisarlı'dan öğrenmiş, ortaokul çağlarında iken şiir yazmaya başlamıştır. Babasıyla Ahmet Talat Onay'ın sohbetlerinde aruz bilgisi ve klasik şiir zevki almış, üniversitede ve Türk Dil Kurumu'nda önemli hocalarla çalışma fırsatı bulmuştur. Türk Dil Kurumu'nda yürütülen projelerde Ömer Asım Aksoy, Agâh Sırrı Levend, A. Dilaçar ve Ferit Devellioğlu ile birlikte olmuş, onların sözlük ve klasik metin çözümleme birikimlerinden yararlanmıştır. İlk gençlik yıllarında yazdığı şiirlerden sonra daha çok klasik edebiyat bilgisi ve kültürüyle harmanladığı mizahî şiirlere ve tarih manzumelerine yönelmiş, dostları ve meslektaşlarının özel günleri için yazdığı tarihlerle bazı mizahî şiirleri kendisi için hazırlanan armağanda yayımlanmıştır (*TUBA*, Cem Dilçin Armağanı I, XXXIII/1 [2009], s. LV-LXXIX). 1001 beyitlik "Mecnûn-nâme (Tehzîl-i Leylâ vü Mecnûn)" adlı manzumesi Fuzûlî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'una yazılmış bilinen tek tehzil örneğidir (*TUBA*, Hasibe Mazıoğlu Armağanı I, XXI [1997], s. 230-301).

Cem Dilçin

Cem Dilçin metin neşrinden retorik çalışmalara, tematik incelemelerden stilistik değerlendirmelere kadar pek çok alanda eser vermiş, özellikle Fuzûlî ve divan şiirinde geometrik yapı üzerine gerçekleştirdiği yayınlarla dikkati çekmiştir. Divan şiirinin çözümlenmesinde, klasik şerh metodunun yanı sıra modern eleştiri yöntemlerinin de kullanılması gerektiği fikrini savunmuştur. 1991'de yazdığı "Fuzûlî'nin Bir Gazelinin Şerhi ve Yapısal Yönden İncelenmesi" adlı makalesi (*Türkoloji Dergisi*, IX/1 [1991], s. 43-98), daha sonra yapılan ve divan şiirini modern metin inceleme metotlarıyla ele alan çalışmalara öncülük etmiştir. *Türk Ansiklopedisi*'ne kırka yakın madde yazmış, çoğu *Türk Dili, Türkoloji, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* ve *Journal of Turkish Studies-Türklük Bilgisi Araştırmaları*'nda yayımlanan makale ve bildirilerinin sayısı otuzu aşmıştır.

Eserleri. 1. *Yeni Tarama Sözlüğü* (Ankara 1963). Ömer Asım Aksoy ve Dehri Dilçin tarafından toplam on iki cilt halinde yayımlanan *Tarama Sözlüğü*'nün tanıksız madde başlarını ve eski harfli dizinini içeren tek ciltlik bir sözlüktür. Eser, geniş bir çalışma grubuyla ve aralıklarla kırk iki yılda hazırlanan *Tarama Sözlüğü*'nün kullanımını kolaylaştırmak amacıyla hazırlanmıştır. **2.** *Mes'ud bin Ahmed, Süheyl ü Nev-bahâr, İnceleme-Metin-Sözlük* (Ankara 1991). Doktora tezinin birtakım ilâve ve değişikliklerle yayımlanan şeklidir. Eser Hoca Mesud'un hayatı, edebî kişiliği, eserleri, *Süheyl ü Nevbahâr*'ın incelenmesini ve karşılaştırmalı metnini içeren dört bölümden oluşmaktadır. Ayrıca metinde geçen 3300'ü aşkın eski Türkçe kelime ve deyim bir sözlük halinde esere eklenmiştir. **3.** *Örneklerle Türk Şiir Bilgisi* (Ankara 1983, 1992). Türk şiirinin vezin, kafiye, redif, biçim ve tür zenginliğiyle beraber kullanılan söz sanatlarının da örneklerle ele alındığı kapsamlı bir çalışmadır. **4.** *Studies on Fuzulî's Divan: Fuzulî Divanı Üzerine Notlar* (Harvard Univer-

sity, 2001). Divanda ses ve söz tekrarları, ikilemeler, paralel ve simetrik söz ve anlam yapıları, kavram, mazmun ve motif uyumu, işlevsel vezin tasarrufları, söz dizimi tercihleri vb. üslûp özelliklerinden hareketle kasideler dışındaki 2723 beytin incelendiği ve divanın matbu nüshalarının yanı sıra Latin harfleriyle daha önce yapılmış üç neşrinin karşılaştırıldığı özgün bir eserdir. **5.** *Fuzulî'nin Şiiri Üzerine İncelemeler* (İstanbul 2010). **6.** *Divan Şiiri ve Şairleri Üzerine İncelemeler* (İstanbul 2011). Bu iki eserin önemli bir kısmı yazarın makale ve bildirilerinden derlenmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ömür Ceylan, "Yaşayan Osmanlı Tebessümü: Cem Dilçin ve Mizahi Şiirleri", *Gülmenin Arkeolojisi ve Medyada Mizah Olgusu Ulusal İletişim Kongresi Bildiriler Kitabı*, Erzurum 2011, s. 65-73; Zehra Toska, "Cem Dilçin'in Hayat Hikayesi ve Yayınları: O Günlerden Bugünlere", *TÜBA*, Cem Dilçin Armağanı I, XXXIII/1 (2009), s. XIX-LII; Günay Kut, "Şair ve Tarih Düşürme Üstadı Cem Dilçin", *a.e.*, s. LV-LXXIII.

ÖMÜR CEYLAN

DİLGAN, Ahmet Hamit
(1901-1976)

Matematikçi, bilim tarihçisi.

18 Mart 1901'de İstanbul'da doğdu. Babası Mehmet Efendi, annesi Zehra Hanım'dır. 1921'de Vefa Lisesi'nden mezun oldu. Aynı yıl kaydolduğu İstanbul Fen Fakültesi'ni matematik ve genel fizik lisansı öğrenimi görerek 1924'te tamamladı. Eğitimini bir yıl daha sürdürerek bu fakülteden astronomi sertifikası da aldı. 1925'te Kandilli Rasathânesi astronomi bölümünde yaptığı bir yıllık stajdan sonra rasathânenin astrofizik ve jeofizik şubelerinin muavinliğine getirildi. 1932'ye kadar devam eden bu görevi sırasında Fatin Gökmen'le çalışan üç kişiden biriydi ve özellikle jeomanyetikle sismoloji alanında çalışmalar yürüttü. 1926-1934 yıllarında Boğaziçi Lisesi'nde matematik, 1930'da Fen Fakültesi'nde astronomi ve gök mekaniği dersleri verdi.

1932'de Yüksek Mühendis Mektebi'ne matematik muallim muavini (doçent) olarak tayin edildi. 1934'te genel matematik-1 grup muallimi, analiz II ve rasyonel mekanik tatbikat muallimi oldu. 1944'te İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi'nde matematik ve tatbikî matematik profesörlüğüne getirildi. 1936-1946 arasında İstanbul Teknik Okulu'nda (Yıldız Teknik Üniversitesi) genel matematik muallimliği yaptı. 1946'da kürsü başkanı oldu ve 1960 yılına kadar bu görevde kaldı. 1948'de Cahit Arf, Nazım Terzioğlu, Kerim Erim gibi matematikçilerle birlikte Türk Matematik Derneği'nin kurucu on üç üyesi arasında yer aldı. İstanbul Teknik Üniversitesi'nde, 1939'da Erzincan'da gerçekleşen şiddetli depremin ardından başlatılan deprem çalışmaları neticesinde UNESCO'nun da teknik yardımıyla 1952'de Sismoloji Enstitüsü'nü kurdu, 1956'ya kadar müdürlüğünü yürüttü. Bu görevi sırasında biri İstanbul Teknik Üniversitesi'ndeki merkez olmak üzere Kastamonu ve Çine'de üç deprem istasyonu kurup burada yabancı uzmanlarla birlikte çalıştı. 1954'te Nüzhet Gökdoğan, Muammer Dizer ve Fatin Gökmen'in de aralarında bulunduğu on bir kişiyle birlikte Türk Astronomi Derneği'nin kuruluşunda yer aldı.

1959 yılında katıldığı IX. Uluslararası Bilim Tarihi Kongresi'nde, *Büyük Matematikçi Ömer Hayyam* adlı eseri ve İbnü'l-Heysem'in izoperimetre problemi hakkındaki bir yazısı sebebiyle ünlü Alman matematikçisi Leonhard Euler adına verilen Euler madalyasıyla ödüllendirildi. 1963'te İstanbul Teknik Üniversitesi'ndeki otuzuncu meslek yılı kutlandı. 1966-1967 ve 1968-1969 yıllarında rektörlüğe bağlı Elektronik Hesap Merkezi'nde müdürlük yaptı. Türk Matematik Derneği ve Türk Astronomi Derneği yanında Türk Jeofizik Derneği ile Alman Millî Jeofizik Derneği üyeliklerinde bulundu. Müzik ve şiire de ilgi duyan, Fransızca, Almanca, İtalyanca ve Arapça bilen Dilgan 13 Kasım 1976 tarihinde İstanbul'da öldü. Ahmet Hamit Dilgan'ın bilim hayatı fen bilimleri ve Yüksek Mühendis Mektebi'nde çalışmaya başladıktan sonra eğilmeye başladığı bilim tarihi alanlarındaki çalışmalarıyla devam etmiştir. Fen bilimleri dalındaki çalışmaları sismoloji, astronomi, jeoloji ve matematiği içermektedir. Bu alanda mesleğinin erken dönemlerinden itibaren çeşitli makaleler yazmış, kitaplar yayımlamıştır. Özellikle yüksek matematik eğitimi için kaleme aldığı ders kitapları uzun yıllar okutulmuştur.

Türkiye'de bilim tarihi çalışmaları XX. yüzyılın başında Sâlih Zeki ile başlamış, Abdülhak Adnan Adıvar ve Hamit Dilgan'la sürmüştür. "İçten yaklaşımcı" (internalist) bakış açısına sahip her iki bilim adamı odaklandıkları dönemlerle bilim tarihi çalışmalarında farklı metotlar izlemiştir. Hamit Dilgan da Fen Fakültesi'nde öğrencisi olduğu, Ortaçağ İslâm matematikçilerinin eski Yunan matematik bilgisini ne ölçüde geliştirdiklerini ortaya koymayı amaçlayan Sâlih Zeki'nin etkisinde Ortaçağ İslâm matematik tarihi alanında çalışmalar yapmış, araştırmalarını Sâlih Zeki'nin ele aldığı isimler üzerinden sürdürmüştür. Ancak Dilgan bu çalışmalarında çağdaşı olan bilim tarihçisi Aydın Sayılı gibi, Türkiye Cumhuriyeti'nin o dönem milliyetçi politikasına uygun biçimde özellikle Türk bilim adamlarının katkıları üzerinde yoğunlaşmıştır.

Dilgan bilim tarihi alanındaki ilk yayınını 1940'ta yazdığı bir makale ile gerçekleştirmiştir ("Türk ve Arap Riyâziyesi", *Matematik Kültür*, sy. 2 [İstanbul], s. 2-6). Ardından on beş yıl kadar konuyla ilgili birkaç kısa makale yayımlamış, 1955'te, yaklaşık yirmi yıldır üzerinde çalıştığı *Matematiğin Tarih ve Tekâmülüne Bir Bakış* adlı eserinden sonra araştırmalarında bilim tarihine ağırlık vermiştir. Nitekim bu çalışmasına da Mezopotamya ve Mısır uygarlıklarından başlamıştı. Ayrıca 1947 yılından itibaren İstanbul, İskenderiye, Kahire, Paris ve Roma kütüphanelerinde yaptığı bilim tarihi araştırmaları yanında 1958'de Münih'te bulunduğu esnada matematik tarihçisi Kurt Vogel ile kurduğu temas onu yeni çalışmalara sevketmiştir. 1956 ve 1959 yıllarında VIII ve IX. Uluslararası Bilim Tarihi kongrelerine tebliğleriyle katılmış, 1960'ta tekrar Paris ve Münih'te bilim tarihi araştırmaları yapmıştır. 1968'de, Amerika'da 1970'te basılacak olan *Dictionary of Scientific Biography* adlı eserin editöründen aldığı, Kadızâde-i Rûmî ve Şemseddin Muhammed b. Eşref es-Semerkandî maddelerinin yazımı teklifi üzerine Tahran ve Bağdat millî kütüphanelerinde araştırmalarda bulunmuştur.

Eserleri. Yirmiden çok telif ve çeviri kitap, yine yirminin üzerinde Türkçe ve yabancı dillerde makale yayımlayan Dilgan'ın başlıca eserleri şunlardır: **1.** *Matematiğin Tarih ve Tekâmülüne Bir Bakış* (İstanbul 1955). Eserde matematik tarihi Sumer, Bâbil ve Mısır medeniyetlerinden başlatılarak XX. yüzyıla kadar gelişimi incelenmiştir. **2.** *Büyük Türk Âlimi Nasîreddîn Tûsî* (İstanbul 1956, 1968). Müellif bu eserinde, Batılı yazarların İslâm matematikçilerinin sadece Yunan matematiğini geliştirdikleri tezine karşı çıkarak bugünkü Batı matematiğinin temelini, Yunan metinlerinden yaptıkları tercümelerin yanı sıra müslüman matematikçilerin keşiflerinin oluşturduğunu özellikle vurgulamış, Türk olduğunu iddia ettiği Tûsî'nin matematik ve astronomi çalışmalarını inceleyip onu

Türk Öklidi diye nitelemiştir. **3.** *Keops Piramidine Dair Bazı Matematik Hassalar* (İstanbul 1957). **4.** *Muhammed İbni Mûsâ el-Harzemî* (İstanbul 1957). Eserde Dilgan'ın yine Türk olduğunu ileri sürdüğü Hârizmî'nin cebir çalışmaları günün notasyonları aracılığıyla incelenmiştir. **5.** *Takvimler ve Târih Tekabülleri* (İstanbul 1957). **6.** *Büyük Matematikçi Ömer Hayyam* (İstanbul 1959, 2009). Ömer Hayyâm'ın şairliği dışında ilmî kişiliği hakkında Türkçe'deki ilk müstakil eser olma özelliğini taşımaktadır. İki bölümden meydana gelen kitabın birinci bölümü İslâm matematik tarihinin Hayyâm dönemini, ikinci bölümü Ömer Hayyâm ve zamanının matematiğini kapsar. **7.** *Bizans'ın Matematik Kültürü* (İstanbul 1963). **8.** *Şair Matematikçi Ömer Hayyam* (İstanbul 1964). Ege Üniversitesi'nde 1964'te verdiği konferansın metni olup daha önceki çalışmasının bir özeti olmakla birlikte yeni kaynaklarla tamamlanmış bir çalışmadır. Dilgan ayrıca V. Vladimirov'un *Eski Mısır Mimarisindeki Nisbetler* adlı eserini Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 1947, Selim Palavan ile birlikte).

Makaleler: "Takvimler ve Tarihî Vakaların Yıldönümü" (*İTÜ Dergisi*, IX/1 [1951], s. 11-14); "Antalyalı Apollinus" (*a.g.e.*, XI/1-2 [1953], s. 1-4); "Hassan Ben Haithem et les manuscrits existants dans les bibliothèques d'Istanbul" (*Bulletin of Technical University*, VIII/1 [İstanbul 1955], s. 36-41); "Nasîr-ed-Dîn Toussi, Grande Scienziato Matematico" (*Mathematical Reviews*, XIX/7 [1958], s. 183-191); "Sur une théorème isopérimètrique d'Ibn-i-Haitham" (*Actes du IXe congrès international de l'histoire des sciences, Barcelona-Madrid, 1-7 Septembre 1959*, Paris 1960, I, 453-460); "Démonstration du postulat d'Euclide par Schams-ed-Din Samarkandi: Traduction de l'ouvrage Aschkāl-üt-teessis de Samarkandi" (*Revue d'histoire des sciences et leurs applications*, XIII [Paris 1960], s. 191-196); "Galileo Galilei" (*İTÜ Dergisi*, XXII/5 [1964], s. 1-4); "Qādī Zāda al-Rūmī" (*DSB*, XI, 227-229); "Al-Samarqandī, Shams Al-Dīn Muhammad Ibn Ashraf Al-Husaynī" (*a.g.e.*, XII, 90).

BİBLİYOGRAFYA :

İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, Hamit Dilgan özlük dosyası; Osman Nebioğlu, *Türkiye'de Kim Kimdir*, İstanbul 1961-62, s. 218-219; Aykut Kazancıgil, *Türk Bilim Tarihi Bibliyografyası 1850-1981*, İstanbul 1981, s. 54; *Cumhuriyet*, İstanbul 23 Nisan 1963, s. 1; *a.e.*, 17 Kasım 1976, s. 3; İhsan Fazlıoğlu, "İki Ucu Müphem Bir Köprü: 'Bilim' ile 'Tarih' ya da 'Bilim Tarihi'", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, II/4, İstanbul 2004, s. 20; Melek Dosay Gökdoğan, "Türk Matematik Tarihi Literatürü", *a.e.*, s. 96; Feza Günergun, "İ.Ü. Bilim Tarihi'nin Kurumsallaşması: Araştırmalar ve Eğitim Programları (1984-2004)", *a.e.*, s. 549, 554-555; Şeref Etker, "Salih Zeki-Üç Boyutlu Bir Biyografi İçin", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, VII/1, İstanbul 2005, s. 143; a.mlf., "Ord. Prof. Dr. Wolfgang Gleissberg'in Türk Astronomi Derneği Başkanlığı", *a.e.*, XIV/1 (2012), s. 41-42; Osman Bahadır, "Hamit Dilgan'a Göre Matematik Tarihi", *Cumhuriyet Bilim Teknik*, İstanbul 30 Ağustos 2013, s. 12, 17.

KAAN ÜÇSU

DİVAN
(ديوان)

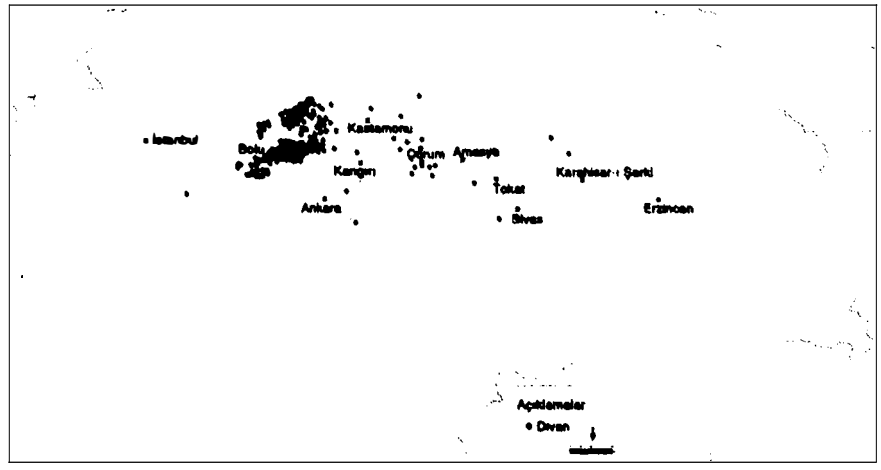
Anadolu beylikleriyle Osmanlılar'da köy ile kaza arasında idarî bir ünite.

Sözlükte birçok anlamı olan **dîvân** kelimesi, taşra teşkilâtında idarî ve malî açıdan kolaylık sağlamak amacıyla bazı köylerin bir arada düşünüldüğü nahiyeye benzeyen bir idarî üniteyi ifade eder. Özellikle Anadolu'da Selçuklu döneminde ve ardından ortaya çıkan beyliklerle Osmanlılar'da genellikle Batı Karadeniz bölgesinde görülür. Divanı bu anlamda açıklayan Evliya Çelebi, "Lisân-ı Istılâh-ı Etrâk-i Tosya ve Bolu ve Dördd îvân" başlığı altında, "Etrâkin divan tâbir ettikleri Ertuğrul, Âl-i Selçûkiyândan Sultân Alâeddîn asrında boy beyi iken kefere elinden bu dağları fethettikçe reâyâ ve berâyâya istimâlet vermek için divan edip kös çaldığı yerlere hâlâ divan lafzıyla tâbir edip yedi divan yedi nâhiye olmuştur" ifadesiyle divanın mahiyeti hakkında hayli belirleyici bir tanım yapmıştır.

Muhtelif çalışmalarda divanla ilgili yapılan tanımlar şöylece sıralanabilir: "Osmanlı Devleti'nde birkaç köyden müteşekkil küçük bir idarî birlik"; "Osmanlı yönetim terminolojisinde en küçük birimi temsil eden nahiyelerin yerel adı"; "Anadolu beylikleri ve Osmanlılar'ın ilk dönemlerinde köylerden meydana gelen idarî birim"; "bir kısım köylerin bir arada ve mâruf bir merkez etrafında idarî ve kazâî birlik oluşturması"; "küçük iskân yerlerinden teşekkül eden bir malî vergi bütünlüğü"; "bir araya gelmiş köylerin idarî ve kazâî birlik oluşturması"; "Batı Karadeniz bölgesinin bir veya birkaç evlik küçük gruplar halinde ormanlara dağılmış ve her elli-altmış tanesi bir karye itibariyle evvelce bir divana, bugün bir muhtarlığa bağlı köy hâneleri"; "Kuzey Anadolu'da Samsun, Bolu, İstanbul üçgeni içinde kalan sahada bulunabilen ve kendisine has bir idarî sistemin meydana geldiği köy-altı iskân şekli"; "Osmanlı döneminde bazı yörelerde (Samsun-Bolu-İstanbul üçgeni) dağınık halde bulunan köy yerleşmeleriyle irtibat kurmak ve vergi toplamada kolaylık sağlamak maksadıyla bir ünite içerisinde yer alan köy yerleşmeleri değişik sayılarda (üçerli, beşerli, onarlı) gruplanmasıyla oluşan idarî birim." Bu tanımlamalar genelde doğrudur, ancak ayrıntıda divanın farklı özelliklerini ortaya koymaktan uzaktır.

Osmanlı taşra teşkilâtını da yansıtan XVI. yüzyıla ait tahrir defterlerinde yapılan araştırmalar neticesinde divanların

1530 yılı tahrir defterlerinde yapılan taramalara göre divanların yerlerini gösteren harita

Osmanlı klasik döneminde var olduğu ve özellikle Batı Karadeniz'de Bolu sancağında (235 divan) yoğunlaştığı dikkati çeker. Bolu sancağından sonra divanlar Çorumlu sancağı (yedi divan), Kengırı / Çankırı sancağı (beş divan), Rum vilâyeti (Sivas-Tokat) (beş divan), Kastamonu sancağı (üç divan), Bayburt sancağı (bir divan) şeklinde sıralanmaktadır (Harita 1). Burada divan olarak kaydedilen bölgelerdeki köylerin adları da zikredilmiştir. Bu tahrir kayıtlarından divanların, kaza veya idarî bölünüşte timar teşkilâtına has bir askerî / idarî bölge olan nahiye ile köy arasında fonksiyonel amaçlarla oluşturulmuş bir birim olduğu anlaşılmaktadır. Meselâ Bolu sancağında Acıöz divanı altında Alınca köyü, Viranşehir kazası İkikilise divanında ise Ekinci ve Köseler köyleri yer almaktadır.

Yerleşmelerin kuruluş yeri seçiminde doğal sebepler başta olmak üzere tarihî, kültürel, ekonomik vb. faktörlerin etkili olduğu bilinmektedir. Söz konusu faktörler, idarî bir bütünlük arzeden siyasal kurumlarda / devletlerde hâkim olunan coğrafyaya özel idarî teşkilâtlanmayı zorunlu kılmıştır. Batı Karadeniz bölgesinde de egemenlik kuran devletler, gerek idarî gerekse malî işlerini kolayca yapabilmek amacıyla köylerden diğerlerine göre merkezî ve büyük olan birini divan merkezi kabul etmiş, diğerlerini de bu merkeze bağlayarak toplulaştırma yoluna gitmişlerdir. Bir divan bünyesinde üç, beş, sekiz köy bulunabildiği gibi bu sayı yirmiden fazla da olabilmektedir. Meselâ Kasım Bey İmareti'nin giderlerinin karşılandığı kalemler belirtilirken bunlar arasında iki divan ve bunlara bağlı toplam otuz köy kaydedilmiştir (Çetin, s. 52).

Anadolu coğrafyasında 1530 yılına ait veriler ışığında (Harita 1) divanların Batı Karadeniz bölümünde daha yoğun bulunmasının sebebi muhtemelen topografyanın engebeli olması, bu topografyadaki küçük düzlüklerde belirli sayıda hânenin bir arada yer alması, köylerin de bu şekilde oluşmasıdır. Yerleşme merkezlerindeki meskenler topluysa da yerleşme çekirdekleri birbirinden nisbeten uzaktır. Bu durum idarî açıdan toplu hale getirmeyi zorunlu kılmış olmalıdır. XV ve XVI. yüzyıllara ait tahrir defterlerine göre özellikle Batı Karadeniz'de Bolu ve Zonguldak çevresinde yoğunlaşan divanlar Beylikler döneminde (Çobanoğulları, Candaroğulları) ortaya çıkmıştır. Ancak Osmanlılar'da birçok yerde divanlar zeâmet ve bölük de denilen timar teşkilâtıyla ilgili bir birim gibi kabul edilmiş, zamanla bunlar nahiye altında toplanmıştır. Divan tabiri azalmakla birlikte bir kısım kesimlerde varlığını bazan yer, mahal adına dönüşerek sürdürmüştür. 1864 Vilâyet Nizamnâmesi'nde Osmanlı idarî yapısında düzenlemeler yapılırken divan tanımının yerini nahiye almıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, *TD*, nr. 387, 483; VGMA, *Vakıf Defteri*, nr. 593, sıra 195, s. 247-249; Necdet Tunçdilek, *Türkiye İskân Coğrafyası*, İstanbul 1967, s. 132-133; Cengiz Orhonlu, "Divan: A Historical Term in the Settlement Geography of Turkey", *Disputationes ad: Montium Vocabula: 10. International Congress of Onomastic Sciences* (ed. H. H. Hornung), Wien 1969, s. 89-93; Bahaeddin Yediyıldız, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi: 1455-1613*, Ankara 1985, s. 44-46; Tuncer Baykara, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyasına Giriş I: Anadolu'nun İdarî Taksimatı*, Ankara 1988, s. 34; Osman Gümüşçü – İlker Yiğit, "Batı Karadeniz Bölümünde Divanlar", *Kuzey Anadolu'da Beylikler Dönemi Sempozyumu: Bildiriler* (ed. Halil Çetin), Çankırı 2012, s. 388-406; Halil Çetin, *Candaroğlu Yurdunda Bey İmaretleri*, Çankırı 2013, s. 52; Tayyip Gökbilgin, "XV. ve XVI. Asırlarda Eyâlet-i Rûm", *VD*, sy. 6 (1965), s. 53; Kenan Ziya Taş, "Bir İskân Şekli ve Birimi Olarak Divan", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 4, Isparta 1999, s. 191-201; Cevdet Yılmaz, "Türkiye'de Tarihçiler ve Coğrafyacılar Tarafından Farklı Anlamlarda Kullanılan Bir Terim: Divan", *History Studies: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, II/1, Samsun 2010, s. 273-309.

İLKER YİĞİT

DÎVÂNIHARP

Osmanlılar'da XIX. yüzyılda kurulan askerî ceza mahkemelerinin genel adı.

Olağan üstü zamanlarda (özellikle savaş, sıkıyönetim, ihtilâl, büyük felâket vb.) kanunlara aykırı hareket ederek mevcut siyasî, askerî ve içtimaî düzeni değiştirme çabasında olan veya içinde yaşadığı topluma kanun dışı eylemlerle zarar verenleri yargılamak üzere kurulan yüksek mahkemedir. 1837 tarihli ceza kanunnâmesinde Dîvân-ı Harb-i Dâimî, Dîvân-ı Harb-i Mahsûs ve Dîvân-ı Harb-i Tecessüs adıyla üç mahkemeden bahsedilir. 1869 tarihli Askerî Ceza Kanunu'nun uygulamaya konulmasından sonra mahkemeler umumi ve mahsus dîvân-ı harplerle dîvân-ı harb-i örfîler şeklinde yeniden teşkilâtlandırılmıştır. İlk iki mahkeme, askeriye mensuplarının işledikleri meslekî suçlar dolayısıyla yargılama yaparken dîvân-ı harb-i örfî sıkıyönetim mahkemesi vazifesini gören bir birimdir. 24 Ocak 1870 tarihli Askerî Ceza Kanunnâmesi ve bu kanuna ek diğer kanunların ortaya çıkardığı askerî mahkemeler arasında Dîvân-ı Harb-i Dâimî ve Muvakkat, Dîvân-ı Harb-i Mahsûs, Dîvân-ı Harb-i Örfî ve Dîvân-ı Temyîz-i Askerî yer almaktadır.

Bugün sıkıyönetim yerine kullanılan "idâre-i örfiyye" kavramı, Osmanlı Devleti'nde özellikle 1876'da ilân edilen I. Meşrutiyet anayasasıyla literatüre girdi. Bu anayasanın 36. maddesinde, "... devleti bir muhataradan veya emniyyet-i umûmiyyeyi halelden vikâye için bir zarûret-i mübreme zuhur ettiği ..." takdirde bu konuda uygulamaya konulacak kanunun müzakeresi için Meclis-i Meb'ûsan'a yetki verilmekteydi. 113. madde ise doğrudan doğruya sıkıyönetim konusuna atıf yapıyordu. Bu maddede sıkıyönetimin tanımı yapıldığı gibi kargaşa ortamında rejimin nasıl işleyeceğine dair bilgi de verilmişti. Bu çerçevede Osmanlı Devleti'nin Rusya ile savaş halinde bulunduğu bir sırada 30 Nisan 1877 tarihinde İdâre-i Örfiyye Lâyihası hazırlanarak 2 Ekim'de kanunlaştı. Uzun yıllar yürürlükte kalacak ve kendisinden sonra gerçekleştirilen sıkıyönetimle ilgili düzenlemelere de kaynak teşkil edecek olan, hatta Cumhuriyet döneminin ilk sıkıyönetim yasası olarak II. Dünya Savaşı yıllarında kabul edilen 22 Mayıs 1940 tarihli Örfî İdare Kanunu'nda bile zikredilen bu kararnâme dört bölüm halinde düzenlenmiş olup yirmi iki maddeden ibaretti. Birinci bölümde (md. 1) sıkıyönetim ilânına sebep teşkil eden durumlar, ikinci bölümde (md. 2-5) sıkıyönetimin icrası, üçüncü bölümde (md. 6-19) sıkıyönetim uygulanacak yerlerde işlerin yürütülmesi, dördüncü bölümde (md. 20-22) sıkıyönetim idaresinin kaldırılması konuları ele alındı. Ayrıca 1876 Kānûn-ı Esâsîsi'nin örfî idareyle ilgili 113. maddesindeki belirsizlik de bu kanunla açıklığa kavuşturuluyordu. Kanuna göre bir bölgenin sıkıyönetim idaresine alınmasının sebepleri arasında harp, isyan ve ciddi kargaşa halleriyle iç ve dış güvenliği bozucu eylemler sıralanmıştı.

İdâre-i Örfiyye Kararnâmesi sıkıyönetim konusunda ilk kanunî düzenleme gibi görülse de aslında bu tarihten önce fiilen ve resmen bu uygulamanın varlığı dikkati çeker. 24 Nisan 1877 tarihinde başlayan Osmanlı-Rus Savaşı üzerine Rumeli bölgesindeki ordu kumandanlıklarından merkeze çekilen telgraflarda bölgede âcilen "kānûn-ı mahsûs" ilânı isteniyordu. Aslında bu talep, bir yerde merkezî yönetimden örfî idare ilânına yönelik bir talep olarak değerlendirilebilir. Doğu ve batı

cephelerindeki mağlûbiyet haberleri başşehre ulaşınca bu haberler kamuoyunda galeyana yol açıyordu. Başşehirdeki kalkışma ve halk hareketi hükümetin 14 Mayıs 1877 tarihinde örfî idare ilânına sebep oldu. Daha sonra Edirne'de ve ardından Rumeli bölgesinin tamamında, doğuda Erzurum dahil ihtiyaç duyulan vilâyetlerde örfî idare ilân edildi. Buna göre 2 Ekim 1877'de İdâre-i Örfiyye Kararnâmesi'nin yürürlüğe girmesinden dört-beş ay kadar önce pek çok vilâyette fiilen örfî idareye geçilmiş oluyordu. İstanbul ve civarında 14 Mayıs 1877'de örfî idare ilânından sonra hazırlanan bir tâlimatla hükümetin ve ordunun yetkileri belirlendi. Bu tâlimat incelendiğinde, gerekli görüldüğü takdirde şüpheli ve sabıkalı olup örfî idare bölgesinde ikametgâh tezkeresi olmadan yaşayan kişilerin başka yerlere sürülmesi veya uzaklaştırılması, ahali elinde bulunan silâhların toplanması, zihinleri bulandıracak yayınların yapılmaması ve her türlü toplantının menedilmesi hususları karara bağlandı.

2 Ekim 1877 tarihli İdâre-i Örfiyye Kararnâmesi, Osmanlı Devleti'nde olağan üstü hal ile ilgili genel çerçeveyi ortaya koyar. Kararnâmede örfî idarenin ilânıyla özgürlüklerin büyük ölçüde kısıtlanacağı ve örfî idarenin mülkî hükümetin vazifelerini askerî hükümete bırakacağı ifade edilmektedir. Aslında sıkıyönetim, iktidardaki (mülkî-askerî) hükümetin otoritesinin geçici olarak arttırılmasını öngören bir yönetim tarzıdır. Bu amaca ulaşabilmek için de üç yol vardır. Bunların ilki icra yetkisinin mülkî-idarî makamlardan alınarak askerî makamlara devredilmesi, ikincisi, adlî mahkemeler yerine daha çabuk karar alabilen askerî mahkemelere (dîvânıharp) yetki verilmesi, üçüncüsü de fertlerin bazı temel hak ve hürriyetlerinin kısıtlanmasıdır. Söz konusu kararnâmede yer alan, örfî idare bölgesindeki suçluların yargılama yetkisinin verildiği olağan üstü mahkemeler olan dîvân-ı harb-i örfîlerin görev ve yetkileriyle hangi suçlara bakacağı konusu da belirlendi. Buna göre mahkemeler devletin iç ve dış güvenliğini bozacak her türlü ağır suçun fâili ve teşvikçilerini, hükümet memurlarına karşı suikastta bulunanları, âdi yaralama ve cinayetleri, örfî idare zamanında kurulmuş olsa bile bütün cemiyetleri, sıkıyönetim ilân edilen yerlerde olaylara karışanları yargılamak ve cezalandırmakla yükümlü tutuldu.

Osmanlı Devleti'nin son dönemi incelendiğinde sıkıyönetim ilânının sadece II. Abdülhamid dönemiyle sınırlı kalmayıp II. Meşrutiyet, Balkan Harbi ve I. Dünya Savaşı dönemlerinde sık sık başvurulan bir yöntem haline geldiği görülür. Otuzbir Mart Vak'ası'nı bastırdıktan sonra ülkenin kaderine egemen olan güçler tarafından olağan üstü hal ilân edildi, başşehirde ve bütün ülke genelinde sıkıyönetim idaresine geçildi. Bu sırada durumu kurtarmak isteyen Tevfik Paşa kabinesi, 25 Nisan 1909 tarihinde bir örfî idare bildirisi hazırlayarak bunu *Takvîm-i Vekāyi'*de yayımlattı. Konu Meclis-i Vükelâ'da da görüşülüp karara bağlandı. Buna göre Meclis-i Vükelâ kararıyla İstanbul, Bilâd-ı Selâse (Üsküdar, Galata ve Eyüp), Çatalca, İzmit sancaklarıyla Kartal, Beykoz, Çekmece kazaları ve Adalar'da örfî idare ilân edildi. Dîvân-ı Harb-i Örfî başkanlığına ise Tophâne Nâzırı Hurşid Paşa tayin edildi. Kabine değişiminin ardından Hüseyin Hilmi Paşa birincisi Tophâne Nâzırı Hurşid Paşa'nın, ikincisi Topçu Mirlivâsı Hasan Rızâ Paşa'nın, üçüncüsü Mirlivâ Nazif Paşa'nın başkanlığında olmak üzere üç dîvânıharp kurdurdu. Ayrıca tutuklananların ilk yargılamasını yapmak için tahkik heyetleri ve ayaklanmada rol oynayanlar hakkında halkın bildiklerini haber verebilmesi için bir Tetkikat Komisyonu teşkil edildi. İdâre-i Örfiyye Kararnâmesi hükümleri de aslında tam anlamıyla bu tarihten itibaren yürürlüğe girdi. Bunun yanında İdâre-i Örfiyye Kararnâmesi'ne 3 Temmuz 1909 tarihli kanunla ilâveler yapılarak mebuslara dokunulmazlık hakkı tanındı. Kararnâmenin dördüncü maddesinde devletin iç ve dış emniyetini bozacak yaralama ve öldürme gibi fiillere sebep olacak kişilerin durumuna bakılmadan istisnasız dîvânıharp huzurunda muhakeme edilmesi öngörülüyordu. Bu ek kanun, Meclis-i Meb'ûsan ve Meclis-i A'yân üyelerinin bu hükümden ayrı tutulmasını öngördü, Kānûn-ı Esâsî'deki yasama dokunulmazlığı haklarını ön plana çıkardı. Otuzbir Mart Vak'ası'na karışanlarla ilgili olarak dîvânıharplerde gerçekleştirilen yargılamaların ardından kırk dokuz kişi idam cezasına çarptırıldı, otuz yedi kişi müebbet hapis ve kalebentlik cezasıyla cezalandırıldı. Ayrıca 139 kişiye sürgün cezası verildi, 390 kişi de çeşitli hapis cezalarına çarptırıldı.

İdâre-i Örfiyye Kararnâmesi'ne zeyil olarak hazırlanan 1 Eylül 1910 tarihli geçici kanunla da silâhlı çetelerin süratle bastırılması için sıkıyönetim idaresindeki bölgelerde mahallî idarelere birtakım sorumluluklar yüklendi, hızlı bir yargılamanın olabilmesi için mahkeme teşkilâtı güçlendirildi. Bu amaçla devreye sokulan birimlerden biri "istitlâ' komisyonu" oldu. Bu komisyon eşkıyalık olaylarının takibinde tecrübeli mülkî, askerî memur ve zâbıtadan oluşacak ve sadece bu işle uğraşacaktı. Bunlar her vilâyette valiye bağlı olacaktı. Jandarma kumandanı ile polis müdürü komisyonun doğal üyesiydi. İstitlâ' komisyonları görev yaptıkları vilâyette eşkıyalık yapan ve isyan çıkaranlar hakkında bilgi toplayacak, takip müfrezelerinin hareketlerini denetleyecek, zanlılarla ilgili ilk tahkikatı icra edecekti. Kanunda kurulması öngörülen "hey'et-i tahkîkiyye"ler ise soruşturma komisyonu görevini üstlenecek ve sıkıyönetim mahkemesine bağlı olarak görev yapacaktı. Üçer kişilik adliye memurundan oluşturulan tahkik heyeti, istitlâ' komisyonundan yapılan ihbar ve gönderilen evraka göre zanlıları soruşturup tutuklanması konusunu karara bağlayacak, şüpheli gördüğü kişileri doğrudan sıkıyönetim mahkemesine sevkedecekti. Tahkik heyeti bu kararları ekseriyetle almak zorunda olup bunun temyizi de mümkün değildi. İstitlâ' komisyonları, ceza usul hukukuna göre kamu davası açabilmek için ilk soruşturmayı açan savcıların görevini, tahkik heyetleri ise ilk soruşturmayı yapan ve dava açılmasına karar veren sorgu hâkimlerinin görevini yerine getirmekteydi.

1910 tarihli kanunun son bölümünde sıkıyönetim mahkemelerinin teşkilâtına dair, "Dîvânıharp bir reis ile dört âza ve bir müddeiumumiden müteşekkildir. Reis ile âzadan ikisi askerî memurlardan olmak üzere Harbiye Nezâreti, diğer ikisi adliye memurlarından olmak üzere Adliye Nezâreti tarafından intihab ve tayin olunur" açıklaması yer almaktadır. Daha sonraki dönemlerde de dîvân-ı harb-i örfîlerin teşkili gündeme geldi. Özellikle 1913'te Mahmud Şevket Paşa suikastının ardından kurulan Dîvân-ı Harb-i Örfî -bir yerde- muhalefetin susturulması bakımından önemli etki yaptı. Bu suikast sonucunda fiilî tek parti iktidarını kuran İttihat ve Terakkî Cemiyeti, yasal muhalefeti önemli ölçüde tasfiye edip 1918 yılına kadar muhalefetsiz bir politik ortam ve meclis yapısı oluşturdu. Böylece İttihat ve Terakkî Cemiyeti, Osmanlı siyasal ve toplumsal hayatında yegâne politik güç haline geldi.

I. Dünya Savaşı'nın ardından imzalanan Mondros Mütarekesi ile Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahaleye başlayan galip devletler Ermeni tehciri başta olmak üzere pek çok konuya el attılar. Bunların dışında Türkiye'yi harbe sürükleyen İtti-

hatçı liderlerin yargılanması konusunda baskı yapınca 2 Ekim 1877 tarihli İdâre-i Örfiyye Kararnâmesi'ni esas alan hükümet hazırladığı gerekçeli kararı Meclis-i Vükelâ'ya sundu. Meclis-i Vükelâ'da 14 Aralık 1918'de Dîvân-ı Harb-i Örfî'nin kurulması kararlaştırıldı; iki gün sonra İstanbul'da kurulan Dîvân-ı Harb-i Örfî'ye tayinler yapıldı. Meclis-i Vükelâ kararında Dîvân-ı Harb-i Örfî'nin, seferberlik sırasında uygulanan tehcir muamelesinden istifade ederek ihtilâl gayesiyle işlenen haksızlık ve tecavüzlere dair suçlarda dahli olanların hak ettikleri cezaya çarptırılacakları ifade ediliyordu. Ayrıca tahkik heyetlerinin araştırması sonucu yargılanması gereken tehcir suçlularının ait bulundukları adlî mahkemelerde yargılanmalarının zaman alması sebebiyle hızlı bir karar mekanizmasına olan ihtiyaç dile getirilmekteydi. Mahkeme başkanlığına emekli ferik Mahmud Hayret Paşa, yardımcılığına da Mirlivâ Ali Nâdir Paşa ile Süleymaniyeli (Kürt / Nemrud) Mustafa Paşa tayin edildi. Üyeliklere Adliye Nezâreti'nden Şevket ve Artin beyler, savcılığa Temyiz Mahkemesi Başsavcılığı başmuavini Nihad, sorgu hâkimliğine Beyoğlu Bidâyet Mahkemesi üyesi Moiz Zeki, Misak Makaryan, Nazif ve Dersaâdet Bidâyet Mahkemesi üyelerinden Abdüssamed efendiler getirildi. Mahkemenin bazı üyeleri zaman içinde değişse de başkan ve yardımcıları 8 Mart 1919 tarihine kadar görevlerine devam etti. Mahkeme ilk olarak Yozgat tehciri davasını ele aldı, İttihatçılar'ın bir bölümünü bu olaydan dolayı yargıladı, kiminin cezasını da infaz etti. Bu dönemde kurulan Dîvân-ı Harb-i Örfî mahkemelerini, Osmanlı Devleti'nin hür iradesiyle kurduğu bağımsız ve âdil kurumlar olarak görmek mümkün değildir. Böyle bir mahkemenin verdiği hükümlerin hukuken bir geçerliliği olduğunu düşünmek de son derece zordur.

Mütareke döneminde İdâre-i Örfiyye Kararnâmesi'ne zeyil olarak çıkarılan 18 Eylül 1919 tarihli kararnâme ile 1910 tarihli geçici kanun yürürlükten kaldırıldı ve teşkilât yeniden bir düzenlemeye tâbi tutuldu. Yeni düzenlemeyle on dokuz maddelik bir kararnâme hazırlandı. İlk maddesinde, "İdâre-i örfiyye ilân olunan bir yerde bir ve lede'l-îcab müteaddit idâre-i örfiyye dîvân-ı harbi bulunur" ifadesi yer alıyordu. İkinci maddede bu mahkemelerin üyelerinin erkân ve ümerâ-yı askeriyyeden teşekkül edeceği, bunlara zâbitân-ı askeriyyeden iki âza ile kâtipler verileceği de hükme bağlanıyordu. Mahkeme heyetiyle üyeleri Harbiye Nezâreti'nin teklifi üzerine irâde-i seniyye ile, kâtipler ise mahkeme reisinin teklifiyle Harbiye Nezâreti'nce tayin edilecekti. Ayrıca her mahkemede Adliye nâzırının teklifi ve irâde-i seniyye ile görevlendirilecek bir müddeiumumi ve muavini olacaktı. İlk sorgulamayı yapmak üzere de yine aynı yöntemle bir müstantik tayin edilecekti.

4 Mart 1919'da kurulan Damad Ferid Paşa hükümeti yavaş işlediğini öne sürerek 16 Aralık 1918 tarihli ilk dîvânıharbi dağıttı. 8 Mart 1919'da çıkarılan yeni bir kararnâme ile başkanlığını Erkân-ı Harbiyye Mirlivâsı Ali Fevzi Paşa'nın, üyeliklerini Mirlivâ Ali Nâzım, Mustafa ve Zeki paşalarla Miralay Receb Ferdi Bey, müddeiumumiliğini Ticaret ve Bahriye Mahkemesi başkanı Yûsuf Ziyâ Bey, birinci yardımcılığını Adliye Nezâreti Umûr-ı Hukûkıyye müdür yardımcısı Haralambos Efendi, ikinci yardımcılıklarını, müddeiumumi yardımcılarından Kudretullah ve dava vekillerinden İbrâhim Reşad Bey, müstantikliğini Halep eski mebusu Artin Boşgezenyan ve Beyoğlu müstantiği üyesinden Nazif ve Misak Makaryan, Ticaret İkinci Mahkeme üyesinden Dimitraki efendilerle İzmir İstînaf müddeiumumisi Cevad ve Emniyyet-i Umûmiyye Seyrüsefer müdürü Hüsnü beylerin yapacağı yeni bir dîvân-ı harb-i örfî teşkil edildi. Bu dîvân-ı harb-i örfî de uzun ömürlü olmadı, 19 Eylül 1919 tarihli hükümet kararnâmesiyle ortadan kaldırıldı ve İstanbul'da I-II-III. İdâre-i Örfiyye Dîvân-ı Harbi kuruldu.

İstanbul'da teşkil edilen dîvânıharpleri 8 Ocak 1919'da İzmir, Bursa, Tekirdağ, Edirne, Samsun ve Ayıntab'da (Gaziantep) kurulan dîvân-ı harb-i örfîler takip etti. Seferberlik zamanında tehcir sırasında işlenen suçlarda "aslen ve fer'an zî-medhal olanların" yargılanması esas alındı. Dîvân-ı Harb-i Örfî, Ferik Mustafa Nâzım Paşa'nın başkanlığında toplanarak eski sadrazam Said Halim Paşa, Meclis-i Meb'ûsan eski reisi Halil, eski Hariciye nâzırı Ahmed Nesîmî, eski Adliye nâzırı İbrâhim, eski İâşe nâzırı Kemal ve eski Maarif nâzırı Şükrü beylerin yargılanmasına başlandı. Tahkik heyetinin 12 Nisan 1919 tarihli kararnâmesinde Said Halim Paşa ile Halil, Ahmed Nesîmî, İbrâhim, Kemal ve Şükrü beyler öldürme işinde suç ortağı olmamalarına rağmen, suç işleyenlere bilerek yardımda bulundukları için ikinci dereceden suça karışmış sayıldı ve Ceza Kanunu'nun 45. maddesinin 2. fıkrası ile 170. maddesine göre cinayetle yargılanmalarına karar verildi. Dîvân-ı Harb-i Örfî'nin 27 Nisan 1919 tarihindeki oturumundan itibaren İttihat ve Terakkî Cemiyeti kâtib-i umûmîsi Midhat Şükrü Bey ile İttihat ve Terakkî Cemiyeti Merkez-i Umûmî eski üyelerinden Ziya Gökalp, Talat ve Âtıf beylerin vicâhen yargılanmasına başlandı.

18 Eylül 1919 tarihli kararnâme ile istitlâ' komisyonları ve tahkik heyetleri kaldırıldı, yerlerine daha çağdaş bir anlayışla savcılık ve sorgu hâkimliği teşkil edildi. Bunun dışında dîvânıharplerin reis ve âzalarının tamamının askerî erkân ve ümerâdan tayini öngörüldü. Bu uygulamayla tamamen askerî görünümlü bir mahkeme teşkilâtı ortaya çıktı. 24 Kasım 1919 tarihinde çıkarılan ek bir kararnâme ile Meclis-i Vükelâ tarafından lüzum görülen yerlerde dîvânıharplerin Askerî Ceza Kanunu'nun 48. maddesine dayanarak teşkil edileceği hükme bağlandı. Bu kanunda dîvânıharplerde Adliye Nezâreti'nden bir savcı ve sorgu hâkimi görevlendirilmesine gerek kalmadığı da ifade ediliyordu. Damad Ferid Paşa hükümeti döneminde çıkarılan 23 Nisan 1920 tarihli bir kararnâme ile dîvânıharplerin başkan ve üyelerinin tayin yetkileri doğrudan Harbiye Nezâreti'ne bırakıldı. Bu değişiklikle sıkıyönetim mahkemelerinin yargı kadrosu askerî bir görünüme büründü ve bir bakıma askerî ceza mahkemesi statüsüne indirgendi.

Dîvânıharplerin yargılamaları 1910 tarihli muvakkat kanuna göre alenî yapılırdı. Hükümlerin mutlak ekseriyetle verilmesi usuldendi ve temyize gidilemezdi. Dîvânıharp kararlarının temyiz denetiminin dışında tutulması daha sonraki tarihlerde çıkarılan kanunlarda da tekrarlandı. 18 Eylül 1919 tarihli kararnâme eski uygulamanın tam aksi bir düzenlemeyi getirdi. İdam cezası içeren kararların re'sen, bunun dışındaki kararların ise mahallin en büyük örfî idare âmirinin talebiyle temyize tâbi olacağı ve temyiz incelemesinin Dîvân-ı Temyîz-i Askerî tarafından yapılacağı hükme bağlandı. İdam cezasında üçte iki çoğunluk şartı kabul edildi. Ancak 23 Nisan 1920 tarihli kararnâme ile tekrar eski uygulamaya dönüldü. Mahkeme kararları temyiz denetimi dışına çıkarıldı, dîvânıharplerin muhakemelerinin alenî olmayacağı, muhakeme esnasında vekil ve avukat bulundurulmayacağı yeniden hükme bağlandı, böylece açık yargılamaya son verildi. Mahkemelerin suçlularla ilgili gıyabî karar düzenleyebileceği de karar altına alındı.

Olağan üstü dönemde teşkil edilen mahkemeler olduğundan dîvânıharpler sadece örfî idareyle ilgili suçlara değil genel anlamda işlenen her türlü suçla ilgili davalara da bakıyordu. Özellikle I. Dünya Savaşı'nın başlamasından sonraki süreçte söz konusu mahkemelere bazı özel suç ve davalara bakma yetkisi de verildi. Meselâ 8 Eylül 1915 tarihli geçici kanunla seferberlikte örfî idare ilânı ve devamı süresince ordu mensuplarının eş, çocuk, akraba ve yakınlarına karşı vuku bulacak her türlü suçlarla ilgili davalara dîvânıharpler bakacaktı. 23 Nisan 1920 tarihli Dîvân-ı Harb-i Örfîlerin Teşkilât ve Vezâifi Hakkında Kararnâme'nin 3. maddesinde de tehcir, taktil, ihtikâr, isyan, alenen gasb ü gāret, tahrîb-i bilâd ile Devlet-i Osmâniyye'nin emniyyet-i dâhiliyye ve hâriciyyesini ihlâle yönelik suçlarla ilgili davalara bakılacağı belirtildi.

Dîvân-ı harb-i örfîlerin yargı yetkisi bağlı bulunduğu örfî idarenin mülkî alanıyla sınırlandırıldı. Nitekim İdâre-i Örfiyye Kararnâmesi'nin ilk maddesinde örfî idare altına alınan bir şehrin, kazanın, sancağın veya vilâyetin sınırını içine alan yerlerin isimlerinin özel bir şekilde ilân edileceği belirtildi. İdâre-i Örfiyye Kararnâmesi'nde dîvânıharplerin önce Askerî Ceza Kanununu ve bu kanunda bulunmayan fiiller hakkında da mülkiye ceza kanunlarını uygulayacağı kaydedildi (md. 13). Dîvânıharplerden çıkan hükümlerden "mücâzât-ı te'dîbiyye" ile idamın haricinde "mücâzât-ı terhîbiyye"yi kapsayanları, en büyük örfî idare âmirinin isteği ve idam cezasını mahkemeye bildirmesi halinde re'sen Askerî Temyiz Mahkemesi'nce temyizen incelenecekti (md. 14). Dîvânıharplerden mücâzât-ı terhîbiyye ile ilgili olan hükümler padişah emriyle infaz edilecekti (md. 15). Dîvânıharpler hükümlerini çoğunlukla verirken idam hükümlerinde üçte iki oy şarttı (md. 16). 23 Nisan 1920 tarihli Dîvân-ı Harb-i Örfî Kararnâmesi'nde dîvânıharplerin idam cezasını ittifakla ya da üçte iki oyla ve diğer cezaları çoğunlukla vereceğine dikkat çekilmekteydi (md. 5).

Dîvân-ı harb-i örfînin Kuvâ-yi Milliye hareketini hukukî yönden mahkûm etme yolunda çalışmalara giriştiği bilinmektedir. Damad Ferid Paşa hükümeti, öncelikle Nemrud Mustafa Paşa'nın başkanlık ettiği I. Dîvân-ı Harb-i Örfî'de Mustafa Kemal Paşa'yı ve yakın arkadaşlarını yargıladı. Kuvâ-yi Milliye mensupları idam dahil çeşitli cezalara çarptırıldı. Gıyaben yargılanan Mustafa Kemal Paşa ve arkadaşları idama mahkûm edildi (15 Haziran). Böylece Büyük Millet Meclisi'nin ilk İcra Vekilleri Heyeti üyeleri de idama mahkûm edildi ve idama mahkûm edilmiş bir hükümet ortaya çıktı. Bu karar, 24 Mayıs 1920 tarihinde sanıkların ele geçirilmesi halinde tekrar yargılanmak üzere padişah tarafından onaylandı.

Öte yandan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışından iki gün sonra mebuslardan Mehmed Şükrü Bey başkanlığa, Millî Meclis'in kararları aleyhinde bulunanların ya da bunlara uymayanların vatan haini sayılması ve vatana ihanet suçuyla yargılanmasını isteyen bir önerge verdi. Bazı itirazlara rağmen bu önerge 29 Nisan 1920'de Hıyânet-i Vataniyye Kanunu haline dönüştürülüp kabul edildi. Kanunun 1. maddesiyle Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin meşruluğuna karşı ayaklanan ya da sözle, yazıyla ya da doğrudan doğruya bilerek faaliyet gösteren veya fesat hareketlerine girişen yahut yayında bulunanlar vatan haini sayılacaktı. 2. maddeye göre vatan haini olanlar asılarak idam edilirken kışkırtıcılarına Ceza Kanunu'nun 45 ve 46. maddeleri uyarınca ceza verilecekti. Bunun üzerine 26 Haziran'da uygulamaya belli bir düzen vermek için İstanbul'daki dîvânıharplere benzeyen mahkemeler kuruldu. Ancak bununla da sorun çözülemeyince kanunun uygulanmasının doğrudan meclise bağlı mahkemelerce yapılmasına karar verildi. Böylece 11 Eylül 1920'de çıkarılan Firârîler Hakkında Kanun ile bu mahkemelere İstiklâl mahkemeleri adı verildi. 26 Haziran'da oluşturulan dîvânıharplerin davaları ise İstiklâl mahkemelerine devredildi. Bu arada 15 Şubat 1921 tarihinden itibaren Kuvâ-yi Milliyeciler'in gıyabında verilen kararlar kaldırılmaya başlandı ve 24 Nisan 1921 tarihinde Dîvân-ı Harb-i Örfî aldığı bir kararla Kuvâ-yi Milliye'ye katılmanın suç olmayacağını, bu suçlamayla mallarına haciz konanların üzerlerindeki haczin kaldırılması gerektiğini belirtti, bunun için bir tutanak hazırlandı. Tutanakta Kuvâ-yi Milliyeciler'i suçlu saymanın vatan savunması gibi şerefli bir işle çeliştiği de belirtildi. Millî Mücadele'nin ardından özellikle Takrîr-i Sükûn Kanunu'nun kabulünden sonraki süreçte teşkil edilen İstiklâl mahkemeleri de bir yerde Dîvân-ı Harb-i Örfî tarzında çalışmalar yürüttü. Öte yandan ekseriyetle Cumhuriyet döneminin ilk sıkıyönetim yasası kabul edilen ve II. Dünya Savaşı yıllarında mecliste görüşülüp onaylanan 22 Mayıs 1940 tarihli Örfî İdare Kanunu daha sonraki dönemlerde sıkıyönetim uygulamalarına temel teşkil edecektir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, BEO, nr. 340905, 340979; BA, MV., 213/62; 249/234; Genelkurmay ATASE Arşivi, ORH (Osmanlı-Rus Harbi) Kataloğu, Kutu 10, Gömlek 71, Belge 71/103; Kutu 52, Gömlek 45, Belge 45/1; Kutu 104, Gömlek 168, Belge 168/1; *Düstur*, Birinci tertip, İstanbul 1296, IV, 4-20; *a.e.*, İkinci tertip (1330), II, 668-674; *a.e.*, İkinci tertip (1336), VII, 716-717; Sarkis Karakoç, *Külliyyât-ı Kavânîn*, TTK Ktp., IV, nr. 4565; Vasfi Raşid Seviğ, *Askerî Adalet*, Ankara 1955, s. 100 vd.; a.mlf., "Askerî Muhakeme Usûlü", *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, XI/1-2, Ankara 1954, s. 15; Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, İstanbul 1983, tür.yer.; Ahmet Turan Alkan, *II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Ankara 1992, tür.yer.; *Meclis-i Mebusan Encümen Mazbataları ve Tekâlif-i Kanûniye ile Said Halim ve Mehmed Talat Paşalar Kabineleri Azalarının Divan-ı Âliye Sevkleri Hakkında Beşinci Şubece İcrâ Kılınan Tahkikat, Cilt 1. Devre 3. İçtima Senesi 5. Sene 1334*, Ankara 1993, s. 75-256; Zekeriya Türkmen, *Osmanlı Meşrutiyetinde Ordu-Siyaset Çatışması*, İstanbul 1993, s. 99-129; Ergün Aybars, *İstiklâl Mahkemeleri: 1920-1927*, İzmir 1995, I, 31-33; Osman Köksal, *Tarihsel Süreci İçinde Bir Özel Yargı Organı Olarak Divân-ı Harb-i Örfiler: 1877-1922* (doktora tezi, 1996), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 17, 37-39; a.mlf., "Osmanlı Devletinin Son Döneminde Örfî İdare Uygulaması", *Türkler* (nşr. Hasan Celal Güzel v.dğr.), Ankara 2002, XIII, 795-804; a.mlf., "Osmanlı Devletinde Sıkıyönetim ile İlgili Mevzuat Üzerine Bir Deneme", *AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi: OTAM*, sy. 12, Ankara 2001, s. 157-171; a.mlf., "Osmanlı Devletinde Sıkıyönetimin Doğuşu ve İlk Uygulamaları", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, sy. 1, Ankara 2003, s. 15-30; Şeref Gözübüyük – Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri*, İstanbul 2000, s. 31 vd.; Pınar Taşer, *Mütareke Döneminde Divân-ı Harb-i Örfiler: 1918-1922* (yüksek lisans tezi, 2005), Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 4-25, 44-92, 164-167; Feridun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, Ankara 2005, s. 256-258; a.mlf., *Süleymaniyeli Nemrut Mustafa Paşa*, İstanbul 2008, s. 66-78; "Dîvân-ı Harb-i Örfî Muhakematı Zabıt Ceridesi", *Takvîm-i Vekāyi'*, sy. 3540-3772, İstanbul 5 Mayıs 1335-10 Şubat 1336; *a.e.*, sy. 3837, 26 Nisan 1336; Naci Şensoy, "Osmanlı İmparatorluğunun Sıkı Yönetime Müteallik Mevzuatı Üzerine Sentetik Bir Deneme", *İÜ Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XII/1, İstanbul 1947, s. 95 vd.; İbrahim Fevzi Akmaner, "Türkiye'de Askerî Kaza'nın Tarihçesi ve Tekamülü", *Askerî Adalet Mecmuası*, sy. 9, 10, 12, 14, Ankara 1957-59, tür.yer.; Hamdi Atamer, "Millî Mücadeleye Katılanlar Hakkında Askerî Yargıtay Kararları", *BTTD*, sy. 3 (1967), s. 5-6; Osman Akandere, "İdama Mahkûm Edilen Bir Hükümet: Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin İlk İcra Vekilleri Heyeti Hakkında Çıkartılan İdam Kararları", *Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi*, X/2, Sakarya 2008, s.185-241; a.mlf., "Damat Ferit Paşa'nın IV. Hükümeti Döneminde Kuvâ-yı Milliye İleri Gelenleri Hakkında Verilen İdam Kararları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, sy. 43, Ankara 2009, s. 343-406.

ZEKERİYA TÜRKMEN

DÎVECÎ
(الديوه جي)

Saîd b. Ahmed b. Muhammed ed-Dîvecî (1912-2000)

Iraklı tarihçi ve müzeci.

Musul'da doğdu. Aslen Haburlu bir aileye mensuptur. Ailesinden Musul'a gelen ilk kişi yedinci göbekten dedesi Câsim b. Zâfir çok sayıda devesi olduğu ve deve kervanlarıyla ticaret yaptığı için Türkçe "deveci" lakabıyla anılmış, Dîvecî ailesi aynı zamanda ilimle meşgul olmuştur. Dedesi Muhammed Ağa çocuklarının öğrenimiyle yakından ilgilenmiş, özellikle Saîd'in amcası Şeyh Osman ve babası Şeyh Ahmed'in dil ve din ilimleri yanında aklî ilimler sahasında da yetişmeleri için Musul'un meşhur hocalarından ders almalarını sağlamıştır. Babası 1915 yılında Sincar kazası müftülüğüne tayin edilince ailesiyle birlikte Sincar'a gitti. Saîd ilk eğitimini burada aldı ve Kur'an'ı ezberledi. İlk ve orta öğrenimini Musul'da tamamladı. Bu sırada babası ve amcasının Hallâc-ı Mansûr Camii'nde düzenledikleri ilim meclislerine katıldı. 1930'da Bağdat Yüksek Öğretmen Okulu'na kaydoldu. Burada Ahmed Hasan ez-Zeyyât, Sâtı' el-Husrî, Dervîş el-Mikdâdî, Tâhâ Hâşimî gibi din âlimlerinden etkilendi. Mezun olduktan sonra 1951 yılına kadar öğretmenlik yaptı. Aynı yıl el-Âsârü'l-âmme müdürlüğüne getirildi. Musul'da ilk müze olarak Medeniyet Müzesi'nin kuruluş hazırlıklarını tamamladı ve açılışında buranın müdürlüğüne tayin edildi (27 Mart 1952). Müzede zengin bir kütüphane kurmayı başardı. 1965'te el-Mecmau'l-ilmiyyü'l-Iraki'ye üye seçildi. 30 Ekim 1968 tarihine kadar Musul'da müze müdürlüğü görevini sürdürdü. Bu görevi sırasında 220 adet el yazması eseri tasnif edip bunları *Mecelletü'l-Maʿhedi'l-maḫṭûtâti'l-ʿArabiyye*'de (cilt IX, Kahire 1963) yayımladı. Eğitim ve bilim alanındaki birçok komisyonda çalıştı. Yaklaşık otuz altı yıllık bir çalışmanın ardından emekliye ayrıldı. 1969'da Müstansıriyye ve 1974'te Musul üniversitelerinde görev yaptı. 1973'te Musul Arap Kültür Cemiyeti'nin kuruluş çalışmalarına katıldı ve ilk sekreterliğini üstlendi. 1978'de Bağdat Beytülhikmesi'ni kurmak için seçilen sekiz ilim adamı içinde o da vardı. 1982'de Kuzey Irak Bölgesi Tarihî Eserler ve Kültür Varlıkları Genel Müdürlüğü'ne müşavir olarak tayin edildi. 1987'de Arap Tarihçileri Birliği ödülüne lâyık görüldü. Tunus, Mısır, Suudi Arabistan, Suriye, Libya ve Türkiye'de düzenlenen birçok kongreye katıldı, konferanslar verdi. 24 Ocak 2000'de vefat etti. Fatîn Yûnus el-Muâdıdî, *Saʿîd ed-Dîvecî: Ḥayâtühû ve âṯâruhü'l-ʿilmiyye* adıyla yüksek lisans tezi hazırlamıştır (2000, Külliyyetü'l-âdâb Câmiatü'l-Mevsıl).

Dîvecî

Eserleri. Telif: *el-Fütüvve fi'l-İslâm* (Musul 1945), *el-Emîr Ḫâlid b. Yezîd el-Ümevî* (Dımaşk 1952), *ʿAḳā'ilü Ḳureyş* (Kahire 1954; Musul 1955), *Beytü'l-ḥikme* (Musul 1955, 1972, 1975; Japonca'ya çevrilmiştir), *el-Ḫıdemâtü'l-İctimaʿiyye li-ṭullâbi'l-ʿilm fi'l-İslâm* (Musul 1955), *el-Mevṣıl fi'l-ʿahdi'l-Atâbekî* (Musul 1955), *Cevâmiʿu'l-Mevṣıl fî muḫtelifi'l-ʿuṣûr* (Bağdat 1963), *Medârisü'l-Mevṣıl fi'l-ʿahdi'l-ʿOṯmânî* (Bağdat 1964), *el-Mevṣıl Ümmü'r-Rebîʿîn* (Bağdat 1965), *Dûrü'l-ʿilâc ve'r-riʿâye fi'l-İslâm* (Musul 1966; Japonca'ya çevrilmiştir), *Ṣınâʿatü'n-nesîc fi'l-Mevṣıl* (Musul 1968, 1987), *et-Terḳîṣ ʿinde'l-ʿArab* (Musul 1970), *Aʿlâmü'ṣ-ṣunnâʿi'l-Mevâṣıla* (Musul 1970), *Eṣʿârü't-terḳîṣ ʿinde'l-ʿArab* (Bağdat 1970), *el-Yezîdiyye* (Musul 1973), *Teḳâlîdü'z-zevâyâ fi'l-Mevṣıl* (Musul 1975), *Târîḫu'l-Mevṣıl* (I-II, Musul 1982-2001), *Baḥṣ fî türâṯi'l-Mevṣıl* (Musul 1982), *et-Terbiye ve't-taʿlîm fi'l-İslâm* (Musul 1982; Japonca ve Malayca'ya çevrilmiştir), *el-Mûciz fi'ṭ-ṭıbbi'l-İslâmî* (Küveyt 1989).

Makale: "Ṣınâʿâtü'n-nisâʾ fi'l-Mevṣıl" (*et-Türâṯü'ṣ-ṣaʿbî*, sy. 7 [Bağdat 1971], s. 161-190); "el-Fikrü'l-ʿilmiyyü'l-ʿArabî fî şaḫṣi'l-ʿAbbâs b. Firnâs ḥakîmi'l-Endelüs" (*el-Lisânü'l-ʿArabî*, VIII/1 [Rabat 1971], s. 282-288); "Maḫṭûṭâtü medreseti'r-Rıdvânî fi'l-Mevṣıl" (*el-Mevrid*, I/3-4 [1972], s. 189-197); "Eğânî ḥafelâti'z-zevâc fi'l-Mevṣıl" (*et-Türâṯü'ṣ-ṣaʿbî*, sy. 5 [Bağdat 1973], s. 89-106); "Ḥüseyn b. İsḥâḳ el-ʿAbbâdî" (*Câmiʿatü'l-Mevṣıl*, sy. 4 [Musul 1974], s. 85-99); "el-Beytü'l-Mevṣılî" (*et-Türâṯü'ṣ-ṣaʿbî*, sy. 6 [Bağdat 1975], s. 21-47); "Naḳdü'ṣ-ṣıla ve'l-hedâyâ" (*el-Meskûkât*, sy. 7 [Bağdat 1976], s. 128-132); "Taḫlîṣü'l-Ḳuds min eydi'ṣ-Ṣalîbiyyîn" (*er-Risâletü'l-İslâmiyye*, sy. 135 [Bağdat 1400], s. 30-43). **Neşir:** Yâsîn b. Hayrullah el-Hatîb el-Ömerî, *Münyetü'l-üdebâʾ fî târîḫi'l-Mevṣıli'l-ḥadbâʾ* (Musul 1950); Nicola Süyûfî, *Mecmûʿu'l-kitâbâti'l-Muḥarrere fî ebniyeti'l-Mevṣıl* (Bağdat 1956); Şeyh Fethullah el-Kādirî el-Mevsılî, *Melḥametü'l-Mevṣıl* (Bağdat 1965); Ahmed b. Hayyât el-Mevsılî, *Tercemetü'l-evliyâʾ fi'l-Mevṣıli'l-ḥadbâʾ* (Musul 1966); Muhammed Emîn b. Hayrullah el-Ömerî, *Menhelü'l-evliyâʾ ve meşrebü'l-aṣfiyâʾ min sâdâti'l-Mevṣıli'l-ḥadbâʾ* (I-II, Musul 1967-1968); Seyyid Halîl el-Basîr, *Urcûzetü Seyyid Ḫalîl el-Başîr* (Bağdat 1967). Dîvecî eserlerini müzeci kişiliği ve birikimiyle alan araştırmalarına dayalı bulgular, arkeolojik veriler, o güne kadar bilinmeyen yazma eserler, vakfiye ve beratlar, yerel sözlü tarih derlemeleri gibi verilerle ayrıca zenginleştirmiştir. Onun kurduğu Musul Medeniyet Müzesi, Mart 2015 tarihinde silâhlı bir grup tarafından tahrip edilmiş, değerli arkeolojik eserler kırılmış, nadide kitaplar yakılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmed Muhammed el-Muhtâr, *Târîḫu ʿulemâʾi'l-Mevṣıl*, Musul 1961, I, 48-57; K. Avvâd, *Muʿcemü'l-mü'ellifîne'l-ʿIrâḳıyyîn*, Bağdad 1969, II, 42-43; Hamîd el-Matbaî, *el-Mü'errih Saʿîd ed-Dîvecî*, Bağdad 1988; Sabâh Nûrî el-Merzûk, *Muʿcemü'l-mü'ellifîn ve'l-küttâbi'l-ʿIrâḳıyyîn: 1970-2000*, Bağdad 2002, III, 319-320; Abdülmün'im el-Gulâmî, "Mine'l-Ümemi'l-Mevṣıliyyeti'l-ʿarîḳa Âli'd-Dîvecî", *Ṣada'l-aḫrâri'l-Mevṣıliyye*, sy. 147, Musul 29 Ağustos 1952; Abdülvâhid Zennûn Tâhâ, "ed-Dîvecî, Saʿîd b. Aḥmed", *Mv.AU*, IX, 473-476.

MUSTAFA DEMİRCİ

DOERFER, Gerhard
(1920-2003)

Alman Türkologu.

8 Mart 1920'de Almanya'nın Königsberg (II. Dünya Savaşı'ndan sonra Rusya toprağı olarak Kaliningrad) şehrinde doğdu. Babası Franz posta memuruydu. İlkokula burada başlayan Gerhard çocukluk yıllarında şehirde yaşayan Çingeneler'e ilgi duyduğunu, bunların ileride şarkiyata yönelmesinde etkili olduğunu söyler. 1928'de ailesi Berlin'e taşınınca burada ilkokula devam etti. 1930-1938 yıllarında Reinickendorf Realgymnasium'da okudu. 1932 ve 1933'te Alman İzci Derneği'nde bulundu. Bu yıllarda tam özgürlüğü, milliyetçilik gerginliği olmayan vatan severliği, robotluğa varmayan disiplini ve hoşgörüyü yaşadığını söyler, bu dönemi gençliğinin en güzel yılları kabul eder (*JTS*, XIII [1989], s. i). 1938-1945 yıllarında zorunlu

olarak devlet işlerinde çalıştı ve askerliğini telsizci olarak yaptı. Bir süre tutuklu kaldığından savaş sonrasında "siyasî güvenilmez" diye nitelendi, bu sebeple subay olamadı. 1946 yılının baharında Berlin'e döndü. Ray döşeme, hendek kazma, moloz kaldırma, ekmek satma gibi işlerde çalıştı. Bu arada akşam okuluna devam etti ve 24 Mayıs 1949'da liseyi bitirdi.

1949-1951 arasında Berlin Humboldt Üniversitesi'nde Roman dili ve edebiyatı ile İngiliz dili ve edebiyatı okudu. Arapça ve İslâm bilimleri tahsil etti. Üvey babasının işleri bozulunca ailesine maddî katkıda bulunmak için öğrenimine ara verdi. 1952-1954 yıllarında Berlin Freie Üniversitesi'ne devam ederek burslu öğrenci sıfatıyla tahsilini sürdürdü. Kendisinden "hocam" diye söz ettiği Karl Heinrich Menges'ten Türkoloji ve Altaistik, Walther Braune'dan İslâm bilimleri yanında Arapça ve Süryânîce, Olaf Hansen'den İran dili ve edebiyatı dersleri aldı. Ayrıca Otto Spies'in genel dil bilimi derslerine katıldı. 1954'te *Zur Syntex der Geheimen Geschichte der Mongolen* adlı teziyle Türkoloji ve Altaistik Kürsüsü'nde doktorasını tamamladı. *Handbuch der Orientalistik*'in "Moğollar" bölümünü doktora tezinden yararlanarak hazırladı. 1955-1957 yıllarında Mainz'de Akademie der Wissenschaft und der Literatur'un Edebiyat Bölümü'ne asistan oldu ve sekreterlik yaptı. 1959'da *Philologiae Turcicae Fundamenta*'nın I. cildini yayıma hazırladı ve buradaki "Das Gagausische", "Das Krimosmanische", "Das Krimtatarische", "Das Aserbeidschanische" (Ahmet Caferoğlu ile birlikte) adlı maddeleri yazdı. Türk dilinin yayılma alanlarıyla ilgili haritanın hazırlanmasına katkı sağladı. 1964'te yayımlanan *Philologiae Turcicae Fundamenta*'nın II. cildinde "Die Gagausische Literatur" ve "Die Literatur der Südsibirens" başlıklı makaleleri yazdı. 1957-1960 yılları arasında Alman Bilimsel Araştırma Kurumu'nun maddî desteğiyle *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen* adlı tezini hazırlayarak (I-IV, 1963-1975) Georg-August Üniversitesi Türkoloji Bölümü'nde doçent oldu (1960). Yeni Farsça'daki Türkçe ve Moğolca alıntıların incelendiği bu eser dilciler tarafından büyük ilgiyle karşılanmış ve sözlükçülerin de başvuru kaynaklarından biri olmuştur. 1961'de Göttingen'e taşındı, 1963'te Türkoloji ve Altaistik dersleri vermeye başladı. Bölümün Altaistik ve Türkoloji olan adının Türkoloji ve Orta Asya Çalışmaları şeklinde değişmesini sağladı. 1966-1968 yıllarında misafir profesör olarak Indiana Bloomington Üniversitesi'nde çalıştı.

Gerhard Doerfer

1967'de İran ve Afganistan'ın bazı bölgelerinde Türk diliyle ilgili malzeme topladı. Bu çalışmaları esnasında o güne kadar hakkında pek fazla bilgi bulunmayan Halaççа'nın Türkçe'nin eski dönemlerinden kalma bir lehçesi olduğunu keşfetti ve bilim dünyasına tanıttı. Halaççа için düzenlediği 1968 ve 1969 Göttingen araştırma gezilerinde toplanan malzemeyi beş kitap ve yaklaşık otuz makalede bir araya getirdi. 1973'te Türkoloji çevrelerinde büyük yankı uyandıran, Oğuz Türkçesi'nin kaybolmaya yüz tutmuş bir varyantını Horasan bölgesinde tesbit ederek tanıttı. 16 Kasım 1970'te Göttingen Georg-August Üniversitesi'nde yeni kurulan Türkoloji ve Altaistik Bilim Dalı'na ordinaryüs profesör olarak tayin edildi. Burası 1982'de Türkoloji ve Orta Asya Bilimleri Bölümü haline geldi. 1975-1976 öğretim yılının güz döneminde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde misafir öğretim üyesi olarak ders verdi. Bu yıllarda Türkiye siyasî istikrarsızlık içerisinde bulunduğundan derslerinin pek verimli olmadığını, ancak İstanbul'un kendisi için gizli bir aşk olarak kaldığını, bundan daha güzel bir şehir tanımadığını söylemiştir (*JTS*, XIII [1989], s. iii). 1975-1979 yıllarında Societas Uralo-Altaica ve Deutsch-Türkische Gesellschaft'ın (Göttingen) başkanlığını yaptı. 1988'de emekliye ayrıldı. 27 Aralık 2003 tarihinde öldü. Gerhard Doerfer'in anısına üç armağan yayımlanmıştır: *Journal of Turkish Studies: Türklük Bilgisi Araştırmaları* (13. sayısı, Harvard 1989); *Beläk Bitig: Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag* (haz. Marcel Erdal – Semih Tezcan, *Turcologica*, sy. 23, Wiesbaden 1995); *Schriftenverzeichnis Gerhard Doerfer* (haz. Michael Knüppel, Göttingen 2000, *Materialia Turcica*, Beiheft 13). Doğumunun 80. yılı dolayısıyla hazırlanan son armağan kitabında onun kısa bir özgeçmişiyle birlikte kitap, makale, çeviri ve tanıtma yazıları verilmiş, üniversitede okuttuğu dersler belirtilmiştir.

Eserleri. Türkçe, Moğolca ve Tunguzca'nın ortak yönlerini bu dillerin kaynak metinlerine başvurarak araştıran Doerfer'in Osmanlı öncesi ve sonrası dönemine ait metinlerin dil bilgisi özelliklerini konu alan makalelerinden başka Eski Türkçe, erken dönem Doğu Türkçesi metinlerini dil bilimi açısından inceleyen makaleleri de vardır. Altay dillerinin ürünleri, Lamutça, Gagavuzca, Sibirya halklarından derlenen masallar, eski Türk şiiri gibi çok geniş bir alanda araştırma ve incelemelerde bulunmuştur. Kitap, makale, tebliğ, ansiklopedi maddesi, tanıtma ve eleştiri yazılarının toplamı 500'den fazla olan Doerfer'in başlıca eserleri şunlardır: *Zur Syntax der Geheimen Geschichte der Mongolen* (Berlin 1954), *Der Numerus im Mandschu* (Wiesbaden 1962), *Altere westeuropäische Quellen zur kalmückischen Sprachgeschichte* (Wiesbaden 1965), *Türkische Lehnwörter im Tadschikischen* (Wiesbaden 1967), *Wörterbuch des Chaladsch: Dialekt von Charrâb* (Budapest 1980, S. Tezcan ile birlikte), *Lamutisches Wörterbuch* (Wiesbaden 1980, W. Hesche – H. Scheinhardt ile birlikte), *Mongolo-Tungusica* (Wiesbaden 1985), *Lexik und Sprachgeographie des Chaladsch* (Wiesbaden 1987), *Grundwort und Sprachmischung: Eine Untersuchung an Hand von Körperteilbezeichnungen* (Wiesbaden-Stuttgart 1988), *Grammatik des Chaladsch* (Wiesbaden 1988, *Turcologica*'nın 4. sayısı), *Südoghusische Materialien aus Afghanistan und Iran* (Wiesbaden 1989), *Oghusica aus Iran* (Wiesbaden 1990, W. Hesche ve J. Ravanyar ile birlikte), *Versuch einer linguistischen Datierung älterer osttürkischer Texte* (Wiesbaden 1993, *Turcologica*'nın 14. sayısı), *Chorasantürkisch: Wörterlisten, Kurzgrammatiken, Indices* (Wiesbaden 1993, *Turcologica*'nın 16. sayısı, Wolfram Hesche ile birlikte), *Folklore-Texte der Chaladsch* (Wiesbaden 1994, *Turcologica*'nın 19. sayısı, S. Tezcan ile birlikte), *Formen der älteren türkischen Lyrik* (Szeged 1996, Studia Uralo-Altaica serisinden), *Türkische Folklore-Texte aus Chorasan* (Wiesbaden 1998), *Etymologisch-ethnologisches Wörterbuch tungusischer Dialekte (vornehmlich der Mandschurei)* (Hildesheim-New York 2004).

Makale: "Beiträge zur Syntax der Geheimen Geschichte der Mongolen. Teil I: Die Kongruenz bei attributiven un prädikativen Konstruktionen" (*CAJ*, I/4 [1955], s. 219-267); "Prolegomena zu einer Untersuchung der altaischen Lehnwörter im Neupersischen" (*CAJ*, V/1 [1959], s. 1-26); "Zur Datierung der Geheimen Geschichte der Mongolen" (*ZDMG*, CXIII/1 [1963], s. 87-111); "Türkisch –n> tcshuwaschisch –m?" (*UAJ*, XXXIX/1-2 [1967], s. 53-70); "Das Chaladsch-eine archaische Türksprache in Zentralpersien" (*ZDMG*, CXVIII/1 [1968], s. 79-112); "Die özbekischen Lehnwörter in der Sprache der Araber von Buchara" (*CAJ*, XII/4 [1969], s. 296-308); "İran'daki Türk Dilleri" (*TDAY Belleten* [1969], s. 1-11); "Zur Sprache der Hunnen" (*CAJ*, XVII/1[1973], s. 1-51); "Ist das Japanische mit den altischen Sprachen verwandt?" (*ZDMG*, CXXIV/1[1974], s. 103-142); "Eski Türkçe ile Halaçça Arasında Şaşırtıcı Bir Koşutluk" (trc. Semih Tezcan, *TDAY Belleten 1973-1974* [1974], s. 1-12); "Ein persisch-mongolischer Erlaß des Ğalāyeriden Šeyh Oveys" (*CAJ*, XIX/1-2 [1975], s. 1-84, Gottfried Herrmann ile birlikte); "Proto-Turkic: Reconstruction Problems" (*TDAY Belleten 1975-1976* [1976], s. 1-59); "Das Vorosmanische Die Entwicklung der Oghusischen Sprachen von den Orchoninschriften bis zu Sultan Veled" (*TDAY Belleten 1975-1976* [1976], s. 81-131); "Khalaj and Its Relation to the Turkic Languages" (*TDAY Belleten 1977* [1978], s. 17-33); "Ein uigurischer Text aus Iran vom Jahre 1207" (*Turcica*, XIII [Paris 1981], s. 153-169); "Nomenverba im Türkischen" (*Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata*, Napoli 1982, s. 101-114); "Türkolojide Eleştiri Sorunları" (*TDAY Belleten 1980-81* [1983], s. 87-99); "Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu" (*TDAY Belleten* [1983], s. 1-16); "Türkçe'nin İdeal Bir Etimolojik Sözlüğünün Nasıl Olması Gerektiği Hakkında Düşünceler" (trc. İlhan Çeneli, *TDİ*., sy. 392-393 [1984], s. 366-374); "Neues Zum Imperativ des Chaladsch" (*TÜBA*, VI [1984], s. 63-82); "The Mongol-Tungus connections" (*Language Research*, XXI/2 [Seol 1985], s. 135-144); "Kabulafscharisch und Chaladsch" (*CAJ*, XXIX [1985], s. 166-175); "Ein Modell zur Klassifikation der Türksprachen" (*Materialia Turcica*, 11 [Göttingen 1985], s. 1-34); "Mahmud al-Kašgarî, Argu, Chalasch" (*UAJ*, VII [1987], s. 105-114); "İran'da Türkler" (*TDİ*., LIV/431 [1987], s. 242-251); "Zur Quantität der Vokale des Chaladsch" (*Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, 78 [1988], s. 23-73); "Chorasantürkisch aus dem Türkenkessel" (*TDAY Belleten 1987* [1992], s. 81-102); "Chaladschica extragottingensia" (*CAJ*, XXXVII [1993], s. 33-81); "Türkische Farbbezeichnungen und Pferdezucht" (*CAJ*, XXXIX/2 [1995], s. 208-227); "Turkmenesche Materialien aus Gonbad-e Qâbûs" (*MT*, sy. 19 [1998], s. 77-125); "Akraba Olmama Kanıtlanabilir mi? Altay Dilleri Sorunu" (trc. Faruk Gökçe, *Türkbilig: Türkoloji Araştırmaları*, 2003/5, Ankara 2003, s. 157-168).

BİBLİYOGRAFYA :

Semih Tezcan – Marcel Erdal, "Zum Geleit", *Beläk Bitig: Sprachstudien für Gerhard Doerfer zum 75. Geburtstag* (haz. Marcel Erdal – Semih Tezcan), Wiesbaden 1995, s. VII-IX; "Schriftenverzeichnis Gerhard Doerfer 1989-1994", *a.e.*, s. XI-XIV; Hasan Eren, *Türklük Bilimi Sözlüğü I: Yabancı Türkologlar*, Ankara 1998, s. 141-147; *Schriftenverzeichnis Gerhard Doerfer* (haz. M. Knüppel), Göttingen 2000; M. Knüppel, *Altaische Reminiszenzen. Briefwechsel von Karl Heinrich Menges und Gerhard Doerfer aus den Jahren 1955-1985*, Nordhausen 2010; a.mlf., "Zum 80. Geburtstag von Gerhard Doerfer", *MT*, XXI (2000), s. 163-166; I. Laude-Cirtautas, "Schriftenverzeichnis Gerhard Doerfer", *CAJ*, XXIX (1985), s. 1-24; Gerhard Doerfer, "Gerhard Doerfer", *JTS*, XIII (1989), s. i-iv; "G. Doerfer Bibliography", *a.e.*, s. v-vii; Mehmet Ölmez, "Prof. Dr. Gerhard Doerfer'in Doğumunun 80. Yılı ve Gerhard Doerfer Bibliyografyası" *Türk Dilleri Araştırmaları*, X, İstanbul-Berlin 2000, s. 213-214; a.mlf., "Gerhard Doerfer'in Ardından", *TDİ*., sy. 626 (2004), s. 175-176; L. Johanson, "Gerhard Doerfer (1920-2003)", *Turkic Languages*, VIII, Wiesbaden 2004, s. 3-6.

A. Azmi Bilgin

DOYRAN

Makedonya'da tarihî bir bölge ve kasaba.

Makedonya Cumhuriyeti'nin güneydoğu köşesinde Doyran (Dojran / Toyran) gölü kıyısında yer alır. Osmanlı idaresi altında bir kaza merkezi haline gelmiştir. Son dönemde kaza, Kuzeybatıda Bojmija (Boymiya) nahiyesini oluşturan Valandova ovası ile güneydoğuda Doyran gölü etrafındaki toprakları kapsayan nahiyesi olmak üzere iki bölgeyi kapsıyordu. Bu iki nahiye XIV. yüzyılın sonlarından XVI. yüzyıla kadar Köstendil sancağının bir parçası olan büyük Ustrumca (Strumista) kazasına bağlıydı. 1570 sonrasında Boymiya ve Doyran'ın her ikisi birlikte bir kaza teşkil etmiştir. Bu iki bölgeyi alçak dağların 500-700 m. yamacı birbirinden ayırır. Ulaşım nisbeten kolaydır. Kuzeybatıdan (Üsküp'ten) gelen anayol Valondova ve Doyran aracılığıyla Vardar vadisinin içinden Makedonya'nın Metropolis şehrine ulaşır. Doyran ovasının doğu yönünde küçük Demirhisar (Siderokastro) ve daha ötede Serez (Serres) şehriyle bağlantısı kolaylıkla sağlanır. XX. yüzyılın büyük kısmında trafiğe kapalı olan Doyran'dan Selânik'e giden yol son olarak 1980'lerde tekrar trafiğe açıldı.

Çevresindeki verimli toprakları ve ılıman iklimi sebebiyle Doyran en eski zamanlardan itibaren bir yerleşim yeri oldu. I. Dünya Savaşı'nda bütünüyle yıkılan eski Doyran, İmparator Iustinianos zamanından (527-565) beri Tauriana diye bilinen Prasias antik kentinin vârisidir. Bölgenin tamamı VI. yüzyılın sonlarından başlayarak Slavlaştı. Ortaçağ başlarında I. Bulgar Çarlığı'na bağlı olan Doyran ve çevresi, X. asrın ikinci yarısından 1018 yılına kadar Çar Samuel'in kısa ömürlü Bulgar / Makedon Çarlığı'na dahildi. 1018'de "Bulgar katili" lakabıyla anılan İmparator II. Basilios, Doyran'ı Bizans İmparatorluğu topraklarına kattı. Doyran, Bizans-Slav hâkimiyeti ve Osmanlı asırları boyunca hiyerarşik olarak Selânik'e bağlı Poljanin Piskoposluğu'nun merkeziydi. Bölgeye dair günümüze ulaşan en eski (925/1519 tarihli) Osmanlı tahrir kaydında Doyran şu şekilde zikredilmiştir: "Doyran gölü, nâm-ı dîger Peskopiya ve nâm-ı dîger Polaniye." Bu kayıt vesilesiyle sözü geçen küçük şehrin işlevi yanında ismine de ulaşılmış olur.

Doyran, 1204'te Bizans İmparatorluğu'nun dağılmasından 1371 yılına kadar altı defa el değiştirdi: Selânik İmparatorluğu, Epirus Yunan Despotluğu, II. Bulgar Çarlığı, Nicea İznik Bizans İmparatorluğu, Sırp İmparatorluğu ve Köstendil (Velbujd) Prensliği. Sırp güçleri 1371'de Meriç savaşında Osmanlılar karşısında yenilince Sırp devleti parçalara ayrıldı. O tarihlerde Jovan ve Konstantin Dragas kardeşler Velbujd başşehir olmak üzere İştip, Kratovo, Ustrumca, Doyran ve Boymiya'yı içine alan kendi prensliklerini kurdular. Bu prenslik Osmanlılar'a bağlı bir beylik haline geldi ve hükümdarı Konstantin'in Yıldırım Bayezid'in yanında savaşırken öldüğü 1395 yılına kadar yarı bağımsız olarak sürdü. Topraklarına uygun bir mirasçı bulamayan bölge herhangi bir değişiklik ve kargaşa olmadan Osmanlı idaresine geçti. Başşehir Velbujd, Osmanlı sancak beyinin ikametgâhı haline geldi. Adı da Kostadin ili (sonraları Kyustendil/Köstendil) şeklinde değiştirildi.

Köstendil sancağının bugüne ulaşan en eski tahrir defterine göre Doyran nahiyesi-

nin batı yakası doğu yakasına nisbetle daha az sayıda insanla meskûndu. Nahiyenin batı yakasında toplamda 138 hıristiyan hânesinden müteşekkil Bakinci, Černićeri, Nikolićane ve Toplica köyleriyle 259 hıristiyan ve sadece iki müslüman hâneli Doyran Peskopiya kasabası yer alıyordu. Bunun yanında Bakinci, Černićeni ve Toplica köyleri sınırında altmış altı hâneden meydana gelen altı yörük cemaati ikamet ediyordu. Nahiyenin doğu yakasında ise toplam 728 hıristiyan hânesinden oluşan on üç köy bulunuyordu. Bu köylerin sınırlarında on iki cemaat halinde ikamet eden 112 yörük hânesi yer alıyordu. Böylece, şehirle birlikte düşünüldüğünde doğu ve batı yakasının % 14'ü Türkler'den oluşuyordu. Bazı köylerde yaşayan yörükler daha sonra buralardan ayrılıp Türkçe isimler taşıyan (Çavuşlu, Dervişli, Karalı, Kölemenli vb.) kendi köylerini kurdular.

Yaklaşık 1500 yılından itibaren göçebe ve yarı göçebe Türk toplulukları büyük Doyran gölünün batısında uzanan geniş, boş toprakların yanı sıra gölün doğusundaki toprak parçalarının kuzeyine yerleştiler. Bunların bir kısmı Anadolu'dan yeni gelmiş olabilirdi. Ancak çoğunluğu büyük ihtimalle doğuda Serez'den, batıda Vardar nehrine uzanan topraklarda yerleşen Türk göçmenlerinden meydana geliyordu. İlk dönem Osmanlı kronikleri ve XV. yüzyıl Yunan tarihçisi Chalkokondyles'e göre söz konusu topraklar Çandarlı Kara Halil ve Gazi Evrenos kumandasında fethedildi ve bu yerlere onlar tarafından Türkler yerleştirildi. Vardar'ın batısındaki bölge, 1390'larda Yenice-i Vardar ve Vodina ile beraber yörüklerin yerleştiği topraklara ilhak edildi.

978 (1570) tarihli *Köstendil Sancağı Mufassal Tahrir Defteri,* nahiyenin müslüman nüfusuyla beraber hıristiyan nüfusunun da güçlü bir şekilde arttığını gösterir. Doyran kasabasında 925'te (1519) 259 olan hıristiyan hâne sayısı 978'de (1570) 339'a, müslümanların sayısı da ikiden (yirmi sekizi yörük cemaatine bağlı kaydedilen) seksen hâneye yükseldi. Köylerde ise 1570 yılı itibariyle hıristiyan nüfusu 1034'ten 1234 hâneye çıktı. 1519'da 113 hâne olan müslüman nüfusu 1570'te 254 hâne oldu (BA, *TD,* nr. 167, s. 276). On yedi eski köyün bitişiğinde Türkçe isim taşıyan yedi küçük köy ortaya çıktı. Aynı zamanda yavaş yavaş İslâmlaşma sürecinin başladığı eski köylerde ya da bu köylerin etrafında daha fazla yörük iskân edildi. Anılan yılların ikisinde de (1519, 1570) bölgede gerçekte çok daha fazla sayıda yörük mevcuttu. Bazı yerlerde, sayıları verilmemekle birlikte onların ödemek zorunda oldukları "resm-i duhân" denilen bir nevi geçici iskân dolayısıyla alınan vergiden söz edilmesi bu durumu ortaya koyar.

Yerleşik yörükler tarafından ikamet edilen Türk köylerinin sayısı 1570 yılında yediden otuz yediye yükseldi. İslâm'ın bölgedeki varlığı 1519'da % 8 oranında iken 1570'te % 17'ye, 1900'de ise % 65'e çıktı. Bu artış 1519 ve 1570 tahrirlerinden anlaşıldığına göre kısmen yerli hıristiyanların ihtidâları sebebiyledir. Söz konusu süreç XVII. yüzyılda hızlandı. 1031 (1622), 1045 (1636), 1051 (1641) ve 1099 (1688) tarihli cizye defterleri özellikle on yedi Slav kökenli köyde ve şehrin bizzat kendisinde duraklayan ya da yavaş yavaş azalan bir hıristiyan nüfusa işaret eder. Öte yandan yörükler büyük ölçüde kendi içlerinde kaldı. Bölge sakinleriyle göçebeler arasında gerginlik de yaşandı. 1519 tarihli kayıtlarda Divlas köyünün eski sakinlerinin baskı sonucu ("yürükler teaddisinden") köyden çıkarılıp Divlas'ın 7 km. doğusundaki Dolna Gobosova köyüne yerleştirildiği belirtilir. Defterde bu bilgilerin ardından beş muhtelif cemaate mensup otuz bir yörük hânesi zikredilir. Sonraları bunlar Çallı, Çavuşlu, Dervişli ve Kölemenli köylerini kurdular.

Evliya Çelebi, 1668'de Doyran'ı ziyaret ettiğinde karşısında Selânik topraklarında bir kaza merkezi olan, bahçeler ve üzüm bağları içerisinde bir ya da iki kat yüksekliğinde, taştan yapılma, çatıları kiremitle kaplı evleriyle son derece müreffeh bir kasaba buldu. O dönemde şehrin sakinleri arasında hıristiyan unsur olarak Rumlar ve Bulgarlar daha baskındı. Evliya Çelebi'ye göre Doyran, Sofyalı Bâlî Efendi'nin halifesi olan meşhur Halvetî dervişi Mehemmed Toyrânî'nin (ö. 961/1554) doğduğu yerdir. Onun doğduğu köy olan Gölbaşı'nda Gazi Maktul İbrâhim Paşa mükemmel ve oldukça görkemli birer cami, mescid, tekke ve imaret inşa ettirmişti. Mehemmed Toyrânî tekkenin bitişiğine defnedilmiş ve külliyesi bir ziyaret mekânı haline gelmiştir. Söz konusu yapılar Osmanlı mimarisinin Doyran bölgesindeki en önemli eserleridir, fakat bunlardan günümüze herhangi bir kalıntı ulaşmamıştır.

Doyran'ın XVIII. yüzyıldaki durumu hakkında bilgi yoktur, XIX. yüzyılda ise kayıtlar çoğalır. Maximilian Thielen'e göre 1820'li yıllarda burası panayır meydanı, camiler, kiliseler ve 400 evle Köstendil sancağında bir panayır şehridir ve ağustos ayında on dört gün devam eden büyük panayırıyla bilinir. 1831 tarihli Osmanlı nüfus sayımından bütün Ortodokslar'ın ve şehrin diğer sakinlerinin yanı sıra 716 müslüman erkek yerleşimcinin olduğu, % 42'si müslüman olan 3430 yerleşimcinin bulunduğu anlaşılır. Georg von Hahn 1865'te şehri ziyaret ettiğinde burada 600 müslüman, 450 hıristiyan-Bulgar, on beş Eflak, yirmi beş yahudi ve yirmi beş Çingene hânesi olmak üzere toplam 1100 hânenin varlığını belirtir. Böylece Doyran XIX. yüzyılda müslümanların çoğunlukta (% 54) olduğu bir şehir haline geldi. Bu sıralarda Tanzimat dönemi düzenlemeleri sebebiyle eski Köstendil sancağı bölündü, sancağın batı yarısı Kosova vilâyetine, doğu kesimi kısmen Tuna vilâyetine, güney ucundaki Doyran, Tikveş ve Ustrumca kazaları Selânik'e bağlandı. Aynı zamanda eski kazanın büyük parçaları Doyran kazasında kalırken batı kesimi yeni oluşturulan Gevgili kazasına nakledildi.

Kāmûsü'l-a'lâm'da 1894 yılında Doyran'ın büyük kısmı müslüman, diğer kısmı Bulgar olan nüfusu 4949 olarak verilir. Şehirde üç cami, yedi mescid, iki kilise, 270 dükkânla iki müslüman ve iki hıristiyan okulu bulunmaktadır. Doyran kazası yeniden düzenlenen şekli ve toplam 26.376 nüfusuyla seksen beş köyü sınırları içine almaktadır. Nüfusun 18.144'ü müslüman, 7482'si Bulgar ve Yunan (Rum), 154'ü yahudi ve 596'sı Çingene'dir. Yeni yapılan demiryolu sebebiyle şehrin gelişeceği ve hızlı bir şekilde büyüyeceği de belirtilir. 1895'te dilbilimci Gustav Weigand kasabanın 600'ü Türk, 400'ü Bulgar toplam 1000 hâneyi ihtiva ettiğini söyler. 1323 (1905) tarihli *Selânik Vilâyeti Salnâmesi*'nde Doyran'da altı cuma camisi, beş mescid, beş tekke, iki kilise, bir sinagog, müslümanların okulları ile Bulgar, Sırp ve Rum hıristiyan okullarından söz edilir.

Doyran ve çevresi Balkan savaşları (1912-1913) sırasında çok büyük yıkıma uğradı. 1914 tarihli Carnegie raporuna göre Slav ve Türk köyleri olan Angelci, Brest Dimonci, Durbalı, Furka, Hasanlı, Nikolic, Popovo, Potoros, Surlevo, Ratarci, Vladaja ilerleyen Yunan ordusu tarafından tamamen yakılıp yıkıldı. Bu köylerin büyük kısmı savaşlar sonrasında resmen Yunanlılar'a terkedilecek bölgenin doğu kesiminde yer alıyordu. Böylece daha sonra devam edecek olan tarihî isimleri de içine alan bölgenin kökten Helenleştirilmesi faaliyeti Yunan ordusu tarafından çoktan hazır hale getirilmiş oldu.

I. Dünya Savaşı sırasında İttifak ve İtilâf devletleri arasındaki cephe hattı Doyran bölgesinin içinden geçirildi. Bulgar merkez karargâhı Dedeli köyü yanında yer alan, kuzey-güney istikametini kapatan Furka Geçidi'ndeydi. Yunan tarafında olanlar gibi (1918) Yugoslavya tarafındaki bütün köyler de tamamıyla yıkıldı. Sakinleri öldükleri ya da kaçtıkları ve ardından geri dönmedikleri için Dolçeli, Hamzalı, Hasanlı, Karaoğulları, Pazarlı gibi pek çok köy yok oldu. Daha kuzeyde tepelik iç bölgelerde yer alan yörük köyleri ve kuzeye doğru uzaktaki köyler ise ayakta kalabildi. Bu köylere kısmen Makedonyalı hıristiyan göçmenler yerleşti, ancak sakinleri müslümandır ve Türkçe konuşur. *Yugoslavya Ansiklopedisi*'ndeki 1970 yılından kalma Yugoslav haritası Bahçe obası, Buluntulu, Dar obası ve Cuma obasındaki camileri gösterir. Bunun yanında 1900 yılında 106 hânesiyle tamamen Türk köyü olan Bayram obasında bir kiliseyi de işaret eder. Günümüzde Doyran ve Radoviş bölgelerindeki yörükler hâlâ kendi eski Türk lehçelerini konuşup geleneklerini, renkli elbiselerini ve güçlü bir kimlik şuurunu muhafaza etmektedir. Cuma obasının Dzumaboş'a, Bahçe obasının Basibos'a dönüştürülmesi gibi Makedonlar'ın bölgede iskân edilmesi Türkçe köy isimlerinde tuhaf değişikliklere yol açtı. Yunan tarafındaki durumun aksine bunlar 500 yıl önceki yörük iskânının hâtırasını taşır. Savaştan sonra Doyran'ın eski şehir merkezi tekrar inşa edilmedi. Eski Doyran'ın bulunduğu yerde cami, kilise ve okul binalarının yıkıntıları hâlâ görülebilir. 1920'lerde eski yerleşim yerinin birkaç kilometre kuzeyinde en az 1500 yıllık kadîm ismini yaşatan Novi Doyran şehri ortaya çıkmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (Dağlı), VIII, 333-334; M. F. Thielen, *Die europäische Türken, ein Handwörterbuch für Zeitungsleser*, Wien 1828, s. 285; J. G. von Hahn, *Reise durch die Gebiete des Drin und Wardar*, Wien 1869, s. 66-71; G. Weigand, *Die Aromunen*, Leipzig 1895, s. 236; J. Ivanov, *Severna Makedonija* (ed. D. J. Biserov), Sofia 1906; a.mlf., *Bălgarski Starini iz Makedonija*, Sofia 1931, s. 550-555; K. Pauli, *Kriegsgreuel, Selbsterlebtes aus dem bulgarisch-griechischen Krieg*, Minden 1913; W. H. Crawfurd Price, *The Balkan Cockpit: The Political and Military Story of the Balkan Wars in Macedonia*, London 1915, s. 305-315; J. M. Pavlović, *Stari Dojran*, Beograd 1930; Vladimir Karamanov, *Dojran i okolijata mu prez vreme na Balkanskite vojni*, Kjustendil 1931; B. Janišliev, *Grad Dojran (Poljanin, Pulin) i života ni tam pri turskoto vladičestvo do 1912*, Sofia 1936; D. Nicol, *The Despotate of Epirus*, Oxford 1957, tür.yer.; H.-J. Kornrumpf, *Die Territorialverwaltung im östlichen Teil der europäischen Türkei (1864-1878)*, Freiburg 1976; H. Andonov-Poljanski, *Dojran vo minaloto*, Skopje 1979; *Turski Dokumenti za istorijata na Makedonskiot narod, Opširen popisen defter na Kyustendilski Sandžak*, Skopje 1983, V/3, s. 286-322; E. Krüger, *Die Siedlungsnamen Griechisch-Makedoniens nach amtlichen Verzeichnissen und Kartenwerken*, Berlin 1984; J. V. A. Fine, *The Late Medieval Balkans*, Ann Arbor 1987, s. 28-29, 32-33, 86-87, 94-99, 102-106, 113-114, 222, 288; H. Matanov, *Knjažestvoto na Dragaši: Kăm istorijata na Severoistočna Makedonija v predosmanskata epoha*, Sofia 1997; E. Koneska – R. Jankuloski, *Yörüks / Juruci / Turska Etnička Grupa vo Makedonija*, Skopje 2004; J. McCarthy, *Ölüm ve Sürgün: Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı: 1821-1922* (trc. Fatma Sarıkaya), Ankara 2012, s. 148-149; M. Sokoloski, "Za Jurucite i Juručkata organizacija vo Makedonija", *Istorija*, IX/1, Skopje 1973, s. 85-99; *Kāmûsü'l-a'lâm*, IV, 3028.

MACHIEL KIEL

DUKAK b. TUTUŞ
(دقاق بن تتش)

Ebû Nasr Şemsü'l-mülûk
Dukāk b. Tâci'd-devle Tutuş es-Selcûkī
(ö. 497/1104)

Dımaşk Selçuklu meliki (1095-1104).

Tutuş, oğlu Dukak'ı 485 (1092) yılında Bağdat'ta bulunan Sultan Melikşah'ın yanına göndermiş ve kızına tâlip olmuştu. Sultan Melikşah'ın Bağdat'ta ölümüyle Terken Hatun ve oğlu Mahmud ile beraber Dukak da İsfahan'a gitti. Ardından gizlice Selçuklu tahtı için mücadele eden Berkyaruk'a katıldı. Daha sonra bir fırsatını bulup babası Tutuş'un yanına kaçtı. Babasının Sultan Berkyaruk ile yaptığı Rey Savaşı sırasında (488/1095) yanında bulunan Dukak, babasının savaşta yenilerek öldürülmesi üzerine Atabeg Cenâhüddevle Hüseyin ve Aytekin el-Halebî adlı kumandanla birlikte kardeşi Rıdvan'ın hâkimiyetindeki Halep'e geldi. Halep'te bulunduğu sırada Tutuş'un Dımaşk nâibi Emîr Savtekin el-Hâdim'in davetiyle gizlice Dımaşk'a gitti. Rıdvan kardeşinin kaçtığını haber alınca arkasından onu yakalamak için asker sevkettiyse de başarılı olamadı. Dımaşk'ta Emîr Savtekin ve diğer kumandanlar tarafından karşılanan Dukak, Dımaşk Selçuklu Melikliği tahtına oturdu. Rıdvan ise Dımaşk Selçuklu Melikliği'ni tanımıyor ve kendisini Suriye Selçukluları'nın tek meşrû hükümdarı olarak görüyordu. Onun Dımaşk'ı zaptetmek amacıyla yaptığı faaliyetler başarısızlıkla sonuçlandı ve Dukak ölümüne kadar Dımaşk Selçuklu Melikliği'nin başında kaldı. Rey Savaşı'nda esir düşen Atabeg Tuğtegin de Berkyaruk tarafından serbest bırakıldıktan sonra Dımaşk'a gidip Dukak'ın hizmetine girdi. Dukak bütün devlet işlerini onun idaresine verdi. Savtekin yeni yönetimde sıkıntı çıkarmasından endişe edilerek bertaraf edildi. İdareyi tek başına ele alan Tuğtegin, Dukak'ın annesi Saffetülmülk Hatun ile evlenerek iktidarını sağlamlaştırdı.

Antakya Emîri Yağısıyan'ın Cenâhüddevle ile anlaşamaması yüzünden Halep'ten ayrılıp Dukak'ın yanına Dımaşk'a gelmesi üzerine Rıdvan, Artukoğlu Sökmen'i hizmetine almak ihtiyacını hissetti. Melik Rıdvan, Dukak'ın Dımaşk dışında bulunduğu bir sırada şehri kuşattı. Ancak Dukak'ın kumandanlarıyla birlikte Dımaşk'a yaklaşmakta olduğunu haber alınca kuşatmayı kaldırdı (1096). Rıdvan aynı yıl Dımaşk'ı ikinci defa kuşattıysa da yine sonuç alamadan Halep'e dönmek zorunda kaldı. Ertesi yıl Dukak, Yağısıyan ile birlikte Halep Selçuklu Melikliği topraklarına akınlarda bulundu. Ancak Rıdvan, Kınnesrîn yakınlarında yapılan savaşta Dukak'ı mağlûp etti ve ağırlıklarını yağmaladı (5 Rebîülâhir 490 / 22 Mart 1097). Bu zaferin ardından Rıdvan, Dımaşk Selçuklu Melikliği'ne karşı üstünlük elde etti. Suriye Selçukluları'nın ikiye ayrılmasından sonra Fâtımî Halifesi Müsta'lî-Billâh, Rıdvan'a elçi gönderip hâkimiyeti altındaki topraklarda Fâtımîler adına hutbe okuttuğu takdirde kardeşi Melik Dukak'a karşı kendisini destekleyeceğini bildirdi. Rıdvan bu teklifi kabul etti ve Humus Emîri Cenâhüddevle Hüseyin ve Melik Dukak'a karşı Yağısıyan ile Artuklu Sökmen'i de yanına alarak bir sefer düzenlemeye karar verdi.

Haçlılar, 20 Ekim 1097'de Antakya önlerine gelince Yağısıyan oğlu Şemsüddevle'yi Sultan Berkyaruk, Halep Meliki Rıdvan, Dımaşk Meliki Dukak ve diğer bazı emîrlerin yanına gönderip yardım istedi. Melik Dukak, Atabeg Tuğtegin ve Yağısıyan'ın oğlu Şemsüddevle, Antakya'ya yardıma giderken erzak aramaya çıkan Haçlı kontları Bohemund ve Robert'i kuşattılar, fakat ağır kayıplar vererek Hama'ya çekildiler. Musul Emîri Kürboğa da başarısızlıkla sonuçlanan Urfa kuşatmasının ardından 3 Haziran 1098'de Haçlılar tarafından işgal edilen Antakya'ya yardım için Suriye'ye yöneldi. Müttefik kuvvetlerin katılması için bir süre Mercidâbık'ta bekledi. Dımaşk Meliki Dukak burada Kürboğa'ya katıldı. Müttefikler Antakya'yı kuşattığı sırada Haçlılar açlık ve sefalet içindeydi. Bu sırada Halep Meliki Rıdvan'ın gönderdiği elçilerin Kürboğa ile görüşmelerinden endişelenen Dukak ile Humus Emîri

Cenâhüddevle Hüseyin, Kürboğa'yı sevmeyen emîrlerin ayrılmalarını müteakip ordugâhı terkettiler (491/1098).

Antakya Prinkepsi Tankred, Sevâd topraklarına yaptığı saldırıdan geri dönerken Dukak ona karşı süvari birliği sevketti ve Haçlılar'a ağır kayıplar verdirdi. Ayrıca Tankred, şövalyelerden oluşan bir elçilik heyeti gönderip Dukak'tan ya hıristiyan olmasını ya da Dımaşk'ı terketmesini isteyince Dukak da aynı şekilde ya İslâm'ı kabul etmesini veya ölümü tercih etmesini belirten bir cevap gönderdi ve heyettekilerden müslüman olan biri hariç diğer beş kişiyi öldürdü. Bunun üzerine Tankred yeniden Sevâd topraklarını yağmaladı. 494 (1101) yılında Trablusşam Emîri Ebü'l-Hasan Celâlülmülk Ali b. Ammâr'ın talebi üzerine Cebele Kadısı Ebû Muhammed İbn Suleyha'yı (Ubeydullah b. Mansûr) muhasara eden Dukak bundan bir sonuç alamadı. Ardından Kadı İbn Suleyha'nın Cebele'yi Atabeg Tuğtegin'in oğlu Böri'ye teslim ederek Dımaşk'a gittiğini öğrenen İbn Ammâr, Cebele'yi kendisine teslim etmesi halinde 300.000 dinar vereceğini söyledi. Ancak Dukak bu teklifi reddetti. Urfa Kontu Baudouin, Antakya üzerinden Kudüs'e giderken yolda Dukak ve Cenâhüddevle Hüseyin'in saldırısına mâruz kaldı ve ağır kayıplar verdi. Haçlılar'ın Trablusşam'ı tehdit etmesi üzerine şehrin hâkimi İbn Ammâr, Dukak ve Cenâhüddevle'den âcil yardım istedi. Dukak, Trablus'a 2000 kişilik yardım birliği sevketti. Ancak Dımaşk ve Humus kuvvetleri Haçlılar karşısında tutunamayıp geri çekildi (495/1102). Dukak, 496'da (1103) Sultan Alparslan'ın memlüklerinden Emîr Kaymaz'ın hâkimiyetindeki Rahbe'yi Dımaşk Selçuklu Melikliği topraklarına kattı. Humus Emîri Cenâhüddevle'nin aynı yıl öldürülmesiyle Humus da Dukak'ın egemenliğine girdi.

Dımaşk'ta bir dârüşşifâ ile ilk Hanefî medresesi olan Sâdıriyye'yi yaptıran Dukak kalenin inşaatını da başlattı ve inşaat Atabeg Tuğtegin tarafından tamamlandı. Vereme yakalanan Dukak 10 Ramazan 497'de (6 Haziran 1104) vefat etti (İbnü'l-Kalânisî, s. 144; Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir, s. 20). Dımaşk'ın kuzeydoğusunda Meydânü'l-ahdar'da Kubbetü't-Tavâvîs adlı türbeye defnedildi. Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir, Dukak'ın annesi Saffetülmülk tarafından zehirlendiğini söylerse de (*a.g.e.*, a.y.) diğer kaynaklar bu rivayeti teyit etmez. Vasiyeti üzerine yerine küçük yaştaki oğlu Tutuş getirildi ve idare tamamen Atabeg Tuğtegin'e bırakıldı. Böylece Dımaşk Atabegliği (Börîler) adıyla bilinen Türk-İslâm hânedanı kurulmuş oldu (1104).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Kalânisî, *Târîḫu Dımaşḳ* (Amedroz), s. 130, 133, 142, 144, 145, 156; Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir, *Vülâtü Dımaşḳ fi'l-ʿahdi's-Selcûḳî* (nşr. Selâhaddin el-Müneccid), Beyrut 1981, s. 19-20; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 247-248, 269, 276, 310-311, 344, 363, 375-376, 395; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mirʾâtü'z-zamân*, VIII/1, s. 4, 9; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-ḥaleb*, II, 120-127, 130-133, 136, 146-147, 150, 170; Zehebî, *Aʿlâmü'n-nübelâʾ*, XIX, 210-212; Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi* (trc. Fikret Işıltan), Ankara 1987, II, 10, 37, 48-49, 51, 59, 73; Taef Kamal el-Azhari, *The Saljuqs of Syria: During the Crusades, 463-549 A.H. /1070 D-1154 A.D.*, Berlin 1997, s. 171-179; Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, Ankara 2000, bk. İndeks; a.mlf., "Rıdvan b. Tutuş", *DİA*, XXXV, 49; Abdülkerim Özaydın, *Sultan Berkyaruk Devri Selçuklu Tarihi (485-498/1092-1104)*, İstanbul 2001, s. 45, 53, 95-97, 100, 102, 145-146, 157, 166, 184; a.mlf., "Tutuş", *DİA*, XLI, 448-449.

ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

DUKAS

(ö. 1481'den sonra)

Bizans tarihçisi.

Hayatı hakkında kendi eserinde yer alanlar dışında herhangi bir bilgi yoktur. Eserinde baba tarafından dedesinin Mihail Dukas (Doukas / Ducas) olduğunu ve ailenin kadîm Dukaslar'ın soyundan geldiğini yazar. Dukas ailesine Bizans kaynaklarında ilk defa IX. yüzyılda rastlanır. X. yüzyılda önemli kumandanlar çıkaran aileden X. Konstantinos Dukas 1059'da Bizans imparatoru oldu. Dukas ailesi, 1081 yılında tahtı devrettikleri Komnenoslar'la yaptığı evliliklerle Bizans'ın önemli hânedanlarından biri olarak imparatorluğun sonuna kadar varlığını sürdürdü. Yazar, dedesi Mihail Dukas'ı "soy zincirimizin altınla bezenmiş bir halkası" diye tanımlar. Mihail Dukas, 1341-1347 yılları arasında Bizans'ta çıkan iç savaşta VI. Ioannes Kantakuzenos'u desteklemişti. Kantakuzenos taraftarları mücadeleyi kaybedip kıyıma mâruz kalınca Mihail Dukas, Nea Moni Kilisesi'nin bodrumuna saklanıp keşiş kıyafetleri giyerek İstanbul'dan kaçtı ve Aydınoğlu Umur Bey'in yanına sığındı. Umur Bey onu Selçuk'a (Efes) yerleştirdi. Kendisine, ilâhiyat öğrenimi de alan ve hekim olan dedesinin adı verilen Dukas muhtemelen 1400 yılı civarında Selçuk'ta doğdu ve ilk eğitimini burada aldı. Bir süre Selçuk'ta kaldı. Muhtemelen 1415'te bu bölgede cereyan eden Börklüce Mustafa liderliğindeki isyana şahit oldu. 1421 yılından itibaren Yeni Foça'daki şap işletmesini çalıştırma iznini on yıllığına alan Cenovalı Giovanni Adarno'ya kâtiplik yaptı. Ana dili yanında Türkçe ve Latince'yi de iyi derecede biliyordu, Fransızca'ya da âşina idi.

Yeni Foça'da bir evi olan Dukas'ın uzun süre burada oturduğu tahmin edilir. Eserinde, "Cenevizliler'in 1300-1305 yılları arasında Saruhan Beyliği'ni kuran Saruhan Bey ile haraç ödemek şartıyla Foça'nın kendilerine bırakılmasından bugüne kadar 180 yıl geçti" demesinden hareketle Dukas'ın hayatının sonlarını da Yeni Foça'da geçirmiş olabileceği ileri sürülür. Onun Cenevizliler'le çalışması kendisine Latin kökenli kişilerden ve kaynaklardan faydalanma imkânı verdi, 1341'den başlayarak gelişen olaylar hakkında bilgi edinmesini sağladı. Dukas'ın, 1452'de Ortodoks ve Katolik kiliselerinin birleştirilmesi amacıyla Roma'dan İstanbul'a gönderilen Isidoros'un Sakız adasına uğradığını söylemesinden o sıralarda bu bölgede olduğu anlaşılır. Aynı yılın sonunda hangi görevle ya da hangi sebeple olduğu bilinmeyen bir şekilde II. Mehmed'in bazı faaliyetlerini izlemek üzere Dimetoka'da bulunuyordu. 1453'te İstanbul'un fethi esnasında şehirde değildi. Fetihten sonra Midilli'nin Cenevizli yöneticisi Dorino Gattilusio tarafından bazı işleri yerine getirmek ve hediyeler sunmak üzere sultana gönderildi (1454). Aynı yıl Osmanlı donanmasına kumanda eden Hamza Bey'i Sakız'a yaptığı sefer dönüşünde Midilli'de ağırladı. Daha sonra, Midilli adası yöneticisi Dorino Gattilusio'nun 30 Haziran 1455 tarihinde ölmesi üzerine yeni yönetici olan oğlu Dominico Gattilusio tarafından adanın yıllık haracını ödemek için Edirne'ye gönderildi. Burada Fâtih Sultan Mehmed'in huzuruna çıkan Dukas'a, Osmanlı vasalı haline gelen bir kişinin hâkimiyetinin sultanın onayı olmadan oğluna ya da başka birine devredemeyeceği hatırlatıldı. Bunun ardından yeni efendisi Dominico Gattilusio ile birlikte İzlâdi'de bulunan Fâtih'in yanına gitti. Dominico'nun Midilli yöneticisi olduğuna dair belgeyi alıp onunla birlikte adaya geri döndü. 4 Aralık 1455'te Sakız adasında Yûnus Bey'in giriştiği faaliyetler neticesinde ortaya çıkan bir anlaşmazlığın çözümü için tekrar İstanbul'da bulundu ve burada iken soruşturmaya mâruz kaldı. Kendi ifadesine göre Midilli beyine ait olan Eski Foça'nın Osmanlılar tarafından ele geçirildiğinin öğrenilmesi üzerine serbest bırakıldı. 1456 yılının Ağustos ayında da Midilli adasının yıllık vergisini ödemek amacıyla Edirne'de

sultanın huzuruna çıktı. Dukas'ın anlatımı, 1462 yılının Eylül ayında Fâtih Sultan Mehmed tarafından Midilli adasının alınması sırasında kuşatmanın sonucu belirtilmeden âniden kesilmektedir. Bu sebeple onun 1462'de öldüğü genelde kabul edilmiştir. Ancak bu tarihin doğru olmadığı ve 1481 yılında hayatta bulunduğu eserinin otuz üçüncü ara başlığından anlaşılmaktadır. Bizans tebaası olarak doğmamış ve yaşadığı dönemde Bizans Devleti sınırları içinde ikamet etmemiş olmasına rağmen atalarının Rum kökenli önemli bir Bizans ailesinden gelmiş olması dolayısıyla onun Antik Yunan kültürü ve Kutsal Kitap bilgisine sahip bir kişi olarak yetiştirildiği kabul edilmektedir. Aristo ve Platon'un adını anarak onların kitaplarından bahsettiği gibi yer adlarını çoğu zaman Antik Yunan döneminde kullanılanlardan seçer. Bu yönüyle Dukas, Türk bölgesinde doğmuş, hayatını Latinler'den kazanan, fakat gönlü ve aklı Bizans'ta olan bir aydın profili çizer.

Dukas'ın tarihi, Bizans döneminde bu alanda Yunanca kaleme alınmış pek çok eserde görüldüğü gibi herhangi bir başlık taşımaz. Bu tür eserler daha sonra "historia" (tarih) diye adlandırıldığından Dukas'ın eseri de aynı şekilde zikredilmiştir. Eser üzerinde çalışan Grecu, *Türk-Bizans Tarihi* adını tercih ederken Karalis *Bizans-Türk Tarihi* başlığını kullanmıştır. Dukas'ın çalışmasının ana kaynakları 1421'den önceki olaylar için Nikitas Honiyatis (Choniates), Yuannis Anagnostis ve Nikephoros Gregoras'tır (Moravcsik, II, 248), ayrıca Latince ve Türkçe kaynaklardan da faydalanmıştır. Dukas'ın eseri de ara başlıklara ve ara alt başlıklara bölünmüş, bu ara başlıklar orijinal yazmada rakam değeri olan harflerle gösterilmiştir. Eser kırk beş ara başlıktan oluşmaktadır. Sonradan eser üzerinde çalışan araştırmacılar bu ara başlıkları adlandırmıştır. Kitap bir bütün olarak düşünüldüğünde XIV ve XV. yüzyıl Osmanlı-Bizans-Latin ilişkilerinin tarihi olarak kabul edilebilir.

Dukas'ın çalışmasını hacim ve içerik bakımından üç bölümde ele almak mümkündür. Birinci bölüm hacim olarak eserin üçte birinden fazlasını oluşturur ve 1421'de Çelebi Sultan Mehmed'in ölümüne kadarki olayları anlatır. Büyük ölçüde Tevrat'tan alınan bilgilere dayanan, dünyanın yaratılışından İstanbul'un 1204 yılındaki Latin işgalini anlatan ilk ara başlık çalışmanın girişi niteliğindedir (Karagiannopoulos, s. 394-395). 1204'ten sonra Türkler'in Batı Anadolu ve Aşağı Marmara bölgesine yerleşmeleri ikinci ara başlıkta ele alınır. I. Murad dönemini yaklaşık üçüncü ara başlık içerir. Dördüncü ara başlıktan itibaren Yıldırım Bayezid dönemine başlanır. Beşinci ara başlıktan on ikinci ara başlığa kadar Dukas anlatımı sırasında kronolojik geriye dönüşler yapar ve özellikle Sultan Orhan dönemindeki Osmanlı-Bizans ilişkilerini ele alır. Ardından tekrar Yıldırım Bayezid devrine döner. Bu bölümde anlatılan Fetret dönemiyle ilgili ayrıntılar son derece önemlidir. Dukas'ın çalışmasının ikinci bölümü 1421-1451 yılları arasındaki II. Murad dönemini içerir. Bu bölümde Dukas, II. Murad'ın başarılarına temas eder (Mustafa Çelebi olayı, Selânik'in fethi, Varna ve II. Kosova savaşları). Ardından Fâtih Sultan Mehmed'in 1451-1462 yıllarındaki faaliyetlerine geçer. Bu kısım çalışmanın üçüncü ve son bölümü olarak nitelendirilebilir. Son bölümün büyük bir kısmı İstanbul'un fethine ayrılmıştır. Dukas'ın Fetih esnasında İstanbul'da bulunmadığı eserindeki, "Savaştan sonra öyle rastgeldi, (Türkler'den) nice kişi bana dediler ki ..." ve, "Bazıları da diyorlar ki ..." cümlelerinden anlaşılabilir. Bu arada eserin özellikle ilk Osmanlı tarihinin bilgi boşluklarını dolduracak öneme sahip olduğu söylenebilir. Yazmaları Paris ve Vatikan'da mevcut olan Dukas'ın tarihi ilk defa I. Bullialdus tarafından 1649'da Paris'te yayımlanmış, daha sonra 1834'te I. Bekker tarafından Bonn Bizans külliyatında ve J. P. Migne tarafından 1866 yılında Patrologiae Graeca serisi içerisinde çıkarılmıştır. Vladimir Mirmiroğlu eseri Türkçe'ye tercüme etmiş (*Bizans Tarihi*, İstanbul 1956), çalışmanın İstanbul'un fethiyle ilgili kısımları 1953'te modern Yunanca'ya çevrilmiştir. Aynı zamanda Vasile Grecu tarafından Rumence'ye (*Historia Turcobyzantina*, Bükreş 1958) ve H. J. Magoulias tarafından İngilizce'ye (*Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, Detroit 1975) aktarılmıştır. Dukas'ın eserinin dönemin Yunanca'sı ve modern Yunanca'sını içeren baskısını Karalis gerçekleştirmiştir (*Byzantinoturkiki Istoria*, Atina 1997). Eserin Türkçe'ye ikinci ve daha dikkatli çevirisi Bilge Umar tarafından yapılmıştır (*Tarih, Anadolu ve Rumeli 1326-1462*, İstanbul 2008).

BİBLİYOGRAFYA :

N. V. Tōmadakēs, *Peri alōseōs tes Konstantinopoleōs (1453)*, Athēnai 1953, s. 35-74; G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, Berlin 1958, II, 246-251; S. Runciman, "Byzantine Historians and the Ottoman Turks", *Historians of the Middle East* (ed. B. Lewis – P. M. Holt), London 1962, s. 274-275; I. E. Karagiannopoulos, *Pēgai tēs Vyzantinēs Historias*, Thessalonikē 1970, s. 394-395; D. Nicol, *A Biographical Dictionary of the Byzantine Empire*, London 1991, s. 32; "Doukas", *The Oxford Dictionary of Byzantium* (ed. A. P. Kazhdan), Oxford 1991, I, 656-657; Levent Kayapınar, "Bizans Tarih Kaynaklarının Neşri: Dünya ve Türkiye'deki Durum", *Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Tarihçilik ve Tarih Yayıncılığı Sempozyumu: Bildiriler* (ed. Mehmet Öz), Ankara 2011, s. 141-211.

LEVENT KAYAPINAR

DUMLU, Mehmet
(1929-2011)

Halvetî-Şâbânî şeyhi.

Kütahya'da doğdu. Babası Kütahya'nın tanınmış ailelerinden Hurşidzâdeler'den Ömer Lutfi Bey, annesi Hacı Ali oğullarından Ayşe Hanım'dır. Nakşibendî meşâyihinden olan dedesi Hurşid Efendi Buhara'da yetişmiş, bir süre İstanbul'da müderrislik yaptıktan sonra Kütahya'ya yerleşmiştir. Mehmet Dumlu, on üç yaşında iken Müftü Hâfız İbrahim Rüşdü Efendi'nin yanında hâfızlık eğitimine başladı, sekiz ay gibi kısa bir sürede hıfzını tamamladı. 1949'da arkadaşlarıyla birlikte İstanbul'a giderek hocası İbrahim Efendi'nin sınıf arkadaşı olan Beyazıt Camii imamı Abdurrahman Gürses'ten kıraat okuyup icâzet aldı. Küçük yaşlarda kendini tasavvufla ilgili bir ortamın içinde buldu. Babasıyla birlikte sohbetlerine katıldığı Kādirî şeyhi Altıntaşlı Halil Efendi ilk etkilendiği kişilerdendir. On yedi-on sekiz yaşlarında Kütahya Mevlevîhânesi'nin son şeyhi Âkif Dede'ye intisap etti. Askerlik göreviyle İzmir'de bulunduğu sırada Hatuniye Camii imamı Kādirî şeyhi Sezâi Efendi'nin sohbetlerine katıldı. Askerlik dönüşü 1952'de bir süre Kütahya Bayındırlık İl Müdürlüğü'nde memurluk yaptı. 1953 yılı sonunda bu görevinden ayrılıp imamlık ve Kur'an kursu hocalığı yapmaya başladı. Şehitler Camii, Enalıca Ahmed Mescidi ve Yeşilca-

Mehmet Dumlu

mi'de uzun yıllar imam-hatiplik yaptıktan sonra 1976'da emekliye ayrıldı.

1953'te babasının arkadaşı olan, mahkeme başkâtipliğinden emekli Elifzâde Nûri Efendi vasıtasıyla Uşaklı Halvetî-Şâbânî şeyhi Mustafa Efendi'ye (Özyürek) intisap etti. 1965'te seyrüsülûkünü tamamlayıp hilâfet aldı. İrşad faaliyetini vefatına kadar Kütahya'da sürdürdü. 2011 yılında hastalandı. Bir süre İstanbul'da tedavi gördükten sonra Kütahya'ya götürüldü. Aynı yılın Kadir gecesi (27 Ağustos) vefat etti. Musalla Mezarlığı'nda Sun'ullah Gaybî Türbesi arkasında babası Ömer Lutfi Bey'in kabrinin ayak ucuna defnedildi. Vefatına, "Vâh Şa'bâniyye'nin son şeyhi göçtü bugün" (İsmail Yakıt) mısraı tarih düşürülmüştür. Mehmet Dumlu'nun tarikat silsilesi Uşaklı Mustafa Efendi, Uşaklı Ali Rızâ Efendi, Eskişehirli Sâdık Efendi, Söğüt Çaltılı İsmâil Hakkı Efendi, Söğütlü Osman Efendi, Kütahyalı Sâlih Efendi, Geredeli Halil Efendi vasıtasıyla Şâbâniyye tarikatının Çerkeşiyye kolunun pîri Çerkeşî Mustafa Efendi'ye ulaşır.

Şeyhinin vefatından sonra Kütahya'da tarihî bir konakta sohbet halkası kurarak irşad faaliyetine başlayan Mehmet Dumlu'nun çevresi çeşitli şehirlerden gelip kendisine intisap edenlerle giderek genişlemiştir. Her yıl çeşitli aralıklarla Kastamonu, Ankara, Antalya, İstanbul, İzmir, Erzurum, Eskişehir, Çorum, Konya, Malatya gibi şehirlere, bazan da yurt dışına Avusturya, Almanya, Kıbrıs, Yunanistan gibi ülkelere giderek oralardaki müntesiplerince düzenlenen konferanslara ve sohbet toplantılarına katılmıştır. Sohbetlerinde daha çok Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin *Meşnevî*'sinden hikâyeler anlatır, Niyâzî-i Mısrî, Sun'ullah Gaybî, Yûnus Emre divanlarından seçtiği konuyla ilgili şiirleri okur ve açıklardı. Bu sohbetlerinden bazıları *Batmayan Güneş Devam Eden Gölgeler* (haz. Ayşenur Sır, İstanbul 2001) ve *Hiye'l-Fânî Hüve'l-Bâkî* (İstanbul 2010) adıyla yayımlanmıştır. Kütahyalı yaşlılardan ve tasavvuf terbiyesi almış kimselerden dinlediği hâtıraları *Kütahyalı Gönül Sultanları* adlı kitapta yer almaktadır (haz. Ayşenur Sır, İstanbul 2010).

Mehmet Dumlu tasavvufla, Kütahya'nın tarih, kültür ve sanat hayatıyla ilgili konularda birçok televizyon programında konuşmalar yapmış, bazı sempozyum ve konferanslarda bildiriler sunmuştur (meselâ bk. "Gaybî Sun'ullah Efendi", *Kütahyalı Şairler Sempozyumu-I [4-5 Haziran 1998]*, Kütahya 2000, s. 453-463). Kütahya'da tasavvuf eğitim ve kültürüne sahip eski tekke mensuplarından, zâkirbaşılık yapmış yaşlı kişilerden ve hocalardan dinî mûsiki konusunda faydalanmış, Türk mûsikisi makam ve usul bilgilerini öğrenmiş, yirmi yılı aşkın bir süre, Kütahya merkez camilerindeki din görevlileriyle birlikte ressam ve neyzen Ahmet Yakupoğlu'ndan dinî ve klasik mûsiki eserleri meşketmiştir. Kütahya'da çini tezyinatı konusunda gençlik yıllarından beri bizzat ilgilenerek bu sanatın gelişmesine katkıda bulunmuş, şehirdeki tarihî eserlerin tamir ve restorasyonuyla ilgili çalışmalara ön ayak olmuştur. Hıdırlık Mescidi, Ana Sultan Türbesi, Yenice Han Mescidi, eski hükümet konağı, şair ve hekim Şeyhî Sinan Türbesi, Evliya Çelebi Konağı, Germiyan Beyi II. Yâkub'un sarayı olan Gök Şadırvan Medresesi, Sekiören köyündeki Horasan Erenleri Türbesi gibi eserlerin yenileme çalışmalarını desteklemiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Mehmet Dumlu, "Önce Bil, Sonra Bul, Daha Sonra Bildiğinle Ol", *Tasavvuf Seni Çağırıyor* (haz. Ercan Alkan), İstanbul 2012, s. 66-76; Ahmet Yakupoğlu, *Rengârenk Kütahya*, İstanbul 1991, s. 21, 23-24; M. Mustafa Kalyon, *Kütahya'da Selçuklu Germiyan ve Osmanlı Eserleri*, Kütahya 2000, s. 146-154; Abdurrahman Doğan, *Kütahyalı Sunullah Gaybi: Hayatı, Fikirleri, Eserleri*, İstanbul 2001, s. 10; a.mlf., *Kütahya Erguniyye Mevlevîhânesi*, İstanbul 2006, s. 94-95; *Tarihin Tanıklığında Evliya Çelebi'nin Kütahyası: Belgeler* (haz. Mim Kemal Öke v.dğr.), İstanbul 2006, s. 20; Osman Can – Halil Güney, "Mehmet Dumlu Hoca ile Kütahya Üzerine", *Yedi İklim*, X/68, İstanbul 1995, s. 78-79.

MEHMET NURİ UYGUN

DÛRÎ, Abdülazîz
(عبدالعزيز الدوري)

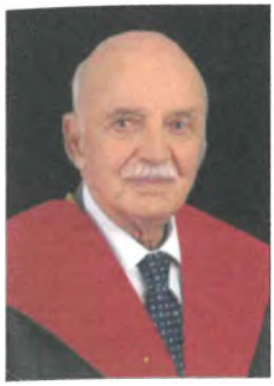
Abdülazîz b. Abdilkerîm ed-Dûrî
(1919-2010)

Iraklı İslâm tarihçisi.

Irak'ta Selâhaddin'e bağlı bir ilçe olan Dûr'da doğdu. Cebûr aşiretinin Şüveyfât koluna mensuptur. İlk eğitiminin ardından hâfızlığını yaptı, orta öğrenimini 1936'da Bağdat'ta tamamladı. Aynı yıl üniversite tahsili için burslu olarak Londra'ya gitti. Lisans öğrenimi gördüğü Londra Üniversitesi Doğu ve Afrika Araştırmaları Okulu'ndan 1940'ta mezun oldu. Vladimir F. Minorsky'nin danışmanlığında hazırladığı *Studies on the Economic Life of Mesopotamia during the Fourth Century A.H.* adlı teziyle doktor unvanı aldı (1942). Kendisine Londra Üniversitesi'nde kalması teklif edildiyse de kabul etmeyip ülkesine döndü.

1943-1948 yıllarında Bağdat'ta dönemin en yüksek eğitim kurumu olan Dârü'l-muallimîne'l-âliye'de (Yüksek Öğretmen Okulu) İslâm tarihi dersleri verdi. Bağdat Üniversitesi'nin kurucu heyetinde yer aldı. 1949'da Maarif Vekâleti'ne bağlı tercüme bürosunun müdürlüğüne getirildi. Bağdat Üniversitesi'nin ilk nüvesini oluşturan Edebiyat Fakültesi'nin kuruluşuyla görevlendirildi ve uzun süre dekanlığını yaptı (1949-1958). 1955-1956'da Londra Üniversitesi'nde bulundu. 1959-1960'ta Beyrut Amerikan Üniversitesi'nde misafir öğretim üyeliği, 1963-1968 yıllarında Bağdat Üniversitesi'nde rektörlük yaptı. 1969'da Irak'taki siyasî istikrarsızlık yüzünden ülkesini terkedip bir yıl Beyrut Amerikan Üniversitesi'nde çalıştı. 1970'ten itibaren Ürdün Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne öğretim üyesi tayin edildi. Bundan sonra idarî görev almayıp öğretim ve araştırma faaliyetleriyle meşgul oldu, Ürdün'de İslâm tarihçilerinin yetişmesine büyük katkı sağladı. 2005 yılına kadar bu üniversitede ders vermeyi sürdürdü. 19 Kasım 2010'da Amman'da vefatına kadar Ürdün Üniversitesi lisans üstü öğretim danışmanlığına devam etti. Dûrî'nin eserleri Arap dünyasında olduğu kadar uluslar arası akademik çevrelerce de büyük takdir görerek yabancı dillere çevrilmiş, kendisi pek çok kurumdan fahrî doktora unvanı ve ödül almıştır.

Abdülazîz ed-Dûrî temel olarak üç alanda çalışma yapmıştır. İlmî hayatının ilk döneminde İslâm tarihi ve özellikle İslâm ekonomisi ve sosyal tarihi, daha sonraki dönemlerde tarih felsefesi ve metodolojisi, nihayet Arap milleti ve hüviyetinin teşekkülü üzerine eserler vermiştir. Eserleri ve yetiştirdiği talebeleriyle Arap tarihçiliğinde bir ekol haline gelmiş, "şeyhu'l-müerrihîne'l-Arab" lakabıyla tanınmış ve İslâm tarihine yeni bir bakış açısı getirmiştir. Tarihi, kimliğin oluşumunda önemli bir âmil olarak gören Dûrî sadece siyasal olayları ele alan tarih yazıcılığını eksik bulur; tarihin kültürel, dinî, ekonomik ve sosyal yönlerine eğilmenin, bütüncül tarihin gerekliliğine inanır. Râvilerin ve tarihçilerin eğilimlerini bilmeden tarih yazmanın isabetli olmadığını, bu sebeple önce kaynakların ve müelliflerin incelenmesi gerektiğini ifade eder. Bundan dolayı bir İslâm tarihi metodolojisi geliştirmeye çalışmış, tarihçilerin kişiliklerini ve kaynakları yoğun bir tenkide tâbi tutmuştur. *Muḳad-*

Abdülazîz ed-Dûrî

dime fî târîḫi ṣadri'l-İslâm ve *Dirâsât fi'l-ʿuṣûri'l-ʿAbbâsiyyeti'l-müteʿaḫḫire* gibi eserlerinde İslâm tarihine kapsamlı biçimde yaklaşmış, tarihi Batı merkezci anlayışın dışına çıkarıp ele almanın gerekliliğini vurgulamıştır. Tarihte kahramanlardan ziyade halkın ve kültürel mirasın önemine dikkat çeken Dûrî'ye göre olayların sebepleri tek bir etkene değil çok girift etkenlerin bir araya gelmesine dayanmaktadır. Bu anlamda kendisi Ortaçağ İslâm dünyasında İbn Haldûn ve Makrîzî'nin, modern dönemde ise Annales ekolünün Arap âlemindeki temsilcisi sayılır. Dûrî Eskiçağ, Ortaçağ, modern dönem gibi ayırımların Avrupa tarihinden hareketle yapıldığını ve İslâm tarihi için geçerli olmadığını söyler.

Dûrî onuruna, Arap dünyasının önde gelen düşünür ve tarihçilerine ait makalelerin yer aldığı bir çalışma yayımlanmıştır (*Buḥûṯ ve dirâsât mühdât ilâ ʿAbdilʿazîz ed-Dûrî*, Amman 1995). Ürdün'ün en köklü kültür kurumlarından olan Müessesetü Abdilhamîd Şûmân (Amman, Ürdün) 1999 yılında Abdülazîz ed-Dûrî'yi şeref konuğu olarak ilân etmiş, onun için bir toplantı düzenleyerek burada sunulan tebliğleri kitap halinde neşretmiştir (ed. Zeyd Ebü'l-Hâc, *ʿAbdülʿazîz ed-Dûrî: İnsânen ve mü'erriḫan ve müfekkiran*, Amman 2000). Arap dünyasının en önemli kültür kurumu ve yayınevlerinden Merkezü dirâsâti'l-vahdeti'l-Arabiyye de (Beyrut, Lübnan) Abdülazîz ed-Dûrî ve tarihçiliğiyle ilgili bir toplantı tertip ederek sonucunu *ʿAbdülʿazîz ed-Dûrî, evrâḳ ve şehâdât, ḥalḳa niḳāşiyye* adıyla yayımlamıştır (Beyrut 2009). Dûrî'nin eserlerinin tamamı Merkezü dirâsâti'l-vahdeti'l-Arabiyye tarafından 2000'li yıllarda tekrar neşredilmiştir. Înâs Sabâh Mühennâ, *Manṭıḳu'l-ḥaḍâre ʿinde ʿAbdilʿazîz ed-Dûrî* (Beyrut 2008), Abdullah el-Cebbûrî *ed-Duktûr ʿAbdülʿazîz ed-Dûrî, mü'erriḫu'l-ḥaḍâreti'l-İslâmiyye* adıyla birer eser kaleme almışlardır (Bağdat, Mecmau'l-ilmiyyi'l-Irâkî, 2013).

Eserleri. Telif. 1. *Târîḫu'l-ʿIrâḳı'l-iḳtiṣâdî fi'l-ḳarni'r-râbiʿi'l-hicrî.* Müellifin İngilizce doktora tezinin Arapça çevirisi olup (Bağdat 1945, 1948; Beyrut 1974, 1986) IV. (X.) yüzyılda Irak bölgesinde askerî iktâın ortaya çıkışı, gayri meşrû ve olağan üstü vergilerin konması, paraların değeriyle oynanması, sarraflık düzeninin zirveye ulaşması ve dikkati çeken bir sermayedar tabakasının teşekkülü gibi değişim ve dönüşümleri ele alan kapsamlı bir çalışmadır. Eser, Kral Faysal Uluslararası İslâm Araştırmaları ödülü ve Ürdün el-Cem'iyyetü'l-ilmiyyetü'l-melekiyye madalyasıyla ödüllendirilmiştir. **2.** *el-ʿAṣrü'l-ʿAbbâsiyyü'l-evvel, dirâset fi't-târîḫi's-siyâsî ve'l-idârî ve'l-mâlî* (Bağdat 1945; Beyrut 1988, 1997, 2006, 2007). **3.** *Dirâsât fi'l-ʿuṣûri'l-ʿAbbâsiyyeti'l-müteʾaḫḫire* (Bağdat 1949; Beyrut 2007). **4.** *Muḳaddime fî târîḫi ṣadri'l-İslâm* (Bağdat 1949; Beyrut 1984, 2007). Dûrî'nin 1943-1948 yıllarında Bağdat'ta Dârü'l-muallimîne'l-âliye'de verdiği İslâm tarihi derslerine ait notlarını içeren bir eserdir. Tarihi bir mâlûmat yığını olarak görme ve siyasal olayları ardı ardına sıralama usulüne karşı çıkan Dûrî tarih çalışmalarında yapılan kültür, ekonomi ve sosyal tarih gibi ayırımların gereksiz olduğunu söyler. Müellif bu eserinde, şarkiyatçıların müslüman tarihçileri de etkileyen ilk dönem İslâm tarihinde yaşanan anlaşmazlık ve bölünmelerle ilgili iddialarını reddederek temel tezini İslâmî görüşle kabilevî akımın çatışmasına dayandırmaktadır. Ona göre İslâm'ın ilk dönemindeki ihtilâfların temelinde eskiyi temsil eden kabilecilik anlayışıyla (asabiyye) yeniyi temsil eden İslâmî anlayış arasındaki çekişme yatmaktadır. Dûrî bu eserinde bir tarih felsefesi ortaya koymaya çalışır. Eser Hayrettin Yücesoy tarafından *İlk Dönem İslâm Tarihi, Bir Önsöz* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (İstanbul 1991). **5.** *en-Nüẓumü'l-İslâmiyye* (Bağdat 1950; Beyrut 2008). Eserde İslâm'ın ilk asırlarında siyasî, malî ve idarî sistem incelenmektedir. **6.** *Muʿcezü târîḫi'l-ḥaḍâreti'l-ʿArabiyye* (Bağdat 1952, Nâcî Ma'rûf ile birlikte). **7.** *Baḥṯün fî neş'eti ʿilmi't-târîḫ ʿinde'l-ʿArab* (Bağdat 1960; Beyrut 1960, 1993, 2005, 2007; Riyad 1420/2000). İslâm'ın ilk üç asrında İslâm tarihçiliğinin doğuşu, gelişimi ve ilk temsilcileriyle ilgili olan eser Lawrence I. Conrad tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir (*The Rise of Historical Writing among the Arabs*, Princeton 1983). **8.** *el-Cüzûrü't-târîḫiyye li'l-ḳavmiyyeti'l-ʿArabiyye* (Beyrut 1960, 1980, 2008). **9.** *Muḳaddime fi't-târîḫi'l-iḳtiṣâdiyyi'l-ʿArabî* (Beyrut 1960, 1987, 2007). Eserde İslâm tarihini anlamada iktisat tarihinin rolü ile iktisadî ve içtimaî hayatla siyasetin birbiriyle girift bir ilişki içinde bulunduğu ortaya konmaya çalışılmaktadır. Ayrıca VII-XIX. yüzyıllar arasındaki İslâm iktisat tarihinin ana hatlarıyla ele alındığı eser Almanca (*Arabische Wirtschaftgeschichte*, trc. Jürgen Jacobi, München 1979) ve Türkçe'ye (*İslam İktisat Tarihine Giriş*, trc. Sabri Orman, İstanbul 1991) çevrilmiştir. **10.** *İbn Ḫaldûn ve'l-ʿArab, meftûmü'l-ümmeti'l-ʿArabiyye* (Kahire 1961). **11.** *el-Cüzûrü't-târîḫiyye li'ş-Şuʿûbiyye* (Beyrut 1962, 1981, 1986). **12.** *et-Tekvînü't-târîḫî li'l-ümmeti'l-ʿArabiyye, dirâse fi'l-hüviyye ve'l-vaʿy* (Beyrut 1984, 1985, 1986). İslâm öncesinden başlayarak XX. yüzyılın başlarına kadar Arap milleti, Arap kimliği ve bilincinin oluşum süreciyle bu bilincin modern döneme kadar sürekliliği ve geçirdiği dönüşümlerin ele alındığı eseri Lawrence I. Conrad İngilizce'ye çevirmiştir (*The Historical Formation of the Arab Nation*, London 1987). **13.** *Nâṣırüddîn el-Esed beyne't-türâs ve'l-muʿâṣara* (Beyrut 2002). Ürdünlü edebiyatçı, düşünür ve devlet adamı Nâsırüddin el-Esed'in düşüncelerini konu edinir. Diğer eserleri: *el-Cehbeẕe ve'ş-şayrafe fi'l-ʿIrâḳ* (Bağdat 1943), *Târîḫu'l-ʿArab* (Bağdat 1949, Nâcî Ma'rûf, Mustafa Cevâd ve Hâlid el-Hâşimî ile birlikte), *Fi'l-Vaʿyi'l-ʿArabî* (Bağdat 1953), *Naẓra ilâ târîḫi ṣadri'l-İslâm* (Bağdat 1955), *Ḍav'ün cedîd ʿale'd-daʿveti'l-ʿAbbâsiyye* (Bağdat 1957), *Müstaḳbelü'l-fikri'l-ʿArabî* (Bağdat 1957), *Neş'etü'l-eṣnâf ve'l-ḫıref fi'l-İslâm* (Bağdat 1959), *el-Fikrü'l-ʿArabî fî devri't-tecdîd ve't-taḳlîd* (Bağdat 1961). **Neşir:** Anonim, *Aḫbârü'd-devleti'l-ʿAbbâsiyye* (Beyrut 1971, Abdülcebbâr el-Muttalibî ile birlikte); Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf* (III, Wiesbaden-Beyrut 1978; c. IV/2. kısım, Beyrut 2001).

Abdülazîz ed-Dûrî dergilerde İslâm tarihi, iktisat tarihi ve tarihçilik üzerine Arapça ve İngilizce pek çok makale yayımlamış, uluslar arası ilmî toplantılarda bildiriler sunmuş, çeşitli ansiklopedilere İslâm tarihiyle ilgili maddeler yazdığı gibi *DİA* için de "Bağdat", "Deyrülcâselik", "Divan", "Emîr" ve "Enbâr" maddelerini telif etmiştir. Bir kısım makaleleri *Evrâḳ fi't-târîḫ ve'l-ḥaḍâre: el-Aʿmâlü'l-kâmile li'd-duktûr ʿAbdilʿazîz ed-Dûrî* adıyla bir araya getirilmiştir (I-IV, Beyrut 2009), makalelerinden bazıları Türkçe'ye de çevrilmiştir: "Hükümet Kurumları" (*İslâm*

Şehri, haz. R. B. Serjeant, trc. Elif Topçugil, İstanbul 1997, s. 63-82); **"İbn Şihâb ez-Zührî ve İslâm Tarih Yazarlığının Başlamasındaki Rolü"** (trc. Casim Avcı, *Sakarya Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 6 [Adapazarı 2002], s. 57-76).

BİBLİYOGRAFYA :

Zeyd Ebü'l-Hâc v.dğr., *ʿAbdülʿazîz ed-Dûrî, insânen ve müʾerriḫan ve müfekkiran*, Beyrut-Amman 2000; **M. Ali Hiddû**, "ʿAbdülʿazîz ed-Dûrî", *Mevsûʿatü Beyti'l-ḥikme li-aʿlâmi'l-ʿArab fi'l-ḳarneyni't-tâsiʿ ʿaşer ve'l-ʿişrîn*, Bağdad 1420/2000, I, 315-316; **Halîl Ahmed Halîl**, *Mevsûʿatü aʿlâmi'l-ʿArabi'l-mübdiʿîn fi'l-ḳarni'l-ʿişrîn*, Beyrut 2001, I, 437-441; *ʿAbdülʿazîz ed-Dûrî, evrâḳ ve şehâdât, ḥalḳa niḳâşiyye*, Beyrut 2009; **Saleh K. Hamarneh**, "A.A. Dûrî, an Outstanding Contemporary Arab Scholar", *FO*, XV (1974), s. 277-280; **Mâcid es-Sâmerrâî**, "Hâẕihî hiye muḳavvimâtü't-târîḫ ve ʿaleynâ ennebdeʾ minhâ", *el-Cedîd*, sy. 14, Beyrut 1997, s. 7-10; **Ali Hüseyin el-Câbirî**, "ed-Duktûr ʿAbdülʿazîz ed-Dûrî: İshâm kebîr fî şiyâġati felsefeti't-târîḫi'l-ʿArabiyyi'l-muʿâṣır", *a.e.*, s. 11-15; **Nizâr el-Hadîsî**, "ed-Duktûr ʿAbdülʿazîz ed-Dûrî ve eşeruhû fîl-fikri'l-ḳavmiyyi'l-ʿArabiyyi'l-muʿâṣır", *a.e.*, s. 17-20; **Sâlih Ahmed el-Ali**, "ed-Duktûr ʿAbdülʿazîz ed-Dûrî: Suver min mesîre müfeʿame bi'l-aḥdâṣ ve ġaniyye fi'l-ʿaṭâʾ", *a.e.*, s. 21-24; "Mem's New Honorary Member", *al-Usur al-Wusta*, XI/2, Chicago 1999, s. 42-43; **Kays en-Nûrî**, "ʿAbdülʿazîz ed-Dûrî, müʾerriḫan ve müfekkiran", *el-Baḥreyn eş-şeḳâfiyye*, V/20, Menâme 1999, s. 72-85; **Nazih N. Ayubi**, "Dûrî, ʿAbd al-ʿAzîz", *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World* (ed. J. L. Esposito), Oxford 1995, I, 389-391; **İbrâhim Halîl el-Allâf**, "ʿAbdülʿazîz ed-Dûrî ve riyâdetü'l-medreseti't-târîḫiyyeti'l-ʿArabiyyeti'l-muʿâṣıra", *el-Ḥıwârü'l-müteməddin*, http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=169165 (24.01.2015); **Abdülcebbâr el-Attâbî**, "Raḥîlü şeyḫi'l-müʾerriḫîni'l-ʿArab ʿAbdülʿazîz ed-Dûrî", *İlâf*, http://elaph.com/web/culture/2010/11/612486.html?entry (24.01.2015).

CENGİZ TOMAR

DUŞANBE

Tacikistan'ın başşehri.

Hisar (Gissar) vadisinin ortasında kurulmuş olup kuzeyi ve kuzeydoğusu yüksekliği 1000 metreyi aşan Hisar, güneyi Rangon sıradağlarıyla çevrilidir. Duşanbinka (Varzob / Vârzûb), Luçob nehirleri ve Hisar Kanalı şehri böler. Bunların üzerinde yedi köprü mevcuttur. Şehirde ayrıca çok sayıda dere ve ark bulunmaktadır. Şehrin ortasında 1940'lı yıllarda genç komünistler tarafından inşa edilen ve onların adına izâfeten "Komsomol" diye adlandırılan büyük yapay bir göl vardır.

Duşanbe adına ilk defa XVII. yüzyılın sonuna ait kaynaklarda rastlanır. 1826'da şehrin adı Duşanbe-Kurgan olarak geçer ve bu isim pazartesi günleri bölgede kurulan büyük bir pazarla ilgilidir. Bu pazara Buhara Hanlığı'na tâbi Hisar beylerinin nezaretinde Taşkent, Buhara, Hucend gibi şehirlerden tüccarların geldiği bilinmektedir. Pazarın güvenliği için Hisar beyleri Vârzûb nehrinin sol tarafında kalıntıları bugüne kadar gelen bir kale inşa etmişlerdi.

Arkeolog P. Smoliçev'in 1941'de Duşanbe'de başlattığı kazılarda 2000 yıl öncesine ait seramik parçaları bulundu. 1951'de de bir inşaat temel kazısı sırasında Grek harfleriyle yazılmış Toharca metinler ortaya çıktı. Ayrıca Grek-Baktria, Kuşan, Tohar, Sâsânî, Karahanlı, Sâmânî, Şeybânî dönemlerine ait çok sayıda süs eşyası ve paralara rastlandı. Yine şehrin çevresinde Grek-Baktria döneminden ve VI-VIII. yüzyıllardan kalma çeşitli kalıntılar vardır. Bütün bunlar Duşanbe yöresinin tarihinin hayli eskiye gittiğine işaret ederse de bugünkü şehir yeni sayılabilecek bir yerleşme yeri özelliği taşır. Burası XX. yüzyılın başlarında Buhara Emirliği'ne bağlı Sarı Asiya ve Şahmansur ile birlikte küçük bir kasaba olarak zikredilir. Bu sıralarda Duşanbe'de kırk ev ve kırk iki dükkânda 283 kişi yaşıyordu. Bolşevikler'den kaçan son Buhara emîri Âlim Han 1920'de sarayını buraya taşıdı, ancak Bolşevikler'in gelmesi üzerine buradan da ayrıldı. Şehir 1922 Şubatında Enver Paşa kumandasındaki Basmacılar tarafından kuşatılınca Kızılordu birlikleri geri çekilmek zorunda kaldı. Duşanbe ve çevresi Enver Paşa'nın kontrolüne geçti. Bolşevikler, 18 Mayıs'ta Komünist Partisi Merkez Komitesi'ni toplayarak Türkistan meselesini görüştüler. Komünist Partisi ileri gelenlerinden G. K. Ordjonikidze arkadaşlarıyla bölgeye gidip yerel halkın Basmacılar'a karşı koymasını sağlamaya çalıştı ve S. Kamenev'in kumandasında bölgeye büyük kuvvetler sevkedilmeye başlandı. Haziran'da Kızılordu ile halk gönüllüleri Basmacılar'a karşı hücuma geçti ve 14 Temmuz'da Duşanbe'yi Basmacılar'dan geri aldı. 24 Temmuz'da da Bolşevikler yeniden buraya hâkim oldu. Ardından Özbekistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne bağlı Otonom Tacik Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin ve 1929'da Tacikistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başşehri oldu. Stalin'in adına izâfeten şehrin ismi Ekim 1929'da Stalinâbâd olarak değiştirildi.

Ya'kūb-i Çerhî Camii ve Medresesi – Duşanbe

27 Nisan 1927'de Tacikistan Halk Komiserleri Sovyeti'nin kararıyla şehrin imarına başlandı. Şehirde hemen bir tuğla fabrikası kuruldu ve ilk yapı olarak Tacikistan Halk Komiserleri Sovyeti binası inşa edildi. 1930'a kadar şehirde 4395 bina bulunuyordu ve bunların tamamı tek katlı idi. Duşanbe'nin en büyük caddesi olan Rudaki'nin çevresinde 1930 ve 1940'lı yıllarda modern tarzda inşa edilen üç katlı, bal-

Duşanbe'den bir görünüş

konlu, verandalı binalar yapıldı. II. Dünya Savaşı'nın ardından şehirde üç ve daha yüksek katlı yapılar görülmeye başlandı. Şehrin deprem kuşağında yer alması yüzünden 1960'lı yıllara kadar çok katlı binaların inşasına izin verilmedi. Gelişen teknoloji ile 1960'tan sonra çok katlı binalar yapıldı. Duşanbe 1929'da Moskova-Taşkent demir yolu ağına bağlandı. Demir yolunun gelmesiyle birlikte şehirde tekstil, tarım, makine fabrikaları kuruldu; 1942'de büyük bir kâğıt fabrikası açıldı. II. Dünya Savaşı yıllarında (1941-1945) fabrikaların cepheye daha fazla mâmul yetiştirmesi için kapasiteleri arttırıldı ve yenileri eklendi; 1945'te traktör, 1946'da motor, sabun, çimento, trikotaj fabrikaları tesis edildi. Aynı yıl bu fabrikaların elektrik ihtiyacını karşılamak için Aşağıvarzob Hidroelektrik Santrali'nin yapımına başlandı.

Sovyet döneminde şehir Tacikistan'ın kültür ve bilim merkezi olma yolunda hızla ilerledi; yirmi üç araştırma enstitüsü, sekiz üniversite ve yüksek okul, on dokuz meslek lisesi açıldı. 1951'de Tacikistan İlimler Akademisi faaliyete geçti. Bunun yanında Firdevsî adlı Tacikistan Millî Kütüphanesi, İlimler Akademisi Merkez Kütüphanesi kuruldu. Şehrin adı 1961'de Stalinâbâd'dan tekrar Duşanbe'ye çevrildi. Günümüzde şehirde yirmi üniversite, on yedi araştırma enstitüsü, dokuz teknik lise, 140 ortaokul ve lise, 181 kütüphane, 112 kreş, kırk bir hastahane, sekiz stadyum, 121 spor salonu, dört yüzme havuzu, üç tenis kortu ve elli yedi futbol sahası bulunmaktadır. İrfan, Maarif, Dâniş, Edip, Tacikistan Ansiklopedisi Duşanbe'deki en önemli yayınevleridir. Şehirde elli yedi gazete ve otuz üç dergi yayımlanmaktadır.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve 1992-1997 yılları arasında ülkede süren iç savaş yüzünden Duşanbe ekonomik ve sosyal hayat bakımından büyük değişikliklere uğradı; yüzlerce okul, kreş, kütüphane, kulüp, sinema, kültür evi, eğitim ve öğretim kurumu zarar gördü. Çoğunluğu Duşanbe'de yaşayan Rus, Ukrain ve Tatar gibi yabancı nüfus Rusya'ya göç etti. İç savaşın ardından şehrin imarına hız verildi. Sâmânî Devleti'nin 1100. yılı münasebetiyle düzenlenen bir meydanın ortasına İsmâil b. Ahmed Sâmânî'nin büyük bir heykeli konuldu. Tacik tarihini yansıtan heykeller, büstler şehirdeki park ve meydanlarda yerini almaya başladı. Komünist döneminde meydan, cadde ve sokaklara verilen isimler Tacik meşhurlarının adıyla değiştirildi.

Rûdekî Parkı (Bağ-ı Rûdekî) ve Cumhurbaşkanlığı Sarayı

A. Lohuti Devlet Akademi Tiyatrosu, S. Ayni Devlet Akademi Opera ve Balet Tiyatrosu, V. Mayakovskiy Devlet Rus Drama Tiyatrosu, M. Vohidova Devlet Gençlik Tiyatrosu, Devlet Kukla Tiyatrosu Duşanbe'deki en büyük tiyatrolardır. Tacikistan Millî Müzesi, Millî Eskiçağ Müzesi, Etnografya Müzesi şehir ve bölge açısından en önemli müzelerdir. Dünyada kilden yapılmış en büyük Buda heykeli Millî Eskiçağ Müzesi'nde korunmaktadır. Firdevsî adına kurulan Cumhuriyet Kütüphanesi'nde Rûdekî, Firdevsî, İbn Sînâ, Sa'dî gibi Türk-İslâm dünyasının meşhurlarının eserlerini de içeren 2000 civarında Arapça ve Farsça el yazması bulunmaktadır.

Bugünkü şehrin alanı 126,6 km², nüfusu 775.700'dür (2014). Duşanbe'nin Şahmansur, Firdevsî, Sâmânî, Sînâ adlı dört ilçesi vardır. Şehir nüfusunun % 89,5'ini Tacikler, % 6,7'sini Özbekler, % 2,6'sını Ruslar ve % 1,2'sini diğer milletler oluşturmaktadır. 1959'da Tacikler nüfusun % 18,7'sini, Ruslar % 47,8'ini teşkil etmekteydi. Şehrin etnik nüfusunun bu değişimine 1970'li yıllardan itibaren Tacikler'in kışlaklardan şehre göç etmeye başlaması, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Tacik olmayanların anavatanlarına göçü, 1992-1997 yılları arasında süren iç savaş yol açmıştır.

Duşanbe'de tarihî cami bulunmamaktadır. Mevcut bazı mescidler de Sovyet döneminde yıkılmıştır. 1997-2001 yılları arasında Mevlânâ Ya'kūb-i Çerhî, Bahâeddin Nakşibend, İmâm-ı Âzam, Mevlevî Muhammadcan, Sari Asiye, Yakka Çınar ve Amindcan camileri inşa edilmiştir. Tacikistan'ın Bedahşan bölgesinde çoğunluğu oluşturan İsmâilî mezhebi üyelerinin de Duşanbe'de büyük bir merkezi bulunmaktadır. Duşanbe ile Ankara 2003 yılında kardeş şehir ilân edilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

G. H. Haydarov, *İstoriya Tadjikskogo Naroda: XX vek*, Hudjand 2001, s. 342-390; *Ejegodnik Respubliki Tadjikistan*, Duşanbe 2004, tür.yer.; N. B. Hotamov, *Sotsialno Ekonomiçeskie Preobrazovaniya Respubliki Tadjikistan v Period Suverniteta (1991-2006)*, Duşanbe 2008, s. 1-170, 247-262; A. X. Komilov, "Seysmostoykoe Stroitelstvo v Respublike Tadjikistan", *Byulleten Stroitelnoy Tehniki*, sy. 12, Moskva 2009, s. 36-37; D. P. Pulatov, "Tadjikskaya Sovetskaya Sostsialistiçeskaya Respublika, İstoriceskiy Oçerk", *BSE*, XXV, 172-177; M. S. Asimov – N. N. Negmatov, "Tadjikskaya Sovetskaya Sostsialistiçeskaya Respublika, Hudojestvennaya Samodeyatelnost", *a.e.*, XXV, 183-186; R. Hadizade, "Tadjikskaya Sovetskaya Sostsialistiçeskaya Respublika, Literatura", *a.e.*, XXV, 189-191; L. S. Ayni v.dğr., "Tadjikskaya Sovetskaya Sostsialistiçeskaya Respublika, Arhitektura İzobrazitelnoe i Dekarativno-Prikladnoe iskusstvo", *a.e.*, XXV, 191-194; N. H. Nurdjanov, "Tadjikskaya Sovetskaya Sostsialistiçeskaya Respublika, Dramatiçeskiy Teatr", *a.e.*, XXV, 196; *Duşanbe, Entsiklopedya* (ed. M. D. Dinorşoev), Duşanbe 2004, s. 10-82.

İSMAİL TÜRKOĞLU

Ya'kūb-i Çerhî Camii ve Medresesi'nin iç avlusu

DÜKKÂLÎ, Ebû Abdullah
(أبو عبدالله الدكّالي)

Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Ahmed el-Hilâlî ed-Dükkâlî es-Selâvî (1868-1945)

Faslı tarihçi.

Selâ'da doğdu. Bir ulemâ ailesinden gelmektedir. Büyük dedesine nisbetle İbn Ali ed-Dükkâlî diye de anılır. Fas'ın Atlantik Okyanusu'na bitişik ortabatı kesimindeki Dükkâle bölgesinde yaşayan Benî Hilâl'in kollarından Dükkâle kabi-

Ebû Abdullah ed-Dükkâlî

lesine mensuptur. Ataları XVI. yüzyılda Portekiz istilâsı sırasında daha kuzeydeki Selâ, Fas, Miknâs ve diğer şehirlere göç etmişlerdi. İlk eğitiminden sonra Kadı Abdullah b. Muhammed (İbn Hadrâ) es-Selâvî, *el-İstiḳṣâ* müellifi Ahmed b. Hâlid en-Nâsırî es-Selâvî, Şeyhülcemâa İbrâhim b. Fakih el-Cerîrî, Ahmed b. Fakih el-Cerîrî gibi âlimlerden ders aldı. 1303'te (1886) Fas'a giderek Karaviyyîn Camii'nde öğrenim gördü; Ca'fer b. İdrîs el-Kettânî, Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, Muhammed Tihâmî b. Kennûn, Muhammed b. Tihâmî el-Vezzânî, Abdüsselâm b. Muhammed el-Hevvârî, Abdullah b. İdrîs el-Bedrâvî, İbnü'l-Hayyât ez-Zükkârî, Abdülazîz b. Muhammed el-Bennânî'den ders aldı.

1891 yılına kadar süren tahsilinden sonra döndüğü Selâ'da fıkıh, usul, hadis ve Arapça dersleri verdi, etrafında geniş bir talebe halkası oluştu. Bunun yanında büyük ilgi duyduğu tarihe dair kitaplar okudu ve bu alanda üstün bir seviyeye ulaştı. Abdülhay el-Kettânî, Abdülhafîz el-Fâsî, İbn Zeydân, Muhammed b. Mustafa Bûcendâr, Abbas b. Muhammed es-Simlâlî gibi Faslı tarihçilerle Doğu İslâm dünyasından çeşitli âlimler ve Michaux Bellaire, Evariste Lévi-Provençal gibi şarkiyatçılar kendisinden faydalandı. 1897'de Selâ'da adliye teşkilâtında "udûl" (müzekkî) olarak göreve başladı, 1899'da Tanca'da aynı göreve tayin edildi, 1902'de Selâ'ya dönüp vali kâtipliği yaptı. 1905'te Rabat'ta Mağrib Bankası'nda çalışmaya başladı. Mevlây Abdülhafîz el-Alevî zamanında bir süre Fas'ta kâtiplik görevine getirildi. 1911'de Selâ'da tekrar adliyedeki vazifesine döndü. 1912 yılı sonlarında Sultan Mevlây Yûsuf b. Hasan tarafından kraliyet sarayında kâtiplik görevine, ardından yüksek mahkeme üyeliğine, Bilim ve Eğitim Yüksek Komisyonu sekreterliğine tayin edildi. Faslı tarihçi ve yazar Abdullah b. Abbas el-Cerrârî 1940'ta bu görevi sırasında beş yıl onunla birlikte çalıştı ve kendisinden faydalandı. Cerrârî, Dükkâlî'nin geniş mâlûmat sahibi bir tarihçi olduğunu, birçok tarihçi ve şarkiyatçıyla ilişki kurduğunu, Abdülhay el-Kettânî ile kitap ve nâdir yazmalar konusunda yazıştıklarını ve kitap mübadelesinde bulunduklarını kaydeder (*Min Aʿlâmi'l-fikr*, II, 179). 1922'de Fransız Cumhurbaşkanı Alexandre Millerand'ın Fas'ı ziyareti sırasında *ed-Dürretü'l-yetîme* adlı eserinden dolayı kendisine Fransız Académie des sciences nişanı verildiyse de bu nişanı hiç takmadı. Daha sonraki yıllarda da Fransa ve Fas devletlerince çeşitli nişanlarla ödüllendirildi. 18 Mayıs 1945 tarihinde Selâ'da vefat etti.

Eserleri. 1. *el-İtḥâfü'l-vecîz bi-aḫbâri'l-ʿUdveteyn el-mühdâ li-Mevlânâ ʿAbdilʿazîz.* Selâ'nın coğrafyası, siyasî tarihi, ilmî, ekonomik ve sosyal hayatıyla ilgili bir eserdir. Şehrin mescid ve medreseleri, zâviyeleri, surları, çarşıları, halkın uğraştığı sanatlar ve meslekler hakkında bilgilerin yer aldığı eser ulemâ, mutasavvıf ve yöneticilerin biyografilerini de içerir. 1313'te (1895-96) yazılıp Fas Sultanı Mevlây Abdülazîz'e sunulan *el-İtḥâfü'l-vecîz*'in neşredilen kısmında yetmiş dört biyografi mevcut olup alfabetiğinden anlaşıldığına göre eser tamamlanmıştır (nşr. Mustafa Bûşa'râ, Selâ 1406/1986, 1996). **2.** *İtḥâfü eşrefi'l-melâ bi-baʿzi aḫbâri'r-Rabâṭ ve Selâ.* Muhteva bakımından bir önceki eserin benzeri olmakla birlikte ondan daha kapsamlı ve hacimli 3000 beyitlik bir kitaptır. Günümüzde birleşmiş olan komşu Rabat ile Selâ şehirlerini ele alan kitap Lisânüddin İbnü'l-Hatîb'in *Müfâḫaretü Mâleḳa ve Selâ* adlı eserine reddiye niteliğinde olup İbnü'l-Hatîb'in Mâleka'yı bir süre hapis yattığı Selâ'ya üstün tuttuğu bazı hususlara Dükkâlî'nin itirazlarını içerir. Müellif, bu eseri Fas'ta Mevlây Abdülhafîz'in maiyetinde görevli iken 1911'de yazıp ona takdim etmiştir (Rabat el-Hizânetü'l-âmme, nr. 11D, 383D, 466K, 2391K; el-Hizânetü'l-Haseniyye, nr. 227, 12109Z/1, vr. 1-137). Necât el-Merînî, 16-18 Ocak 1992 tarihinde düzenlenen bir sempozyuma sunduğu tebliğde eseri etraflıca tanıtmıştır (bk. bibl.). **3.** *Edvâḥu'l-bustân fî aḫbâri medîneti Selâ ve men derece bihâ mine'l-aʿyân (Ḥadâʾiḳu'l-ezhâr / Ezhârü'l-bustân fî aḫbâri'l-ʿUdveteyn ve meḥâsini'l-aʿyân).* Selâ'nın Fenike, Kartaca ve Roma devirlerine kadar giden tarihinden müellifin zamanına kadar bu şehirde doğan veya buraya gelip yerleşen âlim, mutasavvıf, edip, hükümdar, denizci gibi 2000'i aşkın şahsiyetin biyografisine yer verilen dört ciltlik bir eserdir. **4.** *ed-Dürretü'l-yetîme fî aḫbâri Şâleti'l-ḥadîṯe ve'l-ḳadîme.* Selâ şehrinin karşısında ve Rabat'la aynı hizada bulunan, kuruluşu Fenike ve Roma dönemlerine kadar giden eski Şâle şehrinin coğrafya, tarih ve eserlerine dairdir (nşr. Abîr Fehd Şedûd, Dımaşk 2012). 1914'te yazılan eserin Mareşal Hubert Lyautey'in isteği üzerine Fransızca'ya tercüme edildiği kaydedilir (*ed-Dürretü'l-yetîme*, neşredenin girişi, s. 35). **5.** *es-Sirâcü'l-vehhâc ve'l-kevkebü'l-münîr min senâ ṣâḥibi't-tâc Mevlânâ el-Ḥasan el-emîr.* Mevlây I. Hasan ve İngiltere kraliçesinin 1892'de ona hediye ettiği bir fille ilgilidir (Rabat el-Hizânetü'l-Haseniyye, nr. 11647). **6.** *Taḳyîd fî binâʾi Câmiʿi Ḥassân min Rabâṭi'l-Feṯḥ.* Rabat'taki Hassân Camii'nin inşası ve tarihi hakkında bir risâle olup Necât el-Merînî tarafından neşredilmiştir (*ʿÂlemü'l-maḫṭûṭât ve'n-nevâdir*, II/1, Riyad 1997, s. 108-132; *Min Nevâdiri maḫṭûṭâti'l-mektebeti'l-Maġribiyye*, s. 49-75). **7.** *Nübeẕ (Lemḥa) min târîḫi Selâ.* Selâ'nın tarihi, halkı ve âdetleriyle ilgili bir soruya cevap olarak kaleme alınmıştır (Selâ el-Hizânetü'l-İlmiyyetü's-Subeyhiyye, nr. 415, 534). **8.** *Ensâbü'l-ʿUdveteyn Selâ ve'r-Rabâṭ.* Eserde, bu iki şehirde yaşayanlarla ilgili olup ancak belge ve kaynaklarda görülen veya yok olmaya yüz tutmuş soy kütükleri (ensâb); şehir-kabile, sanat ve mesleklerle ilgili nisbeler; Endülüs'ün çeşitli şehir, kabile ve bölgelerine dair olup aslını koruyan yahut İspanyollar'ca değiştirilen soy kütükleri hakkında bilgi verilir. Eserin yazma nüshasını, Fransız şarkiyatçısı Michaux Bellaire'in başkanı olduğu Tanca'daki Mission Scientifique du Maroc'un merkezine götürdüğü kaydedilir (*ed-Dürretü'l-yetîme*, neşredenin girişi, s. 21). **9.** *Ḍavʾü'n-nibrâs fî mecâlisi Fâs ev fî meḥâsini medîneti Fâs.* Fas'ta tahsili sırasında 1303-1308 (1886-1891) yılları arasında şehirle ilgili söylenenleri derlediği bilgileri içerir. **10.** *Taḫlîdü'l-meʾâṯir ve taḳyîdü'l-mefâḫir bi-tercemeti'ş-Şeyḫ Şihâbiddîn Aḥmed b. Nâṣır.* Hocası, *el-İstiḳṣâ li-târîḫi düveli'l-Maġribi'l-aḳṣâ* müellifi Ahmed b. Hâlid es-Selâvî'nin biyografisine dairdir. **11.** *el-Ḥisbe fi'l-İslâm.* Vezîrü'l-evvel Hâc Muhammed el-Makkarî'nin isteği üzerine telif edilmiştir. **12.** *Manẓûme fi's-saṭranc.* 260 beyitlik bir eserdir (Rabat, ts., 1346/1927 [?]). Dükkâlî'nin diğer bazı eserleri de şunlardır: *Künnâş* (Rabat el-Hizânetü'l-âmme, nr. 2250D, 4257D); *Risâle fi'r-ribâṭât bi'l-Maġrib; İtḥâfü'l-melâ bi-aḫbâri medîneti Selâ; Cene'l-cenneteyn min târîḫi Selâ ẕâti'l-ʿudveteyn; Buġyetü'l-müstefîd fî iʿrâbi ḳāme Zeyd* (Abdülhâdî el-Irâkî'nin, "kāme Zeyd" cümlesinin i'rabına dair yaklaşık yirmi soru ih-

tiva eden risâlesine cevaptır); *Risâle fî aḥbâri ḥisân (ellezî bi'r-Rabâṭ); Risâle fî medîneti Feḍâle; Ṣarîḥu'd-delâle fî ṣıḥḥati nesebi men sekene Dükkâle; Risâle fî târîḫi'l-Maġrib fi'l-ḳadîm ve'l-ḥadîṯ; Ḍav'ü'n-nibrâs fî devleti Benî Vaṭṭâs.* Ayrıca eski dönemlerden kendi zamanına kadar Mağrib'de kullanılan sikkeler, geçmişten bugüne Mağrib'de yahudiler, Ahmed b. Abdüsselâm Haccî es-Selâvî'nin biyografisi ve diğer bazı konulara dair eserleri vardır (eserlerinin bir listesi ve yazma nüshaları için bk. *ed-Dürretü'l-yetîme,* neşredenin girişi, s. 19-27).

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Abdullah ed-Dükkâlî, *el-İtḥâfü'l-vecîz* (nşr. Mustafa Bûşa'râ), Selâ 1406/1986, neşredenin girişi, s. 5-17; a.mlf., *ed-Dürretü'l-yetîme fî aḥbâri Şâleti'l-ḥadîşe ve'l-ḳadîme* (nşr. Abîr Fehd Şedûd), Dımaşk 2012, neşredenin girişi, s. 9-40; Zirikli, *el-Aʿlâm* (Fethullah), VI, 305; VII, 83; İdrîs el-Cuaydî es-Selevî, *İtḥâfü'l-aḫyâr bi-ġarâ'ibi'l-aḫbâr* (nşr. İzzü'l-Mağrib Ma'nînû), Beyrut 2004, s. 78, 139, 228; Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, *Delîlü mü'erriḫi'l-Maġribi'l-akṣâ,* Dârülbeyzâ 1960, I, 27-28, 30-31, 46, 48, 49, 59, 64, 73, 113, 152, 169, 172, 197-198; II, 371, 410, 447; a.mlf., *Sellü'n-nişâl li'n-niḍâl bi'l-eşyâḫ ve ehli'l-kemâl: Fihrisü'ş-şüyûḫ* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1417/1997, s. 107-109; Cirârî, *Min Aʿlâmi'l-fikri'l-muʿâşır bi'l-ʿUdveteyn: er-Rabâṭ ve Selâ,* Rabat 1391/1971, II, 177-182; a.mlf., *et-Teʾlîf ve nehḍatühû bi'l-Maġrib fi'l-ḳarni'l-ʿişrîn,* Rabat 1406/1985, s. 191-194; K. Brown, "Profile of Nineteenth-Century Moroccan Scholar", *Scholars, Saints, and Sufis* (ed. N. R. Keddie), Berkeley-Los Angeles 1972, s. 130-131, 134; Muhammed Haccî, *Fihrisü'l-Ḫizâneti'l-ʿilmiyyeti'ş-Şubeyḥiyye bi-Selâ,* Küveyt 1406/1985, s. 397, 433, 438; a.mlf., *Ceulât târîḫiyye,* Beyrut 1995, I, 421-427; İdrîs b. Mâhî el-Kaytûnî, *Muʿcemü'l-maṭbûʿâti'l-Maġribiyye,* Selâ 1988, s. 116-117; Menûnî, *el-Meṣâdirü'l-ʿArabiyye li-târîḫi'l-Maġrib,* Muhammediye 1410/1989, II, 202, 204, 206-207, 211, 279; a.mlf., *Ḳabes min ʿaṭâ'i'l-maḥṭûṭi'l-Maġribî,* Beyrut 1999, I, 278-279; II, 1121; M. Abdullah İnân v.dğr., *Fehârisü'l-Ḫizâneti'l-Ḫaseniyye,* Rabat 1421/2000, I, 8-9, 17-18; II, 646; Y. S. Allûş – Abdullah er-Recrâcî, *Fihrisü'l-maḫṭûṭâti'l-ʿArabiyyeti'l-maḥfûẓa fi'l-Ḫizâneti'l-ʿâmme bi-Rabâṭi'l-feth,* Rabat 1421/2001, II, 147-148; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Muʿcemü'l-müʾellifîne'l-muʿâşırîn: Vefeyât 1315-1424 (1897-2003),* Riyad 1425/2004, II, 698; Necât el-Merînî, "Muḥammed b. ʿAlî ed-Dükkâlî es-Selâvî ve ürcûzetühû İtḥâfü eşrefi'l-melâ bi-baʿżi aḥbâri'r-Rabâṭ ve Selâ", *en-Nedvetü'l-ʿilmiyye ḥavle'r-Rabâṭ ve Selâ,* Muhammediye, ts., II, 77-125 (aynı makale için bk. ʿ*Âlemü'l-kütüb,* XV/1, Riyad 1414/1994, s. 27-43; a.mlf., *Min Nevâdiri maḫṭûṭâti'l-mektebeti'l-Maġribiyye,* Dârülbeyzâ 1422/2001, s. 7-48); Yûsuf el-Marʿaşlî, *Neşrü'l-cevâhir ve'd-dürer fî ʿulemâ'i'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer,* Beyrut 1427/2006, II, 1452-1454; Fuâd Sâlih es-Seyyid, *Mevsûʿatü aʿlâmi'l-ḳarni'l-ʿişrîn fi'l-ʿâlemeyni'l-ʿArabî ve'l-İslâmî,* Beyrut 1434/2013, II, 266, 316.

AHMET ÖZEL

DÜKKÂLÎ, Ebû Şuayb
(أبو شعيب الدكّالي)

Ebû Şuayb b. Abdirrahmân b. Abdilazîz es-Sıddîkī ed-Dükkâlî (1878-1937)

Fas'ta Selefî düşüncenin öncülerinden, fakih, muhaddis ve devlet adamı.

25 Zilkade 1295'te (20 Kasım 1878) Dükkâlî bölgesinde Cedîde şehrinin güneyindeki Garbiye'ye yakın Sıddîkāt adlı beldede dünyaya geldi. Dükkâle kabilesinin Evlâdü Amr koluna bağlı Sıddîkāt aşiretinden tanınmış bir ulemâ ailesine mensuptur. Dedesi Ebû Fâris Abdülazîz ile amcaları Ebû Şuayb ve Muhammed de âlimdi. Dükkâlî beş yaşında babasını kaybetti ve amcası Muhammed'in himayesinde yetişti. Daha sonra Ebü'l-Abbas Ahmed b. Maâşî'den kırâat-i seb'ayı öğrendi. Memleketinde Muhammed b. Azzûz ve Merakeş Kadısı Muhammed Tâhir es-Sıddîkī gibi âlimlerden ders okudu. Ardından Rîf bölgesinde ve Tanca'da fıkıh, hadis, kıraat dersleri aldı ve genç yaşta parlak bir gelecek vaad etti. Kral I. Hasan zamanında Merakeş'teki kraliyet sarayında düzenlenen, Mâlikî fıkhının temel metinlerinden Halîl b. İshak'ın *el-Muḫtaṣar* adlı eserini ezberleme yarışmasında birinci geldiğinde henüz on üç yaşında idi. Bu sırada Dükkâlî'nin yedi kıraati de bildiğini öğrenen sultan kendisini huzuruna kabul ederek hediyeler verdi ve hil'at giydirdi (1891).

1897 yılında Kahire'ye giden Dükkâlî altı yıl boyunca Selîm el-Bişrî, Ali el-Bûlâkī, Muhammed Arabî ed-Desûkī, Muhammed Bahît el-Mutîî, Muhammed Mahmud eş-Şinkitî ve Ahmed er-Rifâî gibi Ezher ulemâsından ders okudu. Bu sırada Mısır'da Cemâleddîn-i Efgānî, Muhammed Abduh ve M. Reşîd Rızâ gibi ilim ve fikir adamlarının öncülük ettiği ve basın yayın organlarında geniş bir şekilde tartışılan ıslah düşüncesinden büyük ölçüde etkilendi. Mekke Emîri Şerîf Avn er-Refîk'in Harem-i şerif için âlim bir imam gönderilmesi isteği üzerine Ezher şeyhi olan hocası Selîm el-Bişrî'nin seçimiyle Mekke'ye gönderilen Dükkâlî, orada aralarında Bedreddin el-Hasenî, Abdullah Savfân en-Nablusî, Abdürrezzâk el-Baytâr, Ahmed b. Îsâ en-Necdî gibi şahsiyetlerin de bulunduğu Yemen, Irak, Suriye ve Hindistan kökenli birçok âlimden icâzet aldı. Mekke'de bulunduğu yıllarda Selefî düşünceyi yakından tanıdı. Emîr'in Maliye Veziri Muhammed Bedî'in kızı Cemîle ile evlendi. Mekke'de kendisine Harem-i şerif hatipliği ve dört mezhebe göre fetva görevi verildi. Harem-i şerif'te tefsir ve hadis dersleri okuttu, bu alanda da şöhreti yayıldı, Hicaz ulemâsının yanı sıra İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden hac vesilesiyle Mekke'ye gelen âlimler kendisinden faydalandı.

Fas kralı olan kardeşi Mevlây Abdülazîz el-Alevî'ye karşı 1907'de bağımsızlığını ilân eden Merakeş Valisi Abdülhafîz el-Alevî'nin, yapmayı düşündüğü reformlar konusunda fikirlerinden yararlanmak üzere kendisini Fas'a davet etmesi üzerine Dükkâlî ülkesine döndü. Ertesi yıl Fransa'nın desteğiyle kardeşini mağlûp edip tahta geçen yeni sultan Mevlây Abdülhafîz tarafından başşehir Fas'ta büyük bir itibar ve saygı gördü. Sultan çeşitli alanlarda giriştiği ıslahatlar konusunda onun şahsında önemli bir desteğe kavuşurken o da sultandan aldığı destekle Selefî görüşlerini yaymaya başladı, bid'at ve hurafelere karşı verdiği mücadeleyle öne çıktı. Başta İbn Teymiyye'nin eserleri olmak üzere Mısır'da basılan ve Selefî görüşleri içeren kitaplar talebelerinin yardımıyla Fas muhitinde de yayıldı. 1910'da Haremeyn'e vakfedilmek amacıyla arazi satın alması için sultan onu Hicaz'a gönderdi. Bu seyahati, uğradığı bütün Arap ülkelerinde iyice tanınmasına vesile oldu. Ertesi yıl Fas'a döndüğünde Merakeş kadılığına getirildi. 1912'de ülkesi Fransa tarafından işgal edilince yönetimden çekilmek zorunda kalan Abdülhafîz'den sonra kardeşi Mevlây Yûsuf b. Hasan tahta geçti ve Dükkâlî'yi Rabat'a çağırıp Adliye bakanlığı görevine tayin etti. Ertesi yıl Yüksek Şer'î İstînaf Meclisi kurulduğunda bu kurulun başkanlığı, ayrıca Din İşleri ve Maarif İdaresi görevi de uhdesine verildi. Bakanlıkta kaldığı sürece (1912-1926) devletin dinî siyasetinde, adliye ve eğitim alanlarındaki reformlarda etkili oldu. Tarikatların şer'î esaslara aykırı görülen âyinleri ve mürid-

Ebû Şuayb ed-Dükkâlî

lerin uygulamalarıyla ilgili hükümet kararlarına öncülük etmekle birlikte tarikat şeyhlerine yönelik ağır eleştirilerde bulunmadı.

Dükkâlî, gerek hükümet üyeleri gerekse sömürge yöneticileri karşısında hak bildiğini savunup uygulamaktan geri durmadı, dine aykırı görünen uygulama tekliflerini imzalamadı. Nitekim böyle bir durumun ortaya çıkması sebebiyle görevinden affını istedi. Bunun üzerine kendisine onur bakanlığı pâyesi verildi. Bundan sonra öğretimle ve Selefî fikirlerini yaymakla meşgul oldu. Bu maksatla Fas'ın birçok şehrini dolaştı. Gittiği her yerde etrafında geniş bir talebe halkası teşekkül etti, çeşitli cami, medrese ve zâviyelerde ders okuttu. Derslerinde Fas'taki Karaviyyîn Camii'nin yarıya kadar, Rabat'ta Nâsıriyye Zâviyesi'nin tamamen dolduğu, çevrede bulunan esnafın da onun derslerini dinlediği kaydedilir. Rabat'ta bakanlık görevine getirildikten sonra vefatına kadar Nâsıriyye Zâviyesi, Mescid-i A'zam, Sîdî Fâtih Türbesi ve Mescid-i Kubbe gibi yerlerde yirmi beş yıl ders verdi. Çeşitli vesilelerle gittiği Kahire'de Ezher ve Tunus'ta Zeytûne camilerinde okuttuğu dersler de büyük rağbet gördü. Mağrib'in tanınmış âlimlerinden olup da Dükkâlî'den ders almayan hemen hemen kimsenin bulunmadığı belirtilir. Fas'ın dinî, fikrî ve siyasî tarihinde etkili olmuş talebeleri arasında Muhammed b. Abdüsselâm es-Sâih, Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, Abbas el-Cirârî ile oğlu Abdullah b. Abbas el-Cirârî, Abdülhafîz b. Muhammed Tâhir el-Fâsî, Muhammed Bâkır el-Kettânî, Muhammed İbrâhim el-Kettânî, Abdullah Kennûn, Allâl el-Fâsî, Muhammed b. Hasan el-Hacvî, Ebü'l-Fazl İbnü's-Sıddîk el-Gumarî, Muhammed Muhtâr es-Sûsî gibi âlimler sayılabilir. Fas'ta çağdaş milliyetçiliğin büyük isimlerinin çoğu, onun en önde gelen öğrencilerinden Muhammed b. Arabî el-Alevî'yi kendi hocaları ve ilham kaynağı olarak anar. Fas sultanları Mevlây Abdülhafîz, kardeşi Mevlây Yûsuf ve bunun oğlu V. Muhammed'in saltanatının ilk yıllarındaki huzur derslerini de yöneten Dükkâlî'ye Sultan V. Muhammed tarafından "büyük zabıt" derecesiyle "Alevî nişanı" verildi. Ayrıca üçüncü dereceden Fransız "Légion d'honneur" nişanıyla taltif edildi. Ancak bu nişanları üzerine hiç takmadı. Uzun süre devam eden ağır bir hastalığın ardından 17 Temmuz 1937 tarihinde Rabat'ta vefat etti ve Mevlây Mekkî el-Vezzânî'nin zâviyesinde defnedildi.

Dükkâlî hadis, fıkıh, hilâf ilmi, kıraat, tefsir, Arap dili ve edebiyatı alanlarında geniş bilgi sahibi, eşine az rastlanan titiz bir araştırmacı, ayrıca ezberleme kabiliyeti konusunda darbımesel olan bir şahsiyettir. Onun *el-Âcurrûmiyye*'yi bir günde, İbn Mâlik'in *el-Elfiyye*'sini on günde, Halîl b. İshak'ın *el-Muḫtaṣar*'ını dört ayda ezberlediği nakledilir. Mağrib'de Selefîler'in reisi, hadis hâfızlarının sonuncusu, müfessir, müctehid imam gibi niteliklerle anılır. Hadisleri farklı metinleri ve muhtelif rivayet yollarıyla, râvilerin cerh ve ta'dîl bakımından durumlarını belirterek zikreder; dört mezhep imamının bir hadisten çıkardığı hükümleri ve bu istinbatın keyfiyetini, hadisi delil olarak kabul veya red gerekçelerini, hükmü konusunda ortaya çıkan görüş ayrılıklarını ayrıntılı biçimde açıklardı. Dükkâlî, Mâlikî mezhebine bağlı kalmak ve hükümlerini savunmakla birlikte çoğu zaman kendi görüşlerini de belirtir, ayrıca bir konuda delilini daha güçlü bulduğunda başka bir mezhebi benimserdi.

Genç yaşta gösterdiği yetenek, doğu İslâm dünyasında edindiği ilmî ve fikrî birikim, ayrıca üstlendiği görevler onun ıslahatçı bir düşünür olarak Fas'ın ilim, fikir ve siyaset tarihinde önemli bir rol oynamasını sağlamıştır. Uzun bir süre (1897-1907) Doğu'da yaşayan, Muhammed Abduh'un ıslah planlarını uygulamaya başladığı bir dönemde Kahire'de bulunan Dükkâlî onun görüşlerinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Nitekim daha sonra kendisi için Fas'ın Muhammed Abduh'u denmiştir. Muhammed Abduh ve M. Reşîd Rızâ'nın Mısır'da yaptığı gibi o da Karaviyyîn Medresesi'nin artık eskimiş olan müfredatına tefsir dersi koymayı başarmış, Fas Sultanı Mevlây Süleyman zamanında (1792-1822) Ahmed et-Ticânî'nin telkiniyle müfredattan kaldırılan tefsir dersleri böylece yeniden başlamıştır. Kıraat, nâsih-mensuh, esbâb-ı nüzûl, meânî, ahkâm ve belâgat gibi Kur'an ilimlerine de vâkıf olan Dükkâlî tefsir derslerinde toplumu Kur'an'ın kılavuzluğunda her türlü hurafe, bâtıl inanç ve anlayıştan kurtaracak ıslahçı fikirlerini genç talebelere aşılamıştır. Dükkâlî'nin ikinci önemli faaliyeti de o sıralarda sadece metinleri okunup geçilen hadis derslerinde dirâyeti, hadisin anlam ve ruhuna nüfuzu önceleyen, sünneti ihya etmeyi hedefleyen bir öğretim metodu izlemesidir. Genelde *el-Muvaṭṭa'* ve *Ṣaḥîḥayn* ile sınırlı kalan okumalara *Kütüb-i Sitte*'nin diğer kitaplarını da dahil etmiş, yalnız Kur'an ve Sünnet'e dönüşle Mağrib halkını yeni bir silkinişe yöneltecek olan Selefî düşünceyi ülkede yerleştirmeye çalışmıştır. Ulemâ arasında ictihad fikrini uyandırmak, âlimlerin mezhep naslarına sıkı sıkıya bağlanmaktan vazgeçip tercihe başvurmasını, sünnete aykırı görüşleri terketmesini sağlamak ve tarikata bağlılık inancını zayıflatmak onun başlıca hedefleriydi. Karaviyyîn âlimlerinin büyük bir kısmı kendisinin ortaya koyduğu Selefîliğe meyletmemişse de sünnete bağlılığın yayılmasında Dükkâlî önemli başarı kazanmıştır. Bir kısım âlimler tarikatlara intisabı, bir kısmı geleneksel mezhep bağlılığını sürdürürken bir kısmı da hadis ve ictihadın ihyasına yönelerek bid'at ve hurafelere karşı çıkmıştır. Fas Selefî hareketinin mücadelesi bid'at ve hurafelerle sınırlı kalmayıp sömürgeci güçlere karşı bir direnişin oluşmasına da katkıda bulunmuştur. Nitekim Selefî düşünce, Fas bağımsızlık hareketinin doğup gelişmesinde en önemli âmillerden birini teşkil ederek hareketin ideolojisi haline gelmiş, bağımsızlık yanlısı milliyetçi eğilimler kendisinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu etki Cezayir ve Tunus gibi komşu ülkelerde de kendini göstermiştir.

Fransız himayesi döneminde üstlendiği bakanlık görevinden dolayı bazı çevrelerce sömürgecilere hizmette bulunduğu yolunda ithamlara mâruz kalmakla birlikte meşrû yönetim olarak gördüğü Fas Alevî sultanlarına bağlı kalan Dükkâlî, herhangi bir siyasî hareket ve ıslahatın başarılı olabilmesi için sosyal ve fikrî dönüşümü zaruri görüyordu. Bu sebeple Mustafa Muhammed Mâülayneyn'in oğlu Ahmed el-Heybe gibi bazı hârikulâdeliklere inanarak kendisinden çok güçlü ordularla çatışmaya giren liderlerin davranışlarını tasvip etmemiştir. Ülkesi için faydalı olacağı düşüncesiyle Fransa ile uzlaşmayı tavsiye etmiş, kesin biçimde yabancı üstünlüğüyle sonuçlanacak bir çatışmadan ne pahasına olursa olsun sakınmak gerektiğini dile getirmiştir (Cagne, s. 355). Dükkâlî, kendi dönemindeki bazı ıslah yanlısı âlimler gibi görüşlerini içeren eserler bırakmamakla birlikte (yayımlanan iki küçük konuşması için bk. Kaytûnî, s. 117) basın yayın vasıtalarının yaygın olmadığı bir devirde halkın da katıldığı geniş çaplı dersleri, ayrıca görüşlerini dirâyetle temsil eden ve yazdıkları eserler, açtıkları eğitim kurumları aracılığıyla bunları yayan yetkin talebeleri sayesinde Mağrib'de Selefî düşüncenin önemli bir temsilcisi olarak görülmüştür.

Fas'ın Cedîde şehrinde bir üniversiteye ve ülkedeki bazı eğitim kurumlarına onun adı verilmiştir (tanınmış şair ve edip Abdullah b. Abbas el-Kabbâc'ın Dükkâlî hakkındaki bir kasidesi için bk. Cirârî, II, 321-322).

Dükkâlî hakkında kaleme alınan monografiler arasında şunlar anılabilir: Abdullah b. Abbas el-Cirârî, *el-Muḥaddiṯü'l-ḥâfız Ebû Şuʿayb ed-Dükkâlî* (Dârülbeyzâ 1396/1976); Abdülhakîm Berkâş, *eş-Şeyḫ Ebû Şuʿayb ed-Dükkâlî: Ekâdîmiyye ʿilmiyye tesîru ʿalâ ricleyhâ ve tüġayyiru maʿahâ mecre't-târîḫ* (|baskı yeri yok| 1989); Ca'fer b. Ahmed en-Nâsırî, *Tercemetü şeyḫinâ el-ʿallâme el-muḥaddiṯ Ebî Şuʿayb ed-Dükkâlî* (nşr. Muhammed b. Azzûz, Beyrut 2005); Muhammed Riyâz, *Şeyḫu'l-İslâm Ebû Şuʿayb ed-Dükkâlî es-Ṣıddîḳî ve cühûdühû fi'l-ʿilm ve'l-ışlâḥ ve'l-vaṭaniyye* (Dârülbeyzâ 2005, 2009); Muhammed İbrâhim el-Kettânî, *Ebû Şuʿayb ed-Dükkâlî kemâ ʿarftuhû ve Ṭalâ'iʿu'l-yaḳaẓati'l-Maġribiyye ev Ebû Şuʿayb ed-Dükkâlî ve's-Selefiyye.*

BİBLİYOGRAFYA :

M. Muhtâr es-Sûsî, *el-Maʿsûl*, Dârülbeyzâ 1960-63, II, 250, 284, 336; III, 60, 66, 69; IV, 11, 148, 158, 167, 179, 301; V, 104, 288; VIII, 144, 265, 266, 267, 270; XI, 9, 29, 126, 190, 298; XIII, 145, 444, 447; XVII, 92, 248; XVIII, 42, 66, 343; Cirârî, *Min Aʿlâmi'l-fikri'l-muʿâṣır bi'l-ʿUdveteyn: er-Rabâṭ ve Selâ*, Rabat 1391/1971, I, 68, 197, 203, 206, 219, 225, 228, 233, 236, 258; II, 33, 59, 93, 102, 126, 148, 198, 202, 234, 266, 269-274, 288, 318, 321-322, 331, 409, 414, 422, 424; E. Burke III, *Prelude to Protectorate in Morocco: Precolonial Protest and Resistance, 1860-1912*, Chicago 1976, s. 101, 135; Abdülvehhâb b. Mansûr, *Aʿlâmü'l-Maġribi'l-ʿArabî*, Rabat 1399/1979, II, 196-205; Abbas b. İbrâhim, *el-İʿlâm*, II, 479; III, 267; İdrîs b. Mâhî el-Kaytûnî, *Muʿcemü'l-maṭbûʿâti'l-Maġribiyye*, Selâ 1988, s. 117; J. Cagne, *Nation et nationalisme au Maroc*, Rabat 1988, s. 355-358, 366, 495; D. F. Eickelman, *Knowledge and Power in Morocco: The Education of a Twentieth-Century Notable*, Princeton 1992, s. 77-78, 99, 115, 128; Allâl el-Fâsî, *el-Ḥarekâtü'l-istiḳlâliyye fi'l-Maġrib*, Dârülbeyzâ 1993, s. 153-154; M. Felâh el-Alevî, *Câmiʿu'l-Ḳaraviyyîn ve'l-fikrü's-Selefî: 1873-1914*, Dârülbeyzâ 1994, s. 62, 68, 69, 134-142, 144, 150; Mohamed El Mansour, "Salafis and Modernists in the Moroccan Nationalist Movement", *Islamism and Secularism in North Africa* (ed. J. Ruedy), London 1996, s. 55, 60; Abdüsselâm b. Abdülkâdir İbn Sûde, *Sellü'n-niṣâl li'n-niḍâl bi'l-eşyâḥ ve ehli'l-kemâl: Fihrisü'ş-şüyûḫ* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1417/1997, s. 74, 82-83, 86, 112, 117, 133, 141, 159, 170, 172, 175, 195, 196, 201, 212, 214, 215, 221, 222, 225; a.mlf., *İtḥâfü'l-müṭâliʿ bi-vefeyâti aʿlâmi'l-ḳarni's-sâlis ʿaşer ve'r-râbiʿ* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1417/1997, II, 477; Abdülilâh Belkazîz, *el-Ḥiṭâbü'l-ışlâḥî fi'l-Maġrib: et-Tekvîn ve'l-meşâdir*, Beyrut 1417/1997, s. 18, 57, 58, 78, 150, 224; İbrâhim el-Vâfî, *ed-Dirâsâtü'l-Ḳurʾâniyye bi'l-Maġrib fi'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer el-hicrî*, Dârülbeyzâ 1420/1999, s. 205-206, 235-237; Abdülkerîm Gallâb, *Târîḫu'l-ḥareketi'l-vaṭaniyye bi'l-Maġrib*, Dârülbeyzâ 1420/2000, I, 62-63; Abdullah b. Abdurrahman b. Abdürrahîm el-Muallimî, *Aʿlâmü'l-Mekkiyyîn mine'l-ḳarni't-tâsiʿ ile'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer el-hicrî*, London 1421/2000, I, 427-428; Abdülhafîz b. Muhammed Tâhir b. Abdülkebîr el-Fâsî, *Muʿcemü'ş-şüyûḫ: Riyâżü'l-cenne ev el-müdhişü'l-muṭrib* (nşr. Abdülmecîd Hayâlî), Beyrut 1424/2003, II, 240-242; Ahmed Mütefekkir, *ʿUlemâ'ü Câmiʿati İbn Yûsuf fi'l-ḳarni'l-ʿişrîn*, Merakeş 1427/2006, s. 149-153; Abdüssettâr b. Abdülvehhâb ed-Dihlevî el-Mekkî, *Feyżü'l-meliki'l-vehhâbi'l-müteʿâli bi-enbâ'i evâ'ili'l-ḳarni's-sâlis ʿaşer ve't-tevâlî* (nşr. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş), Mekke 1429/2008, I, 697; III, 2049-2051; Hamâhullah Vulid es-Sâlim, *Ḥuccâc ve muhâcirûn: ʿUlemâ'ü bilâdi Şinḳîṭ (Moritânyâ) fi'l-bilâdi'l-ʿArabiyye ve Türkiyâ*, Beyrut 1433/2012, s. 261-262; E. J. Amster, *Medicine and the Saints: Science, Islam, and the Colonial Encounter in Morocco, 1877-1956*, Austin 2013, s. 8, 46, 48, 50, 102; Abbas el-Cirârî, "Ebû Şuʿayb ed-Dükkâlî: Râ'idü'l-ışlâḥi'l-fikrî fi'l-Maġribi'l-ḥadîş", *el-Ekâdîmiyye*, sy. 7, Rabat 1990, s. 15-26; Abdülilâh el-Fâsî, "ed-Dükkâlî eş-Şıddîḳî, Ebû Şuʿayb", *Maʿlemetü'l-Maġrib*, Rabat 1421/2000, XII, 4063-4064.

AHMET ÖZEL

DÜNBÜLÎ
(دنبلی)

Abdürrezzâk Bîg b. Necef Kulı Han
(ö. 1243/1827-28)

Kaçar dönemi tarihçisi, edip ve şair.

1176'da (1762-63) Hoy şehrinde doğdu. Türkçe konuşan Kürt asıllı Dünbülî aşiretine mensuptur. Aşiret uzun zamandan beri Hoy ve Batı Azerbaycan'ın Selmâs şehrine hâkim bulunuyordu. Dünbülî aşiretinin liderlerinden olan babası Necef Kulı Han, Nâdir Şah'ın seferlerine katılmış, 1155'te (1742) Tebriz beylerbeyi olmuş, Kerim Han Zend döneminde de aynı göreve getirilmiştir (1176/1762-63). Siyasî sebeplerden dolayı Kerim Han Zend, Dünbülî ailesini Şîraz'a sürgün edince Abdürrezzâk Bîg de henüz on yaşında iken ağabeyi Fazl Ali Bîg ile beraber Şîraz'a gönderildi. On dört yıl boyunca Şîraz'dan hiç ayrılmadı. Bu sırada eğitimini tamamladı ve şehirdeki ilim meclislerinde bulunarak birçok alanda bilgi sahibi oldu. Zend Hükümdarı Kerim Han öldüğünde Abdürrezzâk Bîg Şîraz'da idi. Zend hânedanı mensupları arasında çıkan taht kavgaları sırasında Şîraz'ı ele geçiren Ali Murad Han Zend (1196/1782) içlerinde Abdürrezzâk Bîg'in de yer aldığı Azerbaycanlı esirleri İsfahan'a götürdü. Ancak 1199'da (1785) İsfahan'ı alan Âgā Muhammed Han bu tutsakları serbest bıraktı. Dünbülî, Tebriz'e dönerek telif ile meşgul oldu. Kaçar Hükümdarı Feth Ali Şah zamanında veliaht Abbas Mirza'nın hizmetine girdi. 1804-1812 ve 1826 yıllarındaki İran-Rus savaşlarına tanık oldu. 1241'de (1826) hac farîzasını eda eden Dünbülî Tebriz'de vefat etti.

Eserleri. 1. *Ḥadâ'iḳu'l-cinân.* Müellifin Şîraz'daki hayatı, Şîrazlı şair ve âlimlerin biyografileri ve Kerim Han Zend ile kabilesi hakkında mâlûmat içeren bir eserdir. Bir nüshası Meclis-i Şûrâ-yı Millî Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (nr. 9761). **2.** *Tecrübetü'l-aḥrâr ve tesliyetü'l-ebrâr.* Zamanın şair, yazar ve âlimlerinin biyografilerini ve çalışmalarını içeren bir tezkiredir. 1228'de (1813) tamamlanan eser Hasan Kādî Tabâtabâî tarafından yayımlanmıştır (I-II, Tebriz 1349 hş./1970 – 1350 hş./1971). **3.** *Teẕkire-i Nigâristân-ı Dârâ.* Feth Ali Şah zamanındaki şairlerin biyografilerini

Judasz Krusinski'nin Dünbülî tarafından *Başîretnâme* adıyla Farsça'ya çevirilen seyahatnâmesinin ilk sayfası (İran Kitâbhâne-i Millî, nr. 5.10731)

lerin uygulamalarıyla ilgili hükümet kararlarına öncülük etmekle birlikte tarikat şeyhlerine yönelik ağır eleştirilerde bulunmadı.

Dükkâlî, gerek hükümet üyeleri gerekse sömürge yöneticileri karşısında hak bildiğini savunup uygulamaktan geri durmadı, dine aykırı görünen uygulama tekliflerini imzalamadı. Nitekim böyle bir durumun ortaya çıkması sebebiyle görevinden affını istedi. Bunun üzerine kendisine onur bakanlığı pâyesi verildi. Bundan sonra öğretimle ve Selefî fikirlerini yaymakla meşgul oldu. Bu maksatla Fas'ın birçok şehrini dolaştı. Gittiği her yerde etrafında geniş bir talebe halkası teşekkül etti, çeşitli cami, medrese ve zâviyelerde ders okuttu. Derslerinde Fas'taki Karaviyyîn Camii'nin yarıya kadar, Rabat'ta Nâsıriyye Zâviyesi'nin tamamen dolduğu, çevrede bulunan esnafın da onun derslerini dinlediği kaydedilir. Rabat'ta bakanlık görevine getirildikten sonra vefatına kadar Nâsıriyye Zâviyesi, Mescid-i A'zam, Sîdî Fâtih Türbesi ve Mescid-i Kubbe gibi yerlerde yirmi beş yıl ders verdi. Çeşitli vesilelerle gittiği Kahire'de Ezher ve Tunus'ta Zeytûne camilerinde okuttuğu dersler de büyük rağbet gördü. Mağrib'in tanınmış âlimlerinden olup da Dükkâlî'den ders almayan hemen hemen kimsenin bulunmadığı belirtilir. Fas'ın dinî, fikrî ve siyasî tarihinde etkili olmuş talebeleri arasında Muhammed b. Abdüsselâm es-Sâih, Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, Abbas el-Cirârî ile oğlu Abdullah b. Abbas el-Cirârî, Abdülhafîz b. Muhammed Tâhir el-Fâsî, Muhammed Bâkır el-Kettânî, Muhammed İbrâhim el-Kettânî, Abdullah Kennûn, Allâl el-Fâsî, Muhammed b. Hasan el-Hacvî, Ebü'l-Fazl İbnü's-Sıddîk el-Gumarî, Muhammed Muhtâr es-Sûsî gibi âlimler sayılabilir. Fas'ta çağdaş milliyetçiliğin büyük isimlerinin çoğu, onun en önde gelen öğrencilerinden Muhammed b. Arabî el-Alevî'yi kendi hocaları ve ilham kaynağı olarak anar. Fas sultanları Mevlây Abdülhafîz, kardeşi Mevlây Yûsuf ve bunun oğlu V. Muhammed'in saltanatının ilk yıllarındaki huzur derslerini de yöneten Dükkâlî'ye Sultan V. Muhammed tarafından "büyük zabıt" derecesiyle "Alevî nişanı" verildi. Ayrıca üçüncü dereceden Fransız "Légion d'honneur" nişanıyla taltif edildi. Ancak bu nişanları üzerine hiç takmadı. Uzun süre devam eden ağır bir hastalığın ardından 17 Temmuz 1937 tarihinde Rabat'ta vefat etti ve Mevlây Mekkî el-Vezzânî'nin zâviyesinde defnedildi.

Dükkâlî hadis, fıkıh, hilâf ilmi, kıraat, tefsir, Arap dili ve edebiyatı alanlarında geniş bilgi sahibi, eşine az rastlanan titiz bir araştırmacı, ayrıca ezberleme kabiliyeti konusunda darbımesel olan bir şahsiyettir. Onun *el-Âcurrûmiyye*'yi bir günde, İbn Mâlik'in *el-Elfiyye*'sini on günde, Halîl b. İshak'ın *el-Muḫtaṣar*'ını dört ayda ezberlediği nakledilir. Mağrib'de Selefîler'in reisi, hadis hâfızlarının sonuncusu, müfessir, müctehid imam gibi niteliklerle anılır. Hadisleri farklı metinleri ve muhtelif rivayet yollarıyla, râvilerin cerh ve ta'dîl bakımından durumlarını belirterek zikreder; dört mezhep imamının bir hadisten çıkardığı hükümleri ve bu istinbatın keyfiyetini, hadisi delil olarak kabul veya red gerekçelerini, hükmü konusunda ortaya çıkan görüş ayrılıklarını ayrıntılı biçimde açıklardı. Dükkâlî, Mâlikî mezhebine bağlı kalmak ve hükümlerini savunmakla birlikte çoğu zaman kendi görüşlerini de belirtir, ayrıca bir konuda delilini daha güçlü bulduğunda başka bir mezhebi benimserdi.

Genç yaşta gösterdiği yetenek, doğu İslâm dünyasında edindiği ilmî ve fikrî birikim, ayrıca üstlendiği görevler onun ıslahatçı bir düşünür olarak Fas'ın ilim, fikir ve siyaset tarihinde önemli bir rol oynamasını sağlamıştır. Uzun bir süre (1897-1907) Doğu'da yaşayan, Muhammed Abduh'un ıslah planlarını uygulamaya başladığı bir dönemde Kahire'de bulunan Dükkâlî onun görüşlerinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Nitekim daha sonra kendisi için Fas'ın Muhammed Abduh'u denmiştir. Muhammed Abduh ve M. Reşîd Rızâ'nın Mısır'da yaptığı gibi o da Karaviyyîn Medresesi'nin artık eskimiş olan müfredatına tefsir dersi koymayı başarmış, Fas Sultanı Mevlây Süleyman zamanında (1792-1822) Ahmed et-Ticânî'nin telkiniyle müfredattan kaldırılan tefsir dersleri böylece yeniden başlamıştır. Kıraat, nâsih-mensuh, esbâb-ı nüzûl, meânî, ahkâm ve belâgat gibi Kur'an ilimlerine de vâkıf olan Dükkâlî tefsir derslerinde toplumu Kur'an'ın kılavuzluğunda her türlü hurafe, bâtıl inanç ve anlayıştan kurtaracak ıslahçı fikirlerini genç talebelere aşılamıştır. Dükkâlî'nin ikinci önemli faaliyeti de o sıralarda sadece metinleri okunup geçilen hadis derslerinde dirâyeti, hadisin anlam ve ruhuna nüfuzu önceleyen, sünneti ihya etmeyi hedefleyen bir öğretim metodu izlemesidir. Genelde *el-Muvaṭṭa'* ve *Ṣaḥîḥayn* ile sınırlı kalan okumalara *Kütüb-i Sitte*'nin diğer kitaplarını da dahil etmiş, yalnız Kur'an ve Sünnet'e dönüşle Mağrib halkını yeni bir silkinişe yöneltecek olan Selefî düşünceyi ülkede yerleştirmeye çalışmıştır. Ulemâ arasında ictihad fikrini uyandırmak, âlimlerin mezhep naslarına sıkı sıkıya bağlanmaktan vazgeçip tercihe başvurmasını, sünnete aykırı görüşleri terketmesini sağlamak ve tarikata bağlılık inancını zayıflatmak onun başlıca hedefleriydi. Karaviyyîn âlimlerinin büyük bir kısmı kendisinin ortaya koyduğu Selefîliğe meyletmemişse de sünnete bağlılığın yayılmasında Dükkâlî önemli başarı kazanmıştır. Bir kısım âlimler tarikatlara intisabı, bir kısmı geleneksel mezhep bağlılığını sürdürürken bir kısmı da hadis ve ictihadın ihyasına yönelerek bid'at ve hurafelere karşı çıkmıştır. Fas Selefî hareketinin mücadelesi bid'at ve hurafelerle sınırlı kalmayıp sömürgeci güçlere karşı bir direnişin oluşmasına da katkıda bulunmuştur. Nitekim Selefî düşünce, Fas bağımsızlık hareketinin doğup gelişmesinde en önemli âmillerden birini teşkil ederek hareketin ideolojisi haline gelmiş, bağımsızlık yanlısı milliyetçi eğilimler kendisinden büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu etki Cezayir ve Tunus gibi komşu ülkelerde de kendini göstermiştir.

Fransız himayesi döneminde üstlendiği bakanlık görevinden dolayı bazı çevrelerce sömürgecilere hizmette bulunduğu yolunda ithamlara mâruz kalmakla birlikte meşrû yönetim olarak gördüğü Fas Alevî sultanlarına bağlı kalan Dükkâlî, herhangi bir siyasî hareket ve ıslahatın başarılı olabilmesi için sosyal ve fikrî dönüşümü zaruri görüyordu. Bu sebeple Mustafa Muhammed Mâülayneyn'in oğlu Ahmed el-Heybe gibi bazı hârikulâdeliklere inanarak kendisinden çok güçlü ordularla çatışmaya giren liderlerin davranışlarını tasvip etmemiştir. Ülkesi için faydalı olacağı düşüncesiyle Fransa ile uzlaşmayı tavsiye etmiş, kesin biçimde yabancı üstünlüğüyle sonuçlanacak bir çatışmadan ne pahasına olursa olsun sakınmak gerektiğini dile getirmiştir (Cagne, s. 355). Dükkâlî, kendi dönemindeki bazı ıslah yanlısı âlimler gibi görüşlerini içeren eserler bırakmamakla birlikte (yayımlanan iki küçük konuşması için bk. Kaytûnî, s. 117) basın yayın vasıtalarının yaygın olmadığı bir devirde halkın da katıldığı geniş çaplı dersleri, ayrıca görüşlerini dirâyetle temsil eden ve yazdıkları eserler, açtıkları eğitim kurumları aracılığıyla bunları yayan yetkin talebeleri sayesinde Mağrib'de Selefî düşüncenin önemli bir temsilcisi olarak görülmüştür.

Fas'ın Cedîde şehrinde bir üniversiteye ve ülkedeki bazı eğitim kurumlarına onun adı verilmiştir (tanınmış şair ve edip Abdullah b. Abbas el-Kabbâc'ın Dükkâlî hakkındaki bir kasidesi için bk. Cirârî, II, 321-322).

Dükkâlî hakkında kaleme alınan monografiler arasında şunlar anılabilir: Abdullah b. Abbas el-Cirârî, *el-Muḥaddiṯü'l-ḥâfız Ebû Şuʿayb ed-Dükkâlî* (Dârülbeyzâ 1396/1976); Abdülhakîm Berkâş, *eş-Şeyḫ Ebû Şuʿayb ed-Dükkâlî: Ekâdîmiyye ʿilmiyye tesîruʿalâ ricleyhâ ve tüġayyiru maʿahâ mecre't-târîḫ* (|baskı yeri yok| 1989); Ca'fer b. Ahmed en-Nâsırî, *Tercemetü şeyḫinâ el-ʿallâme el-muḥaddiṯ Ebî Şuʿayb ed-Dükkâlî* (nşr. Muhammed b. Azzûz, Beyrut 2005); Muhammed Riyâz, *Şeyḫu'l-İslâm Ebû Şuʿayb ed-Dükkâlî es-Ṣıddîḳî ve cühûdühû fi'l-ʿilm ve'l-ıṣlâḥ ve'l-vaṭaniyye* (Dârülbeyzâ 2005, 2009); Muhammed İbrâhim el-Kettânî, *Ebû Şuʿayb ed-Dükkâlî kemâ ʿarefteḥû ve Ṭalâ'iʿu'l-yaḳaẓati'l-Maġribiyye ev Ebû Şuʿayb ed-Dükkâlî ve's-Selefiyye.*

BİBLİYOGRAFYA :

M. Muhtâr es-Sûsî, *el-Maʿsûl*, Dârülbeyzâ 1960-63, II, 250, 284, 336; III, 60, 66, 69; IV, 11, 148, 158, 167, 179, 301; V, 104, 288; VIII, 144, 265, 266, 267, 270; XI, 9, 29, 126, 190, 298; XIII, 145, 444, 447; XVII, 92, 248; XVIII, 42, 66, 343; Cirârî, *Min Aʿlâmi'l-fikri'l-muʿâṣır bi'l-ʿUdveteyn: er-Rabâṭ ve Selâ*, Rabat 1391/1971, I, 68, 197, 203, 206, 219, 225, 228, 233, 236, 258; II, 33, 59, 93, 102, 126, 148, 198, 202, 234, 266, 269-274, 288, 318, 321-322, 331, 409, 414, 422, 424; E. Burke III, *Prelude to Protectorate in Morocco: Precolonial Protest and Resistance, 1860-1912*, Chicago 1976, s. 101, 135; Abdülvehhâb b. Mansûr, *Aʿlâmü'l-Maġribi'l-ʿArabî*, Rabat 1399/1979, II, 196-205; Abbas b. İbrâhim, *el-İʿlâm*, II, 479; III, 267; İdrîs b. Mâhî el-Kaytûnî, *Muʿcemü'l-maṭbûʿâti'l-Maġribiyye*, Selâ 1988, s. 117; J. Cagne, *Nation et nationalisme au Maroc*, Rabat 1988, s. 355-358, 366, 495; D. F. Eickelman, *Knowledge and Power in Morocco: The Education of a Twentieth-Century Notable*, Princeton 1992, s. 77-78, 99, 115, 128; Allâl el-Fâsî, *el-Ḥarekâtü'l-istiḳlâliyye fi'l-Maġrib*, Dârülbeyzâ 1993, s. 153-154; M. Felâh el-Alevî, *Câmiʿu'l-Ḳaravıyyîn ve'l-fikrü's-Selefî: 1873-1914*, Dârülbeyzâ 1994, s. 62, 68, 69, 134-142, 144, 150; Mohamed El Mansour, "Salafis and Modernists in the Moroccan Nationalist Movement", *Islamism and Secularism in North Africa* (ed. J. Ruedy), London 1996, s. 55, 60; Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, *Sellü'n-niṣâl li'n-niḍâl bi'l-eşyâḥ ve ehli'l-kemâl: Fihrisü'ş-şüyûḫ* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1417/1997, s. 74, 82-83, 86, 112, 117, 133, 141, 159, 170, 172, 175, 195, 196, 201, 212, 214, 215, 221, 222, 225; a.mlf., *İtḥâfü'l-müṭâliʿ bi-vefeyâti aʿlâmi'l-ḳarni's-sâlis ʿaşer ve'r-râbiʿ* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1417/1997, II, 477; Abdülilâh Belkazîz, *el-Ḥiṭâbü'l-ışlâḥî fi'l-Maġrib: et-Tekvîn ve'l-meşâdir*, Beyrut 1417/1997, s. 18, 57, 58, 78, 150, 224; İbrâhim el-Vâfî, *ed-Dirâsâtü'l-Ḳur'âniyye bi'l-Maġrib fi'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer el-hicrî*, Dârülbeyzâ 1420/1999, s. 205-206, 235-237; Abdülkerîm Gallâb, *Târîḫu'l-ḥareketi'l-vaṭaniyye bi'l-Maġrib*, Dârülbeyzâ 1420/2000, I, 62-63; Abdullah b. Abdurrahman b. Abdürrahîm el-Muallimî, *Aʿlâmü'l-Mekkiyyîn mine'l-ḳarni't-tâsiʿ ile'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer el-hicrî*, London 1421/2000, I, 427-428; Abdülhafîz b. Muhammed Tâhir b. Abdülkebîr el-Fâsî, *Muʿcemü'ş-şüyûḫ: Riyâżü'l-cenne ev el-müdhişü'l-muṭrib* (nşr. Abdülmecîd Hayâlî), Beyrut 1424/2003, II, 240-242; Ahmed Mütefekkir, *ʿUlemâ'ü Câmiʿati İbn Yûsuf fi'l-ḳarni'l-ʿişrîn*, Merakeş 1427/2006, s. 149-153; Abdüssettâr b. Abdülvehhâb ed-Dihlevî el-Mekkî, *Feyżü'l-meliki'l-vehhâbi'l-müteʿâli bi-enbâ'i evâ'ili'l-ḳarni'ş-şâlis ʿaşer ve't-tevâli* (nşr. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş), Mekke 1429/2008, I, 697; III, 2049-2051; Hamâhullah Vulid es-Sâlim, *Ḥuccâc ve muhâcirûn: ʿUlemâ'ü bilâdi Şinḳîṭ (Morîtânyâ) fi'l-bilâdi'l-ʿArabiyye ve Türkiyâ*, Beyrut 1433/2012, s. 261-262; E. J. Amster, *Medicine and the Saints: Science, Islam, and the Colonial Encounter in Morocco, 1877-1956*, Austin 2013, s. 8, 46, 48, 50, 102; Abbas el-Cirârî, "Ebû Şuʿayb ed-Dükkâlî: Râ'idü'l-ışlâḥi'l-fikrî fi'l-Maġribi'l-ḥadîṯ", *el-Ekâdîmiyye*, sy. 7, Rabat 1990, s. 15-26; Abdülilâh el-Fâsî, "ed-Dükkâlî eş-Şıddîḳî, Ebû Şuʿayb", *Maʿlemetü'l-Maġrib*, Rabat 1421/2000, XII, 4063-4064.

AHMET ÖZEL

DÜNBÜLÎ
(دنبلی)

Abdürrezzâk Bîg b. Necef Kulı Han
(ö. 1243/1827-28)

Kaçar dönemi tarihçisi, edip ve şair.

1176'da (1762-63) Hoy şehrinde doğdu. Türkçe konuşan Kürt asıllı Dünbülî aşiretine mensuptur. Aşiret uzun zamandan beri Hoy ve Batı Azerbaycan'ın Selmâs şehrine hâkim bulunuyordu. Dünbülî aşiretinin liderlerinden olan babası Necef Kulı Han, Nâdir Şah'ın seferlerine katılmış, 1155'te (1742) Tebriz beylerbeyi olmuş, Kerim Han Zend döneminde de aynı göreve getirilmiştir (1176/1762-63). Siyasî sebeplerden dolayı Kerim Han Zend, Dünbülî ailesini Şîraz'a sürgün edince Abdürrezzâk Bîg de henüz on yaşında iken ağabeyi Fazl Ali Bîg ile beraber Şîraz'a gönderildi. On dört yıl boyunca Şîraz'dan hiç ayrılmadı. Bu sırada eğitimini tamamladı ve şehirdeki ilim meclislerinde bulunarak birçok alanda bilgi sahibi oldu. Zend Hükümdarı Kerim Han öldüğünde Abdürrezzâk Bîg Şîraz'da idi. Zend hânedanı mensupları arasında çıkan taht kavgaları sırasında Şîraz'ı ele geçiren Ali Murad Han Zend (1196/1782) içlerinde Abdürrezzâk Bîg'in de yer aldığı Azerbaycanlı esirleri İsfahan'a götürdü. Ancak 1199'da (1785) İsfahan'ı alan Âgā Muhammed Han bu tutsakları serbest bıraktı. Dünbülî, Tebriz'e dönerek telif ile meşgul oldu. Kaçar Hükümdarı Feth Ali Şah zamanında veliaht Abbas Mirza'nın hizmetine girdi. 1804-1812 ve 1826 yıllarındaki İran-Rus savaşlarına tanık oldu. 1241'de (1826) hac farîzasını eda eden Dünbülî Tebriz'de vefat etti.

Eserleri. 1. *Ḥadâ'iḳu'l-cinân.* Müellifin Şîraz'daki hayatı, Şîrazlı şair ve âlimlerin biyografileri ve Kerim Han Zend ile kabilesi hakkında mâlûmat içeren bir eserdir. Bir nüshası Meclis-i Şûrâ-yı Millî Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (nr. 9761). **2.** *Tecrübetü'l-aḥrâr ve tesliyetü'l-ebrâr.* Zamanın şair, yazar ve âlimlerinin biyografilerini ve çalışmalarını içeren bir tezkiredir. 1228'de (1813) tamamlanan eser Hasan Kādî Tabâtabâî tarafından yayımlanmıştır (I-II, Tebriz 1349 hş./1970 – 1350 hş./1971). **3.** *Teẕkire-i Nigâristân-ı Dârâ.* Feth Ali Şah zamanındaki şairlerin biyografilerini

Judasz Krusinski'nin Dünbülî tarafından *Başîretnâme* adıyla Farsça'ya çevirilen seyahatnâmesinin ilk sayfası (İran Kitâbhâne-i Millî, nr. 5.10731)

Dünbülî'nin *Ḥadâ'iḳu 'l-cinân* adlı eserinin ilk iki sayfası (Tahran Meclis-i Şûrâ-yı Millî Ktp., nr. 9761)

ihtiva eden ve 1241'de tamamlanan eseri Abdürresûl Hayyâmpûr neşretmiştir (Tebriz 1342 hş./1963). **4.** *Me'âṣir-i Sulṭânî*. Kaçar Hükümdarı Feth Ali Şah zamanında cereyan eden, müellifin bizzat tanık olduğu savaş ve olaylara dair bilgi içerir. 1241'de (Tebriz 1826) taş baskısı yapılmış, Gulâm Hüseyin Sadrî Efşâr bu baskıyı esas alarak eseri yeniden yayımlamış (Tahran 1351 hş./1972), Gulâm Hüseyin Zergerî Nejâd da tahkikli neşrini yapmıştır (Tahran 1383 hş./2004). Harford Jones Brydges eseri *The Dynasty of the Kajars* adıyla İngilizce'ye çevirmiştir (London 1833). **5.** *Ḥadâ'iḳu'l-üdebâ'*. Arap ve İranlı şairlerin çalışmaları ve sözlerinden oluşan eserin bir nüshası Meclis-i Şûrâ-yı Millî Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (nr. 32386). **6.** *Başîṭretnâme*. *ʿİbretnâme* adıyla da bilinen eser, Judasz Krusinski'nin seyahatnâmesinin Osmanlıca çevirisi *Târîh-i Seyyâh* esas alınarak yapılan Farsça tercümesidir (Kitâbhâne-i Millî, nr. 5.10731). "Meftûn" mahlasıyla şiirler yazan Dünbülî'nin Arapça ve Farsça divanı, ayrıca *Meşnevî-yi Nâz u Niyâz*, *Meşnevî-yi Selîm ü Silmî*, *Ḥaḳāyiḳu'l-envâr*, *Ravżatü'l-âdâb ve cinnetü'l-elbâb*, *Ḥadîḳa*, *Meşnevî-yi Hümâyûn-nâme* ve *Riyâżü'l-cenne* gibi eserleri de bulunmaktadır (eserlerinin bir listesi için bk. Mehdî Bâmdâd, II, 264; M. Ali Terbiyet, s. 354-356).

BİBLİYOGRAFYA :

Dünbülî, *Tecrübetü'l-aḥrâr ve tesliyetü'l-ebrâr* (nşr. Hasan Kādî Tabâtabâî), Tebriz 1349 hş./1970, neşredenin girişi, I, 1-15; a.mlf., *Tezkire-i Nigâristân-ı Dârâ* (nşr. Abdürresûl Hayyâmpûr), Tebriz 1342 hş./1963, neşredenin girişi, s. v-y, 1-6; Storey, *Persian Literature*, I/1, s. 334-335; M. Ali Terbiyet, *Dânişmendân-ı Âẕerbâycân*, Tahran 1314 hş., s. 353-357; Mehdî Âkāsî, *Târîḫ-i Ḥûy*, Tebriz 1350 hş., s. 537-543; Bahâr, *Sebkşinâsî*, Tahran 1370 hş., III, 319-331; Mehdî Bâmdâd, *Şerḥ-i Ḥâl-i Ricâl-i Îrân*, Tahran 1371 hş., II, 264; Âkā Hâc Hüseyin Nahcivânî, "ʿAbdürrezzâḳ Bîg-i Dünbülî", *Neşriyye-i Dânişgede-i Edebiyyât-ı Tebrîz*, I/1, Tebriz 1338 hş., s. 1-13; Muhsin Halîlî, "Bâznümây-yi ʿUnṣûr-i Îrânî der Güzâreşnâmehâ-yi Târîḫ-i Rüzgâr-i Ḳācârîye", *Faṣlnâme-i Siyâset*, XXXIX/I, Tahran 1388 hş., s. 115-135; Nâsirüddin Şah Hüseynî – Ferhâd Felâhethâh, "Muʿarrefî Nüsḫa-i Ḫaṭṭî Selîm ve Silmî ez ʿAbdürrezzâḳ Bîg-i Dünbülî", *Faşlnâme-i Edebiyyât-ı Fârsî*, sy. 14, Tahran 1388 hş., s. 91-114; a.mlf., "Berresî Bûtîkâ-yi ʿAbdürrezzâḳ Bîg-i Dünbülî der Meşnevihâ-yi Nâz u Niyâz ve Selîm ve Silmî", *Zebân ve Edebî Fârsî*, sy. 215, Tahran 1389 hş., s. 9-27; Müctebâ Safer Alizâde, "Meşnevî-yi ʿAbdürrezzâḳ Bîg-i Dünbülî-yi Ḥûyî", *Peyâm-i Bahâristân*, III/10, Tahran 1389 hş., s. 831-852; J. R. Perry, "ʿAbd-al-Razzāq Beg", *Elr.*, I, 154; Christoph Werner, "ʿAbd al-Razzāq Beg Dunbulī", *The Encyclopaedia of Islam Three*, Leiden 2008, fas. 2, s. 6-7.

RIZA KURTULUŞ

DÜNYA SAVAŞI II

(bk. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI).

DÜŞKÜNLÜK

Alevîlik'te yolun erkân ve âdâbına karşı işlenen, toplum adına dede tarafından cezalandırılması gereken suçluluk hali.

Alevî çevrelerinde ahlâkî değerler sisteminin korunması amacıyla benimsenen yolun ilkeleri dikkate alınmayıp yasaklanan şeylerin işlenmesi halinde cem âyininde dedenin kararı ve toplumun tasvibiyle ilgili kişi "düşkün" diye ilân edilir, bu kişinin sabit olan suçluluk durumuna da "düşkünlük" denir. Bazan düşkün yerine "yolsuz", düşkünlük yerine de "yolsuzluk" kelimelerinin kullanıldığı da görülür. "Düşkün etmek, düşkün edilmek" ifadeleri suçluya düşkün meydanı açılarak ceza verilmesi, "düşkün kaldırmak" ise kişinin düşkünlük durumunun kurulan meydan yahut mecliste sona erdirilmesi mânasında kullanılır.

Düşkünlük uygulaması gelenekte, Asr-ı saâdet'te Tebük Gazvesi için (9/630) hazırlanan orduya mazeretleri bulunmadığı halde katılmayan Kâ'b b. Mâlik ile iki arkadaşı hakkında kendilerini aklayan âyetlerin (et-Tevbe 9/117-119) inmesine kadar Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu küskünlük tavrına ve sahâbîlerin onlarla konuşmamasına bağlanmaktadır. Bir başka düşünceye göre Yavuz Sultan Selim ile Safevî Hükümdarı Şah İsmâil arasında vuku bulan Çaldıran Savaşı (1514) sonrasında Alevî toplumunun bir arada tutulması, cem âyinlerine devam edilmesi, bu âyinleri yürütecek dedelerin ehil ve yetenekli kimselerden seçilmesi görüşü benimsenmiş, dedenin toplumun problemleriyle ilgilenmesi gereği ve suçluları kendisinin yargılayıp cezalandırması düşüncesi sonucunda düşkünlük kurumu meydana çıkmış, böylece toplumun kendi arasında bir tür yargılama mekanizması oluşmuştur. Ancak bu uygulamanın ilk defa nerede ve ne zaman ortaya çıktığı hususu bilinmemektedir. Alevî topluluğunda suç işleyenlere düşkünlük kurallarının uygulanabilmesi için kişinin önce musâhip erkânından geçip görgü erkânında ikrar vermesi gerekir. Uygulamada suç işleyen kişi dededen daha aşağı mertebede bulunan rehbere bildirilir. Rehber bu kişiyle özel olarak görüşüp sorunu halletmeye çalışır, suçlu vazgeçmediği takdirde sorun dedeye götürülür. Sonunda uyarılar fayda

vermezse suçlu dede tarafından toplum huzurunda ve onların onayı ile düşkün ilân edilir. Tahtacılar'da dede kadın veya erkeğin düşkün olduğunu "yüzün kara olsun" sözüyle ilân eder.

Kişinin düşkünlüğü işlediği suça göre sürekli veya geçici olabilir. Cinayet, ırza tecavüz, ikrardan dönmek, Hz. Ali'ye ve Ehl-i beyt'e dil uzatmak en ağır suçlar kabul edilir. Bu suçları işleyen kişinin düşkünlüğü kalkmadığından hayat boyu topluluk tarafından dışlanır ve asıl cezası mahşere bırakılır. Hafif sayılabilecek suçları işleyenler ise pişman oldukları takdirde geçici bir süre bunun sonuçlarına katlanır. Ancak ceza süresince topluluk içine giremez ve kendileriyle her türlü ilişki kesilir. Sürenin tamamlanmasıyla ikrar verip yola girenlerin geçici düşkünlüğü sona erer. Düşkün olan kişi bir dede de olabilir. Bu durumda dede, pîri yahut bağlı olduğu dede veya onun da içinde bulunduğu bir dedeler grubu tarafından yargılanır. Düşkün hale gelen dede posttan düşer ve cem âyinini yürütemez. Dede veya dedelerin verdikleri cezalar tartışılamaz. Çünkü dedenin bu hakkı seyyitlikten ve ilâhî kudretin kendisinde tecelli etmesinden kaynaklanmaktadır.

Düşkünlük halinde bulunan kişiye ailesi sahip çıkamadığı gibi musâhibi de toplum nezdinde mânen sıkıntılı duruma düşer. Düşkün olana selâm verilmez, selâmı alınmaz; onunla babası ve ailesi dahil herkes ilişkiyi keser, bir ihtiyacı olduğunda yardım edilmez, evine girilmez, kendisi de kimsenin evine giremez; malı, davarı komşusuna katılmaz, düğününe gidilmez ve düğüne çağrılmaz; bayramlarda kendisiyle bayramlaşılmaz, hastasının hali sorulmaz, neticede toplumdan tamamen dışlanır, hatta sürgün bile edilebilir. Sadece cenazesi olursa defnine yardım edilir, fakat ölü için verdiği yemek yenmez. Teselli bulması için kırk gün kendisiyle normal bir şekilde konuşulur, bu süre bitince tekrar eski hale dönülür. Kendisi öldüğünde şeklen cenaze namazı kılınır ve toplumdan rıza alınmadan defnedilir.

Bölge ve dönemlere göre değişmekle birlikte düşkünlüğü gerektiren suçlar en hafifinden en ağırına kadar şöyle sıralanır: Komşu ve akrabaları lâf taşıyarak birbirine düşürmek, komşunun bağına bahçesine zarar vermek, hırsızlık yapmak, başkalarına hakaret etmek, onları dövmek, yoksula faizle para verip evini barkını satmak zorunda bırakmak, yetim malı yemek, mürşid veya rehberine saygı göstermemek, Ehl-i beyt'e dil uzatmak, bâkire bir kıza zorla veya kandırarak sahip olmak, evli kadınla zina etmek, kaza ile veya bilerek adam öldürmek, kin yahut düşmanlık sebebiyle cinayet işlemek.

Düşkünlük, geçmiş dönemlerin kırsal bölgelerinde daha katı bir şekilde uygulanmıştır. Cem âyinlerinde suçluların sorguya çekildiği, "bel düşkünlüğü"nün (ırza geçme) görüşülmeden cezalandırıldığı, suçlu af dilese bile yedi yıl toplum dışı bırakıldığı; "el düşkünlüğü" ile (hırsızlık) "dil düşkünlüğü"nde (yalan söylemek) daha az bir süre ile toplum dışına itme, kurban kestirme, para verdirme, asâ ile dövme, ağaçtan yapılmış içi su dolu, katı bir nesneyi boynunda taşıma gibi cezalar verildiği ifade edilmektedir (Bal, *Alevi Bektaşi Köylerinde*, s. 186). Düşkün kişi pişmanlık duyup suçunu itiraf ettiği ve bir daha suç işlemeyeceğine kanaat getirildiği takdirde cezasını çektikten sonra düşkünlük erkânınca "yunmak" veya "düşkün kaldırmak" denilen bir cem âyini düzenlenir, mağdurun ve cem sakinlerinin rızası alınarak yeniden "yol"a kabul edilir. Alevî topluluklarının yüzyıllar boyunca kapalı bir çevrede yaşadığı dikkate alındığında, düşkünlük suçu neticesinde bütünüyle dışlanma ve âyinlere katılamamanın kişi için oldukça ağır bir ceza olduğu anlaşılır. Ayrıca düşkün olan kişinin musâhibi de o suçu işlemesini önlemediği için suça ortaklık etmiş sayılır ve aynı muameleye tâbi tutulur.

Türkiye'de Alevîler'in bir üst karar mercii olarak tek düşkün ocağı Hıdır Abdal Sultan Ocağı'dır. Düşkünlük konusunda tereddüdü olan veya karar vermekte zorlanan dedeler durumu bu ocağa havale ederler. Düşkün Ocağı veya Kanlı Ocak gibi adlarla anılan bu ocağın dedeleri, tâliplere verilen cezaları yeniden değerlendirip onaylayabileceği gibi iptal etme yetkisine de sahiptir.

Aralarındaki bazı benzerlikler sebebiyle zaman zaman düşkünlüğün aforozdan kaynaklandığı iddia edilmiştir. Halbuki aforoz, belirli suçları işleyen bir hıristiyanın yetkili şahıs veya dinî merci tarafından cemaatten tamamen uzaklaştırılmasıdır, düşkünlük ise dede tarafından belirlenen bir yaptırım olup ceza süresinin bitiminde tekrar topluma katılma imkânı vardır. Özellikle şehirlere göç etme öncesinde geleneksel anlamda bir nevi hukuk düzeni işlevini gören düşkünlük kurumu bu süreç içinde sosyal kontrolü gerçekleştirmiş ve toplumun huzur içinde yaşamasına yönelik ciddi katkılar sağlamıştır. Günümüzde ise bu kurumun aynı işlev ve işlerliğe sahip olduğunu söylemek mümkün değildir. Yaşanan kentleşme sürecinde dedeler ve tâlipler birbirinden kopmuş, yeni nesiller geleneksel kurumlardan uzaklaşmış, düşkünlük kurumu yerini yeni sosyal yapının kurumlarına bırakmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Buyruk: İmam Cafer-i Sadık Buyruğu (nşr. Fuat Bozkurt), İstanbul 2006, s. 184-186; Bedri Noyan, "Bektaşî ve Alevîlerde Hukuk Düzeni (Düşkünlük)", *I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, Ankara 1976, s. 189-213; a.mlf., *Bektâşilik Alevîlik Nedir?*, İstanbul 1985, s. 224-225; Abdülbaki Gölpınarlı, *Tasavvuftan Dilimize Geçen Deyimler ve Atasözleri*, İstanbul 1977, s. 106; Mehmet Eröz, *Türkiye'de Alevîlik Bektaşîlik*, İstanbul 1977, s. 144-145, 289-290; Fuat Bozkurt, *Aleviliğin Toplumsal Boyutları*, İstanbul 1990, s. 126; Nejat Birdoğan, *Anadolu ve Balkanlar'da Alevî Yerleşmesi: Ocaklar-Dedeler-Soyağaçları*, İstanbul 1995, s. 167-172; Orhan Türkdoğan, *Alevî-Bektaşî Kimliği*, İstanbul 1995, s. 61; Ayhan Yalçınkaya, *Alevilikte Toplumsal Kurumlar ve İktidar*, Ankara 1996, s. 89; Gülağ Öz, *İslâmiyet Türkler ve Alevilik*, Ankara 1997, s. 126-127; Hüseyin Bal, *Alevi-Bektaşi Köylerinde Toplumsal Kurumlar*, İstanbul 1997, s. 97-98, 186; a.mlf., "Alevi-Bektaşi Örf Hukuku / Düşkünlük Kurumu ve İki Ahitname Çözümlemesi", *Yol Dergisi*, III, Ankara 2000, s. 75-81; Yusuf Ziya Yörükân, *Anadolu'da Alevîler ve Tahtacılar* (haz. Turhan Yörükân), Ankara 1998, s. 80-85, 245-261; Derviş Tur, *Erkânname*, İstanbul 2002, s. 472-478, 479-486; Esat Korkmaz, *Ansiklopedik Alevilik-Bektaşilik Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2003, s. 110, 125-126, 242; Harun Yıldız, *Anadolu Alevîliği: Amasya Yöresi Bağlamında Bir İnceleme*, Ankara 2004, s. 235-236; a.mlf., "Alevî Geleneğinde Ölüm ve Ölüm Sonrası Tören ve Ritüeller", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, sy. 42, Ankara 2007, s. 93-112; Cenksu Üçer, *Tokat Yöresinde Geleneksel Alevîlik*, Ankara 2005, s. 332; Ethem Rûhi Fığlalı, *Türkiye'de Alevîlik Bektâşîlik*, İzmir 2006, s. 305-306; İlyas Üzüm, *Tarihsel ve Kültürel Boyutlarıyla Alevîlik*, İstanbul 2007, s. 170-171; Ali Yaman, "Alevîlikte Toplumsal Kontrol Kurumu: Düşkünlük", *Geçmişten Günümüze Alevî-Bektaşî Kültürü* (ed. Ahmet Yaşar Ocak), Ankara 2009, s. 203-210; a.mlf., "Kızılbaş Alevilerinin Düşkün Ocağı Hıdır Abdal Sultan ve Ocak Köyü", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, sy. 8 (1998), s. 27-34; Ali Yıldırım, *Alevî Hukuku ve Düşkünlük*, İstanbul 2010, s. 10-11, 28-31; Baha Said, "Sûfiyân Süreği-Kızılbaş Meydanında Düşkünlük", *TY*, IV/23 (1926), s. 404-421; M. Naci Orhan, "Alevîlikte Erkân ve Düşkünlük Meselesi", *Cem Dergisi*, sy. 7, İstanbul 1966, s. 9-11; M. Şakir Ülkütaşır, "Tahtacılar", *TK*, VI/71 (1968), s. 840-843; Pakalın, I, 487; M. Süreyya Şahin, "Aforoz", *DİA*, I, 412-413.

HARUN YILDIZ

DÜZCE

Karadeniz bölgesinin batı bölümünün iç kesiminde şehir ve bu şehrin merkez olduğu il.

Şehirle aynı adı taşıyan ovanın orta bölgesinde İstanbul-Ankara yolu üzerinde düz bir kesimde yer alır. Denizden yüksekliği meteoroloji istasyonunun bulundu-

ğu yerde 146 metreye ulaşır. Gelişmesini ve özellikle son yıllardaki hızlı büyümesini hayli işlek bir yolun kenarında olmasına borçludur. Ayrıca Karadeniz kıyısında Akçakoca'ya giden yol da buradan geçer ve şehri bir kavşak noktası haline getirir. Bu coğrafî avantajına rağmen XIX. yüzyılın başlarına kadar Düzce ovasının önemli merkezi ovanın kuzeyindeki, tarihi Eskiçağ'a inen Üsküb ü idi (Osmanlı belgelerinde Üskübî, günümüzde Konuralp). Düzce 9 km. kadar kuzeyinde bulunan Üsküb ü'nün yerini almış bir XIX. yüzyıl şehridir. Üsküb ü'de Bitinya döneminden önce Kieros adlı bir yerleşme yeri bulunuyordu. Bu yer Bitinya Kralı I. Prusias tarafından ele geçirilince onun adıyla anıldı. Antikçağ'daki diğer Prusias (Prusia) adlı yerlerle karışmaması için yakınından geçen Hypius akarsuyundan (günümüzdeki Melen suyu) dolayı Prusias ad Hypium olarak adlandırıldı. Burası, Nikomedya'yı (İzmit) Karadeniz kıyısında Amastris'e (Amasra) bağlayan yol üzerinde önemli bir geçiş yeri durumundaydı. Bitinya Kralı IV. Nikomedes, milâttan önce 74 yılında Bitinya topraklarını Roma İmparatorluğu'na verince Prusias ad Hypium da bir Roma şehri oldu ve teşkil edilen Bitinya eyaletinin doğu kesiminin en önemli merkezi durumuna geldi.

Roma döneminde Prusias'ın önemli bir şehir olmasına tanıklık eden eserlerin kalıntılarından bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Bugün "kırk basamak" denilen Prusias tiyatrosu bunların başında gelir. Küçük çaplı bazı Roma buluntularının bir kısmı Konuralp Müzesi'nde, bir kısmı da İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde sergilenmektedir. Bazı Eskiçağ kaynaklarında Roma imparatorlarından Hadrianus ile Caracalla'nın bu şehre uğradığı bilgisi de yer alır. Roma İmparatorluğu'nun 395'te ikiye bölünmesinden sonra bu şehir ve çevresi Doğu Roma'nın (Bizans) payına düştü, aynı yüzyılda piskoposluk merkezi oldu. 325 İznik ve 451 Kadıköy konsillerine delege gönderen yerler arasında bulunması önemli bir kent olduğunu gösterir. Bizans döneminde de önemini sürdüren şehir yeni surlarla kuşatıldı (Bizans dönemine ait surların sadece 200 metrelik bir bölümü günümüzde de ayaktadır, Roma surlarından ise bugüne hiçbir kalıntı ulaşmamıştır).

Düzce yöresi ve Prusias şehri Osmanlı Devleti'nin erken dönemlerinde 1321 veya 1323 yılında Osman Gazi'nin kumandanlarından Konuralp tarafından fethedildi. Fethedenin adından dolayı buraya uzun süre Konrapa ya da Konurpa-ili denildi. 925 (1519) yılı tahririne göre Konurapa, Bolu sancağına bağlı bir kaza olup merkezi de aynı adı taşıyan seksen altı hâne, dokuz bekâr erkekten (toplam 450-500 kişi) ibaret nüfusa sahip bir kasabaydı. Aynı zamanda Düzce (Tuzca / Duzca okunacak şekilde imlâsı kayıtlıdır) içinde yerleşme olmayan bir kır pazarı diye zikredilir ve Üsküb ü'nün de Konurapa'ya çok yakın, yine meskûn olmayan bir köy olduğu kaydedilir. Bu durum Düzce pazarının Konurapa-Üsküb ü ile bir bağının bulunduğuna ve bu yöredeki diğer köylerin de pazarı haline geldiğine işaret eder. Defterde Düzce pazarına ait vergi gelirinin 1200 akçe olduğu belirtilir. Bu da bölgedeki diğer kır pazarlarına nisbetle burada daha hareketli bir alışverişin yapıldığını ortaya koyar. 975 (1568) tarihli tahrir kayıtlarında Konurapa kasabasının nüfusunun bir önceki tahrire göre az bir düşüş gösterdiği dikkati çeker (73 hâne, 30 bekâr). Muhtemelen zamanla Konurapa merkez kasabası Üsküb ü ve Düzce pazarıyla birleşerek sürekli iskânı sağlayacak bir yere dönüşecektir.

Düzce Konuralp'te Roma dönemine ait tiyatronun kalıntıları

XVII. yüzyılda Üsküb ü, belgelerde tersaneye gemi inşa malzemesi gönderen yerler arasında geçer ve "Üskübî ormanı" tabiri bulunur. Aynı yüzyılın ortalarına doğru bu yöreden geçen Evliya Çelebi, Düzce'den bir yerleşme yeri olarak değil bir camisi ve iki konaklama yeri olan bir geçit yeri, bir menzil noktası olarak söz eder. Bu menzil yeri de Osmanlı yol sisteminde "sol yaka yolu" diye bilinen, İstanbul'u Doğu Anadolu'nun önemli merkezlerine bağlayan, fakat Ankara'dan geçmeyen güzergâhtaydı. XIX. yüzyıla gelinceye kadar kullanılan İstanbul-Ankara yolu günümüzdeki hattı izlemiyor, İzmit-Geyve boğazı-Taraklı-Göynük-Mudurnu-Nallıhan-Beypazarı üzerinden Ankara'ya ulaşıyordu. Sonradan bu yol Adapazarı-Düzce-Bolu üzerinden geçirildi. Yeniden işlerlik kazanan bu yola göre eski merkez (Konurapa / Üsküb ü) kenarda kaldı ve önemini kaybetti; yenilenmiş ve daha önem kazanmış yol üzerinde bir pazar yeri ve menzil noktası olan Düzce gelişmeye başladı. Konurapa nüfus kaybederken Düzce zaman içinde bir kasabaya dönüştü. Düzce'nin durumu, ilk yerini terkeden ve onun biraz uzağında gelişen Harput-Elazığ örneğiyle benzerlik gösterir.

Düzce'nin yeni yerinde gelişip büyümesinde, ovanın bu kesiminde eskiden fazla yer kaplayan bataklıkların kurutulması için çaba harcanmaya başlanması da etkili oldu. Günümüzde de ovada yer alan bazı sığ su birikintileri bu bataklıktan kalmıştır. Bundan dolayı Düzce'nin güneybatısındaki Efteni gölüne bazı kaynaklarda Efteni bataklığı denir. Bir başka gösterge de ovadaki bazı coğrafî isimlerdir. XX. yüzyılın başlarına ait 1/400.000 ölçekli Richard Kiepert haritasında Zafaranboli paftasında Düzce'nin güneyinde Bataklı adlı bir köy ve bu köy civarında Batak su adlı bir dere dikkati çekmektedir. Böyle bir coğrafî or-

Düzce Üniversitesi

tamda, önceleri bir yol boyu yerleşmesi tipinde kurulup sonradan büyüdükçe dairevî görünüşte bir yerleşme şeklini alan şehrin adı aslında düz bir alanda kurulmasından çok XVI. yüzyılda görülen Düzce pazarı ile irtibatlı görünür. 1519 tahririnde bu adın Tuzca / Duzca okunacak şekilde yazılması tuz ticaretinin yapıldığı bir pazar yeri olmasıyla ilgili olabilir. R. Kiepert haritasında bugünkü Düzce'nin 15 km. kadar güneyinde yer alan Dusae adlı küçük bir antik yerleşme yerinin de Düzce adının kökeni bakımından belirleyici olduğu ileri sürülür ve bu adın Dusae'dan esinlenerek verilmiş olma ihtimalini akla getirir. Şehrin XIX. yüzyılda başlayan gelişmesi Kafkasya'dan gelen göçmenlerin yerleştirilmesiyle hızlandı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşen ve eyalet sistemini kaldırıp büyük vilâyet sistemine geçişi sağlayan yeni düzenlemeye göre Düzce, Kastamonu vilâyetinin Bolu sancağının Göynük kazasına bağlı "Akçeşehiri maa Düzce" adlı bir nahiyenin sınırları içinde kalıyordu.

Millî Mücadele yıllarında Düzce işgale uğramayan yerlerden biridir. Fakat bu yıllarda Düzce'yi huzursuz eden olay, buradan başka yerleri de (Beypazarı, Bolu, Gerede, Mudurnu) kapsadığı halde Düzce ayaklanmaları adıyla bilinen ayaklanmalardır. Bunların ilki 13 Nisan 1920'de başladı ve 26 Mayıs'ta bastırıldı. 8 Ağustos'ta da ikinci isyan hareketi patlak verdi. Düzce ve ardından Bolu âsilerin eline geçtiyse de 14 Ağustos'ta Bolu, 23 Eylül'de Düzce kurtarıldı. Cumhuriyet döneminde sancaklar vilâyet haline dönüştürülünce Düzce de Bolu vilâyetine bağlı bir kazanın merkezi durumuna geldi. Cumhuriyet'in ilk nüfus sayımında (1927) henüz 6000'i bile bulmayan nüfusuyla bir kasaba durumundaydı (5937 nüfus). Nüfusu 1950 yılına kadar 10.000 sınırını geçemedi (1940'ta 7123, 1945'te 8759, 1950'de 10.203 nüfus). Bu

1930'lu yıllarda Düzce'yi gösteren bir fotoğraf

dönemde 1 Şubat 1944 tarihli Gerede depremi Düzce'yi de etkiledi, 15 Şubat'taki deprem ise Düzce'de daha etkili oldu. 1950'den sonra hızlı bir gelişme sürecine giren Düzce'nin nüfusu 1955'te 12.612, 1960'ta 18.344 oldu. 1965'te 20.000'i (22.274 nüfus), 1975'te 30.000'i (32.129 nüfus) geçti. Bu nüfus artışı mekân bakımından genişlemeyi ve mahallelerle ilgili bazı düzenlemeleri de beraberinde getirdi. Düzce, 1950'li yılların başlarında yedi mahalleden ibaretken (*Belediyeler Yıllığı*, I, 680) 24 Temmuz 1965 tarihli bir kararla bu sayı on bire çıkarıldı. Düzce'nin ilk yedi mahallesi Nusrettin, Şerefiye, Burhaniye, Cedidiye, Çay, Camiikebir ve Hamidiye mahalleleriydi. Bunlardan Şerefiye ve Camiikebir mahalleleri sonradan ikiye, Cedidiye mahallesi üçe, bölündü. Hamidiye mahallesi de 1974'te iki mahalleye ayrıldı. Bu şekilde on iki mahalleli kasaba 712 hektarlık bir alana yayılmış oldu. 1945 sayımından 1970 sayımına kadar Düzce şehrinin nüfusu o dönemlerde bağlı olduğu Bolu ilinin merkezinden fazlaydı. Nüfus bakımından Bolu'nun önüne geçmesi Düzce'nin bazı devlet imkânlarına kavuşmasını sağladı. 1950-1970 arası Düzce'nin sanayide hızla geliştiği bir dönemdir. Düzce bu gelişme sırasında 16 Temmuz 1965 ve 28 Haziran 1972'de iki sel felâketine uğradı.

Şehrin büyümesi sadece mahallelerin bölünmesiyle kalmadı. Şehre yakın köylerin mahalle statüsüne kavuşturularak belediye sınırları içine alınmasıyla da mekânsal genişleme sağlandı. Düzce'de her açıdan görülen hızlı gelişme sürerken şehir Ankara-İstanbul Otoyolu, ayrıca bu iki şehri birleştiren karayolu üzerinde olmanın avantajını iyi kullanarak ticaret ve sanayi alanında hızla büyüdü. Ancak 17 Ağustos ve 12 Kasım 1999 depremleriyle büyük bir yara aldı. Birinci deprem 7.4, ikincisi 7.2 şiddetinde olmasına rağmen ikinci deprem şehirde ve çevresinde daha fazla yıkıma ve can kaybına yol açtı. Bunda ikinci depremin merkez üssünün Düzce ovasında olması rol oynadı. Her iki deprem sonucunda en çok hasar Camiikebir, Kültür ve Şerefiye mahallelerinde görüldü. Deprem şehrin en önemli camilerinden olan Merkez ve Cedidiye camilerinde önemli ölçüde hasar meydana getirdi. Düzce, aldığı büyük yarayı kısa sürede sarabilmesi ve gerekli devlet yardımını daha kolay alabilmesi için 9 Aralık 1999 tarihinde yeni kurulan aynı adlı bir ilin (Türkiye'nin 81. ili) merkezi durumuna getirildi. Depremden sonraki ilk nüfus sayımında (2000 yılı sayımı) nüfusu 56.649'a düştü. Daha sonra yeniden toparlanarak 2010 yılında nüfusu ilk defa 100.000'i aştı ve şehrin mahalle sayısı da kırk sekizi buldu. 2011'de 133.551 ve 2013'te 143.018 nüfusa ulaştı. Günümüzde mahalle sayısı elli altıdır ve bu mahalleler 6900 hektarlık bir alanı kaplamaktadır. Yakın yıllarda mahalle sayısının yeniden artması, Konuralp'ın kendisine bağlı köylerle birlikte 31 Mart 2014'te Düzce belediye sınırları içine katılmasıyla gerçekleşti. Ancak bu katılış

Câmi-i Kebîr'in eski bir fotoğrafı

şehrin tamamen düzlükte kurulmuş olma özelliğini bozdu. Zira Konuralp ve mahalleleri bir tepe üstünde ve tepe yamacındaydı. 2007'de kurulan Düzce Üniversitesi şehre bir kültür merkezi olma özelliğini katmaktadır. Sanayideki gelişmesini sürdüren Düzce'de yetmiş tesisle orman ürünleri sanayii başta gelmekte, gıda sanayii otuz yedi tesisle bunu izlemektedir.

Düzce şehrinin merkez olduğu Düzce ili kuzeyden Karadeniz, kuzeydoğudan Zonguldak, doğu ve güneyden Bolu, batıdan Sakarya ili ile kuşatılmıştır. Merkez ilçe dışında Akçakoca, Cumayeri, Çilimli, Gölyaka, Gümüşova, Kaynaşlı ve Yığılca adlarıyla yedi ilçeye ayrılmıştır. 2567 km² genişliğindeki ilin sınırları içerisinde 31 Aralık 2013'te 351.509 kişi yaşıyordu. Kilometrekare başına düşen nüfus yoğunluğu 137 idi. Diyanet İşleri Başkanlığı'na ait 2007 yılı istatistiklerine göre Düzce'de il ve ilçe merkezlerinde 105, kasabalarda elli bir ve köylerde 496 olmak üzere toplam 652 cami bulunmaktadır. İl merkezindeki cami sayısı elli ikidir.

BİBLİYOGRAFYA :

438 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Anadolu Defteri: 937/1530 (nşr. Ahmet Özkılınç v.dğr.), Ankara 1994, II, 537, 538, 540; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme,* II, 172; *Belediyeler Yıllığı,* Ankara 1949, I, 680; Zekâi Konrapa, *Bolu Tarihi,* Bolu 1960, s. 363; Rahmi Özkök, *Düzce-Bolu İsyanları,* İstanbul 1971; İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire,* Ankara 1992, s. 118; Kenan Ziya Taş, *Tapu Tahrir Defterlerine Göre 16. Yüzyılda Bolu Sancağı* (doktora tezi, 1993), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 54-55; Recep Efe, *Gölcük ve Düzce Depremleri 1999,* İstanbul 2000, tür.yer.; *Yeni Kent Yeni Yaşam Düzce* (Düzce Valiliği), Düzce 2002; *Düzce İl Gelişme Planı (DİGEP),* Düzce 2004; Halil İnalcık, *Kuruluş Dönemi Osmanlı Sultanları (1302-1481),* İstanbul 2010, s. 40-49; *Düzce Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri,* [baskı yeri yok] 2014; Halil Sahillioğlu, "1699'da Tefen Gölünün Etrafında Bulunan Bakir Orman", *Çele,* sy. 21, Ankara 1965, s. 4-6; Metin Tuncel, "Türkiye'de Yer Değiştiren Şehirler Hakkında Bir İlk Not", *İÜ Coğrafya Enstitüsü Dergisi,* sy. 20-21, İstanbul 1977, s. 122; Cengiz Orhonlu, "Osmanlı Bolusu", *TTOK Belleteni,* XLVII/326 (1975), s. 14, 18; Mehmet İ. Tunay, "Prusias ad Hypium", *a.e.,* L/329 (1975), s. 32; Zeynel Özlü, "19. Yüzyılda Düzce Kazasına Göçler", *Bilig,* sy. 61, Ankara 2012, s. 201-220.

METİN TUNCEL

E

EATON, Charles le Gai
(1921-2010)

Sûfî-gelenekselci ekole mensup müslüman düşünür ve yazar.

1 Ocak 1921'de İsviçre'nin Lozan şehrinde İngiliz bir anne ve babanın çocuğu olarak doğdu. Fransa'da büyüyen ve Fransız kültürünün hayranı olan annesi Ruth Muddock kurumsal dine karşı ve serbest düşünce yanlısı bir feministti. Annesi tarafından agnostik olarak yetiştirilen Eaton'ın ilk çocukluk yılları İngiltere'de geçti. Anglikan kilise kanunu uzmanı bir avukat olan babası Francis Errington'ı ergenlik dönemine doğru tanıdı. İngiltere ve İsviçre'de çeşitli okullarda okuduktan sonra orta öğrenimini İngiltere'nin en prestijli özel okulları arasında yer alan Charterhouse'da (Surrey) yaptı. Felsefeyi keşfettiği lise yıllarında Descartes, Kant, Hume, Spinoza, Schopenhauer ve Russell gibi önde gelen filozofların eserlerini okudu, fakat yazdıklarının spekülasyondan öteye gitmediğine kanaat getirdi. Bir hocasının, tanıdığı tek gerçek evrensel şüpheci olduğu şeklindeki övgüsüne muhatap oldu (Eaton, *A Bad Beginning,* s. 78). Bu dönemde şiir ve edebiyatla da ilgilendi. Roman yazan büyük babasının (Preston Muddock) etkisiyle roman yazmaya karar verdi; fakat ilk romanını (Curtain Raiser) yayımlama teşebbüsü başarısızlıkla sonuçlanınca bu hayalinden vazgeçti. Cambridge Üniversitesi'ne bağlı King's College'da iki yıl tarih dersleri aldı. Ardından II. Dünya Savaşı dolayısıyla askerî eğitim için The Royal Military College'a devam etti. Bu dönemde de asıl ilgi alanı yine felsefe ve edebiyattı. İngiliz felsefî roman yazarı Leo Myers'la yazışıp görüşmeye başladıktan sonra Myers'ın tavsiyesiyle Doğu dinleri üzerine araştırma yaptı ve Hindu Vedanta düşüncesiyle tanıştı. Çok sonra Müslümanlığı kabul etme hikâyesini anlattığı bir söyleşi yazısında ("Charles Le Gai Eaton, Former British Diplomat") birlik / tevhid fikri üzerine kurulan Vedanta öğretisini kendisine İslâm'ın yolunu açan temel unsur şeklinde niteleyecektir. Başta René Guénon (Abdülvâhid Yahyâ) ve Ananda Coomaraswamy olmak üzere gelenekselci (tradisyonalist) ekol mensuplarının görüşlerinden de bu vesileyle haberdar oldu. Bilhassa gelenekselci öğretinin modern çağa yönelik eleştirisinden etkilendi.

Askeriyeden ayrıldıktan sonra geçimini sağlamak için Londra'da yönetmen yardımcısı ve aktör olarak çalıştı. 1944'te yaptığı, kısa süren ilk evliliğinden Myers'ın ve babasının anısına Leo Francis adını verdiği bir oğlu oldu. Kısa bir müddet Jamaika'da yaşadıktan sonra İngiltere'ye döndü. Kahire Üniversitesi'nde İngiliz edebiyatı hocalığı yapmak üzere bir yıllığına Mısır'a gitti. Burada, bir diğer önemli İngiliz müslüman âlim ve düşünürü Martin Lings'le (Ebûbekir Sirâceddin) ve onun sayesinde sûfî düşünceyle tanıştı. İslâm'ın fıkhî tarafından ziyade tasavvufî yönünden etkilenen Eaton, aradığı hakikati İslâm'ın her şeyin kaynağı olarak gösterdiği "gerçek, yüce ve cemal sahibi Tanrı" inancında bulduğuna kanaat getirdi (*a.g.e.*, s. 247). 1951'de otuz yaşındayken Lings'in evinde kelime-i şehâdetle Müslümanlığa ilk adımını attı ve Hasan Abdülhakîm ismini aldı. Fakat bu dönemde henüz İslâmî bir hayat yaşamaya başlamamıştı. Tekrar Jamaika'ya giderek orada önce öğretmen, ardından gazeteci olarak çalıştı ve 1954'te İngiltere'ye döndü. 1956'da Jamaikalı bir ressamla ikinci evliliğini yaptı; bu evlilikten de ikisi kız, biri erkek üç çocuğu oldu. 1959'da İngiliz Dışişleri görevlisi olarak ailesiyle birlikte Jamaika'ya yerleşti. Bu dönem Eaton için İslâmî hayatın da başlangıcını teşkil etti. 1964'te Madras'ta (Hindistan), daha sonra Gana ve Trinidad'da diplomatlık yaptı. 1974'te temelli olarak İngiltere'ye döndü.

Charles le Gai Eaton

1975'te yeniden görüşmeye başladığı Lings aracılığıyla Şâzelî-Alevî tarikatına girdi ve aynı yıl Lozan'da yaşayan tarikat şeyhi Frithjof Schuon'ı (Îsâ Nûreddin) ziyaret etmek için İsviçre'ye gitti. Lozan'da doğan Eaton'ın, İslâm tasavvufu sayesinde yeniden doğuşu da Lozan'da gerçekleşmiş oldu (*a.ge.*, s. 347). 1977'de Dışişleri'nden erken emekliye ayrıldıktan sonra tamamen İslâmî faaliyetlere yöneldi. 1978'de Londra Merkez Camii'ne bağlı Londra İslâmî Kültür Merkezi'nin (Islamic Cultural Centre of London) müdürlüğüne getirilen Ezher mezunu İslâm âlimi Şeyh Zekî Bedevî'nin daveti üzerine, danışmanlık ve merkez tarafından çıkarılan *The Islamic Quarterly* dergisinin editörlüğü görevlerini yürütmeye başladı. Suudi yönetimi tarafından finanse edilen merkezde sûfî karşıtı Vehhâbî anlayışın baskın hale gelmesine ve Bedevî'nin üç yıl sonra müdürlükten uzaklaştırılmasına rağmen müslüman cemaatten kopmamak adına yirmi iki yıl boyunca merkezdeki hizmetini sürdürdü. Britanya müslüman cemaatinin gelişip güçlenmesini, Britanya'da İslâm'ın ve müslümanların doğru tanınmasını amaçlayan Britanya Müslüman Konseyi'nin de (1996) kurucuları arasında yer aldı.

26 Şubat 2010 tarihinde vefat eden Eaton, kitap ve makalelerinin yanı sıra İngiltere içinde ve dışında verdiği konferanslar ve yaptığı radyo / televizyon konuşmalarıyla hem İslâm'la ilgili Batı'daki olumsuz algıları gidermeye hem de müslüman cenahtaki radikal veya Vehhâbî eğilimlerin yanlışlığını göstermeye çalışmıştır. Eaton'ın, siyaset ile ideoloji arasında ayırım yaparak, İslâm açısından siyasetin dinin ayrılmaz bir parçası olduğunu söylemesi, İslâm'ın bir ideoloji durumuna indirgenmesini ise (Islamism / İslâmcılık) modern ve İslâm dışı bir durum olarak değerlendirmesi bilhassa önemlidir (*a.g.e.*, s. 351-352).

Yazılarında ve söyleşilerinde müslüman olan ve olmayan her modern insana seslenmek suretiyle mâneviyat merkezli bir hayata dönme çağrısında bulunan Eaton bilhassa İslâm'ın orta yol ve güzel ahlâk (edep) öğretilerini vurgulamıştır. Sağlığında her kesimden müslüman ve gayri müslimle temas halinde olmuş, aralarında önemli isimlerin de bulunduğu birçok İngiliz'in İslâm'ı seçmesinde etkili olmuştur. Sahip olduğu zengin tecrübe ve bilgi birikimi, Seyyid Hüseyin Nasr'ın ifadesiyle onu "İngilizce yazan günümüz İslâm âlimleri içinde en ileri görüşlü ve aynı zamanda en güçlülerinden biri" kılmıştır (*Tanrı'yı Hatırlamak*, "Takdim", s. 10). Sûfî-tradisyonalist ekole mensup entelektüel ve aynı zamanda Sünnî müslüman kimliğiyle XX. yüzyılın en önemli müslüman düşünür ve yazarlarından biri ve Britanya müslüman cemaatinin en önemli kale taşı kabul edilen Eaton bazı dostları tarafından "İslâm'ın sesi" şeklinde tanımlanmıştır.

Eserleri. 1. *The Richest Vein: Eastern Tradition and Modern Thought* (New York 1949). Eaton'ın Doğu dinleri ve Batı düşüncesi üzerine müslüman olmadan önce yazdığı yazılardan meydana gelen kitap ünlü şair ve yayıncı T. S. Eliot tarafından yayımlanmıştır. Kitabın birinci bölümünde Hindu, özellikle Vedanta öğretisiyle Zen Budizm ve Taoizm öğretileri, ikinci bölümde Max Plowman, L. H. Myers ve Aldous Huxley gibi İngiliz yazarlarının yanı sıra Guénon ve Coomaraswamy gibi tradisyonalist düşünürlerin görüşleri ele alınmaktadır. **2.** *King of the Castle: Choice and Responsibility in the Modern World* (London 1977). İnsanın mahiyetini ve dünyadaki konumunu ele alan kitap, modern çağın bilim ve teknolojiye dayalı pozitivist-seküler hayat anlayışıyla insanı Tanrı'nın halifesi olarak gören Tanrı merkezli geleneksel hayat anlayışı arasındaki farkı gözler önüne sermekte, dinin bütün kutsal biçimleriyle tekrar insan hayatının merkezine yerleştirilmesinin gerekliliğine ve modern insanın bu yöndeki sorumluluğuna işaret etmektedir. Basıldığı yılda *The Times* gazetesi yazarlarından Bernard Levin'in övgü niteliğinde bir değerlendirme yazısına konu olan kitabın Türkçe'ye iki ayrı çevirisi yapılmıştır (*Beşerin Kumdan Kaleleri*, trc. Selahattin Ayaz, İstanbul 2000; *Kalenin Kralı: Modern Dünyada İnsanın Tercih ve Sorumluluğu*, trc. Birol Çetinkaya, haz. Ahmet Aydoğan, İstanbul 2000). **3.** *Islam and the Destiny of Man* (Albany NY 1985). İslâm'ı ve müslüman olmanın anlamını inanç, tarih ve toplumsal hayat boyutları üzerinden, aynı zamanda dinin hakikatine ve paradoksal insan tabiatına atıfla ortaya koyan eser, İslâm üzerine İngilizce yazılmış en iyi ve en çok okunan kitaplardan biri kabul edilmektedir. Eser Türkçe'nin yanı sıra (*İslâm ve İnsanlığın Kaderi*, trc. İhsan Durdu, İstanbul 1992) birçok dile tercüme edilmiştir. **4.** *Remembering God: Reflections on Islam* (Cambridge 2000). Yazarın kendi dinî tecrübesinden hareketle İslâm'ın zikrullah üzerine kurulu hayat tasavvurunu İslâm-Batı ilişkisi ve gelenek-modernite karşıtlığı üzerinden ortaya koymaktadır. Eserde genelde din, özelde İslâm olgusu hem toplum, siyaset, bilim, mimari, tabiat ve cinsler arası ilişkilere uzanan zâhirî yönüyle hem Tanrı bilinci ve iman, ruh-beden ilişkisi ve nefis terbiyesi, gelecek ve âhiret konularını kapsayan bâtınî yönüyle ele alınmaktadır. Eaton'ın bir nevi mânevî otobiyografisi kabul edilen kitap farklı dillerin yanı sıra Türkçe'ye de çevrilmiştir (*Tanrı'yı Hatırlamak: İslâm Üzerine Düşünceler*, trc. Salime Leyla Gürkan, İstanbul 2003, 2007). **5.** *A Bad Beginning and the Path to Islam* (Cambridge 2010). Eaton'ın profan otobiyografisi ya da müslüman olmadan önceki Gai Eaton'ı anlattığı bir biyografi olarak tanımladığı kitap, yazarının çocukluğundan itibaren tuttuğu günlüklerden hareketle sıra dışı çocukluğunu ve İslâm'a dönmeden önceki eksantrik hayatını, aynı zamanda başta hakikat ve aidiyet arayışı olmak üzere kendisini İslâm'a götüren sebepleri konu edinmektedir. Vefatından kısa süre önce yayımlanan kitabında Eaton, müslüman olmadan önceki kendisiyle müslüman olduktan sonraki kendisi arasına mesafe koymak adına kendisinden üçüncü kişi olarak bahsetmektedir. **6.** *Reflections* (Cambridge 2013). Müellifin, İslâm ve günümüz toplumundaki yeri üzerine 1978-1996 yılları arasında BBC Radyosu'nda yaptığı konuşmalardan (Short Talks on Islam) oluşmaktadır. İslâm'a ait temel ilkelerin her kesime hitap eden arı ve duru, aynı zamanda hikmet ve latife yüklü bir dille aktarıldığı bu konuşmalar İslâm'ın bilhassa mâneviyat ve tefekkür boyutlarını öne çıkarmaktadır. Eaton'ın sağlığında yayımlanan diğer iki çalışması ise İslâm'da Tanrı fikri üzerine kaleme aldığı risâle tarzındaki *The Concept of God in Islam* (2005) ile meşhur hadis derlemesi *Mişkâtü'l-meṣâbîḥ*'ten yaptığı seçkileri içeren ve Jeremey Henzell-Thomas'ın kapsamlı giriş yazısıyla birlikte yayımlanan *The Book of Hadith: Sayings of the Prophet Muhammad from the Mishkat Al Masabih*'tir (Bristol 2008).

Eaton'ın çeşitli kitap, dergi ve internet sitelerinde yayımlanmış yazı ve konuşmalarından başlıcaları şunlardır: "The Earth's Complaint" (*The Essential Sophia*, ed. S. H. Nasr – K. O'Brien, Bloomington, Ind. 2006); "Knowledge and its Counterfeits" (*Science and the Myth of Progress*, ed. M. M. Zarandi, Bloomington Ind. 2003); "Tradition and Human Society" (*In Quest of the Sacred: The Modern World in the Light of Tradition*, ed. S. H. Nasr – K. O'Brien, Oakton VA 1994); "The Concept of Justice in Islam" (thebook.org/resource/aoi4.html); "Islam is 'The Middle Way'" (http://www.livingislam.org/k/hges_e.html); "Knowledge and its Counterfeit" (*Studies in Comparative Religion*, VIII/1 [1974]); "The Only Heritage We Have" (*a.g.e.*, VIII/2 [1974]); "What We Are and Where We Are" (*a.g.e.*, VIII/3 [1974]); "Man as Viceroy" (*a.g.e.*, VII/4 [1973]); "Knowledge and the Sacred: Reflections on Seyyed Hossein Nasr's Gifford Lectures" (*a.g.e.*, XV/3-4 [1983]); "(Book Review) Faith and Belief by Wilfred Cantwell Smith" (*Journal of Muslim Minority Affairs*, X/1 [1989]); "(Book Review) Sacred Art in East and West: Its Principles and Methods by Titus Burckhardt" (*Studies in Comparative Religion*, III/1 [1969]). Eaton, İslâm düşüncesine ve İslâm'ın evrensel mesajını doğru bir şekilde duyurmaya yönelik katkılarından dolayı Association of Muslim Social Scientists (UK) tarafından "Building Bridges Award 2002" ve The Muslim News tarafından "Allama Iqbal Award for Creativity in Islamic Thought 2004" ödüllerine lâyık görülmüştür.

BİBLİYOGRAFYA :

Gai Eaton, *İslam ve İnsanlığın Kaderi* (trc. İhsan Durdu), İstanbul 1992; a.mlf., *Tanrı'yı Hatırlamak: İslâm Üzerine Düşünceler* (trc. Salime Leyla Gürkan), İstanbul 2007; a.mlf., *A Bad Beginning and the Path to Islam*, Cambridge 2010; "Charles Le Gai Eaton, Former British Diplomat" (16.01-30.04.2006; http://www.islamreligion.com/articles/166/viewall/); "The Talented Mr Gai Eaton", *Emel*, nr. 1, Sept/Oct 2003 (http://www.emel.com/article?id=1&a_id=1164); H. A. Hellyer, "On the Passing of Charles Le Gai Eaton: Remembering the UK's eloquent voice for Islam" (10.03.2010; http://www.thenational.ae/news/remembering-the-uks-eloquent-voice-for-islam); Kristiane Backer, "Tribute to the British Muslim Gai Eaton: Glamour and Humility" (19.04.2010; http://en.qantara.de/Glamour-and-Humility/8309c162/index.html); Salime Leyla Gürkan, "Vefeyât: Hasan Charles Le Gai Eaton (1921-2010)", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 28, İstanbul 2012, s. 175-177.

Salime Leyla Gürkan

EBEDİYET
(الأبديّة)

Allah Teâlâ'nın sonsuz oluşu yanında hâricî vücutları son bulan mümkin varlıkların mahiyetlerinin ilm-i ilâhîde devam ettiğini ifade eden bir terim

(bk. EZELİYET; SERMEDÎ).

EBÛ AVN el-HORASÂNÎ
(أبو عون الخرساني)

Ebû Avn Sâhibü'd-devle Abdülmelik b. Yezîd el-Horasânî (ö. 168/784-85)

Abbâsî ihtilâlinin önde gelen dâî, kumandan ve valilerinden.

Daha çok Ebû Avn künyesiyle bilinir. Horasânî nisbesiyle meşhur olmakla birlikte Cürcânî, Ezdî, Atekî nisbeleriyle de anılır. Ezd kabilesine mensup Hunâ' boyunun âzatlısı olduğu ve Abbâsî ihtilâl hareketi öncesi Cürcân'da yaşadığı bilinmektedir. Abbâsî davetinin ilk dönemlerinde Cürcân'da bölgenin baş dâîsi Bükeyr b. Mâhân tarafından hizmete alındı, Cürcân'da Abbâsîler'in en önemli dâîsi haline geldi ve on iki nakîbden biri oldu. Muhammed b. Ali'nin ölümünün ardından yerine geçen oğlu İbrâhim el-İmâm'ı Cürcânlı Şiîler ile birlikte 125'te (743) Mekke'de ziyaret etti, ancak Emevî aleyhtarı faaliyetleri yüzünden Emevî Halifesi II. Mervân'ın emriyle bölge valisi tarafından tutuklandı.

129'da (746) Ebû Müslim Horasan'da Abbâsî ayaklanmasını başlatınca Ebû Avn, İmam İbrâhim'in emri üzerine Cürcân'daki Abbâsî taraftarlarından topladığı mallarla birlikte Ebû Müslim'in ordusuna katıldı (Taberî, VII, 363). Kahtabe b. Şebîb'in ordusunda Cürcân askerlerinden oluşan birliğin kumandanlığını yaptı. Kahtabe'nin yanında Ebîverd, Tûs, Nîşâbur ve Cürcân'ın zaptında bulundu. 131 (748-49) yılında Kahtabe kendisini Rey ile Hemedan arasındaki Destabâ'da toplanan Hâricîler üzerine gönderdi. Hâricîler'i bozguna uğratan Ebû Avn Ebher'e ulaştı ve orada üç ay kalıp bölgede güvenliği sağladı. Ebher'de iken, Kahtabe'nin emriyle İsfahan'ı ele geçirecek olan Âmir b. İsmâil'e yardım için 500 kişilik bir askerî birlik gönderdi. Kahtabe Nihâvend'i almaya çalışırken Ebû Avn'ı Mâlik b. Tarîf'le birlikte büyük bir orduyla Şehrizor'a yolladı. Ebû Avn yapılan savaşta Emevî Valisi Osman b. Süfyân'ı öldürüp bölge ile aynı adı taşıyan şehri zaptetti (Belâzürî, III, 137). Ardından son Emevî halifesi II. Mervân ile mücadele eden ordunun kumandanlığına getirildi. 132 yılı Saferinde (Eylül-Ekim 749) Musul'a yönelen Ebû Avn, Musul'un zaptından sonra el-Cezîre bölgesinin diğer şehirlerini de ele geçirmek için seferber oldu. Bunu haber alan II. Mervân da Harran'dan ayrılıp bölgedeki bütün Emevî taraftarlarını yanında topladı ve iki ordu Büyük Zap Suyu civarında karşı karşıya geldi. Yapılan savaşta Abbâsîler'in zafer kazanmasında Ebû Avn önemli rol oynadı. Daha sonra el-Cezîre ve Suriye'deki şehirlerin zaptına katıldı. Bazı kaynaklarda onun, Emevî Halifesi Mervân'ı takip ederek Dımaşk şehrine kadar geldiği ve pek çok kişiyi öldürdüğü rivayet edilir (Dîneverî, s. 366).

Abbâsî orduları başkumandanı Abdullah b. Ali b. Abdullah ve kardeşi Sâlih'in, Dımaşk'ın ele geçirilmesinin ardından Filistin'deki Ebûfutrus nehri kenarında Emevîler'i bozguna uğrattığı savaşta Ebû Avn da ordu kumandanlarından biriydi. Ebü'l-Abbas es-Seffâh, Sâlih b. Ali'yi II. Mervân'ın peşinden Mısır'a gönderdiğinde Sâlih ordusunun öncü birliğinin başına Ebû Avn'ı getirdi. Taraflar arasında meydana gelen şiddetli savaşta Mervân'ın ordusu bozguna uğradı. Daha sonra yakalanıp öldürülen Mervân'ın başı Ebû Avn'a gönderildi. Ebû Avn Fustat'ın kuzeyinde ileride Asker diye adlandırılacak olan, caddeleri ve çarşılarıyla meşhur bir dış mahalle tesis etti. Burası daha sonra Abbâsî idarecilerinin Mısır'daki ikametgâhı oldu. Ebû Avn mahalleyi iskân ederek bir yapılaşma projesi başlattı. Bu projede bir su kanalı, dârülimâre ve bir mescid de (Mescid-i Avf) vardı. Ebû Avn, 133'te (751) Halife Ebü'l-Abbas tarafından Sâlih b. Ali'nin yerine Mısır valiliğine tayin edildi (Kindî, s. 101).

Ebû Avn 5 Rebîülâhir 136'da (8 Ekim 753) valilikten azledildi, yerine Filistin ve İfrîkıye valiliği uhdesinde bırakılan Sâlih b. Ali tayin edildi. Sâlih b. Ali onu bir ordunun başında Abbâsî hâkimiyetini kurmak için Kuzey Afrika bölgesine yolladı. Ancak Halife Ebü'l-Abbas es-Seffâh'ın aynı yıl ölümü üzerine Mısır'a geri çağrıldı. Ebû Avn ordusuyla önce Berka'ya geldi, orada bir mescid yaptırdı ve Mısır'a döndü. Hemen sonra Hâricî Hakem b. Dab'an el-Cüdâmî'nin ayaklanmasını bastırmak için Filistin'e gönderildi ve isyan kanlı bir şekilde bastırıldı. Ardından Mısır valiliğine tayin edildi. Ebû Avn 26 Ramazan 137'de (15 Mart 755) Mısır'a girip Asker şehrine yerleşti. Yeni halife Ebû Ca'fer el-Mansûr 15 Rebîülevvel 141'de (26 Temmuz 758) Ebû Avn'ı görevden alıp yerine Abbâsî nakiblerinden Ebû Uyeyne Mûsâ b. Kâ'b et-Temîmî'yi görevlendirdi. Ebû Avn, aynı yıl Horasan Valisi Abdülcebbâr el-Ezdî'nin isyanını bastırmak üzere Mansûr'un mevlâsı Ebü'l-Hâsib'le birlikte Horasan'a gönderildi. Ayaklanma bastırılınca her ikisi de halife tarafından bu sırada Taberistan'da başlatılan diğer bir ayaklanmayı bastırmakla görevlendirildi. Taberî'nin kaydettiği (VII, 547), Ebû Avn'ın 144'te (761-62) Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'a Horasan'dan gönderdiği bir mektup onun bu sırada Horasan valisi olduğu şeklinde yorumlanmıştır (*The Encyclopaedia of Islam Three*, fas. 1, s. 22). Ebû Avn mektubunda Horasan ahalisinin kendisine ilgi göstermeyip Ehl-i beyt'ten Muhammed b. Abdullah el-Mehdî'ye meylettiğini bildirdi, bunun üzerine halife yanında hapsettiği Muhammed b. Abdullah'ı öldürttü. Ebû Avn'ın oğlu Avn da Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından sarayda görevlendirildi.

Üstâzsîs'in 150 (767) yılında Horasan'da başlattığı büyük isyanın bastırılmasında önemli rol oynayan Ebû Avn 152'de (769) bölge valiliğinden azledildi. 159'da (776) yeni halife Mehdî-Billâh onu yine Horasan'da ulûhiyyet iddiasıyla ortaya çıkan Mukanna' üzerine gönderdi, ancak başarılı olamayınca yerine Muâz b. Müslim'i tayin etti. Humeyd b. Kahtabe'nin ölümünün ardından halife tarafından aynı yıl ikinci defa Horasan valiliğine getirildi, fakat ertesi yıl azledildi (Taberî, VIII, 128). Ebû Avn emrindeki Cürcân asıllı askerleriyle birlikte Horasan'dan Bağdat'a döndü ve halifenin kendisine tahsis ettiği bölgeye yerleşti. Burası Rabazu Ebû Avn diye isimlendirilmiştir. Ebû Avn 168 (784-85) yılında Bağdat'ta vefat etti (Yezîd b. Muhammed el-Ezdî, s. 252). Ancak Taberî Halife Mehdî'nin onu 169'da (785-86) hasta yatağında ziyaret ettiğini rivayet eder (*Târîḫ*, VIII, 180). Gerek Abbâsîler'in iktidarı ele geçirmesi gerekse ilk dönemde devletin temellerinin atılması ve yerleşmesinde önemli rolü olan Ebû Avn kaynaklarda alçak gönüllü, güzel ahlâklı, sadık bir kişi olarak tanıtılır. Halife Mehdî yaşantı tarzı ve sonsuz sadakati sebebiyle ona karşı saygılı davranmış, onu kendisi için gümüş veya altından bir ev inşa edilmeye lâyık biri olarak nitelemiştir (*a.g.e.*, a.y.).

BİBLİYOGRAFYA :

Halîfe b. Hayyât, *Târîḫ* (nşr. Mustafa Necîb Fevvâz), Beyrut 1995, s. 285, 291; İbn Abdülhakem, *Fütûḥu Mıṣr ve'l-Maġrib* (nşr. Ali M. Ömer), Kahire 1415/1995, s. 162, 185, 269; Fesevî, *el-Maʿrife ve't-târîḫ* (nşr. Ekrem Ziyâ el-Ömerî), Medine 1410/1990, I, 136; Belâzürî, *Ensâb*, III,

134-137; Dîneverî, *el-Aḫbârü't-ṭıvâl*, s. 366-367; Ya'kūbî, *el-Büldân* (nşr. M. Emîn Dannâvî), Beyrut 1422/2002, s. 42, 138; *Aḫbârü'd-devleti'l-ʿAbbâsiyye* (nşr. Abdülazîz ed-Dûrî – Abdülcebbâr Muttalibî), Beyrut 1971, tür.yer.; Taberî, *Târîḫ* (Ebü'l-Fazl), VII, tür.yer.; VIII, 31-38, 116, 123, 128, 180; İbn A'sem el-Kûfî, *el-Fütûḥ*, Beyrut 1406/1986, VIII, 355-356, 360-361; İbn Abdürabbih, *el-ʿİḳdü'l-ferîd* (nşr. Abdülmecîd et-Terhînî – Müfîd M. Kumeyha), Beyrut 1404/1983, V, 223-224; Yezîd b. Muhammed el-Ezdî, *Târîḫu'l-Meuṣıl* (nşr. Ali Habîbe), Kahire 1387/1967, s. 125-126, 129, 132, 134-135, 140, 236, 252; Mes'ûdî, *et-Tenbîh*, s. 249, 303; a.mlf., *Mürûcü'ẕ-ẕeheb* (nşr. Müfîd M. Kumeyha), Beyrut 1986, III, 298-299, 310-311; Kindî, *el-Vülât ve'l-ḳuḍât* (Guest), s. 96, 101, 102-103, 105-106, 355; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem* (nşr. Ebü'l-Kāsım İmâmî), Tahran 2000, III, 323, 324, 330, 446-447; VII, 301, 302, 305, 315, 322; VIII, 230, 237; İbn Asâkir, *Târîḫu Dımaşḳ* (Amrî), XV, 10, 20; XXV, 6; XXXVII, 180-182; LVII, 346; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam* (Atâ), VII, 301-302, 321; Yâkūt, *Muʿcemü'l-büldân*, Beyrut 1977, III, 25; IV, 123; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V, tür.yer.; VI, 39, 41, 46; İbn Hallikân, *Vefeyât*, I, 443; E. L. Daniel, *The Political and Social History of Khurasan under Abbasid Rule: 747-820*, Minneapolis 1979, s. 40-41, 48, 76, 135, 142; Abdülazîz ed-Dûrî, *el-ʿAṣrü'l-ʿAbbâsiyyü'l-evvel*, Beyrut 1997, s. 46-47, 52; K. V. Zetterstéen, "Abū ʿAwn", *EI²* (Ing.), I, 108; R. W. Bulliet, "Abū ʿAwn", *EIr.*, I, 260-261; Elad Amikam, "Abū ʿAwn ʿAbd al-Malik b. Yazīd al-Khurāsānī", *The Encyclopaedia of Islam Three*, Leiden 2010, fas. 1, s. 19-25.

OSMAN AYDINLI

EBÛ BEKİR b. SÂLİM
(أبو بكر بن سالم)

Ebû Bekr b. Sâlim b. Abdillâh b. Abdirrahmân es-Sekkāf el-Alevî el-Hadramî (ö. 992/1584)

Yemenli âlim, sûfî ve şair.

13 Cemâziyelâhir 919'da (Ağustos 1513) Yemen'in Hadramut bölgesindeki Terîm şehrinde doğdu. IV. (X.) yüzyıldan günümüze kadar Yemen'in dinî, fikrî, ilmî, idarî ve siyasî hayatında önemli rol oynayan, Hicaz'dan Hindistan'a kadar olan sahada faaliyet gösteren Bâ Alevî ailesine mensuptur. Kaynaklarda şeceresi, Alevî ailesinin kurucusu kabul edilen Alevî b. Abdullah (Ubeydullah) b. Ahmed b. Îsâ el-Muhâcir'e dayandırılır. Alevî b. Abdullah'ın soyu da Ca'fer es-Sâdık kanalıyla Hz. Peygamber'e ulaştırılır (Abdullah b. Muhammed b. Hâmid es-Sekkāf, s. 167-168).

Ebû Bekir, başta Ömer Bâ Şeybân, Abdullah b. Muhammed b. Sehl Bâ Kuşeyr, Ahmed b. Alevî Bâ Cahdeb, Ma'rûf b. Abdullah Bâ Cemâl, Muhammed b. Abdullah Bâ Mahreme olmak üzere birçok hocadan ders aldı. Babası Sâlim b. Abdullah'tan Aleviyye şeyhi Ahmed Şehâbeddin b. Abdurrahman b. Ali'den Medyeniyye hilâfeti aldı. Yirmili yaşlarda Terîm'in 15 km. doğusundaki İ'nât köyüne yerleşerek öğretim ve irşad faaliyetine başladı, şöhreti kısa sürede çevreye yayıldı. Yemen'in çeşitli bölgelerinden, Hindistan ve Kuzey Afrika'dan kendisine birçok talebe geliyordu. Böylece İ'nât köyü büyük bir yerleşim alanına dönüştü. En meşhur talebeleri Ahmed b. Muhammed el-Habeşî, Abdurrahman b. Muhammed el-Cufrî, Muhammed b. Alevî, Abdurrahman el-Bîd eş-Şihrî, Yûsuf el-Kādî, Hasan Bâ Şuayb, Ahmed b. Sehl, Muhammed b. Sirâceddin'dir (Şillî, II, 59).

Kaynaklarda Ebû Bekir b. Sâlim'in âlim ve büyük bir sûfî olduğu, Hadramut'taki birçok seyyid ailesi gibi malını mülkünü fakirlere dağıttığı, evinde her gün yüzlerce kişiye yemek verdiği kaydedilmektedir. İdareciler nezdinde büyükitibar gören Bâ Alevî ailesinin diğer fertleri gibi Ebû Bekir b. Sâlim'in de dönemin yöneticileriyle arası iyiydi. Hadramut'un büyük bir kısmına hükmeden Kesîrîler ailesinden Sultan Ömer b. Bedr Bû Tüveyrik ile aralarında çok sıkı bir ilişki vardı. Yemen'de özellikle Zebîd ve Hadramut bölgelerinde yetişen hemen bütün sûfîler gibi Ebû Bekir de İbnü'l-Arabî'nin fikirlerinden etkilenmiş, vahdet-i vücûd, hakîkat-i Muhammediyye, insân-ı kâmil gibi konular üzerinde durmuştur. 27 Zilhicce 992'de (30 Aralık 1584) İ'nât köyünde vefat eden Ebû Bekir'in mezarının üzerine büyük bir türbe inşa edilmiştir.

Eserleri. 1. *Miʿrâcü'l-ervâḥ ile'l-menheci'l-veḍḍâḥ*. Hakîkat-i Muhammediyye, mürşidin gerekliliği, tevhid, keramet, insân-ı kâmil, aşk, ruhların teşekkülü, ilm-i mükâşefe, ilm-i ledün, Kitap ve Sünnet'e bağlı olma gibi konuları içeren eser Ahmed Ferîd el-Mezîdî tarafından neşredilmiştir (Beyrut 2013). **2.** *Fetḥu'l-mevâhib ve buġyetü maṭlabi'ṭ-ṭâlib*. **3.** *Miftâḥu's-serâ'ir ve kenzü'z-zeḫâ'ir* (Kahire 1964). **4.** *Meʿâricü't-tevḥîd*. Ebû Bekir b. Sâlim'in Terîm'deki Mektebetü'l-Ahkâf'ta bulunan divanından bir şiiri Abdullah Muhammed el-Gazzâlî neşretmiştir (bk. bibl., eserlerinin yazma nüshaları için bk. Abdullah b. Muhammed el-Habeşî, *Meşâdirü'l-fikri'l-İslâmî*, s. 321).

Ebû Bekir b. Sâlim hakkında menâkıb türü eserler kaleme alınmış olup bazıları şunlardır: Abdullah b. Ebû Bekir Bâ Şuayb el-Vâsıtî, *ez-Zehrü'l-bâsim fî rüba'l-cennât fî menâḳıbi'ş-şeyḫ Ebî Bekr b. Sâlim Mevlâ ʿİnât;* Muhammed b. Abdurrahman b. Sirâceddin el-Hadramî, *Bülûġu'ẕ-ẓafer ve'l-meġānim fî menâḳıbi Ebî Bekr b. Sâlim;* Abdullah b. Ahmed el-Heddâr, *el-Cevâhir fî menâḳıbi şeyḫ el-ekâbir* (Kahire 1391/1971); Abdullah b. Ahmed b. Cendân, *el-Vüfûdü'l-vâride ʿalâ seyyidinâ Ebî Bekr b. Sâlim es-Seḳḳāf* (Şillî, II, 61; Ayderûs b. Ömer el-Habeşî, II, 962).

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Bekir b. Sâlim, *Miʿrâcü'l-ervâḥ ve'l-menhecü'l-veḍḍâḥ* (nşr. Ahmed Ferîd el-Mezîdî), Beyrut 2013, tür.yer.; Abdülkādir el-Ayderûsî, *en-Nûrü's-sâfir*, s. 368-369; Şillî, *el-Meşreʿu'r-revî fî menâḳıbi Benî ʿAlevî*, Kahire 1982, II, 58-62; Abdullah b. Muhammed b. Sâlim Bâ Kesîr el-Kindî, *Rıḥletü'l-eşvâḳı'l-ḳaviyyeilâ mevâṭını's-sâdeti'l-ʿAleviyye* (nşr. Abdullah b. Muhammed b. Hâmid es-Sekkāf), Beyrut 1405/1985, s. 45-47; Ayderûs b. Ömer el-Habeşî, *ʿİḳdü'l-yevâḳîti'l-cevheriyye ve simṭü'l-ʿayni'ẕ-ẕehebiyye bi-ẕikri ṭarîḳı's-sâdâti'l-ʿAleviyye* (nşr. Abdullah b. Muhammed b. Ebû Bekir b. Abdullah Bâ Zîb), Amman 1432/2011, II, 960-965; *Hediyyetü'l-ʿârifîn*, I, 238; R. B. Serjeant, *The Saiyids of Hadramawt*, London 1957, s. 17-18; Sâlih el-Hâmid, *Târîḫu Ḥaḍramevt*, Cidde 1388/1968, I, 68, 69; Abdullah Muhammed el-Habeşî, *eṣ-Ṣûfiyye ve'l-fuḳahâ' fi'l-Yemen*, San'a 1396/1976, s. 70, 80; a.mlf., *Meşâdirü'l-fikri'l-İslâmî fi'l-Yemen*, Beyrut 1408/1988, s. 321; Abdurrahman b. Ubeydullah es-Sekkāf, *Muʿcemü büldâni Ḥaḍramevt*, San'a 2002, s. 555; Abdullah b. Muhammed b. Hâmid es-Sekkāf, *Târîḫu'ş-şuʿarâ'i'l-ḥaḍramiyyîn*, Kahire 2004, I, 167-171; Emîn b. Ahmed es-Sa'dî, *eṣ-Ṣûfiyye fî Ḥaḍramevt*, Riyad 2011, s. 125-128; Amin Buxton, *Imams of the Walley*, Western Cape 2012, s. 36-40; Abdullah Muhammed el-Gazzâlî, "Ebû Bekir es-Seḳḳāf ve Tâ'iyyetüh", *MMMA* (Küveyt), XL/2 (1417/1969), s. 111-140; Kazuhiro Arai, "Abū Bakr b. Sālim", *The Encyclopaedia of Islam Three*, Leiden 2010, fas. 1, s. 25, 26.

MEHMET YILDIZ

EBÛ GUDDE, Abdülfettâh
(عبدالفتّاح أبو غدّة)

Ebû Zâhid Abdülfettâh b. Muhammed b. Beşîr Ebî Gudde el-Kureşî el-Mahzûmî (1917-1997)

Halepli âlim.

9 Mayıs 1917'de Halep'te doğdu. Sahâbî Hâlid b. Velîd'in soyundan geldiği kaydedilir. Babası dokuma ticareti yapıyordu. İlk öğrenimini tamamladıktan sonra çalışma hayatına atıldı. On dokuz yaşında iken ticareti bırakıp Halep'in ünlü Hüsreviyye Medresesi'ne kaydoldu. Buradan mezun olunca (1942) Kahire'ye giderek Ezher Üniversitesi Şeriat Fakültesi'nde okudu (1944-1948). Aynı üniversitenin Arap Dili

Abdülfettâh Ebû Gudde

ve Edebiyatı Fakültesi'nde iki yıl öğretim metotları ihtisası yaparak pedagoji diploması aldı, ardından Halep'e döndü. Ebû Gudde'nin talebeliğinde ders okuduğu hocaları dışında yararlandığı başlıca hocaları arasında Îsâ el-Beyânûnî, Muhammed Râgıb et-Tabbâh, Ahmed Muhammed ez-Zerkā, Mustafa Ahmed ez-Zerkā, Ahmed Muhammed Şâkir ve Ebü'l-Fazl İbnü's-Sıddîk el-Gumârî gibi ünlü isimler sayılabilir. Yetişmesinde hocası Zâhid Kevserî'nin ayrı bir yeri vardır. İlk oğluna Zâhid adını vermesi, bazı eserlerini ona ithaf etmesi ve kendini Kevserî diye yine ona nisbet etmesi bunu göstermektedir. Kevserî'ye olan bu bağlılığı onun Suudi Arabistan'da Selefî / Vehhâbî çevrelerin baskısına muhatap olmasına yol açtı. Çeşitli hocalarından 119 icâzet alarak devrinin en çok icâzet sahibi âlimlerinden biri oldu. Nûreddin Itr, Muhammed Avvâme, Mahmûd Mîre, Hasan el-Katırcî, Nurettin Boyacılar ve Nurettin Yıldız gibi şahsiyetler onun talebeleri arasında yer aldı. Birçok ilim adamının kendisinden "allâme" diye söz ettiği Ebû Gudde bilhassa Arap dili, fıkıh ve hadis alanlarında uzmanlaştı.

Mısır'dan Halep'e döndükten sonra burada Hannânu, Me'mûn ve Sanâi' gibi liselerde muallimlik, Şa'bâniyye ve Hüsreviyye medreselerinde müderrislik yaptı (1951-1962). Ardından siyasete atıldı, Suriye Meclisi'ne milletvekili seçildi (1962). Meclisin feshedilmesi üzerine Dımaşk Üniversitesi İslâm Hukuku Fakültesi'ne tayin edildi. 1965'te Suudi Arabistan'a gitti, daha sonraları Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye'ye dönüşen İslâm Hukuku ve Arap Dili fakültelerinde ders vermeye başladı. Yaz tatili için geldiği Halep'te dinin saygınlığını zedeleyeceğini düşündüğü bazı girişimlere karşı çıkması yüzünden tutuklanarak hapse atıldı (1966). Yaklaşık bir yıl sonra hapisten çıkınca Riyad'a gidip yerleşti. Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye'de yirmi üç yıl hocalık yaptıktan sonra Kral Suûd Üniversitesi'ne geçti (1988), buradaki iki yıllık hocalığının ardından emekliye ayrıldı (1990). Sudan, Yemen, Katar, Hindistan ve Pakistan gibi ülkelerin üniversitelerinde misafir hoca olarak bulundu, aralarında Türkiye'nin de yer aldığı pek çok ülkede yapılan ilmî toplantılara katıldı. Otuzdan fazla ülkede yüzlerce şehre gitti, bu sebeple devrinde "ilim seyyahı" diye nitelendi (Muhammed b. Abdullah Âlû Reşîd, s. 115). Emekli olduktan sonra kendini telif ve tahkik çalışmalarına verdi. Sağ gözündeki retina yırtılması üzerine hastalandı ve 17 Şubat 1997'de Riyad'da vefat etti. Vasiyeti üzere Medîne'ye nakledilerek Cennetü'l-baki'da defnedildi. Ebû Gudde yumuşak huylu, alçak gönüllü, ağır başlı, vefalı, hocalarına karşı saygılı, zarif ve duygusal kişiliğiyle tanınır. Vaktini iyi değerlendirmesi, az konuşması, müslümanların dertleriyle ilgilenmesi onun özelliklerindendir. Ebü'l-Hasan en-Nedvî kendisini "değişik ilimlerde uzman, ilmî dirâyet sahibi, isabetli görüşleri olan, büyük gayretiyle selef âlimlerinin hâtırası, rabbânî bir âlim" diye nitelendirmiştir (*Ṣafaḥât*, Ebü'l-Hasan en-Nedvî'nin takrizi, s. 12).

Eserlerinde Ebû Gudde'nin muhakkik ve münekkit kimliği öne çıkmış, kendi sahasındaki önemli âlimleri, aralarında hocalarının da bulunduğu pek çok âlimi eleştirmekten çekinmemiştir. Tahkik ettiği kitaplara koyduğu zengin notlarla ve hazırladığı geniş indekslerle bu eserlerin hacimlerini bazan birkaç kat genişletmiş, yayımladığı eserlerin yeni baskılarına zengin ilâveler yapmıştır. Ebû Gudde hocalığı yanında önemli görevlerde de bulunmuş, Halep'te liselerin müfredatını, Suudi Arabistan'da İmam Muhammed b. Suûd Üniversitesi İslâm Hukuku Fakültesi ve Yüksek Hukuk Enstitüsü'nün ders programlarını hazırlamış, Dımaşk Üniversitesi İslâm Hukuku Fakültesi bünyesindeki *Fıkıh Ansiklopedisi*'nin *(el-Mevsûʿatü'l-fıḳhiyye)* müdürlüğünü yapmış, Suudi Arabistan ve Irak'ta el-Meclisü'l-ilmî üyeliğini, İhvân-ı Müslimîn Teşkilâtı'nın Suriye liderliğini, Râbıtatü'l-âlemi'l-İslâmî'nin kurucu konsey üyeliğinin Suriye temsilciliğini ifa etmiştir. Hadis ilmine yaptığı katkılardan dolayı Fas Kralı II. Hasan ve Bruney Sultanı Hasan Belkıye (Hasanal Balkiah) tarafından ödüllendirilmiştir (Uluslar Arası Hadise Hizmet Ödülü, 1995).

Eserleri. 1. *Lemeḥât min târîḫi's-sünne ve ʿulûmi'l-ḥadîs* (Beyrut 1404/1984; Pakistan 1404; Beyrut 1417, 2008) (trc. Enbiya Yıldırım, *Mevzû Hadisler: Sened ve Metin Yönüyle* [İstanbul 1995]). **2.** *el-İsnâd mine'd-dîn* (Beyrut 1412/1992). **3.** *Ṣafḥa müşriḳa min târîḫi semâʿi'l-ḥadîs ʿinde'l-muḥaddişîn* (*el-İsnâd mine'd-dîn* ile birlikte yayımlanmıştır). **4.** *es-Sünnetü'n-nebeviyye ve beyânü medlûlihâ eş-şerʿî ve't-taʿrîf bi-ḥâli Süneni'd-Dâreḳuṭnî* (Beyrut 1412/1992) (trc. Harun Reşit Demirel, "Sünnet Kavramının Hukukî Anlamı ve Dârekutnî'nin Sünen'i Üzerine Bir İnceleme" [www.dinbilimleri.com/dergi/cilt5/say1/makale/demirel.pdf]; Enbiya Yıldırım – Mesut Duman, "Sünnet İfadesinin Dinî Anlamı ve Dârekutnî'nin Sünen'inin Konumu" [*Usûl İslâm Araştırmaları*, sy. 5 [Adapazarı 2006], s. 77-108]). **5.** *Taḥḳîḳu ismeyi'ş-Ṣaḥîḥayn ve'smi Câmiʿi't-Tirmiẕî* (Beyrut 1414/1993). **6.** *Aḫṭâʾü'd-duktûr Taḳıyyüddîn en-Nedvî fî taḥḳîḳi kitâbi Ẓaferi'l-emânî* (Abdülhay el-Leknevî'nin *Ẓaferü'l-emânî*'si ile birlikte yayımlanmıştır [Beyrut 1416]). **7.** *Mesʾeletü ḫalḳi'l-Ḳurʾân ve eseruhâ fî ṣufûfi'r-ruvât ve'l-muḥaddişîn ve kütübi'l-cerḥ ve't-taʿdîl* (Halep, ts.; Beyrut 1426/2005). Müstakil olarak basılmadan önce Ebû Gudde'nin başka bir çalışması içerisinde yer alan bu risâle (Zafer Ahmed et-Tehânevî, *Ḳavâʿid fî ʿulûmi'l-ḥadîs*, s. 361-380, dipnot) Mücteba Uğur tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir ("Halk-ı Kur'ân Meselesi", *AÜİFD*, XX [Ankara 1975], s. 307-321). **8.** *Ümerâʾü'l-müʾminîn fi'l-ḥadîs* (Münzirî'nin *Cevâbü'l-ḥâfıẓ* ve Ebû Gudde'nin *Kelimât*'ı ile birlikte yayımlanmıştır [Beyrut 1411], s. 103-125). **9.** *Ḫuṭbetü'l-ḥâce leyset sünne fî müstehelli'l-kütüb ve'l-müʾellefât* (Beyrut 1420/1999, 2008). **10.** *el-ʿUlemâʾü'l-ʿuzzâb elleẕîne âşerü'l-ʿilme ʿale'z-zevâc* (Beyrut 1402/1982, 1416/1996, 2008; Riyad 1403/1983; Lahor 1403/1983). **11.** *Terâcimü sitte min fuḳahâʾi'l-ʿâlemi'l-İslâmî fi'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer ve âşâruhümü'l-fıḳhiyye* (Beyrut 1417/1997, 2010). **12.** *Ṣafaḥât min ṣabri'l-ʿulemâʾ ʿalâ şedâʾidi'l-ʿilm ve't-taḥṣîl* (Beyrut 1391/1971, 1418/1997; nşr. Selmân Ebû Gudde, Beyrut 1424/2003, 2012; trc. Faruk Beşer, *İlim Uğrunda*, İstanbul 1985; Serdar Yolaçan, *İlim Uğruna*, İstanbul 2006). **13.** *Ḳıymetü'z-zemen ʿinde'l-ʿulemâʾ* (Beyrut 1404/1984, 1407/1987, 1426/2005; Lahor 1405/1985; Kahire 1406/1986) (trc. Enbiya Yıldırım, *İslâm Âlimlerinin Gözüyle Zamanın Kıymeti*, İzmir 1995). **14.** *Menhecü's-selef fi's-süʾâli ʿani'l-ʿilmi ve teʿallümi mâ yeḳaʿu ve mâ lem yeḳaʿ* (Beyrut 1412/1992, 2008). **15.** *Nemâẕic min resâʾili'l-eʾimmeti's-selef ve edebihimi'l-ʿilmî* (Beyrut 1417/1996). **16.** *er-*

Resûlü'l-muʿallim ṣallallâhü ʿaleyhi ve sellem ve esâlîbühû fi't-taʿlîm (Beyrut 1417/1996, 2008) (trc. Enbiya Yıldırım, *Bir Eğitimci Olarak Hz. Muhammed ve Öğretim Metodları*, İstanbul 1998). **17.** *Min Edebi'l-İslâm*. Önce Ebü'l-Feth el-Büstî'nin *Ḳaṣîdetü ʿunvâni'l-ḥikem*'i ile birlikte (Beyrut 1412/1992), daha sonra müstakil olarak (Beyrut 2010) yayımlanmıştır. **18.** *Kelimât fî keşfi ebâṭîl ve iftirâ'ât* (Riyad 1394/1974, 1411/1991). Muhammed Nâsıruddin el-Elbânî ve Züheyr eş-Şâvîş gibi âlimlerin Ebû Gudde hakkındaki ithamlarına cevap olarak kaleme alınmıştır. **19.** *Eyyühe'l-müstemiʿu'l-kerîm*. Müellifin radyoda yaptığı konuşmalardan oluşan kitabı oğlu Muhammed Zâhid yayımlamıştır (Halep 2009).

Ebû Gudde aynı zamanda pek çok eseri tahkik etmiştir. Muhammed Enver Şah Keşmîrî'nin *et-Taṣrîḥ bimâ tevâtere fî nüzûli'l-Mesîḥ*; İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin *el-ʿAḳîdetü'l-İslâmiyye elletî yüneşşeʾü ʿaleyhe'ṣ-ṣıġār*; Tâhir el-Cezâirî'nin *Tevcîhü'n-naẓar ilâ uṣûli'l-eser* ve *et-Tibyân li-baʿżi'l-mebâḥiṯi'l-müteʿalliḳa bi'l-Ḳurʾân ʿalâ ṭarîḳi'l-İtḳān*; Zafer Ahmed Tehânevî'nin *İʿlâʾü's-sünen*'in mukaddimesi *Ḳavâʿid fî ʿulûmi'l-ḥadîṯ* (cerh ve ta'dîl lafızlarını ve konularını, Hanefîler'in hadise yaklaşımını anlamada önemli yeri olan bu esere Ebû Gudde çok sayıda açıklayıcı ve tamamlayıcı not eklemiş, eseri İbrahim Canan *Yeni Usûl-i Hadîs* adıyla Türkçe'ye tercüme etmiştir [İzmir 1982]); Zehebî'nin *el-Mûḳıẓa fî ʿilmi muṣṭalaḥi'l-ḥadîṯ*; Şebbîr Ahmed el-Osmânî'nin *Mebâdiʾü ʿilmi'l-ḥadîṯ*; Ali el-Kārî'nin *el-Maṣnûʿ fî maʿrifeti'l-ḥadîṯi'l-mevżûʿ* (Halil İbrahim Kutlay tarafından *Uydurma Olduğunda İttifak Edilen Hadisler* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir [İstanbul 2006]); İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *el-Menârü'l-münîf fi'ṣ-ṣaḥîḥ ve'ż-żaʿîf*; Abdülazîm el-Münzirî'nin *Cevâbü'l-ḥâfıẓ Ebî Muḥammed ʿAbdilʿaẓîm el-Münẕirî el-Mıṣrî ʿan es'ile fi'l-cerḥ ve't-taʿdîl*; Tahâvî'nin *et-Tesviye beyne ḥaddeṯenâ ve aḫberenâ ve ẕikri'l-ḥücceti fîh*; Muhammed b. Ahmed Binnîs el-Fâsî'nin *Risâle fî cevâzi ḥaẕfi ḳāle ʿinde ḳavlihim ḥaddeṯenâ*; Safiyyüddin Ahmed b. Abdullah el-Hazrecî'nin *Ḫulâṣatü Teẕhîbi Tehẕîbi'l-Kemâl fî esmâʾi'r-ricâl* (Ebû Gudde eserdeki bazı yanlışlara temas etmiş ve bunları düzeltmiştir); İbn Hacer el-Askalânî'nin *Lisânü'l-Mîzân* (Ebû Gudde, üzerinde on yıl çalıştığı esere dört bölüm halinde geniş bir mukaddime yazmıştır); Abdülhay el-Leknevî'nin *er-Refʿ ve't-tekmîl fi'l-cerḥ ve't-taʿdîl* (uzun ve yorucu bir sürecin ürünü olan bu çalışma Ebû Gudde'nin en önemli eseridir. Yaklaşık otuz sayfalık asıl eseri Ebû Gudde dipnotlarıyla birlikte 564 sayfaya çıkarmıştır) bunlardan bazılarıdır (diğer tahkikleri ve Ebû Gudde'nin eserleri için bk. Beyler, *XX. Asır Halep Muhaddisleri*, s. 151-181). Ebû Gudde'nin başka âlimlerle birlikte yaptığı çalışmaları yanında yarım kalmış pek çok telifi ve tamamlandığı halde henüz yayımlanmamış eserleri de bulunmaktadır. Muhammet Beyler, *XX. Asır Halep Muhaddisleri ve Abdülfettâh Ebû Gudde'nin Hadisçiliği* adlı doktora tezinde (bk. bibl.) müellifin eserlerini tanıtmış, tahkikleri, makaleleri, tamamlanmamış ve henüz yayımlanmamış eserleriyle Ebû Gudde hakkında yazılanlara dair bilgi vermiştir.

Abdülfettâh Ebû Gudde'nin el yazısı

BİBLİYOGRAFYA :

Abdülfettâh Ebû Gudde, *Ḥuṭbetü'l-ḥâce leyset sünne fî müstehelli'l-kütüb ve'l-müʾellefât*, Beyrut 1420/1999, Yûsuf el-Kardâvî'nin yazısı, s. 3-4; a.mlf., *Ṣafaḥât min ṣabri'l-ʿulemâʾ ʿalâ şedâ'idi'l-ʿilm ve't-taḥṣîl* (nşr. Selmân Ebû Gudde), Beyrut 1424/2003, neşredenin girişi, s. 7-36, Mustafa ez-Zerkā'nın takrizi, s. 11, Ebü'l-Hasan en-Nedvî'nin takrizi, s. 12; Muhâsibî, *Risâletü'l-müsterşidîn* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1426/2005, Haseneyn Mahlûf'un takrizi, s. 23-24; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), Beyrut 1423/2002, neşredenin girişi, I, 7-73; Abdülkādir Ayyâş, *Muʿcemü'l-müʾellifîne's-Sûriyyîn fi'l-ḳarni'l-ʿişrîn*, Dımaşk 1405/1985, s. 14-15; Mahmûd Saîd Memdûh, *eş-Şeẕe'l-fevvâḥ fî aḥbâri seyyidî eş-şeyḫ ʿAbdilfettâḥ Ebû Ġudde*, [baskı yeri yok] 1419/1998 (Dârü'l-İmâm et-Tirmizî); Nizâr Abâza – M. Riyâz el-Mâlih, *İtmâmü'l-Aʿlâm*, Beyrut 1999, s. 161-162; Muhammed b. Abdullah Âlü Reşîd, *İmdâdü'l-fettâḥ bi-esânîdi ve mervıyyâti'ş-Şeyḫ ʿAbdilfettâḥ*, Riyad 1419/1999, tür.yer., ayrıca bk. Mustafa ez-Zerkā'nın takrizi, s. 13-15, ayrıca bk. Ebü'l-Hasan en-Nedvî'nin takrizi, s. 34-35; M. Taki el-Osmânî, "el-ʿAllâmetü'ş-şeyḫ ʿAbdülfettâḥ Ebû Ġudde raḥimehullâhü Teʿâlâ", *a.e.*, s. 60-69; Abdülvehhâb Ebû Süleyman, "Faḳîdü'l-ʿilm", *a.e.*, s. 81-95; M. Receb el-Beyyûmî, "ʿAbdülfettâḥ Ebû Ġudde min beḳâye's-selefî'ṣ-ṣâliḥ", *a.e.*, s. 96-113; Ebû Gudde'nin tamamlanmamış otobiyografisi, *a.e.*, s. 141-145; M. Ali el-Hâşimî, *eş-Şeyḫ ʿAbdülfettâḥ Ebû Ġudde kemâ ʿaraftüh*, Beyrut 1425/2004; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Muʿcemü'l-müʾellifîne'l-muʿâṣırîn*, Riyad 1425/ 2004, I, 366-367; Muhammet Beyler, *XX. Asır Halep Muhaddisleri ve Abdülfettâh Ebû Gude'nin Hadisçiliği* (doktora tezi, 2008), SÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; a.mlf., "Abdülfettâh Ebû Gudde (9 Şevval 1417 / 17 Şubat 1997)", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, I/1, İstanbul 2003, s. 217-221; *el-İşneyniyye* (nşr. Abdülmaksûd M. Saîd Hoca), [baskı yeri ve tarihi yok], XI, 595-676; Hasan Kâtırcî, "el-ʿAllâmetü'ş-şeyḫ ʿAbdülfettâḥ Ebû Ġudde ḳalle naẓîruhû fî ʿilmihî ve edebih", *Minberü'd-dâʿiyât*, sy. 21-22, Beyrut 1417, s. 17-23; sy. 23 (1417), s. 17-22; Ahmed Hamdi Yıldırım, "Abdülfettâh Ebû Gudde (1917-1997)", *İLAM Araştırma Dergisi*, II/1, İstanbul 1997, s. 199-202; Mehmet Görmez, "Abdülfettâh Ebû Gudde ile Sünnet ve Hadis Üzerine Bir Söyleşi", *İslâmî Araştırmalar*, X/1-2-3, Ankara 1997, s. 138-144; Ali Pekcan, "Abdülfettâh Ebû Gudde (1917-1997)", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 6, Konya 2005, s. 575-584; M. Zâhid Ebû Gudde, "ʿAbdülfettâḥ Ebû Ġudde", http://www.aboghodda.com/Biography-AR.htm (12 Kasım 2005); Nurettin Boyacılar, "Hocam Abdulfettah Ebû Gudde ile", http://www.davetci.com (17 Aralık 2005).

MUHAMMET BEYLER

EBÛ HAFS el-KEBÎR
(أبو حفص الكبير)

Ebû Hafs Ahmed b. Hafs b. ez-Zibrikān el-İclî el-Buhârî (ö. 217/832)

Buhara'nın İslâmlaşma sürecinde önemli etkisi olmuş Hanefî fakihi.

Hayatına dair bilgiler son derece sınırlıdır. Muhtemelen mezar taşından hareketle nesebini en ayrıntılı biçimde veren Muînülfukarâ Ahmed b. Mahmûd'un kaydına göre tam isim zinciri Hoca Ebû Hafs Ahmed b. Hafs b. Zibrikān b. Abdullah b. Bahr el-İclî el-Buhârî'dir. Buna göre Benî İcl kabilesine mensuptur ve dedeleri ilk fetihlerle Buhara'ya yerleşmiş olmalıdır. Doğum tarihini Ebû Hanîfe'nin vefat ettiği ve Şâfiî'nin doğduğu 150 (767), ölüm tarihini de 217 (832) şeklinde belirten Muînül-

fukarâ kabrinin Buhara'da kendi adıyla anılan tepedeki (Tell-i Hoca) mezarlıkta olduğunu, ilim silsilesinde kendisinden sonra gelen oğlu Ebû Hafs es-Sagîr ile onun öğrencisi Sebezmûnî'nin kabirlerinin de hemen yanı başında bulunduğunu kaydeder (*Târîḫ-i Mollazâde*, s. 17-19).

Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (ö. 189/805) en önemli öğrencilerinden ve kitaplarının ana râvilerinden biri olan Ebû Hafs, Horasan ve Mâverâünnehirliler için câzip bir ilim muhiti olan Bağdat'a genç yaşta gitmiş olmalıdır. Ancak hangi tarihte gittiği bilinmediği gibi hocasının fıkıh meclisine devam etmesi dışında bir bilgi de yoktur. Şeybânî'nin son eseri olan *es-Siyerü'l-kebîr*'in telifinden önce Bağdat'tan ayrılmıştır (Serahsî, *Şerḥu's-Siyeri'l-kebîr*, I, 3). Oğlu da Buhara'nın önde gelen âlimlerindendir. Onun Irak'ın fıkhî birikimini bölgesine taşımada ve temsil etmedeki öncü rolü sebebiyle ölümünden sonra menkıbevî şahsiyeti ve hâtırası Buhara halkı arasında yaşamıştır. Nerşahî, Buhara'nın Ebû Hafs sayesinde "İslâm'ın kubbesi" adını aldığını ve ilmin bu şehirde yerleşmesini onun sağladığını söyler (*Târîḫu Buḫârâ*, s. 86-89). Mahmûd b. Süleyman Kefevî, Ebû Hafs tepesindeki kabrinin bir ziyaretgâh olduğunu özellikle belirtir (*Ketâ'ibü aʿlâmi'l-aḫyâr*, vr. 122ª). *Târîḫ-i Mollazâde der Ẕikr-i Mezârât-ı Buḫârâ* adlı eserinin ilk bölümüne "Ẕikr-i Mezârât-ı Tell-i Ḫoca" adını veren Muînülfukarâ, hem önemi hem de Buhara'nın kıble istikametindeki konumu sebebiyle Ebû Hafs Mezarlığı'nı ilk sırada zikrettiğini belirtir (s. 18). Günümüzde de bu mezarlık Buhara'nın önemli ziyaret mekânlarından biridir. Ebû Hafs isminin bir dönem Buhara şehrinde dinî bilgi konusunda güvenilirliği temsil ettiğini gösteren bir fetvayı Kefevî, Tâhir b. İslâm el-Hârizmî Nemedpûş'un *Cevâhirü'l-fıḳh* adlı eserinden naklen kaydeder. Buna göre Kunut duasının açıktan okunup okunamayacağına dair bir soruya Buharalı fakih Muhammed b. Fazl gizli okunması gerektiği yolunda fetva verdikten sonra fetvasına şu notu eklemiştir: "Ebû Hafs Mescidi'ndeki uygulama da böyledir" (*Ketâ'ibü aʿlâmi'l-aḫyâr*, vr. 122ª). Hanefî kaynaklarında yer almakla birlikte doğruluğu tartışmalı olan bir rivayette Ebû Hafs'ın Buhârî'yi fıkıh bilgisinin yetersizliği sebebiyle Buhara'da fetva vermekten menettiği nakledilir. Bilgisinin yetersizliğine örnek olarak da bir koyundan süt emen iki bebeğin sütkardeş sayılacağı şeklindeki fetvası gösterilmiştir (Serahsî, *el-Mebsûṭ*, XXX, 297). Bu fetva Buhârî'nin kendi eserlerinden veya başka kaynaklardan teyit edilemediği gibi Ebû Hafs'ın vefatı sırasında (217/832) Buhârî'nin henüz yirmi üç yaşında olduğu düşünülürse böyle bir fetvanın kendisine nisbeti pek isabetli görünmemektedir. Buhârî'nin Buhara'dan çıkarılması Horasan ve Mâverâünnehir'e dönmesinden sonra 250 (864) yılında olup Ebû Hafs'ın bu olayla ilişkilendirilmesi tamamen bir hata eseri olmalıdır. Ayrıca onun Buhara'dan ayrılmak zorunda kalmasının şehrin emîri ile aralarında mevcut bir gerilimden kaynaklandığı bilinmektedir (İbn Hacer el-Askalânî, s. 172).

Ebû Hafs, hocası Şeybânî vasıtasıyla tevarüs ettiği Ebû Hanîfe ve çevresine ait ilmî birikimi Buhara'ya taşıyan ve Buhara'da o miras üzerinden inşa edilen Hanefî yaklaşımın kurucusu / başlatıcısıdır. Semʿânî'nin pek çok fakih yetiştirdiğini özellikle belirttiği Ebû Hafs'ın (*el-Ensâb*, V, 64) Buhara Hanefî birikimi üzerinden müteahhirîn Hanefîliğine etkisi iki düzlemde gözlemlenebilir. Birincisi, onun Osmanlı âlimlerinin de dahil olduğu müteahhirîn Hanefî fıkıh silsilelerindeki tartışmasız yeridir. Kefevî'nin hemen hemen bütün sonraki âlimler için tekrar ettiği bu silsilelerde Ebû Hafs'tan öncekiler ve sonrakiler şu şekilde sıralanır: Ebû Hanîfe – Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî – Ebû Hafs el-Kebîr – Ebû Hafs es-Sagir – Abdullah b. Muhammed es-Sebezmûnî – Muhammed b. Fazl el-Buhârî. Buhara şehrinde Hanefî fıkıh silsilesi Ebû Hanîfe'den Muhammed b. Fazl el-Buhârî'ye kadar tek bir tarikten gelirken ondan sonra birçok tarikten yayılır. Ebû Hafs el-Kebîr'in rolü, bu silsilede kısmen bir fakih olarak Hanefî fıkıh doktrinini geliştirmek şeklinde olsa da esasen onu önemli kılan husus, Ebû Hanîfe'nin fıkıh öğretisini hocası Şeybânî'nin eserleri vasıtasıyla Buhara'ya getirmesidir. Şeybânî'nin temel eserleri olan ve "zâhirü'r-rivâye" diye adlandırılan beş eserden dördü (*el-Aṣl / el-Mebsûṭ*, *el-Câmiʿu'l-kebîr*, *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaġîr* ve *ez-Ziyâdât*) Buhara'ya Ebû Hafs el-Kebîr rivayetiyle ulaşmış ve onun nüshaları daha sonra bu kitapların bölgede aktarımının temelini teşkil etmiştir. Diğer önemli bir râvi olan Ebû Süleyman el-Cûzcânî'nin nüshaları ile Ebû Hafs'ın nüshaları arasında kurucu imamların görüşlerinin tesbiti konusunda bazı farklılıklar bulunmaktadır (Serahsî'nin *el-Mebsûṭ*'unda bunların sayısız örneklerini görmek mümkündür; meselâ bk. I, 91, 173; IV, 44, 146-7). Bu önemli farklardan biri *Kitâbü'l-Ḥiyel*'in İmam Muhammed'in eserleri arasında olup olmadığı hususudur. Cûzcânî, Şeybânî'ye böyle bir kitabın nisbet edilmesine şiddetle karşı çıkarken Ebû Hafs'ın rivayetinde bu kitap mevcut olup Hâkim eş-Şehîd *el-Muḫtaṣarü'l-Kâfî*'sine bunu dahil etmiş ve Serahsî de *el-Mebsûṭ*'ta bu bölümü şerh etmiştir. Buharalı bir fakih olarak Serahsî, Ebû Hafs'ın rivayetine güvenmektedir. Onun *el-Mebsûṭ*'a almakla birlikte şerhettiği metinde bulunmayan bir diğer bölüm ise *Kitâbü'l-Kesb*'dir. Ebû Hafs ve Ebû Süleyman tarafından rivayet edilmeyen bu bölüm için Serahsî, Muhammed b. Semâa rivayetini esas almıştır. Ebû Hafs, Şeybânî'nin beş temel kitabından *es-Siyerü'l-kebîr* henüz telif edilmeden Bağdat'tan ayrıldığı için bu eserin rivayeti farklı kanallardan Buhara'ya ulaşmıştır.

Ebû Hafs el-Kebîr'in -daha sınırlı olsa da- etkisinin gözlemlendiği ikinci alan fetva ve fıkıh doktrinidir. Ebû Hafs, Hanefî mezhebinde "zâhirü'r-rivâye" ve "nâdirü'r-rivâye" görüşlere ilâvede bulunma ve bunlardaki birden çok görüş arasında tercih yapma yetkisine sahip olan meşâyih içinde yer aldığından onun görüşlerine çeşitli fıkıh ve fetvâ, vâkıât, nevâzil eserlerinde rastlanır. Bu görüşlerden birkaçı şunlardır (Kefevî, vr. 122ª-123ª): **1.** Bir erkeğin namaz kılmayan bir hanımla evliliğini sürdürmesinin uygun olmadığını söyleyen Ebû Hafs, onu boşaması durumunda gerekli mehri ödeyemeyecek halde olsa bile ondan ayrılmasının daha iyi olacağı görüşündedir. **2.** Gayrimüslimlerin bayram merasimine kutlama amacıyla giden ve bu sırada bir iki vakit namazını kaçıran kimsenin durumuyla ilgili olarak Ebû Hafs o kişinin bayramı yüceltmek amacıyla gitmesi durumunda dinden çıkacağını, böyle bir kasıt olmaksızın giderse bir şey lâzım gelmeyeceğini söylemiştir. **3.** Ebû Hafs, vakıf mallarının uzun süreli kiralanamayacağı kuralına ek olarak çiftlik arazilerinin de en fazla üç yıllığına kiraya verilebileceğine dair fetva vermekteydi (ayrıca bk. Sadrüşşehîd, vr. 190ª). **4.** Müselles adı verilen bir içecek türünün sarhoş etmemesi kaydıyla Ebû Hanîfe ve Ebû Yûsuf'a göre helâl olmasına rağmen Ebû Hafs'ın bunu haram saydığı ve kendisine yöneltilen, "Onlara karşı mı çıkıyorsun?" şeklindeki soruya da, "Onlar rahatlamak amacıyla içmeyi helâl sayıyorlardı; fakat zamanımızda insanlar günah ve eğlence (lehv) için içiyorlar. Lehv için içmek bütün imamlarımıza göre haramdır" şeklinde cevap verdiği nakledilmiştir. Ebû Hafs'ın fıkıh sahasındaki etkileri ve görüşleri kısmen

bilinse de kelâma dair görüşleri hakkında sadece, "İman dil ile ikrardır" (iman sözdür) dediği ve bu görüşü sebebiyle Mürciî olduğuna dair bir atıf Sem'ânî tarafından kaydedilmiştir (*el-Ensâb,* VII, 74).

Ebû Hafs es-Sagīr Muhammed b. Ahmed de Buhara ilim çevrelerinin ileri gelenlerinden biri, hatta yukarıdaki silsilede görüldüğü üzere kendi döneminde Buhara Hanefîleri'nin reisidir. Bu konumu, muhtemelen hem babasının mirasını tevarüs etmesinden hem de kendisinin Sâmânî hânedanı ile kurduğu özel ilişkiden kaynaklanmıştır. Buhara'daki siyasî kargaşaya son vermek amacıyla 260'ta (874) başta Ebû Hafs es-Sagīr olmak üzere Buhara âlimleri ve ileri gelenleri Semerkant'taki Sâmânî Hükümdarı Nasr b. Ahmed'den yardım istemiş, hükümdar da küçük kardeşi İsmâil'i Buhara'ya vali tayin etmiştir. Ebû Hafs es-Sagīr, Buhara halkının temsilcisi olarak şehri, daha sonra halifenin "Horasan emîri" unvanı vereceği Sâmânî Hükümdarı İsmâil b. Ahmed'e teslim eden eşrafın lideridir. Bu olay, kısa bir süre sonra Sâmânî başşehri yapılacak olan Buhara'da Hanefîler'le Sâmânîler arasında devletin yıkılışına kadar devam edecek çok verimli ve üretken bir iş birliğinin başlangıcını teşkil etmiştir (Nerşahî, s. 113-115; Barthold, s. 222-223; Frye, s. 130-131). Ebû Hafs es-Sagir'in kaynaklarda çokça atıf yapılan, ancak günümüze ulaşmayan *er-Red ʿalâ ehli'l-ehvâʾ* adlı eseri Ehl-i sünnet dışı fırkalara karşı yazılmış olmalıdır. Eserden yapılan bir alıntıda onun, şerrin Allah'ın takdiriyle meydana geldiğini inkâr etmeleri ve her fâilin kendi fiilinin yaratıcısı olduğunu söylemeleri sebebiyle Kaderiyye'yi (Mu'tezile) ve ölülerin dünyaya döndüğüne, ruhların tenâsüh ettiğine inanmaları, Tanrı'nın imamlara hulûl ettiğini düşünmeleri, dolayısıyla imamların Tanrı olduğunu söylemeleri, bâtın (gāib) bir imamın bulunduğuna ve bu imamın hurûcuna kadar emir ve nehiylerin askıya alındığına inanmaları, ayrıca Cebrâil'in vahyi Ali b. Ebû Tâlib yerine yanlışlıkla Muhammed'e getirdiğini söylemeleri sebebiyle Râfizîler'i İslâm'ın dışında gördüğü nakledilmektedir (Kefevî, vr. 149ᵇ).

BİBLİYOGRAFYA :

Nerşahî, *Târîḫu Buḫârâ* (trc. ve nşr. Emîn Abdülmecîd Bedevî – Nasrullah Mübeşşir et-Tırâzî), Kahire 1385/1965, s. 86-89, 113-115; Serahsî, *el-Mebsûṭ,* I, 91, 173; IV, 44, 146-147; XXX, 297; a.mlf., *Şerḥu's-Siyeri'l-kebîr* (nşr. M. Hasan eş-Şâfiî), Beyrut 1417/1997, I, 3; Sadrüşşehîd, *el-Vâḳıʿât,* Süleymaniye Ktp., Cârullah Efendi, nr. 918, vr. 190ᵃ; Sem'ânî, *el-Ensâb* (nşr. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî), Kahire 1400/1980, V, 64; VII, 74; Muînülfukarâ Ahmed b. Mahmûd, *Târîḫ-i Mollazâde* (nşr. Ahmed Gülçîn-i Meânî), Tahran 1339 hş., s. 17-19; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-muḍıyye,* I, 166-167; İbn Hacer el-Askalânî, *Hidâyetü's-sârî li-sîreti'l-Buḫârî* (nşr. Haseneyn Selmân Mehdî), Dımaşk 1432/2011, s. 172; Mahmûd b. Süleyman el-Kefevî, *Ketâʾibü aʿlâmi'l-aḫyâr min fuḳahâʾi meẕhebi'n-Nuʿmâni'l-muḫtâr,* TSMK, III. Ahmed, nr. 2949, vr. 122ᵃ-123ᵃ, 149ᵇ; R. N. Frye, *Bukhara: The Medieval Achievement,* California 1996, s. 130-131; V. V. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion,* London 1958, s. 222-223; Murteza Bedir, *Buhara Hukuk Okulu,* İstanbul 2014, tür.yer.

MURTEZA BEDİR

EBÛ HAFS es-SAGĪR

(bk. EBÛ HAFS el-KEBÎR).

EBÛ MÂDÎ, Îliyyâ

(إيليّا أبو ماضي)

Îliyyâ (Îlîyâ, Îlyâ) b. Dâhir Ebî Mâdî (1889-1957)

Mehcer edebiyatına mensup şair, yazar ve gazeteci.

Lübnan'da Bekfeyâ'ya bağlı Muhaydise köyünde doğdu. İlk eğitimini burada aldı. Babası ayakkabıcılık yapan ve ticaretle uğraşan bir köylüydü. Ebû Mâdî sekiz yaşına gelince babası onu Bekfeyâ'daki hıristiyan okuluna gönderdi. Lübnan'da geçirdiği çocukluk yılları köyün sınırlarını aşmadı. Daha sonra Mısır'daki amcası tütün dükkânında kendisine yardımcı olması için onu yanına çağırınca okulunu bırakıp İskenderiye'ye gitti (1901) ve on bir yıl devam edecek olan Mısır hayatı başladı. Ağabeyinin de tütün dükkânı açması üzerine onun yanına geçti. Ağabeyinin dükkânına gelip şiir ve edebiyat geceleri düzenleyen şair ve ediplerin yanında bulundu. Bir buçuk yıl sonra ağabeyisiyle birlikte Lübnan'a döndü. On yedi yaşına geldiğinde şiir yazıp gazete ve dergilerde yayımlamaya başladı. İlk şiirini yolladığı haftalık *el-Eksbres* dergisinin sahibi Nazmî Nesîm onu şiir yazmaya, eski ve yeni divanları okumaya teşvik etti. Ebû Mâdî bu dönemde toplumsal, siyasal ve dinî şiirler yazıp *eẕ-Ẓuhûr* dergisinde neşretti. Köyde yaşayan babası oğlunun siyasetle ilgilendiğini duyunca endişeye kapıldı ve İskenderiye'den döndükten sonra onu Amerika'da bulunan büyük oğlunun yanına gönderdi.

1912'de Mısır'dan ayrılıp önce Lübnan'a, oradan Amerika'ya geçen Ebû Mâdî, Mısır'dan ayrılmadan önce *Teẕkârü'l-mâżî* adlı ilk divanını neşretti (1911). Amerika'da Ohio eyaletinin Cincinnati şehrinde ticaretle uğraşan ağabeyinin yanında çalışmaya başladı. Beş yıl süreyle çalıştığı dükkânda o zamanlar New York'ta çıkan *Mirʾâtü'l-ġarb* dergisinin sahibi Necîb Deyyâb ile tanıştı ve şiirlerini bu dergiye yolladı. Ebû Mâdî, ticareti bırakıp şiir ve edebiyatla uğraşması gerektiğini farkederek 1916'da New York'a gitmeye karar verdi. Oraya varınca önce kısa bir süre *el-Mecelletü'l-ʿArabiyye* ve ardından *el-Fetât* dergilerini, daha sonra da *Mirʾâtü'l-ġarb* gazetesini çıkardı. 1919'da New York'ta *Dîvânü Îliyyâ Ebî Mâḍî* adlı divanını, Mısır'daki ilk divanına koymaya cesaret edemediği şiirlerini de ekleyerek mehcer edebiyatının en önemli ismi Cibrân Halîl Cibrân'ın mukaddimesiyle birlikte yayımladı. 1920'de Cibrân Halîl Cibrân ile Mîhâîl Nuayme'nin kurduğu er-Râbıtatü'l-kalemiyye adlı edebiyat derneğine üye oldu; burada Nesîb Arîza, Reşîd Eyyûb, Nedre Haddâd gibi mehcer edebiyatının önemli isimleriyle tanıştı. 1929'da başyazarlığını yaptığı *Mirʾâtü'l-ġarb* gazetesini bırakıp aynı yıl *es-Semîr* dergisini çıkarmaya başladı. Önce ayda bir çıkan dergi 1936'da günlük gazete haline geldi. Ebû Mâdî hayatının sonuna kadar bu gazetenin idaresiyle ilgilendi. 1927'de *el-Cedâvil* adlı divanını ve 1940'ta *el-Ḫamâʾil* adlı son divanını neşretti. UNESCO'nun davetlisi olarak bir konferansa katılmak üzere 1948'de Lübnan'a gitti. Ardından Amerika'ya *es-Semîr*'deki işinin başına döndü. Yeni bir divanın hazırlıklarını yaparken kalp rahatsızlığı yüzünden bir süre hastahanede tedavi gördü. 13 Kasım 1957'de geçirdiği kalp krizi sonucu öldü.

Ebû Mâdî, elli beş şiir içeren ilk divanında İbnü'r-Rûmî ve Mütenebbî gibi klasik Arap şairlerinden etkilenmiş, şiirlerini Bârûdî, İsmâil Sabrî ve Ahmed Şevkī gibi klasik kafiye düzeni ve klasik temaların hâkim olduğu bir yapıyla yazmıştır. İkinci divanı taklitle yaratıcılık arasında bir geçiş dönemine işaret eden ağıt, politika, milliyetçilik, aşk vb. konulardaki yetmiş dokuz şiirinden oluşur. Şair bu divanında zaman zaman ilk divanında görülen tek anlatıcı ve tek kafiye formatının dışına çıkar. Ebû Mâdî'nin üçüncü divanı olan *el-Cedâvil* en meşhur şiiri "eṭ-Ṭalâsim"le birlikte otuz beş şiir içerir. Divana yazdığı kısa önsözde er-Râbıtatü'l-kalemiyye'nin şiir tutumunu benimsediğini vurgular. Mîhâîl Nuayme, bu divanla şairin yedi yıl önce çıkan divanının aynı şair tarafından yazıldığına inanmanın güç olduğunu ve

İliyyâ Ebû Mâdî

bu divanla birlikte Ebû Mâdî ile aralarında bir bağ oluştuğunu söyler. *el-Cedâvil*'deki şiirlerde zaman zaman karamsar bir yolun izlendiği romantizmin etkisi görülür. Ancak şair Halîl Cibrân ve arkadaşlarının romantik eğilimine tamamen bağlı kalmamış, şiirlerinde hayatın güzel yönlerini de yansıtmıştır. Şevkī Dayf onun bu anlayışını, Ömer Hayyâm'ın rubâîlerinde görülen hayatı doya doya yaşamaya yönelik felsefesinden etkilenmesine bağlar (*Dirâsât*, s. 183). Ebû Mâdî'nin 1946'da çıkardığı *el-Ḫamâ'il* adlı divanı altmış ye di kısa şiiri ihtiva eder ve burada özellikle tabiat vurgusu ile iyimserlik göze çarpar. Şair en zor durumlarda bile hayata olumlu bakmaya çalışır. Ayrıca bu divanında milliyetçilikle ilgili şiirler de yer alır. Divandaki bazı şiirler daha sonra şarkı sözü olarak bestelenmiştir. Kendisinin *Tibr ve türâb* adını koyduğu divanı bazı şiirlerinden seçilerek 1960'ta basılmış, daha sonra da bütün şiirleri Sâmî ed-Dehhân tarafından derlenip *el-Aʿmâlü(ş-şiʿriyyetü)'l-kâmile* adıyla yayımlanmıştır (Beyrut 2004).

Gazetecilik Ebû Mâdî'nin hayatında çok önemli bir yer tutmuş, şiirlerini yayımlamak ve görüşlerini daha geniş bir alanda sunmak için kendisine fırsat vermiştir. Ebû Mâdî'nin her ne kadar şairliği ön plana çıksa da *Mir'âtü'l-ġarb* ve *es-Semîr* gazetelerinde yayımladığı nesir türü yazıları da mevcuttur. Nesir yazıları arasında eleştirel olanların yanında özellikle bireyin ve toplumun ıslahına yönelik makaleler göze çarpar. M. Nuayme, mehcer şairleri arasında düz yazıları da yayımlanmaya değer sadece iki isim bulunduğunu zikreder. Bunlardan biri Cibrân Halîl Cibrân, diğeri İliyyâ Ebû Mâdî'dir.

Ortodoks hıristiyan bir aile içinde dünyaya gelmiş olan Ebû Mâdî daha sonra dinî inançlarını terketmiş, özellikle âhiret inancını reddetmiştir. Tek inandığı şey kendi varlığı ve geleceği kesin olan ölümdür. "eṭ-Ṭalâsim" (Bilmeceler) başlıklı uzun kasidesinde yer alan, "Geldim, nereden bilmiyorum, fakat geldim" gibi mısraları tepkiyle karşılanmış ve birçok din âlimi tarafından sert bir dille eleştirilmiştir (Demirayak, VIII/20 [2002], s. 307-328). Genelde mehcer edebiyatı, özelde Ebû Mâdî'nin şiirleri dil bozuklukları sebebiyle de eleştirilere mâruz kalmıştır. Nitekim Tâhâ Hüseyin, Ebû Mâdî'yi sarf ve nahiv kurallarını çiğnemekle suçlamıştır. Onun kullandığı dilin zaman zaman çirkinlik derecesine ulaştığını, kendisi de bunun farkında olmasına rağmen bozuk dille yazmayı şiirsel bir ekol haline getirmeye çalıştığını söyler (*Ḥadîŝü'l-erbiʿâ'*, s. 195-201).

Divanları: *Teẕkârü'l-mâżî* (İskenderiye 1911), *Dîvânü İliyyâ Ebî Mâḍî* (New York 1919; nşr. Afîf Nâyif Hâtûm, Beyrut 1431/2010), *el-Cedâvil* (New York 1927), *el-Ḫamâ'il* (New York 1940), *Tibr ve türâb* (Beyrut 1960), *el-Aʿmâlü(ş-şiʿriyyetü)'l-kâmile I-III* (der. Sâmî ed-Dehhân, Beyrut 2004), *el-Aʿmâlü'ş-şiʿriyyetü'l-kâmile* (der. ve nşr. Abdülkerîm Eşter, Küveyt 2008). Şairin kaynaklarda *Ḳışaṣü'l-Aġreş ve mereʾtühû el-Hübele, Muġāmerâtü Ḫâlid Ḥazîn, Maʿa'l-ḥayât fi'n-naḳd ve'l-edeb* (Beyrut 1986) adlı eserleri de zikredilmektedir.

Ebû Mâdî hakkında birçok monografi yazılmış ve akademik çalışma yapılmıştır: Abdüllatîf Şerâre, *İliyyâ Ebû Mâḍî: Dirâse taḥlîliyye* (Beyrut 1961); İliyyâ Selîm Hâvî, *İliyyâ Ebû Mâḍî: Şâʿirü't-tesâʾül ve't-tefâʾül* (Beyrut 1972); Abdülalîm Kabbânî, *İliyyâ Ebû Mâdî: Ḥayâtühû ve şiʿruhû bi'l-İskenderiyye* (Kahire 1974); George Dimitiri Selîm, *İliyyâ Ebû Mâḍî (1889-1957): Dirâsât ʿanhü ve eşʿarihi'l-mechûle* (Kahire 1977); Îsâ en-Nâ'ûrî, *İliyyâ Ebû Mâḍî: Resûlü'ş-şiʿri'l-ḥadîŝ* (Beyrut 1977); Mahmud Sultân, *İliyyâ Ebû Mâḍî beyne'r-rûmansiyye ve'l-vâḳıʿiyye* (Küveyt 1979); Muhammed Ali Seyyid, *el-İtticâhâtü'l-fenniyye fî şiʿri İliyyâ Ebî Mâḍî* (doktora tezi, Ezher Üniversitesi, Kahire 1981); Abdülmecîd Âbidîn, *Beyne şâʿireyni müceddideyni: İliyyâ Ebî Mâḍî ve ʿAli Maḥmûd Ṭâhâ el-Mühendis* (İskenderiye 1989); Cemîl Cebr, *İliyyâ Ebû Mâḍî* (Beyrut 1992); Abdülmecîd el-Hur, *İliyyâ Ebû Mâḍî: Bâʿiŝü'l-emel ve mefcerü yenâbîʿi't-tefâʾül* (Beyrut 1995); Sâlim el-Ma'ûŝ, *İliyyâ Ebû Mâḍî beyne'ş-şarḳ ve'l-ġarb: Fî Riḥleti't-teşerrüd ve'l-felsefe ve'ş-şâʿiriyye* (Beyrut 1997); Corc Şekîb Saâde, *eş-Şırâʿ beyne'r-rîf ve'l-medîne fî şiʿri İliyyâ Ebî Mâḍî* (Beyrut 2002); Muhammed Hammûd, *İliyyâ Ebû Mâḍî: Şâʿirü'l-ġurbe ve'l-ḥanîn* (Beyrut 2003); Abdülbâsıt Mahmûd, *Dirâse fî luġati'ş-şiʿr ʿinde İliyyâ Ebî Mâḍî* (Kahire 2005); Ca'fer Tayyâr el-Kettânî, *İliyyâ Ebû Mâḍî: Dirâse taḥlîliyye* (Kahire, ts. [Mektebetü'l-Hancî]).

BİBLİYOGRAFYA :

Tâhâ Hüseyin, *Ḥadîŝü'l-erbiʿâ'*, Kahire 1937, s. 195-201; Şevki Dayf, *Dirâsât fi'ş-şiʿri'l-ʿArabiyyi'l-ḥadîŝ*, Kahire 1959, s. 183; İliyyâ Hâvî, *İliyyâ Ebû Mâḍî: Şâʿirü't-tesâʾül ve't-tefâʾül*, Beyrut 1972, tür.yer.; Erdinç Doğru, *Mehcer Edebiyatı ve Arap Edebiyatına Etkisi* (yüksek lisans tezi, 1998), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Afîf Nâyif Hâtûm, *İliyyâ Ebû Mâḍî*, Beyrut 1994, tür.yer.; Mîşâl Halîl Cühâ, *eş-Şiʿrü'l-ʿArabiyyü'l-ḥadîŝ min Aḥmed Şevḳī ilâ Maḥmûd Derviş*, Beyrut 1999, s. 112-123; İbrâhim b. Abdullah el-Hâzimî, *Mevsûʿatü Aʿlâmi'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer ve'l-ḫâmis ʿaşer el-hicrî*, Riyad 1419, III, 1060-1061; Hâmid Mecîd Hedv, "İliyyâ Ebû Mâḍî", *Mevsûʿatü Beyti'l-ḥikme li-aʿlâmi'l-ʿArab fi'l-ḳarneyni't-tâsiʿ ʿaşer ve'l-ʿişrîn*, Bağdad 1420/2000, I, 83-84; Halîl Ahmed Halîl, *Mevsûʿatü aʿlâmi'l-ʿArabi'l-mübdiʿîn fi'l-ḳarni'l-ʿişrîn*, Beyrut 2001, I, 53-59; C. Stone, "İliyyâ Abû Mâdî", *Essays in Arabic Literary Biography: 1850-1950* (ed. R. Allen), Wiesbaden 2010, s. 24-33; Kenan Demirayak, "Ebû Mâdî'nin eṭ-Ṭalasim "Bilmeceler" Adlı Şiirine Bir Muâraza", *EKEV Akademik Dergisi*, VIII/20, Ankara 2002, s. 307-328; Hâmid Sıdkī, "eṭ-Ṭabîʿa fî teʾemmülâti İliyyâ Ebî Mâḍî eş-şiʿriyye", *Âfâḳu'l-ḥaḍâreti'l-İslâmiyye*, sy. 23, Tahran 2009, s. 263-282.

ŞÜKRAN FAZLIOĞLU

EBÛ REYYÂN
(أبو ريّان)

Muhammed Alî Ebû Reyyân
(1920-1996)

Felsefe alanındaki çalışmalarıyla tanınan Mısırlı âlim, düşünür.

6 Mayıs 1920 tarihinde doğdu. 1944'te İskenderiye Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe ve Sosyoloji Araştırmaları Bölümü'nden mezun oldu. 1950'de aynı üniversitede Ebü'l-Alâ Afîfî'nin danışmanlığında *Mîtafîzîka'l-işrâḳ ʿinde Şihâbiddîn Sühreverdî* adlı teziyle yüksek lisans yaparak Felsefe ve Sosyoloji Araştırmaları Bölümü'ne öğretim görevlisi olarak tayin edildi. Daha sonra Fransa'ya gidip Eflâtuncu düşüncenin İşrâkî ekole intikalini konu alan teziyle Sorbonne Üniversitesi'nde doktorasını tamamladı (1956). Ardından Mısır'a döndü, 1963'te yardımcı doçent, 1969'da profesör oldu. 1972'de Felsefe ve Sosyoloji Araştırmaları Bölümü başkanlığına getirildi. 1984'te Edebiyat Fakültesi'ne bağlı olarak kurduğu Merkezü't-türâsi'l-kavmî'nin başkanlığını vefatına kadar sürdürdü. 11 Temmuz 1996'da vefat etti.

Ebû Reyyân Bingazi, Beyrut, Rabat ve Ümmüdürman üniversiteleriyle Kahire Üniversitesi Hartum Şubesi gibi üniversitelerde hocalık yaptı. Aralarında Libya, Cezayir, Katar ve Almanya'nın da bulunduğu ülkelerde kongre ve sempozyumlara katıldı. Ebû Reyyân'ın bilgi ve düşüncesinin oluşup şekillenmesinde Fransa ve Mısır'daki hocalarının etkisi görülür. Bunlardan Mısır'da modern anlamda yüksek öğretimin öncülerinden sayılan Yûsuf Kerem, Ebü'l-Alâ Afîfî, Muhammed Sâbit Fendî ve kendisini İşrâkî felsefeyle ilgilenmeye yönelten Fransız şarkiyatçısı Louis Massignon anılabilir. Ayrıca meslektaşı ve dostu Ali Sâmî en-Neşşâr vasıtasıyla Mustafa Abdürrâzık ekolünden etkilendiği anlaşılmaktadır. İslâm felsefesinin özgünlüğüne inanan Ebû Reyyân bu felsefeyi Grek felsefesinin salt devamı sayan iddiaları reddeder. İslâm filozofları arasında Sühreverdî el-Maktûl ile Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî'ye özel bir önem verir. "İslâm felsefesinin Kant'ı" diye nitelediği Ebü'l-Berekât el-Bağdâdî'nin bu felsefenin inşasında gizli Eflâtuncu akımının rolünü keşfeden kişi olduğunu düşünmekle birlikte İşrâkî felsefenin özü bakımından Eflâtuncu düşünceden herhangi bir farkının bulunmadığını söyler. İslâm felsefesinde birini Sühreverdî'nin temsil ettiği Eflâtuncu İşrâkî, diğerini İbn Rüşd'ün temsil ettiği Aristocu-meşşâî olmak üzere iki temel akımın ortaya çıktığını, ancak Eflâtuncu akımın meşşâî akıma göre daha etkili olduğunu kabul eder.

Kültür, sanat, toplum ve siyasetle ilgili birçok faaliyette aktif rol oynayan Ebû Reyyân, 1952 Temmuz Devrimi öncesinde Arap Birliği Uluslararası Yardım Komisyonu başkanlığı, Kültür Yüksek Kurulu Felsefe Komisyonu üyeliği, İskenderiye'de Sanat ve Edebiyat Kurulu başkan vekilliği, UNESCO millî komisyon üyeliği, İskenderiye'de çıkan *eş-Şâṭıʾ* adlı kültür dergisinin başeditörlüğü, Libya'da çıkan *el-Ḥikme* adlı felsefe dergisinin danışmanlığı gibi görevler icra etmiş, 1976'da başlayan Mısır Yazarlar Birliği ve Mısır Felsefe Cemiyeti üyeliği vefatına kadar sürmüştür. Ayrıca Cemal Abdünnâsır'ın muhalefeti etkisiz kıldığı dönemde siyasal kongreler düzenleyip siyasî beyanatlar vermek suretiyle bu alanda halkı yönlendirmeye çalıştığı belirtilir (Abdurrahman Îsevî, s. 125).

Ebû Reyyân, ilmî müktesebatı, telifleri, yetmişe yakın yüksek lisans ve doktora tezi danışmanlığı gibi akademik çalışmalarıyla Arap dünyasında felsefî düşüncenin ve bu alandaki çalışmaların yayılmasında büyük bir etkiye sahiptir. Bu bakımdan Mısır'ın ve çağdaş Arap dünyasının önde gelen fikir adamlarından biri sayılır. Başta *Târîḫu'l-fikri'l-felsefî* olmak üzere İslâm filozoflarının fikirleri, eserleri ve tesirleri hakkında bilgi veren eserleriyle bu alandaki çalışmalara katkıda bulunmuştur.

Eserleri. Telif. 1. *Târîḫu'l-fikri'l-felsefî*. Altı cilt olarak çıkarmayı planladığı eserin Ortaçağ Batı felsefesine dair cildini yayımlama imkânı bulamamıştır. Yayımlanan beş cilt şunlardır: *el-Felsefetü'l-Yûnâniyye min Tâlîs ilâ Eflâṭûn* (Kahire 1965, 1968; İskenderiye 1995); *Arisṭû ve'l-medârisü'l-müteʾaḫḫira* (Kahire 1966; İskenderiye 1989, 1994, 2007); *Târîḫu'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm: el-Muḳaddemâtü'l-ʿâmme, el-firaḳu'l-İslâmiyye ve ʿilmü'l-kelâm, el-felsefetü'l-İslâmiyye* (Beyrut 1970, 1973; İskenderiye 1986, 1989, 1992, 1996); *el-Ḥareketü'ṣ-ṣûfiyye fi'l-İslâm* (İskenderiye 1994, 1995); *el-Felsefetü'l-ḥadîse* (Kahire 1969; İskenderiye 1991). Müellif bu seride biri, felsefe tarihinde büyük meseleler üzerinde durma ve çözümü için filozofların tartışmalarına bakma, diğeri, filozofların düşüncelerini mercek altına alarak etkilendikleri ve etkiledikleri filozof ve düşünürleri ortaya koyma şeklinde, felsefe tarihi eğitiminde izlenen iki yöntemi mezcetme yolunu takip etmiştir. Ancak onun yaygın biçimde uygulanan ikinci usulü daha çok benimsediği görülür. **2.** *el-Felsefe ve mebâḥiṯühâ* (Kahire 1966, 1968). Eserin son bölümünde Henri Bergson'un *Introduction à la métaphysique* başlıklı eserinin tercümesi de yer alır. **3.** *Uṣûlü'l-felsefeti'l-İşrâḳıyye ʿinde Şihâbiddîn es-Sühreverdî* (Kahire 1959; Beyrut 1969; İskenderiye 1987). Bu eseri Muhammed Ali Şeyh, *Mebânî-i Felsefe-i İşrâḳ ez Dîdegâh-ı Sühreverdî* adıyla Farsça'ya çevirmiştir (Tahran 1372 hş.). **4.** *Felsefetü'l-cemâl ve neşʾetü'l-fünûni'l-cemîle* (Kahire 1964). **5.** *el-Medḫalü'l-İslâmî li'l-idûlûciya'l-ʿArabiyye* (Beyrut 1979). **6.** *el-İslâm fî muvâceheti teyyârâti'l-fikri'l-ġarbiyyi'l-muʿâṣır: Mevḳıfü'l-İslâm mine'l-Marḳsiyye* (İskenderiye 1985). **7.** *Ḳırâʾât fi'l-felsefe* (Kahire 1967, Ali Sâmî en-Neşşâr ile birlikte). İslâm felsefesiyle ilgili birçok metni ihtiva eden bu eserde İbn Sînâ'ya ait bazı risâlelerin tahkikli neşri de yer alır. **8.** *Hiraḳlîtus: Feylesûfü't-teġayyür ve eṣeruhû fi'l-fikri'l-felsefî* (Kahire 1996, Ali Sâmî en-Neşşâr ve Abduh er-Râcihî ile birlikte). Bu eserde de Herakleitos'a ait metinler bulunur ve onun Yunan, hıristiyan, İslâm felsefesiyle modern felsefe üzerindeki etkileri değerlendirilir. **9.** *Üsüsü'l-manṭıḳı's-sûrî ve müşkilâtühû* (İskenderiye 1975, Ali Abdülmu'tî Muhammed ile birlikte). **10.** *el-Felsefetü'l-İslâmiyye: Şaḫṣiyyâtühâ ve meẕâhibühâ* (Kahire, ts.). **11.** *Fî ʿİlmi'n-nefs* (Kahire 1962). **12.** *en-Nüẓumü'l-iştirâkiyye maʿa dirâse muḳârane li'l-iştirâkiyyeti'l-ʿArabiyye* (Kahire 1967). Eserde Arap sosyalizmi, Marksizm, bolşeviklik ve sosyalizm konuları incelenir. **13.** *el-Felsefe: Uṣûlühâ ve mebâdiʾühâ* (İskenderiye 1978). **14.** *el-İslâmü's-siyâsî fi'l-mîzân* (İskenderiye 1997). **15.** *el-Ḥayâtü'r-rûḥâniyye fi'l-İslâm* (İskenderiye 1994, 2. bs.). **16.** *Eslemetü'l-maʿrife: el-ʿUlûmü'l-insâniyye ve menâhicühâ min vicheti naẓarin İslâmiyye* (İskenderiye 1997; Süveyş 2002). **17.** *Dirâsât fi'l-felsefeti'l-ḳadîme ve'l-ʿuṣûri'l-vüsṭâ* (İskenderiye 1997, Harbî Abbas Atîtû ile birlikte).

Neşir: Sühreverdî el-Maktûl, *Heyâkilü'n-nûr* (Kahire 1957, 1958); a.mlf., *Lemeḥât fi'l-ḥaḳāʾiḳ* (İskenderiye 1988); Huneyn b. İshâk, *el-Mesâʾil fi'ṭ-ṭıb li'l-müteʿallimîn* (Kahire 1978, Mürsî Muhammed Arab ve Celâl Muhammed Mûsâ ile birlikte); Şemseddin Muhammed b. Mahmûd eş-Şehrezûrî, *Nüzhetü'l-ervâḥ ve ravżatü'l-efrâḥ* (İskenderiye 1414/1993). Ebû Reyyân ayrıca İbn Haldûn'un *Lübâbü'l-Muḥaṣṣal fî uṣûli'd-dîn* adlı eserini (nşr. Abbas Muhammed Hasan Süleyman, İskenderiye 1996) gözden geçirmiş ve eser için eleştirel bir mukaddime, Celâl Muhammed Mûsâ'nın *Menhecü'l-baḥṯi'l-ʿilmî ʿinde'l-ʿArab fî mecâli'l-ʿulûmi'ṭ-ṭabîʿiyye ve'l-kevniyye* adlı eseri için de (Beyrut 1972) bir tahlil ve mukaddime yazmıştır.

Bunların yanı sıra, kendisinin "el-İşrâḳıyye medrese Eflâṭûniyye İslâmiyye: Münâḳaşatü ḳadıyyeti'l-maṣdari'l-Îrânî" adlı makalesinin de yer aldığı (s. 37-61) *el-Kitâbü't-Teẕkârî: Şeyḫu'l-İşrâḳ Şihâbüddîn Sühreverdî fi'ẕ-ẕikra'l-miʾeviyyeti'ṣ-ṣâmineti li-vefâtihî* isimli kitabın editörlüğünü yapan Ebû Reyyân (Kahire 1974, Louis Gardet, Gomez Nogales v.dğr. ile birlikte) *el-Ehrâm*, *el-Hilâl*, *ʿÂlemü'l-fikr* (Küveyt), *eş-Şarḳu'l-cedîd* ve *eş-Şâṭıʾ* gibi gazete ve dergilerde yazılar yazmıştır. Makalelerinden bazıları şunlardır: "Naḳdü Ebi'l-Berekât li-felsefeti İbn Sînâ" (*Mecelletü Külliyyeti'l-Âdâb*, XII [İskenderiye 1958], s. 17-48); "Ebü'l-ʿAlâʾ ʿAfîfî" (*a.g.e.*, XX [1966], s. 5-19); "Menhecün cedîd li-dirâseti'l-felsefeti'l-İslâmiyye" (*el-Mişkât: Mecmûʿatü maḳālât fi'l-felsefe*

ve'l-ʿulûmi'l-insâniyye mühdât ilâ ismi'l-merḥûm ed-Duktûr ʿAlî Sâmî en-Neşşâr, İskenderiye 1985, s. 9-27).

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Reyyân, *Târîḫu'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm*, İskenderiye 1986, tür.yer.; a.mlf., *Uṣûlü'l-felsefeti'l-işrâkıyye ʿinde Şihâbiddîn es-Sühreverdî*, İskenderiye 1987, tür.yer.; a.mlf., *Târîḫu'l-fikri'l-felsefî: Arisṭû ve'l-medârisü'l-müteʾaḫḫira*, İskenderiye 2007, tür.yer.; Hâlid Ahmed Harbî, "Ebû Reyyân: Müfekkir ʿArabî muʿâṣır", *el-Felsefe fi'l-vaṭani'l-ʿArabî fi mi'eti ʿâm*, Beyrut 2002, s. 268-282; "es-Sîretü'ẕ-ẕâtiyye ve'l-aʿmâlü'l-ʿilmiyye li'l-üstâẕ ed-duktûr Muḥammed ʿAlî Ebî Reyyân", *Mecelletü'l-cemʿiyyeti'l-felsefiyyeti'l-Mışriyye*, V/5 (1996), s. 7-15; Ahmed Abdülhalîm Atıyye, "Cühûdü Ebî Reyyân el-felsefiyye", *a.e.*, s. 77-120; Abdurrahman İsevî, "ed-Duktûr Ebû Reyyân el-Eb", *a.e.*, s. 123-127; Mustafa Neşşâr, "Ebû Reyyân, Muḥammed ʿAlî", *Mv.AÜ*, X, 511-515.

AYŞEGÜL METE

EBÛ SAÎD ŞAH
(أبو سعيد شاه)

Ebû Saîd Muhammed
b. Safiyyi'l-kadr b. Azîzi'l-kadr
el-Fârûkī el-Müceddidî ed-Dihlevî
(ö. 1250/1835)

Nakşibendî-Müceddidî şeyhi.

2 Zilkade 1196'da (9 Ekim 1782) Delhi'ye sekiz konak mesafede bulunan Râmpûr'da (Mustafaâbâd) dünyaya geldi. İlk tarikat terbiyesini bir Müceddidî şeyhi olan babasından aldı. Dönemin önde gelen âlimlerinden ilim tahsil etti. Bunlar arasında Müftî Şerefüddin'in önemli bir yeri vardır. Ayrıca Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin oğulları Refîuddin ed-Dihlevî ve Abdülazîz ed-Dihlevî ile dayısı Mevlevî Sirâc Ahmed b. Muhammed Mürşid'den hadis ve tefsir okudu. Tecvid ilmini Kārî Nesîm'den öğrendi. Hattat Kelev Han'dan yazı meşketti. 15 Cemâziyelâhir 1244 (23 Aralık 1828) tarihinde tamamladığı bir mushaf nüshası, Nisan 1967'ye kadar torunlarından Muhammed Mazhar Şah'ın Medine'deki tekkesinde bulunuyordu. Babası, Ebû Saîd'deki tasavvuf yeteneğini görünce dedelerinin tarikatına mensup bir şeyh aramasını söyledi. Ebû Saîd, silsilesi İmâm-ı Rabbânî'nin torunlarından Muhammed Zübeyr'e ulaşan ve Râmpûr'da Hâfız Cemâlullah'tan Kādirî hilâfeti de alarak onun dergâhında postnişin olan Şah Dergâhî'ye intisap etti. Yaklaşık on iki yıl boyunca şeyhine hizmet etti, ondan Kādirî icâzeti ve hilâfeti aldı. Daha hayatta iken Şah Dergâhî'nin halifesi olarak irşada başladı. Aynı şeyhten Müceddidî ve Çiştî hilâfeti de aldığı rivayet edilmektedir.

Râmpûr'da kısa zamanda şöhreti yayılan Ebû Saîd Şah'ın binden fazla müridi oldu. Bu sıralarda vahdet-i vücûda dair sözler söylemeye, zikir halkalarında kendisinden vecd ve istiğrak halleri zuhur etmeye başladı. İmâm-ı Rabbânî'nin *Mektûbât*'ında anlattığı makamlara henüz tam anlamıyla ulaşamadığı düşüncesiyle irşad vazifesini bırakıp seyrüsülûkünü tamamlamak için kendisine yeni bir mürşid aramaya başladı. Pânîpet (Panipat) şehrinde bulunan Müceddidî şeyhi Mazhar Cân-ı Cânân'ın önde gelen halifelerinden Kadı Senâullah-ı Pânîpetî'ye mektup yazarak bu arzusunu bildirdi. Senâullah-ı Pânîpetî ona Delhi'de Hânkāh-ı Mazhariyye'de bulunan Abdullah ed-Dihlevî'ye gitmesini tavsiye etti. Bunun üzerine 1225 (1810) yılının başlarında Delhi'ye gitti. Abdullah ed-Dihlevî kendisine çok saygı gösterdi ve kendi yerine irşad makamına geçmesini teklif etti. Buraya bir mürid olarak geldiğini söylemesi üzerine Dihlevî bu tavrını beğenerek onu müridliğe kabul etti. Kısa zamanda şeyhinin büyük teveccühüne mazhar oldu. Râmpûr'a gitmesini gerektiren bir durum ortaya çıkınca mürşidi kendisine, Müceddidiyye hilâfetinin yanı sıra aynı mecliste bulunan Hâlid el-Bağdâdî ve Mevlevî Beşâretullah Behrâyücî ile yan yana oturtarak Çiştiyye ve Kādiriyye tarikatlarından da hilâfet verdi, müridlerinin bir kısmının terbiyesini ona havale etti.

Ebû Saîd Şah, Râmpûr'a gittiğinde ilk şeyhi Şah Dergâhî'yi ziyaret etti. Ardından Râmpûr'dan ayrıldı. Bu dönemde bazı devlet adamlarıyla iyi ilişkiler kurmaya başlayınca Abdullah ed-Dihlevî kendisine bir mektup göndererek yaptığının doğru olmadığını, Râmpûr'da kalmasının, hatta Delhi'ye gelmesinin daha isabetli olacağını söyledi, ancak daha sonra yazdığı bir mektupta ona istediği yere gitmekte serbest bulunduğunu bildirdi. Bunun üzerine Leknev'e gitti. Abdullah ed-Dihlevî, hastalığının ağırlaşması üzerine Ebû Saîd Şah'a bir mektup yollayarak kendisinden sonra irşad makamına büyük oğlu Ahmed Saîd Şah'ı Leknev'de halife bırakmasını ve kendisinin Delhi'ye gelmesini istedi. Dihlevî mektubunda ayrıca Ebû Saîd'e, hem dergâhtakilerin hem de başta Abdülazîz ed-Dihlevî olmak üzere Delhi'deki âlimlerin çoğunun irşad makamına kendisinin geçmesi hususunda ittifak ettiğini bildirdi. Delhi'ye giden Ebû Saîd şeyhinin ölümünün (1240/1824) ardından irşad makamına geçip vefatına kadar dokuz yıl bu görevini sürdürdü.

1249 yılının Ramazan ayında (Ocak 1834) Ebû Saîd Şah, büyük oğlu Ahmed Saîd Şah'ı yerine bırakarak ortanca oğlu Şah Abdülganî'yle birlikte hacca gitmek üzere Delhi'den yola çıktı. Aynı yılın zilhicce ayının başlarında Hicaz'a ulaştı. Haccı müteakip Mekke'de humma hastalığına yakalandı, biraz iyileşince de Medine'ye gitmeye karar verdi. Birkaç ay Medine'de kaldı, ardından memleketine dönmek üzere oradan ayrıldı. 22 Ramazan 1250'de (22 Ocak 1835) Delhi civarındaki Tonk beldesine ulaşınca hastalığı ilerlediğinden yola devam edemedi ve burada konakladı. Yanında bulunan oğluna ve küçük kardeşine icâzet verdiğini bildirdikten sonra ramazan bayramının ilk günü (31 Ocak 1835) vefat etti. Büyük bir kalabalık tarafından kılınan cenaze namazının ardından naaşı Delhi'ye götürülerek mürşidinin sağ tarafına defnedildi.

Ebû Saîd Şah XIX. yüzyılda Kuzey Hindistan'da etkili olan birçok mürid yetiştirdi. Ahmed Saîd Şah, Şah Abdülganî ve Şah Abdülmugnî adlı oğullarıyla Muhammed Asgar Sâhib, Molla Hasan Buhârî, Mevlevî Muhammed Şerîf, Molla Hudâbürdî, Molla Gulâm-ı Muhammed, Mevlevî Hüsâm Ahmed Herâtî, Mevlevî Muhibbullah Efgān, Meyân Muhammed Cû, Meyân Azîmullah Sâhib, Anber Şah ve Emîr Bâcûrî onun halifelerindendir (M. Mazhar Müceddidî, s. 67-68). Ebû Saîd ile devam eden Müceddidiyye silsilesi onun halifeleri tarafından çeşitli beldelere yayılmış, torununun halifesi Selâhaddin Sâkıb'dan (ö. 1910) icâzet alan Süleyman Hilmi Tunahan yoluyla Türkiye'de de temsil edilmiştir. Delhi'deki hankahta bu silsile halen Ebû Saîd Şah'ın neslinden gelenler tarafından sürdürülmektedir.

Bazı müridlerinin arzusu üzerine 1230-1240 (1815-1824) yılları arasında Müceddidiyye âdâbına dair *Hidâyetü'ṭ-ṭâlibîn ve mirḳādü's-sâlikîn* adlı Farsça bir eser kaleme alan (Delhi 1299) Ebû Saîd Şah eserini Abdullah ed-Dihlevî'ye takdim etmiştir. Ebû Saîd, Mekke'de eserin Mehmed Hıfzı Efendi tarafından yapılan Arapça tercümesini görünce mütercimine Türkçe'ye de çevrilmesini istediğini söylemiş, bunun üzerine Hıfzı Efendi eseri 1837'de Türkçe'ye tercüme etmiştir (*Tercüme-i Hidâyetü't-tâlibîn*, İstanbul 1299). Ayrıca Urduca (Delhi 1320; trc. Mevlevî Nûr Ahmed, Kundion 2011), ikinci defa Arapça (Kahire, ts.) ve Malayca'ya da çevrilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdullah Dihlevî, *Abdullah Dihlevî ve Eserleri: Mekâtib-i Şerîfe ve Dürrü'l-Meârif* (haz. Süleyman Kuku), İstanbul 2008; Ahmed Saîd Şah, *Mektûbât-ı Aḥmed Saʿîd Şâh* (der. Molla Dost

Muhammed Kandehârî), İran Kitâbhâne-i Meclis-i Şûrâ-yı Millî, nr. 14164, 36. Mektup, s. 44-46; Abdülganî b. Ebû Saîd, *Żamîme-i Maḳāmât-ı Maẓhariyye* (Abdullah Dihlevî, *Maḳāmât-ı Maẓhariyye* içinde), İstanbul 2002, s. 168-172; M. Mazhar Müceddidî, *Maḳāmât-ı Saʿîdiyye ve Menāḳıb-ı Aḥmediyye*, Delhi 1281, s. 59-65, 67-68; Gulâm Server Lâhûrî, *Ḫazînetü'l-aṣfiyâ'*, Herat, ts., I, 701-703; Abdülmecîd el-Hânî, *el-Ḥadâ'iḳu'l-verdiyye* (trc. M. Emin Fidan), İstanbul 2011, s. 750-752; M. Murad el-Kazânî, *Nefâ'isü'ş-şâniḥât fî tezyîli'l-bâḳıyâti'ş-ṣâliḥât* (*Tercemetü Reşaḥâti ʿayni'l-ḥayât* içinde), Mekke 1307, s. 84-98; Hocazâde Ahmed Hilmi, *Hadîkatü'l-evliyâ*, İstanbul 1318, s. 134-138; Abdülhay el-Hasenî, *Nüzhetü'l-ḫavâṭır*, VII, 13; Ebü'l-Hasan Zeyd Fârûkî, *Sevâniḥ-i Ḥayât-ı Ebü'l-Ḫayr Maʿrûf be Maḳāmât-ı Aḫyâr*, Delhi 1395, s. 64-68; M. Nûrbahş Tevekkülî, *Teẕkire-i Meşâyiḫ-i Naḳşibendiyye* (haz. M. İlyas Âdil), Lahor, ts. (Müştâk Buk Kârner), s. 438-442; Athar Abbas Rizvi, *A History of Sufism in India*, New Delhi 1986, II, 249; Mehmed Emre, *Üstadım Süleyman Hilmi Tunahan (k.s.) ve Hatıralarım*, İstanbul 2000, s. 17-18; M. Hasan Müceddidî, *Ḥâlât-ı Meşâyiḫ-i Naḳşibendiyye-yi Müceddidiyye* (haz. İkbâl Ahmed Fârûkî), Lahor 1424/2003, s. 458-460.

ABDURRAHMAN ACER

EBÛ SÜNNE, Ahmed Fehmî
(أحمد فهمي أبو سنّة)

Ahmed Fehmî b. Muhammed b. Mahmûd Ebî Sünne (1909-2003)

Mısırlı fıkıh âlimi.

13 Mart 1909 tarihinde Cîze vilâyetine bağlı Saf şehrinde doğdu. Burada kadı olan babası aynı zamanda şair olup Libya'da Şerîf İdrîs es-Senûsî'ye yardım için Hüseyin Kâmil'in emriyle gönderilen heyete başkanlık etmişti. Ahmed Fehmî ilk eğitimini dedesi Şeyh Mahmûd Halîfe Ebû Sünne'den aldı; onun yanında Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledi, kendisinden nahiv ve tecvide dair kitaplar okudu. Tahsiline 1921'de girdiği Ezher'de devam etti. Yûsuf Hicâzî, Abdürraûf er-Rifâî ve Muhammed el-Müdellil gibi hocalardan ders okuduğu orta ve lise öğreniminin ardından 1931'de yüksek kısma kaydoldu. Bu sırada Kahire Üniversitesi, Ezher ve Dârülulûm talebelerine de kapılarını açınca Ahmed Fehmî Edebiyat Fakültesi'ne devam edip Emîn el-Hûlî, Ahmed Emîn, İbrâhim Mustafa ve Ahmed eş-Şâyib'in derslerini de izledi. İlk yılın sonlarına doğru oğlunun, aynı zamanda arkadaşları olan bu hocalardan öğrenimini üniversitede sürdürme niyetini öğrenen babası onu ve hocalarını ikna ederek bundan vazgeçirdi, tahsiline dinî ilimlerin okutulduğu Ezher'de devam etmesini sağladı. Ertesi yıl Ezher'de Şeriat, Usûlüddin ve Arap Dili fakülteleri açılınca Külliyyetü'ş-şerîa'ya geçti ve ikinci sınıftan itibaren üç yıl okuyarak mezun oldu. Buradaki hocaları arasında Hasan el-Beyyûmî, Yûsuf el-Mersafî, Muhammed Abdülfettâh el-İnânî, Muhammed Arafe ve Abdurrahman Tâc anılır. M. Zâhid Kevserî ile de yakın bir dostluk kurduğu kaydedilir. 1935'te başladığı fıkıh, fıkıh usulü ve teşrî' tarihi alanındaki lisans üstü öğrenimini Ocak 1941'de tamamladı; *el-ʿÖrf fî reʾyi'l-fuḳahâʾ ve'l-uṣûliyyîn* başlıklı tezle "üstâz" derecesinde âlimiyye diploması aldı. 1936'da çıkan bir kanuna göre anılan fakültelerin mezunları iki yıllık ihtisastan sonra yüksek lisans derecesine denk olan "şehâdetü'l-âlimiyye maa'l-icâze" diploması alarak Ezher'e bağlı orta öğrenim kurumlarında müderrislik, ayrıca hâkimlik ve vâizlik yapabiliyor, altı yıllık ihtisas yapanlar ise "şehâdetü'l-âlimiyye maa dereceti üstâz" diplomasıyla fakültelerde ders verebiliyorlardı. Ebû Sünne, Ezher'de uygulanan yeni sistemde bu unvanı alan ilk kişi olup Mahmûd Şeltût'un Ezher şeyhliği sırasında bu diploma artık doktora adıyla anılmaya başlandı.

Ahmed Fehmî Ebû Sünne

1941'de Külliyyetü'ş-şerîa'da müderris olarak göreve başlayan Ebû Sünne, daha sonra doçent ve profesör olarak görev yaptı, 1974'te emekliye ayrıldı. Bu arada Şam (1960-1961), Libya (1962) ve Bağdat (1967) üniversitelerinde misafir öğretim üyesi olarak bulundu. 1972'de gittiği Mekke'de Cidde Melik Abdülazîz Üniversitesi'ne bağlı Külliyyetü'ş-şerîa'da (1981'den itibaren Ümmülkurâ Üniversitesi) uzun süre öğretim üyeliği yaptı; hayatının sonlarına doğru Kahire'ye döndü. 1980'de Mekke'de iken Ezher'e bağlı Mecmau'l-buhûsi'l-İslâmiyye (Kahire) ve 1983'te Dünya İslâm Birliği'ne bağlı Mecmau'l-fıkhi'l-İslâmî'ye (Mekke) üye seçildi. Aynı yıl Ezher'in bininci kuruluş yıl dönümü dolayısıyla birinci dereceden bilim ve sanat nişanına (visâmü'l-ulûm ve'l-fünûn) lâyık görüldü. Öğretim üyeliği dışındaki görevlerden uzak durdu, kendisine teklif edilen Ezher'de Külliyyetü'ş-şerîa dekanlığı, Vakıflar bakanlığı gibi idarî görevleri kabul etmedi. Öğretim hayatı boyunca fıkıh ve usulü, İslâm hukuk tarihi, teşrî' siyaseti, İslâm iktisadı, hadis, tefsir ve tasavvuf dersleri verdi, birçok yüksek lisans ve doktora tezi yönetti. 20 Eylül 2003 tarihinde Kahire'de vefat etti.

Abdülfettâh Ebû Gudde ve M. Emin Saraç onun Ezher'den, Mecmau'l-fıkhi'l-İslâmî genel sekreteri Sâlih b. Zâbin el-Merzûkî, Şûra Meclisi başkanı, Mescid-i Harâm imamlarından Sâlih b. Abdullah b. Humeyd, Abdurrahman b. Abdülazîz es-Südeys ve Küveyt Şûra Meclisi üyesi Abdullah es-Sümeyt, Ümmülkurâ Üniversitesi Külliyyetü'ş-şerîa dekanlarından Âbid es-Süfyânî, Süleyman et-Tüveycirî, Ömer b. Muhammed es-Sebîl, Ahmed b. Humeyd de Mekke'de kendisinden ders almış talebelerinden bazılarıdır. Hanefî bir aileden gelen ve kendisi, Hanefîliği benimseyen Ebû Sünne, bu mezhep âlimlerinden özellikle İbnü'l-Hümâm'a hayran olup ondan "arkadaşım" diye söz ederdi. Memleketi Saf'ta Ezher'e talebe yetiştiren lise seviyesinde dinî bir okulla Kur'an okuma ve hâfızlık eğitiminin verildiği bir medrese yaptırmıştır.

Eserleri. 1. *el-ʿÖrf ve'l-ʿâde fî reʾyi'l-fuḳahâʾ*. Doktora derecesini elde ettiği tezin yayımlanmış şeklidir (Kahire 1947, 1992, 2000, 2004). **2.** *el-Vasîṭ fî uṣûli fıḳhi'l-Ḥanefiyye* (Kahire 1374/1955, 1421/2000). Külliyyetü'ş-şerîa'da ikinci sınıf talebelerine okuttuğu ders kitabı olup Sadrüşşerîa'nın *et-Tavżîḥ*'inin ikinci bölümü esas alınarak telif edilmiştir. **3.** *en-Naẓariyyâtü'l-ʿâmme li'l-muʿâmelât fi'ş-şerîʿati'l-İslâmiyye* (Kahire 1387/1967). **4.** *Muḥâḍarât fî uṣûli'l-fıḳh* (Kahire 1421/2000). Şam Üniversitesi'nde 1961'de verdiği konferansları içerir. **5.** *Ḳāʾidetân fıḳhiyyetân: el-ʿÂdetü muḥakkemetün ve lâ ḍarare velâ ḍırâr* (Kahire 2004). Diğer başlıca eserleri de şunlardır: *en-Naẓariyyâtü'l-aṣliyye li'l-aḥkâm ve edilletühâ* (hak, ehliyet, akit, milk ve damân nazariyelerine dairdir), *Ḥuḳūḳu'l-merʾeti's-siyâsiyye fi'l-İslâm, Maḳāṣidü'ş-şerîʿa, el-İḳtiṣâdü'l-İslâmî, Fıḳhü'l-üsreti'l-müslime*. Ayrıca *el-İḫvânü'l-müslimûn* gazetesi, *Mecelletü'l-Ezher, Mecelletü'l-ḥaḍâreti'l-İslâmiyye* (Dımaşk), *Mecelletü Râbıṭati'l-ʿâlemi'l-İslâmî, Mecelletü Mecmaʿi'l-fıḳhi'l-İslâmî* gibi dergilerde çeşitli yazı ve makaleleri çıkmıştır. Ebû Sünne'nin makalelerinden bazıları şunlardır: "Ḥükmü'l-ʿilâc bi-naḳli demin li'l-insân ev naḳli

aʿżâʾin ev eczâʾin minhâ" (*Mecelletü Mecmaʿi'l-fıḳhi'l-İslâmî*, I/1 [Mekke 1408/1987], s. 47-54); "ʿİlmü'l-iḳtiṣâdi'l-İslâmî żarûretün ḳāʾimetün ve ḥaḳiḳatün vâḳıʿatün" (*a.g.e.*, XI/13, 1421/2000, s. 71-167); "ez-Zekât ve vücûbühâ fî ecri'l-ʿaḳār" (*a.g.e*, II/2, 1425/2004, s. 113-124); "Ḥavle'l-meṣârif ve'ş-şerikâti'l-İslâmiyye" (*a.g.e.*, IV/6, 1426/2005, s. 53-59).

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Sünne, "Hâżihî riḥletî ve hâżâ ʿaṭâʾî: Sîretî bi-ḳalemî", *Ricâlün feḳadnâhüm* (der. ve nşr. Mecd Mekkî), Beyrut 1433/2012, II, 985-996; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Muʿcemü'l-müʾellifîne'l-muʿâṣırîn*, Riyad 1425/2004, s. 76-77; Vefâ Sa'dâvî, "Aḥmed Fehmî Ebû Sünne beyne'l-ʿilm ve'l-ḥayât", *Ricâlün feḳadnâhüm*, II, 997-1003; Nâsır Mahmûd Vehdân, "Min aʿlâmi'l-Ezher: el-Üstâż ed-duktûr Aḥmed Fehmî Ebû Sünne", *ME*, LXII/2 (1410/1989), s. 143-150; Sâlih b. Zâbin el-Merzûki, "eş-Şeyḫ el-ʿallâme ed-duktûr Aḥmed Fehmî Ebû Sünne fî zimmeti'llâh", *el-ʿÂlemü'l-İslâmî*, sy. 1813, 10 Şaban 1424 / 6 Ekim 2003, s. 12; a.mlf., "Min Siyeri'l-ʿulemâʾ: Sîretü fażîleti'ş-şeyḫ ed-duktûr Aḥmed Fehmî Ebû Sünne", *Mecelletü'l-Mecmaʿi'l-fıḳhiyyi'l-İslâmî*, XV/18, Mekke 1425/2004, s. 337-345; Ahmed Abdürrahîm, "Aḥmed Fehmî Ebû Sünne... kâne vâḥiden min sülâleti'l-kibâr fî ehli'l-fıḳh ve'l-uṣûl", *eş-Şarḳu'l-evsaṭ*, sy. 9104, 6 Ramazan 1424 / 1 Nûfembr 2003, http://archive.aawsat.com/details.asp?article=200669&issueno= 9104#.VQP_UzyJjcs (20.07.2015).

MECD MEKKÎ

EBÛ ŞÂDÎ, Ahmed Zekî

(أحمد زكي أبو شادي)

Ahmed Zekî b. Muhammed b. Mustafâ Ebî Şâdî (1892-1955)

Mısırlı yazar, şair ve tabip.

9 Şubat 1892 tarihinde Kahire'nin Âbidîn mahallesinde doğdu. Babası Mısır'da milliyetçiliğiyle tanınan avukat, baro başkanı, edebiyat öncüsü ve parlamenter Muhammed Bek Ebû Şâdî'dir. Annesi Emîne Necîb Hanım divan sahibi bir şairdir. Yazar Ebû Şâdî künyesini dedesi Mustafa'dan almıştır. İlk ve orta öğrenimini memleketinde tamamladı. Bu esnada babasının Kahire'deki edebî sohbetlerinden yararlandı. Henüz on üç yaşında iken babasının çıkardığı *ez-Zâhir* dergisinde nesir ve şiir denemeleri yayımlandı. On altı yaşında nazım ve nesir türünden örnekler içeren ilk mecmuasını *Kaṭratün min yerâʿ fi'l-edeb ve'l-ictimâʿ* adıyla çıkardı. Babasının sohbetlerine devam eden Ahmed Şevkî, Hâfız İbrâhim ve Halîl Mutrân gibi devrin en ünlü şairleriyle tanışma imkânı buldu ve Mutrân onu öğrencisi olarak kabul etti. 1910 yılında çocukluk ve gençlik

Ahmed Zekî Ebû Şâdî

şiirlerini içeren ilk divanı *Endâʾü'l-fecr*'i yayımladı.

Kahire'de orta öğrenimini tamamladıktan sonra burada bir yıl tıp fakültesine devam etti, o sırada babasının üvey kızı Zeyneb'e âşık oldu. Ailesi, bunu önlemek için tıp tahsilini tamamlamak üzere onu 1912'de İngiltere'ye gönderdi. Ancak Ebû Şâdî, aşkını ölümsüzleştirmek amacıyla "Zeyneb" adlı bir divan kaleme aldı. Zeyneb bir başkasıyla evlenince o da İngiltere'de bir İngiliz hanımla evlendi, bu hanımdan Safiyye ve Hüdâ adlarında iki kızı ile Remzî adında bir oğlu oldu. Safiyye de şair olup *el-Uğniyetü'l-ḫâlide* adlı bir divanı vardır. Ebû Şâdî, İngiltere'de kaldığı on yıllık süre içinde tıpta iç hastalıkları, mikrobiyoloji ve bakteriyoloji alanlarında uzmanlık aldı. İki yıl peş peşe bakteriyoloji dalında Londra'nın ünlü Saint George Üniversitesi Hastahanesi'nden onur sertifikası ile Web ödülünü kazandı. Ayrıca arıcılık, tavukçuluk ve resimle ilgilendi. 1919'da Uluslararası Arıcılık Merkezi'nin kuruluşuna katkıda bulundu. İngilizce *ʿÂlemü'n-naḥl-Memleketü'n-naḥl* dergisiyle *Mecelletü'd-decâc*'ı çıkardı, Mısır Derneği'ni kurarak sekreterliğini yaptı.

Aralık 1922'de Kahire'ye dönünce 1942 yılına kadar Sağlık Bakanlığı'na bağlı hastahanelerin laboratuvarlarında çalıştı. Bu sırada ilk uzmanlık eseri olan 1000 sayfa hacmindeki *eṭ-Ṭabîb ve'l-maʿmel* adlı bir çalışma yaptı. 1942'de İskenderiye Üniversitesi'nde bakteriyoloji hocası ve dekan olarak görev aldı. Süveyş ve Port Said'de de çalıştı. Ardından aynı üniversitenin tıp fakültesi dekanlığına getirildi. Edebiyat ve şiirle ilgili en önemli faaliyeti, babasından kalan malları satarak bir matbaa satın alıp Eylül 1932'de Kahire'de Apollo topluluğunu kurması ve *Mecelletü Apollo*'yu çıkarmasıdır. Apollo, Grek mitolojisinde şiir, edebiyat, hayvancılık ve tarım tanrısıdır. Derginin kuruluş amacı o sırada edebiyatçılar arasında bulunan anlaşmazlıkları en aza indirmek, her türlü şiire açık, ortak bir edebî alan oluşturmaktı. Bu sebeple dergi dönemin en etkili Arap şairleri için cazibe merkezi ve genç şairlerin ortak platformu haline geldi (Yûsuf Halâvî, s. 12). Genel sekreterliğini Ebû Şâdî'nin üstlendiği derneğin idare kadrosunda Ahmed Şevkî, Halîl Mutrân, Ahmed Muharrem, İbrâhim Nâcî, Ali Mahmûd Tâhâ, Zekî Mübârek, Hasan el-Kâyâtî, Kâmil el-Kîlânî ve Hasan Kâmil es-Sayrafî gibi dönemin ünlü şair ve eleştirmenleri yer almıştı (M. Abdülmün'im Hafâcî, *Mecmûʿatü'l-kâmile*, I, 9-12). Üç yıl boyunca düzenli olarak çıkan *Mecelletü Apollo* malî sıkıntı yüzünden Aralık 1934'te yayımlanan son sayısının ardından kapandı.

Ebû Şâdî, yenilikçi ve ilerici görüşlerinin yanı sıra ortaya koyduğu başarılı çalışmaları sebebiyle kendisini kıskananlarca mâruz bırakıldığı baskı ve ithamlara dayanamayarak hiç istemediği halde Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etmeye karar verdi. Bu sırada vefat eden hanımını İskenderiye'deki hıristiyan mezarlığına defnettikten sonra 1946'da İskenderiye'den New York'a gitti. Buradaki mehcer şairleri topluluğuna katılmak istediyse de kabul görmeyince Suudi Arabistan ve Eritre'nin Birleşmiş Milletler'deki delegasyonları nezdinde danışmanlık görevi yaptı. Ardından New York'taki Asya Akademisi'ne öğretim üyesi seçildi. Bu sırada mehcerdeki Arapça gazetelerde makaleler yayımladı. New York'ta Râbıtatü Minerva adıyla bir edebiyat topluluğu kurarak başkanlığına önce şair Nedret (Nudrat) el-Haddâd'ı, onun âni vefatı üzerine şair Ni'met el-Hâcc'ı getirdi. Kendisi de topluluğun genel sekreterliğini üstlendi. Ayrıca New York'ta el-Mektebü'l-edebiyyü'l-Mısrî adıyla bir büro açarak üniversite derslerini ve edebiyatla ilgili çalışmalarını burada yürüttü. Bu durum "Amerika'nın sesi" radyosunun, onun tercümeleriyle tiyatro eserlerinden yararlanmaya ve şiirlerinden örnekler sunmaya karar verinceye kadar devam etti. Bu karar üzerine Ebû Şâdî, bir süre önce evlenmiş olduğu İtalyan asıllı Amerikalı eşiyle birlikte Washington'a taşındı. Ancak 12 Nisan 1955 tarihinde beynindeki kan pıhtılaşması sonucu öldü. Maryland eyaletinde Non sectarian cemetery adlı mezarlığa defnedildi. Genelde modern Arap edebiyatının, özelde ise modern Arap şiirinin öncülerinden olan Ebû Şâdî çok yönlü bir ilmî ve edebî kişiliğe sahiptir. Kişiliğinin oluşması ve gelişmesinde Câhiz, Ahmed Şevkî, Hâfız İbrâhim, Halîl Mutrân, John Keats, Percy Bysshe Shelley, Lord Byron,

William Wordsworth, Charles Dickens gibi şahsiyetler etkili olmuştur (Yûsuf Es'ad Dâğır, II, 64; M. Abdülmün'im Hafâcî, *Dirâsât*, I, 312-313).

Eserleri. Çeşitli konularda şiir ve nesir halinde çok sayıda eser veren Ebû Şâdî kırk şiir mecmuası, on beş civarında opera ve dram kaleme almıştır. Başlıca eserleri şunlardır: *Kaṭratün min yerâʿ fi'l-edeb ve'l-ictimâʿ* (1326, 1327), *Nekbetü Nâvârîn: Ḳaşîde târîḫiyye ḳavmiyye câmiʿa* (Süveyş 1924), *Saʿd* (1927), *Dirâse edebiyye târîḫiyye* (1933), *eṭ-Ṭabîʿa fî şiʿri'l-Mütenebbî* (1934), *Şevretü'l-İslâm* (Beyrut 1934), *ʿAḳîdetü'l-ulûhiyye* (1936), *Limâẕâ ene mü'min (müslim)* (1937), *Ebû Şâdî fi'l-mehcer* (1950, 1972), *Dirâsât İslâmiyye* (1950), *Dirâsât edebiyye* (Kahire 1955), *el-İslâmü'l-ḥay* (nşr. Rıdvân İbrâhim, Kahire 1955), *Şuʿarâ'ü'l-ʿArabi'l-muʿâṣırûn* (nşr. Rıdvân İbrâhim, Kahire 1958), *Kaẓâya'ş-şiʿri'l-cedîd (el-muʿâṣır)* (Kahire 1959, 1965), *Yevmiyyâtü'd-Duktûr Aḥmed Zekî Ebû Şâdî* (nşr. Rüks b. Zaîd el-Azîzî, Amman 1995), *Ḥadâşetî el-edebiyye, el-Edebü'l-cedîd, Mesraḥu'l-edeb, Min Nâfiẕeti't-târîḫ, Aṣdâ'ü'l-ḥayât, Ḳaṭretâni mine'n-neşri ve'n-naẓm.* Ebû Şâdî'nin *İnhâḍu terbiyeti'n-naḥl* (1926), *eṭ-Ṭabîb ve'l-maʿmel* (1928), *Terbiyetü'n-naḥl* (1930), *Memleketü'd-decâc* (1932), *Evveliyyâtü'n-niḥâle* (1942), *Memleketü'l-ʿaẕârâ* (1948) adlı ilmî eserleri yanında *el-ʿÂṣıfe* (Shakespeare'den, 1929), *Rubâʿiyyâtü Ḥâfıẓ eş-Şîrâzî* (1931), *Rubâʿiyyâtü ʿÖmer el-Ḫayyâm* (1931, 1952) adlı tercümeleri de vardır. Ayrıca *el-İmâm, Ḥadâ'iḳu'l-Ḳāhire, Mecelletü ʿilmi'n-naḥli'd-devliyye, Mecelletü Apollo* (1932-1934), *Mecelle edebiyye, Memleketü'n-naḥl* (Kahire-İskenderiye 1930-1940), *Mecelletü'd-decâc* (1932-1933), *Mecelletü'ş-şınâʿâti'z-zirâʿiyye* adlı dergileri çıkarmıştır.

Ebû Şâdî hakkında bazı çalışmalar yapılmıştır: İsmâil Edhem, *Ebû Şâdî şâʿiru Mışr;* Hasan Sâlih el-Cedâvî, *Naẓarât naḳdiyye fî şiʿri Ebî Şâdî;* Muhammed Abdülmün'im Hafâcî, *Râ'idü'ş-şiʿri'l-ḥadîṯ: Aḥmed Zekî Ebû Şâdî* (Kahire 1955); a.mlf. (Abdülazîz Şeref'le birlikte), *er-Rü'ye'l-ibdâʿiyye fî şiʿri Aḥmed Zekî Ebî Şâdî* (Beyrut 1991); Abdülkādir Âşûr – Abdülhamîd Fuâd, *el-Münteḫab min şiʿri Ebî Şâdî;* Muhammed Abdülgafûr, *Ebû Şâdî fi'l-mîzân;* Ahmed Muharrem, *Aḥmed Zekî Ebû Şâdî: Şiʿruhû fî Dîvâni'ş-Şuʿle* (1933). Bunların dışında pek çok Arapça dergide ona dair makaleler yazılmıştır (Yûsuf Es'ad Dâğır, II, 64 vd.).

BİBLİYOGRAFYA :

Edhem el-Cündî, *Aʿlâmü'l-edeb ve'l-fen*, Dımaşk 1954-58, II, 477; Ahmed Kabbîş, *Târîḫu'ş-şiʿri'l-ʿArabiyyi'l-ḥadîṯ*, Dımaşk 1971, s. 236-237; N. K. Kotsarev, *Pisateli Egipta*, Moscow 1975, s. 31-34; M. M. Badawi, *A Critical Introduction to Modern Arabic Poetry*, Cambridge 1975, s. 116-129; Salma Khadra Jayyusi, *Trends and Movements in Modern Arabic Poetry*, Leiden 1977, II, 370-384; Yûsuf Es'ad Dâğır, *Meṣâdirü'd-dirâseti'l-edebiyye*, Beyrut 1983, II, 64 vd.; Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmiʿ fî târîḫi'l-edebi'l-ʿArabî: el-Edebü'l-ḥadîṯ*, Beyrut 1986, s. 632-636; M. Abdülmün'im Hafâcî, *Dirâsât fi'l-edebi'l-ʿArabiyyi'l-ḥadîṯ ve medârisih*, Beyrut 1992, I, 312-313; a.mlf., "Medḫal ilâ dirâseti Apollo", *el-Mecmûʿatü'l-kâmile li-Mecelleti Apollo*, Kahire 1998, I, 9-12; *Yevmiyyâtü'd-duktûr Aḥmed Zekî Ebî Şâdî*, Amman 1995, tür.yer.; Yûsuf Halâvî, *el-Mü'eşşirâtü'l-ecnebiyye fi'ş-şiʿri'l-ʿArabiyyi'l-muʿâṣır*, Beyrut 1997, s. 12; *Vedîʿ Filesṭîn yetaḥaddeşü ʿan aʿlâmi ʿaṣrih*, Dımaşk 1424/2003, s. 62-70; Bustânî, *DM*, IV, 373-374; Pervâne Ferdâd, "Ebû Şâdî", *DMBİ*, V, 583-586; R. C. Ostle, "Abū Shādī, Aḥmad Zakī", *Encyclopedia of Arabic Literature* (ed. J. S. Meisami – P. Starkey), London 1998, I, 45; Hamîd Mecîd Hedû, "Aḥmed Zekî, Ebû Şâdî", *Mevsûʿatü Beyti'l-ḥikme li-aʿlâmi'l-ʿArab*, Bağdad 1420/2000, I, 45; Ed., "Abū Shādī", *EI² Suppl.* (İng.), s. 34-35; Muhammed el-Cevâdî, "Ebû Şâdî, Aḥmed Zekî", *Mv.AU*, XIV, 30-32; S. Hafez, "Abū Shādī, Aḥmad Zakī", *The Encyclopaedia of Islam Three*, Leiden 2007, fas. 1, s. 23.

MEHMET YALAR

EBÛ ŞEKÛR es-SÂLİMÎ
(أبو شكور السالمي)

Ebû Şekûr Muhammed
b. Abdisseyyid
b. Şuayb es-Sâlimî el-Leysî
(ö. 460/1068'den sonra)

***et-Temhîd* adlı eseriyle tanınan, Mâverâünnehir bölgesi Mâtürîdî-Hanefî âlimlerinden.**

Hayatına dair kaynaklarda bilgi yoktur. Kendi eserinde verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre 460'tan (1068) birkaç yıl sonra Semerkant'ta Ebû Bekir Muhammed b. Hamza'dan fıkıh dersleri aldı (*et-Temhîd*, vr. 159ª). Araştırmacılar, kendisinin Ebü'l-Yüsr el-Pezdevî ve Ebü'l-Muîn en-Nesefî ile aynı dönemde yaşamış Hanefî-Mâtürîdî kelâmcılarından biri olduğunu kabul eder (Madelung, *Studies in Medieval*, VII. makale, s. 319). Leysî şeklindeki nisbesini (*et-Temhîd*, vr. 1ᵇ) Kâtib Çelebi yanlışlıkla Keşşî diye kaydeder (*Keşfü'ẓ-ẓunûn*, I, 484). Eserinin başında ve çeşitli yerlerinde Mühtedî / Mühtedî-Billâh lakabı geçer. Bu lakap onun sonradan müslüman olduğu veya hidayetten hiç ayrılmadığı şeklinde anlaşılabilir. Mârifet ve tevhidin esaslarına dair *et-Temhîd fî beyâni't-tevḥîd* adlı eseriyle tanınan ve Hanefî-Mâtürîdî geleneğine mensup olan Ebû Şekûr'un Ehl-i sünnet mezhebine bağlı olduğunu söylemesi Mâtürîdiyye ekolüne mensup olmadığı anlamına gelmez. Çünkü Ebû Hanîfe geleneğine bağlı âlimlerin itikadî mezhebi hakkında Mâtürîdiyye adının kullanılması geç bir döneme rastlar. Nitekim aynı durum Ebü'l-Muîn en-Nesefî için de söz konusudur. Nesefî Mâtürîdiyye okulunu sistemleştirenlerden biri olmasına ve diğer Sünnî kelâm okuluna mensup olanlardan "mütekellimü ehli'l-hadîs" diye bahsetmesine rağmen benimsediği mezhebin adını Ehl-i sünnet diye zikretmiştir (*Tebṣıratü'l-edille*, I, 592; II, 571). Beyâzîzâde Ahmed Efendi'nin Ebû Şekûr es-Sâlimî'yi Mâtüridiyye'nin imamları arasında göstermesi bunu teyit eder (*İşârâtü'l-merâm*, s. 91).

Kelâmî Görüşleri. Akıl bir cevher değil keyfiyeti zihin tarafından algılanamayan latif bir şeydir. Hanefî fakihlerinden bu konuda sabit olmuş güvenilir bir rivayet yoktur. Filozof ve kelâmcıların akla dair farklı tanımları bulunmakta ve bunlar içinden çıkılamayan problemler taşımaktadır. Aklın isabetli tanımı şöyle yapılabilir: Akıl kalpte (zihinde) ortaya çıkan, varlıkların bilgisine ilişkin delilleri üretip duyusal alandan hareketle duyu ötesi âlemin varlığını zorunlu bilgilerle kanıtlayan bir araz yahut niteliktir (*et-Temhîd*, vr. 3ª-ᵇ). Ehl-i sünnet'e göre aklî kapasite herkeste aynı seviyede değildir. Mu'tezile kelâmcılarının, sorumluluğun temellendirilmesinde problem teşkil edeceği düşüncesiyle akıllar arasında farklılık bulunmadığını ileri sürmesi isabetsiz bir görüştür. Zira dinî sorumluluğun gerçekleşebilmesi için doğru ile yanlışı, faydalı ile zararlıyı ayırt edebilecek ve farklı seçeneklerden birini tercih etmeyi mümkün kılacak bir aklî kapasitenin varlığı yeterlidir; bundan sonrasında ise beşerî akıllar arasında farklılıklar mevcuttur. Ebû Hanîfe'nin yaratıcıyı bilme konusunda insanın mazereti bulunmadığını söylemesi de bu tür bir aklî kapasitenin her sağlıklı insanda mevcut olduğu kabulüne dayanır (vr. 4ª-5ª). Aklın en büyük değeri insanın iman etmekle mükellef kılınmasını sağlayan bir unsur teşkil etmiş olmasıdır. Akıl düşünerek Allah'ın varlığına ilişkin bilgiler üretebilir. Bilginin başkasından duyulup elde edildiğini söyleyen Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin aksine insan, aklî tefekkür sayesinde evrendeki varlıklardan hareketle Allah'ın varlığına dair bilgiye ulaşabilir. Bununla birlikte insanları imanla

yükümlü tutmak için Allah'ın peygamber göndermesi de gerekir, çünkü akıl sorumluluk için tek başına yeterli değildir, ayrıca imanın sınırlarını tesbit edemez. Çocuklar dinî bakımdan ebeveynlerine tâbidir, onlar hakkında ebeveynlerinin inancına göre hüküm verilir; çocukların ebeveynleri mümin ise hükmen mümin, kâfir ise hükmen kâfir kabul edilirler; ancak bu, hukukî işlemlerin uygulanması için söz konusudur. Çocuk yaşta ölenler âhirette azap görmez, zira sorumlu olmadıklarından azaba uğratılmaları ilâhî adaletle bağdaşmaz (vr. 11b-12a). İlham gizli vahiydir, melekler her insana bu mânada ilhamda bulunabilir (vr. 14a).

Hüsün ile kubhun çeşitli mertebeleri vardır, bu konuda geçerli olan tek bir kriter yoktur. Bizzat kendisi iyi olan (hasen li-aynihî) hususlar mevcuttur; Allah'a iman etmek ve ibadette bulunmak gibi. Ayrıca gördüğü iş ve yüklendiği anlam bakımından iyi (hasen li-ma'nen) olanlar vardır; cami inşa etmek, eziyet veren bir şeyi yoldan kaldırmak gibi. Kötü olan şeylerde de durum aynıdır. Bizzat kendisi kötü olanlar (li-aynihî kabîh) vardır; Allah'ı inkâr etmek, O'na ortak koşmak, zina etmek, hırsızlık yapmak gibi. Aklın, Allah'ı inkâr etmeyi kötü bir fiil olarak nitelemesine rağmen ölüm korkusuyla baskı altında bulunan kişinin o anda Allah'ı inkâr etmesine dinin cevaz vermesi hüsün ile kubhun aklî değil dinî olduğunu gösterir (vr. 14b-16b). Duyuların fonksiyonu nesneleri algılamak ve her yönüyle bilmekten ibaret olup bunlar aklın bir nesneye vâkıf olmasını sağlayan araçlardır. Duyu algısı bir arazdır ve aynı mahiyette iki anda bulunmaz. Nesnelerdeki tabiat da bir arazdır.

İnsan bilgisi zaruri ve istidlâlî kısımlarından oluşur. Şüpheleri yok eden delille sabit olan istidlâlî bilgi ile zaruri bilgi arasında fark yoktur. İstidlâl yoluyla elde edilen kesin bilginin kabul edilmesi ve uygulanması gerekir. Allah'ın varlığını bilmeye dair istidlâlî bilgi O'nun varlığına işaret eden nesneler üzerinde tefekkür sayesinde elde edilir. Vahiy ve peygamberlikle ilgili bilgiler de istidlâlîdir. Bu bilgilere inanmak zaruri olup inkârı dinden çıkmayı gerektirir. Tıpkı dumanı gören kişinin yanan ateşi görmese de onun varlığından, kumaşı gören kişinin onu dokuyanın mevcudiyetinden şüphe etmesinin imkânsız oluşu gibi.

Allah'ın Varlığı ve Sıfatları. Arazların hâdis olması cevherlerin, dolayısıyla âlemin de hâdis olmasını gerektirir, çünkü muhdis olmadan hudûs gerçekleşmez; şu halde hâdis olan âlemin bir muhdisi vardır, o da Allah'tır. O, kadîm ve diri olan bir varlıktır, kıdem ise O'nun sıfatıdır. Evrenin kendi kendine meydana gelmesi mümkün olmadığı için Allah kadîmdir. Allah'ın zâtı cevher, sıfatları da araz değildir, bu sebeple bir yere ve mekâna muhtaç değildir. Allah cinsi bulunan bir varlık olmadığından benzeri ve dengi de yoktur. Bundan dolayı ilâhlık iddiasında bulunan bir insanın bu iddiasının yanlışlığı herkesçe bilinir. Zira insanın tanrı olamayacağı kendi özelliklerinden hareketle anlaşılır (vr. 40a-b). Ehl-i sünnet âlimleri Allah'ın ilim, irade, kudret, hayat, sem', basar, kelâm ve tekvin sıfatlarının bulunduğunu kabul etmekle birlikte aslında O'nun sıfatları tek bir sıfattan ibaret olup sayı ile anlatılamaz. Allah'ın sıfatları zâtından ayrı veya zâtıyla aynı olan şeyler değildir, aslında sıfatları "şey" diye nitelemek doğru değildir ve ayrı varlıklar konumunda kadîm olduklarından söz edilemez. Hatta O'nun evreni yaratmadan önce yaratıcı, ibadet edenleri yaratmadan önce mâbud, canlıları yaratmadan önce râzık olmadığını söylemek imanla bağdaşmaz. Tekvin, mükevvinin fiili olup vuku bulduğu anda mükevvinden ayrılır. Allah'ın varlık ve olayları vukuundan önce bilmediğini söylemek ulûhiyyete aykırıdır ve kişinin küfre düşmesine sebebiyet verir. Çünkü Kur'an'da henüz vuku bulmayan olayları Allah'ın önceden haber verdiği bildirilmiştir. İnsanlardan kimin mümin, kimin kâfir olacağını Allah önceden bilir. Bu bilgi kişinin müminken kâfir ve kâfirken mümin olmasını da içerir (vr. 137a-138b).Cenâb-ı Hakk'ın müminlere kâfirlerden farklı ilâve lutfu vardır, bu da onları hidayete erdirip imana sevketmesidir. Ehl-i sünnet'e göre Allah'ın adalet sıfatı şu unsurları içerir: O zerre miktarı zulmetmez, kullarının yaptığı iyilikleri zerre miktarı eksiltmez, günah işlemeyen hiçbir kuluna azap etmez, hiçbir kuluna bir amacı ve hikmeti yokken elem vermez, mâsiyet işleyen kuluna zulmetmez, hiçbir kuluna üstesinden gelemeyeceği sorumluluğu yüklemez (vr. 42a-49b). Allah kullarını imana veya inkâra zorlamaz. İnsanlara ait fiilleri kendilerinin yarattığını veya nesnelerdeki yaratılış özelliklerinin belli sonuçları meydana getirdiğini ileri sürmek Allah'tan müstağni olmak anlamına geldiğinden asla kabul edilemez (vr. 127a).

Nübüvvet. Hikmet Allah'ın insanlara peygamber göndermesini gerektirir; çünkü Allah'ın, kullarını başı boş bırakıp onlara buyruklarını ve doğru yolu bildirmemesi mümkün değildir. Bütün insanların, suç işleyenlerin uyarılıp gerekli şekilde cezalandırılması, iyilik yapanların teşvik edilmesi, yaratana şükredip ibadet edilmesi, bütün inanç ve davranışlara âhirette karşılık verileceği konularında bilgilendirilmesi gerekir. İnsanların görüş ve anlayışları arasındaki farklılığı akıl tam olarak bilemez. Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'nin, peygamberlerin nübüvvetten önce peygamber olmadıklarını ve günah işlemekten korunmadıklarını iddia etmesi isabetli değildir, buna karşılık Allah elçilerinin nübüvvetle görevlendirilmeden önce de peygamber ve mâsum olduklarını ileri süren Mâtürîdîler'in görüşü daha isabetli kabul edilir. Zira Kur'ân-ı Kerîm'de Hz. Îsâ'nın henüz çocukken peygamber kılındığı, Resûl-i Ekrem'in yaratılmadan önce de peygamber olduğu bildirilir. Eğer peygamber nübüvvetten önce küçük veya büyük günah işlemekten korunmasaydı fâsıkların da aynı makama yükselmesi gerekirdi. Bununla birlikte peygamberden unutma ve yanılmalar (zelle) sâdır olabilir (vr. 57b-62a, 74a). Peygamberler, Allah'ın kendilerinin elinde yaratacağı mûcize sayesinde bilinir. Sahte peygamberin elinde hârikulâde olayların vuku bulması imkânsızdır.

Velîlerden zuhur eden keramet, peygamberin gösterdiği mûcizenin imkânını ortaya koyduğu gibi aynı zamanda onun bir mûcizesi sayılır. Nübüvvetten önce peygamberlerden zuhur eden hârikulâde olaylar da keramet gibi kabul edilebilir, çünkü peygamber nübüvvetten önce velîdir. Eğer keramet mümkün olmasaydı peygamberin elinde nübüvvetten önce de zuhur etmemesi gerekirdi. Velînin velâyeti bilinemeyeceği gibi herhangi bir kişi velîlik iddiasında da bulunamaz. Peygamberlik ölümle sona ermez ve günah işlemek peygamberlikten mahrum kılınmayı gerektirmez (vr. 69a-71a).

Şeriat sahibi olan peygamberler Âdem, Nûh, İbrâhim, Mûsâ, Îsâ ve Muhammed'dir. İdrîs, Allah'ın kitap gönderdiği ilk peygamber olup kendisine indirilen kitap otuz üç sayfadır (vr. 169b). İdrîs peygamberin beş öğrencisi mevcuttu: Ved, Süvâ', Yegûs, Yeûk, Nesr (vr. 170a). Ölümlerinden sonra insanlar onların putlarını yaparak zamanla tapmaya başlamış, bu durum Nûh peygamber devrine kadar devam etmiştir. Mu'tezile âlimlerine göre Âdem peygamber değildir ve şeriat getirmemiştir. Ancak böyle bir iddia kişiyi dinden çıkarır. Çünkü Allah, Âdem'e Cebrâil vasıtasıyla vahyettiği gibi doğrudan hitap etmiş, ona dünyaya inmesini, evlenmesini, kurban kesmesini ve tavaf etmesini em-

retmiştir (vr. 74a). Allah Âdem'e hükümler öğretmiş, bunların bir kısmını daha sonra neshetmiştir. Suhuf verilen peygamberler kendilerinden öncekilerin şeriatına tâbi olmuştur. Yahudi ve Mecûsîler'in aksine müslümanlar, şeriatların hem kendilerinde hem de içerdikleri bazı hükümlerde Allah tarafından değişiklik yapılabileceği ve fiilen değiştirildiği konusunda ittifak etmiştir (vr. 76a).

İnsanların içinden gelen peygamberler meleklerin resullerinden üstündür, buna mukabil meleklerin resulleri sıradan müminlerden faziletlidir; melekler ise peygamberler dışında kalan müminlerden daha üstündür (vr. 13a-b). Kur'an'daki müteşâbih âyetlerin te'vil edilmesi gerekli değildir, çünkü Hz. Peygamber'den bu konuda herhangi bir bilgi intikal etmemiştir. İbn Abbas'tan nakledildiğine göre Kur'an'da mânasını yalnızca Allah'ın bildiği âyetler müteşâbihat kısmını teşkil eder.

Kişinin âhirette kurtuluşa erebilmesi için Hz. Muhammed'in son peygamber olduğuna inanması gerekir. Âhir zamanda nüzûl edecek olan İsâ'nın peygamberliği de vefatına kadar sürecektir. Bazı Şiîler'in Hz. Ali'nin Resûlullah'ın nübüvvetine ortak olduğunu iddia etmeleri İslâm'dan çıkmaya yol açan bir inanıştır (vr. 103a). Bu konuda Resûlullah'ın Hz. Ali'ye söylediği, "Mûsâ'ya nisbetle Hârûn'un konumu ne ise bana nisbetle senin konumun da odur" anlamındaki söz delil getirilmişse de bunu Ali'nin peygamberliğine delil saymak doğru değildir, çünkü sahih bir hadiste belirtildiğine göre Hz. Muhammed'den sonra peygamber gelmeyecektir. Resûl-i Ekrem'in Mekke'den Kudüs'e kadar olan bedenî yolculuğunu Mu'tezile de kabul etmiştir. Kesin bir nassa dayanması bakımından bunu inkâr eden kişi kâfir sayılır (vr. 105b-106a).

Kelâm-ı Lafzî-Kelâm-ı Ma'nevî. Mâtürîdîler'e göre Kur'an, Allah tarafından Hz. Peygamber'e indirilen, sayfalara yazılmış, kulaklarla duyulmuş, lafızlarla okunmuş ve ezberlenmiş olan ilâhî bir kitaptır. Eş'arîler'e göre ise Kur'an Allah'ın zâtında mevcut, O'ndan ayrılmayan, dolayısıyla münzel olmayan, kulaklarla duyulmayan, ezberlenemeyen ilâhî kelâmdır. Bu meseledeki ihtilâf "kelâm" kavramının tanımıyla ilgilidir. Eş'arîler kelâmı "Allah'ın zâtında mevcut olup O'ndan ayrılmayan mâna" diye tanımlarken Mâtürîdîler, "telaffuz eden tarafından anlaşılan lafız ve mâna" şeklinde tarif ederler. Kur'ân-ı Kerîm'de Cebrâil'in âyetleri Resûlullah'ın kalbine indirdiğinin beyan edilmesi (eş-Şuarâ 26/193-194) bu görüşü doğrular. Eğer Kur'an Allah kelâmı olmasaydı hiç kimse için bağlayıcı bir delil teşkil etmezdi. Ehl-i sünnet'e göre Kur'an'ın toplanmasına Halife Ebû Bekir zamanında başlanmış, fakat savaşlar yüzünden bu iş tamamlanamamış, Ömer döneminde bir kısmı daha toplanmış, Osman zamanında eksik kalan kısımlar tamamlanıp cem' işi bitirilmiştir. Ashap da bu metnin Hz. Peygamber'in kendilerine tebliğ ettiği Kur'an olduğu hususunda icmâ etmiştir. Hz. Ali'nin ise yalnız kendisi için Kur'an'ı cemettiği (mushaf) nakledilir (vr. 81b).

Âhiret Halleri. İnsan ruh ve bedenden oluşur; ancak ruhun Allah'tan bir parça olarak kabul edilmesi mümkün değildir; aksi takdirde kişinin yaptığı bütün kötülüklerin Allah'a ait olması gerekir. Peygamberlere ruh üfleyen Rûhulkudüs'tür. Hayatın sebebi olan ruh yaratılmış olmakla birlikte yok olmaz. Ölümün ardından müttakilerin ruhları illiyyîne (nimet yurdu), inkârcı ve günahkârların ruhları siccîne (azap yurdu) gider, kıyamet kopunca da kişinin diriltilen cesedine iade edilir (vr. 20b-21b). Mu'tezile kelâmcılarına göre ölümden sonra diriltilecek olan beden dünyadaki beden değil yeni bir bedendir, çünkü dünyadaki beden toprakta çürüyüp yok olmuştur. Ehl-i sünnet'e göre ise âhirette diriltilecek beden dünyadaki bedenin aynıdır, zira Allah yok olan bedenin aynısını yaratabilir. Mu'tezile kelâmcıları kabirde cesedin ve ruhun azap yahut nimet hissetmesini mümkün görmemiştir, diğer âlimler ise kabir azabı ve nimetinin naslarla sabit olduğunu ve bunun Allah'ın kudreti dahilinde bulunduğunu söyler. Mu'tezile'ye göre kâfirler ve fâsıklar cehenneme, müminler ise cennete girecektir; cennete veya cehenneme girenler bir daha oradan çıkamayacaktır. Ehl-i sünnet'e göre ise müminler dahil bütün insanlar cehenneme girecek, ancak müminler oradan kurtarılacak, kâfirler ise bırakılacaktır. Çünkü Kur'ân-ı Kerîm'de herkesin cehenneme gireceği, daha sonra müminlerin kurtarılacağı, zalimlerin ise diz çöktürülmüş durumda orada bırakılacağı belirtilmektedir (Meryem 19/71-72).

Tekfir. İman kalben inanıp bunu dille ifade etmektir. Küfür "nimete teşekkür etmemek" anlamına geldiğinden onun bazı naslarda bu şekilde te'vil edilmesi mümkündür; buna göre ilâhî buyruklara itaat etmeyenler kâfir sayılmaz (vr. 87a-88b). İnsanlardan alınan mîsâk aklî olmayıp bedenlere yöneliktir. Günah işleyenlerin imanı ölüm anı gelince gayb âlemini müşahede esnasında yok olabilir. Oyun oynamayı, raksetmeyi, şarkı ve şiir söylemeyi mubah gören kâfir değil fâsık olur, zira bunların haram oluşu haber-i vâhidle sabittir. Ancak nasla veya nassın delâletiyle, mütevâtir haberle ya da icmâ-ı ümmetle sabit olan her yasak kesinlikle haram olup bunların işlenmesi kişinin daha önceki dinî konumunu ortadan kaldırır, bunu inkâr eden de kâfir olur. Haber ve kıyasın delil olmadığını söyleyen kimse de küfre düşer. Bir hüküm kıyasla veya ümmetin üzerinde ittifak ettiği bir haber-i vâhidle sabit olmuşsa bunu inkâr eden icmâı inkâr etmiş sayıldığından kâfir olur (vr. 134b-135a). Dünyada işlenen suçlar için uygulanan cezalar, ayrıca hastalıklar suçun günahını temizler.

Hilâfet. Müslümanların devlet başkanı seçmeleri dinî bir yükümlülüktür. Nitekim Hz. Peygamber'in vefatından sonra ashap ilk iş olarak bu meseleyi ele almıştır. Ebû Bekir'in halife olması gerektiğini Hz. Ali de söylemiş ve Resûl-i Ekrem'in Ebû Bekir'i namaz kıldırmak gibi bir işle görevlendirmesini, onun dünya işlerini yürütmek için de halife seçilmesine bir delil kabul etmiştir. Ali'nin Ebû Bekir'i halife olarak benimsediğini, onun emrinde savaşlara katılıp ganimetten pay alması ve kendisine ayrılan câriyeyi kabul etmiş olması bu hususu kanıtlar, bu sebeple aksini iddia eden Şiî görüşü geçersiz sayılır (vr. 143b-144b). Dinde müctehid mertebesine yükselen âlimlerin yaptıkları ictihada diğer müslümanların uyması gerekir. Ümmetin icmâı da bağlayıcı bir delil teşkil eder. Çünkü Kur'an'da ümmetin şahitliği delil kabul edilmiş, Hz. Peygamber de ümmetin sapıklık üzere icmâ etmeyeceğini söylemiştir. Ayrıca mûcizelerin kanıtlanması da ümmetin icmâına dayanır.

Ebû Şekûr es-Sâlimî, farklı ve ilginç rivayetlere yer verdiği eserinde rüyasında Hz. Peygamber'i gördüğünü söylemiş, hatta bu sırada ondan aldığını ileri sürdüğü bir hadisi de nakletmiştir (vr. 136b). Ona göre Allah'ın gönderdiği dini Ehl-i sünnet mezhebi temsil eder. Ehl-i sünnet'ten ayrılan veya başka bir mezhebi benimseyen kimse doğru yoldan çıkar, dolayısıyla cehennem ehlinden olur. "Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayın. İşte bunlar için büyük bir azap vardır" meâlindeki âyet de (Âl-i İmrân 3/105) bunu teyit eder. Bu konuda, "Allah'ın yardımı cemaatle birliktedir"; "Ümmetim dalâlet üzerinde birleşmez"; "Ümmetim yetmiş üç fırkaya ayrılacaktır, bunların biri dışında kalan fırka mensup-

larının hepsi cehennemliktir, bu fırka da Ehl-i sünnet ve'l-cemaat'tir" anlamındaki hadisler de ayrı bir delil teşkil eder (vr. 154b). Ehl-i sünnet mezhebi ashap, tâbiîn ve tebeu't-tâbiîn çoğunluğunun benimsediği bir yoldur. Bunları da Ebû Hanîfe ve öğrencileriyle Şâfiî ve öğrencileri temsil eder. Ebû Hanîfe, Ehl-i sünnet mezhebini şöyle tanıtmıştır: "Ehl-i sünnet Nâsıbe ile Râfıza, Cebriyye ile Kaderiyye, Müşebbihe ile Muattıla arasında bulunan ve denge esasına dayanan mutedil bir mezheptir". Yine Ebû Hanîfe kendini ashabın, hatta peygamberlerin tâbi olduğunu söylediği "Mürcie-i merhûme" mezhebine nisbet etmiş, buna karşılık günahın iman sahibine zarar vermediğini iddia eden Mürcie grubunun ise lânetlenmesi gerektiğini belirtmiştir (vr. 165a). Bid'at haram olduğundan bid'at ehline lânet etmek câizdir, hadis rivayetlerinde de bu konuya dikkat çekilmiştir. Kur'an'la sabit olmuş hususlara aykırı düşen bid'atları benimseyenler tekfir edilir, ancak haber-i vâhid yahut kıyas yoluyla belirlenen inançlara muhalefet edenler tekfir edilmez (vr. 158a). Gerçeğin ortaya çıkması için bid'at ehliyle münazara etmek câizdir. Hz. Ali hakkındaki inançları yüzünden Râfizîler'in kâfir olduğuna işaret eden âyet ve hadisler mevcuttur. Mütekaşşife'nin (Mâverâünnehir bölgesinde bazı âlimlerce Mutasavvife'ye verilen isim) aksine Hüseyin b. Ali hilâfet talebinde haklıdır, dolayısıyla mazlum olarak öldürülmüştür. Abbâsî halifeleri meşrû olup icraatları dine uygundur.

Ebû Şekûr es-Sâlimî'nin, eserinde sık sık atıflarda bulunduğu Ebû Hanîfe'nin ilmî geleneğine bağlı bir kelâmcı olduğunu söylemek mümkündür. Onun muhalif mezhep mensuplarını tekfir etmesi dikkat çekici bir özelliktir. Wilferd Madelung tarafından Mâtürîdî okuluna mensup kelâmcılar arasında gösterilmesine rağmen Ebû Şekûr'un Ebû Mansûr el-Mâtürîdî'ye herhangi bir atıfta bulunmaması düşündürücüdür. Onun günümüze ulaşan tek eseri olan *et-Temhîd fî beyâni't-tevḥîd* on bir bölüm halinde ele alınabilir. Birinci bölümde akıl ve buna dair meselelere yer verilmiş, ikinci bölümde duyular ve bunlara konu olan varlık alanı incelenmiş, üçüncü bölümde Allah'ın varlığı ve birliği, dördüncü bölümde ilâhî sıfatlar meselesi tartışılmıştır. Beşinci bölüm isim-müsemmâ bahsine dairdir. Altıncı bölümde nübüvvet ve Hz. Peygamber'in nübüvvetiyle ilgili meseleler konu edilmiş, yedinci bölümde bilgi-iman ilişkisi ve imana dair konular irdelenmiştir. Sekizinci bölüm imanın şartları, dokuzuncu bölüm şeriatlar ve din, onuncu bölüm hilâfet ve emirlik konuları hakkındadır. On birinci bölümde Ehl-i sünnet ve ehl-i bid'at ile diğer dinlere dair kısa bilgiler verilmiştir. Kitap üzerine doktora tezi hazırlayan Ömür Türkmen metni tahkik ederek burada mevcut kelâmî görüşleri Ebû Hanîfe'nin görüşleriyle karşılaştırmıştır. Hindistan'da basılan (Delhi 1309) bu çalışma İslâm Araştırmaları Merkezi (İSAM) tarafından neşre hazırlanmış olup yayımlanmak üzeredir. Nûreddin er-Rânîrî, *et-Temhîd*'den yararlanıp *et-Tibyân fî maʿrifeti'l-edyân* adlı bir eser telif etmiştir (*DİA*, XXXIII, 256). Kaynaklarda Ebû Şekûr es-Sâlimî'ye ayrıca *Kitâbü'l-Miʿrâc* adlı bir eser nisbet edilmektedir (*Keşfü'ẓ-ẓunûn*, II, 1460).

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Şekûr es-Sâlimî, *et-Temhîd fî beyâni't-tevḥîd*, Süleymaniye Ktp., Reîsülküttâb, nr. 525, tür.yer.; Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *Tebṣıratü'l-edille* (nşr. Hüseyin Atay), Ankara 2004, I, 592; II, 571; *Keşfü'ẓ-ẓunûn*, I, 484; II, 1460; Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *İşârâtü'l-merâm min ʿibârâti'l-İmâm* (nşr. Yûsuf Abdürrezzâk), Kahire 1368/1949, s. 91; Brockelmann, *GAL*, I, 419; Sezgin, *GAS*, I, 744; W. Madelung, *Religious Schools and Sects in Medieval Islam*, London 1985, II, 117, 121, 125-126; a.mlf., *Studies in Medieval Muslim Thought and History* (ed. S. Schmidtke), Burlington 2013, VII. makale, s. 319; İsmail Hakkı Göksoy, "Nûreddin er-Rânîrî", *DİA*, XXXIII, 256; U. Rudolph, "Abū Shakūr al-Sālimī", *The Encyclopaedia of Islam Three*, Leiden 2009, fas. 3, s. 32-33.

YUSUF ŞEVKİ YAVUZ

EBÛ UBEYDE, Müslim b. Ebû Kerîme
(أبو عبيدة مسلم بن أبي كريمة)

(ö. 145/762)

İbâzıyye'nin gelişmesinde etkili olan âlimlerden biri.

İran asıllı olduğu tahmin edilmektedir. Seksen yıl yaşadığı konusundaki rivayetler dikkate alındığında 65 (685) yılı civarında doğduğu söylenebilir. Temîm kabilesinin âzatlı kölesi yahut Urve b. Üdeyye'nin hizmetçisiydi. Boyu kısa olup bir gözünün görmediği, meyve ve sebze kurutup geçimini sağladığı, bu sebeple "Kaffâf" lakabı ile anıldığı belirtilir (Câhiz, I, 347; III, 265; Şemmâhî, I, 191-193, 196). Basra'da yetişen Ebû Ubeyde ılımlı ve uzlaşmacı bir âlim olan Câbir b. Zeyd'den hadis, fıkıh ve akaid okudu, bu arada Ca'fer b. Semmâk gibi âlimlerin derslerine devam etti. Hasan-ı Basrî, Muhammed b. Sîrîn, Mücâhid b. Cebr ve Ebû Nûh Sâlih ed-Dehhân'dan hadis rivayet etti. Uzun süren tahsil hayatından sonra kırk yaşlarında öğretim faaliyetine başladı. İlmî birikimi açısından ilk İbâzî âlim ve fakihlerinden kabul edilir. İbn Sellâm el-İbâzî'nin, "Câbir'den sonra ashabımızın fakihlerinin büyüklerindendir" şeklindeki sözleri (*Bed'ü'l-İslâm*, s. 110) onun mezhepteki yerini ortaya koyar. Hocası Câbir b. Zeyd'in, Abdurrahman b. Eş'as isyanına katıldığı gerekçesiyle Emevîler tarafından Uman'a sürgün edildiği dönemde Ebû Ubeyde, Irak Valisi Haccâc tarafından fikirlerinden ötürü bir süre hapsedildiyse de Haccâc'ın ölümü üzerine hapisten çıktı. Hocasının 93 (712) yılında ölümünün ardından Basra İbâzî cemaatinin liderliğini üstlendi ve ilk iş olarak İbâzî davet ehlinin önde gelen kadrosunu düzenledi. Hocasının düşüncelerini benimseyen Ebû Ubeyde, Basra İbâzîleri'ni dikkatli bir şekilde yönlendirmeyi başardı. Emevî idarecilerinin gazabına hedef olmamak için onlara karşı esnek bir tutum sergiledi.

II. Yezîd döneminde halifenin sert tutumu sebebiyle İbâzîler arasında yeniden ortaya çıkmaya başlayan ihtilâlci unsurları onaylamayan Ebû Ubeyde doğrudan siyasî iktidara karşı harekete geçmeyi doğru bulmuyordu. Bu tavrıyla, Emevîler'in son ve Abbâsîler'in ilk dönemlerinde İbâzıyye'nin başarısında büyük rol oynadı. Bir süre sonra bazı tahrikler yüzünden Basra İbâzîleri'nin parçalanmasından endişe edip yeniden teşkilâtlanma çabası içine girdi. Kendisi, Basra İbâzîliği'nin propaganda ve eğitim merkezi olması fikrinden hareketle çeşitli bölgelerde ortaya çıkan İbâzî ayaklanmalarını destekleyerek Emevî Devleti'nin kalıntıları üzerinde bir İbâzî hilâfeti kurmayı hedeflemekteydi. Bundan dolayı bir âlimler teşkilâtı oluşturdu, malî ve askerî işleri kendisine yakın bir isim olan Ebû Mevdûd Hâcib et-Tâî'ye havale ederken dinî görevleri bizzat üstlendi (Dercînî, II, 248-249; Şemmâhî, I, 197-198).

Basra'nın bir yönetim ve eğitim merkezi olması fikrini gerçekleştirmek için Ebû Ubeyde "hameletü'l-ilm" / "nakaletü'l-ilm" gibi isimlerle anılan geniş bir öğrenci teşkilâtı kurdu. Değişik yerlerden Basra'ya gelen zeki öğrencilerden teşekkül eden bu ilim taşıyıcıları Ebû Ubeyde'nin derslerine devam edip İbâzî inanç ve uygulamalarını öğreniyor, ardından fikirlerini yaymak üzere ülkelerine dönüyor, belli bir taraftar kitlesi edindikten sonra gizlenme ihtiyacı duymadan zuhur halini ilân ediyorlardı. Böylece pek çok kişi öğrendiği ilimleri İslâm dünyasının çeşitli yerlerine taşıdı. Ay-

rıca Basra dışında ilim taşıyıcıları arasında bir ihtilâf çıktığında Basra'daki âlimler heyeti bunu çözmek için çaba sarfetmekle görevliydi. Böylece Ebû Ubeyde'nin liderliğindeki İbâzî hareketi dinî ve fikrî bir yöne dönüşmüş oluyordu. Bu dönemde Ebû Mevdûd Hâcib et-Tâî, Rebî' b. Habîb ve Ebû Nûh Sâlih ed-Dehhân kendisine büyük ölçüde yardım etti. İbâzîlik, İslâm dünyasının Irak dışındaki bölgelerine ve özellikle Kuzey Afrika'ya yayılma imkânı buldu; gizlilik (kitmân) aşamasında dikkatli bir şekilde yeniden örgütlenmekle tarihî gelişim süreci içinde yeni bir merhaleye ulaştı. İbâzıyye'nin Mağrib, Yemen, Hadramut, Uman ve Horasan gibi merkezî iktidarın hâkimiyetinden uzak bölgelere yayılması bu ilim taşıyıcıları sayesinde gerçekleşti (Şemmâhî, I, 196, 199).

Teşkilâtçı bir lider olan ve mensuplarınca "imâmü'l-müslimîn" diye anılan Ebû Ubeyde Basra'da vefat etti. Onun ölümü üzerine İbâzî cemaatinde kısmî bir gerileme başlamışsa da öğrencisi Rebî' b. Habîb el-Basrî döneminde (791-796) fırkanın yönetim meclisi Basra'da tekrar yapılanmış ve bir süre daha merkez olma özelliğini korumuştur. Ebû Ubeyde, İslâm dünyasının değişik bölgelerine ilim taşıyan öğrencileri arasında bulunan Rebî' b. Habîb el-Basrî, Ebû Süfyân Mahbûb b. Rahîl el-Mekkî, Seleme b. Saîd el-Hadramî ve Dımâm b. Sâib el-Abdî gibi isimler yanında Tâlibü'l-Hak Abdullah b. Yahyâ el-Kindî, Ebü'l-Hattâb el-Meâfirî, Abdurrahman b. Rüstem, Âsım b. Cemîl es-Sidrâtî, İsmâil b. Derrâr el-Gadâmisî, Ebû Dâvûd en-Nefzâvî, Abdülmelik b. Tavîl, Ebû Saîd Abdullah b. Abdülazîz, Muhammed b. Habîb el-Medenî, Ebû Gānim Bişr b. Gānim el-Horasânî ve Îsâ b. Alkame el-Mısrî gibi âlimlerin yetişmesi hususunda büyük çaba harcamıştır.

Eserleri. 1. *Risâle fî aḥkâmi'z-zekât.* Mağrib'deki İbâzî âlimlerine yönelik soru-cevap tarzında hazırlanmış olan eserde kırka yakın soruya cevap verilmiş, zekât ve öşürle bunların toplanması ve dağıtılmasıyla ilgili konular ele alınmıştır. Eserin, Ebû Ubeyde tarafından bütün halinde hazırlanmış tek çalışması olduğu kabul edilmektedir (Amr Halîfe en-Nâmî, *JSS,* XV [1970], s. 67). Toplam on iki varaktan meydana gelen yazmalarından biri Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de kayıtlıdır (nr. 21.582). Bunun dışında eserin iki ayrı nüshasının Tunus Bârûniyye ile Şeyh Sâlim b. Ya'kūb kütüphanelerinde bulunduğu belirtilmektedir (Ateş, s. 28). *Risâle,* Sâlim b. Muhammed b. Süleyman tarafından tahkik edilerek Uman Kültür Bakanlığı yayınları arasında basılmıştır (Uman 1982). **2.** *Kitâbü'l-Fıḳh ve'l-ʿaḳāʾid.* Fıkhî bilgiler yanında bazı itikadî fırkaların görüşlerinden de bahsedilen eserin bir nüshasının Tunus'un Cerbe adasında olduğu kaydedilmektedir (Amr Halîfe en-Nâmî, *JSS,* XV [1970], s. 65-67). **3.** *Mesâʾilü Ebî ʿUbeyde.* Otuz sekiz sayfa hacminde fetvalar mecmuası niteliğindeki eser, alışverişle ilgili konulardan savaş ehline uygulanacak esaslara kadar değişik meselelerde fıkhî hükümleri, ayrıca delillerden hüküm çıkarma noktasında İbâzî fıkıh usulü yöntemini içermektedir. Günahta ısrar etme ve tövbe gibi hususlara da kısmen temas edilen eserin Ebû Ubeyde'nin vefatından sonra öğrencileri tarafından derlendiği anlaşılmaktadır (İbn İdrîsû Mustafa b. Muhammed, s. 174-175). Bir nüshası Tunus Mektebetü'l-Bârûniyye'de, başka bir nüshası Cezayir Mizâb'da Şeyh Yûsuf el-Atfâvî'nin özel kütüphanesinde (Amr Halîfe en-Nâmî, *Dirâsât,* s. 298) bulunmakta, İbn İdrîsû bir üçüncü nüshayı gördüğünü belirtmektedir (*el-Fikrü'l-ʿaḳadî,* s. 174). **4.** *Resâʾilü Ebî ʿUbeyde.* Müellifin çeşitli risâlelerinden oluşan eserin bir nüshası Tunus Mektebetü'l-Bârûniyye'de kayıtlıdır (Ferhât el-Ca'bîrî, s. 27). Dercînî'nin zikrettiğine göre (*Ṭabaḳātü'l-meşâʾiḫ,* II, 238) Ebû Ubeyde'nin bu eserleri dışında hocalarından naklettiği bir hadis mecmuası da vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn,* I, 347; III, 265; İbn Sellâm el-İbâzî, *Bedʾü'l-İslâm ve şerâʾiʿu'd-dîn* (nşr. W. Schwartz – Sâlim b. Ya'kūb), Beyrut 1406/1986, s. 110; Müberred, *el-Kâmil* (nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim), Kahire, ts. (Dârü'l-fikri'l-Arabî), III, 179-181, 258-260; Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ebû Bekir, *Kitâbü's-Sîre* (nşr. Abdurrahman Eyyûb), Tunus 1405/1985, I, 57-58; Dercînî, *Ṭabaḳātü'l-meşâʾiḫ bi'l-Maġrib* (nşr. İbrâhim Tallây), Kosantîne 1394/1974, II, 215-217, 238-249; Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer* (nşr. Muhammed Hasan), Beyrut 2009, I, 191-199; Süleyman el-Bârûnî, *Muḫtaṣaru Târîḫi'l-İbâżıyye,* Tunus 1357/1938, s. 28-30; İvaz M. Halîfât, *Neşʾetü'l-ḥareketi'l-İbâżıyye,* Amman 1978, s. 24-25, 103-115; J. C. Wilkinson, "The Early Development of the Ibâdî Movement in Basra", *Studies on the First Century of Islamic Society* (ed. G. H. A. Juynboll), Carbondale 1982, s. 138-140; a.mlf., "Ibâdî Theological literature", *Religion, Learning and Science in the ʿAbbasid Period* (ed. M. J. L. Young v.dğr.), Cambridge 1990, s. 35; Ethem Ruhi Fığlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri,* Ankara 1983, s. 87-90; a.mlf., "İbâzıyye", *DİA,* XIX, 256-257, 259; Ferhât el-Ca'bîrî, *Devrü'l-medreseti'l-İbâżıyye fi'l-fıḳh ve'l-ḥaḍâreti'l-İslâmiyye,* Tunus 1408/1988, s. 26-27; Amr Halîfe en-Nâmî, *Dirâsât ʿani'l-İbâżıyye* (trc. Mîhâîl Hûrî, nşr. M. Sâlih Nâsır – Mustafa Sâlih Bâcû), Beyrut 2001, s. 95-99, 104-117, 298; a.mlf., "A Description of New Ibādī Manuscripts from North Africa", *JSS,* XV (1970), s. 63-87; İbn İdrîsû Mustafa b. Muhammed, *el-Fikrü'l-ʿaḳadî ʿinde'l-İbâżıyye ḥattâ nihâyeti'l-ḳarni'ş-şâliş el-hicrî,* Gardâye / Cezayir 1424/2003, s. 174-175; Orhan Ateş, *Günümüz Umman İbâdiyyesi* (doktora tezi, 2007), ÜÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 28-29; Harun Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi,* Ankara 2010, s. 157-164; T. Lewicki, "al-Ibādiyya", *EI²* (İng.), III, 649-652; J. A. Williams, "Khārijīs", *ER,* VIII, 288-290.

HARUN YILDIZ

EBÛ ZEKERİYYÂ el-CENÂVÜNÎ
(أبو زكريّا الجناوني)

Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. el-Hayr b. Ebi'l-Hayr el-Cenâvünî el-İbâzî (VI./XII. yüzyıl)

İbâzî âlimi.

Ataları, bugün Libya sınırları içinde kalan Cebelinefûse'nin Câdû bölgesindeki İcnâvün (günümüzde Cenâvün) bölgesindendir. Döneminde önde gelen İbâzî âlimlerinden olan Ebü'l-Hayr Tûzîn el-Cenâvünî'nin torunudur. Doğum ve ölüm tarihleri hakkında bilgi yoktur. Dedesi, ismini ve künyesini doğduğu gün Cenâvün'de olan ve kendisi için hayır duada bulunan İbâzî âlimi Ebü'l-Hayr Tûzîn ez-Zevâgī'den almıştır. Zevâgī, 1016-1061 yılları arasında Kayrevan'da hüküm süren Zîrî Emîri Muiz b. Bâdîs döneminde yaşadığına göre Ebû Zekeriyyâ da V. (XI.) yüzyılın son çeyreğiyle VI. (XII.) yüzyılın ilk yarısında yaşamış olmalıdır. Muhtemelen ilk eğitimini dedesinden aldıktan sonra erken yaşlarda tahsil için o dönemde ilim merkezlerinden olan Ebnâyin'e gitmiştir. Burada uzun süre (Ceytâlî'ye göre otuz iki yıl) Ebü'r-Rebî' Süleyman b. Ebû Hârûn el-Malûşâî el-Bârûnî'nin mescidindeki derslerini takip etti. Ardından memleketine döndü ve halkın fıkhî konularda danıştığı ve fetva ihtiyacını karşıladığı bir âlim haline geldi. Aynı zamanda tedrîs faaliyetinde de bulundu. En tanınmış öğrencileri Ebû Süleyman Dâvûd b. Hârûn ve Ebü'r-Rebî' Süleyman b. Hârûn'dur.

Çeşitli ilim dallarında yetkin bir şahsiyet olan Ebû Zekeriyyâ özellikle fıkıh alanındaki birikimiyle öne çıkmıştır. Şemmâhî'nin, kendi zamanına kadar devam eden İbâzî ilim geleneğini bu geleneğin başlangıcını oluşturan "hameletü'l-ilm" âlimlerine bağlayan silsile içinde zikrettiği Cenâvünî'nin yaşadığı dönemden itibaren bilhassa Cebelinefûse İbâzîleri arasında şöhret kazandığı anlaşılmaktadır. Nitekim Şemmâhî, kendi devrinde bile Cebelinefûse

âlimlerinin fıkhî konularda büyük oranda onun eserlerini temel aldığını, hatta ezberlediğini, eserlerinin çokluğu sebebiyle dedesinden daha çok tanındığını kaydeder. Yine Şemmâhî'nin Ebû Zekeriyyâ döneminde yaşayan âlimleri "Ebû Zekeriyyâ'nın çağdaşları" şeklinde nitelendirmesi (*Kitâbü's-Siyer*, II, 180-182), onun yaşadığı döneme damgasını vuracak derecede tanınmış bir âlim olduğunu göstermektedir. Fıkhın hemen her alanında eser veren Cenâvünî'nin hangi konuda olursa olsun kendisine sorulan sorulara cevap verdiği kaydedilmektedir. Cenâvünî ilmî faaliyetleriyle, Cebelinefûse bölgesinde İbâzîliğin yeniden canlandırılmasına büyük katkılarda bulunan ve Ebü'l-Abbas el-Fursattâî ile (ö. 504/1110) birlikte Doğu (Uman ve Hadramut) İbâzî fıkıh ekolüne paralel olarak Mağrib'de bir İbâzî fıkıh ekolünün gelişmesini sağlayan önemli bir şahsiyet kabul edilir (*The Encyclopaedia of Islam Three*, fas. 2, s. 161).

Eserleri. 1. *Kitâbü'l-Vażʿ*. Müellifin en önemli eseri olup *Kitâbü'l-Lümaʿ* olarak da bilinir. Yedi bölümden oluşan eser akaidle başlayıp tahâret, namaz, oruç, zekât, hac ve yeminlerle sona erer. Muhaşşî lakabıyla tanınan Muhammed b. Ömer Ebû Sitte el-Kasbî eser üzerine bir hâşiye yazmış, Muhammed b. Yûsuf Ettafeyyiş ise kitabı ihtisar etmiş, çağdaş İbâzî âlimlerinden Saîd b. Halef el-Harûsî de eseri *Ḳavâʿidü'ş-şerʿ fî naẓmi Kitâbi'l-Vażʿ* adıyla nazma çekmiştir (Maskat 1983, 2007). İlk defa Ebû Sitte el-Kasbî'nin hâşiyesiyle birlikte basılan eseri (litograf, Kahire 1305) daha sonra Ebû İshak İbrâhim Ettafeyyiş *Kitâbü'l-Vażʿ muḫtaṣar fi'l-uṣûl ve'l-fıḳh* adıyla neşretmiş (Kahire 1381) ve bu neşir defalarca basılmıştır (Tunus 1986; Maskat, ts.). Ersilia Francesca eserin zekâtla ilgili bölümü üzerine çalışmış ve bu bölümü İtalyanca'ya çevirmiştir (bk. bibl.). **2.** *Kitâbü'ş-Şeyḫ Ebî Zekeriyyâ Yaḥyâ el-Cenâvünî*. Kaynaklarda ismi geçmeyen eserin "eş-Şıyâm (eş-Ṣavm), en-Nikâḥ ve't-ṭalâḳ, el-Veṣâyâ, el-Ḳażâʾ, el-İcârât, Beyʿu's-selef ve'r-rehn" başlıklı yedi bölümden meydana geldiği belirtilmektedir (Motylinski, *Bulletin*, III, 22). Eserin bölümlerinden her biri müstakil bir kitap görünümü arzeder. Nitekim eserin nikâhla ilgili bölümünü gören Şemmâhî bunu müstakil bir eser olarak kabul etmiştir. Ancak yazmalara düşülen kayıtlar bunların tek bir eserin bölümleri olduğunu göstermektedir. Öte yandan kitabın bölümlerine ait bir kısım yazmalardaki kayıtlardan bazı kaynaklarda *Dîvânü Ebî Zekeriyyâ Yaḥyâ b. el-Ḫayr* adıyla zikredilen eserin de (Şemmâhî, II, 199) aynı eser olduğu anlaşılmaktadır. Kitabın özellikle nikâh ve talâkla ilgili bölümü İbâzîler arasında yaygınlık kazanmıştır. Bu bölüm, günümüz Cezayir İbâzîleri'nin fıkhî konularda temel metinleri olan Abdülazîz es-Semînî'nin (ö. 1223/1808) *Kitâbü'n-Nîl ve şifâʾü'l-ʿalîl* adlı eserinin nikâhla ilgili bölümünün de kaynağıdır. Ebû Sitte el-Kasbî'nin üzerine hâşiye yazdığı bölüm ilk defa bu hâşiyeyle birlikte yayımlanmış (litograf, Kahire, ts.), daha sonra *Kitâbü'n-Nikâḥ* adıyla müstakil olarak Süleyman Ahmed Avnullah ve Muhammed Sâmî Zağdûd tarafından neşredilmiştir (Kahire 1396). Eserin oruca dair bölümü önce *Kitâbü'ş-Şıyâm* başlığıyla basılmış (litograf, Kahire 1310), ardından Süleyman b. Mûsâ el-Cenâvünî ve Ali Sâlim Allûş tarafından *Kitâbü'ş-Şavm* adıyla yayımlanmıştır (Beyrut 1393/1973). **3.** *Kitâbü'l-Aḥkâm*. Esas itibariyle muâmelâta dair hükümleri içeren bir eserdir. Ayrıca emir bi'l-maʿrûf ve nehiy ani'l-münker, yargılama esasları (âdâbü'l-kazâ) ve şahitlik konularında bilgi içerir. İbâzî âlimlerinden Ebû Sitte el-Kasbî ve Ebû Yaʿkūb Yûsuf b. Muhammed el-Musʿabî eser üzerine birer hâşiye yazmış, kitap Ahmed Kerrûm ve Ahmed Bâzeyn tarafından bu hâşiyelerle birlikte neşredilmiştir (Gardâye 1999). **4.** *ʿAḳîdetü't-tevḥîd*. İbâzî akîdesine dair bu metin *ʿAḳîdetü Nefûse* olarak da bilinir. Pierre Cuperly, Cenâvünî'nin akîdesinin iki versiyonu bulunduğunu, bunlardan birinin *Kitâbü'l-Vażʿ*ın başındaki "et-Tevḥîd", diğerinin ise ilkinden biraz daha farklı olan müstakil bir akaid metni olduğunu söyler. Ancak literatürde *ʿAḳîdetü't-tevḥîd* ve *ʿAḳîdetü Nefûse* adları ikisi için de kullanılır. *Kitâbü'l-Vażʿ*ın Ebû Sitte hâşiyesiyle birlikte basılmış ilk metni üzerinde çalışan Roberto Rubinacci bu metni Ebû Hafs İbn Cemî'in *Muḳaddimetü't-tevḥîd* adlı risâlesiyle karşılaştırmış ve İtalyanca'ya çevirmiştir (bk. bibl.). İkinci metin üzerinde çalışma yapan ve metni yine İbn Cemî'in akaid risâlesiyle mukayese eden Pierre Cuperly ise 1325'te (1907) bir risâle içinde basıldığını söylediği metni yeniden yayımlamıştır (bk. bibl.). Ayrıca bazı İbâzî âlimlerinin kendilerine yöneltilen sorulara verdikleri cevaplarla birlikte Cenâvünî'ye sorulan sorulara onun verdiği cevapları içeren *Ecvibe ve mesâʾil ʿadîde li'l-meşâʾiḫ* adlı bir eser bulunmaktadır (Cerbe, Mektebetü'l-Bârûnî, nr. 562.162). Öte yandan Cenâvünî'nin Rebîʿ b. Habîb el-Ferâhîdî'nin (ö. 180/796 [?]) *el-Câmiʿu's-ṣaḥîḥ* adlı müsnedinin Ebû Yaʿkūb el-Vercelânî tarafından düzenlenmiş şekli olan *et-Tertîb* üzerine bir hâşiye yazdığı söylenirse de (*Encyclopaedia Islamica*, II, 767) Vercelânî'nin ölüm tarihi göz önüne alındığında bunun mümkün olmadığı görülür.

BİBLİYOGRAFYA :

Ebû Zekeriyyâ el-Cenâvünî, *Kitâbü'l-Vażʿ* (nşr. Ebû İshak İbrâhim Ettafeyyiş), Tunus 1986, neşredenin girişi, s. 3-16; Ceytâlî, *Ḳanâṭırü'l-ḫayrât*, Maskat 1409/1989, I, 65; Berrâdî, *el-Cevâhirü'l-münteḳāt*, Kahire 1302, s. 219; Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer* (nşr. Ahmed b. Suûd es-Seyyâbî), Maskat 1407/1987, II, 28, 178-179, 180-182, 199, 215; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 692; Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâżıyye fî mevkibi't-târîḫ*, Kahire 1414/1993, II, 93-95; Saîd b. Yûsuf el-Bârûnî, *Fihrisü maḫṭûṭâti Mektebeti'l-Bârûnî*, Tunus 1998, s. 84, 86, 92-97; Muhammed b. Mûsâ Bâbâammî v.dğr., *Muʿcemü aʿlâmi'l-İbâżıyye*, Beyrut 1420/2000, II, 389, 390, 456; Ali Ekber Ziyâî, *Muʿcemü meṣâdiri'l-İbâżıyye*, Tahran 1424/2003, s. 117-118, 239, 243, 244, 386, 454-455, 456; Martin H. Custers, *Bîbliyûġrâfya'l-İbâżıyye* (trc. Muhammed Ümâdî – Hadîce Kerîr), Maskat 1433/2012, I, 354-370; A. de Calassanti Motylinski, "Bibliographie du Mzab", *Bulletin de correspondance africaine*, III, Alger 1885, s. 15-72; a.mlf., "Ebû Zekeriyyâ", *İA*, IV, 61; a.mlf. – T. Lewicki, "Abū Zakariyyāʾ al-Djanāwunī", *EI²* (İng.), I, 166-167; R. Basset, "Les sanctuaries du Djebel Nefousa", *JA*, XIII (1899), s. 423-470; R. Rubinacci, "La professione di fede di al-Gannawūnī", *Annali*, XIV, Napoli 1964, s. 553-595; J. van Ess, "Untersuchungen zu einigen ibāḍitischen Handschriften", *ZDMG*, CXXVI (1976), s. 24-63; P. Cuperly, "Une profession de foi ibāḍite: La profession de foi d'Abū Zakariyyāʾ Yaḥyā Ibn al-Ḫayr Ibn Abī l-Ḫayr al-Ǧannāwunī", *BEO*, XXXII-XXXIII (1980-81), s. 21-54; E. Francesca, "L'elemosina rituale secondo gli Ibāḍiti", *Studi magrebini*, XIX, Napoli 1987, s. 1-64; Ahmed Pâketçî, "Ebû Zekeriyyâ Cenâvünî", *DMBİ*, V, 494-495; a.mlf., "Abū Zakariyyā al-Janāwunī", *Encyclopaedia Islamica*, London 2009, II, 766-768; Abdurrahman al-Salimi, "al-Jannāwunī, Abū Zakariyyāʾ", *The Encyclopaedia of Islam Three*, Leiden 2008, fas. 2, s. 161-162; Muhammed Îsâ Mûsâ, "el-Cenâvünî, Yaḥyâ b. Ebi'l-Ḫayr", *Mv.AÜ*, V, 465-466.

ORHAN ŞENER KOLOĞLU

EBÛ ZEYD, Nasr Hâmid

(نصر حامد أبو زيد)

(1943-2010)

Mısırlı ilim ve fikir adamı.

10 Temmuz 1943 tarihinde Mısır'ın Tanta vilâyetine bağlı Kuhâfe köyünde doğdu. Erken yaşta Kur'an'ı ezberledi. İlköğrenimin ardından orta öğrenime devam ettiği yıllarda İhvân-ı Müslimîn'in Tanta Şubesi gençlik kolu üyesi olarak bazı faaliyetlere katıldı; bu sırada Seyyid Kutub'u okumaya ve ondan etkilenmeye başladı. Daha sonra teknik liseye kaydoldu ve 1960'ta

Nasr Hâmid Ebû Zeyd

telekomünikasyon bölümünü bitirdi. Ekim 1957'de babasının vefatı üzerine ailenin en büyük erkek çocuğu olarak çalışmak zorunda kaldı. Şubat 1961'de Kahire Polis Telsizi Servisi'nde telsiz teknikeri oldu. 1972'ye kadar sürdürdüğü bu görevi esnasında Mısır'ın her tarafını dolaşıp toplumu tanıma imkânı buldu.

1968'de dışarıdan sınavlara katılarak normal lise diploması aldı, Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Dili Bölümü'ne girdi ve 1972'de mezun oldu. Aynı yıl kendi fakültesinde okutman olarak göreve başladı. 1976'da *el-İtticâhü'l-ʿaḳlî fi't-tefsîr: Dirâse fî ḳaḍıyyeti'l-mecâz fi'l-Ḳurʾân ʿinde'l-Muʿtezile* başlıklı yüksek lisans tezini tamamladı. Ortadoğu Araştırmaları Merkezi'nin sağladığı bursla 1978-1979'da Pennsylvania Üniversitesi'nde çalışmalarda bulundu. 1981'de *Dirâse fî teʾvîli'l-Ḳurʾân ʿinde Muḥyiddîn İbn ʿArabî* isimli teziyle doktor unvanı aldı, 1987'de doçent oldu. 1985-1989 yıllarında Japonya'nın Osaka Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaptı. 1982'de Abdülazîz el-Ehvânî İnsan Bilimleri ödülüne lâyık görüldü, 1993'te de Tunus devlet başkanı tarafından Cumhuriyet Yararlılık nişanı ile ödüllendirildi. 9 Mayıs 1992'de Kahire Üniversitesi'ne profesörlük için başvurunca *Naḳdü'l-ḫıṭâbi'd-dînî* adlı çalışmasındaki fikirleri yüzünden hakkında tartışmalar çıktı ve mürted olduğu iddia edildi. Profesörlük dosyasını değerlendiren jüri üyelerinden Ali Mekkî ve Avnî Abdürraûf olumlu, Abdüssabûr Şâhin ise olumsuz rapor verdi. Üniversite senatosu kurallara aykırı biçimde Şâhin'in olumsuz raporuna itibar etti. Arap Dili ve Edebiyatı Bölümü öğretim üyeleri Abdüssabûr Şâhin'in raporunun bilimsel kriterlere uymadığı, dolayısıyla Ebû Zeyd'e profesörlük unvanı verilmesi gerektiği yönünde tavsiye kararı aldıysa da 18 Mart 1993'te toplanan üniversite senatosu önceki olumsuz kararında ısrar etti. Bu kararın altında daha önce olumlu rapor veren iki profesörün imzasının da bulunması olayın tam bir sansasyona dönüşmesine yol açtı. Böyle bir kararın çıkmasında Abdüssabûr Şâhin'in büyük etkisi oldu. Zira Şâhin, konuyu Kahire'nin merkezî camilerinde verdiği cuma vaazlarında ele almış, Ebû Zeyd'i ateistlik ve komünistlikle suçlamış, ona arka çıkanları da komünistlikle itham etmiştir. Bu husus medyaya da yansımış, mesele karikatürlere konu olmuştur. 1995'te hakkında mürted hükmü verilince buna bağlı olarak Ebû Zeyd'in evlilik akdinin feshine, kendisi gibi akademisyen olan eşi İbtihâl Yûnus'tan ayrılmasına hükmeden bir yargı kararı çıktı. Ülke içinden ve ülke dışından tepkiler yağmasına rağmen karar değiştirilmedi. Bunun üzerine Ebû Zeyd 1996'da eşiyle birlikte önce Madrid'e, üç ay sonra da davet edildiği Hollanda'ya gidip Leiden'e yerleşti ve akademik hayatına Leiden Üniversitesi'nde devam etti. Endonezya ziyareti esnasında âniden hastalanması üzerine ülkesine getirilerek Kahire'de hastahaneye yatırıldı. 5 Temmuz 2010 tarihinde burada öldü ve doğum yeri Kuhâfe'de defnedildi.

Nasr Hâmid Ebû Zeyd çocukluğundan itibaren edebiyata ilgi duymuştur. Mustafa Lutfî el-Menfelûtî'nin Fransız edebiyatından yaptığı çeviriler, Corcî Zeydân'ın tarihî romanları, Yûsuf es-Sibâî, İhsan Abdülkuddûs, Necîb Mahfûz gibi yazarların romanları edebiyatla tanışmasını sağlamış; Ali Mahmûd Tâhâ, Cibrân Halîl Cibrân, Ebü'l-Kāsım eş-Şâbbî gibi romantik şairlerin edebî ürünleri şiir bilgisi ve zevkinin gelişmesinde etkili olmuştur. Gençlik yıllarında çok sayıda şiir ve kısa hikâye yazmış, üniversite yıllarında bu yönde ödüller almıştır. Edebiyata olan ilgisi çalışma hayatı boyunca devam etmiştir. Hür Subaylar hareketinin her şehirde kurduğu kültür saraylarının Mahalletülkübrâ şehrindeki şubesinde Marksistler, müslüman kardeşler ve varoluşçular gibi farklı dünya görüşlerine sahip kimseler edebiyat etrafında birleşen bir grup içinde edebî faaliyetlerde bulunmuş, şiirler ve kısa hikâyeler kaleme almıştır. Daha sonra fikrî konulara yönelen Ebû Zeyd bu çerçevede Abbas M. el-Akkād, Tâhâ Hüseyin, Hâlid Muhammed Hâlid, Seyyid Kutub ve Muhammed Kutub'un eserlerini okumuştur. Üniversite yıllarında en çok Marksist Abdülmün'im Tellime ile klasik Arap edebiyatını çağdaş yöntem ve bakış açısıyla incelemedeki çalışmalarıyla tanınan Câbir Usfûr'dan etkilenmiştir. Ebû Zeyd'in okumaları onda bir taraftan sosyalist-Marksist düşüncelerin doğmasına yol açarken diğer taraftan edebî tahlil yöntemine ilgi duymasını sağlamış, bu ilgisi üniversite yıllarında Emîn el-Hûlî'nin çalışmalarının tesiriyle daha da kuvvetlenmiştir. Onun fikrî alt yapısının oluşmasında bu okumaların çok büyük etkisi olmuş, dinî düşünceleri de bu doğrultuda şekillenmiştir. Kur'an'ın anlaşılmasında edebî inceleme yöntemine bağlı kalması, olgu ve kültürü referans alması bu etkinin bir göstergesidir.

Ebû Zeyd'in ilk çalışmalarında akademik kaygılar öndedir. Bu çalışmalarında daha ziyade te'vil, dil ve belâgat konularıyla hermenötik (yorum) ve semiyotik gibi çağdaş yorum-bilim kuramları üzerinde durmuştur. 1990'lı yılların başından itibaren daha eleştirel ve siyasal yönü öne çıkan makale ve kitaplar kaleme almaya başlamış, bu yazılarında çağdaş dinî söylemin ve onun geleneksel temellerinin eleştirisine yoğunlaşmıştır. Dolayısıyla bu dönemdeki yazılarında ideolojik bir karakterin hâkim olduğu söylenebilir. Ebû Zeyd, Mısır'da siyasal İslâmcılar ile yenileşme ve çağdaşlaşma yanlısı gruplar arasındaki mücadelede ikincilerin safında yer almış, entelektüel etkinliklerini siyasal İslâmcı ve Selefî hareketlerin Kur'an'ın ruhuna aykırı, yanlış ve tehlikeli olduğunu anlatmaya çalışmıştır. Dindarlığın zayıflamasını bir felâket olarak değerlendirmiş, dinin konum kaybetmesinin kendisine acı verdiğini söylemiş (*İslam'la Bir Yaşam*, s. 55-56), Kur'an'ı doğru anlamanın şartlarını incelerken önce geleneğin eleştirel-bilimsel bir bakışla temelden ele alınmasının gereğine inanmış, bu sebeple işe Kur'an nassı ile başlamıştır. Ona göre geçmişte ve günümüzde dinî söylemdeki sorun, Kur'an'a hatalı yaklaşmaktan ve yanlış bir Kur'an tasavvurunu esas almaktan kaynaklanmaktadır. Bu düşüncelerden hareketle Kur'an hitabının tabiatını tahlile koyulmuş ve Kur'an'a Arap diline dönüşmüş şekliyle beşerî bir metin gibi yaklaşmıştır. Ebû Zeyd'e göre Kur'an lugavî bir metindir ve metinlerin teşekkülünü sağlayan genel kuralları sonuna kadar tüketmesi dışında diğer metinlerle arasında bir fark yoktur. Bu durum Kur'an'ın anlamını ve delâletini tesbitte, edebî metinlerin oluşum özelliklerini ve delâleti / anlamı üretmede başvurulan enstrümanları esas almayı gerekli kılmaktadır (edebî inceleme). Geçmişte başta Abdülkāhir el-Cürcânî olmak üzere dil, belâgat ve kelâm âlimleri i'câz konusunu ele alırken Kur'an'a da lugavî bir metin olarak yaklaşmışlardır. Bu yönüyle bütün lugavî metinler gibi Kur'an da hitap ettiği kültürle karşılıklı etkileşim içerisinde vücut bulmuştur. Zira Kur'an bir taraftan ol-

gunun verilerini esas almış, diğer taraftan olguya yeni bir biçim vermiş, olguyu kendi hedefleri doğrultusunda şekillendirmiştir. Meselâ Kur'an'da, vahiy konusunun Câhiliye Arapları tarafından kabul edilmesini sağlamak için Câhiliye toplumundaki hâkim inançlardan biri olan kehanet olgusunun esas alındığı görülür. Nitekim Kur'an, bir taraftan vahiy ile kehanet arasında kurduğu benzerlik üzerinden vahyin kabulünü sağlamış, diğer taraftan ikisi arasındaki farka işaret ederek meseleyi kendi cephesinden yeniden biçimlendirmiştir. Kur'an'ın İbrâhim dinine çağrıda bulunması da o tarihte toplumda görülen İbrâhim dinine yönelişin bir sonucudur. Zira İslâm öncesi dönemde Hanîfler, İbrâhim dinine yönelme eğilimi içindeydiler ve bu yönelişin bir neticesi olarak İbrâhimî dinin arayışı içine girmişlerdi. Çünkü Arap birliğini tesis edecek yegâne şeyin İbrâhim dini etrafında birleşmek olduğunu düşünüyorlardı. Hz. Muhammed de risâlet öncesinde hanîf olduğundan onun zihni de bu türden sorunlarla meşguldü. İslâm vahyinin İbrâhim dinine çağrıda bulunması bu aktüel durumun bir yansımasıdır. Dolayısıyla Ebû Zeyd'e göre Kur'an'ın konu edindiği her şey kültürde temelleri veya öncü belirtileri bulunan, nâzil olduğu dönemin kültürel ve aklî düzeyini yansıtan bir tasavvura dayanmaktadır.

Ahkâm ve yasama alanlarında da Ebû Zeyd geleneksel anlayışla çatışan fikirler ileri sürmüştür. Meselâ Kur'an'ın "şûrâ"yı söz konusu etmesi şûrânın fiilen uygulandığı kabile merkezli bir hususu anlatmaktan ibarettir ve belli bir yönetim sistemini yerleştirmeye dönük değildir. Kur'an bütün hukukî düzenlemelerinde mevcut şartları dikkate almış, bu sebeple şartların elverişli olması halinde nihaî hükmü yürürlüğe koyma yoluna giderken meselâ kölelik, miras, çok eşlilik gibi kökleşmiş meselelerde içinde bulunulan şartlar gereği, hedeflenen değişimi tamamlamak yerine değişimin yönünü tesbite imkân verecek göndermelerde (meskût anh) bulunmakla yetinmiştir. Dolayısıyla ictihad faaliyetlerinde Kur'an'ın işaret ettiği bu hedef esas alınmalı ve onu tahakkuk ettirmeye yönelik yasal düzenlemelere gidilmelidir. Bunun için de Kur'an nasları evvelâ kendi tarihî bağlamlarında yorumlanmalı, böylece tarihî mâna tesbit edilmeli, daha sonra nassın tarihsel bağlamına dayalı olarak elde edilen bu anlam esas alınıp nassın önce dilde, ardından kültür ve olguda gerçekleştirmiş olduğu hareketin yönünü ve ölçütünü ifade eden hedefin belirlenmesine geçilmelidir. Böylece nassın öze ait olmayan geçici/tarihî yönleriyle esas unsurları tesbit edilmeli, daha sonra tarihî unsurlar atlanarak esas unsurlar şimdiki tarihsel-toplumsal koşullara göre yeniden belirlenmelidir. Tarihsel olanla sürekli olan arasında ayırım yapılmaması ve bütün metinlerin lafzî anlamlarına takılıp kalınması, tarih dışı kalmış olan eski olgunun telakki ve kabullerini bütün tarihe hâkim kılmak anlamına gelecektir. Tarihsel olanla sürekli olan arasında böyle bir ayırıma gidildiğinde meselâ Kur'an tarafından belirlenen hadlerin Kur'an'ın bir maksadı ve hedefi değil bu maksada götüren bir vesile ve bir araç olduğu görülecektir. Ebû Zeyd'e göre VII. asır kültürüne ve olgusuna olan bağlılık, Kur'an'ın yalnızca o asra hitap ettiğini ve sonraki asırlara bir şey söyleme gücü taşımadığını ifade etmez. Aksine dilsel bir metin olması Kur'an'ı sonraki dönemlere hitap etmeye de elverişli kılmaktadır. Kur'an metni, insanî bir düzeyde tarihin ve kültürün içinde akılcı bir anlayışla ve literalist olmayan bir yaklaşımla ele alınmalı, Kur'an'ı tarih üstü bir metin şeklinde gaybî bir yaklaşımla ve rivayet temelli olarak açıklayan literalist yaklaşımdan uzak durulmalıdır.

Geçmişte Mu'tezile Kur'an'ı bu şekilde tarihle, olgu ve kültürle irtibatlı biçimde ve literalist olmayan bir bakışla ele almayı başarmıştır. Çünkü Mu'tezile'nin kelâm telakkisi buna imkân vermekteydi. Nitekim bu telakkide "kelâm" Allah'ın zâtî bir sıfatı olarak görülmemekte, tarihsel olan evrenle irtibatlı ilâhî fiillerden biri olarak kabul edilmekteydi. Dolayısıyla Mu'tezile Kur'an'a tarihle, olgu ve kültürle irtibatlı bir nas olarak yaklaşmış ve merkeze muhatap olan insanı koymuştur. Fakat bu görüş sürdürülememiştir. Zira önce İmam Şâfiî, sünneti Kur'an'la aynı derecede bir nas olarak ele almakla kalmayıp sünnetin kapsamına âdetleri, icmâı ve kıyası da katarak dinî nasların alanını alabildiğine genişletmiştir. Bu durumun kaçınılmaz sonucu insanın etkinliğini ortadan kaldırmak ve aklın alanını iyice daraltmak olmuştur. Şâfiî'nin bu yaklaşımı nasların otoritesine dayanma, böylece sabit ve yerleşik olanı muhafaza etme şeklindeki bir telakkinin gelişmesine yol açmıştır. Bu görüşü daha sonra Ebü'l-Hasan el-Eş'arî geliştirerek bir sisteme dönüştürmüştür. Eş'arî'nin düşünce sisteminde kelâm Allah'ın zâtî sıfatlarından biri olarak değerlendirildiğinden nassın tarih ve olguyla olan irtibatı kesilmiştir. Böylece Kur'an'a yaklaşımda literal, rivayetçi bir bakış egemen olmaya başlamış, bu arada mitolojik tasavvurlar varlık kazanmıştır. Gazzâlî de bu görüşe devamlılığını sağlayacak felsefî-ahlâkî boyutlar kazandırmıştır. Bütün bunlara sûfî düşünce modelinin hâkimiyeti ekleninince Kur'an'ı anlama çabaları örselenmiş, Kur'an kendisine saygı duyulan bir ziynet eşyasına dönüşmüştür. Bu dönüşümün yaşanmasında siyasal gelişmelerin etkisi de büyük olmuştur. Siyasal otoritenin Sünnî-fıkhî düşünceyi desteklemesi onu hâkim düşünce modeli haline getirmiştir. İslâm dünyasına Selçuklu ve Osmanlı gibi Arap olmayan unsurların egemen olmasıyla birlikte Kur'an'ın mâruz kaldığı bu fonksiyonel sapma daha da keskinleşmiştir.

Günümüzde İslâmcı söylem de bu paradigmaya bağlı kalmakta, dolayısıyla Kur'an'ı diğer lafzî metinlerden tamamıyla ayrı tutmakta ve onu tarih üstü bir metin olarak tasavvur etmektedir. Ebû Zeyd, bu tarz bir tasavvurun İslâmcı söylemi pek çok konuda hatalı izahlara sevkettiğini ileri sürmektedir. Çünkü bu yaklaşımda metinlerin bağlam düzeyleri dikkate alınmamaktadır. Kur'an'a her türlü anlamın yüklenmesine imkân veren bu anlayışa göre yapılacak mâna takdirleri keyfî yorum olacaktır. İslâmcı söylemin Kur'an'ın hayatın bütün alanlarını kuşattığı şeklindeki görüşü bağlam düzeylerini ihlâl etmenin bir sonucudur. Zira bu söylemde dinî metinler kültürel ve sosyal bağlamlarından koparılmakta, böyle olunca da hayatın bütününü kuşatıcı bir referansa dönüşmektedir. Bu durumda beşerî tecrübenin bütün alanları meşruiyetlerini dinî naslardan alamamaları halinde meşruiyet kaybına uğramakta ve toplumsal bellek kültürü kapsayamaz duruma gelmektedir. Her alanda ve bütün problemlerin çözümünde İslâmî metinlerin referans alınması toplum birliğinin zedelenmesine yol açacaktır. Çünkü dinî metinlerin yaşanan olgudan kopuk olarak esas alınması ideolojik yorumları ve çatışmaları besleyecektir. Azınlıklar da iman etmedikleri bir dini referans alan kuralları kabul etmeyecek, bu da sosyal ayrışmaları güçlendirecektir. Bu sebeple kanun çıkarma araçları sayısal üstünlük gibi medenî ve laik enstrümanlar olmalıdır. Sonuçta Ebû Zeyd Kur'an'ın tabiatı, onu anlamada nasıl bir yaklaşımın benimsenmesi gerektiği yönündeki açıklamalarından İslâmcı söylemin eleştirisine, oradan da yenilikçi laik yaklaşımı güçlendirmeye yol bulmaktadır.

Ebû Zeyd'in Hollanda'ya göç etmek durumunda kalması tenkit ettiği İslâmcı

kanadın onun aleyhine giriştiği kampanyanın bir sonucudur. Zira Ebû Zeyd, gelenekçi-İslâmcı söylemi ve bu söylemin dayanaklarını her fırsatta eleştiriyordu. Onlara karşı bazı çalışmalarında son derece siyasal, ideolojik, cüretkâr bir dil ve üslûp kullanmıştır. Bu tavrı yüzünden İslâmcı kanat tarafından hedef haline getirilmiş, özellikle nas-olgu ilişkisini vurgularken, "Kur'an kültürel bir üründür" şeklinde maksadını aşan ifadelerinin -ne demek istediğine bakılmadan- küfür anlamına geldiği iddia edilmiştir. Bu süreçte Ebû Zeyd de hakkındaki iddiaları ve suçlamaları reddetmeye, düşüncelerini savunmaya yönelik yazılar kaleme almıştır. Ona göre hakkındaki suçlamaların esas sebebi, İslâmcı kanada mensup bazı âlimlerin çeşitli şirketlerle iş birliği yaparak onların gayri meşrû uygulamalarını İslâmî gibi göstermek suretiyle halkı yanılttıklarını, bu yolla da maddî menfaat elde ettiklerini kendisinin açığa çıkarmış olmasıdır.

Eserleri. 1. *el-İtticâhü'l-ʿaḳlî fi't-tefsîr: Dirâse fî ḳaḍıyyeti'l-mecâz fi'l-Ḳurʾân ʿinde'l-Muʿtezile* (Beyrut 1982, 1983, 1996). Yüksek lisans tezidir. Müellif bu çalışmasında Mu'tezile'nin bilgi kuramını ve yorum anlayışını, Kur'an'ın yorumlanmasında mecazı araç olarak kullanmasını incelemiş, böylece derinlemesine tanıma imkânı bulduğu Mu'tezilî düşünce onun beslendiği ana kaynak olmuştur. **2.** *Felsefetü't-teʾvîl: Dirâse fî teʾvîli'l-Ḳurʾân ʿinde Muḥyiddîn İbn ʿArabî* (Beyrut 1983). Doktora tezi olan eserde Ebû Zeyd, İslâmî düşüncenin bir cephesini oluşturan irfanî anlayışın epistemolojisini ve yorum nazariyesini İbnü'l-Arabî örneğinden hareketle tahlile çalışmış, özelde İbnü'l-Arabî'nin, genelde ise mutasavvıfların Kur'an nassının anlam ve delâletini daha geniş ufuklara açtıklarını ve nassın mâna zenginliğini ortaya koyduklarını ifade etmiştir. **3.** *Mefhûmü'n-naṣ: Dirâse fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân* (Beyrut 1987). Müellif, geleneğe yönelik bilimsel bir zihniyetin geliştirilebilmesi için yapılması gereken ilk işin geleneğin kaynağı olan dinî nasları ele almak olduğu düşüncesinden hareketle kaleme aldığı bu çalışmasında ilâhî hitabı sağlıklı bir zemine oturtma ve onun yapısını iyi belirleme üzerine odaklanmış, bir taraftan ilâhî hitabın tabiatının ne olduğu sorusuna cevap bulmaya çalışırken diğer taraftan geçmişte ve günümüzde dinî söylemin Kur'an telakkisindeki yanlışları ve bu yanlışların ürünü olan varsayımları tesbite gayret etmiştir (T trc. Mehmet Emin Maşalı, *İlâhî Hitabın Tabiatı: Metin Anlayışımız ve Kur'an Anlayışı Üzerine*, Ankara 2001, 2013). **4.** *el-İmâm eş-Şâfiʿî ve teʾsîsü'l-aydiyolociyyati'l-vasaṭiyye* (Kahire 1992). Eserde hâkim Sünnî görüşün oluşumunda İmam Şâfiî'nin etkisi üzerinde durulmaktadır (T trc. Salih Özer, *"İmam Şâfiî ve Ortayol İdeolojisinin Tesisi"*, bk. bibl.). **5.** *Naḳdü'l-ḫiṭâbi'd-dînî* (Kahire 1992). Bu kitapta daha ziyade dinî / İslâmcı söylem eleştirilmekte ve klasik dinsel söylem nassı hâkim kılıp aklı nassa boyun eğdirmekle suçlanmaktadır. Bu arada "İslâmî sol" diye tanımlanan eğilimle aydınlanmacıların söylemleri de eleştiriye tâbi tutulmaktadır (T trc. Fethi Ahmet Polat, *Dinsel Söylemin Eleştirisi: Dinsel Metinleri Anlamada Bilimsel Bir Yönteme Doğru*, Ankara 2002). **6.** *en-Naṣ es-sulṭa el-ḥaḳīḳa: el-Fikrü'd-dînî beyne irâdeti'l-maʿrife ve irâdeti'l-heymene* (Beyrut 1995). Kur'an'ın tarihselliği ve bağlam sorunu gibi Ebû Zeyd'in üzerinde önemle durduğu iki konu başta olmak üzere çeşitli konularla ilgili makalelerinden oluşmaktadır (T trc. Muhammed Coşkun, *Kutsal Metin, Otorite ve Hakikat*, İstanbul 2015). **7.** *et-Tefkîr fî zemeni't-tekfîr żidde'l-cehl ve'z-zeyf ve'l-ḫurâfe* (Kahire 1995). Müellif bu eserinde mürted olduğu yönünde bir hükme varılmasıyla sonuçlanan tartışmaları ele almakta, bu tartışmalara konu edilen fikirlerini savunmakta, mahkeme süreciyle ilgili bilgi vererek belgeleri ortaya koymaktadır. **8.** *İşkâliyyâtü'l-ḳırâʾe ve âliyyâtü't-teʾvîl* (Beyrut 1996). Büyük ölçüde Ebû Zeyd'in *Fuṣûl* dergisinde yayımlanmış makalelerinden oluşmaktadır. Ona göre hermenötikten semiyotike, mecazdan nazım teorisine, Sîbeveyhi'den Adonis'e kadar çeşitli konular ve kişiler üzerindeki incelemeleri içeren bu çalışmanın asıl hedefi geleneksel düşünce sahaları arasındaki gizli irtibat noktalarını göstermektir. **9.** *Devâʾirü'l-ḫavf: Ḳırâʾe fî ḫiṭâbi'l-merʾe* (Beyrut 2000). İslâm düşünce geleneğinde ve günümüzde kadın konusuna yaklaşımı ele almaktadır. İslâm âlimlerinin kadınla ilgili dinî naslara yaklaşımlarını eleştirirken konuyla ilgili kişisel kanaatini de ortaya koyan müellif, günümüz İslâm dünyasında kadının durumuna dair düşüncelerini metin ve belgeler üzerine temellendirmeye çalışmıştır (T trc. *Korku Çemberleri*, İstanbul 2014). **10.** *el-Ḫiṭâb ve't-teʾvîl* (Dârülbeyzâ 2000). Büyük bölümü Hollanda'daki ikameti esnasında kaleme aldığı makalelerden meydana gelen eserde müellif "söylem analizleri" çerçevesinde ulaştığı en temel sonuçlardan biri olan, "Bütün söylemler taban tabana zıt bile olsa birbirinin enstrümanlarını kullanabilmektedir" tezini ele almış, bu çerçevede Gazzâlî ve İbn Rüşd'ün dinî söylemlerini tahlile çalışmıştır. Müellif ayrıca eserinde İslâmcı kanada yönelik eleştirilerde bulunmuş, özellikle Muhammed İmâre'nin kendisiyle ilgili tenkitlerine cevap vermiştir (T trc. Muhammed Coşkun, *Söylem ve Yorum*, İstanbul 2015). **11.** *Ein Leben mit dem Islam* (Freiburg 2001). Şerîfe Mecdî ile Navid Kermani'nin Ebû Zeyd ile yaptıkları söyleşinin metnidir. Navid Kermani, Şerîfe Mecdî'nin Arapça'dan Almanca'ya çevirdiği bu söyleşiden hareketle eserin iskeletini oluşturmuş, boşlukları ise Ebû Zeyd'in diğer eserlerindeki düşünceleriyle doldurmuştur. Bu arada onun biyografisini, özellikle de hakkında mürted hükmünün verilmesiyle sonuçlanan gelişmeleri ele almakta, eser ayrıca Ebû Zeyd'in dinî söylem, siyaset, hukuk felsefesi gibi alanlara ilişkin düşüncelerini içermektedir (T trc. Celâdet Moralıgil, *İslâm'la Bir Yaşam = Ein Leben mit dem Islam*, İstanbul 2004). **12.** *Hâkezâ tekelleme İbn ʿArabî* (Kahire 2002). Müellifin İbnü'l-Arabî'nin düşünce dünyasını, alanın uzmanlarının dışındaki kişilerin de anlayabileceği şekilde takdim eden bir çalışma hazırlaması yönündeki talep üzerine kaleme aldığı bu eserinde İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd anlayışının bu çağda insanlığın birliğine sağlayacağı katkıyı ortaya koymaya çalışmıştır. **13.** *et-Tecdîd ve't-taḥrîm ve't-teʾvîl: Beyne'l-maʿrifeti'l-ʿilmiyye ve'l-ḫavf mine't-tekfîr* (Beyrut 2010). Ebû Zeyd'in ölümünden kısa bir süre sonra yayımlanan eser onun yenilenme, sanat ve Kur'an'ın te'vili konularındaki değerlendirmelerini içermektedir (T trc. *Yenilik, Yasaklama ve Yorum*, İstanbul 2014). *Encyclopaedia of the Qur'ân*'ın (I-V, ed. J. Dammen McAuliffe, Leiden 2001-2005) danışma kurulunda yer alan ve birçok maddesini yazan Ebû Zeyd'in *Âdâb, Fuṣûl, Elf, Edeb ve naḳd, el-Kâtib, el-Ḳāhire, el-ʿArabî, el-Hilâl, en-Nâḳıd, el-Kermil, el-Muṣavver* ve *Journal of Osaka University of Foreign Studies* gibi dergilerde yayımlanmış pek çok makalesi bulunmaktadır. 1993 sonrasında hakkında ileri sürülen iddialara verdiği cevapları daha ziyade *el-Aḫbâr, el-Ehrâm, el-Ehâlî* ve *Rûzü'l-Yûsuf* gazetelerinde yayımlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *en-Naṣ es-sulṭa el-ḥaḳīḳa*, Beyrut 1995; a.mlf., *el-Ḫiṭâb ve't-teʾvîl*, Beyrut 2000; a.mlf., *Dinsel Söylemin Eleştirisi* (trc. Fethi Ahmet Polat), Ankara 2002; a.mlf.,

"İmam Şâfiî ve Ortayol İdeolojisinin Tesisi" (trc. Salih Özer), *Sünnî Paradigmanın Oluşumunda Şâfiî'nin Rolü* (haz. M. Hayri Kırbaşoğlu), Ankara 2003, s. 89-148; a.mlf., *İslam'la Bir Yaşam = Ein leben mit dem Islam* (trc. Celâdet Moralıgil), İstanbul 2004; a.mlf., *İşkâliyyâtü'l-ḳırâ'e ve âliyyâtü't-te'vîl*, Beyrut 2005; a.mlf., *İlahi Hitabın Tabiatı* (trc. Mehmet Emin Maşalı), İstanbul 2013; a.mlf., *Yenilik, Yasaklama ve Yorum* (trc. Muhammed Coşkun), İstanbul 2014; a.mlf., "Şeriatın Tümel (Küllî) Maksatları (Yeni Bir Okuma)" (trc. Mustafa Ünver), *İslâmî Araştırmalar*, VIII/2, Ankara 1995, s. 139-143; Muhammed İmâre, *et-Tefsîrü'l-Mârksî li'l-İslâm*, Kahire 1417/1996, tür. yer.; Ali Harb, *Naḳdü'n-naṣ*, Beyrut 2005, s. 199-220; Tâhâ Abdurrahman, *Rûḥu'l-ḥadâşe*, Beyrut 2006, s. 175-188; H. Yusuf Yılmazoğlu, *Kur'an Tefsirinde Bağlamsalcı Yaklaşım: Nasr Hâmid Ebû Zeyd Örneği* (yüksek lisans tezi, 2006), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 26-77; Abdüsselâm Yûbî, *el-Meskût ʿanh fî naḳdi Naṣr Ḥâmid Ebû Zeyd li-âliyyâti'l-ḫiṭâbi'd-dînî: Ḳırâ'e taḥlîliyye naḳdiyye* (yüksek lisans tezi, 2011), Câmiatü Mevlûd Muammerî, Tîzîuzû / Cezayir; Fethi Ahmet Polat, *Çağdaş İslam Düşüncesinde Kur'ân'a Yaklaşımlar*, İstanbul 2011, s. 123-154, ayrıca bk. tür.yer.; a.mlf., "Modern ve Postmodern Düşüncede Kur'an'a Yaklaşımlar: Arkoun, Hanefi ve Ebû Zeyd Örneği", *Marife*, I/2, Konya 2001, s. 15-25; Mehmet Emin Maşalı, "Nasr Hâmid Ebû Zeyd", *Çağdaş İslam Düşünürleri* (ed. Cağfer Karadaş), İstanbul 2013, s. 239-265; Ömer Özsoy, "Nasr Hâmid Ebû Zeyd'in Nass-Olgu İlişkisi Bağlamında Ulûmu'l-Kur'ân'ı Eleştirisi", *İslâmî Araştırmalar*, VII/3-4, Ankara 1994, s. 237-246.

MEHMET EMİN MAŞALI

EBÜ'l-ALÂ el-MENCERE

(bk. MENCERE).

EBÜ'l-FETH el-BÜSTÎ

(bk. BÜSTÎ, Ebü'l-Feth).

EBÜ'l-GAYS
(أبو الغيث)

Ebü'l-Gays Sa'd (Saîd)
b. Selm b. Cemîl
(ö. 651/1253)

Kādiriyye'ye bağlı Ehdeliyye kolu Gaysiyye şubesinin kurucusu.

Doksan beş yaşlarında vefat ettiğine dair rivayet doğru kabul edilirse 556 (1161) yılı civarında doğduğu söylenebilir. Yemen'in Tihâme bölgesinin kıyı kesiminde dünyaya geldiği, Hacûr bölgesinden bir kabileye mensup ve mevâlîden olduğu kaydedilmektedir. Ailesi ve çocukluk dönemi hakkında yeterli bilgi yoktur. Kaynaklarda gençliğinde yol keserek eşkıyalık yaptığı, bir gün ağaca çıkıp gelmekte olan bir kervanı gözlediği sırada duyduğu, "Seni de gözetleyen biri var" hitabından etkilenerek Allah'a yöneldiği anlatılır. Bu yönüyle hayatı ilk dönem sûfîlerinden Fudayl b. İyâz ile benzerlik arzeder. Rivayete göre Ebü'l-Gays yaşadığı bu halin ardından silâhını bırakıp amaçsız bir şekilde dolaşırken bir dervişle karşılaşır. Onun Yemen'in Zebîd şehrine gitmekte olduğunu öğrenince kendisiyle beraber gitmeye karar verir. Zebîd'de dönemin meşhur şeyhlerinden Ali b. Eflah'ın müridi olur. Bu sırada kendisinden birtakım kerametler zuhur etmeye başlar. Daha sonra Ali b. Eflah'ın yanından ayrılarak Mürâvea'da bulunan Kādirî şeyhi Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer el-Ehdel'e intisap eder. Onun ilk şeyhinin yanından ayrılmasıyla ilgili iki yorum mevcuttur. Birincisine göre zuhur eden kerametleri sebebiyle şeyhi yanında daha fazla kalmasını istememiş ve rekabet hissiyle yanından uzaklaştırmıştır. Bunun üzerine Ebü'l-Gays birkaç şeyhe daha gidip kendilerine mürid olmak istediğini söylemişse de bu isteği artık bir şeyhe ihtiyacı bulunmadığı gerekçesiyle reddedilmiştir. İkinci yoruma göre ise şeyhi onu Ali b. Ömer el-Ehdel'e yönlendirmiştir. Ebü'l-Gays'ın, "İbn Eflah'ın yanından ham bir inci tanesi olarak ayrıldım, beni Ali el-Ehdel deldi" sözü her iki şeyhin de kendisini etkilediğini göstermektedir.

Bazı kaynaklara göre Ebü'l-Gays, Ali el-Ehdel'den bir süre faydalandıktan sonra Yemen'de bulunan Cibâlüşşâmiyye'ye çekildi, burada kendisinden hârikulâde haller zuhur edince aralarında fakihlerin de bulunduğu birçok kişi çevresinde toplandı. Bu bölgede Zeydîlik güçlendiğinden Tihâme'ye inip fakih Ahmed b. Atâ ile birlikte onun Surdud vadisindeki Beytüatâ diye bilinen köyüne yerleşti. Burada şöhreti arttı ve kerametleri yayıldı. Kendisine bağlı sûfîlerin oluşturduğu topluluk Gaysiyye diye anıldı. Diğer bir rivayete göre Ali el-Ehdel yanına kırk kadar derviş vererek onu bir zâviye kurması için Beytüatâ'ya gönderdi (İbnü'l-Ehdel, II, 189). Tasavvuf yoluna girdiğinde on sekiz, irşad faaliyetine başladığında otuz beş yaşında olduğu belirtilen Ebü'l-Gays, vefat ettiği 651 (1253) yılına kadar bu köyde kaldı ve buraya defnedildi. Türbesi günümüzde pek çok ziyaretçisi bulunan meşhur bir ziyaretgâhtır.

Ebü'l-Gays'ın bu şeyhinin yanı sıra dönemin meşhur Yemen sûfîlerinden Ahmed b. Alvân ile de irtibatı olduğu bilinmektedir. Ahmed b. Alvân'ın Ebü'l-Gays'a kendi mânevî halini bildiren bir şiir yazıp gönderdiği, onun da bu şiire yine bir şiirle karşılık verdiği kaydedilmektedir. Bu durum aralarında bir rekabet bulunduğu şeklinde de yorumlanmıştır. Ebü'l-Gays'ın 1248-1258 yılları arasında Zeydîler'in imamı sıfatıyla faaliyet gösteren Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Hüseyin'le de mektuplaştığı belirtilmektedir. Ahmed b. Hüseyin onun sözü dinlenen bir zat olduğunu öğrenince desteğini almak için kendisine bir mektup yollamış, Ebü'l-Gays, Kur'ân-ı Kerîm'deki "lehû da'vetü'l-hak" (er-Ra'd 13/14) âyetini öğrendiğinden beri kulların davetine icâbet etmediğini, nefsinden başka kimseye de kılıç çekmediğini söyleyerek kendisini mâzur görmesini istemiştir.

Ebü'l-Gays'a nisbet edilen Gaysiyye tarikatı onun ikinci şeyhi Ali el-Ehdel'e nisbetle anılan Ehdeliyye'nin, dolayısıyla Kādiriyye'nin bir şubesi olarak kabul edilmektedir. Ebü'l-Gays'ın müridleri arasında Cemâleddin Muhammed b. Safîh, Ömer b. Ahmed Huşeyber, Fîrûz, Îsâ b. Haccâc el-Âmirî gibi isimler zikredilmektedir. Vefatından sonra yerine halifesi Fîrûz geçmiştir. Okuma yazma bilmediği rivayet edilen Ebü'l-Gays'ın sözlerinin bir müridi tarafından derlendiği belirtilmektedir (Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, IV, 123; Ahmed b. Ahmed ez-Zebîdî, s. 408-409; Ahmed b. Muhammed eş-Şâmî, III, 315). Ancak bu eserin ona aidiyeti şüphelidir (İbnü'l-Ehdel, II, 189). Kaynaklarda daha çok kerametleri nakledilmekte, tasavvufî görüşleriyle ilgili çok az bilgi bulunmaktadır. Bunlar arasında önemli bir bilgi başlangıçta semâya karşı olduğu, hatta semâ ettiğini duyduğu bir grup sûfî ile savaşmak için yola çıktığı, ancak yolda yaşadığı bir hal sebebiyle savaşmaktan vazgeçtiği ve kendisinin de semâ ettiği yolundadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed b. Yûsuf el-Cenedî, *es-Sülûk* (nşr. Muhammed b. Ali el-Ekva'), San'a 1414/1993, I, 332-335, 394-395; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, IV, 121-127; a.mlf., *Neşrü'l-meḥâsin* (nşr. Abdünnâsır Sa'dî Ahmed Abdullah), Kahire 1424/2004, I-II, tür.yer.; Ali b. Hasan el-Hazrecî, *el-ʿUḳûdü'l-lü'lü'iyye* (nşr. M. Besyûnî Asel), Kahire 1329/1911, I, 107-110; İbnü'l-Ehdel, *Tuḥfetü'z-zemen fî târîḫi sâdâti'l-Yemen* (nşr. Abdullah Muhammed el-Habeşî), Ebûzabî 1425/2004, I, 255-265; II, 184-193; Ahmed b. Ahmed ez-Zebîdî, *Ṭabaḳâtü'l-ḫavâṣ*, Beyrut 1406/1986, s. 406-410; Abdurrahman-ı Câmî, *Nefeḥâtü'l-üns* (nşr. Mahmûd Âbidî), Tahran 1386, s. 563-565; Harîrîzâde, *Tibyân*, III, vr. 20ª-22ᵇ; Ahmed b. Muhammed eş-Şâmî, *Târîḫu'l-Yemeni'l-fikrî fi'l-ʿaṣri'l-ʿAbbâsî*, Beyrut 1407/1987, III, 313-315; İsmâil b. Ali el-Ekva', *Hicerü'l-ʿilm ve meʿâḳılüh fi'l-Yemen*, Beyrut 1416/1995, I, 219-220; Muhammad Aziz, *Medieval Sufism in Yemen. The Case of Ahmad b. 'Alwan* (doktora tezi, 2004), The University of Michigan, s. 92-98, 238-241; a.mlf., "Abūl-Ghayth b. Jamil", *The Encyclopaedia of*

Islam Three, Leiden 2008, fas. 2, s. 17-19; W. Madelung, "Zeydilik ve Tasavvuf" (trc. Salih Çift), *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* IX/9, Bursa 2000, s. 775-790.

KÜBRA ZÜMRÜT ORHAN

EBÜ'l-HASAN el-MERÎNÎ

(أبو الحسن المريني)

Ebü'l-Hasen el-Mansûr-Billâh Alî b. Osmân b. Ya'kūb el-Merînî (ö. 752/1351)

Merînî hükümdarı (1331-1351).

692 (1293) veya 697 (1297-98) yılında doğdu. Babası Merînî Hükümdarı Ebû Saîd II. Osman, annesi Habeş asıllı Anber adlı bir câriyedir. İyi bir eğitim gördü. Babasının vefatından sonra devlet adamları ile kumandanlardan biat alarak el-Mansûr-Billâh unvanıyla tahta geçti (731/1331). Kardeşi Sicilmâse Emîri Ebû Ali Ömer ile Abdülvâdî Hükümdarı I. Ebû Tâşfîn arasında ittifak kurulmuş ve bu bölgede Ebü'l-Hasan aleyhinde ayaklanma meydana gelmişti. Ebü'l-Hasan, Hafsîler'den Sultan Ebû Yahyâ'nın kızıyla evli olduğundan Hafsîler'in desteğini sağladı ve bu sayede kısa süre içinde kardeşi Ömer'in ayaklanmasını bastırdı (733/1333). Ayrıca Hafsî-Abdülvâdî çatışması sırasında aracı rolü üstlenmek istedi; taraflar arasında anlaşma sağlanamayınca 1333-1335 yıllarında Abdülvâdî ülkesine birkaç sefer düzenledi; Tiklât, Vecde (Vücde), Vehrân, Vehnîn, Milyâne ve Cezayir şehirlerini zaptetti. 30 Ramazan 737 (2 Mayıs 1337) tarihinde Abdülvâdîler'in başşehri Tilimsân'ı ele geçirdi; böylece Mağrib-i Evsat ve Mağrib-i Aksâ'daki bütün Zenâte kabilelerini hâkimiyeti altına almış oldu. Abdülvâdî ailesinden sağ kalanlar affedildi, memuriyette bulunanlar da vazifelerini yapmaya devam etti.

Ebü'l-Hasan döneminde Endülüs'te müslüman-hıristiyan çatışmaları şiddetlendi ve hıristiyan krallıkların saldırıları karşısında zayıf düşen Benî Ahmer (Nasrî) Sultanı IV. Muhammed, Mağrib'e gelerek Ebü'l-Hasan'ın Fas'taki sarayını ziyaret etti ve Merînîler'i resmen Endülüs'e çağırdı. Bu çağrıya olumlu cevap veren Ebü'l-Hasan, Endülüs'e asker sevk etti ve yirmi yıldan beri Kastilya Krallığı'nın istilâsı altında bulunan Cebelitârık ile Cezîretülhadrâ'yı (Algeciras) geri aldı (733/1333). Bu olaydan sonra düzenlenen bir suikast sonucunda IV. Muhammed katledildi ve Benî Ahmer tahtına I. Yûsuf geçti (1333-1354). Yeni sultan döneminde de Merînî-Nasrî ittifakı ve dostluk ilişkilerinin devam ettirilmesine rağmen Endülüs'teki işler yolunda gitmedi ve meydana gelen şiddetli bir savaş sonucunda yarımadadaki Merînî kuvvetleri yenilgiye uğradı. Merînîler'in büyük kayıplar verdiği bu savaşta sultanın oğlu Ebû Mâlik de şehid düştü. Yenilgi haberini duyan Ebü'l-Hasan 60.000 askerden oluşan bir ordu topladı ve bizzat Endülüs'e geçti. Benî Ahmer Sultanı I. Yûsuf da bu harekete katıldı. Merînî-Nasrî ittifakına karşı Portekiz Kralı IV. Alfonso ile Kastilya Kralı XI. Alfonso da güçlerini birleştirdiler. Tarîf yakınlarında vuku bulan savaşta Merînî-Nasrî orduları yenilgiye uğradı (Cemâziyelevvel 741 / Ekim 1340). Bu savaşta da Merînîler büyük kayıplar verdi, sultanın oğlu Ebû Ömer Tâşfîn ve birçok Merînî devlet adamı hayatını kaybetti. Sultan Ebü'l-Hasan, Cezîretülhadrâ'ya çekilmek zorunda kaldı. Tarîf yenilgisi Endülüs'teki Merînî etkinliğinin sonu oldu; Ebü'l-Hasan, Endülüs'ü yarımadanın hıristiyan krallıkları ile mücadele halinde bırakıp Mağrib'e döndü.

Tarîf vak'asından sonra İfrîkıye'de meydana gelen gelişmeler Ebü'l-Hasan'ın dikkatini Hafsîler üzerine çekti. Kayınpederi Sultan Ebû Yahyâ'nın 747'de (1346) vefatı üzerine Hafsî emîrleri taht mücadelesine giriştiler. Bunu fırsat bilen Merînî hükümdarı Tunus'a asker sevketti, kısa süreli çatışmalar neticesinde bütün Hafsî ülkesini zaptetti (748/1347). Böylece Abdülvâdî ve Hafsî toprakları Ebü'l-Hasan'ın gayretleriyle Merînî sınırlarına dahil edildi. Ancak onun bu coğrafyadaki başarılı faaliyetleri çok sürmedi ve bölgede tam anlamıyla istikrar sağlanamadı. Ardından Mağrib'de karışıklıklar çıktı; Benî Hilâl ile Benî Süleym kabileleri Hafsî ailesinden bazı kişilerin liderliğinde ayaklandılar. İfrîkıye'deki ayaklanmaları bastıramayan Ebü'l-Hasan, Kayrevan'a çekilmek zorunda kaldı. Bu ayaklanmalar sırasında öldüğü yolunda söylentiler çıkınca yerine vekil olarak Fas'ta bıraktığı oğlu Ebû İnân el-Merînî tahta geçti (1348-1358). Devlet adamları baba ile oğul arasında kararsız kaldı. Bu gelişmeler üzerine Ebü'l-Hasan, Tunus'tan hareket ederek Merakeş'e ulaştı ve şehri zaptetti. Oğlu ile nihaî savaşı Ümmürrebî' (Medgüsa) vadisinde vuku buldu ve Ebü'l-Hasan savaşı kaybetti (751/1350). Taraflar arasında yapılan anlaşma sonucunda Ebü'l-Hasan oğlu Ebû İnân lehine taht-tan feragat etti. Bu olaydan kısa bir süre sonra 23 Rebîülâhir 752'de (19 Haziran 1351) vefat etti. Naaşı önce Merakeş'te toprağa verildi, ardından oğlu Ebû İnân tarafından Fas'a nakledildi ve atalarının Şâle'deki (Chella) mezarlığına defnedildi (İbn Haldûn, VII, 287).

Ebü'l-Hasan İslâm devletleri arasında dostluklar tesis etmeye çalıştı. Öncelikle Mali Devleti ile Merînîler arasında elçiler gidip geldi. İbn Haldûn'un anlattıklarına göre Ebü'l-Hasan'ın Mağrib-i Evsat'taki zaferleri dolayısıyla Mali Sultanı Mense Mûsâ, Merînî sarayına tebriklerini sunmak amacıyla elçi göndermiş, Ebü'l-Hasan elçiyi törenle karşılamış ve devletinin ihtişamını göstermek için Mali sultanına şatafatlı hediyeler ve diplomatik bir heyetle karşılık vermiştir (*a.g.e.,* VII, 266). Merînî-Memlük ilişkilerine gelince eskiden kurulan dostane ilişkiler Ebü'l-Hasan döneminde yeniden gündeme geldi; 738 (1337-38) ve 745 (1344-45) yılları arasında birkaç defa Merînî elçileri Kahire'ye uğradı. Bu iki devlet arasında gidip gelen elçiler, Mağrib'den kutsal topraklara giden hac kafilelerinin güvenliğinin temin edilmesi hususunda fikir alışverişinde bulundu, her iki devlet arasındaki dostluk münasebetlerini ortaya koyan mektuplar ve hediyeler ulaştırıldı. el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun döneminde Mısır'a uğrayan ilk Merînî kafilesinin taşıdığı hediyeler arasında Ebü'l-Hasan'ın bizzat kendisinin yazdığı altın tezyinatlı Kur'an nüshası da vardı. Bunlar Haremeyn'e götürülmek için gönderilmişti. Merînî kafilesini devlet töreniyle karşılayan Memlük sultanı, Mekke ve Medine emîrlerine mektuplar yazarak Mağrib kafilesinin iyi ağırlanmasını emretti; kafilenin Mağrib'e dönüşü sırasında Sultan Ebü'l-Hasan'a mektup ve hediyeler gönderdi (*a.g.e.,* VII, 264-266; Ahmed b. Hâlid es-Selâvî, II, 61-64).

Ebü'l-Hasan, Merînîler'in yükseliş devrinde hüküm süren önemli bir devlet adamı ve güçlü bir kumandandı. Abdülvâdîler ve Hafsî devletlerini yıkan Merînîler onun döneminde en geniş sınırlarına ulaşmış, ancak Merînîler'in çöküş süreci de onun zamanında başlamıştır. Bazı tarihçiler onu "halife" ve "emîrü'l-müminîn" unvanlarıyla anmışlardır. İktidara geldiğinde "meks" adı verilen gayri şer'î vergileri kaldırmıştı. Esmer tenli olmasından dolayı Mağrib halkı ona "es-sultânü'l-ekhal" lakabını vermişti (*a.g.e.,* II, 57). Ayrıca sanata yatkın bir kişiliğe sahip olup iyi bir edip, şair ve münşî idi. Ebü'l-Hasan döneminde Merakeş, Fas, Tilimsân ve Selâ gibi şehirlerde çok sayıda köprü, hastahane, zâviye, türbe, cami ve medrese inşa edilmiş, Tilimsân'daki Sîdî Bû Medyen Türbesi ve Camii ile (Ubbâd) birçok mimari eser de Ebü'l-

Hasan tarafından onarılıp genişletilmiştir. Fas'taki Misbâhiyye Medresesi ile Sihrîc Medresesi, Enfâ (Dârülbeyzâ) ve Miknâs medreseleri bu dönemin önemli eğitim kurumları arasındadır. Selâ şehrinde yapılan medrese önemli bir ihtisas okulu olup tabip yetiştirmek amacıyla inşa edilmişti. Ayrıca çok sayıda Mağribli ve Endülüslü âlim ve şairi himaye etmiştir. Bunlar arasında hadis ve fıkıhta Ahmed b. Muhammed ez-Zevâvî, İbn Merzûk el-Hatîb ve Muhammed b. Muhammed el-Makkarî, tıpta Ahmed b. Şuayb, matematikte İbn Hilâl gibi âlimlerin isimleri zikredilebilir. İbn Merzûk el-Hatîb'in *el-Müsnedü'ṣ-ṣaḥîḥu'l-ḥasen fî meḥâsini Mevlânâ Ebi'l-Ḥasan* adlı eserinde Ebü'l-Hasan'ın hayatı ve faaliyetleriyle toplumun mânevî ve kültürel durumu anlatılır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Hatîb, *el-İḥâṭa*, I, 536-537; IV, 18, 321-324; İbn Merzûk el-Hatîb, *el-Müsnedü'ṣ-ṣaḥîḥu'l-ḥasen fî meḥâsini Mevlânâ Ebi'l-Ḥasan*, Cezayir 1401/1981; İbnü'l-Ahmer, *Ravżatü'n-nisrîn fî devleti Benî Merîn* (nşr. Abdülvehhâb b. Mansûr), Rabat 1423/2003, s. 35-37; İbn Haldûn, *el-ʿİber*, VII, 252-287; Ahmed b. Hâlid es-Selâvî, *el-İstiḳṣâ*, Kahire 1312, II, 56-89; R. Thoden, *Abū'l-Ḥasan ʿAlī: Merinidenpolitik zwischen Nordafrika und Spanien in den Jahren 710-752/1310-1351*, Freiburg 1973; Abdülhamîd Hâciyât, *Ebû Ḥammû Mûsâ ez-Zeyyânî: Ḥayâtühû ve âṣârüh*, Cezayir 1394/1974, s. 20-23; *The Cambridge History of Africa* (ed. R. Oliver), Cambridge 1977, III, 357-359, 361-362; İbrâhim Harekât, *el-Maġrib ʿabre't-târîḫ*, Dârülbeyzâ 1405/1984, II, 36-44; Muhammed b. Amr et-Tammâr, *Tilimsân ʿabre'l-ʿuṣûr: Devruhâ fî siyâseti ve ḥadâreti'l-Cezâ'ir*, Cezayir 1984, s. 131-135; Roger le Tourneau, *Fâs ḳable'l-ḥimâye* (trc. Muhammed Haccî – Muhammed el-Ahdar), Beyrut 1406/1986, II, 106-107; M. Îsâ el-Harîrî, *Târîḫu'l-Maġribi'l-İslâmî ve'l-Endelüs fi'l-ʿaṣri'l-Merînî*, Küveyt 1408/1987, s. 108-124, 206-209, 213-214, 219-224, 229-231, 239-240; Necîb Zebîb, *el-Mevsûʿatü'l-ʿâmme li-târîḫi'l-Maġrib ve'l-Endelüs*, Beyrut 1415/1995, III, 81-85; İsmail Yiğit, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi: Endelüs (Gırnata), Benî Ahmer Devleti ve Kuzey Afrika İslâm Devletleri*, İstanbul 1995, bk. İndeks; M. Abdullah İnân, *Nihâyetü'l-Endelüs*, Kahire 1417/1997, s. 124-130; M. Kemâl Şebâne, *Yûsufü'l-evvel İbnü'l-Aḥmer: Sulṭânü Ġırnâṭa*, Kahire 1423/2004, s. 125-144; Qiyas Şükürov, *Benî Ahmer Devleti: 1232-1492* (doktora tezi, 2008), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 81-82, 84-88; Henri Bresc – Yūsuf Rāgib, *Le sultan mérinide Abūl-Ḥassan ʿAlī et Jacques III de majorque*, Le Caire 2011; Abdülazîz La'rec, "Mecmûʿatü'l-münşe'âti'l-miʿmâriyye li's-Sulṭâni'l-Merînî Ebi'l-Ḥasan bi'l-ʿUbbâd Tilimsân, *737-749/1336-1348*", *Dirâsât Türâsiyye*, sy. 2, Cezayir 2008, s. 49-106; Georges Marçais, "Merînîler", *İA*, VII, 764-765; a.mlf., "Abu'l-Ḥasan", *EI²* (İng.), I, 124; Maya Shatzmiller, "Marīnids", *a.e.*, VI, 571-574; Abdülkerim Özaydın, "Ebû İnân el-Merînî", *DİA*, X, 169-170; Saffet Köse, "İbn Merzûk el-Hatîb", *a.e.*, XX, 187-188.

Qiyas Şükürov

EBÜ'l-KĀSIM SA'DULLAH
(أبو القاسم سعدالله)

Ebü'l-Kāsım Ahmed Sa'dullāh
(1930-2013)

Cezayirli tarihçi, edip ve şair.

Cezayir'in Vâdîsûf vilâyetine bağlı Kumâr (Guemmar) şehrine 4 km. mesafedeki Bedû' köyünde doğdu. İlk eğitimini burada aldı ve Kur'an'ı ezberledi. Abdülhamîd b. Bâdîs hareketinin eğitim uygulamaları doğrultusunda Tunus'a giderek 1947-1954 yıllarında Zeytûne Camii'nde öğrenim gördü. Bu sırada Cezayirli Talebeler Cemiyeti'ndeki faaliyetlere katıldı. Tunus'ta *el-Maʿârif* dergisiyle *en-Nehḍa*, *el-Üsbûʿ* ve Cezayir'de Cem'iyyetü'l-ulemâi'l-müslimîn teşkilâtının yayın organı *el-Beṣâ'ir* gazetelerinde, Beyrut'ta *el-Âdâb* dergisinde şiir ve yazıları yayımlandı. 1954'te memleketine dönerek Harâş şehrindeki Sebât Medresesi'nde öğretmenlik yapmaya başladı. Ertesi yıl başşehir Cezayir yakınlarında bulunan Aynülbâride'deki Tehzib Medresesi'nde görev aldı. Bağımsızlık öncesinde Fransız sömürge yönetimine karşı yapılan mücadele ortamında sıkıntılarla karşılaşınca Mısır'a gitti; Kahire Üniversitesi Dârülulûm Fakültesi'nde Arap dili ve İslâmî ilimler alanında lisans öğrenimi gördü (1955-1959). Burada iken Muhammed Beşîr el-İbrâhimî ve Ahmed Tevfîk el-Medenî gibi hareket önderlerinin yanında Cezayir'in bağımsızlığı için mücadele veren Millî Kurtuluş Ordusu'nun faaliyetlerini destekledi, Cezayirli Talebeler Birliği'nin etkinliklerine katıldı. Gerek bu faaliyetleri gerekse Cemâl Abdünnâsır yönetimindeki Mısır'da hâkim siyasî ve fikrî havanın etkisiyle Arap milliyetçiliği düşüncesine meyletti, yazdığı şiirleri *el-Beṣâ'ir* gazetesine gönderdi. 1957'de Kahire'de *en-Naṣr li'l-Cezâ'ir* adlı ilk divanını neşretti.

1960 yazında Cezayirli şair Muhammed el-Îd üzerine yüksek lisans tezi hazırlayan Ebü'l-Kāsım, Cezayir Kültür Bakanlığı'nın bursuyla Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti. Savunmasını yapamadığı tezi *Muḥammed el-ʿÎd râ'idü'ş-şiʿri'l-Cezâ'irî el-ḥadîṯ* adıyla basıldı (Kahire 1961). Amerika'da Minnesota Üniversitesi Edebiyat ve İnsan Bilimleri Fakültesi'nde Fransa'nın 1830'da Cezayir'i işgali ve XIX. yüzyılda Cezayir'de izlediği siyasete dair hazırladığı iki tezle yüksek lisansını (1962), ardından *The Rise of Algerian Nationalism 1900-1930* adlı teziyle doktorasını (1965) tamamladı. 1965-1967 yıllarında Wisconsin Eau Claire Üniversitesi'nde Batı medeniyeti, Yakındoğu ve çağdaş Afrika tarihi dersleri verdi. Daha sonra ülkesine dönerek Cezayir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü ve ardından Edebiyat Fakültesi'nde öğretim üyesi olarak görev aldı. Bu arada *Şâ'ir ve ḫub* adlı küçük divanını yayımladı (Beyrut 1967). 1968-1972 yılları arasında Edebiyat Fakültesi dekanlığı yaptı. Ma'hedü'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-Arabiyye'nin davetiyle gittiği Kahire'de Cezayir'de Fransız sömürgeciliği dönemi hakkında verdiği dersler daha sonra *Târîḫu'l-Cezâ'ir el-ḥadîṯ: Bidâyetü'l-ihtilâl* adıyla neşredildi (Kahire 1970). Telifleri yanında bazı eserlerin edisyon kritiğini yaptı, bir kısmını tercüme etti. Kahire Ma'hedü'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-Arabiyye (1970, 1975, 1989), Aynişems (1976), Şam (1977), Kral Abdülazîz (1985), Michigan (1987-1988), Minnesota (1993-1995) ve Ürdün Ehlibeyt (Âlü beyt) (1996-2002) üniversitelerinde misafir öğretim üyesi olarak bulundu. 14 Aralık 2013 tarihinde başşehir Cezayir'de vefat etti, vasiyeti üzerine Kumâr'da defnedildi.

Ülkesinde sosyal ve dinî ıslahatın önde gelen fikir adamlarından biri olan ve "Cezayir tarihçilerinin şeyhi" lakabıyla anılan Ebü'l-Kāsım Sa'dullah çağdaş Cezayir tarihi ve kültür mirası konusundaki eserleriyle tanınmıştır. Sömürgeci tarih mektebine karşı Cezayir millî tarihçilik mektebinin kurucusu sayılmış, tarihin duygusal ve savunmacı nitelikten kurtarılıp araştırmalara dayanan ilmî bir disiplin haline getirilmesinde önemli rol oynamıştır. Osmanlı dönemine yönelik çeşitli eleştirileri yanında Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'yı üç asır boyunca Haçlı saldırılarına karşı koruyup bölgede İslâm hâkimiyetini sağladığını söylemiştir (*Târîḫu'l-Cezâ'iri'ş-şeḳāfî*, I, 14 vd.). Bir kısım Batılı araştırmacıların, Osmanlı Devleti'nin sömürgeci yönetim uygulayarak Cezayir'in birliğini ve gelişmesini önlediğine dair iddialarını reddetmiş, İslâm hilâfetinin Cezayir üzerindeki mânevî nüfuzunu sömürgecilik diye göstermenin bir safsatadan ibaret olduğunu, Osmanlı döneminde zaman zaman görülen baskı ve haksızlıkların devletin ırkçı yaklaşımından değil cahil yöneticilerden kaynaklandığını, Türkler dahil Osmanlı ülkesinin çeşitli bölgelerindeki tebaanın da bu tür uygulamalardan etkilendiğini dile getirmiştir (*Ebḥâṯ ve ârâ'*, I, 61-63). Sa'dullah tarihçiliği yanında edebiyatçı ve şair kişiliğiyle de tanınmış, Cezayir'de edebî ten-

kidin ilk temsilcileri arasında yer almıştır. 23 Mart 1955'te *el-Beṣâ'ir* gazetesinde yayımlanan "Tarîkî" adlı şiiriyle Cezayir'de serbest şiirin öncüsü kabul edilmiş, *Sa'fetün ḫaḍrâ'* adlı hikâyesiyle de (1954) Cezayir edebiyatında kısa hikâye türünün ilk temsilcisi sayılmıştır. Ebü'l-Kāsım Sa'dullah çağdaş şair ve ediplerden Îliyyâ Ebû Mâdî, Ebü'l-Kāsım eş-Şâbbî, Cibrân Halîl Cibrân, Ahmed Zekî Ebû Şâdî, Mustafa Sâdık er-Râfiî'den etkilenmiştir. Serbest şiire yönelmesinde Tunus'taki ilk tecrübesinin ardından Kahire'de ilişki kurduğu Ahmed Abdülmu'tî Hicâzî, Salâh Abdüssabûr, Abdurrahman el-Humeysî ve eserlerini okuduğu Nizâr Kabbânî, Muhammed Miftâh Feytûrî, Bülend el-Haydarî, Nâzîk el-Melâike, Bedr Şâkir es-Seyyâb gibi şairler etkili olmuştur. Şiirlerinde romantizmin hâkim olduğu Sa'dullah tarih araştırmalarına yönelince şiir yazmayı bırakmıştır.

Cezayir Müslüman Talebeler Birliği, Cezayir Millî Kurtuluş Cephesi, Cezayir Müslüman Âlimler Cemiyeti, Cezayir Yazarlar Birliği (1989'dan itibaren şeref başkanı), Yüksek Öğrenimi Islah Komisyonu, Arap Edebiyatçıları Birliği, Mısır ve Suriye Arap Dil kurumları gibi birçok yerli ve yabancı kuruluşa üye olan Sa'dullah çeşitli toplantılara katılarak tebliğler sunmuş, yüzlerce makale ve yazı kaleme almış, Cezayir bağımsızlık hareketine katkılarından dolayı 1984'te direnişçi nişanına (visâmü'l-mukāvim) ve 1991'de İbn Bâdîs ödülüne lâyık görülmüştür. Sa'dullah hakkında çeşitli yazıların yer aldığı *Dirâsât ve şehâdât mühdât ile'l-üstâẕ ed-duktûr Ebi'l-Ḳāsım Sa'dillâh* adlı armağan kitapla (haz. Nâsıruddin Saîdûnî, Beyrut 2000) *el-A'mâlü't-târîḫiyye ve'l-edebiyye ve'l-fikriyye li'd-duktûr Ebi'l-Ḳāsım Sa'dillâh fî mîzâni'l-bâḥiṯîne'l-câmi'iyyîn* adıyla düzenlenen sempozyumun (12-13 Ocak 2004) tebliğleri yanında (Mintûrî Üniversitesi Yayınları, Kosantîne 2008) Abdülkerîm Şebrû, el-Hâc Lahdar Üniversitesi'nde (bk. bibl.), Lemiyâ Dâvûdî, Tilimsân Üniversitesi'nde (*Cemâliyyetü'l-ibdâ'i'ş-şi'rî fî ḳaṣîdeti Ṣevreti'l-arż li-Ebi'l-Ḳāsım Sa'dillâh*, 2006-2007) yüksek lisans tezi hazırlamışlar, Murâd Veznâcî de *Ḥadîṯ ṣarîḥ ma'a'l-üstâẕ ed-duktûr Ebi'l-Ḳāsım Sa'dillâh fi'l-fikr ve'ṣ-ṣeḳâfe ve'l-luġa ve't-târîḫ* adlı bir çalışma kaleme almıştır (Cezayir 2008, 2011).

Eserleri. Telif. 1. *el-Ḥareketü'l-vaṭaniyyetü'l-Cezâ'iriyye* (II, Beyrut 1969, 1976; Cezayir 1983; III, Kahire 1975, 1977, 1986; I-III, Beyrut 1992, 1997; Cezayir 2007). Eserin 1900-1930 yılları arasına ait kısmı (II. cilt) müellifin doktora tezinin Arapça tercümesi olup daha sonra eserin 1930-1945 yıllarına dair kısmını (III. cilt) kaleme almış, ardından 1830-1900 yıllarını da yazarak (I. cilt) Fransız işgalinden II. Dünya Savaşı sonrasına kadar Cezayir kurtuluş hareketinin tarihini bütünlüğe kavuşturmuştur. Doktora tezi Joachim de Gonzalez (*La montée du nationalisme en Algérie*, Alger 1983) ve Nevin Fawzy-Hemiry (*La montée du nationalisme Algérien 1900-1930*, Alger 1985) tarafından Fransızca'ya çevrilmiştir. **2.** *Ebḥâṯ ve ârâ' fî târîḫi'l-Cezâ'ir* (I, Cezayir 1976; I-II, Cezayir 1981; I-III, Beyrut 1990, 1993, 1996). 1960'lı yıllardan itibaren müellifin çeşitli dergilerde yayımlanan makalelerini, bazı yazı ve konuşmalarını içerir. **3.** *Târîḫu'l-Cezâ'iri'ṣ-ṣeḳâfî* (I-II, Cezayir 1401/1981, 1405/1985; I-IX, Beyrut 1998; Cezayir 2007). Sa'dullah'ın yaklaşık çeyrek asır boyunca topladığı bilgi ve belgeleri Minnesota Üniversitesi'nde misafir öğretim üyesi olarak bulunduğu 1993-1995 yıllarında düzenleyip değerlendirerek hazırladığı, eğitim ve öğretim, dinî hayat ve din adamları, ulemâ, tanınmış şahsiyetler, tasavvuf ve tarikatlar, yargı, vakıflar, mimari eserler, şarkiyatçılık, misyonerlik, tercüme hareketi, fikrî akımlar ve mezhepler, dinî, içtimaî ve uygulamalı ilimler, edebiyat, sanat, tarih gibi konularla ilgili araştırmalarını içeren Cezayir kültür ansiklopedisi niteliğindeki eserin ilk iki cildi Osmanlı dönemiyle ilgili olup 1500-1830, diğerleri sömürgecilikten bağımsızlığa kadar 1830-1954 yıllarını kapsar. **4.** *ez-Zemenü'l-aḫḍar: Dîvânü Sa'dillâh* (Cezayir 1985). 120 şiir ihtiva eden eser üzerine Hasan Fethulbâb, *Ḳırâ'e fî dîvâni'z-Zemeni'l-aḫḍar li-Ebi'l-Ḳāsım Sa'dillâh râ'idi'ş-şi'ri'l-ḥür fi'l-Cezâ'ir* adıyla bir inceleme kaleme almıştır (Sûse / Tunus 1991). **5.** *Buḥûṯ fi't-târîḫi'l-'Arabî el-İslâmî* (Beyrut 1424/2003). Sa'dullah'ın 1990'lı yıllarda Cezayir dışındaki bazı ülkelerde ders verdiği dönemde İslâm dünyasının çeşitli bölgeleri hakkında kaleme aldığı yazılarını içerir. **6.** *Hivârât* (Beyrut 2005). Müellifin gazete ve dergilerde yer alan çağdaş siyasî, sosyal ve kültürel problemlere dair görüşlerini, hayatı boyunca farklı ülkelerde yaşadığı tecrübelerini yansıtan yirmi dokuz konuşmadan ibarettir. **7.** *Mücâdeletü'l-âḫar* (Beyrut 2006). 2004-2006 yıllarında bazı toplantılarda yaptığı konuşmalarla dergi ve gazetelerde çıkan yazılarını ve bazı çevirilerini içerir.

Diğer başlıca eserleri de şunlardır: *en-Naṣr li'l-Cezâ'ir* (Kahire 1957; Cezayir 1983, 1986); *Dirâsât fi'l-edebi'l-Cezâ'irî el-ḥadîṯ* (Beyrut 1966, 1977; Tunus 1985); *Târîḫu'l-Cezâ'ir el-ḥadîṯ: Bidâyetü'l-iḫtilâl* (Kahire 1970; *Muḥâḍarât fî târîḫi'l-Cezâ'ir el-ḥadîṯ: Bidâyetü'l-iḫtilâl*, Kahire 1976; Cezayir 1982); *Münṭalaḳāt fikriyye* (Cezayir 1974; Tunus 1976, 1982; bazı makaleleriyle araştırmalarını içeren eserde müellifin otobiyografisi de yer alır, s. 44-64); *Muḥammed eş-Şâẕelî el-Ḳusanṭînî: Dirâse min ḫilâli resâ'ilihî ve şi'rih* (Cezayir 1974, 1977; *el-Ḳāḍî el-edîb eş-Şâẕelî el-Ḳusanṭînî: Dirâse ve nuṣûṣ*, Cezayir 1985); *Muḥammed el-'Îd Âlü Ḫalîfe: Râ'idü'ş-şi'ri'l-Cezâ'irî fi'l-'aṣri'l-ḥadîṯ* (Kahire 1975; *Şâ'irü'l-Cezâ'ir Muḥammed el-'Îd Âlü Ḫalîfe*, Tunus 1984); *el-Müftî el-Cezâ'irî İbnü'l-'Annâbî: Râ'idü't-tecdîdi'l-İslâmî* (Cezayir 1977; *Râ'idü't-tecdîdi'l-İslâmî: Muḥammed b. el-'Annâbî*, Beyrut 1990); *eṭ-Ṭabîbü'r-raḥḥâle: İbn Ḥammâdûş el-Cezâ'irî* (Cezayir 1982; *İbn Ḥammâdûş el-Cezâ'irî: Ḥayâtühû ve âṯâruh*, Cezayir 1982); *Tecârib fi'l-edeb ve'r-riḥle* (Cezayir 1983); *Şü'ûb ve ḳavmiyyât* (Cezayir 1985; Beyrut 2008); *Şeyḫu'l-İslâm 'Abdülkerîm el-Fekkûn: Dâ'iyetü's-Selefiyye* (Beyrut 1986); *Ḳaḍâyâ şâ'ike: Eḥâdîṯ fî şü'ûni'l-fikr ve'l-edeb ve't-târîḫ* (Beyrut 1986); *Sa'fetü ḫaḍrâ* (Cezayir 1986); *Efkâr câmiḥa* (Cezayir 1988); *Fi'l-Cedeli's-seḳâfî* (Tunus 1993); *Hümûm ḫaḍâriyye* (Cezayir 1993); *Ḫâricü's-serb: Maḳālât ve te'emmülât* (Beyrut 2005; Cezayir 2008); *Mesâru ḳalem: Yevmiyyât* (I-II, Beyrut 2005; Kahire'de 1956-1960 yılları arasında kaleme aldığı günlükleridir); *Buḥûṯ fi't-târîḫ 'ani'l-Cezâ'ir mine'd-devriyyâti'l-Emirîkiyye ve'l-Birîṭâniyye* (Cezayir 2005); *Ḫulâṣatü târîḫi'l-Cezâ'ir: el-Muḳāveme ve't-taḥrîr 1830-1962* (Beyrut 2007); *Bâḥiṯ maġmûr: Nûruddîn 'Abdülḳādir 1890-1981: Üstâẕen ve kâtiben ve mütercimen* (Cezayir 2009); *el-Fıḳh ve't-târîḫ fi'l-ġarbi'l-İslâmî: Müḳārebât menheciyye* (Kahire 2013, Lahdar Muhammed Bû Latîf ile birlikte).

Neşir: Mustafa b. İbrâhim b. Mustafa, *Ḥikâyetü'l-'uşşâḳ fi'l-ḥubbi ve'l-iştiyâḳ: Rivâye ṣa'biyye Cezâ'iriyye* (Cezayir 1977, 1982, 2007); Muhammed b. Bâbâ Hayde, *İḳlîmü Tüvât ḫilâle'l-ḳarneyn eṯ-ṯâmin 'aşer ve't-tâsi' 'aşer el-mîlâdiyyeyn ma'a taḥḳīḳi kitâbi'l-Ḳavli'l-basîṭ fî aḫbâri Tementît li-Muḥammed b. Bâbâ Ḥayde* (Cezayir 1977, Ferec Mahmûd Ferec ile birlikte); İbn Hammâ-

dûş, *Riḥletü İbn Ḥammâdûş el-Cezâʾirî: Lisânü'l-maḳāl fi'n-nebeʾ ʿani'n-neseb ve'l-ḥaseb ve'l-ḥâl* (Cezayir 1983); Abdülkerîm el-Fekkûn, *Menşûrü'l-hidâye fî keşfi ḥâli men iddeʿa'l-ʿilme ve'l-vilâye* (Beyrut 1987); *Eşʿâr Cezâʾiriyye.* İbn Ali, İbn Ammâr, İbn Meymûn, Kavcîlî, İbn Re'sülʿayn, Şebbâh ve Mencilâ gibi şairlere ait şiirlerin tahkik ve neşridir (Cezayir 1988). Hûriye Kâyiş, *et-Taḥlîlü'l-luġavî li'l-ḫiṭâbi'ş-şiʿrî el-Cezâʾirî fi'l-ʿaṣri't-Türkî "Dîvânü Eşʿâr Cezâʾiriyye" taḥḳīḳu Ebi'l-Ḳāsım Saʿdillâh nümûzecen* adıyla bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (2008, Hasîbe b. Bûalî Üniversitesi, Şelef / Cezayir); İbn Ammâr el-Cezâirî, *Muḫtârât mechûle mine'ş-şiʿri'l-ʿArabî* (Beyrut 1991, 1992); Ahmed Ebû Asîde el-Bicâî, *Risâletü'l-ġarîb ile'l-ḥabîb* (Beyrut 1993); Muhammed b. Muhammed el-Udvânî, *Târîḫu'l-ʿUdvânî* (Beyrut 1996, 2007); Abdülhamîd Bek, *Aʿyân mine'l-meşâriḳa ve'l-meġāribe: Târîḫu ʿAbdilḥamîd Bek* (Beyrut 2000); Osman Ke"âk, *Mûcezü't-târîḫi'l-ʿâm li'l-Cezâʾir mine'l-ʿaṣri'l-ḥacerî ile'l-iḫtilâli'l-Fransî* (başkalarıyla birlikte, Beyrut 2003); Muhammed et-Tâhir b. Belkāsım et-Telîlî, *İtḥâfü'l-ḳārî bi-ḥayâti'ş-Şeyḫ Ḫalîfe b. Ḥasan el-Aḳmârî* (Cezayir 2007); Mehdî Bûabdelî, *Resâʾil fi't-türâs ve's-seḳāfe: Mürâselâtü'ş-Şeyḫ el-Mehdî Bûʿabdelî 1907-1992* (Cezayir 2007); el-Hâc İbnü'd-Dîn el-Ağvâtî, *Riḥletü'l-Aġvâṭî* (Cezayir 2011).

Tercüme: Charles Henry Churchill, *Life of ʿAbdel Ḳāder, ex-Sulṭān of the ʿArabs of Algeria (Ḥayâtü'l-Emîr ʿAbdilḳādir)* (Tunus 1974; Cezayir 1982, 2004); John Baptiste Wolf, *The Barbary Coast: Algeria Under the Turks 1500 to 1830 (el-Cezâʾir ve Ûrûbbâ 1500-1830)* (Cezayir 1986, 2009). Sa'dullah'ın önemli bazı makaleleri de şunlardır: "The Algerian Ulemas, 1919-1931" (*Revue d'histoire maghrébine*, sy. 2 [Tunis 1974], s. 138-150); "The Rise of Algerian Elite 1900-14" (*The Journal of Modern African Studies*, V/1 [Cambridge 1967], s. 69-77); "et-Târîḫ ve'n-naḳd ḥavle Riḥleti İbn Ṭuveyri'l-cenne" (*MMLADm.*, LIV/3 [1399/1979], s. 685-693); "el-Müsteşrikūne'l-Fransiyyûn ve taʿlîmü'l-luġati'l-ʿArabiyye li'l-Ûrûbbiyyîn fi'l-Cezâʾir" (*MMLA*, LXIV [Kahire 1409/1989], s. 164-186); "et-Teʿâmül maʿa'l-luġati'l-ʿArabiyye bi'l-Cezâʾir esnâʾe'l-iḫtilâl" (*a.g.e.*, LXXXIII, 1419/1998, s. 148-164); "Mülâḥaẓât ḥavle't-taʿrîb fi'l-Cezâʾir" (*a.g.e.*, LXXXV, 1420/1999, s. 315-329); "eş-Şeḳāfetü'l-ʿArabiyye fî ʿaṣri'l-ʿAvleme" (*a.g.e.*, CVII, 1427/2006, s. 235-246); "Rüʾye naḳdiye ʿani'l-mecâmi'l-luġaviyyeti'l-ʿArabiyye" (*a.g.e.*, CXIII, 1429/2008, s. 29-40); "Menhecü'l-Fransiyyîn fî kitâbeti târîḫi'l-Cezâʾir" (*el-Aṣâle*, sy. 14-15 [Cezayir 1393/1973], s. 7-26) (ayrıca bk. *Ebḥâṯ ve ârâʾ*, I, 13-42). Sa'dullah, Arap Birliği Eğitim, Kültür ve Bilim Teşkilâtı'nın (ALECSO) Arap tarihi kaynak kitabı *(el-Kitâbü'l-Mercıʿ fî târîḫi'l-ümmeti'l-ʿArabiyye)* ilim komisyonu üyesi olarak eserin V. cildinin yazarları arasında da yer almış, aynı kurumun çıkardığı *Mevsûʿatü'l-aʿlâm ve'l-üdebâʾi'l-ʿArab ve'l-müslimîn* adlı ansiklopediye madde-ler yazmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Ebü'l-Kāsım Sa'dullah, *Ebḥâṯ ve ârâʾ fî târîḫi'l-Cezâʾir*, Beyrut 1990, I, 55-58, 61-63; a.mlf., *Târîḫu'l-Cezâʾiri'ş-şeḳāfî*, Beyrut 1998, I, 14 vd., 9-10, 13; III, 10-12; a.mlf., "es-Sîretü'z-ẕâtiyye ve'l-ʿilmiyye", *Dirâsât ve şehâdât mühdât ile'l-üstâẕ ed-duktûr Ebi'l-Ḳāsım Saʿdullâh* (haz. Nâsıruddin Saîdûnî), Beyrut 2000, s. 19-28; a.mlf., *Mücâdeletü'l-âḥar*, Beyrut 2006, s. 141-142, 151; Ahmed Kabbiş, *Târîḫu'ş-şiʿri'l-ʿArabî el-ḥadîṯ*, Beyrut 1391/1971, s. 631; Ömer b. Kayne, *Şaḥṣiyyât Cezâʾiriyye*, Kosantîne 1403/1983, s. 21-25; Muhammed Nâsır, *eş-Şiʿrü'l-Cezâʾirî el-ḥadîṯ: İtticâhâtühû ve ḫaṣâʾiṣühü'l-fenniyye 1925-1975*, Beyrut 1985, tür.yer.; M. Sâlih el-Câbirî, *el-Edebü'l-Cezâʾirî fî Tûnis*, Tunus 1991, I, 18, 24, 175; *Aʿlâmü'l-edebi'l-ʿArabiyyi'l-muʿâṣır* (haz. Robert B. Campbell), Beyrut 1996, II, 723-725; Hilâl Nâcî, "Ebü'l-Ḳāsım Saʿdullāh", *Mevsûʿatü Beyti'l-ḥikme li-aʿlâmi'l-ʿArab fi'l-ḳarneyni't-tâsiʿ ʿaşer ve'l-ʿişrîn*, Bağdad 1420/2000, I, 26-28; *Muḫtârât mine'ş-şiʿri'l-ʿArabî fi'l-ḳarni'l-ʿişrîn* (haz. Mâcid el-Hakevâtî – Adnân Câbir), Küveyt 2001, II, 100-102; Abdülkerîm Şebrû, *et-Tecribetü'ş-şiʿriyye ʿinde Ebi'l-Ḳāsım Saʿdillâh* (yüksek lisans tezi, 2007), Câmiatü el-Hâc Lahdar, Bâtne / Cezayir; Reşîd Kurebi', "Ebü'l-Ḳāsım Saʿdullâh: Mine'l-maḥalliyye ile'l-ʿâlemiyye", *Muḫteberü'l-luġāt ve't-terceme: el-Mecelletü'l-ʿâlemiyye li't-tercemeti'l-ḥadîṯe*, sy. 5, Kosantîne 2010, s. 17-19; Abdülmecîd Kaddûr, "Ebü'l-Ḳāsım Saʿdullāh ve târîḫu'l-Cezâʾiri'l-menḳūl mine'l-İncilîziyye", *a.e.*, s. 20-30; Muhyiddin Sâlim, "ed-Duktûr Ebü'l-Kāsım Saʿdullāh: Ḥavle ḫaṣâʾiṣi üslûbihî ve efkârihi'l-edebiyye ve'l-luġaviyye", *a.e.*, s. 31-39; Râbih Tabcûn, "Ebü'l-Ḳāsım Saʿdullāh ve tecribetühü'n-naḳdiyye", *a.e.*, s. 40-53; Yûsuf Vağlîsî, "Râʾidü'ş-şiʿri'l-ḥür fî'l-Cezâʾir... şeyḫu'l-mü'errihîne'l-Cezâʾiriyyîn ed-Duktûr Ebi'l-Ḳāsım Saʿdillāh", *a.e.*, s. 62-78; Boudaoud Abid – Abdelkarim Chami, "La contribution des historiens algériens dans l'établissement et l'annotation "tahqîq" du patrimoine historique algérien manuscrit", *History Studies: International Journal of History*, V/3 (2013), s. 11-12; Sâbır Büleydî, "Ebü'l-Ḳāsım Saʿdullāh... zehede fî's-sulṭa ve efraṭa fî ṭalebi't-târîḫ", *el-ʿArab*, sy. 9417, London 22.12.2013; Nâsıruddin Saîdûnî, "Kelimetü 'irfân ve taḳdîr li-faḳîdi'l-Cezâʾir: ed-Duktûr Ebi'l-Ḳāsım Saʿdullāh" (http://www.oulama-dz.org/?p=4305).

AHMET ÖZEL

EBYÂRÎ, İbrâhim İsmâil
(إبراهيم إسماعيل الأبياري)

İbrâhîm b. İsmâîl el-Ebyârî
(ö. 1994)

Mısırlı
nâşir, tarihçi, edip ve yazar.

Mısır'ın batı bölgesinde Tanta şehrinde doğdu (1902 veya 1905). Babası İsmâil ticaretle uğraşıyordu. Orta halli bir ailede büyüdü. İlkokulun son sınıflarında iken hıfzını tamamladı. *Maʿa'l-eyyâm* adlı otobiyografisinde belirttiğine göre Muhammed el-Müveylihî'nin *Ḥadîṯü ʿÎsâ b. Hişâm ev fetretün mine'z-zemen* adlı romanını bu yaşlarda okudu ve onun secili üslûbuna hayran kaldı. Bu arada İngilizce öğrendi. Lise öğreniminin ardından girdiği Dârülulûm'dan 1929'da mezun oldu. Kahire'deki Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'nin edebiyat kısmında 1936 yılına kadar musahhih olarak çalıştı. Daha sonra altı yıl Emîriyye okullarında öğretmenlik yaptı. Kısa bir süre Maarif Vekâleti bünyesindeki İhyâü't-türâs idaresine müdür tayin edildi. Ardından bakanlık divanındaki Şuûnü meclisi'n-nüvvâb ve'ş-şüyûh'ta genel murakıplığa getirildi. Madrid'deki İslâm Araştırmaları Enstitüsü'nde Arap dili profesörü unvanıyla görev yaptı. Mısır Kültür Bakanlığı'nda el-Müessesetü's-sekāfiyye'ye müsteşar tayin edildi. Ebyârî 6 Nisan 1994 tarihinde vefat etti. Onun tahkik ettiği yazmalardaki problemli yerlerde lafız değiştirme veya ekleme yapma hususunda en cesur muhakkiklerden olduğu belirtilir.

Eserleri. Telif: *Maʿa'l-eyyâm* (otobiyografi, Kahire 1959); *Maġîbü Devletin (ed-Devletü'l-Ümeviyye)* (Kahire 1378/1958); *Mîlâdü Devletin (ed-Devletü'l-ʿAbbâsiyye)* (Kahire 1959); *ʿAẕrâʾü'l-Başra* (hikâye, Kahire 1998); *Muʿâviye: er-Racülü'llezî enşeʾe devleten* (Kahire 1985); *el-Mevsûʿatü'ş-Şevḳiyye* (I-IX, Kahire 1983, 1415/1995, Ahmed Şevki'nin bütün şiirleri ve eserlerini topladığı bir kitaptır); *Müheẕẕebü's-sîreti'n-nebeviyye* (Kahire 1979); *Târîḫu'l-Ḳurʾân* (Kahire-Beyrut 1411/1991); *Risâletü'ş-şâʿir* (Kahire 1949); *el-Mevsûʿatü'l-Ḳurʾâniyyetü'l-müyessere* (I-V, Kahire 1394/1974, ortak telif); *el-Velîd b. Yezîd ve'd-devletü'l-Ümeviyye* (Kahire 1958); *ed-Devletü'l-İḫşîdiyye* (Kahire, ts. [Dârü'l-fikri'l-Arabî]); *Kitâbü Fuṣûl muḫtâre min Kütübi't-târîḫ* (I-II, Kahire 1957, Tâhâ Hüseyin, Abdüsselâm Muhammed Hârûn

ve Ali el-Bicâvî ile birlikte); *Nihâyetü'l-meṭâf, ed-Devletü'l-Fâṭımiyye* (Kahire 1978); *el-Vaṭan fi'l-edebi'l-ʿArabî* (Kahire 1962); *Ezmetü't-taʿbîri'l-edebî beyne'l-ʿâmmiyyeti ve'l-fuṣḥâ* (Kahire 1378/1958, Rıdvân İbrâhim ile birlikte); *Dirâsâtü'ş-şuʿarâ'* (Kahire 1963, Muhammed Hasan Nâil el-Mersafî ve Abdülhafîz Şelebî ile birlikte); *el-Muʿcemü'l-kebîr* (I. cilt, Kahire 1412/1992).

Neşir: Tek Başına Yaptığı Neşirler: Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eġānî* (I-XXXI, Kahire 1389-1399/1969-1979); Zeccâc, *İʿrâbü'l-Ḳurʾân el-mensûb ile'z-Zeccâc* (I-III, Kahire 1963-1965, Ahmed Râtib en-Neffâh eserin Ebü'l-Hasan el-Bâkūlî'ye ait olduğunu ispat etmiştir; *MMLADm.*, sy. 48/4 [1970], s. 840-863, sy. 49/1 [1974], s. 93-112); Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ, *el-Eyyâm ve'l-leyâlî ve'ş-şühûr* (Kahire 1375/1956; Kahire-Beyrut 1400/1980); Kalkaşendî, *Nihâyetü'l-ereb fî maʿrifeti ensâbi'l-ʿArab* (Kahire 1378/1959), *Ḳalâ'idü'l-cümân fi't-taʿrîf bi-ḳabâ'ili hâẕe'z-zamân* (Kahire 1963, 1982); İbn Sîde, *el-Muḥkem ve'l-muḥîṭü'l-aʿẓam* (V. cilt, Kahire 1391/1971); Buhârî, *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaḥîḥ* (Kahire 1404, eserde kullanımını kolaylaştırma, sonuna lugatçe ekleme, tekrarları ve senedleri çıkarma şeklinde tasarruflar yapılmıştır); Radıyyüddin es-Sâgānî, *et-Tekmile ve'ẕ-ẕeyl ve'ṣ-ṣıla li-Kitâbi Tâci'l-luġa ve Ṣıḥâḥi'l-ʿArabiyye (li'l-Cevherî)* (II, Kahire 1971; V, Kahire 1977); İbn Abdülber en-Nemerî, *el-İnbâh ʿalâ ḳabâ'ili'r-ruvât* (Beyrut 1405/1985); İbnü'l-Kūtıyye, *Târîḫu iftitâḥi'l-Endelüs* (Kahire 1402/1982); İbnü'l-Faradî, *Târîḫu ʿulemâ'i'l-Endelüs* (I-III, Kahire-Beyrut 1983-1984; I-III, Kahire 1410/1989); Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed el-Billifîkī, *el-Muḳteḍab min Kitâbi Tuḥfeti'l-ḳādim (li'bni'l-Ebbâr el-Ḳuḍâʿî el-Belensî)* (Kahire 1957, 1982, 1989); Muhammed b. Abdullah b. Halîl, *İḫtiṣârü'l-Ḳıdḥi'l-muʿallâ fî târîḫi'l-muḥallâ (li'bn Saʿîd el-Maġribî)* (Kahire 1378/1959; Beyrut 1400/1980); Humeydî, *Ceẕvetü'l-muḳtebis fî târîḫi ʿulemâ'i'l-Endelüs* (I-II, Beyrut 1403, 1404/1984, 1410/1989); müellifi meçhul, *Aḫbârun mecmûʿa fî fetḥi'l-Endelüs* (Kahire 1401/1981, 1983); Muhammed b. Hâris el-Huşenî, *Ḳuḍâtü Ḳurṭuba* (Kahire-Beyrut 1402; Kahire 1410/1989); Ahmed b. Yahyâ ed-Dabbî, *Buġyetü'l-mültemis* (I-II, Kahire-Beyrut 1410/1989); Muhammed b. Ahmed el-Hârizmî, *Mefâtîḥu'l-ʿulûm* (Beyrut 1989); Ebü'l-Kāsım Vezîr el-Mağribî, *el-Înâs bi-ʿilmi'l-ensâb* (Kahire 1980); İbn Saîd el-Mağribî, *el-Ġuṣûnü'l-yâniʿa fî meḥâsini şuʿarâ'i'l-miʾeti's-sâbiʿa* (3. bs., Kahire 1397/1977); Cürcânî, *et-Taʿrîfât* (Kahire 1403); İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li-Kitâbi'ṣ-Ṣıla* (Kahire-Beyrut 1410/1989), *el-Muʿcem fî aṣḥâbi'l-Ḳāḍi'l-İmâm Ebî ʿAlî eṣ-Ṣadefî* (Kahire-Beyrut 1402/1982, 1410/1989); İbn Hayr, *Fehrese* (I-II, Kahire-Beyrut 1989); Kādî Abdülcebbâr, *el-Muġnî* (VII. cilt, Kahire 1963); Muhammed b. Habîb, *Muḫtelifü'l-ḳabâ'il ve mü'telifühâ* (Kahire-Beyrut 1400/1980); İbn Beşküvâl, *eṣ-Ṣıla* (I-III, Kahire-Beyrut 1989); Ebû Amr eş-Şeybânî, *Kitâbü'l-Cîm / Kitâbü'l-Luġa(t)* (I. cilt, Kahire 1394/1974); Zehebî, *Siyerü aʿlâmi'n-nübelâ'* (II. cilt, Kahire 1392).

Ortak Neşirleri: Hatîb et-Tebrîzî, İbnü's-Sîd el-Batalyevsî, Kāsım b. Hüseyin el-Hârizmî, *Şurûḥu Saḳṭi'z-zend* (li-Ebi'l-Alâ el-Maarrî) (Tâhâ Hüseyin yönetiminde Mustafa es-Sekkā, Abdürrahîm Mahmûd, Abdüsselâm Muhammed Hârûn ve Hâmid Abdülmecîd ile birlikte, I-IV, Kahire 1406/1986); İbn Abdürabbih, *el-ʿİḳdü'l-ferîd* (I-VII, Kahire 1940-1953, Ahmed Emîn ve Ahmed ez-Zeyn ile birlikte); Makkarî, *Ezhârü'r-riyâż fî aḫbâri'l-Ḳāḍî ʿİyâż* (I-III, Kahire 1358-1361/1939-1942, Mustafa es-Sekkā ve Abdülhafîz Şelebî ile birlikte); İbn İshak, *es-Sîretü'n-nebeviyye* (İbn Hişâm'ın rivayet ve tehzîbi ile, I-IV, Kahire 1375/1955, Mustafa es-Sekkā ve Abdülhafîz Şelebî ile birlikte); Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Fıḳhü'l-luġa ve sırrü'l-ʿArabiyye* (Kahire 1357, 1373/1954, Mustafa es-Sekkā ve Abdülhafîz Şelebî ile birlikte), *Leṭâ'ifü'l-Maʿârif* (Kahire 1379/1960, Hasan Kâmil es-Sayrafî ile birlikte); Cehşiyârî, *el-Vüzerâ' ve'l-küttâb* (Kahire 1357/1938, 1401/1980, Mustafa es-Sekkā ve Abdülhafîz Şelebî ile birlikte); Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Muʿcem fî baḳıyyeti'l-eşyâ'* (Kahire 1353/1934, Abdülhafîz Şelebî ile birlikte); *Taʿrifü'l-ḳudemâ' bi-Ebi'l-ʿAlâ' el-Maʿarrî* (der. ve nşr. Tâhâ Hüseyin yönetiminde Mustafa es-Sekkā, Abdürrahîm Mahmûd, Abdüsselâm Muhammed Hârûn ve Hâmid Abdülmecîd ile birlikte, 3. bs., Kahire 1363/1944); *Dîvânü Ḥâfız (İbrâhîm)* (I-II, Kahire 1937, Ahmed Emîn ve Ahmed ez-Zeyn ile birlikte); Ukberî, *Şerḥu Dîvâni'l-Mütenebbî (et-Tibyân fî şerḥi'd-dîvân)* (I-II, Kahire 1355-1357/1936-1938; I-IV, Beyrut 1978, Mustafa es-Sekkā ve Abdülhafîz Şelebî ile birlikte, şerhin Ukberî'ye aidiyeti şüphelidir; krş. Mustafa Cevâd, *MMLADm.*, XXII [1947], s. 37-48, 110 vd.); İbnü's-Sîd el-Batalyevsî, *Şerḥu Lüzûmi mâ-lâ yelzem (li'l-Maʿarrî)* (I. cilt, Kahire, ts. [Dârü'l-maârif], Tâhâ Hüseyin ile birlikte); İbn Haldûn, *Muḳaddime* (Yûsuf Es'ad Dâgır ile birlikte); İbn Dihye el-Kelbî, *el-Muṭrib min eşʿâri ehli'l-Maġrib* (Tâhâ Hüseyin yönetiminde Hâmid Abdülmecîd ve Ahmed Bedevî ile birlikte, Kahire 1954, 1997); İbn Vâsıl el-Hamevî, *Tecrîdü'l-Eġānî* (I-VI, Kahire 1955-1963, Tâhâ Hüseyin ile birlikte); *Dîvânü (Muḥammed) ʿAbdilmuṭṭalib (1871-1931)* (Kahire, ts. [Matbaatü'l-i'timâd], Abdülhafîz Şelebî ile birlikte); İbn Manzûr, *Muḫtârü'l-Eġānî fi'l-aḫbâr ve't-tehânî* (I-V, Kahire 1385, ortak neşir); Neşvân el-Himyerî, *Şerḥu Risâleti'l-Ḥûri'l-ʿîn* (Kahire 1367, Kemâl Mustafa ile birlikte); Ahmed b. Ömer el-Kurtubî, *el-Müfhim Şerḥu Ṣaḥîḥi Müslim* (I-V, Kahire-Beyrut 1995, Ebû Ferha el-Hüseynî v.dğr. birlikte); Ezherî, *Tehẕîbü'l-luġa* (I-XV, Kahire 1967, Abdüsselâm M. Hârûn v.dğr. ile birlikte). Ebyârî ayrıca İbn Ebü's-Sürûr el-Bekrî'nin *el-Ḳavlü'l-muḳteḍab fîmâ vâfeḳa luġate ehli Mıṣr min luġāti'l-ʿArab* (nşr. Seyyid İbrâhim Sâlim, Kahire, ts. [el-Müessesetü'l-Mısriyyetü'l-âmme]), İbn Hazm el-Endelüsî'nin *Ṭavḳu'l-ḥamâme* (nşr. Hasan Kâmil es-Sayrafî, Kahire 1950) ve İbn Hacer el-Askalânî'nin *Refʿu'l-işr ʿan ḳuḍâti Mıṣr* (nşr. Ali Muhammed Ömer, Kahire 1418/1998) adlı eserlerini kontrol etmiş ve bunlara takdim yazısı yazmıştır. Washington Irving'in *Tales of the Alhambra* adlı eserini *Ḳıṣaṣu'l-Ḥamrâ* adıyla İngilizce'den çevirmiş (Kahire 1372) ve *Encyclopaedia of Islam*'ın Arapça tercümesi *(Dâ'ireti'l-Maʿârifi'l-İslâmiyye)* için bazı maddeleri çevirmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Enver el-Cündî, *Müfekkirûn ve üdebâ' min ḫilâli âṣârihim*, Beyrut 1967, s. 19-24; M. Abdülcevvâd, *Taḳvîmü Dâri'l-ʿulûm: 1872-1947*, Kahire 1410/1990, I, 426-427; Ahmed el-Alâvine, *Ẕeylü'l-Aʿlâm*, Cidde 1418/1998, s. 17; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Tekmiletü Muʿcemi'l-müʾellifîn*, Beyrut 1418/1997, s. 11-14, 649; a.mlf., *Tetimmetü'l-Aʿlâm*, Beyrut 1418/1998, I, 9-10; a.mlf., *el-Müstedrek ʿalâ Tetimmeti'l-Aʿlâm*, Beyrut 1422, s. 21; İbrâhim b. Abdullah el-Hâzimî, *Mevsûʿatü aʿlâmi'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer ve'l-ḫâmis ʿaşer el-hicrî fi'l-ʿâlemi'l-ʿArabî ve'l-İslâmî*, Riyad 1419, I, 19-23; Nizâr Abâza – M. Riyâz el-Mâlih, *İtmâmü'l-Aʿlâm*, Beyrut 1999, s. 13-14; Seyyid el-Cemîlî, "el-Cîlü'ş-şânî evi'ṭ-ṭabaḳâtü'ş-şâniye mine'l-muḥaḳḳıḳîne'l-aʿlâm", *ME*, IX/68 (1416/1996), s. 1367-1369; Fethullah Süleyman, "el-Ebyârî, İbrâhîm İsmâ'îl", *Mu.AÜ*, I, 225-228.

İSMAİL DURMUŞ

EBYEYRÎ
(الأبيري)

Sîdî b. el-Muhtâr b. el-Heybe b. Ahmed el-İntişâî el-Ebyeyrî (ö. 1284/1868)

Moritanyalı Mâlikî fakihi, mutasavvıf.

1190 (1776) yılında Nuakşot'a (Nüvâkşût) 150 km. uzaklıkta Etrârze (Trârze) vilâyetine bağlı, sonradan bir şehir halinde gelişecek olan Bûtilimît (Betilimît) mevkiinde doğdu. Aslen Murâbıt kabilelerinden Tenduğ'a bağlanan Evlâdü Ebeyr (Batı kaynaklarında Abyayr, Ibir) kabilesinin İntişayt (N'tishait) koluna mensuptur. Kendisi "Sîdiyâ / Sîdî el-Kebîr", tanınmış bir ıslahatçı âlim olan torunu Sîdî b. Sîdî Muhammed de "Sîdiyâ es-Sagîr" (Sîdî Bâb / Baba) lakabıyla anılır. Ebeyrî dayısı Seyyid b. Elfağ Ubeyd b. Fâl'den Kur'an okumayı, Tâlib Emîn b. Tâlib el-Muhtâr'dan tecvid öğrendi. Ardından tahsil için yolculuklara çıktı. Îdû Ali kabilesi muhitinde Hurme b. Abdülcelîl el-Alevî'nin medresesinde on üç yıl Arap dili ve edebiyatı ile akaid okuduktan sonra Îdîçebbe kabilesinde fıkıh eğitimi veren es-Safrâ ve'l-Kehlâ adlı medreseye gitti; burada dört yıl kadar Habîbullah b. Kādî ve oğlu Muhammed Mahmûd'dan fıkıh tahsil etti. Halîl b. İshak'ın *el-Muḫtaṣar*'ını ve şerhlerini öğrendi. Tîştît ve Velâte'ye yaptığı seyahatte bulduğu nâdir eserleri istinsah etti, ayrıca telif ve araştırmalarda bulundu. Ardından mânevî eğitim için uzun bir yolculuğa çıkarak bugün Mali'de Tinbüktü'nün kuzeyinde yer alan Ezevâd'da (Azawad) Kādirî şeyhi Sîdî Muhtâr b. Ahmed el-Küntî'ye intisap etti (1810). Beş ay sonra şeyhinin vefatına rağmen on altı yılını şeyhin halifeleri olan oğlu Seyyid Muhammed ve onun oğlu Muhtâr es-Sagîr ile bu zâviyede geçirdi. Yüksek seviyede dinî ilimleri tahsil edip tasavvuf eğitimi aldığı bu dönemden sonra bir Kādirî halifesi olarak memleketine döndü (1827). Talebeleriyle birlikte, çevredeki odunsu bir bitkiye (tilimît) nisbetle Bûtilimît adını verdikleri yerde bir kuyu açtırarak yakınına evini yaptırdı. Bu kuyunun çevresi zamanla bir yerleşim merkezi ve önemli bir şehir halini aldı.

Zâhirî ve bâtınî ilimler okutan Ebeyrî, Kādiriyye tarikatının bölgede yayılmasında ve Şâzeliyye'nin etkisinin kırılmasında önemli rol oynadı. Yetiştirdiği birçok talebe arasında oğlu Sîdî Muhammed el-Ebeyrî, Abdülkādir b. Tuveyrülcenne el-Hâcî, Muhammed b. Mahmûd b. Rabbânî et-Tenddüğî, Şerîf Ahmed b. Muhtâr et-Tenvâcîvî, Seyyid Muhammed b. Habt el-Kalâvî, Muhammed Emübârek el-Lemtûnî, Ahmed b. Süleyman ed-Deymânî ve Muhammed b. Hanbel el-Hasenî anılabilir. Ebeyrî, 1834'te kitap temini için çıktığı yolculuk sırasında Merakeş'e uğrayınca, Sultan Mevlây Abdurrahman tarafından saygıyla karşılandı ve kendisine 200 ciltten oluşan bir kütüphane hediye edildi. Ayrıca gerek satın alarak gerekse öğrencilerine istinsah ettirerek kütüphanesini zenginleştirdi. Halk arasında büyük saygı gören Ebeyrî, Şinkit bölgesinde insanların dinî ve içtimaî meselelerinin çözümü için kendisine başvurduğu bir merci haline geldi. Onun her gün birçok misafirin ağırlandığı zâviye ve medresesinin bulunduğu yerleşim merkezi suçluların dahi sığındıkları bir harem gibi telakki edilmeye başlandı. Dinî ve siyasî tesiri sadece kendi çevresine değil Futa Calon, Futa Toro ve Tinbüktü'ye kadar birçok bölgeye yayıldı. Ülke içinde Etrârze, Lebrâkne ve Âdrâr gibi bölgelerin emîrleri ve kabile liderleriyle iyi ilişkiler kurduğu gibi ülke dışında da Senegal'de Saint Louis'deki Fransız sömürge yöneticileri, Merakeş sultanları ve Batı Afrika'daki cihad liderleri gibi çevrelerle de ilişki içinde oldu. Aynı zamanda sömürge güçlerine karşı mücadele veren Ebeyrî 1856'da Mü'temerü Tendûce adıyla bir kongre düzenledi, adı geçen bölgelerin yöneticilerini toplayarak aralarındaki sorunları çözüp Fransızlar'a karşı güç birliği yapmalarına çalıştı, halkı cihada davet etti ve bizzat silâhlı çatışmalara katıldı. Ebeyrî'nin bu münasebetle yazdığı, tarihî, siyasî ve içtimaî bakımdan önem taşıyan mektupların birçoğu oğlunun torunu Hârûn b. Sîdî Bâb'ın özel kitaplığında bulunmaktadır. Ebeyrî 29 Zilhicce 1284'te (22 Nisan 1868) vefat etti ve Bûtilimît yakınındaki Tendûce'de defnedildi (hakkında yazılan bir mersiye için bk. Şinkîtî, s. 75-76; Abbas b. İbrâhim, X, 160-161). Ebeyrî'nin soyu halen Moritanya'da din, ilim, kültür ve siyaset alanında etkili olup Bûtilimît'teki zâviye ve medresede faaliyetlerini sürdürmektedir. Moritanya'da İslâm dini ve kültürüyle ilgili araştırmalar yaparak bunları neşretmek, ayrıca Ebeyrî ailesine mensup âlimlerin eserlerini yayımlamak amacıyla 2002 yılında Bûtilimît'te Müessesetü'ş-Şeyh Sîdiyâ li's-Sekâfe ve'l-İslâm (Fondation Cheikh Sidiya pour l'Islam et la culture; http://fondcheikhsidiya.org) adıyla bir vakıf kurulmuştur.

Eserleri. Ebeyrî'nin çoğu küçük hacimli risâlelerden oluşan ve bölgedeki çeşitli kütüphanelerde yazma halinde bulunan eserleri kurulan vakıf tarafından yayıma hazırlanmaktadır. **1.** *Merâya'n-naẓar fî vücûhi ḫabâya'l-Muḫtaṣar (Mir'âtü'n-naẓar fî şerḥi'l-Muḫtaṣar).* Halîl b. İshak el-Cündî'nin *el-Muḫtaṣar*'ının şerhidir (yazma nüshası için bk. *el-Fihrisü'ş-şâmil,* IX, 432). **2.** *Şerḥu tereketi Muḫtaṣari Ḫalîl* (nşr. Muhammed b. Muhammeden, el-Ma'hedü'l-âlî li'd-dirâsât ve'l-buhûsi'l-İslâmiyye'de tez olarak hazırlanmıştır, 1992-93). **3.** *Fetâvâ fıḳhiyye* (Nuakşot, el-Ma'hedü'l-Mûrîtânî li'l-bahsi'l-ilmî Ktp., nr. 472, 2158, 2748, 2908, 3604). **4.** *el-Ecvibetü'l-mübâreke* (Nuakşot, el-Ma'hedü'l-Mûrîtânî li'l-bahsi'l-ilmî Ktp., nr. 48). **5.** *Buġyetü'l-ḥâ'iż fî ḥükmi't-temettüᶜ bi'l-ḥâ'iż* (el-Ma'hedü'l-Mûrîtânî li'l-bahsi'l-ilmî Ktp., nr. 656, 1849). **6.** *Naḳale fî taᶜlîmi'l-ecnebiyye* (el-Ma'hedü'l-Mûrîtânî li'l-bahsi'l-ilmî Ktp., nr. 1976). **7.** *el-Mîzânü'l-ḳavîm ve'ş-şırâṭu'l-müstaḳîm.* İcîcbe kabilesine gönderilen hisbe ile alâkalı uzun bir risâle olup kabilenin emir bi'l-ma'rûf ve nehiy ani'l-münker konusunda kurumsal bir yapı oluşturma talepleri vesilesiyle yazılmıştır (el-Ma'hedü'l-Mûrîtânî li'l-bahsi'l-ilmî Ktp., nr. 1842, 2343; ayrıca bk. *el-Fihrisü'ş-şâmil,* X, 783-784). **8.** *el-Ḳaṣd ve't-tesdîd fî ḥükmi nâzileti't-tecvîd* (nşr. İsmâil b. Muhtâr, el-Ma'hedü'l-âlî li'd-dirâsât ve'l-buhûsi'l-İslâmiyye'de bitirme tezi, 1986-87). **9.** *el-Ḳavlü'l-muknič fî mesᵓeleti'l-müsmič* (yazma nüshası için bk. *a.g.e.,* VIII, 387). **10.** *eṭ-Ṭay ve'n-neşr fi'r-red ᶜale'l-mesâᵓili'l-ᶜaşr* (yazma nüshası için bk. *a.g.e.,* VI, 179-180). Eserin Osman b. Fûdî'nin Mâlikî fıkhıyla ilgili *el-Mesâᵓilü'l-ᶜaşr* adlı kitabının (*a.g.e.,* IX, 537) şerhi olduğu belirtiliyorsa da (*a.g.e.,* VI, 179) müellif adına kurulan vakfın internet sitesinde neşre hazırlandığı belirtilen eserin muhtevasıyla ilgili olarak verilen bilgiden, talebesi Şerîf Ahmed b. Muhtâr et-Tenvâcîvî'nin sorduğu sorulara verilen, tasavvufla kelâm ve fıkıh arasında uygunluk arama çabasını ortaya koyan cevapları ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. **11.** *Tuḥfetü'l-eṭfâl li'l-muᶜtenîne bi-Lâmiyyeti'l-efᶜâl (Tuḥfetü'l-eṭfâl bi-ḥalli ᶜaḳdi Lâmiyyeti'l-efᶜâl).* İbn Mâlik et-Tâî'nin eseri üzerine orta hacimde bir şerh olup Ebû Abdullah el-Hadramî'ye ait şerh esas alınarak müellifin oğlu İbnü'n-Nâzım'ın şerhine ilâvelerde bulunmak suretiyle telif edilmiştir. **12.** *Şerḥu'l-Aḥḍarî* (Nuakşot, el-Ma'hedü'l-Mûrîtânî li'l-bahsi'l-ilmî Ktp., nr. 193). **13.** *en-Nefḥatü'l-ḳayyûmiyye bi-taḳrîri'l-Âcurrûmiyye (en-Nefḥatü'l-ḳayyûmiyye fî şerḥi'l-Mu-*

ḳaddimeti'l-Âcurrûmiyye adıyla da bilinen eserin muhtevası için bk. M. Muhtâr Vüld Ebbâh, *Târîḫu'n-naḥvi'l-ʿArabî*, s. 483-488; yazma nüshası için bk. *Fihrisü maḫṭûṭâti Niʿme ve Velâte*, s. 321). **14. *Dîvânü şiʿr.*** Çoğu dinî muhtevalı olmak üzere yaklaşık 3000 beyit ihtiva eden eser, Ahmed b. Ceddû tarafından Nuakşot'taki el-Medresetü'l-ulyâ li'l-esâtîze'de araştırma olarak neşre hazırlanmıştır (1983; şiirlerinden bazı örnekler için bk. M. Muhtâr Vüld Ebbâh, *eş-Şiʿr ve'ş-şuʿarâ'*, s. 245-251). Ebyeyrî'nin yine çoğu yazma halindeki başka eserleri de vardır. C. C. Stewart ve E. K. Stewart, *Islam and Social Order in Mauritania* adlı eserde Ebyeyrî'nin geniş bir biyografisini vermişlerdir (bk. bibl.). Ya'kūb Vüld Yûsuf, Nuakşot'ta el-Medresetü'l-ulyâ li't-ta'lîm'de *el-Muḥtevâ's-siyâsî li-resâ'ili'ş-Şeyḫ Sîdiyâ* adıyla bir çalışma hazırlamıştır (1986).

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmed b. Emîn eş-Şinkîṭî, *el-Vasîṭ fî terâcimi üdebâ'i Şinḳîṭ*, Kahire 1409/1989, s. 75-76, 240-243, 464; C. C. Stewart – E. K. Stewart, *Islam and Social Order in Mauritania: A Case Study from the Nineteenth Century*, Oxford 1973, tür. yer.; J. R. Willis, "Reflections on the Diffusion of Islam in West Africa", *Studies in West African Islamic History* (ed. J. R. Willis), London 1979, s. 8, 9, 13; M. Muhtâr Vüld Ebbâh, *Dirâsât fî târîḫi't-teşrîʿi'l-İslâmî fî Morîtânyâ*, Tunus 1981, s. 110; a.mlf., *La littérature juridique et l'évolution du Malikisme en Mauritanie* (üstteki eserle birlikte), Tunis 1981, s. 18, 46, 100, 101, 221; a.mlf., *eş-Şiʿr ve'ş-şuʿarâ' fî Morîtânyâ*, Tunus 1987, s. 75, 76, 245-251; a.mlf., *Târîḫu'n-naḥvi'l-ʿArabî fi'l-meşrik ve'l-maġrib*, Selâ 1417/1996, s. 439, 470, 480, 483-488; P. B. Clarke, *West Africa and Islam*, London 1982, s. 153-156; Abbas b. İbrâhim, *el-Iʿlâm*, X, 157-162; Abdel Wedoud Ould Chcikh, "La tribu comme volonté et comme représentation. Le facteur religieux dans l'organisation d'une tribu maure, les awlâd Abyayri", *al-Ansâb, la quête des origines: Anthropologie historique de la société tribale arabe* (ed. P. Bonte v.dğr.), Paris 1991, s. 201-238; Muhtâr Vüld Hâmid, *Ḥayâtü Morîtânyâ*, Beyrut 1414/1994, s. 98, 99-100, 150, 178, 194, 198, 201, 203, 205; Tayyib b. Ömer b. Hüseyin, *es-Selefiyye ve aʿlâmühâ fî Morîtânyâ*, Beyrut 1416/1995, s. 282-284, 295; *el-Fihrisü'ş-şâmil: el-Fıḳh ve uṣûlüh* (nşr. el-Mecmaʿu'l-melekî), Amman 1420-1424/1999-2003, VI, 179-180; VII, 210; VIII, 387; IX, 432, 537; X, 783-784; D. Robinson, *Paths of Accommodation: Muslim Societies and French Colonial Authorities in Senegal and Mauritania: 1880-1920*, Oxford 2000, s. 26, 166, 179-181, 184, 236, 250, 307-308; Muhammed ez-Zarîf, *el-Ḥareketü'ş-ṣûfiyye ve eseruhâ fî edebi'ş-şaḥrâ'i'l-maġribiyye*, Dârülbeyzâ 2002, s. 115-119, 301; *Fihrisü maḫṭûṭâti Niʿme ve Velâte* (nşr. İbrâhim Şebbûh), London 1324/2003, s. 321; C. B. Wane, *l'Islam au Sénégal, le poids des confréries ou l'émiettement de l'autorité spirituelle* (doktora tezi, 2010), l'Université Paris-Est, s. 101, 102, 109, 113; Bruce S. Hall, *A History of Race in Muslim West Africa: 1600-1960*, Cambridge 2011, s. 62; Ahmed Vüld Muhammed Yahyâ, *Ḫazâ'inü Nüvâkişût: Fihrist-i Nüsḫahâ-yi Ḫaṭṭî-yi Mü'essese-i Taḥḳîḳât-i ʿİlmî-yi Morîtânî*, Kum 1389 hş./2011, s. 20, 28, 40, 43, 94, 95, 102, 112, 124, 142, 149, 193; a.mlf., "Ebyeyrî, eş-Şeyḫ Sîdî b. el-Muḫtâr b. el-Heybe", *Mv.AÜ*, I, 242-245; L. Massignon, "Une bibliothèque saharienne: la bibliothèque du Cheikh Sidia", *RMM*, VIII (1909), s. 409-418.

AHMET ÖZEL

Mustafa Bülent Ecevit

ECEVİT, Mustafa Bülent
(1925-2006)

Türk siyaset ve devlet adamı, başbakan, şair, gazeteci ve yazar.

28 Mayıs 1925'te İstanbul'da doğdu. Huzûr-ı hümâyun hocalarından Kürdîzâde Mustafa Şükrü Efendi'nin torunudur. Babası, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Adlî Tıp profesörü ve 1943-1950 yılları arasında Cumhuriyet Halk Partisi'nden Kastamonu milletvekili Fahri Ecevit, annesi Ressam Fatma Nazlı Ecevit'tir. Orta öğrenimini İstanbul'da Robert College'da gördü, 1944'te mezun oldu. Aynı yıl Basın Yayın Genel Müdürlüğü'nde çevirmen olarak çalışmaya başladı. 1946'da okul arkadaşı Rahşan Aral Ecevit ile evlendi. 1946-1950 yılları arasında Londra Büyükelçiliği Basın Ataşeliği'nde kâtiplik yaptı. 1950'de Cumhuriyet Halk Partisi'nin yayın organı *Ulus* gazetesine girdi. 1951-1952'de yedek subay olarak askerlik görevini yerine getirdi ve askerlik dönüşü tekrar gazeteye devam etti. *Ulus* gazetesi Demokrat Parti tarafından kapatılınca *Yeni Ulus* ve *Halkçı* gazetelerinde köşe yazıları kaleme aldı ve yazı işleri müdürlüğü yaptı.

1955'te Amerika Birleşik Devletleri'nin Kuzey Carolina eyaletinin Winston-Salem şehrinde *The Journal and Sentinel*'de konuk gazeteci olarak çalıştı. 1957'de Rockefeller bursu ile tekrar Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti. Harvard Üniversitesi'nde sekiz ay sosyal psikoloji ve Ortadoğu tarihi üzerine araştırmalar yaptı. O sırada üniversitenin rektörü olan Henry A. Kissinger ile tanıştı. Katıldığı antikomünizm seminerlerinde Olof Palme, Bertrand Russell gibi isimlerle beraber oldu.

1953'te Cumhuriyet Halk Partisi'ne kaydoldu ve gençlik kollarında çalıştı. 27 Ekim 1957 seçimlerinde Cumhuriyet Halk Partisi'nden Ankara milletvekili seçildi. 1959'da Cumhuriyet Halk Partisi Parti Meclisi'ne girdi. 27 Mayıs 1960 askerî müdahalesinden sonraki seçimlerde tekrar milletvekili oldu. 1961'de İsmet İnönü hükümetinde Çalışma bakanlığına getirildi. 1965 seçimlerinden sonra Zonguldak'tan milletvekili seçildi. Cumhuriyet Halk Partisi içinde "ortanın solu" politikalarının öncülüğünü yaptı ve *Ortanın Solu* adlı kitabını bu sırada yazdı. Parti içi mücadele neticesinde 18 Ekim 1966'da Cumhuriyet Halk Partisi genel sekreterliğine getirildi. Hitabet gücü, girişimciliği ve demokratik tavrı ile dikkat çekti. Ardından İsmet İnönü ile anlaşmazlığa düştü. İnönü'nün 8 Mayıs 1972'de genel başkanlıktan istifa etmesi üzerine 14 Mayıs'ta genel başkan seçildi. 14 Ekim 1973 seçimlerinde Ecevit'in partisi en fazla oyu aldıysa da çoğunluğu sağlayamadı. 26 Ocak 1974'te Millî Selâmet Partisi ile yaptığı koalisyonda ilk defa başbakan oldu. Aynı yıl Kıbrıs harekâtına karar verildi ve Kıbrıs'a askerî müdahale yapıldı.

İlk başbakanlığı on ay sürmüştü. Daha sonra I. Milliyetçi Cephe hükümeti kuruldu (AP-MSP-MHP-CGP). Muhalefet partisinin başkanı olarak 29 Mayıs 1977'de bir suikasttan kurtuldu. 5 Haziran'da yapılan genel seçimlerde Cumhuriyet Halk Partisi % 41 oy aldı. Nisbî seçim sistemine göre yine çoğunluğu sağlayamadığından bir azınlık hükümeti kurduysa da güven oyu alamadı. Ardından Adalet Partisi'nden ayrılan on bir milletvekilinin desteğiyle hükümeti kurdu (5 Ocak 1978). Bozulan ekonomik durum, sağ-sol çatışması, cinayetler ülkeyi güç duruma soktu. 14 Ekim 1979 ara seçimlerinde başarısızlığa uğradı ve görevden ayrıldı. 12 Eylül 1980 ihtilâlinde silâhlı kuvvetler ülkenin yönetimine el koyunca diğer parti başkanları gibi Ecevit'e de on yıl siyasete girme yasağı kondu, Ecevit Cumhuriyet Halk Partisi genel başkanlığından istifa etti. 1985 yılında eşi Rahşan Ecevit, Demokratik Sol Parti'yi kurdu. 1987'de eski siyasetçilerin yasağının kaldırılması üzerine Ecevit Demokratik Sol Parti'nin başına geçti (1989). 20 Ekim 1991 seçimlerinde Demokratik Sol Parti'den Zonguldak milletvekili seçildi. Demokratik Sol Parti 1995 seçimlerinde % 14 oy alarak yetmiş altı milletvekili çıkardı. 1997'de Anavatan Partisi Genel Başkanı

Mesut Yılmaz'ın başkanlığında kurulan Anasol-D hükümetinde başbakan yardımcılığına getirildi. 11 Ocak 1999'da Demokratik Sol Parti azınlık hükümetini kurdu ve dördüncü defa başbakan oldu.

18 Nisan 1999'da yapılan seçimlerde Demokratik Sol Parti % 22,19 oyla birinci parti olunca Milliyetçi Hareket Partisi ve Anavatan Partisi ile yapılan koalisyon hükümetinde de Ecevit başbakanlığı üstlendi (28 Mayıs). 2002 Mayısında hastalandı. Hastahanede durumu kötüleşince evine getirildi. Sağlığı daha da kötüye gitiğinden hükümete yönelik eleştiriler arttı, parti içi muhalefet çoğaldı. Bazı bakan ve milletvekilleri istifa etti. Koalisyon hükümeti mecliste sayısal üstünlüğünü kaybetti. 3 Kasım 2002 tarihli erken genel seçimlerde Demokratik Sol Parti barajı aşamayınca meclis dışında kaldı. 25 Temmuz 2004 tarihli Demokratik Sol Parti kongresiyle Ecevit'in genel başkanlığı ve aktif siyaseti sona erdi. Mayıs 2006'da tekrar rahatsızlanarak beyin kanaması geçirdi. Uzun süre yoğun bakımda kaldıktan sonra 5 Kasım 2006'da Ankara'da öldü ve 11 Kasım 2006'da Devlet Mezarlığı'na gömüldü.

Ecevit'in Türkiye siyasî tarihinde önemli bir yeri vardır. İcraatları ve keskin bir siyasî çekişme içine girmesi yüzünden eleştirilere hedef olmuştur. Özellikle 1970'li yıllarda Süleyman Demirel ile zıtlaşması ortaya çıkan karışıklığı arttırmış, kutuplaşmalar Türkiye siyasetine, demokrasisine ve topluma çok zarar vermiştir. Ecevit'in dışa bağımlılık karşıtı siyasetinin içeride türlü yoklukların yaşanmasında, siyasal kutuplaşmanın sokaklara dökülmesinde ve kanlı çatışmaların yaşanmasında etkili olduğu söylenir. Kıbrıs meselesi yüzünden dış baskılara mâruz kalınması da iç siyaseti hayli etkilemiştir. 1973 seçimleri sırasında yaşlı bir kadının "Karaoğlan" nitelemesi üzerine, "Umudumuz Karaoğlan" sloganıyla ortaya çıkan Ecevit çekingen, kibar, nazik, içine kapalı, hitabeti kuvvetli, ancak inatçı bir kişi olarak tanınmış, maddî hırslardan uzak sade bir hayat sürmesiyle takdir görmüştür. Yazar ve şair olarak da öne çıkan bir kimliği vardır. Telifleri, şiirleri yanında İngilizce çevirileri de bulunmaktadır. Zonguldak'taki Karaelmas Üniversitesi'ne 2012 yılı başlarında onun adı verilmiştir.

Eserleri. Şiir: *Şiirler* (1976), *Işığı Taştan Oydum* (1978), *El Ele Büyüttük Sevgiyi* (1997), *Bir Şeyler Olacak Yarın* (2005). **Siyaset:** *Ortanın Solu* (1966), *Bu Düzen Değişmelidir* (1968), *Atatürk ve Devrimcilik* (1970), *Kurultaylar ve Sonrası* (1972), *Demokratik Sol ve Hükümet Bunalımı* (1974), *Demokratik Solda Temel Kavramlar ve Sorunlar* (1975), *Dış Politika* (1975), *Dünya-Türkiye-Milliyetçilik* (1975), *Toplum-Siyaset-Yönetim* (1975), *İşçi-Köylü Elele* (1976), *Türkiye 1965-1975* (1976), *Umut Yılı 1977* (1977), *Kıbrıs Gerçeği ve Irak Sorunu* (2003), *Mithat Paşa ve Türk Ekonomisinin Tarihsel Süreci* (2009).

BİBLİYOGRAFYA :

Kuzum Bülent: Ecevit'e Aileden Mektuplar (haz. Faruk Bildirici), İstanbul 2000; Fikret Bila, *Phoenix: Ecevit'in Yeniden Doğuşu*, İstanbul 2001; Cüneyt Arcayürek, *Bir Özgürlük Tutkunu Bülent Ecevit*, İstanbul 2006; Aras Erdoğan, *Umut Adam Ecevit*, İstanbul 2006; Aytekin Gezici, *Bülent Ecevit: Bir Karaoğlan Masalı*, İstanbul 2006; Can Dündar – Rıdvan Akar, *Karaoğlan*, İstanbul 2006; a.mlf.ler., *Ecevit ve Gizli Arşivi*, İstanbul 2008; *İsmail Hakkı Birler'in Anılarında CHP'li Yıllar: 1946-1992* (haz. Şengün Kılıç Hristidis – Ersel Ergüz), İstanbul 2010.

ATİLLA ÇETİN

Bülent Ecevit İsmet İnönü ile birlikte

EFGÂNÎ, Ebü'l-Vefâ
(أبو الوفا الأفغانى)

Ebü'l-Vefâ Seyyid Mahmûd Şâh b. Mübârek Şâh el-Kādirî el-Efgānî el-Hindî (1893-1975)

Hindistanlı fıkıh âlimi.

10 Zilhicce 1310 (25 Haziran 1893) tarihinde Afganistan'ın Kandehar şehrinde doğdu. İlk eğitimini Kādiriyye tarikatına mensup Hanefî âlimi olan babası Seyyid Mübârek Şah el-Kādirî'den aldı. Ardından Hindistan'a giderek Râmpûr şehrinde ve Gucerât eyaletinde tahsilini sürdürdü; 1912'de gittiği Haydarâbâd'da el-Medresetü'n-Nizâmiyye'de (Câmia Nizâmiyye) okuyup buradan mezun oldu, bu arada Kur'ân-ı Kerîm'i de ezberledi. Nizâmiyye'deki hocaları arasında Şeyh Envârullah, Şeyh Abdüssamed, Şeyh Abdülkerîm, Şeyh Muhammed Ya'kūb, kıraat âlimi Şeyh Muhammed Eyyûb, fıkıh âlimi Şeyh Rükneddin'in adları anılır. Mezuniyetinin ardından aynı medresede ders vermeye başladı, uzun yıllar Arap edebiyatı, fıkıh ve hadis okuttu. 1929'da Muhammed Hamîdullah'ın da aralarında bulunduğu aynı medreseden mezun on arkadaşıyla birlikte, Hanefî âlimlerinin fıkıh ve hadise dair telif ettikleri temel kaynakları neşretmeyi hedefleyen Lecnetü (Meclisü) ihyâi'l-maârifi'n-nu'mâniyye'yi kurdu; başkanlığını üstlenerek hemen bütün vaktini ve maddî imkânlarını bu yolda harcadı. Hac ve umre ziyaretleri sırasında birçok âlimle tanıştı, onlarla bilgi alışverişinde bulundu ve ilim çevrelerinde tanındı. Bu ilişkilerle birlikte yazıştığı ilim müesseseleri sayesinde elde ettiği el yazması ve nâdir eserlerle Hanefî fıkhı, hadis, ricâl ve tarih gibi alanlarda zengin bir kütüphane oluşturdu. Neşre hazırladığı eserler için yardım aldığı ilim adamları arasında Zâhid Kevserî, Râgıb et-Tabbâh, Rıdvân Muhammed Rıdvân, Hellmut Ritter sayılmaktadır. Haydarâbâd Nizamlığı ve Hindistan hükümeti de eserlerinden bir kısmının neşrine maddî destek sağladı. Hayatını neşir faaliyetlerine vakfeden Efgānî hiç evlenmedi, zâhidâne bir hayat sürerek ilim ve ibadetle meşgul oldu. 22 Temmuz 1975 tarihinde vefat etti ve Haydarâbâd Nakşibendiyye Mezarlığı'na defnedildi.

Efgānî'nin telif eseri bulunmamakla beraber Lecnetü ihyâi'l-maârifi'n-nu'mâniyye'de yirmiye yakın kitabın tenkitli neşrini gerçekleştirmiştir. Bizzat yayımladığı ve yayımına katkıda bulunduğu bu eserler şunlardır: Ebû Hanîfe, *el-ʿÂlim ve'l-müteʿallim* (Haydarâbâd 1349/1930); Ebû Yûsuf, *Kitâbü'l-Âṯâr* (Kahire 1355/1936), *er-Redʿalâ Siyeri'l-Evzâʿî* (Kahire 1357/1938), *İḫtilâfü Ebî Ḥanîfe ve İbn Ebî Leylâ* (Kahire 1357/1938); Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Câmiʿu'l-kebîr* (Kahire 1356/ 1937), *Cüzʾ mine'l-Emâlî* (*el-Keysâniyyât,* Ebü'l-Vefâ el-Efgānî v.dğr., Haydarâbâd 1360/1941; Şuayb b. Süleyman el-Keysânî'nin Şeybânî'den imlâ yoluyla yazdığı eserdir), *Kitâbü'l-Aṣl (el-Mebsûṭ)* (I-IV, Haydarâbâd 1386-1394/1966-1974; Lahor 1981; Beyrut 1410/1990; bu neşir eserin yaklaşık dörtte birine tekabül eder; sonraki bazı ticarî baskılarda eser beş cilt halinde basılmış ve Şefîk Şehâte tarafından neşredilen, "Kitâbü'l-Bü-

yûᶜ ve's-selem" bölümü de (Kahire 1954) Efgānî'ye nisbet edilmiş, eserin tamamını Mehmet Boynukalın neşretmiştir (I-XII, Beyrut 2012), *Kitâbü'l-Âşâr* (I-II, Haydarâbâd 1383-1385/1963-1965; Beyrut 1413/1993; Efgānî'nin esere düştüğü geniş dipnotlar şerh mahiyetindedir; eserin neşri "Cenâ'iz" bahsinin son kısımlarına kadar gelebilmiştir); **Buhârî**, *et-Târîḫu'l-kebîr* (III/1-2, Haydarâbâd 1377-1378/1958-1959); **Tahâvî**, *el-Muḫtaṣar* (Kahire 1370/1950; Beyrut 1986); **Saymerî**, *Aḫbâru Ebî Ḥanîfe ve aṣḥâbih* (Haydarâbâd 1394/1974; girişinde verilen bilgilerden eserin Ebü'l-Vefâ el-Efgānî, M. Zâhid Kevserî ve Ebû Bekir Muhammed el-Hâşimî'nin katkılarıyla neşredildiği anlaşılmaktadır); **Serahsî**, *Uṣûlü'l-fıḳh* (I-II, Kahire 1372-1373/1952-1953), *en-Nüket* (*Şerḥu Ziyâdâti'z-Ziyâdât;* Attâbî'nin *Şerḥu Ziyâdâti'z-Ziyâdât*'ı ile birlikte, Haydarâbâd 1378/1958; Lahor 1981); **Sadrüşşehîd**, *Şerḥu Kitâbi'n-Nafaḳāt li'l-Ḥaṣṣâf* (Haydarâbâd 1349/1931; sonraki baskılarda *Kitâbü'n-Nafaḳāt* adıyla basılmışsa da metin ve şerh birbiriyle karışmış vaziyettedir; Efgānî metni tesbit etmeye çalışarak parantez içine almıştır, Beyrut 1404/1984), *Şerḥu Edebi'l-ḳāḍî* (Beyrut 1414/1994; talebesi Ebû Bekir Muhammed el-Hâşimî ile birlikte); **Zehebî**, *Menâḳıbü'l-İmâm Ebî Ḥanîfe ve ṣâḥibeyhi Ebî Yûsuf ve Muḥammed b. el-Ḥasen* (Kahire 1366/1946, M. Zâhid Kevserî ile birlikte); **Şemseddin eş-Şâmî**, *ᶜUḳūdü'l-cümân fî menâḳıbi Ebî Ḥanîfe en-Nuᶜmân* (Haydarâbâd 1394/1974, talebesi Ebû Bekir Muhammed el-Hâşimî ile birlikte); **Şeybânî**, *el-Ḥücce ᶜalâ ehli'l-Medîne* (nşr. Seyyid Mehdî Hasan el-Kîlânî, I-IV, Haydarâbâd 1385-1390/1965-1971; önsözün Efgānî tarafından yazıldığı anlaşılmaktadır [*a.g.e.*, I, 1-19]; eserin sonundaki "Kitâbü'd-Diyât" bölümünü de Efgānî tashih etmiştir [*a.g.e.*, IV, 417]).

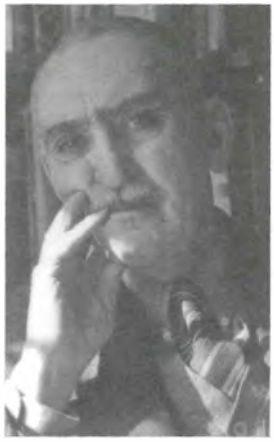
BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *Kitâbü'l-Âşâr* (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgānî), Beyrut 1413/1993, II, 326-327 (eser tamamlanmadan vefat eden Efgānî hakkında dipnotta bilgi verilmiştir); **Abdülfettâh Ebû Gudde**, *el-ᶜUlemâ'ü'l-ᶜuzzâb elleẕîne âşerü'l-ᶜilme ᶜale'z-zevâc*, Halep-Beyrut 1403/1983, s. 123-126 (Ebû Gudde, Efgānî hakkında verdiği mâlûmatın çoğunu söz konusu dipnotta zikredilen bilgilerden aldığını, ismini vermeden bu dipnotu yazan kişinin Efgānî'nin talebelerinden Ebû Bekir el-Hâşimî olduğunu belirtmiştir); **Ahmed Hân**, *Muᶜcemü'l-maṭbûᶜâti'l-ᶜArabiyye fî şibhi'l-ḳāreti'l-Hindiyyeti'l-Bâkistâniyye*, Riyad 1421/2000, s. 166, 189, 239, 248, 261; **M. Hayr Ramazan Yûsuf**, *Muᶜcemü'l-mü'ellifîne'l-muᶜâṣırîn: Vefeyât 1315-1424 (1897-2003)*, Riyad 1425/2004, II, 756-757; **M. Abdüşşehîd en-Nu'mânî**, "Şılatü'l-İmâm el-Kevşerî bi-ᶜulemâ'i şibhi'l-ḳārreti'l-Hindiyyeti'l-Bâkistâniyye", *Uluslararası Düzceli M. Zâhid Kevserî Sempozyumu Bildirileri*, Düzce 2007, s. 191; **İslam Demirci**, "Ebü'l-Vefâ el-Efgânî (1893-1975)", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 6, Konya 2005, s. 497-502; **Salih Tuğ – M. Kâmil Yaşaroğlu**, "Muhammed Hamîdullah", *DİA*, XXX, 534.

MEHMET BOYNUKALIN

EFŞÂR, Îrec
(إيرج أفشار)
(1925-2011)

İranlı kütüphaneci ve bibliyografya uzmanı.

İrec Efşâr

Tahran'da doğdu. Babası devrin tanınmış aydınlarından *Âyende* dergisinin kurucusu Mahmûd Efşâr Yezdî'dir. Îrec lisede okurken Pervîz Nâtil Hânlerî, Zebîhullah Safâ gibi meşhur hocalarının etkisiyle edebiyat dünyasına ilgi duydu. Bu sırada Encümen-i Îranşinâsî'ye (İranoloji derneği) üye oldu ve derneğin kültürel faaliyetlerine katıldı. *Âyende* dergisinde babasının yanında yayımcılık ve yönetim konularında da tecrübe kazanmaya başladı, çalıştığı *Cihân-ı Nev* dergisinde de bu deneyimlerini ilerletmeye çalıştı. Yüksek öğrenimini 1949'da Tahran Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde tamamladı. Ertesi yıl Şerîf ve İranşehr liselerinde Farsça öğretmenliği yaptı, bir yıl sonra Tahran Üniversitesi Hukuk Fakültesi Kütüphanesi'ne kütüphaneci olarak tayin edildi. Bunun yanı sıra birçok dergide yayımcılık çalışmalarını sürdürdü. 1952-1955 yılları arasında *Mihr* dergisinin başeditörlüğünü üstlendi. 1952'de Muhammed Takī Dânişpejûh ile birlikte İran araştırmaları alanında dönemin en etkili dergisi olan *Ferheng-i Îrânzemîn*'i çıkarmaya başladı. Yayım faaliyetlerini, 1954'te İran'da basılan kitaplar hakkında bilgi vermek üzere Millî Kütüphane ile beraber çıkardığı *Kitâbhâ-yı Îrân* (daha sonra *Kitâbşinâsî-yi Millî-yi Îrân*) adlı eserin ilk cildiyle sürdürdü. 1954-1956 yıllarında *Süḫan* dergisinin başeditörlüğünü, 1955-1961 arasında *Kitâbhâ-yı Mâh* dergisinin müdürlüğünü yürüttü. Dünya klasiklerini Farsça'ya çevirme ve Fars edebiyatının temel metinlerini neşretme amacıyla oluşturulan Büngâh-ı Terceme ve Neşr-i Kitâb adlı kurumun müdürü İhsan Yârşâtir'in 1956-1963 yıllarında öğrenim amacıyla yurt dışına gitmesi üzerine bu süre zarfında onun yerine görev yaptı.

1956 yılında UNESCO tarafından düzenlenen modern kütüphanecilik ve eğitimiyle ilgili toplantıya katılarak bu konudaki gelişmeleri yakından takip etti. 1958-1979 yılları arasında İhsan Yârşâtir'in kurduğu *Râhnâme-yi Kitâb* adlı derginin editörlüğünü yaptı. Efşâr, en önemli çalışması sayılan Farsça makaleler bibliyografyasının *(Fihrist-i Maḳālât-ı Fârsî)* birinci cildini 1959'da çıkararak bu alandaki ilk faaliyeti gerçekleştirdi. Kahire'de Ma'hedü'l-mahtûtâti'l-Arabiyye'nin müdürü Selâhaddin el-Müneccid'in tavsiyesi üzerine, 1961'de Muhammed Takī Dânişpejûh ile birlikte Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi yayını olarak yazma eserler hakkında bilgi veren *Neşriyye-i Nüsḫahâ-yı Ḫaṭṭî*'yi başlattı ve 1979 yılına kadar devam ettirdi. 1963'ten itibaren Tahran'da yüksek okul seviyesindeki Dânişserâ-yi Âlî'de kütüphanecilikle ilgili dersler verdi. 1964'te Tahran Üniversitesi'ndeki yayınlar müdürlüğüne tayin edildi. Ertesi yıl 1979'a kadar görevde kalacağı aynı üniversitenin merkez kütüphanesi müdürlüğüne getirildi. 1966'da kütüphane ve kütüphanecilikle ilgili etkili bir yayın organı olan *Kitâbdârî* dergisini çıkarmaya başladı. Aynı yıldan itibaren Tahran Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi'nde on yıl sürecek olan tarihsel dokümanlar ve İran mahallî tarihiyle ilgili derslere girdi. Bu dönemdeki yoğun çalışmaları sırasında bazı dergi ve kurumlarda çeşitli görevler üstlenmeye devam etti. 1969-1972 arasında *Îrânşinâsî* dergisinin yöneticiliğini de yaptı. Emekliliğiyle aynı yıla rastlayan 1979 İran İslâm Devrimi'nden sonra hayatında yeni bir dönem başladı. Yakalandığı kanser hastalığının ağırlaşmasından birkaç ay öncesine kadar araştırma projeleri, kültürel araştırmalar, yazı ve yayın faaliyetlerini sürdürdü. 1958'den beri çıkardığı *Râhnâme-yi Kitâb* dergisi kapanınca aynı muhtevada babasının kurduğu *Âyende*'yi tekrar çıkarmaya başladı ve 1993 yılına kadar yayımını sürdürdü.

Mart 2011'de Tahran'da vefat ettiğinde geriye 300'e yakın kitap ve 2000'in üzerinde makale bıraktı.

Eserleri. İrec Efşâr'ın bazı eserleri şunlardır: **Telif:** *Fihrist-i Maḳālât-ı Fârsî* (I-VII, Tahran 1340-1385 hş., 1389 hş./2010); *Kitâbşinâsî-yi Firdevsî* (Tahran 1347 hş.); *Fihrist-i Maḳālât-ı Îrânşinâsî Der Zebân-ı ʿArabî* (Tahran 1356 hş.); *Heyʾet-i Ümenâ-yi Kitâbḫânehâ-yı ʿUmûmî-yi Kişver* (Tahran 1357 hş.); *Yâdigârhâ-yı Yezd* (I-III, Tahran 1374 hş.); *Nâdire-i Kârân* (609 İranlı meşhur şahsiyetin biyografisini içerir, Tahran 1383 hş.); *Gülgeşt der Vaṭan, Sefer-i Nâmçe* (Tahran 1384 hş.); *Defter-i Târîḫ* (Yezd 1384 hş.); *Fihristnâme-i Kitâbşinâsîhâ-yi Îrân* (Tahran, ts.).

Neşir: *Neşr-i Fârsî-yi Muʿâṣır* (Tahran 1330 hş.); Ebû Tâhir Semerkandî, *Şemeriyye* (Tahran 1331 hş.); Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr, *Ḥâlât ü Süḫanân-ı Şeyḫ Ebû Saʿîd* (Tahran 1331 hş.); Mirza Muhammed Han Kazvînî, *Yâddâşthâ Ḳazvînî* (I-X, Tahran 1332-1354 hş.); Ebü'l-Mefâhir el-Bâharzî, *Evrâdü'l-aḥbâb ve fuṣûṣü'l-âdâb* (Tahran 1345 hş., 1358 hş.); Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Pendnâme* (Tahran 1345 hş.); Ahmed b. Hüseyin b. Ali Kâtib, *Târîḫ-i Cedîd-i Yezd* (Tahran 1345 hş.); Hüseyin Ebîverdî, *Enîsü'l-ʿâşıḳîn* (Tahran 1346 hş.); Ebû Ca'fer Muhammed Kâtib, *Şerâʾiṭ-i Mürîdî* (Tahran 1346 hş.); Hâfız-ı Şîrâzî, *Dîvân-ı Köhne-i Ḥâfız* (Tahran 1348 hş.); *Maḳālât-ı Taḳīzâde* (I-X, Tahran 1349-1358 hş.); *Nâmehâ-yı Ḳazvînî be Taḳīzâde* (Tahran 1349 hş.); Ubeyd-i Zâkânî, *Dîvân-ı ʿUbeyd-i Zâkânî* (Tahran 1352 hş.); Ebü'n-Necîb es-Sühreverdî, *Âdâbü'l-mürîdîn* (Tahran 1358 hş.); Ahmed el-Gazzâlî ve Seyfeddin el-Bâharzî, *Dû Risâle-i ʿİrfânî der ʿAşḳ* (Tahran 1359 hş.); Hasan Vüsûkuddevle, *Dîvân-ı Vüṣûḳ* (Tahran 1363 hş.); Gulâm Hüseyin Sâdıkī, *Heftâd Maḳāle* (I-II, Tahran 1369-1371 hş., Yahyâ Mehdevî ile birlikte); *Yaġmâ-yı Sî ve Devvom* (Tahran 1371 hş., Kudretullah Rûşenî Za'ferânlû ile birlikte); Muhammed b. Mahmûd Zengî, *Zengînâme* (Tahran 1372 hş.); Gulâm Reşîd-i Yâsemî, *Maḳālehâ ve Risâlehâ* (Tahran 1373 hş., Muhammed Resul Deryâgeşt ile birlikte); Sirâc-ı Şîrâzî, *Tuḥfetü'l-muḥibbîn* (Tahran 1376 hş.); Muhammed Şefîk Hemedânî, *Şehr Âşûb* (Kum 1376 hş.).

İrec Efşâr ayrıca birçok dergide makale yazmış ve ilmî toplantılarda tebliğ sunmuştur (eser ve makalelerinin tam listesi için bk. "Kitâbşinâsî-yi Ber Güzîde-i İrec Efşâr", *Iran and Iranian Studies: Essays in Honor of Iraj Afshar*, ed. Kambiz Eslami, Princeton 1998, s. 1-35). İrec Efşâr hakkında yapılan yayınlardan bazıları şunlardır: Mohsin Bâkırzâde, *Ercnâme-i Îrec: Be Pâs-i Nîm Ḳarn Sevâbıḳ-ı Dıraḫşân-ı Ferhengî vü Dânişgâhî-yi Üstâd Îrec Efşâr* (Tahran 1377 hş./1998), Kambiz Eslami, *Iran and Iranian Studies: Essays in Honor of Iraj Afshar* (Princeton 1998), Seyyid Ferîd Kāsımî, *Îrânşinâs-ı Mecellenigâr: Zindegî u Kârnâme-i Maṭbûʿâtî-yi Îrec Efşâr* (Tahran 1389 hş./2011).

BİBLİYOGRAFYA :

"Kitâbşinâsî-yi ber Güzîde-i İrec Efşâr", *Iran and Iranian Studies: Essays in Honor of Iraj Afshar* (ed. Kambiz Eslami), Princeton 1998, s. 1-35; Tahmûrs Sâcidî, "İrec Efşâr, Îrânşinâsî ve Cihânşinâsî-yi Îrân", *Gīlân-ı Mâ*, XI/3, Reşt 1390 hş., s. 11-22; Mahmûd Nīkûye, "İrec Efşâr Peder-i Kitâbşinâsî-yi Nevîn-i Îrân", *a.e.*, s. 40-47; İsmâil Şafak, "İrec Efşâr, İrâde Maʿṭûf be-ʿİlm", *a.e.*, s. 107-112; M. Ali Azîzî, "Be Yâd Üstâd İrec Efşâr", *a.e.*, s. 113-118; Seyyid Ferîd Kāsımî, "Sergüzeşt-i İrec Efşâr", *Kitâb-ı Mâh-ı Külliyyât*, XIV/6, Tahran 1390 hş., s. 62-71; a.mlf., "Kitâbdâr-ı Kitâb-ı Âferîn: Zindegî Kitâbverzâne-i İrec Efşâr", *a.e.*, s. 94-97; a.mlf., "İrec Efşâr ve Târîḫ-i Maṭbûʿât-ı Îrân", *Cihân-ı Kitâb*, XVI/1-2, Tahran 1390 hş., s. 103-106; Mihrân Efşârî, "Ḳahramân-ı Zindegîm, İrec Efşâr", *a.e.*, s. 107-115; Pûrî Sultânî, "Nakş-ı İrec Efşâr der Kitâbdârî-yi Nevîn-i Îrân", *Kitâb-ı Mâh-ı Külliyyât*, XIV/6 (1390 hş.), s. 75-81; J. Gurney, "Obituary Iraj Afshar, 1925-2011", *Iran*, XLIX, London 2011, s. V-IX; Mohammad Hossein Azizi, "In Memory of Iraj Afshar (1925-2001), A Renowned Scholar of Iranian Studies", *Archives of Iranian Medicine*, XIV/4, Tahran 2011, s. 303-307; M. İbrâhim Bâstânî Pârîzî, "Yek Şemʿak-ı Kûhî ber Mezâr-ı İrec Efşâr", *Îrânnâme*, XXVII/1, Bethesda 2012, s. 72-88; Nâsırüddin Pervîn, "Peyâyend Nigârîhâ-yi Mândigâr-i Efşâr", *a.e.*, s. 90-97; Abdolhossein Azarang, "Iraj Afshar: An Irreplaceable Man", *a.e.*, s. 269-278.

Rıza Kurtuluş

EĞRİDERE PALANKASI

Makedonya'nın kuzeydoğusunda bir kasaba.

Bugün Kriva (Eğri) Palanka adıyla anılır. İçinden geçen küçük akarsu (Vardar ırmağının kolu olan Kriva Reka) sebebiyle Osmanlı kaynaklarında Eğridere şeklinde geçer. Daha sonra Eğridere Palankası adı yaygınlaşmıştır. Osmanlı idaresi sırasında Kosova vilâyetinde yer alan bir kaza merkeziydi ve büyük ölçüde Ortaçağ dönemi Slavişte'siyle (Slavište) aynı topraklara sahipti. Osmanlı hâkimiyetinin ilk yüzyıllarında, hatta XIX. yüzyıla kadar burası Osmanlı tahrir ve cizye defterlerinde Nâhiye-i Slavişte olarak kaydedilmiştir. Eğridere Palankası ise Osmanlılar tarafından, XVII. yüzyılın başlarında tenha ve dağlık bölge halkını barışa kavuşturmanın yanı sıra kontrolü zor olan araziye askerî ve idarî bir merkez oluşturmak amacıyla kurulmuştur.

Bölgeye dair yazılı kaynaklar oldukça sınırlıdır. Slavişte'nin bilinen ilk tarihî kaydı Bizans dönemine 1019 yılına kadar iner. Burası XII. yüzyılın sonunda yeniden kurulan Bulgar Çarlığı'na dahil edildi. XIV. yüzyılın başlarında bölge Sırp Krallığı'nın bir parçası oldu. Bununla ilgili bir belge, Sırp Kralı Milutin'in Slavişte'de yer alan birkaç köyü Halkidikya yarımadasında Athos dağındaki büyük Hilendar Manastırı'na bağışladığı tarih olan 1321 yılına aittir. Sırp İmparatoru Çar Dušan'ın 1355'te Slavişte'yi parçalara ayırmasının ardından bölge umumiyetle özerk olan, Velbujd / Velbuzd'da yerleşmiş Dejanovićler'e bağlandı. 1371'de Prens Konstantin Dejanović, I. Murad ve Yıldırım Bayezid'e hizmet eden bir Osmanlı beyi durumuna geldi. Onun, 1395'te Eflak'ta meydana gelen Rovine savaşı sırasında uygun bir vâris bırakmadan ölümünün ardından toprakları Osmanlılar tarafından ilhak edildi ve Köstendil sancağı (Kostadin-ili) adını aldı. Slavişte büyük Köstendil kazasının bir nahiyesi oldu, Tanzimat reformlarına (1865) kadar da böyle kaldı. Bu tarihten sonra Eğridere Palankası kazasına bağlandı ve yeni kurulan Üsküp merkezli Kosova vilâyetinin bir parçası haline geldi. XVII. yüzyılda, Eğridere Palankası'nın kurulduğu yerin birkaç kilometre uzağında Aziz Joakim Ossogovski Manastırı yer almaktaydı. Bulgar Ortodoks Kilisesi'nin kurucularından biri olan bu azizin biyografisine göre manastır Bizans İmparatoru I. Manuel Komnenos döneminde (1143-1180) kuruldu. 867'de (1463) Fâtih Sultan Mehmed Bosna'ya yaptığı seferde Ossogovski Manastırı'nda kaldı. Manastıra dair günümüze ulaşan en eski Osmanlı arşiv belgesi olan 925 (1519) tarihli Osmanlı tahririnde (BA, *MAD*, nr. 170) manastıra bizzat Fâtih Sultan Mehmed tarafından geniş çaplı vergi kolaylıkları sağlandığı görülür.

Osmanlı öncesi dönemde Slavişte'nin idarî merkezi bugün harabe haline gelmiş olan aynı isimli köyün üzerinde yükselen Opila Kalesi idi. Günümüz Kriva Palanka'nın doğusuna doğru daha önceleri Rumca Saranda-Poron diye bilinen uzun, dar bir geçit yer almaktadır. Osmanlılar bu geçide aynı mânaya gelen Kırk Geçit adını verdiler. Kriva Palanka'nın 6 km. doğusundaki Krklja köyünün adında bu unutulmuş isim günümüze ulaştı. 1570 tarihli Slavişte nahiyesi tahririne göre burası nisbeten az

nüfuslu elli iki köyden meydana geliyordu. Buna göre nahiyede 1789 hıristiyan hânesi ve sadece dokuz müslüman hânesi mevcuttu. XVII. yüzyılda sınırda yer alan oldukça küçük on altı köy yok oldu. 1570 tahriri, hemen hemen hepsi doğu-batı yönündeki ana yol güzergâhında bulunan büyük köylerden yedisinin derbendci köy statüsünde olup bazı vergi kolaylıklarına ve köy sakinlerinin yolu koruma karşılığında silâh taşıma hakkına sahip olduklarını gösterir. Ayrıca bölgede mevcut çoğu köyde, büyük ihtimalle Prens Konstantin'in ordusundan kalan ve yüzyıllar boyunca konumlarını muhafaza eden çok sayıda martolos bulunmaktaydı. Yine 1570 tahririnde Konopişte köyü bütün bölgenin en büyük ikinci köyü olarak gösterilir. Seyyah Cavalli, 1560'ta Krklja'da geçidin girişinde çok güzel bir kervansarayın yer aldığını kaydeder. Philippe du Fresne-Canaye ise 1570'te bu köyün çevresinin fakir olduğunu ve burada hıristiyanların yerleştiğini ifade eder. Daha ayrıntılı olan 1570 tahrirleri bu bilgiyi teyit eder. Bu tahrirlerde sadece Konopişte'nin değil Krklja, Petralitsa, Podrzi Kon ve (H)rankovtsi köylerinin de derbend statüsüne sahip bulunduğu belirtilir.

XVII. yüzyılın ilk yarısında bölge sosyal ve ekonomik açıdan sarsıntı geçirdi. Nüfusta önemli ölçüde düşüş oldu. Eşkıyalık yaygınlaştı ve bölge ıssız hale geldi. 1633'te Slavişte'de isyan çıktı ve bütün bölgeye yayıldı. Rumeli Beylerbeyi Bayram Paşa isyanı şiddet yoluyla bastırmak yerine sorunun sosyoekonomik kökenlerine eğildi. Daha önceleri yerleşimin olmadığı, tehlikeli Sarandaron Geçidi'ne yakın, Kriva Reka / Eğridere'nin güney kıyılarında alçak ve düz bir tepede yüksek taş duvarlarla çevrili kalenin yanına bir cuma mescidi, yolcuların ücretsiz konaklayıp yemek yiyebilecekleri büyük bir kervansaray ve bir imaret inşa etti. Kalenin içinde müslümanlardan oluşan askerî bir birliğin yanı sıra çok sayıda hıristiyan paralı askerden meydana gelen bir martolos birliği de vardı. Toprağı ve işi olmayan eski isyancılar vezir tarafından bu yeni şehirde iskân ettirildi ve onlara iş bulundu. Hepsi de şehrin ve bölgenin güvenliğinden sorumlu duruma getirildi. Eğridere Palankası'nın bu kuruluş hikâyesi, Osmanlı tarihlerinde yer almasa da kervansarayın girişinin üstünde bulunan ve günümüzde Üsküp'te Makedon Tarihi Müzesi'nde korunan 1043 (1633-34) tarihli kitâbesinde anlatılmaktadır.

Şehrin kuruluşundan yirmi beş yıl sonra 1660'ta Eğridere Palankası'ndan geçen Evliya Çelebi üç cami, altı mescid, palankada elli hâne, varoşta ise 800 hânenin bulunduğunu kaydeder. Onun verdiği bu rakamlara göre kasabada 4000 nüfusun yaşadığı söylenebilir. Evliya Çelebi, Bayram Paşa'nın cömert vakfını över ve kasaba halkının ekseriyetinin ya doğrudan demirci olarak çalıştığını ya da bir şekilde metal üretimiyle ilgili bir iş yaptığını yazar. Bu bilgi 1664-1665 yılına ait bir cizye tahririyle (Sofya Millî Ktp., nr. F. 131A) kısmen teyit edilir. Bu kayıtta bölgedeki altı köyün (Ginofçe, Hrankovtsi, Otosnitsa, Petralits, Psaça ve Trnovçe) 299 hânelik nüfusunun madencilik yaptığı belirtilir. Dubrovnikli Marin Caboga, 1706'da Kriva Palanka ve Samokov madenlerinden çıkarılan demirin bütün Şark'ın en kaliteli demiri olduğunu söyler. Slavişte'de geçmişi Roma dönemine kadar inen madencilik ve metalürjinin yeniden canlandırılması işinin doğrudan Bayram Paşa tarafından yapılıp yapılmadığı kesin olarak bilinmemektedir. En azından madenlerin yeniden açılışının, vezirin aldığı tedbirler sayesinde bölgede kanun ve nizamın yeniden tesis edilmesiyle yakından ilişkili olduğu söylenebilir. 925 (1519), 957 (1550) ve 1570 yılları tahrirlerinden hareketle yapılan haritalara bakıldığında bölgenin güneydoğu tarafında yerleşim bulunmadığı görülebilir. Ancak XIX. yüzyılda, 1570'te var olmayan, en önemlileri Kostur ve Duraçka Reka olan en az dokuz madenci köyünün mevcudiyeti bilinmektedir. Evliya Çelebi, Eğridere Palankası'nın nehir kıyısına kurulduğunu ifade eder ve kalenin çevresinin 800 adım olup dikdörtgen şeklinde çok sert taştan yapıldığını, güney yönünde bir kapısı, bir mühimmat deposu, bir tahıl ambarının yer aldığını, dizdarın emri altında on hafif topla güçlendirilmiş 200 kişilik bir askerî birliğin bulunduğunu belirtir.

1689'da Eğridere Palankası, Viyana bozgununun (1683) ardından hızlanan savaşlar döneminden çok etkilendi. Habsburg ordusu yerel hıristiyan halkı Osmanlılar'a karşı ayaklanmaya kışkırttı (Karpoş isyanı). Habsburg ordusuna bağlı bir müfrezenin yaptığı baskın yakındaki sancak merkezi Köstendil'e büyük bir darbe vurarak müslümanlar büyük bir katliama uğrarken bölgenin barış içinde gelişmesi engellendi. Habsburg birliğinin çekilmesinden sonra isyan bastırıldı. J. Ivanov önemli eseri *Severna Makedonija*'da, yazarı bilinmeyen Rusça bir seyahatnâme üzerinden giderek burada seyyahın ifade ettiği müslümanların yaşadığı küçük köyün, isyanın bastırılması sırasında yaşanan korkunç şiddet ve tahribatın ardından küçük bir köy halini aldığını düşündüğü Eğridere Palankası olabileceğini söyler. 1922'de Kosta Kostić hemen hemen aynı ifadeyi kullanarak bu anlatıyı tekrarladığından bu bilgi yaygın hale geldi. Ancak 1107 (1695-96) yılına ait avârız vergisi kayıtları bunun doğru olmadığını açık şekilde gösterir. Habsburg işgalinden hemen sonra Kriva Palanka'nın durumu hakkında dikkat çekici bilgilere yer verilen bu defterde Eğridere Palankası'nda yaşayanlarla ilgili ayrıntılı listeler vardır (BA, *MAD*, nr. 2740, s. 171-200). Buna göre kaledeki askerî birlik her birinin adı ve lakabı zikredilen, timar sahibi ya da ulûfeli yetmiş asker, dokuz cami görevlisi, on beş zaîm ve sipahi, on beş ulûfeli azeb ve yine ulûfeli on beş fârisân olmak üzere 125 müslüman erkekten oluşmaktadır. Asıl şaşırtıcı olan husus ise şehrin hıristiyan nüfusuyla ilgilidir. Buna göre varoş kısmında yaşayan ve yine isimleri zikredilen 147 hıristiyan hânesi bulunmaktadır. Bölgenin maden köylerinde imtiyazlı statüdeki 109 madenci yaşamaktadır. Kalenin içerisinde ve kısmen kale çevresinde yer alan köylerde de 162 ve 132 kişiden oluşan iki hıristiyan paralı askerî birliği mevcuttur. Bütün bu rakamlara göre Eğridere Palankası'nda

XX. yüzyılın başlarında Eğridere Palankası'nı gösteren bir kartpostal

çoğunluğu hâne reisi olan 460 kişi vardı ki bu sayı Evliya Çelebi'nin verdiği rakamların hayli üstündedir. Defterdeki bilgiler derbendciler dahil olmak üzere Eğridere Palankası'nın askerî gücünün % 79'unu yerel hıristiyanların teşkil ettiğini gösterir. 1095'te (1684) padişah fermanıyla derbendcilerin sayısı 200'e çıkarılır. Böylece Eğridere Palankası askerî gücünün hıristiyan oranı % 83'e yükselir. Söz konusu tahrir defterinde, Eğridere'nin bir yerinde küçük bir palanka inşasına ve bölgede bulunan köylerden derbendci ya da martolos olarak tayinler yapılmasına ilişkin 1634'ten itibaren mevcut fermanların tam kopyalarıyla birlikte bir listesi yer almaktadır. Bu ise bir bakıma Kriva Palanka'nın "doğum sertifikası"dır. 1847-1851 yılları arasında 700 yıllık eski Jovan Ossogovski Manastırı, Kriva Palankası esnafının destekleriyle yeniden inşa edildi. Manastırda yer alan birçok bina, konak (başrahibin evi), rahip odaları, hizmet binası ve ahırlar da aynı tarihe aittir.

Uzun ömürlü olmayan Prizren eyaletine ait 1291 (1874) yılı salnâmesi de önemli bilgiler içermektedir. Bu tarihte Eğridere Palankası altmış yedi köylük bir kazanın idarî merkeziydi. Salnâmede ayrıca Palanka şehrinde iki cami, bir hamam, üç müslüman ve beş hıristiyan mektebi olduğu zikredilmiştir. Bunların yanı sıra beş tekke, bir saat kulesi, beş han ve beş meyhane bulunmaktadır. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sırasında ve sonrasında çok sayıda müslüman bağımsızlığını kazanan Bulgaristan'dan Eğridere Palankası'na göç etti. Buna mukabil aksi yönde bir hıristiyan göçü de yaşandı. 1900 yılından kısa bir süre önce Bulgar araştırmacısı Vasil Kančov şehrin çoğunluğunu müslümanların oluşturduğunu tesbit ettiğini söyler. 4370 kişilik şehir nüfusunun 2500'ünü müslümanlar teşkil ederken 1500 hıristiyan Bulgar, 350 Çingene ve 20 Ulah mevcuttu. Kančov aynı zamanda son on yılda şehrin çok hızlı bir gelişme kaydettiğini ekler.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde daha önceleri çok önemli bir yeri olan demir madenciliği neredeyse sona erdi. Bölgedeki madencilik faaliyetlerini inceleyen tarihçi A. Keramitčiev bunu Kriva Palanka üzerinde de bazı etkileri olan Osmanlı-Rus harbine bağlar. Diğer taraftan Kosova vilâyeti 1314 (1896) yılı salnâmesinde diğer bir sebep de zikredilir: Yirmi-yirmi beş yıl öncesinde çok meşhur olan ve her yıl 10.000 liraya ihraç edilen Palanka'nın at nalları, artık Avrupa'nın artan ekonomik rekabetinin etkisi altında kalarak neredeyse tamamen ortadan kalkmıştır (*Salnâme-i Vilâyet-i Kosova*, s. 153). 1912 yılında ve sonrasında Makedonya'nın bir parçasının Sırplar tarafından işgalinin ardından Palanka müslümanlarının hemen hemen tamamı güneye doğru kaçtı veya kısa süre içerisinde göç etti. Küçük şehir böylece yok oldu, iki dünya savaşı arasında da bir daha kendine gelemedi. Bunun sebebi özellikle o yılların, yerel hıristiyanlar arasındaki Sırplar'ı kendi iradelerinin aksine hareket etmeye zorlayan amansız Sırp politikaları idi. 1921'de Kriva Palanka'nın nüfusu 2148 iken 32 yıl sonra 1953'te 2539'a ulaşabildi. Ancak komünist yönetiminin çöküşü ve sınırların yeniden açılmasının ardından şehir yeniden eski transit bölge olma özelliğini kazandı ve ekonomisi büyümeye başladı. Kriva Palanka'nın merkezinde 1634 yılından kalma kalenin duvarlarından ikisi ve XIX. yüzyılın sonlarından kalma Osmanlı konağı halen korunmaktadır. 2006'da yapılan gözlemlere göre şehrin yaşlıları bir zamanlar ulucaminin ve hamamın bulunduğu yerleri çok canlı bir şekilde hatırlamaktadır.

Eğridere Palankası'ndan bir görünüş

BİBLİYOGRAFYA :

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (Dağlı), V, 303; A. Boué, *La Turquie d'Europe*, Paris 1836, V, 54; *Salnâme-i Vilâyet-i Kosova* (haz. H. Yıldırım Ağanoğlu), İstanbul 2000, s. 152-156; Philippe du Fresne-Canaye, *Le Voyage du Levant* (ed. H. Hauser), Paris 1897, s. 34; J. Ivanov, *Severna Makedonija* (ed. D. J. Biserov), Sofia 1906, s. 192-195, 243-246; a.mlf., *Balgarski Starini iz Makedonija*, Sofia 1931, s. 140-150, 547-555; K. Kostić, *Naši novi gradovi na Jugu* (ed. R. Dordević), Beograd 1922, s. 119; D. Cornakov v.dğr., *The Cultural Monuments of the Peoples Republic of Macedonia* (trc. J. M. Leech – V. Mostrov), Skopje 1961, s. 78-82; Jusuf Livnjak, *Manuscript Gazi Husrevbegova Library, Sarajevo. Jusuf Livnjak, Putopis za hadža 1614, prijevod sa turskog: Mehmed Mujezinović*, Sarajevo 1981, s. 86; *Turski Izvori za Bălgarskata Istorija* (ed. Str. Dimitrov v.dğr.), Sofia 1986, VII, tür.yer.; I. Mikulčik, *Srednovekovni gradovi i tvrdini vo Makedonija*, Skopje 1996, s. 215-227; M. Kiel, *Bulgaristan'da Osmanlı Dönemi, Kentsel Gelişmesi ve Mimari Anıtları* (trc. İlknur Kolay), Ankara 2000, s. 5-8; a.mlf., "Ottoman Kyustendil in the 15th and 16th Century: Ottoman Administrative Documents from the Turkish Archives Versus Myths and Assumptions in the Work of Academician Jordan Ivanov", *Izvestija na Istoričeski Muzej-Kyustendil*, V (1993), s. 141-169; *Turski Izvori za Bălgarskata Istorija* (ed. E. Grozdanova), Sofia 2001, XIII, 127-131; S. Ćurčić, *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent*, New Haven 2010, s. 669-670; P. Matković, "Dva Talianska Putopisa po Balkansom poluotoku iz XVI. vieka", *Starine na sviet izdaje Jugoslovenska akademiji znanosti i umjetnosti*, X, Zagreb 1878, s. 254; J. Mišković, "Neki stari gradovi i njihove okoline u Kraljevini Srbiji", *Starinar*, VIII/1, Beograd 1889, s. 49-53; H. Gelzer, "Publication and Comments on the 1018 Chrysobul of Basil II", *BZ*, II (1893), s. 13, 42; M. Caboga, "Serbo-Croat Translation and the Original Text", *Spomenik*, sy. 34, Beograd 1898, s. 222; Ž. Tadić, "Basilika u Psača", *Glasnik Skopskog Naučnog Društva*, V, Skopje 1939, s. 121-130; Skender Rizaj, "Rudarstvoto vo Makedonija od XV-XVIII vek", *Glasnik na Institutot za Nacionalna Istorija*, XIV, Skopje 1970, s. 91-111; A. Keramitčiev, "Staroto rudarstvo i metalurgijata vo Zletovskata Oblast", *Istorija*, II, Skopje 1972, s. 171-188; a.mlf., "Za železnite rudnici vo Krivopalanečko (vo turskiot period)", *Arheološki Muzej na Makedonija*, VI-VII, Skopje 1975, s. 85-96; A. Handžić, "Ein Aspekt der Entstehungsgeschichte osmanischer Städte im Bosnien des 16. Jahrhundert", *SOF*, XXXVII (1978), s. 41-47; T. Tomoski, "Entwurf einer Karte von Burgen in Makedonien", *Balcanoslavica*, XI-XII, Prilep 1984-85, s. 33-45.

MACHIEL KIEL

EHVÂNÎ, Ahmed Fuâd
(أحمد فؤاد الأهواني)

(1908-1970)

Mısırlı felsefeci.

12 Ekim 1908'de Kahire'nin Hanefî mahallesinde dünyaya geldi. 1925'te el-Medresetü'l-Hidîviyye es-sâneviyye'den mezun oldu. Aynı yıl yeni açılan Mısır (Kahire) Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne girdi ve 1929'da yedi arkadaşıyla birlikte felsefe bölümünün ilk mezunları arasında yer aldı. Hoca kadrosunun çoğunluğunu Emile Bréhier ve André Lalande gibi Fransızlar'ın oluşturduğu felsefe bölümünde Tâhâ Hüseyin ve Mustafa Abdürrâzık'tan ders aldı. 1931'de Eğitim Enstitüsü'nden aldığı diploma ile öğretmenlik yaptı. 1931-1944 yılları arasında liselerde öğretmenlik ve felsefe grubu dersleri müfettişliği görevlerini sürdürdü. Mustafa Abdürrâzık'ın danışmanlığında doktorasına devam ederken 1935-1937 yıllarında araştırmacı sıfatıyla Almanya, Fransa, İtalya ve İspanya'da bulundu. Kâbisî'nin (ö. 403/1012) eğitim ve öğretim anlayışı üzerine hazırladığı doktora tezini Kahire Üniversitesi Felsefe Bölümü'nde 1943'te tamamladı. 1 Temmuz 1946'da aynı bölümde okutman olarak göreve başladı. 1950'de doçentliğe yükseldi. Aynı yıl Mecmau'l-lugati'l-Arabiyye felsefe komisyonu üyeliğine seçildi. 1955-1956 öğretim yılında Washington Üniversitesi'nde (Saint Louis) misafir öğretim üyesi sıfatıyla İslâm felsefesine dair dersler ve konferanslar verdi. 1958'de İslâm felsefesi profesörü oldu. 1965-1968 yılları arasında Felsefe ve Psikoloji Araştırmaları Bölümü'nün başkanlığını yürüttü ve 1968'de emekliye ayrıldı. 1969-1970 öğretim yılında Cezayir Üniversitesi'nde hoca olarak görev yaptı. Bu görevi sırasında 13 Mart 1970'te Cezayir'de vefat etti; 21 Mart 1970'te cenazesi Mısır'a götürülerek burada defnedildi.

Mısır'da felsefenin akademik bir disiplin olarak gelişmesi açısından öncü isimlerden biri olan Ehvânî, eski Yunan felsefesinden İslâm ve modern Batı felsefesine kadar pek çok alanda telif ve tercüme eser yayımlamıştır. Ehvânî'nin çalışmalarında hem lisans hem doktora öğreniminde talebesi olduğu Mustafa Abdürrâzık'ın özel bir yeri vardır. Mahmûd el-Hudayrî, Muhammed Mustafa Hilmî, Osman Emîn, Muhammed Abdülhâdî Ebû Rîde, Ali Sâmî en-Neşşâr ve Abdurrahman Bedevî gibi Mustafa Abdürrâzık'ın talebelerinde görülen İslâm düşünce mirasını keşfetme arayışının Ehvânî'nin çalışmalarını yönlendiren başlıca unsur olduğu görülmektedir. Bu çerçevede Ehvânî bilhassa Ya'kūb b. İshak el-Kindî, İbn Sînâ, Kādî Abdülcebbâr ve İbn Rüşd'ün eserlerinin modern yöntemlerle neşredilmesi konusunda büyük çaba sarfetmiştir. Ehvânî, İslâm ve Batı felsefesine dair çalışmaları yanında felsefeye giriş niteliğindeki eserleri ve farklı psikolojik olgulara dair çalışmalarıyla da Mısır'daki felsefî literatürde önemli bir yer edinmiştir.

Eserleri. Telif: *el-Ḥarbü'l-İsbâniyye* (Kahire 1938), *Ḫulâṣatü ʿilmi'n-nefs* (Kahire 1938, 1945), *Târîḫu'l-manṭıḳ ve'l-manṭıḳu'l-ḥadîṯ* (Kahire 1942), *et-Terbiye fi'l-İslâm ev et-taʿlîm fî reʾyi'l-Ḳābisî* (Kahire 1364/1945, Kābisî'nin *er-Risâletü'l-mufaṣṣala li-aḥvâli'l-müteʿallimîn*'i ve İbn Sahnûn'un *Âdâbü'l-muʿallimîn* adlı eseriyle birlikte, 1955; *et-Terbiye fi'l-İslâm*, Kahire 1968), *Meʿâni'l-felsefe* (Kahire 1366/1947), *Fî ʿÂlemi'l-felsefe* (Kahire 1948), *el-Ḥub ve'l-kerâhiyye* (Kahire 1949), *Esrârü'n-nefs* (Kahire 1951), *el-Ḥavf* (Kahire 1952), *Mîzânü'l-ḥaḳ* (Kahire 1953), *Fecrü'l-felsefeti'l-Yûnâniyye ḳable Sukrât* (Kahire 1954), *en-Nisyân* (Kahire 1954), *en-Nevm ve'l-eraḳ* (Kahire 1955), *Eflâṭûn* (Kahire 1956), *Islamic Philosophy* (Kahire 1957), *İbn Sînâ* (Kahire 1958, 1985), *Jûn Dûvey* (Kahire 1959), *el-Ḳavmiyyetü'l-ʿArabiyye* (Kahire 1960), *el-Ḳıyemü'r-rûḥiyye fi'l-İslâm* (Kahire 1962), *eş-Şüyûʿiyye el-yevm ve ġaden* (Kahire 1962), *el-Felsefetü'l-İslâmiyye* (Kahire 1962), *el-Kindî feylesûfü'l-ʿArab* (Kahire 1964, 1985), *el-Medârisü'l-felsefiyye* (Kahire 1965), *el-Maʿḳūl ve'l-lâ-maʿḳūl* (Kahire 1970).

Neşir: Kindî, *Fi'l-Felsefeti'l-ûlâ* (Kahire 1948); İbn Sînâ, *Kitâbü'ş-Şifâʾ* (eserin mantığa dair bölümlerinin neşirleri: a) "el-Medḫal", Kahire 1952, el-Eb Kanavâtî [Georges C. Anawati] ve Mahmûd el-Hudayrî ile birlikte; b) "eş-Ṣafṣata", Kahire 1377/1958; c) "el-Maḳūlât", Kahire 1378/1959, el-Eb Kanavâtî, Mahmûd el-Hudayrî ve Saîd Zâyid ile birlikte); d) "el-Cedel", Kahire 1385/1965); İbn Rüşd, *Telḫîṣu Kitâbi'n-Nefs* (Kahire 1950, İbn Bâcce'nin *İttiṣâlü'l-ʿaḳl bi'l-insân*, Kindî'nin *Risâletü'l-ʿaḳl*, İshak b. Huneyn'e nisbet edilen *Kitâbü'n-Nefs* ve İbn Rüşd'ün *Maḳāle hel yetteṣılü bi'l-ʿaḳli'l-heyûlânî* adlı eserleriyle birlikte); İbn Sînâ, *Aḥvâlü'n-nefs* (*Aḥvâlü'n-nefs, Mebḥaṯ ʿani'l-ḳuva'n-nefsâniyye, Risâle fî maʿrifeti'n-nefsi'n-nâṭıḳa ve aḥvâlihâ* ile *Risâle fi'l-kelâm ʿani'n-nefsi'n-nâṭıḳa* adlı risâleleri ihtiva eder, Kahire 1371/1952); Furfûriyûs, *İsâġūcî* (Kahire 1371/1952); Yahyâ b. Ahmed el-Kâşî, *Nüket fî aḥvâli'ş-şeyḫ ereʾîs İbn Sînâ* (Kahire 1952); Kādî Abdülcebbâr, *el-Muġnî* ("et-Taʿdîl ve't-tecvîr" bölümü, VI/1-2, Kahire 1963). Ehvânî ayrıca Kādî Abdülcebbâr'ın Ömer es-Seyyid Azmî tarafından gerçekleştirilen *el-Muḫîṭ bi't-teklîf*'inin neşrini (Kahire 1965) gözden geçirmiştir.

Çeviri: Aristo, *De Anima* (*Kitâbü'n-Nefs*, Kahire 1949, 1381/1962, gözden geçiren el-Eb Kanavâtî); Louis Gardet, *La connaissance mystique chez Ibn Sīnā et ses présupposés philosophiques* (*el-Muḳaddemâtü'l-felsefiyye li't-taṣavvufi's-Sînevî*, Kahire 1952); Will Durant, *Pleasures of Philosophy* (*Mebâhicü'l-felsefe*, Kahire 1955); George Sarton, *A History of Science* (*Târîḫu'l-ʿilm*, I-VI, Kahire 1379/1957, bir grup araştırmacıyla birlikte); Bertrand Russell, *The Principles of Mathematics* (*Uṣûlü'r-riyāżiyyât*, I-II, Kahire 1958, Muhammed Mürsî Ahmed ile birlikte); John Dewey, *The Quest for Certainty* (*el-Baḥṯ ʿani'l-yaḳīn*, Kahire 1960). Ehvânî başkaları tarafından yapılan bazı tercümeleri de kontrol etmiştir.

Ehvânî'nin makalelerinden bazıları da şunlardır: "La théorie de la connaissance et la psychologie d'Avicenne" (*La Revue du Caire*, sy. 27, 1951 [Millénaire d'Avicenne Numéro d'hommage], s. 23-43); "Naẓariyyetü İbn Sînâ es-siyâsiyye" (*Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb*, sy. 17, Kahire 1957, s. 17-28); "Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn li'l-Eşʿarî" (*Tî*, II [1960], s. 357-372; Kahire 1994); "Al-Kindi" (*A History of Muslim Philosophy with Shorts Accounts of other Disciplines and the Modern Renaissance in Muslim Lands*, ed. M. M. Sharif, Wiesbaden 1963, I, 421-433); "Ibn Rushd" (*A History of Muslim Philosophy with Shorts Accounts of other Disciplines and the Modern Renaissance in Muslim Lands*, ed. M. M. Sharif, Wiesbaden 1963-1966, I, 540-563; Trc. İlhan Kutluer, "İbn Rüşd", *İslâm Düşüncesi Tarihi*, ed. M. M. Şerif, İstanbul 1990, II, 163-186); "el-Ḥâssetü'd-dîniyye ʿinde'l-Ġazzâlî" (*Ebû Ḥâmid el-Ġazzâlî fî ẕikre'l-miʾeviyyeti't-tâsiʿa li-mîlâdihî*, Kahire 1962, s. 241-257); "el-Vâv beyne'n-nuḫât ve'l-menâṭıḳa" (*MMLA*, XXV [1389/1969], s. 96-109).

BİBLİYOGRAFYA :

Ziriklî, *el-Aʿlâm*, I, 196-197; Ömer Rızâ Kehhâle, *el-Müstedrek*, Beyrut 1406/1985, s. 82; H. Daiber, *Bibliography of Islamic Philosophy*, Leiden-Boston 1999, I, 23-26; Abdülhay Muhammed Kā-

bil, "Fî Ẕikrâ vefâti'd-duktûr Aḥmed Fu'âd el-Ehvânî", *el-Fikrü'l-muʿâṣır*, sy. 74, Kahire 1971, s. 94-97; Muhammed el-Cevâdî, "el-Ehvânî, Aḥmed Fu'âd", *Mv.AU*, II, 542-545; A. von Kügelgen, "Al-Ahwānī, Aḥmad Fu'ād", *Encyclopaedia of Islam Three*, Leiden 2008, fas. 2, s. 51-52.

M. Cüneyt Kaya

EKENSÛS
(أكنسوس)

Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed Ekensûs el-Kensûsî
(ö. 1294/1877)

Faslı devlet adamı, tarihçi, sûfî, edip ve şair.

1211'de (1796) Fas'ın güneybatısındaki Sûs bölgesinde doğdu. Soylarını Ca'fer b. Ebû Talib'e dayandırdıklarından kendilerine Ca'ferîler adı da verilen Berberî İdavü Kensûs kabilesine mensuptur. Küçük yaşta yetim kaldı. Öğrenimine Temgrût'ta dayılarının bulunduğu Nâsıriyye Zâviyesi'nde başladı, burada temel dinî bilgileri öğrendi ve Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledi. 1814'te Fas şehrine giderek Karaviyyîn Medresesi'nde İbn Abdüsselâm ed-Der'î, İbnü'l-Hâc es-Sülemî, Muhammed b. Amr ez-Zervâlî, Kadı Ebû Abdullah Sîdî Muhammed b. Mansûr eş-Şefşâvenî, Ahmed b. Şeyh et-Tâvüdî, İbn Sûde el-Mürrî, Abdülkādir b. Ahmed el-Kûhin el-Fâsî, İbn Merîde es-Serâgınî el-Merrâküşî, Sîdî el-Hâc et-Tihâmî gibi âlimlerden sekiz yıl ders okudu. Dinî ilimlerin yanı sıra lugat ilimlerinde de zamanın önemli âlimleri arasına girdi. Ayrıca tasavvuf, edebiyat, tarih, matematik, tıp ve kimya ile ilgilendi. Medrese yıllarında, daha sonra vezirlik yapacak olan ve devlet görevine getirilmesinde etkisi bulunan Muhammed b. İdrîs el-Amrâvî ile tanıştı, onunla yaptığı edebî tartışmalarıyla şöhret kazandı.

Ekensûs, Filâlî Sultanı Mevlây Süleyman tarafından önce kâtip olarak görevlendirildi, ardından vezirliğe tayin edildi (1235/1820). 1234'te (1819) ortaya çıkan ve bastırılamayan Berberî isyanları sırasında sultanın elçisi sıfatıyla Tıtvân, Selâ, Kasrülkebîr gibi şehirlere giderek ülkede birlik, güvenlik ve istikrarın sağlanması için büyük çaba sarfetti. Mevlây Süleyman'ın ölümünden sonra tahta geçen Mevlây Abdurrahman b. Hişâm da onu vezirlik makamında bıraktı. Kendisine yakınlık gösterip özellikle Mevlây Süleyman'ın izlediği politikalar hakkında bilgi edindi. Ancak rakipleri tarafından yürütülen propagandanın ve özellikle Mevlây Süleyman'ın çocuklarını desteklediği hakkındaki ithamların etkisinde kalan Mevlây Abdurrahman onu vezirlikten uzaklaştırdı. Ekensûs, Merakeş'e giderek (sultan tarafından sürgün gönderildiği de söylenir) oraya yerleşti; irşad, tedrîs ve telif çalışmalarıyla meşgul oldu. Ticâniyye tarikatına intisap etti ve Merakeş'te Mevâsîn semtinde zamanla ilim merkezi haline gelen bir zâviye yaptırdı (1262/1846). Aralıklarla Fas şehrine gidip gelen Ekensûs bir sûfî olarak yaklaşık elli yıl irşad faaliyetinde bulundu. Sûs bölgesinin tamamında tarikatının yayılmasını sağladı ve Ticâniyye'nin en önemli isimlerinden biri haline geldi. Ayrıca çok sayıda talebe yetiştirdi. Ölmeden iki yıl önce gözlerini kaybetti. Merakeş'te vefat eden Ekensûs'un (29 Muharrem 1294 / 13 Şubat 1877), Bâbürrub dışında bulunan Süheylî Kabristanı'ndaki mezarı müridlerinin önemli ziyaretgâhlarından biridir. Dinî ilimlerin yanı sıra dil ilimleri, tasavvuf, tarih, edebiyat, ilm-i felek, kimya ve riyâzî ilimler alanında da temayüz eden Ekensûs aynı zamanda önemli bir şairdir. Haccûcî el-Mağribî, *Behcetü'n-nüfûs bi-ẕikri menâḳıbi Sîdî Muḥammed b. Ekensûs* adıyla bir eser kaleme almıştır.

Eserleri. 1. *el-Ceyşü'l-ʿaremremü'l-ḫumâsî fî devleti evlâdi Mevlânâ ʿAlî es-Sicilmâsî*. Ekensûs, şöhretini daha çok Fas tarihini fetihten kendi zamanına kadar getirdiği, diğer müslüman devletlere de kısaca yer verdiği iki ciltlik bu eserine borçludur. Eserini Filâlî Hükümdarı IV. Mevlây Muhammed'in isteği ve onun veziri Muhammed Tayyib b. Yemânî'nin teşvikiyle yazmış, 15 Şâban 1283 (23 Aralık 1866) tarihinde tamamlayıp sultana ithaf etmiştir. Müellif, özellikle Filâlî hânedanı tarihi için son derece önemli bir kaynak olan kitabını Muhammed b. Tayyib el-Kādirî, İfrenî, Zeyyânî gibi Mağrib tarihçilerinin eserlerinin yanı sıra kendi gözlemlerinden, kâtiplik ve vezirlik görevleri sırasında kolayca ulaşabildiği resmî belgelerden yararlanarak hazırlamıştır. Muhtemelen Diyarbekrî'nin *Târîḫu'l-ḫamîs*'inin adından etkilenerek 1822 yılına kadar getirdiği İslâm tarihi kitabını İslâm ordusunun beşli düzenine (hamîs) göre tertip edip "Mukaddime, Meymene, Meysere, Kalp ve Sâka" bölümlerine ayırmıştır. "Mukaddime"de (öncü birlikler) evrenin yaratılışından kısaca bahsettikten sonra imâmet-i uzmâ ve hilâfet hukukunu, imam, halife ve sultan arasındaki farkları anlatmaktadır. "Meymene" (sağ cenah) bölümünü Doğu İslâm dünyasının tarihine ayırmış, Asr-ı saâdet, Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler, Abbâsîler, Fâtımîler ve Osmanlılar hakkında kısa bilgiler vermiştir. "Meysere" (sol cenah) başlığını taşıyan üçüncü bölümde Kuzey Afrika ve Endülüs'te hüküm süren İdrîsîler, Endülüs Emevîleri, Murâbıtlar, Muvahhidler, Hafsîler, Merînîler ve Sa'dîler'i ele almıştır. Eserinin amacını oluşturan "Kalp" (merkez birlikleri) bölümünde ise Muhammed eş-Şerîf'ten IV. Muhammed'e kadar Filâlî hânedanı tarihini geniş biçimde kaleme almıştır. Bu bölümde sultanlara, bunların zamanındaki siyasî olaylara, önemli şahsiyetlere, ülkede vuku bulan isyanlara, büyük şehirlere ve kamu yapılarına dair bilgiler aktarmaktadır. "Sâka" (artçı kuvvetler) başlıklı son bölümde sultanların ve devlet erkânının görevlerinden bahsetmiş, ayrıca bazı vezirlerin ve saray ricâlinin biyografilerine yer vermiştir. Eserin "Mukaddime" ile "Sâka" dışındaki bölümlerinde büyük bayrakları ve her bayrağın altında sancakları içine alan kısımlar bulunmaktadır. Bayrakla devlet, sancakla sultan kastedilmiştir. Her hükümdarın sancağı onun şahsiyet ve siyasetini temsil eden rengi taşımaktadır (beyaz fazilet ve mükemmelliğin, siyah gurur ve istibdadın, kırmızı cesaret ve otoritenin, sarı zevk ve eğlencenin, yeşil adaletin, mavi adaletsizliğin sembolü kabul edilmiştir). Önce Abdülkerîm b. Arabî'nin tashihiyle iki bölüm halinde taşbaskı olarak yayımlanan eser (Fas 1336/1918), daha sonra müellifin torunlarından Ahmed b. Yûsuf el-Kensûsî tarafından yeniden neşredilmiştir (Merakeş 1421/2000). Bazı tarihçiler, kitaplarında veya yazdıkları müstakil risâlelerde *el-Ceyşü'l-ʿaremrem*'e çeşitli eleştiriler yöneltmişlerdir (Menûnî, II, 95, 103). **2.** *el-Cevâbü'l-müskit fi'r-red ʿalâ men tekelleme fî ṭarîḳi'l-İmâm et-Ticânî bilâ tesebbüt.* Ticâniyye tarikatını savunmak amacıyla Kādiriyye şeyhi Ahmed Bekkây b. Muhammed b. Muhtâr el-Küntî'nin *Fetḥu'l-ḳuddûs fi'r-red ʿalâ Ebî ʿAbdillâh Muḥammed Ekensûs* adlı eserine reddiye olarak yazılmıştır (Tunus 1307; Cezayir 1331/1913). **3.** *el-Ḥulelü'z-zencefuriyye fi'l-ecvibe ʿani'l-esʾileti'ṭ-Ṭayfûriyye* (Tunus 1312/1894). **4.** *el-Maḳāmetü'l-Kensûsiyye.* Aynı zamanda bir divan sahibi olan Ekensûs'un Rabat'ta el-Hizânetü'l-âmme'de ve torunlarının kütüphanelerinde divanı ve çeşitli konularda henüz yayımlanmamış eserleri ve risâleleri bulunmaktadır. Bunlardan bazıları şunlardır: *Taḥḳīḳu'l-Ḳāmûsi'l-muḥîṭ, Ḥüsâmü'l-intişâr fî vezâreti Benî ʿİşrîne'l-enṣâr, Ḥamâʾilü'l-verd ve'n-nisrîn fî beyti ebnâʾi ʿİşrîn, el-Ecvibetü't-Tûnisiyye, Teʾlîf fî ʿilmi'l-kîmyâ, Şerḥu*

Ḳaṣîdeti'z-Zeyyânî, Taṣḥîḥu'l-ġayṣ, el-Bedîᶜ fî ᶜilmi't-taᶜdîl (eserlerinin bir listesi için bk. Ahmed eş-Şerkāvî İkbâl, II, 634).

BİBLİYOGRAFYA :

Kensûsî [Ekensûs], *el-Ceyşü'l-ᶜaremremü'l-ḫumâsî fî devleti evlâdi Mevlânâ ᶜAlî es-Sicilmâsî* (nşr. Ahmed b. Yûsuf el-Kensûsî), Merakeş, ts. (el-Matbaatü'l-varakātü'l-vataniyye), tür.yer.; Selâvî, *el-İstiḳṣâ*, VIII, 97, 102, 120-122, 132-138, 148-158, 163, 170; E. Lévi-Provençal, *Les historiens des Chorfa*, Paris 1922, s. 27-30, 200-215, 353-354, 363, 398, 404, 468; Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, s. 404; Ahmed Tarabîn, *et-Târîḫ ve'l-mü'erriḫûne'l-ᶜArab fî'l-ᶜaṣri'l-ḥadîṯ*, Dımaşk 1970, s. 198-201; Abbas b. İbrâhim, *el-İᶜlâm*, VII, 8-9; İbrâhim Harekât, *el-Maġrib ᶜabre't-târîḫ*, Dârülbeyzâ 1405/1985, III, 128-172; Muhammed el-Menûnî, *el-Meṣâdirü'l-ᶜArabiyye li-târîḫi'l-Maġrib*, Muhammediye 1410/1989, II, 93-95, 103, 109, 132-133, 136, 155; Zarîf Muhammed, *Târîḫu'l-fikri's-siyâsî bi'l-Maġrib*, Dârülbeyzâ 1989, s. 123-127; Abdüllatîf Hüsnî, *el-Uṣûlü'l-fikriyye li-neş'eti'l-vaṭaniyyeti'l-Maġribiyye*, Dârülbeyzâ 1991, s. 16-19, 50, 55-57, 60, 94-99, 102, 193-194, 205-206, 236-237; Abdullah Kennûn, *Mevsûᶜatü meşâhîri ricâli'l-Maġrib*, Beyrut 1414/ 1994, I/4, s. 3-31; Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, *İtḥâfü'l-müṭâliᶜ bi-vefeyâti aᶜlâmi'l-ḳarni's-sâliṣ ᶜaşer ve'r-râbiᶜ* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1417/1997, I, 1294; Muhammed b. Muhammed el-Hacûcî el-Hasenî, *İtḥâfü ehli'l-merâtibi'l-ᶜirfâniyye bi-ẕikri baᶜżi ricâli'ṭ-ṭarîḳati't-Ticâniyye* (nşr. Muhammed er-Râdî Kennûn el-Hasenî), Rabat, ts. (Dârü'l-emân), III, 786-1143; *Mu.M*, IV, 109-110; Ahmed eş-Şerkāvî İkbâl, "Ekensûs", *Maᶜlemetü'l-Maġrib*, Rabat 1410/1989, II, 632-634; Ahmed Mütefekkir, "Ekensûs, Muḥammed Aḥmed", *Mu.AU*, II, 293-296.

İSMAİL CERAN

EKVA', İsmâil b. Ali
(إسماعيل بن علي الأكوع)

(1920-2008)

Yemenli tarihçi.

11 Cemâziyelâhir 1338'de (2 Mart 1920) San'a'nın yaklaşık 100 km. güneyindeki Zemâr şehrinde dünyaya geldi. Yemenli âlim Muhammed b. Ali el-Ekva'ın kardeşidir. Babasının kadı olmasından dolayı Kādî lakabıyla anıldı. Ekva' ilk eğitimine Zemâr'daki Şemsiyye Medresesi'nde başladı. Ardından babası ile diğer aile büyüklerinden ve Yemen'in önde gelen âlimlerinden Kur'an, hadis, fıkıh, nahiv gibi dersler okudu. Dinî ilimlerde çok sayıda ulemâdan icâzet aldı. Babasının vefatından sonra erken sayılacak bir yaşta Yemen'de mevcut yönetime karşı ortaya çıkan Ahrâr hareketine katıldı. Bunun ardından fikirleri ve mücadelesi yüzünden İmam Yahyâ Hamîdüddin döneminde ağabeyi Muhammed b. Ali ile beraber

İsmâil b. Ali el-Ekva'

1944'te tutuklanıp cezaevine konuldu. 1946'da tahliyesinden sonra 1948'de gerçekleşen ayaklanma başarısızlığa uğrayınca ikinci defa tutuklandı. Üç yıl süren tutukluluğunun ardından İmam Ahmed b. Yahyâ'nın izniyle hapisten çıktı, eğitim ve öğretim amacıyla İngiliz idaresindeki Aden şehrine gitti. Burada bir yandan öğretmenlik yaparken diğer yandan iki önemli siyasetçi Ahmed Muhammed Nu'mân ve Muhammed Mahmûd ez-Zübeyrî ile görüştü, onların hareketine destek verdi. Daha sonra Mısır'da, Suriye'de ve hac vazifesini yerine getirmek üzere Mekke'de bulundu. 1961'de Yemen'e döndü ve Rusya'ya diplomat olarak gönderildi. Cumhuriyet rejiminin kurulduğu 1962 devrimine kadar bu görevini sürdürdü. Yemen'e dönünce Cumhuriyet yönetimi tarafından Kahire büyükelçiliğinde kültür ataşeliğine tayin edildi. 1964 yılından itibaren Dışişleri Bakanlığı bünyesinde maslahatgüzarlık, elçilik, büyükelçilik, Dışişleri bakan yardımcılığı gibi vazifelerde bulundu. Kadı Abdurrahman İryânî'nin (Eryânî) yönetime gelmesinin ardından kurulan yeni hükümette son olarak Enformasyon bakanlığı görevini üstlendi. Hükümetin 1969'da istifası üzerine siyaseti bıraktı ve uzun zamandan beri uzak kaldığı ilmî faaliyetlerine geri döndü.

Ekva' yazma eserleri ve tarihî değeri olan kitapları koruma altına almak amacıyla bir müessese kurdu. Sonraları el-Hey'etü'l-âmme li'l-âsâr ve dûri'l-kütüb ismiyle anılan bu kurumun başkanlığını 1990'da emekliye ayrılıncaya kadar yürüttü. Başkanlığı süresince vaktinin çoğunu ilmî araştırma, neşir ve arkeolojik çalışmalara ilişkin uluslar arası kongrelere katılmaya ayırdı. Başta Arap ülkeleri olmak üzere birçok Avrupa ülkesine ve Amerika Birleşik Devletleri'ne ilmî seyahatler yaptı. Yine bu görevi sırasında Yemen Arkeoloji Müzesi'ni kurdu. Bu vesileyle Yemen'de tarihî eserlerin restorasyonuna katkı sağladı; çalışmalar neticesinde kaybolmaya yüz tutmuş olan nâdir eser ve yazmalar ortaya çıkarıldı. 1972'de San'a Ulucamii'nin restorasyonu esnasında bulunan ve dünyada en eski Kur'an nüshası olarak kabul edilen yazma nüshalara bu çalışmalar sırasında ulaşıldı. İsmâil b. Ali el-Ekva' 20 Şevval 1429 (21 Ekim 2008) tarihinde vefat etti. Yaptığı çalışmalarla adından söz ettiren ve çok sayıda projeye katkı sağlayan Ekva' uluslar arası birçok kuruluş tarafından ödüllendirilmiştir (http://www.ircica.org/ircica-award-for-patronage-in-the-preservation-of-cultural-heritage-and-promotion-of-research-2003/irc489.aspx; http://www.akdn.org/akaa_award9_awards_detail4.asp).

Eserleri. 1. *Neşvân b. Saᶜîd el-Himyerî* (Beyrut 1985). Zeydî âlimi ve şair Neşvân'a dair bir eserdir. **2.** *el-Emṣâlü'l-Yemâniyye* (I-II, Beyrut 1968; Beyrut-San'a 1405/1984). Atasözlerini ve deyimleri alfabetik sırayla açıklayan bir çalışmadır. **3.** *el-İmâm Muḥammed b. İbrâhîm el-Vezîr ve kitâbühû el-ᶜAvâṣım ve'l-ḳavâṣım* (Amman 1988; Beyrut 1418/1997). Yemenli Zeydî-Selefî âlimi Ebû Abdullah İbnü'l-Vezîr'in (ö. 840/1436) hayatı ve adı geçen eseriyle ilgilidir. **4.** *Hicerü'l-ᶜilm ve meᶜâḳılüh fi'l-Yemen* (I-V, Beyrut-Dımaşk 1416/1995). Müellifin 1970'te başlayarak üzerinde uzun yıllar çalıştığı bu ansiklopedik eserde Yemen'de ilmî amaçlarla hicret edilen, ilim kalesi olarak adlandırılacak 500 civarında merkezden ve buralarda yetişen âlimlerden bahsedilmektedir. Ayrıca Yemen'deki Ehl-i sünnet uleması hakkında geniş bilgiler içermesi bakımından önemlidir. Müellif eserine *el-Müstedrek ᶜalâ hiceri'l-ᶜilm ve meᶜâḳılihî fi'l-Yemen* adıyla bir zeyil yazarak (Beyrut-Dımaşk 1424/2003) önceki baskıda yapılan hataları düzeltmiş ve eksiklikleri tamamlamıştır. **5.** *ed-Devletü'r-Resûliyye fi'l-Yemen, 626-858/1228-1454* (Aden 2003). **6.** *Zeydiyye: Neş'etühâ ve muᶜteḳadâtühâ* (Beyrut 1412/1992, 1417/1997, 1421/2000). **7.** *el-Medârisü'l-İslâmiyye fi'l-Yemen* (Dımaşk 1980; Beyrut 1400/1980, 1406/1986). Eserde Yemen'deki ve özellikle Resûlîler zamanında faal olan medreselerle buradaki ilmî faaliyetler hakkında önemli bilgiler verilmektedir. **8.** *Meḥâlîfü'l-Yemen* (Abû Dabi 2002). Yemen'in belli başlı bölgeleri, kabileleri, dil ve edebiyatıyla ilgili eserlere dairdir. **9.** *Aᶜrâf ve teḳālîdü ḥükkâmi'l-Yemen fi'l-ᶜaṣri'l-İslâmî* (Beyrut 1994). İslâm döneminde Yemen'deki örfî hukuk, idarecilerin âdet ve geleneklerine dairdir.

10. *E'immetü'l-ʿilmi'l-müctehidîn fi'l-Yemen* (Amman 2002). Bunların yanında İsmâil b. Ali el-Ekvaʿ, Muhammed b. Ahmed el-Hacerî'nin *Mecmûʿu büldâni'l-Yemen ve ḳabâ'ilihâ* adlı eseriyle (I-IV, Dımaşk-San'a 1404/1984) Yâkut el-Hamevî'nin *Muʿcemü'l-büldân*'ında geçen Yemen'deki yer adlarına dair bölümleri neşretmiş (*el-Büldânü'l-Yemâniyye ʿinde Yâḳūt el-Ḥamevî*, Küveyt 1985; Beyrut-San'a 1408/1988), ayrıca *el-Mevsûʿatü'l-Yemeniyye*'ye (I-IV, Beyrut 1423/2003) çok sayıda madde yazmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Merâciʿu târîḫi'l-Yemen*, Dımaşk 1972, s. 42; İbrâhim Bâcis Abdülmecîd el-Makdisî, *İsmāʿîl b. ʿAlî el-Ekvaʿ: ʿAllâmetü'l-Yemen ve mü'erriḫuhâ*, Dımaşk 2005; Muhammed b. Muhammed Zebâre es-San'ânî, *Nübelâ'ü'l-Yemen bi'l-ḳarni'ş-şânî ʿaşer li'l-hicre*, San'a 1433/2012, I, 43-44; Tim Mackintosh – Smith Bayt al-Sayrafî, "In Memoriam: al-Qāḍī Ismāʿīl b. ʿAlī b. Ḥusayn al-Akwaʿ", *Yemen Update*, sy. 49-50 (2007-2008), s. V-IX; Ahmed b. Mahmûd ed-Dâhin, *İsmāʿîl b. ʿAlî el-Ekvaʿ: ʿAllâmetü'l-Yemen ve mü'erriḫuhâ*, 21/05/2007, http://www.alukah. net/Culture/0/782/1/الأكوع/#relatedContent (İbrâhim Bâcis'in kitabından alıntıdır); Abdülmelik eş-Şeybânî, "Ḳāḍî İsmāʿîl b. ʿAlî el-Ekvaʿ", *Şaḥîfetü Marebpress*, 28 October 2008, http://marebpress.net/articles.php?id=4351; M. Ali Şâhin, "Ḳāḍî İsmāʿîl b. ʿAlî el-Ekvaʿ", *Mecelletü'l-ġurebâ'*, 1 Kasım 2008, http://www.alghoraba.com/index2.php?option=com_content&task=view&id=318&Itemid=116&pop=1&page=0; *Ṣaḥîfetü 14 October*, sy. 14270 (23 Ekim 2008) http://www.14october.com/news.aspx?newsno=50865; https://ar.wikipedia.org/wiki/ذمار (http://en.wikipedia.org/wiki/Sana'a_manuscript;http://ar.wikipedia.org/wiki/مخطوطات صنعاء; http://www.alarabiya.net/articles/2012/10/11/243176.html).

MAHMUT KELPETİN

EKVA', Muhammed b. Ali
(محمّد بن علي الأكوع)

(1903-1998)

Yemenli tarih ve hukuk âlimi, siyasetçi, edip ve şair.

San'a'nın yaklaşık 100 km. güneyindeki Zemâr şehrinde dünyaya geldi. Hivâlî nisbesiyle anılır. İlk dinî eğitimini babasından ve şehirdeki diğer hocalardan aldı. Babasının görevi sebebiyle 1923'te İb şehrine yerleştiyse de bu görev uzun süreli olmadı ve tekrar Zemâr şehrine döndü. Burada kendini ilme verdi; dönemin önemli âlimlerinden Kadı Yahyâ b. Muhammed'in derslerine devam etti. 1937 yılı Ekva'ın hayatında bir dönüm noktasıdır. Ekva', ziyaret amacıyla İngiltere'nin sömürgesi olan Aden'e gittiğinde daha önce görmediği güzelliklerle ve modern bir hayatla karşılaştı. Bu döneme ait bazı şairlerin divanlarını, İslâmî uyanışı etkileyen Cemâleddîn-i Efgānî, Muhammed Abduh, Reşîd Rızâ, Emîr Şekîb Arslan ve Abdurrahman el-Kevâkibî gibi âlimlerin kitaplarını satın alma imkânını elde etti. Bu yıllarda Filistinli Muhammed Ali Tâhir'in çıkardığı *eş-Şebâb* gazetesinde yazı yazmaya başladı. Talebeleri onun burada elde ettiği birikim ve tecrübelerinden çok faydalandı.

Diğer taraftan ülkesindeki siyasal sıkıntılara kayıtsız kalamayan Ekva', Yemen'in idaresini üstlenmiş olan İmam Yahyâ Hamîdüddin (1904-1948) ve oğullarının halka zulmetmelerine karşı çıktı. Özellikle 1943'te devlet hazinesinde zekât olarak toplanan kışlık erzak bulunmasına rağmen İb, San'a gibi Yemen'in pek çok şehrinde binlerce insanın açlıktan ölmesine tepki gösterdi. Bu olaydan sonra bütün çalışmalarını siyasete yöneltti. Bu amaçla Cumhuriyet Meclisi'nin eski başkanı Abdurrahman b. Yahyâ ve Hasan b. Muhammed ed-Duays gibi seçkin bir zümre ile beraber "emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker" prensibiyle Islah Cemiyeti'ni kurdu (1944). Merkezi İb şehri olan cemiyetin liderliğine Ekva' getirildi. Daha sonra cemiyet İmam Yahyâ ve oğullarının zulmünden kaçarak Aden şehrine sığınan, liderliğini Ahmed Muhammed Nu'man ve Muhammed Mahmûd ez-Zübeyrî'nin üstlendiği Ahrâr hareketiyle ittifak kurdu. İttifakın ardından hareket Terîm, San'a, Zemâr gibi şehirlerde güçlenmeye başladı. Bundan rahatsızlık duyan Yemen yönetimi aralarında Ekva'ın da yer aldığı cemiyet üyelerini 1944'te tutuklattı. Ekva' üç yıl sonra tahliye edildi ve İmam Yahyâ'nın öldürülmesine kadar (17 Şubat 1948) faaliyetlerine gizlice devam etti. Ancak iktidara gelen yeni yönetim zamanında da durum değişmedi. İmam Yahyâ'dan sonra İmam Ahmed b. Yahyâ döneminde (1948-1962) başta Ekva' olmak üzere Hizbü'l-ahrâr'ın kurucuları yeniden hapse atıldı. İlk yıllarda oldukça sıkıntılı geçen tutukluluk hayatı daha sonra normale döndü. Hapishanenin bu dönemde Ekva' için kültürel ve siyasal bir ortam haline geldiği görülmektedir. Dışarıdan kitapların getirilmesi ve öğretim faaliyetine izin verilmesi hapishaneyi bir medreseye dönüştürdü. Ekva', yedi yıl süren tutukluluk sürecinde Arapça dersleri verdi, ayrıca Hemdânî'nin *Kitâbü'l-İklîl*'inin tahkik çalışmalarına devam etti. Tahliye edildiği 1955'ten sonra onun için yeni bir dönem başladı. Getirildiği kadılık görevine cumhuriyetin ilân edildiği 1962 yılına kadar devam etti. Ardından Adalet bakanı yardımcılığı (1963), Adalet bakanlığı, Vakıflar bakanlığı (1964) ve telif ve yayın komisyonu başkanlığı gibi görevler üstlendi. Bu dönemde ülkenin yönetim şekli hakkında devam eden cumhuriyet-krallık tartışmalarıyla yakından ilgilendi. Yazılarında ve konuşmalarında cumhuriyet yönetimini tercih ettiğini bildirdi. Ekva' 14 Kasım 1998 tarihinde vefat etti.

Eserleri. Telif: 1. *Ṣafḥa min târîḫi'l-Yemeni'l-ictimâʿî ve ḳıṣṣa ḥayâtî* (I-II, Dımaşk 1970, 1990). **2.** *el-Yemenü'l-ḥaḍrâ: Mehdü'l-ḥaḍâra* (Kahire 1971; San'a 1402/1982). Eserde genel İslâm tarihinin yanında Yemen'in idarî, siyasî ve sosyal hayatından, coğrafî ve tarımsal özelliklerinden bahsedilmekte, ayrıca bölgede yaşayan kabilelere ve tarihî eserlere ilişkin mâlûmat verilmektedir. **3.** *el-Vesâ'iḳu's-siyâsiyyetü'l-Yemeniyye: min ḳubeyli'l-İslâm ilâ sene 332* (Bağdat 1396/1976). **4.** *Ḥayâtü ʿâlim ve emîr: Yaḥyâ b. Muḥammed el-Eryânî el-Yaḥṣubî ve İsmâʿîl b. Muḥammed Bâ Selâme el-Kindî ve ṣafḥa mechûle min târîḫi'l-Yemeni'l-muʿâṣır* (I-II, San'a 1407/1987). **5.** *Aḥdâşü şevre 1955* (San'a 2004).

Neşir: Hemdânî, *Kitâbü'l-İklîl min aḫbâri'l-Yemen ve ensâbi Himyer* (I-II, Kahire 1963-1966; Bağdat 1977-1980; I-II, VIII, X; San'a 2004, 2008), *Şıfatü Cezîreti'l-ʿArab* (Beyrut 1394/1974; Riyad 1974, 1977), *Kitâbü Ḳaṣîdeti'd-dâmiġa* (Kahire 1978); Umâre el-Yemenî, *Târîḫu'l-Yemen el-müsemmâ el-Müfîd fî aḫbâri Sanʿa ve Zebîd* (Kahire 1967, 1976; Dımaşk 1979); İbnü'd-Deyba', *Kitâbü Ḳurreti'l-ʿuyûn bi-aḫbâri'l-Yemeni'l-meymûn* (I-II, Kahire 1971-1977); Îsâ b. İbrâhim er-Rebî', *Niẓâmü'l-ġarîb fi'l-luġa* (Dımaşk 1400/1980); Muhammed b. Sâlih b. Hasan el-İsâmî es-San'ânî, *Mesâlikü'l-ebṣâr fî memâliki'l-emṣâr* (Beyrut 1985); Muhammed b. Hasan ez-Zemârî el-Himyerî, *Ḥayâtü'l-İmâm eş-Şevkânî: Kitâbü't-Tikṣâr fî cîdi zamâni ʿallâmeti'l-eḳālîm ve'l-emṣâr Şeyḫi'l-İslâm Muḥammed b. ʿAlî eş-Şevkânî* (San'a 1411/1990); Muhammed b. Yûsuf el-Cenedî, *es-Sülûk fî ṭabaḳāti'l-ʿulemâ' ve'l-mülûk* (San'a 1414/1993, 1416/1995); İbn Mâlik el-Hammâdî, *Keşfü esrâri'l-Bâṭıniyye ve aḫbâri'l-Ḳarâmiṭa* (San'a 1994); Süleyman b. Mûsâ el-Eş'arî, *er-Riyâżü'l-edebiyye fî şerḥi'l-Ḥamrṭâşiyye* (San'a 1999).

Ḳaṣîdeti'z-Zeyyânî, Taṣḥîḥu'l-ġayṣ, el-Bedîᶜ fî ᶜilmi't-taᶜdîl (eserlerinin bir listesi için bk. Ahmed eş-Şerkāvî İkbâl, II, 634).

BİBLİYOGRAFYA :

Kensûsî [Ekensûs], *el-Ceyşü'l-ᶜaremremü'l-ḫumâsî fî devleti evlâdi Mevlânâ ᶜAlî es-Sicilmâsî* (nşr. Ahmed b. Yûsuf el-Kensûsî), Merakeş, ts. (el-Matbaatü'l-varakātü'l-vataniyye), tür.yer.; Selâvî, *el-İstiḳṣâ*, VIII, 97, 102, 120-122, 132-138, 148-158, 163, 170; E. Lévi-Provençal, *Les historiens des Chorfa*, Paris 1922, s. 27-30, 200-215, 353-354, 363, 398, 404, 468; Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, s. 404; Ahmed Tarabîn, *et-Târîḫ ve'l-mü'errihûne'l-ᶜArab fi'l-ᶜaṣri'l-ḥadîṯ*, Dımaşk 1970, s. 198-201; Abbas b. İbrâhim, *el-İᶜlâm*, VII, 8-9; İbrâhim Harekât, *el-Maġrib ᶜabre't-târîḫ*, Dârülbeyzâ 1405/1985, III, 128-172; Muhammed el-Menûnî, *el-Meṣâdirü'l-ᶜArabiyye li-târîḫi'l-Maġrib*, Muhammediye 1410/1989, II, 93-95, 103, 109, 132-133, 136, 155; Zarîf Muhammed, *Târîḫu'l-fikri's-siyâsî bi'l-Maġrib*, Dârülbeyzâ 1989, s. 123-127; Abdüllatîf Hüsnî, *el-Uṣûlü'l-fikriyye li-neş'eti'l-vaṭaniyyeti'l-Maġribiyye*, Dârülbeyzâ 1991, s. 16-19, 50, 55-57, 60, 94-99, 102, 193-194, 205-206, 236-237; Abdullah Kennûn, *Mevsûᶜatü meşâhîri ricâli'l-Maġrib*, Beyrut 1414/ 1994, I/4, s. 3-31; Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, *İtḥâfü'l-müṭâliᶜ bi-vefeyâti aᶜlâmi'l-ḳarni'ş-şâliş ᶜaşer ve'r-râbiᶜ* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1417/1997, I, 1294; Muhammed b. Muhammed el-Hacûcî el-Hasenî, *İtḥâfü ehli'l-merâtibi'l-ᶜirfâniyye bi-ẕikri baᶜżi ricâli'ṭ-ṭarîḳati't-Ticâniyye* (nşr. Muhammed er-Râdî Kennûn el-Hasenî), Rabat, ts. (Dârü'l-emân), III, 786-1143; *Mv.M*, IV, 109-110; Ahmed eş-Şerkāvî İkbâl, "Ekensûs", *Maᶜlemetü'l-Maġrib*, Rabat 1410/1989, II, 632-634; Ahmed Mütefekkir, "Ekensûs, Muḥammed Aḥmed", *Mv.AU*, II, 293-296.

İSMAİL CERAN

EKVA', İsmâil b. Ali
(إسماعيل بن علي الأكوع)

(1920-2008)

Yemenli tarihçi.

11 Cemâziyelâhir 1338'de (2 Mart 1920) San'a'nın yaklaşık 100 km. güneyindeki Zemâr şehrinde dünyaya geldi. Yemenli âlim Muhammed b. Ali el-Ekva'ın kardeşidir. Babasının kadı olmasından dolayı Kādî lakabıyla anıldı. Ekva' ilk eğitimine Zemâr'daki Şemsiyye Medresesi'nde başladı. Ardından babası ile diğer aile büyüklerinden ve Yemen'in önde gelen âlimlerinden Kur'an, hadis, fıkıh, nahiv gibi dersler okudu. Dinî ilimlerde çok sayıda ulemâdan icâzet aldı. Babasının vefatından sonra erken sayılacak bir yaşta Yemen'de mevcut yönetime karşı ortaya çıkan Ahrâr hareketine katıldı. Bunun ardından fikirleri ve mücadelesi yüzünden İmam Yahyâ Hamîdüddin döneminde ağabeyi Muhammed b. Ali ile beraber

İsmâil b. Ali el-Ekva'

1944'te tutuklanıp cezaevine konuldu. 1946'da tahliyesinden sonra 1948'de gerçekleşen ayaklanma başarısızlığa uğrayınca ikinci defa tutuklandı. Üç yıl süren tutukluluğunun ardından İmam Ahmed b. Yahyâ'nın izniyle hapisten çıktı, eğitim ve öğretim amacıyla İngiliz idaresindeki Aden şehrine gitti. Burada bir yandan öğretmenlik yaparken diğer yandan iki önemli siyasetçi Ahmed Muhammed Nu'mân ve Muhammed Mahmûd ez-Zübeyrî ile görüştü, onların hareketine destek verdi. Daha sonra Mısır'da, Suriye'de ve hac vazifesini yerine getirmek üzere Mekke'de bulundu. 1961'de Yemen'e döndü ve Rusya'ya diplomat olarak gönderildi. Cumhuriyet rejiminin kurulduğu 1962 devrimine kadar bu görevini sürdürdü. Yemen'e dönünce Cumhuriyet yönetimi tarafından Kahire büyükelçiliğinde kültür ataşeliğine tayin edildi. 1964 yılından itibaren Dışişleri Bakanlığı bünyesinde maslahatgüzarlık, elçilik, büyükelçilik, Dışişleri bakan yardımcılığı gibi vazifelerde bulundu. Kadı Abdurrahman İryânî'nin (Eryânî) yönetime gelmesinin ardından kurulan yeni hükümette son olarak Enformasyon bakanlığı görevini üstlendi. Hükümetin 1969'da istifası üzerine siyaseti bıraktı ve uzun zamandan beri uzak kaldığı ilmî faaliyetlerine geri döndü.

Ekva' yazma eserleri ve tarihî değeri olan kitapları koruma altına almak amacıyla bir müessese kurdu. Sonraları el-Hey'etü'l-âmme li'l-âsâr ve dûri'l-kütüb ismiyle anılan bu kurumun başkanlığını 1990'da emekliye ayrılıncaya kadar yürüttü. Başkanlığı süresince vaktinin çoğunu ilmî araştırma, neşir ve arkeolojik çalışmalara ilişkin uluslar arası kongrelere katılmaya ayırdı. Başta Arap ülkeleri olmak üzere birçok Avrupa ülkesine ve Amerika Birleşik Devletleri'ne ilmî seyahatler yaptı. Yine bu görevi sırasında Yemen Arkeoloji Müzesi'ni kurdu. Bu vesileyle Yemen'de tarihî eserlerin restorasyonuna katkı sağladı; çalışmalar neticesinde kaybolmaya yüz tutmuş olan nâdir eser ve yazmalar ortaya çıkarıldı. 1972'de San'a Ulucamii'nin restorasyonu esnasında bulunan ve dünyada en eski Kur'an nüshası olarak kabul edilen yazma nüshalara bu çalışmalar sırasında ulaşıldı. İsmâil b. Ali el-Ekva' 20 Şevval 1429 (21 Ekim 2008) tarihinde vefat etti. Yaptığı çalışmalarla adından söz ettiren ve çok sayıda projeye katkı sağlayan Ekva' uluslar arası birçok kuruluş tarafından ödüllendirilmiştir (http://www.ircica.org/ircica-award-for-patronage-in-the-preservation-of-cultural-heritage-and-promotion-of-research-2003/irc489.aspx; http://www.akdn.org/akaa_award9_awards_detail4.asp).

Eserleri. 1. *Neşvân b. Saᶜîd el-Himyerî* (Beyrut 1985). Zeydî âlimi ve şair Neşvân'a dair bir eserdir. **2.** *el-Emṣâlü'l-Yemâniyye* (I-II, Beyrut 1968; Beyrut-San'a 1405/1984). Atasözlerini ve deyimleri alfabetik sırayla açıklayan bir çalışmadır. **3.** *el-İmâm Muḥammed b. İbrâhîm el-Vezîr ve kitâbühû el-ᶜAvâṣım ve'l-ḳavâṣım* (Amman 1988; Beyrut 1418/1997). Yemenli Zeydî-Selefî âlimi Ebû Abdullah İbnü'l-Vezîr'in (ö. 840/1436) hayatı ve adı geçen eseriyle ilgilidir. **4.** *Hicerü'l-ᶜilm ve meᶜâḳılüh fi'l-Yemen* (I-V, Beyrut-Dımaşk 1416/1995). Müellifin 1970'te başlayarak üzerinde uzun yıllar çalıştığı bu ansiklopedik eserde Yemen'de ilmî amaçlarla hicret edilen, ilim kalesi olarak adlandırılacak 500 civarında merkezden ve buralarda yetişen âlimlerden bahsedilmektedir. Ayrıca Yemen'deki Ehl-i sünnet uleması hakkında geniş bilgiler içermesi bakımından önemlidir. Müellif eserine *el-Müstedrek ᶜalâ hiceri'l-ᶜilm ve meᶜâḳılihî fi'l-Yemen* adıyla bir zeyil yazarak (Beyrut-Dımaşk 1424/2003) önceki baskıda yapılan hataları düzeltmiş ve eksiklikleri tamamlamıştır. **5.** *ed-Devletü'r-Resûliyye fi'l-Yemen, 626-858/1228-1454* (Aden 2003). **6.** *Zeydiyye: Neş'etühâ ve muᶜteḳadâtühâ* (Beyrut 1412/1992, 1417/1997, 1421/2000). **7.** *el-Medârisü'l-İslâmiyye fi'l-Yemen* (Dımaşk 1980; Beyrut 1400/1980, 1406/1986). Eserde Yemen'deki ve özellikle Resûlîler zamanında faal olan medreselerle buradaki ilmî faaliyetler hakkında önemli bilgiler verilmektedir. **8.** *Meḥâlîfü'l-Yemen* (Abû Dabi 2002). Yemen'in belli başlı bölgeleri, kabileleri, dil ve edebiyatıyla ilgili eserlere dairdir. **9.** *Aᶜrâf ve teḳâlîdü ḥükkâmi'l-Yemen fi'l-ᶜaṣri'l-İslâmî* (Beyrut 1994). İslâm döneminde Yemen'deki örfî hukuk, idarecilerin âdet ve geleneklerine dairdir.

10. *E'immetü'l-ʿilmi'l-müctehidîn fi'l-Yemen* (Amman 2002). Bunların yanında İsmâil b. Ali el-Ekvaʿ, Muhammed b. Ahmed el-Hacerî'nin *Mecmûʿu büldâni'l-Yemen ve ḳabâ'ilihâ* adlı eseriyle (I-IV, Dımaşk-San'a 1404/1984) Yâkut el-Hamevî'nin *Muʿcemü'l-büldân*'ında geçen Yemen'deki yer adlarına dair bölümleri neşretmiş (*el-Büldânü'l-Yemâniyye ʿinde Yâḳūt el-Ḥamevî*, Küveyt 1985; Beyrut-San'a 1408/1988), ayrıca *el-Mevsûʿatü'l-Yemeniyye*'ye (I-IV, Beyrut 1423/2003) çok sayıda madde yazmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Merâciʿu târîḫi'l-Yemen*, Dımaşk 1972, s. 42; İbrâhim Bâcis Abdülmecîd el-Makdisî, *İsmāʿîl b. ʿAlî el-Ekvaʿ: ʿAllâmetü'l-Yemen ve mü'erriḫuhâ*, Dımaşk 2005; Muhammed b. Muhammed Zebâre es-San'ânî, *Nübelâ'ü'l-Yemen bi'l-ḳarni'ş-şânî ʿaşer li'l-hicre*, San'a 1433/2012, I, 43-44; Tim Mackintosh – Smith Bayt al-Sayrafî, "In Memoriam: al-Qāḍī Ismāʿīl b. ʿAlī b. Ḥusayn al-Akwaʿ", *Yemen Update*, sy. 49-50 (2007-2008), s. V-IX; Ahmed b. Mahmûd ed-Dâhin, *İsmāʿîl b. ʿAlî el-Ekvaʿ: ʿAllâmetü'l-Yemen ve mü'erriḫuhâ*, 21/05/2007, http://www.alukah. net/Culture/0/782/1/الأكوع/#relatedContent (İbrâhim Bâcis'in kitabından alıntıdır); Abdülmelik eş-Şeybânî, "Ḳāḍī İsmāʿīl b. ʿAlî el-Ekvaʿ", *Şaḥîfetü Marebpress*, 28 October 2008, http://marebpress.net/articles.php?id=4351; M. Ali Şâhin, "Ḳāḍî İsmâʿîl b. ʿAlî el-Ekvaʿ", *Mecelletü'l-ġurebâ'*, 1 Kasım 2008, http://www.alghoraba.com/index2.php?option=com_content&task=view&id=318&Itemid=116&pop=1&page=0; *Ṣaḥîfetü 14 October*, sy. 14270 (23 Ekim 2008) http://www.14october.com/news.aspx?newsno=50865; https://ar.wikipedia.org/wiki/ذمار (http://en.wikipedia.org/wiki/Sana'a_manuscript;http://ar.wikipedia.org/wiki/مخطوطات صنعاء; http://www.alarabiya.net/articles/2012/10/11/243176.html).

MAHMUT KELPETİN

EKVA', Muhammed b. Ali
(محمّد بن علي الأكوع)
(1903-1998)

Yemenli tarih ve hukuk âlimi, siyasetçi, edip ve şair.

San'a'nın yaklaşık 100 km. güneyindeki Zemâr şehrinde dünyaya geldi. Hivâlî nisbesiyle anılır. İlk dinî eğitimini babasından ve şehirdeki diğer hocalardan aldı. Babasının görevi sebebiyle 1923'te İb şehrine yerleştiyse de bu görev uzun süreli olmadı ve tekrar Zemâr şehrine döndü. Burada kendini ilme verdi; dönemin önemli âlimlerinden Kadı Yahyâ b. Muhammed'in derslerine devam etti. 1937 yılı Ekva'ın hayatında bir dönüm noktasıdır. Ekva', ziyaret amacıyla İngiltere'nin sömürgesi olan Aden'e gittiğinde daha önce görmediği güzelliklerle ve modern bir hayatla karşılaştı. Bu döneme ait bazı şairlerin divanlarını, İslâmî uyanışı etkileyen Cemâleddîn-i Efgānî, Muhammed Abduh, Reşîd Rızâ, Emîr Şekîb Arslan ve Abdurrahman el-Kevâkibî gibi âlimlerin kitaplarını satın alma imkânını elde etti. Bu yıllarda Filistinli Muhammed Ali Tâhir'in çıkardığı *eş-Şebâb* gazetesinde yazı yazmaya başladı. Talebeleri onun burada elde ettiği birikim ve tecrübelerinden çok faydalandı.

Diğer taraftan ülkesindeki siyasal sıkıntılara kayıtsız kalamayan Ekva', Yemen'in idaresini üstlenmiş olan İmam Yahyâ Hamîdüddin (1904-1948) ve oğullarının halka zulmetmelerine karşı çıktı. Özellikle 1943'te devlet hazinesinde zekât olarak toplanan kışlık erzak bulunmasına rağmen İb, San'a gibi Yemen'in pek çok şehrinde binlerce insanın açlıktan ölmesine tepki gösterdi. Bu olaydan sonra bütün çalışmalarını siyasete yöneltti. Bu amaçla Cumhuriyet Meclisi'nin eski başkanı Abdurrahman b. Yahyâ ve Hasan b. Muhammed ed-Duays gibi seçkin bir zümre ile beraber "emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker" prensibiyle Islah Cemiyeti'ni kurdu (1944). Merkezi İb şehri olan cemiyetin liderliğine Ekva' getirildi. Daha sonra cemiyet İmam Yahyâ ve oğullarının zulmünden kaçarak Aden şehrine sığınan, liderliğini Ahmed Muhammed Nu'man ve Muhammed Mahmûd ez-Zübeyrî'nin üstlendiği Ahrâr hareketiyle ittifak kurdu. İttifakın ardından hareket Terîm, San'a, Zemâr gibi şehirlerde güçlenmeye başladı. Bundan rahatsızlık duyan Yemen yönetimi aralarında Ekva'ın da yer aldığı cemiyet üyelerini 1944'te tutuklattı. Ekva' üç yıl sonra tahliye edildi ve İmam Yahyâ'nın öldürülmesine kadar (17 Şubat 1948) faaliyetlerine gizlice devam etti. Ancak iktidara gelen yeni yönetim zamanında da durum değişmedi. İmam Yahyâ'dan sonra İmam Ahmed b. Yahyâ döneminde (1948-1962) başta Ekva' olmak üzere Hizbü'l-ahrâr'ın kurucuları yeniden hapse atıldı. İlk yıllarda oldukça sıkıntılı geçen tutukluluk hayatı daha sonra normale döndü. Hapishanenin bu dönemde Ekva' için kültürel ve siyasal bir ortam haline geldiği görülmektedir. Dışarıdan kitapların getirilmesi ve öğretim faaliyetine izin verilmesi hapishaneyi bir medreseye dönüştürdü. Ekva', yedi yıl süren tutukluluk sürecinde Arapça dersleri verdi, ayrıca Hemdânî'nin *Kitâbü'l-İklîl*'inin tahkik çalışmalarına devam etti. Tahliye edildiği 1955'ten sonra onun için yeni bir dönem başladı. Getirildiği kadılık görevine cumhuriyetin ilân edildiği 1962 yılına kadar devam etti. Ardından Adalet bakanı yardımcılığı (1963), Adalet bakanlığı, Vakıflar bakanlığı (1964) ve telif ve yayın komisyonu başkanlığı gibi görevler üstlendi. Bu dönemde ülkenin yönetim şekli hakkında devam eden cumhuriyet-krallık tartışmalarıyla yakından ilgilendi. Yazılarında ve konuşmalarında cumhuriyet yönetimini tercih ettiğini bildirdi. Ekva' 14 Kasım 1998 tarihinde vefat etti.

Eserleri. Telif: 1. *Ṣafḥa min târîḫi'l-Yemeni'l-ictimāʿî ve ḳıṣṣa ḥayâtî* (I-II, Dımaşk 1970, 1990). **2.** *el-Yemenü'l-ḥaḍrâ: Mehdü'l-ḥaḍâra* (Kahire 1971; San'a 1402/1982). Eserde genel İslâm tarihinin yanında Yemen'in idarî, siyasî ve sosyal hayatından, coğrafî ve tarımsal özelliklerinden bahsedilmekte, ayrıca bölgede yaşayan kabilelere ve tarihî eserlere ilişkin mâlûmat verilmektedir. **3.** *el-Vesâ'iḳu's-siyâsiyyetü'l-Yemeniyye: min ḳubeyli'l-İslâm ilâ sene 332* (Bağdat 1396/1976). **4.** *Ḥayâtü ʿâlim ve emîr: Yaḥyâ b. Muḥammed el-Eryânî el-Yaḥṣubî ve İsmāʿîl b. Muḥammed Bâ Selâme el-Kindî ve ṣafḥa mechûle min târîḫi'l-Yemeni'l-muʿâṣır* (I-II, San'a 1407/1987). **5.** *Aḥdâşü şevre 1955* (San'a 2004).

Neşir: Hemdânî, *Kitâbü'l-İklîl min aḫbâri'l-Yemen ve ensâbi Himyer* (I-II, Kahire 1963-1966; Bağdat 1977-1980; I-II, VIII, X; San'a 2004, 2008), *Ṣıfatü Cezîreti'l-ʿArab* (Beyrut 1394/1974; Riyad 1974, 1977), *Kitâbü Ḳaṣîdeti'd-dâmiġa* (Kahire 1978); Umâre el-Yemenî, *Târîḫu'l-Yemen el-müsemmâ el-Müfîd fî aḫbâri Sanʿa ve Zebîd* (Kahire 1967, 1976; Dımaşk 1979); İbnü'd-Deyba', *Kitâbü Ḳurreti'l-ʿuyûn bi-aḫbâri'l-Yemeni'l-meymûn* (I-II, Kahire 1971-1977); Îsâ b. İbrâhim er-Rebî', *Niẓâmü'l-ġarîb fi'l-luġa* (Dımaşk 1400/1980); Muhammed b. Sâlih b. Hasan el-İsâmî es-San'ânî, *Mesâlikü'l-ebṣâr fî memâliki'l-emṣâr* (Beyrut 1985); Muhammed b. Hasan ez-Zemârî el-Himyerî, *Ḥayâtü'l-İmâm eş-Şevkânî: Kitâbü't-Tikṣâr fî cîdi zamâni ʿallâmeti'l-eḳālîm ve'l-emṣâr Şeyḫi'l-İslâm Muḥammed b. ʿAlî eş-Şevkânî* (San'a 1411/1990); Muhammed b. Yûsuf el-Cenedî, *es-Sülûk fî ṭabaḳāti'l-ʿulemāʾ ve'l-mülûk* (San'a 1414/1993, 1416/1995); İbn Mâlik el-Hammâdî, *Keşfü esrâri'l-Bâṭıniyye ve aḫbâri'l-Ḳarâmiṭa* (San'a 1994); Süleyman b. Mûsâ el-Eş'arî, *er-Riyâżü'l-edebiyye fî şerḥi'l-Ḥamrâşiyye* (San'a 1999).

Ḳaṣîdeti'z-Zeyyânî, Taṣḥîḥu'l-ġayṣ, el-Bedîᶜ fî ᶜilmi't-taᶜdîl (eserlerinin bir listesi için bk. Ahmed eş-Şerkāvî İkbâl, II, 634).

BİBLİYOGRAFYA :

Kensûsî [Ekensûs], *el-Ceyşü'l-ᶜaremremü'l-ḫumâsî fî devleti evlâdi Mevlânâ ᶜAli es-Sicilmâsî* (nşr. Ahmed b. Yûsuf el-Kensûsî), Merakeş, ts. (el-Matbaatü'l-varakātü'l-vataniyye), tür.yer.; Selâvî, *el-İstiḳṣâ*, VIII, 97, 102, 120-122, 132-138, 148-158, 163, 170; E. Lévi-Provençal, *Les historiens des Chorfa*, Paris 1922, s. 27-30, 200-215, 353-354, 363, 398, 404, 468; Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, s. 404; Ahmed Tarabîn, *et-Târîḫ ve'l-mü'errieḫûne'l-ᶜArab fi'l-ᶜaṣri'l-ḥadîṯ*, Dımaşk 1970, s. 198-201; Abbas b. İbrâhim, *el-İᶜlâm*, VII, 8-9; İbrâhim Harekât, *el-Maġrib ᶜabre't-târîḫ*, Dârülbeyzâ 1405/1985, III, 128-172; Muhammed el-Menûnî, *el-Meṣâdirü'l-ᶜArabiyye li-târîḫi'l-Maġrib*, Muhammediye 1410/1989, II, 93-95, 103, 109, 132-133, 136, 155; Zarîf Muhammed, *Târîḫu'l-fikri's-siyâsî bi'l-Maġrib*, Dârülbeyzâ 1989, s. 123-127; Abdüllatîf Hüsnî, *el-Uṣûlü'l-fikriyye li-neş'eti'l-vaṭaniyyeti'l-Maġribiyye*, Dârülbeyzâ 1991, s. 16-19, 50, 55-57, 60, 94-99, 102, 193-194, 205-206, 236-237; Abdullah Kennûn, *Mevsûᶜatü meşâhîri ricâli'l-Maġrib*, Beyrut 1414/ 1994, I/4, s. 3-31; Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, *İtḥâfü'l-müṭâliᶜ bi-vefeyâti aᶜlâmi'l-ḳarni's-sâliş ᶜaşer ve'r-râbiᶜ* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1417/1997, I, 1294; Muhammed b. Muhammed el-Hacûcî el-Hasenî, *İtḥâfü ehli'l-merâtibi'l-ᶜirfâniyye bi-ẕikri baᶜżi ricâli'ṭ-ṭarîḳati't-Ticâniyye* (nşr. Muhammed er-Râdî Kennûn el-Hasenî), Rabat, ts. (Dârü'l-emân), III, 786-1143; *MÜ.M*, IV, 109-110; Ahmed eş-Şerkāvî İkbâl, "Ekensûs", *Maᶜlemetü'l-Maġrib*, Rabat 1410/1989, II, 632-634; Ahmed Mütefekkir, "Ekensûs, Muḥammed Aḥmed", *MÜAU*, II, 293-296.

İSMAİL CERAN

EKVA', İsmâil b. Ali
(إسماعيل بن علي الأكوع)
(1920-2008)

Yemenli tarihçi.

11 Cemâziyelâhir 1338'de (2 Mart 1920) San'a'nın yaklaşık 100 km. güneyindeki Zemâr şehrinde dünyaya geldi. Yemenli âlim Muhammed b. Ali el-Ekva'ın kardeşidir. Babasının kadı olmasından dolayı Kādî lakabıyla anıldı. Ekva' ilk eğitimine Zemâr'daki Şemsiyye Medresesi'nde başladı. Ardından babası ile diğer aile büyüklerinden ve Yemen'in önde gelen âlimlerinden Kur'an, hadis, fıkıh, nahiv gibi dersler okudu. Dinî ilimlerde çok sayıda ulemâdan icâzet aldı. Babasının vefatından sonra erken sayılacak bir yaşta Yemen'de mevcut yönetime karşı ortaya çıkan Ahrâr hareketine katıldı. Bunun ardından fikirleri ve mücadelesi yüzünden İmam Yahyâ Hamîdüddin döneminde ağabeyi Muhammed b. Ali ile beraber

İsmâil b. Ali el-Ekva'

1944'te tutuklanıp cezaevine konuldu. 1946'da tahliyesinden sonra 1948'de gerçekleşen ayaklanma başarısızlığa uğrayınca ikinci defa tutuklandı. Üç yıl süren tutukluluğunun ardından İmam Ahmed b. Yahyâ'nın izniyle hapisten çıktı, eğitim ve öğretim amacıyla İngiliz idaresindeki Aden şehrine gitti. Burada bir yandan öğretmenlik yaparken diğer yandan iki önemli siyasetçi Ahmed Muhammed Nu'mân ve Muhammed Mahmûd ez-Zübeyrî ile görüştü, onların hareketine destek verdi. Daha sonra Mısır'da, Suriye'de ve hac vazifesini yerine getirmek üzere Mekke'de bulundu. 1961'de Yemen'e döndü ve Rusya'ya diplomat olarak gönderildi. Cumhuriyet rejiminin kurulduğu 1962 devrimine kadar bu görevini sürdürdü. Yemen'e dönünce Cumhuriyet yönetimi tarafından Kahire büyükelçiliğinde kültür ataşeliğine tayin edildi. 1964 yılından itibaren Dışişleri Bakanlığı bünyesinde maslahatgüzarlık, elçilik, büyükelçilik, Dışişleri bakan yardımcılığı gibi vazifelerde bulundu. Kadı Abdurrahman İryânî'nin (Eryânî) yönetime gelmesinin ardından kurulan yeni hükümette son olarak Enformasyon bakanlığı görevini üstlendi. Hükümetin 1969'da istifası üzerine siyaseti bıraktı ve uzun zamandan beri uzak kaldığı ilmî faaliyetlerine geri döndü.

Ekva' yazma eserleri ve tarihî değeri olan kitapları koruma altına almak amacıyla bir müessese kurdu. Sonraları el-Hey'etü'l-âmme li'l-âsâr ve dûri'l-kütüb ismiyle anılan bu kurumun başkanlığını 1990'da emekliye ayrılıncaya kadar yürüttü. Başkanlığı süresince vaktinin çoğunu ilmî araştırma, neşir ve arkeolojik çalışmalara ilişkin uluslar arası kongrelere katılmaya ayırdı. Başta Arap ülkeleri olmak üzere birçok Avrupa ülkesine ve Amerika Birleşik Devletleri'ne ilmî seyahatler yaptı. Yine bu görevi sırasında Yemen Arkeoloji Müzesi'ni kurdu. Bu vesileyle Yemen'de tarihî eserlerin restorasyonuna katkı sağladı; çalışmalar neticesinde kaybolmaya yüz tutmuş olan nâdir eser ve yazmalar ortaya çıkarıldı. 1972'de San'a Ulucamii'nin restorasyonu esnasında bulunan ve dünyada en eski Kur'an nüshası olarak kabul edilen yazma nüshalara bu çalışmalar sırasında ulaşıldı. İsmâil b. Ali el-Ekva' 20 Şevval 1429 (21 Ekim 2008) tarihinde vefat etti. Yaptığı çalışmalarla adından söz ettiren ve çok sayıda projeye katkı sağlayan Ekva' uluslar arası birçok kuruluş tarafından ödüllendirilmiştir (http://www.ircica.org/ircica-award-for-patronage-in-the-preservation-of-cultural-heritage-and-promotion-of-research-2003/irc489.aspx; http://www.akdn.org/akaa_award9_awards_detail4.asp).

Eserleri. 1. *Neşvân b. Saᶜîd el-Himyerî* (Beyrut 1985). Zeydî âlimi ve şair Neşvân'a dair bir eserdir. **2.** *el-Emṣâlü'l-Yemâniyye* (I-II, Beyrut 1968; Beyrut-San'a 1405/1984). Atasözlerini ve deyimleri alfabetik sırayla açıklayan bir çalışmadır. **3.** *el-İmâm Muḥammed b. İbrâhîm el-Vezîr ve kitâbühû el-ᶜAvâṣım ve'l-ḳavâṣım* (Amman 1988; Beyrut 1418/1997). Yemenli Zeydî-Selefî âlimi Ebû Abdullah İbnü'l-Vezîr'in (ö. 840/1436) hayatı ve adı geçen eseriyle ilgilidir. **4.** *Hicerü'l-ᶜilm ve meᶜâḳılüh fi'l-Yemen* (I-V, Beyrut-Dımaşk 1416/1995). Müellifin 1970'te başlayarak üzerinde uzun yıllar çalıştığı bu ansiklopedik eserde Yemen'de ilmî amaçlarla hicret edilen, ilim kalesi olarak adlandırılacak 500 civarında merkezden ve buralarda yetişen âlimlerden bahsedilmektedir. Ayrıca Yemen'deki Ehl-i sünnet uleması hakkında geniş bilgiler içermesi bakımından önemlidir. Müellif eserine *el-Müstedrek ᶜalâ hiceri'l-ᶜilm ve meᶜâḳılihî fi'l-Yemen* adıyla bir zeyil yazarak (Beyrut-Dımaşk 1424/2003) önceki baskıda yapılan hataları düzeltmiş ve eksiklikleri tamamlamıştır. **5.** *ed-Devletü'r-Resûliyye fi'l-Yemen, 626-858/1228-1454* (Aden 2003). **6.** *Zeydiyye: Neş'etühâ ve muᶜteḳadâtühâ* (Beyrut 1412/1992, 1417/1997, 1421/2000). **7.** *el-Medârisü'l-İslâmiyye fi'l-Yemen* (Dımaşk 1980; Beyrut 1400/1980, 1406/1986). Eserde Yemen'deki ve özellikle Resûlîler zamanında faal olan medreselerle buradaki ilmî faaliyetler hakkında önemli bilgiler verilmektedir. **8.** *Meḥâlîfü'l-Yemen* (Abû Dabi 2002). Yemen'in belli başlı bölgeleri, kabileleri, dil ve edebiyatıyla ilgili eserlere dairdir. **9.** *Aᶜrâf ve teḳālîdü ḥükkâmi'l-Yemen fi'l-ᶜaṣri'l-İslâmî* (Beyrut 1994). İslâm döneminde Yemen'deki örfî hukuk, idarecilerin âdet ve geleneklerine dairdir.

10. *E'immetü'l-ʿilmi'l-müctehidîn fi'l-Yemen* (Amman 2002). Bunların yanında İsmâil b. Ali el-Ekva', Muhammed b. Ahmed el-Hacerî'nin *Mecmûʿu büldâni'l-Yemen ve ḳabâ'ilihâ* adlı eseriyle (I-IV, Dımaşk-San'a 1404/1984) Yâkut el-Hamevî'nin *Muʿcemü'l-büldân*'ında geçen Yemen'deki yer adlarına dair bölümleri neşretmiş (*el-Büldânü'l-Yemâniyye ʿinde Yâḳūt el-Ḥameviî*, Küveyt 1985; Beyrut-San'a 1408/1988), ayrıca *el-Mevsûʿatü'l-Yemeniyye*'ye (I-IV, Beyrut 1423/2003) çok sayıda madde yazmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Merâciʿu târîḫi'l-Yemen*, Dımaşk 1972, s. 42; İbrâhim Bâcis Abdülmecîd el-Makdisî, *İsmâʿîl b. ʿAlî el-Ekvaʿ: ʿAllâmetü'l-Yemen ve mü'erriḫuhâ*, Dımaşk 2005; Muhammed b. Muhammed Zebâre es-San'ânî, *Nübelâ'ü'l-Yemen bi'l-ḳarni'ş-şânî ʿaşer li'l-hicre*, San'a 1433/2012, I, 43-44; Tim Mackintosh – Smith Bayt al-Sayrafî, "In Memoriam: al-Qāḍī Ismāʿīl b. ʿAlī b. Ḥusayn al-Akwaʿ", *Yemen Update*, sy. 49-50 (2007-2008), s. V-IX; Ahmed b. Mahmûd ed-Dâhin, *İsmâʿîl b. ʿAlî el-Ekvaʿ: ʿAllâmetü'l-Yemen ve mü'erriḫuhâ*, 21/05/2007, http://www.alukah. net/Culture/0/782/1/الأكوع/#relatedContent (İbrâhim Bâcis'in kitabından alıntıdır); Abdülmelik eş-Şeybânî, "Ḳāḍî İsmâʿîl b. ʿAlî el-Ekvaʿ", *Şaḥîfetü Marebpress*, 28 October 2008, http://marebpress.net/articles.php?id=4351; M. Ali Şâhin, "Ḳāḍî İsmâʿîl b. ʿAlî el-Ekvaʿ", *Mecelletü'l-ġurebâ'*, 1 Kasım 2008, http://www.alghoraba.com/index2.php?option=com_content&task=view&id=318&Itemid=116&pop=1&page=0; *Ṣaḥîfetü 14 October*, sy. 14270 (23 Ekim 2008) http://www.14october.com/news.aspx?newsno=50865; https://ar.wikipedia.org/wiki/ذمار (http://en.wikipedia.org/wiki/Sana'a_manuscript;http://ar.wikipedia.org/wiki/مخطوطات صنعاء; http://www.alarabiya.net/articles/2012/10/11/243176.html).

MAHMUT KELPETİN

EKVA', Muhammed b. Ali
(محمّد بن علي الأكوع)
(1903-1998)

Yemenli tarih ve hukuk âlimi, siyasetçi, edip ve şair.

San'a'nın yaklaşık 100 km. güneyindeki Zemâr şehrinde dünyaya geldi. Hivâlî nisbesiyle anılır. İlk dinî eğitimini babasından ve şehirdeki diğer hocalardan aldı. Babasının görevi sebebiyle 1923'te İb şehrine yerleştiyse de bu görev uzun süreli olmadı ve tekrar Zemâr şehrine döndü. Burada kendini ilme verdi; dönemin önemli âlimlerinden Kadı Yahyâ b. Muhammed'in derslerine devam etti. 1937 yılı Ekva'ın hayatında bir dönüm noktasıdır. Ekva', ziyaret amacıyla İngiltere'nin sömürgesi olan Aden'e gittiğinde daha önce görmediği güzelliklerle ve modern bir hayatla karşılaştı. Bu döneme ait bazı şairlerin divanlarını, İslâmî uyanışı etkileyen Cemâleddîn-i Efgānî, Muhammed Abduh, Reşîd Rızâ, Emîr Şekîb Arslan ve Abdurrahman el-Kevâkibî gibi âlimlerin kitaplarını satın alma imkânını elde etti. Bu yıllarda Filistinli Muhammed Ali Tâhir'in çıkardığı *eş-Şebâb* gazetesinde yazı yazmaya başladı. Talebeleri onun burada elde ettiği birikim ve tecrübelerinden çok faydalandı.

Diğer taraftan ülkesindeki siyasal sıkıntılara kayıtsız kalamayan Ekva', Yemen'in idaresini üstlenmiş olan İmam Yahyâ Hamîdüddin (1904-1948) ve oğullarının halka zulmetmelerine karşı çıktı. Özellikle 1943'te devlet hazinesinde zekât olarak toplanan kışlık erzak bulunmasına rağmen İb, San'a gibi Yemen'in pek çok şehrinde binlerce insanın açlıktan ölmesine tepki gösterdi. Bu olaydan sonra bütün çalışmalarını siyasete yöneltti. Bu amaçla Cumhuriyet Meclisi'nin eski başkanı Abdurrahman b. Yahyâ ve Hasan b. Muhammed ed-Duays gibi seçkin bir zümre ile beraber "emir bi'l-ma'rûf nehiy ani'l-münker" prensibiyle Islah Cemiyeti'ni kurdu (1944). Merkezi İb şehri olan cemiyetin liderliğine Ekva' getirildi. Daha sonra cemiyet İmam Yahyâ ve oğullarının zulmünden kaçarak Aden şehrine sığınan, liderliğini Ahmed Muhammed Nu'man ve Muhammed Mahmûd ez-Zübeyrî'nin üstlendiği Ahrâr hareketiyle ittifak kurdu. İttifakın ardından hareket Terîm, San'a, Zemâr gibi şehirlerde güçlenmeye başladı. Bundan rahatsızlık duyan Yemen yönetimi aralarında Ekva'ın da yer aldığı cemiyet üyelerini 1944'te tutuklattı. Ekva' üç yıl sonra tahliye edildi ve İmam Yahyâ'nın öldürülmesine kadar (17 Şubat 1948) faaliyetlerine gizlice devam etti. Ancak iktidara gelen yeni yönetim zamanında da durum değişmedi. İmam Yahyâ'dan sonra İmam Ahmed b. Yahyâ döneminde (1948-1962) başta Ekva' olmak üzere Hizbü'l-ahrâr'ın kurucuları yeniden hapse atıldı. İlk yıllarda oldukça sıkıntılı geçen tutukluluk hayatı daha sonra normale döndü. Hapishanenin bu dönemde Ekva' için kültürel ve siyasal bir ortam haline geldiği görülmektedir. Dışarıdan kitapların getirilmesi ve öğretim faaliyetine izin verilmesi hapishaneyi bir medreseye dönüştürdü. Ekva', yedi yıl süren tutukluluk sürecinde Arapça dersleri verdi, ayrıca Hemdânî'nin *Kitâbü'l-İklîl*'inin tahkik çalışmalarına devam etti. Tahliye edildiği 1955'ten sonra onun için yeni bir dönem başladı. Getirildiği kadılık görevine cumhuriyetin ilân edildiği 1962 yılına kadar devam etti. Ardından Adalet bakanı yardımcılığı (1963), Adalet bakanlığı, Vakıflar bakanlığı (1964) ve telif ve yayın komisyonu başkanlığı gibi görevler üstlendi. Bu dönemde ülkenin yönetim şekli hakkında devam eden cumhuriyet-krallık tartışmalarıyla yakından ilgilendi. Yazılarında ve konuşmalarında cumhuriyet yönetimini tercih ettiğini bildirdi. Ekva' 14 Kasım 1998 tarihinde vefat etti.

Eserleri. Telif: 1. *Ṣafḥa min târîḫi'l-Yemeni'l-ictimâʿî ve ḳıṣṣa ḥayâtî* (I-II, Dımaşk 1970, 1990). **2.** *el-Yemenü'l-ḥaḍrâ: Mehdü'l-ḥaḍâra* (Kahire 1971; San'a 1402/1982). Eserde genel İslâm tarihinin yanında Yemen'in idarî, siyasî ve sosyal hayatından, coğrafî ve tarımsal özelliklerinden bahsedilmekte, ayrıca bölgede yaşayan kabilelere ve tarihî eserlere ilişkin mâlûmat verilmektedir. **3.** *el-Vesâ'iḳu's-siyâsiyyetü'l-Yemeniyye: min ḳubeyli'l-İslâm ilâ sene 332* (Bağdat 1396/1976). **4.** *Ḥayâtü ʿâlim ve emîr: Yaḥyâ b. Muḥammed el-Eryânî el-Yaḥṣubî ve İsmâʿîl b. Muḥammed Bâ Selâme el-Kindî ve ṣafḥa mechûle min târîḫi'l-Yemeni'l-muʿâṣır* (I-II, San'a 1407/1987). **5.** *Aḥdâşü şevre 1955* (San'a 2004).

Neşir: Hemdânî, *Kitâbü'l-İklîl min aḫbâri'l-Yemen ve ensâbi Himyer* (I-II, Kahire 1963-1966; Bağdat 1977-1980; I-II, VIII, X; San'a 2004, 2008), *Şıfatü Cezîreti'l-ʿArab* (Beyrut 1394/1974; Riyad 1974, 1977), *Kitâbü Ḳaṣîdeti'd-dâmiġa* (Kahire 1978); Umâre el-Yemenî, *Târîḫu'l-Yemen el-müsemmâ el-Müfîd fî aḫbâri Sanʿa ve Zebîd* (Kahire 1967, 1976; Dımaşk 1979); İbnü'd-Deyba', *Kitâbü Ḳurreti'l-ʿuyûn bi-aḫbâri'l-Yemeni'l-meymûn* (I-II, Kahire 1971-1977); İsâ b. İbrâhim er-Rebî', *Niẓâmü'l-ġarîb fi'l-luġa* (Dımaşk 1400/1980); Muhammed b. Sâlih b. Hasan el-İsâmî es-San'ânî, *Mesâlikü'l-ebṣâr fî memâliki'l-emṣâr* (Beyrut 1985); Muhammed b. Hasan ez-Zemârî el-Himyerî, *Ḥayâtü'l-İmâm eş-Şevkânî: Kitâbü't-Tikṣâr fî cîdi zamâni ʿallâmeti'l-eḳālîm ve'l-emṣâr Şeyḫi'l-İslâm Muḥammed b. ʿAlî eş-Şevkânî* (San'a 1411/1990); Muhammed b. Yûsuf el-Cenedî, *es-Sülûk fî ṭabaḳāti'l-ʿulemâ' ve'l-mülûk* (San'a 1414/1993, 1416/1995); İbn Mâlik el-Hammâdî, *Keşfü esrâri'l-Bâṭıniyye ve aḫbâri'l-Ḳarâmiṭa* (San'a 1994); Süleyman b. Mûsâ el-Eş'arî, *er-Riyâżü'l-edebiyye fî şerḥi'l-Ḥamrâşiyye* (San'a 1999).

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed b. Ali el-Ekvaʿ, *Ṣafḥa min târîḫi'l-Yemeni'l-ictimâʿî ve ḳıṣṣa ḥayâtî*, Dımaşk 1990, I-II; İsmâil b. Ali el-Ekvaʿ, *Hicerü'l-ʿilm ve meʿâḳılüh fi'l-Yemen*, Beyrut 1416/1995, II, 870-874; a.mlf., "el-Ekvaʿ (Muḥammed b. ʿAlî)", *el-Mevsûʿatü'l-Yemeniyye*, Beyrut 1423/2003, I, 369-373; a.mlf., "el-Ekvaʿ, Muḥammed b. ʿAlî b. Ḥüseyin", *Mv.AU*, II, 296-299; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Muʿcemü'l-mü'ellifîne'l-muʿâṣırîn: Vefeyât 1315-1424 (1897-2003)*, Riyad 1425/2004, II, 663; Muhammed b. Fehd el-Harbî, "ʿAllâmetü'l-Yemen ve mü'erriḫuha'l-kebîr el-Ḳāḍî Muḥammed b. ʿAlî el-Ekvaʿ", *el-Mecelletü'ş-şeḳāfiyye*, sy. 1 (1428/2003), http://www.al-jazirah.com/culture/03032003/warak129.htm (26.11.2013).

MAHMUT KELPETİN

ELÇİN, Şükrü
(1912-2008)

Halk edebiyatı araştırmacısı.

6 Kasım 1912'de Manastır vilâyetine bağlı, günümüzde Yunanistan sınırları içinde bulunan Florina kasabasında doğdu. Babası Murat Bey, Germiyan'dan (Kütahya) Rumeli'ye giden ordu mensubu Çelenkoğlu ailesinden, annesi Ayşe Hanım, Konya Karaman'dan Rumeli'ye geçen askerlerden Küçük Hâfız Bey sülâlesindendir. Lozan Antlaşması'ndan sonra 1924'te Yunanistan'dan mübadil olarak getirilen Türkler arasında yer alan Elçin'in ailesi önce Manisa'nın Kula kasabasına iskân edildi; daha sonra Turgutlu'ya yerleşti.

Şükrü Elçin, Türkiye'ye gelince düzenli bir öğrenim görerek ilk, orta ve lise tahsilini tamamladı. 1935'te İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne girdi. 1939 yılında buradan ve Yüksek Öğretmen Okulu'ndan mezun oldu. Sivas (1939-1940) ve Denizli (1941-1944) liselerinde, Ankara Erkek Teknik Öğretmen Okulu'nda (1944-1951) edebiyat öğretmenliği yaptı. Bu yıllarda Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde Pertev Naili Boratav'ın danışmanlığında *Kitâbî-Mensur, Realist İstanbul Halk Hikâyeleri* adlı teziyle doktorasını tamamladı (1944). Ardından iki yıllığına Paris'e gönderildi. Sorbon Üniversitesi Yüksek Tetkikler Okulu'nda André Varangac'ın folklorla ilgili derslerini takip etti. 1951'de yurda döndü. Ankara Kız Lisesi'nde iki aylık öğretmenlikten sonra Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu Türk Kültür Eserleri Bürosu'nda sekreter olarak görevlendirildi. Bir süre Ankara Atatürk Lisesi ve Maarif Koleji'nde görev yaptı. 1958'de Gazi Eğitim Enstitüsü edebiyat öğretmenliğine tayin edildi. 1962'de *Anadolu Köy Orta Oyunları (Köy Tiyatrosu)* adlı teziyle doçent oldu. 1964'te Hacettepe Üniversitesi'nde görev aldı. Burada ilk yıllar Türkçe-kompozisyon dersleri verdi. Ardından Sosyal ve İdarî Bilimler Fakültesi'nde Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü kurdu, bölümün ilk başkanlığını yaptı (1969); aynı yıl profesörlüğe yükseltildi. Londra ve Viyana kütüphanelerinde Türkçe yazma eserler üzerine incelemeler yapmak için 1971-1972 ve 1974 yıllarında yurt dışında bulundu. 13 Temmuz 1982'de yaş haddinden emekliye ayrıldı. Hacettepe Üniversitesi'nde Türkçe dersleri koordinatörlüğü görevini yürüttü. 27 Ekim 2008 tarihinde öldü, cenazesi Ayvalık'a götürülerek buradaki aile mezarlığına defnedildi. Şükrü Elçin, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün başkanlığını yapmış (1975-2006), Başbakanlık Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yüksek Kurulu üyesi olarak bir dönem hizmet vermiştir (1983-1993). Yazı işleri müdürü ve imtiyaz sahibi olarak *Türk Kültürü* ve *Türk Kültürü Araştırmaları* gibi dergilerin düzenli yayımlanmalarını sağlamış, Türk kültürüne ve özellikle Türk halk edebiyatına yaptığı hizmetlerden dolayı birçok ödül almıştır.

Şükrü Elçin

Eserleri. 1. *Kerem ile Aslı Hikâyesi* (Ankara 1949, 2000). Hocası M. Fuad Köprülü'ye takdim ettiği lisans tezidir. **2.** *Anadolu Köy Orta Oyunları: Köy Tiyatrosu* (Ankara 1964, 1977). Elçin'in bu doçentlik tezi kendi alanında ilk eserdir ve önemli bir boşluğu doldurmuştur. **3.** *Türk Bilmeceleri* (İstanbul 1970). **4.** *Çocuklarımıza Şiirler* (Ankara 1974). **5.** *Ali Ufkî: Hayatı, Eserleri ve Mecmûa-i Sâz ü Söz* (tıpkıbasım, İstanbul 1976; Ankara 2000). **6.** *Halk Edebiyatı Araştırmaları* (Ankara 1977, I-II, 1988). Elçin'in dergilerde yayımlanan Türk halk edebiyatının çeşitli konularıyla ilgili araştırma ve incelemelerinden oluşmuştur. **7.** *Halk Edebiyatına Giriş* (Ankara 1981). Yayımlandığı yıllarda Türk halk edebiyatı alanında yeterli kaynak eserlerin bulunmamasından dolayı Elçin'in bu eseri büyük ilgi görmüştür. Elçin eserinde halk edebiyatı içinde yer alan ürünleri önce nazım ve nesir olarak ayırıp gruplandırarak ele almış, bunlar hakkında akademik bir hassasiyetle bilgi vermiştir. 1984 yılında esere Türkiye İş Bankası tarafından halk bilimi büyük ödülü verilmiştir. **8.** *Gevherî Divânı: İnceleme-Metin-Dizin-Bibliyografya* (Ankara 1984). Gevherî üzerinde yapılmış en kapsamlı çalışmadır. **9.** *Âşık Ömer* (Ankara 1987). **10.** *Türk Edebiyatında Tabiat* (Ankara 1993). **11.** *Türk Edebiyatında Ağıtlar: Çukurova Ağıtları İnceleme-Metin* (Ankara 2001). Bu eserde ağıt kavramı, ağıdın diğer türlerle olan münasebeti, Türk dünyasında ağıtlar, ağıtlar üzerine yapılan çalışmalar ve Çukurova ağıtları etraflıca ele alınmıştır. Elçin'in diğer bazı eserleri de şunlardır: *Folklor ve Halk Edebiyatının Millî Birliğin Oluşmasındaki Rolü* (Ankara, ts.), *Türkiye Türkçesinde Mâniler* (Ankara 1990), *Akdeniz'de ve Cezayir'de Türk Halk Şairleri* (Ankara 1988) (geniş bilgi için bk. Özarslan, Tan). Şükrü Elçin'le ilgili bir armağan kitabı hazırlanmıştır (Ankara 1983).

BİBLİYOGRAFYA :

Şükrü Elçin Armağanı, Ankara 1983, s. XV-XXII; Nail Tan, "Türk Dili ve Edebiyatı Öğretim Üyesi, Şair, Yazar Prof. Dr. Şükrü Elçin", *TDİ.*, sy. 684 (1984), s. 615-620; Metin Özarslan, "Prof. Dr. Şükrü Elçin'in Eserlerinin Bibliyografyası", *TKA*, XXIX/1-2 (1993), s. X-XXX; Gülin Öğüt Eker, "Prof. Dr. Şükrü Elçin: Hayatı ve Eserleri", *Millî Folklor*, sy. 52, Ankara 2001, s. 6-9; "Kaybettiklerimiz: Prof. Dr. Şükrü Elçin (1912-2008)", *a.e.*, sy. 80 (2008), s. 92; "Elçin, Şükrü", *TDEA*, III, 20.

NURETTİN ALBAYRAK

ELFÂ HÂŞİM
(ألفا هاشم)

Ebû Abdillâh Muhammed el-Hâşimî b. Ahmed b. Saîd b. Osmân el-Fûtî es-Sûdânî el-Medenî
(1866-1931)

Batı Afrikalı Ticâniyye şeyhi.

Biyografisini yazan talebesi Muhammed Hâfız b. Abdüllatîf 1280'de (1863), halifesi Muhammed Meczûb Müddessir el-Haccâz ise 1283'te (1866) doğduğunu kaydeder. Muhammed Hâfız doğum yerini bugün Mali sınırları içinde kalan Segu Sikoro, Haccâz Senegal'deki Diyâvârâ (Diawara / Jawara) (Seesemann, *The Encyclopaedia of Islam Three*, fas. 1, s. 77-78), D.

Robinson, Güneybatı Senegal'de Nioro (*La Tijāniyya*, s. 110), Abdüssamed Gāzî, Senegal'in kuzeydoğusunda Futa Toro bölgesindeki Halvâr (*Tecelliyâtü'l-iʿtiḳād*, s. 151) olarak kaydeder. Tanınmış bir ulemâ ve yönetici ailesine mensuptur. Elfâ, Batı Afrika'da yüksek seviyedeki müslüman âlimlere verilen bir unvandır. Dedesi Kādiriyye tarikatına mensup bir âlimdi. Babası ve küçük amcası el-Hâc Ömer Tâl, Ticâniyye tarikatının pîri Ahmed et-Ticânî'nin halifesi Muhammed Hâfız el-Alevî eş-Şinkîtî'nin "mukaddem"i idi. Amcası aynı zamanda, günümüzde Mali Cumhuriyeti'nin kurulduğu yukarı Senegal ve Nijer nehri arasındaki topraklarda yarım yüzyıl kadar hüküm süren Tekrûr (Tukolor) İslâm Devleti'nin kurucusu idi.

Elfâ Hâşim, ilk eğitimini aile ortamında aldı, Kur'an'ı ezberledi. Daha sonra Orta Nijer bölgesinde çeşitli yerleri dolaştı. Bir ara Fas'a giderek tasavvufa ve Mâlikî fıkhına dayalı geleneksel medrese eğitimini tamamladı. Amcası el-Hâc Ömer ile onun ardından 1890'lara kadar devleti idare eden büyük oğlu Ahmed el-Kebîr'den icâzet aldı. Ahmed el-Kebîr'in başdanışmanı Saîd Celiyâ Ture'den Segu'da ders okudu. Ahmed el-Kebîr'in hükümdarlığı sırasında müftü olarak görev yaptı. Bölgenin Fransız sömürge yönetimi altına girmesi ve ardından Tekrûr Devleti'nin başşehri Segu'nun işgal edilmesi üzerine (1891) devletin son merkezi olan Bandiagara'ya gitti. Bazı amcaları ile onların oğulları orada kalıp sömürge yönetimi altında hayatlarını sürdürürken Elfâ Hâşim, kâfir idaresinde yaşamanın doğru olmadığını ileri sürerek Ahmed el-Kebîr'le birlikte diğer İslâm topraklarına hicret etti. Uzun süre çeşitli yerleri dolaştıktan sonra yerleştiği Sokoto (bugünkü Nijerya'nın kuzeyi), 1903'te Burmi savaşının ardından İngiliz sömürgesi haline gelince Sudan üzerinden Mekke'ye ulaştı (1905). Burada Fâlih b. Muhammed ez-Zâhirî ve Ahmed b. İsmâil el-Berzencî gibi âlimlerden icâzet aldı. Mescid-i Harâm'da ders verdi. 1907'de Medine'ye yerleşti. Burada açtığı zâviyede Batı Afrika'dan gelen mürid ve ziyaretçilerin eğitimiyle ilgilendi. Mescid-i Nebevî'deki ders halkası yanında evindeki özel derslerde birçok öğrenci yetiştirdi. Hasan b. Muhammed el-Meşşât, Hüseyin b. Abdullah Bâ Selâme, Muhammed b. Muhammed el-Hacûcî, Abdurrahman b. Yûsuf el-İfrîkî, Abdurrahman b. Zeydân, Abdullah b. İdrîs el-Alevî el-Fudaylî, Muhammed Hâfız b. Abdüllatîf et-Ticânî, Saîd b. Sıddîk el-Fûtî, Muhammed Hüseyin Zeydân, Ömer b. Abdülmuhsin el-Kürdî el-Kûrânî bunlardan bazılarıdır. Suûdî hânedanının Hicaz'da hâkim olmaya başladığı 1920'li yıllarda Vehhâbî âlimlerine karşı tasavvufu ve tarikatları savununca şiddetli hücumlara mâruz kaldı. Buna rağmen ilmî yetkinliğinin Kral Abdülazîz tarafından takdir edildiği ve şûra meclisine üye seçildiği belirtilir. Bugün tarikatın sadece Batı Afrika'da değil Sudan ve özellikle Endonezya başta olmak üzere Güney Asya silsilelerinde de adı geçen Elfâ Hâşim, Ömer b. Ebû Bekir b. Osman es-Salgavî el-Kenevî (İmam İmoru, Umaru Krakye; Gana), el-Hâc Ahmed Dem (Senegal), Muhammmed Meczûb Müddessir el-Haccâz (Sudan), Ali et-Tayyib (Mısır), Elfâ Nûhu (Kano / Nijerya) gibi halifeler tayin ederek faaliyetlerini sürdürdü. Evrad telkin etmek üzere Medine'de kadınlardan da mukaddem tayin etti. Bunlardan biri sürekli "Allah hay" diye zikrettiği için "Billâhi Hay" lakabıyla anılır (Atîk, s. 42-43). Talebesi Muhammed Hâfız hocasının 31 Mart 1931, halifesi Haccâz 19 Mart 1932, Gāzî 30 Mart 1931 tarihinde Medine'de vefat ettiğini kaydeder. Kendisinden sonra tarikat Hicaz'da İbrâhim Halîl ve ardından Ahmed b. Abdurrahman el-Katâgumî tarafından sürdürülmüştür.

Tasavvufî kişiliği yanında görüşleri ve fetvaları ile çağdaşlarının takdirini kazanan Elfâ Hâşim gerek memleketinde sömürge güçlerine karşı verdiği mücadele, gerekse Hicaz'a gittikten sonra Medine'de hac ve tahsil için gelen Batı Afrikalılar'a yönelik faaliyetleri sebebiyle Fransız ve İngiliz yöneticilerin dikkatini çekmiştir. İngiliz sömürge yöneticilerinin, Nijerli Fûlânîler'i Sudan Mehdîsi'nin haleflerine tâbi olmaktan vazgeçirmeye yönelik fetvasından dolayı Elfâ Hâşim'i Mehdî'ye ve Mısır milliyetçiliğine karşı kendilerinin bir müttefiki olarak gördükleri (Paden, s. 85), Mehdî'nin tesirini kırmak amacıyla Medine'de iken onu davet ettikleri ve Elfâ'nın da Sudan Ticânîleri arasındaki bağları güçlendirmek amacıyla bu daveti kabul ederek 1920'lerde Sudan'a gittiği (Seesemann, *La Tijāniyya*, s. 401-402), Mali'deki nüfuzundan dolayı Fransız sömürge yöneticilerinin ise hacca gönderdikleri bazı okul öğretmenleri vasıtasıyla Elfâ Hâşim'in Medine'deki faaliyetlerini izledikleri kaydedilir (Robinson, s. 111). Muhammed Meczûb Müddessir el-Haccâz *Târîḫu'ş-Şeyḫ Elfâ Hâşim el-Fûtî* adıyla bir eser kaleme almıştır (Hartum 1351/1932).

Eserleri. Elfâ Hâşim bazı fıkhî konulara dair eser ve risâleler, Fûlânî ensâbı, Arap dili, Hz. Peygamber ve Ahmed et-Ticânî'nin methine dair kasideler yazmış, tasavvufa ve özellikle Ticâniyye'ye yöneltilen eleştirilere cevap vermiştir. Eserlerinin büyük kısmı yazma halinde olup vefat ettiğinde Mekke'den gelen Ali Kütübî adlı bir kişinin bunları kendi imkânlarıyla bastırmak üzere alıp götürdüğü, ancak Kahire'de basımını gerçekleştiremeden vefat ettiği, dolayısıyla eserlerin âkıbeti hakkında bilgi bulunmadığı, özel kütüphanesinin de ölümünden sonra Medine'de satıldığı kaydedilmektedir (Kütübî, bk. bibl.). Belli başlı eserleri şunlardır: *İmtâʿü'l-aḥdâḳ ve'n-nüfûs bimuṭâlaʿati aḥkâmi evrâḳi'l-fülûs* (kâğıt paranın hangi durumda zekâta tâbi olacağına dairdir; Muhammed b. Ahmed Bekrî Şettâ'nın *el-Ḳavlü'l-munaḳḳahü'l-mażbûṭ fî cevâzi't-teʿâmül ve vücûbi'z-zekât fîmâ yeteʿallaḳ bi-varaḳi'n-navṭ* adlı eseriyle birlikte *Risâletân fî evrâḳi'n-nüḳūd* adıyla, Hartum 1351/1932), *Taʿrîfü'l-ʿaşâ'ir ve'l-ḫullân bi-şuʿûbi ve ḳabâ'ili'l-Füllân* (Mekke 1354/1936), *Ḫayrü'l-medâ'iḥ fi'l-Muṣṭafâ zi't-tîbi'l-fâ'iḥ* (Kahire, ts. [Dâru tıbâati's-sâdeti'l-eşrâfi't-Ticâniyye]), *el-Ḳaṣîdetü'l-bâ'iyye* (Paris Bibliotheque Nationale, nr. 5666), *İfâdetü ehli't-tenvîr bimâ ḳīle mine't-tafṣîl fi't-taṣvîr* (Mektebetü Mekkete'l-mükerreme, Fetâvâ, nr. 46), *el-Ḳaṣîdetü'd-dâliyye* (noktasız harflerle yazılan bir na't olup "Mühmele" diye de anılır), *Reǧā'ibü'l-muḥtâcîn ʿalâ ṭarîḳati't-Ticâniyyîn, Silâḥu't-Ticâniyyîn fi'r-red ʿale'l-muǧteribîn ve'l-muʿterizîn, el-Ḳaṣîdetü's-seniyye fî medḥi ṣâḥibi'l-ḫatmiyye, Taḥrîkü'l-fikr ile'l-müfâḍale beyne'l-ʿilmi ve'ẕ-ẕikr, Risâle fi'l-ǧavş ve'l-aḳṭâb ve'l-vezîreyn ve mefâtîḥi'l-künûz, Risâletü fehâli'n-naẓar fîmâ câ'e fi'l-mehdî el-muntaẓar, Risâle fî cevâbi'l-esʾileti'l-erbaʿate ʿaşer fi'ṭ-ṭarîḳati't-Ticâniyye, Hediyyetü'l-ḫalef* (Elfâ Saîd el-Fûtî'nin biyografisine dairdir), *İbdâ'ü'l-ḫilâf fî cevâzi beyʿi muʿaṭṭali'n-nefʿ min ʿaḳāri'l-evḳāf, el-Ecvibetü'l-Ḥâşimiyye ʿani'l-esʾileti'l-Medeniyye, Kitâb fî Aḥkâmi'l-hicre ve aḥkâmi müvâlâti'l-küffâr, Kitâb fî Taḥrîmi rücûʿi'l-muhâcir ʿan hicretihî, Risâletü cevâbi'l-müşâcir fî menʿi müvâreşeti ġayri'l-muhâcir, İfâdetü ḥizbi'l-ġaffâr bi't-tefâsîli'l-meẕkûre fî muʿâmeleti'l-küffâr, Refʿu'l-ḥarec ve'l-meşaḳḳa bi-ibâhati't-taṭlîḳ li-ḫavfi'z-zinâ ev ʿademi'n-nafaḳa, Risâletü nûri'l-mişkât fî tebyîni mâ ḳīle fî naḳli'z-zekât, Risâle fî cevâzi taḳlîdi küllin mine'l-eʾimme-*

ti'l-müctehidîn, Risâle fi'l-cevâb ʿan selâşeti esʾiletin fî ḥükmi cemʿi'ẕ-ẓuhri ve'l-ʿaṣri li-ġayri seferin ve lâ ʿöẕrin, Şerḥu'l-Âcurrûmiyye bi'l-emşileti'l-Ḳurʾâniyye ve'l-ḥadîşiyye, Manẓûme fî esmâʾillâhi'l-ḥüsnâ, Kitâb fî İşbâti İslâmi ecdâdi'n-Nebî, el-Ḳavâʿid ve'l-ʿaḳāʾidü'l-yaḳīniyye ve mühimmâtü'l-fevâʾidi'd-dînîyye, Manẓûme fî esmâʾi süveri'l-Ḳurʾân, Taḳrîbü'l-meʿânî fî taḥrîci eḥâdîşi Cevâhiri'l-meʿânî, Fetḥu'l-muġīs fî ʿilmi'l-ḥadîş. Ebû Bekir Atîk, Elfâ Hâşim'in *Manẓûme fî şühedâʾi Uḥud* adlı kasidesini *İtḥâfü (İrşâdü)'l-aḥibbâʾ bi-ẕikri vaḳʿati Uḥud ve men kâne bihâ mine'ş-şühedâ* adıyla şerhetmiş ve aynı konuda yazdığı şiiriyle birlikte (Kahire 1371/1952, *Fetḥu'l-aḥad*'la birlikte; Kano 1380/1960), ayrıca aynı kasideyi bazı ilâvelerle mezcedilmiş olarak *Fetḥu'l-aḥad fi't-tevessül bi-bâḳī şühedâʾi Uḥud* adıyla neşretmiştir (Kahire 1381/1961).

BİBLİYOGRAFYA :

Jamil M. Abun-Nasr, *The Tijāniyya*, London 1965, s. 142-143, 160; Ebû Bekir Atîk b. Hıdır et-Ticânî, *Refʿu'l-iʿtirāz ve'l-melâm ʿammen ḳadde'l-mer'ete li-telḳīni virdi ḫâtemi'l-aʿlâm (Mecmûʿatü ifâdeti'l-mürîd bi-şerâʾiṭi virdi şeyḫine's-sedîd* içinde), Kahire 1391/1971, s. 42-43; J. N. Paden, *Religion and Political Culture in Kano*, Berkeley 1973, s. 74, 81, 84-87, 100, 106, 107, 117, 139, 197; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), VI, 22; L. Brenner, *West African Sufi*, London 1984, s. 26, 45, 128; Enes Ya'kūb Kütübî, *Aʿlâm min arżi'n-nübüvve*, Medine 1414/1993, s. 206-213; J. O. Hunwick, *Arabic Literature of Africa: The Writings of Central Sudanic Africa*, Leiden 1995, II, 252, 261, 265, 288, 291, 293, 294, 575; a.mlf., *Arabic Literature of Africa: The Writings of Western Sudanic Africa*, Leiden 2003, IV, 223-225; R. Loimeier, *Islamic Reform and Political Change in Northern Nigeria*, Evantson 1997, s. 26-28, 38; D. Robinson, "Between Hashimi and Agibu", *La Tijāniyya: Une confrérie musulmane à la conquête de l'Afrique* (ed. J.-L. Triaud – D. Robinson), Paris 2000, s. 105-106, 108, 109-112, 116; a.mlf., *Sociétés musulmanes et pouvoir colonial français au Sénégal et an Mauritanie: 1880-1920* (trc. H. Tourneux), Paris 2004, s. 241-243; R. Seesemann, "The History of the Tijāniyya and the Issue of Tarbiya in Darfur (Sudan)", *La Tijāniyya: Une confrérie musulmane à la conquête de l'Afrique*, s. 401-402, 431; a.mlf., "Alfā Hāshim Muḥammad al-Hāshimī", *The Encyclopaedia of Islam Three*, Leiden 2010, fas. 1, s. 77-79; Sulemana Mumuni, "A Survey of Islamic Non-Governmental Organisations in Accra", *Social Welfare in Muslim Societies in Africa* (ed. H. Weiss), Stockholm 2002, s. 143; Mohammad Saani Ibrahim, *The Tijâniyya Order in Tamale, Ghana: Its Foundation, Organization and Role* (yüksek lisans tezi, 2002), McGill University, Institute of Islamic Studies, s. 34; Muhammed b. Alevî b. Abbas el-Mâlikî, *Fihristü'ş-şüyūḫ ve'l-esânîd*, [baskı yeri yok] 1423/2003, s. 300; N. Samwini, *The Muslim Resurgence in Ghana Since 1950: Its Effects Upon Muslims and Muslim-Christian Relations*, Berlin 2006, s. 69-70; Zekeriyyâ b. Abdullah Bilâ, *el-Cevâhirü'l-ḥisân fî terâcimi'l-fużalâʾ ve'l-aʿyân min esâtize ve ḫullân* (nşr. Abdülvehhâb İbrâhim Ebû Süleyman – M. İbrâhim Ahmed Ali), Riyad 1427/2006, I, 315; II, 465, 494; Abdüssamed Gāzî, *Tecelliyâtü'l-iʿtiḳād ve'l-intiḳād fi't-taṣavvufi'l-Maġribî: Ḳırâʾe fî tecribeti'l-ʿAllâme Aḥmed Sükeyric*, Rabat 1433/2012, s. 151, 152-153; Yunus Dumbe, *Islamic Revivalism in Contemporary Ghana*, Stockholm 2013, s. 32, 34, 36; Muhammed er-Râdî Kennûn el-Hasenî, *el-Fihrisü'ş-şâmil li-mü'ellefâti't-ṭarîḳati't-Ticâniyye*, Rabat, ts. (Dârü'l-emân), s. 7, 40, 57; Al-Amin Abu-Malga, "The Patterns of the Settlement of the West African Immigrant Communities in the Sudan during the First Decades of the 20th Century", *Sudan Notes and Records*, VI (2007), s. 138, 142, 148; Âdem Bambâ, "el-Hicre fî vâḳıʿi'l-memâliki'l-İslâmiyye fî ġarbi İfrîḳıyâ", *Ḳırâʾât İfrîḳıyye*, sy. 7, London 1432/2011, s. 32-33; Ahmed b. Abdülazîz Binabdullah, *ʿUlemâʾü't-ṭarîḳati't-Ticâniyye bi'l-Maġribi'l-aḳṣâ*, http://www.abdelazizbenabdallah.org/Oeuvres/docs/3olamaeAtarikaTijania.pdf, s. 2, 5, 31, 44, 79; "Elfâ Hâşim (1283-1349/1866-1930)", *Muʿcemü'l-bâbiṭîn li-şuʿarâʾi'l-ʿArab fi'l-ḳarneyni't-tâsiʿ ʿaşer ve'l-ʿişrîn*, http://www.almoajam.org/poet_details.php?id=1217 (18.03.2015); "ʿÂlimü'l-Medîneti'l-münevvere ve şeyḫu'z-zâviyeti't-Ticâniyye bihâ eş-Şeyḫ Elfâ Hâşim el-Fûtî", http://www.atijania-online.com/vb/showthread.php?t=508 (18.03.2015).

AHMET ÖZEL

ELISSÉEFF, Nikita
(1915-1997)

Rus şarkiyatçı.

Petrograd'da (Saint Petersburg) büyük bir tüccar ailesinin çocuğu olarak doğdu. Japon ve Çin dilleriyle kültürleri uzmanı Serge Elisséeff'in oğludur. Annesi Véra ise matematikçidir. Baba ve annenin Nikita ve ağabeyi Vadime üzerinde, ilmî çalışmalara yönelmelerinde ve Avrupa dışı medeniyetlere olan ilgilerinin artmasında önemli etkisi olmuştur. Paris'te büyüyen Nikita, orta öğrenimini Condorcet Lisesi'nde tamamladı. Ardından Ecole Nationale des Langues Orientales Vivantes'ta Arap dili okudu. Burada Fransız şarkiyatçısı Régis Blachère'in danışmanlığında "Thèmes et motifs des 1001 nuits" başlıklı bitirme tezini hazırladı (1939). Ayrıca Ecole Pratique des Hautes Etudes'e devam ederek Jean Sauvaget'den epigrafi, mimari ve müslüman Doğu tarihi dersleri aldı. Sorbonne Üniversitesi'nde Latince ve Yunanca bölümünü bitirdi (1944). Babası Serge'nin Amerika'da Harvard Üniversitesi'nde ders verdiği 1939-1945 yılları arasında Paris'te kalan Nikita, yüksek öğrenimine devam ederken ağabeyi Vadime ve Condorcet Lisesi yıllarından beri en yakın arkadaşı olan Robert Mantran ile birlikte Nazi işgalcilerine karşı aktif mücadele verdi. 1936'da bu amaçla kurulan Antik Tiyatro Topluluğu'nda yer aldı, Almanlar'la çatışmalara katıldı ve büyük başarı gösterdi. Nitekim kendisine Naziler'le çatışmalardaki başarısından dolayı Légion d'Honneur nişanı verildi.

Nikita Elisséeff, II. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Robert Mantran'la birlikte Institut Français des Etudes Arabes de Damas'ta görevlendirildi. Nisan 1945'te Dımaşk'a ulaşan iki arkadaş Jean Sauvaget'den Arap ve Osmanlı epigrafisi okudu. Bunlar hocalarının refakatinde Dımaşk'ın eski mahallelerini, enstitü müdürü M. Henri Laoust'un refakatinde Suriye'yi gezdiler. Bu sırada Mantran, Osmanlı tarihine yönelirken Nikita çalışma alanı olarak Ortaçağ Ortadoğu Arap dünyasını seçti. Ancak iki arkadaş eski merkezi Azem Sarayı'nın harem kısmı olan enstitüde fazla kalamadı. Fransız-Suriye ilişkilerinin bozulması üzerine Lübnan'a geçip 1945 sonbaharında İstanbul'a gittiler. Fransa-Suriye arasındaki ilişkiler düzelince Şam'a döndüler (1946). Akademik çalışmalarını Suriye'nin kentsel tarihi üzerinde yoğunlaştıran Nikita kısa sürede kendini Suriyeliler'e sevdirdi, özellikle ülkesinin tarihi ve Suriye şehirlerindeki tarihî eserlere büyük ilgi duyan Hâlid Muâz gibi aydınlarla yakın ilişki kurdu. 1950 yılında, 1946'da Azem Sarayı'ndan Şam'ın Bağdat Bulvarı'ndaki özel binasına taşınmış olan Institut Français des Etudes Arabes de Damas'ta genel sekreterlik görevine getirildi. 1956'da müdür yardımcılığına tayin edildi ve bu görevini on yıl yürüttü. Enstitünün müdürü M. Henri Laoust, aynı zamanda Lyon Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Arap Dili ve Medeniyeti Kürsüsü'nde görevli olduğundan mesaisini iki görevi arasında taksim etmişti. Dımaşk'a gelip iki veya üç ay kaldıktan sonra Lyon'a dönüyordu. Lyon'da bulunduğu sırada kendisine vekâlet eden Nikita, nezaketi ve cesareti sayesinde enstitünün karşılaştığı bazı sıkıntıları aşmayı başardı. Nitekim 1956'da Süveyş krizi sebebiyle Fransız-Suriye ilişkilerinin tekrar bozulması üzerine Fransızlar'ın Suriye'den ayrılmak zorunda kaldığı günlerde Institut Français des Etudes Arabes de Damas'ın çok zengin kütüphanesini konsolosluk binasına taşımak suretiyle kurtardı. Olaylar sırasında Suriye'yi son terkeden Fransız öğretim üyelerinden biri oldu ve ailesiyle birlikte Beyrut'a gitti. Ancak Nikita, Suriye'deki aydınların kendisine duyduğu güven sayesinde Suriye-Fransa arasındaki diplomatik ilişkilerin normalleşmesinden

önce Dımaşk'a döndü. Bu yıllarda Nûreddin Mahmud Zengî'nin hayatını incelemeye karar verdi. Institut Français tarafından çıkarılan, kendisinin de ilim heyetinde yer aldığı *Bulletin d'Etudes Orientales*'de Nûreddin Mahmud Zengî'nin yaptırdığı eserler, onun zamanında Dımaşk'ın topografisi ve ekonomisi üzerine makaleler yayımladı. Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir'in tarihinin Dımaşk'ın coğrafî konumuyla ilgili bölümünü *La description de Damas d'Ibn ʿAsākir* adıyla Fransızca'ya çevirdi. 1956'dan itibaren Lyon Üniversitesi'nde ders vermeye başladı. Dımaşk'taki son yıllarında akademik kariyerinin en önemli ürünü sayılan, Nûreddin Mahmud Zengî üzerindeki çalışmasını hazırlamaya başladı. 1966'da, uzun süredir her işiyle ilgilendiği Institut Français'nin müdür yardımcılığı görevinden ayrıldı. Aynı yıl içinde, yirmi seneden fazla kaldığı Suriye'den Fransa'ya döndü ve sonraları Université Lumière-Lyon II adını alan Lyon Üniversitesi'ndeki görevine devam etti.

Bu yıllarda Sorbonne Üniversitesi'nde Henri Laoust danışmanlığında yürüttüğü, *Nūr ad-Dīn: un grand prince musulman de Syrie au temps des croisades (511-569 H./1118-1174)* başlığını taşıyan doktora tezini tamamladı ve doktor unvanını aldı (1968). 1969'da Lyon Üniversitesi'nde İslâm dünyası tarihi ve arkeolojisi alanında profesörlük kadrosunda çalışmaya başladı, 1984 yılında emekli oluncaya kadar bu görevini sürdürdü. Çok sayıda talebe yetiştiren ve otuzdan fazla tez yöneten Nikita 25 Kasım 1997 tarihinde Lyon'da öldü. Nikita Elisséeff, öğretim üyeliğinin yanı sıra Yakındoğu üzerine önemli bilimsel araştırmaların yapıldığı Interuniversitaire d'Histoire et d'Archéologie Médiévales de l'Université Lumière-Lyon II araştırma merkezinin başkanlığını ve Gaston Wiet'den sonra *Répertoire chronologique d'épigraphie Arabe*'ın yöneticiliğini üstlendi.

Eserleri. 1. *Thèmes et motifs des mille et une nuits* (Beyrut 1949). Bitirme tezi olarak hazırlanan eser binbir gece masalları konusuna bir giriş niteliğindedir. **2.** *l'Islamologie en U.R.S.S. d'après un ouvrage récent* (Dımaşk 1957). **3.** *La description de Damas d'Ibn 'Asākir (historien mort à Damas en 571/1176)* (Dımaşk 1959). Ebü'l-Kāsım İbn Asâkir'in *Târîḫu medîneti Dımaşḳ*'ının Şam'ın coğrafî konumuyla ilgili bölümünün Fransızca tercümesidir. **4.** *Nūr ad-Dīn: un grand prince musulman de Syrie au temps des croisades (511-569 H./1118-1174)*, (I-III, Dımaşk-Beyrut 1967). Nûreddin Mahmud Zengî döneminin bütün yönleriyle ele alındığı kitap bu konuda yapılan en önemli akademik çalışmaların başında gelir. **5.** *L'orient musulman au moyen âge 622-1260* (Paris 1977; Ar. trc. Mansûr Ebü'l-Hasan, *eş-Şarḳu'l-İslâmî fi'l-ʿaṣri'l-vasîṭ*, Beyrut 1406/1986). Asr-ı saâdet, Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler ve Abbâsîler'le Eyyûbîler'in yıkılışına kadar doğu İslâm dünyasında kurulan diğer müslüman devletler, Selçuklular ve Zengîler dönemini içine alır.

Makaleleri: Bazı makaleleri şunlardır: "Bibliographie des publications de I. I. Kratchkovski (1936-1946)" (*BEO*, XII [1947-1948], s. 61-75); "Les monuments de Nūr ad-Dīn, inventaire, notes archéologiques et bibliographiques" (*BEO*, XIII [1949-51], s. 5-43); "La titulature de Nūr ad-Dīn d'après ses inscriptions" (*BEO*, XIV [1952-54], s. 155-196); "Corporations de Damas sous Nūr ad-Dīn, matériaux pour une topographie économique de Damas au XIIe siècle" (*Arabica*, 3, 1956, s. 61-79); "l'Œuvre scientifique de l'Institut Français de Damas (1930-1960)" (*BEO*, XVI [1960], s. 101-118); "Damas à la lumière des théories de Jean Sauvaget" (*The Islamic City* [nşr. A. H. Hourani – S. M. Stern], Oxford 1970, s. 157-177); "Physical Lay-out" (*The Islamic City* [nşr. R. B. Serjeant], Paris 1980, s. 90-103); "Fizikî Plan", *İslâm Şehri* (trc. Elif Topçugil, İstanbul 1992, s. 121-140); "Régis Blachère (1900-1973)" (*Arabica*, XXII/1 [Leiden 1975], s. 1-5); "Gaston Wiet (1887-1971)" (*JA*, CCLIX/1-2 [1971], s. 1-9); "Reflets de la grande mosqué des omayyedes" (*Damas miroir brisé d'un orient arabe*, ed. Anne-Marie Bianquis – Elizabeth Picard, Paris 1993, s. 34-39); "Le monde arabe" (*XIVe et XVe siècles. Crises et Genesès*, ed. Jean Favier, Paris 1996, s. 541-632). Müellif, ölümünden bir yıl önce hazırladığı bu çalışmasında Kalavun döneminden yıkılışa kadar Burcî Memlükleri devrini incelemiştir. Nikita Elisséeff ayrıca *The Encyclopaedia of Islam*'da (new edition) başta Suriye şehirleri olmak üzere çok sayıda madde yazmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Necîb el-Akīkī, *el-Müsteşriḳūn*, Kahire 1980, I, 378-379; Yahyâ Murâd, *Muʿcemü esmâ'i'l-müsteşriḳīn*, Beyrut 1425/2004, s. 118; T. Bianquis, "Obituaire: Nikita Elisséeff (1915-1997)", *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée*, sy. 83-84, Aix-en-Provence 1998, s. 283-285; a.mlf., "Obitiuary" (trc. Aram Shain), *al-'Usur al-Wusta*, X/1, Chicago 1998, s. 5-7; A. Raymond, "Nikita Elisséeff", *BEO*, L (1998), s. 9-13.

İSMAİL YİĞİT

ELMALI, İbrahim Bedrettin
(1903-1994)

Türkiye Cumhuriyeti'nin sekizinci Diyanet İşleri başkanı.

Antalya'nın Elmalı ilçesinde doğdu. Babası Ali Efendi, annesi Naciye Hanım'dır. Ailesi Saraç Koca Alioğulları lakabıyla tanınır. İlk öğreniminin ardından İstanbul'a giderek Dârülhilâfeti'l-aliyye Medresesi'ne girdi. 1923'te buradan, daha sonra kaydolduğu Dârülfünun İlâhiyat Fakültesi'nden 1928'de mezun oldu. Özlük dosyasındaki bir kayıtta ilk memuriyete başladığı 1935'te Mekteb-i Hukuk'un birinci sınıfına kayıtlı olduğu bilgisi yer almakta, dolayısıyla bir süre Hukuk Fakültesi'ne devam ettiği anlaşılmaktadır. 1927-1931 yıllarında ücretli olarak İstanbul'da Hayderî Hüseyin Dede Camii ve Haseki semtindeki Şirmerd Çavuş Camii müezzinliği, 1931-1932'de İstanbul Sankt Georg Avusturya Lisesi ve Ticaret Okulu ilk kısım vekil öğretmenliği ve 1932-1934 yıllarında İstanbul Beyoğlu Bulgar Okulu yurt bilgisi vekil öğretmenliği görevlerinde bulundu. 1 Mayıs 1934'te askere alındı ve 1 Mayıs 1935'te terhis oldu.

İbrahim Elmalı ilk resmî görevine 19 Aralık 1935'te İstanbul Müftülüğü'nde kâtip olarak başladı. Bu görevde iken 1942'de teğmen olarak tekrar silâh altına alındı ve 1944'te terhis edildi. İstanbul Müftülüğü'ndeki vazifesine dönünce kendi isteğiyle Mayıs 1944'te Vakıflar Umum Müdürlüğü Vakıf Kayıtlar Müdürlüğü Mümeyyizliği'ne tayin edildi. Ardından sırasıyla Başbakanlık Arşiv Umum Müdürlüğü arşiv memurluğu (1944-1945; buradan rahatsızlığını gerekçe göstererek istifa etmişti), Çalışma Bakanlığı birinci mümeyyizliği (1945-1946), Çalışma Bakanlığı Kâğıt İşleri Müdürlüğü birinci sınıf mümeyyizliği (1946-1953) yaptı. 30 Ka-

İbrahim Bedrettin Elmalı

sım 1953 tarihinde Üsküdar müftülüğüne tayin edildi ve 8 Aralık 1961'de İstanbul müftülüğüne getirildi. İstanbul müftüsü iken 15 Haziran 1963 tarihinde başkanlık onayı ile emekliye sevkedildiyse de bu işlem bakan emriyle iptal edildi. 1 Ekim 1965'te Diyanet İşleri Başkanlığı Personel Dairesi başkanlığına getirilen Elmalı, Bakanlar Kurulu'nun 9 Aralık 1965 tarihli kararnâmesiyle Diyanet İşleri başkanlığına tayin edildi. Haziran-Temmuz 1966'da bir heyetle birlikte çıktığı Tunus ve Libya seyahati sırasında seyahat programını tamamlamadan geri çağrılışı halkın büyük tepkisini çekti, dönüşünde havaalanında coşkuyla karşılandı, uzun bir araç konvoyu ile başkanlık binasına kadar kendisine refakat edildi. 17 Aralık'ta başladığı bu görevinden yine Bakanlar Kurulu'nun 11 Ekim 1966 tarihli kararı ile emekliye sevkedildi. Ardından İstanbul (1969-1973) ve Afyon (1973-1977) milletvekili olarak iki dönem parlamentoda bulundu. Daha sonra Finike'ye yerleşip ömrünün geri kalan kısmını burada geçirdi. Hiç evlenmemiş olan Elmalı 5 Aralık 1994'te Finike'de vefat etti ve Finike İlçe Mezarlığı'na defnedildi.

Elmalı yüksek dinî öğrenimini Cumhuriyet döneminde yapmış ilk Diyanet İşleri başkanıdır. Seleflerinden Ahmet Hamdi Akseki ve Ömer Nasuhi Bilmen gibi dinî meselelerde otorite, eser sahibi bir din âlimi olarak değil daha çok bürokrat kişiliğiyle öne çıkmış, görevleri sırasında çalışkanlığıyla, disiplini ve idarî mevzuata vukufuyla temayüz etmiştir. Bir dilekçesinden Arapça ve Farsça bildiği, eski yazıların muhtelif çeşitlerine âşina olduğu, tarihî eserleri ve arşiv kayıtlarını tetkike merakının bulunduğu öğrenilmektedir. Otuzlu yaşlarında iken yakalandığı bir hastalık, bazan aylarca görevinden uzak kalmasına yol açtığı gibi bu durum onu ilmî faaliyetlerden de alıkoymuş olmalıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

DİB Arşivi'ndeki özlük dosyası; Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, Müşterek Kararnameler ve Bakanlar Kurulu Ekleri katalogları; *Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilât Albümü: 1924-1989,* Ankara 1989, s. 23; "Yeni Diyanet İşleri Başkanımız Sayın İbrahim Bedreddin Elmalı", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi,* V/1-2, Ankara 1966, s. 3-6; Ahmet Onay, "Elmalı Hocamızın Ardından", *Diyanet Aylık Dergi,* sy. 49, Ankara 1995, s. 40-41; Mehmet Bulut, "Dönemleri ve Öne Çıkan Hizmetleriyle Diyanet İşleri Başkanları: İbrahim Bedrettin Elmalı (1903-1994)", *a.e.,* sy. 248 (2011), s. 52-55.

MEHMET BULUT

ELMÂLÎ, Mahmûd

Mahmûd b. Muhammed ed-Dâğistânî eş-Şirvânî el-Elmâlî
(1810-1877)

Nakşibendî-Hâlidî şeyhi.

Azerbaycan'da Şirvan'a bağlı Şemâhı şehrinin Elmalı köyünde doğdu. İlk eğitimini memleketinde aldı. Bir müddet Güney Kafkas bölgesinde İlisu Sultanı Dânyâl Han ve onun yakın dostu Hacı Ağabek İlisûyî'nin kâtipliğini yaptı. Muhtemelen Dânyâl Han'ın 1844'te Ruslar'a baş kaldırıp Dağıstanlı mücahid Şeyh Şâmil'in yanında yer alması sırasında Ruslar tarafından Urallar'da Perm şehrine sürüldü (M. M. er-Remzî, II, 400). Perm'de ne kadar kaldığı bilinmemektedir. Daha sonra Kazan'a giderek bir süre orada yaşadığı, bu sırada Nakşibendî-Hâlidî şeyhi Hâşim Yamaşânî'ye intisap ettiği ve onun kızıyla evlendiği belirtilmektedir (Şuayb b. İdrîs el-Bâginî, s. 446). Şeyh Hâşim'in tarikat silsilesi Ziyâeddin Şirvânî ve İsmâil Şirvânî (Kürdemîrî) vasıtasıyla iki ayrı koldan Hâlid-i Bağdâdî'ye ulaşmaktadır. Bazı kaynaklarda Elmâlî'nin Nakşibendî-Hâlidî silsilesine, bugün Azerbaycan sınırları içinde yer alan Alazan vadisindeki Lâleli köyünden Yûnus Lâlelî vasıtasıyla bağlandığı kaydedilmektedir (M. M. er-Remzî, II, 400). Yûnus Lâlelî'nin hilâfet aldığı şeyhler arasında Mahmûd Elmâlî'nin ilk şeyhi Hâşim Yamaşânî'nin de bulunması (Hâlid Seyfullah b. Hüseyin el-Gumûkî, VI. Mektup, s. 35), Elmâlî'nin Şeyh Hâşim'den sonra Şeyh Yûnus'a intisap ederek hilâfet aldığını göstermektedir. Mahmûd Elmâlî'nin Şeyh Yûnus üzerinden silsilesi birkaç yoldan Hâlid-i Bağdâdî'nin halifelerinden Abdullah Mekkî (Erzincânî) ve Hâlidiyye'nin Kuzey Kafkasya'da yayılmasını sağlayan İsmâil Şirvânî'ye ulaşmaktadır. Ayrıca Elmâlî'nin Şeyh Muhammed Yaragî'den de hilâfet aldığı ve onun vasıtasıyla silsilenin İsmâil Şirvânî'ye bağlandığı belirtilmektedir. Mahmûd Elmâlî, şeyhi Yûnus Lâlelî'nin vefatından sonra köyü Elmalı'ya döndü (1279/1862-63). Ardından Aşağı Volga bölgesinde Astarhan (Hacı Tarhan) şehrine gitti, vefatına kadar tarikat faaliyetlerini burada sürdürdü (Nezîr ed-Durgilî, s. 147). M. Kemper onun Astarhan'a Ruslar tarafından sürgün edildiğini söyler (*Daghestan and the World of Islam,* s. 97). Şöhreti Astarhan'da daha da yayılan Elmâlî'ye halkın yanı sıra Çistavlı Muhammed Zâkir ve Astarhanlı Abdülvehhâb Hacıtarhânî gibi âlimler de intisap etti. Şirvan, İlisu, Dağıstan, Aşağı ve Orta Volga bölgelerinde çok sayıda mürid yetiştiren Mahmûd Elmâlî 20 Ocak 1877'de Astarhan'da vefat etti.

Dağıstan'da Şeyh Şâmil'in mürşidi Cemâleddin Gazikumukî ve Abdurrahman Sugûrî gibi şeyhlerin öncülük ettiği Nakşibendiyye-Hâlidiyye'den farklı olarak Mahmûd Elmâlî ve halifelerinin Ruslar'la savaşmaktan ziyade müridleri eğiterek bilinçlendirme yolunu tercih ettikleri belirtilmektedir. Elmâlî'den sonra Volga bölgesinde tarikat faaliyetlerini halifeleri Şeyh Muhammed Zâkir ve Şeyh Abdülvehhâb Hacıtarhânî devam ettirmiştir. Muhammed Zâkir Efendi'nin Kazan Tatarları arasında Hâlidiyye'yi yayan şeyhlerin en etkilisi olduğu vurgulanmaktadır. Ayrıca Elmâlî'nin Azerbaycan'ın kuzeyi ve Dağıstan'ın güneyindeki köylere sekiz halife tayin ettiği kaydedilmektedir. Bu halifelerden Şeyh Cebrâil vasıtasıyla devam edip XXI. yüzyılın başlarına kadar gelen silsile Hâlidiyye'nin Dağıstan silsilesi olarak zikredilmiştir (Hâlid Seyfullah b. Hüseyin el-Gumûkî, neşredenin girişi, s. 9). Şeyh Cebrâil'den sonra halifesi Abdurrahman el-Asevî ve Asevî'nin halifesi Hasan Hilmî el-Kahhî ile (ö. 1937) Hâlidiyye XX. yüzyılın başlarından itibaren Dağıstan'ın merkezinde Avar topraklarında yayılmıştır.

Mahmûd Elmâlî, silsilesine mensup sûfîler tarafından Hâlidiyye'nin Mahmûdiyye kolunun pîri olarak kabul edilir. Nakşibendiyye'de özel bir önem verilen râbıta ve hafî zikir uygulaması Mahmûdiyye kolunda da devam ettirilmekte, hafî zikrin yanı sıra Şâzeliyye tarikatı usulüne göre devran zikri de yapılmaktadır. Günümüzde sürdürülen bu uygulama, ilk defa Şâzeliyye tarikatından da icâzeti bulunan Şeyh Hâlid Seyfullah b. Hüseyin el-Gumûkî tarafından 1915 yılında başlatılmıştır (Hâlid Seyfullah b. Hüseyin el-Gumûkî, XXXIV. Mektup, s. 136, XXXVI. Mektup, s. 140). Sovyetler Birliği'nin dağılmasından (1991) sonra Mahmûd Elmâlî silsilesine mensup şeyh ve âlimler Dağıstan'ın İslâmî eğitim veren kurumlarında önemli roller üstlenmişler, yöneticilerle birlikte Selefî-Vehhâbî anlayışa karşı ciddi mücadeleye girişmişlerdir. Bölgede çıkan İslâmî yayın ve gazetelerin birçoğunun onların kontrolünde olduğu belirtilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Şuayb b. İdrîs el-Bâginî, *Ṭabaḳātü'l-ḫâcegânî'n-Naḳşibendiyye ve sâdâti'l-meşâyiḫi'l-Ḫâlidiyyeti'l-Maḥmûdiyye* (nşr. Abdülcelîl Atâ el-Bekrî), Dımaşk 1417/1996, s. 445-454, 460-463, 469, 481-488; M. M. er-Remzî, *Telfîḳu'l-aḫbâr ve telḳîḥu'l-âşâr fî veḳâ'i'i Ḳazân ve Bulġâr ve mülûki't-Tatâr* (nşr. İbrâhim Şemseddin), Beyrut

1423/2002, II, 400; Nezîr ed-Durgilî, *Nüzhetü'l-ezhân fî terâcimi ʿulemâ'i Dâğıstân* (*Muslim Culture in Russia and Central Asia*, IV içinde), Berlin 2004, s. 147-148; Hâlid Seyfullah b. Hüseyin el-Gumûki, *Mektûbât-ı Ḫâlid Seyfullâh ilâ fuḳarâ'i ehlillâh* (nşr. Abdülcelîl Atâ el-Bekrî), Dımaşk 2005, VI. Mektup, s. 35; XX. Mektup, s. 89, XXXIV. Mektup, s. 136; XXXVI. Mektup, s. 140, ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 9; Hasan Hilmî b. Muhammed el-Kahhî, *Vesâ'ilü'l-mürîd fî resâ'ili'l-üstâẕi'l-ferîd: Mektûbâtü'l-Ḳaḥḥî* (nşr. Abdülcelîl Atâ el-Bekrî), Dımaşk 2005, neşredenin girişi, s. 5; M. Kemper, "Daghestani Shayks and Scholars in Russian Exile: Networks of Sufism, Fatwas and Poetry", *Daghestan and the World of Islam* (ed. M. Gammer – D. J. Wasserstein), Helsinki 2006, s. 97-99; a.mlf., "Hâlidiyya Networks in Daghestan and the Question of Jihâd", *WI*, XLII/1 (2002), s. 52-68; a.mlf., "al-Almālī, Maḥmūd", *The Encyclopaedia of Islam Three*, Leiden 2011, fas. 1, s. 29-31; Hamid Algar, "Hâlidiyye", *DİA*, XV, 295.

REŞAT ÖNGÖREN

EMİN NİHAD BEY
(1838-1879)

İlk Osmanlı hikâye yazarlarından.

21 Aralık 1838'de İstanbul Üsküdar'da Tunusbağı semtinde doğdu. Asıl adı Mehmed Emin'dir. Ailesi Yazıcıefendizâdeler diye anılır. Oğlu, Hazîne-i Hâssa Emlâk-i Hümâyun başmühendisi Ahmed Ârif'in belirttiğine göre on dört yaşında kalem memuru olarak göreve başladığında "Nihad" mahlasını aldı. Memuriyeti dolayısıyla eğitimini tamamlayamadı, kalemde kendi gayretiyle yetişti. Resmî görevleri arasında Hâriciye Nezâreti Mektûbî Kalemi mümeyyizliği de vardır. Ayrıca kurenâlık ve mâbeyincilik hizmetinde bulunduğundan "mâbeyinci" lakabıyla da bilinir. Yine oğlunun bildirdiğine göre bünyesi zayıf olan Emin Nihad Bey, gençliğinde sıcak bir günde terliyken yediği dondurma yüzünden hayatı boyunca onu hiç bırakmayan bir öksürüğe tutuldu, bu yüzden geceleri uyuyamadığı için sabaha kadar yazı yazmakla kendini avuttu. Doktorların tavsiyesi üzerine tedavi maksadıyla afyon kullanmaya başladıysa da fayda göremedi. Gittikçe beslenmesi zorlaştı, hiçbir şey yiyemez hale geldi. On hikâyeden oluşması gereken *Müsâmeretnâme*'si muhtemelen bu sebeple yedi hikâyede kalmıştır. Rahatsızlığı artınca hava değişimi için Üsküdar'dan Kızıltoprak'a taşınması da fayda vermedi. Yine hekimlerin tavsiyesiyle çiğ eti sıkıp suyunu içerek bir süre daha yaşayabildi. Emin Nihad Bey'in tesbit edilebilen son görevi mahkeme-i istînâf âzalığıdır. Hatice Hanım ile evliliğinden doğan oğlu Ahmed Ârif paşalığa kadar yükselmiştir.

Emin Nihad Bey'in *Müsâmeretnâme*'den ve bir takrizden başka eseri bilinmemektedir. On iki cüzden meydana gelen *Müsâmeretnâme*'nin ilk cüzünün başında eserin, kış gecelerinde evlerde toplanan dostların vakit geçirmek için gençliklerinde başlarından geçen maceraları anlatmalarından doğduğu ifade edilmekte, sonuna konan bir notta da eserdeki hikâyelerin gerçek olaylara dayandığı belirtilmektedir. Buna göre toplantıya katılanlardan muhtemelen on kişinin her gece bir hikâye naklettiği kabul edilmektedir. Bu hikâye türünün kurucusu sayılan Boccaccio'un *Decamerone* adlı eseriyle *Müsâmeretnâme* arasındaki benzerlik dikkat çekicidir. Hikâyelerin yedide kalmasının sebebini yazar eserinin sonunda hikâye vermeyi taahhüt eden üç kişinin sözlerini yerine getirmemesiyle açıklamıştır. Her biri ayrı bir kitap olarak yayımlanan (İstanbul 1872-1875) *Müsâmeretnâme*'de yer alan hikâyeler şunlardır: **1.** *Binbaşı Rifat Bey'in Sergüzeşti* (cüz I, 55 sayfa). Bu hikâyede ilk defa, İstanbul'u merkez edinen hıristiyan misyonerlerin gençlere kurdukları tuzakları gözler önüne seren bir konuya temas edilmiştir. Emin Nihad Bey'in Hâriciye Nezâreti Mektûbî Kalemi'nde çalıştığı göz önüne alınarak Osmanlı toplumundaki misyonerlik faaliyetleri hakkında yeterli bilgiye sahip olduğunu söylemek mümkündür. **2.** *Kapı Kethüdâsı Behçet Efendi ile Makbûle Hanımın Sergüzeşti* (cüz II-III, 144 sayfa). İstanbul'da başlayıp Saraybosna'da sona eren hikâyede diğerlerine göre ağır bir dil kullanılmıştır. **3.** *Bir Osmanlı Kaptanının Bir İngiliz Kızıyla Vukubulan Sergüzeşti* (cüz IV, 100 sayfa). Avrupa'ya staja giden bir Türk kaptanının bir İngiliz kızıyla evlenmesinden doğan problemlerin anlatıldığı hikâyede yabancılarla evlenme meselesinin olumsuz neticelerine dikkat çekilmektedir. **4.** *Gerdanlık Hikâyesi* (hânendesi Hamparsum Ağa, müstensihi Emin Nihad, cüz V, 55 sayfa). Eserin başında yer alan açıklamada hikâyenin Ermeni harfleriyle basılmış Türkçe bir kitaptan derlendiği belirtilmekteyse de Mustafa Nihat Özön, bu hikâyenin Alexandre Duma Fils'ten serbestçe tercüme edildiğini ve asıl adının "Kraliçenin Gerdanlığı" olduğunu söylemektedir. **5.** *Vasfi Bey ile Mukaddes Hanımın Sergüzeşti* (cüz VI, 64 sayfa; cüz VII, 67 sayfa). Eserde gençlerin aileleri tarafından zorla evlendirilmelerinin ne gibi sorunlara yol açtığı ilgi çekici olaylarla gösterilmektedir. Yazarın ayrıca evlilik hakkında uzun bahisler açtığı hikâyenin en önemli yanı Cevdet Kudret'in de işaret ettiği gibi Kâğıthane tasvirleridir. **6.** *Faik Bey ile Nûridil Hanımın Sergüzeşti* (cüz VIII, 92 sayfa; cüz IX, 104 sayfa). Kaçırıldıktan sonra İstanbul'a getirilip köle olarak satılan bir Çerkez çocuğunun hayatıyla ilgilidir. Bu hikâyede yazar, kölelik yanında Çerkezler'in istikbal ümidiyle çocuklarının esir olarak satılmasına olumlu yaklaşımlarını da eleştirmektedir. **7.** *İhsan Hanım -yahut- Atiye Hanımla Uşşâkının Sergüzeşti* (cüz X, 64 sayfa; cüz XI, 64 sayfa; cüz XII, 88 sayfa). Burada da Osmanlı toplumunda yüksek tabakaya mensup gençlerin evlenme âdetleri ele alınmış, evlenecek kişilerde bulunması gereken nitelikler üzerinde durulmuştur. Hikâyenin dikkat çekici bir yanı da toplum hayatına yeni girmeye başlayan bazı âdetlerin aile hayatındaki tahripkâr neticelerine işaret edilmesidir. Beyoğlu gece hayatı, tiyatrolar, kumarhaneler vb. erkeği evinden uzaklaştıran eğlenceler en tehlikeli şeyler olarak gösterilmektedir. Müellif eserlerinde yer yer konuşma diline yaklaşmış, yer yer de divan edebiyatının ağır ve süslü diline yönelmiştir. Ayrıca anlatımda bol miktarda atasözü ve deyim kullanmıştır.

Müsâmeretnâme'ye olan ilgi, Mustafa İsmet Uzun tarafından yapılan kısmî ve sadeleştirilmiş ilk yayımından sonra artmış görünmektedir. *Binbaşı Rifat Bey'in Sergüzeşti*, Mehmet Kaplan ve diğerlerinin hazırladığı *Yeni Türk Edebiyatı Antolojisi* adlı derlemede yer almaktadır (İstanbul 1979, III, 31-50). Emre Erdoğan'ın hazırladığı seçme metinlerle (İstanbul 2004, 2011) Kerim Çetinoğlu'nun Mustafa İsmet Uzun tarafından neşredilen üç hikâyeye dayanarak yaptığı seçmeler de (İstanbul 2005) sadeleştirilmiş metinlerdir. Eserin tamamı ciddi okuma hatalarıyla birlikte Salih Okumuş tarafından yayımlanmış (İstanbul 2002) (tenkidi ve geniş bilgi için bk. bibl.), yine tamamı aslına bağlı kalınarak Sabahattin Çağın ile Fazıl Gökçek tarafından neşredilmiştir (İstanbul 2003, 2010). Ahmet Hamdi Tanpınar ve Cevdet Kudret'in değerlendirmeleri dışında *Müsâmeretnâme* üzerine yapılmış tek çalışma Yasemin Aras'ın kitabı anlatım teknikleri bakımından inceleyen yüksek lisans tezidir (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

BA, DH SAİD, nr. 0042; Emin Nihad, *Müsâmeretnâme*, İstanbul 1288-92, I. cüz, s. 2, 54; XII. cüz, s. 209-210; *a.e.: Gece Hikâyeleri* (haz. Mustafa İsmet Uzun), İstanbul, ts. (Tercüman 1001 Temel Eser), Giriş, s. 9-31; Mustafa Nihat [Özön], *Metinlerle Muasır Türk Edebiyatı*

Tarihi, İstanbul 1930, s. 429; a.mlf., *Türkçede Roman Hakkında Bir Deneme,* İstanbul 1936, tür.yer.; Ahmet Hamdi Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyat Tarihi,* İstanbul 1956, s. 266-268; Cevdet Kudret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman,* İstanbul 1965, I, 56-59; Pertev Naili Boratav, *Folklor ve Edebiyat,* İstanbul 1982, I, 309-312; Yasemin Aras, *Bir Hikâye Olarak Emin Nihad Bey'in Müsameretnâmesi Üzerine Bir İnceleme* (yüksek lisans tezi, 2006), EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Hilal Aydın, *19. Yüzyıl Osmanlı-Türk Edebiyatında Öykü* (yüksek lisans tezi, 2008), Bilkent Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 98-117; Ekrem Işın, "Emin Nihat ve XIX. Yüzyılın Büyük Sorusu", *Oluşum,* sy. 44, Ankara 1981, s. 13-22; G. Gonca Gökalp, "Osmanlı Dönemi Türk Romanının Başlangıcında Beş Eser", *HÜEFD,* XVI/3 (1999), s. 195-197; Fazıl Gökçek, "Müsâmeretnâme Yayımlandı (mı?)", *İlmî Araştırmalar,* sy. 5, İstanbul 2003, s. 151-160; Selim İleri, "Müsâmeretnâme'nin Bilinmeyen Yazarı", *Zaman,* İstanbul 4 Nisan 2009; İbrahim Yıldırım, *Müşteki Aşklar Kitabı Müsameretname'nin Muharriri Emin Nihad Bey Kimdir?,* www.altkitap.net. (01.09.2015).

MUSTAFA UZUN

EMÎRÜ'l-EVTÂN

(bk. VATAN BEYİ).

ENBÂBÎ

(bk. İNBÂBÎ).

ENMÂTÎ, Ebü'l-Kāsım

(أبو القاسم الأنماطي)

Ebü'l-Kāsım Osmân b. Saîd b. Beşşâr el-Ahvel el-Enmâtî (ö. 288/901)

Şâfiî fakihi.

Bağdatlı olup hayatına dair yeterli bilgi yoktur. Enmâtî nisbesinden desenli halı, yaygı gibi bir dokuma türü olan "nemât" işiyle uğraştığı anlaşılmaktadır. Bilinmeyen bir tarihte Bağdat'tan Mısır'a giderek Şâfiî'nin talebelerinden Müzenî ile Rebî' b. Süleyman el-Murâdî'nin derslerine katıldı. Daha çok Müzenî'den faydalandı ve kendisinden on yıl boyunca fıkıh öğrendi. Her iki hocasından hadis rivayet etti. Ancak Zehebî rivayet çağına gelmeden önce vefat ettiği için kendisinden çok az sayıda rivayet aktarıldığını belirtir. Talebeleri arasında Ebü'l-Abbas İbn Süreyc, Ebû Saîd Hasan b. Ahmed İstahrî, Ebû Ali İbn Hayrân, Mansûr et-Temîmî ve Ebû Hafs İbnü'l-Vekîl gibi Şâfiî âlimleri vardır. Ebû Bekir eş-Şâfiî de kendisinden rivayette bulundu. Enmâtî 288 Şevvalinde (Ekim 901) Bağdat'ta vefat etti.

Enmâtî'yi fıkıh ve özellikle Şâfiî mezhebi tarihinde önemli kılan husus Bağdat'taki faaliyetleriyle bölgede Şâfiî'nin fıkhına tekrar ilgi uyandırmış olmasıdır. Şâfiî 199 (815) yılının sonlarında Bağdat'tan Mısır'a gittiğinde geride Za'ferânî, Kerâbîsî, Ebû Sevr ve İbn Hanbel gibi talebelerini bırakmıştı. Bunlardan ilk ikisi ona olan bağlılıklarını sürdürmekle birlikte sahip bulundukları birikimin Şâfiî'nin "kadîm mezhebi"ni temsil etmesi ve o dönemde "mihne" sürecinde yaşanan sıkıntılar yüzünden Şâfiî'nin fıkhını Bağdat'ta üst düzeyde temsil edememiş, Ebû Sevr ve İbn Hanbel'in de zamanla daha farklı fıkhî anlayışları benimsemesiyle Bağdat'ta Şâfiî fıkhı unutulmaya yüz tutmuştur. Dâvûd b. Ali ez-Zâhirî, İbrâhim el-Harbî, Kadı İsmâil el-Cehdamî, İbn Hanbel'in oğulları ile Merrûzî gibi Bağdat'ta etkili âlimlerin yaşadığı bir dönemde Enmâtî, Mısır'dan hem Şâfiî'nin "cedîd mezhebi"ni temsil eden eserlerini hem Müzenî'nin kitaplarını getirip okutmaya başlamış ve Bağdat'ta Şâfiî mezhebine olan ilginin artmasını sağlamıştır. Onu Şâfiî mezhebi tarihinde önemli kılan diğer bir husus, teşekkül döneminin iki önemli ismi olan Müzenî ile İbn Süreyc arasındaki irtibatı sağlamış olmasıdır. İkinci nesil Şâfiî âlimleri içerisinde fıkhî yetkinlik bakımından en çok temayüz eden isimlerden olan Enmâtî, mezhebin Irak topraklarındaki gelişiminin temellerini atmıştır. Ebû Âsım el-Abbâdî, Enmâtî'nin Bağdatlılar arasındaki konumunun, Müzenî'nin ilmî birikimini Nîşâbur'a taşıdığı için İbn Huzeyme'nin Nîşâburlular arasındaki konumuna denk olduğunu söyler. Sübkî'nin değerlendirmesine göre İbn Huzeyme ilmî birikim ve itibar bakımından Enmâtî'den daha üstün olmakla birlikte Enmâtî İbn Süreyc, İstahrî, İbn Hayrân gibi önemli talebelere hocalık yaptığı için bir adım öne çıkmıştır. Mezhebin ana damarını Müzenî'den başlayıp İbn Süreyc ve talebelerine uzanan bu silsilenin teşkil edişi ve İbn Huzeyme'nin gerek kendi fıkhî tavrı gerekse mezhepte etkin talebelerinin olmayışı gibi sebeplerle mezhepteki yerinin daha gerilerde kaldığı görülür.

Enmâtî halku'l-Kur'ân tartışmalarında ehl-i hadîs yaklaşımını benimsemiş bir fakihtir. Mısır yıllarının son döneminde, Müzenî'nin halku'l-Kur'ân meselesi hakkındaki görüşünü açıklamamış olması ve onun yaratılmışlığı benimsediğine dair söylentilerin yayılması üzerine Enmâtî arkadaşlarıyla birlikte hocasından akideye dair görüşlerini açıklamasını istemiştir. Aralarında geçen konuşmadan Müzenî'nin ehl-i hadîs çevrelerinde itibarının zedelenmeye başladığı ve talebelerinin bu durumdan rahatsız olduğu anlaşılmaktadır. Müzenî, Kur'an'ın mahlûk olmadığına inandığını, ancak bu tartışmalara girmek istemediği için o güne kadar görüşünü açıklamadığını söylemiş, görüşünün yayılması üzerine Cehmiyye'nin reîsürrüesâsı İbnü'l-Asbağ kendisini sorguya çağırmış ve onun yerine Enmâtî sorguya giderek İbnü'l-Asbağ ile münazaraya girişmiştir. Enmâtî, Müzenî aracılığıyla Şâfiî'nin kelâm aleyhindeki ifadelerinin dahil olduğu akaide dair birtakım görüşlerini nakletmiştir.

Herhangi bir eser kaleme aldığı bilinmeyen Enmâtî'nin usul ve fürûa dair görüşleri mezhep kaynaklarında nakledilmiştir. Enmâtî, kıyasın hüccet oluşuyla ilgili tartışmaların yoğunlaştığı bir dönemde celî kıyasla nasların tahsis ve neshedilebileceğini söylemiş, böylece kıyasın alanını genişletme yönündeki görüşleri savunmuştur. Öğrencileri olan İstahrî ve İbn Süreyc ile aralarında geçen bir müzakerede nas-ictihad-kıyas ilişkisi hakkında değerlendirmelerde bulunduğu görülür. Fürûda bazı muhalif görüşleri olmakla birlikte genel olarak Şâfiî'nin fikirlerine bağlı kaldığı için kendisinin ortaya koyduğu görüşler mezhepte "vecih" diye kabul edilir ve bu yönden Ebû Sevr gibi müstakil müctehidlerden ayrılır (Nevevî, II, 200). Şâfiî'ye muhalif olan bazı görüşlerinde Ebû Hanîfe ile muvafık olduğu dikkati çeker. Enmâtî hakkında kullanılan "Bağdat müftüsü" nitelemesi kendi döneminde itibar edilen bir fakih olduğuna işaret eder.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Batta, *el-İbâne ʿan şerîʿati'l-fıraḳı'n-nâciye* (nşr. Osman Abdullah Âdem el-Esyûbî), Riyad 1418, III, 60; Mâverdî, *el-Ḥâvi'l-kebîr* (nşr. Ali M. Muavvaz – Âdil Ahmed Abdülmevcûd), Beyrut 1419/1999, I, 301, 302; III, 120, 384; IV, 116; V, 25; Ebû Âsım el-Abbâdî, *Ṭabaḳātü fuḳahâ'i'ş-Şâfiʿiyye* (nşr. G. Vitestam), Leiden 1964, s. 51; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîḫu Baġdâd* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut 1422/2002, XIII, 175; Şirâzî, *Ṭabaḳātü'l-fuḳahâ',* s. 104; Şemsüleimme es-Serahsî, *el-Usûl* (nşr. Ebü'l-Vefâ el-Efgānî), Kahire 1372, II, 66; Yahyâ b. Ebü'l-Hayr el-İmrânî, *el-Beyân fî mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiʿî* (nşr. Kāsım Muhammed en-Nûrî), Beyrut 1421/2000, I, 50; III, 159, 377; IV, 211; V, 85; VI, 368; XI, 163; İbn Asâkir, *Târîḫu Dımaşk* (Amrî), V, 271; Nevevî, *Tehẕîb,* II, 200; İbn Hallikân, *Vefeyât,* III, 241; Zehebî, *Aʿlâmü'n-nübelâ',* X, 460; Sübkî, *Ṭabaḳât* (Tanâhî), II, 301-302; İsnevî, *Ṭabaḳātu'ş-Şâfiʿiyye,* I, 44-45; Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Baḥrü'l-muḥîṭ,* Kahire 1414/1994, IV, 492; V, 290; VII, 349; İbn Kādî Şühbe, *Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyye,* I, 80-81; Ali b. Süleyman el-Merdâvî, *et-Taḥbîr şerḥu't-Taḥrîr fî uṣûli'l-fıḳh* (nşr. İvaz b. Muhammed el-Karanî), Riyad 1421/2000, VI, 3067-3069.

NAİL OKUYUCU

ENSÂRÎ, İsmâil b. Muhammed
(إسماعيل بن محمّد الأنصاري)

Ebû Muhammed İsmâîl b. Muhammed b. Mâhî es-Sa'dî el-Ensârî el-Mâlî (1922-1997)

Hadis ve fıkıh âlimi, nâşir.

Mali'nin Tinbüktü şehrinde doğdu. Sahâbî Sa'd b. Ubâde'nin soyundan gelen ilim ehli bir aileye mensuptur. Küçük yaşta hıfzını tamamladı. Muhammed b. Sânî el-Ensârî, Muhammed b. Emîn el-Ensârî, Mahmûd b. Muhammed Sâlih el-İdrîsî, dayıları Muhammed b. Hârûn el-İdrîsî, Muvaffak b. Hârûn el-İdrîsî, dayısının oğlu İsâ b. Muhammed el-İdrîsî, Muhammed Atîk b. Sa'deddin el-Hasenî el-İdrîsî, Mahmûd b. Hammâd el-İdrîsî'den Arap dili ve edebiyatı, Mâlikî fıkhı, fıkıh usulü, hadis, tefsir, mantık ve kelâm dersleri aldı. 1950'de Hicaz'a gitti, Mekke'de Savletiyye Medresesi'ne müderris tayin edildi. Mescid-i Harâm'da akaid ve hadis dersleri verdi. 1955'te Riyad'da el-Ma'hedü'l-âlî'de, ertesi yıl Ma'hedü'l-İmâm ed-da've'de ders okutmaya başladı. Suudi Arabistan başmüftüsü Muhammed b. İbrâhim Âlü'ş-Şeyh kendi mescidinde ders vermesi için onu seçti ve dârüliftâda sorulan önemli soruları inceleyip fetva hazırlayan heyete üye olarak tayin etti (1962). Onun vefatından sonra oğlu İbrâhim b. Muhammed Âlü'ş-Şeyh ve ardından Abdülazîz b. Bâz zamanında da emekliye ayrılıncaya kadar (1985) bu görevini sürdürdü. 1964'te bir yıl iki ay süreyle kadılık yaptıktan sonra tekrar dârüliftâdaki görevine döndü. 4 Nisan 1997'de Riyad'da vefat etti.

İsmâil el-Ensârî'nin Hicaz'a geldikten sonra kendilerinden faydalandığı, icâzet aldığı birçok âlim arasında Suudi Arabistan batı bölgesi başkadısı Abdullah b. Hasan Âlü'ş-Şeyh, Hammûd b. Abdullah et-Tüveycirî el-Vâilî, Zekeriyyâ b. Abdullah el-Câvî el-Mekkî, Abdülfettâh Ebû Gudde, Fazlullah b. Ahmed el-Cîlânî el-Hindî gibi şahsiyetler anılır. Yemen müftüsü Ahmed b. Muhammed Zebâre el-Hüseynî el-Medenî, Muhammed eş-Şâzelî Neyfer et-Tûnisî, Abdülazîz b. Muhammed es-Sıddîk el-Gumârî de yazışma yoluyla kendilerinden icâzet aldığı âlimlerden bazılarıdır. Abdülazîz b. Faysal er-Râcihî hocası Ensârî'nin ders ve icâzet aldığı otuz altı âlimi ve onların hocalarını zikreder (*el-Hedyü's-sârî*, s. 67-68, 80-82, 148-217). Talebeleri arasında Abdullah b. Cibrîn, Abdurrahman b. Abdullah el-Füreyyân, Suudi Arabistan müftü nâibi Abdülazîz b. Abdullah b. Muhammed Âlü'ş-Şeyh, Abdullah b. Hammûd et-Tüveycirî, Abdülazîz b. Muhammed es-Sedhân gibi âlimler vardır. Ensârî, Mâlikî fıkhı tahsil etmek ve Hanbelî fıkhının uygulandığı bir çevrede yaşamakla birlikte kendi ifadelerinden delilsiz taklidi benimsemediği ve belli bir mezhebe bağlanmadığı anlaşılmaktadır (*a.g.e.*, s. 94). Selef akîdesinin ateşli bir savunucusu olan İsmâil el-Ensârî bazı çağdaş âlimlerin görüşlerini eleştirmiştir (aş.bk.). Talebelerinden Abdülazîz b. Faysal er-Râcihî, onun hakkında *Hedyü's-sârî ilâ esânîdi'ş-Şeyḫ İsmâʿîl el-Enṣârî* (Riyad 1419), Sâlih b. Abdullah b. Hamed el-Usaymî, *Delîlü'l-ḳārî ilâ esânîdi İsmâʿîl el-Enṣârî* adıyla birer eser hazırlamış ve sağlığında kendisine sunmuştur. Yine talebesi Sâlih Ahmed b. İdrîs el-Erkânî *Fetḥu'l-bârî fî icâzeti'ş-Şeyḫ İsmâʿîl b. Muḥammed b. Mâhî el-Enṣârî*, Mahmûd Saîd Memdûh el-Kāhirî de *İʿlâmü ehli'r-rusûḫ bi-esânîdi'ş-şüyûḫ* adlı bir eser yazmıştır.

Eserleri. Telif: 1. *el-İlmâm bi-şerḥi ʿUmdeti'l-aḥkâm* (I-II, Dımaşk 1381/1962; Riyad 1400/1980). Cemmâîlî'nin *Ṣaḥîḥayn*'da ittifakla rivayet edilen ahkâm hadislerine dair eserinin şerhidir. **2.** *et-Tuḥfetü'r-rabbâniyye bi-şerḥi'l-Erbaʿîne ḥadîsen en-Neveviyye* (Riyad 1415/1995, 1429). Nevevî'nin eseriyle İbn Receb el-Hanbelî'nin buna ilâve ettiği hadislerin şerhidir. **3.** *el-Ḳavlü'l-faṣl fî ḥükmi'l-iḥtifâl bi-mevlidi ḫayri'r-rusül* (Riyad 1405, 1416/1995, 2009). Mevlid-i nebevîyi kutlamanın dinî hükmü konusunda muhtevalı çalışmalardan biri olup müellif bu kutlamaları bid'at kabul etmektedir. **4.** *Tenbîhü'l-lâhî ʿalâ taḥrîmi'l-melâhî* (Riyad 1410/1990). Eserde, İbn Hazm'ın *el-Muḥallâ*'da ve *el-Ġınâ'ü'l-mülḥî* adlı risâlesinde şarkı söylemeyi mubah göstermesi konusu ve bu hususta delil olarak ileri sürdüğü hadisler geniş biçimde ele alınmış, aksi görüş ve delillere yer verilmiştir. **5.** *el-İsrâ ve'l-miʿrâc min Tefsîri'l-ḥâfıẓ İbn Keşîr* (Riyad 1328). **6.** *en-Nebẕetü'n-naḥviyye fî es'ileti'l-Ecrûmiyye* (Riyad 1426). İbn Âcurrûm'un *el-Âcurrûmiyye (el-Ecrûmiyye)* ve bu eserin Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd'e ait şerhi *et-Tuḥfetü's-seniyye*'nin metninden hareketle hazırlanmış muhtasar bir çalışmadır. **7.** *el-Ḳavlü'l-müstecâd fî ṣıḥḥati Ḳaṣîdeti Bânet Süʿâd* (nşr. Abdülazîz b. Faysal er-Râcihî, Riyad 1419). **8.** *Senedü Ḳaṣîdeti Bânet Süʿâd ve't-taḥḳîḳu'l-ʿilmî fî ricâlihî* (Riyad 1392; ayrıca bk. "Ḳaṣîdetü Bânet Süʿâd fe-ḳalbi'l-yevme metbûl: seneden ve metnen", *Hedyü'l-İslâm*, XLVIII/4, Amman 2004, s. 57-65; XLVIII/5, 2004, s. 113-120). **9.** *Ḥayâtü'ş-Şeyḫ Muḥammed b. ʿAbdilvehhâb ve âṣâruhü'l-ʿilmiyye* (Riyad 1420/1999; ayrıca bk. *Buḥûsü uṣbûʿi'ş-Şeyḫ Muḥammed b. ʿAbdilvehhâb*, Riyad 1403/1983, I, 117-157). **10.** *İbâḥatü't-taḥallî bi'ẕ-ẕehebi'l-muḥallaḳ li'n-nisâ' ve'r-red ʿale'l-Elbânî fî taḥrîmihî* (Riyad 1404/1984). **11.** *Taṣḥîḥu ḥadîsi ṣalâti't-terâvîḥ ʿişrîne rekʿa ve'r-red ʿale'l-Elbânî fî taḍʿîfih* (Riyad 1408/1988, *İbâḥatü't-taḥallî* ile birlikte). **12.** *Naḳdü taʿlîḳâti'l-Elbânî ʿalâ Şerḥi'ṭ-Ṭaḥâviyye* (Riyad 1410/1990). İbn Ebü'l-İzz'in *Şerḥu'l-ʿAḳîdeti'ṭ-Ṭaḥâviyye*'sinin Nâsırüddin el-Elbânî tarafından yapılan neşriyle ilgili bir eleştiridir. Semîr b. Emîn ez-Züheyrî bu esere *Fetḥu'l-bârî fi'ẕ-ẕeb ʿani'l-Elbânî ve'r-red ʿalâ İsmâʿîl el-Enṣârî* adıyla bir reddiye yazmıştır (Riyad 1410). **13.** *Ḥükmü binâ'i'l-kenâ'is ve'l-meʿâbidi'ş-şirkiyye fî bilâdi'l-müslimîn* (Riyad 1401/1981). **14.** *el-İntiṣâr li-Şeyḫi'l-İslâm Muḥammed b. ʿAbdilvehhâb bi'r-red ʿalâ mücânebeti'l-Elbânî eṣ-ṣavâb* (İd Abbas'ın *ed-Daʿvetü's-Selefiyye ve mevḳıfuhâ mine'l-ḥarekâti'l-uḫrâ* adlı eserinin sonunda, İskenderiye 2002, s. 36-56).

Ensârî'nin bir kısmı matbu olan diğer bazı eserleri de şunlardır: *Taʿaḳḳubât ʿalâ silsileti'l-eḥâdîsi'ż-żaʿîfe ve'l-mevżûʿa li'l-Elbânî*, *Mevḳıfunâ min ḥameleti'l-Elbânî ʿalâ İbn Ḥibbân*, *Risâle fî şe'ni'l-Ḫıḍr ʿaleyhisselâm*, *Kitâb fi'r-red ʿalâ münkiri's-sünneti'n-nebeviyye* (Reşâd Halife'ye reddiyedir), *Cüz' fî cevâzi'l-istiʿâne bi'l-müşrikîn*, *Red ʿale'l-Ġazzâlî*, *Neşîdü'l-feraḥ*, *Tenbîhât ʿalâ taḥḳîḳi'd-duktûr Fârûḳ Ḥamâde li-Kitâbi ʿAmeli'l-yevm ve'l-leyle li'n-Nesâ'î*, *el-İrşâd fi'l-ḳaṭʿ bi-ḳabûli ḥadîsi'l-âḥâd*. Ensârî'nin çeşitli gazete ve dergilerde Ahmed Muhammed Şâkir, Muhammed Hâmid el-Fıkī, Abdullah Hayyât, Abdülmün'im en-Nimr, Muhammed Emîn eş-Şinkîtî, Ebü'l-Vefâ Dervîş, Alevî b. Abbas el-Mâlikî, Muhammed b. Alevî b. Abbas el-Mâlikî, Ahmed Muhammed Cemâl, Mahmûd el-Mellâh, Ali Tantâvî, Bintü'ş-Şâtî ve diğer bazı çağdaş âlimlerin eserlerini eleştirdiği makaleleri neşredilmiştir (Râcihî, s. 112-119; Elbânî'ye yönelik eleştirileri için bk. *a.g.e.*, s. 120-125).

Neşir: Abdülazîz b. Yahyâ el-Kinânî, *Kitâbü'l-Ḥayde* (Riyad 1391/1972, 1428; Amman 1988); Ahmed b. Hanbel, *er-Red ʿale'z-zenâdıḳa ve'l-Cehmiyye* (Riyad 1970, *Kitâbü's-Sünne* ile birlikte); Ebû Bekir el-Hallâl, *el-Emr bi'l-maʿrûf ve'n-nehy ʿani'l-münker min mesâ'ili'l-imâmi'l-mübeccel Ebî ʿAbdillah Aḥmed b. Ḥanbel* (Kahire 1389/1969; Riyad 1429); Muhammed b. Hüseyin el-Âcurrî, *Aḫlâḳu'l-ʿulemâ'* (Riyad 1398/1978, 1429); Hatîb el-Bağdâdî, *el-Faḳîh ve'l-mütefaḳḳih* (Riyad 1389/1969; Beyrut 1395/1975, 1400/1980; Kahire 1395, 1397/1977); Ebü'l-Hattâb el-Kelvezânî, *el-Hidâye fî fıḳhi's-sâdeti'l-Ḥanâbile* (I-II, Riyad 1390/1970, Sâlih Süleyman el-Ömerî ile birlikte); İbn Abdülhâdî, *eş-Şârimü'l-münkî fi'r-red ʿale's-Sübkî* (Riyad 1403/1983); Ebû Hafs Ömer b. Ali el-Bezzâr, *el-Aʿlâmü'l-ʿaliyye fî menâḳıbi Şeyḫi'l-İslâm İbn Teymiyye* (Riyad 1390, 1428); Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *en-Nihâye fi'l-fiten ve'l-melâḥim* (*Nihâyetü'l-Bidâye ve'n-nihâye* adıyla, Riyad 1388/1968); İbn Kayyim el-Cevziyye, *el-Vâbilü'ṣ-ṣayyib ve râfiʿu'l-kelimi'ṭ-ṭayyib* (Riyad 1399/1979, 2006, 3. bs.); Muhammed b. Abdürraûf el-Münâvî, *el-ʿUcâletü's-seniyye ʿalâ Elfiyyeti's-sîreti'n-nebeviyye* (Riyad 1389/1969); Emîr es-San'ânî, *Taṭhîrü'l-iʿtiḳād ʿan edrâni'l-ilḥâd* (Riyad 1389/1969; Beyrut 1394/1974, 1405/1985); Muhammed b. Abdülvehhâb, *Kitâbü't-Tevḥîd* (Riyad 1404); *Uṣûlü'd-dîn* (Abdullah b. Abdüllatîf Âlü'ş-Şeyh ile birlikte, Riyad 1400/1980); *Kitâbü'l-Kebâ'ir* (Abdullah b. Abdüllatîf Âlü'ş-Şeyh ile birlikte, Riyad, ts.; Abdülazîz b. İbrâhim el-Füreyh ve Muhammed Îd ile birlikte, *Mü'ellefâtü'ş-Şeyḫ Muḥammed b. ʿAbdilvehhâb: el-Ḳısmü'l-evvel: el-ʿAḳîde ve'l-âdâbü'l-İslâmiyye* içinde, Riyad 1399, s. 1-67); *Uṣûlü'l-îmân* (Abdullah b. Abdüllatîf Âlü'ş-Şeyh ile birlikte, Riyad 1400; Abdülazîz b. İbrâhim el-Füreyh ve Muhammed Îd ile birlikte, *Mü'ellefâtü'ş-Şeyḫ*, s. 229-277); *Fażlü'l-İslâm* (*a.g.e.*, s. 203-227); *Mesâ'ilü'l-Câhiliyye* (*a.g.e.*, s. 333-352); *Müfîdü'l-müstefîd fî küfri târiki't-tevḥîd* (*a.g.e.*, s. 279-329); Abdurrahman b. Hasan b. Muhammed b. Abdülvehhâb, *Fetḥu'l-mecîd Şerḥu Kitâbi't-Tevḥîd* (Kahire 1412/1992); *Ḳurretü ʿuyûni'l-muvaḥḥidîn fî taḥḳîḳi daʿveti'l-enbiyâ' ve'l-mürselîn* (Muhammed b. Abdülvehhâb'ın *Kitâbü't-Tevḥîd*'i üzerine yazılmış bir hâşiyedir; Riyad 1394/1974, 1404/1984, 3. bs., Kahire 1410); Abdurrahman b. Muhammed b. Kāsım el-Âsımî, *Taḥrîmü ḫalḳi'l-liḥâ* (Riyad 1415); Muhammed Halîl Herrâs, *Şerḥu'l-ʿAḳîdeti'l-Vâsıṭiyye* (Abdürrezzâk Afîfî ile birlikte, Riyad 1403/1983); Abdurrahman b. Yûsuf el-Efrîki, *el-Envârü'r-raḥmâniyye li-hidâyeti'l-fırḳati't-Tîcâniyye* (Riyad 1404); Muhammed Merzûk b. Abdülmü'min el-Felâtî, *es-Seyfü'l-ḳāṭıʿ li'n-nizâʿ* (Riyad 1404/1984, 1429); Fahreddin Abdullah b. Muhammed b. Yahyâ el-Mansûr, *Berâ'etü'z-zimme fî nuṣḫi'l-mülûk ve'l-e'imme* (Riyad 1380/1960, 1404/1983). Ensârî İbn Hazm'ın *Risâle fi'l-imâme* ile *Risâle fi'l-büyûʿ*, İbn Teymiyye – İbn Kayyim ve San'ânî'nin *Mecmûʿatü'l-menâsik*, İbn Teymiyye'nin *er-Risâletü'l-Ḳubrusiyye*, Muhammed b. Ahmed el-Hıfzî'nin *Derecâtü's-sâʿidîn ilâ maḳāmâti'l-muvaḥḥidîn* adlı eserlerini de neşretmiştir (eserleri ve neşirlerinin bir listesi için bk. *a.g.e.*, s. 104-111).

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmed Muhammed ed-Dubeyb, *Âṣâru'ş-Şeyḫ Muḥammed b. ʿAbdilvehhâb*, Riyad 1402/1982, s. 31, 39, 42, 44, 46, 52, 54, 61, 63, 65, 72, 164, 169, 176, 191; Ahmed Saîd b. Silm, *Mevsûʿatü'l-üdebâ' ve'l-küttâbi's-Suʿûdiyyîn ḫilâle sittîne ʿâm: 1350-1410*, Medine 1412/1992, I, 26-28; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Delîlü'l-mü'ellefâti'l-İslâmiyye fi'l-memleketi'l-ʿArabiyyeti's-Suʿûdiyye 1400-1409*, Riyad 1413/1993, s. 60, 104, 149, 232, 270, 292, 300, 303, 325, 338, 343, 369, 433, 435, 438, 496; a.mlf., *Muʿcemü'l-mü'ellifîne'l-muʿâṣırîn: Vefeyât 1315-1424 (1897-2003)*, Riyad 1425/2004, I, 106; Muhyiddin Atıyye v.dğr., *Delîlü mü'ellefâti'l-ḥadîṯi'ş-şerîfi'l-maṭbûʿa*, Beyrut 1416/1995, I, 132, 374, 387, 402, 434, 469, 488; II, 644, 647, 670; Abdullah b. Abdurrahman el-Bessâm, *ʿUlemâ'ü Necd ḫilâle semâniyete ḳurûn*, Riyad 1419/1998, I, 570-575; İbrâhim b. Abdullah el-Hâzimî, *Mevsûʿatü aʿlâmi'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer ve'l-ḫâmis ʿaşer el-hicrî fi'l-ʿâlemi'l-ʿArabî ve'l-İslâmî*, Riyad 1419, III, 888-894; Abdülazîz b. Faysal er-Râcihî, *Hedyü's-sârî ilâ esânîdi'ş-Şeyḫ İsmâʿîl el-Enṣârî*, Riyad 1419; Ahmed el-Alâvine, *et-Tezyîl ve'l-istidrâk ʿalâ Muʿcemi'l-mü'ellifîn*, Cidde 1423/2002, s. 44-45; Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, *ʿİḳdü'l-cevher fî ʿulemâ'i'r-rubʿi'l-evvel mine'l-ḳarni'l-ḫâmis ʿaşer*, Beyrut 1427/2006, II, 1758-1760; Zekeriyyâ b. Abdullah Bîlâ, *el-Cevâhirü'l-ḥisân fî terâcimi'l-fuzalâ' ve'l-aʿyân min esâtiẕe ve ḥullân* (nşr. Abdülvehhâb İbrâhim Ebû Süleyman – M. İbrâhim Ahmed Ali), Riyad 1427/2006, II, 567-572; *Mecelletü'l-Buḥûṯi'l-İslâmiyye*, sy. 13, Riyad 1405, s. 207-209; Abdullah b. Muhammed el-Hilâlî, "eş-Şeyḫ İsmâʿîl el-Enṣârî el-ʿâlimü'lleẕî feḳıdnâhu", *el-Beyân*, sy. 115, Londra 1997, s. 106-107; İsmâil Mahmûd M. Rebâbia, "eş-Şeyḫ İsmâʿîl el-Enṣârî ve cühûdühû fî ḫidmeti's-sünneti'n-nebeviyye", http://www.alukah.net/culture/0/23412/ (30.08.2013); "Tercemetü'ş-Şeyḫ el-ʿAllâme İsmâʿîl el-Enṣârî", http://www.ahlalhdeeth.com/vb/showthread.php?t=143873 (30.08.2013).

AHMET ÖZEL

ENVERÎ, Hocazâde Abdullah
(1825-1887)

Son dönem Osmanlı mantık âlimi.

Kilis'te doğdu. Soyu birçok âlim yetiştirdiği için Hocazâdeler diye meşhur olan bir ailedendir. Bütün tahsilini, "büyük hoca" diye bilinen Kilis'in mantık bilginlerinden babası Abdurrahman Efendi'nin yanında yaptı. 1845'te icâzet aldıktan sonra Kilis'te Kesik Minare Medresesi'nde ders vermeye başladı. Meşâyih-ı Nakşibendiyye'den Mevlânâ Muhammed Can'ın halifesi Kilisli Abdullah Sermest Efendi'den tasavvuf terbiyesi aldı. Onun halifesi olduğu rivayet edilir. 1887'de vefat eden Hocazâde, Kilis'teki Musallâ Kabristanı'nda babasının yanına defnedildi. Sonradan yaptırılan türbenin kitâbesinde, "Büyük Hoca namıyla anılan Hocazâde Abdurrahman Efendi'nin güzîde oğlu Mantıkî Abdullah Enverî Efendi (1825-1887)" ifadesi yazılıdır.

Abdullah Enverî, İslâmî ilimlerin farklı alanlarında eser vermekle beraber babası gibi mantık sahasında meşhur olmuş, bu konuda telif ve hâşiye türü birçok eser yazmıştır. Kaynaklarda ona dair fazla bilgi bulunmamakla beraber ilmî şahsiyetinin ve mantık ilmindeki şöhretinin Osmanlı coğrafyasının dışına taştığına dair bilgiler vardır. Özellikle kıyas ilmindeki otoritesinden dolayı muhaliflerince onun hakkında, "Kıyasın başı iblis, sonu Kilisli Abdullah Enverî'dir" denilmiştir. Bursalı Mehmed Tâhir, hemen her yıl memâlik-i İslâmiyye'nin her tarafından -çoğu icâzetli olmak üzere- yüzlerce tâlib-i ilmin onun halka-i tedrîsine dahil olduğunu (*Osmanlı Müellifleri*, I, 386), Kilisli Kadri, Abdullah Enverî'nin mantık ilmindeki şöhretinin en ücra yerlere kadar yayıldığını, her yıl başka ülkelerden yüzlerce talebenin dersine devam edip mantık tahsil ettiğini (*Kilis Tarihi*, s. 219), Mehmet Ali Aynî de Hocazâde'nin son dönemdeki bütün mantıkçılardan daha üstün olup ömrünü mantık tedrîsatına harcadığını belirtir. Aynî onun mantığa yaptığı katkıyı, "1887'de vefat eden bu üstat mantığın Arapça lisana mahsus olmadığını ispata çalışmış ve kitaplarında bin yıllık klişeleşmiş örnekler yerine yeni misaller irat etmiştir" şeklinde özetler (*DİFM*, III/10 [1928], s. 104).

Abdullah Enverî'nin ilmî çalışmaları sebebiyle Sultan Abdülmecid tarafından ödüllendirilmesi ilmî dirayetinin devlet tarafından da takdir edildiğini gösterir. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'ne katılan

Kilisli iki askerin esir düşmesi sırasında onları şîvelerinden tanıyan Rus kumandanın bir vefa borcu olarak kendilerini serbest bıraktıktan sonra Kilis ulemâsından Hacı Hâfız, Hocazâde Abdullah, Hattat Mehmed ve Bekir Vâhid'in isimlerini de anarak kendisinin Petersburg Üniversitesi'nden mantık ve meânî tahsil etmek için Kilis Medresesi'ne gönderildiğini, burada Molla Abdullah takma adıyla dört yıl mantık öğrendikten sonra icâzet aldığını, Kilis isminin Batı dünyasında da bilindiğini ifade etmesi (Ahmet Rami, [1951], s. 38-39) hem Kilis medreselerinin hem de Abdullah Enverî'nin yurt dışındaki tanınmışlığının işaretidir. Kilis'te XVIII. yüzyılda başlayıp XX. yüzyıl başlarında sona eren mantık öğretiminin şöhrete ulaşmasında büyük katkıları bulunan Abdullah Enverî, mantık ilminin temel kurallarının Türkçe kavram ve örneklerle açıklanmasına ve bu alanda Türkçe telifler yapılmasına öncülük edenlerdendir (Hazar, sy. 25 [1995], s. 287).

Hayatın her alanına yerleştirmeye çalıştığı mantığı eğitim metodunun vazgeçilmez ilkesi olarak gören Abdullah Enverî bazı kaynaklarda hadis olarak rivayet edilen, "İnsanlarla akılları ölçüsünde konuşunuz" (Muttakī el-Hindî, X, 242) şeklindeki meşhur öğüdü de hatırlatarak her öğrencinin farklı kavrama kapasitesine sahip bulunduğunu, hocanın buna uygun mantıkî önermeler geliştirmesi gerektiğini belirtir. Medrese geleneği içinde yetişen hocanın, kendi üstadından aldıklarını talebeye takrir etme yönteminin sağlıklı olmadığını belirterek eğitimin başarısında mantık kurallarının tatbikinin ölçü alınması gerektiğini vurgular. "Bu meslekle müzakere edilmedikçe tahkîk-i ibâre olunmaz" diyerek bir metnin anlamını ve gerçek değerini kavramada mantığın gerekliliğine dikkat çeker. Eğitimde takrirden ziyade tahkikin önem taşıdığını belirtir ve tahkikin ancak öğretilmek istenilen bilginin muhatabın zihninde yerleşmesiyle meydana gelebileceğini ifade eder. Mantığın bir ilim dalından ziyade bir sanat yeteneği, entelektüel bir maharet olduğu kanaatini taşıdığı için uygulamalı mantığı eğitim sisteminin içine yerleştirmeye çalışır. Naklî ilimlerde bilgi sahibi olmakla birlikte mantık bilmeyenlerin ilmî bir tartışmada mantıkî çıkarımlar yapamadıkları için başarısız kaldıklarını söyler.

Abdullah Enverî'ye göre mantığın eğitimle, inançla, hatta günlük hayatın işleyişiyle sıkı ilişkisi vardır. Mantık bütün ilimlere hizmet etmesi dolayısıyla ilimlerin efendisidir. Mantığın prensipleriyle elde edilen kesin bilgi ilmin ve aklın ölçüsü olduğu müddetçe akıl insanı gerçeğe, ilim de mutluluğa götürür. Gazzâlî'nin mantık eğitiminin farz-ı kifâye olduğu yönündeki görüşünü benimseyen Hocazâde bu konuda siyasî otoriteye de sorumluluk yükler.

Hocazâde Abdullah Enverî'nin *Usûl-i Cedîde Zübdesi* adlı Türkçe eserinin ilk iki sayfası (İstanbul 1290)

İslâm âlimlerinin, toplumun sağlam bir itikada sahip olabilmesi için zamanın devlet başkanının iyi düzeyde mantık eğitimi almış olması gerektiği, devlet başkanının bunu ihmal etmesi durumunda günahkâr olacağı düşüncesini taşıdıklarını belirtir (*Usûl-i Cedîde Zübdesi*, s. 2). Mantık ilminin akaid ilmi kadar önemli olduğunu düşünen Abdullah Enverî'ye göre aslında sağlam bir itikada sahip olmak mantık bilmeye bağlıdır. İmanın taklitten kurtulup tahkike ulaşmasının yolu itikadî meseleleri mantık çerçevesinde çözüme kavuşturmaktır. Her ne kadar mukallidin imanı geçerli sayılmışsa da imanını delillendiremeyenlerin bu hususta sıkıntı çekmeleri kaçınılmazdır.

Mantık ilminin ortaya koyduğu bilimsel prensiplere yapılan eleştirileri kabul etmeyen Enverî, mantığın gerekliliğini temel bir mantık kuralı olan tümevarım yöntemiyle (istikrâ) açıklar. Bu konuda Gazzâlî'yi takip ederek gerek İslâm öncesi mantıkçılarının gerekse İslâm âlimlerinden ilk mantıkçıların küfre düştükleri görüşüne katılır. Ancak bunun sebebi onların mantık ilmiyle uğraşmaları değil bu ilmi kendi fâsit emellerine alet etmeleridir. O güne kadar mantık eğitiminin teoriden ileri götürülemediğini belirten Enverî, İslâm fukahasının kitaplarında yer alan mantık eleştirisini şiddetle reddederek onları mantık bilmemekle suçlar ve ilimlerine güven duyulmayacağını ileri sürer. Eserlerinde "usûl-i cedîd" adını verdiği yöntemden sıkça bahseder ve bunu bazı kitaplarının başlığına ekler. Üzerinde durduğu usûl-i cedîd mantığın uygulamasının nasıl yapılacağıyla ilgilidir. *Usûl-i Cedîde Zübdesi*'nde bu yöntemin "kavâid-i muhteria" ve "kavâid-i nâfia"ya dayandığını, bu kaideleri öğrenenlerin açık bir zihne kavuşacağını, her şeyden haberdar olacağını ve tahsil hayatlarının kolaylaşacağını vurgular.

Abdullah Enverî'nin klasik mantığa bakış açısı diğer mantıkçılardan temelde fazla farklılık göstermez. Ancak o, tasavvur ve tasdik kısmından kıyasın şekillerine varıncaya kadar mantığın temel başlıklarına bir dizi yeni alt tasnifler eklemiştir. Diğer mantıkçılardan bir farkı da mantığın bütün konularına kıyas nazarıyla bakması ve kıyas bahsinde birçok mantık kitabında ele alınmayan karmaşık denilebilecek konuları işlemesidir. Enverî, kıyasların kipliği (muhtalitât) konusunu ayrıntılı biçimde ilk işleyen âlimdir (*Ḥâşiye Cedîde ʿale't-Taṣdîḳāt*, s. 362-418). Seçmeli kıyasın şekillerini "şekil" terimi yerine "tarik" terimiyle anlatmıştır. Şartlı iktirânî kıyas ile

istisnaî kıyasın birinci tarikinden meydana gelen mürekkep kıyaslara "kıyâs-ı müstakîm" ismini vererek klasik mantığa yeni bir terim kazandırmıştır. Kesin kıyasın "müteâref" ve "gayri müteâref" şeklindeki taksimine "müteârefin gayri müteârefi" dediği üçüncü bir kıyas basamağı eklemiştir. Yine kesin kıyasın-orta terimin büyük öncülde yüklem, küçük öncülde özne olduğu- dördüncü şeklinden de yaygın kabulün aksine kolaylıkla kıyas kurulabileceğini ve bu dördüncü şeklin netice vermekte birinci şekilden geri kalmayacağını söyler. Sadece delâlet bahsinde on bin kıyas kurulabileceği iddiası onun kıyas ilmindeki ehliyetinin bir ispatı olarak görülür.

Eserleri. 1. *Usûl-i Cedîde Zübdesi* (İstanbul 1290). İlk matbu Türkçe mantık kitabıdır. 1290'da (1873) neşredilmişse de müellifin bu Türkçe mantık eserini daha önce *Tasavvurât Hâşiyesi* ile birlikte Sultan Abdülmecid'e takdim ettiği belirtilmektedir (*Türk Ansiklopedisi*, XXV, 230). Usûl-i cedîd üzerine yazdığı hâşiyelerinin özeti niteliğindeki eser, klasik mantık konularının yanında mantığın pratik alandaki işleyişinden ve mantık usulünden de bahsetmektedir. **2.** *Ḥâşiye Cedîde ʿale't-Taṣdîḳāt* (İstanbul 1275, 1287). Bu eser de basılmadan önce 1856'da Abdülmecid'e takdim edilmiş ve müellifine 5000 kuruş ödül kazandırmıştır (BA, İ.DH, nr. 348/23000). **3.** *Tasavvurât Hâşiye-i Cedîdesi* (İstanbul 1289/1872). Bursalı Mehmed Tâhir, müellifin 1859'da padişaha arzettiği bu eseriyle ömür boyu 150 kuruş maaşa bağlanmakla taltif edildiğini söylerse de (*Osmanlı Müellifleri*, I, 386) bir arşiv belgesi, ömür boyu maaşa bağlanmasının *Mîr Ebü'l-Feth Hâşiyesi* vesilesiyle gerçekleştiğini göstermektedir (aş. bk.). **4.** *Îsâgūcî Hâşiyesi* (İstanbul 1287). *Îsâgūcî*'nin kıyas bölümü üzerine yazılmıştır. **5.** *Molla Fenârî Hâşiyesi* (İstanbul 1287). **6.** *Kitâbü'l-Mantık fî tertîbi'l-akyise* (1317). **7.** *Hüseyniyye Hâşiyesi* (İstanbul 1289). Münazara usulüne dairdir. **8.** *Mîr Ebü'l-Feth Hâşiyesi.* Münazara ilmi üzerine yazılan kitabın basılıp basılmadığı bilinmemekle beraber eser şeyhülislâmlığa gönderilmiş ve değerli bir eser olduğu tasdik edilmiş, şeyhülislâmlık, Abdullah Enverî'ye maaş bağlanmasını ve İstanbul ruûsuna terfi ettirilmesini padişaha arzetmiştir (BA, A.MKT, nr. 340/94). **9.** *Hayâlî Hâşiyesi.* Adına arşiv belgelerinde de rastlanan (MF.MKT, 16/147, 1290/1873) eserin müellif hattı olduğu tahmin edilen 105 varaklık bir nüshası Abdülhamit Tektuna'nın özel arşivindedir. **10.** *Kadı Beyzâvî Tefsîri Hâşiyesi.* Yarım kalan eser hakkında Ömer Nasuhi Bilmen *Büyük Tefsir Tarihi*'nde bilgi vermektedir (II, 755). Bursalı Mehmed Tâhir, Abdullah Enverî'nin *Celâleddîn-i Devvânî Hâşiyesi, Şerh-i Akāid-i Nesefî Hâşiyesi, Tehzîbü'l-mantık, Molla Câmî Hâşiyesi* ve kıraat ilmiyle ilgili *Zübde* adlı matbu olmayan eserlerinden bahsetmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, İ.DH, nr. 348/23000, 1276/1859; BA, A.MKT, nr. 340/94,1282/1865; BA, MF.MKT, nr. 16/147,1290/1873; BA, MF.MKT, nr. 16/18, 1290/1873; Hocazâde Abdullah Enverî, *Usûl-i Cedîde Zübdesi*, İstanbul 1290; a.mlf., *Ḥâşiye Cedîde ʿale't-Taṣdîḳāt*, İstanbul 1859, s. 362-418; a.mlf., *Hüseyniyye Hâşiyesi*, İstanbul 1289, s. 1; a.mlf., *Kitâbü'l-Mantık fî tertîbi'l-akyise*, İstanbul 1317, s. 5, 7, 21, 36; Müttaki el-Hindî, *Kenzü'l-ʿUmmâl*, X, 242; *Osmanlı Müellifleri*, I, 385-387; Kilisli Kadri, *Kilis Tarihi* (nşr. Osman Vehbi), İstanbul 1932, s. 218-222; *Hediyyetü'l-ʿârifîn*, I, 492-493; Kehhâle, *Muʿcemü'l-mü'ellifîn*, VI, 71; İbrahim Hakkı Konyalı, *Âbideleri ve Kitabeleri ile Kilis Tarihi*, İstanbul 1968, s. 489; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, İstanbul 1974, II, 755; Fahri Hoşaf, "Kilisli Hocazâde Mantıkî Abdullah Enverî Efendi, Hayatı-İlmî Şahsiyeti-Eserleri", *Kilis'te Mantık Toplum ve Ekonomi* (der. Şinasi Çolakoğlu), Ankara 1992, s. 9-28; Halil İmamoğlugil, *Kilisli Abdullah Enverî'nin Kıyas Anlayışı* (yüksek lisans tezi, 1999), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; a.mlf., "Kilisli Abdullah Efendi'de Kıyasın İşlenişi", *Çukurova Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, XI/2, Adana 2011, s. 145; Sıdıka Bebekoğlu – Mehmet Tektuna, *Kilis Kültür Envanteri*, Ankara 2008, s. 87; Ramazan Gündüz, *Kilisli Abdullah Enverî'nin 'Usûl-i Cedîde Zübdesi Türkî Risâlesi' Üzerine Bir İnceleme* (yüksek lisans tezi, 2013), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Mehmet Ali Ayni, "Türk Mantıkçıları", *DİFM*, III/10 (1928), s. 104; "Merhum Hoca Abdullah Enverî Efendi", *Akpınar Dergisi*, V, Ankara 1953, s. 24-25; Yılmaz Dokuzoğlu, "Kiliste Mantık", *Kilis Dergisi*, 30. Kuruluş Yılı Hatırası özel sayı, Ankara 1951, s. 38-40; Ahmet Rami, "Kilis Mantıkçılığının Şöhreti", *a.e.* (1951), s. 38-39; Ahmet Turan Hazar, "Ulema ve Camileriyle Kilis Medreseleri", *VD*, sy. 25 (1995), s. 287; Hülya Altunya, "Problems Encountered in Teaching Logic in Faculties of Theology", *Yükseköğretim ve Bilim Dergisi*, IV/1, Ankara 2014, s. 53; "Enverî Abdullah Efendi", *TA*, XV, 230; "Enverî Abdullah Efendi", *ML*, IV, 283.

RAMAZAN GÜNDÜZ

ER, Mehmet Raşit
(1900-1984)

Son Sa'dî şeyhlerinden.

İstanbul Şehremini'nde dedesi Sa'dî şeyhi Mehmed Râşid Efendi'nin inşa edip vakfettiği tekkede doğdu. Babası Mehmed Âkif Efendi'nin yanında hıfzını tamamladı. Davud Paşa Mekteb-i İdâdîsi'nin ardından

Mehmet Raşit Er (Muhittin Serin fotoğraf arşivi)

Dârü'l-hilâfeti'l-aliyye Medresesi'nin birinci kısmının üçüncü, ikinci kısmının ikinci sınıfına kadar okudu. Medresetü'l-irşâd'ın son sınıfına devam etti. Harita Mekteb-i Âlîsi'nden mezun olduktan sonra Dârülfünun'un lisan bölümünde bir yıl okudu. 1923 Eylülünde İstanbul Umûr-ı Tasarrufiyye Müdürlüğü'nde haciz memuru olarak göreve başladı. 1928'de Kadastro Mektebi'nin Riyâziye Bölümü'nü de bitirdi. Eyüp, Üsküdar, Bakırköy, Kartal, Beyoğlu ve Sarıyer Tapu Kadastro müdürlüklerinde çalıştı. 1955'te Sarıyer Tapu Kadastro müdürü iken emekliye ayrıldı.

Tasavvuf ve tekke terbiyesi altında büyüyen Raşit Bey tekkeler kapatılmadan Zilkade 1341'de (1925) babasından Sa'dî icâzeti aldı. Tekkelerin kapatılmasından sonra İnadiye, Şeyh Râşid, Salı Tekkesi diye anılan ve günümüzde camiye dönüştürülen dedesinin tekkesinde 1932 yılına kadar ikamet etti. Aynı yıl evlendi ve kayınvâlidesinin Erenköy'deki köşküne taşındı. Şehremini Deniz Abdal mahallesi Günaydın sokağında bulunan tekkenin 10 Kasım 1964'te Altıncı İcra Memurluğu'ndan gelen bir yazıda tekkenin bir hafta içinde Vakıflar Genel Müdürlüğü lehine tahliye edilmesinin istenmesi üzerine tekkenin meşihatı ve mütevelliliği evlâtlarına geçmek üzere dedesi Şeyh Râşid Efendi tarafından vakfedildiğini, tekke binasını satın almak veya kiralamak istediğini bildiren dilekçesini Vakıflar Genel Müdürlüğü'ne gönderdi, ancak isteği kabul edilmedi ve tekke binasına el konuldu. Perşembe ve cuma günleri yapılan sohbet ve irşad faaliyetleri bu tarihten itibaren Erenköy'deki köşkte sürdürüldü. 11 Şubat 1984 tarihinde vefat eden Raşit Bey, Merkez Efendi Camii'nde kılınan cenaze namazının ardından Kozlu Mezarlığı'nda Hamza Bâlî'nin türbesinin sağ tarafında babasının kabrinin yanına defnedildi.

Dinî ve tasavvufî konulardaki bilgi ve anlayışının yanında hoşgörülü, ileri görüşlü,

etkili bir kişiliğe sahip olan Raşit Bey'in sanatkâr ve kültürlü insanlardan oluşan geniş bir sohbet halkası vardı. Tekkede belirli gün ve gecelerde yapılan zikir, âyin, semâ, evrâdın usulüne uygun vecd ve şevk içinde yürütülmesi konusunda çok titizdi. Sa'dî, Bedevî ve Rifâî tarikatlarının XX. yüzyıla ulaşan evrâd, kelime-i tevhid ve ism-i Celâl zikrinin mûsiki formlarıyla tertip edilen tavrını, tarikatın insan ilişkilerinde gelişmiş inceliklerini, âdâb ve erkânını çok iyi bilir, bu zengin kültürün yeni nesillere eksiksiz aktarılması ve canlı tutulmasına çok dikkat ederdi. Raşit Bey tekke geleneğinde gelişmiş usul ve nizam içinde icra edilen doğum, ad koyma, okula başlama, evlenme ve ölüm gibi merasimleri de iyi bilir, tarikat büyüklerinin teçhiz ve defin işlerinin tarikat töresine uygun biçimde yapılmasında yol gösterir, büyük bir duyarlılıkla okuduğu dualarla dikkati çekerdi. Nitekim Neyzen Tevfik cenaze teçhiz, tekfin ve defin işlerinin onun tarafından yapılmasını, namazını onun kıldırmasını vasiyet etmiştir. Raşit Bey'in tarikat âdâb ve erkânıyla ilgili notları henüz derlenip yayımlanmamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Divan Edebiyatı Müzesi, Revnakoğlu Dosyaları, nr. B. 74; Sadık Albayrak, *Son Devir Osmanlı Ulemâsı*, İstanbul 1996, V, 81; Sâmiha Ayverdi, *Âbide Şahsiyetler*, İstanbul 2001, s. 171; a.mlf., *Hey Gidi Günler Hey*, İstanbul 2002, s. 136; Muhittin Serin, "Mehmed Râşid Er Beyefendi", *Yüksek Mîmar Dr. İ. Aydın Yüksel'e Armağan*, İstanbul 2012, s. 432-443 (maddenin yazımında Mehmet Raşit Er'in oğlu Haldun Er'de bulunan dosyalardan da faydalanılmıştır).

MUHİTTİN SERİN

ERAYDIN, Selçuk
(1937-1995)

Tasavvuf ve İslâmî Türk edebiyatı hocası.

18 Haziran 1937'de Bandırma Edincik'te doğdu. Babası Hasan Tahsin Bey, annesi Hürmüz Hanım'dır. Annesi ve babası Selçuk küçük yaşta iken boşandıkları için sıkıntılar içinde büyüdü, daha çok dedesinin evinde ve himayesinde yetişti. İlkokulu memleketinde bitirdikten sonra babası onu Galatasaray Lisesi'ne yazdırmıştı. Bu okula girmek üzere İstanbul'a geldiğinde kendisiyle ilgilenecek bir yakını bulunmadığından çalışmak zorunda kaldı ve okula devam edemedi. Bu sırada yeni açılan İmam-Hatip Okulu'na kaydoldu (1953) ve okul müdürü Mahir İz'i tanıdı. Aynı zamanda dışarıda çalışarak İmam-Hatip Okulu'nu bitirdi (1960). Ardından İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'ne girdi; "Şeyh Muhammed Abduh" adlı bitirme teziyle buradan mezun oldu (1964) ve Sivas'a ortaokul din dersi öğretmeni olarak tayin edildi, iki yıl sonra Sivas İmam-Hatip Okulu'na geçti. Bu arada arkadaşı M. Yaşar Kandemir'le birlikte orta okullar için *Din Dersleri* kitabını hazırladı. İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nde tasavvuf tarihi okutan Mahir İz'in daveti üzerine gittiği İstanbul'da imtihanlarda başarı göstererek onun yanında asistanlığa başladı (1967). Hocalık tezi üzerinde çalışırken Mahir İz'in notlarını temize çekip onun *Tasavvuf* adlı eserini neşre hazırladı (1969). Mahir İz'in yayımlanan bu kitabını kendisi için imzalarken yazdığı, "Mütevazi esere sâik u bâdî sensin / Eser-i müştereki kim kime takdim etsin" beyti onun eserdeki katkısına işaret etmektedir.

"Üç Büyük Türk Tarikatı: Yeseviyye, Mevleviyye, Nakşbendiyye" adlı asıl tezinin yanında, "XVII. Asır İslâm Türk Şairlerinin Yazma Divanlarındaki Tevhid ve Na't'lar ve Beyitlerdeki Tasavvufî Istılahlar" başlıklı yardımcı çalışmasıyla İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nde hocalığa yükseldi (1971). Askerlik görevinin ardından tekrar enstitüdeki vazifesine döndü. Mahir İz'in emekliye ayrılmasından sonra onun okuttuğu derslere girmeye başladı. Aynı yıllarda diğer hocası Neclâ Pekolcay'ın teklifi üzerine onun *İslâmî Türk Edebiyatında Şekil ve Nevîlere Giriş* adlı eserine (İstanbul 1975) katkı sağladı ve kitap ikisinin imzasıyla yayımlandı. Ayrıca bazı arkadaşlarıyla beraber liseler için din dersi kitapları yazdı (1980). Yüksek İslâm enstitülerinin İlâhiyat fakültelerine dönüştürülmesinin ardından daha önce hazırladığı öğretmenlik tezini yeniden ele alıp genişletti, *XVII. Asır Divanlarındaki Tevhid ve Na't'larda Tasavvufî Rumuzlar* adıyla doktora tezi olarak sundu (1984). Bir süre sonra yardımcı doçentliğe yükselen Eraydın arkadaşları ve yetişkin öğrencileriyle birlikte serbest ilmî faaliyetlere yönelerek İslâmî Türk edebiyatı ve tasavvufa ait bazı eserleri yayıma hazırladı. *İslâm Düşüncesi*, *İslâm Medeniyeti*, *Tohum*, *Hareket*, *Nesil* gibi dergilerde tasavvuf ve edebiyat ağırlıklı makaleler yayımladı (yayınlarının bir listesi için bk. bibl. Ercan Alkan). Bunların bazılarını geliştirerek sonraki yıllarda yayımladığı eserlerine ekledi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'ne birkaç madde yazdı. 19 Aralık 1995 tarihinde mi'rac kandili gecesi İskender Paşa Camii'ndeki vaazından evine dönerken geçirdiği trafik kazası sonucu öldü. Ertesi

Selçuk Eraydın

gün Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Camii'nde kılınan cenaze namazının ardından Erenköy Sahrayıcedid Mezarlığı'nda hocası Mahir İz'in kabrinin yakınına defnedildi. 1965 yılında evlendiği Zehra Hanım'dan üç kızı dünyaya gelmiştir. Ölümüne mesai arkadaşı Mustafa Tahralı'nın düşürdüğü, mezar taşına da yazılmış olan tarih manzumesi şöyledir: "Feyz-i Nakşî meşkedip Selçuk Can / Hizmet-i pîrânı sertâc eyledi / Leyle-i mi'râcı yazmış ki kazâ / Sûre-i İsrâ'yı minhâc eyledi / 'Hub' düşünce geldi târîhi dile / Mesnevî şevkıyle mi'râc eyledi."

Eserleri. 1. *Tasavvuf ve Tarikatlar* (İstanbul 1981). İlâhiyat fakültelerinde ders kitabı olarak okutulan ve her yeni baskısında geliştirilen eser Metin İzeti tarafından *Tesavvufi dhe Tarikatet* adıyla Arnavutça'ya çevrilmiştir (Üsküp 2001; Tirane 2011). **2.** *Tasavvuf ve Edebiyat Yazıları* (İstanbul 1997). Çeşitli dergilerde yayımlanmış yazılarından oluşan eserde bazı şairlerin meşhur şiirleri ve açıklamaları da yer almaktadır. **3.** *İslâmî Türk Edebiyatında Şekil ve Nevîlere Giriş* (İstanbul 1975, Neclâ Pekolcay ile birlikte). Esere, müellifin *XVII. Asır İslâm Türk Şairlerinin Yazma Divanlarındaki Tevhid ve Na't'lar* başlıklı öğretmenlik tezinin ilgili bölümlerinden aktarılan bilgiler de eklenmiştir. Daha sonra Mustafa Tahralı, Mustafa Uzun ve Hüsrev Subaşı'nın katkılarıyla genişletilen kitap (İstanbul 1981) İlâhiyat fakültelerinde ders kitabı olarak okutulmuştur. **4.** *Orta Okullar İçin Din Bilgisi I-II* (İstanbul 1968-1969, M. Yaşar Kandemir ile birlikte). **5.** *Liseler İçin Din Bilgisi I-II* (İstanbul 1980, M. Yaşar Kandemir ve Selahaddin Parlatır ile birlikte).

Yayımına katkı sağladığı eserler: **1.** *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi* (I-IV, İstanbul 1987-1992, Mustafa Tahralı ile birlikte). Ahmet Avni Konuk tarafından

hazırlanan eserin yayımıdır. **2.** *Mesnevî Şerif Şerhi* (I-XIII, İstanbul 2004-2009). Yine Ahmet Avni Konuk'a ait olan eser Mustafa Tahralı, Osman Türer, Mehmet Demirci, Dilaver Gürer, Necdet Tosun, Seyfi Arpaguş ve Süleyman Gökbulut ile birlikte yayına hazırlanmıştır. **3.** Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Fîhi Mâ Fîh* (İstanbul 1994). Ahmet Avni Konuk'un tercümesinin neşridir. **4.** Abdülkerîm el-Cîlî, *İnsan-ı Kâmil* (İstanbul 1998, 2002). Abdülaziz Mecdi Tolun'un tercüme ettiği bu eser Ekrem Demirli ve Abdullah Kartal ile birlikte neşre hazırlanmıştır. Halil İbrahim Kıbrıs tarafından Selçuk Eraydın hakkında bir mezuniyet tezi yapılmış (bk. bibl.), *Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*'nin 27. sayısı "Selçuk Eraydın'a Armağan" olarak yayımlanmıştır (İstanbul 2011, yıl 12).

BİBLİYOGRAFYA :

Selçuk Eraydın'ın MÜ İlâhiyat Fakültesi'ndeki özlük dosyası; Mahir İz, *Yılların İzi*, İstanbul 1990, s. 347-348; Halil İbrahim Kıbrıs, *Selçuk Eraydın Hayatı, Şahsiyeti ve Eserleri* (mezuniyet tezi, 2005), MÜ İlâhiyat Fakültesi; Mustafa Öz, *Yılların Özü*, İstanbul 2008, s. 156-157; İsmail Karaçam, *Kur'an Kursundan İlâhiyata Din Hizmetinde Bir Ömür: Hatıralar*, İstanbul 2009, s. 208-210; H. Kâmil Yılmaz, "Bir Yıldız Kaydı", *Altınoluk*, sy. 119, İstanbul 1996, s. 41; Ercan Alkan, "Sanman Taleb-i Devlet ü Câh Etmeğe Geldik: Selçuk Eraydın'ın (1937-1995) Hayatı ve Çalışmaları", *Tasavvuf*, Selçuk Eraydın'a Armağan, sy. 27, İstanbul 2011, s. 11-22; Emin Işık, "Selçuk Eraydın'ın Ahlâkî Şahsiyeti", *a.e.*, s. 23-30; M. Yaşar Kandemir, "Arkadaşım Selçuk Eraydın", *a.e.*, s. 31-36; Sadrettin Gümüş, "Bir Miraç Gecesiydi", *a.e.*, s. 59-68; Mustafa İsmet Uzun, "Mahir Hoca'mın Er ve Aydın Bir Hayrü'l-Halefî: Selçuk Bey Hocam", *a.e.*, s. 81-90; "Eraydın, Selçuk", *TDEA*, III, 58.

MUSTAFA UZUN

ERBAKAN, Necmettin
(1926-2011)

Türk siyaset adamı, başbakan.

29 Ekim 1926 tarihinde Sinop'ta doğdu. Babası Ağır Ceza Reisi Mehmet Sabri, annesi Kamer Hanım'dır. Babasının mesleği dolayısıyla çocukluğu muhtelif şehirlerde geçti. Kayseri'de başladığı ilkokulu Trabzon'da tamamladı. 1937'de girdiği İstanbul Erkek Lisesi'nden ve 1948'de İstanbul Teknik Üniversitesi Makine Fakültesi'nden mezun oldu. Aynı yıl fakültenin Motorlar Kürsüsü'nde asistan olarak göreve başladı. O dönemde doktora tezine tekabül eden yeterlik tezindeki başarısından dolayı üniversite tarafından 1951'de Aachen Teknik Üniversitesi'nde bilimsel araştırmalar yapmak üzere Almanya'ya gönderildi. Bu üniversitede kaldığı bir buçuk yıllık süre içinde yaptığı tez çalışmalarıyla Alman üniversitelerinde geçerli olan doktor unvanını aldı. Alman Ekonomi Bakanlığı için hazırladığı "Motorlarda Ekonomi" başlıklı tezi Alman bilim çevrelerinde büyük ilgi gördü. Tezin dergilerde yayımlanması üzerine o tarihte Almanya'nın en büyük motor üreticisi olan DEUTZ motor fabrikalarının genel müdürü Flats tarafından Leopar tanklarının motorlarıyla ilgili araştırmalar yapmak üzere bu fabrikaya davet edildi. II. Dünya Savaşı'ndan sonra bir Alman üniversitesinde görev yapan ilk Türk bilim adamı oldu. 1953'te doçentlik imtihanını vermek üzere İstanbul'a döndü ve yirmi yedi yaşında Türkiye'nin en genç doçenti olma başarısını gösterdi. Ardından tekrar DEUTZ fabrikalarına gitti. Burada altı ay süreyle motor araştırmaları başmühendisi olarak Alman ordusu için yapılan çalışmalara katıldı.

1955'te tamamladığı askerlik görevinin ardından İstanbul Teknik Üniversitesi'ne döndü. 1956'da Türkiye'de ilk yerli motoru üreten 200 ortaklı Gümüş Motor Anonim Şirketi'ni kurdu. 1960'ta Ankara'da yapılan Sanayi Kongresi'nde yerli otomobil üretme fikrini ortaya attı. O sırada yönetimde bulunan askerler tarafından olumlu karşılanan bu fikir üzerine Eskişehir Demir Yolları CER Atölyesi'nde "Devrim" adı verilen ilk yerli otomobilin üretim çalışmalarına katıldı. 1965'te profesör unvanını aldı. Şubat 1966'da Odalar ve Borsalar Birliği Sanayi Dairesi başkanlığına, ardından genel sekreterliğine getirildi. 1968 Mayısında Odalar ve Borsalar Birliği İdare Heyeti üyesi ve ertesi yıl Odalar ve Borsalar Birliği başkanı oldu; ancak hükümetin tâlimatı üzerine polis zoruyla başkanlıktan uzaklaştırıldı.

1969 yılında Konya'dan bağımsız milletvekili seçilerek aktif siyasete başladı. Süleyman Arif Emre, Saffet Solak, Hasan Aksay, Ali Oğuz, İsmail Müftüoğlu gibi uzun yıllar kendisiyle beraber çalışan siyasetçilerle birlikte 24 Ocak 1970 tarihinde Millî Görüş'ün ilk partisi olan Millî Nizam Partisi'ni kurdu. Ancak parti 12 Mart askerî müdahalesinden sonra laikliğe aykırılık gerekçesiyle Anayasa Mahkemesi tarafından kapatıldı (20 Mayıs 1971). Bunun üzerine İsviçre'ye giden Erbakan bir süre orada kaldı. Siyaset arkadaşları tarafından 11 Ekim 1972'de kurulan Millî Selâmet Partisi, ülkeye dönen Erbakan'ın liderliğinde girdiği 1973 seçimlerinde kırk sekiz milletvekilliği ve üç senatörlük kazandı. 1974 yılı başında kurulan Millî Selâmet Partisi – Cumhuriyet Halk Partisi

Necmettin Erbakan

koalisyonunda başbakan yardımcılığı görevini aldı. Bu dönemde Kıbrıs Barış Harekâtı'nın yapılmasında büyük etkisi oldu; ancak bütün adanın alınmasını savunduğu için Ecevit'le aralarında anlaşmazlık çıktı. 17 Kasım 1974'te hükümet dağıldı. Erbakan daha sonra Süleyman Demirel'in başbakanlığında kurulan I. Milliyetçi Cephe hükümetinde başbakan yardımcılığı ve ekonomik kurul başkanlığı görevlerini üstlendi. 1977 genel seçimlerinde Millî Selâmet Partisi'nin milletvekili sayısı yirmi dörde düştü. Temmuz 1977'de yine Demirel'in başbakanlığında kurulan II. Milliyetçi Cephe hükümetinde koalisyon hükümetine katıldı. Böylece Millî Selâmet Partisi toplam dört yıl süreyle hükümet ortağı oldu. 1978 yılı başından 12 Eylül 1980'e kadar muhalefette kalan Erbakan 12 Eylül İhtilâli'nin ardından bir süre İzmir Uzunada'da gözaltında tutuldu. 15 Ekim 1980'de yirmi bir Millî Selâmet Partisi yöneticisiyle birlikte "Millî Selâmet Partisi'ni illegal bir cemiyete dönüştürmek ve laikliğe aykırı davranmak" suçlamasıyla tutuklandı. 24 Temmuz 1981'de serbest bırakıldı. 1983'te hakkında verilen hüküm Askerî Yargıtay tarafından bozulduktan sonra beraat etti. Ancak 1982 anayasası gereğince on yıl siyaset yapma yasağı getirildi; 6 Eylül 1987'deki halk oylamasıyla bu yasak kalkınca tekrar siyasete döndü.

19 Temmuz 1983'te kurulan Refah Partisi'nin 11 Ekim 1987'deki kongresinde genel başkanlığa seçildi ve 1991'de Konya milletvekili olarak meclise girdi. 24 Aralık 1995'te yapılan genel seçimlerde Refah Partisi'nin % 21,7 oy oranı ve 158 milletvekiliyle birinci parti olması üzerine dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel, Erbakan'ı hükümeti kurmakla görevlendirdi. Erbakan, 7 Temmuz 1996'da Tansu Çiller başkanlığındaki Doğru Yol Partisi'yle koalisyona giderek Refah-Yol diye anılan 54. hükümetin başbakanı oldu. Bir yıl süren başbakanlığı döneminde yumuşak bir

üslûp kullanması, Refah Partisi'nin siyasî yelpazedeki yerini merkezde göstermesi ve Doğru Yol Partisi ile aralarında benzerlikler bulunduğunu söylemesi bu dönemde onun uzlaşmacı ve birleştirici bir çizgi izlediği şeklinde yorumlandı (Akın, s. 97). Bu sırada kamu kuruluşları arasında havuz sistemine geçilmesi, halkının çoğunluğunu müslümanların oluşturduğu, gelişmekte olan sekiz ülkeyle "D-8" (Developing Eight) adı verilen bir siyasal ve ekonomik iş birliğinin oluşturulması gibi projeleri gündeme getirdi. Bununla birlikte ilki İran'a olmak üzere çeşitli İslâm ülkelerini ziyaret etmesi, özellikle Libya ziyareti sırasında Kaddâfî'nin Türkiye hakkında siyasî terbiyeyle bağdaşmayan ve skandal olarak nitelenen sözler sarfetmesi, başbakanlık resmî konutunda dinî kimlikleriyle tanınan kişilere iftar yemeği vermesi, bazı parti yetkililerinin iktidar karşıtı çevrelerce "irticaî çıkışlar" olarak yorumlanan açıklamalar yapması ve etkinlikler düzenlemesi gibi dönemin sıkıntılı siyasal atmosferini daha da ağırlaştıran gelişmeler hükümetin devamını tehlikeye soktu. Nihayet "postmodern darbe" diye nitelenen 28 Şubat 1997'deki askerî müdahale sürecinde Refah-Yol hükümeti istifa etmek zorunda bırakıldığı gibi Erbakan'ın genel başkanı olduğu Refah Partisi de Anayasa Mahkemesi'nce 16 Ocak 1998'de kapatıldı; kendisiyle birlikte partinin altı yöneticisine beş yıl siyaset yasağı kondu. Bu arada kurucusu olduğu Millî Görüş hareketinin 2001'de bölünmesinden sonra Erbakan'ın desteklediği kanat Recai Kutan'ın başkanlığında Saadet Partisi'ni kurdu. Şubat 2003'te siyasî yasaklılığı sona eren Erbakan, 11 Mayıs 2003'te Saadet Partisi'ne genel başkan seçildi. Ancak Refah Partisi'nin 1998 yılı harcamalarında usulsüzlük yapıldığı iddiasıyla daha önce açılan ve "kayıp trilyon davası" diye anılan dava sonucunda iki yıl dört ay hapis cezasına mahkûm edilince Ocak 2004'te Saadet Partisi genel başkanlığından ve parti üyeliğinden ayrılmak zorunda kaldı. Önce sağlık raporuna istinaden cezası ertelendi; yapılan bir yasa değişikliği uyarınca da cezası ev hapsine çevrildi. Nihayet yine sağlık raporuna dayalı olarak Cumhurbaşkanı Abdullah Gül tarafından Ağustos 2008'de affedildi. 17 Ekim 2010 tarihinde tekrar Saadet Partisi genel başkanlığına seçildiyse de 27 Şubat 2011'de vefat etti ve İstanbul Fâtih Camii'nde kılınan büyük bir kalabalığın katıldığı cenaze namazının ardından Topkapı civarındaki Merkezefendi Mezarlığı'na defnedildi.

Necmettin Erbakan hemen her konuda ileri sürdüğü görüşlerini, projelerini ve iktidar ortağı olduğu dönemlerde ortaya koyduğu icraatlarını kendisinin "yeniden büyük Türkiye" ve "yeni bir dünya" diye ifade ettiği iki temel hedefe göre oluşturmuştur. Erbakan'ın düşüncesine göre ilk hedefe ulaşmanın yolu maddî ve mânevî kalkınma, ikinci hedefin yolu da İslâm birliğini oluşturmadır. Bununla birlikte siyasal ve sosyal görüşlerinin bütününü millî görüş adı altında toplamış, siyasî hayatının ilk yıllarından itibaren diğer siyasî hareketlerin Batıcı ve dolayısıyla gayri millî olduğunu ileri sürmüş, Refah Partisi döneminde ise bu farkı daha çok hak-bâtıl şeklindeki dinî terimlerle dile getirmiştir. Aslında millî görüş söylemiyle de İslâm'dan miras alınan ahlâkî değer ve ilkelere atıfta bulunuyordu. Bu sebeple siyasal çevrelerde Millî Görüş hareketi çoğunlukla siyasal İslâm veya İslâmcılık etiketiyle tanımlanmaya çalışılmış, Erbakan da kurulan bu bağı inkâr etmediği gibi zaman zaman yasaların sınırlarını zorlayarak bu yönde açıklamalar yapmıştır. Daha Millî Selâmet Partisi döneminde İsmet İnönü'nün kendisini eleştirirken söylediği, "Bir mühendis çıkmış, okullarda İmam Gazzâlî'yi okutacakmış" şeklindeki sözlerine karşı okullarda Durkheim yerine İmam Gazzâlî'nin okutulmasının övünülecek bir şey olduğunu belirtmiştir.

Erbakan'ın liderlik ettiği bütün Millî Görüş partilerinin programında merkezî konulardan ilkini maddî kalkınma düşüncesi oluşturmuştur. Erbakan, geri kalmışlıktan kurtulmanın ve yeniden güçlü bir Türkiye kurmanın ancak sanayileşmeyle başarılabileceği fikri üzerinde ısrarla durmuştur. Nitekim hareketin ilk partisi olan Millî Nizam Partisi'nin programında sanayileşme meselesi milletlerin siyasal ve ekonomik bağımsızlığının temeli olarak ileri sürülmüş, Millî Selâmet Partisi programında da maddî kalkınma fikri merkezî bir yer işgal etmiştir. Bu sebeple Erbakan, iktidar ortağı olduğu 1974-1978 yılları arasında ağır sanayi hamlesi adını verdiği bir sanayileşme sürecini başlatmaya çalışmış, ancak dönemin siyasal ve ekonomik şartları yüzünden bu alandaki girişimlerde başarı sağlanamamıştır. Refah Partisi ile birlikte ağır sanayi meselesi söylem düzeyinde eski önemini kaybetmiş gibi görünse de partinin ana sloganlarından birini maddî kalkınma oluşturmuştur. Erbakan'ın siyasal söylemlerinde maddî kalkınmanın bu kadar merkezî bir yer işgal etmesi, Batı emperyalizmine karşı kalkınmayı ekonomik ve siyasal bağımsızlığın bir aracı olarak görmesinden kaynaklanıyordu. Ancak İstanbul sermayesi diye tanımladığı çevreyle ilişkileri iyi gitmeyen Erbakan, Anadolu sermayesi denilen küçük ve orta ölçekli işletmeler eliyle bir kalkınma hamlesi başlatılabileceğini, bunun yolunun da Anadolu tüccar ve sanayicilerinin önünün açılması olduğunu düşünmüş, bu sebeple vergi düzeni, kredi dağıtım politikaları, döviz tahsisleri, faiz politikaları gibi konularla ilgili Anadolu sermayesinin lehine olan politikaları savunmuştur.

Onun siyasî hayatı boyunca tekrarladığı sloganlarından biri de "önce ahlâk ve mâneviyat" olmuştur. Erbakan ülkedeki köklü sorunların toplumun kendi medeniyet köklerinden kopmasından, ahlâkî ve mânevî değerlerinden uzaklaşmasından kaynaklandığını, bu sebeple maddî alanda olduğu gibi mânevî alanda da bir kalkınma hamlesine ihtiyaç bulunduğunu savunuyordu. Hemen bütün siyasî konuşmalarında kullandığı mânevî kalkınma söylemi toplumun yeniden İslâmlaştırılması ve temel politikaların İslâm'a dayandırılması olarak anlaşılmıştır. Erbakan'ın konuşmalarında sık sık bin yıllık tarihe atıfta bulunması, millî görüş kavramını özellikle Alparslan, Fâtih Sultan Mehmed, Yavuz Sultan Selim, İstanbul'un fethi, Viyana kuşatması gibi İslâmî-millî tarihin kurucu isimleri ve olaylarıyla ilişkilendirmesi mânevî kalkınma temasını İslâm'dan hareketle ürettiğine işaret eder. Yine millî görüş sloganındaki "millî" kelimesiyle de "millet" kavramının Türkçe'deki "ulus" anlamına değil İslâmî literatürdeki dinî içeriğine atıf yapıldığı söylenebilir. Bu yüzden Erbakan'ın kurduğu partilerin kapatılma gerekçelerinin başında genellikle bu partilerin şeriata dayalı bir düzen kurmayı amaçladığı ve laikliğe aykırı davrandığı gibi iddialar yer almıştır. Onun hayat tarzı ve Nakşibendî tarikatına mensubiyetine dair bilgiler de bu iddiaları beslemiştir. Güçlü bir hatip olan Necmettin Erbakan bazan ironik, bazan abartılı, zaman zaman da kışkırtıcı bir dil kullanarak yürüttüğü siyasî mücadelesi süresince sık sık dini siyasete alet etmekle suçlanmışsa da o kendisini dindar diye nitelenen kitlelerin siyasal temsilcisi gibi görmüş, Türkiye'nin demokratikleşme sürecinde ilk defa bu kesimin taleplerini politik zemine taşımaya çalışmış, sonuçta onların dinî kimliklerini koruyarak siyasete katılmalarını mümkün kılan ve zamanla kalıcı hale gelen yeni bir politik alan açmıştır.

Necmettin Erbakan'ın dış politika söyleminin merkezinde Batı karşıtlığı ve müslüman ülkelerle dayanışma fikri vardır. Ona göre Batı XX. yüzyıl boyunca oluşturduğu Birleşmiş Milletler, NATO, Avrupa Birliği, Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası gibi kuruluşlar aracılığıyla İslâm dünyasına karşı zulüm ve baskı uygulamış, müslümanların kaynaklarını sömürmüştür. Bu durumdan kurtulmanın yolu ise müslüman ülkeler arasında Türkiye'nin öncülüğünde kurumsal bir iş birliğinin oluşturulmasıdır. Dış politikaya dair bütün eleştirilerini, tezlerini ve tekliflerini bu temel önermelere dayandıran Erbakan, Avrupa Birliği'ne üyelik süreçlerini de medeniyet perspektifinden hareketle değerlendirmiş, Avrupa Birliği'ni temeli Hıristiyanlığa dayanan bir topluluk olarak tanımlamış, bu sebeple Türkiye'nin bu oluşum içinde yer almasına başından beri karşı çıkmıştır. Zulüm ve sömürüden kurtulmak için bir an evvel Türkiye'nin öncülüğünde bir İslâm birliği kurulması gerektiği fikrinden hiçbir zaman vazgeçmemiş, iktidarda bulunduğu dönemlerde İslâm ülkeleri arasında ilişkilerin geliştirilmesine özel bir önem vermişse de Millî Selâmet Partisi iktidarı döneminde Türkiye'nin İslâm Konferansı Örgütü'ne üyeliğinin gerçekleşmesi ve diğer bazı önemsiz gelişmeler dışında bu konudaki çabaları sonuçsuz kalmıştır. Erbakan'ın 54. hükümetin (Refah-Yol) başbakanı iken nüfusunun çoğunluğu müslüman olan sekiz ülkenin katılımıyla D-8 anlaşmasını imzalaması ve İslâm dinarı adıyla İslâm ülkeleri ortak para birimini oluşturma yönündeki çalışmaları, siyasî hayatı boyunca bıkmadan dillendirdiği İslâm birliğini gerçekleştirmenin başarısız kalmış adımları olarak değerlendirilir. Erbakan'ın İslâm birliği tutkusunun ilhamını XIX. yüzyıl İslâmcılarının ittihâd-ı İslâm fikrinden, özellikle Erbakan'ın ve Millî Görüş hareketinin başlıca referanslarından olan II. Abdülhamid'in panislâmizm politikasından aldığı düşünülebilir.

Erbakan renkli kişiliği, Türkçe'ye hâkimiyeti, güçlü hitabet yeteneği, bazan mizahî üslûbu, çalışkanlığı, çoğunlukla yumuşak ama ısrarcı tavrı, iktidar ortağı olduğu dönemlerdeki uzlaşmacılığı gibi özellikleriyle son devir Türk siyasî hayatının en etkili ve üzerinde en çok tartışılan isimlerinden biri olmuştur. Kırk iki yıllık siyasî hayatı boyunca dört partisi laikliğe aykırılık gerekçesiyle kapatılmış, iki defa siyasî yasaklı hale gelmiş ve hapis yatmışsa da ölünceye kadar aktif siyasete devam etmiş, aralarında cumhurbaşkanı, başbakan ve bakanların da bulunduğu birçok siyasetçinin hocası olarak tanıtılmıştır. 2010 yılında kurulan Konya Üniversitesi'nin adı, 2012'de Necmettin Erbakan Üniversitesi olarak değiştirilmiştir. Erbakan'ın *Üç Konferans: İslâm ve İlim, Doğu'da, Batı'da ve İslâm'da Kadın, Sanayi Davamız* (İstanbul 1974); *Milli Görüş* (İstanbul 1975); *Körfez Krizi, Emperyalizm ve Petrol* (Ankara 1991) adıyla üç eseri yayımlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

J. M. Landau, *Türkiye'de Aşırı Akımlar* (trc. Erdinç Baykal), Ankara 1978, s. 269-275; Ali Yaşar Sarıbay, *Türkiye'de Modernleşme, Din ve Parti Politikası: Milli Selamet Partisi Örnek Olayı*, İstanbul 1985; a.mlf., "Millî Nizam Partisi'nin Kuruluşu ve Programının İçeriği", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: İslâmcılık* (haz. Yasin Aktay), İstanbul 2004, s. 576-590; Recai Kutan, *Kirazlıdere Tutukevi Penceresinden 12 Eylül*, İstanbul 1989; Süleyman Arif Emre, *Siyasette 35 Yıl -1*, İstanbul 1990; Sadık Albayrak, *MSP Davası ve 12 Eylül*, İstanbul 1990; Şerif Mardin, *Türkiye'de Din ve Siyaset*, İstanbul 1991, s. 105-109; Ruşen Çakır, *Ne Şeriat Ne Demokrasi: Refah Partisini Anlamak*, İstanbul 1994; a.mlf., "Millî Görüş Hareketi", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: İslâmcılık* (haz. Yasin Aktay), İstanbul 2004, s. 544-575; İhsan D. Dağı, *Kimlik, Söylem ve Siyaset: Doğu-Batı Ayrımında Refah Partisi Geleneği*, Ankara 1998; Kenan Akın, *Milli Nizam'dan 28 Şubat'a Olay Adam: Erbakan*, İstanbul 2000; Ali Bayramoğlu, *28 Şubat: Bir Müdahalenin Güncesi*, İstanbul 2001; Fehmi Çalmuk, "Necmettin Erbakan", *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce: İslâmcılık* (haz. Yasin Aktay), İstanbul 2004, s. 550-567; M. Hakan Yavuz, "Millî Görüş Hareketi: Muhalif ve Modernist Gelenek", *a.e.*, s. 591-603; a.mlf., *Erbakan'dan Erdoğan'a: Laiklik, Demokrasi, Kürt Sorunu ve İslam* (trc. Leman Adalı), İstanbul 2011; Elisabeth Özdalga, *İslâmcılığın Türkiye Seyri: Sosyolojik Bir Perspektif* (trc. Gamze Türkoğlu), İstanbul 2006, s. 103-128; Ahmet Akgül, *Dünyanın Değişimi ve Erbakan Devrimi*, Konya 2007; Ali Bulaç, *Göçün ve Kentin Siyaseti (MNP'den SP'ye Milli Görüş Partileri)*, İstanbul 2009; Mehmet Emin Gerger, *Bilinmeyen Yönleriyle Necmettin Erbakan: Milli Nizam'dan Başbakanlığa*, İstanbul 2011; Mücahit Küçükyılmaz, *Türkiye'de Siyasal Katılım: Tek Partiden Ak Parti'ye Siyasal İslâm ve Demokrasi Tartışmaları*, İstanbul 2011; Serkan Yorgancılar, *Milli Görüş: 1969-1980*, İstanbul 2012.

NAZIM MAVİŞ

EREN, Hasan
(1919-2007)

Türk dili uzmanı ve bilim adamı.

15 Mart 1919'da günümüzde Bulgaristan sınırları içinde kalan Vidin'de doğdu. Babası Cemâat-i İslâmiyye Reisi Mustafa Nûri Bey, annesi Mahmûre Hanım'dır. İlkmektebi ve rüşdiyeyi Vidin'de okuduktan (1932) sonra Bulgar Lisesi'ni bitirdi (1937). Ünlü Macar Türkologu Gyula Németh'in yönlendirmesi ve Macar hükümetinin dört yıllık bursuyla Budapeşte Üniversitesi Türkoloji Bölümü'ne kaydoldu (1938). Burada çok tanınan Eötvös Koleji'nde yatılı olarak okuyup Macarca'sını geliştirdi. Üniversitede başta Gyula Németh olmak üzere Lajos Fekete ve Lajos Ligeti'den ders alarak öğrenimini tamamladı. "A török magánhangzóváltakozások" (Türkçe'de ünlü değişmeleri) başlıklı teziyle doktor unvanını aldı (1943); tezin özeti Macar Bilimler Akademisi'nin dergisinde yayımlandı (*Ny.K*, LI [1943], s. 356-373). Bu arada Macar Telgraf Ajansı'nda bir göreve tayin edildi. Sibirya Türk lehçelerindeki Moğolca unsurlar konusunda Fransızca kaleme aldığı doçentlik çalışmasını Gyula Németh, Lajos Ligeti ve Dezsö Pais'den oluşan jürinin önünde başarıyla savundu. Etimoloji çalışmalarında metodolojik sorunlarla ilgili dersiyle de Türk söz bilimi alanında doçent oldu (1946). Hasan Eren, Türkiye'ye gelmek üzere yola çıktıysa da II. Dünya Savaşı'nın sıkıntıları yüzünden ancak Güney Macaristan'daki Szeged şehrine kadar gelebildi ve burada bir süre kalarak Szeged Üniversitesi'nde ders verdi. Daha sonra demiryollarının ulaşıma açılması üzerine Türkiye'ye döndü; tayin edildiği Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde doçent olarak göreve başladı (1948). Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nde Türk dili tarihi dersleri verdi. Çuvaşça ve Yakutça gibi Türk lehçeleri üzerinde durdu. Bölüm başkanlığı yaptı. Ayrıca Rus Dili ve Edebiyatı ile Macar Dili ve Edebiyatı (Hungaroloji) kürsüleri başkanlıklarında görev alarak bu kürsülerde bazı dersler okuttu.

Hasan Eren, Türk Dil Kurumu'nda da görev yaptı. Özellikle M. Ali Ağakay'ın Sözlük Bilim ve Uygulama Kolu başkanlığı döneminde *Türkçe Sözlük* çalışmalarına katıldı (1955); eserin çeşitli baskılarının hazırlayıcı ya da denetleyicileri arasında yer aldı. 1957-1982 yıllarında İçişleri Bakanlığı'nda kurulan Türkiye'deki Yer Adlarının Türkçeleştirilmesi Komisyonu'nda Ankara Üniversitesi'ni temsil etti. 1960 ihtilâlinde üniversitelerden uzaklaştırılan 147 öğretim üyesinden biri olan Hasan Eren on sekiz ay sonra yeniden görevine döndü. *Türk Ansiklopedisi*'nde başredaktör sıfatıyla çalışmaya başladı (1961). Bu ansiklopedinin tamamlanması da onun Yazı Kurulu başkanlığı döneminde gerçekleşti (1985). 18 Ekim 1983'te Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu bün-

Hasan Eren

yesi içinde yer alan Türk Dil Kurumu başkanlığına getirildi ve on yıl süreyle kurum başkanlığını yürüttü. 1984-1990 yıllarında Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu Yüksek Kurulu'nda görev yaptı. 20 Eylül 1993'te yaş haddinden emekliye ayrıldı. 26 Mayıs 2007 tarihinde öldü ve Cebeci Asrî Mezarlığı'na defnedildi. Ulusal ve uluslar arası çevrelerce tanınmış bir bilim adamı olan Hasan Eren 1966'da Macar Dil Bilimi Derneği ve 1972'de Macar Doğu Bilimleri Derneği şeref üyeliğine, 1988'de Macar Bilimler Akademisi, 1996'da Uluslararası Hungaroloji Derneği şeref üyeliğine, aynı tarihte Türk Dil Kurumu şükran beratı ve plaketine, 2000 yılında Macaristan Cumhurbaşkanı tarafından Macar Liyakat nişanına lâyık görüldü.

Eserleri. Hasan Eren'in 1940 yılından ölümüne kadar yurt içinde ve yurt dışında yayımlanmış bilimsel dergilerde 1000'den fazla yazısı çıkmıştır (*Hasan Eren Armağanı*, s. 3-31). Ortak hazırlanan *Türkçe Sözlük*'teki katkıları dışında başlıca eserleri şunlardır: **1.** *Türk Saz Şairleri Hakkında Araştırmalar I* (Ankara 1952). **2.** *Türkçede Yakın Anlamlı Kelimeler Sözlüğü* (Ankara 1956, M. Ali Ağakay v.dğr. ile birlikte). **3.** *Anayasa Sözlüğü* (Ankara 1985, H. Zülfikar ile birlikte). **4.** *İmlâ Kılavuzu* (Ankara 1985). **5.** *Türklük Bilimi Sözlüğü I: Yabancı Türkologlar* (Ankara 1998). Hasan Eren bu eserinde *Türk Ansiklopedisi*'nde çıkan yabancı Türkologlar'ın biyografileriyle ilgili maddelerini gözden geçirerek güncelleştirmiştir. **6.** *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* (Ankara 1999). Eren'in meslekî hayatının başından beri üzerinde çalıştığı, bir kısım maddeleri dergilerde daha önce yayımlanan, bazı Türkçe sözlerin açıklamalı etimolojisini içeren, etimoloji çalışmalarının ilkelerinin de anlatıldığı kitabıdır. Ayrıca Hasan Eren'in Türkoloji dünyasında önemli kaynak olarak kullanılan iki çevirisi vardır: *Altın Ordu ve İnhitatı* (A. Y. Yakubovskiy'den, İstanbul 1955, *Altın Ordu ve Çöküşü* adıyla Ankara 1976); *Türk-Moğol Uluslarının Tarihi* (V. V. Barthold'dan, Ankara 1999).

BİBLİYOGRAFYA :

"Hasan Eren'in Yazıları", *Hasan Eren Armağanı*, Ankara 2000, s. 3-31; Hamza Zülfikar, "Hocam Prof. Dr. Hasan Eren", *a.e.*, s. 32-47; a.mlf., "Türklük Bilgisi Çalışmalarının Başbilgini Hasan Eren", *TDİ.*, sy. 667 (2007), s. 279-282; Kayahan Erimer, "Prof. Dr. Hasan Eren", *a.e.*, sy. 210 (1969), s. 808-809; Şükrü Halûk Akalın, "Hasan Eren'in Ardından: Bir Âlimin Ölümü", *a.e.*, sy. 667 (2007), s. 267-273; Mustafa Öner, "Prof. Dr. Hasan Eren'in Ardından", *a.e.*, sy. 667 (2007), s. 283-291.

İSMAİL PARLATIR

ERGİN, Muharrem
(1923-1995)

Türk dili bilgini, fikir adamı ve yazar.

Bugün Gürcistan sınırları içinde kalmış olan Ahıska vilâyetinin Ahılkelek kazasına bağlı Gögye köyünde doğdu. Babası Haydar Bey, annesi Name Hanım'dır. Kemaloğulları diye bilinen aile Azerbaycan coğrafyasında yerleşik bulunan ve Terekeme diye de anılan Karapapak Türkleri'ndendir. Ailesi 1925'te Türkiye'ye göçmek zorunda kaldı. Çocukluğu yerleştirildikleri Muş'un Bulanık ilçesinde geçti. İlkokulu burada, ortaokulu Muş'ta okudu. Lise öğrenimini Balıkesir Lisesi'nde parasız yatılı olarak tamamladı. Bu yıllarda Hüseyin Nihal Atsız'ın kardeşi Nejdet Sançar edebiyat hocası oldu. Bu tanışma Ergin'in fikrî ve meslekî hayatının şekillenmesinde önemli rol oynadı. 1942'de İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne kaydoldu. Reşit Rahmeti Arat, Ahmet Caferoğlu, İsmail Hikmet Ertaylan, Ali Nihad Tarlan, Ahmet Hamdi Tanpınar gibi hocalardan okudu. 1947'de yüksek tahsilini bitirdikten sonra bir süre Boğaziçi Lisesi'nde öğretmenlik yaptı. 1950'de mezun olduğu bölüme asistan alındı. R. Rahmeti Arat'ın danışmanlığında hazırladığı *Dede Korkut Kitabı*'nın karşılaştırmalı metniyle 1954'te doktor, yine *Dede Korkut Kitabı*'nın gramer ve sözlüğüyle 1962'de doçent oldu. 1964'te hocası Arat'ın ölümü üzerine tayin edildiği Eski Türk Dili Kürsüsü'nün başkanlığını 1990 yılında emekliye ayrılıncaya kadar sürdürdü. 1971'de profesörlüğe yükselen Ergin 1986-1990 yılları arasında Türk Dili ve Edebiyatı Bölüm başkanlığı yaptı. Parkinson hastalığına yakalanınca Haseki Hastahanesi'nde bir müddet tedavi gördü. Ölümünden bir hafta kadar önce zatürreye yakalandı ve 6 Ocak 1995 Cuma günü öldü. 9 Ocak Pazartesi günü Beyazıt Camii'nde kılınan cenaze namazından sonra Hasdal Mezarlığı'nda defnedildi.

Muharrem Ergin

İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü tarafından düzenlenen Millî ve Milletlerarası Türkoloji kongrelerinin uzun yıllar genel koordinatörlüğünü yürüten Ergin bu etkinlikte devlet kurumları ile ortak çalışmış, kongrelerin dünya çapında tanınmasını sağlamıştır. 1000 Temel Eser serisinin başlatılıp sürdürülmesinde de hükümet nezdinde etkili olmuştur. Ayrıca Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün kurucu üyelerindendir. Türk Mûsikisi Devlet Konservatuvarı'nın kuruluşunda da (1975) rol almış, Konservatuvar Yönetim Kurulu'nda bulunmuştur. Ses tonu, vurgulaması ve kendine özgü üslûbuyla iyi bir hatip ve iyi bir hocaydı. Öğrencilerine ve dinleyicilere Türkçe'nin gizli kalmış güzelliklerini hissettirir ve yaşatırdı.

Muharrem Ergin'in *Türkiye'nin Bugünkü Meseleleri* (1973), "Tarih Işığında Türk Rus Münasebetleri" (*Sovyet Emperyalizmi Balkanlar ve Türkiye*, İstanbul 1974, s. 18-36), *Türkiye'yi Bu Güne Getiren Tarihi Seyir* (1986) gibi eserleri onun Türkiye ve Türkiye dışındaki Türkler'le yakından ilgilendiğini göstermektedir. Bu eserlerde Türk tarihinin Orta, Kuzey ve Güney Asya'da geliştiğini söyleyerek Türklüğe yöneltilen tehdit ve tehlikelere işaret etmiş, varlık ve beka davasının Türkiye'nin birinci meselesi olduğunu vurgulamış, siyasî huzur, iktisadî kalkınma ve millî eğitim gibi konulara dikkat çekmiştir. Millî Eğitim'de istenilen düzeyde bir öğrenim verilemediğinden aklın ve ilmin hâkimiyetinin kurulamadığını, eğitimde yalnızca bilgiyi ön plana almanın doğru olmadığını, şahsiyetli bireylerin yetişmesi için çareler aranması gerektiğini belirtmiştir. Eserlerinde millî şuur ve millî kültür üzerinde önemle duran Ergin millî kültürün topluma ve bireye aslî değerler kazandıracağını söylemiştir.

Siyasal ve kültürel yazıları *Orhun, Altın Işık, Azerbaycan Yurt Bilgisi, Türk Dili, Türk Kültürü, Türk Edebiyatı, Kubbealtı Akademi Mecmuası* gibi dergilerde ve *Orta Doğu, Tercüman, Türkiye* gazetelerinde yayımlanmış, 1974-1975 yıllarında *Orta Doğu* gazetesinde çıkan yazıları *Milliyetçiler Korkmayınız Birleşiniz* adıyla bir araya getirilmiştir (Ankara 1976). Akademik çalışmaları dolayısıyla Türkiye Millî Kültür Vakfı, Aydınlar Ocağı ve Milletlerarası Türkoloji Kongresi gibi kuruluşlar tarafından şeref armağanıyla taltif edilmiş, *Türk Kültürü Araştırma Dergisi* (XXVIII/1-2, Ankara 1991), *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* (XXXIV, İstanbul 2006), *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi* (II/4, Aralık 2005, e-dergi) gibi dergiler onun için armağan ve hâtıra sayıları yayımlamıştır.

Eserleri. 1. *Türk Dil Bilgisi* (İstanbul 1958, genişletilmiş 2. bs. 1962; Sofya 1967; İstanbul 1972). Türkiye üniversitelerinde temel Türkçe dil bilgisi kitabı olarak uzun yıllar okutulan eser halen önemini korumaktadır. Ayrıca eğitim enstitüleri, yüksek okullar ve temel bilimler fakülteleri için hazırlanarak aynı adla basılmıştır (İstanbul 1972, 1977). **2.** *Türk Dili* (Millî Eğitim Bakanlığı tarafından liseler için ders kitabı olarak, İstanbul 1976, 1977). **3.** *Türk Dili* (yaygın yüksek öğretim kurumu için, Ankara 1977, Mehmet Kaplan ve Faruk K. Timurtaş ile birlikte). **4.** *Üniversiteler İçin Türk Dili* (İstanbul 1986, 1990, 2005). Türk dili derslerinin üniversitelerde zorunlu hale gelmesi üzerine hazırlanmış ve basit, sade bir anlatımla yazılmıştır. **5.** *Osmanlıca Dersleri* (I-II, İstanbul 1958, 1962, 1975). **6.** *Orhun Âbideleri* (İstanbul 1970). İlk baskısı 1000 Temel Eser serisinden yayımlanan kitapta Köl (Kül) Tigin, Bilge Kağan ve Tonyukuk yazıtlarının metinleri günümüz Türkçe'sine çevirileri ve tıpkıbasımları ile yer alır. **7.** *Türklerin Soy Kütüğü* (İstanbul 1974). Tercüman 1001 Temel Eser serisinden yayımlanan bu kitapta Ebülgazi Bahadır Han'a ait *Şecere-i Terâkime* adlı eserin A. N. Kononov'un neşri esas alınarak tercümesi yapılmış ve tıpkıbasımı verilmiştir. **8.** *Kadı Burhaneddin Divanı* (İstanbul 1980). XIV. yüzyıl divan şairlerinden Kadı Burhâneddin'in tek nüsha halindeki divanının ilk transkripsiyonlu neşridir. **9.** *Azeri Türkçesi* (İstanbul 1971, 1981, 1986). Tebrizli şair Şehriyâr'ın "Heyder Babaya Selâm" adlı iki şiiri esas alınarak diğer Âzerî şairlerinden de seçmeler yapılmış, şiirlerdeki Âzerî Türkçesi dil özellikleri belirtilmiş, şiirlerin Türkiye Türkçesi'ne kelime kelime çevirisi yapılmıştır. **10.** *Dede Korkut Kitabı* (*I, Giriş-Metin-Faksimile*, Ankara 1958; *II, İndeks-Gramer*, Ankara 1963). Eserin metin ve sözlük kısmı ayrıca yayımlanmış (Ankara 1964; İstanbul 1986), Türkiye Türkçesi'ne aktarılarak (*Dede Korkut Kitabı*, İstanbul 1969) 1000 Temel Eser serisinin birinci kitabı olarak neşredilmiştir. Ergin, Orhan Şaik Gökyay'ın bu eseri hakkında *Dûçent-nâme* adıyla kaleme aldığı eleştiriye (İstanbul 1964) *Orhan Şaik'e Cevap* adlı iki kitapçıkla cevap vermiştir. **11.** *Oğuz Kağan Destanı* (İstanbul 1970, 1988). Muharrem Ergin ayrıca, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından hazırlanan *Türk Dünyası El Kitabı*'nın (Ankara 1976) yazı kurulunda görev yapmıştır.

Ergin'in ilmî dergilerde yayımlanmış başlıca makaleleri şunlardır: "Melîhî" (*TDED*, II/1-2 [1948], s. 59-78); "Câmiu'l-meânî'deki Türkçe Şiirler" (*a.g.e.*, III/3-4 [1949], s. 539-569); "Bursa Kitaplıklarında Türkçe Yazmalar Arasında" (*a.g.e.*, IV/1-2 [1950], s. 107-132); "Kadı Burhâneddin Divanı Üzerinde Bir Gramer Denemesi" (*a.g.e.*, IV/3 [1951], s. 287-327); "Dede Korkut Kitabı Üzerine I" (*a.g.e.*, V [1952], s. 121-151); "Dede Korkut Kitabı Üzerinde II" (*a.g.e.*, VI [1954], s. 91-118); "Eski Osmanlıca" (*Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara 1976, s. 223-275); "Türkiye Türkçesi" (*a.g.e.*, s. 276-290); "Doğu Türkçesi (Çağatayca)" (*a.g.e.*, s. 291-296); "Türkler'de Yazı ve Alfabeler" (*a.g.e.*, s. 340-373).

BİBLİYOGRAFYA :

Ali Alparslan, "Türk Dilinin Büyük Kaybı: Arkadaşım Muharrem Ergin (1923-1995)", *I. Uluslararası Türkoloji Kongresi Bildirileri: Prizren 12-14 Aralık 1998* (haz. Nimetullah Hafız), Ankara 2001, s. 287-290; Osman Fikri Sertkaya, "Prof. Dr. Muharrem Ergin (1923-1995)", *Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün 50. Yılına Armağan: 50. Yıl Sempozyumu Bildirileri* (ed. Bülent Gül), Ankara 2012, s. 195-201; a.mlf., "Hocam Muharrem Ergin", *TKA: Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan*, XXVIII/1-2 (1991), s. 1-9; a.mlf., "Hocam Prof. Dr. Muharrem Ergin'in Ardından", *TK*, XXXIII/383 (1995), s. 137-143; Serap İlaslan, "Prof. Dr. Muharrem Ergin'in Bibliyografyası", *TKA: Prof. Dr. Muharrem Ergin'e Armağan*, XXVIII/1-2 (1991), s. 11-25; a.mlf., "Prof. Dr. Muharrem Ergin'in Eserleri", *TDED*, XXVIII (1998), s. 17-30; Ahmet B. Ercilasun, "Hocam Muharrem Ergin'in Ardından", *TDİ*, sy. 518 (1995), s. 147-152; C. Eralp Alışık, "Prof. Dr. Muharrem Ergin (1923-1995)", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, II/4 (2005), s. 7-9 (http://mtad.humanity.ankara.edu.tr); Gülşen Seyhan Alışık, "Görkemli Âlim Muharrem Ergin Beğ", *a.e.*, s. 10-25; Zeynep Korkmaz, "Prof. Dr. Muharrem Ergin'in Meslek Arkadaşlığı ve Türk Diline Yaptığı Hizmetler", *TDİ*, sy. 651 (2006), s. 249-253; Özcan Tabaklar, "Prof. Dr. Muharrem Ergin'in Fikrî Yazıları", *TDED*, XXXIV (2006), s. 171-176; Hatice Tören, "Prof. Dr. Muharrem Ergin'in Milli Kültür ve Milli Eğitim ile İlgili Görüşleri", *a.e.*, s. 205-210.

A. Azmi Bilgin

ERGÜNEŞ, Hüseyin Şemsi
(1872-1968)

Nakşibendî Melâmîliği'ne mensup müellif.

Sofya'da doğdu. Babası Gerede'nin Dânişmendler köyünden halk şairi Âşık Mustafa Hıfzı Efendi, annesi Sofya Bâlî Baba Tekkesi şeyhi Ahmed Baba'nın kızı Redife Hanım'dır. Doksanüç Harbi sebebiyle Sofya'da asayişin bozulması ve babası Mustafa Hıfzı Efendi'nin postnişini olduğu tekkenin Bulgar çetecileri tarafından yakılması üzerine ailesiyle birlikte daha güvenli bir yer olan Köprülü Ustrumca'ya göç etti. Mürşidi Muhammed Nûrü'l-Arabî ile on üç yaşında iken Hacı Fâik Bey vasıtasıyla Ustrumca'da tanıştı. Tahsiline devam etmesi şartıyla dervişliğe kabul edildi. Sesinin güzelliği ve müziğe yatkınlığı sebebiyle bu dönemde tekke mûsikisiyle de ilgilenmeye başladı. 1888'de Muhammed Nûrü'l-Arabî'nin vefatının ardından Hacı Fâik Bey'e intisap etti. 1901'de onun vefatı üzerine Muhammed Nûrü'l-Arabî'nin oğlu Şerif Efendi'den, daha sonra da torunu Kemal Efendi'den feyiz aldı. Tahsilini bitirince Düyûn-ı Umûmiyye Muhasebe Kalemi'ne memur olarak tayin edildi. 1897 Türk-Yunan savaşına katılarak berat nişanı aldı. Rumeli'nin elden çıkmasının ardından İstanbul'a tayin edildi. Düyûn-ı Umûmiyye İdaresi'ndeki görevini 1927 yılına kadar sürdürdü ve aynı yıl emekliye ayrıldı. Emekliliğinden sonra daha yoğun bir şekilde tasavvufî faaliyetlerini sürdürdü. Kırk yıla yayılan bu süre içerisinde özel sohbetlerinin yanı sıra Muhyiddin İbnü'l-Arabî, Sadreddin Konevî, Abdülkerîm el-Cîlî ve Muhammed Nûrü'l-Arabî gibi müelliflerin eserlerinden tercümeler yaptı, dostlarının tasavvuf meseleleriyle ilgili sorularını mektuplarla cevaplandırdı.

Melâmeti bir meşrep olarak kabul edip şeriat ve tarikat arasında çok güçlü bir bağ olduğunu vurgulayan, kendisine teveccüh gösterenlere de bu doğrultuda tavsiyelerde bulunan Ergüneş 30 Ocak 1968 tarihinde İstanbul'da vefat etti ve Edirnekapı Şehitliği'ne defnedildi. Ergüneş çoğu *el-Fütûḥâtü'l-Mekkiyye*'den seçilmiş kısmî tercümelerin yanı sıra İbnü'l-Arabî'nin *Kitâbü'l-Maʿrife*'sini (haz. Er-

Hüseyin Şemsi Ergüneş

can Alkan – Osman Sacid Arı, İstanbul 2009) ve *Mevâḳı'u'n-nücûm*'unu, Abdülkerîm el-Cîlî'nin *el-Kehf ve'r-raḳîm*'i ile *el-İnsânü'l-kâmil*'inin bazı bölümlerini, İbnü'l-Arabî'ye atfedilen *Şeceretü'l-kevn* (haz. Ercan Alkan – Osman Sacid Arı, İstanbul 2010), *Tuḥfetü's-sefere* (haz. M. Nedim Tan, İstanbul 2011) ve Evhadüddîn-i Belyânî'nin *Risâletü'l-aḥadiyye*'si (haz. Ercan Alkan, İstanbul 2012) gibi müstakil risâleleri, Burhânpûrî'nin *et-Tuḥfetü'l-mürsele*'sini, Muhammed Nûrü'l-Arabî'nin *Burhânü's-sâlikîn, Meşâhidü't-tevḥîd, Mecâli'z-zehrâ ʿalâ ṣalâti'l-kübrâ* gibi Arapça risâlelerini, ayrıca Hz. Ali'nin *Nehcü'l-belâġa*'sını ve Cezûlî'nin *Delâ'ilü'l-ḫayrât*'ının çeşitli kısımlarını Türkçe'ye çevirmiştir.

Ergüneş'in "Şemsî" mahlasıyla yazdığı şiirleri oğlu Muhittin Ergüneş derleyerek *Şemsi Dîvânı* adıyla yayımlamıştır (Ankara 1976). Şiirlerinde tevhid mertebeleri, hakîkat-i Muhammediyye, aşk, Ehl-i beyt muhabbeti, melâmet, sülûk ve intisap, mürid-mürşid ilişkisi gibi tasavvufun temel konularını işlemiş, özellikle Kerbelâ Vak'ası'nı ve Hz. Hüseyin'in şehâdetini anlatmış, sık sık âyetlere telmihte bulunmuş, yer yer muhataplarına nasihat edici bir tavır benimsemiştir. Özellikle Niyâzî-i Mısrî'nin şiirlerinin Ergüneş üzerinde etkili olduğu görülmektedir. "Varlığından geçmeyenler dâimâ hasrettedir" mısraıyla başlayan ilâhisi (*Şemsi Dîvânı*, s. 134) Abdülkadir Töre tarafından hüzzam makamında bestelenmiştir. Divanda Ergüneş'in tercümesini yaptığı bazı eserler için yazdığı şiirler de yer almıştır. *İslâmın Nuru* mecmuasında bazı şiirleri yayımlanmıştır ("Miraciye", II/15 [Temmuz 1953], s. 16).

Ergüneş'in tasavvuf tarihi literatürü açısından önemli bir diğer çalışması, mevcut nüshalardan hareketle en kapsamlı metnini inşa ettiği Muhammed Nûrü'l-Arabî'ye ait *Şerh-i Dîvân-ı Niyâzî*'dir. Muhammed Nûrü'l-Arabî tarafından Niyâzî-i Mısrî divanının uzun yıllar düzenli biçimde okutulması ve şifahen şerhedilmesi esnasındaki kayıtlardan oluşması dolayısıyla eserin farklı nüshaları ortaya çıkmış ve iki farklı neşri yapılmıştır (haz. Hasan Özlem, Ankara 1974; haz. Mahmut Sadettin Bilginer, İstanbul 1976). Ergüneş, Nûrü'l-Arabî'nin meclisinde yer alıp bütün bu kayıtları tutan kişilerle tanışmış, ulaştığı dokuz farklı nüshayı göz önünde tutarak şerhin metnini yeniden inşa etmiş, böylece eseri bir üslûp bütünlüğüne kavuşturmuştur. Ergüneş'in yazma halindeki *Hazînetü'l-hakāyık* adlı bir derlemesinin ve yakın çevresiyle tasavvufî meselelerde yazışmalarından oluşan *Mektûbât*'ının dışında çoğu yine tercümelerden oluşan elli kadar eseri oğlu Muhittin Ergüneş'in özel kitaplığındadır (eserlerinin tam bir listesi için bk. *Şemsi Dîvânı*, s. XII, XIII).

BİBLİYOGRAFYA :

Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *Mârifet Kitabı: Kitâbu'l-Ma'rife* (trc. Hüseyin Şemsi Ergüneş, haz. Ercan Alkan – Osman Sacid Arı), İstanbul 2009, hazırlayanların sunuşu, s. 13-15; *Şemsi Dîvânı* (der. Muhiddin Ergüneş), Ankara 1976, derleyenin önsözü, s. VII-XV; Mustafa Tatcı, *Çankırılı Bir Melâmî Şair: Abdullah Özay*, Ankara 2004, s. 7-15; a.mlf., "Çankırılı Çağdaş Bir Melâmî Şair: Abdullah Özay", *Dergâh*, XV/171, İstanbul 2004, s. 15-20; Ahmet Şerif İzgören, *Bir Türk Zabitinin Anıları: Muhittin Ergüneş 1917*, İstanbul 2008, s. 15-30; Muzaffer Uyguner, "Ergüneş, Hüseyin Şemsi", *TDEA*, III, 67.

M. NEDİM TAN

ERİŞİRGİL, Mehmet Emin
(1891-1965)

Felsefeci, eğitimci ve siyaset adamı.

Niğdeli bir ailenin çocuğu olarak İstanbul'da doğdu. Mercan İdâdîsi'nde okudu. 1911'de Mülkiye Mektebi'nden mezun oldu. Hemen ardından Orman ve Maâdin Nezâreti Umûr-ı Baytâriyye Müdürlüğü'nde, Umûr-ı Baytâriyye müdür muavini Mehmed Âkif'in (Ersoy) yanında müsevvit olarak çalışmaya başladı. Kasım 1911'de Meclis-i A'yân zabıt kâtipliğine tayin edildi; iki buçuk ay sonra da İstanbul Sultânîsi ma'lûmât-ı medeniyye, hukûkıyye ve iktisâdiyye hocalığına getirildi. Bu arada ders programlarının ıslahı için kurulan komisyonda yer aldı ve felsefe programını bizzat hazırladı. 1912'de felsefe ve psikoloji muallimliğine nakledildi, böylece Türkiye'de liseler düzeyinde ilk felsefe dersi hocası oldu. 1914'te Evkaf Nezâreti Kalem-i Mahsûs mümeyyizliğine tayin edildi. 1915'te kendisine yeni açılan Kadıköy Numune Mektebi müdürlüğü verildi. Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki ittifakın kültürel ve bilimsel düzeyde geliştirilmesini sağlamak için, Maarif Nâzırı Şükrü Bey ve Alman müşaviri Schmidt'in teşebbüsleri sonunda, Meclis-i Vükelâ tarafından İstanbul Dârülfünunu'na Alman profesörlerin davet edilmesine yönelik kararına göre dârülfünunda yapılan yenilikler neticesinde Mehmet Emin de 1915'te dârülfünun felsefe müderris muavinliğine (doçentlik) getirildi. Burada Mehmet Ali Ayni, Ziya Gökalp, Necmeddin Sadak, Mehmed İzzet, Rıza Tevfik, Babanzâde Ahmed Naim gibi isimlerle birlikte çalıştı. 1918'de felsefe tarihi müderrisliğine yükseldi. 1919'un ilk aylarından itibaren Mütareke döneminde Edebiyat Fakültesi'nde müdürlük yaptı. Memleketi Niğde'den milletvekili seçilerek 12 Ocak – 18 Mart 1920 tarihlerinde faaliyet gösteren son Meclis-i Meb'ûsan'da bulundu. İstanbul'un İtilâf devletleri tarafından 15-16 Mart 1920'de işgal edilmesinin ardından meclisin kapanması üzerine dârülfünundaki görevine döndü. Bu görevde iken 1925'te Çapa Kız Muallim Mektebi'nde müdürlük yaptı. Mehmet Emin'in dârülfünundan hangi tarihte ayrıldığı belli değilse de talebe rehberlerinde felsefe tarihi derslerinin vekâleten Orhan Sadettin tarafından verileceği belirtilmektedir. 1929-1930 tarihli talebe rehberinden itibaren ise bölüm programlarında onun ismine yer verilmemiştir.

Mehmet Emin Erişirgil

1926'da kurulan Millî Talim ve Terbiye Dairesi'nin ilk başkanı olan Erişirgil bu görevi 1926-1930 yılları arasında sürdürdü. 1928'de kurulan ve Latin alfabesine geçişin alt yapısını hazırlamakla görevlendirilen Dil Encümeni'nde üye olarak çalıştı. 1930-1931'de Maarif Vekâleti müsteşarlığı yaptı. Ardından İstanbul Maarif müdürlüğüne ve bunun yanında İstanbul Lisesi felsefe öğretmenliğine tayin edildi. 1936'da Şükrü Baban'dan boşalan Mekteb-i Mülkiyye müdürlüğüne ve sosyolojik-ekonomik doktrinler tarihi profesörlüğüne getirildi; Mekteb-i Mülkiyye'nin Ankara'ya

naklinden sonra da 1942'ye kadar bu görevde kaldı. Bu görevi sırasında 1939-1942 yıllarında Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi dekan vekilliğini üstlendi ve Sosyoloji Enstitüsü'nde görev yaptı. 1942'de Cumhuriyet Halk Fırkası'ndan Zonguldak milletvekili seçilince akademik görevlerinden ayrıldı. Altıncı ve yedinci dönemlerde Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Zonguldak milletvekili olarak bulundu. Hasan Saka tarafından kurulan on yedinci hükümette Gümrük ve Tekel, M. Şemsettin Günaltay hükümetinde İçişleri bakanı oldu. 1950 seçimlerinin ardından siyaseti bıraktı. Bir süre Türkiye İş Bankası'nca kurulan yayın şirketinde müdür muavinliği yaptı. 7 Şubat 1965'te Ankara'da vefat etti ve Cebeci Asrî Mezarlığı'na defnedildi.

Mehmet Emin Erişirgil felsefe alanında, II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e kadar uzanan süreçte gerek eserleri gerekse üstlendiği görevlerle önemli bir isim olmuştur. Siyasal ve entelektüel açıdan oldukça hareketli geçen bu dönemde Erişirgil'in felsefî yaklaşımında birtakım değişiklikler meydana geldiyse de genelde onun Türkiye'de bir felsefe kültürünün oluşması ve yaygınlaşması hususunda çaba gösterdiğini söylemek mümkündür. Bu doğrultuda verdiği derslerle, kitap ve makaleleriyle hem Türkçe bir felsefe literatürünün oluşmasına hem de Türkçe'nin felsefe dili olarak gelişimine önemli katkılarda bulunmuş, felsefenin bir "cevaplar bütünü" olmaktan ziyade ezelî-ebedî "sorular bütünü" olduğunu vurgulayıp bu sorularla uğraşmanın insan zihninin gelişmesi açısından gerekliliğini savunmuştur.

Bilimin çeşitli dallarındaki hızlı gelişmeler neticesinde ortaya çıkan pozitivist, materyalist, natüralist, evrimci, katı determinist yaklaşımların Osmanlı-Türk entelektüellerini de etkilemesine tepki olarak 1920'lerin ilk yıllarında *Dergâh* mecmuası etrafında gelişen Bergsonculuğun önde gelen savunucuları arasında yer alan Erişirgil bu tavrını ilerleyen yıllarda bir yandan Alman idealizmi (Fichte), diğer yandan William James ve John Dewey'in pragmatist felsefesiyle beslemiştir. Her şeyi pozitivist yöntemlerle açıklama çabalarına yönelttiği eleştirilerde Bergson felsefesinden yararlansa da Bergsoncu anlamda sezgiyi bir bilgi kaynağı olarak benimseme fikrine mesafeli durmuş, bu tavrı zaman içinde onu pragmatizme yaklaştırmıştır. Bu yaklaşımda yeni kurulan Cumhuriyet'in siyasal ve ideolojik ihtiyaçlarının başlıca etken olduğu görülür. Erişirgil'in *Millî Mecmua*'daki yazılarında kendini gösteren ve yaklaşık iki yıl müdürlüğünü yaptığı *Hayat* mecmuasında tam anlamıyla somutlaşan pragmatist tavrı onu, bir yandan Cumhuriyet idéallerini benimsemiş genç bir nesil yetiştirme amacını bayraklaştırmaya, diğer yandan Nietzsche'nin etkisiyle -felsefe dahil olmak üzere- bütün bilgi disiplinlerinin hayatla, pratikle iç içe ve onlar üzerinde etkili olması gerektiğini ısrarla savunmaya sevketmiştir.

Eserleri. Telif: *Yeni Ma'lûmât-ı Medeniyye ve Kānûniyye* (İstanbul 1330; 2. baskı: *Ma'lûmât-ı Vataniyye*, İstanbul 1341; 3. baskı: *Ma'lûmât-ı Vataniyye*, İstanbul 1342); *Devr-i İntibâh Felsefesi ve Feylesofları* (İstanbul 1336); *Târîh-i Felsefe Notları: Kurûn-ı Cedîde Felsefesinden Descartes ve Kartezyenler* (İstanbul 1336; sadeleştirme: *Descartes ve Kartezyenler*, haz. Erdoğan Erbay – Ali Utku, Konya 2006); *Wilhelm Leibniz* (İstanbul 1337; sadeleştirme: *Descartes ve Kartezyenler* içinde, haz. Erdoğan Erbay, Konya 2006); *Kant ve Felsefesi* (İstanbul 1339; kısmen sadeleştirme: İstanbul 1997); *Yurt Bilgisi* (İstanbul 1930); *Sokrat* (İstanbul 1931); *Kant'tan Parçalar* (İstanbul 1935); *Filozofi* (İstanbul 1935); *Filozofiye Başlangıç* (İstanbul 1936); *Hukukun Muhtelif Cepheleri ve Hukuk İlmi* (Ankara 1938); *Felsefeye Başlangıç* (Ankara 1944); *Ekonomi Meslekleri: XVI. Yüzyıldan Zamanımıza Kadar* (I, Ankara 1945); *Bir Fikir Adamının Romanı: Ziya Gökalp* (İstanbul 1951; 2. baskı: haz. Aykut Kazancıgil – Cem Alpar, İstanbul 1984); *Merak ve Dikkat* (Ankara 1956); *Mehmet Âkif: İslâmcı Bir Şairin Romanı* (I-IV, Ankara 1956; 2. baskı: *İslâmcı Bir Şairin Romanı: Mehmet Âkif*, haz. Aykut Kazancıgil – Cem Alpar, Ankara 1986); *Neden Filozof Yok?* (Ankara 1957); *Türkçülük Devri, Milliyetçilik Devri, İnsanlık Devri* (Ankara 1957); *İhmal* (Ankara 1958); *Kadın-Erkek* (İstanbul 1960). **Çeviri:** Emile Boirac, *Felsefe yâhud Hikmet-i Nazariyye: Birinci Kitap: İlm-i Ahvâl-i Rûh* (Dersaâdet 1330); Henri Bergson, *Ahlâk ve Dinin İki Kaynağı. Birinci Kitap: Ahlâkın İki Kaynağı* (İstanbul 1933; bu tercüme, *Yeni Türk Mecmuası*'nın Teşrînievvel 1932 tarihli ilk sayısından itibaren dergiyle birlikte forma halinde okuyuculara sunulmuştur). Erişirgil'in ayrıca *Sebîlürreşâd, Muallim Mecmuası, İctimâiyyat Mecmuası, Yeni Mecmua, Düşünce, Büyük Mecmua, Dârülfünun Edebiyat Fakültesi Mecmuası, Dergâh, Millî Mecmua, Dârülfünun İlâhiyat Fakültesi Mecmuası, Anadolu Mecmuası, Mihrab, İctihad, İstanbul, İlk Terbiye ve Tedrisat Mecmuası, Hayat, Ülkü, Yeni Türk Mecmuası, Siyasi İlimler (Mülkiye)* ve *İş* dergilerinde 200'e yakın makalesi yayımlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi* (İstanbul 1966), İstanbul 1999, s. 375-376, 426-433; Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara 1968-69, II, 863-865; Osman Kafadar, "Türk Eğitim Sisteminde Pragmatik Yönelişler ve Mehmet Emin Erişirgil", *Türkiye I. Eğitim Felsefesi Kongresi Bildiriler-Müzakereler* (ed. Halil Rahman Açar), Van 1995, s. 175-183; Levent Bayraktar, "Mehmet Emin Erişirgil (1891-1965)", *Türkiye'de Sosyoloji: İsimler-Eserler* (haz. M. Çağatay Özdemir), Ankara 2008, I, 527-553; a.mlf., "Cumhuriyet Dönemi Düşünce Hayatımızda Dergâh Mecmuası ya da Bergsonculuğun Yerli Yorumlanışı", *Yahya Kemal Enstitüsü Mecmuası*, sy. 5, İstanbul 2008, s. 613-619; a.mlf., "Darülfünun'da Bir Felsefe Hocası: Mehmet Emin Erişirgil", *Felsefe Dünyası*, sy. 50, Ankara 2009, s. 64-80; Necati Akder, "Mehmet Emin Erişirgil", *TK*, III/29 (1965), s. 346-348; Bülent Şen, "Mehmet Emin Erişirgil ve Türk Toplumunun Değişimi Üstüne Düşünceleri", *Sosyoloji Dergisi*, III/12, İstanbul 2006, s. 133-150; M. Cüneyt Kaya, "Mehmet Emin Erişirgil: Bergsonculuktan Pragmatizme Bir Dârulfünûn Hocası", *Kutadgubilig*, sy. 18, İstanbul 2010, s. 128-180; Nuray Karaca, "Bilimin Rehberliğinde Değişimden Yana Olan Pozitivist Bir Düşünür: Mehmet Emin Erişirgil", *Folklor / Edebiyat*, XVIII/70, Ankara 2012, s. 145-164; a.mlf., "Erişirgil, M. Emin", *Felsefe Ansiklopedisi* (ed. Ahmet Cevizci), Ankara 2007, V, 638-642.

M. Cüneyt Kaya

ERKAL, Mehmet
(1944-2015)

İslâm hukukçusu, akademisyen.

Adapazarı'nın Taraklı ilçesinde doğdu. İlkokulun ardından hıfzını tamamladı ve girdiği İstanbul İmam-Hatip Okulu'ndan 1966'da mezun oldu. Daha sonra bir yandan imam-hatiplik görevi yaparken diğer yandan İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nde okumaya başladı. Sırasıyla Tophane, Kazancı ve Dolmabahçe camilerindeki toplam on dört yıl süren hizmetleri sırasında cami cemaatiyle sıcak ilişkiler kurdu. 1970'te Yüksek İslâm Enstitüsü'nden mezun olunca Hatay'da yedek subay olarak askerlik yaptı (1972-1973). Salih Tuğ'un danışmanlığında Erzurum Atatürk Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi'ne bağlı olarak hazırladığı *İslâm Vergi Hukuku: Hulefâ-i Râşidîn ve Emeviler Devri* adlı teziyle doktorasını 1981'de tamamladı. Ertesi yıl Marmara Üniversitesi İlâhiyat

Mehmet Erkal

Fakültesi İslâm Hukuku Anabilim Dalı'nda öğretim görevlisi oldu, 1987'de doçent unvanını aldı. Bir süre Ürdün'de araştırmalarda bulundu. 1993'te profesörlüğe yükseldi, 1996'da Sakarya Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi dekanlığına tayin edildi ve iki dönem dekanlık yaptı. 28 Şubat (1997) sürecinden öğrencilerin etkilenmemesi için büyük gayret gösterdi, fakültede kaliteli bir öğretim ortamı oluşturmaya çalıştı. 2002 yılında tekrar Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi'ndeki görevine döndü ve 2011'de emekliye ayrıldı. Aynı fakültede ve 29 Mayıs Üniversitesi Uluslararası İslâm ve Din Bilimleri Fakültesi'nde yüksek lisans derslerine girmeye, tez danışmanlığı yapmaya devam etti. Son dönemleri hıfzını pekiştirme yanında sağlık problemleriyle geçti ve 25 Ekim 2015'te vefat etti. Hoş sohbetiyle tanınan, arkadaşları tarafından sevilen bir kişiydi. İslâm hukukunun hemen her alanında elliye yakın yüksek lisans ve doktora tezi yöneten Erkal, ilmî çalışmalarını İslâm tarihinin erken dönemindeki malî hukuk üzerine yoğunlaştırmıştır.

Eserleri. 1. *Zekât: Bilgi ve Uygulama* (İstanbul 2004). **2.** *el-Meşâdirü'l-ḳadîme li'l-iḳtiṣâd ve'l-mâliyyeti'l-İslâmiyye ve muvâzenetühâ fîmâ beynehâ* (İstanbul 2008). **3.** *İslâm'ın Erken Döneminde Vergi Hukuku Uygulamaları* (İstanbul 2009). Mehmet Erkal'ın doktora tezini gözden geçirerek yeni kaynaklarla zenginleştirip hazırladığı bu eseri, Cumhuriyet Türkiyesi'nde İslâm malî hukukuna dair ilk akademik çalışma olan Salih Tuğ'un *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı* başlıklı eserinin (Ankara 1963) devamı niteliğindedir. Muhammed Hamîdullah'ın geliştirdiği yaklaşım ve araştırma konuları ışığında şekillenen Tuğ'un araştırması Hz. Peygamber dönemiyle sınırlıyken Erkal, Hulefâ-yi Râşidîn dönemini de nisbeten daha zengin atıflar ve kaynaklarla incelemiştir. Büyük çoğunluğu İslâm malî hukukuyla ilgili çeşitli makaleler kaleme alan ve tebliğler sunan Erkal'ın *TDV İslâm Ansiklopedisi*'nde *(DİA)* başta "beytülmâl, cizye, ganimet, öşür, zekât" olmak üzere ön dört maddesi çıkmış, *İslam'da İnanç İbadet Ve Günlük Yaşayış Ansiklopedisi*'nde de (İstanbul 1997) bazı maddeleri yayımlanmıştır. Makalelerinden bazıları şunlardır: "İslâmın İlk Devirlerinde Para ve Zekât Nisabının Hesaplanması" (*MÜİFD*, sy. 3 [1985], s. 79-101); "Beytü'l-Mâl" (*MÜİFD*, sy. 4 [1986], s. 9-22); "Madeni Para, Banknot ve Kâğıt Para Mübadelesinde Faiz" (*Para, Faiz ve İslam*, İstanbul 1992, s. 161-182); "Seferle İlgili Mesafe Ölçümleri" (*Seferilik ve Hükümleri*, İstanbul 1997, s. 153-170); "Toprak Mahsullerinin Zekâtı: Öşür" (*İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 10 [Konya 2007], s. 9-35); "Usûl Istılahlarının Ortaya Çıkışında İslam Fetihlerinin Rolü: İstihsân Örneği" (*İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy. 21 [2013], s. 11-28).

EYYÜP SAİD KAYA

EROL, Safiye
(1902-1964)

Cumhuriyet dönemi romancı ve yazarı.

2 Ocak 1902 tarihinde Edirne'ye bağlı Uzunköprü'de doğdu. Babası Uzunköprü Belediyesi kâtiplerinden Sâmi Bey, annesi Bektaşî Tekkesi'ne mensup Keşanlı Emine İkbal Hanım'dır. Aile 1906'da İstanbul Üsküdar'a taşınınca ilkokulu burada okudu. Ardından Fransız Mürebbiyeler Okulu'na devam etti; 1914'te Alman Lisesi'ne kaydoldu. 1917'de Türk-Alman Dostluk Derneği'nin aracılığıyla gittiği Almanya'nın Lübek şehrinde özel Falkenplatz Lisesi'nden mezun oldu (1919). Almanya'da çıkan bazı olaylar üzerine aynı yıl İstanbul'a döndü. Bir süre sonra ortalık yatışınca tekrar Almanya'ya gitti ve 1921'de Marburg an der Lahn'da yüksek tahsile başladı. Freiburg'daki Real Gymnasium'una devam etti. 1923'te Münih Üniversitesi'ne geçti; burada "Die Pflanzennamen in der altarabischen Poesie" adlı teziyle doktor unvanını aldı (1926). Ertesi yıl yurda döndü. Safiye Sami adıyla Selma Lagerlöff'ten tercümeler yaptı; *Millî Mecmua*'da fikrî yazılar ve Dilârâ imzasıyla küçük hikâyeler yayımladı. 1931'de evlendi. 1943'teki Belediye Meclisi üyeliği dışında herhangi bir görev almadı. *Havadis*, *Son Havadis* ve *Yeni İstanbul* gazeteleriyle *Türk Yurdu* dergisinde millî ve kültürel meseleler, örf, âdet ve gelenekler üzerine yazılar yazdı. 1961-1964 yıllarında Üsküdar İmar ve Kültür Derneği'nin mensubu olarak bazı kültürel faaliyetlere katıldı. 1 Ekim 1964'te İstanbul'da vefat etti ve Karacaahmet Mezarlığı'na defnedildi.

Safiye Erol

Gerek yazıları gerekse romanlarıyla yaşadığı yıllarda pek fazla dikkati çekmeyen Safiye Erol'un *Kadıköyü'nün Romanı* (1938), *Ülker Fırtınası* (1944), *Ciğerdelen* (1946) ve *Dineyri Papazı* (1955) adlı romanları gazetelerde tefrika edildikten sonra yayımlanmıştır. 1940'lı yılların ikinci yarısında önce Samiha Ayverdi, onun vasıtasıyla da Kenan Rifâî ile tanışır (1948), böylece hayatında yeni bir dönem başlar. O zamana kadar cevaplandıramadığı birçok soruyu, halledemediği meseleleri Kenan Rifâî'nin sohbetlerinde öğrendikleriyle halleder; bu şekilde yıllardır içinde esen fırtınalar diner ve ruhen sükûnete kavuşur. İlk yazılarından itibaren bir kadın duyarlılığının hâkim olduğu eserlerinde Doğu ve Batı kültüründen gelen özümsenmiş yoğun bir hava dikkati çeker. Eserlerinde çevre gözlemlerine, bu gözlemlerden çıkardığı sonuçlara yer verir; şehir, sokak, hayvan, çiçek ve böceklere bile farklı bir açıdan yaklaşır. Zaman zaman küçük yaşta annesinden dinlediği hikâye ve anekdotları anlatırken Keşan ağız özelliklerini kullanır. 1930'lu yılların İstanbul'una yazılmış bir nevi ağıt sayılabilecek olan *Kadıköyü'nün Romanı*'nda, dağılan Osmanlı Devleti'nden modern Türkiye'ye geçişin ortaya çıkardığı problemler anlatıldığı gibi yer yer eski İstanbul'un gündelik hayat tasvirlerine de yer verilir. Tasavvufî bir muhteva ile kader fikrinin hâkim olduğu, büyük ölçüde kültür değişimlerinin ele alındığı, yer yer otobiyografik özellikler de gösteren *Ülker Fırtınası*, Batı kültürünü özümsemiş roman kahramanının yerli ve millî değerler karşısında bir bakıma uyum arayışının hikâyesidir.

Samiha Ayverdi'nin "uyanık ve tahlilci bir kafa" diye nitelediği Safiye Erol yaşa-

dığı yıllarda daha ziyade *Ciğerdelen* romanıyla tanınmış ve belli ölçüde bir şöhret kazanmıştır. Romanda yaşanmakta olan zamanda ve geçmişte cereyan eden, fakat birbirine bağlanan iki olay vardır. Aktüel zamanın olaylarını Turhan Tuna anlatır; romanın diğer kahramanı Cangüzel de kaleme aldığı "Sarı Sipahiler", "Yedi Peçeli" ve "Ciğerdelen" hikâyeleriyle geçmişteki olayları nakleder. Osmanlı Devleti'nin yükseliş çağlarında Rumeli topraklarında sınır boylarında yaşayan akıncıların hayat hikâyesiyle onların torunlarının günümüzdeki yaşayışlarının karşılaştırıldığı, yer yer destanî özellikler gösteren *Ciğerdelen*'de geçmişle yaşanan zaman arasında ruh ve davranış bakımından bir ilişki kurulmak istenir. Yazar bunu çerçeve hikâyenin içine yerleştirdiği mâzi hikâyeleriyle gerçekleştirirken yapı bakımından çağdaşlarından farklı bir teknik kullanmıştır. Esasen eserin başarısı da buradadır. Romanda geçmişle şimdiki zamanı Ciğerdelen (Macaristan'da Osmanlı kalesi), serhat boyları, ateş, toprak ve yol gibi semboller birleştirir. En önemli sembol insanın benliğini kuşatan esas duyguyu ve ideali temsil eden Ciğerdelen'dir. *Dineyri Papazı*'nı ise romancı, Hindistan'da yetişen "ketaki" adlı bir çiçeğin hikâyesinden hareketle insanlara sanat vasıtasıyla bir şeyler söylemek isteyenlerin macerasını anlatmak için yazdığını söyler.

Romanlarında genellikle kadınlara ait problemleri ve kadının çevre ile ilişkilerini ele alan Safiye Erol'un kahramanları kaderlerinin mahkûmu gibi görünseler de iradeleri sayesinde sonunda ıstıraptan kurtulur ve arınarak âdeta yeniden doğmayı başarır. Romanlarına hâkim olan aşk duygusu beşerî aşktan Allah'a ve giderek topluma doğru bir gelişme gösterir. Yazar makalelerinde Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Yûnus Emre, Erzurumlu İbrâhim Hakkı, Hasan Sezâî-yi Gülşenî, İsmâil Hakkı Bursevî, Kaygusuz Abdal, Dede Efendi, Fâtih Sultan Mehmed, III. Selim, Sokrat, Homeros, Shakespeare, E. Zola, Goethe, V. Hugo, Schopenhauer, Pierre Loti gibi Doğu'dan ve Batı'dan bazı portrelerle İstanbul, Edirne, Bursa, İznik gibi şehirleri ve tabiatla ilgili birtakım konuları ele almıştır. Biraz da dönemin geçerli değer hükümleri dolayısıyla edebiyat tarihçileri dışında adı ve eserleri uzun süre anılmayan Safiye Erol, ancak 2000'li yıllardan sonra eserlerinin tekrar yayımlanmasıyla âdeta yeniden keşfedilmiş ve kısa zamanda Türk okuyucusunun ilgi odağı haline gelmiştir. Bu tarihten itibaren hakkında akademik çalışmalar yanında değişik bilimsel toplantılar yapılmıştır.

Eserleri: *Kadıköyü'nün Romanı* (1938), *Ülker Fırtınası* (1944), *Ciğerdelen* (1946, 1974), *Dineyri Papazı* (2001), *Çölde Biten Rahmet Ağacı* (2001); *Portugaliya İmparotoriçesi* (Selma Lagerlöff'ten, 1941), *Su Kızı* (La Motte-Fouqué'den, 1945); *Ken'an Rifâi ve Yirminci Asrın Işığında Müslümanlık* (Sâmiha Ayverdi v.dğr. ile birlikte, 1951), *Makaleler* (haz. Halil Açıkgöz, 2002), *Hikâyeler* (haz. Halil Açıkgöz, 2002).

BİBLİYOGRAFYA :

Sâmiha Ayverdi, *Âbide Şahsiyetler*, İstanbul 1976, s. 195-218; İnci Enginün, *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*, İstanbul 2001, s. 291-292; a.mlf., "Erol, Safiye", *TDEA*, III, 70; Mehmet Nuri Yardım, *Safiye Erol Kitabı*, İstanbul 2003; Halil Açıkgöz, "Safiye Erol'da Edirne ve Edirne Üniversitesi", *I. Edirne Kültür Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (23-25 Ekim 2003)*, Edirne 2003, s. 405-431; Erdoğan Erbay, *Safiye Erol'un Romanları Üzerine Bir İnceleme*, Erzurum 2005; Yakup Çelik, "Cumhuriyet Dönemi: Roman", *Türk Edebiyatı Tarihi* (ed. Talât Sait Halman v.dğr.), İstanbul 2006, IV, 248-250; Sema Uğurcan, *Edebiyatımız: Yazarlar, Meseleler*, İstanbul 2012, II, 360-378; Selim İleri, "Erol, Safiye", *DBİst.A*, III, 194.

ABDULLAH UÇMAN

ERSAL, Yusuf Ziyaeddin
(1879-1961)

Müderris ve müftü.

Düzce'nin Fabrika (Karacahacımusa) köyünde doğdu. Mahlası "Ezherî", künyesi Ebü'l-Hayr'dır. Babası Hasan Efendi, annesi Hanife Hanım'dır. Dedesinin ismi Şahin'dir. Şebsığ Çerkezleri'nden olup ataları Kuzey Kafkasya muhaciridir. Babası ilme değer veren, takvâ sahibi bir kişiydi. Orta öğreniminden sonra Kahire'ye giderek Ezher'de tahsil gördü. Buradaki hocaları arasında Muhammed Bahît, Abdurrahman Uleyş ve Muhammed Abduh önde gelir. Düşüncelerinin oluşmasında özellikle Muhammed Abduh'un önemli etkisi vardır. Ezher'den mezun olunca 1904'te döndüğü İstanbul'da Fâtih Küllliyesi'nde Eğinli Hacı Hâfız Efendi'nin derslerine dört yıl devam etti. Dersiâm Nasuhefendizâde Mustafa Âsım Efendi'den icâzet aldı (1907). 25 Nisan 1909'da Düzce Bidâyet Mahkemesi üyeliğiyle göreve başladı. Düzce'de 1918'de Cem'iyyetü'l-müderrisîn'in şubesini açtı, aynı yıllarda Ömer Ziyâeddin Dağıstânî'den de icâzet aldı.

Yusuf Ziyaeddin Ersal

Yusuf Ziyaeddin, millî kuvvetlerin Düzce'ye gelişi üzerine 22 Ağustos 1920'de müderrislik görevinden ayrılarak Bulgaristan'ın Şumnu vilâyetine gitti. 1918'de açılan Şumnu Türk Öğretmen Okulu'nda (Dârü'l-muallimîn) ve Medresetü'n-nüvvâb'da Arapça, tefsir ve hadis dersleri okuttu. Medresetü'n-nüvvâb'ın ilk müdürü Emrullah Efendi'nin 1941'de ölümünden sonra okulun müdürlüğüne getirildi. Ancak kendisinin de benimsemediği yeni rejim ona tahammül edemediğinden kendi arzusuyla görevinden ayrıldı. Otuz yıllık Bulgaristan hayatının ardından 1950'de Türkiye'ye döndü. Sırasıyla Çaycuma, Devrek müftülüğü, Bolu vâizliği, Niğde, Altındağ (Ankara), Konya müftülüğü, Ankara gezici vâizliği görevlerinde bulundu. En son Diyanet İşleri Başkanlığı Müşavere ve Dinî Eserler İnceleme Kurulu'nda görev yaptı. Bu sırada Diyanet İşleri Başkanlığı'nın isteğiyle Hüseyin Atay ve Yaşar Kutluay'ın hazırladığı Kur'ân-ı Kerîm meâli önce Ersal ve Hasan Hüsnü Erdem tarafından incelenmiş, daha sonra Mahir İz başkanlığındaki bir heyetçe redaksiyonu yapılmıştır. Ersal, 14 Kasım 1961'de Kastamonu Nasrullah Camii'nde verdiği vaazdan sonra Düzce'ye hareket etmek üzere iken öldü ve Düzce Karacahacımusa köyüne defnedildi. Mezar taşı kitâbesi Hasan Basri Çantay tarafından yazılmıştır. Arapça ve Farsça bilen Ersal'ın öğrencileri arasında Osman Keskioğlu, Mehmed Fikri, Ahmet Davudoğlu, Osman Kılıç, Yusuf Kerim, İsmail Cambazov sayılabilir.

Şeyh Efendi diye anıldığı Şumnu'da ılımlı bir düşünce yolu izleyen Ersal gönül adamlığı niteliğini ortaya koyan Şerif Paşa Camii hatipliği ve camilerde okuttuğu özel dersler sırasında uyguladığı yöntem açısından gelenekselci yaklaşımı, Dârü'l-muallimîn'deki öğretmenliği esnasında derslerdeki eleştirel ve akılcı tavrı, Medresetü'n-nüvvâb'daki akademisyen

kişiliği, yazdığı eserlerle ortaya koyduğu eğitimciliği ve zaman zaman yaptığı idareciliğiyle çok yönlü bir kişilik sergilemiştir. İlmî birikimini ortaya koyan tefsir ve hadise dair çalışmaları, Fransız Devrimi'ni besleyen filozofların fikirlerine yer verdiği ve devrin tabiatçı yaklaşımlarını eleştirdiği felsefî nitelikteki eserleri, çocukların İslâmî terbiyeye göre yetiştirilmesi ve toplumda İslâm ahlâkının korunması amacıyla yazdığı pedagojik ve ahlâka dair eserleri, İslâm tarihine dair çalışmaları, kendisinin herhangi bir fikre körü körüne bağlanmadığını gösteren ilim anlayışının birer tezahürüdür. Ezher'de eğitim gören ikinci nesil Medresetü'n-nüvvâb hocalarından hiçbirinin İslâmî ilimlerin yorumunda onun kadar başarılı olamadığı söylenebilir. Ayrıca ıslah yanlısı tutumuyla bid'at ve hurafelere karşı çıkmış, bazı istisnalar dışında bütün Medresetü'n-nüvvâb mezunlarına hocalık yapmıştır.

Eserleri: *Tabîiyyûn, Dava ve Gayeleri* (Cemâleddîn-i Efgānî ile Muhammed Abduh'un fikir ve değerlendirmelerinin tercümesi, Şumnu 1923), *Vahdâniyyet-i İlâhiyyenin Burhanları* (1930), *Vasiyetü'l-İmâm ʿAlî b. Ebî Ṭâlib li'bnihi'l-Ḥasan* (1930), *İtḥâfü'ş-şâliḥîn ve'ş-şâliḥât bi-nuḫbeti'l-eẕkâr ve'd-daʿavât* (1930), *Târîh-i İslâm* (I, 1932), *ed-Dürrü'l-munaẓẓam* (1933; *Kütüb-i Sitte*, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'i ve Dârekutnî'nin *es-Sünen*'inden seçme hadisler ihtiva eder), *Terbiye-i Dîniyye* (1936), *el-Usûlü'l-Mer'iyye fi'l-Mürâfeâti'ş-Şer'iyye* (1937), *İlm-i Ahlâk* (Sofya 1940), *Telhîsü'l-füsûl fî usûli hadîsi'r-Resûl* (Sofya 1941; Medresetü'n-Nüvvâb'da okutulmak üzere hazırlanan hadis usulüne dair bir eserdir), *ed-Dürerü'l-münteḳāh fî şerḥi'l-Mirḳāt fî ʿilmi uṣûli'l-fıḳh* (Sofya 1941), *Şeyh Ahmed Vasiyyetnamesinin Tenkidi* (Ankara 1956), *Müslümanlıkta Taharet ve Namaz* (Ankara 1959), *Cuma Günü ve Namazı* (Ankara 1959), *Ve'l-Asr Sûresi'nin Tefsiri* (Ankara 1960), *Vahiy ve Risâlet* (Ankara 1960), *Câmiu'l-künûz-Ahlâkî Hadislerden Seçmeler* (der. Ali Vâhid Üryânî, trc. Y. Ziyaeddin Ersal, I, Ankara 1960).

Yusuf Ziyaeddin Ersal'a Sultan V. Mehmed tarafından verilen berat

Yusuf Ziyaeddin Ersal'ın Ezher Üniversitesi'nden aldığı icâzetnâme

BİBLİYOGRAFYA :

Diyanet İşleri Başkanlığı Arşivi'ndeki özlük dosyası; Osman Keskioğlu, *Bulgaristan'da Türkler: Tarih ve Kültür*, Ankara 1985, s. 91; Bilâl N. Şimşir, *Bulgaristan Türkleri: 1878-1985*, Ankara 1986, s. 17-61; Osman Kılıç, *Kader Kurbanı*, Ankara 1989, s. 65-66; Mahir İz, *Yılların İzi*, İstanbul 1990, s. 356-358; Haşim Ertürk – Rasim Eminoğlu, *Bulgaristan'da Türk-İslâm Eğitim ve Kültür Müesseseleri ve Medresetü'n-Nüvvâb*, İstanbul 1993, s. 31; A. Popovic, *Balkanlar'da İslam*, İstanbul 1995, s. 79; Hasan Yeşilova, *Bulgaristan Türkleri ve Osmanpazarı Bölgesi*, Ankara 1997, s. 40; Mustafa Bektaşoğlu, *Düzceli Âlim Yusuf Ziyaeddin Ersal: Hayatı ve Eserleri*, Ankara 2005; Hasan Basri Çantay, "Kur'an-ı Kerim Tercümesi Hakkında İntikadlar", *İslâm*, V/57, Ankara 1962, s. 261-291; Sadi Bayram – Hayrettin Ersal, "Bulgaristan'da Müftü Yardımcısı Yetiştiren Bir Vakıf Kuruluşu: Nüvvap", *VD*, sy. 20 (1988), s. 415; İbrahim Hatiboğlu, "Bulgaristan'da Çok Kültürlü Ortama Geçişte İslâmî İlimlerin İnşâi Yorumu: Yusuf Ziyaeddin Ezherî Modeli", *Diyanet İlmî Dergi*, XL/3, Ankara 2004, s. 71-84.

MUSTAFA BEKTAŞOĞLU

ERTAŞ, Neşet
(1938-2012)

Halk türküleri sanatçısı.

Kırşehir'in Kırtıllar köyünde doğdu. Babası, kadîm uzun hava formu olan bozlak okuma geleneğinin "abdal ağzı" yorumunda usta icracılardan Muharrem Ertaş, annesi Keskin'in Hacelobası köyünden Döne'dir. Müzikle beş altı yaşlarında iken tanıştı. Yörede "çalgıcılık" tabir edilen ve öncelikle bir geçim kapısı olan bu mesleğe babası ile birlikte gittikleri köy düğünlerinde başladı. Ritim ve usul yeteneğini babasının sazı eşliğinde önce darbuka, kaşık, zil çalarak, ardından oyun türkülerine oynayarak eşlik etmek suretiyle geliştirdi. Üzerinde yoğunlaştığı ilk müzik aletleri babasının çalgı grubunda eksikliği hissedilen cümbüş ve kemandır. Kısa bir süre sonra bu sazlarda gösterdiği başarıyla yörede aranan isimler arasına girdi; fakat düşünce ve ruh dünyasını ifadeye en uygun çalgının saz olduğu kanaatiyle babasının temin ettiği sazı bir daha bırakmamak üzere eline aldı ve kısa sürede herkesi şaşırtan bir icra düzeyi yakaladı. Sazın zamanla Neşet Ertaş'ın elinde kazandığı özellik, daha on bir-on iki yaşlarında iken yöre halkının gözünde saz çalanların "Neşet Ertaş ve diğerleri" diye ikiye ayrılmasında kendini gösterir. Sadece çok iyi saz çalıp çok güzel okuyan bir sanatçı değil aynı zamanda hiç kimsenin bilmediği, duymadığı yeni türkülerin farklı bir üslûp ve yorumla icracısıdır. Çok küçük yaşlarda söz ve müziği kendisine ait türküler de çalıp okumaya başlar.

1950'li yılların başlarında TRT Ankara Radyosu'nda canlı olarak yayımlanan, Muzaffer Sarısözen'in yönettiği "Yurttan Sesler" programında, "Geleli gülmedim ben bu cihana" adlı bozlağı solo çalıp okuduğunda yaşı on dört olan Neşet Ertaş'ın ismi o günden sonra ülke genelinde duyulur. Daha sonra 1970'li yılların ortalarına kadar devam eden yirmi yılı aşkın

Neşet Ertaş

süre boyunca on beş günde bir "misafir mahallî sanatçı" sıfatıyla Ankara Radyosu'na çağrılarak on beşer dakikalık solo bantlar yaptı. Bu türkülerin bir kısmı anonim olmadığı ve beste özelliği taşıdığı gerekçesiyle dönemin yetkililerince arşiv kayıtlarından silinerek diskotekten çıkarıldı.

İstanbul ve Ankara gibi şehirlerde geçen sıkıntılı yılların ardından ilk taş plağını, 1957'de İstanbul'da Kadri Şençalar'ın sahibi olduğu Şençalar Plak adına doldurduğunda on dokuz yaşındadır. Okuduğu eser babasına ait, "Neden garip garip ötersin bülbül / Yoksa sen de bahtı karalı mısın?" sözleriyle başlayan bozlaktır. İki yıl süren İstanbul macerasından sonra Ankara'da bir hemşehrisine ait Kazablanka Gazinosu'nda çalışmaya başladı. 1960'lı yıllardan itibaren farklı türlere mensup müzisyen ve oyuncuların da yer aldığı konser turneleriyle, ardından tek başına çıktığı konser organizasyonlarında Türkiye'nin bütün şehirlerini ve pek çok ilçesini dolaştı. 1976'da Ankara'da sahnede iken âni bir felç geçirdi. Hacettepe Hastahanesi'nde iki yıl uygulanan fizik tedaviden bir sonuç alınamayınca Almanya'da işçi olarak çalışan ağabeyi Necati Ertaş'ın yanına gitti. Tedavi iki ayda sonuç verince üç çocuğunu da Almanya'ya getirterek sanat hayatını Almanya'da devam ettirmeye karar verdi. Böylece aralıksız yirmi beş yıl (1979-2003) sürecek olan gurbet hayatı başladı.

Almanya başta olmak üzere, Türk işçilerinin yoğun biçimde yaşadığı Avrupa ülkelerinin hemen bütün şehirlerinde çok sayıda konser verdi. Türk işçilerinin düğünlerine katıldı. Türkiye'de iken çıkardığı 33'lük ve 100'den fazla 45'lik plağa Almanya'da doldurduğu yirmi civarında kaset eklendi. CD olarak çıkan albümlerinin sayısı yirmi beş civarındadır. Bugüne kadar plak, kaset ve CD'lere okuduğu türkülerin kesin sayısı bilinmediği gibi bu türkülerin kaçının kendisine ait olduğunun bir dökümü de henüz yapılmadı. 500 civarında olduğu tahmin edilen yayımlanmış türkü kayıtlarının yüzde seksen beşinin söz ve müziği kendisine aittir. Diğerlerinin önemli bir bölümü, babası Muharrem Ertaş'tan kalanlarla söz ve müziği anonim olan çoğu Orta Anadolu yöresine ait çeşitli türküler, bozlaklar, oyun havaları ve halay ezgileridir. 25 Eylül 2012'de vefat eden Neşet Ertaş, vasiyeti üzerine Kırşehir'in Bağbaşı mahallesinde bulunan babasının mezarının ayak ucuna defnedilmiştir. 2006 yılında kendisine "TBMM Üstün Hizmet ödülü", 2009 yılında UNESCO tarafından "Yaşayan İnsan Hazinesi ödülü", 2011 yılında İstanbul Teknik Üniversitesi tarafından fahri doktora pâyesi verilmiştir. 2002'de verilmek istenen devlet sanatçılığı unvanını, "Ben milletimin, bu halkın sanatçısıyım; devletin sanatçısı olmayı doğru bulmuyorum" diyerek kabul etmemiştir.

Olağan üstü çalma ve söyleme yeteneği, geleneğe hâkimiyeti, gelenekten kopmadan yeniye yönelmesi, yeni zamanların zevk ve eğilimlerini gözeten diri ve uyanık tecessüsü ile Neşet Ertaş hep gündemde kalmış, geniş kitlelerin hayranlığını kazanmış gerçek bir saz ve söz ustası, türküyü ve sazı etkili biçimde terkip eden ender sanatçılardan biridir. Onun sanatı kendi özünü, duygularını ve yaşadıklarını herkesin anlayacağı bir dil ve üslûpla saza, söze dökmesidir. Saz çalma ve söyleme tekniği, yorum gücü, repertuvarı, üslûbu, gelenekteki yeri ve konumu, çeşitli yabancı müzikologlar tarafından incelenmiş, üniversitelerde ve konservatuvarlarda tez konusu olmuştur. "Bütün canların Hak olduğu" inancını Bektaşîlik penceresinden görüp yorumlayan Ertaş'ın sahne ritüelleri arasında hiç ihmal etmediği davranışlarından biri de eski köy düğünlerinden kalma bir alışkanlıkla elini yere (toprak) sürüp öptükten sonra kalbinin üzerine koymasıdır. Bunun anlamı canlı cansız her şeyin aslı topraktır, toprak Hak'tır ve ondan olan her şey de Hakk'ın bir parçasıdır, Hakk'ın özünü taşır. Bu düşüncelerini, "Canı Hak görmek bizim Bektaşîliğimizin de özüdür, karıncadan file kadar bütün canları Hak biliriz. Bütün canların canı Hak'tır, bir canı incitmek de Hakk'ı incitmektir" şeklinde ifade ederdi.

Neşet Ertaş'ın hayatını ve sanatını anlatan ilk kapsamlı çalışma TRT ve Anadolu Folklor Vakfı'nın iş birliğiyle, Bayram Bilge Tokel'in yönetmen Ali Bozkurt'la birlikte hazırladıkları dört bölümden oluşan "Bozkırın Tezenesi" adlı belgeseldir. 2000 yılında hazırlanan bu belgeselden beş yıl sonra gerçekleştirilen ikinci belgesel çalışması ise Can Dündar ve Bayram Bilge Tokel'in birlikte hazırladıkları "Garip" adlı üç bölümlük yapımdır. Ayrıca Bayram Bilge Tokel'in *Neşet Ertaş Kitabı* adlı bir monografi çalışması yayımlanmıştır. Son yıllarda yayımlanmış, hayatını ve sanatını anlatan diğer iki kitaptan biri Haşim Akman'ın *Gönül Dağında Bir Garip* adlı nehir söyleşisi, diğeri ise Erol Parlak'ın *Garip Bülbül* adlı kitabıdır (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

Bayram Bilge Tokel, *Bağımıza Gazel Düştü,* Ankara 2002, s. 133-135, 142, 158, 165-167; a.mlf., *Neşet Ertaş Kitabı,* İstanbul 2012; a.mlf., *Türküler Kalır,* İstanbul 2012, s. 246, 249-251; Haşim Akman, *Gönül Dağında Bir Garip,* İstanbul 2006; Erol Parlak, *Garip Bülbül,* İstanbul 2013.

BAYRAM BİLGE TOKEL

ERVÂDÎ
(الأروادي)

Ahmed b. Süleymân el-Ervâdî et-Trablusî (ö. 1275/1858)

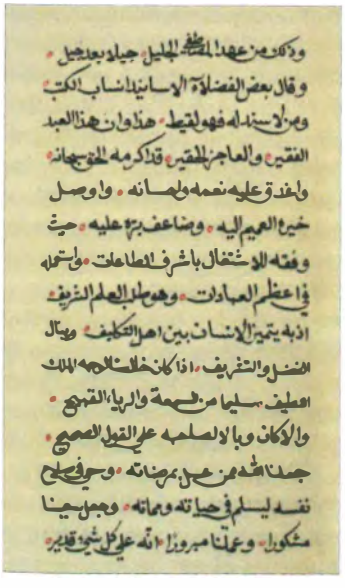
Nakşibendî-Hâlidî şeyhi.

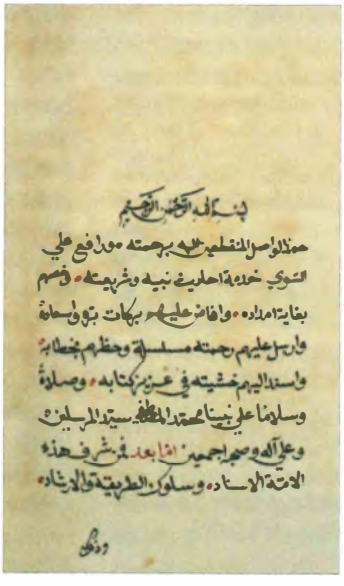
Trablusşam vilâyetinin Ervâd kasabasında doğdu. Burada başladığı eğitimini Trablusşam, Dımaşk ve Kahire'de sürdürdü. *el-ʿİḳdü'l-ferîd* adlı eserinde ilim, tarikat ve din üstadları olarak Hâlid el-Bağdâdî, İbn Âbidîn (Muhammed Emîn), Ahmed el-Halvetî, Muhammed el-Fedâlî, İbrâhim el-Bâcûrî, Mustafa el-Mübellât el-Ahmedî, Abdurrahman el-Üşmûnî, Şeyh Abdurrahman el-Küzberî, Şeyh Hâmid el-Attâr, Şeyh Hüseyin ed-Dücânî, Ahmed et-Temîmî'nin isimlerini zikreder. Tahsilini tamamladıktan sonra Şam'da müderris-

lik yapmaya başladı. Bu dönemde Hâlid el-Bağdâdî'ye intisap etti, seyrüsülûkünü tamamlayıp hilâfet aldı. Ardından İstanbul'a halife olarak gönderildi. 1845 yılında Üsküdar'daki Alaca Minare Tekkesi'nde Şeyh Abdülfettâh el-Ukarî tarafından ağırlandığına göre (Mustafa Fevzi, s. 27) bu tarihlerde İstanbul'a gelmiş olmalıdır. Alaca Minare Tekkesi'nde bir süre kaldı ve Trablusşam'a döndü, ertesi yıl tekrar İstanbul'a geldi (1846). İrşad görevinin yanı sıra Ayasofya Camii'nde iki yıl hadis okuttu, Ahmed Ziyâeddin Gümüşhânevî'ye icâzet verdikten sonra Trablusşam'a gitti. 1848'de Gümüşhânevî başta olmak üzere Osmanlı ilmiye sınıfı mensuplarına hilâfet vererek Hâlidiyye'nin Anadolu'da yayılmasında etkin rol oynadı. Hayatının son on yılını Trablusşam'da geçiren Ervâdî burada vefat etti ve Dîbâ Mescidi'nin hazîresine defnedildi.

Eserleri. Ahmed el-Ervâdî tasavvufun yanı sıra tefsir, hadis, fıkıh, kelâm ve Arap dili sahalarında çoğunluğu risâle hacminde birçok eser telif etmiş olup bunların sayısını kendisi 120 olarak verir. Başlıca eserleri şunlardır: **1.** *en-Nûrü'l-mażhar fî ṭarîḳati'ş-Şeyḫi'l-Ekber (fî şerḥi'ş-Ṣalâti'l-vüsṭâ li'ş-Şeyḫi'l-Ekber).* Muhyiddin İbnü'l-Arabî'ye ait eserin şerhidir (Kahire 1948; nşr. Cevde Muhammed Ebü'l-Yezîd el-Mehdî ve Muhammed Abdülkādir Nassâr, Kahire 2009). **2.** *el-ʿİḳdü'l-ferîd fî ʿuluvvi'l-esânîd.* Bu eserde Ervâdî'nin kimlerden ders aldığı, hangi ilim ve tarikatın icâzetine sahip bulunduğu kısaca anlatılmıştır. Eserin son sayfasında Gümüşhânevî'ye verdiği icâzet metninin yer aldığı müellif nüshası Mahmud Esad Coşan Araştırma ve Eğitim Merkezi Kütüphanesi'nde (Gümüşhânevî Evrakı, nr. 199), yine son sayfada Abdülmecîd ez-Zeytûnî'ye verilen icâzetin metni olan diğer bir müellif nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 731) kayıtlıdır. M. Zâhid Kevserî, bu eseri *el-Münteḳa'l-müfîd mine'l-ʿİḳdi'l-ferîd fî ʿuluvvi'l-esânîd* adıyla ihtisar etmiştir. **3.** *Müferricetün li'l-kürûb bi'ṣ-ṣalât ʿale'n-Nebiyyi'l-maḥbûb.* Alfabetik sırayla salâtü selâmları içerir. *Manẓûme fî esmâ'i'llâhi'l-ḥüsnâ* adlı eseriyle birlikte basılmıştır (İstanbul 1277). **4.** *el-Ḥükmü'l-mersûḫ fî ʿilmi'n-nâsiḫ ve'l-mensûḫ* (Medine Mahmûdiye Ktp., nr. 3264/3; Leningrad İstişrak Enstitüsü, nr. 47/1). **5.** *Mir'âtü'l-ʿirfân ve lübbüh* (*Şerḥu'r-Risâleti'l-aḥadiyye;* Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 2612). Bu eseri Ahmed Avni Konuk Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Ergin, nr. 83).

Ervâdî'nin diğer bazı eserleri de şunlardır: *el-Ḳavlü'l-müfîd fî ḥalli baʿżı müşkilâtin mine'l-Ḳur'âni'l-Mecîd* (Zâhiriye Ktp. [Şam], nr. 4488; Medine İslâm Üniversitesi Ktp., nr. 4648/3); *el-Kevâkibü'l-müzî'e fî erbaʿîne ḥadîsen ḳudsiyye* (Suudi Arabistan Merkez Ktp. [Riyad], nr. 1422); *ed-Dürrü'l-mesbûk fi'ntihâ'i ġāyeti's-sülûk* (Princeton Üniversitesi Ktp., nr. 821); *en-Nefeḥât fî ʿilmi'l-mecâz ve'l-istiʿârât* (Muhammed b. Suûd İslâm Üniversitesi Ktp., nr. 2548, 2549); *Kifâyetü'l-mürîd min mühimmâti'ṭ-ṭarîḳ* (Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, nr. 233, 798, 799, 800, 801); *Buġyetü'l-mürîdi'l-meʾhûze min kelâmi ehli't-tevḥîd* (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 3071, vr. 12-29); *Celbi'l-ʿibâd ilâ ṭarîḳi'r-reşâd* (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 3071, vr. 1-12); *Nebẕetün râ'iḳa ve ʿuḳūdün fâ'iḳa* (Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, nr. 3084); *Keşfü's-suṭûr ʿan meʿânî ṣalâti'n-nûr* (Kral Faysal İslâm Araştırması Merkezi Ktp. [Riyad], nr. 2178-1); *Faṣlü'l-ḫiṭâb fî ʿilmi'l-âdâb* (Kral Faysal İslâm Araştırması Merkezi Ktp. [Riyad], nr. 740); *Eşʿâr* (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 3621); *İḳāmetü'd-delîl ʿalâ sevâ'i's-sebîl* (Asya Müzesi [Saint Petersburg, Rusya], nr. 922); *Risâle fî ḥaḳḳi'ṣ-ṣalât ve'r-râbıṭa ve şemâ'ili cemîʿi silsile* (Süleymaniye Ktp., Hacı Râşid Bey, nr. 100; Düğümlü Baba, nr. 292); *Risâle fî silsileti'n-Naḳşibendiyye* (Ezheriyye Ktp. [Kahire], nr. 33462); *Risâle fî ʿilmi'l-manṭıḳ* (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 860); *Keşfü'l-mużmar ʿan şerḥi beyteyn li'ş-Şeyḫi'l-Ekber* (Lübnan İslâm Araştırmaları Enstitüsü Ktp. [Beyrut], nr. 208/3); *el-Feṭḥu'l-mübîn şerḥu beyteyn li-seyyidî Muḥyiddîn* (Almanya Devlet Ktp. [Berlin], nr. 2989); *Şerḥu taştîri ebyâti İbn ʿArabî* (Zâhiriye Ktp. [Şam], nr. 8998); *el-Ḳaşîdetü'r-râ'iyye* (Gümüşhânevî'nin *Câmiʿu'l-uṣûl* [İstanbul 1276] adlı eserinin kenarında basılmıştır).

Ervâdî'nin *el-ʿİḳdü'l-ferîd fî ʿuluvvi'l-esânîd* adlı eserinin müellif hattı nüshasının ilk iki sayfası (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 731)

BİBLİYOGRAFYA :

Mustafa Fevzi b. Nu'man, *Hediyyetü'l-hâlidîn fî menâḳıbi kutbi'l-ârifîn Mevlânâ Ahmed Ziyâüddin b. Mustafa el-Gümüşhânevî*, İstanbul 1313, s. 27, 29-32; *İżâḥu'l-meknûn*, II, 529, 582; Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, I, 125, 163, 373, 489; II, 871; İrfan Gündüz, *Gümüşhânevî Ahmed Ziyâüddîn: Hayatı-Eserleri-Tarîkat Anlayışı ve Hâlidiyye Tarîkatı*, İstanbul 1984, s. 35-36, 41; Ömer Abdüsselâm Tedmürî, *Mevsûʿatü ʿulemâ'i'l-müslimîn fî târîḫi Lübnân el-İslâmî: Ricâlü'l-ḥadîṯ ve'l-ʿulûmi'l-insâniyye*, Beyrut 1414/1993, I, 295-297; Hülya Yılmaz, *Dünden Bugüne Gümüşhânevî Mektebi*, İstanbul 1997, s. 148; Abdurrahman Memiş, *Hâlid-i Bağdâdî: Hayatı, Eserleri, Tesirleri ve Anadolu'da Hâlidîlik*, İstanbul 2000, s. 171; M. Zâhid el-Kevserî, *İrġāmü'l-merîd fî şerḥi'n-naẓmi'l-ʿatîd li-tevessüli'l-mürîd*, Kahire 2000, s. 68.

ARAFAT AYDIN

ERZEN, Ali
(1892-1968)

Son devir din âlimlerinden.

Siirt'in Eruh ilçesine bağlı Fındık nahiyesinde doğdu. Babası ulemâdan Seyyid Süleyman Efendi, dedesi Şeyh İbrâhim, onun da babası Molla Hasan el-Hatib'in

oğlu Şeyh Ömer'dir. Soyu Abdülkādir-i Geylânî ve Hz. Hasan vasıtasıyla Hz. Ali'ye ulaşır. Seyyid Ali Fındıkî'nin ataları da diğer bazı Ehl-i beyt mensupları gibi Abbâsîler döneminde Bağdat'a yerleşmiştir. 1258 yılındaki Moğol istilâsı sonucu yakılıp yıkılan Bağdat'tan ayrılmak durumunda kalan aile Beşiri ve Kurtalan arasındaki Erzen'e göç etmiştir. Erzen ve çevresinin Timur'un istilâsına uğraması üzerine Siirt'e yerleşen aile Fındık'a göçmüştür.

İlk eğitimini babasından alan Ali daha sonra İdil Bafe (Sulak) köyü imamı Molla İsmâil, Gercüşlü Molla Necmeddin, Beşiri Korik köyü imamı Molla İbrahim, Silvan müftüsü Seyyid Abdurrahman Efendi, Silvan âlimlerinden Molla Hüseyin Kıçık, Molla Hamid, Molla Yakup, Hazrolu Hacı Fettah Efendi, Cizreli Şeyh Said Seyda ve kendi kayınpederi Şeyh Seyyid Hasan gibi âlimlerin yanında medrese tahsilini tamamladı. İlk icâzetnâmesini Silvan Behlül Bey Medresesi'nde kesintisiz yedi yıl (1915-1922) tahsil gördüğü Silvan müftüsü Seyyid Abdurrahman Efendi'den aldı. Ardından aynı zamanda babasının amcası olan kayınpederi Seyyid Hasan ve Cizreli hocası Şeyh Seyda'dan da icâzet aldı. Yine Şeyh Seyda ve Şeyh İbrahim Hakkı Basret kendisine tarikatta hilâfet icâzeti verdi. Tahsilini tamamladıktan sonra Fındık nahiyesinde imamlık yapmaya başladı. Ardından Güçlükonak'a bağlı Guvinan köyünde de bir süre imamlık yaptı, Cizre'nin Senati köyüne yerleşerek burada uzun müddet ders verdi. Müderrislik görevini Şeyh Seyda'nın isteği üzerine onun köyü Serdehl'de sürdürdü (1937). Ardından Cinibir köyüne yerleşerek orayı bir ilim merkezi haline getirdi ve ölünceye kadar köyde yaşadı. 1 Mart 1968 tarihinde vefat etti ve Cizre-Kale mahallesindeki Şeyh Seyda Makberi'ne defnedildi. Üç oğlu ve iki kızı olan Erzen'in oğullarından Abdurrahman, Cizre müftülüğü yapmıştır. Arapça, Farsça ve Kürtçe bilen Erzen şairliğiyle de tanınmıştır.

Eserleri. Ali Erzen'in en meşhur eseri divanıdır (İstanbul 1999, 2004, 2009, 2010, 2011). Elli bir şiirin bulunduğu divanda iki Arapça, bir Farsça manzumenin dışındakiler Kürtçe yazılmıştır. Ağırlıklı olarak öğütlerin yer aldığı şiirlerinde müellif önce kendine nasihatte bulunur, bu arada bölgecilik, ırkçılık ve taassuptan uzak durulmasını ister. Said Nursi, Şeyh Seyda ve Erzurumlu İbrâhim Hakkı gibi şahsiyetler için yazdığı

Ali Erzen

mersiyeler yanında bazı manzumeler de sorulara cevap / fetva amacıyla kaleme alınmıştır. Bid'at ve hurafeler karşısında çok duyarlı olan Erzen bir kısım şiirlerinde bölgede mevcut bu tür inançlara, şeyh, molla ve sûfîler arasındaki anlamsız rekabete temas eder. Ali Erzen'in basılmamış eserleri arasında Vehhâbîler'e reddiye olarak yazdığı *Defʿu'ş-şübühât fî naẓmi't-türehât* ve *Ẕülfiḳāru ʿAlî ʿalâ raḳabeti münkiri'l-istimdâd min nebiyyin ev velî*, ayrıca *Risâle fî iʿâdeti'z-ẓuhri baʿde ṣalâti'l-cumuʿa (Risâletü'l-Lümʿa fî iʿâdeti'l-cumuʿa)*, humusun kesilmesinden dolayı Ehl-i beyt'e zekât verilebileceğine dair *Risâle fî iʿṭâ'i'z-zekât li-Ehli'l-beyt (el-İnṣâf fî cevâzi'z-zekât ile'l-eşrâf)*, *Risâle fî ḥaḳḳi îmâni ebeveyi'r-Resûl (Risâle fî necâti ebeveyi'n-nebî)*, *Ḥâşiye ʿalâ Tefsîri Ḳāḍî Beyżâvî* ve bazı açıklamaları içeren *Taʿliḳa (Ḥavâşî) ʿalâ Dîvâni'l-Cezerî* sayılabilir. Kürtçe olan sonuncu eser dışında Arapça kaleme alınan bu eserler kendisinin özel kütüphanesinde mevcut olup ilk üç risâle talebesi ve yeğeni M. Sait Erzen tarafından *Mecmûʿatü'r-resâ'il* adıyla neşredilmiştir (İstanbul 2010).

BİBLİYOGRAFYA :

Seyid Ali, *Dîwan*, İstanbul 2004; M. Said Erzen, *Dünden Bugüne Erzen Ailesi*, İstanbul 2007; M. Cüneyt Gökçe, "Seyid Ali Fındıkî ve Dîvanı", *II. Uluslararası İbrahim Hakkı ve Siirt Uleması Sempozyumu* (ed. Ahmet Erkol – Abdurrahman Adak), İstanbul 2008, s. 477-499; Recep Özdirek, "Cumhuriyet Döneminde Şırnak Bölgesinde Yaşayan Âlimlerin Fıkıhla İlgili Eserlerinin Değerlendirilmesi", *Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu (14-16 Mayıs 2010), Sempozyum Bildirileri* (ed. M. Nesim Doru), Ankara 2010, s. 710-712; a.mlf., "Cumhuriyet Dönemi Cizre Bölgesi Din Âlimleri", *Bilim Düşünce ve Sanatta Cizre* (ed. M. Nesim Doru), İstanbul 2012, s. 227-228; Şaban Karasakal, "Seyyid Ali Fındîkî ve Kâdı Beydâvî'ye Hâşiyeleri", *a.e.*, s. 305-320; M. Zahir Ertekin, "Naveroka Helbestên Seyid Eliye Fındikî", *a.e.*, s. 487-492; Abdullah Yaşın, *Tarih, Kültür ve Cizre*, İstanbul 2011, s. 505-507.

M. Cüneyt Gökçe

ESENDAL, Memduh Şevket

(1884-1952)

Türk hikâye yazarı ve siyaset adamı.

28 Mart 1884'te Tekirdağ'ın Çorlu ilçesinde doğdu. Asıl adı Mustafa Memduh olup babası Mehmed Şevket Bey, annesi Emine Şâdiye Hanım'dır. Düzenli bir eğitim görmedi ve daha çok kendi kendini yetiştirdi. Bir süre çiftçilikle uğraştıktan sonra Reji Muhafaza Müdürlüğü'nde çalıştı. Genç yaşta İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne girdi. Esnaf Odaları mümessilliği ve Anadolu Vilâyetleri müfettişliği görevlerinde bulundu. Kör Ali İhsan Bey ve Kara Kemal'in liderliğindeki Meslekî Temsilciler Grubu'na katıldı. İstanbul'un işgali üzerine arkadaşlarıyla birlikte İtalya'ya kaçmak zorunda kaldı. Dönüşünde Ankara'ya gitti ve Millî Mücadele'ye iştirak etti. Meslekî temsilcilik fikirleri sebebiyle tek parti (Cumhuriyet Halk Fırkası) iktidarına ters düştüğünden zaman zaman elçilik göreviyle yurt dışına gönderildi. Bakü (1920-1924), Tahran (1925-1930), Kâbil (1933-1941) elçiliklerinde bulundu. Elazığ (1931-1933) ve Bilecik (1941-1950) milletvekilliği, Cumhuriyet Halk Partisi genel sekreterliği (1942-1945) yaptı. 17 Mayıs 1952'de Ankara'da öldü.

Dışa dönük, iyimser bir mizaca sahip olan Memduh Şevket *Tanin* gazetesinde 1908'de yayımlanan "Veysel Çavuş" adlı hikâyesiyle edebiyat alanına girmiş, daha sonraki yıllarda *Çığır, Meslek, Vakit, Ulus* gazeteleriyle *Halka Doğru, Ülkü, İstanbul Kültür, Pazar Postası, Seçilmiş Hikâyeler, Hayat, Hisar, Türk Dili* dergilerinde hikâyeler neşretmiştir. Hayatında iki hikâye kitabı ile *(Hikâyeler Birinci Kitap, Hikâyeler İkinci Kitap)* bir romanı basılmış, *Miras, Ayaşlı ve Kiracıları, Vassaf Bey* isimli üç roman kaleme almış olmakla birlikte daha çok hikâyede yoğunlaşmıştır. Başlangıçta G. de Maupassant, 1921'den sonra Çehov tarzında, XIX. yüzyılın sonlarından XX. yüzyılın ortalarına kadar gelen Türk toplumu ve meselelerine dair kendine has dünya görüşü perspektifinden hikâyeler yazmış, ancak şöhret endişesi taşımaması, eserlerini hemen okuyucuya ulaştıramaması ve ismini açıkça kullanmaması (M.Ş., M.Ş.E., Mustafa Memduh imzalarıyla) yüzünden devrinde yeterince tanınmamıştır.

Esendal, sanat hayatının 1908-1920 yıllarını kapsayan birinci devresindeki hi-

kâyeleriyle *Miras* romanında kendinden önceki hikâye ve roman geleneğine bağlı kalmıştır. Dış dünya ile psikolojik halin ifadesini esas aldığı dönemde tenkitçi, tasvirci, tahlilci olmasıyla belirginleşen sosyal gerçekçilik anlayışına sahiptir. Mesajını ön plana çıkararak okuyucuyu kanaatlerine ortak etmek ister. Bazı hikâyelerinde bireyci ve santimantaldir. Klasik giriş, gelişme ve sonuç bölümlerine göre şekillenen bu dönemin hikâyeleri gücünü dış dünyadan bilinçli olarak seçilmiş, ayıklanmış, belli bir amaca göre düzenlenmiş vak'adan, vak'a da çok açık tezatların çatışmasından alır. Güçlü bir mekân-insan, mekân-konu ilişkisinin söz konusu olduğu bu hikâyeler okuyucunun merak duygusunu kamçılayacak gerilimlerle yüklüdür. Büyük ölçüde alt tabakadan seçilmiş olan kahramanlar idealize edilmiştir. Bireysel arayışlarla birlikte daha çok Edebiyât-ı Cedîde mektebiyle Millî Edebiyat hareketinin getirdiği temel anlayışların etkisi dikkatlerden kaçmaz.

Bakü mümessilliği esnasında Anton Çehov'u tanıyan Memduh Şevket, sanat hayatının ikinci / ustalık devresinde (1921-1952) özellikle türün yapısı ve yapı unsurları bakımından Çehov tarzı hikâyeyi benimsemiştir. Bu dönemde 200 civarındaki hikâyesinde ve iki romanında yine realist sanat anlayışına sahip olmakla birlikte dış âlemi hikâyeye taşırken geniş ölçüde tabiiliği esas alır. Vak'a için büyük olaylar ve çatışmalara ihtiyaç duymaz. Okuyucunun merak duygusunu kamçılayacak gerilimlerden uzak durur. Gündelik hayat içindeki herhangi bir olay veya durum vak'a için yeterlidir. Çoğu zaman giriş bölümü olmadan doğrudan vak'ayla başlayan hikâye belli bir sonuca ulaşmadan bitiverir. Daha çok kişilerin ruh halini sezdirmenin esas olduğu bu hikâyelerde dramatik özellik öne çıkar.

Esendal hikâye ve romanlarında aile kurumu, yöneten-yönetilen ilişkisi, günlük hayatı çerçevesinde küçük insan, yozlaşma, çocuk/çocukluk, Bulgar zulmü, düşkünlere acıma gibi konular çevresinde yoğunlaşmıştır. Yazar dikkatini, Türk toplumunun imparatorluktan Cumhuriyet'e geçiş dönemi problemleri üzerinde yoğunlaştırmıştır. Fakir kenar semtlere yönelir. Şehirlisinden köylüsüne, nâzırından odacısına, erkeğinden kadınına, yaşlısından çocuğuna, fakirinden zenginine kadar sosyal durum ve karakterdeki insanları başarıyla sunar. Zengin şahıs kadrosu büyük ölçüde dışa dönük, nikbin, aktif insanlardan

Memduh Şevket Esendal

oluşur. İçe dönük, bedbin, pasif karakterler sadece birinci dönem eserlerinde yer alır. Kahramanlarına topluca bakıldığında yazarın memur, bürokrat, yarı aydın, ev kadını, alafranga kesim, esnaf, din adamı ve dedikoducu tipler üzerinde durduğu görülür. Onun hikâye / romanlarındaki muhteva çekirdeği şu şekilde formüle edilebilir: Genelde olması istenen-istenmeyen çatışması; fikrî temelde meslekî temsilcilik / ufkî medeniyet-mevcut yönetim biçimi / sanayi medeniyeti çatışması; insanî temelde küçük insan-küçük insan dışındakilerin çatışması. Esendal özü halkçılığa dayanan, meslekî temsilcilik veya ufkî medeniyet olarak adlandırılan bir dünya görüşüne sahiptir.

Güçlü Türkçecilik bilincine sahip olan Memduh Şevket'in dil ve üslûbu sanat hayatı müddetince belli bir dinamizme sahiptir. İlk hikâyeleriyle *Miras* romanında Edebiyât-ı Cedîde ile Millî Edebiyat'ın dil anlayışı arasında gidip gelen yazar daha çok yazı diline bağlı kalır ve dilde belli bir istikrardan çok kararsızlık dikkati çeker. Israr ettiği suni, kapalı, uzun birleşik cümleleri mâna ve yapı bakımından yer yer ârızalıdır. 1920'lerden itibaren tesir, arayış ve kitabî yazı dilinden uzaklaşmaya başlar, hızla konuşma diline yaklaşır. 1930'lara gelindiğinde artık onun için asıl olan konuşma dilidir. Kendine has kısa, basit ve tabii cümleyi bulmuştur. Söz konusu ikilik üslûpta da kendini hissettirir. Dış dünya ile psikolojik durumun ifadesi çevresinde ortaya çıkan 1920 öncesi üslûbu kendine has normlara ulaşmış, bireysel ve orijinal olmaktan ziyade, tesir unsurlarıyla kendi arayışlarının sonucu olan unsurların sentezinden oluşmuş tipik bir geçiş devri üslûbudur. Yazarın 1920'den sonraki üslûbunun dikkati çeken ilk özelliği dış âlemin ifadesi çevresinde meydana gelmiş olmasıdır. Esendal mücerredin değil müşahhasın dili peşindedir. Gerçeği abartmadan, değiştirmeden ve yeniden düzenlemeden sunar. Burada da göstermeden faydalanır ve büyük ölçüde diyaloga dayanır. Üslûbunun temel özelliklerinden biri de konuşma / sohbet tarzında oluşudur. Tahkiye, tasvir, açıklama, tahlil, iç konuşma anlatım tarzlarını en aza indirmiş, ayrıntıdan uzak durmuştur. Son derece yumuşak, önemli ölçüde mizahî niteliklere sahip bir üslûpla okuyucu karşısına çıkar. Tenkitçi değil hoşgörülüdür. Bütün bu nitelikleriyle Esendal modern Türk hikâyeciliğinin önemli yazarları arasında yer alır.

Esendal fikrî bakımdan genel anlamda sosyalist dünya görüşüne dahil edilse de düşünceleri Doğu ve Batı'nın hazır fikir kalıplarına indirgenemez. "Amûdî medeniyet" dediği sanayi medeniyetinin sürekli olacağı ve insanlığa huzur getireceği inancında değildir; "ufkî medeniyet" adını verdiği toprak medeniyetine inanır. Savunduğu meslekî temsilcilik görüşünü de şu üç temel kaynağa dayandırır: Osmanlı Devleti'nin sosyal yapısında önemli bir yer tutan lonca sistemi, dayanışmacı çözüm arayışları ve halkçılık düşüncesi, Rusya'da gelişen ve hayata geçirilmeye çalışılan sosyalizm.

Eserleri. Hikâye: *Hikâyeler Birinci Kitap* (1946), *Hikâyeler İkinci Kitap* (1946), *Otlakçı* (1958), *Mendil Altında* (1958), *Temiz Sevgiler* (1965), *Ev Ona Yakıştı* (1971), *Sahan Külbastısı* (1983), *Veysel Çavuş* (1984), *Bir Kucak Çiçek* (1984), *İhtiyar Çilingir* (1984), *Hava Parası* (1984), *Bizim Nesibe* (1985), *Kelepir* (1986), *Gödeli Mehmet* (1988), *Güllüce Bağları Yolunda* (1992), *Gönül Kaçanı Kovalar* (1993), *Mutlu Bir Son* (2005). **Roman:** *Ayaşlı ve Kiracıları* (1934'te *Vakit* gazetesinde tefrika *Ayaşlı ile Kiracıları*), *Vassaf Bey* (1983), *Miras* (1988). Esendal'ın ayrıca *Kızıma Mektuplar* (2001) ve *Oğullarıma Mektuplar* ile (2003) *Tahran Anıları ve Düşsel Yazılar* (1999) adlı kitapları vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Tahir Alangu, *Cumhuriyetten Sonra Hikâye ve Roman*, İstanbul 1968, I, 123-124; Abidin Nesimi, *Yılların İçinden*, İstanbul 1977, s. 240-250; İsmail Çetişli, *Memduh Şevket Esendal*, Ankara 1991; a.mlf., *Memduh Şevket Esendal -İnsan ve Eser-*, Isparta 1999; Muzaffer Uyguner, *Memduh Şevket Esendal*, Ankara 1991; Salim Şengil, *Anılarda Kalan Portreler*, İstanbul 1991, s. 55-68; Mustafa Kutlu, "Esendal, Memduh Şevket", *TDEA*, III, 91-93; "Esendal, Memduh Şevket", *Tanzimat'tan Bugüne Edebiyatçılar Ansiklopedisi*, İstanbul 2001, I, 338-341.

İSMAİL ÇETİŞLİ

EŞREF-i MÂZENDERÂNÎ
(أشرف مازندراني)

Mollâ Muhammed
Saîd Eşref-i Mâzenderânî
(ö. 1116/1704)

İranlı şair, hattat ve nakkaş.

İsfahan'da doğdu. Mahlası "Eşref"tir. Babası Molla Muhammed Sâlih, annesi İsfahanlı meşhur Şiî âlimi Muhammed Taki Meclisî'nin kızı Âmine'dir. İlk eğitimini İsfahan'daki Şeyhülislâm Medresesi'nde aldı. Bir fıkıh âlimi olan babasının yanı sıra dayısı, *Biḥârü'l-envâr* müellifi meşhur Şiî âlimi Muhammed Bâkır Meclisî, İsfahan Şeyhülislâmı Mirza Kādî ve Ağa Hüseyin Muhakkık-ı Hânsârî de hocaları arasında yer alır. Dinî ilimlerdeki eğitiminin yanında şiirde Sâib-i Tebrîzî, hat sanatında nesta'lîk üstadı Kazvinli Mîr İmâd-i Hasenî'nin yeğeni Abdürreşîd-i Deylemî'nin öğrencisi oldu. Ayrıca nakkaşlık eğitimi aldı ve bu meslekle de uğraştı.

Eşref, küçük oğlu Muhammed Refî' ve dedesi Muhammed Taki Meclisî'nin vefatından duyduğu üzüntünün etkisiyle 1070 (1660) yılında eşi Meryem'i ve iki yaşındaki oğlu Muhammed Emîn'i bırakarak İsfahan'dan ayrılıp Bâbürlü Hükümdarı Evrengzîb'in tahta yeni çıktığı bir dönemde Hindistan'a gitti. Burada saray hizmetine girdi; Evrengzîb tarafından daha sonra "Mahfî" mahlasıyla yazdığı şiirlerle tanınan kızı Zîbünnisâ Begüm'ün hocalığına getirildi. Saraydaki şiir ve edebiyat meclislerinde bulundu. Âkıl Hân-ı Râzî, Ni'met Han Ali ve Nâsır Ali Sirhindî gibi saray şairleriyle yakın dostluk kurdu. On üç yıl Hindistan'da ikametinin ardından Zîbünnisâ için iki kaside yazarak İran'a dönüp ailesini görmek için ondan izin istedi. 1083 (1672) yılında Afganistan yoluyla İran'a gitti. Meşhed'de kısa bir süre kaldı. Şehrin karlı soğuk havasını tasvir ettiği ve Horasan şahından himaye istediği bir kaside yazdıktan sonra İsfahan'a geçti. Tezkire yazarı Muhammed Tâhir Nasrâbâdî, İsfahan'da Lünbân Mescidi'nde onun sohbetlerinde bulunduğunu kaydeder (*Tezkire-i Naṣr'âbâdî*, s. 181). Tekrar Hindistan'a dönerken hanımını ve oğlunu da yanına alıp Patna'da bulunan Evrengzîb'in torunu ve I. Bahadır Şah'ın (Şah Âlem) oğlu olan Şehzade Azîmüşşan'ın sarayına yerleşti. 1116'da (1704) çıktığı hac seyahati esnasında yolda Patna'ya bağlı Mûnger şehrinde vefat etti ve orada defnedildi. "Dânâ" mahlaslı tek oğlu Muhammed Emîn (Muhammed Ali) bir şair olarak Bengal Mürşidâbâd'da yaşadı ve orada öldü.

Bâbürlü sarayındaki İran asıllı son şairlerin önde gelenlerinden biri olan Eşref şiirde sebk-i Hindî ekolünden hocası Sâib-i Tebrîzî'nin takipçisi olarak yetişmiş bir şairdir. Talebeleri arasında Zîbünnisâ'dan başka Mü'teminüddevle Muhammed İshak Han, Mîr Muizzüddin Muhammed Mûsevî Han, Ali Merdan Han'ın adları anılır. Günümüze birkaç nüshası ulaşan divanında kaside, terciibend, gazel, kıta, rubâî ve mesnevileri yer alır. Kasidelerinde ailesini, hocası Sâib-i Tebrîzî'yi, imamları, halifeleri ve saray şairlerinin yaptığı gibi Bâbür sarayındaki hâmilerini ve devlet adamlarını övdü. Divanında sebk-i Hindî usulünde üç yüze yakın gazeli vardır. *Dîvân-ı Eşref-i Mâzenderânî*, Muhammed Hasan Seyyidân tarafından neşredilmiştir (Tahran 1373 hş.).

BİBLİYOGRAFYA :

M. Tâhir Nasrâbâdî, *Tezkire-i Naṣr'âbâdî* (nşr. Vahîd Destgîrî), Tahran 1317 hş., s. 181-182; M. Aslah Mirza, *Tezkire-i Şu'arâ-yı Keşmîr* (nşr. Seyyid Hüsâmeddin Râşidî), Karaçi 1967, s. 106, 109, 113, 115, 175; Mehdî Beyânî, *Aḥvâl ü Âṡâr-ı Ḫoşnüvîsân*, Tahran 1363 hş., III, 743-745; Muslihuddin Mehdevî, *A'lâm-ı İṣfahân* (nşr. Gulâm Rızâ Nasrullâhî), İsfahan 1388 hş., III, 316-318; Ahmed Gülçîn-i Meânî, "Eşref-i Mâzenderânî", *Nâme-i Âsitân-ı Ḳuds*, sy. 19, Tahran 1343 hş., s. 60-68; a.mlf., "Eşref-i Mâzenderânî: Şâ'ir, 'Âlim, Ḫaṭṭât, Naḳḳāş", *Gevher*, sy. 11-12, Tahran 1352 hş., s. 1087-1099; S. F. Dale, "A Safavid Poet in the Heart of Darkness: The Indian Poems of Ashraf Mazandarani", *Ir.S*, XXXVI/2 (2003), s. 197-212; Mînâ Hafîzî, "Eşref-i Mâzenderânî", *DMBİ*, IX, 40-42; Sunil Sharma, "Ashraf Māzandarānī", *The Encyclopaedia of Islam Three*, Leiden 2011, s. 41-43.

RIZA KURTULUŞ

ETTAFEYYİŞ, İbrâhim
(إبراهيم أطفيّش)

Ebû İshâk İbrâhîm b. Muhammed
b. İbrâhîm b. Yûsuf
el-Hafsî el-Adevî
(1888-1965)

Cezayirli İbâzî âlimi.

Cezayir'in güneyindeki Mizâb vadisinin Benî Yescen (Yezkan) beldesinde doğdu. Nesebinin Hz. Ömer'in dedesi Adî b. Kâ'b'a ulaştığı belirtilir. Berberî dilinde "tut, gel, ye" anlamındaki "Ettafeyyiş", dedelerinden birinin arkadaşına bu şekilde hitap etmesi dolayısıyla ailenin lakabı olmuş, aile fertleri daha sonra da bu lakapla anılmıştır. Küçük yaşta beldesinde hıfzını tamamladı. Temel bilgileri "Kutbü'l-eimme" diye bilinen amcası Muhammed b. Yûsuf Ettafeyyiş ve el-Hâc İbrâhim Zerkūn'dan öğrendi. Ardından özellikle aklî ilimler alanındaki bilgilerini geliştirmek üzere başşehir Cezayir'e gitti, burada Abdülkādir el-Mücâvî'nin derslerine devam etti. 1917'de aralarında Muhammed es-Semînî ve Sâlih b. Yahyâ'nın da bulunduğu ilmî bir heyetle Tunus'a gitti. Zeytûne Camii'nde Muhammed Tâhir İbn Âşûr, Muhammed b. Yûsuf el-Hanefî gibi hocaların derslerine devam etti. Zekâsı, ilmî vukufu ve güzel ahlâkıyla kısa zamanda hocalarının ve çevresinin dikkatini çekti. Bu sırada siyasete ilgi duydu; Tunus'ta Abdülazîz es-Seâlibî'nin liderliğindeki el-Hizbü'l-hurri'd-düstûrî et-Tûnisî (ed-Düstûr, Tunus Anayasa Partisi) adlı partinin kurucuları arasında yer aldı.

Siyasal ve kültürel çevrelerde genel olarak sömürgeciliğe, özellikle Fransa'nın Tunus ve Cezayir'de uyguladığı politikalara şiddetle karşı çıktığı bilinen Ettafeyyiş, kendisini Cezayir'den Tunus'a gitmeye mecbur eden Fransız sömürgeciliğiyle siyasî ve fikrî mücadeleye girişti. Çok geçmeden Fransızlar onun Tunus'u terketmesini istediler. 23 Şubat 1923'te Hâlid b. Abdülkādir el-Cezâirî ve Abdülazîz es-Seâlibî ile birlikte Tunus'tan çıkarıldı. O da siyasî ve ilmî faaliyetlerini sürdürmek için Mısır'a gidip Kahire'ye yerleşti, Cerbe asıllı düşünür ve yazar Kāsım b. Saîd eş-Şemmâhî'nin kızıyla evlendi. Kahire'de Cezayir ve Tunus'a nisbetle siyasal ve kültürel faaliyetler alanında daha çok imkân buldu. 1925-1930 yılları arasında başyazarlığını yaptığı, Batı'nın müslüman ülkeleri sömürgeleştirme planlarına ilişkin yazılarıyla bilinen yazarların makalelerini yayımladığı *el-Minhâc* adlı bir dergi çıkardı. Yazılarında Batı medeniyeti karşısında İslâm medeniyetini yeniden inşa etmenin mümkün olduğu tezini savundu. Derginin üslûbu ve muhtevası yüzünden bazı İslâm ülkelerine sokulması engellendi. Bir kısım malî ve siyasî sıkıntılar sebebiyle dergi, 1931 yılında aynı isim altında Muhibbüddin el-Hatîb adına muhafazakâr bir gazete olarak çıkarılmaya başlandı. Bu sıralarda arkadaşı Muhammed Hıdır Hüseyin et-Tûnisî ile birlikte Cem'iyyetü'l-hidâyeti'l-İslâmiyye adlı bir dernek kurdu. Ayrıca Cem'iyyetü şübbâni'l-müslimîn'in faal üyesi olarak Hasan el-Bennâ, Seyyid Kutub, M. Reşîd Rızâ gibi düşünür ve âlimlerle dost oldu. 1930'da Kudüs'te akdedilen İslâm Birliği toplantılarına katıldı. 1940 yılında Mısır Dahiliye Vekâleti tarafından Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'nin tashih bölümünde gö-

revlendirildi. Bir yandan yazma eserleri tahkik ederken diğer yandan telif eserler kaleme aldı. 1950'lerden 1960'lı yılların başlarına kadar Kuzey Afrika halklarıyla dayanışma teşkilâtlarında ve Kahire'deki Uman İmâmet Bürosu'nda faal görev aldı. Mısır'da bulunan İbâzıyye'ye ait vakıfların yönetimiyle meşgul oldu. 1960'ta Uman Sultanı Gālib b. Ali el-Umânî tarafından Birleşmiş Milletler nezdinde Uman'ın görüşlerini anlatmak üzere resmî temsilci sıfatıyla Amerika'ya gönderildi. İbrâhim Ettafeyyiş yoğun faaliyetlerle geçirdiği hayatının sonlarında rahatsızlandı ve 13 Aralık 1965 tarihinde Kahire'de vefat etti, Mısır din âlimleri ve fikir hayatının önemli simalarının da katılmasıyla kılınan cenaze namazının ardından bu şehirde defnedildi. Değerli eserlerden oluşan özel kütüphanesinin ailesinin elinde bulunduğu kaydedilir (Ebü'l-Kāsım Sa'dullah, V, 379).

Eserleri. Telif: Ettafeyyiş'in eserlerinin bir kısmı şunlardır: **1.** *el-Farḳ beyne'l-İbâżıyye ve'l-Ḫavâric.* Eserin özellikle Uman'da çok sayıda baskısı yapılmıştır (Sîb / Uman 1414/1993). **2.** *ed-Diʿâye ilâ sebîli'l-müʾminîn.* Müellifin ıslah ve tecdid konusundaki görüşlerini ortaya koyduğu, muhafazakâr karşıtlarının düşüncelerini reddettiği bir çalışmadır (Kahire 1342/1923). **3.** *Şerḥu Kitâbi'l-Melâḥin.* İbn Düreyd'e ait kitabın şerhi olup Kahire'de yayımlanmıştır (1347/1928). **4.** *en-Naḳdü'l-celîl li'l-ʿutebi'l-cemîl.* Muhammed b. Ukayl el-Alevî'nin İbâzıyye mezhebine ilişkin eleştirilerine reddiye olarak kaleme alınmıştır (Kahire 1924; Uman 1414/1993). Ettafeyyiş'in 1925-1930 yılları arasında *el-Minhâc*'da ve diğer dergilerde yazdığı makaleleri de bulunmaktadır. Bu arada basılmamış eserlerinin olduğu da kaydedilmektedir (eserleri için bk. *Muʿcemü aʿlâmi'l-İbâżıyye*, II, 24-25).

Neşir: Ebû Zekeriyyâ el-Cenâvünî, *Kitâbü'l-Vadʿ* (Kahire 1381/1961); Abdülazîz es-Semînî, *Şerḥu Kitâbi'n-Nîl ve şifâʾi'l-ʿalîl* (I-XVII, Beyrut 1972); Kurtubî, *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân* (I-XX, Kahire 1967); Harrûsî, *Câmiʿu erkâni'l-İslâm;* Sâlimî, *Tuḥfetü'l-aʿyân bi-sîreti ehli ʿUmân* (I-II, Kahire 1332-1347, 1380/1961); Rebî' b. Habîb el-İbâzî, *Müsned;* İbn Düreyd, *el-Maḳṣûre fi'l-luġa;* Muhammed b. Yûsuf Ettafeyyiş, *eẕ-Ẕehebü'l-ḫâliṣ* (Kahire 1343; Kosantîne 1400/1980); *Şâmilü'l-aṣl ve'l-fer*ʿ (Maskat 1984); *Kitâbü'r-Resm fî taʿlîmi'l-ḫaṭ* (Kahire 1349/1930).

BİBLİYOGRAFYA :

Ali Yahyâ Muammer, *el-İbâżıyye fî mevkibi't-târîḫ*, Beyrut 1385/1966, s. 436; Âdil Nüveyhiz, *Muʿcemü aʿlâmi'l-Cezâʾir*, Beyrut 1400/1980, s. 19; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), I, 73; M. Sâlih el-Câbirî, *el-Edebü'l-Cezâʾirî fî Tûnis*, Tunus 1991, I, 18, 26, 127, 130, 131; Ebü'l-Kāsım Sa'dullah, *Târîḫu'l-Cezâʾiri'ş-şeḳāfî*, Beyrut 1998, III, 270, 273; V, 378-379, 491, 498-499; VII, 88, 167-168; İbrâhim b. Abdullah el-Hâzimî, *Mevsûʿatü aʿlâmi'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer ve'l-ḫâmis ʿaşer el-hicrî fi'l-ʿâlemi'l-ʿArabî ve'l-İslâmî*, Riyad 1419, I, 154-155; Muhammed b. Mûsâ Bâbâammî v.dğr., "İbrâhîm b. Muḥammed Eṭṭafeyyiş", *Muʿcemü aʿlâmi'l-İbâżıyye*, Beyrut 1421/2000, II, 24-26; Hilâl Nâcî, "İbrâhîm Eṭṭafeyyiş", *Mevsûʿatü Beyti'l-ḥikme li-aʿlâmi'l-ʿArab fi'l-ḳarneyni't-tâsiʿ ʿaşer ve'l-ʿişrîn*, Bağdad 1420/2000, I, 11-12; Ali Ekber Ziyâî, *Muʿcemü meşâdiri'l-İbâżıyye*, Tahran 1424/2003, s. 270, 381, 405, 432, 483, 529, 542; Mustafa Sâlih Bâcû, *Menhecü'l-ictihâd ʿinde'l-İbâżıyye*, Maskat 1426/2005, s. 47, 925; M. Sâlih Nâsır – Hasan M. Mezyû, "Eṭṭafeyyiş, Ebû İsḥâḳ İbrâhîm b. Ebû Muḥammed", *Mv.AU*, II, 140-142.

YUSUF ŞEVKİ YAVUZ

EVHADÜDDÎN-i BELYÂNÎ

(أوحد الدين البلياني)

Evhadüddîn Abdullāh b. Ziyâiddîn Mes'ûd el-Belyânî el-Kâzerûnî (ö. 686/1287)

***Risâletü'l-aḥadiyye* adlı eseriyle tanınan sûfî.**

Kâzerûn'a bağlı Belyân köyünde doğdu. Kaynaklarda vefat ettiğinde yetmiş yaşında olduğu belirtildiğine göre 616 (1219) yılında doğmuş olmalıdır. VII (XIII) ve VIII. (XIV.) yüzyılların önemli mutasavvıf ve âlimlerinin de yer aldığı bir aile içerisinde yetişti. Ailenin soyu Abdülkerîm el-Kuşeyrî'nin şeyhi ve kayınpederi olan sûfî Ebû Ali ed-Dekkāk'ın oğlu İsmâil'e kadar uzanmaktadır. Dinî ve tasavvufî ilimleri bir Sühreverdî şeyhi olan babası İmâmüddin (Ziyâeddin) Mes'ûd'dan tahsil etti. Tarikat hırkasını da babasından giydi. Dönemin önemli sûfîlerinden Necîbüddin b. Büzgaş ve Sa'dî-i Şîrâzî ile görüştü. Şîraz'da Rûzbihân-ı Baklî'nin kabrini ziyaret etti. Michel Chodkiewicz, Louis Massignon'un verdiği bilgiden hareketle, onun Mekke'de İbn Seb'în'in en meşhur öğrencilerinden Ebü'l-Hasan eş-Şüşterî ile karşılaşmış ve bu yolla İbn Seb'în ve ekolünün tasavvuf anlayışından etkilenmiş olma ihtimalinden söz etmektedir. Evhadüddîn-i Belyânî'nin kaynaklarda günümüze ulaşmayan bir divanı olduğu söylenmektedir. Yine bazı kaynaklarda birtakım isim, künye ve nisbe benzerliklerinden dolayı *Riyâżü'ṭ-ṭâlibîn, Miftâḥu'l-künûz fi'r-reml, Cihân-ı Remel* adlı eserler yanlışlıkla ona nisbet edilmiştir (*Keşfü'ẓ-ẓunûn*, I, 622, 936; II, 1770; Brockelmann, II, 286).

Evhadüddîn-i Belyânî *Risâletü'l-aḥadiyyesi*'nde, "Nefsini bilen rabbini bilir" sözünü merkeze alarak mutlak tevhide dair görüşlerini dile getirmiştir. Belyânî'nin tasavvuf anlayışını yansıtan temel ilke gerçek varlığın yalnızca ve mutlak mânada Hakk'a ait oluşudur. Dolayısıyla risâlenin ana teması söz konusu ilkedir ve risâlede ele alınan bütün konular bu ilke çerçevesinde değerlendirilmektedir. *Risâletü'l-aḥadiyye*'de vücûd-adem, tecellî-zuhur, ayniyet-gayriyet, isim-müsemmâ, tevhid-şirk, tenzih-teşbih, fenâ-bekā, ölmeden önce ölme, nefis mertebeleri gibi tasavvufun pek çok nazarî meselesine kısaca değinilmiştir. Eserde dikkati çeken konulardan biri de Belyânî'nin fenâ anlayışının kendinden önceki bazı sûfîlerden farklı oluşudur. Ona göre fenâ birtakım sûfîler tarafından yanlış anlaşılmış ve mârifetullahı elde etmenin yalnızca fenâ ile mümkün olacağı öne sürülmüştür. Ancak mârifetullahı elde etmek fenâ ile değil mârifetü'n-nefs ile mümkündür, bu ise fenâdan sonra bekāyı gerekli kılmaktadır. Ayrıca risâlede mutlak tevhid konusunun yol açacağı sorunlar, hulûl, ittihad ve hurûc gibi tarih boyunca sûfîlere yöneltilen ithamlar kesin bir dille reddedilmiştir.

Risâletü'l-aḥadiyye'nin pek çok yazma nüshasında müellif olarak İbnü'l-Arabî'nin ismi yer almaktadır (*Mutlak Birlik*, haz. Ali Vasfi Kurt, s. 3-43). Muhteva ve konu benzerliğinin yol açtığı bu durum risâlenin yapılan şerh, tercüme ve yayınlarında da devam etmiştir. M. Chodkiewicz, eserin İbnü'l-Arabî'ye aidiyeti meselesini geniş bir şekilde ele aldığı çalışmasında risâlenin kesinlikle İbnü'l-Arabî'ye ait olmadığını söylemiştir (*Awhad al-dīn Balyānī*, s. 17-41). Eser İbnü'l-Arabî'ye nisbet edilerek İsmâil Hakkı Bursevî (Manisa İl Halk Ktp., nr. 5845, vr. 204-218), Abdullah Salâhî Uşşâkī (İÜ Ktp., TY, nr. 2309), Ali Urfî (İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Ergin, nr. 1596), Receb Ferdî (İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Ergin, nr. 82), Mehmed Süreyyâ es-Sa'dî (Selimiye Yazma Eser Ktp., nr. 130), Es'ad Erbîlî (nşr. Ali Kadri, İstanbul 1337, haz. Ercan Alkan, İstanbul 2011), Hüseyin Şemsi Ergüneş (haz. Ercan Alkan, İstanbul 2012), Cemal Bardakçı (Ankara 1961), Abdülkadir Akçiçek (İstanbul 1969), Mahmut

Sadettin Bilginer (İstanbul 1983), Selahattin Alpay (İstanbul, ts.) ve Abdülvehhab Öztürk (İstanbul 2007) tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir. Hâlid el-Bağdâdî'nin halifelerinden Ahmed b. Süleyman el-Ervâdî eseri yine İbnü'l-Arabî'ye izâfe ederek şerhetmiştir (*Mir'âtü'l-ʿirfân ve lübbüh*, İstanbul 1337, trc. Ahmet Avni Konuk, İstanbul Belediyesi Atatürk Kitaplığı, Osman Nuri Ergin, nr. 83, 1804). Eser İngilizce (T. H. Weir, London 1901, 1976; trc. Cecilia Twinch, Cheltenham 2011), İtalyanca (Ivan Gustav Aguéli, Kahire 1907), Fransızca (Ivan Gustav Aguéli, Kahire 1911; Paris 1977; Michel Chodkiewicz, Paris 1982) ve Almanca'ya da (Titus Burckhardt, Bonn 2004) tercüme edilmiştir. *Risâletü'l-aḥadiyye*, Ali Vasfi Kurt tarafından, M. Chodkiewicz'in eser hakkında yaptığı çalışma ve tercüme esas alınıp Evhadüddîn-i Belyânî'ye nisbet edilerek Türkçe'ye çevrilmiştir (Abdullah b. Mes'ûd Belyânî, *Mutlak Birlik -Nefsini Bilen Rabbini Bilir-*, İstanbul 2003).

BİBLİYOGRAFYA :

Abdullah b. Mes'ûd Belyânî [Evhadüddîn-i Belyânî], *Mutlak Birlik* (haz. Ali Vasfi Kurt), İstanbul 2003, s. 3-100; a.mlf. – İbnü'l-Arabî, *Know Yourself: An Explanation of the Oneness of Being* (trc. C. Twinch), Cheltenham 2011, s. 69-72; Lâmiî, *Nefehât Tercümesi*, s. 301-305; *Keşfü'ẓ-ẓunûn*, I, 622, 936; II, 1770; Rızâ Kulı Han Hidâyet, *Teẕkire-i Riyâżü'l-ʿârifîn*, Tahran 1305, s. 124-125; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 286; M. Chodkiewicz, *Awhad al-dīn Balyānī: Epître sur l'unicité absolue*, Paris 1982; W. Chittick, *Varolmanın Boyutları* (trc. Turan Koç), İstanbul 2007, s. 253-254; J. W. Morris, "Jāmī's Description of Abū ʿAbdallāh Balyānī", *Horizons Maghrébins*, sy. 30, Toulouse 1995, s. 43-54; M. Cevâd Şems, "Ḫânedân-ı Belyânî", *Maʿârif*, XIV/2, Tahran 1376 hş./1997, s. 70-102; Seyyid Ali Âl-i Dâvûd, "Evḥadî-yi Belyânî", *DMBİ*, X, 414-415.

ERCAN ALKAN

EVREN, Ahmet Kenan
(1917-2015)

Türkiye Cumhuriyeti'nin yedinci cumhurbaşkanı.

17 Temmuz 1917'de Manisa Alaşehir'de doğdu. Nüfus kayıtlarında bu tarih 1 Ocak 1918 olarak geçer. Babası Fâtih Medresesi'nden mezun olup çeşitli memuriyetlerde bulunan Hayrullah Bey, annesi Naciye Hanım'dır. Rumeli kökenli olan ailenin baba tarafı Preşovalı, anne tarafı Ziştovili'dir. İlkokulun ardından ortaokulu Manisa'da parasız yatılı okudu. Daha sonra askerî liseye gitmek istediyse de ailesinin razı olmaması üzerine Balıkesir Lisesi'ne kaydoldu. İlk yılında sınıfta kaldı. Eğitiminin yarım kalmaması için ailesi İstanbul'a göç etti. Yazıldığı Kadıköy Lisesi'nde birinci yılı tamamlamasının ardından girdiği askerî lise sınavlarında başarılı oldu. Öğrenimine Topkapı'daki Maltepe Askerî Lisesi'nde devam etti. Bu liseyi 1936'da, Harp Okulu'nu topçu asteğmen olarak 1938'de bitirdi ve ertesi yıl teğmenliğe yükseldi. Topçu Atış Okulu'ndaki öğrenimini 1940'ta tamamladı. Ağustos 1942'de üsteğmenliğe terfi etti. II. Dünya Savaşı yıllarında Trakya'da görev yaptı. 27 Mayıs 1944'te Alaşehirli Sekine Hanım'la evlendi ve bu evlilikten üç kızı doğdu. 1946'da kaydolduğu Harp Akademisi'nden 1949'da mezun oldu, ardından kurmay yüzbaşılığa yükseldi (1950). Genelkurmay Eğitim Şubesi Kısım Âmirliği'nde çalıştı (1952-1956). Napoli'de yapılan NATO manevra ve tatbikatları toplantıları ile eğitim toplantılarına katıldı. 7 Mayıs 1957'de babası vefat etti. Yarbaylığa terfi ettikten sonra İstanbul'a tayin edildi ve Birinci Ordu Harekât Dairesi başkan yardımcılığına getirildi. Kara Harp Akademisi'nde öğretmenlik yaptı. Eşinin yönlendirmesiyle Kore'ye gitmek için başvuruda bulundu. 1958-1959'da 9. Kore Türk Tugayı'nda önce Harekât ve Eğitim şube müdürlüğü, ardından kurmay başkanlığı görevlerini yerine getirdi. Buradaki başarılı çalışmalarından dolayı bir yıllık kıdem terfisi alarak devre arkadaşlarının önüne geçti. Bu terfi onun ileriki hayatında Kara Kuvvetleri komutanı ve Genelkurmay başkanı olmasında önemli rol oynamıştır. 27 Mayıs 1960 İhtilâli sırasında Ordu Donatım Okulu kurmay başkanlığı görevindeydi. Sosyal demokrat görüşleriyle bilinen Evren 27 Mayıs'ı destekledi, fakat rütbe disiplinine uyulmadığından benimsemedi. Müdahaleden sonra kurulan Millî Birlik Komitesi bütün subayları A, B ve C diye sınıflandırmıştı. A kategorisine giren Evren, Konya'da İkinci Ordu Harekât Eğitim başkanlığına tayin edildi. Muş'taki 227. Piyade Alay komutanlığı görevine

Ahmet Kenan Evren

yollanınca (1961) bir ara istifa etmeyi düşündüyse de arkadaşlarının tavsiyesiyle bundan vazgeçti. Ardından Erzurum'daki 9. Kolordu kurmay başkanlığı ile Kara Kuvvetleri Okullar Dairesi başkanlığı görevlerinde bulundu. Okullar Dairesi'ndeki vazifesi esnasında 21 Mayıs 1963 tarihinde ortaya çıkan Talat Aydemir olayı yüzünden yüzlerce Harbiyeli'nin okulla ilişiği kesildi. Erzurum'daki Üçüncü Ordu Karargâhı Erzincan'a taşındığından Erzincan Askerî Lisesi kapatıldı.

1964'te tuğgeneralliğe terfi eden Kenan Evren, Kara Kuvvetleri Okullar Dairesi başkanlığını sürdürdü. 1967'de tümgeneralliğe yükselince Isparta 58. Er Eğitim tümen komutanı oldu. Daha sonra Konya'daki İkinci Ordu kurmay başkanlığına tayin edildi. 1970'te korgeneralliğe terfi etti ve Trabzon'daki 11. Kolordu komutanlığına gönderildi. Kara Kuvvetleri Denetleme Kurulu başkanlığı ve Kara Kuvvetleri kurmay başkanlığı vazifelerini yerine getirdi. Kurmay başkanlığı sırasında 1974 Kıbrıs Barış Harekâtı gerçekleştirildi. 1974'te birinci sıradan orgeneral oldu. Kara Kuvvetleri kurmay başkanlığı görevini bir yıl daha sürdürdü. Orgeneral Semih Sancar'ın Genelkurmay başkanlığı sırasında Genelkurmay ikinci başkanı oldu (1975-1976). Bu görevde iken Sovyetler Birliği'ne resmî ziyarette bulundu. Kıbrıs Barış Harekâtı'ndan sonra kurulan Ege Ordusu komutanlığına tayin edildi (1976-1977). Bu görevin ardından emekli olup İzmir'e yerleşmeyi planlıyordu. Ancak Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Namık Kemal Ersun'un 1 Haziran 1977'de Başbakan Süleyman Demirel tarafından re'sen emekliye sevkedilmesi üzerine Silâhlı Kuvvetler'deki dengeler ve kıdem geleneği bozuldu, Evren'e Genelkurmay başkanlığı yolu açıldı. Kara Kuvvetleri komutanı olabilecek üç generalin yaşanan terfi bunalımı yüzünden emekli oluşuyla daha önce aldığı ilerleme sonucu en kıdemli orgeneral olarak kalan Evren 5 Eylül 1977'de Kara Kuvvetleri komutanlığına tayin edildi. Genelkurmay Başkanı Orgeneral Semih Sancar'ın görev süresinin bir yıl uzatılmasına Bülent Ecevit hükümetinin karşı çıkması üzerine 7 Mart 1978'de Genelkurmay başkanlığına getirildi.

Kenan Evren'in Genelkurmay başkanlığına getirildiği sırada ülkedeki ekonomik durum günden güne kötüye gitmekte, toplumsal şiddet, anarşi olayları ve bölücü faaliyetler giderek artmaktaydı. Bu arada meydana gelen Maraş olayları hayli sarsıcı oldu. Soğuk savaşın doruk noktasına

ulaştığı bu dönemde Doğu ve Batı bloku arasında bir cephe konumunda bulunan Türkiye çok ciddi bir istikrarsızlaştırma ile karşı karşıya kaldı. Nitekim 1979'da Sovyetler Birliği Afganistan'a girmiş, İran'da Şah rejimi devrilerek dinî bir yönetim iktidara gelmişti. Bu esnada Evren, kuvvet komutanlarıyla yaptığı bir görüşmede ülkenin 12 Mart döneminden çok daha kötü bir durumda olduğunu, hatta alt rütbelilerin yol açacağı 27 Mayıs gibi bir hareketin yaşanabileceğini belirterek devlet yönetimine doğrudan müdahaleyi ilk defa gündeme getirdi. Bu konuda komutanlarla mutabakata vardı. Eylül 1979'da Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Ali Haydar Saltık'a darbe hazırlıklarına başlaması tâlimatını verdi. 14 Ekim'de yapılan Cumhuriyet Senatosu seçimleriyle beş ilde gerçekleştirilen milletvekili ara seçimlerinde Cumhuriyet Halk Partisi büyük oranda oy kaybedince Başbakan Bülent Ecevit hükümetin istifasını sundu. Ardından Süleyman Demirel'in başkanlığında Millî Selâmet Partisi ve Milliyetçi Hareket Partisi'nin dışarıdan desteklediği bir nevi 3. Milliyetçi Cephe hükümeti kuruldu (12 Kasım). 13 Aralık'ta komutanlarla istişarelerde bulunan Evren, komutanlarca da imzalanan bir uyarı mektubunu 27 Aralık'ta Cumhurbaşkanı Fahri Sabit Korutürk'e verdi. Korutürk bu mektubu ocak ayının ilk haftasında Demirel ve Ecevit'e iletti. Ordunun istekleri arasında iki liderin birlikte güçlü bir hükümet kurması da vardı.

Genelkurmay İkinci Başkanı Orgeneral Haydar Saltık hazırlamış olduğu raporu Evren'in emriyle Mart 1980'de komutanlara takdim etti. 6 Nisan'da Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün görev süresi sona erdi. Yaklaşık altı ay devam eden oylamalarda yeni cumhurbaşkanı bir türlü seçilemedi. 27 Mayıs'ta Milliyetçi Hareket Partisi genel başkan yardımcısı Gün Sazak öldürüldü. Sazak'ın öldürülmesini protesto etmek amacıyla Çorum'da meydana gelen olaylar zincirinde onlarca kişi öldü. Haydar Saltık son şeklini verdiği "Bayrak Harekât Planı"nı 4 Haziran'da Evren'e sundu. 24 Haziran'da Milliyetçi Hareket Partisi İstanbul Gaziosmanpaşa İlçe Başkanı Ali Rıza Altınok ve ailesi suikasta kurban gitti. Üst düzey komutanlarla yapılan son değerlendirmelerin ardından Temmuz ayında müdahaleye karar verildi. Ancak meclisteki oylama sonucu Demirel hükümeti güvenoyu alınca müdahaleden vazgeçildi. 19 Temmuz'da 12 Mart döneminin başbakanı Nihat Erim, 22 Temmuz'da Maden-İş Sendikası Genel Başkanı Kemal Türker öldürüldü. Ağustos ayı Yüksek Askerî Şûra toplantısında bazı komuta kademelerinde değişiklikler oldu. Darbe planı yeni komutanların görüşü alınarak son defa gözden geçirildi. Kenan Evren, 30 Ağustos'ta Zafer Bayramı münasebetiyle radyo ve televizyonda yayımlanan konuşmasında ülkedeki sorunların çözümü için alınması gereken âcil önlemleri bir kere daha güçlü bir şekilde dile getirdi. 5 Eylül'de Millî Selâmet Partisi'nin verdiği gensoru ile Dışişleri Bakanı Hayrettin Erkmen bakanlıktan düştü. 6 Eylül'de Millî Selâmet Partisi'nin düzenlediği Konya Mitingi sırasında meydana gelen olaylarla müdahale için gerekli şartların oluştuğu kanaatine varıldı. Bunun üzerine 12 Eylül 1980'de sabaha karşı, Türk Silâhlı Kuvvetleri İç Hizmet Kanunu'nun verdiği yetkiye dayanarak Türkiye Cumhuriyeti'ni kollama ve koruma görevini ifa etmek için emir-komuta zinciri dahilinde ordu ülke yönetimine el koydu. Demirel hükümeti devrildi, parlamento feshedildi, dokunulmazlıklar kaldırıldı ve siyaset yapma yasaklandı. Siyasî parti liderleri askerî tesislerde zorunlu ikamete tâbi oldu. Bütün yurtta sıkıyönetim ve sokağa çıkma yasağı ilân edildi. Darbenin ardından ülkedeki anarşi ortamı kısa sürede durdu ve zamanla azaldı.

Müdahaleyle birlikte Genelkurmay Başkanı Orgeneral Kenan Evren, Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Nurettin Ersin, Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Tahsin Şahinkaya, Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Nejat Tümer ve Jandarma Genel Komutanı Orgeneral Sedat Celasun'dan oluşan beş kişilik Millî Güvenlik Konseyi kuruldu. Konsey yasama ve yürütme yetkilerini üstlendi. Genelkurmay Başkanı Evren aynı zamanda Millî Güvenlik Konseyi ve devlet başkanlığı görevlerini üzerine aldı (13 Eylül 1980). Konsey ve Devlet Başkanlığı Genel Sekreterliği'ne de NATO ve Amerikalı yetkililerle yakın teması olan, "Bayrak Harekât Planı"nın hazırlayıcısı Orgeneral Haydar Saltık getirildi. Genelkurmay başkanlığı döneminde Evren'in özel kalem müdürlüğü vazifesini ifa eden Kurmay Albay Çevik Bir, Evren'in bu görevleri sırasında başyaverliğini, sonrasında da Cumhurbaşkanlığı Muhafız Alay komutanlığını yaptı. Askerî cunta, darbeden önce Cumhuriyetçi Güven Partisi lideri Turhan Feyzioğlu'na başbakanlık teklif etmiş, Feyzioğlu bu teklifi önce kabul, ardından da reddetmişti. Bunun üzerine başından beri darbe planının içinde yer alan, emekli Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Bülend Ulusu hükümeti kurmakla görevlendirildi. Bu arada ülkedeki ekonomik sıkıntılara kökten çözüm bulmak amacıyla "24 Ocak Kararları" ilân edilmiş, Türkiye karma ekonomi modelinden serbest piyasa ekonomisine geçmişti. 18 Haziran 1980'de Uluslararası Para Fonu ile (IMF) uzun solüklu bir stand-by anlaşması yapılmıştı. Kısaca ülkedeki ekonomik dengeler oldukça hassas bir durumdaydı. Nitekim 24 Ocak Kararları'nın uygulayıcısı Turgut Özal ekonomiden sorumlu başbakan yardımcılığına getirildi.

Askerî müdahaleden sonra yayımlanan bildirilerde Türkiye'nin NATO yükümlülüklerine bağlı kalacağı duyurulmuş ve NATO üyesi ülkelerin büyükelçilerine brifing verilmişti. Millî Güvenlik Konseyi'nin yaptığı ilk dış politika faaliyetlerinden biri de "Rogers Planı"nı kabul etmek oldu. Yunanistan, Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahalesinden sonra NATO'nun askerî kanadından çekilmiş, bu durumda NATO'nun savunma dengelerinde ciddi bir hassasiyet meydana gelmişti. Amerika Birleşik Devletleri'nin baskılarıyla Yunanistan askerî kanada tekrar dönmek isteyince bu defa Türkiye'nin vetosu ile karşılaştı. 12 Eylül'ün ardından NATO Başkumandanı General Rogers 17 Ekim 1980'de Ankara'ya geldi, Devlet Başkanı Evren'le görüştü, ancak askerler arasında yapılan bu müzakerelerden Türk Dışişleri'nin haberi olmadı. Nitekim Dışişleri Bakanlığı'nın görüşü alınmadan Türkiye 20 Ekim'de Yunanistan üzerindeki vetosunu kaldırdı ve asker sözü karşılığında hiçbir tâviz elde edemeden Yunanistan'ın NATO askerî yapısına dönmesine razı oldu. Plana göre Ege denizindeki komuta kontrol alanları iki devlet arasında yapılacak görüşmelerle çözülecekti, ancak bu görüşmeler hiçbir zaman gerçekleşmedi.

Darbe yönetimi fazla özgürlükçü bulduğu 1961 anayasasını ülkedeki olumsuz gelişmelerin ana sebeplerinden biri olarak görüyordu. Bundan dolayı yeni bir anayasanın hazırlanması için kurucu meclisin teşkiline karar verildi. Kurucu meclis, Millî Güvenlik Konseyi ve Danışma Meclisi'nden oluşturuldu. Danışma Meclisi üyeleri Millî Güvenlik Konseyi tarafından belirlendi ve on beş kişilik Anayasa Komisyonu'nun başkanlığına Orhan Aldıkaçtı getirildi. Evren yeni anayasanın kabulü için yoğun bir kampanya başlattı, mitingler düzenledi, karşı yönde çalışma yapılması da yasaklandı. Anayasa 7 Kasım 1982'de yapılan referandumla kabul edildi. Yeni anayasanın geçici 1. maddesiyle Kenan Evren yedi

yıllığına Türkiye'nin cumhurbaşkanı oldu. Millî Güvenlik Konseyi başkanlığı ve Genelkurmay başkanlığı görevlerini bir süre daha devam ettirdi. Geçici 2. maddeye göre Millî Güvenlik Konseyi altı yıllık bir süre için Cumhurbaşkanlığı Konseyi'ne dönüştü. Konsey üyeleri milletvekili özlük haklarına ve dokunulmazlığına sahip oldu. 12 Eylül öncesindeki siyasî partiler 16 Ekim 1981'de kapatılmıştı. Anayasanın geçici 4. maddesine göre 12 Eylül öncesinin siyasî parti liderlerine on yıl siyaset yapma yasağı getirildi. Geçici 15. maddeyle de Evren ve konsey üyeleri, 12 Eylül döneminde yaptıkları her türlü eylem ve işlemlerden dolayı sorumsuz kabul ediliyor ve yargılanamama hakkına sahip oluyordu. Anayasanın kabul edilmesine rağmen Millî Güvenlik Konseyi, Danışma Meclisi ve tayin edilmiş Bakanlar Kurulu bir yıl daha çalışmalarına devam etti. Evren, Genelkurmay başkanlığı görevini 1 Temmuz 1983'te Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Nurettin Ersin'e devretti ve askerlikten ayrıldı. Bu arada uzun süreden beri ağır hasta olan eşi Sekine Hanım 3 Mart 1982'de öldü. 5 Ocak 1983'te ise annesi Naciye Hanım'ı kaybetti.

Kenan Evren döneminde alınan önemli kararlardan biri din derslerinin okullarda mecburi kılınmasıdır. Evren 23 Temmuz 1981'de Erzurum'daki konuşmasında ilkokul, ortaokul ve liselere zorunlu din dersinin konulacağını açıkladı. Bu konu 28 Ağustos 1982'de Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu'nda gündeme geldi. 1 Eylül'de Danışma Meclisi, oy çokluğu ile ilk ve orta öğretim kurumlarında din dersini zorunlu dersler arasına alan anayasa maddesini kabul etti. 1982 anayasasının 24. maddesiyle de ilk ve orta öğretim kurumlarında din kültürü ve ahlâk bilgisi dersinin okutulması zorunlu hale geldi. Ayrıca 6 Kasım 1981'de 2547 sayılı Yüksek Öğretim Kanunu (YÖK) yürürlüğe girdi. Böylece üniversitelere sıkı bir düzen ve kontrol getirildi. Din kültürü ve ahlâk bilgisi dersini mecbur hale getiren Evren, üniversitelerde okuyan kız öğrencilerin baş örtüsüyle veya türbanla derse girmelerine yönelik yasayı kabul etmedi ve cumhurbaşkanlığının son yılında bu kanunu Anayasa Mahkemesi'ne götürerek iptalini sağladı.

12 Eylül dönemi dış politikasında Ortadoğu ve Arap ülkeleriyle yakın ilişkiler geliştirilmeye çalışıldı. 25-28 Ocak 1981'de Suudi Arabistan'da Mekke ve Tâif'te toplanan III. İslâm Zirve Konferansı'na Türkiye eşit düzeyde Başbakan Bülend Ulusu'nun başkanlığında bir heyetle katıldı. 16-18 Ocak 1984'te Fas Kazablanka'da gerçekleştirilen IV. İslâm Zirve Konferansı'na Türkiye ilk defa cumhurbaşkanlığı seviyesinde katıldı. Evren, konferans başkan yardımcılığına seçildiği gibi üç komiteden biri olan Ekonomi ve Ticarî İşbirliği Sürekli Komitesi başkanlığına getirildi. 22-25 Şubat 1984'te Kral Fehd'in resmî daveti üzerine Suudi Arabistan'a gitti. Temasları sırasında umre yaptı. 26-29 Ocak 1987'de Küveyt'te toplanan V. İslâm Zirve Konferansı'nda da bulundu. Türkiye, bu dönemde İslâm Zirve konferanslarına üst düzeyde katılarak Kıbrıs meselesinde uluslar arası destek almaya çalıştı. Zira 1974 Barış Harekâtı'ndan sonra Kıbrıs'ta fiilî bir durum oluşmuş ve neticede 15 Kasım 1983'te Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti kurulmuştu. Evren, devlet başkanlığı ve cumhurbaşkanlığı döneminde Pakistan Devlet Başkanı Ziyâülhak ile de yakın dostluk kurdu, iki ülke arasındaki ilişkiler gelişti. Bu dönemde uluslar arası alanda dikkat çeken bir diğer gelişme Türkiye'nin Ermeni terörünü engellemek için karşı operasyonlar yapmasıdır. 1970'li yıllarda başlayan ve her yıl artarak devam eden, Türk diplomatları ve temsilciliklerine yönelik Ermeni saldırıları 7 Ağustos 1982 Esenboğa baskını ile Türkiye dahiline sirayet etti. Başta büyükelçiler olmak üzere onlarca Türk diplomatı, ailesi ve Türk vatandaşı öldürüldü. Ermeni saldırılarına bir son vermek amacıyla cumhurbaşkanlığının koordinesinde gizli bir ekip kuruldu. Bu ekibin içerisinde Millî İstihbarat Teşkilâtı (MİT) görevlisi olan kızı Şenay ile damadı Erkan Gürvit de vardı.

1983 genel seçimlerine yakın bir dönemde bazı yasal düzenlemeler gerçekleştirildi. Cumhuriyet Senatosu kaldırılarak çift meclisli yapıya son verildi. Siyasî partiler ve milletvekili seçimi kanunları hazırlandı. Seçimlere katılacak parti üyelerinin Millî Güvenlik Konseyi'nden onay alması şartıyla yeni partilerin kurulmasına müsaade edildi. Emekli Orgeneral Turgut Sunalp'in Milliyetçi Demokrasi Partisi, Turgut Özal'ın Anavatan Partisi ve Necdet Calp'in Halkçı Partisi seçimlere katılma izni aldı. 6 Kasım 1983 seçimlerinde Evren açıkça Sunalp'in partisini işaret etti, ancak halk tercihini Anavatan Partisi'nden yana kullandı. 7 Aralık 1983'te Türkiye Büyük Millet Meclisi Başkanlık Divanı oluşturuldu. Evren, Özal'ı hükümeti kurmakla görevlendirdi. Böylece Millî Güvenlik Konseyi'nin varlığı ve 12 Eylül ara rejimi sona erdi. 6 Eylül 1987 referandumunun ardından anayasanın geçici 4. maddesi iptal edildi ve yasaklı olan politikacıların siyaset yapmaları önündeki engel kalktı. 29 Kasım 1987'de yapılan erken seçimlerle Doğru Yol Partisi lideri Süleyman Demirel yeniden meclise girdi. Türkiye Büyük Millet Meclisi Genel Kurulu'nda yeni yasama döneminin ilk toplantısı için Cumhurbaşkanı Evren konuşmasını yapmak üzere kürsüye geldiğinde Doğru Yol Partisi ile Sosyaldemokrat Halkçı Parti milletvekilleri ayağa kalkmadı ve konuşmasını alkışlamayıp onu protesto etti. Başbakan Turgut Özal, 1987 yılı Genelkurmay başkanlığı tayinlerinde 3 Aralık 1983'ten beri bu görevi ifa eden Orgeneral Necdet Üruğ'dan boşalacak komutanlığa, istifa manevralarıyla dönemin Kara Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Necdet Öztorun'un getirilmesine karşı çıktı. Sivil-asker ilişkileri bakımından oldukça önem taşıyan bu tercihte Evren ve Cumhurbaşkanlığı Konseyi üyeleri Özal'ın tasarrufunu anlayışla karşıladı. Evren, Orgeneral Necdet Öztorun'un yerine Orgeneral Necip Torumtay'ın Genelkurmay başkanı tayinini içeren üçlü kararnâmeyi imzaladı.

Kenan Evren cumhurbaşkanlığı görevini, 9 Kasım 1989'da Anavatan Partisi'nin parlamentodaki çoğunluğu sayesinde üçüncü tur oylamada seçilen Turgut Özal'a devretti. Daha sonra politikadan uzak durdu ve Marmaris'teki yazlığına çekildi. Burada yazdığı hâtıraları altı cilt halinde yayımlandı (*Kenan Evren'in Anıları*, İstanbul 1990-1992). 29 Mart 2000 tarihinde dönemin Adana Cumhuriyet Savcısı Sacit Kayasu, Türk Ceza Kanunu'nun 146. maddesi uyarınca idam talebiyle Evren hakkında iddianâme hazırladı. İddianâme kabul edilmedi, Kayasu da Hâkimler ve Savcılar Yüksek Kurulu kararıyla meslekten ihraç edildi. 12 Eylül 2010 referandumuyla 1982 anayasasında önemli değişiklikler kabul edildi. 12 Eylül müdahalesini gerçekleştirenlerin yargılanmasını engelleyen geçici 15. madde kaldırıldı ve darbeyi yapanlara karşı yargı yolu açıldı. Evren'le birlikte hayatta olan dönemin Hava Kuvvetleri Komutanı Orgeneral Tahsin Şahinkaya yargılandı. Evren, savunmasını yaşlılığı ve ciddi rahatsızlıkları sebebiyle video konferans yoluyla yapabildi. 18 Haziran 2014'te Ankara 10. Ağır Ceza Mahkemesi'nce anayasayı tebdil, tağyir ve ilga ile meşrû hükümeti devirme suçlarıyla yargılandığı dava sonucunda müebbet hapis cezasına, rütbesinin de orgenerallikten erliğe düşürülmesine karar verildi. Kararlar kesinleşmesi için Yargıtay'a gönderilmedi. Evren'in 9 Mayıs 2015'te ölümü üzerine Yargıtay sü-

recindeki dava düştü ve kararlar kesinleşmemiş oldu.

BİBLİYOGRAFYA :

Cumhurbaşkanlığı Kenan Evren Arşivi, Dolap nr. 7-1-3; Kutu nr. 01-2; Dosya nr. 2, Fihrist nr. 4-1; Kenan Evren, *12 Eylül'den Önce ve Sonra: Ne Demişlerdi? Ne Dediler? Ne Diyorlar?*, İstanbul 1997; Mehmet Ali Birand, *12 Eylül Saat 04.00*, İstanbul 1984; a.mlf. v.dğr., *12 Eylül Türkiye'nin Miladı*, İstanbul 1999; a.mlf. – Soner Yalçın, *The Özal, Bir Davanın Öyküsü*, İstanbul 2001, tür.yer.; Nevzat Bölügiray, *Sokaktaki Asker*, İstanbul 1989, tür.yer.; Bülent Tanör, "Siyasal Tarih (1980-1995)", *Türkiye Tarihi, 5, Bugünkü Türkiye: 1980-1995* (haz. Sina Akşin), İstanbul 1995, s. 23-157; Hikmet Özdemir, *Türkiye Cumhuriyeti*, İstanbul 1995, tür.yer.; a.mlf., *Turgut Özal*, İstanbul 2014, tür.yer.; William Hale, *Türkiye'de Ordu ve Siyaset* (trc. Ahmet Fethi), İstanbul 1996, tür.yer.; Faruk Bildirici, *Siluetini Sevdiğimin Türkiyesi*, İstanbul 2000, s. 309-328; *Türk Dış Politikası* (haz. Baskın Oran), İstanbul 2002, II, tür.yer.; *Cumhuriyet Ansiklopedisi* (haz. Hakan Ersel v.dğr.), İstanbul 2002, III-IV, tür.yer.; Faruk Mercan, *Apolet, Kılıç ve İktidar*, İstanbul 2004, tür.yer.; a.mlf., *Onlar Başroldeydi*, İstanbul 2010, tür.yer.; Ayça Atikoğlu, *Cumhurbaşkanı Eşleri*, İstanbul 2006, s. 171-186; Ercan Karakoç, *Geçmişten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terörü*, İstanbul 2009, s. 425-450; Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (trc. Yasemin Saner Gönen), İstanbul 2009, tür.yer.; Tayyar Altıkulaç, *Zorlukları Aşarken*, İstanbul 2012, II, tür.yer.; Tanel Demirel, "12 Eylül'e Doğru Ordu ve Demokrasi", *SBFD*, LVI/4 (2001), s. 43-75.

ERCAN KARAKOÇ

EZELİYET
(الأزلية)

Allah Teâlâ'nın başlangıcının olmadığını ifade eden bir terim.

Sözlükte "başlangıcı olmama" anlamındaki **ezel** kelimesinin **ezl** (şiddet, darlık) kökünden değil "yok olmadı, zeval bulmadı" mânasındaki **lem yezel** fiilinden türediği kabul edilir. İbn Manzûr bu kelimenin aslında **yezeliyyûn**dan geldiğini, başındaki yâ harfinin tahfif için elife dönüşerek **ezeliyyûn** olduğunu ve "kadîm" anlamını taşıdığını belirtir (*Lisânü'l-ʿArab*, "ezel" md.). Ezelden yapma masdar olan **ezeliyyet** ise "ezelî olma, başlangıcı bulunmama" demektir. Seyyid Şerîf el-Cürcânî ve Tehânevî'ye göre varlığın geçmiş yönünde sonsuz olarak devamına ezel, kendisinden önce yokluk bulunmayan şeye de ezelî denir. Buna göre varlık Allah Teâlâ gibi ezelî ve ebedî, âlem gibi ne ezelî ne ebedî ve âhiret gibi hâdis fakat ebedî olmak üzere üçe ayrılır (*et-Taʿrîfât*, "el-Ezeliyyü"; Tehânevî, I, 84-85).

Gerek Kur'an'da gerek hadis rivayetlerinde ezel ve türevlerinden herhangi bir kelime geçmemekte, buna karşılık Hadîd sûresinde (57/3) Cenâb-ı Hakk'ın evvel ve âhir olduğu bildirilmektedir. Buradaki evvel kelimesi "ezelî", âhir de "ebedî" (sermedî) anlamındadır. Allah'ın ahad ve vâhid isimlerinden her biri ezeliyet ve ebediyet anlamını da içermekle birlikte bazı âlimler ahadı ezeliyet, vâhidi ebediyet mânasına tahsis etmişlerdir (bk. **AHAD**). Esmâ-i hüsnâya dair hadis rivayetlerinde de evvel ve kadîm gibi isimler zikredilir (İbn Mâce, "Duʿâ'", 10). Aynı şekilde, "Hiçbir şey yokken Allah vardı" meâlindeki hadis (*Müsned*, IV, 431, 432; Buhârî, "Bedʾü'l-ḫalḳ", 1; "Tevḥîd", 22; Tirmizî, "Menâḳıb", 74) bu mânayı ifade eder.

Cenâb-ı Hakk'ın zâtı gibi sıfatlarının da ezelî ve ebedî olması mutlak yokluk ve hiçlik kavramını ortadan kaldırmaktadır; çünkü vâcibü'l-vücûd ile mutlak yokluk bir araya gelmez. İnsanlara göre mevcut veya mâdum olan her şey Allah'ın ezelî ve ebedî ilminde sabit ve dâimdir. Her şey biri Allah'ın ilminde yer alan, diğeri hariçteki vücudu olmak üzere iki varlığa sahiptir. Birincisi onun mahiyetini ifade etmekte olup Allah Teâlâ, ezelî irade ve kudretiyle bu mahiyetlere hâricî bir vücut verdiğinde onlar ilmîlikten çıkıp hâricî vücuda bürünürler. Burada ezelî ve sermedî olan hariçteki vücutlar değil ilm-i ezelîdeki aynlardır. Mutasavvıflar ilm-i ezelîdeki bu mahiyetlere "aʿyân-ı sâbite" adını vermektedir. Onların hâricî vücuda bürünmüş şekli ise "hakîkat" veya "mahlûkat" diye nitelendirilir. Bir canlı ölünce sûreti ve cismi gider, mahiyeti ise devam eder. Dolayısıyla nesnelerin özü sabit ve dâim olup mutlak yokluğa mâruz kalmaz. Meselâ bir mimar bir binayı plan olarak tasarlasa, ardından bu tasarıya göre onu inşa etse ve bina bir müddet sonra yıkılsa plan ve program onun zihninde devam eder. Ancak hâricî vücut için irade ve kudretin taallukuna ihtiyaç vardır, bunlar olmadan gerçekleşemez (Abdülkerîm el-Cîlî, I, 101-104; Said Nursi, s. 61).

Ezel zamandan ve mekândan münezzeh olan, başı ve sonu bulunmayan, hiçbir kayda bağlı olmayan Allah'ın sıfatıdır. Zaman içindeki kayıtlar burada geçerli değildir. Yani Allah ezelî ilmiyle her şeyi kuşattığından O'nun ilminde geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek kavramları yoktur. O her şeyi şimdiki gibi bilir. Said Nursi bu durumu ayna örneğiyle açıklar. Yukarıdan eşyaya tutulan ayna yere yaklaştıkça kapsama alanı daralır, uzaklaşıp yükseldikçe genişler (*a.g.e.*, s. 51). Burada ayna Allah'ın ilmi, görüntüye konu olan şeyler de zaman olarak kabul edilirse zamanın kapsamı aynanın seviyesiyle genişleyip daralmaktadır. Allah'ın ilmi sınırsız olduğundan bütün zaman onun ilmine "an" olarak taalluk eder. Bu sebeple Allah her şeyi meydana gelmeden önce bilir. Allah'ı zamandan münezzeh görmeyenler ezel kavramını mâzideki sonsuzluk diye anlamışlardır.

Cenâb-ı Hakk'ın ilminde yer alan varlıkların vücut bulmadan önce ilm-i ezelîdeki durumları, vücut buldukları anda ve vücutları sonlandıktan (fenâ) sonraki durumları olmak üzere üç aşaması söz konusudur. Birinci aşama ezeliyet, ikinci aşama hakikat, üçüncü aşama ebediyettir. Ezeliyet ve ebediyet içinde bulunan birinci ve üçüncü aşamalar, hariçte mevcut olmayıp sadece ilm-i ilâhîde var oldukları için "taaddüd-i kudemâ"ya yol açmamaktadır. İkinci aşamayı oluşturan hakikat ise Allah'ın ilminde yer alan mahiyetlerin O'nun irade ve kudretiyle hariçte vücut bulmasıdır. Hudûs ile kastedilen de budur. Fenâ ise bahis konusu hakikatlerin sonlanması halidir. Dolayısıyla mümkin varlıklardan oluşan hakikatler hâdis ve fânidir; onların ilm-i ilâhîdeki mahiyetleri ise ezeliyete ve ebediyete sahiptir.

Ezeliyetle ahval teorisi arasında irtibat söz konusudur. Haller, arazları cevherlere bağlayan ve cevherle araz arasında bulunan vasıtalardır. Hallere varlık ve yokluk, ezelîlik ve hudûs gibi nitelikler yüklenemez. Haller bağımsız nitelikleri olmadığından gerçek anlamda mevcut sayılmazlar. Bununla birlikte varlığın zatıyla ilişkilerinden dolayı yok da sayılmazlar. Onlara ne mevcut ne de maʿdûm denilir. Söz gelimi kişinin âlim olması zatının ötesinde bir haldir, dolayısıyla âlimden anlaşılan şey zattan anlaşılandan başkadır. Kādir, hay, mürîd sıfatlarıyla diğer sıfatlarda da durum aynıdır. Buna göre Allah'ın âlimlik, kādirlik gibi sıfatları vardır (Şehristânî, I, 82). Allah ilimle âlim olduğu gibi kıdemle de kadîmdir. Kıdem O'nun zâtından yokluğu nefyettiği için selbî, zâtı ötesinde bir mânaya sahip olduğu için de vücûdî (sübûtî) sıfattır.

Filozoflar âlemin kıdemini benimsemekle beraber onun varlığını, zâtında zorunlu (mûcib bizzât) olduğuna inandıkları bir varlığa (sânîʿ) dayandırmışlardır. Daha sonra bazı kelâmcılar, söz konusu kıdemin Allah'ın zâtı ve sıfatları dışındaki şeylerden

nefyedilmesi hususunda ittifak etmişlerdir. Mu'tezile ise her ne kadar sıfatların kıdemini benimsememişse de vücûdiyet, hayyiyet, âlimiyet, kādiriyet ve ulûhiyetten oluşan beş kadîm halin mevcudiyetini kabul etmiştir. Ebû Hâşim el-Cübbâî, beşinci hali diğer dördü için illet ve zâtı ayıran hal diye kabul etmektedir (Siyâlkûtî, III, 10). Allah'a fiil olarak nisbet edilen sıfatlarda değil zât olarak nisbet edilenlerinde ezelîlik vardır. Meselâ, "Allah ezelde muhsindir" denmez, çünkü ihsan bir fiildir. Ancak ihsanda bulunduğu varlıkları yarattıktan itibaren muhsin diye nitelenir (Eş'arî, II, 251). O'nun "sefehi nefyetme" anlamında hakîm oluşu, "kizbi nefyetme" anlamında sâdık oluşu gibi selbî sıfatlarında ise ezelîliğin bulunması gerekir. Nitekim Allah'ın "kelâma kādir olma" anlamında mütekellim oluşu da ezelîdir (*a.g.e.*, II, 256).

Ebû Ali el-Cübbâî'ye göre Allah Teâlâ nesne ve olayları yaratmadan önce de kādir olup onları bilendir. Çünkü nesneler yaratılmadan önce de bilinir ve şey, cevher, renk gibi kavramlarla anılabilir. Ancak yaratılmadan önce cisimlerin cisim olarak, fiillerin de fiil olarak adlandırılması mümkün değildir (*a.g.e.*, II, 205). Dolayısıyla "şey" her türlü mâlûm için kullanılan bir kavramdır, yaratılmadan önce mâlûm olunca şey olarak adlandırılması da mümkün olur. Bir şeye kendi sebebiyle şey denilmesi câiz ise ona yaratılmadan önce de şey denebilir. Bir şey, kendisinde olmayan bir illet dolayısıyla böyle adlandırılıyorsa söz konusu illet kendisinde bulunduğunda da -yaratılmadan önce, yani adem halinde olsa bile- bununla isimlendirilebilir (*a.g.e.*, a.y.).

Ya'kūb b. İshak el-Kindî'ye göre ezelî varlık hakkında mutlak olarak yokluk söz konusu değildir. Zira ezelînin varlığının öncesi yoktur ve onun mevcudiyetini sürdürmesi başkasına bağlı değildir, o sebepsiz varlıktır. Ezelî olan için madde, sûret, fâil ve sebepten söz edilemez. Ayrıca ezelî olanın cinsi yoktur, bozulmaz, dönüşmez, o cisim de değildir. Bilkuvve varlık imkândan öte bir şey olmadığına göre âlem bilkuvve sonsuzdur. Bilkuvve sonsuza bağlı olan her şeyin de bilkuvve sonsuz olacağı açıktır. Buna göre hareket ve zaman aynı türden olmak üzere bilkuvve sonsuzdur. Ancak bir şeyin bilfiil sonsuz olması mümkün değildir. Böylece zamanın bilfiil sonsuz olamayacağı ortaya çıkar (Kindî, s. 18-19). Netice olarak fiiliyatta selbî bir nitelik olan ezeliyet, imkân dahilindeki ma'dûm söz konusu edildiğinde sübûtî olarak nitelendirilebilir. Mümkin ma'dûmların hariçte vücutları olmasa da ilm-i ilâhîde mahiyetleri vardır. Buna göre Allah'ın ilmi ezelî olduğu için mümkin ma'dûmların da bir tür ezeliyet kazandığı düşünülebilir ve hâricî vücutları olmadığı için de hal olarak benimsenebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf*, I, 84-85, 143; *Müsned*, IV, 431, 432; Kindî, "İlk Felsefe Üzerine", *İslâm Filozoflarından Felsefe Metinleri* (trc. Mahmut Kaya), İstanbul 2003, s. 18-19; Eş'arî, *Maḳālâtü'l-İslâmiyyîn* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Beyrut 1416/1995, II, 205, 251, 256; Şehristânî, *el-Milel* (Kîlânî), I, 82; Seyyid Şerîf Cürcânî, *Şerḥu'l-Mevâḳıf* (nşr. M. Bedreddin en-Na'sânî), Kahire 1325/1907, III, 10-11; Abdülkerîm el-Cîlî, *el-İnsânü'l-kâmil*, Kahire 1402/1981, I, 101-104; Siyâlkûtî, *Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi'l-Mevâḳıf* (nşr. M. Bedreddin en-Na'sânî), Kahire 1325/1907, III, 10; Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *İşârâtü'l-merâm min ʿibârâti'l-İmâm* (nşr. Yûsuf Abdürrezzâk), Kahire 1368/1949, s. 90-91; Said Nursi, *Mektûbât*, İstanbul 1958, s. 51, 61.

İLYAS ÇELEBİ

EZHERÎ, Muhammed Kerem Şah

(محمّد كرم شاه الأزهري)

(1918-1998)

Pakistanlı hukukçu, mutasavvıf ve müfessir.

Pencap'ta Sergôda'ya (Sargodha) bağlı Beyra (Bhera) kasabasında doğdu. Asıl adı Muhammed Kerem Şah olup Pîr Sâhib, Ebü'l-Hasenât, Ziyâü'l-Ümmet, Ezherî gibi künye, lakap ve sıfatlarla da anılır. Bahâeddin Zekeriyyâ Mültânî ile (ö. 661/1263) aynı nesilden gelen Ezherî'nin soyu sahâbeden Hebbâr b. Esved'e dayandığı için Kureşî kabul edilir (*Maḳālât*, neşredenin yazısı, I, 14-15). Babası Muhammed Şah tasavvuf ehli bir âlim, siyaset ve dava adamıdır. Pakistan'ın bağımsızlık mücadelesine katıldığı gibi Keşmir'in bağımsızlığı için de savaştı. Bundan dolayı bir süre hapiste kaldı.

İlk ve orta öğrenimini Beyra'da tamamlayan Ezherî, 1941'de Lahor'daki Oriental College'ın Arap Dili Bölümü imtihanını vererek "fâzıl-ı Arabî" derecesini kazandı. Burada kaldığı bir yıl içinde Diyûbendî Resûl Han'dan Tirmizî'nin *el-Câmiʿu'ṣ-Ṣaḥîḥ*'ini ve diğer bazı eserleri okudu. Resmî eğitimi yanında babası tarafından kurulan Dârülulûm-i Muhammediyye Gavsiyye'de medrese tahsili gördü. 1942-1943 yıllarında Birelvî cemaatinden Naîmüddin Muradâbâdî'nin medresesinde bazı hadis kitaplarını okuyarak icâzet aldı. 1945'te Pencap Üniversitesi'nde İngiliz dili ve edebiyatı lisans öğrenimini tamamladı. 1948'de amcasının kızı Gulâm-ı Hafsa ile evlendi, bu evlilikten altı oğlu ve dört kızı dünyaya geldi. Babasının teşvikiyle 1951'de gittiği Mısır'da Ezher Üniversitesi Hukuk (Şeriat) Fakültesi'ne kaydoldu. Ayrıca Kahire Üniversitesi'ne yüksek lisans için başvurdu, burada hukuk ve Arap dili üzerine eğitim aldı. Bengladeş asıllı Eyüb Ali'nin danışmanlığında "el-Ḥudûd fi'l-İslâm" adlı yüksek lisans tezini hazırlamakta iken babasının rahatsızlığı dolayısıyla tezini bitiremeden 1954'te Pakistan'a döndü (*a.g.e.*, I, 23-27; Şâkir Hüseyin Han, s. 26-31). Mısır'da iken Suriye, Lübnan ve Ürdün gibi Arap ülkelerine seyahatte bulundu. Mısır'da Muhammed Ebû Zehre'den fıkıh, Ahmed Zekî'den Arap dili ve edebiyatı okudu, M. Mustafa Şelebî ve diğer bazı hocalardan yararlandı.

Babasının vefatı üzerine Çiştiyye tarikatının Beyra kolu şeyhi oldu, ayrıca Beyra'daki Dârülulûm-i Muhammediyye Gavsiyye Medresesi'nin yönetimini üzerine aldı. Ekim 1970'te *Żiyâ'ey Ḥarem* adıyla bir dergi çıkardı, vefatına kadar dergiye başmakale yazdı. Ziyâü'l-Kur'ân Publications adıyla bir yayınevi kurdu. Aktif siyasetten pek hoşlanmayan Ezherî, Pakistan'ın kuruluşundan itibaren ülkede meydana gelen problemler sebebiyle zaman zaman siyasî etkinlikler içerisine girdi. Birelvî ekolü mensuplarınca kurulan Cem'iyyet-i Ulemâ-i Pâkistan adlı partiye katıldı ve bir süre partinin başkan yardımcılığını yaptı. 1970'teki seçimlerde yürüttüğü çalışmalar sırasında zehirli gazla suikasta uğradıysa da herhangi bir zarar görmeden kurtuldu. 1974'te Kādiyânîler aleyhinde başlatılan faaliyetlerde ön saflarda yer aldı ve mitingler düzenledi. Onun ve diğer ilim ve fikir adamlarının çabaları sonucunda Kādiyânîler, İslâm dışı azınlık ilân edildi (*Maḳālât*, neşredenin yazısı, I, 62-69; Şâkir Hüseyin Han, s. 35, 470, 472). 1977'de Tahrîk-i Nizâm-ı Mustafa adıyla siyasî bir hareket başlattı. Onun siyasete ilgi duyduğu zamanlardaki en önemli iki sorun, Kādiyânîler'in faaliyetleriyle Zülfikar Ali Butto döneminde hız kazanan komünizm ve sosyalizm propagandaları idi. Butto'yu bazı İslâm dışı davranışları yüzünden dergisinde eleştirdiği için 1977'de dört ay hapse mahkûm edildi. Haziran 1979'da Pakistan İçişleri bakanı ile birlikte Sovyetler Birliği'ni ziyaret ederek resmî ve özel görüşmelerde bu-

lundu. Bu ziyaretinde Taşkent, Buhara, Semerkant, Moskova ve Leningrad gibi şehirleri gezdi.

Devlet başkanlığına gelen Ziyâülhak, Ezherî'ye özel ilgi gösterdi, Haziran 1981'de onu Federal Şeriat Mahkemesi'ne hâkim olarak görevlendirdi. Bu görevi Ağustos 1982'ye kadar sürdü. Ziyâülhakk'ın 14 Ağustos 1982 tarihli kararı ile bu defa Pakistan Anayasa Mahkemesi'nin İslâm Hukuku Temyiz Komisyonu'na hâkim sıfatıyla yedek üye tayin edildi. 7 Ekim 1982'de başladığı bu görev 7 Nisan 1998 tarihine kadar devam etti. Ezherî ayrıca, kanunların İslâm'a uygunluğunu denetleyen ve İslâmî kanunları hazırlayan İslâm Düşüncesi Konseyi'ne raporlar yazdı (M. Kerem Şah el-Ezherî, *Maḳālât*, II, 425-453; ayrıca bk. Şâkir Hüseyin Han, s. 331-365). 1964-1968 yıllarında Bahâvelpûr İslâm, 1986-1992 arasında İslâmâbâd'daki Kāidiâzam üniversitelerinin mütevelli heyeti üyeliklerinde bulundu. 1971-1976 yıllarında Pakistan Rü'yet-i Hilâl Komitesi'nde üye, 1981-1986 arasında komite başkanı olarak görev yaptı. İsviçre'nin Cenevre şehrindeki Dârülmâl el-İslâmî adlı finans kuruluşunda 1981-1994 arasında üyelik yaptı. Kādiyânîler'in 1988'de Cenevre'deki Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komisyonu'nda Pakistan Devleti aleyhine açtıkları davada Pakistan'ı savunmak için Ziyâülhak tarafından oraya gönderildi ve Pakistan'ın haklılığını savunarak ülkesi lehine karar verilmesini sağladı. Ancak kendisi Pakistan'a dönmeden Ziyâülhak öldü (M. Kerem Şah el-Ezherî, *Tecelliyât-ı Żiyâ'ü'l-ümmet*, s. 443-453; Şâkir Hüseyin Han, s. 52).

Biri 2 Haziran 1990'da Dârülmâl el-İslâmî'nin toplantısı için, diğeri 1991'de olmak üzere iki defa Türkiye'yi ziyaret eden Ezherî (seyahatleri için bk. *a.g.e.*, s. 57-62) 1990'lı yıllardan itibaren zaman zaman sağlık problemleri yaşadı. 1995'te bir süre İngiltere'de tedavi gördü. Pakistan'a dönünce Mari (Murree) kasabasına yerleşti ve burada *Żiyâ'ü'n-nebî* adlı kapsamlı sîret kitabının yazımına devam etti. 26 Aralık 1997'de büyük oğlu Muhammed Emînü'l-Hasenât'ı kendisinden sonra tarikatın şeyhliğine aday gösterdi ve ona hırka giydirdi. 7 Nisan 1998'de İslâmâbâd'da vefat etti, cenazesi ertesi gün Beyra'da dedesi Pîr Emîr Şah (Emîrü's-Sâlikîn) Türbesi'ne defnedildi. Ezherî Arapça, Farsça, İngilizce ve Almanca biliyordu.

Ezherî'ye Ziyâülhak, Pakistan devlet ve Âzad Keşmir Devleti imtiyaz nişanı, Mısır devlet başkanı birinci dereceden devlet nişanı vermiş, vefatından sonra başta Pakistan olmak üzere birçok ülkede onun için anma toplantıları yapılmıştır (*Tecelliyât-ı Żiyâ'ü'l-ümmet*, s. 505-590). Öğrencileri, içinde "Ziyâü'l-ümmet" ve "Kerem" (al-Karam) kelimelerinin geçtiği (meselâ bk. Al-Karam Scholars Association, AKSA) çok sayıda eğitim ve sosyal dayanışma kurumu oluşturmuştur. Ezherî'nin mutedil çizgisini ve misyonunu büyük oğlu Muhammed Emînü'l-Hasenât Şah üstlenmiş, 2013 seçimlerinde Sergôda milletvekili seçilerek Navaz Şerîf hükümetinde dinî işlerden sorumlu devlet bakanı olmuş, diğer oğlu Muhammed Muhsin Şah da 1997 seçimlerinde Pencap Eyalet Meclisi'ne milletvekili seçilmiştir.

Güçlü bir tasavvufî yönü bulunan Ezherî'nin ilk şeyhi Muhammed Ziyâeddin el-Çiştî'dir. Çiştî'nin 1950'de vefatı üzerine Hâce Kemeüddin Siyâlvî'ye intisap etmiş, ondan tasavvuf dersleri almış, Çiştiyye tarikatı şeyhi olarak Beyra merkezli bir cemaatin lideri sıfatıyla Pakistan'da ve Pakistan dışında yürüttüğü faaliyetleri vefatına kadar sürdürmüştür. Tasavvuf konusundaki düşüncelerini 1953 yılı gibi erken bir dönemde Kahire'de yazdığı *Peymân-ı Ser-fürûşî* adlı risâlede ortaya koymuş, özellikle *Mecmûʿa-i Veżâ'if maʿa Delâ'ilü'l-ḫayrât* adlı eserinde tasavvufa dair görüşlerine yer vermiştir. Ezherî, tahsil hayatı boyunca gençlerin tarikat yapılanması içerisine girerek tasavvuf eğitimi almalarına karşı çıkmış, onların öncelikle derslerine yönelmelerini istemiştir. Çiştiyye tarikatında önemli bir yeri olan semâ ve mûsikiyle ilgili olarak da bunun Kur'an'da yasaklanan "lehve'l-hadîs" kapsamına girmediği yönünde görüş beyan etmiştir (M. Kerem el-Ezherî, *Żiyâ'ü'l-Ḳur'ân*, III, 599-601; tasavvufî yönü için bk. Şâkir Hüseyin Han, s. 452-456, 472-495).

Bazı resmî görevlerine rağmen Ezherî'nin esas meşguliyeti Beyra merkezli olmak üzere yürüttüğü eğitim faaliyetleridir; telif çalışmalarına da büyük önem vermiştir. Beyra'daki Dârülulûm-i Muhammediyye Gavsiyye Medresesi'ni hem fizikî şartlar hem de müfredat ve eğitim kalitesi bakımından geliştirmiş, medrese müfredatına dil, siyaset ve ekonomi gibi dersler eklemiş, bu medreseyi bitirenlerin üniversite mezunu sayılmalarını sağlamıştır. Medresenin Pakistan'da ve Pakistan dışında şubeleri açılmış, 1990'da Beyra'da sadece kızların yüksek tahsil göreceği bir okul faaliyete başlamıştır. Neticede Birelvî ekolüne mensup oldukları halde mutedil davranan ve diğer cemaatlere karşı ılımlı bir çizgi izleyen bir nesil yetişmiştir (*a.g.e.*, s. 56).

Muhammed Kerem Şah el-Ezherî

Ezherî, cemaatin genel kanaatinin aksine müslümanlar arasındaki ihtilâfların giderilmesini ve tarafların birbiriyle medenî ilişkiler içerisinde bulunmasını savunmuştur. Tefsirinin girişinde Birelvî ve Diyûbendî cemaatlerinden bahseder, bunların temelde aynı şeyi söylediklerini, fakat konuları sunuş biçiminde ölçüsüz davrandıkları için aralarında ihtilâf çıktığını söyler. Diğer ilmî ihtilâflar ise tarafların birbirini tekfir etmesine yol açmayacak niteliktedir (*Żiyâ'ü'l-Ḳur'ân*, Mukaddime, I, 11). İslâm birliğinin ve müslüman kardeşliğinin kaynağı olarak Kur'an'ı gören Ezherî (Şâkir Hüseyin Han, s. 384-385) ekolün kurucusu Rızâ Han Birelvî ve diğer aşırı Birelvîler gibi davranmamış, Diyûbendîler'i tekfir etmemiş, onları insaf dairesinde eleştirmiştir. Bu konuda çok erken bir dönemde farklı düşüncelerini ortaya koyarak ihtilâfları sona erdirmek ya da hafifletmek için bir öneri paketi hazırlamış, bunu 1976'da yayımlayarak tarafları itidale çağırmıştır. Birbirini anlamadan görüş beyan edilmemesi, tekfirden kaçınılması ve Hz. Peygamber hakkında daha dikkatli davranılması şeklinde özetlenebilecek bu öneri paketi bir hayli dikkat çekmiştir. Bununla birlikte, Diyûbendîler'e karşı olan yumuşak tutumu ve onları da Ehl-i sünnet çerçevesinde görmesi sebebiyle bizzat Birelvîler tarafından tekfir edilmiştir.

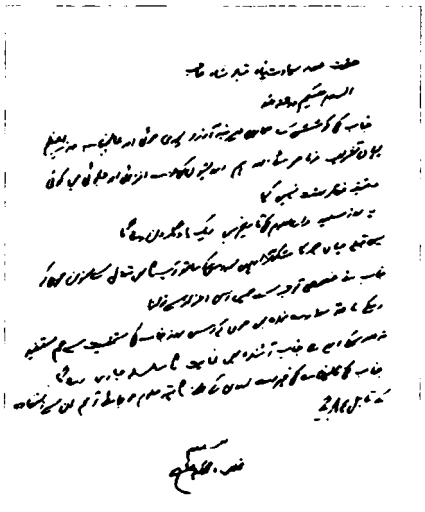
İslâm hukuku Ezherî'nin uzmanlık alanlarının başında gelir. Bu konuda önemli eserleri yoksa da mahkemeler için yazdığı raporlarla verdiği kararlardan oluşan derleme kitaptan onun hukuk anlayışını çıkarmak mümkündür. Fıkıh hususunda genellikle Hanefî çizgisini takip etmiş, zaman zaman kendisi de Kur'an ve hadislerden hüküm çıkarmış, Hanefîler'in kullandığı hadisleri tenkide tâbi tutmuştur. Hz. Peygamber'e karşı sevgi ve sünnetine bağlılık

Ezherî'de çok ileri derecededir. Bu hususu hadis inkârcılarına reddiye olarak yazdığı ilk kitabı *Sünnet-i Ḫayrü'l-enâm*'da, hazırladığı Kur'an tefsiri ve tercümesinde Resûl-i Ekrem'le ilgili âyetlerin tefsirinde ortaya koymuştur (Birışık, s. 278-281). Hayatının projesi olarak telif ettiği *Ziyâ'ü'n-nebî* de bu konuda çok önemlidir. Eserin son iki cildinde Batılı yazarların görüşlerine onların orijinal metinlerini naklederek cevap vermesi konuya bilimsel yaklaştığını göstermesi bakımından önemlidir. Ezherî hakkında gerek sağlığında gerekse vefatından sonra çok sayıda kitap yazılmış, birçok dergi ve özel sayı yayımlanmıştır. Bunların başında Ahmed Bahş'ın Ezherî'den izin alarak 1983'te hazırlamaya başladığı *Cemâl-i Kerem* adlı kitap gelir. Kitabın ilk cildi Ezherî hayatta iken basılmış, vefatından sonra 2002 yılında üç cilt olarak tamamlanmıştır.

Eserleri. 1. *Ziyâ'ü'l-Ḳur'ân.* Yazımına 28 Şubat 1960'ta başlanan ve ilk cildi 1965'te neşredilen tefsir 1977'de tamamlanmış, tam baskısı üç büyük cilt halinde yapılmışsa da bunun kullanışsız olması sebebiyle yeniden düzenlenip beş cilt olarak yayımlanmıştır (Lahor 1978). Tefsirin Amme cüzünü ihtiva eden kısmı Mevlânâ Muhammed Hasan Bahşî tarafından Sindce'ye çevrilmiştir (baskı yeri yok, 1987). Bazı tarihî olayların anlatımı için yirmi iki haritanın yer aldığı tefsir sade bir dille yazılmıştır. *Ziyâ'ü'l-Ḳur'ân* gerek düzenlemesi gerekse ayrıntılı fihristiyle bölgede neşredilen tefsirler arasında ilk sırada yer alır (*a.g.e.*, s. 270-281; Muhammad Sultan Shah, LXXXIV [2009], s. 3-18). **2.** *Cemâlü'l-Ḳur'ân. Ziyâ'ü'l-Ḳur'ân* için hazırlanan meâl-tefsirle birlikte ve müstakil olarak defalarca basılmış, İngilizce'ye de çevrilmiştir (*Jamāl ul Qur'ān: The Beautious Qur'ān* [trc. Anis Ahmad Sheikh], Lahore 2000). **3.** *Ziyâ'ü'n-nebî* (I-VII, Lahor 1993-1998). Yazımına 1983'te başlanan ve 1997'de tamamlanan kitabın III. cildinin ilk sayfaları "teberrüken" İstanbul Eyüp Sultan Camii'nde yazılmıştır. Pakistan Devleti 1415 yılı mevlid kandilinde (21 Ağustos 1994) eserin basılan ilk üç cildine sîret ödülü vermiş, Ezherî aynı yıl Keşmir Devleti tarafından da ödüllendirilmiştir. Sîret telifleri arasında özel bir yere sahip olan kitap birçok defa basılmış, İngilizce'ye de çevrilmiştir (*Ziā-un-Nabī- Life of Prophet Muhammad* [trc. Muhammad Qayyum Awan], I-VII, Lahor 2012) (*Tecelliyât-ı Ziyâ'ü'l-ümmet*, s. 317-373). **4.** *Sünnet-i Ḫayrü'l-enâm* (Karaçi 1955, 1965, 1971; Lahor 1998, 1999, 2007). Ehl-i Kur'ân (Kur'âniyyûn) ekolünden Gulâm Ahmed Pervîz'in düşüncelerine karşı reddiye olarak yazılmıştır. **5.** *Maḳālât* (ed. Ahmed Bahş, I, Lahor 1983; I-II, Lahor 1990, 1998). **6.** *Ziyâ'ü'l-ümme key ʿAdâletî Fayṣaley* (Lahor 2003). Eserde mal gasbı, recm, nüfus cüzdanına resim yapıştırmanın şer'î hükmü, hadler, zina suçunu ve cezasını belirleyen kanunun değerlendirilmesi, Pakistan merkez bankası, şüf'a, diyet gibi konulara dair olarak müellifin yüksek mahkeme için hazırladığı raporlar, kararlar ve bunların geniş tartışması yer almaktadır. **7.** *Fitne-i İnkâr-ı Ḥatm-i Nübüvvet* (Lahor 1990). Kādiyânîler'in nübüvvete ve Hz. Peygamber'in son peygamber olup olmadığına dair düşüncelerine reddiye olarak 2-3 Nisan 1984 tarihindeki "All Pakistan Azameti Tâcdâr-ı Hatm-i Nübüvvet Konferans" adlı toplantıda sunulmak üzere hazırlanmış bir çalışmadır. **8.** *Peymân-ı Ser-fürûşî* (Lahor, ts.). Ezherî'nin tasavvufa ve tarikatların tekke düzenine dair 1953'te kaleme aldığı bir risâlesidir. **9.** *Rü'yetü'l-hilâl* (Lahor 1985).

Ezherî'nin yazıları ve konuşmalarından şu eserler derlenmiştir: *Sehâbü'l-Kerem* (Lahor 1988); *Ḥażret-i Ziyâ'ü'l-ümmet ka Ḥüsn-i Taḥrîr* (haz. Târık İsmâil Sager, Lahor 2002); *Ḫuṭabât-ı Ziyâ'ü'l-ümmet* (haz. Halîfe Melik Muhtâr Ahmed Mücâhid, Beyra, ts.); *Ebr-i Kerem: Pîr Muḥammed Kerem Şâh el-Ezherî ki Eyyâm-ı Esîrî ki Teḳārîr* (haz. Gül Muhammed Feyzî, Lahor 2003, 2005, Ezherî'nin Sergôda Hapishanesi'nde iken mahkûmlara yaptığı konuşmalar); *İrşâdât-ı Ziyâ'ü'l-ümmet* (haz. M. Ekrem Sâcid, Lahor 2004); *Mekâtib-i Ziyâ'ü'l-ümmet* (haz. M. İ'câz Ahmed Gondal, Lahor 2002). Ezherî ayrıca Diyûbendî ekolünün kurucusu Muhammed Kāsım Nânevtevî'nin *Taḥẕîru'n-nâs* adlı eseri üzerine bir ta'lik çalışması yapmış (Lahor 1986), Cezûlî'nin *Delâ'ilü'l-ḫayrât*'ını bazı eklerle birlikte *Mecmûʿa-i Veẓâ'if maʿa Delâ'ili'l-ḫayrât* adıyla Urduca'ya tercüme etmiş (Lahor 1985), Şah Veliyyullah ed-Dihlevî'nin *Atyebü'n-naġam* isimli kasidesini *Kasîde Etyabü'n-naġam* adıyla tercüme ve şerhetmiştir (Lahor 1985, 2004).

Muhammed Kerem Şah el-Ezherî'nin el yazısıyla bir mektubu

BİBLİYOGRAFYA :

M. Kerem Şah el-Ezherî, *Ziyâ'ü'l-Ḳur'ân*, Lahor 1399, Mukaddime, I, 11; III, 599-601; a.mlf., *Maḳâlât* (nşr. Ahmed Bahş), Lahor 1990, II, 425-453; ayrıca bk. neşredenin "Ḥażret-i Ziyâ'ü'l-ümmet Ek İnḳılâb Âferîn Şaḫṣiyyet" başlıklı yazısı, I, 14-15, 23-27, 62-69; a.mlf., "Fitne-i Mîrzâ'iyyet aor Pâkistân", *Tecelliyât-ı Ziyâ'ü'l-ümmet* (haz. M. Ekrem Sâcid), Lahor 2006, s. 443-453; Zuhûr Ahmed Brohî, *Cevâhir-i Kerem*, Siyâlkût 2000; Şehbâz Ahmed Çiştî, *Dânâ'ey Râz Ziyâ'ü'l-ümmet*, Lahor 2002, s. 317; Ahmed Bahş, *Cemâl-i Kerem*, Lahor 2003, I, 18, 21, 165, 175; Seyyid Zâhid Sıddîk Şah, *Ḫuşbû'ey Kerem*, Lahor 2004; *Tecelliyât-ı Ziyâ'ü'l-ümmet* (ed. M. Ekrem Sâcid), Lahor 2006, s. 317-373, 505-590; Gül M. Feyzî, "'Aḳîde-i Ḥatm-i Nübüvvet aor Ḥuẓûr Ziyâ'ü'l-ümme ki 'İlmî Ḥidmât", *a.e.*, s. 112-116; Riyâz Mahmûd, "'Aḳîde-i Ḥatm-i Nübüvvet aor Ḥażret-i Ziyâ'ü'l-ümme ki 'İlmî Ḥidmât", *a.e.*, s. 117-125; Abdüllatîf Çiştî, "Ḥażret Ziyâ'ü'l-ümme sey Ridyo Ḳāhire ka İnterviyv", *a.e.*, s. 235-240; M. Münîr el-Ezherî, *Tecdîdü'l-fikri'd-dînî fî cühûdi'l-ʿallâme Muḥammed Kerem Şâh el-Ezherî*, Kahire 2008; Şâkir Hüseyin Han, *Pîr Muḥammed Kerem Şâh el-Ezherî ki 'İlmî ve Dînî Ḥidmât* (doktora tezi, 2008), Şu'be-i Ulûm-i İslâmiyye Câmia-i Karaçi, tür.yer.; Abdülhamit Birışık, *Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, İstanbul 2012, s. 270-281; M. Ghulam Abdul Haq, "Obituary-Pir Muhammad Karam Shah, al-Azhari", *IS*, XXXVII/2 (1998), s. 271-272; M. Sultan Shah, "Diya'al-Qur'an: A Unique Qur'anic Commentary and the Commentator", *Oriental College Magazine*, LXXXIV/3, Lahore 2009, s. 3-18; Bakhtyar Haider Pirzada al-Azhati, "Diya' al-Ummat Justice Shaykh Muhammad Karam Shah al-Azhari", http://www.mihpirzada.com/pdfs/Introduction %20to%20Diya'%20al-Ummat.pdf (25.07.2014); Seyyid Riyâz Hüseyin Şah, "Rûḥânî aor Cemâliyâtî Râhon meyn Ḳābil-i Taḳlîd Rehnümâ Pîr Muḥammed Kerem Şah el-Ezherî-Ḳıṣt evvel, Delîl-i Râh, October-November 2011", http://www.daleelerah.info/current/november-2011/2011-11_pir-karam-shah (16.07.2014).

ABDÜLHAMİT BİRIŞIK

F

ف

FÂDÂNÎ, Muhammed Yâsîn

(محمّد ياسين الفاداني)

Ebü'l-Feyz Alemüddîn Muhammed Yâsîn b. Muhammed İsâ el-Fâdânî el-Mekkî (1916-1990)

Endonezya asıllı muhaddis ve eğitimci.

Mekke'de doğdu. Ailesi Endonezya'nın Sumatra adasındaki Padang'dan geldiği için Fâdânî, hayatını Mekke'de geçirdiği için Mekkî nisbeleriyle anıldı. Babası Muhammed Îsâ ile amcası Mahmûd iyi birer eğitimci idi. Annesi Meymûne bint Abdullah, ailesi Mekke'ye taşınmadan önce babasının Padang'da kurduğu bir medresede çocuklara mürebbiyelik yapıyordu. Muhammed Yâsîn ilk dinî bilgileri ve Kur'an eğitimini Mekke'de babası ve amcasından aldı. Hıfzını tamamladıktan sonra 1927-1934 yıllarında öğrenimini sürdürdüğü Mekke'deki Medresetü's-savletiyyeti'l-Hindiyye'de Muhtâr Osman Mahdûm, Hasan el-Meşşât ve Seyyid Habîb Muhsin b. Ali el-Musavva' el-Felimbânî gibi hocalardan ders okudu. Tahsilini 1934-1937 arasında öğrencilerinin çoğunluğu Malaylı ve Endonezyalı olan Dârü'l-ulûmi'd-dîniyye Medresesi'nde sürdürdü. Ayrıca Mescid-i Harâm'da ders veren birçok hocadan faydalandı. Mekke, Medine, Tâif ve Riyad gibi şehirlerde yaşayan Yemenli, Şamlı, Tunuslu, Mısırlı, Hindistanlı ve Malay-Endonezyalı pek çok hoca ile görüşüp bazılarından ders aldı. En önemli hocaları arasında o dönemde Haremeyn muhaddisi kabul edilen Ömer Hamdân el-Mahresî, Muhammed Ali b. Hüseyin el-Mâlikî, Mekke'nin Şâfiî Müftüsü Ömer Bâ Cüneyd, İbrâhim b. Dâvûd el-Fâdânî, Saîd b. Muhammed el-Yemenî, Ebü'l-Fazl İbnü's-Sıddîk, Abdülhay el-Kettânî, Ebü'l-Feyz İbnü's-Sıddîk el-Gumârî, Muhammed Enver Şâh el-Keşmîrî ve Eşref Ali Tehânevî gibi şahsiyetler yer almaktadır. Bu hocalarından Arap dili, belâgat, tefsir, hadis ve fıkıh okudu.

Eğitimini tamamlayan Fâdânî mezun olduğu Dârülulûm Medresesi'nde 1937-1940 yıllarında müderrislik, 1940-1964 yıllarında müdür vekilliği ve yardımcılığı, 1964'ten vefatına kadar da müdürlük yaptı. Ayrıca Dârülulûm ile Mescid-i Harâm'da uzun yıllar hadis okuttu ve icâzetler verdi. 1943'te Mekke'de Medresetü'l-benâti'l-ibtidâiyyeti'l-ehliyye adıyla bir kız medresesinin açılmasına öncülük etti. Bu medrese o yıllarda Suudi Arabistan'daki ikinci ve Mekke'de açılan ilk kız okuludur. 1950'den itibaren Mescid-i Harâm'da özellikle Malay ve Endonezya kökenli talebelere ders verdi, yaklaşık yirmi yıl boyunca her ramazan ayında Kütüb-i Sitte'den bir kitap okuttu. 1957'de Ma'hedü'l-muallimâti'l-ehliyye adlı eğitim kurumunun açılmasını sağladı ve burada din psikolojisiyle öğretim metotları gibi dersler verdi, daha sonra bu eğitim kurumlarının müfettişliğini yaptı. Fâdânî'nin çeşitli İslâm ülkelerinden gelen öğrencileri arasında Endonezyalı, Malezyalı, Taylandlı ve Bruneyliler çoğunluktaydı. Habîb Ömer b. Muhammed el-Yemenî, Muhammed b. Alevî el-Mâlikî, Şeyh Muhammed Ali es-Sâbûnî, Muhammed Hasan ed-Dımaşkî, Mısır Müftüsü Ali Cum'a, Şeyh İsmâil Zeynü'l-Yemânî, Şeyh Hasan Katırcı, Endonezya Ulemâ Konseyi Başkanı ve Nehdatü'l-ulemâ lideri K. H. Ahmed Mahfûz, Ahmed Fehmî Zemzem el-Bancârî, Malezya Ulemâ Birliği Başkanı Şeyh Abdülhalîm Abdülkādir onun talebelerinden bazılarıdır.

Fâdânî, başta Endonezya olmak üzere Malezya, Yemen, Mısır, Suriye, Küveyt gibi İslâm ülkelerine ziyaretlerde bulundu. Cava'daki geleneksel dinî liderlerle temaslarını sürdürdü. Mekke'deki Malaylı ve Endonezyalı öğrenciler arasında Ehl-i sünnet'in temsilcisi kabul edilen Fâdânî, Endonezya'daki muhafazakâr "pesantren" çevrelerinde Vehhâbî yahut Selefî din anlayışına karşı Haremeyn'de Ehl-i sünnet anlayışını koruyan bir âlim olarak görülmekteydi. Hac ve umre vesilesiyle çeşitli İslâm ülkelerinden Mekke'ye gelen ilim erbabı ve öğrenciler hadis sahasında icâzet almak ve fetva istemek için yanına gelince kendilerini evinde ağırlardı. Mütevazi kişiliğiyle tanınan Fâdânî 21 Temmuz 1990'da Mekke'de vefat etti ve Cennetü'l-muallâ'ya defnedildi. Geride eşinden başka Muhammed Nûr Arafat, Fehd, Rızâ ve Nizâr adlı dört erkek çocuk bıraktı. Ölümünden sonra Dârülulûm Medresesi Suudi eğitim sistemine devredilince Mekke'deki Endonezya asıllı âlimlerin etkisi de sona erdi. Günümüz araştırmacılarından Abdülvehhâb Ebû Süleyman, Fâdânî'yi muhaddis, fakih ve Mescid-i Harâm'ın âlimlerinden biri olarak nitelemiş, Habîb Sekkāf b. Muhammed es-Sekkāf onu velûd bir müellif olması sebebiyle "zamanın Süyûtî'si" diye tanımlamış, diğer bazı âlimler de özellikle hadislerin isnadı konusundaki otoritesinden dolayı kendisini "müsnidü'd-dünyâ, müsnidü'l-asr" unvanlarıyla anmıştır. Mısır Müftüsü Muhammed Ali Cum'a, Fâdânî'nin hadis isnadı konusundaki bilgisine güvendiğini ifade etmiş, Yûsuf Abdürrezzâk onu uzun bir şiiriyle övmüştür. Endonezyalı H. M. Ebrâr Dahlân, Fâdânî'nin Mekke'de yaşadığı halde Vehhâbîliği benimsemediğini ve buna rağmen Suudlu âlimlerin takdirini kazandığını söylemiştir.

Muhammed Yâsîn el-Fâdânî

Eserleri. 1. *Buġyetü'l-mürîd min ʿulûmi'l-esânîd.* Fâdânî'nin kendi sebetidir (I-IV, Mekke, ts.). Fâdânî'nin talebesi Muhammed Muhtârüddîn b. Zeynelâbidîn el-Pelimbânî, *Bulûġu'l-emânî fî taʿrîf bi-şüyûḫ ve esânîdi müsnidi'l-ʿaṣr eş-şeyḫ Muḥammed Yâsîn b. Muḥammed ʿÎsâ el-Fâdânî el-Mekkî* adıyla bir çalışma yapmıştır (Dımaşk 1988). **2.** *İtḥâfü'l-müstefîd bi-ġureri'l-esânîd (İtḥâfü üli'n-nühâ bi-icâzeti'l-aḫ eş-şeyḫ Muḥammed Ṭâhâ).* Talebesi Muhammed Tâhâ el-Fâdânî'nin isteği üzerine yazılmış

bir icâzet ve sebettir. Müellif "el-Müselsel bi'l-evveliyye" hadisiyle başlayan eserinde hadis, usûl-i hadis, tefsir, usûl-i tefsir, dört mezhebe göre meşhur fıkıh kitapları, ferâiz, ilm-i felek, nahiv, sarf ve lugat gibi ilimleri kendilerinden okuduğu hocalarıyla bunlara ait senedlerini zikretmiştir (Jakarta 1370/1951; Dımaşk 1403/1983). **3.** *İtḥâfü'ṭ-ṭâlibi's-sirrî bi-esânîdi'l-Vecîhi'l-Küzberî.* "Küçük Küzberî" diye bilinen Vecîhüddin Abdurrahman b. Muhammed el-Küzberî'ye ait *Şebetü'l-Küzberî* üzerine yazılmıştır. Küzberî'nin sebetinde haklarında kısa bilgi verdiği yirmi üç hocasına ait isnadlar bu eserde ayrıntılı biçimde açıklanmakta ve onlara ait bazı icâzetlerin tam metni verilmektedir (*Şebetü'l-Küzberî* ile birlikte, nşr. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî, Dımaşk 1403/1983). **4.** *el-ʿUcâle fi'l-eḥâdîṯi'l-müselsele* (Dımaşk 1405/1984). **5.** *Maṭmaḥu'l-vicdân fî esânîdi'ş-Şeyḫ ʿÖmer Ḥamdân.* Fâdânî'nin, hocası Ömer Hamdân'dan aldığı hadis derslerinin ardından onun senedleriyle verdiği icâzetleri derlediği üç ciltlik bir sebettir. Müellif eserini daha sonra *İtḥâfü'l-iḫvân bi-iḫtiṣâri Maṭmaḥi'l-vicdân fî esânîdi'ş-Şeyḫ ʿÖmer Ḥamdân* adıyla ihtisar etmiştir (Kahire 1371/1952; Dımaşk 1406/1985). **6.** *Riyâżu ehli'l-cenne bi-âṣâri Ehli's-sünne* (Dımaşk 1405/1985). Takıyyüddin Abdülbâki b. Abdülbâki el-Ba'lî'nin aynı adlı sebetinin muhtasarı olup Fâdânî'nin düzeltme ve ilâvelerini de içerir. Fâdânî'nin aynı türe giren eserleri arasında *el-Feyżü'r-raḥmânî bi-icâzeti fażîleti'ş-şeyḫ Muḥammed Taḳî el-ʿOṯmânî* (Beyrut 1406/1985), *Feyżü'l-mübdî bi-icâzeti'ş-şeyḫ Muḥammed ʿİvaḍ Münaḳḳaş ez-Zebîdî* (Beyrut 1408/1987), *el-ʿİḳdü'l-ferîd min Cevâhiri'l-esânîd* (Surabaya, ts. [Dârü's-sekkāf]), *Tenvîrü'l-başîre bi-ṭuruḳi'l-isnâdi'ş-şehîre* (Dımaşk 1403/1982), *İtḥâfü'l-berere bi-esânîdi'l-kütübi'l-ḥadîṯiyyeti'l-ʿaşere* (Dımaşk 1403/1982) gibi örnekler yer almaktadır. **7.** *Varaḳāt fî mecmûʿati'l-müselselât ve'l-evâ'il ve'l-esânîdi'l-ʿâliye* (Kahire 1406/1985). **8.** *el-Erbaʿûne'l-büldâniyye: Erbaʿûne ḥadîṯen ʿan erbaʿîne şeyḫan min erbaʿîne beleden* (Beyrut 1407/1986). **9.** *ed-Dürrü'l-menḍûd Şerḥu Süneni Ebî Dâvûd.* Yirmi cilt olduğu belirtilen eser matbu değildir. **10.** *Fetḥu'l-ʿallâm şerḥu Bulûġi'l-merâm min edilleti'l-aḥkâm.* İbn Hacer el-Askalânî'ye ait eserin dört ciltlik şerhi olup henüz basılmamıştır. Fâdânî'nin kırk hadis ve müselsel türlerine giren eserleri arasında *el-Erbaʿûne ḥadîṯen min erbaʿîne kitâben ʿan erbaʿîne şeyḫân, Şerḥu'l-Cevheri'ṣ-ṣemîn fî erbaʿîne ḥadîṯen min eḥâdîṯi seyyidi'l-mürselîn, Erbaʿûne ḥadîṯen müselseleten bi'n-nuḫâti ile'l-Celâli's-Süyûṭî, İtḥâfü üli'l-himemi'l-ʿaliyye bi'l-kelâm ʿale'l-ḥadîṯi'l-müselsel bi'l-evveliyye* gibi çalışmaları da vardır.

Fâdânî'nin diğer eserleri de şunlardır: *el-Fevâ'idü'l-ceniyye (ḥâşiye) ʿale'l-Mevâhibi's-seniyye* (nşr. Remzî Sa'deddin Dımaşkıyye, I-II, Beyrut 1411/1991, Abdullah b. Süleyman el-Cevherî'ye ait şerhin hâşiyesidir); *el-Mevâhibü's-seniyye* (Süyûṭî'nin *el-Eşbâh ve'n-neẓâ'ir fi'l-fürûʿ* adlı eserinin Ebû Bekir b. Ebü'l-Kāsım el-Ehdel tarafından özetlenerek nazma çekilmiş hali olan *el-Ferâ'idü'l-behiyye*'nin şerhidir); *Tetmîmü'd-düḫûl (Taʿlîḳāt ʿalâ Medḫali'l-vüṣûl ilâ ʿilmi'l-uṣûl); Ḥâşiye ʿale't-telaṭṭuf şerḥi't-Teʿarruf fî uṣûli'l-fıḳh; Buġyetü'l-müştâḳ Şerḥu Lümaʿi'ş-şeyḫ Ebî İsḥâḳ* (nşr. Ahmed Dervîş, Dımaşk 1427/2006); *Neylü'l-meʾmûl ḥâşiye ʿalâ Lübbi'l-uṣûl ve şerḥihî Ġāyeti'l-vüṣûl; Cene's-semer şerḥu Manẓûmeti Menâzili'l-ḳamer* (baskı yeri ve tarihi yok [Matbaatü Hicâzî]); *Teşnîfü's-semʿ muḫtaṣar fî ʿilmi'l-vaż'; Menhelü'l-ifâde ḥâşiye ʿalâ Risâleti'l-baḥs li-Taşköprizâde; Taḳrîbü'l-meslek limen erâde ʿilme'l-felek.* Müellifin tahkik, ta'lik ve tashih ettiği eserler içinde Ezher şeyhlerinden Abdullah b. Hicâzî eş-Şerkāvî'nin *el-Câmiʿu'l-ḥâvî fî merviyâti'ş-Şerḳāvî*'siyle (Dımaşk 1405/1985) Muhammed Fâtih b. Muhammed ez-Zâhirî'nin *Ḥüsnü'l-vefâ li-iḫvâni'ṣ-ṣafâ* adlı eseri (Beyrut 1408/1987) ve konularını seçip düzenlediği *el-Muḳteṭaf min itḥâfi'l-ekâbir bi-esânîdi'l-müftî ʿAbdilḳādir* (nşr. Muhammed Hâşim b. Abdülgafûr es-Sindî, Beyrut 1408/1987) gibi çalışmaları bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed Yâsîn el-Fâdânî, *İtḥâfü'ṭ-ṭâlibi's-sirrî* (nşr. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî), Dımaşk 1403/1983, neşredenin girişi, s. 8-16; Muhammad Zakwan, *Biografi Singkat Syeikh Yasin al-Fâdânî*, Jakarta 1993; Muhyiddin Atıyye v.dğr., *Delîlü mü'ellefâti'l-ḥadîṯi'ş-şerîfi'l-maṭbûʿa*, Beyrut 1416/1995, I, 845, 987, 990, 991, 997, 1007, 1009, 1013, 1026, 1029, 1035; II, 2654, 3026, 3227; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Tekmiletü Muʿcemi'l-mü'ellifîn*, Beyrut 1418/1997, s. 563-566; a.mlf., *Tetimmetü'l-Aʿlâm*, Beyrut 1418/1998, II, 155-158; a.mlf., *Muʿcemü'l-mü'ellifîne'l-muʿâṣırîn: Vefeyât 1315-1424 (1897-2003)*, Riyad 1425/2004, II, 743-744; M. van Bruinessen, *Kitab Kuning, Pesantren dan Tarekat: Tradisi-Tradisi Islam di Indonesia*, Bandung 1999, s. 36-37; Nizâr Abâza – M. Riyâz el-Mâlih, *İtmâmü'l-Aʿlâm*, Beyrut 1999, s. 275-276; Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, *ʿİḳdü'l-cevher fî ʿulemâ'i'r-rubʿi'l-evvel mine'l-ḳarni'l-ḫâmis ʿaşer*, Beyrut 1427/2006, II, 2147-2150; Zekeriyyâ b. Abdullah Bîlâ, *el-Cevâhirü'l-ḥisân fî terâcimi'l-fużalâ' ve'l-aʿyân min esâtiẕe ve ḥullân* (nşr. Abdülvehhâb İbrâhim Ebû Süleyman – M. İbrâhim Ahmed Ali), Riyad 1427/2006, I, 187-192; Mohd. Khafidz bin Soroni – Mohd. Norzi bin Nasir, "Syeikh Muhammad Yasin al-Fâdânî (1916-1990) dan Ketokohannya dalam Riwayah al-Hadith", *Prosiding Seminar Serantau Ilmuan Hadith Dalam Peradaban di Alam Melayu* (haz. Haziyah Hussin – Mazlan Ibrahim), Bangi / Selangor 2010, s. 128-152; Jawiah Dakir v.dğr., "The Trail of Hadith Scholars and Their Works in the Malay Region", *Advances in Natural and Applied Sciences*, VI/7, Kuala Lumpur 2012, s. 1156-1161; "Dar al-Ulum ad-Diniyyah", *Ensiklopedi Islam di Indonesia: Suplemen I*, Jakarta 1999, s. 87-88.

İSMAİL HAKKI GÖKSOY

FAKİ-yi TEYRÂN

(فقي تيران)

(ö. 1050/1640 [?])

Klasik Kürt şiirinin önde gelen temsilcilerinden.

Asıl adı Muhammed (Mîr Mihê) olup Faki-yi Teyrân / Fekiyê Teyrân (kuşların fakısı, medrese talebesi) diye anılır. Babasının adı Abdullah'tır. Kendisiyle ilgili ilk yazılı bilgiler, Molla Mahmûd-i Bâyezîdî'nin 1848-1866 yıllarında Erzurum'da Rus konsolosu olarak görev yapan Alexandre Jaba için derleyip kaleme aldığı notlarda yer almaktadır. Elî Herîrî ve Molla Cezerî'den sonra Faki-yi Teyrân hakkında kısaca bilgi veren Bâyezîdî, Hakkâri vilâyetine bağlı Müküs (Miks) kasabasından olduğunu, 702 (1303) yılında doğduğunu, *Hikâyetâ Şeyh-i San'ân, Kısseyâ Bersîs, Kavlê Hespê Reş* gibi manzum eserler telif ettiğini, güçlü mülemma' ve rengîn şiirler yazdığını, şiirlerinde "Mim-He" mahlasını kullandığını ve yetmiş beş yıllık bir ömürden sonra 777'de (1375) ölüp Müküs'te defnedildiğini yazar (*Recueil*, s. 8; Kürtçe kısım, s. 14). Muhtemelen halk arasında dolaşan rivayetlere dayanan bu mâlûmatın, Faki-yi Teyrân'ın şiirlerindeki bazı bilgiler ve Molla Cezerî ile ilişkisi göz önüne alındığında yanlış olduğu açıktır. Zira kendisi "Dilo Râbe" adlı şiirinde bu şiiri 1041'de (1631) yetmiş yaşında iken yazdığını açıkça belirtir (*Dîwana Feqiyê Teyran*, s. 174). Ayrıca Molla Cezerî ile karşılıklı söyledikleri şiirin, son kıtasında dile getirildiği üzere 1031'de (1622) yazılmış olması (altı mısralı elli bendden oluşan bu manzume için bk. Melayê Cıziri, s. 310-323; Arapça harfli kısmı, s. 221-226; Feqiyê

Teyran, s. 123-147), yine Cezerî'nin ölümü dolayısıyla yazdığı dörtlüğün (*Feqiyê Teyran*, s. 86) ebced hesabıyla 1050 (1640) yılını vermesi bunu teyit etmektedir.

1041'de "Dilo Râbe" şiirini yazdığında yetmiş yaşında olduğuna göre 971 (1564) yılında doğmuş olmalıdır. Ancak Saîd Dêreşî, doğum tarihiyle ilgili olarak bu bilgiyi de nakletmekle birlikte 957'de (1550) ve "Beyta Dilî" adlı şiirin bir yazmasındaki nottan hareketle Müküs kazasına bağlı Verezüz (Verezor / Veregöz; şimdiki Kartal) köyünde dünyaya geldiğini, bu arada yine bazı şiirlerinde düşürdüğü tarihlerden hareketle 950 (1543) veya 953'te (1546) doğmuş olacağına dair ihtimalleri de zikreder (*Dîwana Feqiyê Teyran*, neşredenin girişi, s. 19, 21-24, 107, 312, 479). Buna göre Jaba'nın verdiği tarihler gibi ondan naklen V. Minorsky, Celîlê Celîl, Minorsky'yi kaynak gösteren Mehmed Emin Zekî Bey, ondan naklen de Bâbâ Merdûh Rûhânî ve diğer birçoğunun (Sadînî, *Feqiyê Teyran*, s. 36-37) Fakî'nin doğum ve ölüm tarihiyle ilgili olarak 707-777 (1307-1375) yıllarını kaydetmeleri (bu tarihleri Jaba 702-777 olarak verir) ve Zekî Bey ve Bâbâ Merdûh'un onu Mâkûlu göstermesi de gerçekle bağdaşmaz.

Fakî-yi Teyrân'ın, şiirlerinde kullandığı "mîr" sıfatının da îmâ ettiği gibi bir bey ailesinden geldiği söylenir. Kendi memleketinden başka Hizan, Fînîk, Cizre, Heşete gibi yerleri dolaşarak klasik medrese eğitimini tamamladığı, ancak tahsilinden sonra mesleğe devam edip molla (melâ) olmadığı, dolayısıyla "fakı" kaldığı yahut tevazu gereği bu lakabı kullandığı anlaşılmaktadır. Bir derviş gibi diyar diyar dolaşan Faki'nin bölgede gezmedik yer bırakmadığı, uğradığı yerlerdeki meclis ve medreselerde şiirlerini okuduğu nakledilir. "Fakî-yi Gerok" (gezgin fakı) lakabı da bundan kaynaklanır. Celâdet Ali Bedirhan, onun Molla Cezerî'nin öğrencisi olduğuna dair bir rivayet zikretmekte (*Hawar*, IX/33 [1941], s. 812), sonraki bazı kaynaklar Bedirhan'a dayanarak bu rivayeti nakletmekte (MacKenzie, s. 128; Thomas Bois, *EI²* [İng.], V, 482; Uzun, s. 20), Abdürrakîb Yûsuf da bunu uzak bir ihtimal olarak görmediğini belirtmektedir (*Şaîrên Klasîk*, s. 31). Fakat aynı yaşlarda olan bu iki zat arasında hocalık-talebelik ilişkisi bulunduğuna dair kesin bilgi yoktur. Fakî'nin onun talebesi olduğunu ileri süren görüş muhtemelen, karşılıklı söyledikleri şiirde Cezerî'nin "melâ", onun da "faki" diye anılmasına dayanır. Gerek bazı rivayetlere göre Faki'nin daha büyük olması gerekse karşılıklı söyledikleri şiirin genel muhtevası ve son iki bendde her birinin kendisini diğerinin "senâhân"ı olarak anması, aralarında hoca-talebe ilişkisini aşan bir denklik ve dostluk bulunduğunu gösterir.

Fînîk, Cizre ve Heşete'de uzun bir süre kalan Fakî-yi Teyrân'ın, ardından Müküs'e döndüğü, bir süre ikamet ettiği Verezüz köyünde defnedildiği söylenir. Onun memleketine dönüşü 1031'den (1622) sonra olmalıdır. Zira Cizre'de bulunduğu sırada Molla Cezerî ile karşılıklı şiir söylemeleri son bendde geçen, "Di hezâr û yek û sihan" ifadesinden anlaşıldığı üzere bu yıl gerçekleşmiştir. Molla Cezerî'nin vefatıyla ilgili beyti de 1050'de (1640) yazdığına göre vefatı bu tarihte veya bundan sonradır. Bâyezîdî, Fakî-yi Teyrân'ın Müküs'te vefat ettiğini, Abdürrakîb Yûsuf da vefatına kadar son yıllarını burada geçirdiğini, Verezüz köyünde bulunan türbesinin ziyaret edilegeldiğini belirtir (*a.g.e.*, s. 32). Saîd Dêreşî, "Beyta Dilî" adlı şiirin bir yazmasındaki Arapça nottan hareketle Nemira kazasına bağlı Şandis köyünde 1041'de (1631) öldüğünü yazar (*Dîwana Feqiyê Teyran*, neşredenin girişi, s. 19, 24; Adak, s. 213). Bugün Hizan'a bağlı Şandis (Dayılar) köyünde 2013 yılında keşfedilen ona ait kabirdeki Arapça mezar taşında da vefat tarihi 1041 olarak yazılmıştır (Sadînî, *Nûbihar*, XXII/127 [2014], s. 31-35). Verezüz köyünde ona nisbet edilen mezarın üzerine yakın zamanlarda etrafı açık, kubbeli küçük bir türbe yapılmıştır. MacKenzie, şiirlerinde geçen tarihlerden hareketle Fakî-yi Teyrân'ın yaklaşık 1000-1070 (1590-1660) yılları arasında yaşamış olacağını kaydederken (*Yâdnâme-yi Îrânî-yi Minorskî*, s. 129) onu izleyen T. Bois, Zeynelâbidîn Zinar, Emîr Hasanpûr, Mehmet Uzun gibi yazarlar bunları Faki'nin doğum ve ölüm tarihleri olarak verirler (*EI²* [İng.], V, 482; *Kürt Edebiyatına Giriş*, s. 19, 27; *Kürdistanda Milliyetçilik*, s. 146; *Feqiyê Teyran*, s. 38-39).

Hizan'a bağlı Şandis (Dayılar) köyünde Fakî-yi Teyrân'a nisbet edilen kabirdeki mezar taşları

Elî Herîrî, Molla Cezerî, Melâyê Batê ve Ahmed-i Hânî ile birlikte Fakî-yi Teyrân klasik Kürt tasavvuf edebiyatının öncüleri ve Kürt edebiyat geleneğinin kurucuları arasında yer alır. Ahmed-i Hânî bir şiirinde, "Geri getirirdim Melâyê Cezerî'nin ruhunu / Ve diriltirdim onunla Eliyê Herîrî'yi / Fekiyê Teyrân'a öyle bir sevinç verirdim ki / Sonsuza dek hayran kalırdı" sözleriyle ilk üç meşhur şairi anar (*Mem û Zîn*, s. 63). Fakî-yi Teyrân tasavvufî konu ve mazmunlara olan derin hâkimiyeti, sade dili ve üslûbuyla konuşma dilini tercih etmesi ve folklor unsurlarını ustaca kullanmasıyla dikkat çeker. Âlim ve bilge kişiliğini yansıttığı şiirlerinde ilâhî aşk, mârifet ve hikmet, vahdet-i vücûd, kadın güzelliği, tabiat tasviri gibi konuları ustalıkla işler. Gazel ve kasideleri yanında bazı tarihî hikâyeleri de manzum olarak kaleme almıştır. Şiirlerini aruzla yazmış, uzun destan ve aşk hikâyelerinde beyit yerine dörtlükleri tercih etmiştir. Eserlerini Kürtçe'nin Kurmancî lehçesiyle kaleme almış, bugün bile kolayca anlaşılabilecek sade üslûbu, ses ve kafiye uyumundaki başarısı şiirlerinin ezberlenmesi ve bestelenmesini kolaylaştırmış, geniş halk kesimleri arasında büyük rağbet görerek bugüne kadar gelmesini sağlamıştır. Fakî-yi Teyrân, klasik şiirin adı geçen üstatlarından farklı olarak tasavvuf kavram ve mazmunlarını halk diliyle ifade etmesi bakımından Kürt tasavvufî halk edebiyatının da ilk temsilcisi sayılır. Divanı üzerinde yapılacak incelemeler, onun dinî ve tasavvufî derin birikiminin ortaya konulması yanında Arap ve Türk tasavvuf edebiyatının tanınmış üstatları arasındaki mevkiini göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Fakî-yi Teyrân şiirlerinde Fekî'den başka Miksî, Mîr Mihê, Mîm û Hê gibi mahlaslar kullanmıştır. Hâlid Sadînî, Mîm û Hê rumuzunun Mıhemmedê Hekârî'nin kısaltması olduğunu kaydetmekte (*Feqiyê Teyran*, s. 28, 43), Jaba bunu Allah'ın isimlerinden biriyle irtibatlı görmektedir. Ancak bu rumuzun Muhammed adının ilk iki harfi olduğu ihtimali daha güçlü görünmektedir; zira bazı şiirlerinde bu adı teşkil eden üç harf olarak "Mîm Hê Dâl" mahlasını da kullanmıştır (*Dîwana*

Feqiyê Teyran, s. 67). Bazıları Teyrân lakabını Ferîdüddin Attâr'ın *Manṭıḳu't-ṭayr*'ı ve orada yer alan Sîmurg hikâyesiyle, bazıları kuşları çok sevmesi ve şiirlerinde onlardan çok söz etmesiyle ilişkilendirir (*Dîwana Feqiyê Teyran*, neşredenin girişi, s. 26; Adak, s. 212; Sadînî, *Feqiyê Teyran*, s. 25-26; Tek, *Varlık*, sy. 1248 [2011], s. 12). Celâdet Ali Bedirhan ise bizzat kuşlarla konuştuğuna dair bir halk hikâyesine atıf yaparak bu rivayete uzunca yer verir (*Hawar*, IX/33 [1941], s. 812; ayrıca bk. Uzun, s. 20; Sadînî, *Feqiyê Teyran*, s. 24). Abdürrakîb Yûsuf tamamen başka bir yorumda bulunmuş, önce Müküs ile Hizan arasında Hizan'a bağlı Teyrân adlı köyden olduğunu ve bu sebeple Teyrân diye anıldığını ileri sürmüş, ancak daha sonra Saîd Dêreşî'ye gönderdiği bir mektupta böyle bir köyün olmadığını, dolayısıyla hata ettiğini açıklamıştır (*Şaîrên Klasîk*, s. 29; Sadînî, *Feqiyê Teyran*, s. 24). Dêreşî onun Fekiyê Teyrân adını kullanmadığını, bazı kaynaklarda şiirlerinde Fekîyê Hêşetî ve Fekîyê Gerok gibi mahlaslar kullandığına dair bilginin de yanlış olduğunu söyler (*Dîwana Feqiyê Teyran*, neşredenin girişi, s. 24). Nitekim kendisinin yayımladığı divanda bu isimlere rastlanmaz. Buna karşılık Sadînî, Fekiyê Teyrân adının yer aldığı bir kıtayı zikreder (*Feqiyê Teyran*, s. 23, 447). Bunun farklı bir telaffuzu olan Feqê Têra ise "Ez çi bejim" şiirinin son kıtasında görülür (*Dîwana Feqiyê Teyran*, s. 220; Sadînî, *Feqiyê Teyran*, s. 23, 416).

Eserleri. 1. *Dîvânâ Fekîye Teyrân.* Teyrân şiirlerini bir divanda toplamamış, bazı şiirleri ilk defa Aram Çaçan tarafından *Gulbihar* adıyla yayımlanmıştır (Erivan 1957). Abdürrakîb Yûsuf *Dîvânâ Kurmâncî*'de (Necef 1971) dört, Qanatê Kurdo *Tarixa Edebyata Kurdî*'de (bk. bibl.) sekiz şiirine yer vermiş, bir kısım şiirleri çeşitli antoloji ve dergilerde neşredilmiş, daha sonra on tanesi Saîd Dêreşî ve şair Pîzânê Âlihânî tarafından bir divanda derlenerek yayımlanmıştır (Bağdat 1989). M. Reşit Irgat ve M. İsmet Kılıçaslan bu yayımı Latin harflerine çevirip *Dîwana Feqiyê Teyran: Ey avê av* adıyla bastırmış (İstanbul 1998), Zeynelâbidîn Zinar da *Nimûne Ji Gencîneya Çanda Qedexekiri* adlı eserine (Stockholm 1991) dokuz şiirini almıştır. Saîd Dêreşî, on yıl süren araştırma sonucunda Kuzey Irak, Avrupa ve Rusya kütüphanelerinde seksen civarında yazma nüshadan faydalanarak Fakî'nin hayatı ve nüshaların özelliklerine dair bir girişle birlikte neşretmiştir (Duhuk 1383/2005; Latin harfleriyle, İstanbul 2011). Hâlid Sadînî, *Feqiyê Teyran: Jiyan, Berhem û Helbestên Wî* adlı eserinde şairin hayatına dair geniş bilginin yanı sıra çeşitli şiirleriyle "Şeyh San'ân", "Bersîsê Âbid", "Zembîlfiroş" ve "Beyta Dimdim" gibi uzun manzumelerine de yer vermiştir (İstanbul 2000, 2003, 2014, 8. baskı). Divan, Kürtçe yazma metnin tıpkıbasımı, Latinize şekli ve Türkçe tercümesiyle birlikte Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanlığı tarafından neşredilmiştir (T trc. Kadri Yıldırım, I-II, Ankara 2014). **2.** *Şeyhê San'ân.* Daha önce Ferîdüddin Attâr'ın *Manṭıḳu't-ṭayr*'ında geçen (s. 77-102) "Ḥikâyet-i Şeyḫ-i Sanʿân", Mısırlı âlim ve edip Muhammed b. Ahmed el-İbşîhî'nin (ö. 854/1450 [?]) *el-Müsteṭraf fî külli fennin müstaẓref*'inde de hemen hemen aynı muhteva ile nakledilir (s. 169-170). Fakî-yi Teyrân, bu hikâyeyi son iki kıtasında belirttiğine göre 1030 (1621) yılında 362 dörtlük içinde manzum hale getirmiştir (*Dîwana Feqiyê Teyran*, s. 295-479). Hikâyeye göre, bir hıristiyan kızına âşık olan yaşlı bir âlim ve mutasavvıf aşkı uğruna talebe ve müridlerini terkedip kızın ardı sıra onun memleketine gider, kendisine yakınlaşmak için Hıristiyanlığı benimseyip haç takar, kızın babasına domuz çobanlığı yapar. Durumu öğrenen talebeleri yanına giderek onu caydırmaya çalışsalar da önce vazgeçmez. Ancak ısrarları üzerine ihtida ederek memleketine döner, kız da onu izleyip müslüman olur ve nihayet birlikte ölürler. Rus Kürt dili araştırmacısı Margarita Borisovna Rudenko, Saint Petersburg Umumi Kütüphanesi'nde Jaba Koleksiyonu içindeki bir yazmayı esas alarak bu hikâyeyi Rusça tercümesiyle birlikte neşretmiştir (Moskova 1965; bu neşrin Latin harflerine çevirisi, ayrıca Rudenko, MacKenzie, Celâdet Ali Bedirhan ve Qanatê Kurdo'nun konuyla ilgili metinlerinin ilâvesiyle, nşr. Memo Yetkin, Stockholm 1986; nşr. Celîlê Celîl, Wien 2003; nşr. Reşîd Muhammed Sâlih Seftî v.dğr., *Destânâ Şeyhê San'ân*, Hevlîr 2007, 2008). Kādir Fettâhî Kādî eseri Farsça'ya tercüme ederek Kürtçe metniyle birlikte yayımlamıştır (*Menzûme-i Kürdî-yi Şeyh-i San'ân*, Tebriz 1967). **3.** *Bersîsê Âbid.* Daha önce birçok tefsir, tarih ve edebiyat kitabında yer alan bu kıssayı Fakî-yi Teyrân 211 dörtlükte manzum hale getirmiştir (nşr. Abdürrakîb Yûsuf, 2001; *Dîwana Feqiyê Teyran*, s. 148-292; Qanatê Kurdo, s. 72-74). İsrâiloğulları zamanında veya Fetret devrinde bir rahip yahut âbid olduğu söylenen Bersîsâ rivayete göre yetmiş yıl ibadet eden, duasıyla hastaların hemen şifa bulduğu bir kişiydi. Onu yoldan çıkarmaya çalışan şeytan, insan kılığına girerek hükümdarın hasta olan güzel kızının Bersîsâ'ya götürülmesini ve iyileşinceye kadar onun yanında bırakılmasını sağlar. Ardından da ilişkiye girmelerine ve Bersîsâ'nın kadını öldürmesine sebep olur. Bersîsâ yakalanıp idam edileceği sırada onun yanına giderek gerçek kimliğini açıklar ve, "Seni ben yoldan çıkardım, bana secde edersen seni kurtarırım" der, o da başını eğerek buna karşılık verir. Bunun üzerine şeytan kendisinden berî olduğunu söyler ve Bersîsâ idam edilir. Tefsir kitaplarında bu kıssaya Benî Nadîr yahudileriyle münafıklar hakkında nâzil olduğu belirtilen şu âyet dolayısıyla yer verilir: "Münafıkların durumu tıpkı şeytanın durumu gibidir; şeytan insana, 'İnkâr et' der, o da inkâr edince, 'Şüphesiz ben senden uzağım, çünkü ben âlemlerin rabbi olan Allah'tan korkarım' der" (el-Haşr 59/16). İbn Abbas'tan nakledildiğine göre münafıklar yahudileri kışkırtıp yardım vaadiyle Hz. Peygamber'e karşı direnmeye sevketmiş, daha sonra yahudilerin yenilip Medine'den sürülmeleri üzerine şeytanın Bersîsâ'ya yaptığı gibi onlardan yüz çevirmiştir (Mukātil b. Süleyman, IV, 282-283; Begavî, VIII, 82-85; Kurtubî, XVIII, 37-41; Nüveyrî, XVII, 148-153; Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, s. 67-74). **4.** *Beyta Dimdim* (Dimdim hikâyesi; Şerê Dimdim [Dimdim savaşı]). Kuzeybatı İran'da Urmiye-Mehâbâd yoluna birkaç kilometre mesafede, Bârândûz nehriyle Urmiye gölü arasında bulunan Dimdim Kalesi'ne Safevî Şahı I. Abbas zamanında yapılan hücuma karşı (1017/1608) Kürt Emîri Han Zülkifl Zehebî'nin destansı savunmasıyla ilgili hikâyenin altmış yedi dörtlükten oluşan nazma çekilmiş şeklidir (*Dîwana Feqiyê Teyran*, s. 175-188). Ordixane Celîl, Fakî-yi Teyrân'ın metni dahil bu hikâyenin farklı dönem ve çevrelerde derlenen altı versiyonunu doktora tezi olarak Rusça tercümeyle birlikte yayımlamış (Moscow 1967), İbrahim Kale de bunu Türkçe'ye çevirerek Kürtçe metinle beraber neşretmiştir (*Kürt Kahramanlık Destanı: Dımdım*, İstanbul 2001). **5.** *Zembîlfiroş* (Zincir satıcısı). Altmış beş dörtlükten ibaret bu manzum hikâye babasının sarayını terkeden, zâhidâne bir hayat yaşamayı tercih ederek zincir satımıyla geçinen bir Kürt gencinin ona âşık olan güzel bir kadının aşkına cevap vermemesini ve kadının

ısrarlı davetine direnmesini konu edinir (*Dîwana Feqiyê Teyran,* s. 189-217; Celîlê Celîl, I, 189-197; Hugo Makas, s. 50-52).

Abdürrakîb Yûsuf, Sîsebân vadisinde ashabın kâfirler karşısında mağlûp duruma düşmüşken Hz. Ali sayesinde üstünlük sağladığı savaşı anlatan ve Şeyh Hâlid-i Zebârî'ye nisbet edilerek yayımlanan *Sîsebân Hikâyesi*'nin de *Dimdim* hikâyesiyle olan benzerliğinden hareketle Fakî-yi Teyrân tarafından yazılmış olabileceğini belirtir (*Şaîrên Klasîk,* s. 34-36; krş. Adak, s. 243, 272). Bazıları *Ferh û Sitî* hikâyesini de Teyrân'a nisbet ederler (Qanatê Kurdo, s. 71). Haydar Ömer, *Fekiyê Teyrân: Ḥayâtühû ve şi'ruhû ve ḳıymetühü'l-fenniyye* adıyla bir eser (Beyrut 1993, 2012), Abdusamet Yigit (Berlin 2010) ve Ronî War (İstanbul 2011, 2013), *Feqiyê Teyran* ismiyle birer roman kaleme almış, Yaşar Kemal *Karıncanın Su İçtiği* adlı eserinde Fakî-yi Teyrân'ın menkıbevî hikâyesine uzunca yer vermiştir (s. 335-374).

BİBLİYOGRAFYA :

Feqiyê Teyran, *Dîwana Feqiyê Teyran* (nşr. Seîd Dêreşî), İstanbul 2011, neşredenin girişi, s. 7-57, ayrıca bk. tür.yer.; Mukâtil b. Süleyman, *Tefsîr,* Beyrut 1423, IV, 282-283; Ferrâ el-Begavî, *Me'âlimü't-tenzîl* (nşr. M. Abdullah en-Nemr v.dğr.), Riyad 1417/1997, V, 63-65; VIII, 82-85; Ferîdüddin Attâr, *Manṭıḳu'ṭ-ṭayr* (nşr. M. Cevâd Meşkûr), Tahran 1341 hş./1962, s. 77-102; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi' li-aḥkâmi'l-Ḳur'ân* (nşr. Ahmed el-Berdûnî – İbrâhim Ettafeyyiş), Kahire 1384/1964, XVIII, 37-41; Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Yedi Meclis* (trc. Hicabi Kırlangıç), İstanbul 2007, s. 67-74; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb,* Kahire 1423, XVII, 148-153; İbşihî, *el-Müstetraf fî külli fennin müsteẓraf* (nşr. Abdullah Enîs et-Tabbâ'), Beyrut 1401/1982, s. 169-170; Melayê Cıziri, *Diwan* (nşr. Zeynelâbidin Kaya – M. Emin Narozi), Stockholm 1987, s. 15, 22, 310-323 (Arapça hurufat kısmı, s. 221-226); Ahmedê Xanî, *Mem û Zîn* (trc. Mehmet Emin Bozarslan), İstanbul 1968, s. 63; A. Jaba, *Recueil de notices et récits kourdes,* St. Petersburg 1860, s. 8, 87-90, Kürtçe kısım, s. 14; M. Emîn Zekî, *Ḫulâṣatü târîḫi'l-Kürd ve Kürdistân* (trc. M. Ali Avnî), Kahire 1939, s. 354-355; a.mlf., *Meşâhîrü'l-Kürd ve Kürdistân fi'd-devri'l-İslâmî,* Bağdad 1364/1945, II, 109; Ahmed b. Muhammed el-Bühtî ez-Zivingî, *el-'İḳdü'l-cevherî fî şerḥi Dîvâni'ş-şeyḫi'l-Cezerî,* Kamışlı 1379/1959, s. 914-924; D. N. MacKenzie, "Malâ-ê Jizrî and Faqî Tayrân", *Yâdnâme-yi Îrânî-yi Minorskî* (nşr. Müctebâ Mînovî – Îrec Efşâr), Tahran 1348 hş., s. 125-130; Celîlê Celîl, *Zargotina Kurdi,* Moskva 1970, I, 36, 37-38, 189-197; H. Makas, *Kurdische Texte im Kurmānjī-Dialekte,* Amsterdam 1979, s. 50-52; Qanatê Kurdo, *Tarixa Edebyeta Kurdi,* Stockholm 1983, I, 70-89; Abdulreqîb Yûsuf, *Şaîrên Klasîk ên Kurd,* Uppsala 1988, s. 29-49, 52; Zeynelâbidîn Zinar, *Nimûne Ji Gencîneya Çanda Qedexekiri,* Stockholm 1991, s. 52-87; Mehmed Uzun, *Kürt Edebiyatına Giriş,* İstanbul 1999, s. 19, 20, 22, 24, 27, 32, 41; Mârif Heznedâr, *Mêjûyê Edebê Kurdî,* Hevlîr 2001, s. 76, 81, 100, 177; Yaşar Kemal, *Karıncanın Su İçtiği,* İstanbul 2002, s. 335-374; Bâbâ Merdûh Rûhânî, *Târîḫ-i Meşâhîr-i Kürd* (nşr. M. Mâcid Merdûh Rûhânî), Tahran 1382 hş., I, 198-199; Amir Hassanpour, *Kürdistan'da Milliyetçilik ve Dil: 1918-1985* (trc. İbrahim Bingöl – Cemil Gündoğan), İstanbul 2005, s. 146, 159; a.mlf., "Dimdim", *Elr.,* VII, 404-405; M. Ali Suveyrekî, *Mu'cemü a'lâmi'l-Kürd,* Süleymaniye 2006, s. 542; Selim Temo, *Kürt Şiiri Antolojisi,* İstanbul 2007, I, 192-211; Reşîd Findî, *el-Fikrü'l-ḳavmî el-Kürdî beyne Ḫânî ve Ḥâcî Ḳâdir el-Kûyî,* Dahuk 2008, s. 11, 41, 44, 55, 99; a.mlf., "Feḳîh Ṭayrân: Şâ'iru't-taṣavvuf ve'l-felsefe ve'l-ġazel", *el-Mede'ş-şeḳâfî-Şeḳâfe Kürdiyye,* sy. 604, Bağdad 18 Şubat 2006, s. 11; İzzeddin Mustafa Resûl, *el-Vâḳı'iyye fi'l-edebi'l-Kürdî,* Erbil 2010, s. 58-60; Zülküf Ergün, *Dı Peydabûna Edebiyata Kurdî Ya Li Cızîra Botan De Karîgeriya Bajarvaniyê* (yüksek lisans tezi, 2012), Mardin Artuklu Üniversitesi Türkiye Yaşayan Diller Enstitüsü, s. IV, VI, 7, 43, 44-48, 84, 86, 166-171; Abdurrahman Adak, *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasik,* İstanbul 2013, s. 48, 50, 70, 76, 166, 168, 198-199, 211-218, 225, 243, 252, 272, 368; M. Xalid Sadînî, *Feqiyê Teyran: Jiyan, Berhem û Helbestên Wî,* İstanbul 2014; a.mlf., "Çend mesele di derbareyi Feqiyê Teyran de", *Nûbihar,* XXII/127, İstanbul 2014, s. 31-35; Herekol Azîzan [Celadet Ali Bedir-Xan], "Klasîkên Me: An Şahir û Edîbên Me Ên Kevin", *Hawar: Kovara Kurdi – Revue Kurde,* IX/33, Şam 1941, s. 812-813; Thomas Bois, "Coup d'oeil sur la litérature Kurde", *el-Meşrik,* XLIX/2, Beyrut 1955, s. 203, 205; a.mlf., "Kurds (Folklore and Literature)", *EI²* (İng.), V, 481-482; Mahmut Kiper, "Feqiyê Teyra êdî kal e, nexweşek pirr bi hal e", *Çira,* III/12, Stockholm 1998, s. 15-17; Ayhan Tek, "Lı Dor Behsa Patronajê Mem û Zîna Ehmedê Xanî", *Mukaddime,* sy. 3, Mardin 2010, s. 44, 47, 48, 59; a.mlf., "Mem û Zîn ve Hüsn ü Aşk Karşılaştırması Bağlamında Klasik Kürt ve Türk Edebiyatı Üzerine Notlar", *Varlık,* sy. 1248, İstanbul 2011, s. 12; a.mlf., "Kürt ve Türk Edebiyatlarının Ortak Havuzu", *Derin Tarih,* sy. 17, İstanbul 2013, s. 42; Ömer Uluçay, "Dı Helbest û Berhehemên Feqiyê Teyran De Rêzên Nasnav'an", *Tiroj,* IX/55, İstanbul 2012, s. 52-54; V. Minorsky, "Kurds (Folklore, Literature, Newspaper)", *EI,* IV, 1154.

AHMET ÖZEL

FÂKİHÂNÎ
(الفاكهاني)

Ebû Hafs Tâcüddîn Ömer b. Alî b. Sâlim b. Sadaka el-Lahmî el-İskenderânî el-Fâkihânî (ö. 734/1334)

Mâlikî fakihi ve muhaddis.

654'te (1256) İskenderiye'de doğdu. Kendisinden nakledilen bu bilgiye karşılık (Muhammed b. İbrâhim el-Cezerî, III, 705) Burhâneddin İbn Ferhûn 656'da doğduğunu zikreder (*ed-Dîbâc,* s. 287). Soyu Yemen'deki Kahtânîler'in Kehlânî koluna bağlı Lahm kabilesine dayanır. Fâkihânî nisbesi meyve satıcılığıyla ilgili olup İbn Hacer el-Askalânî'nin onu İbnü'l-Fâkihânî diye anması (*ed-Dürerü'l-kâmine,* III, 178) bu mesleği babasının da yaptığını ima eder. Fâkihî nisbesiyle de bilinir.

İlk tahsilini İskenderiye'de tamamlayan Fâkihânî, Arapça'yı ve Kur'an ilimlerini Muhammed b. Abdullah el-Mâzûnî ve Mekînüddin Abdullah b. Mansûr el-Esmer'den öğrendi. İskenderiye kadısı Nâsırüddin İbnü'l-Müneyyir'den Mâlikî fıkhı, Şâfiî muhaddisi Ali b. Ahmed el-Garrâfî'den hadis okudu. Ebû Abdullah Muhammed İbn Tarhân'dan Kādî İyâz'ın *eş-Şifâ'* adlı eserini ve *Sünen-i Tirmizî*'yi dinledi. Şâzelî şeyhi Ebü'l-Abbas Ahmed b. Ömer el-Mürsî'nin ilim sohbetlerine katıldı. 684 (1285) yılından önce Kahire'ye gitti ve eğitimine uzun yıllar burada devam etti. Şehâbeddin el-Karâfî, Necmeddin İbnü'r-Rif'a, İbn Dakîkul'îd, Bedreddin İbn Cemâa, İbnü'n-Nehhâs el-Halebî, Abdülmü'min b. Halef ed-Dimyâtî'den ders aldı. Kadı Cemâleddin Muhammed b. Abdülazîm es-Sekatî'den İbn Mâce'nin *es-Sünen*'ini dinleyip icâzet aldı. Ardından döndüğü İskenderiye'de ders okuttu ve fetva verdi. 731'de (1331) Kudüs'e, orada birkaç ay kaldıktan sonra gittiği Dımaşk'ta Şâfiî Kadısı Alemüddin el-Ahnâî başta olmak üzere âlimlerle ilmî müzakerelerde bulundu. Aynı yıl aralarında İbnü'l-Kayyim ve İbn Kesîr gibi âlimlerin de yer aldığı 400 fakihle birlikte hacca gitti. Hacdan sonra İskenderiye'ye döndü ve ölümüne kadar derslerine ve hadis rivayetine devam etti. Öğrencileri arasında İbn Hişâm en-Nahvî, İbn Merzûk el-Hatîb, Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, Ebû Bekir Şerefeddin İbn Cemâa, Cemâleddin İbn Hadîde el-Ensârî, Abdülvehhâb el-Herevî sayılmaktadır. Zehebî ve Ahnâî gibi âlimlerle rivayet alışverişinde bulundu, bunlarla karşılıklı ders yaptı. Fâkihânî, tabakat yazarlarının çoğuna göre 7 Cemâziyelevvel 734 (14 Ocak 1334) tarihinde İskenderiye'de vefat etti. Kâtib Çelebi, İbnü'l-İmâd, İbn Hacer ve Süyûtî gibi müellifler 731'de (1331) öldüğünü kaydeder. Ziriklî, müellifin *et-Taḥrîr* adlı eserinin yazma bir nüshasında bu kitabı 733'te tamamladığına dair ifadesinden hareketle doğru tarihin 734 olduğunu belirtir (*el-A'lâm,* V, 56).

Fâkihânî herhangi bir idarî görev almayarak ilimle meşgul olmuş, fıkıh, hadis, Arap dili ve edebiyatı gibi alanlarda kendini geliştirmiştir. Eserlerinden hareketle yaşadığı dönemde yaygın olan Eş'arîliği benimsediği söylenebilir. Tarikata intisabından söz edilmemekle birlikte Şâzeliyye

tarikatına yakın olduğu, sûfîlerle arkadaşlık yaptığı, onların edep ve ahlâkını benimsediği kaydedilir. Bununla birlikte bid'at ve aşırılıklara karşı tavır almış, *el-Mevrid* adlı eserinde regaib namazı, mevlid kandili kutlamaları ve bu törenler sırasında gerçekleştirilen dine ve ahlâka aykırı çalgılı ve danslı etkinlikleri eleştirmiştir. Başta fıkıh ve hadis olmak üzere birçok ilim dalında vukuf sahibi olan Fâkihânî kaynaklarda ahlâk ve yaşayışıyla örnek bir kişi diye zikredilir. Mâlikî mezhebinin temel metinlerinden İbn Ebû Zeyd'in *er-Risâle*'sine yazdığı şerhte bir kısım tercihlerde bulunması ve mezhepteki bazı mesâilin naklinde kendisinden sonraki eserlerde referans alınması mezhep içindeki konumunun güçlü olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte mezhep taassubu taşımadığı da belirtilir. Cemmâîlî'nin *ʿUmdetü'l-aḥkâm* ve Nevevî'nin *el-Erbaʿîn*'ine yazdığı kapsamlı şerhler İbn Hacer başta olmak üzere kendisinden sonraki şârihlere kaynak teşkil etmiştir.

Eserleri. 1. *et-Taḥrîr ve't-taḥbîr şerḥu Risâleti İbn Ebî Zeyd el-Ḳayrevânî.* Medine İslâm Üniversitesi'nde Rumda Sâlihuddin, Abdülmecîd b. Yûsuf el-Mutlak, Beşîr b. İmâm Ali ve Abdullah b. Merzûk b. Râşid es-Suhaymî tarafından ayrı bölümler halinde yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiştir (2004-2005). **2.** *Riyâżü'l-efhâm fî şerḥi ʿUmdeti'l-aḥkâm.* Cemmâîlî'ye ait ahkâm hadisleri derlemesinin şerhidir. Şerhinde kırk beş esere atıfta bulunan Fâkihânî doğu ve batı İslâm ulemâsının görüşlerini bir araya getirmiştir. Bu eser de Mekke Ümmülkurâ Üniversitesi'nde Bedr b. Nâsır b. Süleyman el-Ömer, Abdülalîm b. Ubeydullah er-Râikī, Sâlih b. Avvâdî el-Karnî ve Yâsir b. Gāzî b. Ahmed Mansûrî tarafından ayrı bölümler halinde yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlanmış (1428/2007), eserin bazı neşirleri de gerçekleştirilmiştir (nşr. Şerîfe el-Ömerî, I-III, Beyrut 1430/2009; nşr. Nûreddin Tâlib, I-V, Küveyt 1431/2010). **3.** *el-Menhecü'l-mübîn fî şerḥi'l-Erbaʿîn.* Nevevî'nin meşhur kırk hadis mecmuasının orta hacimde bir şerhidir (nşr. Ebû Abdurrahman Şevket b. Rıfkī b. Şevket, Riyad 1428/2007). **4.** *el-Ġāyetü'l-ḳuṣvâ fi'l-kelâmi ʿalâ âyeti't-taḳvâ.* Gazzâlî'nin *İḥyâ'ü ʿulûmi'd-dîn*'i esas alınarak Tahrîm sûresinin 2 ve 3. âyetlerinin tefsir edildiği eserde tasavvufî bir yaklaşım görülmektedir (nşr. Muhammed Yahyâ Beydak, Beyrut 1415/1995; nşr. Muhammed Şâyib Şerîf, *Mecmūʿ fîhi min nevâdiri türâṯi'l-Mâlikiyye* içinde, Beyrut 1424/2003, s. 193-227). **5.** *el-İşâre fi'n-naḥv.* Kaynaklarda *el-İşârât* ve *Muḳaddime fi'n-naḥv* olarak da anılan muhtasar bir eserdir (nşr. Mahmûd Muhammed el-Âmûdî, *Mecelletü'l-Câmiʿati'l-İslâmiyye li'l-buḥûṯi'l-insâniyye,* XX/1, Medine 2012, s. 215-230). **6.** *Telḫîṣü'l-ʿibâre fî şerḥi'l-İşâre (Şerḥu'l-İşâre).* Müellifin *el-İşâre fi'n-naḥv* adlı eserine yazdığı bir şerh olup (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2322). Esma bint Muhammed el-Assâf tarafından yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlanmıştır (Külliyyetü't-terbiyye li'l-benât, Riyad 1412). Fâkihânî'nin, Ebü'l-Bekā el-Ukberî'nin *el-İşâre* adlı nahiv kitabına *Şerḥu'l-İşâre fi'n-naḥv* adıyla bir şerh yazdığına dair bilgi (*el-Ġāyetü'l-ḳuṣvâ,* neşredenin girişi, s. 14) yanlıştır ve muhtemelen kendi eserine yazdığı bu şerhle karıştırılmıştır. **7.** *el-Fecrü'l-münîr fi'ṣ-ṣalâti ʿale'l-beşîri'n-neẕîr* (nşr. Hüseyin Muhammed Ali Şükrî, Beyrut 2011). **8.** *el-Mevrid fi'l-kelâm ʿalâ ʿameli'l-mevlid* (nşr. Ali b. Hasan b. Abdülhamîd, *Resâ'il fî ḥükmi'l-iḥtifâl bi'l-mevlidi'n-Nebevî* içinde, Riyad 1419/1998, I, 6-14). Fâkihânî'nin kendi kitaplarında ve diğer kaynaklarda zikredilen başka eserleri de vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Fâkihânî, *Riyâżü'l-efhâm fî şerḥi ʿUmdeti'l-aḥkâm* (nşr. Nûreddin Tâlib), Küveyt 1431/2010, neşredenin girişi, s. 9-28; a.mlf., *el-Menhecü'l-mübîn fî şerḥi'l-Erbaʿîn* (nşr. Ebû Abdurrahman Şevket b. Rıfkī b. Şevket), Riyad 1428/2007, neşredenin girişi, s. 5-16; a.mlf., *el-Ġāyetü'l-ḳuṣvâ fi'l-kelâmi ʿalâ âyeti't-taḳvâ* (nşr. M. Yahyâ Beydak), Beyrut 1415/1995, neşredenin girişi, s. 9-20; Muhammed b. İbrâhim el-Cezerî, *Târîḫu ḥavâdiṯi'z-zamân ve ebnâ'ih* (nşr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî), Beyrut 1419/1998, III, 704-705; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî), Cîze 1419/1998, XVIII, 370-371; Burhâneddin İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müẕheb* (nşr. Me'mûn b. Muhyiddin el-Cennân), Beyrut 1417/1996, s. 286-287; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-kâmine* (nşr. M. Seyyid Câdelhak), Kahire, ts. (Dârü'l-kütübi'l-hadîs), III, 178-179; Süyûtî, *Ḥüsnü'l-muḥâḍara,* I, 458; *Keşfü'ẓ-ẓunûn,* II, 1170, 1883; İbnü'l-İmâd, *Şeẕerât* (Arnaût), VIII, 169; Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr,* I, 204-205; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), V, 56.

MURAT ŞİMŞEK

FALLMERAYER, Jacob Philipp
(1790-1861)

Alman siyaset yazarı, gazeteci, tarihçi ve seyyah.

10 Aralık 1790'da Brixen yakınlarında (bugün İtalya'daki Güney Tirol bölgesi) Tschötsch üzüm bağları tepelerinde küçük bir köy olan Baierdorf'ta dünyaya geldi. Bölge Habsburglar'ın mevrus topraklarından olup 1805'te Bavyera Krallığı'na bırakılmış, 1814'te tekrar Avusturya'nın eline geçmiştir. On iki çocuklu fakir bir ailenin yedinci çocuğu olan Fallmerayer'in babası gündelikçiydi. Temel eğitimini manastırdaki papazlardan aldı, çok dilli bir bölgenin dil öğrenme yeteneği üstün bir bireyi olarak az zamanda kendini gösterdi, yörenin bağlı olduğu Bixen Belediyesi Kilise Okulu için hazırlandı, erken yaşlarda Grekçe ve Latince ile tanıştı. 1809'da İmparator Napolyon dönemi Fransız istilâları içinde Tiroller'de de kendini gösteren ayaklanmalar esnasında Bavyera'daki üniversite şehri olan Salzburg'a gitti, burada özel ders vermek suretiyle geçimini sağlamaya ve tahsilini sürdürmeye çalıştı. 1813 yazında askere alındı ve Fransa'ya karşı yapılan Hanau (Frankfurt yakınlarında) savaşında (30-31 Ekim 1813) çarpıştı. 1818'de askerlikten ayrıldı ve Augsburg'daki bir ilkokulda çalışmaya başladı. 1826'da Münih'teki bir lisede genel tarih ve filoloji hocalığına tayin edildi. Burada geçirdiği dört yıl içinde tarih hocası olarak isim yaptı.

1824'te Danimarka Akademisi'nin açtığı, Trabzon İmparatorluğu tarihiyle ilgili yarışmaya katılarak birincilik ödülü aldı. Viyana, Venedik gibi merkezlerde Grek ve Şark kaynaklarından geliştirip hazırladığı bu eseri *(Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt)* 1827'de Münih'te basıldı. Mora yarımadası tarihine dair *Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters* isimli çalışmasıyla tekrar dikkatleri çeken Fallmerayer, bu eserleriyle Bavyera Akademisi muhabir üyeliğini kazanmış olmakla beraber hâlâ lise hocalığı yapıyordu. Üniversite hocalığına geçmek istiyorsa da bu arzusu kabul görmüyordu. Bunun sebeplerinin başında her iki kitabında zamanın modası olan Helen hayranlığını (Philhelenizm) zedeleyici bir tutum içinde olması gelmekteydi. Özellikle Mora'ya dair kitabının kopardığı fırtına bunda etkili oldu (Märtl, s. 16). Bavyera Kralı I. Ludwig, Helen hayranlığının önde gelen simalarındandı, oğlu Otto da 1832'de yeni Yunanistan'ın ilk kralı seçilmişti. Daha Landeshut'ta bir lise talebesiyken, Trabzon İmparatorluğu'nun yıkılışından sonra Rum ahalinin Türk idaresi altında dinî açıdan eski dönemlerden çok daha rahat bir hayat sürdüğü gibi düşünceleri yüzünden eleştirildiği bilinen Fallmerayer'in (*a.g.e.,* s. 20) Trabzon kitabında dünyevî iktidarın kilisenin hâkimiyetine girdiğini söylemesi, gençlik

yıllarındaki düşüncelerinin Avrupa'yı kasıp kavuran 1848 ihtilâllerinin liberal ve kilise karşıtı düşünceleri dahilinde artık kanaate dönüşmüş birer ifadeleri gibiydi. Mora kitabında da orta zamanlardan itibaren eski Helen halkının çoktan silinip gittiği ve buraların Slav-Arnavut ahalinin bölgesi haline geldiği, Yunanistan'ın eski Helenler'in doğrudan ardılları ile meskûn bir yer olmadığı, halkların birbirine karıştığı ve Helenler'in ortadan kalktığı gibi görüşleri, Katolik ve eski antikiteye itibar eden başta Bavyera kralı olmak üzere devrin okumuş kesiminin değerlerine ters düşmüştü.

Fallmerayer Ağustos 1831'de ilk Şark seyahatine çıktı. Gözlemleri sonucunda nazariyelerinin doğruluğuna bir defa daha inandı. Üç yıl sonra Münih'e geri döndü. Ertesi yıl nihayet Bavyera Akademisi üyeliğine tayin edildiyse de kralın buna onay vermesi bir yıldan fazla sürdü. Akademiye kabul konuşmasını 112 sayfa halinde Stuttgart'ta bastırdı. Yunanistan'ın Slavlar tarafından işgalinin Atina ve Attika bölgesinde meydana getirdiği değişiklikler ve sonuçları konulu konuşmasıyla o günkü Yunanistan'ın beşerî coğrafyasına dair olan fikirlerine daha da bir açıklık getirdi. Bölgede yaptığı seyahat esnasındaki tesbitleri doğrultusunda halkın dilinin Arnavutça olduğuna ve özellikle yer isimlerinin ileri sürdüğü tezlere güç kattığına işaret etti. Böylece Yunanistan'da yaşayanların eski Helenler'in ardılları olduğu tezini savunanlarla arasındaki tartışmalar yeniden alevlendi. Fallmerayer 1836'da Mora kitabının II. cildini yayımladı ve burada tezini daha kesin ifadelerle anlattı. 1821-1829 arasındaki Yunan ayaklanmasının Helen isyanı değil gerçek bir "iskiptar" ayaklanması (rein schkypitarische Revolution) sayıldığını iddia ederek Arnavut vurgulu Yunanistan teorisine son şeklini vermiş oldu. Görüşlerine karşı çıkanlarca tarihçi olmaktan ziyade siyaset yazarı, zamanın politika esintilerine kapılmış olma gibi tenkitlere uğradıysa da yerleşmiş bilgi ve kanaatlerin sorgulanıp sarsılmasında önemli rol oynadı.

Çeşitli dillere vâkıf olmakla yetinmeyen Fallmerayer, Arnavutça ve Rusça yanında Türkçe ile de ilgilendi ve bu dili iyi derecelerde öğrendi. 1840'ta ikinci Şark gezisine çıktı; Atos ve Atina üzerinde yaptığı bir seyahat neticesinde Ekim 1841'de gittiği İstanbul'da bir yıl kaldı. Yol izlenimlerini genelde pek çok yazılarını yayımlanmak üzere yolladığı, kendi seyahatlerini de büyük ölçüde finanse eden Augsburger

Jacob Philipp Fallmerayer

Allgemeine Zeitung'a gönderdi. Buradan Atos, Selânik, Tırnavo, Atina yoluyla geri döndü ve izlenimlerinden hareketle *Fragmente aus dem Orient* (Trc. Hüseyin Salihoğlu, *Doğu'dan Fragmanlar*, Ankara 2002) adlı eserini yayımladı (Stuttgart 1845; München 1963). Burada da temel görüşüne yer verdi. Helen saygınlığını ağır bir şekilde zedelemekle itham edildi. 1847'de çıktığı üçüncü Şark gezisinde Atina, Kudüs ve Trabzon'u gezdi. Avrupa'da hürriyetçi ve milliyetçi ayaklanmaların yaşandığı ve kanlı bir şekilde bastırılmaya çalışıldığı, özellikle Macar ve Leh vatanperverlerin Osmanlı Devleti'ne sığındığı bir zamanda yaz boyunca İstanbul Büyükdere'de kaldı. Bu arada kendisine Sultan Abdülmecid tarafından İftihar nişanı verildi. Fallmerayer bu münasebetle ve Türkler'in siyasî mültecilere karşı gösterdikleri misafirperverlikten de etkilenmiş olarak Sultan Abdülmecid'in şahsında Osmanlı ülkesini "Avrupa hürriyetperverânının son sığınağı, ahlâkî ve insanî bir idarenin demir attığı son liman" diye nitelendirdi (*Gesammelte Werke*, II, 94-95).

1848 sonlarına doğru gelen haberde Maximilian Üniversitesi'ne tarih profesörlüğüne tayin edildiğini öğrendi. Bu haber üzerine seyahatini kısa kesip Münih'e döndü. Kendisine karşı daha yumuşak davranacağını umduğu yeni Bavyera kralı II. Maximilian tarafından kabul edildi. Güçlülere karşı çıkmayı ve muhalefeti öneren, liberal fikirleri ve bu fikirlerle kaynayan Avrupa'daki ihtilâllere sıcak bakan kişiliğinden ötürü Eylül 1849'da üniversite hocalığını fiilen yürütme imkânı bulamadan emekli edildi ve kanunlar karşısında sıkıntıya düşmüş halde bir müddet yaşamak zorunda kalacağı İsviçre'ye geçti. 1850'de ilân edilen genel af sebebiyle Münih'e döndüğünde akademi üyeliğini sürdürdüyse de üniversiteye geri dönemedi. 26 Nisan 1861'de Münih'te öldü.

Fallmerayer bugün artık yıldızı sönmüş bir yazar olarak kabul edilir, hiçbir Alman edebiyat tarihi kendisine yer vermez, edebiyat ansiklopedilerinde de anılmaz (Lauer, s. 23). Eserleri hakkında yazı yazanlar özellikle onun Yunanistan ve Yunan tezi aleyhinde kalem oynatırlar (Schreiner, s. 33). Bununla beraber *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt* (München 1827; Trc. A. Cevat Eren, *Trabzon İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 2011), *Orta Zamanlarda Mora Yarımadasının Tarihi* (*Geschichte der Halbinsel Morea während des Mittelalters*, Stuttgart, I, 1830; II, 1836), *Trabzon İmparatorluğu Tarihine Dair Özgün Fragmanlar* (*Originalfragmente, Chroniken zur Geschichte des Kaiserthum Trapezunts*, München 1843) gibi eserlerinden dolayı kendisi genelde Bizans tarihçiliğinin kurucuları arasında sayılır. *Trabzon İmparatorluğu Tarihi* konunun ilk ilmî monografisi olarak kabul edilir ve Fallmerayer'in ismiyle âdeta beraber anılır (*a.g.e.*, s. 50-51). Mora tarihi ise Helenler'in ve Helenizm'in çöküşünün polemik yaratan bir eseri olmuştur. Önsözde insanların geçmişleriyle ne derecede aynîleştirilebileceği sorusunu ortaya atması eserine çağdaş bir boyut kazandırmıştır. Fallmerayer, Yunanistan beşerî coğrafyasıyla ilgili gürültü koparan görüşlerinde yalnız kalmadı. Yedi ciltlik bir eserin *(History of Greece)* yazarı olan Georg Finlay (ö. 1876) daha yumuşak bir tarzda olsa da Fallmerayer'in görüşlerini benimsedi. Yunanlar'ın Slav işgali ve iskânı sürecinde ortadan kalktıkları tezi yeni kurulmuş Yunan Devleti'nde soğuk karşılandığı gibi ilim âleminde de fırtınalar kopardı. Ancak Helen tezi tartışmaları aynı zamanda Ortaçağlar Helen etnik ve tarihsel araştırmalarına da revaç verdi (Schreiner, s. 54; Veloudis, XXIX [1970], s. 43 vd.).

Öte yandan Fallmerayer, Viyana Kongresi sonunda (1815) giderek artan bir şekilde Avrupa'da ağırlığını hissettiren Rus hâkimiyetinin iyi bir gözlemcisi sıfatıyla Rus-Ortodoks tehlikesine dikkat çekmekte ve bunu Avrupa için bir tehdit olarak görmekteydi. Bu bakış açısı dahilinde kendisi, her haliyle Bizans etkisi altında organlaştığı ve şekil bulduğu kanaatini taşıdığı Osmanlı Devleti'nin Byzans apres Byzans (Bizans'tan sonra Bizans) anlamında Rus tehlikesi karşısında bir savunma hattı teşkil ettiğine inanmaktaydı (Schmitt, s. 95-96). "Helen soyunun günümüz Avrupa'sında kökü tamamen kazınmıştır, Yunanistan'daki hıristiyan halkın damarlarında bir damla saf ve katıksız Helen kanı akmaz" tarzındaki beyanları Fallmerayer'in Helen düşmanı olarak görülmesine

ve günümüzde de özellikle Yunanistan'da bu anlamda anılmasına yol açmıştır (Zelepos, s. 133). Böyle olmakla beraber Slavlar ve Arnavutlar arasında saygın bir isimdir ve eserleri bu dillere çevrilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

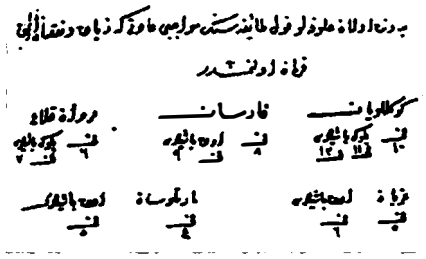
Gesammelte Werke von Jakob Philipp von Fallmerayer (ed. G. M. Thomas), Leipzig 1861, II, 94-95; H. Seidler, *Jakob Philipp Fallmerayer's geistige Entwicklung. Ein Beitrag zur deutschen Geitesgeschichte des 19. Jahrhunderts*, München 1947; Thomas Leeb, *Jakob Philipp Fallmerayer: Publizist und Politiker zwischen Revolution und Reaktion (1835-1861)*, München 1996; *Jakob Philipp Fallmerayer (1790-1861), der Gelehrte und seine Aktualität im 21. Jahrhundert* (ed. Cl. Märtl – P. Schreiner), München 2013; Cl. Märtl, "Jacob Philipp Fallmerayer in der Bayerischen Akademie der Wissenschaften", *a.e.*, s. 15-22; R. Lauer, "Fallmerayer als Schriftsteller", *a.e.*, s. 23-31; P. Schreiner, "An den Angängen einer Geschichtlichen Darstellung des Byzantinischen Reiches", *a.e.*, s. 33-92; O. J. Schmitt, "Ist Fallmerayer der Begründer der historischen Südosteuropaforschung?", *a.e.*, s. 93-132; J. Zelepos, "Rezeption durch Reaktion zur Bedeutung Fallmerayers für den Griechischen Nationaldiskurs im 19. Jahrhundert", *a.e.*, s. 133-141; G. Veloudis, "Jacob Philipp Fallmerayer und die Entstehung des Neugriechischen Historismus", *SOF*, XXIX (1970), s. 43-90.

KEMAL BEYDİLLİ

FÂRİSÂN
(فارسان)

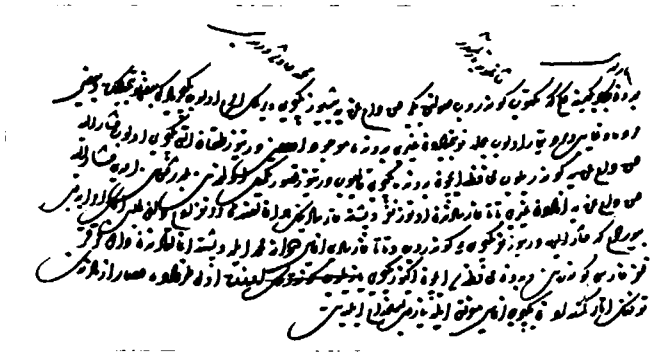
Kalelerde görevli atlı askerleri ifade eden bir terim.

Osmanlı askerî teşkilâtında genellikle sınır kalelerinde ve askerî üs niteliği taşıyan önemli yerlerde istihdam edilen atlı askerlere **fârisân** denmiştir. Kelime Arapça **feres**in (at) ism-i fâili olup Farsça "-ân" ekiyle çoğul hale getirilmiştir. Bu at-lı askerlerin kalelerde ilk defa ne zaman bulunduğu bilinmemekle birlikte, XVI ve özellikle XVII. yüzyıllarda giderek önemi artan sınır kalelerinde genellikle mahallinden sağlanan askerlerden oluşmak üzere yoğun biçimde kullanıldığı tesbit edilmektedir. Serhad kulu sınıfından

Budin'de görevli ulûfeli askerlerden fârisânın da zikredildiği bir belge (*Osmanlı Kanunnameleri*, VIII, 146)

sayılan bu atlılar görev yaptıkları kalelerin önemine göre "fârisân-ı evvel, fârisân-ı sânî, fârisân-ı sâlis" gibi bölüklere ayrılmıştır. Bunlardan her birinin başında ağa denilen zâbitler bulunurdu. Çoğu ulûfeli olan fârisânın bir kısmı timar tasarruf ederdi. Ulûfeli olanlar görev yaptıkları eyaletin gelirlerinden aldıkları maaşla, timarlı fârisân da tasarruf ettikleri mukātaa geliriyle geçinirdi. Maaş alanlara bazan "atlı ulûfeli" denirdi. Asıl görevleri bulundukları kaleyi ve sınır boylarını korumak olan fârisânın kale kuşatmalarına da katıldığı görülmektedir. Nitekim Çehrin ve Belgrad kalelerinin kuşatmasında yer aldıkları bilinmektedir (Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, s. 291, 915). XVII. yüzyılda fethedilen Girit adasının Granbusa Kalesi'ne 1693'te timarlı kırk beş fârisân tayin edilmiştir (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, s. 438). Uzunçarşılı, yine kalelerde görev yapan ve "beşlü" denilen birliklerle fârisânın aynı olduğu kanaatini taşımakla birlikte (*Osmanlı Tarihi*, III/2, s. 287) bu adlandırma hizmet ettikleri yöreye göre değişmiş olabilir. Serhad boylarındaki azeblerin atlı olanlarına da fârisân adı verildiği belirtilmektedir. XVII. yüzyılda özellikle taşrada görev yapan devlet ricâlinin kapı halkından kendilerine saruca, sekban da denilen leventler arasında fârisânın da bulunduğu anlaşılmaktadır (Defterdar Sarı Mehmed Paşa, s. 314).

Kanûnî Sultan Süleyman tarafından Budin beylerbeyine gönderilen Peşte fârisleriyle de ilgili bir hüküm (BA, *MD*, nr. 5, s. 594, hk. 1643)

BİBLİYOGRAFYA :

BA, *MD*, nr. 5, s. 594, hk. 1643; nr. 83, s. 26, hk. 50; s. 43, hk. 78; s. 44, hk. 81; *1734-1735 Osmanlı-İran Savaşı Mühimme Defteri* (haz. Kemal Erkan), İstanbul 2011, s. 137, 156; *Topçular Kâtibi Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi* (haz. Ziya Yılmazer), Ankara 2003, I, 37, 146, 247; II, 1000, 1001, 1165; Naîmâ, *Târih* (haz. Mehmet İpşirli), Ankara 2007, III, 1069; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i Vekayiât* (haz. Abdülkadir Özcan), Ankara 1995, s. 181, 314, 438; Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Zeyl-i Fezleke* (haz. Nazire Karaçay Türkal, doktora tezi, 2012), MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, s. 291, 702, 826, 827, 915; Râşid Mehmed Efendi – Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli* (haz. Abdülkadir Özcan v.dğr.), İstanbul 2013, I, 358, 434; II, 1148; III, 1365, 1432, 1511, 1542; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, III/2, s. 287-288; Abdülkadir Özcan, "Serhad Kulu", *DİA*, XXXVI, 560-561.

ABDÜLKADİR ÖZCAN

FÂSÎ, Abdülhafîz
(عبد الحفيظ الفاسي)

Ebü'l-Fazl Abdülhafîz
b. Muhammed et-Tâhir
b. Abdilkebîr el-Fâsî el-Fihrî
(1883-1964)

Faslı muhaddis, fakih, kadı, edip ve tarihçi.

1301'de (1883) Fas şehrinde doğdu ve orada büyüdü. Kuzey Afrika fâtihi Ukbe b. Nâfi' el-Fihrî'nin soyundan gelen ve Endülüs şehirlerinden Mâleka'nın (Malaga) âlimleriyle meşhur ailelerinden biri olan Beni'l-Cedd'e mensuptur. Ailesi IX. (XV.) yüzyılın sonlarına doğru Fas'a göç etmiş ve buraya nisbetle anılmıştır. Kettânî ailesinden olan annesi Hz. Hasan'ın neslindendir. Fâsî, başta babası olmak üzere Fas'ın önde gelen âlimlerinden Arap dili ve edebiyatı, mantık, beyan, tarih, tefsir, hadis, tasavvuf, fıkıh ve usulü, kelâm gibi ilimleri tahsil etti. Babasından Kur'an ve tefsirin yanı sıra İmam Mâlik'in *el-Muvaṭṭaʾ*ını, Buhârî ve Müslim'in sahihlerini, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce'nin sünenlerini, Beyhaki'nin *Şuʿabü'l-îmân*'ını, Hâkim'in *el-Müstedrek*'ini, Kādî İyâz'ın *eş-Şifâʾ*sını, Tirmizî'nin *eş-Şemâʾil*'ini ve Nevevî'nin *Erbaʿîn*'ini okudu. Özellikle hadis ilmine yöneldi. Fas'taki öğreniminin ardından ilmî seyahatlere çıkarak Tunus, Mısır, Filistin, Şam ve Hicaz'ı dolaştı; bu şehirlerdeki âlimlerden faydalandı; onlardan icâzet aldı ve kendilerine icâzet verdi. Fas'ta ve diğer ülkelerde kendilerinden ders aldığı hocalar arasında Muhammed b. Arabî

el-Bennânî, Muhammed b. Abdülvâhid ez-Zerhûnî, Muhammed b. Abdülkebîr el-Kettânî, Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, Ahmed b. Tâlib İbn Sûde, Ahmed b. İsmâil el-Berzencî, İbnü'l-Hayyât ez-Zükkârî, Ahmed b. Me'mûn el-Belgaysî, Ahmed Şerîf es-Senûsî, Cemâleddin el-Kāsımî gibi âlimler vardır. Fâsî *Muʿcemü'ş-şüyûḫ*'unda 113 hocasını tanıtır. Genç yaşlarından itibaren Fas'ta yayımlanan *es-Saʿâde* dergisine ilmî ve edebî makaleler yazdı. Ayrıca Muhammed el-Hâc es-Simlâlî, Mahmed b. İbrâhim el-Fâsî, Ca'fer b. İdrîs el-Kettânî, Ebû Cîde b. Abdülkādir el-Fâsî ve diğer bazı şeyhler vasıtasıyla Nâsıriyye, Kādiriyye, Derkāviyye, Nakşibendiyye, Vezzâniyye, Şâzeliyye, Rifâiyye, Halvetiyye, Senûsiyye ve Kübreviyye gibi tarikatlara intisap etti.

Fas'ın Dükkâle, Sîdîbennûr, Suveyre ve Settât şehirlerinde yaklaşık on yıl kadılık yapan Fâsî bir süre ağır ceza mahkemesi üyeliğinde bulundu. Fransız ordu birliklerince tahtından uzaklaştırılan V. Muhammed'in yerine tahta çıkarılan Muhammed b. Arafe tarafından Settât şehri kadılığına getirildi. Kasım 1955'te tekrar tahta oturan V. Muhammed'in emriyle görevinden azledildi ve servetinin dörtte birine el konuldu. Bundan sonra zamanını öğretim ve telifle geçirdi, Rabat'ta bulunan evinde ölünceye kadar yazmakla meşgul oldu. 24 Ramazan 1383 (8 Şubat 1964) tarihinde vefat etti ve Rabat'ta Şâle Kabristanı'na dedesinin yanına defnedildi. Talebesi Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde'nin hadis, tarih ve diğer konularda derin bilgiye ve zengin bir kütüphaneye sahip olduğunu söylediği Fâsî hadis, tarih, ensâb ve edebiyat alanında değerli eserler yazmıştır. Onun şiirleri de bulunmaktadır.

Eserleri. 1. *Eşherü meşâhîri'l-ʿâ'ilât.* Mağrib'in tanınmış ailelerinin tanıtıldığı eserin bazı bölümleri 1335 (1916) yılında *es-Saʿâde* dergisinde neşredilmiştir. **2.** *ed-Dâ'ü ve'd-devâ'* (Fas 1338/1919). **3.** *el-İntişâr bi'l-vâḥidi'l-ḳahhâr fî ibṭâli naḳżi Ebî Cendâr* (Rabat 1341/1922). Şâle Kabristanı'nda medfun Yahyâ b. Yûnus hakkındadır. **4.** *et-Tâc fî men ismühû Muḥammed min mülûki'l-İslâm* (Rabat 1346/1927). **5.** *el-Âyâtü'l-beyyinât fî şerḥi ve taḫrîci'l-eḥâdîsi'l-müselselât.* Üç bölümden oluşan eserin sadece birinci bölümü yayımlanmıştır (Rabat 1930). **6.** *Muʿcemü'ş-şüyûḫ el-müsemmâ Riyâżü'l-cenne ev el-Müdhişü'l-muṭrib.* İlk neşri 1350'de (1931) Rabat'ta iki cüz halinde yapılan eseri Abdülmecîd Hayâlî yeniden neşretmiştir (Beyrut 1424/2003). Müellif, en hacimli eseri olan bu kitabında çeşitli ülkelerde ders aldığı hocalar ve onlardan okuduğu kitaplar hakkında bilgi vermiştir. Eserde önce teberrüken Muhammed ve Ahmed adlı âlimlere yer verilmiş, daha sonra kişiler alfabetik sıraya göre yazılmıştır. **7.** *el-İsʿâd li-mürâ'âti'l-isnâd* (Rabat 1357/1938). **8.** *İstinzâlü'ssekîneti'r-raḥmâniyye bi't-taḥdîsi bierbaʿîne'l-büldâniyye* (Tıtvân 1373/1953; Beyrut 2003). Kırk temel hadis kaynağından, önceki kırk hadis kitaplarında da geçmeyen kırk hadisin her biri hadis tahsili için gittiği bir beldeye mensup hocalardan alınıp derlenmesiyle oluşturulmuştur.

Abdülhafîz'in kaynaklarda adı geçen diğer bazı eserleri de şunlardır: *Teʾlîf fîfelsefeti târîḫi eşheri düveli'l-Maġribi'l-aḳṣâ; Tercümânü'l-muʿrib an eşheri fürûʿi'ş-Şâẕeliyye* (Rabat el-Hizânetü'l-âmme, nr. 4400, Mağrib'de hüküm süren İdrîsîler, Murâbıtlar, Muvahhidler, Merînîler, Sa'dîler ve Filâlîler hakkındadır); *Mecmûʿa mine't-terâcim* (Rabat el-Hizânetü'l-âmme, nr. 4413, babası Muhammed Tâhir ve dedesi Abdülkebîr el-Fâsî'ye ders ve icâzet veren hocaları tanıtan bir eserdir); *Silsiletü Muḥâḍarât* (1922 yılında Rabat'ta Medresetü'l-ulyâ'da verdiği konferansların metinleridir); *Ḫaṭavât ve Ḫaṭarât* (Rabat el-Hizânetü'l-âmme, nr. 4413, 1910'da Mağrib'in sahil kesimlerine gerçekleştirdiği seyahati sırasında kaleme aldığı, Mehdiye, Sâle, Rabat, Dârülbeyzâ, Tanca, Kasrülkebîr, Arâîş şehirlerini ve buralarda karşılaştığı âlimleri ve fazilet erbabını anlattığı seyahatnâmesidir); *Şüẕûrü'l-ʿasced fi'ẕ-ẕeyli ʿalâ ʿinâyeti üli'l-mecd* (1911'de üç bölüm halinde telif edilmiş olup birinci bölümde Mevlây Süleyman, hâtimede ise kendisi hakkında bilgi verdiği eseridir); *Teşyîdü'l-ḥuṣûni'l-hendesiyye li'd-difâʿi ʿani'şşebîbeti'l-ʿaṣriyye* (Rabat el-Hizânetü'l-âmme, nr. 4409; resimli olan diğer bir nüshası Tanca'da Hizânetü Abdullah Kennûn'da bulunmaktadır, nr. 10615); *el-Mehdiyye ve'l-mehdiyyûn; Ḫabâya'z-zevâyâ; el-Besâtînü'l-hendesiyye fi'z-zebbi ʿale'ş-şebîbeti'l-medresiyye; el-İnṣâf fî mesʾeleti'l-ʿamel bi-ḫaberi't-telgrâf; Risâle fi'l-kelâm ʿale'l-kevâkib ve sükkânihâ ve's-suʿûdi ileyhâ; Tebriʾetü'l-İslâm ʿani'l-ḫurâfât ve'l-evhâm* (eserlerinin bir listesi için bk. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, I, 631-632).

BİBLİYOGRAFYA :

Abdülhafîz el-Fâsî, *Muʿcemü'ş-şüyûḫ el-müsemmâ Riyâżü'l-cenne ev el-Müdhişü'l-muṭrib* (nşr. Abdülmecîd Hayâlî), Beyrut 1424/ 2003; a.mlf., *el-İsʿâd bi-mühimmeti'l-isnâd*, Rabat 1357/1938; Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, *Delîlü müʾerriḫi'l-Maġribi'l-aḳṣâ*, Dârülbeyzâ 1960, I, 47, 75, 201, 258; a.mlf., *İtḥâfü'l-müṭâliʿ bi-vefeyâti aʿlâmi'l-ḳarni'ş-şâliş ʿaşer ve'r-râbiʿ* (*Mevsûʿatü aʿlâmi'l-Maġrib* içinde, nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1417/1996, IX, 3376-3379; a.mlf., *Sellü'n-niṣâl li'n-niḍâl bi'l-eşyâḥ ve ehli'l-kemâl: Fihrisü'ş-şüyûḫ* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1417/1997, s. 190-193; Abdullah b. Abbas el-Cirârî, *Min Aʿlâmi'l-fikri'l-muʿâṣır bi'l-ʿÜdveteyn: er-Rabâṭ ve's-Selâ*, Rabat 1391/1971, II, 328-330; a.mlf., *et-Teʾlîf ve nehḍatühû bi'l-Maġrib fi'l-ḳarni'l-ʿişrîn min 1900 ilâ 1972*, Rabat 1406/1985, s. 331-333; Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, *Neşrü'l-cevâhir ve'd-dürer fî ʿulemâ'i'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer*, Beyrut 1427/2006, I, 627-632; Muhammed Mahlûf, *Şeceretü'n-nûri'z-zekiyye fî ṭabaḳāti'l-Mâlikiyye* (nşr. Ali Ömer), Kahire 1428/2007, II, 492-494; Yvette Katan Bensamoun – Rama Chalak, *Le maghreb: De l'empire ottoman à la fin de la colonisation française*, Paris 2007, s. 378; Nefîse ez-Zehebî, "Abdülḥafîẓ b. eṭ-Ṭâhir el-Fâsî", *Maʿlemetü'l-Maġrib*, Selâ 1425/ 2004, XIX, 6402.

İSMAİL CERAN

FAŞ

Gürcistan'da tarihî bir şehir.

Gürcistan'ın başşehri Tiflis'e 312 km. mesafede olup Rion nehrinin Karadeniz'e ulaştığı yerde kurulmuştur. Mingreller ve Gürcüler'in Poti şeklinde isimlendirdikleri Faş'ın tarihî geçmişi Grekler'in Phasis / Fasis, İtalyanlar'ın Fasso dedikleri antik yerleşmeye kadar iner. Phasis adı, milâttan önce 750-650 yılları arasında yaşadığı tahmin edilen Yunan didaktik şiirinin öncülerinden Hisiodos'un *Theogony* adlı eserinde şehir adı değil ırmak adı olarak geçmektedir. Faş / Poti ve çevresinin tarihi 2600 yılı aşmaktadır. Miletoslu Themistogoras öncülüğünde gelen kolonistlerin kurduğu bu şehirden filozof ve astronom Heraclides Ponticus da bahsetmektedir. Burası daha sonra Roma kontrolüne girmiştir.

Coğrafyacı Strabon, Faş'ın denize döküldüğü yerde büyük bir ticarî alanın olduğunu, buranın iki tarafını deniz, diğer tarafını da nehrin çevrelediğini yazmaktadır. Strabon ayrıca Faş'ın çevresinde Aea şehrinin bulunduğunu ifade eder (Dubois de Montpéreux, I, 536, 546). Plinus ise (23-79) Faş'ın kenarındaki bu şehrin denizden 15.000 adım uzakta yer aldığını belirtir. Her iki yazar da burasının Hindistan'dan Karadeniz'e ulaşan ticaret yolunun canlı bir merkezi olduğunu kaydeder. VI. yüzyılda yaşadığı tahmin edilen, *Etnica* adlı coğrafya sözlüğünün yazarı olan Bizanslı Stephanus / Stephanos, Aea'nın Kolhis'te

Aites tarafından kurulduğunu, denizden 300 "stadien" uzakta, Hippus ve Cianus adlı iki ırmak arasında bir yarımada teşkil ettiğini zikreder (*a.g.e.*, I, 536). Kafkas sahillerini gezen Arrian (86-160 [?]) Faş'ta bir ada üzerinde bulunan kalenin 400 seçkin asker tarafından korunduğunu, bunların genelde deniz tarafını gözetlediklerini, kulelerin de ağaçtan olduğunu belirtir. Muhtemelen burada bir Roma askerî garnizonu yerleşmişti. I. Iustianianos zamanında (527-565) Faş'ın kuruyan kanallarından biri olan Nadorta'nın kazılarak kalenin savunmasının güçlendirildiğine dair kayıtlar bu fikri teyit eder. Burası Doğu Romalılar'ın Sâsânîler'le yaptıkları savaşlarda (542-562) Sâsânîler'in saldırısına uğradıysa da ele geçirilemedi (*a.g.e.*, I, 544). Hıristiyanlığın kabulünden sonra Faş, Grek piskoposluk bölgesi oldu. Burada görev yapan piskoposlardan biri 630-641 yıllarında İskenderiye patrikliğine getirildi. 643-645 arasında Gürcistan'a hâkim olan müslüman Araplar'ın eline geçen şehir VIII. yüzyılda Poti adıyla Gürcü yazılı kaynaklarında yer alır. Daha sonra Gürcü Krallığı döneminde deniz ticareti yapılan bir liman haline geldi. XIV. yüzyılda şehir Cenevizliler'in elindeydi.

Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethinden sonra 1461 yılına kadar olan dönemde Karadeniz'in doğu kıyılarının tamamı Osmanlı Devleti hâkimiyetine girdi (Kırzıoğlu, s. 7-9). Bu arada Faş kıyıları da Osmanlı Devleti'ne bağlandı. Ancak Faş'ta Osmanlı Devleti'nin kale yaptırması ve bu bölgede tam anlamıyla kontrolü sağlaması III. Murad döneminde gerçekleşti. 1578'de İran seferi esnasında Gürcistan ve Şirvan'ın fethiyle görevlendirilen Serdar Lala Mustafa Paşa, Karadeniz kıyısında Göril, Dadayan ve Açıkbaş ülkelerinde Faş, Batum gibi kaleler bulunduğunu ve bunların harap durumda olmalarına rağmen tamirlerinin yapılabileceğini İstanbul'a bildirdi (*a.g.e.*, s. 276 vd.). Bunun arkasından Kaptanıderyâ Kılıç Ali Paşa, altmış parça donanma ile Gürcistan sahillerine geçip aynı delta üzerinde, yani Rion / Faş ağzında deniz bölgesinden gelen gazilerle birlikte 26 Temmuz 1579'da Faş Kalesi'ni inşa etti (*a.g.e.*, s. 328-329). Kale kare şeklinde basit, fakat sağlam duvarlı gözetleme kuleleriyle donandı (Koch, s. 216). Ancak çevrede hiç taş bulunmadığından ağaç ve topraktan yapıldı (Kırzıoğlu, s. 329). Ardından Şirvan ve Gürcistan'a erzak göndermek için bir Faş / Faşa kaptanlığı kuruldu. Faş Kalesi ve o yıl kurulan Faş kaptanlığı ile birlikte, bütün Mingrel ve Abaza kıyıları yanında Karadeniz'in doğu-güney kıyıları ve Faş (Rion) ırmağı boyları kontrol altına alınmış oldu. Faş'ın bir yerleşim yeri olarak ortaya çıkışı da bu dönemde gerçekleşti. Kalenin inşasının üzerinden iki yıl gibi kısa bir süre geçmesine rağmen Batum beylerbeyine yazılan 1581 tarihli bir hükümde Faş'a tayin edilen kaptanın elindeki iki gemiden birini orada bırakarak şehrin güvenliğinin sağlanması ve ağaçtan kalenin yıkılıp taştan yapılması istendi. Bunun için de elli gemiyle buraya taş nakledilmesi planlandı. Ancak bu teşebbüsün tamamlanıp tamamlanmadığı konusunda bilgi yoktur (Aydın, sy. 6 [1986], s. 70). Bununla beraber bu savaş döneminde Gürcistan dört sancağa ayrıldı, Faş da 7 Mart 1582'de 210.000 akçe hesabıyla Batum alay beyi Câfer Bey'e verildi (*a.g.e.*, s. 68-70).

1640'ta Faş Kalesi, Gürya ve Mingrelli prenslerin katılımıyla İmeretya birlikleri tarafından yerle bir edildi. Burada bulunan yirmi beş top Kütayis'e götürüldü (Dubois de Montpéreux, I, 551). Ardından Mingrelya Dadyanı, Osmanlı yetkililerinden kalenin tekrar yapılmasını istedi. Kale tekrar yapılırken Dadyan başşehir Saharbet'in taşlarını "okkası 4 paraya" Osmanlı yetkililerine sattı ve kale bu taşlarla yeniden inşa edildi (*a.g.e.*, I, 551; Koch, s. 216-217). Ancak bu bilgi Osmanlı kaynaklarınca doğrulanmamaktadır. 1723'te Abaza ve Çerkez topraklarında bulunan Sohum ve Soğucak kalelerinin keşfini yapmaya giden Mimar Mehmed Ağa ile Hassa mimarlarından Yâkub Halîfe, vazifelerini tamamladıktan sonra Faş'a da uğrayıp burada yeni bir kale binasının gerekliliğini bildirdiler. Bu durum, 1640'lı yıllarda yapılan kale binasının yıkıldığını veya harap durumda olduğunu gösterir. Ardından az sayıda kişiyle muhafaza edilebilecek ölçüde bir kale binasının yapılması kararlaştırıldı (23 Aralık 1723). Kalenin inşasına Mart 1724'te başlandı. Arhavi'nin Hopa mevkiinden inşaatta kullanılmak üzere taş sevkedildi ve inşaat 1729'da tamamlandı. Kalenin uzunluğu yaklaşık 114 m. olup yüksekliği 9, genişliği 3 m. civarındaydı. Temel yükseldikçe üzeri topraklarla doldurulup çim döşendi, kale binasının dört köşesine tabya ve çeşitli yönlere açılan dört adet kapı inşa edildi; cami, hamam, muhafız sarayı, cephanelik, tophane, azeb ağası, yerli topçu ağası, çorbacı ve kâtip konakları, fırın, mutfak, kiler, ahır ve karakolhaneler yapıldı. Bu çalışmalar esnasında Faş nehrinin mecrası, daha önce Dadyan İvan tarafından 20 kulaç öteye taşınması sebebiyle gemi girişlerine uygun olmadığından 1724'te yapılan çalışmalarla eski haline getirildi. Kalede inşa edilen tabyalara Bina Emini, Kethüdâ Paşa, İsmâil Paşa ve Osman Paşa adları verildi (Aydın, sy. 6 [1986], s. 70-87). Kale içinde yapılan camiye de III. Ahmed'e ithafen Sultan Ahmed Camii denildi (*a.g.e.*, s. 90). 1737'den itibaren birçok defa kuvvetlendirilip tamir edilen kale, Osmanlı-Rus savaşları esnasında Suchotin kumandasındaki Rus birliklerinin saldırısına uğradı (1771). Ancak Ruslar kaleyi ele geçiremedikleri gibi 1772'de Kafkasya'yı boşaltmak zorunda kaldılar (Klaproth, II, 224). 1768-1774 Osmanlı-Rus savaşını müteakip 1780'de diğer kaleler (Sohum, Anakara) yanında Faş Kalesi'nde de yeni tamirler yapıldı. Tabyalar, mutfak, cami, cephanelik, yeniçeri efendisi konağı, değirmen, karakolhaneler ve diğer yerlerin tamiri 1783'te tamamlandı. 1782-1783 yılında kalede 188 nefer yerlikulu bulunuyordu (Aydın, sy. 6 [1986], s. 107).

Kafkas bölgesinde yayılmayı ve burayı ele geçirmeyi hedefleyen Rus Çarı I. Aleksandr bölgede bulunan hanlıklarla yakından ilgilendi ve 1803'te Mingrelya Dadyanı Prens Grigor ile yapılan anlaşma sonunda Rusya bu hanlığın korumasını üstlendi. Anlaşmanın ardından 1806-1812 Osmanlı-Rus savaşı esnasında Ruslar Faş Kalesi'ni hedef aldılar. Kaleye yönelik ilk saldırı 1809 Mayısında yapıldı, fakat başarısızlıkla sonuçlandı. Daha sonra Gürcüler'in de desteğini alan Ruslar 14 Kasım'da tekrar saldırdılar. Bu defa 27 Kasım 1809'da Çıldır ve Trabzon valilerinin gereken yardımı yapmamaları yüzünden kale kumandanı Memiş Ağa kaleyi Ruslar'a teslim etmek zorunda kaldı (Aydın, s. 93-96). Ancak 1812 Bükreş Antlaşması

Faş

gereğince Faş Kalesi silâh ve topları ile birlikte Osmanlı Devleti'ne verildi (19 Aralık 1812). Osmanlılar kaleyi teslim aldıktan sonra süratle kuvvetlendirme çalışması başlattılar. İstanbul'a gönderilen bir teftiş raporunda kalenin sadece hisardan ibaret olduğu, tamir edilmesi gerektiği, kaleye yakın olan Acısu Boğazı'na biri eskisinin yerine olmak üzere iki tane kale / palanka yapılması önerildi. Ayrıca Faş'ın emniyetinin sağlanabilmesi için Çürüksu tarafına da bir kale inşa edilmesi öngörüldü (*a.g.e.*, s. 152-153). Bunun üzerine 1814'te kalenin dört tarafında bulunan tabya binası yenilendi, seksen asker odası ve 1000'er kile erzak kapasiteli altı ambar yapıldı. Savaş esnasında tahribata uğrayan iki kale kapısı, fırın, caminin minaresi ve hamam onarıldı. Kaleyi korumak amacıyla değişik yerlere beş palanka ve iki ahşap karakol kulesi inşa edildi. Ardından kale 1819-1821 yıllarında yeniden tamir geçirdi (Aydın, sy. 6 [1986], s. 114-119).

1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında Faş Kalesi on üç günlük bir kuşatmadan sonra kaledeki hasarın giderek artması üzerine kale kumandanı Batum âyanı Arslan Bey tarafından 26 Haziran 1828'de Ruslar'a teslim edildi. Böylece Faş'ta Rus idaresi dönemi başladı. Ruslar kale vasıtasıyla, Kırım ile Azak denizi ve Transkafkasya arasında doğrudan deniz ulaşımını da sağlamış oldular. Osmanlılar, Faş Kalesi'nin Rusya'ya geçmesinin ardından burada fahrî şehbenderlik açarak ilgilerini sürdürmeye çalıştılar. Ruslar da Faş'ı Kütayis valiliğine bağladı ve kaleyi piyade birliklerinin garnizonu olarak kullandı. Kalenin hemen yanında şehir, liman ve ambarlar kurmaya da teşebbüs edildi. Fakat bu işle vazifeli Paskieviç'in Polonya isyanını bastırmak amacıyla buradan ayrılması üzerine bu çalışma gerçekleştirilemedi. Ardından planı tekrar ele alan Baron Rosen, Güney Avrupa mallarını bitmiş olan Redutkale yerine Poti Limanı'na yönlendirmeye çalıştı. Rion çayının kenarı bataklık olduğundan bu çalışmalardan da istenen netice elde edilemedi (Dubois de Montpéreux, I, 454-455; Koch, s. 216-217). Faş 1858'de liman şehri statüsü aldı. Liman 1863-1905 yıllarında yenilendi ve şehir 1872'de doğrudan Tiflis'e ulaşan Kafkas demiryoluna bağlandı. I. Dünya Savaşı'nın başlamasını müteakip Osmanlı deniz kuvvetleri tarafından 7 Kasım 1914'te Breslau / Midilli zırhlısınca bombalandı (Muratoff, s. 248). Savaşın ardından Gürcistan'ın bağımsız olduğu 1918-1921 yıllarında Faş Limanı, Gürcistan'ın Avrupa'ya açılan kapısı oldu. 28 Mayıs 1918'de burada Gürcü-Alman ön antlaşması imzalandı. Daha sonra 14 Mart 1921'de Rus Kızılordusu'nun işgaline uğradı. Sovyetler döneminde Faş bir deniz liman kenti yanında endüstri ve askerî bölge haline geldi. Bu dönemde şehir civarındaki bataklıklar kurutuldu, böylece bugünkü şehrin temelleri atıldı.

II. Dünya Savaşı esnasında Almanlar'ın 1942'de Sivastopol ve Novorossiski'yi ele geçirmelerinden sonra Faş / Poti Karadeniz'de en önemli askerî liman oldu. 1990'ların başında Sovyet Karadeniz filosunun çeşitli küçük birliklerini barındırmaktaydı. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bu fonksiyonunu kaybetti. 1992'de Ruslar deniz üssünden gemi ve diğer malzemelerini geri çekti. Ardından Gürcüler burada bir deniz tugayı oluşturdu ve NATO ile iş birliğine gitti. 1998'de Rus askerî personeli Poti'den ayrıldı. 2008 Rus-Gürcistan savaşında Rus hava kuvvetleri 8-9 Ağustos'ta burayı bombaladı ve 14 Ağustos'ta işgal ederek limandaki pek çok Gürcü savaş gemisini ve kıyı koruma botlarını batırdı. Fakat Rus işgali uluslar arası baskılardan dolayı kısa sürdü ve Rus birlikleri 13 Eylül'de buradan geri çekilmek zorunda kaldı. Poti günümüzde Gürcü donanmasının ana üssü konumundadır. Daha önceki yüzyıllarda bataklıkların bir hayli yer kapladığı Faş'ta pek çok bataklık kurutularak narenciye ağaçları yetiştirildi. Şehir Kolheti Millî Parkı ile çevrili olup nemli ve subtropik özellik arzetmektedir. Tiflis'e bağlanan demiryolu burayı daha kullanışlı hale getirdi. Günümüzde Faş Limanı'ndan mangan, mısır, buğday, kereste ve şarap ihraç edilmektedir. Faş'ın nüfusu 1876'da 3026 olarak kaydedildi. Bu nüfus 1850'li yılların sonu ile 1860'lı yıllarda Osmanlı Devleti'ne bu bölgelerden yapılan göçlerden dolayı etkilendi. 1989'da Faş'ta 52.922, 2012 sayımına göre de 47.900 kişi yaşamaktaydı. Şehirde gemi yapımı ile deniz dibi tarama makinesi sanayii ve balıkçılık en önemli ekonomik faaliyetlerdendir.

BİBLİYOGRAFYA :

Strabon, *Antik Anadolu Coğrafyası (Geographika: XII-XIII-XIV)* (trc. Adnan Pekman), İstanbul 2000, s. 28; J. von Klaproth, *Reise in den Kaukasus und nach Georgien: Unternommen in den Jahren 1807 und 1808*, Berlin 1814, II, 2, 224; Dubois de Montpéreux, *Reise um den Kaukasus zu den Tscherkessen un Abchasen, nach Kolchis, Georgien, Armenien und in die Krim*, Darmstadt 1842, I, 454-455, 520, 536, 544, 545, 546-551; K. Koch, *Reise durch Russland nach dem kaukasischen istmus in den Jahren 1836, 1837 und 1838*, Stuttgart 1843, s. 216-221; P. M. Bijişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819* (trc. H. D. Andreasyan), İstanbul 1969, s. 77-78; W. E. D. Allen, *A History of the Georgian People*, London 1932, s. 187, 420; a.mlf. – P. Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828-1921*, Cambridge 1953, s. 248, 469; M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Osmanlılar'ın Kafkas-Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Ankara 1976, s. 7-9, 18, 22, 276 vd., 328-329, 383; Mustafa Aydın, *Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı Kafkaslar*, İstanbul 2008, s. 93-96, 152-153, 220-222; Mahir Aydın, "Faş Kalesi", *Osm.Ar.*, sy. 6 (1986), s. 67-138.

MUSTAFA AYDIN

FAZL HASAN ABBAS
(فضل حسن عبّاس)

Ebû Muhammed Fazl b. Hasen b. Ahmed b. Âl Abbâs es-Safûrî eş-Şâfiî (1932-2011)

Tefsir, Arap dili ve belâgatı âlimi.

Filistin'de Nâsıra yakınlarındaki Safûriye kasabasında doğdu. Gözleri görmemesine rağmen küçük yaşta ilim tahsiline başladı. On yaşına gelmeden Kur'an'ı, fıkıh, kelâm ve hadise dair bazı metinleri ezberledi. Ardından Akkâ'ya giderek 1946-1947'de Cezzâr Ahmed Paşa Camii müştemilâtından Ahmediyye Medresesi'nde eğitim gördü. Daha sonra Mısır'a geçti ve lise öğrenimini orada tamamladı. 1952'de Ezher Üniversitesi Usûlüddin Fakültesi'nden mezun olan en genç öğrenci oldu. 1953 başlarında babasının vefatı üzerine Lübnan'a gitti. 1954'te tayin edildiği Evkaf Dairesi'nde 1965 yılına kadar çalıştı. Bu dönemde evinde ilim halkaları düzenleyip sürekli ders okuttu. İlmî faaliyetleri ve fikirleri sebebiyle 1965'te Lübnan'ı terketmek zorunda kaldı, Ürdün'e geçti ve kısa süre sonra Evkaf Dairesi'nde vâiz olarak göreve başladı. 1966-1971 yıllarında aynı daireye bağlı el-Ma'hedü'ş-şer'î'de ders verdi. Bu dönemde Ezher Üniversitesi'nde yüksek lisansını tamamlayınca (1967) doktora öğrenimine başladı ve 1972'de *İtticâhâtü't-tefsîr fi'l-ʿaṣri'l-ḥadîṯ fî Mıṣr ve Sûriye* başlıklı çalışmasıyla doktor unvanını aldı. Tahsil hayatında kendisini etkileyen hocaları arasında Ezher'de hocalık yapan dayısı Yûsuf Abdürrezzâk el-Meşhedî, Muhammed Abdullah Dirâz, Meşhûr ed-Dâmin, Muhammed Yûsuf Mûsâ, Mahmûd el-Guneymî ve İbrâhim Zeydân sayılabilir.

1975-1978 yıllarında Birleşik Arap Emirlikleri'nde bulunduktan sonra Ürdün Üniversitesi Şeriat Fakültesi'ne döndü ve 2002 yılına kadar tefsir anabilim dalında çalıştı. 2002-2007 arasında Yermük Üniversite-

Fazl Hasan Abbas

si'nde ders okuttu. 2008'de Amman'da kurulmuş olan Câmiatü'l-ulûmi'l-İslâmiyyeti'l-âlemiyye'ye geçti ve burada hayatının sonuna kadar görevine devam etti. Fazl Hasan Abbas yine hayatının sonuna kadar namaz kıldırdığı Zemiliye Camii'nde, evinde ve radyoda ders verdi. Kur'an'ın tamamını iki defa Ürdün Radyosu aracılığıyla tefsir etti. Ürdün'ün ilmî, edebî ve fikrî hayatında etkileri görülen birçok öğrenci yetiştirdi. Ahmed Nevfel, Abdünnâsır Ebü'l-Besal, Muhammed Uveyda, Şehhâde el-Amrî, Cemâl Ebû Hassân, Muhammed el-Mecâlî onun öğrencilerinden bazılarıdır. On beş çocuk babası olan Fazl Abbas 9 Şubat 2011'de umreye gitmek üzere evinden çıkarken öldü. Tevazu, sabır ve metanet gibi ahlâkî güzellikleri yanında mücadeleci bir karaktere sahipti ve Filistin meselesine hayatı boyunca özel bir ilgi duymuştu.

Ulûmü'l-Kur'ân alanında tecdidin kaçınılmaz olduğu ve ilmî mirası yapıcı bir tenkide tâbi tutmak gerektiği kanaatinde olan Fazl Hasan Abbas'a göre rivayet tefsiri, re'ye yer vermeksizin sadece Hz. Peygamber'in tefsirlerinden ve esbâb-ı nüzûlle ilgili olanlar başta olmak üzere merfû hükmünde olan sahâbenin rivayetlerinden ibarettir. Ona göre Kur'an'ı Kur'an'la tefsir yöntemiyle gerçekleştirilen tefsirlerin çoğu re'yden ibarettir, bu tür tefsirleri rivayet tefsirinden saymamak gerekir. Dirâyet tefsirine gelince müfessirin ön yargılarına göre hareket etmemesi, tefsirinin Arap dili kaidelerine, sözün bağlamına ve Hz. Peygamber'den gelen sahih haberlere aykırı olmaması gerekir. Sahâbe döneminde İsrâiliyat'ın tefsirin kaynakları arasında yer almadığı, Medenî sûrelerde Mekkî âyetlerin bulunmadığı da onun görüşleri arasındadır.

Eserleri. 1. *el-Belâġa fünûnühâ ve efnânühâ: ʿİlmü'l-meʿânî* (Amman 1985). **2.** *Ḳaḍâyâ Ḳurʾâniyye fi'l-Mevsûʿati'l-Briṭâniyye naḳdü metâʾin ve reddü şübühât* (Amman 1986), *Encyclopaedia Britannica*'daki Kur'an maddesinin tenkidi hakkındadır. Serdâr Şehâbî tarafından Farsça'ya çevrilmiştir (*Ḳurʾân Kelâm-i Ḥaḳ*, Ahvâz 2000). **3.** *ʿİlmü'l-beyân ve'l-bedîʿ* (Amman 1987). **4.** *Leṭâʾifü'l-mennân ve revâʾiʿu'l-beyân fî nefyi'z-ziyâdeti ve'l-ḥaẕfi fi'l-Ḳurʾân* (Beyrut 1989; Amman 2010). İlk olarak *Leṭâʾifü'l-mennân ve revâʾiʿu'l-beyân fî daʿvâ ez-ziyâdeti fi'l-Ḳurʾân* ismiyle yayımlanmıştır. **5.** *el-Belâġa el-müfterâ ʿaleyhâ beyne'l-aṣâle ve't-tebeʿiyye* (Beyrut 1989; Amman 1999). **6.** *İʿcâzü'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm* (Amman 1991). **7.** *Ḳaṣaṣü'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm ṣıdḳu ḥadeşin ve sümüvvü hedefin, irhâfü ḥissin ve tehẕîbü nefsin* (Amman 1420/2000, 1427/2007). İlk basımında *el-Ḳaṣaṣü'l-Ḳurʾânî îḥâʾühû ve nefeḥâtüh* başlığıyla yayımlanmıştır (Amman 1985, 1987, 1992; Cezair 1989). **8.** *et-Tefsîr esâsiyyâtühû ve'tticâhâtüh* (Amman 2005). Müellifin doktora tezi olup başlangıçtan günümüze kadar tefsir tarihi ve yöntemlerine dairdir. **9.** *et-Tefsîrü'l-menhecî* (Amman 2006). Üniversitelerde okutulmak üzere bir ekip tarafından hazırlanan bu çalışmada Fazl Hasan Abbas Fâtiha, Bakara, Âl-i İmrân ve Nisâ sûrelerinin tefsirini yapmıştır. **10.** *el-Müfessirûn medârisühüm ve menâhicühüm* (Amman 2007). Modern dönemdeki müfessirlerin tefsir yöntemlerine dair olup ilk kısmı neşredilmiştir. **11.** *el-Ḳırâʾâtü'l-Ḳurʾâniyye ve mâ yeteʿallaḳu bihâ* (Amman 2008). **12.** *İtḳânü'l-burhân fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân* (Amman 1997, 2010). Modern tartışmaları da göz önünde bulundurup Zerkeşî ve Süyûtî'nin ulûmü'l-Kur'ân'la ilgili eserlerini dikkate alarak bu konulardaki kanaatlerini serdettiği eser Arap dünyasında birçok üniversitede ders kitabı olarak okutulmaktadır.

Müellifin yayımlanmış diğer bazı eserleri de şunlardır: *el-Minhâc: Nefeḥât mine'l-isrâ ve'l-miʿrâc* (Amman 1407/1987), *Envârü'l-mişkât fî aḥkâmi'z-zekât* (Amman 1988), *et-Tavżîḥ fi'ṣ-ṣalâteyi't-terâvîḥ ve't-tesâbîḥ* (Amman 1988, 2003), *Ḫumâsiyyât muḫtâra fî tehẕîbi'n-nefsi'l-emmâre* (Amman 1990), *et-Tilâve ve't-tecvîd* (Amman 1993), *et-Tibyân ve'l-itḥâf fî aḥkâmi'ṣ-ṣıyâm ve'l-iʿtikâf* (Amman 1996), *el-Aḥvâlü'ş-şaḫṣiyye* (Amman 1998), *el-İsrâ ve'l-miʿrâc dürûs ve nefeḥât* (Amman 2000, 1425), *ʿUlûmü'l-Ḳurʾân: Ġıẕâʾü'l-cenân bi-şemeri'l-cinân-muḥâḍarât fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân* (Amman 2007), *Fıḳhunâ beyne't-teselluṭ ve't-tevessüʿ* (Amman 2008). Fazl Hasan Abbas'ın yetmişinci yaş günü münasebetiyle öğrencileri bir armağan kitap (*Dirâsât İslâmiyye ve ʿArabiyye mühdât ile'l-ʿallâmeti'l-üstâẕi'd-duktûr Faẕl Ḥasan ʿAbbâs bi-münâsebeti bulûġihi's-sebʿîn*, Amman 2005) ve Muhammed b. Yûsuf el-Cûrânî vefatını müteakip onun tefsirdeki yerine dair bir doktora tezi hazırlamıştır (bk. bibl.). Öğrencileri ayrıca 2012 yılında Amman'daki Cem'iyyetü'l-muhâfaza ale'l-Kur'âni'l-kerîm'e bağlı Merkezü Fazl Abbâs li'd-dirâsâti'l-Kur'âniyye'yi kurmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Fazl Hasan Abbas, *et-Tefsîr esâsiyyâtühû ve'tticâhâtüh*, Amman 2005, s. 146, 158, 183-188, 207; a.mlf., *İtḳânü'l-burhân fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân*, Amman 2010, I, 39, 240, 387; II, 317, 349; Cemâl Ebû Hassân, "el-ʿAllâmetü'l-üstâẕü'd-duktûr Faẕl Ḥasan ʿAbbâs keyfe ʿaraftüh?", *Dirâsât İslâmiyye ve ʿArabiyye mühdât ile'l-ʿallâmeti'l-üstâẕi'd-duktûr Faẕl Ḥasan ʿAbbâs bi-münâsebeti bulûġihi's-sebʿîn*, Amman 2005, s. 19, 47; Muhammed b. Yûsuf el-Cûrânî, *Cühûdü'ş-Şeyḫ el-ʿallâme Faẕl Ḥasan ʿAbbâs fî't-tefsîr ve ʿulûmih* (doktora tezi, 2012), Amman Câmiatü'l-ulûmi'l-İslâmiyyeti'l-âlemiyye, s. 17-78; Hidayet Aydar, "Ürdün Üniversitelerinde Tefsir Alanında Yapılan Çalışmalar", *İÜ İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 7, İstanbul 2003, s. 27-29, 38, 44; "Ḥivâr fîlmî maʿa'l-üstâẕi'd-duktûr Faẕl Ḥasan ʿAbbâs", *Mecelletü'l-Furḳān*, sy. 27, Amman 2003, s. 4.

ENGHIN CHERIM

FAZLULLAH, Muhammed Hüseyin

(bk. MUHAMMED HÜSEYİN FAZLULLAH).

FERFÛR, Muhammed Sâlih

(محمّد صالح الفرفور)

Muhammed Sâlih b. Abdillâh b. Muhammed Sâlih el-Ferfûr el-Hasenî el-Ferfûrî ed-Dımaşkî (1901-1986)

Suriyeli âlim.

Şam'da doğdu. Abdülkādir-i Geylânî ve onun nesep zincirinin ulaştığı Hz. Hasan'ın soyundandır. Ferfûrî (Fürfûrî) nisbesiyle anılan tanınmış bir ulemâ ailesine mensuptur. İlk ve orta öğrenimini el-Medresetü'l-Kâmiliyye'de tamamlayarak lise diploması aldı (1910-1917). Babası vefat edince (1918) annesiyle bir erkek ve altı kız kardeşinin geçimini sağlayabilmek için yüksek öğrenime devam edemedi. Emeviyye Camii'ne bitişik Kabâkabiyye Çarşısı'nda dükkân açarak marangozluk yapmaya başladı, ayrıca emlâk ve inşaat işleriyle meşgul oldu. Bu arada kitap okuyarak kendini yetiştirmeye çalıştı, el-Mecmau'l-ilmiyyü'l-Arabî'deki konferansları

takip etti. Şeyh Muhammed Hâşim el-Hatîb'le tanışıp onun umuma açık ders ve sohbetlerine katıldı, bir süre sonra, hocasının bulunmaması durumunda onun yerine Kalpakçiyye Medresesi'ndeki derslerini okutmaya başladı. Hâşim el-Hatîb'in yönlendirmesiyle Şam'ın meşhur muhaddisi Bedreddin el-Hasenî'nin Eşrefiyye Dârülhadisi'ndeki ders halkasına katılarak önde gelen talebeleri arasında yer aldı; kendisinden özel olarak fıkıh, usul, tefsir, kelâm, felsefe, astronomi ve matematik okudu. Yakın ilgisini gördüğü Sâlih b. Es'ad el-Hımsî'den fıkıh ve usulü, ferâiz ve tasavvuf dersleri aldı; İbn Âbidîn'in *Reddü'l-muḥtâr* adlı hâşiyesini okudu. Muhammed es-Sââtî'den astronomi ve ilm-i mîkāta dair dersler aldı. Ayrıca Şeyhülkurrâ Muhammed Selîm b. Ahmed el-Halvânî, Muhammed Emîn Süveyd ed-Dımaşkī, Muhammed Abdülbâki el-Hindî el-Ensârî, Muhammed Ali el-Mağribî, Abdürrezzâk el-Üstüvânî, Mahmûd el-Attâr, Muhammed Atâullah el-Kesm, Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, Abdülkādir eş-Şelebî et-Trablusî, Ömer Hamdân el-Mahresî, Abdülkādir el-Kassâb ve diğer bazı hocaların derslerini takip ederek icâzet aldı.

Ferfûr, hocası Bedreddin el-Hasenî'nin vefatını (1935) müteakip uzun bir zaman evinden çıkmadı ve bu süre zarfında ilimle meşgul oldu; fıkıh, kelâm, tasavvuf ve felsefe kitaplarını inceledi. Daha sonra Beyrut Külliyyetü'ş-şerîa'da Arap dili ve edebiyatı dersleri verdi, yatılı öğrencilere belletmenlik yaptı. Orada fazla kalmayıp tekrar döndüğü Şam'da Emeviyye Camii ve Fethî Camii'nde ders okutmaya başladı. 1940'lı yıllarda oluşan bu ders halkaları 1956'da İslâm ilim ve kültürünün neşri, sosyal yardım, din eğitimi ve hizmetlerini geliştirmek amacıyla kurduğu Cem'iyyetü'l-fethi'l-İslâmî'ye bir nüve teşkil etti. Cemiyet öğrencilerin eğitimi için Türkiye'deki İmam-Hatip okullarına benzer şekilde müfredatında dinî ilimlerin yanı sıra Arap dili ve edebiyatı, tarih, siyer, matematik, geometri, mantık ve sağlık bilgisi derslerinin yer aldığı Ma'hedü'l-fethi'l-İslâmî adlı bir okul açtı (1959), bir süre sonra okulun kız öğrencilere mahsus şubesini de devreye soktu (1965). Ferfûr'un önde gelen öğrencilerinden Abdürrezzâk el-Halebî, Muhammed Edîb el-Kellâs, Şuayb el-Arnaût ve Abdülkādir el-Arnaût zamanlarını tamamen bu cemiyetin faaliyetlerine ayırarak birçok İslâm ülkesinden öğrencilerin de girdiği bu okullarda ders verdiler. 1971'de Ma'hedü'l-fethi'l-İslâmî'de fıkıh ve

Muhammed Sâlih el-Ferfûr

usulü, tefsir ve hadis, Arap dili ve edebiyatı bölümlerinden oluşan bir ihtisas şubesi kuruldu, 1995'te bu bölüm Ezher Üniversitesi'ne denklik statüsü kazandı. Râbıtatü'l-ulemâ'ya üye olan Ferfûr, ayrıca kurucusu olduğu Cem'iyyetü'l-ulemâ'nın açtığı Külliyyetü'ş-şerîa adlı lisede uzun yıllar Arap dili ve edebiyatı, tefsir ve hitabet dersleri verdi (1944-1966). Bu görevleri yanında vefatına kadar Menâhiliyye (Sinan Ağa) Camii'nde imamlık, burada ve Aksâb Camii'nde hatiplik yaptı. Evinde ve başka evlerde ders okuttu, sohbetler düzenledi. Ferfûr'un çok sayıda talebesi arasında yukarıda anılanlardan başka İbrâhim el-Ya'kūbî, Remzî el-Bezm, Muhammed Sâlih el-Hamevî, Abdülfettâh el-Bezm, Nizâr el-Hatîb, Muhammed Mutî' el-Hâfız, Nûreddin Hazne Kâtibî, Subhî el-Kaysî, Süheyl ez-Zebîbî gibi isimler zikredilebilir. Ferfûr 9 Eylül 1986 tarihinde vefat etti, ertesi gün vasiyeti üzerine Şeyh Arslan ed-Dımaşkī'nin kabri yakınında ecdadından Veliyyüddin Muhammed el-Ferfûr'un mezarına defnedildi.

Suriye'de din eğitiminin örgün çerçevede gelişmesi konusunda önemli hizmetleri olan Muhammed Sâlih el-Ferfûr, Fransız sömürge yönetimine karşı mücadelenin yanı sıra 1956'da Süveyş Kanalı'nın millîleştirilmesinden rahatsız olan İsrail, İngiltere ve Fransa'nın Mısır'a yönelik müşterek saldırısında müslümanlara silâh sağlayan ulemâ arasında bulunuyordu. Aynı zamanda şair olan Ferfûr Türkçe ve biraz da Fransızca biliyordu. Avcılık, atıcılık, kılıç, yüzme ve binicilik sporlarına meraklı idi ve çocukluğundan beri bunlarla ilgilenmişti. Yedi erkek ve üç kız çocuk babası olan Ferfûr'un İbn Âbidîn üzerine doktora tezi hazırlayan (*İbn ʿÂbidîn ve eseruhû fi'l-fıḳhi'l-İslâmî*, I-II, Dımaşk 1427/2006) ve İslâm hukuku alanında çeşitli eserler kaleme alan Muhammed Abdüllatîf Sâlih el-Ferfûr ile İbn Âbidîn'in *Reddü'l-muḥtâr* adlı eserini neşreden (I-XVI, Dımaşk 1421/2000) Hüsâmeddin el-Ferfûr başta olmak üzere Veliyyüddin, Abdurrahman, Nasreddin, Abdullah ve Şehâbeddin Ahmed adlı oğulları ilmî çalışmalarıyla tanınmıştır.

Eserleri. Muhammed Sâlih el-Ferfûr, zamanının büyük kısmını eğitim faaliyetlerine ayırdığından ilmî birikimini yansıtacak eserler kaleme alamamıştır. Başlıca eserleri şunlardır: **1.** *ed-Dürrü'l-menşûr.* Muhammed Cemîl eş-Şattî'nin *eż-Żiyâ'ü'l-mevfûr fî terâcimi Benî Ferfûr* adlı eserinin ilâveler ve açıklamalarla birlikte neşridir (Dımaşk 1382). **2.** *Silsiletü'l-ḫulûd.* Tarihî kıssaları içeren üç ciltlik edebî bir seridir. İlki *Min nefeḥâti'l-ḫulûd* (Dımaşk 1385), ikincisi *Min nesemâti'l-ḫulûd* (Dımaşk 1400), üçüncüsü *Min reşeḥâti'l-ḫulûd* (Dımaşk 1403) adını taşır. **3.** *Min mişkâti'n-nübüvve.* Nevevî'nin *el-Erbaʿîn*'inin muhtevalı bir şerhidir (Dımaşk 1389/1968, 1418/1998, 2001). **4.** *en-Nisâ'iyyât.* Günlük hayatta müslüman kadınları irşada yönelik hadislerden seçmeler, bunların açıklamalarını ve bazı râvilerin biyografilerini içerir (Dımaşk 1978). **5.** *el-Muḥaddiṡü'l-ekber ve imâmü'l-ʿaṣr kemâ ʿaraftüh.* Hocası Bedreddin el-Hasenî'nin biyografisine dairdir (Dımaşk 1406, 1418). **6.** *er-Risâletü'n-nâfiʿa ve'l-ḥüccetü'l-ḳāṭıʿa.* Yeni başlayanlar için İslâm akaidine dair özlü bir eserdir (Dımaşk 1417/1998). Diğer önemli eserleri de şunlardır: *el-İfṣâḥ fî şerḥi'l-İḳtirâḥ* (Süyûtî'nin nahve dair eserinin şerhidir), *Şerḥu Nûri'l-îżâḥ, Şerḥu Cevhereti't-tevḥîd, Risâle fî aḥkâmi'l-mescid fi'l-İslâm, Şerḥu Risâleti'l-Ġuneymî fi'l-fıḳhi'l-Ḥanefî, Âlâm ve âmâl* (şiirlerini derlediği divanıdır), *Tercemetü'l-ʿallâme ezzâhid eş-Şeyḫ ʿAbdülḥakîm el-Efġānî, Târîḫu Mescidi'l-Aḳṣâb ve men düfine fîhi mine'l-aṣḥâb.* Ferfûr, ayrıca Ebü'l-Hayr Şemseddin Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Cevzî'nin *Kifâyetü'l-elmaʿî fî âyeti "ve ḳîle yâ arżu'blaʿî"* (Hûd 11/44) adlı risâlesini tahkik etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

M. Abdüllatîf Sâlih el-Ferfûr, *eẕ-Ẓâhir fi'l-ḥadîṡi'l-ʿâṭır ʿani'l-vâlidi'l-fâḫir el-ʿallâme el-ʿârifbillâh eş-Şeyḫ Muḥammed Ṣâliḥ el-Ferfûr*, Dımaşk 1407/1987; a.mlf., *Aʿlâmü Dımaşḳ fi'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer el-hicrî*, Dımaşk 1408/1987, s. 365-372; Ali et-Tantâvî, *Ẕikreyât*, Cidde 1409/1989, II, 182; M. Hasan el-Hımsî, *ed-Duʿât ve'd-daʿvetü'l-İslâmiyyetü'l-muʿâṣıra el-münṭalaḳa min mesâcide* Dımaşḳ, Dımaşk-Beyrut 1411/1991, I, 68; II, 893; ayrıca bk. İndeks; M. Mutî' el-Hâfız – Nizâr Abâza, *Târîḫu ʿulemâ'i Dımaşḳ*, Dımaşk 1412/1991, III, 507-520; Abdülazîz el-Hatîb el-Hasenî, *Ġurerü'ş-Şâm*, Dımaşk 1417/1996, II, 768-770; M. Hayr Ramazan

Yûsuf, *Tekmiletü Muʿcemi'l-mü'ellifîn*, Beyrut 1418/1997, s. 498-499; a.mlf., *Tetimmetü'l-Aʿlâm*, Beyrut 1418/1998, II, 90; Nizâr Abâza – M. Riyâz el-Mâlih, *İtmâmü'l-Aʿlâm*, Beyrut 1999, s. 244; Ömer b. Muvaffak en-Nüşûkātî, *el-ʿAllâmetü'l-mürebbi'l-kebîr Muḥammed Ṣâliḥ el-Ferfûrî: Ḥayâtühü'l-ʿilmiyye ve nehḍatühû ve âṣâruh*, Dımaşk 1421/2000; Kâmil Süleyman el-Cübûrî, *Muʿcemü'ş-şuʿarâʾ*, Beyrut 1424/2003, V, 61; Yûsuf el-Marʿaşlî, *ʿİḳdü'l-cevher fî ʿulemâʾi'r-rubʿi'l-evvel mine'l-ḳarni'l-ḫâmis ʿaşer*, Beyrut 1427/2006, II, 2063-2067; Mecd Mekkî, "eş-Şeyḫ Muḥammed Ṣâliḥ el-Ferfûr müʾessisü Cemʿiyyeti'l-fetḥi'l-İslâmî ve nehḍatihe'l-ʿilmiyye", *Ricâlün feḳadnâhüm* (der ve nşr. Mecd Mekkî), Beyrut 1433/2012, II, 843-853; "Muḥammed Ṣâliḥ el-Ferfûr", *Muʿcemü'l-Bâbiṭîn li-şuʿarâʾi'l-ʿArab fi'l-ḳarneyn et-tâsiʿ ʿaşer ve'l-ʿişrîn* (http://www.almoajam.org/poet_details.php?id=6496).

AHMET ÖZEL

FERRÂC, Abdüssettâr Ahmed

(عبد الستّار أحمد فرّاج)

(1915-1981)

Mısırlı dil bilimci, nâşir, edip ve şair.

Mısır'ın Kanâ vilâyetinin İsnâ merkezindeki Usfûn köyünde doğdu. İlkokulu ve liseyi dinî eğitim veren I. Fuâd Enstitüsü'nde tamamladı. 1939'da Kahire Üniversitesi'nin Dârülulûm Fakültesi'nde öğrenim görmeye başladı. 1943'te buradan mezun olarak Arap dili diploması, 1945'te de muallimlik icâzeti aldı. Kahire'de Mecmau Fuâd el-Evvel'in (Mecmau'l-lugati'l-Arabiyye) çeşitli birimlerinde görev aldı, 1960'ta kurumun dergisine editör oldu. 1965 yılında Küveyt'e taşındı, burada kendisine Enformasyon Bakanlığı'nda kültürel mirası koruma koordinatörlüğü görevi verildi. Vefatına kadar sürdürdüğü bu görev çerçevesinde özellikle nâdir eserlerin tahkik ve neşriyle ilgili önemli hizmetlerde bulundu. Ferrâc Küveyt'te vefat etti.

Özellikle tahkik alanında temayüz eden Abdüssettâr Ferrâc, birçok klasik eserin neşrini gerçekleştirdiği gibi başkaları tarafından yapılan bazı neşir çalışmalarını da gözden geçirmiştir. Bu alanda ilim dünyasına sağladığı en önemli katkı, Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî'nin *Tâcü'l-ʿarûs*'unun tahkik ve neşrinde gösterdiği gayrettir. Yakın arkadaşlarından, dönemin bakanlık müsteşarı edip Ahmed es-Sekkâf'ın teşvikiyle Arapça'nın en geniş sözlüğü olan bu eserin tahkikinden sorumlu komisyonda koordinatörlük yapmış, yaklaşık otuz yedi yıl süren yayın sürecinde vefatına kadar aralıksız on altı yıl (1965-1981) çalışmıştır. Zebîdî'nin hayatını ve eserlerini, *Tâcü'l-ʿarûs*'un yöntem ve kaynaklarını tanıtan takdim yazısını da o yazmıştır. Sözlüğün eski baskılarını içerdikleri hatalar ve basım kalitesizliği açısından eleştiren Ferrâc, I ve IX. ciltlerin tahkikini bizzat kendisi yapmıştır. Diğer ciltlerin de hemen hepsini ya bizzat gözden geçirmiş ya da gözden geçiren ekip içinde yer almış, ayrıca kitabın basım işlerine varıncaya kadar her türlü ayrıntıyla ilgilenmiştir. Vefat ettiğinde kırk ciltte tamamlanacak olan sözlüğün yirmi cildi yayımlanmış bulunuyordu. 9-10 Şubat 2002'de eserin tamamlanması münasebetiyle düzenlenen toplantıda projede emeği geçen en önemli isim olarak anılmıştır.

Eserleri. Telif: 1. *Vaḥyü'l-erbaʿîn ve Zevraḳu'l-aḥlâm* (Kahire 1936). Gençlik yıllarından itibaren şiirle de ilgilenen müellifin iki divanıdır. Şiirleri genelde kısa parçalarla uzun kasideler arasında değişmekte ve hikmet, nasihat, yüce değerlere sahip olma gibi ahlâkî temalar içermektedir. **2.** *Ḳıṣṣatü eʿâṣîr* (Kahire 1953). İki romanının ilkidir. Edebiyat çevrelerinin ilgisini çeken eser yayımlandığı yıl el-Mecmau'l-lugavî'nin kısa dalı ödülünü almıştır. Mahmud Teymur "Ḳıṣṣatü eʿâṣîr li'l-üstâẕ ʿAbdüssettâr Aḥmed Ferrâc" adıyla bir makale yazmış (*MMLA*, IX [Kahire 1957], s. 151-156), Tâhâ Hüseyin de *Aḫbârü'l-yevm* adlı gazetede kitap hakkındaki düşüncelerini belirtmiştir (Kahire, 12 Aralık 1964). **3.** *Aḫbâru Cuḥâ*. Arap edebiyatının meşhur karakterlerinden Cuhâ'ya dair rivayetleri toplayan bir çalışmadır (Kahire 1954). **4.** *Dîvânü Mecnûni Leylâ* (Kahire 1958). Mecnûn (Kays b. Mülevvah el-Âmirî) hakkındaki rivayetlerin bir araya getirilerek tahkik ve şerhi niteliğindeki eserin mukaddimesinde aşkın çeşitli yönleri şiirlerle anlatılmıştır. Mecnûn'un kimliği, hikâyesi, kendisine nisbet edilen şiirler, gerçek mi yoksa hayalî bir şahsiyet mi olduğu konusundaki tartışmalar hakkında geniş bilgi verilen eserde ayrıca sevgilisi Leylâ karakteri de incelenmiştir. Abartılı rivayetlerden arınmış olan eser, Ebü'l-Ferec el-İsfahânî'nin *el-Eġānî*'sinde konunun ele alınış yöntemi üzere inşa edilmiştir. **5.** *Eşʿârü'l-Ḥalîʿ el-Ḥüseyn b. eḍ-Ḍaḥḥâk* (Beyrut 1960). "Halifeler nedîmi" olarak tanınan Hüseyin b. Dahhâk'ın şiirlerinin toplanıp tahkik edilmesiyle oluşan bir eserdir. **6.** *Nedîmü'l-ḫulefâʾ* (Kahire 1372, 1998). Adı geçen şair hakkındaki bir diğer eseridir. **7.** *İntişârü'l-Manṣûre*. Müellifin ikinci romanıdır. 1250'de Memlükler'le Haçlılar arasında yapılan ve Memlükler'in zaferiyle sonuçlanan Mansûre meydan savaşını konu edinir (Kahire 1973).

Neşir: 1. Ebû Abdullah İbnü'l-Cerrâh, *el-Varaḳa* (Kahire 1953, 1967, Abdülvehhâb Azzâm ile birlikte). **2.** Ebû Hiffân el-Mihzemî, *Aḫbâru Ebî Nüvâs* (Kahire 1373/1954). **3.** Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eġānî* (I-XXV, Beyrut 1955-1964, 1990). **4.** İbnü'l-Mu'tez, *Ṭabaḳātü'ş-şuʿarâʾ* (Kahire 1375, 1981). **5.** İbn Sîde, *el-Muḥkem ve'l-muḥîṭu'l-aʿẓam fi'l-luġa* (I-XII, Kahire 1958-1999, 2003, Âişe Abdurrahman, Hüseyin Nassâr, Mustafa es-Sekkā v.dğr. ile birlikte). **6.** Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Tuḥfetü'l-ümerâʾ fî târîḫi'l-vüzerâʾ* (*el-Vüzerâʾ* adıyla da bilinir, Kahire 1958, 1387, 2003). **7.** Merzübânî, *Muʿcemü'ş-şuʿarâʾ* (Kahire 1960); *el-Müveşşaḥ* (Dımaşk, ts.). **8.** Hasan b. Bişr el-Âmidî, *el-Müʾtelif ve'l-muḫtelif fî esmâʾi'ş-şuʿarâʾ* (Kahire 1961). **9.** Ebû Saîd es-Sükkerî, *Şerḥu eşʿâri'l-Hüẕeliyyîn* (I-III, Kahire 1963-1965). Eser Mahmûd Muhammed Şâkir tarafından gözden geçirilmiştir. **10.** Kalkaşendî, *Meʾâṣirü'l-inâfe fî meʿâlimi'l-ḫilâfe* (I-III, Küveyt 1964, 1405/1985; Beyrut 1964, 1980, 1985). **11.** Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-ʿarûs min cevâhiri'l-Ḳāmûs* (Küveyt 1965-2002). **12.** Sâbit b. Ebû Sâbit, *Ḫalḳu'l-insân* (Küveyt 1965, 1405/1985). **13.** Merdâvî, *Taṣḥîḥu'l-Fürûʿ* (I-VI, Kahire 1967). **14.** Hişâm b. Muhammed el-Kelbî, *Cemheretü'n-neseb* (I, Küveyt 1403/1983). Ayrıca İbn Manzûr'un *Muḫtârü'l-Eġānî*'si, Zehebî ve Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî'nin *Min ẕüyûli'l-ʿiber*'i (müşterek, Küveyt, Matbaatü'l-hükûme) gibi eserlerin tahkikini yaptığı gibi Ebü'l-Hasan eş-Şimşâtî'nin *el-Envâr ve meḥâsinü'l-eşʿâr*'ı ile (I-II, Küveyt 1977) Şemseddin İbn Müflih'in *Kitâbü'l-Fürûʿ*u (I-VI, Beyrut 1405/1985) vb. eserlerin de tahkikini gözden geçirmiştir.

Makaleler: Abdüssettâr Ferrâc, özellikle "Ṣafḥatün fi'l-luġa" başlığı altında neşrettiği yazılarıyla Küveyt'te yayımlanan *Mecelletü'l-ʿArabî* dergisine katkıda bulunmuştur. Müellifin çeşitli dergilerde yayımlanmış makalelerinden bazıları şunlardır: "el-Müncid: Muʿcem fi'l-luġa naḳdün lâ meferra minh" (*Mecelletü'l-ʿArabî*, sy. 134); "el-Müncid fi'l-aʿlâm naḳd" (*Mecelletü'l-ʿArabî*, sy. 139 [1390/1970], s. 158-166; Trc. Mustafa Saim Yeprem, "el-Müncid Arap Dili Kamusu Önemli Bir Tenkit", *Nesil*, sy. 1 [İstanbul 1976], s. 24-30; sy. 2 [1976], s. 31-33); "Sîġatü fiʿâl" (*Mecelletü'l-ʿArabî*, sy. 159); "Mevâḳıf ve ricâl fî târîḫine'l-ʿArabî" (*Mecelletü'l-ʿArabî*, sy. 161); "Elfâẓ fi'ş-şiʿr lem teẕkürhâ el-ḳavâmîs" (*Mecelletü'l-ʿArabî*, sy. 163); "Beyne Ḳāḍi'l-ḳuḍât

ve Emîruhû el-Ḥakem b. Hişâm" (*Mecelletü'l-ʿArabî*, sy. 163); "Ḥuḳūḳu'l-insân fi'l-Ḳurʾân" (*Mecelletü'l-ʿArabî*, sy. 298); "Taṣḥîḥât li-Lisâni'l-ʿArab" (*Mecelletü Mecmaʿi'l-luġati'l-ʿArabiyye bi'l-Ḳāhire*, XII [1946], s. 171-184; XIII, 177-192; XXI, 37-50; XXII, 25-29); "Ünzile'l-Ḳurʾân ʿalâ sebʿati aḥruf" (*Risâletü'l-İslâm*, III/2 [Kahire 1370/1951], s. 162-172); "Sâġānî, Ebü'l-Fażl Raḍıyyüddîn" (*MMMA*, XXVI/1, Kahire 1980, s. 51-63). Bunların dışında müellifin ayrıca bazı ilmî münazaraları ve Mısır Radyosu'nda yayımlanmış on iki tiyatrosu vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdüssettâr Ahmed Ferrâc, *Dîvânü Mecnûni Leylâ*, Kahire 1979, Mukaddime, s. 5-34; Kalkaşendî, *Meʾâṯirü'l-inâfe* (nşr. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc), neşredenin girişi, s. e-c; M. Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-ʿarûs min cevâhiri'l-Ḳāmûs* (nşr. Abdüssettâr Ahmed Ferrâc), Küveyt 1385/1965, neşredenin girişi, s. e-dk; Semer Rûhî el-Faysal, *Muʿcemü'r-riväʾiyyîne'l-Arab*, Beyrut 1995, s. 260; Ahmed el-Alâvine, *Żeylü'l-Aʿlâm*, Cidde 1418/1998, s. 119; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Tetimmetü'l-Aʿlâm*, Beyrut 1418/1998, I, 289; Nizâr Abâza – M. Riyâz el-Mâlih, *İtmâmü'l-Aʿlâm*, Beyrut 1999, s. 153-154; Hamdi Sekkût, *The Arabic Novel: Bibliography and Critical Introduction: 1865-1995*, Cairo 2000, s. 367; Kâmil Selmân el-Cübûrî, *Muʿcemü'l-üdebâʾ*, Beyrut 1424/2003, III, 437; Yûsuf Abdurrahman el-Marʿaşlî, *Neşrü'l-cevâhir ve'd-dürer fî ʿulemâʾi'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer*, Beyrut 1427/2006, II, 1923; *el-Fayṣal*, sy. 48, Riyad 1401/1981, s. 12; Yahyâ Mîr Alem, "Nedvetü Tâci'l-ʿarûs", *MMLADm.*, LXXVII/4 (2002), s. 807-824.

MUSTAFA IRMAK

FETÂNÎ, Ahmed
(احمد الفطاني)

Ahmed b. Muhammed Zeyn b. Mustafâ b. Muhammed el-Fetânî el-Malayî el-Mekkî (ö. 1325/1908)

Malezyalı âlim ve edip.

5 Şâban 1272'de (11 Nisan 1856) Patani (Fetânî) şehrinin Jambu köyünde doğdu. Bazı kaynaklarda doğum tarihi 1270 olarak da geçer (Abdullah Mirdâd Ebü'l-Hayr, s. 109). İlk öğrenimine, babası Muhammed Zeyn ve dönemin meşhur âlimlerinden olan amcası Abdülkādir b. Mustafa'nın yanında başladı. Arap gramerine dair *el-Âcurrûmiyye*, *Elfiyyetü İbn Mâlik* gibi kitapları ezberledi. Patani'de siyasî istikrarın bulunmaması, Siyam Krallığı'nın ilim ve fikir adamlarına baskı uygulaması yüzünden Ahmed el-Fetânî altı yaşında iken ailesi Mekke'ye göç etti. Fetânî burada Mescid-i Harâm'da ve diğer mekânlarda düzenlenen ders halkalarına katıldı. Ayrıca Medine'ye ve Kudüs'e seyahat etti. Mekke'de kendisinden sarf, nahiv, meânî, beyân, aruz, tefsir, hadis, fıkıh gibi ilimleri tahsil ettiği Ömer el-Bikāî eş-Şâmî başta olmak üzere şehrin Şâfiî müftüsü Hüseyin el-Habeşî, Bekrî Şettâ, Hüseyin b. Süleyman Hasebullah el-Mekkî, Ahmed Zeynî Dahlân, Muhammed Hanefî et-Türeylî ve Muhammed Ali b. Seyyid Zahîrüddin gibi âlimlerden, ayrıca Abdülkādir b. Abdurrahman el-Fetânî, Ali Kutan el-Kelantanî gibi Malezyalı ve Cavalı hocalardan ders okudu. Bunların dışında Medine'de *Delâʾilü'l-ḫayrât* icâzetini aldığı Muhammed Emîn er-Rıdvân, Reşîdiyye tarikatının kurucusu İbrâhim Reşîd ed-Düveyhî ve Abdülkādir eş-Şiblî et-Trablusî gibi âlimlerin derslerine katıldı. Şâfiî fıkhında kendini yetiştirdi.

1899'da tahsil için gidip iki yıl kaldığı Kudüs'te Yûsuf en-Nebhânî'nin ve tıp ilmini öğrendiği Hintli tabip Abdürrahîm el-Kâbülî'nin derslerine devam etti. Mekke'ye dönünce Mescid-i Harâm'da ders vermeye başladı, ayrıca kitap telifiyle meşgul oldu. Fetânî'nin birçok öğrencisi ve müridi olmuştur. Bunların bir kısmı Tayland'ın Kelantan şehrinden geliyordu. Başlıcaları Abdullah b. Mûsâ, Tuk Kenâli adıyla meşhur Yûsuf b. Ahmed, Mûsâ b. Abdüssamed, Mahmûd b. Hâc İsmâil gibi isimlerdir. Kelantan dışından Saîd b. Abdüsselâm, Muhammed Saîd b. Cemâleddin, Mahmûd Zühdî b. Abdurrahman el-Fetânî; Sumatra'dan Salancar Sultanlığı Şeyhülislâmı Selmân er-Resûlî ve Muhammed Hüseyinüddin b. Muhammed Ma'sûm da başta gelen müridlerindendi. Fetânî 1901'de gittiği Kahire ile ilgili duygularını anlatan bir kaside yazdı. Orada *Cümânetü't-tevḥîd*, *eş-Şimârü'ş-şehiyye*, *Manẓûmetü ʿunḳūdi'l-leʾâlî*, *Manẓûmetü'l-ʿAvâmil* gibi manzum eserlerini yazdı, Ezher'de çeşitli ilim ve fikir meclislerinde bulundu, ayrıca öğrencilere konferanslar verdi.

Fetânî, Malaylı âlimleri bir çatı altında toplamak amacıyla 1884'te Mekke'de Râbıtatü ulemâi'l-Mâlâyû Fetânî adıyla bir birlik kurdu. 1885'te İstanbul'da düzenlenen Milletlerarası İslâm Kongresi'ne Mekke şerifinin temsilcisi olarak katıldı. Kongrede Mekke hakkında telif ettiği *Sebîlü'l-mühtedîn li't-tefeḳḳuh fî umûri'd-dîn* adlı eserini sundu, bu eserini II. Abdülhamid'e ithaf etti, sultan da onu Mekke'de Malayca kitapları basan el-Matbaatü'l-emîriyye'nin başına getirdi. 10 Zilhicce 1325'te (14 Ocak 1908) Mekke'de vefat eden Fetânî Cennetü'l-muallâ'ya defnedildi. Adnân M. Zeyn Sûmî, *eş-Şeyḫ Vân Aḥmed b. Muḥammed Zeyn el-Feṭânî ve cühûdühû fi'l-luġati'l-ʿArabiyye* (2005, National University of Malaysia, Selangor, Malezya), İbrâhim Tihhey de *Şiʿru Vân Aḥmed b. Muḥammed Zeyn b. Muṣṭafâ el-Feṭânî* (2010, International Islamic University Malaysia, Kuala Lumpur, Malezya) adıyla birer doktora tezi hazırlamışlardır.

Eserleri. Fetânî çeşitli alanlarda Arapça ve Malayca seksenden fazla eser yazmıştır. Eserlerinin bazıları manzum olup bir kısmı Patani'de geleneksel medreselerde halen okutulmaktadır. Ayrıca şiirleri de vardır. Teliflerinin çoğu Kuala Lumpur'daki el-Hızânetü'l-Fetâniyye (Khazanah Fathaniyah) adlı vakıf kütüphanesinde bulunmaktadır. Bazı eserleri şunlardır: **Arapça:** *Ġāyetü'l-efrâḥ limen yetevelle'l-inkāḥ* (Kuala Lumpur 2003); *Teshîlü neyli'l-emânî fî şerḥi ʿAvâmili'l-Cürcânî* (Bangkok, ts. [Matbaat Muhammad al-Nahdi]); *eş-Şimârü'ş-şehiyye fîmâ lâ yestaġnî ʿanhü'l-mübtediʾûn mine'l-ḳavâʿidi'n-naḥviyye* (*el-Manẓûmetü'l-Feṭâniyye*, 100 beyitlik gramer manzumesidir [Mekke 1294/1877]); *Tedrîbü'ş-ṣıbyân* (Mekke-Kahire, ts., belâgata dairdir); *Ebniyetü'l-esmâʾ ve'l-efʿâl* (Kelantan 1355); *ʿİlmü'l-istiʿâre* (Mekke 1325/1907). Ayrıca kaynaklarda *Cümânetü't-tevḥîd* (184 beyitlik bir manzume); *Manẓûmetü'l-ʿAvâmil (li'l-Cürcânî)* (altmış dört beyitlik nahiv manzumesi); *Minhâcü's-selâm fî şerḥi Hidâyeti'l-ʿavâm (ilâ maʿnâ ḥadîşi "büniye'l-İslâm" li-Muḥammed Saʿîd)*; *Metnü'l-Medḫal fî (ilâ) ʿilmi'ṣ-ṣarf*; *er-Risâletü'l-Feṭâniyye fî ʿilmi'n-naḥv*; *İbrîzü'ṣ-ṣarf fî fenni'ṣ-ṣarf* adlı eserleri de zikredilmektedir.

Malayca: *Ferîdetü'l-ferâʾid fî ʿilmi'l-aḳāʾid* (Kuala Lumpur 1990); *Ḥadîḳatü'l-ezhâr ve'r-reyâḥîn fî menâḳibi'l-aḫyâr ve aḫbâri'ṣ-ṣâliḥîn* (Kuala Lumpur 1992); *el-Fetâve'l-Feṭâniyye* (Kuala Lumpur 1996); *Bedâʾiʿu'z-zühûr* (Kuala Lumpur 1997); *ʿİḳdü'l-cümân fî ʿaḳāʾidi'l-îmân* (Kuala Lumpur 1999); *Behcetü'l-mübtediʾîn ve ferḥatü'l-müctehidîn* (Kuala Lumpur 2000); *Bişâretü'l-ʿâmilîn ve niẓâretü'l-ġāfilîn* (Kuala Lumpur 2002); *Bedrü't-temâm ve'n-nücûmü'ş-şevâḳıb* (Kuala Lumpur 2003); *ʿUnvânü'l-felâḥ ve ʿunfüvânü'ṣ-ṣalâḥ: Pada menyatakan ilmu tawhid, ilmu fiqah, adab yang elok dan ilmu pergaulan* (Kuala Lumpur 2003); *Saʿâdetü'l-müntebih fi'l-mevt vemâ yeteʿalleḳu bih* (Kuala Lumpur 2003); *Ṭîbü'l-iḥsân fî ṭıbbi'l-in-*

sân (Kuala Lumpur 2005); *Kumpulan risalah nahu dan sharaf* (Kuala Lumpur 2010); *Tuḥfetü'l-ümme fi'ṣ-ṣalât ʿalâ nebiyyi'r-raḥme* (eserlerinin tam listesi için bk. M. Zülkifl b. İsmâil – Müncid Mustafa Behcet, s. 5-9).

BİBLİYOGRAFYA :

Abdullah Mirdâd Ebü'l-Hayr, *el-Muḫtaṣar min Kitâbi Neşri'n-nevr*, Cidde 1406/1986, s. 109; P. G. Riddell, *Islam and the Malay – Indonesian World*, London 2001, s. 198-200; Ezad Azraai Jamsari v.dğr., "Sejarah Ketenteraan Uthmaniyyah dalam Kitab Ḥadiḳat al-Azhār wa al-Rayāhīn, Karya Shaykh Wan Ahmad al-Fatanī", *Nadwah Ulama Nusantara (NUN) IV: Ulama Pemacu Transformasi Negara*, Selangor 2011, s. 158-166; Mansod Lambensa, *18. ve 19. Yüzyıl Tayland'ın Patani Eyaletinde Fıkıh Çalışmaları Şeyh Dâvûd b. Abdullah el-Fatânî Örneği* (yüksek lisans tezi, 2012), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 26, 40-41, 75-76; M. Zülkifl b. İsmâil – Müncid Mustafa Behcet, "el-Edebü'l-ʿArabî fi'l-ʿâlemi'l-Malâyevî" (el-Arabiyye ve hüviyyetü'l-ümme el-Mü'temerü'd-devliyyü'l-hâmis, el-Câmiatü'l-Ürdüniyye [15-17 Oktober 2012]), s. 5-9, ayrıca bk. tür.yer. (tebliğ metni maddenin doküman poşetindedir); M. Lâzım Lâvî, "Şeyḫ Aḥmed el-Feṭânî", *al-Nur Journal GRAD. YIU.*, I/1, Yala 2006, s. 25-40; Adnân M. Zeyn Sûmî, "Cühûdü ʿulemâ'i Feṭânî fî neşri'l-ʿulûmi'l-ʿArabiyye", *a.e.*, II/2 (2007), s. 26; Shahrul Nizam Ishak v.dğr., "The Importance of Translation Mathematics Old Script", *Malaysian Journal of Mathematical Sciences*, III/1, Selangor 2009, s. 56, 62; Muhammed Lîbâ, "Cühûdü'l-ʿulemâ' ve'l-mü'essesâti't-taʿlîmiyye fî neşri'l-İslâm ve's-selâm fî Feṭânî", *Mecelletü'l-İslâm fî Âsyâ*, VII/2, Kuala Lumpur 2010, s. 138-139; Abdülganî Ya'kūb Fetânî, "el-Buʿdü'd-dînî ve'ş-şeḳāfî lede'ş-şâʿir Aḥmed b. Muḥammed Zeyn el-Feṭânî: Dirâse vaṣfiyye", *Mecelletü'd-dirâsâti'l-luġaviyye ve'l-edebiyye bi'l-Câmiʿati'l-İslâmiyyeti'l-ʿâlemiyye bi-Mâlîzyâ*, özel sayı: Edebiyyât, Kuala Lumpur 2011, s. 119-135; Fauzi Deraman v.dğr., "Sheikh Ahmad al-Fatani and His Bisyaratul 'Amilin wa Nazaratul Ghafilin: A Contribution in Hadith Studies", *Middle East Journal of Scientific Research*, XIII/2, Kuala Lumpur 2013, s. 191-195; Mustafa Öz, "Dâvûd el-Fetânî", *DİA*, IX, 27.

ALİ BULUT

FETHİ PAŞA
(1801-1858)

Osmanlı askeri ve devlet adamı.

Ahmed Fethi, Eyüp'te Abdullah Paşa Yalısı'nda doğdu. Enderun'dan yetişme Rodoslu Rikâbdar Hâfız Ahmed Ağa'nın oğludur. 1809'da Enderun'a alındı, 1826'da Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'nin çekirdeğini oluşturan Enderun Ağaları Bölüğü'ne girdi. 1827'de binbaşılığa, 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşında gösterdiği yararlılıklar sebebiyle miralaylığa ve ardından padişah yaverliğine yükseldi. 1830'da mirlivâ, ertesi yıl hassa feriki rütbelerini aldı. 1835'te Avusturya İmparatoru Ferdinand'ın tahta geçişini tebrik için Viyana'ya geçici elçi olarak gönderildi ve ertesi yıl görevi sürekli hale getirildi. 25 Temmuz 1837'de elçilik görevi üzerinde kalmak kaydıyla vezirlik rütbesiyle Aydın valiliğine tayin edildi. 1837'de Âlî Efendi ile (Paşa) birlikte Saint Petersburg'da yapılan askerî tâlimleri izlemek üzere Rusya'ya gitti. 28 Ocak 1838'de Aydın müşirliği yanında Londra elçiliğiyle görevlendirildi (*Takvîm-i Vekāyi'*, nr. 160, 2 Zilkade 1253, s. 1). Aynı düzenlemeyle Paris büyükelçiliğine tayin edilen Mustafa Reşid Paşa'nın işlerinin yoğunluğu dolayısıyla görev yerine gidememesi üzerine Fethi Paşa'nın onun yerine Paris büyükelçiliğine tayini ve Paris'e geçmeden önce İngiltere Kraliçesi Victoria'nın taç giyme törenine katılarak padişahı temsil etmesi kararlaştırıldı (*Takvîm-i Vekāyi'*, nr. 164, 11 Safer 1254, s. 2-3). Ancak 28 Haziran 1838'de yapılan törene yetişemedi ve padişahı Londra Sefiri İbrâhim Sârım Paşa temsil etti. 20 Ağustos'ta Londra'ya ulaştı, 30 Ağustos'ta kraliçeye takdim edildi ve görev yeri olan Paris'e geçti. II. Mahmud döneminde İngiltere'den borç alınması için Fethi Paşa görevlendirildi, fakat bu girişim sonuçsuz kaldı. 1839'da Abdülmecid'in tahta çıkması üzerine İstanbul'a döndü ve Meclis-i Vâlâ üyeliğine tayin edildi. 8 Ocak 1840'ta Ticaret nâzırı oldu. Bu arada II. Mahmud'un kızı Atiye Sultan'la nişanlandı. Fethi Paşa aslında Şemsinur Hanım'la evliydi. 7 Ağustos 1840'ta başlayan ve yedi gün süren gösterişli bir düğünle Atiye Sultan'la evlendi ve onun Bebek'teki çifte sarayında yaşamaya başladı, ancak Atiye Sultan'ın erken ölümü üzerine tekrar Kuzguncuk'taki yalısına döndü.

Fethi Paşa

Serasker değişikliği esnasında bir ara serasker kaymakamlığı yaptı. Daha sonra Mayıs 1842'de Meclis-i Vâlâ üyeliğine, 8 Kasım 1843'te Meclis-i Vâlâ reisliğine getirildi. 20 Mart 1845'te Mühimmat-ı Harbiyye nâzırı ve 10 Ağustos'ta ilâveten Tophane müşiri oldu. 26 Şubat 1853'te ikinci defa Ticaret nâzırlığına tayin edildi, ardından tekrar Tophane müşirliğine getirildi. 9 Eylül 1857'de azledildiyse de 22 Ekim'de son defa Tophane müşirliğine getirildi ve ölünceye kadar bu görevini sürdürdü. Haziran 1850'de Sultan Abdülmecid'in Girit'i kapsayan Akdeniz seyahatine katılmıştı. Ocak 1853'te kendisine birinci rütbeden Mecîdî nişanı verildi. 14 Şubat 1858'de uzun süreden beri devam eden nefes darlığından öldü. Mezarı Divanyolu'nda II. Mahmud Türbesi hazîresindedir.

İyi bir asker ve dirayetli bir devlet adamı olan Fethi Paşa aynı zamanda iyi bir hatipti, Batı kültürüne âşina bilgili bir aydındı. II. Mahmud kendisini çok severdi. Mustafa Reşid Paşa ile sürekli bir rekabet ve çekişme içinde olmuştur. Damatlığının yanı sıra Fransızca bilmesi, Batı'yı iyi tanıması, önemli görevlerde bulunması Fethi Paşa'nın saltanat müsteşarı gibi hareket etmesine yol açmıştır. Fethi Paşa'nın Mahmud Celâleddin, Mehmed Besim, Güzide ve Yegâne adlarında dört çocuğu vardı. Bunlardan ilki II. Abdülhamid tarafından, amcası Sultan Abdülaziz'in katlinde rol oynadığı iddiasıyla Midhat Paşa ile birlikte Tâif'e sürülüp orada öldürülen ve Sultan Abdülmecid'in kızı Cemile Sultan'ın eşi olan Damad Mahmud Celâleddin Paşa'dır. Güzide Hanım, Mâbeyin Müşiri Eğinli (İngiliz, Büyük) Said Paşa'yla evliydi. Fethi Paşa'nın Atiye Sultan'la evliliğinden

Fethi Paşa'nın III. Mahmud Türbesi hazîresindeki mezarının baş taşı kitâbesi

de Seniye Hanımsultan ile Feride Hanımsultan adlı iki kızı olmuştur.

Fethi Paşa aynı zamanda Türk müzeciliğinin öncüsüdür. 1846'da bazı eski silâhları Aya İrini Kilisesi'nde toplayarak Osmanlılar'da ilk müzeyi kurmuştur. Kilisenin avluyu saran revaklarının araları camekânlarla kapatılarak oluşturulan galerilerden biri eski silâhlar (Mecma-ı Esliha-i Atîka); diğeri ise arkeolojik eserler (Mecma-ı Âsâr-ı Atîka) koleksiyonuna tahsis edilmiştir. Müzede çeşitli bölgelerden gönderilen Antik çağ eserleri de sergilenmekteydi. Ayrıca bu müzede yeniçeri kıyafetli mankenler de mevcuttu. Avrupaî zevkleri olan Fethi Paşa, Dolmabahçe Sarayı'nın inşası ve donatılmasında önemli rol oynamıştır. Tophane nâzırı iken Abdülmecid'in emriyle Beykoz Paşabahçe'de bir cam ve billûr fabrikası kurdurarak Türk cam sanayiinin gelişmesine, Beykoz camları ve çeşmibülbüllerle cam sanatına büyük katkıda bulunmuştur. Burada üretilen camlar 1855'teki Paris Sergisi'nde madalya kazanacak derecede beğenilmiştir. Fethi Paşa aynı zamanda papa ile görüşen ilk Osmanlı devlet adamıdır.

Fethi Paşa öldüğünde geriye büyük bir mal varlığı ile devlet hazinesine ve şahıslara 1 milyon kuruştan fazla borç bırakmış, borcun büyük bir yekün tutmasında Avrupa tarzı zevkleri ve lükse düşkünlüğü etkili olmuştur. Paşanın İstanbul'da tabak ve tuğla fabrikaları, arsaları, çiftlikleri, maden ve şirket hisseleri, Adana, Yenişehir (Bursa) ve Çeşme'de han, mağaza, dükkân ve çiftlikleri vardı. Ayrıca Karacaahmet Mezarlığı'ndaki cami ile Rodos'ta kütüphane, mektep ve saat kulesi gibi eserleri, Rodos ve İzmir dahil çeşitli yerlerde çok sayıda vakıfları mevcuttu. Osmanlı sivil mimarisinin günümüze ulaşan nâdir eserlerinden biri olan Fethi Ahmed Paşa Yalısı (Pembe Yalı, Mocan Yalısı), Üsküdar ile Kuzguncuk arasında ve Paşalimanı mevkiinin biraz ilerisindedir. Arkasındaki, Kuzguncuk sırtlarına kadar uzanan tarihî Fethi Paşa Korusu'nun ayrılmaz bir parçası olan yalı dış görünüşü ve planı itibariyle eski yalı mimarisinin nâdir örneklerindendir (bk. **FETHİ AHMED PAŞA YALISI**). Fethi Paşa, 1856'dan itibaren küçük vapurlarla Haliç'te yolcu ve eşya taşıma imtiyazına sahipti. Bu imtiyaz ölümünden sonra oğlu Mahmud Celâleddin Paşa'ya intikal etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, A.MKT.NZD, nr. 252/37, 265/84, 270/70, 282/37, 299/13, 303/7, 304/60, 305/51, 317/39, 322/78, 339/93, 344/23, 359/29, 367/39, 412/55; BA, A.MKT.MHM, nr. 212/50; BA, A.MKT.MVL, nr. 135/57; BA, A.DVN.MHM, nr. 10/8; BA, İ.DH, nr. 16460, 30728/1, 31353; BA, İ.MMS, nr. 8182; BA, DH.MKT, nr. 1580/51; BA, Cevdet-Maliye, nr. 27220; BA, Mabeyn Dosyaları, nr. 82/88, 118/54; *Üsküdar Şer'iyye Sicilleri*, nr. 733, s. 37; nr. 738, s. 66; nr. 739, s. 36; nr. 741, s. 92; nr. 742, s. 131-132; nr. 743, s. 55-56, 87-88; nr. 745, s. 5, 84, 95; nr. 746, s. 25; Cevdet, *Tezâkir*, IV, 58, 64; a.mlf., *Maʿrûzât*, s. 38; Lutfî, *Târih* (haz. Yücel Demirel), İstanbul 1999, IV-V, 851-852, 917, 928, 964; VI-VIII, 1033, 1057-1058; Wendy M. K. Shaw, *Osmanlı Müzeciliği*, İstanbul 2004, s. 43-54; Önder Küçükerman, "Tanzimat Dönemi Devlet Adamlarından Fethi Ahmed Paşa ve Türk Cam Sanayiinin Gelişimine Katkıları", *Sinan Genim'e Armağan-Makaleler*, İstanbul 2005, s. 458-481; Ali Akyıldız, *Haliç'te Seyrüsefer: Haliç Vapurları Şirketi ve Faaliyetleri*, İstanbul 2007, s. 21-22, 32, 127, 129; Neval Konuk, *Midilli, Rodos, Sakız ve İstanköy'de Osmanlı Mimarisi*, Ankara 2008, s. 144, 157, 160; Davut Hut, "Ahmed Fethi Paşa (1801-1858) Yalısı ve Korusu", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI: 6-9 Kasım 2008: Bildiriler* (ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul 2009, I, 621-634; *Takvîm-i Vekāyi'*, sy. 160, İstanbul 2 Zilkade 1253, s. 1; sy. 164 (11 Safer 1254), s. 2-3; Ömer Eğecioğlu, "Kraliçe Victoria'nın Taç Giyme Töreni ve Fethi Ahmed Paşa", *Toplumsal Tarih*, sy. 211, İstanbul 2011, s. 68-72; Serap Sunay, "Tanzimat'ın İlk Saray Düğünü: Sultan II. Mahmud'un Kızı Atiyye Sultan'ın Ahmed Fethi Paşa ile Evlenmesi", *TTK Belleten*, sy. 278 (2013), s. 119-145; "Fethi Ahmed Paşa", *İst.A*, X, 5708-5709; Semavi Eyice, "Arkeoloji Müzesi ve Kuruluşu", *TCTA*, VI, 1596-1599; Cengiz Bektaş, "Fethi Ahmed Paşa", *DBİst.A*, III, 298-299.

DAVUT HUT

FIKHÜ'l-LUGA
(فقه اللغة)

Medeniyet araştırmalarına vesile olmak üzere dil incelemelerini kapsayan ve filoloji ile eşdeğer görülen terim; dilin genel kanunlarına ilişkin konuları kapsayan dil bilimi dalı.

Sözlükte "dilin derin bilgisi" anlamına gelir. İslâm telif geleneğinde bu terimi ilk defa İbn Fâris kullanmıştır. İbn Fâris 382 (992) yılında tamamladığı eserine, öğrencisi Büveyhî Veziri Sâhib b. Abbâd'a ithaf ettiğinden *eṣ-Ṣâḥibî fî fıḳhi'l-luġa(ti'l-ʿArabiyye ve mesâ'ilihâ) ve süneni'l-ʿArab fî kelâmihâ* (Arap dili konularının derin bilgisiyle Araplar'ın ifade gelenekleri alanında Sâhib b. Abbâd'a ithaf edilen kitap) adını vermiştir. Aynı zamanda bir fıkıh âlimi olan İbn Fâris fıkıh usulünden esinlenerek dil incelemeleri için **fıkhü'l-luga** tabirini kullanmıştır. Eserin girişinde de başlığın içeriğini açıklarken Arap dilinin fürûu ve usulü bulunduğunu, fürû ile kelimeler ve anlamlara dair incelemelerin, usulü ile de dilin vaz'ı (doğuşu), özellikleri gibi genel kuralların kastedildiğini belirtmiştir. Bu konuların yer aldığı eserde fıkhü'l-luga dilin fürûuna, "sünen" adını verdiği ikinci kısım ise Arap dilinin usulüne tekabül etmekte ve asıl fıkhü'l-luga incelemeleri bu kısımda ele alınmaktadır. Fıkhü'l-luga ile ilgili olarak dilin genel meseleleri, dilin doğuşuna ve devamına dair teoriler, Arap dilinin üstünlüğü ve lehçeleri; Arap dilinin ses, sarf, nahiv, i'rab, delâlet, mâna, üslûp meseleleri; meânî, beyan, bedî' olarak belâgat konuları; kinaye, ta'riz, i'tirâz, îmâ, iştikak, müterâdif, mecaz, müşterek, kıyas, naht gibi hususlar eserde karışık bir şekilde incelenmiştir. Eserin ana amacı Kur'an nassına hizmet etmektir. Başlığında fıkhü'l-luga tabiri geçen ikinci eser Ebû Mansûr es-Seâlibî'ye (ö. 429/1038) aittir. Seâlibî, Ebü'l-Fazl el-Mîkâlî'ye ithaf ettiği ve birçok konuyu İbn Fâris'ten aynen aktardığı eserini *Fıḳhü'l-luġa ve sırrü'l-ʿArabiyye* diye adlandırmıştır. Kitap, ana bölümü oluşturan fıkhü'l-luga ile ona ek olarak yazılan "sırrü'l-Arabiyye" bölümünden meydana gelmektedir. Fıkhü'l-luga kısmında, tematik sözlük niteliğinde otuz bölüm ve zengin alt bölümler halinde Arap dilinde kelimelerin anlam nüansları üzerinde durulmuştur. Burada fıkhü'l-luga tamlamasında yer alan "luga" (lugat) kelimesi dil değil kelime anlamında kullanılmış, Arapça, Farsça ve Rumca kelimelere karşılaştırmalı olarak belli miktarda yer verilmiştir. İbn Fâris'in sünenü'l-Arab bölümüne tekabül eden sırrü'l-Arabiyye kısmında Arap dilinin genel özellikleri, sesler, sarf, nahiv, meânî, beyan ve bedî' olarak belâgat meseleleri; teşbih, mecaz, istiare, cinas ve tıbâk gibi konular incelenmiş olup bu eserin temel amacı da Kur'an nassına hizmet olarak açıklanmıştır.

Söz konusu iki eserin içerik ve amacından hareketle fıkhü'l-luga (fıkhü'l-lugati'l-Arabiyye) tabiri "inceleme (istikrâ) ve betimlemeye dayalı bir araştırma yöntemi olarak fasih Arapça'nın ayırıcı özellikleri, doğuşu, gelişim süreci, fasih dilden farkları bakımından lehçeler, fasih dilin tekâmül tarihi, kıyas, ta'lîl, semâ', dilin görevi ve fonksiyonu, Arapça'nın ilk vatanı, ailesi, diğer dillerle ilgisi gibi genel meseleler, dil seslerinin mahreç ve sıfatları, işlevleri, kelimelerin delâletlerinden bahseden bilim dalı" olarak tanımlanmıştır. Bu alanda eser yazan birçok müellif, konu ve meseleler birbiri içine girdiğinden fıkhü'l-luga ile ilmü'l-luganın (dil bilimi) alanlarının ve sınırlarının kesin çizgilerle belirlenmesinin güçlüğünü ifade etmiştir. Bazı yazarlar da bunların eş anlamlı tabirler olduğunu

iddia etmiştir. Kimileri fıkhü'l-lugayı mukayeseli fıkhü'l-luga şeklinde ve "Grekçe, Latince, Sanskritçe'nin karşılaştırmalı incelenmesi" anlamında klasik filoloji karşılığında kullanarak fıkhü'l-luga ile ilmü'l-luga arasında şu farkların bulunduğunu ileri sürmüştür: **1.** Yöntemleri farklıdır. Fıkhü'l-luga bir milletin dil olgularının incelenmesi yoluyla onun uygarlık, kültür, edebiyat, inanç, örf ve gelenekler açısından ele alınması, dil incelemelerinin buna vesile kılınmasıdır. İlmü'l-luga ise ünlü dil bilimci Ferdinand de Saussure'ün de belirttiği gibi dilin dil için incelenmesidir. **2.** Fıkhü'l-luganın kapsamı daha geniştir. Çünkü fıkhü'l-luganın nihaî gayesi uygarlığın ve edebiyatın incelenmesi olduğundan bütün yönleriyle aklî hayatın tetkikini kapsar. Bundan dolayı fıkhü'l-luga âlimleri dillerin taksimine, birbiriyle mukayesesine, eski metinlerin tenkitli neşriyle şerhlerine, eski kayıp metinlerin yeniden inşasına özel ilgi göstermişlerdir. İlmü'l-luga âlimleri, dilin terkibini tahlil ve tasvir ederken anlam konularını da ele almakla fıkhü'l-luganın alanına yaklaşırlar. **3.** İlmü'l-luga dilin yapısal ve biçimsel incelemesini kapsar, fıkhü'l-luga ise diller arası veya bir dilin iki merhalesi arasındaki karşılaştırmalı tarihini ele alır (Emîl Bedî' Ya'kūb – Mişâl Âsî, II, 953-954). Batı dillerinde fıkhü'l-luga (filoloji) anlayışı farklıdır. İngilizler'de fıkhü'l-luga dillerin karşılaştırmalı incelenmesi, Almanlar'da kadîm edebiyat metinlerinin, özellikle Yunanca ve Latince metinlerin incelenmesi aracılığıyla kültür ve uygarlık araştırması konumundadır. Sâmî dillerinde fıkhü'l-luga o dillerin, özellikle de Arapça ve İbrânîce'nin lafız, anlam ve terkip yönünden karşılaştırmalı incelenmesini ifade eder. Batı'da da konular birbirinin içine girdiğinden filoloji ile lengüistiğin kesin biçimde ayırımı yapılamamıştır. Grekçe "dil / söz sevgisi" anlamındaki filoloji daha çok fıkhü'l-luga, lengüistik ise ilmü'l-luga, dil bilimi, elsüniyye, lisâniyat terimleriyle karşılanmıştır.

Fıkhü'l-luganın Gelişim Tarihi. Bilinen en eski filoloji çalışması milâttan önce 3500 yıllarında Sâmî milletlerinden olan Akkadlar tarafından yapılmıştır. Akkadlar ileri uygarlık, dil, edebiyat ve din dili olan Sümerce'den faydalanabilmek için onun dil bilgisi kurallarını tesbit etmişler, milâttan önce 3000'de Sümerce-Akkadca ilk sözlük çalışmasını gerçekleştirmişlerdir. Çivi yazısıyla kil tabletlere yazılan sözlük Asur İmparatoru Banipal'in (m.ö. 668-627) yaptırdığı Ninevâ Kütüphanesi'nde mevcuttu. Bunun bazı parçaları British Museum'de bulunmaktadır. Hint gramercilerinin atası sayılan Panini (m.ö. V-IV. yüzyıl), kutsal Veda metinlerinin dilini korumak amacıyla Sanskritçe grameri üzerine *Astadhya* adlı eserini yazmış, kitapta her biri bir gramer kuralı olan dört bin özdeyişi (sutru) toplamış, Veda ezgilerini ve okunuş biçimlerini belirlemek için dilin ses öğelerinin çözümlenmesini, kök, çekim eki ve bükün kavramlarını ele almıştır. İçinde müelliften önce yaşamış altmış sekiz gramercinin adı anılan eseri 1839'da Von Böhting Almanca'ya çevirmiş, bu çeviri Batı'daki karşılaştırmalı dil bilimi ve ses bilimi incelemelerini etkilemiştir.

Kadîm Yunan filozoflarının dinî metinlerle ilgilenmemekle birlikte dilin niteliği ve aslı, kelime ve kelâmın mahiyeti, kelime-anlam ilişkisi ve dilin doğuşu üzerine teorilere dair yaptıkları açıklama ve tartışmalar fıkhü'l-lugayı ilgilendirmektedir. Aristo'nun *Retorika* ve *Poetika* adlı eserleri belâgat, hitabet, edebî tenkit, şiir yorumu, anlayışı ve eleştirisi konularında Kudâme b. Ca'fer, Abdülkāhir el-Cürcânî ve Hâzim el-Kartâcennî gibi şiir teorisyenlerine etkide bulunmuştur. Filolojinin gerçek kurucuları milâttan önce VI-V. yüzyıllarda Homeros, Aristophanes, Aristarkhos ve Zenodotos gibi lirik şairlerin şiirlerini yorumlayıp tartışan Elealı Zenon (m.ö. V-IV. yüzyıl) gibi sofistlerle milâttan önce III. yüzyılda bunların yolundan giden ve İskenderiye, Bergama kütüphaneleri çevresinde toplanan dilcilerdir. Bunlar eski metinlerin tenkitli neşirleriyle şerhlerini yapmış, eldeki metinlerin referansından yararlanarak büyük yazarların kayıp olan aslî eserlerini yeniden inşa etmek istemişlerdir (de Saussure, s. 1-2). Milâttan önce II. yüzyılda bu tür filolojik çalışmalar Roma'ya intikal etmiş, milâttan önce I. yüzyılda Varro'nun yazdığı *De Lingua Latina* (Latin dili üzerine) adlı eser Antik dönemin sonuna kadar örnek niteliğini koruyan bir filoloji anıtı sayılmıştır. Milâttan sonra IV. yüzyılda Antik yazarların eserlerinin incelenmesi, yorumlanması ve yayımlanması aşamasına gelinmiştir. Her şeyi kutsal kitaba indirgeyen Hıristiyanlık'la beraber Batı'da unutulan Antik filoloji Bizans'ta sürmüş, Rönesans'la birlikte eski metinlerin ve yazarların incelenmesi tekrar önem kazanmış, özellikle İstanbul'un fethi üzerine Batı'ya göç eden Bizanslı âlimler Antik filoloji yöntemlerini yeniden değerlendirmiş, eski metinlerin tenkitli neşirlerini yapmıştır. Kadîm metinlerin bu tür eleştirisi XVII ve XVIII. yüzyıllarda Hollanda ve İngiltere'de büyük gelişme kaydetmiştir. XIX. yüzyılda egemen olan Alman filolojisini temsil eden birçok bilgin "Antik dönem bilimi" adıyla el yazmalarının sınıflandırılma teknikleri, metinlerin düzenlenmesi ve ortak yanlışlar yöntemi gibi yenilikler getirmiş, filolojinin alanı metin tetkiki dışında içerik, dil, üslûp, tarihsel ve kültürel bağlam incelemelerini de kapsamış, D. Jenisch, 1796'da yayımladığı *Philosophisch-kritisch Verleichung* adlı eserinde eski-yeni on dört Avrupa dilinin karşılaştırmalı incelemesini gerçekleştirmiştir (Jespersen, s. 12-13). Batı'da dil tetkikleri kadîm Hint dili Sanskritçe'nin keşfiyle önemli aşama kaydetmiş, Caston Laurent Coerdoux ve Sir William Jones'un çalışmalarıyla Sanskritçe ile Yunanca ve Latince'nin aynı dil ailesine mensup olduğu kanıtlanmış, bu durum dilcileri mukayeseli dil incelemelerine yöneltmiş, Friedrich von Schlegel, *Über die Sprache und Weisheit der Indier* adlı eseriyle (1808) Sanskritçe ile Batı dillerini mukayese eden ilk gramer kitabını yazmıştır. Carl Brockelmann'ın *Grundriss der vergleichenden Grammatik der Semitischen Sprachen*'i (I-II, Leipzig 1908-1913), Sâmî dillerinin mukayeseli gramer esaslarını inceleyen orijinal bir eser olup Ramazan Abdüttevvâb tarafından *Fıḳhü'l-luġāti's-Sâmiyye* adıyla Arapça'ya tercüme edilmiştir (Riyad 1397/1977). XIX. yüzyılda Sanskritçe incelemeleri dil tetkiklerinin temelini teşkil etmiş, Sanskritçe'nin keşfi, eski metinlerin dil incelemelerinin kültür ve uygarlık incelemesine vesile kılınarak fıkhü'l-luganın doğuşunu sağlamış; bu sayede dillerin aile taksimi, Hint-Avrupa dillerinin mukayeseli tetkiki, karşılaştırmalı dil incelemeleri, kelimelerin tarihinin tetkiki (etimoloji), dolayısıyla tarihsel dil incelemeleri alanında çığır açmıştır. XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Ferdinand de Saussure, Leonard Blommfield ve Edward Sapir gibi dilciler tarafından ilmü'l-luga ile fıkhü'l-luganın sınırları açık şekilde belirlenmiştir. De Saussure'un ifadesiyle fıkhü'l-luga kültür, uygarlık, edebiyat, örf, âdet ve inanç gibi hususların incelenmesi ve tesbiti amacıyla yapılan dil incelemelerini, ilmü'l-luga ise dilin kendi varlığının kendisi için yapılacak incelemelerini kapsamıştır. İlmü'l-luga bu devrede ilim adını aldığı için kadîm dilcileri cezbeden dilin doğuşu, ana dilin aslı, diller arası üstünlük gibi daha çok fıkhü'l-lugayı ilgilendiren felsefî tartışmalar inceleme dışında bırakılmıştır.

Araplar'da Fıkhü'l-luga. İslâm fetihleri neticesinde ana dili Arapça olmayan un-

surların Araplar'la karışmasından dolayı dilde ve Kur'an kıraatinde "lahn" adı verilen hatalı kullanım ve okuyuşlar I. (VII.) yüzyılın sonlarına doğru ortaya çıkmaya başlayınca Kur'an dilini muhafaza edebilmek için fasih Arapça'nın kelimelerini kaynaklarından derleme ve gramerini tesbit etme şeklinde dil bilimi çalışmaları gerekli görülmüştür. Bu durum, Hindistan'da milâttan önce V-IV. yüzyıllarda kutsal Veda metinlerinin dilini ve ezgilerini muhafaza amacıyla Sanskritçe grameriyle ses düzenine ilişkin çalışmaların yapılmasına benzemektedir. İbn Abbas'tan yapılan rivayetlerin birleştirilmesinden meydana gelen *Ġarîbü'l-Ḳurʾân* ile Nâfi' b. Ezrak'ın sorduğu, 200 kadar anlaşılması zor Kur'an kelimesini İbn Abbas'ın eski şiirlerden kanıtlarla açıkladığı *Mesâʾilü Nâfiʿ b. Ezraḳ* adlı eser bu tür çalışmaların ilk örnekleridir. Bunu *Kitâbü'l-İbil*, *Kitâbü'l-Ḫayl* gibi tek konuya ayrılmış tematik sözlük risâleleri izlemiş, nihayet II. (VIII.) yüzyılın ikinci yarısında Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-ʿAyn*'ı ile tam sözlük telifi gerçekleşmiştir. Yine hatalı kullanım ve okuyuşların ortaya çıkışıyla nahiv (nahiv ve sarf) çalışmaları başlamış, Hz. Ali'nin yol göstermesiyle Ebü'l-Esved ed-Düelî bazı temel gramer konularını tesbit etmiş, bunları oğulları ile Anbese b. Ma'dân, Meymûn el-Akrân, Nasr b. Âsım, Yahyâ b. Ya'mer gibi öğrencilerine okutmuştur. Bu sözlü öğretim geleneği II. (VIII.) yüzyılın ilk yarısında Halîl b. Ahmed'in hocası Îsâ b. Ömer es-Sekafî'nin *el-Câmiʿ* ve *el-İkmâl* adlı eserleriyle yazılı çalışmaya dönüşmüştür. Halîl b. Ahmed'in öğrencisi Sîbeveyhi çoğunu bu hocasından, bir kısmını Yûnus b. Habîb gibi diğer hocalardan yaptığı nakillerden meydana getirdiği, ilk ve en mükemmel gramer eseri olan *el-Kitâb*'ını II. (VIII.) yüzyılın ikinci yarısında oluşturmuştur. *el-Kitâb*'dan itibaren onun yöntemiyle yazılmış Zemahşerî'nin *el-Mufaṣṣal*'ı, İbn Mâlik'in *el-Elfiyye*'si gibi kadîm nahiv eserlerinde nahiv (i'rab), sarf ve seslerle ilgili mesele ve kaideler iç içedir. *Kitâbü Sîbeveyhi*'de de i'rab kaideleri, cümle düzenleri, sarf ve iştikak kuralları, idgam, i'lâl, ibdâl gibi değişiklikler; sesler, seslerin mahreç ve sıfatları, imâle, vakf, revm, işmam gibi okuyuş şekilleri karışık biçimde ele alınmıştır. Ebû Osman el-Mâzinî (ö. 249/863) sarf konularını nahivden ayırarak müstakil ilim haline getiren ilk dilcidir. Mâzinî, *Kitâbü Sîbeveyhi*'deki sarf meselelerini *Kitâbü't-Taṣrîf* adlı eserinde toplamıştır. Asmaî'nin *Kitâbü'l-İştiḳāḳ*'ı, İbn Düreyd'in *İştiḳāḳu esmâʾi ḳabâʾili'l-ʿArab*'ı, Ebü'l-Kāsım ez-Zeccâcî'nin *İştiḳāḳu esmâʾillâh*'ı fıkhü'l-luganın etimoloji konusuna tahsis edilmiş ilk eserlerdir. Seslerle ilgili incelemeler kıraat ve nahiv âlimleri tarafından ele alınmış, IV. (X.) yüzyılda tecvid ilmine dair eserler yazılmaya başlanmıştır. Ahfeş el-Evsat'a (ö. 215/830 [?]) *Kitâbü'l-Aṣvât* adlı bir eser nisbet edilmiştir. Batı'da stilistik adı verilen ve belâgat ilimlerini oluşturan meânî, beyan ve bedî' Ebû Ubeyde'nin *Mecâzü'l-Ḳurʾân*, Câhiz'in *Naẓmü'l-Ḳurʾân* ve *el-Beyân ve't-tebyîn*, İbnü'l-Mu'tezz'in *el-Bedîʿ*, Kudâme b. Ca'fer'in *Naḳdü'ş-şiʿr*, İbn Vehb el-Kâtib'in *Naḳdü'n-neẕr*, İbn Sinân el-Hafâcî'nin *Sırrü'l-feṣâḥa*, Abdülkāhir el-Cürcânî'nin *Delâʾilü'l-iʿcâz* ve *Esrârü'l-belâġa*, Sekkâkî'nin *Miftâḥu'l-ʿulûm* adlı eserleriyle başlayıp gelişmiştir.

"Fıkhü'l-luga" tabiri, İbn Fâris ve Seâlibî'nin anılan eserleriyle literatüre girmiş olup bu alanda en zengin materyal İbn Cinnî'nin (ö. 392/1002) *el-Ḫaṣâʾiṣ*'inde yer almıştır. İbn Cinnî, Ahfeş el-Evsat'ın *Kitâbü'l-Meḳāyîs fi'n-naḥv*'i hariç, kendisinden önce Basra ve Kûfe dil bilimcilerinin fıkıh ve kelâm usulü üzere nahiv usulüne dair eser yazmadığını, kendisinin *el-Ḫaṣâʾiṣ*'i bu sebeple kaleme aldığını, eserinin Ahfeş el-Evsat'ın *el-Meḳāyîs*'i ve İbnü's-Serrâc'ın *el-Uṣûl fi'n-naḥv*'inden üstün olduğunu belirtmiştir. Gerçekte İbnü's-Serrâc'ın *el-Uṣûl*'ü, nahiv usulüne dair bir eser olmaktan çok *Kitâbü Sîbeveyhi*'nin temel meselelerini kapsayan bir özet niteliğindedir. Süyûtî, nahiv usulüne dair *el-İḳtirâḥ* adlı eserinde birçok konuyu *el-Ḫaṣâʾiṣ*'ten aktarmıştır. Mu'tezile mezhebine mensubiyetinden dolayı dil incelemelerinde akılcı yöntemi benimseyen İbn Cinnî sarf ve nahvin cüz'î meseleleri dışında kalan Arap dilinin genel kanunlarını, özellik ve karakteristiklerini açıklamış, dilin doğuşunun ilhamla mı uzlaşma ile mi olduğunu, dilin bir vakitte mi vazedildiğini, lafız-mâna ilişkisi, lehçe farkları, Arap dilinin mikyasları, muttarid-şâz olgusu, ta'lîl ve kıyas, müşterek-hâs, dilin derlenmesi, hüccet olması gibi fıkhü'l-luga konularını incelemiştir.

Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-ʿAyn*'ı aynı zamanda etimolojik bir sözlük sayılır. Onun tarafından ortaya konan kalb / taklîb sisteminin uygulandığı sözlükte, bir kökü oluşturan üç harfin farklı dizilişine göre oluşan altı kökün aynı ya da yakın anlamda birleştiğini söylemiş ve buna "iştikāk-ı ekber" adını vermiştir. Ancak etimoloji sözlüklerinin en önemlisi ve en hacimlisi İbn Fâris'in *Muʿcemü meḳāyîsi'l-luġa*'sıdır. Müellif üçlü köklerde "mekāyîs / usul" adını verdiği yöntemi esas almıştır. Buna göre bir kök altında asıl / mikyas adını verdiği bir veya birkaç temel anlam tesbit etmiş, ilgili kelime ve kullanımları alâkalı mâna altında toplamıştır. Dörtlü ve beşli köklerde "naht" (yontma) yöntemini uygulamış, bunların terkiplerden "yontulmuş" kelimeler olduğunu ileri sürmüştür; "bi'smillâh"tan "besmele", "el-hamdülillâh"tan "hamdele"nin elde edilmesi gibi. İbn Sîde'nin *el-Muḫaṣṣaṣ* adlı sözlüğünde bir konuyla ilgili kelime ve kullanımlar bir başlık altında toplandığı gibi eserde tezat, terâdüf, iştirak, iştikak, ta'rîb, mecaz, memdûd, maksûr, ibdâl, tezkîr-te'nîs gibi filolojik konular da yer almıştır. Başka dillerden Arapça kalıplarına uyarlanarak Arap diline girmiş (muarreb) kelimelere dair Cevâlîkī'nin *el-Muʿarreb*'i, Şehâbeddin el-Hafâcî'nin Arapça'ya girmiş (dahîl) kelimelere dair *Şifâʾü'l-ġalîl*'i ile Ahmed Fâris eş-Şidyâk'ın ses değişim ve dönüşümleriyle (kalb, ibdâl) ilgili *Sırrü'l-leyâl* adlı telifleri de filolojik eserlerdir. Fıkhü'l-luga alanında en zengin materyal içeren eserlerin önde gelenlerinden biri de Süyûtî'nin *el-Müzhir*'idir. İlk defa hadis usulü yöntem ve terminolojisinden yararlanarak sözlük bilimi usulünü ortaya koyduğunu belirten müellif dillerin doğuşu, Arap lehçeleri, garîb, hûşî, müsta'melmühmel, muarreb-dahîl, müvelled lafızlar, İslâmî lafızlar, dilin özellikleri, ibdâl, iştikak, müşterek, terâdüf, itbâ', ezdâd, kalb, hakikat-mecaz, âm-hâs, mutlak-mukayyed, naht, tashîf-tahrîf, isim-künye-lakap gibi fıkhü'l-luganın birçok konusunu ele almıştır.

Çağdaş Arap yazarları bu alanda fıkhü'l-luga başlığı yanında ilmü'l-luga, felsefetü'l-luga, el-lugatü'l-Arabiyye gibi adlarla anılan eserler ortaya koymuştur. Hifnî Nâsıf, Corcî Zeydân, Ali Abdülvâhid Vâfî, İbrâhim Enîs Ahmed, Muhammed el-Mübârek, Subhî es-Sâlih, Ramazan Abdüttevvâb, Mahmûd es-Sa'rân, İbrâhim es-Sâmerrâî, Kemal Bişr, Hifnî b. Îsâ, Abdüssabûr Şâhîn, Muhammed Hıdır, Mahmûd Fehmî el-Hicâzî, Emîl Bedî' Ya'kūb, Bû Şitâ el-Attâr, Hâtim Sâlih ed-Dâmin, M. Es'ad en-Nâdirî, Muhammed Ebü'l-Ferec, Muhammed el-Antâkî, Abduh er-Râcihî bu yazarların önde gelenleridir. Arap fıkhü'l-lugasına dair eser veren şarkiyatçılar arasında Johann W. Fück, Welfenson, Jan Cantineau, T. Nöldeke, Bold Bremle, A. Fischer, Enno Littmann, Franz Rosenthal, E. E. Bertels, M. Guidi, Ferdinand de Saussure gibi yazarlar görülür.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Cinnî, *el-Ḫaṣâ'iṣ* (nşr. M. Ali en-Neccâr), Beyrut, ts. (Dârü'l-kitâbi'l-Arabî), I-III, tür.yer.; İbn Fâris, *eṣ-Ṣâḥibî* (nşr. Mustafa eş-Şüveymî), Beyrut 1382/1963, s. 16-31; Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Fıḳhü'l-luġa*, Beyrut 1885, tür.yer.; Süyûtî, *el-Müzhir* (nşr. M. Ahmed Câdelmevlâ v.dğr.), Kahire, ts. (Dâru ihyâi'l-kütübi'l-Arabiyye), I-II, tür. yer.; J. Marouzeau, *La linguistique ou science du langage*, Paris 1921, s. 5, 10, 59, 104-105; Muhammed el-Mübârek, *Fıḳhü'l-luġa*, Dımaşk 1379/1960, s. 2-28; J. Perrot, *La linguistique*, Paris 1963, s. 10-15, ayrıca bk. tür.yer.; O. Jespersen, *Language*, London 1964, s. 12-13, 20, 64-67; Ferdinand de Saussure, *Course in General Linguistics*, New York 1964, s. 1-2, 232; İbrâhim es-Sâmerrâî, *Fıḳhü'l-luġati'l-muḳāren*, Beyrut 1968; Muhammed el-Antâkî, *el-Vecîz fî fıḳhi'l-luġa*, Beyrut, ts. (Dârü'ş-şark), s. 7-45; Kemâl M. Bişr, *Dirâsât fî ʿilmi'l-luġa*, Kahire 1970, s. 10-13; Abduh er-Râcihî, *Fıḳhü'l-luġa fî'l-kütübi'l-ʿArabiyye*, Beyrut, ts. (Dârü'n-nehdati'l-Arabiyye), s. 9-56; Ali Abdülvâhid Vâfî, *Fıḳhü'l-luġa*, Kahire 1973, s. 1-58; Mahmûd el-Hicâzî, *Medḫal ilâ ʿilmi'l-luġa*, Kahire 1978, s. 9-10; Subhî es-Sâlih, *Dirâsât fî fıḳhi'l-luġa*, Beyrut 1983, s. 19-37; Emîl Bedî' Ya'kūb, *Fıḳhü'l-luġati'l-ʿArabiyye ve ḫaṣâ'iṣühâ*, Beyrut 1986; a.mlf. – Mişâl Âsî, *el-Muʿcemü'l-mufaṣṣal fi'l-luġa ve'l-edeb*, Beyrut 1987, II, 953-954; Mahmûd es-Sa'rân, *ʿİlmü'l-luġa*, Kahire 1997, s. 73-78, 262-281; Ahmed M. Kaddûr, *Medḫal ilâ fıḳhi'l-luġati'l-ʿArabiyye*, Dımaşk 1999, s. 5-43; Remzî Münîr Ba'lebekkî, *Fıḳhü'l-luġati'l-muḳāren*, Beyrut 1999, s. 5-25; Ramazan Abdüttevvâb, *Fuṣûl fî fıḳhi'l-ʿArabiyye*, Kahire 1999, s. 9-10; Kâsıd Yâsir ez-Zeydî, *Fıḳhü'l-luġati'l-ʿArabiyye*, Amman 1425/2005, s. 3-34.

İSMAİL DURMUŞ

FIKÎ, Muhammed Hâmid
(محمّد حامد الفقي)

(1892-1959)

Cemâatü ensâri's-sünneti'l-Muhammediyye'nin kurucusu Mısırlı Selefî âlimi, nâşir.

25 Mart 1892 tarihinde Nil deltasının batısındaki Buhayre vilâyetinde Şebrâhît şehrine bağlı Cezîretüniklâbileneb köyünde doğdu. Ezher'de tahsil görürken Muhammed Abduh ile arkadaş olan ve onunla bir süre aynı evde kalan babası Seyyid Ahmed Abduh el-Fıkī tahsilini yarıda bırakmak zorunda kalmış, köyünde tefsir ve hadis okumuştur. Muhammed Hâmid ilk dinî bilgilerini babasından aldı, Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledi. Babası büyük oğlu Abdürrezzâk'ın Ezher'de Mâlikî, sırasıyla diğer oğulları Muhammed Nu'mân'ın Hanefî, Şeybe'nin Şâfiî ve Hâmid'in Hanbelî fıkhı tahsil etmesini istemişti. Ancak Hâmid Ezher'e gittiğinde Hanbelî revakında yer bulamadığından Hanefî revakına kaydoldu (1904). Altıncı sınıfta hadis ve tefsir dersleri okuduğu sırada Ahmed b. Hanbel, İbn Teymiyye, İbn Kayyim el-Cevziyye, İbn Hacer el-Askalânî, Şâtıbî ve Muhammed b. Abdülvehhâb gibi âlimlerin eserlerinden etkilenip Selefî düşüncesine yöneldi, dinî gerilemeye sebep olduğunu düşündüğü bid'at ve hurafelere karşı çıkmaya başladı. Ezher'den âlimiyye derecesiyle mezun olduğu 1917 yılına kadar çevresindeki arkadaşlarını bu düşünceyi benimsemeye çağırdı ve henüz genç yaşta iken etrafında kendisini önder kabul eden bir grup oluştu. Bu yöndeki faaliyetleri sonucunda bazı arkadaşlarıyla birlikte 1926'da Cemâatü ensâri's-sünneti'l-Muhammediyye adlı bir cemiyet kurdu. Ezher'de Muhammed Mustafa el-Merâgī'den ders alan Fıkī, Medresetü'd-duât'ta M. Reşîd Rızâ'nın derslerine devam etti. Ayrıca musahhihlik yaptığı el-Matbaatü's-Selefiyye'nin sahibi Muhibbüddin el-Hatîb'den faydalandı.

Öğrenimini tamamladıktan sonra çeşitli camilerde imam-hatiplik yaptı. Bunlardan Çerkes (Şerkes) ve Hedâre mescidlerinde uzun süre görevde kalarak halka Selefî düşüncelerini anlatma fırsatı buldu. Bu görüşlerinden dolayı meydana gelen kamuoyu baskısıyla Hedâre Mescidi'ndeki görevine son verilince Matbaatü'l-Menâr'da çalışmaya başladı. Burada Selefî düşünceleri daha da güçlendi. Bilhassa sert bir üslûpla eleştirdiği tasavvuf çevrelerinden gelen baskı ve tehditler neticesinde, Selefî-Vehhâbî faaliyetleri sebebiyle kendisine yakınlık duyan Kral Abdülazîz'in daveti üzerine 1928'de Suudi Arabistan'a gitti; orada kaldığı üç yıl boyunca kralın yakınında bulundu. Mescid-i Harâm'da verilen derslerin murakabe heyetine alındı. Ayrıca Maarif İdare Meclisi üyeliği, Maarif Müdürlüğü'nde neşriyat şubesi başkanlığı ve Mekke'deki el-Ma'hedü'l-ilmî'de müderrislik görevlerine getirildi. Mescid-i Harâm ve Mescid-i Hayf'ta ders okuttu. Bu arada Suudi Arabistan'da yayımlanan ilk dergi olan ve on beş günde bir neşredilen *Mecelletü'l-ışlâḥ*'ı çıkardı (Ağustos 1928 – Temmuz 1930). Mısır'a döndükten sonra Cemâatü ensâri's-sünneti'l-Muhammediyye'nin başkanlığını sürdürmeye devam etti. Üstadı Reşîd Rızâ'nın 1935'te vefatının ardından onun yayımladığı *el-Menâr* dergisinin faaliyeti durunca aynı doğrultuda yayın yapmak üzere *Mecelletü'l-Hedyi'n-nebevî* adıyla bir dergi çıkarmaya başladı (1936), vefatına kadar bu derginin yazı işleri müdürlüğünü üstlendi. Ayrıca cemiyet üyeleriyle birlikte Matbaatü's-sünneti'l-Muhammediyye'yi kurdu. Kendisinden ders alan veya kurduğu cemiyetin

Muhammed Hâmid el-Fıkī

faaliyetlerine katılarak düşüncelerini yayan talebe ve bağlıları arasında Abdürrezzâk Afîfî, Abdurrahman el-Vekîl, Seyyid Rızk et-Tavîl, Muhammed Cemîl Gāzî, Muhammed Halîl Herrâs, Abdülfettâh Selâme, Muhammed Abdülmecîd Reşâd eş-Şâfiî, Hasan Abdülvehhâb el-Bennâ, Muhammed Abdülvehhâb el-Bennâ, Fethî Emîn Osman ve Abdülkādir et-Tavîl gibi isimler anılır. Muhammed Hâmid el-Fıkī 16 Ocak 1959 tarihinde Kahire'de vefat etti.

Cemâatü ensâri's-sünneti'l-Muhammediyye Mısır'dan başka Sudan, Eritre, Suriye, Irak, Fas, Endonezya ve Tayvan gibi ülkelerde de faaliyet göstermiş, Fıkī'nin vefatından sonra cemiyete Abdürrezzâk Afîfî Atıyye (1959-1960) ve Abdurrahman el-Vekîl (1960-1967) başkanlık etmiştir. 1967'de bu kuruluş Cemal Abdünnâsır tarafından, Mahmûd Hattâb es-Sübkî'nin 1912'de kurduğu benzeri düşüncelere sahip el-Cem'iyyetü'ş-şer'iyye li-teâvüni'l-âmilîne bi'l-Kitâb ve's-Sünneti'l-Muhammediyye ile birleştirilmiş, başına da asker kökenli Abdurrahman Emîn getirilmiştir. Her iki cemiyet ortak faaliyette bulunmuş, ancak Enver es-Sâdât'ın başa geçmesi üzerine 1970'te cemiyetin genel sekreteri Muhammed Abdülmecîd Reşâd eş-Şâfiî'nin teşebbüsüyle cemaat tekrar müstakil bir hüviyete kavuşup faaliyetini bağımsız sürdürmüştür.

Hâmid el-Fıkī ve Selefî düşüncenin ateşli savunucuları olan diğer cemiyet mensupları Mısır'da bir taraftan tasavvuf çevreleri, diğer taraftan Batıcılar'la sert mücadele ve tartışmalara girmişlerdir. Fıkī, Dârimî'nin *Reddü'l-İmâm ed-Dârimî ʿOṯmân b. Saʿîd ʿalâ Bişr el-Merîsî el-ʿanîd* adlı eserini yayımladığında (Kahire 1358) büyük bir tepkiyle karşılanmış, Ezher ulemâsından meydana gelen bir heyet kitabın neşri ve nâşirin mukaddimesi hakkında olumsuz görüş belirtmişse de Mahmûd Şeltût bu raporu ilmî açıdan eleştirerek yeni bir komisyon kurulmasını teklif etmiştir (Muvaffak b. Abdullah

Ali Kedse, s. 154-156). Ezher'le genelde iyi ilişkiler içerisinde bulunan Fıkī başta siyasî yaklaşımı olmak üzere bazı görüşleri, faaliyet ve mücadele yöntemi bakımından İhvân-ı Müslimîn hareketini ve lideri Hasan el-Bennâ'yı da eleştirmiştir (Ahmed M. Tâhir Ömer, s. 172-175). Muhammed Hâmid el-Fıkī, İbn Teymiyye'nin cinlerle ilgili görüşünü değerlendirme hususunda kendi cemiyetinin üyelerinden Ahmed Muhammed Şâkir'le de ihtilâfa düşmüştür. Şâkir bu konuyla ilgili olarak *Beynî ve beyne'ş-Şeyḫ Ḥâmid el-Fıḳī* adlı bir risâle kaleme almış (Kahire 1374/1955), bunun üzerine aralarında *Mecelletü'l-Hedyi'n-nebevî* dergisinin çeşitli sayılarında bir tartışma başlamıştır (sy. 9-10, 11-12, Kahire 1374). Ancak daha sonra iki arkadaş cemiyet merkezinde görüşüp anlaşmış, Fethî Emîn Osman bu ihtilâfı bir çalışmasında ele almıştır (bk. bibl.).

İbn Teymiyye'nin, tasavvuf ehli arasında görüş ve uygulamalarının şeriata uygun olup olmaması bakımından ayırım yapmasına karşılık Fıkī, benimsediği tevhid akîdesine aykırı bulduğu inanç ve uygulamaları sebebiyle bir bütün halinde tasavvufa ve müntesiplerine karşı çıkmış, Ma'rûf-i Kerhî, Cüneyd-i Bağdâdî, Abdülkādir-i Geylânî, Gazzâlî ve diğer tanınmış şahsiyetleri ağır ifadelerle eleştirmiştir (Muvaffak b. Abdullah Ali Kedse, s. 160-172). Hocası Reşîd Rızâ'nın *el-Menâr*'da neşrettiği tefsiri *Mecelletü'l-Hedyi'n-nebevî*'de devam ettirmeye çalışan Fıkī, Fâtiha sûresi ve Bakara sûresinden 100 âyeti tefsir ettikten sonra, *Tefsîrü'l-Menâr*'da Yûsuf sûresinin eksik kalan kısmını Muhammed Behcet el-Eserî tamamladığı için ardından gelen Ra'd, İbrâhîm, Hicr ve Nahl sûrelerini tamamlamış, İsrâ sûresinden de on bir âyetin tefsirini hazırlamıştır. Fıkī'nin vefatının ardından talebesi Abdurrahman el-Vekîl eseri Meryem sûresinin 55. âyetine kadar getirmiş, arkasından Seyyid Rızk et-Tavîl ve kardeşi Abdülkādir Rızk et-Tavîl gibi diğer bazı talebeleri bu faaliyeti devam ettirmiştir (Tâcûrî, s. 11-13, 42). Tefsirde sade bir dil kullanmaya özen gösteren Fıkī ihtilâflara, hikâyelere ve İsrâiliyat'a yer vermeyen, herhangi bir mezhebi ve şahsı destekleme endişesi taşımayan, taklidi terkedip ictihada yönelmeyi teşvik eden, bütünüyle hayatı Kur'an'ın ölçülerine göre düzenlemeyi amaçlayan bir yöntem izlemiştir. Selefî bakış açısı doğrultusunda âyetleri önce âyetlerle, sahih sünnetle, sahâbenin sözleriyle Selef'in görüşleri ve dil kurallarına göre yorumlamış, bu çerçevede Reşîd Rızâ'nın modern bilimin etkisinde kalarak Hz. Âdem'in çıkarıldığı cennetin dünyada olduğu, Havvâ'nın yaratılışı, meleklerin mahiyeti, bazı canlıları başka canlılara dönüştürme (mesh), peygamberlerin gösterdikleri mûcizeler vb. hususlardaki te'villerine katılmamıştır (*a.g.e.*, s. 103-106, 109 vd.). Fıkī aynı zamanda, *Encyclopaedia of Islam*'ın *Dâiretü'l-maʿârifi'l-İslâmiyye* adıyla Mısır'da başlayan Arapça tercümesinde dinî konularla ilgili bazı maddelere tenkit yazan veya tashih ve ilâvelerde bulunan ilim adamları arasında yer almıştır. Fıkī'nin 2000 matbu kitap, yetmiş yazma eser ve 100 yazma eserin fotokopisinden oluşan kütüphanesi Küveyt'teki Cem'iyyetü ihyâi't-türâsi'l-İslâmî tarafından 1988 yılında satın alınmıştır.

Eserleri. Muhammed Hâmid el-Fıkī'nin faaliyetleri ve ilmî mesaisi daha çok dergi yazıları, vaaz ve konferanslarla görüşlerini yaymaya ve özellikle Selef düşüncesine uygun eserlerin neşrine yönelmiş olup birkaçı dışında teliflerinin çoğu onun dergilerde çıkan yazılarının derlenmesinden meydana gelmiştir. **Telif. 1.** *Eşerü'd-daʿveti'l-Vehhâbiyye fi'l-ıṣlâḥi'd-dînî ve'l-ʿumrânî fî Cezîreti'l-ʿArab ve ġayrihâ.* Cemaat merkezinde verdiği konferanslardan oluşmaktadır (Kahire 1354/1935). **2.** *Ezhâr min riyâżi sîreti'l-imâmi'l-ʿâdil el-Melik ʿAbdilʿazîz b. ʿAbdirraḥmân el-Fayṣal Âli Suʿûd.* Kral Abdülazîz'in Riyad'a girişinin ellinci yılı münasebetiyle kaleme alınmıştır (Kahire 1369/1948; nşr. Hâlid b. Muhammed b. Osman el-Mısrî, Kahire 1429/2008). **3.** *Hedyü'r-Resûli'l-ekrem fi'l-ḥac ve'l-ʿumre ilâ beyti'llâhi'l-muʿaẓẓam* (Kahire 1949, 2004). **4.** *Nûr mine'l-Ḳurʾân.* Cemaat merkezinde verdiği konferanslardan olup Muhammed Rüşdî Halîl tarafından derlenmiştir (Kahire 1384/1964). **5.** *en-Nefs: Emrâżuhâ ve ʿilâcühâ fi'ş-şerîʿati'l-İslâmiyye* (Kahire 1390/1970). **6.** *Keşfü'l-liṯâm ʿani'l-ġaṣṣi'lleẕî aḥdeṯehü'd-dessâsûn fî ʿaḳāʾidi'l-İslâm.* Tasavvuf ehli aleyhine yazılmış bir risâledir (Kahire 1432/2011). **7.** *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ḥakîm (ʿalâ ṣafaḥâti Mecelleti'l-Hedyi'n-nebevî).* Bazı sûre ve âyetlerin tefsiri olup Ra'd, İbrâhîm, Hicr ve Nahl sûreleri birer cilt halinde basılmış, İsrâ sûresinin yer aldığı V. cildi Abdurrahman el-Vekîl ile birlikte hazırlamıştır (Kahire, Merkezü't-türâs ve'l-bahsi'l-ilmî). **8.** *Şerḥu eḥâdîṯi'l-aḥkâm.* İbn Abdülhâdî'nin *el-Muḥarrer* adlı eserinin şerhi olup müellif burada *Fetḥu'l-bârî, Şerḥu Müslim* (Nevevî), *el-Muġnî* (İbn Kudâme), *Naṣbü'r-râye, Neylü'l-evṭâr, Şerḥu'l-ʿUmde* (İbn Dakīkulʿîd) ve *Sübülü's-selâm* gibi eserlerle İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye'nin ahkâma dair görüşlerinden faydalanarak kendince sahih gördüğü hükümleri ortaya koymaya çalışmıştır. **9.** *Risâle fî bidʿati'l-iḫtifâl bi-żikrâ mevlidi'n-nebî* (nşr. Fethî Emîn Osman, *Resâʾil fi'ş-şirk ve'l-bidʿa* içinde). **10.** *Dürûs Ramażâniyye.*

Neşir. a) Takıyyüddin İbn Teymiyye: *el-Fetvaʾl-Ḥameviyyetü'l-kübrâ* (Kahire, ts.); *el-Mesâʾilü'l-Mârdîniyye* (Kahire 1367/1947, 1980); *Reʾsü'l-Ḥüseyn* (Kahire 1368/1949); *Mecmûʿatü'r-resâʾili'l-kübrâ* (Cidde 1368); *Naẓariyyetü'l-ʿaḳd* (Kahire 1368); *Muvâfaḳatü ṣaḥîḥi'l-menḳūl li-ṣarîḥi'l-maʿḳūl* (Kahire 1369/1950, 1370/1951; Beyrut 1405/1985, M. Muhyiddin Abdülhamîd ile birlikte); *İḳtiżâʾü'ṣ-ṣırâṭi'l-müstaḳīm* (Kahire 1369/1950); *Naḳżü'l-manṭıḳ* (Kahire 1370/1951); *el-Ḳavâʿidü'n-nûrâniyyetü'l-fıḳhiyye* (Kahire 1370/1951; hadis tahrîcleri: Ebû Ya'kūb Neş'et b. Kemâl el-Mısrî, gözden geçirme: Ebû Abdullah Mustafa b. Adevî, Riyad 1432/2011); *Şeẕerâtü'l-belâtîn min ṭayyibâti kelâmi'ṣ-selefîne'ṣ-ṣâliḥîn* (İbn Teymiyye'nin bazı risâleleriyle Ahmed b. Hanbel'in bir risâlesini içerir; Kahire 1375/1956); *Refʿu'l-melâm ʿani'l-eʾimmeti'l-aʿlâm* (Kahire 1958); *el-ʿUbûdiyye fi'l-İslâm* (Kahire 1400/1979); *en-Nübüvvât* (Kahire 1982). **b) İbn Kayyim el-Cevziyye:** *et-Tibyân fî aḳsâmi'l-Ḳurʾân* (Kahire 1352/1933, 1402/1982); *İġāṯetü'l-lehfân min meṣâʿidi'ş-şeyṭân* (I-II, Kahire 1357/1939, 1395/1975); *et-Tefsîrü'l-ḳayyim* (der. Muhammed Üveys en-Nedvî, Kahire 1367/1948; Beyrut 1408/1988); *el-Cevâbü'l-kâfî li-men seʾele ʿani'd-devâʾi'ş-şâfî* (Kahire 1367/1948); *Tefsîrü süveri'l-Kâfirûn ve'l-Muʿavviẕeteyn* (Beyrut 1368/1949); *Zâdü'l-meʿâd fî hedyi ḫayri'l-ʿibâd* (Kahire 1370/1951); *eṭ-Ṭuruḳu'l-ḥükmiyye fi's-siyâseti'ş-şerʿiyye* (Kahire 1372/1953); *Medâricü's-sâlikîn* (I-III, Kahire 1375/1956); *Risâle fî emrâżi'l-ḳulûb* (Riyad 1403/1983); *Risâle fî aḥkâmi'l-ġınâʾ* (Riyad 1403/1983).

c) Diğer Neşirleri: İbnü'd-Deyba' eş-Şeybânî, *Teysîrü'l-vüṣûl ilâ Câmiʿi'l-uṣûl* (I-IV, Kahire 1346/1927; Beyrut 1397); İbn Hacer el-Askalânî, *Bulûġu'l-merâm* (Kahire 1347, 1352/1931; Cidde 1413/1993; Riyad 1417/1996); İbnü'l-Mevsılî, *Muḫtaṣaru'ṣ-Ṣavâʿiḳı'l-mürsele ʿale'l-Cehmiyye ve'l-Muʿaṭṭıla* (I-II, Mekke 1348/1929, Muhammed Abdürrezzâk Hamza ile birlikte); Ahmed b. Hanbel, *es-Sünne* (Kahire

1349), *er-Red ʿale'z-Zenâdıḳa ve'l-Cehmiyye* (*Şeẕerâtü'l-belâtîn* içinde, Kahire 1375/1956, s. 4-40), *el-ʿAḳîde* (İbn Ebû Ya'lâ, *Ṭabaḳâtü'l-Ḥanâbile* içinde, Kahire 1371/1952, II, 293-308); **Mecdüddin İbn Teymiyye**, *el-Münteḳā min aḫbâri'l-Muṣṭafâ* (I-II, Kahire 1350-1351/1931-1933, 1398/1978; Beyrut 1398; Riyad 1402, 1403); **Kāsım b. Sellâm**, *Kitâbü'l-Emvâl* (Kahire 1353/1934); **Muînüddin el-Îcî**, *Câmiʿu'l-beyân fî tefsîri'l-Ḳurʾân* (yalnız III. cilt, gözden geçirme: Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire 1355/1936); **Süyûtî**, *el-Eşbâh ve'n-neẓâʾir* (Kahire 1356/1938); **Şemseddin İbn Abdülhâdî**, *el-ʿUḳūdü'd-dürriyye fî menâḳıbi şeyḫi'l-İslâm Aḥmed İbn Teymiyye* (Kahire 1356/1938; Beyrut 1406/1986); **İbn Allân**, *Delîlü'l-fâliḥîn şerḥu Riyâżi'ṣ-ṣâliḥîn* (Kahire 1357/1938); **Ebû Ya'lâ el-Ferrâ**, *el-Aḥkâmü's-sulṭâniyye* (Kahire 1357/1938, 1386/1966, 1394/1974, 1408/1988); **Semev'el el-Mağribî**, *Beẕlü'l-mechûd fî ifḥâmi'l-yehûd* (Kahire 1358/1939); **Dârimî**, *Reddü'l-İmâm ed-Dârimî ʿOsmân b. Saʿîd ʿalâ Bişr el-Merîsî el-ʿanîd* (Kahire 1358/1939); **İbn Sellûm**, *Vesîletü'r-râġıbîn ve buġyetü'l-müstefidîn* (Kahire 1365); **Münzirî**, *Muḫtaṣaru Süneni Ebî Dâvûd* (I-VIII, Kahire 1367-1369/1948-1950, Hattâbî'nin *Meʿâlimü's-sünen*'i, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *Tehẕîbü Süneni Ebî Dâvûd*'u ile, Ahmed Muhammed Şâkir ile birlikte); **İbn Hibbân el-Büstî**, *Ravżatü'l-ʿuḳalâʾ ve nüzhetü'l-fużalâʾ* (Kahire 1368/1949; Beyrut 1395/1975, 1397/1977, Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd ve Muhammed Abdürrezzâk Hamza ile birlikte); **Mecdüddin İbnü'l-Esîr**, *Câmiʿu'l-uṣûl ilâ eḥâdîṯi'r-Resûl* (I-XIII, Kahire 1368-1375/1949-1955, 1400/1980, Abdülmecîd Selîm ile birlikte); **Âcurrî**, *eş-Şerîʿa* (Kahire 1369/1950; Beyrut 1403/1983); **İbnü'l-Lahhâm**, *el-Aḫbârü'l-ʿilmiyye mine'l-İḫtiyârâti'l-fıḳhiyye min fetâvâ Şeyḫi'l-İslâm İbn Teymiyye* (Kahire 1369/1950; Riyad 1418/1988), *el-Ḳavâʿid ve'l-fevâʾidü'l-uṣûliyye vemâ yeteʿallaḳu bihâ mine'l-aḥkâmi'l-ferʿiyye* (Kahire 1375/1956; Beyrut 1403/1983); **Cemmâîlî**, *ʿUmdetü'l-aḥkâm* (Kahire 1371, 1373, 1379; Medine 1395; Cidde 1406/1985), *Min eḥâdîṯi'l-enbiyâʾ* (hadislerin tahrîci: Ebû Abdullah Muhammed el-Afîfî, gözden geçirme ve takdim: Mustafa b. Adevî, Mansûre 1421/2001); **İbn Ebû Ya'lâ**, *Ṭabaḳâtü'l-Ḥanâbile* (I-II, Kahire 1371/1952); **İbn Receb**, *eẕ-Ẕeyl ʿalâ Ṭabaḳâti'l-Ḥanâbile* (I-II, Kahire 1372/1953; I-IV, Kahire 1980, *Ṭabaḳâtü'l-Ḥanâbile* ile birlikte); **İbnü'n-Neccâr**, *Şerḥu'l-Kevkebi'l-münîr* (Kahire 1372/1953, eksik); **Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî**, *et-Taḥḳîḳ fi'ḫtilâfi'l-ḥadîṯ* (Kahire 1373/1954, Şemseddin İbn Abdülhâdî'nin *Tenḳîḥu't-Taḥḳîḳ*'i ile birlikte); **Minhâcî**, *Cevâhirü'l-ʿuḳūd ve muʿînü'l-ḳuḍât ve'l-muvaḳḳiʿîn ve'ş-şühûd* (I-II, Kahire 1374/1955); **İbn Dakīkulʿîd**, *İḥkâmü'l-aḥkâm şerḥu ʿUmdeti'l-aḥkâm* (Kahire 1374/1955, 1418/1997; Beyrut 1407/1987; Ahmed Muhammed Şâkir ile birlikte); **Merdâvî**, *el-İnṣâf fî maʿrifeti'r-râciḥ mine'l-ḫilâf* (I-XII, Kahire 1374-1378/1955-1958; Beyrut 1406/1986, 1990); **Muhammed b. Abdülvehhâb**, *Muḫtaṣaru Sîreti'r-Resûl* (Kahire 1375/1956; Medine 1408/1988); **Şemseddin es-Sehâvî**, *et-Tuḥfetü'l-laṭîfe fî târîḫi'l-Medîneti'ş-şerîfe* (I-II, Kahire 1376-1378/1957-1958; Beyrut 1993); **Takıyyüddin el-Fâsî**, *el-ʿİḳdü'ṯ-ṯemîn fî târîḫi'l-beledi'l-emîn* (I-VIII, Kahire 1378-1388/1958-1969, I. cild: Fıkî, II-VII. ciltler: Fuâd Seyyid, VIII. cild: Mahmûd Muhammed et-Tanâhî; Beyrut 1406/1986); **Zehebî**, *el-Müheẕẕeb fi'ḫtiṣâri's-Süneni'l-kübrâ* (I-IV, Kahire 1390/1970, Hammâd İbrâhim Ahmed ile birlikte); **Emîr es-San'ânî**, *Taṯhîrü'l-iʿtiḳād ʿan edrâni'l-ilḥâd* (Amman 1412/1990). **Bunlar dışında bazı başka neşirleri de bulunan M. Hâmid el-Fıkî** *Min Defâʾini'l-künûz* **adlı koleksiyon içinde** (Kahire 1349/1931) **İbn Batta, İbn Receb, Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, Muvaffakuddin İbn Kudâme el-Makdisî ve Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî'nin bazı risâlelerini yayımlamıştır.**

BİBLİYOGRAFYA :

Ömer Rızâ Kehhâle, *Muʿcemü'l-müʾellifîn*, Beyrut 1414/1993, III, 207; M. Fethî Osman, *es-Selefiyye fi'l-mücteməʿâti'l-muʿâṣıra*, Küveyt 1401/1981, s. 136-137; Mahmûd Muhammed et-Tanâhî, *Medḫal ilâ târîḫi neşri't-türâsi'l-ʿArabî*, Kahire 1405/1984, s. 69-70; Bekrî Şeyh Emîn, *el-Ḥareketü'l-edebiyye fi'l-Memleketi'l-ʿArabiyyeti's-Suʿûdiyye*, Beyrut 1986, s. 81, 111; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Delîlü'l-müʾellefâti'l-İslâmiyye fi'l-Memleketi'l-ʿArabiyyeti's-Suʿûdiyye: 1400-1409*, Riyad 1413/1993, s. 83, 103, 286, 388, 438; a.mlf., *Muʿcemü'l-müʾellifîne'l-muʿâṣırîn: Vefeyât 1315-1424 (1897-2003)*, Riyad 1425/2004, II, 568; Muhyiddin Atıyye v.dğr., *Delîlü müʾellefâti'l-ḥadîṯi'ş-şerîfi'l-maṭbûʿa*, Beyrut 1416/1995, I, 38, 97, 303, 324, 325, 399, 404, 412, 415, 418; II, 525, 548; Ahmed b. Hacer Âlû İbn Ali, *eş-Şeyḫ Muḥammed b. ʿAbdilvehhâb*, Riyad 1419/1999, s. 115-116; Ahmed M. Tâhir Ömer, *Cemâʿatü enṣâri's-sünneti'l-Muḥammediyye ve cühûdühâ fî neşri ʿaḳîdeti's-Selef* (doktora tezi, 1421-22), Câmiatü Ümmi'l-kurâ Külliyyetü'd-da've ve usûli'd-dîn, s. 55-91, ayrıca bk. tür.yer.; Fethî Emîn Osman, *el-Beyânü'l-celî fîmâ dâre beyne Şâkir ve'l-Fıkī*, Kahire 1423/2002; a.mlf., "el-ʿAllâme Muḥammed Ḥâmid el-Fıḳī müʾessisü Cemâʿati enṣâri's-sünneti'l-Muḥammediyye", *et-Tevḥîd*, XXIV/3, Kahire 1995, s. 55-57; Muvaffak b. Abdullah Ali Kedse, *Cühûdü'ş-Şeyḫ Muḥammed Ḥâmid el-Fıḳī fî neşri'l-ʿaḳîdeti's-Selefiyye* (yüksek lisans tezi, 1423-24), Câmiatü Ümmi'l-kurâ Külliyyetü'd-da've ve usûli'd-dîn; Abdullah el-Akîl, *Min Aʿlâmi'd-daʿve ve'l-ḥareketi'l-İslâmiyye*, Amman 1429/2008, I, 61, 435, 510; II, 766, 767; Ahmed el-Alâvine, *el-ʿUlemâʾü'l-ʿArabü'l-muʿâṣırûn ve meʾâlü mektebâtihim*, Beyrut 1432/2011, s. 183-184; M. Âtıf Abdülkerîm et-Tâcûrî, *Cühûdü'ş-Şeyḫ Muḥammed Ḥâmid el-Fıḳī fî tefsîri'l-Ḳurʾâni'l-kerîm*, Kahire 1433/2012; "Müʾtemeru râʾidi'l-menheci's-Selefî bi-Mışr ve'l-ʿâlemi'l-İslâmî: eş-Şeyḫ Muḥammed Ḥâmid el-Fıḳī", *et-Tevḥîd*, XXXIX/460 (2010), s. 23-27; Üsâme Şehâde, "el-ʿAllâme Muḥammed Ḥâmid el-Fıḳī (1310-1378 h. – 1892/1959 m.)", http://alrased.net/main/articles.aspx?selected_article_no=6412 (06.03.2014).

AHMET ÖZEL

FINDIKÎ

(bk. ERZEN, Ali).

FITZGERALD, Edward

(1809-1883)

Farsça'dan yaptığı tercümeleriyle tanınan İngiliz şarkiyatçısı, şair.

31 Mart 1809'da Suffolk Kontluğu'nun idare merkezi olan İpswich şehri yakınlarındaki Bredfield köyünde varlıklı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Ailesi 1816'da Fransa'ya giderek bir süre Saint Germain ve Paris'te ikamet etti. 1818'de annesinin babası John Fitzgerald'ın ölümü üzerine İngiltere'ye döndüler. Annesi, büyük bir zenginliğe sahip babasının tek vârisi olduğundan aile onun soyadını kullandı. Edward, Suffolk'ta Bury Saint Edmunds şehrindeki King Edward VI Grammar School'da (1821) okuduktan sonra 1826'da girdiği Cambridge'deki Trinity College'ı 1830'da bitirdi. Bu sırada, sonraları İngiltere'nin en meşhur şairlerinden olacak Alfred Tennyson, büyük romancılardan biri olacak William Makepeace Thackeray ve tarihçi Thomas Carlyle ile arkadaşlık kurdu. Maddî durumu çok iyi olduğu halde gösterişten uzak bir yaşam sürdü. 1844 yılında genç dilbilimci Edward Byles Cowell ile tanıştı. 1845'te şair Bernard Barton'un kızıyla yaptığı evliliği ancak bir yıl sürdürebildi. Cowell'in teşvikiyle yazmaya başlayan Fitzgerald,

Edward Fitzgerald

1851'de *Euphranor* ve 1852'de aforizmalar antolojisi olan *Polonius: A Collection of Wise Saws and Modern Instances* adlı eserlerini yayımladı. Aynı yıl babasını kaybetti. Aforizmalarla ilgisi onun Ömer Hayyâm'ın şiirleriyle ilgilenmesine yol açtı. Cowell'den aldığı İspanyolca dersleri bu dilden çevirdiği *Six Dramas of Calderon*'un yayımıyla 1853'te ilk meyvesini verdi. Yine Cowell'den ilk Farsça derslerini 1852'de aldı ve bu dilde ilk çalışması Câmî'nin *Selâmân ü Ebsâl*'in tercümesi oldu (1856). Ardından Hayyâm'ın şiirleri üzerine çalışmaya başladı. 1857'de görev için Kalküta'ya giden Cowell, Fitzgerald'da bulunan ve 158 rubâî içeren Bodleian Library nüshasından başka ona Asiatic Society Kütüphanesi'ndeki 516 rubâîlik bir yazma daha yolladı. Hayyâm'a ait ilk rubâîlerin çevirisi 1858'de *Fraser* dergisinde yayımlandı. 1859'da çeviriler kitap halinde basıldı. Farsça kafiye sistemine hâkimiyeti Edward'ı Ömer Hayyâm rubâîlerini çevirmede başarıya ulaştırdı. Daha sonraki yıllarda her baskıya yeni şiirler ekleyerek rubâîleri yayımlamaya devam etti. Bu arada Ferîdüddin Attâr'ın *Mantıku't-tayr*'ını tercüme etti ve İspanyol yazarı Pedro Calderon de la Barca'nın oyunlarını İngilizce'ye çevirmeyi sürdürdü. 1861'den sonra yaşamına yeni bir ilgi alanı olarak deniz merakı girdi. Satın aldığı bir yat ile 1871 yılına kadar yazları kıyı şehri Lowestoft'ta geçirdi. 1877 ve 1878'de *Ipswich Journal*'da Effigy (E.F.G.) imzasıyla yazılar yazdı. 14 Haziran 1883 tarihinde bir ziyaret için gittiği Norfolk'ta öldü.

Eserleri: *The Table-Talk of John Selden* (S. W. Singer'in biyografik önsözüyle, London 1847); *Euphranor, A Dialogue on Youth* (London 1851, 1906); *Polonius: A Collection of Wise Saws and Modern Instances* (London 1852); *Letters and Literary Remains of Edward Fitzgerald* (ed. William Aldis Wright, I-III, London 1889; I-VII, New York 1966); *Letters of Edward Fitzgerald* (I-II, London 1894; ed. Alfred McKinley ve A. Burdick Terhune, I-IV, Princeton 1980); *Letters of Edward Fitzgerald To Fanny Kemble, 1871-1883* (ed. William Aldis Wright, London 1895); *Miscellanies* (ed. W. A. Wright, London 1900); *The Variorum and Definitive Edition of the Poetical and Prose Writings of Edward Fitzgerald* (der. George Bentham, I-VII, New York 1902, 1967); *Dictionary of Madame de Sevigne* (ed. Mary Eleanor Fitzgerald Kerrich, I-II, London 1914); *Selected Works* (ed. Joanna Richardson, Cambridge 1962).

Çeviri: 1. Pedro Calderon de la Barca, *Six Dramas of Calderon* (London 1853); *Eight Dramas of Calderon* (London 1906, 1921; Urbana 2000); *The Mighty Magician. "Such Stuff As Dreams Are Made Of"* (London 1865). **2.** Bernard Barton, *Poems and Letters* (London 1853). **3.** Abdurrahman-ı Câmî, *Salaman and Absal* (özet halinde nazmen, London 1856; Ferîdüddin Attâr'ın *Bird Parliament [Mantıku't-tayr]* adlı eseriyle, Boston 1899; Hayyâm'ın *Rubâ'iyyât*'ıyla birlikte, London 1879; New York 1891; Chicago 1900). **4.** Ömer Hayyâm, *Rubaiyat of Omar Khayyam. The Astronomer Poet of Persia* (London 1859; August Henkel'in renkli resimleriyle, New York 1929; nşr. Sir E. Denison Ross, London 1938; nşr. Jerome H. Buckley, New York 1962; nşr. Christopher Decker, Charlottesville 1997; Farsça metin, İngilizce tercüme, J. B. Nicolas'ın Fransızca tercümesiyle birlikte, Los Angeles 1997). **5.** Aeschylus, *Agamemnon* (London 1876). **6.** Ferîdüddin Attâr, *Bird Parliament (Mantıku't-tayr)* (*Letters and Literary Remains of Edward Fitzgerald* içinde, ed. W. Aldis Wright, I-III, London 1889) (eserlerinin daha sonraki baskıları için bk. *A Bookman's Catalogue The Norman Colbeck Collection of Nineteenth-Century and Edwardian Poetry and Belles Lettres*, I, 253-257).

BİBLİYOGRAFYA :

Rubaiyat of Omar Khayyam (trc. Edward Fitzgerald, ed. Daniel Karlin), Oxford 2009, s. XI-LXIX; J. Glyde, *The Life of Edward Fitzgerald*, London 1900; W. F. Prideaux, *Notes for a Bibliography of Edward Fitzgerald (1901)*, London 1901; A. C. Benson, *Edward Fitzgerald*, London 1905; *A Bookman's Catalogue: The Norman Colbeck Collection of Nineteenth-Century and Edwardian Poetry and Belles Lettres* (ed. T. Bose), Vancouver 1987, I, 253-257; *The Cambridge Bibliography of English Literature* (ed. J. Shattock), Cambridge 1999, IV, 612-615; *The Oxford History of Literary Translation in English* (ed. P. France – S. Gillespie), New York 2006, IV, 101-102, 335-337; W. Stewart, *British and Irish Poets: A Biographical Dictionary, 449-2006*, Jefferson 2007, s.135-136; R. W. Ferrier, "Edward Fitzgerald a Reader 'of taste' and 'Umar Khayyām 1809-1883", *Iran*, XXIV, London 1986, s. 161-187; Esmail Z. Behtash, "Edward Fitzgerald and Persian Literature", *Orientalia Suecana*, LVI, Uppsala 2007, s. 49-64; *Encyclopedia of British Writers, 19th Century* (ed. Christine L. Krueger), New York 2003, s.132-133.

Rıza Kurtuluş

FUNDGRUBEN des ORIENTS

1809-1822 yıllarında Viyana'da yayımlanan şarkiyat dergisi.

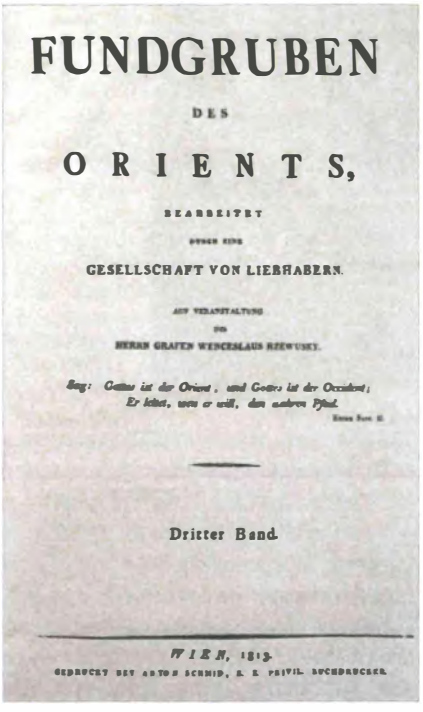
Joseph von Hammer tarafından çıkarılan "Şark'ın hazineleri" unvanlı dergi, XVIII. yüzyılın sonlarında ve XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde önde gelen isimlerle temsil edilen, hayalhânelerde yaşatılan romantik Şark algılamasının en önemli yayın organlarından birini teşkil eder ve Şark'ın üç büyük dilindeki başta dinî metinler olmak üzere en önemli felsefe, edebiyat ve tarih eserlerinin tanıtılmasını ve neşrini amaçlar. İkinci defa geldiği ve elçilik müsteşarı olarak dört yıl kaldığı İstanbul'dan ayrılıp Eflak'ta Avusturya konsolosluğunda kısa süren diplomatik kariyerinin ardından Viyana'ya çağrılan (14 Temmuz 1807) Hammer Şark'a dair ilgisini, çevresinde bulunan özellikle Arapça ve Farsça öğrenmiş ya da öğrenmekte olan seçkin bir aydınlar zümresiyle devam ettirir; Şark'ın gizemleri, keşfedilmeyi bekleyen hazineleri aralarındaki toplantı ve sohbetlerin ana konusunu oluşturur. Şark'ın definelerini ortaya serecek bir dergi fikri, Viyana'da temmuz ayında bir pazar günü Hammer'in zengin ve Şark'ın efsununa kapılmış, bilhassa Arap atlarına meftun, iyi derecede Arapça öğrenmiş bir aydın olan Kont Wenzeslaus Rzewuski ile birlikte yaptıkları bir at gezintisi esnasında doğar. Bunun üzerine kont Şark edebiyatı için neler yapabileceğini, kendisinin bu konuda nasıl faydalı olabileceğini sorar. Hammer de eskiden beri hayalini kurduğu bir projeyi dile getirir ve Arapça-Farsça, Türkçe eserler dışında çi vi yazısı, hiyeroglif dahil antik metinlerin, kısaca Asya'nın derinliklerine kadar Şark'a dair her şeyin bütün Avrupa kültür dillerinde olmak üzere kaleme dökülebileceği bir dergi çıkarabileceklerini söyler. Fikir kısa zamanda olgunlaşır ve altı ay kadar sonra 1809 başlarında kuruluş aşamasına gelir. Sembolik bir anlamı olmak üzere kuruluş günü için 6 Ocak'ta kutlanan "Şark'tan Ge-

len Üç Bilge Kral Günü" özellikle seçilir ve Kont Rzewuski tarafından verilen bir ziyafette resmen duyurulur. Davetliler arasında şarkiyat sahasında bizzat çalışanlardan ve Şark'a muhabbet duyanlardan önemli isimler yer almaktaydı (Hammer, s. 183-184; D. Galter, s. 87-88). Bunların bir kısmı derginin yazarları arasına girecektir. Böylece ilk defa, Şark'ın üç önemli dilini ve bunların oluşturduğu kültür dünyasına dair çalışmaları esas alan, modern şarkiyatçılığın kapılarını açacak olan öncü bir dergi doğmuş olur. Fransa'da yayımlanan *Journal asiatique*'in 1822'de, İngiltere'de çıkan *Journal of the Royal Asiatic Society*'nin 1834'te ve Almanya'da neşredilen *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft*'ın ise *(ZDMG)* ancak 1847'de yayın hayatına girdikleri düşünüldüğünde *Fundgruben des Orients*'ın emsallerinden çok daha önce çıkmış olduğu görülür.

Derginin hazırlanması işi genelde Hammer'in üzerinde kalmış, Kont Rzewuski masrafların önemli bir kısmını -genelde tamamını- karşılamayı taahhüt etmiştir. Derginin başlığındaki Arapça künyenin bakır levha üzerine hakkedilmesi ve dergide yer alacak diğer gravürlerin hazırlanması işini Viyanalı Mansfeld usta üstlenmiştir. Derginin başlığının Hammer'in tasarımı olduğu açıktır ve Almanca, Fransızca, Arapça olmak üzere üç dillidir: *Fundgruben des Orients / Mines de l'orient / Maḫzenü'l-künûzi'l-meşrikıyye ve maʿdenü'r-rumûzi'l-ecnebiyye.* Dergi "muhibban / amatör" diye tanımlanan bir heyetin yayını şeklinde takdim edilir. Kapağındaki en anlamlı ibare Goethe'ye de ilham kaynağı olan ve Arapça, Almanca, Fransızca olarak verilen Şark'ın da Garb'ın da Allah'a ait olduğunu ve O'nun dilediğini doğru yola sevkettiğini beyan eden âyettir (el-Bakara 2/142). Bu yaklaşım *Fundgruben des Orients* dergisinin barışçıl, objektif ve ilâhiyatın kıskacından kurtulmuş, yeni ufuklara yönelmiş zihniyetine işaret eder ki bunun da Avrupa'da yaşanan aydınlanmanın bir ürünü olduğunda şüphe yoktur. Bakara sûresinin bu âyeti böylece Batı'da çıkan bir derginin en önemli tanımlayıcı başlığı haline getirilmekteydi. "De ki ..." emri bunu okuyan herkesi aynı mesajın muhatabı havasına sokmakta ve bunun ikrarı Şark ve Garp'ı mezcetmek anlamına gelmekteydi (Bosse, s. 103, 106). Derginin ilk sayısındaki Hammer'in önsözü okuyucularına derginin hedefini beyan eder: "Şark'a dair çalışmaları mükemmel hale getirmek üzere doğru yolu göstermekte kendimizde derunî meyil ve istidat görmekteyiz. Bundan ötürü dergimizin serlevhasında yer verdiğimiz âyetin anlamı kalkıştığımız iş için de geçerlidir. Dolayısıyla Garp'tan bakışta Şark'ta, Şark'tan bakışta Garp'ta her ne görülüyorsa hepsi burada yer bulacak, el atılmamış definelerden bilgi ve ilme dair zenginliklerin gün ışığına çıkarılmasına yardım edilecektir. Dil bilimi, nesir ve şiir sanatı, felsefe, fizik ve matematik, tıp ve hukuk, coğrafya ve yardımcı ilimleriyle tarih, nümismatik ve istatistik, topografi, etnografi ve bibliyografi..." (*Fundgruben des Orients,* I, Önsöz, s. III).

Önsözde belirtilen amaçlar çerçevesinde meseleye bir muhibban olarak yaklaşacak olan yazarlara herhangi bir ödemede bulunulmayacağı duyurulur. Bunlar sadece okuyucuların teşekkürünü hak edeceklerdir. Yazarların arasında da yer alan Kont Rzewuski, ilk zamanlar dağıtımın yetersiz kalması ihtimaline karşı basım masraflarının bir kısmını üstlenecekti. Bununla beraber ileride basım masraflarının satışlardan karşılanacağı ümit ediliyordu. Genel maliyet açıklanmamakla beraber bunun Şark edebiyatını konu alan benzeri dergilerden çok daha yüksek olduğuna vurgu yapılır. Yine de kontun malî desteği cesaret vermekte ve özel bir dağıtım gerektiren bu derginin sürekliliğinin garantisi sayılmaktaydı. Derginin muntazam aralıklarla çıkması için çeşitli sebeplerle ve özellikle uzaklardan gelecek yazılar dolayısıyla beklenmemeliydi. Ancak her biri folya boyutunda on yedi-on sekiz formalık seksen sayfadan oluşacak dört sayı halinde senede yaklaşık 300 sayfalık bir cildin çıkarılması düşünülüyordu (*a.g.e.,* I, Önsöz, s. II). Bu beyana rağmen sayfa adedinin öngörülenin çok üstünde tahakkuk ettiği ve genelde 400-500 arasında değiştiği görülmektedir. Derginin Viyana'da Schaumburg Kitabevi'nden temin edileceği duyurulmaktaydı.

İstanbul'daki yazarlar için I. Abdülhamid ve Koca Râgıb Paşa kütüphaneleri dışında zengin hususi koleksiyonlar, Viyana'dakiler için imparatorluk kütüphanesi yanında İstanbul'da elçilik tercümanlarından olup *Meşnevî* tercümesi üzerinde bir ömür boyu çalışan Jacques von Wallenbourg ve elçilik maslahatgüzârı Bernhard L. B. von Jenisch'in zengin yazmalar birikimini de satın almış olan Kont Rzewuski'nin yazmalar koleksiyonu dergi yayıncılarının hizmetindedir. Dergi tercümeler, makaleler, incelemeler, istihraclar, havadis ve notlar, resim ve çizimler dahil Şark'tan gelen her

FUNDGRUBEN

DES

ORIENTS,

BEARBEITET

DURCH EINE

GESELLSCHAFT VON LIEBHABERN.

AUF VERANSTALTUNG

DES

HERRN GRAFEN WENCESLAUS RZEWUSKI.

Sing: Gottes ist der Orient, und Gottes ist der Occident;
Er leitet, wen er will, den rechten Pfad.

Dritter Band.

WIEN, 1813.

GEDRUCKT BEY ANTON SCHMID, K. K. PRIVIL. BUCHDRUCKER.

Fundgruben des Orients dergisinin Almanca unvan sayfası

şeye, her dile ve her millete açıktır. Nâşirler, yoğun mektuplaşmaları sayesinde kendilerine İstanbul dahil Doğu Akdeniz'in bütün liman şehirlerinden, İran'dan, Suriye'den ve Mısır'dan haberler akacağını hesaplamaktadırlar. Her sayıda dil bilimi, tarih, eski çağlar ve nümismatik, coğrafya ve istatistik, felsefe ve hukuk, matematik ve fizik, bibliyografya ve diğer çeşitli konular olmak üzere altı tür yazıya yer verilecektir.

I. cildin önsözünde Hammer'in dile getirdiği bir diğer husus şimdiye kadar Şark dillerine özgü bir yazılım standardının olmamasıdır. Bundan ötürü özellikle yer ve kişi adları, kitap künyeleri çeşitli dillerde yazacak olan yazarların kendi öngördükleri imlâ ile yazılacak, ayrıca seyyahların yerel halktan duydukları şekli aksettiren yazılımlara yer verilecektir (*a.g.e.,* I, Önsöz, s. V). Bu durumun yol açtığı yazılım çeşniliğini dergide takip etmek mümkündür. Dergide kaçınılmaz olan dizim ve yazılım hatalarına da dikkat çeken Hammer, özellikle çok dilli (dergide on değişik dilde yazı bulunmaktadır) yayın sebebiyle mürettiplerin karşılaştıkları zorluklara işaret ederek bunun mâzur görülmesini diler. Basılan yazıların tashih işleri ayrı bir meseledir. Fransızca olanlar Viyanalı eczacı hekim Jean de Car-

ro, İtalyancalar İmparatorluk Şark Dilleri Akademisi profesörlerinden Thomas Chabert, Almanca, Latince ve İngilizce olanlar Hammer tarafından düzeltilmiş, Arapça ve Farsça yazıları ise Hammer ve Chabert müştereken tashih etmişlerdir.

30 Haziran 1810 tarihli bir kayda göre (*a.g.e.*, I, 470), derginin beher cildinin fiyatı 1809 yılı başlarında yayımlanan prospektüste gösterildiği gibi 25 Viyana guldeni olup ancak bu daha ilk sayıdan itibaren 30 gulden olarak tesbit edilmişti. 400 sayfadan çok hacmi, içindeki pek çok yabancı dilde yazılar ve bakır üzerine yapılan çizimler (gravür) sebebiyle derginin maliyeti artmıştır. Dergi Viyana'da faaliyet gösteren Anton Schmid Matbaası'nda basılmıştır. I. cildin maliyet hesabı çıkarıldığında dağıtımı üstlenen Şaumburg Kitabevi ile yurt dışına yollanan nüshaların maliyetinin yüksek tutulmasından ötürü anlaşmazlığa düşülmüş ve başka bir pazarlamacı bulunması yoluna gidilmiş, nihayet bu iş için Kupffer und Wimmersche Buchhandlung ile (Kupffer & Wimmer Kitabevi) anlaşma yapılmıştır.

Ciltlerin gerçek basım tarihleri, açık ipuçlarına rağmen ciltler üzerinde gösterilen tarihler esas alındığından hatalı olarak bildirilegelmiştir. Ciltler üzerindeki kayda göre I. cilt 1809, II. cilt 1811, III. cilt 1813, IV. cilt 1814, V. cilt 1816, VI. cilt 1818 tarihlidir. 31 Temmuz 1811 tarihli gazete havadisi derginin ilk cildinin tamamlandığını ve II. cildin ilk sayısının basımda olduğunu belirtirken aslında ciltler üzerindeki tarihlerin derginin gerçek basım tarihi olmaması gerektiğine işaret etmekteydi. I. cildin üzerindeki tarih 1809 olmakla beraber bu cildin çıkışının 1811 Temmuzundan önceki aylara kadar sarktığı anlaşılmaktadır. Nitekim II. cildin önsözünde Hammer bu hususa değinmekte ve I. cildin ilk sayısının çıkışından beri iki yıl geçtiğini, bir yıl sonra tekrar önsözde buluşmayı umarken böyle bir gecikme yaşandığını ifade etmektedir (*a.g.e.*, II, Önsöz). Napolyon kargaşası içinde bulunan Avrupa'nın karışık durumu, deniz aşırı ve uzak yerlerden gelen yazılardaki gecikmeler, şarkiyatçılar arasındaki irtibatın zorlaşması bunun sebepleri olarak gösterilmektedir. 8 Eylül 1810 tarihli bir gazete havadisinde derginin ilk sayısının 1809 yazında çıktığı belirtilir ve ikinci sayının birkaç hafta önce (dolayısıyla 1810) yayımlandığına işaret edilir. İkinci sayının neşrinin de Hammer'in Paris'e gitmesi sebebiyle geciktiği, üç ve dördüncü sayıların ise kendisi döndükten sonra çıkacağı bildirilmektedir. Hammer 17 Aralık 1809'da vardığı Paris'ten Mayıs 1810'da dönmüştür. I. cildin içinde beş adet 1810 tarihli ve bir adet 1811 tarihli yazının bulunması, derginin üzerindeki kaydın yalnızca ilk sayının çıkış tarihine işaret ettiğini açıkça göstermektedir. Yine II. cildin içinde iki adet 1812 tarihli yazı olması dolayısıyla cilt kapağındaki tarihle 1811 basımlı olması mümkün değildir. 1814 basım tarihli IV. cilt içinde bir adet 1815 tarihli yazı bulunmaktadır. 1816 tarihini taşıyan V. cildin içinde de iki adet 1817 tarihli yazı yer almaktadır. VI. cildin içinde ise iki adet 1819 ve bir adet 1820 tarihli yazı bulunmasından ötürü bu cildin de 1818 tarihli olarak kabul edilmesi hatalı olurdu.

I. ciltteki 1811 tarihli yazı sebebiyle ilk cildin basım tarihi 1811 ve son ciltteki Temmuz 1820 tarihli yazıdan dolayı bu cildin basımı da müteakip seneye sarkmış olmalıdır. Basım tarihleri düzeltilecek olursa I. cilt 1811, II. cilt 1812, III. cilt (herhangi bir kayma yok) 1813, IV. cilt 1815, V. cilt 1817, VI. cilt 1820-21 tarihlidir; bu sebeple ciltlerin üzerinde görülen tarihler her cildin ilk sayısının çıkış tarihidir. Ciltler içindeki sayıların çıkış tarihlerine gelince, derginin seksen dört sayfadan oluşan ilk sayısının üzerindeki tarihle örtüşmüş olarak gerçekten 1809'da, ikinci sayısının ise 1810 yılı yazında folyo ebadıyla çıktığı bildirilmektedir. İkinci sayının neşri, Hammer'in Napolyon tarafından gasbedilen Viyana'daki Şark yazmalarının iadesini temin için Paris'e gitmesinden ötürü gecikmiştir; üçüncü sayı ise dönüşünden sonra ve 1810 senesinin geri kalan ayları içinde dördüncü sayıdaki 1811 tarihli yazı itibariyle o yıl çıkmış olmalıdır. Hulâsa her bir cilt üzerinde yer alan tarih o cildin ilk sayısının çıkış tarihine işaret etmekte ve dört sayıdan oluşan bir cildin tamamlanma tarihinin müteakip seneye veya senelere kaydığı görülmektedir. Belirli bir çıkış zamanı olmadığı belirtilen derginin, 1809-1818 arasında kuruluşundan beri geçen on sene içinde altı cilt halinde (Galter, s. 89) çıktığına dair herkesin tekrarladığı kaydın geçersiz olduğu açıktır.

Fundgruben des Orients dergisi sayesinde Viyana'nın Şark'a karşı duyulan ilginin merkezi haline dönüştüğü ileri sürülmekle birlikte parasal sorunlardan ötürü dergi yayın hayatına son vermek zorunda kalmıştır (1822). Derginin genel giderleri ve Kont Rzewuski'nin katkısının ne olduğuna dair tam bir döküm vermek mümkün değildir. *Morgenblatt*'ın Haziran 1822 sayısında, Hammer'in beyanatından naklen dergi masraflarını Kont Rzewuski'nin karşılamakta olduğu, editörlüğünün ise bizzat kendisi tarafından üstlenildiği vurgulanmaktadır (*Morgenblatt*, Juli 1822, nr. 168, s. 672). Kont Rzewuski'nin malî desteğini çekmek zorunda kalması üzerine sıkıntıya düşüldüğü ve yayın hayatına son verildiği göz önüne alındığında dergi işinin ekonomik bir anlamı olmadığı söylenebilir. Giderlerin yüksekliği ve bunun satışlarla karşılanamadığı ortadadır. Hammer ise kontun parasal yardımının devam etmesini ümit etmekteydi (*Erinnerungen*, s. 219).

Paris'teki Société asiatique'e üye olan ve bu münasebetle orada İbn Haldûn konulu bir konferans veren Hammer *Fundgruben*'in âkıbetiyle ilgili olarak akademi dergisinin birinci sayısında derginin yayın hayatına son vereceğini ilân eder. Beklentisi Paris'teki Şark çalışmalarını yaygın bir tanıtım organı olan Asya Cemiyeti sebebiyle Avusturya hükümetinin *Fundgruben*'i bir prestij meselesi addederek sahiplenmesini sağlamaktır. Ayrıca *Société asiatique* yalnız Fransızca neşriyat yapacaktı ve bu haliyle de *Fundgruben*'le boy ölçüşemezdi. Şark çalışmalarının devletler arasında rekabet konusu haline getirildiğinin açık belirtileri olan bu gibi gelişmeler karşısında Hammer, Prens Metternich'i etkilemeye ve derginin devlet tarafından üstlenilmesi ve finanse edilmesinin teminine çalışmıştır. Aradan dört yıl geçtikten sonra (1828) hükümetin böyle bir destekte bulunmayı düşünmediği bildirilir (*a.g.e.*, s. 285).

Derginin çıktığı yıllarda Avrupa'da oryantalizm genelde yeni bir döneme girmiş bulunuyordu. Araştırmayan, yayında bulunmayan, ilim tezgâhını çoktan kapatmış üyeleri elindeki üniversiteler bilimsel kurumlar olma halini terketmiş, verilmekte olan eğitimle yetinmek istemeyen, kurumsal olmayan, özel meşgale sâikiyle ve zamanın entelektüel modasına takılmış olarak Şark'a açılan, dillerini öğrenen ve bir kuruma bağlı olmadan çalışan bilim yoksunu âlim tipleri öne geçmiştir. Böyle bir aşamada *Fundgruben des Orients* dergisi sahasında bir ilk ve türünde bir öncü olmuş, bunların ürettiklerinin yayımlandığı bir dergi olarak isim yapmıştır. Özellikle Viyana-Paris ekseninde şarkiyat devletler arası rekabetin önemli bir göstergesi haline gelmiştir. Öte yandan Viyana *Fundgruben*'in katkısıyla şarkiyatçılık sahasında kendine mümtaz bir yer edinmiştir. Üniversitelerde temsil

edilen geleneksel oryantalizm XVIII. yüzyıl sonlarında giderek itibar kaybederken okurlarına amatörlük alçak gönüllülüğü içinde Şark'ın muhibbanı şeklinde yaklaşan *Fundgruben* muhtevasıyla muhakkak ki zamanının ürünüydü ve derginin elli yıl sonra bu içerikle çıkmasını düşünmek mümkün değildir (Wenkter, s. 10). Derginin bir amatörler topluluğundan *ZDMG* dergisinde olduğu gibi giderek bir uzmanlar cemiyetine dönüşme şansını yakalayamamış olması bu öncü rolüne halel getirmez. Üniversitelerin XIX. yüzyılın başlarından itibaren hızlanan bir süreç içinde eğitim kadrolarını ve programlarını yeniden düzenleyip yükselişe geçmeleri bağımsız ve kurumsuz âlimlerin dönemine son vermiş, giderek bir üniversiteye mensubiyet itibarın kaynağını teşkil etmeye başlamıştır. Dergideki yazıların değerlendirilmesi bir reform geçirmiş olan modern üniversitelerin ilmî süzgecinden geçirildikçe özellikle filoloji alanında eleştirileri de beraberinde getirmiştir. Bununla beraber şarkiyatçılığın başlangıç dönemlerine dair önemli verileri bünyesinde taşıyan, Şark'ın en değerli yazma eserlerini tanıtmaya çalışan *Fundgruben* ile Avrupa'da ilk defa bir uzmanlık dergisi yayımlanmış ve modern bilimsel oryantalizmin başlama işareti verilmiş olmaktaydı.

Dergide Şark'ın yaşamakta olan kültür dilleri (Arapça-Farsça-Türkçe) dışında kadîm dillere ve coğrafyasına da ilgi duyulması önemlidir ve bu konuda bir ilktir. Fransa'nın saldırısıyla güncel bir ilgi odağı haline gelen Mısır tarihi, arkeolojisi, okunmaya ve anlamlandırılmaya çalışılan kutsal yazısı (hiyeroglif), Mezopotamya medeniyeti ve dillerinin çözümlenmesi, buralarda girişilen ilk arkeolojik kazılar, önemli keşifler ve nihayet çeşitli çivi yazılarını okuma girişimleri Bağdat'tan ve Kahire'den gelerek dergideki yerini alır. Bu durum, derginin böylesine geniş bir açılım içinde Şark'ı bütünüyle kucaklayacağına dair Hammer'in ilk sayısındaki önsözüyle örtüşmektedir. Bâbil çivi yazısını çözümleme girişimleri Georg Friedrich Grotefend ve Cladius James Rich'in yazıları *Fundgruben*'de yer bulur. Öte yandan Orta Asya Türk ve Hint dünyası, Uygurca, Sanskritçe ve Çince dahil olmak üzere Uzakdoğu da derginin

Fundgruben des Orients dergisinin Arapça unvan sayfası

içinde çeşitli yazılarla temsil edilmiştir. Hammer'in keşfettiği Evliya Çelebi'den yapılan küçük alıntılar ve örneklemeler, *Seyahatnâme* metninin Avrupa'daki ilk tanıtımı olması bakımından ayrı bir değer taşımaktadır. Bu kaynaktan hareketle Kürt diline duyulan ilk ilgi dergide birkaç küçük yazıya konu teşkil etmiştir.

Derginin birinci sayısında verilen listeye göre önde gelen isimlerden oluşan abonelerin toplamı yetmiş sekizdir, dergiye özel bir ilgi duyan Goethe'nin ise bunu kütüphaneden takip ettiği anlaşılmaktadır. Derginin toplam satışının kaç nüshaya ulaştığına dair bilgi bulunmamaktadır. Ancak bunun derginin Şark'ın ve Garp'ın ondan fazla dilinde yazılar içermesinden hareketle, dolayısıyla bu dillerdeki yazıları takip edecek olanların pek fazla olamayacağını var sayarak 200 adeti çok aşmış olması ihtimal dahilinde görülmemektedir. *Fundgruben* her hâlükârda az sayıda, ama yüksek bir aydın seviyesine hitap eden bir dergi olarak kalmıştır. Bu durum derginin her kütüphanede bulunmayan, koleksiyon değeri yüksek bir yayın haline gelmesinde etken olmuştur. Dergi yayın hayatına son vermesinden itibaren kısa zamanda unutulmaya terkedilmiş, hakkında bugünlere kadar etraflı bir araştırma yapılmadığı ve yeni bilgiler getiren herhangi bir yayında bulunulmadığı gibi şimdiye kadar çıkmış olan mevcut ansiklopedilerde de madde olarak yer almamıştır. Altı cilt içinde 350 parça yazının tek tek incelenmesinin de (Beydilli, s. 129-276) gösterdiği üzere *Fundgruben*'in ne aboneleri ne de yazarları arasında bir Türk bulunmaktadır. Türkiye'de dergi ancak iki kütüphanede (TTK Ktp.; Millî Ktp.) o da tam olmamak kaydıyla yer almış olup bunlar da bağış yoluyla sağlanan geç edinimlerdir. *Fundgruben des Orients* dergisini Şark'ın hazinelerine mâlik defineler olarak bugün karıştırmak ve içindekilere bir göz atmak, genç neslin eski zamanlardan kalma bir çeyiz sandığını karıştırması ve bütün o güzelliklere rağmen orada bugün için kendisinin kullanacağı pek bir şey bulamaması halinin yarattığı buruk duyguyla örtüşmektedir. Ama yine de bu değerlendirme insanın, dönemin dergide yazıları bulunan ünlü oryantalistlerin öncü rollerine ve olağanüstü bilginliklerine derin bir hayranlık duymasına yetmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Fundgruben des Orients, I-IV, tür.yer.; J. F. Reichardt, *Vertraute Briefe geschrieben auf einer Reise nach Wien und den österreichischen Staaten zu Ende des Jahres 1808 und zu Anfang 1809*, Amsterdan 1810, II, 63-64; J. von Hammer, *Erinnerungen aus meiner Leben: 1774-1852* (ed. R. Bachofen), Vien-Leipzig 1940, s. 78, 183-184, 189-190, 219, 285; A. Bosse, "Gottes ist der Orient! Gottes ist der Occident!-und Abgesänge? Intertextualität-Interkulturalität", *Geistiger Handelsverkehr Komparatistische Aspekte der Goethezeit* (ed. A. Bohnenkamp – M. Martinez), Göttingen 2008, s. 103, 106; S. Wentker, "Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall: Ein Leben zwischen Orient und Okzident", *Joseph von Hammer-Purgstall, Grenzgänger zwischen Orient und Okzident*, Graz 2008, s. 10; H. D. Galter, "Fundgruben des Orients. Die Anfänge der Orientwissenschaften in Österreich", *a.e.*, s. 87-102; Kemal Beydilli, "Joseph von Hammer-Purgstall (1774-1856) ve Fundgruben des Orients (Şark'ın Hazineleri) Dergisi", *Kitaplara Vakfedilen Bir Ömre Tuhfe: İsmail E. Erünsal'a Armağan* (haz. Hatice Aynur v.dğr.), İstanbul 2014, s. 129-276.

KEMAL BEYDİLLİ

G

غ گ

GABRIELI, Francesco
(1904-1996)

İtalyan şarkiyatçı, tarih ve edebiyat araştırmacısı.

27 Nisan 1904 tarihinde Roma'da doğdu. Şarkiyat alanında kitâbiyat ve kütüphane çalışmalarıyla tanınan Giuseppe Gabrieli'nin oğludur. Bütün tahsil hayatını doğduğu şehirde geçirdi. Roma Üniversitesi'nde Carlo Alfonso Nallino, Michelangelo Guidi, Giorgio Levi della Vida adlı şarkiyatçılardan ders aldı. Burada, babasının görevli bulunduğu Roma'daki Accademia Nazionale dei Lincei adlı kuruluş içinde geçen gençlik yıllarında ilim âleminin ilk etkilerini hissetti ve bu etki ömrü boyunca devam etti. Mezuniyetinden sonra kısa bir süre liselerde Latince ve eski Yunanca okuttu. 1930'da Roma Üniversitesi'nde akademik çalışmalarına başladı. Bir süre, kadro sorunundan dolayı Napoli'de bulunan Istituto Superiore Orientale'de ders verdi (1935-1938), ardından Roma Üniversitesi'nde açılan ordinaryüs kadrosuna tayin edildi ve emekliye ayrıldığı 1979 yılına kadar bu makamını korudu. Ülkesinde Arap dili, edebiyatı, tarihi, felsefesi, ilimler tarihi, etnolojisi ve İslâm dini üzerinde çalışan herkesin üstadı, yol göstericisi oldu ve şöhreti her tarafa yayıldı. Türk dünyası üzerinde çalışan araştırmacılarla da yakın temas kurdu. Tanınmış Türkolog Ettore Rossi aracılığıyla Türk dili ve kültürü çalışmalarına yöneldi, daha sonra Alessio Bombaci ile olan teması da bu alana yönelik ilgisini arttırdı. Bu arada İran ve Fars kültürlerini de ihmal etmedi. Batı âleminin Doğu ile olan kültür, felsefe ve eskatoloji ilişkilerini inceledi.

Gabrieli ilmî ilişkileriyle ilgili hâtıra, etkinlik ve düşüncelerini ünlülere ait kaleme aldığı biyografiler, anı yazıları, sunuş ve ithaf yazıları aracılığı ile sonraki nesillere aktardı. Ülkesindeki edebiyat çalışmalarına da katkıda bulundu. Büyük İtalyan şairi Dante Alighieri üzerine yaptığı incelemelerde onun çeşitli yönlerini ortaya koydu. Atalarının yurdu olan Güney İtalya'daki Lecce ve çevresinin kültür, edebiyat, sanat yönlerini inceledi. Yüzyıllarca müslümanların elinde kalan ve günümüzde İtalya'ya dahil olan Sicilya adasındaki kültür, ilim ve tarih kalıntıları alanında eserler yazdı. Michele Amari'nin başlattığı Sicilya'da İslâm'ın izlerine ilişkin araştırmaları Umberto Rizzitano çağdaş ilmî kurallara göre ele alarak ilerletti; F. Gabrieli de onların bu katkılarını eserlerinde, yazılarında ve katıldığı toplantılarda dile getirdi. Sicilya adasında bulunan şarkiyatla ilgili kuruluşlar kendisine itibar gösterip eserleri ve hayatıyla ilgili yazılar yazdılar. İslâm düşünür, araştırmacı, edip ve şairleriyle ilgili çalışmaları ve İslâmî metinleri ilmî kurallara uygun biçimde yayımlamasından dolayı Avrupa'da çok sayıdaki ilmî kuruluşun aslî, muhabir veya şeref üyesi oldu. Ülkesinde de Accademia Nazionale dei Lincei'e muhabir (1947) ve aslî üye (1957) seçildikten sonra 1982-1990 yılları arasında başkan ve başkan vekilliği görevlerini yürüttü. Istituto per l'Oriente'e üye seçilince çeşitli görevler ifa etmesinin yanında bu kurumun başkanlığını da üstlendi. Kuruluşun yayın organı olan *Oriente Moderno*'da düzenli biçimde yazı yazdı. *Enciclopedia Italiana*'da şarkiyatla ilgili bölüm sorumlusu olarak çok sayıda madde kaleme aldı, ansiklopedi kuruluşunun çıkardığı *Dizionario Biografico degli Italiani, Enciclopedia del Novecento* adlı ansiklopedide görev yaptı. Doğu çalışmalarının Venedik Üniversitesi'nde geliştirilmesi için bürokratik engelleri aşarak Arapça eğitiminin Maria Nallino aracılığıyla kurulmasında ve 1983 yılından beri *Quaderni di Studi Arabi* adlı ilmî derginin çıkarılmasında etkili oldu. Edward Saîd'in şarkiyat çalışmalarını çeşitli yönlerden eleştirmesine yazdığı makalelerle cevap verdi. Babası G. Gabrieli'nin, Roma'da en eski Doğu araştırmaları kuruluşu olan Accademia Nazionale dei Lincei üzerine yazdığı eserleri bir araya getirip kuruluşun tarihçesini ve şarkiyat çalışmalarındaki yerini belirtti. 13 Aralık 1996 tarihinde Roma'da vefat etti.

Eserleri. F. Gabrieli'nin eksiksiz sayılacak bir eserler listesi yoktur ve bunun yapılması da zorluklar taşımaktadır. 1964'te altmışıncı ve 1984'te sekseninci yaşı için hazırlanan armağan eserlerde bile tam bir listenin verilemediği görülür. Bazı eserleri şunlardır: **1.** *Mille e Una Notte* (I-IV, Torino 1949). Binbir gece masallarının İtalyanca'ya çevirisidir. **2.** *Storia della letteratura araba* (Milano 1951). **3.** *Le Civiltà dell'Oriente* (Roma 1957). Venedik'teki Giorgio Cini Vakfı'nın (Fondazione Giorgio Cini) dört ciltlik bu eseri içinde Gabrieli, "Letteratura Araba" (II, 229-300) ve "Letteratura Persiana" (II, 345-394) makalelerinde Arap ve Fars edebiyatının klasik dönemiyle çağdaş evresini kaleme almıştır. **4.** *Storici arabi delle Crociate* (Torino 1957). Bu eseri Batı âleminde, *Arab historians of Crusades* (İng. trc. E. D. Costello, London 1984) ve *Croniques arabes des croisades* (Fr. trc. Vivana Paques, Paris 1977) başlığıyla yapılan tercümeleri aracılığıyla tanınmıştır. **5.** *Le più belle pagine della letteratura araba* (Milano 1958). **6.** *Risorgimento arabo* (Torino 1958). **7.** *I Viaggi di İbni Baṭṭūṭa* (Firenze 1970). **8.** *Arabeschi e studi islamici* (Napoli 1975). Eserde Arap ve İslâm araştırmalarına ilişkin bazı makaleleri bir araya getirilmiştir. **9.** *La Storiografia arabo-islamica in Italia* (Napoli 1975). M. Amari'den başlayarak L. Caetani ile devam eden, günümüze kadar İtalya'daki Arap-İslâm tarihine ilişkin araştırmacılar

Francesco Gabrieli

ve eserlerine dairdir. Eserde kendisine de yer vermiştir (s. 81-84). **10.** *Dal mondo dell'Islam* (Napoli 1975). **11.** *Gli Arabi in Italia. Cultura, contatti e tradizioni* (Milano 1979; Firenze 1987). 770 sayfalık esere sanat alanında Umberto Scerrato, ilim alanında Alessandro Bausani, sikke alanında Paul Balog, yazmalar alanında Angelo M. Piemontese, ayrıca iki sanat tarihçisi katkıda bulunmuştur. Araştırmaların ve ilgili sayfaların Arapça'dan İtalyanca'ya çevirisi tamamen müellife aittir. **12.** *Orientalisti del Novecento* (Roma 1994). Gabrieli ayrıca Dante Alighieri'nin *Divina Komedia* adlı eserindeki İslâm etkisi hakkında "Una Divina Commedia Musulmana" (*Storia e Civiltà Musulmana,* Napoli 1947, s. 236-250) ve "Nuova luce su Dante e l'Islam" (*Dal Mondo dell'Islam,* s. 156-172; *Letture e divagazioni dantesche,* Bari 1965) başlıklı araştırma yazılarını neşretmiştir.

F. Gabrieli son yıllarında yayımlamak istediği hâtıralarını tamamlayamamış, fakat *Pagine di Diario* adını verdiği el yazmasının baskısını Lincei 2000 yılında gerçekleştirmiştir. Yine ömrünün sonlarına doğru Ebû Nüvâs, *Antologia Bacchica* (Torino 1990), Cemîl el-Uzrî (Giamil al Udhri), *Antologia d'Amore* (Roma 1938-1940; Torino 1992) ve Ebû Firâs, *Antologia di caccia, guerra e prigionia* (Torino 1992) adlı neşirlerinde anılan Arap şairlerinin şarap, aşk ve av partileri üzerine şiirlerini incelemiştir. Babası G. Gabrieli'nin, İtalyanca'ya çevirdiği Hansâ'nın divanını (Florence 1899; Roma 1944), inceleyen bir eser kaleme almıştır. Emevî Halifesi II. Velîd'in divanını derleyip neşretmiş (1937, 1967); Cemîl el-Uzrî, Ebû Nüvâs, Mütenebbî (*Studi Su al-Mutanabbî*, 1972), Sicilyalı şair İbn Hamdîs (Mazara 1948) gibi önemli Arap şairlerinin şiirlerini inceleyen eserler yazmıştır. İbn Hazm'ın *Ṭavḳu'l-ḥamâme*'sini *Collera della Colomba* adıyla (1949), Ömer Hayyâm'ın rubâîlerini (1944), yine çağdaş kadın şair Mey Ziyâde'nin *Ẓulümât ve eşi^{cc}a* adlı serbest şiir tarzındaki romantik divanını (*Luci ed ombra,* 1949) İtalyanca'ya çevirmiştir. Ayrıca *al-Ma'mun e gli 'Alidi'yi* (1929), *Gli istituti generali del codice penale*'i (1936), Şenferâ'nın *Lâmiyyetü'l-^cArab*'ının İtalyanca çevirisini (1946), *The Arab Revival* (London 1961), *Mahomed et les grand conquêtes arabes* (Paris 1967; İngilizce'si London 1968), *Letteratura araba* (1967), *Poésie religieuse de l'ancien Islam* (1974), *Histoire et civilisation de l'Islam en Europe* (Bardas 1983), *Gratit udini* (1984), *Pagine Arabo-Siciliane* (Mazara del Vallo 1986), *Maghreb Medieval* (Edisud 1991) gibi Arap-İslâm tarih, edebiyat, kültür ve medeniyetinin çeşitli alanlarında sayısız araştırma ve inceleme eserleri kaleme almış, Şerîf el-İdrîsî'nin *Nüzhetü'l-müştâḳ*'ını neşretmiştir (*Opus Geographicum,* Roma 1970-1976). Roma Üniversitesi'ndeki yıllarını, kurumlardaki ilişkilerini, Venedik, Sicilya ve Güney İtalya hakkındaki anılarını yazmış, etkin çalışmalar kaleme almıştır. Gabrieli'nin onuruna kendisi daha hayattayken bir dergi tahsis edilmiştir: *Studi in onore di Francesco Gabrieli nel suo Ottantesimo Compleanno* (Roma 1984).

BİBLİYOGRAFYA :

F. Gabrieli, *La storiografia arabo-islamica in Italia,* Napoli 1975, s. 81-84; a.mlf.,"Gli studi arabo-islamici nella università di Roma", *OM,* LV/1-2 (1975), s. 1-7; a.mlf., "La Sicilia nella mia vita" [hâtıralarını ve bilimsel ilişkilerini özetlemiştir], *L'Accademia Selinuntina di Scienze e Lettere Arti di Mazara del Vallo ed il Premio Sélinon 1986,* Mazara del Vallo 1987, s. 35-38; G. Levi Della Vida, "Mio caro Francesco", *A Francesco Gabrieli. Studi offerti nel sessantesimo compleanno dai suoi colleghi e discepoli,* Roma 1964, s. V-XI; U. Rizzitano, "Gli Studi di Storia Araba", *L'Oriente Islamico,* Roma 1971, s. 27-67, ayrıca bk. tür.yer.; M. Nallino, "Gli Studi di Letteratura Araba", *a.e.,* s. 141-157; V. Vacca, "Gli Studi di Letteratura Araba Contemporanea", *a.e.,* s. 159-181; A. M. Piemontese, "Cinquant'anni di Persianolgia", *a.e.,* s. 321-325; *Biografie e bibliografie degli Accademici Lincei* (nşr. Accademia Nazionale dei Lincei), Roma 1976, s. 923-924; R. Traini, "A Francesco Gabrieli", *Studi in Onore di Francesco Gabrieli nel suo ottantesimo compleanno,* Roma 1984, I, s. VII-VIII; "Bibliografia degli scritti di Francesco Gabrieli (1964-1983)", *a.e.,* I, s. VIII-XIX; A. Borruso, "Introduzione", *Francesco Gabrieli. Pagine arabo-siciliane, scelta e introduzione di Andrea Borruso,* Mazara del Vallo 1986, s. 9-13; a.mlf., "Francesco Gabrieli e la poesia araba di Sicilia", *L'Accademia Selinuntina di Scienze e Lettere Arti,* s. 67-73; S. Moscati, "Omaggio a Francesco Gabrieli", *a.e.,* s. 39-45; R. Rubinacci, "Testimonianza d'un antico allievo", *a.e.,* s. 47-50; S. Bono, "Francesco Gabrieli, maestro anche di color che non sanno", *a.e.,* s. 51-56; P. Q. Tortorici, "Premio Selinon ad un illustre arabista", *a.e.,* s. 57-60; A. de Simone, "Francesco Gabrieli e gli Arabi di Sicilia", *a.e.,* s. 61-66; F. Tessitore, "La storiografia etico-politica di Francesco Gabrieli", *Schizzi e schegge di storiografia arabo-islamica Italiana,* Bari 1995, s. 147-163; a.mlf., "L'arabista petulante", *a.e.,* s. 209-212; a.mlf., "Francesco Gabrieli e la Sicilia", *a.e.,* s. 213-215; B. Soravia, "Ascesa e declino dell'Orientalismo scientifico in Italia", *Il Mondo Visto dall'Italia,* Milano 2005, s. 271-286, ayrıca bk. tür.yer.; R. Traini, "Francesco Gabrieli 'uomo intero'", *OM,* nuova serie, XVIII (79)/3 (1999), s. 1-17.

MAHMUT H. ŞAKİROĞLU

GALLOTTA, Aldo
(1941-1997)

İtalyan Türkologu.

17 Temmuz 1941'de Salerno'da doğdu. Lise yıllarından beri Osmanlı medeniyetine karşı ilgi duyuyordu. Osmanlılar'ın tarihsel ve kültürel gelişiminin karmaşıklığına hayran kalarak Istituto Universitario Orientale'de (Università degli Studi di Napoli "L'Orientale") Arapça ve Farsça'nın yanı sıra Alessio Bombaci'nin rehberliğinde bugünkü Türkçe'yi ve Osmanlı Türkçesi'ni öğrendi. Eğitimini tamamladıktan sonra aynı üniversitede Türk dili ve edebiyatı profesörü olarak 18 Haziran 1997'deki ölümüne kadar çalıştı.

Gallotta'nın geniş bir yelpazeye yayılan orijinal ve eklektik çalışmaları arasında Seyyid Murâd'a ait *Gazavât-ı Hayreddin Paşa*'ya dair yazdıkları önemli bir yer tutmaktadır. Gallotta bu XVI. yüzyıl metnini titiz bir dil bilimi analizine tâbi tutmuş, metnin üretildiği dönemde Osmanlı Devleti'ni ve Akdeniz bölgesini tarihsel ve kültürel bağlamda incelemiştir. Türkler'in Anadolu'daki ilk yayılması üzerine de çalışan Gallotta'nın Oğuz miti ve Osmanlı Devleti'nin kökenine dair getirdiği yorumlarla Anadolu Selçuklu Devleti'nde beylerbeyi unvanının kullanımı hakkında yaptığı ayrıntılı bir inceleme dikkate şayandır. Luigi Bonelli, Ettore Rossi ve Alessio Bombaci gibi İtalyan şarkiyatçılarının izinden giden Gallotta, Osmanlı paleografyası ve diplomatikası ile de yakından ilgilenmiş, adı geçen bilim adamlarının bulgularını geliştirmiştir. İtalyan arşivlerindeki Osmanlı dokümanlarını da farklı mecralarda yayımlamıştır. Napoli ve Torino millî kütüphanelerinde yer alan Türkçe el yazmalarını kataloglağı iki projenin yanı sıra Gallotta'nın, bu el yazmalarının tarihlerinin tesbiti gibi paleografik yaklaşımın teorik yanları üzerine yoğunlaşan araştırmaları da vardır.

Aldo Gallotta'nın diğer önemli bir yanı Osmanlı Türkçesi'nin tarihi üzerine yaptığı çalışmalarda ortaya çıkar. Bu bağlamda Grek alfabesiyle yazılmış Türkçe dokümanlardan, Giovanni Battista Montalbano'nun 1622-1632 yılları arasında Latince kaleme aldığı Türkçe dil bilgisi kitabına dair birçok değişik "transkriptionstexte"nin incelemesini gerçekleştirmiştir. Yeniçağ'da Osmanlı-Avrupa etkileşiminin önemine işaret eden metin ve yazıların analizini gerçekleştirdiği çalışmalarında da Gallotta'nın

Aldo Gallotta

dilbilimsel ve paleografik endişeleri açık biçimde görülür. Bu eserlerde İtalya'da (özellikle daha az çalışılmış olan Güney İtalya'da) Türkler ve Türkçe üzerine bilinenleri mercek altına almıştır. Sonraki dönemlerinde ise Osmanlı coğrafya kaynaklarına yoğunlaşmış ve Pîrî Reis'in *Kitâb-ı Bahriyye*'sinin yanı sıra basılmamış birçok eseri incelemiştir. Son çalışmalarından biri, XVI. yüzyılda Hint Okyanusu'ndaki yayılmaları kapsamında Osmanlılar'ın Portekizliler'i nasıl algıladığına dairdir.

Eserleri. Gallotta'nın başlıca çalışmaları şöylece sıralanabilir: "Le Gazavat di Hayreddin Barbarossa" (*Studi Magrebini,* III [Napoli 1970], s. 79-160, 79-103. sayfaları Salih Akdeniz tarafından tercüme edilmiştir: *TTK Belleten,* XLV/180 [1981], s. 473-500); "16th Century Ottoman Turkish as Rapresented in the Ghazavat-ı Khayreddin Pasha" (*POF,* sy. 30 [Sarajevo 1980], s. 145-152); "Il Gazavat-i Hayreddin Paşa di Seyyid Murad. Edito in Facsimile secondo il ms. 1663 dell'Escurial di Madrid con le varianti dei ms. Barb. Or. 127 della Biblioteca Vaticana, cod. Or. Fol 40 della Württembergische Landsbibliothek di Stoccarda. T.Y. 94 e 2459 della Üniversite Kütüphanesi di İstanbul. Or. Quart 1751 della staatbibliothek di Berlino" (*Studi Magrebini,* XIII [Napoli 1983], s. 1-43; kitap konumundaki bu eserin giriş bölümünü Mahmut Şakiroğlu Türkçe'ye çevirmiştir: *Erdem,* IV/10 [1988], s. 127-163); "Il 'Ġazavāt-i Ḫayreddin Paşa' Pars Secunda e la spedizione in Francia di Hayreddin Barbarossa" (*Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage,* nşr. C. Heywood – C. Imber, İstanbul 1994, s. 77-89); "Il trattato turco-veneto del 12 gennaio 1482" (*Studia Turcologica memoriae Alexii Bombaci dicata,* Napoli 1982, s. 219-235); "Venice et l'Empire ottoman, de la paix du 25 janvier 1479 à la mort de Mahomed II, 3 mai 1481" (*Revue de l'orient musulmane et de la Méditerranée,* XXXIX [1985], s. 141-175); "Diplomi turchi dell'Archivio di Stato di Firenze. Lettere da Algeri ai Granduchi di Toscana (XVII secolo)" (*Studi Magrebini,* XI [Napoli 1979], s. 167-205); "La grammatica turca di Gio. Battista Montalbano (XVII secolo)" (*Atti del Simposio di ricerche edi. Studi per uno suiluppo scientifico de repporti italo-turchi,* Milano 1981, s. 177-190); "Venedik Devlet Arşivi'nde Osmanlı Şehzâdesi Sultan Cem ile İlgili Belgeler" ([trc. Mahmut Şakiroğlu], *TT,* V/30 [1986], s. 19-27, G. Bova ile birlikte); "Le caratteristche fenetiche della grammatica della lingua turca' di Giovanni Battista Montalbano" (*Annoli,* 55 [Napoli 1994], s. 253-268); "Codex Claminicus'un Yeni Bir Nüshası" (*Uluslararası Türk Dili Kongresi 1992,* Ankara 1996, s. 267-271); "Ottomani e Portoghesi nell'oceano Indiano nel XVI secolo" (*Il Portogallo e i mari: Un incontro tra Culture [Napoli 15-17 dicembre 1994],* Napoli 1997, II, 179-238); "Oğuz Efsanesi ve Osmanlı Devleti'nin Kökenleri: Bir İnceleme" (*Osmanlı Beyliği 1300-1389* [trc. Gül Çağalı Güven v.dğr.], İstanbul 1997, s. 41-61); "The History of Avania" (*Studia Ottomanica: Festgabe für György Hazai zum 65. Geburtstag,* Wiesbaden 1997, s. 53-73); "İtalyancadaki Türkçeden Ödünç Kelimeler: Venedikçe Gorna, Oluk, Su Yolu" (*Hasan Eren Armağanı,* Ankara 2000, s. 145-151).

BİBLİYOGRAFYA :

Mahmut Şakiroğlu, "Aldo Gallotta", *TT,* V/30 (1986), s. 336-338; U. Marazzi, "Aldo Gallotta", *Annali dell'Università degli Studi di Napoli "L'Orientale",* LVI, Napoli 1996, s. 437-440; M. Bernardini, "Ricordo di Aldo Gallotta (17 luglio 1941 – 18 giugno 1997)", *OM,* nuova serie, LXXXII/2 (2002), s. 265-270; A. Ventura, "Ricordo di Aldo Gallotta", *Turcica et Islamica: Studi in memoria di Aldo Gallotta* (ed. U. Marazzi), Napoli 2003, I, s. xiii-xv; "Bibliografia di Aldo Gallotta", *a.e.,* I, s. xvii-xxii.

ROSİTA D'AMORA

GARAUDY, Roger
(1913-2012)

Müslüman Fransız düşünürü.

17 Temmuz 1913'te Marsilya'da doğdu. Anne ve babasının herhangi bir dini benimsememesine karşılık Roger, on dört yaşında iken "hayatının bir anlamı olmasını düşündüğü için" Hıristiyanlığı kabul etti. Öğrenciliği sırasında komünizmi yoksullara sahip çıkan bir sistem olarak görüp 1933'te Komünist Partisi'nin gençlik kollarına katıldı ve otuz yedi yıl boyunca parti kademelerinde çalıştı. Eserleri, konferansları ve eylemleriyle üne kavuştu ve partide yükseldi. II. Dünya Savaşı sırasında gösterdiği kahramanlıklardan ötürü kendisine şükran madalyası verildi. Fransız hükümetinin Hitler'le anlaşmasını kışlada protesto eden bildiriler hazırladığı için Fransız sömürgesi Cezayir'e sürgün kampına gönderildi. Otuz üç ay hapis ve kamp hayatı yaşadı. Kamp subayının emrine karşı geldiğinden kurşuna dizilecekken İbâzıyye mezhebinden olan müslüman askerlerin, "İnancımızda silâhsıza ateş edilmez" şeklindeki itirazları sayesinde kurtuldu. Filozof Gaston Bachelard'ın yanında tez hazırlayarak Sorbonne Üniversitesi'yle Moskova Bilimler Akademisi'nden felsefe alanında doktor unvanı aldı; felsefe ve estetik profesörü oldu. Almanca, İngilizce, Rusça ve Müslümanlığı benimsedikten sonra Arapça öğrendi. Milletvekili, senatör ve meclis başkan yardımcısı sıfatıyla on altı yıl parlamentoda görev yaptı. Marksist Millî Araştırmalar Merkezi müdürlüğünde bulundu. İki yıl Rusya'da kalıp *L'humanité* gazetesi adına muhabirlik yaptı, Stalin'le tanıştı. Bilimsel araştırmaları yanında üniversitede felsefe ve estetik dersleri verdi. Dünyanın önde gelen siyaset, sanat, edebiyat, bilim ve fikir adamlarıyla dostluk kurdu. Prag'ın Sovyetler Birliği tarafından işgalini eleştirdiği için 1970'te Komünist Partisi'nden ihraç edildi.

Yirmi yaşında iken Don Kişot'u (Quijote, Quixote) kendisine rehber edinen Garaudy'ye göre Sezar ve Napolyon gibi şahsiyetler tarih sayfalarında kalırken Don Kişot bütün insanların hayrını istemenin sembol ismi olmuştur. Bundan dolayı Garaudy ömrünün sonuna kadar bu idealle insanlığın yararına olacak sistem, yöntem ve uygulamaları bulup ilân etmek için dünyayı dolaştı. Sonunda idealine en uygun din olarak İslâm'ı gördü ve 2 Temmuz 1982'de Cenevre'de müslüman oldu. Umreye gitti. Filistin davasına sahip çıkması ve İsrail zulmünü kitaplarında dile getirmesinden ötürü Batılı basın ve yayın organları tarafından aforoz edildi; böylece kendisine büyük kitabevlerinin ve yayın kuruluşlarının kapıları kapandı. Hatta *İsrail Mitler ve Terör* adıyla Türkçe'ye de çevrilen kitabı yüzünden ceza aldı. 13 Haziran 2012'de Paris'te vefat etti. Cesedinin yakılmasını vasiyet ettiğini ileri süren ailesinin isteği üzerine naaşı yakıldı. Batılı yayın organları Garaudy'nin ölüm haberini Türkiye'den iki gün sonra genellikle şu başlıkla verdi: "Eski komünist ve yahudi soy kırımı inkârcısı (negasyonist) Garaudy öldü." Halbuki Garaudy yahudi katliamını hiçbir

Roger Garaudy

zaman inkâr etmemiş, aksine *İsrail Mitler ve Terör, Siyonizm Dosyası, İlâhî Mesajlar Toprağı Filistin* ve *Şahitlerim* gibi kitapları ile konferanslarında haksız yere tek bir yahudinin öldürülmesinin bile bir insanlık suçu, bunu işleyenin de cani sayılması gerektiğini söylemiştir. Ancak Garaudy'ye göre yahudiler, 60 milyon insanın öldüğü II. Dünya Savaşı'nda en az kendileri kadar Roman, kendilerinin üç beş katı Slav öldürüldüğü halde yalnız yahudiler öldürülmüş gibi propaganda yapıyor, filmler çevirtiyor, romanlar yazdırıyor, müzeler kuruyor ve sürekli yahudi soy kırımı sözüyle insanların beynini yıkıyorlar; bu arada Filistinliler'e karşı yaptıkları haksızlıkları örtmek için de soy kırımı propagandasını kullanıyorlar.

Komünistlik Dönemi. Roger Garaudy komünizmin temel eserlerini orijinal dillerinden okumuş, komünizmi dar kalıplardan kurtarıp bütün insanlığın derdine çare olabilecek bir ekonomik ve siyasal sistem olarak ortaya koymaya çalışmıştır. Marx'ın, "Din halkın afyonudur" sözünün bağlamından koparıldığını, onun bu sözü dini reddetmek için değil dini sömürü aracı haline getirenlere karşı yoksul kesimlerin haklarını savunurken kullandığını ileri sürmüştür. Fransız Komünist Partisi'nin efsane lideri Maurice Thorez ile İtalya Komünist Partisi'nin ünlü lideri Palmiro Togliatti'ye, Allah ve âhiret inancı olmadan komünist sistemin ayakta kalamayacağını tarihten örneklerle anlatmış ve bunu kendilerine kabul ettirmiştir. Fakat o dönemdeki Amerikan-Rus rekabeti yüzünden bu yorum üzerinde hiç durulmamıştır. Garaudy'ye göre Marksizm, bir dönemin ve bir toplumun göze batan çelişkilerini tahlil etme ve bundan hareketle çelişkileri aşacak projeyi bulup ortaya koyma sanatı ve ilmidir. Onun komünizmle ilgili eserleri yayımlandıkları dönemde ve sonrasında birçok dile çevrilmiştir.

Siyaset. Semavî değerlerden uzak siyaseti "çamur siyaset" diye niteleyen Garaudy, parlamento hayatında şu gerçeği öğrenmiştir: İktidar için siyaset beyin yıkama faaliyetidir. Kendisi, tecrübelerinden hareketle siyaseti insanlığın huzur ve saadeti için binlerce yıllık bir birikim olarak düşünmek gerektiği üzerinde durmuştur. Evrensel boyutuyla doğru siyasetin tabiatla, diğer insanlarla ve Allah'la ancak insana yakışır ilişkiler düzeni kurmakla oluşturulabileceğini, bunun örneklerinin de çeşitli dinlerden ve bilgeliklerden öğrenilmesi gerektiğini söylemiştir.

Batı'nın Eleştirisi. Garaudy'ye göre Batı, Rönesans'tan itibaren Allah inancından giderek uzaklaşmış, Allah'ı bırakıp merkeze insanı almış, Tanrı'nın öldüğünü filozoflarıyla dillendirmiş, bilimin her meseleye cevap verdiğine inanarak pozitivizme ve bilimciliğe yönelmiş, parayı ve güçlü olmayı put haline getirmiştir. Yararlının yanında yararsız, hatta zararlı olan birçok şeyi bolca üreten Batı, ardından bunları habire tükettirmeye dayalı bir ekonomik sistem kurmuştur. Garaudy bu ekonomiye "pazar tektanrıcılığı" adını verir; Batı'nın dünya ülkelerini de aynı tarafa yönlendirmekle gezegenimizi intihara sürüklediğini savunur. Ona göre Batı zihniyetinin yol açtığı önemli bir sorun da çevreyle ilgilidir. Çevrenin hor kullanılması, nükleer enerji, yer üstü ve yer altı zenginliklerinin israf edilmesi "torunların haklarının gasbedilmesi" anlamına gelir. *Yaşayanlara Çağrı* adlı hacimli kitabında alternatif enerji kaynaklarıyla ilgili tekliflerde bulunur ve özellikle Batı dünyasındaki israfın mutlaka önlenmesi için çare aranması üzerinde ısrarla durur. Batı'nın nasıl bir zihniyete sahip olduğunu ve bu zihniyetin niçin reddedilmesi gerektiğini özetle şöyle belirtir: İçinde Allah'ın bulunmadığı bir ekonominin vahşi yöntem ve uygulamaları kabul edilemez. İçinde Allah'ın bulunmadığı Batı tarzı yönetim, milliyetçilik ve bloklaşma siyaseti insanlığa huzur veremez. İçinde Allah bulunmayan, "Nereden geldik, nereye gidiyoruz?" sorularını cevapsız bırakan, güce sahip olmanın dışında bir hedef tanımayan, bilimi değil bilimciliği benimseyen bir zihniyet insanlığa mutluluk getiremez. Gerçekte Batı tipi bireyci toplumların itici gücü piyasa ekonomisi olup bu sistemde güçlüler zayıfları ezip geçmekte, okul ve üniversiteler pazara dönüştürüldüğünden yoksul yeteneklere yer kalmamakta, böylece yoksullar eğitim katliamına uğratılmaktadır. Aynı adaletsiz çark dünyayı da ezmektedir. Nitekim gelişmiş ülkeler gezegenimizdeki servetlerin % 80'ini kontrol etmekte ve bu servetten dünya nüfusunun ancak % 20'si yararlanmaktadır. Garaudy ayrıca, Batı'nın kendisini dünyanın merkezi olarak görüp kendi dışındakileri barbarlar şeklinde nitelendirmesini şiddetle eleştirmiş, birçok eserinde Batı'nın bu kendini beğenmişliğini ve ben merkezciliğini yıkmaya çalışmıştır. *Parole d'homme* adlı eserinde bu zihin yapısına ilişkin şu ilginç hatırlatmayı yapar: XVI. yüzyılda kilise yetkilileri kendi kendilerine "Amerikan yerlilerinin ruhu var mıdır?" sorusunu soruyorlardı. Buna karar verebilmek için birçok papanın gelip geçmesi gerekti. Garaudy, Batı medeniyetinin içine düştüğü derin boşluğu André Malraux'nun şu cümlesiyle ifade eder: "Bizim medeniyetimiz, 'Hayatın bir anlamı var mı?' sorusuna, 'Bilmiyorum' cevabını veren tarihin ilk ve tek medeniyetidir."

Batı Felsefesi. Garaudy'ye göre Batı felsefesinin en büyük kusuru onun varlık felsefesiyle uğraşmasıdır. Oysa insanlık için gerekli olan felsefe spekülasyonu, teoriyi değil eylemi temel alan, eylemin önemini vurgulayan felsefedir. Garaudy müslüman olduktan sonra Kur'an'daki, "Allah her an bir iştedir" âyetini görünce (er-Rahmân 55/29) insan için de asıl önemli olanın "eylem" olması gerektiğini bütün eserlerinde vurgulamıştır. Garaudy açısından Batı felsefesinin bir diğer eksikliği de tabiattan kopması, ilâhî yüceliği inkâr edip kendi kendine yetme iddiasına kalkışmasıdır. Ona göre Descartes, Batılı insana tabiatın sahibi ve efendisi olmayı öğütlemiştir. Sokrat'ın "daimon"undan Eflâtun'un "iyi ideası"na, Aristo'nun "hareket etmeyen hareket ettirici"sinden Descartes'ın "ontolojik kanıt"ına kadar gelişen Batı felsefesinde Allah hayatın kaynağı değildir. Aristo'yu temel alan Hıristiyanlık, İznik Konsili'nden, İslâm dini de Ya'kūb b. İshak el-Kindî ve İbn Rüşd'den itibaren aynı dar kalıplar içine sokulmuştur. Sonuçta Garaudy aşkınlığı reddeden, kendisini Allah'tan müstağni gören, vahyi kabul etmeyip sadece akılla yetinen bir felsefenin insanı kurtuluşa ulaştıramayacağına inanır. Fikrî ve felsefî konularda birçok ünlü kişiyle başarılı tartışmalar yapan Roger Garaudy'nin bilhassa varoluşçu felsefenin kurucusu, ateist Jean-Paul Sartre ile *Rastlantı ve Zorunluluk* kitabının yazarı, Nobel ödüllü ateist bilim adamı Jacques Monod ile yaptığı tartışmalar meşhurdur.

Estetik. Garaudy "sanat için sanat" tezine tamamen karşıdır. Başta *Esthétique et invention du futur* adlı eseri olmak

üzere *Yaşanmış Şiir: Don Kişot, Perottino guerre de religion?* ve *İslâm'ın Aynası Camiler* başlıklı kitaplarında bu konuya geniş yer vermiştir. Aynı konudaki *60 œvres qui annoncèrent le futur* başlıklı kitabı Strasburg Üniversitesi profesörü Luc Collès'e göre gerçek bir şaheserdir. Garaudy bu eserinde altmış tabloyu çeşitli açılardan değerlendirmiş, Avrupa resminin 700 yıllık serüvenini anlatmıştır. Ona göre sanat bir insandan diğerine giden en kısa yoldur. Sanat insana kendini aşması, aşkınlığını bulması için yapılan sürekli bir çağrıdır. Sanat insana nasıl insancıl olunabileceğini öğretir. Sanat kutsalsa vardır, zira hangi dinde olursa olsun Allah demek hayatın bir anlamı var demektir.

Dinler. Garaudy, Eski Mısır ve Eski Amerika yerlilerinin dinlerinden Zerdüştîlik, Taoculuk, Konfüçyüsçülük, Hinduizm, Budizm, Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslâm'a kadar bütün dinleri incelemiş, bu dinlerin kutsal veya temel kitaplarını derinlemesine okumuştur. *Yaşayanlara Çağrı, Medeniyetler Diyaloğu, İnsanlığın Medeniyet Destanı, Bir Din Savaşına Doğru mu?* başlıklı eserlerinde bu durum açıkça görülür. Müslüman olmadan önce insanlığın dinlerine sırf insana duyduğu saygıdan ötürü önem veren Garaudy müslüman olduktan sonra Kur'an'da geçen, "Biz her elçiyi kendi kavminin diliyle gönderdik ki onlara açıklama yapsın" âyetini (İbrâhîm 14/4) hatırlatarak hem İslâm'ı gayri müslimlere anlatmak hem de onlardan faydalanmak için başka dinler hakkında yeterince bilgi sahibi olmanın gerektiğini söylemiştir.

Medeniyetler Diyalogu. Medeniyetler diyalogunu ilk başlatan kişinin Muhyiddin İbnü'l-Arabî olduğunu düşünen Garaudy, Komünist Partisi yönetiminde iken Marksist-hıristiyan diyalogunu yürütmüş, *Aforozdan Diyaloğa* adıyla Vatikan'a seslenen bir kitap yazmış, ayrıca *Medeniyetler Diyaloğu* adlı eserinde diyalog meselesinin dünya çapında ele alınması gerektiğini ileri sürmüştür. Medeniyetlerin ancak birbirlerini besleyerek gelişebildiğini, nitekim eski Yunan medeniyetinin -Batılılar'ın iddia ettiği gibi- Avrupa kaynaklı olmayıp Mezopotamya, Mısır ve Anadolu topraklarından geldiğini delilleriyle ortaya koymuştur. Garaudy, bugüne kadar gelen medeniyetler arasında sadece modern Batı medeniyetinin aşkınlıktan, ilâhî boyuttan kopuk olarak dünyaya hükmettiğine ve Rönesans'tan bu yana geliştirdiği bu hâkimiyetiyle de insanlığı intihara sürüklediğine inanır. Batı'nın ve onunla birlikte bütün dünyanın bu korkunç felâketten kurtulması için Avrupa dışı din ve bilgeliklerden, bu arada özellikle İslâm'dan mutlaka yararlanılması, insanla insan, insanla tabiat ve insanla Tanrı arasında yeni bir âhenkli ilişkinin kurulması gerektiğini savunur.

Garaudy ve İslâm. 1981 yılında peş peşe çıkardığı *İslâm'ın Vadettikleri* ve *Geleceğimizde İslâm Var* başlıklı eserlerinin ardından 1982'de müslüman olan Garaudy İslâm'ın insanlığı Allah, insan ve tabiatla yeniden buluşturacağına, böylece dünyaya egemen olan Batı medeniyetini ıslah edip dünyamızı intihardan kurtarabileceğine inanır. Başta *İslâm'ın Aynası Camiler* ile *İslâm ve İnsanlığın Geleceği* olmak üzere birçok kitabında İslâm'ın namaz, oruç, hac ve kurban ibadetlerinin kişiyi Allah'la ve insanlıkla buluşturması açısından son derece önemli olduğunu, insanın ibadetlerle mânevî yönden âdeta kanatlanıp uçtuğunu çarpıcı bir üslûpla dile getirir; bu ibadetlerin müslümanlar tarafından ruhen yeterince özümsenmemesinden ve ruhsuz bir şekilciliğe büründürülmesinden yakınır. *Islam en occident, Cordoue, capitale de l'esprit* ve *İnsanlığın Medeniyet Destanı* adlı eserleriyle diğer birçok eserinde müslümanları Kur'an'ı kendi gözleriyle değil ölülerin gözleriyle okumaları yüzünden kınar. Kur'an ve Sünnet'in günümüz şartları içinde ve günümüzün sorularına cevap verebilecek bir bakış açısıyla ele alınması gerektiğini savunur. İslâm'ın uyanık bir zihinle uygulanıp değerlendirildiği dönemlerde müslümanların Atlas Okyanusu'ndan Hindistan ve Çin'e kadar yayıldığını, İspanya'nın çok az bir kuvvetle kolayca fethedildiğini, çünkü insanların İslâm adaletine âdeta koştuğunu söyler. Müslümanların tefekkürü bir yana bırakıp eskilerin dediklerini tekrarlamaya başlamasıyla ictihad kapısının kapandığına, İslâm âleminin önce duraklayıp sonra da çöktüğüne dikkat çeker. Müslümanların yeniden yükselmesi için kendi çağlarının problemlerini, o dâhi müctehid imamların formüllerini tekrarlayarak değil onların metotlarından ilham alarak halletmeleri gerektiğini belirtir. Garaudy'ye göre şeriat, içinden boz bulanık bir su alıp getireceğimiz durgun bir gölet değildir, çünkü bu yeni susuzlukları gidermekten çok kendimizi kandırmak olur. Şeriat, etrafa parıltılar saçarak gürül gürül akan ve kıyılarına bereket yağdıran güzel bir nehirdir.

Garaudy tasavvufla ilgili görüşlerini de özellikle *İslâm ve İnsanlığın Geleceği* başlıklı kitabında dile getirir; tasavvufu imanın bir boyutu, İslâm'ın derûnî cephesi olarak görür. Tasavvufun hıristiyan mistisizminden ve Hint felsefesinden doğmayıp doğrudan Kur'an kaynaklı olduğunu ısrarla vurgular. Özellikle Râbia el-Adeviyye, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve Ferîdüddin Attâr'a hayranlığını dile getirir. Hıristiyan dünyasının büyük mistiklerinin müslüman mutasavvıflardan etkilendiğine dikkat çeker.

Eserleri. Garaudy'nin altmıştan fazla eseri bulunmakta, fakat altmış yetmiş sayfalık yayımları da dikkate alınırsa bu rakam sekseni aşmaktadır. Garaudy hakkında büyük bir eser yazan Prazan ve Minard'a göre düşünürün eser sayısı seksendir. Öte yandan yüzlerce makalesi ve tebliği, bir vakfı, günümüzde kapanmış olan iki enstitüsü (bunlardan biri 1974'te kurduğu Milletlerarası Medeniyetler Diyalogu Enstitüsü idi), iki üniversitesi (Küba Üniversitesi, Senegal'in Gore adasında kurduğu Değişim Üniversitesi), Afrika kültürüne dair kendisinin yönettiği uzun metrajlı bir filmi (Siyah Diyonizos), İslâm sanatıyla ilgili İspanya devlet kanalında yayımlanmış bir televizyon dizisi ve yüzlerce konferansı vardır. Hakkında otuzu aşkın tez yapılmış, lehinde ve aleyhinde yirmiyi aşkın kitap yayımlanmıştır.

Garaudy'nin birçoğu kırktan fazla dile, otuz kadarı da Türkçe'ye tercüme edilen eserleri şunlardır: *Les orateurs de la révolution française* (Toulouse 1939), *Le communisme et la renaissance de la culture française* (Paris 1945), *Les intellectuels et la renaissance française* (Paris 1945), *Le communisme et la morale* (Paris 1945, *Sosyalizm ve Ahlâk,* trc. Selâhattin Hilâv, İstanbul 1976), *Antée. Journal de Daniel Chénier* (roman, Paris 1946), *Contribution historique de la civilisation arabo-islamique* (Cezayir 1946, *Sosyalizm ve İslâmiyet,* trc. Doğan Avcıoğlu – E. Tüfekçi, İstanbul 1965; *Sosyalizm ve İslâm,* trc. M. Şehsuvar, Ankara 1983), *Le huitième jour de la création* (roman, Paris 1947), *Une littérature de fossoyeurs* (Paris 1947), *Les sources françaises du socialisme scientifique* (Paris 1948), *L'église, le communisme et les chrétiens* (Paris 1949), *Grammaire de la liberté* (Paris 1950), *Lettre à Emmanuel Mounier, homme d'esprit* (Paris 1950), *La théorie matérialiste de la connaissance* (Paris 1953), *La liberté* (Paris 1955, *Doğmayan Hürriyet,* trc. Aydil Balta, İstanbul 1969), *Humanisme marxiste. Cinq essais polémiques* (Pa-

ris 1957), *Qu'est-ce que la grandeur française?* (Paris 1958), *Perspectives de l'homme. Existentialisme, pensée catholique, marxisme* (Paris 1959), *Questions à Jean-Paul Sartre, précédées d'une lettre ouverte* (Paris 1960, *Jean-Paul Sartre ve Marksizm*, trc. Selâhattin Hilâv, İstanbul 1962), *L'itinéraire d'Aragon. Du surréalisme au monde réel* (Paris 1961), *Dieu est mort: étude sur Hegel* (Paris 1962), *D'un réalisme sans rivages. Picasso, Saint-John Perse, Kafka* (Paris 1963, *Kıyısız Bir Gerçekçilik Üzerine*, trc. Mehmet Doğan, İzmir 1982), *Picasso-Saint John Perse-Kafka* (Mehmet H. Doğan, İstanbul 1991), *Qu'est-ce que la morale marxiste?* (Paris 1963), *De l'anathème au dialogue. Un marxiste s'adresse au concile* (Paris 1965, *Aforozdan Diyaloğa*, trc. Sadık Kılıç, İstanbul 1986), *Karl Marx* (Paris 1965, *Karl Marx'ın Fikir Dünyası*, trc. Adnan Cemgil, İstanbul 1969; *Marks İçin Anahtar*, trc. A. Taner Kışlalı, Ankara 1974), *Marxisme du XXe siècle* (Paris 1966, *Yirminci Yüzyılda Marksizm*, trc. Galip Aydın, İstanbul 1968), *La pensée de Hegel* (Paris 1966), *Le problème chinois* (Paris 1967), *Lénine* (Paris 1968), *La liberté en sursis. Prague 1968* (Paris 1968), *Peut-on être communiste aujourd'hui?* (Paris 1968), *Pour un réalisme du XXe siècle. Dialogue posthume avec Fernand Léger* (Paris 1968), *Pour un modèle français du socialisme* (Paris 1968), *Le grand tournant du socialisme* (Paris 1969, *Sosyalizmin Büyük Dönemeci*, trc. İ. Banguoğlu – K. Yargıcı, İstanbul 1970), *La peinture abstraite et l'œuvre de James Pichette* (Paris 1969), *Marxistes et chrétiens face à face. Peuvent-ils construire ensemble l'avenir?* (Paris 1969, Quentin Lauer ile birlikte), *Garaudy par Garaudy: entretiens avec Claude Glayman* (Paris 1970), *Toute la vérité* (Paris 1970), *Esthétique et invention du futur* (Paris 1971), *Reconquête de l'espoir* (Paris 1971), *L'alternative* (Paris 1972), *Danser sa vie* (Paris 1973), *Défataliser l'histoire* (Cenevre 1973), *60 œuvres qui annoncèrent le futur* (Cenevre 1974), *Ludmila Tcherina. Erotisme et mystique* (Paris 1975), *Parole d'homme* (Paris 1975), *Le projet espérance* (Paris 1976), *Comment l'homme devint humain* (Paris 1978, *İnsanlığın Medeniyet Destanı*, trc. Cemal Aydın, İstanbul 1995, 2012), *Pour un dialogue des civilisations* (Paris 1977, *Medeniyetler Diyaloğu*, trc. Cemal Aydın, İstanbul 2011), *Qui dites-vous que je suis?* (roman, Paris 1978), *Appel aux vivants* (Paris 1979, *Yaşayanlara Çağrı*, trc. Cemal Aydın – Nuri Aydoğmuş, İstanbul 1986), *Il est encore temps de vivre* (Paris 1980), *l'Islam habite notre avenir* (Paris 1981, *Geleceğimizde İslâm Var*, trc. Cemal Aydın, İstanbul 2014), *Pour l'avènement de la femme* (Paris 1981), *Promesses de l'Islam* (Paris 1981, *İslâm'ın Vadettikleri*, trc. Salih Akdemir, İstanbul 1984), *L'affaire israël* (Paris 1983, *Siyonizm Dosyası*, trc. Nezih Uzel, İstanbul 1983), *Biographie du XXe siècle. Le testament philosophique de Roger Garaudy* (Paris 1985, *Yirminci Yüzyıl Biyografisi*, trc. Ahmet Ze ki Ünal, Ankara 1998), *Mosquée, miroir de l'Islam* (Paris 1985, *İslâm'ın Aynası Camiler*, trc. Cemal Aydın, İstanbul, 2013), *Pour un islam du XXe siècle* (Sevilla Bildirisi, Paris 1985), *Palestine. Terre de messages divins* (Paris 1986, *İlâhî Mesajlar Toprağı Filistin*, trc. Cemal Aydın, İstanbul 2011), *l'Islam vivant* (Cezayir 1986, *İslâm ve İnsanlığın Geleceği*, trc. Cemal Aydın, İstanbul 1990), *A contre-nuit* (şiir, Lozan 1987), *Islam en occident. Cordoue, capitale de l'esprit* (Paris 1987), *La poésie vécue. Don Quichotte* (Paris 1988, *Yaşanmış Şiir: Don Kişot*, trc. Cemal Aydın, İstanbul 2012), *Mon tour du siècle en solitaire. Mémoires* (Paris 1989, *Hatıralar, Yüzyılımızda Yalnız Yolculuğum*, trc. Cemal Aydın, İstanbul 2005), *Intégrismes* (Paris 1990, *Entegrizm*, trc. Kâmil Bilgin Çileçöp, İstanbul 1992), *Où allons-nous?: an 2000 moins 10* (Paris 1990), *Les fossoyeurs. Un nouvel appel aux vivants* (Paris 1992), *Avons-nous besoin de Dieu?* (Paris 1993), *Souviens-toi, brève histoire de l'union soviétique* (Paris 1994), *Perottino guerre de religion? Le débat du siècle* (Paris 1995), *Droit de réponse: réponse au lynchage médiatique de l'abbé Pierre et de Roger Garaudy* (Chennevières-sur-Marne 1996), *Grandeur et décadence de l'Islam* (Paris 1996, *Yaşayan İslâm*, trc. Mehmet Bayrakdar, İstanbul 2000), *Les mythes fondateurs de la politique israélienne* (Chennevières-sur-Marne 1996, *İsrail Mitler ve Terör*, trc. Cemal Aydın, İstanbul 1996), *Les Etats-Unis: avant-garde de la décadence* (Paris 1997, *Çöküşün Öncüsü ABD*, trc. Cemal Aydın, İstanbul 1997), *Mes témoins* (Paris 1997, *Şahitlerim*, trc. Cemal Aydın, İstanbul 2006), *L'avenir: mode d'emploi* (Paris 1998), *Le procès de la liberté* (Paris 1998, Jacques Vergés ile birlikte), *Le procès du sionisme israélien* (Paris 1998), *XXIe Siècle. Suicide planétaire ou résurrection* (Paris 2000), *Le mythe américain?* (yazarın doğrudan Cemal Aydın'a gönderdiği çalışması, *Amerikan Efsanesi*, trc. Cemal Aydın, İstanbul 2002), *Le terrorisme occidental* (Paris 2004, *Batı Terörü*, trc. Ayşe Meral, İstanbul 2007).

BİBLİYOGRAFYA :

R. P. Cottier, *Chrétiens et marxistes. Dialogue avec Roger Garaudy*, Paris 1967; Cl. Glayman, *Garaudy par Garaudy*, Paris 1970; S. Perottino, *Garaudy*, Paris 1974; Salim Bustros, *Socialisme, christianisme et libération de l'homme dans la pensée de R. Garaudy*, Louvain 1976; M. Bijvoet, *Le marxisme du XXe siècle et le dialogue avec les chrétiens chez R. Garaudy*, Liège 1978; R. Goulon, *L'itinéraire spirituel de Roger Garaudy*, Metz 1983; Adnân Sa'deddin, *Ḥivâr maʿa'l-üstâẕ Recâʾ Câvûdî*, Kahire 1983; Emîne es-Sâvî – Abdülazîz Şeref, *Recâʾ Câvûdî ve ḥaḍâretü'l-İslâm*, Kahire 1984; V. Geiger, *Garaudy et le dialogue des civilisations*, Frankfurt 1984; M. Osman el-Haşît, *Limâẕâ eslemtü: Nıṣfü ḳarnin mine'l-baḥṣ ʿani'l-ḥaḳîḳa*, Kahire 1986; D. A. G. Fernandez, *L'évolution de la pensée de Garaudy*, Pontevadra 1988; M. Prazan – A. Minard, *Roger Garaudy*, Paris 2007; http://rogergaraudy.blogspot.com/2011/02/philosophical-itinerary-of-roger.html.

CEMAL AYDIN

GAZİ ÖMER BEY CAMİİ ve TÜRBESİ

Malkara'da XV. yüzyıla ait cami ve türbe.

Tekirdağ'ın Malkara ilçesi merkezinde çarşı içinde bulunan yapı, cümle kapısının üzerinde yer alan dört satırlık sülüs yazılı kitâbedeki kayda göre 893 (1488) yılında inşa edilmiştir. Bânîsi Osmanlı akıncı beylerinden Gazi Turahan Bey'in oğlu Ömer Bey'dir. Turahan Bey'in Trakya'nın birçok yerinde hayratı mevcuttu ve bunların bir kısmını Malkara'daki arazi, dükkân, değirmen teşkil ediyordu. Kendisinin yine Malkara'da yaptırdığı cami ile medrese günümüze ulaşmamıştır. Turahan Bey'in ölümünün ardından Uzunköprü'ye bağlı Kırkkavak köyünde kurduğu vakfın yönetimini Ömer Bey devralmıştır. Bu durumla bağlantılı olarak Ömer Bey'in babasının yaptırdığı eski binayı yıktırıp yerine yeni bir cami inşa ettirmiş olması mümkündür. 2005 yılında caminin son cemaat yerine özgün mimari şekli verilmiş, harim iç duvarının sıvaları temizlenmiş, minaresi tamir edilmiş, türbe de temizlenerek sağlamlaştırılmıştır.

Ömer Bey Camii sütunlu bir son cemaat yerini takip eden tek kubbeyle örtülü ibadet mekânından meydana gelir. Tamamı düzgün kesilmiş sarımtırak renkli küfeki taşından inşa edilmiştir. Üç bölümlü bir revak oluşturan son cemaat yeri dört adet mermer sütuna dayanan ve üzeri yarım çapraz tonozlarla iki yandan beslenen kubbelerle örtülüdür. Tehlike arzettiğinden sütunların çevresi kesme taş bloklarla örülerek pâye haline getirilmiş, revakın yan kemerlerinin içi doldurulmuşken son restorasyon sırasında bu bölüm orijinal durumuna çevrilmiş, sütun gövdeleri madenî çemberlerle güçlendirilmiştir. Cümle kapısı yapının ana ekseni üzerinde olmayıp sağa doğru kaydırılmış, bunun sol yanına iki pencere ile arasına bir mihrâbiye yerleştirilmiştir. Etrafı silmelerle çevrilerek palmet sırası ile taçlandırılmış olan cümle kapısı sivri kemerli bir nişin içinde yer alır.

Harim kareye yakın bir plana sahiptir ve iç boyutları 10,10 x 9,90 metredir. Masif duvarlar üzerine geçişleri pandantiflerle sağlanmış sekizgen kasnaklı kubbesi kurşun kaplıdır. Taş mihrabı, iri mukarnaslı kavsarası olan beş kenarlı bir nişten ibaret sade görünümlü bir örnektir. Aynı sadelikteki bir tepelik mihrabı taçlandırır. Mermer minberi, kapısının üzerinde bulunan rûmîlerle kapı çerçevesindeki geometrik

Gazi Ömer Bey Camii – Malkara / Tekirdağ

Gazi Ömer Bey Türbesi – Malkara / Tekirdağ

kabartmalar hariç gösterişsizdir. Caminin cephelerine iki sıra halinde açılan ikişer pencerenin dışında kasnakta da dört adet pencere vardır. Alt sıradaki pencereler dikdörtgen söveli, alınlıkları sivri kemerli, üst sıradakilerle kasnaktaki pencereler sivri kemerli ve alçı şebekelidir. Harimin kuzeybatı köşesinden merdivenle ulaşılan kadınlar mahfeli iki sütunla desteklenmiştir. Yapının tek şerefeli taş minaresi harim kısmının batı köşesine dışarıdan bitişiktir. Kare kesitli bir kaidenin üzerinde onikigen gövdeli ve şerefe altı stalaktitlidir. Bu caminin yanında daha başka yapıların olup olmadığı bilinmemektedir.

Ömer Bey'in türbesi avluda caminin hemen sol (kuzeydoğu) tarafında yer alır. Kapısı üzerindeki alınlığın içinde bulunan sülüs yazılı üç satırlık kitâbe 908 (1502) tarihlidir. Ömer Bey doksan altı yaşında iken 908 Rebîülâhirinde (Ekim 1502) vefat etmiştir (*Oruç Beğ Tarihi*, s. 220); türbenin hangi tarihte yapıldığı tam olarak bilinmez. Sekizgen gövdeli, üzeri kubbe ile örtülü olan türbenin yapımında düzgün kesilmiş küfeki taşı kullanılmıştır. Kapısının ön kısmında bir revakın olduğuna dair izlere (kemer bingi başlangıçları) rastlanılır. Kapının bulunduğu cephenin dışında türbenin diğer yüzlerinde altlı üstlü birer pencere vardır. Bunlardan alt sıradakiler dikdörtgen söveli, sivri alınlıklı ve lokmalı, üsttekiler sivri kemerli ve alçı şebekelidir. Türbenin içinde sadece Ömer Bey'in taş sandukası mevcuttur. Yapılan son restorasyonlar neticesinde her iki yapı temiz ve bakımlı hale getirilmiş olup halen ibadet ve ziyarete açık durumdadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Oruç Beğ Tarihi: Giriş, Metin, Kronoloji, Dizin, Tıpkıbasım (haz. Necdet Öztürk), İstanbul 2007, s. 220; Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livâsı*, s. 342; Ayverdi, *Osmanlı Mi'mârîsi IV*, s. 816; Yüksel, *Osmanlı Mi'mârîsi V*, s. 327-331, rs. 484-494, şekil 105.

ENİS KARAKAYA

GAZNEVÎ, Abdüssamed b. Mahmûd

(عبدالصمد بن محمود الغزنوي)

Ebü'l-Feth Abdüssamed b. Mahmûd b. Yûnus el-Gaznevî el-Hanefî (ö. 487/1094'ten sonra)

Müfessir, Hanefî fakihi.

Hayatına dair kendisinin verdiği dışında fazla bilgi yoktur. 436'da (1044-45) Ebû Nasr Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Şebîb el-Kâğıdî'den icâzetle tefsir dersi almış ve tefsirini 487'de (1094) tamamlamıştır (*Tefsîrü'l-Ḳur'âni'l-'aẓîm*, Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan, nr. 26, vr. 648[a]). Ayrıca tefsir okuduğu hocaları arasında Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. Talha en-Nâşibânî ve Ebû Ca'fer Muhammed b. Mekkî b. Hüseyin el-Hayyûnî'nin isimlerini zikreder. Bazı tefsir kaynaklarını ise amcası Kādılkudât Ebû Süleyman Dâvûd b. Yûnus b. Muhammed'den ve babası Kādılkudât Ebü'l-Kāsım Mahmûd b. Yûnus'tan okuduğunu söyler (*a.g.e.*, vr. 648[a-b]). Gazneliler döneminin ünlü tarihçisi Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakī, Kādılkudât Ebû Süleyman Dâvûd b. Yûnus'un, kardeşi Mahmûd ile birlikte Sultan Mahmud'un Gazne'de yaptırdığı bir medresede yetişen, devrin seçkin âlimlerinden biri olduğunu kaydeder (*Târîḫ*, s. 213.). Gaznevî nisbesiyle anılması, ayrıca babası ve amcasının Gazne'de yetişmiş olması Abdüssamed'in de burada yaşadığını gösterebilir. Kādılkudât unvanları ile dikkat çeken babası ve amcasından tefsir dersleri alması, aynı şekilde kādî unvanıyla zikredilen oğlu Yahyâ b. Abdüssamed'in babasının tefsirini nakletmesi (Kureşî, III, 430) Gaznevî'nin ilim ehli bir aileye mensup olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca tefsirinde isminin başında "şeyhü'l-imâm, rüknü'l-İslâm, şemsü'l-eimme, sirâcü'l-enâm" ve özellikle "kādılkudât" şeklinde unvanlar zikredilmesi (Gaznevî, Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan, nr. 24, vr. 1[b]; Beyazıt Devlet Ktp., nr. 562, vr. 1[b]; TSMK, III. Ahmed, nr. 84, vr. 1[a]) onun devrinin ileri gelen âlimleri arasında yer aldığına işaret eder.

Gaznevî'nin günümüze ulaşan tek eseri olan *Tefsîrü'l-fuḳahâ' ve tekẕîbü's-süfehâ'* fıkhî yönüyle dikkat çeken bir dirâyet tefsiridir. İkisi tam (Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan, nr. 24, 25, 26; Beyazıt Devlet Ktp., nr. 562), ikisi eksik (TSMK, III. Ahmed, nr. 84; Hizânetü'l-Karaviyyîn, nr. 49) olmak üzere dört nüshası bulunan

Abdüssamed b. Mahmûd el-Gaznevî'nin tefsirinin ilk (Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan, nr. 24) ve son sayfaları (Beyazıt Devlet Ktp., nr. 552)

eserin Mihrişah nüshasının I ve II. ciltlerinin sonunda müstensih tarafından düşülen ferağ kayıtlarında eserin adının *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm* olduğu belirtilmiş, Fas nüshasının iç kapağında ise adı *Tefsîrü'l-fuḳahâʾ ve tekẕîbü's-süfehâʾ* şeklinde kaydedilmiştir. Kaynaklarda tefsirin adı ikinci şekilde geçer (Kureşî, III, 430; *Keşfü'ẕ-ẓunûn*, I, 462; *Hediyyetü'l-ʿârifîn*, I, 574; *Mevsûʿatü'l-müyessere*, II, 1233). Gaznevî, orta hacimdeki tefsirinde Kur'an'ı başından sonuna kadar âyetleri tek tek ele alıp tefsir etmiş, genellikle önce ilgili rivayetleri nakletmiş, ardından dirâyet metodunu uygulamıştır. Eserde Kur'an'ın Kur'an'la tefsirine önem verilmiş, bununla birlikte Kur'an'ın sünnetle tefsiri de ihmal edilmemiştir. Asrın tefsir geleneğine uygun biçimde hadis rivayetlerinde senedler çıkarılarak sadece ilk râvi zikredilmiş, bazı âhâd hadisler rivayet açısından sahih bulunmamış, bazıları da muhteva açısından ele alınarak metin tenkidi yapılmıştır. Kıraat farklılıklarına değinen müellif bunlar arasındaki mâna ayrılığına işaret ederek şâz kıraatleri açıklamış, bazan kendi görüş ve tercihine de yer vermiştir. Lugat ve belâgata dair açıklamaların da görüldüğü tefsirin en çok dikkat çeken özelliklerinden biri fıkhî yönüdür. İtikadda Mâtürîdî, fıkıhta Hanefî olduğu anlaşılan Gaznevî tefsirinde fıkhî hükümlerle ilgili açıklamalara geniş yer ayırmış, ihtilâflı meselelerde öncelikle Ebû Hanîfe ve arkadaşlarının, bazan da diğer mezhep imamlarının görüşlerini aktarmıştır. Eser Hanefî fıkhını ihtiva etmekle birlikte diğer mezheplerin muhalif görüşleri de kaydedilmiştir. Gaznevî eserin sonunda yararlandığı kaynakları da belirtmiştir. Zeccâc'ın *Meʿâni'l-Ḳurʾân*'ı, Ebû Bekir Muhammed b. Fazl el-Belhî'nin *Câmiʿu'l-ʿulûm*'u, Tahâvî ve Cessâs'ın *Aḥkâmü'l-Ḳurʾân*'ları, Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsiri onun başlıca kaynaklarıdır. Ayrıca eserde Taberî, Hakîm et-Tirmizî ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî gibi müfessirlerin tefsirleri dışında Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin *el-Âṯâr* ve *es-Siyerü'l-kebîr*'i ile İbn İshâk'ın *Kitâbü'l-Meġāzî*'sine atıflar görülmektedir. Gaznevî'nin tefsiri sonraki fakih ve müfessirler üzerinde etkili olmuştur. Kutbüddîn-i Şîrâzî, Ebû Bekir el-Haddâd, Ebû Abdullah İbnü'l-Vezîr ve Âlûsî tefsirlerinde onun görüşlerine yer verilmiştir (Özmen, *UÜ İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, XXI/1 [2012], s. 90-111). Tefsir üzerine Ferihan Özmen doktora tezi hazırlamış (bk. bibl.), tefsirin muhtelif kısımları 1430 (2009) yılından itibaren Mekke Ümmülkurâ Üniversitesi'nde yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiştir (http://www.quran-c.com/display/Disptitle.aspx?UID=18749&CID=169, erişim: 26.5.2015).

BİBLİYOGRAFYA :

Abdüssamed b. Mahmûd el-Gaznevî, *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm*, Süleymaniye Ktp., Mihrişah Sultan, nr. 24, vr. 1[b]; nr. 26, vr. 648[a-b]; Beyazıt Devlet Ktp., Beyazıt, nr. 562, vr. 1[b]; TSMK, III. Ahmed, nr. 84, vr. 1[a]; Muhammed b. Hüseyin el-Beyhakī, *Târîḫ* (trc. Yahyâ el-Haşşâb – Sâdık Neş'et), Beyrut 1982, s. 213; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-muḍıyye*, III, 430; *Keşfü'ẕ-ẓunûn*, I, 453, 462; *Hediyyetü'l-ʿârifîn*, I, 574; *İżâḥu'l-meknûn*, I, 309; M. Âbid el-Fâsî, *Fihrisü maḫṭûṭâti ḫizâneti'l-Ḳaraviyyîn*, Dârülbeyzâ 1399/1979, I, 89; Nüveyhiz, *Muʿcemü'l-müfessirîn*, I, 285; *el-Fihrisü'ş-şâmil: ʿUlûmü'l-Ḳurʾân, maḫṭûṭâtü't-tefsîr ve ʿulûmih* (nşr. el-Mecmaü'l-melekî), Amman 1989, I, 215; *el-Mevsûʿatü'l-müyessere fî terâcimi eʾimmeti't-tefsîr veʾl-iḳrâʾ veʾn-naḥv veʾl-luġa* (haz. Velîd b. Ahmed Hüseyin ez-Zübeyrî v.dğr.), Medine 1424/2003, II, 1233; Mahmûd b. Abdullah eş-Şınkîtî, *Tefsîrü'l-fuḳahâʾ ve tekẕîbü's-süfehâʾ li'l-Ḳâdî Ebi'l-Feṯḥ ʿAbdişşamed b. Maḥmûd b. Yûnus el-Ġaznevî mine'l-âye 60 min sûreti'l-Enʿâm ile'l-âye 157 min sûreti'l-Aʿrâf* (yüksek lisans tezi, 1430), Câmiatü Ümmi'l-kurâ, s. 3-4, 9-19; Ferihan Özmen, *Abdüssamed el-Gaznevî ve Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm'i* (doktora tezi, 2010), UÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür.yer.; a.mlf., "Abdüssamed el-Gaznevî ve Tefsiri", *Sakarya Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, XIV/25, Adapazarı 2012, s. 139-161; a.mlf., "Abdüssamed el-Gaznevî'nin Tefsirinin Kaynakları ve Tesirleri", *UÜ İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, XXI/1, Bursa 2012, s. 87-113.

FERİHAN ÖZMEN

GAZZÂL, Ahmed b. Mehdî
(أحمد بن المهدي الغزّال)

Ebü'l-Abbâs Ahmed b. el-Mehdî b. Muhammed el-Gazzâl el-Himyerî el-Endelüsî (ö. 1191/1777)

Saltanat kâtibi, elçi, edip ve şair.

Fas'ın Fas veya Miknâs şehrinde doğdu. Aslen Endülüs'ün Mâleka şehrinden olan ailesi daha sonra Fas'a gelip yerleşmiştir. Babası Mehdî b. Muhammed, Fas Alevî (Filâlî) Sultanı Mevlây İsmâil'in kâtip ve elçilerinden olup zamanının ediplerinden sayılırdı. Bundan dolayı Gazzâl sultanların ve emîrlerin çevresinde ilim, sanat ve edebiyat üstatlarının bulunduğu ortamlarda Fas ve Miknâs şehirlerinde özel itina ile yetiştirildi. Ayrıca Karaviyyîn Üniversitesi'ni bitirdiği kaydedilmektedir. Gazzâl, Mevlây III. Muhammed'in özel kâtibi ve müsteşarı olarak görev yaptı. Gazzâl'in ilk saltanat kâtipliğine kâtip ve tarihçi Ebü'l-Kāsım ez-Zeyyânî'nin yanında başladığı söylenirse de (Zeyyânî, s. 60), 1182'de (1768) Dîvân-ı İnşâ kâtipliğine başladığını yazması dolayısıyla ondan önce bu göreve geldiği ve gö-

revinde reîsülküttâplığa kadar terfi ettiği, bu sebeple yabancı devletlerin kralları, vezirleri, Mağrib'deki konsolos ve elçileriyle yazışmalar yaptığı, hatta unvanını taşımasa bile Hâriciye veziri sıfatıyla çalıştığı anlaşılmaktadır. Avrupa kralları ve bakanlarıyla, onların Mağrib'deki konsolos ve elçileriyle yazışmalarını kapsayan, güzel hattıyla kaleme alınmış bazı mektupların mikrofilmleri, Fransa ve İspanya'daki arşivlerden getirilmiş olarak Rabat Kraliyet Sarayı'ndaki el-Vesâiku'l-melekiyye müdürlüğünde bulunmaktadır.

Mevlây III. Muhammed 1178 (1764) yılı sonlarında İspanya'daki müslüman esirlerden acıklı durumlarını dile getiren bir mektup alınca İspanya Kralı III. Karlos'a esirlere iyi davranma, esir değişimi ve barış antlaşmasıyla ilgili bir mektup yazdı; kral da sultana papaz Bartolome Jiran başkanlığında bir heyet gönderdi (1179/1765). Bunun üzerine III. Muhammed barış antlaşması yapmak, esir değişimini gerçekleştirmek, bazı İslâmî kitapların yazmalarını getirmek üzere Gazzâl'in de içinde yer aldığı bir heyeti İspanya kralına yolladı. Sultan, Gazzâl'den uğradığı yerlerde bulunan tarihî eserleri, özellikle İslâmî döneme ait olanları, ayrıca halkın örf ve âdetlerini kaydedip kendisine seyahatnâme şeklinde takdim etmesini istedi. Miknâs'tan Tanca'ya ve oradan Septe'ye geçen heyet 1179 Zilkade-Zilhicce (Nisan-Mayıs 1766) aylarında buradan hareket edip Madrid'e vardı. 1180 Safer-Rebîülevvelinde (Temmuz-Ağustos 1766) kralın huzuruna çıkarak barış antlaşmasına ve müslüman esirlerin iadesine ilişkin görüşmeler yaptı. Heyet aynı yılın kasım ayında Madrid'den Kâdiş'e vardı, oradan da hürriyetine kavuşturulan esirler ve bazı yazma eserlerle birlikte geri döndü. Bu arada Gazzâl sultanın istediği İspanya seyahatnâmesini yazıp kendisine takdim etti. Ardından kral sultana yazdığı bir mektupta ülkesinde hiçbir Mağribli esir kalmadığını, Cezayirli esirlerin değişimi için de aracılık etmesini talep edince sultan aynı heyeti Cezayir'e gönderdi ve orada tutuklu bulunan İspanyol esirlerin karşılığında 1600 Cezayirli esirin hürriyetine kavuşmasını sağladı. III. Muhammed'in 1187'de (1773) İspanya'nın işgali altındaki Melîle (Melilla) şehrini kuşatması üzerine kral bu hareketin Gazzâl tarafından yazılan barış antlaşmasına aykırı olduğunu hatırlattı. Zira sultan bu barış antlaşmasının yalnız denizlerde geçerli olmasını ifade etmesine rağmen antlaşmada ya Gazzâl'in hatası veya İspanyollar'ın metin üzerinde tahrifat yapmaları sonucu barışın hem karada hem denizde geçerli olduğu kaydedilmişti. Bunun üzerine sultan geri çekilmek zorunda kaldı ve Gazzâl'i görevinden azletti. Fas şehrindeki evine kapanan Gazzâl üzüntüsünden görme duyusunu kaybetti ve 5 Cemâziyelâhir 1191 (11 Temmuz 1777) tarihinde vefat ederek Fas'ta Kalkaliyyîn semtindeki Şeyh Abdülkādir b. Ali el-Fâsî Zâviyesi avlusuna defnedildi. İbn Sûde'nin verdiği bu tarihe karşılık Abdülvehhâb b. Mansûr ve Simlâlî 15 Cemâziyelevvel'de (21 Haziran) öldüğünü yazar. Şiir sanatının özellikle övgü temasında mâhir olan Gazzâl döneminin şiir akımına uyarak başta cinas olmak üzere bedîî süslere ağırlık vermiş, tersinden de okunabilen ve ayrı bir anlam ifade eden beyit ve kıtalar nazmetmiştir. Özellikle Sultan III. Mevlây Muhammed'le ilgili methiyeleri arasında uzun "râiyye"si klasik kaside tarzının güzel örneklerinden biridir.

Eserleri. 1. *Netîcetü'l-ictihâd fi'l-mühâdene ve'l-cihâd.* Gazzâl'in İspanya dönüşünde sultana takdim ettiği seyahatnâmesidir. Eserde müellif uğradığı yerlerdeki tarihî yapıları, özellikle İslâmî eserleri, ayrıca sosyal ve siyasal durumu, örf, âdet ve gelenekleri, heyet için yapılan karşılama törenlerini ve kralla görüşmelerini anlatmış, bu konularda kişisel yorum ve düşüncelerine de yer vermiştir. Seyahatnâmenin Kurtuba Camii'ni tasvir eden bölümünü A. Gourguos, Arapça metniyle birlikte neşretmiş ("Ambassade marrocaine en Espagne au XVIIIe siècle. Extrait de la relation d'un voyage en Espagne", *RAfr.*, V [1861], s. 456-467), M. Bodin de seyahatnâmenin Fransızca özetini yayımlamıştır ("Une rédemption de captifs musulmans en Espagne au XVIIIe siècle, d'après la relation manuscrite d'un envoyé de S. M. le Sultan du Maroc", *Archives berbères,* III [1918], s. 145-185). Alfredo Bustânî, seyahatnâmeyi Madrid Millî Kütüphanesi'ndeki yazma nüshasına dayanarak yayımlamış (Tıtvân 1941), ancak hıristiyan olan nâşir inancıyla uyuşmayan bazı cümle, ibare ve sayfaları çıkarmıştır. Kitabın tam neşri *Riḥletü'l-Gazzâl ve sefâretühû ile'l-Endelüs* adıyla İsmâil el-Arabî tarafından gerçekleştirilmiştir (Beyrut 1980). **2.** *en-Nûrü'ş-şâmil fî menâḳıbi faḫli'r-ricâli'l-kâmil* (Kahire 1348). Miknâs'ta medfun Îseviyye tarikatı kurucusu Muhammed b. Îsâ es-Sibâî el-Hasenî el-Fehdî'nin menkıbelerine dairdir. Gazzâl bu tarikata Abdüsselâm b. Ahmed Berrâde vasıtasıyla girdiğini kaydetmektedir. **3.** *Kerâmâtü'ş-Şeyḫ Muḥammed b. ʿÎsâ.* Önceki eserin bir muhtasarı mahiyetindedir (el-Hizânetü'l-Haseniyye, nr. 12377, vr. 39-58; Melik Suûd Üniversitesi Ktp., nr. 5129, mikrofilm). **4.** *el-Yevâḳîtü'l-edebiyye bi-cîdi'l-memleketi'l-Muḥammediyye.* Fas Alevî Sultanı Mevlây III. Muhammed hakkında bir methiyedir (el-Hizânetü'l-Haseniyye, nr. 12259, vr. 73-91). **5.** *el-Uṭrûfetü'l-hendesiyye ve'l-ḥikmetü'ş-ṣaṭranciyyetü'l-ünsiyye.* Yine Mevlây III. Muhammed'in methine dairdir. Müellif eserinde satranç konusunda kendine has tarza ilişkin bilgilere de yer vermiştir (el-Hizânetü'l-Haseniyye, nr. 12259, vr. 92-102). **6.** *Netîcetü'l-fetḥi'l-müstenbeṭa min sûreti'l-Fetḥ.* Mevlây III. Muhammed hakkında methiyedir (son üç eserin muhtevası için bk. İbn Zeydân, *İtḥâf,* III, 341-343). **7.** *Netâ'icü (Nüzhetü)'l-iḫsân ve mefâtîḥu'ṣ-ṣılâti'l-ḥisân.* Devrin kumandanlarından Ahmed b. Kāid Ali er-Rîfî'ye takdim edilmiş olup onun methine dair kasideleri içeren bir divandır (İbn Sûde, *Delîlü'l-mü'erriḫi'l-Maġribi'l-aḳṣâ,* II, 414).

BİBLİYOGRAFYA :

Zeyyânî, *et-Tercümânetü'l-kübrâ fî aḫbâri'l-maʿmûr berren ve baḥren* (nşr. Abdülkerîm el-Fîlâlî), Rabat 1412/1991, s. 60-61; Selâvî, *el-İstiḳṣâ,* IV, 99-100, 107, 114; M. Beşîr Zâfir el-Ezherî, *el-Yevâḳîtü'ş-şemîne,* Kahire 1325/1908, s. 54; Ahmed en-Nemîşî, *Târîḫu'ş-şiʿr ve'ş-şuʿarâ' bi-Fâs,* Fas 1925, s. 83; H. Pérès, *l'Espagne vue par les voyageurs musulmans de 1610 à 1930,* Paris 1937, s. 19-40; Y. S. Allûş – Abdullah er-Recrâcî, *Fihrisü'l-maḫṭûṭâti'l-ʿArabiyyeti'l-maḥfûẓa fi'l-Ḫizâneti'l-ʿâmme bi-Rabâṭ,* Paris 1958, II, 234-235; Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, *Delîlü mü'erriḫi'l-Maġribi'l-aḳṣâ,* Dârülbeyzâ 1965, I, 124, 167, 174, 234-235; II, 366-367, 414; a.mlf., *İtḥâfü'l-müṭâliʿ bi-vefeyâti aʿlâmi'l-ḳarni'ş-şâliş ʿaşer ve'r-râbiʿ* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1417/1997, I, 43; Abbas b. İbrâhim, *el-İʿlâm,* II, 393-394; C. Zeydân, *Âdâb,* III, 326; Menûnî, *el-Meşâdirü'l-ʿArabiyye li-târîḫi'l-Maġrib,* Dârülbeyzâ 1403/1983, I, 226-227, 230, 231; İdrîs b. Mâhî el-Kaytûnî, *Muʿcemü'l-maṭbûʿâti'l-Maġribiyye,* Selâ 1988, s. 259; İbn Zeydân, *el-Menzeʿu'l-laṭîf fî mefâḫiri'l-Mevlâ İsmâʿîl b. eş-Şerîf* (nşr. Abdülhâdî et-Tâzî), Dârülbeyzâ 1413/1993, s. 145; a.mlf., *İtḥâfü aʿlâmi'n-nâs,* Kahire 2008, III, 338-343; Abdülvehhâb b. Mansûr, *Aʿlâmü'l-Maġribi'l-ʿArabî,* Rabat 1419/1998, VI, 394-412; M. Abdullah İnân v.dğr., *Fehârisü'l-Ḫizâneti'l-Ḥaseniyye,* Rabat 1421/2000, I, 73-74, 271; II, 1039-1041, 1139; Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *Selvetü'l-enfâs* (nşr. Abdullah Kâmil el-Kettânî v.dğr.), Dârülbeyzâ 1425/2004, I, 376; "Kitâbü Netîceti'l-ictihâd fi'l-mühâdene ve'l-cihâd", *el-Meşrik,* XLI, Beyrut 1947, s. 459-460; J. S. Álvarez, "La difusión de la arqueología y del patrimonio arquelógico de Andalucía a través de la literatura ilustrada de viajes", *Cuadernos Dieciochistas,* IX, Salamanca 2008, s. 96-99; "al-Ghazzâl", *EI² Suppl.* (İng.), s. 325-326.

İSMAİL DURMUŞ

GAZZÂLÎ, Zeyneb
(زينب الغزّالي)
(1917-2005)

Mısırlı kadın yazar, müfessir ve İslâm davetçisi.

Zeyneb el-Gazzâlî el-Cübeylî, 2 Ocak 1917 tarihinde Mısır'ın Dekahliye vilâyetine bağlı Meyyit Yaîş köyünde doğdu. Ezher Üniversitesi mezunu olduğu halde ticaretle uğraşan babası onun dinî, fikrî ve aksiyoner kişiliğinin oluşmasında derin etkiler bırakmıştır. Babası vefat ettiğinde henüz on yaşında olan Zeyneb ailesiyle birlikte Kahire'ye göç etti. On üç yaşına kadar süren resmî öğreniminin ardından fıkıh, tefsir ve hadis alanında Ezher hocalarından özel dersler aldı. On dört yaşından itibaren gazete ve dergilerde yazmaya başladı. *Nûrü'l-İslâm* adlı dergide seri yazıları çıktı. Genç yaşta Hüdâ Şa'râvî'nin başkanlığını yaptığı, kadının örtüyü atmasını savunan Kadınlar Birliği'ne katıldı. Bu sırada Ezher mensuplarıyla kadın haklarına ilişkin tartışmalar yaptı; ancak İslâmî prensiplere sadık kalmaya da özen gösteriyordu. Sonunda Ezher Üniversitesi'nde dinlediği konferansların etkisiyle ve bilhassa Muhammed en-Neccâr'dan edindiği yeni bilgiler sayesinde bu teşkilâttan ayrıldı ve yirmi yaşında iken Müslüman Kadınlar Birliği'ni kurdu (*Zindan Hatıraları*, s. 21). Zeyneb el-Gazzâlî'nin başkanlığını yaptığı birlik Mısır'da dinî ve siyasî alanlarda, özellikle de kadın hakları konusunda çalışmalar yaptı, gerçekleştirdiği miting ve protesto eylemleriyle Mısır'ın siyaset gündeminde hayli yankılar bıraktı.

1948'de Hasan el-Bennâ ile tanıştı ve Müslüman Kardeşler Teşkilâtı'na katıldı. Hasan el-Bennâ, kendisine teşkilâtın kadın kolları ile Müslüman Kadınlar Birliği teşkilâtının birleştirilmesini teklif etti. Gazzâlî, bu teklifi kendi teşkilâtının yönetim kuruluna götürerek görüşülmesini sağladıysa da birleşme gerçekleşmedi. 1951-1958 yıllarında liderliğini üstlendiği Müslüman Kadınlar Birliği'nin üyeleriyle birlikte *Mecelletü's-seyyidâti'l-müslimât* adlı haftalık bir dergi çıkardı. 1954'te yönetim Müslüman Kardeşler Teşkilâtı'nı tasfiye edip mallarına el koyunca Zeyneb'in eşinin evi dahil bütün mal varlığı ve ailenin özel eşyası devletin eline geçti. Bu olaydan sonra birçok teşkilât üyesi tutuklandı. 1959'da Müslüman Kardeşler Teşkilâtı'nın yeniden faaliyete geçmesinde önemli roller üstlendi. Teşkilât üyesi mahkûm aileleriyle yakından ilgilenip onların ihtiyaçlarını

Zeyneb el-Gazzâlî

gidermeye çalıştı. 1963 yılında Seyyid Kutub'un kız kardeşi Hamîde Kutub İbrâhim vasıtasıyla Seyyid Kutub ile tanıştı (*a.g.e.*, s. 50 vd.). 1964'te Cemal Abdünnâsır yönetimi Müslüman Kadınlar Birliği'ni ve çıkardığı dergiyi kapattı. 1965'te, fikir birliği içinde bulunduğu Seyyid Kutub ve Müslüman Kardeşler Teşkilâtı'nın çok sayıda üyesiyle birlikte Zeyneb el-Gazzâlî de tutuklanarak ömür boyu hapse mahkûm edildi. Cezaevinde altı yıl kaldı ve Suud Kralı Faysal'ın gayretleri neticesinde affedilerek 1971'de özgürlüğüne kavuştu. Hapisten çıktıktan sonraki hayatını Suudi Arabistan, Pakistan, Küveyt, Birleşik Arap Emirlikleri, Ürdün, Cezayir, Türkiye, Sudan, Hindistan, Almanya, Fransa, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri, Kanada, Avusturya ve İspanya gibi birçok ülkede tebliğ ve irşad faaliyetlerinde bulunarak geçirdi. Önce çağdaş âlimlerden Hâfız et-Ticânî ile, onun vefatının ardından Seyyid Muhammed Sâlim ile evlenen, ancak hiç çocuğu olmayan Zeyneb el-Gazzâlî 3 Ağustos 2005 tarihinde vefat etti.

Zeyneb el-Gazzâlî'nin görüşlerini, çeşitli eserlerinin yanı sıra tutuklu bulunduğu sürede yaşadığı sıkıntılı günlerini anlattığı *Eyyâm min ḥayâtî* adlı eserinde bulmak mümkündür. Bu eserindeki bilgilerden onun büyük ölçüde İbn Kesîr'in *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm*'i, İbn Hazm'ın *el-Muḥallâ*'sı, İmam Şâfiî'nin *el-Ümm*'ü ve Seyyid Kutub'un *Fî Ẓılâli'l-Ḳurʾân*'ı gibi eserleri okuduğu ve onlardan etkilendiği anlaşılmaktadır. Kur'an'a ve hadislere dayalı bir ahlâk anlayışını benimsemiş, hemen bütün eserlerinde ahlâkî yozlaşmalar üzerinde durmuş, bu sebeple büyük önem verdiği irşad faaliyetlerinde bilhassa Hz. Peygamber'in örnek alınması gerektiğini vurgulamış, çevresindekilere Kur'ân-ı Kerîm'in ilkeleri doğrultusunda bir hayat sürmelerini tavsiye etmiştir. Onun ahlâkla ilgili görüşleri *Naẓarât fî Kitâbillâh* adlı tefsirinde geniş biçimde yer almaktadır. İslâm'ın geleceği konusunda erkekler kadar kadınların da sorumluluğunun bulunduğuna inanmıştır (Muhammed el-Meczûb, II, 137-138).

Eserleri. 1. *Naẓarât fî Kitâbillâh.* Alanında çağdaş bir kadın tarafından kaleme alınmış tek eser olma özelliği taşıyan ve Kur'an'a klasik yaklaşımla çağdaş yaklaşımı birleştirmeyi amaçlayan bir tefsir çalışmasıdır (Kahire 1994). Müellif eserinde, kendi dönemindeki İslâm toplumunun içinde bulunduğu problemlerle ilişkisi çerçevesinde Kur'an'ın hidayet yönünü ön plana çıkarmakta, âyetlerin ışığında bu problemlere çözümler bulmaya çalışmaktadır. Eseri *Kur'ân'a Bakışlar* adıyla Türkçe'ye çeviren Ali Akpınar'ın yazdığı (Konya 2003) giriş kısmında tefsirin kaynakları ve metodu ele alınmıştır. Gazzâlî eserini hazırlarken çoğunlukla İbn Kesîr'in *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ʿaẓîm* ve Seyyid Kutub'un *Fî Ẓılâli'l-Ḳurʾân* adlı eserlerini temel almakla birlikte Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, Ebüssuûd, Cemâleddin el-Kāsımî gibi müfessirlerin eserlerinden ve hadislerden yararlanmıştır. Ona göre Kur'an'ın en iyi tefsiri sünnettir. Bu sebeple âyetleri tefsir ederken öncelikle hadis külliyatına dayanmış, ilgili âyetin indiği dönem hakkında bilgi verdikten sonra âyetlerin tefsirinde günümüzün sosyal, siyasal ve ekonomik olaylarıyla bağlantı kurmuş, zaman zaman âyetlerin hikmetlerine işaret etmiştir. Gazzâlî'nin tefsirinde dikkat çeken hususlardan biri de âyetlerde geçen olayları çok canlı bir üslûpla anlatmasıdır. **2.** *Eyyâm min ḥayâtî.* Zeyneb el-Gazzâlî'nin en meşhur eseri olup (Kahire-Beyrut 1977) H. Hüseyingil tarafından *Zindan Hatıraları* başlığıyla Türkçe'ye tercüme edilmiştir (İstanbul 2001). **3.** *Maḳālât.* Çeşitli dergilerde yayımlanmış makalelerinden oluşan eseri Mehmet Yolcu, *Müslüman Aileye Doğru Yeniden İslâmî Diriliş* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (İstanbul 1991). **4.** *Müşkilâtü'ş-şebâb ve'l-feteyât.* Savaş Kocabaş'ın *Gençlerle Mektuplaşmalarım* başlığıyla tercüme ettiği eser (Kayseri 1997) gençlerden müellife gelen sorular ve onlara verdiği cevaplardan oluşmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Zeyneb el-Gazzâlî, *Yeniden İslami Dirilişe: Müslüman Aileye Doğru* (trc. Ömer Kuruçaylı), İstanbul 1987; a.mlf., *Zindan Hatıraları* (trc. H. Hüseyingil), İstanbul 2001; a.mlf., *Kur'ân'a Bakışlar* (trc. Ali Akpınar), Konya 2003, ayrıca bk. tercüme edenin "Zeyneb el-Gazâlî el-Cübeylî" başlıklı yazısı, s. V-XIII; Muhammed el-Meczûb, *ʿUlemaʾ ve müfekkirûn ʿaraftühüm*, Kahire, ts. (Dârü'l-i'tisâm), II, 123-140; A. Goldschmidt,

Ḳāmûsü terâcimi Mışrî'l-ḥadîşe (trc. Abdülvehhâb Bekir), Kahire 2003, s. 519-520; Ali Akpınar, "Bir Hanım Müfessir Zeyneb el-Gazâlî ve Tefsîrî", *Cumhuriyet Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 3, Sivas 1999, s. 229-255; Ibrahim Olatunde Uthman, "Rereading Zaynab al-Ghazālī's Representations of Muslim Women and Islamic Feminism in the 21st Century", *IQ*, LV/3 (2011), s. 215-232; V. J. Hoffman-Ladd, "Ghazālī, Zaynab al-", *The Oxford Encyclopedia of the Modern Islamic World* (ed. J. L. Esposito), Oxford 1995, II, 64-66.

HATİCE TOKSÖZ

GEIGER, Abraham
(1810-1874)

Alman yahudi cemaatine mensup reformist din adamı ve şarkiyatçı.

Ortodoks yahudi bir ailenin çocuğu olarak Frankfurt'ta doğdu. Erken yaştan itibaren, din adamı ve öğretmen olan babasının gözetiminde geleneksel yahudi din eğitimi aldı; sıkı bir İbrânîce ve Talmud öğreniminin yanı sıra Almanca, Grekçe ve Latince öğrendi. Henüz on bir yaşında iken, okuduğu seküler tarih kitaplarının etkisiyle gerek Hz. Mûsâ'nın peygamberliği ve yahudi dini gerekse bu ikisinin Grek ve Roma dinleri üzerindeki etkisiyle ilgili tarihî-tenkidî analizler yapmaya başladı. Bu bakış açısını yetişkinlik döneminde, Yahudiliğin birer taklidi / uzantısı olarak gördüğü İslâm ve Hıristiyanlığa da taşıdı. On dört yaşında babasını kaybeden Geiger için bu dönem, aynı zamanda Ortodoks yahudi inancından sapmaya ve Rabbânî metinlere tenkidî gözle bakmaya başladığı dönem oldu. On yedi yaşında Mişna üzerine bir çalışma kaleme aldı. Eserdeki hareket noktası, Ahd-i Atîk hukukuna yani kısmen vahye dayanan Mişna ile, daha çok siyasî karmaşa ortamı ve Hıristiyanlığın zuhurunun bir sonucu olarak gördüğü, gereksiz ayrıntılarla dolu yorumlara dayanan Talmud arasındaki fark idi. Bu ayırım, yine yetişkinlik döneminde öncülüğünü yapacağı Reformist Yahudilik anlayışının temel noktalarından birini oluşturdu.

1829'da kaydolduğu Heidelberg Üniversitesi'nde bir sömestr boyunca filoloji, Süryânîce, İbrânîce, antik Yunan ve Roma edebiyatıyla ilgili dersler aldı. Daha sonra Bonn Üniversitesi'ne geçerek Doğu dilleri ve felsefe üzerine çalışmaya başladı. Burada önemli şarkiyatçılardan Georg Wilhelm Freytag'ın danışmanlığında Arapça ve Kur'an üzerine yoğunlaştı. Yine Freytag'ın önerisiyle Kur'an'ın yahudi kaynaklarına dayandığı iddiasını ispatlamaya yönelik olarak hazırladığı teziyle ödüle lâyık görüldü (1832). Latince olarak hazırlanıp bir yıl sonra *Was hat Mohammed aus dem Judenthume aufgenommen?* adıyla Almanca basılan tez (Bonn 1833) Geiger'a Marburg Üniversitesi'nden doktor unvanı kazandırdı (1834). Fakat o yıllarda henüz Alman üniversitelerinin yahudileri profesörlüğe kabul etmemesi yüzünden akademik kariyerine devam edemedi ve Wiesbaden yahudi cemaati için din adamı (rabbi) olarak görev yapmaya başladı (1832-1837). Aynı zamanda, Leopold Zunz'un da aralarında bulunduğu bir grup yahudi âliminin maddî desteğiyle kurduğu ve başta kendisi olmak üzere yahudi araştırmacılarının yazılarını yayımladığı derginin editörlüğünü yürüttü (*Wissenschaftliche Zeitschrift für jüdische Theologie;* 1835'te ilk sayısı çıkan dergi 1947'ye kadar aralıklarla basılmıştır). Benimsediği reformist / liberal çizgiyi ibadet düzeninde yaptığı değişikliklerde, daha çok da yazılarında açıkça ortaya koydu. 1838'de Breslau yahudi cemaatine dinî hâkim ve yardımcı rabbi sıfatıyla seçilmesine rağmen mevcut Ortodoks rabbi ve destekçilerinin engellemesi yüzünden ancak 1840'ta göreve başlayabildi. Daha sonra cemaat içindeki liberal grubun üstünlük kazanmasıyla birlikte rabbi konumuna getirildi (1844-1863). Bu süreçte Ortodoks muhalifleri tarafından Sadûkî veya Karâî olmakla suçlandı. Bu suçlamalara cevabı, Sadûkiler'in ve daha sonraki Karâîler'in yorum geleneğini reddedip Tevrat'ın lafzî mânasına bağlı kalan gruplar olduğu, kendisinin ise tıpkı Sadûkî karşıtı Ferîsîler gibi Tevrat'ı zamanın şartlarına uygun biçimde yorumladığı, yani Tevrat'ın ruhuna bağlı kaldığı şeklinde oldu (Heschel, *Abraham Geiger and the Jewish Jesus*, s. 37). Bu dönemdeki faaliyetleriyle Reformist Yahudilik hareketinin ve mezhepleşme sürecinin öncüleri arasında yer aldı. Onun Yahudiliğin modern akademik bakış açısıyla, aynı zamanda hıristiyan önyargısından uzak biçimde çalışılmasına (Wissenschaft des Judentums) ve yeni tarzda eğitimli din adamı yetiştirecek teoloji okullarının açılmasına yönelik çabaları sonucunda Breslau'da ilk Yahudi Teoloji Fakültesi kuruldu (1854). Ancak fakültenin müdürlüğüne Geiger yerine daha muhafazakâr eğilime sahip olan ve liberal gruptan ayrılarak sonraki ismiyle Muhafazakâr Yahudiliği kuran rabbi Zecharias Frankel getirildi. Yaşadığı hayal kırıklığı ve ailevî sebeplerden dolayı bir dönem tekrar Frankfurt'ta yaşayan, fakat buradaki Ortodoks ortamında aradığını bulamayan

Abraham Geiger

Geiger yine gerilimli bir süreç sonunda Berlin yahudi cemaatine rabbi olarak tayin edildi (1870). Ertesi yıl burada liberal rabbi yetiştirmek için kurulan fakültede (Hochschule für die Wissenschaft des Judentums) Yahudilik profesörü unvanıyla görev aldı. Bu son döneminde yine ağırlıklı olarak kendi yazılarının ve akademik yazışmalarının yer aldığı yeni bir derginin de editörlüğünü yaptı (*Jüdische Zeitschrift für Wissenschaft und Leben*, 1862-1874). 1874 yılında Berlin'de öldü.

Geiger, Yahudilik'te zamanın şartlarına göre, fakat belli bir teoloji ve sistem çerçevesinde reform yapmaya ve onu modern Batı kültürünün aslî bir unsuru haline getirmeye yönelik gayretlerine ve bu yöndeki radikal fikirlerine rağmen pratik sebeplerden dolayı yahudi dinî uygulamaları açısından ılımlı bir reform anlayışını desteklemiştir. Talmud'un ve hatta büyük ölçüde Tevrat'ın vahiy mahsulü olma özelliğini sorgulayan Geiger buna paralel olarak sünnet olma ve kaşer gibi kuralların, ibadet dili olarak İbrânîce'nin modern yahudiler için gereksiz olduğunu düşünse de bu kuralların toptan terkine karşı çıkmıştır. Öte yandan Yahudiliği monoteist ve etik unsurlara sahip evrensel bir din şeklinde tanımlamasına, yahudi millî kimliği ve mesih inancına yönelik atıfları dua kitabından çıkarmasına rağmen yahudilerin dinî dehasına ve evrensel monoteizmi temsil etme misyonuna vurgu yapmak suretiyle yahudi özgüvenini pekiştirmeye çalışmıştır.

Diğer iki monoteist dine yönelik görüşleri bakımından da önemli bir yahudi yazarı olan Geiger'ın Hıristiyanlık ve İslâm üzerinden ortaya koyduğu temel tez, dünya çapında önemli birer tarihî hadise olarak gördüğü her iki dinin kaynağının da Yahudilik olduğu şeklindedir (*Judaism and Its History*, s. 13). Geiger, başından itibaren Hıristiyanlığın ortaya çıkış süreci ve hıristiyan teolojisiyle yakından ilgilenmiş,

bilhassa son dönemlerinde kaleme aldığı polemik yazılarında hıristiyan karşıtı bir tavır benimsemiş; hıristiyan âlimlerinin Yahudiliği ihmal ettikleri ve çarpıttıkları düşüncesinden hareketle Yahudiliğin Batı kültürünün temelindeki asıl yapıcı unsur olduğunu ve Hıristiyanlığa ait bütün olumlu unsurların varlığını Yahudiliğe borçlu bulunduğunu ileri sürmüş; Hıristiyanlığı monoteist ve liberal yahudi geleneği (Ferîsîlik) üzerinde ifsat edici etki oluşturmak ve paganizme geri dönüşü temsil etmekle suçlamıştır (Heschel, *Abraham Geiger and the Jewish Jesus*, s. 48; Geiger, *Judaism and Its History*, s. 156-160). İslâm söz konusu olduğunda ise Ortaçağ boyunca İslâm'ın ilmin temsilcisi ve koruyucusu olduğu, Hıristiyanlığın aksine tolerans ortamı sunduğu noktalarına dikkat çekmiş; bununla birlikte saf monoteizm vurgusu başta olmak üzere İslâm'ı teşkil eden temel kavram ve unsurların çoğunun Arap yarımadasında yaşayan yahudiler yoluyla Yahudilik'ten alındığını, İslâm'ın geri kalmış Arap kültürü ve coğrafyasında yeşermesine paralel olarak teolojik ve etik noktalarda noksanlıklar taşıyan, yavan ve kaba bir din olduğunu iddia etmiş; ayrıca önceki yazarlardan farklı olarak Hz. Muhammed'i davasında samimi bulmakla birlikte onun cahil ve zevk düşkünü olduğu, dolayısıyla peygamberliğe uygun bir karaktere sahip bulunmadığı ön yargısını tekrarlamıştır (*Judaism and Islam*, s. 24-25; *Judaism and Its History*, s. 248-259; bu görüş İbn Meymûn tarafından da dile getirilmişti). Geiger, bütün bu görüşlerinin çıkış noktasını oluşturan doktora tezinde, Kur'an'ın Hz. Muhammed tarafından yazıldığı varsayımından ya da ön kabulünden hareketle İslâm peygamberinin yeni bir din ortaya çıkarmadığı, bilakis Yahudiliği model aldığı ve Yahudiliğe ait literatür, kıssa ve kavramları (cennet, cehennem, yeniden dirilme, ilâhî muhasebe vb.) kullandığı şeklindeki iddiayı ileri sürmüştür. Bu tezden hareketle sonraki hıristiyan ve yahudi yazarları bu iddialara benzer çalışmalar ortaya koymuştur (I. Gastfreund, H. Hirschfeld, J. Horovitz, I. Goldziher, A. Katsh gibi yahudi yazarları yahudi etkisi üzerinde dururken A. Harnack ve J. Wellhausen gibi hıristiyan yazarları hıristiyan etkisini öne çıkarmıştır).

Fakat Geiger'ın, Ahd-i Atîk'te yer almayan veya onunla farklılık taşıyan Kur'an kıssalarının dayanağı olarak gösterdiği Rabbânî literatürün önemli bir kısmının (*Yalkut Şimoni, Pirke de Rabbi Eliezer, Midraş Tanhuma, Targum Yeruşalmi* vb.) İslâm'dan sonra yazıldığı tesbitinden hareketle (Strack – Stemberger, s. 304-305, 329, 351-352) onun kıssalar üzerinden ortaya koyduğu birçok görüş sonraki Kur'an araştırmacıları tarafından çürütülmüş, muhtemel bir etkileşimin Geiger ve takipçilerinin iddia ettiği gibi yahudi literatüründen Kur'an'a değil Kur'an'dan yahudi literatürüne doğru olabileceği görüşü dile getirilmiştir (meselâ bk. Wheeler, CXVIII/2 [1998], s. 153-171). Wheeler'ın yukarıda belirtilen makalesinde, Geiger ve diğer oryantalistlerin (Wensinck, Schwarzbaum, Obermann vb.) Kur'an'daki kıssalarla daha sonra İslâm âlimleri tarafından -Kur'an kıssaları ile Ahd-i Atîk / Talmud kıssalarını ilişkilendirmek amacıyla- yapılan yorumları birbirinden ayırmayıp aynı zeminde değerlendirdiklerine, bu şekilde Kur'an ile Ahd-i Atîk kıssaları arasındaki muhteva ve anlatım farkını göz ardı ettiklerine dikkat çekmesi bilhassa önemlidir (*a.g.e.*, s. 153-154). Öte yandan Geiger'ın, Kur'an'ın Hz. Muhammed tarafından yazıldığı tezini ispatlamak adına çoğu Kur'an teriminin İslâm peygamberi tarafından İbrânîce veya Ârâmîce'den alındığı şeklindeki iddiası şarkiyatçılar arasında genel kabul görmekle birlikte sonraki bazı şarkiyatçılar, söz konusu terimlerin bir kısmının İslâm'ın ortaya çıkışından önce ve bazan İbrânîce dışındaki diller (Etiyopyaca, Süryânîce vb.) yoluyla Arapça'ya girdiğine ve Arapçalaştığına dikkat çekmiştir (meselâ bk. Jeffery, s. 88-89, 96; Jeffery tarafından belirtildiği üzere bu görüş esasen Süyûtî'ye aittir).

Eserleri. 1. *Was hat Mohammed aus dem Judenthume aufgenommen? Eine von der Königl. Preussischen Rheinuniversität gekrönte Preisschrift* (Bonn 1833). Filolojik-tarihî metodun Kur'an'a uygulanması bakımından bir ilk oluşturan çalışma, Hindistan'daki bir hıristiyan teşkilâtı tarafından misyonerlik amaçları doğrultusunda İngilizce'ye tercüme ettirilmiş (trc. F. M. Young, *Judaism and Islam*, Madras 1898), bu tercüme daha sonra Moshe Perlmann'ın mukaddimesiyle birlikte tekrar basılmıştır (New York 1970, ed. G. D. Cohen). **2.** *Urschrift und Übersetzungen der Bibel in ihrer Abhängigkeit von der innern Entwickelung des Judenthums* (Breslau 1857; ilâveli 2. baskı, Frankfurt 1928). Geiger'ın Grekçe, Ârâmîce ve Süryânîce Tanah çevirileri üzerine yaptığı orijinal analizler ve metin tenkidi eşliğinde ikinci mâbed dönemindeki Yahudiliği ele aldığı çalışmasıdır. Eserde bilhassa Sadûkîler'in muhafazakâr-aristokrat anlayışına karşı Ferîsîler'in liberal-demokrat çizgiyi temsil ettiği ve Reformist Yahudiliğin Ferîsî çizginin devamı olduğu vurgulanmakta, aynı zamanda Katolikler ile Sadûkîler ve Protestanlar ile Ferîsîler arasında benzerlik kurulmaktadır. **3.** *Sadducäer und Pharisäer* (Breslau 1863). Müellifin Sadûkî-Ferîsî ayrışması üzerinden Hıristiyanlığın kökenlerini ele aldığı makalesinin müstakil baskısıdır. **4.** *Das Judenthum und seine Geschichte* (I-III, Breslau 1865-1871; *Judaism and Its History*, I, London 1866; *Judaism and Its History in Two Parts*, New York 1911). Geiger'ın Frankfurt ve Berlin'de verdiği konferanslardan oluşan bir diğer önemli çalışmasıdır. Yahudiliği ortaya çıktığı ve geliştiği ortam içinde değerlendiren kitapta genel olarak din ve Yahudiliğin mahiyetiyle alâkalı bahislerin ardından yahudi tarihinin bölünmüş krallık döneminden milâttan sonra XIII. yüzyıla kadarki dönemi ele alınmaktadır. Eserde Hıristiyanlık, bilhassa bu dinin ortaya çıkışı ve gelişimi yanında Yahudilik'le ilişkisi ve İslâm bahislerine de ayrı bölümler halinde yer verilmektedir. **5.** *Lehr-und Lesebuch zur Sprache der Mischnah* (Breslau 1845). Mişna İbrânîcesi üzerine bir çalışmadır. **6.** *Parschandatha: die nordfranzösische Exegetenschule* (Leipzig 1855). Kuzey Fransa'daki yahudi tefsir ekolüyle ilgilidir.

Geiger'ın basılmış diğer çalışmaları arasında İbn Meymûn (1850) ve İbn Cebirol (1867) üzerine birer çalışma, Karâî âlimi ve apolojist Isaak Troki ile (1853) Kabala ve Hıristiyanlık eleştirisiyle bilinen Venedikli yahudi âlimi Leon Modena (1853) hakkında eleştirel birer risâle, Yehuda Halevi'nin divanının neşri (1851) ve Reformist Yahudilik anlayışına göre düzenlenmiş iki dua kitabı (1854, 1870) yer almaktadır. Ayrıca şarkiyat, Sâmî dilleri ve İslâm çalışmaları üzerine önemli dergilerden olan *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*'ta düzenli olarak yazıları yayımlanan Geiger'ın risâle, vaaz, mektup ve makaleleri oğlu Ludwig Geiger tarafından *Abraham Geigers Nachgelassene Schriften* adı altında derlenmiştir (I-V, Berlin 1875-1878). Geiger'ın akademik yazışmaları, kitaplarının bazı bölümleri, verdiği bazı vaazlar ve önemli makalelerinin İngilizce tercümeleri ise biyografisiyle birlikte *Abraham Geiger and Liberal Judaism* adıyla basılmıştır (ed. Max Wiener, trc. E. J. Schlochauer, Philadelphia 1962).

BİBLİYOGRAFYA :

A. Geiger, *Judaism and Islam* (trc. F. M. Young), Madras 1898; a.mlf., *Judaism and Its History* (trc. C. Newburgh), New York 1911; L. Geiger, *Abraham Geiger: Leben und Lebenswerk*, Berlin 1910; A. Jeffery, *The Foreign Vocabulary of the Qur'an*, Kahire 1957; *Abraham Geiger and Liberal Judaism* (ed. Max Wiener, trc. E. I. Schlochauer), Philadelphia 1962; J. J. Petuchowski, *New Perspectives on Abraham Geiger*, Cincinnati 1975; H. L. Strack – G. Stemberger, *Introduction to the Talmud and Midrash*, Minneapolis 1996; S. Heschel, *Abraham Geiger and the Jewish Jesus*, Chicago 1998; a.mlf., "Geiger, Abraham", *Encyclopaedia Judaica*, Detroit 2007, VII, 412-415; K. Koltun-Fromm, *Abraham Geiger's Liberal Judaism*, Bloomington 2006; W. M. Brinner, "Judaism and Islam by Abraham Geiger", *JAOS*, XCIII/1 (1973), s. 76-77; N. Stillman, "The Story of Cain and Abel in the Qur'an and the Muslim Commentators: Some Observations", *JSS*, XII/2 (1974), s. 231-239; B. M. Wheeler, "The Jewish Origins of Qur'ān 18:65-82?: Reexamining Arent Jan Wensinck's Theory", *JAOS*, CXVIII/2 (1998), s. 153-171; Özcan Hıdır, "İslâm'ın Yahûdî Kökeni Teorisi ile İlgili İddialar ve Çalışmalar", *İLAM Araştırma Dergisi*, III/1, İstanbul 1998, s. 155-168; H. Hill, "The Science of Reform: Abraham Geiger and the Wissenschaft des Judentum", *Modern Judaism*, XXVII/3, Oxford 2007, s. 329-349; A. Neuwirth, "Orientalism in Oriental Studies? Qur'anic Studies as a Case in Point", *Journal of Qur'anic Studies*, IX/2, London 2007, s. 115-127.

SALİME LEYLA GÜRKAN

GELLNER, Ernest
(1925-1995)

Müslüman toplum modeli üzerinde çalışmalar yapan Avrupalı sosyal bilimci.

Paris'te Çek yahudisi bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Çocukluk yıllarını Prag'da geçirdi. 1939'da ailesiyle birlikte İngiltere'ye göç etti. Oxford Üniversitesi'nde ve London School of Economics'te sosyal antropoloji öğrenimi gördü. Felsefe, siyaset bilimi, sosyal teori ve sosyolojiyi de içine alan geniş bir alanda akademik çalışmalarda bulundu. 1962 yılından itibaren London School of Economics'te felsefe ve 1984'ten itibaren Cambridge Üniversitesi'nde sosyal antropoloji profesörü olarak görev yaptı. 1993'te Prag'daki Central European University'ye bağlı Center for the Study of Nationalism'e direktör tayin edildi. 5 Kasım 1995'te Prag'da öldü.

XX. yüzyılın en etkili entelektüellerinden biri olan Gellner'ın akademik çalışmalarının önemli bir bölümünü İslâm ve müslüman toplumların sosyolojisi üzerine yaptığı araştırmalar oluşturmaktadır. Kuzey Afrika Müslümanlığı ile ilgili olan doktora tezi *Saints of the Atlas* adıyla yayımlanmıştır (bk. bibl.). Türkiye, Fas,

Ernest Gellner

Cezayir, Tunus, Mısır ve Kazakistan başta olmak üzere çeşitli müslüman ülkeleri ziyaret eden ve buralarda konferanslar veren Gellner, İslâm ve müslüman toplumlar üzerine kaleme aldığı iki önemli kitabın yanı sıra otuzun üzerinde makale yazmıştır. Gellner'ın İslâm'la ilgili en önemli çalışması *Muslim Society* adlı eserinin esasını teşkil eden "Flux and Reflux in the Faith of Men" başlıklı denemesidir. Büyük ölçüde İbn Haldûn, David Hume, Max Weber ve Marshall G. S. Hodgson gibi müelliflerin çalışmalarına dayanan bu eserde bütün geçmiş ve mevcut müslüman toplumlar hakkında genel bir yorumu hedef alan bir müslüman toplum modelini ortaya koymaktadır. Gellner, İbn Haldûn'un tezinden hareketle kendi din anlayışlarına sahip olan şehir ve kabile yapıları arasında bir diyalektik bulunduğunu söylemiş, İslâm'ın merkezî özelliğinin şehirli "yüksek / havas İslâm'ı" ile kırsal "halk / avam İslâm'ı" arasındaki ayırım olduğunu ileri sürmüştür. Ona göre bu iki İslâm biçimi sabit ve keskin sınırlara sahip olmasa da yine birbirinden farklı gelenekleri yansıtmaktadır.

Yüksek ya da havas İslâm'ı tüccar burjuva sınıfına mensup ulemânın temsil ettiği, şehirli orta sınıfın değerlerini yansıtan İslâm'a karşılık gelmektedir. Söz konusu değerler düzen fikri, dinî kurallara riayet, dinî bilinç ve öğrenim vurgusunun yanı sıra hurafeye ve duygusal aşırılıklara yönelik hoşnutsuzluktan meydana gelmektedir. İslâm'ın tâvizsiz tevhid anlayışını ve şer'î yapısını öne çıkaran havas İslâm'ı, Tanrı ile insan arasında aracı kabul etmeme tavrına ve genel olarak dindar ve kitâbî eğilime sahiptir. Buna karşılık hurafeye ve tevessüle dayanan avam İslâm'ı ise dinî bilgiden ziyade büyüye (bilhassa muska yazımı) ve kurallara bağlılıktan çok vecde ve cezbeye önem vermektedir. Avam İslâm'ının en ayırıcı özelliği, velînin ölmüş biri olmaktan çok yaşayan biri olarak kabul edildiği evliya kültüdür.

Gellner'a göre her iki dinî gelenek de sosyal yapı içerisinde belli bir fonksiyon icra etmektedir. Kabileler içinde ve kırsal kesimde hâkim olan tarikat yapıları, gruplar arasında arabuluculuk yapmak, ticarî vb. münasebet temin etmek, okuma yazması olmayan kesimin kitâbî dinle özdeşleşmesini sağlayacak şekilde dinî sembolizm oluşturmak suretiyle kırsal bölge şartlarında önemli hizmetler görmektedir. Halk İslâm'ı geleneği ayrıca vecde dayalı ritüeller sayesinde fakir kesime içinde bulundukları sosyal şartlardan mânevî kaçış imkânı da sunmaktadır. Yüksek İslâm ise şehirli nüfus yanında belli ölçüde toplumun tamamı kutsal metinler tarafından belirlenen kanun ve nizamını teşkil etmekte, böylece gerektiğinde âdil olmayan bir devlet düzenine karşı direnişi de harekete geçirmektedir. Bu iki sistem çoğunlukla birbiriyle uyum halinde olsa da toplumda zaman zaman, halk İslâm'ını yüksek İslâm biçimine dönüştürmeyi amaçlayan tecdid / reform hareketleri şeklinde gün yüzüne çıkan bir gerilim de kendini göstermektedir. Fakat yüksek İslâm'a mensup reformistlerin halk İslâm'ını dönüştürmeye çalışması, bir süre sonra da halk İslâm'ının tekrar güç kazanması şeklindeki döngü modern şartlar karşısında değişime uğramıştır. Siyasal gücün merkezîleşmesi ve devletin modern teknoloji sayesinde etkin bir yönetim sergilemesi, ordu ve ekonomiye tamamen hâkim olması halk İslâm'ının sosyal temelini zayıflatmış, dinî bağlılığın halk İslâm'ından kitâbî, köktenci bir İslâm biçimine doğru kaymasına (tek tip ümmet fikri) yol açmıştır. Kısacası modernitenin oluşturduğu yeni şartlar kitâbî, püriten karaktere sahip şehirli İslâm anlayışının gücünü arttırmış ve seküler güce karşı duruşunu kuvvetlendirmiştir. Bu durum yenilikçi ve köktenci İslâmî hareketlerin yükselişini de açıklamaktadır.

Gellner'ın sunduğu müslüman toplum modeli hem tarihî hem de modern bağlamda tenkide tâbi tutulmuş, İslâm ve Hıristiyanlık tarihlerine farklı gözlüklerle bakmak, İslâm'ı Ortadoğulu, Hıristiyanlığı Avrupalı sosyal oluşumlara eşitlemekle eleştirilmiştir. Gellner ayrıca genellemeye gittiği, "ulemâ" gibi kavram ve unsurların değişik tarihî bağlamlarda ve muhtelif müslüman toplumlarda farklı mânalar / fonksiyonlar üstlendiğini göz ardı ederek bu kavramları sosyolojik ve politik sabiteler olarak gördüğü için tenkit edilmiştir. Gellner'ı eleştirenler, özellikle Sâmî Zübeyde (Sami Zubaida), farklı ve kimi

zaman birbirine zıt çıkarları, beklentileri ve hayal kırıklıklarını ifade edecek şekilde son zamanlarda hâkim bir kalıp haline gelen modern İslâmcılığın siyasal bir ideoloji olup daha önce baskın olan seküler milliyetçiliklerin ve Marksizm'in yerini aldığını, müslüman toplumların tarihiyle hiçbir ortaklığının bulunmadığını ileri sürmüştür. Sâmî Zübeyde'ye göre İslâm tarihi ve günümüz İslâm dünyası içindeki farklı sosyal ve siyasal biçimlerin tek bir müslüman toplum modeli üzerinden açıklanması mümkün değildir; bunun yerine diğer toplumlara da uygulanan sosyal ve siyasal analiz tekniğinin işletilmesi gerekmektedir. Fakat bütün bu eleştiri noktalarına rağmen Gellner'ın modelinin modern sosyolojide, müslüman toplumların siyasal karakterini ve sosyal-dinî seyirlerini belirlemede önemli ve bazı durumlarda hayatî rol oynayan iç dinî dinamikleri tanımlama noktasında en iddialı çabayı temsil ettiği kabul edilmiştir.

Eserleri: *Words and Things: A Critical Account of Linguistic Philosophy and a Study in Ideology* (London 1959), *Contemporary Thought and Change* (London 1964), *Saints of the Atlas* (London-Chicago 1969), *Legitimation of Belief* (London-New York 1974), *Spectacles and Predicaments: Essays in Social Theory* (Cambridge 1980), *Muslim Society* (Cambridge-New York 1981, trc. Müfit Günay, *Müslüman Toplum*, İstanbul 2012), *Nations and Nationalism* (London 1983, trc. Günay Göksu v.dğr., *Uluslar ve Ulusculuk*, İstanbul 1992), *Relativism and the Social Sciences* (London-New York 1985), *The Psychoanalitic Movement: The Cunning of Unreason* (London 1985), *Islamic Dilemmas: Reformers, Nationalists, and Industrialization*, ed. E. Gellner (Berlin-New York 1985), *Culture, Identity and Politics* (London-New York 1987), *The Concept of Kinship and Other Essays on Anthropological Method and Explanation* (Oxford 1987), *Plough, Sword and Book: The Structure of Human History* (London 1988), *State and Society in Soviet Thought* (Oxford 1988), *Postmodernism, Reason and Religion* (London-New York 1992, trc. Bülent Peker, *Postmodernizm, İslam ve Us*, Ankara 1994), *Reason and Culture: The Historic Role of Rationality and Rationalism* (Oxford 1993), *Conditions of Liberty: Civil Society and Its Rivals* (New York 1994), *Encounters with Nationalism* (Oxford 1994), *Language and Solitude* (Cambridge 1998).

BİBLİYOGRAFYA :

Ernest Gellner, *Saints of the Atlas*, Chicago 1969; a.mlf., *Muslim Society*, Cambridge 1982; Talal Asad, *The Idea of an Anthropology of Islam*, Washington 1986; *The Social Philosophy of Ernest Gellner* (ed. J. A. Hall – I. Jarvie), Amsterdam-Atlanta 1996; M. Lessnoff, *Ernest Gellner and Modernity*, Cardiff 2002; Riaz Hassan, *Faithlines: Muslim Conceptions of Islam and Society*, Oxford 2002, bk. İndeks; a.mlf., *Inside Muslim Minds*, Victoria 2008, bk. İndeks; D. Martin Varisco, *Islam Obscured: The Rhetoric of Anthropological Representation*, New York 2005, s. 53-80; J. A. Hall, *Ernest Gellner: An Intellectual Biography*, London 2010; Sami Zubaida, "Is There a Muslim Society? Ernest Gellner's Sociology of Islam", *Economy and Society*, XXIV/2, London 1995, s. 151-181.

RIAZ HASSAN

GEREDELİ HALİL EFENDİ
(1786-1843)

Halvetî-Şâbânî şeyhi.

Bolu'nun Gerede ilçesinde Ali Fakih (Balcılar) köyünde doğdu. Halk arasında Geredeli Aziz olarak bilinir. Gençlik yıllarında bir arkadaşıyla birlikte çıktığı seyahat esnasında gördüğü bir rüyanın etkisiyle Ankara'nın Çubuk ilçesinde arkadaşından ayrılarak Çerkeş'e gitti ve Şâbâniyye tarikatının Çerkeşiyye kolunun pîri Çerkeşî Mustafa Efendi'ye intisap etti. 1811'de seyrüsülûkünü tamamlayıp hilâfet aldı. Kaynaklarda şöhretinin İstanbul'a kadar ulaştığı, Sultan II. Mahmud'un davetine uyarak geldiği sarayda ümmî olduğu halde vüzerâ ve ulemâ huzurunda "Ameller niyetlere göredir" hadisine yaptığı yorumlarla herkesi şaşırttığı rivayet edilmektedir. Gerede'de açtığı tekkede otuz altı yıl irşad faaliyetinde bulunan Halil Efendi Gerede'de vefat etti ve tekkenin hazîresine defnedildi. Küçük oğlu Mustafa Rûmî bir mersiyesinde babasını "kutb-ı a'zam, gavs-ı ekber, merd-i kâmil, kavl-i sâdık" diye öven beyitlerinin ardından onun on iki tarikatın pîri olduğunu ve faziletiyle Halvetiyye tarikatını Gerede'den yaydığına işaret eder, ancak babası veya babasının soyu hakkında başka bilgi vermez. Maliye Nâzırı Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Halil Efendi için bir türbe yaptırmış, tekkeye iki ocaklı bir su değirmeni vakfetmiştir. Onun vefatına Mehmed Rifat bugün türbe kitâbesinde yer alan, "Cinâna döndü makām-ı Halîl Efendi" mısraını tarih düşürmüştür. Halil Efendi'nin, Murad Molla Tekkesi şeyhi Nakşibendiyye'den Beyzâde Mustafa Efendi'nin (ö. 1199/1785) halifesi olduğuna dair rivayet doğru değildir (Mehmed Murad, s. 5).

Halil Efendi'nin vefatından sonra oğulları Şeyh Mesud Efendi, Hacı Osman Efendi, en küçük oğlu divan sahibi şair Şeyh Mustafa Rûmî Efendi ve Şeyh Yâkub Sıdkı Efendi dergâhın meşihatında bulunmuşlardır. Hüseyin Vassâf onun tesis ettiği şubeye Halîliyye-i Şa'bâniyye adı verildiğini, Sâdık Vicdânî de onunla devam eden silsileye Şâbânîler'ce "orta kol" denildiğini ve kendisi bir kolun kurucusu olarak kabul edildiğini nakletmektedir. Halil Efendi'nin en büyük halifesi Yazıköylü Mehmed Emin Şükrü Efendi'dir. İrşad faaliyetini Nevrekop'ta sürdüren Emin Şükrü Efendi'nin *Mir'âtü'l-âşıkīn ve mîzânü'l-âşıkīn* adlı matbu bir eseri vardır (baskı yeri ve yılı yok). Bazı halifeleri İstanbul'a gidip irşad faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Bunlardan en tanınmışı olan Ömer Fuâdî (ö. 1857), Aksaray Sofular'daki Ekmel Tekkesi'ni Şâbânî Tekkesi'ne dönüştürmüştür. Ömer Fuâdî-i Sânî olarak da bilinen şeyhin müridleri arasında Şeyhülislâm Ârif Hikmet ve Mehmed Sâdeddin efendiler de vardır (Yücer, s. 160 vd.).

Halil Efendi'nin diğer halifesi Şalcı Ali Efendi (ö. 1842) Eğrikapı dışındaki Cemâleddin Uşşâki Tekkesi'ni Şâbâniyye'ye bağlamıştır. Halil Efendi İstanbul'a geldiğinde kendisine intisap edip hilâfet alan Mustafa Hulûsi Efendi, babası Seyyid Hüseyin Efendi'nin yerine Sultanahmet civarındaki Sokullu Mehmed Paşa Tekkesi'ne postnişin olmuş ve çok sayıda halife yetiştirmiştir (Hüseyin Vassâf, IV, 66). Uzun süre münhal kalan Lâleli'deki Müştakzâde Tekkesi (Altunîzâde, Ali Çavuş, Ekşikaradut, Bâlî Efendi) Müştak Mehmed Efendi'nin tekkenin şeyhliğine gelmesiyle Şâbâniy-

Geredeli Halil Efendi'nin türbesiyle kapısı üzerindeki kitâbe

ye'ye geçmiştir. Mehmed Necib Efendi, Aksaray'da ve daha çok mimar olarak tanınan Ahmed Tal'atî Efendi, Beykoz'daki konağında zikir meclisi açarak tarikat âyin ve geleneğini sürdürmüştür. Halil Efendi'nin halifelerinden Kütahyalı Şeyh Sâlih Efendi, Kütahya ve Uşak dolaylarında faaliyet göstermiş, silsilesi günümüze kadar ulaşmıştır. Çerkeşî Mustafa Efendi'ye intisap edip şeyhin vefatı üzerine hilâfetini ancak üç yıl sonra Halil Efendi'den alan Diyarbekirli Hacı Mustafa Safî Efendi, Bolu'da açtığı Aktaş Dergâhı'nda irşad faaliyetinde bulunmuştur. Nevrekoplu Ahmed Rifat Efendi, Nevrekoplu Süleyman Sırrı Efendi, Çerkeşli Elvanzâde Mustafa Hulûsi Efendi, Geredeli Hacı Yûsuf Efendi, Geredeli Halil Efendi'nin yetiştirdiği halifeler arasında zikredilebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Mustafa Rûmî Efendi (Şeyh-Geredeli), *Divan* (haz. Abdulkerim Abdulkadiroğlu – Mustafa Tatçı), Ankara 1998, hazırlayanların girişi, s. III-IV; Şeyh Halil Efendi Zâviyesi Vakfı, VGMA, nr. 204/519-1562; Mehmed Murad, *Terceme-i Ahvâl-i Beyzâde Mustafa Efendi*, İstanbul 1264, s. 5; *Tomar-Halvetiyye*, s. 74-77; İbrahim Hilmi, *Menâkıb-ı Şeyh Sâfî-i Âmidî*, Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, Şer'iyye, nr. 1111; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ* (haz. Mehmet Akkuş – Ali Yılmaz), İstanbul 2006, IV, 66, 91-98; Ahmet Gökoğlu, *Paphlagonia-Gayrimenkul Eski Eserleri ve Arkeolojisi*, Kastamonu 1952, I, 323-324; Ali Rıza Ünlü, *Tarih Boyunca Gerede*, İstanbul 2000, s. 72-73, 130-136; Necdet Yılmaz, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (17. Yüzyıl)*, İstanbul 2001, s. 198; Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İstanbul 2003, s. 157-161; Ahmed Bedii Ertan, "Mimar Şeyh Ahmed Talatî Efendi, Eserleri ve Hayatı", *Yeni Tarih Dünyası*, III/21-22, İstanbul 1954, s. 849.

HÜR MAHMUT YÜCER

GEVGİLİ

Makedonya'da tarihî bir şehir.

Bugün Gjevgjili, Gevgelija şeklinde anılmakta olup Makedonya'nın güneyinde Yunanistan sınırına yakın bir mevkide Selânik'in 70 km. kuzeyinde yer alır. 1383'ten 1912'ye kadar Osmanlı idaresi altında kalan ve çoğunluğu Türkçe konuşan, kısmen Ulahlar'ın da bulunduğu önemli bir müslüman nüfusu barındıran bir bölgeyi içine alan Osmanlı kazasının da adıdır. Burada oturan ve Türkçe konuşan müslümanların tarihi 1383, 1387 (Serez ve Selânik'in fethi) yıllarından kısa bir zaman sonrasına dayanır. Ulahlar (Eflak) ise tarihleri Roma İmparatorluğu'nun geç dönemine kadar giden, VI ve VII. yüzyıllarda Slav istilâlarına karşı direnen, XVII. yüzyılda bir kısmı müslüman olan eski bir Balkan halkıdır.

1920'li yıllarda Gevgili'yi gösteren bir kartpostal

Gevgili yöresi Osmanlı kayıtlarında Avrathisar diye adlandırılan yöreyle bağlantılı bir özellik arzeder. Avrathisar bir kaza olarak zikredilir; buraya ait 929 (1523) tarihli *İcmal Tahrir Defteri*'nde (BA, *TD*, nr. 70) kayıtlı yer adları Slav istilâsının boyutlarına ve şiddetine, ayrıca antik çağların ardından Makedonya'nın bu önemli bölgesine kimlerin yerleştiğine işaret edecek ipuçları verir. Gevgili ve Avrathisar yöreleri, antik çağların ardından Bizans ve I. Bulgar İmparatorluğu ile onun halefi olan Çar Samuel İmparatorluğu arasında bir sınır bölgesi haline geldi. 1018 ve 1345'te meydana gelen Sırp işgali arasındaki zamanda ise Bizans İmparatorluğu'na bağlı durumdaydı. 1328'de ya da kısa bir süre sonra şiddetli bir iç savaş ve Sırp işgali sırasında Bizans İmparatoru III. Andronikos, düz alüvyal ovaların üzerinde yer alan ıssız bir tepede sadece kadınlardan oluşan bir birlikle savunulabilecek kadar güçlü bir kale inşa etti. Kaleye bu sebeple Gynaikokastro (kadınlar kalesi) denildi. Bu rivayet bazı ayrıntılarla birlikte çağdaş tarihçilerden Kantakuzinos ve Gregoras tarafından da nakledilmiştir.

1345'te Sırplar bölgedeki Serez, Vodina / Edessa, Stob ve Strumitsa'yı ele geçirdiler. 1345-1371 arasında bölge Sırplar'ın elinde kaldı. Meriç / Çirmen savaşının ardından küçük idarî birimlere ayrıldı. 1383'te Serez ile 1387'de Selânik'in fethi arasında Gynaikokastro ve çevresi Osmanlılar'ın eline geçmiş olmalıdır. Serez, Vodina, Drama, Karaferye ve nisbeten daha az önemli yerler gibi burası da anlaşma şartlarıyla teslim oldu. Böylece Gynaikokastro adı Avrathisar'a dönüştü ve Aşağı Vardar'ın her iki yanında kalan geniş bölgenin idarî merkezi haline geldi. İlk Osmanlı kroniklerinin yanı sıra Bizanslı tarihçi L. Chalkokondyles de 1380'lerde Rumeli Beylerbeyi Kara Timurtaş döneminde Batı Anadolu'da Saruhan sancağından Türk yerleşimcilerin bölgeye iskân edildiğini zikreder. 1523 ve 1569 tahrir defterlerinde eski köylerde yörük yerleşiminin de olduğu kaydedilir. Chalkokondyles yörüklerin doğuda Serez ile batıda Vardar nehri arasında bulunduğunu yazar. 1523 ve 1530 kayıtlarında Avrathisar kazasında yer alan sekiz köy Yenice-i Vardar'da bulunan Gazi Evrenos vakfiyesinin bir parçası olarak zikredilmiştir. Bu sekiz köyün hepsi Türkçe isimler taşımakta olup sakinleri de Evrenos Bey'in hizmetlileri olan müslümanlardan meydana gelmekteydi.

Avrathisar'a (Gevgili) Türk yerleşimine dair ilk açık kayıt 1445 yılına aittir. Sofya'da Millî Kütüphane'de kayıtlı bir timar icmal defterinde (OAK 52/59, 45/30) Rugunovets köyü için 1447 Kasımının sonu, Vardarovtsi (Axiochorio) için 1445 Kasımının ortası gibi tarihler verilir. Buradan bu defterin Fâtih Sultan Mehmed'in ilk saltanat dönemine ait olduğu çıkarılabilir. Defterde Slavca isimlere sahip, nüfusu hıristiyanlardan meydana gelen yirmi üç köyle Türkçe isimlere sahip ve nüfusu müslümanlardan oluşan on bir köy anlatılmaktadır. On iki müslüman ve yirmi hıristiyan hânesinin bulunduğu Rugunovets köyüyle (şimdiki adı Polykastro) ilgili olarak defterde Kara Süle'nin oğlu Oruç Han'ın timarı olduğuna işaret edilmektedir. Kara Süle bu timar arazisini muhtemelen I. Murad zamanında almıştır. Orahovica köyü hakkında ise "merhum Gazi Hudâvendigâr" tarafından Şeyh Elvân'a vakfedildiği kaydı düşülmüş, köy sakinlerinin elinde de "hükm-i merhum sultan" bulunduğu ifade edilmiştir. Bu da bölgenin Osmanlılar tarafından fethedildiği I. Murad zamanına bir atıftır. Daha sonraki tahrirlerde Rugunovets, hem Slavca adıyla hem Türkçe adı olan Kara Süle köy ismiyle anılmaya devam etti. 1900 yılında köyde elli beş müslüman ve altmış dokuz hıristiyan hânesi mevcuttu. Bu da sürekliliği gösteren önemli bir işarettir.

Gevgili'de Osmanlı dönemine ait hamam

1523 ve 1569 yıllarına ait tahrirlerdeki veriler aynı köylere ait 1446 yılı kayıtlarıyla karşılaştırıldığında nisbeten az yerleşimin bulunduğu bölgenin nüfusunun hızla arttığı dikkati çeker. Bu eski sınır bölgesinde uzun yıllar hâkim olan barışın, ayrıca veba gibi salgın hastalıkların azalışının da etkisiyle bölgede yaşayan hıristiyan nüfusu 1446'dan 1523'e kadar üç kattan fazla artış gösterdi. Rakamlar ayrıca henüz yerleşim olmayan bir alanın Türk yerleşimcilerce iskân edildiğine işaret eder. 1523'te bütün Avrathisar kazasında yetmiş bir köy bulunmakta ve bu köylerde % 14'ü müslüman Türk olmak üzere 4037 hâne yer almaktaydı. 1569 tahriri nüfus artışının önemli ölçüde azaldığını gösterir. 1028 (1619) ve 1075 (1665) yıllarına ait iki cizye defterinde hıristiyan nüfusunun çok azaldığı dikkati çekerse de bu verilerden kesin sonuçlar çıkarmak zordur. Avrathisar kazasında 1900 yılına ait kayıtlara göre Kilkis kasabası dahil 142 köy vardır. Bunlardan 106'sı Türkçe isimler taşır ve seksen altısı tamamıyla Türk nüfusundan oluşur. Geri kalan otuz altı köy neredeyse tamamı Slav isimleriyle kayıtlıdır. Bu da o köylerin sakinleri hakkında bir fikir vermektedir. 1312 (1894) yılına ait *Selânik Vilâyeti Salnâmesi*'ne göre bölge nüfusu 23.848'i (% 57) müslüman olmak üzere 41.626'dır.

1864'te yapılan idarî değişiklikler sebebiyle bölge eski Avrathisar kazasına nazaran hayli küçüldü. Bu sırada merkezi Kilkis olan (1523'ten beri kazanın en büyük yerleşim yeri durumundaydı) Avrathisar kazasının kuzey parçası Gevgili kazası haline getirildi. 1900'de Gevgili kazasında yer alan altmış sekiz köyde % 39'u müslüman 49.315 nüfus bulunmaktaydı. XVI. yüzyılda tamamı ya da ekseriyeti hıristiyan olan, güneyde Bojmiçe, kuzeyde Bogdantsi ve Prdejci gibi birçok köyün 1900'lere gelindiğinde nüfusunun çoğunluğu müslümanlaşmıştı. Gevgili'nin batısında yer alan ve dağlık bir köy olan Gornicet'teki gibi büyük bir Ulah köyü Notya / Nonte de XVII. yüzyılda topluca ihtida etti. Diğer taraftan muhtemelen daha önce yerleşmiş olan göçebe ve yarı göçebe yörükler sayesinde nüfusu 5000'in oldukça üzerine çıkan iki büyük müslüman Türk yerleşimi Mayadağ ve Kara Sinan ortadan kalktı.

1862'den itibaren yarım yüzyıl içerisinde Avrathisar bölgesindeki Gevgili hızla büyüyerek köyden kasabaya dönüştü. Tuhaf bir isim olan Gevgili Yunanca "zeugarion" kelimesinden türemiş olup "öküz boyunduruğu" anlamına gelir. Dolayısıyla bu yerleşim yeri büyük ihtimalle Bizans İmparatorluğu döneminde ortaya çıkmıştır. Gevgili'nin kayıtlarda doğrudan adının geçtiği ilk tarih 1523'tür ve 1523 tahririnde yirmi dört hâneli bir köy olarak kaydedilmiştir. 1569 yılına gelindiğinde kırk dördü hıristiyan ve ikisi müslüman hânesi olmak üzere hâne sayısı kırk altıya yükseldi. 1863'te çoğunluğu ipek üretimiyle geçinen altmış hânesi bulunduğu görülür. Bölgenin etrafında ve köylerinde yaprakları ipek böceklerinin temel besini olan çok sayıda dut ağacı vardı. Gevgili'de Selânikli bir tüccara ait dokuz küçük ipek imalâthanesi mevcuttu. 1889'da Gevgili ve civar köylerinde 340.000 okka ipek böceği kozası üretildi ve bunların çoğu Selânik yoluyla ihraç edildi. Gelişen kasaba Osmanlı ordusu ve jandarmaları için abâ da üretir hale geldi. 1900 yılında Gevgili'nin nüfusu yaklaşık 4200 oldu (3000 hıristiyan Bulgar, 1055 Türkçe konuşan müslüman ve 120 hıristiyan Ulah).

1886'da Gevgili yerleşimi resmen kasaba statüsüne yükseltildi. 1884'te inşa edilen, Selânik'ten Üsküp'e ve oradan Kosova'ya uzatılan demiryolu Gevgili'nin büyümesini hızlandırdı. 1900 yılına ait Kançov istatistiklerine göre Gevgili kazası altmış yedi köyden meydana geliyordu. Toplamda % 39'u müslüman olan 49.128 nüfusa sahipti. Müslüman nüfusun % 78'ini Türkler oluştururken geri kalanını müslüman Ulahlar, Çingeneler ve az sayıda (178) hemen hepsi Gevgili şehrinde yaşayan Çerkez mülteciler teşkil ediyordu. 1312 (1894) yılına ait *Selânik Vilâyeti Salnâmesi*'nde de hemen hemen aynı rakamlar yer almakla beraber burada müslümanların toplam nüfusa oranı % 40 olarak verilmiştir. 1324 (1906) tarihli *Selânik Vilâyeti Salnâmesi*'ne göre Gevgili'de üç cami, bir medrese, bir hamam, iki han, altı farklı etnik cemaate ait on mektep (üç Türk, iki Yunan, iki Bulgar, bir Sırp, bir Katolik ve bir Ulah mektebi) ve bir rüşdiye bulunmaktaydı. Salnâmede ayrıca on sekiz makineli ipek eğirme imalâthanesinin var olduğu belirtilmektedir. Şehirde bunların yanı sıra Osmanlı redif ordusuna ait büyük bir kışla ile diğer askerî depo ve binalar mevcuttu.

1912-1913 Balkan savaşları esnasında bölgede büyük değişiklikler meydana geldi. 1912'de Yunan ordusu Gevgili'yi işgal etti, fakat kısa süre sonra Florina'yı alan Sırbistan'la Gevgili'yi takas etti. Gevgili ve önemli tren yolu Sırbistan'da kaldı. I. Dünya Savaşı'nda İtilâf devletleriyle Bulgar işgal ordusu arasında kalan bölgede Türk köyleri yıkıma uğradı, halk ya öldürüldü ya da kaçmak zorunda kaldı. Sonradan İslâm'ı kabul eden hıristiyan kökenli çok sayıda köy de ortadan kalktı. Lozan Antlaşması'nın ardından 1923'te Avrathisar kazası müslümanları Anadolu'da yaşayan Yunanlılar'la mübadele edildi. Böylece onlardan kalan binalar da yok oldu.

Bugün Osmanlı yapılarından sadece XVII. yüzyıla ait bir hamamın kalıntıları mevcuttur. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Tito, Yugoslavya'nın sınır kapılarını açınca eski Gevgili kazasının kuzey yarısında yaşayan müslümanların çoğu Türkiye'ye göç etti. Sadece küçük müslüman grupları kaldı, bunlar günümüzde çoğunlukla Bogdanci, Bogorodica ve Stojakovo köylerinde yaşamaktadır. 1948'de Gevgili hâlâ 1912'de olduğundan büyük değildi. Tekstil, seramik ve elektronik sanayiinin kurulmasıyla birlikte şehrin nüfusu 1984'te 12.360 oldu. Günümüzde ise bu rakam 15.685'tir.

Avrathisar'ın kalıntıları

BİBLİYOGRAFYA :

167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rum-İli Defteri: 937/1530 (nşr. Ali Coşkun v.dğr.), Ankara 2003, I, 115-123; *Turski Izvori za Bâlgarskata Istorija* (ed. N. Todorov – B. Nedkov), Sofia 1966, II/1, s. 388-429; II/2, s. 324-360; V. Kančev, *Makedonija Etnografija i Statistika* (*Izbrani Proizvedeniya* içinde), Sofia 1900, II, 451-453, 464-468; *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Washington 1914, s. 315; K. N. Kostić, *Naši novi gradovi na Jugu* (ed. R. Đorđević), Beograd 1922, s. 98-99; St. Novaković, *S Morave na Vardar*, Beograd 1925, s. 61; T. Vlahov, *Kukuš i negovoto istorichesko minalo*, Sofia 1963; V. Kartov, *Gevgili do Balkanskite Vojni*, Skopje 1966; A. Tourta, "The Fortifications of Gynaikokastro", *Secular Medieval Architecture in the Balkans: 1300-1500* (ed. S. Ćurčić – E. Hadjitryphonas), Thessaloniki 1997, s. 110-113; A. M. Woodward, "The Byzantine Castle of Avret-Hissar", *The Annual of the British School at Athens*, XXIII, London 1919, s. 98-103; *Enciklopedija Jugoslavija*, Zagreb 1958, III, 456.

MACHIEL KIEL

GEVHERÂYİN
(گوهرآیین)

Sa'düddevle Gevherâyîn
(ö. 493/1100)

Büyük Selçuklular'ın Bağdat şahnesi.

Türk asıllı gulâm emîrlerdendir. Hûzistanlı bir kadının gulâmı iken Büveyhîler'den Irak hâkimi Ebû Kâlîcâr tarafından satın alınmış, onun ölümünün ardından oğlu el-Melikü'r-Rahîm Hüsrev Fîrûz'un hizmetine girmiştir. 447'de (1055) Bağdat'a gelen Tuğrul Bey'in el-Melikü'r-Rahîm'i hapsetmesi üzerine efendisiyle birlikte kalmayı tercih etmiştir. Efendisi 450'de (1058) ölünce Alparslan'ın hizmetine girdi. Malazgirt Savaşı'nda Sultan Alparslan'ın maiyetinde yer aldı. Daha sonra Ay Tegin es-Süleymânî azledilince Bağdat şahneliğine tayin edildi (464/1072). 465'te (1072) Alparslan'ın Mâverâünnehir seferine katıldı. Bu sırada sultana suikast düzenleyen Barzem Kalesi kumandanı Yûsuf Hârizmî'yi engellemeye çalışırken yaralandı. Daha sonra taht için harekete geçen Kirman Meliki Kavurd Bey'e karşı Melikşah'ın yanında bulundu ve bir rivayete göre Rey yakınlarındaki savaşta ele geçirilen Kavurd'un idamına nezaret etti. Halife Kāim-Biemrillâh'ın Sultan Melikşah'ın saltanatını tasdik etmek için düzenlediği kabul merasimine katıldı; halifenin verdiği sancak ve menşuru Melikşah'a arzetmek üzere teslim aldı (Safer 466 / Ekim 1073). Ardından Vâsıt şehri de iktâlarına katılarak şahnelik görevini sürdürmek için Bağdat'a gönderildi (468/1075-76). Sultan Melikşah tarafından Ahsâ ve Bahreyn Karmatîleri üzerine Emîr Kiçkine kumandasında yapılacak seferin düzenlenmesiyle görevlendirildi.

Selçuklular, Abbâsîler'e karşı uyguladıkları baskıyı genelde o sırada hilâfet vezirliği görevinde bulunan Fahrüddevle İbn Cehîr üzerinden yürütmekteydi. Gevherâyin, 471'de (1078) İbn Cehîr'in azledilmesini istemek için Sultan Melikşah'ın ordugâhından Bağdat'a döndü, bu amaçla halifeye karşı güç kullanıp ültimatom vermekten çekinmedi. Hatta sultanın izniyle sadece hükümdar ve meliklere mahsus bir uygulamayı yürürlüğe koydu ve kapısında günde üç veya beş defa nevbet çaldırmaya başladı. Ancak Fahrüddevle İbn Cehîr'in oğlu Amîdüddevle, Nizâmülmülk'ün yanına gidip ailesinin vezirlik makamında kalmasını sağladı. Bu sebeple Selçuklu veziriyle arası bozulan Gevherâyin, Emîr Humâr Tegin ile birlikte ona karşı harekete geçti ve Melikşah'a tesir ederek Nizâmülmülk'ün adamlarından Basra mültezimi İbn Allân'ın öldürülmesini sağladı.

Fahrüddevle İbn Cehîr'in emrinde birçok Selçuklu kumandanının bulunduğu Diyarbekir seferine Gevherâyin de emrindeki kuvvetlerle Irâk-ı Acem bölgesi kumandanı sıfatıyla katıldı. Uzun süren Diyarbekir kuşatması esnasında Hısnıkeyfâ'yı ele geçirip şehri kendisine üs edindi. Ardından Fahrüddevle ile birlikte Meyyâfârikîn önlerine geldi ve bu şehrin zaptından sonra Bağdat'a döndü (478/1085). Sultan Melikşah'ın Kuzey Suriye seferinin ardından Bağdat'a gelişi sırasında onu karşılayanlar arasında Gevherâyin de bulunuyordu. Burada sultanın kızı Mâh-Melek Hatun ile Halife Muktedî-Biemrillâh'ın evlenmesi kararlaştırılmıştı. Sultan kızını, eşi Terken Hatun'u ve çeyizi almak üzere Gevherâyin'i Emîr Bozan ile birlikte İsfahan'a gönderdi.

Şahnelik görevine rağmen Bağdat'ta sürekli kalmadığı anlaşılan Gevherâyin, Sultan Melikşah'ın 482 (1089) yılındaki Mâverâünnehir seferine de katıldı. Onun yokluğu sırasında Abbâsî Veziri Ebû Şücâ' er-Rûzrâverî şehirdeki gayri müslimlere şiddetli baskı uyguladı. Gevherâyin, Bağdat'a döndüğünde gayri müslimlerin şikâyetlerini ve vezirin Semerkant'ın ele geçirilmesiyle ilgili olumsuz sözlerini duyunca İsfahan'a gidip vezirin azlini ve yerine Amîdüddevle İbn Cehîr'in tayinini sağladı (484/1091). Halife Muktedî-Biemrillâh'ın sultanın kızı Mâh-Melek Hatun'a karşı kötü davranması yüzünden Selçuklular'la Abbâsîler arasında gerginleşen ilişkiler üzerine sultan 485'te (1092) yeniden Bağdat'a geldi. Torunu Ebü'l-Fazl Ca'fer'i veliaht tayin etmeyen halifenin Bağdat'tan ayrılmasını istedi, Gevherâyin'i de Yemen ve Hicaz'ın fethiyle görevlendirdi. Ancak Gevherâyin sultanla halife arasındaki gerilim dolayısıyla sultanın yanından ayrılmadı ve yerine Emîr Türşek'i nâib olarak gönderdi.

Gevherâyin, Melikşah'ın ölümünden sonra başlayan taht mücadelelerinde önce Suriye-Filistin Selçuklu Meliki Tutuş'un saflarında yer aldı ve onun adına Bağdat'ta hutbe okutmaya çalıştı. Fakat başarısızlıkla sonuçlanan bu girişimin ardından Sultan Melikşah'ın oğlu Berkyaruk ile arası açılan Gevherâyin görevinden azledildi (486/1093), yerine Yelberd tayin edildi. Bu olaydan sonra Gevherâyin'in durumu ciddi ölçüde zayıfladı ve adamları dağıldı. Öte yandan Sultan Melikşah'ın diğer oğlu Muhammed Tapar'ın taht için harekete geçmesi üzerine Gevherâyin, Kürboğa ve Çökürmüş gibi emîrlerle birlikte Kum şehrinde ona katıldı ve ardından şahnelik göreviyle Bağdat'a dönerek Muhammed Tapar adına hutbe okuttu (17 Zilhicce 492 / 4 Kasım 1099). Ancak Muhammed Tapar'dan yeterli destek alamayınca çok geçmeden Kürboğa'nın tavsiyesiyle Berkyaruk'un saflarına katıldı ve Hemedan yakınlarındaki Sefîdrûd'da (Kızılözen) Berkyaruk ile Muhammed Tapar arasında yapılan ilk savaşta hayatını kaybetti (4 Receb 493 / 15 Mayıs 1100). Naaşı Bağdat'a götürülerek şehrin doğu yakasında Ebû Necîb Ribâtı'nın karşısındaki bir türbede defnedildi.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Ezrak el-Fârikī, *Târîḫu Meyyâfârikīn ve Âmid* (nşr. Bedevî Abdüllatîf Avad), Beyrut 1974, s. 206-207; *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)* (nşr. ve trc. H. D. Andreasyan), Ankara 2000, s. 144-145; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntaẓam* (nşr. Süheyl Zekkâr), Beyrut 1415/1995, IX, 504, 554, 559-560; X, 47; *Ahbârü'd-devleti's-Selcûkıyye* (Lugal), s. 13, 37, 50; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, X, 73-74, 90, 109-110, 116, 129, 144, 160-161, 175-176, 186-187, 221-222, 288-296; Bündârî, *Zübdetü'n-Nusra* (Burslan), s. 45-46, 49, 53-55, 71; Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (nşr. Ali Sevim), Ankara 1968, s. 155-156, 163, 195-197, 201-202, 219-220, 236-237; a.mlf., *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-âyân'da Selçuklular* (trc. Ali Sevim), Ankara 2011, s. 176-178, 183-186, 224-225; İbrahim Kafesoğlu, *Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, İstanbul 1953, s. 48-49; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1992, III, 35-36, 238, 252-255, 258; Aydın Usta, "Ünlü Selçuklu Kumandanı Sadüddevle Gevherayin", *Erdoğan Merçil'e Armağan*, İstanbul 2013, s. 96-111; Ali Sevim, "Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine Karşı Selçuklu Seferi", *TTK Belleten*, XXIV/94 (1960), s. 209-232; Erdoğan Merçil, "Şahne", *DİA*, XXXVIII, 292.

AYDIN USTA

GIBBON, Edward
(1737-1794)

İngiliz tarihçisi ve siyaset adamı.

8 Mayıs 1737'de Londra'nın güneybatısındaki Putney'de orta sınıfa mensup eğitimli bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Ailenin hayatta kalan tek çocuğu olan Gibbon çağına göre ileri düzeyde eğitim alması için 1746'da Putney'deki Kingston Grammar School'a gönderildi. 1749'da öğrenimini tamamladıktan sonra Westminster School'a kabul edildi. Fakat sağlık sebepleri yüzünden okuldan ayrıldı. 1752'de babasının da yönlendirmesiyle Oxford Üniversitesi'ne bağlı Magdalen College'a girdi. Bir süre sonra buradaki eğiti-

Edward Gibbon

mini de bırakıp özel olarak tarih ve teoloji üzerinde durdu. 1753'te Protestanlık'tan ayrılıp Katolik mezhebini benimsediyse de ertesi yıl tekrar Protestanlığa döndü. Bu arada Latince ve Fransızca öğrendi; klasik Latin edebiyatı, Fransız edebiyatı, mantık ve matematik bilimlerinde kendini geliştirdi.

1754-1758 yılları arasında İsviçre ve Fransa'da bulunan Gibbon, Voltaire'in konferanslarına katıldı, Jacques Georges Deyverdun ile arkadaşlık kurdu. Yediyıl savaşları sırasında (1756-1763) İngiltere'ye gitti. Dört yıl boyunca (1759-1763) Güney Hampshire milis kuvvetlerinde görev yaptı. 1763'te ikinci defa gittiği Paris'te Denis Diderot ve Jean le Rond d'Alembert gibi düşünürlerle tanıştı. 1764'te Roma'ya geçti ve tarihî eserler üzerinde incelemeler yaptı. İngiltere'ye döndükten sonra Londra'ya yerleşti, siyasî faaliyetlere katıldı, dönemin siyasîlerinden Başbakan Frederick North'u destekledi ve 1774'te milletvekili seçildi. 1779'da Ticaret ve Plantasyonlar Komisyonu'nda görev aldı. Lord North hükümetinin düşmesinin ardından komisyon lağvedilince Gibbon'un da görevi sona erdi (1782). Daha sonra İsviçre'ye giderek Lozan'a yerleşti ve kendini bilimsel çalışmalara verdi. 1793'te Londra'ya dönen Gibbon'un sağlığı kısa süre içinde bozuldu ve 16 Ocak 1794'te burada öldü.

Eserleri. 1. *Essai sur l'étude de la littérature.* Gibbon'un Lozan'da yazmaya başladığı ve Londra'da tamamladığı eser (London 1761) onun ilk denemesi olup Fransızca neşrinden sonra İngilizce'ye çevrilerek 1764'te Londra'da yayımlanmıştır. Edebiyat alanındaki erken dönem incelemelerini konu edinen bu çalışma sayesinde Gibbon, Kıta Avrupası'nda bilhassa Fransız edebiyat çevrelerinde üne kavuşmuştur. **2.** *Critical Observations on the Sixth Book of the Aeneid* (London 1770). İngiliz edebiyatçısı ve din adamı William Warburton'un *The Divine Legation of Moses* adlı eserinde ileri sürdüğü görüşlerin eleştirisidir. **3.** *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire.* Gibbon'a büyük şöhret kazandıran bu eser Roma İmparatorluğu'nun gerileyiş ve çöküş tarihine dairdir. Eserin I. cildi Londra'da 1776'da, II ve III. ciltleri 1781'de neşredilmiştir. Batı Roma İmparatorluğu'nun ele alındığı bu ciltlerin ardından eserin 1788'de yine Londra'da neşredilen IV, V ve VI. ciltleri Doğu Roma (Bizans) İmparatorluğu tarihine ayrılmıştır. Kitap daha sonra da birçok defa basılmıştır (London 1903-1906; New York, ts.). Eserin bazı bölümlerinde Hz. Peygamber, Hulefâ-yi Râşidîn ve sonrası gibi erken dönem İslâm tarihi konularına da yer verilmiştir. Söz konusu bölümler müstakil kitaplar halinde *The Life of Mahomet with Sketches of the Reigns of His Successors Abubeker, Omar, Otman, and Ali* (Leominster 1805), *History of Saracen Empire* (London 1870) ve *The Life of Mahomet* (New York 1879) adıyla da yayımlanmıştır. Kitap başta Türkçe olmak üzere birçok dile tercüme edilmiştir (Trc. Asım Baltacıgil, *Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, I-III, İstanbul 1987-1988 ve *Bizans: Roma İmparatorluğu'nun Gerileyiş ve Çöküş Tarihi*, IV-V, İstanbul 1994-1995). Yirmi yılı aşkın bir süre içinde yapılan incelemelerin ürünü olan eser birçok kaynak ve araştırmadan yararlanılarak hazırlanmıştır. Gibbon'un incelemeleri sadece Roma ve Bizans tarihleriyle sınırlı kalmayıp eserde eski Çin ve İran tarihine de temas edilmiştir. Bu sebeple Edward Gibbon'u, Avrupa merkezli tarihçilik anlayışının sınırlarını aşıp dünya tarihine bütünlük içinde bakan bir tarihçi olarak tanımlamak mümkündür. **4.** *Miscellaneous Works.* Gibbon'un anıları, çeşitli dergilerde yayımlanmış eserleri, sağlığında yayımlanmamış denemeleri ve notlarından oluşan bir külliyattır. İlk baskısı iki cilt halinde 1796'da yazarın dostu Lord Sheffield editörlüğünde Londra'da, ikinci baskısı beş cilt halinde 1814'te John Murray editörlüğünde yine Londra'da yapılmış, John Murray, önceki baskılardan yaptığı seçmelerle eseri tek cilt halinde 1815'te Londra'da yayımlamıştır. **5.** *Private Letters of Edward Gibbon.* R. E. Prothero (I-II, London 1896) ve J. E. Norton (I-III, London 1956) tarafından yayımlanmıştır. **6.** *The Autobiographies of Edward Gibbon.* Birinci baskısını John Murray 1896'da Londra'da, ikinci baskısını 1907'de yine Londra'da, üçüncü baskısını Dero A. Saunders 1961'de New York'ta gerçekleştirmiştir. Ayrıca Edward Gibbon hakkında çeşitli eserler yazılmıştır (bk. bibl.). *Daedalus (Journal of the American Academy of Arts and Sciences)* dergisi bir sayısını (CV/3, Massachusetts 1976) Gibbon'a ayırmış, burada özellikle onu *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire* adlı eseri bağlamında değerlendiren çok sayıda makale yayımlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

J. C. Morison, *Gibbon*, London 1878; Shelby T. McCloy, *Gibbon's Antagonism to Christianity*, London 1933; D. M. Low, *Edward Gibbon: 1737-1794*, London 1937; a.mlf., "Gibbon, Edward", *EAm.*, XII, 638-640; G. Keynes, *The Library of Edward Gibbon*, London 1940; J. E. Norton, *A Bibliography of the Works of Edward Gibbon*, London 1940; P. Fuglum, *Edward Gibbon: His View of Life and Conception of History*, Oslo 1953; G. M. Young, *Gibbon*, Toronto 1948; G. Giarrizzo, *Edward Gibbon e la cultura europea del settecento*, Napoli 1954; H. L. Bond, *The Literary Art of Edward Gibbon*, Oxford 1960; D. Jordan, *Gibbon and his Roman Empire*, Urbana 1971; R. N. Parkinson, *Edward Gibbon*, New York 1973; M. Baridon, *Edward Gibbon et le mythe de Rome*, Paris 1975; R. Porter, *Edward Gibbon: Making History*, London 1988; P. B. Craddock, *Edward Gibbon, Luminous Historian: 1772-1794*, Baltimore 1989; B. Lewis, "Gibbon on Muhammad", *Daedalus*, CV/3, Massachusetts 1976, s. 89-101; S. Runciman, "Gibbon and Byzantium", *a.e.*, s. 103-110; F. Furet, "Civilization and Barbarism in Gibbon's History", *a.e.*, s. 209-216; D. O. Morgan, "Edward Gibbon and the East", *Iran: Journal of the British Institute of Persian Studies*, XXXIII, London 1995, s. 85-92; J. Lukacs, "Gibbon, Edward", *New Catholic Encyclopedia*, Washington 1966, VI, 464-465; G. E. Kadish, "Gibbon, Edward", *Encyclopedia International*, New York 1969, VIII, 8-9; "Gibbon, Edward", *ABr.*, IX, 444-445; M. Rogers, "Gibbon, Edward", *Elr.*, X, 602-604.

QİYAS ŞÜKÜROV

GOLTZ, Wilhelm Colmar von der

(1843-1916)

Prusyalı mareşal ve Osmanlı müşiri.

Wilhelm Leopold Colmar Freiherr von der Goltz 12 Ağustos 1843'te Bielkenfeld'de doğdu. 1861'de 5. Doğu Prusya Piyade Alayı'nda teğmen olarak göreve başladı, 1864'te Berlin'de Harp Akademisi'ne girdi. Bu okula devam ederken 1866'da Prusya-Avusturya Harbi'ne takım komutanı olarak iştirak etti ve ağır şekilde yaralandı. 1867'de Prusya Genelkurmayı üyeliğine tayin edildi, aynı yıl evlendi. 1870-1871'de Prusya önderliğinde sürdürülen Alman-Fransız savaşına kurmay subay olarak katıldı. Bu savaşlar dolayısıyla tecrübe

kazandı, hatta bütün halkın elde silâh savunmaya hazır olması (millet-i müsellaha) düşüncesi de bu savaştaki Fransız halk ordusu örneğinden kaynaklanmıştır. Yüzbaşılığa terfi ettiği 1871 yılından itibaren askerî alanda eserler yazmaya başladı. 1878'de binbaşı oldu ve genelkurmaydaki görevinin yanı sıra 1878-1883 yıllarında Harp Akademisi'nde savaş tarihi hocalığı yaptı. 1883'te yarbay oldu; aynı yıl içinde, tekrar Alman ordusuna dönme hakkını muhafaza etmek şartıyla sözleşmeli olarak Osmanlı hizmetine tayin edildi ve 15 Haziran'da İstanbul'a gitti. Ordunun reformu bağlamında II. Abdülhamid tarafından Prusya'dan istenilen ve 1882'de gelen askerî heyetin komutanı Otto von Kähler'in ölümü üzerine (3 Kasım 1885) Goltz bu heyetin başına getirildi.

Goltz İstanbul'a gelince Alman elçisi Radowitz ile birlikte Yıldız Sarayı'nda II. Abdülhamid'in huzuruna alındı ve bizzat padişah kendisinden askerî okulların ıslahıyla ilgili hizmetler beklediğini ifade etti. Böylece Goltz, 1883-1895 yılları arasında askerî okullar müfettişliği vazifesinde bulundu. Seferberlik, ordu harekâtı, harekât planları ve askerî haritalar konusunda çalıştı. Eski zihniyetteki paşalar veya her şeyi bildikleri iddiasındaki yeni "Napolyon bozuntuları" ile uğraşmak zorunda kaldı. Birkaç kitap okuyarak kendilerini büyük kurmaydan sayan genç subaylara da endişeyle bakmaktaydı. Onun tesbitlerine göre, 1883'te çalışmaya başladığında İstanbul'daki Mekteb-i Harbiyye'de 450 öğrenci bulunmakta olup bu sayı 1885'te 1700'e çıkmıştı ve imparatorluk genelinde 14.000 öğrenci vardı. Gereksiz bilgileri kafalara dolduran, zamanın ihtiyaçlarına cevap vermekten uzak eğitim sistemini düzeltmeye çalıştı. Pratik eğitimi öne çıkarmak ve tâlimler yaptırmak istedi, fakat bunların genelde kâğıt üzerinde kaldığını gördü. Harbiye, harp okulu ve kurmay okulu olmak üzere iki sınıftan teşekkül etmekteyse de eğitim programları pek farklı değildi. Goltz, Alman harp okulları örneğinde ders programları hazırladı ve Berlin Harp Akademisi'ni örnek aldı. Sonraki yıllarda bazı kısımları bizzat kendi kaleminden çıkan ve toplam 4000 sayfaya ulaşan ders kitapları hazırladı. Ayrıca hizmet, sağlık, yemek vakitleri ve doğru beslenme, dayak yasağı alanlarında düzenlemelere girişti. Bu tür faaliyetlerinden dolayı özellikle genç öğrenciler tarafından hayranlık ve saygıyla karşılandı, bu saygı daha sonraki yıllarda da devam etti. Goltz Paşa çalışmalarında II. Abdülhamid'in ordu reformlarına gerektiği kadar önem vermediği kanaatindedir, padişahın etrafındaki eski paşaları da "üniformalı saray soytarıları" diye niteler. Ordunun silâh alımlarında Almanya'nın tercih edilmesindeki etkisi vatanına dolaylı hizmeti oldu. 1000 ağır topun Krupp Şirketi'ne sipariş edilmesi yanında yüz binlerce mavzerin satın alınması, Boğazlar'ın savunması için Schichau Tersanesi'nde torpido yapımı sebebiyle kendisine şahsî çıkar sağladığı gibi söylentiler büyük bir ihtimalle doğru değildir. *Deutsche Revue*'de Ağustos 1914'te çıkan bir makalesinde bu konuya değinen Goltz, yüksek ahlâkî değerlerini kaybetmiş idareci kadrosuna sahip milletlerin çöküşünün kaçınılmaz olduğunu belirtmekteydi.

Wilhelm Colmar von der Goltz

Osmanlı hizmetinde müşir ve paşa unvanını alan Goltz, 1895'te tümgeneralliğe terfi ederek Almanya'ya döndü ve Frankfurt'taki 5. Tümen Komutanlığı'nı üstlendi. 1900'de piyade generali oldu. Telif ettiği eserlerden dolayı 1903'te Albertus Üniversitesi kendisine felsefe fahrî doktorluğu unvanı verdi. II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin ardından bir defa daha Türkiye'ye davet edilen Goltz bazı genel değerlendirmelerde bulunarak Almanya'ya döndü. 1911'de mareşal oldu. Kolordu Komutanı olarak 1913'te yetmiş yaşında emekliye ayrıldı. Bir ara başbakanlık için adı geçti. Kaiser II. Wilhelm, başbakan seçimi konusunda istişarede bulunurken Bethmann Hollweg ile Goltz arasında ciddi tereddütte kaldı, fakat Goltz'un 1909'da Türkiye'de bulunmasını daha önemli gördüğü için kararını Hollweg'ten yana kullandı. Goltz, Savaş Bakanlığı'nın ön ayak olmasıyla Alman gençliğini beden ve ruh bakımından savaşa hazırlamak gibi bir misyon üstlenen Genç Almanya Federasyonu'nu (Jungdeutschland-Bund) kurdu (1911) ve 1916 yılına kadar başkanlığını üstlendi. 1911'de Prusya'nın en önemli liyakat nişanına (Pour le mérite) lâyık görüldü.

I. Dünya Savaşı sırasında Almanya'da kendisine cephede aktif bir komutanlık görevi verilmedi; 23 Ağustos-28 Kasım 1914 tarihleri arasında Belçika Genel Valiliği yaptı. Bu görevden alınmasını isteyerek İstanbul'daki Büyükelçi Freiherr von Wangenheim'ın teklifiyle tekrar Türkiye'ye tayin edildi. 12 Aralık 1914 tarihinde Türkiye'ye geldi. Liman von Sanders'in Beşinci Ordu komutanlığına getirilmesinin ardından İstanbul'daki Birinci Ordu'nun komutanlığına tayin edildi. Türkiye'ye tekrar gelmesinin sevinçle karşılandığına zaman zaman duyulan, "Babamız geldi, artık işler iyi gidecek" tarzındaki sözlere hâtıratında yer vermiştir.

Bu gelişinde önce Sultan Mehmed Reşad'ın, daha sonra da (6 Şubat 1915) Harbiye Nâzırı Enver Paşa'nın askerî danışmanı oldu. Böylece askerî faaliyetleri daha yakından takip etme imkânı buldu. Kayser II. Wilhelm'e ve Alman seferî kuvvetler kurmay başkanı General Falkenhayn'a raporlar yazmakta, Enver Paşa'nın ve Türk orduları genelkurmay başkanı olan General Friedrich Bronsart von Schellendorf'un yakınında yer almaktaydı. Goltz'un Harbiye Nâzırı Enver Paşa'yla ilgili değerlendirmeleri önemlidir. Onu otuz dört yaşında bir genç, Alman dostu ve bulunabilecek en iyi Harbiye nâzırı olarak takdim eder. Enver onun gözünde olağan üstü doğru, ürkütülemez, para gücüyle elde edilemez, dirayetli, azimli bir vatanperverdir. Onu âdeta kendi Prusya ahlâkî ölçüleri bakımından biçilmiş kaftan olarak görür. Öte yandan savaş için halkı ve orduyu hazırlıksız bulur. Balkan bozgununun korkunç yıkımı kolayca onarılacak gibi değildir. İdare genelde genç kadroların elindedir, bunların da savaş yetenekleri kısıtlı ve deneyimleri azdır, ordunun savunmadan saldırıya geçirilmesi imkânsız gibidir. İstanbul'da bulunduğu zaman gelişen Çanakkale savaşları esnasında Sultan Mehmed Reşad'ın arzusuyla cepheyi teftiş etti ve orada beş gün kaldı. Gelibolu ve karşı sahildeki savunma önlemlerini gözden geçirdi, müstahkem mevkileri ve silâh sistemlerini eskimiş bulmakla beraber Boğaz'ın savunulabileceğine kanaat getirdi ve cephane bitmediği sürece düşmanın Boğaz'dan geçmesinin mümkün olmadığını ifade etti.

Ekim 1915'ten itibaren Altıncı Ordu'nun komutanlığını üstlendi. Aralık 1915'te Bağdat'a giderek İngilizler'e karşı Kūtülamâre kuşatmasına iştirak etti. Dicle nehrinin kıyısında yer alan bu mevkide beş

ay boyunca devam eden muhasara neticesinde İngiliz kuvvetleri mağlûp edilerek esir alındı. Zaman zaman siyatik ağrıları çeken Goltz Paşa bu arada tifoya yakalandı ve 18-19 Nisan 1916 gecesi öldü. Cenazesi, Alman ve Türk bayraklarıyla ve yollardaki halkın da katılımıyla yapılan bir askerî merasimle Bağdat'ta Dicle kıyısındaki mezarlığa gömüldü (21 Nisan 1916). Daha sonra naaşı hanımının arzusu üzerine İstanbul'a nakledildi ve Tarabya'daki Alman yazlık elçilik binasının bahçesinde Moltke anıtının yakınına defnedildi (24 Haziran 1916).

Goltz, iyi eğitim almış başarılı bir kumandan ve iyi bir yazar olarak kabul edilmektedir. Maiyetindekilerden çok şey istediği ve bu isteklerinde hayli nazik davrandığı belirtilir. Almanya'ya döndükten sonra Türkiye'deki meslektaşlarıyla irtibatını kesmemiş, bunlarla mektuplaşmaya devam etmiştir. Mektuplarında Türkiye ile alâkalı gelişmeleri yakından takip ettiği anlaşılmaktadır. Goltz aynı zamanda Helmuth von Moltke gibi arkada pek çok makale bırakmış ve yirmiden fazla kitap telif etmiştir. Kaleme aldığı eserlerden bazıları Türkçe dahil çeşitli dillere tercüme edilmiştir. Hâtıraları *Denkwürdigkeiten, Bearbeitet und Herausgegeben von Friedrich von der Goltz und Wolfgang Foerster* (Berlin 1929) Türkçe'ye çevrilmiştir (*Golç Paşa'nın Hatırası*, trc. Salih Maykuş, İstanbul 1932). Eserlerinden Osmanlı Devleti'yle ilgili olanlar: *Das Volk in Waffen. Ein Buch über Heerwesen und Kriegführung unserer Zeit* (Berlin 1883, trc. *Millet-i Müsellaha*, İstanbul 1915); *Ein Ausflug nach Mazedonien* (Berlin 1894); *Anatolische Ausflüge* (Berlin 1896); *Der Thessallianische Krieg und die Türkische Armee* (Berlin 1898, trc. *Osmanlı Yunan Seferi 1313*, İstanbul 1332); *Der jungen Türkei Niederlage und der Möglichkeit ihrer Wiedererhebung* (Berlin 1913, trc. *Genç Türkiye'nin Hezimeti ve İmkân-ı İstilâsı*, İstanbul 1332); *Stärke und Schwäche des türkischen Reiches* (Deutsche Rundschau, Band XXIV, 1 [Oktober 1897]).

BİBLİYOGRAFYA :

H. von Kiesling, *Mit Feldmarschall von der Goltz Pascha in Mesopotamien und Persien*, Leipzig 1922; B. von Schmiterlöw, *Aus dem Leben des Generalfeldmarschalls Freiherr von der Goltz Pascha: Nach Briefen an Seinen Freund*, Berlin-Leipzig 1926; Pertev Demirhan, *Generalfeldmarschall Colmar Freiherr von der Goltz: Das Lebensbild eines Großen Soldaten: Aus Meinen Persönlichen Erinnerungen*, Göttingen 1960; J. L. Wallach, *Anatomie einer Militärhilfe*, Düsseldorf 1976; *a.e.: Bir Askeri Yardımın Anatomisi* (trc. Fahri Çeliker), Ankara 1985; Zeynep Güler, *Osmanlı Ordusu'nun Modernleşmesinde von der Goltz Paşa'nın Rolü* (yüksek lisans tezi, 2007), Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; C. A. Krethlow, *Generalfeldmarschall Colmar Freiherr von der Goltz Pascha: Eine Biographie*, Paderborn 2012.

NECMETTİN ALKAN

GOODWIN, Godfrey

(1921-2005)

İngiliz sanat tarihçisi.

Godfrey Goodwin

24 Şubat 1921'de babasının mühendis olarak çalıştığı Lizbon'da doğdu. Onun 1923'te ölümü üzerine ailesi İngiltere'ye döndü. Bristol'da Clifton College'da (1932-1935), Fransız Enstitüsü'nde (1935-1936) ve Royal Academy of Dramatic Arts'ta (RADA, 1937-1938) öğrenim gördü. II. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla 1939'da askere yazıldı. Orduyla birlikte önce Cezayir'e, ardından Roma'ya gitti. Roma'da entelektüel çevrelerle tanıştı ve Akdeniz dünyası yanında mimariye de ilgi duydu. Daha sonra Mısır'a gidip İskenderiye'deki Victoria College'da öğretmenliğe başladı, ancak Süveyş krizinin patlak vermesiyle Mısır'dan ayrılarak Türkiye'ye geldi. Önce English High School'da (şimdiki Nişantaşı Anadolu Lisesi), 1958'den itibaren Robert Kolej'de sanat ve mimarlık tarihi dersleri verdi. 1965'te Gillian Chorley ile evlendikten birkaç yıl sonra Robert Kolej'in Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlanmasının ardından İngiltere'ye döndü. Türkiye'de geçirdiği sürede, erken İslâm mimarisini konu alan kitabın yazarı K. A. C. Creswell'in İslâm mimarisi üzerine olumsuz görüşlerine karşı geliştirdiği fikirlerini 1971'de basılan Osmanlı mimarisinin tarihiyle ilgili eserinde dile getirdi. Eserde Osmanlı mimarisinin Bizans ve İran mimarisinin bir karışımı olmaktan ziyade çeşitli üslûpları bir araya getiren kendine özgü bir mimari olduğunu savundu.

Goodwin daha sonra North Kensington'daki Bevington İlkokulu'nda hocalığa başladı. Kısa bir süreliğine MacMillan Yayınevi'nin sanat tarihi bölümünün İslâm kısmında editörlük yaptı. 1980'lerde Royal Asiatic Society'nin başkanlığında bulundu ve kurumun Queen's Gardens'daki yeni binasına taşınması işlemlerini yürüttü. Hayatının geri kalanını İngiltere'de sürdürdüyse de sık sık Türkiye'ye geldi. 1990'lardaki emekliliğinin ardından Boğaziçi Üniversitesi'nde Osmanlı ve Bizans sanat tarihine dair dersler vermeye başladı. Bu üniversiteden 2000 yılında fahrî doktora aldı. 18 Ağustos 2005'te İngiltere'de öldü.

Eserleri. Goodwin'in başlıca eserleri şunlardır: *A History of Ottoman Architecture* (London 1971, T trc. Müfit Günay, *Osmanlı Mimarlığı Tarihi*, İstanbul 2002), *Ottoman Turkey* (London 1977), *Islamic Spain* (San Francisco 1990), *Sinan: Ottoman Architecture and its Values Today* (London 1993), *The Sultan's Seraglio: an intimate portrait of life at the Ottoman court (from the seventeenth-century edition of John Withers)* (London 1996), *The Private World of Ottoman Women* (London 1997; T trc. Sinem Gül, *Osmanlı Kadınının Özel Dünyası*, İstanbul 1988), *The Janissaries* (London 1997; T trc. Derin Türkömer, *Yeniçeriler*, İstanbul 2012), *Topkapi Palace: An Illustrated Guide to its Life and Personalities* (London 1999), *Life's Episodes: Discovering Ottoman Architecture* (Istanbul 2002).

BİBLİYOGRAFYA :

M. Freely, "And Where Shall We Begin? An Appreciation of the Architectural Historian Godfrey Goodwin (1921-2005)", *Cornucopia*, VI/34, İstanbul 2005, s. 22-24; J. Carswell, "Godfrey Goodwin: A Scholar in Love with the Wonders of Ottoman Architecture and all Things Turkish", *The Guardian*, 6 September 2005; R. Krahl, "Godfrey Goodwin: Hospitable Scholar who Became a Leading Authority on Ottoman Architecture and Turkish Culture", *The Times*, 2 September 2005.

EMRAH SAFA GÜRKAN

GORAN, Abdullah

(عبدالله گوران)

(1904-1962)

Modern Kürt şiirinin önde gelen temsilcilerinden.

Irak'ın Süleymaniye vilâyetine bağlı Halepçe şehrinde doğdu. Câf aşiretinin Merîvân yöresinde yerleşik Mîrân Bey kolundandır. Aile önce Karadağ'a, ardından

Abdullah Goran

Halepçe'ye göç etmiş, Kâtib-i Fârisî lakabıyla tanınan edip ve şair dedesi Abdullah Bey ile babası Süleyman Bey, Câf aşireti reisi Osman Paşa ve karısı Âdile Hanım'ın özel kâtipliğini yapmıştır. Abdullah Halepçe'de ilkokulda Türkçe öğrendi, Paşa Camii'ndeki ders halkasından ve babasından ilk dinî bilgileri aldı, Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledi (Latif, s. 114). 1919'daki İngiliz işgali üzerine ailesi Havraman köylerinden birine göçtü. Babası aynı yıl ölünce aileye bakan ağabeyi Muhammed kardeşini Kerkük'teki el-Medresetü'l-ilmiyye'ye kaydetti. Ancak ağabeyinin 1921'de öldürülmesi yüzünden öğrenimini tamamlayamadan annesinin yanına döndü. Ailenin geçimini sağlamak için geçirdiği sıkıntılı birkaç yıldan sonra Halepçe ve çevre köylerdeki ilkokullarda öğretmenlik yaptı (1925-1937). Bu sırada kendini yetiştirmeye çalıştı, Farsça, Arapça ve İngilizce öğrendi, Türk ve İngiliz edebiyatına dair eserler okudu. İlk şiiri Süleymaniye'deki *Pêşgevtın* dergisinde çıktı (sy. 61, 1921). Ardından şiirleri Süleymaniye'deki *Jiyân* gazetesinde yayımlandı (1926-1938). Kendisine Goran lakabının o yıllarda bu gazetenin sahibi ve başyazarı olan Pîremêrd veya şair Reşîd Necîb tarafından verildiği yahut kabilesi Câf'a düşman olan Goran kabilesiyle kendi kabilesi arasında barışa vesile olması amacıyla, ayrıca kabilecilik anlayışına karşı tavrı sebebiyle bizzat kendisi tarafından kullanıldığına dair farklı ihtimallerden söz edilir (*a.g.e.*, s. 96).

Goran 1938'de bir devlet dairesinde memur olarak çalışmaya başladı. 1942'de bir grup arkadaşıyla birlikte Filistin'in Yafa şehrine giderek İngilizler'in Ortadoğu'da faşizm ve Nazizm propagandasına karşı yayına başlattıkları Near East Radio Broadcasting'in Kürtçe bölümünü yönetti. Burada Kürt vatanseverliği ve milliyetçiliği ruhunu uyandırmaya çalışan yazıları sebebiyle görevine son verilince (1945) Irak'a döndü ve 1950 yılına kadar oturmaya mecbur tutulduğu Erbil'de muhasebecilik yaptı. İngiliz manda yönetiminden sonra krallık yönetiminin baskısı altındaki şartlarda Irak Komünist Partisi'ne üye oldu, bu sırada siyasî faaliyetleri ve bazı şiirleri yüzünden hapse atıldı, iki yıl sonra serbest bırakılınca Süleymaniye'de *Jîn* (daha önceki *Jiyân*) gazetesinin yazı işleri müdürlüğünü üstlendi (1952-1954). Kültürel ağırlıklı bu gazeteyi toplumun mücadeleci sesi haline getirdi. 1954 sonbaharında tekrar tutuklandı ve bir yıl hapis, bir yıl da İran sınırına yakın Bedre kazasında sürgünle cezalandırıldı. 1956'da serbest bırakıldı; aynı yıl Süveyş Kanalı'nın millîleştirilmesi üzerine İsrail, İngiltere ve Fransa'nın Mısır'a karşı giriştiği savaş sırasında diğer bazı Arap ülkeleri gibi Irak'ta da başlatılan Mısır'a yardım çalışmalarına, ayrıca gösterilere katıldı. İki ay sonra yine tutuklanıp Süleymaniye, Kerkük ve Ba'kûbâ'da üç yıl kadar hapis yattı. Cumhuriyetin ilân edildiği 14 Temmuz 1958 askerî darbesinin ardından diğer siyasî mahkûmlarla birlikte serbest bırakıldı. Irak Barış Komitesi üyesi sıfatıyla Rusya'ya gitti. Bakü'den sonra Çin ve Kore'ye yaptığı seyahatin ardından Moskova'ya uğrayıp memleketine döndü. Süleymaniye'de iskân dairesinde memur olarak çalışmaya başladı, buradaki *Şafak* (daha sonra *Beyân*) dergisi yayın müdürlüğüne getirildi (1959). Daha sonra Bağdat'a gidip Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Kürt dili ve edebiyatı dersleri verdi. Ayrıca Irak Komünist Partisi'nin çıkardığı *Âzâdî* gazetesinin yazı işlerinde görev aldı. Yakalandığı kanser sebebiyle tedavi için ikinci defa Moskova'ya gitti, birkaç ay kaldıktan sonra memleketine döndü. Bu sırada yazdığı Kürdistan tarihini yücelten bazı şiirlerin Irak'ta yönetimi elinde tutan general Abdülkerim Kasım'ı rahatsız etmemesi için değiştirilerek yayımlanması, bu konuda kendisine bir açıklama yapılmaması ve tedavisi tamamlanmadan memleketine gönderilmesinin ardından komünizm konusunda hayal kırıklığına uğradığı kendi ifadelerinden anlaşılmaktadır (*a.g.e.*, s. 262-264). Abdullah Goran 18 Kasım 1962'de Süleymaniye'de öldü. Baba Merduh'un diğer kaynakların aksine verdiği 21 Aralık tarihi yanlış olmalıdır.

Bazı araştırmacıların modern Kürt şiirinin babası / kurucusu olarak niteledikleri Goran XX. yüzyıl Kürt şiirinde en büyük yenilikçi, modern romantik ve realist akımın en önde gelen temsilcilerinden biri kabul edilir. Goran'ın şiirlerinin şekil ve muhteva bakımından üç farklı merhale geçirdiği görülür. Başlangıçta muhteva ve üslûp bakımından izlediği klasik şiirin ardından iki dünya savaşı arasında Şeyh Nûrî Şeyh Sâlih, Pîremêrd, Dildâr, Bahtiyâr Zîver, Kâmuran Ali Bedirhan gibi romantik tarza yönelmiş ve bu ekolün önde gelen temsilcilerinden biri olmuştur. Şiirlerinde Tevfik Fikret, Celâl Sâhir Erozan, Nâmık Kemal, Celâl Nuri İleri, Nazım Hikmet gibi Türk şairleri ve Türkçe'ye tercümeleri yoluyla tanıdığı İngiliz romantik şairlerin etkisinde kalmıştır. Daha sonra İngilizce öğrendiğinde Robert Herric, William Wordsworth, Perey Shelley, John Keats, Lord Byron, Samuel Coleridge ve Oscar Wilde'yi doğrudan okuma imkânı bulmuştur. 1930'lu yıllar ve özellikle II. Dünya Savaşı'ndan itibaren toplumun içinde bulunduğu siyasal, sosyal ve ekonomik şartların etkisiyle diğer birçok Kürt şairi gibi sosyalist ideolojiye yönelen Goran'ın şiirinde realizm ve sosyal konular hâkim olmaya başlamıştır. Türkiye'de ve Arap dünyasında Batı etkisinde gelişen serbest şiir akımı Irak'ta Bedr Şâkir es-Seyyâb, Abdülvehhâb el-Beyâtî, Yûsuf İzzeddin ve Nâzik el-Melâike gibi temsilciler vasıtasıyla Arap edebiyatı alanında etkisini gösterirken Kürt şiiri de bundan nasibini almış, bu ortamda diğer bazı şairlerle birlikte Goran da geleneksel ölçülerden ayrılıp serbest şiire yönelmiştir. Önceleri Türk ve Fars edebiyatlarında olduğu gibi aruzla da yazarken bunu tamamen terketmiş ve Kürtçe'ye mahsus mahallî vezin olan heceye dönmüştür. Dilin yabancı kelimelerden arındırılması konusundaki milliyetçi yönelişinde olduğu gibi serbest şiir ve hece veznini tercihinde de Türk şairlerinin kendisi üzerindeki etkisinden açıkça söz etmiş (*a.g.e.*, s. 52-54; Amr Taher Ahmed, sy. 11 [2012], s. 71, 75), diğer yenilikçi Kürt şairlerin bir kısmının yaygın hece vezni ve şiir kalıplarıyla yetinmesine karşılık kısmen kafiyeyi korumakla birlikte bu vezinle sınırlı kalmamış, klasik divan ve halk şiiri unsurlarını çağdaş lirizmin üslûp ve teknikleriyle birleştirip Kürt şiirine yeni bir şekil ve muhteva kazandırmıştır.

Abdullah Goran genelde Sorânî lehçesiyle yazmakla birlikte Sorânî ve Kurmancî lehçelerini birbirine mezceden bir edebiyat dili oluşturmaya çalışmış, şiirlerinde Kürtçe'ye girmiş Arapça, Farsça ve Türkçe kelimeleri tasfiyeye yönelmiştir. Bu dönemde tabiatı realist bir şekilde tasvir eden Goran tabiatın içinde yaşayan halkı da ondan ayrı tutmamış, bir taraftan insanın ve özellikle kadının güzelliğini öne çıkarır,

kadını güzel ve iyi her şeyin kaynağı olarak idealleştirirken diğer taraftan Kürt kadınının problemlerini dile getirmiş, bilhassa namus cinayeti gibi geleneksel anlayışları ve toplumda hüküm süren her türlü haksızlığı eleştirmiştir. Realist şiirlerinde benimsemiş olduğu sosyalist yaklaşımla Kürt, Irak ve dünya halklarının emellerini, petrol işçilerinin Batılı şirketlerce sömürülen emeklerini, taşradan şehirlere göçen çiftçilerin hayal kırıklıklarını, emperyalizm karşıtlığını, adaleti, demokrasiyi, halkların özgürlüklerini ve "Kardeşlik Hikâyesi" şiirinde olduğu gibi Batı emperyalizmine karşı Arap-Kürt kardeşliği ve iş birliğini dile getirmiştir. Siyasî ve fikrî mücadelesini sosyalist düşünce doğrultusunda vermesine rağmen "Sabah Ezanı", "Köy Mollası Misafir Odasında", "Sabah Vakti", "Cami" gibi şiirlerinde halkın geleneksel ve dinî değerlerine atıfta bulunmaktan geri durmamıştır. Goran'ın şiirleri sadelik, akıcılık, derin tahassüs, canlı tasvir, kendine özgü mûsikiyle temayüz eder. Goran tabiat, güzellik, aşk, kadın, zaman, hayat gibi konuları derin bir hayal gücüyle sunarken farklı düşünceleri ve kavramları içselleştirmede, bunları son derece mükemmel tablolar, iç açıcı sahneler şeklinde resmetmede büyük başarı göstermiştir.

Eserleri. Goran'ın şiirleri çeşitli divanlarda yayımlanmıştır: *Beheşt û Yâdgâr* (Bağdat 1950; Süleymaniye 1971, *Firmêsk û Hüner* ile birlikte); *Firmêsk û Hüner* (Göz yaşları ve sanat, Bağdat 1950; İsveççe trc. B. Amin, F. Shakely, L. Bäckström, *Tarar och konst*, Stockholm 1986; Goran'ın yirmi şiirini içerir); *Sirûşt û Derûn* (Tabiat ve ruhun derinlikleri, Süleymaniye 1968); *Lâvık û Peyâm* (Şarkı ve mektup, Süleymaniye 1969); *Dîvânê Goran* (nşr. Muhammed Melâ Abdülkerîm, Bağdat 1980). İzzeddin Mustafa Resûl, Goran'ın şiirlerini *ʿAbdullāh Gorân: el-Âṣârü'ş-şiʿriyyetü'l-kâmile* adıyla Arapça'ya çevirmiştir (Bağdat 1991, 2014). Fars, Türk, Arap, İngiliz ve Rus edebiyatlarından birçok şiiri Kürtçe'ye tercüme edip divanlarına alan Goran, Fransızca ve İngilizce'den Kürtçe'ye çevirdiği bazı kısa hikâyeleri *Helbizârde* (Seçmeler) adıyla bir araya getirip yayımlamıştır (Bağdat 1953).

Goran üzerine yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır: Husein Alyshanov, *Muasir Kürd Şairi Abdullah Goranın Poeziyası* (Baku 1969; Ar. trc. Şekûr Mustafa, *ʿAbdullāh Gorân: Şiʿru'ş-şâʿiri'l-Kürdî el-muʿâṣır*, Bağdat 1975); Dahir Karim Latif, *A Comparative Study of Free Verse in Arabic and Kurdish: The Literary Careers of al-Sayyâb and Goran* (doktora tezi, 1985, Glasgow Üniversitesi); Ümîd Âşinâ, *Goran, Nûsîn û Pehşân û Vergêranekanî* (Hevlîr 2002); Amr Tâhir Ahmed, *Nîmâ Yuşic û Abdullāh Goran Nivêkirdineve û Debîrân* (Duhok 2006); Kemâl Gambâr, *ʿAbdullāh Goran: Râʾiden li-ḥareketi tecdîdi'ş-şiʿri'l-Kürdî* (Erbil 2010, 2013; Erbil Uluslararası Saint Clements Üniversitesi'nde 2008 yılında yapılmış bir yüksek lisans tezidir).

BİBLİYOGRAFYA :

C. J. Edmonds, *Kurds, Turks and Arabs*, New York 1957, s. 171-179; a.mlf., *Kürtler, Türkler ve Araplar* (trc. Serdar Şengül – Serap Rûken Şengül), İstanbul 2003, s. 233-242; K. Avvâd, *Muʿcemü'l-müʾellifîne'l-ʿIrâḳıyyîn*, Bağdad 1969, II, 331-332; Qanatê Kurdo, *Tarixa Edebyata Kurdi*, Stockholm 1983, I, 310-324; Dahir Karim Latif, *A Comparative Study of Free Verse in Arabic and Kurdish: The Literary Careers of al-Sayyâb and Goran* (doktora tezi, 1985), University of Glasgow, s. 52-54, 96, 114, 262-264; Kemal Burkay, *Geçmişten Bugüne Kürtler ve Kürdistan: Coğrafya-Tarih-Edebiyat*, İstanbul 1992, I, 234; Mehmed Uzun, *Kürt Edebiyatına Giriş*, İstanbul 1999, s. 53-54; Ümîd Âşinâ, *Pîremêrd û Pêydâçûneveyekî Nuêy Jîyan û Berhemekânî*, Hevlîr 2001, I, 35-36; Sabâh Nûrî el-Merzûk, *Muʿcemü'l-müʾellifîn ve'l-küttâbi'l-ʿIrâḳıyyîn: 1970-2000*, Bağdad 2002, V, 167; Bâbâ Merdûh Rûhânî, *Târîḫ-i Meşâhîr-i Kürd*, Tahran 1382 hş., II, 373-376; Shahrzad Mojab, "No Safe Haven: Violence Against Women in Iraqi Kurdistan", *Sites of Violence: Gender and Conflict Zones* (ed. W. Giles – J. Hyndman), Berkeley 2004, s. 125-126; M. Ali Suveyrekî, *Muʿcemü aʿlâmi'l-Kürd*, Süleymaniye 2006, s. 395-396; Selim Temo, *Kürt Şiiri Antolojisi*, İstanbul 2007, II, 742-751; İzzeddin Mustafa Resûl, *el-Vâḳıʿiyye fi'l-edebi'l-Kürdî*, Erbil 2010, s. 12-13, 16-17, 91-92, 123-124, 146-148, 171-172, 177-179, 182, 184-185, 187, 189-191, 193, 209, 210; *Antolojiya Helbestvanên Kurd* (haz. A. Balî), İstanbul, ts. (Pelê Sor Yayınları), s. 189-192; Galawezh Ibraheem Muhiadeen, "Goran and Herric: A Comparative Study of Two of Their Poems: To the Ivy Flower and to Daffoils", *Journal of Zankoy Sulaimani*, I/1, Süleymaniye 1997, s. 44-56; Amr Taher Ahmed, "La poésie de Goran d'Est en Ouest", *Etudes Kurdes*, sy. 11, Paris 2012, s. 65-80; Th. Bois, "Kurds (Folklore and Literature)", *EI²* (İng.), V, 483; Keith Hitchins, "Gorān, ʿAbd-Allāh Solaymān", *Elr.*, XI, 136-137, http://www.iranicaonline.org/articles/goran-2 (17.04.2015); a.mlf., "Gorān, Abdulla", *Encyclopedia of World Literature* (ed. Steven R. Serafin v.dğr.), Farmington 1999, s. 276-277; Abdüssettâr İbrâhim, "ʿAbdullāh Gorân: Râʾidü ḥareketi tecdîdi'ş-şiʿri'l-Kürdî", http://www.sotakhr.com/2006/index.php?id=12048 (17.04.2015); Şa'bân Mezîrî, "Teʾşîrâtü'l-edebi't-Türkî ve'l-İngilîzî fî şiʿri ʿAbdillâh Gorân", http://www.alitthad.com/paper.php?name=News&file=article&sid=88120 (17.04.2015); Abdullah el-Hatîb, "Min ġayâhibi sücûni Baġdâd fi'l-ḫamsîniyyât ʿAbdillâh Gorân yünşidü...", http://almadapaper.net/sub/07-714/p17.htm (17.04.2015); Meymûn el-Berrâk, "ʿAbdullâh Gorân", http://www.iraqnla-iq.com/fp/journal76/nafitha5.htm (17.04.2015).

AHMET ÖZEL

GÖKLEN

Bir Türkmen boyu.

İran'ın kuzeydoğusunda Gürgen (Gürgân) ve Türkmenistan'da Karakalin bölgelerinde, Özbekistan'da Hîve'den birkaç mil uzaklıktaki İlyalı ile Türtkul arasında yaşayan bir Türkmen boyudur. İran'da Türkmen Sahra denilen yerde bulunan Göklenler'in, XI. yüzyılda Siridarya kıyılarından bugünkü Türkmenistan'ın batısındaki Balkan taraflarına göç edip daha sonra oradan dönen ve Gök denilen Türkmen kavmiyle alâkası olduğu belirtilir. Bu bölgede XVI. yüzyıldan sonra baş gösteren su sıkıntısı yüzünden Türkmen kabileleleri (Salurlar, Ersarılar, Yomutlar vb.) Güney Türkmenistan'daki sulak bölgelere göç ettiler. Göklenler de Etrek ve Gürgen nehirleri arasına yerleştiler (Akiner, *Sovyet Müslümanları*, s. 269).

Göklen adıyla ilgili kesin bir açıklama yoktur. Ancak "len" (leng) eki Kuzey İran'daki uruk ve boy isimlerinde rastlanan bir ek olduğundan (Bahtiyarlar adlı boyların birleşmesiyle Heftleng, Ceharleng urukları) Gök adlı kabilenin Gürgen'e yerleşmesinin ardından Farsça'da "mekân, yurt" anlamına gelen "len" ekinin bu isme ilâvesiyle ortaya çıktığı sanılmaktadır. Bu şekilde Göklen, "Gökler'in yurdu, Gök taifesinin mekânı" anlamı kazanır. Göklenler şu boylara ayrılır: Kırık, Bayındır, Yenkak, Senkrik, G(Ç)erkez, Çakır-Beydili, Arap, Ay-Derviş, Kara-Balkan, Erkekli, Kayı, Şeyh Hoca (Haentzsche, XIII, 102; Vámbéry, s. 394; *İA*, IV, 810). İçlerinde Oğuz boylarına mensup grupların yer alması Göklenler'in oluşumu bakımından belirleyicidir.

Tarihî kayıtlarda, Teke ve Yamut Türkmenleri gibi Göklenler'in de bulundukları bölgelerde köylere ve kervanlara baskınlar düzenleyip aldıkları esirleri Hîve'ye sattıkları belirtilir (Haentzsche, XIII, 98). Kaçar hânedanından Ağa Muhammed Şah (ö. 1797) Göklenler'in devamlı saldırıları yüzünden onların üzerine askerî birlikler gönderdi ve pek çok Göklen ya öldürüldü ya da esir alındı. Böylece Göklenler'in bir kısmı mevcudiyetlerini korumak amacıyla İran hâkimiyetini kabul etmek zorunda kaldı (Fraser, s. 260). Ardından Göklenler yağmacı bir topluluktan tarımla uğraşan yerleşik bir topluma geçmeye başladı (Burnes, II, 111). Bu olaylardan sonra komşuları olan ve daha güçlü bulunan Tekeler, Göklenler'e baskı uygularken İran hükümeti de saldırılarını sürdürdü (Fraser, s. 260).

Göklenler 1834 yılında Gürgen'e bir baskın yaptılar ve ardından İran birliklerinin kendilerini cezalandırmasından korktukları için Hîve Hanı Allahkulı Han'ın himayesi altında Kızıl Avrat ve Hîve'ye göç ettiler (*İA*, IV, 810). 1836'daki İran saldırısı esnasında 9000 Göklen ailesinden geride sadece 2000 aile kalmıştı (Marvin, s. 57). Bunların çoğu gönüllü olarak İran ordusuna katıldı. Hîve'ye göç eden Göklenler'in bir bölümü de umduklarını bulamayınca geri döndü, bir kısmının geri dönüşü ise Hîve hanı tarafından engellendi (Bode, I [1848], s. 66-68). Bu arada İran Devleti, Göklenler'den düzenli olarak 1000 muhafız (Burnes, II, 390), ayrıca savaş zamanlarında her Türkmen çadırından biri süvari iki tüfekli asker almaktaydı (Haentzsche, XIII, 98).

Göklenler, Gürgen vadisinin bol yağmurlu, bereketli arazilerinde hayvan yetiştirirken bir yandan da yerleşik hayata uyum sağlamaya çalıştılar. İpek, pirinç, buğday, darı üretimi yaparak karşılığında yıllık 6000 tuman vergi ödeyecek duruma geldiler. Göklenler arasında özellikle hayvan yetiştiriciliği çok önemliydi. Daha Süfyan Han zamanında (1529-1535) Hîve Hanlığı'na 12.000, saraya da 1200 baş koyun yıllık vergi olarak verilmekteydi. Bu sayının Teke, Yamut, Sarık Türkmenleri'nin Hîve Hanlığı'na toplamda verdikleri 8000 baş koyunun bir hayli üzerinde olduğu dikkati çekmektedir. Bu durum aynı zamanda Göklenler'in nüfusu hakkında da bir fikir verir.

XIX. yüzyıl öncesinde Göklenler'le ilgili nüfus verilerine rastlanmamaktadır. XIX. yüzyıla ait nüfus bilgileri de seyyahların verdikleri rakamlara dayanır. Ancak Göklenler'e dair nüfus verilerinden önce, özellikle İran hükümetiyle olan mücadeleleri ve İran'ın Göklenler üzerinde kurduğu baskı, ayrıca kendi kardeşleri olan Teke ve Yamut Türkmenleri'yle olan mücadelelerinin nüfus yapısını olumsuz yönde etkilediği hesaba katılmalıdır (Marvin, s. 43). Bütün bunlara rağmen 1821-1822'de bölgeyi gezen seyyah Fraser, Göklenler'in sayısının 8000-15.000 aile arasında olduğunu zikreder, ancak gerçek sayının 10.000 aileden (50.000 kişi) ibaret olabileceğini de belirtir (*Narrative*, s. 260). Ondan on yıl sonra bölgeye gelen Burnes ise Gürgen'deki Göklen aile sayısını 9000 (45.000 kişi) diye verir (*Travels*, II, 253). 1837'de bölgeyi gezen Bode, Göklenler'in nüfusunu 12.000 aile (yaklaşık 60.000 kişi) olarak kaydeder (*Journal of the Etnological*, I, 66). 1858'de İran'ın kuzey eyaletlerinde doğudan batıya doğru seyahat eden Melgunow da 2459 Göklen çadırından bahseder (*Das südliche Ufer*, s. 88). Burada her çadırda yirmi beş-otuz kişi kaldığı farzedilirse 60 - 70.000 arasında bir nüfus yekünü ortaya çıkar. Bölgeyi 1863'te gezen Vámbéry, Göklenler'le ilgili 12.000 aile sayısını verirse de gerçek rakamın 15.000 aile (75.000 kişi) olabileceğini belirtir (*Das Türkenvolk*, s. 394). 1926-1927 Rus kayıtlarına göre, Türkmenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin İlyalı bölgesinde 38.000, Karakalin bölgesinde 17.900 kişi bulunmaktadır. Böylece toplamda 55.900 Göklen'in o dönemde Türkmenistan sınırları içinde yaşadığı anlaşılır. Bu sayının günümüzde bir hayli arttığı şüphesizdir. İran sınırları içinde Türkmen Sahra'daki Ayderviş, Güllüdağ, Cergelan bölgesi ve Yamut yaylalarında toplam 90.000 Göklen yaşamaktadır. Her iki veriden yola çıkılarak bugün Göklenler'in sayısının 300.000 civarında olduğu söylenebilir.

Göklenler'in diğer Türkmen kabilelerine göre yerleşik hayata daha erken geçmeleri onların daha sakin bir hayat sürmelerini ve yüksek bir kültür edinmelerini sağlamıştır. Bunun neticesinde İran ve Türkistan medreselerinde eğitim gören Göklenler'in sayısı artmış, bu durum edebiyat sahasına da yansımıştır. Türkmenler'in en büyük şairi olarak bilinen Mahtumkulu, Göklenler'in Gerkez boyuna mensuptur. Babası Devlet Muhammed Âzâdî (Dövletmemet Azadi) bu kavmin yetiştirdiği önemli şahsiyetlerdendir. Ayrıca Mahtumkulu'nun yeğeni ve talebesi şair Zelîlî ile aslen Ersarılı olan, fakat Göklenler arasında yetişen şair Seydi de anılabilir (*İA*, IV, 810-811).

BİBLİYOGRAFYA :

J. B. Fraser, *Narrative of a Journey into Khorasan in the Years 1821 and 1822*, London 1825, s. 256, 259-261; A. Burnes, *Travels into Bokhara*, London 1834, II, 100-127, 151, 253, 389-390; J. C. Haentzsche, "Topographie und Statistik der persischen Turkmanen", *Zeitschrift für Allgemeine Erdkunde*, Berlin 1862, XIII, 97-103; G. Melgunow, *Das südliche Ufer des kaspischen Meeres oder die Nordprovinzen Persiens*, Leipzig 1868, s. 88; Ch. Marvin, *Merv, The Queen of the World*, London 1881, s. 43, 46-49, 55-58, 91, 320-322; E. Schuyler, *Turkistan*, New York 1885, II, 381-384; H. Vámbéry, *Das Türkenvolk*, Leipzig 1885, s. 393-394; C. E. Yate, *Khurasan and Sistan*, Edinburg-London 1900, s. 235-236; P. Sykes, *A History of Persia*, London 1930, II, 2; Hasan-ı Fesâî, *History of Persia under Qājār Rule*, New York-London 1972, s. 250; Sh. Akiner, *Islamic Peoples of the Soviet Union*, London 1986, s. 315; a.mlf., *Sovyet Müslümanları* (trc. Tufan Buzpınar – Ahmet Mutu), İstanbul 1995, s. 268-269; A. K. S. Lambton, *Qajar Persia*, London 1987, s. 4, 11, 43, 216; Recep Albayrak, *Türklerin İranı: Yakın Gelecek*, Ankara 2013, II, 1169-1171, 1177; N. A. Aristov, *Türk Halklarının Etnik Yapısı* (trc. D. Ahsen Batur), İstanbul 2014, s. 179-185; Cl. A. de Bode, "On the Yamud and Goklan Tribes of Turkmania", *Journal of the Ethnological Society of London*, I, Edinburgh 1848, s. 60-78; "Goklanı", *Ensiklopedičeski Slovar*, St. Petersburg 1893, IX, 39; "Goklanı", *BSE*, XVII, 396; R. R. Arat, "Göklen", *İA*, IV, 809-811; G. E. Wheeler, "Göklän", *EI²* (İng.), II, 1118; Pierre Oberling, "Guklān", *Elr.*, XI, 392-393.

MUSTAFA AYDIN

GÖYÜNÇ, Hasan Nejat
(1925-2001)

Osmanlı tarihçisi.

18 Kasım 1925'te İstanbul'da doğdu. Bir kaza sonucu babasını küçük yaşta kaybetti. Erzurum'da ilkokulu bitirdikten sonra Erzincan Askerî Ortaokulu'nun sınavını kazandıysa da ileri derecede miyop olduğundan bu okula kabul edilmedi. Ardından parasız yatılı sınavını kazanınca Kars'a gönderildi. Kars'ta başladığı orta öğrenimini İstanbul Haydarpaşa Lisesi'nde tamamladı (1943). Bir yıl Ankara Siyasal Bilgiler Okulu'nda okudu. İstanbul'a dönerek Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne yazıldı. 1948'de burayı bitirdi. Hocası M. Cavit Baysun'un aracılığıyla Başbakanlık Arşivi'ne telhisçi olarak girdi. İki yıla yakın süren bu görevi onun arşivi tanımasına katkıda bulundu, ilerideki çalışmaları için yeni ufuklar açtı. 1951'de Mardin Lisesi'ne öğretmen tayin edildi. Millî Eğitim Bakanlığı'nca orta öğretim kurumlarında inceleme yapmak üzere Amerika Birleşik Devletleri'ne gönderilen öğretmenler içinde yer aldı (1955). Dönüşte Ankara Bahçelievler Lisesi'nde idareci ve öğretmen olarak göreve başladı. Burada iki yıl çalıştıktan sonra 1957'de doktora yapmak üzere Almanya'ya gönderildi. Doktorasını ünlü İranist Walther Hinz yönetiminde yaptı. 1962'de yurda dönünce Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nde M. Tayyip

Hasan Nejat Göyünç

Gökbilgin'in başında bulunduğu, Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsü'nde doktor asistan olarak göreve başladı. 1966'da doçent oldu.

1971'de Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdarî Bilimler Fakültesi'ne geçti, 1973'te profesörlüğe yükseltildi. 1977'de yeniden İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne döndü, Yakınçağ ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Kürsüsü başkanlığına getirildi. 1979-1980'de Başbakanlık Arşivi Genel Müdürlüğü'ne tayin edildi. Kısa süren bu görevi sırasında arşivde önemli düzenlemeler yaptı. Cumartesi günleri arşivi araştırmacılara açtı. Kalıcı bir dergi çıkarma tasarısını ise sonradan uyguladı. 1982'de Boğaziçi Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü müdürü oldu. Ertesi yıl bu görevden ayrılarak aynı üniversitenin Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne tayin edildi. Yüksek Öğretim Kurulu (YÖK) yasasını eleştirmesi yüzünden haksız bir uygulama ile Ekim 1983 tarihinde Malatya İnönü Üniversitesi'ne "denenmek üzere" gönderildi, burada kendisine ders verilmedi. Oradan Konya Selçuk Üniversitesi'ne nakledildi (1985). Bu üniversitede yedi yıl görev yaptı. Yönetimle uyum içinde çalıştı, ders programlarını düzene koydu. Öğrencilerin bu programlara katılmasını sağlayarak onları yönlendirdi. Yaptığı ulusal ve uluslar arası etkinliklerle üniversitenin adını geniş bir çevreye duyurdu. 1992'de emekliye ayrıldı. Ancak üniversiteden kopmadı. Birçok yerde ders verdi, seminer, sempozyum vb. etkinliklere katıldı. Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü'nde görevli iken 1 Temmuz 2001'de vefat etti. Nezaketi, insanlarla çok rahat ilişki kurması, ilmî titizliği ve kararlılığı ile tanınıyordu.

Eserleri. Nejat Göyünç meslekî hayatı boyunca Osmanlı tarihinin hayli farklı konularıyla ilgilenmiş, geniş bir çalışma yelpazesi altında neşriyatta bulunmuştur. İlk önemli araştırması "Kapdan-ı Deryâ Küçük Hüseyin Paşa"dır (*TD*, II/3-4 [1952], s. 35-50). Doktora tezi, 1340 tarihli İmâd es-Serâvî'nin *Câmiu'l-hisâb* başlıklı, İlhanlı Devleti'ne ait yazma bir muhasebe defterinin işlenmesi ve değerlendirilmesidir (*Das sogenannte Ğāme'ol-Ḥesāb das 'Emād as-Sarāwī*, Georg-August Universität, 1962; tez daha sonra basılmıştır, Berlin 2012 [Bonner Islamstudien, 13. cilt]). Tezin Türkçe'ye çevrilmesi Türk Tarih Kurumu'na önerilmişse de bu gerçekleşmemiş, ancak geniş bir özeti yayımlanmıştır ("İmâd es-Serâvî ve Eseri", *TD*, XV/20 [1965], s. 73-86). Göyünç, doktora çalışmasını bitirip döndükten sonra çok değişik konulara el atmış, Türk-Alman kültür ilişkilerine büyük önem vermiştir. Mimarlık tarihine, filolojik sorunlara, Türk devrim tarihine kadar geniş bir alanda yazılar kaleme almıştır. Doçentlik çalışması *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı* adını taşımaktadır (İstanbul 1969, 1991). Bu eser tapu / tahrir defterlerinin yerel tarih, şehir tarihi, sosyal ve ekonomik tarih açısından başarılı bir değerlendirmesidir. Alman Şarkiyat Cemiyeti kendisini fahrî üyeliğe kabul ederken (1995) eserin bu özelliğini vurgulamıştır. Göyünç, coğrafyacı W. D. Hütteroth ile yaptığı çalışmada yine tahrir kayıtlarının bilgisayar programları için önemli bir veri tabanı oluşturduğunu göstermiştir (*Land an der Grenze: Osmanische verwaltung im heutigen Türkisch-Syrich-Irakischen Grenzgebeit im 16. Jahrhundert*, İstanbul 1997). Ayrıca Millî Mücadele'nin özlü bir tarihini yazmış (*Atatürk ve Milli Mücadele*, 1984, 1987, farklı bir adla Isparta 1999), Türk-Ermeni ilişkilerine eğilmiş, bu konuyu tarihsel süreç içinde ele almıştır (*Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1983). Geçmişte günümüzdeki anlamıyla bir milliyetçilik kavramının bulunamayacağı gerçeğinden yola çıkarak Osmanlı Devleti'nin yükselişinde onun içinde yer alan gayri müslim unsurların da olumlu rollerini dile getirmiştir. Onun günümüz tarihçiliğine en büyük katkılarından biri de *Osmanlı Araştırmaları / Journal of Ottoman Studies* dergisini yayına sokması (1980) ve sürdürmesi olmuştur. Bu dergi yazıların toplanmasından, dizilmesine, düzeltilmesine ve basılmasına kadar onun emeğinin bir ürünüdür. Vefatı sırasında derginin XX. sayısı tamamlanmış bulunuyordu. Ayrıca çeşitli dergi ve gazetelerde yazılar yazmış, bunların bir bölümünü *Malatya'dan Görüş* adı altında toplamıştır (İstanbul 1985). Ölümünden sonra adına bir hâtıra sayısı hazırlanmıştır (*Pax Ottomana: Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç*, ed. Kemal Çiçek, Haarlem-Ankara 2001).

BİBLİYOGRAFYA :

Das Osmanische Reich in seinen Archivalien und Chroniken: Nejat Göyünç zu Ehren (ed. K. Kreiser – C. Neumann), Stuttgart 1997; Ali Galip Baltaoğlu, "Örnek Bir Hoca Örnek Bir Şahsiyet Prof. Dr. Nejat Göyünç Hayatı ve Bibliyografyası", *Ata Dergisi*, VII, Konya 1997, s. 1-42; Beşir Ayvazoğlu, "Âlimin Ölümü", *Zaman*, İstanbul 04.07.2001; M. Akif Aydın, "Prof. Dr. Nejat Göyünç'ün Ardından", *Yeni Şafak*, İstanbul 06.07.2001; Hasan Özönder, "Bir Büyük Âlimin Ardından, Geç de Olsa ...", *Konya Postası*, Konya 09.11.2001; Taha Akyol, "Göğünç Hoca'ya Saygı", *Milliyet*, İstanbul 07.09.2001; Tuba İkiz, "Nejat Göyünç'ün Ardından", *TT*, XXXV/212 (2001), s. 4; Zeki Arıkan, "Prof. Dr. Nejat Göyünç (1925-2001), Tarihçiliğimizin Acı Bir Kaybı", *Toplumsal Tarih*, XV/93, İstanbul 2001, s. 41-45; Suraiya Faroqhi, "In Memoriam Nejat Göyünç (18 Novembre 1925-1 July 2001)", *Turcica*, XXXIV, Paris 2002, s. 5-10; Servet Ayten Göyünç, "Prof. Dr. Nejat Göyünç'ün Ardından", *Osm.Ar.*, XXII (2003), s. 11-26; H. W. Lowry, "Nejat Göyünç: A Personal Remembrance", *a.e.*, s. 27-32; Mehmet İpşirli, "Prof. Dr. Nejat Göyünç", *a.e.*, s. 33-40; İsmail Güleç, "Prof. Dr. Nejat Göyünç Bibliyografyası", *a.e.*, s. 41-60.

ZEKİ ARIKAN

GRABAR, Oleg
(1929-2011)

İslâm tarihi, arkeoloji, sanat ve mimarisi uzmanı.

3 Kasım 1929'da Strazburg'da (Fransa) dünyaya geldi. Babası Rus asıllı ünlü Bizans tarihçisi André Grabar, annesi Bulgar asıllı doktor Yuliya Nikolaevna Grabar'dır. 1948'de Paris Üniversitesi Tarih Bölümü'nden, 1950'de Harvard Üniversitesi Ortaçağ Tarihi Bölümü'nden mezun oldu. 1953-1954 yıllarında Kudüs'teki American School of Oriental Research'te incelemelerde bulundu ve bu tarihten itibaren İslâm sanatı ile yakından ilgilendi. Princeton Üniversitesi Doğu Dilleri ve Edebiyatı ile Sanat Tarihi bölümlerinde yüksek lisans çalışması yaptı (1953). 1955'te *The Art and Ceremonial of the Umayyad Court* adlı teziyle doktor unvanını aldı. 1954-1955 yıllarında Michigan Ann Arbor Üniversitesi'nde Sanat Tarihi Bölümü'nde asistan profesör, 1955-1959 yıllarında doçent ve 1959-1964 yılları arasında profesör olarak görev yaptı. 1964-1969 yıllarında Cambridge Üniversitesi, 1969-1980 yıllarında Harvard Üniversitesi'nde çalıştı. 1980'de Harvard Üniversitesi'nde İslâm sanatı ve mimarisi alanında kurulmuş olan Ağa Han Kürsüsü'nün ilk profesörü oldu ve 1990 yılına kadar burada görev yaptı. 1990'da Harvard Üniversitesi'nden emekliye ayrıldı ve Princeton New Jersey Institute for Advanced Study'ye geçti, 2011 yılına kadar Princeton Üniversitesi'nde çalışmalarını sürdürdü. 8 Ocak 2011 tarihinde Princeton'daki evinde öldü.

İslâm sanatı ve mimarisi denildiğinde ilk akla gelen isimlerden biri olan Oleg Grabar, gerek çalışmaları gerekse düşünceleriyle sadece kendi öğrencilerini ve meslektaşlarını değil aynı zamanda dünyanın çeşitli yerlerindeki öğrencileri, bilim adamlarını ve müze müdürlerini de etkilemiş bir bilim adamıdır; birçok uluslar arası enstitü ve organizasyonun üyesi idi;

Oleg Grabar

bazılarının da başkanlığını yaptı. Ağa Han mimarlık ödülleri çerçevesinde dünyanın birçok yerinde alan incelemelerinde bulunmuş ve seminerler vermiş, Ağa Han programının müdürlüğünü yaparken bu programın gelişmesi için katkıda bulunmuştur. Bunların en önemlilerinden biri İslâm sanatı ve mimarisiyle ilgili *Mukarnas* adlı yıllık dergidir. Bu derginin kurucu editörlüğünü yapmış, derginin dokuzuncu sayısında emekli olmuştur ve onuncu sayısını öğrencileri ona ithaf etmiştir. 1957-1971 yılları arasında *Ars Orientalis* dergisinin editörlüğünü yapmıştır. Emekliye ayrıldıktan sonra Princeton'daki Institute for Advanced Study'deki tarih çalışmaları bölümüne geçerek kendisini tam gün seminerler vermeye ve araştırma yapmaya adayarak İslâm sanatı alanındaki üretkenliğini ölümüne kadar devam ettirmiştir.

Oleg Grabar'ın İslâm sanatıyla mimarisi alanında ayrıcalıklı ve önemli bir yeri vardır ve İslâm sanatının ne olduğu ve nasıl oluştuğu gibi cevaplanması güç sorular için farklı ufuklar açan bir bilim adamıdır. İslâm sanatıyla ilgili birçok soruyu gündeme getirerek sanat tarihçilerinin konuları tartışmalarına zemin hazırlamıştır. Sanat eserleriyle ilgili yalnız deskriptif çalışmalarla yetinmeyerek başlıca kültürel değişimlerin sanatlar üzerindeki önemi, belli bir sanatsal dönemin kendi geçmişiyle ilişkisi, tasvirlere yer vermeyen bir bezemenin anlamı, geçmişte verilmiş olan anlamların bugün görsel olarak algılanan sanat çalışmaları dünyasındaki sınırlılığının tartışılması, sanat eseriyle bunların kullanıcıları arasındaki ilişkiler gibi konular üzerinde evrensel yaklaşımlar aramıştır. Grabar, İslâm kültürünün dışında bir kişi olmasına rağmen, İslâm sanatı ve mimarisini Batılılar açısından ulaşılabilir kılmanın formüllerini arayarak elli yılı aşkın bir süre âdeta iki kültür arasında aracılık yapmış, İslâm sanatı ve mimarisinin gerek Batılılar gerekse bu kültürün içinde yaşayanlar tarafından daha iyi anlaşılabilmesi için büyük bir çaba harcamıştır.

Eserleri. 1. *Coinage of Tulunids* (New York 1957). **2.** *Persian Art Before and After the Mongol Conquest* (Ann Arbor 1959). **3.** *Islamic Architecture and Its Decoration A.D. 800-1500* (Chicago-London 1964, 1967, Derek Hill ile birlikte). **4.** *Sasanian Silwer, Late Antique and Early Medieval Arts of Luxury From Iran* (Ann Arbor 1967). **5.** *The Formation of Islamic Art* (New Haven 1973, 1987). İslâm sanatı ve mimarisi alanında yeni ufuklar açan ve büyük yankı uyandıran eser Almanca, İspanyolca, Fransızca'ya ve Nuran Yavuz tarafından *İslam Sanatının Oluşumu* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (İstanbul 1988). **6.** *Studies in Islamic Art and Archaeology* (London 1976). **7.** *City in the Desert* (I-II, Harvard 1978). Müellifin, Michigan ile Harvard üniversiteleri ve Oriental Institute of Chicago'nun katkıları ile Suriye'de Kasrü'l-hayr eş-Şarkî'de gerçekleştirdiği kazıların sonuçlarını içeren bir çalışmadır. **8.** *The Alhambra* (London 1978). Almanca, İspanyolca ve Polonyaca'ya çevrilmiştir. **9.** *Epic Images and Contemporary History: The Illustrations of the Great Mongol "Shahnama"* (Chicago-London 1980). Harvard Üniversitesi'ndeki seminerlerini içeren bu eseri Sheila Blair ile birlikte hazırlamıştır. **10.** *The Illustrations of the Maqamat* (Chicago-London 1984). **11.** *The Art and Architecture of Islam 650-1250* (New York 1987; New Haven-London 1991; New Haven 2001, Richard Ettinghausen ile birlikte). Bu çalışma alanının el kitabı niteliğindeki birkaç eserinden biri olma özelliğine sahiptir. **12.** *The Great Mosque of Isfahan* (New York 1990). Washington'daki National Gallery of Art'ta, Michigan'da ve Harvard'da verdiği seminerleri içerir. **13.** *The Mediation of Ornament* (Princeton 1992). **14.** *The Shape of the Holy: Early Islamic Jerusalem* (Princeton 1996). Kudüs hakkındaki bu kitap sahasında yazılmış eserlerin en önemlisidir. **15.** *La peinture persane: Une introduction* (Paris 1999). *Mostly Miniatures: An Introduction to Persian Painting* adıyla İngilizce'ye çevrilmiştir (Princeton 2000, 2002). **16.** *Islamic Art and Beyond: Constructing the Study of Islamic Art, 1954-2004* (I-IV, Michigan-London 2005-2006). Grabar'ın çeşitli yerlerde yayımlanan seksen üç makalesini ihtiva eder. **17.** *The Dome of the Rock* (Harvard 2006). Kubbetü's-sahre hakkındadır. **18.** *Master Pieces of Islamic Art: The Decorated Page from the 8th to the 17th Century* (Munich-Berlin-London-New York 2009).

Bunların yanında Grabar'ın *Ars Orientalis, Artibus Asiae* gibi çeşitli dergilerde, ansiklopedilerde, kolektif kitaplarda İngilizce ve Fransızca olarak yayımlamış olduğu Emevî saraylarıyla ilgili makalelerinin yanı sıra İslâm sanatının kaynakları ve oluşumu, sosyal ve ekonomik faktörlerin, zevk ve formların değişimini etkilemesi, mimarinin anlamı, nesnenin sanatı gibi İslâm sanatıyla ilgili geleneksel olmayan yaklaşımlar üzerinde durduğu çalışmaları da vardır. Ayrıca İslâm şehri, Ortaçağ İslâm sanatı, İslâm sanatı ve Batı kültürü arasındaki etkileşimler-paralellikler gibi hususlar da Grabar'ın üzerinde çalıştığı konulardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Oleg Grabar, "From the Museum to the University and Back", *Eleventh Presentation of the Charles Lang Freer Medal, April 5, 2001*, Washington 2001, s. 9-30; M. Cleveland Beach, "Introduction", *a.e.*, s. 4-8; Şenay Özgür, *Oleg Grabar ve İslam Sanatı Yorumu* (doktora tezi, 2007), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; B. Gray, "Reviewed Work: The Formation of Islamic Art by Oleg Grabar", *The Burlington Magazine*, CXVI/858 (1974), s. 542-543; E. Cruikshank Dodd, "Rewieved Work: The Formation of Islamic Art", *The Art Bulletin*, LVII/2 (1975), s. 267-270; Hassan Arfoul, "Entretien Avec Oleg Grabar", *MARS: Le monde arabe dans la recherche scientifique*, sy. 5, Paris 1995, s. 35-42; Ülkü Ü. Bates, "Oleg Grabar (1929-2011)", *IJMES*, XLIII (2011), s. 777-778; Gülru Necipoğlu, "In Memoriam: Oleg Grabar (1929-2011)", *Muqarnas*, XXVIII, Leiden 2011, s. VII-XIII; http://www.ias.edu/people/faculty-and-emeriti/grabar.

ŞENAY ÖZGÜR YILDIZ

GULÂM SERVER

(bk. LÂHÛRÎ, Gulâm Server).

GUMÂRÎ, Abdülazîz b. Muhammed

(عبدالعزيز بن محمّد الغماري)

Ebü'l-Yüsr (Ebû Muhammed) Cemâlüddîn Abdülazîz b. Muhammed b. es-Sıddîk el-Gumârî el-Hasenî el-İdrîsî (1920-1997)

Faslı sûfî, muhaddis.

Cemâziyelevvel 1338'de (Şubat 1920) Tanca'da doğdu. Babası ve annesi tarafından soyu Hz. Hasan'a ve onun torunlarından Mağrib'deki İdrîsîler hânedanının kurucusu I. İdrîs'e ulaştığı için Hasenî ve İdrîsî, dedesinin Tıtvân şehrinde yerleştiği Gumâre bölgesine atıfla da Gumârî nisbeleriyle anılır. Annesi sûfî müfessir İbn

Acîbe'nin torunudur. İlk eğitimini babasından aldı ve Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledi. Şâzelî şeyhi olan babasından bu tarikatın usulüne göre tasavvufî öğrenim gördü; babası ona Şâzelî virdini diğer tâliplilere aktarması için icâzet verdi. Babasının vefatından sonra Kahire'ye gitti (1936). Buradaki hocaları arasında Abdülmu'tî eş-Şerşîmî, Abdülvehhâb Sâlim, Abdüsselâm Guneym ed-Dimyâtî, Muhammed Zâhid Kevserî, Râgıb et-Tabbâh ve Muhammed Abdülhay el-Kettânî gibi isimler bulunmaktadır. Ayrıca hadis ilmi başta olmak üzere çeşitli sahalarda ağabeyleri Ebü'l-Feyz İbnü's-Sıddîk ve Ebü'l-Fazl İbnü's-Sıddîk'tan faydalandı. 1948'de Tanca'ya dönerek babasının yaptırdığı Sıddîkıyye Zâviyesi'nde ders verdi, halka vaaz etti ve çoğunluğu hadisle ilgili küçük hacimli yetmiş beşe yakın eser yazdı; bu eserler, talebesi Mahmûd Saîd Memdûh tarafından *Fetḥu'l-ʿazîz fî esânîdi's-Seyyid ʿAbdilʿazîz* adıyla bir araya getirildi (bk. bibl.). Ayrıca çeşitli dergi ve gazetelerde yayımlanan çok sayıda makalesi bulunmaktadır. Abdülazîz el-Gumârî 8 Kasım 1997 tarihinde Tanca'da vefat etti.

Abdülazîz b. Muhammed el-Gumârî

Eserleri. 1. *el-Bâḥiṯ ʿan ʿileli'ṭ-ṭaʿn fi'l-Ḥâriṯ* (Kahire 1426/2005). Müellif bu eserinde Kûfeli hadis râvisi Hâris el-A'ver'e yöneltilen eleştirileri, bilhassa hemşehrisi Şa'bî'nin eleştirilerini cevaplayıp onun güvenilir bir muhaddis olduğunu göstermeye gayret etmiştir. Gumârî aynı konuda, Muhammed Nâsırüddin el-Elbânî'ye reddiye olarak *Beyânü nekṣi'n-nâkiṣ li'l-müteʿaddî bi-taʾʿîfi'l-Ḥâriṯ* adlı bir eser de kaleme almıştır (Amman 1412/1992). **2.** *el-Buġye fî tertîbi eḥâdîṯi'l-Ḥilye* (Kahire, ts. [Mektebetü'l-Hancî]). Ebû Nuaym'ın *Ḥilyetü'l-evliyâ*'sında geçen hadisleri "hurûf" ve "ef'âl" başlıkları altında bir araya getirmiştir. Hurûf bölümündeki hadisler etrâf tertibinde (hadislerin yalnızca baş kısımlarına göre alfabetik biçimde) sıralanırken bu başlığa girmeyen hadisler sahâbî adına göre ilgili olduğu konuda zikredilmiştir. **3.** *Ḥükmü tanẓîmi'l-üsre ev taḥdîdi'n-nesl* (Filistin 1428/2007). Gumârî'nin evlilik, aile ve doğum kontrolü hakkındaki görüşlerini içermektedir. **4.** *İtḥâfü ẕevi'l-himemi'l-ʿâliye bi-şerḥi'l-ʿAşmâviyye* (Beyrut 1408/1988). Eserde Mâlikî fakihi Abdülbârî el-Aşmâvî'nin ibadetlere dair *el-Muḳaddimetü'l-ʿAşmâviyye*'si şerhedilip eserdeki hükümlerin delilleri ortaya konulmuştur. **5.** *el-Ḳavlü'l-esed fî beyâni ḥâli (fî ibṭâli) ḥadîṯi "Raʾeytü Rabbî fî ṣûreti şâbbin emred"* (Amman 1428/2007). "Rabbimi genç bir delikanlı sûretinde gördüm" rivayetinin uydurma olduğunu göstermeyi amaçlayan bir çalışmadır. **6.** *et-Taḥẓîr min aḫṭâʾi'n-Nablusî fî taʿbîri rüʾyâ Fâṭıma ve'l-Ḥasen ve'l-Ḥüseyn* (Beyrut 1430/2009). Abdülganî b. İsmâil en-Nablusî'nin *Taʿṭîrü'l-enâm fî taʿbîri'l-menâm* adlı eserinde, içerisinde Hz. Fâtıma ile oğulları Hasan veya Hüseyin'in görüldüğü rüyaların tabiriyle ilgili değerlendirmelerinin eleştirildiği bir kitaptır. **7.** *et-Teʾnîs bi-şerḥi manẓûmeti'ẕ-Ẕehebî fî ehli't-tedlîs* (Beyrut 1404/1984). **8.** *Tenzîhü'r-Resûl ʿan iftirâʾi'l-ġabiyyi'l-cehûl* (baskı yeri yok, 1379/1959). Eserde Resûl-i Ekrem'in kendi arkasını görebildiğini belirten rivayetler konusundaki hatalı anlayışlar reddedilmektedir. **9.** *Teshîlü'l-Medrec ile'l-müdrec* (Dımaşk 1403/1983). Süyûtî'nin *el-Medrec ile'l-müdrec* adlı kitabında yer alan rivayetlerin sahâbe tabakasındaki râvilerine göre tertip edilen eser "isimler", "künyeler" ve "kadın sahâbîlerin müsnedi" başlıklı üç bölümden oluşmaktadır. **10.** *el-Viḳāyetü'l-mâniʿa min vesveseti Ebî Bekr b. el-ʿArabî fî ḳavlihî teʿâlâ "ḫâfiżatün râfiʿa".* Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin *Sirâcü'l-mürîdîn* adlı eserinde, "O kıyamet kimini alçaltır, kimini yükseltir" (el-Vâkıa 56/3) meâlindeki âyeti, "Âişe'yi Fâtıma'nın üzerine yükseltir" şeklinde tefsir etmesine yönelik bir reddiye olup müellifin *et-Taḥẓîr min aḫṭâʾi'n-Nablusî...* adlı çalışmasıyla birlikte yayımlanmıştır (yk. bk.).

Gumârî'nin ayrıca otobiyografisi olduğu belirtilen *Taʿrîfü'l-müʾtesî bi-aḥvâli nefsî* adlı bir eseri ile *el-Envârü'l-ḳudsiyye fî şerḥi'l-vaṣiyyeti'ṣ-Ṣıddîḳıyye, Teẕyînü'l-ʿibâre bi-tefsîri sûreti'l-Kevser bi-ṭarîḳi'l-işâre, Sirâcü'd-dülce fî faẓli Ṭanca, et-Tuḥfetü'l-ʿazîziyye fi'l-ḥadîṯi'l-müselsel bi'l-evveliyye, İtḥâfü ẕevi'l-feżâʾili'l-müştehira bi-mâ vaḳaʿa mine'z-ziyâdât fî Naẓmi'l-mütenâşir ʿale'l-Ezhâri'l-mütenâşire, et-Teʿaṭṭuf fî taḫrîci eḥâdîṯi't-Taʿarruf, el-Fetḥu'l-vehbî fi'l-kelâm ʿalâ Muḥammed b. es-Sâʾib el-Kelbî* ve *et-Taʿrîf bi-cehli men enkere'l-ʿamele bi'l-ḥadîṯi'ż-żaʿîf* gibi çalışmaları da vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdülazîz b. Muhammed el-Gumârî, *Ḥükmü tanẓîmi'l-üsre ev taḥdîdi'n-nesl*, Filistin 1428/2007, neşredenin girişi, s. 2-6; Mahmûd Saîd Memdûh, *Fetḥu'l-ʿazîz fî esânîdi's-Seyyid ʿAbdilʿazîz*, Dımaşk 1405/1985; İbnü'l-Hâc Muhammed b. Fâtımîes-Sülemî, *İsʿâfü'l-iḫvâni'r-râġıbîn bi-terâcimi sülletin min ʿulemâʾi'l-Maġribi'l-muʿâṣırîn*, Dârülbeyzâ 1412/1992, s. 428-430; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Muʿcemü'l-müʾellifîne'l-muʿâṣırîn: Vefeyât 1315-1424 (1897-2003)*, Riyad 1425/2004, I, 360-361; Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, *ʿİḳdü'l-cevher fî ʿulemâʾi'r-rubʿi'l-evvel mine'l-ḳarni'l-ḫâmis ʿaşer*, Beyrut 1427/2006, II, 1936-1938.

MUSTAFA MACİT KARAGÖZOĞLU

GUMILEV, Lev Nikolaviç
(1912-1992)

Rus asıllı şarkiyatçı, coğrafya ve etnoloji bilgini.

1 Ekim 1912'de Petersburg yakınlarında Neva nehri üzerindeki Vasilevskiy adasında doğdu. Babası meşhur Rus şairi Nikolay Gumilev, annesi Rus edebiyatının en büyük dram şairlerinden Tatar asıllı Anna Ahmatova'dır. Doğumundan kısa bir müddet sonra babaannesinin yanına Bejetsk şehrine gönderildi. İlk ve orta öğrenimini burada tamamladı. 1921'de babası Sovyet karşıtlığı suçlamasıyla kurşuna dizildi. 1929'da annesinin yanına Petersburg'a gitti. Pedagoji enstitüsüne girmek istediyse de "zâdegân" çocuğu olduğundan kabul edilmedi. Şiirleri yönetim tarafından sansüre uğradığı için zor duruma düşen annesiyle birlikte bir süre yokluk çekti. Daha sonra, Sovyetler'in çeşitli bölgelerine ilmî seyahatler düzenleyen Leningrad Devlet Üniversitesi Coğrafya Fakültesi'nde işe girdi ve şarkiyatçı M. I. Artamonov'un nezaretinde Tacikistan, Kırım ve Don bölgelerine yapılan gezilerde işçi sıfatıyla dört yıl çalıştı. Bu yıllarda Türkistan coğrafyasını ve Türk halklarını yakından tanıdı, Türkçe ve Farsça öğrendi. Aralık 1933'te Sovyet karşıtı faaliyetlere katıldığı gerekçesiyle Arabist V. A. Eberman'ın evinde tutuklandıysa da on gün sonra serbest bırakıldı. Uzun uğraşların ardından 1934'te Leningrad Üniversitesi Doğu Araştırmaları Enstitüsü Tarih Fakültesi'ne kayıt yaptırabildi. 23 Ekim 1935'te yine rejim karşıtlığı iddiasıyla tekrar tutuklandı. Annesinin

Lev Nikolaviç Gumilev

Stalin'e ve diğer devlet büyüklerine yazdığı mektuplar üzerine serbest bırakıldıysa da Mart 1938'de arkadaşlarıyla birlikte Stalin, Molotov, Jdanov gibi devlet adamlarına suikast hazırlığı içinde bulundukları gerekçesiyle dördüncü sınıfta iken hapse atıldı, çalışma kampında on yıl kalmakla cezalandırıldı. Rusya'nın kuzeyinde insan gücüyle inşa edilmekte olan Belemor Kanalı'nda çalıştırıldı. Avukatının itirazı üzerine davasına yeniden bakıldı ve 26 Temmuz 1939'da cezası beş yıla indirildi. Rusya'nın en kuzeyinde Dudinka ve ardından Norilsk'teki kampta maden ocaklarında ağır işlerde çalıştıktan sonra kampın kimya laboratuvarına alındı. Maden ve laboratuvar etkinlikleri sırasında kimya bilgisini geliştirdi. Rusya'nın II. Dünya Savaşı'na girmesi ve ham madde ihtiyacının artması üzerine kamptaki mahkûmlardan bu yönde faydalanma ihtiyacı doğdu ve Gumilev, Sibirya'nın çeşitli bölgelerinde maden araştırmacılarıyla birlikte inceleme gezilerine katıldı. Bu geziler sırasında Sibirya'da yaşayan Türk halklarını yakından görme imkânı buldu.

Cezası bittikten sonra Petersburg'a döndü ve Sovyet İlimler Akademisi Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nde bibliyograf olarak çalışmaya başladı. Ekim 1944'te cepheye gönderildi. Polonya ve Almanya'daki savaşlara katıldı. Aralık 1945'te cepheden iki madalya ile döndü ve bu defa aynı enstitüde itfaiyeci olarak iş buldu. Nisan 1946'da Tarih Fakültesi'ni bitirdi. Hocaları arasında V. V. Struve, A. Yu. Yakubovskiy, K. N. Kyuner, M. I. Artamonov gibi şarkiyatçılar bulunuyordu. Aynı yıl yüksek lisansa başladı ve Ukrayna'ya yapılan bir ilmî gezide görev aldı. Ancak bu sırada annesinin yazdığı bir şiir yüzünden okuldan uzaklaştırıldı ve ilmî geziden çıkarıldı. Leningrad Üniversitesi rektörünün yardımıyla önce bir akıl hastahanesinin kütüphanesinde çalıştı, ardından Altay bölgesindeki Pazırık kazılarına katılan heyette yer aldı. 1947'de asistan olarak Doğu Araştırmaları Enstitüsü'ne girdi. 1948'de "O politiçeskoy istorii pervogo tyurskogo kaganata 546-659 gg." (ilk Türk Kağanlığı'nın siyasî tarihi 546-659 yılları) adlı teziyle yüksek lisansını tamamladı. Kasım 1949'da aynı suçlamalarla yeniden tutuklandı. Annesi meşhur Sovyet yazarları aracılığıyla daha sonra dönemin Devlet Başkanı Kruşçev nezdinde girişimlerde bulunduysa da on yıl çalışma kampı cezasına çarptırıldı. Mayıs 1956'ya kadar Kazakistan'ın Karaganda, Sibirya'nın Tomsk şehirlerindeki kamplarda çalıştı. Aynı yıl bu kampların kapatılmasıyla Gumilev de özgürlüğüne kavuştu. Valizinde *Hunlar* ve *Eski Türkler* adlı iki eserinin müsveddeleriyle Leningrad'a döndü ve Ermitaj Müzesi'ne kütüphaneci olarak girdi. Bir taraftan da adı geçen eserleri üzerinde çalışmalarını sürdürdü. *Hunnu* (Hunlar) adlı ilk monografisi 1960'ta neşredildi. 16 Kasım 1961'de *Drevni tyurki* (Eski Türkler) isimli teziyle doktorasını verdi. 1962'den itibaren Leningrad Devlet Üniversitesi Coğrafya Fakültesi'nde çalışmaya başladı. Mayıs 1974'te ikinci doktorasını coğrafya dalında yaptı. 1975 yılında daha önce suçsuz yere mahkûm edildiği belirlendi ve aklandı. 15 Haziran 1992'de Petersburg'da öldü. Daha sonra evi müzeye dönüştürülmüş ve eserleri arka arkaya yayımlanmıştır. Astana'daki bir üniversiteye adı verilmiş, Kazan'daki Petersburg sokağının başına büstü konmuştur. Öğrencileri ve sevenleri Gumilev Dünyası Vakfı'nı kurarak eserlerini yeniden neşretmeye girişmiştir.

Eserleri: *Hunnu* (Moskova 1960), *Otkritie Hazarii* (Hazarya'nın keşfi, Moskova 1966), *Drevnie tyurki* (Moskova 1967), *Poiski vımışlennogo tsarstva* (Muhayyel hükümdarlığın izinde, Moskova 1970), *Hunnı v Kitae* (Hunlar Çin'de, Moskova 1974), *Staroburyatskaya jivopis* (Eski Buryat resim sanatı, Moskova 1975), *Etnogenez i biosfera Zemli* (Leningrad 1989), *Drevnyaya Rus i Velikaya Step* (Eski Ruslar ve Büyük Bozkır, Moskova 1989), *Ot Rusi k Rossii* (Rusi'den Rossya'ya, Moskova 1992), *Konets i vnov naçalo* (Son ve yeniden başlangıç, Moskova 1992).

Yazarın bunların dışında büyük çoğunluğu eski Orta Asya Türk tarihi üzerine yazılmış 300 civarında makalesi bulunmaktadır. *Drevnie tyurki* ve *Otkritie Hazarii* adlı eserlerinin yanı sıra bazı makaleleri Fransızca, Almanca ve İngilizce'ye çevrilmiştir. Ölümünden sonra bir de şiir kitabı neşredilmiştir. Gumilev'in Ahsen Batur tarafından bazı eserleri Türkçe'ye çevrilmiştir: *Eski Türkler* (İstanbul 1991, 2003), *Hazar Çevresinde Binyıl* (İstanbul 1993), *Hunlar* (İstanbul 2002), *Muhayyel Hükümdarlığın İzinde* (İstanbul 2002), *Etnogenez Halkların Şekillenişi Yükselişi ve Düşüşleri* (İstanbul 2003), *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları I* (İstanbul 2003), *Son ve Yeniden Başlangıç* (İstanbul 2004), *Avrasya'dan Makaleler I* (İstanbul 2006), *Eski Ruslar ve Büyük Bozkır Halkları II* (İstanbul 2014).

BİBLİYOGRAFYA :

S. Lavrov, *Lev Gumilev: Sudba i idei*, Moskova 2000, tür.yer.; M. I. Çemerisskaya, "Lev Nikolaeviç Gumilev i ego nauçnoe nasledie", *Vostok*, sy. 3, Moskova 1993, s. 165-181; "Osvobodit iz-pod aresta i Punina i Gumileva i soobşçit ob ispolnenii", sy. 1, İstorik, Moskova 1999, s. 77-82; N. N. Jerve – M. G. Kozireva, "Vozmem lyubov putey zemnih osnovoy... Lev Nikolayeviç Gumilev i Leningradskiy universitet", *Jurnal Sank-Petergburgskiy Universitet*, sy. 12 (3854), Petersburg 2012, s. 1-12.

İSMAİL TÜRKOĞLU

GUYANA

Güney Amerika'da Surinam'dan sonra en çok müslüman nüfus barındıran ülke.

I. FİZİKÎ ve BEŞERÎ COĞRAFYA
II. TARİH
III. ÜLKEDE İSLÂMİYET

Kuzeyden Atlas Okyanusu, doğudan Surinam (eski Hollanda Guyanası), güneyden ve güneybatıdan Brezilya, batıdan Venezuela ile çevrili olan ülkenin resmî adı Guyana Kooperatif Cumhuriyeti'dir (Co-operative Republic of Guyana). Yüzölçümü 214.970 km², nüfusu 2012 tahminlerine göre 799.500, başşehri Georgetown'dır (235.000 nüfus); nüfusu 100.000'i aşan başka şehri yoktur.

I. FİZİKÎ ve BEŞERÎ COĞRAFYA

Kuzeyde kıyı kesimindeki düzlükler ve onun güneyinde bulunan alçak bir plato sahası gibi yüksek olmayan (genellikle 500 metreyi aşmayan) alanların çok yer kapladığı ülkenin sadece güneyi ile batısının orta kesimleri dağlık görünümündedir. Ülkenin batısındaki Roraina dağı 2810

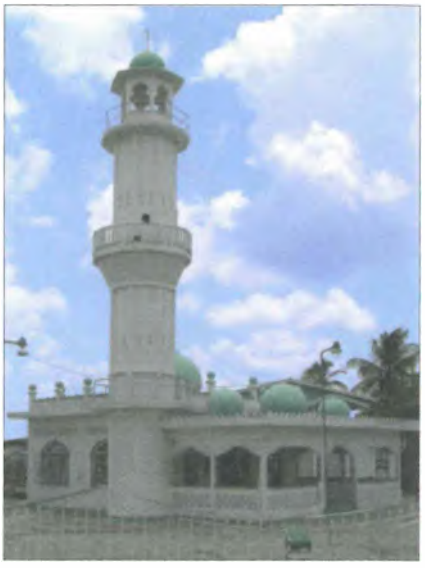
metrelik yükseltisiyle Güney Amerika kıtasının bütün kuzeydoğu kesiminin en yüksek zirvesini teşkil eder. Tropikal iklim şartlarının hüküm sürdüğü ülkede yıllık sıcaklık ortalaması 27°'dir. Genellikle yüksek olan yıllık yağış tutarı yer yer büyük farklılıklar gösterir (1500 mm. ile 3000 mm. arasında değişir). Biri nisan-ağustos, diğeri kasım-ocak arasında olmak üzere senede iki defa bol yağış alır. Ülkenin orta kesimi orman alanları, güney ve güneybatı kesimi ise savanlarla kaplıdır. Başlıca akarsuları güney-kuzey doğrultusunda akarak Atlas Okyanusu'na ulaşan Courantyne, Berbice, Demerara ve Essequibo gibi ırmaklardır. Ülkede km²'ye düşen nüfus 3,5'tir, fakat nüfus yoğunluğu ülkede eşit olarak dağılmamıştır. Kıyı kesimi ve akarsu vadilerinde nüfus yoğunluğunun km² başına 50-60 kişiye ulaştığı yerler vardır. Buna karşılık ülkenin büyük kesiminde yoğunluk km²'ye 1-3 arasında kalır. Günümüzde Doğu Hindistan kökenliler ülke nüfusunun % 43'ünü, Afrika kökenliler ise % 30'unu oluşturmaktadır. Nüfusun geri kalan kısmı yerliler, Avrupa kökenliler ve melezlerle Çinliler olarak sıralanabilir. Nüfusun % 57'sini hıristiyanlar, % 28'ini Hindular ve % 10'undan fazlasını müslümanlar oluşturur. Guyana'nın ekonomisi tarıma (şeker kamışı ve pirinç en başta gelen iki üründür) ve yer altı servetlerine (başta alüminyumun cevheri olan boksit olmak üzere) dayanır. Sanayide tarıma (şeker sanayii) ve yer altı kaynağına dayalı gelişmiştir. Başlıca ihraç ürünleri de şeker ve alüminyumdur.

II. TARİH

Eski adı Britanya Guyanası olan Guyana'da ilk yerleşimin 35.000 yıl önce Kuzey Amerika'ya Asya'dan gelen gruplar tarafından gerçekleştirildiği tahmin edilmektedir. Bu ilk yerleşimciler Guyana'nın içinde bulunduğu bölgede yerleştiler. Amerindian adı verilen Guyana yerlileri Güney Amerika'da büyük medeniyetlerin teşekkül ettiği Antik dönemde de basit bir hayat tarzı sürdürüyorlardı. Avrupalılar tarafından keşfedildiği dönemde Guyana yerlileri sahil bölgesinde Arawaklar ve iç bölgelerde Caribler olarak iki gruptan oluşmaktaydı. Bölgenin ismi olan Guyana yerli dilinde "sular bölgesi" anlamına gelir.

Cristof Colomb'un bölgeye yaptığı üçüncü keşif seyahati esnasında 1498'de keşfedilen Guyana'ya yerleşen ilk Avrupalılar 1616'da burada bir ticaret kolonisi kuran Hollandalılar'dır. Yerlilerle ticaret yapmayı amaçlayan Hollandalılar zamanla iç bölgelerde de yerleşim kurdular. İspanyollar'ın da üzerinde hak iddia ettiği Guyana 1648 Munster Antlaşması'yla resmen Hollanda'ya bağlandı. Guyana'da Hollandalılar döneminde kahve, şeker kamışı ve pamuk tarımının gelişmesi karşısında yerli iş gücü yetersiz kaldı. Ülkeyi yöneten Hollanda Batı Hindistan Şirketi XVII. yüzyılın ortalarından itibaren Afrika'dan köle getirmeye başladı. Guyana ekonomisinde önemli bir yeri olan Afrikalı köleler gayri insanî çalışma şartları yüzünden sık sık isyan ettiler. Günümüzde Guyana'nın millî kahramanlarından kabul edilen Cuffy yönetimindeki 1763 köle isyanı sonunda Avrupalılar'ın büyük kısmı Guyana'yı terketmek zorunda kaldı. Bu isyan ancak Fransız ve İngilizler'in yardımıyla bastırılabildi.

Yeni yerleşimcilere ihtiyaç duyan Hollandalılar 1746'dan itibaren Guyana'ya İngilizler'in yerleşmesine izin verdiler. 1760'ta bölgede çoğunluğu ele geçiren İngilizler, Hollanda Batı Hindistan Şirketi'nin 1770'lerdeki idarî reformları sebebiyle artan masrafları karşılamak üzere vergileri arttırması yüzünden Hollandalılar'a karşı 1781'de savaş başlatarak Berbice, Essequibo ve Demerara'yı ele geçirdiler. Günümüzde başşehir olan Georgetown'da Saint George Kalesi'ni inşa ettiler. Ancak kısa süre sonra Hollandalılar'la ittifak yapan Fransızlar bu şehirleri geri alıp iki yıl boyunca hâkimiyet kurdular. Hollandalılar 1784'te bölgeyi yine ele geçirdi. 1792'de Hollanda Batı Hindistan Şirketi'nin Guyana üzerindeki imtiyazı Hollanda hükümeti tarafından kaldırıldı ve koloni doğrudan Hollanda hükümetine bağlandı (Demerara ve Essequibo Birleşik Kolonisi). Berbice ayrı bir koloni olarak kaldı. İngilizler, 1796'da Hollanda kolonilerine düzenledikleri seferle bölgeyi kansız bir şekilde ele geçirdiler. 1802 yılında tekrar Hollanda kontrolüne geçen bölge 1814 Londra Konvansiyonu ile İngiliz yönetimine verildi. 1831'de Demerara ve Essequibo Birleşik Kolonisi ile Berbice birleştirilerek İngiliz Guyanası oluşturuldu ve bu yönetim Guyana'da 1966'da bağımsızlığa kadar sürdü.

New Amsterdam Camii – Guyana

1834'te köleliğin yasaklanması üzerine köleler eski sahiplerinin yanında maaşla çalışmaya başladılar. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hindistan'dan çok sayıda tarım işçisi getirildi. 1905'te çıkan Ruimveldt işçi isyanı İngiliz birlikleri tarafından bastırıldı. 1928'de kabul edilen yeni anayasayla ülke vali yönetiminde bir İngiliz kolonisi haline getirildi. 1930'lardaki "büyük buhran" Guyana'yı da etkiledi. Ülkenin en önemli gelir kaynakları olan şeker, pirinç ve boksit fiyatlarının düşmesi Guyana'da işsizlik ve fakirliğin artmasına yol

Başşehir Georgetown'dan bir görünüş

açtı, bu sebeple pek çok isyan çıktı. İngiliz yönetimi bu isyanları önlemek için çeşitli reform kararları aldıysa da bunların çoğu uygulanamadı.

II. Dünya Savaşı boyunca İngiliz Guyanası'nda pek çok reform yapıldı. İngiliz Valisi Gordon Lethem siyasal ve anayasal değişiklikler yaptı. Oy verme hakkını toplumun daha geniş kesimlerine yaydı. Bu dönemde Guyana'da bir Amerikan üssü kuruldu. Savaşın sonlarına doğru boksite duyulan ihtiyacın artması ülke ekonomisinin güçlenmesine yardım etti. II. Dünya Savaşı'nın ardından günümüzde de ülke siyasetine hâkim olan People's Progressive Party ve People's National Congress gibi partiler kuruldu. Hint kökenli Guyanalı Cheddi Jagan 1950'de People's Progressive Party'yi kurarak 1953 yılında parlamentoda çoğunluğu kazandı. Sosyalist olan People's Progressive Party'nin ekonomiye daha fazla devlet müdahalesine imkân tanıyan programı İngiliz valisini ve yüksek bürokratları rahatsız edince İngiltere koloni anayasasını askıya aldı. Koloni 1957'ye kadar muhafazakâr politikacılar, iş adamları ve bürokratlardan oluşan bir hükümet tarafından yönetildi. Yeni anayasaya göre yapılan 1957 seçimlerini yine People's Progressive Party kazandı. Aynı partideki muhalif kanadın lideri Afrika kökenli Guyanalı Linden Forbes Burnham partisinden ayrılarak People's National Congress'i kurdu.

1961'de İngilizler tarafından kolonide İngiliz valisinin veto yetkisinin bulunduğu yeni bir anayasa kabul edildi. Aynı yıl yapılan seçimi de kazanan People's Progressive Party, People's National Congress'in yoğun muhalefeti ve sokak olaylarıyla uğraşmak zorunda kaldı. 1962 ve 1963 yılında çıkan olaylarda başşehir Georgetown tahrip edildi. 1964'teki işçi olayları dolayısıyla hükümet olağan üstü hal ilân etti. Olaylar ancak İngiliz birliklerinin müdahalesiyle sona erdi. 1964 seçimlerinin ardından People's National Congress'in diğer muhalefet partisi olan United Force ile koalisyon yapması sonucunda L. F. Burnham başbakan oldu. Kasım 1965'te Londra'da yapılan konferans sonucunda Guyana'nın 26 Mayıs 1966'da bağımsızlığına karar verildi.

Bağımsızlığın hemen ardından sınır problemleri yüzünden Venezuela, Cuyuni nehri üzerindeki Ankoko adasını işgal etti ve Guyana'nın batı sahilinde de hak iddia etti. 1968 seçimlerini People's National Congress tek başına kazandı. Ülke yönetiminde Afrika kökenli Guyanalılar daha fazla söz sahibi oldu. Ocak 1969'da Guyana'nın Venezuela sınırında yaşayan beyazlar ve yerliler merkezî yönetime isyan ettiyse de isyan bastırıldı. Ülkenin adı 23 Şubat 1970'te Kooperatif Guyana Cumhuriyeti (Co-operative Republic of Guyana) olarak değiştirildi ve İngiltere ile ilişkiler kesildi. Yeni anayasada sosyalizme geçiş öngörülüyordu. Yabancıların sahip olduğu işletmeler millîleştirildi. L. F. Burnham yönetimindeki ülke daha otoriter bir hale geldi. 1979'da meydana gelen fâili meçhul cinayetler ve karışıklıkların ardından 1980'de anayasa değiştirilerek başkanlık sistemine geçildi. Ülke on idarî bölgeye ayrıldı. 15 Aralık 1980 seçimlerini de People's National Congress kazandı. 1980 başlarında ülke ekonomik krizdeyken bağımsızlıktan beri fiilen Guyana'yı yöneten L. F. Burnham 1985'te öldü.

Başkan yardımcısı Desmont Hoyte, People's National Congress'in başına geçerek başkan oldu. Aralık 1985'te yapılan seçimleri de D. Hoyte liderliğindeki People's National Congress kazandı. D. Hoyte devletin ekonomi üzerindeki hâkimiyetini kaldırıp daha liberal politikalar izledi. Reformlar yaparak özgürlükleri genişletti. Amerika Birleşik Devletleri ile ilişkileri geliştirdi. 1992 yılından itibaren uluslar arası gözlemciler tarafından izlenen ilk serbest seçimleri Cheddi Jagan liderliğindeki People's Progressive Party kazandı. Cheddi Jagan'ın 1997'de ölümünün ardından eşi Janet Jagan tartışmalı bir biçimde Guyana'nın ilk kadın başkanı oldu. Ağustos 1999'da istifa eden Janet Jagan'ın ardından 1999-2011 yılları arasında ülkeyi People's Progressive Party'den Bharrat Jagdeo yönetti. 28 Kasım 2011'deki seçimleri kazanan People's Progressive Party'nin adayı Donald Ramotar başkanlık görevini sürdürmektedir. Guyana Birleşmiş Milletler, İslâm İşbirliği Teşkilâtı, Karayip Ortak Pazarı (Caribbean Community-CARICOM), Commonwealth ve Güney Amerika Uluslar Topluluğu üyesidir.

III. ÜLKEDE İSLÂMİYET

Müslümanlık ülkeye ilk defa Afrika kökenli kölelerle girmişse de bunların büyük bir kısmı hıristiyanlaştırılmış veya Afrika'ya göç etmiştir. 1838'den itibaren Guyana'ya getirilen Güney Asyalılar ülkede İslâmiyet'in yaygınlaşmasına vesile oldu. 1917 yılına kadar 250.000'den fazla Hint kökenli işçi Guyana'ya getirildi. Bunlar arasındaki müslümanlar Guyana'da ilk camiyi ve Urduca eğitim verilen ilk İslâmî okulu 1865'te inşa ettiler. Ülkede İslâmiyet Hinduizm'le birlikte bağımsızlıktan sonra resmen tanındı. Müslümanların büyük kısmı Sünnî'dir. Guyana'da müslümanların kurduğu pek çok sivil toplum kuruluşu bulunmaktadır. 1935'te ülkede Ahmediyye'nin yayılmasını önlemek amacıyla ilk İslâmî teşkilât olan The United Sadr Islamic Anjuman kuruldu. 1972'de bu teşkilât biri hükümet yanlısı, diğeri muhalifi olmak üzere ikiye bölündü. Teşkilâtın ülke çapında 120'den fazla kurumu bulunmaktadır. 1973'te ülkedeki bütün müslümanları içine alan The General Congress of Islamic Brotherhood teşkil edildi. 1978'den beri

Skeldon'da bir cami

Georgetown'da Ahmediyye hareketine ait bir cami ile Necm Mescidi ve Sosyal Merkezi – Guyana

faaliyet gösteren Guyana Islamic Trust özellikle İslâmî eğitim alanında uzmanlaşmıştır. Guyana İslâm Enstitüsü ve İslâm Okulu bu teşkilât tarafından işletilmektedir.

1979 yılında müslümanlara yardım için oluşturulan The Central Islamic Organization of Guyana zamanla büyüyerek gayri müslimlere de yardımlarda bulunmakta, özellikle eğitim ve yoksulluk gibi alanlarda çalışmaktadır. Hujjatul Ulamaa, Muslim Youth Organization, Guyana Muslim Mission Limited ve Tabligh Jammat, the Rose Hall Town Islamic Center gibi başka kuruluşlar da faaliyet göstermektedir. Ülkede ramazan ve kurban bayramları resmen tatil olup ayrıca mevlid kandili kutlanmaktadır. Guyana 1998'de İslâm İşbirliği Teşkilâtı'na (İslâm Konferansı Teşkilâtı) üye olmuştur. Büyük kısmı tarımla uğraşan, bir kısmının işletmeleri bulunan Guyana'daki müslümanlar parlamentoda ve çeşitli bakanlıklarda temsil edilmektedir. Müslümanlar ülkede 130 civarında cami inşa etmişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA :

V. T. Daly, *The Making of Guyana*, New York 1974; *Guyana and Belize* (ed. T. Merrill), Washington 1993; Selami Gözenç, *Orta ve Güney Amerika Ülkeler Coğrafyası*, İstanbul 1993, s. 289-292; M. Abdullah al-Ahari, "The Caribbean and Latin America", *Islam Outside the Arab World* (ed. D. Westerlund – I. Svanberg), Richmond 1999, s. 454; Frank Senauth, *The Making of Guyana: From a Wilderness to a Nation*, Bloomington 2009; R. Reichert, "Muslime in den Guyanas", *WI*, X (1967), s. 46-51; S. A. Ahsani, "Muslims in Latin America: A Survey Part I", *JIMMA*, V/2 (1984), s. 457-458; "Günümüzde Guyana", *Bertelsmann: Bugünkü Dünyamız Atlas Ansiklopedi*, Gütersloh 1993, V, 62-63; W. Menski, "Guyana", *The Oxford International Encyclopedia of Legal History* (ed. Stanley N. Katz), Oxford 2009, III, 137-138; http://www.amerindian.gov.gy (19.02.2015); http://www.guyana.org/features/trail_ diplomacy.html (19.02.2015); http://www.ifs. du.edu/ifs/frm_ CountryProfile.aspx?Country=GY#Population (19.02.2015).

CENGİZ TOMAR

GÜNDÜZ, Abdurrahman

(1899-1974)

Âlim ve mutasavvıf.

Siirt'in Eruh ilçesine bağlı Şavirân (Kuşdalı) köyünde doğdu. Bölgede dersleri ve irşad faaliyetiyle tanınan bir aileye mensuptur. İlk eğitimini müderris ve şeyh olan babası Muhyiddin'den aldı. Babası vefat edince ailenin geçimini sağlamak için bir süre öğrenimine ara verdi. Yirmili yaşlarda Eruh'a bağlı Nivila, Tillo köyleriyle Silvan ve Cizre'de tahsilini sürdürdü. Okuduğu hocalar arasında Molla Yahyâ Nivilî, Molla Zâhir Tivankî ve Molla Muhammed Kuveşilî sayılabilir. Cizre'de Şeyh İbrâhim Hakkı'nın yanında öğrenimini tamamlayarak ondan hem ilim hem tasavvuf icâzeti aldı. 1925-1930 yıllarında Eruh'a bağlı Reşine, 1930-1933 yıllarında Torık, 1933-1940 arasında Binırve köylerinde imamlık ve müderrislik; Kanikan, Tarham, Mergi ve Şavirân köylerinde müderrislik yaptı. Kendi köyünde vefatına kadar irşad ve tedrîs faaliyetini sürdürdü, birçok mürid ve öğrenci yetiştirdi. 4 Mart 1974 tarihinde Şavirân köyünde vefat etti. Abdurrahman Gündüz çevresinde yardım sever, mütevazi, insanlar arasındaki ihtilâfları çözen bir kişi olarak tanınmıştır. Nakşibendî şeyhlerinden de ders almakla birlikte Kādirî tarikatında karar kılmış ve bu tarikat üzere faaliyet göstermiştir. Talebelerinden yeğeni Muhammed Şirin Keskin de çevrede tanınmış âlimlerdendir.

Abdurrahman Gündüz

Eserleri. Gündüz'ün eserlerinin yazma nüshaları Diyarbakır'da Şarkiyat Araştırmaları Derneği Kütüphanesi'nde bulunmaktadır. **1.** *ʿAḳîdetü'l-îmân.* Eş'ariyye görüşlerinin hâkim olduğu eserde konular bu çerçevede ele alınmakta, müellif, mutlak müctehid olmayan kişilerin dört mezhep imamından birine bağlanması gerektiğini, bunların dışında başka birine bağlanmanın doğru olmadığını, kendisinin de Şâfiî mezhebini benimsediğini söylemektedir. **2.** *Şifâ'ü'l-ekbâd fî ferâ'iżi'l-ʿibâd.* Kürtçe olup çevredeki medreselerde çok okunan kitaplar arasındadır. Müellif *Muḫtaṣaru Şifâ'i'l-ekbâd* adıyla eserin Kürtçe manzum bir özetini de yazmıştır. **3.** *Nehcü'n-necâḥ Muḫtaṣaru Nûri'ṣ-ṣabâḥ fî aḥkâmi'n-nikâḥ.* Şâfiî mezhebine göre nikâh konusunun genişçe işlendiği bu eser Şeyh Abdullah es-Siirdî'ye ait kitabın muhtasarıdır. **4.** *el-Maʿfuvvât fî maḥvi'ṣ-ṣalât.* Yine Şâfiî mezhebine göre helâl ve haram konularını ve müellifin fetvalarını içeren eseri yine müellif manzum olarak Kürtçe'ye çevirmiştir. **5.** *Zübdetü't-tecvîd.* Müellif bu Kürtçe eseri de *Muḫtaṣarü'z-Zübde* adıyla nazmen özetlemiştir. **6.** *Tekmiletü Taṣrîfi'z-Zencânî.* İzzeddin ez-Zencânî'nin sarfa dair meşhur eserini tamamlayıcı nitelikte bir çalışmadır. **7.** *el-Mûcizü'n-naẓîf.* Yine sarf konularının kısaca ele alındığı manzum bir eserdir. **8.** *Mir'âtü'l-iʿrâb.* Bu eserde nahiv meseleleri ayrıntılı biçimde işlenmektedir. **9.** *Livâ'ü'l-iʿrâb.* Bir önceki eserin özeti niteliğinde manzum bir kitaptır. **10.** *Cevherü'l-beyân.* Arap edebiyatıyla ilgili olan eserde özellikle beyan, istiare ve âdâb konuları ele alınmaktadır. **11.** *Tuḥfetü'l-aḥbâb.* Arap belâgatına dairdir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmet Erkol, "Şeyh Abdurrahman eş-Şâvıri ve Akaidu'l-İman İsimli Eseri", *Uluslararası Siirt Sempozyumu Bildirileri* (haz. Mehmet Bilgin v.dğr.), İzmir 2007, s. 449-457; Abdulkadir Bingöl, *Kulilkên baxê Botan*, Diyarbakır 2008, s. 121; Recep Özdirek, "Cumhuriyet Döneminde Şırnak Bölgesinde Yaşayan Âlimlerin Fıkıhla İlgili Eserlerinin Değerlendirmesi", *Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyumu (14-16 Mayıs 2010), Sempozyum Bildirileri* (ed. M. Nesim Doru), Ankara 2010, s. 712-714; Sabit Sabuncu, *Şeyh Abdurrahman eş-Şavıri ve Nehcu'n-Necah fi Ahkami'n-Nikah Adlı Eserinin Fıkıh Açısından Değerlendirilmesi* (yüksek lisans tezi, 2013), Şırnak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

AHMET ERKOL

GÜRCÜLER

Gürcistan, Rusya, Türkiye, Azerbaycan ve İran'da yaşayan bir Güney Kafkas halkı.

Kendilerini Kartveli, yurtlarını Sakartvelo, dillerini Kartuli şeklinde adlandıran Gürcüler'e İranlılar Gorc, Araplar Kurc adını vermiştir. Avrupalılar bu biçimlerden Géorgien / Georgian ismini çıkarmış ve bunu yanlış olarak ülkenin koruyucu azizi Giorgi ile ilişkilendirmişlerdir. Gürcüler Kartvel, Kahet, Svan, Hevsur, Tuş, Pşav, İmereti, Megrel ve Gürel boylarına ayrılır. Gürcistan'da ilk yerleşimler Neolitik döneme kadar uzanır. Gürcüler'in ataları sayılan, milâttan önce 1000'lerde Asur, Urartu, Yunan kaynaklarında zikredilen Kolhis ve İberya kabileleri milâttan önce IV. yüzyılda Kura vadisinde İberya ve Karadeniz kıyılarında Kolhis devletlerini kurdular. Kolhis I. yüzyılda Roma hâkimiyetine, İberya da III. yüzyılda Pers İmparatorluğu'nun etkisine girdi. Daha sonraki 300 yıl boyunca Bizans ve Pers mücadelelerinin cereyan ettiği Gürcistan VII-X. yüzyıllarda Arap hâkimiyetinde kaldı. İberya Kralı III.

Bagrat 1008'de Gürcistan kralı unvanını aldı. XIII. yüzyılda Moğol istilâsı, XV. yüzyılın başında Timur'un seferleriyle zayıflayan Gürcistan Krallığı bölündü. Kartli, Kaheti ve İmereti krallıkları, Guria (Gürel), Samegrelo, Çoruh ve Kür nehirlerinin kaynakları arasındaki topraklarla Türkiye'nin Artvin, Ardahan illeri ve Erzurum ilinin kuzeydoğusunda Samtshe / Sa-Atabago prenslikleri ortaya çıktı.

Megrel, Fâtih Sultan Mehmed döneminde, İmereti ve Gürel 1508'de, Kartli ve Kaheti de 1514-1520 arasında Osmanlı Devleti'ne bağlandı. Amasya Antlaşması'yla (1555) Batı Gürcistan (Megrel, Gürel, İmereti) Osmanlı, Doğu Gürcistan (Kartli, Kaheti) Safevî hâkimiyetine girdi. 1506-1579 arasında Osmanlılar'a tâbi olan, Safevîler'e yanaştığı dönemlerde birçok kalesi ve toprakları Osmanlılar'ın eline geçen Samtshe / Sa-Atabago 1579'da Çıldır eyaleti olarak Osmanlı Devleti'ne ilhak edildi. Osmanlılar'la Safevîler arasında rekabet ve çekişmelere konu olan Kartli ve Kaheti, 1578-1603, 1723-1735 yılları arasında eyalet, sancak ve kazalar halinde Osmanlı yönetiminde kaldı. Osmanloba diye anılan bu dönemde Tiflis ve diğer şehirlerde camiler, medreseler, hamamlar inşa edildi. Darphane kurularak para basıldı (BA, *TD,* nr. 900, s. 75-85; BA, *MD,* nr. 133, hk. 55).

Kartli ve Kaheti, Safevî Devleti'ne tâbi oldukları dönemde "vâli-i Gürcistan, vâli-i Kartel, vâli-i Kahet" denilen krallar tarafından yönetildi. Kartli'de 1634-1723, Kaheti'de 1634-1732 yıllarında müslüman krallar çağı yaşandı. Kizilbaşoba denilen bu dönemde hüküm ve resmî belgelerin bir bölümü iki dilde (Gürcüce, Farsça) yazıldı. Siyasî ve idarî terimler İranlılaştı. "Msakhurtukhutsesi" (başyönetici) "vezir ve korcibaşı", "khurotmodzgvari" (başkomutan) "saraydar", "msajultukhutsesi" (mahkeme reisi) "divan begi" oldu. 1707-1709'da "dasturlamali" (düstûrü'l-amel) denilen bir kanunnâme hazırlandı. Tiflis'te Safevîler'in tayin ettiği kadı, kelenter ve münşî gibi resmî görevliler vardı. 1650'lerde Kartli'de 24.000, Kaheti'de 20.000 hâne bulunuyordu. Toprakların çoğu kraliyet ailesine, kilise ve soylulara aitti. 200 ile 8000 arasında ocağa (köylü ailesi) sahip on iki büyük aile ve kolları vardı. Her ocak efendisine ürünün % 10'unu öder, savaş zamanı birer asker verirdi. Köyler özgür köylü erkeklerin aralarından seçtikleri bir kişi (mamasakhlisi) tarafından yönetilirdi. Köylüler kilise ve manastırlara ait tarım arazilerinde çalışmakla yükümlüydü. Safevî hazinesine her yıl kişi başına 6 abbâsî cizye ödeniyor, şaha her yıl dört doğan, üç yılda bir yedi esir ve yirmi dört yük şarap veriliyordu. Hıristiyanlar yetişkin erkek başına 2 akçe kilise vergisi (marhasiyye) ödüyordu. Patrik seçimiyle metropolit tayinlerini padişah veya şah tasdik ederdi. Ruhbanlar kendilerine verilen beratlara karşılık pîşkeş adı altında para ödemek zorundaydı. Şehirler kralın tüccarlar arasından tayin ettiği bir kişi tarafından (mamasakhlisi) idare ediliyordu. Ticaret, esnaflık, zanaatkârlık Ermeni, yahudi ve Rumlar'ın elindeydi. Esnaflar (asnafi) lonca reisi (amkar-başi) tarafından yönetilen loncaların (amkari) çatısı altında faaliyet gösteriyordu. En önemli ticaret malları ipek, İstanbul ve İzmir'e götürülen kürkler, dokumacılık yapılan Anadolu şehirlerine gönderilen kök boya idi. XVII. yüzyılda Tiflis'e Erzurum'dan her hafta bir kervan geliyor, Anadolu'da üretilen kumaşlar binlerce deveden oluşan kervanlarla Gürcistan'a götürülerek satılıyordu. XVIII. asırda yılda elli kervan İran ve Osmanlı topraklarından gelen malları Kuzey Kafkasya ve Rusya'ya, buralardan aldıkları malları da İran ve Osmanlı topraklarına taşıyordu.

Gürcüler'i geleneksel kıyafetleriyle gösteren XIX. yüzyılın ortalarına ait bir gravür

Safevîler'in çökmesi (1722) ve kısa süren Osmanlı hâkimiyetinden (1723-1735) sonra İranlılar Gürcistan'a yeniden hâkim oldular. II. Erekle'nin birleştirdiği Kartli ile Kaheti krallıkları 24 Temmuz 1783'te Rusya himayesine girdi ve 12 Eylül 1801'de Rusya'ya ilhak edildi. İran 1812-1813 ve 1826-1828 savaşlarını sona erdiren Gülistan ve Türkmençay antlaşmalarıyla Gürcistan üzerindeki haklarından vazgeçti. İmereti (1804), Megrel (1806) ve Gürel'in (1811) Rusya himayesine girmesinden sonra Osmanlılar'ın bölgede kalan toprakları 1828-1829 ve 1877-1878 savaşlarının ardından Edirne ve Berlin antlaşmalarıyla Ruslar'a geçti, böylece Gürcüler üzerinde 1200 yıl süren müslüman (Arap, Fars, Türk) hâkimiyeti ve etkisi sona erdi.

Toplumsal Yapı ve İslâmlaşma. Gürcüler Ortaçağ'dan itibaren "patronqmoba" (patronus "efendi", qma "köle") denilen feodal ve sınıflı bir düzene sahipti. Kraliyet ailesi, "didebuli" denilen büyük soylular / beyler / prensler (eristavi, mtavari, tavadi) ve küçük soylular (aznauri) yüksek sınıfı teşkil ediyordu. Küçük soyluluk krala, prenslere ve kiliseye bağlı üç ayrı gruba ayrılıyordu. Ruhban, atlı ve yaya savaşçılar, tüccarlar, toprak sahibi ve topraksız köylüler, azatlı köleler ve köleler toplumdaki diğer sınıflardı. Soylular taştan yapılmış iki üç katlı bir ev, tarımsal faaliyetin gerektirdiği binalar ve savaş kulesinden oluşan mâlikânelerde, toprak sahibi köylüler çitle çevrili, ahşap ve sazdan yapılmış bir iki katlı evlerde, ev yapmaları yasaklanan bağımlı köylülerse yarısı toprak altında, basit, çukur yapılarda yaşıyordu. Gürcistan'da yontulmuş kütükler üzerinde duran, piramit şeklinde, tepesinde pencere ve baca olarak kullanılan kubbeleri olan evler (darbazi) yaygındı.

Gürcüler 337 yılında Hıristiyanlığı devlet dini olarak kabul ettiler. 488'de kurulan ve "katoğikos" unvanı taşıyan patrik tarafından yönetilen Gürcistan Ortodoks Kilisesi sanat, mimarlık ve edebiyat geleneğinin gelişmesinde önemli rol oynadı, kültürün taşıyıcısı oldu, yüzyıllarca yabancı hâkimiyetinde yaşayan halkın var olmasını sağladı ve hayat tarzını derinden etkiledi. VII-X. yüzyıllardaki Arap hâkimiyeti sırasında Gürcüler'in bir bölümü Müslümanlığı kabul etti. Ancak Araplar'ın çekilmesinden sonra Hıristiyanlığa yeniden dönüşler yaşandı. Safevî hâkimiyetinde bir kısım halk Şiî müslüman oldu, fakat bu topluluk da zamanla ortadan kalktı. Öte yandan XVI-XVIII. yüzyıllarda İran'a

sürülen Gürcüler'in bir bölümü bugün de kimliklerini korurken (Fereydan Gürcüleri) çoğu Farslaştı. Osmanlı yönetimindeki Gürcüler'in İslâmlaşması XVI. yüzyılda başladı. Önce soylular, ardından köylüler müslüman oldu. Soyluların İslâm'a girmesinde en önemli etkenlerden biri itaat ve hizmetlerine karşılık eski mülk ve topraklarının sancak, zeâmet ve timar şeklinde kendilerine verilmesiydi (BA, *MD*, nr. 2, hk. 1953, 1956; nr. 4, hk. 1369, 1910; nr. 5, hk. 1364; nr. 6, hk. 247; nr. 7, hk. 1705; nr. 39, hk. 107; nr. 46, hk. 1118). Gürcüler'den ele geçirilen topraklarda yer alan Acara, Pertekrek, Livâne, Maçhakel, Tortum ve Şavşad müslüman Gürcü beylerine ait yurtluk-ocaklık sancaklardı. Çıldır eyaleti de yüzlerce yıl Jakeli / Atabegler hânedanına mensup valiler tarafından yönetildi. Kendilerini Gürcü olarak adlandıran müslüman Gürcüler için, "Gürcü" anlamına gelen "kartveli" kelimesi hıristiyan Gürcüler'i ifade eden bir terim haline geldi. Müslüman Gürcüler 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan itibaren Osmanlı topraklarına göç etmeye başladılar. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından imzalanan Berlin Antlaşması ile Osmanlı hâkimiyetinde yaşamış olan müslüman halklara Osmanlı topraklarına gitme hakkı verilince göçler arttı. 27 Ocak 1879'da İstanbul'da yapılan antlaşmayla 3 Şubat 1879 – 3 Şubat 1882 arası olarak belirlenen göç süresi daha sonra 1884 yılına kadar uzatıldı. Müslüman Gürcüler kara ve deniz yoluyla Anadolu'ya geldiler. 1921'e kadar süren göçler sebebiyle Gürcistan'da birçok yer boşaldı, bazı köyler tamamen terkedildi. "Muhaciroba" (muhacirlik) ve "kaçkaç" denilen göçlerle gelen, kendilerini "çveneburi" (bizden) diye adlandıran Gürcüler'in çoğu Karadeniz bölgesinde (Tokat, Amasya, Rize, Giresun, Ordu, Samsun, Sinop) iskân edildi. Gürcüler'in kurduğu köylerde o döneme göre iyi sayılabilecek camiler, kız ve erkek çocukların birlikte okuduğu mektepler vardı. Bugün Gürcistan nüfusunun % 10'u müslümandır. Türkiye ve Azerbaycan Gürcüleri (İngiloylar) Sünnî / Hanefî, İran Gürcüleri Şiî / Ca'ferî'dir. Gürcistan'da sayısı 200 kadar olan camilerin bakımı, onarımı ve din eğitiminin düzenlenmesi amacıyla 2011'de Gürcistan Müslümanları Başkanlığı kuruldu (ayrıca bk. **ACARA**).

1880'lerde Gürcistan'dan İstanbul'a göçen bir aileyi gösteren fotoğraf

Gürcüler tarih boyunca çeşitli müslüman devletlerde önemli bir yere sahip olmuşlardır. Eyyûbî ve Memlük saraylarıyla ordularında varlıkları bilinen Gürcüler, Safevî sarayı ve ordusunda etkili bir durumda idiler. Safevî haremindeki kadınlarla saray görevlilerinin bir kısmı Gürcü'ydü. Şah I. Tahmasb'ın dokuz oğlundan dördü Gürcü eşlerinden doğmuştu. Safevî ordusundaki askerlerin bir bölümü Gürcü ve diğer Kafkasyalı kölelerdi. Müslüman olup eğitildikten sonra hizmete alınan ve Kullar / Gulâmlar denilen bu askerlerin sayısı 1588'de 12.000, 1608'de 25.000 kadardı. Şah I. Abbas çok sayıda Gürcü'yü İran'a yerleştirdi. Gürcüler, XVII. yüzyıldan Safevî Devleti'nin çöküşüne kadar İran'da önemli askerî ve sivil görevler üstlendiler. XVI. yüzyılda Osmanlı sarayı ve ordusuna giren Gürcüler, XVIII. yüzyıldan imparatorluğun sonuna kadar Harem ve Enderun'da varlıklarını korudular. Osmanlı tarihinde üç valide sultan, on bir sadrazam, birçok vezir, asker, bürokrat, ulemâ ve saray görevlisi Gürcü'ydü. Yönetici sınıflarla şehirli zengin aileler Gürcü kölelere sahipti. Kahire, Bağdat ve Kuzey Afrika'daki eyaletlerde Gürcü kökenli birçok köle önemli görevlere yükseldi. Ticaret yapmak, Kudüs'e ya da Mekke'ye giderek hacı olmak için Osmanlı topraklarına gelip giden Gürcüler XVI. yüzyılın ortalarından itibaren İstanbul'da kayıkçılıkla da uğraşıyorlardı (Dernschwam, s. 178; *18. yy İstanbul'a Dair Risale-i Garibe*, s. 41). XVIII. yüzyılın ortalarında İstanbul'da bir iskele Gürcüler İskelesi adını taşıyordu (Ertuğ, s. 122).

Dil ve Edebiyat (Doğu İslâm Etkisinde). Gürcüce Megrelce, Lazca ve Svanca ile birlikte Kafkas dillerinin Güney Kafkas grubunu oluşturur. Gürcistan, Rusya, Türkiye, Azerbaycan ve İran'da konuşulan Gürcüce, Doğu ve Batı lehçelerine ayrılır. Kartli (Doğu) diyalekti temelinde gelişen Gürcü dili Kafkas dilleri arasında yazılı edebiyat geleneğine sahip olan en eski dildir. Gürcüler Hıristiyanlık'tan önce de sözlü edebiyat geleneğine sahipti. Günümüze ulaşan Amiriani efsanesi bunun en eski örneğidir. XIX. yüzyılda yapılan düzenlemeye kadar beşi ünlü otuz sekiz harfi bulunan (halen otuz üç harf) Gürcü alfabesi 405 yılında Aziz Mesrop tarafından icat edilmişti. V-XI. yüzyıllar Gürcü edebiyatının klasik çağı kabul edilir. Gürcü edebiyatının ilk eseri Yakop Tsurtaveli'nin *Şuşanikis tsameba* (Azize Şuşanik'in şehâdeti) Pers etkisinde kalan Gürcistan'ın V. yüzyıldaki gündelik hayatı, siyasal ve sosyal tarihi açısından da önemlidir. Tiflis'in Arap valisi tarafından öldürülen Abo'nun hayatını konu alan, Ioane Sabanisdze'nin yazdığı *Abo Tbilelis tsameba* (Abo'nun çilesi) VIII. yüzyılda Arap idaresindeki Tiflis ve Hazarlar hakkında bilgi verir. Gürcistan'ın Arap hâkimiyetinde bulunduğu VII-IX. ve Selçuklu hâkimiyetinde olduğu XI-XII. yüzyıllarda İslâm medeniyetiyle ilişkiler arttı. Doğu edebiyatının eserleri Arapça ve Farsça'dan Gürcüce'ye aktarıldı. Buda'nın hayatını anlatan *Balavariani* (Belahvar ve Yodasap) Arapça'dan tercüme edildi. XII-XIII. yüzyıllar Gürcü edebiyatının altın çağı olarak anılır. XII. yüzyılda Sargis T'mogveli, Fahreddin Es'ad Gürgânî'nin *Vîs ü Râmîn* hikâyesini *Visramiani* ismiyle Farsça'dan çevirdi. Moses Honeli, Arap ve Fars hikâyelerini *Amiran-Darecaniani* (Darecan'ın oğlu Amiran'ın hikâyeleri) adıyla Gürcüce'ye aktardı. *Şâhnâme, Kelîle ve Dimne, İskendernâme, Ḫâtem-i Ṭâ'î, Ḳābûsnâme*, Nizâmî-i Gencevî'nin *Leylâ vü Mecnûn*'u ile *Ḫüsrev ü Şîrîn*'i Gürcü diline çevrildi. Gürcü edebiyatının şaheseri kabul edilen Şota Rusthaveli'nin eseri *Vepkhistkaosani* (kaplan postlu şövalye) kadîm bir İran masalını esas alır, Nizâmî-i Gencevî'nin eserlerinden de etkilenmiştir. Bu dönemde Gürcü saraylarında Arap, Türk ve İran saraylarında olduğu gibi şairler, hikâye anlatıcıları (gıssahan), saz, kemençe, def gibi çalgılarla Şark'a özgü ezgiler çalan müzisyenler (sazandar) ortaya çıktı. Krallara, Ioane Şavteli'nin *Abdulmesiani*'si, Çahruhadze'nin *Tamariani*'si

gibi Fars edebiyatı etkisi altındaki methiyeler sunuldu.

XV-XVIII. yüzyıllarda *Şâhnâme*'nin bazı bölümleri *Rostomiani* (Rüstem), *Baamiani* (Behmân), *Zaakiani* (Sahâk), *Baramguriani* (Behrâm-ı Gûr), *Pridoniani* (Feridun), *Utrutian-Saamiani* (Utrut ve Sam), *Saam-palavani* (Sam Pehlivan) adıyla çevrildi ve Gürcü halk edebiyatının birer parçası haline geldi. Molla Câmî'nin *Yûsuf ü Züleyḫâ*'sı *Iosebzilihaniani* ismiyle Farsça'dan tercüme edildi. Gürcü saraylarında İran etkisinde edebî bir muhit oluştu. Kartli krallarından I. Simon Türkçe şiirler yazdı. Fars dili ve edebiyatına tutkun olan I. Taymuraz, *Yûsuf ü Züleyḫa (Iosebzilihaniani), Şemʿ ü Pervâne (Şamiparvaniani), Gül ü Bülbül (Vardbulbuliani), Leylâ ve Mecnûn (Leilamejnuniani)* mesnevilerini çevirerek annesi Kethevan'ın öldürülmesini anlatan *Ketevani* ile birlikte hamse geleneğine uygun bir külliyat oluşturdu. Münazara türündeki *Berf ü Bahâr* ve *Câm u Leb*'i tercüme etti. Farsça şiirler yazdı. Prens Bagrat Muhranbatoni, Hıristiyanlık'la İslâm'ı karşılaştıran *Mothrobai sjulta ugrmtota ismailita* adlı bir kitap kaleme aldı. Ioseb Tbileli'nin 1680'lerde yazdığı manzum *Didmouraviani* Prens Giorgi Saakadze'nin (Gürcü Mehmed Paşa) hayatını, Gürcüler'in Osmanlılar ve İranlılar'la savaşlarını anlatır. Kral Arçil, Fars kültürünün Gürcü edebiyatı üzerindeki etkisiyle mücadele etti. Tiflis'te ilk matbaayı kuran (1709) dilbilimci ve şair Kral VI. Vahtang *Ḳābûsnâme*'nin bazı fasıllarını *Amirnasaniani* adıyla çevirdi. *Behrâm u Gülendâm (Baramgulandamiani)* ve *Ḫüsrev ü Şîrin*'i *(Hosrovşiriniani)* tercüme ettirdi. Prens David Orbeliani *Mihr ü Mâh (Miriani), Ḳışṣâ-i Çehâr Dervîş (Çardarvişani), Ḳahramân-ı Ḳātil (Karamaniani)* hikâyelerini çevirdi.

XVI-XVIII. yüzyıllarda saray muhiti ve yüksek sınıflar arasında Fars dili ve kültürü etkili iken şehirli orta sınıf Türk dili ve kültüründen etkilenmişti. Çarşı ve pazarda "çonguri" (çöğür) isimli telli bir saz eşliğinde şarkı söyleyen, atışmalar yapan, "aşugi" (âşık) denilen sanatkârlar halkı eğlendiriyordu. Âşıklık geleneğini Anadolu ve Azerbaycan sahası Türk saz şairlerinden öğrenen Gürcü âşıklar Türkçe ve Gürcüce şiirler okuyor, Türkçe atışmalar yapıyor, pazar yerleri, esnaf dükkânları, aile toplantıları ve kilise bahçelerinde çalıp söylüyordu. Hanlar, kervansaraylar ve XVII. yüzyılda Gürcistan şehirlerinde ortaya çıkan kahvehanelerde (gavahana) bir araya gelenler şehirli Osmanlılar gibi çubuk ve nargile eşliğinde kahve ve şerbet içiyor, âşıkların şarkılarını, hikâye anlatıcıların anlattığı binbir gece masallarını, Nasreddin Hoca fıkralarını, *Kerem ile Aslı, Tâhir ile Zühre, Ferhad ile Şîrin, Âşık Garib, Şah İsmâil, Köroğlu* gibi masal, destan ve hikâyeleri dinliyor, karagöz seyrediyordu. 1801'de Kartli-Kaheti'nin Rusya'ya ilhak edilmesi, Gürcü soylularının bir kısmının Rus aristokrasisine dahil olması, müslüman Gürcüler'in Osmanlı topraklarına göçü, XIX. yüzyılda Rusça ve Gürcüce eğitim yapan modern okulların açılması ve gündelik hayatın Avrupa ve Rus normlarıyla uygun hale gelmesinden sonra Fars ve Türk dilleriyle kültürünün etkisi Gürcistan'da ortadan kalktı.

BİBLİYOGRAFYA :

H. Dernschwam, *İstanbul ve Anadolu'ya Seyahat Günlüğü* (trc. Yaşar Önen), Ankara 1992, s. 178; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (Dağlı), II, 318-319; J.-B. Tavernier, *Tavernier Seyahatnamesi* (ed. Stefanos Yerasimos, trc. Teoman Tunçdoğan), İstanbul 2006, s. 303-307; Vincenzo D'Alessandri, *Seyahatnâme* (*Seyyahların Gözüyle Sultanlar ve Savaşlar* içinde, trc. Tufan Gündüz), İstanbul 2007, s. 226; *Tadkirat al-Mulūk* (trc. ve nşr. V. Minorsky), London 1943, s. 112-113; J. de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi* (ed. Stefanos Yerasimos, trc. Teoman Tunçdoğan), İstanbul 2005, II, 151-164; *18. yy İstanbul'a Dair Risale-i Garibe* (haz. Hayati Develi), İstanbul 1998, s. 41; M. F. Brosset, *Histoire de la Géorgie*, St. Petersburg 1849-57, I-II; D. M. Lang, *Last Years of the Georgian Monarchy, 1658-1832*, New York 1957; a.mlf., *The Georgians*, New York 1966; a.mlf., "Georgia and the Fall of the Safavi Dynasty", *BSOAS*, XIV (1952), s. 523-539; W. E. D. Allen, *A History of Georgian People from the Beginning Down to the Russian Conquest in the Nineteenth Century*, New York 1971; K. Salia, *History of the Georgian Nation*, Paris 1983; R. Grigor Suny, *The Making of the Georgian Nation*, London 1989; D. Rayfield, *The Literature of Georgia*, Oxford 1994; N. Berdzenişvili – S. Canaşia, *Gürcüstan Tarihi* (trc. Hayri Hayrioğlu), İstanbul 1997; N. K. Gvosdev, *Imperial Policies and Perspectives Towards Georgia, 1760-1819*, New York 2000; G. Rota, "Caucasians in Safavid Service in the 17th Century", *Caucasia between the Ottoman Empire and Iran, 1555-1914* (ed. R. Motika – M. Ursinus), Wiesbaden 2000, s. 107-120; Serpil Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Ankara 2001; Nejdet Ertuğ, *Osmanlı Döneminde İstanbul Deniz Ulaşımı ve Kayıkçılığı*, İstanbul 2001, s. 122; Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Çağı'nda Kafkasya 1454-1829: Tarih, Toplum, Ekonomi*, İstanbul 2012, tür.yer.; P. Oberling, "Georgians and Circassians in Iran", *Studia Caucasica*, I, Lisse 1963, s. 128-133; V. Minorsky – [C. E. Bosworth], "al-Kurd̲j", *EI²* (İng.), V, 486-497; Keith Hitchins – Rudi Matthee, "Georgia", *EIr.*, X, 460-470, 493-496; Hüsamettin M. Karamanlı, "Gürcistan", *DİA*, XIV, 311-316.

SADIK MÜFİT BİLGE

GÜRSES, Abdurrahman
(1909-1999)

Reîsülkurrâ.

Sakarya'ya bağlı Hendek ilçesinin Soğuksu köyünde doğdu. Babası uzun süre bu köyün imamlığını yapan Hâfız Said Efendi, annesi Fatma Hanım'dır. On üç-on dört yaşlarında Kur'ân-ı Kerîm'i hıfzetti. Ardından Hendek'te Abdurrauf Hoca'dan tâlim-tecvid, Hendek Yenicami Medresesi'nde müftü Ali Niyazi Konuk'tan sarf, nahiv ve fıkıh dersleri aldı. Daha sonra İstanbul'a giderek Ayasofya Soğukçeşme medreselerinde bir müddet tahsil gördü, Yenicami imamı Nuri Efendi gibi Osmanlı bakiyesi ulemâ ve müderrislerle tanışıp kendilerinden faydalandı. Erbilli Esad Efendi'nin sohbetlerine katıldı. Medreselerin kapatılması üzerine (1924) Hendek'e döndü ve 1934 yılına kadar bu-

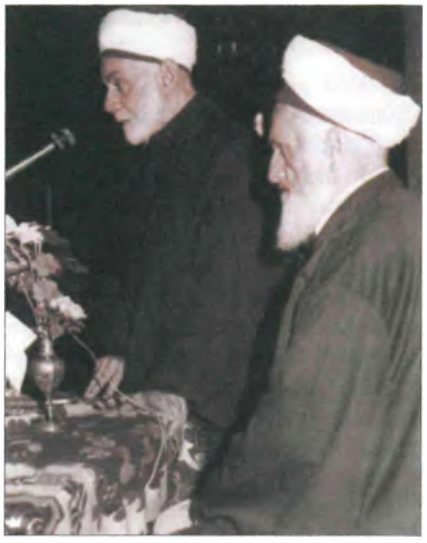
Abdurrahman Gürses

rada kaldı. 1932-1933'te askerlik görevini yaptı. 1934'te tekrar İstanbul'a gitti ve Üsküdar'a yerleşti. Üsküdar Selimiye Camii imamı Fehmi Efendi'den İstanbul tariki Ahmed es-Sûfî mesleği üzere kıraat (aşere-takrîb) okudu ve 1937'de icâzet aldı. İlk resmî görevine 1938 sonlarına doğru Fatih Mihrimah Sultan Camii'nde imam-hatip olarak başladıysa da bir ay geçmeden Teşvikiye Camii'ne nakledildi. Burada yaklaşık beş yıl görev yaptıktan sonra 22 Mayıs 1944'te Beyazıt Camii'ne tayin edildi. 6 Haziran 1979'da emekliye ayrılıncaya kadar bu camide görev yaptı.

Gönenli Mehmet Efendi olarak bilinen Mehmet Öğütçü'nün vefatının (2 Ocak 1991) ardından reîsülkurrâ unvanını alıp ölümüne kadar bu görevini sürdüren Gürses imamlık vazifesinin yanı sıra Beyazıt Camii Kur'an Kursu, Nuruosmaniye Kur'an Kursu ve 1973'te bir dönem İstanbul İmam-Hatip Okulu başta olmak üzere çeşitli yerlerde tâlim ve kıraat dersleri verdi; bu arada davet üzerine gittiği Fas'ta Verş rivayetini okuttu. Ayrıca Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı Haseki Eğitim Merkezi'nde 1976-1998 yılları arasında kıraat öğretti. Gayri resmî olarak icâzet verdiği pek çok talebenin yanı sıra burada 100'den fazla talebeye aşere-takrîb icâzeti verdi. Talebeleri arasında İsmail Biçer, Mehmet Çevik, Ramazan Pakdil, Mehmet Sevinç, Necati Kap, Sıtkı Gülle, Fatih Çollak, Mustafa Demirkan, Talip Akbal ve H. Osman Şahin gibi isimler zikredilebilir. Vakarı, tok gözlülüğü, temiz giyinişi, Kur'an hizmetine gönül vermesiyle tanınan ve zihinlerde müstesna bir yer edinmiş olan Abdurrahman Gürses 10 Ağustos 1999 tarihinde vefat etti ve Beyazıt Camii'nin hazîresine defnedildi. Gürses'in iki oğlu, bir kızı olup eşini ve bir oğlunu hayatta iken kaybetmiştir.

Abdurrahman Gürses, kıraat ilim mirasının Osmanlılar'dan günümüze intikalinde önemli bir görev üstlenmiş ve bu bağlamda bir kıraat öğretim usulü olan Ahmed es-Sûfî mesleğinin devam etmesini sağlamış olmasının yanı sıra döneminin önde gelen Kur'an okuyucularının başında yer almıştır. Tilâvet tarzı itibariyle harflerin telaffuzunda ve makam geçkisinde tekellüften kaçınan, eski İstanbul hâfızları ile Mahmûd Halîl el-Husarî, Abdülfettâh Şa'şâî gibi Mısırlı okuyucuların tilâvetlerinden etkilenen ve bu yönüyle Arap-Türk sentezi olarak nitelendirilebilecek olan bir tavır benimsemiştir. Uzun nefesi, tiz ve pes ses perdeleri arasında âni iniş ve çıkışlar yapabilmesi, duruma uygun aşırlar seçmesi, tilâvetini uzun tutması ve okuyuşlarında zaman zaman tercî' / tekrar yapması da onun tilâvet tarzının özellikleri arasında zikredilebilir. Mûsiki eğitimi aldığı bilinmemekle birlikte kulak dolgunluğuyla farklı makamlarda icrada bulunmuştur. Tilâvetlerinde genellikle rast, segâh ve hicaz, zaman zaman uşşak, bayatî ve acem-aşiran makamlarını kullanmıştır.

Çeşitli vesilelerle Mersafî, M. Halîl el-Husarî, Şeyh Sayfî, Abdülfettâh eş-Şa'şâî gibi önde gelen kıraat âlimi ve kurrâlarıyla tanışma imkânı elde eden Gürses, şimdiki adıyla Uluslararası Melik Abdülazîz Kur'an Yarışması'nda jüri üyesi olarak Mekke'de bulunduğu sırada kıraat ilmine dair bazı ilmî toplantılara katılmıştır. Pakistan, Endonezya, Malezya, Tunus, Cezayir, Libya, Lübnan, Irak gibi ülkelerde düzenlenen tilâvet programlarına okuyucu olarak çağrılması, ayrıca Verş rivayetini okutmak üzere gittiği Fas'ta kendi adına bir Kur'an kursunun açılmış olması onun kıraat ve tilâvet birikiminin uluslar arası düzeyde tanındığını gösterir. Gürses'in *Takrîb Kavâid Defteri* gibi bazı ders notlarının yanı sıra *İslâm'ın Nuru* adlı dergide yayımlanmış derleme ve tercüme niteliğinde yazıları vardır.

Abdurrahman Gürses Gönenli Mehmet Efendi ile

Abdurrahman Gürses'in, hocası Fehmi Efendi'den aldığı takrîb icâzetnâmesinin ilk ve son sayfaları (Ramazan Pakdil arşivi)

BİBLİYOGRAFYA :

Halis Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi: 1920-1998*, İstanbul 1999, s. 27-29; Fatih Çollak, *Reîsü'l-Kurrâ' Hendekli Hâfız Abdurrahman Gürses Hocaefendi*, İstanbul 2002; İsmail Kara, *Sözü Dilde Hayali Gözde*, İstanbul 2006, s. 172-182; Recep Akakuş, *Tarihsel Boyutuyla Kur'an-ı Kerim Öğretimi ve Reisü'l-Kurralık*, İstanbul 2008, s. 31-33; Nihat Temel, "Kur'an Tilavetinde İstanbul Tavrı Üsküdar Ağzı ve Hâfız Ali Üsküdarlı (1873-1976)", *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu VI: 6-9 Kasım 2008, Bildiriler* (ed. Coşkun Yılmaz), İstanbul 2008, II, 179-181; Naci Demirci, *Abdurrahman Gürses'in Kıraat İlmi Eğitimindeki Yeri* (yüksek lisans tezi, 2013), Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Şerif Benekçi, "Abdurrahman Gürses Hoca Efendi ile Mabedde 40 Yıl Üzerine", *Diyanet Gazetesi*, sy. 332 (1986), s. 6-7, 42; İsmail Lütfi Çakan v.dğr., "Abdurrahman Gürses Hoca İle Kur'an Saatleri", *Altınoluk*, sy. 15, İstanbul 1987, s. 12-16; Bayram Altan, "Seçkin Hâfızlarımız: Abdurrahman Gürses", *Diyanet Gazetesi*, sy. 362 (1989), s. 6-7, 25; Ramazan Pakdil, "Bir Kur'an Çınarı Göçtü", *Altınoluk*, sy. 163 (1999), s. 40-44; "Emin Saraç Hocaefendi ile Hatıralar Geçidi", *a.e.*, sy. 164 (1999), s. 34-36; Ahmet Arslan – Ali Yıldırım, "Gürses Hoca Rahmeti Rahman'a Kavuştu", *Diyanet Dergisi*, sy. 105, Ankara 1999, s. 62-65; Durak Pusmaz, "Reisü'l-Kurrâ Abdurrahman Gürses", *Diyanet Avrupa Aylık Dergi*, sy. 34, Ankara 2002, s. 54-55.

NACİ DEMİRCİ

GÜRTAŞ, Ahmet
(1940-1999)

İlâhiyatçı ve eğitimci.

Konya'nın Beyşehir ilçesine bağlı Doğanbey kasabasında doğdu. Üç kuşak öncesine kadar Ağıllıoğulları (Akıllıoğulları'nın mahallî söylenişi olmalı) diye anılan geniş bir sülâleye mensuptur. Dedesinden itibaren aile Hâre kelimesinden gelen Hereli-oğulları lakabıyla tanınmıştır. Ahmet Gürtaş ilkokulu bitirdiği yıl hâfızlığını tamamladı. 1953'te babası tarafından İzmir Kestanepazarı Camii Külliyesi'ndeki Kur'an kursuna yerleştirildi ve İzmir İmam-Hatip Okulu'nda öğrenime başladı. 1955-1956 öğretim yılında naklen Konya İmam-Hatip Okulu'na geçti, 1960'ta buradan mezun oldu. İmam-Hatip Okulu'nda iken yalnız derslerle yetinmeyip kendini daha iyi yetiştirmek için üst sınıftaki Hayrettin Karaman ve dışarıda İbrahim Atay, Abdülmecit Ünlükul ve Hacıveyiszâde Mustafa Kurucu gibi bazı hocalardan ders aldı.

1960'ta İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'ne kaydoldu. Buradaki talebeliği sırasında Beşiktaş Müftülüğü'ne bağlı Cavit Ağa Camii'nde imam-hatiplik yaptı. İki dönem talebe cemiyeti başkanlığına seçildi. 1964'te mezun olmasının ardından iki yıl Balıkesir İmam-Hatip Okulu'nda öğretmenlik ve bir süre müdür yardımcılığı yaptı. 1966'da Konya Yüksek İslâm Enstitüsü'ne Arap dili ve edebiyatı stajyer öğretmeni olarak tayin edildi. 1967-1969 yıllarında hazırladığı tezle aynı kurumda hoca oldu. Bu sırada Konya'daki en eski hayır kuruluşu olan Türk Anadolu Vakfı'nın (1972) kurulmasına öncülük etti. 1972-1974 yıllarında askerlik görevini yerine getirdi. 1980'de Millî Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulu üyeliğinde bulundu. 1982-1984 yıllarında Diyanet İşleri başkan yardımcılığı yaptı. 1984 yılında devlet memurluğundan ayrılarak Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi kurucu genel müdürlüğüne atandı. Mart 1986'da Sosyal Sigortalar Kurumu'ndan emekliye ayrılarak bu görevini sürdürdü. Burada ansiklopedinin alt yapı çalışmalarını gerçekleştirdi ve I. cildi yayıma hazır hale getirdi. Kurumun yönetim statüsü değişince 1988 Ağustosunda ayrılmak durumunda kaldı. 1989 Nisanında emekliliğini iptal ettirerek Devlet Bakanlığı'nda müşavir olarak yeniden çalışmaya başladı.

Ahmet Gürtaş

1989'da Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Arap Dili ve Belâgatı Anabilim Dalı'na öğretim görevlisi olarak tayin edildi. 1991'de doktora çalışmasına başladı. Ayrıca Diyanet İşleri Başkanlığı Selçuk Eğitim Merkezi'nde bazı dersler okuttu. Bu arada Devlet Bakanlığı'ndaki müşavirlik görevini 1993 yılına kadar devam ettirdi. Ardından Türkiye Diyanet Vakfı Yayın Danışma Kurulu üyeliği görevini üstlendi. Bir ara Ankara'da bulunan Türkiye İlâhiyat Tedrisatına Yardım Eden Dernekler Federasyonu'nda başkanlık yaptı. 1994'te "Atatürk ve Din Eğitimi" adlı tez çalışmasıyla doktor unvanını aldı ve aynı yıl yardımcı doçentliğe tayin edildi. 8 Kasım 1999'da doçent olan Gürtaş hemen ardından hastalandı. Selçuk Üniversitesi Hastahanesi'nde ameliyat edildiyse de 8 Aralık 1999'da vefat etti ve ertesi gün (1 Ramazan 1420) doğum yeri olan Doğanbey'de defnedildi. *Selçuk Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*'nin 9. sayısıyla (1999) *İslâm Araştırmaları Dergisi*'nin 10. sayısı (2003) onun anısına ithaf edilmiştir.

Eserleri: *Liseler İçin Din Bilgisi* (I-II, İstanbul 1968-1970, 1971, 1976, Mustafa Uzunpostalcı ile birlikte); *İmam-Hatip Liseleri İçin Arapça* (İstanbul 1976, Mustafa Uzunpostalcı ve İsmet Ersöz'le birlikte); *Ortaokullar İçin Din Bilgisi* (I-II, İstanbul 1976, Mustafa Uzunpostalcı ile birlikte); *Mezhepsizlik Yaygarası* (İstanbul 1977); *Arapça Öğretiminde Temel Bilgiler* (İstanbul 1978); *Çağdaş Arapça* (I-IV, İstanbul 1985, Ahmet Yılmaz'la birlikte); *Kur'an Okumayı Öğreniyorum* (İstanbul 1993, 1998, 2011); *Atatürk ve Din Eğitimi* (Ankara, ts., 1981, 1982, 1983, 1997, 1998, 1999); *Abdest, Ezan, Namaz Duaları ve Mânaları* (Ankara 1996, 2008, 2012); *Millî Eğitim Şûrası ve Din Eğitimi* (Ankara 1996); *Kur'ân Rehberi* (İstanbul 1997, Ali Kemâl Belviranlı ile birlikte); *Azerbaycan Respublikası Din Kültürü ve Ahlâk Bilgisi, Giriş* (Ankara 1998); *Atatürk ve Din* (Ankara 2012, Yekta Güngör Özden ve Nevval Sevindi ile birlikte).

Basılmamış Eserleri: *Konya Yusufağa Kitaplığında Bulunan Arap Dili ve Edebiyatı ile İlgili Yazmalar (H. VII./M. XIII. Asrın Ortasına Kadar)* (hocalık tezi, 1969); *Arapça Ders Notları* (sarf, 1982); *Arapça Ders Notları* (nahiv, 1982); *Atatürk ve Din Eğitimi* (doktora tezi, 1993); *Arapça'dan Türkçe'ye Tercüme Teknikleri (Gramer Karşılaştırmalı)* (1998). Ahmet Gürtaş'ın ayrıca yirmi yedi makalesi ve ansiklopedi maddesi, altı adet çeviri makalesi bulunmaktadır. İbn Hişâm en-Nahvî'nin *el-İʿrâb ʿan ḳavâʿidi'l-iʿrâb* (Konya 1998) ve Seyyid Sâbık'ın *Daʿvetü'l-İslâm* (Konya 1971) adlı eserlerini tercüme etmiş, Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi'nin *A'mâk-ı Hayâl*'i ile (Konya 1971; İstanbul 2007) Şeyh Baba Mehmed Süreyya'nın *Tarîkat-ı Aliyye-i Bektaşiyye*'sini (Ankara 1995) sadeleştirmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Osman Öztürk – Bekir Topaloğlu, *Cumhuriyet Devrinde Yayınlanan İslâmî Eserler Bibliyografyası (1923-1973)*, Ankara 1975, s. 24; Mehmed Ali Demirbaş, *Başlangıcından Bugüne Mezhepsizler*, İstanbul 1978, I, 152-217; *Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü: 1924-1989*, Ankara 1989, s. 45; *a.e.: 1924-2009*, Ankara 2010, I, 74; Murat Sülün – Ömer Çelik, *Türkiye Kur'ân Makaleleri Bibliyografyası*, İstanbul 1999, s. 120; Alim Yıldız – Tahsin Koçyiğit, *İlahiyat Fakültesi Dergileri Makale ve Yazarlar Fihristi (1952-2002)*, Ankara 2002, s. 152, 241; Halis Ayhan, *Türkiye'de Din Eğitimi*, İstanbul 2004, s. 273, 351, 406, 410; Mehmet Bulut, "Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınlan Bibliyografyası (1924-1997)", *Diyanet İlmî Dergi*, XXXIII/4, Ankara 1997, s. 90, 112; Osman Cilacı, "Arkadaşım Ahmet Gürtaş'ın Ardından", *Diyanet Aylık Dergi*, sy. 109, Ankara 2000, s. 62; Mustafa Uzunpostalcı, "Ahmet Gürtaş (1940-1999)", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 4, İstanbul 2000, s. 305-307; a.mlf., "Ahmet Gürtaş'ın Ardından", *a.e.*, sy. 10 (2003), s. 3-21; a.mlf., "Ölümünün 10. Yıldönümünde Hizmet Eri Ahmet Gürtaş'ı Anarken", *Akademik Sayfalar*, IX/34, Konya 2009, s. 534-536; a.mlf., "Gürtaş, Ahmet", *Konya Ansiklopedisi* (ed. Muhammet Ali Orak), Konya 2012, IV, 67-68; Halit Güler, "Yokluğuna Bir Türlü Alışamadığımız Ahmet Gürtaş", *Diyanet Aylık Dergi*, sy. 121 (2001), s. 50-54; M. Âkif Aydın, "Ahmet Gürtaş'ı Anarken", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy. 10 (2003), s. 1-2; Süleyman Tülücü, "Hocam Doç. Dr. Ahmet Gürtaş (1940-1999)'ın Ardından", *EAÜİFD*, sy. 24 (2005), s. 219-233.

SÜLEYMAN TÜLÜCÜ

H

ح خ ه

HAARMANN, Ulrich
(1942-1999)

Alman şarkiyatçısı.

22 Eylül 1942'de Stuttgart'ta doğdu. Eberhard Ludwig Gymanasium'dan mezun olduktan sonra Freiburg Üniversitesi'nde Arap dili ve edebiyatı okudu. Ardından Fulbright bursu ile Amerika Birleşik Devletleri'ne gitti ve Princeton Üniversitesi'nin Oriental Studies bölümüne kaydoldu. Burada Rudolf Mach'ın yanında hazırladığı, İbn Bâbeşâz'ın nahve dair risâlesi üzerine bitirme teziyle 15 Haziran 1965'te Bachelor of Arts derecesini aldı. Aynı yıl Freiburg Üniversitesi'ne döndü ve hocası Hans Robert Roemer'in danışmanlığında 1969'da üniversitenin Orientalische Seminar bölümünde *Quellenstudien zur frühen Mamlukenzeit* başlıklı doktora tezini tamamladı. Daha sonra Kahire'ye gitti ve buradaki Alman Arkeoloji Enstitüsü'nde araştırmacı sıfatıyla çalıştı (Ağustos 1969 – Mayıs 1971).

1972'de tekrar üniversitesine döndü; İbnü'd-Devâdârî'nin *Kenzü'd-dürer ve câmiʿu'l-ġurer* adlı eserinin VIII. cildini *Die Chronik des Ibn ad-Dawādārī* başlığıyla neşre hazırlayarak doçent unvanını aldı. Aynı üniversitede 1974-1976 arasında doçent, 1976-1978 arasında eylemsiz profesör ve 1979-1992 arasında kadrolu profesör olarak çalıştı. Bu süre içinde uluslar arası pek çok toplantıya katıldı. Princeton, University of California in Los Angeles, McGill (Montreal-Kanada), Basel, Kahire Amerikan Üniversitesi ve Kahire Üniversitesi'nde misafir öğretim üyesi ve Philadelphia'daki Annenberg Institute for Judaic and Near Eastern Studies'te misafir araştırmacı olarak bulundu. 1978-1980 yıllarında Deutsche Morgenländische Gesellschaft'ın Beyrut'taki şubesi Orient-Institut'un müdürlüğünü yaptı. Zor şartlar altında yürüttüğü bu görevi dolayısıyla Lübnan devlet başkanı tarafından 15 Kasım 1980'de eğitim ve bilim altın nişanıyla ödüllendirildi. 1992'de Almanya'nın kuzeyindeki Kiel şehrine giderek Christian-Albrechts Üniversitesi'nin Orientalische Philologie bölümünde altı yıl öğretim üyeliği yaptı. 1998'de aldığı bir teklifle Berlin Freie Universitaet'in Islamwissenschaft bölümüne geçti, aynı zamanda Zentrum Moderner Orient'in müdürlüğünü üstlendi. Ancak yakalandığı lösemi yüzünden 4 Haziran 1999'da görevinin başında iken öldü.

Ulrich Haarmann

Ulrich Haarmann'ın ilmî çalışmalarının yanı sıra Almanya cumhurbaşkanının himayesindeki Studienstiftung des Deutschen Volkes adlı vakıfta danışmanlık, Alman Şarkiyat Enstitüsü'nde danışma kurulu üyeliği, Berlin-Brandenburg Bilimler Akademisi üyeliği görevlerini yürüttü. Stephan Conermann ve Anja Pistor-Hatam, Haarmann'a armağan olarak bir eser yayımlamıştır (*Die Mamluken: Studien zu ihrer Geschichte und Kultur: zum Gedenken an Ulrich Haarmann [1942-1999]*, [Hamburg 2003]). Bonn Üniversitesi Annemarie Schimmel Kolleg'de 30 Ocak 2012'den itibaren "Ulrich Haarmann Memorial Lectures" başlığıyla seri konferanslar verilmektedir. On beşinci seminer 16 Aralık 2013'te düzenlenmiştir (konuşmacılar ve konuları için bk. http://www.mamluk.uni-bonn.de/mamluk-events/archive/ulrich-haarmann-memori-lectures, erişim: 26.12.2013).

Eserleri. 1. *Quellenstudien zur frühen Mamlukenzeit.* Müellifin doktora tezi olup Memlük dönemi tarihçilerinden Muhammed b. İbrâhim el-Cezerî'nin *Ḥavâdiṣü'z-zamân* adlı eserinde Memlükler döneminin 686-687 (1287-1288) yıllarına ait olayları ihtiva eden kısmının neşridir (Freiburg 1969, 1970). **2.** *Kenzü'd-dürer ve câmiʿu'l-ġurer: ed-Dürretü'z-zekiyye fî aḫbâri'd-devleti't-Türkiyye / Die Chronik des Ibn ad-Dawâdârî. Achter Teil: Der Bericht über die frühen Mamluken. Quellen zur Geschichte des Islamischen Ägyptens.* Haarmann'ın doçentlik tezi olan eser İbnü'd-Devâdârî'ye ait tarihin sekizinci cüzünün neşridir (Freiburg-Kahire 1391/1971). **3.** *Envâru ʿuluvvi'l-ecrâm fi'l-keşf ʿan esrâri'l-ehrâm / Das Pyramidenbuch des Abū Gaʿfar al-Idrīsī (st. 649/1251).* Ebû Ca'fer el-İdrîsî'nin, kendisine Mısır piramitleri tarihçisi unvanını kazandıran eserinin Princeton nüshasının esas alınıp diğer beş nüsha ile karşılaştırılmak suretiyle yapılan tenkitli neşridir (Beyrut 1991). **4.** *Briefe aus der Wüste: die private Korrespondenz der in Ǧadāmis ansässigen Yūša'-Familie.* Haarmann'ın ölümünden sonra terekesine istinaden Stephan Conermann tarafından yayımlanmıştır (Hamburg 2008). **5.** *Düvelü'l-İslâmi'ş-şerîfeti'l-behiyye ve ẕikru mâ ẓahera lî min ḥikemi'llâhi'l-ḫafiyye fî celbi ṭâ'ifeti'l-Etrâk ile'd-diyârî'l-Mıṣriyye.* Ebû Hâmid Muhibbuddin Muhammed b. Halîl el-Makdisî'nin eserinin neşridir (Beyrut 1997; Subhî Lebîb ile birlikte, tıpkıbasım Berlin 2009).

Haarmann'ın bazı makaleleri de şunlardır: "Altun Hân und Cingiz Hân bei den ägyptischen Mamluken" (*Isl.*, LI [1974], s. 1-36); "Die islamische Moderne bei den deutschen Orientalisten" (*Zeitschrift für Kulturaustausch*, XXIV/2 [1974], s. 5-18); "Staat und Religion in Transoxanien im frühen 16. Jahrhundert" (*ZDMG*, CXXIV [1974], s. 332-369); "Evliya Çelebis Bericht über die Altertümer von Gize" (*Turcica*, VIII/I [1976], s. 157-230); "Das islamische und christliche Ägypten" (*Ländermonographie Ägypten*, ed. Heinz Schamp, Tübingen 1977, s. 119-169); "Islamic Duties in History" (*MW*, LXVIII [1978], s. 1-24); "Der Schatz im Haupte des Götzen" (*Die Islamische Welt zwischen Mittelalter und Neuzeit: Festschrift für Hans Robert Roemer zum 65. Geburtstag*, ed. Ulrich Haarmann-Peter Bachmann, Beirut, Wiesbaden 1979, s. 198-229); "Der arabische Osten im späten Mittelalter 1250-1517" (*Geschichte der arabischen Welt*, ed.

Ulrich Haarmann, München 1987, s. 217-263, 606-612, 640-647); "Arabic in Speech, Turkish in Lineage: Mamluks and Their Sons in the Intellectual Life of Fourteenth-Century Egypt and Syria" (*JSS*, XXXIII/1 [1988], s. 81-114); "Ideology and History, Identity and Alterity: The Arab Image of the Turk from the 'Abbasids to Modern Egypt" (*IJMES*, XX/2 [1988], s. 175-196); "Das pharaonische Ägypten bei islamischen Autoren des Mittelalters" (*Zum Bild Ägyptens im Mittelalter und in der Renaissance*, ed. Erik Hornung, Freiburg-Göttingen 1990, s. 29-58); "Glaubensvolk und Nation im islamischen und lateinischen Mittelalter" (*Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Berichte und Abhandlungen*, II [1996], s. 161-199); "The Dead Ostrich: Life and Trade in Ghadames (Libya) in the Nineteenth Century" (*WI*, XXXVIII [1998], s. 9-94); "Joseph's Law: The Careers and Activities of Mamluk Descendants before the Ottoman Conquest of Egypt" (*The Mamluks in Egyptian Politics and Society*, ed. Thomas Philipp-Ulrich Haarmann, Cambridge 1998, s. 55-84); "Der arabische Osten im späten Mittelalter 1250-1517" (*Geschichte der arabischen Welt* [ed. Ulrich Haarmann], München 1994, s. 217-263). Haarmann, Bibliotheca Islamica (Leiden) serisinde pek çok çalışmanın neşrine katkıda bulunmuş, Islamic History and Civilization serisinin editörlüğünü yapmış, ayrıca *Encyclopaedia of Islam*'ın ikinci edisyonunda ve *Lexikon des Mittelalters* gibi ansiklopedilerde maddeleri ve çeşitli gazetelerde makaleleri yayımlanmıştır (çalışmalarının bir listesi için bk. Stephan Conermann, "Ulrich Haarmann, 1942-1999", *Mamluk Studies Review*, IV/2 [2000], s. 1-25).

BİBLİYOGRAFYA :

Bibliographie der Deutschsprachigen Arabistik und Islamkunde (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1992, XIV, 218-220; U. W. Haarmann, "Ideology and History, Identity and Alterity: The Arab Image of the Turk from the Abbasids to Modern Egypt", *IJMES*, XX/2 (1988), s. 175-196; L. Ammann, "In Memoriam Ulrich Haarmann: Direktor des Orient-Instituts der DMG von 1979-1982, Mitherausgeber der Institutsreihe Bibliotheca Islamica", *Istanbuler Almanach*, sy. 3, İstanbul 1999, s. 5-6; Bruce D. Craig, "Ulrich Haarmann", *MESA Bulletin*, XXXIII/2 (1999), s. 294-295; J. Hathaway, "In Memorium", *TSAB*, XXIII/2 (1999), s. 56-57; E. Glassen, "Zum Gedenken: Ulrich Haarmann (22.9.1942 – 4.6.1999)", *WI*, XL/3 (2000), s. 335-343; S. Conermann, "Ulrich Haarmann, 1942-1999", *Mamluk Studies Review*, IV, Chicago 2000, s. 1-25; W. W. Clifford, "Mediators and Wanderers: Ulrich Haarmann and Mamluk Studies", *a.e.*, VI (2002), s. 1-8.

HİLAL GÖRGÜN

HABÎBÎ, Abdülhay
(عبدالحی حبیبی)

(1910-1984)

Afganistanlı tarihçi, şair ve siyasetçi.

28 Nisan 1910 tarihinde Kandehar'da doğdu. İlimle meşgul olan köklü bir Peştu ailesine mensuptur. Henüz beş yaşında iken babası Molla Abdülhak Ahundzâde vefat ettiğinden annesi tarafından yetiştirildi. Kandehar'da ilk öğrenimine devam ettiği sırada amcazadesi Mevlevî Abdülvâsi'den ders aldı, Arapça ve Farsça öğrendi. Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Hâfız-ı Şîrâzî ve Sa'dî-i Şîrâzî gibi Doğu'nun meşhur mütefekkirlerinin başlıca klasiklerini gençlik yıllarında okudu. İki yıl ilkokul öğretmenliği yaptığı Kandehar'da Afganistan'ın ilk Peştuca gazetesi olan haftalık *Ṭulûʿ-i Afġān*'da yardımcı editörlük (1927-1931) ve editörlük (1931-1940) görevlerini yürüttü. 1940-1941'de Kâbil'deki Peştu Akademisi'nin başkanlığını yaptı. Akademinin yayın bölümünde müdür yardımcılığı görevinde bulundu. Eğitim Bakanlığı'nda danışmanlık görevini üstlendi (1941-1944). Kâbil Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde dekanlık ve Peştu Akademisi'nde müdürlük yaptı (1944-1946). Bu dönemde Peştu edebiyatı tarihi üzerine dersler verdi. Kandehar'da Eğitim Şubesi'nin başkanlığında bulunduktan (1946-1947) sonra Pakistan'ın Kûittah (Quetta) şehrinde ticaret ataşesi olarak görevlendirildi (1947).

1948'de Afganistan'a dönerek siyasete atılan Habîbî, Kandehar bölgesinden milletvekili seçildi (1948-1951). Ancak devrin başbakanı Şah Mahmûd Han'a muhalefeti sebebiyle tehdit edilince Afganistan'ı terketmek zorunda kaldı ve Pakistan'ın Peşâver şehrinde âdeta sürgün hayatı yaşadı (1951-1961). Pakistan'da bulunduğu yıllarda *Âzâd Afġānistān* adlı siyasal içerikli bir dergi yayımladı. 1961'de Afganistan'a döndü ve yeniden Kâbil Üniversitesi'nde ders vermeye başladı. 1965'te aynı üniversitede profesörlüğe yükseldi. Afganistan Tarih Kurumu başkanlığına getirildi (1966-1971). İdarî görevleri yanında da akademik hayatını da sürdüren Habîbî, Kâbil Üniversitesi'nde tarih ve edebiyat dersleri okuttu (1970-1977). Kültür Bakanlığı'nda danışmanlık görevinde bulundu (1978-1982). Geçirdiği bir kalp krizi sonucu 9 Mayıs 1984 tarihinde Kâbil'de vefat etti ve Şühedâ-yı Sâlihîn Mezarlığı'na defnedildi.

Abdülhay Habîbî

Eserleri. Abdülhay Habîbî daha gençlik yıllarından itibaren özellikle Afganistan'ın dil, edebiyat, tarih ve kültür kaynaklarının gün ışığına çıkarılıp neşredilmesine büyük ilgi duymuş, bu amaçla pek çok seyahat yaparak Afganistan tarihi, edebiyatı ve kültürüyle ilgili çok sayıda yazma, belge ve kitâbenin neşredilmesine katkı sağlamıştır. Çok yönlü bir araştırmacı olan Habîbî 100'ün üzerinde kitapla 500'ün üzerinde makale yazmıştır. **Telif:** *Afġānî ve Afġāniyyet* (Kandehar 1317 hş./1938 [Peştuca]); *Târîḫçe-yi Sebkhâyi Şiʿr-i Peştû* (Kâbil 1319 hş./1940); *Cevân-merdân ve ʿAyyârân* (Kâbil 1321 hş./1942); *Zerenc ve Aḥvâl-i Târîḫî-yi Ân* (Kâbil 1323 hş./1944); *Târîḫ-i Edeb-i Peştû* (Kâbil 1329 hş./1950); *Müverriḫân-i Ġomnâm-i Afġānistân* (Kâbil 1333 hş./1954 [Peştuca]); *Kitâbhâ-yi Gomşöde-yi Târîḫ-i Ġazneviyân* (Karaçi 1338 hş./1959); *Revâbit-i Edebî-yi Vâdî-yi Sind bâ Afġānistân* (Karaçi 1338 hş./1959); *Târîḫ-i Afġānistân der ʿAṣr-i Gürgânî-yi Hind* (Kâbil 1341 hş./1962); *Nigâhî be Salamân u Absâl-i Câmî ve Sevâbıḳ-ı Ân* (Kâbil 1343 hş./1964); *Târîḫ-i Muḫtaṣar-ı Afġānistân* (I-II, Kâbil 1967-1970); *Yek Taḥḳīḳ-i Nüvîn der Bâre-yi Kâbil-şâhân* (Kâbil 1348 hş./1969); *Târîḫ-i Ḫaṭ ve Nüvişteha-yi Kühen-i Afġānistân* (Kâbil 1350 hş./1971); *Ẓahîrüddîn Muḥammed Bâbür Şâh* (Kâbil 1351 hş./1972); *Kitâbşinâsî Ebû Reyhân-i Bîrûnî* (Tahran 1352 hş./1973); *Hüner-i ʿAhd-i Tîmûriyyân ve Müteferriʿât-ı Ân* (Kâbil 1355 hş./1976); *Neseb ve Zâdgâh-ı Seyyid Cemâleddîn-i Afġānî* (Kâbil 1355 hş./1977); *Târîḫ-i Afġānistân baʿde ez İslâm* (Kâbil 1363 hş./1984, İslâm fetihlerinden modern zamana kadar Afganistan'ın siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel tarihini ele alan bu eserin daha sonra İran [Tahran 1367 hş./1988] ve Pakistan'da birçok baskısı yapılmıştır); *Cunbeş-i Meşrûtiyyet der Afġānistân* (Kâbil 1364 hş./

1985); *Sehm-i Afġānistân der İntiḳāl-i Ferheng-i Âsyâ-yi Miyâne* (Kâbil 1381 hş./2002).

Neşir: Hûşhâl Han Hatak, *Külliyyât* (Kandehar 1317 hş./1938); Minhâc-ı Sirâc el-Cûzcânî, *Ṭabaḳāt-ı Nâṣırî* (I-II, Kandehar 1328 hş./1949; Kâbil 1328 hş./1949, 1342 hş./1963; Tahran 1347 hş./1968, 1363 hş./1984); Atâ Muhammed-i Şikârpûrî, *Taza Navai Marek* (Karaçi 1959); Hâce Abdullah-ı Ensârî Herevî, *Ṭabaḳātü'ṣ-ṣûfiyye* (Kâbil 1341 hş./1962; Tahran 1362 hş./1983); a.mlf., *Ṣad Meydân ez-Âmâlî Şeyḫülislâm Ḫâce ʿAbdullāh Enṣârî Herevî* (Kâbil 1341 hş./1962); Abdurrahmân-ı Câmî, *Ser-rişte-i Ṭarîḳ-i Ḫâcegân: Risâle fî ẕikr* (Kâbil 1343 hş./1964); Gerdîzî, *Zeynü'l-aḫbâr* (Tahran 1347 hş./1968, 1363 hş./1984, 1366 hş./1987); Ebû Bekir Abdullah b. Ömer-i Belhî, *Feżâ'il-i Belḫ* (Far. trc. Abdullah Muhammed b. Muhammed Hüseynî-i Belhî, Tahran 1350 hş./1971); Ebü'r-Recâ el-Müemmel b. Mesrûr el-Mervî eş-Şâşî, *Ravżatü'l-ferîḳayn* (Tahran 1359 hş./1979). Habîbî Hamîd-i Keşmîrî'nin *Ekbernâme* adlı eserini açıklama ve notlarla birlikte 1930 yılında yayıma hazırlamışsa da bugüne kadar neşredilmemiştir. Ayrıca Peştu diliyle ilgili en eski kaynaklarından olan Muhammed Hotek b. Dâvud'un *Pete Ḫizâne*'sini gün ışığına çıkararak yayımlamış (Kâbil 1323 hş./1944) ve eser *The Hidden Treasure: A Biography of Pashtoon Poets* adıyla İngilizce'ye çevrilmiştir (Lanham 1997).

Abdülhay Habîbî özellikle Peştu dili ve edebiyatına dair önemli eserler kaleme almış, daha gençlik yıllarında bir grup araştırmacıyla birlikte *Hôd-âmûz yâ Muʿallim-i Peştû* adıyla iki ciltlik Peştuca öğretim kitabı hazırlamıştır (Kandehar 1314 hş./1935). Yine Lâ'l Muhammed Kakar ile birlikte *Pure Paştû (Ḳāmûs-i Peştû)* adıyla 10.000 kelimelik bir sözlük yayımlamış (Kâbil 1318 hş./1939), Peştu edebiyatının tarihî gelişimiyle ilgili iki ciltlik Peştu edebiyatı tarihi kaleme almıştır (Kâbil 1324-1343/1945-1964). Bu alandaki diğer bir çalışması olan *Peştû vu Levîkân-ı Ġazne* adlı eserinde Peştu edebiyatı ile Gazne tarihini incelemiştir (Kâbil 1341/1962). Habîbî, Afganistan coğrafyasındaki İslâm öncesi kitâbelerin yayımlanması alanında önemli eserler vermiştir. Onun kitâbelere dair çalışmalarından biri *Heft Ketîbe-yi Ḳadîm*'idir (Kâbil 1348 hş./1969). Habîbî *Yaġmâ, Rehnümâ-yı Kitâb* ve *Âryâna* gibi pek çok gazete ve dergide, ayrıca *Urdû Dâ'ire-i Maʿârif-i İslâmiyye*'de *(UDMİ)* çok sayıda makale ve madde yazmış, makalelerinin bir kısmı *Pencâh Maḳāle: Der-bâre-yi Coġrâfiyâ-yi Târîḫî-yi Afġānistân* adıyla yayımlanmıştır. Gazetecilik yıllarında deneme, hikâye ve roman türlerinde de eserler vermiş, yine gazetecilik yıllarında Victor Hugo'nun *Sefiller (Les misérables)* adlı eserini Farsça'ya tercüme ederek Kâbil'de yayımlamıştır. Ayrıca Hâkim es-Semerkandî'nin *es-Sevâdü'l-aʿẓam*'ını *Terceme-i es-Sevâdü'l-aʿẓam* adıyla Farsça'ya çevirmiş (Tahran 1348 hş./1969), Peştuca ve Farsça şiirler de yazmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

İrec Efşâr, *Fihrist-i Maḳālât-ı Fârsî der-Zemîneyi Taḥḳîḳāt-ı Îrânî*, Tahran 1989-90, I-IV, tür.yer.; L. W. Adamec, *Historical Dictionary of Afghanistan*, Metuchen 1991, s. 181-182; L. R. Reddy, *Inside Afghanistan: End of the Taliban Era?*, New Delhi 2002, s. 73; Shukoor Zardushtian, *Secularism in Afghanistan*, Bloomington 2013, s. 154; M. Halim Tanwir, *Afghanistan: History, Diplomacy & Journalism*, Bloomington 2013, I, 216-220; "Üstâd ʿAbdülḥay Ḥabîbî-yi Afġānistânî", *Yaġmâ*, XVI/6, Tahran 1342 hş./1963, s. 261-265; M. İsmâîlpûr, "Ḥabîbî, ʿAbdülḥay", *Dânişnâme-i Edeb-i Fârsî* (nşr. Hasan Enûşe), Tahran 1381 hş./2002, s. 329-330; http://alamahabibi.com/biography_Abdul_Hai_Habibi.htm (10.01.2015).

OSMAN GAZİ ÖZGÜDENLİ

HABÎBÜRRAHMAN el-A'ZAMÎ

(bk. A'ZAMÎ, Habîbürrahman).

el-HÂC AHMED DEM

(الحاج أحمد دم)

el-Hâc Ahmed Dem b. Muhammed el-Emîn (Mamadou Lamine) b. Ahmed Mbacke es-Sûkûnî es-Senegālî (1894-1973)

Senegalli âlim, müfessir ve sûfî.

1312'de (1894-95) doğdu, 1890'da doğduğu da kaydedilir. Hunwick doğum yerini Sine Sâlûm bölgesinin merkezi Sûkûn (Sokone), Kebâ İmrân ve Cherno Ka Habib aynı yöredeki Cûbîyî Kul (Diobéné Guel / Ndiobene Gallo) olarak gösterir. Kesemans (Casamance) bölgesinde Ndjendé yakınında Mankano'da doğduğu ve ailesinin daha sonra Cûbîyî Kul'a göçtüğü de kaydedilir. Tekrûr asıllı Fûlânî bir aileye mensup olup el-Hâc Mâlik b. Osman Siy, Ahmedu Bamba ve Osman b. Fûdî ile akrabadır. Bir çiftçi olan babasını altı yaşında kaybedince onun vasiyeti üzerine eğitimiyle amcası Muhammed Yâsîn Dem ilgilendi. Amcasının yanında Kur'an'ı ezberledikten sonra öğrenimine devam etmesi için annesi onu Senegal'in kuzeyindeki Futa Toro'ya gönderdi. Encâybî (N'Daibé / Diaibou) köyünde İbrâhim Hâv'dan İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin *er-Risâle*'sini, Vâleldî'de (Walaldé) kardeşi Elfâ Muhammed Hâv'dan astronomi ve hesap dahil çeşitli ilimlere dair dersler aldı, ayrıca onun vasıtasıyla Ticâniyye tarikatına intisap etti. Daha sonra aynı bölgedeki Kîclen'e (Nguidjilone) giderek Şeyh Cîrnû Ahmed Muhtâr Yerû Bâl'dan (Thierno Yéro Baal) Harîrî'nin *el-Maḳāmât*'ını ve Bûsîrî'nin *el-Ḳaṣîdetü'l-Hemziyye*'sini okudu. 1922'de Sûkûn'a döndü.

Arapça yanında yedi mahallî dil bilen el-Hâc Ahmed Sûkûn'da açtığı, kendi adıyla anılan medresede çeşitli kabilelerden gelen çok sayıda öğrenciye Arap dili ve edebiyatı, tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, mantık, astronomi ve hesap dersleri verdi. Talebeleri arasında oğulları Muhammed Ahmed, Ahmed Ticânî, Abdülazîz ed-Debbâğ, Abdüsselâm, Beşîr, Halîl ve Mevlûd Dem başta olmak üzere Hâc Abdullah Cînk (Abdoulaye Dieng), Elfâ Muhammed Câlû (Diyâlû / Diallo), Muhammed İbrâhim Câlû, İbrâhim Kântî (Kanté), Elfâ Ömer Diyâ ve Ömer Hâv anılır. el-Hâc Ahmed Dem 1922'de hacca gitti, hac ibadetini eda ettikten sonra Bağdat'a geçerek orada Mâlikî fıkhı okudu. Bu arada bir Ticâniyye şeyhinden el almak için Akkâ'ya gitti. Memleketine dönünce el-Hâc Ömer'in halifelerinden, ayrıca el-Hâc Mâlik b. Osman Siy'in Dakar'a 90 km. mesafedeki Tivâvûn'da (Tivaouane) bulunan zâviyesinde kendisinden Ticânî virdi aldı ve "mukaddem" tayin edildi. Hilâfet aldığı şeyhlerden biri de Ticânî şeyhi Elfâ Hâşim'dir. Mûtedil bir tasavvufî çizgi izledi. Aynı tarikatın şeyhlerinden İbrâhim Niyâs'ın görüşlerine muhalefet etti. 1947'de Sûkûn'a 7 km. mesafede Medînetü el-Hâc Ahmed Dem (Ndémene) adıyla bir köy kurup oraya yerleşti. Talebe ve müridlerinin çokluğu sebebiyle 1951'de aynı adla ikinci bir köy inşa ettirdi. 10 Aralık 1973'te Sûkûn'da vefat etti ve kendi camisinin hazîresinde defnedildi. Kebâ

el-Hâc Ahmed Dem

İmrân'ın diğer kaynakların aksine ölümü için verdiği 1977 yılı yanlıştır. Yerine oğlu Muhammed Ahmed Dem (Mamadou Amadou Deme) geçti ve 2014 yılında vefatına kadar irşad görevini sürdürdü.

Eserleri. 1. *Żiyâ'ü'n-neyyireyn el-câmiᶜ beyne ᶜulûmi'ṭ-ṭâ'ifeteyn.* Her kelimenin zâhirî tefsiri, bâtınî te'vili, lugavî ve mecazî izahlarının yapıldığı hacimli bir tefsir olup âyetlerin sözlük anlamları yanında tasavvufî işaretler, fıkhî meseleler, akaide dair hükümler ve ahlâkî prensiplere yer vermesiyle dikkat çeker. Ana kaynağı *Tefsîrü'l-Celâleyn* yanında Taberî, İbn Kesîr, Zemahşerî, Nîsâbûrî, Kurtubî, Beyzâvî, Âlûsî ve Tantâvî el-Cevherî'nin tefsirlerinden, Gazzâlî'den, İbnü'l-Fârız, Abdülkerîm el-Cîlî, Abdülazîz ed-Debbâğ gibi mutasavvıfların eserlerinden, *Ṣaḥîḥayn*'dan faydalanmıştır. Dinî ilimlerden başka, edebiyat, tarih, coğrafya, felsefe, tabiî ve riyâzî ilimlerin de verilerinden yararlanan müellifin, üzerinde yirmi yıl kadar çalıştığı yirmi ciltlik eser 1960 yılında basılmak üzere Tanca'ya gönderilmiş, ancak yayıncı maliyet sebebiyle basımından vazgeçmiş, eser daha sonra neşir için Kahire'ye yollanmıştır. Ezher şeyhi Mahmûd Şeltût, her biri kendi açısından eseri gözden geçirmek üzere on iki uzman görevlendirmiş, uzmanlar önemli bir hataya rastlamadıklarını bildirmişlerdir. İlk dört cildi basıldıktan sonra (Kahire 1966, 1408/1987) neşri tamamlanamayan eserin tamamı yirmi cilt halinde Senegal Cumhuriyeti Başkanı Abdoulaye Wade'nin teşebbüsüyle Mısır'dan getirilerek Güney Afrika'da Durban şehrinde Ahmed Dîdât'ın kurduğu Centre International de Propagation Islamique tarafından yayımlanmıştır (2006). **2.** *Tenbîhü'l-aġbiyâ ᶜalâ istihâleti rü'yeti'l-Bârî Teᶜâlâ bi'l-ebṣâr fi'd-dünyâ şerᶜan li-ġayri'l-enbiyâ'.* Senegal'deki Ticânî şeyhi İbrâhim Niyâs'ın görüşlerine reddiye olarak kaleme alınmıştır. **3.** *Tenfîsü'ṣ-ṣâliḥîn min müşevviṣâti'ṭ-ṭâliḥîn.* İlk eşini boşayıp onun kız kardeşiyle evlenmeyi meşrû görmeyenlere reddiye mahiyetinde yazılmıştır (Saint Louis, ts.).

el-Hâc Ahmed'in diğer bazı eserleri de şunlardır: *Kâşifetü'l-ḥicâb fî ᶜilmi'l-ḥisâb* (Saint Louis, ts.), *İfâdetü'l-müstefîd fî ᶜaḳā'idi't-tevḥîd, Şerḥu'l-Bâcûrî , İḳāẓü'l-vesnân ᶜalâ âfâti'l-ḳalb ve'l-lisân, Naṣîḥatü'l-iḫvân ve taḥẕîri'l-hillân fi'ṭ-ṭaᶜn bi-âᶜdâdi'l-ây fî evliyâ'i'llâh, Ecvibe ᶜan es'ile fi'l-virdi't-Ticânî, el-ᶜİḳdü'ş-şemîn fî ḥadîşi'ṣ-ṣâdıḳi'l-emîn, el-Ḫaṣ ᶜale'l-ittifâḳ ve terki'l-mirâ' ve'ş-şiḳāḳ fi'l-imâme ve'l-mesâcid ᶜale'l-itlâḳ* (ahlâk), *Cilâ'ü'l-ḳulûb min fetḥi ᶜallâmi'l-ġuyûb* (vaaz), *ᶜUnvânü'ṭ-ṭırâz fi'r-riḥle ile'l-Ḥicâz, Târîḫu'l-Ḥâc ᶜÖmer, Lemḥa muṭavvele fî şe'nî'ş-Şeyḫ ᶜÖmer el-Fûtî, er-Red ᶜalâ Risâleti'l-Ḥâc Aḥmed Câc Dâ'ire, Es'ile ve ecvibe maᶜa'l-Ḥâc Mâlik Siy, Cilâ'ü'l-fühûm fî nevâdiri'l-ᶜulûm, Ġarîbü'l-luġati'l-ᶜArabiyye, Dîvânü şiᶜr, er-Ravżü'n-nedâ ᶜale'l-Maḳşûreti'd-Düreydiyye, Temrînü'ṭ-ṭullâb* (nahiv), *Dîvânü'l-ḫuṭab, Ḳaṣîde fî riṣâ'i'l-Ḥâc Mâlik Siy ve'l-Ḥâc ᶜAbdillâh Niyâs* (eserleri ve yazma nüshaları için bk. Hunwick, IV, 325-327).

BİBLİYOGRAFYA :

Amar Samb, *Essai sur la contribution du Sénégal à la littérature d'expression arabe*, Dakar 1972, s. 33, 249-257, 511; V. Monteil, *l'Islam noir: Une religion à la conquête de l'Afrique*, Paris 1980, s. 167-169; Cherno Ka Habib, "L'école de Sokone et la vie de son fondateur Hadj Ahmad Deme (1885-1973)", *Culture et civilisation islamiques: le Sénégal*, Rabat 1994, s. 177-180; J. O. Hunwick, *Arabic Literature of Africa: The Writings of Western Sudanic Africa*, Leiden 2003, IV, 324-327; C. B. Wane, *l'Islam au Sénégal, le poids de confréries ou l'émiettement de l'autorité spirituelle* (doktora tezi, 2010), Université Paris-Est-Université Cheikh Anta Diop de Dakar, s. 35, 115, 201, 237, 266, 272; Muhammed er-Râdî Kennûn el-Hasenî, *el-Fihrisü'ş-şâmil li-mü'ellefâti'ṭ-ṭarîḳati't-Ticâniyye*, Rabat, ts. (Dârü'l-emân), s. 9, 34, 60; Kebâ İmrân, "Dem, el-Ḥâc Alḥmed b. Muḥammed el-Emîn", *MvAU*, IX, 277-279; Seydina Ousmane, "Dyaou Nayirayni: La grandissime dimension de l'œvre d'un homme muldimensionnel", https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=10201618074876877&id=652383521471843 (20.03.2015); "Aḥmed Dem", *Muᶜcemü'l-bâbiṭîn li-şuᶜarâi'l-ᶜArabiyye fi'l-ḳarneyni't-tâsiᶜ ᶜaşer ve'l-işrîn*, http://www.almoajam.org/poet_details.php?id=502 (20.03.2015); "Elhadji Ahmadou Deme (1890-1973)", https://www.serigneahmeddeme/info?tab=page_info (20.03.2015).

AHMET ÖZEL

el-HÂC MÂLİK SÎ

(bk. MÂLİK b. OSMAN).

el-HÂC MERHABÂ

(الحاج مرحبا)

Muhammed Fûdî Sânûgû b. Muhammed el-Münîr b. İbrâhîm
(1896-1981)

Burkina Fasolu âlim ve tarihçi.

12 Rebîülevvel 1314'te (21 Ağustos 1896) Batı Afrika ülkelerinden Burkina Faso'nun Bobo-Dioulasso şehrinde doğdu. Daha çok el-Hâc Merhabâ diye anılır. Annesi Fâtıma bint Muhammed Fûdî b. Saîd'dir. Hem babası hem annesinin dönemin tanınmış isimlerinden Muhammed Mustafa b. Abbas Sânûgû'nun soyundan geldiği söylenmektedir. Muhammed Fûdî annesinin memleketi olan Dârüsselâmî'de (Darsalami) yetişti. İlk eğitimini hattat olan babasından aldı. Sekiz yaşında hıfzını tamamladı. Dokuz yaşında iken babası ve ardından annesi vefat edince Kur'an öğrenimine, sekiz yıldan fazla bir süre Muhammed b. Ahmed el-Velî olarak da bilinen Turu Kuru lakaplı Ebü'l-Abbas Ahmed Sânûgû'nun yanında devam etti. Aralarında Bondukulu Ebû Bekir b. Hasan b. Abdülkādir Timiti ve Kete Krakyeli el-Hâc Ömer b. Ebû Bekir'in de bulunduğu birçok hocanın yanında öğrenimini sürdürdü. Mâlikî mezhebine mensup olan el-Hâc Merhabâ ilim tahsili için seyahatlere çıktı. el-Hâc Ömer'in tavsiyesiyle önce Lokoja'ya (Nijerya) gidip belâgat ve fıkıh tahsil etti. Ardından Kumasi'de (Gana) Muhammed Bako ve İmam Abbas el-Muhaddis gibi ilim adamlarından ders okudu. el-Hâc Ahmed ed-Demengerî ve el-Hâc Ali el-Halîfe de onun hocalarındandır.

el-Hâc Merhabâ'nın yaşadığı coğrafya Sahrâ çölü üzerinden geçen ticaret yollarına uzak kaldığı için basılan kitapların ve yapılan ilmî çalışmaların bu coğrafyaya ulaşması oldukça zordu. Çalışmalardan haberdar olan hocalar bunları özetler ve haklarında açıklamalar yazardı. el-Hâc Merhabâ da birçok eseri ihtisar ve şerhetti, Arap diliyle ilgili çeşitli eserler yazdı, ayrıca bölgedeki müslüman topluluklarla ilgili bilgiler içeren kitaplar kaleme aldı. Onun dolaştığı yerler arasında Gana'nın özel bir yeri vardır. Uzun yıllar öğrenimini burada sürdürdü ve pek çok eserini burada yazdı.

Ticâniyye tarikatına mensup olan el-Hâc Merhabâ 1937'de hacca gitmek için Accra'dan yola çıktı. Lagos'ta Âdem Abdullah el-İlûrî ve Âdem Ne-Meaci ile görüştü. N'Djamena'da (Çad) aralarında Muhammed el-Mehdî, fakih Ebü'l-Kāsım, Şerîf Abdurrahman ve Şerîf Ahmed'in de bulunduğu Ticânî tarikatının ileri gelenlerinden pek çok kimseyle tanıştı. Abdülmü'min b. Ahmed b. Selâm'dan icâzet aldı. Hicaz bölgesinde de Ticânî tarikatına mensup pek çok kişiyle görüştü. Medine'deki Batı Afrika Ticânî lideri Ahmed b. Abdurrahman el-Katâgumî'den de icâzet aldı. Bunun yanı sıra Ticâniyye tarikatından Şeyh el-Hâc İbrâhim İnyâs

es-Senegālî'ye ayrı bir ilgi gösterdi. Nitekim *Lâ żarara fi'l-evrâd* ve *Tenbîhü'l-müstefîd* adlı eserlerinde onu muhaliflerine karşı savundu.

Hac amacıyla çıktığı bu uzun seyahatten 1945'te Burkina Faso'ya döndü. Önce Bora'ya, ardından Bobo-Dioulasso'ya gitti. 1948'de tekrar Accra'ya geldikten sonra Lagos'a ve 1950'de Nima'ya geçti. Burada ve civar illerdeki camilerde tefsir dersleri verdi. 1954'te Accra'da mevlid törenlerini başlattı. 1958'de Bobo-Dioulasso'ya gitti, orada da ders vermeye devam etti ve 1960'ta aynı törenleri başlattı. Dârüsselâmî'de bir okul, Bamuko'da bir cami inşa ettirdi. el-Hâc Merhabâ'nın Nijer'e yaptığı ziyaretin ayrı bir önemi vardır. Burada Nijer tarihçilerinden meclis başkanı Bûbû Hâmâ ile (Boubou Hama) görüştü. Yazma halindeki eserlerini Niamey Üniversitesi Kütüphanesi'ne bağışladı, bu eserler halen kütüphanede kayıtlıdır. Hayatının geri kalan kısmını Bobo-Dioulasso ile Accra arasında seyahatlerle geçirdi. Hayatının bir döneminde müftülük vazifesini de üstlenen el-Hâc Merhabâ 3 Mayıs 1981 tarihinde vefat etti.

Eserleri. el-Hâc Merhabâ'nın yazma halindeki eserlerinden bazıları şunlardır: *el-Ehliyye* (öğrenciler için Arapça zamirler konusunda yazılmış bir kitaptır); *Ecvibe* (otuz soru ve kısa cevaplarından oluşur); *Ecvibe fi'l-luġa* (öğrencisi Ebû Bekir Ramaka el-Bundukī'nin kökü beş harfli Arapça kelimelerle ilgili sorularına verdiği cevapları içerir); *Ecvibe manẓûme* (müellifin müftü ve ictihad konularıyla ilgili sorulara şiir formunda verdiği cevaplardan meydana gelir); *Esâsü't-târîḫ; Esne'l-meṭâlib li-ʿulemâ'i'l-mekâtib* (müennes ya da hem müennes hem müzekker kelimeler sözlüğüdür); *el-Beyân li'l-ḥâṣ ve'l-ʿâm fî aḥkâmi'l-ʿaḳîḳa ve'l-cenâze ve'n-nikâḥ ve'z-zekât mimmâ ṣaḥḥa ʿani'l-ecillâ'i'l-aʿlâm* (1963'te Wagadugu'da [Uagadugu] kaleme alınmıştır; eserin sonunda Merhabâ'nın hadisteki isnad sistemi ve diğer İslâmî ilim dallarıyla ilgili çalışmaları üzerine yapılmış bir incelemeyle müellifin öğrencilerine okuttuğu kitaplarının bir listesi vardır); *Ẕâkiretü'ṣ-ṣâliḥîn ve ṭarîḳatü'l-müttaḳîn* (1968'de oğlu Muhammed Münîr tarafından hazırlanmış olup Merhabâ'nın *el-Muḳaddimetü'l-kübrâ* adlı eserinden yapılan alıntılardan oluşmaktadır ve ağırlıklı olarak namazla ilgili meseleler hakkındadır); *Feṭḥu'l-Ḥannâni'l-Mennân fî aḫbâri's-Sûdân* (büyük oranda Abdurrahman b. Abdullah es-Sa'dî'nin *Târîḫu's-Sûdân* ve Mahmûd Kâ'ti et-Tinbüktî'nin *Târîḫu'l-Fettâş*'ı gibi kaynaklardan derlenmiştir); *Fıḳhu Wagadugu fî mühimmâti'l-İslâm* (fıkıh alanında yazılmış dokuz metinden oluşan, *el-Mesâ'ilü'l-fıḳhiyye elletî yecibü'l-meşîr ileyhâ li-ṣıḥḥati'l-eḥâdîṯ bihâ* adlı serinin ilk kısmıdır); *el-Cedvelü'l-marżiyye fî aḥkâmi'n-nûni's-sâkine ve't-tenvîn resmen ve telaffuẓan; el-Cevâhir ve'l-yevâḳît fî duḫûli'l-İslâmi'l-Maġrib maʿa't-tevḳît* (İslâm'ın Batı Afrika'daki yayılışıyla ilgili eserde el-Hâc Merhabâ'nın bu hususta oynadığı role özellikle değinilmiştir); *Kitâbü'l-Âṣâr li-ḳaṭʿi ekâẕîbi'l-aḫbâr* (Bobo-Dioulasso'daki Müslümanlık tarihi hakkındadır); *Mevâḳıʿu'l-ehdâḳ ʿale'l-ḥaḳā'iḳ elletî hevâhu hâẕihi'l-evrâḳ* (Batı Afrika'daki yönetimlerle ilgili olan kitabın başında yazarın otobiyografisi bulunmaktadır); *el-Muḳaddimetü'l-kübrâ* (*Ẕâkiretü'ṣ-ṣâliḥîn ve ṭarîḳatü'l-müttaḳîn*'de alıntı yapılan eserde bireysel sorumluluklarla ilgili fıkhî uygulamalara yer verilmektedir); *Ḳaṭʿu elsineti'l-müteşeyyiḫîn ve'l-murâ'în ve ibṭâlü'l-ḥücec li'l-mülḥidîn fî ʿaḳā'idihimi'l-fâside ve taḳrîrâtihimi'l-mâ'ile ʿani's-Selefi'ṣ-ṣâliḥ* (1965'te tamamlanan eserde tasavvuf ve özellikle Ticâniyye tarikatı savunulmaktadır); *et-Temyîz ve't-tafḍîl beyne'l-vâfidîn ve'l-ḥüccâc* (eserde müellifin hac seyahati anlatılmaktadır); *Târîḫu'l-Vaṭariyyîn ve baʿżı memâliki's-Sûdâni'l-Fransî ve ġayrihâ ve ʿulemâ'i'l-bilâd; Târîḫu'l-ʿilm* (Gana tarihi hakkındadır); *Târîḫu'l-İslâm fî Bobo* (Bobo'da İslâmiyet'in yayılış tarihiyle ilgili eserde el-Hâc Merhabâ'nın bu konudaki rolüne vurgu yapılmaktadır) (el-Hâc Merhabâ'nın bu eserleri ve diğer eserleri için bk. Wilks v.dğr., s. 553-562; *Mv.AU*, XII, 117-118).

BİBLİYOGRAFYA :

I. Wilks v.dğr., "Writers of the Greater Voltaic Region", *Arabic Literature of Africa IV: The Writings of Western Sudanic Africa* (ed. J. O. Hunwick), Leiden 2003, s. 553-562; J. O. Hunwick, "The Arabic Literature of Africa Project", *The Meanings of Timbuktu* (ed. Shamil Jeppie – Souleymane Bachir Diagne), Cape Town 2008, s. 315; Kebâ İmrân, "Sânûgû, Şeyḫ Muḥammed Merḥabâ", *Mv.AU*, XII, 117-118.

MAHMUT KELPETİN

HACCÎ, Muhammed

(bk. MUHAMMED HACCÎ).

HACERÎ
(الحجري)

Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn
Afûkāy Ahmed b. Kāsım b. Ahmed
el-Hacerî el-Endelüsî
(ö. 1051/1641'den sonra)

***Nâṣırü'd-dîn ʿale'l-ḳavmi'l-kâfirîn* adlı eseriyle tanınan Endülüslü mütercim.**

977 (1570) yılı civarında Endülüs'te Hacerülahmer köyünde doğdu. Bu köyün Gırnata (Granada) yakınlarında muhtemelen günümüzdeki Láchar (Hijar) veya Extramadura bölgesinde Hornachos'ta bulunduğu yönünde iki görüş vardır. Mayıs 1612'de Paris'ten İstanbul'daki Endülüslü muhacirlere gönderdiği mektupta ismini Ehmed ben Caçim Bejerano şeklinde yazan Hacerî aynı zamanda Afûkāy adıyla da bilinir. Bu ismin Ebü'l-Kāsım karşılığı veya Berberîce bir kelime ya da ailesinin meşhur ismi olabileceği ihtimalleri ileri sürülmüştür. Dedesi fakih olan Hacerî ailenin büyüklerinden Arapça ve İslâmî ilimler okudu. Bu arada muhtemelen Madrid'de Belensiyeli bir tabipten İspanyolca öğrendi. İspanyolca'yı iyi bilmesi, ismini değiştirip Bejerano adını alması, müslüman olduğunu gizleyip Hıristiyanlığı benimsediğini göstermek zorunda kaldığı günlerde tercümanlık ruhsatı almasını sağladı. Gırnata Piskoposu D. Salpa Tierra ve Piskopos D. Pedro Castro başkanlığındaki tercüme heyetine girmeyi başardı. Ancak İspanyol yönetiminin Moriskolar'a karşı engizisyon uygulamasını şiddetlendirmesi, takip ve yakma olaylarının artması yüzünden kendini ve inancını kurtarmak için Endülüs'ten ayrılmaya karar verdi.

Hacerî bir süre İşbîliye (Sevilla), Gırnata ve Madrid'de yaşadı; 1590'ların sonunda Kādis'in (Cádiz) Santa María Limanı'ndan bindiği buğday yüklü bir gemiyle Portekiz'in Kuzey Afrika'daki garnizonlarından Berîce'ye (el-Cedîde) geçti. Buradan bir arkadaşıyla Sa'dîler'in hâkimiyetindeki Azemmûr'a kaçtı. Şehrin yöneticisiyle birlikte Merakeş'e giderek Sa'dî Sultanı Ahmed el-Mansûr'un huzuruna çıktı (1007/1599). Sultan, dindarlığının yanı sıra İspanyol ve Portekiz dillerini bildiğinden kendisini divandaki tercüme kaleminde görevlendirdi. Hacerî, devlet mütercimliğini ve İspanyolca kâtiplik görevini Ahmed el-Mansûr'un ölümünün ardından Ebü'l-Meâlî Zeydân en-Nâsır, Ebû Mervân Abdülmelik b. Zeydân en-Nâsır ve Velîd b. Zeydân en-Nâsır (1631-1636) dönemlerin-

de de sürdürdü. Bu görevi esnasında şehirdeki Endülüslüler'le ilişkilerini güçlendirdi; Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, Ebû Abdullah Muhammed er-Recrâcî gibi dönemin önde gelen âlimlerini tanıma ve onlarla birlikte ilmî meclislere katılma imkânı buldu.

Hacerî, Sultan Zeydân en-Nâsır tarafından, 1609'da çıkarılan sürgün fermanından sonra kendilerini İspanya'dan Kuzey Afrika'ya götürecek dört Fransız gemisine binen Moriskolar'ın gemiciler tarafından gasbedilen mallarının iadesi meselesini görüşmek üzere Moriskolar'dan seçilen beş kişilik heyetin başında Fransa kralına gönderildi (1611). Uzun süren elçilik görevi esnasında Fransa'da Paris, Bordeaux, Le Havre, Hollanda'da Amsterdam, Leiden ve Lahey gibi şehirlerde kaldı (1611-1613). Leiden Üniversitesi Arap Dili Kürsüsü'nde görev yapan şarkiyatçılardan Thomas Erpenius ve Jacobus Golius ile tanıştı. Bu şehirlerde karşılaştığı bazı hıristiyan ve yahudi din adamlarıyla önemli tartışmalarda bulundu.

1044'te (1634) hacca gitmek için Merakeş'ten ayrılan Hacerî, hac dönüşünde Mısır'da ziyaret ettiği Mâlikî fakihi Ali b. Muhammed el-Üchûrî'nin isteğiyle, Avrupa'da hıristiyan ve yahudi din adamlarıyla yaptığı görüşme ve münazaraları içeren *Riḥletü'ş-Şihâb ilâ liḳā'i'l-aḥbâb* adını verdiği bir kitabın telifine başladı. Eserini 1637'de bitirdikten sonra Tunus'a gidip tercüme çalışmalarına devam etti. Hacerî hakkındaki son bilgiler Receb 1051 (Ekim 1641) tarihine aittir. Muhtemelen Moriskolar'ın yoğun olduğu Tunus'a yerleşip burada vefat etmiştir.

Hacerî'nin şarkiyatçılardan Etienne Hubert, Thomas Erpenius ve Jacobus Golius ile görüşmeleri hakkında aktarılan bilgiler, XVII. yüzyıl başlarında Avrupa'daki Arapça öğrenimine ve Avrupa'da yaygın biçimde kullanılan Arapça eserlerin yanı sıra dönemin oryantalistleri arasındaki İslâm algısına da ışık tutmaktadır. Hacerî, Paris'te bulunduğu sırada Etienne Hubert'e İbn Mâlik'in manzum *el-Miftâḥ fî ebniyeti'l-efʿâl*'ini okutmuştur. Fransa ve Hollanda seyahati esnasında tanıştığı kişilerle ilmî müzakereler yapmış, Jacobus Golius ile yıllarca mektuplaşmış, mektuplarında bazı ilmî konulardaki bilgi ve görüşlerini paylaşmıştır. Nitekim Thomas Erpenius, 1617'de neşredilen ve Avrupa'da iki yüzyıl boyunca Arapça öğretiminin klasiklerinden biri haline gelen *Grammatica Arabica* adlı eserini hazırlarken Hacerî'den yararlandığını ve onun Arapça dil bilgisine dair sorularını cevaplayan üstadı olduğunu belirtmiştir (Wiegers, *al-Qantara*, XXXI/2 [2010], s. 587-610). Hacerî ile Erpenius'un gün boyunca Arapça ve İspanyolca'nın nasıl iç içe girdiği hakkında konuştukları bildirilmektedir (Matar, *Europe Through Arab Eyes*, s. 75-76).

Eserleri. 1. *Riḥletü'ş-Şihâb ilâ liḳā'i'l-aḥbâb*. Sa'dî sultanının elçisi sıfatıyla Fransa ve Hollanda'ya yaptığı seyahatler hakkında kaleme aldığı bir eser olup günümüze ulaşmamıştır. XVII-XVIII. yüzyıl Mağrib tarihçilerinden Ayyâşî ve İfrenî eserlerinde Mevlây Zeydân dönemiyle ilgili kısımlarda bu kitaptan alıntılar yapmışlardır. **2.** *Nâṣırü'd-dîn ʿale'l-ḳavmi'l-kâfirîn. Riḥletü'ş-Şihâb*'ın muhtasarı olup müellifin bugüne kadar gelen tek eseridir. Mısır'da yazmaya başladığı eserini 1047'de (1637) Tunus'ta tamamlamış, telif amacının da Avrupalı hıristiyan ve yahudi din adamlarıyla yaptığı tartışmaları anlatmak olduğunu ifade etmiştir. Kendisi de bir Morisko olan Hacerî'nin eseri, Moriskolar'ın Kuzey Afrika'ya yerleşmelerinin ardından sosyal ve kültürel açılardan durumlarını gösteren birinci elden kaynaklardandır. On üç bölüm halinde düzenlenen eser, 1588'de Gırnata'da eski bir manastırda bulunan, I. yüzyıla ait olduğu söylenmekle birlikte hıristiyanların orijinalliğini kabul etmedikleri Arapça bir parşömen hakkında Gırnata başpiskoposu ile yaptığı görüşme ile başlamakta, ilk üç bölümde müellifin Endülüs'ten ayrılışı, Merakeş'e gelişi ve buradan elçi olarak Fransa'ya gidişi anlatılmaktadır. Eserin 4-11. bölümleri, müellifin Fransa ve Hollanda'daki gözlemlerine, yahudi ve hıristiyan din adamlarıyla yaptığı tartışmalara ayrılmıştır. Bu bölümler kitabın en dikkat çekici kısmını teşkil etmektedir. Eser, XVII. yüzyılda bu ülkelerdeki İslâm algısının yanı sıra hıristiyan din adamlarının çok eşlilik, domuz eti, oruç vb. konularda İslâm'a yönelttikleri eleştiriler hakkında önemli bir kaynaktır. Hacerî, onların eleştiri ve sorularına verdiği cevapların ardından bu defa kendisi muhataplarına inanç ve uygulamalarına dair sorular sormuş, verdikleri cevapları da eleştirmiştir. Eserinde, yahudi ve hıristiyan âlimlerinin cevaplarındaki mantık hatalarına dikkat çektiği eleştirileri ve onların bu eleştiriler karşısında yaşadıkları şaşkınlığı canlı bir şekilde tasvir etmektedir. Öte yandan eser, XVII. yüzyıl başlarında özellikle Kuzey Afrika ile Fransa ve Hollanda'nın siyasal ilişkilerine dair bazı ayrıntılar da sunmaktadır. Kitabın on ikinci bölümü, müellifin Mısır ve Fas'ta karşılaştığı iki rahiple görüşme ve yazışmalarına, son bölüm ise (s. 172-206) kendisinin hayat hikâyesine ayrılmıştır.

Hacerî'nin hıristiyanlarla arasında geçen dinî tartışmalardaki ifadelerinde, kendisiyle aynı dönemde Lübnan'dan İtalya'ya gitmiş olan Fahreddin el-Hâlidî'nin Avrupa hayranlığının aksine İslâm'ın Hıristiyanlık'tan üstün olduğu inancına sahip bulunduğu görülmektedir (Matar, *Europe Through Arab Eyes*, s. 91). Hacerî, 1492'de Gırnata'nın düşmesinden 1609'da III. Felipe tarafından bütün Moriskolar'ın İber yarımadasından sürgün edilmesine dair fermana kadar geçen sürede, Endülüs müslümanlarının mâruz kaldıkları dinî ve kültürel asimilasyon siyasetine rağmen inançlarını koruduklarını ortaya koymaya çalışmıştır. Hacerî'nin eserinde kullandığı dil, bilhassa XVI. yüzyılda Endülüs'ten ayrılarak Kuzey Afrika'ya yerleşen Moriskolar'ın günlük konuşma diline dair özellikler göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır. İlk neşrini Muhammed Rezzûk'un gerçekleştirdiği eser (Dârülbeyzâ 1987) daha sonra P. S. van Koningsveld, Q. al-Samarrai, G. A. Wiegers tarafından İngilizce tercümesiyle birlikte yayımlanmıştır (Madrid 1997).

Hacerî ayrıca, aralarında Kādî İyâz'ın *eş-Şifâ*'sının da bulunduğu bazı eserleri Arapça'dan İspanyolca'ya tercüme etmiştir. Tunus'ta karşılaştığı İspanyol top-

Hacerî'nin *Nâṣırü'd-dîn ʿale'l-ḳavmi'l-kâfirîn* adlı eserinin unvan sayfası (Ezher Üniversitesi Ktp., nr. 307014)

lumunda Reis İbrâhim er-Rebâş adıyla tanınan Ahmed b. Gānim el-Endelüsî'nin ricası üzerine onun İspanyolca eserini *el-ʿİz ve'l-menâfiʿ li'l-mücâhidîn fî sebîlillâh bi-âlâti'l-ḥurûb ve'l-medâfiʿ* adıyla Arapça'ya çevirmiş, Salamancalı bir yahudi olan Abraham Zacuto'nun (İbrâhim Zekût, ö. 1472) astronomiye dair *Almanach perpetuum* adlı İspanyolca risâlesini de *er-Risâletü'z-Zekûtiyye* ismiyle yine Arapça'ya tercüme etmiştir. Hacerî, kendisinden harita yapımıyla ilgili Latince bir eseri tercüme etmesini isteyen Sa'dî sultanına Latince bilmediğini söylediğini ve eserin tercümesini esirler arasında bulunan bir rahiple birlikte yaptıklarını kaydetmektedir (*Nâṣırü'd-dîn ʿale'l-ḳavmi'l-kâfirîn*, s. 233).

BİBLİYOGRAFYA :

Hacerî, *Nâṣırü'd-dîn ʿale'l-ḳavmi'l-kâfirîn* (nşr. ve trc. P. S. van Koningsveld v.dğr.), Madrid 1997; M. de Epalza – R. Petit, *Etudes sur les moriscos andalous en Tunisie*, Madrid 1973, s. 248-263; H. R. Singer, "Morisken als Ubersetzer", *Sprache, Literatur, Kultur Romanistische Beiträge* (ed. D. Briesemeister), Frankfurt 1974, s. 37-49; G. Wiegers, *A Learned Muslim Acquaintance of Erpenius and Golius: Ahmad b. Qâsim al-Andalusî and Arabic Studies in Netherlands*, Leiden 1988; a.mlf., "A Life between Europe and the Maghrib", *The Middle East and Europe: Encounters and Exchanges* (ed. G. J. van Gelder – Ed de Moor), Amsterdam 1992, s. 87-115; a.mlf., "Learned Moriscos and Arabic Studies in the Netherlands, 1609-1624", *Romania Arabica* (ed. J. Lüdtke – R. Kontzi), Tübingen 1996, s. 405-416; a.mlf., "Moriscos and Arabic Studies in Europe", *al-Qantara*, XXXI/2, Madrid 2010, s. 587-610; Muhammed Rezzûk, *el-Endelüsiyyûn ve hicrâtühüm ile'l-Maġrib ḫilâle'l-ḳarneyn 16-17*, Dârülbeyzâ 1991, s. 10, 247, 269, 280-285; Nabil Matar, *Europe Through Arab Eyes 1578-1727*, New York 2009, s. 3, 75-76, 80-86, 91; a.mlf., "Confronting Decline in Early Modern Arabic Thought", *Journal of Early Modern History*, IX/1-2, Leiden 2005, s. 51-78; Muhammed el-Fâsî, "er-Raḥḥâletü'l-Meġāribe ve âṣâruhüm", *Daʿvetü'l-ḥaḳ*, II/3, Rabat 1378/1958, s. 19-23; L. P. Harvey, "The Morisco Who was Muley Zaidan's Spanish Interpreter. Ahmad bnu Qasim ibn al-faqih Qasim ibn al-shaikh al-Hajari al-Andalusi, alias Ehmed ben Caçim Bejarano hijo del alfaquí Caçim hijo del saih al-Hhachari Andaluz", *Miscelánea de estudios árabes y Hebraicos*, VIII/1, Granada 1959, s. 67-97; Muhammed el-Menûnî, "Ẓâhira taʿrîbiyye fî'l-Maġribi's-Saʿdî", *Daʿvetü'l-ḥaḳ*, X/3 (1386/1967), s. 74-91; L. F. Bernabé Pons, "Una nota sobre Ahmad ibn Qāsım al-Hayarī Bejarano", *Sharq al-Andalus*, sy. 13, Alicante 1996, s. 123-128; A. Vrolijk, "The Prince of Arabists and His Many Errors: Thomas Erpenius's Image of Joseph Scaliger and the Edition of the 'Proberbia Arabica' (1614)", *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes*, LXX, London 2010, s. 297-325; Lütfullah Kārî – Nâsıruddin Saîdûnî "Afûḳāy, Aḥmed b. el-Ḳāsım el-Ḥacerî el-Endelüsî", *Mv.AU*, II, 218-225.

CUMHUR ERSİN ADIGÜZEL

HACI İBRÂHİM SULTAN

(ö. VIII./XIV. yüzyılın ikinci yarısı)

Osmanlılar'ın kuruluş devrinde Akşehir'de yaşayan sûfî.

Akşehir'e bağlı Marûf (Alanyurt) köyünde doğdu. Anadolu Selçukluları'nın son dönemlerinde Akşehir'e gelip zâviyesini kuran Hacı İbrâhim'in torunu ve Şeyh Hasan'ın oğludur. M. Fuad Köprülü, XIII. yüzyılda Anadolu'da tarikatlarını yaymaya çalışan mutasavvıfları zikrederken Hacı İbrâhim gibi bir Anadolu mutasavvıfının anılmamasını büyük bir eksiklik olarak kabul eder ve yazılı kaynaklarda ona dair pek az bilgiye rastlandığını belirtir. Köprülü'nün söylediği kişi, XIII. yüzyılda bölgeye gelerek bir zâviye açan ve Köprülü'ye göre 665 (1266-67) tarihli vakfiyesi bulunan Hacı İbrâhim, Hacı İbrâhim Sultan'ın dedesidir. Hacı İbrâhim ve babası Şeyh Hasan'ın Marûf köyündeki zâviye içerisinde medfun olduklarına dair kayıtlar mevcuttur. *Konya Vilâyet Salnâmesi*'nde Abdülvehhâb Gazi, Seyyid Mahmûd-ı Hayrânî, Nasreddin Hoca, Sinânüddin, Yağlı Dede ve Ni'metullah Nahcuvânî ile birlikte Hacı İbrâhim'in de Akşehir'de medfun olduğu bilgisine yer verilmektedir. Dolayısıyla Marûf köyünün kuzeybatısında bulunan ve taç kapısı üzerinde mevcut kitâbeden 771 (1370) yılında Hacı İbrâhim Sultan'ın emriyle yaptırıldığı anlaşılan türbedeki üç sandukanın Hacı İbrâhim, Şeyh Hasan ve Hacı İbrâhim Sultan'a ait olduğu söylenebilir. Bu sandukalardan biri, 1897'de ilçeye demiryolu döşenmesi esnasında Alman konsolosluğu görevlilerince Bermende (Savaş) köyünden iki Rum'un yardımıyla Almanya'ya kaçırılmıştır. Şeyh Hasan'a ait olduğu kabul edilen bu sanduka halen Berlin Doğu Asya ve İslâm Sanatları Müzesi'ndedir; burada Şeyh Hasan'ın ölüm tarihi 21 Şâban 760 (18 Temmuz 1359) olarak kayıtlıdır. Sandukanın Türkiye'ye iadesi için başlatılan hukukî süreç devam etmektedir. *Vilâyetnâme*'de Hacı Bektâş-ı Velî ile bağlantısı zikredilen ve Dulkadırlı bir çoban diye tanıtılan Hacı İbrâhim adlı şahsın Hacı İbrâhim Sultan'ın dedesi Hacı İbrâhim olup olmadığı ise kesinlik kazanmamıştır.

Mustafa Câvit, Hacı İbrâhim'in Şeyh Hüseyin b. Hüsâmeddîn-i Marûfî soyundan geldiğini ve Marûf köyüne 680'de (1281) Belh şehrinden göç ettiğini, Akşehir'de pazar yerinde 703'te (1303-1304) inşa edilen bir vakıf hamamı, Marûf köyünde de diğer bir vakıf hamamının bulunduğunu

Hacı İbrâhim Sultan'ın Akşehir'deki türbesi

ileri sürer. Arşiv kayıtlarında "Eizze-i kirâmdan" ve "kutbü'l-ârifîn" diye anılan Hacı İbrâhim Sultan zâviye ve diğer yapılar için 776 (1374) tarihli bir vakfiye tanzim ettirmiştir. Anadolu'daki en eski evlâdiyelik vakıflardan birinin kurucusu olan Hacı İbrâhim Sultan, kendisinden sonra erkek evlâdını ve onun evlâtlarını, erkek evlât bulunmadığı takdirde kız evlât veya kız evlâdın çocuklarını mütevelli olarak belirlemiştir. Bu vakıf ve vakfın mütevelliliği günümüze kadar kuşaktan kuşağa intikal etmiştir. II. Bayezid ve III. Murad dönemlerinde düzenlenen *Akşehir Vakıf Defterleri*'nde de bu zâviyeden söz edilmektedir. Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde söz konusu zâviye vakfına ait, Sultan Abdülaziz tarafından 8 Cemâziyelâhir 1282 (29 Ekim 1865) tarihinde verilen bir berat kaydına rastlanmaktadır. Arşiv kayıtlarında Hacı İbrâhim b. Şeyh Hasan Zâviyesi'ne şeyh, mütevelli, mutasarrıf, nâzır, zâviyedar, kâtip, câbî, imam, hatip, müezzin, ferrâş, duâgû, cüzhan gibi görevlilerin tayininin yapıldığı belirtilmektedir. Zâviyenin Akşehir'deki diğer bütün zâviye gelirlerinin toplamından daha fazla gelire sahip olduğu görülmektedir. Vakfiyede zâviye dışında cami, mescid, hamam, medrese, türbe, Karabulut köyündeki tarihî cami ve Akşehir'de bir hamam ve dükkândan bahsedilmektedir. Bunlardan türbe, Akşehir Meydan / Şifa Hamamı ve hamamın bitişiğindeki dükkân günümüze ulaşmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, C.EV., 2/137, 20 Z 1088; BA, İE. EV., 43/4870, 13 Z 1133; BA, C.EV., 496/25077, 03 R 1175; VGMA, HD, nr. 1061, vr. 93a-b; nr. 1062, vr. 11a-b; nr. 1065, vr. 16a-b; nr. 1068, vr. 102a-b; nr. 1069, vr. 41a-43b; nr. 1141, vr. 80a-b, 81a-b; Hacı İbrâhim Sultan Vakfiyesi (Vakıf Mütevellisi Erkök Evcioğlu'nda); *Konya Vilâyet Salnâmesi: Konya Yıllığı (1869)* (haz. Mehmet Eminoğlu), Konya 2007, s. 114; *Vilâyetnâme-i Hazreti Hünkâr Hacı*

Bektâş-ı Velî, Hacı Bektaş Yazma Eserler Ktp., nr. 119, vr. 56ª-57ª; M. Fuad Köprülü, *İlk Mutasavvıflar* (İstanbul 1919), Ankara 1987, s. 203-204 (30. dipnot); Mustafa Câvit, *Akşehir Kitâbeleri ve Tetkîkât (Kitâbeler-Türbeler-Mezarlar-Akşehirde Gömülü Ünlü İnsanlar)*, Muğla 1934, s. 35; İbrahim Hakkı Konyalı, *Nasreddin Hocanın Şehri Akşehir: Tarihî-Turistik Kılavuz*, İstanbul 1945, s. 368-376; Yaşar Anılır, *Akşehir Tarihi ve Tarihi Eserleri*, Konya 1986, s. 50; Tahsin Samur, *Akşehir'deki Türk Mimari Eserleri*, Konya 1996, s. 85; Volkan Ertürk, *XVI. Yüzyılda Akşehir Sancağı (Tahrir Defterlerine Göre)* (doktora tezi, 2007), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 343; *Akşehir Belediyesi Taşınmaz Kültür Varlıkları Envanteri*, Akşehir 2012, s. 75.

ALİ KOZAN

HACI KĀDİR-i KÛYÎ
(حاجی قادر کویی)

(1816-1897 [?])

Kürt milliyetçiliğinin öncülerinden, şair.

Kuzey Irak'ta Erbil vilâyetinin Köysancak kazasına bağlı Gora Karec köyünde doğdu. Doğum tarihini M. Emîn Zekî (*Meşâhîr*, II, 110) ve ona dayandığı anlaşılan Emîr Hasanpûr, Mehmet Uzun ve Suveyrekî gibi araştırmacılar 1232 (1817), Bâbâ Merdûh 1237 (1822) olarak kaydeder. Reşîd Findî, Kûyî'nin akrabası olan Mele Abdurrahman b. Ahmed'in 1908 yılında kaleme aldığı birkaç varaklık yazmada verdiği 1231 (1816) yılını tercih eder (*el-Fikrü'l-ḳavmî*, s. 61-62). Kûyî hakkında bir kitap yazan ve bu yazmaya da yer veren Mes'ûd Muhammed herhangi bir kaynak zikretmeden 1824 yılını esas alır (*a.g.e.*, s. 62). Qanatê Kurdo, İzzeddin Mustafa Resûl, Rohat Alakom, Sabah Abdullah Gālib ise 1815 yılında doğduğunu söyler. Hacı adı ve mahlası, Kûyî'nin hacca gitmiş olmasıyla değil bölgede zilhicce ayında doğanlara uğur ve bereket amacıyla genelde Hacı adı verilmesiyle ilgilidir. Kerkük'ün güneyinde yaşayan Zenkene aşiretinden olup babası Mele Ahmed'dir. Kûyî küçük yaşta babasını kaybedince annesi Fâtıma oğlunu alarak Köysancak'a göç etti, Kûyî buradaki bazı mescidlerde ve mektepte ilk dinî bilgilerini aldı. Bir süre sonra annesi de vefat edince akrabasından Mele Ömer Günbedî'nin himayesinde yetişti. Ardından Hoşnav, Erbil, Kerkük, Süleymaniye ve Şîno gibi çevre şehirlerdeki medreselerde tahsiline devam etti. Arkadaşı Abdullah Celîzâde Kûyî ile birlikte Revândiz'de meşhur âlim Mele Muhammed b. Âdem el-Bâlekî'den ders okudu. Arkadaşı Köysancak'a dönerken kendisi İran Kürdistanı'na gitti; Serdeşt ve Sâvucbulâg (Sâblâğ: bugünkü Mehâbâd) medreselerinde öğrenimini sürdürdü. 1854-1862 yıllarında bu çevrede yaşadı ve bölgeyi dolaştı. İran'da hâkim olan Kaçarlar yönetiminin Kürt toplumuna karşı sert tavrını yakından gördü, şiirlerinde onlara şiddetle hücum etti (Sabah Abdullah Ghalib, s. 123). Köysancak'a döndüğünde tahsil için buraya gelen şair Keyfî-yi Civânrûdî ile yakın dostluk kurdu. Ancak Civânrûdî bazı ağalara muhalefeti yüzünden Erbil'e kaçmak zorunda kaldı. Şeyh Nebî Mâvîlî ile uyuşmayan görüşleri ve şiirlerinde onu ağır biçimde hicvetmesi sebebiyle Kûyî de şeyhin çevresinden gelen baskılar neticesinde 1864 yılı dolayında Erbil'e vardı. Bu iki arkadaş daha sonra Revândiz'e, ardından İstanbul'a gitti (1866). Keyfî-yi Civânrûdî hukuk okumaya başlarken Kûyî son Botan beyi Bedirhan Paşa'nın ailesine misafir oldu ve çocuklarına özel öğretmenlik yaptı. Hiç evlenmeyen Kûyî İstanbul'da vefat etti.

Bedirhan Paşa'nın, oğlu Emîn Ali Bedirhan'dan torunu olan Celâdet Ali Bedirhan, Kûyî'nin 1312'de (1894-95) vefat ettiğini ve hatırladığı kadarıyla Karacaahmet Mezarlığı'nda defnedildiğini, onu görmüş olmakla birlikte o sırada daha yeni ayakta durabilen bir çocuk olduğundan kendisini tanımış sayılamayacağını kaydeder (*Hawar*, IX/33 [1941], s. 817; Reşîd Findî, s. 116). Celâdet Ali Bedirhan'ın doğum tarihi genellikle 1897 olarak gösterilmekle birlikte Mehmet Uzun bazı bilgi ve belgelerden hareketle onun 1893'te doğduğunu ileri sürer (*Berhem*, sy. 4 [1989], s. 11). Bu görüş Celâdet Ali Bedirhan'ın Kûyî'nin ölümüyle ilgili verdiği tarihe ve kendisinin o sırada henüz yeni ayakta durabildiğine dair tesbite uygun düşmekle birlikte bu yaşta onu nasıl hatırladığı şüpheli kalmaktadır. Bir çocuğun gördüğü kişiyi hatırlayabilmesi ancak birkaç yaşında olması durumunda mümkün olabilir ki Kûyî'nin vefatıyla ilgili olarak M. Emîn Zekî'nin verdiği 1312 rûmî / 1314 hicrî tarih (1896-97) (*Meşâhîr*, II, 110) bu ihtimale daha uygun görünmektedir. 1898'de Kahire'de çıkmaya başlayan *Kürdistan* gazetesinin üçüncü sayısında yer alan Kûyî'nin bir yıl önce öldüğüne dair kayıt da bunu teyit eder (Alakom, s. 88, dipnot 36). Kûyî'nin vefat yılı olarak Qanatê Kurdo 1892, İzzeddin Mustafa Resûl 1893, Emîr Hasanpûr, Mehmet Uzun ve Sabah Abdullah Gālib 1897 tarihini verir.

Kûyî hakkında Kürt milliyetçiliğinin fikir babalarından biri (Jwaideh, s. 24; Sabah Abdullah Ghalib, s. 120), XX. yüzyılın başlarında İstanbul'da gelişen Kürt milliyetçiliğinin ilk fikir babası ve sembolü (Alakom, s. 88) gibi değerlendirmeler yapılmış, Celâdet Ali Bedirhan ve muhtemelen onu izleyen başkaları Kûyî'yi "ikinci Hânî" (*Hawar*, IX/33 [1941], s. 817; Reşîd Findî, s. 160, 164; Uzun, *Kürt Edebiyatına Giriş*, s. 24), Martin van Bruinessen, Hânî'nin *Mem û Zîn*'indeki milliyetçi mesajını farkeden ilk kişi (*Çira*, I/4 [1995], s. 7; Sabah Abdullah Ghalib, s. 119) olarak nitelendirmiştir. M. Emîn Zekî de fikirleri ve etkili hamâsî üslûbuyla Kûyî'yi Nâmık Kemal'e benzetir (*Ḫulâṣa*, s. 360).

Kûyî'nin milliyetçi düşüncelerinin oluşmasında yetiştiği dönemde ve çevrede Kürt halkının içinde bulunduğu sosyal, ekonomik ve siyasal şartların, kendisinin İstanbul'da yaşadığı çevrenin, yanında kaldığı Bedirhan ailesinin ve Ahmed-i Hânî'nin şiirlerinin etkisinden söz edilir. Kûyî'nin İstanbul'da karşılaştığı hareketli ve kültürlü muhitte Batı toplumlarındaki ilerleme, milliyetçi hareketlerin yükselişi, gelişmiş eğitim sistemleri gibi konularda bilgi edinmesi, kendi halkının da böyle bir gelişme ortamına kavuşması, özgürlük ve bağımsızlığını elde etmesi gerektiği düşüncesine yönelmesinin başlıca âmilleri olmuş, dolayısıyla Bulgarlar, Sırplar ve Yunanlılar'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılıp bağımsızlıklarını ilân etmeleri gibi Kürtler'in de bağımsız bir devlet kurmalarını savunmuştur (Sabah Abdullah Ghalib, s. 124, 126; Hassanpour, s. 180). Kûyî'nin, Batı kültürü ve medeniyetiyle irtibatı sağlayan çok sayıda gazete ve derginin çıktığı Osmanlı topraklarında görülen hemen bütün sosyal, siyasal ve kültürel faaliyetlerin merkezi olan, imparatorluk bünyesindeki her etnik gruba mensup aydın ve yazarların görüşlerini dile getirdiği, bu yönde birçok derneğin kurulup faaliyet gösterdiği İstanbul'da milliyetçi fikirlerden etkilenmesi kaçınılmazdı (Reşîd Findî, s. 131-133). 1847'de isyan edip daha sonra teslim olarak affedilen ve bir süre yaşadığı Şam'da ölen Bedirhan Paşa'nın İstanbul'da kalan akraba ve çocukları devletin çeşitli kademelerinde önemli görevler almış, bir kısmı tekrar isyan faaliyetlerine katılırken bir kısmı kurdukları teşkilât ve yayın organları vasıtasıyla giderek gelişecek olan Kürt milliyetçiliğine öncülük etmiştir. İstanbul'daki hayatını onların yanında geçiren Kûyî, Ahmed-i Hânî'nin *Mem û Zîn* adlı eserini de bu ailenin yanında okumuştur (*a.g.e.*, s. 124). Bu eser için "Benim milletimin kitabı" demesi (*Hawar*, X/45 [1942], s. 1025), Hânî'nin onun

üzerindeki etkisini göstermesi bakımından önemlidir. Ancak Hânî'nin Kürt beylerini tek devlet halinde birleştirme fikrine karşılık Kûyî, Kürt halkının içinde bulunduğu sefaletin kaynağı olarak gördüğü aşiretçiliği kökünden kazıma düşüncesini taşır (Hassanpour, s. 138, 180). Ahmed-i Hânî'nin milliyetçi düşüncelerinin oluşmasında Kuzeybatı İran'da Kürt asıllı Emîr Hân Zülküfl Zehebî'nin elindeki Dimdim Kalesi'ne Safevî Şahı I. Abbas'ın saldırısı (1017/1608) ve Osmanlılar'ın Van Beylerbeyi Melek Ahmed Paşa'nın Abdal Han'ın elindeki Bitlis Kalesi'ne yönelik hareketinin (1065/1655) önemli etkisi olduğu gibi Kûyî'de bu yöndeki fikirlerin oluşmasında hayatının ilk otuz yılında Osmanlı topraklarında yer alan Soran, Botan ve Baban Kürt beyliklerinin ortadan kaldırılışının da etkili olduğu şüphesizdir (Reşîd Findî, s. 33-39, 133; Sabah Abdullah Ghalib, s. 22, 120).

Onun milliyetçilik düşüncesinde, özellikle İslâm ve milliyetçiliği vurgulamasında herhangi bir tezat görmediği söylenen yenilikçi hocası Muhammed b. Âdem el-Bâlekî'nin etkisinden söz edilirse de (*a.g.e.*, s. 117, 119-120) Kûyî hakkında bir monografi kaleme alan arkadaşı Abdullah Celîzâde'nin torunu Mes'ûd Muhammed, İbn Âdem'in böyle bir düşünceye sahip bulunmadığını, Reşîd Findî de onun bu tür fikirler taşıdığına dayanak gösterilen beyit ve mısraların kendisine nisbetinin doğru olmadığını belirtir (*el-Fikrü'l-ḳavmî*, s. 101-102, 167).

Genelde Kûyî'nin Sorânî lehçesinde Kürt milliyetçiliğini şiirlerinde dile getiren ilk kişi olduğu belirtilmekle birlikte molla ve şeyhleri eleştiren sosyal ve siyasal içerikli şiirlerini delil gösteren bir kısmı dışında araştırmacıların çoğu onun Köysancak'ta iken sadece gazel, sosyal konular, molla ve şeyhlere yönelik hicivler kaleme aldığı, milliyetçilik konusundaki şiirlerini İstanbul'a gittikten sonra yazdığı konusunda görüş birliği içindedir (*a.g.e.*, s. 95-97, 99, 104, 105, 109, 122). Alâeddin Seccâdî, Kürt edebiyatı tarihiyle ilgili eserinde, Gîv Mûriyânî de Kûyî'nin neşrettiği divanının girişinde onun İstanbul'a gelmeden önce milliyetçilikle ilgili bir fikir taşımadığını, milliyetçilik temalarını işlemesinin İstanbul'daki fikir ortamı ve Bedirhan ailesiyle olan ilişkisiyle başladığını söylemektedir (*a.g.e.*, s. 104-105, 115, 159-161). Gerçekte de Kûyî İstanbul'a gitmeden önce klasik şiirin gazel, medih, dinî şiir, tabiat tasviri gibi türlerinde örnekler vermiş, bu konuda başta Nâlî olmak üzere bazı şairlerden etkilenmiştir. İstanbul'a gittikten sonra yazdığı şiirleri ise daha çok milliyetçilikle ilgili olup bunlarda hem üslûp hem şekil bakımından büyük ölçüde Hânî'den etkilendiği, milliyetçiliğe dair şiirlerinin sade bir üslûba sahip olmakla birlikte sanat bakımından diğer şiirlerinin seviyesinde olmadığı dile getirilmiştir (bu konuda geniş bilgi ve Hânî ile Kûyî'nin şiirleri arasında bir karşılaştırma için bk. *a.g.e.*, s. 203-227).

Kûyî, daha hayatının ilk yıllarından itibaren halkın aydınlanmasının önünde engel olarak gördüğü geleneksel ulemâ ile tarikat şeyhlerine karşı tavır almış, kendi şahsî menfaatleri için halkı sömürdüklerini ileri sürüp onları şiddetle eleştirmiştir (Sabah Abdullah Ghalib, s. 121, 123, 127; Hassanpour, s. 178). Kûyî'nin ırkçı düşüncelerine karşılık bulamadığı geniş halk kitlelerine ve onlar üzerinde etkili olan ulemâ ve meşâyihe duyduğu öfke daha sonra milliyetçi şair Ciğerhûn'da da (ö. 1984) tezahür etmiş, o da medrese tahsili görmekle birlikte hayatının sonlarında Kürt halkının İslâmiyet'e derin bağlılığına karşı olan kızgınlığını dile getirerek halkın molla ve şeyhler tarafından sömürüldüğünü ileri sürmüştür (van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar*, s. 18). Kûyî'ye göre bir milletin varlığını devam ettirebilmesi için dil en önemli etken olup halkın ana dilini konuşmasına izin verilmemesi kendi devletini kurmasının önünde de büyük bir engel teşkil eder (Reşîd Findî, s. 128). O, aynı zamanda ulemânın eserlerini Arapça ve Farsça yazmalarını ve buna dayanan eğitim sistemini de Kürt dilinin gelişmesine önemli bir engel olarak görür (Hassanpour, s. 177, 179).

Celâdet Ali Bedirhan, Kûyî'nin kendi el yazısıyla 800 sayfalık divanını gördüğünü, iki nüsha olan divanın bir nüshasının devlet tarafından yakıldığını söyler (*Hawar*, IX/33 [1941], s. 817). Kûyî'nin, basılması için Bedirhan Paşa'nın büyük oğlu Necib Paşa'dan torunu olan Abdürrezzak Bedirhan Bey'e teslim ettiği nüsha onun Musul'da öldürülmesi sırasında (1918) özel eşyalarıyla birlikte kaybolmuştur. Bu sebeple Kûyî'nin dağınık haldeki şiirleri önce Abdurrahman Saîd (*Komelê Şirê Hâcî Qâdirê Koyî*, Bağdat 1344/1925), daha sonra Gîv Mûkriyânî (*Dîwanê Hâcî Qâdirê Koyî*, Hevlîr/Erbil 1953, 1969), Muhammed Melâ Abdülkerîm (Bağdat 1976), Serdâr Hamîd Mîrân ve Kerîm Mustafa Şârezâ (Senendec 1390 hş.; Erbil 1986), Hêriş Bêtûşî (Serdeşt 1386 hş., 1389 hş./2007) tarafından derlenerek yayımlanmıştır. Divanın aslının 800 sayfa civarında olduğu göz önüne alındığında 59-300 sayfa arasında değişen mevcut neşirlerin Kûyî'nin şiirlerinin çoğunu içermediği ortaya çıkar. Derlemeler sırasında başka şairlere ait parçaların Kûyî'ye veya onun bazı şiirlerinin başkalarına nisbet edilmesi de mümkündür. Nitekim Gîv Mûkriyânî'nin derlemesinde milliyetçilikle ilgili bir şiirin Eserî'ye, bir aşk şiirinin de Nâlî'ye ait olduğu anlaşılmış ve son neşirde divandan çıkarılmıştır (Reşîd Findî, s. 149-153). Kûyî'nin bazı şiirlerinin de kendisinden adaşı olarak söz ettiği çağdaşı Hacı Kâdir-i Şeyhvesânî'nin şiirleriyle karışmış olması muhtemeldir (*a.g.e.*, s. 146-149, 166).

Kûyî hakkında yapılan çalışmalar arasında şunlar sayılabilir: Muhammed Melâ Abdülkerîm, *Hâcî Kâdirê Koyî: Şâirê Konahêkî Nivê ye le Jiyânê Netevey Kurd* (Hacı Kâdir-i Kûyî: Kürt milliyetçiliği tarihinde yeni bir merhale şairi; Bağdat 1960); Muhammed Mes'ûd, *Hâcî Kâdirê Koyî* (I-III, Bağdat 1973-1976; Hevlîr/Erbil 2010); Abdüssettâr Tâhir Şerîf, *Hâcî Kâdir: Şâirê Şorişgêr û Pêşkevtinhaz û Dîmûkrâtî Netevey Kurd* (Hacı Kâdir: Kürt milliyetçiliğinin devrimci, ilerici ve demokrat şairi; Bağdat 1977); Rîbvâr Sîveylî, *Hâvkâtî û Hâvşûnâsî: Honîndneveyek bo Mânây-Kât-lê Şîrê Hâcî Kâdirê Koyî dâ* (Eşzamanlık ve giriş: Hacı Kâdir-i Kûyî'nin şiirinde zaman felsefesi üzerine eleştirel bir okuma; Dahuk 2005).

BİBLİYOGRAFYA :

M. Emîn Zekî, *Ḫulâṣatü târîḫi'l-Kürd ve Kürdistân* (trc. M. Ali Avnî), Kahire 1939, s. 359-360; a.mlf., *Meşâhîrü'l-Kürd ve Kürdistân fi'd-devri'l-İslâmî*, Bağdad 1364/1945, II, 110-111; Qanatê Kurdo, *Tarixa Edebyata Kurdi*, Stockholm 1983, I, 206-210; Joyce Blau, *Mémoire du Kurdistan*, Paris 1984, s. 123; Celîlê Celîl, *Jiyana Rewşenbiri û Siyasi ya Kurdan*, Uppsala 1984, s. 54, 95, 108, 109, 118, 181, 188; a.mlf., *Kürt Aydınlanması* (trc. Afif Karabağ), İstanbul 2000, s. 41, 89, 101, 160; *Antolojiya Helbestvanên Kurd* (haz. A. Balî), İstanbul 1992, s. 193-197; M. van Bruinessen, *Kürdistan Üzerine Yazılar* (trc. Nevzat Kıraç v.dğr.), İstanbul 1992, s. 18; a.mlf., "Mem û Zîna Ehmedê Xanî û Rola Wî Ya Di Neteweperweriya Kurdi De", *Çira*, I/4, Spagna 1995, s. 7-9; Rohat Alakom, *Eski İstanbul Kürtleri (1453-1925)*, İstanbul 1998, s. 40-42, 50, 52, 69, 87-88; Mehmed Uzun, *Kürt Edebiyatına Giriş*, İstanbul 1999, s. 16, 24, 25-26, 27, 65, 67; a.mlf., "Celadet Ali Bedirxan'ı Anarken", *Berhem*, sy. 4, Stockholm 1989, s. 7-11; Bâbâ Merdûh Rûhânî, *Târîḫ-i Meşâhîr-i Kürd*, Tahran 1382 hş., II, 51-54; Amir Hassanpour, *Kürdistan'da Milliyetçilik ve Dil: 1918-1985* (trc. İbrahim Bingöl – Cemil Gündoğan), İstanbul 2005, s. 29, 90, 127, 138-140, 146, 163, 175-181; Shahrzad Mojab, "Kurdish Women", *Encyclopedia of Women and Islamic Cultures* (ed. Suad Joseph v.dğr.), Leiden 2005, II, 360; M. Ali es-Suveyrekî, *Muʿcemü aʿlâmi'l-Kürd*, Süleymaniye 2006, s. 546-547; Wadie Jwaideh,

Kurdish National Movement: Its Origins and Development, New York 2006, s. 24; Selim Temo, *Kürt Şiiri Antolojisi*, İstanbul 2007, I, 496-503; Reşîd Findî, *el-Fikrü'l-ḳavmî el-Kürdî beyne Ḥânî ve Ḥâcî Ḳâdir el-Kûyî*, Dahuk 2008, tür.yer.; M. M. Gunter, *The A to Z of the Kurds*, Lanham 2009, s. 104, 127; a.mlf., *Historical Dictionary of the Kurds*, Lanham 2011, s. 168; İzzeddin Mustafa Resûl, *el-Vâḳı'iyye fi'l-edebi'l-Kürdî*, Erbil 2010, s. 67-73, 78, 181, 188-189, 202-203; Sabah Abdullah Ghalib, *The Emergence of Kurdistan with Special Reference to the Three Kurdish Emirates within Ottoman Empire: 1800-1850* (doktora tezi, 2011), Exeter University, s. 8, 22, 73, 98, 104, 114, 116-132, 148-149, 185, 213, 234, 243, 249; Abdurrahman Adak, *Destpêka Edebiyata Kurdî ya Klasik*, İstanbul 2013, s. 105, 230, 308, 309; Djene Rhys Bajalan, "Early Kurdish 'Nationalist' and the Emergence of Modern Kurdish Identity Politics: 1851-1908", *Understanding Turkey's Kurdish Question* (ed. Fevzi Bilgin – Ali Sarihan), Lanham 2013, s. 5, 6-10, 23-25; Herekol Azîzan (Celadet Ali Bedirxan), "Klasîkên Me: An Şahir û Edîbên Me Ên Kevin", *Hawar: Kovara Kurdî – Revue Kurde*, IX/33, Şam 1941, s. 817; a.mlf., "Memozîn", *a.e.*, X/45 (1942), s. 1025; Farangis Ghaderi, "Hacî Qadîrê Koyî û Hilatina Neteweperweriya Kurdî" (trc. Fexriya Adsay), *Zarema*, sy. 2 (2014), s. 43-50; Thomas Bois, "Kurds (Folklore and Literature)", *EI²* (İng.), V, 482.

AHMET ÖZEL

HACIOĞLUPAZARCIĞI

Bulgaristan'da Dobruca bölgesinin merkezi Dobriç'in eski adı.

Kaynaklarda adı Hacıoğlu Pazarcık, Hacıoğlu Pazarı, Pazarcık şeklinde de geçer. Bugün Dobriç adıyla bilinmekte olup XVI. yüzyılda Dobruca'nın iç kesiminde bir Osmanlı kasabası olarak denizden 260 m. yükseklikte kurulmuş, camileri, medreseleri ve tekkeleriyle neredeyse tamamen bir Türk-İslâm merkezi halinde gelişme göstermiştir. Romanya'nın Köstence Limanı'nı Bulgaristan'ın Varna Limanı'na bağlayan kara ve demiryolu üzerinde bulunması önemini arttırır. 1970'lerde yapılan arkeolojik kazılarda geç antik tabaka ile XVI. asırda şehre yerleşenlerin izleri arasında tamamen boş bir alanın bulunması şehirde 600-1500 yılları arasında yerleşim bulunmadığını ortaya koydu. Burada yerleşim ilk olarak XVI. yüzyılda yörüklerle başladı. Bu durum bölgenin en eski Osmanlı tahrir kayıtlarıyla da teyit edilmektedir. 1444'teki Haçlı işgalinden ve 1462'deki Eflak Voyvodası Vlad Tepeş'in kanlı saldırısının ardından Dobruca'nın kurak ve neredeyse susuz iç kısımları boşalmış, geriye sadece Tuna nehri kıyıları ile Karadeniz sahilleri boyunca uzanan, direnmeyi her nasılsa başarabilmiş küçük toplulukların yaşadığı köyler kalmıştır. Bugünkü şehrin yakınlarındaki Odartsi köyü yapılan kazılara göre böyle bir yerleşme yeri durumundaydı.

Hacıoğlupazarcığı'nın ortaya çıkışıyla ilgili Felix Kanitz tarafından 1879'da derlenen yerel efsanelere göre burası ilk evi inşa eden seyyar tâcir Hacıoğlu Bakkal tarafından 300 yıl önce kurulmuştu. Ancak Osmanlı tahrir kayıtları buranın kuruluş tarihiyle ilgili sağlam veriler sunar. Silistre sancağına ait günümüze ulaşan en eski kayıtlar, 924'te (1518) yapılan tahrire dayalı olarak 1530'da düzenlenen muhasebe defterinde olup kasaba hakkındaki ilk bilgileri ihtiva eder (BA, *TD*, nr. 370, s. 418-433). Burada Varna kazasına bağlı Hacıoğlu adını taşıyan bir köye rastlanır (s. 426). Bu köy o dönemde on dört hânelik (yaklaşık altmış yetmiş kişi) küçük bir yerleşim birimiydi ve hâne reislerinin dokuzu yerel askerî birliğin yedek askerleriydi. Varna kazası o devirde, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Hacıoğlu'nun küçük bir pazar merkezine (pazarcık) dönüştüğü döneme göre daha geniş sınırlara sahipti. 1518'de Varna kazası 1820 müslüman, 651 hıristiyan hânesinden müteşekkildi ve hıristiyanlar genellikle kıyı şeridinde yaşıyordu. Bu rakamlara göre Varna kazasının % 74'ü müslümandı (askerî gücü, sipahileri ve Varna Kalesi'nin müstahfızları hariç). 1518-1550 yılları arasında Varna kazasındaki Hacıoğlu köyü giderek bir kasaba durumuna geldi. Bundan ilk bahseden kişi 1557 yılında Polonyalı seyyah Otwinowski'dir. İstanbul'a giderken uğradığı bu küçük kasaba hakkında günlüğüne "4 Ağustos'ta Pazarcık adlı küçük kasabaya vardık" şeklinde not düşmüştür. Eksik kısımları olan, 977 (1569-70) tarihli bir başka tahrir ise bu küçük kasabanın bir mezraa / köyden civar bölgeler için bir pazar fonksiyonuna ve camilere sahip küçük bir şehre dönüştüğünü dolaylı biçimde gösterir. Söz konusu tahririn başında yer alan Silistre sancağı kanunnâmesinde Pazarcık köyünün pazar vergilerine ve yine Pazarcık'ın pazar vergilerini düzenleyen bir önceki kayıtlara atıflar bulunur. Burada zikredilen ve bugüne ulaşmayan bir önceki tahrir defteri (defter-i atîk) muhtemelen yirmi ile otuz yıl önceye, 947'lerde (1540) gerçekleştirilen tahrirlere dayanmaktadır. Bu durum kasabanın XVI. yüzyılın ikinci çeyreğinde bir köy olmaktan çıktığına işaret eder. 977 (1569-70) tarihli tahririn vakıflarla ilgili kısmı, burada Câmi-i Atîk ile Hacı İbrâhim Camii adlı iki cuma camisinin ve kurucularının isimlerini taşıyan dokuz mescidin bulunduğunu gösterir. Hacı Nasuh Mescidi'nin bir de mektebi vardır. 996 (1588) tarihli Hacı Hamza vakfiyesi ise bu zatın Hacıoğlupazarcığı'nda inşa ettirdiği mescidin durumunu belirler. Aynı yıl Pazarcık'ın Hacı Hamza mahallesinin su şebekesi ve köprüsünün bakımı için özel bir vakıf kuruldu. XVI. yüzyılın ikinci yarısında kasaba gelişme kaydederken merkezi olduğu bölgeye (nahiye) 1569'da Türkçe ad taşıyan, tamamı Türkler'den ibaret toplam 2876 hâneli (14.000 kişi) yetmiş altı köy bağlıydı.

XVII. yüzyılda daha da gelişen Hacıoğlupazarcığı 1051 (1641) tarihli *Avârız Defteri*'nde (BA, KK, nr. 7086) on dokuz mahalleli bir kasaba olarak zikredilir. Bu mahalleler toplamda hepsi müslüman olan 564 hâneye (yaklaşık 2700-2800 kişi) sahiptir. O dönemde henüz hıristiyanlar Hacıoğlu'nda yaşamamaktadır. Hatta 1573'te Dobruca'nın diğer yerlerinde (Balçık, Hırsova, Provadiya, Silistre, Tekfurgöl ve Varna bölgeleri) koyun çobanlarının üçte ikisi müslümanken bu oran Pazarcık nahiyesinde % 100'e ulaşır. Dobruca hıristiyanlarının cizyeleri için derlenen 1025 (1616) ve 1030 (1621) tarihli icmal sicillerinde de hem kasabada hem nahiyede hıristiyanların varlığından bahsedilmemektedir. Hıristiyanlar bu bölgeye çok daha sonraları gelip yerleşecektir. 1667'de Ev-

1877 yılında Hacıoğlupazarcığı'nı gösteren bir gravür (*Illustriruvannaya Hronilea Voini*, St. Petersburg 1878) (St. Petersburg Merkez Kütüphanesi'nin izniyle)

Hacıoğlu-pazarcığı Saat Kulesi

liya Çelebi, Hacıoğlupazarcığı'nı "kasaba-i ma'mûr" diye tanımlar ve Başvezir Köprülüzâde Fâzıl Ahmed Paşa'nın kethüdâsı İbrâhim Ağa'nın muazzam eserinden takdirle bahseder. İbrâhim Ağa, 50.000 altın sikkeye mal olan bir yer altı sistemiyle iki saatlik mesafeden kasabaya su getirtmiş ve çeşmelere dağıtmıştı. 1956'da Petar Miyatev, o tarihteki ismi Tolbuhin olan Hacıoğlupazarcığı'nda Evliya Çelebi'nin bahsettiği Kethüdâ İbrâhim Ağa'nın çeşmelerinden birinin kitâbesini bulup yayımladı. 1075 (1664-65) tarihli olan kitâbe İbrâhim Ağa'dan bir hayır sever olarak söz eder. Aynı zamanda bir hamam ve özellikle de Sultan Çarşısı kadar devâsâ bir bedesten yaptıran İbrâhim Ağa'nın eserleri kasabayı zenginleştirmiştir.

1165 (1752) tarihli *Mufassal Avârız Defteri*'nde (BA, KK, nr. 2846) kasabadaki mahalle sayısı yirmi bir olarak zikredilir. 794 hâneyle burası Dobruca'nın en büyük merkezlerinden biridir. Nüfusun müslüman olan kısmı bu dönemde de hâlâ yüksek bir orana sahiptir. Bulgarlar ve Ermeniler'den oluşan hıristiyan nüfus ise ancak on bir hâneden ibarettir. Kasabanın giderek zenginleşmesi üzerine Bulgar ve Ermeni tüccar grupları XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren kasabaya yerleşmeye başladı ve bunları yahudiler izledi. Bu gruplar kasabaya yerleşmelerinden kısa bir süre sonra kendi kilise ve sinagoglarını inşa ettiler. Ermeni Kilisesi bugün hâlâ ayaktadır ve işlevini sürdürmektedir. Ermeni-Bulgar tarih yazıcılığı (Margos, s. 119) temelsiz delillere dayanarak Hacıoğlu'ndaki Ermeni yerleşiminin çok erken bir dönemde (1659) başladığını iddia eder. Oysa Ermeniler'in Hacıoğlu'ndaki varlığına dair ilk güvenilir kaynak 1165 (1752) tarihli *Mufassal Avârız Defteri*'dir. Ruslar'ın Kırım'ı 1783'te işgal etmelerinin ardından Hacıoğlu çalışkan bir halk olan Kırım Tatarları'nın bölgeye yerleşmesiyle durumunu korudu.

1806-1812 Türk-Rus savaşı sırasında, General Kamenski kumandasındaki Rus ordusu 1810'da Hacıoğlu kasabasını yerle bir etti ve müslüman nüfusu korkunç bir katliama tâbi tuttu. 1243 (1827-28) savaşı esnasında Hacıoğlu yine Ruslar tarafından işgal edildi ve yıkıma uğradı. Ünlü şeyhülislâm ve şair Ârif Hikmet Bey tarafından 1840'ta İstanbul'a gönderilen ayrıntılı bir raporda da belirtildiği gibi işgalden sonra yaklaşık 100 ev ayakta kalabilmişti. 1840'ta ise kasabada 750 müslüman ve 100 hıristiyan evi vardı. Ârif Hikmet Bey raporda ayrıca, kasabada 4104 müslüman ve doksan sekiz Ermeni erkeğin var olduğunu not etmişti. Ortodoks hıristiyanların (Rumlar) sayısı ise belirtilmemişti. Yine bu rapora göre kasabada sekiz cami (hepsinin ismi verilmiş), beş medrese, bir mescid ve bir hamam mevcuttu.

1290 (1873) tarihli *Tuna Vilâyeti Salnâmesi*'nde Hacıoğlupazarcığı bir kasaba (Hacıoğlu) ve 108 küçük köyden oluşan bir kazanın merkezi olarak tarif edilir. Kasaba o zamanlar 4383 müslüman erkeği içinde barındıran 1750 müslüman hânesine ve 980 erkek, 315 hıristiyan hânesine sahipti. Hâne esasına göre sayıldığında kasaba nüfusunun % 85'i müslümandı. Hâne halkı temelinde ise bu oran % 82'ye düşüyordu, zira hıristiyanlar daha kalabalık ailelere sahipti. *Tuna Vilâyeti Salnâmesi*'nin istatistik kısmına göre ise Hacıoğlu Pazarcık kasabasında 2011 ev, 584 dükkân, yirmi cami, iki fabrika, yirmi dört hâne, dört medrese, on iki mektep, iki kilise (bir Ortodoks, bir Ermeni), bir sinagog, yirmi dört han, on üç tabakhâne, bir hükümet konağı, bir telgrafhâne ve bir saat kulesi vardı. Kazanın 108 köyünün sekseninin nüfusu tamamen müslüman iken yirmi altı köy karışıktı, iki köyde (dokuz hâneli Kara Kurt ve iki hâneli Selmanköy) sadece hıristiyan nüfus mevcuttu. 108 köyden 105'i Türkçe ad taşıyordu ve bu adlar çoğunlukla köyün kurucularına atfediliyor, bazan da tasvirî yer isimleri oluyordu. Köyler hayli varlıklıydı, büyük koyun sürüleri bulunuyordu. Yirmi dört hâneli Karlı Bey köyü hâne başına 102 koyuna sahipken on üç hâneli Şahinli'de bu rakam doksan dokuzdu.

1872'de Felix Kanitz, Dobruca'nın iç kısımlarının doğal merkezi olarak tarif ettiği Hacıoğlupazarcığı'nın güzel inşa edilmiş caddeleriyle bir yıldız gibi parladığını yazar. Kanitz yerel hastahaneden özellikle bahseder ve burayı, "bütün dinlerden ve soylardan hasta insanların parmakla gösterilecek ve Avrupa'da daha iyisi olamayacak bir temizlik ve tıbbî bakım eşliğinde tedavi edildiği bir hastahane" diye anlatır. Bu sırada Pazarcık'ta 1900 ev vardı ve bunların 760'ı Türk, 1080'i Tatar ve otuzu Çingene eviydi. Hıristiyan azınlık ise 285 Bulgar ve otuz Ermeni evinden müteşekkildi. Kasabada en az onu taş minareli, ikisi ahşap on iki cami, birçok medrese, hamam ve diğer binalar mevcuttu. Kanitz kasabanın toplam nüfusunu o dönemde 14.000 olarak tahmin etmiştir. 1876'da Fransız coğrafyacısı Aubaret ise kazanın 108 köy, 4640 müslüman hânesi ve 523 hıristiyan hânesinden meydana geldiğini, İslâm'ın bu bölgede % 90 oranında hâkim bulunduğunu yazar.

1877-1878 savaşından sonra Hacıoğlu ve bölgesi yeni kurulan Bulgaristan'ın bir parçası oldu. 1882'de ismi Ortaçağ Hükümdarı (Türk-hıristiyan) Dobrotic'in anısına Dobriç şeklinde değiştirildi. Kasabanın nüfusu müslüman halkın Türkiye'ye göç etmesinden ötürü azaldı, onların yerini Doğu Balkan dağlarının fakir bölgelerinden gelen Bulgar hıristiyan yerleşimcileri doldurdu. II. Balkan Savaşı'nın ardından mağlûp Bulgaristan, Güney Dobruca'yı terketmek zorunda kaldı, Dobriç, Balçık ve Silistre Romanya'ya bırakıldı. Romanya'nın bu bölgede hak iddia etmesinin sebebi XIV. yüzyılda Eflak Voyvodası Mirçea'nın kısa bir süreliğine bölgeye hâkim oluşudur. Romen yerleşimciler bölgeye taşındığında Bulgarlar kötü muameleye tâbi tutuldu ve bölgeden çıkarıldı. Romenler kasabanın tarihî ismini değiştirmedi (Pazargic).

II. Dünya Savaşı'nın başında Rusya ve Almanya, Silistre ve Balçık ile beraber bu kasabayı Bulgaristan'a vermesi için Romanya'ya baskı yaptı, bu durum daha sonra uluslar arası antlaşmalarla da teyit edildi. Kasabanın yeni Rumen yerleşimcileri, Dobruca'nın Rumen sınırları içinde kalan topraklarda yaşayan Bulgarlar'la zor kullanarak yer değiştirdi. Savaştan sonra

Tekke Camii ve Çeşmesi – Hacıoğlupazarcığı / Bulgaristan

1948'de kasabanın adı ünlü Rus Mareşal Fyodor Ivanovic Tolbuhin (Stalingrad'daki 58. ordunun kumandanı ve Belgrad'ı Nazi işgalinden kurtaran kişi) adına Tolbuhin'e çevrildi. Modern tarzda neredeyse tamamen yeniden inşa edilen Tolbuhin, bir endüstri merkezi olarak hızla büyüse de şehirde artık camiler ve diğer İslâmî yapılar ortadan kalkmıştı. 1970'e gelindiğinde ayakta kalan sadece iki camisi (bu sayı 1873'te yirmiydi) vardı. Bunlardan biri, XIX. yüzyılın ortalarına ait kubbeli bir cami olup şehirdeki küçük müslüman nüfusa hizmet ediyordu. Diğeri ise XVI. yüzyılın sonlarından kalma Câmi-i Atîk'ti (Eskicami) ve yapı üzerinde bulunan küçük yazıtlarda da belirtildiği gibi birkaç defa geniş tamirattan geçmişti (1753, 1905 ve 1931).

1970'te kasabanın Eskicami çevresindeki eski merkezi etnolojik müze kompleksi ilân edildi ve büyük çapta restore edilerek yeniden yapıldı. Karadeniz kıyılarından gelen turistlerin ilgisini çekecek geleneksel tarzda bir otel, kafeler, barlar ve eski zanaatkârların, dokumacıların, çömlekçilerin, nalbantların sergilendiği birçok dükkân ve birçok restoran yapıldı. Eskicami de restore edildi, ancak minaresi kaldırıldı ve bütün yapının İslâmî bir ibadethane olarak tanınması imkânsız hale getirildi. Komünizmin çöküşünden sonra kasabaya XIX. yüzyıldan kalma Bulgarca ismi (Dobriç) tekrar verildi. 2012 verilerine göre şehrin nüfusu 90.375'tir. Vilâyette ise bu sayı 112.203'e ulaşır. Nüfusun % 87,5'unun Bulgarlar'dan, % 6,8'inin Türkler'den oluştuğu kaydedilir. Sanayi sayesinde hızlı gelişme göstermektedir. Sanayi faaliyeti olarak metalürji, un, bitkisel yağ, dokuma, mobilya, ayrıca tarım aletleri parçaları üreten fabrikalarla hayvan yemi fabrikaları vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (Dağlı), VIII, 24; *Tuna Vilâyeti Salnâmesi 1290*, s. 296-301; F. Kanitz, *Donau-Bulgarien und der Balkan*, Leipzig 1882, III, 240-243; R. Vulpe, *La Dobroudja à travers les siècles*, Bucarest 1930; P. Miyatev, "Osmanoturski epigrafski pametnitsi v Dobrudža", *Kompleksna Naučna Dobrudžanska Ekspeditsiya prez 1954 godina* (ed. I. Penkov – K. Krăstev), Sofia 1956, s. 254-258; H-J. Kornrumpf, *Die Territorialverwaltung im östlichen Teil der Europäischen Türkei (1864-1878)*, Freiburg 1976, s. 272; Str. Dimitrov v.dğr., *Istoriya na Dobrudža*, Sofia 1988, II, 8-75; Feridun M. Emecen, "XVI. Asırda Balkanların Kuzeydoğu Kesiminde İskân Tipleri ve Özellikleri Hakkında Bazı Notlar", *V. Milletlerarası Türkiye Sosyal ve İktisat Tarihi Kongresi: Tebliğler*, Ankara 1990, s. 543-550; Ljudmila Dončeva-Petkova, *Odărci*, Sofia 1999-2002, I-II, tür.yer.; *Balkanlar'da Osmanlı Vakıfları: Vakfiyeler, Bulgaristan* (haz. Halit Eren v.dğr.), İstanbul 2012, I, 218-220, 226-227; L. G. G. Aubaret, "Province du Danube", *Bulletin de la société de géographie*, VIe serie, XII, Paris 1876, s. 153; Ch. Kesyakov, "Stari Putovaniya prez Bălgaria", *Periodičeski Spisanie*, XXI-XXII, Sofia 1887, s. 369 (Otwinovsi); A. Margos, "Armenskata koloniya v Hadžioglu Pazardžik prez Osmanskoto vladičestvo", *Izvestiya Narodeniya Muzej Varna*, sy. 18 (33), Varna 1982, s. 119-125; Mahir Aydın, "Ahmed Arif Hikmet Beyefendi'nin Rumeli Tanzimat Müfettişliği ve Teftiş Defteri", *TTK Belleten*, LVI/215 (1992), s. 119-121; Kemal Karpat, "Dobruca", *DİA*, IX, 484, 485.

MACHIEL KIEL

HADDÛRÎ, Mecîd

(مجيد خدّوري)

(1909-2007)

Iraklı eğitimci ve yazar, tanınmış Ortadoğu ve İslâm uzmanı.

27 Eylül 1909 tarihinde Musul'da Ya'kūbî Ortodoks bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Ailesi birkaç kuşak önce Kafkasya'dan Musul'a göç etmiştir. Lise öğrenimini Musul'da tamamladıktan sonra Bağdat'ta Dârü'l-Muallimîn'den 1928'de, Beyrut Amerikan Üniversitesi'nden 1932'de mezun oldu. Dört yıl kadar Musul Lisesi'nde öğretmenlik yaptı. Mecîd Haddûrî (Majid Khadduri), Chicago Üniversitesi'nde sunduğu *The Law of War and Peace in Islam: A Study of Muslim International Law* adlı teziyle 1938'de doktor unvanı aldı. Amerika'da daha iyi iş imkânları olmasına rağmen Bağdat'a dönerek 1938-1949 yıllarında Irak Eğitim Bakanlığı'nda çalıştı; ardından Hukuk ve Eğitim fakültelerinde çağdaş Ortadoğu tarihi derslerine girdi. 1947-1948'de Indiana Üniversitesi'nde misafir öğretim üyesi sıfatıyla Yakındoğu politikalarına dair çeşitli konferanslar verdi. Bu süre içinde Harvard ve Chicago üniversitelerinde siyaset bilimi okuttu.

II. Dünya Savaşı sona erince Birleşmiş Milletler Kongresi'nin toplanması aşamasında Irak delegelerinin içinde San Francisco'ya gönderildi ve yeni uluslar arası sistemin şekillenmesinde etkisi görülen organizasyon tüzüğünün hazırlanmasında önemli rol oynadı. 1949 yılında Johns Hopkins Üniversitesi bünyesinde lisans üstü öğreniminin verildiği Amerika'nın ilk modern Ortadoğu araştırmaları merkezi olan The Paul H. Nitze School of Advanced International Studies'i (SAIS) kurdu. Amerika'da ilk defa İslâm hukukuna dair seminerler düzenledi. Bu üniversitede Ortadoğu araştırmaları profesörü ve adı geçen enstitüde araştırma ve eğitim direktörü olarak görev yaptı (1950-1980). 1980'de emekliye ayrıldı, kendisine enstitü tarafından "emeritus profesör" unvanı verildi. Haddûrî'nin idareciliği döneminde bu enstitüde daha sonra alanlarında önemli başarılar gösterecek olan pek çok diplomat ve akademisyen yetişti. 25 Ocak 2007 tarihinde Amerika'nın Maryland eyaletinin Potomac şehrinde öldü.

Arap coğrafyası ve İslâm'la ilgili akademik düzeyde araştırmaların yapıldığı merkezlerin oluşturulmasına özel ilgi gösteren Haddûrî, School of Advanced International Studies'in yanı sıra Şeybânî Uluslararası Hukuk Derneği'nin kuruluşunda da aktif rol oynamış, Yakındoğu ve Ortadoğu Komitesi'nin (Sosyal Bilimler Araştırma Konseyi, New York) önemli bir üyesi olarak uzun süre görev yapmıştır. Bu görevleri yanında Libya Üniversitesi'nin kuruluşunda önemli rol üstlenmiş, 1957'de bu üniversitenin rektörlüğünü yapmıştır. Ayrıca Indiana, Columbia, Harvard, Chicago, Vermont, Georgetown ve Virginia gibi Amerikan üniversiteleri başta olmak üzere Oxford, Kahire Amerikan Üniversitesi, Bağdat Üniversitesi ve Basra Üniversitesi'nde misafir öğretim üyesi olarak ders vermiştir. İslâm kültürüyle İslâmî kuruluşların ve Çağdaş Ortadoğu'nun problemleri üzerine çalışmalarını yoğunlaştırmış, Mısır'daki Arap Dil Kurumu, PEN Uluslararası Yazarlar Birliği, Amerikan Uluslararası Hukuk, Amerikan Siyaset Bilimleri, Şeybânî Uluslararası Hukuk, Uluslararası Ortadoğu Araştırmaları dernekleri, Amerikan Uluslararası Hukuk Topluluğu, Mısır Hükümeti Irak Bilim Akademisi, Uluslararası Hukuk Felsefesi ve Sosyal Felsefe Topluluğu gibi kurumlara üye seçilmiş, Irak hükümeti Râfideyn, Rockefeller Vakfı, Amerikan Uluslararası Hukuk Derneği, Amerikan Siyaset Bilimleri Derneği ve Şeybânî Uluslararası Hukuk Derneği'nin ödüllerine lâyık görülmüştür.

Haddûrî, başta Irak olmak üzere çağdaş Ortadoğu tarihi uzmanları arasında önemli bir yere sahiptir. İslâm hukukunun menşei, İslâm'da adalet kavramı, insan hakları ve özellikle İslâm devletler hukukunun mahiyeti, savaş ve barış, cihad, ülke kavramı, yabancılar hukuku gibi konularla da ilgilenmiş, bu alanlarda önemli eser ve makaleler yazmıştır. Onun *War and Peace in the Law of Islam* ve *The Islamic Law of Nations* adlı eserleri Batı'da İslâm devletler hukuku alanında yapılan çalışmalar için temel kaynak olup cihadla ilgili düşünceleri Batı literatürünü açıkça etkilemiştir. Batılı birçok yazar, onun ge-

nelde uluslar arası ilişkiler ve özelde cihad konusunda İslâm'ın klasik literatüründe yer alan görüşleri yanlı ve düşmanca takdimini hiç eleştirmeden benimsemiştir. Eserlerinde klasik dönemden birçok müslüman hukukçu ve tarihçinin görüşlerini tartışmakla birlikte bu görüşlerin çeşitliliğini tarafsız bir şekilde yansıtmayan Haddûrî, söz konusu yargılarına hukukçuların cihadla ilgili yaklaşımlarından çok İslâm'ın ilk yayılış tarihinden bazı olayları yorumlayarak varmakta, İslâm tarihiyle İslâm hukukunu birbirine karıştırmakta, klasik İslâm hukuku kaynakları ve ekollerinin farklı görüşlerine yeterince ilgi göstermemektedir (Ahmed Mohsen Al-Dawoody, s. 12-14). İslâm'ın din olarak Hıristiyanlık ve Yahudiliğe müsamaha ile bakmasına karşılık İslâm ve hıristiyan dünyalarının barış içinde birlikte yaşayamayacakları (*War and Peace*, s. 17), İslâm'ın nihaî hedefi bütün dünyayı ele geçirmek olduğundan İslâm devletler hukukunun da aslında müsamahaya değer gördüğü dinlerin mensupları hariç, bütün insanlar İslâmiyet'i benimseyinceye kadar geçici olarak tasarlanmış bir alan olduğu, bugünkü devletler hukuku eşit statüde egemen devletler topluluğunun varlığını öngörürken İslâm devletler hukukunun böyle bir düzeni tanımadığı (*a.g.e.*, s. 44, 45), kendisine tâbi bir statüde bulunmaları dışında gayri müslim toplumlarla bir arada yaşamayı kabul etmediği (*a.g.e.*, s. 51), cihadın bütün insanları müslüman yapmak amacıyla İslâm'ı kabul etmeyen toplumlara karşı devamlı bir savaş olarak tasarlandığı, diğer bir anlatımla cihadın dârülharbi dârülislâma dönüştürmenin bir aracı olduğu, iki ülke arasındaki ilişkinin teorik olarak barışa değil savaşa dayandığı (*a.g.e.*, s. 53, 64, 141, 144), bazı hukukçuların, savaşmadan veya zorlu bir direniş sonrası belirli şartlarla gayri müslim bir devlete sınırlı bir tanıma imkânı vererek dârüssulh veya dârülahd adı altında üçüncü bir kategori icat ettikleri halde Hanefîler'in böyle bir barış ülkesini kabul etmedikleri (*a.g.e.*, s. 144-145), bütün dünya ile normal ilişkilerini dâimî düşmanlık esasına dayandıran ve sadece antlaşmalarla düzenlenen kısa barış aralıklarına izin veren İslâm devletinin, kendisiyle veya düşmanlarıyla iyi ilişkiler sürdürmeyi arzulayan herhangi bir devlete imkân tanımadığı, dolayısıyla uluslar arası alanda tarafsızlık statüsünü kabul etmediği (*a.g.e.*, s. 251) şeklindeki görüşleri Haddûrî'nin yanlış ve tarafgir bakış açısını yansıtan bazı örneklerdir. Haddûrî, bu görüşleri ortaya koyarken bir hıristiyan

Mecîd Haddûrî

olarak inancını ve oryantalist bakış açısını yansıtan genel tavrı yanında fukahanın bazı konulardaki açıklama ve yorumlarından habersiz görünmektedir. Meselâ savaş ve cihadla ilgili yargılarını sıralarken İslâm hukuk literatüründe önemli yer tutan savaş sebebinin düşmanın saldırısı mı küfrü mü olduğu konusundaki tartışmalara yer vermemekte, yargılarına esas olarak savaşın sebebinin küfür olduğunu savunan Şâfiîler'in dayandığı âyet ve hadisleri delil göstermekte (*a.g.e.*, s. 75, 96), Hanefîler'in dârülislâm-dârülharp arasında üçüncü bir kategoriyi tanımadıklarını ileri sürerken bu konuda onların dârülmuvâdea ve dârüzzimme şeklindeki barış ülkesi ayırımı konusunda bilgi sahibi olmadığı veya görmezden geldiği anlaşılmakta, Batı'nın etkisinde XIX. yüzyıldan itibaren İslâm dünyasında devletler hukuku anlayışında gözlenen değişimleri gündeme getirirken Batı'da devlet hukuku fikrinin ortaya çıkışında İslâm'ın tesirinden söz etmemektedir (Haddûrî'nin görüşlerine yönelik eleştiri ve değerlendirmeler için bk. Muhammed Hamîdullah, bibl.; Özel, s. 41-70, 80-88, 141-151; Ahmed Mohsen Al-Dawoody, s. 126-127, 140-143, 156, 158, 160-161, 174-178).

Eserleri. Haddûrî, altmış beş yıllık uzun akademik hayatı boyunca öğretim faaliyeti yanında modern Ortadoğu tarihi, Ortadoğu siyaseti, İslâm hukuku ve müesseseleri, İslâm hukukunun kaynağı ve gelişimi konularında Arapça ve İngilizce otuz beşten fazla eser, Irak, Libya, Mısır, Suriye ve Suudi Arabistan'ın siyaseti, önemli Arap şahsiyetleri ve İslâm hukuku konularında 100'ü aşkın makale, *Encyclopedia Britannica* gibi ansiklopedilerde otuza yakın madde yazmıştır. *The Law of War and Peace in Islam* (London 1940) daha sonra gözden geçirilip geliştirilerek şu adla basılmıştır: *War and Peace in the Law of Islam* (Baltimore 1941, 1955, 1960, 1962, 1969, 1977; New York 1979; Far. trc. Seyyid Gulâm Rızâ Saîdî, *Ceng u Ṣulḥ der İslâm*, Tahran 1335 hş.; Ar. trc. *el-Ḥarb ve's-silm fî şirʿati'l-İslâm*, Beyrut 1973; T trc. Nejdet Özberk, *İslâm'da Savaş ve Barış: İslâm Hukuku'nda Savaş ve Barış*, İstanbul 1998; trc. Fethi Gedikli, *İslâm Hukukunda Savaş ve Barış*, İstanbul 1999); *The Government of Iraq* (Bağdat 1944; genişletilmiş Ar. trc. Haddûrî - Faysal Necmeddin Atrakcî, *Niẓâmü'l-ḥükm fi'l-ʿIrâḳ* Bağdat 1946); *Islamic Jurisprudence: Shafiʿi's Risāla* (Baltimore 1961; Ar. trc. el-İmâm Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, *er-Risâle fî uṣûli'l-fıḳh*, Cambridge 1987; bir önsöz ve uzun bir girişle birlikte İmam Şâfiî'nin *Risâle*'sinin İngilizce tercümesidir); *Modern Libya: A Study in Political Development* (Baltimore 1963, 1966, 1983; Ar. trc. Nikola Ziyâde, *Lîbiyâ el-ḥadîṣe: Dirâse fî teṭavvürihe's-siyâsî*, Beyrut 1966); *The Islamic Law of Nations: (Shaybānī's Siyar)* (Baltimore 1966, 2001, 2002; Ar. trc. *el-Ḳānûnü'd-devliyyü'l-İslâmî*, Beyrut 1975; Şeybânî'nin *Kitâbü'l-Aṣl* adlı eserinin savaş hukuku ve vergilendirmeye dair bölümlerinin bir çevirisi mahiyetinde olup Haddûrî ayrıca bu metnin Arapça'sını da neşretmiştir: *Kitâbü's-Siyer ve'l-ḫarâc ve'l-ʿuşr min Kitâbi'l-Aṣl*, Karaçi 1417); *The Arab-Israeli Impasse: Expression of Modarate Viewpoints on the Arab-Israeli Conflict by Well Known Western Writers* (Washington 1968); *Republican Iraq: A study in Iraqi politics since the Revolution of 1958* (London 1969; Ar. trc., *el-ʿIrâḳu'l-Cumhûrî*, Beyrut 1974); *Political Trends in the Arab World: The Role of Ideas and Ideals in Politics* (Baltimore 1970, 1972; Ar. trc. *el-İtticâhâtü's-siyâsiyye fi'l-ʿâlemi'l-ʿArabî: Devrü'l-efkâr ve'l-müsüli'l-ʿulyâ fi's-siyâse*, Beyrut 1972, 1985); *Arab Contemporaries: The Role of Personalities in Politics* (Baltimore 1973; Ar. trc. *ʿArab Muʿâṣırûn: Edvârü'l-ḳāde fi's-siyâse*, Beyrut 1973); *Socialist Iraq: A Study in Iraqi Politics since the Revolution of 1968* (Washington 1978, 1979; Ar. trc. *el-ʿIrâḳu'l-iştirâkî*, Beyrut 1985); *Independent Iraq: A Study in Iraqi Politics Since 1932* (London 1951, gözden geçirilmiş ve genişletilmiş yeni baskısı: *Independent Iraq 1932-1958: A Study in Iraqi Politics*, London 1960); *Arab Personalities in Politics* (Washington 1981); *The Islamic Conception of Justice* (Baltimore 1984, 2002; T trc. Selahattin Ayaz, *İslâm'da Adalet Kavramı*, İstanbul 1991; Ar. trc. *Mefhûmü'l-ʿadl fi'l-İslâm*, Dımaşk 1998); *The Gulf War: The Origins and Implications of the Iraq-Iran Conflict* (New York 1988; Ar.

trc. Velid Hâlid Ahmed Hasan, *Ḥarbü'l-Ḫalîc: Cüẕûr ve medâmînî'ş-şırâ'ı'l-'Irâḳī el-Îrânî*, Bağdat 2008); *War in the Gulf, 1990-91: The Iraq-Kuwait Conflict and Its Implications* (New York 1997; Oxford 2001, Edmund Ghareeb ile birlikte).

Arapça kaleme aldığı belli başlı kitaplar da şunlardır: *el-Mes'eletü's-Sûriyye* (Musul 1934), *Taḥarrurü'l-'Irâḳ mine'l-intidâb* (Bağdat 1935), *eş-Şılâtü'd-diblûmâṭîḳıyye beyne Hârûn er-Reşîd ve Şârlmân* (Bağdat 1939), *eş-Şarḳu'l-evsaṭ fî mü'ellefâti'l-Emerikiyyîn* (Kahire 1953), *Ḳaḍıyyetü'l-İskenderûne* (Dımaşk 1953), *Büḥûṯ fi's-seḳāfeti'l-İslâmiyye* (Beyrut 1979). Haddûrî, kendi yazılarının da bulunduğu *Law in the Middle East I: Origin and Development of Islamic Law* (Washington 1955, 1982, ed. H. J. Liebesny ile birlikte); *Major Middle Eastern Problems in International Law* (Washington 1972) adlı eserlerle diğer bir kısım kitapların editörlüğünü de yapmıştır.

Bazı makaleleri: "Towards an Arab Union: The League of Arab States" (*The American Political Science Review*, XL/1 [Washington 1946], s. 90-100); "The Arab League as a Regional Arrangement" (*The American Journal of International Law*, XL/4 [Washington 1946], s. 756-777); *"The Juridical Theory of the Islamic State"* (*MW*, XLI [1951], s. 181-185); "Nature and Sources of Islamic Law" (*The George Washington Law Review*, XXII [Washington 1953], s. 3-28); "The Role of the Military in Middle East Politics" (*The American Political Science Review*, XLVII/2 [1953], s. 511-524); "Islam and the Modern Law of Nations" (*The American Journal of International Law*, L/2 [1956], s. 358-372); "The Impact of International Law Upon The Islamic World Order" (*a.g.e.*, LXVI/4 [1972], s. 46-50); "Marriage in Islamic Law: The Modernist Viewpoints" (*The American Journal of Comparative Law*, XXVI/2 [Berkeley 1978], s. 213-218) (çalışmalarının bir listesi için bk. Piscatori, s. 19-24).

BİBLİYOGRAFYA :

Majid Khadduri, *War and Peace in the Law of Islam*, Baltimore 1955; a.mlf., *Meſhûmü'l-'adl fi'l-İslâm*, Dımaşk 1998, s. 275-277; K. Awwâd, *Mu'cemü'l-mü'ellifîne'l-'Irâḳıyyîn*, Bağdat 1969, III, 85-86; J. Piscatori, "The Life and Work of Majid Khadduri", *Law, Personalities and Politics of the Middle East: Essays in Honor of Majid Khadduri* (ed. J. Piscatori – G. S. Harris), Boulder 1987, s. 3-24; Halîl Ahmed Halîl, *Mevsû'atü a'lâmi'l-'Arabi'l-mübdi'în fi'l-ḳarni'l-'işrîn*, Beyrut 2001, I, 393-398; Ahmed Mohsen Al-Dawoody, *War in Islamic Law: Justifications and Regulations* (doktora tezi, 2009), The University of Birmingham, s. 12-14, 15, 126-127, 140-143, 156, 158, 160-161, 174-178; Ahmet Özel, *İslâm Hukukunda Ülke Kavramı: Dârulislam Dârulharb*, İstanbul 2011, tür.yer.; Sabâh Nûrî el-Merzûk, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn ve'l-küttâbi'l-'Irâḳıyyîn: 1970-2000*, Bağdad 2002, VII, 52; Muhammed Hamîdullah, "Profesör Majid Khadduri'nin 'İslâm Devletler Hukuku' (Şeybânî'nin Siyer'i)" (trc. Yusuf Ziya Kavakçı), *İslâm Medeniyeti*, II/20, İstanbul 1969, s. 24-30; F. N. Klubes, "Obituary: Majid Khadduri, Founder of SAIS Midde East Studies Program, Dies", *The JHU Gazette*, XXXVI/20, February 5, 2007; Rahile Yılmaz, "Majid Khadduri (27 Eylül 1909 – 25 Ocak 2007)", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, VI/2, İstanbul 2008, s. 223-227.

RAHİLE KIZILKAYA YILMAZ

HADRÂVÎ

(الحضراوي)

Ahmed b. Muhammed
b. Ahmed el-Hadrâvî el-Mekkî
el-Hâşimî eş-Şâfiî
(1836-1909)

Tarihçi, fakih ve muhaddis.

1252 yılının Cemâziyelevvelinde (Ağustos-Eylül 1836) İskenderiye'de doğdu. Rivayete göre yedinci göbekten dedesi Sa'd b. Mes'ûd, VII. (XIII.) yüzyılda Mansûre şehrine gelip burada Şeyh Ahmed el-Bedevî'nin müridleri arasına katılmış, müridlerinin sayısı 100'ü bulunca Bedevî müridleriyle beraber Mansûre'nin doğusundaki bir yere yerleşmiş, yöre halkı "100 kişi hazır olup (حضر) bir meczubun sohbetine katıldı" demeye başlamış ve "hadare" sözünden hareketle onların yerleştiği beldeye mensup olanlar Hadrâvî nisbesiyle anılmıştır (*Mu.AÜ*, VII, 43). Ahmed b. Muhammed de dedesinden dolayı Hadrâvî nisbesiyle meşhur olmuştur. Ancak bu hususla ilgili başka rivayetler de vardır. Yedi yaşında ailesiyle birlikte Mekke'ye göç eden Ahmed burada hıfzını tamamladı ve Mescid-i Harâm'daki ders halkalarına devam etti. Arap dili ve edebiyatı yanında hadis ve fıkıh dersleri aldı. Abdülganî b. Râfiî'den "evvel" kelimesiyle başlayan hadislerden oluşan "Evveliyye"yi okuyup icâzet aldı. Yetişmesinde katkısı bulunanlar arasında icâzet aldığı Abdurrahman el-Küzberî, Abdülganî b. Tâlib el-Meydânî başta olmak üzere dedesi müftü Ahmed b. Abdullah ile Ahmed b. İbrâhim el-Fevvî, Ahmed Sürûr ez-Zevâvî ed-Demenhûrî, Ahmed b. Zeynî Dahlân, Mekke emîrinin oğlu Şerîf Hüseyin Paşa, Beşşâre lakabıyla tanınan Muhammed Saîd b. Muhammed el-Huleydî sayılabilir. Hadrâvî, eğitim hayatının başından itibaren tarihe özel ilgi göstererek belge toplamaya ve gördüklerini yazmaya başladı. Mekke'ye gelen ulemâ ile görüştü ve onlarla bilgi alışverişinde bulundu. Muhammed Sultan el-Hucendî de onun talebelerindendir.

Bilgi ve görgüsünü arttırmak, öğrenimini tamamlamak için çeşitli bölgelere seyahatler yaptı. 1866 ve 1869'da Mısır ve Suriye'ye gitti. Emîr Abdülkādir el-Cezâirî, Ebü'l-Alâ el-Hallâfî, İbrâhim b. Sekkā ve Abdürrezzâk el-Baytâr ile ilmî müzakereler yaptı. Daha sonra İstanbul'a geçti. Burada başta modern Arap edebiyatının önde gelen temsilcilerinden Ahmed Fâris eş-Şidyâk, İzmirli Şâkir Hoca, Anadolu Kazaskeri Hüseyin Âgâh Efendi olmak üzere dönemin âlim ve devlet adamlarıyla görüştü (Hadrâvî, I, 154, 338, 349; II, 19, 36). Aynı zamanda iyi bir hattat olan Ahmed el-Hadrâvî geçimini kitap istinsah ederek sağlıyordu. Müttaki bir insan olup zühd hayatını benimsedi ve kendisine teklif edilen görevleri kabul etmedi. Ekonomik sıkıntılar yaşamasına rağmen Mekke'den ayrılmayı hiç düşünmedi. Bu şehirde vefat etti ve Ma'lât Kabristanı'na defnedildi. İbtisâm bint Muhammed Sâlih Keşmîrî, *el-Mü'errih Aḥmed b. Muḥammed el-Ḥaḍrâvî ve menhecühû fî kitâbeti't-târîḫ (1252-1327/1836-1909)* başlıklı bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (Cidde 1414/1994, Câmiatü'l-Melik Abdilazîz külliyyetü'l-edeb kısmü't-târih).

Bir ulemâ ailesine mensup olan Hadrâvî dinî ilimlerin her sahasında eser kaleme almış, ancak tarih alanında yapmış olduğu çalışmalarla temayüz etmiştir. Hicaz'ın önemli şehirleri Mekke, Medine, Tâif ve Cidde'yi konu alan çalışmaları yanında bu şehirlerde yaşayan ilim ve fikir adamları ile devlet adamlarının biyografilerini de yazmıştır. Osmanlı devlet adamlarının Hicaz'daki faaliyetleri hakkında verdiği bilgiler de önemlidir. Hicaz'a dair en değerli kaynaklardan olan eserlerinde şahsî müşahedelerine dayanmış olması bunların kıymetini arttırmaktadır. Dönemin siyasî gelişmelerinden etkilenmişse de Osmanlı Devleti'nin Hicaz'a yönelik siyasetini benimseyen bir anlayışa sahiptir. Hadrâvî'nin şiir denemeleri de olmuş ve eserlerinde şiirlerini bolca kullanmıştır. Hz. Peygamber'e na't övgü literatürü içinde önemli bir yer tutar. Asîr'de Osmanlı Devleti'ne isyan eden Muhammed b. Âiz'i Redif Paşa ile birlikte ortadan kaldıran Mekke Emîri Şerif Abdullah Paşa'yı öven şiiri zamanındaki olaylara kayıtsız kalmadığının bir işaretidir.

Eserleri. 1. *el-'İḳdü'ş-şemîn fî feżâ'ili'l-beledi'l-emîn* (Mekke 1314; nşr. Muham-

med Zeynühüm Muhammed Azb, Kahire 1327/2006), **2.** *Nefeḥâtü'r-rıżâ ve'l-ḳabûl fî feżâ'ili'l-Medîne ve ziyâreti'r-resûl* (nşr. Muhammed Zeynühüm Muhammed Azb, Kahire 1419/1999), **3.** *el-Cevâhirü'l-muʿadde fî feżâ'ili Cidde* (nşr. Hamed el-Câsir, *Mecelletü'l-ʿArab*, XIII/5-6 [Riyad 1398/1978], s. 404-418; nşr. Ali Ömer, Kahire 1423/2002), **4.** *Nüzhetü'l-fiker fîmâ medâ mine'l-ḥavâdiṯ ve'l-ʿiber fî terâcimi ricâli'l-ḳarni's-sâni ʿaşer ve's-sâliṯ ʿaşer* (nşr. Muhammed el-Mısrî, I-II, Dımaşk 1996), **5.** *Muḫtaṣaru ḥüsni'ṣ-ṣafâ fî men tevellev imârete'l-ḥac* (nşr. Muhammed b. Nâsır el-Huzeym – Muhammed b. Seyyid Ahmed et-Timsâhî, Kahire 2007). Diğer bazı eserleri de şunlardır: *Tâcü tevârîḫi'l-beşer ve tetimmetü cemîʿi's-siyer*, *Târîḫu'l-aʿyân*, *Feżâ'ilü Mekke ve'l-Medîne*, *Büşra'l-muvaḥḥidîn fî maʿrifeti uṣûli'd-dîn*, *el-Ḥışnü'l-esnâ ve'l-mevridü'l-ehnâ fî şerḥi esmâ'illâhi'l-ḥüsnâ*, *Sirâcü'l-e'imme fî taḥrîci eḥâdîṯi Keşfi'l-ġumme ʿan cemîʿi'l-ümme*, *eṭ-Ṭâ'if fî târîḫi'ṭ-Ṭâ'if*, *el-Müfâḍale beyne Cidde ve'ṭ-Ṭâ'if*, *Risâle fî feżâ'ili Zemzem*, *Terâcimü efâḍıl* (*Mv.AÜ*, VII, 44-45).

BİBLİYOGRAFYA :

Hadrâvî, *Nüzhetü'l-fiker* (nşr. Muhammed el-Mısrî), Dımaşk 1996, I, 153-155, 166, 186-187, 199, 268-269, 338, 344, 349, 372; II, 19, 36, 51, 302; ayrıca bk. İndeks; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 813; *İżâḥu'l-meknûn*, I, 184, 209; Ziriklî, *el-Aʿlâm*, I, 249; VI, 142; Kehhâle, *Muʿcemü'l-mü'ellifîn*, II, 64; M. Ahmed Dernîka, *Muʿcemü aʿlâmi şuʿarâ'i'l-medḥi'n-nebevî* (nşr. Yâsîn el-Eyyûbî), Beyrut 1996, s. 59; İbrâhim b. Abdullah el-Hâzimî, *Mevsûʿatü aʿlâmi'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer ve'l-ḫâmis ʿaşer el-hicrî fi'l-ʿâlemi'l-ʿArabî ve'l-İslâmî*, Riyad 1419, II, 625-627; M. Hişâm en-Na'sân, "el-Ḥaḍrâvî, Aḥmed b. Muḥammed", *Mv.AÜ*, VII, 43-45; Sa'd Abdullah Âlü Hümeyl, "Ḳaṣîdetü'l-mü'erriḫi'ş-şâ'ir Aḥmed b. Muḥammed Ḥaḍrâvî yemdeḥu fîhâ emîre Mekkete'ş-Şerîf ʿAbdallāh Muḥammed ʿAvn", http://www.al-amir.info/inf/articles.php?action=show&id=843 (22.12.2014).

MUSTAFA SABRİ KÜÇÜKAŞÇI

HAFÂCÎ, Muhammed Abdülmün'im

(محمّد عبدالمنعم خفاجي)

Muhammed b. Abdilmün'im b. Hafâcî b. Süleymân (1915-2006)

Arap dili ve edebiyatı âlimi, şair ve tarihçi.

22 Temmuz 1915 tarihinde Mısır'ın Dekahliye vilâyetine bağlı Mansûre şehrinin merkezi olan Telbâne'de doğdu. Soyu İslâm'dan önce Hicaz bölgesinde yerleş-

Muhammed Abdülmün'im Hafâcî

miş bulunan, daha sonra çeşitli Arap ülkelerine dağılan, birçok edip, âlim ve ünlü kişinin yetiştiği Hafâce kabilesine mensuptur. Köyündeki ilk eğitimi sırasında hıfzını tamamladıktan sonra öğrenim gördüğü Zekāzîk şehrinde 1936'da liseyi bitirdi. Aynı yıl girdiği Ezher Üniversitesi Arap Dili Fakültesi'nden 1940'ta mezun oldu. Burada İbrâhim Hamrûş ve Muhammed Arafe'den Arap dili ve edebiyatı okudu, yenilikçi düşünceler konusunda etkilendi. Arap dili belâgat ve edebiyatı yüksek araştırmalar bölümünü de 1944'te tamamladı. 1946'da *İbnü'l-Muʿtez ve türaşüh* başlıklı teziyle edebiyat, edebî tenkit ve belâgat alanında doktor unvanını aldı. Ardından Şübrâ'daki Fransız Lisesi'nde, Asyût ve Zekāzîk enstitülerinde öğretmenlik yaptı. 1948'de Ezher Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne öğretim üyesi olarak tayin edildi. 1963-1966 yıllarında Libya İmam Muhammed b. Ali es-Senûsî Üniversitesi'nde, 1969-1972'de İmam Muhammed b. Suûd Üniversitesi'nde misafir profesör sıfatıyla çalıştı. 1973'te Ezher Üniversitesi Edebiyat Fakültesi (Edebiyat, Edebî Tenkit ve Belâgat Bölümü) dekanı oldu. Ertesi yıl Ezher Üniversitesi'nin Asyût'taki Arap Dili Fakültesi dekanlığına getirildi. Râbıtatü'l-edebi'l-hadîs'in 1969'dan sonra başkan vekili ve 1983'te başkanı, aynı zamanda *el-Ḥaḍâretü's-şeḳāfiyye ve'l-edebiyye* dergisi idare meclisi başkanı olarak çalıştı. 1974-1978 arasında Ezher Üniversitesi Yüksek Konseyi, 1976'dan vefatına kadar el-Mecâlisü'l-kavmiyyetü'l-mütehassısa'nın edebiyat bölümü ve Kahire Din İşleri Yüksek Kurulu üyeliğinde bulundu. 1975'te Sudan Hartum Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde misafir profesör sıfatıyla ders verdi. 1976'da Yazarlar Birliği Konseyi üyesi oldu. 1980'den itibaren Ezher Üniversitesi Arap Dili ve Edebiyatı Fakültesi'nde misafir profesör, 1981'de İslâm Araştırmaları Enstitüsü'nde profesör olarak görev yaptı. 1984'te Kahire Arap Dil Kurumu'nda uzmanlık görevini üstlendi. Hafâcî 1932'de kuruluşundan itibaren Apollo şiir topluluğunun ve 1973'te el-Meclisü'l-a'lâ li'l-fünûn ve'l-âdâb'da şiir komisyonunun üyesiydi.

Birçok edebiyat, şiir ve kültür kongresine, anma / kutlama törenlerine katılan Hafâcî, 1950'de edebiyatta Şevki ödülü, 1960'ta Râbıtatü'l-edebi'l-hadîs ve 1970'te el-Mecmau'l-lugavî ödülü, 1973'te birinci dereceden bilim-sanat ve edebiyat madalyası kazandı. Erken yaşlardan itibaren basınla da yakından ilgilendi. 1936-1937'de *es-Siyâsetü'l-yevmiyye*'de musahhih, 1937-1944 yıllarında *el-Ehrâm* gazetesinde kontrolör, 1944-1946'da *el-Esâs* gazetesinde muharrir, 1984 yılından vefatına kadar, 1969'dan beri üyesi olduğu Râbıtatü'l-edebi'l-hadîs'in çıkardığı *el-Ḥaḍâretü's-şeḳāfiyye ve'l-edebiyye* dergisinin yönetim kurulu başkanı olarak görev yaptı. Çok sayıda yazı ve makalelerini yayımladığı dergiler arasında *el-Menhel*, *el-Ezher*, *Minberü'l-İslâm*, *Menârü'l-İslâm*, *el-Vaʿyü'l-İslâmî*, *et-Taṣavvufü'l-İslâmî*, *er-Risâle*, *eş-Şeḳāfe*, *el-Kitâb*, *el-Mecelle*, *el-Cihâd* görülür. Hafâcî 8 Mart 2006 tarihinde Kahire'de vefat etti.

Çeşitli alanlarda çok sayıdaki (bir görüşe göre 500'ü aşkın kitap veya cilt) eserinden dolayı XX. yüzyılın Câhiz'i ve Süyûtî'si olarak nitelendirilen Hafâcî mütevazi, güler yüzlü, yumuşak sözlü bir kişi, İslâm ve Batı dünyasında çağdaş bilimsel bir ekol sahibi olarak tanınmıştır. Bu sebeple değişik Arap ülkelerince tez savunmalarına jüri üyesi sıfatıyla davet edilmiş, Arap üniversiteleri tarafından profesör adaylarının ilmî eserleri hakkında rapor verecek bir hakem olarak belirlenmiştir. Eserleri hakkında Mısır ve diğer Arap ülkeleriyle mehcerdeki edebiyatçı ve eleştirmenler tarafından çok sayıda yazı kaleme alınmış, başta mühtedi Macar âlimi Abdülkerim Cermânûs ile Ernest Banert olmak üzere birçok şarkiyatçı onun hakkında çalışma yapmış, hayatı ve eserlerine dair on kadar kitap yazılmış, Mısır, Tunus, Cezayir ve Suudi Arabistan üniversitelerinde hayatı ve eserleriyle ilgili tezler hazırlanmıştır. Kendisi hayatı, görüşleri ve eserlerine dair *Mevâkibü'l-ḥayat* adıyla bir eser kaleme almış (I-III, Kahire 1981), yine hayatı ve eserleri hakkında elli yılını verdiği Râbıtatü'l-edebi'l-hadîs *Min ṣaḥâ'ifi'ẕ-ẕikrâ* adlı bir monografi yayımlamıştır (Kahire 1988).

Eserleri. Başlıca eserleri şunlardır: **Edebiyat:** *el-Ḥayâtü'l-edebiyye fi'l-ʿaṣri'l-Câhilî* (Beyrut 1412/1992; Kahire 1949, 1958), *Ḳıṣṣatü'l-edeb fî Mıṣr* (I-V, Kahire 1956; I-II, Kahire 1992; I-V, Beyrut, ts.), *Ḳıṣṣatü'l-edebi'l-muʿâṣır fî Mıṣr* (I-IV,

Kahire 1956), *Ḳıṣṣatü'l-edeb fi'l-Ḥicâz* (I-III, Kahire 1959), *Ḳıṣṣatü'l-edeb fi'l-Mehcer / Ḳıṣṣatü'l-edebi'l-mehcerî* (Kahire 1959; Beyrut 1973, 1986, 1987), *Dirâsât fi'l-edebi'l-muḳāren* (Kahire 1380/1960), *Ḳıṣṣatü'l-edeb fi'l-Endelüs* (I-V, Kahire 1962), *Dirâsât fi'l-edebi'l-ʿArabiyyi'l-ḥadîṯ ve medârisih* (I-VI, baskı yeri yok, 1968; Kahire 1974, 1405/1985; Beyrut 1992, 1. cilt), *et-Tefsîrü'l-iʿlâmî li'l-edebi'l-ʿArabî* (Kahire 1980), *Ḳıṣṣatü'l-edeb fi'l-Ḥicâz fi'l-ʿaṣri'l-Câhilî* (Kahire 1400/1980, Abdullah Abdülcebbâr ile birlikte), *el-Vecdiyyât: Şerḥu Maḳāmâti Muḥammed Ferîd Vecdî* (Beyrut 1402/1982, Abdülazîz Şeref ile birlikte), *el-Ḥayâtü'l-edebiyye fiʿaṣri ṣadri'l-İslâm* (Beyrut 1973, 1404/1984), *el-Ḥayâtü'l-edebiyye fî Mıṣr: el-ʿaṣrü'l-Memlûkî ve'l-ʿOṯmânî* (Beyrut 1984), *el-Edebü'l-ʿArabiyyü'l-ḥadîṯ: Medresetü ṣuʿarâ'i Apollo* (I-IV, Kahire 1985), *el-Buḥûṯü'l-edebiyye: Menâhicühâ ve meṯâdiruhâ* (Beyrut 1987), *el-Ḥayâtü'l-edebiyye fi'l-ʿaṣri'l-ʿAbbâsî* (Kahire 1989; İskenderiye 2004), *el-Ḥayâtü'l-edebiyye fi'l-ʿaṣri'l-ʿAbbâsî baʿde suḳûṭi Bağdâd ḥatte'l-ʿaṣri'l-ḥadîṯ* (Beyrut 1410/1990), *el-Ḥayâtü'l-edebiyye baʿde ẓuhûri'l-İslâm* (Beyrut 1410/1990), *el-Edebü'l-ʿArabiyyü ve târîḫuhû fi'l-ʿaṣreyni'l-Ümevî ve'l-ʿAbbâsî* (I-II, Beyrut 1410/ 1990), *el-Edebü'l-İslâmî beyne'n-naẓariyye ve't-taṭbîḳ* (Beyrut 1992, ortak), *el-Edebü'l-İslâmî: el-Mefhûm ve'l-ḳażıyye* (Beyrut 1992, Ali Subh ile birlikte), *Dirâsât fi'l-edebi'l-câhilî ve'l-İslâmî* (Beyrut 1992), *Ḳıṣṣatü'l-edeb fî Libyâ* (I-III, Beyrut 1992), *el-Edebü'l-Endelüsî: Taṭavvur ve tecdîd* (Beyrut 1412/1992).

Edebî Biyografi: *Aʿlâmü'ş-şiʿri'l-câhilî* (Kahire 1949, Abdüsselâm Sirhân ile birlikte), *Tevbe: Şâʿirü'l-büṭûle* (Kahire 1949), *İbnü'l-Muʿtez ve türâṯüh fi'l-edeb ve'n-naḳd ve'l-beyân* (Kahire 1949, 1958, 1987; Beyrut 1991), *Râʾidü'ş-şiʿri'l-ḥadîṯ* (I-II, Ebû Şâdî hakkında, Kahire 1955), *Maʿa'ş-ṣuʿarâʾi'l-muʿâṣırîn* (Kahire 1956), *Ebû ʿOṯmân el-Câḥiẓ* (Kahire 1965; Beyrut 1973, 1982), *Maʿrûf er-Ruṣâfî, şâʿirü'l-ʿArabi'l-kebîr* (Kahire 1971), *Ebû Dülef ʿabḳarî min Yenbûʿ* (Riyad 1972), *Şuʿarâʾü Mıṣr mine'l-fetḥi'l-İslâmî ilâ ḳıyâmi'd-devleti'l-Fâṭımiyye* (Kahire 1980, Muhammed Mustafa el-Mâhî ile birlikte), *Mevâkibü'l-ḥayât* (otobiyografi, I-III, Kahire 1981), *eş-Şâbbî ve Medresetü Apollo ve ḥarekâtü't-tecdîd* (Tunus 1986; Beyrut 1986, Abdülazîz Şeref – Reşîd ez-Zevâdî ile birlikte), *Şâʿirü'ş-Şam Ḥalîl Merdem* (Beyrut 1992), *ʿAbdülʿazîz Şeref, Şâʿirü'l-ḥub ve'l-cemâl* (Beyrut 1992, M. Abdülvâhid el-Hicâzî ile birlikte), *Aʿlâmü'l-edeb (şiʿr) fî ʿaṣri Benî Ümeyye* (I-II, Beyrut 1993).

Şiir: *et-Teşbîh fî şiʿri İbni'l-Muʿtez ve İbni'r-Rûmî* (Kahire 1948), *Mûsîḳa'ş-şiʿri'l-ʿArabî* (Kahire 1948), *Fennü'ş-şiʿr: ʿArûżu'ş-şiʿri'l-ʿArabî ve ḳavâfîhi* (I-II, Kahire 1949), *el-ʿArûż ve'l-ḳavâfî* (Kahire 1955, Tâhâ M. Zeynî ile birlikte), *eş-Şiʿrü'l-Câhilî* (Beyrut 1980, 1986), *el-Aṣâle ve't-tecdîd fî ravâʾiʿi'ş-şiʿri'l-ʿArabî* (Kahire 1982), *eş-Şiʿrü'l-ʿArabî: Evzânühû ve ḳavâfîhi* (Kahire 1948), *en-Neğamü'ş-şiʿrî ʿinde'l-ʿArab* (Riyad 1987, Abdülazîz Şeref ile birlikte), *er-Rüʾye'l-ibdâʿiyye fî şiʿri Aḥmed Zekî Ebî Şâdî* (Beyrut 1991, Abdülazîz Şeref ile birlikte), *Medârisü'ş-şiʿri'l-ḥadîṯ* (Beyrut 1994, 2003), *Ḥarekâtü't-tecdîd fi'ş-şiʿri'l-ḥadîṯ* (I-III, Beyrut 2001, 2002).

Şiir Divanları: *Vaḥyü'l-ʿâṭıfe* (Kahire 1936), *Neşîdü'ṣ-ṣaḥrâʾ* (Kahire 1947, 1988), *Neğam mine'l-ḫuld* (Kahire 1947, 1973, 1974), *Aḥlâmü'ş-şebâb* (Kahire 1949), *Aḥlâmü's-serâb* (Kahire 1953, 1969), *ed-Dîvânü'l-İslâmî* (Kahire 1972), *Eṣvâḳu'l-ḥayât* (Kahire 1978, 1983, 1984), (*Ṣalavât*) *ʿAle'ḍ-ḍafâf* (Kahire 1980, 1981, 1982, 1984), *Uğniyât min ʿabḳar* (Kahire 1987, 1988), *Melḥametü's-sîreti'n-nebeviyyeti'l-ḫâlide* (Kahire 1988, 1991), *Neşîdü'z-ẕikrâ* (Kahire 1988), *Aḥlâmü'l-mesâʾ* (Kahire 1988).

Edebî Tenkit: *Mevḳıfü'n-nuḳḳād mine'ş-şiʿri'l-câhilî* (I-II, Kahire 1950), *Uṣûlü'n-naḳd* (Kahire 1975), *el-Fikrü'n-naḳdî ve'l-edebî fi'l-ḳarni'r-râbiʿ el-hicrî* (Kahire 1984), *Medârisü'n-naḳdi'l-edebiyyi'l-ḥadîṯ* (Kahire 1995, 2003), *Dirâsât fi'n-naḳdi'l-ʿArabiyyi'l-ḥadîṯ ve meẕâhibih* (Kahire, ts.).

Gramer-Belâgat: *Şevâhidü'l-Kitâb* (Sîbeveyhi, Kahire 1949), *Tehẕîbü'l-Âcurrûmiyye fî ʿilmi'l-ḳavâʿidi'l-ʿArabiyye* (Kahire 1371/1951), *Naḥve belâğa cedîde* (Kahire 1980, 2007, Abdülazîz Şeref ile birlikte), *el-Üslûbiyye ve'l-beyânü'l-ʿArabî* (Beyrut 1992, Abdülazîz Şeref – M. Sa'dî Ferhûn ile birlikte), *el-Belâğatü'l-ʿArabiyye beyne't-taḳlîd ve't-tecdîd* (Beyrut 1992, Abdülazîz Şeref ile birlikte), *en-Naḥvü'l-ʿArabî li-ricâli'l-iʿlâm* (Beyrut 2001; Dımaşk 2001, Abdülazîz Şeref ile birlikte).

İslâmiyet: *et-Türâṯü'l-edebî fi't-taṣavvufi'l-İslâmî / el-Edeb fi't-türâṯi'ṣ-ṣûfî* (Dâru Gureyyib 1950-1995), *el-İslâm ve ḥuḳūḳu'l-insân* (Kahire 1951, 1982, 1985), *el-İslâm risâletü'l-ışlâḥ ve'l-ḥürriyye* (Kahire 1952), *el-İslâm dînü'l-insâniyye el-ḫâlid* (Kahire 1374/1955), *er-Red ʿale'l-müşrikîn* (Kahire 1961), *el-İslâm dînü'l-insâniyye* (Kahire 1963), *el-İslâm ve'l-ḥaḍâretü'l-insâniyye* (Kahire 1973; Beyrut 1982), *el-İslâm ve naẓariyyâtühü'l-iḳtiṣâdiyye* (Beyrut 1973, 1982), *Ḥulûdü'l-İslâm* (Kahire 1975), *el-İslâm yerfuḍu'ş-şuʿûbiyye* (Beyrut 1977), *el-İslâm ve ḥaḍâretü'l-müstaḳbel* (Kahire 1984, Abdülazîz Şeref – Emine es-Sâvî ile birlikte), *el-İḳtiṣâdü'l-İslâmî* (Beyrut 1990), *el-Fikrü'l-İslâmî beyne'l-aṣâle ve't-tecdîd* (Beyrut 1991), *el-İslâm ve'l-ġazvü'l-İfrîḳī* (Beyrut 1991), *el-İnsâniyyetü teʿûdü ile'l-İslâm* (Beyrut 1992, Abdülazîz Şeref ile birlikte), *Felsefetü't-târîḫi'l-İslâmî* (Beyrut 1992), *el-İslâm ve terbiyetü'ş-şebâb* (İskenderiye 2002), *el-İslâm ve taḥḳīḳu'z-zât* (Kahire 1432/2011), *el-Bahâʾiyye fî ḍavʾi'l-İslâm* (Beyrut, ts., Abdülazîz Şeref ile birlikte).

Tarih-Siyer: *el-Ḥafâciyyûn fi't-târîḫ / Benî Ḥafâce* (Kahire 1950, 1965, 1971), *Benû Ḥafâce ve târîḫuhümü's-siyâsî ve'l-edebî* (Kahire 1952), *Sîretü Resûlillâh (s.a.s.)* (I-IV, baskı yeri yok, 1971), *el-Ezher fî elfiʿ ʿâm* (I-IV, Kahire 1374, 1988), *Fî mevâkibi'n-nübüvve* (Kahire 1974), *Meşâhid mine's-sîreti'l-ʿâṭıra* (Kahire 1980), *Ervaʿu'l-meşâhid min sîreti'r-resûli'l-aʿẓam* (Dımaşk 1982), *(Silsiletü) es-Sîretü'n-nebeviyye* (Dımaşk 1986, 2000, 2001; Küveyt 2003), *Sîretü Ḥâtemi'l-mürselîn* (Beyrut 1991), *et-Tefsîrü'l-iʿlâmî li's-sîreti'n-nebeviyye* (Beyrut 1992), *el-Mektebetü'l-ʿArabiyye ve meṣâdiruhâ* (İskenderiye 2002), *es-Sîretü'n-nebeviyyetü'l-ḫâlide* (İskenderiye 2002), *Şavtü't-târîḫ* (İskenderiye 2004), *el-Ḥareketü'l-ʿilmiyye fi'l-Ezher fi'l-ḳarneyni't-tâsiʿ ʿaşer ve'l-ʿişrîn* (Kahire 2007, Ali Ali Subh ile birlikte), *es-Sîretü'n-nebeviyye ve'l-iʿlâmü'l-İslâmî* (Kahire, ts., Abdülazîz Şeref – Emine es-Sâvî ile birlikte).

Tefsir-Hadis: *el-Muḫtâr mine't-Tecrîdi'ṣ-ṣarîḥ li-eḥâdîsi'l-Câmiʿi'ṣ-Ṣaḥîḥ* (I-IV, Kahire 1955, 1958, Mahmûd Emîn en-Nevâvî ile birlikte), *et-Tefsîrü'l-vasîṭ li'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm* (Ezher'deki Mecmau'l-buhûsi'l-İslâmiyye yönetiminde Hafâcî'nin de bulunduğu ulemâ heyeti, I-X, Kahire 1973-1993), *Mevsûʿatü elfâẓi'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm* (Kahire 1988), *el-Münteḫab fî tefsîri'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm* (Kahire 1995, içinde Hafâcî'nin de yer

aldığı Ezher âlimleri heyeti), *Tefsîrü'l-Ḳurʾâni'l-ḥakîm* (I-XIII, Necef, ts.), *Şerḥu Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî / Taʿlîḳāt ʿalâ Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî* (I-X), *Meʾşûrât nebeviyye: Muḫtârât mine'l-eḥâdîsi'n-nebeviyyeti'ş-şerîfe* (Kahire, ts.).

Neşir: İbnü'l-Mu'tez, *el-Bedîʿ* (takdim, şerh ve ta'lik, Beyrut 1935; Kahire 1945-1410/1990); *Resâʾilü İbni'l-Muʿtez fi'n-naḳd ve'l-edeb ve'l-ictimâʿ* (Kahire 1946, 1954); Sa'leb, *Ḳavâʿidü'ş-şiʿr* (tahkik ve şerh, Kahire 1948, 1953, 1971; Beyrut 2005); Hatîb el-Kazvînî, *el-Îżâḥ fî ʿulûmi'l-belâġa* (şerh, ta'lik, tenkih, I-VI, Kahire 1948; kısa şerh, I-II, Kahire 1949, 1953, 1960, 1971, 1975, 1980); *Faṣîḥu Saʿleb ve'ş-şurûḥu'lletî ʿaleyhi* (Kahire 1949); Ebû Sehl Muhammed b. Ali el-Herevî, *et-Telvîḥ fî şerḥi'l-Faṣîḥ* (Kahire 1949); İbn Düreyd, *el-İştiḳāḳ* (Kahire 1949); Zeccâc, *Feʿaltü ve efʿaltü* (Kahire 1949); Sa'leb, *Kitâbü'l-Faṣîḥ* (Kahire 1949); Süyûtî, *el-İtḳān* (Kahire 1370/1951); Bâkıllânî, *İʿcâzü'l-Ḳurʾân* (şerh ve ta'lik, Kahire 1951; Beyrut 1991, 2013); Şerîşî, *Şerḥu Maḳāmâti'l-Ḥarîrî* (I-II [I-IV], Kahire 1372/1952); Asmaî, *Fuḥûletü'ş-şuʿarâʾ* (Kahire 1953, Tâhâ M. ez-Zeynî ile birlikte); Şehâbeddin el-Hafâcî, *Şifâʾü'l-ġalîl fîmâ fî kelâmi'l-ʿArab mine'd-daḫîl* (Kahire 1952 [?]); İbn Sinân el-Hafâcî, *Sırrü'l-feṣâḥa* (Kahire 1953, Tâhâ Muhammed ez-Zeynî ile birlikte); Hatîb et-Tebrîzî, *Şerḥu Dîvâni'l-Ḥamâse* (I-II, Kahire 1955); Ahmed b. Şuayb el-Kanâî, *el-Kâfî fî ʿilmeyi'l-ʿarûż ve'l-ḳavâfî* (Kahire 1955, 1973, Abdüsselâm Sirhân ile birlikte); Ebû Temmâm el-Hamâse (I-II, Kahire 1955); Sîrâfî, *Aḫbârü'n-naḥviyyîne'l-Baṣriyyîn* (Kahire 1955, 1966, Tâhâ M. ez-Zeynî ile birlikte); A'lem eş-Şentemerî, *Eşʿârü'ş-şuʿarâʾi's-sitti'l-Câhiliyyîn* (Kahire 1958; Beyrut 1992); *Şerḥu İbn ʿAḳîl ʿalâ Elfiyyeti İbn Mâlik* (I-III, Kahire 1959, 2005, Tâhâ M. ez-Zeynî ile birlikte); *Metnü't-Telḫîṣ fî ʿilmi'l-belâġa* (şerh ve ta'lik, Kahire 1960); Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehẕîbü'l-luġa* (heyet, I-XV, Kahire 1964-67); İbn Hişâm, *Şerḥu Ḳaṭri'n-nedâ ve belli'ṣ-ṣadâ* (ta'lik, I-II, Kahire 1966, 1388/1969, Tâhâ Muhammed ez-Zeynî ile birlikte); Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Zeylü Faṣîḥi Saʿleb* (Kahire 1368); Abdülkâhir el-Cürcânî, *Delâʾilü'l-iʿcâz* (şerh, ta'lik, Kahire 1969, 2013); *Esrârü'l-belâġa* (Kahire 1972); Kudâme b. Ca'fer, *Naḳdü'ş-şiʿr* (Kahire 1978, 2006); *Dîvânü İbn Rüzayḳ* (Uman 1983); *Dîvânü'ş-Şâfiʿî* (Riyad 1986; Beyrut 1990); *Dîvânü'l-Miʿvelî* (Muhammed b. Abdullah, Kahire 1992); *Dîvânü ʿÖmer b. Ebî Rebîʿa* (Kahire 1995); *Şerḥu Şüẕûri'ẕ-ẕeheb* (Kahire 1999, M. Sa'dî Ferhûd – Abdülazîz Şeref ile birlikte); *Dîvânü Ebi'ṭ-Ṭayyib el-Mütenebbî* (Kahire, ts., Saîd Cevdet Sehhâr ile birlikte); Takıyyüddin el-Fâsî, *Şifâʾü'l-ġarâm bi-aḫbâri'l-beledi'l-ḥarâm* (I-II, Mekke, ts.; Kahire, ts., Abdülcebbâr el-Filâlî ile birlikte); Nâbiga ez-Zübyânî, *Dîvân* (Kahire, ts.); Münzirî, *Mişkâtü'l-yaḳîn fî eḥâdîsi Seyyidi'l-mürselîn* (Kahire, ts.).

BİBLİYOGRAFYA :

M. Abdülmün'im Hafâcî, *İbnü'l-Muʿtez ve türâşüh fi'l-edeb ve'n-naḳd ve'l-beyân*, Kahire 1949, s. 391; a.mlf., *Maʿa'ş-Şuʿarâʾi'l-muʿaşırîn*, Kahire 1956, s. 208; a.mlf., *el-Fikrü'l-İslâmî beyne'l-aṣâle ve't-tecdîd*, Beyrut 1991, s. 243-245; a.mlf., *Felsefetü't-târîḫ fi'l-İslâm*, Beyrut 1992, s. 5-14; a.mlf., *Ebû ʿOşmân el-Câḥiẓ*, Beyrut 1992, s. 350-351; a.mlf., *el-Âdâbü'l-ʿArabiyye fi'l-ʿaṣri'l-ʿAbbâsiyyi'l-evvel*, Beyrut 1992, s. 383-384; a.mlf., *el-Ḥayâtü'l-edebiyye fi'l-ʿaṣri'l-Câhilî*, Beyrut 1992, s. 501-502; a.mlf., *Aʿlâmü'l-edeb*, Beyrut 1993, II, 157-159; a.mlf., *el-Ḳaṣîdetü'l-ʿArabiyye*, Beyrut 1993, s. 382-384; a.mlf. – Ali Ali Subh, *el-Ḥareketü'l-ʿilmiyye fi'l-Ezher fi'l-ḳarneyni't-tâsiʿ ʿaşer ve'l-ʿişrîn*, Kahire 2007, III, 575-576; Bâkıllânî, *İʿcâzü'l-Ḳurʾân* (nşr. M. Abdülmün'im Hafâcî), Kahire 1370/1951, neşredenin notu, s. 320; M. Ahmed İbrâhim Hamza, *ed-Duktûr Muḥammed ʿAbdülmünʿim Ḥafâcî şâʿiren* (yüksek lisans tezi, 1990), Câmiatü Ezher Külliyyetü'l-lugati'l-Arabiyye; Abdullah b. Abdürrahîm Useylân, *Taḥḳīḳu'l-maḫṭûṭât beyne'l-vâḳıʿ ve'n-nehci'l-emsel*, Riyad 1415/1994, s. 195; M. Ahmed İbrâhim Muhammed, *Muḥammed ʿAbdülmünʿim Ḥafâcî şâʿiren*, [baskı yeri ve tarihi yok] (Dâru İbn Bâdîs); "Muḥammed ʿAbdülmünʿim Ḥafâcî", http://www.albabtainprize.org/Encyclopedia/poet (02.09.2014); Ebü'l-Hasan el-Cemmâl, "Muḥammed ʿAbdülmünʿim Ḥafâcî Süyûṭiyyü'l-ʿaṣr", http://www.karamaty.com (02.09.2014); Mücâhid el-Hafâcî, "el-Merḥûm el-Brufesûr Muḥammed ʿAbdülmünʿim Ḥafâcî fî Mıṣr", http://www.sotaliraq.com (02.09.2014).

İSMAİL DURMUŞ

HÂFIZ YÛSUF
(ö. 1201/1787)

Sarây-ı Hümâyun hat hocası.

Hayatına dair yeterli bilgi yoktur. Doğu taraflarından göç ederek İstanbul'a yerleşmiş, Kırkçeşme (Fatih) yakınında bulunan Peştamalcılar Çarşısı'nda peştamal dokuma ve satışıyla uğraşmıştır. Gençliğinde Hasırcılar İmamı diye bilinen, Zülüflüler Ocağı'nın hat hocası Mustafa Efendi'den hıfzını tamamlamış ve altı çeşit yazıyı (aklâm-ı sitte) meşketmiş, ayrıca inşâ ilmine dair usulleri öğrenmiştir. Hat sanatında mezuniyeti hak etmekle birlikte hocası ile araları açılmış, bunun üzerine hat çalışmalarını yakından bilen ve takdir eden İbrâhim Rodosî Efendi'den icâzet almıştır.

Hâfız Yûsuf Efendi bir ara bir devlet adamının hizmetinde seyahate çıktı, dönüşünde Hasırcılar Ocağı imamlığına vekil olarak tayin edildi. Bu sırada tanıştığı hocasının üstadı Reîsülhattâtîn Eğrikapılı Mehmed Râsim'den hüsn-i hattın bütün inceliklerini öğrenip sanatını geliştirdi, onun övgü ve beğenisini kazandı, hattatlar arasında şöhreti yayıldı. Tayyibî Efendi'nin yaptırdığı mektebe hat hocası oldu. Galatasaray Mekteb-i Sultânî hüsn-i hat hocası Dâimî İbrâhim Efendi, Sarây-ı Hümâyun Enderun Mektebi'nde hat hocalığına yükseltilince onun yerine Galatasaray hat hocalığına getirildi. Bu mektepte yetenekli pek çok talebe yetiştirdi. Buradaki başarılı hizmetlerinden dolayı Sarây-ı Hümâyun Enderun Mektebi hüsn-i hat hocalığına terfi etti. Hâfız Yûsuf Efendi 29 Zilhicce 1201 (12 Ekim 1787) tarihinde vefat etti. Kabrinin yeri bilinmemektedir. Yetiştirdiği talebeler arasında Üsküdârî Abdullah b. Sâlih, Ahmed Nazîm b. Hasan, Laz Ömer Vasfî Efendi, Eyüplü Ahmed Tevfîkî Efendi öne çıkan hattatlardandır.

Hâfız Yûsuf'un günümüze ulaşan eserlerinde, Osmanlı hat ekolünün özellikle sülüs ve nesih yazılarda bütün estetik değer ve incelikleri başarıyla uyguladığı görülmektedir (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, Murakkaât, sülüs-nesih kıta, nr. 9; TSMK,

Hâfız Yûsuf'un sülüs-nesih bir kıtası (Ekrem Hakkı Ayverdi hat koleksiyonu)

Hâfız Yûsuf'un sülüs-nesih kıtası (Süleymaniye Ktp., Süleymaniye, nr. 9)

Hazine, sülüs-nesih kıta, nr. 2290/35; DEMSA Koleksiyon, sülüs-nesih, hilye-i şerife, Envanter nr. 391; sülüs-nesih kıta, Envanter nr. 460; sülüs-nesih kıta, Envanter nr. 3430; Sakıp Sabancı Müzesi, sülüs-nesih kıta, Envanter nr. 110-0127 –HY). Eserleri arasında 1171'de (1758) nesih hattıyla yazdığı serlevha, sûre başı ve gül bezemeli mushaf-ı şerîf (TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 141) onun nesih hattına olan hâkimiyet ve kudretini gösteren en önemli eseridir. Bu mushafın cetvelle ikiye ayrılmış sayfa kenarlarında (hâşiye) dikkati çeken kıraat, sûre ve âyetlerle ilgili bazı açıklamalar yer almaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Müstakimzâde, *Tuhfe*, s. 596-597; Fethi İsfendiyaroğlu, *Galatasaray Tarihi*, İstanbul 1952, I, 483-484; M. Uğur Derman, *Doksandokuz İstanbul Mushafı*, İstanbul 2010, s. 264-269.

MUHİTTİN SERİN

HAHAMBAŞILIK

Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerinde yahudi cemaatini dinî açıdan temsil eden kurum.

İstanbul'un fethinden sonra Osmanlı Devleti içindeki gayri müslim tebaa "millet sistemi" adı verilen bir hukukî düzenleme çerçevesinde yönetilmeye başlanmıştır. Buna göre her dinî topluluğun yüksek rütbeli din adamlarından biri kendi cemaati tarafından lider olarak seçilir ve o cemaatin yönetimiyle görevlendirilirdi. Yahudi cemaatiyle ilgili dinî işlerin en yüksek mercii olan hahambaşı da bütün hahamların ve cemaat liderlerinin yöneticisi konumundadır. Osmanlılar'da ilk hahambaşı, Fâtih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethinin ardından tayin ettiği, Bizans'ta da İstanbul yahudilerinin hahambaşısı olan Rav Moşe Kapsali'dir (1453-1496). Kapsali'den sonra Eliyahu Mizrahi (1496-1526) İstanbul yahudilerinin hahambaşısı olarak görev yapmıştır. Bu ilk iki hahambaşının ardından XIX. yüzyıla kadar devlet tarafından tanınan ve Osmanlı'daki bütün yahudileri temsil eden resmî bir hahambaşı olmamıştır.

Kurumun 1835'te resmen tanınmasından önce İstanbul yahudileri hahambaşılarını aralarında seçerek hükümete bildirirlerdi. Fâtih Sultan Mehmed'den itibaren, seçilmiş olan liderin hükümetin onayına sunulması mecburiyeti getirildi. Ancak yahudilerin, Rum ve Ermeniler gibi padişah beratı ile resmen tanınıp tayin edilmiş bir lideri bulunmuyordu. Yahudi cemaatinin bu yöndeki talebi devlet tarafından kabul edilmiş, hahambaşılık kurumu 23 Şevval 1250 (22 Şubat 1835) tarihli *Takvîm-i Vekāyi'*de yayımlanan kararla resmen tanınmış ve Avraham Levi'ye berat verilerek hahambaşılık makamına getirilmiştir (1835-1836). Resmî tayin beratlarından anlaşıldığına göre bu tarihten itibaren hahambaşılık makamı başşehir ve eyaletlerde bulunan bütün yahudiler üzerinde tek yetkili mercidir. Diğer bütün bölge hahambaşıları bu makama bağlı olup onların tayin ve azillerinde hahambaşı söz sahibidir; hükümete başvuru konusunda da yegâne aracı hahambaşıdır.

Hahambaşılık kurumu, İstanbul'da başlangıcından bir süre sonra diğer şehirlerdeki yahudi cemaatlerinde de oluşturulmuştur. 1835'te İzmir, Selânik ve Bursa'ya, 1836'da Edirne ve Sofya'ya, 1840'ta Saraybosna'ya, 1841'de Kudüs'e, 1849'da Bağdat'a, 1874'te de Trablusgarp'a hahambaşı tayin edilmiştir. Hahambaşıların yetki ve sorumlulukları tayin beratlarında açıklanmıştır. Osmanlı yahudileri sekiz yönetim bölgesine ayrılmış; İstanbul, Bursa, Selânik, İzmir ve Kudüs birinci dereceden; Sofya, Bosna ve Edirne ise ikinci dereceden hahambaşılarca yönetilmiştir. Bu merkezler barındırdıkları yahudi halkın nüfus ve önemine göre belirlenmiştir. Birinci derecedeki şehir merkezlerinde hahambaşılar şehrin asilleri tarafından seçilirken ikinci derecedeki şehirlerde yahudiler hahambaşı yardımcısı tarafından yönetilmiş, bunlar o yerleşim biriminin bağlı olduğu hahambaşılar tarafından göreve getirilmiştir. Hahambaşı tayin edilmeyen daha küçük topluluklarda "rav ha-kahal" adı verilen bölge hahamları cemaate başkanlık etmiştir. İstanbul'da hahambaşılığın 1835'te ihdasından itibaren otuz yıl kadar bir süre iki ayrı hahambaşılık kurumu görüntüsü ortaya çıkmıştır. Rav ha-kahal cemaatin dinî ve mânevî lideri kabul edilmiş, hahambaşı ise bir dış temsilci ve sorumlu makam olarak tanınmıştır. Zaman içinde hahambaşılık makamının önemi ve saygınlığı artmış, 1864'te hahambaşı tamamen rav ha-kahalin yerini almış ve imparatorluğun bütün yahudi tebaasının idarî temsilcisi iken bu tarihten itibaren yalnız İstanbul cemaati tarafından mânevî lider kabul edilmiştir. Hahambaşılar hükümet temsilcisi olarak vergilerin toplanmasından da sorumlu tutulmuşlardır.

Edirne Hahambaşısı Yakir Geron'un 1863'te hahambaşı kaymakamı sıfatıyla İstanbul'a gelerek bir nizamnâme hazırlaması ve Bâbıâli'ye sunması istenmiştir. Geron'un geçici bir konsey oluşturup kaleme aldığı nizamnâme Sultan Abdülaziz tarafından onaylanarak 5 Mayıs 1865 tarihinde yürürlüğe girmiştir. Nizamnâme beş bölümden ve toplam kırk sekiz maddeden meydana gelmektedir. Birinci bölümde hahambaşının nitelikleri ve seçimine ilişkin maddeler, ikinci bölümde hahambaşının görevleri, üçüncü bölümde meclis-i umûmî (Müşavirler Kurulu [Laik Konsey]) üyelerinin seçimi ve görevleri, dördüncü bölümde meclis-i rûhânî (Hahamlar Kurulu) üyeleri ve görevleri, beşinci bölümde meclis-i cismânî üyeleri ve görevleri konusundaki düzenlemeler yer alıyordu. Ancak söz konusu nizamnâme cemaat içerisindeki reform ve gelenek taraftarı olanların çekişmeleriyle, cemaatin organizasyonunu sağlayacak etkili liderlerin bulunmayışı yüzünden uygulanamayıp uzun süre beklemiş, hükümet de hahambaşılığa geçici olarak görev üstlenecek hahambaşı kaymakamı (vekili) tayin etme yoluna gitmiştir. Bu sebeple 1909 yılına kadar hahambaşılık makamı vekil hahambaşılarca doldurulmaya çalışılmıştır.

İstanbul'un fethinden itibaren Osmanlılar'ın son dönemine kadar otuza yakın hahambaşı veya hahambaşı vekili (kaymakamı) görev yapmıştır. Osmanlılar'ın son hahambaşısı Haim Nahum (1908-1920), bu makamın her bakımdan etkili olan, yetkisi geniş tek ve sonuncu hahambaşısı olmuştur. Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk hahambaşısı, Bakanlar Kurulu'nun 29 Mayıs 1952 tarihli kararına göre bu makama 25 Ocak 1953'te seçilen Rafael David Saban'dır. Onun 1960'ta ölümünden sonra Rav David Asseo hahambaşı seçilmiş, 2002'de Asseo'nun ölümü üzerine Rav İzak Haleva hahambaşı olmuştur ve halen görevine devam etmektedir.

Hahambaşılıkta bulunan üç konsey hahambaşına yardımcı olmaktadır. 1. Dinî Konsey: Dinî mahkeme işlevini görmekte olup hahambaşı ve en az üç hahamdan meydana gelmektedir. Bu konsey doğum,

ölüm, evlilik, boşanma ve din değiştirme gibi olayların tescil ve takibiyle ilgilenmektedir. **2.** Laik Konsey (Fahrî Danışmanlar Kurulu). Hahambaşının tayin ettiği otuz beş kişiden oluşur. **3.** İcra Kurulu. Laik Konsey üyeleri arasından seçilen on dört başkandan meydana gelir. Bütün sinagoglar, cemaat kuruluşları ve etkinlikleri bu konseyler tarafından denetlenir. 1865 tarihli Nizamnâmede adı geçen üç kuruldan bugün meclis-i umûmî karşılığında Temsilciler Kurulu (İcra Kurulu), meclis-i cismânî karşılığında Müşavirler Kurulu (Laik Konsey) ve meclis-i rûhânî karşılığında dinî mahkeme üyelerinin bulunduğu hahamlar kurulu (Bet-Din) hahambaşına yardım etmektedir. Bir cemaat olarak Türkiye Mûsevîleri 19 Mart 1865 tarihli Hahamhane Nizamnâmesi'ne göre hahambaşı tarafından temsil edilmektedir. Hahambaşılar kaydıhayat şartıyla seçilir. Türkiye'de hahambaşılık binası Beyoğlu Yemenici sokakta bulunmaktadır. İstanbul'da yaşayan Karaylar'ın da (Karâîler) kendilerine özgü haham ve cemaatbaşısı vardı. XIX. yüzyıl itibariyle Karay cemaatbaşına da resmî statü kazandırılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, G.M.D., nr. 17/99; M. Franco, *Essai sur l'histoire des israélites de l'Empire ottoman depuis les origines jusqu'à nos jours*, Paris 1897, s. 151-152; P. Baudin, *Les israélites de Constantinople*, İstanbul 1989, s. 50-51; Stanford J. Shaw, *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, London 1991, s. 60; A. Levy, *The Sephardim in the Ottoman Empire*, Princeton 1992, s. 55, 106-107; I. Karmi, *The Jewish Community of Istanbul in the Nineteen Century*, İstanbul 1996, s. 34-35; Hatice Doğan, *Osmanlı Devletinde Hahambaşılık Müessesesi*, İstanbul 2003, s. 77, 79, 83-90, 112-113; *Takvîm-i Vekāyi'*, İstanbul 23 Şevval 1250 (22 Şubat 1835); H. Revel, "Rabbi and Rabbinate", *UJE*, s. 48-52; H. Z. Hirschberg, "Chief Rabbinate", *EJd.*, IV, 613; a.mlf., "Hakham Bashi", *a.e.*, VII, 1146-1148; L. Borenstein, "Rabbi, Rabbinate", *a.e.*, XIII, 1445-1448; Naim Güleryüz, "Hahambaşılık", *DBİst.A*, III, 494-495.

HATİCE DOĞAN

HALEBÎ, Ahmed b. Abdülhay

(أحمد بن عبدالحي الحلبي)

Ebü'l-Abbâs Sirâcüddîn Ahmed b. Abdilhay el-Halebî el-Fâsî (ö. 1120/1708)

Hz. Peygamber için yazdığı methiyeleriyle tanınan sûfî, edip ve şair.

1038 (1628) yılında Halep'te doğdu ve orada büyüdü. Ataları Suriye'nin kadîm şehri Tedmür'dendir. Kendisi, soyunun cennetle müjdelenmiş on sahâbîden biri olan Abdurrahman b. Avf'a dayandığını *ed-Dürrü'n-nefîs* adlı eserinde zikreder. İlk öğrenimine Halep'te başladı. 1070'te (1660) tahsil için gittiği Bağdat ve Basra'da âlimlerden ders aldı. Özellikle Basra'da "Şeyhü'ş-şüyûh" olarak nitelendirilen Muhammed er-Rifâî el-Hüseynî'den faydalandı. Sudan Bruno'da Sîdî Abdullah el-Brunâvî'den ders okudu. 1080'de (1669) Fas'a göç edince Abdülkādir el-Fâsî, Muhammed b. Saîd el-Mergīsî, Hamdûn Mizvâr el-Fâsî gibi birçok hocadan ders ve icâzet aldı. İlk zamanlar mutaassıp Mâlikîler ülkesinde bir Şâfiî olarak Fas ulemâsıyla öğrencileri tarafından yadırgandı ve soğuk bir şekilde karşılandı. Fakat daha sonra şiirlerinde Hz. Peygamber'i methetmesi, bazı şiirlerini Hz. Hasan neslinden olup Fas'ta ilk bağımsız İslâm devletini kuran Sultan I. ve II. İdrîs'e tahsis etmesi, kızını İdrîsîler'den olan Şerîf Kettânî ailesinden biriyle evlendirmesi, ayrıca edebi, ilmi ve takvâsıyla kendini sevdirip saydırdı. Özellikle kendisi de onun gibi muhitin yabancısı olan, Mâlikî fakihi ve edibi Hasan b. Mes'ûd el-Yûsî'den yakın ilgi gördü. Yûsî, Halebî'nin bütün maddî ihtiyaçlarını karşıladı. Fas Aleviyye Sultanı Mevlây İsmâil'in saray şairleri arasına giren Halebî'den Merakeşli hadis âlimi Muhammed Sagīr el-İfrenî ve Selâ'dan hadisçi Ahmed el-Hafî tahsil gördü.

Fas'taki uzun ikamet yıllarında çeşitli eserler yazan Halebî çoğu Hz. Peygamber methine dair şiir ve zeceller nazmetti. Bu sebeple kendisine "meddâhu'n-nebî" lakabı verildi. Halebî şiir ve zecelleriyle Miknâs'taki Mevlây İsmâil'in sarayına gider, saray erkânı ve görevlilerinin de katılımıyla bu şiirlerini okur, Fas'a zengin hediyelerle dönerdi. Fakat onun tasavvufa ve gaybiyyâta dalması, Allah'ın dilinden kaside yazması, 1087'de (1676) rüyasında Allah'ı gördüğünü, O'nun vahye benzer tarzda kendisine hitap ettiğini, "Ey kulum! İzzetim ve celâlim hakkı için senin günahlarını bağışlayacağım, seni cennetime koyacağım ve senin soyundan şerifler yaratacağım" dediğini (Abbas b. İbrâhim, II, 332) iddia etmesi âlimler tarafından yadırgandı. Hasan el-Yûsî bu iddialardan vazgeçmesini, Allah'ın dilinden yazdığı kasideyi ortadan kaldırmasını ve tövbekâr olmasını istediyse de Halebî ısrar etti. Bunun üzerine Yûsî kendisiyle ilgisini kesti, malî yardıma devam etmedi ve insanları onunla görüşmekten sakındırdı. Bu durumu öğrenen Sultan Mevlây İsmâil de Halebî'nin Ehl-i sünnet'in dışına çıktığını belirterek onu huzurundan uzaklaştırdı (Kādirî, *Neşrü'l-meşânî*, III, 200; Abdülvehhâb b. Mansûr, VI, 130-131).

Halebî'nin kızı Fâtıma'nın Sîdî Muhammed b. Arabî ile evliliğinden Arabî, Fudayl, Zemzemî ve Ahmed adında dört torunu oldu. Bu durumu Halebî'nin rüyasının gerçekleşmesi olarak kabul eden Abdülvâhid el-Fâsî, Abdülkādir b. Şakrûn, İbnü'l-Hâc es-Sülemî gibi âlim ve edipler söz konusu aileyi övmüştür. Halebî Fas'ta vefat etti ve Bâbülfütûh dışındaki Matrahulcenne'de defnedildi. Fas ulemâsı ile Ali b. Abdurrahman et-Tâdilî, İbn Nâsır ed-Der'î ve Delâî zâviyeleriyle de yakın ilgisi bulunan Halebî'nin tasavvufa dair eserleri onun Kādirî tarikatına mensup olduğunu göstermektedir. Orta düzeyde bir şair olan Halebî sade bir dille Allah'a, Resûl-i Ekrem'e, evliyaya ve özellikle İdrîsîler'e dair çok sayıda kaside ve zecel nazmetmiş, bunların bir kısmı zâviye ve tekkelerde kaside ve na't olarak okunmuştur.

Eserleri. 1. *el-Ḥulelü's-sündüsiyye fi'l-maḳāmâti'l-Aḥmediyyeti'l-Ḳādiriyye ev fî medḥi'ş-şemâ'ili'l-Muḥammediyye* (Fas 1322). Harîrî'nin *el-Maḳāmât*'ı tarzında yazılan ve 1094 (1683) yılında tamamlanan yirmi beş makāmeden oluşmaktadır. **2.** *ed-Dürrü'n-nefîs ve'n-nûrü'l-enîs fî menâḳıbi Mevlâ İdrîs b. İdrîs* (I-II, Fas 1300, 1314). **3.** *er-Ravżü'l-bessâm fî rü'yâ ġayrihî ʿaleyhi's-selâm.* Hz. Peygamber'in dışındaki sâlihlerin gördüğü rüyalara dairdir (Alemî, s. 6). **4.** *Reyḥânü'l-ḳulûb fîmâ li'ş-Şeyḫ ʿAbdillâh el-Brunâvî mine'l-ġuyûb* (*a.g.e.*, a.y.). **5.** *el-Künûzü'l-maḫtûme fi'ş-şefâʿati'l-maḳsûme li-hâẕihi'l-ümmeti'l-merḥûme I-IV* (Rabat el-Hizânetü'l-âmme, nr. 500, 2724). İslâm'ın beş şartının faziletine dairdir. **6.** *Keşfü'l-liŝâm ʿan ʿarâ'isi niʿami'llâhi teʿâlâ ve niʿami Resûlihî ʿaleyhi's-selâm* (Rabat el-Hizânetü'l-âmme, nr. 561). **7.** *Merâtiʿu'l-ervâḥ fî kemâlâti'l-fettâḥ.* 187 beyitlik bir kaside olup ilâhiyyâta (Allah sevgisi ve övgüsü) dair en iyi şiiridir. Halebî'nin *Fetḥu'l-fettâḥ ʿalâ Merâtiʿi'l-ervâḥ* adıyla şerhettiği bu şiiri (Rabat el-Hizânetü'l-âmme, nr. 5425) *ʿArâ'isü'l-efkâr* adlı divanının ilâhiyyât bölümünde de yayımlanmıştır. **8.** *Menâhilü'ṣ-ṣafâ' fî cemâli ẕâti'l-Muṣṭafâ* (Dârü'l-kütübi'n-Nâsıriyye [Mekrûte], nr. 2172). **9.** *Menâhilü'ş-şifâ' fî rü'yeti'l-Muṣṭafâ.* **10.** *es-Seyfü'l-meslûl fî ḳatʿi evdâci'l-fellûsi'l-maḫẕûl.* Peygamber methiyelerinde "yâ seyyidenâ" değil "yâ Muhammed" şeklinde hitap etmesi sebebiyle kendisini eleştiren bir kişiye yazdığı reddiyedir. **11.** *es-Seyfü'ṣ-ṣaḳīl fi'l-inti-*

ṣâr li-medḥi'r-rabbi'l-celîl. **12.** *Dîvân.* Üç cüzden oluşmaktadır: *ʿArâʾisü'l-efkâr ve riyâżü'l-ezhâr, ʿArâʾisü'l-efkâr fî medâʾiḥi'l-Muḫtâr, Riyâżü'l-ezhâr fî medîḥi'l-fużalâʾ ve'l-aḫyâr.* 1190 kasideden meydana gelen bu hacimli divanı Muhammed b. Ali el-Kettânî *ʿArâʾisü'l-efkâr ve riyâżü'l-ezhâr* adıyla neşretmiştir (Beyrut, ticarî baskı). Ayrıca Fevvâz Haccî (Rabat V. Muhammed Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1989) ve Abdullah b. Attû (aynı fakülte, 1989) tarafından tez çalışması olarak hazırlanmıştır. Eseri Ali b. Müntasır el-Kettânî ve Muhammed Hamza el-Kettânî de yayımlamıştır (Beyrut 2007). Bunların dışında Halebî'nin Rabat el-Hizânetü'l-âmme'de çeşitli mecmualar içinde çoğu Hz. Peygamber'in methine dair çok sayıda kasidesi bulunmaktadır. **13.** *Miʿrâcü'l-vuṣûl bi'ṣ-ṣalât ʿalâ ekremi'n-nebiyyîn ve'r-rusül* (nşr. Hâlid b. Ahmed es-Sıkıllî, Rabat 1417/1997). **14.** *Kenzü'ẕ-ẕeḫâʾir.* Yine Hz. Peygamber'e salât ü selâm hakkındadır (Rabat el-Hizânetü'l-âmme, nr. 873/17). **15.** *Nefeḥâtü'ṭ-ṭîb fi'ṣ-ṣenâʾi ʿale'l-ḥabîb.* İki ciltlik bir eserdir (Rabat el-Hizânetü'l-âmme, nr. 282, nr. 140/K). **16.** *el-Menâhilü'l-ʿâṭıre fî meẓâhiri cemâli seyyidi'd-dünyâ ve'l-âḫire.* Ayrıca Halebî'nin başta müveşşah ve zeceller olmak üzere birçok şiiri çeşitli eserlerinde ve kaynaklarda yer almaktadır (Abdülvehhâb b. Mansûr, *Aʿlâmü'l-Maġrib,* VI, 136-148; Abbas b. İbrâhim, *el-İʿlâm,* II, 334-350).

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmed b. Abdülhay el-Halebî, *ed-Dürrü'n-nefîs ve'n-nûrü'l-enîs fî menâḳıbi'l-İmâm İdrîs b. İd-rîs,* Fas 1882, s. 396; Ebû Abdullah Muhammed b. Tayyib el-Alemî, *el-Enîsü'l-muṭrib fî men leḳıyehû mü'ellifüh min üdebâʾi'l-Maġrib,* Fas 1315/1887, s. 6; *el-Ḥulelü's-sündüsiyye,* II, 688-694; Kādirî, *Neşrü'l-meşânî,* III, 197, 200, 201; a.mlf., *İltiḳāṭü'd-dürer* (nşr. Hâşim el-Alevî el-Kāsımî), Beyrut 1403/1983, s. 302-303; a.mlf., *el-İklîl ve't-tâc fî tezyîli Kifâyeti'l-muḥtâc* (nşr. Mâriye Dâdî), Rabat 2009, s. 182-183; Ebü'r-Rebî' Süleyman el-Havvât, *Semeretü ünsî fi't-taʿrîf bi-nefsî* (nşr. Abdülhak el-Himyer), Şefşâven 1996; Ahmed b. Hâlid es-Selâvî, *Ṭalʿatü'l-müşterî fî'n-nesebi'l-Caʿferî,* Fas 1309, I, 265; M. Râgıb et-Tabbâh, *İʿlâmü'n-nübelâʾ bi-târîḫi Ḥalebi'ş-şehbâʾ,* Halep 1344/1926, VI, 429-432; Serkîs, *Muʿcem,* I, 373; Brockelmann, *GAL Suppl.,* II, 533, 683, 684; *İżâḥu'l-meknûn,* I, 604; II, 36, 168, 365, 389, 462, 564; İbn Zeydân, *el-Menzeʿu'l-laṭîf fi't-telmîḥ li-mefâḫiri Mevlây İsmāʿîl b. eş-Şerîf,* Rabat el-Hizânetü'l-âmme, nr. 595, s. 308, 331; *Hediyyetü'l-ʿârifîn,* I, 168-169; Kehhâle, *Muʿcemü'l-mü'ellifîn,* I, 263; Muhammed Dâvûd, *Târîḫu Tıṭvân,* Tıtvân 1379/1959, I, 258, 404-405; Abbas b. İbrahim, *el-İʿlâm,* II, 332-350; Abbas el-Cirârî, *el-Edebü'l-Maġribî min ḫilâli ẕevâhirih ve ḳażâyâh,* Rabat 1979, II, 162-163; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), I, 144-145; İdrîs b. Mâhî el-Kaytûnî, *Muʿcemü'l-maṭbûʿâti'l-Maġribiyye,* Selâ 1988, s. 88-89; Abdülvehhâb b. Mansûr, *Aʿlâmü'l-Maġribi'l-ʿArabî,* Rabat 1419/1998, VI, 130-148; Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *Selvetü'l-enfâs* (nşr. Abdullah Kâmil el-Kettânî v.dğr.), Dârülbeyzâ 1425/2004, II, 184-187; Hilmî Muhammed el-Kāûd, "ʿAvâmilü nehḍati'ş-şiʿr", *ʿÂlemü'l-fikr,* XX/2, Küveyt 1991, s. 198-216; Hâlid es-Sıkıllî, "Min ʿUlemâʾi'l-ʿaşri'l-ʿAleviyyi'l-evvel Alımed b. ʿAbdülḥay el-Ḥalebî", *Mecelletü Külliyyeti'l-âdâb ve'l-ʿulûmi'l-insâniyye,* XIII, Rabat 2004, s. 223-238.

İSMAİL DURMUŞ

HALEP MEVLEVÎHÂNESİ

Mevlevîliğin 1925'ten sonraki merkez dergâhı.

Sâkıb Dede ve diğer kaynaklar Halep Mevlevîhânesi'nin inşa edilmesini anlatırken Mirza Fûlâd ve Mirza Ulvân isminde iki kişiden bahseder. Safevî Hükümdarı Şah İsmâil'in ileri gelen iki adamı olan Mirza Fûlâd ve Mirza Ulvân savaş esnasında Şah İsmâil'in yanından kaçmış, Halep'e yerleşip zengin olmuş, Şîa inancından vazgeçtiklerini göstermek için bir mevlevîhâne inşa ettirmiştir. Mevlevîhânenin inşası tamamlandıktan sonra Konya'da makam şeyhi bulunan Hünkâr Hüsrev Çelebi'den buraya bir şeyh tayin edilmesini istemişler, Divane Mehmed Çelebi'nin torunu Kilisli Fakrî Ahmed Dede mevlevîhânenin ilk postnişini olarak 937 (1530) yılında vazifeye başlamıştır. On üç yıla yakın meşihat makamında kalan Fakrî Ahmed Dede (ö. 950/1543), *Meşnevî* sohbetleriyle halkın ve Halepli sûfîlerin dikkatini çekmiş, birçok kişinin Mevlevîliğe intisabına vesile olmuştur.

Fakrî Ahmed Dede'den sonraki postnişinlere dair iki ayrı liste bulunmaktadır. Bunlardan birincisi mevlevîhânenin son şeyhi Sâdeddin Dede'nin Konya'daki Mevlevî Âsitânesi'nden, her postnişinin bulunmuş olduğu mevlevîhâneyle ilgili bilgileri göndermesine dair emirnâme üzerine Konya'ya yolladığı 18 Aralık 1911 tarihli liste (Konya Mevlana Müzesi Arşivi, Dosya nr. 51/7), ikincisi ise Kâmil el-Bâlî el-Gazzî'nin (ö. 1933) naklettiği ve bizzat tekke sicilinden 1922'de Sâdeddin Dede zamanında yazdığını ifade ettiği listedir (*Nehrü'ẕ-ẕeheb,* II, 236). Aralarında bazı farklar bulunan bu iki listeye göre Halep Mevlevîhânesi'nde Fakrî Ahmed Dede'den sonra vazife yapan şeyhler sırasıyla şöyledir: Hasan Dede (ö. 1065/ 1654), Hüseyin Dede, Şâtır Mehmed Dede, Şekîb Ömer Dede, Sâfî Mûsâ Dede, Mûsâ Dede'nin oğlu Mehmed Şemseddin Dede, Hasan Dede, Mustafa Dede, Mehmed Ali Dede, Abdülganî Dede, Vâcid Dede, Âmil Çelebi (ö. 1920), Mehmed Sâdeddin Dede, Ahmed Remzi Dede (Akyürek, ö. 1944), Mehmed Sâdeddin Dede (tekrar).

Sâdeddin Dede, Cumhuriyet'in ilânından sonra Atatürk'ün isteğiyle Konya makam çelebisi Abdülhalim Çelebi'nin oğlu Muhammed Bâkır Çelebi'yi (ö. 1943) o zamanın Halep Mevlevîhânesi'ne tayinine kadar muhtemelen bu görevde kalmıştır. 1925'te Türkiye'de tekkelerin kapatılması ve Abdülhalim Çelebi'nin aynı yıl vefatının ardından Muhammed Bâkır Çelebi çelebilik makamını Halep'te tesis etti ve Suriye'deki Fransız hükümeti tarafından bu müessese tasdik edildi. Böylece Halep Mevlevîhânesi, Mevlevîliğin merkezi (âsitâne) haline geldi. Mevlevîhâne, bu yıllarda bütün olumsuzluklara rağmen Muhammed Bâkır Çelebi'nin önderliğinde Türkiye'den gelen Mevlevî dedeleri ile fonksiyonunu icra etmeye devam etti, tekkede Mevlevîliğe intisap edenler çile çıkardı ve mukabele âyinleri icra edildi. 1943 yılında Muhammed Bâkır Çelebi'nin İstanbul'da

Halep Mevlevîhânesi'nin semâhânesi (2006)

Halep Mevlevîhânesi'nin, alemi sikke şeklinde olan minaresi (2006)

vefatı ve bir yıl sonra Fransız hükümetinin Suriye'ye bağımsızlığını vermesi üzerine çelebilik makamı ve bu makamın imtiyazları kaldırıldı. Halep Mevlevîhânesi'nin ve Suriye'deki diğer mevlevîhânelerin vakıflarına ve bütün mal varlığına el konuldu, tamamı Vakıflar Umum Müdürlüğü'ne bağlandı. Muhammed Bâkır Çelebi'nin ardından yerine geçmesi gereken oğlu Celâleddin Çelebi'nin çelebiliği kabul edilmediğinden Halep'te bulunmadığı zaman Muhammed Bâkır Çelebi'ye vekâlet eden, vefatından sonra da bir yıl kadar çelebilik makamında bulunan kardeşi Şemsülvâhid Çelebi çelebilik makamının son temsilcisi oldu. Mevlevîhâne, Suriye Evkaf Müdürlüğü tarafından zaptedilince muhiplerden bir Arap dergâha şeyh vekili tayin edildi. 1950'li yıllardan itibaren de Halep Mevlevîhânesi dahil Suriye'deki bütün tekke şeyhlerine vefatlarıyla birlikte kesilmesi şartıyla maaş bağlandı, şeyh ölünce yerine başka biri getirilmedi, böylece tekkeler zamanla tasfiye edilerek evkafa mal edildi. Daha sonraki yıllarda semâhânesi mescide dönüştürülen tekke bugün Monlahâne Camii olarak bilinmektedir.

Halep Mevlevîhânesi, kuruluşundan itibaren geçen zaman içinde Mevlevîliğin bölgedeki en önemli Mevlevî dergâhlarından biri oldu. Özellikle son dönemlerde çelebilerin genellikle Halep, Kütahya ve Manisa mevlevîhânelerine gönderilmesi bu dergâhların tarikat içerisindeki önemlerine işaret kabul edilebilir. Arap dünyasında Osmanlı kültürünü temsil eden merkezlerden biri olan Halep Mevlevîhânesi, çoğu zaman önemli mevlevîhânelere şeyh tayin edilecek Mevlevî dedeleri ve bilhassa son zamanlarda Konya'da âsitânede postnişin olacak çelebiler için bir yetişme yeri haline geldi. Halep Mevlevîhânesi'nde bir süre görev yaptıktan sonra Yenikapı Mevlevîhânesi'ne tayin edilen Sâfî Mûsâ Dede, Üsküdar Mevlevîhânesi'ne postnişin olan Ahmed Remzi Dede ve son devrin çelebilerinden Âmil Çelebi buna birer örnektir. Bunların dışında üzerinde durulması gereken bir diğer postnişin Abdülganî Dede'dir. 1219'da (1804) babası Mehmed Ali Dede'nin vefatı üzerine postnişin tayin edilen Abdülganî Dede uzun yıllar bu makamda irşad faaliyetlerini sürdürdü. 1250 (1834-35) yılında İstanbul'a giderek devlet ricâlinden ve zenginlerden topladığı paralarla yeni semâhâne diye adlandırılan semâhâneyi inşa ettirdi. Vefatından önce kütüphanesinde mevcut 1000 cilde yakın kitabı mevlevîhânenin kütüphanesine bağışladı. Abdülganî Dede'nin kütüphanesi mevlevîhâne kapanınca Halep Vakıflar Müdürlüğü Kütüphanesi'ne nakledildi. Halen Esed Kütüphanesi'nde bulunan Abdülganî Dede'ye ait eserler şunlardır: *ed-Dürrü'l-berzaḫ fî esrâri maṭbaḫ, Sülûkü mesleki'l-Mevleviyye ve mensûkü menâsiki's-semâʿiyyeti'ṣ-ṣûfiyye, ʿUlûmü fetḥi'l-mevâhibi'l-lâhûtiyye fî keşfi esrâri meʿârifi'l-berzaḫiyye, ed-Dürrü'l-behiyye fi'r-red ʿale'l-münkirîn, Cilâʾü'l-ʿarûs ve ṭayyibü'n-nüfûsi ṭarîḳatü'l-Mevleviyye, Menâḳıbü Celâleddîn er-Rûmî, el-Kevâkibü'd-dervîşiyye Şerḥu Risâleti'l-ʿuḳūdi'l-lüʾlüʾiyye fî reddi ʿalâ ṭarîḳati's-sâdâti'l-Mevleviyye li ʿAbdülġanî en-Nâblusî.*

Halep Mevlevîhânesi kuruluşundan itibaren zengin vakıflara sahip olmuştur. Dergâhın bânileri, çevresindeki arsaları satın alarak buraya bağışlamış ve mevlevîhânenin ilk vakıf gelirlerini temin etmiştir. Ancak Sâdeddin Dede kuruluş dönemine ait vakıfnâmenin mevcut olmadığını, mevcut diğer vakıfnâme sûretlerinin de Konya'ya gönderildiğini 18 Ekim 1911 tarihli yazıyla bildirmektedir. Bugün Konya Mevlânâ Müzesi Arşivi'nde kayıtlı bulunan üç vakıfnâme sûreti mevlevîhânenin vakıflarına dair eldeki tek bilgidir. Halep Mevlevîhânesi kütüphanesinin ne zaman tesis edildiği bilinmemektedir. Son postnişini Sâdeddin Dede, 2 Ocak 1912 tarihinde Konya'ya gönderdiği ve halen Konya Mevlânâ Müzesi Arşivi'nde bulunan bu listede hadis, tefsir, fıkıh ve tasavvuf gibi ilimlere dair 811 kitap ve 187 küçük risâlenin kaydı vardır. Mevlevîhâne kütüphanesinde bulunan yazmaların sayısı 1908 yılı salnâmesine göre 1228'dir. Ancak 1956 yılında Sâmî ed-Dehhân'ın sayımında bu rakam 1100 olarak tesbit edilmiştir. Buradaki yazmalar 1920 yılında kayıpları önlemek maksadıyla Hüsreviyye Medresesi Kütüphanesi'ne, 1926'da Şerefiyye Medresesi'ndeki Vakıflar Müdürlüğü Kütüphanesi'ne; son olarak da Halep'teki diğer yazmalarla birlikte 1992 yılında Şam'daki Esed Kütüphanesi'ne nakledilmiştir. Bu kütüphanede yer alan yazmaların dijital kopyaları Halep'teki Vakıflar Müdürlüğü Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

Mimari. Mevleviyye tarikatının en büyük, en güzel ve vaktiyle en fazla gelire sahip olan tekkelerinden olan Halep Mevlevîhânesi, doğu ve kuzeyden Kuvayk nehri, batıdan Kavânisa mahallesi ile çevrili bulunan Ayneyn semtinde yer alır. Tekkenin alt katında şeyh ve dervişlere ait halvethâneler, üst katta şeyhin ailesi ve misafirleri için hazırlanmış odalar bulunur. Güneye bakan kısmında namaz için kullanılan mermer döşeli bir alan ve dışarıdan gelip geçenlerin su içebileceği bir sebil, batıya bakan kısmında ise 1902'de Halep mutasarrıfı tarafından yaptırılan ve dervişler için mutfak olarak kullanılmış eski bir imaretin takip ettiği revaklar yer almaktadır. Semâhâne de yine aynı tarafta bulunmaktadır. Güneydoğu kısmında, içinde şeyhlerin kabirlerinin bulunduğu

Halep Mevlevîhânesi'nde avlunun güneydoğusunda yer alan hâmûşân (kabristan) (2006)

geniş bir mezarlık, mezarlığın batı tarafında da Abdülganî Dede'nin 1834 yılında yaptırdığı büyük bir meydan vardır. Musallâ, semâhâne ve bazıları kadınların oturup semâ âyinini seyredebilmeleri için kapalı olan yüksek eyvanlar bu meydanda bulunur. Meydanın güneyinden doğusuna doğru kütüphanenin bulunduğu bir oda ile Abdülganî Dede ile Nâib Efendi'nin türbesi yer almaktadır. Tekkenin geri kalan dairevî kısmı ise iki bahçeden ibarettir.

Cümle kapısı geometrik şekillerle süslenmiş, renkli ahşaptan olup üzerinde Osmanlı Türkçesi'yle bir kitâbe bulunur. Kapının iki yanında hafif yüksek taş sofalar vardır. Bu kapı hemen hemen kare şeklindedir ve sarı taşlarla giydirilmiş dört büyük sütunun ortasında yer alır. Gayet büyük olan kubbe dört büyük kemer üzerinde yükselir ve içinde daire şeklinde sekiz pencerenin yer aldığı bir kuşak ile çevrilidir. Giriş kapısının üzerinde çokgen şekilli iki ahşap direk üzerinde taşınan yine ahşaptan büyük bir üst eşik bulunur.

Kahverengi taşlar giydirilmiş, kemerli ve görkemli mihrap, bâriz yarım dairelerle yükselir ve üzerinde kitâbe nakşedilmiş bir levhanın yer aldığı geometrik şekiller ihtiva eden dikdörtgen biçiminde bir taç ile son bulur. Mihrabın sağında kahverengi ve şekerrengi ahşaptan minber vardır. Minberin merdiven tırabzanları süslü ahşaptandır. Minberin üzerinde dört küçük ahşap sütun ile taşınan bir tavan üzerinde uzatılmış çokgen bir kubbe yer alır.

Nisbeten kısa olan minare, caminin ana giriş kapısının üzerindedir. Minarenin alt kısımları çokgen şekillidir. Sekizgen şerefenin altında, üzerinde süslü taş kabartmalar bulunan bir korniş vardır. Şerefenin tavanı, sekiz adet taş sütun üzerinde taşınan yarım daire şeklinde küçük bir kubbedir. Minare, üzerinde sekizgen şekilli kabartmalı taş pervazlar bulunan kemerlerle sona erer.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, BEO, Sadâret-Mektubî, Meclis-i Vâlâ, 7 B 1274/1858-59, Sıra nr. 2506, Dosya nr. 95, Gömlek nr. 97; BA, BEO, Âmedî Kalemi, nr. 1274/1858-59, 5282/85/54; *Konya Mevlana Müzesi Arşivi*, Dosya nr. 50/27, 51/3-10, 65/3, 68/38-41, 90/10; Sâkıb Dede, *Sefîne*, I, 24; II, 178-179, 180-181, 224-226; Ayvansarâyî, *Hadîkatü'l-cevâmi'*, I, 230; Sahîh Ahmed Dede, *Mecmûatü't-tevârîhi'l-Mevleviyye*, Mevlânâ Müzesi Ktp., nr. 5446, s. 175-176, 182; Ali Enver, *Semâhâne-i Edeb*, İstanbul 1309, s. 110, 246; İsmet, *Tekmiletü'ş-Şekâik*, III, 336; *Salnâme-i Vilâyet-i Haleb*, Halep 1326; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmânî* (haz. Orhan Hülâgü v.dğr.), İstanbul 1998, III, 176; IV/2, s. 110; İhtifalci Mehmed Ziyâ, *Yenikapı Mevlevîhânesi*, İstanbul 1329, s. 137-141; *Osmanlı Müellifleri*, I, 103; İbnülemin, *Son Asır Türk Şairleri*, VIII, 1408; Sadettin Nüzhet Ergun, *Türk Şairleri*, İstanbul 1936, I, 324-329; M. Es'ad Tales, *el-Âşârü'l-İslâmiyye ve't-târîhiyye fî Haleb*, Dımaşk 1375/1956, s. 256-257; A. Süheyl Ünver, "Osmanlı İmparatorluğu Mevlevîhâneleri ve Son Şeyhleri", *Mevlâna Güldestesi*, Konya 1964, s. 38; Danişmend, *Kronoloji*², II, 11-14; M. Hayreddin el-Esedî, *Ahyâ'ü Haleb ve esvâkuhâ* (nşr. Abdülfettâh Revvâs Kal'acî), Dımaşk 1981, s. 285; Abdülbâki Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İstanbul 1983, s. 152-153, 334, 335, 341-342, 363; Abdülfettâh Revvâs Kal'acî, *Haleb el-kadîme ve'l-hadîse*, Beyrut 1409/1989, s. 251; Kâmil el-Gazzî, *Nehrü'z-zeheb fî târîhi Haleb* (nşr. Şevkî Şaas – Mahmûd Fâhûrî), Halep 1412/1992, II, 234-237, 262; Mustafa Çıpan, "Mevlevî Şeyhlerinden Dîvâne Mehmed Çelebi", *7. Millî Mevlânâ Kongresi (Tebliğler)*, Konya 1994, s. 101-102; Tâhirülmevlevî, *Çilehâne Mektupları* (haz. Cemal Kurnaz – Gülgün Erişen), Ankara 1995; Sezai Küçük, *Mevlevîliğin Son Yüzyılı*, İstanbul 2003, s. 190-208, 314-315; a.mlf., "Halep Mevlevîhânesi", *İLAM Araştırma Dergisi*, III/2, İstanbul 1999, s. 73-107; *Dirâsetü neķā'işi'l-'ahdi'l-'Oşmânî fî muḥâfaẓati Ḥaleb: el-Mebânî ve şevâhidü'l-ķubûr* (nşr. Necvâ Osman), Halep 2010, I, 262-311; Mehmet Önder, "Son Çelebiler", *Resimli Tarih Mecmuası*, VI/61, İstanbul 1955, s. 3010; Abdullah Satıoğlu, "Kayseri Mevlevî Şeyhi Ahmet Remzi Dede", *Erciyes*, sy. 68, Kayseri 1983, s. 19-20; Ali Rıza Karabulut, "Mevlevî Ahmet Remzi Dede (Akyürek)", *a.e.*, sy. 68 (1983), s. 25; K. Kreiser, "Evliyâ Çelebi ve Başka Kaynaklara Göre Arap Âleminin Doğusundaki Büyük Şehirlerde Mevlevihaneler" (trc. Semih Tezcan), *Osm.Ar.*, sy. 14 (1994), s. 104, 107; Celaleddin Çelebi, "Abdülhalim Çelebi", *DİA*, I, 212.

SEZAYİ KÜÇÜK

HÂLİDÎ, Rûhî
(روحي الخالدي)

Muhammed Rûhî b. Muhammed Yâsîn b. Muhammed Alî el-Hâlidî (1864-1913)

Filistinli edip ve siyasetçi.

Kudüs'te Harem-i şerif civarındaki Bâbüssilsile mahallesinde doğdu. Filistin'in meşhur Hâlidî ailesine mensuptur. Nesebi sahâbeden Hâlid b. Velîd'e dayanan bu aileden birçok âlim, edip, kadı ve milletvekili çıkmıştır. Osmanlı devlet adamı ve âlim Yûsuf Ziyâ (Paşa) el-Hâlidî onun amcasıdır. Rûhî el-Hâlidî önce mahalle mektebine girdi. Midhat Paşa Şam valiliğine tayin edilince (1878) babası Muhammed Yâsin Efendi'yi Nâbulus kadısı olarak tayin etti, Rûhî burada rüşdiye mektebine kaydedildi. Çok geçmeden Midhat Paşa, babasını Trablusşam kadılığına gönderince Rûhî burada Hüseyin el-Cisr'in modern tarzda kurmuş olduğu Vataniyye Medresesi'ne kaydoldu. Amcası Abdurrahman Nâfiz Efendi tarafından 1880'de İstanbul'a götürüldü ve öğrenimine orada devam etti. Şeyhülislâm Uryânîzâde Esad Efendi, Rûhî'ye büyük ilgi gösterdi ve henüz on altı yaşında iken kendisine müderris olarak Bursa ruûsu rütbesi verdi. Ancak o çok geçmeden Kudüs'e döndü. Mescid-i Aksâ'daki ders halkalarına katılarak sarf, nahiv, beyân, bedî', hadis, fıkıh, kelâm, mantık ve felsefe gibi ilimleri tahsil ederken Fransızca'sını geliştirmek amacıyla Alyans, er-Ruhbânü'l-bîz ve Salâhiye medreselerindeki derslere devam etti. Daha sonra Beyrut'a geçti; Beyrut'ta müdürlüğünü Hüseyin el-Cisr'in yaptığı Sultâniye Medresesi'ne girdi. Öğrenimini tamamlayamadan medresenin kapanması üzerine Kudüs'e döndü ve Mescid-i Aksâ'daki ders halkalarına katıldı. Bu arada önce adliyede bir süre memurluk yaptı, ardından Gazze Mahkemesi'ne başkâtip olarak tayin edildiyse de bu görevi kabul etmeyip İstanbul'a döndü ve Mekteb-i Mülkiyye-i Şâhâne'ye girdi (1887). Mezun olunca da Kudüs'e döndü (1893) ve bir idâdîde öğretmenliğe başladı. Bir kazada kaymakamlık vb. bir göreve tayini için tekrar İstanbul'a gittiyse de olumlu bir sonuç alamayınca Kudüs'e döndü. Bir süre sonra yine İstanbul'a gitti, Cemâleddîn-i Efgânî'nin derslerine katıldı, ardından Paris'e gidip Ecole des sciences politiques'e kaydoldu. Üç yıl sonra mezun olunca felsefe bilimleri ve Doğu edebiyatı okumak amacıyla Sorbon Üniversitesi'nde Ecole des Hautes Etudes'e girdi. Bir yandan da Yabancı Dilleri Yayma Cemiyeti'nde Arapça öğretmenliği yaptı (1897). Kültürel kişiliği ve yeteneği şarkiyatçıların dikkatini çekti, birçok toplantıya konuşmacı sıfatıyla davet edildi. Böylece ilim ve fikir çevrelerinde tanınmaya başlandı.

Rûhî el-Hâlidî

Rûhî el-Hâlidî, Sorbon'dan mezun olduktan sonra İstanbul'a dönünce Osmanlı hükümeti tarafından Fransa'nın Bordeaux şehrine konsolos olarak tayin edildi (1898). Burada fikrî, edebî ve siyasî birçok faaliyet düzenledi. Kırk altı üyeden oluşan Bor-

deaux Konsoloslar Cemiyeti'nin başkanlığına seçildi. Kendisine en yüksek Fransız devlet nişanı (Légion d'Honneur) verildi. 1908'de Kānûn-i Esâsî ilân edilinceye kadar Bordeaux'da kaldı. Burada evlendiği Fransız eşinden olan oğlu Bordeaux belediye başkanı seçildi. Bordeaux'dan Kudüs'e geçen Hâlidî edebî ve fikrî faaliyetlerine devam etti. Saîd el-Hüseynî ile birlikte Osmanlı Meclis-i Meb'ûsanı'na Kudüs mebusu olarak seçildi, ikinci defa da Kudüs mebusu oldu. 1908 Aralık ayında Hamburg'da düzenlenen II. Siyonizm Kongresi'nde Filistin topraklarında bağımsız bir yahudi devletinin kurulması kararına şiddetle karşı çıktı, Osmanlı Meclis-i Meb'ûsanı'nda bu konuyla ilgili girişimlerde bulundu. 1912'de Meclis-i Meb'ûsan feshedilince Kudüs'e gittiyse de fazla kalmayıp İstanbul'a döndü. İttihat ve Terakkî'nin bir üyesi olan Rûhî el-Hâlidî çok geçmeden tifoya yakalanarak öldü (6 Ağustos 1913) ve İstanbul'da defnedildi. Hâlidî'nin Mısır'da çıkan *el-Hilâl* dergisi başta olmak üzere birçok gazete ve dergide önceleri isimsiz, daha sonra "Makdisî" mahlasıyla edebî ve fikrî makaleleri yayımlanmış, özellikle *el-Hilâl*'in genel yayın yönetmeni Corcî Zeydân'ın isteği üzerine Fransız edebiyatıyla ilgili yazılar kaleme almıştır. Onun Fransız yazarı Victor Hugo'ya, Arap ve Batı edebiyatlarına dair makaleleri bu dergide çıkmıştır. Nâsıreddin el-Esed, *Muḥammed Rûḥî el-Ḫâlidî Râʾidü'l-baḥṯi't-târîḫî* adıyla bir monografi yayımlamıştır (Kahire 1970).

Eserleri. 1. *Târîḫu ʿilmi'l-edeb ʿinde'l-İfrenc ve'l-ʿArab ve Victor Hugo* (Kahire 1904, 1912, 1929, 1932). Bordeaux'da konsolosluk yaparken yazdığı eserin Fransızca'sı *Etudes sur Victor Hugo et sur la littérature chez les européens et chez les arabes* adıyla yayımlanmıştır. Modern Arap edebiyatı alanında gerçekleştirilen ilk karşılaştırmalı çalışmalardan biri olarak kabul edilen eser, 1902-1903 yıllarında Mısır'da *el-Hilâl* dergisinde seri makaleler halinde neşredilmiş, daha sonra kitap olarak basılmıştır. Müellif Arap ve Batı edebiyatı tarihini ele aldığı bu kitabında Batı edebiyatının Arap edebiyatından etkilenişini Victor Hugo örneğiyle açıklamaya çalışır. Eserin ilk baskısı (Kahire 1904) Makdisî mahlasıyla, diğer baskıları gerçek adıyla yayımlanmıştır. **2.** *el-Muḳaddime fi'l-mesʾeleti'ş-şarḳiyye münzu neşʾetihe'l-ûlâ ile'r-rubuʿı'ş-şânî mine'l-ḳarni'ş-şâmin ʿaşer* (Kudüs, ts. [Matbaatü'l-eytâmi'l-İslâmiyye]). 1898'de Fransa'da Dünya Müsteşrikler Kongresi'nde sunduğu bildiridir. **3.** *(Esbâb) el-İnḳılâbi'l-ʿOs̱mânî ve Türkiyâ el-fetât.* Bordeaux'da konsolosluğu sırasında kaleme aldığı ve 1908'de *el-Hilâl* dergisinde Makdisî mahlasıyla yayımlanan iki makalesi olup (XVII/2, s. 67-83; XVII/3, s. 131-171) Kahire'de ayrıca basılmıştır (1909). **4.** *Risâle fî sürʿati intişârî'd-dînî'l-Muḥammedî ve fî aḳsâmi'l-ʿâlemi'l-İslâmî* (*Cerîdetü Ṭrablusi'ş-Şâm*, 1896). 1896'da Fransa'da verdiği bir konferansın metnidir. **5.** "Bertilü el-ʿâlimü'l-kîmiyâvî" (*el-Hilâl*, X/8 [Kahire 1902], s. 233-238). Fransız kimyacısı Marcelin Pierre Eugéne Berthelot'un (ö. 1907) hayatına dair bir makaledir. **6.** "Victor Hugo" (*el-Hilâl*, X/4 [Kahire 1902], s. 421-440). **7.** *Kîmiyâ ʿinde'l-ʿArab* (Kahire 1953). *Risâle fî ʿİlmi'l-kîmiyâʾi'l-ʿArabî ve keyfe inteḳale ile'l-ġarb* adıyla da geçer. **8.** "Ḥikmetü't-târîḫ" (*Cerîdetü Ṭrablusi'ş-Şâm*, 1903).

Müellifin bunların dışında *Târîḫu'ş-Ṣahyûniyye, Riḥle ile'l-Endelüs* ve *ʿİlmü'l-elsine (ʿİlmü'l-lisâniyyât, el-Luġâtü'l-muḳârene)* adlı eserlerinin yazma nüshaları Kudüs'te Hâlidiyye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (http://www.khalidilibrary.org). Hâlidî, İbnü'd-Deyrî'nin Hanefî fıkhına dair *el-Ḥabs fi't-töhme ve'l-imtiḥân ʿalâ ṭalebi'l-iḳrâr ve iẓhâri'l-mâl* adlı eserini de yayımlamıştır (Kahire 1321/1903). Kaynaklarda Rûhî el-Hâlidî'nin *Târîḫu Memleketi Dâhûmî ve tevâbiʿihâ, Târîḫu'l-ümmeti'l-İsrâʾîliyye ve ʿalâḳatihâ bi'l-ʿArabi ve ġayrihâ mine'l-ümem, Terâcimü aʿlâmi'l-üsreti'l-Ḫâlidiyye, Târîḫu'ş-şarḳ ve ümerâʾih* adlı eserleri de zikredilmektedir (Muhammed Ömer Hamâde, III, 155-156).

BİBLİYOGRAFYA :

Serkîs, *Muʿcem*, s. 813-814; Kehhâle, *Muʿcemü'l-müʾellifîn*, IV, 174-175; Ömer Ferruh, *el-Minhâc fi'l-edebi'l-ʿArabî ve târîḫih*, Beyrut 1380/1960, s. 117-119; Tevfîk Ali Burrû, *el-ʿArab ve't-Türk fi'l-ʿahdi'd-düstûriyyi'l-ʿOs̱mânî: 1908-1914*, Kahire 1960, s. 282-284; Abdurrahman Yâgi, *Ḥayâtü'l-edebi'l-Filisṭîniyyi'l-ḥadîs̱*, Beyrut 1968, s. 527-532; Hâşim Yâgi, *Ḥareketü'n-naḳdi'l-edebî fî Filisṭîn*, Kahire 1973, s. 35-43; Mustafa Murâd ed-Debbâğ, *Bilâdünâ Filisṭîn*, Amman 1396/1976, X, 363-369; Ya'kūb el-Avdât, *Min Aʿlâmi'l-fikr ve'l-edeb fî Filisṭîn*, Amman 1976, s. 155-160; Yûsuf Es'ad Dâğır, *Meṣâdirü'd-dirâseti'l-edebiyye*, Beyrut 1983, II, 326-328; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), III, 34-35; M. Ömer Hamâde, *Aʿlâmü Filisṭîn*, Beyrut 1412/1991, III, 152-156; C. Zeydan, *Âdâb*, Beyrut 1996, IV, 130, 283; Âdil Mennâʿ, *Aʿlâmü Filisṭîn fî evâḫiri'l-ʿahdi'l-ʿOs̱mânî (1800-1918)*, Beyrut 1997, s. 144-145, 152-156; Nâsırüddin Esed, *el-Ḥayâtü'l-edebiyyetü'l-ḥadîse fî Filisṭîn ve'l-Ürdün ḥattâ sene 1950*, Amman 2000, s. 42-44; H. Khateeb, "Rūḥī al-Khālidī: A Pioneer of Comparative in Arabic", *JAL*, XVIII (1987), s. 81-87; a.mlf., "el-Ḫâlidî, Rûḥî b. Yâsîn", *Mv.AU*, VIII, 74-78; Hasan Hamîd, "Rûḥî el-Ḫâlidî", *et-Türâs̱ü'l-ʿArabî*, XXII/86-87, Dımaşk 1423/2002, s. 346-352; a.mlf., "el-Ḫâlidî", *el-Mevsûʿatü'l-ʿArabiyye*, Dımaşk 2003, VIII, 737-739; S. Moreh, "al-Khālidī, Rūḥī", *EI²* (İng.), IV, 936; A. N. Staif, "al-Khālidī, Rawḥī", *Encyclopedia of Arabic Literature* (ed. J. S. Meisami – P. Starkey), London 1998, II, 431.

ALİ BULUT

HALİKARNAS BALIKÇISI

(bk. KABAAĞAÇLI, Cevat Şakir).

HALÎL BEYDES

(خليل بيدس)

(1874-1949)

Filistinli hıristiyan edip ve eğitimci.

1291'de (1874) Filistin'de Celîle bölgesinde yer alan Nâsıra'da (Nazereth) hıristiyan bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Halîl İbrâhim es-Sabbâğ adıyla da bilinir. Amcasının dönemin ünlü şahsiyeti Beydes'e benzemesinden dolayı aile Beydes lakabıyla anılır. Kumaş ticaretiyle uğraşan babası otuzlu yaşlarda öldü. Halîl'in bakımını önce ninesi, ardından amcası üstlendi. Edward Said'in babasının kuzeni olan Halîl Beydes ilk eğitimine Nâsıra'daki Rus Ortodoks Okulu'nda başladı. Ardından Nâsıra'da yeni açılan ikinci kademe Rus Öğretmen Okulu'na kaydoldu. Altı yıl devam ettiği bu okuldan mezun olduktan sonra 1893-1908 yılları arasında Suriye, Filistin ve Lübnan'daki pek çok Rus okulunda görev aldı, başta yöneticilik olmak üzere değişik görevler yaptı. Yine bu süreçte Rusça'sını ilerletmek için çaba harcadı. İdareciliği sırasında aynı okulda öğretmen olarak çalışan Edâl adlı bir hanımla evlendi.

Beydes, Suriye ve Lübnan'da geçirdiği on beş yılın ardından II. Meşruiyet'in ilânından (1908) sonra Filistin'e döndü. Yaklaşık üç yıl Hayfa'da kaldı, bu süre içinde Arap dünyasında ilim ve kültür çevrelerinde de büyük itibar gören *en-Nefâʾis* gazetesini çıkardı. 1911'de ailesi ve akrabalarının isteğiyle öğretmenliği bıraktı ve patrikhânede Ortodoks grubunu temsil etmek için Kudüs'e taşındı. Kudüs'teki ikameti sırasında bu dönemde artan milliyetçilik hareketlerine katıldı. *el-Ehrâm, el-Muḳaṭṭam* gibi Mısır gazetelerinde Türkler'in Araplar'a âdil davranması gerektiğine dair yazılar kaleme aldı. 10 Haziran 1916'da Osmanlı Devleti'ne karşı başlatılan büyük isyan esnasında idama mahkûm edilince

Halîl Beydes

Kudüs'teki Ortodoks patriğine sığınarak idamdan kurtuldu. Beydes'in tepkisi Osmanlı Devleti'nden sonra Filistin idaresini üstlenen İngilizler'e karşı da devam etti. Kalemi gibi hitabeti de çok etkiliydi, konuşmalarında özellikle manda ve siyonist düşüncesine karşı çok sert ifadeler kullandı. Nisan 1920'de Kudüs'te Nebî Mûsâ gösterilerinde bir yürüyüşe katıldı ve burada Filistin topraklarında bir yahudi devletinin kuruluşunun önünü açan Balfour Deklarasyonu'nu (1917) sert dille eleştiren bir konuşma yaptı. Onun konuşmasının ardından galeyana gelen halk yahudilere saldırdı. Taraflar arasında çıkan çatışmalar sonunda çok sayıda insan öldü. Bu olaylar üzerine Beydes, İngiliz kuvvetleri tarafından tutuklandı. Önce idama, daha sonra on beş yıl hapse mahkûm edildi. Ancak yahudi asıllı İngiliz Herbert Samuel'in temsilci olarak bölgeye gelmesi üzerine aralarında Halîl Beydes ve Mûsâ Kâzım el-Hüseynî'nin de yer aldığı siyasî tutuklular serbest bırakıldı.

Filistin meselesi konusunda gayret gösteren ve Filistinliler'in millî bir kimlik oluşturmasına önemli katkılar sağlayan Beydes, tahliyesinin ardından kendisine Eğitim Genel Müdürlüğü'nde görev teklif edilmesine rağmen sömürge idaresi altında çalışmayacağını söyleyerek teklifi reddetti ve *en-Nefâ'is*'i tekrar çıkarmaya başladı. Burada mahkeme ve tutukluluk süresinde yaşadıklarını kaleme aldı. Aynı zamanda Kudüs'teki İngiliz Mutrân Okulu'nda Arap dili ve edebiyatı dersleri verdi. 1945'te emekliye ayrıldıktan sonra Kudüs'te eski yazma eserlerle ilgili çok zengin bir kütüphane kurdu. Fakat yahudiler, 15 Mayıs 1948'de Filistin topraklarını işgale ve Filistinliler'i öldürüp yurtlarını yağmaya başlayınca Kudüs yakınlarındaki Silvân'a sığınmak zorunda kaldı. Buradan Amman'a gitti, ardından ailesiyle buluşmak için Beyrut'a geçti. 9 Şubat 1949 tarihinde öldü. Halîl Beydes, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren modern Filistin edebiyatının gelişimine büyük katkı sağlamış ve beş ana dalda eser vermiştir.

Beydes'in yaptığı en önemli çalışmalardan biri oldukça zor şartlar altında *en-Nefâ'is* gazetesini çıkarmış olmasıdır. Onun gazetesinin genel anlamda modern Arap edebiyatı üzerinde, özelde ise Filistin edebiyatının gelişmesinde çok büyük katkısı olmuştur. Karşılaştığı engellere rağmen gazetesini yaşatmak, sürekli geliştirip yenilemek amacıyla büyük gayret sarfetmiştir. Bu gazetenin modern Filistin edebiyatına olan katkıları şu şekilde özetlenebilir: Gazete çoğunlukla Rusça'dan, zaman zaman da Avrupa edebiyatından yapılan çevirilerin yayımlanabileceği bir yer olmuştur. Rus edebiyatından pek çok başyapıtı ilk defa Beydes Arapça'ya çevirmiştir. Bu anlamda gazetesi, XX. asrın ilk yıllarında modern Arap edebiyatındaki tercüme hareketinde çok önemli rol oynamıştır. Beydes Rusça dışında İngilizce, Almanca, Fransızca ve İtalyanca'dan da Arapça'ya çeviriler yapmış, bazı Arapça metinleri de Rusça'ya çevirmiştir. Bu arada, hem Arap dünyasından hem diğer ülkelerden aralarında Iraklı Ma'rûf er-Rusâfî, Lübnanlı Halîm Dammûs, Suriyeli Kistâkî el-Himsî, Lübnanlı Vedî' el-Bustânî'nin yer aldığı pek çok yazarın ilgisini çekerek modern Filistin edebiyatı kadar modern Arap edebiyatının da gelişimini hızlandırmıştır. Beydes, metinleri çevirirken Arap okuyucularının beklentisini karşılayabilmek için orijinal metinde büyük değişimler yapmaktan çekinmiyordu. Arapçalaştırma adı verilen bu çevirilerde metinleri âdeta yeniden yazıyordu. Arapçalaştırma, XIX. asrın sonu ile XX. asrın başlarında Arap okuyucuları ile Batı edebiyatı arasında bir köprü vazifesi görmüş, bunun ardından gelen adım ise bağımsız yazarlık olmuştur.

Başlangıçta tamamen çeviriyle uğraşan Beydes, daha sonra orijinal hikâye ve romanlar yazmaya yönelmiştir. Nitekim ilk edebî eseri olan *el-Vâriş* (1920) adlı romanını yayımlayıncaya kadar 1898-1914 yılları arasındaki on altı yıl boyunca Batı edebiyatından romanlar çevirmiştir. Bu da yaptığı çevirilerin Beydes'in edebî kimliğinin gelişimi üzerindeki etkisine işaret etmektedir. *el-Vâriş*'te sosyal konular ve aşk ele alınmıştır. Beydes'in Arap-İsrail ilişkilerini işlediği tek eseri bu romanıdır ve estetik değerden ziyade tarihî bir değere sahiptir. Romanın her okunuşunda akılda romanın konusu etrafındaki olaylarla ilgili birçok soru oluşmaktadır. Eserdeki olay örgüsü iki geleneksel rakip olan iyi ile kötü üzerine oturmaktadır. Romandaki karakterlerin, mağdur Araplar'ın temsil edildiği iyi ve bütün yahudilerin temsil edildiği kötü olarak ikiye ayrılması bütün konuyu naif bir genelleme üzerine kurmaktadır. Bu temsillere bağlı kalınmadan roman tarihî bağlamda değerlendirildiğinde, I. Dünya Savaşı esnasında ve sonrasındaki dönemde Filistin'de roman yazıcılığı konusunda yapılmış ilk denemelerden biri olması bakımından bir değer taşıdığı görülür. Bu eserin yanı sıra Beydes kısa hikâyelerden meydana gelen iki kitap daha yayımlamıştır. Bunlardan ilki *Dîvânü'l-fükâhe*'dir (Kahire 1924) ve edebî, tarihî, aşk ve sosyal konulu yirmi dört hikâyeden oluşmaktadır. İkincisi *Mesârihu'l-ezhân* olup (Kahire 1924) benzer şekilde hayatın gerçekleriyle ilgili edebî, estetik ve kurgusal hikâyelerden meydana gelmektedir. Bunların dışında Beydes'in kayıp altı eserinin daha bulunduğu belirtilir.

Diğer bazı eserleri de şöylece sıralanabilir: *el-ʿİḳdü'n-naẓîm fî aṣli'r-Rûsiyyîn ve iʿtinâḳıhimi'l-imâni'l-ḳavîm* (Lübnan 1897), *Ḥafelâtü't-tetvîc* (Beyrut 1898), *el-Ḳuṣûrü'd-dârice* (Beyrut 1898), *el-Ḳuṣûrü'l-ʿaṣriyye* (Beyrut 1898), *el-ʿİḳdü'ş-şemîn fî terbiyeti'l-benîn* (Lübnan 1898), *Mir'âtü'l-muʿallimîn* (Beyrut 1898), *er-Ravżü'l-mu'nise fî vaṣfi'l-arżi'l-muḳaddese* (Beyrut 1899), *Târîḫu'ṭ-ṭayarân* (Kahire 1912), *ed-Düvelü'l-İslâmiyye* (Kudüs 1912), *Riḥle ilâ Sînâ* (Beyrut 1912), *Derecâtü'l-ḥisâb* (I-II, Kudüs 1913), *Derecâtü'l-ḳırâ'e* (I-VI, Kudüs 1913-1921), *Mülûkü'r-Rûs* (Kudüs 1913), *Ümemü'l-Balḳan* (Kudüs 1914), *Tesrîḥu'l-ebṣâr fîmâ taḥtevîhi bilâdünâ min âṣâr* (Kudüs 1920), *Târîḫu'l-Ḳudüs* (Kudüs 1922), *Muḫtârü'l-beyân ve't-tebyîn* (Kudüs 1924), *el-Kâfî fi'ṣ-ṣarf* (Kudüs 1924), *el-ʿArab: Ebṭâlühüm ve eşheru ḥavâdişihim* (Kudüs 1942) (diğer çalışmaları ve eserleri için bk. *Essays in Arabic Literary Biography*, s. 72).

BİBLİYOGRAFYA :

Ziriklî, *el-Aʿlâm*, II, 312-313; Nâsırüddin el-Esed, *Muḥâḍara ʿan Ḫalîl Beydes: Râ'idü'l-ḳıṣṣati'l-ʿArabiyyeti'l-ḥadîse fî Filisṭîn*, Kahire 1963, s. 18-79; Ahmed Ebû Matar, *er-Rivâye fi'l-edebi'l-Filisṭînî*, Beyrut 1980, s. 19-21; Abdurrahman Yâgi, *Ḥayâtü'l-edebi'l-Filisṭînî'l-ḥadîş min evveli'n-nehḍa ḥatte'n-nekbe*, Beyrut 1981, s. 437-439, 452; Hüseyin Ömer Hamâde, *Târîḫu'n-Nâṣıra ve ḳażâhâ: Ḳıṣṣatü'l-arż ve'l-insân fî Filisṭîn maʿa semâsireti's-siyâse ve'l-arâżî*, Amman 1982, s. 58; M. Cum'a el-Vahş, *Mecelletü 'n-nefâ'isi'l-Filisṭîniyye ve itticâhâtühe'l-edebiyye*, Amman 1989, s. 35-38, 81; Ömer Rızâ Kehhâle, *Muʿcemü'l-mü'ellifîn*, Beyrut 1414/1993, I, 676; Hannâ Ebû Hannâ, *Dârü'l-muʿallimîne'r-*

Rûsiyye fi'n-Nâṣıra, es-Siminâr, 1886-1914 ve eşeruhâ ʿale'n-nehḍati'l-edebiyye fî Filisṭîn, Nazareth (Nâsıra) 1994, V, 93-119; Vâsıf Kemâl Ebü'ş-Şebâb, *Fünûnü'n-neşr fi'l-edebi'l-Filisṭînî: 1900-1948*, Amman 1998, s. 73; Edward W. Said, *Out of Place: A Memoir*, New York 2000, s. 113-114; Cihâd Sâlih, *Ḫalîl Beydes: Râʾidü'l-ḳıṣṣati'l-ḳaṣîreti'l-ḥadîşe fî Filisṭîn ve evvelü sefîr li'l-edebi'r-Rûsî fi'ş-şeḳâfeti'l-ʿArabiyye*, Râmallah 2005, s. 11-107; İbrahim Taha "Khalil Baydas", *Essays in Arabic Literary Biography: 1850-1950* (ed. R. Allen), Wiesbaden 2010, s. 71-79; "Ṣıḥâfetü Sûriyâ ve Lübnân", *Mecelletü'z-Zühûr*, II, Kahire 1911, s. 186; M. Peled, "Palestinian Literature in 1917-1948", *Arabica*, XXIX/2, Leiden 1982, s. 143-183; http://en.wikipedia.org/wiki/Khalil_Beidas.

MAHMUT KELPETİN

HALÎL CİBRÂN

(bk. CİBRÂN HALÎL CİBRÂN).

HALÎL MUTRÂN
(خليل مطران)

Halîl b. Abduh b. Yûsuf Mutrân
(1869-1949)

Lübnanlı şair, gazeteci ve mütercim.

Lübnan'ın Ba'lebek şehrinde dünyaya geldi. Kaynakların çoğu 1872 veya 1871 yılında doğduğunu belirtirse de kilise vaftiz kayıtlarına göre 1869'da doğmuştur. Ailenin soyu Gassânîler'in Ezd kabilesine dayanır. Katolik hıristiyan olan babası Abduh Mutrân tâcirdi. Kendisinden şiiri ve şairliği öğrendiği annesi Melike Sabbâğ ise Filistinli kültürlü bir ailedendi. "Başpiskopos" anlamına gelen Mutrân (Matrân) lakabı dedesinden gelir. İlk eğitimini Zahle'de el-Külliyyetü'ş-şarkıyye'de tamamladıktan sonra babası onu Beyrut'ta el-Külliyyetü'l-bıtrîkıyye'nin yatılı kısmına kaydettirdi (1881). Bu okulda Arap dili ve edebiyatı ile Fransız dili ve edebiyatını, hıristiyan ilâhiyatını öğrendi. Hocaları arasında kendisine edebiyatı ve şiiri sevdiren Halîl el-Yâzicî ile İbrâhim el-Yâzicî kardeşler de vardı. Türk karşıtı milliyetçi görüşlerinin oluşmasında İbrâhim el-Yâzicî'den etkilendi. Bazı arkadaşlarıyla birlikte Beyrut'ta Eşrefiyye'ye gidip geldiğini ve orada millî-hamâsi şiirler okuduğunu kendisi belirtmektedir.

Beyrut'ta mezun olduğu patrik okulunda kısa bir süre hocalık yaptı. Ardından Osmanlı yönetimini eleştirip yeren bir şiirinden dolayı 1890'da Lübnan'dan ayrılmak zorunda kaldı ve İskenderiye'ye yaptığı ziyaretten sonra Paris'e gitti. Buradaki ikameti esnasında (1890-1892) Batı kültürünü, Fransız romantizmini ve diğer

Halîl Mutrân

edebî akımları tanıma fırsatı buldu. Lübnanlı ve Suriyeli göçmenlerle, ayrıca Jön Türk hareketi liderlerinden Ahmed Rızâ ile temas kurdu. Fransız devriminin tesirinde kaldı. 1892'de Güney Amerika'ya (Şili) geçti ve ardından Mısır'a giderek İskenderiye'ye yerleşti. Mısır'da kültürel gelişimini tamamlama, edebî yeteneğini geliştirme ve gösterme imkânı buldu. Paris'te şahit olduğu medenî hayattan Mısır'ın da nasibini alması için çaba harcadı. Bu amaçla Mısır gazetelerinde yazılar kaleme aldı. *el-Ehrâm*'ın sahibi Selîm Teḳlâ'nın ölümüyle (1892) bu gazetede birkaç yıl başyazarlık yaptı. 1899'da gazetedeki görevinden ayrılıp Lübnan'ı ziyaret ettikten sonra Kahire'ye döndü. *el-Müʾeyyed* ve *el-Livâʾ* gazetelerinde makaleler yazdı. 1 Haziran 1900'de on beş günde bir çıkan *el-Mecelletü'l-Mışriyye* dergisini yayımlamaya başladı. 1902'de malî kriz yüzünden kapanan dergiyi 17 Ocak 1909 tarihinde tekrar çıkardı. 6 Şubat 1903'te kurduğu *el-Cevâʾibü'l-Mışriyye* adlı günlük gazetede dört yıl boyunca Arap milliyetçiliği taraftarı siyasal görüşleriyle sosyal reformları ve özgürlüğü savundu. İçten içe Arap bağımsızlığını benimsediyse de Osmanlı Devleti'nde ıslahat taraftarı oldu, Osmanlılar'ı yabancılara karşı daima destekledi, Balkan savaşlarında Osmanlı Devleti'nin tarafını tuttu. Mustafa Kâmil'in milliyetçi-siyasî hareketi ortaya çıkınca onun yanında yer aldı, ona ve diğer milliyetçi önderlere mersiyeler yazdı. Daha sonra gazeteciliği bırakarak edebiyat ve şiire yöneldi, ayrıca ticaretle meşgul oldu.

1912'de ticaret hayatındaki başarısızlığından duyduğu üzüntüyü "el-Esedü'l-bâki" adlı kasidesinde dile getirdi. Ardından Tarım Derneği'ne yardımcı sekreter tayin edilince malî durumu düzeldi. 24 Nisan 1913 tarihinde Mısır Üniversitesi'nde onuruna bir tören düzenlendi. Arap kültür hayatında tiyatro hareketinin canlanması ve aktör Corc Ebyaz'ın Paris'ten dönmesiyle birlikte Mutrân bir çevirmen ve yönetmen (yapımcı) olarak tiyatro hareketine katıldı. Kurucularından olduğu Arap Tiyatro Topluluğu'nun açılışını 30 Aralık 1920 tarihinde yaptı; 1924'te de Lübnan, Suriye ve Filistin'de düzenlediği turlar itibarını arttırdı. 1947'de Arap edebiyatındaki konumundan dolayı Kahire'de yapılan törene önemli Arap devlet adamları ve âlimler katıldı, ayrıca birçok devletten nişan aldı. Kendisi için yazılmış Arapça, Fransızca manzum ve mensur methiyeler *el-Kitâbü'z-Zehebî fî mihrecâni Ḫalîl Muṭrân* adıyla basıldı (Kahire 1948). 30 Haziran 1949 tarihinde ölen Mutrân'ın cenazesi önce Mekâbirü's-sadaka'ya defnedildi, daha sonra memleketi Lübnan'a götürüldü.

Modern Arap şiirinin öncülerinden olan Halîl Mutrân'ın şiire ilgisi henüz çocuk yaşlarında başlamış, Ebû Temmâm, Buhturî, Mütenebbî ve İbnü'l-Fârız gibi klasik şairlerin bazı şiirlerini ezberlemiş, daha ilkokul öğrencisi iken şiir yazmaya başlamış, Beyrut'ta aldığı Arapça ve Fransızca eğitim onun kültürel gelişiminde ve şiir anlayışında etkili olmuştur. Şiirlerini gazete ve dergilerde yayımlamış, Arap ve Fransız edebiyatındaki geniş bilgisi sayesinde ortaya koyduğu edebî eserlerle büyük bir şöhrete kavuşmuş, kendisine "şâirü'l-kutreyn" (iki bölgenin -Mısır ve Lübnan- şairi), Ahmed Şevkī ve Hâfız İbrâhim'in vefatının ardından "şâirü'l-aktâri'l-Arabiyye" unvanı verilmiştir. İlk şiirlerinde klasik çizgiyi izlemiş, daha sonraki şiirlerinde eski kasidelerin tek vezin, tek kafiye ilkesini terkedip modern şiir anlayışına yönelmiş, tahmîs, teslîs ve mezcî şekiller, kompleks ve değişik kafiyeler kullanmış, serbest tarzdaki şiirlerinde zaman zaman nesre yaklaşmıştır. Mutrân'a göre modern şiir klasik şiirin aksine hayatı bütünüyle aksettirmeli, taklitlerden sakınmalı, insan ruhunun gizemlerini açığa çıkarmalı; nazım yoluyla yeni bir dil inşa etmeli, kendi içinde bir bütünlükle rasyonelliği sergilemeli, anlama öncelik vermeli, anlam derinliklerini vezin ve kafiyeye feda etmemelidir. Bu sebeple klasik kasidenin aksine beyitlerin tek başına güzelliği değil şiirin bütünü içinde ve diğer beyitlerle uyumu önemlidir. Halîl Mutrân şiirlerinde Mısır'ın güzelliklerini dile getirdiği vatan, tabiat, aşk temalarını işlemiş, Ahmed Şevkī ve Hâfız İbrâhim gibi millî duyguları ele alan şiirler, Arap liderlerine methiye ve mersiyeler yazmış, kadının sosyal hayattaki durumu gibi konuları ele almıştır. Ayrıca tarihsel ve sosyal konuları işleyen manzum hikâye tarzında

çeşitli vesilelerle kaleme aldığı kutlama şiirleri vardır.

Fransız edebiyatının etkisiyle lirik şiirler yazan Mutrân Arap ülkelerinde, Cibrân Halîl Cibrân ise mehcer Araplar'ında romantizmin öncüsü sayılmıştır. Mutrân'ın romantizme yönelmesinde aşk önemli bir sebep teşkil etmiş, tabiat, aşk ve acı şiirindeki birliği oluşturmuştur. Bu yönelim kendisinden sonra Mısır ve Şam bölgesi şairlerini, özellikle Divan grubu ve Apollo topluluğu şairlerini etkilemiş, Mutrân'ın romantik şiirleri Arap şairleri için ilham kaynağı olmuş, kısa ve hafif lirik şiirleri çok etki bırakmıştır. Mutrân bu şiir türünde serbest şiir dahil her tarzı denemiştir. Bilhassa son şiirlerinde bu yenilik hemen göze çarpar. Eşyayı ve özellikle soyut nesneleri âdeta resim yapar gibi tasvir eden, derin bir hayal gücü olan Mutrân'ı bazıları Hâfız İbrâhim ile Ahmed Şevkî arasında bir konuma yerleştirerek Emevî döneminin meşhur şairi olan, Cerîr ile Ferezdak arasında bir düzeyde bulunan Ahtal'a benzetirler. Menfelûtî ise lafızdan çok anlama önem vermesiyle onu İbnü'r-Rûmî'ye yaklaştırır. Ahmed eş-Şâyib, Halîl Mutrân'ın sağlıklı, doğru bir düşünce yapısına sahip, hoşgörülü bir insan olduğunu, kasidelerinde iç bütünlüğün bulunduğunu, Tâhâ Hüseyin de onun şiirde yenilikçilerle birlikte klasik tarza baş kaldırdığını söyler.

Eserleri. 1. *Dîvân.* 1908'de Kahire'de basılan divan tek cilt ve 312 sayfadır, 1949'da basılan ise dört cilt halinde 1500 sayfadan ve 30.000 beyitten oluşmaktadır. **2.** *Mir'âtü'l-eyyâm fî mulaḫḫaṣi't-târîḫi'l-ʿâm* (I-II, Kahire 1897, 1905). Victor Duray'a ait *Le précis d'histoire naturelle* adlı eserin uyarlamalı ve şerhli tercümesidir. Eserde 1896 yılına kadar insanlık tarihi ele alınmıştır. **3.** *Min Yenâbiʿi'l-ḥikme* (nşr. M. Ebü'l-Mecd, Harîsa 1952). Kur'an'dan ve atasözlerinden öğüt ve hikmetler içermektedir. **4.** *Merâṣi'ş-şuʿarâ' fî Maḥmûd Sâmî el-Bârûdî* (Kahire 1902, 1905, 1908). **5.** *el-Mûcez fi'l-iḳtiṣâdi's-siyâsî* (I-V, Kahire 1913). Fransız Paul Leroy-Beaulieu'nün *Précis d'économie politique* (1888) adlı eserinin Hâfız İbrâhim ile birlikte Arapça'ya tercümesidir. **6.** *Terbiyetü'l-irâde* (Kahire 1968). Jules Payot'nun *L'éducation de la volonté* adlı eserinin çevirisidir. **7.** Shakespeare'in *Macbeth* (*Mâkbet / Mekbet*, Kahire 1913, 1950), *Hamlet* (Kahire 1943), *Othello* (*ʿOṭîl*, Kahire 1913) ve *The Merchant of Venice* (*Tâcirü'l-Benedeḳıyye*, Kahire 1927), Pièrre Cornaille'in *Le Cid, Sinna* ve *Polyeucte* (Kahire 1951), Victor Hugo'nun *Hernani*, Alfred de Musset'nin *Nigths of May and of October* adlı eserini Arapça'ya çevirmiştir. Bu çevirilerin hepsi Kahire Dârü'l-cîl tarafından basılmıştır. **8.** *el-Ḳażâ' ve'l-ḳader* (Kahire 1976). Yazarı meçhul beş perdelik bir tiyatro eserinin tercümesidir. **9.** *el-Fellâḥ* (Kahire 1936). **10.** *Erâcîz ile'ş-şebâb fî aḥdeṣi vesâ'ili'n-necâḥ mine'l-aḫlâḳ ve'l-âdâb* (Harîsa 1951). 102 recez kasidesinden (urcûze) oluşan bir divandır. **11.** *eṭ-Ṭuġât* (Beyrut 1949). Raîf Hûrî tarafından derlenen şiir koleksiyonudur. **12.** *Ervaʿu mâ keteb* (nşr. M. Sabrî, Kahire 1960). **13.** *Muḫtâru Dîvâni İbn Ḳalâḳıs* (Kahire 1905).

Halîl Mutrân'ın hayatı, edebî kişiliği, şiirleri, şairliği, romantizmi, şiirde yenilikçi düşünceleri üzerine çok sayıda eser ve makale yazılmış, tezler hazırlanmıştır. Bunların yazarları arasında Münîr Aşkûtî, Kâmil Uveyda, İbrâhim Cemâleddin er-Remâdî, Muhammed Mahmûd el-Arabî, Muhammed Cuhâ, Cemîl Cebr, Fethi Hüseyin, Saîd Hüseyin Mansûr, Mustafa Talha, Abdullah Şevberî, Fevzî Atavî, Muhammed Mendûr, Muhammed Atâ, Muhammed Ebü'l-Mecd, Îliyyâ Selîm Hâvî, Muhammed Hammûd, Ahmed Dervîş, Abdüllatîf Şerâre, İsmâil Edhem, Ahmed G. Kerem, N. Cemâleddin, M. A. Sehartî, T. A. Tunnâhî, A. Ubeyd, Muhammed Vekîl, Hasan Sendûbî ve Mehmet Yalar görülür.

BİBLİYOGRAFYA :

Serkîs, *Muʿcem*, II, 1759; Brockelmann, *GAL Suppl.*, III, 86-96; Kehhâle, *Muʿcemü'l-mü'ellifîn*, IV, 122-124; Edhem el-Cündî, *Aʿlâmü'l-edeb ve'l-fen*, Dımaşk 1954-58, II, 376-378; Hannâ el-Fâhûrî, *Târîḫu'l-edebi'l-ʿArabî*, Beyrut 1960, s. 1017-1032; Hayreddin ez-Ziriklî, *el-Aʿlâm*, Beyrut 1976, II, 328; Mîşâl Cühâ, *Ḫalîl Muṭrân: Bâkûretü't-tecdîd fi'ş-şiʿri'l-ʿArabiyyi'l-ḥadîṯ*, Beyrut 1401/1981; Yûsuf Es'ad Dâğır, *Meṣâdirü'd-dirâseti'l-edebiyye*, Beyrut 1983, II, 676-682; Nicolas Saadé, *Halîl Muṭrân*, Beyrouth 1985; Ahmet Savran, *19. Yüzyıl Osmanlılar Döneminde Yeni Arap Edebiyatı*, Erzurum 1987, s. 187-190; Kâmil Muhammed Muhammed Uveyza, *Ḫalîl Muṭrân: Şâʿirü'l-Ḳuṭrayn*, Beyrut 1994; Abdürrahîm el-Kettânî – Abdülazîz Bağdâd, *el-Müfîd fî terâcimi'ş-şuʿarâ' ve'l-üdebâ' ve'l-ʿulemâ' ve'l-fuḳahâ'*, Dârülbeyzâ 1421/2000, s. 152-154; Hamîd Mecîd, "Ḫalîl Muṭrân", *Mevsûʿatü Beyti'l-ḥikme li-aʿlâmi'l-ʿArab*, Bağdad 1420/2000, I, 165-166; Cemîl Cebr, *Ḫalîl Muṭrân fî sîretih ve edebih*, Beyrut 2006; Zekî el-Mehâsinî, "Ḫalîl Muṭrân", *MMİADm.*, XXV (1369/1950), s. 151-158; A. G. Karam, "Khalîl Muṭrân", *EI²* (İng.), IV, 966-968; R. C. Ostle, "Muṭrân, Khalîl", *Encyclopedia of Arabic Literature* (ed. J. S. Meisami – P. Starkey), London 1998, II, 562-563; Üsâme İhtiyâr, "Muṭrân (Ḫalîl)", *el-Mevsûʿatü'l-ʿArabiyye*, Dımaşk 2007, XVIII, 868-869; Sabry Hafez, "Apollo Group", *The Encyclopaedia of Islam Three*, Leiden 2007, fas. 3, s. 135-136.

YILMAZ ÖZDEMİR

HALİM EFENDİ

(ö. 1896)

Şeyh, tamburî, sînekemanî, neyzen ve mûsiki hocası.

İstanbul Beyazıt'ta Soğanağa mahallesinde doğdu. Hüseyin Vassâf doğum yılını 1240 (1824-25) olarak kaydeder. Asıl adı Süleyman Abdülhalim olup Tâhir Efendi'nin oğludur. Öğrenimi hakkında kaynaklarda yeterli bilgi yoktur. Üsküdar'da Tabaklar Rifâî Tekkesi şeyhi Mehmed Nûri Efendi'ye intisap etti. Şeyhinin vefatı üzerine halifesi olan, Fatih'te Odabaşı'ndaki Rifâî Tekkesi'nin bânisi Şeyh Abdullah Vehbi Efendi'den icâzet aldı. Erenköy'de Kozyatağı semtinde kendi maddî imkânlarıyla bir cami ve tekke inşa ettirdi. Hayatının sonuna kadar bu tekkede şeyhlik, camide imam ve hatiplik yaptı. Hüseyin Vassâf'ın ifadesine göre 8 Ramazan 1313 (22 Şubat 1896) tarihinde vefat etti ve dergâhın hazîresine defnedildi. Yerine küçük oğlu Şeyh Rızâ Efendi dergâhın meşihatına getirildi.

Dönemin tambur, ney ve sînekeman üstatlarından olan Halim Efendi'nin neydeki hocası Galata Mevlevîhânesi neyzenbaşılarından Deli İsmâil Dede Efendi'dir. Sînekemanî Agop'tan sînekeman, tamburî Nikolaki'den tambur dersleri alarak kendini yetiştirmiştir. Piyasa usulü tamburu Nikolaki'den, geleneksel tambur tavrını Kuyumcu Oskiyam'dan edinmiş ve ondan üç yıl kadar meşketmiş, bu tavrı daha sonra talebesi M. Suphi Ezgi'ye de öğretmiş, Batı notasını da son yıllarında bu talebesinden öğrenmiştir. Türk mûsikisindeki engin bilgisiyle tanınmış olup özellikle saz eserleri konusunda farklı bir yere sahiptir. Pek çok talebe yetiştiren Halim Efendi hâfızasındaki yüzlerce peşrev ve saz semâisinin doksan kadarını talebesi M. Suphi Ezgi'ye meşketmiş, Tamburacı Os-

Halim Efendi'nin bânisi olduğu tekkenin hazîresindeki mezarı

man Pehlivan'ın ilk tambura hocası olmuştur. Ayrıca oğlu Rızâ Efendi'ye tambur ve ney, neyzenbaşı Cemal Dede'ye ney, Şeyh Hüseyin Fahreddin Dede'ye ney, tambur, Hamparsum notası, mûsiki nazariyatı ve saz eserleri, Hayrullah Tacettin'e dinî mûsiki, Zekâizâde Hâfız Ahmed'e mûsiki nazariyatı dersleri vermiştir. Yakınlarının ifadesine göre Kādiriyye tarikatına da bağlılığı vardı. Yazın Kozyatağı'nda tekkesinin yanındaki evinde, kışın İstanbul tarafında oturur, tekke yakınındaki 10 dönümlük bağda üzüm yetiştirerek geçimini sağlardı. Tekkesi dönemin devlet erkânının sıkça uğradığı, İstanbul'un en tanınmış tekkelerindendi. Halim Efendi özellikle misafirperverliği ve cömertliğiyle tanınırdı. Yazın cuma günleri çeşitli yerlerden gelen tarikat mensuplarına yemek ikram eder, uzaktan gelen ve maddî durumu elverişli olmayanların yol paralarını verirdi. Neyzen Aziz Dede'nin, "asrımızın en büyük ney üstadı" dediği Halim Efendi bestekârlıkla fazla meşgul olamamış, günümüze tek eseri olan ısfahan saz semâisi ulaşmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Suphi Ezgi, *Nazarî-Amelî Türk Mûsikisi*, İstanbul 1933-53, I, 3-5; IV, 149; V, 500; Sadettin Nüzhet Ergun, *Türk Musikisi Antolojisi*, İstanbul 1942, II, 503-505; Sadun Aksüt, *Türk Musikîsinin 100 Bestekârı*, İstanbul 1993, s. 219; Hür Mahmut Yücer, *Osmanlı Toplumunda Tasavvuf (19. Yüzyıl)*, İstanbul 2003, s. 404-405; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ* (haz. Mehmet Akkuş – Ali Yılmaz), İstanbul 2006, I, 256-257; Yılmaz Öztuna, *Türk Mûsikîsi: Akademik Klasik Türk San'at Mûsikîsi'nin Ansiklopedik Sözlüğü*, Ankara 2006, I, 326-327; M. Baha Tanman, "Kozyatağı Tekkesi", *DBİst.A*, V, 81-82.

NURİ ÖZCAN

HAMÂRNEH
(حمارنه)

Sâmî Halef Hamârneh
(1925-2010)

Özellikle tıp ve eczacılık alanındaki çalışmalarıyla tanınan Ürdünlü İslâm bilim tarihçisi.

2 Şubat 1925 tarihinde Amman'ın güneybatısındaki Me'debâ'da bir hıristiyan Arap ailenin yedinci çocuğu olarak dünyaya geldi. Bu sırada kendisine verilen Selâme adı daha sonra Sâmî şeklinde değiştirilmiştir. İlk ve orta öğrenimi esnasında tarih ve matematiğe büyük ilgi duydu. Lise yıllarında, hasta ve yoksulların maddî ve ruhî sıkıntılarını giderebilmek için ilgisi tıp öğrenimine yöneldi. Babası eczacılık hususunda ısrar edince Şam'daki Suriye Üniversitesi Eczacılık Enstitüsü'ne girdi. Bir taraftan eğitimine devam ederken bir taraftan da çalıştı ve 1946'da Eczacılık Enstitüsü'nden mezun oldu. Suriye'nin Deyriatiye şehrinden olup o sırada Şam'a hastahane eğitimi için gelen hemşire Nezhe ile 1948'de evlendi ve Ürdün'e döndü. Amman'da dört yıl kadar eczacılık yaptıktan sonra 1952'de göçmen olarak Amerika Birleşik Devletleri'ne gidip yerleşti. Burada ileri seviyede tıp öğrenimine devam ederek 1956'da Wahpeton'daki North Dakota State Üniversitesi College of Science'ta eczacılık ve biyokimya alanında yüksek lisans yaptı. Bu tarihten itibaren çalışmalarını Arap-İslâm tıp kültür, felsefe ve tarihi üzerine yoğunlaştırdı. Bu amaçla belgeleri, önemli yazmaları incelemeye yöneldi; resmî ve özel birçok kütüphane ile dokümantasyon merkezini dolaştı, özellikle tıp mesleğine ve bununla ilgili ilimlere ait bir kısmı nâdir belge ve yazmaları gün yüzüne çıkararak inceledi.

Wisconsin Üniversitesi'nde Ebü'l-Kāsım ez-Zehrâvî'nin *Kitâbü't-Taṣrîf li-men ʿaceze ʿani't-teʾlîf*'inin bitkisel yağlarla yapılan ilâçlara (edhân) dair yirmi beşinci makalesi üzerine hazırladığı, Endülüs İslâm medeniyeti, Zehrâvî'nin tıp tarihi içindeki yeri ve *et-Taṣrîf*'in Latin Avrupası'nda tıp bilimlerinin kuruluşundaki rolü, yazmaları ve muhtevasının tahliline dair geniş bir giriş de içeren doktora tezini tamamlayan Hamârneh (*Some Pharmaceutical Aspects on Al-Zahrawi's Al-Tasreef*, 1959) daha sonra bu çalışmasını gözden geçirip yayımladı (aş.bk.). Bu sırada hazırladığı İslâm tıp bilimi ve tarihiyle ilgili eserler ve süreli yayınlar bibliyografyasını yayımladı (1964). Ardından Kahire'de Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de bulunan tıp ve eczacılık yazmaları üzerine çalışarak iki tıp koleksiyonunun katalogunu bir girişle birlikte neşretti (1967). Bunu Şam'da Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'deki tıp yazmalarıyla ilgili kitabı izledi (1969). Amerika, Avrupa, Pakistan, Hindistan ve Ortadoğu'da çıkan çeşitli dergilerde tıp bilimleriyle ilgili İngilizce çok sayıda makalesi yayımlandı. Bunların büyük bir kısmı Münevver Enver Enîs'in editörlüğüyle bir araya getirilip iki cilt halinde neşredildi (1983-1984). Ardından yakın memleketlisi İbnü'l-Kuf hakkındaki kitabı, British Library'deki tıp ve eczacılıkla ilgili eserlere dair katalogu, İslâm tıp bilimleri kültür tarihine dair eserleri basıldı. Bugünkü tıp biliminin ortaya çıkması ve gelişmesinde Arap-İslâm bilim birikiminin katkısına yeterince önem verilmediğine işaret eden Hamârneh, bu alanda yaptığı incelemelerle tıbbın İslâm bilim tarihindeki altın dönemini keşfetmeye ve müslümanların tıp alanına sağladıkları katkıları ortaya koymaya çalıştı.

Hamârneh doktorasını tamamladığı 1959'da Washington'da Amerika Birleşik Devletleri Millî Müzesi'ne bağlı Smithsonian Institution'da Division of Medical Sciences bölümünde müdür olarak göreve başladı ve 1972 yılına kadar bu göreve devam etti. 1977'ye kadar aynı bölümde araştırmacı sıfatıyla çalıştı. Bu enstitüdeki görevi sırasında 1964'te George Washington Üniversitesi'nde yardımcı profesör, 1969'da Pennsylvania Üniversitesi'nde misafir profesör olarak bulundu. 1959-1979 yılları arasında enstitüde üstlendiği yöneticilik ve araştırmacılık görevi çerçevesinde gerçekleştirdiği faaliyetleri dışında özellikle ahlâk, felsefe ve diyetle ilgili eczacılık dalları başta olmak üzere İslâm tıbbının bütün alanlarında kitaplar okudu ve eserler yazdı. Bu süre içinde Amerika, Avrupa, Asya ve Afrika'nın birçok ülke ve şehrini gezerek arkeolojik yerleri, müzeleri, tıp ve eczacılık araç ve gereçlerini inceleme fırsatı buldu. Aynı şekilde tıpla ilgili çok sayıda Arapça yazmayı inceledi. İslâmiyet'in başlangıcından günümüze kadar diş hekimliği, anne ve çocuk, çocuk bakımı ve tedavisi, ebelik, hemşirelik, cerrahlık, çevre ve tıp teknolojisi, meslekî ahlâk ve felsefe, toplum sağlığı, hıfzısıhha ve hastahane yönetimi gibi alanlarda makale ve monografiler kaleme aldı. Hayatını, Arap-İslâm tıp bilim mirasının gün yüzüne çıkarılıp değerlendirilmesine ve Batı biliminin gelişmesine etkilerini ortaya koymaya yönelik araştırmalara adadı.

1979'da Halep Üniversitesi Arap Bilim Tarihi Enstitüsü'nde profesör olarak ça-

Hamârneh, 1965 yılında aldığı Ürdün Yıldızı madalyası ile

lıştı. Ocak 1980'de Washington'da âni bir felç geçirdiyse de iki yıl sonra sağlığına kavuştu. Cidde'deki Kral Abdülazîz Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde kısa bir süre (Eylül 1982-Haziran 1983) İslâm tıbbı profesörü, 1984-1990 yıllarında Ürdün Üniversitesi Tıp ve Eczacılık Fakültesi ile Halk Sağlığı Fakültesi'nde ve Yermük Üniversitesi'nde misafir profesör olarak görev yaptı. Buradan ayrılıp 1990-1993 yıllarında kendini tamamen İslâm tıbbıyla ilgili araştırmalara verdi. 1993 Mayısında Kuala Lumpur'daki International Institute of Islamic Thought and Civilization'da İslâm tıp bilimi profesörü olarak göreve başladı ve 1999 yılına kadar burada kaldı. 3 Aralık 2010 tarihinde Washington'da öldü. American Association History of Medicine, American Institute History of Pharmacy, International Academy of the History of Pharmacy, The American Scientific Affiliation, Arab History of Pharmacy, Mecmau'l-lugati'l-Arabiyye (Dımaşk), Ürdün Kraliyet Akademisi gibi birçok ilmî kuruluşa üye olan Hamârneh 1965'te Ürdün Kralı Hüseyin tarafından Ürdün Yıldızı madalyasıyla (Visâmü'l-kevkebi'l-Ürdünî) taltif edildi. 1966'da Amerika Eczacılık Tarihi Enstitüsü tarafından verilen "Edward Kremers National Award" ile 1997'de "Citation of Merit Award" ödülünü kazandı.

Eserleri. **1.** *Verd min şevḳ.* On üç bölümde din ve bilim felsefesiyle ilgili konuların işlendiği on üç kısa neşîdeyi içerir (Amman 1950). **2.** *A Brief Study of Custom and Civilization in Bible Lands.* Müellifin otobiyografisiyle Ahd-i Atîk'in Tekvîn kitabına bir giriş içerir (Washington 1960). **3.** *A Pharmaceutical View of Abulcasis al-Zahrāwī in Moorish Spain with Special References to the "Adhān".* Hamârneh'in doktora tezinin gözden geçirilip geliştirilmiş şeklidir (Leiden 1963, Glenn Sonnedecker ile birlikte). **4.** *Bibliography on Medicine and Pharmacy in Medieval Islam.* İslâm bilim tarihinde tıp ve eczacılık alanında ortaya konulmuş eserler ve müellifleriyle ilgili olup müellif adlarına göre düzenlenmiştir (Stuttgart 1964). **5.** *History of the Division of Medical Sciences.* Smithsonian Institution'da başlangıçtan (1881) bugüne kadar derlenen tıp bilimi tarihiyle ilgili millî koleksiyonlar üzerine yapılmış en kapsamlı incelemedir (Washington 1964). **6.** *Fihrisü maḫṭûṭâti Dâri'l-kütübi'l-ʿArabiyye el-müteʿalliḳa bi'ṭ-ṭıb ve'ṣ-ṣaydele.* Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'deki Halîl Ağa ve Halîm Sâmî'ye ait tıp koleksiyonlarının katalogunun bir girişle birlikte yapılan neşridir (Kahire 1967). **7.** *Al-Bīrūnī's Book on Pharmacy and Materia Medica.* Bîrûnî'nin *Kitâbü'ṣ-Ṣaydele*'si Hakîm Muhammed Saîd ve Rânâ İhsân İlâhî tarafından neşredilip İngilizce'ye tercüme edilmiş (I-II, Karachi 1973), II. ciltte Hamârneh geniş bir girişle birlikte esere dair açıklamalara yer vermiş ve bir değerlendirmesini yapmıştır. **8.** *eṭ-Ṭabîb ve'l-cerrâḥu'l-ʿArabî Ebü'l-Ferec İbnü'l-Ḳuf el-Kerekî (630-685/1233-1286): ʿAṣruhû ve ḥayâtühû ve aʿmâlüh.* Hamârneh, babasının dünyaya geldiği Kerek'te doğup yaşayan ve Aclûn Kalesi'nde yaklaşık on yıl kadar çalışan İbnü'l-Kuf ile ilgili bu eserine özel bir önem vermiştir (Kahire 1394/1974). **9.** *Delîlü'l-bâḥiṣîn fî târîḫi'l-ʿulûm ʿinde'l-ʿArab ve'l-müslimîn.* İslâm bilim tarihiyle ilgilenen çağdaş bilim adamlarının biyografilerine dair olup kişiler ve çalışmalarıyla ilgili İngilizce ve Arapça olarak kısa bilgilere yer verilmiştir (Halep 1979). **10.** *Health Sciences in Early Islam.* Hamârneh'in neşredilmiş makalelerinin çeşitli başlıklar altında gruplandırılarak derlenmesinden oluşmuştur (ed. Munawar A. Anees, I-II, Blanco / Texas 1403-1404/1983-1984). **11.** *Târîḫu türâṣi'l-ʿulûmi'ṭ-ṭıbbiyye ʿinde'l-ʿArab ve'l-müslimîn.* Bütün Doğu ve Batı İslâm dünyası ile İslâm öncesi dönemde Hint, Süryânî, Sâsânî, Yunan, Roma kültür ve medeniyetlerinde teşekkül eden tıp mirası, esasları, kaynakları ve tarihi üzerine kapsamlı bir inceleme olup meşhur müslüman tabipler, eserleri ve bunların muhtevaları, önemleri, yazma nüshaları ve neşirleri hakkında bilgi verilmiştir (Amman 1406/1986). **12.** *Introduction to al-Biruni's Book on Precious Stones and Minerals.* Bîrûnî'nin *el-Cemâhir fî maʿrifeti'l-cevâhir* adlı eserinin mukaddimesi ve değerlendirmesidir (Karachi 1988; ayrıca bk. "Muḳaddimetü Kitâbi'l-Cemâhir fî maʿrifeti'l-cevâhir li'l-Bîrûnî", *MTUA*, VII/1-2 [1983], s. 3-38; "Evaluation of al-Bîrûnî's Book on Precious Stones and Minerals", *Hamdard Medicus*, XXXI/2 [Karachi 1988], s. 3-34). **13.** *Directory of Historians of Islamic Medicine and Allied Sciences.* İslâm tıbbı ve bununla ilişkili bilimlere dair çalışmalar yapan müslüman veya gayri müslim çağdaş bilim adamlarının biyografileriyle ilgilidir. Eserde müellifin otobiyografisiyle birlikte 103 kişiye alfabetik sırayla yer verilmiştir (ed. Sharifah Shifa Al-Attas, Kuala Lumpur 1995).

Hamârneh'in diğer bazı eserleri de şunlardır: *Fihrisü maḫṭûṭâti Dâri'l-kütübi'ẓ-Ẓâhiriyye: eṭ-Ṭıb ve'ṣ-ṣaydele* (Dımaşk 1389/1969); *Pharmacy Museums and Historical Collections on Public Health* (Madison 1972); *Temples of the Muses and a History of Pharmacy Museums* (Tokyo 1972); *Origins of Pharmacy and Therapy in the Near East* (Tokyo 1973); *Catalogue of Arabic Manuscripts on Medicine and Pharmacy at the British Library* (Cairo 1975); *Islamic Bicentennial Exhibition-A Salute to America in its 200th Anniversary- A Guide Book* (Washington 1976); *Pharmacy Museums and Historical Collection on Public View in the United States and Canada* (Washington 1981, Ernst Walter Stieb ile birlikte); *Promises, Heritage and Peace or the True Children of Abraham According to God's Promises* (Brentwood 1407/1986). İbnü'l-Kuff'un *Câmiʿu'l-ġaraż fî ḥıfẓi'ṣ-ṣıḥḥa ve defʿi'l-maraż* (Amman 1409/1989) ve *el-ʿUmde fî ṣınâʿati'l-cirâḥa* (Amman 1415/1994) adlı eserlerini giriş ve açıklamalarla birlikte yayımlayan Hamârneh, Ebû Mervân İbn Zühr'ün *Kitâbü't-Teysîr fi'l-müdâvât ve't-tedbîr*'ini İngilizce'ye tercüme etmiştir (*Guide to Medical Care and Treatment - Kitāb Al-Taysīr Fī Al-Mudāwa Wa Al-Tadbīr*, Berkshire 1993).

Hamârneh'in yüzlerce makale ve tebliğinden özellikle tıp ve eczacılık tarihi ve kurumlarıyla ilgili bazıları şunlardır: "Development of Hospitals in Islam" (*Journal of the History of Medicine and Allied Sciences*, XVII/2 [Oxford 1962], s. 366-384); "Origins and Functions of the Hisbah System in Islam and its Impact on the Health Professions" (*Sudhoffs Archiv*, XLVIII/2 [Wiesbaden 1964], s. 157-173); "Arabic Historiography as Related to the Health Professions in Medieval Islam" (*a.g.e.*, L/1 [1969], s. 2-24); "Origins of Arabic Drug and Diet Therapy" (*Physis*, XI [Firenze 1969], s. 267-286); "Sources and Development of Arabic Medical Therapy and Pharmacology" (*Sudhoffs Archiv*, LIV/1 [1970], s. 30-48); "Medical Education and Practice in Medieval Islam" (*The History of Medical Education*, ed. Charles D. O'Malley, Berkeley 1970, s. 39-71); "The Physician and the Health Professions in Medieval Islam" (*Bulletin of the New York Academy of Medicine*, XLVII/9 [New York 1971], s. 1088-1110); "A History of Arabic Pharmacy" (*Physis*, XIV/1 [1972], s. 5-54); "Some Aspects of Medical Practice and Institutions in Medieval Islam" (*Episteme*, VII/1 [Milano 1973], s. 15-31); "Ecology and Therapeutics in Medieval Arabic Medicine" (*Sudhoffs Archiv*, LVIII [1974],

s. 165-185); "The Life Sciences" (*The Genius of Arab Civilization: Sources of Renaissance,* ed. John R. Hayes, New York 1975, s. 173-200); "Arabic Manuscripts of the National Library of Medicine, Washington, D. C." (*MTÜA,* I/1 [1977], s. 72-108); "India's Contribution to Medieval Arabic Medical Education and Practice" (*Studies in the History of Medicine,* I/1 [New Delhi 1977], s. 5-35); "Medicine and Pharmacy under the Fatimids" (*Hamdard Medicus,* XXII/7-12 [Karachi 1979], s. 33-69); "eṣ-Ṣınâʿatü't-ṭıbbiyye fi'l-ʿaṣri'l-İslâmî ez-zehebî" (*ʿÂlemü'l-fikr,* X/2 [Küveyt 1979], s. 295-324); "Introduction to the History and Philosophy of Arabic-Islamic Medicine and the Allied Sciences" (*Studies in the History of Medicine,* VI, New Delhi 1982, s. 195-213); "Health Sciences in al-Andalus, Tunisia and Egypt during the 10-12th Centuries" (*a.g.e.,* XII/1-2 [1993], s. 1-42). Hamârneh ayrıca *Dictionary of Scientific Biography* adlı ansiklopedi için Ali b. Abbas el-Mecûsî, İbnü'l-Kuf, Ali b. Rabben et-Taberî, Ahmed b. Muhammed et-Taberî, İbnü't-Tilmîz, İbn Vahşiyye, Ebü'l-Kāsım ez-Zehrâvî ve İbn Zühr gibi maddeler yazmıştır (1995 yılına kadar kaleme aldığı çalışmaların bir listesi için bk. *Directory of Historians,* s. XXXV-LVII).

BİBLİYOGRAFYA :

Sâmî Halef Hamârneh, *Delîlü'l-bâḥiṣîn fî târîḫi'l-ʿulûm ʿinde'l-ʿArab ve'l-müslimîn,* Halep 1979, s. ṭ-s, 91; a.mlf., *Health Sciences in Early Islam* (ed. Munawar A. Anees), Blanco-Texas 1403-1404/1983-84, I, 293-294, 299, 331; II, 133; a.mlf., *Târîḫu türâṣi'l-ʿulûmi't-ṭıbbiyye ʿinde'l-ʿArab ve'l-müslimîn,* İrbid 1406/1986, s. 13-15; a.mlf., *Directory of Historians of Islamic Medicine and Allied Sciences* (ed. Sharifah Shifa al-Attas), Kuala Lumpur 1995, s. XXIV-LVII; R. Y. Ebied, *Bibliography of Medieval Arabic and Jewish Medicine and Allied Sciences,* London 1971, s. 41, 78, 86, 89, 119; A. Z. Iskander, *al-Biruni's Book on Pharmacy and Materia Medica* (ed. ve trc. H. M. Said – R. E. Elahie), Karachi 1973; a.mlf., "Sami K. Hamarneh, The Physician, Therapist, and Surgeon Ibn al-Quff (1233-1286), an Introductory Survey of his Time, Life and Works, Cairo, Atlas Press, 1974", *Medical History,* XIX/3, London 1975, s. 310-311; Zouhir M. Agha, *Bibliography of Islamic Medicine and Pharmacy,* Leiden 1983, s. 41; İbrâhim b. Murâd, *Buḥûṣ fî târîḫi'ṭ-ṭıb ve'ṣ-ṣaydele ʿinde'l-ʿArab,* Beyrut 1411/1991, s. 33, 171, 410; Âmir en-Neccâr, *Fî Târîḫi'ṭ-ṭıb fi'd-devleti'l-İslâmiyye,* Kahire 1994, s. 143-144; Gregory J. Higby - Elaine C. Stroud, *The History of Pharmacy: A Selected Annotated Bibliography,* New York 1995, s. 7, 26, 129, 140, 200-201, 212, 284-286, 313; *The Different Aspect of Islamic Culture: Science and Technology in Islam* (ed. A. Y. al-Hassan), Beirut 2001, II, 482, 545, 559, 682; Abdülkerîm Ebû Şüveyrib, *Ḥareketü neşri't-türâṣi'l-ʿArabî fi'ṭ-ṭıb ve'ṣ-ṣaydele,* Bingazi 2005, s. 12, 29; "Hamarneh (Sami, Khalaf)", *Who's Who in the Arab World: 2007-2008,* Beirut 2007, s. 364; "Staff Changes at the Smithsonian Institution", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences,* XIV/10, Oxford 1959, s. 532; V. L. Bullough, "'Sami Khalaf Hamarneh and Glenn Sonnedecker', A Pharmaceutical View of Abulcasis al-Zāhrāwī in Moorish Spain. Leiden, Netherlands: E. J. Brill, 1963", *Speculum,* XXXIX/4, Cambridge 1964, s. 703-704; A. T. Awad, "The Physician, Therapist, and Surgeon Ibn al-Quff. An Introductory Survey of his Time, Life and Works by Sami K. Hamarneh", *Pharmacy in History,* XVII/2, Madison 1975, s. 77-78; E. Savage-Smith, "Sami K. Hamarneh, The Physician, Therapist and Surgeon Ibn al-Quff, Cairo, Atlas Press, 1974", *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences,* XXXV/3 (1980), s. 351-353; F. Jamal, "The History of Medicine", *New Straits Times,* Wednesday, June 22, Kuala Lumpur 1994, s. 35; E. M. Toral, "La Farmacia Andalusi: Grandes Innovaciones Para Una Profession", *Revista de Estudios Andaluces,* sy. 23, Sevilla 2001, s. 153, 154, 155, 156, 157, 161, 164; "Aʿżâʾü Mecmaʿi'l-luġati'l-ʿArabiyye bi-Dımaşḳ", *MMLADm.,* LXXIX/1 (1424/2004), s. 214; İktimâl Receb, "ʿAlâmâtü't-tesemmüm bi'l-edviyeti'l-muḥaddere ʿinde'z-Zehrâvî", *et-Türâṣü'l-ʿArabî,* XXVI/102, Dımaşk 1427/2006, s. 153-156; Âdil Zeyyât, "Sâmî Hamârneh: Ṣaydalânî ve ʿâlim ve ḥayâtün ḥâfile bi'l-incâzi'l-mütemeyyiz" (http://www.al-badyh.com/archive/index.php/t-13070.html); "es-Sâḥatü'l-ʿilmiyye tefaḳḳade'd-Duktûr Sâmî Ḫalef Ḥamârneh" (http://www.addiwannews.com/mobile_more.php?newsid=12125&catid=15).

AHMET ÖZEL

HAMED el-CÂSİR

(حمد الجاسر)

Allâmetü'l-Cezîre Hamed b. Muhammed el-Câsir (1910-2000)

Suudi Arabistanlı edip, tarih ve coğrafya âlimi, hukukçu ve gazeteci.

Suudi Arabistan'ın Necid'e bağlı Sir bölgesindeki Bürûd köyünde fakir bir çiftçi ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. İlk eğitimini köyünde aldı. 1922'de Riyad'a gitti ve yanında kaldığı kişinin ölümü üzerine köyüne dönmek zorunda kaldı. Hemen ardından babası da vefat edince bakımını dedesi üstlendi. Hamed, köyde geçirdiği süre içerisinde köyün imamlığını yapan dedesinin kütüphanesinden faydalandı. 1929 yılına kadar Riyad'a birkaç defa ilim amaçlı seyahatlerde bulundu. Bu sırada hıfzını tamamladı ve Saîd b. Hamed, Sâlih b. Abdülazîz, Muhammed b. İbrâhim gibi âlimlerden dinî ilimler tahsil etti. 1929'da hac için Mekke'ye gidince Suud İslâm Enstitüsü'ne girerek İslâm Hukuku Bölümü'nden mezun oldu. Muhammed Abdürrezzâk Hamza, Muhammed Reşîd Rızâ gibi âlimlerden ve enstitünün müdürü Muhammed Behcet el-Baytâr'dan ders aldı. 1934-1938 yıllarında Yenbu'da müderris olarak görev yaptı. 1938'de Zabâ kadılığına tayin edildi. Farklı kurumlarda hocalık ve idarecilik yaptı. 1939 yılında Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne kaydoldu. Ancak II. Dünya Savaşı'nın başlaması yüzünden öğrenimini tamamlayamadı ve ertesi yıl memleketine döndü. Riyad'da İlâhiyat ve Arap Dili fakültelerinde dekanlık, Melik Suud Üniversitesi'nde misafir öğretim üyeliği görevlerinde bulundu (1941).

Hamed el-Câsir basın ve yayın alanıyla da yakından ilgilendi. 1952'de Riyad'ın ilk gazetesi olarak yayın hayatına başlayan ve 1962 yılına kadar düzenli biçimde çıkan *Yemâme*'yi çıkardı, 1955'te Necid'de ilk basımevini tesis etti. Neşir, araştırma ve tercüme faaliyetlerini yürütmek için Dârü'l-Yemâme li'l-bahs ve't-terceme ve'n-neşr adlı merkezi kurdu (1966); 1976'da *Riyâḍ* gazetesinin genel yayın yönetmeni oldu. Ayrıca Arap yarımadasındaki coğrafya, tarih ve edebiyat araştırmalarına yer veren *Mecelletü'l-ʿArab* dergisini çıkardı, vefatına kadar derginin editörlüğünü üstlendi. Bu dergi öğrencileri tarafından halen yayımlanmaktadır.

Coğrafya, tarih ve ensâb gibi ilim dallarında uzman kabul edilen Hamed, Mecmau'l-ilmî bi-Dımaşk (1950), el-Mecmau'l-ilmiyyü'l-Irâkî (1955), Mecmau'l-lugati'l-Arabiyye bi'l-Kāhire (1958), Amman İslâm Medeniyeti Kraliyet Araştırma Merkezi gibi kuruluşlarda ve Ortadoğu'daki pek çok ilmî merkezde görev aldı. İlme katkıları dolayısıyla yerel ve uluslar arası kuruluşlar tarafından pek çok ödüle lâyık görüldü. Bu yönüyle Arap yarımadasının edibi, düşünürü, tarihçisi, coğrafyacısı, muhakkiki, nâşiri gibi pek çok unvanı hak etti. Devrin önemli düşünürleri arasında kabul edilen Abbas Mahmûd el-Akkād ile Ahmed Hasan ez-Zeyyât ve Tâhâ Hüseyin gibi düşünürlerin iltifatına da mazhar oldu. Hamed el-Câsir, 14 Eylül 2000 tarihinde Amerika Birleşik Devletleri'nde tedavi gördüğü sıra-

Hamed el-Câsir

Hamed el-Câsir Uluslararası Kral Faysal Arap Edebiyatı ödülünü alırken (1996)

da vefat etti. Adı, Suudi Arabistan ve Ürdün'de pek çok caddeye ve birçok üniversitedeki merkezlere verilmiş, ayrıca Hamed el-Câsir Kültür Merkezi kurulmuştur. Evli ve altı çocuk babası olan Hamed'in kendi yazdığı veya editörlüğünü yaptığı kitapların toplam sayısının 127 olduğu ifade edilmektedir (*IRCICA Newsletter*, sy. 54 [İstanbul 2001], s. 13).

Hamed el-Câsir, Suudi Arabistan'da eğitim alanında gerçekleştirilen ıslah hareketinin arkasındaki etkili güç olmuştur. İslâm yazılı kültür mirasını koruma ve araştırmayı amaç edinen al-Furqan Islamic Heritage Foundation (Cidde-London) adlı kuruluşun bünyesinde gerçekleştirilen, Semhûdî'nin *Vefâʾü'l-vefâʾ bi-aḫbâri dâri'l-Muṣṭafâ* adlı eserinin tahkikinde Câsir'in yönlendirme ve tavsiyelerinden faydalanılmıştır. Aynı kuruluşun projelerinden biri olan Mekke ve Medine ansiklopedisinin oluşturulmasında da önemli rol oynamış, 1983'te edebiyat, 1996'da Kral Faysal ödülüne lâyık görülmüştür. Kısa bir dönem şiirle de ilgilenen Hamed'in ilmî faaliyetlerinde çeşitli eserlerin tahkiki ve Arap yarımadasındaki coğrafî yerlerin tesbitiyle ilgili çalışmalar önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle farklı ülkelere yapmış olduğu seyahatlerde yazma eserler konusunda çok önemli bilgiler elde etmiş, bu konuda XX. yüzyılın en dikkate değer âlimlerinden biri olmuştur.

Eserleri. Telif: 1. *Medînetü'r-Riyâḍ: ʿAbre aṭvâri't-târîḫ* (Riyad 1966, 2001). Hacrülyemâme şehrinin yerine kurulmuş olan Riyad'ın tarihinin ayrıntılı biçimde anlatıldığı ilk eserdir. Kitabın telifi sırasında daha önce kullanılmamış yazma eserlerden faydalanılması esere ayrı bir önem kazandırmaktadır. **2.** *Bilâdü Yenbuʿ: Lemeḥât târîḫiyye coğrâfiyye ve intibâʿât ḫaṣṣa* (Riyad 1967, 1408/1987). **3.** *Fî Şimâli ġarbi'l-Cezîre: Nuṣûṣ, müşâhedât, intibâʿât* (Riyad 1970). Hayber, Teymâ, Cevf, Dûmetülcendel, Hâit (Fedek), Vâdissirhân (Karâkır) bölgelerinin tarihine ve coğrafyasına dairdir. **4.** *Raḥalâtü Ḥamed el-Câsir li'l-baḥṯ ʿani't-türâṯ* (Riyad 1980). Müellifin Fas, Tunus ve Cezayir'e yaptığı seyahatler esnasında gördüğü tarihî mekânlarla ziyaret ettiği kütüphanelerdeki yazma nüshalara ilişkin bilgi içerir. **5.** *Muʿcemü ḳabâʾili'l-memleketi'l-ʿArabiyyeti's-Suʿûdiyye* (I-II, Riyad 1400/1980). **6.** *Maʿa'ş-şuʿarâʾ* (Riyad 1980). Arap yarımadasındaki önemli şairler ve neşredilmiş divanlarının eleştirisiyle ilgili bir çalışmadır. **7.** *Cemheretü ensâbi'l-üseri'l-müteḥaḍḍıra fî Necd* (I-II, Riyad 1981). XX. yüzyıldan önce Necid bölgesinde yerleşik düzene geçen kabilelerin nesebinin, aile ve kabile isimlerinin alfabetik sırayla kaydedildiği bir eserdir. **8.** *el-Muʿcemü'l-coğrâfî li'l-bilâdi'l-ʿArabiyyeti's-Suʿûdiyye* (I-IV, Kahire 1397-1406/1977-1986 → Riyad 2000). Suudi Arabistan'daki şehir ve köy isimlerine ait önemli bir çalışmadır. Eserde ayrıca Suudi Arabistan'ın idarî yapılanmasıyla ilgili bir mukaddime yer almaktadır. Diğer bazı eserleri: *Fî Serâti Ġāmid ve Zehrân: Nuṣûṣ, müşâhedât, intibâʿât* (Riyad 1966, 1971, 1977); *Ebû ʿAlî el-Hecerî ve ebḥâṯuhû fî taḥdîdi'l-mevâḍıʿ* (Riyad 1968); *Resâʾil fî târîḫi'l-Medîne* (Riyad 1972); *Kütübü'l-menâzil min revâfidi'd-dirâsat ʿan coğrâfiyyeti Cezîreti'l-ʿArab* (Riyad 1399/1978); *Eşherü raḥalâti'l-ḥac* (Riyad 1402/1982); *Bâhile, el-ḳabîletü'l-müfterâ ʿaleyhâ* (Riyad 1990); *Muʿcemü esmâʾi ḫayli'l-ʿArab ve fürsânihâ* (I-II, Riyad 1994); *Uṣûlü'l-ḫayli'l-ʿArabiyyeti'l-ḥadîṯe* (I-II, Riyad 1994); *İbn ʿArabî: Muvaṭṭidü'l-ḥükmi'l-Ümevî fî Necd: Lemeḥât min târîḫ (Necd) fî ʿahdi'd-devleti'l-Ümeviyye* (Riyad 1994); *Reḥḥâle Ġarbiyyûn fî bilâdinâ* (Riyad 1996); *Fi'l-Vaṭani'l-ʿArabî* (Riyad 1999); *İtlâle ʿale'l-ʿâlemi'l-fesîḥ beyne'ş-şarḳ ve'l-ġarb* (Riyad 1999); *Belde (el-Bürûd): Mevḳiʿan, târîḫiyyen ve sükkânen* (Riyad 2000); *et-Taṣḥîf fî esmâʾi'l-mevâḍıʿi'l-vâride fi'l-aḫbâr ve'l-eşʿâr* (Ebûzabî 1423/2002). Hamed el-Câsir'in çeşitli dergilerde çok sayıda makalesi yayımlanmıştır.

Neşir: Nehrevâlî, *el-Berḳu'l-Yemânî fi'l-feṯḥi'l-ʿOṯmânî* (Riyad 1387/1967); Hasan b. Abdullah el-İsfahânî, *Bilâdü'l-ʿArab* (Sâlih Ahmed el-Alî ile birlikte, Riyad 1968); Ebû İshak el-Harbî, *el-Menâsik ve emâkinü ṭuruḳi'l-ḥac ve meʿâlimü'l-Cezîre* (Riyad 1969, 1981); Fîrûzâbâdî, *el-Meġānimü'l-muṭâbe fî meʿâlimi Tâbe* (kitabın sadece coğrafî adlarla ilgili beşinci bölümünün neşri, Riyad 1389/1969); Semhûdî, *Ḫulâṣatü'l-Vefâʾ bi-aḫbâri dâri'l-Muṣṭafâ* (Medine 1392/1972); *el-Vefâʾ bimâ yecibü li-ḥażreti'l-Muṣṭafâ* (*Zirvetü'l-Vefâʾ; Resâʾilü'l-Medîne* içinde, Riyad 1392/1972, s. 95-179); İbn Habîb el-Halebî, *Delîlü'l-müctâz bi-arżi'l-Ḥicâz (Riḥletü'ş-Şeyḫ Ḥabîb)*, (*Mecelletü'l-ʿArab*, V-VI, Riyad 1977); Vezîr el-Mağribî, *Edebü'l-ḫavâṣ* (Riyad 1400/1980); *el-Înâs fî (bi-) ʿilmi'l-ensâb* (Riyad 1400/1980); Hâzimî, *Me'ttefeḳa lafẓuhû ve'ftereḳa müsemmâhu min esmâʾi'l-emâkin* (*Mecelletü'l-ʿArab*, XV, Riyad 1980); Abdülkādir b. Muhammed el-Cezîrî, *Dürerü'l-ferâʾidi'l-munaẓẓama fî aḫbâri'l-ḥac ve ṭarîḳı Mekkete'l-Muʿaẓẓama* (Riyad 1983); *Naẓarât fî kitâbi Tâci'l-ʿarûs min cevâhiri'l-Ḳāmûs* (I-II, Riyad 1987; Murtazâ ez-Zebîdî'nin *Tâcü'l-ʿarûs*'undaki bölge ve yer isimleriyle ilgili hataların tashihine dair bir çalışmadır); Hemdânî, *Kitâbü'l-Cevhereteyni'l-ʿatîḳateyni'l-mâʾiʿateyn mine'ş-şafrâʾ ve'l-beyżâʾ* (Riyad 1408/1987); Ebû Ali Hârûn b. Zekeriyyâ el-Hecerî, *et-Taʿlîḳāt ve'n-nevâdir* (I-IV, Riyad 1992-1993); Tâhir Ali Cevâd, *Muʿcemü'l-maṭbûʿâti'l-ʿArabiyye fi'l-memleketi'l-ʿArabiyyeti's-Suʿûdiyye* (I-IV, 1997); Zübeyr b. Bekkâr, *Cemheretü nesebi Ḳureyş ve aḫbâruhâ* (Riyad 1419/1999); Ebü'l-Feth Nasr b. Abdurrahman el-İskenderî, *Kitâbü'l-Emkine ve'l-miyâh ve'l-cibâl ve'l-âṣâr ve naḥvihâ* (Riyad 1425/2004).

BİBLİYOGRAFYA :

Hamed el-Câsir, *Kütübü'l-menâzil min revâfidi'd-dirâsât ʿan coğrâfiyyeti Cezîreti'l-ʿArab*, Riyad 1399/1978, I, 229-244; Ahmed Saîd b. Silm, *Mevsûʿatü'l-üdebâʾ ve'l-küttâbi's-Suʿûdiyyîn ḫilâle sittîne ʿâm*, Medine 1412/1992, s. 138-141; Hâlid M. Huneyn, *Ḥamed el-Câsir: Dirâse li-ḥayâtih maʿa bibliyoğrâfiyye şâmile li-aʿmâleti'l-menşûre*, Riyad 1995; a.mlf., *Ḥamed el-Câsir: ʿAllâmetü'l-Cezîreti'l-ʿArabiyye*, Dımaşk 1422/2002; Ahmed el-Alâvine, *Ḥamed el-Câsir: Coğrâfiyyü'l-Cezîreti'l-ʿArabiyye ve mü'errihuhâ ve nessâbetüh*, Dımaşk 2000; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Muʿcemü'l-mü'ellifîne'l-muʿâṣırîn: Vefeyât 1315-1424 (1897-2003)*, Ri-

yad 1425/2004, I, 198; Ahmed b. Muhammed ed-Dubeyb, "Ḥamed el-Câsir ʿâşıḳu't-türâş", *el-Mecelletü'l-ʿArabiyye*, sy. 222, Riyad 1995, s. 56-58; *al-Furqan Islamic Heritage Foundation Newsletter*, sy. 5, London 2000, s. 1-4; "Obituary: Sheikh Hamad al-Jasir, one of the Foremost Scholars of the Muslim World, Passed Away", *IRCICA Newsletter*, sy. 54, İstanbul 2001, s. 13; Abdurrahman Tayyib el-Ensârî, "Naḥvü teʾsîli't-türâşi'l-ḥadâri li'l-Cezîreti'l-ʿArabiyye", *Adûmâtû*, sy. 3, Riyad 1421/2001, s. 29-40; Abdurrahman Tayyib el-Ensârî – Mahmûd el-Arnaût, "el-Câsir, Ḥamed", *Mu.AU*, V, 50-53; "eş-Şeyḫ Ḥamed el-Câsir", http://www.alowaisnet.org/en/winnersbio/abhiiigdcefbceejjj.aspx) (02.12.2013); hayatı ve çalışmaları hakkında ayrıca bk. http://www.hamadaljasser.com (02.12.2013).

MAHMUT KELPETİN

HAMMÛDE PAŞA
(1759-1814)

Tunus beylerbeyi.

18 Rebîülâhir 1173'te (9 Aralık 1759) doğdu. Tunus'ta "vatan beyi, beylerbeyi, paşa, müşir" unvanlarıyla yönetimde hüküm süren Hüseynî hânedanına mensuptur. İsminin Mehmed (Muhammed), mahlasının da Hammûde olduğu, kendisine aynı zamanda Mehmed Paşa da denildiği resmî kayıtlardan anlaşılmaktadır. Tarihçi İbn Ebü'd-Dıyâf onu, "el-Bây Ebû Muhammed Hammûde Bâşâ İbnü'l-Bâşâ Ali Bây İbnü'l-Bây Hüseyin b. Ali" şeklinde zikreder. Hüseynî ailesinden Tunus eyaletinin dördüncü beylerbeyi olan Ali Paşa'nın iki oğlundan büyük olanıdır. İyi bir eğitim alan Hammûde âlim Hammûde Bâkır'dan Hanefî fıkhı, babasının tarihçisi, *el-Kitâbü'l-Bâşî* yazarı el-Hâc Hammûde'den tarih okudu. Türkçe yanında İtalyanca'yı da öğrendi. Tunus'tan Osmanlı hükümet merkezindeki ilgili makama yazıp gönderdiği kâimeler, eyalette kendi idaresi altında bulunan memurlara yazdığı buyuruldu ve tezkerelerde Türkçe'ye olan hâkimiyetini görmek mümkündür. Onun ayrıca Fransızca'yı ve Malta dilini anlayabildiği, Toskana lehçesinde okuma yazma öğrenmek istediği belirtilmektedir.

Babası tarafından bir idareci olarak yetiştirilen Hammûde önce Tunus beyliğine ait askerî birliklerin kumandanlığına getirildi. Böylece Türk askerleriyle sık sık bir arada bulunma imkânını elde etti. Ardından babası adına beyliğin adlî, idarî, hâricî işlerini ve askerî kışlaların idaresini üstlendi. Kış ve yaz aylarında belli sayıdaki bir birlikle ahaliden vergi toplamaya çalışıyor, vergi toplamaktan döndüğünde beyliğin genel işlerine bakıyordu. Babası Ali Bey onun gelecekteki durumunu garanti altına alma çabası içindeydi. Bu tavrıyla, beylik tahtına ortak olan kardeşi Mehmed Paşa'nın (yönetimi: 1756-1759) oğlu Mahmud'un yerine Hammûde'yi kendisine halef göstermiş oluyordu. Ali Bey, Osmanlı sultanından Hammûde için imtiyaz fermanı ile paşa unvanını almaya çalıştı; araya Avrupalı elçiler koydu. Osmanlı hükümetine gönderdiği bir mektupta artık yaşlandığını, Tunus ileri gelenlerinin kendisinden sonra oğlu Hammûde'nin eyaletin başına geçmesini uygun bulduklarını bildirip onun beyliği için ferman istedi. Tunus eyaletinde kendi elinde toplamış olduğu dayılık, paşalık ve beylerbeyilik gibi üç idarî gücünden oğlu için önce vatan beyliği, ardından Tunus beylerbeyiliği fermanını elde etmeyi başardı (1195/1781). Osmanlı hükümetinden beklenen fermanın Tunus'a ulaşması üzerine Hammûde Tunus beyliğinin başına geçti. Tunus'un bütün ileri gelenleri Hammûde Bey'e bağlılıklarını bildirdiler. Babası Ali Bey de kendi rızasıyla yönetimden çekildi ve 31 Mayıs 1782'de öldü. Böylece beylik tam anlamıyla o sırada yirmi üç yaşında olan Hammûde'ye kaldı.

Hammûde Paşa hakkında yapılmış yerli ve yabancı araştırma ve incelemelerde onun Tunus'un en parlak devrinin yöneticisi olduğu kanaati hâkimdir. İktidar devrinin itidalli bir şekilde geçtiği ve Tunus'un güçlenmesi yönünde bir siyaset geliştirdiği görülmektedir. Dönemin başlarında amca çocuklarının beyliği elde etme çabalarıyla uğraştı. İktidarının sonlarına doğru da yeniçerilerin isyanıyla karşı karşıya kaldı (1811). 1784, 1787, 1791'de Cezayir, 1792-1793'te Trablusgarp ocaklarıyla çıkan meselelerle uğraştı. Onlara karşı askerî harekâta girişti. Ayrıca babasının döneminde yapıldığı gibi yeni asker alım ve yazım meseleleriyle doğrudan ilgilendi. Tunus eyalet ordusunun güçlendirilmesine çalıştı. Bu amaçla asker kaynağı olan Osmanlı memleketlerinden ve özellikle Anadolu'dan yeni asker yazımları konularında Osmanlı hükümetinden izin ve yardım talep etti. Avrupa devletleriyle aradaki anlaşmazlık ve sorunlara karşı tedbirler aldı. Bu bağlamda babası Ali Bey devrinden kalan, savaş haline de dönüşmüş bulunan Tunus-Venedik ihtilâfını (1784-1792) barışla sonuçlandırmayı başardı. Venedik ve Portekiz korsan gemilerinin Tunus sahillerine yönelik tahrip ve yağma hareketlerine karşı Osmanlı hükümet merkezinden destek sağladı. Zamanında Tunus beyliği, İspanyol filosuna karşı mücadele verecek

Hammûde Paşa'yı tasvir eden temsilî resim

ve İspanya'ya savaş ilân edebilecek kadar tehdit edici bir güç haline geldi.

Bazı Avrupa ülkeleri ve Amerika Birleşik Devletleri ile ilişkiler de kuran Hammûde Paşa onlarla antlaşmalar yaptı. Bu çerçevede Fransa, Amerika Birleşik Devletleri, Napoli ve İspanya hükümetleriyle muahedeler imzaladı. Onun döneminde Tunus-İngiltere, Tunus-Sicilya ilişkileri dikkat çekmekteydi. Osmanlı Devleti ile Avrupa devletleri arasındaki savaş veya seferlerde Osmanlı güçlerine destek için Akdeniz'de Tunus eyaleti gemilerini harekete geçirdi. 1787'de Osmanlılar ile Rusya ve müttefiki Avusturya arasındaki savaşta Tunus gemileri Akdeniz'de harekâtta bulunmuştu. Gerek Tunus'tan gerekse diğer ocaklardan Akdeniz'de faaliyet göstermek için gönderilen gemiler Osmanlı-Rus ve Avusturya muharebesi sırasında birkaç yıl hizmet etmişti. Osmanlı hükümeti kendisine bu hizmetlerini takdir eden bir ferman yolladı. Ayrıca 1798'de Mısır'ı işgal edip Kâbe yolunu da tehlikeye düşüren Fransızlar'a karşı Osmanlı hükümetinin çağrısı üzerine diğer Garp ocakları gibi Fransa'ya savaş ilân etti ve Fransa ile daha önce 25 Aralık 1798'de yaptığı barışı bozdu. Fransa Mısır'dan çıkınca onunla 4 Mart 1802'de yeniden barış yaptı. Hammûde Paşa Eylül 1814'te vefat etti. Bütün bu siyasî, askerî, içtimaî hadiseler yanında, XVIII. yüzyılın son çeyreği ve XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde yaklaşık otuz üç yıllık beylik devrinde Hammûde Paşa'nın Tunus Ocağı'nın kalkınmasını sağladığı, eyaletin idaresini yeniden oluşturduğu, çiftçiliği geliştirdiği, Tunus halkının refahını temin ettiği belirtilir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Ebü'd-Dıyâf, *İtḥâfü ehli'z-zamân* (nşr. Ahmed et-Tavîlî), Tunus 1990, II, tür.yer.; Aziz Samih İlter, *Şimali Afrika'da Türkler*, İstanbul 1937, II, tür.yer.; M. H. Chérif, "Hammuda Pacha Bey (c. 1759-1814) et l'affermissement de l'autonomie tunisienne", *Les africains* (ed. Ch. A. Julien v.dğr.), Paris 1977, VII, 99-127; a.mlf., *Pouvoir et société dans la Tunisie de Husayn bin Ali*

(1705-1740), Tunis 1986, II, tür.yer.; J. J. Marcel – L. Frank, *Histoire de Tunis*, Tunis 1979, s. 1-228; Reşâd el-İmâm, *Siyâsetü Ḥammûde Bâşâ fî Tûnis, 1782-1814*, Tunis 1980; İbrahim Güler, *XVIII. Yüzyılda Tunus Eyaleti ve Anadolu'dan Asker Alımı: Hammuda Paşa'nın Faaliyetleri (İdari-Askeri Bakış)* (doçentlik tezi, 1997), Muğla Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi; a.mlf., "Inventaire partiel des documents turcs des archives nationales de Tunisie", *Anatolia Moderna*, VII, Paris 1997, s. 59-78; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Tunus'un 1881'de Fransa Tarafından İşgaline Kadar Burada Valilik Eden Hüseynî Ailesi", *TTK Belleten*, XVIII/72 (1954), s. 545-580; Mohamed ben Smail – L. Valensi, "Le rènge de Hammuda Pacha dans la chronique d'Ibn Abi'd-Diyaf", *Les cahiers de Tunisie*, sy. 73-74, Tunis 1971, s. 87-108; Mehmet Maksudoğlu, "Tunus'un Osmanlı Devletinden Ayrılması", *MÜİFD*, sy. 4 (1986), s. 137-169.

İBRAHİM GÜLER

HAMZA, Muhammed Abdürrezzâk

(bk. MUHAMMED ABDÜRREZZÂK HAMZA).

HAMZA b. TURGUT AYDINÎ

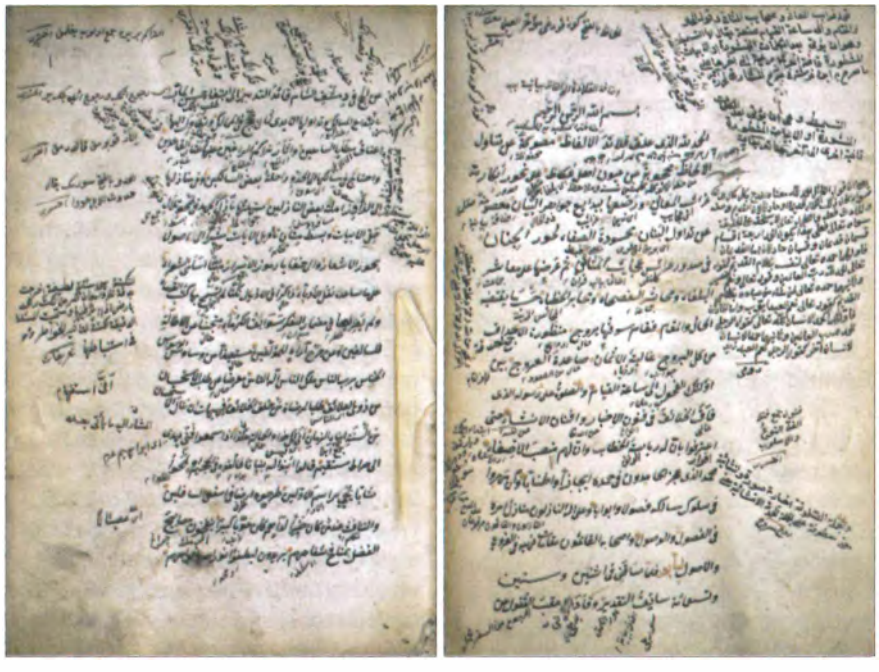
(ö. 979/1571)

Osmanlı dönemi Arap belâgatı âlimi.

Aydın'da doğdu, Aydınî ve Rûmî nisbeleriyle anılır. Küçük Nûreddin lakabıyla meşhur olması muhtemelen, hocası Halvetî tarikatı şeyhlerinden Nûreddinzâde Mustafa Muslihuddin Efendi ile karıştırılmaması içindir. Bazı kaynaklarda Küçük Hamza lakabıyla da zikredilir (Baltacı, I, 332). Şeyhülislâm Kadızâde Ahmed Şemseddin Efendi'den icâzet aldı ve mülâzemet dönemini onun yanında tamamladı. *el-Mesâlik*'in dîbâcesinde hac yolculuğu esnasında Kazvînî'nin *Telḫîṣü'l-Miftâḥ*'ını ezberlediğini söyler. İlk olarak 20 akçe ile Bursa Hamza Bey Medresesi'nde müderrisliğe tayin edildi. Burada iken 961'de (1554) Şeyhülislâm Ebüssuûd Efendi'nin *Bedîʿiyye*'sini şerhedip kendisine takdim edince 25 akçe ile yine Bursa'da Molla Hüsrev Medresesi müderrisliğine getirildi. Ardından 30 akçe ile İstanbul'da Şeyhülislâm Efdalzâde Medresesi'ne müderris oldu. 974'te (1566-67) hocası Kadızâde Ahmed Şemseddin'in Rumeli kazaskeri oluşu sırasında bu medresede kırklı pâyesine yükseltildi. Daha sonra Halvetiyye şeyhlerinden Nûreddinzâde Mustafa Muslihuddin Efendi'ye intisap etti. 978'de (1570) Seydîgâzî (Seyitgazi) müftülüğüne tayin edildi ve aynı yılın ramazan ayına kadar burada görev yaptı. 979'da (1571) Çorlu'da tayin edildiği 50 akçeli Ahmed Paşa Medresesi'nde vefatına kadar kaldı. Talebeleriyle ilgili tek bilgi olarak Aydın'ın Kestel kasabasından Ebû Bekir Efendi'nin ismi zikredilir (Atâî, s. 498). Ayrıca şeyhi Nûreddinzâde Mustafa Muslihuddin Efendi'nin aracılığıyla Semiz Ali Paşa'nın oğluna da hocalık yaptı. Kaynaklarda, Hamza b. Turgut'un Çorlu'da 979 yılı Safer ayında (Temmuz 1571) veya 981 yılı Zilkade / Zilhicce ayında (Mart 1574) vefat ettiği şeklinde iki rivayet aktarılırsa da ilk tarih daha yaygındır. Kabri Çorlu'dadır. Tabakat kitaplarında kendisinden ve eserlerinden övgüyle söz edilmekte, günümüze çok sayıda nüshaları ulaşan *el-Mesâlik* adlı eseri ile bunun şerhi ilmî ve edebî kişiliğini yeterli ölçüde yansıtmaktadır. Atâî'ye göre Hamza b. Turgut Arap dil bilimlerinde sağlam, edebî ilimlerde ise yeterli bilgiye sahip, ilmi ve faziletiyle bilinen bir kişi olup eserleri âlimler nezdinde kabul görmüştür (*Zeyl-i Şekāik*, s. 152).

Eserleri. 1. *el-Mesâlik fi'l-meʿânî ve'l-beyân*. Hatîb el-Kazvînî'nin *Telḫîṣü'l-Miftâḥ*'ının ihtisarıdır. Nüshaları yirmi-yirmi beş varak arasında değişmektedir. Müellif bu eserini, 962'de (1555) hacdan dönüş yolculuğu sırasında Dımaşk'ta kaleme almaya başladığını dîbâcede ifade etmektedir. Eser bir mukaddime, "mesâlik" adlı üç bölüm ve bir hâtimeden oluşmaktadır. Hac yolculuğu esnasında kaleme alındığından ana bölümlerine "meslek" (yol), alt bölümlerine de "menzil" (konak) denilmiştir. Eserin, çoğu Türkiye kütüphanelerinde mevcut yetmiş civarında yazma nüshası bulunmaktadır. Üzeyir Tuna, *Hamza b. Turgut el-Aydînî ve Kitâbü'l-Mesâlik Adlı Eseri* adıyla bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (2003, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü). **2.** *el-Hevâdî fî şerḥi'l-Mesâlik*. Bir önceki eserin şerhidir. Bazı yazmalarında "Hevâdî Ṭavâ'ifü'ş-şâriḥât", "Ṭavâ'ifü'ş-şâriḥât bi'l-Hevâdî" gibi isimlerle zikredilmiştir (krş. Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 5857, Kasîdecizâde Süleyman Sırrı, nr. 539; TSMK, Bağdat Köşkü, nr. 119; Manisa İl Halk Ktp., nr. 294/3). Müellifin bu şerhine *el-Hevâdî* (rehberler) adını vermesinin sebebi de muhtemelen *el-Mesâlik* ismine uyması içindir. Eserin tamamına yakını Türkiye'de olmak üzere 100'den fazla nüshası tesbit edilmiştir. Aydınî bu şerhinde asıl metinde geçen şiirleri tahlil etmiş, âyetleri açıklamış, beyitleri de izah edip şairlerini belirlemiştir. Eserde Abdülkāhir el-Cürcânî, Zemahşerî, Fahreddin er-Râzî, Sekkâkî, Kazvînî, Teftâzânî gibi meşhur belâgat âlimlerine ait kitaplar temel kaynak olarak kullanılmıştır. *el-Hevâdî* üzerine yine Aydınlı bir âlim olan Sobicevî Mehmed tarafından *Mirṣâdü'l-hâdî*

Hamza b. Turgut Aydınî'nin *el-Hevâdî fî şerḥi'l-Mesâlik* adlı eserinin müellif hattı nüshasının ilk iki sayfası (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 2864)

ʿale'l-Hevâdî ismiyle bir hâşiye yazılmıştır. Bu hâşiyenin de kütüphanelerde çok sayıda nüshası bulunmaktadır. Ali Bulut, eseri Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlı (Lâleli, nr. 2864) müellif nüshasını esas alıp *Hamza b. Turgut el-Aydınî ve el-Hevâdî fî Şerhi'l-Mesâlik İsimli Eseri* adıyla neşretmiştir (Samsun 2008). **3.** *Risâle fî îżâḥi baʿżi'l-eḥâdîşi'ş-şerîfe* (Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1003, vr. 109-139). **4.** *Risâle fi't-taṣavvuf* (Süleymaniye Ktp., Reşid Efendi, nr. 1003, vr. 92-93). Bunların dışında bazı kaynaklarda, müellifin Ekmeleddin el-Bâbertî'nin *el-ʿİnâye şerḥu'l-Hidâye* adlı eserine yazdığı bir ta'likten bahsedilmektedir (Atâî, s. 152).

BİBLİYOGRAFYA :

Atâî, *Zeyl-i Şekāik*, s. 151-152, 498; *Keşfü'ẓ-ẓunûn*, II, 2047; Ahlwardt, *Verzeichnis*, III, 404-405; *Sicill-i Osmânî*, IV, 1266; *Osmanlı Müellifleri*, I, 401; Bursalı Mehmed Tâhir, *Aydın Vilâyetine Mensup Meşâyih, Ulemâ, Şuarâ, Müverrihîn ve Etibbânın Terâcim-i Aḥvâli* (nşr. M. Akif Erdoğru), İzmir 1994, s. 58; Brockelmann, *GAL*, I, 356; *Suppl.*, I, 519; *Hediyyetü'l-ʿârifîn*, I, 338; Kehhâle, *Muʿcemü'l-müʾellifîn*, IV, 79; R. Sellheim, *Materialien zur Arabischen Literaturgeschichte*, Wiesbaden 1976, s. 315; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), II, 277-278; Reşat Öngören, *Osmanlılar'da Tasavvuf*, İstanbul 2003, s. 50; Üzeyir Tuna, *Hamza b. Turgut el-Aydînî ve Kitâbü'l-Mesâlik Adlı Eseri* (yüksek lisans tezi, 2003), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü; Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 2005, I, 332; Ali Bulut, *Hamza b. Turgut el-Aydınî ve el-Hevâdî fî Şerhi'l-Mesâlik İsimli Eseri*, Samsun 2008, tür.yer.

ALİ BULUT

HAN KİTAP
(خان كتاب)

Çinli müslüman âlimlerin, İslâm'ı Çince ifade edebilmek için Konfüçyanist terimler kullanarak oluşturdukları külliyata verilen ad.

Yaklaşık 1600-1740 yılları arasında meydana getirilen külliyata bu ismi verenler, Çin'deki en eski etnik grup olan ve Çin'in yerlileri için kullanılan "han" kelimesiyle kendilerini Çinli kabul ettiklerini, "kitap" ile de müslüman olduklarını göstermek istemişlerdir. Bu terimi ilk defa 1852'de Lan Zixi, *Tianfang zhengxue* (İslâm'ın hakiki öğretisi) başlıklı kitabında kullanmış ve terim genel kabul görmüştür. Han Kitap külliyatı İngilizce'de "Sino-Islamic literature" şeklinde de ifade edilmekte, Çince'de ise daha çok "Zhongven Yisilanjiao yizhu" (İslâmî çeviriler ve yorumlar) diye anılmaktadır (Lipman, s. 74).

Ming hânedanlığının (1368-1644) sonlarıyla Ch'ing / Mançu hânedanlığının (1644-1911) başlarında müslüman ilim adamları, Çin'de daha önce benzeri görülmemiş bir ilmî faaliyete girişerek İslâmiyet'i Çin dinlerinin terminolojisiyle anlatan Han Kitap külliyatını yazmışlardır. Yazarların ortak adı olan "hui-ru" terkibindeki **hui** "Çince konuşan, Çin kültürünü benimsemiş müslüman", aslında Konfüçyanist bilim adamları için kullanılan **ru** ise bu bağlamda "âlim" anlamını içerir. Böylece eserlerin hazırlayıcıları kendilerini Çin ulemâsı üzerinden tanımladıkları için modern dönem araştırmacıları "hui-ru" terkibini "Konfüçyanist müslümanlar" şeklinde açıklamışlardır. Han Kitap külliyatı Arapça-Çince ve Farsça-Çince sözlükler, gramer kitapları, İslâmî metinlerin Çince tercümeleri, şerhler, Kur'an ve hadisler üzerine kavram çalışmaları, orijinal felsefî eserler, biyografi ve bibliyografya kitapları gibi 100'den fazla eserden meydana gelmektedir. Han Kitap, İslâm kültür tarihinde müslümanların gayri müslim bir topluluk içerisinde ve onların diliyle kaleme aldıkları ilk ilmî külliyat olma özelliğini taşır.

T'ang hânedanlığı döneminde (618-906) Çin'e giren İslâmiyet, Sung hânedanlığı devrinde (906-1279) müslüman Arap tüccarların bölgeye yerleşmesiyle yayılmaya başladı. Yüan (Moğol) hânedanlığı zamanında (1279-1368) özellikle Orta Asya ve İran kökenli ilim ve devlet adamlarının ülkeye getirilmesi, müslümanlara geniş imtiyazlar tanınması, ayrıca deniz ticaretine önem verilmesi gibi etkenler çok sayıda müslümanın Çin'e yerleşmesine vesile oldu. Han Kitap metinleri ise özellikle Ming hânedanlığı dönemindeki bazı politik şartlar sebebiyle ortaya çıktı. Yüan hânedanlığının ardından kurulan ve Çin topraklarının yeniden Çinliler'e geçişini temsil eden Ming hânedanlığı kültürel asimilasyon politikası uygulayarak sayıları hayli artmış bulunan yabancıların etkisini kırmak istedi, bu süreç müslümanları da olumsuz etkiledi. Nitekim Çince ad ve soyadı kullanma mecburiyetinin getirilmesi müslümanlarda bir kimlik kaygısı doğurdu, ardından savaşlar sebebiyle batıda ve kuzeydeki Orta Asya devletleriyle ilişkilerin yasaklanması, Çinli müslümanları dinî ve kültürel açıdan canlı tutan en önemli iletişim ağlarının kesilmesine ve onların İslâm dünyasından kopmasına yol açtı. Hacca gitmek isteyenlere engeller çıkarılması, müslüman olmayan Çinli kadınlarla evlenmenin zorunlu kılınması, devlet kademelerinde görev almak isteyenlere Çince'yi ve başta Konfüçyanizm olmak üzere Çin klasiklerini bilme şartının getirilmesi, Çin'de yaşayan müslümanları hem sosyal hayatta hem dinî eğitim ve uygulama alanında ağır sorunlarla karşı karşıya bıraktı.

Bu olumsuzluklar yüzünden İslâm'ın unutulacağı kaygısının artması üzerine Hu Dengzhou öncülüğünde Çin'deki klasik medrese sisteminden "jingtang jiaoyu" (cami eğitimi) denilen yeni bir uygulamaya geçildi; bu uygulamada müfredata Arapça ve Farsça yanında Çince de kondu. İslâmî eserlerle birlikte Çin klasikleri ve tarihinin öğretilmesi, dinî metinlerin ilk defa Çince'ye çevrilmesi faaliyeti başlatıldı, geleneksel Çin eğitimiyle İslâmî eğitim kaynaştırıldı. Ancak gelinen noktada medreselerin başarılı eğitim verebilmesi için İslâm'ın Çince üzerinden ifade edilmesi, Çin dinlerindeki terimlerin kullanılması mecburiyeti doğdu. Han Kitap külliyatını hazırlayan âlimlerin öncülük ettiği bu sistemde özellikle Neo-Konfüçyanizm terminolojisinin kullanılması tercih edildi, nâdiren Taozim ve Budizm'den de yararlanıldı. İlk olarak Hu Dengzhou'nun talebeleri tarafından Xi'an'da kurulan yeni sistem Çin'in doğusundan itibaren başta Shaanxi bölgesinde Xi'an, Henan bölgesinde Kaifeng, Jiangsu bölgesinde Nanjing, Gansu bölgesinde Anhui ve Zejiang olmak üzere pek çok şehirde uygulamaya konuldu. Bu şehirlerdeki Han Kitap âlimleri kendilerini özel bir ilim topluluğunun üyeleri olarak görüyor, tıpkı Çinli entelektüeller gibi belli bir grup adına konuşup yazarak fikrî bütünlüğün oluşmasına imkân sağlamaya çalışıyordu.

Yeni medrese sisteminde Han Kitap yazarlarının eserleri okutulmaya başlamıştı. Sistem yazarlar, tercümanlar, editörler, dağıtımcılar, yayıncılar ve yatırımcılar başta olmak üzere pek çok eleman barındırıyordu. Tercüman veya yazarların hazırladığı bir eser sistem içerisindeki diğer ilim adamlarına gönderiliyor, onların onayı ve düzeltmeleri dikkate alınarak ana metin oluşturuluyordu. Bu süreçte her âlimin incelediği eser hakkında bir mukaddime veya takdir yazısı yazarak fikrini beyan etmesi ve bu yazıların eserin mukaddimeler kısmına eklenmesiyle yeni bir gelenek başlatıldı. Böylece Han Kitap külliyatına dahil eserlerde çok sayıda mukaddime yer aldı, hatta bazılarında mukaddime sayısı yirmi dörde kadar ulaştı. Tamamlanan eserler yatırımcılardan gelen maddî destekle basılıyor, yayımcılar tarafından medreselere gönderilip eğitim hizmetine sunuluyordu.

Han Kitap'ı tercümeler, şerhler, gramer kitapları, sözlükler, felsefî eserler, az sayıda reddiye, biyografi ve bibliyografyalar şeklinde sınıflandırmak mümkündür. Önce fıkıh, hadis, tefsir ve tasavvuf kitapları hazırlandı; Kur'ân-ı Kerîm'den bazı sûrelerin tercümesi yapıldı, tercüme faaliyetleri Han Kitap'ın esasını oluşturdu. İlk tercümenin 1661'de vefat eden Zhang Junshi'nin *Guizhen zongyi* (geri dönüşün genel prensipleri) başlıklı çalışması olduğu kabul edilir. Junshi ile aynı dönemde yaşayan Sha Zhenzong ve Wu Zunqie de bu dönemin önemli çevirmenlerindendir. Han Kitap ulemâsının tercüme ettiği veya kaynak aldığı Arapça, Farsça eserler hakkında Liu Zhi'nin *Tianfang Dian-li* ve *Tianfang Hsing-li* adlı kitaplarının giriş kısmında listeler bulunmaktadır. Altmış sekiz eserin yer aldığı listelerde bazı kitap isimlerinin Çince transkripsiyonla, bazılarının Çince tercümeleriyle kaydedilmiş olması esas kaynakların tamamının tesbit edilmesini engellemektedir. Han Kitap içerisinde en çok atıf yapılan kaynaklar Necmeddîn-i Dâye'nin *Mirṣâdü'l-ʿibâd mine'l-mebdeʾ ile'l-meʿâd*, Azîz Nesefî'nin *Maḳṣad-ı Aḳṣâ*, Abdurrahman-ı Câmî'nin *Eşiʿʿatü'l-lemaʿât* ve *Levâʾiḥ* adlı eserleridir. Bu dört eserin tercümesi ilk dönemlerde yapıldı. Tefsirde Hüseyin Vâiz-i Kâşifî'nin *Mevâhib-i ʿAliyye*'si *(Tefsîr-i Ḥüseynî)*, hadiste İmam Nevevî'nin *el-Erbaʿûne'n-Neveviyye*'si, fıkıhta Sadrüşşerîa'nın *en-Nuḳāye Muḫtaṣarü'l-Viḳāye*'si kullanıldı. Ayrıca Hâfız-ı Şîrâzî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî ve Sa'dî-i Şîrâzî'den çeviriler de yaygındır. Külliyatın sözlük kısmında en önemli çalışma olan *Huijing zihui* (İslâmî klasikler sözlüğü) başlıklı eser Chang Yunhua tarafından yazılmıştır. Chang ve öğrencileri, Han Kitap müfredatı içinde genellikle Arapça-Çince ve Farsça-Çince sözlükler hazırlamışlardır. Wang Daiyu, Ma Zhu ve Liu Zhi, İslâm ve Çin felsefesi hakkında yaptıkları çalışmalarla Han Kitap sisteminin başta gelen isimleri sayıldılar. Bu yazarlar eserlerinde Tanrı, âlem ve ruh kavramlarını yorumlarken Çin müslümanlarının zihninde yüksek bir metafizik tasavvur geliştirmeyi amaçladılar. Çinli ulemâ, bilhassa İslâm ahlâkı ve tasavvufun Çin klasikleriyle bağdaşan yönlerini nakletderek İslâm'ın üstünlüğünü ortaya koymaya çalıştılar.

Han Kitap sistemi içinde yer alan önemli ilim adamlarından bazıları şunlardır: Feng Er, Feng Shaoquan, Feng Yangwu, Feng Tongyu, Feng Bo'an, Feng Shaochuan, Hai Xiansheng, Huangfu Jing, Hai Wenxuan, She Yunshan, Li Yanling, Li Shaorang, Liu Sanjie, Ma Xuxuan, Ma Junshi, Ma Jinyi, Ma Fanglong, Ma Minglong, Ma Shiying, Ma Zhenwu, Yuan Ruqi, Yuan Shengzhi, Wu Zunqi, Wu Yunyi, Zhang Shaoshan, Hei Mingfeng, Jin Tianzhu, Lan Zixi, Liu Sanjie, Ma Boliang, Ma Zhu, Sun Ke'an, Wang Daiyu, Wu Zixian, Zhang Junshi, Yuan Guozuo, Zhao Can (diğer yazarlar, eserleri ve son basım tarihleri için bk. Leslie, *Islamic Literature in Chinese*, s. 19-63; Benite, *The Dao of Muhammad*, s. 249-251).

XVII. yüzyılın sonlarında Çin'de ortaya çıkan isyanlar ve çatışmalar ilmî geleneğin çökebileceği, önceki ilim adamlarının ve eserlerinin unutulabileceği endişelerine yol açınca Zhao Can 1550-1670'li yıllar arasını esas alan bir biyografi çalışması yapmaya karar verdi. Bu amaçla Çinli müslüman âlimlerle eserlerini ve hoca-talebe zincirini kaydetmek için pek çok şehir dolaştı, çok sayıda hoca ile görüşüp hem bilgi topladı hem de çalışması hakkında hocaların görüş ve onaylarını aldı. Zhao Can, 1677'de Han Kitap sistemi içerisindeki ilk biyografi çalışması olan *Jingxue Xi Chuan Pu* (klasik öğretinin silsilesi) adlı kitabını yazdı. Eserin kaybolabileceğinden kaygılandığı için dört nüsha halinde çoğaltarak bunları Çin'in farklı bölgelerinde sakladı. 1989'da Yang Yongchang ve Ma Jizu tarafından yapılan transkripsiyon ve düzenlemelerle bu kitap Çin'de yeniden basıldı. Zvi Ben-Dor Benite, doktora çalışmasında (London 2005) Zhao Can'ın eserini inceleyip Han Kitap sisteminin işleyişi ve yazarları hakkında bilgi verdi.

Ch'ing hânedanlığı imparatorlarından Qianlong, Çinli uzmanlara kendi dönemine kadar yazılmış bütün eserleri kapsayan bibliyografyalar hazırlanması tâlimatını verince Çin'de bibliyografya dönemi başladı. Müslüman âlimlerin de bu sırada kendi bibliyografyalarını hazırladıkları tahmin edilmektedir. İlk olarak 1780'de Yuan Guozuo, *Tianfang qunshu xu* (İslâmî eserler koleksiyonuna giriş) başlıklı kitabında Han Kitap sistemi içindeki Çinli müslüman âlimlerin kısa biyografileriyle eserlerinin listesini verdi. 1852'de Lan Zixi, *Tianfang zhengxue* adlı eserinde Yuan Guozuo ile Zhao Can'ın kitaplarını bir araya getirdi, bu çalışmaya sonraki dönemleri içeren bazı eklemeler yaptı. Han Kitap okullarının birleşip bütünleşmesi ve ilmî geleneğin sonraki nesillere aktarılmasında biyografi ve bibliyografya çalışmalarının önemli katkıları oldu. Ancak XVIII. yüzyılın sonlarıyla XIX. yüzyılda Çin'de meydana gelen büyük isyanlar, müslüman gruplar arasında çıkan tasavvuf ve mezhep odaklı çatışmalar Han Kitap çalışmalarının yavaşlamasına ve giderek sistemin çökmesine yol açtı. Bilhassa "yeni öğreti" diye anılan ve daha çok Selefî düşünceyi temsil eden bazı müslümanların Han Kitap mensuplarını Çin doktrinleriyle İslâm'ın saflığını bozmakla suçlamaları ve tarikatların birbiriyle mücadeleleri yeni medrese sistemindeki üretkenliğin çöküşünü hızlandırdı.

Han Kitap'ın ortaya çıkışıyla Cizvitler'in Çin'e girişleri ve Hıristiyanlık hakkında Çince eserler kaleme almaları aynı döneme rastlar. Bu sebeple Han Kitap ulemâsı ve eserleriyle ilgilenen ilk Batılılar Cizvit papazlarıdır. Han Kitap ekolünü Çince'ye hâkim ve Çinlileşme'yi başarmış müslümanlar olarak değerlendiren Cizvitler, Tanrı kelimesinin doğru karşılığını tesbit edebilmek için Han Kitap eserlerini inceledi, müslümanların kullandıkları kelimelerin listesini yaparak Vatikan'a gönderdi. Çinli müslümanlarla ilgili ilk kapsamlı araştırmayı Archimandrite Palladii adlı Rus misyoneri yaptı. Palladii, 1877'de Han Kitap hakkında *Chinese Literature of the Muslims* başlıklı bir bibliyografya hazırladı (Benite, *Hassam Toorawa Trust*, s. 13). İkinci önemli bibliyografya çalışması Isaac Mason'a aittir. 1925'te yayımlanan eser *Notes on Chinese Mohammedan Literature* başlığını taşır. Palladii ve Mason'un temel iddiası, Cizvit papazlarının bölgeye gelmesi üzerine hıristiyanları kendileri için bir tehdit olarak algılayan Çinli müslümanların bu tehdide karşı eserler kaleme almaya başladıkları yönündedir. Onlara göre bu teliflerin esas amacı Çin'in müslümanlaştırılmasıydı. Rus araştırmacısı Vassiliy Pavloviç Vasilyev, müslümanların Han Kitap çalışmasını Budist misyonerlerin faaliyetlerine benzeterek müslüman âlimlerin Çin'in hıristiyanlaşmasının önündeki en büyük engel olduğunu ileri sürdü (*a.g.e.*, s. 21-22). Han Kitap hakkında ilk dönemlerde araştırma yapanlardan Fransız kumandanı Henri Marie Gustave d'Ollone'un iddiası ise müslümanların Han Kitap'ı tamamen birbirinden habersiz yazdıkları şeklindedir. Ancak Benite, Çin müslümanlarının tarihî ve siyasî şartları göz ardı edildiği için hıristiyan misyonerlerin bu tür iddialarının bir kısmını kabul etmemiştir (*The Dao of Muhammad*, s. 116-119).

Külliyata dahil eserler hakkında XX. yüzyılda A. Vasiliev, Kuwata Rokuro, Jin Jitang, Bai Shouyi, Claude L. Pickens, Tazaka Kodo gibi araştırmacılar çok sayıda

biyografi ve bibliyografya çalışması yaptılar (Leslie, *Islamic Literature in Chinese*, s. 155-164). Bilhassa Donald Daniel Leslie'nin *Islamic Literature in Chinese* adlı kitabı bütün çalışmaları bir araya getiren en önemli bibliyografik eserdir. Son dönemlerde Jonathan Lipman, Sachiko Murata, Zvi Ben-Dor Benite, James D. Frankel ve K. Petersen (*The Great Transformation: Contours of the Sino-Islamic Intellectual Tradition*, doktora tezi 2012, University of Washington) gibi isimler de Han Kitap literatürü ve yazarları hakkında önemli çalışmalar yürütmektedir. William C. Chittick, Seyyid Hüseyin Nasr ve Tu Weiming'in de aralarında bulunduğu Sachiko Murata ekolü Han Kitap'ı genellikle "perennializm" (dâimîcilik) akımı çerçevesinde ele almaktadır.

Han Kitap külliyatından günümüze ulaşan bazı eserlerin yeni baskısı yapıldı, çok azı tercüme edildi. Liu Zhi'nin Hz. Muhammed'in hayatını anlatan *Chih-sheng shih-lu* başlıklı eseri 1921'de Isaac Mason tarafından İngilizce'ye çevrildi. Sachiko Murata *Chinese Gleams of Sufi Light* (Albany 2000) başlıklı eserinde Wang Daiyu ile Liu Zhi'nin eserleri ve düşüncelerine dair geniş bir incelemeyle birlikte Wang Daiyu'nun *Qingzhen daxue* (İslâm'ın büyük öğretisi) ve Liu Zhi'nin aslında Abdurrahman-ı Câmî'nin *Levâ'iḥ*'inin bir çevirisi olan *Zhenjing zhaowei* (hakiki âlemin sırlarının açıklaması) adlı kitabını İngilizce'ye tercüme etti. Bu çalışmanın içinde C. Chittick tarafından *Levâ'iḥ*'in Farsça'dan yapılmış yeni bir tercümesi de yer almaktadır. Sachiko Murata, William C. Chittick ve Weiming Tu, *The Sage Learning of Liu Zhi* adıyla kaleme aldıkları kitapta Liu Zhi'nin eserleri bağlamında Çin ve İslâm düşünce geleneği üzerine bir inceleme ile birlikte onun en önemli kitaplarından biri olan *Tiafang Xingli*'yi İngilizce'ye tercüme ettiler (Cambridge-London 2009). James D. Frankel, *Rectifying God's Name: Liu Zhi's Confucian Translation of Monotheism and Islamic Law* isimli eserinde Liu Zhi'nin *Tianfang Dian-li* adlı kitabından çeviriler yaptı ve açıklamalarda bulundu (Honolulu 2011).

Bu külliyata ait en büyük yazma koleksiyonu, hıristiyan misyoner araştırmacıları Samuel M. Zwemer, Isaac Mason ve Claude L. Pickens'ın çalışmalarıyla oluşturuldu. Bu yazmalar The New York Public Library'nin Asian and Middle Eastern Division Research Level Collections bölümünde bulunmaktadır. Isaac Mason'un özel kütüphanesindeki Mason Collection of Chinese-Muhammadan Books and Pamphlets bölümü ikinci büyük Han Kitap yazma koleksiyonunu içermektedir. Han Kitap'a ait en eski baskıların büyük bir kısmı Japonya'da Toyo Bunko ve Tenri Kütüphanesi'ndedir. Çin'de ise uzun yıllar Han Kitap'a dair önemli bir çalışma yapılmadı. Çin hükümeti, 2000 yılında Guji Bangongshi'nin (eski kitaplar dairesi) faaliyetleri neticesinde Han Kitap'la ilgili bazı kataloglar hazırlattı, 2005'ten itibaren bu çalışmalarda artış görülmektedir. Bir komite tarafından hazırlanan *Qingzhen dadian* (İslâm'ın büyük yasası; I-XXV, Hefei 2005) Yuan Devleti'nden bugüne kadar İslâmî ilimler, felsefe, tarih, tıp, astronomi, coğrafya gibi konularla ilgili ve bir kısmı yazmaların tıpkıbasımı olan 167 önemli metni ihtiva etmektedir. *Zhongyuo Yisilanjiao dianji Xuan* (Çinçe muteber İslâmî metinlerden bir seçme; haz. Wang Jinanping – Bai Runsheng, Shanghai 2007) Wang Daiyu ve Liu Zhi'nin düşünceleri yanında Kur'an, hadis, edebiyat, gazete yayınları ve eğitime dair elli civarında eseri içerir. *Huizu diancang quanshu* (kapsamlı bir İslâm klasikleri koleksiyonu; haz. Wu Haiying v.dğr., Gansu Wenhua Chubanshe 2008) dinî 210 metin, siyasî tarihe dair 110 belge, sanat ve edebiyata dair 144 risâle, bilim ve teknolojiyle ilgili altmış sekiz eseri içermektedir. Çin'de külliyatla ilgili bireysel çalışmalar da yapıldı. Hui milliyetçileri olarak tanınan Jin Jitang ve Bai Shouyi, 1940'lı yıllarda Çin'deki İslâm literatürü ve Han Kitap külliyatı hakkında biyografi, bibliyografya ve tarihçe tarzında önemli eserler yazdılar. Çin'de Han Kitap'a ait olduğu tesbit edilen kitaplar koruma altında bulunmakta ve zaman zaman yeni baskıları yapılmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Jielian Liu, *The Arabian Prophet: A Life of Muhammad from Chinese and Arabic Sources: A Chinese-Moslem Work* (trc. Isaac Mason), Shanghai 1921, s. V-VIII; D. D. Leslie, *Islamic Literature in Chinese: Late Ming and Early Ch'ing*, Belconnen 1981, s. 3-14, 19-63, 145-147, 152-164; a.mlf., *Islam in Traditional China: A Short History to 1800*, Belconnen 1986, s. 117-122; a.mlf. – M. Wassel, "Arabic and Persian Sources Used by Liu Chih", *CAJ*, XXVI/1-2 (1982), s. 78-104; H. S. Lee, *İslâm ve Türk Kültürünün Uzak Doğuya Yayılması*, Ankara 1991, s. 29-38, 104-121; J. Lipman, *Familiar Strangers: A History of Muslims in Northwest China*, Seattle 1997, s. 72-84; Sachiko Murata, *Chinese Gleams of Sufi Light: Wang Tai-yü's Great Learning of Pure and Real and Liu Chih's Displaying the Concealment of The Real Realm*, Albany 2000, s. VI-XII, 17-19, 32-35; Zvi Ben-Dor Benite, *The Dao of Muhammad*, London 2005, tür.yer.; a.mlf., "Religious Expansion, Assimilation, and the Islamic 'Conquest' of China in the Christian Missionary Imagination", *Hassam Toorawa Trust Occasional Paper 7*, Port-Louis 2005, s. 1-34; a.mlf., "Western Gods Meet in the East: Shapes and Contexts of the Muslim-Jesuit Dialogue in Early Modern China", *JESHO*, LV (2012), s. 517-546; K. Petersen, *The Heart of the Islamic-Chinese Dialogue Wang Daiyu and the Creation of a Chinese Muslim Discourse* (yüksek lisans tezi, 2006), University of Colarado at Boulder, s. 7-12, 15-23; a.mlf., "Reconstructing Islam: Muslim Education and Literature in Ming-Qing China", *The American Journal of Islamic Social Sciences*, XXIII/3, Herndon 2006, s. 24-53; L. Nikol – M. A. Aldrich, *The Perfumed Palace: Islam's Journey from Mecca to Peking*, Reading 2010, s. 14-15, 32, 68-76; Isaac Mason, "Notes on Chinese Mohammedan Literature", *Journal of the North China Branch of the Royal Asiatic Society*, LVI, Shanghai 1925, s. 172-215; J. D. Frankel, "Benevolence for Obedience: Policies on Muslims in Late Imperial and Modern China", *ASIA Network Exchange*, XVI/2, Rock Island 2009, s. 25-42; Anthony Garnaut, "Chinese Muslim Literature", *Encyclopaedia of Islam Three*, http://www.ccsp.ox.ac.uk/dr-anthony-garnaut (16.07.2014).

ESRA ÇİFCİ

HANCIYAN, Leon
(ö. 1947)

Bestekâr, hânende ve mûsiki hocası.

İstanbul Hasköy'de Çıksalın semtinde doğdu. Kendisi 1833'te dünyaya geldiğini söylerse de başka kaynaklarda 1841, 1857 ve 1860'ta doğduğuna dair kayıtlar bulunmaktadır. Babası Çakmakçılar Yokuşu'ndaki Sünbüllü Han'ın odabaşısı Nazaret, annesi Eftik Hanım'dır. Hancıyan küçük yaşta iken ailesi Üsküdar'a yerleşti. Orta öğreniminin ardından girdiği Mekteb-i Tıbbiyye'nin dördüncü sınıfından ayrıldı, 1877-1878 Osmanlı-Rus harbine sağlık subayı olarak katıldı ve yüzbaşılığa kadar yükseldi. Daha sonra ordudan ayrılarak mûsiki çalışmalarına hız verdi. Sultan II. Abdülhamid döneminde Bulgaristan'a kaçıp Sofya Konservatuvarı'nda Türk mûsikisi okuttu. Bu arada Romanya ve Mısır'da bulundu. 1908'de İstanbul'a dönünce Dârülbedâyi, Şark Mûsikisi Cemiyeti ve Dârülelhan'ın kurucuları arasında yer aldı ve öğretici kadrosunda bulundu. Şark Mûsiki Cemiyeti'nin bir dönem reisliğini yaptı. 11 Temmuz 1947 tarihinde tedavi edildiği Bakırköy Akıl Hastahanesi'nde öldü. Cenazesi Üsküdar Bağlarbaşı'ndaki Surp Haç Ermeni Mezarlığı'nda defnedildi.

Dönemin önemli mûsikişinasları arasında yer alan Leon Hancıyan mûsikiyle uğraşan bir aile ortamında yetişti. Babası iyi bir lavta icracısı idi, annesi hânende bestekâr Markar Ağa'dan meşketmişti.

Kendi ifadesine göre Hamâmîzâde İsmâil Dede Efendi ile (ö. 1846) görüşmüş, onun talebelerinden Dellâlzâde İsmâil, Hacı Ârif Bey, Yağlıkçızâde Ahmed Ağa, Mutafzâde Ahmed ve Zekâi Dede'den mûsiki dersleri almış, ayrıca Hamparsum Çerçiyan'dan faydalanmıştır. İbnülemin onun ilk mûsiki bilgilerini ve Hamparsum notasını Papaz Gabriel'den aldığını kaydeder. Hancıyan İstanbul'da Ermeni kiliselerinde başmugannîlik, pek çok okulda mûsiki hocalığı yapmıştır. Bu arada bazı devlet büyüklerine, sarayda sultan ve şehzadelere mûsiki dersleri vermiş, Batı müziği üzerinde de çalışmış, Çin ve Japon müzikleriyle de ilgilenmiştir.

Hancıyan iyi bir keman, ud ve piyano icracısı idi, ayrıca bu enstrümanların öğreticiliğini de yapmıştır. Kilise müziğine ait besteleri de vardır. Bestelediği pek çok eser notaya alınmadığı için kaybolmuş, Hacı Ârif Bey'in yüzlerce eserini notaya alarak kaybolmaktan kurtardığı halde kendi eserleri için aynı hassasiyeti göstermemiştir. Zamanımıza ulaşan üç peşrev, altı saz semâisi, bir beste, bir marş, bir operet ve yirmi altı şarkıdan oluşan eserlerinin listesini Öztuna kaydetmiştir. Musahibzâde Celâl'in "İstanbul Efendisi" adlı opereti için hazırladığı bestenin yanı sıra, "Nihân ettim seni sînemde ey mehpâre cânımsın" mısraıyla başlayan hicazkâr, "Bilmem ki safâ neşe bu ömrün neresinde" mısraıyla başlayan karcığar, "Cânâ gam-ı aşkınla perîşan gezer oldum" mısraıyla başlayan sûzidil şarkıları meşhur bestelerinden bazılarıdır. Hancıyan'ın önemli bir özelliği de hâfızasındaki birçok eseri Hamparsum notasıyla kaydederek günümüze kadar ulaşmasını sağlamasıdır. Bu nota koleksiyonunu son zamanlarında Ankara Radyosu Müdürlüğü'ne satarak Türk mûsikisi repertuvarına büyük katkıda bulunmuştur. Yetiştirdiği talebeler arasında Lâika Karabey, Refik Fersan, Gabriel Ebeyan, Lemi Atlı, Zeki Ârif Ataergin ve Suphi Ziya Özbekkan bilhassa zikredilmelidir.

BİBLİYOGRAFYA :

Arisdakes Hisarliyan, *Ermeni Notasının Tarihçesi ve Musiki Erbabının Tercüme-i Hali,* İstanbul 1914, s. 89-90; İbnülemin, *Hoş Sadâ,* s. 215; Vural Sözer, *Müzik ve Müzisyenler Ansiklopedisi,* İstanbul 1964, s. 170-171; Mustafa Rona, *20. Yüzyıl Türk Musikisi,* İstanbul 1970, s. 74-75; Özalp, *Türk Mûsikîsi Tarihi,* II, 376-377; Yılmaz Öztuna, *Türk Mûsikisi: Akademik Klasik Türk San'at Mûsikisi'nin Ansiklopedik Sözlüğü,* Ankara 2006, I, 330-331; Nazar Özsahakyan, *Türk Sanat Müziğinde Ermeni Besteciler,* İstanbul 2007, s. 39.

VARUJAN ZİLCİYAN

HANCİÇ, Adem
(1916-1998)

Bosnalı Osmanlı tarihçisi.

Bosna-Hersek'in Teşany (Tešanj) şehrinde doğdu. Burada başladığı öğrenimini Saraybosna Gazi Hüsrev Bey Medresesi'nde sürdürüp Yüksek Şeriat İlâhiyat Okulu'nda tamamladı (1940). Daha sonra Teşany Şer'î Mahkemesi'nde iki yıl çalıştı. Kazandığı Alexander von Humboldt bursu ile 1942'de Viyana Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü'nde tahsiline devam etti. Herbert Jansky ve Herbert Wilhelm Duda'dan Türkçe, Hans Kofler'den Arapça dersleri aldı. II. Dünya Savaşı'nın ardından memleketine döndü. Doboy şehrinde 1946-1951 yılları arasında çeşitli devlet firmalarında görev yaptı. 1951'de Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü Osmanlı Araştırma Bölümü'ne asistan olarak girdi; üç yıl sonra uzman seviyesine yükseldi. 1966'da kıdemli uzman statüsünü kazandı. 28 Ocak 1970'te Saraybosna Üniversitesi Felsefe Fakültesi Tarih Kürsüsü'nde doktorasını verdi, 24 Nisan 1970'te bilimsel araştırmacı unvanını aldı. 1975 Ekiminde, Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü'nde o zamanki en yüksek ilmî pâye olan bilimsel danışman konumuna yükseldi. Bosna savaşının sıkıntılarını yaşayan Hanciç bir süre Türkiye'de kaldı; İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA) bünyesinde çalıştı. 28 Kasım 1998'de Saraybosna'da vefat etti.

Bilimsel hayatı boyunca Bosna-Hersek'te Osmanlılar'ın erken dönemiyle ilgili çalışmalar yapan Hanciç bu çalışmalarında genelde tarihî, coğrafî, ekonomik, demografik, şehircilik tarihi ve kültürel hayat üzerinde duruyordu. Ayrıca siyasî tarihle ilgilenmiş, Hekimoğlu Ali Paşa hakkında önemli bir makale yazmış, arşiv kaynaklarına özellikle başvurmuştur. Bütün amacı Bosna-Hersek tarihi içinde Osmanlı dönemini ortaya koymak ve analitik çalışmalarla yeni bir yol açmaktı. Ona göre Bosna tarihinin Osmanlı dönemine ait çok az araştırma yapılmıştır. Zira Bosna'da her bölgenin kendine has özellikleri vardır. Hanciç'in araştırmaları sayesinde bugün Kuzeydoğu Bosna tarihî bir bölge olarak diğer kesimlere göre daha çok incelenmiş durumdadır. Aslında onun eserleri Bosna-Hersek'in tamamı için büyük önem taşımaktadır. Çalışmaları önemlerine göre sıralanırsa Bosna'daki şehirlerle ilgili yazıları başta gelir. Bunları ekonomik hayat ve özellikle madencilik üzerine kaleme aldığı makaleler izler.

Adem Hanciç, daha çok arşiv belgeleri ve ilk elden kaynaklara dayanarak kaleme aldığı yazılarında Bosna'daki şehirlerin gelişimiyle ilgili yanlış bilgileri düzeltmiş ve hiçbir şehrin süratle gelişmediğini göstermiştir. Bu konuda devletle vakıfların rolünü ortaya koymuş, vakıfların devletin desteği ve yönlendirmesiyle hareket ettiğini tesbit etmiş, bunu da devletin sistemli bir şehir politikası gütmesine bağlamıştır. Ayrıca Bosna'daki bazı şehirlerle ilgili monografiler kaleme almıştır. Tuzla hakkındaki makalesi bu anlamda önemli yaklaşımlar içerir. Bu çalışma çerçevesinde tuzculuk mesleği hakkında yazdıkları da büyük önem taşır. Hanciç bölgede İslâmiyet'in nasıl kabul edildiğini ve yayıldığını da incelemiştir. Onun tesbitlerine göre ilk zamanlarda tuz ve tuzlalarla ilgili işlerde müslümanlarla Katolikler arasında herhangi bir fark görülmemektedir. Osmanlılar'dan önce yerli halk Katolik veya kripto-Bogumil'di. Ortodoks Hıristiyanlığı ise Osmanlılar zamanındaki göçlerle Sırbistan ve Karadağ taraflarından gelmiştir. Dolayısıyla Bosna'da ilk Ortodoks manastırları ve diğer dinî binalar 1540'larda inşa edilmeye başlanmıştır.

Hanciç diğer çalışmalarında Zvornik, Srebrenitsa, Biyelyina, Derventa, Modriça ve Brçko şehirlerini ele almıştır. Bu şehirlerin gelişmesinde sadece vakıfların değil dervişlerin ve zâviyelerin de önemli rolünü ortaya koymuştur. Hanciç, dervişlerin ve onlara bağlı kurumların Bosna'da İslâm'ın yayılmasında çok büyük etkilerinin olduğunu ileri sürmektedir. Ona göre önce zâviye ve tekkeler, ardından onların yerinde veya yanında inşa edilen kervansaraylar, hanlar ve diğer binalar bir şehrin çekirdeğini meydana getirmekteydi. Dervişler sıradan insanlardı, halkın İslâm'la ve İslâmî kültürle temas kurmasına vesile oluyorlar, bu görevi devletin yönlendirmesiyle değil kendi girişimiyle yapıyorlardı. Hanciç, belgelerden hareketle Bosna'da İslâmlaşmanın uzun bir süreçte ve eşit biçimde her tarafta yayıldığını göstermiş, bunu nüfus hakkındaki bilgilerden faydalanarak ispatlamaya çalışmıştır. Ulah'ın (Vlah, Eflak) nüfusuna dair tesbitlerine göre Sırbistan ve Karadağ tarafından gelen Ulahlar boş arazilere yerleştirilmiş, bunlar Ortodoks mezhebinin unsurlarını Bosna'ya taşımıştır. Hanciç'in üzerinde durduğu bir başka önemli konu Hamzavîler'dir ve tarikatın kurucusu olan derviş Hamza'ya dair önemli ayrıntılar belirlemiştir. Buna göre sarayda idam edilen Hamza Bâlî ile tarikatın kurucusu olan Hamza aynı kişi değildir. Tarikatın kurucu-

su Orloviç köyündeki tekkenin şeyhi, tekkenin kurucusu ise İzvornik sancak beyi idi.

Eserleri. 1. *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku* (|XVI. yüzyılda Tuzla ve çevresi|, Svjetlost, Saraybosna 1975). **2.** *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533.)* (|İlk iki İzvornik mufassal defteri|, haz. Adem Handžić Građa, Knjiga XXVII, Odjeljenje Društvenih Nauka Knjiga 22, Akademija Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine, Srpska Akademija Nauka i Umetnosti, Sarajevo 1986). **3.** *Oblast Brankovića -Opširni katastarski popis iz 1455. godine* (|Brankoviç'in bölgesi, 1455 yılına ait mufassal tahrir defteri|, haz. Adem Handžić, Hamid Hadžibegićem ve Ešref Kovačević, Saraybosna 1972). **4.** *Population of Bosnia in the Ottoman period-A Historical Overwiev* (Istanbul 1994). **5.** *Studije o Bosni: historijski prilozi iz osmansko-turskog perioda* (Istanbul 1994). **6.** *A Survey of Islamic Cultural Monuments until the end of 19th Century in Bosnia* (Istanbul 1996). **7.** *Opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine* (I/1, I/3, |1604 senesine ait Bosna sancağının mufassal defteri|, haz. Adem Handžić v.dğr., Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü, 2000).

Hanciç'in bazı makaleleri de şunlardır: **"Pisma Ahmed-paše Dugalića dubrovačkom knezu i vlasteli"** (|Dubrovnik knezine ve asilzâdelerine Dukakinzâde Ahmed Paşa'nın mektupları|, *POF*, III-IV |1952-1953|, s. 415-435); **"Bosanski namjesnik Hekim-oglu Ali-paša"** (|Bosna Valisi Hekimoğlu Paşa|, *POF*, V |1954-1955|, s. 135-180); **"Bosanske solana u XVI i XVII vijeku"** (|XVI ve XVII. yüzyıllarda Bosna'nın tuzlaları|, *Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne u Tuzla*, knj. III, Zavičajni muzej u Tuzli, Tuzla 1959, s. 67-112); **"Grad Šabac i njegova nahija u prvoj polovini XVI vijeka"** (|XVI. yüzyılda Şabaç şehri ve nahiyesi|, *Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne*, knj. IV, Zavičajni muzej u Tuzli, Tuzla 1960, s. 95-151); **"Prilog istoriji starih gradova u bosanskoj i slavonskoj krajini pred kraj XVI vijeka"** (|XVI. yüzyılın sonlarına doğru Bosna ve Slavonya uçlarında eski hisarların tarihi hakkında|, *Godišnjak društva istoričara BiH*, XIII |1962|, s. 321-339); **"Stari grad Novi na Savi"** (|Sava nehri üzerinde eski hisar Novi|, *Godišnjak Društva Istoričara BiH*, XIV |1963|, s. 239-251); **"Zvornik u drugoj polovini XV i u XVI vijeku"** (|XV. yüzyılın ikinci yarısında ve XVI. yüzyılda İzvornik|, *Godišnjak Društva Istoričara BiH*, XVIII |1968-1969|, s. 141-196); **"O islamizaciji u sjeveroistočnoj Bosni i Posavini u XV i XVI vijeku"** (|Kuzeydoğu Bosna ve Posavina'da İslâmlaşmaya dair|, *POF*, XVI-XVII |1966-1967|, s. 5-48); **"Jedan savremeni dokumenat o šejhu Hamzi iz Orlovića"** (|Orloviç'li Şeyh Hamza'ya ait muadil bir vesika|, *POF*, XVIII-XIX |1968-1969|, s. 205-215); **"Postanak i razvitak Derventе u XVI stoljeću-Prilog istoriji naselja u Bosni"** (|XVI. yüzyıla kadar Derventa'nın oluşumu ve gelişimi-Bosna'da yerleşim yerlerinin tarihine bir katkı|, *Prilozi za istoriju istorijskog instituta*, X/2 |Saraybosna 1974|, s. 111-133); **"O progonu hamzevija u sjeveroistočnoj Bosni 1582."** (|1582 yılında Kuzeydoğu Bosna'da Hamzavîler'e yapılan baskılar hakkında|, *Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne*, knj. XI, Muzej Istočne Bosne u Tuzli |Tuzla 1975|, s. 33-38); **"Izgradnja lağa kod Novog na Savi u XVI vijeku"** (|XVI. yüzyılda Sava nehri üzerindeki Novi'de gemi yapımı|, *POF*, XXII-XXIII |1972-1973|, s. 83-132); **"O formiranju nekih gradskih naselja u Bosni u XVI stoljeću** (uloga države i vakufa)" (|XVI. yüzyılın Bosna'sında bazı şehirlerin oluşumu|, *POF*, XXV |1975|, s. 133-169); **"O ulozi derviša u formiranju gradskih naselja u Bosni u XV stoljeću"** (|Bosna'da XV. yüzyılda şehirlerin teşekkülünde dervişlerin rolü|, *POF*, XXXI |1981|, s. 169-178); **"Vakuf kao nosilac određenih državnih i društvenih funkcija u Osmanskom carstvu"** (|Osmanlı Devleti'nde bazı toplum ve devlet fonksiyonlarının ana unsuru olarak vakıf|, *Anali GHB*, IX-X |Saraybosna|, s. 113-120); **"Rudarstvo u Bosni-XV do XVII stoljeće"** (|XVI. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar Bosna'da madencilik|, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XLI/1-4 |Eylül 1982 – Ekim 1983|, s. 321-360); **"O širenju islama u Bosni s posebnim osvrtom na srednju Bosnu"** (|Bosna'da İslâm'ın yayılması hakkında|, *POF*, XLI |1991|, s. 37-52); **"XVI. Yüzyılda Bosna'da Osmanlı Şehirlerinin Oluşumuna Bir Bakış"** (*Bosna-Hersek*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 1992, s. 15-29); **"Konfesionalni sastav stanovništva u Bosni i Hercegovini u prvimstoljećima osmanske vladavine"** (|Bosna-Hersek'te Osmanlı'nın hâkimiyeti altında ilk asırlarda nüfusun dinî yapısı|, *POF*, XLII-XLIII |1992-1993|, s. 119-153).

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmed S. Aličić, "Adem Handžić", *POF*, XLVII-XLVIII (1998), s. 9-15; Zejnil Fajić, "Merhum Dr. Adem Handžić (1916-1998)", *Anali GHB*, sy. 21-22, Sarajevo 2003, s. 347-348; Mubera Bavčić, "Bibliografija radova Adema Handžića", *POF*, LVI (2006), s. 193-203.

Nihad Dostovic

HANIMLARA MAHSUS GAZETE

Osmanlı döneminde yayımlanan en uzun ömürlü kadın dergisi.

19 Ağustos 1311 (31 Ağustos 1895) tarihli ilk sayısında derginin sahibi İbnülhakkı Mehmed Tâhir Efendi, "Tahdîs-i Ni'met-Ta'yîn-i Meslek" başlığı altında yayın politikalarını "okuyup yazmayı seven, eğitimli, dindar, iyi ahlâk sahibi, iyi eş ve iyi anne özelliklerine sahip Osmanlı müslüman hanımı yetiştirmek" diye açıklamıştır. Bu amaçla kemâl-i edeb ve iffet dairesinde yazılmak şartıyla kadınlara mahsus her türlü ahval, faydalı makaleler ve günlük havâdisler neşredilecektir. Derginin gelirinden yüzde beşinin kimsesiz gelinlik kızlara çeyiz parası olarak verileceği ifade edilmiştir. Önceleri haftada iki defa, 202. sayıdan itibaren bir defa sekiz ile on iki sayfa olarak çıkan dergi 1895-1908 yılları arasında kesintisiz devam ederek 624 sayı neşredilmiştir.

Hanımlara Mahsus Gazete'de Fatma Şâdiye Hanım "müdîre", Nigâr bint Osman başyazar olarak görünmektedir. 1904-1908 arasında Ziya Şakir dergi müdürlüğünü üstlenmiştir. Yazar kadrosunda Fatma Aliye ve Emine Semiye (Ahmed Cevdet Paşa'nın kızları), Zeyneb (Ahmed Cevdet Paşa'nın torunu), Leylâ (Saz), Fatma Makbule Leman, Ayşe Sıdıka, Hamiyet

Hanımlara Mahsus Gazete'nin "Hanım Kızlara Mahsus" sayfası

Zehra, Gülistan İsmet, Keçecizâde (Elif) İkbal, Münire, Nedime, Zekiye, Râhâ bint Saffet, Hatice Aliye, Fatma Fahrünnisa (Ahmed Vefik Paşa'nın torunu), Hâlide bint Edib (Halide Adıvar), Güzide Sabri (Aygün) gibi hanımlar yanında İbnülhakkı Mehmed Tâhir, Ahmed Midhat Efendi, Ahmed Râsim, Avanzade Mehmed Süleyman, Nazikîzâde Mehmed Hilmi, Mustafa Âsım, Fâik Sabri, Ali Muzaffer, Ziya Şakir gibi erkekler de yer almaktadır. Ayrıca "Aile Hekimi", "Bir Muallime", "Bir Köylü Kadını", "Çingene Kızı", "Satılmış" gibi takma adlar kullanan yazarlar ve kadın kimliğiyle yazan erkek yazarlar da mevcuttur. Ahmed Râsim "(Elif) Râsime, Leylâ Feride", Hüseyin Remzi "Hoca Hanım" takma adlarını kullanmıştır. 1904-1908 yıllarında çıkan sayılarda imzasız yazılar çoğunluktadır.

Dergide resmî yazılar, duyurular, haberler dışında makale, mektup, roman, hikâye, şiir gibi edebî türlere, eleştirilere ve yabancı yazarlardan tercümelere yer verilmiştir. Makalelerde kadınların eğitimi ve kız çocuklarının okutulması konusu sıkça işlenmektedir. Ayrıca sağlık, din, evlilik ve aile hayatı, çocuk yetiştirme, ailede terbiye, ev idaresi, giyim kuşam, güzellik, fen bilimleri, güzel sanatlar, bulmaca, müzik gibi hususlar dergide yer almaktadır. Okuyucu mektupları da burada önemli bir yer tutmuştur, dolayısıyla derginin çok sayıda okuyucusunun olduğu anlaşılmaktadır. Sadece İstanbul ve diğer Osmanlı topraklarından değil Fransa ve Kafkasya'dan da okuyucu mektupları gelmiştir. 1896'da çıkan 64. sayıda Hayriye Mağmûme'nin Tiflis'ten yolladığı "Büyük İftihar" başlıklı mektupla 1901 yılına ait 114/316 sayılı dergide "Avrupa'da Hanımlara Mahsus Gazete" başlıklı bir haber-yazı mevcuttur.

Derginin genellikle moda, biçki dikiş, nakış, elbise ve işleme örnekleri, bilmece gibi konuları içeren "Hanımlara Mahsus Gazete'nin İlâvesi" ve "Kısm-ı Musavver" gibi adlarla çıkmış bol resimli ekleri de vardır. Bunun dışında uzunca bir süre "Hanım Kızlara Mahsus Nüsha" adıyla ayrı bir ek yayımlanmış, dergide zaman zaman "Çocuklara Mahsus Gazete", "Çocuklara Mahsus Resimli Hikâye" gibi bölümlere yer verilmiş, "Hanımlara Mahsus Gazete Kütüphanesi" başlığı altında çeşitli kitaplar tanıtılmıştır. *Hanımlara Mahsus Gazete*'de tefrika edilen eserlerin bir kısmı kendi matbaasında basılarak kitap halinde çıkmış, dergide bunlara dair "Matbaamızda Tab' Olunarak Satılmakta Bulunan Kitaplar" başlığı altında bilgi verilmiştir. *Hanımlara Mahsus Gazete* hayır işleriyle ilgili faaliyetlere de katılmış, bunlarla ilgili organizasyonlarda yer almıştır. Kimsesiz gelinlik kızlara, öksüz ve yetimlere, yaralı askerlere ve asker ailelerine, şehid yetimlerine yardım konusunda komisyonlar kurulmuş, sergiler düzenlenmiştir.

Hanımlara Mahsus Gazete'nin yöneticileri devletten teşvik ve taltif görmüştür. Arşivdeki bir belgeye göre, padişahın İslâm kadınını ilerletmek için açtığı yol sayesinde pek çok müslüman kadının bu gazetede yazısı çıkmış, böylece İslâm hanımlarının ne kadar ilerlemiş olduğu Batı milletlerince de görülmüştür. Bunun derginin başyazarı Nigâr Hanım'la müdürü Şâdiye Hanım sayesinde başarıldığı bilinmektedir. Dergide yazısı çıkan kadınlara Şefkat nişanı verildiği gibi Nigâr Hanım ve Şâdiye Hanım'a da İslâm kadınlarının ilim tahsiline ve eğitimine katkılarından dolayı 4 Kasım 1897'de üçüncü rütbeden Şefkat nişanı verilmiştir (BA, İ.TAL., nr. 123/30, 1315/C-30). Diğer bir belgeye göre şehid evlâtlarına ve yaralı askerlere yardım sergisinde yardım toplama ve eşya satışı konusunda yayımladıkları makaleler takdire şayan görülerek Nigâr Hanım ile Şâdiye Hanım'ın Şefkat nişanları ikinciye tebdil edilmiştir (BA, İ.TAL., nr. 161/43, 1316/Ş.-43).

II. Abdülhamid döneminde en canlı neşriyatını yapmış olan dergi yayımlanmasında maddî sıkıntılarla karşılaştığında devletten yardım almıştır. Nitekim böyle bir durumda iken derginin sahibi Mehmed Bey'in dilekçesi üzerine 8 Ekim 1905'te tahsisattan bir miktar para gönderilmesine karar verilmiştir (BA, DH.MKT. 1014/47, 1323.Ş). Derginin II. Meşrutiyet'ten sonra eski canlılığı kalmamış, sadece bir resimli kadın dergisi hüviyetine bürünmüş ve ardından yayın hayatına son verilmiştir.

Hanımlara Mahsus Gazete, 1910 yılında Selânik İttihat ve Terakkî Cemiyeti'ne dayalı olarak kurulan Teâlî-i Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti'nin yayın organı şeklinde yeniden yayımlanmıştır. Meşrutiyet'in başlangıç yıllarının en güçlü kadın örgütü olan bu cemiyet 17 Kasım 1909'da Selânik'te kurulmuş ve kısa sürede İstanbul'da da teşkilâtlanmıştır. *Hanımlara Mahsus Gazete* böylece yayın hayatına elli sayı kadar devam etmiştir. İmtiyaz sahibi yine İbnülhakkı Mehmed Tâhir, müdürü de Fatma Şâdiye Hanım'dır.

Esas dergi nüshalarının İstanbul'da bulunduğu kütüphaneler Hasan Duman'ın *Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu 1828-1928* adlı kitabında kaydedilmiştir. Dergide yayımlanmış yazıların ve yazarlarının adları *İstanbul Kütüphanelerindeki Eski Harfli Türkçe Kadın Dergileri Bibliyografyası*'nda toplu halde yer almaktadır. *Hanımlara Mahsus Gazete*'yle ilgili olarak üniversitelerde şu tezler hazırlanmıştır: M. Fetih Yanardağ, *Hanımlara Mahsus Gazete Üzerine Bir Araştırma* (1995, yüksek lisans tezi, Dicle Üniversitesi); Elizabeth Brown Frierson, *Unimagined Communities. State, Press and Gender in the Hamidian Era* (1996, Ph.D. Dissertation, Princeton University); Hale Gürbüz, *Hanımlara Mahsus Gazete* (2001, yüksek lisans tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi); Arzu Şeyda, *Hanımlara Mahsus Gazete (101-200) (Tahlilî Fihrist, İnceleme, Seçilmiş Metinler)* (2003, yüksek lisans tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi); Aybala Arı, *Hanımlara Mahsus Gazete (201-300) (Tahlilî Fihrist, İnceleme, Seçilmiş Metinler)* (2004, yüksek lisans tezi, Erzurum Atatürk Üniversitesi).

Hanımlara Mahsus Gazete tarafından neşredilen Hz. Âmine ve Hz. Hatice hakkındaki kitapların kapakları

BİBLİYOGRAFYA :

Yeni Harflerle Hanımlara Mahsus Gazete (1895-1908): Seçki (haz. Mustafa Çiçekler – Fatih Andı), İstanbul 2009; Hasan Duman, *Katalog*, s. 143-144; Arzu Şeyda, "Kadın Eğitimi Bağlamında Hanımlara Mahsûs Gazete", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 29, Erzurum 2006, s. 279-294; Sabiha Doğan, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Aydın Kadınlar, Şair ve Yazarlar (1850-1950)*, İstanbul 2012, s. 75-85, 145-149; Ayşe Zeren Enis, *Everyday Lives of Ottoman Muslim Women: Hanımlara Mahsûs Gazete (Newspaper for Ladies): 1895-1908*, İstanbul 2013; Seval Arpınar, "İlk Kadın Gazetesi (Hanımlara Mahsus Gazete)", *BTTD*, sy. 40 (2000), s. 68-70; Yavuz Selim Karakışla, "Arşivden Bir Belge Hanımlara Mahsus Gazete'ye İmtiyaz Verilmesi (1895)", *Toplumsal Tarih*, XIII/75, İstanbul 2000, s. 41-45; Zafer Toprak, "Muslihiddin Âdil'in Görüşleri Kadın ve Hukuk-ı Nisvan", *a.e.*, XIII/76 (2000), s. 14; M. Rüyan Soydan, "Eski Harflerle Yayınlanmış Olan Hanım Muharrirlerin Eserleri", *Kültür*, Osmanlı'da Kadın özel sayısı: sy. 16, İstanbul 2009, s. 150, 151; "Hanımlara Mahsus Gazete", *TDEA*, IV, 99-100; Zehra Öztürk, "Women Writers and Poets Who Wrote on the Islamic Mattera in 19th Century in Ottoman Society", International Seminar on Women 19th, 20th Century of the Islamic World , 21-22 Dec. 2011/Tehran-IRAN.

ZEHRA ÖZTÜRK

HARC-ı HÂSSA EMİNİ

Osmanlı döneminde bazı şehirlerde saray için alımlar yapan görevli.

Sarayın ve bazı önemli kurumların ihtiyaçlarını karşılamak üzere bazı şehirlerde bulunan Harc-ı Hâssa Eminliği Osmanlı maliye teşkilâtında ayrı bir faaliyet alanını oluşturur. **Hâssa** kelimesi padişah ve hânedan mensupları ile bazı devlet görevlileri ve devlete ait kimi kurumlardan oluşan geniş bir çerçeveyi tanımlar. **Harc-ı hâssa** da (**hâssa harç**) bu anılan kişi ve kurumların ihtiyaçları için yapılan masrafları ifade eder. Merkezden tayin edilen görevlilerce yönetilen harc-ı hâssa eminlikleri merkezî hazineden, padişah haslarından veya merkezî hazineye bağlı gelir kaynaklarından elde ettikleri meblağlarla o şehirde mevcut sarayın, İstanbul'daki sarayın ve bazı askerî kuruluşların ihtiyaçlarını karşılayan, bölgesindeki mukātaalar üzerinde olan nüfuzları dolayısıyla da şehir ekonomisinin biçimlenmesinde önemli rol oynayan fonksiyonel bir özelliğe sahiptir. İstanbul, Galata, Gelibolu, Edirne, Bursa, Manisa, Rodos, Kefe, Mısır, Sakız, Azak, Trabzon ve Samako'da bulunduğu tesbit edilen harc-ı hâssa eminleri hakkında kurum için tutulan muhasebe kayıtlarından ayrıntılı bilgilere ulaşmak mümkündür.

Harc-ı Hâssa Eminliği'nin ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. Abdurrahman Vefik'in *Târîh-i Mâlî* adlı eserinde I. Bayezid dönemi olayları anlatılırken adı geçen padişah tarafından yazılan bir fermandan bahsedilir. 14 Şâban 791 (8 Ağustos 1389) tarihli bu ferman Bursa kadısına ve Bursa harc-ı hâssa eminine hitaben yazılmıştır. Buradan hareketle bu eminliğin söz konusu dönemde mevcut olduğu anlaşılır. Öte yandan Harc-ı Hâssa Eminliği kurulurken başka bir örnekten esinlenip esinlenilmediği de açık değildir. Osmanlı öncesindeki devletlerde bu görevi yerine getiren bir yetkilinin varlığı henüz tesbit edilmemekle birlikte kurumun teşekkülünde önceki müslüman Türk devletlerinin tecrübesinden yararlanılmış olması mümkündür. Bursa Harc-ı Hâssa Eminliği, Edirne'nin başşehir yapılmasına kadar büyük ihtimalle Bursa sarayının ihtiyaçlarını karşılamakla yükümlüydü. Fakat XV. yüzyıldan itibaren emanet, İstanbul'daki saray seçkinlerinin ve bazı resmî kurumların Bursa'dan talep ettikleri başta buğday ve kumaş olmak üzere meyve, turşu, sade yağ, tuz, kömür, buz, çıra, meyve fidanı gibi malları tedarik eder hale gelmişti.

İstanbul'un fethinden hemen sonra kurulduğu anlaşılan İstanbul Harc-ı Hâssa Eminliği, devletteki bütün eminlikler içinde en yüksek bütçeye sahip kurum olmasıyla dikkat çeker. Fâtih Sultan Mehmed'in Teşkilât Kanunnâmesi'nde yer alacak bir statüye sahip olduğu (reîsülküttâbın üzerinde) anlaşılan bu eminlerin en önemli görevi başşehir saraylarının ihtiyaçlarını karşılamaktı. Kuruma ait muhasebe kayıtlarında belirtildiğine göre İstanbul harc-ı hâssa eminleri Eski Saray, Yeni Saray (Topkapı Sarayı) ve İbrâhim Paşa Sarayı'nda ikamet edenlerin (iç oğlanları, şehzadeler, sultanlar, câriyeler) ve bir kısım görevlilerle saray dışında yaşayan bazı kamu hizmetlilerinin maaşını vermek, giyeceklerini temin etmek, Topkapı Sarayı dışındakilerin gıda masrafını karşılamak, saraylarda günlük işlerde kullanılan malzemenin alımını sağlamak, gerekli görüldüğünde mevcut binalarda tamirat yapmak veya yeni bina yaptırmak, su yollarının bakım ve onarımını gerçekleştirmek, nihayet donanma, Tersane ve cephane gibi önemli kurumların bazı harcamalarını karşılamakla yükümlüydü. İstanbul harc-ı hâssa eminlerine bazı kayıtlarda şehremini de denilmektedir. Ancak eminliğin 1855'te kurulan şehremânetiyle doğrudan bir ilgisi yoktur. Bununla birlikte her iki kurumun sorumluluk alanlarında kısmî örtüşmeler mevcuttur. İstanbul harc-ı hâssa eminleri, devlete ait bazı binaların tamiri ve inşası gibi belediyelerin sorumluluk alanına giren konularla alâkadar olmakla birlikte imar faaliyetlerinin tamamının denetlenmesi, pazarların kontrolü gibi modern belediye hizmetlerinin büyük bir kısmıyla ilgilenmiyordu.

Galata ve Gelibolu harc-ı hâssa eminleri tersane giderlerine de bakardı. Esas sorumluluğu donanmanın ihtiyaçlarını karşılamak olan Galata harc-ı hâssa emini aynı zamanda Tersane eminiydi ve derya beylerinin sâlyânelerini ödemekle de yükümlüydü. Gelibolu Harc-ı Hâssa Eminliği donanmanın ihtiyaçlarını karşılayacak şekilde örgütlenmişti, fakat Kal'a-i Sultâniyye (Çanakkale) ve Kilitbahir'deki topçuların ulûfelerini ödemek gibi yükümlülükleri de vardı. Şehrin başkent olmasıyla birlikte kurulduğu tahmin edilen Edirne Harc-ı Hâssa Eminliği'nin XV, XVI ve XVII. yüzyıllardaki sorumluluk alanı İstanbul'dakiyle benzerlik gösteriyordu. Çok sayıda görevlinin yaşadığı, hatta bazı yıllarda padişahların kışı geçirdiği, henüz canlılığını yitirmemiş olan Edirne Sarayı'nın ihtiyaçlarının karşılanması bu eminliğin göreviydi. Öte yandan zaman zaman İstanbul'da Topkapı Sarayı ile diğer bazı önemli kurumların taleplerine de cevap veriyordu. XVI. yüzyıla ait kayıtlarda şehzade divanında tutulan defterlerde rastlanan Manisa Harc-ı Hâssa Eminliği şehzade sarayının masraflarını görmekteydi ve yüzyılın sonunda sancağa çıkma uygulamasının terkedilmesiyle birlikte ortadan kalkmıştı. Kurumun şehzade sarayının bulunduğu şehirlerde mevcut olması mümkündü. Fakat belgelerde Amasya, Konya ve Kütahya gibi şehzade şehirlerinde bu eminliğin mevcudiyetine dair şimdilik herhangi bir bulguya rastlanmamıştır.

Aslen İstanbul'daki hassa ihtiyaçlarını karşılamak üzere örgütlenen Kefe Harc-ı Hâssa Eminliği'nin bölgedeki cami, kale ve devlete ait dükkânların tamirini yapmak, ayrıca Kırım'daki bazı askerî personelin maaşlarını ödemek gibi sorumluluklarının bulunduğu bilinmektedir. Sadece XVI. yüzyıla ait bir ruûs kaydında rastlanan Mısır Harc-ı Hâssa Eminliği'nin görevlerinin belirlenmesi mümkün olmamakla birlikte bu görevlinin Mısır vekilharcı olduğu tahmin edilmektedir. Mısır'la ilgili muğlaklık Rodos için de geçerlidir; ulaşılan belgeler kurumun varlığını ortaya koymakla birlikte eminin fonksiyonlarına değinilmez.

Az sayıda bulunmasına rağmen Osmanlı ülkesinin çok farklı noktalarına dağılmış

olan harc-ı hâssa eminliklerinin sözü edilen işleri yürütebilmek için belli miktarda gelire sahip olması gerekiyordu. Neredeyse tamamen merkezî hazinece desteklenen İstanbul Harc-ı Hâssa Eminliği ve gelirinin bir kısmını hazineden elde eden Galata Harc-ı Hâssa Eminliği dışındaki eminliklerin gelirleri, bulundukları bölgedeki padişah hasları ve merkezî hazineye bağlı kaynaklara (özellikle mukātaalar) dayanmaktaydı. Eminler sözü edilen gelir kaynaklarının üst düzey yöneticisi / nâzırı konumundaydı. Bu sebeple kendilerine nâzır-ı mukātaât da denilirdi. Bunlar, mukātaaların iltizamla satılması, personel harcamaları ve malzeme tedariki, mukātaanın düzgün işletilmesinin sağlanması gibi alanlarda sorumluluk ve yetki sahibiydi. Haslar, mukātaalar ve diğer üretim ve ticarete dayanan vergi kaynakları üzerinde denetim ve yönlendirme fonksiyonlarının bulunması eminlerin şehir ekonomisinde önemli bir işlev üstlenmelerini sağlamıştır. Eminliklerin özellikle sefer dönemlerinde geçici yükümlülükleri de vardı. Devlet bu dönemlerde eminlerden para yardımı talep edebildiği gibi yolların tamiri, nakliye araçlarının temini, sefer sırasında gerekli olacak malzemenin tedariki, esirlerin iâşelerinin karşılanması gibi isteklerde bulunabiliyordu. Bu kurumlar zaman içerisinde değişen şartlar çerçevesinde ortadan kalkmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, KK, nr. 63, 67; BA, *MAD*, nr. 337, 2775; BA, D. EVM, nr. 26278; Abdurrahman Vefik, *Târîh-i Mâlî*, İstanbul 1330, s. 44; Feridun Emecen, "Taşra Bürokrasisinin Kaynakları: Şehzade Dîvânı Defterleri", *Tarih Boyunca Türk Tarihinin Kaynakları Semineri, Bildiriler*, İstanbul 1997, s. 93; Arif Bilgin, *Osmanlı Taşrasında Bir Maliye Kurumu: Bursa Hassa Harç Eminliği*, İstanbul 2006.

ARİF BİLGİN

HÂRÛN b. MÛSÂ el-EZDÎ
(هارون بن موسى الأزدي)

Ebû Abdillâh Hârûn b. Mûsâ el-Ezdî el-A'ver el-Atekî (ö. 170/786 civarı)

Kıraat ve nahiv âlimi, muhaddis.

Hocalarının vefat tarihinden hareketle I. (VII.) yüzyılın sonları ile II. (VIII.) yüzyılın başlarında doğduğu tahmin edilmektedir. Aslen Basralı'dır. Lakabı A'ver olup künyesi Ebû Mûsâ şeklinde de geçer. Ezd kabilesinin bir kolu olan Atîk b. Nadr b. Ezd'in mevlâsıdır, bu sebeple Atekî olarak da anılır. Yahudi iken Müslümanlığı kabul etti. Asmaî, Hârûn'un kendisine, isminin önceden İbrânîce'de "Âdem" anlamına gelen Îzâm olduğunu söylediğini aktarmaktadır (İbn Kuteybe, s. 532). Önce Arapça'yı öğrendi ve Kur'an'ı ezberledi, "muallim" diye anılmasına bakılırsa Kur'an'ı başkalarına da öğretti. Basra'da yetişen ve orada yaşayan Hârûn ömrünün ilerleyen yıllarında Bağdat'a yerleşti. Kendilerinden rivayette bulunduğu kişiler dikkate alınarak onun Kûfe, Mekke ve Medine gibi şehirlere seyahat ettiği söylenebilir (Nâsır b. Muhammed el-Menî', s. 15-16). Hadis rivayet ettiği hocaları arasında Tâvûs b. Keysân, Şuayb b. Habhâb, Sâbit el-Bünânî, Dâvûd b. Ebû Hind, Humeyd et-Tavîl ve Ebân b. Tağlib; kendisinden rivayette bulunanlar arasında Ebû Ubeyde el-Haddâd, Müslim b. İbrâhim, Ebü'l-Velîd et-Tayâlîsî, Hüdbe b. Hâlid, Şeybân b. Ferrûh ve Vekî' b. Cerrâh gibi isimler yer almaktadır. Akranı olan Şu'be b. Haccâc kendisine hem hocalık hem talebelik etti (Mizzî, XXX, 116-117). Şu'be'nin Bağdat'ta insanları Hârûn'a yönlendirdiği yolundaki rivayetler (Hatîb, XIV, 4) onun güvenilirliği konusunda bir fikir vermektedir. İbnü'l-Cezerî, Hârûn'un 200 yılından önce vefat ettiğine dair tahminini belirtirken (*Ġāyetü'n-Nihâye*, II, 348) Süyûtî 170 yılı civarında öldüğünü söyler (*Buġyetü'l-vuʿât*, II, 321). İbn Mâce dışında Kütüb-i Sitte müelliflerinin eserlerine rivayetlerini aldığı Hârûn si:ka, sadûk, hâfız, me'mûn şeklinde nitelendirilmiş, bununla birlikte Kaderiyye'den olmakla itham edilmiştir (Hatîb, XIV, 4; Mizzî, XXX, 119; İbn Hacer, *Taḳrîbü't-Tehẕîb*, II, 313). Goldziher de onun Mu'tezile'nin irade hürriyeti akîdesini benimsediğinden söz eder (*Die Richtungen*, s. 39).

Hârûn'un öne çıktığı alanlardan biri de kıraat ilmidir. Basra'da kıraat vecihlerini ilk defa dinleyen ve derleyen, şâz kıraatleri ve senedlerini araştıran Hârûn bu konuda ileri gelenlerden biri ve kıraat sahibi olarak nitelendirilir (İbnü'l-Cezerî, II, 348). "Kıraat sahibi" ifadesinden onun kendine has bir kıraati olduğu ya da kıraatlerden seçmeler yaptığı anlaşılmaktadır. Kıraat vecihlerini Âsım el-Cahderî, Âsım b. Behdele, Ebû Ma'bed İbn Kesîr, İbn Muhaysın, Humeyd b. Kays el-A'rec ve Ebû Amr b. Alâ gibi kurrâdan dinlemiş; kendisinden de Ali b. Nasr, Yûnus b. Muhammed el-Müeddib, Şihâb b. Şürnüfe, Vüheyb b. Amr, Haccâc b. Muhammed gibi kişiler kıraat rivayet etmiştir. Hârûn'un şâz kıraatlerle ilgilenmesi ve onları derlemesi bazılarınca yadırganmıştır. Asmaî ve talebesi Ebû Hâtim'in ona yönelik eleştirilerinin (Alemüddin es-Sehâvî, I, 486-487) cumhura muhalif bu türden kıraatlerle ilgilenmesinden kaynaklandığı tahmin edilebilir. İbn Hâleveyh, Hârûn'a nisbet edilen veya onun rivayet ettiği şâz kıraatleri saymaktadır (*Muḫtaṣar*, bk. İndeks, s. 214). Taberî de ona nisbet edilen bu türden bazı vecihleri eleştirmektedir (*Câmiʿu'l-beyân*, XIII, 231-233). Hârûn'un tefsir rivayetleri konusunda da seçkin bir yeri vardır. Hatta Hârûn – Zübeyr b. Hırrît – İkrime tarikiyle tekerrür eden rivayetlerden kadîm bir tefsir nüshasının elde edilmesinin mümkün olacağı ileri sürülmektedir (Nâsır b. Muhammed el-Menî', s. 18). Hârûn ayrıca nahivci kimliğiyle tanınmaktadır (Süyûtî, II, 321). Rivayette bulunduğu hocaları arasında Halîl b. Ahmed zikredildiği gibi (İbn Hacer, *Tehẕîbü't-Tehẕîb*, VI, 13) kendisinden kıraat tahsil eden Sîbeveyhi'nin de hocalarından biridir.

Hârûn b. Mûsâ'nın *el-Vücûh ve'n-neẓâ'ir fi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm* adlı eseri, Mukātil b. Süleyman'ın aynı adlı eserinden sonra bu alanda günümüze ulaşan en erken tarihli kitaptır. *el-Vücûh*, Ebû Nasr Matrûh b. Muhammed b. Şâkir el-Kudâî el-Mısrî tarafından müellifin oğlu Abdullah'tan rivayet edilmiştir (nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin, Bağdat 1409/1988; Amman 2002). Mukātil b. Süleyman'ın eserini de yayımlayan Hâtim Sâlih ed-Dâmin (*el-Vücûh ve'n-neẓâ'ir*, Dübey 1427/2006), daha önce Mukātil'e nisbetle neşredilen eserin (bu eserin biri Abdullah Mahmûd Şehhâte, diğeri Ali Özek'e ait iki neşri bulunmaktadır) Hârûn b. Mûsâ'nın eseri olduğunu ortaya koymuştur (*DİA*, XLIII, 142). Mukātil'in eserine göre yirmi dört madde fazlasıyla 208 maddeye ulaşan ve alfabetik olmayıp belli bir metodu da bulunmayan kitapta hemen hemen Mukātil'inkine benzer bir yol izlenmiştir. Hârûn'un eseri daha sonra bu alanda Yahyâ b. Sellâm, Hakîm et-Tirmizî ve İbnü'l-İmâd el-Mısrî gibi kişiler tarafından kaleme alınan eserler üzerinde etkili olmuştur (*el-Vücûh*, neşredenin girişi, s. 13-14). Nâsır b. Muhammed el-Menî', Hârûn b. Mûsâ'nın kıraat yönüyle ilgili bir çalışma yapmıştır (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

Hârûn b. Mûsâ el-Ezdî, *el-Vücûh ve'n-neẓâ'ir fi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm* (nşr. Hâtim Sâlih ed-Dâmin), Bağdad 1409/1988, neşredenin girişi, s. 10-15; Buhârî, *et-Târîḫu'l-kebîr*, VIII, 222-223; Müslim b. Haccâc, *el-Künâ ve'l-esmâ'* (nşr. Ebû Süfyân Yâsir b. Memdûh el-İsmâilî), Kahire 1432/2011, I, 297; İbn Kuteybe, *el-Maʿârif* (Ukkâşe), s. 532; Taberî, *Câmiʿu'l-beyân* (nşr. Sıdkî Cemîl el-Attâr), Beyrut 1415/1995, XIII, 231-233; İbn Hibbân, *eṣ-Ṣiḳāt*, IX, 237; İbn Hâleveyh, *Muḫtaṣar fî şevâẕẕi'l-Ḳur'ân* (nşr. G. Bergsträsser), Dârülhicre 1934, bk. İndeks, s. 214; Hatîb, *Târîḫu Baġdâd*,

XIV, 3-5; Kemâleddin el-Enbârî, *Nüzhetü'l-elibbâ'* (nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim), Kahire 1386/1967, s. 32-33; Alemüddin es-Sehâvî, *Cemâlü'l-ḳurrâ' ve kemâlü'l-iḳrâ'* (nşr. Abdülkerîm ez-Zübeydî), Beyrut 1413/1993, I, 485-487; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, III, 361-362; Mizzî, *Tehẕîbü'l-Kemâl*, XXX, 115-119; İbnü'l-Cezerî, *Ġāyetü'n-Nihâye*, II, 348; İbn Hacer, *Taḳrîbü't-Tehẕîb*, II, 313; a.mlf., *Tehẕîbü't-Tehẕîb*, Beyrut 1991, VI, 13; Süyûtî, *Buġyetü'l-vu'ât*, II, 321; I. Goldziher, *Die Richtungen der islamischen Koranauslegung*, Leiden 1952, s. 39; Nâsır b. Muhammed el-Menî', *Hârûn b. Mûsâ el-A'ver: Menziletühû ve âṣâruhû fî 'ilmi'l-ḳırâ'ât*, Riyad 1429, s. 11-22; Mehmet Suat Mertoğlu, "Vücûh ve Nezâir", *DİA*, XLIII, 142.

MEHMET SUAT MERTOĞLU

HASAN ABDÜLHAKÎM

(bk. EATON, Charles le Gai).

HASAN HÜSNÜ EFENDİ

(1840-1914)

Osmanlı hattatı.

el-Hâc Hasan Hüsnü Efendi bugün Bulgaristan sınırları içinde kalan Karinâbâd'da doğdu. Bu kasabadaki Hüseyin Çelebi Medresesi müderrisi Abdülvehhâb Efendi'nin oğludur. İlk eğitimini Karinâbâd'da aldıktan sonra 1856'da İstanbul'a gitti, Fâtih Camii'nde huzûr-ı hümâyun hocalarından Ali Efendi'den Arapça ve dinî ilimleri öğrenip icâzet aldı. Bu sırada hat sanatına ilgi duydu. Üsküdar Mevlevîhânesi şeyhi, Mirza Âkā'nın yetiştirdiği Mehmed Zeki Dede'den İran tarzında ta'lik yazı meşketti. Yazı sanatının inceliklerini öğrenerek icâzete hak kazandı. Gayreti ve kabiliyeti sayesinde devrinin güzel ta'lik yazanları arasında iyi bir mevki elde etti.

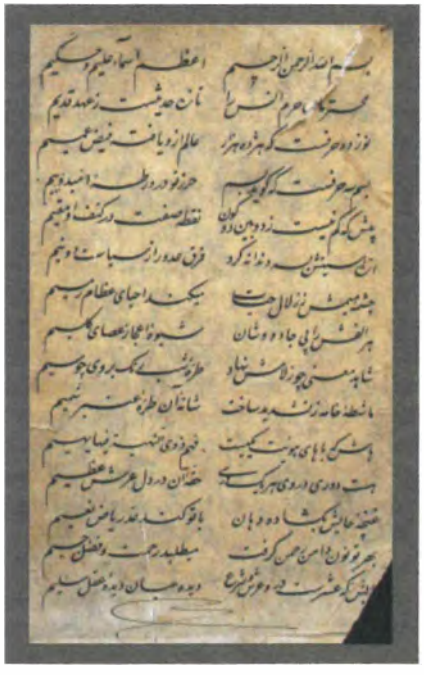
Hasan Hüsnü Efendi'nin biyografi kaydı (İstanbul Şer'iyye Sicilleri Arşivi, nr. 12)

Hasan Hüsnü Efendi ilmiye sınıfına girip çeşitli görevlerde yüksek rütbeler kazandı. İstanbul Şer'iyye Sicilleri Arşivi'nde bulunan dosyasına göre (nr. 12) 1868'de babası Abdülvehhâb'ın ölümü üzerine Karinâbâd Hüseyin Çelebi Medresesi müderrisliğine getirildi. On yıl bu görevde kaldı, ardından tekrar İstanbul'a gitti ve 1878'de Fetvâhâne'de göreve başladı. 13 Haziran 1880 tarihinde Ezine Niyâbet-i Şer'iyyesi'ne tayin edildi. Burada iki yıl üç ay süren görevinden sonra İstanbul'a döndü ve Fetvâhâne'de 22 Ağustos 1883'te İ'lâmât-ı Şer'iyye Umûr-ı Tahrîriyye muâvin-i sânîsi oldu. 1888'de 500 kuruş maaşla Fetvâhâne müsevvidliğine getirildi. Ayrıca memuriyeti yanında 13 Aralık 1882'de Mekteb-i Nüvvâb'a aylık 244 kuruş maaşla ta'lik hocası tayin edildi. İstanbul müderrisliğinde 27 Kasım 1878'de ibtidâ-i hâric ve ardından hareket-i hâric, hareket-i dâhil, Mûsıle-i Sahn (Tetimme-i Fâtih), Sahn-ı Semân ve 1900'de hareket-i altmışlıya terfi etti. 19 Mart 1904'te Trabzon mevleviyeti tevcih edildi. 14 Eylül 1909'da İ'lâmât-ı Şer'iyye Odası birinci sınıf müsevvidliğine terfi etti ve maaşı 1500 kuruşa yükseldi. 20 Haziran 1912'de emekliye ayrıldı. 22 Kasım 1914'te vefat etti ve Fâtih Camii hazîresine defnedildi. Yapılan araştırma sonunda kabrinin bugün mevcut olmadığı anlaşılmıştır.

İran üslûbunda güzel ta'lik yazan Hasan Hüsnü Efendi, sahip olduğu ilmî seviyeden ziyade Medresetü'l-kudât ve Mekteb-i Nüvvâb'da uzun müddet yürüttüğü ta'lik hattı hocalığı ve özel olarak yetiştirdiği talebeleriyle hat sanatı tarihinde önemli bir yer edinmiştir. Ta'lik ve ince ta'lik (hatt-ı kitâbet) yazı Osmanlı ilmiye sınıfının resmî yazısıdır. Bâb-ı Meşîhat'ın bütün resmî yazışmaları, şeyhülislâm fetvaları, kadı arzları ve şer'iyye sicilleri ta'lik hatla yazılırdı. Bu sebeple ilmiye sınıfına girecek talebelerin hüsn-i hat ve bilhassa ta'lik yazı öğrenmeleri mecburi idi.

Hasan Hüsnü Efendi'den ta'lik meşkederek icâzet alan şahıslardan tesbit edilebilenler Kādirî şeyhlerinden İstanbullu Ahmed Muhyiddin Efendi, İstanbullu Hâfız Ahmed Memduh Efendi, Müderris Ahmed Hamdi Efendi, İstanbullu Mehmed Âsâf Efendi, İstanbullu Mehmed Nûri Efendi ve Müderris İstanbullu Halil Efendi'dir. Ancak başlangıçta hat öğrenimini Hasan Hüsnü Efendi'den meşkederek icâzet alan iki büyük hat üstadı vardır: Türk tavrı ta'lik yazıda -Sâmi Efendi'ye de devam ederek- onun halefi olan Hulûsi Efendi (Yazgan) ve Türk hat ekolünü Kahire'de açtığı medreselerde öğretip İslâm âleminde yayılmasına büyük hizmetleri geçen Rifâî Aziz Efendi (Aktuğ). Ayrıca Sultan Selim Camii Başimamı Reîsülkurrâ Hamdi Efendi (ö. 1877), Muallim Bahâeddin Bey (ö. 1878), Kastamonu İmam-Hatip Mektebi müdürlüğünde bulunmuş olan Mehmed Vasfi Efendi (ö. 1925) ve Türk ta'lik tavrını Hulûsi Efendi'den öğrenen Hâfız Kemal Batanay (ö. 1981), Hasan Hüsnü Efendi'den ta'lik hattını meşkedip icâzet alan hattatlar arasındadır. Müze ve koleksiyonlarda pek az yazı örneklerine rastlanan Hasan Hüsnü Efendi'nin şahsiyeti daha çok hocalığı, hat sanatının tarihten gelen geleneksel kural ve değerlerinin canlı tutulması, korunması ve yayılması, üslûp sahibi üstatların yetişmesine zemin hazırlaması hususunda yaptığı büyük hiz-

Hasan Hüsnü Efendi'nin ince ta'lik hatla yazdığı "Besmele Kasidesi" (Muhittin Serin koleksiyonu)

metlerle öne çıkar. Hat sanatı Hasan Hüsnü Efendi gibi şahsiyetlerin gayretiyle günümüze yozlaşmadan ulaşabilmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

İstanbul Müftülüğü Şer'iye Sicilleri Arşivi, Dosya nr. 12, 24; İbnülemîn, *Son Hattatlar*, s. 546.

MUHİTTİN SERİN

HASAN İBRÂHİM HASAN

(حسن إبراهيم حسن)

(1892-1968)

Mısırlı tarihçi.

Tanta'da doğdu. Aslen Yukarı Mısır (Saîd) bölgesinden bir aileye mensuptur. İlk ve orta öğrenimini Tanta'da tamamladı. Çalışkanlığı, zekâsı ve güzel ahlâkıyla hocalarının takdirini kazandı. 1910'da liseyi üstün başarıyla bitirdi. Tarihe lise yıllarından itibaren yakın ilgi duydu, bu yıllarda Taberî, İbn Vâsıl ve Makrîzî gibi tarihçilerin eserlerini okumaya başladı. 1910'da Kahire'ye giderek Mısır Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'ne kaydoldu ve buradan 1915'te mezun oldu. Ardından *Şaḫṣiyyetü ʿAmr b. el-ʿÂṣ* başlığıyla bir doktora tezi hazırladı. Daha sonra *Târîḫu ʿAmr b. el-ʿÂṣ* adıyla yayımladığı doktora tezinin önsözünde lisans ve lisans üstü çalışmalarında kendisine yardım eden hocalarını takdirle anmaktadır. Doktora tezinin savunmasında gösterdiği başarı dolayısıyla jürinin teklifi üzerine üniversite yönetimi tarafından Londra'ya gönderildi (1920). Londra Üniversitesi'nde Sir Thomas Arnold'un danışmanlığında felsefe alanında *el-Fâṭımiyyûn fî Mıṣr ve aʿmâlühümü's-siyâsiyye ve'd-dînîyye bi-vechin ḫâṣ* başlığını taşıyan bir doktora tezi daha hazırladı. 6 Eylül 1928 tarihinde görüşülen tez hakkında danışmanı Arnold'un, bu çalışmanın kendi üniversitelerinde yapılan en başarılı doktora tezlerinden biri ve benzeri az görülen bir çabanın ürünü olduğunu söylediği nakledilmektedir (Hasan İbrâhim Hasan, *Târîḫu'd-devleti'l-Fâṭımiyye*, Önsöz, s. C.). İngiltere'de bulunduğu sırada bazı yazma eserleri incelemek için kısa bir süre Leiden'de çalıştı. Ardından Kahire'deki I. Fuâd Üniversitesi'ne (şimdiki Kahire Üniversitesi) İslâm tarihi öğretim üyesi olarak tayin edildi (1928). Bu arada Ezher Üniversitesi'ne de gidiyordu. 1940'ta Irak Maarif Bakanlığı tarafından Bağdat Üniversitesi'nde tarih dersleri vermek üzere davet edildi. 1940-1944 yılları arasında burada görev yaptı. 1944'te ülkesine dönerek eski görevini sürdürdü. Ertesi yıl tarih bölümü başkanı iken Edebiyat Fakültesi'ne dekan tayin edildi. 1950'de de Asyût Üniversitesi rektörlüğüne getirildi.

Hasan İbrâhim, 1951-1953 yıllarında Amerika Birleşik Devletleri'nde Kaliforniya ve Pensilvanya üniversitesilerinde Uzakdoğu tarihi ve İslâm araştırmaları dersleri okuttu. 1958'de Fas'ta Rabat Üniversitesi'nde görev yaptı. 1962-1966 yıllarında Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde İslâm tarihi ve İslâm medeniyeti tarihi dersleri verdi. Bu görevleri esnasında birçok talebe yetiştirmenin yanı sıra başta *Târîḫu'l-İslâm* olmak üzere çok sayıda eser telif etti. Bazı İngilizce eserleri Arapça'ya çevirdi. Kahire'de vefat eden Hasan İbrâhim'in talebeleri arasında Mısırlı tarihçiler Cemâleddin Şeyyâl, Muhammed Cemâleddin Sürûr, Seyyide İsmâil Kâşif, Tâhâ Ahmed Şeref, Zekî Muhammed Hasan, Atıyye Müşrife ve Hasan Süleyman Mahmud zikredilebilir.

Eserleri. Telif: 1. *Târîḫu'l-İslâm: es-Siyâsî ve'd-dînî ve'ş-şeḳāfî ve'l-ictimâʿî* (I-III, Kahire 1935-1946, 1948, 1959, 1962, 1964, 1965; I-IV, Kahire 1974, 1979, 1991; 13. bs., Beyrut 2001). Müellifin en meşhur eseri olup birinci cildinde, Câhiliye döneminden başlayarak İslâm tarihinin Asr-ı saâdet'ten Emevîler döneminin sonuna kadar geçen safhası ele alınmış ve bu cilt Ekim 1935'te yayımlanmıştır. Eserde önce siyasî tarih anlatılmış, daha sonra idarî durum, siyasî ve dinî hareketler, devlet kurumları, kültür ve sanat, sosyal hayat incelenmiştir. Eserin ikinci cildinde Abbâsîler'in birinci dönemi (750-847), III. cildinde ikinci dönemin ilk yarısı (847-1055), ölümünden birkaç yıl sonra yayımlanan IV. cildinde ise bu dönemin ikinci yarısı (1055-1258) ele alınmış, bu arada Abbâsîler devrinde kurulan diğer İslâm devletleri de aynı plan çerçevesinde tanıtılmıştır. Bu ciltlerde de söz konusu dönemlerin önce siyasî tarihi, ardından dinî ve siyasî hareketler, devleti yöneten kurumlar üzerinde durulmuş, sonunda da dönemin kültür ve sanatı, sosyal durumu anlatılmıştır. Kitap İsmail Yiğit ve arkadaşları tarafından Türkçe'ye (*Siyâsî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, I-VI, İstanbul 1985-1986), ayrıca Farsça ve Urduca'ya çevrilmiştir. **2.** *Târîḫu ʿAmr b. el-ʿÂṣ* (Kahire 1922, 1996). **3.** *el-Fâṭımiyyûn fî Mıṣr ve aʿmâlühümü's-siyâsiyye ve'd-dînîyye bi-vechin ḫâṣ* (Kahire 1932). Bu eser de müellifin en önemli çalışmalarından sayılır. **4.** *Târîḫu'd-devleti'l-Fâṭımiyye fi'l-Maġrib ve Mıṣr ve Sûriye ve Bilâdi'l-ʿArab* (Kahire 1958, 1964, 1981). Önceki kitabın genişletilmiş şekli olup esere siyasî ve dinî hayat, kültürel, ekonomik ve sosyal durumlarla ilgili bir bölüm eklenmiştir. **5.** *İntişârü'l-İslâm fi'l-Ḳārati'l-İfrîḳıye* (Kahire 1957, 1963, 1984). **6.** *İntişârü'l-İslâm beyne'l-Muġūl ve't-Tâtâr* (Kahire 1932). **7.** *el-Yemen el-Bilâdü's-saʿîde* (Kahire, ts.). **8.** *ʿUbeydullāh el-Mehdî* (Tâhâ Ahmed Şeref ile birlikte, Kahire 1947). **9.** *el-Muʿiz-Lidînillâh: İmâmü'ş-Şiʿati'l-İslâmiyye ve mü'essisü'd-devleti'l-Fâṭımiyye fî Mıṣr* (Tâhâ Ahmed Şeref ile birlikte, Kahire 1948, 1963). **10.** *en-Nüẓumü'l-İslâmiyye* (kardeşi Ali İbrâhim Hasan ile birlikte, Kahire 1939, 1959, 1962, 1970, 2001). Müellifler eserin üçüncü baskısının önsözünde (Kahire 1962) bu kitaplarının Urduca'ya çevrildiğini zikretmektedir (s. C.; eserin muhtevası hakkında bk. M. Mahfuz Söylemez, *AÜİİFD*, XLII [2001], s. 333-339). **11.** *Târîḫu'l-ʿuṣûri'l-vüsṭâ fi'ş-Şarḳ ve'l-Ġarb* (Ahmed Sâdık Tantâvî ile birlikte, Kahire 1933). **12.** *Nüẓumü'l-ḥükm ve'l-müctemaʿ fi'd-Devleti'l-İslâmiyye fi'l-ḳurûni'l-vüsṭâ* (Kahire 1976). **13.** *Züʿamâʾü'l-İslâm mine'l-biʿseti'n-nebeviyye ilâ âḫiri'l-ʿaṣri'l-Ümevî* (Kahire 1952, 1966, 1980, 1997). Otuz bir müslüman liderin biyografisini içerir.

Tercüme: 1. *Evrâḳu'l-berdiyyi'l-ʿArabiyye bi-Dâri'l-kütübi'l-Mıṣriyye*. Adolf Grohmann'ın Kahire Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'deki papirüslerin neşri olan *Arabic Papyri in the Egyptian Library* (I-VI, Cairo 1934-1962) adlı eserinin tercümesidir. Kitabın ilk beş cildini Abdülhamîd Hasan, VI. cildini Abdülazîz ed-Dâlî tercüme etmiştir (Kahire 1934-1974, 1994, 1433/2012). **2.** *es-Siyâdetü'l-ʿArabiyye ve'ş-Şiʿa ve'l-İsrâʾîliyyât fî ʿahdi Benî Ümeyye* (Muhammed Zekî İbrâhim ile birlikte, Kahire 1934, 1965, 1993). Gerlof von Vloten'in *Recherches sur la domination arabe, le Chiitisme et les croyanees messianiques sous le khalifat des omayades* adlı kitabının çevirisidir. **3.** *ed-Daʿve ile'l-İslâm* (İsmâil en-Nehrâvî – Abdülmecid Âbidîn ile birlikte, Kahire 1947, 1954, 1957, 1970). Hocası Sir Thomas Arnold'un *The Preaching of Islam* adlı kitabının tercümesidir. **4.** *Sîretü'l-Ḳāhire* (Ali İbrâhim Hasan – İdvâr Halîm ile birlikte, Kahire 1950, 1993). Stanley Lane-Poole'ün *The Story of Cairo* adlı eserinin çevirisidir.

BİBLİYOGRAFYA :

Hasan İbrâhim Hasan, *Târîḫu ʿAmr b. el-ʿÂṣ*, Kahire 1922, s. 15; a.mlf., *Târîḫu'd-devleti'l-Fâṭımiyye*, Önsöz, s. C.; Ziriklî, *Aʿlâm*, II, 178-179;

Hasan Üsküdârî'nin nesih hatla yazdığı mushafın son iki sayfası (Sakıp Sabancı Müzesi, Envanter nr. 100/0252)

Abdülazîz ed-Dûrî, "Mâ sâheme bihi'l-mü'errihûne'l-ʿArab fi'l-mi'eti's-seneti'l-aḫîre fî dirâseti't-târîḫi'l-ʿArabî ve ġayrih", *Mâ sâheme bihi'l-mü'errihûne'l-ʿArab fi'l-mi'eti's-seneti'l-aḫîre fî dirâseti't-târîḫi'l-ʿArabî ve ġayrih*, Beyrut 1959, s. 54, 58-59; Abdülmün'im Mâcid, "Mâ ellefehü'l-mü'errihûne'l-ʿArab fi'l-mi'eti's-seneti'l-aḫîre fî dirâseti't-târîḫi'l-ʿArabî ve ġayrih", *a.e.*, s. 89, 92; Yûsuf el-Mar'aşlî, *Neşrü'l-cevâhir ve'd-dürer fî ʿulemâ'i'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer*, Beyrut 1427/2006, I, 325-326; M. Mahfuz Söylemez, "Hasan İbrahim Hasan-Ali İbrahim Hasan, en-Nuzum el-İslâmiyye", *AÜİFD*, XLII (2001), s. 333-339; Muhammed el-Ezher Bây, "Ḥasan İbrâhîm Ḥasan", *Mv.AÜ*, VI, 388-389; Hasan el-Hakîm, "Ẕikreyât lâ tünsâ maʿa esâtiẕetî, el-Üstâẕ ed-Duktûr Ḥasan İbrâhim Ḥasan", daleelalnajaf.com/.../3361.

İSMAİL YİĞİT

HASAN ÜSKÜDÂRÎ, Sânî

(ö. 1145/1732)

Osmanlı hattatı.

Üsküdar'da doğduğu için bu lakapla anılan Hasan Efendi'nin babasının adı Nûman'dır. Eski Hasan Üsküdârî'den "Sânî" (ikinci) sıfatıyla ayırt edilir. Sülüs-nesih yazılarını Hâfız Osman'ın orta yaşlarında bulunduğu yıllarda kendisinden meşketmiş, icâzet aldıktan sonra Beyazıt'taki Sarây-ı Atîk (Eski Saray) mensubu gençlere hat muallimi tayin edilmiştir. Ancak burada yetiştirdiği talebeler içinde meşhur bir hattat yoktur. Eski Saray dışında kendisinden meşketmiş bulunan Giritli Ali ve Üsküdarlı Hammalzâde Ömer efendilerin eserleri de zamanımıza kadar gelmiştir. Hasan Üsküdârî'nin günümüze ulaşan eserleri arasında 1106 yılının Rebîülâhir (Kasım-Aralık 1694) ve Zilkade (Haziran-Temmuz 1695) aylarında tamamladığı, özel bir koleksiyonda korunan iki mushafı mevcuttur. Bunlardaki hat mükemmeliyeti, onun IV. Mehmed devri (1648-1687) sonlarında mesleğini kazanmış olduğunu akla getirmekte ve Eski Saray'daki hocalığının yanı sıra altı-yedi ay zarfında bir mushafı bitirebildiği anlaşılmaktadır. Hasan Üsküdârî'nin nesih hatla yazdığı tezhipli ve ciltli, Nûreddin Ali b. Ahmed el-Ensârî'ye ait *Kitâbü Nefeḥâti'l-ʿabîri's-sârî* adlı eseri de (TSMK, III. Ahmed, nr. 567) onun hat sanatındaki gücünü göstermektedir. Üsküdârî'nin medfun olduğu kabristan belirlenememiştir. *Merâkıd-ı Mu'tebere-i Üsküdâr* isimli kaynakta adı geçmediğine göre onun, Karacaahmet Mezarlığı dışında bir kabristana defnedildiği veya buradaki kabir kitâbesinin çok eski yıllarda kaybolduğu tahmin edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Suyolcuzâde, *Devḥatü'l-küttâb*, s. 38; Müstakimzâde, *Tuḥfe*, s. 163; Şevket Rado, *Türk Hattatları*, İstanbul, ts. (Yayın Matbaacılık), s. 137-139; Muhittin Serin, "Muhammed-Türk Hat Sanatı", *DİA*, XXX, 462.

M.UĞUR DERMAN

HASANPAŞAZÂDELER

XVIII. yüzyılda Adana'da ortaya çıkan bir âyan ailesi.

1753-1831 yılları arasında nüfuz sahibi olarak çeşitli idarî görevlerde bulunmuş, aslen Kars-ı Mar'aş (Kadirli-Göksun) sancağından gelip Adana'ya yerleşmiş ve ilk zamanlarda Karslızâdeler diye tanınmışlar, aileden Hasan Ağa'nın (Paşa) 1769'da Adana mütesellimi olarak görev yapmasından sonra Hasanpaşazâdeler diye anılmışlardır. Aileye adını veren Hasan Paşa'nın babası Karslı Elhâc Ali Ağa, Ali Ağa'nın babası da Karslı Hacı Hüseyin Efendi'dir. Ali Ağa, 1753'te Ulukışla ile Çakıd Hanı arasındaki yolların ve köprülerinin yapılması işini üstlenip bölgede güçlü bir kişi olarak öne çıktı. Ali Ağa'nın kardeşi Ömer Ağa 1746'da Adana serdengeçti ağası unvanıyla katıldığı seferde şehid düşmüştü. Ali Ağa 1762'de öldüğünde üç çocuğu bulunuyordu: Müderris Hüseyin Efendi, Hasan Ağa ve Fatma Hanım. Hüseyin Efendi ve oğlu İshak Efendi Adana müftülüğü yaptılar. 1769'da Adana mütesellimi olan Hasan Ağa ise 1770'te Çorum sancak beyliğine getirildi ve paşa unvanını aldı.

Hasan Paşa'nın büyük oğlu Abdullah Ağa 1787'de paşa unvanıyla Üzeyir (Dörtyol-İskenderun) sancak beyliği yaptı. Diğer oğlu Ali Bey 1785'te Adana mütesellimi oldu ve 1793'te öldü. Abdullah Paşa'nın oğlu Ahmed Bey de Adana mütesellimi sıfatıyla Mora'ya Anabolu muhafızlığına gönderildi. Hasanpaşazâdeler, III. Selim döneminin güçlü âyanı Çapanoğlu Süleyman Bey sayesinde Adana ve Tarsus'ta büyük nüfuz kazandılar. Ahmed Bey 1804'te Adana'da büyük bir vali konağı yaptırdı. Ayrıca önemli bir âyan ailesi olan Küçükalioğulları'ndan Halil Bey üzerine yürüyen hükümet kuvvetlerine yardımcı oldu. 1805'te hac ve ticaret kafilesinin Karataş İskelesi'nden Maraş tarafına geçirilmesinde görev aldı. 16 Kasım 1811'de ölünce yerine kardeşi Mehmed Bey geçti. Mehmed Bey 1793-1795 yıllarında mukataa işletmecisi olarak sivrildi. Menemencioğulları'ndan Hamide Hatun ile evlenip bu güçlü aile ile akrabalık bağı kurdu. 1813'te Belenli Mustafa Paşa valilik göreviyle Adana'ya geldiğinde bütün mahallî yetkiler onun elindeydi. Mustafa Paşa, iki üç yıl bu şekilde idare ettikten sonra Menemencioğulları'nın yönetimindeki Tarsus'a yerleşerek burada kuvvet topladı ve Adana'ya kethüdâsını mütesellim olarak gönderdi. Önce Menemencioğulları'nı Milvan Kalesi'nde yenen Mustafa Paşa ardından Mehmed Bey üzerine yöneldi. 1816'da Eğriboz'a sürgünü için ferman çıkan Mehmed Bey, Payas taraflarına kaçtı (Cevdet, X, 194). Arabistan, Mısır ve Hicaz'ı dolaşıp gizlice İstanbul'a ulaştı. Burada Menemencioğlu Ahmed Bey'den destek gördü (*Menemencioğulları Tarihi*, s. 77). Kozanoğlu isyanında devlet onun bölgedeki gücünden yararlanmak isteyince ona yeniden görev verdi. *Sicill-i Osmânî*'ye göre (III, 961) Mehmed Bey'in ölüm tarihi 1830'dur.

Hasanpaşazâdeler hânedanı içerisinde kendisinden en çok söz edilen, dolayısıyla en etkin kişi Ahmed Bey'in oğlu Ali Bey'dir. 1826-1832 yılları arasında Adana'da önemli rol oynayan Ali Bey için birkaç defa idam emri çıktı ve sürgüne gönderildi. 1829'da Adana baskını olayında Adana âyanı olan Menemencioğlu Habib Bey'in konağı Ali Bey ile amcası Mehmed Bey tarafından basıldı ve Habib Bey Adana'dan çıkarıldı; bu sırada yirmiden fazla kişi hayatını kaybetti (BA, *HH,* nr. 452/22379). Aynı yılın ağustosunda Adana valiliğine tayin edilen Esad Muhlis Paşa ise Adana'ya giremedi ve Niğde taraflarından İstanbul'a Hasanpaşazâdeler'den şikâyette bulunduğu arîzalar yolladı. Adana mütesellimliğini elinde tutan Hasanpaşazâde Ali Bey, "Adana eyaletinin vezir idaresine tahammülü yoktur" diyerek Adana'da yönetime el koydu (BA, *HH,* nr. 462/22638). 1831'de Tarsus mütesellimi Halil Bey'i bölgeden uzaklaştırdı, bu arada verimli madenini de ele geçirmek istiyordu. 1833'te Ali Bey yine Adana mütesellimliği görevini koruyordu, fakat hükümet merkezi onun güçlenmesinden memnun değildi. Buna rağmen Mehmed Paşa vali olarak Adana'ya geldiğinde Ali Bey'e karşı iyi davrandı. Ali Bey, Küçükalioğlu Mısdık Bey'in isyanında Adana mütesellimi sıfatıyla hizmet etti. Bu sırada Bağdat Valisi Dâvud Paşa da isyan halinde bulunduğundan devlet önceliği Bağdat meselesine verince Ali Bey'in üzerindeki baskılar azaldı. Ancak Kavalalı İbrâhim Paşa'nın Adana'yı işgal döneminde (1832-1840) Hacı Ali Bey'in bölgedeki nüfuzu zayıfladı. 1844 tarihli bir belgeye göre, 1831 yılı hesabından dolayı Hacı Ali Bey'in 432.000 kuruşa ulaşan borcu alacaklıları tarafından oğlu İsmâil Hakkı Bey'den talep edilmekteydi (HR. MKT, 5/56). Ailenin idarî etkisi zamanla tamamen kırıldı; fakat güç sahibi bir aile olarak daha sonraki yıllarda da varlığını sürdürdü. Bu aileden gelen ve Tarımer, Ener, Oral, Uygurlar, Ramazanoğlu soyadını taşıyanlar günümüze ulaşmıştır (Ener, s. 283).

BİBLİYOGRAFYA :

Adana Şer'iyye Sicilleri, nr. 9, s. 15; nr. 28, s. 70; nr. 34, s. 74; nr. 49, s. 28/32, 39, 59; nr. 58, s. 94/246; nr. 62, s. 34/83; nr. 64/137; nr. 132, s. 128/199; BA, *MD,* nr. 200, s. 99; BA, *HH,* nr. 109/4342/A; nr. 283/16866; nr. 460/22640-1; nr. 461/22626; nr. 462/22637, 22638-1; nr. 463/22651-1; Râşid, *Târih,* II, 288-289; Câbî Ömer Efendi, *Târih* (haz. Mehmet Ali Beyhan), Ankara 2003, II, 896-897; Menemencioğlu Ahmed Bey, *Menemencioğulları Tarihi* (haz. Yılmaz Kurt), Ankara 1997, s. 26, 77, 89; Cevdet, *Târih,* X, 194, 243-244; XI, 28; Mehmed Süreyyâ, *Sicill-i Osmanî* (haz. Nuri Akbayar, s.nşr. Seyit Ali Kahraman), İstanbul 1996, II, 644; III, 961; IV, 1186; Kasım Ener, *Tarih Boyunca Adana Ovasına Bir Bakış,* İstanbul 1986, s. 283; Mustafa Alkan, *Adana'nın Bütüncül Tarihi Çerçevesinde Adana Sancağı Vakıflarının Analizi* (doktora tezi, 2004), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 72; Yılmaz Kurt, "Çukurova'da A'yânlık Mücâdelesi: Hasanpaşazâdeler", *TTK Bildiriler,* XV (2010), IV/1, s. 1259-1278.

YILMAZ KURT

HASENÎ
(الحسني)

Abdürrezzâk b. Seyyid Mehdî b. Sâdık el-Hasenî (1903-1997)

Iraklı gazeteci ve tarihçi.

Bağdat'ta doğdu. Hz. Hasan'ın soyundan geldiği için Hasenî nisbesiyle anılır. Babasının Bağdat'ın en eski çarşılarından kabul edilen Attârîn Çarşısı'nda koku satıcılığıyla uğraşmasından dolayı Attâr lakabıyla da bilinir. Bir ulemâ ailesine mensup olan Hasenî ilk eğitimini mahallesindeki hocalardan aldı, II. Meşrutiyet'in ardından kurulan Mektebü't-Terakki'l-Ca'feriyyi'l-Osmânî'ye devam etti. Burada Arapça yanında Türkçe ve Fransızca öğrendi. I. Dünya Savaşı'nda İngiliz ordusunun Bağdat'ı işgal etmesi üzerine (11 Mart 1917) başlayan olaylar yüzünden ailesiyle birlikte Necef'e taşınmak zorunda kaldı (1920). Necef'te devam ettiği öğrenimini olayların yatışmasının ardından döndüğü Bağdat'ta tamamladı. Bu sırada el-Hâc Kemâl, Abdüssettâr eş-Şeyhalî, Ali Mazlûm, Ahmed Zekî el-Hayyât gibi âlimlerden faydalandı.

Öğrencilik yıllarında yayın hayatına ilgi duyan Hasenî eğitimini tamamladıktan sonra *el-Müfîd* gazetesinde işe başladı ve burada idarecilik görevini üstlendi; gazete kapanıncaya kadar çalışmalarını sürdürdü. Bu deneyimle edebiyat ve eleştirel tarih konulu (http://www.iraqnla.org/fp/journal37/41.htm) haftalık *el-Fażîle* gazetesini çıkardı. İki yıldan fazla bir süre yayımlanan gazete yerini Hasenî'nin Irak'ın Hille şehrinde çıkardığı *el-Feyḥâ'* gazetesine bıraktı. İlim, edebiyat ve tarih konularıyla ilgili yazılar içeren gazetenin ilk baskısı 27 Ocak 1927 tarihinde yapıldı. Ancak daha sonra hükümet gazeteyi kapattı ve matbaaya el koydu. Hasenî, çalışmalarını Maliye ile Posta ve Telgraf Bakanlığı bünyesinde farklı görevlerde sürdürdü. II. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden sonra Irak'ta Reşîd Ali el-Geylânî'nin hükümeti darbe ile ele geçirmesi üzerine görevinden ayrıldı. Ardından tutuklandı ve dört yıl hapse mahkûm edildi. Tahliyesinin ardından Irak'ın tarihine dair özel belgeleri toplama çalışmalarının başına getirildi. Bu çalışma on dört yıl sürdü ve Irak tarihi hakkında çok özel belgeler toplandı. Görevi süresince on iki başbakan döneminde çalışan Hasenî 1964'te emekliye ayrıldı ve hayatının geri kalan kısmını ilmî seyahatlerle, kitap yazmak ve araştırma yapmakla geçirdi.

Hasenî

Hasenî, Arap ülkeleri yanında Avrupa ve Asya ülkelerine de seyahatler gerçekleştirdi. Araştırmalarında tarihî belgeleri sıkça kullandı ve çalışmalarının gerektirdiği her türlü kaynağa ulaşmak için büyük gayret gösterdi. Birçok araştırmacı kendisinden ve zengin kütüphanesinden yararlandı. 1960 yılında Moskova'da toplanan XXV. Şarkiyatçılar Kongresi'ne katıldı. Emîr Şekîb Arslan, Ahmed Zekî Paşa, Muhammed Kürd Ali, Abbas Mahmûd el-Akkād gibi Arap âlim ve edebiyatçılarıyla, ayrıca Carl Ritter, Fritz Krenkow, Hjalmar Schacht, Sir Hamilton A. R. Gibb ve Louis Massignon gibi müsteşriklerle ilmî yazışmalarda bulundu. Bağdat Üniversitesi tarafından kendisine fahrî doktora unvanı verildi. Arap ve Irak milliyetçilerinin önde gelen temsilcisi olarak kabul edilen ve hayatı boyunca İngilizler'in Irak işgaline karşı çıkan Hasenî (Nakash, s. 110; Bashkin, s. 129-130) 24 Aralık 1997 tarihinde vefat etti.

Eserleri. 1. *Ta'rîfü'ş-Şî'a* (Sayda 1933). **2.** *el-'Irâḳ fî devreyi'l-iḥtilâl ve'l-intidâb* (I-II, Sayda 1935). Eserde Irak'ın ihtilâl ve manda dönemlerine ait bilgi verilmektedir. **3.** *Esrârü'l-inḳılâb* (Dımaşk-Sayda 1937). Kürt asıllı Iraklı bir milliyetçi olan General Bekir Sıtkı'nın ayaklanmasına dair bir eserdir. **4.** *Târîḫu'l-'Irâḳı's-siyâsiyyi'l-ḥadîş* (I-III, Sayda 1948, 1957-58). Hasenî'nin tarih alanında yazdığı ilk eseri olup 1948'de Irak Bilim Akademisi tarafından en iyi kitap ödülüne lâyık görülmüştür. Hapishanede kaleme alınan eserde

Irak'ın eski tarihi, Hindistan ve Irak'ta İngilizler'in faaliyetleri, Irak'taki İngiliz işgali, halk ayaklanması ve istiklâlin kazanılması gibi konulara yer verilmiştir. **5.** *el-ʿIrâḳ fî ẓılli'l-muʿâhedât* (Sayda 1948). **6.** *el-Yezîdiyyûn fî hâżirihim ve mâżîhim* (Sayda 1951, 1967). Yezîdîler'in inançları ve yaşadıkları yerler hakkında bilgi veren eser sahasındaki ilk çalışmalardan kabul edilir. **7.** *eş-Şevretü'l-ʿIrâḳıyyetü'l-kübrâ* (Sayda 1952, 1965). Irak'ta çeşitli zamanlarda gerçekleşen ayaklanmalar hakkındadır. **8.** *eş-Şâbi'ûn fî ḥâżirihim ve mâżîhim* (Sayda1955). **9.** *el-Bâbiyyûn ve'l-Bahâ'iyyûn fî hâżirihim ve mâżîhim* (Sayda 1957, 1969). **10.** *el-ʿIrâḳ: Ḳadîmen ve ḥadîşen* (Sayda 1958; Beyrut 1400/1980). Hasenî Irak'ta gerçekleştirdiği yolculukları önce *Riḥle fi'l-ʿIrâḳ (Ḥâṭırâtü'l-Ḥasenî)* adıyla neşretmiş (Sayda 1923), ardından *Luġatü'l-ʿArab* dergisinde çıkan yazılarını *Mûcezü târîḫi'l-büldâni'l-ʿIrâḳıyye* ismiyle yayımlamış (Sayda 1930), bu eserlerini hapiste iken yeniden gözden geçirip bazı ilâveler yaptıktan sonra yukarıdaki isimle tekrar neşretmiştir. İki kısımdan meydana gelen eserde ilk olarak Irak'ın coğrafî özelliklerine ve tarihine ilişkin rivayetlere yer verilmekte, bölgedeki kabileler ve halen yaşayan dinlerden, Irak'ın madenleri ve tarihî eserlerinden bahsedilmektedir. İkinci kısımda Irak'taki eyaletler, idarî yapı ve şehirlere ilişkin bilgi yer almaktadır. **11.** *el-Esrârü'l-ḫafiyye fî ḥavâdiṯi's-sene 1941 et-taḥrîriyye* (Sayda 1958, 1964). **12.** *Târîḫu'ş-şıḥâfeti'l-ʿIrâḳıyye* (Sayda 1971; Bağdat 1957). **13.** *Şevretü'n-Necef baʿde maḳteli ḥâkimihâ Kattan Marshall* (Sayda 1972; Beyrut 1983). Necef şehrinde 1918 yılında İngiliz işgaline karşı gerçekleştirilen ayaklanma hakkındadır. **14.** *Târîḫu'l-aḥzâbi's-siyâsiyye fi'l-ʿIrâḳ min ʿâm 1918 ilâ 1958* (Beyrut 1983). **15.** *Târîḫu'l-vezâreti'l-ʿIrâḳıyye* (I-V, Bağdat 1990). Hasenî'nin en meşhur kitabı olup eserde, Irak'ta iktidarın 25 Ekim 1920'de bir grup subay tarafından ele geçirilmesinden 14 Temmuz 1958 tarihinde Kral II. Faysal'ın öldürülmesi ve cumhuriyetin ilânına kadar geçen sürede meydana gelen siyasî ve askerî olaylardan bahsedilmekte, ayrıca ticarî ve askerî anlaşmalara, ekonomik ve kültürel konulara ilişkin bilgilere de yer verilmektedir. **16.** *Aḥdâṯün ʿâṣartühâ: Mecmûʿatü buḥûṯ târîḫiyye li-aḥdâṯ ʿâṣartü baʿżahâ ve eshemtü fi'l-baʿżi'l-âḫar fe-hiye bi-meṯâbeti müzekkirât nâdire* (Bağdat 1992).

BİBLİYOGRAFYA :

K. Avvâd, *Muʿcemü'l-mü'ellifîne'l-ʿIrâḳıyyîn*, Bağdad 1969, II, 257-258; Hamîd el-Matbaî, *el-Mü'erriḫ ʿAbdürrezzâḳ el-Ḥasenî*, Bağdad 1989; Y. Nakash, *The Shi'is of Iraq*, New Jersey 1994, s. 110; Felîh Hasan el-Müşevveh el-Hemdânî, *ʿAbdürrezzâḳ el-Ḥasenî mü'erriḫan* (doktora tezi, 1998), Câmiatü'l-Kûfe Külliyyetü'l-âdâb; *Mevsûʿatü Beyti'l-Ḥikme li-aʿlâmi'l-ʿArab fi'l-ḳarneyni't-tâsiʿ ʿaşer ve'l-ʿişrîn*, Bağdad 1420/2000, I, 305; O. Bashkin, *The Other Iraq: Pluralism and Culture in Hashemite Iraq*, Stanford 2009, s. 129-130; Halîl Ali Murâd – Behcet Kâmil Abdüllatîf, "el-Ḥasenî, ʿAbdürrezzâḳ b. es-Seyyid Mehdî", *Mv.AU*, VI, 418-422; İmân el-Bustânî, "Şeyḫu'l-mü'erriḫîn ʿAbdürrezzâḳ el-Ḥasenî", *Gardenia: Mecelle şelḳâfiyye ʿâmme*, 1 Ekim 2012, http://www.algardenia.com/asmafealtareck/1953-2012-12-06-08-49-16.html; "Şaḥṣiyyât ʿIrâḳıyye: Abdürrezzâḳ el-Ḥasenî", *Al-Mutmar Newspaper*, http://www.almutmar.com/index.php?id=200916511.

MAHMUT KELPETİN

HASIRCIOĞLU, Zâhir

(bk. YUSUF ZÂHİR EFENDİ).

HASKAN, Mehmet Nermi

(1927-2002)

İstanbul üzerine yaptığı çalışmalarla tanınan araştırmacı yazar.

22 Nisan 1927 tarihinde Üsküdar'da doğdu ve hayatının sonuna kadar burada yaşadı. Selânik'ten göç etmiş Ahmet Bey ve Nazire Hanım'ın çocuğu olup ilk ve orta öğrenimini Üsküdar'da tamamladı. Bir müddet Hukuk Fakültesi'ne devam etti. Kırk yıla yakın bir süre Üsküdar'da çok meşhur olan ve "Güzel Tuhafiye" diye anılan tuhafiye dükkânını işletti. Fakat araştırmaya karşı olan aşırı tutkusu sebebiyle ticaretten ziyade araştırmacı kimliğiyle tanındı. Özel olarak Osmanlı Türkçesi dersleri aldı. Hayatı boyunca araştırmalarını topografya tarihi üzerine yoğunlaştırdı. En büyük merakı, var olan veya kaybolmaya yüz tutmuş bulunan tarihî eserleri araştırmak ve sahiplerini ortaya çıkarmaktı. Bundan dolayı sokakları, tekkeleri, mezarlıkları, hamamları, mescidleri, çeşmeleri, kışlaları, tarihî kuyuları, köşkleri ve kütüphaneleri en ince ayrıntısına kadar yerinde tesbit ederek planlarıyla, krokileriyle ve resimleriyle birlikte ortaya koydu. Tek başına sürdürdüğü çalışmaların her biri yıllarını aldı. 5 Kasım 2002 tarihinde vefat edince kendisinin "müze" dediği Karacaahmet Mezarlığı'ndaki aile kabristanına defnedildi. Mehmet Nermi Haskan herkesin takdirini kazanmış, son derece mütevazi, aşırı duygulu, merhametli, az konuşan, çok okuyan, her anını değerlendirmeye çalışan bir İstanbul âşığıydı. Tam otuz beş yıl her sabah çok erken saatlerde yola çıkıp eserleri tek tek dolaşır, yerinde görerek incelerdi. Üzerinde çalışma yaptığı eserlerin kitâbelerini Latin harflerine aktararak herkesçe okunup anlaşılmasını sağlamış, büyük bir titizlikle hazırlamış olduğu İstanbul'la ilgili on bir adet eserinden bir kısmı kendisi hayatta iken basılmıştır.

Mehmet Nermi Haskan

Eserleri. 1. *Eyüp Tarihi* (I-II, İstanbul 1993, 1996, 2008 | *Eyüpsultan Tarihi* adıyla |). Müellif, tarihî belge niteliği taşıyan eserinin önsözünde Eyüp semti hakkında araştırma yapmayı düşündüğünde önce kütüphaneye dayalı bir çalışma yapmak istediğini, ancak Eyüp hakkında bilgi bulamadığını, mevcut eserlerde ya kitâbelerin olmadığını veya olanların da eksik kaydedildiğini görerek Eyüp semtini sokak sokak dolaşmaya karar verdiğini ifade eder. On yıldan fazla süren çalışması için girmediği yol, görmediği türbe, bahçe, dehliz kalmadığını, türbelerin içerisindeki şâhideleri ve Eyüp sırtlarındaki bütün kabir taşlarını okumaya çalıştığını anlatır. Bu arada mezar taşlarının okunmasının kolay olmadığını, yarısından fazlasının toprağa gömülü halde bulunduğunu ve böğürtlen ormanları içinde kaybolduğunu belirtir. Eserde mevcut cami, türbe, çeşme, imaret, sebil ve şâhide kitâbeleri topluca ilk defa bu kitapta yayımlanmıştır. Haskan'ın o tarihte belirlediği eser sayısı elli sekiz cami ve mescid, yirmi iki tekke, on bir medrese, otuz mektep, on üç namazgâh, on kütüphane, iki imaret, dört karakol, otuz sahilsaray, on hamam, on bir sebil ve 114 türbedir. Eserin sonunda Çelik Gülersoy'un arşivinden alınan Eyüp ve çevresiyle ilgili çok değerli gravür ve resimler yer almaktadır. **2.** *İstanbul Hamamları* (İstanbul 1995). 237 hamamın ele alındığı eserde müellif bunlardan faal

olan altmış tanesini bizzat girerek incelemiş, on ikisinin 1990 yılından sonra çarşı haline getirildiğini, dokuzunun ise kapandığını tesbit etmiştir. **3.** *Hükümet Kapısı Bâb-ı Âlî* (İstanbul 2000, Çelik Gülersoy ile birlikte). Eserin genel planı ve anlatımı, yabancı dildeki kaynaklar, elçi kabulleri, XIX ve XX. yüzyıl bölümleri Çelik Gülersoy'a, XVII-XVIII. yüzyıl bölümleri, klasik Osmanlı kaynakları, arşiv değerlendirmeleri ise Nermi Haskan'a aittir. **4.** *Yüzyıllar Boyunca Üsküdar* (I-III, İstanbul 2001). Yayımlandığı yıl "Şehir Kitapları" dalında Türkiye Yazarlar Birliği ödülüne lâyık görülen eserde Haskan, "belde-i tayyibe" denilen Üsküdar hakkında neşredilen eserlerin gerçek Üsküdar'ı yansıtmadığını, efsanelere dayanan, masa başında yazılmış eserler olduğunu, İbrahim Hakkı Konyalı'ya ait eserin ihtiyaca kısmen cevap vermekle birlikte onda da kitâbelerin asıllarının yazıldığını, dolayısıyla bugünkü neslin anlamasına imkân bulunmadığını söylemektedir. Kitapta Üsküdar'ın Antikçağ'da, Roma, Bizans ve Osmanlı devirlerinde geçirdiği değişikliklere temas edilmiş, eserlerin yanında tarih ve yerleşimler de ele alınmıştır. Haritalar, krokiler ve eski resimlerle zenginleştirilen eserde 191 çeşme, yirmi sebil, kırk tarihî kuyu, on medrese, kışlalar, karakollar, su terazileri, saraylar, yalılar, köşkler ve mesireler yer almaktadır. 456 eserin incelendiği kitapta -Karacaahmet Mezarlığı'nda toprağa gömülü olanlar hariç- bütün şâhide kitâbeleri okunmuştur. **5.** *Eyüplü Hattatlar* (İstanbul 2004). Eserde 200 hattat tanıtılmış, yazılarından örnekler verilmiş, fotoğraflar konulmuştur. Kitabın hazırlanmasında Müstakimzâde Süleyman Sadeddin Efendi'nin *Tuhfe-i Hattâtîn*'inden faydalanan Haskan, "Bu kitap olmasaydı herhalde Eyüplü hattatlar yazılamazdı" der. **6.** *Eyüplü Mûsikişinaslar* (İstanbul 2004). Eyüp'te doğan mûsikişinaslarla burada medfun bulunanlar ele alınmıştır. **7.** *Eyüplü Meşhurlar* (I-II, İstanbul 2004). Eyüp'te yaşayanlarla birlikte Eyüp'te doğan, Eyüp'te hayır işleri yapan veya mezarı Eyüp'te olanlar da esere dahil edilmiştir. Bunların dışında Haskan'ın yayıma hazırlanmış iki ciltlik *İstanbul Tekkeleri* adlı kapsamlı bir araştırması mevcuttur. Neşre hazır bir diğer çalışması da indeks ilâveli, Hüseyin Ayvansarâyî'nin *Hadîkatü'l-cevâmi'* adlı eseridir. Yine onun henüz yayımlanmamış iki çalışmasından biri iki ciltlik *Maliye Teşkilâtı Tarihi,* diğeri *Mir'âtü'l-İstanbul: Avrupa Yakası*'dır.

BİBLİYOGRAFYA :

Gündegül Parlar, "Eyüpsultan Tarihi Müellifi Mehmet Nermi Haskan'ın Biyografisi", *Tarihi, Kültürü ve Sanatıyla Eyüpsultan Sempozyumu VIII: Tebliğler*, İstanbul 2004, s. 44-49 |maddenin yazımında Mehmet Nermi Haskan'ın eşi Gülören Haskan'ın verdiği bilgilerle çalışma odasındaki yazı ve eserlerinden faydalanılmıştır|.

GÜNDEGÜL PARLAR

HASSA ORDUSU

İslâm ve Türk devletlerinde özel muhafız askerlerinden oluşan birlik.

İslâm ve Türk devletlerinde muhafaza görevi yapan, dâimî statüde, özel olarak yetiştirilmiş, çeşitli adlarla anılan askerî birliklere tarihî terminolojide genellikle "hassa ordusu" denir. Abbâsî halifelerinin gulâmlardan meydana gelen ve "haresü'l-halîfe" adı verilen askerlerinin bulunduğu bilinmektedir. İlk müslüman Türk devletlerinden Karahanlılar'da da saray muhafızlarından ayrı bir hassa ordusu mevcuttu. Muhtemelen doğrudan hükümdarın şahsına bağlı olan bu orduda ücretli askerler görev yapardı. Batı Karahanlı hükümdarlarından Arslan Han'ın hassa ordusu 12.000 Türk köleden meydana geliyordu. Hassa ordusu askerlerinin malî işleri Dîvânü'l-ceyş denilen özel bir divan tarafından yürütülürdü. Gazneliler'de ise sultanın muhafız askerlerine "gulâmân-ı hâs" denirdi. Tamamı atlılardan meydana gelen Gazneli hassa ordusunda sadece Türkler değil diğer milletlerden de askerler bulunurdu.

Cengiz Han'a ait hassa ordusunun muntazam bir teşkilâtı olduğu bilinmektedir. Gece gündüz han sarayını koruyan bu muhafızların arasında okçular, kapıcılar, sofracılar ve seyisler vardı. Bunların dışındaki 1000 bahadır hanın özel koruması durumundaydı. Bu bahadırlar savaş sırasında hassa ordusunun öncü kuvvetlerini teşkil ederdi. Cengiz Han bütün Moğollar'ı bir bayrak altında topladıktan sonra 1206'da hassa ordusu yeniden teşkilâtlandırıldı. Nöbetçilerin, okçuların ve özel muhafızların sayısı 10.000'e çıkarıldı. Cengiz'in hassa askerleri sıkı bir disiplin altındaydı. Nöbetini ihmal edenler dayakla veya askerlikten atılmakla cezalandırılırdı; fakat bu cezalar mutlaka hanın bilgisi dahilinde verilirdi. Öte yandan hassa askerlerinin bazı imtiyazları mevcuttu. Meselâ bir muharip muhafız ordusu eri ordudaki binbaşıdan, muharip olmayan erler ise yüzbaşıdan önce gelirdi. Cengiz'in hassa ordusu yalnız hanla birlikte sefere çıkardı. Cengiz Han'ın kumandanlarının çoğu hassa ordusundan yetişmişti. Böylece bütün imparatorluk ordusu hanın tecrübeli adamlarının elinde, dolayısıyla hanın denetiminde bulunurdu. Hârizmşahlar'da da hükümdara bağlı, merkezde ve merkeze yakın garnizonlarda oturan bir hassa ordusu vardı. Bu ordu gulâmlardan ve Kanglı-Kıpçaklar'dan teşekkül ederdi. Ülke sınırları genişledikçe yeni müslüman olan Türk kabilelerinden de askerî birlikler kurularak hassa ordusuna bağlandı.

Gazneliler'i örnek alan Selçuklular'daki hassa ordusu genellikle saray gulâmlarından, esirlerden teşkil edilir ve sipahi denilen bu askerler Selçuklu ordusunun çekirdeğini oluştururdu. Bunlar da sürekli merkezde, merkeze yakın yerlerde kalırdı ve sayıları hiç eksilmezdi. Anadolu Selçukluları'nın hassa ordusu "müfred (mefâride), halka-i hâs, gulâmân-ı dergâh, mülâzımân-ı yatak (yayak)" şeklinde dört sınıfa ayrılırdı. Kalabalık olan hassa askerlerinin bir kısmı piyade idi. Mefâride askerlerinin bir bölümünü meydana getiren halka-i hâssın başlıca görevi padişahın çadırını beklemekti. Gulâmlardan saray için ayrılanların içinden değerli devlet adamları çıkmıştır. Bu maiyet askerlerinin hepsine ücret verilirdi.

Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinin hassa askerleri, İlhanlılar'da olduğu gibi köle ve esirlerden değil hükümdarların mensup bulundukları aşiret kuvvetlerinden teşekkül ederdi. Bu askerlerden hükümdar muhafızı olanlara "korucu" (kurçi) denirdi. Safevîler de bu tabiri kullandılar. Hassa askerleri merkezden başka, eyaletlerdeki şehzadelerin maiyetinde de bulunurdu. Bu devletlerin hassa birlikleri Anadolu beyliklerine göre teşkilâtça daha geniş ve daha düzenliydi. Ayrıca Safevî Şahı I. Abbas, 1587'de tahta çıktıktan bir süre sonra korucular dışında doğrudan kendisine bağlı Çerkez, Ermeni ve Gürcüler'den devşirilmiş gulâmlardan oluşan 12.000 kişilik özel bir birlik kurdu.

Eyyûbîler'de dâimî orduyu teşkil eden hassa askerleri, Türkler'den satın alınarak veya toplanarak belli bir eğitimden geçirildikten sonra âzat edilen kölelerden meydana gelirdi. Bunlar Eyyûbî ordusunun en cengâver muharip sınıfıydı ve Abbâsîler'deki memlük teşkilâtına benzerdi. Asker olduktan sonra hürriyetlerine kavuşan bu köleler bağlı bulundukları emîrlerin adıyla anılır ve yükselerek emîr olabilirlerdi. Nitekim Eyyûbî Devleti'nin ardından gelen Memlük Sultanlığı idarenin tama-

men kölelere geçmesiyle ortaya çıktı. Hassa askeri Memlük ordusunda da vardı ve bunlara "memâlîk-i sultâniyye" denirdi. Anadolu beyliklerinde kullanılan hassa ordusu Selçuklular'dakinden farklı değildi. Ordunun temelini yine maaşlı hassa askerleri oluştururdu. Ulu bey denilen hükümdarın yaya ve atlılardan meydana gelen dâimî hassa kuvvetleri vardı. Bunlar savaş esirlerinden veya satın alınan kölelerden temin edilirdi.

Osmanlılar'da kapıkulu ocakları doğrudan padişaha bağlı ve onun emrindeki askerî kuruluşlardı. Yaya ve atlılardan meydana gelen bu birlikler savaşlarda merkezde bulunur, genelde padişah otağını muhafaza ederlerdi. Bu bakımdan hassa ordusu konumundadırlar. Saray muhafızlarından bostancılarla yine saray hizmetkârları baltacılar da padişahın hassa askeri sayılır, gerekirse savaş için bunlardan da yararlanılırdı (bk. **KAPIKULU**). Osmanlı Devleti'nde asıl mânasıyla hassa teşkilâtı XIX. yüzyılda kuruldu. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının ardından varlığına gerek görülmeyen Bostancı Ocağı da lağvedildi, bunlardan ve hasekilerden seçilen askerler Muallem Bostâniyân-ı Hâssa adıyla kurulan yeni ocağa bağlandı. 27 Muharrem 1242 (31 Ağustos 1826) tarihli nizamnâmeye göre zâbitleriyle birlikte 1527 kişiden oluşan bir tertip (tabur) bir binbaşının kumandasına verildi (Lutfî, I, 201), hepsinin üstünde bostancıbaşı ağa vardı. Üç yıl sonra bostancıbaşı tabirinin yerini muhafız paşa aldı (Esad Efendi, s. 254). Tâlimli hassa bostancılarının başına ayrıca bir nâzır verildi (Cevdet, XII, 186-187). Nâzır yeni askerlerin maaş ve iâşe gibi işlerinden sorumlu olacaktı. Bu maaşlı hassa bostancıları, Sarây-ı Hümâyun ile birlikte Dolmabahçe'den Ortaköy'e kadar olan yerleri koruyacaklardı (BA, *HAT*, nr. 24040). Böylece II. Mahmud zamanında kurulan Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye hassa ve mansûre adlarıyla iki sınıfa ayrıldı ve her birinin başına birer ferik tayin edildi (1831). Çıkarılan başka bir nizamnâmeye göre eski Soğukçeşme Ocağı tâlimli hassa bostancılarına tâlimhâne yapıldı (BA, *HAT*, nr. 17694). Hassa askeri olmak için başvuranlardan yaşları on beşin altında olanlar burada askerî ve dinî eğitime tâbi tutulur, ardından yeteneklerine göre dikimhâneye, tophâneye, tıp ve mızıka mekteplerine veya piyade neferliğine gönderilirdi. Hassa bostancılarının ekmek tayınları erzak nâzırınca tahsis edilecek fırından, et tayınları hassa kasapbaşı tarafından verilirdi. Diğer ihtiyaç maddelerini ise nâzır satın alırdı. Neferler için sabahları pirinç veya mercimek çorbası, akşamları yahni, cuma ve pazartesi geceleri pirinç veya bulgur pilavı yapılırdı.

Hassa askerleri başlarına sefer zamanında barata, hazar zamanında şubara denilen başlık giyerler ve kendilerine mevsimine göre elbise verilirdi (BA, Cevdet-Askerî, nr. 3263). Gerekli toplar Tophâne-i Âmire'den, diğer silâhlar Cebehâne-i Âmire'den gönderilirdi. Bir nefer zamanla yükselerek onbaşı, çavuş, sancaktar, mülâzım, yüzbaşı ve kolağası; ehliyetli binbaşı da padişahın iradesiyle haseki ağa, hatta bostancıbaşı olabilir veya bir başka devlet hizmetinde kullanılmak üzere kapıcıbaşılık vb. bir rütbe ile dış hizmete çıkarılırdı. Aynı hiyerarşi ve terfi sistemi topçu, cebeci gibi sınıflarda da uygulanırdı.

Suç işleyen hassa bostancı neferlerinin küçük suçları ocakta cezalandırılır, büyük suçlar ise Bâbıâli'ye bildirilirdi (BA, Cevdet-Askerî, nr. 2968). Hassa bostancılarının inzibat görevlerinden başka seferî hizmetleri ve kale muhafızlığı gibi görevleri de vardı (BA, *HAT*, nr. 17694). İstanbul dışından gelen hassa askerlerinin hazar zamanında sılaya gitme meselesi de bir nizama bağlandı. Bunlar beş neferde bir nöbetleşe olarak memleketlerine gönderilecek ve izin süresi gideceği yerin uzaklığına göre beş, altı veya sekiz ay olabilecekti. Zâbit ve neferlerden malî durumu iyi olanlara hac izni de verilirdi. Gerek sılaya gerekse hacca gidenler maaşlı izinli sayılırdı. Hizmet süresi on iki seneyi bulanlardan isteyenler askerlikten ayrılıp emekli olabilirdi. Ölen hassa askerlerinin teçhiz, tekfin ve terekelerinin durumu da bir nizama bağlandı ve nâzırın idaresine verildi (BA, *HAT*, nr. 55008). Böylece 1826'da kurulan Muallem Bostâniyân-ı Hâssa Ocağı'nın teşkilâtı zamanla gelişti, mansûre taburlarından olduğu gibi hassa taburlarından da alaylar teşkil edildi. Her üç taburuna bir miralay tayini gereken Asâkir-i Hâssa-i Muhammediyye ferikliğine ilk defa padişah yaverlerinden Ahmed Fevzi Paşa getirildi (BA, Cevdet-Askerî, nr. 15199). Zamanla alayların sayısı arttıkça her iki alaydan bir livâ teşkil edildi ve ilk defa yine adı geçen paşa müşîr-i hâssa unvanıyla hassa askerlerine serasker tayin edildi. Sadece İstanbul'da bulunan, maaş ve imtiyaz bakımından mansûre askerlerinden farklı olan hassa askerlerinin 1834'ten itibaren taşrada yedek redif birlikleri de kuruldu (BA, Cevdet-Askerî, nr. 18933). 6 Eylül 1843 tarihinde askerî teşkilâtın yeni bir nizama bağlanması esnasında ordular teşkil edildi, uzun süre hassa ordusu adıyla anılan İstanbul'daki ordu daha sonra Birinci Ordu oldu.

Hassa bostancılarının piyade askeri haline dönüştürülmeleriyle ilgili kanunnâme (İÜ Ktp., TY, nr. 5824, vr. 63ª)

BİBLİYOGRAFYA :

BA, *MAD*, nr. 8368, s. 30-31, 118; nr. 10116, s. 52, 58, 217; BA, *Kānunnâme-i Askerî Defterleri*, I, 91-101; *Kānunnâme-i Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye*, İÜ Ktp., TY, nr. 5824, vr. 70ᵇ-74ª; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (Bayburtlugil), s. 148; İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-ʿAlâ'iyye*, s. 38, 187; D'Ohsson, *Tableau général*, VII, tür.yer.; Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi, *Üss-i Zafer*, İstanbul 1293, s. 254; a.mlf., *Târih* (haz. Ziya Yılmazer), İstanbul 2000, s. 573, 620; Cevdet, *Târih*, XII, 186-187; Lutfî, *Târih*, I, 201; Uzunçarşılı, *Anadolu Beylikleri*, s. 202-203, 205-206; a.mlf., *Medhal*, s. 13, 53-54, 100-102, 285, 415 vd.; a.mlf., "Asâkir-i Mansûre'ye Fes Giydirilmesi Hakkında Sadrı-azamın Takriri ve II. Mahmud'un Hatt-ı Humâyunu", *TTK Belleten*, XVIII/70 (1954), s. 224; Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan* (haz. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1981, s. 474 vd.; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, İstanbul 1981, s. 282, 284, 288, 291-293; Ramazan Şeşen, *Salâhaddîn Devrinde Eyyûbîler Devleti*, İstanbul 1983, s. 144 vd.; Abdülkadir Özcan, "Hassa Ordusunun Temeli: Muallem Bostaniyân-ı Hassa Ocağı, Kuruluşu ve Teşkîlatı", *TD*, sy. 34 (1984), s. 347-396; a.mlf., "Hassa Ordusu'ndan Birinci Ordu'ya", *Tarih ve Medeniyet*, sy. 47, İstanbul 1998, s. 20-23.

ABDÜLKADİR ÖZCAN

HÂTEM EFENDİ

(bk. AKOVALIZÂDE AHMED HÂTEM).

HATÎB, Adnân
(عدنان الخطيب)

Adnân b. Abdilkādir Hilmî
b. Ebi'l-Ferec el-Hatîb
(1914-1995)

Suriyeli hukukçu, dil âlimi ve tarihçi.

Şam'da doğdu. Şehrin önde gelen âlimlerinden olan babası Vakıflar genel müdürü ve Emeviyye Camii hatiplerindendi. Küçük yaştan itibaren evlerinde düzenlenen sohbetlerde ve ilmî toplantılarda bulunan Hatîb'in eğitimine babası özel ilgi gösterdi. Fransız işgali altındaki ülkede vatan severlerin kalesi konumunda bir devlet okulu olan Medresetü't-techîz'i bitirdi. Burada aldığı eğitim millî duygularını ve bağlı olduğu medeniyete karşı güvenini geliştirdi, hürriyet ve adalet özlemini arttırdı. Daha sonra Bağdat Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden mezun oldu (1942). Fransa'da Paris Üniversitesi'nde hukuk alanında doktora yaptı (1947), ardından ülkesine döndü. 1947-1950 yıllarında Humus'ta, 1950-1953 arasında Şam'da savcı yardımcılığı yaptı. 1953'te İstînaf Mahkemesi'ne, 1954'te Adalet Bakanlığı Hukuk Dairesi'ne hâkim olarak tayin edildi. Suriye ile Mısır'ın birleşmesi sürecinde kurulan Devlet Konseyi'nde görevlendirildi. 1959-1969 yıllarında burada danışman olarak çalıştı, 1969-1974 arasında konseyin başkanlığını yürüttü. 1971'de Adalet bakanının başkanlığında kurulan yasama komisyonunda görev aldı. 1974'te bakan derecesiyle emekliye ayrıldı.

1954 yılından itibaren Şam Üniversitesi Hukuk ve Şeriat fakültelerinde ders veren Hatîb, Kahire'deki Arapça Lisans Üstü Araştırmalar Enstitüsü'nde hocalık yaptı. Ayrıca ceza hukuku alanındaki yasama faaliyetinde birliği temin etme, kanunlarda üslûp birliğini sağlama komisyonları gibi çok sayıda komisyonda üye olarak yer aldı. Öte yandan çalışmaları ve gayretleri takdir edilerek masrafları Birleşmiş Milletler tarafından karşılanmak üzere 1953'te Avrupa'ya gönderildi. Burada suçla mücadelenin hukukî yolları ve ceza kurumlarının en yeni sistemleri üzerine incelemelerde bulundu. Hukuk alanındaki çalışmalarında adaletin ve kanunun üstünlüğünü sağlamaya önem verdi, şaibelerden uzak nezih bir kişilik sergiledi. Medenî Kanun'a, Ticaret ve Ceza kanunlarına şerh yazdı. Hukuk alanında birçok yazı kaleme aldı, çeşitli ilmî toplantılarda tebliğler sundu. Ceza kanunu şerhiyle ilgili çalışmalarından dolayı 1955'te Suriye Devlet Liyakat nişanıyla ödüllendirildi. 1960 yılında Şam'daki Arap Dil Kurumu'na üye seçildi. Çok geçmeden bu kurumun genel sekreterliğine getirildi ve ölümüne kadar bu görevini sürdürdü. Yine hayatının sonuna kadar devam eden diğer bir görevi de 1971 yılındaki kuruluşundan itibaren Arap Dil Kurumları Birliği'nin genel sekreter yardımcılığıdır. Mısır, Irak ve Ürdün Arap Dil kurumları ile Irak ve Hindistan bilim kurumlarına da üye seçilen Hatîb bu kuruluşların faaliyetlerine de ömrünün sonuna kadar destek verdi. Kahire'deki kurumun yıllık sempozyumlarının kitap halinde basılmasına önemli katkılar sağladı. İlgi alanı içerisinde Arapça'nın hatasız kullanılması, dil enstitülerinin verdiği kararların yayımlanması, sözlük çalışmaları ve kanun dili önemli bir yer tutar. Hatîb 24 Eylül 1995 tarihinde Şam'da vefat etti.

Adnân el-Hatîb

Eserleri: *Şerḥu Ḳānûni'l-ʿuḳūbât* (I-II, Dımaşk 1950-1954), *Luġatü'l-Ḳānûn fi'l-bilâdi'l-ʿArabiyye* (Dımaşk 1952), *el-Vecîz fî şerḥi'l-Mebâdi'i'l-ʿâmme fî Ḳānûni'l-ʿuḳūbât* (Dımaşk 1955-1956), *el-Vecîz fî şerḥi'l-Mebâdi'i'l-ʿâmme fî Ḳānûni'l-ʿuḳūbât: el-Mesʾûliyyetü'l-cezâʾiyye* (Dımaşk 1956), *en-Naẓariyyetü'l-ʿâmme li'l-cerîme fî Ḳānûni'l-ʿuḳūbâti's-Sûrî* (Kahire 1957), *el-Vecîz fî uṣûli'l-muḥâkemât* (Dımaşk 1957), *eş-Şeyḫ ʿAbdülḳādir el-Maġribî* (Dımaşk 1960), *el-Mebâdiʾü'l-ʿâmme fî meşrûʿi Ḳānûni'l-ʿuḳūbât* (Dımaşk 1961), *Mûcezü'l-Ḳānûni'l-cezâʾî* (Dımaşk 1963), *el-Muʿcemü'l-ʿArabî ve naẓarât fi'l-Muʿcemi'l-vasîṭ* (Dımaşk 1965), *el-Muʿcemü'l-ʿArabî beyne'l-mâżî ve'l-ḥâżır* (Kahire 1967; Beyrut 1994), *el-İcrâʾâtü'l-idâriyye: Naẓariyyetü'l-daʿvâ fi'l-ḳaḍâʾi'l-idârî* (Kahire 1968), *el-Emîr Muṣṭafâ eş-Şihâbî* (Dımaşk 1968), *el-Mecmaʿu'l-ʿilmiyyü'l-ʿArabî (Mecmaʿu'l-luġati'l-ʿArabiyye bi-Dimaşḳ) fî ḫamsîne ʿâmen* (I, Dımaşk 1969), *eş-Şeyḫ Ṭâhir el-Cezâʾirî: Râʾidü'n-nehḍati'l-ʿilmiyye fî bilâdi'ş-Şâm ve aʿlâmün min-ḫırrîcî-medresetih* (Kahire 1971), *Târîḫu'l-ḳaḍâʾi'l-idârî ve niẓâmü Meclisi'd-Devleti fî-Sûriyâ* (Kahire 1974), *ʿÂrif en-Nekedî, ḥayâtühû ve âṯâruh* (Dımaşk 1975), *Dr. Esʿad el-Ḥakîm* (Dımaşk 1979), *Bedevî el-Cebel: Ḥayâtühü'l-ʿâṣıfe ve ḥubbühü'lleẕî lâ yefnâ* (Dımaşk 1979), *ʿUrûbetü's-Süryân ve'l-Baṭriyerk Efrâm el-Evvel Berṣûm ve'l-Baṭriyerk Yaʿḳūb eş-Ṣâliṯ* (Dımaşk 1980), *el-ʿÎdüʾz-zehebî li-Mecmaʿi'l-luġati'l-ʿArabiyye: 1934-1984* (Dımaşk 1986), *Dr. Şükrî Faysal ve ṣadâḳatü ḫamsîne ʿâmen* (Dımaşk 1986), *Dr. ʿÖmer Ferrûḫ, Kifâḥu ḫamsetin ve sittîne ʿâmen difâʿan ʿani'l-ʿurûbeti ve'l-İslâm* (Dımaşk 1988), *Muḥammed Kürd ʿAlî* (Dımaşk 1989), *ʿAbdullâh Kennûn* (Dımaşk 1991), *Ḥuḳūḳu'l-insân fi'l-İslâm* (Dımaşk 1992) (eserleri ve makalelerinin bir listesi için bk. *MMLADm.*, LXXI/2 [1416/1996], s. 402-414).

BİBLİYOGRAFYA :

Enver el-Cündî, *Aʿlâmü'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer el-hicrî: Aʿlâmü'd-daʿve ve'l-fikr*, Kahire, ts. (Mektebetü'l-Enclû el-Mısriyye), I, 373-377; Abdülkādir Ayyâş, *Muʿcemü'l-müʾellifîne's-Sûriyyîn fi'l-ḳarni'l-ʿişrîn*, Dımaşk 1405/1985, s. 167-169; M. Abdüllatîf Sâlih el-Ferfûr, *Aʿlâmü Dımaşḳ fi'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer el-hicrî*, Dımaşk 1408/1987, s. 187-188; Abdülazîz M. Süheyl el-Hatîb, *Ġurerü'ş-Şâm fî terâcimi âli'l-Ḫaṭîb el-Ḥaseniyye ve muʿâṣırîhim*, Dımaşk 1417/1996, s. 526-529; Ahmed el-Alâvine, *Ẕeylü'l-Aʿlâm*, Cidde 1418/1998, s. 138-139; a.mlf., *et-Teẕyîl ve'l-istidrâk ʿalâ Muʿcemi'l-müʾellifîn*, Cidde 1423/2002, s. 206-207; Abdullah el-Cübûrî, "ʿAdnân el-Ḫaṭîb", *Meusûʿatü Beyti'l-ḥikme li-aʿlâmi'l-ʿArab fi'l-ḳarneyni't-tâsiʿ ʿaşer ve'l-ʿişrîn*, Bağdad 1420/2000, I, 357-358; Abdüsselâm Hârûn, "el-Üstâẕ ed-duktûr ʿAdnân el-Ḫaṭîb", *MMLA*, LIX (1407/1986), s. 203-204; "Ârâʾ ve enbâʾ: Ḫaflü teʾbîni faḳîdi'l-Mecmaʿ el-üstâẕ ed-duktûr ʿAdnân el-Ḫaṭîb", *MMLADm.*, LXXI/2 (1416/1996), s. 366-414; Semer Rûhî el-Faysal, "el-Ḫaṭîb, ʿAdnân b. ʿAbdilḳādir", *Mu.AU*, VIII, 368-372.

ABDÜSSAMET BAKKALOĞLU

HATÎB MEHMED EFENDİ
(ö. 1187/1773)

Türk ebru sanatının önde gelen isimlerinden.

İstanbul'da doğdu. Muhtemelen 1159 (1746) yılında Ayasofya Camii hatipliğine tayin edildi. "Ayasofya hatibi" veya "Hatip" lakabıyla anılır. Babasının adı Ahmed'dir. *Tuhfe-i Hattâtîn*'de kendisinden "pîr-i mübârek" diye bahsedildiğine göre vefat ettiği sırada yaşı hayli ilerlemiş olmalıdır.

Mehmed Efendi'nin Eski Zühdü diye tanınan Zühdü İsmâil Ağa'dan sülüs-nesih yazılarını meşkettiği bilinmekle beraber Süleymaniye Camii Kütüphanesi'ndeki 3 numaralı murakka'da kendi ebrularıyla bezenmiş bir sülüs karalamasından başka yazısı görülmemiştir. 1142 (1729) tarihli bu eserindeki rikâ' hattıyla imzasında Ayasofya Camii muarrifi olduğunu belirtmektedir. Bu vazifesinden sonra kendisine hatiplik tevcih edildiği anlaşılmaktadır. Mehmed Efendi ebru sanatındaki müstesna yerini, Müstakimzâde'nin tarifiyle "ebrî tâbir olunan münakkaş, musanna' kâğıd"ın imalinde yaşadığı döneme kadar hiç kimsede görülmeyen başarısından dolayı elde etmiştir. *Tuhfe-i Hattâtîn*'de geçen, ebrunun kendisi veya babası tarafından icat edildiği şeklindeki ifade herhalde Müstakimzâde'nin dalgınlığından kaynaklanan bir hatadır.

Ebru sanatını kimden öğrendiği belirlenemeyen Mehmed Efendi'nin yetiştirdiği herhangi bir talebesi de bilinmemektedir. Onun ebruları, kendisinden önceki ebrulara kıyasla renkleri ve boya serpmesindeki olağan üstü mükemmeliyetiyle dikkat çeker; bu tavrıyla eserlerinde hüviyetini hemen belli eder. İlk defa şahsen başlattığı ve iç içe damlatılmış birkaç cazip renkten tek at kuyruğu kılıyla kitreli su üstünde vücuda getirdiği yürek, çarkıfelek, deniz yıldızı gibi şekilleri sebebiyle bu tarz ebrularına "hatip ebrusu" adı verilmiş, sonraki yıllarda da kimin tarafından yapılırsa yapılsın bu ebru türü "hatip" ismiyle anılmıştır. *Tuhfe*'de "onun icadı" sözünden kastedilen bu ebru tarzı ise Müstakimzâde'nin beyanı gerçeklik kazanır. Mehmed Efendi'nin kumlu ve neftli ebru yapımında da müstesna güzellikteki eserlerine rastlanır. III. Ahmed devrinde kitap sanatlarına verilen büyük değerin bir göstergesi olarak bu dönemde hazırlanan kıta ve murakka'ların iç ve dış pervaz tezyinatında Mehmed Efendi'nin ebruları kullanılmıştır. Meselâ III. Ahmed'in *Murakka'-ı Hâs* adlı tuğra albümündeki (TSMK, nr. A 3653) on kıtanın ara kâğıtları, I. Mahmud'un 1153'te (1740) tesis ettiği Ayasofya Kütüphanesi'nin yazmalar katalogunda da cildin üst ve alt yan kâğıtları Mehmed Efendi'nin enfes ebrularından seçilmiştir. Şeyh Hamdullah'ın murakka'larından başlayarak eski murakka'ların tamirlerinde de bu ebrulara öncelik verilmiştir.

Ramazan ve kurban bayramlarının ilk gününde, cemaatini vezir ve âlimlerinin oluşturduğu sabah namazlarının Topkapı Sarayı-Kubbealtı'nda Ayasofya hatibinin imâmetiyle kılınması kadîm bir saray geleneğidir. Mehmed Efendi'nin de camide hitabet vazifesiyle bulunduğu yıllarda sarayla münasebetini sürdürdüğü iki arşiv belgesinden anlaşılmaktadır. Bu hizmetinin karşılığında 3000 sağ akçenin padişah tarafından ihsan edilmesinin gecikmesi üzerine, Hatîb Mehmed Efendi'nin bayramdan yaklaşık iki hafta sonra saraya bunu hatırlatan 23 Zilhicce 1161 (14 Aralık 1748) ve 23 Zilhicce 1166 (21 Ekim 1753) tarihli iki arzuhali zamanımıza ulaşmıştır. Bu arzuhallerdeki nesih hattı onun bu yazı türünde de başarılı olduğunu ortaya koymaktadır.

Hatîb Mehmed Efendi, ikamet ettiği Sirkeci Hocapaşa semtindeki evinde çıkan bir yangında kurtarmak istediği eserleriyle beraber yanarak hayatını kaybetti. Müstakimzâde'nin vefat gününü belirtmeyişine mukabil *Merâkıd-ı Mu'tebere-i Üsküdar* müellifi Behcetî İsmâil Hakkı, Mehmed Efendi'nin, eserini kaleme aldığı 1930 yılına kadar yerinde duran kabir kitâbesini şöyle tesbit etmiştir: "Ayasofya-i Kebîr hatibi Mehmed Efendi, aleyhi'r-rahmeti bârî sene 1187 fî 6 Muharrem" (30 Mart 1773). Bu ifadeden onun cenaze namazının, herhalde uzun yıllarını geçirdiği Ayasofya'da kılındıktan sonra Anadolu yakasına geçirilip Karacaahmet Mezarlığı'na defnedildiği anlaşılmaktadır. Yine *Merâkıd-ı Mu'tebere-i Üsküdar*'da, 1159'da (1746) vefat eden Ahmed b. Ali isimli bir başka Ayasofya hatibinin kaydına rastlanmaktadır. Bu tarih büyük bir ihtimalle Mehmed Efendi'nin hatiplik vazifesine tayin yılını göstermektedir. Mehmed Efendi'den 150 yıl sonra aynı sanatı devam ettirenlerden Necmeddin Okyay onun eserlerini dikkatle inceleyerek aynı üslûpta mükemmel ebru kâğıtları imal etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, Saray Mesâlihi, nr. 69/3559; BA, Cevdet-Evkaf, nr. 406/ 20588; Müstakimzâde, *Tuhfe*, s. 386; Habîb, *Hat ve Hattâtân*, İstanbul 1305, s. 133; Behcetî, *Merâkid-i Mu'tebere-i Üsküdar*, s. 15; M. Uğur Derman, *Türk Sanatında Ebrû*, İstanbul 1977, s. 30-32; a.mlf., *Murakka'-ı Hâs*, İstanbul 2009, s. 25 vd.; Pakalın, II, 552-553.

M. Uğur Derman

Bir el yazmasının iç kapağında Hatîb Mehmed Efendi'nin eseri olan deniz yıldızı şeklindeki Hatîb ebrusu (Süleymaniye Ktp., Hamidiye, nr. 31)

HATTÂB, Mahmûd Şît
(محمود شيت خطّاب)

Mahmûd Şît b. Mustafâ b. Hattâb el-Mevsılî (1919-1998)

Askerî tarih alanındaki çalışmalarıyla tanınan asker, düşünür ve yazar.

Musul'da doğdu. Soyu babaannesi tarafından Hz. Hasan'a ulaşır. Varlıklı bir aile içinde büyüdü. İlk ve orta öğrenimini Musul'da tamamladı. Burada nahiv âlimi Şeyh Kāsım el-Celîlî gibi hocalardan Arap dili ve edebiyatı, kıraat, fıkıh, hadis ve hat dersleri aldı. Siyer ve tarih başta olmak üzere ilmî konuların ve güncel sorunların konuşulup tartışıldığı özel meclislere devam etti. Hukuk tahsil etmek için gittiği Bağdat'ta ısrarlar sonucu harp okuluna kaydoldu ve lisans eğitiminin ardından teğmen rütbesiyle Irak ordusuna katıldı (1938). 1941'de Reşîd Ali Geylânî'nin öncülüğünde bir grup genç subayın İngilizler'e karşı gerçekleştirdiği direniş hareketine katıldı ve İngiliz sömürge güçlerinin ülkeden çıkarılması için Fellûce başta olmak üzere çeşitli bölgelerde emrindeki birliklere kumanda etti. Bu esnada İngiliz güçlerinin hava saldırısında ağır şekilde yaralandı. 1947'de yüzbaşılığa yükseldi, 1948'de Külliyyetü'l-erkân ve'l-kıyâde'de yüksek lisans tezi hazırladı. Aynı yıl İsrail'e savaş açan Arap Birliği'ne destek veren Irak kuvvetleri içerisinde gönüllü olarak yer aldı ve yaklaşık bir yıl Batı Şeria sınırlarındaki Cenîn'de İsrailliler'e karşı savaştı. Daha sonra Bağdat Harp Akademisi'ni bitirerek kurmay oldu (1954). 1955'te Londra Harp

Akademisi'ni bitiren Mahmûd Şît Irak'a döndükten sonra tuğgeneral rütbesine yükseltildi.

1956'da İsrail, İngiltere ve Fransa'nın Mısır'a açtığı savaş esnasında diğer Arap ülkelerinde olduğu gibi Irak'ta da sokak hareketleri yayılmıştı. Olayları bastırmak için Musul'da bulunan Mahmûd Şît, Mısır'ın aleyhine olan Irak hükümetinin emirlerini yerine getirmeyince sürgün cezasına çarptırıldı, ancak İsrail'e karşı başlatılan hareketleri desteklemeyi sürdürdü. General Abdülkerîm Kāsım'ın öncülüğünde 14 Temmuz 1958'de cumhuriyet ilân edilmesinin ardından Irak'ta komünizmin siyasî hayatı etkilemesine karşı çıktı ve Mart 1959'da Albay Abdülvehhâb eş-Şevvâf tarafından komünistlere yönelik başlatılan ayaklanmada yer aldı. Bu hareketin Abdülkerîm Kāsım tarafından kanlı bir şekilde bastırılmasının ardından 1959 yılının sonuna doğru tutuklandı. Yaklaşık on sekiz ay süren hapis süresince yoğun işkenceye mâruz kaldı. Abdülkerîm Kāsım'ın devrilmesi üzerine kurulan Abdüsselâm Ârif hükümetinde Mahallî İdareler bakanlığı başta olmak üzere çeşitli görevler üstlendiyse de ilimle meşgul olup eser yazmak için askerî ve bürokratik görevlerinden ayrıldı. 1964 yılının başında Arap ülkelerinde kullanılan askerî terimlerde birlik sağlamak için Mısır'da oluşturulan komisyonun başkanlığına getirilince Kahire'ye gitti ve 1973 yılına kadar orada kaldı. 17 Temmuz 1968'de cumhurbaşkanlığı ve başbakanlık görevlerini üstlenen General Ahmed Hasan el-Bekr'in Irak'ta kurduğu hükümette kendisine Ulaştırma bakanlığı teklif edildiyse de bu görevi kabul etmedi. Hapiste olan Seyyid Kutub'u ziyaret etti ve Mayıs 1964'te Irak Devlet Başkanı Abdüsselâm Ârif'in girişimiyle tahliye edilmesinde kendisi de rol oynadı.

Hattâb meslek hayatının başından itibaren dinî ilimler yanında dil, edebiyat ve tarihle de ilgilendi. 1963'ten itibaren Irak'ta el-Mecmau'l-ilmiyyü'l-Irâkī, Mısır'da Mecmau'l-buhûsi'l-İslâmiyye ile Mecmau'l-lugati'l-Arabiyye, Dımaşk ve Ürdün'de Mecmau'l-lugati'l-Arabiyye gibi kuruluşlarda görev alarak önemli katkılarda bulundu. Aynı şekilde İslâm dünyasının problemlerinin çözümüne yönelik siyaset geliştirilmesi için oluşturulan kurum ve örgütlerin faaliyetlerine katıldı. Mekke'de teşkil edilen Râbıtatü'l-âlemi'l-İslâmî, el-Meclisü'l-a'lâ li'l-mesâcid gibi teşkilâtlarda görev aldı. Güncel olayları çok yakından takip eder ve İslâm dünyasının bu olayların gerisinde kaldığını sıkça tekrar ederdi. Filistin-İsrail mücadelesinde Arap milliyetçiliği yerine bütün İslâm ülkelerinin İsrail'e karşı ortak bir strateji uygulaması konusunda kamuoyu oluşturmak için çaba gösterdiyse de başarılı olamadı. 1966-1980 yıllarında Irak ve diğer Arap ülkelerinin radyolarında İslâm harp tarihi ve Filistin'le birlikte İslâm dünyasının güncel meseleleriyle ilgili konuşmalar yaptı; çeşitli gazete ve dergilerde makaleler yazdı. Irak dışında Ortadoğu'nun çeşitli bölgelerinde eğitim merkezlerinde dersler vererek konferanslara katıldı ve bu çalışmalarından dolayı çok sayıda ödül aldı. 13 Aralık 1998'de Bağdat'ta vefat etti ve orada toprağa verildi. Dindar bir kumandan olan Hattâb hayatında Kur'an ve Sünnet'i esas alır, Frenkler'i taklit etmekten nefret ederdi. Bid'atlara karşı çıkardı. Kuvvetli bir imana ve fikrî temele sahipti. Hattâb'ın kızı Âmine, Bağdat Üniversitesi Külliyyetü'l-ulûmi'l-İslâmiyye'de babasıyla ilgili bitirme tezi hazırlamıştır (1420/1999). Abdullah et-Tantâvî, *el-Livâ'ü'r-rükn Maḥmûd Şît Ḥaṭṭâb el-mücâhidü'lleẕî yaḥmilü seyfehû fî kütübihî* (Dımaşk 1422/2001) ve Yûsuf b. İbrâhim es-Sellûm *el-Livâ'ü'r-rükn Maḥmûd Şît Ḥaṭṭâb: Sîretühû ve tercemetü ḥayâtihî ve mü'ellefâtüh* (Riyad 2001) adıyla birer eser kaleme almışlardır.

Eserleri. Velûd bir yazar olan Mahmûd Şît Hattâb'ın bir kısmı henüz yayımlanmamış 300'ü aşkın kitap, risâle ve makalesi vardır. **Siyer ve İlk Dönem İslâm Tarihi.** Arap dünyasında askerî okulların yanında diğer eğitim kurumlarında Hz. Peygamber'in hayatı ve İslâm tarihinin ihmal edildiğini gören Hattâb ilmî mesaisinin önemli bir kısmını bu anlayışı değiştirmeye ayırmıştır. *er-Resûlü'l-ḳā'id* adlı çalışması ilk eseri olup (Bağdad 1958) Türkçe'den (*Komutan Peygamber*, trc. Ahmed Ağırakça, İstanbul 1986) başka pek çok dile çevrilmiştir. Eserde Hz. Peygamber'in gazveleri, ayrıca seriyyeler ele alınmıştır. Hattâb, Resûl-i Ekrem'le ilgili her türlü çalışmanın içinde yer almaya çalışmış ve çok sayıda akademik toplantıya katılmıştır. 26 Kasım 1979'da Katar'da düzenlenen III. Uluslararası Sîret-i Nebî Konferansı'nda sunduğu tebliğ *Peygamber Ordusunun Tarihi* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (trc. İhsan Süreyya Sırma, İstanbul 1983). Bunun yanında *Süferâ'ü'n-nebî ṣallallāhü ʿaleyhi ve sellem* (Beyrut 1417/1996), "Muʿâz b. Cebel el-Enṣârî el-Ḫazrecî eṣ-ṣaḥâbî el-ʿâlim es-sefîr el-mücâhid raḍıyallāhu ʿanh" (*Mecelletü Mecmaʿi'l-fıḳhi'l-İslâmî*, I/1, Mekke 1987, s. 219-252), "es-Sefârât ve'r-resâ'ilü'n-nebeviyye: Küttâbü'n-nebî ve mevâddühümü'l-kitâbiyye" (*el-Mevrid*, XVI/1, Bağdad 1987, s. 29-50), "eṣ-Ṣaḥâbiyyü's-sefîr Ḥâṭıb b. Ebî Belteʿa el-Laḫmî" (*Risâletü'l-Ḫalîci'l-ʿArabî*, III/9, Riyad 1983, s. 133-148) gibi çalışmalar yapmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber'in terbiyesinde yetişenlerle onlardan sonra gelen ve askerlik tarihinin önemli olaylarından olan İslâm fetihlerini gerçekleştiren kumandanların faaliyetlerini ele alan çalışmalar yapmıştır. *Ḳādetü fetḥi'ş-Şâm ve Mıṣr* (Beyrut 1385/1965), *ʿUḳbe b. Nâfiʿ el-Fihrî* (Bağdat 1383/1965; Kahire 1971), *Ḳādetü fetḥi'l-ʿIrâḳ ve'l-Cezîre* (Kahire, ts.), *Ḳādetü fetḥi'l-Maġribi'l-ʿArabî* (I-II, Beyrut 1386/1966, 1398/1978, 1404/1984), *Ḫâlid b. Velîd el-Maḫzûmî* (Beyrut 1968), *Ḳādetü'n-nebî el-ḳādetü'ş-şühedâ' fî Mu'te Zeyd b. Ḥârişe el-Kelbî* (Beyrut 1990), *Ḳādetü'n-nebî* (Dımaşk 1415/1995), *Ḳādetü fetḥi'l-İslâmî fî bilâdi Mâverâ'innehr* (1418/1998), *Ḳādetü fetḥi's-Sind ve Afġanistân* (Beyrut 1418/1998), "Mesleme b. ʿAbdilmelik b. Mervân fâtiḥu Şaṭri'l-Anâḍûl ve Muḥâṣırü'l-Ḳusṭanṭîniyye" (*MMİlr.*, XXVIII [1397/1977], s. 117-152; XXIX [1398/1978], s. 71-93; XXX [1399/1979], s. 128-177), "Ṭârıḳ b. Ziyâd: Fâtiḥu Şaṭri'l-Endelüs" (*MMİlr.*, XXXIX/3 [1988], s. 73-136), "Ṭarîf b. Mâlik: Fâtiḥu Cezîreti Ṭarîf ve Cezîreti'l-Ḫaḍrâ'" (*MMİlr.*, XL/2 [1989], s. 66-85). Bu çalışmalarıyla bir taraftan ilk dönem İslâm tarihine yön verenleri tanıtırken diğer taraftan bunların başta askerlik olmak üzere toplumun içinden çeşitli disiplinlere bağlı kişilerin örnek alınarak yetiştirilmesinin önemi üzerinde durmuştur.

Askerî Konular. Hattâb'ın, Hz. Peygamber zamanından başlamak üzere askerlikle ilgili terimlerin yanında savaş sanatı ve malzemelerini konu alan, İslâm harp tarihi bakımından önemli çalışmalarından bazıları şunlardır: *el-Muṣṭalaḥâtü'l-ʿaskeriyye fi'l-Ḳur'âni'l-Kerîm* (Beyrut 1386/1966), *Dirâsât fi'l-vaḥdeti'l-ʿaskeriyyeti'l-ʿArabiyye* (Kahire 1969), *el-Vasîṭ fî risâleti'l-mescidi'l-ʿaskeriyye* (Beyrut 1401/1981), *el-ʿAskeriyyetü'l-ʿArabiyyetü'l-İslâmiyye* (Beyrut 1403/1983), *el-ʿAskeriyyetü'l-ʿArabiyyetü'l-İslâmiyye: ʿAḳîdeten ve târîḫen ve ḳādeten ve türâsen ve luġaten ve silâḥan* (Beyrut 1403/1983). Askerî terminolojinin Arapça'da yaygınlaşmasına önemli katkı sağlayan Mahmûd Şît Hattâb, savaş sanatı ve avcılık konusundaki eserleriyle tanınan Memlük kumandanı İbn Menglî'nin (ö. 778/1376 [?]) *el-Edilletü'r-res-*

miyye fi't-teʿâbi'l-ḥarbiyye adlı eserinin tahkikli neşrini de yapmıştır (Bağdat 1409/1989) (diğer eserleri için bk. Sabâh Nûrî el-Merzûk, VII, 320-327).

Güncel Çalışmaları. Hattâb, içinde yaşadığı toplumun meselelerinin çözümüne genel olarak katkıda bulunmaya çalışmış, içtimaî, ahlâkî ve mânevî alanlarda ıslaha dayalı fikirler üretmiştir. Arap dünyasında kaliteli eğitimle İslâmî şuurun güçlendirilerek ve özellikle İsrail'e karşı kültürel kimliğin korunarak mücadeleye devam edilmesi, işgale karşı cihad ruhunun canlı tutulması için büyük çaba göstermiş, İsrail'e üstün gelmenin yegâne yolunun nitelikli eğitim ve öğretim faaliyetleri olduğunu söylemiştir. *ʿAdâletü's-semâʾ* (Kahire 1968), *Ḥaḳīḳatü İsrâʾîl* (baskı yeri yok, 1967), *Beyne'l-ʿaḳīde ve'l-ḳıyâde* (Beyrut 1972), *el-ʿAskeriyyetü'l-İsrâʾîliyye* (Beyrut 1968) gibi eserleriyle Arap âleminde tarih bilincinin ve dinî duyguların uyanıp gelişmesinde önemli rol oynamış, İsrail'in Ortadoğu politikasıyla ilgili makalelerini sürekli yenileyerek *Ehdâfü İsrâʾîliyyeti't-tevessüʿıyye fi'l-bilâdi'l-ʿArabiyye* adıyla bir araya getirmiştir (Kahire 1970; Riyad 1433/2011).

BİBLİYOGRAFYA :

Mahmûd Şît Hattâb, *er-Resûlü'l-ḳāʾid*, Bağdad 1960, s. 203, 291; İbrâhim el-Baʿsî, *Şaḫṣiyyât İslâmiyye muʿâṣıra*, Kahire 1390/1970, s. 37-57; Muhammed el-Meczûb, *ʿUlemâʾ ve müfekkirûn ʿaraftühüm*, Kahire, ts. (Dârü'l-i'tisâm), I, 327-347; Enver el-Cündî, *Aʿlâmü'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer el-hicrî: Aʿlâmü'd-daʿve ve'l-fikr*, Kahire 1981, s. 289-297; Ahmed el-Alâvine, *et-Tezyîl ve'l-istidrâk ʿalâ Muʿcemi'l-müʾellifîn*, Cidde 1423/2002, s. 323-324; Sabâh Nûrî el-Merzûk, *Muʿcemü'l-müʾellifîn ve'l-küttâbi'l-ʿIrâḳıyyîn: 1970-2000*, Bağdad 2002, VII, 320-327.

MUSTAFA SABRİ KÜÇÜKAŞÇI

HÂVÎ, Îliyyâ Selîm
(إيليّا سليم حاوي)

(1929-2000)

Arap şairleri ve şiirleri üzerine eleştirileriyle tanınan Lübnanlı âlim, edebiyatçı ve eğitimci.

25 Mayıs 1929 tarihinde Lübnan'ın Metn kazası Şüveyr köyünde dünyaya geldi. Babası Selîm Halîl el-Hâvî, annesi Selîme Necîb Atâyâ, ağabeyi de ünlü şair Halîl Hâvî'dir. Köyündeki ilkokulda okuduktan sonra tahsiline Protestan Yüksek Devlet Okulu ile Aziz Yuhannâ es-Sâbiğ Enstitüsü'nde devam etti. Beyrut Öğretmen Okulu'nu 1948'de tamamladı. Burada tarihçi, edebiyatçı ve politikacı Fuâd el-Bustânî'nin

Îliyyâ Selîm Hâvî

derslerine girdi, ondan eleştiri ve edebiyat alanında önemli bilgiler edindi. Yine bu okulda edebî düşüncelerinin oluşumunda önemli bir etkisi bulunan Fransız matematikçi, fizikçi ve düşünürü Blaise Pascal hakkında geniş bilgi sahibi oldu. 1952'de felsefe diploması aldı. Mezuniyetinin hemen ardından eğitim alanında çalışmaya başladı. 1955'te Lübnan Üniversitesi Yüksek Edebiyat Enstitüsü'nü de bitirdi ve burada birçok Fransız hoca ile tanıştı. Onlardan yine edebiyat ve eleştiri konusunda daha sonra çok faydalanacağı dersler aldı. Lübnan Üniversitesi'nde Arap edebiyatı alanında uzmanlaştı.

Üniversitede kendisini edebiyata yönlendiren şair Nâyif Neked'den ders gördü ve Arapça'sını kuvvetlendirdi. Bu sırada Cibrân Halîl Cibrân, İlyâs Ebû Şebeke, Salâh Lebekî ve uzun süre şiirinin etkisinde kaldığı Saîd Akl gibi çağdaş Arap edebiyatının önemli şahsiyetlerinin eserlerini okudu. Diğer taraftan sembolizm akımının öncüsü Fransız şairi Stephane Mallarme ile XIX. yüzyılın en önemli sembolist şairlerinden Charles Baudelaire'i inceledi ve onların da etkisinde kaldı. Kırk yıldan fazla bir süre edebiyat araştırmalarıyla uğraştı. Bu süre içinde edebiyat tarihi, edebî eleştiri, edebî araştırma, edebî sanatlar ve hikâye gibi alanlarda eserler verdi. Bu yönüyle hem genel Arap edebiyatında hem de Lübnan edebiyatında önemli bir yer edindi. Lübnan Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi'nde, Beyrut Kız Fakültesi'nde ders verdi. Hocalığında öğrencilerinden hep saygı ve sevgi gördü. Gerçekleştirilebilir düşüncelerini ön plana aldı, hayalî düşünce ve duygulardan uzak kalmaya çalıştı. Eğitim hayatı boyunca eleştiri sanatına çok önem verdi. Bu sanatın edebiyatın her alanında ciddi biçimde uygulanmasının edebiyatın daha titiz bir şekilde incelenmesini sağlayacağına inanıyor ve karşılaştırmalı eleştiriye önem ve ağırlık verilmesini savunuyordu. Şiir, eleştiri, edebiyat gibi alanlarda kaleme aldığı eserlerde metin içi değerlere önem verdi ve yeni buluşları ön planda tuttu. 30 Ağustos 2000 tarihinde öldü.

Hâvî'nin eserlerinde yaratıcılığın konuyu ikinci plana itmesiyle daha canlı, gerçekçi ve daha anlaşılabilir bir ifadenin ortaya çıktığı dikkati çekmektedir. Çalışmalarında en iyinin peşinde olduğu, kullandığı her kelimenin özel bir anlam taşıdığı, metin seçimine özen gösterdiği ve ifadelerine derinlik kazandırdığı hemen görülmektedir. Hayatını edebî ve şiirsel değerlerin geliştirilmesine adayan Hâvî'nin birinci derece ilgi alanlarını Arapça yazı üslûbuyla modern ve klasik Arap edebiyatı, edebî ekoller, edebî türlerle edebî eleştiri oluşturmuştur. Ona göre sanatın karmaşık değil halkın anlayabileceği yalın ifadelerle sunulması gerekir; şairin değeri şiirinde ortaya koyduğu özgünlüklerle ölçülmelidir. Lübnan Üniversitesi'nde ünlü Fransız eleştirmeni Gaetan Picon'un yanında üç yıl kalan yazar, onun karşılaştırmalı eleştiri sanatı ve metin tahlili metodundan oldukça etkilenmiş, tahlillerinde yüksek edebiyat zevkiyle en küçük ayrıntıyı yakalayıp tesbit etmeye çalışmıştır. İlmî veri ve bulguları zevke, ahlâka, düşünceye, duyguya ve ruha hitap eden yalın ve anlaşılır bir üslûpla ortaya koymuştur. Güçlü ilmî şahsiyeti, engin kültürü ve dile hâkimiyetiyle temayüz eden Hâvî eserlerindeki ifade kabiliyeti, düşünce zenginliği, analiz yeteneği, tahkik ve tetkik becerisi, özgünlük ve sonuç çıkarma açılarından da edebiyat severler arasında müstesna bir yere sahip olmuştur.

Eserleri. Hâvî edebiyat tarihi ve şiirle ilgili araştırma, edebî eleştiri ve değerlendirmelerle şiir akımları ve edebî sanatlar, hikâye ve roman alanlarında pek çok eser ve makale yazmıştır (*Mv.AÜ*, VI, 129-131). **A) Klasik Arap Şiiri ve Şairleri:** *İbnü'r-Rûmî, fennühû ve nefsiyyetühû min ḫilâli şiʿrih* (Beyrut 1959, 1960, 1980, 1988); *Fi'n-Naḳd ve'l-edeb* (I-V, Beyrut 1960, 1980, 1986); *Fennü'l-vaṣf ve teṭavvuruhû ʿinde'l-ʿArab* (I-II, Beyrut 1961, 1980, 1987); *Fennü'l-faḫr ve teṭavvuruhû ʿinde'l-ʿArab* (Beyrut 1964); *Fennü'ş-şiʿri'l-ḫamrî ve teṭavvuruhû ʿinde'l-ʿArab* (Beyrut 1969); *İmru'ülḳays: Şâʿirü'l-merʾeti ve'ṭ-ṭabîʿa* (Beyrut 1970); *en-Nâbiġatü'z-Zübyânî: Siyâsetühû ve fennühû ve nefsiyyetüh* (Beyrut 1950, 1970); *el-Ḥuṭayʾe fî sîretihî ve nefsiyyetihî ve şiʿrih* (Beyrut 1961, 1970); *Fennü'l-hicâʾ ve teṭavvuruhû ʿinde'l-ʿArab* (Beyrut 1970, 1998); *el-Aḫṭal: Fî Sîretihî ve nefsiyyetihî ve*

şiʿrih (Beyrut 1979, 1981); *el-Mütenebbî: Sîretühû ve nefsiyyetühû ve fennühû min ḫilâli şiʿrih* (Beyrut 1990); *Nemâzic fi'n-naḳdi'l-edebî ve taḥlîli'n-nuṣûṣ* (I-III, Beyrut 1996).

B) Modern Arap Şiiri ve Şairleri: *İlyâs Ebû Şebeke: Şâʿirü'l-caḥîm ve'n-naʿîm* (Beyrut 1970); *Aḥmed Şevḳî* (I-IV, Beyrut 1970, 1977, 1983); *Ebü'l-Ḳāsım eş-Şâbbî: Şâʿirü'l-ḥayât ve'l-mevt* (Beyrut 1972); *Emîn Naḫle: eş-Şâʿirü'l-cemâlî* (Beyrut 1972); *el-Aḫṭalü'ṣ-Ṣaġīr: Şâʿirü'l-cemâl ve'z-zevâl* (Beyrut 1972); *Îliyyâ Ebû Mâḍî: Şâʿirü't-tesâ'ül ve't-tefâ'ül* (Beyrut 1972); *ʿÖmer Ebû Rîşe: Şâʿirü'l-cemâl ve'l-ḳıtâl* (Beyrut 1972); *Ṣalâḥ Lebekî: Şâʿirü'r-ravḥ ve'l-bavḥ* (1972); *Nizâr Ḳabbânî: Şâʿirü'l-mer'e, şâʿiru ḳaḍıyye ve iltizâm* (I-II, Beyrut 1972, 1981); *Fevzî el-Maʿlûf: Şâʿirü'l-buʿd ve'l-vecd* (Beyrut 1973); *Ḫalîl Muṭrân: Şâʿirü'l-ḳuṭreyn* (I-IV, Beyrut 1973); *Bedr Şâkir es-Seyyâb: Şâʿirü'l-enâşîd ve'l-merâşî* (I-VI, Beyrut 1973, 1980); *Şefîk el-Maʿlûf: Şâʿirü'l-buʿd ve'l-vecd* (Beyrut 1978); *Maʿrûf er-Ruṣâfî: en-Nâşir ve'ş-şâʿir* (I-IV, Beyrut 1978); *eş-Şâʿirü'l-Ḳaravî: Reşîd Selîm el-Ḫûrî* (I-IV, Beyrut 1978); *İbrâhîm Nâcî: Şâʿirü'l-vicdân* (Beyrut 1979); *Bedevî el-Cebel: Şâʿirü'l-enâşîd ve'l-merâşî* (I-II, Beyrut 1981); *Ḫalîl Ḥâvî fî suṭûrihî fî sîretihî ve şiʿrih* (Beyrut 1983); *Ḫalîl Ḥâvî fî muḫtârât min şiʿrihî ve neşrih* (Beyrut 1983); *Maʿa Ḫalîl Ḥâvî fî sîreti ḥayâtihî ve şiʿrih: Aḥdâş ve eḥâdîş ve dirâsât* (Beyrut 1987); *Naẓariyyetü'l-fenni'ş-şâfî beyne'l-mebdeʾ ve't-taṭbîḳ: Ḳażâyâ ve meẓâhib ve aʿlâm* (Beyrut 1989).

C) Diğer Eserleri. Şiir Akımları: *el-Klâsikiyye fi'ş-şiʿri'l-ġarbî ve'l-ʿArabî* (Beyrut 1979); *er-Rûmansiyye fi'ş-şiʿri'l-ġarbî ve'l-ʿArabî* (Beyrut 1979); *el-Bernâsiyye fi'ş-şiʿri'l-ġarbî ve'l-ʿArabî* (Beyrut 1979, 1980); *er-Remziyye fi'ş-şiʿri'l-ġarbî ve'l-ʿArabî* (Beyrut 1979); *es-Sür(re)yâliyye fi'ş-şiʿri'l-ġarbî ve'l-ʿArabî* (Beyrut 1979). **Tiyatro:** *Aeschylus ve't-trâcîdya'l-iġrîḳıyye* (Beyrut 1978); *Sopohocles ve't-trâcîdya'l-iġrîḳıyye* (Beyrut 1980); *Euripides ve't-trâcîdya'l-iġrîḳıyye* (Beyrut 1978); *Şhakespeare ve'l-mesraḥu'l-İlîzâbbîtî* (Beyrut 1978); *Eugene O'Neill ve'l-mesraḥu'l-Emrîkî* (Beyrut 1981); *Luigi Pirandello ve'l-mesraḥu'l-İṭâlî* (I-II, Beyrut 1978-1979); *el-Fen ve'l-ḥayât ve'l-mesraḥ: Naẓariyyât ve naẓarât* (Beyrut 1985); *Picket* (Beyrut, ts. [Dârü's-sekâfe]). **Divan Neşri:** *Şerḥu Dîvâni'l-Aḫṭal et-Taġlibî* (Beyrut 1967, 1979, 1986); *Şerḥu Dîvâni Ebî Temmâm* (Beyrut 1981); *Şerḥu Dîvâni Cerîr* (Beyrut 1980, 1982); *Şerḥu Dîvâni'l-Ferezdaḳ* (Beyrut 1982); *Şerḥu Dîvâni Ebî Nüvâs* (Beyrut 1982, 1987). **Romanları:** *ed-Devvâme* (Beyrut 1982); *el-Ḳaṣr* (Beyrut 1982); *Şukûk ve şükûk ʿalâ ḍafâfi'l-müstenḳaʿ* (Beyrut 1985); *Nebhân* (Beyrut 1986). Hâvî'nin ayrıca *el-Müfîd fi'l-edebi'l-ʿArabî* (ortaokul kitabı, Beyrut 1964-1965) ve *Fennü'l-ḫaṭâbe ve teṭavvuruhû ʿinde'l-ʿArab* (Beyrut 1960, 1969, 1970, 1997) adlı eserleri de vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Robert B. Campbell, *Contemporary Arab Writers*, Beyrut 1996, I, 450-453; M. Halîl el-Bâşâ – Necîb Hüseyin el-Buaynî, *Muʿcemü'l-mü'ellifîn fi'ş-Şûf ve'l-Metneyn ve Ḳaḍâ' ʿÂliye*, Beyrut 1999; İbrâhim Abduh el-Hûrî, *Şümûʿ fi'l-bâl*, Beyrut 2003; Tûnî Dav, *Muʿcemü'l-ḳarni'l-ʿişrîn*, Beyrut, ts. (Dâru Eb'âd), s. 760 vd.; Yûsuf Lebekî, "Ḥâvî, Îliyyâ Selîm", *Mv.AÜ*, VI, 128-133.

HÜSEYİN YAZICI

HAYÂLÎ-i GÜLŞENÎ
(ö. 977/1570)

Halvetî-Gülşenî şeyhi, şair.

890 (1485) yılında Tebriz'de doğdu. Adı Emîr Ahmed, lakabı Şemseddin, künyesi Ebü's-Safâ'dır. Şiirlerinde kullandığı Hayâlî mahlasıyla tanındı. Halvetiyye'nin Gülşeniyye kolunun pîri İbrâhim Gülşenî'nin oğludur. Babasının yanında başladığı eğitimini daha sonra halifelerinden Muslihiddin gözetiminde sürdürdü.

İbrâhim Gülşenî'nin mensupları, Akkoyunlu Sultanı Yâkub Bey'in vefatından (896/1490) sonra Tebriz'de Uzun Hasan'ın evlâtları arasındaki taht kavgalarına şahit oldular. Şah İsmâil'in 907'de (1501) Akkoyunlu hânedanına son vermesinin ardından İbrâhim Gülşenî hicrete karar verdiğinde Hayâlî'nin can güvenliği için tek başına yolculuk etmesini istedi. Muhyî'nin *Menâkıb-ı Gülşenî*'de menkıbelerle anlattığı bu zorlu yolculukta Hayâlî önce hocası Muslihuddin'le buluştu, daha sonra Şah İsmâil'e karşı duran Akkoyunlular'dan Elvend Mirza'nın yardımıyla Gülşenî kafilesine yetişti. İbrâhim Gülşenî ve beraberindekiler 907'de (1502) geldikleri Diyarbekir'de birkaç yıl kalıp Urfa, Maraş ve Kudüs'ü ziyaret ettiler. İbrâhim Gülşenî Memlük Sultanı Kansu Gavri'nin davetini kabul edince Kahire'ye gittiler. Kansu Gavri'nin Yavuz Sultan Selim'le savaşa girmeden önce Hayâlî-i Gülşenî aracılığıyla İbrâhim Gülşenî'den zafer duası rica ettiği kaydedilir. Ancak Gavri'nin Şah İsmâil'le iş birliği yapması üzerine İbrâhim Gülşenî Osmanlılar'ın yanında yer aldı.

Kanûnî Sultan Süleyman devrinde 1525'te asayişi sağlamak için Mısır'a gönderilen Makbul İbrâhim Paşa İstanbul'a dönünce İbrâhim Gülşenî mensuplarının Osmanlı Devleti'ne isyan edebileceği konusundaki endişesini padişaha arzetti ve ondan habersiz 100 yaşını aşkın şeyhi, oğlu Hayâlî'yi ve iki halifesini İstanbul'a getirtti (936/1529); aleyhlerinde delil toplamak üzere aralarında Kemalpaşazâde'nin de bulunduğu bazı âlimleri görevlendirdi, ancak bir netice alamadı. İstanbul'da oldukça zor şartlar altında sert bir kış geçiren Hayâlî ile babasının divanlarında bu zoraki ikameti anlatan sitem dolu birer şiiri bulunmaktadır. Muhyî, İbrâhim Paşa'nın onları padişahla görüştürmeden Mısır'a göndermek istediğini, ancak Kanûnî Sultan Süleyman'ın bir gün yolda karşılaşıp kendilerini saraya davet ettiğini söyler. Muhyî'nin Hayâlî-i Gülşenî'nin ağzından ayrıntılarıyla naklettiği bu görüşmeden sonra Gülşenîler devlet ricâli, meşâyih ve ulemâ tarafından Mısır'a uğurlandı. 949 (1543) yılında Vezîriâzam Lutfi Paşa ile birlikte hacca giden Hayâlî, 963'te (1556) Dukakinzâde Mehmed Paşa'nın defterdarı Bayezid Bey'in maiyetinde İstanbul'a gelip bir süre burada kaldı ve ardından Mısır'a döndü.

Hayâlî-i Gülşenî, II. Tomanbay'ın dul hanımı Hunde Fâtıma ile evlendi. Muhyî'ye göre bir gönül meselesinin sonucu olan bu evlilik Hulvî'ye göre Yavuz Sultan Selim'in emriyle gerçekleşmişti. Hayâlî-i Gülşenî'nin bu evlilikten Sittülmülûk adlı bir kızı ve Seyyid Ali Saffetî adlı bir oğlu oldu. Başka bir hanımından olan oğlu Seyyid Hasan ise zâhidliğiyle meşhurdur. İbrâhim Gülşenî'nin menâkıbnâmesini yazan Muhyî, Hayâlî'nin damadı ve halifesidir. Muhyî şeyhinin bir kızıyla onun sağlığında, bunun ölümü üzerine diğeriyle Ali Saffetî'nin postnişinliği döneminde evlendi. Babasının vefatının ardından Kahire'deki Gülşenî Âsitânesi'nde otuz yedi yıl irşad faaliyetinde bulunan Hayâlî 6 Şâban 977 (14 Ocak 1570) tarihinde vefat etti ve Muhyî tarafından İbrâhim Gülşenî'nin yanına defnedildi. Gülşeniyye, Hayâlî'nin postnişinliği döneminde yaygınlaşmaya başlamış; Mısır, Mekke, Halep, Şam, Urfa, Diyarbekir, Antalya, İstanbul, Edirne ve Rumeli'de Gülşenî tekkeleri açılmıştır. Hulvî, oğulları Ali Saffetî, Seyyid Hasan ile

Hayâlî-i Gülşenî'nin divanından iki sayfa (Süleymaniye Ktp., Yozgat, nr. 427, vr. 71b-72a)

Muhyî ve Muhyî'nin oğlu Hâletî-i Gülşenî'yi, Yenice-i Vardarlı Ferhat Dede ve Halepli Aynacı Kāsım'ı Hayâlî'nin halifeleri arasında zikreder. Hayâlî-i Gülşenî'nin aynı zamanda değerli bir âlim olduğu, Sultan Kalavun Medresesi'nde 100 kadar talebe yetiştirdiği, çok güzel ve etkili konuştuğu nakledilmektedir. Ahdî, *Gülşen-i Şuarâ* adlı tezkiresinde "kutbü'l-aktâb-ı zamân" dediği Hayâlî-i Gülşenî'nin belâgattaki ustalığını metheder. Atâî onun şiirlerini "muhakkıkane" bulur.

Hayâlî-i Gülşenî'nin tek eseri olan divanının ikisi İstanbul'da (Millet Ktp., nr. 34, Ali Emirî Efendi, Manzum, nr. 133; Süleymaniye Ktp., Yozgat, nr. 427), biri müstensihi oğlu ve selefi Ali Saffetî olan Ankara'da Millî Kütüphane'de (06 Mil Yz FB, nr. 213) olmak üzere üç nüshası bilinmektedir. Âşıkane ve hikemî tarzda 377 gazel ihtiva eden divanda Kaygusuz Abdal'ın "Dolabnâme"sine şekil ve muhteva bakımından benzeyen bir manzume dikkati çeker. Hayâlî-i Gülşenî elîm bir şekilde katledilen Şehzade Mustafa Çelebi için bir mersiye, günahları yüzünden azap çektiğini ima ettiği Rüstem Paşa'nın vefatına iki tarih, cömertliği, adaletiyle meşhur Vezîriâzam Semiz Ali Paşa için de tarih ve kıtalar yazmıştır. İki tarih manzumesinde Mısır'a tayin edilen bazı kadıların 958'de (1551) denizde boğulmasından bahsetmiştir. Ahdî'nin *Gülşen-i Şuarâ*'sından bu kadıların Mısır kadısı olan Arapzâde ile Menûf'a kadı tayin edilen Dânişî (Kayserili Pîrî Çelebi) olduğu anlaşılmaktadır. Gülşenîler'den onlara zulmedecek kadar nefret eden Arapzâde'nin Mısır'a giderken Gelibolu'da Gülşenî şeyhi Zaîfî'nin zâviyesini yıktırdığı, Mısır'a varır varmaz da Gülşenî Âsitânesi'ni yıktırmayı düşündüğü nakledilir. Arapzâde'nin niyeti cuma hutbesi esnasında Hayâlî-i Gülşenî'ye mâlûm olmuş, cemaate kadının helâki için dua ettirmiş ve Arapzâde ile Dânişî boğulup ölmüştür. *Zeyl-i Şekāik*'te ve *Peçevi Tarihi*'nde bu olay daha ayrıntılı ve menkıbevî bir üslûpla aktarılmıştır. Bazı şiirleri bestelenen Hayâlî-i Gülşenî'nin *Mevlid* ve *Mektûbât*'ı olduğu söylenirse de bunlara henüz rastlanmamıştır. Millî Kütüphane'de (06 Mil Yz FB, nr. 206/1) Ahmed Hayâlî-i Gülşenî adına kayıtlı *Mevlid, Gülşenî-i Saruhânî*'ye ait divanın bir nüshasıdır. Türkân Alvan, *Hayâlî-i Gülşenî Dîvânı* adıyla bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (1998, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü).

BİBLİYOGRAFYA :

Ahdî, *Gülşen-i Şuarâ* (haz. Süleyman Solmaz), Denizli 2009, s. 22, 59, 149; Muhyî-i Gülşenî, *Menâkıb*, tür.yer.; Şemlelizâde Ahmed Efendi, *Şive-i Tarîkat-ı Gülşeniyye* (*a.e.* içinde), s. 547; Atâî, *Zeyl-i Şekāik*, s. 67-68; Peçuylu İbrâhim, *Peçevi Tarihi* (haz. Bekir Sıtkı Baykal), Ankara 1981, I, 43-47; Hulvî, *Lemezât-ı Hulviyye* (haz. Mehmet Serhan Tayşi), İstanbul 1993, s. 551-556; Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, I, 320, 335, 389; II, 243-246; *Sicill-i Osmânî*, II, 135; *Osmanlı Müellifleri*, I, 116-117; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ*, İstanbul 2006, III, 150-175, 181, 187; Sadettin Nüzhet Ergun, *Türk Mûsikîsi Antolojisi*, İstanbul 1942-43, s. 393, 525, 582, 589, 642, 695, 696; D. Behrens-Abouseif, "The Takiyyat Ibrahim al-Kulshani in Cairo", *Muqarnas*, V, Leiden 1988, s. 43-60; Ali Öztürk, "Dinî-Tasavvufî Edebiyatımızda Dolapnâme Türü ve Ahmed Hayâlî'nin 'Tolabnâme' İsimli Kasîdesi", *Gazi Üniversitesi Çorum İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, II/3, Çorum 2003, s. 87-101; Nihat Azamat, "İbrâhim Gülşenî", *DİA*, XXI, 301, 303.

TÜRKÂN ALVAN

HAYDARÎ
(الحيدري)

Fasîhuddîn (Fasîh) İbrâhîm b. Sıbgatullâh b. Es'ad el-Haydarî el-Bağdâdî eş-Şâfiî (ö. 1300/1882)

Iraklı edip, fakih ve tarihçi.

1235'te (1820) Bağdat'ta doğdu. Kürt asıllı olup birçok âlim yetiştiren Haydarî ailesine mensuptur. Nesebinin Safevîler'e ve Hz. Hüseyin'e kadar vardığı söylenir (Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, II, 534). Haydarî-zâde diye de anılır. Fasîhuddîn (Fasîh) lakabını kendisine dedesi Es'ad el-Haydarî vermiştir. Bağdat müftülerinden olan babası Sıbgatullah tahsil amacıyla başka beldelere gittiğinden dokuz yıl boyunca eğitimiyle dedesi ilgilendi. Küçük yaşlarda amcası Ubeydullah el-Haydarî'nin yanında Hâlid el-Bağdâdî'nin sohbet meclislerine katıldı. Dedesinden temel dinî bilgileri öğrendikten sonra Hâlid el-Bağdâdî'nin halifelerinden Muhammed Cedîd Efendi'nin eğitimine verildi. Yine Hâlid el-Bağdâdî'nin halifelerinden Abdülgafûr el-Müşâhidî zamanında Hâlidî Dergâhı'na kabul edildi ve kırk yaşına kadar burada kaldı. İlim tahsili için yaptığı kısa yolculuklar dışında dergâhta hep ilimle meşgul oldu. Küçüklüğünde Muhammed Saîd, Muhammed er-Rûzbihânî, Abdullah ed-Dâğıstânî ve Muhammed el-Erbîlî gibi âlimlerden sarf, nahiv, edebiyat, fıkıh, ferâiz okudu. Ardından Yahyâ el-Mezûrî el-İmâdî, Abdurrahman b. Hüseyin Bek er-Rûzbihânî, Ahmed b. Ali el-Kelâlî el-Bâlekî, İbrâhim b. Hüseyin er-Remikî, vâiz lakabıyla meşhur Ahmed b. Resûl el-Kerâvî, Ebû Bekir Molla Küçük el-Erbîlî ve Mahmûd el-Ömer Künbedî gibi âlimlerin derslerine katılıp icâzet aldı. Haydarî, hocaları dahil olmak üzere Iraklı âlimlerin icâzetlerinin doğrudan veya dolaylı biçimde Haydarî ailesiyle bağlantısı olduğunu söyler (*ʿUnvânü'l-mecd*, s. 151). Ayrıca Şeyhülislâm Mehmed Refik Efendi, Bağdat Valisi Dâvud Paşa ve Abdurrahman Kâmil el-Bursevî gibi âlimlerden icâzet aldı (*a.g.e.*, s. 137-144).

Daha sonra bir müddet Bağdat'ta kalan Haydarî buradan İstanbul, Mısır ve Hicaz'a gidip Bağdat'a döndü. Suriye'ye ve bazı Anadolu şehirlerine seyahatinin ardından tekrar Bağdat'a geldi. Burada kadı nâibi olarak birkaç yıl çalıştıktan sonra 1284'te (1867) Basra kadılığına tayin edildi. 1869'da Midhat Paşa Bağdat valiliğine gelinceye kadar bu görevi devam etti. 1292'de (1875) İstanbul'da Maarif Mecli-

si üyeliğine tayin edildi. Bazı kaynaklarda Haydarî'nin, Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesi olayına karışanların sorgulandığı davada hal' fetvasını yazıp Şeyhülislâm Hasan Hayrullah Efendi'ye verdiği gerekçesiyle 1876'da II. Abdülhamid'in tahta çıkmasından sonra rütbeleri alınarak görevinden uzaklaştırıldığı ve Bağdat'a gönderildiği kaydedilir (M. Saîd er-Râvî el-Bağdâdî, s. 123-124). Bağdat'a dönünce Hâlidiyye Dergâhı'na kapandı ve kendini eser telifine verdi. Bunun yanında Bağdat kadılığı ve Bağdat vilâyet meclis üyeliği görevlerini ise hangi tarihlerde yaptığı belirtilmemektedir. *el-Cevâ'ib* gazetesi sahibi Ahmed Fâris eş-Şidyâk ve *Rûḥu'l-meʿânî* tefsiri müellifi Âlûsî gibi âlimlerle dostluk kuran Haydarî, 15 Safer 1300'de (26 Aralık 1882) Bağdat'ta vefat etti ve Cüneyd-i Bağdâdî Mezarlığı'na defnedildi.

Eserleri. Haydarî, Arap dili ve edebiyatı başta olmak üzere fıkıh, hadis, tefsir, tasavvuf, akaid, tarih, mantık, astronomi gibi alanlarda telif, şerh ve hâşiye türünde yetmişten fazla eser kaleme almıştır. Bunların matbu ve yazma nüshaları New York Public Library ile İstanbul ve Bağdat (Mektebetü'l-evkāfi'l-merkeziyye ve Dârü'l-Irâk li'l-mahtûtât) kütüphanelerinde bulunmaktadır. Pek azı basılmış olan eserlerinden bazıları şunlardır: **1.** *ʿUnvânü'l-mecd fî beyâni aḥvâli Baġdâd ve'l-Başra ve Necd* (nşr. Ali el-Basrî, Bağdat 1962; London 1419/1998; Kahire 1999). Irak'ın güney ve orta kesimlerindeki aşiretlerin Şiîleşme tarihine ilişkin nâdir eserlerden ve Hasan Muhammed el-Enkürlî tarafından telhis edilmiştir (Mektebetü'l-evkāf, Bağdat). **2.** *el-Mecdü't-tâlid fî menâḳıbi'ş-Şeyḫ Ḫâlid* (İstanbul 1292/1875). Eseri Mahmud Hamdi (*Mecd-i Tâlid Tercemesi*, İstanbul 1307), Yakup Çiçek (*Mecd-i Tâlid: Büyük Doğuş*, İstanbul 1987) ve Eser Sazak (*Büyük Doğuş el-Mecdü't-Tâlid: Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî'nin [k.s.] Hayatı, Halifeleri ve Menkıbeleri*, İstanbul 2011) Türkçe'ye çevirmiştir. **3.** *Tuḥfetü'l-ʿuşşâḳ* (İstanbul 1293, 1990, 2005, Gazzâlî'nin *el-Münḳiẕ mine'ḍ-ḍalâl*'i ile birlikte). **4.** *en-Nüketü'ş-şenîʿa fî beyâni'l-ḫilâf beyn'Allāhi teʿâlâ ve'ş-Şîʿa* (nşr. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî, Dahûk 1997; nşr. Abdülazîz Sâlih el-Mahmûd eş-Şâfiî, Kahire 1428/2007). **5.** *Aḥvâlü'l-Başra* (nşr. Ali el-Basrî, Bağdat 1961). **6.** "es-Silsiletü'l-Ḥaydariyye" (nşr. Ma'n Hamdân Ali, *eẕ-Ẕeḫâ'ir*, sy. 6-7 [Kahire 1422/2001], s. 137-198). **7.** *eṣ-Ṣırâṭü'l-müstaḳīm fi'd-dîni'l-Muḥammediyyi'l-ḳavîm* (İstanbul 1991, 1997, 2011). **8.** *Aḥsenü'l-kelâm fî Dâri's-selâm aʿnî Baġdâd* (baskı yeri yok, ts.). **9.** *eş-Şeceretü'l-Ḥaydariyye* (nşr. Hamîd Âdil Yezdîn, *Mecelletü Câmiʿati Dahûk*, VII/1 [Dahûk 1999]). **10.** *Şerḥu Risâleti ḫalḳi'l-efʿâl li'l-Ḫâlid en-Naḳşbendî*. **11.** *Faṣîḥu'l-beyân fî tefsîri'l-Ḳurʾân* (Bağdat el-Evkāfu'l-âmme Ktp., nr. 2322, 308 varak). Eser üzerine iki doktora çalışması yapılmıştır: Hasan Abdülazîz Muhammed el-Ânî (baştan Bakara sûresinin 25. âyetine kadar); Âmir Sabâh Ahmed (Bakara sûresinin 221-348 sayfaları arası; 2011, el-Câmiatü'l-Irâkıyye külliyyetü'l-âdâb, Bağdat). **12.** *Şerḥu ḳavli şârîḥi'l-Mülteḳā* (Süleymaniye Ktp., Zühdü Bey, nr. 592). **13.** *Aʿle'r-rütbe şerḥu (naẓmi)'n-Nuḫbe li'bn Ḥacer el-ʿAsḳalânî*. **14.** *İmdâdü'l-ḳāṣıd fî şerḥi'l-Maḳāṣıd (li'n-Nevevî)*. **Diğer Bazı Eserleri:** *Taṭbîḳu'l-heyʾeti'l-cedîdeti'l-âṣâr ʿalâ baʿżi'l-âyâti'ş-şerîfe ve baʿżi'l-aḫbâr* (İstanbul 1292/1875); *İmʿânü'l-fiker fi'l-heyʾeti'l-cedîdeti'l-eṣer* (İstanbul 1292); *İmʿânü'ṭ-ṭullâb fi'l-usṭurlâb; Şerḥu Teşrîḥi'l-eflâk (li-Bahâ'eddîn el-ʿÂmilî); el-Muḥâḍarâtü'l-edebiyye* (İstanbul 1292/1875); *Risâle fî luġz* (baskı yeri ve tarihi yok); *Şerḥu Manẓûmeti âdâbi'l-baḥs* (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3418, 56 varak); *Şerḥu Naẓmi'l-Ḥanefiyye* (Millet Ktp., Ali Emîrî Efendi, Arabî, nr. 1742, vr. 6-47 [müellif hattı]); *Şerḥu Dîvâni Ebî Temmâm; Şerḥu Dîvâni Ebi'l-ʿAlâʾ el-Maʿarrî (Nefḥu'r-rend fî şerḥi Saḳṭı'z-zend); Şerḥu'l-Maḳāmâti'ṭ-ṭayfiyye; Şerḥu'l-Maḳāmât li'l-Ḥarîrî; Uṣûlü'l-ḫayl ve'l-ibil ve'l-ʿalâmâtü'l-ceyyide ve'r-rediyye fîhimâ*. Bunların yanında Şebrâvî'nin *ʿUnvânü'l-beyân ve büstânü'l-eẕhân ve mecmûʿu neṣâʾiḥ fi'l-ḥikem* adlı eserini tashih ederek neşretmiştir (İstanbul, ts. [Matbaa-i Âmire]; eserlerinin tam listesi için bk. *es-Silsiletü'l-Ḥaydariyye*, s. 159-165).

BİBLİYOGRAFYA :

Haydarî, *ʿUnvânü'l-mecd fî beyâni aḥvâli Baġdâd ve'l-Başra ve Necd*, London 1419/1998, s. 124-151; a.mlf., *es-Silsiletü'l-Ḥaydariyye* (nşr. Ma'n Hamdân Ali, *eẕ-Ẕeḫâ'ir*, sy. 6-7 içinde), Kahire 1422/2001, s. 137-198; Serkîs, *Muʿcem*, I, 18; II, 807; *İżâḥu'l-meknûn*, I, 92; III, 488; IV, 66, 128, 195, 200, 260, 290, 431, 536, 680; Ziriklî, *el-Aʿlâm*, I, 44; *Hediyyetü'l-ʿârifîn*, I, 42-43; Kehhâle, *Muʿcemü'l-mü'ellifîn*, I, 40; Abbas el-Azzâvî, *ʿAşâ'irü'l-ʿIrâḳ*, Bağdad 1365/1946 → Kum 1411/1990, I, 13; a.mlf., *Târîḫu ʿilmi'l-felek fi'l-ʿIrâḳ*, Bağdad 1378/1958, s. 272-274; a.mlf., *Târîḫu'l-edebi'l-ʿArabî fi'l-ʿIrâḳ*, Bağdad 1382/1962, II, 58-59; K. Awwâd, *Muʿcemü'l-mü'ellifîne'l-ʿIrâḳıyyîn*, Bağdad 1969, I, 51; Halîl Merdem Bek, *Aʿyânü'l-ḳarni'ş-şâliş ʿaşer fi'l-fikr ve's-siyâse ve'l-ictimâʿ* (nşr. Adnân Merdem Bek), Beyrut 1977, s. 248; Abdülkerim el-Müderris, *ʿUlemâ'ünâ fî ḫidmeti'l-ʿilm ve'd-dîn* (nşr. M. Ali el-Karadâğî), Bağdad 1403/1983, s. 19-22; İmâd Abdüsselâm Raûf, *et-Târîḫ ve'l-mü'errihûne'l-ʿIrâḳıyyûn*, Bağdad 1983, s. 60, 221; Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd, *Ṭabaḳātü'n-nessâbîn*, Riyad 1407/1987, s. 187; Baytâr, *Ḥilyetü'l-beşer* (nşr. M. Behcet el-Baytâr), Beyrut 1413/1993, I, 44-45; M. Saîd er-Râvî el-Bağdâdî, *Târîḫu'l-üseri'l-ʿilmiyye fî Baġdâd* (nşr. İmâd Abdüsselâm Raûf), Bağdad 1997, s. 122-124; M. Ali el-Karadâğî, *Muḥammed Feyżî ez-Zehâvî nebẕetün ʿan ḥayâtih ve şey'ün min âṣârih*, Erbil 2004, s. 122; a.mlf., "Nesebü'l-üsreti'l-Ḥaydariyye ve taḥḳîḳu's-silsileti'l-Ḥaydariyye", *eẕ-Ẕeḫâ'ir*, sy. 8 (1422/2001), s. 309-326; Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, *el-Miskü'l-eẕfer* (nşr. Abdullah el-Cübûrî), Beyrut 1427/2007, II, 532-538; İbrâhim Hilmî el-Ömer, "ʿUnvânü'l-mecd fî târîḫi Baġdâd ve'l-Başra ve Necd", *Mecelletü'l-Muḳtebes*, VIII, Dımaşk 1332/1914, s. 334-340.

ALİ BULUT

HAYDERE el-YEMENÎ
(الحيدرة اليمني)

Ebü'l-Hasen Alî b. Süleymân b. Es'ad b. İbrâhîm el-Haydere el-Yemenî el-Bekîlî (ö. 599/1203)

***Keşfü'l-müşkil fi'n-naḥv* adlı eseriyle tanınan Yemenli âlim**

(bk. KEŞFÜ'l-MÜŞKİL).

HAYİT, Baymirza
(1917-2006)

Türkistan tarihçisi.

17 Aralık 1917'de Özbekistan'da Nemengân vilâyetinin Uyçi kazasına bağlı Yarkorgan köyünde doğdu. İlk eğitiminin ardından 1928'de Nemengân vilâyeti Talim Terbiye Teknikleri Okulu'na gönderildi. Bu okula devam ederken bir taraftan da edebiyata merak sardı. Şehirde yaşayan ya da buraya uğrayan Süleyman Çolpan, Gafur Gulam, İlyas Salihov, Safizade ve Refik Mümin gibi yazar ve fikir adamlarıyla tanıştı. Cedîdci aydınların toplandığı Çınaraltı Çay Evi'nde edebiyat ve mûsiki sohbetlerine katıldı. Bu yıllarda *Bizim Fikir* adlı bir duvar gazetesi neşretti. Annesinin amcası, Türkistan Muhtar Cumhuriyeti'nin Maarif Nâzırı Said Nâsır Han Töre ve Dağıstanlı öğretmeni İlyas Salihov onun yetişmesinde ve millî duygularının uyanmasında etkili oldu. Nemengân'daki okulu tamamladıktan sonra 1933'te bir müddet Andican Sulama Okulu ve Hokand Tıp Fakültesi'nde öğrenim gördüyse de bundan memnun kalmayarak 1934'te Taşkent Üniversite-

si Tarih Fakültesi'ne kaydoldu. Burada okurken Stalin döneminin ağır baskılarıyla karşılaştı, sınıf arkadaşları ve öğretmenlerinden bazıları halk düşmanı, devrim karşıtı olarak suçlanıp cezalandırıldı; ağabeylerinden ikisi Basmacı taraftarı oldukları gerekçesiyle Bolşevikler tarafından feci şekilde öldürüldü. Bu durum onun Sovyet rejimi karşısındaki tavrını belirledi. Türkistan tarihini yok sayan anlayışa karşı kendini yetiştirmeye çalıştı.

Stalin terörü bütün Sovyetler Birliği'nde görüldüğü gibi Özbekistan'da da birçok okulun öğretmensiz kalmasına yol açtığından yüksek okullarda tahsil gören öğrenciler üç aylık temel eğitimden sonra öğretmen olarak görevlendirilince Baymirza da Taşkent'te Nizâmî Eğitim Enstitüsü'ndeki üç aylık temel eğitimin ardından 1937'de önce Torokurgon kasabasına, daha sonra Camacoy ve Kayram köylerine öğretmen tayin edildi. Okulların fizikî şartlarının kötülüğü ve öğrenci yokluğu dolayısıyla sık sık yer değiştirmek zorunda kaldı. Bütün hayatı boyunca ıstırap duyacağı romatizma hastalığına da bu sırada yakalandı. 1938'de Uyçi Boyun kasabasına önce öğretmen, ardından maarif müdürü olarak tayin edildi ve 23 Aralık 1939'a kadar bu kasabada görev yaptı. Bu sırada 30 Ekim 1939'da Taşkent Üniversitesi Tarih Fakültesi'nden mezun oldu.

II. Dünya Savaşı öncesinde askerlik hizmetine çağrıldıysa da hastalığı yüzünden askere alınmadı ve Uyçi kasabası Halk Komiserliği Şube Müdürlüğü'nde memur oldu. Şube müdürünün, görevden uzaklaştırılan bazı Sovyet karşıtlarını himaye ettiği yolundaki suçlamalarına mâruz kalınca hayatından endişe ettiği için Mareşal Voroşilov'a bir telgraf çekerek askere gitmek istediği halde alınmadığını bildirdi ve gelen olumlu cevap üzerine 18 Aralık 1939'da orduya kabul edildi. Teğmen rütbesiyle orduya katılan Baymirza Hayit, 1940 yılının yaz aylarında komuta ettiği tank birliğiyle Sovyet-Alman sınırına yakın Polonya'nın Byulastok şehrine gitti. Almanya ve Sovyetler Birliği arasındaki savaşın başlamasından kısa bir süre sonra birlikleri geri çekilirken yaralandı ve 4 Temmuz 1941'de Beyaz Rusya'nın Slutsk şehri yakınlarında Almanlar'a esir düştü. Alman esir kampında önce yahudi sanıldı, ancak Türk ve müslüman olduğu anlaşılınca ölümden kurtuldu.

Temmuzun sonlarında diğer savaş esirleriyle birlikte Slutsk şehrinden Polonya'nın Çnestahov şehrine nakledildi. Bu sırada, 1917 Bolşevik İhtilâli'nin ardından Avrupa'ya kaçarak burada Sovyet karşıtı çeşitli faaliyetler yürüten Rus, Ukrain, Tatar, Gürcü, Kazak, Özbek gibi milletlerin temsilcilerinin Alman hükümetine sundukları, esir askerlerden Sovyetler'e karşı savaşacak gönüllü birlikler oluşturulması teklifi kabul edildi ve kamplardan gönüllü toplanmaya başlandı. İdil-Ural, Kırım, Türkistan, Kafkas müslüman lejyonları ile Ermeni, Gürcü, Kalmuk, Rus ve Ukraynalılar'dan millî kurtuluş orduları ve lejyonlar oluşturuldu. Baymirza Hayit de Türkistan Lejyonu'na katılmaya karar verince ödül olarak esir kampının mutfağında çalıştırıldı. Alman hükümetinin Türkistanlı esirlerle ilgilenmek üzere görevlendirdiği Mustafa Çokay ile tanıştı. 15 Mart 1941'de esir hayatı sona erdi. 265 arkadaşıyla birlikte Türkistan Lejyonu'nun merkezi olan Varşova yakınlarındaki Legionovo şehrine gönderildi. Baymirza Hayit lejyondaki Türkistanlı askerlere Türkistan tarihi dersleri verdi. Bu ders notları daha sonra *Türkistan'ın Kısa Tarihi* adıyla kitap olarak da basıldı (Berlin 1944). Baymirza, tahsil için Berlin'e yollanan, Buhara hükümetinin Bolşevikler tarafından ortadan kaldırılmasının ardından geri dönmeyip Almanya'da yaşayan Taşkentli Veli Kayyum Han'ın Ağustos 1942'de Alman hükümetinin desteğiyle Berlin'de kurduğu Türkistan Millî Komitesi'nde onun yardımcılığına getirildi. 1 Kasım 1942'den itibaren bu komitede çalışmaya başladı, 1943'te yüzbaşılığa terfi etti ve askerî konularla ilgilendi. 1944'te komitenin askerî bölüm başkanı oldu. Savaşın sonlarına doğru Çekoslovakya'nın Marienbad şehrinin askerî kumandanı iken şehri Amerikalılar'a teslim etti, böylece komitenin görevi de sona ermiş oldu. Ancak Türkistan Lejyonu'nda bulunan yaklaşık 150.000 Türkistanlı'nın Amerikalılar'a silâhlarıyla birlikte teslim olması hususunda problem çıkınca Veli Kayyum Han ile birlikte tutuklandı ve Marienbad Hapishanesi'ne konuldu. Bir hafta sonra serbest bırakılınca bir Alman dostunun tedarik ettiği 1878 tarihli Osmanlı pasaportuyla bu şehirden ayrılıp Münih'e gitti. Türkistanlı esirlerin durumuyla ilgilendi. Bir ara Amerikalılar tarafından tutuklandı (1945). Serbest kaldıktan sonra iki yıl kadar çeşitli işlerde çalıştı. 1947'de Müttefik Kuvvetler denetimindeki Münster Üniversitesi'ne başvurdu. Taşkent'teki eğitiminin iki yılı da kabul edildiğinden Edebiyat Fakültesi'ne (Philosophischen Fakultät) kayıt yaptırmaya hak kazandı. Fakültede İslâm tarihi ve medeniyeti, Arapça, Farsça, Türkçe, Ortaçağ ve Yeniçağ tarihi, Rusça gibi dersler aldı. Meşhur Türkolog Gotthard Jaeschke'nin Türkiye Kurtuluş Savaşı tarihi derslerine girdi. Gotthard Jaeschke ve Rusya Türkleri üzerine yaptığı araştırmalarla tanınan Gerhard von Mende'nin desteğini kazandı. 25 Nisan 1950'de Münster Üniversitesi'nde *Die Nationalen Regierungen von Kokand und der Alasch Orda* adlı teziyle doktor unvanı aldı. Deutscher Akademischer Austauschdienst'ten aldığı cüzi bursla 1950-1952 yıllarında *Turkestan im XX. Jahrhundert* adlı eserini hazırladı. 1957'de Federal Almanya Cumhuriyeti vatandaşlığına kabul edildi. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Amerikan istihbarat örgütü tarafından Almanya'da kurulan, başkanlığını Gerhard von Mende'nin yaptığı Research Service Eastern Europe'dan üç yıl kadar burs aldı ve araştırmalarını yürüttü. Ancak Gerhard von Mende'nin 1963'te ölümü ve Research Service Eastern Europe'un 1964'te kapatılması onu maddî destekten mahrum bıraktı. Başvurduğu hiçbir Alman üniversitesinde iş bulamadı ve araştırmalarına maddî destek sağlayamadı. Almanya'nın Köln şehrinde 1982'de kurduğu Türkistan Muhacirleri Derneği'nin 1992'ye kadar başkanlığını yürüttüyse de maddî imkânsızlıklar yüzünden fazla bir faaliyet gösteremedi.

Baymirza Hayit

Baymirza Hayit, Türkistan davasını anlatmak için 1953'ten başlayarak vefatına kadar birçok ülkeye seyahatler yaptı, konferanslar verdi, sempozyum ve panellere katıldı. 1953'te Arabistan, Lübnan, Suriye, Türkiye, Mısır ve Pakistan'ı içine alan yedi aylık seyahati sırasında hac farîzasını da yerine getirdi ve bu ülkelerde yaşayan Türkistanlı göçmenlerle tanışıp onları Türkistan davasına sahip çıkmaya çağırdıysa da eski bir komünist olduğu gerekçesiyle pek etkili olamadı. 1957'de İngiltere'ye giderek Londra Üniversitesi tarafından hazırlanan Özbekçe-İngilizce sözlüğün yazım ve tashihinde çalıştı, Londra kütüphanelerinde Türkistan tarihi üzerine kaynak-

lar topladı. Mayıs-Temmuz 1959'da tekrar hacca gitti; Suriye, Mısır ve Türkiye kütüphanelerinde araştırmalar yaptı. Daha sonraki yıllarda Amerika, Pakistan, Hindistan, İsviçre, Arabistan, Kanada, Çin Halk Cumhuriyeti gibi ülkelerde sempozyumlara katıldı, Türkistan tarihi hakkında tebliğler sundu. 1967-1968 yıllarında Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü'nün malî desteğiyle Türkiye'ye geldi. İstanbul ve Ankara kütüphanelerinde *Rusya ve Çin Arasında Türkistan* adlı eseri üzerine çalıştı. Hacettepe, İstanbul ve Marmara üniversiteleri tarih bölümlerinde Türkistan tarihiyle ilgili dersler verdi. Sovyetler Birliği'nin 1991'de dağılmasından sonra da Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan ve Kırgızistan'da yapılan ilmî toplantılara katıldı. 1992'de ailesinin yaşadığı Nemengân'a gitti ve büyük törenlerle karşılandı. Ancak Özbekistan hükümeti ülkeden ayrılmasını istediğinden seyahatini kısa keserek geri döndü ve bir daha anavatanına gidemedi. 31 Ekim 2006'da Almanya'nın Köln şehrinde vefat etti. Kabri Köln-Merheim Askerî Mezarlığı'ndadır. Ölümünden birkaç yıl önce bütün kütüphanesini İstanbul'daki bir derneğe sattıysa da kitapların âkıbeti meçhuldür. Almanca, İngilizce ve Rusça da bilen Baymirza Hayit eserlerinin tamamına yakınını Almanca, makalelerinin önemli bir kısmını Almanca ve Türkçe yazmıştır. Baymirza Hayit'in 70. doğum yılı münasebetiyle 17 Aralık 1987'de Köln'de düzenlenen toplantıya sunulan tebliğler neşredilmiştir (*Turkestan als historischer Faktor und politische Idee*, haz. Erling von Mende, Köln 1988). Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu 1997'de kendisine şeref üyeliği, Gebze Yüksek Teknoloji Enstitüsü de 2004'te fahrî doktora vermiştir. Turan Kültür Vakfı'nın düzenlediği toplantıda (1998) sunulan tebliğler Rasim Ekşi ve Erol Cihangir tarafından *Dr. Baymirza Hayit Armağanı* adıyla yayımlanmıştır (İstanbul 1999).

Eserleri: *Die Nationalen Regierungen von Kokand und der Alasch Orda* (Dissertation), (München 1950), *Turkestan im XX. Jahrhundert* (Darmstadt 1956), *Muhammed Ikbal und die Welt des Islams* (Köln 1956), *Documents: Soviet Russia's Anti-Islam-Policy in Turkestan I* (Düsseldorf 1958), *Documents: Soviet Russia's Anti-Islam-Policy in Turkestan II* (Düsseldorf 1958), *Der Geist von Taschkent* (Düsseldorf 1958), *Turkestan und der Orient: Eine Polemik* (Düsseldorf 1960), *Entstehung und Entwicklung des russichen Imperialismus* (Köln 1960), *Sowjetrussische Orientpolitik am Beispiel Turkestans* (Köln-Berlin 1962), *Some Problems of Modern Turkistan History: an Analysis of Soviet Attacks on the Alleged Falsifiers of the History of Turkistan* (Düsseldorf 1963), *Sowjetrussicher Kolonialismus und Imperialismus in Turkestan als Beispiel des Kolonialismus neueren Stils gegenüber einem islamischen Volk in Asien* (Oosterhout-Niederland 1965), *el-Ḥükmü's-Sovyetî fi'l-bilâdi'l-İslâmiyye* (Beyrut 1965), *Die Türkvölker in der Sowjetunion seit 1917* (München 1966), *Die Wirtschaftsprobleme Turkestans* (Ankara 1968), *Turkestan zwischen Russland und China* (Amsterdam 1971), *Turkestan im Herzen Euroasiens* (Köln 1980), *Basmatschi: Nationaler Kampf Turkestans in den Jahren 1917 bis 1934* (Köln 1993), *Berichte und Forschungen über Turkestan* (Köln 1997), *Some Thoughts on the Problem of Turkestan* (Köln 1984), *Islam and Turkestan Under Russian Rule* (İstanbul 1987).

Eserlerinden bazıları Türkçe olarak da neşredilmiştir: *Taşkent Ruhu* (Düsseldorf 1959), *Komünist Emperyalizmi Karşısında Türkistan* (İstanbul 1962), *Esir Türkler: Türkistan'da Sovyet-Rus Sömürgeciliği ve Emperyalizmi Asya'da Müslüman Halk Üzerinde Uygulanan Sovyet Sömürgeciliğine Bir Örnek* (Ankara 1966), *Türkistan'da Öldürülen Türk Şairleri: Mazlum Türklerin Hayatından Parçalar* (Ankara 1971), *Türkistan: Rusya ile Çin Arasında* (trc. Abdülkadir Sadak, İstanbul 1975), *Sovyet Rusya Emperyalizmi ve Türk Dünyası* (Ankara 1975), *Türk Dünyasında Rus Emperyalizminin İzleri* (İstanbul 1978), *Türkistan'ın Bugünkü Meseleleri* (Köln 1987), *Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslâmın Bazı Meseleleri* (İstanbul 1987), *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi* (Ankara 1995), *Basmacılar: Türkistan Milli Mücadele Tarihi (1917-1934)* (Ankara 1997), *Millî Türkistan Hürriyet Davası: Millî Türkistan Mecmuasında Bildirilgan Fikirler* (ed. T. Kocaoğlu, haz. Ö. Çakır, Ankara 2004).

Bunların dışında Türkistan Millî Komitesi tarafından aralıklarla 1976'ya kadar çıkarılan *Millî Türkistan* dergisi başta olmak üzere (kendi adıyla ve takma adlarla: Yalğız, Ertürk, Batır, Yarçek, B. M., M. H. Ertürk), *Central Asian Review, Das Parlament, Der Europäische Osten, Osteuropa, Central Asiatic Journal, al-Muhâcirûn, Dergi, Emel, Töre, Türkistan, Türk Dünyası Araştırmaları, Yeni Forum, Türk Yurdu*'nda çok sayıda makalesi; Almanya, Türkiye ve çeşitli ülkelerdeki gazetelerde 300'den fazla yazısı çıkmış, *Türk Ansiklopedisi*'ne ve Münih'te 1965-1972 yılları arasında yayımlanan *Kindlers Literatur Lexikon*'a çeşitli maddeler yazmıştır. Baymirza Hayit'le ilgili Sovyetler Birliği, Batı Avrupa, Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye gibi ülkelerde ileri sürülen fikirler Ayfer Kaynar tarafından bir araya getirilip neşredilmiştir (*Dr. Baymirza Hayit'in Eserleri ve Faaliyetleri Hakkında Bildirilen Fikirler*, I-II, Ankara 1994).

BİBLİYOGRAFYA :

Mehmet Saray, *Doğumunun 65. Yılında Dr. Baymirza Hayit: Hayatı ve Eserleri*, İstanbul 1983; Kemal Özcan, *Türkistan Milli Mücadelesi ve Araştırmalarında Dr. Baymirza Hayit'in Rolü*, İstanbul 1997; Erol Cihangir, "Dr. Baymirza Hayit'in Hayat Hikâyesi", *Dr. Baymirza Hayit Armağanı* (haz. Rasim Ekşi – Erol Cihangir), İstanbul 1999, s. 27-104; a.mlf., *Yeni Çağ Türkistan Tarihi Kaynakları ve Dr. Baymirza Hayit*, İstanbul 2000, tür.yer.; W. Myer, *Islam and Colonialism: Western Perspectives on Soviet Asia*, London 2002, s. 109-111; Ertuğrul Yaman, "Baymirza Hayit", *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, Ankara 2004, IV, 435-436; "Türkistan Milli Mücahidi: Baymirza Hayit'i Kaybettik", *Kalgay*, sy. 42, Bursa 2006, s. 14-16; Orhan Kavuncu, "Dr. Baymirza Hayit", *TY*, sy. 232 (2006), s. 57-58; Timur Kocaoğlu, "Baymirza Hayit: Türkistan Bağımsızlık Mücadelesi ve Tarih Araştırmalarının Acılarla Yoğrulmuş Hikâyesi", *a.e.*, s. 59-62; "Baymirza Hayit", *Yeni Türk Ansiklopedisi*, İstanbul 1985, IV, 1252-1253; "Baymirza Hayit", *TDEA*, IV, 177-178.

İSMAİL TÜRKOĞLU

HEJÂR
(هژار)

Abdurrahmân Şerefkendî-yi Mûkriyânî
(1921-1991)

İranlı Kürt şair, âlim, mütercim ve nâşir.

6 Şâban 1339 (15 Nisan 1921) tarihinde İran'ın kuzeybatısındaki Mûkriyân bölgesinin merkezi olan Mehâbâd'da doğdu. İlim ve irfan ehli bir aileye mensuptur; babası Molla Muhammedpûr âlim ve takvâ sahibi bir kişiydi. Süyûtî'nin bir kitabını okuduğu sırada doğum müjdesi verildiğinde onun adını (Abdurrahman) oğluna vermiştir. Hejâr iki yaşında iken annesini kaybetti, beş yaşına gelince babasından Kur'an öğrendi. Mehâbâd'da, Şerefkend köyündeki Molla Burhân Hankahı'nda ve çevredeki diğer köylerde bulunan mescid

ve medreselerde Arap dili ve edebiyatı, fıkıh ve diğer dinî ilimleri, Fars edebiyatı, inşâ, matematik okumaya başladı. Babası gibi kendisi de okuyup "melâ" olmak istemekle birlikte on yedi yaşında iken babasının vefatı üzerine küçük kardeşleriyle üvey annesinin geçimini sağlamak için çeşitli işlerde çalışmak zorunda kaldı. Bu sırada dinî eserler yanında Fars ve Kürt edebiyatına dair eserler de okudu. Başta Şeyh Ahmed-i Cezîrî (Molla Cezerî), Ahmed-i Hânî, Nâlî ve Hâcî Kādir-i Koyî olmak üzere birçok şairin divanını ezberledi. Yirmi yaşına geldiğinde İran'ın ve özellikle yaşadığı Kürdistan bölgesinin siyasal ve sosyal şartları içinde hürriyetçi fikirlere âşina oldu. Pehlevî rejimine karşı mücadele amacıyla Kadı Muhammed liderliğinde kurulan, İran ve Kürdistan tarihindeki ilk siyasî parti sayılan Kürt Diriliş Partisi'ne girdi ve faal üyeleri arasında yer aldı (1942).

Hejâr, kendi ifadesine göre başka hiçbir teşkilâta üye olmasa da Molla Burhân Hankahı'ndan ders arkadaşı olan şair Hêmin ile birlikte Kadı Muhammed'in siyasî mücadelesinde onun yakın çevresinde bulundu. Zulüm ve haksızlığa karşı yazdığı şiirlerde "zavallı, fakir" anlamına gelen "Hejâr" mahlasını kullandı. *Nîştimân* ve *Hilâle* gibi dergilerde, partinin *Kürdistân* adlı gazetesinde çıkan yurtseverlik, bağımsızlık ve aşkla ilgili şiirleri büyük yankı uyandırdı ve daha yirmi dört yaşında iken Kadı Muhammed tarafından kendisine Kürt millî şairi unvanı verildi. Bu sırada Mehâbâd'a gelen Molla Mustafa Barzânî ile tanıştı. Onun yardımıyla *Âle Kok* adlı divanı basıldı (1945) ve Âzerî Türkçesi'ne çevrildi. Telif hakkı olarak kendisine verilen 4000 tümeni kabul etmedi. Kadı Muhammed, daha sonra Sovyetler Birliği'nin telkin ve desteğiyle Mehâbâd'da Hizb-i Demokrat-ı Kürdistân-ı Îrân adlı partiyi kurdu ve Barzânî'den askerî destek alıp on bir ay kadar sürecek olan Bağımsız Kürdistan Cumhuriyeti'ni ilân etti (Ocak 1946). Hejâr bu sırada aktif rolünü sürdürdü. Muhammed Rızâ Şah Pehlevî idaresi, Mehâbâd Kürdistan Cumhuriyeti'ne son verip Kadı Muhammed ve bazı yakın adamları idam edilince (Mart 1947) Hejâr Sakız'da tutuklandı. İki ay sonra Mehâbâd'a götürülürken firar ederek önce Kuzey Irak'ta Şeyh Mahmûd-ı Berzencî'nin oğlu Şeyh Latîf'in yanına gitti, oradan Bağdat'a geçti. Buradaki hayatı tamamen mahrumiyet içinde geçti, geçimini sağlamak için amelelik ve hizmetçiliğe varıncaya kadar her işte çalıştı. Bu şartlar altında da kendini yetiştirmeye devam etti. Ancak ağır işlerde çalışması ve yeterince beslenememesi yüzünden vereme yakalanınca (1948) Cebelilübnan'daki bir hastahaneye yatırıldı. İki yılı aşkın bir süre kaldığı hastahanede sağlığına kavuştu. Bu arada hastahanenin zengin kütüphanesinden faydalanma imkânı buldu; Arap edebiyatı, tarih ve din üzerine çok sayıda kitap okudu.

Hejâr

Bağdat'a döndüğünde aydınlar arasında önemli yer edinen Hejâr şiir ve makaleleri çeşitli dergilerde yayımlandı. Sol eğilimli bir örgüt olan Dünya Demokratik Gençlik Federasyonu tarafından 1953'te Bükreş'te düzenlenen IV. Dünya Gençlik ve Öğrenci Festivali'ne katılması uluslar arası alanda adını duyurmasına vesile oldu. Bu sırada Irak Başbakanı Nûrî Saîd'in baskıcı yönetimine muhalefeti sebebiyle Irak polisi tarafından sıkıştırılınca eşini ve iki kardeşini bir dostunun yanına bırakıp gizlice Suriye'deki Kürt bölgesine gitti (1956); ertesi yıl ailesini de yanına getirtti. Burada kaldığı üç yıl boyunca Türkiye Kürtleri ve Celâdet Bedirhan, Ciğerhûn, Osman Sabri gibi şahsiyetlerle tanıştı, Kurmançi lehçesini öğrenerek Ahmed-i Hânî'nin *Mem û Zîn* adlı eserini Sorânî lehçesine çevirdi. 1957'de VI. Dünya Gençlik ve Öğrenci Festivali'ne katılmak üzere Suriye'den Mısır'a ve oradan Moskova'ya geçti. Bu arada Bakü'ye davet edildi, buradaki Âzerî şair ve edipleriyle tanıştı; ardından Irak'a döndü. Molla Mustafa Barzânî on iki yıl Sovyetler Birliği'nde kaldıktan sonra Irak'a dönünce Hejâr onun yanına gidip Irak Baas yönetimine karşı başlattığı bağımsızlık mücadelesinde en yakın silâh arkadaşlarından ve danışmanlarından biri oldu (1961), millî duyguları uyandıran şiir ve yazılar kaleme aldı. Kürdistan Demokrat Partisi'nin yayın organı olan *Habât* gazetesinde ve Kürdistan'ın Sesi Radyosu'nda çalıştı. 1970'te Barzânî ile Irak yönetimi arasında anlaşma yapılınca Kürdistan'dan Bağdat'a döndü ve el-Mecmau'l-ilmiyyü'l-Irâkî'nin bir şubesi mahiyetindeki el-Mecmau'l-ilmiyyü'l-Kürdî'ye katıldı, ilmî ve kültürel faaliyetlerde bulundu, Kürt Yazarlar Birliği'nin başkanlığını yürüttü. Barzânî'nin merkezî yönetimle ilişkileri bozulduğunda tekrar onun yanına gitti. Nihayet 1975'te Amerika, Sovyetler Birliği ve bunların müttefikleri olan İran ve Irak arasındaki antlaşma üzerine Kürt direniş hareketi kırılmış oldu. Barzânî'nin aracılığıyla İran yönetimi Hejâr'ın Tahran yakınlarındaki Kerec'de ikametine izin verdi. Burada ilmî faaliyetlerle hayatını sürdürdü. Tahran Üniversitesi kendisinden İbn Sînâ'nın *el-Ḳānûn*'unu tercüme etmesini istedi; yedi cilt halinde yaptığı tercüme beğenilince İran Dil Kurumu'na üye seçildi. Kürtçe eser ve makaleler yazdı, Arapça bazı eserleri Kürtçe'ye veya Farsça'ya çevirdi, neşirler yaptı, İran Radyosu'nda çalıştı. 1 Şubat 1991 tarihinde Kerec'de vefat etti, cenazesi Mehâbâd'a götürülerek orada defnedildi.

Hejâr genç yaşından itibaren içinde bulunduğu yoksulluk, hastalık, gurbet ve geçim sıkıntısı gibi olumsuz şartlara rağmen korkusuzca mücadeleden geri kalmaması, inanç ve düşüncelerinden taviz vermemesiyle tanınmıştır. İleri yaşlarda ortaya koyduğu bilimsel ve kültürel çalışmalarla şöhrete kavuştuğu halde hep mütevazi kalmış, dürüstlüğü, dünya malına ve makamlara iltifat etmeyen kişiliğiyle temayüz etmiştir. Siyasî ve fikrî alanda ortaya koyduğu mücadeleci şahsiyeti yanında kaleme aldığı eserler onun Kürtçe ile Arap ve Fars dillerindeki yetkinliğini ispatlayacak niteliktedir. Üstlendiği sosyal misyon sebebiyle şiirlerinde ve düz yazılarında sade ve akıcı bir üslûp kullanmıştır. Kerim Rakhmanovich ile Iraida Anatol'evna Smirnova, *Kurdskii Diialekt Mukri* adlı çalışmalarında (Leningrad 1968, s. 142-185) Hejâr ve eserlerine geniş yer vermişlerdir. Muhammed Raûf Murâdî, *Zindegîname u Ḫıdemât-ı ʿİlmî u Ferhengî-yi Üstâd ʿAbdurraḥmân Şerefkendî* adıyla bir eser kaleme almış (Tahran 1379 hş., 1385 hş.), Şîrîn İbrâhimî'nin Peyâm Nûr Üniversitesi Kerec Şubesi Fars Dili ve Edebiyatı Fakültesi'nde hazırladığı yüksek lisans tezi (1389 hş.) daha sonra basılmıştır (*Şerḥ-i Âṣâr u Aḥvâl-i Üstâd ʿAbdurraḥmân Şerefkendî*, Senendec 1391 hş.).

Eserleri. Telif: 1. *Âle Kok*. İlk divanıdır (Tebriz 1324 hş./1945; Hevlêr 2001). **2.** *Beytê Seremer u Lâsâyî Seg u Mânge Şev*. Sosyal içerikli şiirlerini içerir (Dımaşk 1957). **3.** *Bo Kürdistân*. İlk divanından sonraki şiirlerini içerir (Bağdat 1966; Beyrut 1973; Senendec 1383 hş.; Tahran 1389 hş.; Hevlêr 2001). **4.** *Dîvân-i ʿÂrif-i Rab-*

bânî Şeyḫ Aḥmedê Cezîrî. Cezîrî divanının Sorânî Kürtçesi'yle yapılan şerhidir (Tahran 1361 hş., 1386 hş.). **5.** *Henbâne Borîne: Ferheng-i Kürdî Fârsî*. 70.000 kelimelik Kürtçe-Farsça bir sözlüktür (I-II, Tahran 1369 hş./1990, 1376 hş., 1381 hş., 1384 hş., 1385 hş., 1388 hş., 1389 hş.). **6.** *Ḳur'âne Pîroz*. Kürtçe Kur'an meâlidir (Tahran 1379 hş., 1380 hş.). **7.** *Mêjûy-i Erdelân*. Erdelân tarihiyle ilgilidir (Tahran 1381 hş.). **8.** *Çêştî Mejêver*. Müellifin otobiyografisidir (ed. Kânî Şerefkendî, Paris 1997). Eser Rızâ Kerîm Mücâvir (*Şeelm-i Şurbâ*, Mehâbâd 1380 hş.) ve Bihzâd Hoşhâlî (*Çêştî Mejêver*, Tahran 1389 hş.) tarafından Farsça'ya tercüme edilmiş, Ali Nâdirî de bir özetini yayımlamıştır (*Destegûl: Destegûlêk le Bîreverî u Kıssehûşekânî-yi Mâmosta Hejâr*, Mehâbâd 1385 hş.). **9.** *Gulbejîrê Şiʿrekânî-yi Hejâr*. Divanından seçmelerdir (Senendec 1392 hş.). Hejâr ve Hêmin'in divanlarından bir seçmeyi de Halîl Ahmedî *Gülçinî Dîvân-i Hejâr u Hêmin* adıyla yayımlamıştır (Senendec 1382 hş.). **10.** *Be yâdî to deji dilim*. Hejâr'ın bazı şiirlerini ihtiva eder (Stockholm 1993). **11.** *Ferheng-i Fârisî be-Kürdî. Ferheng-i Amîd*'in Kürtçe tercümesidir. **12.** *Veşe-yi Kürdî le ʿArabî dâ*. Arapça yazılmış Kürtçe dil bilgisidir.

Tercüme: 1. *Ḳānûn der Ṭıb*. İbn Sînâ'nın meşhur eserinin Farsça'ya tercümesidir (I-VII, Tahran 1362-1368, 1383 hş., 1386 hş., 1389 hş., 1391 hş.). **2.** *Âṯârü'l-bilâd ve aḫbârü'l-ʿibâd*. Zekeriyyâ b. Muhammed el-Kazvînî'ye ait eserin Farsça'ya çevirisidir (Tahran 1366 hş.). **3.** *Mem û Zîn*. Şeyh Ahmed-i Hânî'ye ait eserin Kurmancî lehçesinden Sorânî lehçesine çevirisidir (Bağdat 1960; Tahran 1389 hş.; Hânî'nin şiirleri ve açıklamalarının ilâvesiyle, Paris 1989). **4.** *Çârinekânî Ḫayyâm (Ḫayyâm be-Kürdî)*. Hayyâm'ın *Rubâʿiyyât*'ının Kürtçe'ye tercümesidir (Tahran 1369 hş., 1370 hş., 1383 hş., 1385 hş.; nşr. Selâhaddin Âştî, *Ḫayyâmî Hejârâne: Çârîne-i Fârsî u Kürdiyekânî-i Ḫayyâm u Hejâr*, Tahran 1390 hş.). Necîb Pîrân bu tercümeden seçmeleri *Gülçînî ez Rubâʿiyyât-i Ḫayyâm Fârsî-Kürdî* adıyla yayımlamıştır (Mehâbâd 1381 hş.; Tebriz 1383 hş.). **5.** *Şerefnâme: Mîjevî-yi Mâle Mîrân-i Kürdistân*. Şeref Han Bitlisî'nin eserinin önemli bir giriş ve notlarla Kürtçe'ye çevirisidir (Necef 1391/1972; Tahran 1360 hş., 1384 hş., 1388 hş.). **6.** *Hozî le-Bîrgerâvî Gâvân*. Mustafa Cevâd'ın "el-Ḳabâ'ilü'l-Gâvâniyye" adlı makalesinin Kürtçe'ye çevirisidir (Bağdat 1973). **7.** *Pînc Engûst Debine Yek Mist*. Farsça *Penç Engüşt Yek Müşt Est* adlı eserin tercümesidir (Tahran 1362 hş., 1380 hş., 1389 hş.). **8.** *Yek le-Penâyî Ḥâl u Sifra be-Birâneve*. Ali Şerîatî'nin *Yek Celûş bî-Nihâyeti Seferhâ* adlı eserinin Kürtçe'ye tercümesidir (Tahran 1358 hş.). **9.** *Ârî Berâ u Ârâ Berâ*. Ali Şerîatî'nin *Ârî İn Çenîn Bud Berâder* adlı eserinin Kürtçe'ye çevirisidir (Tahran 1358 hş.). **10.** *ʿİrfân Berâmberî Âzâdî*. Ali Şerîatî'nin *ʿİrfân Berâberî Âzâdî* adlı eserinin Kürtçe'ye tercümesidir (Tahran 1359 hş.). **11.** *Dâye Bâve Key Harâve*. Ali Şerîatî'nin *Peder Mâder Mâ Müttehemîm* adlı eserinin Kürtçe'ye çevirisidir (Tahran 1359 hş.). Ali Şerîatî'den yapılan bu dört çeviri *Çâr Nâmêlke-yi Doktor ʿAlî Şerîʿatî* adıyla bir kitap halinde yayımlanmıştır (Tahran 1389 hş.). **12.** *Târîḫ-i Süleymâniyye*. Arapça'dan Farsça'ya bir tercümedir. **13.** *Revâbıṭ-i Ferhengî-yi Îrân u Mışr*. Arapça'dan Farsça'ya bir tercümedir. Müellif ayrıca, Molla Mahmûd Bâyezîdî'nin *Âdât u Rasûmetnâme-i Ekrâdiyye* adlı eserinin Azîz Muhammedpûr Dâşbendî tarafından yapılan Farsça tercümesine (*Âdâb u Rüsûm-i Kürdân*, Tahran 1369 hş./1990) giriş ve sonuç bölümü yazmıştır. **14.** *Mêjûy-i Erdelân*. Mah Şeref Han'ın Farsça kaleme aldığı *Târîḫ-i Erdelân*'ın notları ve ilâvelerle Kürtçe'ye tercümesidir (Hevlîr 2005).

BİBLİYOGRAFYA :

Hejâr, *Çêştî Mejêver* (trc. Bihzâd Hoşhâlî), Tahran 1389 hş.; W. Eagleton, *The Republic of 1946*, London 1963, s. 35, 75, 99, 135; K. Avvâd, *Muʿcemü'l-mü'ellifîne'l-Irâḳıyyîn*, Bağdad 1969, II, 252; Qanatê Kurdo, *Tarixa Edebyeta Kurdî*, Stockholm 1983, s. 350-364; Abdülkerîm Müderris, *Dânişmendân-ı Kürd der Ḫıdmet-i ʿİlm u Dîn* (trc. Ahmed Havârî Neseb), Tahran 1369 hş., tercüme edenin ekleri, s. 605-607; Botan Amedi, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, İstanbul 1991, s. 166-168; Kemal Burkay, *Geçmişten Bugüne Kürtler ve Kürdistan: Coğrafya-Tarih-Edebiyat*, İstanbul 1992, I, 239-240; Mehmet Uzun, *Kürt Edebiyatına Giriş*, İstanbul 1999, s. 54-55, 56-57; Kemal Mazhar Ahmed, *Tarihin Tarihi: Kürtlerde Tarih, Tarihte Kadın* (trc. Abdullah Babek Pışderi), İstanbul 1997, s. 60, 63, 109; Bâbâ Merdûh Rûhânî, *Târîḫ-i Meşâhîr-i Kürd* (nşr. M. Mâcid Merdûh Rûhânî), Tahran 1382 hş., II, 560-573; Amir Hassanpour, "Kürt Dilinde Ataerkilliğin (Yeniden) Üretilmesi", *Devletsiz Ulusun Kadınları: Kürt Kadını Üzerine Araştırmalar: Feminist Bir Yaklaşım* (nşr. Shahrzad Mojab, trc. Fahriye Adsay v.dğr.), İstanbul 2005, s. 318; M. Ali Suveyrekî, *Muʿcemü aʿlâmi'l-Kürd*, Süleymaniye 2006, s. 423; Wadie Jwaideh, *The Kurdish National Movement: Its Origins and Development*, New York 2006, s. 26, 253, 260-261; Selim Temo, *Kürt Şiiri Antolojisi*, İstanbul 2007, II, 838-841; Nevin Güngör Reşan, *Kürt Ünlüleri*, İstanbul 2008, s. 188; Ahmed Şerîfî, "Be Yâd-ı ʿAbdurraḥmân Şerefkendî (Hejâr) 1300-1369", *Kilk*, sy. 13, Tahran 1370 hş., s. 252-255; M. Nâsır Sînâ, "Dîdegâh-ı Dîgerî der Bâre-i Şiʿr-i Muʿâşır-ı Kürdî: Üstâd Hejâr, Şâʿir-i Büzürg-i Kürd", *Edebistân-ı Ferheng u Hüner*, sy. 22, Tahran 1370 hş., s. 31-33; K. Hitchins, "Hažār", *Elr.*, XII, 75-76; J. Blau, "Hemin Mokriāni", *a.e.*, XII, 181.

AHMET ÖZEL

HEVVÂRÎ

(الهوّاري)

Hûd b. Muhakkem el-Hevvârî
(ö. 280/893 civarı)

Berberî asıllı İbâzî müfessiri ve fakih.

220'den (835) önce günümüzde Cezayir'in kuzeydoğusunda yer alan Hevvâre bölgesindeki Cebelievrâs'ta doğdu. Kaynaklarda hayatına dair bilgiler son derece sınırlıdır. Kendisinden daha çok bilinen babası Muhakkem'in adının Muhkim / Muhakkim, nisbesinin ise Hüvvârî şeklindeki okunuşlarına da rastlanır. Cebelievrâs halkının çoğunluğu gibi (Bekrî, s. 50, 72, 73) I. (VII.) yüzyılın sonları ile II. (VIII.) yüzyılın başlarında müslüman olan Hevvâreliler'in Sünnî Melîle kabilesi hariç tamamı Hâricîliğin bir kolu olan İbâzıyye'yi benimsemiştir (*DİA*, XVII, 284). İlk eğitimini dönemin kadılarından olan babasından aldı. Kur'an'ı ezberledi, ilim meclislerinde ve ders halkalarında fıkıh tahsil etti. Babası adaleti, verdiği kararlardaki isabeti, doğruluğu, takvâsı ve sağlam seciyesiyle tanınırdı. İbâzıyye kaynaklarında babası Muhakkem'in Rüstemîler zamanında İbâzıyye'nin üçüncü imamı Ebû Saîd Eflah b. Abdülvehhâb döneminde (823-872) yaşadığı belirtilir (İbnü's-Sagîr, s. 57-61). Hevvârî'nin bir müddet Cebelievrâs bölgesinde kaldıktan sonra dönemin ilim merkezi olan Kayrevan'a ve Tâhert'e gittiği tahmin edilmektedir. Bu şehirlerdeki ilim adamları faaliyetlerini ilim halkaları oluşturarak sürdürüyorlardı. Ayrıca çeşitli İslâm mezheplerine mensup edip ve âlimler de vardı. Hevvârî'nin bu merkezlerde bulunmasının onun ilmî şahsiyetinin oluşmasına büyük katkı sağladığı (Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, I, 502), buralarda mezhep farklılıklarının söz konusu edildiği tartışmalara katıldığı düşünülmektedir. Hevvârî yaklaşık 280 (893) yılında vefat etmiş olmalıdır. Kaynaklar onun altıncı tabaka âlimlerinden olduğu hususunda müttefiktir (Dercînî, II, 398). Hevvârî'ye göre (III, 385) iman kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve bedenen amel etmektir. Kalp ile tasdik edip amel rüknünü yerine

getirmeyen kişi büyük günah işlemiş olur ve ebediyen cehennemde kalır. Hevvârî, Kur'an'daki müteşâbih âyetlerin Allah'ın ilmine havale edilmesi gerektiğini vurgulamakla birlikte te'vil yoluna da gitmiştir (Hevvârî'nin görüşleri için ayrıca bk. Gilliot, XLIV/2 [1997], s. 183-221).

Hevvârî'nin bilinen tek eseri *Tefsîru kitâbillâhi'l-ʿazîz* olup İbâzıyye tefsirlerinin günümüze tam olarak ulaşan en eski örneğidir. Eserin mevcut yazma nüshaları XI. (XVII.) yüzyıldan geriye gitmemekle birlikte farklı İbâzî kabilelerin bu tefsirin bir nüshasına sahip olmak için savaşı göze aldıklarına dair rivayet (Yahyâ b. Ebû Bekir, s. 359-360) eserin çok tanınıp takdir edildiğini göstermektedir. Tefsiri tahkik eden Şerîfî, yaptığı uzun inceleme ve karşılaştırmalar sonunda eserin Kuzey Afrika'ya tefsir ilmini getiren Yahyâ b. Sellâm'a ait kitabın isnadları kısaltılmış ya da kaldırılmış bir şekli olduğu, dolayısıyla Hevvârî'nin bu eserini büyük ölçüde Yahyâ'nın tefsirini kendi akîdesine uygun hale getirerek oluşturduğu kanaatine varmış, ancak günümüze yalnız üçte biri ulaşan Yahyâ'nın tefsirinin tamamına yakınını ihtiva etmesinden dolayı ayrı bir öneme sahip olduğunu belirtmiştir (Hevvârî, neşredenin girişi, I, 23-38; ayrıca bk. Yahyâ b. Sellâm, neşredenin girişi, s. 19). Hevvârî'nin eseri, bu özelliğinin ötesinde kelâmî ve fıkhî meseleler açısından bir İbâzıyye tefsiri olup (Custers, I, 726; Gilliot, XLIV/2 [1997], s. 182) tefsir tarihinin ilk dönemlerine ışık tutmaktadır. Rivayet tefsiri mahiyetindeki eserde İsrâiliyat'a sıkça yer verilmiş, ilk defa Umman'da basılan eserin (I-III, Maskat 1981) ilmî neşri de yapılmıştır (nşr. Belhâc b. Saîd Şerîfî, I-IV, Beyrut 1990). Şerîfî, Hevvârî'nin tefsirindeki bazı ifadelerden hareketle onun *Eḥâdîşü'z-zekât* ve *Sünenü'ṣ-ṣalât* adlı iki eseri daha bulunabileceği ihtimalinden söz etmekteyse de (I, 82, 416) kaynaklarda bunların mevcudiyetine dair bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ebû Sitte Muhammed b. Ömer adlı bir kişinin tefsir üzerine yazdığı hâşiyenin yarım kaldığı belirtilmiştir (Hevvârî, neşredenin girişi, I, 21). Hevvârî'nin eseri üzerine Âişe Ali Muhammed Abdullah (*Hûd b. Muḥakkem el-Hevvârî ve menhecühû fi't-tefsîr*, Ümmüdürman, 2001, Câmiatü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve'l-ulûmi'l-İslâmiyye) ve Hatice Cerrahoğlu Teber (bk. bibl.) doktora, Sâmî Mahmûd Muhammed Ahmed (*Menhecü'ş-Şeyḫ Hûd b. Muḥakkem el-Hevvârî fî tefsîrih*, Gazze, 2002, el-Câmiatü'l-İslâmiyye) ve Abdulmelik Vergi (*Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî ve Tefsirindeki Yöntemi*, 2006, Dokuz Eylül Üniversitesi) yüksek lisans çalışması yapmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Hevvârî, *Tefsîru kitâbillâhi'l-ʿazîz* (nşr. Belhâc b. Saîd Şerîfî), Beyrut 1990, I, 82, 416; III, 385; ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 5-44; Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yaḥyâ b. Sellâm* (nşr. Hind Şelebî), Beyrut 1425/2004, neşredenin girişi, s. 19; İbnü's-Sagîr, *Aḫbârü'l-eʾimmeti'r-Rüstemiyyîn* (nşr. Muhammed Nâsır – İbrâhim Behhâz), Beyrut 1406/1986, s. 57-61; Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ebû Bekir, *Kitâbü's-Sîre* (nşr. Abdurrahman Eyyûb), Tunus 1405/1985, s. 359-360; Bekrî, *el-Muġrib*, s. 50, 72-73; Dercînî, *Ṭabaḳātü'l-meşâʾiḫ bi'l-Maġrib* (nşr. İbrâhim Tallây), Beyrut, ts. (Dârü'l-fikri'l-Arabî), II, 345-346, 398; Şemmâhî, *Kitâbü's-Siyer* (nşr. Ahmed b. Suûd es-Seyyâbî), Maskat 1407/1987, I, 167-168, 245; II, 59; Sezgin, *GAS*, I, 41; J. van Ess, *Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*, Berlin 1992, II, 656; a.mlf., "Untersuchungen zu einigen ibāḍitischen Handschriften", *ZDMG*, CXXVI (1976), s. 42-43; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Tarihi*, Ankara 1996, I, 502; a.mlf., "Eş-Şeyh Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî Tefsîru Kitâbillâhi'l-Azîz", *Diyanet İlmî Dergi*, XXIX/1, Ankara 1993, s. 117-128; Muhammed b. Mûsâ Bâbâammî v.dğr., *Muʿcemü aʿlâmi'l-İbâżıyye*, Gardâye 1420/1999, IV, 926-927; Hatice Cerrahoğlu Teber, *Hûd b. Muhakkem el-Huvvarî'nin Tefsirinde Yorum Yöntemi* (doktora tezi, 2004), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; a.mlf., *Haricî-İbâdî Tefsir Geleneği Hûd b. Muhakkem el-Huvvârî ve Tefsiri*, Ankara 2014; M. H. Custers, *Bibliyûġrâfya'l-İbâżıyye* (trc. Mûhamed Ümâdî – Hadîce Kerîr), Maskat 1433/2012, I, 724-726; Cl. Gilliot, "Le commentaire coranique de Hūd b. Muḥakkam / Muḥkim", *Arabica*, XLIV/2, Leiden 1997, s. 179-233; T. Lewicki, "İbâdiye", *İA*, V/2, s. 688-689; İbrâhim Harekât – Ahmet Kavas, "Hevvâre", *DİA*, XVII, 284; Ethem Ruhi Fığlalı, "İbâzıyye", *a.e.*, XIX, 257-258.

HATİCE CERRAHOĞLU TEBER

HEYET, Cevat
(1925-2014)

İran Türkleri'nin önde gelen bilim ve kültür adamlarından.

Cevat Heyet

24 Mayıs 1925 tarihinde Tebriz'de doğdu. İyi yetişmiş bir din âlimi ve siyasetçi olan babası Mirza Ali Heyet, İran Meşrutiyeti için çalışmış, I. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye Türkleri'yle İranlı aydınların birlikte kurdukları İttihâd-ı İslâm teşkilâtının İran'daki başkanı olmuş, İran adliye teşkilâtının kurucuları arasında yer almış ve Adalet bakanlığına kadar yükselmiştir. Cevat Heyet'in insan ve vatan sevgisi, Türklük aşkıyla yetişmesinde babasının büyük rolü vardır.

İlk ve orta öğreniminin ardından Tahran'da askerî liseyi bitiren Cevat Heyet 1941'de Tahran Tıp Fakültesi'ne kaydoldu. Fakültenin üçüncü sınıfında iken babası ile Türkiye'nin İran sefiri Cemal Hüsnü Taray'ın bir projesi olarak Türkiye'ye gönderilen 100 kadar öğrenci arasına girdi ve nakille geldiği İstanbul Tıp Fakültesi'nde cerrahî ihtisası yaptı (1946). Daha sonra Paris'te dört yıl boyunca cerrahlık alanındaki bilgi ve tecrübesini geliştirdi. 1952'de Tahran'a döndü. Çeşitli hastahanelerde cerrahî kliniklerini kurdu. İran'da umumi ve tecrübî cerrahînin gelişmesinde büyük rol oynadı. 1954'te kapalı kalp ameliyatı, 1956'da İran'da ilk defa aort kapağı darlığı ameliyatı yaptı. 1961'de Cavid adlı özel bir hastahane kurdu. Ertesi yıl açık kalp ameliyatını başarıyla uyguladı. 1969'da İran'da yine ilk kalp kapakçığı değiştirme ve böbrek nakli ameliyatını gerçekleştirdi. Organ nakli ameliyatlarının gelişmesinde de öncü oldu. Bu arada birçok öğrenci yetiştirdi. Tıptaki çalışmaları sebebiyle İran hükümetinin birinci dereceden hizmet ödülüne lâyık görüldü. Cerrahî alanındaki başarıları dış ülkelerde de dikkati çekti. 1963'te Uluslararası Cerrahlar Cemiyeti'ne İran dâimî temsilcisi ve 1983'te Paris'teki Uluslararası Cerrahlık Akademisi'ne üye olarak seçildi. Tahran Üniversitesi'ndeki dersleri ve uygulamalı cerrahî çalışmaları yanında 1964 yılından itibaren Tahran'da iki ayda bir çıkan *Dâniş-i Pezişki* adlı tıp dergisini on iki yıl boyunca yayımladı. 1976'da Pehlevî hânedanının 50. yıl dönümü münasebetiyle yazı yazmadığından dergisi kapatıldı. Bazı tıbbî makaleleri Avrupa'da Fransızca ve İngilizce dergilerde yayımlandı. 12 Ağustos 2014 tarihinde Bakü'de öldü.

Cevat Heyet, gençlik yıllarından itibaren İran'da Azerbaycan Türklüğü'nün aşırı Fars milliyetçileri tarafından inkâr edilmesini ve Türkçe'nin yasaklanmasını derin bir üzüntüyle gözlemlemiş, nihayet 1979'da şahlık rejiminin yıkılmasıyla ortaya çıkan serbestlik döneminde arkadaşlarıyla bir araya gelip Tahran'da iki ayda bir yayımlanan *Varlık* adlı Türkçe-Farsça bir dergi

çıkarmaya başlamıştır (Bu dergi yeğeni M. Rızâ Heyet tarafından halen yayımlanmaktadır). Dergide bir yandan İran Türkleri'ne kendi tarihleri, dilleri, edebiyatları ve kültürleri öğretilirken diğer yandan Fars milliyetçilerinin, "Siz Türk değilsiniz, Âzerî adlı İranlı bir halka mensupsunuz, Moğollar sizi Türkleştirdi" gibi tarihe ve mantığa aykırı iddialarına cevap verilmiştir. Aynı şekilde dergi, İran Türkleri'nin 1924-1979 yılları arasında şahlık rejiminin unutturmaya çalıştığı millî kimlik, ana diliyle okuyup yazma gibi problemlerinin aşılmasında önemli hizmetler görmüş, İran Türkleri'yle dünya Türklüğü arasında köprü kurmayı başarmıştır. Dergide Farslar'la olan kardeşlik, dindaşlık, vatandaşlık gibi duyguları zedelememeye, bunları güçlendirmeye, ortak vatan İran'da eşit haklara sahip olarak birlikte yaşamaya özen gösterilen bir yol izlenmiştir. İran'da 1979'dan sonra Türkler arasında ortaya çıkan Arap, Latin, Kiril alfabeleri, imlâ problemleri, mahallî veya ortak dil tartışmaları sırasında Cevat Heyet ile Hamid Nutki, *Varlık* dergisinde yazdıkları makalelerle aydınları eski klasik edebî dile yakın bir imlâ ve dil anlayışına yönlendirmede büyük rol oynamışlardır. Cevat Heyet'in Türk dili ve edebiyatı, Türk tarihi hakkındaki eserleri hem Türkiye'de hem Azerbaycan Cumhuriyeti'nde yayımlanmış, bu çalışmalarından dolayı Türkiye'de ve Azerbaycan'da birçok ödüle lâyık görülmüş ve hakkında bazı kitaplar kaleme alınmıştır (bk. bibl.).

Eserleri. Tıp. 1. *Trûmbûzufîlbît u Dermân-ı Ân* (Tahran 1335 hş.). **2.** *Cerrâḥî-yi ʿUmûmî* (I-II, Tahran 1334 hş.). İran'da ilk cerrahî ders kitabıdır. **3.** *Uṣûl-i Mehârethâ-yî Cerrâḥî* (Tahran 1371 hş.). **4.** *Dershâ-yi Cerrâḥî* (Tahran 1376 hş.). **Diğer Eserleri. 1.** *Azerbaycan Edebiyyat Tarihine Bir Bakış* (I-II, Tahran 1358-1369; I, 1369 hş./1990, 2. bs.). **2.** *Muḳāyesetü'l-luġateyn* (Farsça, Tahran 1362 hş./1984). Mürsel Öztürk tarafından *İki Dilin Karşılaştırması* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (Ankara 2003). **3.** *Türklerin Tarih ve Ferhengine Bir Bahış* (Tahran 1365 hş./1987). *Türklerin Tarih ve Kültürüne Bir Bakış* adıyla Türkiye Türkçesi'ne de aktarılmıştır (Melek Müderriszade, Ankara 1996). **4.** *Azerbaycan Şifahî Halk Edebiyyatı* (Tahran 1367 hş./1988). **5.** *Edebiyyatşinaslık* (Tahran 1374 hş./1996). **6.** *Seyrî der Târîḫ-i Zebân ve Lehcehâ-yi Türkî* (Tahran 1365 hş./1987). Mürsel Öztürk bu eseri de *Türk Dili ve Lehçelerinin Tarihi Seyri* adıyla Türkçe'ye çevirmiştir (Ankara 2008).

BİBLİYOGRAFYA :

Doktor Cavad Hey'et (haz. Meherrem Gasımlı), Bakü 1995; *Biçaq ve Qelem: Doktor Cavad Hey'et* (haz. Terane Tofiqqızı), Bakü 2000; *Prof Dr. Cevat Heyet* (der. M. Rıza Heyet – Gaye Akyıldız Örek), Ankara 2005; Mehemmed Rıza Heyet, "Profesör Doktor Cevad Heyet'in Hayatı ve Eserleri", *Bir Ömrün Salnâmesi*, Tahran 1388 hş./2010, s. 26-34; *Varlığımız* (haz. Pervane Hacıqızı – Zülfü Bahşeli), Bakü 2014; Selahaddin Bekki, "Doktor Cevad Hey'et 75 Yaşında", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy. 16, Erzurum 2001, s. 287-293; Murat Küçük, "Türkolojinin Güney Azerbaycan'daki Önemli Temsilcisi Dr. Cevat Heyet ve Eserleri", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, sy. 15, Ankara 2003, s. 11-44; *Varlık* (Bir Ömrün Salnâmesi, Prof. Dr. Cevat Heyet özel sayısı) (haz. Babek Dilanî Memeganî), sy. 154-155, Tahran 1388 hş./2010.

YAVUZ AKPINAR

HIZIR BEY KÜLLİYESİ

Kırklareli'nde XIV. yüzyıla ait yapılar topluluğu.

Kırklareli'nin merkezinde çarşı meydanında yer alan külliye cami, hamam, arasta ve hazîreden oluşur. Caminin tarihiyle ilgili bilgiler, harim kapısının üzerindeki duvarda altlı-üstlü yerleştirilmiş kitâbelerle tarihî belgelerden edinilmektedir. 1240 (1824-25) yılındaki tamiratın ardından konulduğu belli olan kitâbede yapının Kösemihalzâde Hızır Bey tarafından 785'te (1383) inşa ettirildiği kayıtlıdır. Hızır Bey, Sultan I. Murad'ın akıncı kumandanlarındandır. 935 (1529) yılına ait deftere göre külliyenin bulunduğu mahalle Câmi-i Kebîr adını taşıyordu. Evliya Çelebi, Câmi-i Atîk diyerek andığı bu cami ile hamamı görmüştür (*Seyahatnâme*, V, 79). 1240'ta (1824-25) meydana gelen şiddetli depremden zarar gören yapıyı tamir kitâbesinden anlaşıldığına göre aynı yıl içinde Aydoslu Hacı Yûsuf Paşa tamir ettirmiştir. Yapının, bundan az sonra bir yangın neticesinde kullanılmayacak duruma gelmesi üzerine Çorbacızâde Hacı Hüseyin oğlu Ahmed tarafından yeni baştan yaptırıldığı 1248 (1832) yılına ait bir arşiv belgesinden (BA, Cevdet, Evkaf, nr. 17816) öğrenilmektedir. Bir başka deprem yüzünden yıkılan son cemaat yerini de 1305'te (1887-88) Tosunzâde Ali Efendi yeniden inşa ettirmiştir. Balkan Savaşı sırasında işgal kuvvetlerinin top atışıyla tahrip ettikleri minaresi Atatürk'ün emriyle 1937'de Evkaf Nezâreti tarafından onarılmıştır. 1959'da Vakıflar Genel Müdürlüğü'nce gerçekleştirilen restorasyonla günümüze ulaşan yapı halen ibadete açık durumdadır.

Cami, bugünkü yolun seviyesinden yüksekte bulunan bir platformun üzerinde çevre duvarıyla sınırlanmış bir avlunun içinde yer almakta ve üzeri bir kubbeyle örtülü, kare planlı harimle üç bölümlü son cemaat yerinden meydana gelmektedir. Hızır Bey Camii'nin tamamı düzgün kesilmiş iri küfeki bloklarıyla inşa edilmiştir. 13,5 m. çapındaki kubbenin ağırlığını taşıyan beden duvarları oldukça kalın (1,5 m.) tutulmuş ve bu masif kitleyi hafifletmek amacıyla dört duvarına pencereler açılmıştır. Dıştan kenarları 15 m. olan harim köşelerde Türk üçgenleriyle geçişi sağlanan bir kubbeyle örtülüdür. Bu bölüm dışarıya on altı köşeli bir kasnak şeklinde yansıtılmıştır. Harim, beden duvarlarına iki kat halinde açılan on dört adet pencereden başka kubbe eteğinin dört yanında bulunan birer pencereden ışık almaktadır. Daha büyük boyutlu olan alt kat pencereleri dikdörtgen sövelidir ve sivri kemerli alınlıkları vardır. Üst kat pencereleri ise sivri kemerli ve alçı şebekelidir.

Yapının mihrabı son derece yalın, yarı silindirik, genişçe bir niş halindedir. İki ya-

Hızır Bey Arastası ve Hamamı

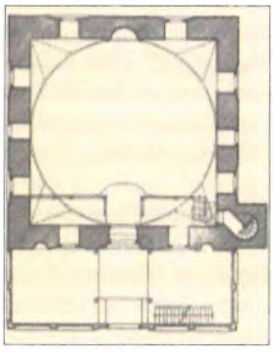

Hızır Bey Camii – Kırklareli

nında pilastırlar olan dikdörtgen bir çerçeve içine alınmış, Batı tarzında boyanmış abartılı bir hotoz, meyve ve çiçek sepetleriyle taçlandırılmıştır. Ahşap minber ve vaaz kürsüsü de sade geometrik bezemeler içerir. Harimin kuzeybatı köşesindeki ahşap korkuluklu merdiven kadınlar mahfiliyle bağlantıyı sağlar. Altı adet ince direk üzerine oturan bu bölümün döşemesi parmaklıklarıyla birlikte ahşaptır ve orta kısmı kıble yönünde yarım daire şeklinde barok profilli bir çıkma yapmaktadır. İki kat olarak düzenlenen son cemaat yeri, üstü kiremit kaplı hafif eğimli bir çatıyla örtülüdür. Giriş cephesinde beş, iki yan cephesinde ikişer kemerle teşkilâtlandırılmıştır. Bu bölümün kıble yönündeki duvarında ana eksende harim kapısı, bunun iki yanında birer pencere ile yarı silindirik biçimli mihrâbiyeler yer alır. Revak kapısının hemen sağındaki merdivenle üst kata çıkılır. Etrafı silmelerle çerçevelenmiş olan cümle kapısının basık daire şekilli bir kemeri, bunun üzerinde kemeri sivriltilmiş bir alınlığı vardır.

Harimin kuzeybatı köşesine bitişik konumda olan kare kesitli, yüksek kaideli, çokgen gövdeli ve tek şerefeli taş minarenin şerefe ve külâh kısımları 1937 restorasyonuna aittir. Minareye harimden mahfil merdiveninin bulunduğu köşedeki bir kapıyla ulaşılmaktadır. Sekizgen biçimli şadırvan dilimli bir kubbeyle örtülü olup inşa tarihi bilinmiyorsa da yeni değildir. Caminin içindeki süslemeler son derece sadedir ve hepsi XIX. yüzyılda gördüğü onarımlar sırasında yapılmış olmalıdır. Kubbe eteğinde duvarları çevreleyen yazı kuşağı, mihrap duvarındaki yazılı geniş bordür, pencere alınlıklarındaki sülüs yazılar lâcivert zemin üzerine beyaz boya ile yazılmıştır. Çiçek sepetleri, kordonlu perde ve kurdele şeklindeki kalem işi süslemeler barok üslûbunun iddiasız örnekleridir. Caminin hazîresi kıble ve batı yönlerindeydi. Birkaç adet kırık mezar taşı hariç hazîredeki şâhideler yok olmuştur. Caminin kıble duvarının önündeki tek mezar 858 Rebîülâhirinde (Nisan 1454) vefat eden Hızır Bey'in oğlu Abdullah Bey'e aittir. Nazif Karaçam ise Abdullah Bey'in Hızır Bey'in torunu olması gerektiğini söyler (*Efsaneden Gerçeğe Kırklareli*, s. 137).

Caminin güneyinde yol aşırı karşısında bulunan Hızır Bey Hamamı'nın inşa kitâbesi yoktur. Fakat Evliya Çelebi'nin anlatımından hamamın camiyle birlikte yapıldığı anlaşılmaktadır. Kadınlar kısmının kapısı üzerindeki kitâbede hamamın 1016 (1607-1608) yılında Hüseyin Ağa tarafından tamir ettirildiği kayıtlıdır. Yapı 1683, 1704 ve 1824 yıllarında da onarım görmüştür. Hızır Bey Hamamı çifte hamam şeklinde inşa edilmiş bir çarşı hamamıdır. Kadınlar ve erkekler kısmı hemen hemen aynı planı tekrarlamakta ve kapıları ayrı yönlere bakmaktadır. Yapı, kubbe fenerleri dahil tamamen düzgün kesilmiş küfeki taşından yapılmıştır. Camekân (soyunmalık) kısımları üzerleri 9,5 m. çapında, geçişleri Türk üçgenleriyle sağlanan kubbelerle örtülü, şirvanlı geniş mekânlar halindedir. Enlemesine dar bölüm oluşturan ılıklık usturalık ve helâlardan meydana gelmekte olup üzerleri tonoz örtülüdür. Yine kubbelerle örtülü olan sıcaklık bölümleri, ortasında göbek taşları bulunan halvetli mekânlardır. Hamamın arka kısmında su deposu ve külhan yer alır. Hamama doğu yönünden bitişik durumda olan arasta hamamla aynı proje dahilinde inşa edilmiş olmalıdır. Planı kabaca "T" şeklinde olup 15 m. uzunluğundaki duvarları almaşık taş ve tuğla sıralarından oluşur. Binanın üç yönden kapısı bulunmaktadır. Değişik boyutlardaki on iki dükkânın üzerlerini beşik tonozlar örter. Yapı halen çarşı olarak kullanılmaktadır.

Hızır Bey Camii'nin planı

BİBLİYOGRAFYA :

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, V, 79; A. Rıza Dursunkaya, *Kırklareli Vilayeti'nin Tarih, Coğrafya, Kültür ve Eski Eserleri Yönünden Tetkiki*, Kırklareli 1948, II, 70-72; *Kırklareli İl Yıllığı 1967*, Ankara 1967, s. 203, 206, 211, 347-348; Mehmet Tuncer, *Babaeski, Kırklareli ve Tekirdağ Camileri*, Ankara 1974, s. 23-25; Nazif Karaçam, *Efsaneden Gerçeğe Kırklareli*, Kırklareli 1995, s. 134-138; Özcan Mert, "Kırklareli Kitabeleri", *TD*, sy. 25 (1971), s. 155-162; Süleyman Faruk Göncüoğlu, "Kırklareli'de Hızır Bey Külliyesi", *İlgi*, sy. 104, İstanbul 2002, s. 25-29.

ENİS KARAKAYA

HİLÂL NÂCÎ
(هلال ناجي)

Hilâl Nâcî
b. Zeyniddîn b. Abdilvehhâb
el-Hüseynî eş-Şekâkî el-Alevî
(1929-2011)

İlmî neşirleriyle tanınan Iraklı yazar, edip ve şair.

Dicle ve Fırat'ın birleştiği yer olan Kurne kazasında doğdu. 1951'de Bağdat Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ni bitirdi. Bir süre avukatlık yaptıktan sonra İspanya, Tunus ve İran'da diplomat olarak çalıştı. 1968'de bu görevinden ayrıldı ve 1973'te Irak Yazarlar Birliği başkanlığına seçildi. Irak'ı birçok ulusal ve uluslar arası edebiyat ve hukuk toplantılarında temsil etti. Irak'ın en önde gelen ilim ve kültür adamları arasında yer aldı. Ülkenin işgalcilerden arındırılması uğrunda çok önemli çabalar sarfetti. 30 Ocak 2011 tarihinde tedavi için gönderildiği Hindistan'da vefat etti. Hilâl Nâcî şiirde işlediği temaları abartıya kaçmadan ele almış, fazla kelime kullanmaktan uzak durmuş, duygularını kısa ve özlü cümlelerle anlatmıştır. Şiirlerinde içinde bulunduğu durumdan şikâyet ederken de yine açık bir dil kullanarak yeni nesle örnek bir portre çizmeye çalışmıştır. Dünyayı soyut ve somutuyla bir bütün olarak algılamış, hayata geniş ve olumlu bir perspektiften bakmış, milletine yönelik samimi duygularını açığa vurmuş, şiirlerinde sevgi, nefret, haz, düşünce, hayat, ölüm gibi temaları hissettiği biçimde bütün açıklığıyla dile getirmiştir. *Nihâyetü re'îs* adlı tiyatro eseri onun özgün yönünü temsil eden önemli bir çalışmadır. Hilâl Nâcî'nin metin tahkiki çalışmaları daha ziyade Arap dili ve edebiyatıyla ilgili eserler üzerine olmuştur. Tahkiklerinde sağlıklı bir sonuca ulaşmak uğruna, kendi ifade-

siyle yirmi iki yıl boyunca bir eser hakkında bilgi toplama sabrını göstermiştir. Tahkik ettiği eserlerin birçoğunun yöntemini de incelemiş, eserlerdeki orijinal görüş ve düşüncelere işarette bulunmuştur. Onun en belirgin özelliklerinden biri de ailesinden intikal eden hat tutkusudur. XIX. yüzyılın en meşhur hattatlarından Seyyid Ahmed b. Abdüllatîf ile aynı aileye mensuptur. Babası Nâcî Zeynüddin hat sanatı tarihçisi olarak ün yapmıştır. Ayrıca hat sevgisi onu bu alanla ilgili çok sayıda kitabın ilmî neşrine yöneltmiş, çeyrek asır boyunca eski hatları toplayıp tahkik etmiştir.

Eserleri. Hilâl Nâcî'nin doksanı aşkın telif eseriyle çok sayıda ilmî neşri bulunmaktadır. **A) Telif. Şiirleri:** *Sâḳ ʿale'd-Dânûb* (Beyrut 1959); *Uġniyetü ḥuznin ilâ Kerkûk* (Beyrut 1959; Bağdat 1963); *Melḥametü'l-vefâʾ* (Bağdat 1976); *el-Fecrü âtin yâ ʿIrâḳ* (Kahire 1962; Beyrut 1963); *Merfeʾü'z-zikreyât* (Beyrut 1964). **Şiir İncelemeleri:** *el-Ḳavmiyye ve'l-iştirâkiyye fî şiʿri'r-Ruṣâfî* (Beyrut 1959); *Ṣafaḥâtün min ḥayâti'r-Ruṣâfî ve edebih* (Kahire 1962); *ez-Zehâvî ve dîvânühu'l-mefḳūd* (Kahire 1962); *Eserü'n-nekbe fi'ş-şiʿri'l-Filisṭînî* (Bağdat 1965); *Şuʿarâʾü'l-Yemeni'l-Muʿâṣırûn* (Beyrut 1966); *el-Aḫraʿ b. Muʿâẕ el-Ḳuşeyrî: Ḥayâtühû ve şiʿrüh* (Bağdat 1978); *et-Teḥaddî ve'l-mücâbehe fi'ş-şiʿri'l-ʿIrâḳî fi'l-ḳarni's-sâdisi'l-hicrî* (Amman 1997); *el-Ḥasan b. Esed el-Fâriḳī: Ḥayâtühû ve şiʿruh* (Riyad 1978); *el-Müstedrek ʿalâ Ṣunnâʿı'd-devâvîn* (*el-Mevrid*, XXXII/2 [Bağdat 1981], s. 606-648); *Aḥmed b. Fâris: Ḥayâtühû ve şiʿruhû ve âṯâruh* (Bağdat 1970); *el-Burhân ʿalâ mâ fî "şiʿri'r-Râʾî" min vehmin ve nuḳṣân* (Bağdat 1972); *Muḥammed Cevâd eş-Şebîbî ve edebü'l-Meġāribe ve'l-Endelüsiyyîn* (Bağdat 1974); *Devrü'ş-şiʿr fi'l-Maġribi'l-aḳṣâ fî muḳāvemeti'l-istiʿmâr* (Beyrut 1980). **Diğer İncelemeleri:** *Biġayri ḳulûb, Zikreyât câmiʿiyye* (üniversite anıları, Bağdat 1958); *Sebʿu ḳıṣaṣ* (Bağdat 1958); *Miḥnetü'l-fikr fi'l-ʿIrâḳ* (Kahire 1960, Muhyiddin İsmâil ile birlikte); *Ḥattâ lâ nensâ* (Kahire 1962; Bağdat 1963); *Nihâyetü reʾîs* (tiyatro, Bağdat 1970); *Nefâʾisü'l-maḫṭûṭât fî Tûnis* (*Şelâşü ḥaleḳāt*, Kahire 1972); *el-Müstedrek ʿale'l-Muʿcemi'ş-Şâmil li't-türâsi'l-ʿArabiyyi'l-maṭbûʿ* (I-V, Kahire 1996); *Maḫṭûṭâtü'l-Cezâʾir* (Bağdat 1976); *el-Maḫṭûṭâtü'l-ʿArabiyye fi'l-Mektebeti'l-vaṭaniyye el-Cezâʾir-Tûnis* (Beyrut 1420/1999); *Buḥûsün fi'n-naḳdi't-türâsî* (Beyrut 1994); *Muḥâḍarât fî taḥḳīḳi'n-nuṣûṣ* (Beyrut 1994); *Mevsûʿatü türâsi'l-haṭṭi'l-ʿArabî* (Kahire 2002); *Zeyd b. el-Ḥasan el-Kindî: Ḥayâtühû ve şiʿrüh* (Bağdat 1977, Sâmî Mekkî el-Ânî ile birlikte); *Ebû Hiffân (el-Mihzemî), Ḥayâtühû ve şiʿrüh ve beḳāyâ kitâbih: el-Erbaʿa fî aḫbâri'ş-şuʿarâʾ* (*el-Mevrid*, VIII/3 [Bağdat 1979], s. 191-250).

B) Tahkik. Hat Sanatı: Şa'bân el-Âsârî, *el-ʿİnâyetü'r-Rabbâniyye fi'ṭ-ṭarîḳati'ş-Şaʿbâniyye Elfiyye fi'l-ḫaṭ* (*el-Mevrid*, VIII/2 [Bağdat 1979], s. 221-284); Abdülkadir es-Saydâvî, *Vaḍḍâḥatü'l-uṣûl fi'l-ḫaṭ* (*el-Mevrid*, XV/4 [Bağdat 1986], s. 159-172); Ebû Ali Muhammed b. Ahmed ez-Ziftâvî, *Minhâcü'l-işâbe fî maʿrifeti'l-ḫuṭûṭ ve'l-âlât ve'l-kitâbe* (*el-Mevrid*, XV/4 [1986], s. 185-248); Muhammed b. Hasan es-Sincârî, *Biḍʿatü'l-mücevvid fi'l-ḫaṭ ve uṣûlih* (*el-Mevrid*, XV/4 [1986], s. 249-258); İbnü'l-Basîs ve İbnü'l-Vahîd, *Şerḥu'l-Manẓûmeti'l-müsteṭâbe fî ʿilmi'l-kitâbe (l'İbni'l-Bevvâb ʿAlî b. Hilâl)*, (*el-Mevrid*, XV/4 [1986], s. 259-270); Sâlih b. Yahyâ es-Sa'dî el-Mevsılî (nazım ve şerh), *Ürcûze fî ʿilmi resmi'l-ḫaṭ* (*el-Mevrid*, XV/4 [1986], s. 345-376, Züheyr Zâhid ile birlikte); Ebü'l-Abbas el-Kastâlî, *Naẓmü leʾâli's-simṭ fî ḥüsni taḳvîmi bedîʿi'l-ḫaṭ* (*el-Mevrid*, XV/4 [1986], s. 173-184); İbn Kuteybe, *Risâletü İbn Ḳuteybe fi'l-ḫaṭ ve'l-ḳalem* (*el-Mevrid*, XIX/1 [1990], s. 156-170); *İbn Muḳle ve Risâletühû fi'l-ḫaṭ ve'l-ḳalem* (Bağdat 1989); *Şerḥu İbni'l-Vaḥîd ʿalâ Râʾiyyeti İbni'l-Bevvâb* (Tunus 1967); İbnü'l-Bevvâb, *ʿAbḳariyyü'l-ḫaṭṭi'l-ʿArabî ʿabre'l-ʿuṣûr* (Beyrut 1998); İbnü's-Sâiğ, *Tuḥfetü üli'l-elbâb fî şınâʿati'l-ḫaṭ ve'l-kitâb* (Tunus 1967, 1981). **Şiir:** *Dîvânü'n-Nâṣırî* (Ahmed b. Hâlid es-Selâvî), (Bağdat 1965, Abdullah el-Cübûrî ile birlikte); Lisânüddin İbnü'l-Hatîb, *Ceyşü't-tevşîḥ* (Tunus 1967, Muhammed Mâzûr ile birlikte); Zeynüddin Şa'bân b. Muhammed el-Âsârî, *Vesîletü'l-melhûf ilâ ehli'l-maʿrûf* (Bağdat 1974); İbnü'l-Murahhal, *Risâletân ferîdetân fî ʿarûżi'd-dûbeyt* (Bağdat 1975); İbnü's-Sayrafî, *el-Muḫtâr min şiʿri şuʿarâʾi'l-Endelüs* (Bağdat 1975; Fas 1976); Merzübânî, *Eşʿârü'n-nisâʾ* (Sâmî Mekkî el-Ânî ile birlikte, Bağdat 1976; Beyrut 1995); *Dîvânü ʿAlî b. ʿAbdirraḥmân eş-Şıḳıllî* (Bağdat 1976); *Dîvânü Ebzûn el-ʿUmânî* (Katar 1984); Sâgānî, *el-Mürtecel fî şerḥi'l-Ḳılâdeti's-simṭıyye fî tevşîḥi'd-Düreydiyye* (Bağdat 1977, Sâmî Mekkî el-Ânî ile birlikte); Âsârî, *Bedîʿiyyâtü'l-Âṣârî* (Bağdat 1977), *Kifâyetü'l-ġulâm fî iʿrâbi'l-kelâm (Elfiyye fi'n-naḥv)*, (Beyrut 1987, Züheyr Zâhid ile birlikte), *Ḫamsetü nuṣûṣ İslâmiyye nâdire* (Beyrut 1990), *Lâmiyye fi'n-naḥv* (Beyrut 1999); Abdüllatîf el-Bağdâdî, *Şerḥu Bânet Süʿâd* (Bağdat 1981); İbnü'l-Murahhal, *el-Muʿaşşerâtü'l-lüzûmiyye* (Bağdat 1981); Seâlibî, *el-Enîs fî ġureri't-tecnîs* ("el-Enîs fî ġureri't-tecnîs li'ş-Şeʿâlibî", *MMİlr.*, XXXIII/1 [Bağdat 1402/1982], s. 369-480; baskı yeri yok, 1998 [Âlemü'l-kütüb]; Beyrut 1996); *Dîvânü'n-Nâşiʾi'l-Ekber* (*el-Mevrid*, XI/1 [Bağdat 1982], s. 89-104; XI/2, s. 61-69; XI/3, s. 43-74; XI/4, s. 27-54; XII/1 [1983], s. 57-58); *Şiʿrü'l-Bebbeġā* (Ebü'l-Ferec), (*MMİlr.*, XXXIV/3 [Bağdat 1983], s. 287-337); *Dîvânü'l-Ḳāḍîʾ et-Tenûḫî el-Kebîr* (Ali b. Muhammed), (*el-Mevrid*, XIII/1 [Bağdat 1984], s. 31-74); İbn Nübâte el-Mısrî ve Zeynüddin İbnü'l-Verdî, *Münâẓaratân beyne's-seyf ve'l-ḳalem* (*el-Mevrid*, XII/4 [Bağdat 1983], s. 113-148); Cüneyd b. Mahmûd el-Ömerî, *Ḥadâʾiḳu'l-envâr ve bedâʾiʿu'l-eşʿâr* (Beyrut 1995); *Dîvânü İbn Vekîʿ et-Tinnîsî* (Beyrut 1991); *Ḳaṣîdetü Ebî Mervân el-Cezîrî fi'l-âdâb ve's-sünne* (Beyrut 1994); Yûsuf b. Muhammed es-Sürmemerrî, *Nehcü'r-reşâd fî naẓmi'l-iʿtiḳād* (Bağdat 1993); Safedî, *el-Keşf ve't-tenbîh ʿale'l-vaṣf ve't-teşbîh* (Leeds 1420/1999, Velîd b. Ahmed Hüseyin ile birlikte). **Diğer Tahkikleri:** Zemahşerî, *er-Risâletü'n-nâṣıḥa;* a.mlf., *Risâle fi't-tesliye li-men küffet ʿaynühû* (Dımaşk 1996); Ziyâeddin İbnü'l-Esîr, *Beḳāye'l-edʿiyeti'l-miʾe* (Musul 1983), *Kifâyetü'ṭ-Ṭâlib fî naḳdi kelâmi'ş-şâʿir ve'l-kâtib* (Musul 1982, Nûrî Hammûdî el-Kaysî – Hâtim ed-Dâmin ile birlikte), *Resâʾilü İbni'l-Eşîr* (Ziyâeddin), (Musul 1982, Nûrî Hammûdî el-Kaysî ile birlikte), *Risâletü'l-Ezhâr* (Musul 1983), *el-Miftâḥu'l-münşâ li-ḥadîḳati'l-inşâ* (Musul 1983); İbn Fâris, *Müteḫayyerü'l-elfâẓ* (Bağdat 1970), *Evcezü's-siyer li-ḫayri'l-beşer* (Bağdat 1972); Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî, *Bükâʾü'n-nâs ʿale'ş-şebâb ve cezeʿuhüm mine'ş-şeyb* (Bağdat 1973), *Tuḥfetü'l-vâʿiẓ ve nüzhetü'l-mülâḥiẓ* (Bağdat 1974), *el-Leʾâlî* (Beyrut 1994), *el-Menẓûr* (Beyrut 1994), *el-Vechü'l-cemîl fî ʿilmi'l-Ḫalîl* (Beyrut 1999); Süyûtî, *el-Fârîḳ beyne'l-muṣannif ve's-sârîḳ* (Beyrut 1419/1998); Ebü'l-Kāsım İbnü's-Sayrafî, *Risâletü'l-ʿafv* (Bağdat 1976); İbn Hamdûn, *et-Teẕkiretü'l-Ḥamdûniyye* (44. bab) (Bağdat 1976); *Meʾâḥiẓü (Aḥmed b.*

Maʿḳûl) el-Ezdî ʿalâ (Şerḥi'bn Cinnî li-Dîvâni'l-Mütenebbi'l-)Kindî (Bağdat 1977); Ahmed b. Muhammed el-Arûzî, *el-Câmiʿ fi'l-ʿarûż ve'l-ḳavâfî* (Beyrut 1996, Züheyr Zâhid ile birlikte); Hâtimî, *Ḥilyetü'l-muḥâḍara* (Beyrut 1978);Hüseyin b. Muhammed el-Bâri' el-Bağdâdî, *Ṭarâ'if fü'ṭ-ṭuraf* (Beyrut 1997); Sâgânî, *el-Ġāde fî esmâ'i'l-ʿâde* (Bağdat 1400/1980); Ebû Abdullah İbnü'l-A'râbî, *Kitâbü'l-Ḳubli ve'l-muʿâneḳa ve'l-muṣâfaḥa* (Bağdat 1981); Ya'kūb b. İshak el-Kindî, *Risâletü Seyf* (Bağdat 1983); Asmaî, *Kitâbü'l-Ḫayl* (Bağdat 1983); Melikü'l-Yemen el-Mücâhid er-Resûlî, *el-Ḫuyûlü'l-Yemeniyye fi'l-Memleketi'r-Resûliyye* (Bağdat 1983); Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Leṭâ'ifü'l-kütüb ve meḥâsinühâ* (Bağdat 1996), *et-Tevfîḳ li't-telfîḳ* (Züheyr Zâhid ile birlikte, Bağdat 1985; Beyrut 1996); Şerîf er-Radî, *Muḫtaṣarü'l-emṣâl* (Bağdat 1986, Fevzî el-Kayyimî ile birlikte); *Naṣṣân nâdirân fî ẓâ'âti'l-Ḳur'ân (li'bn Mâlik ve İbn Mevâhib)* (Beyrut 1420/1999), *Ḳıṭʿa nâdire min Kitâbi'l-Evrâḳ: Şafḥa mechûle min târîḫi'l-ʿIrâḳ* (Bağdat 1990); Ebû Bekir es-Sûlî, *Mâ lem yünşer min Evrâḳı'ṣ-Ṣûlî* (Beyrut 2000); Safedî, *Cinânü'l-cinâs* (*Mecelletü'z-Zeḫâ'ir*, I/4 [Beyrut 1421/2000], s. 39-199).

BİBLİYOGRAFYA :

Sabâh Nûrî el-Merzûk, *Muʿcemü'l-mü'ellifîn ve'l-küttâbi'l-ʿIrâḳıyyîn (1970-2000),* Bağdad 2002, s. 273-284; Kemâl Neş'et, "Merfe'ü'ẕ-ẕikrayât / Te'lîfü Hilâl Nâcî", *Mecelletü'l-Kitâbi'l-ʿArabî*, sy. 22, Kahire 1966, s. 23-25; Muhammed Abdülcebbâr, "Şuʿarâ'ü'l-Yemeni'l-muʿâṣırûn ve Hilâl Nâcî", *el-Fikrü'l-muʿâṣır*, sy. 32, Kahire 1967, s. 78-82; Abdullah er-Rukeybî, "Şuʿarâ'ü'l-Yemeni'l-muʿâṣırûn: Taḥlîl naḳdî li-Kitâbi Hilâl Nâcî", *a.e.*, sy. 39 (1968), s. 95-98; Abdullah el-Vâiz, "el-İttiḥâdü'l-ḳavmî ve'l-iştirâkî fî şiʿri Hilâl Nâcî", *Dirâsât li'l-ecyâl*, V/4, Bağdad 1984, s. 324-342; Züheyr Gāzî Zâhid, "Menhecü Hilâl Nâcî ve ḳavâʿidühû fî taḥḳîḳi'n-nuṣûṣ", *Mecelletü Külliyyeti'd-daʿveti'l-İslâmiyye*, XVI, Trablus 1999, s. 722-748; Abbas Hânî el-Cerrâh, "Hilâl Nâcî ve menhecühû fî taḥḳîḳi nuṣûṣi'l-ḫaṭṭi'l-ʿArabî", *ez-Zeḫâ'ir*, III/9, Beyrut 2002, s. 219-232; Abdürrâzık Huveyzî, "Taḥḳîḳu'l-üstâẕ Hilâl Nâcî li-şiʿri'l-Bebbeġâ'", *el-ʿArab*, XLI/3-4, Riyad 2005, s. 263-290; a.mlf., "Şiʿru Yaḥyâ b. ʿAlî el-Müneccim: Cemʿ ve taḥḳîḳ: Hilâl Nâcî", *Âfâḳu'ş-şeḳâfe ve't-türâş*, XV/57, Dübey 2007, s. 68-79; a.mlf., "Münâḳaşa taʿḳîbi'l-üstâẕ Hilâl Nâcî ʿalâ baḥşi şuʿarâ'ʿAbbâsiyyûn", *MMLAÜr.*, XXXV/80 (2011), s. 255-275; Zamyâ' Muhammed Abbas es-Sâmerrâî, "Hilâl Nâcî ve menhecühû fi'l-İstidrâk ʿalâ Şunnâʿi'd-devâvîn", *ʿÂlemü'l-kütüb*, XXII/3-4, Riyad 1421-22/2001, s. 205-216; Takī Muhammed el-Bahârime, "Ẕikreyâtî maʿa şadîḳı'l-ʿumr Hilâl Nâcî", *Ṣaḥîfetü'l-Vasaṭi'l-Baḥreyniyye*, sy. 3825, Manâma 26 Şubat 2013/15 Rebîülâhir 1434.

GALİP YAVUZ

HİLÂLÎ
(الهلالي)

Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdilazîz b. Reşîd el-Hilâlî es-Sicilmâsî (ö. 1175/1761)

Mâlikî fakihi, âlim ve şair.

1113 (1701) yılında Fas'ın güneydoğusunda bulunan Tâfîlâlet'te doğdu. Mağrib bölgesinin tanınmış âlimlerinden Ebû İshak İbrâhim b. Hilâl es-Sanhâcî'nin (ö. 903/1498) soyundan gelen bir ulemâ ailesine mensuptur. Küçük yaşta Sicilmâse'ye giderek ilk eğitimini Ahmed Muhammed Habîb el-Lamtî el-Filâlî ve İbn Ebü'l-Kāsım el-Gancâvî gibi hocalardan aldı. Ardından Fas'ta Ebü'l-Abbas Ahmed b. Mübârek es-Sicilmâsî, Ahmed b. Muhammed b. Abdülkādir el-Fâsî, Muhammed b. Abdüsselâm el-Bennânî ve Muhammed el-Kebîr b. Muhammed es-Sergīnî gibi âlimlerin Karaviyyîn Camii'ndeki derslerine katıldı. Bennânî ve Fâsî, Hilâlî'nin kendilerinden âlî isnadlarla rivayet icâzeti aldığı hocalarıdır. Biri 1150 (1738) yılında olmak üzere iki defa hacca gitti. Kahire'de Halvetî şeyhlerinden Kutbüddin Mustafa b. Kemâleddin el-Bekrî'den *Delâ'ilü'l-ḫayrât* icâzeti aldı. Muhammed b. Sâlim el-Hifnî'den *Şemâ'ilü't-Tirmiẕî*'nin yanı sıra "müselsel bi'l-evveliyye" yoluyla rivayeti o dönemde çok revaçta olan rahmet hadisini rivayet etti. Mağrib bölgesinde kendisinden bu hadisi alanlardan biri olan talebesi Kādirî hadisi isnadlarıyla kaydetmiştir (*Neşrü'l-meşânî*, IV, 145-146). Hilâlî, Ahmed es-Sakalî ve Ömer el-Fâsî ile birlikte Halvetîliği Fas'a taşıyan ilk isimlerdendir. Hac yolculuğu sırasında Haremeyn ulemâsının yanında diğer bölgelerden gelen âlimlerle de görüşerek bazılarından icâzet aldı, seyahatnâmesinde ve fihristlerinde haklarında bilgi verdi. Aslen Faslı olup Medine'ye yerleşen İbnü't-Tayyib eş-Şarkī ile Muhammed b. Halîl Galbûn et-Trablusî, Abdülvehhâb b. Muhammed et-Tantî ve Muhammed el-Uceymî bunlardan bazılarıdır. Hayatını Mağrib bölgesinin muhtelif şehirlerinde geçiren Hilâlî Fas, Madgara ve Sicilmâse ile diğer yerlerde ders verdi. Önde gelen talebeleri arasında *Neşrü'l-meşânî* müellifi Muhammed b. Tayyib el-Kādirî, Mübârek b. Abdullah es-Sicilmâsî, yazmış olduğu fihristi ihtisar eden Muhammed b. Ahmed b. Seyyid es-Sicilmâsî, kendisinden *el-Muvaṭṭa'*ı okuyan İbn Sûde et-Tâvüdî, kıraat âlimi İbn Abdüsselâm el-Fâsî, Abdülkādir b. Şakrûn, Muhammed b. Hasan el-Bennânî, Muhammed b. Ahmed Bennîs, Abdullah b. Ömer el-Fâsî el-Fihrî zikredilir. 21 Rebîülevvel 1175 (20 Ekim 1761) tarihinde vefat eden Hilâlî, kütüphanesinde birçok eserinin günümüze kadar korunduğu Madgara'daki Sîdî Ali b. Bûzîne Zâviyesi'ne defnedildi.

Naklî ve aklî ilimlerde uzmanlaşan Hilâlî hem ulemâ hem idareciler katında itibar kazanmıştır. Nitekim Alevî hânedanından III. Mevlây Muhammed, tahta çıktığında fakih Ebû Hafs Ömer el-Fâsî'ye dönemin en büyük âlimlerinin kimler olduğunu sormuş, o da, "Üç Ahmed" diyerek Hilâlî'yi de bunlar arasında saymıştır (Abdülhay el-Kettânî, II, 1100). Hilâlî ile hocası Ebü'l-Abbas İbnü'l-Mübârek es-Sicilmâsî için, "İki Ahmed olmasaydı aklî ilimler Mağrib'den yok olur giderdi" denmiştir (Muhammed b. Caʿfer el-Kettânî, I, 175). Talebesi Kādirî onun hakkında, "zamanın fesada uğradığı bu dönemde dini ayakta tutan, fesat çıkaranların karşısında sünnetin kılıcı" ifadesini kullanırken diğer bir talebesi Muhammed es-Sahrâvî, Hilâlî'nin Mağrib bölgesinin en büyük âlimi olduğunu, Tilimsân'dan Merakeş'e kadar olan yerlerde yaşayan ve ilimle, tedrîsle uğraşan herkesin başvuru kaynağı haline geldiğini, insanların sorularını ve fetva taleplerini ona ilettiğini belirtir. Hilâlî şiirle de ilgilenmiş olup manzumelerin çoğu tevessül, dua, nasihat ve methiye niteliğindedir.

Eserleri. 1. *Nûrü'l-baṣar fî şerḥi'l-Muḫtaṣar*. Halîl b. İshak el-Cündî'nin Mâlikî fıkhına dair muhtasarının şerhi olup tamamlanmamıştır. Hacvî, sadece mukaddimesi yazılan bu şerhin çok değerli olduğunu, eğer tamamlanmış olsaydı diğer şerhlere ihtiyaç bırakmayacağını ifade eder (*el-Fikrü's-sâmî*, IV, 345). Muhammed İbrâhim Ali, yalnız mukaddimenin bile çok itibar gördüğünü ve daha sonraki müelliflerin güvendiği bir metin haline geldiğini söyler (*Iṣṭılâḥu'l-meẕheb*, s. 533). Eserin çeşitli baskıları yapılmıştır (Fas 1303; Abdülbâkī ez-Zürkānî'nin *Şerḥ ʿalâ Şerḥi'l-Leḳānî li-ḫuṭbeti Muḫtaṣari'l-Ḫalîl*'i ile birlikte, *İtḥâfü'l-muḳteniʿ bi'l-ḳalîl fî şerḥi Muḫtaṣari Ḫalîl* adıyla, Fas 1309; nşr. Muhammed Mahmûd vüld Muhammed Emîn, Keyfe / Moritanya 1428/2007). Abdülkerîm Muhammed Kabûl bir makalesinde eseri incelemiştir ("el-ʿAllâme Aḥmed b. ʿAbdilʿazîz el-Hilâlî ve kitâbühû Nûrü'l-başar fî şerḥi'l-Muḫtaşar", *Ḳaṭrü'n-nedâ*, sy. 5 [Dârülbeyzâ 2010], s. 69-148). **2.** *el-Merâhim fî aḥkâmi fesâdi'd-derâhim*. Filâle'de mağşûş para basılması üzerine kaleme alınan bir risâledir (nşr. İsâm Muhammed es-Sârî, Beyrut 2013).

3. *Riḥletü'l-Hilâlî.* Hilâlî bu eserinde hac ziyaretini ve bu yolculuk esnasında uğradığı şehirlerde görüştüğü âlimleri, okuduğu eserleri ve aldığı icâzetleri anlatır. Muhammed Bûzeyyân Bina'lî, Hilâlî'nin hayatı, eserleri ve seyahatnâme hakkında bir inceleme ile birlikte eserin bugüne ulaşan parçasını yayımlamıştır (http://www.patrimoine-de-figuig.com/index.php?option=com_content&view=article&id=40&Itemid=36). **4.** *Fehârisü'l-Hilâlî.* Büyük, orta ve küçük olmak üzere üç fihrist yazan Hilâlî'nin orta büyüklükteki fihristi büyük fihristin özetidir. Büyük fihrist Reşîd el-Musallût er-Rûdânî'nin tahkikiyle yayımlanmıştır (Rabat 1404/1981). Kettânî'nin "dört varaklık bir sebet" diye andığı *el-ʿUcâle* (*Fihrisü'l-fehâris*, II, 875), Abdülvehhâb b. Mansûr'un tesbitine göre Hilâlî'ye ait fihristin içindeki bir bölümdür (*Aʿlâmü'l-Maġrib*, VI, 353). *el-Fihristü'ṣ-ṣuġrâ*'nın bir nüshası el-Hizânetü'l-Haseniyye'de kayıtlıdır (nr. 1194). **5.** *Fetḥu'l-Ḳuddûs fî şerḥi ḫuṭbeti'l-Ḳāmûs.* Fîrûzâbâdî'nin meşhur eserinin girişi üzerine yazılmış olup Hatîce el-Emlûkî tarafından yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlanmıştır (1998, Rabat V. Muhammed Üniversitesi Edebiyat Fakültesi). **6.** *İżâʾetü'l-üdmûs ve riyâżetü'ş-şumûs min ışṭılâḥi ṣâḥibi'l-Ḳāmûs.* Yine Fîrûzâbâdî'nin *el-Ḳāmûsü'l-muḥîṭ*'ini tanıtan ve eserde sıkça kullanılan kavramları açıklayan küçük bir risâle olup *Fetḥu'l-Ḳuddûs*'e zeyil mahiyetindedir. Muhammed b. Abdülkādir el-Kerdûdî eseri *Ḥilyetü'l-ʿarûs li-cemʿi İżâʾeti'l-üdmûs* adıyla manzum haline getirmiş ve ikisi birlikte basılmıştır (Fas 1300, 1323). **7.** *ez-Zevâhirü'l-ufuḳiyye ʿale'l-Cevâhiri'l-manṭıḳıyye.* Abdüsselâm b. Tayyib el-Kādirî'nin mantığa dair manzum eserinin şerhidir (Fas 1313). **8.** *Dîvânü'l-Hilâlî.* Hilâlî'nin şiirleri iki farklı divanda bir araya getirilmiş olup Süleyman b. Muhammed el-Havvât el-Hasenî'ye ait olan büyük derleme bir mukaddime, on bölüm ve bir hâtimeden oluşur (el-Hizânetü'l-Haseniyye, nr. 158/3, vr. 259-487). Abdullah el-Hems divanı yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlamıştır (1988, Rabat V. Muhammed Üniversitesi Edebiyat Fakültesi). Ziriklî küçük derlemenin bir nüshasının kendisinde bulunduğunu belirtir (*el-Aʿlâm*, I, 151). **9.** *en-Naṣîḥatü'l-Hilâliyye.* 128 beyitlik bu nasihatnâmede Ebû Tâlib el-Mekkî, Gazzâlî ve Şehâbeddin Ömer es-Sühreverdî gibi mutasavvıfların eserlerinden hareketle Hilâlî sûfî ahlâkının dayandığı ilkelerden, hikmetler ve edebî inceliklerden bahseder (*el-Yâḳūtetü'l-ferîde* ile birlikte, Fas, ts.; Merakeş 1341). Ahmed b. Ca'fer el-Kettânî *ʿİḳdü'd-dürer ve'l-leʾâlî ʿalâ Naṣîḥati'ş-şeyḫ Ebi'l-ʿAbbâs el-Hilâlî*, Abdüssamed Cennûn *en-Neseḳu'l-ġālî ve'n-nefesü'l-âlî fî şerḥi Naṣîḥati Ebi'l-ʿAbbâs el-Hilâlî* (Kahire, ts.), Reşîd el-Musallût *Fetḥu'l-ʿAlî el-Müteʿâlî bi-şerḥi Naṣîḥati'l-Hilâlî* (Rabat 1985) adıyla esere şerh yazmışlardır. **10.** *ʿArfü'n-ned fî ḥükmi ḥaẕfi'l-med* (Rabat el-Hizânetü'l-âmme, nr. 1371D, 1641D). **11.** *el-Yâḳūtetü'l-ferîde fî naẓmi lübbi vâcibi'l-ʿaḳîde.* Dokuz beyit hacmindeki bu manzumeyi Arabî b. Muhammed el-Hâşimî el-Azzûzî *el-Cevâhirü'l-müfîde*, Muhammed b. Abdurrahman el-Fâsî *ʿUyûnü'l-fevâʾid fî beyâni ʿilmi'l-ʿaḳāʾid* adıyla şerhetmiştir. Hâlid ez-Zehrî, Hilâlî'ye ait mensur bir akaid metniyle birlikte bu eseri *ʿAḳîdetân li-Ebi'l-ʿAbbâs el-Hilâlî* adıyla tahkik ederek yayımlamıştır (*Mirʾâtü't-türâs*, sy. 2 [Rabat 1433/2012], s. 158-174). **12.** *el-Ḳaṣîdetü'r-Râʾiyye fi't-tevessül bi-esmâʾi'llâhi'l-ḥüsnâ* (Rabat el-Hizânetü'l-âmme, nr. 157D, 1608D). Adı bilinmeyen bir müellif *ed-Dürerü'l-leʾâlî min nefâʾisi Sîdî Aḥmed el-Hilâlî* (el-Hizânetü'l-Haseniyye, nr. 2893), Reşîd el-Musallût *İtḥâfü'l-muʿâṣır ve't-tâlî bicemʿi tercemeti'ş-şeyḫ el-Hilâlî* adıyla birer biyografi kaleme almışlardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Kādirî, *Neşrü'l-meşânî*, IV, 143-151; a.mlf., *İltiḳātü'd-dürer* (nşr. Hâşim el-Alevî el-Kāsımî), Beyrut 1403/1983, s. 443-446; a.mlf., *el-İklîl ve't-tâc* (nşr. Maria Dadi), Rabat 2009, s. 191-192; Hudaykî, *Ṭabaḳāt* (nşr. Ahmed Bûmezgû), Dârülbeyzâ 1427/2006, I, 116, 119-120; İbn Zeydân, *İtḥâfü aʿlâmi'n-nâs*, Rabat 1349/1931, III, 129; a.mlf., *Muʿcemü ṭabaḳāti'l-mü'ellifîn ʿalâ ʿahdi devleti'l-ʿAleviyyîn* (nşr. Hasan el-Vezzânî), Rabat 1430/2009, II, 62-65; Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *Selvetü'l-enfâs* (nşr. Abdullah Kâmil el-Kettânî v.dğr.), Dârülbeyzâ 1427/2006, I, 98, 175, 224, 326; II, 361, 393, 394; Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, II, 875, 1099-1102; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), I, 151; Fevzî Abdürrezzâk, *el-Maṭbūʿâtü'l-ḥaceriyye bi'l-Maġrib*, Rabat 1406/1986, s. 27, 61-62, 87, 112; İdrîs b. Mâhî el-Kaytûnî, *Muʿcemü'l-maṭbūʿâti'l-Maġribiyye*, Selâ 1988, s. 352; Hacvî, *el-Fikrü's-sâmî fî târîḫi'l-fiḳhi'l-İslâmî* (nşr. Eymen Sâlih Şa'bân), Beyrut 1416/1995, IV, 344-345; Abdülvehhâb b. Mansûr, *Aʿlâmü'l-Maġribi'l-ʿArabî*, Rabat 1419/1998, VI, 348-357; Abdullah el-Murâbıt et-Tergî, *Fehârisü ʿulemâʾi'l-Maġrib*, Dârülbeyzâ 1420/1999, s. 672-673; M. İbrâhim Ali, *Işṭılâḥu'l-meẕheb ʿinde'l-Mâlikiyye*, Dübey 1421/2000, s. 533; Y. S. Allûş – Abdullah er-Recrâcî, *Fihrisü'l-maḫṭûṭâti'l-ʿArabiyyeti'l-maḥfûẓa fi'l-Ḫizâneti'l-ʿâmme bi-Rabâṭ*, Rabat 1421/2001, I, 22-23, 126, 228; N. Levtzion – G. Weigert, "Religious Reform in Eighteenth-Century Morocco", *Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, XIX, Jerusalem 1995, s. 173-197.

NAİL OKUYUCU

HOCA HÜSÂMEDDİN
(1770-1864)

Nakşibendî şeyhi, mesnevîhan.

İstanbul'un Aksaray semtinde doğdu. Dîvân-ı Hümâyun Dahiliye Kalemi serhalifelerinden İstanbullu Seyyid Mehmed Fehim Efendi'nin oğludur. Asıl adı Hasan'dır. Şeyhi Mehmed Emin Efendi'nin kendisine verdiği "Hüsâmeddin" mahlasıyla tanınır. Hıfzını tamamladıktan sonra Kastamonulu Ömer Efendi'den Arapça, Konyalı Ali Efendi'den hadis usulü, Ahıskalı Hoca Selim ve Esad efendilerden tefsir ve Eyüp Hatuniye Tekkesi şeyhi Hoca Selim Efendi'den bazı fen derslerini okudu. Konyalı Ali Efendi'den *Ṣaḥîḥ-i Buḫârî* icâzeti aldı. Ardından Bursa'ya giderek Hoca Selim Efendi'nin şeyhi Emîniyye Dergâhı postnişini Kādirî-Nakşî şeyhi Kerküklü Seyyid Mehmed Emin Efendi'ye intisap etti. Uzun süre Mehmed Emin Efendi'nin sohbetinde bulundu. Seyrüsülûkünü onun yanında tamamladı; Emîniyye Dergâhı'nda imamlık yaptı.

1811'de şeyhinin vefatının ardından İstanbul'a döndü. Hoca Selim Efendi'den *Fuṣûṣü'l-ḥikem* ve *Meşnevî* dersleri aldı. Ertesi yıl Selim Efendi'nin vefatından sonra Merkez Efendi Tekkesi'nde *Meşnevî* okutmaya başladı; ilk iki cildi burada bitirdi. 1824'te Şeyh Mesud Efendi'nin vefatı sebebiyle boş kalan Kocamustafapaşa Sünbülî Âsitânesi'nde cuma namazından önce *Meşnevî*'nin diğer ciltlerini okutmayı sürdürdü. 1831 yılında tamamladığı ilk *Meşnevî* hatminin duasını, seçkin kişilerin bulunduğu bir merasimde Murad Molla Dergâhı şeyhi mesnevîhan Murad Nakşibendî yaptı. Aynı yıl hacca gitti, dönüşte Sünbüliyye'den Hacı Evhad Tekkesi'nde uzlete çekildi. Daha sonra cuma namazından önce *Meşnevî*, pazartesi günleri ikindi namazından sonra Kādî Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl* adlı tefsirini ve salı geceleri *Ṣaḥîḥ-i Buḫârî*, diğer günlerde *Meṣâbîḥ*, *Şiʿâtü'l-İslâm*, *Delâʾilü'l-ḫayrât* gibi eserleri okuttu. *Ṣaḥîḥ-i Buḫârî*'yi iki defa hatmettikten sonra Süyûtî'nin *el-Câmiʿu'ṣ-ṣaġîr*'ini okutmaya başladı. 1849'da *Meşnevî*'yi ikinci defa bitirdi. Aynı yıl Kādî Beyzâvî'nin tefsiri ve *Meṣâbîḥ* hatmini de tamamladı. Ertesi yıl Sultan Abdülmecid'in, Hacı Evhad Tekkesi'ndeki derslerini izleyebilmesi için kendisine bilgi verilmeden tekkeye mahfel yaptırması üzerine Hatuniye Tekkesi'ne taşındı. Vefatına kadar burada ders okuttu. Mehmed Âkif Ersoy "Hoca Hüsam"

şiirinde, onun Sultan Abdülmecid'e karşı mesafeli tavrının sultana yakınlığı "mânevî bir belâ" olarak görmesinden kaynaklandığını söyler. 1854'te gözlerini kaybetmesine rağmen *Mesnevî* okutmaya devam eden Hoca Hüsâmeddin Efendi üçüncü *Mesnevî* hatminin ardından vefat etti. Cenaze namazı 10 Mart 1864'te ramazan bayramının birinci günü Eyüp Sultan Camii'nde kılındıktan sonra dergâhın hazîresine defnedildi. Sultan Abdülaziz kabrini mermerden yaptırarak üzerine demir bir şebeke koydurmuştur.

Babasının bürokrasinin üst kademelerinde bulunmasına rağmen onun konumundan yararlanmayıp sıradan öğrenciler gibi medrese köşelerinde yaşamayı tercih etmesi, tahsilini tamamladıktan sonra müderrislik veya başka bir resmî görev almaması, varlıklı bir aileden geldiği halde ailesinden intikal eden mirası kardeşlerine bırakıp tekkelerde ikamete yönelmesi şahsiyeti hakkında bir fikir vermektedir. Vefat ettiğinde adına kayıtlı hiçbir cihet veya vazife yoktu. Derslerinden dolayı kimseden ücret almamış, adı hiçbir resmî evraka girmemiş, yöneticilere ve siyasîlere yüz vermemiş, hiç evlenmemiş, her kesimden insanlarla görüşüp sohbet etmiş ve derslerine daha çok kültürlü kişiler katılmıştır. Nakşî olmasına rağmen *Mesnevî* okutması, Mevlevî sikkesi giymesi, ancak imâmesini Mevlevîler gibi destar şeklinde değil düz dolama yapması onun Mevlevîmeşrep olduğunu ima etmektedir. Hatm-i hâcegânın ardından cehrî zikir icra etmiş, daha çok Nakşî-Hâlidîler'e has bir uygulama olarak görülen hadis ve tefsir kitapları okutmuştur. Bu da onun farklı bir yol takip ettiğini, ayrıca şer'î ilimlerdeki kudretini göstermektedir. Okuttuğu ve şerhettiği kitaplarla toplum hayatında seçkin bir mevki edinen Hoca Hüsâmeddin Efendi, modern dönemin bir ilim dalında uzmanlaşmayı öneren parçalı bilim anlayışı karşısında bütünlükçü Osmanlı ulemâ geleneğinin önemli bir temsilcisidir. Tekkesine gelen her seviyede insan kendi seviyesine göre izleyebileceği ders çeşidi bulabilmiştir. Bu durumu, Nakşibendî-Müceddidî ekolünün Osmanlı'nın son dönemindeki temsilcilerinden şeyhi Mehmed Emin Efendi, pîrdaşı Ali Behcet Efendi ve kendi halifesi Mustafa Vahyî Efendi'de de görmek mümkündür.

Hoca Hüsâmeddin Efendi'den sonra tekkesinde, *Mesnevî* yanında diğer dersleri de otuz iki yıl hizmetinde bulunan halifesi Mustafa Vahyî Efendi (ö. 1878) sürdürmüştür. Tahsil hayatına Hoca Hüsâmeddin Efendi'nin yanında başlayan Sütlüce Sâdî Dergâhı şeyhi Hasîrîzâde Elif Efendi onun hakkında bir eser kaleme almıştır (bk. bibl.). Elif Efendi, Mustafa Vahyî Efendi'den naklen Hoca Hüsâmeddin Efendi'nin telife pek önem vermemesine rağmen üç eser bıraktığını söylemektedir. Bunlardan Tirmizî'nin *eş-Şemâ'ilü'n-nebeviyye*'sinin Türkçe tercümesi *Kitâb-ı Şerh-i Şemâil* adıyla basılmıştır (İstanbul 1248, 1287, 1313, 1316, 1322; Bulak 1254). *Mesnevî*'nin ilk beytini şerhettiği risâlesiyle ancak on beş cüzünü tamamlayabildiği *Ṣaḥîḥ-i Buḫârî* üzerine yazdığı Arapça şerh günümüze ulaşmamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Osmanlı Müellifleri, I, 67; Hasîrîzâde Elif Efendi, *Tenşîtü'l-muhibbîn bi-menâkıb-ı Hoca Hüsâmeddin*, İstanbul 1342; Hüseyin Vassâf, *Sefîne-i Evliyâ* (haz. Mehmet Akkuş – Ali Yılmaz), İstanbul 2006, II, 205-209; Abdülbaki Gölpınarlı, *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İstanbul 1983, s. 321-322; Mehmet Âkif Ersoy, *Safahat* (haz. M. Ertuğrul Düzdağ), İstanbul 1987 (Kültür Bakanlığı), s. 417; Cemâleddin Server Revnakoğlu, "Tarîkatlar Târihine Toplu Bir Bakış III", *Yeni Tarih Dünyası*, I/3, İstanbul 1953, s. 138; Hür Mahmud Yücer, "Eyüp'te Hâtûniye Tekkesi ve Tenşîtü'l-muhibbîn bi-Menâkıb-ı Hâce Hüsâmeddin", *Tasavvuf*, sy. 10, Ankara 2003, s. 219-250.

HÜR MAHMUT YÜCER

HOLT, Peter Malcolm
(1918-2006)

İngiliz şarkiyatçısı.

28 Kasım 1918'de Lancashire'de doğdu. Rahip olan babasını dokuz yaşında kaybettikten sonra ailesiyle Buckinghamshare'in bir köyüne Ickford'a taşındı. Orta öğreniminin ardından Oxford University College'ın Tarih Bölümü'ne girdi. Mezun olduktan sonra 1941'de İngiliz sömürgesi Sudan'da ortaöğretim kurumlarında öğretmen olarak çalışmaya başladı. Sudan'da yaşadığı yıllarda Arapça'sını geliştirdi. 1954 yılında Sudan devlet arşivlerine tayin edildi; böylece Mehdîlik hareketiyle ilgili belgeleri inceleme fırsatı buldu. Sudan'ın bağımsızlığını kazanmasından bir yıl önce 1955'te İngiltere'ye dönerek Londra Üniversitesi School of Oriental and African Studies'te öğretim üyesi oldu. Sudan'da bulduğu belgelere dayanarak hazırladığı *The Mahdist State in the Sudan* adlı teziyle (Oxford 1958) doktor unvanı aldı. Bu eseri Cemil Ubeyd, *el-Mehdiyye fi's-Sûdân* adıyla Arapça'ya çevirdi (Kahire 1978). 1964'te profesörlüğe yükseldi. 1975'te School of Oriental and African Studies'te Bernard Lewis'den boşalan Ortadoğu Tarihi bölüm başkanlığına getirildi. 1982'de bu görevinden emekliye ayrıldı. 2 Kasım 2006'da Oxford'da öldü. Çok verimli bir ilmî hayat geçiren Holt, School of Oriental and African Studies'te Ortadoğu çalışmalarının altın çağı sayılan 1960-1980'li yıllarda Bernard Lewis, Ann K. S. Lambton ve Clifford Edmund Bosworth gibi bilim adamlarıyla beraber çeşitli yerlerden ve özellikle Ortadoğu'dan İngiltere'ye lisans sonrası çalışma yapmak için gelen pek çok öğrenci yetiştirdi.

Peter Malcolm Holt

Holt, ilim hayatının ilk yıllarında Sudan'da oluşturduğu alt yapının da katkısıyla çalışmalarını daha ziyade Sudan ve Mısır üzerine yönlendirmişti. Mehdîlik hakkındaki çalışmasının devamı olarak *A Modern History of the Sudan: From the Funj Sultanate to the Present Day* (London 1961), Sudan tarihi açısından en önemli eserlerden olan *A History of the Sudan: From the Coming of Islam to the Present Day* (London 1961, M. W. Daly ile birlikte), *Egypt and the Fertile Crescent 1516-1922* (Ithaca 1966, 1975, 1980; Kahire 1970) adlı eserlerini yazmıştır. Alanında ilk olma özelliği taşıyan bu çalışmalar elli yıl geçmesine rağmen hâlâ değerini korumaktadır. İlmî hayatının ikinci evresinde Holt daha çok Haçlılar ve Memlükler'le ilgili eserler yazmıştır. Bu dönemde telif ettiği *The Age of the Crusades, The Near East from the Eleventh Century to 1517* adlı kitap (London 1985) Barbara Czarska tarafından Lehçe'ye (Warszawa 1993), Özden Arıkan tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (*Haçlılar Çağı: 11. Yüzyıldan 1517'ye Yakındoğu*, İstanbul 1999). Ayrıca Ebü'l-Fidâ'nın *el-Muḫtaṣar fî aḫbâri'l-beşer* adlı tarihinin müellifin otobiyografisini içeren kısmının tercümesi olan *The Memoirs of a Syrian Prince, Abū al-Fidā Sulṭān of Ḥamāh (672-732/1273-1331)* (Wiesbaden 1983) ve ilk dönem Memlük sultanları ile Avrupalı devletler arasında yapılan anlaşmaların neşir, tercüme ve tahlilinden oluşan *Early Mam-*

luk Diplomacy (1260-1290), Treaties of Baybars and Qalawun with Christian Rulers (Leiden 1995) önemli çalışmalarındandır. Holt hayatının son döneminde ilgisini tekrar Sudan üzerine yoğunlaştırmış ve *The Sudan of the Three Niles: The Funj Chronicle 910-1288 A.H./1504-1871* adlı eserini yayımlamıştır (Boston 1999). İslâm tarihçiliği alanında yapılan ilk çalışmalardan biri olan *Historians of the Middle East* (London 1962, B. Lewis ile birlikte). Osmanlı fethinden Birleşik Arap Cumhuriyeti'ne kadar Mısır tarihine dair araştırmaları içeren *Political and Social Change in Modern Egypt* (London 1968) ve Türkçe'ye *İslâm Tarihi, Kültür ve Medeniyeti* adıyla çevrilen (I-IV, İstanbul 1989) *The Cambridge History of Islam* adlı müracaat kitabının (Cambridge 1970, Bernard Lewis ve A. K. S. Lambton ile birlikte) editörlüğünü de yapmıştır.

Almanca ve Fransızca'dan çevirdiği eserlerle de İslâm tarihi çalışmalarına katkıda bulunan Holt, Peter Thorau'nun, Memlük Sultanı I. Baybars'ın biyografisiyle ilgili en iyi çalışma kabul edilen *Sultan Baibars I. von Ägypten: Ein Beitrag zur Geschichte des Vorderen Orients im 13. Jahrhundert* adlı eserini (Wiesbaden 1987) *The Lion of Egypt: Sultan Baybars I and the Near East in the Thirteenth Century* (London-New York 1992) ve Claude Cahen'in *la Turquie préottomane*'ını *The Formation of Turkey: The Seljukid Sultanate of Rum: Eleventh to Fourteenth Century* (London 2001) adıyla İngilizce'ye çevirmiştir. Michael Köhler'in *Allianzen und Verträge zwischen fränkischen und islamischen Herrschern im Vorderen Orient* (Berlin 1991) adlı eseri Holt tarafından İngilizce'ye çevrilmiş ve ölümünden sonra yayımlanmıştır. *Alliances and Treaties between Frankish and Muslim Rulers in the Middle Earst* (Leiden 2013). Onun Haçlı tarihçisi Jonathan Riley-Smith ile Ortadoğu'da Haçlılar üzerine ortaklaşa düzenlediği seminerler *Eastern Mediterranean Lands in the Period of the Crusades* ismiyle neşredilmiştir (Warminster 1977).

Holt'un *English Historical Review, Bulletin of the School of Oriental and African Studies (BSOAS), Der Islam, Journal of Semitic Studies, Journal of the Royal Asiatic Society, Jerusalem Studies in Arabic and Islam, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, al-Masaq* gibi dergilerde pek çok makalesi yayımlanmış, makalelerinden bir kısmı *Studies in the History of the Near East* adıyla derlenmiş (London 1973), "The Structure of Government in the Mamluk State" adlı makalesi Türkçe'ye çevrilmiştir (trc. Samira Kortantamer, "Memlük Sultanlığında Devlet Yapısı", *TTK Belleten*, LII/202 [1988], s. 227-246). Müellif *The Encyclopaedia of Islam*'ın ikinci neşri için bilhassa Memlükler'e dair pek çok madde telif etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

D. Morgan, "Obituary: Professor P.M. Holt, Historian of the Middle East", *The Independent*, 28 Kasım 2006; Mohammed b. Ahmed, "The Professor Holt and the Mahdist Revolution: The Other Face of Colonialism", *Sudan Studies*, XXXVI, Grange-over-Sands 2007, s. 4-6; Hassan Ahmed Ibrahim, "Professor Peter Malcolm Holt: Some Personal Recollections", *a.e.*, s. 7-12.

CENGİZ TOMAR

HOŞDAŞ
(خشداش)

Memlük Devleti askerî teşkilâtında aynı efendinin hizmetinde yetişen memlükler, bunların arasındaki birlik ve dayanışma ruhunu ifade eden bir terim.

Sözlükte "reis, efendi, zengin" gibi anlamlara gelen Farsça **hâce** kelimesiyle "beraberlik" belirten Türkçe **+daş / +taş** ekinden oluşan **hôş+dâş** (hâcetâş / hâcedâş), aynı efendinin veya hocanın terbiyesinde yetişen memlükler için kullanılmasının yanında bu memlükler arasındaki birlik ve dayanışma ruhunu da anlatıyordu. Memlükler döneminde ortaya çıkan ve "huşdâş / hûşdâş" şeklinde telaffuz edilen kelime "hûcdâş" ve "hucdâş" olarak da geçmektedir. Ebû Hayyân el-Endelüsî, Memlükler döneminde Kahire'de kaleme aldığı meşhur eseri *Kitâbü'l-İdrâk*'inde "kocadaş" diye yazılan kelimenin Arapça'ya "huşdâş" şeklinde geçtiğini söylemektedir (metin, s. 69). Bu tabire Türk memlükler tarafından kurulan Delhi Sultanlığı askerî teşkilâtında da rastlanmakta ve "hâcetâş" şeklinde telaffuz edildiği görülmektedir (Berenî, s. 27-28). *Mesnevî*'de ve VII. (XIII.) yüzyıla ait Farsça tasavvuf metinlerinde aynı hocanın terbiyesinde yetişen talebe veya aynı dergâhta eğitilen dervişler için de bu kelime kullanılıyordu. Eyyûbî askerî teşkilâtında hoşdaşın yer almadığı anlaşılmaktadır. Nitekim diğer Eyyûbî eserlerinde geçmediği gibi Memlükler döneminin başlarında hayatta olan İbn Vâsıl, hoşdaş kavramını Memlükler dönemi hadiselerini naklederken kullanmaya başlamıştır. Ebü'l-Fidâ dışındaki Memlük tarihçileri de Eyyûbîler döneminden bahsederken bu kavrama yer vermemiştir. Ebü'l-Fidâ muhtemelen kendi döneminde yaygın olan terimi daha önceki tarihlere taşımıştır.

Memlük ordusunda aynı sultan veya emîrin memlükleri arasında teşekkül eden hoşdaşlık (huşdâşiyye) güçlü bir birlik ve dayanışma ruhunu ifade ediyor ve büyük önem taşıyordu. Çünkü memlükler kendilerini yetiştiren sahiplerini üstat kabul eder ve onlara sadakatle bağlanırlardı. Bir anlamda asabiyet olarak kabul edilen hoşdaşlık âdeta ailenin yerini tutuyordu. Çocuk yaşta uzak ülkelerden köle olarak getirilen memlükler, kendilerini satın alıp askerî kışlalarda yetiştiren efendilerini ve birlikte eğitim gördükleri arkadaşlarını aileleri gibi görüyorlardı. Bu beraberlikte kendilerini yetiştiren üstat babanın, aileye daha önce alınıp yeni gelenleri yetiştiren kıdemliler "ağa, ağavât" ağabeyin, yeni alınan küçük yaştaki acemiler olan "ini" ve "iniyât" ise küçük kardeşin yerini tutardı. I. Baybars, kendi memlüklerinden olan ümerâya yolladığı mektuplarda kendisi için "babanız" sıfatını kullanmakta ve onların rahatlığını her şeyin üstünde tuttuğunu belirtmektedir. Yine üstatlar bazı memlüklerini öz çocuklarıyla birlikte yetiştiriyorlar, hatta bir kısmını evlât ediniyorlardı. Kaynaklarda hoşdaş ve hoşdâşiyye yerine kardeş ve kardeşlik kelimeleri de kullanılmaktadır (İbn Abdüzzâhir, s. 79). Ağa en çok saygı gösterilen hoşdaş olup iniler için neredeyse üstat mertebesindeydi. Ağalarının lakap ve unvanlarıyla anılan emîrler de bulunmaktadır. İnilerinin sorumlusu olan ağa onların düzenini sağladığı gibi her türlü ihtiyaçlarını temin etmeye çalışırdı. İnileri ağanın izni alınmadan evlendirilemeyeceğine dair kadılara yönelik bir tâlimattan bahsedilmektedir. Ağalara karşı saygısızlık kötü bir davranış sayılır ve kınanırdı.

Büyük emîrler tahtı ele geçirme mücadelesinde kendi memlüklerinin yanı sıra hoşdaşları tarafından da desteklenirdi. Memlük sultanları, güçlerini genellikle hoşdaşlık bağıyla birbirine kenetlenmiş memlüklerinin desteği sayesinde sağlardı. Hoşdaşlar arasındaki münasebet mutlak dayanışma üzerine oturuyordu. Hem kölelik dönemlerinde hem de âzat edildikten sonraki süreçte ortak hareket edilirdi. İçlerinden birini sultan yapmak için birlikte çalışırlar, bu gerçekleştiğinde diğer liderleri de önemli görevlere getirilirlerdi. Bunun ilk örneği, Memlük Devleti'ni kuran ve birbirlerinin hoşdaşı olan Bahriyye ümerâsının kendilerine düşmanca

davranan Eyyûbî Hükümdarı Turan Şah'ı ortadan kaldırıp kendileri gibi Türk asıllı olan üvey annesi Şecerüddürr'ü tahta çıkarmalarıdır (1250). el-Melikü'l-Muiz İzzeddin Aybek, hoşdaşlarının çokluğuna güvenip bir sultan gibi hareket eden Bahriyye ümerâsının lideri konumundaki Fârisüddin Aktay'ı bir suikastle öldürtünce Baybars ve hoşdaşı olan diğer liderler Mısır'dan kaçtı ve aralarındaki dayanışmayı yedi yıl süren gurbet hayatında da sürdürdü. Baybars onların desteğiyle tahtı ele geçirdikten sonra hoşdaşlarını önemli mevkilere tayin etti. Ayrıca Halep'te Moğollar'a esir düşen hoşdaşı Sungur el-Aşgar'ı kurtarma amacıyla çok uğraştı ve Kilikya Ermeni Kralı I. Hetum'un oğlu Leon'u esir alınca oğlunu serbest bırakmak için Sungur el-Aşgar'ın kurtarılmasına yardımcı olmasını şart koştu. Serbest bırakılan hoşdaşını Kahire'nin dışında karşıladı ve ona büyük yakınlık gösterdi (İbn Abdüzzâhir, s. 327-330; Yûnînî, II, 384-386). Baybars'ın onun kurtarılması hususunda hoşdaşı olan ümerâ ile istişare ettiği, bu sırada kendisinin esir düşmesi durumunda ne yapacaklarını sorması üzerine bu uğurda canlarını ve mallarını feda edeceklerini söyledikleri kaydedilmektedir. Diğer taraftan hoşdaşlık dayanışması sık sık hoşdaş grupları arasında mücadeleye yol açıyordu.

Hoşdaşlar birbirini desteklemeyi ilke edinmişlerse de menfaat çatışmaları yüzünden düşman haline de gelebiliyorlardı. Ancak kazanan taraf genellikle hoşdaşlık hukuku gereği hasmını cezalandırmazdı. Nitekim Ketboğa'yı tahtından uzaklaştıran Hüsâmeddin Lâçin onun hoşdaşı ve kardeşi olduğunu belirterek onu cezalandırmamıştır. Hoşdaşlarını bırakıp rakip gruplara katılanlar çok ayıplanır, hatta deli kabul edilirdi. İbn Tağrîberdî bu şekilde davranan bir emîri, "Kavminin dışladığı kimse felâh bulmaz" sözüyle hicvetmiştir. Hoşdaşlar aralarına sonradan katılan memlükleri "ecnebî, garip" gibi sıfatlar vererek bir süre dışlarlardı. Hoşdaş kavramının Memlük Devleti'ne ait topraklarda, Osmanlı döneminde Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın 1811'de Memlük beylerini ortadan kaldırmasına kadar kullanıldığı görülmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, XII, 103; Mekîn, *Aḫbârü'l-Eyyûbiyyîn* (nşr. Cl. Cahen, *BEO*, XV [1955-57] içinde), s. 160-161, 164, 166; İbn Abdüzzâhir, *er-Ravżü'z-zâhir fî sîreti'l-Meliki'ẓ-Ẓâhir* (nşr. Abdülazîz el-Huveytır), Riyad 1396/1976, s. 54, 70-74, 79, 327-330; Yûnînî, *Ẕeylü Mir'âti'z-zamân*, Haydarâbâd 1380/1961, II, 384-386; IV, 262; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb*, XXIX, 429-431; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Kitâbü'l-İdrâk* (nşr. ve trc. Ahmet Caferoğlu), İstanbul 1931, metin, s. 69; Berenî, *Târîḫ-i Fîrûz Şâhî* (nşr. Seyyid Ahmed Han), Kalküta 1862, s. 27-28; İbn Dokmak, *el-Cevherü'ş-şemîn* (nşr. Saîd Abdülfettâh Âşûr), Mekke 1403/1982, s. 273-274; Kalkaşendî, *Ṣubḥu'l-aʿşâ*, Kahire 1963, VI, 13; Makrîzî, *es-Sülûk* (Ziyâde), I/2, s. 599; I/3, s. 663, 791 vd.; II/3, s. 575-576; İbn Tağrîberdî, *el-Menhelü'ṣ-ṣâfî*, III, 6, 22, 477; IV, 148, 213; VI, 156, 380, 420-421; VII, 12; IX, 91, 96; İbn İyâs, *Bedâ'iʿu'z-zühûr*, I/1, s. 375, 465; I/2, s. 45; II, 81, 358; III, 197, 246; V, 82; D. Ayalon, "Names, Titles and 'nisbas' of the Mamlûks", *The Mamlûk Military Society*, London 1979, s. 210-212; a.mlf., "Memlûk Devletinde Kölelik Sistemi" (trc. Samira Kortantamer), *TİD*, IV (1989), s. 211-247; Saîd Abdülfettâh Âşûr, *el-Mücteme'u'l-Mışrî fî ʿaṣri selâṭîni'l-Memâlîk*, Kahire 1992, s. 30 vd.; Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, İstanbul 2007, s. 83-85, 103-113; Ahmed Abdürrâzık, "el-ʿAlâḳātü'l-üseriyye fî'l-muṣṭalaḥi'l-Memlûkî", *el-Mecelletü't-târîḫiyyetü'l-Mışriyye*, XXIII, Kahire 1976, s. 155-173; Samira Kortantamer, "Memlûklarda Devlet Yönetimi ve Bürokrasi", *TİD*, II (1984), s. 27-28; Fatih Yahya Ayaz, "Türk Memlükler Döneminin Büyük Emîrlerinden Yelboğa el-Ömerî (ö. 768/1366) ve İdaredeki Nüfuzu", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, XVI/1, Adana 2007, s. 86-95.

FATİH YAHYA AYAZ

HÛD b. MUHAKKEM

(bk. HEVVÂRÎ).

HUDAYKÎ
(الحضيكي)

Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Abdillâh el-Mânûzî es-Sûsî el-Cezûlî el-Hudaykî (ö. 1189/1775)

Faslı âlim ve biyografi yazarı.

Şâban 1118'de (Kasım 1706) Sûs bölgesindeki Tiznît vilâyetinde Emânûz kabilesinin yerleşim merkezi olan Târsvât köyünde doğdu. Hudaykî nisbesinin kaynağı hakkında kesin bilgi yoktur. Cezûle kabilesine mensup atalarının medfun olduğu İgram Ehûdayk adlı bir yerle ilişkilendirildiği gibi ilmî ve mânevî bakımdan "el-havzu eykâ" (havuza benzer), "el-havzu iyyîkî" (yüksek havuz) ve "el-havzu înkî" (coşkun havuz) gibi bir niteliğe işaret eden tabirlerle de ilişkilendirilmiştir. İlim ve tasavvuf ehli bir aileye mensuptur. Babası Ahmed, Şâzeliyye'nin Nâsıriyye kolunun şeyhi Ahmed b. Muhammed İbn Nâsır ed-Der'î'ye yirmi yılı aşkın bir süre hizmet etmiş takvâ ehli bir zattı. Hudaykî Târsvât'ta yetişti, ilk eğitimini Abdullah b. İbrâhim el-Kersîfî'den ve daha sonra gittiği Akâ'da Ahmed b. Muhammed el-Kürî ed-Der'î'den aldı. Bu arada Kur'an'ı ezberledi. Tahsilini ilerletmek için Sûs bölgesindeki medrese ve zâviyeleri dolaştı; Ahmed b. Abdullah es-Savâbî, Ahmed b. Muhammed el-Verzâzî, Abdullah b. İbrâhim er-Resmûkî, Ahmed b. Yahyâ er-Resmûkî, Ahmed b. Abdullah el-İbrâhimî el-Heştûkî, Ahmed b. Muhammed el-Abbâsî es-Simlâlî, Muhammed b. Yahyâ eş-Şebbî ve diğer birçok hocadan, ardından gittiği Merakeş'te Muhammed b. Abdullah ed-Der'î, Muhammed el-İfrenî es-Sagîr ve Muhammed el-Hâc Ebû Abdelî'den Arap dili ve edebiyatı, hadis, tefsir, fıkıh, kelâm, siyer ve tasavvufa dair birçok metin okudu. Hocası ve Şâzeliyye şeyhi Hüseyin b. Muhammed eş-Şürahbîl ed-Der'î vasıtasıyla bu tarikata intisap etti. 1152-1154 (1739-1741) yılları arasında gerçekleştirdiği hac yolculuğu sırasında doğu İslâm dünyasının ulemâsından faydalandı; Kahire'de Ahmed b. Mustafa el-İskenderî, Ömer et-Tahlâvî, Ali b. Ahmed es-Saîdî el-Adevî, Ahmed b. Muhammed el-Amâvî, Ahmed b. Hasan el-Cevherî ve diğer bazı âlimlerin meclislerinde bulundu. Dönüş yolunda uğradığı Fas'ta Muhammed b. Abdüsselâm el-Bennânî, Muhammed b. Hasan el-Bennânî, Muhammed b. Kâsım Cessûs, Ahmed b. Abdülazîz el-Hilâlî, İdrîs b. Muhammed el-Fâsî gibi âlimlerden ders ve icâzet aldı, Selâ'da Ahmed b. Abdullah ed-Dükkâlî'den faydalandı.

Hudaykî, memleketine döndükten bir süre sonra Îsî kabilesi içinde Şeyh Ebü'l-Kâsım el-Filâlî'nin Tâfrâvut'un güneydoğusunda kurduğu Efîlâl Zâviyesi'ne yerleşerek öğretim, fetva, irşad ve telifle meşgul oldu. Yetiştirdiği çok sayıda talebe arasında Ahmed b. Saîd el-İfrânî, Ömer b. Abdülazîz el-Kersîfî, Muhammed b. Ömer el-Esgârkîsî, Abdurrahman b. Ömer el-Hudaykî, Muhammed b. İbrâhim el-Merrâküşî, Muhammed b. Ahmed el-Cilâlî es-Sibâî, İbn Abdüsselâm ed-Der'î en-Nâsırî gibi âlimler bulunmaktadır (hoca ve talebelerinin bir listesi için bk. *Ṭabaḳāt*, neşredenin girişi, I, 36-44, 54-66). Hudaykî 19 Receb 1189 (15 Eylül 1775) tarihinde vefat etti. Abdurrahman b. Abdullah el-Cîştîmî es-Sûsî, *el-Ḥuḍaykiyyûn (Menâḳıbü'ş-Şeyḫ Ebî ʿAbdillâh Muḥammed el-Ḥuḍaykî)* adlı eserinde Hudaykî, talebeleri ve çağdaşlarından seksen dört âlim hakkında bilgi vermiştir (*el-Ḥuḍaykiyyûn* adıyla, Târûdânt 2010; ayrıca bk. Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, *Delîlü mü'erriḫi'l-Maġribi'l-aḳṣâ*, s. 223-224; İbn Zeydân, II, 33, 167). Hudaykî'nin hocası

İdrîs b. Muhammed el-Fâsî'nin kendisine verdiği icâzet, bu hocasının *Fihristü'l-Ḥâfıẓ Ebi'l-ʿAlâ İdrîs el-ʿIrâḳî el-Fâsî* adlı eserinin (nşr. Bedr el-İmrânî et-Tancî, Beyrut 1430) sonunda diğer bazı icâzetlerle birlikte yayımlanmıştır.

Eserleri. 1. *Ṭabaḳāt.* Başta Sûs bölgesi olmak üzere X-XII. (XVI-XVIII.) yüzyıllar arasında yaşamış çoğu Mağribli fakih ve mutasavvıf 823 kişinin biyografisine dairdir. Kaynaklarda *Menâḳıbü'ṣ-ṣâliḥîn ve'l-ʿulemâ', el-Menâḳıbü'l-Ḥuḍaykiyye, Târîḫu'l-Ḥuḍaykî* gibi adlarla da anılır. Eser alfabetik olarak ve her harf kendi içinde asırlara göre sıralanarak düzenlenmiştir. Müellif eserini hacdan döndüğü 1154 (1741) yılından vefatına yakın bir zamana kadar geçen uzun bir dönem içinde telif etmiştir. Altmış civarında kaynaktan faydalanan Hudaykî kendi şahsî müşahedelerini, hocaları, dostları ve öğrencileriyle yaptığı mektuplaşmalar yoluyla elde ettiği bilgileri, şifahî nakiller vb. yollarla elde ettiği mâlûmatı da kullanmıştır. Eser, belli bir coğrafya ve dönemin tanınmış şahsiyetlerini tanıtması yanında eğitim sistemi, okutulan kitaplar, sosyal ve dinî hayat, tasavvuf ve tarikatlar hakkında da önemli bilgiler içermektedir. Muhammed b. Ömer es-Sûsî ed-Degūgī, Abdurrahman b. Abdullah el-Ciştîmî es-Sûsî ve Muhammed b. Ahmed es-Sûsî el-Enkâsî tarafından ihtisar edilen eser (Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, *Delîlü mü'erriḫi'l-Maġribi'l-aḳṣâ,* s. 266-267; Muhtâr es-Sûsî, *Sûsü'l-ʿâlime,* s. 211) önce eksik olarak basılmış (I-II, Dârülbeyzâ 1355-1358), ardından Ahmed Bûmezgû, Rabat V. Muhammed Üniversitesi Edebiyat ve İnsan Bilimleri Fakültesi'nde yüksek lisans tezi olarak eseri neşre hazırlamış (1415/1994), daha sonra da yayımlamıştır (I-II, Dârülbeyzâ 1427/2006). **2.** *er-Riḥletü'l-Ḥicâziyye.* Müellifin hac yolculuğu sırasındaki müşahedelerini anlattığı eser yol boyunca uğradığı yerlerin sosyal ve ekonomik durumları, örf ve âdetleri, bu sırada faydalandığı âlimler ve çağdaşları hakkında önemli bilgiler ihtiva etmektedir (nşr. Abdülâlî Lemüdebbir, Rabat 1432/2011). **3.** *Muḫtaṣarü'l-İṣâbe (Meṣâbîḥu'l-İṣâbe fî taʿrîfi'ṣ-ṣaḥâbe).* İbn Hacer el-Askalânî'ye ait eser tertibi korunarak ihtisar edilmiştir (el-Hizânetü'l-Haseniyye, nr. 2599). **4.** *Fihrist.* Hudaykî'nin hocalarının biyografilerine ve onlardan okuduğu kitapların isnadlarına dair büyük ve küçük iki fihristi mevcut olup Rabat'ta Hizânetü's-Simlâlî'de (*Ṭabaḳāt,* neşredenin girişi, I, 72-73), ayrıca *Künnâşe*'si içinde bulunmaktadır (aş.bk.). Müellifin talebesi Muhammed b. Ömer el-Esgârkîsî el-Yebûrekî es-Sûsî eseri ihtisar etmiş ve bir zeyil yazmış (Abdülhay el-Kettânî, I, 298; II, 1153), Abdülhay el-Kettânî de Hudaykî ve Yebûrekî'nin fihristlerini *Nefḥu'l-ʿıṭri'z-zekî fi'ḫtiṣâri (min telḫîṣi) Fihristi'l-Ḥuḍaykî ve'l-Yebûrekî* adıyla ihtisar etmiştir (*a.g.e.,* I, 483; II, 683). **5.** *Şerḥu'r-Risâle.* İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'nin Mâlikî fıkhına dair temel metinlerden olan eserinin şerhidir ve esas olarak Ebü'l-Hasan el-Menûfî'nin aynı esere yazdığı *Taḥḳīḳu'l-mebânî* adlı şerhiyle Zerrûk'un şerhine dayanmaktadır (el-Hizânetü'l-Mahcûbiyye, nr. 118; el-Hizânetü'l-Haseniyye, nr. 169 [eksik nüsha]). Sâlih Ebhâm, Agādîr Karaviyyîn Üniversitesi Şeriat Fakültesi'nde doktora tezi olarak eseri neşre hazırlamıştır (2010). **6.** *Ḥâşiye ʿalâ İrşâdi's-sârî fî şerḥi Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî.* Kastallânî'nin eseri üzerine kaleme alınmıştır (el-Hizânetü'l-Haseniyye, nr. 1701; el-Hizânetü'l-Mahcûbiyye, nr. 1701). **7.** *Şerḥu'l-Hemziyye (Menhelü'ẓ-ẓamiyye fî şerḥi'l-Hemziyye).* Bûsîrî'nin Hz. Peygamber'in methine dair meşhur kasidesinin orta hacimde bir şerhidir (nşr. İbrâhim Îd İbrâhim et-Tâmirî, Dârülbeyzâ 1428/2007). Mehâsin el-Haddâd şerhi, Tıtvân Abdülmâlik es-Sa'dî Üniversitesi Edebiyat ve İnsan Bilimleri Fakültesi'nde doktora tezi olarak neşre hazırlamıştır (2010). **8.** *Manẓûme fi'l-vaʿẓ* (müellifin şerhiyle birlikte, el-Hizânetü'l-âmme, nr. 1317D). **9.** *Risâle fi'r-red ʿalâ Belle b. ʿAzzûz el-Merrâküşî.* Belle b. Azzûz adlı bir kişinin ileri sürdüğü görüşlerden dolayı zındık sayılacağına dair bir risâle olup Abbas b. İbrâhim yazma bir nüshasına dayanarak eseri tanıtmıştır (*ʿİlâm,* III, 74-77). **10.** *Künnâşe.* Hocalarından aldığı ve talebelerine verdiği icâzetleri ihtiva etmekte olup (Rabat el-Hizânetü'l-Melekiyye, nr. 13003K; büyük ve küçük *Fihrist*'leri ile birlikte) Abbas b. İbrâhim ve Abdullah el-Murâbıt et-Tergī muhtevası hakkında bilgi vermiştir (*a.g.e.,* III, 84; *Fehârisü ʿulemâ'i'l-Maġrib,* s. 409-420).

Hudaykî'nin diğer bazı eserleri de şunlardır: *Tenbîhü'l-liʿâm fî ekli'ṭ-ṭaʿâm; Cemʿu ecvibeti'l-ʿAbbâsî* (müellifin hocası Ahmed b. Muhammed el-Abbâsî'nin fıkıhla ilgili çeşitli sorulara verdiği cevapları içerir); *Ecvibe fıḳhiyye; Şerḥu'ṭ-Ṭarfe fi'ṣṭılâḥi'l-ḥadîṯ; Şerḥ fi'l-elfâẓi'l-mübheme fî Ġunyeti'ṣ-Şeyḫ en-Nâṣırî; Varaḳāt ʿan Âli İbn Nâṣır* (Der'a meşâyihine dairdir); *Şerḥ ʿalâ Ḥilyeti'l-envâr fî aḫbâri dâri'l-ḳarâr* (Abdülazîz b. Ebû Bekir er-Resmûkî'nin eseri üzerine yazılmıştır); *Tevessül; Şerḥu'n-Naṣîḥati'z-Zerrûḳiyye* (Şeyh Ahmed Zerrûk'un *en-Naṣîḥatü'l-kâfiye li-men ḫaṣṣahü'llāhu bi'l-ʿâfiye* adlı eserinin şerhidir); *Şerḥu'ṣ-Ṣuḳrâṭisiyye* (Abdullah b. Yahyâ eş-Şükrâtisî'nin Hz. Peygamber'in methine dair kasidesi üzerine yazılmıştır); *Şerḥu Ḳaṣîdeti Bânet Süʿâd; Ḥâşiye ʿale'ş-Şifâ'; Muḫtaṣar ḫavle edebi'l-müteʿallim* (Ebû Ali el-Yûsî'nin *el-Ḳānûn* adlı eserinden özetlenmiştir); *et-Taʿlîḳ ʿalâ Sîreti'l-Kelâʿî* (Kelâî'nin *el-İktifâ' fî meġāzî Resûlillâh ve'ṣ-ṣelâṣeti'l-ḫulefâ'* adlı eseri üzerine yazılmış bir hâşiyedir) (bunlardan günümüze ulaşan eserlerin yazma nüshaları için bk. *Ṭabaḳāt,* neşredenin girişi, I, 67-75).

BİBLİYOGRAFYA :

Hudaykî, *Ṭabaḳāt* (nşr. Ahmed Bûmezgû), Dârülbeyzâ 1427/2006, neşredenin girişi, I, 21-97; Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, *Delîlü mü'erriḫi'l-Maġribi'l-aḳṣâ,* Dârülbeyzâ 1960, I, 223-224, 266-267; II, 300, 320, 348-349, 445; a.mlf., *İtḥâfü'l-müṭâliʿ bi-vefeyâti aʿlâmi'l-karni'ş-şâliş ʿaşer ve'r-râbiʿ* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1417/1997, I, 39; Ahmed el-Miknâsî, *Ehemmü meṣâdiri't-târîḫ ve't-terceme fi'l-Maġrib,* Tıtvân 1963, s. 117-118; M. Muhtâr es-Sûsî, *el-Maʿsûl,* Dârülbeyzâ 1382/1963, XI, 302-325; a.mlf., *Sûsü'l-ʿâlime,* Dârülbeyzâ 1404/1984, s. 85, 90, 144, 162, 193, 210-211; Abbas b. İbrâhim, *el-Iʿlâm,* III, 74-77; VI, 81-86; Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris,* I, 169, 175, 224, 228, 298, 351-353, 483; II, 683, 713, 830, 968, 1101, 1153; Menûnî, *el-Meṣâdirü'l-ʿArabiyye li-târîḫi'l-Maġrib,* Dârülbeyzâ 1404/1983, I, 222-223, 228, 229-230; a.mlf., *Ḳabes min ʿaṭâ'i'l-maḫṭûṭi'l-Maġribî,* Beyrut 1999, II, 966-967; İdrîs b. el-Mâhî el-İdrîsî el-Kaytûnî, *Muʿcemü'l-maṭbûʿâti'l-Maġribiyye,* Selâ 1988, s. 176-177; Abdullah el-Murâbıt et-Tergī, *Fehârisü ʿulemâ'i'l-Maġrib,* Dârülbeyzâ 1420/1999, s. 192, 409-420; M. Abdullah İnân v.dğr., *Fehârisü'l-Ḫizâneti'l-Ḥaseniyye,* Rabat 1421/2000, I, 536-537; II, 914, 950-951; Y. S. Allûş – Abdullah er-Recrâcî, *Fihrisü'l-maḫṭûṭâti'l-ʿArabiyyeti'l-maḥfûẓa fi'l-Ḫizâneti'l-ʿâmme,* Rabat 1421/2001, I, 97; II, 234; *el-Fihrisü'ş-şâmil: el-Fıḳh ve uṣûlüh* (nşr. el-Mecmaʿu'l-melekî), Amman 1422/2001, V, 178; İbn Zeydân, *Muʿcemü ṭabaḳāti'l-mü'ellifîn ʿalâ ʿahdi devleti'l-ʿAleviyyîn* (nşr. Hasan el-Vezzânî), Rabat 1430/2009, II, 33, 167, 271-272.

AHMET ÖZEL

HULÛLÛ
(حلولو)

Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdirrahmân b. Mûsâ b. Abdilhak Hulûlû ez-Zelîtenî el-Kayrevânî (el-Karevî)
(ö. 898/1492)

Mâlikî fakihi.

Trablusgarp'ın doğusunda yer alan sahil şehri Zelîten'de (Yezlît / Yezlîten) doğdu. Talebesi Ahmed b. Hâtim'den yapılan, 895 (1490) yılında yaşının sekseni

aştığı şeklindeki bir nakilden hareketle 815 (1412-13) yılı dolaylarında doğduğu tahmin edilmektedir. Şöhret bulduğu Hulûlû lakabı yanında Vâmih lakabıyla da anılır. Aslen Kayrevanlı soylu bir aileye mensuptur. Muhammed b. Sâlih el-Kinânî'nin Ehl-i beyt'e mensubiyetine dair verdiği bilgi (*Ẕeylü Meʿâlimi'l-îmân,* V, 21) diğer kaynaklarda teyit edilmemektedir. İlk eğitimini Zelîten'de aldı ve Kur'an'ı ezberledi. Daha sonra Kayrevan'a giderek tahsilini sürdürdü. Ardından geçtiği Tunus şehrinde İbn Arafe'nin talebelerinden Burzülî, İbn Nâcî ve Ebû Hafs Ömer b. Muhammed el-Kalşânî ile Venşerîsî'nin hocası Kāsım b. Saîd el-Ukbânî gibi âlimlerden ders aldı. Hulûlû'nun yetiştirdiği çok sayıda öğrenci arasında Ahmed Zerrûk, Ahmed b. Hâtim es-Sanhâcî ve Kalesâdî'nin isimleri öne çıkmaktadır. Hafsî hânedanının parlak bir döneminde yaşayan Hulûlû, Sultan Ebû Amr Osman'ın tahtta bulunduğu sırada ve muhtemelen 1447-1474 yılları arasında Trablusgarp'ta kadılık ve kadılıktan azledildikten sonra Tunus'a dönerek birçok medresede hocalık yaptı. Bunlardan kumandan Nebîl'in kurduğu medresede vefatına kadar yirmi yıla yakın bir süre müderrislik görevinde bulundu. Hem fürû hem usul alanında derin bir âlim kabul edilen Hulûlû "Mâlikî fürûunda hâfız" olarak nitelenmektedir. Eserleri Mâlikî ulemâsının itibar ettiği kaynaklar haline gelmiş ve öğretimde esas alınmıştır.

Eserleri. 1. *el-Bedrü'ṭ-ṭâliʿ fî ḥalli elfâẓi Cemʿi'l-cevâmiʿ (Şerḥu Cemʿi'l-cevâmiʿ el-kebîr).* Tâceddin es-Sübkî'nin fıkıh usulüne dair kitabının şerhi olup ayrıntılı açıklamalar ve önceki âlimlerden yapılan uzun nakiller ihtiva eder (Rabat el-Mektebetü'l-Melekiyye, nr. 5347). **2.** *eż-Żıyâ'ü'l-lâmiʿ şerḥu Cemʿi'l-cevâmiʿ (Şerḥu Cemʿi'l-cevâmiʿ eṣ-ṣaġīr).* Müellif çok hacimli bulunan bir önceki eserini talebelerinin isteği üzerine bu adla ihtisar etmiştir. Hulûlû'nun, fıkıh usulü meselelerini fürûdan örneklerle ve bilhassa Mâlikî fakihlerinin tahrîcleriyle açıkladığı bu iki eseri Şâfiî usulüne göre yazılmış bir kitabın Mâlikî bakış açısıyla yorumu niteliğindedir. Önce Fas'ta (1326) Şinkītî'nin *Neşrü'l-bünûd ʿalâ merâki's-suʿûd*'unun kenarında basılan eserin kinaye ve ta'rize dair kısmı Abdülkerîm en-Nemle tarafından yayımlanmıştır (I-II, Riyad 1420/1999). **3.** *Şerḥu'l-İşârât (Şerḥu'l-İşâre).* Ebü'l-Velîd el-Bâcî'nin *el-İşârât (el-İşâre) ilâ maʿrifeti'l-uṣûl ve'l-vicâze fî maʿne'd-delîl* adlı eserinin şerhidir. **4.** *et-Tavżîḥ şerḥu't-Tenḳīḥ.* Şehâbeddin el-Karâfî'nin fıkıh usulüne dair eserinin şerhidir. Bu kitap, Hulûlû'nun fıkıh usulüne dair kaleme aldığı son eser olup daha önce yazdığı üç esere atıflar içerir. Karâfî'nin *Şerḥu Tenḳīḥi'l-fuṣûl*'üyle birlikte yayımlanan eserin (Tunus 1328, 1330, 1394/1910) başından nehiy bölümüne kadar olan kısmını Belkāsım b. Zâkir ez-Zebîdî yüksek lisans tezi (1425/2004, Mekke Ümmülkurâ Üniversitesi), "Ekallü'l-cem"den sonuna kadar olan kısmını da Gāzî b. Mürşîd el-Uteybî doktora tezi (1425/2004, Mekke Ümmülkurâ Üniversitesi) olarak neşre hazırlamıştır. **5.** *el-Beyân ve't-tekmîl fî şerḥi Muḫtaṣari Ḫalîl.* Hulûlû'nun *Muḫtaṣaru Ḫalîl* üzerine yazdığı iki şerhten büyüğü olup altı ciltten meydana gelir. Müteahhir Mâlikîler nezdinde muteber fıkıh kitaplarından olan eserde Hulûlû yine Halîl b. İshak el-Cündî'nin *et-Tavżîḥ*'i ile İbn Abdüsselâm, İbn Arafe gibi müteahhir Mâlikîler'in eserlerinden nakillerde bulunarak sağlam bir metin inşa etmeye çalışmıştır. Muhtelif kütüphanelerde yazma nüshaları bulunan kitabın (*et-Tavżîḥ,* neşredenin girişi, s. 184; M. İbrâhim Ali, s. 484-485) tahâret ve namaza dair ilk bölümleri, İbrâhim Miftâh es-Sagīr ve Ahmed İmrân el-Kümeytî tarafından yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlanmıştır (2006, el-Câmiatü'l-Esmeriyye, Zelîten / Libya). **6.** *Şerḥu Muḫtaṣari'ş-Şeyḫ Ḫalîl eṣ-ṣaġīr.* İki ciltten oluşan eser büyük şerhten sonra kaleme alınmış ve Mısır Mâlikîleri arasında yaygınlık kazanmıştır (*et-Tavżîḥ,* neşredenin girişi, s. 185). **7.** *el-Mesâ'ilü'l-muḫtaṣara min Kitâbi'l-Burzülî. Muḫtaṣaru nevâzili'l-Burzülî* ve *Muḫtaṣaru fetâva'l-Burzülî* adlarıyla da anılan bu eserinde Hulûlû hocası Burzülî'nin fetva mecmuasından seçtiği bazı meseleleri ihtisar etmiş, Burzülî'nin cevaplarını kısaca aktardıktan sonra kendi açıklamalarını ve bazan da eleştirilerini kaydetmiştir. Çeşitli kütüphanelerde yazma nüshaları olan eserin (Tunus Millî Ktp., nr. 184) talâk bölümüne kadar olan kısmını Ahmed el-Halîfî yayımlamıştır (Trablus 1991; Beyrut 2002). **8.** *Şerḥu ʿaḳîdeti'r-Risâle.* İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'ye ait eserin başında yer alan akaid bölümünün şerhi olup günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Hulûlû, *el-Mesâ'ilü'l-muḫtaṣara min kitâbi'l-Burzülî* (nşr. Ahmed Muhammed el-Huleyfî), Trablus 1401/1991, neşredenin girişi, s. 19-50; a.mlf., *eż-Żiyâ'ü'l-lâmiʿ şerḥu Cemʿi'l-cevâmiʿ* (nşr. Abdülkerîm en-Nemle), Riyad 1420/1999, neşredenin girişi, I, 35-54; a.mlf., *et-Tavżîḥ şerḥu't-Tenḳīḥ* (haz. Belkāsım b. Zâkir ez-Zebîdî, yüksek lisans tezi, 1425/2004), Câmiatü Ümmi'l-kurâ, neşredenin girişi, s. 6-218 ; Sehâvî, *eḍ-Ḍav'ü'l-lâmiʿ,* II, 260-261; Bedreddin el-Karâfî, *Tevşîḥu'd-Dîbâc* (nşr. Ali Ömer), Kahire 1425/2004, s. 29-30; Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc* (nşr. Abdülhamîd Abdullah el-Herâme), Trablus 1989, s. 127-128; a.mlf., *Kifâyetü'l-muḥtâc li-maʿrifeti men leyse fi'd-Dîbâc* (nşr. Muhammed Mutî'), Rabat 1421/2000, I, 123-124; *Keşfü'ż-żunûn,* I, 499, 596; *el-Ḥulelü's-sündüsiyye,* I, 628-629; Muhammed b. Sâlih el-Kinânî, *Ẕeylü Meʿâlimi'l-îmân: Tekmîlü'ṣ-ṣuleḥâ' ve'l-aʿyân li-Meʿâlimi'l-îmân fî evliyâ'i'l-Ḳayrevân* (nşr. Abdülmecîd Hayâlî), Beyrut 1426/2005, V, 21-23; Ahmed Bek en-Nâib el-Ensârî et-Trablusî, *el-Menhelü'l-ʿaẕb fî târîḫi Ṭrâblusġarb,* Trablusgarb, ts. (Mektebetü'l-Fercânî), s. 175-177; Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr,* I, 259; Mahfûz, *Terâcimü'l-mü'ellifîn,* II, 165-167; Ziriklî, *Aʿlâm* (Fethullah), I, 147; Abdülvehhâb b. Mansûr, *Aʿlâmü'l-Maġribi'l-ʿArabî,* Rabat 1410/1990, V, 68-69; Nâsıruddin M. Şerîf, *el-Cevâhirü'l-iklîliyye fî aʿyâni ʿulemâ'i Libyâ mine'l-Mâlikiyye,* Amman 1420/1999, s. 125-127; M. İbrâhim Ali, *Iṣṭılâḥu'l-meẕheb ʿinde'l-Mâlikiyye,* Dübey 1421/2000, s. 484-485; İbrâhim Harekât, *Medḫal ilâ târîḫi'l-ʿulûm bi'l-Maġribi'l-müslim,* Dârülbeyzâ 1421/2000, II, 274-277; Muhammed Büzügaybe, "Ḥulûlû", *Mv.AÜ,* VII, 153-157.

NAİL OKUYUCU

HULV, Abdülfettâh Muhammed
(عبدالفتّاح محمّد الحلو)

Abdülfettâh b. Muhammed el-Hulv el-Mısrî (1937-1994)

Araştırmacı, yazar, edip ve nâşir.

4 Eylül 1937 tarihinde Kahire'nin kuzeyindeki Menûfiye vilâyetine bağlı Meşîref (el-Bâcûr) köyünde doğdu, Kahire'de yetişti. Kur'an'ı ezberledi. Ma'hedü'l-Kāhireti'd-dînî ve el-Meâhidü'l-Ezheriyye'de okuduktan sonra Câmiatü'l-Kāhire külliyyetü dâri'l-ulûm'a girdi ve buradan 1961'de mezun oldu. Bu fakültede *Ebû Manṣûr es-Seʿâlibî ve âṣâruhü'l-edebiyye* başlıklı çalışmasıyla yüksek lisansını (1968) ve *eş-Şerîf er-Raḍî: Ḥayâtühû ve dirâsetü şiʿrihî* adlı teziyle doktorasını (1974) tamamladı. Üniversite diplomasını almadan önce Arabistan'ın doğusundaki Ahsâ şehrinde el-Ma'hedü'l-ilmî'de bir süre öğretmenlik yaptı. 1962-1965 yıllarında Kahire Amerikan Üniversitesi'nde öğretim görevlisi ve araştırmacı olarak bulundu. 1965-1979 yılları arasında Câmiatü'd-düveli'l-Arabiyye'deki Ma'hedü'l-mahtûtâti'l-Arabiyye'de çalıştı. Enstitü tarafından Arapça yazmalarla ilgili olarak İspanya, Sovyetler Birliği, Yemen ve Suudi Arabistan'a gönderilen heyetlere katıldı. Kahire Arap Dil Kurumu'na üye seçildi ve özellikle sözlüklerle ilgili komisyonda görev yaptı.

1972-1975 yıllarında ve 1978'de Riyad'daki Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye'nin Arap Dili Fakültesi'nde misafir öğretim üyesi, ardından aynı üniversitenin Sosyal Bilimler Fakültesi ile Kütüphanecilik Bölümü'nde profesör unvanıyla çalıştı. 1979-1985 yıllarında üniversitenin yazmalar bölümüne, Araştırma Merkezi İlim Konseyi'ne üye ve müfettiş olarak tayin edildi. Yine Riyad'daki Kral Faysal İslâm Araştırma ve İncelemeleri Merkezi'nde misafir profesör sıfatıyla bulundu. 1985'ten itibaren Kahire'de özel bir kuruluş olan Merkezü'l-buhûs ve'd-dirâseti'l-ilmiyye'de idarecilik yaptı. Zaman zaman Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kütüphanecilik Bölümü'ndeki belgeleri incelemek için görevlendirildi.

1986'da Kahire'de Dârü Hecer adlı basın yayın ve dağıtım şirketini kurup yönetti. Yayınevine bu adı vermesi, yeni adı Ahsâ olan Suudi Arabistan'ın doğusundaki tarihî antik şehir Hecer adını muhafaza etme amacı taşır. Nitekim Hacr'da öğretim hayatına ilk başladığı el-Ma'hedü'l-ilmî'deki öğrencilerinin de yardımıyla hazırladığı ve bu şehre mensup şairlerin hayatını anlattığı eserine de *Şuʿarâʾü Ḥecer* adını vermiş, İbnü'l-Mukarrib el-Uyûnî el-Ahsâî'nin divanını bölgenin kültürüne hizmet etmek için tahkik edip neşretmiştir. Aynı yayınevinde çok sayıda ilmî eser yayımladı. Bosna-Hersek'teki müslümanlara yönelik Sırp saldırıları başladığında Hancî el-Bosnevî'nin (Mehmet Hanciç) *el-Cevherü'l-esnâ fî terâcimi ʿulemâʾi ve şuʿarâʾi Bosna* adlı çalışmasını neşretti. Bununla, müslümanların Bosna'da şanlı bir tarihinin bulunduğunu ve bölgede İslâm âleminin değerli âlim ve şairlerinin yetişmiş olduğunu anlatmak istedi. Yazmaların tahkik ve neşirleriyle ünlü Mahmûd Muhammed Şâkir'den etkilenip yaptığı tahkik ve neşir çalışmalarının yanında çeşitli eserler, makaleler, konferanslar, münazaralar, kongre / sempozyum tebliğleri, tedrîs faaliyeti onun bilimsel etkinlik alanını dolduran çalışmalarıdır. Abdülfettâh Muhammed el-Hulv, nakil yapılan böbreklerinin iflâs etmesi ve geçirdiği trafik kazası yüzünden 16 Nisan 1994'te Kahire'de öldü. Hoş tabiatlı, güler yüzlü ve idealist bir kişiliğe sahip olduğu belirtilir.

Eserleri. Telif: *Nûrü'l-ḥayât* (Kahire 1955, tek romanıdır); *Şuʿarâʾü Hecer mine'l-ḳarni'ş-şânî ʿaşer ile'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer* (Kahire 1959; Riyad 1980); *Min Aʿlâmi't-türâşi'l-İslâmî* (Riyad 1981; Kahire 1992); *Üsâme b. Zeyd* (Riyad 1405); *Takıyyüddin et-Temîmî: Sîretühû* (Kahire 1985, 1990); *eş-Şerîf er-Raḍî: Ḥayâtühû ve dirâsetüh* (Kahire 1986); *Fihristü'l-maḫṭûṭât: el-Edeb ve'l-belâġa ve'n-naḳd* (Riyad 1986).

Neşir: Ebû Mansûr es-Seâlibî, *et-Temşîl ve'l-muḥâḍara* (Kahire 1961; Tunus 1983); *Dîvânü İbni'l-Muḳarrib* (Kahire 1963); Tâceddin es-Sübkî, *Ṭabaḳātü'ş-Şâfiʿiyyeti'l-kübrâ* (Kahire 1383-1396/1964-1976, 1413/1992, Mahmûd Muhammed et-Tanâhî ile birlikte); Şehâbeddin el-Hafâcî, *Reyḥânetü'l-elibbâʾ ve zehretü'l-ḥayâti'd-dünyâ* (Kahire 1387/1967); Bâharzî, *Dümyetü'l-ḳaṣr* (Kahire 1968-1971); Muhibbî, *Nefḥatü'r-reyḥâne* (Kahire 1967-1969), *Zeylü Nefḥati'r-Reyḥâne* (Kahire 1971); Takıyyüddin et-Temîmî, *eṭ-Ṭabaḳātü's-seniyye fî terâcimi'l-Ḥanefiyye* (Kahire 1390/1970; I-IV, Riyad 1403-1410/1983-1989); *Dîvânü'ş-Şerîf er-Raḍî* (Bağdat 1977; Kahire 1992); Muhyiddin Abdülkādir el-Kureşî, *el-Cevâhirü'l-muḍıyye fî ṭabaḳāti'l-Ḥanefiyye* (I-III, Kahire 1978-1979; I-V, Kahire-Riyad 1978-1988; Kahire 1993); Yûsuf el-Makdisî es-Sülemî, *ʿİḳdü'd-dürer fî aḫbâri'l-Muntaẓar* (Kahire 1979); Abdülkerîm es-Sem'ânî, *el-Ensâb* (I-X, Beyrut 1401/1981); Mufaddal b. Muhammed et-Tenûhî, *Târîḫu'l-ʿulemâʾi'n-naḥviyyîn mine'l-Baṣriyyîn ve'l-Kûfiyyîn ve ġayrihim* (Riyad 1401; Kahire 1992); Zebîdî, *Tâcü'l-ʿarûs* (III. cilt, Küveyt 1986; XX. cilt, Küveyt 1999); İbn Kudâme, *el-Muġnî* (I-XV, Kahire 1986-1991, Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî ile birlikte); İbn Rüşd, *el-Beyân ve't-taḥṣîl* (Beyrut 1992); Muhammed b. Muhammed el-Bosnevî el-Hancî (Mehmet Hanciç), *el-Cevherü'l-esnâ fî terâcimi ʿulemâʾi ve şuʿarâʾi Bosna* (Kahire 1413/1992). Bunların dışında İbn Ebû Zeyd el-Kayrevânî'ye ait *en-Nevâdir ve'z-ziyâdât*, Kefevî'ye ait *Ketâʾibü aʿlâmi'l-aḫyâr*, İbnü'ş-Şa"âr el-Mevsılî'ye ait *Ḳalâʾidü'l-cümân fî ferâʾidi şuʿarâʾi hâźe'z-zamân*, İbn Ma'sûm'a ait *Sülâfetü'l-ʿaṣr* adlı eserleri tahkik etmiş veya tahkikine katılmıştır. Ayrıca Miklos Muranyi'nin *Materialien zur mālikitischen Rechtsliteratur* adlı eserinin *Dirâsât fî Meşâdiri'l-Fıḳhi'l-Mâlikî* adıyla yapılan çevirisini, kaynaklarını gözden geçirerek yayınlamıştır (Beyrut 1988). Muhammed Hulv *el-Mevrid*, *ʿÂlemü'l-kütüb* gibi dergilerde "İbn Keşîr, el-İctihâd fî ṭalebi'l-cihâd" (*Âlemü'l-kütüb*, Riyad 1401/1981, s. 99-102), "Şiʿrü'ş-Şeʿâlibî", "el-Maḫṭûṭâtü'l-ʿArabiyye fî Mektebeti Ḳonġre", "Nehcü'l-Belâġa beyne'l-İmâm ʿAlî b. Ebî Ṭâlib ve'ş-Şerîf er-Raḍî", "Ruʾûsü'l-eşḫâṣ fi'l-esmâʾi'l-ḳadîme" gibi makaleler de yazmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Tekmiletü Muʿcemi'l-mü'ellifîn*, Beyrut 1418/1997, s. 309-311; a.mlf., *Tetimmetü'l-Aʿlâm*, Beyrut 1418/1998, s. 306-307; Nizâr Abâza – M. Riyâz el-Mâlih, *İtmâmü'l-Aʿlâm*, Beyrut 1999, s. 162; Ahmed el-Alâvine, *et-Tezyîl ve'l-istidrâk ʿalâ Muʿcemi'l-mü'ellifîn*, Cidde 1423/2002, s. 179-180; Yûsuf el-Mar'aşlî, *ʿİḳdü'l-cevher fî ʿulemâʾi'r-rubʿi'l-evvel mine'l-ḳarni'l-ḫâmis ʿaşer*, Beyrut 1427/2006, II, 1952-1954; "Tercemetü ʿAbdilfettâḥ Muḥammed el-Ḥulv", *Mecelletü'l-buḥûsi'l-İslâmiyye*, sy. 1, Riyad 1395, s. 240; Muhammed b. Abdurrahman er-Rebî', "ed-Duktûr ʿAbdülfettâḥ Muḥammed el-Ḥulv", *ʿÂlemü'l-kütüb*, XV/4, Riyad 1415/1994, s. 358-361; "Tercemetü'l-muḥaḳḳıḳ Duktûr ʿAbdilfettâḥ Muḥammed el-Ḥulv", *Cerîdetü'l-üsbûʿi'l-edebî*, sy. 670, Dımaşk 31.07.1999; Fethullah Abdullah Süleyman, "el-Ḥulv, ʿAbdülfettâḥ Muḥammed", *Mv.AU*, VII, 147-150.

HÜSEYİN ELMALI

HUREWITZ, Jacob Coleman
(1914-2008)

Amerikalı Ortadoğu tarihçisi.

11 Kasım 1914'te Amerika Connecticut eyaleti Hartford'da doğdu. Babası yahudi bir din adamıydı. Lisans öğrenimini Hartford Trinity College'da tamamladıktan sonra yüksek lisans ve doktorasını Columbia Üniversitesi'nde yaptı. Akademik çalışmalarının yanı sıra bürokratik ve diplomatik birimlerde de çalıştı. II. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanlığı'nın en önemli Ortadoğu uzmanı olarak sivrildi. Doktora eğitimi sırasında askerlik görevi olarak Amerika Birleşik Devletleri ordusunda istihbarat uzmanı ve stratejik servis ve muhabere sınıfında bulundu. Savaşın ardından Dışişleri Bakanlığı'nda siyasal analist olarak çalıştı. 1946-1950 arasında Birleşmiş Milletler Sekreteryası ve Amerika Birleşik Devletleri Başkanlık Ofisi'nde Filistin ve Ortadoğu uzmanıydı. Ayrıca Amerika Birleşik Devletleri Savunma Bakanlığı ve Rand Cooperation'da görev yaptı. 1950'de Columbia Üniversitesi'nde öğretim üyeliğine başladı.

Hurewitz yüksek lisans eğitimi sırasında Ortadoğu çalışmalarına yöneldi. 1937-1941 yıllarında Filistin'de araştırmalarda bulundu. Böylece kendi ifadesiyle "henüz var olmayan" bir çalışma alanını bir bakıma kurmuş oldu. Doktora çalışmasında Osmanlı yönetimindeki Filistin'de Amerikalılar'ın etkisi konusunu ele aldı. Doktora tezi Columbia Üniversitesi tarafından 1950'de "Struggle for Palestine" adıyla yayımlandı. Bu çalışmada İsrail'in bir mil-

Jacob Coleman Hurewitz

let olarak Filistin'de ortaya çıkışı anlatılmaktadır. Ardından XVI. yüzyıldan II. Dünya Savaşı'nın sonuna kadar olan süreçte Ortadoğu tarihiyle ilgili belgeleri toplayıp yayımlamaya başladı. Özellikle gizli antlaşma metinleri, devletler arasındaki resmî olmayan belgeleri, monografileri ve yasama kararlarını bir araya getirdi, bunları ayrıntılı açıklamalarla neşretti. Osmanlı döneminden başlayarak topladığı belgelerin önemli bir kısmı İngiliz sömürgeciliği sırasında İngiliz hükümetinin Filistin'le ilgili belgelerini, Amerika ve İngiltere'nin Ortadoğu ülkeleriyle yaptığı antlaşmaları içermektedir. Diğer önemli bir eseri de Council on Foreign Relations tarafından finanse edilen *Middle East Politics: The Military Dimension* adlı çalışmasıdır. Bu eserde Hurewitz, Ortadoğu ülkelerindeki askerî yapının modernleştirici mi yoksa hilekâr bir politika mı güttüğünü incelemektedir. 16 Mayıs 2008'de New York'ta ölen Hurewitz İngilizce, İbrânîce ve Osmanlı Türkçesi biliyordu.

Başlıca eserleri şunlardır: *The Struggle for Palestine* (Norton 1950; Schocken 1976), *Middle East Dilemmas* (Harper 1953; Russell 1973), *Diplomacy in the Near and Middle East I: A Documentary Record 1535-1914* (Princeton 1956), *II: A Documentary Record 1914-1956* (London 1956; New York 1958), *Undergraduate Instruction on the Middle East in American Colleges and Universities* (American Association of Middle East Studies, New York 1962), *Middle East Politics: The Military Dimension* (Praeger 1969), *The Middle East and North Africa in World Politics* (Volume I: European Expansion, 1535-1914, New Haven 1975, Volume II: British-French Hegemony, 1914-1945, New Haven 1979), *Oil, the Arab-Israel Dispute and the Industrial World: Horizons of Crisis* (Westview 1976), *The Persian Gulf, After Iran's Revolution* (New York 1979). Müellif editör olarak *Soviet-American Rivalry* adlı kitabı hazırlamış (Praeger 1969) ve *The Near East and the Great Powers* (ed. Richard N. Fyre, Cambridge, 1951), *Elements of American Foreign Policy* (ed. L. Larry Leonard, McGraw 1953), *Social Forces in the Middle East* (ed. Sydney N. Fisher, Ithaca 1955) başlıklı kitaplara da katkıda bulunmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Bibliographical Note, Collection Summary, J. C. Hurewitz Papers, Hoover Institution Archives 2005; J. C. Hurewitz, "The Education of J.C. Hurewitz", *Paths to the Middle East: Ten Scholar Look Back* (ed. Thomas Naff), Albany 1993, s. 57-103; W. Behn, *Consice Biographical Companion to Index Islamicus: An International Who's Who in Islamic Studies from its Beginnings Down to the Twentieth Century*, Leiden 2006, II, 134; M. Douglas, "J. C. Hurewitz, 93 Dies, Scholar of the Middle East", *New York Times*, 23.05.2008; "J. C. Hurewitz", *Contemporary Authors Online*, Detroit 2008 (Biography in Context, erişim tarihi: 17.04.2015); "In Memoriam: J. C. Hurewitz 1914-2008", *The Middle East Institute, Columbia University* (http://www.columbia.edu/cu/mei/hurewitz.shtml) (erişim tarihi: 17.04.2015).

MUZAFFER ŞENEL

HÛRÎ, Raîf
(رئيف خوري)

Raîf b. Necm Hûrî
(1913-1967)

Lübnanlı edip ve şair.

Lübnan'da Bürümmânâ ve Antilyas arasındaki Nâbeyh köyünde doğdu. Rum asıllı Ortodoks bir aileye mensuptur. İlkokulu köyünde öğretmen olan babasından okudu. Liseyi Bürümmânâ'daki Friends Mission School'da bitirdi; Beyrut Amerikan Üniversitesi Edebiyat ve Doğu Edebiyatı Tarihi Bölümü'nden mezun oldu (1933). Kudüs, Beyrut, Tarsus ve Şam'da yerli ve yabancı okullarda öğretmen olarak çalıştı. Daha sonra Tarsus'ta Fransız Laik Enstitüsü ve Beyrut'ta Patrik Fakültesi'nde Arap dili ve edebiyatı dersi okuttu. Cûniye'de (Jounieh) el-İhvetü'l-Meryemiyyûn Okulu'nda da görev yaptı.

Raîf Hûrî, 1938'de New York'ta düzenlenen II. Dünya Gençlik Kongresi'ne Filistin Arap gençliğinin temsilcisi olarak katıldı. II. Dünya Savaşı'ndan önce Nazilik ve Faşizmle Mücadele Örgütü'ne katıldı. Sovyetler Birliği Dostluk Derneği'ne de üye oldu, Sovyetler'deki Voks Derneği aracılığıyla bu ülkeye giden ilk Lübnanlı kültür grubu içinde yer aldı (1947). Ancak Komünist Partisi ile çıkan anlaşmazlık yüzünden bu dernekten ayrıldı. Edebî ve kültürel faaliyetlerde bulunmak üzere Ömer Fâhûrî Kulübü'nü kurdu, ancak komünizm taraftarlığı yaptığı iddiasıyla kulüp Lübnan hükümeti tarafından kapatıldı. Bunun yerine Lübnan Ehl-i Kalem Derneği'ni açtıysa da bir süre sonra bu dernekten de ayrıldı. Bu defa aynı dernekten ayrılan bir grup arkadaşıyla birlikte Müstakil Ehl-i Kalem Derneği'ni kurdu. Kahire'de 1958'de düzenlenen Arap Edebiyatçılar Kongresi'ne katıldı. 11 Ağustos 1967 tarihinde doğduğu köyde elli dört yaşında kanserden öldü. Ölümünden on beş gün önce Kitap Dostları Derneği tarafından kendisine edebiyat ve kültür alanındaki çalışmalarından dolayı cumhurbaşkanlığı ödülü verildi.

Hikâye, roman, tiyatro, şiir ve siyaset gibi alanlarda birçok eser kaleme alan Raîf Hûrî çeşitli gazete ve dergilerde yazılar yazmıştır. Bunlar *el-ʿÂṣıfe*, *en-Nehâr*, *İle'l-Emâm*, *el-Aḥbâr*, *el-Enbâʾ*, *et-Tiliġrâf*, *eş-Şaʿb*, *eṭ-Ṭayyâr*, *el-Kifâḥ*, *en-Nidâʾ* ve 1941'de kendisinin kurduğu *ed-Difâʿ* gazeteleriyle *el-Mekşûf*, *el-Cumhûr*, *el-Berḳ*, *el-Âdâb*, *el-Edîb*, *el-ʿUlûm*, *eṭ-Ṭarîḳ*, *er-Riyâż*, *eṭ-Ṭalîʿa*, *eş-Şeḳāfetü'l-vaṭaniyye*, *el-Cündiyyü'l-Lübnânî* ve *eḍ-Ḍâd* gibi dergilerdir. *eṭ-Ṭarîḳ* dergisindeki yazılarında Abbas takma adını kullanmıştır.

Eserleri. 1. *İmruʾü'l-ḳays* (Beyrut 1934). İmruülkays b. Hucr'un şiiri üzerine bir analiz ve eleştiri çalışmasıdır. **2.** *Ḥabbetü'r-rummân ve ḳışaş ʿArabiyye uḫrâ* (Beyrut 1935). Kısa hikâyelerinden oluşmaktadır. **3.** *Şevretü Beydebâ* (Beyrut 1936). Yedi bölümlük manzum bir tiyatro eseri olup Büyük İskender'in Hindistan'ı fethetmesinin ardından cereyan eden olayları konu edinmektedir. **4.** *Cihâdü Filesṭîn: Kifâḥü'l-ʿArab fî sebîli'l-ḥurriye ve'l-istiḳlâl, eş-şevretü'l-Filesṭîniyye fî muḫtelifi merâḥilihâ* (Dımaşk 1936). el-Fete'l-Arabî takma adıyla yayımlanmıştır. **5.** *Ḥuḳūḳu'l-insân* (Dımaşk 1937). Faşizm ve Nazilik aleyhine yazılmış bir eserdir. **6.** *Mecûsiyyün fi'l-cenne* (Beyrut 1938). Sosyal ve ahlâkî konuların ele alındığı kısa piyeslerden meydana gelmektedir. **7.** *Hel yaḫfe'l-ḳamer?* (Beyrut 1939). Ömer b. Ebû Rabîa'nın (ö. 93/711) hayatı ve şiiriyle ilgili eleştirel bir çalışmadır. **8.** *en-Naḳd ve'd-dirâsetü'l-edebiyye* (Beyrut 1939, 1969). **9.** *Meʿâlimü'l-Vaʿyi'l-ḳavmî* (Beyrut 1941). Kustantin Züreyk'ın *el-Vaʿyü'l-ḳavmî* adlı eserine reddiye olan bu çalışmada genelde milliyetçilik, özelde Arap milliyetçiliği meselesini irdelemektedir. **10.** *et-Türâsü'l-ḳavmiyyü'l-ʿArabî: Naḥnü ḥumâtüh ve mükellimûh* (Bey-

Raîf Hûrî

rut 1942). **11.** *el-Fikrü'l-ʿArabiyyü'l-ḥadîṯ: Eserü'ş-şevreti'l-Ferensiyye fî teveccühihi's-siyâsî ve'l-ictimâʿî* (Beyrut 1943, Muhammed Kâmil Hatîb tarafından tekrar neşredilmiştir [3. bs., Dımaşk 1993]). **12.** *ed-Dirâsetü'l-edebiyye* (Beyrut 1945). **13.** *Şuḥûn mülevvene* (Beyrut 1947). Arap kültürüyle ilgili kısa tarihî hikâyelerden oluşmaktadır. **14.** *eş-Şevretü'r-Rûsiyye: Ḳıṣṣatü mevlidi ḥaḍârâ' cedîde* (Beyrut 1948). Yazarın 1947'de gerçekleştirdiği Moskova ziyaretine ait izlenimlerini içermektedir. **15.** *Dîkü'l-cin ve'l-ḥubbü'l-müfteris* (Beyrut 1948). Dîkülcin lakabıyla meşhur olan şair Abdüsselâm b. Rağbân'ın (ö. 235/850) hayatına dair bir romandır. **16.** *el-Ḥubbü aḳvâ* (Beyrut 1950). Emevîler döneminde yaşayan ve aşkları sayesinde bütün zorlukların ve entrikaların üstesinden gelen iki Uzrî (afîf / platonik) âşığın hayatını konu edinen bir romandır. **17.** *Maʿa'l-ʿArab fi't-târîḫ ve'l-üsṭûra* (Beyrut 1963). **18.** *Emîn er-Reyhânî ve ḥaḳîḳatü'd-dîmuḳrâṭiyyeti'l-Emrîkiyye* (Beyrut 1948). **19.** *Şevretü'l-fetâ el-ʿArabî* (Beyrut 1984). **20.** *eṭ-Ṭuġât* (Beyrut 1949), Halîl Mutrân'ın şiirlerinden seçmeleri ve bunların eleştirisini içerir. **21.** *Eserü'ş-şevreti'l-Ferensiyye fi'l-fikri'l-ʿArabî* (Beyrut 1943). Raîf Hûrî, Heidelberg Üniversitesi Kütüphanesi'nde papirüs üzerine yazılmış bir mecmuada çoğu Abdullah b. Lehîa'ya, kısmen de Leys b. Sa'd ve Abdullah b. Vehb'e ait fiten ve melâhime dair 200'e yakın hadis rivayetinin yer aldığı, *Şaḥîfetü ʿAbdillâh b. Lehîʿa* olarak bilinen eseri, İbn Lehîa'nın hayatı ve çalışmalarına dair geniş bir araştırmayla birlikte yayımlamıştır (*Abd Allāh İbn Lahī'a [97-174/715-790]: Juge et grand maître de l'école égyptienne avec édition critique de l'unique rouleau de papyrus arabe conservé à Heidelberg*, Wiesbaden 1986). Raîf Hûrî, Boris Wartanoff'un *La vie amoureuse de Paganini* adlı eserin *Bâgânînî Sâḥirü'n-nisâ'* (Beyrut 1947), John Carne'ın *Syria, the Holy Land, Asia Minor* adlı eserinden Lübnan'la ilgili bölümleri *Riḥle fî Lübnân fi'ş-şülüşi'l-evvel mine'l-ḳarni't-tâsiʿ ʿaşer* (Beyrut 1948) ve Sovyet siyasetçi ve kültür bakanı Andreï Jdanov'un Birinci Sovyet Yazarlar Kongresi'ne sunduğu Sovyet edebiyatının meseleleriyle ilgili raporunu *İnne'l-edeb kâne mes'ûlen* (Beyrut 1949) adıyla Arapça'ya tercüme etmiştir.

Hûrî'ye dair Metanyûs Yûsuf Tavk, *Raʾîf Ḫûrî sîretühû ve edebüh* ismiyle Arap dili ve edebiyatı yeterlik tezi (1971, Lübnan Üniversitesi Külliyetü't-terbiye); Semâh İdrîs, *Raʾîf Ḫûrî ve türâşü'l-ʿArab* başlıklı Beyrut Amerikan Üniversitesi'nde bir yüksek lisans tezi (Beyrut 1986), İlyâs Yûsuf Rızk, *el-İltizâm fî edebi Raʾîf Ḫûrî* adıyla doktora tezi (1984, Beyrut Kıddîs Yûsuf Üniversitesi) ve Rebîa Ebû Fâzıl *Raʾîf Ḫûrî en-Nâḳıd* başlıklı Arap dili ve edebiyatında yeterlik tezi (1973, Lübnan Üniversitesi Külliyyetü't-terbiye) hazırlamıştır. Ayrıca hakkında *el-Edîb*, *el-Âdâb* ve *el-Fikrü'l-cedîd* dergilerinde makaleler yayımlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Cemîl Cebr, *Lübnân fî revâʾiʿi aḳlâmih*, Beyrut 1964, s. 325-337; İhsan Abbas, *Bedr Şâkir es-Seyyâb dirâse fî ḥayâtih ve şiʿrih*, Beyrut 1978, s. 230-231; Enver el-Cündî, *el-Meʿârikü'l-edebiyye*, Kahire 1983, s. 716-718; Yûsuf Es'ad Dâğır, *Meṣâdirü'd-dirâseti'l-edebiyye*, Beyrut 1983, III, 290-292; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), III, 13; Ömer Rızâ Kehhâle, *el-Müstedrek*, Beyrut 1406/1985, s. 247-248; Afîf Abdurrahman, *el-Edebü'l-Câhilî fî âṣâri'd-dârisîn ḳadîmen ve ḥadîṯen*, Amman 1987, s. 141; Münîr el-Ba'lebekkî, *Mevsūʿatü'l-mevridi'l-ʿArabiyye* (haz. Remzî el-Ba'lebekkî), Beyrut 1990, I, 476; Muhammed Dekrûb, *Ḥamsetü ruvvâd yuḥâvirûne'l-ʿaṣr*, Dımaşk 1992, s. 232-285; Semer Rûhî Faysal, *Muʿcemü'r-riwâʾiyyîne'l-ʿArab*, Trablus 1995, s. 155-156; Mâcid el-Huküvâtî – Adnân Câbir, *Muḫtârât mine'ş-şiʿri'l-ʿArabî fi'l-ḳarni'l-ʿişrîn*, Küveyt 2001, IV, 463-464; Halîl Ahmed Halîl, *Mevsūʿatü aʿlâmi'l-ʿArabi'l-mübdiʿîn fi'l-ḳarni'l-ʿişrîn*, Beyrut 2001, I, 416-421; D. Gimaret, "Raïf Georges Khoury: ʿAbd Allāh Ibn Lahīʿa (97-174/715-790)", *Bulletin Critique des annales Islamologiques*, sy. 4, Caire 1987, s. 44-45; Emîl Ya'kūb, "Ḫûrî, Raʾîf Necm", *Mu.AU*, VIII, 578-581.

ALİ BULUT

HÜSÂMEDDÎN-i BİTLİSÎ
(حسام الدين بدليسى)

Mevlânâ Hüsâmüddîn Alî b. Hüseyn (Abdillâh) Bitlisî (ö. 909/1504)

Nurbahşiyye tarikatına mensup mutasavvıf, müfessir.

Heşt Bihişt müellifi İdrîs-i Bitlisî'nin babasıdır. Nisbesine bakılarak Bitlis'te doğduğu söylenebilir. Hoca Sâdeddin Efendi onun Akkoyunlu sarayında nişancı olarak vazife yaptığını söyler. Abdurrahman-ı Câmî, İbrâhim Gülşenî, Celâleddin ed-Devvânî gibi âlimlerle görüşen Hüsâmeddin'in ailesi, eğitim süreci ve hocaları hakkında yeterli bilgi yoktur. Kendisinden bahseden eserlerde tasavvufta kemal mertebesine ulaştığı, zâhirî ve bâtınî ilimlere vâkıf, ilmiyle âmil, ârif mutasavvıflardan biri olduğu belirtilir.

Hüsâmeddin, Kübreviyye'nin Nurbahşiyye kolunun pîri Seyyid Muhammed Nurbahş'ın halifelerinden Şehâbeddin el-Cûrânî'ye intisap etti, onun ölümünden sonra Seyyid Muhammed Nurbahş'tan hilâfet aldı. Nurbahşiyye tarikatının önemli merkezlerinden Tebriz'de bir zâviye inşa ederek irşad faaliyetinde bulundu, tarikatın Kürdistan ve Luristan'da yayılmasında etkili oldu. Bitlisî'nin 100 yıla yakın bir süre yaşadığı tahmin edilir. Ölüm tarihi bazı kaynaklarda 900 olarak kaydedilirse de II. Bayezid dönemine ait bir saray defterindeki tâziye kaydından 909'da (1504) vefat ettiği anlaşılmaktadır.

Muhyiddin İbnü'l-Arabî mektebinin bilinmeyen, fakat önemli bir temsilcisi sayılabilecek olan Hüsâmeddîn-i Bitlisî'nin eserlerinde Şehâbeddin es-Sühreverdî'den etkilendiği görülmektedir. Bu eserlerde Ehl-i beyt sevgisi özellikle dikkat çekmektedir. On iki imam inancını benimsediğini söylemiş, eserlerinde hurûfî yorumlara yer vermiştir. Fıkhî konularda Sünnî ve Şiî düşüncesini mümkün olduğu kadar uzlaştırmaya çalışması onun katı bir Şiîlik eğilimine sahip bulunmadığının göstergesidir. Nitekim bir meselenin zâhirî sınırlarını çizerken Şâfiî-Eş'arî temellerini korumaya gayret etmiştir. Bitlisî'nin bu yönü *Câmiʿu't-tenzîl ve't-teʾvîl* adlı tefsirinde belirgindir. Bu eserinde onarlı gruplara ayırdığı âyetlerin önce zâhirî mânalarını vermiş, ardından "işaret ve te'vil" başlığı altında bâtınî mânalarını açıklamıştır. Âyetlerin zâhirini amelî ve itikadî yönden Ehl-i sünnet çizgisini muhafaza etmeye çalışarak yorumlamış, bâtınî açıdan te'vil etme aşamasına geldiğinde ise vahdet-i vücûd bağlamında yorumlar yapmıştır. Ayrıca Ehl-i beyt'e nisbet ettiği pek çok rivayeti zikretmiş, bu rivayetleri kendi tasavvuf anlayışını destekler mahiyette kullanmıştır. *Câmiʿu't-tenzîl ve't-teʾvîl*, Kur'an'ın vahdet-i vücûd açısından yorumlandığı bir tefsir olarak dikkati çekmektedir. Müellif mantıktan lisana, fıkıhtan kelâma, felsefeden tasavvufa kadar birçok ilme ait malzemeyi büyük bir ustalıkla değerlendirmiş, İslâmî ilimler arasında kurduğu bu çok katmanlı yorum tarzıyla aynı gerçeğin farklı ekollerdeki karşılığını

bütüncül bir şekilde anlatmaya çalışmıştır. Eserde tasavvufî tecrübelerine de yer veren Bitlisî vücudun hakikatine dair bilgilerinin bir kısmını bizzat müşahede ile elde ettiğini söyler.

Eserleri. 1. *Câmiʿu't-tenzîl ve't-teʾvîl.* Bitlisî'nin en önemli eseridir. *İşâretü münzili'l-kitâb* adıyla da bilinir. Müellifin doksan yaşına yaklaşırken telif ettiği eserin kütüphanelerde kayıtlı tek nüshası dört cilt halinde Süleymaniye Kütüphanesi'ndedir (Şehid Ali Paşa, nr. 109-112). Eserin 906 (1501) yılında istinsah edilmiş daha eski bir nüshası Bitlis'in Mutki ilçesi Ohin (Yukarıkoyunlu) beldesinde Molla Alâeddin'in özel kütüphanesindedir. Temellük kaydına göre bu nüsha müellifin oğlu İdrîs-i Bitlisî'ye, ondan da torunu Ebülfazl Bitlisî'ye intikal etmiş, 970'te (1562-63) İdrisiye Medresesi'ne vakfedilmiştir. Bu nüsha 381 varak olup ikinci cildi kayıptır. **2.** *el-Kenzü'l-ḫafî fî beyâni maḳāmâti'ṣ-ṣûfî.* Eserde tasavvufun konusu, meseleleri, ilkeleri, önemi, Hakk'ın zuhur mertebeleri, varlığın başlangıcı, Allah'ın zâtı ve sıfatları, mümkin varlıkların keyfiyeti, meâd ve haşr, fenâ ve bekā, insân-ı kâmil gibi hususlar ele alınmaktadır. Eser Millî Kütüphane'de (nr. 50, Ür 201/3) yukarıdaki adla, Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde (nr. 15, Hk 743/2) *el-Kenzü'l-ḫafî ve'r-remzi'l-vefî* ismiyle kayıtlıdır. Süleymaniye Kütüphanesi'nde ise (Şehid Ali Paşa, nr. 1437) *Şerḥu'l-Fuṣûṣ* adıyla İdrîs-i Bitlisî'ye nisbet edilmiştir. Mustafa Çakmaklıoğlu, eserin Süleymaniye nüshasını *Hüsâmettin Bitlisi'nin Kitâbü'n-Nusûs İsimli Eserinin Tahkik ve Tahlili* adlı yüksek lisans tezinde incelemiştir (1998, EÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü). **3.** *Şerḥu Iṣṭılâḥâti'ṣ-ṣûfiyye li'l-Kâşânî.* Manisa İl Halk Kütüphanesi'nde (nr. 1134) sadece ilk cildi bulunan ve tam nüshası Konya Bölge Yazma Eserler Kütüphanesi'nde (nr. 07, Ak 164/3) kayıtlı olan eser kataloglara yanlışlıkla *Şerḥ-i Gülşen-i Râz* adıyla geçmiştir. **4.** *Şerḥu Ḫuṭbeti'l-beyân.* Hz. Ali'ye nisbet edilen eserin şerhidir (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1777M; Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., nr. 07, Ak 164/1; 15, Hk 743/1). **5.** *Şerḥ-i Gülşen-i Râz.* Şebüsterî'ye ait eserin Farsça şerhidir (Süleymaniye Ktp., Pertev Paşa, nr. 606/14; Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., nr. 07, Ak 164/4). **6.** *Eṭvâr-ı Sebʿa.* Nefsin makamları ile hazarât-ı hams arasındaki ilişkinin ele alındığı bu Farsça eserde cennetin hakikati, merâtib-i vücûdun beyanı, seyrüsülûk ve semâvata urûc, nefsin yedi mertebesi, bu yedi mertebede söz konusu olan haller, renkler ve müşahedeler, farklı âlemlerde görülen şeylerin sûrî ve mânevî cihetten tabirleri, zikr-i hafî ve çeşitleri, kalbin vesveselerden korunması, Hakk'ın tecellileri, insân-ı kâmil gibi konular işlenmektedir (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1795/3; Konya Bölge Yazma Eserler Ktp., nr. 07, Ak 164/5 [*Kelimât ve Maḳālât*] adıyla). **7.** *Risâle der Tenezzülât.* İlâhî tenezzül mertebeleri, tecelliler ve insanın hakikatinden bahseden beş varaklık bir risâle olup Süleymaniye Kütüphanesi kayıtlarında (Pertev Paşa, nr. 606/15) müellifin oğluna nisbet edilmiştir. **8.** *Risâle fî Iṣṭılâḥâti'ṣ-ṣûfiyye.* Farsça risâlenin baş tarafında kalbin makamları ve ilâhî isimlerle irtibatı anlatıldıktan sonra tasavvuf terimlerinin açıklandığı bölüme geçilir. Bu bölüm, hem tertip hem muhteva bakımından müellifin *Şerḥu Iṣṭılâḥâti'ṣ-ṣûfiyye*'siyle benzerlik gösterir (Bursa İnebey Yazma Eserler Ktp., Haraççıoğlu, nr. 899). *Eṭvâr-ı Sebʿa* adlı eserindeki bir kayıttan müellifin haşre dair bir risâlesinin de olduğu anlaşılmaktadır. İdrîs-i Bitlisî, *Şerḥu Kitâbi'l-Ḥaḳḳı'l-yaḳîn* adlı eserinin mukaddimesinde babasının *Şerḥu Ḥaḳḳı'l-yaḳîn* adlı bir kitabından bahsetmektedir.

Hüsâmeddîn-i Bitlisî'nin *Câmiʿu't-tenzîl ve't-teʾvîl* adlı eserinin ilk iki sayfası (Molla Alâeddin özel kitaplığı)

BİBLİYOGRAFYA :

İdrîs Bitlîsî'nin Kanun-ı Şâhenşâhî'sinin Tenkidli Neşri ve Türkçe'ye Tercümesi (haz. Hasan Tevekkülî, doktora tezi, 1974), İÜ Ed. Fak., s. 2; Hoca Sâdeddin, *Tâcü't-tevârîh* (haz. İsmet Parmaksızoğlu), İstanbul 1992, V, 238; Şeref Han, *Şerefnâme* (trc. M. Ali Avnî), Kahire, ts. (Dâru ihyâi'l-kütübi'l-Arabiyye), I, 351; Muhyî-i Gülşenî, *Menâkıb*, s. 40-41, 120, 126; *Keşfü'z-zunûn*, II, 1514; *Osmanlı Müellifleri*, I, 58; M. Emîn Zekî, *Meşâhîrü'l-Kürd ve Kürdistân fi'd-devri'l-İslâmî*, Bağdad 1364/1945, I, 171-172; *Hediyyetü'l-ʿârifîn*, I, 738; Gökbilgin, *Edirne ve Paşa Livâsı*, s. 480; Kehhâle, *Muʿcemü'l-mü'ellifîn*, VII, 131; Bâbâ Merdûh Rûhânî, *Târîḫ-i Meşâhîr-i Kürd* (nşr. M. Mâcid Merdûh Rûhânî), Tahran 1382 hş., I, 139; Shahzad Bashir, *Messianic Hopes and Mystical Visions: The Nūrbakhshīya Between Medieval and Modern Islam*, Columbia 2003, s. 165, 167-169; a.mlf., "The Risâlat al-Hudâ of Muhammad Nurbakhsh (d. 869/1464): Critical Edition with Introduction", *RSO*, LXXV/1-4 (2001), s. 133; Mehmet Bayraktar, *Kutlu Müderris İdris-i Bitlisî*, İstanbul 2006, s. 13, 14; M. Törehan Serdar, *Mevlana Hakimüddin İdris-i Bitlisi*, İstanbul 2008, s. 18-23.

ESMA ÇETİN

HÜSEYİN AHMED
(حسين أحمد)
(1952-2009)

Etiyopyalı tarihçi.

22 Eylül 1952'de Gädam Ančaro'da (Wallo, Etiyopya) doğdu. İlk eğitimini köyünde aldı, orta öğrenimini Dase'de tamamladı. Ardından Adisababa Üniversitesi'nde tarih öğrenimi gördü. Burada Walda Aargay ve Taddasa Tammerat gibi tarihçilerden faydalandı. Üniversite tahsili esnasında Etiyopya'da İslâm'la ilgilenmeye başladı. İbn Haldûn üzerine çalışmalar yaptı. 1977'de hazırladığı lisans bitirme tezi olan *Some Problems of the Gabra Sellase Chronicle* adlı çalışmasında (Adisababa Üniversitesi Tarih Bölümü) bölge tarihi açısından önemli bir el yazmasıyla ilgili problemleri ortaya koydu. 1978'de Adisababa Üniversitesi'nde öğretim görevlisi olarak vazifeye başladı.

1980'de tarih alanında lisans üstü öğrenim görmek üzere Birmingham Üniversitesi'ne gitti. Yüksek lisans tezi olan *The Chronicle of Shawa: A Partial Transla-*

tion and Annotation (University of Birmingham Centre of West African Studies, 1985) bölge tarihi bakımından önemli bir yazmanın kısmî tercümesidir. Wallo bölgesinde bulunan, daha önce hiç incelenmemiş İslâmî el yazmalarına dayanarak Birmingham Üniversitesi'nde P. F. Moraes de Farias danışmanlığında hazırladığı doktora tezini 1985'te tamamladı (*Clerics, Traders and Chiefs: A Historical Study of Islam in Wallo [Ethiopia] with Special Emphasis on the Nineteenth Century*). Tez daha sonra *Islam in Nineteenth Century Wallo, Ethiopia. Revival, Reform and Reaction* adıyla yayımlandı (Leiden-Boston-Köln 2001). Bu eser XIX. yüzyılda Wallo'da İslâmiyet konusunda yapılan ilk tarih çalışmasıdır. Ardından ülkesine dönen Hüseyin Ahmed ölümüne kadar üniversitenin her kademesinde görev yaptı. 2002'de profesörlüğe yükseltildi.

Hüseyin Ahmed, İngiltere dönüşünden sonra bütün çalışmalarını Etiyopya'da İslâm üzerine yoğunlaştırdı. Onun eserleri ülkede İslâm tarihi incelemeleri bakımından bir dönüm noktası oluşturur. 1982'de yaptığı çalışmayı ("Ethiophian Islam: A Review of Sources", *Ethnography and History in Ethiopian Studies*, Addis Ababa, Institute of Ethiophian Studies, 1982) yayımlamasının ardından vefatına kadar bölgede incelenmemiş olan İslâm kültürüyle ilgili araştırmalar gerçekleştirdi. Daha önce yapılan çalışmalar genelde Etiyopya'da Hıristiyanlık'la ilgiliydi. Wallo bölgesindeki mahallî İslâmî yazmaların yanı sıra sözlü rivayetleri de bir araya getirmesi onun bu alandaki en önemli hizmetlerindendir. Bu arada Etiyopya'da müslümanların ziyaret ettiği velîlerin türbelerindeki el yazmalarını keşfederek değerlendirdi, bölgede modern İslâmî gelişmeleri izleyip gazete ve dergilerde yazılar kaleme aldı. Ayrıca Etiyopya'da İslâm'la ilgili pek çok kitapta bölüm yazarı olan Hüseyin Ahmed 7 Haziran 2009'da Adisababa'da vefat etti.

Hüseyin Ahmed'in bazı makaleleri şunlardır: "The Historiography of Islam in Ethiopia" (*Journal of Islamic Studies*, III/1 [Oxford 1992], s. 15-46); "Trends and Issues in the History of Islam in Ethiopia" (*Islam in Africa: Proceedings of the Islam in Africa Conference*, ed. Nur Alkali v.dğr., Ibadan 1993, s. 205-220); "Islam and Islamic Discourse in Ethiopia (1973-1993)" (*New Trends in Ethiopian Studies: Papers of the 12th International Conference of Ethiopian Studies*, ed. Harold G. Marcus, Lawrenceville 1994, I, 775-801); "Islamic Literature and Religious Revival in Ethiopia (1991-1994)" (*Islam et sociétés au sud du Sahara*, XII [Paris 1998], s. 89-108); "Reflections on Historical and Contemporary Islam in Ethiopia and Somalia: a Comparative and Contrastive Overview" (*Journal of Ethiopian Studies*, XL/1-2 [Addis Ababa 2007], s. 261-276); "Waqf-land in Nineteenth-Century Wällo (Ethiopia)" (*Land, Literacy and the State in Sudanic Africa*, ed. Donald Crummey, Trenton / Asmara 2005, s. 241-250); "The State and Islam in Ethiopia, 850-1995 A.D." (*Islamic Civilisation in Eastern Africa*, ed. Abdu B.K. Kasozi and Sadik Ünay, Istanbul 2006, s. 39-60); "Coexistence and/or Confrontation?: Towards a Reappraisal of Christian-Muslim Encounter in Contemporary Ethiopia" (*Journal of Religion in Africa*, XXXVI/1 [Leiden 2006], s. 4-22) (diğer çalışmaları için bk. Gori, s. 217-221).

Hüseyin Ahmed

BİBLİYOGRAFYA :

R. S. O'Fahey, *Arabic Literature of Africa: The Writings of the Muslim Peoples of Northeastern Africa*, Leiden 2003, III/A, s. 126-127; I. M. Lewis, "Islam in Nineteenth-Century Wallo, Ethiopia: Revival, Reform and Reaction, by Hussein Ahmed, Leiden: Bril, 2001", *Journal of Islamic Studies*, XV/1, Oxford 2004, s. 107-108; E. Ficquet, "Hussein Ahmed, Islam in Nineteenth-Century Wallo, Ethiopia. Revival, Reform and Reaction, Leiden-Boston-Köln, Brill (Social, Economic and Political Studies of the Middle East and Asia, 74), 2001, 232 p.", *Cahiers d'études africaines*, XLIV/175, Paris 2004, s. 700-702.

CENGİZ TOMAR

HÜSEYİN HOCA

Ebû Abdillâh
el-Hâc Hüseyn b. Alî
b. Süleymân el-Hanefî
(ö. 1145/1732)

Tunuslu devlet adamı ve tarihçi.

1077 (1666) yılında Tunus'ta doğdu. Büyük ihtimalle Türk asıllı olup hakkında fazla bilgi yoktur. Gençlik yıllarında Zeytûne Camii'nde ve Tunus'taki medreselerde Mustafa b. Abdülkerîm, Ebü'l-Abbas Ahmed Burnâz, Ebü'l-Hasan Ali es-Sûfî, Muhammed es-Sagîr Dâvûd, *Nûrü'l-îżâḥ*'ı okuduğu Muhammed Muhtâr b. Receb el-Hanefî ve Ebû Abdullah Muhammed Zeytûne el-Münestîrî gibi âlimlerden dinî ilimlerin yanı sıra mantık ve dil dersleri aldı. Mansûr en-Neşşâr, Muhammed el-Âbid gibi tarikat şeyhlerinin sohbetlerine katıldı. Kendisi de bazı talebeler yetiştirdi; Ebû Abdullah Muhammed b. Ali Azzûz es-Sûfî ondan çok faydalandığını söyler (Mahfûz, II, 250). 1689'da yakalandığı humma sebebiyle tedavi görmek üzere İtalya'ya gitti. Yolculuğu sırasında ilâç yapımı ve bitkisel ilâçlar konusunda doktor ve eczacılarla görüştü, onlardan özellikle kınakınayla ilgili bilgi almaya çalıştı. Bu ilâç sayesinde şifa bulduktan sonra Tunus'a döndü. Beraberinde getirdiği kınakına kabuklarıyla, aralarında hocası Ebü'l-Hasan Ali es-Sûfî'nin oğlu Ebû Abdullah Muhammed'in de olduğu bazı kişileri tedavi etti (*el-Esrârü'l-kemîne*, s. 32). Ayrıca bu konuda öğrendiklerinden ve getirdiği bir risâleden hareketle *el-Esrârü'l-kemîne fî aḥvâli'l-kînekîne* adlı bir risâle kaleme aldı.

Hüseyin Hoca, Murâdîler'in yıkılışına yol açan karışıklıkların yaşandığı dönemde 1106 (1694) yılında Mehmed Bey tarafından divan kâtipliği görevine getirildi. Mehmed Bey'in önce birkaç defa kendisini Türkçe mektuplar yazdırmak için çağırdığını, daha sonra resmen görevlendirdiğini söyler (*Żeylü Beşâ'iri ehli'l-îmân*, s. 299). Bu görevini Hüseynîler'in kurucusu Hüseyin Paşa zamanına kadar (1137/1724) devam ettirdi ve ona en yakın devlet adamları arasına girdi. Hatta bu yakınlık dolayısıyla kendisine kin besleyen Ali Paşa'nın ondan alamadığı intikamını daha sonra oğlundan aldığı bildirilir.

1111'de (1699) hac yolculuğuna çıkan Hüseyin Hoca dönüşte uğradığı Kahire'de birkaç yıl kaldı. Burada Ebüssuûd'un tefsirine geniş bir hâşiye yazan Muhammed Zeytûne ile tanıştı ve ondan faydalandı. 1125 (1713) yılındaki ikinci hac seyahatinden dönerken Dımaşk'a gitti. Dımaşk'ta Seyyid el-Hısfî ve Abdülganî en-Nablusî gibi âlimlerle görüşüp onlardan da yararlandı. Ardından Filistin'e geçerek Kudüs ve el-Halîl şehirlerini ziyaret etti; Kahire üzerinden Tunus'a döndü. Hüseyin Hoca 1145'te (1732) vefat etti; onun 1169'da (1755-56) öldüğü de söylenir. Âbid ve zâhid kişiliğiyle tanınan Hüseyin Hoca Türkçe, Arapça ve Farsça yanında İtalyanca da biliyordu. Devlet mütercimi ve tarihçisi sı-

fatıyla bilhassa Hüseyin Paşa zamanında sarayda önemli devlet adamları arasına girmiştir. Devletler arası antlaşmalarda etkili olması dolayısıyla bazı Batı kaynaklarında Tunus Dışişleri bakanı olarak gösterilmektedir (*el-Esrârü'l-kemîne,* neşredenin girişi, s. 13).

Eserleri. 1. *Beşâ'iru ehli'l-îmân bi-fütûḥâti Âli ʿOs̱mân.* Muslihuddîn-i Lârî'nin Farsça umumi bir tarih olan *Mir'âtü'l-edvâr ve mirḳātü'l-aḫbâr* adlı eserinin bazı bölümleri Hoca Sâdeddin Efendi tarafından Türkçe'ye çevrilmişti; *Beşâ'ir* bu çevirinin Osmanlı tarihine ayrılan kısmının Arapça tercümesidir. Hüseyin Hoca, Yavuz Sultan Selim dönemiyle sona eren eseri, Kutbüddin en-Nehrevâlî'nin *el-İʿlâm bi-aʿlâmi Beytillâhi'l-ḥarâm*'ı ve İbn Ebü's-Sürûr el-Bekrî'nin *Nuṣretü ehli'l-îmân bi-târîḫi Âli ʿOs̱mân*'ı başta olmak üzere Osmanlı tarihiyle ilgili çeşitli eserlerden faydalanıp III. Ahmed dönemine kadar getirmiştir (*Ẕeylü Beşâ'iri ehli'l-îmân,* neşredenin girişi, s. 69). Bir mukaddime ile yirmi üç bölümden meydana gelen eserin mukaddimesinde Osmanlılar'ın mensup olduğu Türk kabileleri, Osmanlı Devleti'nin kuruluşu, asıl eserde ise sırasıyla bir sultanın dönemi ele alınır ve bölüm sonunda o dönemin âlimleri tanıtılır (eserin bir nüshası Tunus Ahmediye Ktp., nr. 6554'te kayıtlıdır). **2.** *Ẕeylü Beşâ'iri ehli'l-îmân bi-fütûḥâti Âli ʿOs̱mân.* Muharrem 1136 – Rebîülevvel 1137 (Ekim 1723 – Kasım-Aralık 1724) tarihleri arasında yazılmıştır. Hüseyin Hoca, *Beşâ'ir*'in yirmi dördüncü bölümü olarak hazırladığı bu eserinde Tunus'un Osmanlı hâkimiyetine girişinden Hüseynîler'in kurucusu Hüseyin Paşa dönemine (1705-1735) kadar olan tarihini kısaca anlatmıştır (s. 87-118). Daha sonra aynı dönemde Tunus'un önemli ilim merkezlerinden Kayrevan, Sefâkus, Cerbe, Sûse, Nefta, Tevzer ve Bâce'de yaşayan, ardından eyalet merkezi Tunus şehrinde yetişen âlimler, tarikat şeyhleri, ayrıca hac seyahati sırasında Mısır, Mekke ve Dımaşk'ta görüştüğü âlim ve zâhidler hakkında geniş bilgi verilmektedir (s. 118-325). Eser, Osmanlı dönemi Tunus tarihinin Murâdîler ve Hüseynîler devri için önemli bir kaynak olduğu gibi bu iki dönemle ilgili en önemli biyografi kitabı sayılır (eserin tahlili için bk. Ahmed Abdüsselâm, s. 206-219). Önce Muhammed b. Hoca gözetiminde yayımlanan eseri (Tunus 1326) Tâhir el-Ma'mûrî yeniden neşretmiştir (Libya-Tunus, ts.). **3.** *el-Esrârü'l-kemîne fî aḥvâli'l-kînekîne.* Bir mukaddime, on iki bölüm ve bir hâtimeden oluşan risâlede kınakına (Kîne, Cinchona officinalis) ağacının yetiştiği ülkeler hakkında bilgi verildikten sonra bu ağacın Avrupa'ya giriş tarihi, özellikleri, humma hastalığının çeşitleri ve tedavi yöntemleri ele alınmıştır. Eserin telif tarihi olarak 1138 (1726) yılı gösterilse de Avrupa'ya ilk seyahatinden sonra yazılmış olması ihtimalinin daha kuvvetli olduğu ileri sürülür (*el-Esrârü'l-kemîne,* neşredenin girişi, s. 17). Müellif bu eserini hazırlarken İtalyanca kaynaklardan da yararlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Hüseyin Hoca, *Ẕeylü Beşâ'iri ehli'l-îmân bi-fütûḥâti Âli ʿOs̱mân* (nşr. Tâhir el-Ma'mûrî), Libya-Tunus, ts. (ed-Dârü'l-Arabiyye li'l-kitâb), neşredenin girişi, s. 69, ayrıca bk. tür.yer.; a.mlf., *el-Esrârü'l-kemîne bi-aḥvâli'l-kînekîne* (nşr. Kerrây el-Kosantînî), Kartâc 1993, neşredenin girişi, s. 13, 17, 32, ayrıca bk. tür.yer.; *İżâḥu'l-meknûn,* I, 182; Ahmed Abdüsselâm, *Les historiens tunisiens,* Paris 1973, s. 206-219; Mahfûz, *Terâcimü'l-mü'ellifîn,* II, 250-256; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), II, 248; Muhammed Bûzîne, *Meşâhirü't-Tûnisiyyîn,* Tunus 1992, s. 184; Ahmed b. Mîlâd, *eṭ-Ṭıbbü'l-ʿArabiyyü't-Tûnisî,* Beyrut 1999, s. 215-216; Abdülhafîz Mansûr, *Fihrisü maḫṭûṭâti'ṭ-ṭıb ve'ṣ-ṣaydele ve'l-bayṭara ve'l-beyzere fî Dâri'l-kütübi'l-vaṭaniyye bi-Tûnis,* Kahire 2000, I, 81-82; Kerrân el-Kosantînî, "Ḫoca, Ḥüseyin b. ʿAlî b. Süleymân", *Mv.AÜ,* VIII, 547-550.

MURAT ÖZTÜRK

HÜSEYİN REMZİ
(1853-1936)

***Lugat-ı Remzî* adlı sözlüğüyle tanınan yazar.**

Tulça kazasında (bugünkü Romanya'da Tulcea şehri) doğdu. Babası tüccardan İsmâil Efendi, annesi Emine Hanım'dır. Küçük yaşta İstanbul'a gitti. Orta öğreniminin ardından iki yıl Orman Mektebi'ne devam etti, mezun olmadan ayrılıp Mekteb-i Tıbbiyye-yi Mülkiyye'ye geçti ve buradan 1880'de mezun oldu. Ancak doktorluk yaptığına dair bir kayıt yoktur. Daha sonra Mekteb-i Hukuk'a girerek burayı da 1886'da bitirdi. Meslek hayatına küçük yaşta Maliye Muhasebesi Perakende Kalemi'nde başladı. Ardından maliyenin diğer bölümlerinde de bulundu. 1887'de girdiği Tahrîr-i Vergi İdaresi'nde uzun süre çalıştı; 3 Haziran 1902'de mümeyyizliğe terfi etti. Burada iken, II. Meşrutiyet'ten sonra imtiyaz sahibi ve başmuharriri olduğu *Mikyâs-ı Şerîat* gazetesinin "ahâlî-i İslâmiyye'nin hissiyyât-ı taassubkârânelerini galeyana getirecek sûrette neşriyatta bulunduğu" gerekçesiyle Birinci Dîvân-ı Harb-i Örfî'de yargılandı. 26 Mayıs 1909 tarihli irâde-i seniyye gereğince memuriyetle ilişiği kesildi. Müebbet kürek cezasına çarptırılarak Rodos adasındaki hapishaneye gönderildi. Yaklaşık üç yıl sonra Sultan Mehmed Reşad'ın cülûsunun dördüncü yıl dönümünde 27 Nisan 1912'de affedilip İstanbul'a döndüyse de memuriyete başlatılmadı ve 2 Şubat 1913 tarihinde emekliye sevkedildi.

1887 yılı ortalarında Beyazıt'ta Kökçüler Kapısı'nda bulunan bir matbaayı devralan Hüseyin Remzi burayı yirmi yıl kadar işletti. Taşbaskı yaptığı devlet salnâmelerinde kayıtlı bu matbaada bir iki risâle hariç hep kendi kitaplarını bastı. 15 Kasım 1899 tarihli bir belgede matbaasını gerekli izni almadan Ermeni cemaatinden Mihran'a verdiğinden matbaacılık yapmasının yasaklandığı belirtiliyorsa da 1908-1909 yıllarında çıkardığı *Mikyâs-ı Şerîat* adlı gazeteyi kendi matbaasında basmaya devam etti. Arapça, Farsça ve Fransızca bilen Hüseyin Remzi 9 Aralık 1936 tarihinde İstanbul'da öldü. 1880'de evlendiği Necip Paşa'nın kızı Fatma Nazime Hanım'dan Mehmed Fâtih ve Ömer Alâeddin adında iki oğlu olmuş, soyadı kanunu çıkınca Altınbilek soyadını almıştır. Hüseyin Remzi'nin eserleri Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne muallimlerinden Miralay Hüseyin Remzi Bey (ö. 1898) ve Dârüşşafaka mezunu Hüseyin Remzi Bey'in (ö. 1925) eserleriyle karıştırılmaktadır.

Eserleri. 1. *Münşeâtü'l-etfâl* (İstanbul 1287, taşbaskı). Hüseyin Remzi'nin henüz on yedi yaşında iken yazdığı eserde mektuplaşma, mevlid, nikâh, düğün, ziyafet, sünnet ve iftara davet örnekleri, ayrıca mektep çocuklarına faydalı bazı bilgiler yer almakta, sonunda "Risâle-i Ahlâk" kısmı bulunmaktadır. **2.** *Nuhbetü'l-münşeât* (İstanbul 1292). Maliyeye dair yazışma örneklerini içeren kitabın kapağındaki bir ifadeden müellifin hattıyla yazıldığı anlaşılmaktadır. **3.** *İlmihâl-i Tıbbî* (İstanbul 1305). Kapağında bir hıfzıssıhha risâlesi olduğu belirtilen ve altı kısımdan oluşan eserde sünnet olmanın önemi, abdest, namaz, oruç ve guslün faydaları, domuz etinin, afyon, esrar, tütün vb.nin zararları anlatılır. **4.** *Lugāt-ı Ecnebiyye İlâveli Lugāt-ı Osmâniyye.* Rüşdiye talebelerinin yararlanması için cepte taşınacak boyutta hazırlanmış ve ilk defa 1880'de Hüseyin Remzi'nin hattıyla taşbaskı olarak basılmıştır. Müellifin tahminen 25.000 kelime içerdiğini belirttiği sözlükte Arapça, Farsça ve Türkçe kelimeler için kısaltmalar kullanılmıştır. Sözlüğün 600. sayfasından itibaren Batı dillerinden gelmiş,

yaklaşık 700 kelime yine dil kısaltmalarıyla birlikte sıralanmıştır. 5. *Lugat-ı Remzî*. Hüseyin Remzi'nin 1888'de kendi hattıyla yazarak iki cilt halinde bastırdığı sözlükte 50-60.000 madde başı vardır. Eserde Osmanlı Türkçesi'nde kullanılmayan Arapça ve Farsça birçok kelimeye yer verilerek hacminin gereksiz yere arttırıldığını ileri süren dilciler olduğu gibi (*DİA*, XXXVII, 409-410) lugata hak ettiği değer verilmeyip daha sonra hazırlanan sözlüklerde kaynak olarak kullanılmamasının bir kayıp olduğunu söyleyen yazarlar da vardır (Birinci, sy. 31 [1270], s. 55-70). Sözlükte başta tıp terimleri olmak üzere fen bilimleri terimlerine geniş yer verilmiş, bazı çizimler de eklenmiştir.

Diğer Yayınları: *Takvîm-i Remzî*. Bugünkü ajandalara benzeyen, bir sayfasında namaz vakitleri, diğer sayfasında o ay içinde gerçekleşmiş önemli olayların tarihinin yer aldığı bir sütunla kişisel notların yazılabileceği kısımları olan, toplam altmış dört sayfadan meydana gelmektedir. İlk baskısı 18 Receb 1306 – 30 Receb 1307 (20 Mart 1889 – 21 Mart 1890) tarihlerini içeren takvimden bugün kütüphanelerde mevcut olan sonuncusu 22 Mart 1900 – 24 Mart 1901 tarihlerini taşımakta ve üzerinde "on ikinci sene" ibaresi yer almaktadır. *Mikyâs-ı Şerîat*. II. Meşrutiyet'in ilânından hemen sonra yayın hayatına başlayan gazete, yalnız perşembe günleri olmak üzere 8 Ekim 1908 – 29 Nisan 1909 tarihleri arasında otuz sayı çıkmış, gazetede Meşrutiyet'i savunan dinî içerikli yazılar yayımlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Server R. İskit, *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*, İstanbul 1943, s. 159; Ekmeleddin İhsanoğlu v.dğr., *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi*, İstanbul 2006, I, 294-302; Paşa Yavuzarslan, "Türk Sözlükçülük Geleneği Açısından Osmanlı Dönemi Sözlükleri ve Şemseddin Sâmî'nin Kâmûs-ı Türkî'si", *DTCFD*, XLIV/2 (2004), s. 191-200; Ali Birinci, "Lügatçi Doktor Hüseyin Remzi'nin Serencâmı", *Müteferrika*, sy. 31, İstanbul 2007, s. 55-70 (genişletilmiş olarak a.mlf., *Tarihin Alacakaranlığında: Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât-2*, İstanbul 2010, s. 393-412); Ahmet Topaloğlu – Mustafa S. Kaçalin, "Sözlük", *DİA*, XXXVII, 409-410.

BURHAN AKGÜN

Lugat-ı Remzî'nin kapağı (İstanbul 1305)

HÜSEYİN SEBİLCİ

(bk. SEBİLCİ HÜSEYİN).

HÜSEYNÎ, Ali b. Nâsır

(علي بن ناصر الحسيني)

Ebü'l-Hasen es-Seyyid Sadruddîn Alî b. el-İmâm eş-Şehîd Ebi'l-Fevâris Nâsır b. Alî el-Hüseynî (ö. 590/1194'ten sonra)

***Zübdetü't-tevârîḫ* adlı eseriyle tanınan Selçuklu tarihçisi.**

Hayatı hakkında çok az bilgi bulunan Ali b. Nâsır el-Hüseynî'nin VI. (XII.) yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı, dönemin önde gelen âlimlerinden biri olduğu ve Fahreddin er-Râzî ile (ö. 606/1210) mektuplaştığı, *Târîḫu Nîşâbûr*'u Farsça'ya çeviren Muhammed b. Hüseyin Halîfe-i Nîşâbûrî'nin bu esere tercüme sırasında ilâve ettiği bilgilerden anlaşılmaktadır (*Târîḫ-i Nîşâbûr*, s. 221-222).

Zübdetü't-tevârîḫ günümüze müstakil olarak ulaşmamış, ismi bilinmeyen bir müellifin 622 (1225) yılından sonra kaleme aldığı *Aḫbârü'd-devleti's-Selcûḳıyye* adlı eserinde iktibas ettiği şekliyle zamanımıza intikal etmiştir. Bu iktibaslardan anlaşıldığı üzere *Zübdetü't-tevârîḫ*, Selçuklular'ın tarih sahnesine çıkışından Sultan II. Tuğrul'un ölümüne (590/1194) ve Irak Selçuklu Devleti'nin yıkılışına kadar geçen süredeki olayları içermektedir. Eserin dili ve anlatım özellikleri Hüseynî'nin muhtemelen İran coğrafyasında (belki Nîşâbur) yaşadığını ve İran tarih yazıcılığıyla ilişkili olduğunu göstermektedir. Müellif, günümüze kadar gelmeyen *Meliknâme* gibi bazı kaynakların yanı sıra zaman zaman şifahî bilgilere ve kendi gözlemlerine dayanarak Büyük Selçuklu Devleti ile Irak ve Kirman Selçukluları hakkında dikkate değer bilgiler vermiştir. Özellikle eserin 485-547 (1092-1152) yıllarını kapsayan bölümünde İmâdüddin el-İsfahânî'nin 579'da (1183) tamamladığı *Nuṣretü'l-fetre ve ʿuṣretü'l-ḳatre (fıṭre)* adlı kitabından çokça faydalanıldığı görülmektedir. Eser dönemin sosyal, ekonomik, idarî ve kültürel tarihi hakkında da yer yer önemli bilgiler içermektedir. *Zübdetü't-tevârîḫ*'i bilhassa İbnü'l-Adîm, İzzeddin İbnü'l-Esîr, Atâ Melik el-Cüveynî ve Ahmed b. Mahmûd gibi tarihçiler kaynak olarak kullanmıştır. Nitekim İbnü'l-Adîm, Sultan Alparslan'dan bahsederken Hüseynî'nin tarihinden yapılan seçmeleri okuduğunu belirterek kendisi de iktibaslarda bulunur (*Buġyetü'ṭ-ṭaleb*, s. 34-35). İbnü'l-Adîm'in bu ifadesinden eserden seçmelerin yapıldığı anlaşılmaktadır.

Kitapta yer alan bazı bilgiler, *Aḫbârü'd-devleti's-Selcûḳıyye* müellifinin VII. (XIII.) yüzyılın ilk çeyreğinde Horasan'da yaşadığını ve muhtemelen Hârizmşah Alâeddin Muhammed b. Tekiş'in (1200-1220) hizmetinde bulunduğunu düşündürmektedir (eser ve müellifi hakkındaki tartışmalar için bk. *Aḫbârü'd-devleti's-Selcûḳıyye; a.e.* [Lugal], Muhammed İkbal'in mukaddimesi, s. VII-XI; *The History of the Seljuq State*, tercüme edenin girişi, s. 1-8, *Zübdetü't-tevârîḫ*, nşr. M. Nûreddin, neşredenin girişi, s. 7-16). *Aḫbârü'd-devleti's-Selcûḳıyye*'nin (*Zübdetü't-tevârîḫ*) günümüze ulaşan tek nüshası bugün British Library'de (Stowe, Or., nr. 7) kayıtlıdır (Rieu, s. 342-344). Acemi bir müstensih tarafından istinsah edilen bu nüshada pek çok imlâ hatası bulunmaktadır. İlk defa 1886'da M. Theodorus Houtsma tarafından bilim dünyasına tanıtılan eseri (bk. bibl.), 1933'te Muhammed İkbal *Aḫbârü'd-devleti's-Selcûḳıyye* adıyla Lahor'da neşretmiş, ardından tekrar yayımlanmıştır (Beyrut 1404/1984). Muhammed Nûreddin de eserin bir neşrini gerçekleştirmiştir (*Zübdetü't-tevârîḫ: Aḫbârü'l-ümerâ' ve'l-mülûki's-Selcûḳıyye*, Beyrut 1405/1985). Qibla Ayaz, *An Unexploited Source for the History of the Saljuqs: A Translation of and Critical Commentary on the Akhbār Al-Dawlat Al-Saljūqiyya* adıyla bir doktora tezi hazırlamıştır (University of Edinburgh, 1985). Eseri M. Necati Lugal Türkçe'ye (*Ahbâru'd-Devleti's-Selçukıyye*, Ankara 1943, 1999), Ziya Bünyadov Rusça'ya (*Sobşeniya o Seldjukskom gosidarstve*,

Moskva 1980), Ramazan Ali Rûh-i İlâhî Farsça'ya (*Aḫbâr-i Ümerâʾ ve Pâdişâhân-ı Selçûḳī*, Tahran 1380 hş./2001) ve Clifford Edmund Bosworth İngilizce'ye (*The History of the Seljuq State, A Translation with Commentary of Akhbar al-Saljuqiyya*, London-New York 2011) çevirmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Aḫbârü'd-devleti's-Selcûḳıyye, Mukaddime, s. e-ṭ; *a.e.* (Lugal), Muhammed İkbal'in mukaddimesi, s. VII-XIII; *a.e.: Zübdetü't-tevârîḫ: Aḫbârü'l-ümerâʾ ve'l-mülûki's-Selcûḳıyye* (nşr. M. Nûreddin), Beyrut 1405/1985, neşredenin girişi, s. 7-16; *a.e.: Aḫbâr-i Ümerâʾ ve Pâdişâhân-i Selçûḳī* (trc. Ramazan Ali Rûh-i İlâhî), Tahran 1380/2001, tür.yer.; *a.e.: The History of the Seljuq State: A Translation with Commentary of the Akhbar al-Dawla al-Saljuqiyya* (trc. C. E. Bosworth), London-New York 2011, tercüme edenin girişi, s. 1-8; Hâkim en-Nîsâbûrî, *Târîḫ-i Nîşâbûr* (trc. Muhammed b. Hüseyin Halîfe-i Nîşâbûrî, nşr. M. Rızâ Şefîî Kedkenî), Tahran 1375/1996, s. 221-222; İbnü'l-Adîm, *Buġyetü'ṭ-ṭaleb*, s. 34-35; M. Th. Houtsma, *Recueil de textes relatifs à l'histoire des seldjoukides*, Leiden 1886-1902, I, s. X; II, s. XXXVI; a.mlf., "Some Remarks on the History of the Saljuks", *AO*, III (1925), s. 136-152; C. Rieu, *Supplement to the Catalogue of the Arabic Manuscripts in the British Museum*, London 1894, s. 342-344; K. Süssheim, *Prolegomena zu einer ausgabe der im Britischen Museum zu London verwahrten "Chronik des Seldschuqischen reiches": Eine Literarhistorische Studie*, Leipzig 1911, tür.yer.; V. A. Hamdani, *A Critical Study of the Sources for the History of the Saljuqs of Iraq and Syria* (doktora tezi, 1939), Oxford University, s. 71-75; Brockelmann, *GAL*, I, 392; *Suppl.*, I, 554-555; Affân Selcûk, *Naḳd u Berresî-yi Menâbiʿ-i Târîḫ-i Selçûḳıyân*, *ʿArabî u Fârsî* (doktora tezi, 1349/1970), Dânişkede-i Edebiyyât Dânişgâh-ı Tahran, tür.yer.; V. V. Barthold, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan* (haz. Hakkı Dursun Yıldız), İstanbul 1981, s. 38-39; C. H. Becker, "Eine anonyme Seldjuqische Chronik", *Isl.*, III/1 (1912), s. 197-198; Cl. Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı" (trc. Nejat Kaymaz), *TAD*, VII/12-13 (1969), s. 193-221; Hasan Ensârî-yi Kummî, "Aḫbârü'd-devleti's-Selcûḳıyye", *Maʿârif*, XVII/1, Tahran 1379/2000, s. 167-172; C. E. Bosworth, "al-Ḥusayni", *EI² Suppl.* (İng.), s. 378.

OSMAN GAZİ ÖZGÜDENLİ

HÜSEYNÎ, İshak Mûsâ

(إسحاق موسى الحسيني)

İshâk b. Mûsâ b. Sâlih b. Ömer el-Kerîm el-Hüseynî (1904-1990)

Filistinli edip ve düşünür.

Kudüs'te doğdu. Hz. Hüseyin'in soyundan geldiği için Hüseynî diye tanınan bir aileye mensuptur. Osmanlılar döneminde nakîbüleşraflık, Kudüs valiliği gibi görevlerde bulunan aile üyelerinin saygın konumu İngiliz sömürge yönetimi süresince

İshak Mûsâ el-Hüseynî

(1920-1948) devam etti. İshak Mûsâ dinî alanda öğrenime başladı. Babasının ölümü üzerine annesinin arzusuyla devlet okuluna gönderildi. I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı idaresindeki okullarda öğrenimini sürdürdü. Arapça yanında İbrânîce ve Türkçe öğrendi. Talebelik yaptığı Salâhiyye Medresesi 1917'de İngilizler tarafından kapatılınca 1918-1920 yıllarında Külliyyetü'l-Ferîr (Collège des Frères) adlı Fransız mektebinde okudu; ardından İngiliz erkek lisesi olan Külliyyetü'ş-şebâb'a geçti. Kendisini Arap dili üzerine çalışmaya teşvik eden hocası Nahle Züreyḳ ile burada tanıştı. 1923'te Kahire'ye gitti ve Amerikan Üniversitesi'nin gazetecilik bölümünden mezun oldu (1926). Bir yıl Kudüs'te öğretmenlik yaptı, daha sonra girdiği Kahire Üniversitesi Arap Dili Bölümü'nden diploma aldı (1930). Kahire'deki öğrenciliği süresince dönemin önemli edip ve düşünürlerinden Tâhâ Hüseyin, Mansûr Fehmî, Abbas Mahmûd el-Akkād ve Ahmed Hasan ez-Zeyyât ile tanışarak seminer ve sohbetlerine katıldı. Aynı yıl İngiltere'ye gidip Londra Üniversitesi Şarkiyat Araştırmaları Bölümü'nde yüksek lisans çalışması yaptı, ardından Sir Hamilton A. R. Gibb danışmanlığında *The Life and Works of Ibn Qutayba* başlıklı teziyle doktor unvanını aldı (1934). Filistin'e dönünce Kudüs'te kısa bir süre Reşîdiyye Medresesi'nde ders verdi. Orta öğretime öğretmen yetiştiren el-Külliyetü'l-Arabiyye'nin Arap Edebiyatı Bölümü'ne hoca olarak tayin edildi (1934-1946). 1945'te kuruluşunda rol oynadığı Arap Kültür Komitesi'nin genel sekreterliğine getirildi. 1946-1948 yıllarında Filistin'in eğitim idaresinde ilk Arap dili müfettişliği görevini üstlendi.

1948 Arap-İsrail savaşı dolayısıyla siyonizme ve siyonizmi destekleyen İngiliz manda yönetimine karşı çıkan Muhammed Emîn el-Hüseynî, Cemâl el-Hüseynî ve Hâtem el-Hüseynî gibi aile üyeleri Filistin'i terkedip komşu Arap ülkelerinde eğitim danışmanlığı ve öğretim hizmeti yaptılar. İshak Mûsâ da 1948'den sonra Beyrut'a giderek Amerikan Üniversitesi'nde akademik hayatını sürdürdü. 1952'de McGill Üniversitesi'nde misafir öğretim üyesi sıfatıyla Arap edebiyatı, İslâm medeniyeti ve modern İslâm dünyası konularında dersler verdi. 1955'ten itibaren Kahire Amerikan Üniversitesi ve Ma'hedü'd-dirâsâti'l-Arabiyyeti'l-âliye'de hocalık yapmaya başladı. Bu enstitünün Filistin Araştırmaları Bölümü başkanlığını üstlendi; ayrıca Filistin Araştırma ve Çalışma Komitesi'ni kurarak başkanlığını yaptı. Kahire Arap Dil Kurumu, Ezher İslâm Araştırmaları Kurumu ve Irak Bilimler Kurumu'na üye oldu. 1967'de Amerikan Üniversitesi'nden emekliye ayrılmasına rağmen Ma'hedü'd-dirâsâti'l-Arabiyye'de akademik çalışmalarını sürdürdü. 1974'te Kudüs'e döndü, burada bir İslâm kütüphanesi oluşturmak için özel koleksiyonlarla devlet kütüphanelerinden eserler topladı. 1983 yılında kendisine birinci dereceden Mısır İlim ve Sanat nişanı, 1990'da Kudüs Kültür ve Sanat nişanı verildi. 17 Aralık 1990 tarihinde Kudüs'te vefat etti.

Kültür, eğitim, dil bilimi, edebiyat ve sanat alanlarında kaleme aldığı yazılarda kültürle medeniyetin ilişkisi üzerinde duran İshak Mûsâ el-Hüseynî medeniyeti güçlü kılan en önemli öğenin kültür olduğunu söylemiş, bu bağlamda Arap ülkeleri arasında kültürel iş birliğinin gerekliliğini savunmuştur. Ona göre Arap milliyetçiliğinin temelinde edebiyat vardır ve milliyetçiliği koruyan dildir. Araplık kavramı şu üç şartı gerektirir: Dilin Arapça olması (Arapça'nın konuşulması), aklın Arap olması (bireylere Araplık şuurunun kazandırılması), kişinin kendini kalben Arap hissetmesi.

Eserleri. İshak Mûsâ yirmi civarında kitap ve 100'ün üzerinde makale yazmıştır. **1.** *Reʾy fî tedrîsi'l-luġati'l-ʿArabiyye* (Kudüs 1356/1937). **2.** *Müẕekkirâtü decâce* (Kahire 1943). Öykü türünde olan eserde Filistin'deki Arap-yahudi ilişkileri alegorik bir üslûpla derinlemesine incelenmiştir. Müellif dönemin siyasî şartlarında açıkça ortaya koyamadığı düşüncelerini tavuk metaforunu kullanarak ifade etmiştir. *Müẕekkirât* George J. Kanazi tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir (*Memoirs of a Hen: A Present-day Palestinian Fable*, Toronto 1999). **3.** *ʿAvdetü's-sefîne* (Kudüs 1945). **4.** *Silsiletü ṭarâʾif li'l-eṭfâl* (Kudüs 1947). **5.** *el-Esâs fî kavâʿidi'l-luġati'l-ʿArabiyye* (Kahire 1947). **6.** *The Life and Works of Ibn Qutayba* (Beyrut 1950). Hüseynî'nin doktora tezi olup İbn

Kuteybe'nin hayatı ve eğitiminin, eserleri ve düşünce sisteminin ele alındığı eseri Hâşim Yâgî Arapça'ya tercüme etmiştir (*İbn Ḳuteybe*, Beyrut 1980). **7.** *Heli'l-üdebâ'ü beşer* (Beyrut 1950). **8.** *el-İḫvânü'l-Müslimûn: Kübra'l-ḥarekâti'l-İslâmiyyeti'l-ḥadîşe* (Beyrut 1952). John F. Brown ve John Racy tarafından İngilizce'ye çevrilen eser (*The Moslem Brethren: The Greatest of Modern Islamic Movement*, Beirut 1956), İhvân-ı Müslimîn hareketi bağlamında çağdaş Arap siyasî ve dinî düşünce tarihinin incelenmesinde önem arzeder. **9.** *Ezmetü'l-fikri'l-ʿArabî* (Beyrut 1954). **10.** *el-Medḫal ile'l-edebi'l-ʿArabiyyi'l-muʿâṣır* (Kahire 1963). **11.** *ʿUrûbetü Beyti'l-Maḳdis* (Beyrut 1967). İsrail işgalinden önce Kudüs'ün bir Arap şehri olduğunu tarihî delillerle ispatlamaya yönelik bir eserdir. **12.** *el-Edeb ve'l-ḳavmiyyetü'l-ʿArabiyye* (Beyrut 1967). **13.** *en-Naḳdü'l-edebiyyi'l-muʿâṣır fi'r-rubʿi'l-evvel mine'l-ḳarni'l-ʿişrîn* (Kahire 1967). **14.** *Ḳaḍâyâ ʿArabiyye muʿâṣıra* (Beyrut 1978). Makalelerinden bazıları şunlardır: "Niẓâmü'l-ḥisbe fi'l-İslâm" (*el-Mü'temerü'l-evvel li-Mecmaʿi'l-Buḥûṯi'l-İslâmiyye* [Kahire 1964], s. 331-348); "Filisṭîn ve İsrâ'îl" (*el-Mü'temerü'ṯ-ṯânî li-Mecmaʿi'l-Buḥûṯi'l-İslâmiyye* [1965], s. 69-123). İshak Mûsâ, İbn Kuteybe'ye nisbet edilen *Vaṣıyyetü İbn Ḳuteybe li-veledihî Muḥammed* başlıklı eseri önce *Ebḥâṯ* dergisinde yayımlamış (sy. 4 [Beyrut 1954], s. 68-82), daha sonra tahkikli neşrini gerçekleştirmiştir (*MMİADm.*, XXX [1955], s. 546-559).

BİBLİYOGRAFYA :

A. M. Lesch, *Arab Politics in Palestine, 1917-1939: The Frustration of a Nationalist Movement*, New York 1979, s. 26; M. Ömer Hamâde, *Aʿlâmü Filisṭîn*, Dımaşk 1985, s. 293-297; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Tekmiletü Muʿcemi'l-mü'ellifîn*, Beyrut 1418/1997, s. 78-89; a.mlf., *Tetimmetü'l-Aʿlâm*, Beyrut 1418/1998, I, 69; Ahmed el-Alâvine, *Ẕeylü'l-Aʿlâm*, Cidde 1418/1998, s. 38; Nizâr Abâza – M. Riyâz el-Mâlih, *İtmâmü'l-Aʿlâm*, Beyrut 1999, s. 40-41; Nâsırüddin el-Esed, *el-İtticâhâtü'l-edebiyye el-ḥadîşe fî Filisṭîn ve'l-Ürdün*, Amman 2009, s. 64, 73, 94-96, 104-105; Kâmil es-Sevâfîrî, *el-Edebü'l-ʿArabî el-muʿâṣır fî Filisṭîn*, Kahire, ts. (Dârü'l-maârif), s. 313-317; J. E. Goldberg, "al-Husseini, Hajj Amin", *An Historical Encyclopedia of the Arab-Israeli Conflict* (ed. B. Reich v.dğr.), London 1996, s. 237-238; a.mlf., "al-Husseini, Hatem I.", *a.e.*, s. 238; Philip Mattar, "Husayni, Muhammad Amin al-", *Encyclopedia of the Modern Middle East* (ed. R. S. Simon v.dğr.), New York 1996, II, 826-827; Muhammad Muslih, "al-Husayni Family", *a.e.*, II, 829-830; D. Semah, "al-Husaynî, Ishâq Mûsâ", *Encyclopedia of Arabic Literature* (ed. J. S. Meisami – P. Starkey), London 1998, II, 298; "al-Husseini", *Political Encyclopedia of the Middle East* (ed. A. Sela), New York 1999, s. 297-298; M. R. Fischbach, "al-Husayni (family)", *Encyclopedia of the Palestinians* (ed. Philip Mattar), New York 2005, s. 212-213; Yûsuf Ebû el-Adûs, "el-Ḥüseynî, İsḥâḳ Mûsâ", *Mv.AÜ*, VI, 446-448.

AHMET USTA

HÜVEYDÂ
(هویدا)

(ö. 1195/1781)

Orta Asyalı mutasavvıf şair.

Fergana'nın Çimyân köyünde doğdu. Asıl adı Hocamnazar Gāyibnazaroğlı'dır. Şiirlerinde "Hüveydâ" mahlasını kullandı. Atalarının aslen Kırgızistan'ın Oş (Ûş) şehrinden olduğu söylenir. Babası Gāyibnazar, Kâşgar'a gidip Nakşibendî şeyhi Âfâk Hoca'nın yanında otuz yıl tasavvufî eğitim almış, daha sonra Fergana'da Âfâk Hoca'nın müridi ve oğlu Hoca Muhyî Ahmed'den (halk diliyle Pâşşâ Pîrim) faydalanmış ve Çimyân köyüne yerleşmiştir. Hüveydâ burada dünyaya geldi. Hokand medreselerinde öğrenimini tamamladıktan sonra Çimyân'a dönüp medresede hocalık yaptı. Bu sırada geçimini dokumacılıkla sağladı. Ahmed Yesevî, Ali Şîr Nevâî, Sûfî Allahyâr ve Şah Meşreb tarzında tasavvufî şiirler yazıyordu. Arapça, Farsça ve dinî ilimlerin yanı sıra Orta Asya Türk edebiyatını iyi bildiği anlaşılan Hüveydâ'nın tasavvufî hayatı ve faaliyetleri hakkında yeterli bilgi yoktur. Babasından Nakşibendî icâzeti aldığı ve kendisinden sonra oğlu Hâl Muhammed'in Oş şehrinde şeyhlik yaptığı bilinmektedir. Hâl Muhammed'in oğlu Muhammed Sirâceddin ile torunu Selâhaddin Sâkıb da sûfî ve şairdi.

Eserleri. 1. *Dîvân-ı Hüveydâ.* Hüveydâ'nın Çağatay Türkçesi'yle kaleme aldığı şiirlerini ihtiva eden eserde dinî, ahlâkî ve tasavvufî konular ele alınmıştır. Saint Petersburg ve Taşkent kütüphanelerinde yazma nüshaları bulunan eser önce Taşkent'te 1903'te, daha sonra, Hüveydâ'nın neslinden gelen Selâhaddin Sâkıb tarafından 1325'te (1907) yine Taşkent'te *Kitâb-ı Îşân Hüveydâ-yı Çimyânî* adıyla yayımlanmıştır. Bu neşrin kenarında Hüveydâ'nın *Râhat-ı Dil* isimli eseri de vardır. Divan Özbek (Kiril) alfabesiyle de neşredilmiş (nşr. Ismatullah Abdullah – Kādirkul Rozmatzâde, Taşkent 2005) ve üzerinde Bedriye Kaya tarafından yüksek lisans tezi yapılmıştır (2012, *Hoca Nazar Hüveyda ve Divanının Analizi: Metin, Dil ve Edebi İçerik Yönünden İncelemesi*, İstanbul Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü). **2.** *Râhat-ı Dil.* Yine Çağatayca manzum olarak kaleme alınmıştır. Münâcât, na't ve dört halifeye dair methiyelerle başlayan eser kıyamet, cehennem, cennet, peygamberler, meşhur sahâbîler ve velîler hakkında ibretli hikâyelerle devam eder. Çeşitli yazma nüshaları bulunan eser 1860 ve 1888'de Kazan'da, 1907'de Taşkent'te divanın kenarında yayımlanmış, 1994'te Taşkent'te Saîdbek Hasan tarafından Özbek alfabesiyle neşredilmiştir. *Râhat-ı Dil*'in "Hikâyet-i İbrâhîm b. Edhem" bölümünün müstakil olarak istinsah edilmiş çeşitli yazma nüshaları vardır. Akılbek b. Sabal bu bölümü 1910'da Kazak Türkçesi'ne tercüme etmiş ve *İbrâhîm Edhem Oglının Kıssasıdır* adıyla yayımlamıştır (Kazan 1911).

Dîvân-ı Hüveydâ'nın kapak sayfası (Taşkent 1903)

BİBLİYOGRAFYA :

Tohtasın Calalov, *Gozallik Âlamida*, Taşkent 1979, s. 175-182; L. V. Dmitrieva, *Opisanie Tyurkskih Rukopisey İnstituta Vostokovedeniya*, Moskova 1980, III, 103-105; Muhammed Sıddık Rüşdiy, *Avliyâlar Sultânı: Turânlık Valiyler* (haz. İkrâmiddin Âstânakul-ugli Âkkurgâniy), Taşkent 2004, s. 192-197; Hurmetcân Fikrat – Kâdir Ekber, *Özbek Edebiyatı Tarihi*, Urumçi 2005, s. 273-282; Necdet Tosun, *Türkistan Dervişlerinden Yâdigâr*, İstanbul 2011, s. 77-80; Rıza Arzibekov, "Hüveydâ", *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, Ankara 2004, V, 102-103.

NECDET TOSUN

I

ا ع

IRMAK, Mustafa Nafiz
(1904-1975)

Güfte yazarı, şair ve bestekâr.

24 Nisan 1904'te İstanbul'da doğdu. Zabtiye Nezâreti mümeyyizlerinden Hüseyin Bey'in oğludur. Aldığı "Çamlıtepe" soyadını sanat hayatında hiç kullanmadı. Mûsiki derslerine küçük yaşlarda başladı. Sultanselimli ûdî Ekrem Bey'den şarkı ve usul, Eyüplü Ali Rıza Bey'den (Şengel) usul, Ortaköy Camii imamı Hâfız Aziz Efendi'den ilâhi, Kocamustafapaşa hatibi Hâfız Sadettin Efendi'den ilâhi ve tevşih meşketti. Sanâyi-i Nefîse Mektebi'nin resim bölümünden mezun oldu. Ayrıca Muhittin Kozanoğlu ve Ahmed Hâşim'den faydalandı. Hayatı boyunca sürekli bir işi olmadı. 1950'li yıllarda kısa bir süre İstanbul Radyosu'nda arşivdeki güftelerin tashihi işinde çalıştı ve stajyer sanatçılarına edebiyat dersleri verdi. 1960'lı yılların başında İstanbul Belediye Konservatuvarı'nda edebiyat dersleri okuttu. Ömrünün son yıllarını Dârülaceze'de geçiren Mustafa Nafiz 18 Eylül 1975 tarihinde burada vefat etti ve Feriköy Mezarlığı'na defnedildi. Bir ara kaybolan kabri 2005 yılında tesbit edilmiş ve üzerine Türk Mûsikisi Vakfı tarafından bir mezar yaptırılmıştır.

Dönemin meşhur bestekârları arasında zikredilmesine rağmen Mustafa Nafiz'in güfte yazarlığının diğer özelliklerinin önüne geçtiği görülmektedir. Şiirlerinin büyük çoğunluğunu aruzla kaleme almıştır. Sâde bir Türkçe ile yazdığı mısraları dönemin başlıca bestekârları ve özellikle Münir Nurettin Selçuk, Sadettin Kaynak, Selahattin Pınar, Cinuçen Tanrıkorur tarafından bestelenmiştir. Selahattin Pınar 100'ün üzerinde şiirini bestelemiş, Vecdi Bingöl ile Mustafa Nafiz'i "benim şairlerim" diye nitelemiştir. Yahya Kemal'in onun şiirleri için "kıskanılacak kadar başarılı" yorumunu yaptığı söylenir. Şiirlerini *Viran Bağ* (1951), *Körfezdeki Ses* (1964, 1970), *Neyden Nefesler* (1972) adıyla İstanbul'da yayımlamıştır.

Bazı film müzikleri de yapan Mustafa Nafiz bestekârlığa 1931'de, "Sensiz bu sabah bir acı rüyayla uyandım" mısraıyla başlayan sûzinak şarkısıyla başlamış ve eserlerinde belli bir sanat düzeyini muhafaza edebilmiş, bestekârlığında Selahattin Pınar'ın büyük etkisi olmuştur. Yılmaz Öztuna ansiklopedisinde onun kırk dört şarkısının listesini vermiştir. Bunlar arasında, "Kanaryam güzel kuşum" mısraıyla başlayan hicaz, "Gönlüm nice bir senden uzak günler saysın" mısraıyla başlayan hüzzam, "Gülmezse yüzün goncaların kalbi kan ağlar" mısraıyla başlayan karcığar, "Sahilde sabâ rüzgârı ağlarken uyan sen" mısraıyla başlayan sabâ, "Sebep sensin gönülden ihtilâle" mısraıyla başlayan şevkefzâ şarkıları çok sevilen eserlerinden bazılarıdır. Mustafa Nafiz, övülmekten son derece rahatsızlık duyan, dış görünüş bakımından sert ve sinirli izlenimini vermesine rağmen aslında neşeli, esprili, ancak evhamlı ve aşırı titiz yapısıyla tanınan bir İstanbul efendisiydi. Kendisi hayat felsefesini şu mısralarında belirtmiştir: "Tevfîk-i Hudâ kenz-i kanaâtte mekînim / Kārûn gibiyim haşmet-i Dârâ'da gözüm yok / Bir katre hevestir bana dehrin zer ü sîmi / Rûyâda bile gevher-i yektâda gözüm yok."

BİBLİYOGRAFYA :

Rahmi Kalaycıoğlu, *Türk Musikisi Bestekârları Külliyatı Sayı 1: Mustafa Nafiz Irmak*, İstanbul 1963; Sadun Kemali Aksüt, *500 Yıllık Türk Musikisi Antolojisi*, İstanbul 1967, s. 141-142; Mustafa Rona, *20. Yüzyıl Türk Musikisi*, İstanbul 1970, s. 513-515; Özalp, *Türk Mûsikîsi Tarihi*, II, 299-300; Yılmaz Öztuna, *Türk Mûsikîsi: Akademik Klasik Türk San'at Mûsikîsinin Ansiklopedik Sözlüğü*, Ankara 2006, I, 370-371; Mehmet Güntekin, *İstanbul'un 100 Musikişinası*, İstanbul 2010, s. 139-140; Zeki Mehmed Akdağ, "Güfteleriyle Yaşayanlar: Mustafa Nâfiz Irmak (Çamlıtepe)", *Mızrap*, sy. 12, İstanbul 1983, s. 10-11.

Mustafa Nafiz Irmak

NURİ ÖZCAN

ISTILAH
(الاصطلاح)

Bir ilim, sanat, meslek veya uzmanlıkla ilgili kavramı belirten kelime, terim.

Sözlükte "iyi, faydalı, uygun ve doğru olmak" anlamındaki **salâh** kökünden türeyen ve "anlaşmak, uzlaşmak, ittifak etmek" anlamına gelen **ıstılâh**ın çoğulu **ıstılâhât**tır. Arap dilinde daha çok **mustalah** kelimesi kullanılır. Mustalah veya ıstılahın Türkçe'deki karşılığı terimdir. Terim, bir ilim veya sanat dalı mensuplarınca özel ve özgün anlam yüklenen kelime ve terkiplerdir. Bir kelimenin ıstılah kabul edilebilmesi için onun anlamı üzerinde ilgili bulunduğu ilim ve sanat mensuplarının ittifak etmesi gerekir. Meselâ "güven içinde bulunmak" anlamındaki **emn** kökünden türeyen "îman" "Peygamberlerin Allah'tan alıp din adına tebliğ ettiğikleri kesinlik kazanmış hususları tasdik etme" mânasında kullanıldığında ıstılaha dönüşür. Istılah kelimesine terim anlamıyla erken dönemlerden itibaren rastlanır. Bilindiği kadarıyla kelime ilk defa Müberred'in (ö. 286/900) *el-Muḳteḍab* adlı eserinde geçmiş, daha sonra Ebû Bekir el-Hârizmî, İbn Cinnî ve İbn Fâris eserlerinde ıstılahlara yer vermişlerdir. Arapça'da ıstılah ile eş anlamlı olan mustalah kelimesi ilk defa VI. (XII.) yüzyılda kullanılmaya başlanmıştır. Türkçe'de ıstılah karşılığı olan terim Latince "sınır, son" anlamındaki **terminus**tan Fransızca'ya geçen **terme** kelimesinden gelmekte ve belirli bir grup insan arasında kullanılan sınırlı bir anlama işaret etmektedir.

Istılahlar bilim dallarının, sanat ve meslek kollarının mensupları arasında anlaşmayı sağlayan kavramlardır. "Belirli grupların bir şeyi ilk vazedildiği mânadan kısmen uzaklaştırıp yeni bir muhtevaya

büründürdükleri kelime" şeklinde de tanımlanan ıstılahın (*et-Taʿrîfât*, "Iṣṭılâḥ" md.) genellikle istidlâl yoluyla elde edilen bilgi için kullanıldığı ifade edilmiştir (Ebü'l-Bekā, s. 129). Istılahların mânası kelimelerin alışılagelen mânalarından farklıdır; geometride "üçgen", fizikte "özgül ağırlık", hekimlikte "toplardamar", dil bilgisinde "çekim" örneklerinde olduğu gibi genelde tek anlamlı öğelerdir. Bunlar dildeki diğer kelimeler gibi bağlama göre anlam ya da görev değişikliğine uğramaz, bildirdikleri anlamlar açık ve kesindir. Mecaz ve deyim anlamları yoktur. Istılahlar konuşma dilinde yer almaz, ancak normal dilde kullanılıp sonradan ıstılah özelliği kazanmış kelimeler vardır. Meselâ "üst dudağın üstünde çıkan kıllar" anlamındaki bıyık kelimesi "balıkların baş bölümündeki deri uzantıları" anlamına da gelen bir zooloji terimidir. Bir kelime farklı bilim dallarında farklı terim mânalarına sahip olabilir. Öte yandan kullanım alanı genişleyen bazı terimler genel kullanımlarında ıstılah olma niteliklerini yitirirler. Telefon, radyo, televizyon, uçak, tren gibi kelimeler ilk çıktığında ıstılah niteliği taşıdığı halde zamanla normal dilin söz varlığı içinde yer almıştır. Ancak bilim veya sanat dalıyla ilgili bir cümlede geçmeleri halinde ıstılah mânası kazanırlar. Hem bir kültürün ürünü olan hem de kültür üreten ıstılahın, içinde doğduğu toplumun kültürel değişimi sonucu ilk kullanımındaki anlamından başka anlamlarda kullanılabildiği, medeniyetin ilerlemesi veya gerilemesine, kültürel değişime bağlı olarak zaman zaman karşıladığı anlamın genişlediği veya daraldığı görülebilir.

Sözlük anlamıyla ıstılah anlamı arasında bir ilgi bulunan lafızlara "menkul", aralarında ilgi bulunmayanlara "mürtecel" denir. Menkul lafızlarda anlamlar arasında ilgi bulunmakla birlikte ilk anlam terkedilip ikinci anlam tercih edilmiştir. Sözlükte "dua" anlamına gelen "salât" kelimesi şeriatta "kendine özgü rükünleri olan ibadet (namaz)" mânasına nakledilmiştir ki buna "şer'î menkul" denir. "Yerde yürüyen hayvan" mânasına gelen "dâbbe" lafzı örfte "at, katır, eşek gibi dört ayaklı hayvanlar" anlamına nakledilmiştir, buna da "örfî menkul" adı verilir. "Anlamak, kavramak" mânasındaki "fıkıh" lafzının bir ilim dalının adı olarak kullanılmasında görüldüğü anlam ikinci bir anlama nakledilmiştir ve buna "ıstılahî menkul" denmiştir. Bir yıldız adı olan Süreyyâ'nın özel isim olarak kullanılması örneğindeki gibi mürtecel lafızlarda kelimenin sözlük anlamıyla diğer anlamı arasında bir ilişki yoktur (Bilmen, I, 21). Çağımızda bilimlerin farklı dallara ayrılması yoğun bir terim ihtiyacı doğurmuş, bunun sonucunda terim bilimi ortaya çıkmıştır. Terimleri dil bilimi ilkelerine uygun biçimde belirlemek, çözümlemek, gereken durumlarda yeni terimler üretmek, bulunan terimleri yaygınlaştırmak bu dalın başlıca faaliyetleri arasında yer alır. Pek çok ülkede terim ihtiyacını gidermek, bilim ve sanat alanlarında terim birliği sağlamak amacıyla kurumlar oluşturulmuştur.

İslâm telif geleneğinde adında ıstılâhât tabiri geçen en eski eserlerden biri Necmeddin en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) *Ṭılbetü'ṭ-ṭalebe fi'l-ışṭılâḥâti'l-fıḳhiyye* adlı eseridir (İstanbul 1993). Seyfeddin el-Âmidî'nin *el-Mübîn fî Meʿânî elfâẓi'l-ḥükemâ' ve'l-mütekellimîn*'i kelâm, felsefe ve mantık, Ebû Muhammed İbnü'l-Cevzî'nin *el-İżâḥ li-ḳavânîni'l-ışṭılâḥ*'ı cedel ve münazara terimlerine dair kadîm eserlerdendir. İbnü'l-Arabî'nin 615 (1218) yılında Anadolu'da iken kaleme aldığı *Iṣṭılâḥâtü'ṣ-ṣûfiyye*'si de (Beyrut 1990) tasavvufla ilgili en eski sözlükler arasında yer alır. Daha sonra Abdürrezzâk el-Kâşânî'nin *Iṣṭılâḥâtü'ṣ-ṣûfiyye*'si gelir (Kahire 1981). Hadis alanında İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî'nin hadis ilminin altmış beş türünü açıkladığı, kısaca *el-Muḳaddime* adıyla bilinen *Maʿrifetü envâʿi ʿilmi'l-ḥadîs*'i de eski terim eserlerindendir. İbn Hacer el-Askalânî bunu *Nuḫbetü'l-fiker* adıyla ihtisar etmiş ve kırk hadis ilmi terimi daha eklemiş, bu eserine şerh olarak yazdığı *Nüzhetü'n-naẓar*'ı *Şerḥu Nuḫbeti'l-fiker fî muṣṭalaḥâti ehli'l-eser* adıyla basılmıştır (Kahire 1934).

En kadîm eserlerden olan Mukātil b. Süleyman'ın (ö. 150/767) *el-Vücûh ve'n-neẓâ'ir*'i vücûh ve nezâir türü kelimelerin bir çeşit Kur'an ıstılahı kabul edilmesine bağlı olarak Türkçe'ye *Kur'ân Terimleri Sözlüğü* adıyla tercüme edilmiştir (trc. M. Beşir Eryarsoy, İstanbul 2004). Bunu Yahyâ b. Sellâm'ın (ö. 200/815) *et-Teṣârîf*'i izlemiş, bu eserde 115 Kur'an kelimesinin vecihleri açıklanmıştır. Aynı şekilde Râgıb el-İsfahânî'nin, Kur'an'daki garîb kelimeler sözlüğü olan *el-Müfredât*'ı *Kur'ân Istılâhları Sözlüğü* ismiyle Türkçe'ye çevrilmiş (trc. Mehmet Yolcu – Abdülbaki Güneş, I-II, İstanbul 2006-2007), Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *Nüzhetü'l-aʿyüni'n-nevâẓır fî ʿilmi'l-vücûh ve'n-neẓâ'ir*'i içinde 325 Kur'an kelimesi ve kavramı açıklanmıştır. Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin *et-Taʿrîfât*'ında tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf, Arap dili ve edebiyatı, belâgat, felsefe, mantık, matematik, astronomi ve tıp gibi ilimlerde kullanılan önemli terimlere yer verilmiş, Ebü'l-Bekā el-Kefevî'nin *el-Külliyyât*'ında başta Kur'an ve hadis olmak üzere İslâmî ilimlerde kullanılan terimler ele alınmıştır. Nihayet Tehânevî'nin *Keşşâfü ıṣṭılâḥâti'l-fünûn*'u dil, edebiyat, din ve müsbet ilim dallarında kullanılan terimleri kapsayan hacimli bir ansiklopedidir. Modern dönemde ve günümüzde yoğunluk kazanan ansiklopedi ve sözlük çalışmalarına paralel olarak başta dil ve edebiyat, fıkıh ve hukuk, hadis ve tefsir, felsefe ve tıp olmak üzere bilim, sanat ve teknik alanında birçok terim sözlüğü ve ansiklopedisi yazılmıştır.

Istılah kelimesi Arap dilcileri tarafından dilin kökenini açıklamak için ortaya atılan teorilerden biri için de kullanılmıştır. Bu teori, dilin tevkîfî olduğu ve vahye dayandığı telakkisine karşılık insanlar arasında uzlaşma ve anlaşma sonucu ortaya çıktığını savunur. Bu görüş Ebû Hâşim el-Cübbâî ve Mu'tezile'ye mensup diğer bazı âlimlere nisbet edilmektedir (Süyûtî, s. 27). İbn Cinnî'nin belirttiğine göre bahsedilen görüşün sahipleri, insanların birbirini anlamaları ve ihtiyaçlarını gidermeleri için bazı lafızları kullanmakta anlaştıklarını, ihtiyaçlar çoğaldıkça bu lafızların artması ve ifadenin gelişmesi sonucu dilin oluştuğunu ileri sürmüşlerdir (*el-Ḫaṣâ'iṣ*, I, 40-45).

BİBLİYOGRAFYA :

Tâcü'l-ʿarûs, "ṣlḥ" md.; İbn Cinnî, *el-Ḫaṣâ'iṣ* (nşr. M. Ali en-Neccâr), Kahire 2000, I, 40-45; Zemahşerî, *Esâsü'l-belâġa* (nşr. Mezyed Naîm – Şevki el-Maarrî), Beyrut 1998, I, 554; Süyûtî, *el-İḳtirâḥ fî ʿilmi uṣûli'n-naḥv* (nşr. M. Süleyman Yâkūt), İskenderiye 1426/2006, s. 27; Ebü'l-Bekā, *el-Külliyyât*, s. 129; Bilmen, *Kamus²*, I, 11, 12, 21; Hamza Zülfikar, *Terim Sorunları ve Terim Yapma Yolları*, Ankara 1991, s. 20-21; M. Ali ez-Zerkân, *el-Cühûdü'l-luġaviyye fi'l-muṣṭalaḥi'l-ʿilmiyyi'l-ḥadîs*, Dımaşk 1998, tür.yer.; İdrîs b. Hasan el-Alemî, *Fi'l-Iṣṭılâḥ*, Dârülbeyzâ 2002, tür.yer.; Bekir Topaloğlu – İlyas Çelebi, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 2010, s. 137-138.

HALİM ÖZNURHAN

IŞIK, Hüseyin Hilmi
(1911-2001)

Nakşibendî-Hâlidî tarikatına mensup sûfî müellif.

Eyüp'te doğdu. Doksanüç Harbi'nden sonra İstanbul'a muhacir olarak gelip yerleşen Plevneli Said Efendi'nin oğludur. İlk öğrenimin ardından Reşâdiye Numune

Mektebi (1924) ve askerî liseden (1929) mezun olduktan sonra Askerî Tıbbiye'ye girdi. 1929'da Eyüp'te Kâşgarî Tekkesi'nin son postnişini Nakşibendî-Hâlidî şeyhi Abdülhakim Arvâsî ile tanışması hayatında bir dönüm noktası teşkil etti. Arvâsî'yi sık sık evinde ziyaret edip ondan Türkçe, Arapça ve Farsça dinî kitaplar okudu. Tıbbiyenin ikinci sınıfına geçtiğinde şeyhinin tavsiyesi üzerine tıbbı bırakıp eczacılık tahsil etti. Ardından yine Arvâsî'nin tavsiyesiyle Fen Fakültesi Kimya Şubesi'ne kaydoldu ve 1936'da burayı bitirdi. Mamak'ta on yıl kadar bir fabrikada kimya mühendisi olarak çalıştı. Bu dönemde İmâm-ı Rabbânî ve oğlu Muhammed Ma'sûm'un *Mektûbât*'larının Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin tarafından yapılan tercümelerini okuyup bütün mektupların özetini çıkardı. İstanbul'a bir gidişinde bunları Arvâsî'ye gösterdi ve onun takdirini kazandı. Eylül 1943'te önce İzmir'de, daha sonra Ankara'da zorunlu ikamete tâbi tutulan ve 27 Kasım'da burada vefat eden Arvâsî'nin son günlerinde hep yanında bulundu. Vefatında oğlu Ahmed Mekkî ile beraber Ankara'nın Bağlum Mezarlığı'nda defnedilmesini sağladı. On yıl kadar Ahmed Mekkî'den fıkıh, hadis, tefsir okudu ve 1953'te icâzet aldı. 1947'de Bursa Askerî Lisesi'ne kimya öğretmeni olarak tayin edildi. Kuleli ve Erzincan Askerî liselerinde görev yaptıktan sonra 1960 yılında emekliye ayrıldı. Ardından Vefa Lisesi'nde, İstanbul İmam-Hatip Okulu'nda, Cağaloğlu ve Bakırköy Sanat enstitülerinde matematik ve kimya öğretmenliğinde bulundu. 1962'de Yeşilköy'de bir eczane satın alıp eczacılık yapmaya başladı. 1966'da kendi soyadını taşıyan kitabevini ve ardından Hakikat Kitabevi'ni, 1976'da İhlâs Vakfı'nı kurdu. Bu arada kendi eserlerini ve özellikle Nakşibendî-Müceddidî-Hâlidî geleneğine ait birçoğu Farsça, diğerleri Arapça çeşitli kitapları tıpkıbasım olarak yayımladı. Kendisine ait bazı eserlerin Fransızca, Almanca ve İngilizce tercümeleri İhlâs Vakfı tarafından basıldı. Zamanla çevresinde Işıkçılar adı verilen dinî bir cemaat oluştu. 1970'te *Hakikat* gazetesinin yayımlanmasına öncülük etti. Bu gazetede yine Arvâsî'nin müridi olan Necip Fazıl Kısakürek ile siyasî polemiklere girişti. Damadı Enver Ören 1972'de onun dinî görüşlerini ve siyasî tercihlerini yansıtan *Türkiye* gazetesini çıkarmaya başladı. Daha sonra da inşaat, finans, ekonomi ve medya alanlarında faaliyet gösteren İhlas Holding'i kurdu. 26 Ekim 2001 tarihinde

Hüseyin Hilmi Işık

vefat eden Işık, Eyüpsultan Mezarlığı'nda defnedildi.

Hüseyin Hilmi Işık, dinî ilimler sahasındaki tercihlerini ilk defa 1956 yılında M. Sıddık Gümüş takma adıyla basılan *Tâm İlmihâl: Seâdet-i Ebediyye* adlı kitabında bir araya getirmiştir. Belli bir konu sırası güdülmeyen ve her yeni baskısına ilâveler yapılan kitapta Işık, itikad meselelerine ve İslâmiyet'in en güzel iki tecellisi olarak kabul ettiği Hanefî mezhebiyle Nakşibendî tarikatına ağırlık vermiş, fıkhî konularda en çok İbn Âbidîn'in *Reddü'l-muḥtâr*'ını, tasavvufî meselelerde de kitabın yaklaşık dörtte birini teşkil eden İmâm-ı Rabbânî'nin *Mektûbât*'ını kaynak olarak göstermiş, yer yer Arvâsî'nin sözlerini de naklet-miştir. Eserde radyodan Kur'an veya ezan dinlemenin câiz olup olmadığı gibi modern konulara da temas edilmiştir (*Tâm İlmihâl*, İstanbul 1984, s. 648-650). Eserin modern bir yönü de Işık'ın Fransızca'dan tercüme ettiği perhiz reçeteleridir (s. 593-618). Işık "bozuk din" olarak tanımladığı Kâdiyânîlik, Bahâîlik, Kalenderiyye, Dürzîlik, İsmâiliyye, Yezîdiyye ve Hurûfîlik gibi mezhep ve akımlara şiddetle karşı çıkmış (s. 432-439, 448-452), Ehl-i sünnet yolundan ayrılan Selefîliği ve mezhepsizliği de bozuk dinlerden saymıştır (s. 439-447). Bu arada tanınmış Selefî reformculardan Muhammed Abduh ile Cemâleddîn-i Efgânî'nin bilhassa masonlukları üzerinde durmuştur (s. 409, 780, 970, 993). Türkçe bakımından bozuk ifadelere rastlanan eserde "eskiyi muhafaza" adına alışılmamış, çok yadırganan bir imlâya yer verilmiştir. Cedidci âlimlerden, "Koca Moskof Mûsâ Beykiyef"" diye adlandırdığı Mûsâ Cârullah Bigi'yi *Dinde Reformcular* adlı eserinde (İstanbul 1968) kızgın bir dille eleştirmiştir. Ancak Hüseyin Hilmi Işık'ın polemiklerinin en baş hedefi Vehhâbîlik'tir; *Tâm İlmihâl* yanında *Vehhâbîye Nasihat* gibi kitaplarında da Vehhâbîliği çürütmek için çaba göstermiştir. Yine Vehhâbîliğin aleyhinde neşrettiği metinler arasında Mister Hempher adında tamamen hayalî bir kişinin hâtıraları önemli bir yer tutar (*İngiliz Câsusu Hempher'in İ'tirafları*, İstanbul 1991).

Abdülhakim Arvâsî'nin en yakın müntesiplerinden olduğu halde geleneksel anlamda halifelik iddiasında bulunmayan Hüseyin Hilmi Işık ondan şeyhlikle, müridlikle ilgisi olduğuna dair bir söz işitmediğini belirtmiştir. Tekkelerin kapatılmasından önce ve sonra Arvâsî'nin bazı tarikat mensuplarının İslâmiyet'e ve tasavvuf prensiplerine uymadığını, bunlara zarar verdiğini, tarikatları yasaklayan kanunun tasavvuf kitabı yazmayı ve tasavvuf ilmiyle uğraşmayı değil tasavvuf perdesi altında şahsî menfaat sağlamayı suç saydığını, öte yandan müslümanların kanunlara uyması gerektiğini, hadislere göre de din adamlarının siyasete karışmalarının men edildiğini söylediğini nakleden Işık'a göre yapılması gereken şey devlete karşı çıkmak veya tarikatların ihyası için mücadele etmek değil tasavvufu bir ilim olarak öğretmek ve tasavvufa dair kitapları geniş çapta yaymaktır. Ayrıca kendisi, Nakşibendiyye'nin bir tarikat olarak sona erdiği ve görünürde herhangi bir müceddidin bulunmadığı kanaatindedir (18 Aralık 1969 tarihinde Hamid Algar'la yaptığı bir söyleşi; bk. Algar, s. 185). Bu görüşlerinden hareketle Işık'ın çevresinde toplanan grubu Nakşibendî tarikatının bir kolu veya devamı değil dinî bir cemaat olarak kabul etmek gerekir.

Hüseyin Hilmi Işık'ın bazı eserleri şunlardır: *Tâm İlmihâl: Seâdet-i Ebediyye* (İstanbul 1956, 1984, 120. baskı, 2012), *Ehl-i Sünnet Yolu* (İstanbul 1966), *Dinde Reformcular* (İstanbul 1968), *Alevîye Nasihat* (İstanbul 1968), *Vehhâbîye Nasihat* (İstanbul 1971), *İslam'ın İç Düşmanları* (İstanbul 1971), *Vehhâbîlere ve Mezhepsizlere Karşı Vesikalar* (İstanbul 1971), *Mısırlı Bir Din Adamının Din Düşmanlığı* (İstanbul 1975), *Aldanmayalım* (İstanbul 1976).

BİBLİYOGRAFYA :

Hüseyin Hilmi Işık, *Tâm İlmihâl* (İstanbul 1956), İstanbul 1984; Hamid Algar, "Der Nakşibendi-Orden in der republikanischen Türkei", *Jahrbuch zur Geschichte und Gesellschaft des Vorderen und Mittleren Orients 1984, Thema: Islam und Politik in der Türkei* (haz. J. Blaschke – M. van Bruinessen), Berlin 1985, s. 167-196; "Hüseyin Hilmi Işık", *İstanbul Evliyaları* (haz. Kemal Yavuz

v.dğr.), İstanbul, ts. (Türkiye Gazetesi Yayınları), I, 433-459; E. Peskes, "Die Wahhābiya als innerislamisches Feindbild: Zum Hintergrund anti-wahhabitischer Publikationen in der zeitgenössischen Türkei", *WI*, XL/3 (2000), s. 344-374; http://www.huseyinhilmiisik.com.

HAMİD ALGAR

IŞILTAN, Fikret
(1915-1997)

Ortaçağ tarihçisi.

Fikret Işıltan

15 Şubat 1915'te İstanbul Beykoz'da doğdu. İlkokula İstanbul'da başladıysa da askerî mümeyyiz ve Beykoz Kundura Fabrikası başkâtibi olan babasının görevi dolayısıyla her sınıfı ayrı bir şehirde okudu. Ortaokulu ve liseyi Kabataş Lisesi'nde tamamladı (1933). Kısa bir süre Mülkiye Mektebi'ne devam etti, ardından açılan sınavı kazanarak 1933 yılının sonunda yüksek öğrenim için Almanya'ya gönderildi. Öğrenimine Berlin Üniversitesi Felsefe Fakültesi'nde başladı. Berlin ve Leipzig üniversitelerinde Ortaçağ tarihi, Arapça, Farsça ve Türkoloji derslerini takip etti. Kendisine doktora konusu vermiş olan Herbert Wilhelm Duda'nın başka bir yere tayini dolayısıyla tahsiline Breslau Üniversitesi'nde devam etti. Aubin'den Batı Ortaçağ tarihi, Duda'dan Türkoloji ve Farsça, Otto Spies'ten Sâmî dilleri ve Santifaller'den belge incelemesi dersleri okudu. 1940 Haziranında doktorasını verip yurda döndü.

İlk görevi Ankara Atatürk Lisesi tarih öğretmenliğidir. Eylül 1941'de başlayan askerlik görevini tamamladıktan sonra 1944 yılı Temmuzunda İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Ortaçağ Tarihi Kürsüsü'ne asistan oldu. Bu kürsüde Mükrimin Halil Yinanç'ın isteğiyle İslâm tarihi çalışmalarını sürdürdü. Aynı kürsüde Philippe Schweinfurth tarafından verilen Bizans tarihi derslerini ve onun yazdığı birçok makaleyi Türkçe'ye çevirdi. 1953'te *Urfa Bölgesi Tarihi* başlıklı teziyle doçent unvanını aldı. Mükrimin Halil Yinanç'ın Aralık 1961'de ölümünün ardından Ortaçağ Tarihi Kürsüsü başkanlığına getirildi ve emekli oluncaya kadar bu görevde kaldı. 1962'de profesörlüğe yükseldi. Fakültede İslâm tarihi, Bizans tarihi, Haçlı seferleri tarihi ve Avrupa Ortaçağ tarihi dersleri veriyordu. Aynı kürsüde görev yapacak olan Hakkı Dursun Yıldız, Erdoğan Merçil, Işın Demirkent, Ahmet Ağırakça ve Abdülkerim Özaydın'ın doktora tezlerini yönetti. Millî Eğitim Bakanlığı'nın yayımladığı *İslâm Ansiklopesi*'nin Tahrir Heyeti'nde bir süre çalıştı. 1970'te Türk Tarih Kurumu aslî üyeliğine, 1976'da İstanbul Üniversitesi senato üyeliğine seçildi. 1982'de Tarih Bölümü başkanlığına getirildi, 1983 yılı sonunda emekliye ayrıldı. 24 Eylül 1997 tarihinde İstanbul'da öldü ve Zincirlikuyu Mezarlığı'na defnedildi. Işıltan, Ağustos 1960'ta Moskova'da toplanan XXV. Beynelmilel Müsteşrikler Kongresi'ne ve 1965'te Viyana'da düzenlenen Beynelmilel Tarih İlimleri Kongresi'ne katılmıştır. Edebiyat Fakültesi'nde kırk yıla yakın görev yapan Fikret Işıltan Almanca, Fransızca, Arapça, Farsça ve Latince biliyordu; daha çok çevirileriyle Türk tarihi literatürüne katkıda bulunmuştur. Almanca'dan yaptığı çevirilerdeki amacının bilhassa Alman tarihçilerinin tarih anlayışı ve çalışma metotlarını Türk bilim dünyasına aktarmak olduğunu ifade etmiştir. Çevirilerindeki üslûp ve ifade güzelliğinden dolayı ondan övgüyle söz edilmiştir.

Eserleri. Telif: 1. *Die Seltschuken Geschichte des Aḳserāyī* (Leipzig 1943), Kerîmüddin Aksarâyî'nin Anadolu Selçukluları tarihinin en önemli kaynaklarından olan *Müsâmeretü'l-aḫbâr ve müsâyeretü'l-aḫyâr (Teẕkire-i Aḳsarâyî)* adlı eserine dair hazırladığı doktora tezidir. **2.** *Urfa Bölgesi Tarihi (Başlangıçtan h. 210 = m. 825'e Kadar)* (İstanbul 1960). Bölge tarihinin birinci elden kaynaklara dayanılarak ele alındığı bir çalışma olup bu sahada araştırma yapanlar için başvuru kitabı olarak kabul edilmektedir. **Çeviri: 1.** Julius Wellhausen, *İslâmın En Eski Tarihine Giriş* (İstanbul 1960). Hulefâyi Râşidîn devri tarihine bir giriş niteliğindeki eserde müellif dönemin tarihini kronolojik sırayla anlatmamakla beraber İslâm tarihinin ilk döneminin başlıca olayları hakkında kaynaklarda yer alan bilgileri eleştirip karşılaştırarak en doğru sonuçlara ulaşmaya çalışmıştır. Metodu bakımından İslâm tarihi alanındaki çalışmalar için örnek teşkil edecek bir kitaptır. **2.** Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sukutu* (Ankara 1963). Emevîler'in Hz. Ali'ye karşı Sıffîn Savaşı'yla başlattıkları siyasî mücadele ve birinci iç savaş, Süfyânîler ve ikinci iç savaş, Mervânîler ve üçüncü iç savaş, Horasan'daki Arap kabileleri ve Arap devletinin sukutu başlığı altında birinci elden kaynaklara dayanan Emevî tarihiyle ilgili önemli bir çalışmadır. Müellif eserini kaleme alırken olayları etkileyen bütün faktörlere önem vermiş, kaynaklardaki rivayetleri bilimsel metotlarla eleştiri süzgecinden geçirip değerlendirmiştir. Olayların açıklanmasında ekonomik, sosyal vb. unsurları göz önüne almış, Ortaçağ ve Arap İslâm dünyasının bireysel hareket noktalarını büyük bir ustalıkla tasvir etmiştir. **3.** Ernst Honigmann, *Bizans Devleti'nin Doğu Sınırı Grekçe, Arabca, Süryanice ve Ermenice Kaynaklara Göre 363'ten 1071'e Kadar* (İstanbul 1970). Anadolu'nun eski tarihî coğrafyasını, Anadolu'ya gelen Türk boylarının fetih ve iskân yollarını tesbit eden bir çalışmadır. Anadolu'nun mâzisini, coğrafî yerlerin en eski devirlerden beri gelen adlarını pek çok kaynaktan faydalanarak ortaya koyan müellif tarihî coğrafya sahasına çok önemli bir katkı sağlamıştır. **4.** Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi* (Ankara 1981). Erken Bizans dönemi (324-610), Bizans İmparatorluğu'nun yenilenmesi için yapılan mücadeleler dönemi (610-711), tasvir kırıcılık ve buhran dönemi (711-843), Bizans İmparatorluğu'nun parlak dönemi (843-1025), asil sınıfın hâkimiyet dönemi (1025-1081), askerî asalet sınıfının hâkimiyet dönemi (1081-1204), Latin hâkimiyeti (1204-1262), Bizans İmparatorluğu'nun çöküşü (1282-1452) başlıkları altında düzenlenmiştir. Orijinal kaynaklara dayanılarak bilimsel metotlarla kaleme alınan eser Bizans tarihiyle ilgilenen araştırmacılar için başvuru kitaplarından biridir. **5.** Steven Runciman, *Haçlı Seferleri Tarihi* (I-III, Ankara 1986-1987). Türkiye'de Haçlı seferleri konusuyla ilk defa bilimsel düzeyde ilgilenen Fikret Işıltan, bu alandaki çalışmalarıyla tanınan Runciman'ın eserini Türkçe'ye kazandırmakla Türk ve İslâm tarihini yakından ilgilendiren bu konudaki büyük bir eksikliği gidermiştir. **6.** Julius Wellhausen, *İslâmiyetin İlk Devrinde Dinî-Siyâsî Muhalefet Partileri*

(Ankara 1989). Eserde Hz. Peygamber'in vefatından sonra ortaya çıkan ilk dinî, siyasî fırkalardan Hâricîlik ve Şiîlik hakkında bilgi verilmiş, bu iki fırka mensuplarının Emevîler devrinin sonuna kadar çıkardıkları isyanlar ve merkezî hükümetlerin onlara karşı yaptığı mücadeleler anlatılmıştır. Müellifin hıristiyan olması ve İsrâiliyat'a önem vermesi dolayısıyla müslümanların duygularını objektif biçimde yansıtamamakla birlikte olayların gerçek yüzünü ortaya çıkarmadaki mahareti, kronolojiyi ve olayların akışını tasvir ederken gösterdiği ustalık ve araştırmacı zihniyeti esere ayrı bir önem kazandırmıştır. **7.** Niketas Khoniates, *Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri* (Ankara 1995). Khoniates'in (ö. 1213) *Historia*'sı Anadolu Selçukluları tarihinin önemli kaynaklarından biri ve Bizans İmparatoru II. Ioannes Komnenos ile (1118-1143) Anadolu Selçuklu Sultanı I. Mesud (1116-1155) devrinde Anadolu'da cereyan eden olaylar ve Türk devletlerinin Bizans İmparatorluğu ile ilişkileri açısından önemli bir çalışmadır. Niketas'ın Selçuklu ve Bizans tarihine en esaslı katkısı ise II. Kılıcarslan (1155-1192) ve I. Manuel Komnenos (1143-1180) dönemiyle Miryokefalon Savaşı (1176) hakkında verdiği bilgilerdir. **8.** Abdülmü'min ed-Dimyâtî, "Cüz'ün fîhi ẕikrü'l-muhâcirîn min Ḳureyş ve ḥulefâ'ihim ve mevâlîhim ḫâṣṣaten". Habeşistan'a ve Medine'ye hicret eden Kureyşliler'le onların müttefikleri ve mevlâlarının listesini içeren bu risâleyi Albert Dietrich Almanca'ya, Işıltan da Türkçe'ye çevirmiştir (*Şarkiyat Mecmuası*, III [İstanbul 1959], s. 125-155).

BİBLİYOGRAFYA :

Fahri Çoker, *Türk Tarih Kurumu: Kuruluş Amacı ve Çalışmaları*, Ankara 1983, s. 749-750; Işın Demirkent, "Prof. Dr. Fikret Işıltan'ın Hayatı ve Eserleri", *Prof. Dr. Fikret Işıltan'a 80. Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 11-16; a.mlf., "Değerli Hocam Prof. Dr. Fikret Işıltan (1915-1997)", *TD*, Prof. Dr. Fikret Işıltan hâtıra sayısı: sy. 36 (2000), s. VII-XII; Fahameddin Başar, "Prof. Dr. Fikret Işıltan", *Popüler Tarih*, sy. 78, İstanbul 2007, s. 50-53.

ERDOĞAN MERÇİL

İ

İBN ABDÜSSELÂM el-FÂSÎ
(ابن عبدالسلام الفاسي)

Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdisselâm b. Mehammed el-Fihrî el-Fâsî (ö. 1214/1799)

Faslı kıraat âlimi.

ا ع

1130 (1718) yılı dolaylarında Fas'ta doğdu. Endülüs'te Mâleka'ya (Malaga) yerleşen Benî Fihr kabilesinin Beni'l-Ced diye anılan kolundan ilim ehli bir aileye mensuptur. Fas'ta öğrenim gördü, küçük yaşta Kur'an'ı ezberledi; Arap dili ve edebiyatı, hadis, fıkıh, tefsir, kelâm ve tarih okudu. Özellikle Mağrib'de İbn Gāzî Medresesi'ne mensup âlimlerle doğu İslâm dünyasındaki âlimlere hocası Ebû Zeyd Mencere el-Hasenî vasıtasıyla ulaşan senedlerle kıraat-i seb'ayı öğrendi, bu sahada adını duyurdu. Bilgisini ilerletmek üzere Sûs, Âyt Savâb, Suvayre, Hebt, Gumâre, Lamte gibi şehir ve bölgelere seyahat etti; çeşitli kabilelerin lehçelerini, kıraat öğretimi, tecvid usul ve üslûplarını öğrendi, bu vesileyle birçok kişi kendisinden faydalandı. Hocaları arasında Fas'ta Ebû Zeyd İbnü'l-Kādî el-Miknâsî'den sonra kıraat medresesiyle tanınan Ebü'l-Alâ İdrîs b. Muhammed el-Mencere'nin oğlu Ebû Zeyd Abdurrahman b. İdrîs el-Mencere el-Hasenî (el-Mencere es-Sagīr), Ahmed b. Abdülazîz el-Hilâlî es-Sicilmâsî, Ebû Hafs Ömer b. Abdullah el-Fâsî, Muhammed b. Abdüsselâm el-Bennânî, Cessûs lakabıyla tanınan Muhammed b. Kāsım el-Fâsî gibi âlimler yer alır. Fas Alevî Kralı III. Muhammed tarafından müderris tayin edildiği Suvayre'de bir müddet ders verdikten sonra Fas'a dönüp öğretim ve telifle meşgul oldu. Öğrencileri içinde kendisinden kıraât-i seb'ayı on dört hatimle okuyan Ebü'l-Abbas Ahmed b. Abdullah el-Heştûkî, İdrîs b. Abdullah el-Vedgīrî el-Bekrâvî, Basrî veya İbnü'l-Basrî diye bilinen Muhammed b. Muhammed el-Miknâsî, Muhammed b. İbrâhim ez-Zervâlî el-Usfûrî, Abdullah b. Ali er-Rekrakî, Fas Alevî Sultanı Mevlây Süleyman b. Muhammed anılabilir. İbn Abdüsselâm'ın tariki Mağrib'de müteahhirîn döneminin en önemli kıraat tariki kabul edilir. Bu ilme olan derin vukufunun ve birçok yere seyahat yapmasının sonucu olarak Mağrib-i Aksâ'da bugün mevcut kıraatlerin isnadlarının büyük kısmı onun tarikiyle gelmiştir (bu tarikler için bk. Abdülhâdî Hamîtû, IV, 419-455). İbn Abdüsselâm el-Fâsî 12 Receb 1214'te (10 Aralık 1799) Fas'ta vefat etti ve dedesinin büyük dedesi sûfî Ebü'l-Mehâsin el-Fâsî'nin Bâbülfütûh semtindeki türbesine defnedildi.

Eserleri. 1. *İtḥâfü'l-aḫi'l-eveddi'l-mütedânî bi-meḥâzî Ḥırzi'l-emânî ve vechi't-tehânî (el-Meḥâzî bimâ yefükkü esre'l-ᶜânî min fevâ'idi'n-Neşr ve Kenzi'l-meᶜânî).* Kāsım b. Fîrruh eş-Şâtıbî'nin *eş-Şâṭıbiyye*'si üzerine yazılan bir hâşiyedir (Rabat, el-Hizânetü'l-âmme, nr. 2060K; Rabat, el-Hizânetü'l-Haseniyye, nr. 8019, 8043, 11203; Dârü'l-hadîsi'l-Haseniyye, nr. 8470; Tıtvân, el-Hizânetü'l-âmme, nr. 880; ayrıca bk. Menûnî, *Ḳabes*, II, 909; Abdülhay el-Kettânî müellif hattı nüshanın kendisinde olduğunu kaydeder, bk. *Fihrisü'l-fehâris*, II, 848). **2.** *Şeẕe'l-buḫûrü'l-ᶜanberî ve baᶜẕu ᶜazâ'imi'ṭ-ṭâlibi'l-ᶜabḳarî iᶜâneten ᶜalâ fetḥi Kenzi'l-ᶜAllâme Ebî İsḥâḳ el-Caᶜberî* (el-Hizânetü'l-Haseniyye, nr. 2589; Vezzân, Mevlây Abdullah eş-Şerîf Ktp., nr. 802; ayrıca bk. Menûnî, *Ḳabes*, II, 909). Ca'berî'nin *eş-Şâṭıbiyye* üzerine yazdığı *Kenzü'l-meᶜânî* adlı şerhin geniş bir hâşiyesidir. **3.** *el-Ḳuṭûfü'd-dâniyye fî şerḥi'd-Dâliyye* (el-Hizânetü'l-Haseniyye, nr. 997, 1057, vr. 112-193; Rabat, el-Mektebetü'l-vataniyye, nr. 379D; Tıtvân, el-Hizânetü'l-âmme, nr. 739). Muhammed b. Mübârek es-Sicilmâsî el-Magrâvî'nin hemzenin tahfifine dair yedi kıraat imamından Hamza b. Habîb ile İbn Âmir'in râvisi Hişâm b. Ammâr'ın görüşlerini açıklamak üzere yazdığı *Dâliyye fi'l-ḳırâ'ât* adlı 144 beyitlik kasidenin şerhidir. Ahmed Huleyf Aynüşşak, Hasan es-Sânî Üniversitesi'nde eseri mezuniyet tezi olarak neşre hazırlamıştır (1992). **4.** *el-Ḳavlü'l-vecîz fî ḳamᶜi'z-zârî ᶜalâ ḥameleti Kitâbillâhi'l-ᶜazîz.* Kıraat ve tecvid ahkâmıyla ilgili olarak sorulan altı soruya verilen cevapları içerir (nşr. Ebü'l-Heysem eş-Şehbâî – Ahmed Abdülkerîm Necîb, Rabat 1428/2007). İbnü'l-Hayyât ez-Zükkârî eseri ihtisar etmiştir. **5.** *el-Aḳrâṭ ve'ş-şünûf bi-maᶜrifeti'l-ibtidâ ve'l-vuḳūf* (el-Hizânetü'l-Haseniyye, nr. 1953, 9346). İki bölümden meydana gelen eserin ilk bölümünde bir hatimde farklı kıraatleri cemetme keyfiyeti ve Mağrib'de İbn Gāzî'den beri uygulanagelen kıraat tariki, ikinci bölümde İbn Gāzî'nin talebesi olup Mağrib'de kıraatte vakıfları ilk koyan kimse kabul edilen Muhammed b. Ebû Cum'a el-Hebtî es-Sumâtî'nin bu hususla ilgili görüşleri açıklanmıştır. Tâhir eş-Şüfû', Rabat Muhammed el-Hâmis Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde hazırladığı yüksek lisans teziyle eseri neşre hazırlamıştır (1999). **6.** *İbrâzü'ḍ-ḍamîr min Esrâri't-taṣdîr* (el-Hizânetü'l-Haseniyye, nr. 1051, 1057, 3893, 6039, 7132, 8309). *eş-Şâṭıbiyye* tarikiyle yedi kıraat imamından rivayet edilen ihtilâf konusu iki vecihten hangisine edâ sırasında öncelik verileceği hususunda müellifin yazdığı *Esrârü't-taṣdîr (Urcûze fî taṣdîri ẕi'l-vecheyn)* adlı manzumesinin şerhidir (nşr. Bûşitâ Ezâyît, Rabat 1433/2012). **7.** *Teshîlü'l-meᶜâric ilâ taḥḳīḳi'l-maḫâric* (el-Hizânetü'l-Haseniyye, nr. 1057). *eş-Şâṭıbiyye*'nin "Maḫâricü'l-ḥurûf ve ṣıfâtühâ" adlı babının şerhidir. Müellif bu eserini, İbnü'l-Hâcib'in *eş-Şâfiye*'sinde harflerin mahreç ve sıfatlarıyla ilgili bab üzerine kaleme aldığı ta'likten özetlemiştir. *Te'lîf fî maḫârici'l-ḥurûf* adıyla kayıtlı eser de (Rabat, el-Hizânetü'l-âmme, nr. 938, vr. 19b-53b) muhtemelen bu kitaptır. Muhammed ez-Zeyyânî, eseri Rabat Muhammed el-Hâmis Üniversitesi Edebiyat ve İnsan Bilimleri Fakültesi'nde doktora tezi olarak neşre hazırlamıştır (2002). **8.** *Ecvibe (Ecvibe fi'l-ḳırâ'ât, Te'lîf fi'l-ḳırâ'ât).* Kur'an ilimleri ve kıraat konusunda müellife sorulan yirmi iki soruya verdiği cevapları içerir (*el-Fihrisü'ş-şâmil*, II, 629). Suâd Rahâim, Rabat Muhammed el-Hâmis Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde hazırladığı yüksek lisans teziyle eseri neşre hazırlamıştır (*Ecvibetü Muḥammed b. ᶜAbdisselâm el-Fâsî*, 1994). **9.** *Bernâmecü (Fihrisü)'ş-şüyûḫ*

(Rabat, el-Hizânetü'l-âmme, nr. 312K, vr. 10-28). Müellifin kırâat-i seb'a konusundaki hocaları vasıtasıyla İbnü'l-Cezerî ve İbn Gāzî'ye ulaşan isnadları ile bazı âlimlerin biyografilerine dair olup kıraatte senedin sıhhati ve icâzet konularında önemli bilgiler içerir (muhtevası için bk. Menûnî, *el-Meşâdirü'l-ʿArabiyye*, II, 30-31; M. Muhtâr Vülid Ebbâh, s. 554-558). Muhammed Emîn Zelû, Rabat Muhammed el-Hâmis Üniversitesi Edebiyat ve İnsan Bilimleri Fakültesi'nde eseri mezuniyet tezi olarak tahkik etmiştir (*Fihrisü Muḥammed b. ʿAbdisselâm el-Fâsî fi'l-ḳırâ'âti'l-Ḳur'âniyye*, 1993). Müellif ayrıca bu eserini nazma çekmiş olup yazma nüshaları *Fehrese manẓûme* ve *Manẓûme fi't-terâcim* gibi adlarla bazan eserle birlikte, bazan ayrı olarak kütüphanelerde kayıtlıdır (el-Hizânetü'l-Haseniyye, nr. 1051, vr. 229-245; nr. 1057, vr. 146-155; nr. 6778, 6799, vr. 114-118; Rabat, el-Hizânetü'l-âmme, nr. 3443, vr. 300-312; bu manzume için ayrıca bk. Abdülhâdî Hamîtû, IV, 411-418). **10.** *Taḳyîd fi't-tecvîd* (Rabat, el-Hizânetü'l-âmme, nr. 1149, vr. 69[b]-74[b]). **11.** *Ürcûze fî evcühi'l-ḳırâ'ât* (el-Hizânetü'l-Haseniyye, nr. 7133). **12.** *İrşâdü'l-mesâlik ilâ Lâmiyyeti İbn Mâlik (Tenvîrü'l-ḥavâlik min ercâ'i Lâmiyyeti İbn Mâlik, Şerḥu Lâmiyyeti'l-efʿâl)* (el-Hizânetü'l-Haseniyye, nr. 1276; Dârülbeyzâ, Melik Abdülazîz Ktp., nr. 275, 300/2). İbn Abdüsselâm'ın kaynaklarda *Risâle fî mâ ḫâlefe fîhî muʿallimü'ş-ṣıbyân ḳavâʿide'l-edâ ve şürûṭi't-tecvîd, Ṭabaḳātü'l-muḳri'în, Risâle fi'l-meddi'ṭ-ṭabîʿî* adlı eserleri de zikredilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Abdüsselâm el-Fâsî, *el-Ḳavlü'l-vecîz fî ḳamʿi'z-zâfî ʿalâ ḥameleti Kitâbillâhi'l-ʿazîz* (nşr. Ebü'l-Heysem eş-Şehbâî – Ahmed b. Abdülkerîm Necîb), Kahire 1428/2007, neşredenlerin girişi, s. 5-21; Abdülkebîr b. Meczûb el-Fâsî, *Tezkiretü'l-muḥsinîn bi-vefeyâti'l-aʿyân ve ḥavâdîşi's-sinîn* (*Mevsûʿatü aʿlâmi'l-Maġrib* içinde, nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1417/1996, VII, 2471; Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr*, s. 374; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 698; Menûnî, *el-Meşâdirü'l-ʿArabiyye li-târîḫi'l-Maġrib*, Muhammediye 1410/1980, II, 30-31; a.mlf., *Ḳabes min ʿaṭâ'i'l-maḫṭûṭi'l-Maġribî*, Beyrut 1999, I, 19-20; II, 766, 909, 1010; Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, I, 232, 285, 292, 297; II, 568, 569, 848-850, 981, 983, 1114; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), VI, 206; *el-Fihrisü'ş-şâmil: ʿUlûmü'l-Ḳur'ân, maḫṭûṭâtü'l-ḳırâ'ât* (nşr. el-Mecmaʿu'l-melekî), Amman 1987, II, 628-629; Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, *İtḥâfü'l-müṭâliʿ bi-vefeyâti aʿlâmi'l-ḳarni'ş-şâliş ʿaşer ve'r-râbiʿ* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1417/1997, I, 92; M. Abdullah İnân v.dğr., *Fehârisü'l-Ḥizâneti'l-Ḥaseniyye*, Rabat 1421/2000, II, 815-816, 1023-1024; İlyâs b. Ahmed Hüseyin b. Süleyman el-Birmâvî, *İmṭâʿu'l-fuzalâ' bi-terâcimi'l-ḳurrâ' fîmâ baʿde'l-ḳarni'ş-şâmin el-hicrî*, Medine 1428/2007, IV, 254-257; Y. S. Allûş – Abdullah er-Racrâcî, *Fihrisü'l-maḫṭûṭâti'l-ʿArabiyyeti'l-maḥfûẓa fi'l-Ḥizâneti'l-ʿâmme*, Rabat 1421/2001, I, 13, 15, 25, 338; M. Muhtâr Vülid Ebbâh, *Târîḫu'l-ḳırâ'ât fi'l-meşriḳ ve'l-maġrib*, İskenderiye 1422/2001, s. 553-560, 563, 577; Abdülhâdî Hamîtû, *Ḳırâ'etü'l-İmâm Nâfiʿ ʿinde'l-Meġāribe min rivâyeti Ebî Saʿîd Verş*, Rabat 1424/2003, II, 201; IV, 397-455; Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *Selvetü'l-enfâs* (nşr. Abdullah Kâmil el-Kettânî v.dğr.), Dârülbeyzâ 1425/2004, II, 357-358; Fethî el-Ubeydî, *el-Cemʿ bi'l-ḳırâ'âti'l-mütevâtire*, Beyrut 1427/2006, s. 181, 222, 299-300; İbn Zeydân, *Muʿcemü ṭabaḳāti'l-mü'ellifîn ʿalâ ʿahdi devleti'l-ʿAleviyyîn* (nşr. Hasan el-Vezzânî), Rabat 1430/2009, II, 319-321; Mustafa el-Bûinânî, "el-Fâsî, Muḥammed b. ʿAbdisselâm", *Maʿlemetü'l-Maġrib*, Selâ 1425/2004, XIX, 6416; Fethî el-Ubeydî, "İbn ʿAbdisselâm, Ebû ʿAbdillâh Muḥammed", *Mv.AÜ*, XXI, 79-82.

AHMET ÖZEL

İBN ÂBİDÎN, Ebü'l-Yüsr
(أبواليسر ابن عابدين)

Ebü'l-Yüsr Muhammed b. Ebi'l-Hayr Muhammed b. Ahmed b. Abdilganî b. Ömer el-Hüseynî ed-Dımaşkī (1890-1981)

Suriye müftüsü, Hanefî âlimi.

Şam'da doğdu. Muhammed Ebü'l-Yüsr Âbidîn diye de anılır. Hz. Hüseyin'in soyundan ilim ehli bir aileye mensuptur. Büyük dedesi Abdülganî, *Reddü'l-muḥtâr* adlı hâşiyesiyle tanınan Muhammed Emîn İbn Âbidîn'in kardeşidir. İlk öğrenimini Şam müftüsü olan babasından gördü. Arap dili ve edebiyatı, mantık, fıkıh, usul ve hadis okuyarak ondan icâzet aldı. Daha sonra Selîm Semâre, Emîn Süveyd, Bedreddin el-Hasenî gibi âlimlerden de hadis, usul, kelâm ve mantık okuyup icâzet aldı. Lise öğrenimini Osmanlı okullarında tamamladı. Tanınmış bir âlim ve aynı zamanda Nakşî ve Halvetî şeyhi olan dedesi İbn Âbidîn Ahmed b. Abdülganî vasıtasıyla bu iki tarikata intisap etti ve irşad icâzeti aldı. Türkçe ve Fransızca, ayrıca Farsça ve İngilizce öğrendi. 1915'te müderris ve hatip olarak meslek hayatına başladı; 1920-1924 yıllarında Bikā kadılığı görevinde bulundu. 1924'te kaydolduğu Suriye Üniversitesi'nde Ma'hedü't-tıbb'ı (daha sonra Tıp Fakültesi) 1926'da bitirdi. Bu arada Ma'hedü'l-hukūk'ta hocası Emîn Süveyd'in ardından fıkıh hocalığı yaptı. Muhammed Şükrî el-Üstüvânî'den sonra Suriye müftüsü seçildi (12 Haziran 1954) ve emekliye ayrıldığı Nisan 1963 tarihine kadar bu görevde kaldı. 1955'te Suriye Üniversitesi'nde Külliyetü'ş-şerîa açılınca burada sarf, nahiv ve usûl-i fıkıh hocalığına tayin edildi. Bu arada tabiplik mesleğini de sürdürdü. Babasının izniyle onun sağlığında kendisine vekâleten başladığı, vefatından (1925) sonra da sürdürdüğü, Saruca Çarşısı'ndaki Câmiu Baybars'ta (Câmiu'l-Verd) imam-hatiplik görevine, buradaki derslerine, ayrıca evinde fıkıh, hadis, tefsir halkalarına son hastalığına kadar devam etti. Talebeleri arasında kardeşi Mürşid İbn Âbidîn, Muhammed Edîb el-Kellâs, Muhammed Abdüllatîf Sâlih el-Ferfûr, Abdürrezzâk el-Halebî, Abdülganî ed-Dakr, Saîd el-Efgānî, Ali et-Tantâvî, Ebü'l-Hüdâ Muhammed b. İbrâhim el-Ya'kûbî, Muhammed Küreyyim Râcih, Vehbî Süleyman Gāvecî, Nizâr el-Hatîb, Hâlid b. Abdurrahman el-Ak anılır. İbn Âbidîn 12 Mayıs 1981 tarihinde vefat etti ve Bâbüssagîr Kabristanı'nda defnedildi.

Ebü'l-Yüsr İbn Âbidîn

Dinî ilimlerdeki derin bilgisi, yardım severliği, zühd ve takvâsıyla tanınan, uzun hayatı öğretim ve irşad faaliyetleriyle geçen İbn Âbidîn, Fransız sömürge yönetimine karşı yürütülen mücadeleye aktif biçimde katılmıştır. 1925 isyanında, ayrıca İsrail'in 1948 Filistin işgali ve 1956 Mısır savaşı sırasında silâh temin komitesi içinde yer almış, kendi maddî imkânlarıyla bazı askerleri silâhlandırmıştır. Defalarca hacca gitmiş, birçok ülkeye seyahatler yapmış, ilim, fikir ve mücadele adamlarıyla tanışmış, onlarla irtibat içinde olmuştur. Bazı yöneticilerin şer'î esaslara aykırı fetva taleplerine karşı çıkmış, bu yüzden bir ara müftülük görevini bırakmış (17 Ağustos – 1 Kasım 1961), ardından tekrar görevine devam etmiştir.

Eserleri: *Aḥkâmü'l-veṣâyâ* (Dımaşk 1946); *ʿİlmü'l-ferâ'iż* (Dımaşk 1946); *Muḥâḍarât fî uṣûli'l-fıḳh* (Dımaşk 1366/

1947); *Muḫtaṣaru Aḥkâmi'z-zevâc* (Dımaşk 1947); *Eġālîṭü'l-müʾerriḫîn* (Dımaşk 1391/1972, 1410/1989); *Ḳuṭûfün dâniye min şecereti'l-ḥikemi'l-ʿâliye* (Dımaşk 1983); *el-Evrâdü'd-dâʾime maʿa'ṣ-ṣalavâti'l-ḳāʾime* (Dımaşk 1985); *Tenbîhü'l-ḳulûbi'n-nâʾime ʿale'l-evrâdi'd-dâʾime* (Dımaşk 1991); *eṣ-Ṣıyâm beyne'ṣ-ṣerîʿa ve'ṭ-ṭıb* (nşr. Muhammed Küreyyim Râcih, Dımaşk 1992); *el-Hediyyetü's-seniyye fî ḥikâyâti'ṣ-ṣûfiyye* (*Ḥikâya'ṣ-ṣûfiyye,* Dımaşk 1993); *et-Taʿrîfât* (Dımaşk 1414/ 1994); *el-Aʿdâd mine'l-Ḳurʾân ve'l-ḥadîṯ ve'l-aḫbâr* (Dımaşk 1994); *el-Îcâz fi'l-iʿcâz* (nşr. Muhammed Küreyyim Râcih, Dımaşk 1414/1994, 1419/ 1999); *el-Ḳavlü'l-veṯîḳ fî emri'r-raḳīḳ* (nşr. Muhammed Küreyyim Râcih, Dımaşk 1996); *el-Büdûr fî aḫbâri rabbâti'l-ḫudûr* (nşr. Muhammed Küreyyim Râcih, Dımaşk 1999); *el-Muʿammerûn* (nşr. Muhammed Küreyyim Râcih, Dımaşk 2002); *Ve enîbû ilâ rabbiküm ve eslimû lehû* (nşr. Muhammed Küreyyim Râcih, Dımaşk 2002); *el-Mevâʿiẓü'l-vâfiye fi'l-ḫuṭabi'l-Cumʿiyye* (nşr. Muhammed Küreyyim Râcih, Dımaşk 2002); *en-Nebâhe fi'l-bedâhe* (nşr. Muhammed Küreyyim Râcih, Dımaşk 2002); *ʿUmdetü'l-müftîn fî fetâvâ İbn ʿÂbidîn; İrşâdü'l-enâm ilâ aḥkâmi'ṣ-ṣıyâm; Risâle fî ʿilmi'l-mevârîṯ; el-Aḥvâlü'ṣ-ṣaḫṣiyye; el-Uṣûl ve'l-külliyyât; Risâle fi'l-ḳırâʾe ve'l-ḳırâʾât; et-Teysîr li-muḫtaṣari't-tefsîr; İġāṯetü'l-berere fi'l-eḫâḍîṯi'l-müştehere; el-Ḳavlü'ṣ-ṣaḥîḥ fi'l-mütevâtiri'ṣ-ṣarîḥ; el-Fevâʾidü'l-celiyye li-erbâbi'n-nüfûsi'l-ʿaliyye* (İbn Hamdûn'un *et-Tezkire*'sine zeyildir); *er-Reġāʾib fîmâ yünḳalü mine'l-ġarâʾib; en-Nevâdir ve'l-müstaḥsenâtü'l-luġaviyye; el-Elfâẓü'l-luġaviyyetü'ṭ-ṭıbbiyye.*

BİBLİYOGRAFYA :

M. Halîl el-Murâdî, *ʿArfü'l-beşâm fî men vüliye fetvâ Dımaşḳı'ş-Şâm* (nşr. M. Mutî' el-Hâfız – Riyâz Abdülhamîd Murâd), Dımaşk 1408/1988, neşredenin zeyli, s. 229-230; Abdülkādir Ayyâş, *Muʿcemü'l-müʾellifîne's-Sûriyyîn fi'l-ḳarni'l-ʿişrîn*, Dımaşk 1405/1985, s. 325; Kehhâle, *el-Müstedrek*, Beyrut 1406/1985, s. 761-762; a.mlf., *Muʿcemü'l-müʾellifîn*, Beyrut 1414/1993, III, 775; M. Mutî' el-Hâfız – Nizâr Abâza, *Târîḫu ʿulemâʾi Dımaşḳ*, Dımaşk 1406/1986, II, 968-973; M. Abdüllatîf Sâlih el-Ferfûr, *Aʿlâmü Dımaşḳ fi'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer el-hicrî*, Dımaşk 1408/1987, s. 74, 279, 305-306; a.mlf., *İbn ʿÂbidîn ve eşeruhû fi'l-fıḳhi'l-İslâmî*, Dımaşk 1427/2006, II, 1124-1127; Ali et-Tantâvî, *Ẕikreyât*, Cidde 1989, II, 168-169; M. Hasan el-Hımsî, *ed-Duʿât ve'd-daʿvetü'l-İslâmiyyetü'l-muʿâṣıra el-münṭalaḳa min mesâcide Dımaşḳ*, Dımaşk-Beyrut 1411/1991, I, 146-149; II, 882-883; ayrıca bk. İndeks; Ahmed b. Muhammed Serdâr el-Halebî, *ed-Dürer ve'l-cevâhirü'l-ġavâlî min ʿulûmi'l-esânîdi'l-ʿavâlî*, Halep 1413/1992, s. 28, 34, 36, 46, 50, 51, 53, 58, 64, 70, 72, 94, 106, 108, 111, 118, 133, 151, 160, 183; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Tekmiletü Muʿcemi'l-müʾellifîn*, Beyrut 1418/1997, s. 567; a.mlf., *Tetimmetü'l-Aʿlâm*, Beyrut 1418/1998, II, 158-159; a.mlf., *Muʿcemü'l-müʾellifîne'l-muʿâṣırîn: Vefeyât 1315-1424 (1897-2003)*, Riyad 1425/2004, II, 617; Ahmed el-Alâvine, *Ẕeylü'l-Aʿlâm*, Cidde 1418/1998, s. 198; Nizâr Abâza – M. Riyâz el-Mâlih, *İtmâmü'l-Aʿlâm*, Beyrut 1999, s. 276-277; Yûsuf Abdurrahman el-Marʿaşlî, *ʿİḳdü'l-cevher fî ʿulemâʾi'r-rubʿi'l-evvel mine'l-ḳarni'l-ḫâmis ʿaşer*, Beyrut 1427/2006, II, 2114-2116; T. Pierret, *Religion and State in Syria: The Sunni Ulama from Coup to Revolution*, Cambridge 2013, s. 19, 26, 33, 37, 118, 171, 180, 187; Nûreddin Muhtâr el-Hâdimî, "İbn ʿÂbidîn, Ebü'l-Yüsr Muḥammed b. Muḥammed", *Mv.AÜ*, XX, 51-53.

AHMET ÖZEL

İBN ÂDİL
(ابن عادل)

Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Nûriddîn Alî b. Âdil en-Nuʿmânî ed-Dımaşkī (VIII./XIV. yüzyıl)

***el-Lübâb fî ʿulûmi'l-Kitâb* adlı tefsirin müellifi, Hanbelî âlimi.**

Hayatına dair yeterli bilgi yoktur. Kaynakların çoğunda vefat tarihi zikredilmediği gibi çoğu müteahhir eserlerde kaydedilen tarihler de birbirinden farklıdır. Muhtemelen tefsirinin Süleymaniye Kütüphanesi nüshasını (Cârullah Efendi, nr. 55) gören Bağdatlı İsmâil Paşa onun eserini 879 Ramazanında (Ocak 1475) tamamladığını kaydeder, Kehhâle de bu bilgiyi ondan aktarır. Muhammed Tâhir Bencbîrî 880'de (*Neylü's-sâʾirîn*, s. 299; Muhammed b. Abdurrahman eş-Şâyi', sy. 17 [1417/1996], s. 16), Ziriklî ise 880 yılından sonra vefat ettiğini söyler. Bu müellifler de söz konusu tefsirin bir nüshasında Tâhâ sûresinin sonunda bitiş tarihi olarak yazılan 15 Ramazan 880 (12 Ocak 1476) kaydına dayanmış olmalıdır (*Fihristü'l-Kütübḫâneti'l-Ḫidîviyye*, I, 196; M. Râgıb et-Tabbâh, XX [1396/1976], s. 383).

Hanbelî tabakat müellifi İbn Humeyd en-Necdî, Hâfız Nûreddin el-Heysemî ile (ö. 807/1405) Takıyyüddin el-Fâsî'nin (ö. 832/1429) İbn Âdil'den rivayette bulunduklarını kaydeder (*es-Süḥubü'l-vâbile*, II, 793); Heysemî'nin kendisi de Taberânî'nin *el-Muʿcemü'l-kebîr*'inden bir bölümü İbn Âdil'den okuduğunu belirtir (*Mecmaʿu'z-zevâʾid*, I, 12). Ayrıca İbn Hacer el-Askalânî, Mâlikî kadısı Cemâleddin Hâlid b. Yûsuf el-Bisâtî'nin (ö. 829/1426) İbn Âdil'den Arapça ve hesap öğrendiğini zikreder (*Refʿu'l-işr*, s. 475). Bu âlimlerin vefat tarihleri dikkate alındığında İbn Âdil'in VIII. (XIV.) yüzyılda (muhtemelen IX. [XV.] yüzyılın başlarına kadar) yaşadığı, vefat tarihi konusunda bazı çağdaş müelliflerin esas aldığı *el-Lübâb*'a ait nüshalardaki ferâğ kaydının gerçekte telif değil istinsah kaydı olduğu anlaşılmaktadır (ayrıca bk. Muhammed b. Abdurrahman eş-Şâyi', sy. 17 [1417/1996], s. 17-18). Nitekim *el-Lübâb*'ın Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlı nüshasındaki (Cârullah Efendi, nr. 55) 879 tarihi de müellif nüshasından yapılan istinsah tarihidir. Yine kitabın Hacı Selim Ağa Kütüphanesi'nde bulunan (Nurbânû Sultan, nr. 27) III. cildi 881 (1476), başka bir hatla yazılan I. cildi (Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 59) 884 (1479), II. cildi ise (nr. 60) 886 tarihini taşımakta, bu tarihlerin telifle ilgili olduğuna dair herhangi bir işaret bulunmamakta, nüsha ve hatların farklılığı bu tarihlerin istinsahla ilişkili bulunduğunu göstermektedir. Esasen Takıyyüddin el-Fâsî, İbn Âdil'in Haccâr ile Vezîre'den hadis dinlediğini kaydeder (*Ẕeylü't-Taḳyîd*, II, 248). Burada sözü edilen Vezîre bint Ömer ed-Dımaşkıyye (Sittülvüzerâ) 716'da (1316) (*a.g.e.*, II, 396-397), İbnü'ş-Şıhne es-Sâlihî diye tanınan muhaddis Ahmed b. Ebû Tâlib el-Haccâr da 733'te (1333) vefat ettiğine göre (Kettânî, I, 340-341) İbn Âdil'in VIII. (XIV.) yüzyıl âlimlerinden olduğu kesinlik kazanmaktadır.

İbn Âdil'in "Nu'mânî" nisbesi konusunda da farklı görüşler ileri sürülmüş olup *el-Lübâb*'ın nâşirleri nisbenin Bağdat ile Vâsıt arasındaki Nu'mâniyye adlı beldeyle (*el-Lübâb*, neşredenin girişi, I, 21), M. Münir Abdülfettâh el-Hâyik, Maarretünnu'mân şehriyle ilişkili olduğunu söylemiştir (*Tefsîrü'l-Lübâb*, I, 6-7). Ancak Irak'taki Nu'mâniyye'nin İbn Âdil'in yaşadığı Suriye'ye (Şam) uzak bulunması Maarretünnu'mân'ın nisbe şeklinin de "Maarrî" olması dolayısıyla muhtemelen her iki görüş de yanlıştır. Söz konusu nisbenin, İbn Âdil'e ait Dımaşkī nisbesi de dikkate alındığında Şam bölgesinde Rahbe'ye yakın bir mevkide Fırat havzasındaki Nu'mân vadisiyle yahut ashaptan Nu'mân b. Beşîr ile ilişkilendirilmesi daha mâkul görünmekteyse de tefsirine ait bazı yazmalarda Nu'mânî nisbesinden sonra "menşeen", bazılarında "neseben" kaydı bulunması bu nisbenin de adı geçen yer veya sahâbî ile ilişkisi konusunda tereddüt uyandırmaktadır. Kaynaklarda İbn Âdil'den övgüyle söz edilmiş, İbn Humeyd en-Necdî onun hakkında eşi

ve benzeri bulunmayan tefsirin müellifi, Ali b. Evcelî, Ebü'l-Vefâ Muhammed b. Ömer el-Urzî'yi methettiği kasidesinde, "Tefsirde yetenekli ki İbn Âdil'le yarışır" (Muhibbî, *Nefḥatü'r-Reyḥâne*, V, 10), Muhibbî de Muhammed el-Kevâkibî'yi övdüğü kasidesinde, "İbn Âdil gibi ondan vazgeçmediler" ifadesini kullanmıştır (*Zeylü Nefḥati'r-Reyḥâne*, s. 347).

İbn Âdil'in günümüze ulaşan tek eseri *el-Lübâb fî ʿulûmi'l-Kitâb*'dır. Eser özellikle kelimelerin anlamı, i'rabı, şiirlerden şahitler, kıraat vecihleri, âyetlerin tefsir ve delâletiyle ilgili müfessirlerin görüşleri; kelâm, fıkıh, öğüt vb. açılardan âyetlerin yorumu gibi birçok konuyu içeren bir ansiklopedi niteliğine sahiptir. Müellif daha çok Fahreddin er-Râzî'nin *Mefâtîḥu'l-ġayb*'ı ile Semîn el-Halebî'nin *ed-Dürrü'l-maṣûn* adlı eserlerine dayanmış, Râzî'nin sözlerini özetlemiş, yalnız ona ait görüş, tercih vb. bir durum söz konusu olduğunda kendisine atıfta bulunmuş, Semîn'in eserini ise hemen hemen aynen iktibas etmiştir. Bu sebeple *el-Lübâb*'ın *ed-Dürrü'l-maṣûn*'u neredeyse tamamen ihtiva ettiğini söylemek mümkündür. Ayrıca faydalandığı birçok tefsir arasında Kurtubî'nin *el-Câmiʿ li-aḥkâmi'l-Ḳurʾân*'ı ve Hâzin'in *Lübâbü't-teʾvîl*'i başta olmak üzere Cessâs'ın *Aḥkâmü'l-Ḳurʾân*, Begavî'nin *Meʿâlimü't-tenzîl*, Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*, Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin *Aḥkâmü'l-Ḳurʾân*, İbn Atıyye'nin *el-Muḥarrerü'l-vecîz* adlı eserleri öncelikle anılabilir. İbn Âdil fıkıh konusunda çeşitli mezheplerin görüşlerini ve delillerini kısaca zikreder. Kendisi Hanbelî olmakla birlikte tefsirinde bu temayülü pek hissedilmez (Muhammed b. Abdurrahman eş-Şâyi', sy. 17 [1417/1996], s. 35), hatta bazı araştırmacılar onun mezhep değiştirmiş olabileceğini ileri sürer (Abdullah b. Umeyr b. Abdullah el-Husayn, s. 12). Tefsirinde önemli ölçüde dayandığı Fahreddin er-Râzî ise Şâfiî olup fıkıhla ilgili ahkâmı büyük ölçüde yine ondan nakletmekte, çoğu zaman kendi mezhebinin delillerini niçin zikretmediği bilinmemektedir (*el-Lübâb*, I, 53). Şâfiî âlimi Hatîb eş-Şirbînî'nin *es-Sirâcü'l-münîr* adlı tefsirinin kaynakları arasında yer alan *el-Lübâb*'a Şevkânî ve Âlûsî gibi âlimler tefsirlerinde, Hanbelî fakihi Buhûtî *Keşşâfü'l-ḳınâʿ* adlı fıkıh kitabında az da olsa atıflarda bulunmuştur. *el-Lübâb*'ın tam ve eksik yazma nüshaları İslâm dünyasının çeşitli kütüphanelerinde bulunmaktadır (*el-Fihrisü'ş-şâmil*, I, 490-497). Türkiye kütüphanelerinde eserin birçok tam nüshası mevcuttur (meselâ Beyazıt Devlet Ktp., Merzifonlu Kara Mustafa Paşa, nr. 40, 8 cilt, Veliyyüddin Efendi, nr. 87-93, 7 cilt; Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 1-6, 254-259, 6 cilt, Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 135-140, 6 cilt, Yûsuf Ağa, nr. 8, 7 cilt; Nuruosmaniye Ktp., nr. 157-163, 7 cilt).

İbn Âdil'in *el-Lübâb fî ʿulûmi'l-Kitâb* adlı tefsirinin I. cildinin ilk ve son sayfaları (Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, nr. 135)

el-Lübâb, Âdil Ahmed Abdülmevcûd ve Ali Muhammed Muavvaz tarafından neşredilmiş olup (I-XX, Beyrut 1419/1998) Muhammed Sa'd Ramazan Hasan, Meryem sûresinin 59. âyetinden Kasas sûresinin ve Muhammed Mütevellî ed-Desûkī, Ankebût sûresinden Kamer sûresinin sonuna kadar hazırladıkları doktora tezleriyle bu neşre katılmışlardır. Söz konusu neşir, Sudan'da Ümmüdürmân Üniversitesi'nde yirmi beş kadar öğrencinin, eseri yüksek lisans tezi olarak neşre hazırladıkları sırada gerçekleşmiştir. Aynı gruptaki araştırmacılardan Muhammed Münîr Abdülfettâh el-Hâyik kendi tezini *Tefsîrü'l-Lübâb min ʿulûmi'l-Kitâb: Sûretü'l-Baḳara min 189 ilâ 224* adıyla yayımlamıştır (I-II, Câmiatü Ümmüdürmân, 1419/1998). Mennâʿ b. Muhammed el-Karanî, İmam Muhammed b. Suûd Üniversitesi'nde *Menhecü İbn ʿÂdil fî tefsîrihî ve taḥḳīḳu sûreti'l-Fâtiḥa* (1415), İsmâil Abbas Hüseyin el-Kâʿbî, Müstansıriyye Üniversitesi'nde *ed-Dirâsâtü'l-luġaviyye fî tefsîri'l-Lübâb fî ʿulûmi'l-Kitâb* (1423/2003), Abdullah b. Umeyr b. Abdullah el-Husayn, Ümmülkurâ Üniversitesi'nde *İḫtiyârâtü İbn ʿÂdil en-naḥviyye fî kitâbihi'l-Lübâb fî ʿulûmi'l-Kitâb min evveli s reti'l-Fâtiḥa ilâ nihâyeti s reti'n-Nisâʾ* (1430), Mahmûdülhasan Mevlânâ Şemsülhak, Ümmülkurâ Üniversitesi'nde *el-İştiḳāḳ ʿinde İbn ʿÂdil ed-Dımaşḳī fî tefsîrihi'l-Lübâb fî ʿulûmi'l-Kitâb* (1433) adıyla doktora tezi hazırlamışlardır. Kaynaklarda İbn Âdil'in Mecdüddin İbn Teymiyye'ye ait *el-Muḥarrer* üzerine bir hâşiye yazdığı da belirtilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Âdil, *el-Lübâb fî ʿulûmi'l-Kitâb* (nşr. Âdil Ahmed Abdülmevcûd v.dğr.), Beyrut 1419/1998, neşredenlerin girişi, I, 20-23, 66, 70-72; Heysemî, *Mecmaʿu'z-zevâʾid*, I, 12; Takıyyüddin el-Fâsî, *Zeylü't-Taḳyîd fî ruvâti's-sünen ve'l-mesânîd* (nşr. Kemâl Yûsuf el-Hût), Beyrut 1410/1990, II, 248, 396-397; İbn Hacer el-Askalânî, *Refʿu'l-işr ʿan ḳuḍâti Mışr* (nşr. Ali M. Ömer), Kahire 1418/1998, s. 475; *Keşfü'ẓ-ẓunûn*, I, 438; II, 1543; Muhibbî, *Nefḥatü'r-Reyḥâne*, V, 10; a.mlf., *Zeylü Nefḥati'r-Reyḥâne*, s. 347; İbn Humeyd, *es-Süḥubü'l-vâbileʿalâ ḍarâʾiḥi'l-Ḥanâbile* (nşr. Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd – Abdurrahman b. Süley-

man el-Useymîn), Beyrut 1416/1996, II, 793; *Fihristü'l-Kütübḫâneti'l-Ḥidîviyye*, I, 196-197; Brockelmann, *GAL*, II, 138; *Suppl.*, II, 140; *Hediyyetü'l-ʿârifîn*, I, 794; Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, I, 340-341; Nüveyhiz, *Muʿcemü'l-müfessirîn*, s. 389; Salâh M. el-Hıyemî, *Fihrisü maḫṭûṭâti Dâri'l-kütübi'ẓ-Ẓâhiriyye: ʿUlûmü'l-Ḳurʾâni'l-Kerîm*, Dımaşk 1405/1984, III, 385-391; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), V, 58; Suûd b. Abdullah el-Fenîsân, *Âṣârü'l-Ḥanâbile fî ʿulûmi'l-Ḳurʾân*, İskenderiye 1409, s. 152-153; *el-Fihrisü'ş-şâmil: ʿUlûmü'l-Ḳurʾân, maḫṭûṭâtü't-tefsîr ve ʿulûmüh* (nşr. el-Mecmauʿl-melekî), Amman 1989, I, 490-497; Ömer Rızâ Kehhâle, *Muʿcemü'l-müʾellifîn*, Beyrut 1414/1993, II, 568; M. Münîr Abdülfettâh el-Hâyik, *Tefsîrü'l-Lübâb min ʿulûmi'l-Kitâb*, (baskı yeri yok) 1419/1998, Câmiatü Ümmüdürmân el-İslâmiyye, I-II, İSAM Ktp., nr. 88957-88958; M. Tâhir Bencbîrî, *Neylü's-sâʾirîn fî ṭabaḳâti'l-müfessirîn*, Bencbîr / Pakistan 1421/2000, s. 299-300; Abdullah b. Muhammed b. Ahmed et-Tarîkî, *Muʿcemü muṣannefâti'l-Ḥanâbile*, Riyad 1422/2001, IV, 366-367; Bekir b. Abdullah Ebû Zeyd, *ʿUlemâʾü'l-Ḥanâbile*, Demmâm 1422, s. 348; *Muʿcemü'l-maḫṭûṭâti'l-mevcûde fî mektebâti İstânbûl ve Ânâṭûlî*, (baskı yeri ve tarihi yok) (haz. Ali Rıza Karabulut), II, 1021; Abdullah b. Umeyr b. Abdullah el-Husayn, *İḫtiyârâtü İbn ʿÂdil en-naḥviyye fî kitâbihi'l-Lübâb fî ʿulûmi'l-Kitâb min evveli sûreti'l-Fâtiḥa ilâ nihâyeti sûreti'n-Nisâʾ* (doktora tezi, 1430), Câmiatü Ümmi'l-kurâ; M. Râgıb et-Tabbâh, "Terceme mefḳûde", *MMİADm.*, XX (1396/1976), s. 381-383; Muhammed b. Abdurrahman eş-Şâyi', "İbn ʿÂdil ve tefsîrühü'l-Lübâb fî ʿulûmi'l-Kitâb", *Mecelletü Câmiʿati'l-İmâm Muḥammed b. Suʿûd el-İslâmiyye*, sy. 17, Riyad 1417/1996, s. 13-42; Ahmet Özel, "İbn ʿÂdil", *Mv.AÜ*, XX, 65-69.

AHMET ÖZEL

İBN AHÎ HİZÂM
(ابن أخي حزام)

Nâsırüddin Muhammed b. Ya'kūb b. Ahî Hizâm el-Huttelî
(III./IX. yüzyıl)

İslâm dünyasında baytarlıkla ilgili ilk telif kitabın yazarı.

Hayatına dair bilgi yok denecek kadar azdır. Nisbesi, Ceyhun nehrinin kuzeyindeki Penc ve Vahş nehirlerinin arasında kalan Huttel şehrinden gelmektedir. İbnü'n-Nedîm, İbn Ahî Hizâm'ın Abbâsî Halifesi Mütevekkil-Alellah'ın teşvikiyle baytarlık konusunda bir kitap yazdığını belirtir (*el-Fihrist*, s. 377). Taberî ise 251 (865) yılına dair olayları anlatırken onun ismini, Enbâr bölgesindeki bir savaşta Hüseyin b. İsmâil'in yanında 1000 kişilik birliğe komuta eden iki kumandandan biri olarak verir (*Târîḫ*, IX, 319-320). Kendisine nisbet olunan biniciliğe dair eserin bir nüshasının sonunda (Nuruosmaniye Ktp., nr. 3915, vr. 58ª) müstensih, İbn Ahî Hizâm'ın Mu'tazıd-Billâh'ın at yetiştiricisi olduğunu söyler. Bu bilgi doğru kabul edilirse onun Mütevekkil'den itibaren Abbâsî halifelerinin mîrâhuru (reîsü'l-ıstabl) olduğu sonucuna varılabilir.

Baytarlık ve binicilikle ilgili çalışmaları günümüze kadar gelen İbn Ahî Hizâm'ın en önemli eseri *Kitâbü'l-Ḫayl ve'l-fürûsiyye ve'l-bayṭara*'dır (bazı nüshalarda *Kitâbü'l-Ḫayl ve'l-fürûsiyye, Kitâbü'l-Fürûsiyye ve'l-bayṭara min ḳıbeli't-ṭıb ve umûri's-salṭana, Kitâbün Câmiʿ fi'l-bayṭara* olarak geçmektedir). Otuz babdan oluşan eserde müellif öncelikle cihadın ve biniciliğin faziletini belirtmiş, ardından atların dişleri, cins atların nitelikleri, renkleri, organlarının isimleri, atın eğitim ve yetiştirilmesi, doğumunu ve doğum sonrası kusurlarını anlattıktan sonra atların hastalık ve tedavilerine geniş bir bölüm ayırmıştır. Son bölümde yılan, akrep gibi haşaratın atları sokmasıyla deve, sığır ve koyunlara ait hastalıkların tedavisinden bahsedilir, ayrıca katır ve merkep hakkında bilgi verilir (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 2898, 2899, 3607; Hafîd Efendi, nr. 257; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3174).

İbn Ahî Hizâm'a nisbet edilen, ancak *Kitâbü'l-Ḫayl*'dan ayrı birer eser olup olmadığı bilinmeyen *Kitâbü'l-Fürûsiyye ve şiyâti'l-ḫayl* ile *Kitâb fî Maʿrifeti'r-remy bi'n-nüşşâb ve âleti'l-ḥarb ve envâʿi vücûhi'r-remy ve şürûṭihî ve aḥvâlihî* adlı iki eserin nüshaları kütüphane kayıtlarında bulunmaktadır (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 3513; Köprülü Ktp., nr. 36; Nuruosmaniye Ktp., nr. 3915; TSMK, III. Ahmed, nr. 2515). Ahmed b. Muhammed b. Ebû Kutayre tarafından Fâtımî Halifesi Azîz-Billâh Nizâr b. Meâd (ö. 386/ 996) adına kaleme alınan, ancak daha sonra Memlükler zamanında İbn Ahî Hizâm'a nisbet edilen *Kitâbü'l-Fürûsiyye*'nin (bazı kaynaklarda *Kitâbü'l-Ḫayl ve şıfâtühâ ve elvânühâ ve şiyâtühâ ve aʿlâmühâ ve ʿilâcühâ*) mevcut bir nüshası IV. (X.) yüzyılda yazılmış olmalıdır (Süleymaniye Ktp., Ayasofya, nr. 3705).

BİBLİYOGRAFYA :

Taberî, *Târîḫ* (Ebü'l-Fazl), IX, 319-320; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Teceddüd), s. 377; Yâkūt, *Muʿcemü'l-büldân*, II, 346-347; Brockelmann, *GAL*, I, 282; *Suppl.*, I, 432-433; Sezgin, *GAS*, III, 375; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), VII, 145; Kasım Kırbıyık, "Baytarlık", *DİA*, V, 278-279; M. Züheyr el-Bâbâ – M. Îsâ Sâlihiyye, "İbn Aḫî Ḥizâm", *Mv.AÜ*, VI, 362-366.

M. CÜNEYT KAYA

İBN ATIYYE el-AVFÎ
(ابن عطيّة العوفي)

Ebü'l-Feth Şemsüddîn (Fethuddîn) Muhammed b. Muhammed b. Alî el-Avfî el-İskenderî el-Mizzî
(ö. 906/1501)

***Keşfü'l-beyân* adlı ansiklopedik eserin müellifi, Mısırlı Şâfiî âlimi ve mutasavvıf.**

10 Muharrem 818'de (22 Mart 1415) İskenderiye'de doğdu. Kendisinden bu tarihte veya muharremin başında doğduğuna dair rivayetler nakledilir. Atalarından Atıyye'ye nisbetle İbn Atıyye diye anılır. *el-Ḥuccetü'r-râciḥa* adlı eserinde nesebinin sahâbeden Abdurrahman b. Avf'a dayandığını, Avfî nisbesinin buradan geldiğini söyler. *Keşfü'l-beyân*'ın başında da şeceresini Hz. İbrâhim ve Nûh kanalıyla Hz. Âdem'e ulaştırır. Yedi yaşında Kur'an'ı ezberleyip iki yıl içinde "yirmi dört rivayetle" tecvidini öğrendiğini, muhtelif kıraatlerle okuduğunu, on sekiz yaşında

İbn Ahî Hizâm'ın *Kitâbü'l-Ḫayl ve'l-fürûsiyye ve'l-bayṭara* adlı eserinin unvan sayfasıyla ilk sayfası (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3174)

ders ve fetva vermeye başladığını, bu sırada bir süre riyâzet ve inzivâ hayatı yaşayıp ibadet ve zikirle meşgul olduğunu, daha sonra tahsil için amcası ve şeyhiyle beraber Kahire'ye gittiğini kaydeder. İbn Atıyye, dedesi Kadı Ebü'l-Hasan Nûreddin Ali'den ve Alemüddin Sâlih b. Ömer el-Bulkînî'den fıkıh; İbn Hacer el-Askalânî, Veliyyüddin İbnü'l-Irâkî, Şehâbeddin er-Ressâm, Şemseddin el-Birmâvî, Cemâleddin İbnü'ş-Şerâihî, İzzeddin İbnü'l-Furât gibi âlimlerden hadis tahsil etti. Şemseddin İbnü'l-Cezerî'den *Kütüb-i Sitte*'yi, *el-Muvaṭṭaʾ*'ı, hadisle ilgili diğer bazı eserleri ve kıraat ilmine dair kendi kitaplarını okuyup icâzet aldı. Zeynüddin İbnü's-Sâni'den hat öğrendi. Seyyid Şerîf el-Cürcânî'nin talebesi Burhâneddin el-Kürdî ve Teftâzânî'nin talebesi Alâeddin Ali b. Muhammed el-Buhârî'den aklî ilimleri, Takıyyüddin İbn Hicce'den edebiyat okudu. Aralarında babasının şeyhi Abdurrahman eş-Şibrîsî, bunun halifeleri Ebü'l-Hasan Ali ed-Demenhûrî ve Ebû İshak İbrâhim el-Etkāvî ile hocası İbnü'l-Cezerî, Ahmed b. Muhammed et-Türâbî, dayısı Ebü'l-Abbas Ahmed b. Kāsım b. Mûsâ gibi isimlerin de bulunduğu birçok kişiden tasavvuf hırkası giydi. Yine kendisi *Keşfü'l-beyân*'ın ilk cildinde Şeyh Türâbî ile üç yıl kadar birlikte kaldıklarını, bu zaman içinde her yıl beraber hacca gittiklerini, Yemen, Hindistan ve Irak'a yaptığı seyahatlerin ardından Kahire'ye dönüp ilim tahsiline devam ettiğini, *Minhâcü'l-iḳtidâʾ ve mişbâḥu'l-ihtidâʾ* adlı eserini bu sırada yazdığını belirtir. 879 (1474-75) yılında Kahire'den ayrılarak Şam'a giden İbn Atıyye uzun süre Mizze adlı köyde ikamet etti, ders verdi, irşad ve telifle meşgul oldu. Yetiştirdiği birçok talebe arasında meşhur tarihçiler Şemseddin İbn Tolun ve Muhyiddin en-Nuaymî ile tarihçi Necmeddin el-Gazzî'nin dedesi Radıyyüddin Muhammed el-Gazzî, Şemseddin Muhammed b. İsmâil (İbrâhim) el-Bilbîsî el-Vefâî, İbnü'l-Ferrâ Muhammed b. İsmâil el-Hûrânî anılabilir. Hocası İbn Atıyye hakkında *el-Fetḥu'l-ʿİzzî fî Muʿcemi'l-mücîzîne li-şeyḫinâ Ebi'l-Feṯḥ el-Mizzî* adıyla bir eser yazan Şemseddin İbn Tolun onun eliyle çeşitli tarikatlardan hırka giydiğini kaydeder (*el-Fülkü'l-meşḥûn*, s. 122; Abdülhay el-Kettânî, I, 161, 474). Necmeddin el-Gazzî, babası Gazzî'nin (d. 904/1499) daha iki yaşında iken dedesi tarafından hocası İbn Atıyye'ye götürüldüğünü, İbn Atıyye'nin de ona hırka giydirip zikir telkin ettiğini ve bütün merviyatı için icâzet verdiğini belirtir (*el-Kevâkibü's-sâʾire*, III, 4). Memlüklü Sultanı Kayıtbay'ın ölümünün ardından yerine geçen oğlu el-Melikü'n-Nâsır Muhammed'e biat etmeyip ayaklanan Emîr Kansu el-Yahyâvî ile Devâtdâr Akbirdî'nin yol açtığı siyasî kargaşa sırasında (901/1496) İbn Atıyye, Mizze'den ayrılarak Şam'da Kabriâtike mahallesine yerleşti ve Şüveyke yakınlarındaki Kasrülcüneyd mahallesinde 18 Zilhicce 906 (5 Temmuz 1501) tarihinde vefat etti. Humeyriyye (Hamriyye) Mezarlığı'nın batı kesiminde Burhâneddin el-Bikāî'nin kabrine kıble yönünden yakın bir yerde defnedildi.

Eserleri. İbn Atıyye el-Avfî'nin muhtemelen tek nüsha olmasından dolayı bugüne kadar bilinmeyen ve inceleme konusu edilmeyen *Keşfü'l-beyân ʿan ṣıfâti'l-ḥayevân* adlı eseri İslâm dünyasında kaleme alınan en hacimli ansiklopedilerin başında gelir. Şemseddin İbn Tolun, hocasının Mizze'de kaleme aldığı, kırk ciltten meydana gelen eseri vefatı sırasında vakfettiğini, vefatından sonra eserin talebesi Vâiz Şemseddin Muhammed b. İsmâil el-Vefâî'ye intikal ettiğini, Türkler'in Dımaşk'a hâkim olmaları sırasında 50 dinar vererek kitabı ondan satın aldıklarını kaydeder (*Târîḫu Mizze*, s. 62-63; krş. *Müt'atü'l-eẕhân*, II, 639-640). Botanik, tıp ve felsefe yanında şer'î ilimler, şiir, edebiyat, biyografi gibi konuları da içeren ve alfabetik düzenlenen bu ansiklopediye modern dönemde bilindiği kadarıyla ilk dikkat çeken ve İstanbul'daki tek nüshası hakkında bilgi veren Suriyeli edip ve şair Cemîl el-Azm (ö. 1933) kaynakları arasında önemli gördüğü 229 kitabın listesini de zikreder (*el-Müsâraʿa*, s. 108-121). Müellif, *Keşfü'l-beyân*'ı 893 yılının Muharrem ayında (Aralık 1487) yazmaya karar verdiğini, bu amaçla araştırma ve okumalara başladığını belirtir. Eserin Millet Kütüphanesi Feyzullah Efendi koleksiyonundaki müellif hattı nüshası (nr. 1687-1745) altmış iki ciltte 16.000 varaktan oluşmaktadır. Muhtemelen bilim tarihinin bilinen en kapsamlı ansiklopedik çalışması olan eserin ilk cildinde İbn Atıyye telif gerekçesini ve uyguladığı metodu uzunca anlatır. Özellikle Demîrî'nin *Ḥayâtü'l-ḥayevân*'ından çok faydalandığını, onun metodunu benimsediğini, ancak oradaki hayvan isimlerine hem sayı hem de içerik bakımından eklemeler yaptığını, esere ekoloji, biyoloji, yer ve gök bilimleriyle ilgili yeni maddeler eklediğini, birçok bilgiyi âyetlerle zenginleştirdiğini, ayrıca bazı maddeleri dil ve edebiyat açısından desteklemek için 130 kasideye yer verdiğini belirtir. Müellif eserini yazarken -günümüzde büyük bir kısmı kaybolmuş olan- yaklaşık 3000 kaynaktan faydalandığını belirtir ve bunların adlarını zikreder; bir kısmının müellif isimlerini de verir (vr. 4[a]-21[b]). Bunların yanında Avfî kendilerinden ders aldığı, beraber ders okuduğu, görüşüp sohbetinde bulunduğu 1000'e yakın âlimin adını anar; bazılarının kısa biyografilerini verir. Bu özellikleriyle eserin diğer bölümleri gibi giriş kısmı da çok değerli bir bilgi kaynağıdır. Üzerinden asırlar geçtiği için bazı sayfalarındaki yazıları silinmiş olan eser üzerinde Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı'nın gerçekleştirdiği restorasyon çalışmaları ileri bir safhaya varmış olup tamamlandığında ilk cildin tenkitli neşriyle birlikte diğer ciltlerin e-book olarak ilim dünyasına sunulması planlanmıştır.

İbn Atıyye'nin diğer eserleri şunlardır: *el-Fuṣûlü'l-müʾeyyede li'l-vüṣûl ilâ şerḥi'l-Muḳaddimeti'l-Cezeriyye* (bk. bibl.); *el-Ḥüccetü'r-râciḥa li-sülûki'l-meḥacceti'l-vâżıḥa* (hırka giydiği ve soh-

İbn Atıyye el-Avfî'nin *Keşfü'l-beyân ʿan ṣıfâti'l-ḥayevân* adlı eserinin I. cildinin ilk iki sayfası (Millet Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 1687)

betlerinde bulunduğu şeyhlerle tasavvuf âdâbına dair olup bir nüshası Şam Dârü'l-kütübi'z-Zâhiriyye'de kayıtlıdır; nr. 1443 / tasavvuf 125; bu nüshanın bir mikrofilmi Kahire'de Ma'hedü'l-mahtûtâti'l-Arabiyye'dedir [nr. 125]); *İbtiġā'ü'l-ḳurbe bi'l-libâs ve'ş-ṣuḥbe* (başta talebesi İbn Tolun olmak üzere klasik kaynaklarda ve Leipzig nüshasında [Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 151] bu adla geçen eserin Berlin Kraliyet Kütüphanesi'nde kayıtlı nüshası *İrtiḳā'ü'r-rütbe bi'l-libâs ve'ş-ṣuḥbe* adını taşır [Ahlwardt, III, 92; Brockelmann, *GAL*, II, 149]; ancak bu isimde bir kitap Kutbüddin Muhammed b. Ahmed el-Kastallânî'ye [ö. 686/1287] nisbet edilir; Gazzî, I, 15; Abdülhay el-Kettânî, I, 78); *Tuḥfetü'l-lebîb ve buġyetü'l-ke'îb* (Leiden Üniversitesi Ktp., nr. Or. 1 [müellif hattı I ve III. ciltler]; Paris Bibliothèque Nationale, nr. 3404 [müellif hattı II. cilt]; II. cilde ait nüshanın mikrofilmi Beyrut Amerikan Üniversitesi [nr. 202] ve Kahire'de Ma'hedü'l-mahtûtâti'l-Arabiyye'dedir [nr. 1117]); *Şerḥu Ġunyeti'l-bâḥiṣ* (İbnü'l-Mütefennine'nin *er-Raḥbiyye* diye tanınan ferâize dair eseri üzerine yazılmış hacimli bir şerhtir, *Keşfü'z-ẓunûn*, II, 1211). Biyografik kaynaklarda bir divanından söz edilen ve bazı şiirlerinden örnekler verilen İbn Atıyye'nin *Minhâcü'l-iḳtidâ' ve miṣbâḥu'l-ihtidâ'* ile *el-Ḥuzze fî menâḳıbi ehli'l-Mizze* adlı eserlerinin de bulunduğu *Keşfü'l-beyân ʿan ṣıfâti'l-ḥayevân*'ından öğrenilmektedir. Brockelmann'ın İbn Atıyye'ye nisbet ettiği *Nüzhetü'n-nâẓır fî vaẓʿi ḫuṭûṭi faẓli'd-dâ'ir* adlı eser (Brockelmann, *GAL*, II, 149) Mısırlı astronomi âlimi Muhammed b. Ebü'l-Feth es-Sûfî'ye aittir (*Fihristü'l-kütübi'l-ʿArabiyye*, V, 326).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Atıyye el-Avfî, *el-Fuṣûlü'l-mü'eyyede li'l-vüṣûl ilâ şerḥi'l-Muḳaddimeti'l-Cezeriyye* (nşr. Cemâl es-Seyyid Rifâî), Kahire 2005, neşredenin girişi, s. 5-6; Şemseddin İbn Tolun, *Târîḫu Mizze ve âṣâruhâ ve fîhi el-Maʿazze fîmâ ḳîle fî'l-Mizze* (nşr. M. Ömer Hamâde – M. Ali Sultânî), Dımaşk 1404/1984, s. 49, 61-67; a.mlf., *el-Fülkü'l-meşḥûn fî aḥvâli Muḥammed b. Ṭolûn* (nşr. M. Hayr Ramazan Yûsuf), Beyrut 1416/1996, s. 22, 33, 41, 51, 122; a.mlf. – İbnü'l-Mibred, *Müt'atü'l-ezhân mine't-temettuʿ bi'l-aḳrân beyne terâcimi'ş-şüyûḫ ve'l-aḳrân* (nşr. Salâhaddin Halîl el-Mevsılî), Beyrut 1999, I, 46, 112, 293, 366, 553; II, 639-640, 735, 736, 770-771; Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, I, 14-17; II, 20; III, 4; *Keşfü'z-ẓunûn*, I, 2; II, 1211; İbnü'l-İmâd, *Şezerât* (Arnaût), X, 44-47; M. G. de Slane, *Catalogue des manuscrits arabes de la Bibliothèque Nationale*, Paris 1883-95, s. 593; Ahlwardt, *Verzeichnis*, III, 92; *Fihristü'l-Kütübḫâneti'l-Ḫidîviyye*, V, 326; Brockelmann, *GAL*, II, 149; *Suppl.*, II, 58, 150-151; *İżâḥu'l-meknûn*, I, 4, 393; *Hediyyetü'l-ʿârifîn*, II, 210, 215, 223; M. Riyâz el-Mâlih, *Fihrisü maḫṭûṭâti Dâri'l-kütübi'ẓ-Ẓâhiriyye: et-Taṣavvuf*, Dımaşk 1398/1978, I, 406-407; *Fihrisü'l-maḫṭûṭâti'l-muṣavvere: el-Edeb*, Kahire 1979, I/2, s. 148; P. Voorhoeve, *Codices Manuscript: VII: Handlist of Arabic Manuscripts in the Library of the University of Leiden and Other Collections in the Netherlands*, The Hague 1980, s. 383; Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, I, 78, 160-161, 218, 219, 326, 472, 474-475; II, 632, 638, 661; Ömer Rızâ Kehhâle, *Muʿcemü'l-mü'ellifîn*, Beyrut 1414/1993, III, 160, 660-661; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), VII, 53-54; Cemîl el-Azm, *el-Müsâraʿa ilâ ḳaydi evâbidi'l-müʾâlaʿa* (nşr. Remzî Sa'deddin Dımaşkıyye), Beyrut 1424/2003, s. 108-121; J. J. Witkam, *Inventory of the Oriental Manuscripts of the Library of the University of Leiden*, Leiden 2007, II, 127-128; M. Bâkır Ulvân, "Kütübü'l-ḥayevân 'inde'l-ʿArab", *el-Mevrid*, I/3-4, Bağdad 1392/1972, s. 33-34.

MEHMET AKİF KİREÇCİ

İBN BAKÎ
(ابن بقي)

Ebû Bekr Yahyâ b. Muhammed (Ahmed) b. Abdirrahmân b. Bakî el-Endelüsî el-Kurtubî et-Tuleytılî (ö. 540/1145)

Müveşşah türündeki şiirleriyle tanınan Endülüslü şair.

İbn Bessâm'ın aşağıdaki ifadelerinden V. (XI.) yüzyılın ortalarında doğduğu anlaşılmaktadır. Ailesi, yetişmesi ve eğitimi hakkında bilgi yoktur. Feth b. Hâkān, İbn Bessâm, İbn Senâülmülk gibi çağdaşları ile İbn Saîd, İbnü'z-Zübeyr, İbn Haldûn ve Makkarî sadece künyesini veya künye ile lakabını verip babasının adını anmazken çağdaşı Ebû Tâhir es-Silefî baba adını Hakem; Yâkūt el-Hamevî ve Safedî, Abdurrahman; İbn Hallikân, Muhammed b. Abdurrahman şeklinde zikreder. Çağdaş araştırmacılardan Samuel Miklos Stern ve Muhammed Mecîd es-Saîd baba adını Abdurrahman; A. R. Nykl, Muhammed; F. de la Granja, Muhammed Ahmed Mûsevî Âlû Tu'me, M. Cortés Garcia ve Tevfîk Kureyre, Ahmed olarak verirler. Makkarî, İbn Haldûn, İbn Hallikân ve Yâkūt el-Hamevî nisbesini Kurtubî; İbn Bessâm, İbnü'l-Ebbâr, İbn Saîd ve Safedî, Tuleytılî diye yazarken İbnü'z-Zübeyr, Vâdîâşlı (Guadix) olduğunu kaydeder. Silefî, şair Abdullah b. Muhammed er-Rekkânî'den naklen onun aslen Sarakustalı (Saragossa) olduğunu, İşbîliye'de (Sevilla) edebiyat alanında tanındığını, Selâ'da refaha kavuştuğunu ve Vâdîâş'ta vefat ettiğini zikreder (*Muʿcemü's-sefer*, s. 152).

İbn Bessâm eş-Şenterînî, yaşının küçüklüğüne rağmen keskin bir zekâya ve anlayışa sahip bulunduğunu, bir kısmı dışında şiirlerinin sanat değeri taşıdığını, Tuleytula'daki (Toledo) karışıklık yüzünden oradan ayrılıp İşbîliye'ye gittiğini, daha sonra doğuyu-batıyı dolaştığını kaydeder (*eẕ-Ẕaḫîre*, II/2, s. 615). Sözü edilen bu karışıklık, muhtemelen, Kastilya Kralı VI. Alfonso'nun 478'de (1085) Zünnûnîler'in yönetimindeki şehri ele geçirmesi ve ardından müslüman halkın karşılaştığı olumsuz şartlardır. O sırada genç yaşta olan İbn Bakî, Tuleytula'dan ayrıldıktan sonra siyasî kargaşa ortamında belli bir yerde karar kılmayıp bir süre dolaştı, nihayet son Abbâdî emîri İbn Abbâd el-Mu'temid-Alellah'ın (1069-1091) yönetimindeki İşbîliye'de bir müddet ikamet etti. Devlet adamlarının, tanınmış edip ve şairlerin katıldığı meclislerde adını duyurdu. Endülüs ve özellikle İşbîliye'nin Murâbıt Hükümdarı Yûsuf b. Tâşfîn'in hâkimiyetine geçmesi ve Mu'temid-Alellah'ın Fas'ın Ağmât şehrine sürülmesi üzerine (484/1091) buradan ayrılmak zorunda kalan birçok edip ve şair gibi İbn Bakī de Kurtuba'ya gitti. İşbîliye'de tanıştığı, A'mâ et-Tütîlî (et-Tütaylî) diye tanınan şair Ebü'l-Abbas (Ebû Ca'fer) Ahmed b. Abdullah b. Hüreyre ile ilişkilerini burada da sürdürdü; onunla birlikte devrin önde gelen şairleri içinde yer aldı. Ancak Kurtuba'da fazla kalmayan İbn Bakī'nin bir ara Münyetü'z-Zübeyr'de ve Gırnata'da, İbn Saîd el-Mağribî'nin Kal'atü Benî Saîd'in (Kal'atü Yahsub) yönetimini elinde tutan dedesi Muhammed b. Abdülmelik b. Saîd'le birlikte olduğu görülür (Makkarî, I, 471-472, 584). İbn Bakī, Murâbıtlar'ın siyasî ve askerî baskısı altındaki Endülüs'ün diğer bazı şehirlerini de dolaştı. Ardından Mağrib'e (Fas) giderek Selâ'da eskiden beri kadılık görevinde bulunan Benî Aşere (Benü'l-Kāsım) ailesinin himayesine girdi, onlar için methiyeler kaleme aldı; bu aileden Yahyâ b. Ali sayesinde maddî sıkıntıdan kurtulup rahata kavuştu (Yahyâ b. Ali'yi övdüğü bir şiiri için bk. Feth b. Hâkān el-Kaysî, *Ḳalâ'idü'l-ʿiḳyân*, III-IV, 927; İbn Hallikân, VI, 203-204; Makkarî, IV, 240). Bazı şiirlerinde dile getirdiği üzere mâruz kaldığı sıkıntı ve ilgisizlikten dolayı Şam ve Irak'a gitmeyi düşünen İbn Bakī, Selâ'da itibar görünce orada yerleşmiş olmalıdır. Daha sonra tekrar Endülüs'e dönerek Gırnata yakınlarındaki Vâdîâş'ta hayatını sürdürdü ve bu şehirde vefat etti. İbnü'z-Zübeyr 540 (1145) yılında Vâdîâş'ta öldüğünü yazar; İbn Hallikân ve Yâkūt yer adı belirtmeden aynı tarihi kaydederken İbnü'l-Ebbâr vefat tarihini 545 (1150) olarak verir.

Feth b. Hâkān el-Kaysî onun hem nesir hem şiirde usta sayıldığını, nitelikli ve gü-

zel eserler verdiğini, ancak gerekli alâkayı görmediğini, Yahyâ b. Ali sayesinde rahata kavuşuncaya kadar dağ-çöl demeden dolaşıp durduğunu belirtir (*Maṭmaḥu'l-enfüs*, s. 408). İbnü'z-Zübeyr de onun güçlü bir edip olduğunu ve çeşitli türlerde çok sayıda şiir yazdığını kaydeder. M. Mecîd es-Saîd, İbn Bakī'nin kaynaklarda yer alan (meselâ bk. İbn Bessâm eş-Şenterînî, II/2, s. 616-636; Feth b. Hâkān el-Kaysî, *Ḳalâ'idü'l-'iḳyân*, III-IV, 922-927; Makkarî, IV, 237-241) 324 beyitten ibaret 45 parça şiirini önce bir makalesinde derlemiş (bk. bibl.), ardından *Dîvânü İbn Baḳī el-Endelüsî* adıyla yayımlamıştır (Dımaşk 1997). Filistinli şair İntisâr Hıdr ed-Dennân da İbn Bakī'nin şiirlerini aynı adla bir araya getirmiştir (Beyrut 2012). Ancak Osman b. Bişrûn el-Mehdevî'nin (ö. 561/1166) *el-Muḫtâr fi'n-naẓm ve'n-neşr li-efâḍıli ehli'l-'aṣr* adlı eserinde -biraz abartılı görünmekle birlikte- onun 3000 müveşşahı ve bir o kadar kaside ve kıtası bulunduğunu yazması göz önüne alındığında şiirlerinden çok azının günümüze ulaştığı anlaşılır (M. Mecîd es-Saîd, *el-Mevrid*, VII/1 [1398/1978], s. 127). Esasen müveşşah türünde maharetini ortaya koyan İbn Bakī'nin bugüne ulaşan medih, gazel, hamriyyât, tabiat tasviri, şikâyet ve hicivleri büyük bir şair olduğunu ortaya koymaktadır. İbn Bakī ve arkadaşı A'mâ et-Tütîlî kendi zamanlarında müveşşahın en önde gelen iki temsilcisi olup özellikle bu türün gazel formunda tanınmışlar, bazan birinin şiirleri diğerine nisbet edilmiştir. İbn Bakī'nin övdüğü kişiler arasında Vezir Ebû Muhammed İbn Mes'ade, Vezir Ebü'l-Hüseyin İbn Sirâc, tabip Ebü'l-Alâ İbn Zühr, Benî Aşere ailesinden Yahyâ b. Ali ve Yûsuf b. Ali yer alır.

Şiirlerinin bir kısmı Endülüs edebiyatına dair eserlerde (bk. bibl.) başta İspanyolca olmak üzere bazı Batı dillerine çevrilmiş ve daha çok İspanyol araştırmacılarının çalışmalarına konu teşkil etmiştir (meselâ bk. Emilio García Gómez, "Muwassaha de Ibn Baqi de Córdoba: Ma laday sbrun mu'inu, con jarya romance", *Al-Andalus*, XIX/1, Madrid 1954, s. 43-52; Manuela Cortés García, "Un ramillete de cancioncillas andalusíes: Ibn Baqî e Ibn Zaydûn", *Al-Andalus Magreb*, IV, Cadiz 1996, s. 27-38). Salâh Muhammed Cerrâr, Ürdün Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde *Yaḥyâ b. Baḳī: Ḥayâtühû ve âdâbüh* (1978), Adnân Muhammed Âlü Tu'me, Kahire Üniversitesi Dârülulûm Fakültesi'nde *Fî Müveşşeḥâti İbn Baḳī eṭ-Ṭuleyṭılî ve ḫaṣâ'iṣühe'l-fenniyye* (1976) adıyla yüksek lisans tezi hazırlamış, ikinci çalışma basılmıştır (Bağdat 1399/1979).

BİBLİYOGRAFYA :

Feth b. Hâkān el-Kaysî, *Maṭmaḥu'l-enfüs ve mesraḥu't-te'ennüs fî mülaḥi ehli'l-Endelüs* (nşr. M. Ali Şevâbike), Beyrut 1403/1983, s. 407-408; a.mlf., *Ḳalâ'idü'l-'iḳyân* (nşr. Hüseyin Yûsuf Haryûş), Zerkā 1409/1989, III-IV, 919-927; İbn Bessâm eş-Şenterînî, *eẕ-Ẕaḫîre*, II/2, s. 615-636; Silefî, *Mu'cemü's-sefer* (nşr. Abdullah Ömer el-Bârûdî), Beyrut 1414/1993, s. 151-152; İbn Senâülmülk, *Dârü'ṭ-ṭırâz fî 'ameli'l-müveşşaḥât* (nşr. Cevdet er-Rikâbî), Dımaşk 1400/1980, bk. İndeks; Yâkūt, *Mu'cemü'l-üdebâ'*, XX, 21-25; İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile* (nşr. F. Codera), Madrid 1887, II, 722; İbn Hallikân, *Vefeyât*, VI, 202-205; İbn Saîd el-Mağribî, *el-Muġrib*, II, 19-21, 25, 456; a.mlf., *Râyâtü'l-müberrizîn ve ġāyâtü'l-mümeyyizîn* (nşr. M. Rıdvân ed-Dâye), Dımaşk 1987, s. 136-138; İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî, *Ṣılatü'ṣ-Ṣıla* (nşr. E. Lévi-Provençal), Rabat 1937, s. 174; Safedî, *Tevşîḥu't-tevşîḥ* (nşr. Elbîr Habîb Mutlak), Beyrut 1966, s. 212; İbn Haldûn, *Muḳaddime* (nşr. Dervîş el-Cüveydî), Beyrut 1415/1995, s. 594-596; Makkarî, *Nefḥu'ṭ-ṭîb*, I, 471-472, 584; III, 404; IV, 13, 236-241; VII, 6-7; ayrıca bk. İndeks; Don Emilio García Gómez, *Un Eclipse de la poesia en Sevilla: La época almorávide*, Madrid 1945, s. 28, 34, 37, 42, 43, 45, 46, 51, 56, 57, 60, 61, 63, 74, 77; A. R. Nykl, *Hispano-Arabic Poetry*, Baltimore 1946, s. 241-244; S. M. Stern, *Hispano-Arabic Strophic Poetry* (ed. L. P. Harvey), Oxford 1974, s. 33-34, 36, 37, 66, 101-103, 173, 175-179, 183, ayrıca bk. İndeks; Abdülazîz Atîk, *el-Edebü'l-'Arabî fi'l-Endelüs*, Beyrut 1976, s. 344, 352, 366-370; İhsan Abbas, *Târîḫu'l-edebi'l-Endelüsî*, Beyrut 1985, s. 219, 233-234, 243, ayrıca bk. İndeks; M. Mecîd es-Saîd, *eş-Şi'r fî 'ahdi'l-Murâbıṭîn ve'l-Muvaḥḥidîn bi'l-Endelüs*, Beyrut 1985, s. 225-227, 418, 420; a.mlf., "İbn Baḳī el-Ḳurṭubî: Ḥayâtühû ve şi'ruh", *el-Mevrid*, VII/1, Bağdad 1398/1978, s. 125-152; H. Pérès, *eş-Şi'ru'l-Endelüsî fî 'aṣri'ṭ-Ṭavâ'if* (trc. Tâhir Ahmed el-Mekkî), Kahire 1408/1988, s. 71, 128, 301, 343, 353; H. Heijkoop – O. Zwartjes, *Muwaşşah, Zajal, Kharja: Bibliography of Strophic Poetry and Music from al-Andalus and Their Influence in East and West*, Leiden 2004, s. 68-69, 109, 121, 145-146, 217, 264, 301, 324; F. de la Granja, "Ibn Baḳī", *EI²* (İng.), III, 729-730; M. Ahmed Mûsevî Âlü Tu'me, "İbn Baḳī", *DMBİ*, III, 128-130; M. Cortés García, "Ibn Baqî, Abû Bakr", *Enciclopedia de al-Andalus*, Granada 2002, I, 568-570; Tevfîk Karîra, "İbn Baḳī el-Ḳurṭubî", *Mv.AÜ*, III, 700-703.

AHMET ÖZEL

İBN BASSÂL
(ابن بصّال)

Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrâhîm b. Bassâl et-Tuleytılî el-Endelüsî (V./XI. yüzyıl)

Endülüslü ziraat âlimi.

Doğum ve ölüm tarihleri hakkında bilgi yoktur. İbn Bassâl lakabı Arapça "basal" (soğan) yahut İspanyolca "bazo / baso" ile (gri renk) ilişkilendirilir (Colin, II, 901; *Enciclopedia de al-Andalus*, I, 590; *Mv.AÜ*, III, 517). Tuleytula'da (Toledo) yaşadığı, Zünnûnîler'in ikinci hükümdarı Yahyâ b. İsmâil el-Me'mûn'un (1043-1075) sarayında hizmet gördüğü ve onun için *Dîvânü'l-filâḥa* adlı kitabını yazdığı bilinmektedir. Tago nehri kenarında Me'mûn'a ait meşhur botanik bahçesini (bustânü'n-nâûre / cennetü'l-Me'mûn) yöneten tıp ve botanik bilgini İbn Vâfid'in arkadaşı olup kendisi de bu bahçede çalıştı. Bazı kaynaklarda hakkında kullanılan "Hâc" lakabından da anlaşıldığı üzere hacca giden İbn Bassâl seyahati sırasında Sicilya, İskenderiye ve Suriye'ye uğradı, pamuk ve kına gibi çeşitli bitki tohumlarıyla bitki ve ziraat konusunda elde ettiği değerli mâlûmatla Endülüs'e döndü.

İbn Bassâl, Tuleytula'nın VI. Alfonso'nun eline geçmesinin (478/1085) ardından İşbîliye'ye (Sevilla) giderek oranın hâkimi İbn Abbâd el-Mu'temid-Alellah'ın hizmetine girdi. Abbâdîler'in başşehri İşbîliye bu sırada, nisbeten siyasî istikrarın da sağladığı ekonomik gelişme yanında verimli toprakları sayesinde önemli bir tarım merkezi haline gelmiş, böylece İbn Bassâl de ziraat konusunda ilmî araştırmalar için uygun bir zemin bulmuştu. Me'mûn'un Tuleytula'daki bahçesine benzer şekilde Mu'temid için bir kraliyet bahçesi (büstânü / hâitü's-sultân) düzenleyen İbn Bassâl, İbn Vâfid'in talebesi Tuleytulalı Ebü'l-Hasan İbn Lûnkû ve İbn Haccâc el-İşbîlî gibi ziraat âlimleriyle tanışıp birlikte çalıştı. Onun ve çağdaşı âlimlerin ziraî alanda ortaya koyduğu ilmî mesai, sonraki asırlarda Endülüs'ün ve İslâm dünyasının diğer bölgelerinde de etkisini sürdürdü. Endülüs bu dönemde doğudan getirilen tohumlar üzerinde denemelerin yapıldığı, çeşitli bitki türlerinin ziraî ve tıbbî özellikleriyle ilgili araştırmaların gerçekleştirildiği bir laboratuvar haline geldi. Ziraat alanındaki bu faaliyetin ve gelişmenin bir sonucu olarak birçoğu İbn Bassâl'in *Dîvânü'l-filâḥa*'sına atıflarda bulunan, onun tarım alanındaki seçkin mevkiini itiraf eden, teori ve pratiğe dair birçok eser kaleme alındı. Bunlardan biri, İbn Bassâl'in bir talebesinin telif ettiği *'Umdetü'ṭ-ṭabîb fî ma'rifeti'n-nebât li-külli lebîb*'dir. Bugüne ulaşan iki nüshasında da mukaddime ve müellif adı bulunmayan bu eser önce M. Asin Palacios tarafından incelenerek eski İspanyolca terimleri Arapça metin ve İspanyolca tercümeleriyle birlikte müellifi meçhul olarak neşredilmiş, daha sonra Muhammed Arabî el-Hattâbî yaptığı bazı araştırmalar sonucu eserin tamamını Ebü'l-Hayr

el-İşbîlî'ye nisbet ederek yayımlamıştır (bk. bibl.). Çağdaşı Muhammed b. Mâlik et-Tıgnerî de *Zehrü'l-bustân ve nüzhetü'l-ezhân* adlı eserinde İbn Bassâl'in nar ziraatı konusundaki tecrübelerini, incir ağacının her mevsimde dikilebileceği ve cevizin tohum şeklinde ekilebileceğine dair görüşlerini, ayrıca hastalıklı ağaçları keserek yaktığını ve köklerinden yeni filizler çıkmasını sağladığını kaydeder. Yine çağdaşları İbn Haccâc el-İşbîlî'nin *el-Muḳnic fi'l-filâḥa* ve özellikle İbnü'l-Avvâm'ın *el-Filâḥa*'sında İbn Bassâl'e 273 yerde atıfta bulunduğu görülür. İbnü'l-Avvâm'ın yaptığı yüzlerce nakilden bazılarının İbn Bassâl'in bugün elde mevcut muhtasar kitabında bulunmamasından onun kitabın aslını gördüğü anlaşılmaktadır. Daha sonra Meriyeli (Almeria) İbn Liyûn et-Tücîbî (ö. 750/1349), *Kitâbü İbdâ'i'l-melâḥa ve inhâ'i'r-recâḥa fî uṣûli ṣınâcati'l-filâḥa* adlı manzumesinde onun eserinden faydalandı. Yemen'de Resûlîler Hükümdarı el-Melikü'l-Efdal Abbas er-Resûlî de *Buġyetü'l-fellâḥîn fi'l-eşcâri'l-müşmire ve'r-reyâḥîn* adlı kitabında İbn Bassâl'in eserinin tam bir nüshasını kullanmıştır (Vernet – Samso, I, 373).

İbn Bassâl'i üne kavuşturan *Dîvânü'l-filâḥa (Kitâbü'l-Filâḥa)* onun Tuleytula sarayındaki çalışmalarının bir ürünü olup günümüze sadece kendisinin yaptığı *el-Ḳaṣd ve'l-beyân* adlı muhtasar nüshası ulaşmıştır. Takdim edildiği hükümdarın vefatı göz önüne alınınca eserin 467 (1075) yılından önce kaleme alındığı anlaşılır. Eser su türleri ve bitkilere olan etkileri; topraklar, çeşitleri ve özellikleri; gübre türleri; yer seçimi ve yerin ekime hazırlanması; meyve fidanları dikimi ve bakımı; dikim şekilleri; budama; aşılama; bazı aşılama türleri ve incelikleri; nohut, mercimek, pirinç vb. tahıl ekimi; baharatlar; salatalık, karpuz, patlıcan vb. sebzeler; soğan, sarmısak vb. yeşillikler; lahana, ıspanak gibi sebzeler; gül, fesleğen, zambak vb. çiçekler; ziraat ehli için gerekli olan suları tanıma, taze meyveyi saklama, kuru meyveler vb. hakkında genel bilgilere dair on altı bölümden (bab) meydana gelir. Eserde İslâm öncesine ve İslâmî döneme ait herhangi bir kaynağa atıfta bulunulmaması muhtevasının tamamen İbn Bassâl'in tecrübelerine dayandığı şeklinde değerlendirilmekte, ziraî uygulamalarda yabancı madde kullanımına yer verilmemesi de dönemindeki diğer eserlerden farklı bir özelliği olarak belirtilmektedir (Colin, II, 901; Sanchez, "Agriculture in Muslim Spain", s. 990). İbn Bassâl eserinde tıp, eczacılık, astroloji, edebiyat, sihir gibi ziraatla ilgisi olmayan konulara yer vermemesi bakımından da diğer birçok müelliften ayrılır (Âdil M. Ali, s. 205). *Dîvânü'l-filâḥa*'nın önemli bir yanı da o günün şartlarına göre müellifin bir yerde su bulunup bulunmadığına, suyun miktarı ve tadına, kuyu yeri seçimine ve kuyu kazmaya, damlatma yoluyla sulamaya dair verdiği bilgilerdir. Eserin sekizinci bölümünde yedi ayrı bölgede (iklim) yetişen farklı ağaçlardan söz edilmesi, buna bağlı olarak toprakları sulak, yağlı, yumuşak ve yapışkan gibi gruplara ayırarak yapılan orijinal sınıflandırma da dikkat çekmektedir (İbn Bassâl'in aşılama konusunda görüş ve uygulamaları için bk. Sanchez, "Los sistemas de injerto", s. 41-63).

Batı'da tarım ve botanik biliminin gelişmesinde önemli etkileri olan ve XIII. yüzyılda Kastilyaca'ya tercüme edilen eserin muhtasarı (nşr. José Maria Millás Vallicrosa, "La traduccion castellana del Tradato de Agricultura de Ibn Bassal", *Al-Andalus,* XIII [Madrid 1948], s. 347-430), Fas Eğitim ve Kültür Bakanlığı genel sekreteri Muhammed Azîmân'da bulunan nüshasına dayanılarak Azîmân ve Barcelona Üniversitesi öğretim üyesi José Maria Millás Vallicrosa tarafından İspanyolca tercümesiyle birlikte neşredilmiş (Tıtvân 1955), Expiracion Garcia Sanchez ve J. Esteban Hernandez Bermejo da bir incelemeyle birlikte bu neşrin tıpkıbasımını gerçekleştirmiştir (*El libro de la agricultura,* Granada 1995). Millás Vallicrosa, eserin son beş bölümünü bir makalesinde incelemiş ("Los cinco ultimos capitulos de la obra agronomica de Ibn Bassâl", *Tamuda,* I [Tetuan 1953], s. 47-58), ayrıca İbn Vâfid ve İbn Bassâl'in eserlerinin Paris Bibliothèque Nationale'de yeni tesbit olunan nüshalarını tanıtmıştır ("Nuevos textos manuscritos de las obras geoponicas de Ibn Wâfid e Ibn Basāl", *Tamuda,* II [1954], s. 339-344; eserin yazma nüshaları için bk. Sâlihiyye – Fulayh, s. 42-45).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Bassâl, *Kitâbü'l-Filâḥa* (nşr. J. M. Millás Vallicrosa – Muhammed Azîmân), Tıtvân 1955, neşredenlerin girişi, s. 11-38; Ebü'l-Hayr el-İşbîlî, *cUmdetü'ṭ-ṭabîb fî maʿrifeti'n-nebât* (nşr. Muhammed el-Arabî el-Hattâbî), Rabat 1410/1990, neşredenin girişi, I, 13 vd.; ayrıca bk. İndeks; İbnü'l-Avvâm, *el-Filâḥatü'l-Endelüsiyye* (nşr. Enver Ebû Süveylim v.dğr.), Amman 1433/2012, VII, 137-138; İbn Saîd el-Mağribî, *el-Muġrib,* II, 9; İbn Liyûn, *İḫtiṣârât min Kitâbi'l-Filâḥa* (nşr. Ahmed et-Tâhirî), Dârülbeyzâ 1422/2001, neşredenin girişi, s. 18-20, ayrıca bk. İndeks; Makkarî, *Nefḥu'ṭ-ṭîb,* III, 151; M. Asin Palacios, *Glosario de Voces Romances: Registradas por un Botánico Anónimo Hispano-Musulmán (Siglos XI-XII),* Madrid-Granada 1943, s. IX-XVI; A. M. Watson, *Agricultural Innovation in the Early Islamic World,* Cambridge 1985, s. 40, 62, 71, 119, 187; M. Îsâ Sâlihiyye – Abdullah Fulayh, *Fihrisü maḫṭûṭâti'l-filâḥa: en-Nebât- el-miyâh ve'r-rey,* Küveyt 1408/1988, s. 42-45; Beşîr Atıyye Atıyye, "el-Kitâbâtü'l-ʿArabiyyetü'l-ḳadîme fi'l-filâḥa", *İshâmâtü'l-ʿArab fî ʿilmi'n-nebât,* Küveyt 1408/1988, s. 10, 37-38; Ferîd Cuhâ, "et-Türâṣü'l-ʿArabiyyü'l-Endelüsî fî meydâni ʿilmi'n-nebât", *a.e.,* s. 363, 367, 380; Abdüllatîf Ubeyd, "el-Medresetü'l-filâḥiyye bi'l-Endelüs fi'l-ḳarneyni'l-ḫâmis ve's-sâdis li'l-hicre", *a.e.,* s. 406-407, 408, 415-416, 423; E. Garcia Sanchez, "Agriculture in Muslim Spain", *The Legacy of Muslim Spain* (ed. Salma Khadra Jayyusi), Leiden 1992, s. 990, 991, 992, 997; a.mlf., "Los sistemas de injerto en la agronomia andalusi", *Manuscrits: Revista d'historia moderna,* XXXI, Barcelona 2013, s. 41-63; a.mlf. – J. M. Carabaza Bravo, "Estado actual y perspectivas de los estudos sobre agronomia andalusi", *El saber el Al-Andalus: Textos y estudios III* (ed. Fátima Roldán Castro – I. Hervás Jávega), Sevilla 2001, s. 104, 105-106, 111, 112-113; M. Emîn Ferşûh, *Mevsûcatü ʿabâḳırati'l-İslâm fi'l-felek ve'l-ʿulûmi'l-baḥriyye ve ʿilmi'n-nebât ve ʿilmi'l-mîkânîkâ,* Beyrut 1995, V, 165-171; Ahmed et-Tâhirî, *eṭ-Ṭıb ve'l-filâḥa fi'l-Endelüs beyne'l-ḥikme ve't-tecrîb,* Dârülbeyzâ 1997, s. 18, 21, 87-88, 91, 94, 111; J. Vernet – J. Samso, "Teṭavvürâtü'l-ʿilmi'l-ʿArabî fi'l-Endelüs", *Mevsûcatü târîḫi'l-ʿulûmi'l-ʿArabiyye* (nşr. Rüşdî Râşid), Beyrut 1997, I, 373, 383, 384; Mohammed Faiz, "Horticultural Changes and Political Upheavals in Middle-Age Andalusia", *Botanical Progress, Horticultural Innovation and Cultural Changes* (ed. M. Conan – W. John Kress), Washington 2007, s. 115-116; Á. C. López Y López, "Ibn Baṣṣāl, Abū ʿAbd Allāh", *Biblioteca de al-Andalus,* Almeria 2009, II, 565-573; Münîre Abdurrahman Âmir er-Rumeyh, *el-Ḥayâtü'l-iḳtisâdiyye ve'l-ictimâʿiyye ve'ş-şeḳâfiyye fî iḳlîmi İşbîliyye fi'l-Endelüs,* Demmâm 1432/2011, s. 132-137, 753-754; J. M. Millás Vallicrosa, "Sobre bibliographia agronomica hispanoarabe", *al-Andalus,* XIX, Madrid 1954, s. 129-130, 132, 135, 139, 141; a.mlf., "La tradicion de la ciencia geoponica hispanoarabe", *Archives internationales d'histoire des sciences,* VIII, Wiesbaden 1955, s. 121-122; G. Sarton, "Ibn Bassâl, Libro de Agricultura (Book Review)", *ISIS,* XLVII/1 (1956), s. 74-77; Cevâd Ali, "Kitâbü'l-Filâḥa", *MMİlr.,* VI (1379/1959), s. 565-569; S. M. Imamuddin, "al-Filâhah (Farming) in Muslim Spain", *IS,* I (1962), s. 55-56, 58, 59, 69, 74, 76; Ca'fer el-Hayyât, "İbn Baṣṣâl râ'idü'l-fenni'z-ziraʿiyyi'l-ḥadîs fî'l-Endelüs", *MMİlr.,* XV (1387/1967), s. 214-227; Âdil M. Ali, "ʿİlmü'z-ziraʿa min ḫilâli Kitâbi'l-Filâḥa li'bn Baṣṣâl", *el-Mevrid,* IV/6, Bağdad 1398/1977, s. 203-207; Karl W. Butzer, "The Islamic Tradition of Agroecology: Crosscultural Experience, Ideas and Innovations", *Ecumene,* I/1, London 1994, s. 24-25; Mustafa Abdülkādir Guneymât, "Teʾşîru ʿilmi'l-fiḳh fi'l-baḥṣ ve't-teʾlîfi'l-filâḥî ʿinde'l-Endelüsiyyîn", *Dirâsât,* XXXIII/1, Amman 2006, s. 22-24, 26, 28, 29; G. S. Colin, "Filâḥa", *EI²* (İng.), II, 901; Ebü'l-Hasan Diyânet, "İbn Baṣṣâl", *DMBİ,* III, 116-117; Cum'a Şeyha, "İbn Baṣṣâl, Muḥammed b. İbrâhîm", *Mv.AU,* III, 517-519.

AHMET ÖZEL

İBN BERRÎ et-TÂZÎ

(ابن برّي التازي)

Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî (b. Muhammed) b. Hüseyn er-Ribâtî et-Tâzî el-Mağribî (ö. 731/1331)

Faslı kıraat ve Arap dili edebiyatı âlimi.

660 (1262) yılında başşehir Fas'ın kuzeydoğusunda yer alan Tâze (Ribâtu Tâze) şehrinde doğdu. Buraya nisbetle Ribâtî ve Tâzî nisbeleriyle tanınır. Bazı kaynaklarda Ribâtî nisbesi Tâze civarında (ribz / erbâz) konaklamış bir kabileye mensup olduğundan Erbâzu Tâze'ye nisbetle Erbâzî / Ribâzî şeklinde de zikredilir. Ailesinin Kureyş'le ilgisi bulunan Tüsûl (Tesûl) kabilesine mensup olduğu ve kendisi doğmadan önce Tâze'ye gelip yerleştiği ifade edilir. Bu sebeple İbn Berrî et-Tüsûlî nisbesiyle de anılır. Ayrıca ailenin Tâze'nin Berberî kabilelerinden Benî Linet'e mensup bulunduğu belirtilir (Hifnâvî, II, 12).

İlk bilgilerini babasından alan İbn Berrî, Merînî Devleti'nin kurulma, yükselme devrelerine yetişti. Endülüs âlimlerinin Kuzeybatı Afrika'ya göçüyle meydana gelen ilmî birikimden faydalandı. Aralarında hocası İbn Hamdûn eş-Şerîşî'nin de bulunduğu âlimler ve kıraat üstatları, Endülüs şehirlerinin birer birer hıristiyan krallıklarının eline geçmesi yüzünden göç ederek Tâze'ye yerleşti. Böyle bir ortamda yetişen İbn Berrî, Mağrib'in Berberî Masmûde kabilesine mensup şair, edip ve kadılarla kâtip İbnü'l-Murahhal'den, kendisinden Nâfi' kıraatini Verş ve Kālûn rivayetleriyle okuduğu Ebü'r-Rebî' Süleyman b. Muhammed İbn Hamdûn eş-Şerîşî, fıkıh ve ferâiz âlimi Muhammed b. Muhammed el-Farazî, tefsir, hadis ve fıkıh âlimi İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî, Muhammed b. Muhammed b. İdrîs el-Kuzâî el-Kalelevsî ve Ebü'l-Hasan Ali b. Süleyman el-Kurtubî gibi âlimlerden kıraate, dil ve edebiyata, dinî ilimlere dair ders aldı (Abdülhâdî Hamîtû, III, 114-115). Başta kıraat ve Kur'an ilimleri olmak üzere Arap dili ve edebiyatı, belâgat, lugat, fıkıh, ferâiz, hadis gibi alanlarda kendini yetiştirdi, hat sanatında ve tevsik (adlî ve hukukî belge düzenleme) konusunda maharet sahibi oldu.

İbn Berrî et-Tâzî, Fas ve Karaviyyîn gibi şehirlerin camilerinde ders verdi. Ondan faydalanan öğrencilerden Fas Karaviyyîn Camii'nde 723'te (1323) kendisine *ed-Dürerü'l-levâmi*ʿ'ini okuttuğu Yûsuf b. Ali es-Sedûsî bir yıl sonra Gırnata'nın Yûsufiyye Medresesi'nde hocasının bu eserini kendi öğrencilerine okuttu. Tâze Kadısı Ebû Mehdî Îsâ b. Abdullah et-Tircâlî de onun önde gelen talebelerindendir. Yine Tâze'de İbn Berrî'den Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-Îżâḥ fi'n-naḥv*'ini okumasının yanı sıra ondan tefsir ve hadis dersleri alan Ebû Zeyd Abdurrahman İbnü'l-Aşşâb et-Tâzî, edebiyat, lugat ve kıraat dersleri alan, ayrıca *ed-Dürerü'l-levâmi*ʿ'ini okuyan ve ona şerh yazan Muhammed b. Şuayb el-Meccâsî, *ed-Dürerü'l-levâmi*ʿ'i şerheden kıraat âlimi Muhammed b. Muhammed el-Harrâz eş-Şerîşî, Amr b. Ahmed el-Kaştâlî de İbn Berrî'nin öğrencilerindendir. İbn Berrî, Tâze'de bir yandan ders verirken diğer yandan Merînî idaresinde Dîvân-ı İnşâ kâtip ve reisliği yaptı. Dürüstlüğüyle tanındığından Tâze Mahkemesi'ne şahitlik vb. işler için sık sık gidip geldi. Adlî ve hukukî belgeleri düzenleme görevinde bulunarak günümüzde noterliğe benzeyen bir meslek icra etti. Onun Tâze'de bir süre kadılık yaptığı da belirtilir. Öğrencisi Tircâlî Tâze kadısı olunca hocasının sık sık mahkemeye gelmesini uygun bulmadı, Merînî Sultanı II. Ebû Saîd (Osman) el-Merînî'den izin alarak onun başşehir Fas'a naklini ve sultanın oğlu Ebü'l-Hasan'a (Mansûr-Billâh) öğretmenlik yapmasını sağladı. 724'te (1324) Fas'a giden İbn Berrî vefatına kadar bu görevleri yerine getirdi. Vefatıyla ilgili olarak 730 (1330) ve 733 yılları kaydedilmekle birlikte 731 (1331) yılı daha isabetli görünmektedir. Çünkü 724'te (1324) gittiği Fas'ta yedi yıl kaldığı belirtilir. İbn Berrî'nin Tâze'de öldüğü veya Fas'ta öldükten sonra cenazesinin Tâze'ye götürülüp hocası İbn Hamdûn eş-Şerîşî'nin kabri yanına defnedildiği, günümüzde kabrinin şehir dışında bulunup meşhur olduğu ifade edilir.

Eserleri. İbn Berrî'nin en önemli eseri *ed-Dürerü'l-levâmi*ʿ *fî aṣli maḳra'i'l-İmâm Nâfi*ʿ olup İmam Nâfi' kıraatine dair bir manzumedir. Kuzey Afrika ülkelerinde bu eserin kıraatteki şöhreti nahiv ilminde *el-Âcurrûmiyye*'nin şöhretiyle kıyaslanır. Aynı ülkelerde Mâlikî mezhebinin yaygınlığı gibi İmam Mâlik'in sünnet (vâcip) olarak nitelediği makbul-mütevâtir kıraatlerden Nâfi' kıraati de Endülüs ve Mağrib'de yayılmış, bu kıraate dair eserler arasında önemli bir yeri olan *ed-Dürerü'l-levâmi*ʿ üzerine çok sayıda şerh, ta'lik, ikmal, telhîs, nazîre vb. çalışma gerçekleştirilmiştir. 697 (1298) yılında recez vezniyle ve yalın bir üslûpla yazılan 243 beyitlik manzume Mağrib medreselerinde Nâfi' kıraatinde resmî temayülün esasını teşkil etmiştir (*a.g.e.*, III, 108, 112). Kuzey Afrika ülkelerinde Nâfi' kıraatinin öğretiminde günümüzde de büyük ilgi gören manzumenin mukaddimesinde eserin konusu, yöntemi ve yazılış sebebi açıklanmış, daha sonra on altı bölüm (bab) halinde Nâfi' kıraatiyle ilgili usul ve küllî kaidelerle bazı ayrıntılar söz konusu edilmiştir. Bunlar istiâze, besmele, cemi "mîm"i, kinaye "hâ"sı, med-kasr, tek ve çift hemze, hareke nakli, izhar-idgam, feth-imâle, "râ"lar, "lâm"lar, vakf, izâfet "yâ"ları, zâit "yâ"lar, harflerin ve Kur'an kelimelerinin küllî / aslî kaidelere dayanmayan istisnaî ve özel okuyuş şekilleri olarak sıralanabilir. Manzumenin sonuna harflerin mahreç ve sıfatlarına dair müellifin otuz beyitlik urcûzesi de eklenmiştir. İbn Berrî, Mekkî b. Ebû Tâlib gibi kıraat âlimlerine göre daha mevsûk bulduğu, *et-Taʿrîf bi'ḫtilâfi'r-ruvât ʿan Nâfi*ʿ adlı eserin yazarı Ebû Amr ed-Dânî tarikine uyarak Ebû Ya'kūb Yûsuf el-Ezrak'ın Verş'ten, onun da Nâfi'den aktardığı, yine Ebû Neşît Muhammed b. Hârûn'un Kālûn'dan, onun da Nâfi'den naklettiği okuyuş farklarını incelemiş, bu okuyuşlar arasında yer yer tercihler yapmış, okuyuşların delillerini zikretmiş, kendisinden Ebû Amr ed-Dânî'ye kadar varan kıraat senedini kaydetmiştir (Saîd A'râb, s. 25; Abdülhâdî Hamîtû, III, 115-118). İbn Berrî'den bu manzumeyi başta Harrâz, Meccâsî ve Tircâlî gibi öğrencileri olmak üzere on altı kişi rivayet etmiş (Abdülhâdî Hamîtû, III, 150-163), günümüzde Tilimsân, Fas, Gırnata gibi şehirlerde okutulup ezberletilen ve hakkında icâzetler verilmiş olan manzume üzerinde elliyi aşkın şerh yazılmıştır (*a.g.e.*, III, 173-232). Müellifin öğrencileri ve râvilerinden olan Harrâz eş-Şerîşî'nin *el-Maḳṣadü (el-Ḳaṣdü')'n-nâfiʿ li-buġyeti'n-nâşiʾ ve'l-bâriʿ fî şerḥi'd-Düreri'l-levâmi*ʿ'i ile (nşr. M. Mahmûd et-Tilmidî el-Cekkenî, Cidde 1413) Muhammed b. Şuayb el-Meccâsî'nin *Şerḥu'd-Düreri'l-levâmi*ʿ'i, Ebû Zeyd es-Seâlibî'nin *el-Muḫtâr mine'l-Cevâmiʿ fî muḥâẕâti'd-Düreri'l-levâmi*ʿ adlı şerhi (Cezayir 1324), Mintûrî'nin *Şerḥu'd-Düreri'l-levâmi*ʿ'i (nşr. Sıddîkī Sîdî Fevzî, I-II, Dârülbeyzâ 1421/2001), Süleyman el-Amrâvî el-Cezâirî'nin *el-Muḫtaṣarü'l-Câmiʿ Şerḥu'd-Düreri'l-levâmi*ʿ *fî aṣli maḳra'i'l-imâm en-Nâfi*ʿ'i (Beyrut 2004) bunlar arasında sayılabilir. Yayımlanmamış şerhlerin birçoğunun yazma nüshaları Rabat'taki el-Mektebetü'l-Haseniyye'de bulunmaktadır (ayrıca bk. Brockelmann, *GAL*, II, 321; *Suppl.*, II, 350). Eser üzerine eksiklerini tamamlamak, özetlemek

veya nazîre yazmak amacıyla İbn Câbir el-Miknâsî, Ebü'l-Kāsım Ahmed et-Tâzî, Ebû Vekîl el-Masmûdî, Abdurrahman el-Câdirî, İbn Gāzî el-Miknâsî gibi müelliflerce otuz kadar urcûze kaleme alınmıştır (Abdülhâdî Hamîtû, III, 233-277). İbn Gāzî el-Miknâsî, *Tafṣîlü ʿiḳdi'd-dürer* isimli 149 beyitlik manzumesinde Nâfiʿ kıraatinin Kālûn ve Verş dışındaki rivayetlerini de zikretmiş, toplam on farklı rivayeti söz konusu etmiştir. Ebü'l-Kāsım Ahmed et-Tâzî de *ed-Dürerü's-seniyye* adlı 100 beyitlik manzumesinde farklı okuyuş rivayetleri arasındaki tercihleri belirtmiş, Ebû Amr ed-Dânî'ye ait *et-Tecrîd*'in özetini vermiştir. İbn Berrî'nin manzumesi tecvid ve kıraat metinlerini toplayan mecmualar / külliyatlar içinde defalarca basılmış, Tevfîk b. Ahmed el-Abkarî tarafından müstakil olarak da yayımlanmıştır (Kahire 2008).

Diğer Eserleri: *Ürcûze fî meḫârici'l-ḥurûf* (otuz beyitlik bir manzume olup *ed-Dürerü'l-levâmi*ʿ'in zeyli olarak birçok defa basılmıştır, yazma nüshası, Berlin Kraliyet Ktp., nr. 548); *el-Kâfî fî ʿilmi'l-ḳavâfî* (Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 350); *Şerḥu Kitâbi'l-ʿArûż li'bni's-Saḳḳāt Muḥammed b. ʿAlî el-Enṣârî; Şerḥu'l-Veṣâʾiḳı'l-ʿadliyye el-muḫtaṣara li-Ebî İsḥâḳ İbrâhîm b. Yaḥyâ el-Ġırnāṭî* (Hizânetü Miknâse, nr. 1756); *İḫtiṭâfü'z-zeher ve ictinâʾü's-semer fi'ḫtiṣârı Zehri'l-âdâb ve şemeri'l-elbâb li-İbrâhîm el-Ḥuṣrî* (nşr. Mustafa Hicâzî, Kahire 2012); *Muḫtaṣar ʿalâ Şerḥi Tehzîbi'l-Müdevvene li-Ebî Saʿîd Ḫalef b. Muḥammed el-Berâzi*ʿ*î* (tamamlanamamıştır); *Muḫtaṣaru Şerḥi'l-İżâḥ li'bn Ebi'r-Rebîʿ Ubeydillâh b. Ahmed* (Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-İżâḥ fi'n-naḥv* veya Adudüddevle'ye ithaf edildiği için *el-İżâḥu'l-ʿAżudî* olarak tanınan gramer kitabına İbn Ebü'r-Rebî'in yazdığı şerhin muhtasarıdır; ancak İbn Ebü'r-Rebî' *el-İżâḥ*'a küçük *[el-İfṣaḥ ʿan mesâʾili [nüketi] Kitâbi'l-İżâḥ]* ve büyük *[el-Kâfî fi'l-İfṣaḥ]* olmak üzere iki şerh yazmıştır; ihtisar olduğuna göre eser büyük şerhle ilgili olmalıdır); *İḫtiṣâru Şerḥi'ş-Şerîşî li-Maḳāmâti'l-Ḥarîrî; el-Veṣâʾiḳ(u'l-ʿadliyye); el-Ḳānûn fî rivâyetey Verş ve Ḳālûn* (İshâkī, vr. 29); *Ṭurer ʿale'd-Dürer* (öğrencisi Harrâz'ın *ed-Dürerü'l-levâmi*ʿ'e yazdığı şerhi kendisine takdim etmesi dolayısıyla kaleme aldığı yazıdır); *Żikrü'ẓ-ẓâʾ ʿalâ ḥurûfi'l-muʿcem* (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 7740, vr. 19-22); *İcâze manẓûme li-Ebî ʿAmr el-Fiştâlî; İcâze manẓûme li-Ebi'l-Ḥasan el-Ḥımşî ʿalâ luġzihî bi-mesʾeleti "sevʾât"; Şerḥu Ḳaṣîdeti Ebî ʿAlî Ḥasan b. Aṭıyye el-Venşerîsî el-Miknâsî* (ez-Zâviyetü'l-Hamzâviyye Fas / Rîş Kütüphanesi'nde nüshasının bulunduğu belirtilir [Abdülhâdî Hamîtû, III, 127-131]). Muhammed el-Emrânî *İbn Berrî et-Tâzî* adıyla bir monografi yazmıştır (Rabat, ts.).

BİBLİYOGRAFYA :

Mintûrî, *Şerḥu'd-Düreri'l-levâmi*ʿ (nşr. Sıddîkī Sîdî Fevzî), Dârülbeyzâ 1421/2001, neşredenin girişi, I, 25-26; Ebû Zeyd es-Sealibî, *Dürerü'l-levâmi*ʿ *fî ḳırâʾeti Nâfi*ʿ, Cezayir 1324, s. 7, ayrıca bk. tür.yer.; Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, *Kifâyetü'l-muḫtâc li-maʿrifeti men leyse fi'd-Dîbâc* (nşr. Muhammed Mutî'), Rabat 1421/2000, I, 346-347 (nr. 351); Abdurrahman İbnü'l-Kādî, *el-Fecrü's-sâṭiʿ ve'ż-żiyâʾü'l-lâmiʿ fî şerḥi'd-Düreri'l-levâmi*ʿ (nşr. Ahmed b. Muhammed el-Bûşeyhî), Rabat 1428/2007, I, 203; İshâkī, *er-Riḥletü'l-Ḥicâziyye*, Rabat el-Hizânetü'l-Haseniyye, nr. 11867, vr. 29; İbrâhim el-Mârganî, *en-Nücûmü'ṭ-ṭavâliʿ ʿale'd-Düreri'l-levâmi*ʿ, Tunus 1322, s. 15, ayrıca bk. tür.yer.; Brockelmann, *GAL*, II, 321; *Suppl.*, II, 350; *İżâḥu'l-meknûn*, I, 468; II, 259; *Hediyyetü'l-ʿârifîn*, I, 716; Kehhâle, *Muʿcemü'l-müʾellifîn*, VII, 220-221; Ziriklî, *el-Aʿlâm*, V, 5; Abdullah Kennûn, *en-Nübûġu'l-Maġribî fi'l-edebi'l-ʿArabî*, Beyrut 1395/1975, I, 21; Hifnâvî, *Taʿrîfü'l-ḫalef bi-ricâli's-selef*, Beyrut 1402/1982, II, 12; Saîd A'râb, *el-Ḳurrâʾ ve'l-ḳırâʾât bi'l-Maġrib*, Beyrut 1410/1990, s. 22-31; Ahmed Muhammed es-Simlâlî eş-Şinkitî, *Taḥṣîlü'l-menâfiʿ ʿalâ Kitâbi'd-Düreri'l-levâmi*ʿ, Riyad 1422/2001, s. 60-61; Abdülhâdî Hamîtû, *Ḳırâʾetü'l-İmâm Nâfiʿ ʿinde'l-Meġāribe min rivâyeti Ebî Saʿîd Verş*, Rabat 1424/2003, II, 389; III, 108-301; Ebû Meryem el-Cezâirî, "el-İmâm İbn Berrî ve naẓmühû ed-Dürerü'l-levâmi*ʿ* fî aṣli maḳraʾi'l-İmâm Nâfi*ʿ*: Dirâse taḥlîliyye", *Mecelletü Câmiʿati'l-Emîr ʿAbdülḳādir el-İslâmiyye*, sy. 17, Kosantîne 1425/2004, s. 15-30; M. Ben Cheneb, "Ibn Barrī", *EI²* (Fr.), III, 755; Kahhâr Mıkyemî, "İbn Berrî", *DMBİ*, III, 104; Fârûk Hamâde, "İbn Berrî", *Mv.AU*, III, 380-382.

İSMAİL DURMUŞ

İBN BEŞŞÂR el-AHVEL

(bk. ENMÂTÎ, Ebü'l-Kāsım).

İBN BÛNÂ

(bk. CEKENÎ).

İBN ECCEMED
(ابن أجّمد)

Zeynülâbidîn b. Eccemed b. Muhammezün el-Yedâlî eş-Şemşevî
(1860-1939)

Moritanyalı âlim.

Moritanya'nın güneybatısında bulunan İkîdî bölgesinde doğdu. Künyesinde yer alan Şemşevî nisbesi, VI. (XII.) yüzyılın sonlarında aralarında kan bağı olmadığı halde bazı dinî, ahlâkî ve siyasî ilkeler etrafında ittifak yapan beş kişinin neslinden gelenleri göstermek üzere "beş, beşli" anlamındaki "tşemş" kelimesine, onun bir alt kolunu anlatan Yedâlî ise "Ceddü Alî" anlamında olup bölgede Yeddâl şeklinde telaffuz edilen Yiddâc kelimesine dayanmaktadır (Yedâlî, s. 57; M. Muhtâr Vüld es-Sa'd, I, 107-108). Babasının adı genellikle Eccemed, bazı kaynaklarda ise Ahmed olarak kaydedilir (M. Hayr Ramazan Yûsuf, I, 237). Çeşitli ilim dallarının yanı sıra edebiyat alanında da etkili olan köklü bir aileye mensuptur. İkiz kardeşi Ahmed hem bir fıkıh âlimi hem de Moritanya'nın tanınmış şairlerindendir.

Temel eğitimini aile içinde alan İbn Eccemed, Kur'an eğitimini annesi Meryem bint Abdullah Cenkî'den, fıkıh eğitimini kardeşi Ahmed'den, dil eğitimini bölgenin tanınmış dilcilerinden anne bir kardeşi Muhtâr b. Cenkî'den aldı. Usul, mantık ve beyan konusunda Muhammezün b. Mahand Bâbeh b. A'beyd ed-Deymânî'den, siyer-i nebîde Muhammezün Fâl b. Emîn et-Temeklâvî'den, Kur'an ilimlerinde Muhammed Fâl b. Bûferra el-Hâccî'den faydalandı. Fıkıh öğrenimine Muhtâr b. Elümmâ el-Yedâlî'nin yanında devam etti. Muhammedû b. Muhammezün Fâl b. Müttâlî et-Tendeğî vasıtasıyla Kuzey Afrika'da yaygın olan Şâzelî tarikatına intisap etti. Doğduğu yerde suyun genellikle sahiplerinden izin alınmayan merkeplerle taşınmasını şüpheli gördüğünden daha kolay su elde edebileceği sahil kesimine, Moritanya'nın güneybatı sahilinde yer alan Trârze eyaletinin Âftût bölgesine göç etti (Muhammed b. Sîdî Muhammed Mevlây, s. 352). Burada kendini öğretim ve eser telifine hasretti. Yetiştirdiği öğrenciler arasında Muhtâr b. Mahbûbî el-Yedâlî, Muhammed b. Bâr et-Tendeğî, Muhammed el-Emced b. Ebü'l-Meâlî el-Ya'kūbî, Abdullah b. Nâbiga el-Entâbî, Şeyh b. Evvâh el-Ebîrî gibi isimler anılır. Dindar kişiliğiyle tanınan İbn Eccemed 1939'da, bazı kaynaklara göre ise 1940'ta vefat etti.

İbn Eccemed yaşadığı toplumda karşılaştığı problemleri bazı eserlerinde ele almış, toplumdaki fikrî ayrışmalarda mutedil beyanlarıyla tanınmıştır. XIX. yüzyılın ortalarında Moritanya'ya giren Fransa XX. yüzyılın başlarında ülke genelinde hâkimiyet sağlamış, bu süreçte Moritanya'yı da içerisine alacak şekilde Kuzey Afrika'da uyguladığı İslâm siyasetiyle (Kavas, sy. 6 [2000], s. 23-50) sadece askerî nüfuzla yetinmeyip bölgede uzun süre tutunmayı hedeflemiştir. Fransa'nın ortaya koyduğu çok yönlü siyasî hamleler bölge halklarında kısmen karşılık bulmuş, sömür-

gecilerden yana olma veya onlara karşı çıkma şeklinde iki eğilim ortaya çıkmıştı. Diğer taraftan I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlılar'ın yaptığı umumi cihad çağrısı mevcut kutuplaşmayı canlı tutan bir etki oluşturmuştur. Fransız sömürgeciliğinin beraberinde getirdiği sorunlarla da yüzleşmek zorunda kalan İbn Eccemed, sömürge yönetimine karşı benimsenecek tavırla ilgili görüşü sorulduğunda hıristiyanları / Fransızlar'ı gönülden dost edinmenin küfür, onlarla zâhiren dost görünmenin fısk olacağını, dinî ve şahsî bir güven ortamının sağlanması halinde Fransız hâkimiyetinin tutsaklık anlamına gelmeyeceğini söylemiş, Fransa'ya karşı cihadı ve hicreti savunanlara da şu anda durumun buna uygun olmadığını bildirmiştir. Aynı yıllarda Kuzey Afrika'da yayılmaya başlayan Ticâniyye'ye intisap edenlerin kendi tarikatlarını en üstün tarikat diye sunmaları halk arasında onlara karşı tepkiye yol açmıştır. Ticânîler'in bu görüşlerini bir sorun olarak görenler bununla ilgili rahatsızlıklarını İbn Eccemed'e iletince kendisi Ticâniyye cemaatinin fikirlerini savunan bir risâle kaleme almıştır.

Eserleri. Kaynaklarda İbn Eccemed'e nisbet edilen eserlerin büyük kısmı, Şinkît bölgesinde "ihmirâr" denilen, temel metnin etrafına kırmızı mürekkeple yazılan tekmile ve açıklama niteliğindeki manzum eserlerin yanı sıra onun okuttuğu metinler üzerine not ettiği kısa açıklamaları ifade eden "turre" (çoğulu "turer") şeklindedir (M. Muhtâr Vüld Ebbâh, *Târîḫu'l-ḳırâ'ât*, s. 612). **Kur'an İlimleri: 1.** *el-Ġurerü's-sevâṭı' fî tezyîli'd-Düreri'l-levâmi'*. İbn Berrî et-Tâzî'nin Nâfi' kıraatine dair eseri üzerine kaleme alınmış ihmirâr türü bir çalışmadır. Müellif İmam Nâfi'in kıraati yanında diğer altı kıraati de zikretmiştir (eser hakkında bilgi ve iktibas edilen bazı kısımları için bk. *a.g.e.*, s. 612-620). *el-Ġurer*, el-Ma'hedü'l-âlî li'd-dirâsât ve'l-buhûsi'l-İslâmiyye (Nuakşot) tarafından 1993'te tahkik edilmiş, Muhammed Vüld Adî de esere dair bir tahkik ve inceleme çalışması yapmıştır (Dârü'l-hadîs el-Haseniyye, Rabat 1999). Müellifin aynı çalışma üzerine bir de şerhi bulunmaktadır. **2.** *Naẓmu imlâ'i mâ menne bihi'r-Raḥmân min vücûhi'l-ḳırâ'ât ve'l-i'râb*. Ukberî'nin eseriyle ilgili 3000 beyitten oluşan bir çalışmadır. **3.** *Naẓmu Müfhimâti'l-aḳrân fî mübhemâti'l-Ḳur'ân*. Bu da Süyûtî'nin eseri üzerine yapılmış 819 beyitlik bir çalışmadır. Hatrî Vüld Hâmid eseri Nuakşot'taki el-Ma'hedü'l-âlî li'd-dirâsât ve'l-buhûsi'l-İslâmiyye'de bitirme tezi olarak tahkik etmiştir. **4.** *Manẓûme fî tertîbi süveri'l-Ḳur'ân bi-ḥasebi'n-nüzûl*. **5.** *Manẓûme fî tertîbi süveri'l-Ḳur'ân bi-ḥasebi ᶜadedi'l-ây*. **6.** *İᶜrâbü cümeli'l-Ḳur'ân*. **7.** *Ṭarîḳu's-sedâd fî taḫḳîḳi emri'ḍ-ḍâd*. Müellifin kıraate dair bu risâlesini Muhammezün b. Ahmed b. Mahbûbî tahkik etmiş (Nuakşot 2006), Vüld Ebbâh da tam metnini vermiştir (*a.g.e.*, s. 735-741). **8.** *Naẓmü'l-vücûh ve'n-neẓâ'ir li-meᶜânî kelimeti'l-hüdâ fi'l-Ḳur'ân*. **9.** *Naẓm fî beyâni mâ verede fî'l-Ḳur'ân mine'l-meᶜânî*. İbn Cüzey'in *et-Teshîl li-ᶜulûmi't-tenzîl*'inden yararlanılarak yazılan bir manzumedir. **10.** *Naẓmü'l-İtḳān fî ᶜulûmi'l-Ḳur'ân*. Yine Süyûtî'nin eseriyle ilgili bir çalışmadır. **11.** *Naẓm fî ḳırâ'âti's-sebᶜ*. **12.** *İḥmirâr li-Teshîli'ş-Şâṭıbiyye ve şerḥuhâ*. **13.** *Mekkiyyü'l-Ḳur'ân ve medeniyyüh*.

Fıkıh: 1. *Naẓm fi'l-uṣûl*. **2.** *Şerḥu Tekmîli'l-Menhec*. Meyyâre'nin, Zekkâk'ın *el-Menhecü'l-münteḫab*'ı üzerine kaleme aldığı *Tekmîlü'l-Menhec*'ine yazılmış bir şerhtir. **3.** *Ḫalîlü'l-ebyad. Muḫtaṣaru Ḫalîl* üzerine yapılmış, daha ziyade lafızların tahliline dayanan bir şerh çalışmasıdır. **4.** *Tesdîdü'l-mütefekkir fî ibâhati külli şarâbin lâ yüskir*. İbn Eccemed'in yaşadığı bölgede çayın dinî hükmü konusunda ortaya çıkan tartışmalara dairdir. **5.** *Risâle fî meşrûᶜiyyeti's-sedel*. **6.** *Naẓmu fetâvâ ᶜAbdilḳâdir el-Fâsî. Ecvibe* diye de bilinen fetva kitabının manzum hale getirilmiş şekli olup el-Ma'hedü'l-âlî li'd-dirâsât ve'l-buhûsi'l-İslâmiyye tarafından 1988'de tahkik edilmiştir. **7.** *Fetâvâ Mahand Bâbeh b. Aᶜbeyd ed-Deymânî*. Bu eser de el-Ma'hedü'l-âlî li'd-dirâsât ve'l-buhûsi'l-İslâmiyye tarafından tahkik edilmiştir. **8.** *Naẓmu fetâvâ Muḥammezin Fâl b. Müttâlî et-Tendeġî*. **9.** *Naẓmu fetâvâ Sîdî ᶜAbdillâh b. el-Ḥâc İbrâhîm el-ᶜAlevî*. **10.** *Risâle fî'ḍ-ḍamân*. **11.** *Şerḥu ḳaṣîdeti'l-elġāzi'l-fıḳhiyye*. **12.** *Naẓm fi'l-farḳ beyne't-taḳlîd ve'l-iktidâ'i ve't-tebaṣṣur vel-ictihâd*. İbn Eccemed'in ayrıca dimâât / kısas ve diyet konusunda yayımlanmış bir eseri vardır (el-Ma'hedü'l-âlî li'd-dirâsât ve'l-buhûsi'l-İslâmiyye, Nuakşot 1994).

Diğer Eserleri: *Naẓm fî sebebi ḍalâli men ḍalle* (akaidle ilgili bu eser için müellif bir ta'lik kaleme almıştır); *Ṭurre ᶜalâ Muḥaṣṣıli'l-maḳāṣıd fi'l-ᶜaḳā'id* (İbn Zekrî et-Tilimsânî'nin kelâma dair manzum eserine yazılmış kısa açıklamalardan oluşmaktadır); *Naẓmu esmâ'illâhi'l-ḥüsnâ; Naẓm fi't-tevessül; Naẓmu menşe'i'l-ġalaṭ; el-Mevâhibü'r-rabbâniyye fî iᶜtiḳādi aḥseni'l-meẓâhibi't-Tîcâniyye; Şerḥ ᶜalâ Ḫâtimeti't-taṣavvuf li-Muḥammed el-Yedâlî; Ḳaṣîde tetenâvel envâᶜa'l-bedîᶜ* (belâgat alanındaki bu eserine de müellifin bir şerhi vardır); *Ḥilyetü'l-ifâde fî şerḥi Vesîleti's-saᶜâde; Nehrü'l-ᶜaseli'l-muṣaffâ fî ḥükmi medḥi'n-nebî el-Muṣṭafâ; Naẓm fî târîḫi'd-düvel ve'l-aᶜlâm; Manẓûme fî men saḥabû'n-nebiyye maᶜa âbâ'ihim ve ebnâ'ihim; Taḥsînü'l-kelâm bi-ṣalâti'ş-şeyḫ ᶜAbdisselâm; Taᶜlîḳ ᶜalâ Eẕkâri'n-Nevevî; Câlibetü'l-fellâḥ; Dürerü'l-lâḳiṭîn fî ḳaḍiyyeti's-sâḳıṭîn; Şevâriḳu'l-envâr fî medḥi'n-nebiyyi'l-muḫtâr; Naẓm fi't-târîḫ tenâvele fîhi baᶜde'l-eḥdâṣi'l-İslâmiyye; Naẓmu Ehli'ṣ-ṣuffe; Mes'eletü't-terbiye*. İbn Eccemed'in ayrıca Muhammezün Fâl b. Müttâlî et-Tendeğî'nin *Naẓmu aḫlâḳi'r-rasûl* ve *Naẓmu'ş-şühedâ*'sı ile Muhammed Fâl b. Âkıl'in *Ühbetü'l-münteṭıḳ fî ᶜilmi'l-manṭıḳ* adlı kitabı üzerine yaptığı ihmirâr çalışmaları bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Yedâlî, *Nuṣûṣ mine't-târîḫi'l-Morîtânî* (nşr. Muhammezün Vüld Bâbbâh), Kartâc 1990, s. 57; Halîl en-Nahvî, *Bilâdü Şinḳîṭ: el-Menâre ve'r-ribâṭ*, Tunus 1987, s. 213, 553-554; U. Rebstock, *Sammlung arabischer Handschriften aus Mauretanien*, Wiesbaden 1989, tür.yer.; M. Muhtâr Vüld Ebbâh, *Târîḫu'l-ḳırâ'ât fi'l-meşriḳ ve'l-maġrib*, Selâ 1422/2001, s. 611-620, 735-741; a.mlf., *Dirâsât fî târîḫi't-teşrîᶜi'l-İslâmî fî Morîtânya*, Tunus 1981, s. 106; M. Muhtâr Vüld es-Sa'd, *İmâretü't-Tirârze ve ᶜalâḳātühe't-ticâriyye ve's-siyâsiyye maᶜa'l-Fransiyyîn min 1703 ilâ 1860*, Rabat 2002, I, 107-108; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Muᶜcemü'l-mü'ellifîne'l-muᶜâṣırîn: Vefeyât 1315-1424 (1897-2003)*, Riyad 1425/2004, I, 237; Muhammed b. Sîdî Muhammed Mevlây, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn bi-bilâdi Şinḳîṭ*, Ayn 1429/2008, s. 350-360; İslim İbnü's-Sebtî, *Muᶜcemü esmâ'i'l-mü'ellefâti'l-Morîtânyati'l-maḫṭûṭa*, Envâkşût (Nuakşot) 2012, tür.yer.; *Delîlü'r-resâ'il ve'l-uṭrûḥât bi-Mü'esseseti Dâri'l-ḥadîşi'l-Ḥaseniyye: 2009-2010*, Rabat, ts., s. 36; Ahmet Kavas, "Fransa'nın Kuzey ve Batı Afrika'da Uyguladığı İslâm Siyaseti: Sultan Reşad'ın Yayınladığı Cihat Çağrısının Reddi Meselesi", *Dinî Araştırmalar*, sy. 6, Ankara 2000, s. 23-50; M. Muhammezün, "İbn Eccemed", *Mu.AU*, I, 297-300.

DAVUT AĞBAL

İBN HACCÂC el-İŞBÎLÎ
(ابن حجّاج الإشبيلي)

Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed b. Haccâc el-İşbîlî el-Endelüsî (ö. 466/1073'ten sonra)

Endülüslü ziraat bilgini, veteriner.

Çağdaşı İbn Bassâl ve diğer bazı ziraat bilginleri gibi onun da hayatı hakkında yeterli bilgi yoktur. Erken dönemde Endülüs'e yerleşen Yemen asıllı Benî Lahm ka-

bilesine mensup Benî Haccâc ailesindendir. Ailenin anne tarafından soyu, son Vizigot krallarından Olmundo'nun (Ole Mundo) kızı olup Batı Endülüs'te kendisine babasından geniş araziler kalan Sara'ya (Sâre el-Kūtıyye) ulaşır. Dolayısıyla bu aile mensupları tarih boyunca özellikle İşbîliye (Sevilla) ve Karmûne'de (Carmona) büyük emlâk sahibi oldukları gibi devlet hayatında da önemli görevlerde bulundular. Nitekim İbn Haccâc'dan bahseden kaynaklarda onun hakkında "vezir, hatip, edip, fakih, imam" gibi ifadeler geçmektedir. İbn Bessâm eş-Şenterînî (ö. 542/1147), İşbîliyeli edip ve şairler arasında tanıtacağı kimselerin listesinde İbn Haccâc'ın adını anmasına rağmen eserinin mevcut neşrinde ona dair bilgi yer almamakta, İbn Saîd de İbn Bessâm'ın onun hakkında kullandığı "ilim denizi, nazım ve nesir meydanında öncü" şeklindeki nitelemesinden sonra birkaç satırla kendisinden övgüyle söz etmektedir. Ahmed et-Tâhirî ve Hânî Muhyiddin Atıyye'nin, İbn Haccâc'ın 398 (1008) yılında doğup 467'de (1075) vefat ettiğine dair verdikleri bilginin (*Mv.AU,* VI, 189) kaynağı belirtilmediği gibi diğer kaynaklarca da teyit edilmemektedir. İbn Haccâc'ın İşbîliye saraylarında büyüdüğü, iyi bir tahsil görerek dinî ilimler, Arap dili ve edebiyatı alanında kendini yetiştirdiği, Yunan, Roma ve Nabatî dillerini öğrendiği anlaşılmaktadır. Çeşitli alanlardaki bilgisi yanında esas olarak ziraat sahasındaki uzmanlığıyla tanınan İbn Haccâc daha küçük yaşlardan itibaren saray bahçelerinde araştırma yaptı, seyahatleri sırasında edindiği bilgi ve tecrübeleri buralarda geliştirme imkânı elde etti. Tuleytula'da (Toledo) Zünnûnîler Hükümdarı Yahyâ b. İsmâil el-Me'mûn'un botanik bahçesinin başında bulunan İbn Vâfid ile bilgi alışverişinde bulundu. Onun zamanında İşbîliye gerek ekonomik gerek bilimsel araştırmalar bakımından önemli bir ziraat merkezi haline geldi. Ebü'l-Hasan Şihâb b. Muhammed el-Muaytî el-İşbîlî, Ebü'l-Hayr el-İşbîlî, İbn Bassâl, İbn Lûnkû, Tığnerî gibi ziraat âlimleri bilgi ve tecrübeleriyle bu gelişmeye öncülük ettiler.

İbn Haccâc'ın 466 (1073) yılında İşbîliye'de kaleme aldığı, İslâm öncesi ve sonrası dönem bilginlerinin görüş ve tecrübeleri yanında kendi devrindeki ilmî gelişmeleri de içeren *el-Muḳnic fi'l-filâḥa* adlı eseri Endülüs'te ziraat, botanik ve veterinerlik tarihinde müellifine haklı bir şöhret kazandırmıştır. Eserin ilk bölümünde ziraatla uğraşanlar için gerekli temel bilgiler yer almakta, elverişli toprağın, suların yüzeye yakınlık veya uzaklığının, tatlı ve acılığının nasıl bilineceği hususunda, toprağın sürülme ve ekim zamanı gibi konularda bilgi verilmektedir. Diğer bölümlerde ise iyi toprağın özellikleri, tohum ekimi için toprağın uygun hale getirilmesi, ekimi ve hasadı, çeşitli bitkilerin ekim zamanı ve bakımı, bahçe düzenlemesi, çiçek ve gül ziraatı ve bakımı, meyve ağacı dikim ve bakımı, üzüm çubuğu ve zeytin fidanının dikim ve bakımı, ağaç nakli, budama, aşılama, gübre kullanımı, ziraî hastalıklar ve tedavi şekilleri, ağaç kurtları ve diğer zararlıların yok edilmesi, meyve ve tahılları saklama usülleri, meyve ve tahıllardan yağ, pekmez vb. ürünler elde edilmesi, arı, güvercin, tavuk, kaz, tavus kuşu, keklik ve turna gibi hayvanların yetiştirilmesi, bunların avlanması ve bakımı gibi konularda bilgiler yer almaktadır. İbn Haccâc, İbn Bassâl'in aksine İslâm öncesi ve İslâm dönemine ait literatüre sıkça atıf yapmış, zaman zaman bunları kendi deneyleriyle karşılaştırmış, bazı eleştiri ve tercihlerde bulunmuştur (eserin kaynakları için bk. Beşîr Atıyye Atıyye, *Hespéris Tamuda,* XIX [1980-81], s. 47-74; J. M. C. Bravo, *El Saber en Al-Andalus: Textos y Estudios,* IV, 73-94). *el-Muḳni*c'in dikkat çeken bir tarafı da Arap müelliflerinden atıf yaptığı birkaç kişi (Râzî, İshak b. Süleyman, Sâbit b. Kurre, Ebû Hanîfe ed-Dîneverî) arasında Endülüslü bilginlerin bulunmamasıdır. *el-Muḳnic*, İbnü'l-Avvâm'ın *el-Filâḥa*'sının da önemli kaynaklarından biri olup toplam 173 yerde esere atıf mevcuttur (bk. bibl.).

el-Muḳnic fi'l-filâḥa'nın zeytinlerle ilgili bölümü José Maria Millás Vallicrosa ve Leoner Martinez Martin tarafından İspanyolca tercümesiyle birlikte neşredilmiş ("Un capitolo de la obra agronomica de Ibn Hayyay", *Tamuda,* VI, Tetuan 1958, s. 45-69), İbrâhim Hamed Mehâviş ed-Düleymî, eseri Bağdat Üniversitesi'nde yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlamış (1981), daha sonra da Salâh Cerrâr ve Câsir Ebû Safiyye *el-Muḳnic*'in neşrini gerçekleştirmiştir (Amman 1402/1982; bu neşirle ilgili bir değerlendirme için bk. J. M. C. Bravo, *Al-Qantara,* XI/1 [1990], s. 71-81). Julia Maria Carabaza Bravo, bu neşri esas alıp Granada Üniversitesi'nde doktora tezi olarak eseri bir incelemeyle birlikte İspanyolca'ya tercüme etmiştir (*Aḥmad b. Muḥammad B. Haḡḡāḡ Al-lšbīlī: Al-Muqnic Fīl-Filāḥa Introducción, estudio y traducción con glosario,* I-II, 1988). İbn Haccâc *el-Muḳnic*'de veterinerliğe dair bir eserinden söz etmekle birlikte (*el-Muḳnic fi'l-filâḥa,* s. 66) onun bu eserinin günümüze ulaşıp ulaşmadığı hususunda bilgi yoktur.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Haccâc el-İşbîlî, *el-Muḳnic fi'l-filâḥa* (nşr. Salâh Cerrâr – Câsir Ebû Safiyye), Amman 1402/1982, ayrıca bk. neşredenin girişi, s. c-ṭ; İbn Bessâm eş-Şenterînî, *eẕ-Ẕaḫîre,* I, 25; İbnü'l-Avvâm, *el-Filâḥatü'l-Endelüsiyye* (nşr. Enver Ebû Süveylim v.dğr.), Amman 1433/2012, VII, 142 (İndeks); İbn Saîd el-Mağribî, *el-Muġrib,* I, 256; M. Îsâ Sâlihiyye – Abdullah Fulayh, *Fihrisü maḫṭūṭâti'l-filâḥa: en-Nebât, el-miyāh ve'r-rey,* Küveyt 1408/1988, s. 122-124; M. Mervân es-Seb', "Üsüsü'z-zirâ'a ve nüẓumühâ 'inde'l-'Arab", *İshâmâtü'l-'Arab fî 'ilmi'l-filâḥa,* Küveyt 1408/1988, s. 98-99; el-Fâyiz Muhammed, "el-Efkârü'l-iḳtiṣâdiyye ve'l-ictimâ'iyye fî kütübi'l-filâḥati'l-'Arabiyye inṭilâḳan mine'l-filâḥati'n-Nabaṭiyye", *a.e.,* s. 125, 133-134, 148; Abdürrezzâk es-Semîr, "el-Ḥayvânātü'z-zirâ'iyye fi'l-kitâbâti'l-'Arabiyyeti'l-kilâsîkiyye", *a.e.,* s. 274-276; Abdüllatîf Ubeyd, "el-Medresetü'l-filâḥiyye bi'l-Endelüs fi'l-ḳarneyni'l-ḫâmis ve's-sâdis li'l-hicre", *a.e.,* s. 407, 408, 421; Beşîr Atıyye Atıyye, "el-Kitâbâtü'l-'Arabiyyetü'l-ḳadîme fi'l-filâḥa", *a.e.,* s. 10, 20, 34, 38; a.mlf., "La bibliographie de al-Muqni d'Ibn Haggāg", *Hespéris Tamuda,* XIX, Rabat 1980-81, s. 47-74; J. M. C. Bravo, "Fuentes escritas y orales del tratado agrícola de Ibn Hayyay", *El Saber en Al-Andalus: Textos y Estudios* (ed. A. Tawfik v.dğr.), Sevilla 1990, IV, 73-94; a.mlf. – E. G. Sanchez, "Estado actual y perspectivas de los estudos sobre agronomia andalusi", *a.e.* (ed. Fátima R. Castro – I. H. Jávega), Sevilla 2001, III, 103, 112-113, 117; a.mlf., "La edición jordana de al-Muqnic de Ibn Haŷŷāŷ: Problemas en torno a su autoría", *al-Qantara,* XI/1, Madrid 1990, s. 71-81; E. G. Sanchez, "Agriculture in Muslim Spain", *The Legacy of Muslim Spain* (ed. Salma Khadra Jayyusi), Leiden 1992, s. 990, 991; J. Vernet, "Natural and Technical Sciences in Andalus", *a.e.,* s. 938, 942; a.mlf. – J. Samso, "Teṭavvürâtü'l-'ilmi'l-'Arabî fi'l-Endelüs", *Mevsū'atü târîḫi'l-'ulūmi'l-'Arabiyye* (nşr. Rüşdî Râşid), Beyrut 1997, I, 357, 358, 374, 383; Tevfîk Fehd, "'İlmü'n-nebât ve'z-zirâ'a", *a.e.,* III, 1082-1084; Ahmed et-Tâhirî, *eṭ-Ṭıb ve'l-filâḥa fi'l-Endelüs beyne'l-ḥikme ve't-tecrîb,* Dârülbeyzâ 1997, s. 18, 87, 91, 94, 130; S. M. Imamuddin, "al-Filâhah (Farming) in Muslim Spain", *IS,* I/4 (1962), s. 55, 58, 59, 69, 74; Mustafa Abdülkādir Guneymât, "Te'şîru 'ilmi'l-fıḳh fi'l-baḥs ve't-te'lîfi'l-filâḥî 'inde'l-Endelüsiyyîn", *Dirâsât,* XXXIII/1, Amman 2006, s. 21-22, 23, 24, 25, 26, 27; Ahmed et-Tâhirî – Hânî Muhyiddin Atıyye, "İbn Ḥaccâc el-İşbîlî", *Mv.AU,* VI, 189-194.

AHMET ÖZEL

İBN KEYGALAĞ
(ابن كيغلغ)

Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Keygalağ
(ö. 323/935'ten sonra)

Abbâsîler'in Türk asıllı kumandanlarından.

258 (872) yılı civarında Bağdat'ta doğdu. Babası Keygalağ (Kayığlığ, Keyağlağ, Keyoğulluğ) Abbâsîler'in Dımaşk valilerinden olup Halife Mühtedî-Billâh'ın hal'inde

önemli rol oynamıştı. Halencî (Halîcî) adlı bir kişinin isyanı üzerine Halife Müktefî-Billâh, Dımaşk ve Ürdün âmili Ahmed b. Keygalağ kumandasındaki bir orduyu Mısır'a sevketti (Safer 293 / Aralık 905). İbn Keygalağ, Arîş yakınlarında meydana gelen savaşta ağır bir yenilgiye uğrayınca Bağdat'tan takviye birlikleri gönderildi. Bunların içinde İbn Keygalağ'ın kardeşi İbrâhim de vardı. Karmatî liderlerinden Zikreveyh b. Mihreveyh, oğlu Sâhibü'ş-Şâm Hüseyin'in (Hasan) katlinden sonra Ebû Gānim Nasr Abdullah b. Saîd'i Suriye'ye gönderip çeşitli kabilelerden destek alarak bölgeye hâkim olmasını istedi. Dımaşk ve Ürdün âmili Ahmed b. Keygalağ'ın Mısır'a gönderilmesini fırsat bilen Abdullah b. Saîd Busrâ, Ezriât ve Beseniye'yi işgal edip çocuk ve kadınları esir aldı, çok sayıda ganimet elde etti. Ardından Dımaşk üzerine yürüyerek şehri ele geçirmek istedi ve İbn Keygalağ'ın Dımaşk nâibi Sâlih b. Fazl'ı bozguna uğratıp öldürdü. Fakat Dımaşklılar şehri müdafaa ettikleri için Dımaşk'a giremedi. Oradan Taberiye'ye hareket eden Karmatîler, İbn Keygalağ'ın Ürdün nâibi olan Yûsuf b. Ahmed'i de katledip çevreyi yağmaladılar (293/906).

Cihad gayesiyle yola çıkan İbn Keygalağ Muharrem 294'te (Ekim 906) Tarsus'tan Bizans topraklarına girdi. Yaklaşık 5000 kişiyi esir aldı ve çok miktarda ganimet ele geçirdi. Bizans kuvvetleri kumandanı eman dileyip müslüman oldu (İbnü'l-Esîr, VII, 552). 7 Rebîülevvel 302'de de (30 Eylül 914) Ebû Ali Ebû Zünbûr b. Ahmed el-Mâzerâî ve Ebû Bekir Muhammed b. Ali el-Mâzerâî ile birlikte Mısır'a gitti. Ramazan 302'de (Mart-Nisan 915) Suriye'ye gönderilip Dımaşk ve Halep valiliğine tayin edildiyse de ertesi yıl azledildi. Aynı yıl Mûnis el-Muzaffer ile birlikte, Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh'a isyan eden Hüseyin b. Hamdân b. Hamdûn'u itaat altına almak üzere el-Cezîre'ye gönderildi. Hüseyin b. Hamdân af dilediyse de Abbâsî ordusu onu takip edince İrmîniye'ye kaçtı. Ardından Muktedir-Billâh, İbn Keygalağ'ı Mısır'a vali tayin etti. Ancak İbn Keygalağ Mısır'a gitmeyip yerine nâib gönderdi. 312 Muharreminde (Nisan 924) tekrar Dımaşk valiliğine getirildi ve yine ertesi yıl azledildi.

Hâcib Nasr, Karmatîler ile mücadele için çıktığı seferde hastalanınca yerine Ahmed b. Keygalağ'ı vekil tayin etti. Karmatîler onun karşısında tutunamayıp çöllere kaçtı (316/928). İbn Keygalağ aynı yıl Hemedan ve Nihâvend, 317'de (929) Halep (İbnü'l-Adîm, I, 101), 319'da da (931) İsfahan valiliğine tayin edildi. Leşkerî adlı Deylem asıllı bir kumandan İbn Keygalağ'ı mağlûp ederek İsfahan'a girdi. O da otuz süvariyle birlikte İsfahan köylerine sığındı. Leşkerî, az sayıdaki askeriyle İsfahan civarında dolaşırken İbn Keygalağ'ın adamları tarafından yakalandı. O sırada yetmiş yaşlarında olan İbn Keygalağ, Leşkerî'yi bizzat kendisi öldürdü. Bunu duyan askerleri ağırlıklarını bırakıp İsfahan'ı terkettiler. İbn Keygalağ'ın ilerlemiş yaşına rağmen elde ettiği başarı takdirle karşılandı ve Halife Muktedir-Billâh'ın nezdinde itibarı arttı. Halife kendisine hil'at, gerdanlık ve bilezik verdi (Arîb b. Sa'd, XI, 139-141). Mûnis el-Muzaffer'in Halife Muktedir-Billâh ile yaptığı savaşta halifenin sağ cenah kuvvetlerine kumanda eden İbn Keygalağ savaş sırasında esir düştü (*a.g.e.*, XI, 150).

İbn Keygalağ, 9 Şevval 321 (2 Ekim 933) tarihinde Halife Kāhir-Billâh tarafından Muhammed b. Tuğç'un yerine ikinci defa Mısır valiliğine tayin edildi. Ancak o Mısır'a gitmeyip nâibi Ebü'l-Feth Muhammed b. Îsâ en-Nûşerî'yi gönderdi (Kindî, s. 282). Ertesi yıl kendisi de Mısır'a gitti. Halife Râzî-Billâh (934-940) daha sonra Ahmed'i azledip tekrar Muhammed b. Tuğç'u Mısır valiliğine getirdi ve Muhammed b. Tuğç 23 Ramazan 323'te (26 Ağustos 935) Mısır'a girdi (İbn Hallikân, V, 58, 62). İbnü'l-Esîr, İbn Keygalağ'ın 324'te (936) Mısır valiliğinden azledildiğini söylerse de (*el-Kâmil*, VIII, 328) bu bilgi diğer kaynaklarca teyit edilmemektedir. İbn Keygalağ'ın 323 (935) yılından sonraki bir tarihte vefat ettiği anlaşılmaktadır. Kendisi aynı zamanda edip ve şairdi. Onun şiirlerinden bazı örnekler günümüze ulaşmıştır (Seâlibî, I, 121-122; İbn Hallikân, V, 62-63).

BİBLİYOGRAFYA :

Taberî, *Târîḫ* (Ebü'l-Fazl), X, 111, 115, 121, 122, 130, 134; Kindî, *el-Vülât ve'l-ḳuḍât* (nşr. Rhuvon Guest), Kahire, ts. (el-Fârûku'l-hadîse li't-tıbâa ve'n-neşr), s. 269, 273, 279, 282-286; Arîb b. Sa'd, *Ṣılatü Târîḫi't-Ṭaberî* (Taberî, *Târîḫ* [Ebü'l-Fazl], XI içinde), s. 18-19, 22, 24, 28, 52, 120, 138-141, 150; Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, I, 121-122; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII, 228, 305, 310, 316, 332, 336, 371, 517, 540-541, 552; VIII, 93, 182, 200, 228, 229, 328; İbnü'l-Adîm, *Zübdetü'l-ḥaleb min Târîḫi Ḥaleb* (nşr. Süheyl Zekkâr), Dımaşk 1418/1997, I, 99, 101; İbn Hallikân, *Vefeyât*, V, 58, 62-63; Ziriklî, *el-Aʿlâm*, I, 81-82; Bedrân, *Tehẕîbü Târîḫi Dımaşḳ*, I, 441-442; Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1976, s. 179; Süheyl Zekkâr, *Aḥbârü'l-Ḳarâmiṭa*, Dımaşk 1402/1982, s. 26, 51, 351; Hasan Yûsufî Eşkûrî, "İbn Keyġalağ", *DMBİ*, IV, 533-534.

ABDÜLKERİM ÖZAYDIN

İBN LÜB
(ابن لبّ)

Ebû Saîd Ferec b. Kāsım b. Ahmed b. Lüb (Leys) el-Gırnatî et-Tağlibî (es-Sa'lebî) (ö. 782/1381)

Endülüslü fakih ve âlim.

701 (1302) yılında Benî Ahmer (Nasrîler) Devleti'nin başşehri Gırnata'da doğdu. Hayatına dair fazla bilgi yoktur. Muhtemelen babası da ilimle meşgul olan İbn Lüb, Ebü'l-Hasan Ali b. Ömer el-Kaycâtî'den kıraat-i seb'a okudu ve çeşitli ilimler tahsil etti. Vefatına kadar ayrılmadığı bu hocasından icâzet aldı. Ayrıca Ebû İshak İbrâhim b. Muhammed b. Ebü'l-Âsî, İbnü'z-Zeyyât el-Kelâî, Muhammed b. Ali b. Selmûn, Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhim el-Beyyânî, Muhammed b. Câbir el-Vâdîâşî, İbnü'l-Fahhâr el-İlbîrî gibi hocalardan kıraat, Arapça, hadis, tefsir ve fıkıh okuyup icâzet aldı. Nasrî hükümdarı Ebü'l-Haccâc I. Yûsuf tarafından Gırnata büyük camisinde hatiplik görevine tayin edildi. Bu camide yıllarca süren ders halkasının yanında yine I. Yûsuf'un 750'de (1349) inşa ettirdiği, Endülüs'te ilk medrese kabul edilen Nasriyye Medresesi'nde 754'te (1353) vefat eden İbnü'l-Fahhâr'dan sonra hoca oldu. Gırnata'da pek çok âlim kendisinden ders aldı. Bu sebeple "şeyhü'ş-şüyûh" diye anılır. Yetiştirdiği ve icâzet verdiği talebeler arasında Ebû İshak İbrâhim b. Mûsâ eş-Şâtıbî, İbnü'l-Ahmer, Lisânüddin İbnü'l-Hatîb, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ahmed es-Serrâc el-Fâsî, Ebû Yahyâ İbn Âsım el-Kaysî ve kardeşi Ebû Bekir İbn Âsım, Ebü'l-Kāsım İbn Sirâc, Ebü'l-Kāsım İbnü'l-Haşşâb, İbn Zümrek, İbn Allâk gibi âlimler bulunmaktadır. İbn Lüb 18 Zilhicce 782 (15 Mart 1381) tarihinde vefat etti. Bazı kaynaklarda ölüm tarihi 783 olarak verilmektedir.

Kıraat, Arap dili ve edebiyatı, nazım ve nesir, aruz, nahiv, fıkıh, usûl-i fıkıh, ferâiz, tefsir, hadis, kelâm gibi pek çok ilimle meşgul olan İbn Lüb bu alanlarda kitap, risâle ve kasideler yazmakla birlikte özellikle fıkıh, kıraat ve Arap edebiyatında temayüz etmiştir. Gırnata'da dönemin fetva mercii konumuna gelmiş ve "Gırnata müftüsü" olarak nitelendirilmiş, şûrâ meclisinin danıştığı isimlerden biri olmuş, müteahhir Mâlikî kaynaklarında görüş ve fetvalarına atıflar yapılmıştır. Fetva usulünde Mâlikî mezhebindeki yerleşik metodu takip etmekle birlikte bazı fetvalarında klasik Mâlikî görüşlerinden ayrılır. Kaynak-

larda İbn Lüb'den övgüyle söz edilir, çeşitli ilim dallarında üstün bir seviyeye ulaştığı için "mütefennin" diye nitelenir. İbn Lübb'ün hem halk hem âlimler nezdinde büyük saygı gördüğü, şöhretinin sadece Endülüs'te değil Mağrib'de de yayıldığı, insanların helâl-haram konusunda onun fetvalarına göre amel ettiği, ayrıca güzel konuştuğu, hâfızasının kuvvetli, muhakeme gücünün yüksek, ihlâslı, güzel ahlâka sahip bir kişi olduğu nakledilmektedir. Onun hakkında kaynaklarda yer alan bu ifadeleri *el-İḥâṭa* adlı eserinde benimseyen talebesi Lisânüddin İbnü'l-Hatîb daha sonra yazdığı *el-Ketîbetü'l-kâmine*'de hocasını yeren ifadelere yer verir. Bu durum, Nasrîler'in veziri iken düşmanlarının husumeti neticesinde Gırnata'dan kaçıp Merînîler'e sığınmak zorunda kalan İbnü'l-Hatîb'in Gırnata'da kalan hocası ile muhalif saflarda bulunmasıyla açıklanabilir.

İbn Lüb'den Arapça ve fıkıh tahsil eden, İbnü'l-Hâcib'in fıkıh usulüne dair risâlesini tek bir mecliste kendisine arzederek icâzet alan Şâtıbî, özellikle *el-İfâdât ve'l-inşâdât*'ta hocasına çokça atıfta bulunur. Ancak Şâtıbî'nin çalışmaları ilerledikçe dönemin diğer âlimleriyle olduğu gibi İbn Lüb ile de aralarında anlayış farkı ortaya çıkar. Hocasının "fetva isteyen kişiyi zora koşmama" şeklindeki prensibini benimsediğini söyleyen Şâtıbî buna rağmen bazı fetvalarında İbn Lübb'e muhalefet eder. Nitekim Şâtıbî'ye göre daha gelenekçi bir tutum izleyen İbn Lüb de Endülüs'te yerleşmiş bazı uygulamaları bid'at olarak niteleyen Şâtıbî'yi zaman zaman sert bir dille eleştirir. İki âlim arasındaki tartışmalar kaynaklarda zikredilmiş ve reddiyelere konu olmuştur (İbrâhim b. Mûsâ eş-Şâtıbî, *Fetâvâ*, neşredenin girişi, s. 61-62; Mevvâk, s. 59-64, 99; Venşerîsî, I, 297-298; ayrıca aş. bk.).

Eserleri. 1. *Fetâvâ*. Kaynaklarda İbn Lübb'e bu adla bir eser atfedilmekle birlikte onun nevâzil ve fetvalarının kendisi tarafından düzenlendiği bilinmemektedir. Çoğu sorulan sorulara cevap olarak yazılan bu fetvalar, Gırnatalı âlimlerin nevâzilini bir araya getirmeyi hedefleyen IX. (XV.) yüzyıl âlimi İbn Tarkât'ın derlemesi içinde günümüze ulaşmıştır. Mâlikî nevâzil eserlerinde ve özellikle Venşerîsî'nin *el-Miʿyâr*'ında çokça atıf yapılan İbn Lübb'ün fetvalarını Hüseyin Muhtârî ve Hişâm er-Râmî tahkik ederek *Taḳrîbü emeli'l-baʿîd fî nevâzili'l-üstâẕ Ebî Saʿîd* adıyla yayımlamıştır (Beyrut 2004). **2.** *Şerḥu Ḳaṣîdeti'l-luġziyye fi'l-mesâ'ili'n-naḥviyye. el-Ḳaṣîdetü'n-nûniyye fî'l-ehâcî ve'l-elġāzi'n-naḥviyye* adıyla da bilinen kasidenin yine İbn Lübb'e ait şerhi önce İbn Hişâm en-Nahvî'ye nisbet edilerek yayımlanmış (Bağdat 1963), ardından Ayyâd es-Sübeytî tarafından İbn Lübb'e aidiyeti belirlenerek neşredilmiştir (*Mecelletü'l-Baḥṣi'l-ʿilmî ve't-türâṣi'l-İslâmî*, sy. 6 [Mekke 1403-1404], s. 369-417). **3.** *Kitâb fi'l-bâ'i'l-muvaḥḥade. Risâletü taʿyîni maḥalli duḫuli'l-bâ' min mefʿûley bedel ve ebdel ve mâ yerciʿu ileyhimâ fi'l-mâdde li-Ebî Saʿîd Ferec b. Ḳāsım b. Lüb el-Ġırnâṭî* ismiyle kaydedilen risâle Arap gramerinde "bâ" harfinin iki mef'ûle dahil oluşuyla ilgilidir (nşr. Ayyâd es-Sübeytî, *Buḥûṯü Külliyyeti'l-luġati'l-ʿArabiyye*, II/2 [Mekke 1404-1405], s. 515-538). **4.** *Ḳaṣîde tâ'iyye fi'r-red ʿale'l-ḳā'ilîn bi-ḫalḳi'l-efʿâl.* Bir yahudinin kader konusundaki sorularını içeren şiirine reddiye olarak yazılmış on beyitten ibaret bir kasidedir. Kendisinin şerhettiği bu kasidede İbn Lüb her beyitte görüşünü bir âyetle delillendirir ve Ehl-i sünnet'in kader anlayışını savunur. Daha sonra yazdığı şerhte kasidenin bazı bölümlerini yanlış yorumladıklarını düşündüğü diğer reddiye yazarlarına cevap verir. İbn Lübb'ün bu şerhte cevap verdiği kişinin Şâtıbî olduğu iddia edilmiştir (Hayât Kāre, sy. 16 [2009], s. 187). Pek çok kaynakta nakledilen kaside, reddiyeye konu olan şiir ve üzerine yazılan diğer reddiyelerle birlikte Hayât Kāre tarafından yayımlanmıştır (bk. bibl.). **5.** *Yenbûʿu'l-ʿayni's-serre fî tefrîʿi mes'eleti'l-imâme bi'l-ücre* (nşr. Kutb er-Reysûnî, Beyrut 2005). **6.** *ed-Duʿâ' işra'ṣ-ṣalavât ʿale'l-hey'eti'l-maʿrûfe.* Şâtıbî'nin, namazdan sonra imamın cemaate dua yaptırması uygulamasının bid'at olduğu yönündeki fetvasına reddiye olarak yazılmıştır. Venşerîsî, âlimler arasında geçen konuyla ilgili tartışmaları aktarırken bir kısmını naklettiği eserin adını *Lisânü'l-eẕkâr (Beyânü'l-eẕkâr?) ve'd-daʿavât mimmâ şuriʿa fî edbâri'ṣ-ṣalavât* şeklinde kaydeder (*el-Miʿyârü'l-muʿrib*, I, 297). Hem İbn Lübb'ün hem Şâtıbî'nin öğrencisi olan Ebû Yahyâ İbn Âsım'ın İbn Lübb'ün bu eseri için bir reddiye kaleme alarak Şâtıbî'yi desteklediği nakledilmektedir (Makkarî, V, 514). **7.** *el-Ecvibetü's-semâniye. el-Ecvibe* adıyla günümüze ulaşan ve İbn Lübb'e izâfe edilen eser kaynaklarda bahsedilen *el-Ecvibetü'ṣ-ṣemâniye* olabilir (*el-Fihrisü'ş-şâmil*, I, 103-104). **8.** *Risâletân fi'l-fıḳh.* Ziriklî, Rabat Kütüphanesi'nde İbn Lübb'ün fıkha dair iki risâlesinin bulunduğunu söyler (*el-Aʿlâm*, V, 140). **9.** *Aḥkâm fi'ṭ-ṭahâre ve'ṣ-ṣalât* (nşr. Muhammed Ebü'l-Ecfân – Abdurrahman Avf, Tunus 1980). Bunların yanında İbn Lübb'ün kaynaklarda zikredilen başka eserleri de vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Lüb, *Taḳrîbü emeli'l-baʿîd fî nevâzili'l-üstâẕ Ebî Saʿîd* (nşr. Hüseyin Muhtârî – Hişâm er-Râmî), Beyrut 2004, neşredenlerin girişi, s. 15-52; İbnü'l-Hatîb, *el-İḥâṭa*, IV, 253-255; a.mlf., *el-Ketîbetü'l-kâmine* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1983, s. 67-70; İbrâhim b. Mûsâ eş-Şâtıbî, *el-İfâdât* (nşr. M. Ebü'l-Ecfân), Beyrut 1986, neşredenin girişi, s. 42-45, 93, 94, 109, 111, 114, 119, 126, 152, 154, 165, 166, 172, 173, 175; a.mlf., *Fetâvâ* (nşr. M. Ebü'l-Ecfân), Tunus 1406/1985, neşredenin girişi, s. 61 vd., 127-128; İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcü'l-müẕheb*, II, 139-142; İbnü'l-Ahmer, *Aʿlâmü'l-Maġrib ve'l-Endelüs* (nşr. M. Rıdvân ed-Dâye), Beyrut 1407/1987, s. 186-191; İbnü'l-Cezerî, *Ġāyetü'n-Nihâye*, II, 7-8; Mücârî, *Bernâmec* (nşr. M. Ebü'l-Ecfân), Beyrut 1982, s. 91, 118; Mevvâk, *Sünenü'l-mühtedîn fî maḳāmâti'd-dîn* (nşr. Muhammed b. Sîdî Muhammed b. Humeyyen), Rabat 2002, s. 59-64, 99; Süyûtî, *Buġyetü'l-vuʿât*, II, 243-244; Venşerîsî, *el-Miʿyârü'l-muʿrib* (nşr. Muhammed Hacî) Beyrut 1401/1981, I, 297-298; İbnü'l-Kādî, *Dürretü'l-ḥicâl*, III, 265-266; Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc* (nşr. Abdülhamîd Abdullah el-Herâme), Trablus 1989, s. 357-360; Makkarî, *Nefḥu'ṭ-ṭîb*, V, 509-514; *Keşfü'ẓ-ẓunûn*, II, 1348; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), V, 140; *el-Fihrisü'ş-şâmil li't-türâṣi'l-ʿArabiyyi'l-İslâmiyyi'l-maḫṭûṭ*, Amman 1417/1999, I, 103-104; IX, 13; XI, 619; Mustafa es-Samedî, *Fıḳhü'n-nevâzil ʿinde'l-Mâlikiyye*, Riyad 1428/2007, s. 152-154, 201-202, 286-288; Hayât Kāre, "Ḫivârü'd-diyânât fî'l-Endelüs: Beyne'l-cedeli'd-dînî ve'l-ḫilâfî'l-kelâmî min ḫilâli Taḳyîdi li'bn Lüb el-Ġırnâṭî fî'l-ḳażâ' ve'l-ḳader", *al-Andalus Magreb*, sy. 16, Cádiz 2009, s. 185-208; Ahmed er-Reysûnî – Ali Hakan Çavuşoğlu, "Şâtıbî, İbrâhim b. Mûsâ", *DİA*, XXXVIII, 373-374.

HACER KONTBAY

İBN NAĞRÎLE
(ابن نغريلة)

(993-1056)

Endülüslü yahudi cemaati lideri, vezir, din âlimi, dil bilimci ve şair.

Kurtuba'da (Cordoba), Hz. Dâvûd soyundan geldiği rivayet edilen Merida kökenli zengin bir aile içinde doğdu. Tam adı Şemuel (Samuel) ben Yosef ha-Levi ibn Nagrile (Nagrello) olup Arapça kaynaklarda Ebû İbrâhim İsmâil b. Yûsuf olarak yer alır, nesebi de farklı şekillerde yazılır. Yahudilik ve İslâm üzerine iyi bir eğitim aldı; Arap dili ve edebiyatını öğrendi, Hıristiyanlık'la ilgili eserler okudu. Hendese, astronomi, mantık gibi ilimleri tahsil etti. Grek felsefesine ve yahudi mistisizmine âşina oldu. İbrânîce'nin yanında Ârâmîce ve Arapça da biliyordu. Çalışmalarında Talmud önemli yer aldı. İspanya'yı Doğu okulları karşısında bir merkez haline getirdi. Ayrıca yahudi hukukunu sistemleştirme-

ye teşebbüs eden ilk kişidir. İleride İbn Meymûn'un hazırlayacağı inanç esaslarını bir şiirinde dile getirdi.

1013 yılında Berberîler'in Kurtuba'yı ele geçirmesi üzerine ailesiyle birlikte Malaga'ya (Mâleka) geçti, burada baharat ticaretiyle uğraştı. Güzel yazısı ve üslûbu sayesinde Gırnata şehir devletinde vezir kâtibi olarak görev aldı; vergi toplayıcısı, vezir yardımcısı oldu. 1027'de İspanya yahudilerine cemaat reisi (nagid) seçildi. 1030'ların başında Zîrî Hükümdarı Habbûs, İbn Nağrîle'yi malî işlerden sorumlu vezir tayin etti. 1038'de Habbûs'un ölümünden sonra oğulları arasında çıkan taht mücadelesinde Bâdîs'in yanında yer aldı. Bâdîs'in kazanması üzerine ordu kumandanlığına ve ordudan sorumlu vezirliğe getirildi. Bu görevini bir sefer esnasında ölünceye kadar sürdürdü.

İbn Nağrîle hakkında yapılan çalışmalarda onun ordu kumandanlığına yahudilerin XX. yüzyılın ilk çeyreğinde devletleşme sürecine girmelerinden sonra dikkat çekilmiştir. İbn Nağrîle yahudi kavminin savunucusu ve hâmisi olmuş, sadece İspanya'da değil Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki yahudi cemaatleriyle de yakından ilgilenmiştir. Kudüs'teki sinagoglara zeytinyağı sağlamış, muhtaç öğrencilere ve din âlimlerine para yardımında bulunmuştur. Mişna ve Talmud'u istinsah ettirmiş, bunları farklı bölgelerdeki yahudi cemaatlerine göndermiştir. Onun konumu ve yaptığı işler İspanyol yahudi cemaati arasında kendisi hakkında mesihlik spekülasyonuna sebebiyet vermiştir.

Eserleri. İbn Nağrîle Talmud, Halaka (yahudi hukuku) ve İbrânîce grameri alanında eser vermiş, ayrıca şiirler yazmıştır. Eserlerinden bazıları günümüze tam şekilde, bazıları parçalar halinde gelmiş, bir kısmı ise hiç ulaşmamıştır. Günümüze kadar gelen eserlerinden Ârâmîce, İbrânîce ve kısmen de olsa Arapça yazdığı anlaşılmaktadır. *Muḫtaṣaru't-Talmud* ve *Mavo ha-Talmud* adlı iki eser kaleme almış, ikincisi *Clavis Talmudica* adıyla Latince'ye çevrilmiştir. İbrânîce gramerle ilgili -Kutsal Kitap için bir sözlük-tefsir gibi görülebilecek olan- *el-İstiġnâ* adlı bir eser, yine gramer üzerine çağdaşı İbn Cenâh'a reddiye mahiyetinde yirmi bir risâle yazmıştır. *Vikuah* adlı risâlesinde Kur'an'ı ve İslâmiyet'i eleştirmiştir. *el-Ḥücce* ve *Resâ'ilü'r-rüfaḳ* adlı risâleleri de vardır. *Hilheta Gevrata* adlı eseri yahudi hukukuna dairdir. Ispanya'da çağdaş yahudi din âlimlerinin çoğunu doğrudan etkileyen bu eserin Doğu'daki din bilginlerinin Halaka çalışmalarıyla ilgili hâkimiyetine son verdiği kabul edilmektedir. Eser, M. Margulies tarafından kısmen yeniden düzenlenerek *Hilchot ha-Nagid* adıyla neşredilmiştir (Jerusalem 1962).

Endülüs'ün dinî olmayan konularda da şiir yazan ilk önemli yahudi şairi olan İbn Nağrîle'nin şiirleri *Ben Tehilim* (ezoterik [derûnî] içerikli), *Ben Mişley* (âyin şiirleri) ve *Ben Kohelet* (felsefî meditasyon içerikli) adlı üç eserde toplanmıştır. Bu alanda Arapça'dan tercümeler yaptığı gibi bu dilde de yazmıştır. Şiirlerinde yüksek din, ırk ve soy hamâsetinin yer aldığı görülmektedir. Dâvûd'a, Süleyman Mâbedi'ne, Mesîh'e atıfta bulunmuş, yönettiği savaşları nazımla anlatmış, bunlarla İbrânî edebiyatına savaş şiirleri türünü kazandırmıştır. Şiirlerini A. E. Harkavi (*Zikaron la-Rişonim ve-gam la-Aharonim,* Petersburg 1879) ve H. Brody (*Kol şirey R. Shemu'el ha-Nagid,* Warsaw 1910) yayımlamış, ayrıca D. S. Sassoon tarafından üç cilt halinde neşredilmiştir (*Divan Shemu'el ha-Nagid,* Oxford 1934). A. M. Habermann *Ben Tehilim*'i (1947), S. Abramson *Ben Mişley*'i (1948) ve *Ben Kohelet*'i (1953) yayımlamıştır. Habermann onun savaş şiirlerini toplamış (*Şirey ha-Milhama,* Jerusalem 1963), D. Yarden şiirlerinin tamamını neşretmiştir (*Divan Shemu'el ha-Nagid,* Jerusalem 1966). İbn Nağrîle'nin şiirleri İngilizce'ye de çevrilmiştir (trc. Leon J. Weinberger, *Jewish Prince in Moslem Spain: Selected Poems of Samuel Ibn Nagrela,* Alabama UP 1973; trc. Peter Cole, *Selected Poems of Shemu'el ha-Nagid,* Princeton 1996).

İbn Nağrîle gençliğinde İbn Hazm ile (1011; Hâlidî'ye göre 1013) dinî konularda tartışmıştır. Fakat İbn Hazm'ın kendisine yazdığı meşhur reddiye bu görüşmenin ürünü değildir. Kur'an'da çelişkilerin bulunduğunu yazdığı risâlesi (Wasserstein böyle bir reddiyenin yazılmadığı görüşündedir; *The Rise and Fall of the Party-Kings,* s. 201-204) günümüze ulaşmamıştır. İbn Hazm görmediği bu risâleye diğer bir müslüman yazarın eserinden alıntılar yaparak cevap vermiş, ayrıca Yahudiliğe yönelik eleştirilerde bulunmuştur (bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Hazm, *er-Red ʿalâ İbni'n-Naġrîle el-Yehûdî ve resâ'il uḫrâ* (nşr. İhsan Abbas), Kahire 1960, s. 46-81; Abdullah b. Bulukkîn, *et-Tibyân* (nşr. Emîn Tevfîk et-Tîbî), Rabat 1995, s. 67-68; Abraham Ben David, *Sefer ha-Kabbalah* (*Seder ha-hahamim ve korot ha-atim* içinde), Oxford 1888, s. 71-73; D. S. Sassoon, *Divan Shemu'el ha-Nagid,* Oxford 1934, s. xxvii, xxix, xxxiii; Yisrael Levin, *Shemu'el ha-Nagid: Hayav ve Şirato,* Tel Aviv 1963, s. 38, 57-60, 62-63, 182; L. J. Weinberger, *Jewish Prince in Moslem Spain: Selected Poems of Samuel Ibn Nagrela,* Alabama 1973, s. 2-8, 12-13; Yosef Seh-Lavan, *Shemu'el ha-Nagid,* Tel Aviv 1980, s. 14; D. Wasserstein, *The Rise and Fall of the Party-Kings: Politics and Society in Islamic Spain 1002-1086,* Princeton 1985, s. 197-204; P. Cole, *Selected Poems of Shemu'el ha-Nagid,* Princeton 1996, s. xvi; U. Tsiyon, *Milon Shemu'el ha-Nagid al pi şirato* (doktora tezi, 1998), Universitat İvrit, s. 1-2; H. Halkin, *Grand Things to Write a Poem On,* Jerusalem 2000, s. 10-11; M. R. Menocal, *The Ornament of the World,* Boston 2002, s. 107, 109, 113; R. Brann, *Power in the Portrayal,* Princeton 2002, s. 24-53, 75-90; Hâlid Yûnus el-Hâlidî, *el-Yehûd taḥte ḥukmi'l-müslimîn fi'l-Endelüs,* Şârika 2002, s. 228-229, 236-240, 487-488; E. S. Horowitz, *Reckless Rites: Purim and the Legacy of Jewish Violence,* Princeton 2006, s. 302-303; H. Graetz, *History of the Jews,* New York 2009, III, 261; A. Saenz-Badillos, "Ibn Nagrela, Samuel", *Readers Guide to Judaism* (ed. M. Terry), New York 2013, s. 282-284; J. Schirmann, "Samuel Hannagid: The Man, the Soldier, the Politician", *Jewish Social Studies,* XIII/2 (1951), s. 99, 101, 103-104, 106-110, 113-114, 125-126; E. Horowitz, "The Court Jews and the Jewish Question", *Jewish History,* XII/2 (1998), s. 118-120, 131-133; Joseph Jacobs – Isaac Broyde, "Samuel ha-Nagid", *JE,* XI, 24-25; Abraham Meir Habermann, "Samuel ha-Nagid", *EJd.,* XVII, 776-777.

ELDAR HASANOV

İBN NÂSIR ed-DERʿÎ
(ابن ناصر الدرعي)

Ebû Abdillâh Muhammed b. Muhammed b. Ahmed b. Nâsır b. Ömer ed-Derʿî el-Ağlânî (ö. 1085/1674)

Şâzeliyye tarikatının Nâsıriyye kolunun kurucusu Mağribli âlim ve sûfî.

1011 Ramazanında (Şubat 1603), Mağrib-i Aksâ'da Büyük Atlas dağlarının güneyinde kalan Derʿa vadisindeki Ağlân köyünde doğdu. Büyük dedeleri, hem tekke hem medrese fonksiyonunu icra etmesi için ez-Zâviyetü'n-Nâsıriyye adıyla bir öğretim müessesesi kurmuş, dedesi Ahmed b. Nâsır burada şeyhlik yapmıştır. Ebû Abdullah tahsil hayatına aile ortamında başladı, Kur'ân-ı Kerîm'i ezberledi, Mâlikî fıkhına dair dersler aldı. Büyük dedesi Nâsır b. Ömer'e nisbetle İbn Nâsır diye meşhur oldu. İlim geleneğine sahip bu aileden başka âlimler de yetişmiştir. İbn Nâsır'ın küçük kardeşi Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed İbn Nâsır ed-Derʿî, yine İbn Nâsır'ın oğlu ve halifesi şeyh Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed İbn Nâsır ile ahfadından Ebû Abdullah Muhammed Mekkî b. Mûsâ b. Muhammed el-Kebîr İbn Nâsır, seyahatnâme yazarı sûfî âlim İbn Abdüsselâm ed-Derʿî ve tarihçi Ebü'l-Ab-

bas Ahmed en-Nâsırî es-Selâvî bunlardan bazılarıdır.

Sa'dîler'in zayıfladığı, Filâlîler'in iktidara yürüdüğü dönemde ortaya çıkan karışıklıklardan Nâsıriyye Zâviyesi de etkilendi. İbn Nâsır ailesiyle birlikte buradan Temgrût Zâviyesi'ne gitti (1040/1631). Temgrût'a geldiği ilk yıllarda ciddi zorluklarla karşılaşmasına rağmen öğrenme ve öğretme gayretinden vazgeçmeyip buradaki hocalardan İslâmî ilimler sahasında ders aldı. Kitaplara düşkünlüğüyle tanınan İbn Nâsır bunların büyük bir kısmını bizzat kendisi istinsah ederek çoğalttı, bazılarının kenarına şerh ve hâşiyeler yazdı. Onun gayretleriyle Temgrût Zâviyesi'nde müsteşrik çevrelerinde de şöhret bulan zengin bir kütüphane meydana geldi. İbn Nâsır, zâviyenin yönetiminde söz sahibi olmaya başlayınca bağış ve vakıf gelirlerinin bir kısmını kitap alımına tahsis ettirerek vefatından sonra da kütüphanedeki kitap sayısının artmasını sağladı. Kendisinden bir süre sonra zâviyeye şeyh olan oğlu Ahmed de babasının yolunu takip etti, Mısır ve Hicaz'dan çeşitli kitaplar getirtti. İbn Nâsır Ali b. Yûsuf ed-Derʿî, Muhammed b. Ahmed el-Masmûdî, Muhammed b. Saîd el-Miriğtî el-Merrâküşî başta olmak üzere Ebû Abdullah Muhammed b. Alâ el-Bâbilî el-Mısrî, Abdüsselâm el-Lekânî ve Abdülmuʿtî el-Mâlikî gibi âlim ve şeyhlerden feyiz aldı. Mâlikî fıkhının temel eserleri olan *el-Muvaṭṭaʾ* ve *el-Müdevvene*'yi ezberledi. Ebû Muhammed Abdülkādir b. Ali el-Fâsî ile ders takririnde bulundu. Fîrûzâbâdî'nin *el-Ḳāmûs*'unu ve İbn Mâlik'in *el-Elfiyye*'siyle *Teshîl*'ini de ezberlediği, hat sanatıyla da ilgilendiği nakledilir.

Şâzeliyye şeyhlerinden Abdullah b. Hüseyin et-Temgrûtî'ye intisap ederek seyrüsülûkünü tamamlayan İbn Nâsır ed-Derʿî, Temgrût Zâviyesi'nde irşad faaliyetine başladı. Tarikat, ilim ve amel ilişkilerine dair yanlış görüşleri düzeltmeye, tarikat mensuplarıyla karşıtlarını uzlaştırmaya çalıştı. Şöhreti çevreye yayılınca zâviyesine ilgi arttı. Küçük kardeşi Hüseyin b. Muhammed'in başında bulunduğu Ağlân'daki Nâsıriyye Zâviyesi'ni de ihya etti. Tarikata kazandırdığı nüfuz sayesinde müntesiplerinin sayısı arttı ve zamanla kendisine Şâzeliyye'nin Nâsıriyye kolu nisbet edildi. 1070 (1660) ve 1076 (1666) yıllarında iki defa hacca gitti; Mısır ve Hicaz'da bazı âlimlerle görüştü. 1085 (1674) yılı Safer (Mayıs) veya Ramazan (Aralık) ayında vefat etti. Derʿa'da bulunan türbesi meşhur bir ziyaretgâhtır. Yerine küçük kardeşi Şeyh Hüseyin geçti. Onun ve yeğenleri Ebü'l-Hasan Ali ve Ebû Muhammed'in 1091'de (1680) veba salgınında peş peşe ölmeleri üzerine İbn Nâsır'ın yetiştirip vefatından önce hilâfet verdiği oğlu Ebü'l-Abbas Ahmed zâviyenin yönetimini devraldı. Nâsıriyye tarikatı onun döneminde Mağrib'de açılan tekke-medreselerle daha yaygın hale geldi.

İbn Nâsır fıkıh, tefsir, hadis ve Arap dilinde önemli bir yere sahipti. Bu ilimlerle ilgili dersler verdiği gibi Gazzâlî'nin *İḥyâʾ*, Kādî İyâz'ın *eş-Şifâʾ* ve Şaʿrânî'nin *eṭ-Ṭabaḳātü'l-kübrâ* adlı eserlerini okuturdu. Mâlikî mezhebinde fakih kabul edilen İbn Nâsır matematik ve astronomi gibi ilimlerle de ilgilenmiş ve öğrencilerinden bunlarla ilgilenmelerini istemiştir. Bu arada kardeşi Hüseyin b. Muhammed, oğlu Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed, Seyyid el-Arabî el-Fiştâlî, Ebû Sâlim el-Ayyâşî, Şemseddin er-Rûdânî, Ebû Ali el-Yûsî, Mübârek b. İzzî el-Filâlî el-Anberî, Ali b. Sâlim en-Nûrî es-Sefâkusî, Mustafa b. Muhammed en-Nüveyhî el-Mısrî, Abdülmelik es-Sicilmâsî, Ahmed Tinbüktî, Mansûr et-Tûhî, Ahmed el-Beşîşî ve Muhammed b. Ebü'l-Kāsım es-Sanhâcî gibi birçok âlim ve sûfî yetiştirmiştir (Harîrîzâde, III, vr. 179ᵃ; İbn İyâd, s. 150; Tuʿmî, s. 147). Nâsıriyye'den Abdülazîz ed-Debbâğ'a nisbet edilen Hızıriyye, Hüseyin b. Muhammed b. Ali Bû Saîdî ed-Derʿî'ye nisbet edilen Derʿiyye, Abdülvehhâb b. Abdüsselâm el-Afîfî'ye nisbet edilen Afîfiyye, Ali b. Hicâzî el-Beyyûmî'ye nisbet edilen Beyyûmiyye, Hamîd el-Meczûb'a nisbet edilen Meczûbiyye ve Ahmed b. İdrîs el-Fâsî'ye nisbet edilen İdrîsiyye (Ahmediyye) adlı alt şubeler doğmuştur.

Eserleri. İbn Nâsır'dan çeşitli nakiller yapılmış olmakla birlikte henüz hiçbir eseri yayımlanmamıştır. Başlıca eserleri şunlardır: **1.** *Ġanîmetü'l-ʿâbidi'l-münîb bi't-tevessüli'ş-şalâti ʿale'n-nebiyyi'l-ḥabîb. Vesîletü'l-ʿabdi'ż-żaʿîf ilâ Mevlâhü'l-laṭîf* ile aynı eser olmalıdır. **2.** *Seyfü'n-naṣr ʿalâ külli baġy ve mekr.* Manzum dualardan oluşan elli sekiz beyitlik bir eserdir (Selâ, el-Hizânetü'l-ilmiyyeti's-Subeyhiyye, nr. 270/2). **3.** *Menâsikü'l-ḥac* (Selâ, el-Hizânetü'l-ilmiyyeti's-Subeyhiyye, nr. 293/5). **4.** *eş-Şümûsü'ş-şâriḳa fîmâ lenâ min esânîdi'l-meġāribe ve'l-meşâriḳa* (Rabat, el-Hizânetü'l-âmme, nr. 547). **5.** *el-Ecvibetü'n-Nâṣıriyye fî baʿżı mesâʾili'l-bâdiye.* İbn Nâsır'ın taşradaki müridlerinin sorularına verdiği cevapları içeren eser talebesi Muhammed b. Ebü'l-Kāsım es-Sanhâcî'nin tuttuğu notlardan derlenmiştir (Selâ, el-Hizânetü'l-ilmiyyeti's-Subeyhiyye, nr. 105). **6.** *İtḥâfü'l-muʿâṣır bi-resâʾili'ş-şeyḫ İbn Nâṣır.* İbn Nâsır'ın dostlarına, müridlerine, çağdaşı bazı âlim ve yöneticilere gönderdiği tasavvuf, akaid, hadis, fıkıh, tarih ve siyasetle ilgili konuları içeren mektuplarından oluşmaktadır. **7.** *Riḥle ile'l-meşriḳ.* Müellifin 1070 (1660) ve 1076 (1666) yıllarında çıktığı hac yolculuklarına dair seyahatnâme-günlük türü bir eserdir. Kendisinden yaklaşık 120 yıl sonra aynı yoldan yine iki defa hacca giden (1782 ve 1797), *er-Riḥletü'l-Ḥicâziyye*'nin yazarı torun İbn Abdüsselâm ed-Derʿî bu eserden alıntılar yaparak bazı karşılaştırmalar yapmıştır (Rabat, el-Hizânetü'l-âmme, nr. 5658). **8.** *Fetâvâ fi'l-fıḳh.* İbn Nâsır'ın Mâlikî fıkhına göre verdiği fetvaları içerir. Bunların büyük bir kısmını İbn Abdüsselâm ed-Derʿî *en-Nevâzil* adlı fetva kitabında nakletmiştir (Rabat, el-Hizânetü'l-âmme, Celâvî, nr. 1054). Diğer eserleri de şunlardır: *Şerḥu Ferâʾiżi Ḫalîli'l-Mâlikî, Hevâmiş ʿalâ Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî ve Müslim, Iştılâḥât fi'l-ʿArabiyye, Kitâb fî-Ḫuṭbe, Şerḥ li-ümmiyyeti'l-efʿâl, Kitâb fi'ṭ-ṭıb, el-Mümtiʿ şerḥu'l-Muḳniʿ fî ʿilmi'l-felek.* Müridi Ebû Ali el-Yûsî *el-Ḳaṣîdetü'd-dâliyye* adlı şiirinde İbn Nâsır'ı methetmiş ve ardından bunu *Neylü'l-emânî fî şerḥi't-tehânî* adıyla şerhetmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ayyâşî, *İtḥâfü'l-aḫillâʾ bi-icâzâti'l-meşâyiḫi'l-ecillâʾ* (nşr. Muhammed ez-Zâhî), Beyrut 1999, s. 43; Ebû Abdullah Muhammed Mekkî b. Mûsâ en-Nâsırî, *ed-Dürrü'l-muraṣṣaʿa fî aḫbâri aʿyâni derʿa*, Rabat, el-Hizânetü'l-âmme, nr. 265K; a.mlf., *Fetḥu'l-Meliki'n-Nâṣır fî icâzâti merviyyâti Benî Nâṣır*, Rabat, el-Hizânetü'l-âmme, nr. 3443; Muhammed b. Tayyib el-Kādirî, *İltiḳāṭü'd-dürer* (nşr. Hâşim el-Alevî el-Kāsımî), Beyrut 1981, I, 196; Harîrîzâde, *Tibyân*, III, vr. 179ᵃ-180ᵃ; Muhammed Zâfir, *el-Envârü'l-ḳudsiyye fî tenzihi ṭuruḳı'l-ḳavmi'l-ʿaliyye*, İstanbul 1302, s. 146, 159-160; Hocazâde Ahmed Hilmi, *Hadîkatü'l-evliyâ'dan Pîr-i Tarîkat Ebü'l-Hasan Ali eş-Şâzelî ve Sâdeddin Cebâvî*, İstanbul 1318, s. 31-35; M. Ahmed Dernîka, *eṭ-Ṭarîḳatü'ş-Şâzeliyye ve aʿlâmühâ*, Beyrut 1410/1990, s. 97, 99; Âmir en-Neccâr, *eṭ-Ṭuruḳu'ṣ-ṣûfiyye fî Mıṣr*, Kahire 1992, s. 146-147; Ahmed b. Muhammed b. İyâd eş-Şâfiî, *el-Mefâḫirü'l-ʿaliyye fi'l-meʾâşiri'ş-Şâzeliyye*, Kahire 1413/1993, s. 149-150; İsmail Yiğit, *Siyasî-Dinî-Kültürel-Sosyal İslâm Tarihi: Endülüs (Gırnata) Benî Ahmer Devleti ve Kuzey Afrika İslâm Devletleri*, İstanbul 1995, s. 420-421, 493; Muhyiddin et-Tuʿmî, *Ṭabaḳātü'ş-Şâzeliyyeti'l-kübrâ*, Beyrut 1416/ 1996, s. 147, 201; Mustafa Salim Güven, *Ebu'l-Hasan Şâzilî ve Şâziliyye* (doktora tezi, 1999), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; E. Lévi-Provençal, "Selâvî", *İA*, X, 351; Muhammed Îsâ Sâlihiyye, "ed-Derʿî Ebû ʿAbdullāh Muḥammed b. Muḥammed", *Mv.AÜ*, IX, 165-172; Tuncay Başoğlu, "Yûsî", *DİA*, XLIII, 615, 616.

MUSTAFA SALİM GÜVEN

İBN SA'DÎ

(bk. SA'DÎ, Abdurrahman b. Nâsır).

İBN SENED el-BASRÎ

(ابن سند البصري)

Ebü'n-Nûr Bedrüddîn Osmân
b. Sened b. Muhammed
b. Ahmed b. Râşid el-Vâilî
en-Necdî el-Basrî
(ö. 1242/1827)

**Âlim, edip,
şair ve tarihçi.**

1180 (1766) yılında Küveyt'in Feylekâ adasındaki Deşt köyünde doğdu. Ailesi aslen Necidli olup Benî Vâil kabilesinin Anze koluna mensuptur. İsim zinciri kendi eserlerinde ve biyografi kaynaklarının çoğunda Osman b. Sened şeklinde kaydedilir. Abdullah Âlû Bessâm bunu Osman b. Muhammed b. Ahmed b. Râşid b. Sened olarak verirken (*ʿUlemâʾü Necd*, V, 143) Adnan b. Sâlim b. Muhammed er-Rûmî aynı aileden çağdaş bazı âlimlerin kayıtlarına dayanarak başlıkta yer alan şekilde zikretmektedir (*ʿUlemâʾü'l-Küveyt*, s. 20, 525). Osman b. Sened ilk öğreniminin ardından ailesiyle birlikte Ahsâ şehrine göç etti. Ahsâ'da Abdullah b. Muhammed el-Beytûşî ve Mübârek b. Ali b. Hamed'den ders aldı. 1204'te (1789) Basra'ya giderek Câmiu'l-Kevvâz'da, Mahmûdiyye ve Halîliyye medreselerinde dil, din ve fen ilimlerini tahsil etti. Buradaki hocaları arasında Muhammed b. Ali b. Sellûm, Muhammed b. Abdullah b. Fîrûz et-Temîmî, İbrâhim b. Nâsır b. Cedîd ve Abdullah b. Şârih sayılır. 1214 (1799) yılından itibaren Bağdat'a gidip gelmeye başlayan İbn Sened orada Mercâniyye ve Süleymâniyye medreselerine devam etti. Basra'daki hocası Ali b. Muhammed Saîd es-Süveydî'den başka Mûsâ b. Sümeyke el-Bağdâdî, Muhammed Es'ad el-Hayderî, Hille müftüsü Muhammed Emîn, Bağdat kadısı Ahmed el-Hayâtî gibi âlimlerden faydalandı. Şeyh Hâlid el-Bağdâdî'nin müridi oldu. Gittiği Halep, Dımaşk, Mekke ve Medine'deki âlimlerden de istifade etti. Daha sonra Basra'da Câmiu'l-Kevvâz'da, Mugâmisiyye, Mahmûdiyye, Halîliyye ve Rahmâniyye medreselerinde müderrislik yaptı. Ahmed b. Nûr el-Ensârî, Emîn el-Hulvânî, Abdüllatîf b. Sellûm, Abdürrezzâk b. Sellûm, Abdülvâhid Âlû Bâş A'yân el-Abbâsî, Osman b. Mezîd el-Mezîd onun öğrencilerinden bazılarıdır. 1232'de (1817) Bağdat valisi olan Kölemen Dâvud Paşa'nın daveti üzerine Bağdat'a yerleşti. 19 Şevval 1242 (16 Mayıs 1827) tarihinde burada vefat etti ve Ma'rûf-i Kerhî'nin türbesi civarına defnedildi. Bazı kaynaklarda vefat tarihi 1240 (1824), 1246, 1247, 1248, 1250 (1834) olarak da gösterilmektedir. İbn Sened'in kendisi gibi âlim olan Abdullah ve Abdülvehhâb adlı iki oğlu 1247'de (1831) Zübeyr'de vebadan ölmüştür.

Kaynaklarda İbn Sened'in özellikle dil ve edebiyat, hadis, fıkıh ve tarih alanlarında uzman, aynı zamanda iyi bir şair olduğu belirtilir. Mensur eserlerini "makāme" şeklinde kaleme aldığından kendisine zamanın Harîrî'si lakabı verilmiştir. İtikadda Eş'arî olup kendi döneminde ortaya çıkan Vehhâbî hareketine karşı çeşitli eleştiriler yöneltmiş (Emîn el-Hulvânî, s. 80 vd.), bu yüzden Vehhâbî çevrelerince bazı eserleri sakıncalı bulunmuştur. Amelde Mâlikîliği benimsemekle birlikte bir kısım hocalarının Hanbelî olması ve Ahmed b. Hanbel'e methiye yazmasından dolayı bazı Hanbelî tabakat kitaplarında biyografisine yer verilmiştir (M. Cemîl eş-Şattî, s. 180-182).

Eserleri. İbn Sened değişik alanlarda çoğu manzum kırktan fazla eser kaleme almış, makāme tarzındaki mensur eserleri de secili olup şiirlerle süslenmiştir. **1.** *Meṭâliʿu's-suʿûd bi-ṭîbi aḫbâri'l-vâlî Dâvûd*. Bağdat Valisi Kölemen Dâvud Paşa'nın biyografisiyle ilgili eserde paşanın doğum tarihi olan 1188 (1774) yılından müellifin vefat ettiği 1242 (1827) yılına kadar Bağdat ve çevresinde meydana gelen olaylar kronolojik sırayla ele alınır ve bu arada pek çok kişinin biyografisine de yer verilir (nşr. İmâd Abdüsselâm Raûf – Süheyle Abdülmecîd el-Kaysî, Musul 1411/1991; nşr. İmâd Abdüsselâm Raûf, Beyrut 1431/2010). Emîn el-Hulvânî eseri ihtisar etmiştir (*Muḫtaṣaru Târîḫi'ş-Şeyḫ ʿOsmân b. Sened el-Başrî*, Bombay 1304/1887; *Ḫamse ve ḫamsûne ʿâmen min târîḫi'l-ʿIrâḳ 1188 ilâ 1242 h.*, nşr. Muhibbüddin el-Hatîb, Kahire 1371). **2.** *Sebâʾiku'l-ʿasced fî aḫbâri Aḥmed necli Rızḳ el-Esʿad*. Katar'da Zübâre'nin hayır sever tüccarlarından Ahmed b. Rızk'ın ve çev-

İbn Sened el-Basrî'nin *Eşfe'l-mevârid min selsâli aḥvâli'l-İmâm Ḫâlid* adlı eserinin ilk iki sayfası (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2516/1)

resindeki kırk iki zatın biyografisini içerir (Bombay 1306/1888, 1315/1897; nşr. Hasan b. Muhammed b. Ali Âlü Sânî, Devha 2007). **3.** *Eşfe'l-mevârid min selsâli aḥvâli'l-İmâm Ḫâlid.* Hâlid el-Bağdâdî'nin yanı sıra çağdaşlarından otuz civarında kişinin biyografisini ihtiva eder (Kahire 1313, kenarında Muhammed b. Süleyman el-Hanefî el-Bağdâdî'nin *el-Ḥadîḳatü'n-nediyye fî âdâbi'ṭ-Ṭarîḳati'n-Naḳşibendiyye ve'l-behceti'l-Ḫâlidiyye* adlı eseriyle birlikte). Ebû Bekir el-Ahsâî eseri *en-Neşrü'l-verdî bi-aḫbâri Mevlânâ eş-Şeyḫ Ḫâlid en-Naḳşbendî el-Kürdî* adıyla ihtisar etmiştir. **4.** *Dîvânü'ṣ-ṣârimi'l-ḳırḍâb fî naḥri men sebbe ekârime'ṣ-ṣıḥâb.* Abbâsîler dönemi Şiî şairlerinden Di'bil el-Huzâî'nin önde gelen bazı sahâbîleri hicvettiği şiirlerine reddiye olarak yazılan eser 2000'den fazla beyitten oluşur (bk. bibl.). **5.** *Ḳaṣîde fî ibṭâli'r-râbıṭa.* Şeyhlerle râbıta kurmanın meşrû olmadığına dair kırk bir beyitlik bir kasidedir (nşr. Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, "eẕ-Ẕikru ve râbıṭatü'n-Naḳşbendiyye", *el-Menâr* [XII/5, Haziran 1285/1909], s. 350-351). İbn Sened'in daha sonra bu görüşünden vazgeçtiği de nakledilmiştir (Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, I, 145). **6.** *Evḍaḥu'l-mesâlik fî fıḳhi'l-İmâm Mâlik.* Ali b. Hızır b. Ahmed el-Amrûsî'nin Halîl b. İshak el-Cündî'ye ait *el-Muḫtaṣar* için yazdığı *İḫtişârü'l-Muḫtaṣar*'ını ziyâde ve izahlarla nazmettiği 2000 beyitlik eseridir (Bombay 1310). **7.** *Manẓûme fi'l-ḳavâ'idi'l-fıḳhiyye.* Küllî fıkıh kaidelerinin anlatıldığı kırk üç beyitten ibarettir (nşr. Fehmî Ahmed Abdurrahmân el-Kazzâz, *Mecelletü Külliyyeti'l-İmâmi'l-A'ẓam*, sy. 13 [Bağdat 2011], s. 439-468). **8.** *Hidâyetü'l-ḥayrân fî keşfi 'Avâmili'l-Cürcânî.* Abdülkâhir el-Cürcânî'nin *el-'Avâmilü'l-mi'e*'sinin 159 beyitten oluşan manzum şeklidir (nşr. Abdullah Muhammed Âdem Ebû Nazîfe, *Mecelletü Câmi'ati'l-İmâm Muḥammed b. Su'ûd el-İslâmiyye*, sy. 17 [Riyad 1417/1996], s. 225-289). İbn Sened'in bu nazım üzerine bir şerh yazdığı belirtilmektedir.

İbn Sened'in yazma halinde olan veya kaynaklarda zikredilen diğer bazı eserleri de şunlardır: *Manẓûme fî medḥi İmâmi Ehli's-sünne Seyyidinâ el-İmâm Aḥmed b. Ḥanbel, el-Ġurer fî vücûhi'l-ḳarneyn eş-şâniye 'aşer ve'ş-şâlise 'aşer, Hâdi's-sa'îd fî Cevhereti't-tevḥîd* (İbrâhim el-Lekānî'nin akaide dair *Cevheretü't-tevḥîd* adlı 144 beyitlik manzumesinin tazmîni), *Behcetü'l-başar* ve şerhi *el-Ġurer fî cebheti Behceti'l-başar* (hadis usulü), *Behcetü'n-naẓar fî naẓmi Nuḫbeti'l-fiker fî muṣṭalaḥi ehli'l-eser* ve şerhi, *eş-Şezerâtü'l-fâḫire fî naẓmi'l-Varaḳāti'n-nâḍıre* (İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî'nin fıkıh usulüne dair *el-Varaḳāt* adlı eserinin manzum şekli) ve şerhi, *ed-Dürretü'ş-şemîne ve'l-vâḍıḥatü'l-mübîne fî meẕhebi 'âlimi'l-Medîne* (Abdülbârî el-Aşmâvî'nin *el-Muḳaddimetü'l-'Aşmâviyye fî fıḳhi's-sâdeti'l-Mâlikiyye*'sinin manzum şekli), *el-Fâ'iż fî 'ilmi'l-ferâ'iż, Naẓmü'ş-Şâfiye fî 'ilmi't-taṣrîf Li'bni'l-Ḥâcib, Naẓmu Muġni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb li'bn Hişâm* (5000 küsur beyit), *Naẓmü Ḳavâ'idi'l-i'râb li'bn Hişâm, Naẓmü'l-Ezheriyye fi'n-naḥv li-Ḫâlid el-Ezherî, Ta'lîḳāt 'alâ Şerḥi'l-Kâfiye li'r-Raḍî el-Esterâbâdî, Naẓmü'l-isti'âre, Cîdü'l-'arûż* ve şerhi *el-Cevherü'l-ferîd 'ale'l-Cîd, es-Selsâlü'ṣ-ṣâfî fî 'ilmi'l-ḳavâfî, Naẓmü'l-Kâfî fi'l-'arûż ve'l-ḳavâfî* ve şerhi, *Naẓmu Ḫulâṣati'l-ḥisâb li-Bahâ'iddîn el-'Âmilî* ve şerhi, *Naẓmü'n-Nuḫbe fi'l-ḥisâb* ve şerhi (eserlerinin bir listesi için ayrıca bk. Abdullah b. Abdurrahman el-Bessâm, V, 147-151). Bazı kaynaklarda (Serkis, II, 1306; Ziriklî, IV, 206) İbn Sened'e nisbet edilen *Tefhîmü'l-mütefehhim şerḥu Ta'lîmi'l-müte'allim* Şumnulu İsmâil Niyâzî'ye, *Risâle fî âdâbi'l-baḥṯi ve'l-münâẓara* (Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 3880, vr. 67[b]) Seyyid Şerîf el-Cürcânî'ye aittir. Bu yanlışlığın, risâlenin kenarındaki "li's-Seyyidi's-Sened" ibaresinin "li-İbni's-Sened" şeklinde okunmasından kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Hâlid Sâlim Muhammed, *eş-Şeyḫ 'Osmân b. Sened el-'allâmetü'lleẕî vülide fî Cezîreti Feylekâ* adıyla bir çalışma yapmıştır (Küveyt 1431/2010).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Sened el-Basrî, *Meṭâli'u's-su'ûd bi-ṭıbi aḫbâri'l-vâli Dâvûd: Târîḫu'l-'Irâḳ ve Necd* (nşr. İmâd Abdüsselâm Raûf), Beyrut 1431/2010, neşredenin girişi, s. 5-60; a.mlf., *Sebâ'ikü'l-'asced fî aḫbâri Aḥmed necli Rızḳ el-Es'ad* (nşr. Hasan b. Muhammed b. Ali Âlü Sânî), Devha 2007, neşredenin girişi, s. 10-50; a.mlf., *Dîvânü'ṣ-ṣârimi'l-ḳırḍâb fî naḥri men sebbe ekârime'ṣ-ṣıḥâb* (nşr. Abdülhamîd Hindâvî), Beyrut 1428/2007, neşredenin girişi, s. 17-59; Ahmed b. Muhammed eş-Şirvânî, *Ḥadîḳatü'l-efrâḥ li-izâḥati'l-etrâḥ*, Kahire 1320, s. 155-156; Emîn el-Hulvânî, *Ḫamse ve ḫamsûne 'âmen min târîḫi'l-'Irâḳ: 1188 ilâ 1242 h.* (nşr. Muhibbüddin el-Hatîb), Kahire 1371, s. 80 vd.; Serkîs, *Mu'cem*, II, 1306; Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, *el-Miskü'l-eẕfer* (nşr. Abdullah el-Cübûrî), Bağdad 1348/1930, I, 141-146; *Hediyyetü'l-'ârifîn*, I, 661; Abdullah Ziyâeddin b. Abdülvâhid Âlü Bâş A'yân el-Abbâsî, *A'yânü'l-Başra* (nşr. Celâl el-Hanefî), Bağdad 1961, s. 15-17; Abbas el-Azzâvî, *Târîḫu'l-edebi'l-'Arabî fî'l-'Irâḳ*, Bağdad 1382/1962, II, 135-136; Ahmed Tarabîn, *et-Târîḫ ve'l-mü'erriḫûne'l-'Arab fî'l-'aṣri'l-ḥadîṯ*, Dımaşk 1970, s. 127-129; Muhammed b. Osman b. Sâlih, *Ravżatü'n-nâẓırîn 'an me'âṣiri 'ulemâ'i Necd ve ḥavâdiṯi's-sinîn*, Kahire 1400/1980, II, 73-76; Ziriklî, *el-A'lâm* (Fethullah), IV, 206; M. Cemîl eş-Şattî, *Muḫtaṣaru Ṭabaḳāti'l-Ḥanâbile* (nşr. Fevvâz Ahmed ez-Zemerlî), Beyrut 1406/1986, s. 180-182; Baytâr, *Ḥilyetü'l-beşer* (nşr. M. Behcet el-Baytâr), Beyrut 1413/1993, I, 407-412; Abdullah b. Abdurrahman Âlü Bessâm, *'Ulemâ'ü Necd ḫilâle şemâniyete ḳurûn*, Riyad 1419/1998, V, 143-155; Adnân b. Sâlim b. Muhammed er-Rûmî, *'Ulemâ'ü'l-Küveyt ve a'lâmühâ ḫilâle şelâşeti ḳurûn*, Küveyt 1420/1999, s. 20-38, 525; Abdüssettâr b. Abdülvehhâb ed-Dihlevî, *Feyżü'l-meliki'l-vehhâbi'l-müte'âli bi-enbâ'i'l-ḳarni'ş-şâliş 'aşer ve't-tevâli* (nşr. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş), Mekke 1429/2008, I, 814-816; İbrahim Şaban, *XIX. Yüzyıl Osmanlı Irak'ında Edebi ve Kültürel Çevre* (doktora tezi, 2011), İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 102-103, 237-238; Kâzım ed-Düceylî, "eş-Şeyḫ 'Oṯmân b. Sened el-Başrî", *Luġatü'l-'Arab*, III/4, Bağdad 1913, s. 180-186; M. Cevâdpûr Murâdî, "İbn Sened", *DMBİ*, III, 718-719; Halîl Ali Murâd, "el-Başrî, İbn Sened Bedrüddîn 'Oşmân b. Sened", *Mv.AÜ*, III, 531-533.

MUSA ALAK

İBN SEVDEKÎN

(ابن سودكين)

Ebü't-Tâhir Şemsüddîn İsmâîl b. Sevdekîn b. Abdillâh en-Nûrî (ö. 646/1248)

Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin öğrencisi, sûfî müellif.

579 (1183) yılı civarında Kahire'de dünyaya geldi. Ermeni asıllı olduğu öne sürülmüştür. Ancak o dönemde Nûreddin Zengî'nin memlükleri için kullanılan "Nûrî" nisbesinden de anlaşılacağı üzere babası çoğunluğu Türk asıllı olan memlüklerdendi. Bu durum kökenine ilişkin iddiayı zayıflatmaktadır. İbn Sevdekîn çocukluk ve ilk gençlik yıllarını Kahire'de geçirdi, daha sonra Halep'e gitti. Babasının üst düzey bir yönetici olmasına bakılarak iyi bir eğitim aldığı tahmin edilebilir. Kahire'de bulunduğu yıllarda Ebü'l-Fazl Muhammed b. Yûsuf el-Gaznevî ve Ebû Abdullah Muhammed b. Hamd el-Ensârî el-Ertâhî'den hadis dinledi. Hadise olan ilgisini Halep'te de sürdürdü. Burada İbrâhim b. Osman b. Derbâs el-Mâzânî, Ebû Hâşim Abdülmuttalib b. Fazl b. Abdülmuttalib el-Hâşimî, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Abdullah b. Ulvân el-Esedî ve Ebû Gānim Muhammed b. Hibetullah b. Ebû Cerâde gibi muhaddislerin derslerine katıldı. Bununla beraber Kureşî onu Hanefî fakihleri arasında sayar. Kaynaklarda şiirlerinden bazı örnekler yer almaktaysa da bunların derlenip bir divan oluşturulduğuna dair bilgi yoktur.

Adı Abdullah Bedr el-Habeşî ve Sadreddin Konevî gibi Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin ilk talebeleri arasında anılan İbn Sevdekîn İbnü'l-Arabî ile yirmili yaşlarında karşılaştı. İbnü'l-Arabî'nin *Rûḥu'l-ḳuds* adlı eserine ait 19 Şâban 603 (21 Mart 1207) tarihli semâ kaydından öğrenildiğine göre İbn Sevdekîn, Kahire'de İbnü'l-Arabî ile aynı mecliste bulunmuş, tasavvufî telif tarihi açısından büyük değeri olan bu birliktelik onun vefatına kadar sürmüştür. İbnü'l-Arabî, Abdullah Bedr el-Habeşî ve İbn Sevdekîn'in isteği üzerine *Tercümânü'l-eşvâḳ*'ın şerhi olan *Ẕeḫâ'irü'l-aʿlâḳ*'ı 611 (1214-15) yılında Halep'te yazdı. Ayrıca onu "azîz oğul", "ârif" gibi vasıflarla zikrederek (*el-Fütûḥâtü'l-Mekkiyye*, IV, 464) güzel ahlâklı oluşunu bir şiirine konu etti (*Dîvân*, s. 517); Allah'ı bilme hususunda onun sorusuna cevaben bir risâle kaleme aldı. Buna karşılık İbn Sevdekîn, İbnü'l-Arabî'ye sorular sorarak bizzat onun gözetiminde üç eserine şerh yazıp Ekberî tasavvuf geleneğinin geleceğe intikaline katkıda bulundu ve İbnü'l-Arabî'nin vefatından sonra eserlerinin yayılmasına zemin hazırlayan icâzetler verdi. Ayrıca ferâğ kayıtlarından anlaşıldığı üzere Cüneyd-i Bağdâdî'nin mektuplarıyla Ebû Saîd el-Harrâz'ın *Kitâbü'ṣ-Ṣıdḳ*'ının günümüze ulaşan yegâne nüshasının müstensihi İbn Sevdekîn'dir. Bu çalışmaları dışında onun döneminin çeşitli sûfî mahfillerinde bulunduğu, meselâ semâ ve raks meclislerine katıldığı belirtilmektedir. İbn Sevdekîn, Beytülmakdis'i ziyaretinin ardından 23 Safer 646 (17 Haziran 1248) tarihinde Halep'te vefat etti ve Bâbünnasr dışında inşa ettirdiği türbesine defnedildi.

İbn Sevdekîn, Sadreddin Konevî ve Afîfüddin et-Tilimsânî hariç İbnü'l-Arabî'nin talebeleri arasında Ekberî tasavvuf geleneğini yazılı olarak nakleden ender kişilerden biridir. Ancak eserleri genellikle müstakil birer telif niteliği taşımamaktadır. Aslında ilgili literatürdeki değerleri de bu özelliklerinden dolayıdır. Çünkü onun eserleri, büyük oranda İbnü'l-Arabî'nin sohbetlerinde dile getirdiği fikirlerin ya da İbn Sevdekîn tarafından İbnü'l-Arabî'ye sorulan sorulara onun verdiği cevapların derlenmesinden ibarettir. İbnü'l-Arabî'ye ait zor ve muğlak ibarelerin yine kendisi tarafından açıklığa kavuşturulması yönüyle bu eserler önem arzetmekle beraber bazan cümlelerin kime ait olduğunu tesbit etmek güçtür. Nitekim bu yüzden olsa gerek kütüphane kayıtlarında İbn Sevdekîn'e ait gösterilen bazı eserleri Osman Yahyâ, İbnü'l-Arabî'nin olarak zikretmektedir.

Eserleri. 1. *Vesâ'ilü's-sâ'il.* İbn Sevdekîn'in tasavvufun yaratma, tecellî, ilâhî hazret, ilâhî isimler, tevhid gibi teorik ve ya seyrüsülûk, zikir, ibadet, muhabbet, riyâzet, havâtır ve evrad tertibi gibi pratik konularına dair sorularına İbnü'l-Arabî'nin verdiği cevapları yahut bu meselelerde İbnü'l-Arabî'den duyduğu rivayetleri derlediği bir risâle olup (Süleymaniye Ktp., İzmirli İsmail Hakkı, nr. 3690/6) Manfred Profitlich'in inceleme ve Almanca çevirisiyle birlikte yayımlanmış (Freiburg 1973), ancak Osman Yahyâ tarafından İbnü'l-Arabî'ye ait bir eser olarak kaydedilmiştir. **2.** *el-Faṣṣü'l-İdrîsî.* Eserde İdrîs peygamberin mi'racının daha çok seyrüsülûkle irtibatlı yönleri üzerinde durulmuş, *el-Fütûḥât* (78, 79 ve 559. bablardan bir bölüm) ve *Netâ'icü'l-eẕkâr*'dan bazı bölümlerle (Allah ve lâ ilâhe illallah zikriyle ilgili bölüm) İbnü'l-Arabî'nin Fahreddin er-Râzî'ye yazdığı mektup eserin muhtevası ile uyumundan dolayı iktibas edilmiştir. İktibaslar dışarıda bırakıldığında risâlenin İbn Sevdekîn'e ait kısmı oldukça muhtasar bir hale gelir. Eser Veysel Akkaya tarafından tahkik edilerek (İstanbul 2009) Türkçe'ye çevrilmiştir (*İdrîs Fassı*, İstanbul 2013). **3.** *Şerḥu't-Tecelliyyât.* 610 (1213) yılında Halep'te dost zannettiği bir kişi İbn Sevdekîn'e İbnü'l-Arabî'nin *Tecelliyyât* adlı eserine dair olumsuz kanaatler ileri sürmüş, bunun üzerine İbnü'l-Arabî eserin muğlak kalan noktalarına dair şifahî açıklamalarda bulunmuş, İbn Sevdekîn de bunları ve kısmî değerlendirmeleri bir araya getirmiştir. Osman Yahyâ'ya göre eser şerhten ziyade *Tecelliyyât*'ın çeşitli kısımlarına müellifi tarafından düşülmüş bir ta'lîkât mahiyetindedir. Eser Osman Yahyâ (Tahran 1988) ve Muhammed İdrîs el-Adlûnî (Dârülbeyzâ 2009) tarafından neşredilmiştir. **4.** *Kitâbü'n-Necât min ḫucubi'l-iştibâh fî şerḥi müşkili'l-fevâ'id min Kitâbi'l-İsrâ ve'l-meşâhid.* İbnü'l-Arabî'nin muhtevaları birbiriyle örtüşen *Kitâbü'l-İsrâ* ve *Meşâhidü esrâri'l-ḳudsiyye* adlı eserlerinin şerhidir. İbn Sevdekîn, iki metnin birbirinden bağımsız olarak düşünülemeyeceğinden hareketle şerhini bir başlık altında toplamıştır. Yazımı İbnü'l-Arabî'nin gözetiminde gerçekleştirilen şerh, büyük oranda onun İbn Sevdekîn'e yaptığı açıklamaların yazıya geçirilmesinden ibarettir (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5322, vr. 169^{b}-214^{a}; Beyazıt Devlet Ktp., nr. 9358/1). **5.** *Levâḳıḥu'l-esrâr ve levâ'iḥu'l-envâr.* Yazma nüshasına ulaşılamayan bu risâle Kâtib Çelebi'nin verdiği bilgiye göre ilâhî nisbetler, hakâik ve ârîflerin mertebeleri, ruhların hayatı, nebîler ve velîlere vârit olan ilâhî tenezzüller, amelleri bozma, nefis, rü'yet ve şühûd, ilim, ihata ve esmâ başlıklı ye di bölümden oluşur. Kutbüddin el-Bekrî, *Levâḳıḥu'l-envâr ve levâmiḥu'l-esrâr* adıyla bu kitaptan iktibasta bulunmuştur. Ona göre eser İbn Sevdekîn'in İbnü'l-Arabî'nin sözlerinden derlediği bir risâledir. Osman Yahyâ ise eseri İbnü'l-Arabî'ye ait olarak kaydetmiştir. Ayrıca kaynaklarda *Nakşü'l-Fuṣûṣ, Tuḥfetü't-tedbîr li-ehli't-tabṣîr, Şerḥu ʿUmdeti'l-ʿaḳā'id li'n-Nesefî, Kâfî* ve *Kitâbü'ṣ-Ṣalât* gibi eserler İbn Sevdekîn'e nisbet edilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Sevdekîn, *İdrîs Fassı* (trc. Veysel Akkaya), İstanbul 2013; Ebû Saîd el-Harrâz, *Kitāb as-Sıdq: The Book of Truthfulness* (nşr. A.J. Arberry), London 1937, neşredenin girişi, s. vii; Muhyiddin İbnü'l-Arabî, *el-Fütûḥâtü'l-Mekkiyye* (nşr. Ahmed Şemseddin), Beyrut 1999, IV, 464; a.mlf., *Risâle fî su'âli İsmâ'îl b. Sevdekîn* (*Resâ'ilü İbn ʿAra-*

İbn Sevdekîn'in *Kitâbü'n-Necât* adlı eserinin ilk iki sayfası (Beyazıt Devlet Ktp., nr. 9358/1)

bî içinde), Beyrut 1997, s. 236-238; a.mlf., *Dîvân* (nşr. Nevâf el-Cerrâh), Beyrut 1999, s. 137, 517; a.mlf., *Ẕeḫâ'irü'l-aʿlâḳ* (nşr. Halîl İmrân el-Mansûr), Beyrut 2000, s. 9; İbnü'l-Adîm, *Buġyetü'ṭ-ṭaleb* (Zekkâr), IV, 1645-1648; İbnü's-Sâbûnî, *Tekmiletü İkmâli'l-İkmâl*, Beyrut, ts., s. 31; Cendî, *Şerḥu Fuṣûṣi'l-ḥikem* (nşr. Seyyid Celâleddin Âştiyânî), Kum 2003, s. 123-124; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, III, 437; Kureşî, *el-Cevâhirü'l-muḍıyye*, I, 409; IV, 330, 431; *Keşfü'ẓ-ẓunûn*, II, 1168, 1379, 1433, 1566; *Hediyyetü'l-ʿârifîn*, I, 212; Ali Hassan Abdel-Kader, *The Life, Personality and Writings of al-Junayd*, London 1962, s. xvii; Osman Yahya, *Histoire et classification de l'œuvre d'Ibn Arabî*, Damas 1964, I, 201-231, 242, 270; II, 343, 449, 450; M. Profitlich, *Die Terminologie Ibn 'Arabi s im "Kitāb wasā'il as-sā'il" des Ibn Saudakīn*, Freiburg 1973, s. 1-20; M. Chodkiewicz, *Sahilsiz Bir Umman* (trc. Atila Ataman), İstanbul 2003, s. 105-111; Claude Addas, *İbn Arabî: Kibrît-i Ahmer'in Peşinde* (trc. Atila Ataman), İstanbul 2003, s. 56, 140, 145, 231, 233, 234, 276; Mustafa b. Kemâleddin el-Bekrî, *er-Raużâtü'l-ʿarşiyye fi'l-kelâm ʿalâ ṣalavâti'l-Meşîşiyye*, Beyrut 2008, s. 357; Veysel Akkaya, *Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'de İdrîs Peygamber* (doktora tezi, 2009), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 289-354; a.mlf., "Bir İbn Arabî Takipçisi: Şemsüddîn-i İsmail b. Sevdekîn", *Tasavvuf*, sy. 25, İstanbul 2010, s. 251-259.

ERCAN ALKAN

İBN SÛDE, Abdüsselâm b. Abdülkādir

ابن سودة ، عبدالسلام بن عبدالقادر)

Abdüsselâm b. Abdilkādir b. Muhammed b. Alî İbn Sûde el-Gırnâtî el-Fâsî (1901-1980)

Fas tarihçisi, biyografi yazarı.

II. (VIII.) yüzyılın başlarında Belc b. Bişr el-Kuşeyrî ile birlikte Endülüs'e giderek Gırnata'ya yerleşen Arap asıllı bir aileye mensup olan Ebü'l-Kāsım Muhammed b. Muhammed b. Ali İbn Sûde'nin neslindendir. Merînî Hükümdarı Ebû İnân el-Merînî (1348-1358) tarafından kâtip olarak görevlendirilmek üzere davet edilince Endülüs'ten Merînîler'in başşehri Fas'a gelen Ebü'l-Kāsım İbn Sûde'nin ailesi kadılık, hatiplik, fetva ve telif alanında yetişen önemli şahsiyetleriyle tanınır.

İbn Sûde, *Sellü'n-nişâl*'in sonunda yazdığı biyografisine göre Fas şehrinde doğdu. Kadı olan babası ve amcalarının yanı sıra özellikle anne tarafından dedesi muhaddis Muhammed Âbid İbn Sûde'nin himayesinde büyüdü. Tek oğlunu kaybeden dedesi onun bakımını üstlendi ve yanından hiç ayırmadı. 1907'de kadılığa tayin edildiği Cedîde şehrine torununu da götürdü. Beş yıl sonra kadılıktan istifa edince torunuyla birlikte Fas'a döndü. Torunundaki ilmî merakı görünce onu 1919'da Karaviyyîn Medresesi'ne gönderdi. İbn Sûde orada Mehdî el-Vezzânî, Ebû Şuayb ed-Dükkālî, Abdülhafîz el-Fâsî, Muhammed b. İdrîs el-Ḳādirî gibi âlimlerin öğrencisi oldu. Medreseyi bitirdikten sonra 1922'de Fas'ta Lamtiyyîn Medresesi'ne müderris tayin edildi. 1925'te bu görevinden ayrıldı. 1931'de getirilen yeni uygulamaya göre 1932'de Karaviyyîn'de öğretmenlik imtihanına girdi. Başarılı olmasına rağmen bu karar, milliyetçilerden olduğu gerekçesiyle diğer bazı arkadaşlarının dosyalarıyla birlikte üst makam tarafından onaylanmayınca iki yıl, II. İdrîs Türbesi'ndeki hatiplik görevini yürütmekten âciz düşen dedesi Muhammed Âbid'e nâiblik etti. Bu yıllarda ilgi duyduğu eserleri okumaya başladı. Özellikle tarih ve ensâb kitaplarına yöneldi. Nâdir yazmalara sahip Ahmediye Kütüphanesi'nde, "hayatımın gayesi haline gelecek" dediği okuma arzusunu gerçekleştirecek eserler buldu. Bu sırada adlî sicillerle de ilgilenmeye başladı. Fas'ın âlim ve ediplerinin çoğuyla irtibat kurdu, her birinden faydalanmaya çalıştı (*Sellü'n-nişâl*'inde hal tercümelerini verdiği 264 hocasının listesi için bk. Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, I, 715-722).

1940 yılı sonlarında Mevlây II. İdrîs Türbesi'nde hatiplik görevine getirildi. 1950'de onu çekemeyenlerin şikâyetleri yüzünden görevinden alındı. Bu görevi yürüttüğü yıllarda tarihe olan merakının giderek arttığını, adlî konular üzerine yoğunlaşarak pek çok belge topladığını söyler. 1953'te Evkaf Bakanlığı tarafından Karaviyyîn Kütüphanesi'nde araştırma yapmak ve kitapları tasnif etmekle görevlendirildi. Bu görev de onun yetişmesinde etkili oldu. Kütüphanede Mağrib tarihine dair nâdir eserlere ulaştı. Bazılarını kendisi için istinsah etti. Bu eserleri okuyup genelde Mağrib, özelde Fas şehrinin düşünce ve sosyal hayatına dair bol miktarda bilgi topladı. Tabakat, terâcim, tarih, fihristler, şehir ve bölge tarihleriyle seyahatnâmeleri inceledi. Mağribli ve Endülüslü âlimlerin asırlar boyu yazdığı terâcim kitaplarının çoğunu okudu. Özellikle Mağribli biyografi yazarlarından İbnü'l-Kādî el-Miknâsî ve Muhammed b. Tayyib el-Kādirî'den etkilendi, onların Mağrib-i Aksâ ricâline dair eserlerini kendisine örnek aldı. Bu kitapları tamamlayıcı eserler yazmaya karar verdi ve neticede Mağrib'de temayüz eden üç biyografi âliminden biri oldu.

Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde

Fas'ın bağımsızlığına kavuştuğu 1956 yılında da Karaviyyîn Kütüphanesi'ndeki görevine devam eden İbn Sûde daha sonra kız enstitüsünün kütüphanesini düzenlemekle görevlendirildi. Ardından kraliyet sarayındaki resmî belgeleri gözden geçirmek üzere Rabat'a çağrıldı. Bu görevini tamamlayınca Ma'hedü'l-ulûmi'l-ictimâiyye'ye öğretim üyesi sıfatıyla tayin edildi. Son olarak da Millî Kütüphane'de görevlendirildi ve buradan emekliye ayrıldı. Fas şehrine dönerek evine kapandı, ölümüne yakın günlere kadar okuma ve telifle meşgul oldu. 10 Eylül 1980 tarihinde Selâ'nın kenar mahallesi Bû Kanâdil'de vefat etti, *Kitâbü'l-İstiḳṣâ* müellifi Ahmed b. Hâlid es-Selâvî'nin mezarının yakınında defnedildi.

Eserleri. 1. *Delîlü mü'errihi'l-Maġribi'l-Aḳṣâ*. Mağrib-i Aksâ'nın şehir ve bölge tarihleri, ensâb ve kabileleri hakkında yazılan eserler, hânedan ve sultanlara dair özel tarihler, biyografi ve terâcimler, fihristler, seyahatnâmeler ve bölgenin tarihine ışık tutan manzum eserlerin kısaca tanıtıldığı kitap bu alanda yazılan ilk eserdir. Kitapta 2300'den fazla eser hakkında bilgi verilmektedir. Önce tek cilt (Tıtvân 1369/1950), daha sonra ilâve ve düzeltmelerle birlikte iki cilt halinde yayımlanmıştır (Dârülbeyzâ, I, 1960; II, 1965; Beyrut 1418/1997). **2.** *İtḥâfü'l-müṭâliʿ bi-vefeyâti aʿlâmi'l-ḳarni'ş-şâliş ʿaşer ve'r-râbiʿ: 1171-1400/1756-1980* (nşr. Muhammed Haccî, I-II, Beyrut 1417/1997; *Mevsûʿatü aʿlâmi'l-Maġrib* içinde, *Sellü'n-nişâl* ile birlikte, IX. cilt, Beyrut 1417/1996). Henüz yayımlanmayan *Zübdetü'l-eşer*'inin muhtasarı mahiyetindeki *İtḥâfü'l-müṭâliʿ* adını verdiği, 1171-1371 (1757-1951) arasında vefat eden kişilerin tanıtıldığı kitabı ile bu kitabına otuz yıl içinde yazdığı üç zeyilden oluşmaktadır. *ez-Zeylü't-tâbiʿ li-itḥâfi'l-müṭâliʿ* adını taşıyan 1371-1376 (1951-1956) yılları arasında vefat edenlerin yer aldığı birinci zeyilde Fas'ın himaye döneminin sonlarında yaşanan sıkıntılar ve bağımsızlık öncesinde cereyan eden olumlu gelişmelerden de bahsedilmektedir. Bu arada pek çok resmî metin ve belgeye yer verilmiştir. İbn Sûde

bu eserini *Vefeyâtü'z-zeyli't-tâbiᶜ* adıyla ihtisar etmiştir. Müellifin *İtḥâf*ına yazdığı ikinci zeyil, 1377-1397 (1957-1977), üçüncü zeyil 1398-1400 (1978-1980) yılları arasında vefat eden meşhur Mağribliler hakkındadır. İbn Sûde, son yıllarında *İtḥâfü'l-müṭâliᶜ*i ve zeyillerini yeniden gözden geçirip bunları Kādirî'nin *İltiḳāṭü'd-dürer*'inin zeyli olarak tek kitap haline getirmiştir. **3.** *Sellü'n-niḍâl li'n-niḍâl bi'l-eşyâḥ ve ehli'l-kemâl: Fihrisü'ş-şüyûḫ* (nşr. Muhammed Haccî, Beyrut 1417/1997; *İtḥâfü'l-müṭâliᶜ* ile birlikte *Mevsûᶜatü aᶜlâmi'l-Maġrib* içinde, IX. cilt, Beyrut 1417/1996). Bu eserinde 263 hocası, onlardan okuduğu kitaplar, aldığı icâzetlerle ilgili bilgi veren müellif kitabının sonuna (s. 228-232) kendi biyografisini de eklemiştir. **4.** *Ḳuḍâtü Fâs min Devleti'l-eşrâfi'l-Edârise ilâ Devleti'ş-şürefâ'i'l-ᶜAleviyyîn: 172-1389/789-1969* (nşr. Abdülazîz Tîlânî, Rabat 2009). Eserde, kuruluşundan 1969 yılına kadar Fas şehrinde görev yapan 3000'den fazla kadı ve kadı nâibi kronolojik sırayla tanıtılmıştır. Eserin ekinde kadılara ait çok sayıda tevkī' de yer alır.

Müellifin henüz yayımlanmamış, daktilo ile yazılmış nüshaları özel kütüphanesinde veya diğer kütüphanelerde bulunan eserleri de şunlardır. **1.** *ed-Dürûsü'n-naḥviyye.* İlkokul öğretmenliği sırasında yeni metoda göre hazırlanan bir kitaptır. **2.** *ez-Zehr min ekmâmihî fi'ş-şaṭranc ve aḥkâmih.* **3.** *Zübdetü'l-eser mimmâ meḍâ mine'l-ḫaber fi'l-ḳarni'ş-şâliş ve'r-râbiᶜ ᶜaşer.* Muhammed b. Tayyib el-Kādirî'nin *Neşrü'l-mesânî*'sine zeyil olarak yazılan eserde 1171-1371 (1757-1951) arasında vefat eden Fas ricâli tanıtılmış, hal tercümelerinin yanı sıra dönemin siyasî ve içtimaî olaylarına da yer yerilmiştir. **4.** *İzâletü'l-iltibâs ᶜan ᶜâ'ilâti sükkâni medîneti Fâs.* Eserde Fas'ta yaşayan 4000'den fazla aile alfabetik sırayla tanıtılır; bu ailelere mensup âlimler ve makam sahipleri hakkında bilgi verilir (iki ciltlik daktilo nüshası, Fas Kraliyet Kütüphanesi, nr. 10652). Bu eserini *Ḳaṭfü ezhâri'l-âs min ravżi izâleti'l-iltibâs* adıyla ihtisar eden İbn Sûde, muhtasarını Karaviyyîn Üniversitesi'nin 1100. yıl kutlamalarında üniversite kütüphanesine hediye etmiştir. Bir bölümü *el-Kitâbü'z-Zehebî Câmiᶜatü'l-Ḳaraviyyîn*'de yayımlanan eser (Fas 1960, s. 173-179) İbn Sûde'ye 1970'te II. Hasan ödülünü kazandırmıştır. **5.** *Emsâlü ehli Fâs ve mâ ileyhâ.* Fas halkının kullandığı 15.000'e yakın meseli içerir (Fas Kraliyet Ktp., nr. 10653). **6.** *Muᶜcemü teᵓâlîfi ricâli'l-Maġribi'l-Aḳṣâ.* Başlangıçtan müellifin zamanına kadar Mağribli âlimler tarafından yazılmış 10.000'den fazla kitap ve müelliflerinin hayatı hakkında kısa bilgiler içerir. **7.** *Türâsüne'l-Maġribî ḥavle nüzûli'l-Ḳur'âni'l-Kerîm.* **8.** *Mecmûᶜa min ḫuṭaṭı Fâsi'l-ḳadîme ve'l-cedîde ve mâ ileyhâ.* **9.** *Lübbü'l-ġaybe ilâ Mekke ve Ṭaybe.* 1963'te ifa ettiği hacla ilgili yolculuğuna dair bir eserdir. **10.** *Riḥle Ḥicâziyye.* 1970 yılı hac yolculuğuyla ilgili kitapta hac ibadeti hakkında da bilgi verilmiştir. **11.** *Ḳıṣṣatü Bâhedrâz.* Fasih Arapça ile birlikte halk Arapça'sından ifadelerin de kullanıldığı eser Fas halkını her yönüyle yansıttığı söylenen bir romandır. İbn Sûde çeşitli makaleleri dışında, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kânûnî'nin (ö. 1938) *Târîḫu'ṭ-ṭıbbi'l-ᶜArabî fî ᶜuṣûri düveli'l-Maġribi'l-Aḳṣâ* adlı eserini müsveddesinden yeniden düzenlemek suretiyle daktilo etmiş, Ebû Hafs Ömer b. Abdullah el-Fâsî el-Fihrî'nin (ö. 1774) çeşitli kaynaklardan derlediği şiirlerini *Dîvânü Ebî Ḥafṣ el-Fâsî* adıyla bir araya getirmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, *Sellü'n-niḍâl li'n-niḍâl bi'l-eşyâḥ ve ehli'l-kemâl: Fihrisü'ş-şüyûḫ* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1417/1997, s. 228-232; Cirârî, *et-Teᵓlîf ve nehḍatühû bi'l-Maġrib fi'l-ḳarni'l-ᶜişrîn min 1900 ilâ 1972*, Rabat 1406/1985, s. 355-357; İdrîs b. Mâhî el-Kaytûnî, *Muᶜcemü'l-maṭbûᶜâti'l-Maġribiyye*, Selâ 1988, s. 167; Muhammed Haccî, *Cevelât târîḫiyye*, Beyrut 1995, I, 445-450; a.mlf., "İbn Sûde, ᶜAbdüsselâm b. ᶜAbdilḳādir", *Maᶜlemetü'l-Maġrib*, Rabat 1423/2002, XV, 5157-5159; Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, *Neşrü'l-cevâhir ve'd-dürer fî ᶜulemâ'i'l-ḳarni'r-râbiᶜ ᶜaşer*, Beyrut 1427/2006, I, 712-722; Muhammed el-Menûnî, "Ṣadâḳatü erbaᶜîne sene maᶜa mü'erriḫi Fâs ᶜAbdisselâm İbn Sûde", *Menâhil*, sy. 20, Rabat 1980, s. 195-205.

İSMAİL YİĞİT

İBN SÛDE, Muhammed Âbid
(ابن سودة، محمّد العابد)

Ebû Abdillâh Muhammed el-Âbid b. Ahmed b. et-Tâlib İbn Sûde el-Mürrî (1856-1940)

Faslı âlim ve biyografi yazarı.

Ebû İnân el-Merînî zamanında (1348-1358) Endülüs'ten Fas'a göç eden, kadılık, hitabet, fetva ve telif alanında önemli şahsiyetlerin yetiştiği İbn Sûde ailesine mensuptur. Fas Ahmediyye Kütüphanesi'nin kurucusu muhaddis Ebü'l-Abbas Sîdî Ahmed İbn Sûde'nin oğlu ve Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde'nin anne tarafından dedesidir. Küçük yaşta hıfzını tamamladıktan sonra tecvid ve kıraat okudu. Ardından Karaviyyîn Medresesi'ne girdi. Hocaları arasında ilk hocası olan babası Şeyhülislâm Sîdî Ahmed İbn Sûde, amcası Mehdî b. Tâlib İbn Sûde, fakih Ebû Bekir el-Bennânî, amcazadesi Ali b. Mehdî İbn Sûde, İbrâhim b. Muhammed İbn Sûde sayılabilir. Muhammed Âbid, Karaviyyîn Medresesi'nden mezuniyeti öncesinde babasının başkanlık ettiği heyette Sultan II. Hasan'ın huzurunda hadis okumakla görevlendirildi. Medreseyi bitirdikten sonra Fas'taki Endülüs Camii'nde vâizlik görevine getirildi. Ardından Mevlây Abdülhafîz tarafından Cedîde şehri kadılığına tayin edildi. Beş yıl yürüttüğü bu görevden 1912'de istifa ederek Fas'ta II. İdrîs Türbesi'nin bulunduğu külliyedeki camide imam-hatiplik yapmaya başladı. Bu yıllardan itibaren araştırma ve telif çalışmalarına ağırlık verdi; çalışmalarına vefatına kadar yaklaşık otuz yıl devam etti. 16 Mart 1940 tarihinde vefat etti ve Zâviyetü'l-Irâkıyyîn'de defnedildi.

Eserleri. 1. *Buġyetü'l-üdebâ'i'l-ekyâs bi-ḳısmeti mâ'i Vâdî Fâs.* 1917'de Fas vadisi sularının şehir ve saray arasında taksimi hususunda çıkan anlaşmazlığı çözmek için kaleme alınan kitapta bu konuyla ilgili sultan fermanları ve buna işaret eden diğer resmî belgeler delil olarak kullanılmıştır. **2.** *Ravżatü'l-efrâḥ ve nüzhetü'l-ekyâs bi'r-reddi ᶜalâ men lemeze meḥârîbe Fâs.* Genelde Fas şehri cami ve mescidlerinin mihraplarından, özellikle de II. İdrîs hazîresindeki caminin mihrabından bahsedilen eserin sonunda bu camilerde görev yapan hatip ve imamların biyografilerine de yer verilmiştir. **3.** *el-Enbâ'ü'l-menşûde fî (şemâ'ili) ricâli beyti Benî Sûde.* Nakîbüleşrâf Ebü'r-Rebî' Sîdî Süleyman b. Muhammed el-Havvât'ın *er-Ravżatü'l-maḳṣûde ve'l-ḥulelü'l-memdûde fî meᵓâṣiri Benî Sûde* adlı eserine zeyil olarak kaleme alınmıştır. **4.** *Buġyetü'l-ereb bi-baᶜżı mâ yeteᶜallaḳu bi-şıyâmi şehri Receb.* **5.** *Müsâmeretü'l-aᶜlâm ve tenbîhü'l-ᶜavâm bi-kerâhiyyeti'l-ḳıyâm li-żâkiri mevlidi Ḫayri'l-enâm* (Cezayir 1339). **6.** *el-Ḥüccetü'd-dâmiġa bi'l-bürhân ve'd-delîl li-külli men aḥdeşe firyete'l-ḳıyâm bi'l-ḳıyâs ve't-teᵓvîl.* İki hasım arasında eşitliğin gözetilmesi hakkındadır. **7.** *Refᶜu's-sütûr ᶜan vechi şü'ûmi zevâti'l-ḥudûr.* **8.** *Yütmiyyetü ᶜaḳdi'n-nüḥûr li-ḥüsni muᶜâşereti zevâti'l-ḫudûr.* Fas kadınının, karı-kocanın sosyal hayatı ve bunun-

la ilgili meselelere dairdir. **9.** *et-Teᶜâḍuḍ ve'l-iᵓtilâf bi-ḳabûli ḫaberi müdîri âleti't-telġrâf.* Telgrafla haberleşmeyi aklî ve şer'î delillerle ele aldığı bu risâlesinde müellif telgrafı sahanın uzmanı gibi tavsif etmiştir (el-Hizânetü'l-Haseniyye, nr. 6572). **10.** *İzâletü(Refᶜu)'l-lübs ve'ş-şübûhât ᶜan şübûti'ş-şeref min ḳıbeli'l-ümmehât.* O dönemdeki âlimlerin çoğunun ilgilendiği bu konuda kaleme alınan ilk eserdir (Kahire 1321). **11.** *Terâcimü ruvâti'l-kütübi's-sitte.* Tamamlanamamıştır. **12.** *er-Ravżatü'l-maᶜhûde bi-tercemeti Ebi'l-ᶜAbbâs Aḥmed İbn Sûde.* **13.** *İstinzâlü'r-raḥamât bi'ṭ-ṭabᶜ ve'n-neġamât.* Mûsiki ilmi, makamları, Endülüs mûsikisi, mûsikinin Mağrib'e girişi, kavramları ve mûsiki aletlerinin anlatıldığı bir eserdir. **14.** *Maḳâme fî taf-żîli Medîneti Fâs ᶜalâ sâᵓiri müdüni'l-Maġrib.* İbn Sûde, bunların dışında babasının Buhârî'nin eserine hâşiye olarak yazdığı *el-Fecrü'ṭ-ṭâliᶜ ᶜale'ṣ-Ṣaḥîḥi'l-câmiᶜ* adlı eserini derlemek amacıyla uzun yıllar çalışmış ve şerhi üç ciltte bir araya getirmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Serkîs, *Muᶜcem,* I, 124; Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, *Delîlü müᵓerriḫi'l-Maġribi'l-aḳṣâ,* Dârülbeyzâ 1960-65, I, 35, 50, 59, 72; II, 441; a.mlf., *Sellü'n-nişâl li'n-niḍâl bi'l-eşyâḥ ve ehli'l-kemâl: Fihrisü'ş-şüyûḫ* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1417/1997, s. 91-94; a.mlf., *İtḥâfü'l-müṭâliᶜ bi-vefeyâti aᶜlâmi'l-ḳarni'ş-şâliş ᶜaşer ve'r-râbiᶜ* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1417/1997, II, 485; Ziriklî, *el-Aᶜlâm* (Fethullah), VI, 180; İdrîs b. Mâhî el-Kaytûnî, *Muᶜcemü'l-maṭbûᶜâti'l-Maġribiyye,* Selâ 1988, s. 170-171; Menûnî, *el-Meşâdirü'l-ᶜArabiyye li-târîḫi'l-Maġrib,* Muhammediye 1410/1989, II, 234, 265, 275-276; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Muᶜcemü'l-müᵓellifîne'l-muᶜâṣırîn: Vefeyât 1315-1424 (1897-2003),* Riyad 1425/2004, s. 630; Abdülazîz b. Abdülcelîl, "İbn Sûde, Muḥammed el-ᶜÂbid b. Aḥmed", *Maᶜlemetü'l-Maġrib,* Rabat 1423/2002, XV, 5163.

İSMAİL YİĞİT

İBN TÂVÎT et-TITVÂNÎ
(ابن تاويت التطواني)

Muhammed b. Muhammed b. et-Tâvît b. Ömer b. Abdisselâm et-Tıtvânî (1911-1993)

Faslı edebiyat, fıkıh ve tarih âlimi.

Fas'ın Tıtvân şehrinde doğdu. Tıtvân civarında yerleşmiş Vâdrâs kabilesinden cihad faaliyeti ve takvâsıyla bilinen köklü bir aileye mensuptur. İlmî neşirleriyle tanınan Muhammed b. Muhammed b. Tâvît et-Tancî'nin amcasının oğludur. Hıfzını tamamladıktan sonra Abdülkerîm b. Muhammed ed-Delîrû, Muhammed b. Abdüsselâm er-Reysûnî, Abdullah Merârîş, Muhammed el-Kehhâk, Muhammed el-Fertâh, Muhammed ez-Zerhûnî ve Muhammed el-Kāsımî gibi âlimlerle büyük kardeşi fakih Ahmed b. Tâvît'ten ders aldı. Bu sırada İspanyolca ve Fransızca öğrendi. 1929'da amcazadesi Muhammed Tancî ile birlikte Karaviyyîn Medresesi'nde tahsile başladı ve Sîdî Abdülazîz İbnü'l-Hayyât, Tâyi' b. Hâc, Cevâd es-Sıkıllî, Abbas Benânî, Ebü'ş-Şifâ es-Sanhâcî, Muhammed es-Sanhâcî ve Sîdî Muhammed el-Alemî gibi birçok âlimden ders okudu.

1936 yılındaki İspanya iç savaşı sırasında Fas'ın kuzeyi ve güneyi arasında ulaşım zorlaşınca Tıtvân'a geri dönmek zorunda kaldı. Burada Vakıflar Bakanlığı'nda kâtip olarak çalıştı. Bu görevi yanında Kur'âniyye ve Haseniyye medreselerinde, çeşitli camilerde Arap grameri, belâgat, mantık ve matematik okuttu; İslâm hukuk tarihi hakkında konferanslar verdi. 1938'de Vakıflar Bakanlığı'ndaki görevinden istifa etti ve devlet bursuyla Mısır'da I. Fuâd Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne gönderildi. Burada Tâhâ Hüseyin, Mustafa Muhammed es-Sekkā, Emîn el-Hûlî, Abdülvehhâb el-Azzâm, Ahmed Emîn ve Ahmed Dayf gibi hocalardan faydalandı. Bu arada Farsça ve Türkçe öğrendi. Lisans öğreniminden sonra aynı üniversitenin Doğu Dilleri Bölümü'nde Celâleddîn-i Rûmî üzerine yüksek lisans tezi hazırladı. Ardından Abdülvehhâb el-Azzâm'ın danışmanlığında doktora öğrenimine başladı. Ancak 1949'da ülkesine dönmek zorunda kaldı. Bir yıl boyunca Tıtvân'daki Franco Enstitüsü'nde araştırmacı olarak çalıştı. Yüksek Din Eğitimi Enstitüsü'nde belâgat hocalığı ve müdürlük yaptı. Huleyfiye bölgesinde eğitim müfettişliği görevini yürüttü. 1956'da Fas'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra Abdullah Kennûn'un halefi sıfatıyla Tıtvân'daki Kral Hasan Araştırma Enstitüsü'nün müdürü oldu. Enstitünün çıkardığı *Mecelletü Tıṭvân*'ın on cüzünün yayımlanmasına nezaret etti. 1958'de araştırma yapmak üzere bir yıllığına İngiltere'ye gitti. Fas'a dönünce Rabat, Fas, Vücde, Tıtvân ve Agādîr üniversitelerinin edebiyat fakültelerinde öğretim üyesi olarak çalıştı. 2 Ocak 1993 tarihinde Rabat'ta vefat etti. İbn Tâvît dil ilimleri, Endülüs ve Mağrib edebiyatı ve tarihi gibi alanlarda çalışmalar, ayrıca Farsça ve Türkçe'den, Fransızca, İngilizce ve İspanyolca'dan Arapça'ya çeviriler yapmıştır. Dergilerde telif, neşir, tercüme türünde makaleler kaleme almıştır.

İbn Tâvît et-Tıtvânî

Eserleri. Telif: *el-Edebü'l-Maġribî* (Beyrut 1960, 1969, Muhammed Sâdık Afîfî ile birlikte; Fas'ın bağımsızlığından sonra devlet radyosunda beş yıl süreyle yaptığı konuşmaların Mısırlı araştırmacı M. Sâdık Afîfî tarafından başına bir önsöz ve giriş ilâvesiyle yapılan neşridir); *Muḥâḍarât fî târîḫi't-teşrîᶜi'l-İslâmî* (Tıtvân 1961); *Naẓra ᶜalâ İbn Zeydûn fî şiᶜrihî* (Tıtvân 1975); *Târîḫu Sebte* (Dârülbeyzâ 1402/1982); *el-Vâfî bi'l-edebi'l-ᶜArabî fi'l-Maġribi'l-Aḳṣâ* (I-III, Dârülbeyzâ 1402-1404/1982-1984, 1988; *el-Edebü'l-Maġribî*'ye 1960'tan itibaren Rabat ve Fas Edebiyat fakültelerinde verdiği konferansların ve radyo konuşmalarının eklenmesiyle meydana gelmiştir); *Târîḫiyyât: Dirâsât ve taᶜrîb ve taḥḳîḳ.*

Neşir: İbnü'l-Ahmer, *Müstevdaᶜu'l-ᶜalâme ve müstebdiᶜu'l-ᶜallâme* (Rabat 1933; Tıtvân 1964, Muhammed et-Türkî et-Tûnisî ile birlikte); Abdülkāhir el-Cürcânî, *Delâᵓilü'l-iᶜcâz* (I-II, Tıtvân 1950); İbn İzârî el-Merrâküşî, *el-Beyânü'l-muġrib fi'ḫtişâri aḫbâri mülûki'l-Endelüs ve'l-Maġrib* (Muvahhidîn kısmı, Tıtvân 1963); "Bülġatü'l-ümniyye maḳṣadü'l-lebîb fî men kâne bi-Sebte fi'd-devleti'l-Merîniyye min müderrisin ve üstāẕin ve ṭabîb" (*Mecelletü Tıṭvân,* IX [1964], s. 172-192; 820'den [1417] sonra vefat eden ve kimliği bilinmeyen bir yazara aittir); İbn Abdürabbih, *Şiᶜru İbn ᶜAbdirabbih* (Dârülbeyzâ 1398/1978); Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, *Ezhârü'r-riyâż* (Rabat 1978, Saîd Ahmed A'râb ile birlikte); Ebû Abdullah Muhammed b. Kāsım el-Ensârî, *İḫtişârü'l-aḫbâr ᶜammâ kâne bi-ṣaġri Sebte min seniyyi'l-âṣâr* (Rabat 1980); *Dîvânü'l-emîr Ebi'r-Rebîᶜ Süleymân b. ᶜAbdillâh el-Muvaḥḥid* (Tıtvân, ts., Muhammed b. Tâvît et-Tancî, Muhammed b. Abbas el-Kabbâc ve Saîd Ahmed A'râb ile birlikte).

Tercüme: Farsça'dan Arapça'ya: Gerdîzî, *Zeynü'l-aḫbâr* (Fas 1972); Nizâmî-i

Arûzî, *Çehâr Maḳāle* (Rabat 1403/1982); Ömer Hayyâm, "Rubâʿiyyât" (*Mecelletü'l-Menâhil*, XXII, Rabat 1982, s. 33-63). Türkçe'den Arapça'ya: Ahmed Refik (Altınay), *Ḳıṣṣatü Ḳabaḳcı Muṣṭafâ* (1375/1955, baskı yeri yok); "Mine'l-edebi't-Türkî nemâẕic min şiʿri ʿAbdilḥaḳ Ḥâmid" (*Mecelletü'l-Menâhil*, XXXIV [Rabat 1986], s. 23-35).

BİBLİYOGRAFYA :

Cirârî, *et-Teʾlîf ve nehḍatühû bi'l-Maġrib fi'l-ḳarni'l-ʿişrîn min 1900 ilâ 1972*, Rabat 1406/1985, s. 107-108; İdrîs b. Mâhî el-Kaytûnî, *Muʿcemü'l-maṭbûʿâti'l-Maġribiyye*, Selâ 1988, s. 55; *Eyyâm dirâsiyye ḥavle'l-ʿallâme Muḥammed b. Tâvît et-Tıṭvânî*, Tıtvân 1998; Zâhiye Eflây, "Cühûdü'l-ʿallâme Muḥammed b. et-Tıṭvânî fî ḫidmeti't-türâs", *et-Târîḫu'l-ʿArabî*, XXXIX (2007), s. 91-106; Abdülkādir el-Gālî el-Harrâz, "İbn Tâvît et-Tıṭvânî, Muḥammed", *Maʿlemetü'l-Maġrib*, Rabat 1415/1995, VII, 2249-2251; "Muḥammed b. Tâvît et-Tıṭvânî", *Muʿcemü'l-Bâbiṭîn li-şuʿarâ'i'l-ʿArabiyye fi'l-ḳarneyni't-tâsiʿ ʿaşer ve'l-ʿişrîn*, http://www.almoajam.org/poet_details.php?id=6137 (31.07.2014); Abdülvâhid el-Murâbıt, *el-Menhecü't-târîḫî fi'n-naḳdi'l-Maġribi'l-ḥadîs: Nümûẕecü "el-Vâfî bi'l-edebi'l-ʿArabî fi'l-Maġribi'l-aḳṣâ" li-Muḥammed b. Tâvît*, http://www.doroob.com/archives/?p=34809 (31.07.2014).

ALİ BENLİ

İBN TUVEYRÜLCENNE
(ابن طوير الجنّة)

et-Tâlib Ahmed b. Tuveyrilcenne b. Abdillâh b. Ahmed Sâim el-Hâcî el-Vâdânî et-Tîşîtî es-Sahrâvî (ö. 1265/1849)

Moritanyalı âlim ve tarihçi.

İdûlhâc kabilesine mensuptur. Fas'ın Ağmât şehrinden gelen atalarının kurduğu, Şinkīt bölgesinde Sahrâ ticaretinin önemli bir güzergâhı, ilim ve kültür merkezi olan Vâdân'da 1201 (1787) yılında doğdu ve orada yetişti. İlk eğitimini babasından ve anne tarafından dedesi Sîdî el-Hâdî'den aldı, Kur'an'ı ezberledi. Ebû Zeyd el-Ahdarî'nin *el-Muḫtaṣar*, İbn Âşir'in *el-Mürşidü'l-muʿîn* adlı ilmihallerini ve diğer bazı temel metinleri ezberledi. Geleneksel medrese tahsilini, amcasının oğulları Ahmed Sâlim b. İmâm el-Hâcî el-Vâdânî ve Sâlik b. İmâm el-Hâcî el-Vâdânî ile Muhammezen Fâl b. Embârkî eş-Şimşevî gibi âlimlerin yanında tamamladı. Daha sonra öğrenimini ilerletmek için Moritanya'nın orta bölgesinde Sîdî Abdullah b. Hâc İbrâhim el-Alevî eş-Şinkītî'nin Ticikce'deki medresesine giderek aralıksız yirmi iki yıl boyunca İslâmî ilimler, dil ve edebiyat, kelâm okudu, tasavvuf terbiyesi aldı; hocasının önde gelen birkaç talebesinden biri oldu. Ayrıca Şeyh Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah et-Tevrînî vasıtasıyla Şâzeliyye tarikatına intisap etti. Ardından yetkin bir âlim olarak Vâdân'a döndü ve kendi medresesini (mahdara) kurdu. 1829-1834 yılları arasında çıktığı hac yolculuğu sırasında Merakeş, Ağmât, Fas, İskenderiye, Kahire, Mekke, Medine, Trablusgarp, Sefâkus, Kayrevan, Tunus, Cezayir, Bicâye ve Tanca gibi önemli merkezlere uğrayarak ilim, edebiyat ve siyaset alanında önde gelen şahsiyetlerle tanıştı ve bilgi alışverişinde bulundu. 1831'de Cezayir'e uğradığında kendisinden faydalanmak isteyen Fransız sömürge yöneticileri ona yakın ilgi gösterdiler, onu ve beraberindekileri bir savaş gemisiyle Cebelitârık'a, oradan Tanca'ya gönderdiler. Cebelitârık'ta Fransız yetkilileri yanında İngiliz yöneticilerinden de iyi muamele gördü ve oradan Tanca'ya geçti. Hacca giderken olduğu gibi dönüş yolunda da Merakeş'te ziyaret ettiği Fas Alevî Sultanı Mevlây Abdurrahman b. Hişâm onu çok iyi ağırladı ve kendisine verdiği parayla Fas'tan otuz deve yükü kitap aldı. Beş yıl süren Doğu yolculuğundan memleketine dönünce medresesinde öğretim ve telif faaliyetine devam etti. Bölgede tanınan bu medreseden aralarında Muhammed et-Tihâmî b. Mekkî (İbn Rahmûn) el-Hasenî, Sîdî Muhammed b. Muhammed es-Sagir b. Enbûce et-Tîşîtî ve Muhammed es-Sâbir et-Tâşedbeytî'nin bulunduğu birçok talebe yetişti. İbn Tuveyrülcenne 2 Ramazan 1265 (22 Temmuz 1849) tarihinde Vâdân'da vefat etti.

Eserleri. 1. *Riḥletü'l-münâ ve'l-minne*. Müellifin, 7 Cemâziyelevvel 1245 (4 Kasım 1829) tarihinde Tîşît'ten yola çıkıp 27 Şâban 1250'de (29 Aralık 1834) Vâdân'a dönerek tamamladığı hac yolculuğu sırasındaki müşahedelerini anlatır. Bu seyahatnâme gerek müellifin tanıştığı şahsiyetleri gerekse uğradığı yerlerde karşılaştığı olayları, ziyaret ettiği evliya kabirlerini, bu ülke ve bölgelerin siyasî ve iktisadî durumunu, fikrî ve dinî hayatını ilk elden anlatması bakımından önem taşır. Kuzey Afrika'da Batı sömürgeciliğinin yayılmaya başladığı bir dönemi yansıtması sebebiyle Batılılar'ın da ilgisini çeken eseri Ed. Destaing kısaca tanıtarak bir özetini vermiş ("Notes sur manuscrits arabes de l'Afrique occidentale: no: 15: Et-Tâlib Ahmed Ben Towair el-ganna", *Revue Africaine*, LV [Alger 1911], s. 216-231), H. T. Norris İngilizce'ye tercüme etmiştir (*The Pilgrimage of Ahmed, Son of The Little Bird of Paradise*, Warminster 1977; tercümenin eleştirisi için bk. Ebü'l-Kāsım Sa'dullah, LIV/3 [1399/1979], s. 685-693). Zeyneb bint Tâlib Ahmed, Nevâkişot Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde eseri neşre hazırlamış (1993), Muhammezen b. Ahmed el-Mahbûbî, Rabat V. Muhammed Üniversitesi Edebiyat ve İnsan Bilimleri Fakültesi'nde hazırladığı ve dört seyahatnâmeyi incelediği *Edebü'r-riḥle fî bilâdi Şinḳīṭ hilâle'l-ḳarneyn eş-şâliş ʿaşer ve'r-râbiʿ ʿaşer el-hicriyyeyn* adlı yüksek lisans tezinde (1995) seyahatnâmenin tahlilini yapmış, ayrıca eser hakkında çeşitli makaleler yazılmıştır (meselâ Abdülkādir Zimâme, "Riḥletün mine'l-ḳarn 13 h. / 19 m. li-câmiʿihâ ve münşiʾihâ eṭ-Ṭâlib Aḥmed b. Ṭuveyri'l-cenne", *Mecelletü'l-baḥṣi'l-ʿilmî*, sy. 28 [Rabat 1977], s. 291-304; a.mlf., "Riḥletü İbn Ṭuveyri'l-cenne ile'l-Ḥicâz", *MMMA* [Kahire] XXV/1-2 [1399/1979], s. 169-181; Muhammed el-Mansûr Kelha, "Arżu Kitâbi Aḥmed Riḥleti b. Ṭuveyri'l-cenne", *el-Menâhil*, VII/17 [Rabat 1400/1980], s. 392-398; Maria İsabel Fierro, "The contact with the West of a Mauritanian traveller: the 'Riḥla' of Ibn Ṭuwayr al-Janna [1245/1829-1250/1834]", *Maghreb Review*, XVII/1-2 [London 1992], s. 103-123; Safâ Hulûsî ve Ebü'l-Kāsım Sa'dullah'ın makaleleri için bk. bibl.). Seyahatnâme Ebü'l-Kāsım Sa'dullah (Cezayir 1982) ve Hamallah Vülid Sâlim (Beyrut 2013) tarafından yayımlanmıştır. **2.** *Târîḫu İbn Ṭuveyri'l-cenne*. 1070-1258 (1659-1842) yıllarını kapsayan, bölge tarihinin önemli siyasal ve sosyal olaylarının, ilim ve siyaset alanında tanınmış şahsiyetlerin doğum ve ölüm tarihlerinin yıl sırasına göre kaydedildiği bir risâledir (nşr. Seyyid Ahmed b. Ahmed Sâlim, Rabat 1995). **3.** *Feyzü'l-mennân fi'r-red ʿalâ mübtediʿati hâẕe'z-zamân*. Hacdan dönerken Libya'nın Berka şehrinde halktan bazılarının isteği üzerine Mu'tezile'ye reddiye olarak yazılan risâlede Hulûliyye fikrine sahip tasavvuf ehlinden bazı kimselerin Allah'ı gördükleri, Hz. Peygamber'in zikir meclislerine katıldıkları şeklindeki iddiaları eleştirilmiştir (Nevâkişot, el-Maʾhedü'l-Mûrîtânî li'l-bahsi'l-ilmî Ktp., nr. 422; Rabat Umumi Ktp., nr. 1083; Rabat Kraliyet Ktp., nr. 406). Müellifin yazma nüshalarının bulunduğu kaydedilen diğer başlıca eserleri de şunlardır: *Kitâb fi't-Tevḥîd* (Tâlib Cedv el-Gallâvî'nin akaide dair görüşlerini açıklamıştır); *el-Ecvibetü'l-müfhimetü'ş-şâfiye li-külli müteʿannitin kâfiye* (fıkıh, kelâm, nahiv ve sarfa dair on dört meseleyi ihtiva eder); *Risâle fi'r-red ʿale'r-Risâleti'l-Ġallâviyye* (Sîdî Muhammed b. Muhtâr el-Küntî-

nin risâlesine reddiye olarak yazılmıştır); *Naẓm fi'l-manṭıḳ; İḫtiṣâr li-Naẓmi İbn Şaḳrûn fi'ṭ-ṭıb.*

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Tuveyrilcenne, *Târîḫ* (nşr. Seyyid Ahmed b. Ahmed Sâlim), Rabat 1995, neşredenin girişi, s. 5-9, 25-36; Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, *Delîlü mü'errihi'l-Maġribi'l-aḳṣâ*, Dârülbeyzâ 1965, II, 491; Abbas b. İbrâhim, *el-İʿlâm*, III, 260-262; Halîl en-Nahvî, *Bilâdü Şinḳîṭ: el-Menâre ve'r-ribâṭ*, Tunus 1987, s. 519; Menûnî, *el-Meṣâdirü'l-ʿArabiyye li-târîḫi'l-Maġrib*, Muhammediye 1410/1989, II, 51-52; Ebü'l-Kāsım Sa'dullah, *Târîḫu'l-Cezâ'iri'ş-şeḳāfî*, Beyrut 1998, II, 131; V, 570, 571, 577; a.mlf., "et-Taʿrîf ve'n-naḳd ḥavle Riḥleti İbn Ṭuveyrilcenne", *MMLADm.*, LIV/3 (1399/1979), s. 685-693; Hamâhullah Vülid es-Sâlim, *Ḥüccâc ve muhâcirûn: ʿUlemâ'ü bilâdi Şinḳîṭ (Mûritânyâ) fi'l-bilâdi'l-ʿArabiyye ve Türkiyâ*, Beyrut 1433/2012, s. 83-87; Safâ Hulûsî, "Kitâbü Ḥacceti Aḥmed b. Ṭuveyrilcenne: Terceme ve taḥḳîḳ H. T. Norris", *MMLADm.*, LIII/3 (1398/1978), s. 665-667; Abdülkādir Zimâme, "Riḥletü İbn Ṭuveyrilcenne ile'l-Hicâz", *MMMA* (Kahire), XXV/1-2 (1399/1979), s. 169-181; M. Vulid Muhammezin, "İbn Ṭuveyrilcenne, eṭ-Ṭâlib Aḥmed", *Mv.AU*, XIX, 280-283.

AHMET ÖZEL

İBN VELLÂD
(ابن ولّاد)

Ebü'l-Abbâs Ahmed
b. Muhammed b. Velîd (Vellâd)
et-Temîmî el-Mısrî
(ö. 332/944)

Arap dil âlimi.

Hayatına dair yeterli bilgi yoktur. Benî Temîm kabilesinden Basra asıllı bir aileden gelmektedir. Dedesi Velîd b. Muhammed "Vellâd" lakabıyla tanınmış olup oğlu ile torunu da bu lakapla anılmıştır. Dedesi Basra'da Halîl b. Ahmed'den ders almış ve Kahire'de onun tariki üzere dil dersleri vermiştir. İbn Vellâd, Rü'be b. Accâc et-Temîmî'nin Basra'da dedesinin yanına gidip şiir okuduğunu, Rü'be'nin divanının dedesi ve ondan da babasının rivayetiyle kendisine ulaştığını kaydeder (İbnü'l-Kıftî, I, 134). Kahire'de Müberred'in talebesi Ebû Ali Ahmed b. Ca'fer ed-Dîneverî ve Mahmûd b. Hassân en-Nahvî'den ders alan babası da Bağdat'ta Müberred ve Sa'leb'in ders halkalarında tahsilini tamamladıktan sonra döndüğü Kahire'de birçok öğrenci yetiştirmiştir. Bağdat'ta Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ını Müberred'den okumuş, onun nüshasından istinsah edip Mısır'a götürdüğü eserin nüshası vefatından sonra oğlu Ebü'l-Abbas Ahmed'e intikal etmiştir. Ebü'l-Abbas da ilk eğitimini babasından alıp Sîbeveyhi'nin kitabını ondan okuduktan sonra Irak'a giderek Ebû Ca'fer en-Nehhâs ile birlikte Müberred'in talebesi Ebû İshak ez-Zeccâc'ın ders halkasına katıldı ve ondan *el-Kitâb*'ı tekrar okudu. Zeccâc'ın bazı konularda İbn Vellâd'a sorular sorup aldığı cevaplardan istifade ettiği ve Nehhâs gibi diğer talebelerine onu üstün tuttuğu kaydedilir. Ebû Ca'fer Ahmed b. Rüstem et-Taberî gibi diğer bazı nahiv âlimlerinden de ilim tahsil ettikten sonra Kahire'ye dönen İbn Vellâd, Ebû Ca'fer en-Nehhâs ile birlikte Mısır'ın önde gelen dil âlimlerinden biri olarak vefatına kadar öğretimle meşgul oldu. Kaynaklarda bu iki âlim arasında geçen ilmî münazara hakkında bilgi verilir (Zübeydî, s. 238; Safedî, VIII, 101). İbn Vellâd'ın talebelerinden Fazlullah b. Saîd el-Keznî ve Münzir b. Saîd el-Bellûtî'nin adları anılır. Onun 302 (914-15) yılında vefat ettiğine dair Yâkūt ile Safedî'nin kayıtları istinsah hatası vb. sebeplerden kaynaklanmıştır. Zira her ikisinin de atıfta bulunduğu Zübeydî bu tarihi doğru olarak 332 şeklinde verir.

Eserleri. 1. *el-Maḳṣûr ve'l-memdûd.* Bir mukaddime ile iki bölümden oluşan eserin mukaddimesinde izlediği tertip hakkında bilgi veren müellif, Halîl b. Ahmed'in *Kitâbü'l-ʿAyn*'ında aranan bir kelimeyi ancak ileri derecede dil bilgisine sahip olanların bulabileceğini, kendisinin ise alfabetik sıralamayı uyguladığını belirtir, ardından da maksûr ve memdûdun tanımı ve mahiyeti hakkında kısaca bilgi verir. Eserin ilk bölümü bir sözlük niteliğinde olup her harfe ayrılan kısımda o harfle başlayan semâî maksûr ve memdûd kelimeler kaydedilerek mânaları verilir, ikinci bölümde ise kıyasî maksûr ve memdûd kelimelerin yapısına dair tanım ve açıklamalar yapılır. Gerek maksûr ve memdûdla ilgili son derece dikkatli tanım ve tasnifler yapması, gerekse bu türde ilk defa uygulanan alfabetik sıralamasıyla faydalanma kolaylığı sağlaması açısından önem taşıyan eser çok sayıda kelime ve şâhid ihtiva etmesi bakımından konuyla ilgili belli başlı kaynaklar arasında yer almış ve sonraki eserlere malzeme sağlamıştır (eserle ilgili ayrıntılı bir tahlil ve değerlendirme için bk. Ahmed Nasîf Câsim, tür. yer.). İbn Vellâd'ın çağdaşlarından Ali b. Hamza el-Basrî, *Kitâbü'r-Red ʿalâ İbn Vellâd fi'l-Maḳṣûr ve'l-memdûd* adlı bir eser kaleme almıştır; Yâkūt el-Hamevî, bunu ve Basrî'nin tanınmış diğer yedi âlime yazdığı reddiyeyi Kahire'de gördüğünü yazar (*Muʿcemü'l-üdebâ'*, XIII, 209). Basrî bu âlimlere yönelttiği eleştirileri *et-Tenbîhât ʿalâ aġlâṭi'r-ruvât* adlı eserinde de bir araya getirmiş olup İbn Vellâd'la ilgili bölümde zikrettiği *el-Müstedrek ʿalâ Kitâbi'l-Maḳṣûr ve'l-memdûd* (Ali b. Hamza, neşredenin girişi, s. 18, 19) Yâkūt'un işaret ettiği eserle aynı olmalıdır. İlmî neşri önce Paul Brönnle tarafından gerçekleştirilen *el-Maḳṣûr ve'l-memdûd* (Leiden 1900) daha sonra Muhammed Bedreddin en-Na'sânî el-Halebî'nin tashihiyle yayımlanmış (Kahire 1326), ardından İbrâhim Muhammed Abdullah eseri yeniden neşretmiştir (Dımaşk 2008). Hâlid b. Muhammed b. Süleyman el-Cum'a, İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye Üniversitesi'nde *İbn Vellâd luġaviyyen maʿa taḥḳîḳı kitâbihi el-Maḳṣûr ve'l-memdûd* adıyla bir doktora tezi hazırlamıştır (1424/2003). **2.** *el-İntiṣâr li-Sîbeveyhi ʿale'l-Müberred.* Basra dil mektebinin Sîbeveyhi'den sonra ikinci büyük âlimi olan ve onun *el-Kitâb*'ını okutup müşküllerini çözmede otorite sayılan Müberred'in bu kitapta yer alan i'rab, istişhâd, âmiller, rivayet ve terimlerle ilgili görüşlerinden hatalı bulduklarını eleştirdiği *Mesâ'ilü'l-ġalaṭ (er-Red ʿalâ Sîbeveyhi)* adlı eserine yönelik bir reddiyedir. İbn Vellâd'ın ismini kaydetmediği eserin adı bazı kaynaklarda yukarıda anıldığı gibi, bazılarında *el-İntiṣâr li-Sîbeveyhi fîmâ ẕekerehü'l-Müberred* veya *İntiṣâru Sîbeveyhi ʿale'l-Müberred*, aynı müstensih tarafından yazılan mevcut iki nüshasından birinin ilk sayfasında *Kitâbü Naḳżi İbn Vellâd ʿalâ reddi'l-Müberred ʿalâ Sîbeveyhi fi'l-Kitâb*, diğerinde *Kitâbü'l-İntiṣâr ev Kitâbü Naḳżi İbn Vellâd ʿale'l-Müberred fî reddihi ʿalâ Sîbeveyhi* şeklinde kaydedilmiştir. Dolayısıyla İbn Hayr'ın müellife *el-İntiṣâr*'dan ayrı olarak *en-Neḳā'iż* adlı bir kitap nisbet etmesi (*Fehrese*, s. 311, 385-386) yanlıştır, ikisi de aynı çalışmadır.

Müberred'in Sîbeveyhi'yi tenkit ettiği *Mesâ'ilü'l-ġalaṭ* adlı kitabı bugün elde mevcut olmayıp eleştirilerinin bir kısmını *el-Muḳteḍab*'da zikretmiş, Sîbeveyhi'nin tenkit ettiği görüşlerinin bir kısmına da *el-Muḳteḍab*'da eleştirmeden yer vermiştir (*el-Muḳteḍab*, neşredenin girişi, I, 89-95). İbn Vellâd, *Mesâ'ilü'l-ġalaṭ*'taki sıraya göre Müberred'in görüşlerini ele alıp eleştirmiştir. Müberred'in Sîbeveyhi'ye nisbet ettiği fikirlerin sıhhatini incelemeye özellikle önem veren İbn Vellâd çeşitli sebeplerle aslından farklı kaydedilen ibarelere dikkat çekerek doğrusunu yazmış, ayrıca Müberred'in sonradan vazgeçtiği fikirlerine de işaret etmiştir. Eleştirilerinde taassup ve sertlikten uzak ilmî bir üslûp kullanmış, zaman zaman

Müberred'i haklı bulduğunu dile getirmiştir. İbn Cinnî de Müberred'in genç yaşta yazdığı bu eleştirilerin bir kısmından daha sonra vazgeçtiğini ve Sîbeveyhi'den özür dilediğini kaydeder (*el-Ḫaṣâ'iṣ*, I, 206; III, 287). İbn Vellâd, *el-İntiṣâr*'da Müberred'in Sîbeveyhi'ye yönelik 131, Ahfeş el-Evsat ve Halîl b. Ahmed'e yönelik iki eleştirisiyle birlikte toplam 133 eleştiriye cevap vermiştir. Önemli bir polemik risâlesi olmasının yanı sıra Arap grameri tarihi bakımından da büyük değer taşıyan *el-İntiṣâr*'ı Züheyr Abdülmuhsin Sultân aynı müstensih tarafından yazılan iki nüshasına dayanarak neşretmiş (Beyrut 1416/1996), Monique Bernards da eserin Arapça metnini Sîbeveyhi, Müberred ve eserleriyle dil konusundaki görüşleri ve bunlar etrafındaki tartışmalar üzerine kaleme aldığı geniş bir değerlendirmeyle birlikte yayımlamıştır (*Changing Traditions: al-Mubarrads Refutation of Sībawayh and the Subsequent Reception of the Kitāb*, Leiden 1997). İbnü'l-Hâc el-İşbîlî, *Telḫîṣu reddi'l-Müberred ʿalâ Sîbeveyhi ve'ntiṣâri İbn Vellâd lehû* adlı bir eser kaleme almış (Tunus Ahmediyye Ktp., nr. 3966; el-Methafü'l-Irâkī, nr. 778, 1352), İbrâhim b. Ali b. Muhammed Asîrî, Mekke Ümmülkurâ Üniversitesi'nde *el-İntiṣâr*'dan hareketle İbn Vellâd'ın nahiv düşüncesi üzerine yüksek lisans tezi hazırlamıştır (bk. bibl.). İbnü'l-Kıftî, İbn Vellâd'ın meâni'l-Kur'ân'a dair bir eser yazmaya başladığını, ancak vefatından dolayı sadece Bakara sûresinin bir kısmını tamamlayabildiğini kaydeder (*İnbâhü'r-ruvât*, I, 134).

İbn Vellâd hakkında yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır: Muhammed Muhammed Saîd, *İbn Vellâd en-naḥvî* (Kahire 1406/1986); İbrâhim Kalâtî, *İbn Vellâd ve cühûdühû fi'l-luġati'l-ʿArabiyye* (1989, yüksek lisans tezi, Cezayir Üniversitesi); Muhammed Hâdî Muhammed Osman Abdülâl, *Ebü'l-ʿAbbâs Aḥmed b. Vellâd et-Temîmî: Âṯâruhû ve ârâ'ühû fi'ṣ-ṣarf ve'n-naḥv* (1996, yüksek lisans tezi, Münye Üniversitesi Arapça Araştırmaları Fakültesi); Arafât Faysal Abdülvehhâb Abdülkerîm el-Mennâ', *Ebü'l-ʿAbbâs İbn Vellâd ve cühûdühû fi'n-naḥv ve'ṣ-ṣarf* (2011, yüksek lisans tezi, Basra Üniversitesi Edebiyat Fakültesi).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Vellâd, *el-İntiṣâr li-Sîbeveyhi ʿale'l-Müberred* (nşr. Züheyr Abdülmuhsin Sultân), Beyrut 1416/1996, neşredenin girişi, s. 11-35; a.mlf., *Changing Traditions: al-Mubarrads Refutation of Sībawayh and the Subsequent Reception of the Kitāb* (nşr. Monique Bernards), Leiden 1997, neşredenin girişi, s. 27, 36, 41-45, 64-65; Müberred, *el-Muḳteḍab* (nşr. Muhammed Abdülhâliḳ Uzayme), Beyrut, ts. (Âlemü'l-kütüb), neşredenin girişi, I, 89-95; Ali b. Hamza el-Basrî, *Bakıyyetü't-Tenbîhât ʿalâ aġlâṭi'r-ruvât* (nşr. Halîl İbrâhim el-Atıyye), Bağdad 1991, neşredenin girişi, s. 18, 19, 24, 25; Ebû Bekir ez-Zübeydî, *Ṭabaḳâtü'n-naḥviyyîn ve'l-luġaviyyîn* (nşr. M. Ebü'l-Fazl İbrâhim), Kahire 1373/1954, s. 233, 234, 236-237, 238-239; İbn Cinnî, *el-Ḫaṣâ'iṣ* (nşr. M. Ali en-Neccâr), Beyrut, ts. (Dârü'l-kitâbi'l-Arabî), I, 206; III, 287; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 311, 354, 385-386; Yâkūt, *Muʿcemü'l-üdebâ'*, IV, 201-203; XIII, 209; XIX, 105-106; İbnü'l-Kıftî, *İnbâhü'r-ruvât*, I, 134-136; III, 224-225, 264, 354; Abdülbâki b. Abdülmecîd el-Yemânî, *İşâretü't-taʿyîn fî terâcimi'n-nüḥât ve'l-luġaviyyîn* (nşr. Abdülmecîd Diyâb), Riyad 1406/1986, s. 44, 339; Ebû Hayyân el-Endelüsî, *Teẕkiretü'n-nüḥât* (nşr. Afîf Abdurrahman), Beyrut 1406/1986, s. 549, 599, 600; Safedî, *el-Vâfî*, V, 175-176; VIII, 101; Süyûtî, *Buġyetü'l-vuʿât*, I, 259, 386; Sezgin, *GAS*, IX, 206-207; Ahmed Mokhtar Omar, "Grammatical Studies in Early Muslim Egypt", *Studies in the History of Arabic Grammar II* (ed. K. Versteegh – M. G. Carter), Amsterdam 1990, s. 244, 245, 246, 247, 248; Hadîce el-Hadîsî, *el-Müberred: Sîretühû ve mü'ellefâtüh*, Bağdad 1990, s. 65, 159-164, 269; M. G. Carter, "The Struggle for Authority: A Re-examination of the Basran and Kûfan Debate", *Tradition and Innovation: Norm and Deviation in Arabic and Semitic Linguistics* (ed. L. Edzard – Mohammed Nekroumi), Wiesbaden 1999, s. 55-69; a.mlf., "A Missing Link Between Law and Grammar, the Intisār of Ibn Wallād", *Arabica*, XLVIII/1, Leiden 2001, s. 51-65; İbrâhim b. Ali b. Muhammed Asîrî, *Uṣûlü't-tefkîri'n-naḥvî ʿinde İbn Vellâd min ḫilâli kitâbihi'l-İntiṣâr li-Sîbeveyhi ʿale'l-Müberred* (yüksek lisans tezi, 1421), Câmiatü Ümmi'l-kurâ; K. Versteegh, "Ibn Wallād", *Lexicon Grammaticorum: A Bio-Bibliographical Companion to the History of Linguistics* (ed. H. Stammerjohann), Tübingen 2009, s. 713; Abdullah Dervîş, "İbn Vellâd en-Naḥvî", *Mecelletü Külliyyeti'ş-şerîʿa*, sy. 2, Bağdad 1385-86/1965-66, s. 107-124; Ahmed Nasîf Câsim, "Eşerü'l-Maḳṣûr ve'l-memdûd l'İbn Vellâd fî'l-ḥareketi'l-luġaviyye", *Mecelletü Âdâbi'l-Müstanṣıriyye*, III/2, Bağdad 1397/1977, s. 9-40; J. N. Druel, "The Proper Name Ahmar a Morphological Discussion in the 2nd-4th Centuries AH (Sībawayh, al-Akhfash, al-Māzinī, al-Mubarrad, Ibn Wallād and Ibn al-Sarrāj)", *MIDEO*, XXIX (2012), s. 51-60; Ali Behrâmiyân, "İbn Vellâd", *DMBİ*, V, 87-88.

AHMET ÖZEL

İBNÜ'l-ANNÂBÎ
(ابن العنّابي)

Ebû Abdillâh Muhammed b. Mahmûd b. Muhammed b. Hüseyn el-Annâbî el-Cezâirî (ö. 1267/1851)

Islah yanlısı Cezayirli âlim.

Kendi ifadesine göre 1189 (1775) yılında ve muhtemelen Cezayir şehrinde doğdu. Cezayir'in Annâbe şehrine nisbetle Annâbî veya İbnü'l-Annâbî diye tanınır; bu nisbe Unnâbî şeklinde de kaydedilir. Türk ya da Arnavut asıllı olduğu söylenir ve ailesinin İzmir'den Cezayir'e göç ettiği rivayet edilir. Dinî ve siyasî makamlarda görev alan köklü bir aileye mensuptur. Büyük dedesi Hüseyin b. Muhammed el-Annâbî, Hanefî başmüftüsüydü (Şeyhülislâm). İbnü'l-Annâbî babası Mahmûd b. Muhammed'in yanında hâfızlığını tamamlayarak ondan Hanefî fıkhı ile *Ṣaḥîḥ-i Buḫârî*'yi, kadı olan dedesi Muhammed b. Hüseyin'den *Ṣaḥîḥ-i Buḫârî*'nin bir kısmını, ve Cezayir Mâlikî müftüsü İbnü'l-Emîn Ali b. Abdülkādir'den *Ṣaḥîḥ-i Müslim*'i okuyarak icâzet aldı.

1208'de (1794) Cezayir kadısı oldu. İki yıl süren bu görevinden Cezayir Dayısı Hasan Paşa'nın meşrû olmayan bir işe kendisini zorlamasından dolayı istifa etti. Birkaç ay sonra tekrar getirildiği bu görevi 1213 (1798) yılına kadar sürdürdü. Aynı yıl Cezayir Hanefî müftüsü Muhammed b. Abdurrahman'ın vefatı üzerine onun görevini üstlendi ve 1236 (1821) yılına kadar bu makamda kaldı. 1220'de (1805) tekrar Hanefî kadılığına getirildi. Her perşembe toplanan Meclis-i Şer'î'de devlet rîcâli huzurunda ulemâ arasında meydana gelen bir tartışma yüzünden Mâlikî müftüsüyle birlikte görevinden alındı (4 Şâban 1226 / 24 Ağustos 1811). Dayı Ömer Paşa döneminde (1814-1816) nakîbüleşraflığa tayin edildi. 1816'da Cezayir donanmasının İngiliz donanması tarafından bombalanmasının ardından yardım istemek için Fas Sultanı Mevlây Süleyman'a elçi olarak gönderildi. Bazı belgelerden, bundan sonra göreve gelen iki dayı Ali Hoca ve Hüseyin Paşa yönetiminde 1817-1820 yıllarında Hanefî kadılığı makamında bulunduğu anlaşılmaktadır.

İbnü'l-Annâbî, babası ve Cezayir Dayısı Hüseyin Paşa'nın kardeşi Muhammed Efendi ile birlikte hac ibadetini yerine getirmek ve resmî temaslarda bulunmak üzere Hicaz'a gitti (1236/1821). Dönüş yolunda Muhammed Efendi ile aralarında anlaşmazlık çıkınca İbnü'l-Annâbî ile babası Cezayir'e dönmeyip İskenderiye'de kalmaya karar verdi; bu arada vefat eden babası Süveyş sahilinde defnedildi. Kendisi Kahire'ye geçti. Ezher'de müderrislik yaparak birçok talebeye icâzet verdi. Yaklaşık dokuz yıl kaldığı Mısır'da iken üç defa hac ziyaretinde bulundu. Batı kaynaklı askerî yeniliklerin meşrûluğuna dair *es-Saʿyü'l-Maḥmûd fî niẓâmi'l-cünûd* adlı eserini burada yazdı (1826). Fransa'nın Cezayir'i işgalinden kısa bir süre önce Cezayir Dayısı Hüseyin Paşa, davetine uyarak memleketine dönen İbnü'l-

Annâbî'yi müftülüğe tayin etti (1829). İbnü'l-Annâbî, Fransız kuvvetlerine karşı savaşan askerleri mânevî yönden desteklemekle görevlendirildi; halkı savaş için örgütlemek ve cihada teşvik etmek gibi faaliyetler icra etti. Bu arada Fransızlar tarafından bir süre hapsedildi ve ardından sürgüne gönderildi. İskenderiye'ye vardığında oranın müftüsü vefat ettiğinden Mısır Valisi Mehmed Ali Paşa onu İskenderiye Hanefî müftülüğüne tayin etti (1831), 1850 yılına kadar bu görevde kaldı.

Müftülüğünün son dönemlerinde İbnü'l-Annâbî, Mehmed Ali Paşa'nın isteği üzerine, müftü ve kadıların başvuru kitabı olmak üzere dört fıkıh mezhebinin tercih edilen ve yürürlükteki yasalara uygun olan görüşlerini bir araya getirmek için *Siyânetü'r-riyâse bi-beyâni'l-ḳażâ ve's-siyâse* adlı eserini yazmaya başladı. Kısa bir süre sonra Ali Paşa'nın torunu Abbas Paşa, Mısır valisi olunca müftüler ve meşâyih, bu eserin İslâm dinine zarar vereceğini ileri sürerek İbnü'l-Annâbî'yi Hâricîlik ve zındıklıkla itham ettiler. Bunun üzerine İbnü'l-Annâbî azledilip yerine talebesi Ezher müderrisi Muhammed el-Bennâ tayin edildi. İbnü'l-Annâbî, Rebîülâhir 1267'de (Şubat 1851) İskenderiye'de vefat etti. Şair Muhammed Âkıl vefatına şu kaydı düşmüştür: "el-Yevme rumise müfti'l-İskenderiyye" (Bugün defnedildi İskenderiye müftüsü). Kendisinden ilim tahsil edenler arasında Muhammed b. Halîl el-Kavukcî, IV. Muhammed Bayram, İbrâhim b. Ali es-Sekkā, Ahmed b. Hasan er-Reşîdî, Abdurrahman b. Osman ed-Dimyâtî, İbrâhim b. Hasan el-İs'irdî, Muhammed b. Ali et-Tahâvî, Ahmed et-Temîmî el-Halîlî, Muhammed el-Bennâ, Ali el-Baklî, Halîl er-Reşîdî, Muhammed el-Kütübî ve Muhammed el-Mellâh el-İskenderî sayılır. İbnü'l-Annâbî ilk dönemlerinde yetiştiği ortamda yaygın olan geleneksel hayata ve tasavvufî görüşlere bağlı kalmışken Hicaz ve Mısır'da ikamet ettikten sonra Vehhâbî ve Selefî hareketlerden etkilenmiş, askerî modernleşme ve bilim alışverişi gibi meselelere şer'î ve aklî meşruiyet sağlama çabasından dolayı da İslâm dünyasındaki tecdid hareketlerinin öncülerinden biri olarak değerlendirilmiştir. Cezayirli araştırmacı Ebü'l-Kāsım Sa'dullah, *el-Müftî el-Cezâ'irî İbnü'l-ʿAnnâbî: Râ'idü't-tecdîdi'l-İslâmî* adıyla bir monografi hazırlamıştır (Cezayir 1977, 1983; Beyrut 1990).

Eserleri. 1. *es-Saʿyü'l-Maḥmûd fî niẓâmi'l-cünûd.* Müellifin, Ezher'de müderrislik yaptığı sırada gayri müslimlerin ihdas ettikleri askerî yeniliklerin müslümanlar tarafından alınmasının meşruiyetini ispatlamak için kaleme aldığı bu risâle, Padişah II. Mahmud'un ıslahat hareketlerinin şeriata uygunluğunu savunmak için İstanbul'da yazılmış olan eserlerin dinî metinleri daha fazla kullanan bir benzeridir ve ıslahat hareketlerini halife-sultana itaat çerçevesinde ele alan bir eserdir. Muhteva bakımından dinî delillere dayanarak yeniliği (Batılılaşma) savunan metinlere öncülük etmiştir. Risâle iki bölüm (umûrü'l-harbiyye ve ahvâlü's-siyâsiyye) ve bir hâtimeden oluşmaktadır. Askerî teşkilâtta yapılacak yeni düzenlemelerin önemi ve meşruiyetini, savaş taktikleri, istişare, Osmanlı Devleti'nin İslâm dünyasındaki yeri ve liderliğini, halife-sultana itaat, Avrupalı subaylardan askerî eğitim almanın gerekliliği ve meşruiyetini, İslâm'ın öngördüğü siyaset ilkelerini vb. konuları âyetler, hadisler, Hz. Peygamber döneminde ve İslâm tarihindeki uygulamaları çeşitli alıntılarla birlikte ele alıp inceleyen müellif, ana metinlere vukufu bakımından yetkin bir âlim olmakla beraber zaman zaman dinî metinlerin anlamını zorlayıp olayın arka planını görmeden bazı hükümlere vardığı görülmektedir. İbnü'l-Annâbî'nin, muhtemelen halife-sultanın dinî-siyasî nüfuzunu ve İstanbul'un merkez oluşunu hesaba katarak aynı zaman içinde Mısır'da uygulanan ıslahata hiç değinmeden sadece II. Mahmud'un icraatını işlemesi manidardır. Eser kısa sürede İstanbul ulemâsının dikkatini çekmiş ve Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi tarafından *el-Kevkebü'l-mes'ûd fî kevkebeti'l-cünûd* adıyla Türkçe'ye çevrilerek II. Mahmud'a sunulmuştur (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2363, 161 varak, nr. 2413, 412 varak). Eser, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın isteğiyle müellifin talebelerinden İbrâhim es-Sekkā tarafından *Bülûġu'l-maḳṣûd muḫtaṣarü's-Saʿyi'l-Maḥmûd fî teʾlîfi'l-ʿasâkir ve'l-cünûd* adıyla ihtisar edilmiştir (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Teymûriyye, nr. 31). Çeşitli kaynaklarda farklı isimle de kaydedilen eser Muhammed b. Abdülkerîm tarafından

İbnü'l-Annâbî'nin *es-Saʿyü'l-Maḥmûd fî niẓâmi'l-cünûd* adlı eserinin Sahaflar Şeyhizâde Esad Efendi tarafından *el-Kevkebü'l-mes'ûd fî kevkebeti'l-cünûd* adıyla yapılan Türkçe tercümesinin ilk ve son sayfaları (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2363)

İbnü'l-Annâbî'nin *es-Saʿyü'l-Maḥmûd fî niẓâmi'l-cünûd* adlı eserinin ilk iki sayfası (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1885)

neşredilmiştir (Cezayir 1985). **2.** *Ṣıyânetü'r-riyâse bi-beyâni'l-ḳażâ ve's-siyâse.* Müellifin biyografisini yazan çağdaş Abdülhamîd Bey'in belirttiğine göre bu eser, mahkemelerde hukuk birliğini sağlamak ve bunun dışında bir hükümle fetva vermeyi yasaklamak amacıyla hazırlanmıştır (*Aʿyân*, s. 189). İbnü'l-Annâbî'nin bu eseri bitirip bitirmediği tam olarak bilinmemektedir. Eserin kazâ teşkilâtı, yargı, hüküm ve fetva verme usulü konularını içeren 14 varaklık bir nüshası İskenderiye Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (nr. 11767). Bu nüshayı inceleyen Ebü'l-Kāsım Sa'dullah'a göre eser, Abdülhamîd Bey'in söylediği gibi dört fıkıh mezhebine göre değil sadece Hanefî fıkhına göre hazırlanmıştır (*Râʾidü't-tecdîdi'l-İslâmî*, s. 103). **3.** *Şerḥu Kitâbi'd-Dürri'l-muḫtâr.* Haskefî'ye ait eserin üçte ikisini kapsayan bir şerh olup Mehmed Ali Paşa'nın isteğiyle Zâid Efendi tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. **4.** *Keşfü'l-ḳınâʿ ʿan mesâʾili'l-inḳıṭâʿ* (el-Mektebetü'l-Ezheriyye, nr. 2665; Tıtvân Umumi Ktp., nr. 1572). **5.** *Mesâʾil fi'l-ʿibâdât ve mâ yeteʿallaḳu bihâ* (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, nr. 20336B). **6.** *et-Taḥḳīḳātü'l-iʿcâziyye bi-şerḥi naẓmi'l-ʿalâḳāti'l-mecâziyye* (İskenderiye Ktp., nr. 2475D). **7.** *İmʿânü'l-beyân fî mesʾeleti'l-icâre (beyâni aḫẕi'l-ücreti) ʿale'l-Ḳurʾân* (Rabat Umumi Ktp., nr. 3466-1880 D/2, vr. 29[b]-68[a]). **8.** *Fetâvâ* (Tunus Millî Ktp., nr. 194/3, vr. 18[a]-24[b]). **9.** *Mesʾele fi't-tevḥîd* (Rabat Umumi Ktp., nr. 1089 K). **10.** *el-Fetḥu'l-ḳayyûmî bi-cevâbi esʾileti'r-Rûmî* (Tunus Millî Ktp., nr. 194, vr. 18-24, nr. 9732, vr. 70-75). Muhtemelen Anadolu'dan bazı kimselerin kendisine sorduğu altı soruya verdiği cevapları içerir (muhtevası için bk. Ebü'l-Kāsım Sa'dullah, *Râʾidü't-tecdîdi'l-İslâmî*, s. 85-93). Müellifin kaynaklarda adı geçen diğer bazı eserleri de şunlardır: *Şerḥu metni'l-Birgivî fi't-tevḥîd*, *et-Tevfîḳ ve et-temdîd fî şerḥi'l-ferîd fi't-tecvîd*, *Semânî ʿaşera risâle fî vaḳfi'l-ʿaḳār*, *Şerḥ ʿalâ ferâʾiżi'l-Mecmaʿ*, *el-Muḳteṭaf mine'l-ḥadîṣ* (*Ṣaḥîḥu İbn Ḥibbân*'daki hadislerden derlenmiştir), *el-Münteḳā* (sahih hadis kitaplarından derlediği hadisleri içerir). İbnü'l-Annâbî'nin şiir ve takrizleriyle kadın konusunda bir risâlesi de kaynaklarda zikredilmiştir (eserleri hakkında daha geniş bilgi için bk. *a.g.e.*, s. 12-13, 45-48, 57-105, 111-128). İbnü'l-Annâbî'nin verdiği bazı icâzetleri Muhammed Ziyâd b. Ömer et-Tükle (*Mecmûʿun fîhî icâzâtün min ʿallâmeti'l-Cezâʾir İbnü'l-ʿAnnâbî el-Eserî*, Beyrut 1429/2008) ve Mustafa Dayf (*İcâzât ḥadîṣiyye Cezâʾiriyye*, Mesîle 1433/2012, s. 95-135) neşretmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

Abdülhamîd Bey, *Aʿyân mine'l-meşâriḳa ve'l-meġâribe: Târîḫu ʿAbdilḥamîd Bey* (nşr. Ebü'l-Kāsım Sa'dullah), Beyrut 2000, s. 187-191; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 739; *İżâḥu'l-meknûn*, II, 118; *Hediyyetü'l-ʿârifîn*, II, 378; Ziriklî, *el-Aʿlâm*, VII, 311; Âdil Nüveyhiz, *Muʿcemü aʿlâmi'l-Cezâʾir*, Beyrut 1400/1980, s. 245; Ömer b. Kayne, *Şaḥṣiyyât Cezâʾiriyye*, Kosantîne 1403/1983, s. 21-25; Ebü'l-Kāsım Sa'dullah, *Râʾidü't-tecdîdi'l-İslâmî: Muḥammed b. el-ʿAnnâbî*, Beyrut 1990; a.mlf., *Ebḥâṯ ve âraʾ fî târîḫi'l-Cezâʾir*, Beyrut 1990, I-III, bk. İndeks; a.mlf., *el-Ḥareketü'l-vaṭaniyyetü'l-Cezâʾiriyye*, Beyrut 1992, I, 108-110; ayrıca bk. İndeks; a.mlf., *Târîḫu'l-Cezâʾiri'ş-şeḳāfî*, Beyrut 1998, I-VIII, bk. İndeks; *Hilafet Risâleleri* (haz. İsmail Kara), İstanbul 2002, hazırlayanın sunuşu, I, s. VII-VIII; Eyüp Öztürk, *Osmanlı Tarihçiliğinde Fezâil Edebiyatı: Merʿî b. Yusuf'un Kalâidü'l-İkyân fî Fezâili Âli Osmân Örneği* (yüksek lisans tezi, 2004), AÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 53-55; *el-Fihrisü'ş-şâmil li't-türâṯi'l-ʿArabiyyi'l-İslâmiyyi'l-maḫṭûṭ: el-Fiḳh ve uṣûlüh*, Amman 1425/2004, I, 709; VII, 52; VIII, 311; IX, 503, 545; Mahmut Dilbaz, *Ulemanın Islahatlara Yaklaşımı Bağlamında Kevkebü'l-Mes'ûd fî Kevkebeti'l-Cünûd Adlı Eserin Metin ve Tahlili* (yüksek lisans tezi, 2008), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; a.mlf., "II. Mahmud'un Askerî Islahatlarına Dair Tercüme Bir Müdafaanâme: el-Kevkebü'l-Mes'ûd fî Kevkebeti'l-Cünûd", *Dîvân: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi*, sy. 31, İstanbul 2011, s. 175-200; Mustafa Dayf, *İcâzât ḥadîṣiyye Cezâʾiriyye*, Mesîle 1433/2012, s. 26-27, 69-78, 95-135; İhsan Fazlıoğlu, "İbnu'l-'Annâbî ve es-Sa'yu'l-Mahmûd fî nizâmi'l-cunûd Adlı Eseri", *Dîvân: İlmî Araştırmalar*, sy. 1, İstanbul 1996, s. 165-174; Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a Islahat Düşünceleri", *İlmî Araştırmalar*, sy. 8, İstanbul 1999, s. 37, 57-59.

MAHMUT DİLBAZ

İBNÜ'd-DELLÂC
(ابن الدلاّج)

Abdülvâhid b. Muhammed b. Abdilvâhid el-Magribî (ö. 1099/1687)

Mağribli tabip.

Hayatına dair çok az bilgi vardır. Kaynaklarda Mağrib'den Dımaşk'a gittiği belirtilmekte, ancak herhangi bir tarih verilmemektedir. Dımaşk'ta iken İbn Tolun'dan İbn Mâlik'in *el-Elfiyye*'si başta olmak üzere birçok temel kitabı okuduğuna ve ondan hadis dinlediğine dair ifadeler genç yaşta bu şehre yerleştiği şeklinde yorumlanabilir. İbnü'd-Dellâc, Ebü'l-Feth el-Mâlikî'den Mâlikî fıkhı okudu ve bu alanda döneminin önde gelen isimleri arasına girdi. Onun Emevî Camii'nde ders verdiği, ayrıca bu caminin yakınında bulunan, Nûreddin Zengî tarafından inşa edilmiş Medresetü'l-Kelâse ile Emînüddin Gümüştegin el-Atabegî'nin vakfettiği el-Medresetü'l-Emîniyye'de çocuklara ders okuttuğu belirtilmekte, fakat okuttuğu dersler hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir. Aynı dönemde tıp tahsil ettiği anlaşılan İbnü'd-Dellâc, Nûreddin Zengî'nin Dımaşk'ta yaptırdığı Bîmâristân-ı Nûrî'de tabip olarak çalışmaya başladı. Bîmâristanın nasıl yönetilmesi gerektiğine dair bir eser kaleme almasından onun bu bîmâristanda yöneticilik de yaptığı sonucu çıkarılabilir. 22 Safer 1099 (28 Aralık 1687) tarihinde Bîmâristân-ı Nûrî'de vefat eden İbnü'd-Dellâc'ın vefat tarihi için Gazzî 944 (1537-38) yılını verirse de hocalarının vefat tarihleri dikkate alındığında 1099 yılının daha doğru olduğu anlaşılır.

İbnü'd-Dellâc'ın *Tuḥfetü'l-muḥib fî ṣınâ'ati'ṭ-ṭıb* adlı eserinin ilk iki sayfası (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 1335)

Eserleri. 1. *Tuḥfetü'l-muḥib fî ṣınâ'ati'ṭ-ṭıb* (Nuruosmaniye Ktp., nr. 3470/1; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 2542/1; Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 1335, Şehid Ali Paşa, nr. 2090/2). **2.** *Risâletü ḍav'i's-sirâc fî ma'rifeti mâ yedüllü 'aleyhi'ṣ-ṣavt ve'l-'ayn mine'l-ḳuvâ ve'd-ḍa'f ve'l-mizâc* (Nuruosmaniye Ktp., nr. 3470/3). Risâle Muhammed Îsâ Sâlihiyye tarafından yayımlanmıştır (*el-Mecelletü'l-'Arabiyye li'l-'ulûmi'l-insâniyye*, II/8 [Küveyt 1982], s. 220-223). **3.** *'İḳdü'l-cümân fîmâ yelzemü men veliye el-bîmâristân* (Süleymaniye Ktp., Şehid Ali Paşa, nr. 2112/14). **4.** *Kifâyetü'l-mürtâd fî 'ilmeyi'l-ebvâl ve'l-enbâḍ*. 117 beyittir (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 3785/10; Nuruosmaniye Ktp., nr. 3470/2; Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 2542/1). **5.** *Minḥatü'l-ḥabîb fî ṣınâ'ati'l-'ilâc ve'ṭ-ṭabîb* (Süleymaniye Ktp., Âşir Efendi, nr. 447/1). **6.** *Tuḥfetü'ṭ-ṭâlib fî aḥkâmi'l-'ırḳı'n-nâbıḍ (ḍârıb)* (Bağdat Evkaf Ktp., nr. 602). **7.** *Zübdetü'l-minha fî 'ilmeyi'l-'ilâc ve'ṣ-ṣıḥḥa*. **8.** *er-Ravżü'l-me'nûs fi't-tiryâḳ* (son iki kitabın yazmaları için bk. *GAL, Suppl.*, II, 1028).

BİBLİYOGRAFYA :

Gazzî, *el-Kevâkibü's-sâ'ire*, II, 185; III, 21-26; *Keşfü'ẓ-ẓunûn*, II, 1089, 1150, 1501; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 1028; *İżâḥu'l-meknûn*, I, 257; *Hediyyetü'l-'ârifîn*, I, 636; Ziriklî, *el-A'lâm*, IV, 177; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, VI, 213; Şeşen, *Fihrisü maḫṭûṭâti'ṭ-ṭıbbi'l-İslâmî*, s. 39-40; *Mu'cemü'l-maḫṭûṭâti'l-mevcûde fî mektebâti İstânbûl ve Ânâṭûlî* (haz. Ali Rıza Karabulut), [baskı yeri ve tarihi yok], II, 861; M. Îsâ Sâlihiyye, "İbnü'd-Dellâc", *Mv.AÜ*, IX, 250-254.

M. Cüneyt Kaya

İBNÜ'l-HACCÂC
(ابن الحجّاج)

Ebû Abdillâh el-Hüseyn b. Ahmed b. Muhammed b. Ca'fer en-Nîlî el-Bağdâdî eş-Şîî (ö. 391/1001)

Büveyhîler dönemi kâtip ve şairlerinden.

Doğum yeri ve tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Ancak İbnü'r-Rûmî'den (ö. 283/896) ders aldığı (İbn Şehrâşûb, s. 183), Bağdat'taki muhtesiplik görevinden 320 (932) yılında azledildiği ve yerine Ebû Saîd Hasan b. Ahmed el-İstahrî'nin (ö. 328/940) getirildiği (İbnü'l-İmâd, II, 312; Abdülhüseyin Ahmed el-Emînî, IV, 98), henüz genç yaşta iken Ebû Abdullah Hârûn b. Ali b. Ebû Mansûr el-Müneccim'i (ö. 288/901) hicvettiğine dair bilgiler onun 283 yılından önce doğduğunu göstermektedir. İmâmiyye Şîası'na mensuptu. Bazı kaynaklarda İran asıllı olduğu ileri sürülmekle birlikte (İbn Şehrâşûb, s. 183) şiirlerinden kendisinin Haccâc b. Yûsuf es-Sekafî'nin soyundan geldiği anlaşılmaktadır. Şiir ve kitâbet sanatının yanında Arap dili ve tarih alanlarında da geniş bilgi sahibiydi.

İbnü'l-Haccâc, Kadı Bişr b. Hüseyin'den ders aldı. İlk olarak divan kâtipliği yaptı. Bu görevinden dolayı birçok ödül aldı. Ardından bir süre Sıkyü'l-Furât'ta zekât memurluğu görevinde çalıştı. Bağdat muhtesibliğine tayin edildi. Bu görevin ilki Abbâsî Halifesi Muktedir-Billâh, ikincisi Büveyhî Hükümdarı İzzüddevle Bahtiyâr zamanında İbn Bakıyye'nin vezirliği dönemindedir. Mu'temid-Alellah ile Tâi'-Lillâh arasında on halife devrini gördü. Şiirde İmruülkays b. Hucr seviyesine ulaştığı kabul edilir (İbn Hallikân, II, 168). Bazıları onu şiir konusunda "muallim-i sânî" kabul etmiştir. Buna göre İmruülkays veya Mühelhil (Adî b. Rebîa) muallim-i evveldir. İbnü'l-Haccâc, 27 Cemâziyelâhir 391 (24 Mayıs 1001) tarihinde Bağdat'la Kûfe arasında Fırat nehri kenarında bir belde olan Nil'de vefat etti. Cenazesi Bağdat'a götürüldü. Vasiyetine uygun olarak günümüzde Bağdat'ın Kâzımiye semtinde İmâm Mûsâ Kâzım'ın kabrinin ayak ucuna defnedildi ve mezar taşına, "Köpekleri de mağaranın girişinde ön ayaklarını uzatmış yatmakta idi" meâlindeki âyet (el-Kehf 18/18) yazıldı. Arkadaşı Şerîf er-Radî onun için bir mersiye yazmışsa da (*Dîvân*, II, 441-442) şiirlerinde Hz. Peygamber'in ashabını zemmeden birine mersiye yazdığı için kınanmıştır.

Büveyhîler zamanında hezl (mizah) tarzında şiir yazan en meşhur şairlerden biri olan İbnü'l-Haccâc, Abbâsî Halifesi Mutî'-Lillâh, Büveyhî hükümdarları İzzüddevle Bahtiyâr, Adudüddevle, Şerefüddevle İbn Büveyh, inşâ kâtipleri Ebü'l-Fazl İbnü'l-Amîd ve Sâhib b. Abbâd başta olmak üzere birçok halifeyi ve devlet adamını övmüş, bu sayede çok para kazanmıştır. Divanında methiye, hicviye veya mersiye yazdığı kişilerin sayısı altmışı geçmektedir. Onun şiirlerinde Ehl-i beyt'e övgü büyük bir yer tutar. Şiirlerinde müstehcen bölümler yer aldığı için bazı hisbe görevlileri çocuklara onun şiirlerini ezberlemeyi yasaklamıştır. Hezl tarzı şiirlerinde sokak dili hâkimdir. Argo lafızlar ve bayağı ifadeler kullanmaktan çekinmemiş, bu sebeple avam tarafından rağbet görmüştür. Zengin bir hayat yaşamasına rağmen şiirlerinde hezl üslûbu gereği hep fakirlikten yakınmış, et yemeği bir tarafa içecek çorba dahi bulamayıp tuz ekmek yediğini, kuru ekmek yemekten boğazının yara içinde kaldığını,

kışlık ve yazlık elbiseleri olmadığını dile getirmişir. İbnü'l-Haccâc'ın bu şiirlerinin yanında ciddi bir üslûpta kaleme aldığı şiirleri de vardır. İster hezl ister ciddi olsun şiirleri yapmacık ifadelerden uzaktır ve sağlam, sade bir üslûbu yansıtmaktadır. Zehebî onu, "Asrın şairi ve edibi, müstehcenliğin kralı, müstehcenliği nazma dökmede ve hafifmeşreplikte tek başına bir ümmet" diye niteler ve İbnü'l-Haccâc'ın, "Bütün müstehcen şiirlerimde -Allah şahittir ki- sadece neşelenmek istedim" dediğini kaydetmiştir (*Aʿlâmü'n-nübelâʾ*, XII, 515). Vezir Mühellebî'nin talebi üzerine şair Mütenebbî'yi de hicvetmiştir. Halife yanında devlet adamlarını öven şiirleri de hezlden ve müstehcenlikten arınmış değildir. Buna rağmen hiçbiri ona tepki göstermemiş, bu şiirlerine de ikram ve iyilikle karşılık vermiştir. Hatta Mısır Fâtımî hükümdarı Muiz-Lidînillâh, divanını kendisine gönderdiğinde hicviye yazar korkusuyla ona 1000 dinar yollamıştır.

İbnü'l-Haccâc'ın hacimli (on cilt) divanı üzerine bazı çalışmalar yapılmıştır. Astronomi, matematik, tıp âlimi, filozof ve şair Bedîʿ el-Usturlâbî, divandan seçtiği şiirleri *Dürretü't-tâc min şiʿri İbni'l-Ḥaccâc* adıyla bir araya getirip konularına göre 141 bölüm (bab) halinde düzenlemiş (nşr. Ali Cevâd et-Tâhir, Beyrut 2008), İbnü'l-Haşşâb en-Nahvî de divana bir mukaddime yazmıştır. Eyyûbî Veziri Es'ad b. Memmâtî *Ḳarḳaratü'd-decâc fî elfâẓi İbni'l-Ḥaccâc* ismiyle bir eser kaleme almıştır (*Hediyyetü'l-ʿârifîn*, I, 205). İbn Nübâte el-Mısrî de *Talṭîfü'l-mizâc min şiʿri İbni'l-Ḥaccâc* adıyla bir eser hazırlamış (nşr. Necm Abdullah Mustafa, Kahire 2001), bu eser üzerine İbn Hicce el-Hamevî *Leṭâʾifü't-Talṭîf*'i kaleme almıştır. Şerîf er-Radî, İbnü'l-Haccâc'ın müstehcen olmayan şiirlerini *el-Ḥasen min şiʿri'l-Ḥüseyn* adlı bir eserde toplamıştır. Bazı kaynaklarda bu eserin adı *et-Tenẓîf / en-Naẓîf mine's-seḫîf* olarak da geçer. Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*'inde İbnü'l-Haccâc'ın şiirlerine seksen bir sayfa ayırmıştır (III, 35-116). Divan hakkında iki doktora çalışması yapılmıştır (Abdelghafur A. A. al-Aswad, *Der Dīwān des Ibn al-Ḥaǧǧāǧ*, Teilausgabe: der Reimbuchstabe nūn, Universität Giessen 1977; H. S. M. Manna, *al-Huseyn Ibn Ḥajjaj [d 391/1001]: his Life and Verse together with a Critical Edition of the Final Part of his Diwan*, SOAS University of London 1985-86).

BİBLİYOGRAFYA :

Şerîf er-Radî, *Dîvân*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdır), II, 441-442; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem* (nşr. Ebü'l-Kāsım İmâmî), Tahran 1420/2000, VII, 468; Seâlibî, *Yetîmetü'd-dehr*, III, 35-116; Hatîb, *Târîḫu Baġdâd* (nşr. Beşşâr Avvâd Maʿrûf), Beyrut 1422/2001, VIII, 26; İbn Şehrâşûb, *Meʿâlimü'l-ʿulemâʾ*, Beyrut, ts. (Dârü'l-edvâʾ), s. 149, 183; Yâkūt, *Muʿcemü'l-üdebâʾ*, IX, 206-232; İbn Hallikân, *Vefeyât*, II, 168-172; Zehebî, *Teẕkiretü'l-ḥuffâẓ*, Beyrut 1419/1998, III, 152; a.mlf., *Aʿlâmü'n-nübelâʾ*, Kahire 1427/2006, XII, 515; İbn Fazlullah el-Ömerî, *Mesâlik*, XV, 262-263; *Keşfü'ẓ-ẓunûn*, I, 480, 739; İbnü'l-İmâd, *Şeẕerât* (Arnaût), II, 312; IV, 487-489; Brockelmann, *GAL*, I, 82; *Suppl.*, I, 130; *Hediyyetü'l-ʿârifîn*, I, 205; M. Rızâ el-Hakîmî, *Târîḫu'l-ʿulemâʾ ʿabre'l-ʿuṣûri'l-muḫtelife*, Beyrut 1403/1983, s. 210-217; Abbas el-Kummî, *el-Künâ ve'l-elḳāb*, Beyrut 1403/1983, I, 256-260; Şevki Dayf, *Târîḫu'l-edeb*, V, 403-405; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), II, 231; Ömer Ferrûh, *Târîḫu'l-edeb*, II, 574-576; Abdülhüseyin Ahmed el-Emînî, *el-Ġadîr fi'l-Kitâb ve's-Sünne ve'l-edeb*, Tahran 1366 hş., IV, 88-100; D. S. Margoliouth – [Ch. Pellat], "Ibn al-Ḥaddjdjādj", *EI²* (İng.), III, 780-781; S. Ronart, "Hajjâj al-ibn, Abu Abdullah", *Concise Encyclopedia of Arabic Civilization*, Amsterdam 1959, s. 197; İsmail Durmuş, "Hezl", *DİA*, XVII, 304-305; Âzertâş Âzernûş, "İbn Ḥaccâc", *DMBİ*, III, 312-318.

ALİ BULUT

İBNÜ'l-HAYYÂT el-KARADÂĞÎ

(ابن الخيّاط القرداغي)

Ebû Alî (Ebû Muhammed) Abdurrahmân b. Mollâ Muhammed b. Mahmûd el-Karadâğî (1838-1917)

Iraklı âlim.

16 Şevval 1253'te (13 Ocak 1838) Kuzey Irak'ta Süleymaniye şehrinin güneybatısındaki Karadağ'da doğdu. Tebriz civarından bölgeye göç etmiş Şekāk adlı Kürt aşiretine mensuptur. Atalarından terzilik yapan birine nisbetle "İbnü'l-Hayyât" diye anılan ilim ehli bir aileden gelmekte, babası gibi o da İbnü'l-Hayyât (İbn Hayyâtzâde, Hayyâtzâde, İbn İbnü'l-Hayyât) olarak anılmaktadır. Arapça yanında aklî ve naklî ilimlere dair tahsilini, Babanlar'dan Süleyman Paşa'nın Karadağ'da babası Molla Muhammed Karadâğî için yaptırdığı medresede yaptı, ardından bir süre kaldığı Süleymaniye'de öğrenimini tamamladı. Daha on sekiz yaşında iken *Deḳāʾiḳu'l-ḥaḳāʾiḳ*, yirmi yaşında iken *el-Îḳāẓ fî şerḥi Risâleti vaż'i'l-elfâẓ* ve *Mevâhibü'r-raḥmân* adlı eserleri telif etti. İlk icâzetini tanınmış bir âlim ve aynı zamanda Hâlid el-Bağdâdî'nin halifelerinden olan babasından aldı (1274/1858). Ertesi yıl gittiği Bağdat'ta Süleymaniye Medresesi'nde müftü Muhammed Feyzî Efendi ez-Zehâvî'den bir yıl süreyle tefsir ve hey'et okuyarak icâzet aldı. Başta fıkıh usulü ve kelâm olmak üzere iyi bir eğitim alarak döndüğü Karadağ'da üç yıl kadar ders verdi; tasavvufa meylederek Hâlid el-Bağdâdî'nin halifelerinden Tavîleli Şeyh Osman Sirâceddin'e intisap etti ve ondan irşad icâzeti aldı.

Babasının 1281'de (1864) vefatı üzerine Karadağ'da onun ders halkasının başına geçen İbnü'l-Hayyât'ın icâzet verdiği talebe sayısının 1000'i geçtiği söylenir. 1299'da (1882) gittiği Kerkük'te iki yıl kaldı. Bağdat Kadısı Mîr Muhammed Esad Efendi ve şehrin diğer önde gelenlerinin daveti üzerine 1303'te (1886) Bağdat'a taşındı, Meydan mahallesindeki Baba Korkor Mescid ve Medresesi'nde (et-Tekiyyetü'l-Bektâşiyye) vakıf mütevellisi ve müderris olarak göreve başladı. Burada verdiği derslerden, vaaz ve irşad faaliyetinden başka Kâzımiye semtindeki İmam Ebû Yûsuf Medresesi'nde ders okuttu. Kısa zamanda adını duyurdu, Bağdat'taki öğretim faaliyeti sırasında 300'ü aşkın talebeye icâzet verdi. Talebeleri arasında Abdülkādir el-Karadâğî, Muhammed Sâlih el-Karadâğî, Alâeddin Ali b. Nu'mân el-Âlûsî, Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, Yahyâ b. Kāsım el-Vetrî, Abdurrahman en-Nakîb, Cemîl Sıdkî ez-Zehâvî, Emced ez-Zehâvî, Abdülkādir b. Abdürrezzâk el-Hatîb, Abdülmelik b. Tâhâ eş-Şevvâf anılır. İbnü'l-Hayyât 21 Mayıs 1917 tarihinde Bağdat'ta vefat etti ve Baba Korkor Medresesi'ndeki hücresinde defnedildi. Oğulları Muhammed el-Karadâğî ile Ali el-Karadâğî babalarından sonra Baba Korkor Medresesi'nde ders veren ve çeşitli resmî görevlere tayin edilen birer âlim olup babalarının yanında medfundur.

Eserleri. 1. *Menhecü'l-vuṣûl ʿalâ Minhâci'l-uṣûl*. Kādî Beyzâvî'nin eseri üzerine yazılmıştır (Bağdat el-Mecmau'l-ilmiyyü'l-Irâkî Ktp., nr. 441, müellif hattı; Bağdat Mektebetü'l-evkāfi'l-âmme, nr. 24212, müellif tarafından tashih edilmiş ve kenarına hâşiyeler konulmuştur; Mektebetü'l-evkāfi'l-âmme, nr. 13764; diğer yazmaları için bk. İbnü'l-Hayyât el-Karadâğî, *et-Tibyân*, neşredenin girişi, s. 51-52). Bağdat Üniversitesi Külliyyetü'l-ulûmi'l-İslâmiyye'de bazı öğrenciler eserin muhtelif bölümleri üzerine yüksek lisans ve doktora tezleri hazırlamıştır. Bunlardan Âmir Muhammed Halîfe'nin çalışmaları, *el-Ḫaber ve aḳsâmuhû min Kitâbi Menheci'l-vuṣûl fî şerḥi Minhâci'l-uṣûl* ve *el-Ḳıyâs min Kitâbi Menheci'l-vuṣûl fî şerḥi Minhâci'l-uṣûl*, Râid Abdülhalim et-Tayf'ın çalışması *en-Nesaḫ min Kitâbi Menheci'l-vuṣûl fî şerḥi Minhâci'l-uṣûl* başlığını taşımaktadır. **2.** *Tenbîhü'l-aṣdiḳāʾ fî beyâni't-taḳlîd ve'l-ictihâd*

ve'l-istiftâ' ve'l-iftâ' (Bağdat 1330). Üç bölüm ve bir hâtimeden oluşan eser Ümîd Necmeddin Cemîl el-Müftî tarafından Erbil'deki Selâhaddin Üniversitesi'nde doktora tezi olarak neşre hazırlanıp yayımlanmıştır (Erbil 1431/2010). **3.** *Ḥâşiye ʿalâ Muḫtaṣari'l-müntehâ.* İbnü'l-Hâcib'in fıkıh usulüne dair eseri üzerine yazılmıştır (el-Mecmau'l-ilmiyyü'l-Irâkî Ktp., nr. 349, müellif hattı). **4.** *el-Ecvibetü'l-behiyye ʿani'l-esʾileti'l-Hindiyye.* Hint ulemâsının kelâm, fıkıh vb. konularda Bağdat ulemâsından sorduğu bazı sorulara müellifin verdiği cevapları ihtiva eder (el-Mecmau'l-ilmiyyü'l-Irâkî Ktp., nr. 438/3). **5.** *et-Tibyân fî beyâni'n-nâsiḫ ve'l-mensûḫ mine'l-Ḳurʾân.* Ümîd Necmeddin Cemîl el-Müftî'nin Erbil'deki Selâhaddin Üniversitesi'nde yüksek lisans tezi olarak neşre hazırladığı eser (*et-Tibyân fî beyâni'n-nâsiḫ ve'l-mensûḫ mine'l-Ḳurʾân l'İbni'l-Ḥayyâṭ el-Ḳaradâġî: Dirâse ve taḥḳîḳ*, 1424/2003) daha sonra basılmıştır (Süleymaniye 1426/2005). **6.** *el-İʿlâm fî beyâni'l-îmân ve'l-İslâm* (el-Mecmau'l-ilmiyyü'l-Irâkî Ktp., nr. 416/4, 438/1). **7.** *Taʿlîḳât ʿalâ Şerḥi'd-Devvânî. el-ʿAḳāʾidü'l-Aḍuḍiyye* üzerine Devvânî'nin yazdığı şerhin hâşiyesidir (el-Mecmau'l-ilmiyyü'l-Irâkî Kütüphanesi'nde bir yazma nüshası olduğu kaydedilir; bk. İbnü'l-Hayyât el-Karadâğî, *et-Tibyân*, neşredenin girişi, s. 54). **8.** *Risâle fi'l-ḳażâ ve'l-ḳader* (el-Mecmau'l-ilmiyyü'l-Irâkî Ktp., nr. 443). **9.** *Miʿrâcnâme.* Necmeddin Muhammed b. Ahmed el-Gaytî'nin *Ḳıṣṣatü'l-Miʿrâc* adlı Arapça eserinin Kürtçe tercümesidir (Bağdat Dârü'l-mahtûtâti'l-Irâkıyye, nr. 9474, 21219, 21880). **10.** *Deḳāʾiḳu'l-ḥaḳāʾiḳ (Câmiʿu'l-ḥaḳāʾiḳ, Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi'l-Enmûzec).* Zemahşerî'nin nahve dair eserine Sa'dullah el-Berdaî tarafından *Ḥadāʾiḳu'd-deḳāʾiḳ* adıyla yazılan şerhin hâşiyesidir (el-Mecmau'l-ilmiyyü'l-Irâkî Ktp., nr. 464, 540/1; Dârü'l-mahtûtâti'l-Irâkıyye, nr. 25070). **11.** *el-Îḳāẓ fî şerḥi Risâleti vaẓʿi'l-elfâẓ (Şerḥu Risâleti'l-vaẓʿ).* Molla Ebû Bekir Mîr Rüstemî'nin (III./IX. yüzyılın ilk yarısı) eseri üzerine yazılmıştır (el-Mecmau'l-ilmiyyü'l-Irâkî Ktp., nr. 416/2; Süleymaniye Mektebetü'l-evkāf, nr. 2825; Dârü'l-mahtûtâti'l-Irâkıyye, nr. 3162/2, 10298, 20879/2, 29931). **12.** *Mevâhibü'r-raḥmân fî şerḥi Risâleti'l-beyân (Şerḥu Risâleti'l-beyân, Şerḥu Risâleti'listiʿâre).* Molla Ebû Bekir Mîr Rüstemî'ye ait eserin şerhidir (el-Mecmau'l-ilmiyyü'l-Irâkî Ktp., nr. 416/1; Bağdat Mektebetü'l-evkāf, nr. 13806; Dârü'l-mahtûtâti'l-Irâkıyye, nr. 3162/3, 3163/1, 20879/3). **13.** *Tuḥfetü'l-lebîb ʿalâ Ḥâşiyeti ḳısmi'l-manṭıḳ mine't-Tehẕîb.* Teftâzânî'nin *Tehẕîbü'l-manṭıḳ ve'l-kelâm* adlı eserinin mantık kısmı üzerine Abdullah b. Hüseyin el-Yezdî'nin yazdığı hâşiye üzerine kaleme alınmış bir ta'lîkāttır (Bağdat Mektebetü'l-evkāf, nr. 24212, 24356). **14.** *er-Râbıṭatü'n-Naḳşibendiyye* (Bağdat Mektebetü'l-evkāf, nr. 4741/6). **15.** *Bidâyetü'l-hidâye* (Dârü'l-mahtûtâti'l-Irâkıyye, nr. 5386).

İbnü'l-Hayyât'ın kaynaklarda anılan diğer eserleri de şunlardır: *Taʿlîḳât ʿalâ Tuḥfeti'l-muḥtâc* (İbn Hacer el-Heytemî'nin Şâfiî fıkhına dair eseri üzerine yazılmıştır), *el-Fetâva'l-fıḳhiyye, Taʿlîḳât ʿalâ Tefsîri'l-Beyżâvî, Esne'l-meṭâlib fî beyâni ʿilmi'l-vâcib, et-Taḥḳîḳu'l-ʿâlî şerḥu Ḳaṣîdeti Bedʾi'l-emâlî, Saʿâdetü'd-dâreyn fî beyâni kelimeteyi'ş-şehâdeteyn, Şerḥu't-Ṭavâliʿ, Mulaḥḥaṣu'l-aḳvâl fî mesʾeleti ḥalḳi'l-aʿmâl, Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi't-Teftâzânî* (Zencânî'nin *el-ʿİzzî fi't-Taṣrîf*'i üzerine yazılan şerhin hâşiyesidir), *Taʿlîḳât ʿalâ Ḥâşiyeti ʿAbdilḥakîm es-Siyâlkûtî ʿalâ Şerḥi'ş-Şemsiyye li-Ḳutbiddîn er-Râzî.*

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Hayyât el-Karadâğî, *et-Tibyân fî beyâni'n-nâsiḫ ve'l-mensûḫ mine'l-Ḳurʾân l'İbni'l-Ḥayyâṭ el-Ḳaradâġî: Dirâse ve taḥḳîḳ* (nşr. Ümîd Necmeddin Cemîl el-Müftî), Süleymaniye 2005, neşredenin girişi, s. 11-87; a.mlf., *Tenbîhü'l-aṣdiḳâʾ fî beyâni't-taḳlîd ve'l-ictihâd ve'l-istiftâʾ ve'l-iftâʾ* (nşr. Ümîd Necmeddin Cemîl el-Müftî), Erbil 1431/2010, neşredenin girişi, s. 8-25; M. Emîn Zekî, *Meşâhîrü'l-Kürd ve Kürdistân fi'd-devri'l-İslâmî*, Bağdad 1366/1947, II, 11-12; Zekî M. Mücâhid, *el-Aʿlâmü'ş-Şarḳıyye*, Kahire 1374/1955, III, 109; Abbas el-Azzâvî, *Târîḫu'l-ʿIrâḳ beyne'l-iḥtilâleyn*, Bağdad 1376/1956, VIII, 51, 314; Abdullah el-Cübûrî, *Fihrisü maḫṭûṭâti Ḥasan el-Enkürlî el-mühdât ilâ mektebeti'l-evḳâfi'l-ʿâmme bi-Bağdâd*, Necef 1387/1967, s. 23, 126; K. Avvâd, *Muʿcemü'l-müʾellifîne'l-ʿIrâḳıyyîn*, Bağdad 1969, III, 202; Yûnus İbrâhim es-Sâmerrâî, *Târîḫu ʿulemâʾi Bağdâd fi'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer el-hicrî*, Bağdad 1398/1978, s. 362; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), III, 334; Abdülkerîm Müderris, *Dânişmendân-ı Kürd der Ḫidmet-i ʿİlm u Dîn* (trc. Ahmed Havârî Neseb), Tahran 1369 hş., s. 200-201; Ömer Rızâ Kehhâle, *Muʿcemü'l-müʾellifîn*, Beyrut 1414/1993, II, 118; Kâzım Ahmed el-Meşâyihî, *el-İmâm Emced b. Muḥammed Saʿîd ez-Zehâvî*, Herndon 1417/1996, s. 100-102; Bâbâ Merdûh Rûhânî, *Târîḫ-i Meşâhîr-i Kürd*, Tahran 1382 hş., I, 145-146; Hamîd M. Hasan ed-Derâcî, *er-Rubuṭ ve't-tekâya'l-Bağdâdiyye fi'l-ʿahdi'l-ʿOṯmânî*, Bağdad 2001, s. 95; Abdülhamîd Ubâde, *el-ʿİḳdü'l-lâmiʿ bi-âşâri Bağdâd ve'l-mesâcid ve'l-cevâmiʿ* (nşr. İmâd Abdüsselâm Raûf), Bağdad 2004, s. 163-165; M. Ali Suveyrekî, *Muʿcemü aʿlâmi'l-Kürd*, Süleymaniye 2006, s. 418-419.

AHMET ÖZEL

İBNÜ'l-HAYYÂT ez-ZÜKKÂRÎ

(ابن الخيّاط الزكّاري)

Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed b. Ömer ez-Zükkârî el-Hasenî el-Fâsî (1836-1925)

Faslı fakih ve muhaddis.

16 Şâban 1252'de (26 Kasım 1836) Fas'ta doğdu. Fas şeriflerinden İdrîsîler hânedanının kurucusu I. İdrîs'in soyundan gelen ve Zükkârî (Züccârî, Zekkârî / Zeccârî) adıyla tanınan bir ailenin İbnü'l-Hayyât kolundandır. Dedesinin büyük dedesi Muhammed b. Muhammed terzilik yaptığı için "Hayyât" lakabıyla meşhur olmuş, soyu da ona nisbetle anılmıştır (İdrîs el-Fudaylî, II, 66). Başta Muhammed b. Abdurrahman el-Fîlâlî el-Hacretî olmak üzere Ca'fer b. İdrîs el-Kettânî, Muhammed b. Medenî Kennûn, Mâülayneyn, Muhammed b. Ahmed el-Bennânî, Kāsım b. Muhammed el-Kādirî gibi âlimlerden ders aldı. Muhammed b. Ebû Bekir en-Nâsırî'den Nâsırıyye ve Şeyh Abdülvâhid b. Bedevî el-Bennânî'nin aracılığıyla Derkāviyye tarikatına intisap etti. Tarikata girdiği ilk dönemde ilimden elini çekerek zühd hayatı yaşamaya, yamalı elbiseler giyip çarşı ve pazarlarda dilenmeye başlayınca akranları ve hocaları onu bundan vazgeçirmeye çalıştı. Olumlu bir sonuç alınamayınca Fas kadısı Ömer b. Abdülkādir er-Runde kendisini bir süre hapsetti; serbest bırakıldıktan bir müddet sonra bu halden kurtulup tekrar ilme döndü, zühd ve takvâ ehli saygın bir âlim olarak yaşadı. Resmî görev almadı. Ebû Şuayb ed-Dükkâlî'nin dinî eğitimden de sorumlu olduğu Adliye Bakanlığı sırasında Câmiu'l-Karaviyyîn'de eğitim sisteminin ıslahı için kurulan el-Meclisü'l-ilmî'nin (Meclisü't-tahsînî'l-ilmî) başına getirildi (1915) ve ölümüne kadar bu görevde kaldı. İbnü'l-Hayyât 12 Ramazan 1343'te (6 Nisan 1925) Fas'ta vefat etti.

Hadis, fıkıh ve usulü, kelâm, tefsir, kıraat, Arap dili ve edebiyatı alanlarında derin bilgi sahibi olan İbnü'l-Hayyât özellikle Mâlikî fıkhı, ferâiz ve nevâzil sahalarındaki birikimi ve dirayetiyle Mağrib bölgesinde tanınmış, Câmiu'l-Karaviyyîn'de yıllarca ders vermiştir. Talebeleri arasında oğlu Abdülazîz İbnü'l-Hayyât, Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, Abdülhafîz el-Fâsî, Abdülhay el-Kettânî, Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, Ahmed b. Ca'fer el-Kettânî, Ebû Abdullah ed-Dükkâlî, Sekîrec, Muhammed b. Hasan el-Hacvî, Muhammed b. Sıddîk el-Gumârî ve bunun oğlu Ebü'l-Feyz İbnü's-Sıddîk el-Gumârî, İbn

Zeydân, Muhammed Bâkır el-Kettânî gibi şahsiyetler sayılabilir. Hocasını "şeyh, imam, alemü'l-a'lâm, allâme, hüccet" gibi sıfatlarla anan Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde onun ilmi selef-i sâlihîn metodu üzere devam ettiren son âlimlerden biri olduğunu belirtir (*Sellü'n-nişâl*, s. 33). Diğer talebesi Abdülhafîz el-Fâsî hocasının yalnız ailesinin ününe ün katmakla kalmadığını, Fas için de bir iftihar vesilesi olduğunu (*Muʿcemü'ş-şüyûḫ*, I, 99), Abdülhay el-Kettânî de onun Fas'ta usul ve fürûuyla Mâlikî fıkıh birikimini en geniş şekilde bilen son âlimler arasında yer aldığını kaydeder (*Fihrisü'l-fehâris*, I, 387). Talebeleri arasında yer alan Faslı âlim ve devlet adamı Hacvî ise, kendisi hakkında verdiği yaklaşık iki sayfalık bilginin yarısını üstün niteliklerini dile getirdiği övgülere ayırmıştır (bk. bibl.).

Eserleri. 1. *el-Fehresetü'l-kübrâ* ve *el-Fehresetü'ṣ-ṣuġrâ*. Ders aldığı hocalarına dair kaleme aldığı bu iki eseri Muhammed b. Azzûz *el-Fehresetü'l-kübrâ ve'ṣ-ṣuġrâ* adıyla bir arada neşretmiştir (Beyrut 1426/2005). **2.** *Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi'ṭ-Ṭurfe fî musṭalaḥi'l-ḥadîs*. Muhammed Arabî b. Ebü'l-Mehâsin Yûsuf el-Fâsî'nin manzumesine Muhammed b. Abdülkādir el-Fâsî'nin yazdığı şerhin hâşiyesidir (anılan şerhle birlikte, Fas, ts., 1318, 1329). **3.** *Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi'l-Ḫaraşî ʿalâ Ferâʾizi Ḫalîl* (Haraşî'nin şerhiyle birlikte, Fas 1309, 1314, 1318, 1325; Kahire 1331; nşr. Hâlid Abdülganî Mahfûz, Beyrut 2003; nşr. Muhammed Bennîs, Dârülbeyzâ 1428/2008). **4.** *İḫtişâru Mevâhibi'l-erebi'l-mübriʾe mine'l-cereb fi's-semâʿ ve âlâti'ṭ-ṭarab*. Ca'fer b. İdrîs el-Kettânî'nin eserinin muhtasarıdır (Fas, ts.). **5.** *Refʿu'l-lecâc ve'ş-şiḳāḳ ʿalâ ḥükmi'l-beynûne fi'ṭ-ṭalâḳ ʿinde'l-iṭlâḳ* (Fas, ts.). **6.** *Şerḥ ʿale'l-İstiʿârât*. İbn Kîrân'ın istiareye dair manzumesine *(Urcûze fi'l-istiʿare)* Muhammed et-Tihâmî el-Bûrî'nin yazdığı şerhin hâşiyesidir (bu şerhle birlikte, Fas 1316, 1324, 1343). **7.** *Cevâb li-men yeteṣaddâ li-ḳirâʾeti't-tefsîr ve leyse ehlen lehû*. Kadı Ebû Abdullah Muhammed b. Tâlib es-Selevî hakkında yazılmış olup Ahmed b. Yûsuf el-Fâsî'nin biri açık zikrin, diğeri semâ ve raksın câiz olduğuna dair iki risâlesiyle birlikte basılmıştır (Fas, ts.). **8.** *Cevâb fî ḫurûci'n-nisâʾ müteberricât ve cülûsihinne ʿalâ ḳāreti'ṭ-ṭarîḳ* (Fas, ts.; ayrıca bk. Menûnî, II, 268-269). **9.** *Taḳyîd fî mesʾeleti'ṭ-ṭalâḳi's-selâs fî kelimetin vâḥide* (Subeyhiyye Ktp., nr. 52/2). **10.** *Taḳyîd fî taḥrîmi teʿâti makîneti'l-kelâm ke-taḥrîmi teʿâti't-taṣvîr* (*Taḳyîd fî ḥażri teʿâti'l-fûnûgrâf ve'l-fûtûgrâf*; Rabat, el-Hizânetü'l-Haseniyye, nr. 1322). **11.** *Taḳyîd fî ʿilmi't-tevḥîd* (Fas, ts.). **12.** *Taḳyîd fî taḥrîri'l-maġalṣame* (Fas 1325). Gırtlak kısmı beden tarafında kalarak kesilen hayvanın etinin yenilip yenilmeyeceği hakkındadır. **13.** *Taḳyîd fî ẕikri cümletin min meşâhîri kütübi'l-Mâlikiyye* (Fas, ts.). **14.** *Teʾlîf fîmâ yecibü iʿtimâdühû fî taʿyîni vaḳti'l-imsâk li'ṣ-ṣavmi ve'ṣ-ṣalât* (Subeyhiyye Ktp., nr. 52/1).

Müellifin diğer bazı eserleri de şunlardır: *Şerḥ ʿale'l-ebyâti'r-Ruhûniyye fi'l-eḥâdîsi'l-erbaʿati'lletî bi'l-Muvaṭṭaʾ ġayri'l-müsnede, Telḫîṣü'l-Ḳavli'l-vecîz fî ḳamʿi'z-zârî ʿalâ ḥameleti Kitâbi'llâhi'l-ʿazîz* (İbn Abdüsselâm el-Fâsî'nin kıraat ve tecvide dair eserinin muhtasarıdır), *et-Tenbîh ilâ ḥurûf yeḳaʿu iḫrâcühâ min ġayri meḫâricihâ (Taḳyîd fi't-tenebbüh ʿalâ meḫârici'l-ḥurûf)*, *İḫtişâru Nuṣreti'l-faḳîr* (Abdülkebîr el-Kettânî'nin eseri üzerine), *el-Câmiʿa fî ʿilmi'l-ḥisâb*, *Şarfü'l-câmiʿa li'l-ʿaşri'l-evâḫir (ed-Dürretü'l-lâmiʿa fî Şarfi'l-câmiʿa)*, *Tecrîde li'l-mesâʾili'l-ʿilmiyyeti'lletî iştemelet ʿaleyhâ Ṭabaḳâtü's-Sübkî*, *Taḫẓîrü'l-eḥibbâ ve'l-iḫvân mimmen idde'a'l-ictihâde fî hâẕe'z-zamân*, *Taḥṣîlü'l-merâm bi-mesâʾili's-selâm ve'l-muṣâfaḥa ve'l-muʿânaḳa ve'l-ḫuḍûʿ ve'l-ḳıyâm*, *Manẓûme ve şerḥuhâ fî ḳasmi't-tereke*, *Taḳyîd fî aḥkâmi İslâmi'ṣ-ṣabiyyi'l-mümeyyiz ve irtidâdihî ve mâ yetbaʿu ẕâlik*, *Şerḥu Naẓmi Cemʿi'l-cevâmiʿ* (tamamlanmamıştır) (eserlerinin kendisi tarafından yapılan bir listesi için bk. *el-Fehresetü'l-kübrâ ve'ṣ-ṣuġrâ*, s. 176-190; çeşitli fıkhî konulara dair görüş ve fetvalarını içeren bazı yazmalar için bk. Muhammed Haccî, bibl.; *el-Fihrisü'ş-şâmil*, XII, 165; Menûnî, II, 144, 146).

İbnü'l-Hayyât, ayrıca Şeyh Muhammed el-Arabî b. Ahmed ed-Derkāvî'nin *Mecmûʿatü Resâʾil*'ine bir mukaddime yazarak Derkāvî hakkında geniş bilgi vermiş (Fas 1318; nşr. Bessâm Muhammed Bârûd, Ebûzabî 1999; nşr. Âsım İbrâhim el-Keyyâlî ed-Derkāvî, Beyrut 2003), M. Murtazâ ez-Zebîdî'nin *İtḥâfü's-sâdeti'l-müttaḳîn*, Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî'nin *İsʿâfü'r-râġıbi'ş-şâʾiḳ*, Ebû Medyen Ahmed b. Muhammed el-Fâsî'nin İbn Zekrî el-Fâsî'ye ait *Şerḥu'n-Naşîḥati'l-kâfiye* üzerine yazdığı *el-Mevâridü'ṣ-ṣâfiye* ve Ali b. Îsâ el-Hasenî el-Alemî'nin *Nevâzil*'inin neşirlerini (tashih) gerçekleştirmiştir (Fevzî Abdürrezzâk, s. 23, 27, 93, 98).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Hayyât ez-Zükkârî, *el-Fehresetü'l-kübrâ ve'ṣ-ṣuġrâ* (nşr. Muhammed b. Azzûz), Beyrut 1426/2005, s. 176-190, ayrıca bk. neşredenin girişi, s. 7-49; Zekî M. Mücâhid, *el-Aʿlâmü'ş-şarḳıyye*, Kahire 1369/1950, II, 82; Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, *Delîlü müʾerriḫi'l-Maġribi'l-aḳṣâ*, Dârülbeyzâ 1960-65, I, 142; II, 302, 327, 419; a.mlf., *Sellü'n-nişâl li'n-niḍâl bi'l-eşyâḫ ve ehli'l-kemâl: Fihrisü'ş-şüyûḫ* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1417/1997, s. 32-33; Cirârî, *Min Aʿlâmi'l-fikri'l-muʿâṣır bi'l-ʿUdveteyn: er-Rabâṭ ve Selâ*, Rabat 1391/1971, I, 215; II, 119, 174, 178, 281, 344, 350; a.mlf., *et-Teʾlîf ve nehḍatühû bi'l-Maġrib fi'l-ḳarni'l-ʿişrîn min 1900 ilâ 1972*, Rabat 1406/1985, s. 54-55; Menûnî, *el-Meṣâdirü'l-ʿArabiyye li-târîḫi'l-Maġrib*, Muhammediye 1410/1980, II, 144, 146, 227, 230, 264, 268-269; Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, I, 387-389; ayrıca bk. İndeks; Abdülazîz Binabdullah, *Maʿlemetü'l-fıḳhi'l-Mâlikî*, Beyrut 1403/1983, s. 69-70; Muhammed Haccî, *Fihrisü'l-Ḥizâneti'l-ʿilmiyyeti'ṣ-Ṣubeyḥiyye bi-Selâ*, Küveyt 1406/1986, s. 103, 116, 117, 157, 161-162, 427-428; a.mlf., "İbnü'l-Ḥayyâṭ ez-Zükkârî", *Maʿlemetü'l-Maġrib*, Rabat 1421/2000, XII, 3888-3889; Fevzî Abdürrezzâk, *el-Maṭbûʿâtü'l-ḥaceriyye fi'l-Maġrib*, Rabat 1986, s. 23, 27, 35, 36, 38, 41, 45, 57, 78-79, 86, 93, 98, 101, 104, 110, 115-116; İdrîs b. Mâhî el-Kaytûnî, *Muʿcemü'l-maṭbûʿâti'l-Maġribiyye*, Selâ 1988, s. 105-106; Hacvî, *el-Fikrü's-sâmi fî târîḫi'l-fıḳhi'l-İslâmî* (nşr. Eymen Sâlih Şa'bân), Beyrut 1416/1995, IV, 381-382; İdrîs el-Fudaylî, *ed-Dürerü'l-behiyye ve'l-cevâhirü'n-nebeviyye* (nşr. Ahmed b. el-Mehdî el-Alevî – Mustafa b. Ahmed el-Alevî), Muhammediye 1420/1999, II, 61-66; İbrâhim el-Vâfî, *Dirâsâtü'l-Ḳurʾâniyye bi'l-Maġrib fi'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer el-hicrî*, Dârülbeyzâ 1420/1999, s. 200-204; Abdülhafîz el-Fâsî, *Muʿcemü'ş-şüyûḫ el-müsemmâ Riyâżü'l-cenne ev el-Mürşidü'l-muṭrib* (nşr. Abdülmecîd Hayâlî), Beyrut 1424/2003, I, 99-103; *el-Fihrisü'ş-şâmil: el-Fıḳh ve uṣûlüh* (nşr. el-Mecmau'l-melekî), Amman 1425/2004, XII, 165 (İndeks); Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, *Neşrü'l-cevâhir ve'd-dürer fî ʿulemâʾi'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer*, Beyrut 1427/2006, I, 189-190; Ebü'l-Feyz İbnü's-Sıddîk el-Gumârî, *el-Baḥrü'l-ʿamîḳ fî merviyyâti İbni'ṣ-Ṣıddîḳ*, Kahire 2007, I, 214-217; İbn Zeydân, *Muʿcemü ṭabaḳâti'l-mü'ellifîn ʿalâ ʿahdi devleti'l-ʿAleviyyîn* (nşr. Hasan el-Vezzânî), 1430/2009, II, 40-42; Ahmed b. Muhammed er-Rehûnî et-Tıtvânî, *ʿUmdetü'r-râvîn fî târîḫi Tıṭṭâvîn* (nşr. Ca'fer İbnü'l-Hâc es-Sülemî), Tıtvân 1433/2012, III, 179; ayrıca bk. neşredenin girişi, I, 21, 26.

AHMET ÖZEL

İBNÜ'l-HOCA, Muhammed Habîb
(محمّد الحبيب ابن الخواجة)

Muhammed el-Habîb b. Şâzelî b. Abdilhâdî b. el-Hoca et-Tûnisî (1922-2012)

Tunus müftüsü, dil ve fıkıh âlimi.

24 Ekim 1922 tarihinde Tunus'ta doğdu. Zeytûne Üniversitesi Şeriat Fakültesi'nden âlimiyye diploması ile mezun oldu (1946). Hocaları arasında kendisinden çok etkilendiği ve "babam" dediği Muhammed

Tâhir İbn Âşûr gibi âlimler vardır. Daha sonra aynı üniversitede müderris olarak göreve başladı; ardından yardımcı profesör oldu, Sorbonne Üniversitesi'nde Régis Blachère'in yönetiminde Hâzim el-Kartâcennî'nin *Minhâcü'l-büleġā'*sı üzerine hazırladığı tezle doktorasını verdi (1964). İki yıl kaldığı Paris'te daha önce aldığı geleneksel İslâmî ilimler eğitimi yanında çağdaş Batı düşüncesi ve hayat anlayışına da vâkıf oldu. Zeytûne Üniversitesi Şeriat ve Usûlüddin Fakültesi'nde İslâm hukuku ve Kur'an araştırmaları alanında profesör olarak görevini sürdürdü, 1970-1976 yıllarında fakülte dekanlığı yaptı. Sekiz yıl süren Tunus müftülüğü görevinin (1976-1984) ardından Cidde'de İslâm Konferansı Teşkilâtı'na bağlı Mecmau'l-fıkhi'l-İslâmî genel sekreterliğine getirildi ve uzun süre bu görevi yürüttü (1984-2008). 1993'te Tunus'ta Beytülhikme'nin kurucuları arasında yer aldı. ed-Dârü't-Tûnisiyye li'n-neşr ve't-tevzî adlı yayın kurumunu faaliyete geçirip müdürlüğünü üstlendi. Medine İslâm Üniversitesi Yüksek Danışma Meclisi, Ezher İslâm Araştırmaları Akademisi, Arap Dil Kurumu (Mısır ve Suriye), Irak Bilim Akademisi, Hindistan Fıkıh Akademisi, Fas Kraliyet Akademisi, Ürdün Kraliyet Âlü'l-Beyt İslâm Düşüncesi Enstitüsü, Uluslararası İslâm Mezheplerini Yakınlaştırma Kurumu Umumi Cemiyeti (başkan), Mekāsidü'ş-şerîa Araştırmaları Merkezi Yüksek Meclisi (Londra) gibi birçok kurumda üyelik yaptı. İslâm ülkelerinde düzenlenen birçok ilmî toplantıya katılarak tebliğ sundu, ilim ve araştırma kurumlarında konferanslar verdi. 17 Ocak 2012 tarihinde Tunus'ta vefat etti.

Muhammed Habîb İbnü'l-Hoca (ortada) Mustafa eş-Şek'a (sağda) ve Abdullah Nâsif ile

Başlangıçta ilgi alanı Arap dili ve edebiyatı olan İbnü'l-Hoca, Arap dil bilimleri ve ekolleri, dil ve edebiyat tarihi üzerinde araştırmalar yapmış, daha sonra Kur'an, sünnet ve ağırlıklı olarak fıkıh sahasına yönelmiştir. Özellikle hocası İbn Âşûr'un makāsıd düşüncesinden etkilenmiş, makāsıdı usûl-i fıkıh dışında müstakil bir ilim olarak değerlendirmiş, geleneksel fıkıh usulü ve birikimiyle çağdaş ihtiyaç ve imkânlar arasında denge gözeten metodolojik bir yaklaşımı benimsemiştir. Sadece nasları bilmenin hüküm çıkarmak için yeterli olmayacağını, nasları ta'lîl ve makāsıd konusunda da ihatalı bilgiye sahip olmak ve sünnetin Kur'an'ı açıklayıcı rolünü göz önünde bulundurmak gerektiğini ileri sürmüştür. Mecmau'l-fıkhi'l-İslâmî'de çeyrek asır süren görevi esnasında yürüttüğü araştırma ve faaliyetlerde de İslâm'ın genel amaç ve ilkelerini daima önde tutmuş, mezhep görüşünü veya özel menfaatleri ümmetin ortak faydasının önüne geçirmeme hususunda büyük çaba göstermiştir.

Eserleri. Telif: *Ḥâzim al-Qarṭagannî* (Tunis 1967; doktora tezi olan Kartâcennî'nin *Minhâcü'l-büleġā' ve sirâcü'l-üdebā'* adlı eserinin inceleme kısmının Fransızca tercümesidir); *el-ʿAmel fî naẓari'l-İslâm* (Tunus 1971); *Mevâḳıfü'l-İslâm* (Tunus 1972, 1379/1979); *Yehûdü'l-Maġribi'l-ʿArabî* (Kahire 1973; Kahire Arap Araştırmaları Enstitüsü Filistin Araştırmaları Bölümü'nde verilen bir konferansın metnidir); *ed-Dînü'l-ḳayyim* (Kahire 1406); *Şeyḫu'l-İslâm el-imâmü'l-ekber Muḥammed b. Ṭâhir b. ʿÂşûr* (I-III, Devha 1425/2004, I. cilt bu eserdir, II. cilt İbnü'l-Hoca'nın *Beyne ʿilmeyi uṣûli'l-fıḳh ve maḳāṣıdi'ş-şerîʿa*'sı ve III. cilt İbn Âşûr'un *Maḳāṣıdü'ş-şerîʿa*'sının neşridir, Tunus 2008).

Neşir: Hâzim el-Kartâcennî, *Minhâcü'l-büleġā' ve sirâcü'l-üdebâ'* (Tunus 1386/1966; Beyrut 1401/1981,1986), *Ḳaṣâ'id ve muḳaṭṭaʿât* (Tunus 1392/1972; Kartâcennî'nin Osman el-Ke'âk tarafından neşredilen divanında [Beyrut 1384/1964] yer almayan şiirlerini İbnü'l-Hoca daha önce E. Garcia Gomez ve Mehdî Allâm'ın yayımladığı *el-Maḳṣûre*'siyle birlikte çeşitli yazma ve matbu eserlerden derleyip neşretmiştir); İbn Rüşeyd, *İfâdetü'n-naṣîḥ bi't-taʿrîf bi-senedi'l-Câmiʿi'ṣ-ṣaḥîḥ* (Tunus 1394/1974), *es-Senenü'l-ebyen ve'l-mevridü'l-emʿan fi'l-muḥâkeme beyne'l-imâmeyn fi's-senedi'l-muʿanʿan* (Tunus 1397/1977), *Mil'ü'l-ʿaybe* (II, 1402/1982; III, Tunus 1981; V, Beyrut 1408/1988); Muhammed Tâhir İbn Âşûr, *Maḳāṣıdü'ş-şerîʿati'l-İslâmiyye* (Devha 1425/2004); Muhammed Bayram es-Sânî, *el-Vefâ bimâ yeteʿallaḳ bi-beyʿi'l-vefâ* (*Mecelletü Mecmaʿi'l-fıḳhi'l-İslâmî*, VII/3 [Cidde 1412/1992], s. 107-324). İbnü'l-Hoca'nın bazı eser ve neşirleri Tunus Kültür Bakanlığı tarafından *el-Aʿmâlü'l-kâmile li'd-Duktûr Muḥammed el-Ḥabîb İbnü'l-Ḫoca* adıyla bir arada yayımlanmıştır (I-V, Tunus 2008; I. ciltte Hâzim el-Kartâcennî'nin *Ḳaṣâ'id ve muḳaṭṭaʿât*, II. ciltte *Minhâcü'l-büleġā'*, III. ciltte *Şeyḫu'l-İslâm el-imâmü'l-ekber Muḥammed b. Ṭâhir b. ʿÂşûr*, IV. ciltte *Beyne ʿilmeyi uṣûli'l-fıḳh ve maḳāṣıdi'ş-şerîʿa*, V. ciltte İbn Âşûr'un *Maḳāṣıdü'ş-şerîʿa*'sının neşri yer almaktadır).

İbnü'l-Hoca'nın özellikle Tunus müftüsü olduğu dönemde Tunus'ta çıkan *el-Hidâyetü'l-İslâmiyye* ve *Cevherü'l-İslâm* dergileriyle diğer bazı dergilerde çok sayıda fetvası yayımlanmış, ayrıca makaleleri çıkmıştır: "el-Cihâd fi'l-İslâm" (*Min vaḥyi leyleti'l-Ḳadr: Dirâsât İslâmiyye*, Tunus 1971, s. 97-131); "el-ʿArabiyye fî Tûnis beyne'l-fuṣḥâ ve'l-ʿâmiyye" (*MMLA*, XLI [Kahire 1398/1978], s. 69-114); "el-Cânibü'l-luġavî ve'l-beyânî fi't-Taḥrîr ve't-tenvîr" (*MMLA*, LIV [Kahire 1404/1984], s. 17-52); "Ḫaberü'l-âḥâd ve ḥucciyyetü'l-ʿameli bihî" (*Hedyü'l-İslâm*, XXXI/2 [Amman 1406/ 1987], s. 26-42); "Müstaḳbelü'l-ictihâdi'l-fıḳhî" (*Daʿvetü'l-ḥaḳ*, sy. 271 [Rabat 1988], s. 29-41); "Taṭbîḳu'ş-şerîʿati'l-İslâmiyye: Efkâr ve ârâ' li'l-arżi'l-müvâcehe beyne'ş-şerîʿa ve'l-ʿalmene" (*Mecelletü Mecmaʿi'l-fıḳhi'l-İslâmî*, IV/5 [Cidde 1988], s. 3479-3507); "Ḥuḳūḳu't-teʾlîf" (*Mecelletü Mecmaʿi'l-fıḳhi'l-İslâmî*, II/2 [Cidde 1408/1988], s. 274-283); "el-Fıḳhü'l-İslâmî ve ḳażâye'l-ʿaṣr" (*el-Ekâdîmiyye*, sy. 10 [Rabat 1993], s. 15-48); "es-Sünnetü'n-nebeviyye fi'l-ʿaṣri'l-ḥadîṯ beyne enṣârihâ ve ḫuṣûmihâ" (*Mecelletü Mecmaʿi'l-fıḳhi'l-İslâmî*, VIII/3 [Cidde 1994], s. 415-474); "ʿİṣmetü demi'l-cenîn el-müşevveh" (*Mecelletü Mecmaʿi'l-fıḳhi'l-İslâmî*, IV/2 [Cidde 2005], s. 262-286).

BİBLİYOGRAFYA :

Ferhât el-Ahdarî, *Naẓariyyetü'l-muḥâkât ʿinde Ḥâzim el-Ḳarṭâcennî* (yüksek lisans tezi, 1425/2005), Câmiatü el-Hâc Lahdar Külliyyetü'l-âdâb ve'l-ulûmi'l-insâniyye, tür.yer.; "Ḥaflü tekrîmi'd-duktûr Muḥammed el-Ḥabîb İbnü'l-Ḫoca 30.04.1405/21.01.1984", *el-İṣneyniyye*, III/31, Cidde 1405/1985, s. 23-31; "Ḥaflü tekrîmi faẓîleti'l-ʿallâme ed-duktûr Muḥammed el-Ḥabîb b. el-Ḫoca", *a.e.*, XXV/333 (1429/2008), s. 56-64; "el-ʿAllâmetü't-Tûnisî eş-şeyḫ Muḥammed el-Ḥabîb b. el-Ḫoca: Nümûẕec li-ʿâlimi'd-dîni'l-vâʿî makāṣıde dînihî ve't-taḥaddiyâti'lletî tüḥîṭu bi-ümmetihî", http://www.turess.com/alfajrnews/102049 (14.10.2015); **Sâlih b. Abdullah b. Humeyd**, "Şeyḫu'l-ʿilm ve ḥakîmü'l-idâre: Semâḥatü'l-ʿallâme Muḥammed el-Ḥabîb b. el-Ḫoca", http://www.alriyadh.com/706346 (14.10.2015); **Abdülvehhâb İbrâhim Ebû Süleyman**, "İbnü'z-Zeytûne ve's-Sürbûn ḳāde sefînetü'l-fiḳhi'l-İslâmî ilâ berri'l-emân", http://www.okaz.com.sa/new/issues/20120127/Con20120127473156.htm (14.10.2015).

AHMET ÖZEL

İBNÜ'l-HOCA, Muhammed b. Muhammed Beşîr

(محمّد بن محمّد البشير ابن الخواجة)

Muhammed b. Muhammed el-Beşîr b. Muhammed b. el-Hoca (el-Hâce) (1869-1942)

Tunuslu devlet adamı, seyyah ve tarihçi.

Şubat 1869'da Tunus'ta doğdu. XVI. yüzyılın ilk yarısında Tunus'a yerleşen, yetiştirdiği âlimler ve devlet adamlarıyla tanınan Türk asıllı bir aileye mensuptur. Yedi yaşında iken Tunuslu Hayreddin Paşa'nın 1875'te kurduğu el-Medresetü's-Sâdıkıyye'ye gönderildi. Tunus'un Fransız hâkimiyetine girmesinin ardından bazı arkadaşlarıyla birlikte Fransızca öğretmeni yetiştirmek amacıyla açılan el-Medresetü'l-Aleviyye'ye geçti (1882). Arapça, Fransızca yanında tarih, coğrafya ve matematik okuduğu bu mektepten 1886'da mezun oldu. 1887'de Tunus hükümet kaleminde mütercim olarak çalışmaya başladı. Bu sırada amcası Şeyhülislâm Ahmed İbnü'l-Hoca ile Fransa sefiri arasındaki yazışmaların tercüme işlerini yürüttü. Bir süre sonra aynı dairenin muhasebe bölümünde görevlendirildi. Tunus bağımsızlık hareketinin öncülerinden olan arkadaşı Beşîr Safer'in 1892'de Evkaf Cemiyeti'ne geçmesinin ardından hesap işleri bölümünün başına getirildi. Bu arada edebî çalışmalara ve tarih araştırmalarına önem veren Fransa sömürge genel sekreteri Bernard Roy tarafından Zeytûne Camii Kütüphanesi'nin katalogunu hazırlamakla görevlendirilen heyete alındı.

Bürokraside görev yaptığı yıllarda Tunus'un kültür ve fikir hayatıyla daha çok ilgilenmeye başlayan İbnü'l-Hoca himaye döneminde ortaya çıkan ıslah hareketlerini destekledi. Ali Bûşûşe, Beşîr Safer, Şeyh Muhammed b. Osman es-Senûsî gibi edip ve düşünürlerle birlikte Tunus'ta yayımlanan ilk gayri resmî dergi olan *el-Ḥâḍıra*'nın kurucuları arasında yer aldı (1888). Bu yıllardan itibaren tarihî konulara yöneldi, dergide Tunus tarihi ve Tunus'ta yetişen meşhur adamlar hakkında makaleler yazmaya başladı. 1896'da, geleneksel İslâmî eğitime bir yön vererek yabancı dillerle modern ilimlerin öğretimini birlikte gerçekleştirmek için kurulan Haldûniyye Cemiyeti'nin idare heyetine girdi ve bu görevini 1908 yılına kadar devam ettirdi. Tunus'taki ilmî toplantıların yanı sıra Cezayir, Fas, İsviçre, Belçika ve Hollanda'da düzenlenen kongrelere katıldı. Cemâatü'ş-şebâb et-Tûnisiyye'nin Paris'te yapılan Kuzey Afrika Kongresi'nde İslâm'da şer'î yargı konusunda bir tebliğ sundu.

İbnü'l-Hoca 1902'de Tunus Devlet Matbaası'nın müdürlüğüne tayin edildi ve 1915 yılına kadar görevinde kaldı. Bu süreçte Abdurrahman ed-Debbâğ'ın *Meʿâlimü'l-îmân* ve Hüseyin Hoca'nın *Ẕeylü Beşâ'iri ehli'l-îmân* (Tunus 1326/1908) gibi çok sayıda eserin yayımlanmasına yardımcı oldu. Kendisi de eser yazmaya önem verdi; devlet yıllığını *er-Rûznâme et-Tûnisiyye* adıyla 1902-1918 arasında düzenli biçimde yayımladı. 1914'te Muhammed Nâsır Bey'in sarayında teşrîfât-ı seniyye müdürlüğüne getirilince Tunus siyasî hayatı içinde önemli bir konuma yükseldi. Kendisine önce "emîrü'l-livâ", ardından "emîrü'l-ümerâ" rütbesi verildi. Bu rütbenin Fransızca karşılığı olan "general" unvanını kullanmaya başladı. Ayrıca el-Medresetü'l-ulyâ'da tarih ve Arapça'ya çeviri konusunda ders verdi. 1916'da Muhammed Nâsır Bey'in elçisi olarak Fas'a gidip Sultan Mevlây Yûsuf b. Hasan ile görüştü ve iki ülke arasındaki ilişkilerin güçlendirilmesi için çaba gösterdi. 1919'da teşrîfât-ı seniyye reisliğinden Kâbis valiliğine tayin edildi. 1921'de Kâf, 1924'te Benzert valiliğine getirildi, 1934'te emekli oluncaya kadar bu görevini sürdürdü. 1927'de Paris Camii'nin açılışında Tunus hükümetini temsil eden resmî heyette yer aldı. Emekliliğinin ardından Tunus hükümeti müşavirliğine tayin edildi. Bundan sonra ilmî çalışmalara ve tarihî araştırmalara ağırlık verdi. Tunus'ta vefat etti ve orada defnedildi. İbnü'l-Hoca, ilk sayısı 2 Ağustos 1888'de yayımlanan *el-Ḥâḍıra* ile *el-Mecelletü'z-Zeytûniyye* başta olmak üzere çeşitli gazete ve dergilerde Tunus tarihi, kültürü ve Tunus'un geleceğine dair çok sayıda makale yazmış, araştırma ve çalışmalarını daha ziyade Kuzey Afrika, özellikle de Tunus tarihi ve medeniyeti üzerine yoğunlaştırmıştır. Tunus halkının sosyal meseleleriyle ilgilenmiş, ülkesinin Fransız etkisinden kurtulması ve modern kurumların oluşması için büyük çaba göstermiştir. Başta Fransa olmak üzere çeşitli ülkelere seyahatler yapmış, bu seyahatleri ve resmî ziyaretleriyle ilgili yedi seyahatnâme kaleme almıştır.

Eserleri. 1. *Tuḥfetü'l-incâd fi'l-muḳābele beyne târîḫayi'l-hicre ve'l-mîlâd* (Tunus 1896). Hicrî ve milâdî takvimlerin mukayesesi yanında 1976 yılına kadar tarihleri çevirme kılavuzu hazırlamıştır. **2.** *Muḥâveretü'ş-Şeyḫ ʿÖmer ve'l-Ḥâc Fütûḥ* (Tunus 1898). Müellifin ilk eseri olup bu iki şahsın ramazan âdâbı hakkındaki konuşmalarını içerir. **3.** *Baḫş târîḫî yeteʿallaḳu bi'l-ḳaḍâ'i'ş-şerʿî ve ḫıṭṭatü şeyḫi'l-islâm fî Tûnis* (Tunus 1326/1908). 1908'de Paris'te düzenlenen Kuzey Afrika Kongresi'nde sunulan Fransızca tebliğin müellif tarafından genişletilmiş Arapça tercümesidir. **4.** *er-Rûznâme et-Tûnisiyye min sene 1319 ilâ 1335*. 1902-1918 yıllarını kapsayan rûznâmenin her cildinde o yıl içinde meydana gelen astronomiyle ilgili olaylar ve idarî, tarihî hadiseler anlatılmaktadır, rûznâme Tunus tarihi için önemli bir kaynaktır. **5.** *Târîḫu meʿâlimi't-tevḥîd fi'l-ḳadîm ve fi'l-cedîd* (Tunus 1358/1939; nşr. Hammâdî es-Sâhilî – Cîlânî b. Yahyâ, Tunus 1985). Eserde müellifin idarî ve siyasî görevleri sırasında yaşanan gelişmelerle ilgili müşahedelerinin yanı sıra Tunus şehrindeki cami, mescid ve medreseler tanıtılır. Fransa sömürge dönemi için önemli bir kaynaktır. **6.** *Ṣafaḥât min târîḫi Tûnis* (nşr. Hammâdî es-Sâhilî – Cîlânî b. Yahyâ, Beyrut 1986). Bu eserde İbnü'l-Hoca'nın 1936-1942 yıllarında dergilerde yayımlanan otuz yedi makalesi bir araya getirilmiştir. Beş bölüme ayrılan eserin birinci bölümünde İslâm ve özellikle Tunus tarihi, ikinci bölümde şer'î yargı ve şeyhülislâmın görevleri, üçüncü bölümde Tunus'ta yaygın olan âdet ve gelenekler, dördüncü bölümde Câmiu'z-Zeytûne ve el-Medresetü's-Sâdıkıyye gibi tarihî eserler, beşinci bölümde Tunus'ta yetişen meşhur şahsiyetlerin biyografilerine dair makaleler yer alır.

İbnü'l-Hoca'nın yedi seyahatnâmesinden dördü yayımlanmıştır: *Sülûkü'l-ibrîz fî mesâliki Pârîs* (Fransa ziyaretiyle ilgili notlarıdır, Tunus 1900), *Tevâdüdü'l-kirâm* (1904'te Mevlây Muhammed Hâdî Bey ile birlikte katıldığı Paris seyahati hâtıralarıdır, Tunus 1904), *er-Riḥletü'l-Fallières* (Fransa Cumhurbaşkanı Clément Armand Fallières'in Tunus ziyaretine dairdir, Tunus 1912), *er-Riḥletü'n-Nâṣıriyye bi'd-diyâri'l-Fransiyye* (eserde Muhammed Nâsır Bey'in refakatinde katıldığı Paris ziyareti anlatılır, Tunus 1913). Müellifin henüz yayımlanmamış eserleri şunlardır: *el-Fetâvâ eş-şerʿiyye fi'l-müsteciddât ve'l-ḥavâdiṯi'l-ʿaṣriyye, Ceyşü'd-daḫîl fi'l-lisâni't-Tûnisiyyi'l-aṣîl, Tekmiletü ʿiḳdi'd-dür ve'l-mercân fî selâṭîni Âli ʿOs̱mân ve şerḥuhâ, Târîḫu'l-bâyât ve'd-dâyât fi'd-devleteyni'l-Murâdiyye ve'l-Ḥüseyniyye, Vefeyâtü aʿyâni't-Tûnisiyyîn fi'l-ʿaṣri'l-Ḥüseynî, er-Riḥletü'l-müşîriyyeti'ṣ-ṣâdıḳıyye li'l-ʿâṣımeti'l-Cezâ'iriyye, er-Riḥletü'l-Ḥabîbiyye, er-Riḥletü'l-Maġribiyye.* İbnü'l-Hoca'nın hilâfet, Fransızca'ya geçen Arapça kelimeler ve müslüman kadınıyla ilgili Fransızca yazdığı kitapları da vardır (İbnü'l-Hoca, *Târîḫu meʿâlimi't-tevḥîd*, neşredenin girişi, s. 20-21).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Hoca, *Târîḫu meʿâlimi't-tevḥîd fi'l-ḳadîm ve fi'l-cedîd* (nşr. Hammâdî es-Sâhilî – Cîlânî b. Yahyâ), Tunus 1985, neşredenlerin girişi, s. 15-22; Ahmed Tarabîn, *et-Târîḫ ve'l-müʾerriḫûne'l-ʿArab fi'l-ʿaṣri'l-ḥadîs̱*, [baskı yeri ve tarihi yok], s. 225; M. Fâzıl b. Âşûr, *Terâcimü'l-aʿlâm*, Tunus 1970, s. 219-316; a.mlf., "Ḥayâtü'l-üstâẕ Muḥammed İbni'l-Ḫoca", *el-Mecelletü'z-Zeytûniyye*, V/5, Tunus 1362/1943, s. 27-31; V/7 (1362/1943), s. 23-26; Mahfûz, *Terâcimü'l-mü'ellifîn*, II, 259-261; Muhammed Bûzîne, *Meşâhirü't-Tûnisiyyîn*, Tunus 1992, s. 493-494; İsmâil b. Hafsiyye, "Min Emîri'l-ümerâ' İsmâ'îl Ḥafsiyye ilâ emîri'l-ümerâ' Muḥammed İbni'l-Ḫoca", *el-Mecelletü'z-Zeytûniyye*, V/7 (1362/1943), s. 27; Münîr Rüveys, "İbnü'l-Ḫoca, Muḥammed b. Muḥammed el-Beşîr", *Mv.AU*, VIII, 564-568.

MUSTAFA SABRİ KÜÇÜKAŞÇI

İBNÜ'l-KARADÂĞÎ

(ابن القرداغي)

Ömer b. Muhammed Emîn b. Maʿrûf b. Ömer el-Merdûhî el-Karadâğî (1885-1936)

Iraklı âlim.

Kuzey Irak'ta Süleymaniye şehrinde doğdu. Bölgede âlimleriyle meşhur Merdûhî ailesine mensuptur. Karadâğî nisbeti bunu ilk kullanan babasından gelir. İlk eğitimini babasından ve amcası Abdurrahman'dan aldı. Daha sonra Karadağ'a giderek bir süre akrabası Necîb Karadâğî'nin derslerine devam etti. Süleymaniye'ye dönünce Molla Hüseyin Peksendî'nin yanında öğrenimini tamamladı. Matematikçi Abdullah İrfan Efendi'den cebir, geometri, hesap ve astronomi okudu. Tekrar gittiği Karadağ'da Necîb Karadâğî'den icâzet aldı (1911). Daha genç yaşta iken Süleymaniye'de babasının mescidinde ağabeyi Maʿrûf ile birlikte ders vermeye ve medreselerde okutulan eserlere hâşiyeler yazmaya başladı, bölgede adını duyurdu. I. Dünya Savaşı'nın yol açtığı kıtlık ve kargaşa ortamında eğitim faaliyetleri bir süre aksadı. Harap duruma gelen Süleymaniye'deki Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî Camii savaştan sonra yenilenip etrafına hücreler inşa edildi; İbnü'l-Karadâğî buraya imam ve müderris olarak tayin edildi (1920). Vefatına kadar bu görevini sürdürdü. Aralarında Hüseyin Tâirbûğî, Resûl Telânî, Seyyid Abdülkerîm el-Âlânî, Abdürrahîm b. Mirza Serhî, Abdülkerîm Müderris, Abdullah b. Abdürrahîm Darestânî, Muhammed el-Hâl'in de bulunduğu birçok talebe yetiştirdi. İbnü'l-Karadâğî 13 Mayıs 1936 tarihinde Süleymaniye'de vefat etti.

Eserleri. 1. *Taʿlîḳât ʿalâ Kitâbi'l-Burhân.* Gelenbevî'nin mantığa dair eseri üzerine yazılmıştır (Kahire 1347/1928, metinle birlikte). **2.** *el-Bedrü'l-ʿulât fî keşfi ġavâmiżi'l-maḳûlât.* Molla Ali Kızılcî'nin mantık ve hikmetiyle ilgili eserinin şerhidir (Kahire 1353/1934). **3.** *Taʿlîḳât ʿalâ Risâleti'l-âdâb.* Müellif bu eserinde Gelenbevî'nin risâlesini şerhetmiştir (Kahire 1353). **4.** *el-Menhelü'n-naḍḍâḫ fi'ẖtilâfi'l-eşyâḫ.* Müellif bu eserinde Nevevî'nin *Minhâcü'ṭ-ṭâlibîn* adlı eserinin İbn Hacer el-Heytemî, Hatîb eş-Şirbînî, Şehâbeddin er-Remlî, Şemseddin er-Remlî, Zekeriyyâ el-Ensârî ve diğer şârihleriyle İbn Kāsım el-Abbâdî ve Şebrâmellisî gibi hâşiye müellifleri olan müteahhirîn Şâfiî uleması arasındaki yaygın görüş ayrılıklarını derlemiştir (Beyrut 1428/2007, Ali Muhyiddin Karadâğî'nin ta'likiyle). Eser, Bağdat Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi'nde Adnan Abdülkādir Kâmil el-Hevremânî (ibadetler), Gafûr Muhammed (büyû'dan nikâha kadar) ve Ömer Ahmed Nizâmî (nikâhtan eserin sonuna kadar) tarafından yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlanmıştır (2007). **5.** *Câmiʿu'l-mesâ'il (Câmiʿu'l-fetâvâ).* Eserde, müellifin kendisine sorulan sorulara verdiği cevaplar fıkıh bablarına göre düzenlenmiş olup talebesi Abdülkerîm Müderris tarafından *Cevâhirü'l-fetâvâ* adlı eseri içinde basılmıştır (I-III, Bağdat 1969-1971). **6.** *el-Feṯḥu'l-vâmıż ʿale'l-Minaḥi'l-fâ'iż.* Ferâize dair kendi eserinin şerhidir (Kahire 1353; Bağdat 1398/1978, metinle ve müellifin talebesi Muhammed el-Hâl'in hocasına ve eserlerine dair mukaddimesiyle). Ârâm b. Şeyh Celâl eseri, Malezya İnsan Bilimleri Yüksek Akademisi'nde yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlamıştır (2007). **7.** *ed-Dürretü'l-münciye fî şerḥi Ferâ'iżi'l-Ḳızılciyye.* Molla Ali Kızılcî'nin eseriyle ilgili olup Osman Ali et-Turayzî tarafından Bağdat Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi'nde yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlanmıştır (2006). **8.** *Taʿlîḳât ʿalâ Şerḥi'l-Üşnüvî ʿale'l-ʿİzzî fi't-taṣrîf.* Ali b. Hâmid el-Üşnüvî'nin eseri üzerine yazılmıştır (Kahire 1345). **9.** *Vesîletü'n-necât fi'ṣ-ṣalât ve's-selâm ʿalâ Muḥammed seyyidi'l-kâ'ināt* (Süleymaniye 1977, 1979).

Karadâğî'nin yazma halindeki diğer bazı eserleri de şunlardır: *Ḥavâşî ve taʿlîḳât ʿalâ Taḳrîbi'l-merâm şerḥu Tehẕîbi'l-kelâm* (babasının hocası Abdülkādir b. Muhammed Saîd el-Muhâcir'in Teftâzânî'nin eserine yazdığı şerhin hâşiyesidir); *Taʿlîḳât ʿalâ Ḥâşiyeti Ḥayâlî ʿalâ Şerḥi'l-ʿAḳâ'id; Taʿlîḳât ʿalâ Ḥâşiyeti Celâliddîn ed-Devvânî ʿalâ Kitâbi't-Tehẕîb fi'l-manṭıḳ ve'l-ḥikme; Taʿlîḳât ʿalâ Ḥâşiyeti ʿAbdillâh el-Yezdî ʿalâ Tehẕîbi'l-manṭıḳ; Taʿlîḳât ʿalâ Şerḥi'l-Gelenbevî ʿale'r-Risâleti'l-Esîriyye fi'l-manṭıḳ; Taʿlîḳât ve ḥavâşî ʿalâ Tetimmeti't-Tehẕîb* (Mîr Ebü'l-Feth'in eseri üzerine yazılmıştır); *Ḥâşiye ʿale'l-Îsâġūcî; Ḥâşiye ʿale'r-Risâleti'l-lüzûmiyye* (Molla Şemseddin'in eseri üzerine kaleme alınmıştır); *Ḥavâşî ve taʿlîḳât ʿalâ Tuḥfeti'l-muḥtâc* (İbn Hacer el-Heytemî'nin eseri üzerine yazılmıştır); *Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi'l-Celâl el-Maḥallî ʿalâ Cemʿi'l-cevâmiʿ; Ḥavâşî ve taʿlîḳât ʿale'l-Feteâva'l-kübre'l-fıḳhiyye* (İbn Ḥacer el-Heytemî'nin eseri üzerine kaleme alınmıştır); *ʿAlâ'iḳu'l-ferâ'iż fî ʿilmi'l-ferâ'iż; Ḥavâşî ve taʿlîḳât ʿalâ Naẓmi'l-Ferîde* (Süyûtî'nin nahve dair eseri üzerine yazılmıştır); *Cilâ'ü'l-ḳulûb fi'l-ʿamel birubʿi'l-muḳanṭarât ve'l-cüyûb; Ḥavâşî ʿalâ Ḥulâṣati'l-ḥisâb li'l-ʿÂmilî; Ḥâşiye ʿalâ Teşrîḥi'l-eflâk fi'l-hey'e* (Bahâeddin el-Âmilî'nin eseri üzerine kaleme alınmıştır); *Ḥavâşî ve taʿlîḳât ʿalâ Şerḥi'l-İşârât* (Âmilî'nin usturlapla ilgili eseri üzerine yazılmıştır); *Ḥavâşî ve taʿlîḳât ʿalâ Tuḥfeti'r-re'îs fî şerḥi Eşkâli't-te'sîs* (Muhammed b. Eşref es-Semerkandî'nin eseri üzerine kaleme alınmıştır); *Menîḥatü'l-*

iʿrâb fî şerḥi'l-Usṭurlâb (yazma haldeki eserleri ve bulundukları kütüphaneler için bk. Mahmûd Ahmed Muhammed, II, 244, 342, 348; *el-Fihrisü'ş-şâmil,* III, 463; Adnân Abdülkādir Kâmil el-Hevrâmânî, sy. 29 [2012], s. 264-271). Eyyûb Ali Abdullah ez-Zelmî, Malezya İnsan Bilimleri Yüksek Akademisi'nde *eş-Şeyḫ ʿÖmer el-Ḳaradâġī ve cühûdühü'l-fıḳhiyye* adıyla bir yüksek lisans tezi hazırlamıştır (2007).

BİBLİYOGRAFYA :

K. Avvâd, *Muʿcemü'l-mü'ellifîne'l-ʿIrâḳıyyîn,* Bağdad 1969, II, 444; Abdülkerîm Müderris, *ʿUlemâ'ünâ fî ḫidmeti'l-ʿilm ve'd-dîn* (nşr. M. Ali el-Karadâġî), Bağdad 1403/1983, s. 415-417, 542-544; a.mlf., *Dânişmendân-ı Kürd der Ḫidmet-i ʿİlm u Dîn* (trc. Ahmed Havârî Neseb), Tahran 1369 hş., s. 309-312, 407-408; Mahmûd Ahmed Muhammed, *Fihrisü maḫṭûṭâti Mektebeti'l-Evḳâfi'l-merkeziyye fi's-Süleymâniyye,* Bağdad 1404/1983, II, 244-245, 342, 348; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), V, 65; Ömer Rızâ Kehhâle, *el-Müstedrek,* Beyrut 1406/1985, s. 527; a.mlf., *Muʿcemü'l-mü'ellifîn,* Beyrut 1414/1993, II, 569; Bâbâ Merdûh Rûhânî, *Târîḫu Meşâhîr-i Kürd* (nşr. M. Mâcid Merdûh Rûhânî), Tahran 1382 hş., II, 230-231; *el-Fihrisü'ş-şâmil: el-Fıḳh ve uṣûlüh* (nşr. el-Mecmau'l-melekî), Amman 1421/2000, III, 463; Sabâh Nûrî el-Merzûk, *Muʿcemü'l-mü'ellifîn ve'l-küttâbi'l-ʿIrâḳıyyîn: 1970-2000,* Bağdad 2002, V, 486; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Muʿcemü'l-mü'ellifîne'l-muʿâṣırîn: Vefeyât 1315-1424 (1897-2003),* Riyad 1425/2004, I, 475; M. Ali Suveyrekî, *Muʿcemü aʿlâmi'l-Kürd,* Süleymaniye 2006, s. 514; Adnân Abdülkādir Kâmil el-Hevrâmânî, "Nübẕe ʿan ḥayâti'l-ʿAllâme İbni'l-Ḳaradâġî ve vaṣfün li-maḫṭûṭâti mektebetih", *Mecelletü Külliyyeti'l-ʿulûmi'l-İslâmiyye,* sy. 29, Bağdat 2012, s. 246-275.

AHMET ÖZEL

İBNÜ'I-MELÂHİMÎ
(ابن الملاحمي)

Rüknüddîn Mahmûd b. Muhammed el-Melâhimî el-Hârizmî (ö. 536/1141)

Mu'tezile kelâmcısı ve fıkıh âlimi.

Hayatı hakkında derli toplu tek bilgi, Zemahşerî'nin genç bir çağdaşı olan Abdüsselâm b. Muhammed el-Enderesbânî'nin Zemahşerî hakkında yazdığı biyografinin bilinen tek yazma nüshasının hâmişine düşülen kısa nottan ibarettir. Adı, eserlerinin yazma nüshalarında genellikle Rükneddin Mahmûd b. Muhammed el-Melâhimî el-Hârizmî olarak verilir. Ancak Enderesbânî'nin eserinin hâmişinde ismi Rükneddin Mahmûd b. Ubeydullah el-Melâhimî şeklinde geçerken bir eserinin yazma nüshasına düşülen kayıtta Mahmûd b. Abdullah el-Hârizmî diye kaydedilir. Muhtemelen Muhammed ve Abdullah (Ubeydullah) isimlerinden biri babasına, diğeri dedesine aittir. Ayrıca kelâm ilmindeki yetkinliği sebebiyle kaynaklarda zaman zaman isminin sonuna "Usûlî" lakabı eklenir.

Hârizm bölgesinde yetişen İbnü'l-Melâhimî, Mu'tezile âlimi Zemahşerî ile aralarında hoca-talebe ilişkisi bulunduğundan, Zemahşerî'nin de hayatının büyük bir bölümünü geçirdiği Hârizm bölgesinin en büyük şehri Cürcâniye'de (Ürgenç) yaşamış olmalıdır. Tahsiline ve tedrîs hayatına dair bilgi yok denecek kadar azdır. İbnü'l-Murtazâ onun Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin öğrencisi olduğunu söylerse de aralarındaki bir asırlık zaman dilimi hoca-talebe ilişkisini imkânsız kılmaktadır.

İbnü'l-Melâhimî'nin bilinen tek hocası kendisinden tefsir okuduğu Zemahşerî'dir. Kelâm ilmini ve özellikle Hüseynî öğretiyi, muhtemelen Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin düşüncesini Hârizm bölgesine taşıyan Ebû Mudar Mahmûd b. Cerîr ed-Dabbî el-İsfahânî'den (ö. 507/1114) almıştır. Aynı şekilde Meşşâî felsefesine karşı reddiye yazdığından felsefî yöntemi de bu alanda birikime sahip bulunduğu kaydedilen Dabbî vasıtasıyla tanımış olmalıdır. İbnü'l-Melâhimî'nin öğrencileri hakkında da yeterli bilgi yoktur. Onun görüşlerini iyi bilen ve eserlerinde sıkça kendisine atıfta bulunan Fahreddin er-Râzî'nin, yaklaşık 560-570 (1164-1174) yılları arasındaki Hârizm ziyareti sırasında ilmî tartışmalarda bulunduğu Mu'tezilîler'in bir kısmı onun öğrencileri kabul edilse de bunların hiçbirinin adı bilinmemektedir. Sadece Zemahşerî'ye kelâm okuttuğu belirtilmektedir. Bunun yanında İbn Funduk adıyla bilinen tarihçi Ali b. Zeyd el-Beyhakī de İbnü'l-Melâhimî'den kelâm okuduğunu kaydeder (*Meʿâricü Nehci'l-belâġa,* s. 36). Bazı modern çalışmalarda Şâfiî olabileceği yolunda kanaatler belirtilmişse de İbnü'l-Melâhimî'nin Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin *el-Muʿtemed fî uṣûli'l-fıḳh* adlı eserini ihtisar etmesi, ayrıca *Kitâbü'l-Fâ'iḳ*'inde geçen "ashabımızdan Iraklı fakihler" ifadesiyle fıkıh literatüründe Hanefîler için kullanılan "Iraklılar"ı (Irâkıyyûn) sahiplenmesi onun Hanefî olduğunu göstermektedir. İbnü'l-Melâhimî 17 Rebîülevvel 536 (20 Ekim 1141) tarihinde vefat etti.

İbnü'l-Melâhimî, son dönem Mu'tezile'si için âdeta bir kale konumunda bulunan Hârizm bölgesinde VI. (XII.) yüzyılda yaşamıştır. Esas itibariyle kelâmcı olarak tanındığı için Enderesbânî tarafından kendi döneminde kelâm ilminin yegâne şahsiyeti diye tanımlanmıştır. Hârizm'de yetişen Mu'tezile âlimlerinin çoğu genelde dil ve fıkıh alanında öne çıkmış âlimler olup kelâmcılık vasıfları oldukça zayıftı. Bu husus göz önüne alındığında İbnü'l-Melâhimî'nin bölgede yaşamış en büyük Mu'tezile kelâmcısı olarak kabul edilmesi gerekir. Onun ölümü üzerine mersiye yazan Zemahşerî vefatını "Hârizm'de ehl-i adl nurunun sönmesi" şeklinde nitelendirmiştir. Ayrıca Hârizm bölgesi Şiîlik'le karışmamış Mu'tezile'nin yaşadığı son yer olduğundan, İbnü'l-Melâhimî bütün Mu'tezile tarihi açısından "hâlis Mu'tezile"nin bilinen son büyük kelâmcısı sayılabilir.

Başta Sünnî kültür çevresi olmak üzere İslâm coğrafyasının ana merkezlerinde fazla tanınmayan İbnü'l-Melâhimî daha çok Yemen Zeydîleri arasında şöhret kazanmıştır. Onun özellikle Yahyâ b. Hamza el-Müeyyed-Billâh üzerinde etkisi büyüktür. Hatta geç dönem âlimlerinden sayılabilecek Zeydî âlimi Kāsım b. İbrâhim'in İbnü'l-Melâhimî'nin görüşlerini benimseyenleri Melâhimiyye şeklinde adlandırması, onun görüşlerinin Zeydiyye içinde âdeta ayrı bir ekol kabul edilecek derecede tanındığını göstermektedir. İbnü'l-Melâhimî'nin etkisinde kalan diğer bir şahsiyet ise Eş'arî âlimi Fahreddin er-Râzî'dir. Nitekim İbnü'l-Murtazâ, Fahreddin er-Râzî'nin kelâm ilminin ayrıntılarına dair konularda İbnü'l-Melâhimî'ye bağlı bulunduğunu söylemektedir. İbnü'l-Melâhimî'nin felsefî kelâmın ilk temsilcilerinden biri, Fahreddin er-Râzî'nin de bu anlayışın zirve şahsiyeti olduğu dikkate alındığında bu etkileşimi tabii karşılamak gerekir.

Temel Görüşleri. İbnü'l-Melâhimî'nin kelâm konularında büyük oranda Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'yi takip etmekle birlikte ayrıntılara ilişkin bazı hususlarda ondan farklı düşündüğü, hatta Behşemiyye'nin görüşlerini kabul ettiği söylenebilir. Mu'tezilî düşüncenin esasını teşkil eden Behşemiyye karşısında Hüseyniyye ekolünün temsilciliğini yaptığından onun görüşlerinde vurgulanması gereken özgün taraflar kendisinin Behşemiyye'den ayrıldığı noktalardır. Bu görüşlerin başında zât-sıfat ilişkisi gelir. Behşemiyye'nin zât-vücûd ayırımı yaparak bir şeyin varlığından önce gerçekliğinin bulunduğu yolundaki fikrine karşı İbnü'l-Melâhimî söz konusu ayırımı reddedip zât ile vücûdu özdeşleştirir. Böylece bir şeyin varlığından önce bir gerçekliği olamayacağına dikkat çeker (*Kitâbü'l-Fâ'iḳ,* s. 46-48). Buna bağlı olarak varlıkların yokluk halinde de bir gerçeklikleri bulunduğunu ortaya koyan "ma'dûm

şeydir" ilkesini reddeder (*a.g.e.*, s. 91-95). Behşemiyye'nin zât-sıfat ilişkisini çözüme kavuşturmak için ortaya attığı ahval teorisine de, bu teoriye yöneltilen temel eleştiri olan ahvalin gerçekte Eş'ariyye'nin sıfat teorisinden farklı olmadığı tezine dayanarak karşı çıkar ve sıfatları zâtın bir gereği kabul eden klasik Mu'tezilî anlayışı devam ettirir. Buradan hareketle Behşemiyye'nin ahval teorisine bağlı olarak ileri sürdüğü ve halleri Allah'a bağlayan, Allah'ı bütün diğer varlıklardan ayıran zât sıfatını da reddedip O'nun diğer varlıklardan zât sıfatıyla değil kendine özgü zâtıyla ayrıldığını belirtir (*a.g.e.*, s. 68-82). İbnü'l-Melâhimî, Allah'ın yokluktan varlığa çıkan şeylere yönelik bilgisinin zâtında değişikliğe yol açmayacağını söylemekle birlikte onun konuya yaklaşımı Behşemiyye'den farklıdır. Ebû Hâşim el-Cübbâî, yokluk halindeki bir şeyin var olacağına dair bilgi ile o şeyin vücut bulduktan sonraki varlığına dair bilginin aynı olduğunu, değişikliğin ise mâlûmun değişimine bağlı olarak sadece ibarelerde bulunduğunu ileri sürer. Bunların aynı bilgi olamayacağını savunan İbnü'l-Melâhimî problemi sıfatın taallukundaki yenilenmeyle aşmaya çalışır. Buna göre bir şey yokluktan sonra var olduğunda ilim sıfatının o şeye yönelik taallukunda değişim meydana gelir. Böylece İbnü'l-Melâhimî, değişimi ilimle mâlûmun arasındaki bağı oluşturan taalluka atfedip Allah'ın zâtındaki değişimi ortadan kaldırmaya çalışır. Bu temel yaklaşımda Ebü'l-Hüseyin el-Basrî ile birleşmekle beraber yenilenen taallukların varlığını devam ettirip ettirmediği hususunda ondan ayrılır. Ebü'l-Hüseyin, yeni bir taalluk ortaya çıkmakla birlikte önceki taallukun da varlığını devam ettirdiğini, sonrakinin öncekine eklendiğini düşünürken İbnü'l-Melâhimî, taallukun değişmesiyle birlikte önceki taallukun yok olduğunu ve sonrakinin öncekinin yerini aldığını söyler (*a.g.e.*, s. 86-91).

İrade. İbnü'l-Melâhimî iradeyi fiile yönelik motivle (dâî, âmil) özdeşleştirir (*a.g.e.*, s. 42). Böylece, iradenin bilgiye indirgenmesi sonucuna varacak bu düşüncesiyle iradeyi fiile yönelik motivden ayrı düşünüp başlı başına bir sıfat olarak kabul eden Behşemiyye'den ayrılır. Müellif, iradenin bu temel vasfını madde âlemine de uygulayıp insan iradesinin fiile yönelik motivinden ibaret bulunduğunu ileri sürer. Bu yönüyle ilâhî irade fiile yönelik bir motivden ibaretken insan iradesinin motivin ötesinde bir unsur olduğunu söyleyip "şâhid âlem"de iradeyi başlı başına bir sıfat kabul eden Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'den ayrılır. İbnü'l-Melâhimî iradeyi motivden ibaret görerek bunu bilgiye, dolayısıyla yaratmaya indirgeyen bir anlayışı benimsemekle birlikte, muhtemelen bunun Meşşâî felsefecilerinin sudûr teorisine destek sağlayacağını gördüğünden, felsefeye reddiye mahiyetinde yazdığı *Tuḥfetü'l-mütekellimîn* adlı eserinde (s. 92-94) irade sıfatına özel vurguda bulunarak bilgiyle iradenin arasında kesin bir ayırım yapar.

Kader. İnsanın kendi fiillerinin fâili olduğu görüşünün istidlâle dayandığını ileri süren Behşemiyye'ye karşı İbnü'l-Melâhimî bu bilginin zaruri olduğunu söyleyerek konunun temelinde onlardan ayrılır (*a.g.e.*, s. 131). Behşemiyye'nin, "Bir makdûr iki kādirin kudreti altında olamaz" ilkesinden hareketle Allah'ın beşerî fiillerin aynısına kādir olamayacağı, sadece bu fiillerle aynı cins fiillere güç yetirebileceği düşüncesine karşı Allah'ın kulların fiillerinin aynısına kādir olduğunu söyler (*a.g.e.*, s. 84). Ancak insan fiilleri konusunda esas ayrılık noktası İbnü'l-Melâhimî'nin Hüseynî öğretiyi izleyerek fiille fiile yönelik motiv arasında kurduğu zorunluluk ilişkisidir. Özellikle felsefecilerin illetle mâlûl arasında zorunlu bir ilişki belirlemesinin etkisiyle İbnü'l-Melâhimî, kişide fiile yönelik motivin oluşması anında fiilin de kaçınılmaz bir şekilde gerçekleştiğini söyler. Motivi fiili zorunlu biçimde ortaya koyan bir unsur kabul etmeyip sadece fiili yapmaya veya yapmamaya yönelik bir sebep olarak algılayan, hatta motivsiz bir fiilin oluşumunu bile mümkün gören Behşemî öğretisi karşısında bu düşünce özellikle Fahreddin er-Râzî'nin yargılarıyla felsefî determinizme bir kayma olarak görülmüştür.

Allah'ın semî' ve basîr oluşu konusunda İbnü'l-Melâhimî, Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'den ayrı düşünerek Behşemiyye'nin görüşünü kabul eder. Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin aynı konudaki görüşü açık olmamakla birlikte, Cenâb-ı Hakk'ın işitmesi ve görmesinin gerçekte O'nun bilmesi olduğunu söyleyen, dolayısıyla sem' ve basar sıfatlarını ilim sıfatına indirgeyen Mu'tezile'nin Bağdat ekolünün görüşlerini kabul ettiği rivayet edilir. Buna karşılık İbnü'l-Melâhimî bunları ilimden ayrı müstakil sıfatlar kabul eden Behşemî düşünceyi benimsemiştir (*a.g.e.*, s. 36-38).

Nübüvvet. Behşemiyye mûcizeyi peygamberi diğer insanlardan ayıran temel unsur, dolayısıyla nübüvvetin temel delili kabul ettiğinden sâlih kimselerde yahut peygamberlik iddiasında bulunan kişilerin elinde olağan üstü hallerin gerçekleşmesini mümkün görmez. Yine Behşemiyye'ye göre mûcize peygamberliğin ayrılmaz bir unsurudur ve peygamber olarak gönderilecek kişinin nübüvvetinden önce olağan üstü bir hadise (irhâs) izhar etmesi mümkün değildir. Behşemî gelenek içinde farklı görüşlerin ileri sürüldüğü bu hususta İbnü'l-Melâhimî bütün bunların imkân dahilinde bulunduğu düşüncesindedir. Zira peygamberi diğer insanlardan ayıran temel unsur mûcize değil onun risâlet görevi için seçilmesi, vahiy alması ve meleklerle konuşmasıdır. Diğer kişilerde bu tür nitelikler bulunmadığından onların elinde de keramet, istidrâc ve irhâs gibi olağan üstü olaylar gerçekleşebilir (*a.g.e.*, s. 317-324).

Aslah. İbnü'l-Melâhimî, aslahı sadece dinî meselelerde Allah'ın üzerine vâcip kılan Basra ekolünün değil hem dinî hem dünyevî meselelerde vâcip kılan Bağdat ekolünün görüşünü kabul eder ve bu konuda kesin karar veremeyip iki görüş arasında tereddüt eden Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'den ayrılır. Zira bir fiile yönelik kudret ve âmil (motiv) bulunduğunda fiil kaçınılmaz bir şekilde meydana gelir. Allah'ın aslah olanı yapmaya yönelik kudreti ve motivi olduğuna göre aslah zorunlu şekilde ortaya çıkacaktır (*a.g.e.*, s. 291-292). Bir anlamda İbnü'l-Melâhimî, Allah'ın aslaha yönelik kudret ve motivini dinî ve dünyevî ayırımına tâbi tutmanın mümkün olmadığını, aslaha yönelik kudret ve motivin varlığı halinde hangi alanla ilgili olursa olsun meydana geleceğini söyler.

Kıyamet. İbnü'l-Melâhimî'nin Behşemiyye'den ayrıldığı diğer bir nokta yeniden yaratmanın (iâde) mahiyetidir. Behşemiyye, teklifin bütünüyle sona ermesi demek olan kıyameti âlemin bütünüyle yokluğa karışması diye kabul ettiğinden yeniden yaratmayı da yok edilen şeylere tekrar varlık kazandırılması olarak görür. Behşemiyye'nin bu anlayışına karşı İbnü'l-Melâhimî, "ma'dûm şeydir" ilkesini reddetmesinden dolayı yeniden yaratmanın yokluktan olmadığını söyler. Zira yoklukla varlıklar arasındaki bütün farkları ortadan kaldıracağı için yeniden yaratılan varlık hiçbir zaman ilk yaratılan varlığın aynısı olmayacaktır. Bu sebeple kıyamet, varlıkların bütünüyle yok edilmesi şeklinde değil onların bütünlüklerini kaybedip parçalara ayrılması, yeniden yaratma da parçalara ayrılan bu varlıkların tekrar bir araya getirilmesi şeklinde gerçekleşecektir (*a.g.e.*, s. 443-463).

Eserleri. 1. *el-Muʿtemed fî uṣûli'd-dîn.* Bazı kaynaklarda *el-Muʿtemedü'l-*

ekber adıyla geçen ve dört cilt olduğu kaydedilen eser Hüseyniyye ekolünün görüşlerini içeren kapsamlı bir kitaptır. Müellif eserini -Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin Behşemî öğretinin eleştirisini yapmak amacıyla yazdığı, ancak ölümü sebebiyle bitiremediği- *Taṣaffüḥu'l-edille*'nin metoduyla kaleme aldığını belirtir. Dolayısıyla *el-Muʿtemed* bir anlamda *Taṣaffüḥu'l-edille*'nin tamamlanmış halidir. Eksik olarak günümüze ulaşan eserin bilinen yazma nüshalarının tamamı Yemen'deki çeşitli kütüphanelerde bulunmaktadır. Kitabın ilk ilmî neşri, San'a'da mevcut iki nüshasına (Mektebetü'l-câmii'l-kebîr, İlmü'l-kelâm, nr. 213, 214) dayanılarak Martin McDermott ve Wilferd Madelung tarafından gerçekleştirilmiştir (London 1991). Sadece Mu'tezile'nin tevhid ilkesiyle ilgili konularını içeren bu neşirden sonra bulunan yeni yazmalardan hareketle adalet ilkesinin girişini de içeren genişletilmiş yeni bir neşrini Wilferd Madelung yapmıştır (Tahran 2012). İbnü'l-Melâhimî'nin *el-Muʿtemed*'in özeti olan *Kitâbü'l-Fâʾiḳ* adlı eseriyle karşılaştırıldığında kitabın yaklaşık beşte dördünün hâlâ kayıp olduğu söylenebilir. **2.** *Kitâbü'l-Fâʾiḳ fî uṣûli'd-dîn*. İbnü'l-Murtazâ eseri yanlışlıkla Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'ye nisbet eder. İbnü'l-Melâhimî bu eserini *el-Muʿtemed*'i ihtisar etmek amacıyla yazdığını belirtir. 7 Rebîülâhir 532 (23 Aralık 1137) tarihinde tamamlanan kitap Hüseyniyye ekolüne ait görüşlerin tamamını içeren günümüze kadar gelmiş tek kitaptır. Eserin ilk ilmî neşrini San'a'da bulunan üç yazma nüshasına (Mektebetü'l-câmii'l-kebîr, İlmü'l-kelâm, nr. 53, 55, 189) dayanarak Wilferd Madelung ve Martin McDermott gerçekleştirmiştir (Tahran 2007). Kitabın Faysal Büdeyr Avn'ın yaptığı bir neşri daha bulunmaktadır (Kahire 2010). Zeydî âlimi Muhammed b. Ahmed b. Velîd el-Kureşî (ö. 623/1226) eser için *el-Cevâbü'n-nâtıḳu'ṣ-ṣâdıḳ bi-ḥalli şübehi Kitâbi'l-Fâʾiḳ fîmâ ḫâlefe fîhi İbnü'l-Melâḥimî meẕâhibe'z-Zeydiyye fi'l-imâme* adıyla bir reddiye kaleme almıştır (Kahire 2010). **3.** *Tuḥfetü'l-mütekellimîn fi'r-red ʿale'l-felâsife*. Meşşâî felsefesine ve özellikle İbn Sînâ düşüncesine karşı yazılmıştır. İbnü'l-Melâhimî'nin bu telifinde *Kitâbü'l-Fâʾiḳ*'i zikretmesinden kitabını 532 (1137) yılından sonra yazdığı anlaşılmaktadır. *Tuḥfetü'l-mütekellimîn*, Meşşâî felsefesine reddiye literatürünün ilk ve en meşhur örneği olan Gazzâlî'nin *Tehâfütü'l-felâsife*'sinden yaklaşık çeyrek asır sonra kaleme alındığından bu literatürün ilk örneklerinden sayılabilir. Mu'tezilî gelenekte bu alanda bilinen tek eser olan *Tuḥfetü'l-mütekellimîn*'in Mu'tezile içinde felsefî düşünceye kapı aralayan Hüseyniyye ekolünün bir temsilcisi tarafından yazılmış olması ayrıca ilginçtir. Kitabın yazılış gayesi müslüman toplumda, özellikle de fakihler arasında gittikçe yayılan ve amacı İslâm'ı özünden saptırıp tahrif etmek olan felsefeye karşı müslümanları uyarmaktır. Felsefeyi esas itibariyle cebrî ve bâtınî karakterli gayri İslâmî bir söylem, felsefecileri de müslüman olduklarını iddia etmekle birlikte Müslümanlık'la ilgisi bulunmayan kişiler olarak gören İbnü'l-Melâhimî felsefî düşünceyi bütünüyle küfür diye niteler. Bu yönüyle o, *Tehâfüt*'ünde felsefî söylemin İslâm akaidine aykırı olmayan zararsız taraflarıyla küfür ve bid'at olan zararlı taraflarını ayırt etmeye çalışan Gazzâlî'den farklı düşünür. Kitabında kelâm sistematiğinde ele alınan konuların hemen tamamında felsefecilerin görüşlerini eleştiren İbnü'l-Melâhimî, felsefenin bâtınî karakterli bir söylem olmasından hareketle eserinin sonuna vahyin bâtınî anlamlarının bulunduğu iddiasının yanlışlığını ortaya koymak amacıyla bir bölüm ekler. Böylece felsefecilerin nasları tevil edip farklı anlamlar vermek suretiyle kendi görüşlerini naslarla uzlaştırma gayretlerinin önüne geçmeye çalışır. *Tehâfütü'l-felâsife*'den daha kapsamlı ve daha sistematik olan eserde İbnü'l-Melâhimî'nin *Tehâfüt*'ten haberdar olduğunu gösteren bir işaret yoktur. Öte yandan Gazzâlî'den ismen bahsetmese de onu üstü kapalı bir şekilde zikreder ve kendisini felsefenin etkisinde kalmış bir âlim diye tanıtır. Nitekim özellikle sem'iyyâta dair bazı konularda felsefecilerden olmasa da onların düşüncelerine uygun görüşler ileri süren bir kişinin eserinden alıntı yaptığını söyler ve isim vermeden Gazzâlî'nin *el-Maḍnûn bih ʿalâ ġayri ehlihî* adlı kitabından alıntı yapar. Onun Gazzâlî'ye yönelik olumsuz bakış açısında Gazzâlî'nin, hem Mu'tezile nazarında cebrî bir düşünce olan Eş'ariyye'ye mensup olmasının, hem de bâtınî kabul edilebilecek neo-platonik fikirlere sahip olduğu yönündeki algının da etkisi bulunmaktadır. Felsefecilerin görüşlerini daha ziyade ikincil kaynaklardan aktaran müellif, Meşşâî felsefesi hakkındaki temel kaynağının ismini zikretmese de yaptığı alıntıların tamamına yakını Gazzâlî'nin *Maḳāṣıdü'l-felâsife*'siyle örtüşmektedir. Bundan dolayı İbnü'l-Melâhimî'nin ya doğrudan *Maḳāṣıd*'ı veya *Maḳāṣıd*'ın da dayandığı ortak bir kaynağı kullandığı söylenebilir. *Tuḥfetü'l-mütekellimîn*, İslâm düşüncesinin ana coğrafyalarında tıpkı müellifi gibi tanınmamış olsa da özellikle Yemen bölgesinde erken dönemlerden itibaren bilinmekteydi. Nitekim İbnü'l-Melâhimî'den yarım asır sonra vefat eden Zeydî âlimi Hüsâmeddin Hasan b. Muhammed er-Rassâs bu eserden isim vermeden alıntı yapmıştır (Hassan Ansari, *A Common Rationality*, s. 337-339). Kitap, Meşhed'deki İmam Rızâ Türbesi Kütüphanesi'nde bilinen tek yazma nüshasına dayanılarak Hasan Ensârî ve Wilferd Madelung tarafından neşredilmiştir (Tahran 2008). **4.** *et-Tecrîd fî uṣûli'l-fıḳh. Tecrîdü'l-Muʿtemed* adıyla da bilinen eser, Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin fıkıh usulünün temel kaynaklarından olan *el-Muʿtemed fî uṣûli'l-fıḳh* adlı kitabının muhtasarıdır. Ancak İbnü'l-Melâhimî yer yer kendi tercihlerini de metne yansıtmıştır. Eserin bizzat müellifin elinden çıkmış bir nüshasından 575 (1179) yılında istinsah edilen, kısmî eksiklikleri bulunan bir nüshası Oxford'da bulunmaktadır (Bodleian Ktp., Arab, nr. 103). Öte yandan Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin *el-Muʿtemed*'ini neşreden Muhammed Hamîdullah, eserin girişinde *el-Muʿtemed*'in ihtisarı olup müellifi bilinmeyen *Tecrîdü'l-Muʿtemed* adlı bir yazmayı kaydeder. 1946 yılında Yemen'de bir kadı tarafından kendisine hediye edilen bu yazmanın Ebü'l-Hüseyin el-Basrî'nin öğrencilerinden birine ait olduğu tahmininde bulunur ve yazmadan iki sayfanın fotokopisine de yer verir. Bu iki sayfa ile Oxford nüshasındaki sayfalar aynı bilgileri içermesinden hareket ederek Hamîdullah'ın zikrettiği yazmanın *et-Tecrîd*'in ikinci bir nüshası olduğunu söylemek mümkündür, ancak bunun nerede bulunduğu bilinmemektedir. İlmî neşri henüz yapılmayan *et-Tecrîd*'in Oxford nüshasını Hasan Ensârî ve Sabine Schmidtke giriş ve indekslerle birlikte tıpkıbasım halinde yayımlamıştır (Tahran 2011). **5.** *Cevâbü['l-]mesâʾili'l-İṣfahâniyye (el-Mesâʾilü'l-İṣfahâniyye)*. Eseri bizzat İbnü'l-Melâhimî diğer eserlerinde zikreder. Kitap, büyük ihtimalle Ebû Mudar ed-Dabbî el-İsfahânî'nin sorularına İbnü'l-Melâhimî'nin verdiği cevapları içermektedir. **6.** *Kitâbü'l-Ḥudûd*. Yine müellifin kaydettiği eser, isminden ve yapılan alıntılardan anlaşıldığı kadarıyla çeşitli kavramların tanımını içermektedir.

Eserlerinin yakın dönemlerde ortaya çıkması dolayısıyla İbnü'l-Melâhimî akademik çevrelerde ancak son yıllarda ilgi çekmiş ve

üzerinde çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Hakkındaki Türkçe ilk çalışma, *Tuḥfetü'l-mütekellimîn*'inin ayrıntılı analizini yapan Orhan Şener Koloğlu tarafından gerçekleştirilmiştir (bk. bibl.). Diğer bir çalışma da İbnü'l-Melâhimî ile kendisinden etkilenen Allâme el-Hillî'nin imâmet konusundaki görüşlerini karşılaştıran Ma'sûme Hüseynî Gülherûdî'nin *Naḳdü Berressî-yi ârâ-yi Rükniddîn bin el-Melâḥimî el-Ḫârizmî der Bâb-i İmâmet ez Dîdegâh-ı ʿAllâme Ḥillî* adlı eseridir (1392, doktora tezi, Dânişgâh-ı Tahran). Ahmed Şevki İbrâhim Ali, *Rüknüddîn Maḥmûd b. Muḥammed el-Melâḥimî el-Ḫârizmî ve ârâʾühü'l-kelâmiyye* adıyla yüksek lisans tezi hazırlamıştır (2011, Câmiatü'l-Menûfiyye, Şebînülkûm).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Melâhimî, *Kitâbü'l-Muʿtemed fî uṣûli'd-dîn* (nşr. M. McDermott – W. Madelung), London 1991, neşredenlerin girişi, s. iii-xvi; *a.e.* (nşr. W. Madelung), Tahran 2012, neşredenin girişi, s. v-viii; a.mlf., *Kitâbü'l-Fâʾiḳ fî uṣûli'd-dîn* (nşr. W. Madelung – M. McDermott), Tahran 2007, tür.yer., ayrıca bk. neşredenlerin girişi, s. i-viii; a.mlf., *Tuḥfetü'l-mütekellimîn fi't-red ʿale'l-felâsife* (nşr. Hasan Ensârî – W. Madelung), Tahran 2008, tür.yer., ayrıca bk. neşredenlerin girişi, s. i-ix; a.mlf., *et-Tecrîd fî uṣûli'l-fıḳh* (nşr. Hasan Ensârî – S. Schmidtke), Tahran 2011, neşredenlerin girişi, s. i-ix; Ebü'l-Hüseyin el-Basrî, *el-Muʿtemed* (nşr. Muhammed Hamîdullah), Dımaşk 1385/1965, neşredenin girişi, II, 40-41; Abdüsselâm b. Muhammed el-Enderesbânî, *Fî Sîreti'z-Zemaḫşerî Câbillâh* (nşr. Abdülkerîm el-Yâfî, *MMLADm.*, LVII/3 [1982] içinde), s. 368, 379, 382; Ali b. Zeyd el-Beyhaki, *Meʿâricü Nehci'l-belâġa* (nşr. M. Taki Dânişpejûh), Kum 1988, s. 36; Fahreddin er-Râzî, *er-Riyâżü'l-müneḳḳa fî ârâʾi ehli'l-ʿilm* (nşr. Es'ad Cum'a), Tunus 2004, s. 287-296; İbnü'l-Murtazâ, *Tabaḳâtü'l-Muʿtezile*, s. 119; Mansûr-Billâh Kāsım b. Muhammed, *el-Esâs li-ʿaḳâʾidi'l-ekyâs* (nşr. Albert Nasrî Nâdir), Beyrut 1980, s. 69; S. Schmidtke, *The Theology of al-ʿAllāma al-Ḥillī*, Berlin 1991, tür.yer.; W. Madelung, "Ibn al-Malāḥimī's Refutation of the Philosophers", *A Common Rationality: Mu'tazilism in Islam and Judaism* (ed. C. Adang v.dğr.), Würzburg 2007, s. 331-336; a.mlf., "Ibn al-Malāḥimī", *Christian-Muslim Relations: A Bibliographical History* (ed. D. Thomas – A. Mallett), Leiden-Boston 2011, III, 440-443; a.mlf., "Ibn al-Malāḥimī on the Human Soul", *MW*, CII/3-4 (2012), s. 426-432; Hassan Ansari, "*Al-Barāhīn al-ẓāhira al-jaliyya ʿalā anna l-wujūd zāʾid ʿalā l-māhiyya* by Ḥusām al-Dīn Abū Muḥammad al-Ḥasan b. Muḥammad al-Raṣṣāṣ", *A Common Rationality: Mu'tazilism in Islam and Judaism* (ed. C. Adang v.dğr.), Würzburg 2007, s. 337-348; a.mlf., "Kitâbî Tâzeyâb der Naḳd-i Felsefe: Peydâ Şüden-i Kitâb-ı Tuḥfetü'l-Mütekellimîn-i Melâḥimî", *Neşr-i Dânış*, XVIII/3, Tahran 1380 hş./2001, s. 31-32; Orhan Şener Koloğlu, *Mu'tezile'nin Felsefe Eleştirisi: Hârezmli Mu'tezilî İbnü'l-Melâhimî'nin Felsefeye Reddiyesi*, Bursa 2010, tür.yer.

ORHAN ŞENER KOLOĞLU

İBNÜ'r-RAKKĀM
(ابن الرقّام)

Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrâhîm b. Muhammed b. Alî el-Evsî el-Mürsî (ö. 715/1315)

Endülüslü astronom, matematikçi ve tabip.

İbnü'l-Hatîb tarafından zikredilen sınırlı mâlûmat dışında hayatı hakkında fazla bilgi yoktur. Mürsiyeli (Murcia) olup muhtemelen bu şehirde doğdu ve orada yetişti. Kastilya Kralı X. Alfonso'nun şehri ele geçirmesinden (1267) sonra Kuzey Afrika'ya göç etti. *ez-Zîcü'l-ḳavîm* adlı eserindeki astronomi tablolarının Tunus koordinatlarına göre hazırlanmasından bu şehre gittiği anlaşılmaktadır. Nitekim *ez-Zîcü'ş-şâmil*'deki birçok tablo da bir süre yaşadığı Cezayir'in Bicâye şehrinin enlemine göre düzenlenmiştir. Nasrîler'den (Benî Ahmer) Gırnata'da (Granada) hüküm süren II. Muhammed'in (1273-1302) daveti üzerine Bicâye'den ayrılarak onun yanına gitti. Orada fıkıh, hesap, astronomi, tıp, geometri ve cebir alanlarındaki bilgisiyle tanındı. Kendisinden ders alanlar arasında Nasrî Hükümdarı Ebü'l-Cüyûş Nasr ve Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ahmed b. Hüzeyl et-Tücîbî'nin adları anılmaktadır. İbnü'r-Rakkām ileri bir yaşta iken 21 Safer 715 (27 Mayıs 1315) tarihinde Gırnata'da vefat etti.

Eserleri. 1. *ez-Zîcü'ş-şâmil fî teẕhîbi'l-Kâmil* (Kandilli Rasathânesi Ktp., nr. 249). 679 (1280) yılında telif edilen eser bir mukaddime, 145 bab, çok sayıda astronomi tablosu ile bir hâtimeden ibarettir. İbnü'r-Rakkām mukaddimede mevcut zîclerin çoğunun ıslaha muhtaç olduğunu görerek bir zîc hazırlamaya karar verdiğini belirtir. Ebû Muhammed Abdülhak İbnü'l-Hâim el-Gāfikī el-İşbîlî'nin *ez-Zîcü'l-kâmil fi't-teʿâlîm* adlı eserinin hatasız olmakla birlikte ayrıntıya kaçtığını, hey'et ve tâdili bir araya getirdiğini, bu sebeple bazı konuları açıklayıp tâdillerini yenileyerek eseri öğrenciler için uygun hale getirdiğini söyler. İbnü'r-Rakkām elindeki *ez-Zîcü'l-Kâmil* nüshasında astronomi tabloları mevcut bulunmadığından kendi çalışmasına gerekli tabloları da eklemiştir. İlk yetmiş altı babda İbnü'l-Hâim'in eseri düzenlenmiş, diğer bablar İbnü'r-Rakkām tarafından telif edilmiş, son bölümde de genelde İbn İshak et-Tûnisî'den alınan yetmiş bir astronomi tablosuna yer verilmiştir. Muhammed Abdurrahman, *Ḥisâbü aṭveli'l-kevâkib fi'z-Zîci'ş-şâmil fî teẕhîbi'l-Kâmil li'bni'r-Raḳḳām* adıyla bir doktora tezi hazırlamıştır (1996, Barcelona Üniversitesi). **2.** *ez-Zîcü'l-ḳavîm fî fünûni't-taʿdîl ve't-taḳvîm* (Rabat Umumi Ktp., nr. 260). Tunus'ta yazıldığı tahmin edilen ve *ez-Zîcü'ş-şâmil*'in basitleştirilmiş bir nüshasını andıran eser Tunus şehrinin koordinatlarına göre düzenlenmiş olup sonradan Gırnata koordinatlarına uyarlanmış ve çok sayıda astronomi tablosu eklenmiştir. E. S. Kennedy bu iki zîcin muhtevasını bir makalesinde incelemiştir ("The Astronomical Tables of Ibn al-Raqqām, a Scientist of Granada", *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch Islamischen Wissenschaften*, XI [1997], s. 35-72). **3.** *ez-Zîcü'l-müstevfî li-mâ hâze mine'l-basṭ ve'l-ḥaẓẓi'l-evfer ve'l-ḳısti'l-evfâ* (Rabat Umumi Ktp., nr. 2308 D, 2461, 4157). Eserin mukaddimesinden bir parça Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'dedir (Mîkāt, nr. 718/2, vr. 3[a]-4[b]; ayrıca 15. babı, Selâ Subeyhiyye Ktp., nr. 38/4). Zîcin "Maʿrifetü'l-evcât" adlı 18. babı Montse Diaz-Fajardo tarafından İspanyolca tercümesiyle (*Al-Qantara*, XXVI/1, Madrid 2005, s. 19-30) ve "Maʿrifetü iḫtilâfi manẓari'l-ḳamer" adlı 57. bab J. Bellver ve J. Samsó tarafından İngilizce çevirisiyle ("Ibn al-Raqqām on Lunar Parallax", *Suhayl*, XI, Barcelona 2012, s. 189-229) birlikte neşredilmiştir. **4.** *Risâle fî ʿilmi'ẓ-ẓılâl*. Namaz vakitleri için güneş saatleri yapımının ve konuyla ilgili matematik ve astronomi esaslarının ele alındığı risâle kırk dört fasıldan oluşmakta ve çok sayıda geometrik çizim içermektedir. Bu çalışmanın Endülüs'te güneş saatleri konusunda telif edilen eserler arasında muhteva bakımından tam olan tek risâle olduğu kaydedilir (Casulleras, s. 564). Juan Carandell eser üzerine Barcelona Üniversitesi'nde bir doktora tezi hazırlamış (1987), daha sonra İspanyolca çevirisi ve açıklamalarla birlikte neşretmiştir (Barcelona 1988). Eserin kıble yönünü belirleme ve herhangi bir yerle Mekke arasındaki mesafeyi tesbit etmeye dair 43. faslını yine Juan Carandell Arapça metni ve İngilizce tercümesiyle birlikte bir makalede incelemiştir ("An Analemma for the Determination of the Azimuth of the *Qibla* in the *Risāla fī ʿilm al-ẓilāl* of Ibn al-Raqqām", *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch Islamischen Wissenschaften*, I [1984], s. 61-72; risâlenin öğle ve ikindi vakitlerinin hesaplanmasıyla ilgili 21. faslının İspanyolca tercümesi ve incelemesi: "Trazado de las curvas de oración en los cuadrantes horizontales en la *Risāla fī ʿilm al-ẓilāl* de Ibn al-Raqqām", *Dynamis*,

IV, Granada 1984, s. 23-32). **5.** *Manẓûme fi'l-ʿamel bi'l-usṭurlâb* (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Felek, nr. 3982; elli üç babdan oluşan yirmi dört varaklık bu nüshanın sondan biraz eksik olduğu anlaşılmaktadır). İbnü'r-Rakkām'ın bu konuyla ilgili *Risâle fi'l-usṭurlâb* (Selâ Subeyhiyye Ktp., nr. 159), *Taḳyîd fi'l-ʿamel bi-küreti'l-usṭurlâb* (Rabat Umumi Ktp., nr. 2233 D, vr. 217-219), *İstiḫrâcü'l-meṭâlibi'n-nücûmiyye bi'l-usṭurlâb* (Selâ Subeyhiyye Ktp., nr. 169/5, onuncu baba kadar gelmiş olup yedi varaktan ibarettir) adlı başka çalışmaları da vardır. **6.** *Tenbîhü'l-elbâb fî ḳavânîni'l-ḥisâb* (Selâ Subeyhiyye Ktp., nr. 507/1, yedi varaktan ibarettir). Eserde örnek ve sayı işaretleri dahil rumuz kullanmadan yapılan hesap ve cebir işlemlerine, kare ve küp köklerinin elde edilmesine, kesir ve denklemlere yer verilmiştir. **7.** *et-Tenbîh ve't-tebṣîr fî ḳavâʿidi't-teksîr*. Silindir, küre, küp vb. çok kenarlı şekillerin yüzey alanlarının hesaplanmasıyla (teksîr) ilgilidir (el-Hizânetü'l-Haseniyye, nr. 10360, vr. 1; *et-Tenbîh ve't-tebṣîr fî nevâzili't-teksîr* adıyla, Rabat Umumi Ktp., nr. 2215 D, vr. 323-325; nr. 1588 D, vr. 146[a]-147[b], *Teʾlîf fi't-teksîr* şeklinde yakıştırma bir adla kayıtlıdır). Muhammed el-Arabî el-Hattâbî, bu risâle ile İbnü'l-Bennâ el-Merrâküşî'nin *Risâle fi'l-eşkâli'l-misâḥiyye* adlı çalışmasını birlikte neşretmiştir ("Risâletân fî ʿilmi'l-misâḥa li'bni'r-Raḳḳām ve'bni'l-Bennâ", *Daʿvetü'l-ḥaḳ*, sy. 256 [Rabat 1406/1986], s. 39-47). **8.** *el-Kitâbü'l-Kebîr*. İbn Sînâ'nın *eş-Şifâ*'ı tarzında düzenlenen tıbba dair bu eserin on iki cilt olduğu kaydedilir (Casiri, II, 82; Leclerc, II, 251). **9.** *Teʾlîf fi'ṭ-ṭıb* (Rabat Umumi Ktp., nr. 1681 D, vr. 1-180). **10.** *Ḫülâṣatü'l-iḫtiṣâṣ fî maʿrifeti'l-ḳuvâ ve'l-ḫavâṣ*. İbn Vahşiyye'nin *el-Filâḥatü'n-Nabaṭiyye* adlı eserinden ihtisar edilmiştir. Mukaddimesinde ve sonunda işaret edildiği gibi eser Nasrî hükümdarının emriyle, söz konusu kitapta şeriat esaslarına aykırı olarak Zühre yıldızına bitkiler üzerinde tesir nisbet edilmesi gibi küfür ve ilhâda yol açan bilgilerin çıkarılması amacıyla hazırlanmış, *el-Filâḥatü'n-Nabaṭiyye*'nin tertibine göre on beş bab halinde düzenlenmiştir (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 2238, Giresun, nr. 159; Cambridge Üniversitesi Ktp., nr. 432; Birmingham Üniversitesi Cadbury Araştırma Ktp., Islamic Arabic, nr. 1485; *Taḳyîd min Kitâbi'l-Filâḥati'n-Nabaṭiyye* adıyla, Rabat Umumi Ktp., nr. 1681 D, vr. 181-188). Su, hava değişiklikleri, yağmurlar, mevsimlik uygulamalar, toprakların özellikleri, zararlı otlar, ağaçların oluşumu, budanmaları, tahıl, meyve ve hububatı saklama yöntemleri vb. ziraatla ilgili bilgilerin derlendiği eserde ziraata dair olmayan hususlar, özellikle bitki adlarından okunması ve anlaşılması güç olanlar çıkarılmıştır (Fehd, s. 85-86). Kaynaklarda İbnü'r-Rakkām'ın *Kitâbü'l-Ḥayevân ve'l-ḫavâṣ*, *ʿİlâcü'l-emrâż*, *Ebkârü'l-efkâr fi'l-uṣûl* ve *Telḫîṣü'l-mebâḥiṣ* adlı eserlerinin de bulunduğu kaydedilmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'l-Hatîb, *el-İḥâṭa*, III, 69-70; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine*, III, 295-296; M. Casiri, *Bibliotheca Arabico-Hispana Escurialensis*, Osnabrück 1969, I, 352; II, 82; L. Leclerc, *Histoire de la médicine arabe*, Paris 1876, II, 251; Suter, *Die Mathematiker*, s. 159; Sarton, *Introduction*, III/1, s. 132, 695; Y. S. Allûş – Abdullah er-Recrâcî, *Fihrisü'l-maḫṭûṭâti'l-ʿArabiyyeti'l-maḥfûẓa fi'l-Ḫizâneti'l-ʿâmme bi-Rabâṭ*, Rabat 1958, II, 262, 275, 342; Muhammed el-Arabî el-Hattâbî, *Fehârisü'l-Ḫizâneti'l-Ḥaseniyye*, Rabat 1403/1983, III, 51-52; Muhammed Haccî, *Fihrisü'l-Ḫizâneti'l-ʿilmiyyeti'ş-Şubeyḥiyye bi-Selâ*, Küveyt 1406/1986, s. 457, 461-462, 481; D. A. King, *A Survey of the Scientific Manuscrips in the Egyptian National Library*, Winona Lake 1986, s. 84, 138; a.mlf., *Fihrisü'l-maḫṭûṭâti'l-ʿilmiyyeti'l-maḥfûẓa bi-Dâri'l-kütübi'l-Mıṣriyye*, Kahire 1986, II, 118, 408; a.mlf. – J. Samsó, "Zīdj", *EI²* (İng.), XI, 501; J. Samsó, *Las Ciencias de los Antigous en al-Andalus*, Madrid 1992, s. 414-416, 421-427; a.mlf., "Ibn al-Raqqām", *Encyclopaedia of the History of Science, Technology and Medicine in Non-Western Cultures* (ed. H. Selin), Dordrecht 1997, s. 412; a.mlf., "Andalusian Astronomy in 14th Century Fez: al-Zīj al-Muwâfiq of Ibn Azzûz al-Qusantînî", *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften*, XI, Frankfurt 1997, s. 74-75; a.mlf. – J. Vernet, "Teṭavvürâtü'l-ʿilmi'l-ʿArabî fî'l-Endelüs", *Mevsûʿatü târîḫi'l-ʿulûmi'l-ʿArabiyye* (nşr. Rüşdî Râşid), Beyrut 1997, I, 397, 401; Tevfîk Fehd, "Devrü'l-fîlâḥati'n-Nabaṭiyye fî taṭvîri ʿilmi'l-filâḥa ʿinde'l-ʿArab", *İshâmâtü'l-ʿArab fî ʿilmi'l-filâḥa*, Küveyt 1408/1988, s. 85-86, 89; M. Comes, "The Accession and Recession Theory in al-Andalus and the North of Africa", *From Baghdad to Barcelona: Studies in the Islamic Exact Sciences in Honour of Prof. Juan Vernet* (ed. J. Casulleras – J. Samsó), Barcelona 1996, I, 355, 359-364; E. S. Kennedy, "The Astrological Houses as Defined by Medieval Islamic Astronomers", *a.e.*, II, 557-568, 577-578; M. İbrâhim el-Kettânî – Sâlih et-Tâdilî, *Fihrisü'l-maḫṭûṭâti'l-ʿArabiyyeti'l-maḥfûẓa fi'l-Ḫizâneti'l-ʿâmme bi'r-Rabâṭ*, Rabat 1997, V, 171; Saîd el-Murâbıtî, *Fihrisü'l-maḫṭûṭâti'l-ʿArabiyyeti'l-maḥfûẓa fi'l-Ḫizâneti'l-ʿâmme bi'r-Rabâṭ*, Dârülbeyzâ 2002, VII, 373-374; B. A. Rosenfeld – Ekmeleddin İhsanoğlu, *Mathematicians, Astronomers and Other Scholars of Islamic Civilisation and Their Works (7th-19th c.)*, İstanbul 2003, s. 235, 553; M. Süveysî – M. Hişâm en-Na'sân, "İbnü'r-Raḳḳām", *Mv.AÜ*, X, 388-391; J. Casulleras, "Ibn al-Raqqām", *The Biographical Encyclopedia of Astronomers* (ed. T. Hockey v.dğr.), New York 2007, s. 563-564.

AHMET ÖZEL

İBNÜ's-SERRÂC eş-ŞENTERÎNÎ
(ابن السرّاج الشنتريني)

Ebû Bekr Muhammed b. Abdilmelik b. Muhammed b. es-Serrâc eş-Şenterînî (ö. 549/1154 [?])

Endülüslü Arap dili ve edebiyatı âlimi.

Endülüs şehirlerinden Şenterîn'de (Santarém) muhtemelen 475 (1082) yılında doğdu. Babası tarafından küçük yaşta nahiv ilmine yönlendirildi. Genç yaşta Şenterîn'den ayrılarak İşbîliye'ye (Sevilla) gitti ve öğrenimini orada tamamladı. Şenterîn, Batalyevs Krallığı'na bağlı Eftâsîler'in yönetiminde iken 485'te (1092) Kıştâle Krallığı'nın, 504'te (1110-11) Murâbıtlar'ın, 542'de (1147-48) Portekiz Krallığı'nın eline geçmişti. Bu sebeple İbnü's-Serrâc'ın İşbîliye'ye gidişi 485 yılı civarında olmalıdır. İbnü's-Serrâc, İşbîliye'de İbn Ebü'l-Âfiye ile Ebü'l-Hasan İbnü'l-Ahdar el-İşbîlî gibi âlimlerden İşbîliye Camii'nde Arapça dersleri aldı (İbnü'l-Ebbâr, II, 7). Abdurrahman b. Muhammed en-Neftî'den İmam Mâlik'in *el-Muvaṭṭaʾ*'ını okudu. Muhtemelen Endülüs'teki istikrarsızlıklar yüzünden 515 (1121) yılında Mısır'a gitti, Arap grameri okutmaya ve hadis rivayet etmeye başladı. Makkarî, ders okutup hadis rivayet edecek ve özellikle bağımsız nahiv dersi verecek olgunlukta olduğunu dikkate alarak onun Mısır'a geldiğinde otuz beş-kırk yaşlarında bulunduğunu tahmin etmektedir (*Nefḥu'ṭ-ṭîb*, II, 238). İbnü's-Serrâc'ın öğrencisi Ebû Hafs Ömer b. İsmâil eş-Şenterînî'nin öğrencisi olan İbn Hayr el-İşbîlî ise Mısır'a vardıktan on altı yıl sonra 531'de (1136-37) nahiv dersi vermeye başladığını kaydetmektedir (*Fehrese*, s. 320). İbnü's-Serrâc'ın öğrencilerinden nahiv ve lugat âlimi İbn Berrî kendisinden *Kitâbü Sîbeveyhi*'yi okudu, Ebû Ali el-Fârisî'nin *el-Îżâḥu'l-ʿAḍudî*'sini ezberledi. Ebû Hafs Ömer b. İsmâil eş-Şenterînî 531 yılında Kahire'de el-Câmiu'l-Atîk'te ondan ders aldı, kendisinin *Tenbîhü'l-elbâb* adlı eserini okudu, İbn Hayr el-İşbîlî de aynı eseri 536'da (1141-42) Ebû Hafs'tan okudu. Ali b. Abdullah İbnü'l-Attâr da Şenterînî'nin öğrencilerindendir (Yâkūt, IV, 1510; Safedî, IV, 35). İbnü's-Serrâc bir süre ders okutmak amacıyla Yemen'de kaldıktan ve Mekke'de bulunduktan sonra Mısır'a döndü. Endülüs'e gideceği zaman Mısır'da 536 (1141-42), 545 (1150), 549 (1154) veya 550 yılında vefat ettiğine dair riva-

yetler bulunmaktadır. Eserlerinden güçlü bir dinî hassasiyete, derin bilgiye ve geniş bir kültüre sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bundan dolayı Mısır'da kendisine "şeyhü'l-edeb" denilmiştir. Kaynaklarda mütevazi ve hoşsohbet bir kişi olarak tanıtılmaktadır (M. Rıdvân ed-Dâye, s. 433, 434).

Eserleri. 1. *Cevâhirü'l-âdâb ve zeḫâ'irü'ş-şu'arâ' ve'l-küttâb* (I-II, nşr. M. Hasan Kazkazân, Dımaşk 2008). Edebî tenkit ve belâgat konularının incelendiği eserin girişinde fesahat, belâgat, Kur'an ve hadislerin belâgatı, şiirde yetenek ve edebî zevk konuları ele alınmıştır. Dört bölümden meydana gelen eserin birinci bölümünde şiir, şiir temaları, türleri ve şiir yazımı, ikinci bölümde şiirlerin anlamları, intihal, üçüncü bölümde nesir, nesir yazım kuralları, nesrin çeşitleri, dördüncü bölümde özellikle Mütenebbî'ye isnat edilen intihaller üzerinde durulmuştur. Müellifin burada Mütenebbî'yi savunduğu görülmektedir. Muhammed Tâhir b. Âşûr'un İbn Bessâm en-Nahvî'ye nisbet ederek yayımladığı *Serîḳātü'l-Mütenebbî ve müşkilü me'ânîh* adlı eserin (Tunus 1970) İbnü's-Serrâc'ın *Cevâhirü'l-âdâb*'ının dördüncü bölümü olduğunu Muhammed Rıdvân ed-Dâye bir makalesinde kanıtlamıştır (*MMLADm.*, LXX/4 [1416/1995], s. 611-622). Brockelmann'ın *Cevâhirü'l-âdâb*'ı İbn Reşîḳ el-Kayrevânî'nin *el-'Umde*'sinin özeti olarak kaydetmesi (*GAL* [Ar.], V, 354) gerçeği yansıtmamaktadır; ancak eserin baş tarafının temel kaynağı *el-'Umde*'dir. **2.** *el-Mi'yâr fî evzâni(/vezni)'l-eş'âr* (nşr. Muhammed Rıdvân ed-Dâye, Beyrut 1388/1968; Dımaşk 1391/1971, 1400/1979; nşr. Ahmed Râtib en-Neffâh, Beyrut 1969). **3.** *el-Kâfî fî 'ilmi'l-ḳavâfî*. Muhammed Rıdvân ed-Dâye ve Ahmed Râtib en-Neffâh tarafından yukarıdaki eserle birlikte neşredilmiştir. Ayrıca müstakil baskıları da mevcuttur (Beyrut 1400/1979, nşr. Alâ Muhammed Re'fet, Beyrut 2003). **4.** *Tenbîhü'l-elbâb 'alâ feżâ'ili'l-i'râb* (nşr. Muiz b. Müsâid el-Avfî, Kahire-Cidde 1410/1989, nşr. Abdülfettâh el-Hammûz, Amman 1995). Nahiv ilminin ve i'rabı bilmenin önemi, gerekliliği ve yararları hususunda Hz. Peygamber, sahâbe, tâbiîn, halifeler ve mutasavvıflardan aktarılan rivayetlerin zikredilip i'rab öğreniminin teşvik edildiği bir risâledir. Risâleyi Abdülfettâh es-Seyyid Selîm de yayımlamış (*'Âlemü'l-kütüb*, IX/1 [Riyad 1408/1988], s. 44-58), Muiz b. Müsâid el-Avfî, Abdülfettâh neşrini eleştiren bir makale yazmıştır (*a.g.e.*, IX/2, s. 296-303). **5.** *Telḫîṣu'l-elbâb fî 'avâmili'l-i'râb* (nşr. Muiz b. Müsâid el-Avfî, Kahire-Cidde 1410/1989). Ahmed Hasan İsmâil tarafından *Telḫîṣu'l-elbâb 'alâ feżâ'ili'l-i'râb* adıyla neşredilmiştir (Amman 2006). İlk neşrin başlığı eserin içeriğine daha uygundur; ayrıca ikinci neşrin başlığı öncekinin başlığı ile karıştırıldığından hem kullanım hem içerik bakımından uygun sayılmamıştır. Zira "tenbîh"in "alâ", "telkîh"in "fî" ile kullanımı, "fezâil" yerine de "avâmil" kullanımı bağlam açısından daha doğrudur. **6.** *Taḳvîmü'l-beyân li-taḥrîri'l-evzân* (Brockelmann, V, 354). **7.** *İḫtişârü'l-'Umde li'bn Reşîḳ ve't-tenbîh 'alâ aġlâṭih. Muḫtaṣarü'l-'Umde li'bn Reşîḳ ve tenbîhu aġlâṭih* ve *Muḫtaṣar mine'l-'Umde li'bn Reşîḳ* adlarıyla da anılır (Fîrûzâbâdî, I, 272; *GAL* [Ar.], V, 355; Ziriklî, VI, 249).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü's-Serrâc eş-Şenterînî, *el-Mi'yâr fî evzâni'l-eş'âr ve el-Kâfî fî 'ilmi'l-ḳavâfî* (nşr. M. Rıdvân ed-Dâye), Amman 1979, neşredenin girişi, s. 7-10; a.mlf., *Tenbîhü'l-elbâb 'alâ feżâ'ili'l-i'râb* (nşr. Abdülfettâh el-Hammûz), Amman 1995, neşredenin girişi, s. 1-19; a.mlf., *Cevâhirü'l-âdâb ve zeḫâ'irü'ş-şu'arâ' ve'l-küttâb* (nşr. M. Hasan Kazkazân), Dımaşk 2008, neşredenin girişi, I, 35-51; a.mlf., *Telḫîṣu'l-elbâb 'alâ feżâ'ili'l-i'râb* (nşr. Ahmed Hasan İsmâil), Amman 2006, neşredenin girişi, s. 3-54; İbn Hayr, *Fehrese*, s. 320; Yâkūt el-Hamevî, *Mu'cemü'l-üdebâ'* (nşr. İhsan Abbas), Beyrut 1993, IV, 1510; İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile* (nşr. Abdüsselâm el-Herrâs), Beyrut 1415/1995, II, 7; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 108-109; Safedî, *el-Vâfî bi'l-vefeyât* (nşr. Ahmed el-Arnaût – Türkî Mustafa), Beyrut 1420/2000, IV, 35; Fîrûzâbâdî, *el-Bülġa fî terâcimi e'immeti'n-naḥv ve'l-luġa* (nşr. Muhammed el-Mısrî), Dımaşk 2000, I, 272; Himyerî, *er-Ravżü'l-mi'ṭâr*, s. 346; Süyûtî, *Buġyetü'l-vu'ât*, I, 163; Makkarî, *Nefḥu'ṭ-ṭîb*, II, 238; Brockelmann, *GAL* (Ar.), V, 354-355; Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifîn*, X, 258, 259; M. Rıdvân ed-Dâye, *Târîḫu'n-naḳdi'l-edebî fi'l-Endelüs*, Beyrut 1401/1981, s. 432-449; Ziriklî, *el-A'lâm* (Fethullah), VI, 249; M. Hişâm en-Na'sân, "İbnü's-Serrâc eş-Şenterînî", *Mv.AÜ*, XII, 358-361.

HALİM ÖZNURHAN

İBNÜ't-TAYYİB eş-ŞARKİ
(ابن الطيّب الشرقي)

Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. et-Tayyib b. Muhammed eş-Şarkī es-Sumeylî el-Fâsî el-Medenî (ö. 1170/1756)

Faslı edip ve âlim.

1110 (1698) yılında Fas'ta doğdu. Tilimsân çevresinden Fas'ın kuzeyine göç edip Sa'dîler ve Alevîler devrinde önemli rol oynayan Şerâka (Şerâke) kabilesinin Evlâdü's-Sumeylî koluna mensuptur. Nisbesi kaynaklarda Şarkī, Şerakī, Şerkî ve Şergî olarak kaydedilir. Dolayısıyla Endülüs şehirlerinden İşbîliye yakınlarındaki Şeref adlı yere nisbetle Şerefî diye anılması (İdrîs el-Fudaylî, II, 336) doğru değildir (Abdülhay el-Kettânî, II, 1067). Fas'ta tahsil gördü; öğrencilerinden Hamdûn b. Muhammed b. Abdüsselâm el-Bennânî'ye verdiği bir icâzette 200 kadar hocasının adını zikreder. Muhammed b. Ahmed ed-Dilâî el-Misnâvî, İbn Zâkûr el-Fâsî, Cessûs lakabıyla tanınan Abdüsselâm b. Hamdûn el-Fâsî, Muhammed b. Abdülbâkī ez-Zürkānî, Muhammed b. İbrâhim el-Kûrânî, Muhammed b. Abdüsselâm el-Bennânî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Muhammed İbn Nâsır ed-Der'î, Muhammed el-Arabî b. Ahmed Bürdülle el-Fâsî, Meyyâre es-Sagir diye bilinen Muhammed b. Muhammed el-Fâsî bunlardan bazılarıdır. Tahsilini tamamladıktan sonra dinî ilimler yanında Arap dili ve edebiyatı alanında da adını duyurdu. Batı ve Doğu İslâm dünyasında birçok yeri gezdi. 4 Receb 1139 (25 Şubat 1727) tarihinde çıktığı hac yolculuğu sırasında tanıştığı âlimler eserlerine takrizler yazdı. 1140'ta döndüğü Fas'ta birkaç yıl kaldıktan sonra siyasal ve sosyal istikrarsızlık sebebiyle 1143'te (1730) Medine'ye göç etti. Mescid-i Nebevî'de imamlık ve hatiplik yaptı, ders okuttu. İki yıl Mekke'de kaldı. Ardından *Silkü'd-dürer* müellifi Murâdî'nin babasına misafir olduğu Şam'a, Halep, İstanbul ve Kahire'ye seyahat etti (1167/1753-54). Kahire'de altı ay kadar kaldıktan sonra Medine'ye döndü. Bu arada tanıştığı âlimlerle görüş alışverişinde, takriz ve icâzet mübadelesinde bulundu. Medine'de ve kaldığı diğer şehirlerde okuttuğu derslere İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinden birçok öğrenci katıldı. Bunlar arasında Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, Gedikzâde Abdülkādir, Abdülmecîd b. Ali ez-Zebâdî, Muhammed b. Ali ez-Zebâdî, Hamdûn b. Muhammed b. Abdüsselâm el-Fâsî, Muhammed Saîd b. Ahmed Emîn el-Medenî, Süleyman b. Yahyâ el-Ehdel ez-Zebîdî, Ahmed b. Muhammed Kātın es-San'ânî, Mustafa b. Muhammed er-Rahmetî el-Eyyûbî, Abdülkādir b. Ahmed el-Kevkebânî ve Ahmed b. Es'ad ed-Dahhâk el-Halebî anılabilir. İbnü't-Tayyib Medine'de vefat etti ve Cennetü'l-bakī'de Hz. Halîme'nin kabri yakınına defnedildi. Talebesi Abdurrahman b. Abdülkerîm el-Ensârî vefat tarihini 1173 (1759) olarak verirse de yine talebesi Murtazâ ez-Zebîdî başta olmak üzere diğer kaynaklar 1170 (1756) yılını kaydeder. İbnü't-Tayyib'in kız kardeşi Mennâne (Âmine) bint Tayyib eş-

Şarki de Fas'ta zühd ve takvasıyla tanınmış kadınlardan biriydi (Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, III, 66-67).

Eserleri. 1. *İżâʾetü'r-râmûs ve iżâfetü'n-nâmûs ʿalâ iżâʾeti'l-Ḳāmûs.* Müellifin çeşitli alanlardaki ilmî gücünü ortaya koyan eser, Fîrûzâbâdî'nin *el-Ḳāmûsü'l-muḥîṭ*'inin en hacimli şerhlerinden biri olup bazı kaynaklarda hâşiye diye anılır ve talebesi Murtazâ ez-Zebîdî'nin *Tâcü'l-ʿarûs*'un mukaddimesinde belirttiği gibi onun da temel kaynaklarından biridir. Eserin Doğu ve Batı İslâm dünyasında çeşitli kütüphanelerde çok sayıda yazma nüshası günümüze ulaşmıştır (Rabat Kraliyet Kütüphanesi'nde bulunan yazmaları için bk. Menûnî, *Ḳabes*, II, 1003; nşr. Abdüsselâm el-Fâsî – Tihâmî er-Râcî el-Hâşimî, I-III, Muhammediye 1403/1983, ilk iki cildi *el-Ḳāmûs*'un "hutbe"sinin, diğeri elif harfinin şerhidir; nşr. Menâf Mehdî el-Mûsevî, Trablus 2007). Ezher Üniversitesi'nde Abdülcebbâr Abdullah Süleyman (1978), Abdülmün'im Abdullah Muhammed (1983), Fethî Enver Abdülmecîd ed-Dâbülî (1983), Mustafa Abdülhafîz (1984), Menâf Mehdî el-Mûsevî (1984), Ahmed Tâhâ Hassâneyn Sultan (1984) ve İzzet Abdülhamîd İbrâhim (1990) çeşitli bölümlerini doktora tezi olarak neşre hazırlamış, İbrâhim es-Sâmerrâî bir makalesinde eseri değerlendirmiştir ("Maʿa İżâʾeti'r-râmûs ve iżâfeti'n-nâmûs ʿalâ iżâʾeti'l-Ḳāmûs", *Mecelletü'l-baḥṣi'l-ʿilmî*, XXVI/41 [Rabat 1992-1993], s. 93-118). **2.** *Feyżu neşri'l-inşirâḥ min ravżi ṭayyi'l-İḫtirâḥ.* Süyûtî'nin *el-İḫtirâḥ fî uṣûli'n-naḥv ve cedelih* adlı eserinin şerhi olup (nşr. Mahmûd Yûsuf Feccâl, I-II, Dübey 1421/2000) müellif bu şerhinde aynı eser üzerine İbn Allân el-Bekrî'nin yazdığı *Dâʿi'l-felâḥ* adlı şerhten çok faydalanmıştır. Burhân Muhammed Abdülkādir Hüseyin, Aynişems Üniversitesi'nde eseri yüksek lisans tezi olarak neşre hazırlamıştır (1399/1979). **3.** *Taḥrîrü'r-rivâye fî taḳrîri'l-Kifâye.* İbnü'l-Ecdâbî'nin *Kifâyetü'l-müteḥaffıẓ ve nihâyetü'l-mütelaffıẓ* adlı sözlüğünün şerhidir (nşr. Ali Hüseyin el-Bevvâb, Riyad 1403/1983). **4.** *Şerḥu Naẓmi'l-Faṣîḥ (Muvaṭṭaʾetü'l-faṣîḥ li-Muvaṭṭaʾeti'l-Faṣîḥ).* İbnü'l-Murahhal'in Sa'leb'e ait *Kitâbü'l-Faṣîḥ*'i nazma çektiği eserin şerhidir (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, Lugat, nr. 15Ş; 179, 5010; Rabat Kraliyet Ktp., nr. 1563). **5.** *Dîvânü şiʿr.* Abdülalî el-Vedgirî, İbnü't-Tayyib'in na't, zühd ve tasavvufa dair 700 beyte ulaşan şiirlerini bir araya getirip neşretmiştir (*Şiʿrü İbni'ṭ-Ṭayyib eş-Şarḳī*, Rabat 1996). **6.** *İrsâlü'l-esânîd ve îṣâlü'l-muṣannefât ve'l-eczâʾ ve'l-mesânîd (el-Fehresetü'ş-ṣuġrâ)* (Princeton Üniversitesi Ktp., Garrett, nr. 3861, vr. 3[b]-49[a], nr. 234, vr. 153[b]-216[b]; Muhammed b. Suûd Üniversitesi Ktp., nr. 528; Rabat Umumi Ktp., nr. 1374K; ayrıca bk. Menûnî, *el-Meṣâdirü'l-ʿArabiyye*, I, 176). İbnü't-Tayyib'in ders aldığı hocalarının rivayet ve isnadlarını kapsar. Aynı konudaki daha hacimli eseri *İḳrârü'l-ʿayn bi-iḳrâri (fî ḳarâri / bi-beḳāʾi)'l-eşer baʿde ẕehâbi'l-ʿayn (el-Fehresetü'l-kübrâ)* adını taşır. **7.** *ʿUyûnü'l-mevâridi's-selsele min ʿuyûni'l-esânîdi'l-müselsele* (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 317; el-Mektebetü'l-Ezheriyye, nr. 326398; Rabat Umumi Ktp., nr. 1313K; Rabat Kraliyet Ktp., nr. 10916). Müellifin, *el-Müselselât* adıyla da bilinen bu çalışmasında benzeri eserlerde yer almayan 300 civarında müselsel hadisi topladığı kaydedilir (Abdülhay el-Kettânî, II, 606-607, 661). **8.** *er-Riḥletü'l-Ḥicâziyye (er-Riḥle ile'l-Ḥicâz).* İlk hac yolculuğuyla ilgili olup dört mukaddime ve bir hâtimeden meydana gelir (nşr. Nûreddin Şûbed, Ebûzabî 1435/2014). Muhammed el-Fâsî eserin bir özetini *el-Menâhil* dergisinde yayımlamıştır (III/6 [Rabat 1396/1976], s. 89-98). Salâh ed-Deyhân, Salford Üniversitesi'nde doktora tezi olarak neşre hazırladığı eseri (Critical Edition of Muhammad Al-Tayyib's manuscript "Travel of Hijaz", 2003) Mustafa el-Hilâlî ve Vefâ Ebû Hatab ile birlikte açıklamalarla İngilizce'ye tercüme etmiştir (*The Travels of Ibn al-Tayyib: The Forgotten Journey of an Eighteenth Century Traveller to the Hijâz*, London 2000). **9.** *el-İstişfâʾ bimâ fî Ẕâti'ş-şifâʾ fî sîreti'n-nebî sümme'l-ḫulefâʾ.* İbnü'l-Cezerî'ye ait eserin şerhidir (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, nr. 17Ş; Brockelmann, II, 277). **10.** *Şerḥu Ḥizbi'l-İmâm en-Nevevî* (nşr. Bessâm Abdülvehhâb el-Câbî, Beyrut 1408/1988). **11.** *Şerḥu'l-Ḳaṣîdeti'l-Muḍariyye.* Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî'nin Hz. Peygamber'e salâtüselâma dair kasidesinin şerhidir (el-Mektebetü'l-Ezheriyye, nr. 317174; Dârü'l-hadîsi'l-Haseniyye, nr. 4879).

İbnü't-Tayyib'in kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: *el-Müsfir min ḫabâye'l-Müzhir* (Süyûtî'ye ait eserin şerhidir); *Ḍavʾü'l-ḳābûs fî zevâʾidi'ş-Şıḥâḥ ʿale'l-Ḳāmûs; el-Mefrûż min ʿilmeyi'l-ḳavâfî ve'l-ʿarûż; İsfârü'l-lisâm ʿan müḥayyâ Şevâhidi İbn Hişâm* (İbn Hişâm en-Nahvî'nin *Şevâhidü Evḍahi'l-mesâlik* adlı eserinin şerhidir); *İḳāmetü'l-burhân ʿalâ enne'l-efʿâle'n-nâḳışate innemâ tedüllü ʿale'z-zamân* (Eserde İbn Mâlik'in *et-Teshîl*'deki konuyla ilgili görüşü eleştirilmektedir); *Telḫîṣü't-telḫîṣ min şevâhidi't-Telḫîṣ; Eshelü'l-maḳāṣıd bi-ḥilyeti'l-meşâyiḫ ve refʿi'l-esânîdi'l-vâḳıʿa fî merviyyâti şeyḫine'l-imâm el-vâlid; el-Ufuḳu'l-müşriḳ bi-terâcimi men leḳînâhü bi'l-meşriḳ; el-Enîsü'l-muṭrib fî-men leḳītühû min üdebâʾi'l-Maġrib; Şerḥu Sîreti İbn Fâris* (İbn Fâris'in *Evcezü's-siyer li-ḫayri'l-beşer* adlı risâlesinin şerhidir); *el-İstimsâk bi-evṣaḳi'l-ʿurve fi'l-aḥkâmi'l-müteʿallika bi'l-ḳahve; Envâʿu'l-envâr fî şerḥi şevâhidi'l-Keşşâf ve'l-Envâr* (Zemahşerî ve Kādî Beyzâvî'nin tefsirlerindeki şevâhidin şerhidir); *Simṭü'l-ferâʾid fîmâ yeteʿallaḳ bi'l-besmele ve'ṣ-ṣalât mine'l-fevâʾid; el-Ezhârü'n-nediyye; Temhîdü'd-delâʾil ve telḫîṣü'l-evâʾil.*

Müellif şu eserlerin üzerine hâşiye ve taʿlîkāt da yazmıştır: Teftâzânî'nin *el-Muḫtaṣar* ve *el-Muṭavvel*'i, İmruülkays'ın divanı, Züheyr b. Ebû Sülmâ'nın divanı, Fîrûzâbâdî'nin *er-Ravżü'l-meslûf fîmâ lehû ismâni ilâ ülûf*'ü, İbn Hişâm'ın *Muġni'l-lebîb*'i, İbn Mâlik'in *Teshîlü'l-Fevâʾid ve tekmîlü'l-Maḳāṣıd*'ı, Mekkûdî'nin İbn Mâlik'e ait *el-Elfiyye* üzerine yazdığı şerh, İbnü'n-Nâzım'ın *Şerḥu Lâmiyyeti'l-efʿâl*'i (İbn Mâlik), Süyûtî'nin *Telḫîṣü'l-Miftâḥ*'ı nazma çektiği *ʿUḳūdü'l-cümân* adlı eserine yine kendisinin yazdığı şerh, Zekeriyyâ el-Ensârî'nin *Fetḥu Rabbi'l-beriyye bi-şerḥi'l-Ḳaṣîdeti'l-Ḫazreciyye*'si, İbn Ümmü Kāsım diye tanınan Hasan b. Kāsım el-Murâdî'nin İbn Mâlik'in *Elfiyye*'si *(el-Ḫulâṣa)* üzerine *Tavżîḥu'l-maḳāṣıd ve'l-mesâlik bi-şerḥi Elfiyyeti İbn Mâlik* adıyla yazdığı şerh, Hâlid el-Ezherî'nin *Mûṣılü'ṭ-ṭullâb ilâ Ḳavâʿidi'l-iʿrâb*'ı (İbn Hişâm en-Nahvî), aynı müellifin *Şerḥu'l-Âcurrûmiyye* ve İbn Hişâm en-Nahvî'nin *Evḍaḥu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik (et-Tavżîḥ / Tavżîḥu'l-Ḫulâṣa)* adlı şerhine *et-Taṣrîḥ ʿale't-Tavżîḥ (et-Taṣrîḥ bi-mażmûni't-Tavżîḥ)* adıyla yazdığı hâşiye, Şehâbeddin el-Hafâcî'nin *Şifâʾü'l-ġalîl*'i, Harîrî'nin *Dürretü'l-ġavvâṣ fî evhâmi'l-ḫavâṣṣ*'ı, Kastallânî'nin *İrşâdü's-sârî*'si, Ebû Sâlim el-Ayyâşî'nin *İktifâʾü'l-eşer baʿde ẕehâbi ehli'l-eşer*'i, *Tefsîrü'l-Celâleyn* ve Tirmizî'nin *eş-Şemâʾil*'i (eserlerinin bir listesi için bk. *Feyżu neşri'l-inşirâḥ*, neşredenin girişi, I, 33-41).

İbnü't-Tayyib'e nisbet edilen *Miftâḥu'l-vüṣûl ilâ ʿilmi'l-uṣûl* adlı eser (*DMBİ*, IV,

161), isim ve nisbe benzerliği bulunan Muhammed Tayyib b. Muhammed el-Fâsî'nin dedesi Abdülkādir b. Ali el-Fihrî el-Fâsî'nin *Ḫulâṣatü'l-uṣûl*'üne yazdığı şerhtir (nşr. İdrîs el-Fâsî, Dübey 1425/2004). Abdülalî el-Vedgirî, *İbnü'ṭ-Ṭayyib eş-Şarḳī: Ḥalḳa fî târîḫi'l-fikri'l-luġavî bi'l-Maġrib* (doktora tezi, 1986, Câmiatü Muhammed el-Hâmis külliyyetü'l-âdâb, Rabat), *Ḳaḍâye'l-mu'cemi'l-'Arabî fî kitâbâti İbni'ṭ-Ṭayyib eş-Şarḳī* (Rabat 1989) ve *et-Ta'rîf bi'bni'ṭ-Ṭayyib eş-Şarḳī* (Rabat 1990) adıyla üç eser kaleme almıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü't-Tayyib eş-Şarki, *İżâ'etü'r-râmûs ve iżâfetü'n-nâmûs 'alâ iżâ'eti'l-Ḳāmûs* (nşr. Abdüsselâm el-Fâsî – Tihâmî er-Râcî el-Hâşimî), Muhammediye 1403/1983, neşredenlerin girişi, I, e-d; a.mlf., *Feyżu neşri'l-inşirâḥ min ravżi ṭayyi'l-İḳtirâḥ* (nşr. Mahmûd Yûsuf Feccâl), Dübey 1421/2000, neşredenin girişi, I, 19-41; Abdurrahman b. Abdülkerîm el-Ensârî, *Tuḥfetü'l-muḥibbîn ve'l-aṣḥâb fî ma'rifeti mâ li'l-Medeniyyîn mine'l-ensâb* (nşr. Muhammed el-Arûsî el-Matvî), Tunus 1390/1970, s. 335-336; Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs* (nşr. Ali Şîrî), Beyrut 1414/1994, Mukaddime, I, 48; Murâdî, *Silkü'd-dürer*, IV, 91-94; İbn Sûde, *el-Fehrese* (nşr. Abdülmecîd Hayâlî), Beyrut 1423/2002, s. 70; Cebertî, *'Acâ'ibü'l-âṯâr*, I, 298; Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *Selvetü'l-enfâs* (nşr. Abdullah el-Kâmil el-Kettânî v.dğr.), Dârülbeyzâ 1425/2004, III, 66-67; Brockelmann, *GAL Suppl.*, I, 541, 685; II, 194, 277, 522-523; *Hediyyetü'l-'ârifîn*, II, 331; Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde, *Delîlü mü'errihi'l-Maġribi'l-akṣâ*, Dârülbeyzâ 1960-65, I, 246; II, 287, 348; R. Mach, *Catalogue of Arabic Manuscripts (Yahuda Section) in the Garrett Collection Princeton University Library*, Princeton-New Jersey 1977, s. 10, 165; Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, I, 100, 178, 192, 209, 475; II, 606-607, 661, 834, 1067-1071; ayrıca bk. İndeks; Menûnî, *el-Meṣâdirü'l-'Arabiyye li-târîḫi'l-Maġrib*, Dârülbeyzâ 1404/1983, I, 176-177; a.mlf., *Ḳabes min 'aṭâ'i'l-maḫṭûṭi'l-Maġribî*, Beyrut 1999, II, 1001-1004; Ziriklî, *el-A'lâm* (Fethullah), VI, 177-178; Muhammed Hâccî, *ez-Zâviyetü'd-delâ'iyye ve devruha'd-dînî ve'l-'ilmî ve's-siyâsî*, Dârülbeyzâ 1409/1988, s. 273; M. Muhtâr Vüld Ebbâh, *Târîḫu'n-naḥvi'l-'Arabî fi'l-meşrik ve'l-maġrib*, Selâ 1417/1996, s. 414-415; İdrîs el-Fudaylî, *ed-Dürerü'l-behiyye ve'l-cevâhirü'n-nebeviyye* (nşr. Ahmed b. el-Mehdî el-Alevî – Mustafa b. Ahmed el-Alevî), Muhammediye 1420/1999, II, 336-337; Abdullah Murâbıt et-Tergi, *eş-Şürūḥu'l-edebiyye fi'l-Maġrib 'alâ 'ahdi'd-devleti'l-'Aleviyye*, Rabat 1426/2005, s. 71-75, 104-106, 119, 127-130; Abdurrahman b. Zeydân, *Mu'cemü ṭabaḳāti'l-mü'ellifîn 'alâ 'ahdi devleti'l-'Aleviyyîn* (nşr. Hasan el-Vezzânî), Rabat 1430/2009, s. 291-292; Muhammed Azzûz, *el-Muḥaddiṣûne'l-Meġāribe fî Dımaşḳ*, Beyrut 1431/2010, s. 412-431; Abdülhâdî b. Muhammed es-Selâvî, "Maḥṭûṭât Nefîse", *MMİADm.*, XII/1-2 (1932), s. 55-56; Muhammed el-Arabî el-Azzûzî, "İbnü'ṭ-Ṭayyib Muḥṣi'l-Ḳāmûs: Mevlidühû ve neş'etühû ve ḥayâtühû ve nesebüh", *a.e.*, XXX/1 (1955), s. 87-90; "İbn-i Ṭayyib", *DMBİ*, IV, 160-161; "Şerkî, Muḥammed b. eṭ-Ṭayyib", *Ma'lemetü'l-Maġrib*, Rabat 1423/2002, XVI, 5358; Hasan Cellâb, "İbnü'ṭ-Tayyib eş-Şarḳī", *Mu.AU*, XIX, 324-330.

AHMET ÖZEL

İBNÜ't-TUVEYR
(ابن الطوير)

Ebû Muhammed el-Murtazâ Abdüsselâm b. el-Hasen b. Abdisselâm b. Alî b. Ahmed el-Fihrî el-Kayserânî el-Mısrî (ö. 617/1220)

Fâtımî devlet adamı, tarihçi ve hadis hâfızı.

Zilhicce 524'te (Kasım 1130) Mısır'da doğdu. Fâtımî ve Eyyûbîler devrinde önemli bürokratik görevler üstlenen Mısırlı bir aileye mensuptur. Kendisine dönemin meşhur şahsiyetlerinden olan dedesi Abdüsselâm'ın adı verildiyse de o daha ziyade niçin verildiği bilinmeyen İbnü't-Tuveyr lakabıyla tanınmıştır. Çocukluğu, gençliği ve yetişmesi hakkında yeterli bilgi yoktur, ancak iyi bir eğitim aldığı üstlendiği görevlerden anlaşılmaktadır. Fâtımîler'in son döneminde Dîvânü'r-revâtib reisliğine getirildi. Eyyûbîler devrinde de çeşitli divanlarda görev aldığı kaydedilmekle birlikte (Münzirî, III, 7; Zehebî, XIII, 507) bunlar hakkında bilgi verilmemektedir. Dedesi Sünnî olan İbnü't-Tuveyr 15 Muharrem 617'de (22 Mart 1220) Kahire'de vefat etti ve Mukattam dağının eteklerindeki mezarlığa defnedildi. Ayrıca hadis hâfızı olup ömrünün sonuna kadar öğrenmeye ve öğretmeye önem vermiş, elli yaşlarında iken İskenderiye'ye yerleşen hadis âlimi Ebû Tâhir es-Silefî'den (ö. 576/1180) hadis tahsil etmiştir. Fâtımî tarihini, devlet teşkilâtını iyi biliyor, zamanının âlimlerini ve yüksek memurlarını iyi tanıyordu. Öğrencileri arasında hadis hâfızı Münzirî sayılmaktadır.

İbnü't-Tuveyr'in en meşhur eseri *Nüzhetü'l-muḳleteyn fî aḫbâri'd-devleteyn*'dir. Ancak müellif eserinden aktarılan bilgilerde bu adı taşıyan bir eserinden bahsetmez. Daha sonraki tarihçilerden Nâsırüddin İbnü'l-Furât, Makrîzî ve Kâtib Çelebi onun eserini *Nüzhetü'l-muḳleteyn fî aḫbâri (sîreti)'d-devleteyn* şeklinde kaydederken İbn Tağrîberdî bundan *el-Muḳleteyn fî aḫbâri'd-devleteyn* diye söz eder. İbn Haldûn ve Kalkaşendî ise kitabın adını zikretmeden İbnü't-Tuveyr'in tarihinden faydalandıklarını belirtirler. Eser günümüze intikal etmemekle birlikte Makrîzî başta olmak üzere İbnü'l-Furât, Kalkaşendî, İbn Tağrîberdî, İbn Haldûn ve İbnü'z-Zeyyât gibi tarihçiler önemli bir kısmını kitaplarında iktibas etmişlerdir. Eymen Fuâd Seyyid, bu iktibaslardan hareketle İbnü't-Tuveyr'in kaydettiği Fâtımîler döneminin idarî yapısı, vergi sistemi, saray hayatı ve geleneğinin yanında resmî merasimlere, halifelerin kabullerine dair bilgileri *Nüzhetü'l-muḳleteyn fî aḫbâri'd-devleteyn (sîreti'd-devleteyn)* adlı eserde bir araya getirerek yayımlamıştır (Beyrut 1412/1992). Fâtımî Devleti'nde divanlar, burada çalışan görevliler, devlete ait hazineler, görevlilerin maaşları, mahkemede uyulacak kurallar ve resmî prosedürle mahkeme görevlilerinin çalışma esasları hakkında bilgilerin yer aldığı eser tarih, idarî yapı, vergiler olmak üzere üç bölümden oluşmuş, Selâhaddîn-i Eyyûbî zamanında Fâtımî ve Eyyûbî idarî yapılarını mukayese etmek amacıyla kaleme alınan tarihin, adı da buna uygun biçimde verilmiştir. Ancak divanda görev yapmış olan müellifin bu sayede birinci elden edindiği bilgilere dayanan kayıtları Fâtımî dönemiyle sınırlı kalmış, Eyyûbîler'e ait fazla bilgi vermemiştir. Eser ayrıca, İbnü't-Tuveyr'den öncesine ait olup günümüze ulaşmayan rivayetleri aktarması bakımından önemlidir. Eymen Fuâd Seyyid, "Nüẓumü'l-Fâṭımiyyîn ve rüsûmühüm fî Mışr kemâ câ'et 'inde İbni'ṭ-Ṭuveyr" adıyla bir çalışma da yapmıştır (*Nüzhetü'l-muḳleteyn*, neşredenin girişi, s. 31-102).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü't-Tuveyr, *Nüzhetü'l-muḳleteyn fî aḫbâri'd-devleteyn* (nşr. Eymen Fuâd Seyyid), Beyrut 1412/1992, neşredenin girişi, s. 4-102; Münzirî, *et-Tekmile*, III, 7-8; Zehebî, *Târîḫu'l-İslâm: sene 601-630* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut 1424/2003, XIII, 507; Safedî, *el-Vâfî*, XVI, 287; XVIII, 254; XX, 145; İbn Dokmak, *el-İntiṣâr li-vâsıṭati 'iḳdi'l-emṣâr*, Beyrut, ts. (Dârü'l-âfâḳi'l-cedîde), s. 12; Kalkaşendî, *Ṣubḥu'l-a'şâ*, I, 136; II, 107, 122; III, 550-560, 566-568; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmü'z-zâhire*, V, 241; Eymen Fuâd Seyyid, "Dirâse naḳdiyye li-meṣâdiri târîḫi'l-Fâṭımiyyîn fî Mışr", *Dirâsât 'Arabiyye ve İslâmiyye mühdât ilâ edîbi'l-'Arabiyyi'l-kebîr Ebî Fihr Maḥmûd Muḥammed Şâkir bi-münâsebeti bülûġihi's-seb'în* (haz. Eymen Fuâd Seyyid v.dğr.), Kahire 1403/1982, s. 162; Şâkir Mustafa, *et-Târîḫu'l-'Arabî ve'l-mü'errihûn*, Beyrut 1987, II, 214; P. E. Walker, *Exploring an Islamic Empire-Fatimid History and its Sources*, London 2002, s. 150-151, 158, 166, 196; Sezgin, *GAS*, XV/2, s. 424; Cl. Cahen, "Ibn al-Ṭuwayr", *EI²* (İng.), III, 960; Rızâ İnzâbî Nejâd, "İbn Ṭuveyr", *DMBİ*, IV, 158-159.

MURAT ÖZTÜRK

İBNÜRREFİK AHMET NURİ

(bk. SEKİZİNCİ, Ahmet Nuri).

İBRÂHİM ENÎS AHMED
(إبراهيم أنيس أحمد)

(1906-1977)

Arap dünyasında modern dil bilimi araştırmalarının öncüsü.

İbrâhim Enîs Ahmed

Kahire'de doğdu. İlkokuldan sonra Ezher Üniversitesi Dârülulûm Fakültesi'nin hazırlık okulu el-Medresetü't-techîziyye'den lise diploması aldı ve Ezher'in Dârülulûmi'l-ulyâ kısmına girdi. Burada öğrenci iken şiir yazmaya başladı, sosyal ve kültürel etkinliklere katıldı, okulun tiyatro grubuna başkan seçildi. Kendi yazdığı *eş-Şeyḫu'l-müteşâbî* adlı piyesin baş kahramanını bizzat kendisi oynadı. 1930'da Ezher'den mezun olduktan sonra liselerde öğretmenlik yaptı. 1933'te Eğitim Bakanlığı'ndan kazandığı bursla İngiltere'ye gidip Londra Üniversitesi'ne kaydoldu. 1939'da edebiyat alanında bakaloryasını aldı, 1941'de felsefe ve Sâmî dilleri alanında doktorasını verdi. Burada da sosyal etkinliklerden geri kalmadı. 1938'de Londra'daki en-Nâdi'l-Mısrî'ye başkan seçildi.

İngiltere'den döndükten sonra Dârülulûm Fakültesi'ne öğretim üyesi olarak tayin edildi, mesleğinde yükselerek dil bilimi alanında profesör oldu. Fakültede dil bilimi, Sâmî dilleri ve şarkiyat alanlarında, ayrıca Arap dili bölümünde başkan sıfatıyla görev yaptı. 1955 yılında fakültenin dekanlığına getirildiyse de hemen ardından işlerin arzu ettiği şekilde gitmediğini belirterek istifa etti. 1958'de ikinci defa getirildiği dekanlık görevini birkaç yıl sürdürdü. 1963-1964 öğretim yılında Amman'daki Ürdün Üniversitesi'nde çalıştıktan sonra Dârülulûm Fakültesi'nde misafir profesör olarak ders verdi. Bu fakültedeki ilk yıllarında gittiği İskenderiye Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde iki yıl çalıştı. Burada dil bilimiyle ses bilimi araştırmalarının, dil seslerinin sınıflandırılması ve mukayesesinin modern yöntemlerle yapılacağı ses bilimi (fonetik, savtiyyât) laboratuvarını kurdu. Ramazan Abdüttevvâb onun öğrencilerindendir. 1948 yılından itibaren uzmanlık yaptığı Mecmau'l-lugati'l-Arabiyye'ye 1961'de üye oldu. Burada metot, lehçeler ve el-Mu'cemü'l-kebîr komisyonlarında bulundu. Dil sesleri, Arap lehçeleri, lafız-delâlet-semantik, şiirde müzikalite ve çeşitli gramer meseleleri üzerine araştırmalar yaptı. 1967'de, dayısı Zekî Mühendis'in yerine kurumun çıkardığı dergiyi *(Mecelletü'l-Mecmaʿi'l-luġati'l-ʿArabiyye)* yirmi ikinci sayısından itibaren yönetti. 1958'de *Delâletü'l-elfâẓ* (semantik) adlı eserinden dolayı kendisine Mısır devlet teşvik ödülü verildi. 8 Temmuz 1977 tarihinde Kahire'de vefat etti. Ailesi kütüphanesini Dârülulûm Fakültesi'ne bağışladı.

XX. yüzyılın başlarından itibaren Avrupa'da doğan modern dil bilimi araştırmaları, özellikle ses bilimi, lehçe bilimi, morfoloji ve sentaks alanlarında yoğunluk kazanmış, bu arada İsviçreli dilbilimci Ferdinand de Saussure, Batı'da modern lengüistiğin öncüsü olarak görüldüğü gibi İbrâhim Enîs de Arap âleminde ve Arap dil biliminde bu alanın öncüsü kabul edilmiştir. İngiltere'de iken modern dil biliminin meselelerine dair Saussure ve diğer bilginlerin görüşlerini öğrenip Arap dilinin meselelerine uygulamış, 1939'da Mısır'a dönünce bu alandaki bilgiler kabul görmüş, sadece i'rab hakkındaki görüşü reddedilmiştir. Ona göre Kur'an'a i'rab I. (VII.) yüzyılın sonu ile II. (VIII.) yüzyılın başlarında uygulanmıştır. Araplar kelime sonlarını -bugün de konuşmalarda görüldüğü gibi- hep sâkin telaffuz ederlerdi. Müslüman nahiv âlimleri Yunan gramerinin etkisiyle i'rab olgusunu icat etmiştir (*Min Esrâri'l-luġa,* s. 182 vd.; *Delâletü'l-elfâẓ,* s. 207 vd.). İ'rab harekelerinin fâillik-mef'ûllük gibi cümle öğelerini belirleme işlevi yoktur, sadece cümledeki kelimeleri birbirine ulama vazifesi görür. Cümle öğelerini ise Arap söz dizimi düzeniyle her öğenin cümle içinde bulunması gereken yerler ve cümlelerde zarflarla edatlar gibi yan unsurlar belirler. İ'rab harekeleri iki sâkin harfin çakışmasını önlemek için kullanılır. Çünkü kelimelerde aslî telaffuz kelime sonlarının sâkin olmasıdır. Hareke de bu sâkin harfi okumak ve ulamak için getirilir. Aslında İbrâhim Enîs bu düşüncelerinde öncelikle Arap dil bilimi âlimi Kutrub ile Karl Vollers ve Paul E. Kahle gibi şarkiyatçılara uymuştur.

İbrâhim Enîs'in dil tetkik yöntemi sarf, nahiv, fonetik, mu'cem (sözlük) ve delâlet (semantik) meselelerini yeni bir metotla incelemek, bu konularda Batı dünyasının düşüncelerini doğru bir şekilde anlayıp Arap diline uygulamak, çalışmaları tartışmalarda değil dilin öz meselelerinde yoğunlaştırmak, yüksek edebî tahlili göz ardı etmemek, dil olgularının istatiğini, verilerinin değerlendirilmesini yapmak, Arap dilinin olgularıyla diğer Sâmî dillerinin olguları arasında mukayeseler yapmak, Basra ve Kûfe dil mekteplerinin görüşlerini inceleyip karşılaştırmak gibi ilkelere dayanır. Ona göre kelime üç değil dört kategoriye ayrılır: Genel olarak ismin ve mantıkçıların küllî isim dediklerinin dahil olduğu isim; işaret, mevsul ve sayı adlarının dahil olduğu zamir; fiil; nahivcilerin mâna harfleri dediği ve zarfları da kapsayan edat. İbrâhim Enîs, Arap dilinin seslerine ilişkin örnek bir telaffuz projesinin hazırlanıp Arap ülkelerinde basın yayın organları vasıtasıyla yaygınlaştırılması, okullarda mahallî lehçelerin gücünün kırılması için gerekirse yasa çıkarılması, Arapça'nın ve diğer Sâmî dillerinin özüne ulaşmak amacıyla Arap âlemindeki halk lehçelerinin incelenmesi gibi özgün projeler ortaya koymaya çalışmıştır.

Eserleri. 1. *el-Eṣvâtü'l-luġaviyye* (Kahire 1947, 1950, 2007). Modern dil yöntemlerine göre dil seslerinin, seslerin mahreç ve niteliklerinin, değişim ve dönüşümlerinin, dili oluşturan seslerin fonolojik ve fonetik özelliklerinin incelendiği Arapça yapılmış ilk önemli çalışmadır. Yazar eserinde kısa ünlülerle (harekeler) uzun ünlüler (med harfleri) arasında sadece nicelik bakımından fark olduğunu belirtir. **2.** *Min Esrâri'l-luġati'l-ʿArabiyye* (Kahire 1951, 1998). Kalb, ibdâl, naht gibi dilin gelişimini sağlayan olgulardan söz edilen eserin "Ḳıṣṣatü'l-iʿrâb" adlı bölümünde i'rab harekelerinin sanıldığının aksine cümle öğelerini belirleme değil cümlenin kelimeleri arasında bağlama ve ulama işlevi gördüğü iddia edilmiştir. **3.** *Fi'l-Lehecâti'l-ʿArabiyye* (Kahire 1952, 1973, 1995). Bu eserde Arap dilinde lehçelerin ortaya çıkışı, Kur'an kıraatindeki farklı okuyuşların kadîm Arap lehçelerine dayandığı hususu, lehçe, ses, seslerin çeşitleri, mahreçleri ve nitelikleri, İslâm'dan önce Arap dili, fonetik, fesahat, kıraat ve fonetik bilimi, idgam, izhar, ihfâ, imâle gibi fonetik olgular incelenmiştir. Tâmir Abdülvedûd el-Eş'arî, *el-Muṣṭalaḥâtü'ṣ-ṣavtiyye fî kitâbi "Fi'l-Lehecâti'l-ʿArabiyye" li-İbrâhîm Enîs* adlı çalışmasında (Kahire 1973) eserde kullanılan ses bilimi

terimlerini ele almıştır. **4.** *Mûsîḳa'ş-şi'r* (Kahire 1952, 1965, 1981, 1988). **5.** *Delâletü'l-elfâẓ* (Kahire 1958, 1991). Eserde dilde delâlet (gösterge) ve semantik bilimi, lafız-anlam, lafız-delâlet, delâletin çocuklarda ve yetişkinlerde oluşumu, delâlet çeşitleri gibi meseleler üzerinde durulmuştur. **6.** *Muḥâḍarât ʿan müstaḳbeli'l-luġati'l-ʿArabiyyeti'l-müştereke* (Kahire 1959-1960). Müellifin Ma'hedü'd-dirâsâti'l-Arabiyyeti'l-âliye'de Dil ve Edebiyat Araştırmaları Bölümü öğrencilerine verdiği konferanslardan ibarettir. **7.** *Eṣvâtü'l-luġa ʿinde İbn Sînâ* (Kahire 1963). İbn Sînâ'nın dili meydana getiren seslerin oluşum sebeplerini, seslerin mahreç ve sıfatlarını irdelediği *Meḫâricü'l-ḥurûf* adlı eserindeki görüşlerin değerlendirilmesi ve eleştirisi olup Kahire Arap Dil Kurumu'nun yirmi dokuzuncu devre kongresinde sunulan tebliğleri içermektedir. **8.** *Ṭuruḳu tenmiyeti'l-elfâẓ fi'l-luġa* (Kahire 1967). Yazarın 1966-1967 ders yılında Dil ve Edebiyat Araştırmaları Bölümü öğrencilerine verdiği konferanslardan meydana gelen eserde dilin gelişimini etkileyen kıyas, iştikak, kalb, ibdâl, naht ve irticâl gibi konular ele alınmıştır. Diğer eserleri: *eş-Şeyḫu'l-müteşâbî* (tiyatro); *Yâ Zeʿîmü vedâʿan* (1927 yılında henüz öğrenci iken Mısır devlet adamı Sa'd Zağlûl hakkında yazdığı ve tek şiiri olan elli beş beyitlik mersiyedir); *Rivâye* (roman) (*Ṣaḥîfetü Dâri'l-ʿulûm*, Kahire Ocak 1937); *ʿUzvü baʿşe* (hikâye) (*Ṣaḥîfetü Dâri'l-ʿulûm*, Nisan 1945); *el-Luġa beyne'l-ḳavmiyye ve'l-ʿâlemiyye* (Kahire 1970); *el-Muʿcemü'l-vasîṭ* (I-II, Kahire 1972, 1989, 1991, Muhammed Halefullah Ahmed, Abdülhalîm Müntasır ve Atıyye es-Savâlihî ile birlikte); *ʿİlmü'l-aṣvât beyne'l-ḳudemâʾ ve'l-muḥdeşîn* (Kahire 2003). Müellif ayrıca Ahmed Muhtâr Ömer'le birlikte İshak b. İbrâhim el-Fârâbî'nin *Dîvânü'l-edeb*'ini neşretmiştir (Kahire 1394/1974). İbrâhim Enîs, Kahire Arap Dil Kurumu dergisinin çeşitli sayılarında Arap diliyle ilgili birçok makale yanında çeşitli kongreler için tebliğler kaleme almıştır. Bunlar sülâsînin babları, mürtecel lafızlar, sülâsî mücerred isimlerin kalıpları, harekeyle i'rab meselesi, Kur'an fâsılaları, "fi"îl" (فعَيل) kalıbı, naht, "semâ'"ın etimolojisi, lugavî istatistik, Arap ve İngiliz şiirlerindeki kafiye düzeninin karşılaştırılması gibi meselelerdir. *Ṣaḥîfetü Dâri'l-ʿulûm*'da da "Neş'etü'l-kelâm" gibi (Nisan 1943) birkaç makalesi yayımlanmıştır.

İbrâhim Enîs hakkında birçok çalışma yapılmıştır: Ahmed Temmâm, *İbrâhîm Enîs, râʾidü'd-dirâsâti'l-luġaviyye* (Kahire 1397); *Cühûdü İbrâhîm Enîs el-luġaviyye* (tez); Ali Necdî Nâsıf, "ed-Duktûr İbrâhîm Enîs" (*MMLA*, XL [Kahire 1397/ 1977]); Ali Seyyid Ahmed, *İbrâhîm Enîs Luġaviyyen* (Asyut 1984 [Mısır]); Zeyneb Selâhaddin, *Cuhûdü İbrâhîm Enîs fi'n-naḥv ve'ṣ-ṣarf* (yüksek lisans tezi, www.ta5atub.com//878-topic); Kemâl Muhammed Bişr, *İbrâhîm Enîs ve'd-dersü'l-luġavî* (Kahire 1999, Mahmûd Fehmî Hicâzî, Muhammed Hasan Abdülazîz, Muhammed Hamâse Abdüllatîf ve İbrâhim ed-Desûkî'nin İbrâhim Enîs'le ilgili makalelerini kapsar); Seyyid Ahmed el-Mahzencî, *İbrâhîm Enîs: Ḥayâtühû ve aʿmâlüh* (Kahire 2002); Ammâr İlyâs Bevâsile, *el-Fikrü'l-luġavî ʿinde İbrâhîm Enîs: Dirâse vaṣfiyye taḥlîliyye fi'l-eṣvâti ve'ṣ-ṣarf* (Mûte 2003); İbrâhim b. Kays b. Süleyman el-Hemedânî, *İbrâhîm Enîs ve enẓâruhü'd-delâliyye ve'n-naḥviyye* (tez, 2004, www.ahlalhdeeth.com); Nâdiye Tevhâmî, *İbrâhîm Enîs ve arâʾühû ḫilâle kütübihî: Min Esrâri'l-luġa ve Delâleti'l-elfâẓ ve el-Eṣvâtü'l-luġaviyye* (yüksek lisans tezi, 2005, Câmiatü'l-Emîr Abdülkādir li'l-ulûmi'l-İslâmiyye, Kosantîne / Cezayir); Riyâz Zekî Kāsım, "Risâle luġaviyye min Ḳuṭrub ilâ İbrâhîm Enîs: Heli'l-i'râb hikâye?" (*Mecelletü'l-ʿArabî*, sy. 642-2012/5 [Küveyt 2012]; www.alarabimag.com/Article); Azîz Erkîbî, *Meḫâricü'l-ḥurûf ʿinde'l-ḳurrâʾ ve'l-lisâniyyîn: Dirâse muḳārene beyne'l-Ḥâfız Ebî ʿAmr ed-Dânî ve'd-Duktûr İbrâhîm Enîs* (Beyrut 2012).

BİBLİYOGRAFYA :

İbrâhim Enîs Ahmed, *Min Esrâri'l-luġati'l-ʿArabiyye*, Kahire 1958, s. 182 vd.; a.mlf., *Delâletü'l-elfâẓ*, Kahire 1976, s. 207 vd.; Muhammed Abdülcevâd, *Taḳvîmü Dâri'l-ʿulûm*, Kahire 1952, II, 119; İbrâhim Medkûr, *Maʿa'l-Ḥâlidîn*, Kahire 1401/1981, s. 185; Muhammed el-Kettânî, *eṣ-Ṣıraʿ beyne'l-ḳadîm ve'l-cedîd fi'l-edebi'l-ʿArabiyyi'l-ḥadîṯ*, Dârülbeyzâ 1403/1982, II, 1235; *Mevsûʿatü aʿlâmi Mışr fi'l-ḳarni'l-ʿışrîn* (haz. Mustafa Necîb), Kalyûb 1996, s. 71-72; M. Mehdî Allâm, *el-Mecmaʿiyyûn fî ḫamsîne ʿâmen*, Kahire 1406/1986, s. 4-7; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Tetimmetü'l-Aʿlâm*, Beyrut 1418/1998, I, 11-12; Ahmed el-Alâvine, *Ẕeylü'l-Aʿlâm*, Cidde 1418/1998, s. 17; a.mlf., *et-Teẕyîl ve'l-istidrâk ʿalâ Muʿcemi'l-mü'ellifîn*, Cidde 1423/2002, s. 12; Nizâr Abâza – M. Riyaz el-Mâlih, *İtmâmü'l-Aʿlâm*, Beyrut 1999, s. 14; Seyyid Ahmed el-Mahzencî, *İbrâhîm Enîs: Ḥayâtühû ve aʿmâlüh*, Kahire 2002, tür.yer.; İmân Saîd Celâl, "Enîs, İbrâhîm Aḥmed", *Mv.AÜ*, II, 514-517.

İSMAİL DURMUŞ

İBRÂHİM FASÎH

(bk. HAYDARÎ).

İBRÂHİM SÂRIM PAŞA

(1801-1854)

Osmanlı sadrazamı.

İstanbul'da doğdu. Ayasofya türbedarlarından Kadı Hâfız Mûsâ Efendi'nin oğludur. İlk eğitimini babasından aldıktan sonra Dîvân-ı Hümâyun Kalemi'ne girdi. Çalışkanlığıyla Reîsülküttâb Süleyman Necip Efendi'nin dikkatini çekti ve onun kızıyla evlendi. Kısa süre içinde hâcegânlık rütbesi aldı, Âmedî Odası halifeliğine getirildi. Nisan 1829'da başmukātaacılığa tayin edildi. Aynı yılın kasım ayında Halil Rifat Paşa'nın maiyetinde başkâtip olarak Rusya'ya gönderildi. Dönüşünde Küçük Evkaf Kalemi muhasebecisi oldu (Mart 1831). Ocak 1833'te Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile görüşmek için Mısır'a giden Dîvân-ı Hümâyun âmedcisi Mustafa Reşid Bey'e vekâlet etti. Aynı yıl bu görevin yanında ikinci defa başmukātaacılığa, 9 Mayıs 1834'te kaptan paşanın kapı kethüdâlığına ve ardından aklâm-ı seb'a hocalığına getirildi.

30 Aralık 1834'te Beylikçi Mehmed Nûri Efendi'nin Londra sefâretine tayini üzerine beylikçilik vekâletine tayin edildi. Bu görevinin yanı sıra, Mısır meselesinde Mehmed Ali Paşa'nın niyetini anlamak ve iki taraf arasında uzlaşma sağlamak amacıyla Aralık 1836'da Mısır'a gönderildi. Buradaki temasları sonucu Mehmed Ali Paşa'nın düşünceleri daha açık bir şekilde ortaya çıktı. İstanbul'a dönünce asaleten beylikçiliğe getirildi. 20 Haziran 1837'de İngiltere Kralı IV. William'ın ölümünden sonra yerine yeğeni Victoria tahta geçtiğinde beylikçilik uhdesinde kalmak üzere Londra büyükelçiliğine tayin edildi. Kendisine böyle önemli bir görevin verilmesinin sebebi, bu sırada devleti meşgul eden Mısır meselesi hakkındaki bilgisi dolayısıyla İngiltere'nin bu konuda yardımını temin edebilme ihtimaliydi. Büyükelçiliği sırasında Mısır ve Cezayir meselelerinde İngiltere'nin desteğini almaya çalıştı. Bir yıl sonra görevini Mustafa Reşid Paşa'ya bıraktı. Henüz Londra'da iken Dâr-ı Şûrâ-yı Bâbıâlî üyeliğine ve ardından Dahiliye müsteşarlığına tayin edildi. Müsteşarlığın yanında vekâleten Meclis-i Umûr-ı Nâfia başkanlığına getirildi. 9 Eylül 1839'da sadâret müsteşarı, 10 Ekim'de Sultan Abdülmecid'in tahta çıkı-

İbrâhim Sârım Paşa'nın Karacaahmet Mezarlığı'ndaki mezarı

şını İran şahına haber vermek üzere İran büyükelçisi oldu. Yaklaşık bir yıl süren bu görevi esnasında bir süreden beri İran'la devam eden sınır ihlâlleri meselesini ele aldı. Kısa bir müddet sonra birinci rütbe ile Sayda defterdarlığına tayin edildiyse de görev yerine gitmeden sağlık sorunlarını bahane ederek istifa edince Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye üyeliğine seçildi.

İbrâhim Sârım Paşa 13 Haziran 1841'de Ticaret nâzırlığına getirildi. 13 Aralık'ta nezaretin İstanbul Gümrük Emaneti'ne bağlanmasının ardından Hariciye nâzırlığına nakledildi. Yaklaşık bir buçuk yıl süren bu görevinde Lübnan'daki Dürzî-Mârûnî çatışması ve çifte kaymakamlığın kurulması meseleleriyle Fransa'nın Tunus üzerindeki emelleri ve Sırbistan'da yaşanan idarî sorunları çözüme kavuşturmak amacıyla çalıştı. 9 Nisan 1843'te bu görevden alındı ve yeniden Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye üyeliğine getirildi. 16 Kasım 1844'te ikinci defa tayin edildiği Londra büyükelçiliği esnasında İran'la sınır sorunları, Lübnan'daki Dürzî-Mârûnî çatışması, Fransa'nın Cezayir'i işgali ve Yunanistan'ın sınırda Osmanlı aleyhindeki faaliyetleri gibi konularla ilgilendi. Ertesi yıl Paris büyükelçiliğine getirildiyse de henüz bu görevine başlamadan ikinci defa Ticaret nâzırlığına tayin edildi. Aynı yılın temmuz ayında Meclis-i Umûmî üyeliğine, ağustosta gümrük eminliğine, ekim ayında ise tekrar sadâret müsteşarlığına getirildi. 17 Şubat 1847 tarihinde müşirlikle vezâret rütbesi verilerek Maliye nâzırı oldu, ancak bir yıl sonra azledilip Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye başkanlığına tayin edildi. 30 Nisan 1848'de sadrazam oldu. Avrupa'da yaşanan 1848 ihtilâllerinin Balkanlar'a etkisini azaltmak amacıyla bazı tedbirler aldı. Fakat Mustafa Reşid Paşa ile aralarındaki sorunlar yüzünden bu görevi uzun sürmedi, üç ay sonra azledildi. 2 Eylül 1849'da tayin edildiği Bursa valiliği iki yıl sürdü. 6 Şubat 1853'te Trabzon valiliğine gönderildi. Bir süre sonra, yaklaşan Osmanlı-Rus savaşı yüzünden stratejik bir mevkide bulunan Trabzon'a askerî meseleleri bilen bir valinin tayin edilmesi gerektiğini bildirerek İstanbul'a dönmek istedi. Döndükten bir yıl sonra 30 Ağustos 1854'te vefat etti ve Karacaahmet Mezarlığı Miskinler Tekkesi'nin yanına gömüldü. Sârım Paşa elçilik, nâzırlık, valilik ve sadrazamlık gibi önemli görevlerde bulunmasına rağmen Bursa valiliği dışında hiçbirinde bir yıldan fazla kalamadı. Bu yüzden bir makamın meselelerine hâkim olamadan diğerine gönderildi ve sadrazamlığa kadar yükselmesine rağmen etkisiz bir devlet adamı olarak kaldı.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, HSD.AFT, 8/79; BA, *HAT*, 486/23823; BA, İ.DH, 124/6342; BA, A.DVN, 23/9; BA, A. AMD.d., nr. 374, s. 44; Ahmed Rifat, *Verdü'l-hadâik*, Freiburg 1970, s. 40-41, 43; Mehmed Süreyyâ, *Nuhbetü'l-vekâyi'*, İstanbul 1290, tür.yer.; Lutfî, *Târih*, II, 403, 426; III, 649; IV, 819; V, 910, 914, 937-938; VI, 1023; VII, 1065, 1100, 1113, 1139, 1156; VIII, 1200, 1215, 1240, 1257, 1259; Mehmet Zeki Pakalın, *Tanzimat Maliye Nazırları*, İstanbul, ts. (Kanaat Kitabevi), I, 80-94; Faik Reşit Unat, *Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnâmeleri* (Ankara 1968), Ankara 1992, s. 237; Mahmut Gologlu, *Trabzon Tarihi: Fetihten Kurtuluşa Kadar*, Ankara 1975, s. 173-174; Ali Rıza – Mehmed Galib, *Geçen Asırda Devlet Adamlarımız* (haz. Fahri Çetin Derin), İstanbul 1977, I, 124, 125; Begüm Yavaş, *Sadrazam İbrahim Sarim Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri: 1801-1854* (yüksek lisans tezi, 2012), MÜ Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü; *Takvîm-i Vekâyi'*, nr. 226, İstanbul 1 Cemâziyelevvel 1257; *Cerîde-i Havâdis*, nr. 66, İstanbul 12 Zilkade 1257; Ahmed Refik, "1253 Senesinde Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile Bir Mülâkat", *TTEM*, XVI/15 (92) (1926), s. 133.

BEGÜM YAVAŞ

İBRÂNÎLER
(العبرانيّون)

Yahudilerin atalarının bağlı olduğu Batı Sâmî kavimler topluluğu.

Sözlüklerde 'Ubr / 'Abr ve Benî 'İbr / 'Abr isimli kabilelerden ve Nûh'un oğlu Sâm'ın torunlarından olan 'Âber (Eber) adlı bir kişiden bahsedilmekte, **'ibrî** veya **'ibrânî** ise "yahudilerin dili / İbrânîce (İbrâniyye)" şeklinde açıklanmaktadır (*Lisânü'l-'Arab*, "'abr" md.; *Tâcü'l-'arûs*, "'abr" md.; ayrıca bk. Buhârî, "Vaḥiy", 3; "İ'tiṣâm", 25). Kelimenin İbrânîce biçimi olan 'ibrî ('ivrî) Tevrat'ta ilk defa Hz. İbrâhim hakkında kullanılmıştır (Tekvîn, 14/13; Ya'kūb'un oğlu Yûsuf ve kardeşlerine yönelik kullanım için bk. Tekvîn, 39/14; 43/32). Tekvîn'in bu pasajına yapılan Midraş yorumunda İbrâhim'in "İbrânî" şeklinde nitelenmesinin sebebi farklı biçimlerde açıklanmıştır (*Genesis Rabba*, XLII, 8). Bir görüşte kelime "öteki taraf" mânasındaki İbrânîce **'eber**le (**'ever**) ilişkilendirilmiş ve muhtemelen İbrâhim'in monoteist oluşuna vurgu yapılmak suretiyle kelimeye "bütün dünya bir yana, İbrâhim bir yana" anlamı verilmiştir. Diğer bir görüş, "bir nehri geçmek" mânasındaki aynı fiil kökünden ('abar / 'avar; krş. Ar. 'a-b-r) hareketle kelimeyi İbrâhim'in nehrin diğer tarafından gelişine bağlamış (ayrıca bk. *Hamişa Humşe Tora im Peruş Raşi*, s. 118) ve İbrâhim'in nehrin öteki yakasında meskûn olanların dilini konuştuğuna işaret edilmiştir. Üçüncü bir görüşe göre ise kelime İbrâhim'in Nûh'un torunlarından 'Eber'in ('Ever) soyundan geldiğini ifade etmektedir (ayrıca bk. Josephus, s. 42-43 ["Antiquities of the Jews", I:146]). Antik yahudi filozofu Filon, kelimeyi (ebraios) ilk yoruma benzer biçimde mânevî anlamıyla "aşma, zâhirî duyguları bırakıp aklî duygulara yönelme" şeklinde açıklamıştır (*The Works of Philo* ["On the Migration of Abraham", IV.20]; Hacer'in soy bakımından Mısırlı, fakat mânevî yönelişi bakımından İbrânî olduğu yorumuyla ilgili olarak ayrıca bk. *The Works of Philo* ["On Abraham", XLIII.251]). İbrâhim'in konuştuğu dil ile 'Eber arasında bağlantı kuran Ortaçağ yahudi filozofu Yehuda Halevi ise İbrâhim'in, lisanların farklılaşması sırasında atası 'Eber'in lisanını sürdürdüğünden, İbrânî diye anıldığını ileri sürmüştür (*Sefer ha-Kuzari*, s. 14).

İbrânî ('ibri) kelimesi modern araştırmacılar tarafından Ürdün veya Fırat'ın öte yakasında (doğusunda) yer alan bölge ve bu bölgeye ait topluluk ismi olarak anlaşılmıştır (bölge adı olarak kullanımı için bk. Harvey, s. 106; İsrâil'in atalarının [Terah] nehrin öteki tarafında ['eber ha-nahar] yaşadığıyla ilgili olarak bk. Yeşu, 24/2). Ayrıca kelimenin başlangıçta sadece İsrâiloğulları'nı değil Ürdün nehrinin ötesindeki bütün toplulukları (Ammonlular, Moablılar, Edomlular vb.) ifade etmiş olabileceği ve bu isimle anılan topluluğun Tel El-Amarna Mektupları'nda (m.ö. XIV. yüzyıl) Hapiru (Habiru / Apiru) şeklinde bahsi geçen ve Ken'ân'ı istilâ ettikleri söylenen grubu belirtebileceği ileri sürülmüştür. Fakat Hapiru adlandırmasının, belli bir etnik gruptan ziyade Eski Yakındoğu'da işçi ve asker olarak istihdam edilmiş yarı yerleşik, düşük statüdeki topluluklar için yaygın biçimde kullanımından hareketle Hapiru = İbrânî eşleştirmesi kimi araştırmacılar tarafından kabul görmemiştir (Kaiser, s. 110; her iki kelimenin "tozlu" mânasına geldiği görüşüyle -İbrânîler'in göçebe çoban oluşuna atıfla- ilgili olarak ayrıca bk. s. 65).

Bu eşleştirmeye yönelik alternatif görüşe göre Hapiru, esasen Batı Sâmî kökenli bir kelime olup göçmen durumuna gelmiş kişi veya gruplar için kullanılmış, Amoriler (Amurrular) yoluyla bölgeye girmiştir. Başlangıçta bu isme İbrânî ataları için de sosyal statüyle bağlantılı biçimde yer verilmiş, daha sonra İsrâil kavmiyle bağlantılı etnik bir terime dönüşmüştür (bazı araştırmacılara göre 'Eber ismi de buradan gelmiştir). Bu yoruma bağlı olarak Eski Ahid'de, kelimenin daha ziyade yabancılar tarafından yahut yabancılarla (Mısırlılar, Filistîler vb.) konuşurken İsrâil kavmine mensup olanları ifade etmek için kullanıldığına ve düşük statüyle (köleler) ilişkili bir anlam içerdiğine dikkat çekilmiştir (Tekvîn, 39/14, 17; 41/12; 43/32; Çıkış, 1/15; 2/11; 3/18; 5/3; 21/2; I. Samuel, 4/6; 13/3; 13/19; Yeremya, 34/9; Yûnus, 1/9). İbrânî kelimesinin kökenine yönelik bir diğer görüş ise kelimeyi Arapça'da yer aldığı şekliyle ('ibr) "nehir kenarı" mânasıyla ilişkilendirmiş, bununla, nehir bölgesinde meskûn topluluk veya toplulukların kastedilmiş olabileceği ileri sürülmüştür (*JE*, VI, 304-305; Arapça'da 'ibrân nehrin her iki yakasını ifade eder).

Kelimenin yahudi literatürü ve yahudi dışı literatürdeki kullanımı ile etimolojisine yönelik olarak ortaya konan bütün bu açıklamalardan hareketle İbrânî ismiyle kastedilen topluluğun mahiyeti konusunda, **a)** millî bir topluluk, **b)** esas mânasıyla sosyal bir grup, ikincil mânasıyla millî bir topluluk, **c)** Bâbil sürgünü öncesinde İsrâil cemaatine mensup olan düşük statüye sahip üye, **d)** İsrâiloğulları'nın bağlı olduğu etnik bir grup gibi farklı görüşler ileri sürülmüştür (Koehler – Baumgartner, II, 782-783). İbrânîler'in Ârâmîler'le akraba bir grup ya da Ârâmîler'den bir grup olduğu, önceleri Ârâmî lehçesiyle konuşurken Ken'ân'a geldikten sonra oradaki Sâmî grupların lehçelerini benimsediği, böylece İbrânîce'nin ortaya çıktığı da ifade edilmiştir (Günaltay, s. 6).

Antik yahudi tarihçisi Yosefus'un eserinde İbrânî ismi (ebraious) özellikle Yûsuf ve Mûsâ dönemleri, kısmen de krallık dönemi anlatılırken İsrâiloğulları yerine sıkça kullanılmakta; sürgünden sonraki dönemden bahsedilirken nâdiren yer almaktadır; yine Filon'un yazılarında genel olarak İsrâiloğulları ve yahudi isimleri yerine geçmekle birlikte ağırlıklı biçimde Mısır dönemiyle ilgili bölümlerde zikredilmektedir. Buradan hareketle bu ismin, Yosefus ve Filon zamanında daha ziyade etnik olarak İsrâiloğulları'nı / yahudileri nitelemek için kullanıldığı anlaşılmaktadır (Filon'dan İbrânî filozofu şeklinde bahsedilmesi ve İbrânîler'in Araplar, Asurlular, Medyenliler gibi milletlere paralel kullanımı için bk. *The Works of Philo*, "On Providence |Fragment II|"; "On the Virtues", |VII.34|; krş. Korintoslular'a İkinci Mektup, 11/22; Filibeliler'e Mektup, 3/5; Resullerin İşleri, 6/1).

Bîrûnî de *el-Âşârü'l-bâḳıye*'de, İbrânî ismini ('ibrâniyyûn) yahudi (yehûd) ve İsrâiloğulları (Benî İsrâîl) isimleriyle birlikte kullanmıştır: "İbrânîler, yahudiler ve İsrâiloğulları" (s. 11) yahut "İbrânîler ve yahudilerden Mûsâ'ya tâbi olanlar" (s. 52; ayrıca bk. s. 37). Sachau tarafından işaret edildiği üzere (*The Chronology of Ancient Nations*, s. 370-371), Bîrûnî'nin yahudi ve İsrâiloğulları'ndan ayrı olarak zikrettiği İbrânîler'le, yahudilerin ataları, Sâmirîler ve diğer akraba milletleri de kapsayacak şekilde etnik bir topluluğu kastetmiş olması mümkündür. Sachau ayrıca Arapça 'ibrânî kelimesinin yehûddan farklı olarak sadece âlimler tarafından bilinip kullanıldığını ve bununla, eski dönemlerde Mûsâ şeriatı altında Suriye bölgesinde yaşayan ve İbrânîce konuşan topluluğun kastedildiğini belirtmektedir ki bunlar -Bîrûnî'nin dönemi itibariyle- hâlâ Mûsâ şeriatına bağlı olsalar da dünyanın her yanına dağılmış olan ve artık İbrânîce konuşmayan yahudilerin atalarına karşılık gelmektedir (*a.g.e.*, s. 385-386). Zeitlin'in verdiği (s. 370), Grek-Roma döneminde Yehuda'da yaşayanların yahudi ismini, Suriye ve Antakya'daki dindaşlarının ise İbrânî ve İsrâil isimlerini kullandıkları bilgisi de bu açıklamayı desteklemektedir. Yehuda Halevi ise *Sefer ha-Kuzari*'de 'ibrâniyye kelimesini İbrânîlik / Yahudilik mânasında kullanmıştır (s. 43; İbrânîce tercümesinde kelimeye "İbrânîler = 'İvriyyîm" anlamı verilmiştir). İbrânî kelimesinin Batı dillerindeki karşılığı (Alm. Hebräer; Fr. Hébreu; İng. Hebrew) modern dönemde revaç bulmuş, bilhassa Aydınlanmacı Avrupa yahudileri, bu kullanımı dinî ve küçümseyici anlam içeren yahudi kelimesinin yerine bir seküler-etnik kimlik ifadesi olarak ikame etmeye çalışmışlardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Bîrûnî, *el-Âşâru'l-bâḳıye* (nşr. E. Sachau), Leipzig 1923, s. 11, 37, 52; *a.e.*: *The Chronology of Ancient Nations* (nşr. ve trc. E. Sachau), London 1879, s. 370-371, 385-386; Yehuda Halevi, *Sefer ha-Kuzari: Makor ve-Targum* (trc. Y. Kafah), Kiryat Ono 5765/2005, s. 43; *Hamişa Humşe Tora im Peruş Raşi-The Pentateuch and Rashi's Commentary: A Linear Translation into English* (haz. R. Abraham ben Isaiah – R. Benjamin Sharfman), Brooklyn 1949, s. 118; F. Josephus, *The Complete Works* (trc. W. Whiston), Nashville 1998, s. 42-43 ("Antiquities of the Jews", I:146); *The Works of Philo: Complete and Unabridged* (trc. C. D. Yonge), Peabody / Massachusetts 1993, s. 254, 432, 439, 642, 747 ("On Providence |Fragment II|"; "On the Migration of Abraham", IV.20; "On Abraham", XLIII.251; "On Joseph", IX.42; "On the Virtues", VII.34 – Opera Omnia, 1828, II, 296; IV, 53, 69); M. Şemsettin Günaltay, *İbrânîler*, İstanbul 1936; S. W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, New York 1937, I, 47; D. A. Knight, "Hebrews", *The Oxford Companion of the Bible* (ed. B. M. Metzger – M. D. Coogan), New York 1993, s. 273-274; L. Koehler – W. Baumgartner, *The Hebrew and Aramaic Lexicon of the Old Testament* (trc. M. E. J. Richardson), Leiden 1996, II, 782-783; G. Harvey, *True Israel: Uses of the Names Jew, Hebrew and Israel in Ancient Jewish and Early Christian Literature*, Leiden 1996, s. 106; S. Zeitlin, "The Names Hebrew, Jew and Israel: A Historical Survey", *The Jewish Quarterly Review*, XLIII/4, Philadelphia 1953, s. 370; W. C. Kaiser, *A History of Israel: From the Bronze Age Through the Jewish Wars*, Nashville 1998, s. 65, 110; E. G. Hirsch – J. P. Peters, "Hebrew", *JE*, VI, 304-305; J. H. Tigay, "Eber", *Encyclopaedia Judaica*, Detroit 2007, VI, 85.

SALİME LEYLA GÜRKAN

İÇLİ, Şerif

(1899-1956)

Türk mûsikisi bestekârı ve ud sanatçısı.

20 Aralık 1899 tarihinde İstanbul'un Beşiktaş semtinde doğdu. Babası Hacı Mehmed Efendi, annesi Şöhret Hanım'dır. İlk öğreniminin ardından Âfitâb-ı Maârif Rüşdiyesi'ni bitirdi. İlk resmî görevi küçük yaşlarda başladığı Orman ve Maâdin Nezâreti'ndeki memuriyetidir (1914). Askerliğini Ankara'da yaptı. Terhisten sonra İktisat Vekâleti'nde arşiv memuru olarak çalıştı, bir taraftan da akşamları sâzendelik yapıyordu. Ancak bu iki işten birini tercih etmesi istendiğinde vekâletteki görevinden ayrıldıysa da bir süre sonra İktisat Vekili Celâl Bey'in (Bayar) yardımıyla tekrar vekâletteki vazifesine döndü. Bu görevde iken 1938'de faaliyete geçen Ankara Radyosu'nun saz heyetinde Eşref Kadri ismiyle çalışmaya başladı. 1946'da bakanlıkta ve radyodaki görevlerinden istifa edip İstanbul'a döndü ve Maksim Gazinosu'na girdi. 1949 yılından itibaren açılan yeni İstanbul Radyosu'nda ve bazı gazinolarda ud sanatçısı olarak yer aldı, bu arada özel dersler verdi. Son zamanlarında gazinolardan tamamen çekilerek bütün mesaisini radyoya ve derslerine ayırdı. 3 Şubat 1956 tarihinde radyodaki bir program esnasında geçirdiği kalp krizi sonucu öldü ve Feriköy Mezarlığı'na defnedildi. Şerif İçli, devrinin ud icracıları ve bestekârları arasındaki özel yerinin yanında bilhassa sazı ve sesiyle fasıl mûsikisinin vazgeçilmez sanatkârlarından biridir. İlk mûsiki çalışmalarına komşusu Nakiye Hanım'dan

Şerif İçli

ud dersleri alarak başladı ve 1921'de girdiği Beşiktaş Mûsiki Kulübü'nde kendini yetiştirdi. Burada tanıştığı kemânî Hakkı Derman'la arkadaşlıkları ömür boyu devam etti. Daha sonraki yıllarda klarnet sanatçısı Şükrü Tunar'ın da katılması ile meydana gelen Şerif İçli – Şükrü Tunar – Hakkı Derman üçlüsünün gerek fasıllarda gerek solo programlarda ortaya koyduğu zengin icra örnekleri hâfızalarda derin izler bırakmıştır.

Döneminde "altın ud" diye anılan İçli'nin üstün ritim yeteneği, pürüzsüz mızrabı ile kendine mahsus tavrı katıldığı fasıl ve sololarda hemen hissedilirdi. Aynı zamanda iyi bir hânende olduğundan fasıllara sesiyle de iştirak ederdi. Şevki Bey'in üslûbu sezilen, kendine özgü, duygulu ve sağlam bir prozodik yapının hâkim olduğu bestelerinde güfte seçimine çok özen göstermiştir. Kibar ve zarif kişiliğiyle tanınan Şerif İçli'nin ilk şarkısı 1924'te bestelediği, "Gelmeseydim âleme hiç görmeseydim ben seni" mısraıyla başlayan uşşak şarkısı ise de asıl şöhretini 1927'de bestelediği, sözleri Süleyman Nazif'e ait, "Derdimi ummâna döktüm âsumâna inledim" mısraıyla başlayan hicaz şarkısıyla elde etmiştir. Günümüze ulaşan yetmiş üç eserinden iki saz semâisiyle bir yürük semâi dışındakilerin hepsi şarkı formundadır (eserlerinin bir listesi için bk. Öztuna, I, 382-383). Saz semâileriyle yürük semâisi ve elli dört şarkısı Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu repertuvarında kayıtlıdır. "Ezelden âşinânım ben ezelden hem-zebânımsın" mısraıyla başlayan hüseynî, "Yine bir sızı var içimde akşam oldu diye" mısraıyla başlayan hüzzam, "Mest oldu gönül gözlerini gördüğüm akşam" mısraıyla başlayan karcığar, "Hicran yine hicran mı bu aşkın sonu söyle" ve "Gözlerin hayran bakarmış görmeyip ısrârımı" mısraıyla başlayan uşşak şarkıları İçli'nin çok sevilen eserlerindendir.

Şarkılarının çoğu zamanın ses sanatçıları tarafından plaklara okunan ve halk arasında çok beğenilen, bazı yerli filmlere de müzik yapan Şerif İçli'nin nota yazma merakı vardı. Uzun yıllar emek vererek meydana getirdiği nota koleksiyonu vefatından sonra Ankara Radyosu tarafından satın alınmış olup halen Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu Müzik Dairesi Başkanlığı Arşivi'nde bulunmaktadır. Ayrıca *Şarkı Gü fteleri* adlı üç ciltlik bir eser (İstanbul 1949-1950) ve *Hüzzam Faslı* adı altında yetmiş eserin notasının yer aldığı bir kitap (İstanbul 1951) neşretmiştir. Selâhattin İçli, Şerif İçli'nin kardeş çocuğu İbrahim İçli'nin oğludur.

BİBLİYOGRAFYA :

İbnülemin, *Hoş Sadâ*, s. 270; Vural Sözer, *Müzik ve Müzisyenler Ansiklopedisi*, İstanbul 1964, s. 187-188; Sadun Kemali Aksüt, *500 Yıllık Türk Musikisi Antolojisi*, İstanbul 1967, s. 173-174; Mustafa Rona, *20. Yüzyıl Türk Musikisi*, İstanbul 1970, s. 459-464; Kip, *TSM Saz Eserleri*, s. 7, 31; *TSM Sözlü Eserler*, tür.yer.; Özalp, *Türk Mûsikîsi Tarihi*, II, 241-244; Yılmaz Öztuna, *Türk Mûsikîsi: Akademik Klasik Türk San'at Mûsikîsinin Ansiklopedik Sözlüğü*, Ankara 2006, I, 382-383; "Şerif İçli", *TMD*, sy. 2 (1947), s. 12; "Şerif İçli", *Radyo Haftası*, sy. 29, İstanbul 1950, s. 14-15; Zeki Tükel, "Udî Şerif İçli Yeni Şiirleri Niçin beğenmiyormuş?", *a.e.*, sy. 69 (1951), s. 23-25, 46; Selâhaddin İçli, "Ölümünün 14. Yılında Şerif İçli", *Musiki ve Nota*, I/4, İstanbul 1970, s. 20-21; Lâmi Güray, "28. Ölüm Yıldönümünde Altın Ud Şerif İçli'yi Anarken", *Mızrap*, II/17, İstanbul 1984, s. 30; Mehmet Güntekin, "İçli, Şerif", *DBİst.A*, IV, 134.

NURİ ÖZCAN

İDÂRE-i ÖRFİYYE

(bk. DÎVÂNIHARP).

İDÂRE-i SEKÂFET-i İSLÂMİYYE

(bk. INSTITUTE of ISLAMIC CULTURE).

İHSAN ABBAS

(إحسان عبّاس)

İhsân Reşîd Abdülkādir Abbâs
(1920-2003)

Arap dili ve edebiyatı âlimi, tarihçi, eleştirmen ve yayımcı.

Filistin'de Hayfa şehrinin 25 km. güneyinde Ayn Gazâl köyünde doğdu. Babası Reşîd Abbas çiftçilikle uğraşıyordu. İhsan ilk öğrenimini köyünde, orta ve lise öğrenimini Hayfa ve Akkâ'da tamamladı. Hayfa'da okurken İstiklâl Camii'nde hutbelerini dinlediği Filistin Bağımsızlık Hareketi liderlerinden İzzeddin el-Kassâm'ı tanıma fırsatı buldu, daha sonraları Hizbü't-tahrîr'i kuran Takıyyüddin en-Nebhânî'nin de öğrencisi oldu. Yüksek öğrenimini 1937-1941 yıllarında Kudüs'te Arap Dili Fakültesi'nde (el-Külliyetü'l-Arabiyye) yaptı. Ardından Filistin'de Safed Lisesi'nde beş yıl süreyle öğretmenlik görevinde bulundu. Kendisi gibi ileride adını duyuracak olan Nâsırüddin el-Esed, Muhammed Yûsuf Necm, Velîd Arafât ve diğer bazı edebiyatçılarla burada tanıştı. Daha sonra Kahire'ye giderek I. Fuâd Üniversitesi (Kahire Üniversitesi) Edebiyat Fakültesi'nde okudu (1946-1950). Safed 1948'de İsrail tarafından işgal edilince memleketine dönemedi. Aile fertleri de Irak, Ürdün, Suriye ve Lübnan'a dağılarak muhacir hayatı yaşadılar. 1951'de Sudan Hartum Üniversitesi'nde öğretim üyesi olarak çalışmaya başladı, Arap edebiyatı, İslâm tarihi ve fıkıh derslerini okuttu. Bu arada Kahire Üniversitesi'nde *Ḥayâtü'l-edebi'l-ʿArabî fî Ṣıḳılliyye* adlı çalışmayla yüksek lisans diploması aldı (1952), iki yıl sonra da *Nezʿatü'z-zühd ve eserühâ fi'l-edebi'l-Ümevî* adlı teziyle doktorasını tamamladı. 1961'de Beyrut Amerikan Üniversitesi'nde öğretim üyesi oldu. 1975-1977 yılları arasında Amerika Birleşik Devletleri'nde misafir hoca sıfatıyla ders verdi. 1986'da üniversitede hocalık yapmak üzere gittiği Ürdün'de hayatının sonuna kadar kaldı ve 29 Temmuz 2003 tarihinde Amman'da vefat etti.

Ürdün, Suriye, Irak, Mısır Arap dili akademileri ile Ma'hedü'l-mahtûtâti'l-Arabiyye (Küveyt), Indian Academy of Sciences, Deutsche Morgenländische Gesellschaft, Instituto Hispano-Arabe de Cultura gibi ilmî kuruluşlara üye olan İhsan Abbas 1980 yılında Lübnan hükümeti birinci dereceden altın maarif nişanı ve Suudi Arabistan Melik Faysal uluslar arası Arap edebiyatı ödülüne lâyık görüldü.

İhsan Abbas'ın yüze yakın eseri genellikle gurbet, yenilik, eleştiri ve edebî tenkit konularını kapsamaktadır. Şiir, hikâye, tiyatro, edebiyat tarihi ve edebiyat eleştirisi alanlarındaki eserlerin yanı sıra çok sayıda ansiklopedik eserin neşrini gerçekleştirmiş, bir eleştirmen ve araştırmacı olarak metinleri tahlil ederken metin içindeki bilgileri gerçek hayatla karşılaştırmıştır. Bu özelliği, eski ve yeni Arap kültür ve edebiyatı yanında Batı şiir geleneğinin nazariyat yönünü bilmesi, ayrıca İngiliz dili ve kültürüne vâkıf olmasından kaynaklanmaktadır. İhsan Abbas metin incelemelerinde tek bir yöntem izlemek yerine, bazı çalışmalarında ruh-beden ilişkilerini açıkla-

İhsan Abbas

mada paralelliği esas alan Amerikan paralelizm metodunu kullanmıştır. Bir kısım eserlerinde ise Fransız tarihsel metodunu, hatta bir kısım kitaplarında her iki yöntemi birleştirdiği görülmektedir. Çalışmalarında aslî kaynaklarla ikinci derecede kaynakları birbirinden ayırt eden İhsan Abbas kaynaklar arasında öncelik ve sonralık sıralaması yapmış, şiir metinlerinin incelenmesi ve eleştirisinde benzerliklere dikkat çekmiş, metinler arasında mukayese yaparken kültürler arası tahlillere girmiştir. *Fennü'ş-şi'r* adlı kitabında yabancılarla etkileşim olgusuna değinirken klasik Batı ve Arap romantizmini karşılaştırmıştır. İhsan Abbas'ın 8000 civarında seçme kitap ihtiva eden özel kütüphanesi Riyad'daki Melik Fehd Millî Kütüphanesi'ne intikal etmiştir.

Eserleri. Telif: *Fennü'ş-şi'r* (Beyrut 1953, 1955, 1975); *el-Ḥasenü'l-Başrî* (Kahire 1952); *Fennü's-sîre* (Beyrut 1956, otobiyografi yazma tekniğine dairdir); *Ebû Ḥayyân et-Tevḥîdî* (Beyrut 1956; Hartum 1980); *'Abdülvehhâb el-Beyâtî ve'ş-şi'ru'l-'Irâḳıyyü'l-ḥadîş* (Beyrut 1955); *eş-Şi'rü'l-'Arabî fi'l-Mehceri'l-Emrîkî* (Muhammed Yûsuf Necm ile birlikte, Beyrut 1957, 1967, 1982); *eş-Şerîf er-Raḍî* (Beyrut 1959); *el-'Arab fî Ṣıḳılliyye* (Kahire 1959; Beyrut 1970, 1975); *Târîḫu'l-edebi'l-Endelüsî* (I, *'Aṣru siyâdeti Ḳurṭuba,* Beyrut 1960, 1969, 1973, 1977, 1978, 1985; II, *'Aṣru'ṭ-Ṭavâ'if ve'l-Murâbıṭîn,* Beyrut 1962, 1969, 1971, 1974, 1978, 1985); *Aḫbâr ve terâcim Endelüsiyye: Müstaḫrece min Mu'cemi's-sefer li's-Silefî* (Beyrut 1963, 1967, 1399/1979, 1405/1985); *Lîbiyyâ fî kütübi't-târîḫ* (M. Yûsuf Necm ile birlikte, Bingazi 1968); *Lîbiyyâ fî kütübi'l-Coğrâfiyye ve'r-raḥalât* (M. Yûsuf Necm ile birlikte, Bingazi 1968); *Meni'llezî sereḳa'n-nâr* (Beyrut 1970, edebiyat ve tenkide dairdir); *Şi'rü'l-ḫavâric* (Beyrut 1974; *Dîvânü şi'ri'l-ḫavârîc* adıyla, Beyrut 1981, 1982); *Târîḫu'n-naḳdi'l-edebî 'inde'l-'Arab* (Beyrut 1971, 1978, 1983; Amman 1986); *Proceeding of Second Symposium of the History of Blad al-Sham* (Muhammed Adnân Bahît ile birlikte, I-II, Beyrut 1987); *el-Vezîrü'l-Maġribî Ebü'l-Ḳāsım el-Ḥüseyn b. 'Alî* (Amman 1988); *'Abdülḥamîd b. Yaḥyâ el-Kâtib* (Amman 1988); *Bedr Şâkir es-Seyyâb: Dirâse fî ḥayâtihî ve şi'rih* (Beyrut 1992); *Melâmiḥ Yûnâniyye fi'l-edebi'l-'Arabî* (Beyrut 1978, 1993); *Mu'cemü'l-'ulemâ' ve'ş-şu'arâ'i'ṣ-Ṣıḳılliyyîn* (Beyrut 1994); *İtticâhâtü'ş-şi'ri'l-'Arabiyyi'l-mu'âṣır* (Küveyt 1978; Beyrut 1998); *'Abdülʿazîz ed-Dûrî: İnsânen ve mü'erriḫan ve müfekkiran* (ortak, Amman 2000); *Buḥûs ve dirâsât fi'l-edeb ve't-târîḫ* (I-II, Beyrut 2000); *Muḥâvelât fi'n-naḳdi ve'd-dirâsâti'l-edebiyye* (I-III, Beyrut 2000).

Neşir: Ebü'l-Alâ el-Maarrî, *Risâle fi't-ta'ziye* (Kahire, ts.; Beyrut 1950); İmâdüddin el-İsfahânî, *Ḫarîdetü'l-ḳaṣr ve cerîdetü'l-'aṣr* (I-II, XIV ve XV. ciltler, Ahmed Emîn ve Şevkî Dayf ile birlikte, Kahire 1951-1952, IV. kısmın Mısır şairleriyle ilgili bölümünün neşridir); *Resâ'ilü İbn Ḥazm el-Endelüsî* (Kahire 1954, 1956); *Resâ'ilü İbn Ḥazm el-Endelüsî* (I-IV, Nâsırüddin el-Esed ile birlikte, Kahire 1955, 1956, 1959, 1980-1983, 1987, içinde *Cevâmi'u's-sîre, Ṭavḳu'l-ḥamâme, Müdâvâtü'n-nüfûs* ve *et-Taḳrîb li-ḥaddi'l-manṭıḳ* gibi eserler de yer almaktadır); İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳâtü'l-kübrâ* (I-IX, Beyrut 1957-1968); Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Faṣlü'l-maḳâl fî şerḥi Kitâbi'l-Emṣâl* (Abdülmecîd Âbidîn ile birlikte, Hartum 1958; Beyrut 1971); İbn Hamdîs es-Sıḳıllî, *Dîvân* (Beyrut 1960); Muhammed b. Gālib er-Rusâfî el-Belensî, *Dîvân* (Beyrut 1960); *Şerḥu Dîvâni Lebîd* (Küveyt 1962, 1984); Ebü'l-Abbas A'mâ et-Tutîlî, *Dîvân* (Beyrut 1963); Lisânüddin İbnü'l-Hatîb, *el-Ketîbetü'l-kâmine fî-men leḳînâhü bi'l-Endelüs min şu'arâ'i'l-mi'eti'ş-şâmine* (Beyrut 1963, 1983); İbn Abdülmelik el-Merrâküşî, *ez-Zeyl ve't-tekmile li-Kitâbeyi'l-Mevṣûl ve'ṣ-Ṣıla* (IV. cüzden bir parça, Beyrut 1964; VI. cüz, Beyrut 1973); İbnü'l-Kettânî et-Tabîb, *et-Teşbîhât min eş'âri ehli'l-Endelüs* (Beyrut 1966, 1981); Makkarî, *Nefḥu'ṭ-ṭîb min ġuṣni'l-Endelüsi'r-raṭîb* (I-VIII, Beyrut 1968, 1997); İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân* (I-VIII, Beyrut 1968-1972); Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât* (VII. cilt, Wiesbaden 1969); *'Ahd-i Erdeşîrî* (İbnü't-Tıktakā'nın *el-Faḫrî fi'l-âdâbi's-sulṭâniyye ve'd-düveli'l-İslâmiyye*'sinden alınıp neşredilmiştir, Beyrut, ts. [Dâru Sâdır], Farsça trc. Muhammed Ali Şüsterî, Tahran 1348 hş./1969-1970); Ebû İshak eş-Şîrâzî, *Ṭabaḳâtü'l-fuḳahâ'* (Beyrut 1970, 1981); *Dîvânü küşeyyiri 'Azze* (Beyrut 1971; Amman 2001); İbn Şâkir el-Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât* (I-V, Beyrut 1973-1974); *el-A'mâlü'ş-şi'riyye li-Kemâl Nâşır* (Beyrut 1974); İbrâhim Tûkān, *Dîvân* (Beyrut 1975); İbn Abdülmün'im el-Himyerî, *er-Ravżü'l-mi'ṭâr fî ḫaberi'l-aḳṭâr* (Beyrut 1975); İbn Bessâm eş-Şenterînî, *ez-Ẕaḫîre fî meḥâsini ehli'l-cezîre* (I-IV, Beyrut 1979; Tunus 1981); Belâzürî, *Ensâbü'l-eşrâf* (I-II, Beyrut 1400/1979); Tîfâşî, *Sürûrü'n-nefs bi-medâriki'l-ḥavâssi'l-ḫams* (Beyrut 1980); Mufaddal ed-Dabbî, *Emṣâlü'l-'Arab* (Beyrut 1980, 1401/1981); Ebü'l-Alâ el-Maarrî, *Resâ'ilü Ebi'l-'Alâ el-Ma'arrî* (Beyrut 1402/1982); Muhammed Abdülhay el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris* (I-III, Beyrut 1402/1982); İbn Hamdûn, *et-Teẕkiretü'l-Ḥamdûniyye* (Bekir Abbas ile birlikte, I-II, Beyrut 1983-1984; I-X, Beyrut 1996); Abdurrahman el-Beledî, *el-Kâfî fî Beyẕere* (Abdülhafîz Mansûr ile birlikte, Beyrut 1983); Huzâî, *Taḫrîcü'd-Delâlâti's-sem'iyye* (Beyrut 1985, 1993); Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'âtü'z-zamân* (Kahire-Beyrut 1985); İbnü'l-Ebbâr, *Tuḥfetü'l-ḳādim* (Beyrut 1986); Muâfâ en-Nehrevânî, *el-Celîsü'ṣ-ṣâliḥu'l-kâfî ve'l-enîsü'n-nâṣıḥu'ş-şâfî* (III. cilt, Beyrut 1407/1987; I-IV, Beyrut 1413/1993); *Şeẕerât min kütübin mefḳūde fi't-târîḫ* (Beyrut 1408/1988, derleme ve neşri İhsan Abbas tarafından yapılmıştır); İbnü'l-Adîm, *Buġyetü'ṭ-ṭaleb*'in bir bölümü (Beyrut 1988); Kattâl el-Kilâbî, *Dîvân* (Bağdat 1961; Beyrut 1989); İbn Şâkir el-Kütübî, *'Uyûnü't-tevârîḫ* (Beyrut 1416/ 1996); Ebü'l-Ferec el-İsfahânî, *Kitâbü'l-Eġānî* (I-XXV, İbrâhim es-Seâfin – Bekir Abbas ile birlikte, Beyrut 2008).

Çeviri: Aristo, *Fennü'ş-şi'r* (Kahire 1950); Herman Melville, *Moby Dick* (Beyrut 1956); Stanley E. Hyman, *en-Naḳdü'l-edebî ve medârisühü'l-ḥadîse* (I-II, M. Yûsuf Necm ile birlikte, Beyrut 1958-1960); Gustave Edmund von Grunebaum, *Dirâsât fi'l-edebi'l-'Arabî* (Kemâl el-Yâzicî – Enîs Ferîha – M. Yûsuf Necm ile birlikte, Beyrut 1959); Charles Baker, *Ernest Hemingway* (Beyrut 1961); Ernest Kasirer, *Felsefetü'l-ḥaḍâre evi'l-maḳâl fi'l-insân* (Beyrut 1961); George Antonius, *Yaḳaẓatü'l-'Arab: Ḥareketü'l-ḳavmiyye* (Nâsırüddin el-Esed ile birlikte, Beyrut 1962, 1982); Sir Hamilton Gibb, *Dirâsât fî ḥaḍâreti'l-İslâm* (M. Yûsuf Necm – Mu-

hammed Zâyid ile birlikte, Beyrut 1964); Thomas Stearns Eliot, *el-Hâvûn* (tiyatro eseri, Beyrut 1965); Raif Khuri, *Modern Arab Thought: Channels of the French Revolution to the Arab East* (Princeton 1985, Charles Philip Issawi'nin editörlüğünde Arapça'dan İngilizce'ye çevrilmiştir).

BİBLİYOGRAFYA :

İhsan Abbas, *Meni'llezî seraḳa'n-nâr: Ḫaṭarât fi'n-naḳd ve'l-edeb* (der. Vedâd el-Kādî), Beyrut 1970, s. 13-18; M. Ömer Hamâde, *Aʿlâmü Filisṭîn*, Dımaşk 1985, s. 110-119; *Fî Miḥrâbi'l-maʿrife: Dirâsât mühdât ilâ İḥsân ʿAbbâs* (nşr. İbrâhim es-Seâfîn), Beyrut 1997; Yûsuf Bekkâr, "İḥsân ʿAbbâs ve taḥḳîḳu'ş-şiʿr", *İḥsân ʿAbbâs nâḳıden ve muḥaḳḳıḳan ve mü'erriḫan* (nşr. Gassân İsmâil Abdülhâlık), Amman 1998, s. 161-207; M. İbrâhim Havar, "İḥsân ʿAbbâs ve taḥḳîḳu'n-neşr", *a.e.*, s. 208-237; Abdullah el-Cübûrî, "İḥsân ʿAbbâs", *Mevsûʿatü Beyti'l-ḥikme li-aʿlâmi'l-ʿArab fi'l-ḳarneyni't-tâsiʿ ʿaşer ve'l-ʿişrîn*, Bağdad 1420/2000, I, 31-32; Edîb İzzet v.dğr., *Terâcimü aʿżâ'i ittiḥâdi'l-küttâbi'l-ʿArab fî Sûriyye ve'l-vaṭanî'l-ʿArabî*, Dımaşk 2000, s. 740-743; Halîl Ahmed Halîl, *Mevsûʿatü aʿlâmi'l-ʿArabi'l-mübdiʿîn fi'l-ḳarni'l-ʿişrîn*, Beyrut 2001, II, 731-735; Mîcân er-Ruveylî, *Delîlü'n-nâḳıdi'l-edebî*, Beyrut 2002, s. 32; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Muʿcemü'l-mü'ellifîne'l-muʿâṣırîn: Vefeyât 1315-1424 (1897-2003)*, Riyad 1425/2004, I, 45; *ʿAmîdü'l-muḥaḳḳıḳîne'l-ʿArab ve âḫirü'l-mevsûʿiyyîn el-ḳındîlü'l-muḍî' Dr. İḥsân ʿAbbâs* (nşr. Hüseyin Ömer Hamâde), Dımaşk 2007; Vedâd el-Kādî, "İḥsân ʿAbbâs ʿâlimün mevsûʿî min Filisṭîn", *Mecelletü'l-Bâḥiṯ*, XXIV, Beyrut 1982, s. 243-257; a.mlf., "In Memoriam Ihsan Abbas, 1920-2003", *al-ʿUṣûr al-Wusṭâ*, XV/2, Chicago 2003, s. 32-34; a.mlf., "Iḥsān ʿAbbās", *The Encyclopaedia of Islam Three*, Leiden 2010, fas. 2, s. 10-12; İsâm Muhammed eş-Şantî, "İḥsân ʿAbbâs", *MMMA* (Kahire), XLIX/1-2 (1426/2005), s. 145-146; Lawrence I. Conrad, "Ihsan Abbas: Custodian of Arabic Heritage and Culture", *al-Qantara*, XXVI/1, Madrid 2005, s. 6-17; Muhammed el-Hâdî b. Tâhir el-Matvî, "ʿAbbâs, İḥsân b. Reşîd", *Mv.AU*, XX, 449-475.

GALİP YAVUZ

İHSAN İLÂHÎ ZAHÎR

(إحسان إلهى ظهير)

(1945-1987)

Pakistanlı mezhepler tarihi ve çağdaş dinî akımlar uzmanı.

31 Mayıs 1945'te Pencap eyaletinin Siyâlkût şehrinde doğdu. Sîtîler'in Şeyh kolundan dindarlığıyla bilinen bir aileye mensup olan ve kumaş ticareti yapan babası Hacı Zuhûr İlâhî'nin on çocuğunun en büyüğüdür. Büyük dedesi, dedesi ve babası Hint alt kıtasında ortaya çıkan Ehl-i Hadîs düşüncesini benimsemiştir. Babasının, tahsiliyle yakından ilgilendiği İhsan İlâhî erken yaşta Kur'an'ı ezberledi. Ardından

İhsan İlâhî Zahîr

Gucrânvâlâ şehrindeki Câmia İslâmiye adlı medreseye girdi ve 1959'da mezun oldu. Günümüzde daha çok bazı sanayi kollarındaki başarısı ile tanınan Siyâlkût şehri o dönemde Selefî düşünce ve diğer fikir mektepleri bakımından çok canlı bir yerdi. Bunun İhsan İlâhî'nin yetişmesinde önemli bir etkisinin olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra ihtisas maksadıyla Faysalâbâd şehrindeki Câmia Selefiyye'ye gitti. Bu şehir Ehl-i Hadîs'in merkezi durumundaydı, burada cemaatin önde gelen âlimlerinden faydalandı. Özellikle muhaddis Muhammed Gondalvî'den temel hadis kitaplarını, Mevlânâ Şerîfullah Han Suvâtî'den mantık ve felsefe okudu. 1960-1963 yıllarında öğrenim gördüğü Pencap Üniversitesi'nde Farsça, Urduca ve Arapça'da "fâzıl" derecesi elde etti. 1963'te Medine İslâm Üniversitesi'ne kaydolması hayatındaki önemli dönüm noktalarından birini teşkil etti. Külliyyetü'ş-şerîa'da lisans öğrenimini 1967'de tamamladı. Okuduğu üniversitede hoca olarak kalması yönündeki teklifi kabul etmedi ve aynı yıl Pakistan'a döndü. 1972'de Karaçi Üniversitesi'nden hukuk diploması aldı. Pencap Üniversitesi'nde başladığı doktora çalışmasını yarım bıraktı. Her alanda temel bilgilere sahip olmak için çeşitli ilimlere dair birer metin ezberledi.

Bir süre bazı medreselerde ve okullarda ders veren İhsan İlâhî zaman zaman yurt dışına misafir hoca olarak gitti. 1967'de Selefîler'in en eski merkezlerinden olan Câmi Mescid Ehl-i Hadîs Çinyânvâlî'de cuma vaazları vermeye ve hutbe okumaya başladı, bu görevi bazı aralıklarla ölümüne kadar sürdürdü. Ailesinin maddî durumu iyi olduğundan herhangi bir resmî görev almadı. Erken bir dönemde, Ehl-i Hadîs âlimlerinin ortak hareketi için Vifâku'l-ulemâ Siyâlkût adlı bir yapının oluşumunda yer alıp bunun genel sekreterliğini yaptı, ayrıca eser telifine ağırlık verdi. Doğu Pakistan'ın Bengladeş ismiyle Pakistan Devleti'nden ayrılma teşebbüslerine giriştiği 1970'lerde yaptığı konuşmalar ve faaliyetler sebebiyle dikkat çekti. 1972-1977 arasında Muhammed Asgar Han'ın başkanı olduğu Tahrîk-i İstiklâl adlı partide aktif siyasete girdi ve Kādiyânîler'in İslâm dışı azınlık ilân edilmesi için çaba gösterenleri destekledi. 1977 seçimlerinde milletvekili adayı oldu. Ancak partisinin yanlış adımlar attığını söyleyerek adaylıktan çekildi ve partiden ayrıldı. Bir süre devlet başkanı Eyyûb Han aleyhinde çalıştı, ardından Zülfikar Ali Butto ve hükümetlerini eleştiren konuşmalar yaptı. 1977'de Butto aleyhindeki bir konuşması yüzünden 32 gün hapis yattı.

1977'de iktidarı ele geçiren Ziyâülhak, İhsan İlâhî'yi danışma kurulunda görevlendirdiyse de kendisi onu samimi bulmadığını ileri sürüp kısa bir süre sonra istifa etti. Ziyâülhakk'ı huzurunda bile şiddetle eleştirdi. Ona yönelik eleştirilerinde Ehl-i Hadîs'e mensup olmasının önemli etkisi vardır. Çünkü Ziyâülhak o dönemde Hanefîliği temsil edenlerle ve özellikle Diyûbendîler'le birlikte hareket ediyordu. İhsan İlâhî, Cem'iyyet-i Ehl-i Hadîs'in görevlendirmesiyle 1979'da Lahor'da kapsamlı bir toplantı düzenledi. Ancak toplantının ardından Ehl-i Hadîs mensupları arasında ihtilâf çıktı. 1981'de Ehl-i Hadîs düşüncesindeki yakın çevresini toplantıya çağırdı ve Cem'iyyet-i Ehl-i Hadîs-i Pâkistan adıyla yeni bir grup oluşturdu. 1983'ten itibaren bu grubun başkanlığını üstlendi. 1986 yılı Nisan ayında yapılan büyük mitingden sonra hareket daha da güçlendi. Mısır, Irak, Küveyt, Katar, Ürdün, Belçika, Hollanda, İsveç, Danimarka, İtalya, İspanya, Fransa, Almanya, İngiltere, Yugoslavya, Gana, Nijerya, Kenya, Güney Kore, Japonya, Filipinler, Hong Kong, Tayland, Amerika Birleşik Devletleri, Çin, İran, Afganistan ve Hindistan'ı ziyaret etti.

İhsan İlâhî, Ehl-i Hadîs'in en ateşli hatiplerinden biriydi. Bir yandan kendi cemaatini organize ediyor, öte yandan Pakistan'ın birçok büyük şehrinde toplantılara katılarak konuşmalar yapıyordu. Bu sayede cemaatin faaliyetlerine bir canlılık geldi. O dönemde gerek kitapları gerekse konuşmaları sebebiyle Şiîler, Kādiyânîler ve Birelvîler gibi kesimlerin düşmanlığını kazandı. İnsanlarla ilişkilerinde, ayrıca eserlerinde ortaya koyduğu cesur tavır herkesin dikkatini çekmekteydi. Kardeşi Âbid onu gereğinden fazla cesur olarak tanımlar. Cem'iyyet-i Ehl-i Hadîs-i Pâkistan tarafından 23 Mart 1987 tarihinde Minâr-ı Pâkistan'a yakın bir yerde düzenlenen sîret-i nebî konferansında bir çiçek

demeti içine yerleştirilmiş olan bomba uzaktan kumanda ile patlatılınca çok ağır bir şekilde yaralanan İhsan İlâhî özel bir uçakla Riyad'daki askerî hastahaneye kaldırıldıysa da 30 Mart 1987'de sabaha karşı vefat etti. Cenaze namazı hocası Şeyh Abdülazîz b. Bâz tarafından Riyad'da kıldırıldı, naaşı Medine'ye götürülüp Baki' Mezarlığı'na defnedildi. İhsan İlâhî Zahîr, Medine'de öğrenci iken 18 Ağustos 1965 tarihinde Medine İslâm Üniversitesi öğretim üyesi Pakistanlı muhaddis Muhammed Gondalvî'nin kızı Mahmûde İhsan ile evlenmişti. Bu evlilikten üç oğlu beş kızı dünyaya gelmiştir. Misyonunu büyük oğlu İbtisâm İlâhî Zahîr devam ettirmekte, diğer çocukları da aynı çizgiyi sürdürmektedir.

Kitap telifi yanında dergiciliğe de önem veren İhsan İlâhî, 1967-1969 arasında Merkezî Cem'iyyet-i Ehl-i Hadîs'in çıkardığı haftalık *el-İʿtiṣâm* dergisinin yayımını üstlenmiş ve derginin ilmî seviyesini yükseltmiştir. 15 Ekim 1969 tarihinde kendi adına yayımlamaya başladığı *Tercümânü'l-ḥadîṯ* yayımını günümüzde de sürdürmektedir. Bir müddet haftalık *Ehl-i Ḥadîṯ* dergisinin yazı işleri müdürlüğünü de yürüttü. Çok zengin bir kütüphanesi olan İhsan İlâhî mezhepler ve fırkalarla ilgili eşsiz bir koleksiyona sahipti. Sadece bu alanda 200.000 civarında kitabının bulunduğu ileri sürülmektedir. Öte yandan Selefî düşüncenin etkin olduğu bir çevrede eğitim alıp yetiştiği için mutaassıp bir Ehl-i Hadîs / Selefî savunucusu idi. Tasavvuf ve Hanefî mezhebi aleyhinde eserler telif etmiş ve konuşmalar yapmıştır. Pencap eyalet başbakanının meşhur sûfî Hücvîrî'nin mezarını gül suyu ile yıkattırmasına karşı çıkmış, bunu din dışı bir hareket olarak nitelemiştir (Ali b. Mûsâ ez-Zehrânî, s. 53). Bu tutumu kendisini sadece Pakistan'da değil Suudi Arabistan'da da Selefîler'in önde gelen bir siması haline getirmiştir. Eserleri, başta Suudi Arabistan ve Selefî düşüncenin etkin olduğu diğer Haliç ülkeleri olmak üzere Arap dünyasında büyük ilgi görmüş, Kral Faysal daha geniş kitlelere ulaşması için kitapları ücretsiz olarak dağıttırmıştır. Suudi Arabistan müftüsü Şeyh Abdülazîz b. Bâz da onun eserlerine ayrı bir önem vermiş, bunları tavsiye etmiştir (İbrâhim b. Abdullah el-Hâzimî, I, 211).

İhsan İlâhî, itikadî mezhepler ve dinî fırkalar üzerinde yaptığı çalışmalardaki asıl maksadının ümmet arasında fitne çıkarmak değil bâtıl fırkaların insanları aldatmasını engellemek olduğunu ifade ederdi. Bundan dolayı çoğunlukla kişilerle değil düşüncelerle meşgul olmuş ve Ehl-i sünnet çizgisinden sapmalar üzerine yoğunlaşmıştır. İbn Teymiyye, Muhammed b. Abdülvehhâb ve Hint alt kıtası Ehl-i Hadîs çizgisini benimsediğinden fırkaların tarihini ve dinî düşüncelerini yazarken onların kaynaklarına dayanmıştır (Ali b. Mûsâ ez-Zehrânî, s. 235-286, 289-317). Reddiyelerinde genellikle Kitap ve Sünnet'i esas alır, zaman zaman da akla dayanırdı. Günümüz şartları içerisinde parlamenter sistemin en isabetli yönetim biçimi olduğunu söyleyen İhsan İlâhî bu doğrultuda çalışmıştır. Devlet yönetiminde Hanefîlik, Şâfiîlik gibi herhangi bir fıkıh sisteminin etkin olmasını istemez, Kur'an ve Sünnet'e dayalı bir düzenin kurulmasını gerekli görürdü. Kadınların devlet başkanı olmasına karşı çıkmış, mürtedin öldürülmesini ve recm cezasının uygulanmasını savunmuştur. Ortaya çıkan yeni meseleleri çözmek için ictihad yapılabileceğini kabul etmekle beraber ictihad için mezheplerin ortaya koyduğu yöntemlerin önemli bir kısmını eleştiriyordu.

Eserleri. Müellifin mezhepler ve fırkalarla ilgili kitapları Arapça, az sayıdaki diğer eserleri Urduca'dır. **Arapça. 1.** *el-Ḳādiyâniyye: Dirâsât ve taḥlîl* (Medine 1386/1967; Halep 1387; Lahor 1975, 1985). Suudi Arabistan'da öğrenci iken Kâdiyânîler'in özellikle Afrika'da ve Arap ülkelerinde yaptıkları propagandalar sebebiyle onların iç yüzünü ortaya koymak için üniversitenin *Mecelletü Ḥaḍâreti'l-İslâm* adlı dergisinde yayımlanan sekiz makalesi ve daha sonra yazdığı iki yazısından oluşmaktadır (Ehsan Elahi Zaheer, s. 7-8). Eser İngilizce'ye tercüme edilmiş (*Qadiyaniat: An Analytical Survey* [Lahor 1969, 1975]), bu tercümeyi esas alan Arif Aytekin tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir (*İslam Dünyasında İngiliz Emperyalizmi: Kadıyanîlik* [İstanbul 1985, 2011]). **2.** *eş-Şîʿa ve's-Sünne* (Lahor 1973, 1984, 23. baskı). Eserde Şîa'nın temel hadis, tefsir ve akaid kitaplarında yer alan bilgiler üzerine tartışmalar yapılmış ve bunlar eleştirilmiştir. Hasan Onat ve Sabri Hizmetli'nin Türkçe'ye çevirdiği eser (*Şia'nın Kur'an, İmamet ve Takiyye Anlayışı* [Ankara 1984]) başka dillere de tercüme edilmiştir. **3.** *eş-Şîʿa ve Ehlü'l-beyt* (Lahor 1983, 1984). Editörü olduğu *Tercümânü'l-ḥadîṯ* dergisinin özel sayısı olarak basılan kitap (XIII/1, January 1982) çok rağbet görmüş ve dokuz ay içinde beş defa basılmıştır. Kitapta genel olarak mevcut Şîa'nın Ehl-i beyt'i temsil edemeyeceği düşüncesi işlenmektedir. **4.** *eş-Şîʿa ve'l-Ḳur'ân* (Lahor 1983). Yine *Tercümânü'l-ḥadîṯ*'in özel sayısı olarak basılmıştır (XIV/1, January 1983) ve büyük oranda, Şiî müellifi Hüseyin b. Muhammed Taki en-Nûrî et-Tabersî'nin *Faṣlü'l-ḫiṭâb fî iṯbâti taḥrîfi kitâbi Rabbi'l-erbâb* adlı eserindeki (Tahran, ts.) görüşleri çürütmek amacıyla yazılmıştır. Tabersî'nin eserine gerek Şiîler'den gerekse Sünnîler'den çok sayıda kişi reddiye yazmıştır. Şiî araştırmacı Seyyid Murtazâ el-Askerî, *el-Ḳur'ânü'l-Kerîm ve rivâyâtü'l-medreseteyn* adıyla hazırladığı üç ciltlik kitabın son cildini (*Münâḳaşatü mâ zeʿamehü'l-Üstâẕ İḥsân İlâhî Ẓahîr, elf ḥadîṯ Şîʿî fî taḥrîfi'l-Ḳur'ân ve beyânü zeyfi meʾdeʿâhu*, Tahran 1999) İlâhî'nin eserindeki iddialara ayırmış, bu iddiaları bütün ayrıntılarıyla tartışmıştır. **5.** *eş-Şîʿa ve't-teşeyyuʿ: Firaḳ ve târîḫ* (Lahor 1404/1984). *Tercümânü'l-ḥadîṯ*'in özel sayısı olarak (XV/1, January 1984) 30.000 adet basılan bu kitap da çok rağbet görmüş, başka dillere de çevrilmiştir. Eserde başlangıcından son yüzyılda aldığı şekle kadar Şiîlik ayrıntılı biçimde incelenmiş, Şiî inancının dayandığı esaslar eleştirel bir gözle ele alınmıştır. **6.** *er-Red (dü'l-Kâfî) ʿalâ muġâletâti'd-duktûr ʿAlî ʿAbdilvâhid Vâfî fî kitâbihî Beyne'ş-Şîʿa ve Ehli's-sünne* (Lahor-Kahire 1405/1985). Müellif bu eserini, 1984'te Mısır'a yaptığı seyahat esnasında haberdar olduğu Vâfî'nin *Beyne'ş-Şîʿa ve Ehli's-sünne* adlı kitabındaki bazı iddialara cevap vermek, yanlış bilgileri tashih etmek maksadıyla Mısır'da yazmaya başlamış ve Lahor'da tamamlamıştır. **7.** *el-Bâbiyye: ʿArż ve naḳd* (Lahor 1978, 7. bs., 1984). Geniş bir mukaddimeyle dört bölümden meydana gelen kitapta Bâbîlik bütün yönleriyle ele alınmaktadır. **8.** *el-Bahâ'iyye: Naḳd ve taḥlîl* (Lahor 1980; 6. bs., Lahor-Kahire 1985). Aralarında Bâbîliğin devamı olan Bahâîliğe dair eserlerin de bulunduğu 300 kadar kaynaktan yararlanılarak hazırlanmış ciddi bir araştırmadır. **9.** *el-Birelviyye: ʿAḳâ'id ve târîḫ* (Lahor 1984). Ahmed Rızâ Han Birelvî tarafından Hindistan'da kurulan fırkanın oluşumu, temel fikirleri, tekfire yönelik fetvaları ve efsanevî hikâyeleri hakkında beş bölümden meydana gelen kitap Atâurrahman Sâkıb tarafından Urduca'ya (*Birelviyet: Târîḫ u ʿAḳâ'id* [Lahor 1408/1988, 1991]), Vesîle es-Selefiyye (Waseelatus Salafiyyah) tarafından İngilizce'ye ("Barailwiyyah, History and Aqeedah") çevrilmiştir. Birelvî cemaatinden Abdülhakîm Şeref Kādirî eser için *İḥsân*

İlâhî Ẓahîr ki Kitâb 'el-Birelviyye' ka Taḥḳīḳī ve Tenḳīdî Câ'ize adıyla bir reddiye kaleme almıştır (Lahor 1995). **10.** *el-İsmâʿîliyye: Târîḫ ve ʿaḳā'id* (Lahor 1405/1985, 1406/1986). Birinci derecede kaynaklara dayanan hacimli bir çalışmadır. Burada eski İsmâilîliği ele alan yazar, modern dönem İsmâilîliği hakkında da "İsmâ'îliyye el-cedîde" adıyla bir çalışma yapmayı düşünmüşse de bunu gerçekleştirememiştir. **11.** *et-Taṣavvuf: el-Menşe' ve'l-meṣâdir* (Lahor 1406/1986). **12.** *Dirâsât fi't-taṣavvuf* (Lahor 1409/1988) (Arapça kitaplarının geniş tanıtımı ve kitaplar hakkındaki eleştiriler için bk. Ali b. Mûsâ ez-Zehrânî, s. 135-206). **Urduca:** *Mirzâ'iyet aôr İslâm* (2. bs., Lahor 2014) (müellifin *el-İʿtiṣâm, Ehl-i Ḥadîṯ* ve *Tercümânü'l-ḥadîṯ* dergilerinde çıkan Kâdiyânîlik'le ilgili yazılarının bir araya getirilmesiyle oluşmuştur); *Suḳūṭu Dhâka* (Lahor 1997) (Bengladeş'in Pakistan'dan ayrılıp müstakil bir devlet haline geldiği yıllarda kaleme alınan yazılarından ibarettir); *Kitâbü'ṣ-Ṣalât* (Lahor 1998); *Sefer-i Ḥicâz* (Lahor 2014); *Aḥbâb-ı Diyobend ki Kerem Fermâ'iyân Ehl-i Ḥadîṯ Per* (Lahor 2000); *Sîretü'n-nebî* (Kasur, ts. [el Câmia es-Saîdiyye]) (1985'te yapılan bir konuşmanın metnidir); *Maḳālât-ı ʿAllâme İḥsân İlâhî Ẓahîr* (haz. Abdurrahman Mirza Cuvâlvî, Lahor 1988); *ʿAllâme İḥsân İlâhî Ẓahîr key Yâdgâr İnterviyv* (Lahor 2000); *Ḫuṭabât-ı Şehîd-i İslâm İmâmü'l-ʿAṣr ʿAllâme İḥsân İlâhî Ẓahîr* (haz. Ömer Fârûk Kuddûsî, Lahor 2001, 2004) (toplam yirmi iki konuşmayı içermektedir). İhsan İlâhî ayrıca Muhammed b. Abdülvehhâb'ın *Kitâbü't-Tevḥîd*'ini ve Abdülazîz b. Bâz'ın *Kitâbü Ḥac ve ʿumre*'sini Urduca'ya tercüme etmiştir. Bunların dışında Ehl-i sünnet, Hıristiyanlık, Vehhâbîlik, Ehl-i Hadîs, sosyalizm, Hint alt kıtasındaki fırkalar hakkında eser yazmakta veya malzeme toplamaktaydı (eserleri için bk. Abdürreşîd Arâkī, *Çâlîs*, s. 360-363; Yûsuf Abdurrahman Mar'aşlî, II, 1709-1710; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Tetimmetü'l-Aʿlâm*, I, 23).

BİBLİYOGRAFYA :

Ehsan Elahi Zaheer, *Qadiyaniat: An Analytical Survey*, Lahor 1975, s. 7-8; Miyân M. Yûsuf Seccâd, *Teẕkire-i ʿUlemâ-i Ehl-i Ḥadîṯ-i Pâkistân*, Siyâlkût 1989, II, 53-55, 72; Câvid Cemâl Dasküvî, *ʿAllâme İḥsân İlâhî Ẓahîr Şehîd*, Lahor 1990, s. 13, 66-79; Sıbtîn Leknevî, *Şehîd-i İslâm ʿAllâme İḥsân İlâhî Ẓahîr*, Faysalâbâd 1990; M. Eslem Seyf, *Taḥrîk-i Ehl-i Ḥadîṯ Târîḫ key Âʾîney meyn*, Faysalâbâd 1994, s. 445, 447-449; Seyyid M. İsmâil, *ʿAllâme İḥsân aôr Un key Rüfeḳā' ki Derdnâk Şehâdet*, Gucrânvâlâ 1996; M. Hayr Ramazan Yûsuf, *Tekmiletü Muʿcemi'l-mü'ellifîn*, Beyrut 1418/1997, s. 26; a.mlf., *Tetimmetü'l-Aʿlâm*, Beyrut 1422/2002, I, 23; a.mlf., *Muʿcemü'l-mü'elliflne'l-muʿâṣırîn: Vefeyât 1315-1424/1897-2003*, Riyad 1425/2004, I, 44; İbrâhim b. Abdullah el-Hâzimî, *Mevsûʿatü aʿlâmi'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer ve'l-ḫâmis ʿaşer el-hicrî fi'l-ʿâlemi'l-ʿArabî ve'l-İslâmî*, Riyad 1419, I, 211, 212-213; Abdürreşîd Arâkī, *Çâlîs ʿUlemâ-i Ehl-i Ḥadîṯ*, Lahor 2001, s. 356-359, 360-363; a.mlf., *Teẕkiretü'n-nübelâ' fî terâcimi'l-ʿulemâ'*, Lahor 2004, s. 400-402; Ali b. Mûsâ ez-Zehrânî, *eṣ-Şeyḫ İḥsân İlâhî Ẓahîr: Menhecühû ve cühûdühû fî taḳrîri'l-ʿaḳîde ve'r-red ʿale'l-fîraḳ el-muḫâlife*, Riyad 1425/2004, s. 37-38, 40-43, 48-51, 53, 64-69, 83-90, 109-122, 135-206, 209-286, 289-317, 321-410, 434-820; *Ḫuṭebât-ı Şehîd-i İslâm İmâmü'l-ʿaşr ʿAllâme İḥsân İlâhî Ẓahîr* (haz. Ömer Fârûk Kuddûsî), Lahor 2004, s. 9-10, 12-13, 15-19; M. İbrâhim Mîr Siyâlkûtî, *Târîḫ-i Ehl-i Ḥadîṯ*, Lahor 2004; Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, *Neşrü'l-cevâhir ve'd-dürer fî ʿulemâ'i'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer*, Beyrut 1427/2006, II, 1709-1710; *Mâhnâme el-Uḫuvve (ʿAllâme İḥsân İlâhî Ẓahîr key Yâd meyn)*, IV/8, Lahor 2006, s. 13-74.

KHALID ZAFARULLAH DAUDI

İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI

Avrupa'da Hitler Almanyası'nın başlattığı ikinci büyük cihan savaşı (1939-1945).

I. Dünya Savaşı sonunda imzalatılan Versailles Barış Antlaşması'nın ağır şartlarının Alman halkı üzerinde yaptığı psikolojik etkiyi iyi değerlendiren Adolf Hitler'in izlediği yayılmacı siyaset II. Dünya Savaşı'nın temel sebebini oluşturur. Çok geniş bir alana yayılan savaş sadece Batı dünyasını değil İslâm coğrafyasını da şekillendiren bir önem taşımaktadır. Kuzey Afrika, Rusya, Balkanlar ve Ortadoğu'da yaşayan müslümanlar bu savaşın fiilî etkisini ağır şekilde hissettiler. Hitler'in yayılma siyaseti, Doğu Avrupa'nın geniş düzlüklerini yaşam alanı ilân ederek bu hedefe ulaşabilmek için Fransa ve İngiltere'yi etkisiz hale getirip Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'ni ortadan kaldırma planlarıyla başladı. Özellikle iktidara geldiği 1933'ten sonra bu amaca yönelik olarak statükoya meydan okuması karşısında İngiliz ve Fransız hükümetlerinin yatıştırmacı politikası Hitler'i daha da cesaretlendirdi. II. Dünya Savaşı'nda Almanya, İtalya ve Japonya'nın başını çektiği mihver blok karşısında İngiltere ve Fransa'nın öne çıktığı müttefik blok oluştu. 22 Haziran 1941'de toprakları Alman işgaline uğrayınca Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği ve 7 Aralık'ta Japonya'nın Pearl Harbor saldırısıyla Amerika Birleşik Devletleri de müttefik bloka dahil oldu. Savaş Avrupa ve Pasifik olmak üzere temelde iki ayrı büyük cephede cereyan etti. Bununla beraber Atlantik Okyanusu'ndaki U-bot (Alman denizaltısı) savaşlarıyla Avrupa cephesinden çok da bağımsız olmayan Kuzey Afrika'daki mücadeleler savaş içinde önemli bir yer işgal etti. Müttefikler arasındaki iş birliğine karşılık mihver ülkeleri çoğu zaman birbirlerinden bağımsız olarak savaşıyordu.

Hitler'in 1 Eylül 1939'da Polonya'yı işgali ile II. Dünya Savaşı resmen başladı. 31 Mart 1939'da Polonya'nın toprak bütünlüğünü garanti eden İngiltere ve Fransa da 3 Eylül'de Almanya'ya savaş ilân etti. 23 Ağustos 1939'da Almanya ile imzaladığı Saldırmazlık Paktı ile bir ortaklık kuran Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği müttefiklere savaş ilân etmese de 17 Ekim 1939'da Polonya'nın doğu kısmına saldırarak savaşa dahil oldu. Polonya bir ay gibi kısa bir sürede yenildi. Ardından okyanuslardaki ikmal yollarını engellemeye yönelik olarak Atlantik Okyanusu ve Kuzey denizinde seyreden İngiliz gemilerine saldırılarda bulunan Almanya ham madde kaynağı olan Norveç ve İsveç'i de Nisan 1940'ta işgale başladı. İngiltere'nin de katıldığı savaş 3 Mayıs'ta Alman üstünlüğüyle sona erdi. Baltık ülkelerine giren Sovyetler Haziran 1940'ta bu bölgeyi topraklarına ilhak etti.

Alman orduları Mayıs 1940'a kadar büyük bir askerî güçle karşılaşmadı. Hitler'in savaştaki temel hedeflerinden biri iki cepheli bir savaştan kaçınma esasına dayanan ve aslında I. Dünya Savaşı'nda şekillenen Schlieffen planını hayata geçirmekti. 23 Ağustos 1939'da Sovyet lideri Stalin ile yaptığı anlaşma gereği Sovyetler'den emin bir şekilde Fransa'ya karşı harekete geçti. Fransa, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya'nın kendisine saldırma ihtimaline karşı ekonomik zorluklara rağmen sınırına Siegfried ve Maginot hattını inşa etmişti. Bu sebeple Fransa'nın işgali ancak Hollanda ve Belçika üzerinden yapılacak bir harekâtla gerçekleşebilirdi. Belçika tarafsızlığını koruduğundan müttefikler savunma hattını Fransa'nın kuzeyinde oluşturabildi. Almanya 10 Mayıs 1940'ta Hollanda ve Belçika'yı işgale başlayınca müttefikler sadece bu yöne doğru hareket edebildi. Diğer yandan General Guderian kumandasındaki Alman Panzer Tümeni, Ardenler üzerinden harekete geçip iki günde Meuse nehrine ulaştı. Normal şartlarda buradan tank birliklerini geçirmek mümkün değildi. Mütte-

fikler de bu yönden saldırı beklemiyordu, fakat Hitler'in bu cesur hareketi Alman ordularına Fransa kapılarını açtı. Ardenler üzerinden Fransa'ya giren ordu kuzeye yönelerek müttefik kuvvetlerini arkadan çevirdi. Beklenmedik Alman harekâtı karşısında kapana kısılan müttefik kuvvetleri Fransa'nın Dunkirk Limanı'na doğru çekilmeye başladı. Yaklaşık 340.000 kişilik müttefik ordusunu Luftwaffe'nin (Alman Hava Kuvvetleri) imhasından hava şartları korudu. 27 Mayıs ile 4 Haziran arasında 340.000 civarındaki askeri müttefikler Dunkirk'ten İngiltere'ye naklettiler.

Alman orduları 14 Haziran sabahı Paris'e girmeye başladı. İstifa eden Reynaund'un yerine 16 Haziran'da Mareşal Petain hükümeti kurdu ve Hitler'le 21 Haziran'da ateşkes anlaşması imzaladı. Böylece Almanlar Atlas Okyanusu'ndan Bug nehrine, Pireneler'den North Cape'e (Norveç'in kuzeyi) kadar olan bölgeye egemen oldu. Artık Hitler Avrupa'nın hâkimiydi. Hitler'le iş birliğini kabul eden Mareşal Petain'in hükümet merkezini Vichy'e taşımasıyla Almanya İngiltere'ye karşı ciddi avantaj elde etti. 10 Mayıs 1940'ta savaşa giren İtalya'nın Kuzey Afrika ve Akdeniz'deki faaliyetleri karşısında İngilizler daha da zor duruma düştü. Zira Petain Kuzey Afrika'yı, daha doğuda ise Mussolini Libya'yı kontrol ediyordu. Her ne kadar İngiltere, Malta ve Cebelitârık'taki donanma üssünün kontrolünü elinde tutuyorsa da Akdeniz neredeyse Alman-İtalyan gölü haline geldi. İtalyanlar'a destek adına Hitler, General Erwin Rommel'i mihver güçlerinin Kuzey Afrika komutasını üstlenmesi için bölgeye gönderdi.

Hitler Fransa'dan sonra İngiltere'ye yöneldi. Ancak ada ülkesi olan İngiltere'yi işgal edecek Alman donanmasının güvenliği için İngiliz Hava Kuvvetleri'nin (RAF) bertaraf edilmesi gerekiyordu. Bu amaçla 9 Ağustos 1940'ta İngiliz Hava Kuvvetleri üslerine saldırı başlatan Luftwaffe beklediği sonucu alamayınca 24 Ağustos'ta Londra'yı bombaladı, İngiliz Hava Kuvvetleri de ertesi gece Berlin'i bombaladı. Hitler'in buna cevabı 4 Eylül'de geldi. Artık Hitler'in hedefi İngiliz şehirleriydi. Adanın güneyinden kuzeyine birçok şehir bombalandı. 17 Eylül'e kadar yoğun biçimde devam eden Alman hava saldırısı bu tarihten sonra azaldı. Mayıs 1941'de Hitler hava saldırısından vazgeçti. İngilizler'in direnci kadar ada devleti olması İngiltere'yi korudu. İlk defa zafer kazanamayan Hitler, bir yandan Balkanlar'a doğru ilerlerken diğer yandan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği'ni işgale hazırlandı. 28 Ekim 1940'ta Mussolini, Hitler'e bilgi vermeden Arnavutluk'taki birlikleriyle Yunanistan'ı işgale başladı. Ancak İngilizler'in desteğini alan Yunanlılar, İtalyan birliklerini püskürtmenin yanında karşı saldırıya geçerek Arnavutluk'a girdi. Bölgedeki çıkarlarını korumak adına harekete geçen Alman ordusu 1941 yılı başında hızla Balkanlar'a doğru ilerlemeye başladı. 17 Nisan 1941'de Yugoslavya, 24 Nisan'da Yunanistan mihver güçlerine teslim oldu. İngiliz askerleri kısa sürede denizden tahliye edilerek bir defa daha imha edilmekten kurtuldu. Mayıs ayı sonuna gelindiğinde Almanlar, Balkanlar ve Ege adalarının hâkimiydi.

Baltık ve Balkanlar göz önüne alındığında Almanya ile Sovyetler'in savaştaki birlikteliğinin uzun süremeyeceği muhakkaktı. Hitler daha 1940 yazında Sovyet işgalini gündeme getirmiş, Aralık 1940'ta işgal için hazırlık emri vermişti. Uzun hazırlıklardan sonra 22 Haziran 1941'de Wehrmacht, Romanya'dan Baltık denizine uzanan yaklaşık 3000 kilometrelik sınırdan üç ayrı kol halinde Sovyet topraklarında ilerlemeye başladı. İşgalden hemen sonra İngiltere Başbakanı Churchill ve Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Roosevelt'in yardım teklifine Stalin'in olumlu cevap vermesiyle Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği müttefik bloka dahil oldu. İngiltere gibi Sovyetler de savaşa Amerika'nın Ödünç Verme ve Kiralama Kanunu çerçevesindeki yardımlarıyla devam edebildi. General Fedor von Bock'un Merkez Orduları Grubu'nun hedefi Moskova'ydı. General Gerd von Rundstedt'in Güney Orduları Grubu Kiev ve Dinyeper'e doğru ilerleyerek Ukrayna'yı ele geçirecek, General Werner Ritter von Leebs'in Kuzey Orduları Grubu da kuzeyde Leningrad'ı ele geçirecek ve Sovyet ordusunu Baltık denizine doğru sıkıştırarak imha edecekti. Bu arada Sovyet topraklarını işgaliyle birlikte Hitler yahudileri toplu katliama tâbi tuttu. Komünist ve Romanlar da Hitler katliamlarından kurtulamadılar. Benzer katliamlara Alman askerlerine karşı direnen Sırp ve Sovyet partizanları da mâruz kaldı.

Hitler on hafta içinde Moskova'yı ele geçireceğine inanmış ve planını buna göre yapmıştı. Ancak savaş farklı seyretti. Leningrad halkı 1944 yılı başlarında Kızılordu gelinceye kadar şehri savundu. Merkez Orduları Grubu ise kışa kadar Moskova'yı alamadı ve çetin kış şartları altında yaşam mücadelesi verdi. Güney Orduları Grubu birtakım başarılar elde ettiyse de kıştan önce Moskova düşürülüp Kızılordu imha edilemediği için efsanevî Alman ilerleyişi yerini savunma amaçlı saldırılara bıraktı. Hitler'in başarılarının ardında "yıldırım savaşı" (Blitzkrieg) taktiği yatıyordu. Bu taktikte tanklar düşmanı yenilgiye uğratacak aslî güç olarak öne çıktı. Piyade dahil diğer bütün savaş araçları tank birliklerinin harekâtını desteklemekte kullanıldı. Hızlı ve âni saldırılarla düşmanın düzenli savunma kurmasını engelleyip süratli bir şekilde imha etme amacını güden bu taktiğin başarılı olabilmesi için iyi bir hava desteği, sağlam bir lojistik ve elverişli arazi şartlarının olması önemliydi. Aralık 1941'den sonra bu şartlar ortadan kalktığından Hitler bu taktikten vazgeçip savunma savaşları vermek durumunda kaldı.

Alman ordusu Moskova önlerinde kışın çetin şartlarıyla mücadele ederken 7 Aralık 1941 sabahı 366 Japon avcı ve bombardıman uçağı Havai'deki (Hawaii) Pearl Harbor'da bulunan Amerikan donanma üssüne saldırdı. Japonlar aynı anda Wake, Guam, Midway, Filipinler ve Hong Kong'a hücum etti. Japonya bu hücümlarla, yer altı ve yer üstü bakımından zengin kaynaklara sahip bölgeyi âni bir saldırıyla bir ay gibi kısa bir sürede ele geçirip etrafında savunma hattı oluşturmayı planladı. İngiltere ve Hollanda'nın bölgedeki donanma gücü zayıftı. Japonya'ya yönelik ciddi tehdit Pearl Harbor'daki Amerikan Pasifik Donanma üssünden gelebilirdi. Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere, güçlerinin bu savunma hattını yarması çok zor olacağından belli bir süre sonra Japonya'nın bölgedeki hâkimiyetini kabul edeceklerdi. Kendisinden habersiz bu saldırıları gerçekleştirmiş olmasına rağmen Hitler, Amerika Birleşik Devletleri'ne savaş ilân ederek Japonya'ya destek verdi. Baştaki başarılardan sonra 7-8 Mayıs 1942 Mercan Denizi Savaşı ile 4-6 Haziran 1942 tarihleri arasında gerçekleşen Midway Savaşı dengeyi müttefiklerden yana çevirdi. 1943 yılı başlarında Amerikan ve İngiliz kuvvetleri bölgedeki üstünlüğü ele geçirmeye başladı. 1942 yılı sonlarında Stalingrad ve Kuzey Afrika cephesinde Almanlar'a karşı kazanılan başarılar müttefikler adına savaşta önemli bir dönüm noktası oldu. Rommel komutasındaki mihver güçlerinin Kuzey Afrika'daki hâkimiyeti Ekim 1942'de gerçekleşen el-Alameyn savaşlarında İngilizler'e yenilmesiyle ciddi sekteye uğradı. Kasım ayında İngiliz-Amerikan birlikleri Fas ve Cezayir'e çıkarma yaparak Rommel'i arkadan çevirdi. 1943 yılı başında Tunus'a çekilmek zorunda kalan mih-

ver güçleri mayıs ayında Kuzey Afrika'yı tamamen terketti.

Moskova'ya saldırı beklentisi içindeki Kızılordu'ya saldırma yerine Hitler 1942 yazında Kafkasya ve Stalingrad'ı işgal ederek savaşı daha geniş bir cepheye yaydı. 24 Ağustos 1942'de Stalingrad'a saldıran Almanlar çetin süren şehir mücadelesinden sonra ciddi yenilgi aldı. Ocak 1943'te şehirdeki son Alman ordusu teslim oldu. Almanlar artık kuzeyden güneye 3200 km.den daha fazla uzunluktaki hattı savunmak durumundaydı. Aslında Hitler, Sovyet ordusunu Don-Volga arasına sıkıştırıp imha etme planlarını uygulamaya koymaya çalışırken cepheyi daha da genişletti. Stalingrad yenilgisinden sonra Almanlar, yeniden toparlanıp 5 Temmuz 1943'te Kursk bölgesinde son bir saldırı daha gerçekleştirdiler. 12 Temmuz'da Prokhorovka'da II. Dünya Savaşı'nın en büyük tank savaşı yaşandı. Bu esnada İngiliz ve Amerikan kuvvetlerinin Sicilya'ya çıkarma yapması ve Mussolini rejiminin çökmenin eşiğine gelmesi Kursk etrafında cereyan eden savaşı etkiledi. Hitler 13 Temmuz'da kuvvetlerinin bir kısmını Akdeniz'e ve başka cephelere göndermek zorunda kaldığı için saldırıyı durdurdu. Amerikan ve İngiliz birlikleri 17 Ağustos 1943'te Sicilya'yı ele geçirdi. Ada saldırısı devam ederken 24 Temmuz'da İtalyan Büyük Konseyi Mussolini'yi iktidardan uzaklaştırdı. Böylece İtalya savaş dışı kaldı ve faşist yönetim sona ererken müttefik yanlısı hükümet kuruldu. Ancak 12 Eylül'de Almanlar, bir harekâtla Mussolini'yi kurtarıp Alman kontrolündeki Kuzey İtalya'nın lideri ilân ettiler. Müttefikler İtalya'nın tamamını ancak 4 Haziran 1944'te ele geçirebildi.

Savaşı kazanacaklarına olan inançlarının arttığı 1943 yılı itibariyle müttefik ülke liderleri belli aralıklarla bir araya gelip savaşın seyrine dair görüşmelerin yanında savaştan sonra barışın sağlanması adına yapılacakları ve savaşın müsebbibi Almanya'ya karşı izlenecek politikaları ele aldılar. Ocak ayında Kazablanka'da başlayan toplantılar ağustosta Quebec'te, kasım ve aralık aylarında Tahran ve Kahire'de devam etti. Stalin sadece 28 Kasım 1943'te toplanan Tahran Konferansı'na katıldı. Konferansta ele alınan konulardan biri de üzerindeki Alman baskısını hafifletecek ikinci cephenin açılması meselesiydi. Stalin bir an evvel bu cephenin açılmasını isterken İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri arasında cephenin nereden açılacağı konusunda fikir ayrılığı doğdu. Churchill, Balkanlar üzerinden çıkarma yapılmasını önerirken Roosevelt Fransa üzerinde ısrar ediyordu. Uzun süren tartışmalar yüzünden çıkarma Haziran 1944'e kadar ertelendi, fakat bu aynı zamanda Atlantik'teki Alman denizaltıların etkisiz hale getirilmesine ve müttefiklerin hazırlıklarını tamamlamasına yaradı. Ayrıca bu süreçte Luftwaffe'nin de gücü azaltıldı.

Müttefikler, uzun bir hazırlıktan sonra ikinci cepheyi 6 Haziran 1944'te General Eisenhower komutasında Normandiya kıyılarına çıkarma yaparak açtılar. 11 Haziran 1944'te 326.000 müttefik askeri artık Fransız topraklarındaydı. Amerikan birlikleri 25 Ağustos'ta Paris'i, 3 Eylül'de de Lyons'u aldı. Fransa kısa sürede işgalden kurtarıldı ve De Gaulle Fransa'da yönetimi üstlendi. İngiliz birlikleri ise 3 ve 4 Eylül 1944'te Brüksel ve Anvers'e girdi. Doğu cephesinde ise Almanlar savunma pozisyonundaydı. 1943 yılı sonuna gelindiğinde Almanlar Ukrayna'da savunma hatlarının güneyine çekilmek zorunda kaldı. Orta kesimde Polonya sınırına doğru geri püskürtülürken kuzeyde Kızılordu 27 Ocak 1944'te yaklaşık 900 gün süren Leningrad kuşatmasını sonlandırdı. Sovyet ordusu artık hem sayı hem teknik donanım bakımından Almanlar'dan çok daha iyi durumdaydı. Kısa sürede önemli ilerleme kaydeden Kızılordu Temmuz 1944'ün sonunda Varşova'ya kadar ulaştı. Daha güneyde ise Romanya'ya karşı bir saldırı gerçekleştirildi. Bu harekât, Romanya Kralı Michael'a Alman yanlısı Mareşal Ion Antonescu'yu iktidardan uzaklaştırma fırsatı verdi. Hemen ardından Romanya, Macaristan'dan Transilvanya'yı geri almak umuduyla Almanya'ya savaş ilân etti. Bu gelişme, Hitler'in müttefiklerinin Avrupa içlerine doğru hızla ilerleyen Sovyetler ile anlaşmaya varmak için acele etmelerine sebep oldu. Bulgaristan, Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği ile resmen savaş halinde değildi. Ancak Stalin 5 Eylül 1944'te savaş ilân etti. Stalin'in hamlesi, Sofya'da iktidarın komünistlerin etkili olduğu koalisyon tarafından ele geçirilmesine yol açtı. 9 Eylül'de de Bulgaristan Almanya'ya savaş ilân etti. Bu gelişmeler üzerine Alman kuvvetleri Yunanistan ve Bulgaristan'dan çekilmeye başladı. Kuzeyde ise Kızılordu, Alman kuvvetlerini Baltık devletleri ve Finlandiya'dan çıkardı. Ancak Hitler, Macaristan ve Slovakya'nın doğu sınırında ve Orta Polonya'da kontrolü elde ederek Orta Avrupa'daki hâkimiyetini korumak için yeni bir savunma alanı oluşturabildi. Bu hat boyunca Almanlar sabit bir savunma hattı teşkil ederken Sovyetler de Orta Avrupa ve Almanya'nın içlerine doğru saldırı için hazırlık yaptı. 1 Ağustos 1944'te Kızılordu Varşova'nın kenar mahallelerine yaklaştığında Polonyalılar, Moskova'nın teşvikiyle şehri Almanlar'dan kurtarmak adına büyük bir isyan başlattı. Ancak isyan doksan dört gün sürdü ve 250.000 Polonyalı Almanlar tarafından öldürüldü. Stalin, Polonyalılar'ın Naziler tarafından katliamına seyirci kalmakla yetinmedi, Batılılar'ın yardım göndermek için istediği Sovyet işgali altındaki Polonya hava sahasının kullanımına da izin vermedi. Kızılordu Varşova'ya ancak 1945'te girdi. Bu şekilde Stalin, Polonya'yı rahat kontrol edebilmek için Naziler'in Polonyalılar'ı kıyımına izin verdi.

Batı cephesinde Anvers'e giren müttefikler, Ren nehrinin dar vadisi boyunca ilerleyerek Ruhr bölgesini kuşatıp oradan da Berlin'e doğru hareket etmeyi planladılar. Market-Garden operasyonu adı verilen bu saldırı planı 17 Eylül 1944'te başladı. Ancak Hitler, Doğu cephesinden Batı'ya önemli sayıda asker kaydırdı ve 16 Aralık 1944'te müttefiklerin en zayıf olduğu Ardenler'den saldırı başlattı. Bulge Savaşı olarak bilinen bu çatışma Amerikan ordusunun Batı cephesinde katıldığı en büyük savaş oldu. Müttefikler Ardenler'de önemli kayıplar verdi. Ancak müttefikler kayıplarını telâfi edebilirken Almanlar'ın böyle bir imkânı yoktu. Bulge Savaşı Ocak 1945 ortalarına kadar sürüp gitti. Bu arada Hitler batıya sevkettiği birlikleri tekrar Doğu cephesine göndermeye karar verdi. Ancak henüz bu birlikler yerine ulaşmadan Sovyetler son büyük taarruzlarını başlattı. Bu hamle ile Alman ordusu her iki cephede de zayıfladı.

Almanlar kendi ülkelerine doğru çekilmeye başlarken 4-11 Şubat 1945'te Yalta Konferansı'nda müttefik ülke liderleri Alman topraklarını kendi aralarında pay etti. Hitler'i yenme ortak paydası onları bir arada tutmuştu. Bu hedefe çok yaklaşıldığı anda yapılan bu konferansta Sovyetler ile Batı arasında savaştaki iş birliğinin savaş sonrasına taşınmasının zorluğu ortaya çıktı. Müttefiklerin 7 Mart 1945'te Ren nehrinin batısına geçmesiyle Alman direnişinin tamamı 25 Mart'a kadar kırıldı. Eisenhower, Stalin ile Berlin'i ele geçirmek adına yarışmak yerine Ruhr bölgesini tutmayı tercih etti. 22 Nisan'da Berlin'e ulaşan Kızılordu üç gün sonra şehri kuşattı. 28 Nisan 1945'te Mussolini ülkeden kaçarken İtalya'nın kuzeyinde faşizm karşıtı direnişçi gruplarca yakala-

narak kurşuna dizildi. Hitler ise Berlin'deki sığınağında 30 Nisan'da intihar etti. 2 Mayıs 1945'te Berlin, 7 Mayıs'ta da Almanya şartsız teslim oldu. Ertesi gün bütün Alman kuvvetleri askerî faaliyetlerine son verdi. Böylece 8 Mayıs 1945'te savaş Avrupa'da sona erdi, fakat Pasifik'te devam ediyordu.

Savaşın galipleri Avrupa'da Berlin yakınındaki Potsdam'da 17 Temmuz – 2 Ağustos 1945 tarihleri arasında düzenlenen konferansta bir araya geldiler. Konferansta Almanya'nın geleceği başta olmak üzere birçok konuda fikir ayrılığı olsa da Truman için en önemli konu Japonya'ya karşı Sovyetler'in desteğini almaktı. Stalin Yalta'da verdiği sözü tekrarladı. Potsdam Konferansı, savaş içindeki ittifakın savaş sonrasına taşınmasının ne kadar zor olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Artık burada savaştan sonra iki kutuplu bir dünyanın ortaya çıkacağı âşikâr hale geldi. Konferans arefesinde Amerika Birleşik Devletleri 1941 yılından beri üzerinde çalıştığı atom bombasını acı bir şekilde test etmiş oldu. 6 Ağustos 1945'te Hiroşima'ya ilk atom bombası atıldı. 100.000 insan anında, binlercesi de takip eden günlerde öldü. Bu gelişmeler karşısında geç kalmak istemeyen Stalin 8 Ağustos'ta Japonya'ya savaş ilân etti. 9 Ağustos'ta Japon hükümetinin barışı tartıştığı bir sırada da ikinci atom bombası Nagazaki'ye atıldı. 14 Ağustos 1945'te Japonya'nın teslim olmasıyla II. Dünya Savaşı sona erdi. Japonya, 2 Eylül 1945'te Tokyo körfezine demir atan Missouri adlı Amerikan savaş gemisinde resmî teslim belgesini imzaladı. II. Dünya Savaşı gerek insan kaybı gerekse maddî kayıplar açısından tarihteki en yıkıcı savaş oldu. Yaklaşık 15 milyonu asker, 45 milyonu sivil olmak üzere toplam 60 milyon insan öldü.

II. Dünya Savaşı'nın Türk ve müslüman dünya üzerinde de önemli etkileri oldu. Türkiye savaşa girmediyse de insan kaybı dışında izlenilen politikanın etkisiyle savaşın verdiği sosyoekonomik tahribatı yaşadı. Diğer yandan savaşta izlediği tartışmalı tarafsızlık politikası sonucunda savaşın galipleri tarafından eleştirilere mâruz kalması, İsmet İnönü başta olmak üzere iktidar çevrelerinde savaş sonrası Sovyet yayılmacılığı tehdidi karşısında Türkiye'nin yalnız kalacağı endişesine yol açtı. Dolayısıyla Türkiye'nin savaşın sonuna doğru en büyük uğraşı, Sovyet tehdidi karşısında Batı'dan askerî ve ekonomik yardım elde etmek ve bunun için de çok partili siyasal sisteme geçiş gibi Batı dünyasına uyum sağlayıcı adımlar atmak oldu. Bu adımlar bir anlamda Türk modernleşmesinin bir gereğiydi. Fakat aynı zamanda Türkiye'nin iç ve dış siyaseti üzerinde Batı'nın, özellikle de Amerika Birleşik Devletleri'nin nüfuzunu arttırdığı da şüphesizdir.

Savaş müslüman dünyasında da önemli kayıplara yol açtı. Balkanlar, Kafkaslar ve Orta Asya'da yaşayan müslüman topluluklar savaşan güçlerin hedefi haline geldi. Başta Kırım Tatarları ve Ahıska Türkleri olmak üzere pek çok müslüman ve Türk yerinden edildi. Bu sürgünler aile parçalanmalarının yanında önemli oranda can ve mal kaybına sebep oldu. II. Dünya Savaşı'na kadar çoğunluğu İngiltere ve Fransa'nın sömürge idaresi altında bulunan özellikle Kuzey Afrika ve Ortadoğu ülkeleri savaşın ardından bağımsızlıklarına kavuştular. Ancak Batılılar tarafından suni bir şekilde tanımlanan sınırlara sahip olan ve yönetimleri kabilelere, mezheplere ve aşiretlere dayanan bu devletler kısa sürede bölgeyi şiddet sarmalına döndürdü. II. Dünya Savaşı'ndan sonra Amerika Birleşik Devletleri önderliğinde kurulan uluslar arası sistem içerisinde idarî ve ekonomik yapıları şekillenen müslüman ülkelerin çoğunluğunda sömürge dönemini aratmayan anlayış ve uygulamalar sürdürüldü. Devam eden çatışmalar, küresel güçlerin bölgenin kaynaklarına nüfuz etmesine yol açarken İslâm coğrafyasında kan ve göz yaşının artarak devam etmesine sebep oldu.

BİBLİYOGRAFYA :

B. Collier, *The Battle of Britain*, London 1962; R. Cartier, *İkinci Dünya Savaşı* (haz. Safa Kılıçlıoğlu), İstanbul 1975, I-II; W. Scott Dunn, *Second Front Now, 1943*, Alabama 1980; J. Keegan, *The Second World War*, New York 1989; H. P. Willmott, *The Great Crusade: A New Complete History of the Second World War*, London 1989; M. Gilbert, *Second World War*, London 1995; A. W. Purdue, *The Second World War*, London 1999; R. A. C. Parker, *The Second World War: A Short History*, Oxford 2001; Spencer C. Tucker, *The Second World War*, Hampshire 2004; Oral Sander, *Siyasi Tarih (1918-1994)*, Ankara 2005.

SÜLEYMAN SEYDİ

İL

Memleket, yöre, halk, ülke ve devlet anlamında bir terim.

Türkçe bir kelime olan il kaynaklarda ve lehçelerde ses birimi değişikliğiyle "el" şeklinde de geçer. Tarihî süreç içinde anlamı genişleyen il kelimesinin başlangıçta "barış, dostluk" ve ardından "boylar birliği" mânasına geldiği ileri sürülür (Doerfer, II, 194). *Dîvânü lugāti't-Türk*'te, "İki beg birle il boldı" (İki bey arasında barış oldu); "İl bolgalı igendi" (Barışı reddetmişti) ifadeleri geçer (s. 23, 98-99). Kelimenin "barış" anlamı Kırgız toplumundaki, "Duşman kaysı, el kaysı, birbirine körünböy" (Düşman hangisi, dost hangisi, birbirine karışmış) atasözünde de yer alır. Bu atasözünde el "dost" ve "barış sever" anlamındadır. Barışı sağlayan kimseye "ilçi / elçi" denir. Nitekim VIII. yüzyıla ait Yenisey yazıtlarında anlaşmazlık halindeki kişiler arasında uzlaşma sağlayan ara bulucu veya temsilci için elçi terimi kullanılır (Useev, s. 77). Söz konusu dönemin idarî ve siyasî oluşumları içinde elçiyi sadece kişi veya kişilerin temsilcisi değil bodun (boylar) birliğinin temsilcisi olarak da görmek gerekir. XI. yüzyılda *Kutadgu Bilig*'de elçinin etimolojisinin "hükümdar ve devlet adamı" mânasını aksettirdiği anlaşılır. Moğollar'la birlikte yaygınlaşan elçi kelimesi Türkiye Türkçesi'nde günümüze kadar gelmiştir.

Boylar ve kabileler birliği anlamı içinde il / el idarî ve siyasî bütünlük gösteren halkı ifade eder. Kelime VIII. yüzyıla ait Orhon ve Yenisey yazıtlarında idarî bakımdan çeşitli boylardan teşkil edilen konfederasyonu niteler. Dolayısıyla boylar üzerinde bir çatı olan il / el "boylar birliği" mânasına gelir. Kelime bu anlamda günümüzde Kırgız, Özbek ve Kazak toplumu başta olmak üzere halklar arasında kullanılır. Buna örnek olarak Kırgızlar'da, "El menen kötörgön cük cerde kalbas" (Halk ile kaldırdığın yük yerde kalmaz); Özbekler'de, "Öz kadrini bilmagan el kadrini bilmas" (Kendi kadrini bilmeyen halkın kadrini bilmez) şeklindeki atasözleri gösterilebilir. Türkiye Türkçesi'nde söylenen, "El mi yaman bey mi yaman" atasözündeki el kelimesi halk, bey ise "yönetici" veya "hükümdar" demektir.

İdarî ve siyasî birlik içindeki halkın yaşadığı topraklar da il / el adıyla bilinir. Orhon ve Yenisey yazıtlarındaki ifadelerde sık sık geçen il / el terimi "bölge, yurt, ülke, memleket, devlet" gibi anlamlara gelir. Benzer durum *Dîvânü lugāti't-Türk*'te yer alan "il başı" (eyaletin başı, memleketin başı); "Beg ilin tüzdi" (Bey ülkeyi düzenledi); "Beg il basdı" (Bey ülkeyi yendi ve düzene soktu); "İl bulgandı" (Ülke karıştı); "İl töz neteg?" (Ülke ve üst tabaka nasıl?) ifadelerinde de görülür (s. 23, 235-236, 302, 398). Orhon ve Yenisey yazıtlarında dikkati çeken bir husus il / elin sık sık Türük (Türk), bodun ve törü (töre) kelimeleriyle birlikte kullanılmasıdır. Bu

bağlamda *Dîvânü lugāti't-Türk*'te "İl törü yetilsün" (Ülke barışa kavuşsun); "İl kaldı törü kalmas" (Ülke terk edildi, fakat töre terk edilmedi) cümleleri geçer (s. 52, 240). Bu durum söz konusu terimin ülke veya devletle ilgili temel unsurları teşkil etmesinden kaynaklanmaktadır. "İl-teriş", "İl-tutmış", "İl-etmiş", "İl-almış" gibi unvan ve kişi adlarının kullanımı da bu anlamdadır.

Türkiye Türkçesi'nde il kelimesinin anlamı biraz daha daralmış ve belli bir bölgeyi temsil etmiştir. Anadolu Selçuklu Devleti'nin dağılmasından sonra bağımsızlıklarını ilân eden beylikler Dânişmend-ili, Menteşe-ili, Saruhan-ili, Karaman-ili, Dulkadır-ili, Teke-ili, Hamîd-ili, Aydın-ili, Karesi-ili, Özer-ili gibi adlarla bilinmekteydi. Aydın-ili, Aydınoğulları'nın bölgeye hâkim olmasından önce bu bölgeye hâkim olan İznik İmparatoru Laskaris'in adından dolayı kaynaklarda Leşkerî-ili (Laskaris'in toprağı) adıyla da geçmekteydi. Beyliklerin Osmanlı idaresi altına girmesi ve bu beyliklerden sancak veya eyalet teşkil edilmesiyle birlikte söz konusu adların önemli bir kısmı Osmanlı kayıtlarına eyalet, sancak ve kaza gibi birimler halinde yansımıştır. Anadolu ve Balkanlar'ın Osmanlı yönetimine girmeye başlamasıyla birlikte il ile ilgili adlandırmalar daha da yaygınlaşmıştır. Osmanlı Beyliği'nin kuruluş döneminde Osman Gazi'nin yoldaşları ve uç beylerinden Konuralp'in fethettiği Düzce-Üsküb bölgesi Konuralp-ili, Turgut Alp'in fethettiği İnegöl bölgesi Turgut-ili, Akça Koca'nın Boğaz yakınlarına kadar fethettiği bölge Koca-ili ve Hızır Bey'in fethettiği Akyazı-Mengen arasındaki bölge Hızır Bey-ili adıyla anılmaktaydı. Osmanlı kayıtlarında Osman Gazi'nin alınan vilâyetleri gazilere taksim ettiği yolundaki ifadelerin yer alması, eski Türk geleneğine uygun biçimde söz konusu yerlerin yurtluk ve ocaklık olarak fâtihlerine verildiğini ve onların adıyla anıldığını gösterir.

Osmanlılar'ın Balkan yarımadasında il / el adını verdikleri yerler, genelde kuruluş döneminde Anadolu'da verilen isimlere benzer şekilde birleşik isimden meydana gelmekteydi. Ancak bu adlandırmaların Anadolu'dakilerden farkı, daha ziyade eski hâkimlerinin unvan ve isimleriyle topluluk ve coğrafî bölge adlarını taşımış olmalarıydı. Bu şekilde Balkan yarımadasının tamamını içine alacak şekilde verilen ad Rum-ili / Rum-eli idi. Burada kelimenin ilk kısmı olan Rum, Bizans coğrafyasının adı olan Romania'dan gelmektedir. İl / el adları Balkan yarımadasındaki küçük yerler ve bölgelere de birleşik adlar şeklinde verilmekteydi. Bunlar Şişman-ili, Konstandin-ili, Yuvan-ili, Kalkandelen-ili, Laz-ili, Pavlo Kurtik-ili, Kıral-ili, Hersek-ili, Lukaç-ili, Karlı-ili, Arvanit / Arnavut-ili, Dukakin-ili gibi adlardır.

Anadolu coğrafyasının Osmanlı idaresine girmesinden sonra il / el adını taşıyan ve bir kısmı muhtemelen Osmanlı öncesi adlandırmalar olan idarî birimlerin isimlerine de rastlanmaktadır. XVI. yüzyılın ilk çeyreğinde Konya merkez kazasına bağlı Said-ili, Beyşehir livâsına bağlı Kır-ili, Aksaray livâsına bağlı Eyüb-ili, Canik livâsına bağlı Kırık-ili nahiyeleriyle Akşehir livâsına bağlı Çimen-ili nahiyelerini misal olarak zikretmek mümkündür. Ayrıca bu adlar, belli bir bölgeyi yurt tutan Türkmen veya yörük göçebe grupları için teşkil edilen bazı idarî birimlere verilen adlara da yansımaktaydı. Konya'nın ova bölgesini yurt tutan Atçeken oymakları için oluşturulan kazalardan biri Eski-il adıyla bilinmekteydi. Yine XVI. yüzyılın ortalarında Sivas'ın güney kısmında Kangal, Şarkışla ve Gürün bölgesinde yaylayan göçebe unsurlardan Yeni-il adıyla bir kaza teşkil edilmişti. Yeni-il'deki göçebe grupların adları resmî yazışmalarda bazan Yeni-il Türkmenleri, bazan da Yeni-il ulusu diye geçmekteydi. Doğu Anadolu'da Akkoyunlu Türkmen Devleti'nin bakiyesi olan büyük göçebe gruplar da önce ulus adı altında idarî bir organizasyona bağlanmış, kısa bir süre sonra bu ulus Boz-ulus ve Kara-ulus diye iki gruba ayrılmıştır. Burada "il" ve "ulus" arasında belirleyici bir farkın olmadığı görülür. İl ile ilgili yer ve bölge adları içinde en fazla dikkati çekeni Uç-ili, Taş / Dış-ili ve İç-il'dir. Eski devlet teşkilâtındaki sosyal ve idarî yapılanmaların izlerini hatırlatan bu adlandırmalar, Anadolu'da belli bir coğrafî bölge içinde daha çok onların bulunduğu yerlere ve özelliklere işaret etmektedir. Bunlar arasında serhat bölgesini gösteren Uç-ili'nin *Dîvânü lugāti't-Türk*'te de yer alması (s. 20) şüphesiz söz konusu adlandırmaların tarihî izlerini ortaya koyar. Bu arada Osmanlı döneminde üç başşehirde (Bursa, Edirne, İstanbul) görevli müderrislere işaret eden "iç-il müderrisleri" tabirini, sadece bu üç başşehrin adlarıyla değil bunların Osmanlı coğrafyasındaki mekânlarıyla da ilişkilendirmek gerekir.

Osmanlı döneminde il kelimesi il yazıcısı, il defteri, il erleri, il kethüdâlığı gibi tabirlerde de kullanılmaktaydı. Bunlardan mübâşir, muharrir, vilâyet kâtibi gibi adlarla da bilinen il yazıcısı devlet adına her türlü gelir kaynağının tesbiti ve bunun tevzii işine, yani vilâyetin veya bölgenin tahririne memur olan kimsedir. İl defteri il yazıcısı tarafından vilâyet yahut bölgeyle ilgili tutulan defterdir. İl erleri iç karışıklıklar sırasında güvenliği sağlamak amacıyla oluşturulan yerel milis kuvvetleridir. İl kethüdâlığı ise şehir veya kasabalarda çeşitli görevlilere bağlı kethüdâlardan daha üst seviyede olan kimselerdir.

İl kelimesinin kökü Orhon yazıtlarındaki "ilig / illig"dir. "Ülkesi, yurdu olan, devletlü = hükümdar" anlamına gelen kelime Mani dini mensuplarınca kağan yerine kullanılır. *Kutadgu Bilig*'de de "hükümdar" anlamında sık sık geçer. Karahanlılar'da sultanların çoğu bu unvanı da kullanmıştır. Unvanın *Kutadgu Bilig*'de yaygın biçimde geçmesi, ancak aynı yüzyılda kaleme alınan *Dîvânü lugāti't-Türk*'te hiç yer almaması Yûsuf Has Hâcib'in Manici veya Burkancı Uygur kültürüne yakınlığı ile açıklanmaktadır (Tekin, XVI/95 [1996], s. 16). İlig / İllig, Uygur bölgesinde muhtemelen iştikakının müphemliği, bulanıklığı, suniliği ve yeniliğinden ötürü anlaşılamamış, mânasını daha da kuvvetlendirmek için arkasına bir de "kan" (han) kelimesi eklenerek "ilig+beg>ilbeg~ilbey" oluşumuna benzer bir şekilde "ilig+kan>ilhan" unvanı ortaya çıkmıştır. İlig kelimesi, Moğollar'la birlikte İslâm muhitinin eserlerinde ve bilhassa Farsça kaynaklarda Moğol yöneticilerinin unvanı şeklinde "ilhan" olarak görünmesine rağmen Türkiye Türkçesi'nde kelimeye rastlanmamaktadır. Ancak il kökünün temel mânası olan "barış"tan hareketle Türkiye Türkçesi'nde "illik" kelimesi türetilmiştir. İllik "barış" anlamından başka "dârülislâm" ve "beylik mal" anlamlarına da gelir. Osmanlılar'ın hıristiyan dünyası ile sık sık karşı karşıya gelmesi il illiği, illik, illik düşman, illik esirler, illik kâfirler, illik reâyâ ve illik yağı gibi sözlerin oluşmasına ve bunların tarihî kaynaklarla belgelerde yer almasına vesile olmuştur. İlin barış mânası hususi terkip ve iştikaklarda da görülür. Eski Türkçe'de "teşkilâtlanmak, devlet kurmak" mânasına gelen "illemek" Anadolu'da yerleşmek ve yurt kurmak için kullanılır. "İllenmek, illeşmek" ise "hükmetmek, idare etmek" ve "barışmak" anlamındadır. Türkçe metinlerde il / el kelimesinin "kün" ile (halk, kavim) birlikte kullanıldığı da görülür: "El-kün" = "elgün". Buradan il~el: "yabancı", il âlem > el âlem ve el kızı ortaya çıkmıştır. Türkiye Cumhuriyeti döneminde vilâyete il ve kazaya ilçe adları verilmiştir. Türkiye Türkçesi'nde giderek anlam daralmasına uğ-

rayan il kelimesinin Cumhuriyet devrinde idarî birimlere ad olarak verilmesi kelimenin kavram olarak Türkiye Türkçesi'ndeki sürekliliğinin bir göstergesi olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk: Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin* (haz. Ahmet Bican Ercilasun – Ziya Akkoyunlu), Ankara 2014, s. 20, 23, 52, 87, 98-99, 103, 152, 235-236, 240, 302, 356, 398, 443, 448-449; S. F. Akobirov, *Ozbekça-Rusça Lugat*, Moskva 1959, s. 553; Doerfer, *TMEN*, II, 194-201; K. K. Yudahin, *Kirgizsko-Russkiy Slovar*, Moskva 1965, s. 946; V. M. Nadelyayev v.dğr., *Drevneturkskiy Slovar*, Leningrad 1969, s. 168; E. V. Sevortyan, *Etimologiçeskiy Slovar Turkskih Yazıkov*, Moskva 1974, s. 339-342; İ. Abduvaliyev v.dğr., *Kırgız Tilinin Sözdügü*, Bişkek 2010, s. 1420; Yûsuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig* (haz. Mustafa Kaçalin), http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10716,yusufhashacibkutadgubilig mustafakacalinpdf.pdf? (24.11.2014); *Hicrî 835 Tarihli Sûret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid* (nşr. Halil İnalcık), Ankara 1954, bk. yer adları indeksi; *İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler* (nşr. Osman Turan), Ankara 1954, bk. İndeks; Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth* (nşr. Mertol Tulum), İstanbul 1977, bk. Dizin; *II. Bâyezid Dönemine Ait 906 /1501 Tarihli Ahkâm Defteri* (nşr. İlhan Şahin – Feridun Emecen), İstanbul 1994, s. 77, 570, 592; Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu: Toplum ve Ekonomi*, İstanbul 1993, s. 85, not 91; Talât Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 2010, s. 20, 22, 24, 25, 26, 28, 30, 32, 34, 35, 37, 46, 50, 52, 56, 58, 60, 65, 66; Nurdin Useev, *Enisey Cazma Estelikteri I Leksikası cana Tekstter*, Bişkek 2011, s. 77, 98-99, 242, 266, 333, 432, 452, 461-464, 605-606; Ahmet Caferoğlu, "Tukyu ve Uygurlarda Han Unvanları", *THİTM*, I (1931), s. 105-119; Osman Turan, "İlig Unvanı Hakkında", *TM*, VII-VIII (1942), s. 191-199; Şinasi Tekin, "İl Kelimesi ve İştikaklarının Hikâyesi", *TT*, XVI/95 (1996), s. 14-18; "İl", *EI²* (İng.), III, 1092.

İLHAN ŞAHİN

İLHAN, Attila

(1925-2005)

Cumhuriyet devri şair, romancı ve yazarı.

15 Haziran 1925'te Menemen'de doğdu. Büyükbabası Mehmed Hamdi Efendi çeşitli Anadolu kasabalarında kadılık yapmış, babası Muharrem Bedrettin Bey ise İzmir vali muavinliği görevinde bulunmuştur. İzmir'de başladığı öğrenimini katıldığı bazı olaylar sebebiyle İstanbul'da Işık Lisesi'nde tamamlayabildi (1946). Bir süre İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne devam ettiyse de ikinci sınıfta iken Paris'e gidince tahsili yarıda kaldı, Paris'ten dönünce Türkiye Sosyalist Partisi'nin yayın organı *Gerçek*'te gazeteciliğe başladı (1950). Ardından birkaç defa daha Paris'e gitti, oradaki sanat ve kültür hayatını yakından tanıma fırsatı buldu. Sonraki yıl-

Attila İlhan

larda çeşitli aralıklarla *Vatan, Demokrat İzmir, Yeni Ulus, Yeni Ortam, Dünya, Milliyet, Güneş, Meydan* ve *Cumhuriyet* gazetelerinde yazılar yazdı. *Yelken, Sanat Olayı* ve *Cönk* dergilerini yönetti. 1959-1962 yılları arasında senaryo yazarlığı ve rejisörlük yaptı. Ali Kaptanoğlu takma adıyla yazdığı, aralarında "Yalnızlar Rıhtımı", "Dişi Kurt", "Şoför Nebahat", "Ver Elini İstanbul" gibi ünlü filmlerin de bulunduğu on beş kadar senaryosu filme alındı. 1974'te Ankara'da Bilgi Yayınevi'ne yayın danışmanı oldu. 1981'de İstanbul'a yerleşti. "Kartallar Yüksek Uçar", "Yarın Artık Bugündür" ve "Kurtlar Sofrası" gibi senaryoları TRT'de dizi film olarak gösterildi. Yeni romanlar kaleme alırken eski romanları da yeniden yayımlandı. 15 Ekim 2005'te İstanbul'da öldü.

Kendi çapında şiirler yazan bir baba ile roman meraklısı bir annenin çocuğu olan Attila İlhan daha ilkokul sıralarında şiir, ortaokul sıralarında roman denemeleri kaleme alır, 1940'lı yıllarda ilk şiirlerini yayımlayarak edebiyat dünyasına adım atar. Gençlik döneminde bir yandan âşık ve divan edebiyatı şairlerini okurken diğer yandan başta Nazım Hikmet olmak üzere dönemin genç şairlerini takip eder, ancak "bobstil ve alafranga" bulduğu Garipçiler'i beğenmezdi. Yer yer Anadolu halkının hayatını yansıtan, canlı tabiat tasvirleri ve sıcak söyleyişiyle Dadaloğlu, Pîr Sultan Abdal ve Nazım Hikmet'ten izler taşıyan "Cebbaroğlu Mehemmed" adlı şiiri 1946 yılı Cumhuriyet Halk Partisi'nin şiir yarışmasında ikincilik kazanınca adı daha geniş bir çevrede duyulur. Paris'te geçirdiği yıllar şiirlerindeki macera duygusu ve isyankâr havanın gelişmesine katkıda bulunur. 1954-1955'te *Mavi* dergisi etrafında bir araya getirdiği bir grup gençle birlikte, Nazım Hikmet çizgisinde daha yeni yeni şekillenmekte olan toplumcu şiiri baltaladıkları gerekçesiyle Garipçiler'e savaş açar.

Şiir hayatında bir dönüm noktası kabul edilen *Sisler Bulvarı* (1954) toplumcu damarı içinde taşımakla beraber yalnızlık duygusu, yolculuk, ayrılık, sarhoşluk, avarelik, aşk ve ölüm temaları etrafında yoğun bir hayal gücünün beslediği atmosferiyle daha sonraki yıllarda İkinci Yeni içinde yer alacak Turgut Uyar ve Cemal Süreya gibi birçok şairi de etkiler. Ardından yayımladığı *Yağmur Kaçağı, Ben Sana Mecburum* ve *Belâ Çiçeği* hep *Sisler Bulvarı*'ndaki konuların zenginleştirilmesinden oluşur. Zaman içinde Türk şiirinde kendine özgü bir söyleyiş tarzı gerçekleştirmesine rağmen şiir dünyasının Marksizm'den Kemalizm'e, hümanizmden varoluşçuluğa, cinsellik ve eşcinselliğe kadar çok geniş bir yelpazede ve oldukça kaypak bir zeminde dolaştığı dikkati çeker. Ancak o Garipçiler gibi, şiiri toplumcu anlayıştan uzaklaştıran İkinci Yeni şairlerini de şematik şiirler yazan bir kısım toplumcu şairleri de eleştirmekten geri durmaz. 1960'lı yıllardan sonra yine toplumcu gerçekçilik adına İkinci Yeni'ye karşı çıkan şair, *Yasak Sevişmek*'te yer alan şiirlerinde doğrudan doğruya divan şiiri estetiğine yönelir. Divan şiirinin özellikle bir âhenk unsuru olarak ses ve mazmun zenginliğinden yararlanıp kaleme aldığı şiirlerde gazel, şarkı ve müstezad gibi nazım şekillerinden ve onların kafiye düzeninden faydalandığı dikkati çeker. Divan şiiriyle benzerlik sadece beyit çerçevesindedir. Divan ve halk şiiri etkisi taşıyan şiirlerinde ulusal bir birleşim gerçekleştirmek amacındadır.

Attila İlhan, bir romancı olarak daha çok Osmanlı Devleti'nin çöküş yıllarından başlayarak 1960'lara kadar uzanan bir dönemi konu alan, "nehir roman" olarak adlandırılabilecek eserlerinde belli bir bakış açısıyla devrin ekonomi, toplum ve siyaset meselelerini ele alıp irdeler. Geniş bir kültür birikimine sahip olan yazar, bir kısım romanlarıyla fikir yazılarında solculuğu Atatürkçülük zemininde bir temele oturtmaya gayret etmiş, Marksizm'le Mustafa Kemal inkılâpları arasında paralellik kurmaya çalışırken çağdaşlaşmanın Türk toplumuna yanlış bir şekilde Batılılaşmak diye dayatıldığını ileri sürmüştür. Birçok yazısında modernleşmekle Batılılaşma'nın farklı şeyler olduğunu ısrarla vurgulamıştır. Millet olarak gelişmemizin kişiliğimizi ve tarihsel köklerimizi inkâr etmeden sağlanabileceği düşüncesindedir. Toplumcu temele dayanan sanatın da mutlaka Atatürk ilkelerine bağlı yerli bir birleşimle gerçekleştirilebileceğini hayatı boyunca savunmuştur. Şiirlerinde ve

özellikle romanlarında halkın konuştuğu Türkçe ile yazmaya özen gösteren Attila İlhan, romanlarında anlatımı yeknesaklıktan kurtarmak için zaman zaman Türkçe'nin klasik cümle yapısını tersine çevirdiği de görülür. Şiiri ise mırıldanarak değil mutlaka yüksek sesle okunabilecek bir metin şeklinde değerlendirir. Şiir ve romanları yanında bir kısım Batılı şair ve yazarlardan çeviriler de yapmış, "Ben Sana Mecburum" adıyla seçme şiirlerinden oluşan bir de kaset / CD doldurmuştur (folk müzik, 1999).

Eserleri. Şiir: *Duvar* (1948), *Sisler Bulvarı* (1954), *Yağmur Kaçağı* (1955), *Ben Sana Mecburum* (1960), *Belâ Çiçeği* (1962), *Yasak Sevişmek* (1968), *Tutuklunun Günlüğü* (1974, TDK Şiir Ödülü), *Böyle Bir Sevmek* (1977), *Elde Var Hüzün* (1982), *Korkunun Krallığı* (1987), *Ayrılık Sevdaya Dahil* (1993). **Roman:** *Sokaktaki Adam* (1954), *Zenciler Birbirine Benzemez* (1957), *Kurtlar Sofrası* (1963), *Bıçağın Ucu* (1973), *Sırtlan Payı* (1974, 1975 Yunus Nadi Roman Armağanı), *Yaraya Tuz Basmak* (1978), *Fena Halde Leman* (1980), *Dersaadet'te Sabah Ezanları* (1981), *Haco Hanım Vay!* (1984), *O Karanlıkta Biz* (1988), *Yengecin Kıskacı* (hikâye, 1999), *Abbas Yolcu* (gezi, 1957). **Diğer Eserleri:** *Hangi Sol* (1970), *Hangi Batı* (1972), *Faşizmin Ayak Sesleri* (1975), *Hangi Seks* (1976), *Gerçekçilik Savaşı* (1980), *Hangi Sağ* (1980), *Hangi Atatürk* (1981), *Batının Deli Gömleği* (1981), *İkinci Yeni Savaşı* (1983), *Yanlış Kadınlar Yanlış Erkekler* (1985), *Sağım Solum Sobe* (1985), *Ulusal Kültür Savaşı* (1986), *Aydınlar Savaşı* (1991), *Sosyalizm Asıl Şimdi* (1991), *Kadınlar Savaşı* (1992), *Hangi Edebiyat* (1993), *Hangi Laiklik* (1995), *Hangi Küreselleşme* (1997), *Bir Sap Kırmızı Karanfil* (1998), *Ufkun Arkasını Görebilmek* (1999), *Sultan Galiyef: Avrasya'da Dolaşan Hayalet* (2000). **Çeviri:** *Umut* (André Malraux'dan, 1967), *Kantonda İsyan* (A. Malraux'dan, 1967), *Çalardı Basel'in Çanları* (Louis Aragon'dan, 1969).

BİBLİYOGRAFYA :

Oktay Akbal, *Şair Dostlarım*, İstanbul 1977, s. 99-104; Zerrin Ankara, *Yalnız Şövalye Attilâ İlhan*, Ankara 1996; Öner Ciravoğlu, *Büyük Yolların Haydutu: Fotoğraflarıyla Attilâ İlhan'ın Yaşam Öyküsü*, İstanbul 1997; Yakup Çelik, *Şubat Yolcusu: Attilâ İlhan'ın Şiiri*, Ankara 1998; Sema Özher, *Kaptanın Aynasından Yansıyanlar: Romancı Yönüyle Attilâ İlhan*, Ankara 2003; *Attilâ İlhan Armağanı* (ed. Yakup Çelik), Ankara 2006; Mustafa Kutlu, "İlhan, Attilâ", *TDEA*, IV, 363-365; Selim İleri, "İlhan, Attilâ", *DBİst.A*, IV, 156-157.

ABDULLAH UÇMAN

İLİM YAYMA CEMİYETİ

Türkiye'de eğitim ve öğretimi desteklemek amacıyla 1951 yılında İstanbul'da kurulan cemiyet.

Demokrat Parti'nin 14 Mayıs 1950 tarihinde iktidara gelmesinden sonra 1951'de yedi ilde ortaokul seviyesinde dört yıllık İmam-Hatip okulları öğretime başladı. Bunlardan biri olan İstanbul İmam-Hatip Okulu'na bugün (2015) Şehzadebaşı'nda İlim Yayma Yurdu'nun yerinde bulunan harabe durumundaki eski Zeyrek Ortaokulu tahsis edilmekle birlikte herhangi bir maddî tahsisat ayrılmadığından bazı iş adamları bu binayı satın alıp tamir ettirdiler. Ardından okulun kurucu müdürü Celâl Hoca'nın (Mahmut Celâlettin Ökten) öncülüğünde altmış sekiz hayır severin desteğiyle 11 Ekim 1951 tarihinde İlim Yayma Cemiyeti kuruldu. Cemiyetin ilk faaliyeti okulun 17 Ekim 1951'de hizmete açılmasını sağlamak oldu. Yine cemiyet tarafından Şehremini'deki eski halkevi binası onarılarak İmam-Hatip Okulu öğrencileri için yurda dönüştürüldü.

İlim Yayma Cemiyeti'nin amblemi

İlim Yayma Cemiyeti'nin ilk başkanı, 1923 Lozan Antlaşması'nda İsmet İnönü'nün maiyetinde kâtip üye olarak bulunan avukat Seniyüddin Başak'tır. Onun başkanlığındaki ilk yönetim kurulunda Yusuf Türel, Cemal Karabekir, Vehbi Bilimer, Hüsnü Bayer, Nazif Çelebi, Hulusi Topbaş, Mustafa Doğanbey, Vehbi Çıkrıkçıoğlu, Rahmi Köseoğlu, Ali Sünnetçioğlu, Cemalettin Tunç, Ahmet Hamit Çağıl, Nuri Evren ve Mazhar Sündüs yer almaktaydı (kurucuların listesi için bk. Kavalcı, s. 33-34, 120-123). Başlangıçtan günümüze (2015) kadar cemiyetin genel başkanlığını yapanlar şunlardır: Seniyüddin Başak (1951-1953, 1955-1959), M. Mazhar Veziroğlu (1953-1955), Rahmi Köseoğlu (1959-1961), Vehbi Bilimer (1961-1968), Yusuf Türel (1968-1972), Abdülkadir Çavuşoğlu (1972-1973, 1973-1974), Korkut Özal (1973-1973), Abdülkavi Beşer (1974-1981), Kemal Unakıtan (1981-1982), Mehdi Sungur (1982-1986), Hasan Sağlam (1986-2002), Yücel Çelikbilek (2002-2004), Hamza Akbulut (2004-2012), Yusuf Tülün (2012-).

İlim Yayma Cemiyeti, 10 Şubat 1952 tarih ve 4/169 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı ile "umumi hizmetlere hâdim" derneklerden sayıldı. 27 Mayıs 1960 İhtilâli'nden sonra kayyuma devredilen cemiyet vesayetten ancak 1967'de kurtulabildi. Devletin zaman zaman derneklerin faaliyetlerine kısıtlamalar getirmesi, giderek sivil toplum kuruluşlarını yasal bakımdan daha güvenceli olan vakıflaşmaya yöneltti. İlim Yayma Cemiyeti de 8 Ocak 1973'te İlim Yayma Vakfı'nı kurdu ve cemiyetin bütün mal varlığını vakfa devretti. Vakfın kurucuları arasında Yusuf Türel, İsmail Niyazi Kurtulmuş, Muammer Topbaş, Sabahattin Zaim, Ayhan Songar, Hasan Tahsin Uğur, Mehmet Fehmi Bilge, Mahir İz gibi

İlim Yayma Vakfı tarafından kurulan Sabahattin Zaim Üniversitesi

isimler bulunmaktaydı. Otuz kurucu üye ile faaliyete başlayan vakıfta heyetlerin teşekkülünde zorluklar çıkması sebebiyle kurucuların sayısı doksan sekize çıkarıldı, zaman içerisinde faaliyetlerin genişlemesi üzerine vakıf senedinin ilgili 10. maddesinde değişikliğe gidildi (22 Mart 2012), 8 Mart 2014 tarihinde yapılan 43. olağan toplantıda kurucu üyelerin sayısı 113'e yükseltildi.

Millî ve mânevî değerlerine bağlı, çağının bilim, düşünce ve kültürüne vâkıf, şahsiyetli nesiller yetiştirmeyi hedefleyen İlim Yayma Cemiyeti böyle bir gençliğin yetişmesi için her türlü hizmeti vermeye çaba göstermiş, okullar, yurtlar ve kurslar açmış, öğrencilere -İlim Yayma Vakfı ile iş birliği halinde- lisans, yüksek lisans ve doktora aşamalarında burs sağlamıştır. Daha sonra açılan Yüksek İslâm enstitülerinin ihtiyaçlarını karşılaması amacıyla çalışmış, ileriki yıllarda hizmetlerini diğer fakülte öğrencilerine yayarak onlar için yurtlar açmıştır. Ayrıca çeşitli fakülte, okul ve yurtlara tesis ve tamir, demirbaş eşya, kitap, eğitim malzemesi vb. konularda yardım yapan cemiyet birçok akademisyene yurt içinde ve dışında yabancı dil öğrenimi, ilmî faaliyetlere katılma, tez hazırlama gibi çalışma ve etkinlikleri için maddî destek vermiştir. Cemiyet halen, geleneksel faaliyetleri yanında İmam-Hatip liseleri ve İlâhiyat fakülteleri talebeleri için meslekî yaz seminerleri, belirli zamanlarda bilgisayar ve özellikle yüksek lisans ve doktora talebelerine yönelik dil kursları düzenlemekte; ilmî toplantılar, sempozyumlar ve konferanslar tertiplemektedir.

Günümüzde İlim Yayma Cemiyeti ile İlim Yayma Vakfı ortak faaliyetler yürütmekte, Türkiye'nin birçok yerinde vakfın mülkiyetindeki yurt binaları cemiyet tarafından işletilmektedir. Ayrıca 1998-1999 öğretim yılında faaliyete başlayan Özel İrfan Eğitim Kurumları ile 2000-2001 öğretim yılında açılan Erzurum İstiklâl Koleji de vakfın desteğiyle hizmetlerini devam ettirmektedir. Nihayet vakıf 2010 yılında İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi'ni kurmuştur. İlim Yayma Cemiyeti'ne hizmetlerinden dolayı Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı tarafından 29 Mayıs 1996 tarihinde bir şükran plaketi verilmiştir. Cemiyet son on yılda büyük bir hamle yapmış, ülke genelinde faaliyetlerini, yurtlarını, şubelerini arttırmış, 2004 yılında altmış bir olan şube sayısı 2015'te yirmi sekizi İstanbul'da olmak üzere 155'e ulaşmış, otuz sekiz olan yurt sayısı da yirmi altısı İstanbul'da olmak üzere 120'yi aşmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

İlim Yayma Cemiyeti: Gaye ve Faaliyetleri, İstanbul 1964; Mustafa Özdamar, *Celâl Hoca Kuşağı*, İstanbul 1993, s. 38-40, 45-47, 76-79; Mustafa Öcal, *İmam-Hatip Liseleri ve İlk Öğretim Okulları*, İstanbul 1994, s. 27-54; Ayla Kavalcı, *Cumhuriyet Dönemi Türk Milli Eğitim Tarihinde İlim Yayma Cemiyeti'nin Hizmetleri* (yüksek lisans tezi, 2007), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü; Hüseyin Yorulmaz, *Bir Neslin Öncüsü Celal Hoca*, İstanbul 2012, s. 137-168; *İlim Yayma Vakfı Vakıf Senedi*, İstanbul 2013; Hayreddin Karaman, "İlim Yayma Cemiyeti", *İlim Yayma Cemiyeti Bülteni*, sy. 10, İstanbul 2005, s. 12-13; Muhammed Eroğlu, "İlim Yayma Cemiyeti", *a.e.*, sy. 11 (2006), s. 18-19; Sabahattin Zaim, "Türkiye'nin İlk Sivil Toplum Kuruluşu: İlim Yayma Cemiyeti", *a.e.*, sy. 12 (2006), s. 3-4; "Kardeş Kuruluşlarımız: İlim Yayma Vakfı", *a.e.*, sy. 12 (2006), s. 23-25; "Vakıf Hizmetlerine Adanmış Bir Ömür: Dr. İsmail Niyazi Kurtulmuş", *İlim Yayma Vakfı Bülteni*, sy. 7, İstanbul 2013, s. 20-24; "İrfan Eğitim Kurumları", *a.e.*, s. 30-32; "Kent İçinde Bir Kampüs Üniversitesi: İstanbul Sabahattin Zaim Üniversitesi", *a.e.*, s. 33-36; A. Çağlar Deniz, "Tek Parti Döneminde Devrimsel Ric'atler: Bir Ric'at Örneği Olarak İmam Hatip Seminerleri Girişimi ve İmam Hatip Kurslarının Açılması", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, VII/3, Uşak 2014, s. 95-110; "İlim Yayma Cemiyeti" (http://www.iyc.org.tr).

MUSTAFA L. BİLGE – HAMZA AKBULUT

İLİM YAYMA VAKFI

(bk. İLİM YAYMA CEMİYETİ).

İMAM İMORU

(bk. SALGAVÎ).

İMARET CAMİİ

(bk. KOCA MEHMED PAŞA CAMİİ).

İNANÇ YABGU

(bk. MÛSÂ YABGU).

İNBÂBÎ

(الإنبابي)

Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed b. Hüseyn el-İnbâbî (ö. 1313/1896)

Mısırlı âlim, Ezher şeyhi.

1240 (1825) yılında Kahire'de doğdu. Ailesi Kahire yakınlarındaki İnbâbe köyündendir. Bu köyün adını Zebîdî Enbâbe şeklinde kaydederken (*Tâcü'l-ʿarûs*, "nbb" md.) Ali Paşa Mübârek İnbâbe olarak verir ve Enbûbe diye de anıldığını söyler (*el-Ḫıṭaṭ*, VIII, 282). Muhammed Remzî eskiden adının İnbâbe olduğunu, 1939'da İmbâbe'ye çevrildiğini belirtir (*el-Ḳāmûsü'l-coğrâfî*, I, 131-132; IV, 56-57). Babası Kahire'nin büyük tüccarlarındandı. İlk eğitimini alıp Kur'an'ı ezberledikten sonra 1837'de Ezher'e girdi. Burada İbrâhim el-Bâcûrî, Muhammed İlîş, Mustafa el-Bûlâkī, Muhammed Abdülkuddûs el-Küleybî, Hasan el-Kuveysinî, İbrâhim es-Sekkā, Mustafa el-Arûsî ve Mustafa ez-Zehebî gibi âlimlerden ders aldı. Tahsilini tamamladıktan sonra 1851'de Ezher'de ders vermeye başladı. Yetiştirdiği talebeler arasında Hassûne en-Nevâvî, Abdurrahman Kutub en-Nevâvî, Ali el-Biblâvî, Muhammed Ebü'l-Fazl el-Cîzâvî, Hasan et-Tavîl, Muhammed Abdülcevâd el-Kāyâtî, Abdullah İlîş, Muhammed el-Beysûnî, Muhammed el-Bahît el-Mutîî, Muhammed el-Bennâ ed-Dimyâtî, Ahmed Râfi' et-Tahtâvî, İbrâhim Rifat Paşa gibi isimler vardır. Bunlardan ilk dördü kendisinden sonra Ezher şeyhi olarak görev yaptı. Ezher'de okutulan hemen bütün kitaplara takrir ve hâşiyeler yazan İnbâbî öğretim faaliyetinin yanı sıra baba mesleği ticaretle de uğraşmaya devam etti ve özellikle İngiltere'yle güçlü ticarî ilişkiler kurdu.

Bir süre Ezher şeyhi Mustafa el-Arûsî'nin fetva emini olarak görev yaptıktan sonra hocası İbrâhim es-Sekkā'nın vefatı üzerine (1881) onun yerine Şâfiî müftülüğüne getirildi. Bu sırada Mısır'daki askerî ve siyasî karışıklıklar yanında Ezher şeyhliği krizi de ortaya çıkmıştı. 1871'de Hanefî mezhebine mensup ilk Ezher şeyhi olan Mehdî el-Abbâsî aleyhine Urâbî Paşa ve onu destekleyen Ezherliler tarafından bir kampanya başlatıldı. Ezher şeyhinin, çoğunluğu teşkil eden Şâfiî veya Mâlikî mezhepleri yerine Hanefîler'den tayini ve Ezher'de gerçekleştirdiği ıslahat çalışmalarından rahatsızlık duyanlar onun görevden alınması için girişimlerde bulundular. Bunun üzerine Hidiv Tevfik Paşa, Aralık 1881'de Mehdî el-Abbâsî'yi görevden aldı ve yerine Şâfiî olan Muhammed el-İnbâbî'yi tayin etti. Kendisine yardımcı olmak

İnbâbî

üzere de Mehdî el-Abbâsî ve Muhammed İlîş'in de bulunduğu bir yüksek komisyon oluşturuldu. Bu arada bazı Ezher âlimlerinin Osmanlı padişahına itaat etmediğini, ülkeyi İngilizler'e bıraktığını ileri sürerek Hidiv Tevfik Paşa'nın azli için hazırladığı fetvaya İnbâbî destek vermedi. 1882 baharında İngiltere'nin Mısır'ı işgale başlaması ve Urâbî Paşa isyanını bastırmasından dolayı makamını koruyan Hidiv Tevfik Paşa, Mehdî el-Abbâsî'yi tekrar Ezher şeyhliğine tayin etmek isteyince İnbâbî sağlık gerekçesiyle görevinden istifa etti ve yerine tekrar Mehdî el-Abbâsî getirildi (1 Ekim 1882). İngiliz işgalinden rahatsızlık duyanlar arasında yer alan ve evinde İngiliz yönetimi aleyhine toplantılar düzenleyen Mehdî el-Abbâsî ile hidivin arası açılınca hidiv onu azledip yerine tekrar İnbâbî'yi getirdi (Aralık 1886). Hidiv Tevfik Paşa'nın 1892'de vefatından sonra yerine geçen oğlu II. Abbas Hilmi önce Mecîdî, ardından birinci dereceden Osmanlı nişanıyla taltif ettiği İnbâbî'yi reform karşıtı tavrı yüzünden devre dışı bırakmaya çalıştı. Bu amaçla 1894'te Muhammed Abduh ve Hassûne en-Nevâvî'nin dahil olduğu âlimlerden bir reform komisyonu kurdu. Komisyonun Ezher müfredatına dinî olmayan derslerin konması yönündeki tekliflerini benimsemeyen ve reform yanlısı yönetimle ters düşen İnbâbî hakkında Ezher çevrelerinden de şikâyet gelmeye başlayınca sağlığının da bozulması üzerine Haziran 1895'te istifa etti, yerine reform yanlısı Hassûne en-Nevâvî tayin edildi. İnbâbî geçirdiği felç sonucu 21 Şevval 1313'te (5 Nisan 1896) vefat etti, cenazesi Karâfetü'l-mücâvirîn'e defnedildi.

Kavalalı Mehmed Ali Paşa zamanından beri Mısır'da başta eğitim ve hukuk olmak üzere pek çok alanda yapılan değişiklikler 1882'de Mısır'ın İngilizler tarafından işgaliyle birlikte işgal güçleri lehine hızlandırılmıştı. Toplumsal yapıyı temelinden sarsacak bu gelişmeler karşısında Ezher ulemâsı da farklı tavırlar sergilemiştir. Bunlar arasında Ezher'in yeni şartlara cevap verecek şekilde ıslah edilmesi gerektiğine inanan, geleneksel yapıyı radikal bir biçimde değiştirmeyi düşünenler olduğu gibi yeniliklere karşı ihtiyatlı davrananlar da vardı. Birinci tavra Muhammed Abduh, ikincisine İnbâbî örnek olarak gösterilebilir. 1880'li yılların ikinci yarısından sonra genelde Mısır'daki eğitimin, özelde Ezher'in ıslahıyla ilgili çok sayıda lâyiha ve fetva düzenlenmiş, dönemin Ezher şeyhi olan İnbâbî de 9 Ağustos 1888 tarihli fetvasında, Ezher'de dinî olmayan alanlarla ilgili derslerin okutulmasını prensipte reddetmeyip bunların okutulmasını bazı şartlara bağlamıştır. Ona göre matematik ve coğrafya gibi derslerin okutulması şeriata aykırı olmadığı gibi dinî ve dünyevî işlerin düzenlenmesi için bunların öğrenilmesi dinî bir görevdir. Gazzâlî ve İbn Hacer el-Heytemî gibi klasik dönem âlimlerine dayanarak felsefe, mantık, kimya, astronomi, kelâm ve cedel gibi ilimlerin tahsilinin şartlarını tartışmış, bu ilimlerle uğraşırken ve bunlardan faydalanırken şeriata ters düşmemek gerektiği uyarısında bulunmuştur (fetva için bk. Abdülmüteâl es-Saîdî, s. 40-42; Gesink, s. 117-118). Ancak İnbâbî fetvasında müfredatın değişmesi konusuna olumlu bakmakla birlikte karşı tavrını sürdürmeye devam etmiştir. Nitekim Muhammed Abduh, Ezher'de İbn Haldûn'un *Muḳaddime*'sinin okutulması konusunda İnbâbî'yi ikna etmeye çalıştığını, fakat onun gelenekte böyle bir şey olmadığı gerekçesiyle teklifi reddettiğini ifade etmiştir (Abdülmüteâl es-Saîdî, s. 43; M. Reşîd Rızâ, I, 426).

Eserleri. 1. *Taḳrîr ʿalâ Ḥâşiyeti's-Sâvî ʿalâ Şerḥi Aḥmed ed-Derdîr ʿalâ Risâletihî fi'l-beyân*. Ahmed ed-Derdîr'in kendi eseri olan *Tuḥfetü'l-iḫvân* üzerine yazdığı şerhe Ahmed b. Muhammed es-Sâvî'nin hâşiyesiyle ilgili bir çalışmadır (Kahire 1275). **2.** *Taḳrîr ʿalâ Şerḥi Saʿddîn et-Teftâzânî li-Telḫîṣi'l-Miftâḥ* (Mustafa b. Muhammed el-Bennânî'nin *et-Tecrîd ʿalâ Muḫtaṣari's-Saʿd ʿale't-Telḫîṣ* adlı hâşiyesiyle birlikte, I-II, Bulak 1285, 1296, 1297, 1311, 1313; I-IV, Kahire 1330-1331). **3.** *Taḳrîrât ʿalâ Feṯḥi'l-Celîl ʿalâ Şerḥi İbn ʿAḳîl*. Şehâbeddin Ahmed es-Sücâî'nin İbn Akîl'e ait *Şerḥu'l-Elfiyye*'si üzerine yazdığı hâşiyeye dairdir (Kahire 1286, 1324; Bulak 1296, 1303). **4.** *Taḳrîrü'l-İnbâbî ʿalâ Ḥâşiyeti's-Sabbân ʿalâ şerḥi'l-Üşmûnî ʿalâ Elfiyyeti İbn Mâlik* (I-II, Kahire 1288). **5.** *Teḳārîr ʿalâ Ḥâşiyeti'l-Birmâvî*. İbrâhim b. Muhammed el-Birmâvî'nin İbn Kāsım el-Gazzî'nin *Şerḥu'l-Ġāye* adlı eserine yazdığı hâşiye üzerine kaleme alınmıştır (Bulak 1292; Kahire 1310). **6.** *Taḳrîr ʿalâ Ḥâşiyeti eş-Şeyḫ İbrâhîm el-Bâcûrî ʿalâ metni's-Süllem* (Kahire 1297, 1319, 1328; nşr. Muhammed Ahmed Rutan, Kahire 1432/2011). **7.** *Taḳrîr ʿalâ Ḥâşiyeti'l-ʿallâme es-Sücâʿî ʿalâ Şerḥi'l-Ḳaṭr*. İbn Hişâm'ın eserine Sücâî'nin yazdığı hâşiyeye dairdir (Kahire 1299, 1303, 1305, 1306, 1310, 1343). **8.** *Taḳrîrâtü'l-İnbâbî ʿalâ Ḥâşiyeti Ebi'n-Necâ*. Hâlid el-Ezherî'nin *Şerḥu'l-Âcurrûmiyye*'si üzerine Muhammed Mücâhid Ebü'n-Necâ'nın yazdığı hâşiyeyle ilgilidir (adı geçen hâşiye ile birlikte, Kahire 1302, 1314). **9.** *Taḳrîrât ʿalâ Ḥâşiyeti'ş-Şeyḫ Ḥasan el-ʿAṭṭâr ʿalâ şerḥi'l-Ezheriyye*. Hâlid el-Ezherî'nin kendi eseri *el-Muḳaddimetü'l-Ezheriyye*'ye yazdığı şerh üzerine Hasan el-Attâr'ın kaleme aldığı hâşiye hakkındadır (Kahire 1302, 1327, 1374). **10.** *Taḳrîr ʿalâ Ḥâşiyeti Muḥammed el-Emîr li-Şüẕûri'ẕ-ẕeheb* (Kahire 1310). İbn Hişâm'ın kendi eseri *Şüẕûrü'ẕ-ẕeheb*'e yazdığı şerhin el-Emîrü'l-Kebîr es-Sünbâvî tarafından yazılan hâşiyesi üzerinedir. **11.** *Ḥâşiye ʿalâ Risâleti Muḥammed eṣ-Ṣabbân fî ʿilmi'l-beyân* (Bulak 1315). **12.** *Taḳrîr ʿalâ Ḥâşiyeti'ş-Şeyḫ İbrâhîm el-Bâcûrî ʿalâ metni's-Senûsiyye* (Kahire 1300, 1328, 1330, 1331, 1343, 1374). **13.** *Taḳrîrü'l-İnbâbî ʿalâ Muḳaddimeti'l-Ḳastallânî ʿalâ Ṣaḥîḥi'l-Buḫârî* (Mektebetü'l-Ezher, nr. 336561). **14.** *Taḳrîr alâ Ḥâşiyeti Muḥammed el-Emîr ʿalâ Şerḥi Aḥmed el-Melevî ʿale's-Semerḳandiyye* (Melik Suûd Üniversitesi Ktp., nr. 891). **15.** *Risâletü'l-besmeleti'ṣ-ṣuġrâ*. Müellifin *Risâletü'l-besmeleti'l-kübrâ* adlı eseriyle birlikte basılmıştır (baskı yeri ve tarihi yok). **16.** *Risâle fî ʿilmi'l-vaż*ʿ (Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye, nr. 5202; Melik Abdullah b. Abdülazîz Üniversitesi Ktp., nr. 235). Abdülhâdî Necâ el-Ebyârî bu esere bir hâşiye yazmıştır. **17.** *Risâle fî riyâżati'ṣ-ṣıbyân ve taʿlîmihim ve teʾdîbihim* (nşr. Velîd b. Muhammed b. Abdullah el-Alî, Beyrut 1432/2011).

BİBLİYOGRAFYA :

Ali Paşa Mübârek, *el-Ḫıṭaṭü't-Tevfîḳıyye*, Kahire 1990, VIII, 87-88, 282; Ahmed Râfi' et-Tahtâvî, *el-Ḳavlü'l-îcâbî fî tercemeti'l-ʿAllâme Şemsiddîn el-İnbâbî*, Kahire 1314; İlyâs Zehhûre, *Mir'âtü'l-ʿaṣr fî târîḫi ve rüsûmi ekâbiri'r-ricâl bi-Mıṣr*, Kahire 1897, I, 194-196; Serkîs, *Muʿcem*, I, 478-479, 590; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 742; Zekî M. Mücâhid, *el-Aʿlâmü'ş-Şarḳıyye*, Kahire 1369/1950, II, 150-152; Abdülmüteâl es-Saîdî, *Târîḫu'l-ıṣlâḥ fi'l-Ezher*, Kahire 1370/1951, s. 40-43; Muhammed Remzî, *el-Ḳāmûsü'l-coğrâfî li'l-bilâdi'l-Mıṣriyye*, Kahire 1953-54, I, 131-132; IV, 56-57; A. Schölch, *Ägypten den Ägyptern: Die politische und gesellschaftliche Krise der Jahre 1878-1882 in Ägypten*, Freiburg, ts. (Atlantis), tür.yer.; G. Delanoue, *Moralistes et politiques musulmans dans l'Egypte du XIXe siècle (1798-1882)*, Le Caire 1982, I, 137, 174, 175, 584, 589; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), VII, 75; A. Chris Eccel, *Egypt, Islam and Social Change: Al-Azhar in Conflict and Accommodation*, Berlin 1984, tür.yer.; M. Abdülmün'im Hafâcî, *el-Ezher fî elf ʿâm*, Beyrut-Kahire 1408/1988, I, 251-252; Eşref Fevzî Sâlih, *Şüyûḫu'l-Ezher*, Kahire 1997, II, 66-69; M. Reşîd Rızâ, *Târîḫu'l-üstâẕi'l-İmâm eş-*

Şeyḫ Muḥammed ʿAbduh, Kahire 2006, I, 426; Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, *Neşrü'l-cevâhir ve'd-dürer fî ʿulemâ'i'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer*, Beyrut 1427/2006, II, 1426-1427; Abdüssettâr b. Abdülvehhâb ed-Dihlevî, *Feyżü'l-meliki'l-vehhâbi'l-müteʿâlî bi-enbâ'i evâ'ili'l-ḳarni'ş-şâliş ʿaşer ve't-tevâlî* (nşr. Abdülmelik b. Abdullah b. Dehîş), Mekke 1429/2008, II, 1474-1476; Indira Falk Gesink, *Islamic Reform and Conservatism: Al-Azhar and the Evolution of Modern Sunni Islam*, London 2010, tür.yer.; M. Hatina, *Ulama, Politics and the Public Sphere: An Egyptian Perspective*, Salt Lake City 2010, tür.yer.

HİLAL GÖRGÜN

INSTITUT für GESCHICHTE der ARABISCH-ISLAMISCHEN WISSENSCHAFTEN

Fuat Sezgin'in Frankfurt'ta kurduğu Arap-İslâm Bilimleri Tarihi Enstitüsü.

Kurumun temelleri 1978'de, Suudi Arabistan Kral Faysal Vakfı tarafından Prof. Fuat Sezgin'e verilen para ödülünün yanında, aralarında on dört Arap ülkesinin de bulunduğu kuruluşların desteğiyle tesis edilen vakıf tarafından atılmış, Frankfurt Johann Wolfgang Goethe Üniversitesi'ne bağlı olarak 18 Mayıs 1982 tarihinde enstitünün açılışını yapan Sezgin kurumun fahrî müdürlüğünü başından bugüne kadar yürütmüştür. Kuruluş amacı, İslâm kültürünün bilimler tarihi içinde hak ettiği konumu ortaya çıkarmak ve araştırmalarla tanıtmak şeklinde ifade edilmiştir. İslâm bilimler tarihinin araştırılması için İslâm âlimlerinin bilim tarihindeki konumunun belirlenmesi, Arapça eserlerin yayımlanarak Avrupa dillerine çevrilmesi ve bir ihtisas dergisinin çıkarılması enstitünün hedefleri arasındadır. Bunun yanında İslâm bilimler tarihi alanında araştırmacı ve eğitimcilerin yetiştirilmesi, merkezî ihtisas kütüphanesinin tesisi ve Arapça yazma eserlerin mikrofilm arşivinin oluşturulması, çeşitli yerlerden öğretim üyeleri ve diğer araştırmacıların araştırma yapmak üzere enstitüye davet edilmeleri de amaçlanmıştır.

1984'te yayımlanmaya başlanan, düzenli olmamakla beraber yıllık çıkarılan *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften* adlı dergi 2014'te XXI. cilde ulaşmış olup yayımı devam etmektedir. Dergide çeşitli kütüphanelerdeki Arapça yazmaların durumuna, tanıtılmasına ve enstitünün etkinliklerine dair yazılar bulunmakta, makaleler Arapça, İngilizce, Fransızca ve Almanca yayımlanmaktadır; Avrupa dillerinde çıkanlara Arapça özet veya içindekiler kısmı eklenmiştir. Kurumun en tanınmış ve en çok kullanılan yayını Fuat Sezgin'in on beş cildi çıkmış olan *Geschichte des arabischen Schrifttums (GAS)* adlı kitaptır. Enstitü bir kısım yayınlarını metinler ve araştırma eserleri (Seri A), şarkiyatçıların eski çalışmalarının yeniden basılması (Seri B), Arapça yazmaların tıpkı basımı (Seri C) ve kartografya türüne dair eserler (Seri D) olmak üzere dört dizi altında toplamıştır.

Enstitünün kuruluşundan hemen sonra çok geniş kapsamlı, henüz tamamlanmamış bir proje başlatılmıştır. Bu proje, nüshası nâdir bulunan birincil kaynakların tıpkıbasımının yapılmasını, haklarında gerçekleştirilen bilimsel araştırmaların tercümesini, söz konusu yazmaların sistemli şekilde tertiplenmesini içermektedir. Proje kapsamında günümüze kadar 318 ciltlik *Islamic Geography* (1992-2010), yetmiş dokuz ciltten oluşan *The Islamic World in Foreign Travel Accounts* (1994-1997), 114 ciltlik *Islamic Mathematics and Astronomy* (1997-2009), 100 ciltlik *Islamic Medicine* (1995-2004), 120 ciltlik *Islamic Philosophy* (1999-2000), yedi ciltlik *The Science of Music in Islam* (1997-2011), doksan ciltlik *Natural Sciences in Islam* (2000-2002), beş ciltlik *Numismatics of the Islamic World* (2003-2004), altmış ciltlik *Historiography and Classification of Science in Islam* (2006-2007) ve on altı ciltlik *Islamic Architecture* (2007-2010) adlı külliyatlar yayımlanmıştır.

Yine yayın projeleri kapsamında belirli Arapça yazma eserler İngilizce ve Arapça takdim yazılarıyla birlikte neşredilmiştir. Bunların arasında günümüze kadar bilinmeyen, erişimi zor veya henüz basılmamış birçok Arapça yazma eseri içeren 171 ciltlik yayım da vardır (Series C, Facsimile Editions of Arabic Manuscripts). Bu ciltler tıp, eczacılık, veteriner hekimliği, astronomi, matematik, ekonomi, astroloji, Arap edebiyatı, felsefe, bilim tarihi, coğrafya, tarım, nişancılık, avcılık, müzik ve Kur'an ilimlerine dair yazma eserlerden meydana gelmektedir. Yine önemli projelerden biri çerçevesinde 1990'dan beri Arap dil bilimi ve İslâm bilimleri alanında mevcut Almanca literatürün bibliyografyası yirmi yedi cilt halinde basılmıştır. Enstitü bugüne kadar (2014) toplam 1300 cildin üzerinde yayın yapmış olup bu yayınlar halen devam etmektedir.

Enstitünün kütüphanesinde 25.000 cildin üzerinde kitap, 200 kadar Arapça yazma eser ve 7000 kadar el yazmasının mikrofilmleri bulunmaktadır. Aynı zamanda burada beşerî ilimler ve fen bilimlerine dair önemli Arapça metinler ve çalışmalar, dünya çapında Arapça yazma eserlere dair katalogların koleksiyonu, şarkiyat, İslâm araştırmaları ve bilim tarihi alanlarında Avrupa dillerinde ve Arapça'da yayımlanmış dergiler yer almaktadır. Kütüphane, bilhassa Arap-İslâm coğrafyasıyla ilgili eserler bakımından seçkin bir başvuru merkezi konumuna gelmiştir. Bu koleksiyon Avrupa tarihiyle ilgili harita ve atlaslarla da zenginleştirilmiştir.

Kurumun açılışından sonra, kaynaklardaki açıklama ve çizimlerden yahut korunmuş örneklerden yola çıkarak İslâm âleminde icat edilen ya da Grek ve diğer geç antik kültürlerden aktarılan teknik ve bilimsel araç gereçleri yeniden oluşturma fikri doğmuştur. Bu çerçevede hiç bilinmeyen veya henüz yayımlanmamış kaynakları neşretme, inceleme ve bunları araştırmacıların hizmetine sunma çalışmalarının yanında, İslâm kültür dünyasının ilk sekiz asırlık döneminde icat edilen veya başka kültürlerden alınıp geliştirilen aletlerin -yazılı kaynaklardan hareketle- bir kısmı kendi atölyesinde, bir kısmı dışarıda yaptırılan 800'den fazla örnek enstitünün müzesinde sergilenmektedir. Astronomi, geometri, fizik, optik, coğrafya, kimya, denizcilik, tıp, mimarlık, maden bilimi ve müzik alanlarında sergilenen bu alet ve objeleri tanıtmak ve İslâm medeniyetindeki bilimsel gelişmeyi göstermek üzere Sezgin, *Wissenschaft und Technik im Islam* adıyla beş ciltlik bir eser hazırlamış (Frankfurt am Main, 2003), bu eser Fransızca (2005), Türkçe (2007) ve İngilizce'ye (2011) tercüme edilmiştir. Bu müzenin bir örneği, 2008'de İstanbul Gülhane Parkı'nda İstanbul İslâm Bilim ve Teknoloji Tarihi Müzesi ismiyle açılmıştır. Birleşik Arap Emirlikleri'nin Şârika (Şerce) şehrinde hükümetin desteğiyle kurulması planlanan benzer bir müze henüz yapım aşamasındadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Institut für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften an der Johan Wolfgang Goethe-Universität Frankfurt am Main, Frankfurt 1989; W. Behn, *Concise Biographical Companion to Index Islamicus: An International Who's Who in Islamic Studies from its Beginnings Down to the Twentieth Century: Bio-Bibliographical Supplement to Index Islamicus, 1665-1980*, Leiden 2004, III, 368; *Publications 1984-1999*, Frankfurt 2009; *Publications 1999-2008*, Frankfurt 2009; İrfan Yılmaz, *Yitik Hazinenin Kâşifi Fuat Sezgin* (ed. Salih Gülen), İstanbul

2009, s. 23-43; Tayfur Korkmaz, *20. Yüzyıl İslam Bilim Tarihi Çalışmaları George Sarton ve Fuat Sezgin Örneği* (yüksek lisans tezi, 2009), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 81-130, 294-410; Fuat Sezgin, *Bilimler Tarihçisi Fuat Sezgin* (haz. Sefer Turan), İstanbul 2010, s. 20-21, 39; a.mlf., "Zur Enstehung und den Zielen des Instituts", *Jubiläumsband zum dreissigjährigen Bestehen des Institutes für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften. In Europäischen Sprachen Erschienene Vorworte zu Publikationen des Institutes aus den Jahren 1984 bis 2011* (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 2011, s. 1-5; "Professor Sezgin Winner of King Faisal International Award", *Journal for the History of Arabic Science*, III/1, Aleppo 1979, s. 92.

MUSTAFA BAŞKAN

INSTITUTE of ISLAMIC CULTURE

1950 yılında Lahor'da kurulan İslâm kültürü enstitüsü.

Haydarâbâd Osmâniye Üniversitesi felsefe hocalarından ve dönemin önde gelen düşünürlerinden Halîfe Abdülhakîm tarafından kurulan enstitü 4 Şubat 1951'de resmiyet kazanmış, kurucular heyetinde Seyyid Vâcid Ali (başkan), Miyân Muhammed Şerîf (M. M. Sharif), Hoca Beşîr Bahş, Şeyh Abdurrahman ve Muhammed Cihangir Han yer almıştır (M. İshak Battî, *Bezm-i Ercümendân*, s. 330-331). Enstitüye kuruluşunda İdâre-i Sekâfet-i İslâmiyye adı verilmişse de Pakistan içinde ve dışında genellikle bunun İngilizce'si kullanılmaktadır. 1947'de Pakistan, İslâmî kimliği öne çıkaran bir anlayışla kurulunca İslâm'ın ferdî ve içtimaî hayat, kültürler arası ilişkiler, ulusal ve uluslar arası siyaset gibi temel meselelere dair söylemini günün ihtiyaçlarına uygun bir bakışla dile getirecek, bu konularda neşriyat yapacak kurumlara ihtiyaç hissedildi. Pakistan'ın kurulduğu dönemde akademik çalışma yapan İslâmî teşekküllerin büyük bir kısmı Hindistan tarafında kaldı, hatta bazı müslümanlar oradaki müesseseleri yaşatmak amacıyla Pakistan'a taşınmadı. Bu sebeple yeni devlet içinde de bu tür kurumları oluşturmak bir zorunluluk haline geldi; zira genç Pakistan Devleti'ni hem geçmişe bağlayacak hem de geleceğe taşıyabilecek üst bakış açısına ve fikrî mesaiye ihtiyaç duyuluyordu. Ayrıca o dönemde İslâm dünyasının içinde bulunduğu durum, büyük bir İslâm geleneğini temsil eden Hint-Pakistan müslümanlarına önemli görevler yüklüyordu. 1945'te Indian Philosophical Congress'in genel başkanı olan Miyân Muhammed Şerîf'in 1954'te Halîfe Abdülhakîm ve diğer felsefecilerle birlikte Lahor'da kurduğu Pakistan Philosophical Congress adlı müessese de böyle bir ihtiyaçtan doğmuştu. Bu kurumun bastırdığı kitaplar ve 1957'den itibaren çıkarılan *The Pakistan Philosophical Journal* adlı dergi toplumun entelektüel seviyesini yükseltmeye yönelik önemli görev üstlendi (*Philosophy in Pakistan*, editörün önsözü, s. xv-xvi, ilk dönem felsefe çalışmaları için ayrıca bk. M. Shabbir Ahsen, s. 155-183).

Halîfe Abdülhakîm, İdâre-i Sekâfet-i İslâmiyye'nin kuruluşu sırasında birlikte çalışabileceği kimseleri belirlerken medreseden gelen ulemânın enstitünün kuruluş amacını kavramada zorluk çekeceğini düşünerek çoğunlukla Batı tipi kurumlarda öğrenim gören, ancak müslüman kimliğini de korumuş olan az sayıdaki ilim adamıyla yola çıktı (ilk isimler için bk. Mümtâz Ahter Mirza, s. 31). Bu arada medresede yetişmiş olmakla birlikte yeniliğe açık, kendilerini geliştirmiş, enstitünün kuruluş felsefesini benimsemiş ilim ve fikir adamları da enstitü çalışmalarına destek vermeye başladı. Bunlar arasında 15 Mayıs 1951'de enstitüye katılıp 1986'da vefatına kadar kurumdan ayrılmayan Muhammed Hanîf Nedvî'nin adı öne çıkmaktadır. Kendisi burada yüzlerce makale ve on beş eser kaleme aldı (M. İshak Battî, "Armağan-ı Ḥanîf", s. 24-53). Ayrıca Pakistan Anayasa Mahkemesi Başkanı Seyyid Abdurrahman, M. Ca'fer Şah Pulvârvî, Mazharüddin Sıddîkî, Reîs Ahmed Ca'ferî, Şâhid Hüseyin Rezzâkî, Afzal İkbâl, Beşîr Ahmed Dâr, Tahsin Firâkî, M. İshak Battî de kurum mensupları arasında yer aldı, bunların onlarca eseri kurum yayınları arasında basıldı. Enstitü, Halîfe Abdülhakîm'in 30 Ocak 1959 tarihinde vefatından sonra da liyakatli ilim ve fikir adamları tarafından yönetildi. Aligarh Üniversitesi mezunu felsefeci Miyân Muhammed Şerîf 1959-1965 arasında kurumun müdürlüğünü yaptı. Muhammed Şerîf'ten sonra enstitünün başına kültür tarihçisi Şeyh Muhammed İkrâm (1965-1972), Aligarh Üniversitesi mezunu felsefeci M. Saîd Şeyh (1972-1984), şair ve felsefeci Sirâc Münîr (1984-1990), edebiyatçı Muhammed Süheyl Ömer (1990-1992), düşünür ve kültür tarihçisi Reşîd Ahmed Celenderî (1992-2009) ve halen başkan olan Kadı Câvid geçti.

Kuruluşundan itibaren ilmî etkinlikler içerisinde bulunan enstitü siyasetten uzak durdu; özel ve resmî kurumlarla iş birliği içinde ilmî toplantılar düzenledi (Reşîd Ahmed Celenderî, [1988], s. 17-18). 1955 yılı Ocak ayında Halîfe Abdülhakîm'in editörlüğünde *Ṣeḳāfet* adıyla aylık ilmî bir dergi çıkarılmaya başlandı (M. İshak Battî, *Ḳāfile-yi Ḥadîṣ*, s. 301). Derginin adı, Şeyh Muhammed İkrâm'ın müdürlüğü döneminde 1968 yılı Ocak-Şubat sayısı ile birlikte *el-Maʿârif* olarak değiştirildi ve editörlük görevi M. İshak Battî'ye verildi. *el-Maʿârif*'in ilk sayısı Pakistan'ın kuruluşunun 20. yılına ithafen özel sayı olarak çıktı. M. Hanîf Nedvî, bu sayıda yer alan "İdâre-i Sekâfet-i İslâmiyye" adlı makalesinde enstitünün 1967 yılına kadarki tarihini anlattı (*a.g.e.*, s. 307). Başlangıçta ayda bir, iki ayda bir, üç ayda bir gibi periyotlarda yayımlanan dergi uzun süreden beri yılda iki sayı halinde çıkmaktadır. Dergide yazılar çoğunlukla Urduca olup zaman zaman İngilizce makalelere de yer verilmektedir. Enstitü tarafından Halîfe Abdülhakîm'in anısına her yıl Khalifa Abdul Hakim Memorial Lectures adıyla ilmî toplantılar düzenlenmektedir. Yayın işine büyük önem veren enstitü kuruluşundan itibaren eser neşrine başladı, değerli araştırmalar yayımladı. Enstitü mensupları ayrıca devlet kurumlarıyla ortaklaşa çalışmalar yaptı. Meselâ Pakistan Eğitim Bakanlığı'nın teşvikiyle 1957'de *The History of Muslim Philosophy* adıyla başlayan kapsamlı kitap projesi önemlidir. Çok sayıda müellifin yazılarını içeren ve 1400 sayfadan oluşan bu projenin yönetiminde Halîfe Abdülhakîm de bulundu. 1959'da enstitünün müdürlüğünü üstlenen M. Muhammed Şerîf 1961'de eseri tamamlayarak iki cilt halinde yayımladı (Wiesbaden 1963-1966); eser *İslam Düşüncesi Tarihi* adıyla Türkçe'ye de çevrildi (I-IV, İstanbul 1990-91).

Institute of Islamic Culture'ın neşrettiği 300'den fazla kitaptan bazıları şunlardır: Khalifa Abdul Hakim, *Islamic Ideology: The Fundamental Beliefs and Principles of Islam and Their Application to Practical Life, Islam and Communism, Kelâm-ı Ḥakîm: Mecmûʿa-i Ḫalîfe ʿAbdülḥakîm, İslâm ka Naẓariyye-i Ḥayât;* Muhammed Hanîf Nedvî, *Taʿlîmât-ı Ġazzâlî, Aḳliyyâtü İbn Teymiyye, Mes'ele-i İctihâd, Esâsiyât-ı İslâm;* M. Saeed Sheikh, *A Dictionary of Muslim Philosophy;* Şeyh Muhammed İkrâm, *Âb-ı Kevs̱er, Rûd-i Kevs̱er, Mevc-i Kevs̱er, History of Muslim Civilization in India and Pakistan: A Political and Cultural History;* Afzal Iqbal, *Diplomacy in Islam: An Essay on the Art of Negotiation as Conceived and Developed by the Prophet of Islam, The Culture of*

Islam: An Analysis of Its Earliest Pattern, Life and Times of Mohammad Ali: An Analysis of the Hopes, Fears and Aspirations of Muslim India from 1878 to 1931; Mohammad Mazheruddin Siddiqi, *İslâm aôr Meẕâhib-i Âlem, Women in Islam, Development of Islamic State and Society;* M. Ca'fer Şah Pulvârvî, *İctihâdî Mesâ'il, Komerşıl İnterest ka Fıḳhî Ḥaysiyyet, Mecmaʿu'l-Baḥreyn, İslâm aôr Mûsiḳî;* Robert L. Gulick, *Muhammad: The Educator;* S. A. Rahman, *Punishment of Apostasy in Islam;* Muhammad Munawwar, *Dimensions of Pakistan Movement;* Anwar Iqbal Qureshi, *Fiscal Systems of Islam;* Mehr Afroz Murad, *Intellectual modernism of Shibli Numani;* Mahmud Brelvi, *Islam in Africa;* Gazâle Hâmid, *Şürûḥ-i Ṣaḥîḥ-i Buḫârî;* Muhammed İshak Battî, *Fuḳahâ-i Hind* (10 cilt), *Berr-i Ṣaġîr meyn ʿİlm-i Fıḳh;* Muhammed Ömerüddin, *Sör Seyyid Aḥmed Ḫan ka Neyâ Meẕhebî Ṭarz-ı Fikr;* Rashid Ahmad Jullundhri, *Islamic Shari'a and Its Application with Special Reference to Pakistan;* Burhan Ahmed Faruqi, *The Mujaddid's Conception of Tawhid: Study of Shaikh Ahmad Sirhindis Doctrine of Unity;* Syed Azhar Ali Rizvi, *Muslim Tradition in Psychotherapy and Modern Trends;* Syed Zafarul Hasan, *Philosophy: A Critique;* Bashir Ahmad Dar, *Religious Thought of Sayyid Aḥmad Khan, Ḥukemâ-i Ḳadîm ka Felsefe-i Aḫlâḳ;* Mushirul Haq, *Shah Abdul Aziz: His Life and Time;* Shaikh Mahmud Ahmad, *Towards Interest-Free Banking;* Muhammad Iqbal, *The Reconstruction of Religious Thought in Islam;* N. D. Ahmad, *The Survival of Afghanistan 1747-1979: A Diplomatic History with an Analytic and Reflective Approach.* Pakistan'da dinî düşüncenin ve felsefî bilginin güçlenmesine büyük katkısı olan İdâre-i Sekāfet-i İslâmiyye zaman zaman yenilikçi yayınları ve faaliyetleri sebebiyle eleştirilmiş, ülkede modernizmin ve hadis inkârcılığının merkezi olarak gösterilmiştir. Bunda, Pakistan halkının dinî taassubunun yanında bu taassubu besleyen medrese hocalarının İslâmî konulardaki aşırı muhafazakâr görüşlerinin ve tutumlarının da etkisi olmuştur.

BİBLİYOGRAFYA :

M. Saleem Akhtar – Agha Hussain Hamadani, *A Handbook on Research Activities of Learned Bodies,* Islamabad 1984, s. 24; M. İshak Battî, "Mevlânâ Muḥammed Ḥanîf Nedvî ki Ḫidemât İdâre-i Şeḳâfet-i İslâmiyye ke Liye", *Armaġan-ı Ḥanîf* (haz. M. İshak Battî), Lahor 1989, s. 24-53; a.mlf., *Ḳāfile-yi Ḥadîṣ,* Lahor 2003, s. 301, 307; a.mlf., *Bezm-i Ercümendân,* Lahor 2006, s. 330-331; Âftâb Ahmed, "Daktır Ḫalîfe ʿAbdülḥakîm", *Beyâd-ı Ṣoḥbet-i Nâzük Ḥayâlân: Şaḥṣî Ḥâkôn kā Mecmûʿa,* Karaçi 1997, s. 49; *Philosophy in Pakistan* (ed. Naem Ahmad), Washington 1999, editörün önsözü, s. xv-xvi; Richard V. De Smet, "Appendix: Philosophical Activity in Pakistan: 1947-1961", *a.e.,* s. 379; M. Shabbir Ahsen, "Professional Associations of Philosophers in Pakistan", *Associations of Social Scientists: An Analytical Stu-dies* (ed. Inayatullah), Islamabad 2006, s. 155-183; Mümtâz Ahter Mirza, *Daktır Ḫalîfe ʿAbdülḥakîm: Sevâniḥ aôr Edebî Ḫidmât,* Lahor 2010, s. 31; M. Hanîf Nedvî, "İdâre-i Şeḳāfet-i İslâmiyye", *el-Maʿârif,* I/1, Lahor 1968, s. 108-112; "Institute of Islamic Culture", *Publications of Learned Bodies and Research Organizations in Pakistan I,* Karachi 1973, s. 1-40; Abdul Malik Irfani, "Memorandum of Association of the Institute of Islamic Culture, Lahore", *Aḫbâr-ı Urdu,* III/7, İslâmâbâd 1986, s. 13; III/9 (1986), s. 17; Reşîd Ahmed Celenderî, "İdâre-i Şeḳāfet-i İslâmiyye: Ek Teʿârüf", *a.e.,* September 1998, s. 17-18; Karamat Bhatty, "Institute of Islamic Culture Desperate for Funding", *The Express Tribune,* Karachi 25 October 2011; http://khalifaabdulhakim.com (15.03.2015).

KHALID RAHMAN – MARIA KHAWER

INSTITUTE of POLICY STUDIES

1979 yılında İslâmâbâd'da kurulan sivil siyasal araştırmalar enstitüsü.

Pakistan'ın tanınmış siyasetçilerinden, İslâm iktisatçısı Hurşîd Ahmed ile (Khurshid Ahmad) bir grup ilim ve fikir adamı tarafından 5 Mayıs 1979'da İslâmâbâd'da kuruldu. Kuruluş amacı Pakistan, komşu ülkeler ve bütün dünyada siyaset, dinî hayat ve insanlar arası ilişkilerle ilgili alan araştırmaları yapmak, ilim ve fikir adamlarını bir araya getirerek diyalog ortamı oluşturmak, ilgili alanlarda yayın yapmak şeklinde ortaya konmuştur. Mevdûdî'nin çalışma arkadaşlarından olan ve onun fikirlerini Batı dünyasına duyuran kişilerin başında gelen Hurşîd Ahmed enstitünün kuruluşuyla ilgili tavsiyeyi Mevdûdî'den almış olmalıdır. Enstitü, kuruluşunda ortaya koyduğu sivil, otonom, kâr amacı gütmeyen bir araştırma ve düşünce kuruluşu olma vasfını her zaman korumuştur. Kurum Pakistan halkının, müslümanların ve dünyadaki başka toplulukların karşılaştığı problemlerin çözümüne dair siyaset üretmeye çalışmaktadır. Bu müessese çalışma alanlarını kendisi için "Pakistan meseleleri" (Pakistan Affairs: Society, Politics, Security and Foreign Policy, Education, Economy), "uluslar arası ilişkiler" (International Relations: Global and Regional Dynamics), "inanç ve toplum" (Faith and Society: Thought, Movements and Issues) şeklinde üç ana başlık altında belirlemiştir ("Institute of Policy Studies [IPS]", *NIRA's World Directory of Think Tanks 1993,* s. 264; http://www.ips.org.pk/ipsataglance).

Institute of Policy Studies'in yönetim kurulu en fazla on beş kişiden oluşmaktadır. Ayrıca farklı düşünce ekollerinden gelen ve üç yıllık bir süre için seçilen yirmi beş-otuz beş üyeli National Academie Council adlı bir birim bulunmakta, bu birim yıllık araştırma programlarını onaylamakta ve programların işleyişini denetlemektedir ("IPS Crosses the 'Silver Milestone': Excerpts from an Interview with IPS Director General, Khalid Rahman on the Completion of the Institute's 25 Years", *IPS News,* sy. 44-45 [2005], s. 2-3). Enstitüde genel müdürün yönetimi altında zamanın şartlarına ve ihtiyaçlarına göre başka faaliyet grupları da oluşturulmaktadır. Institute of Policy Studies, kuruluşundan bu yana siyasî fikirler üretmesi yanında insan yetiştirmeye de önem vermekte, resmî ve sivil kuruluşların personeli için eğitim programları ve

Institute of Policy Studies'in binası

Institute of Policy Studies National Academie Council üyeleri

hizmet içi eğitim kursları düzenlemektedir. Bu kurslar, 2013 yılından sonra Institute of Policy Studies Leadership, Excellence and Development adıyla kurumsal bir yapıya kavuşturulmuştur (IPS News [Special Issue: Annual Report 2013-14, Institute of Policy Studies], sy. 78, s. 3, 20-22). Enstitünün kurucuları ve önde gelen yöneticileri Cemâat-i İslâmî ile ilişkili olsa da gerek Hurşîd Ahmed gerekse diğer yöneticiler, kurumun mânevî şahsiyetini Cemâat-i İslâmî ile ilişkilendirmemeye ve bu yapıya bağlı bir alt kurum görüntüsü vermemeye özen göstermişlerdir. Institute of Policy Studies'in para kaynağı enstitünün finansmanı için kurulan vakfa yapılan bağışlarla yayınlardan, kurum tarafından hazırlanan raporlardan, verilen kurslardan elde edilen gelirlerdir ("Souvenir", *IPS News* [Special Issue], İslâmâbâd 1999, s. 74).

Institute of Policy Studies 2015 yılına kadar 1000'den fazla ilmî toplantı ve etkinlik düzenlemiş, 1500 civarında rapor yayımlamış ve amacı doğrultusunda 250'yi aşkın kitap neşretmiştir. Enstitü tarafından çıkarılan dergilerde ve bültenlerde de genellikle amaca yönelik yayınlar yapılmaktadır. Kurum kendisi için belirlediği alanlardan olan "inanç ve toplum" başlığı altında çok sayıda toplantı tertip etmiş, kitaplar yayımlamıştır. Bu kitaplar arasında Hurşîd Ahmed'in *İslâmî Taḥrîk Derpîş Çelinc* (İslâmâbâd 1995), *İḥyâ'ey İslâm: Mesâ'il aôr Müstaḳbel key İmkânât* (İslâmâbâd 1998), *Islam: Its Meaning and Message* ile (İslâmâbâd 2014) kurumun otuz yılı aşkın bir zamandır genel müdürlüğünü yapan Hâlidürrahmân'ın (Khalid Rahman) *Pakistan Religious Education Institutions: An Overview* (İslâmâbâd 2002), *Kâmyâb Zindegi I* (İslâmâbâd 2008), *Kâmyâb Zindegi II* (İslâmâbâd 2014), *Dînî Medâris: Tebdîlî key Rüchânât* (İslâmâbâd 2008, Selîm Mansûr Hâlid ile birlikte), *ʿAvrat, Ḫândân aôr Hemâra Muʿaşere* (İslâmâbâd 2007, Irfan Shahzad ile birlikte), *Essays on Muslims and the Challenges of Globalization* (İslâmâbâd 2009, A. D. Mekîn ile birlikte), *Pâkistân meyn Dînî Taʿlîm* (İslâmâbâd 2009, Müttekînürrahmân ile birlikte), *Âc ka Maġrib aôr Müslim Dünyâ* (İslâmâbâd 2014) adlı çalışmaları önemlidir. Ayrıca Mahmûd Ahmed Gāzî'nin *ʿAṣr-ı Ḥâżır aôr Şerîʿat-i İslâmî: Muḥâḍarât-ı Şerîʿat* (İslâmâbâd 2009, 2014), *Islam, International Law and the World Today* (İslâmâbâd 2011); Muhammed İkbal Han'ın *Medical Ethics: An Islamic Perspective* (İslâmâbâd 2013); Târık Can'ın (Tariq Jan) *Pakistan between Secularism and Islam: Ideology, Issues and Conflict* (İslâmâbâd 2004, 2013), *The Life and Times of Muhammad Rasul Allah: Universalizing the Abrahamic Tradition* (İslâmâbâd, ts., 3. bs [1. bs., Beltsville Maryland 2006]); Servet Cemâl Esmaî'nin *Dehşet Gerdî aôr Müselmân* (İslâmâbâd 2008, 2010); Amit Pandya ve Ellen Laipson'un *Islam and Politics: Renewal and Resistance in the Muslim World* (İslâmâbâd 2009); Muhammed Ekrem Han'ın (Akram Khan) *Economic Teachings of Prophet Muhammad* (İslâmâbâd 2005); Muhtâr Hasan'ın *Afġānistân: Cârihiyet, Cihâd, Buhrân* (İslâmâbâd 2000); M. D. Sâmî'nin (Shami) *Education: Science and Industry in the Muslim World* (İslâmâbâd 2003, 2007); Müslim Seccâd'ın *İslâmî Riyâsat meyn Niẓâm-ı Taʿlîm* (İslâmâbâd 1986, 1992, 1996), *Pâkistân Meyn Niẓâm-ı-Taʿlîm key İslâmî Teşkîl Ḥikmet-i ʿAmelî* (İslâmâbâd 1990); Selîm Mansûr Hâlid'in *İslâmî Niẓâm-ı Taʿlîm aôr Pâkistân key Ḥavâley sey Müşerraḥ Kitâbiyât-ı Taʿlîm* (İslâmâbâd 1981), *Dînî Medâris meyn Taʿlîm: Keyfiyet, Mesâ'il, İmkânât* (İslâmâbâd 2004, 2. bs.); Erşad Cemîl'in *Ḳur'ân-ı Kerîm aôr Nebâtât u Zirâʿât key Tedrîs* (İslâmâbâd 1982); Âbâd Şahpûrî'nin *Türkistan Meyn Müslim Müzâḥamet* (İslâmâbâd 1983); Vahîdüzzaman'ın (Waheeduz Zaman) *Iranian Revolution: A Profile* (İslâmâbâd 1985) adlı kitaplarından söz edilebilir. Bunların dışında İslâm ekonomisi, din eğitimi, gençlik ve din, Keşmir meselesi gibi konularda daha pek çok eser yayımlanmıştır (http://www.ips.org.pk/books [15.05.2015]).

Institute of Policy Studies'in Kemal Hilbâvî tarafından idare edilen Arapça birimi 1988 yılından itibaren haftalık *Ḳaḍâyâ Devliyye* adıyla Arapça bir haber-yorum dergisi çıkarmış, dergi 400'ü aşkın sayıya ulaştıktan sonra kapanmıştır. Bu dergi o yıllarda daha çok Afganistan konusunda verdiği sıcak ve önemli bilgilerle adından söz ettirmiştir. Enstitünün Ekim 1996'da Sefîr Ahter editörlüğünde altı ayda bir yayımladığı, ağırlıklı olarak İslâmî konulardaki kitap tanıtımlarını ve eleştirilerini içeren Urduca *Noḳṭa-i Naẓar* dergisinin neşrini 2015 yılı itibariyle XIX. cilt ile devam ettirmektedir. Nisan 1997 tarihinden beri üç ayda bir çıkan *Maġrib aôr İslâm* dergisi müslümanların Batı dünyasıyla ilişkilerini ele almakta, Batı ve İslâm dünyasına dair haberler ihtiva etmektedir. 2004'te yılda iki defa yayımlanacak şekilde neşir hayatına başlayan *Policy Perspectives* adlı akademik dergi, Institute of Policy Studies'in ilgilendiği bütün alanlara dair yazıları ve araştırmaları içermektedir. Hâlidürrahmân'ın editörlüğünde XII. cildiyle yayın hayatına devam eden dergi zaman zaman özel sayılar da çıkarmaktadır. Kurum, haberlerini 1993 yılından bu yana İngilizce olarak yayımlanan *IPS News* adlı dergiyle duyurmaktadır.

Pakistan merkezli üniversiteler, araştırma merkezleri ve devlet kurumlarıyla ortak projeler de yürüten Institute of Policy Studies, bazı araştırma projelerini ve toplantılarını dünyanın diğer kurum ve kuruluşlarıyla düzenlemektedir (bk. "IPS Crosses the 'Silver Milestone': Excerpts from an interview [with IPS Director General, Khalid Rahman, on the completion of the Institute's 25 years]", *IPS News*, sy. 44-45 [July-December 2005], s. 3-4). Pakistan gibi ülkelerde bağımsız özel düşünce kuruluşlarını başarılı bir şekilde işletmenin zorluklarına rağmen Institute of Policy

Studies içinde Şiîler'in de bulunduğu farklı fikir ekollerine mensup siyasetçileri, ilim ve fikir adamlarını bir araya getirip onların düşüncelerini ortaya koyacak bir zemin hazırladığından Pakistan'da ve Pakistan dışında büyük bir saygınlık kazanmıştır. Yapılan yayınlar ve farklı kuruluşlara sağlanan raporlar bu saygınlığı pekiştiren somut öğeler olarak görülebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

"Institute of Policy Studies (IPS)", *NIRA's World Directory of Think Tanks 1993*, Tokyo 1993, s. 264; "Souvenir", *IPS News (Special Issue)*, Islamabad 1999, s. 74 (IPS'nin kuruluşunun 20. yılı münasebeti ile çıkarılan özel sayı); "IPS Crosses the 'Silver Milestone': Excerpts from an Interview with IPS Director General, Khalid Rahman, on the Completion of the Institute's 25 Years", *IPS News*, sy. 44-45 (2005), s. 2-4; *IPS News (Special Issue: Annual Report 2013-14, Institute of Policy Studies)*, sy. 78 (2013), s. 3, 20-22; http://www.ips.org.pk/ipsataglance (15.03.2015); http://www.ips.org.pk/books (15.03.2015); http://ips.org.pk/aboutips/introduction (15.03.2015); http://archive.is/kRnK (15.03.2015).

KHALID RAHMAN – MARIA KHAWER

INTERNATIONAL ISLAMIC UNIVERSITY

Pakistan'ın başşehri İslâmâbâd'da 1980 yılında kurulan Uluslararası İslâm Üniversitesi.

İslâmâbâd'da Kāidiâzam Üniversitesi'ne bağlı olarak 1979'da öğretim faaliyetine başlayan bazı fakülte ve enstitüler 11 Kasım 1980 tarihinde İslâm Üniversitesi adı altında yeniden yapılandırılmıştır. Üniversitenin kuruluşu, 1979'da Pakistan Millî Eğitim yasasının yeni üniversite açılmasını yasaklayıp mevcutların geliştirilmesini hükme bağlamasından dolayı, Kāidiâzam Üniversitesi'ne bağlı birkaç fakülte ve enstitünün bir araya getirilmesiyle (Şeriat Fakültesi, İslâm Araştırmaları Enstitüsü ve Dil Enstitüsü) gerçekleşmiştir. İslâm Konferansı Teşkilâtı'nın 1985 yılında beş İslâm ülkesinde (Malezya, Bengladeş, Uganda, Nijer, Pakistan) yüksek öğretim kurumu tesis etme düşüncesi bağlamında İslâm Üniversitesi, Pakistan hükümeti tarafından Mart 1985'te Uluslararası İslâm Üniversitesi olarak tekrar düzenlenmiştir.

İslâm dünyasının siyasal, ekonomik ve entelektüel alanlarda ihtiyaç duyduğu bilim adamlarını ve akademisyenleri yetiştirmeyi amaçlayan üniversite İslâm Araştırmaları Fakültesi, Arap Dili Fakültesi, Şeriat ve Hukuk Fakültesi, Uluslararası İslâmî Ekonomi Enstitüsü, Mühendislik ve Teknoloji Fakültesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, İdarî Bilimler Fakültesi, Dil ve Edebiyat Fakültesi, Temel ve Uygulamalı Bilimler Fakültesi olmak üzere, otuz iki bölüm, 120 program, altı bağımsız akademi ve araştırma merkezleriyle öğretim faaliyetlerine devam etmektedir. Eğitim dili Arapça, Urduca ve İngilizce'dir. 2013-2014 öğretim yılında yaklaşık 9000'i kız olmak üzere toplam 17.000 öğrencisi bulunan üniversitenin 2000 öğrencisi de kendisine bağlı İkra Teknoloji Yüksek Okulu'nda (Iqra College of Tecnology) eğitimini sürdürmektedir. Elli yedi farklı ülkeden gelen öğrencilere öğrenim veren üniversite günümüze kadar 11.000'in üzerinde mezun vermiştir.

Pakistanlı öğrencilerin lisans eğitimine başlayabilmeleri için devlet liselerinden yahut medreselerden mezun olmaları ve Pakistan hükümetince yapılan üniversiteye giriş sınavında yeterli puan almaları gerekmektedir. Bu sınavın yanı sıra üniversiteye kabul sırasında ayrı bir sınav yapılmaktadır. Kayıt yaptırmaya hak kazanan öğrencilerin ikinci aşama olarak dil yeterlilikleri de ölçülmektedir. Arapça, Urduca ve İngilizce eğitim dili olmakla beraber bazı bölümlerde bu dillerden birinin ya da ikisinin bilinmesi yeterli sayılmaktadır. Her akademik yılın ilk yarısında başarılı öğrencilere başarı seviyelerine göre malî destek sağlayan Uluslararası İslâm Üniversitesi'nde yüksek lisans ve doktora programları da bulunmaktadır.

Eğitim faaliyetlerine iki ayrı kampüste devam edilmektedir. Üniversite ilk olarak, İslâmâbâd'ın kuzeyinde Türk mimarı Vedat Dalokay tarafından inşa edilen Faysal Camii çevresindeki alanda öğretim hizmetlerine başlamış, 2000 yılında Pakistan hükümetinin tahsis ettiği 704 dönüm arsa üzerinde yapılan merkez kampüse taşınmış, eski kampüs üniversite bünyesindeki İslâm Araştırmaları Enstitüsü, İkbal Uluslararası Araştırma ve Diyalog Enstitüsü, Dâvâ Akademi, Şeriat Akademisi ve Dr. Hamîdullah Kütüphanesi'ne bırakılmıştır. Merkez kampüste inşa edilen fakülte bi-

İslâmâbâd'da International Islamic University'nin ana binası (altta) logosu ve kız öğrenci kampüsü

naları ve öğrenci yurtları için iki aşamalı bir planlanmaya gidilmiş, ilk aşama 2003 yılında bitirilmiş, merkez kütüphanenin yapımı ise 2006'da tamamlanmıştır. Kampüs inşaatının ikinci aşaması sona erdiğinde 20.000'i erkek, 10.000'i kız olmak üzere toplam 30.000 öğrencinin öğrenimine imkân sağlanacaktır. Öte yandan kız öğrencilerin sayısı zamanla artmış, 2000 yılında 813 olan bu sayı 2009'da 6589'a ulaşmıştır. Üniversitede misafir öğretim elemanları ile birlikte 260 hanım akademik personel görev yapmaktadır. Merkez kampüsü içerisinde kız ve erkek öğrencilerin kampüsleri ayrılmış, dört blokta eğitim imkânı sunan üniversitede ayrıca kız öğrenciler için merkez kampüste sosyal yaşam alanı kurulmuştur. Kampüste teknoloji, bilişim, mühendislik, fen ve dil laboratuvarları, 400 kişilik konferans salonu, seminer odaları, 1600 kişilik öğrenci yurdu, sağlık merkezi ve spor salonu yer almaktadır.

Üniversitenin bünyesinde bilimsel etkinliklerde bulunan çeşitli yüksek okul, enstitü ve merkezler bulunmaktadır. Araştırma merkezlerinin içerisinde İslâm Araştırmaları Enstitüsü'nün önemli bir yeri vardır. Bu enstitü *Islamic Studies, ed-Dirâsâtü'l-İslâmiyye, Fikr-o-Naẓar, Insights* adlı akademik dergiler yayımlamaktadır. Üniversitenin çıkardığı *Mayar* ve *Journal of Business and Management Science* dergileri de yayın hayatına devam etmektedir. Uluslararası İslâm Üniversitesi, Ezher (Kahire) ve Ümmülkurâ (Mekke) üniversiteleri, İslâm Üniversitesi (Medine), İmam Muhammed b. Suûd Üniversitesi (Riyad) ve Kral Abdülazîz Üniversitesi ile (Cidde) iş birliği yapmaktadır. Pakistan hükümeti yanında Küveyt İkra Yardım Vakfı, Küveyt Halk Komitesi, Cidde İkra Topluluğu, Cidde İslâm Kalkınma Bankası, Cidde Saudi Economic and Development Company, Şeyh Hamdân b. Râşid el-Mektûm üniversiteye destek sağlamakta ve malî ihtiyaçlarını karşılamaktadır. Malezya'da da aynı adı taşıyan bir üniversite bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Hand Book and Master Plan of Islamic Research Institute, Islamabad 1980, I, tür.yer.; *The Islamic University Hand Book 1985-1986*, Islamabad 1985, tür.yer.; *The Islamic University Calendar 1985*, Islamabad 1985, I, tür.yer.; *International Islamic University, Ordinance*, Islamabad 1985, tür.yer.; M. Majid Khan, *Issue of Access in Public and Private Higher Education Institutions in Islamabad* (doktora tezi, 2010), University of Massachusetts, s. 45; Mefkure Nur Pakdemirli, *Pakistan'da Yüksek Din Öğretimi Kurumları* (doktora tezi, 2013), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 150-153, 158, 162; Jamal Malik, "Islamic Mission and Call: The Case of The International Islamic University, Islamabad", *Islam and Christian-Muslim Relations*, IX/1, Birmingham 1998, s. 31-45.

MAHMUT CİHAT İZGİ

ÎSÂ ÇELEBİ
(ö. 806/1403)

Fetret döneminde saltanatını ilân eden Osmanlı şehzadesi.

Yıldırım Bayezid'in Germiyan Beyi Süleyman Şah'ın kızı Sultan Hatun'dan doğma şehzadesi olup adları bilinen yedi erkek çocuğunun üçüncüsüdür. Doğumu ve hayatının ilk yılları hakkında bilgi yoktur. 793'te (1391) Hamîd-ili'nin fethinden sonra buraya sancak beyi tayin edildiği belirtilir. Bu görevde iken babasının yanında seferlere katılmış olması mümkündür. Bazı araştırmalarda Yıldırım Bayezid'in Haçlılar'a karşı kazandığı Niğbolu Muharebesi'nde yer aldığı kaydedilir. İstanbul muhasarası sırasında Haçlılar'ın Niğbolu Kalesi'ni kuşattıklarını öğrenen I. Bayezid'in muhasarayı kaldırıp yanındaki 10.000 askerle çok acele yola çıkması, Anadolu ve Rumeli kuvvetlerinin toplanarak kendisine katılmaları için emirler göndermesi ve Kara Timurtaş Paşa ile şehzadelerin kumandasındaki Anadolu kuvvetlerinin süratle toplanıp Boğazlar'dan geçerek Edirne'de padişaha yetiştiklerinin bildirilmesi onun büyük şehzadelerden biri olarak bu muharebede bulunduğunu düşündürmektedir. Ancak bu bilgiler kaynaklarla doğrulanamamaktadır. Muhtemelen bu sırada babasının hızlı hareketinden dolayı ona yetişemeyip kuvvetleriyle muhafaza hizmetinde kalmıştır. Buna karşılık daha sonra Ankara Meydan Muharebesi'ne (804/1402) iştirak edip merkezde bulunan babasının gerisinde kardeşleri Mustafa ve Mûsâ çelebilerle birlikte yer aldı. Savaşın kaybedilmesi üzerine kaçarak Balıkesir taraflarında gizlendi. Kasım 1402 tarihi itibariyle Boğaz'ın Asya yakasında ve Marmara denizi güneyinde hâkimiyet sağladı. Timur'un İzmir'i almasından (20 Cemâziyelevvel 805 / 16 Aralık 1402) hemen sonra Foça Cenevizlileri'nin Timur'un hâkimiyetini tanımaları sırasında elçisi Kutbüddin İznikî ile Timur'a bağlılığını arzetti. Elçiyle birlikte Timur'a değerli atlar ve hediyeler gönderdi. Timur da ona kemer, külâh ve hil'at yollayarak Karesi (Balıkesir) bölgesinin idaresini verdi.

Timur'dan aldığı menşurla Bursa'yı da elde edip saltanatını ilân eden Îsâ Çelebi 1403 yılı Ocak ayında Anadolu'da "Türkler'in hükümdarı" olarak kabul gördü (Zachariadou, LX/2 [1983], s. 284-285). Müslüman devletlerle dostane münasebetlerde bulunmaktan yana bir politika izleyen Venedik, Ocak 1403'te elçi göndererek onunla antlaşma imzaladı. Ağabeyi Emîr Süleyman Çelebi'nin teşvikiyle Bizans İmparatoru II. Manuel Palaiologos ile de antlaşma imzalayan Îsâ Çelebi, Bizans'ın tanınmış ailelerinden birinin reisi olan Ioannes Tonteres'in kızı ile evlendi (Hammer, II, 93). Ancak kardeşi Mûsâ Çelebi'nin kendisini hükümdar olarak gösteren Timur'un "al damgalı yarlığı" ile gelmesi üzerine Bursa'dan çekilmeye mecbur kaldı. Timur'un Anadolu'yu terketmesinden (1403 yılı baharı) hemen sonra Bursa'yı ve tahtı ikinci defa eline geçirmeyi başardı. Fakat ardından Amasya, Tokat ve Sivas bölgesinde hâkimiyet kurmuş olan kardeşi Çelebi Mehmed Bursa'yı hedef alınca onunla mücadeleye girişti. Çelebi Mehmed'in hareketlerini dikkatle izledi, kardeşinin yolu üzerindeki bütün dağ geçitlerini, özellikle de Ermenidağı ve Domaniçdağı geçitlerini tuttu. Mehmed Çelebi, askerini kırdırmamak için dar olan Ermeni Derbendi yerine Domaniç geçidinden geçmenin daha uygun olduğunu görerek bu geçide girdi. Burada meydana gelen şiddetli çatışmada Îsâ Çelebi'nin kumandanı Sarı Timurtaş Paşa'nın emrindeki birlikler bozguna uğradı. Çelebi Mehmed'in hareketi karşısında Îsâ Çelebi, Ulubat'ın Bursa tarafını tuttu. İki kardeş arasındaki rekabetin barış yoluyla halledilmesini isteyen Karesi sancak beyi Eyne Bey'in önerisiyle Mehmed Çelebi ağabeyine Anadolu'nun aralarında paylaşılması için mektup gönderdi. Tokat ve Sivas'a kadar Bursa'nın kuzey ve doğusunda olan yerlerin kendisinde kalmasını, Osmanlı başşehrinin güney ve batısındaki Aydın, Saruhan, Germiyan, Karesi ve Karaman vilâyetlerinin Îsâ Çelebi'nin hükmünde olmasını teklif etti. Âdil gibi görünen bu paylaşım aslında Îsâ Çelebi'nin aleyhine idi. Zira Çelebi Mehmed kendi yönetimi altındaki toprakları muhafaza ederken Îsâ Çelebi, payına düşen yerlere sahip olabilmek için Timur'un çekilmesiyle bulundukları bölgelerde yeniden bağımsız hale gelen Anadolu beyleriyle çatışmaya girmek zorunda kalacaktı. Bu durumun farkına varan Îsâ Çelebi, Osmanlı saltanat merkezine hâkim olduğunu ve yaşça büyüklüğünü ileri sürerek teklifi reddetti. Bunun üzerine iki ordu

Ulubat'ta karşılaştı, daha donanımlı olan ve daha deneyimli kumandanların idaresinde bulunan Mehmed Çelebi'nin ordusu üstünlük sağladı. Îsâ Çelebi kaçarak deniz kıyısına indi, Yalakâbâd'dan (Yalova) gemiye binip İstanbul'a gitti ve Bizans imparatoruna sığındı. Bursa'da tahta çıkarak kendini Anadolu'nun Osmanlı hükümdarı ilân eden ve hutbe okutup sikke kestiren Çelebi Mehmed, Îsâ Çelebi'nin kumandanı Sarı Timurtaş Paşa'nın başını kestirdi, büyük ağabeyi Emîr Süleyman'a Îsâ Çelebi'yi yenip askerini kırdığını bildiren bir mektup yazdı ve ona zafer nişanesi olarak Sarı Timurtaş Paşa'nın başını gönderdi.

Bizans İmparatoru II. Manuel'in yanında bulunan Îsâ Çelebi, ağabeyi Emîr Süleyman'ın imparatora elçi yollayıp kardeşinin gönderilmesini talep etmesi üzerine 1403 yılının yaz aylarında Edirne'ye gitti. Emîr Süleyman, Anadolu'ya hâkim olan Mehmed Çelebi'ye karşılık Anadolu'daki hükümdarlık hakkının Îsâ Çelebi'ye ait olması gerektiğini ileri sürdü. Onu para ve askerle destekleyerek tekrar Bursa üzerine yolladı. Gelibolu'dan Anadolu'ya geçip Karesi vilâyetini itaat altına alan Îsâ Çelebi, Bursa'ya gelerek şehrin teslim edilmesini istedi, ancak Bursa halkı, şehri kendisiyle kardeşinden diğerine karşı üstünlük sağlayana teslim edeceğini bildirdi. Daha sonra her gittiği yerin kale ve hisar anahtarlarının kendisine verilmesini isteyen, hepsinden de red cevabını alan Îsâ Çelebi, Beypazarı'na geldiğinde kardeşi Çelebi Mehmed'e mektup gönderdi ve kendisinin uygun bir kışlıkta barındırılmasını rica etti. Mehmed Çelebi de ağabeyine hediyeler yolladı, kışlık ihtiyaçlarını da sağlayıp ona ve maiyetine Beypazarı ve çevresini tahsis etti.

Ancak Îsâ Çelebi kısa süre sonra yeniden harekete geçti. Sivrihisar üzerinden Karaman Beyliği topraklarına girip burada birkaç kaleyi aldı, geçtiği yerlerde halkı kendisine katılmaya zorladı, istediği gibi vergiler aldı ve gittikçe kuvvetlenen büyük bir orduyla Bursa'ya geldi. Her geçtiği yerde olduğu gibi Mehmed Çelebi'nin kendisine gönderdiği nâmeyi gösterip onunla anlaştığını söyleyerek şehre girmek istediyse de Bursa halkı kaleye çekilerek savunmaya hazırlandı, buna öfkelenen Îsâ Çelebi etraftaki arazilere akın edip her tarafı yağmaladıktan sonra Bursa'yı da yaktı. Bütün olanları haber alan Çelebi Mehmed, Tokat'tan 3000 askeriyle yola çıktı, on günde Bursa önlerine geldi, burada ağabeyini geri çekilmeye zorladı. Îsâ Çelebi, Bednos (Bilâd-ı Yûnus) ve Küreli'den (Görele) geçip Kastamonu'da Candaroğlu İsfendiyar Bey'in yanına sığındı. Onunla birlikte Ankara'ya gelerek kaleyi kuşattıysa da Çelebi Mehmed'in gelişi üzerine çekildi ve Gerede'de yenilgiye uğrayınca, İsfendiyaroğlu ile Kastamonu'ya döndü.

İsâ Çelebi'nin Yıldırım Bayezid Türbesi içindeki sandukası

Kastamonu'da kısa bir süre kaldıktan sonra Çelebi Mehmed'in Tokat'ta bulunduğu haberini alınca tekrar yola çıkıp Bursa ve Mihalıç (Karacabey) taraflarında faaliyete geçti. Halkın desteğini alamayınca oradan Batı Anadolu'ya çekildi. İzmiroğlu Cüneyd Bey'in yanına İzmir'e sığındı. Cüneyd Bey, komşu Anadolu beylerine haber gönderdi ve onların yardımıyla Îsâ Çelebi'nin Mehmed Çelebi'ye galip gelerek hükümdarlığı yeniden ele geçirmesi halinde beylerin topraklarına taarruz edilmeyeceği garantisini verdi. Îsâ Çelebi'nin bütün beylere karşı dostça davranacağını bildirdi, ayrıca fethedilecek topraklardan kendilerine pay verileceğini söyledi. Îsâ Çelebi ile Cüneyd Bey, Aydın, Saruhan, Menteşe ve Teke beyleri ittifak edip Çelebi Mehmed ile savaşa hazırlandı. Ancak Îsâ Çelebi savaşı yine kaybetti. Anadolu beyleri kendi topraklarına kaçarak zorlukla kurtuldu. Bu defa küçük bir toplulukla Karamanoğlu Mehmed Bey'e sığınmak mecburiyetinde kaldı. Fakat orada da barınamadı ve Eskişehir taraflarında gizlendi. Bunu öğrenen Mehmed Çelebi adamlarını gönderip onu Eskişehir'de bir hamamda iken yakalattı ve yay kirişiyle boğdurttu. İspanyol elçisi Clavijo, Eylül 1403'te Îsâ Çelebi'nin artık hayatta olmadığını yazar (*Anadolu, Orta Asya ve Timur*, s. 29). Naaşı Bursa'da babasının yanına defnedildi. Kaynaklarda Îsâ Çelebi karakterli ve değerli bir şehzade, aynı zamanda talihsiz, bahtsız ve zayıf bir insan olarak nitelendirilir.

BİBLİYOGRAFYA :

R. G. de Clavijo, *Anadolu, Orta Asya ve Timur* (trc. Ömer Rıza Doğrul, s.nşr. Kâmil Doruk), İstanbul 1993, s. 29; Hâfız-ı Ebrû, *Zübdetü't-tevârîḫ*, Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 4370, vr. 336ª; Şerefeddin Ali Yezdî, *Ẓafernâme* (nşr. Mevlevî M. İlâhdâd), Kalküta 1888, II, 428, 479-480; Chalkokondyles, *Histoire de la décadence de l'empire grec, et établissement de celuy des turcs* (trc. B. de Vigenere), Rouen 1660, s. 71; Âşıkpaşazâde, *Târih*, s. 81; *Rûhî Târîhi* (*TTK Belgeler*, XIV/18 [1992] içinde, tıpkıbasımı ile birlikte, nşr. Yaşar Yücel – Halil Erdoğan Cengiz), s. 399, 412-415; Oruç b. Âdil, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*, s. 26; *Anonim Tevârîh-i Âl-i Osman* (nşr. F. Giese, haz. Nihat Azamat), İstanbul 1992, s. 50; İdrîs-i Bitlisî, *Heşt Bihişt*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2197, vr. 221ª, 228ª-ᵇ, 230ª; Neşrî, *Cihannümâ* (Unat), I, 315; II, 425, 427, 431-433; Hoca Sâdeddin, *Tâcü't-tevârîh*, İstanbul 1279, I, 218, 222, 224, 228-229; Hammer (Atâ Bey), II, 93-95; N. Jorga, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi* (trc. Nilüfer Epçeli), İstanbul 2005, I, 278-288, 295-297, 301; Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, I, 318, 327, 330; D. Kastritsis, *Bayezid'in Oğulları: 1402-1413 Osmanlı İç Savaşında İmparatorluk İnşası ve Temsil* (trc. Ayda Arel), İstanbul 2010, s. 89-119, 121; E. Zachariadou, "Süleyman Çelebi in Rumili and the Ottoman Chronicles", *Isl.*, LX/2 (1983), s. 269, 284-285; Ş. Nezihi Aykut, "Fetret Devri-IV: İsa Çelebi", *TD*, sy. 44 (2008), s. 25-36; Mükrimin Halil Yınanç, "Bayezid I", *İA*, II, 372.

Nezihi Aykut

İSFERÂYÎNÎ, Nûreddin
(نورالدين الإسفراييني)

Nûruddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-İsferâyînî el-Kesirkî el-Horasânî (ö. 717/1317)

Kübreviyye'nin Nûriyye kolunun kurucusu.

4 Şevval 639 (7 Nisan 1242) tarihinde bugün Nîşâbur'a bağlı bir bölge olan İsferâyin'in Kesirk köyünde Ebû Bekir el-Kettânî'ye ait bir hankahta dünyaya geldi. Kaynaklarda hayatıyla ilgili bilgiler çok sınırlı olup hakkında bilinenler daha ziyade eserlerindeki kayıtlara dayanmaktadır. Buna göre İsferâyînî gençlik döneminde bazı kötü kişilerle arkadaşlık etmiş, bir gün evine dönerken yaşadığı olağan üstü bazı haller tövbe etmesine vesile olmuş, ancak tövbesinde sebat etmeyip bu tür insanlarla görüşmeyi sürdürmüş, bir süre sonra yine böyle bir mecliste ayağı kırılınca bunu ilâhî bir ikram kabul ederek şükretmiştir. Bir müddet bazan kendisi nefsine, bazan da nefsi kendisine galip gelmiş, rüyasında Hz. Peygamber'i gördükten sonra nefsini itaat altına almış ve çeşitli şeyhlerden istifade etmiştir. Faydalandığı kişileri Şeyh Radiyüddin Ali Lâlâ'nın ve Reşîdüddîn-i Tûsî'nin müridlerinden Şeyh Abdullah, Ebû Saîd-i Ebü'l-Hayr'ın müridlerinden ismini zikretmediği bir zat ve nihayet zamanın kutbu olarak gördüğü asıl mürşidi Kübrevî şeyhi Cemâleddin

Ahmed Cürfânî olarak zikreder. Tarikat silsilesi Cürfânî, Radıyyüddin Ali Lâlâ, Mecdüddin Bağdâdî yoluyla Kübreviyye'nin pîri Necmeddîn-i Kübrâ'ya ulaşır.

Ahmed Cürfânî'ye mürid oluşunu ayrıntılı biçimde anlatan İsferâyînî onun hem kekeme hem de ümmî olması sebebiyle başlangıçta bu intisabın nefsine ağır geldiğini, ardından Pûr Hasan isimli müridiyle tanıştığını, onunla konuştuktan sonra gönlünde Cürfânî'ye karşı muhabbet hissettiğini, bir öğle namazı vakti, İsferâyin'in Kesirk köyünün kuzeyinde bulunan Ebû Bekir Kettânî'ye ait halvethânede onunla görüşüp cemaatle namaz kıldığını ve orada kendisine mürid olmak istediğini söyler. Daha sonra gönlünde tarif edilmez bir zevk bulup gafletten tamamen kurtulduğunu, birkaç gün yanında kaldığını, şeyhinin nazar ve himmetinin bereketiyle büyük mutluluğa kavuştuğunu belirtir. Günümüz araştırmacılarından Abdürrefî' Hakîkat, kaynak belirtmeden İsferâyînî'nin şeyhinin vefatına kadar on yıl süreyle hizmetinde bulunduğunu, vefatının ardından halka vaaz etmeye başladığını, daha sonra mânevî bir işaretle sessizliği tercih ederek müridlerinin terbiyesiyle meşgul olduğunu ifade eder (Abdürrefî' Hakîkat, s. 65).

İsferâyînî, Cürfânî'nin vefatından sonra bir grup müridiyle birlikte ziyaret ve hac niyetiyle yola çıkar. Yolda rastladığı türbeleri ziyaret ederek nihayet Bağdat'a ulaşır. Hacca gitmeyi bir süre erteleyip 10 Şâban 675 (17 Ocak 1277) tarihinde Derece Ribâtı'nda halvete girer. Bağdat'taki çeşitli hankahlarda irşad faaliyetinde bulunduktan sonra Bağdat'ın doğusunda bir hankah kurarak irşad faaliyetini burada sürdürür. İsferâyînî'nin Bağdat'ta üç hankah kurduğu, bunlardan birinin Ribât-ı Sekîne'de, diğerinin Şünûziyye'de yer aldığı belirtilir. İsferâyînî'nin bu faaliyetleriyle Kübreviyye Bağdat'ta yaygınlık kazanmıştır. Kendisinin İlhanlı yöneticileriyle olan münasebetleri sırasında Argun Han gibi müslüman olmayan hükümdarlar müslüman devlet adamlarıyla olan ilişkileri dolayısıyla İsferâyînî'ye karşı tavır aldılar. Onun başta Argun Han'ın yahudi veziri Cemâleddin olmak üzere vezirlerle irtibat kurduğu, Vezir Sa'deddîn-i Sâvecî'nin kendisine mürid olduğu, Gâzân Han ve Olcaytu Han'a hitaben risâleler kaleme aldığı, Müslümanlığı kabul eden Gâzân Han'ın kendisine karşı hürmetkâr davrandığı kaydedilmektedir. 3 Cemâziyelevvel 717 (14 Temmuz 1317) tarihinde vefat eden İsferâyînî'nin kabri Bağdat'tadır.

Seyrüsülûk, zikir, halvet, nefs ve mertebeleri, kalp ve tavırları, havâtır ve çeşitleri, insanın yaratılışı ve faziletleri, makamlar, tecellî, vahdet gibi çeşitli konular üzerinde duran İsferâyînî, müridlerine ve muhiplerine farz amellerden sonra öncelikle halveti tercih etmelerini tavsiye eder, eserlerinde şeriata uymayı özellikle vurgular. İsferâyînî'nin asıl ön plana çıktığı husus ise "vâkıa" tâbiridir. Abdürrezzâk el-Kâşânî onun sohbetine eriştiğini söyleyerek şu sözünü nakleder: "Bana Hak Teâlâ vâkıaların tabiri ve rüyaların tevili ilmini bağışlamıştır. Bundan daha ileri bir makama da ulaşamıyorum." Öte yandan, "Her şey O'dur, O'ndan başkası yoktur" ifadesini kullanması onun ilk planda vahdet-i vücûd düşüncesini benimsediğini akla getirse de burada çerağın ışığının var olduğunu, ancak güneşin ışığı karşısında yok mesabesinde bulunduğunu söylemesi vahdet-i şühûd anlayışını benimsemiş olabileceğini düşündürmektedir. Bâyezîd-i Bistâmî'nin, "Cübbemin içinde Allah'tan başkası yoktur" sözünü, "Allah'ın varlığı kulun varlığını öyle hükmü altına alır ki kul kendi varlığını göremez" şeklinde açıklaması ve diğer bazı ifadeleri de bu kanaati güçlendirmektedir.

İsferâyînî ve eserleriyle ilgili araştırmalar yapan Hermann Landolt'a göre Cürfânî'nin nefy u isbat şartına uyarak dört vuruşlu (lâ / ilâhe / illâ / Allah) zikir yaptığı bilinmekte, hatta bu şekildeki zikri onun başlattığı kabul edilmektedir, ancak İsferâyînî bu zikirden hiç bahsetmemektedir. Yine ona göre İsferâyînî dört vuruşlu değil Nakşibendiyye'de olduğu gibi üç vuruşlu (lâ / ilâhe / illallah) zikir yapmaktadır. Landolt, İsferâyînî'nin müridlerinden birinin de onun zikrini bu şekilde tarif ettiğini, hatta İsferâyînî'nin üç vuruşlu zikrin müessisi kabul edildiğini söylemektedir. Kendisine nisbet edilen Nûriyye, Emînüddin Abdüsselâm Huncî, Fahreddin Kâzerûnî, Şehâbeddin ed-Dımaşkî tarafından sürdürülmüş, Hemedâniyye, Nurbahşiyye, Rükniyye şubelerine ayrılmış ve X. (XVI.) yüzyılın sonlarına kadar devam etmiştir (*DİA*, XXXII, 503).

Eserleri. 1. *Mükâtebât*. İsferâyînî'ye ait mektupların iki ayrı derlemesi vardır. *Kitâbü'l-mektûbât* adını taşıyan, 12 Zilhicce 717 (15 Şubat 1318) tarihli ilk derleme yirmi altı mektup içermekte olup muhtemelen müridi Simnânî tarafından bir araya getirilmiştir. Yine Simnânî tarafından derlenen *Resâ'ilü'n-nûr fî şemâ'ili ehli's-sürûr* adlı ikinci kitapta 150 mektup bulunmaktadır. Bunların çoğu "Cevap" başlığı altında yazılmış olup bazıları birkaç satırdan ibarettir. Simnânî kitabın mukaddimesinde mektupların derlenmesi yönünde şeyhinin de bir işarette bulunduğunu söylemektedir. Sekiz bölümden oluşan derlemenin ikinci bölümü İsferâyînî'nin devlet adamlarına yolladığı mektuplara ayrılmıştır ve 717 (1317) yılının hac mevsiminde Bağdat'ta derlenmiştir. Her iki derleme bugün Leiden'de bulunmaktadır (nr. 1227). Mektupların çoğu Farsça, bir kısmı Arapça'dır. Landolt, Leiden nüshasında derlemenin sekizinci bölümünün eksik olduğunu, eserin 894 (1489) tarihli oldukça eksik başka bir nüshasının da British Museum'da kayıtlı (Or., nr. 9725) *Mecmû'a* adlı bir yazmanın 116^{b}-143^{b} varakları arasında yer aldığını kaydetmektedir. Ayrıca bu iki mecmuanın bütün mektupları ihtiva etmediğini, kendisinin farklı üç mektuba rastladığını, bunlardan ikisini *Mükâtebât* içerisinde neşrettiğini, birinin de Hüseyn-i Kerbelâî'nin *Ravżâtü'l-cinân* adlı eserinde yayımlandığını belirtmektedir. Brockelmann da Fâtih Kütüphanesi'nde kayıtlı (nr. 2553, vr. 58^{a}-60^{b}) bir mektubu zikretmekte, Landolt ise bu mektubun hem *Resâ'il* hem de *Kitâbü'l-Mektûbât* içinde bulunduğunu söylemektedir. Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nde de bir mektubu vardır (nr. 1796, vr. 49^{b}-51^{a}). Ayrıca Gâzân Han'a yazdığı bir mektup Muzaffer Sadr'ın *Şerḥ-i Aḥvâl u Efkâr ü Âṡâr-ı Şeyḫ 'Alâ'üddevle-i Simnânî* adlı eserinde yer almaktadır (s. 36-40). Landolt'un yayımladığı *Mükâtebât-ı 'Abdurraḥmân İsferâyînî bâ 'Alâ'üddevle-i Simnânî*'nin ilk bölümünde *Resâ'ilü'n-nûr*'dan seçilen sekiz mektup, ikinci bölümünde karşılıklı mektup ve cevaplardan oluşmak üzere İsferâyînî'nin üç, Simnânî'nin iki mektubu mevcuttur. **2.** *Kâşifü'l-esrâr*. Üç kitaptan meydana gelen eserin ilk kitabı başlıkla aynı adı taşımakta olup kul ile rabbi arasında yetmiş bin perdenin bulunduğuna dair hadisle ilgili sorulan sorulara cevap niteliğindedir. İsferâyînî bu soruları cevaplandırırken başta seyrüsülûk olmak üzere tasavvufun çeşitli konuları hakkında görüşlerini ortaya koymakta, ayrıca hayatına dair ipuçları vermektedir. Landolt'un *Pâsoh be Çend Porsiş* adını verdiği ikinci kitap kendisine sorulan sorulara cevap olarak yazdığı ve bizzat seçtiği altı risâleyi ihtiva etmektedir. *Fî Keyfiyeti't-teslîk ve'l-iclâs fi'l-ḫalve* başlığını taşıyan üçüncü kitap sekiz bölümden oluşmaktadır (*Kâşifü'l-esrâr*, nşr. Hermann Landolt, Tahran 1980). Landolt eseri Fransızca'ya da çevirmiştir (*Le révelateur des mysteres*, Paris 1986).

BİBLİYOGRAFYA :

Nûreddin el-İsferâyînî, *Kâşifü'l-esrâr* (nşr. H. Landolt), Tahran 1980, tür.yer., ayrıca bk. neşredenin girişi; a.mlf., *Mükâtebât-ı ʿAbdurraḥmân İsferâyînî bâ ʿAlâ'üddevle-i Simnânî* (nşr. H. Landolt), Tahran 1351hş./1972; Alâüddevle-i Simnânî, *Fażlü'ş-şerîʿa*, Süleymaniye Ktp., Feyzullah Efendi, nr. 2135, vr. 102ᵇ-103ᵃ; a.mlf., *Risâle fî ẕikri esâmî meşâyiḫî* (*Resâ'il* içinde, nşr. W. M. Thackston), Cambridge 1988, s. 5; a.mlf., *Teẕkiretü'l-meşâyiḫ* (nşr. Necîb Mâyil-i Herevî), Tahran 1990, s. 315-316; Abdurrahman-ı Câmî, *Nefeḥâtü'l-üns* (nşr. Mahmûd Âbidî), Tahran 1386 hş., s. 440-441; Hüseyin-i Kerbelâî, *Ravżâtü'l-cinân* (nşr. Ca'fer Sultân el-Kurrâî), Tahran 1349 hş., II, 96-97, 297-300, 591; Dârâ Şükûh, *Sefînetü'l-evliyâ'*, İstanbul 1326, s. 107; Zeynelâbidîn-i Şirvânî, *Riyâżü's-siyâḥa* (nşr. Asgar Hâmid Rabbânî), Tahran 1341, s. 147; Harîrîzâde, *Tibyân*, I, vr. 210ᵇ-212ᵃ; Seyyid Muzaffer Sadr, *Şerḥ-i Aḥvâl ü Efkâr ü Âşâr-ı Şeyḫ ʿAlâ'üddevle-i Simnânî*, Tahran, ts. (Çâp-ı Dâniş), s. 36-40; Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 282; Abdürrefî' Hakikat, *Ḫumḫâne-i Vaḥdet Şeyḫ ʿAlâ'üddevle-i Simnânî*, Tahran 1362 hş./1983, s. 65; Süleyman Gökbulut, *Necmeddîn-i Kübrâ: Hayatı-Eserleri-Görüşleri*, İstanbul 2010, s. 171-172; Hamid Algar, "Necmeddîn-i Kübrâ", *DİA*, XXXII, 503; a.mlf., "Kobrawiya", *Elr.*, http://www.iranicaonline.org/articles/kobrawiya-i-the-eponym (30.03.2015).

KÜBRA ZÜMRÜT ORHAN

İSHAK SÜKÛTÎ
(1868-1902)

İttihat ve Terakkî Cemiyeti'nin kurucularından, gazeteci ve fikir adamı.

Diyarbekir'de fakir bir ailenin çocuğu olarak doğdu. Jön Türkler'in tanınmış komitacılarından olup yurt içinde ve yurt dışındaki ihtilâlci yayınları ve teşkilâtçı faaliyetleriyle tanınır. İstanbul'a ne zaman ve nasıl gittiği bilinmemektedir. 1884 veya 1885 yılında Kuleli Askerî Tıbbiye İdâdîsi'ne kaydoldu. Hürriyetçi fikirlerin çok yayıldığı bu okulda bir yandan tıp tahsil ederken diğer yandan Nâmık Kemal, Ziyâ Paşa ve Ali Şefkatî gibi hürriyet taraftarı yazarların eserlerini gizlice okuyup bunları bazı arkadaşlarına da verdi. Kendisi gibi taşradan gelmiş olan İbrahim Temo ile beraber okulda hürriyet yanlısı ve istibdat karşıtı fikirlerin yayılmasına ön ayak oldu. 1887'de Gülhane Askerî Tıbbiyesi'ne girdi. 1889'da İbrahim Temo ile birlikte (sonradan İttihat ve Terakkî adını alacak olan) gizli bir cemiyetin temellerini attı. Okul dışında gizli toplantılar düzenleyerek tıbbiye, harbiye, mülkiye ve medrese talebelerinden birçok kişinin cemiyete girmesini sağladı.

1896 yılı başlarında tabip yüzbaşı olarak Haydarpaşa Tatbikat Hastahanesi'nde görev yaparken hükümet karşıtı faaliyetleri

İshak Sükûtî

sebebiyle askerlikten çıkarıldı ve kalebentlik cezasıyla Rodos'a sürgün edildi. Cemiyetin planladığı bir girişim sonucunda aynı yılın güz mevsiminde adadan firar etti. Bir süre Mısır'da kaldı, ardından Paris'e, oradan da Cenevre'ye geçti. Cemiyetin ilk kurucularından ve teşkilâtlanmasındaki önemli şahsiyetlerinden biri olması dolayısıyla Avrupa'daki Jön Türkler'den büyük itibar gördü. İttihat ve Terakkî'nin Kasım 1896'da yapılan toplantısında örgütün malî işlerinin sorumluluğunu üstlendi. II. Abdülhamid rejimine yönelik faaliyetleri organize etti ve 1897'de bütün Avrupa'da cemiyetin fiilî lideri durumuna yükseldi. Sükûtî, cemiyetin malî durumunu güçlendirmek ve Mısır kolunu yeniden örgütlemek üzere Ağustos 1897'de Kahire'ye gitti. Başhafiye Ahmed Celâleddin Paşa'nın uzlaşma teklifini kabul etti. Cemiyetin Mısır'daki faaliyetlerinin durdurulması, evrakların, eski gazete ve risâlelerin teslim edilmesi karşılığında 1000 İngiliz lirası aldı ve bununla cemiyetin ihtiyaçlarını karşıladı. 1 Aralık 1897'de Abdullah Cevdet'le beraber Cenevre'de *Osmanlı* adıyla bir gazete çıkardı. Gazete için gerekli parayı sağlamak amacıyla 1898 yılı ortalarında padişahın temsilcileriyle yeni bir pazarlığa girdi. *Osmanlı* gazetesinde kullandıkları sert dili yumuşatmaları karşılığında bazı Jön Türk liderlerine 12 lira (1500 frank) aylık bağlandı. Sükûtî bu paranın önemli bir kısmını *Osmanlı* gazetesinin sürdürülmesi için harcadı. Fakat hükümetten maaş kabul etmesi ona duyulan güvenin sarsılmasına, cemiyetin yurt içi şubelerinde hayal kırıklığına ve Paris şubesinin lideri Ahmed Rızâ Bey ve ekibiyle arasının açılmasına yol açtı.

1898 yılı sonunda cemiyetin Paris şubesiyle bozulan ilişkileri onarmaya yönelik olarak *Osmanlı* gazetesi aracılığıyla yaptığı muhalefeti yeniden sertleştirdi. Bunun üzerine Paris Sefiri Münir Paşa, Nisan 1899'da İsviçre resmî makamlarıyla görüşüp Jön Türkler'in sınır dışı edilmesi için uğraştı. Sükûtî bu yılın ortalarında İstanbul'dan gelen Ahmed Celâleddin Paşa ile yeniden uzlaştı. Cenevre'deki Jön Türkler'in yayın hayatından çekilmeleri karşılığında Jön Türk liderlerine Avrupa'da memuriyetler verildi. 26 Eylül 1899 tarihli bir irade ile İshak Sükûtî, Roma Büyükelçiliği doktorluğuna getirildi. Pazarlığın bir gereği olarak Trablusgarp'ta mahpus tutulan yetmiş sekiz Jön Türk'ün affedilmesi sağlandı. *Osmanlı* gazetesinin idaresini Avrupa'ya yeni firar eden Edhem Ruhi'ye (Balkan) devretti; ancak gazeteden elini çekmedi, devletten aldığı maaşın bir kısmıyla ve imzasız yazılarıyla desteğini sürdürdü. 1900 yılında İstanbul'dan kaçarak Paris'e, oradan da Cenevre'ye giden Damad Mahmud Celâleddin Paşa'yı ziyaret etti ve *Osmanlı* gazetesinin sahipliğini ona devretti. Fakat gazeteyi asıl çekip çeviren yine kendisiydi. Düzensiz hayat tarzı Sükûtî'nin esasen zayıf olan bünyesini epeyce sarstı, vereme yakalandı. Tedavisi devam ederken bir taraftan da mücadelesini sürdürdü. Nihayet hava değişimi için gittiği San Remo'da 9 Şubat 1902'de öldü. Bu tarihten yedi yıl sonra Sükûtî'yi hiç tanımamış olmakla birlikte onun hayranlarından olan Rızâ Nur bizzat Avrupa'ya giderek kemiklerini İstanbul'a getirdi ve Divanyolu'ndaki Sultan II. Mahmud Türbesi'nin yanına gömülmesini sağladı.

İttihat ve Terakkî'nin kuruluşunda, Avrupa'daki faaliyetlerinde çok önemli bir rol oynamakla birlikte müstakil bir eseri olmayan Sükûtî'nin siyasî ve fikrî faaliyetlerinin önemli bir cephesini gazeteciliği oluşturur. Paris, Londra, Cenevre, Brüksel, Roma ve Kahire'deki Jön Türk gazetelerine yazılar yazdı. *Osmanlı*'da çıkan yazılarının birçoğu Sultan Abdülhamid yönetimini eleştiren makalelerdir. Gazetede ayrıca Arnavutluk, Girit meselesi, kadınların özgürleştirilmesi, panslavizm ve Rusya konuları işlenmekte, Rusya'ya ve Rusya müslümanlarına ait yazılar yer almaktadır. *Osmanlı* gazetesini çıkaranlarla temas halinde olan Gaspıralı İsmail Bey'in Sükûtî ile irtibat kurduğu tahmin edilebilir. *Osmanlı* sayfalarında *Tercüman* gazetesi övülmekte, gazetenin Rusya müslümanları arasında eğitimi canlandırmak için sebatla çalışması takdir edilmektedir.

Bazı araştırmalarda yer alan, Avrupa'da yayımlanan *Kürdistan* gazetesine destek vermesinden dolayı Sükûtî'nin Kürt milliyetçiliğini desteklediği yolundaki iddialar doğru değildir. Sükûtî etnik ayrılıkçılığın

karşısındadır ve bunu hüsran doğuracak bir nifak olarak niteler. "Arnavudlar ve Kürdler" adlı makalesinde Kürtler arasında şimdilik istiklâl hevesi bulunmadığını, fakat zamanla bunun da olabileceğini söyler; Kürdistan'da ortaya çıkacak bir ihtilâlin Rusya'nın Anadolu'ya girmesine yol açacağını belirtip Kürt uleması ve ileri gelenlerini uyarır. Bir kısım Kürt aşiretlerinin imtiyaz talep etmek için birleşmelerinden duyduğu endişeyi, "Ayrılıkçılık yolu tutulduğunda idam fermanımızı kendi elimizle imzalamış oluruz" sözleriyle dile getirmiştir. Rızâ Nur da onun Türk kökenli olduğunu söyler. Sükûtî'den kalan mektuplarda ve diğer yazılarında hiçbir zaman Türklük dışında bir etnik kimliğe aidiyetinden bahsetmemiştir. Kendisini tanıyanlarca zeki, feylesof meşrepli ve doğru bir kişi diye nitelenen Sükûtî'nin en dikkat çeken yönü büyük bir teşkilâtçı ve ehil bir komitacı olmasıdır. Doğu edebiyatına vâkıf olup şairlik yönü de vardır. İshak Sükûtî'nin arşiv belgeleri, Tiran'da Arqivi Qendror Shtetëror'da İbrahim Temo adına düzenlenmiş fonlarda bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

[İshak Sükûtî], "Arnavudlar ve Kürdler", *Osmanlı*, sy. 51, İstanbul 1900, s. 1-3; İbrahim Temo, *İttihad ve Terakki Cemiyetinin Teşekkülü ve Hidemât-ı Vataniye ve İnkılâb-ı Milliye*, Mecidiye / Romanya 1939, s. 8, 9, 68-69; Ahmed Bedevi Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, İstanbul 1956, tür.yer.; Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Frankfurt 1982, IV, 224-229; a.mlf., "San Remo'da İshak Sükûtî", *Şehbâl*, sy. 14, İstanbul 1325, s. 270-271; sy. 15 (1325), s. 290-292; M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük: 1889-1902*, İstanbul 1989, tür.yer.; "Zıyâ-ı Azîm", *Muvâzene*, sy. 223, Polovdiv 5 Mart 1902, s. 3; Manastırlı Bahâeddin Sâî, "Mektup", *a.e.*, sy. 228 (16 Nisan 1902), s. 3; Ali Fahri, "Teessür-i Elîm: Doktor İshak Sükuti Bey Vefat Etti", *İntikam*, sy. 50, Cenevre 10 Mart 1902, s. 2, 4; "Zıyâ-ı Azîm", *Kürdistan*, sy. 30, Cenevre 14 Mart 1902, s. 4; "Müessir Bir Zıyâ", *Anadolu*, sy. 1, Kahire 24 Nisan 1902, s. 4; "Pek Büyük Bir Zıyâ", *Osmanlı*, sy. 103 (1902), s. 1-3; "Sene-i Devriyye Münasebetiyle", *a.e.*, sy. 127 (1903), s. 1; "Büyük İftira", *Muhibbân*, sy. 6, İstanbul 1325, s. 45-46; Yunus Nadi, "İshak Sükûtî Bey", *Yeni Tasvîr-i Efkâr*, sy. 127 (1909), s. 1-2; [Abdullah Cevdet], "İshak Sükûtî'nin Ölümünün Yıl Dönümü", *İctihâd*, sy. 315, İstanbul 1931, s. 5579-5580; Hüseyinzade Ali, "İttihat ve Terakki Nasıl Kuruldu. Ubeydullah Efendinin Oynadığı Roller", *Tan*, sy. 4-7, İstanbul 1938, s. 2; Mustafa Birol Ülker, "İlk İttihadçının Mezar Parasını Mücadele Arkadaşları Yokettiler", *Hürriyet Tarih*, İstanbul 9 Nisan 2003, s. 10-11; Fethi Tevetoğlu, "İshak Sükûtî", *TA*, XX, 236; "Isḥāḳ Sükûtî", *EI²* (İng.), IV, 113; "İshak Sükûtî", *TDEA*, IV, 410-411; Yüksel Çelik, "İshak Sükûtî", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, I, 658-659.

AHMET KANLIDERE

İSKÂN
(الإسكان)

Genel olarak sürekli veya geçici yerleşmeyi, özel olarak da kabile ve aşiretlerin yerleştirilmesini ifade eden terim.

Sözlükte "sürekli oturmak üzere bir kimseyi bir yere yerleştirmek, yurt edindirmek, boş bir yeri meskûn hale getirmek" şeklinde tanımlanır. Coğrafya terimi olarak iskân beşerî her türlü yerleşmeyi içine alır. İnsanların doğal halde buldukları yahut yaptıkları barınaklarla göçebe kavimlerin daha uzun zaman bir yerde kalan çadır toplulukları, mevsimlere göre yer değiştiren, yazın yaylaya, kışın ovaya inenlerin yılın bir kısmında oturdukları ova, yayla ve dağ gibi eğreti yerleşmeleri, nihayet münferit mesken, çiftlik, mezra, köy, kasaba ve şehir, geçici yahut devamlı, toplu yahut dağınık, büyük yahut küçük bütün yerleşmeler, yerleşme tesisleri, münferit ev ya da ev toplulukları iskân kapsamında değerlendirilir (Tanoğlu, *TM*, XI [1954], s. 1). Göç ve iskân olgusu sakinlerin isteği dışında da ortaya çıkabilir. Tehcir, sürgün vb. cebrî nüfus hareketleri sonucunda gelişen pek çok yerleşim merkezi mevcuttur.

Geniş mânada iskân, insanın coğrafya ile ilişkisinin bir evresi olarak toprak üzerine sürekli ya da geçici şekilde yerleşmeyi ifade eder. Yerleşmenin sürekli veya geçici olması tamamen fizikî, coğrafî, ekonomik, iklimsel, siyasal ve beşerî sebeplere bağlıdır. Medeniyetin teşekkülü ve tekâmülü konusunda yerleşik hayata geçiş önemli bir aşama olarak görülmüştür. İnsanlık tarihinde milâttan önce 15 ile 12.000 yıl aralıklarında başlayan yerleşik hayata geçiş, uzun bir avcılık ve konar göçerlik sürecinin ardından deneme yanılma evresinden sonra gerçekleşti ve Mezopotamya'da gelişen bu ilk yerleşik topluma Natuf kültürü adı verildi (Maisels, s. 132, 133, 198). Nil, Dicle, Fırat ve İndus nehirlerinin alüvyon vadilerinde bitki yetiştirilmesi ve üretilen tahılın stoklanması yerleşik hayatın sürekliliğine yol açtı. Milâttan önce 12.000'den itibaren beslenme ve korunma amacıyla bir arada bulunan topluluklar, yavaş yavaş üretim ve organizasyon için iş bölümünü gerçekleştirdikleri bir döneme girdiler. Bu tür bir yerleşme beraberinde zamanla el de edilen ürünün depolanması, dağıtımı ve ticaretiyle uğraşan yönetici bir grubun ortaya çıkmasını sağladı. Bu gelişmelere bağlı olarak Mezopotamya, Mısır, İran, Suriye, Hint ve Irak'taki verimli nehir kıyılarıyla vadiler medeniyet merkezleri şeklinde belirmeye başladı. Anadolu'da milâttan önce 10.000'lere tarihlenen Urfa Göbeklitepe Tapınağı, milâttan önce 8000'lere ait Burdur Hacılar ve Konya Çatalhöyük'teki evcil hayvan figürleri, Ürdün'deki Eriha harabeleri, İran'da Susa, Suriye ve Filistin'deki eski yerleşim bölgeleri sürecin evrelerine ait işaretleri oluşturan önemli merkezlerdir (*a.g.e.*, s. 134). Bu bölgelerde yerleşik hayatın ilk görüntüsü şeklinde meydana gelen köyler arasından merkezî özelliğe sahip, katmanlaşmış toplumsal yapısı ve sosyal organizasyon biçimiyle gelişmiş ayrıcalıklı merkezler olarak şehirler ortaya çıktı. Şehirlerin en belirgin özelliği, tarım dışı ekonominin ana damarı olan el zanaatları ile üretim ve bölgesel ticarete bağlı olarak gelişen sosyal organizasyon biçimi olmalarıdır. Şehirlerin ortaya çıkışı insanoğlunun siyasal, kültürel, ekonomik ve sosyal organizasyon bakımından bir üst katmana geçişini simgeler. Böylece yerleşik hayata geçiş düzeni ilk önce yaylak-kışlak olarak geçici iskân yerleri, ardından bunlardan bazılarının tarım devrimi ve hayvan evcilleştirmeyle paralel biçimde sürekli hale gelmesi ve köylerin ortaya çıkışı, bu köylerden bir kısmının nüfus, sosyal organizasyon, tarım dışı faaliyetler ve siyasal etkinlikle şehirlere dönüşmesi şeklinde gelişme gösterdi. Böylece avcılık-toplayıcılık kültüründen iş bölümüyle uzmanlaşmış sosyal zümrelerin yaşadığı, örgütlü, katmanlı ve kalabalık bir nüfusu barındıran şehirlere doğru bir evrim meydana geldi. Bu da adına medeniyet denilen tekâmül sisteminin son halkası olarak bugünkü modern şehirlerin teşekkülünü hazırladı.

Türk tarihinin son üç bin yıllık dönemi için de benzer süreçler geçerlidir. Milâttan önce 2000'lerde Türkler'in ilk ana yurdunun yeri tartışmalı olmakla birlikte Altay dağları civarı olduğu konusunda yaygın bir tesbit vardır. Milâttan önce 300'lere doğru Moğolistan'ın batı ve güney bölgelerini de içine alan ve adına bugün Türkistan denilen geniş coğrafya Türkler'in tarihî anayurdu olarak tanımlanmaktadır. Bu geniş coğrafyada ilk dönemlerde boylar halinde konar göçer bir hayat süren Türkler'in sınırlı da olsa toprakla meşguliyetleri vardı. Hunlar devrinde yine kendilerine mahsus yurtlarda ve otlak alanlarında konar göçer bir hayat tarzları vardı ve kısmen tarımla da uğraşmaktaydılar. Siyasî açıdan zaman zaman dağınık bir tabloda yaşayan Türk boyları birinci ve daha çok ikinci Göktürk

döneminde yerleşik hayata geçtiler, bazı bölgelerde tarımla meşgul oldular. Bunun en açık göstergesi merkez olarak ortaya çıkan gelişmiş şehirlerin varlığıdır. Orhon yazıtlarında geçen "balık" ve "uluş" kelimeleri şehri ifade eder. Türkler'in kitleler halinde yerleşik bir düzene geçmelerine dair en kesin veriler ise 744'ten sonra kurulan Uygur Devleti dönemine aittir. Uygur kağanları şehirler ve yönetim merkezi şeklinde saraylar inşa ettiler. Ordubalık (Karabalasagun), Beşbalık gibi şehirler Uygur döneminde kuruldu. Turfan bölgesi geniş, verimli alanlarıyla tarım yapmaya ve yerleşik hayata uygun bir bölge olarak Uygur Türkleri'nin iskân sahasını teşkil etti. Siyasî yönden birlik altında olmasalar da küçük hanlıklar şeklinde varlıklarını sürdüren Uygurlar, yerleşik konumlarını bugünkü Doğu Türkistan bölgesinde günümüze kadar devam ettirdiler.

Diğer Türk boylarından büyük topluluklar 751 ve özellikle 840'tan sonra batıya doğru hareket etmeye başladılar. Esasen Türk tarihinin önemli olaylarından biri Uygurlar'ın Turfan bölgesinden tarıma geçmeleri ve sürekli yerleşik hayata başlamaları, diğeri de başta Oğuzlar olmak üzere Tölös, Karluk, Basmıl ve Kırgız boylarının Orta Asya'da varlıklarını devam ettirmeleri ve bu kitlelerin 900'lerden itibaren daha batıya Mâverâünnehir bölgesi ve Fergana vadisine doğru hareketlenmeleridir. Böylece bir taraftan İç Asya'da ve çevresinde yeni devletler kurulurken bu devletlerin kuruluşunda etkin rol oynayan boylardan bazıları kısmen yerleşik hayata geçti, bir kısmı da göçlerine devam ederek İran'a geldi, oradan da Suriye, Azerbaycan ve Anadolu'ya yöneldi. Karahanlı Devleti zamanında Orta Asya, Mâverâünnehir, Hârizm bölgesi ve İran stepleri Türk boylarının yoğun biçimde yayıldığı alanlardır. Bu dönemde yerleşik hayata geçenler, bulundukları bölgelerde istikrarı temin etmeye çalışırken konar göçer hayatı devam ettirerek düzen tanımaz bir vaziyette hayat süren diğer Türk boylarıyla da çatışmaya girdiler. Bu bağlamda Karahanlılar yerleşik düzene geçmeye çalışan boylarca kurulan bir devletti. Hârizmşah ülkesi zengin şehirleri, ticaret yollarının etrafında kurulan köyleriyle yerleşik bir görüntü vermekteydi. Otrar, Ürgenç, Savran bunların başında yer alır. Aynı şekilde Kâşgar, Karaçuk, Özkent, Merv, Sayram, Daşoğuz, Semerkant, Taşkent, Buhara, Yesi, Yarkent gibi çok sayıda iskân merkezi daha X. yüzyıldan itibaren birer Türk şehri haline geldi.

BİBLİYOGRAFYA :

Ali Tanoğlu, *Beşerî Coğrafya: Nüfus ve Yerleşme*, İstanbul 1969, s. 211; a.mlf., "İskân Coğrafyası: Esas Fikirler, Problemler ve Metod", *TM*, XI (1954), s. 1-32; R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu, Atilla, Cengiz Han, Timur* (trc. M. Reşat Uzmen), İstanbul 1980, s. 106-121; Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara 1989, tür.yer.; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, İstanbul 1992, tür.yer.; a.mlf., "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumî Bir Bakış", *TTK Belleten*, XXI/83 (1957), s. 429-447; a.mlf., "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", *a.e.*, XXIV/96 (1960), s. 567-594; Ahmet Taşağıl, *Gök Türkler*, Ankara 1995-99, I-II, tür.yer.; Ch. K. Maisels, *Uygarlığın Doğuşu: Yakındoğu'da Avcılık ve Toplayıcılıktan Tarıma Kentlere ve Devlete Geçiş* (trc. Alaeddin Şenel), Ankara 1999, s. 132-134, 198; J. M. Smith, "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qishlaks and Tümens", *The Mongol Empire and its Legacy* (ed. R. Amitai-Preis – D. Morgan), Leiden 2000, s. 38-56; a.mlf., "Turanian Nomadism and Iranian Politics", *Ir.S*, XI (1978), s. 57-81.

YUNUS KOÇ

Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi. İslâm tarihinde ilk kalıcı iskân hicretin ardından Medine'de gerçekleşmiş, Hz. Peygamber'den önce Medine'ye hicret eden muhacirler çoğunlukla Kubâ köyünde, Hazrec'in kollarından Amr b. Avf, Hâris b. Hazrec ve Benî Cahcebâ'nın oturduğu mahallelerde kalmıştır. Hz. Peygamber Medine'ye gidince evvelâ muhacirlerle ensar arasında kardeşlik akdi yaparak muhacirleri ensarın evlerine yerleştirdi. Ardından şehir merkezini belirleyen ilk adım olarak Mescid-i Nebevî'nin inşaatına başlandı. Mescidin inşasında Hz. Peygamber için doğu duvarının güney kısmına bitişik iki oda (hücre) yapıldı. Bunlardan birinde hicretten bir süre önce evlendiği Hz. Sevde, diğerinde ise Medine'de evlendiği Hz. Âişe kalıyordu. Daha sonra Hârise b. Nu'mân'dan satın alınan arsaya sayıları dokuza varan odalar yapıldı. Yine bu sırada Mescid-i Nebevî'nin giriş kısmında, kalacak yerleri olmayan yoksul muhacirlerin (ehl-i Suffe) barınması için bir gölgelik yapıldı. Hicretten önce Medine, aralarında boş araziler, bahçeler ve "harre" denilen volkanik taşlarla (lav akıntıları) kaplı kesimlerin bulunduğu dağınık mahalleler durumundaydı. Resûl-i Ekrem, Mescid-i Nebevî'nin inşasının ardından şehir planının tamamlayıcı unsurlarından biri olan pazar yerini belirledi. Bakī' mevkiini (Cennetü'l-bakī') mezarlık olarak ayırdı. Şehrin doğusundaki Harretüvâkım, batısındaki Harretülvebere ile güneydeki Âir (Ayr) ve kuzeydeki Küçük Sevr dağları arasında kalan bölgeyi de "harem" olarak belirledi.

Mescid-i Nebevî'nin çevresi şehrin gelişmesine uygundu ve bir kısmı ekilip biçilmeyen sahipsiz, bir kısmı da ensardan bazılarının özel mülkü olmakla birlikte iskân edilmemiş boş arazi durumundaydı. Hz. Peygamber, boş arazilerin bir bölümünü evlerini yapmaları için muhacirlere tahsis ederek kurulacak mahalleleri ve sınırlarını bizzat tesbit etti. Bu sırada ensar Medine'nin gelişmesinde hiçbir fedakârlıktan kaçınmadı. Muhacirlere arsa bağışlayıp onların kısa sürede ev sahibi olmalarına yardım etti. Ardından Mescid-i Nebevî'nin etrafında evler inşa edilmeye başlandı. Mahalle aralarındaki boşluklar da iskâna açıldı. Bu arada mevcut bazı yapılar korundu. Nitekim Resûlullah Medine'de daha çok yahudilerin oturduğu, kale olarak da kullanılabilecek büyüklükte, sayıları altmışa ulaşan üç katlı taş evlerin korunmasını istedi (Semhûdî, I, 110). Zilkade 2 (Mayıs 624) tarihinde Benî Kaynukā', Rebîülevvel 4'te (Ağustos 625) Benî Nadîr yahudileri Medine'den çıkarıldı. Şehirde kalan son yahudi kabilesi Benî Kurayza ise Resûl-i Ekrem'e ihanet ederek müşriklerle ittifak yapınca erkekleri ölüm cezasına çarptırıldı (5/627). Boş kalan yahudi mahallelerine muhacirler iskân edildi, ayrıca yeni binalar yapıldı. Yeni yerleşme düzeninde mahallelerin sayısı artarken bazı kenar semtler de şehrin bir parçası haline geldi. Önceki mahallelerle yenileri arasında yollar açıldı. Şehrin sınırları kuzeyde Benî Sâide mahallesi, güneyde Avâlî ve Kubâ, doğu tarafından Cennetü'l-bakī', batıdan pazar yeriyle birleşti. Bu sırada şehrin sınırlı doğal kaynaklarının tekelleşmesine veya tüketilmesine, bazı arazilerin cazip hale gelmesine karşı tedbirler alındı. Nitekim Sel' dağının batısındaki mahallede oturan ve kendi semtlerinden ayrılıp mescidin yakınına yerleşmek isteyen kabilelere izin verilmedi.

Mescid-i Nebevî'nin çevresine iskân edilen muhacirlerden Hz. Ebû Bekir, Hz. Ali ve Osman'ın evleri mescidin doğusunda; Hz. Ömer, Talha b. Ubeydullah ve Zübeyr b. Avvâm'ın evleri batısında; Abdurrahman b. Avf ile Abdullah b. Mes'ûd'un evleri kuzeyinde; Sa'd b. Ebû Vakkās, Abbas, Temîm ed-Dârî ve Hz. Ömer'in evlâdının evleri de güney tarafında kalıyordu (M. İlyâs Abdülganî, s. 59-151). Mescidin batı tarafında Benî Mahzûm ve müttefikleri için yerler tahsis edildi. Adî b. Kâ'b kabilesine mensup muhacirlerin evleri bayram namazının kılındığı musallâya uzanan

Belâtüa'zam yolunun üzerindeydi. Bu arada mahallelerde bir kısmının planı ve kıble tesbiti bizzat Hz. Peygamber tarafından yapılan mescidler inşa edildi. Muhacirlerden bazıları zamanla ikinci bir ev yaptırdı. Ebû Bekir'in ikinci evi Sunh'ta, Utbe b. Gazvân ve Ali b. Ebû Tâlib'nin ikinci evleri Baki' mevkiinde, Ömer'in ikinci evi de Hazrec'in kollarından Benî Ümeyye mahallesinde bulunuyordu. Şehir planında yolların Mescid-i Nebevî'nin kapıları esas alınarak açıldığı söylenebilir.

Medine döneminin ilk yıllarında İslâmiyet'i kabul eden çevredeki insanların yurtlarını terkedip Hz. Peygamber'in yanına hicret etmesi bir zorunluluktu. Dolayısıyla Medine'ye hicret 8 (630) yılında Mekke'nin fethine kadar devam etti. Ancak Resûl-i Ekrem, kendisine biat etmek üzere gelen kişilerden biat için hicret etmelerini şart koşmakla birlikte (Buhârî, "Meġāzî", 53) bazı kabilelerden kendi yurtlarında kalmalarını istiyordu. Kıtlık ve kuraklığın yaşandığı 5. yılda (626) Medine'de kabul ettiği ilk heyet olan 400 kişilik Müzeyne kabilesi mensuplarına hicret şartını yerine getirip hicret sevabı kazandıklarını söyledi ve mallarının başına dönmelerini istedi (İbn Sa'd, I, 291, 297-298). Bu yıllarda Medine'ye hicret eden diğer Arap kabilelerine kabile esasına göre mahalleler tahsis edildi. Hazrec ve Evs kabilelerine ait boş arazilere de muhacirler iskân edildi. Müzeyne mensupları Benî Züreyḳ mahallesine, Temîm'den Benî Eslem ve kolları pazarın kuzeyine, Kudâa'nın Cüheyne ve Belî aşiretleri As'as tepesinin sağındaki araziye, Benî Ġıfâr pazarın batısından musallânın kuzeyine kadar uzanan bölgeye, Benî Mustaliḳ muhacirleri de Harretülvebere civarına yerleştirildi. Hicretten önce Medine'de 10-20.000 kişinin yaşadığı tahmin edilmektedir. Hicretten sonra şehrin nüfusu sürekli arttı. Hz. Peygamber'in vefatı sırasında (11/632) şehirde 30.000 sahâbînin bulunduğu zikredilir. Şehir ve çevresinde ise 60.000 kişinin yaşadığı tahmin edilmektedir (M. Şevkî b. İbrâhim Mekkî, s. 30).

Hulefâ-yi Râşidîn Dönemi. Hulefâ-yi Râşidîn devrinde gerçekleşen fetihlerin ardından Irak bölgesinde Basra ve Kûfe, Mısır'da Fustat adıyla ordugâh-şehirler kuruldu. Bu şehirlere bölge fetihlerine katılan askerler yerleştirildi. Ayrıca buralara asker aileleri olmak üzere önemli göçler gerçekleşti. Giderek sivil şehirlere dönüşen bu ordugâhlar aynı zamanda dönemin en önemli siyasî, iktisadî ve ilmî merkezleri haline geldi. Fethedilen bölgelerde mevcut şehirlerde şehrin merkezinde camiye ve yönetim binasına yer verilmek suretiyle yeni bir yerleşim düzeni uygulanıyordu. Hulefâ-yi Râşidîn devrinde Suriye bölgesindeki şehirlere, Diyarbekir, Antep ve Maraş çevresi olmak üzere Anadolu'ya, el-Cezîre'ye, Cibâl bölgesinden Kafkaslar'a, Irak, İran ve Horasan'a, Mısır'a ve Kuzey Afrika'nın fethedilen kısmına kadar farklı bölgelere müslümanlar iskân edildi. Ancak bunların en karakteristik olanları Hz. Ömer devrinde kurulan ordugâh-şehirlerin iskânıdır.

İlk ordugâh olan Basra, Araplar'ın Hureybe adını verdikleri harabeler üzerinde kuruldu ve 14 (635) yılında bölgenin fethinde bir üs olarak kullanıldı. Utbe b. Gazvân seçilen alanda Hz. Ömer'in emriyle Basra'nın temellerini attı (16/637). Önce kamıştan bir mescid, bir hükümet binası inşa edildi. Utbe b. Gazvân'ın ordusunda Sakîf, Süleym, Adî, Belî, Mâzin ve Yeşkür kabilelerine mensup askerler bulunuyordu. Şehrin yerleşim planını ve kabilelerin iskân alanlarını 17 (638) yılında Basra valiliğine tayin edilen Ebû Mûsâ el-Eş'arî tesbit etti (Taberî, IV, 42). Ebû Mûsâ iskân esnasında şehri kabile esasına göre beş ana bölgeye ayırdı. Ahmâs denilen bu beşli taksimde cami ve dârülimârenin bulunduğu merkezî mahalleye Kureyş, Sakîf, Huzâa, Hevâzin gibi Mudar ve Rebîa kökenli Hicazlı kabileler yerleştirildi (Sâlih Ahmed el-Alî, *Ḫıṭaṭü'l-Baṣra,* s. 81-87, 93). Mudar kökenli Bekir b. Vâil kabilesinin kolları ayrı bir mahalleye iskân edildi (Massignon, *Ḫıṭaṭü'l-Baṣra,* s. 22). Temîm kabilesine ayrılan mahallede İslâm fetihleri öncesinde Irak çöllerinde yaşayan Temîm, Zeyd Menât b. Temîm, Dârim, Mâzin, Sarîm, Suleyt, Hurmâz, Anber, Huceym, Benî Sa'd, Mücâşi, Riyâh ve Hanzale kabileleri yerleştirildi. Burada ayrıca Esâvire ve Sayâbice gibi İran kökenli topluluklara da yer verildi. Abdülkays semtine Bahreyn'den gelen kabileler iskân edildi. Bölgenin fethine katılan az sayıdaki Ezd kabilesi mensubuna da bir mahalle tahsis edildi. Basra'ya daha sonra başka Arap kabileleri de yerleştirildi. Basra civarında yaşayan çöl Araplar'ının önemli bir kısmının şehrin içine gelmesiyle şehrin nüfusu arttı. Fars, Sicistan ve Kirman gibi doğu vilâyetlerinde yapılan fetihler sonucu kitleler halinde müslüman olan veya esir alınan İranlılar da Basra'ya getirilip yerleştirildi. Bu yıllarda müslüman olan Zutlar, Ebû Mûsâ el-Eş'arî tarafından Basra'da iskân edildi.

Hz. Osman döneminde Sûku'l-mirbed adlı çarşının yetersiz kaldığını gören Vali Abdullah b. Âmir şehrin planını yeniden gözden geçirdi. Ümmü Abdullah Kanalı'nın yanındaki bazı evleri satın alıp yıktırarak burada yeni bir çarşı yaptırdı. Aynı yıllarda Abdülkays ve Ezd kabilelerinin büyük kısmı Basra'ya yerleşti. Abdullah b. Âmir zamanında Übülle ve diğer bazı kanalların kullanılmaya başlanmasıyla şehir daha önemli bir merkez haline geldi. Ahvaz, Sîstan (Sicistan), Azerbaycan ve Horasan gibi bölgelerin idarî bakımdan Basra'ya bağlanması şehrin idarî ve iktisadî yönden gelişmesine, nüfusunun artmasına zemin hazırladı. 36 (656-57) yılında şehrin nüfusu 50.000'i geçmişti. Hz. Ali devrinde "ahmâs" sistemi kısmî düzenlemelerle birlikte devam ettirildi (Nasr b. Müzâhim, s. 117; Belâzürî, *Ensâb,* III, 79). Bu dönemde Ezdliler'in Basra'ya göçü devam etti. Hz. Ali devrinde Basra divanından atıyye alanların sayısının 60.000 olduğu bildirilmektedir. Şehirde en nüfuzlu kabileler Temîm ve Bekir b. Vâil'in çeşitli kollarıydı. Hicaz'dan gelen Kureyş, Kinâne ve Kays Aylân'ın sayısı bunlara göre daha azdı. Doğu Arabistan ve Uman'dan göç edip buraya yerleşen Abdülkays ve Ezd sonraki yıllarda aktif rol oynadı. İran, Hindistan ve Malezya'dan gelenlerle Zencîler de Basra'ya yerleşmeye başladı.

Hz. Ömer, 17 (638) yılında Sa'd b. Ebû Vakkās tarafından kurulan ordugâh-şehir Kûfe'nin yerleşim planını hazırlama görevini Ebü'l-Heyyâc Amr b. Mâlik el-Esedî ve Sâib b. Akra' es-Sekafî'ye verdi. Şehrin merkezi diğer İslâm şehirlerinde olduğu gibi cami, dârülimâre ve pazar yerine tahsis edildi; ana yollar bu merkeze ulaşacak şekilde düzenlendi. Sa'd b. Ebû Vakkās, onlu askerî sisteme göre düzenlediği mahalleleri kura ile belirledi. Kûfe'de caminin yanında Künâse adı verilen pazar kuruldu. Hazırlanan plana göre Kûfe dört ana kesime ayrıldı ve buralara giden 40, 30, 20 ve 7 arşın genişliğinde on beş ana yol yapıldı. Kuzey tarafı beş, güney tarafı dört, doğu ve batı tarafları üçer caddeye bölünerek her kabile kendisine ait bir mahalle oluşturacak şekilde yerleştirildi. Sa'd b. Ebû Vakkās'ın uyguladığı onlu sistemde nesep birliğinin esas alınmamış olması ve ilk yerleşmeden kısa bir süre sonra gerek şehir nüfusunda gerekse şehre göç edenlerin sayısında meydana gelen artış üzerine bazı sıkıntılar ortaya çıktı. Hz. Ömer, kabileler arasındaki dengeleri korumak ve nüfus dağılımını eşit biçimde yapmak için kabileleri yedi gruba ayırıp

yerleşmeyi yeniden düzenledi ve şehir yedi ana mahalleye ayrıldı. Bu düzenlemeye "sübu' / esba'" adı verildi (Taberî, IV, 48). Yedili sisteme göre nesep bağıyla birbirine bağlı olan kabileler aynı mahallelerde iskân edildi. Bu sistem sayesinde atıyye ve erzak dağıtımıyla cihad hazırlıkları daha kolay hale geldi. Buna göre Kinâne, Ehâbiş ve müttefikleri, Cedîle, Benî Amr b. Kays Aylân ve Ehlü'l-Âliye adlı kabileler birinci; Temîm, Rebîa'ya bağlı diğer kabileler ve Mudar'ın bazı kolları ikinci; Kudâa ve buna bağlı Gassân b. Şebâm, Becîle, Has'am, Kinde, Hadramut, Ezd ve diğer Yemen kökenli kabileler üçüncü; Esed, Gatafân, Muhârib, Nemir, Dübey'a, Tağlib, diğer Rebîa ve Nizâr kabileleri dördüncü; Mezhic, Himyer, Hemdân ve müttefikleri, Tay ve diğer Yemen kabileleri beşinci; İyâd, Ak, Abdülkays, Hicr halkı ve Hamrâ halkı altıncı grubu oluşturuyordu. Kaynaklarda yedinci mahalleye iskân edilen kabilelerin adları zikredilmemektedir. Taberî, Kûfe'nin kuruluşu sırasında buraya yerleşen Yemenli kabilelerin (Kahtânîler) 12.000, Kuzey Arapları'nın (Adnânîler) 8000, Deylemliler'in 4000 kişi olduğunu kaydeder. Yâkūt ise ilk kurulduğu dönemlerde nüfusunun 40.000'e ulaştığını söyler (*Muʿcemü'l-büldân*, IV, 491). Kûfe'nin kuruluşunda hazır bulunan askerlere Ehlü'l-Kādisiyye, Ehlü'l-Eyyâm ya da Nâzile denilirken şehre kuruluşunun ardından gelip yerleşenlere Nâbite, şehre daha sonra göç edenlere ise Revâdif isimleri verildi (Taberî, IV, 279). Hz. Ömer'in son yıllarında Kûfe'ye gayri Arap unsurlar da iskân edildi. İranlılar'dan müslüman olan bazı gruplar şehre yerleştirildi. İranlılar'ın buraya yoğun yerleşimi ise Emevîler devrinde büyük bir kısmı Mecûsî olan grupların gelmesiyle gerçekleşti (Söylemez, s. 160). Hz. Ömer zamanında sürgün edilen Necran hıristiyanlarından bir kısmı ve onlarla birlikte olan yahudiler de Kûfe'ye geldi. Bunlar, önce İranlılar'ın oturduğu Hamrâü Deylem mahallesine yerleşmişken Hz. Ömer'in vefatından sonra Nehrüebân denilen bölgeye geçtiler. Kûfe'de iskân edilen yahudiler arasında Hîre, Enbâr ve Hicaz bölgesinden gelenler de vardı (Donner, s. 52-53). Hz. Ali'nin yedili yerleşim planını kısmen değiştirdiği bildirilmektedir. Yerleşim planında Muâviye'nin Kûfe valisi Ziyâd b. Ebîh döneminde yenilik yapıldı.

Mısır'da Babilon şehrinin ardından İskenderiye'yi fetheden Amr b. Âs, Hz. Ömer'e İskenderiye'nin Mısır'ın askerî ve idarî merkezi olarak kalmasını önermişti. Ancak Medine ile ordugâh-şehirler arasında nehir gibi bir engelin bulunmasını istemeyen Ömer'in emriyle Amr b. Âs, eski Babilon civarında Nil deltasının güneyinde bölgede ilk İslâm şehri olarak Fustat'ı kurdu (22/643). Şehrin kuruluşunda başta Medine olmak üzere Basra ve Kûfe örnek alındı. Amr b. Âs Camii ve dârülimârenin çevresindeki arazi Amr b. Âs'ın ordusunda yer alan 15.500 asker arasında kabilelerine göre taksim edildi. Kuruluşundan itibaren ordu kumandanlarının, devlet memurlarının, Amr b. Âs ile birlikte görev yapmış seçkin kimselerin yerleştiği Ehlü'r-Râye hıttası Fustat'ın merkezî mahallesi durumundaydı. Burada daha ziyade Kureyş, Ensar, Eslem, Huzâa, Gıfâr ve Müzeyne gibi Hicaz kökenli kabileler oturuyordu (Sâlih Ahmed el-Alî, *Ehlü Fusṭâṭ*, s. 39). Bu semtin Emevîler devrine kadar özel konumunu koruduğu, siyasî ve askerî güçlerin başarısı için inşa edilmiş uydu şehir niteliğini devam ettirdiği söylenir (Kubiak, s. 161). Amr b. Âs, aralarında Hemdân ve Himyerîler'in de bulunduğu bazı kabile mensuplarını şehrin güvenliği açısından önem taşıyan Nil nehrinin batısındaki Cîze'ye (Gize) yerleştirdi ve burayı kalelerle tahkim ettirdi. Piramitleriyle meşhur olan Cîze, denizden Nil yoluyla gelebilecek saldırılara karşı Ravza adasıyla birlikte bir savunma hattı oluşturuyordu. Geniş bir alana yayıldığı anlaşılan Hamrâ hıttası şehrin kuzeybatısında yer alıyor ve Ehlü'r-Râye'nin kuzeyine bitişik olan Hamrâü'd-dünyâ, Hamrâü'l-vüstâ, şehrin kuzey sınırı boyunca uzanan Hamrâü'l-kusvâ olarak üç bölüme ayrılıyordu. Belî, Fehm, Udvân, Murâd, Selâmân, Yeşkür b. Lahm, Hüzeyl b. Müdrik, Yenne, Benî Erzak ve Rûbeyl gibi Mudarî yahut Yemenî Arap kabilelerinin yanı sıra (*a.g.e.*, s. 161) bölgede gayri Arap müslümanlar da (mevâlî) iskân edildi, ayrıca hıristiyan Kıptî unsuru da muhafaza edildi. Lefîf hıttasına Yemen asıllı Ezd, Hicr, Gassân, Şücâa, Cüzâm, Lahm, Vahaf ve Tenûh kabileleri yerleştirildi (Makrîzî, I, 296). Fustat'ın nüfusu ilk yirmi otuz yıl içinde birkaç kat arttı. Hz. Osman devrinde semtler arasındaki boş alanların çoğu dolmuş (İbn Abdülhakem, s. 128), Muâviye döneminde şehrin merkezî kısmında neredeyse boş arazi kalmamıştı. Fetihten sonra iskân amacıyla gelen Lahm, Murâd, Benî Kilâb ve Benî Aclân kabileleri kendi istekleri doğrultusunda Mısır'ın Feyyûm bölgesine yerleştirildi. Hz. Ömer, 20 (641) veya 16 (637) yılında fethedilen Musul'a Arap kabilelerini iskân ederek burayı da bir ordugâh-şehir haline getirdi ve ortasına büyük bir cami yaptırdı (Belâzürî, *Fütūḥ*, s. 327). Hz. Osman Musul'a Ezd, Kinde, Tay, Abdülkays kabilelerinden 4000 kişi iskân etti. Mardin'in, Tûr Abdîn ve Dârâ ile beraber 19 (640) yılında İyâz b. Ganm tarafından fethedildiği ve ardından bölgede yoğun bir Arap iskânının gerçekleştirildiği zikredilir. Hz. Osman zamanında 25'te (645-46) Tiflis'e bir garnizon yerleştirilip emniyet sağlandı ve bölgeye müslüman topluluklar yerleştirildi.

32 (653) yılında fethedilen Kālikālâ'ya (Erzurum) 12.000 kişilik muhafız birliği yerleştirilerek kendilerine iktâ araziler verildi. Hz. Ali'nin Azerbaycan Valisi Eş'as b. Kays, Hz. Ömer devrinde fethedilen Erdebil'e Kûfe'den gelen bir grup Arap asker yerleştirmiş ve burayı büyük bir şehir haline getirmişti. Ardından Suriye, Basra ve Kûfe'den bu askerlerin mensup olduğu kabilelerden pek çok göçmen buraya geldi.

BİBLİYOGRAFYA :

Buhârî, "Meğāzî", 53; Nasr b. Müzâhim, *Vaḳʿatü Ṣıffîn* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Kahire 1365, s. 117; İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳāt*, I, 291, 297-298; İbn Abdülhakem, *Fütūḥu Mıṣr* (Torrey), s. 98, 128, 161; Belâzürî, *Fütūḥ* (Rıdvân), s. 77, 275-276, 327; a.mlf., *Ensâb*, III, 79; Taberî, *Târîḫ* (Ebü'l-Fazl), III, 488-489; IV, 42, 44-45, 48, 279; V, 368; Yâkūt, *Muʿcemü'l-büldân*, IV, 264, 491-492; Cemâleddin el-Matarî, *et-Taʿrîf bimâ enseti'l-hicre min meʿâlimi Dâri'l-hicre* (nşr. Saîd Abdülfettâh), Mekke 1997; Makrîzî, *el-Ḫıṭaṭ*, I, 296-297; Semhûdî, *Vefâ'ü'l-vefâ bi-aḫbâri dâri'l-Muṣṭafâ* (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd), Beyrut 1404/1984, I, 110; Ali Tanoğlu, *Beşerî Coğrafya: Nüfus ve Yerleşme*, İstanbul 1969, s. 211; a.mlf., "İskân Coğrafyası: Esas Fikirler, Problemler ve Metod", *TM*, XI (1954), s. 1; a.mlf., "The Geography of Settlement", *Review of Geography University of Istanbul*, sy. 1, İstanbul 1954, s. 1; Sâlih Ahmed el-Alî, *et-Tanẓîmâtü'l-ictimâʿiyye ve'l-iḳtiṣâdiyye fi'l-Baṣra fi'l-ḳarni'l-evvel el-hicrî*, Beyrut 1969; a.mlf., *İmtidâdü'l-ʿArab fî ṣadri'l-İslâm*, Bağdad 1981, tür.yer.; a.mlf., *Ḫıṭaṭü'l-Baṣra ve minṭaḳatüh*, Bağdad 1986, s. 9, 81-87, 93; a.mlf., *Ehlü Fusṭâṭ*, Kahire 2000, s. 39, 237; a.mlf., "Ḫıṭaṭü Baṣra", *Sumer*, VIII, Bağdad 1952, s. 281-303; a.mlf., "Mınṭaḳatü Kûfe", *a.e.*, XXI (1965), s. 229-252; a.mlf., "Tanẓîmâtü'r-Resûli'l-idâriyye fî'l-Medîneti'l-münevvere", *MMİlr.*, XVII (1969), s. 50-69; a.mlf., "Meṣâdirü dirâseti târîḫi'l-Kûfe fi'l-ḳarni'l-İslâmi'l-ûlâ", *a.e.*, XXIV (1974), s. 137-171; a.mlf., "Ḫıṭaṭü'l-Medîneti'l-münevvere", *el-ʿArab*, XII, Riyad 1978, s. 1057-1121; F. McGrew Donner, *The Arab Tribes in the Muslim Conquest of Iraq* (doktora tezi, 1975), Princeton University, s. 52-53; L. Massignon, *Ḫıṭaṭü'l-Baṣra ve'l-Bağdâd* (trc. İbrâhim es-Sâmerrâî), Beyrut 1981, s. 22, 53; W. Kubiak, *Al-Fustat: Its Foundation and Early Urban Settlement*, Varşova 1982, s.123-125, 127, 161, ayrıca bk. tür.yer.; M. Şevki b. İbrâhim Mekkî, *Sükkânü'l-Medîneti'l-münevvere*, Riyad 1405/1985, tür.yer.; Abdülbâsıt Bedr, *et-Târîḫu'ş-şâmil li'l-Medîneti'l-münevvere*, Medine

1414/1993, I, 248-251, ayrıca bk. tür.yer.; G. T. Scanlon, "Al-Fustât: The Riddle of the Earlist Settlement", *The Byzantine and Early Islamic Near East* (ed. G. R. D. King – A. Cameron), New York 1994, II, 170-179; Mehmet Mahfuz Söylemez, *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*, Ankara 2001, s. 95, 160, 169, 291; Hüseyin Arslan, *XVI. Yüzyıl Osmanlı Toplumunda Yönetim, Nüfus, İskân, Göç ve Sürgün*, İstanbul 2001, s. 253, 317; M. İlyâs Abdülganî, *Büyûtü'ş-şaḥâbe ḥavle'l-Mescidi'n-nebevî*, Medine 1424/2003, s. 59-151, ayrıca bk. tür.yer.; Tahsin Koçyiğit, *İslâm Tarihinin İlk Yıllarında İskân* (doktora tezi, 2007), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, tür. yer.; a.mlf., "Hz. Peygamber'in Şehir Tasavvuru Hakkında Bazı Değerlendirmeler", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, sy. 31, Isparta 2013, s. 73-88.

TAHSİN KOÇYİĞİT

Emevîler ve Abbâsîler. Emevîler ve Abbâsîler'de iskân faaliyeti fethedilen bölgelerdeki kadîm şehirler, Basra, Kûfe ve Fustat gibi Hulefâ-yi Râşidîn devrinde kurulan şehirler ile Emevîler ve Abbâsîler döneminde Vâsıt, Kayrevan, Bağdat, Sâmerrâ gibi idarî veya askerî maksatlarla tesis edilen yeni şehirlerde olmak üzere üç farklı eksen etrafında gelişti. İlk İslâm fetihleriyle birlikte uygulanmaya başlanan tehcir ve iskân siyaseti, Emevîler ve Abbâsîler döneminde bazı noktalardan farklılık gösterse de sistemli bir şekilde sürdürüldü. Fethedilen bölgelerde hâkimiyet kurmak ve kalıcı olmak için buralarda yerleştirilecek kabilelere geniş araziler ve köyler iktâ edildi. Tehcir ve iskân siyaseti sadece askerî amaçlara yönelik olmayıp hâkimiyet altına alınan yerlerin İslâmlaşması da hedefleniyordu. Emevîler zamanında iktâ yoluyla Akdeniz sahil şeridine, Bizans sınır boylarına ve yeni kazanılan Orta Asya topraklarına göçebe Arap kabileleri yerleştirildi. Abbâsîler devrinde ise iktâlar devletin siyasal öncelikleriyle bağlantılı biçimde verildi ve genellikle şehirleşmeye paralel iskân amaçlı bir politika izlendi.

Müslüman Araplar, fethedilen bölgelerin güvenliği için ilk olarak sınır boylarında kurulan ordugâhlara iskân edildi. Fetihlerin alanı genişleyince ülke içinde kalan ve bir kısmı "dârülhicre" sayılan bu ordugâhlar sivil merkezlere dönüştü ve yeni yerleşim alanları ortaya çıktı. Fethedilen bölgelerdeki kadîm şehirlerin eski düzenleri ve özellikleri korunurken yeni unsurlarla desteklenerek tekrar yapılandırıldı. Dımaşk, Humus ve Taberiye'de olduğu gibi bunların da şehir planları değiştirilmedi ve bu şehirlerin civarında askerî karargâh şeklinde kullanılan mahalleler oluşturuldu. Dımaşk gibi tarihî şehirler dinî ve etnik yapılarına göre mahallelere bölündü, şehrin merkezî kısmında cami ve hükümet binasının çevresinde hânedan mensuplarıyla idareci sınıfın oturduğu küçük bir müslüman mahallesi teşekkül ederken Arap kabileleri, şehrin dışında oluşturulan ve zamanla şehrin büyümesine paralel olarak merkezle bütünleşen yeni mahallelere iskân edildi (Abdülazîz ed-Dûrî, s. 253-254).

Emevîler döneminde Kayrevan ile Vâsıt, Abbâsîler döneminde Sâmerrâ gibi askerî, Remle ve Bağdat gibi idarî amaçlı şehirler kuruldu. Bu şehirlerde de mahalleler cami, dârülimâre ve çarşı ekseninde kabile esasına göre birbirinden ayrı birimler halinde düzenlendi. Ayrıca sınırlarda askerî maksatla tesis edilen Münestîr, Sûse, Rabat gibi hisarlar zamanla önemli miktarda sivil yerleşimin görüldüğü şehirlere dönüştü.

İlk Emevî Halifesi Muâviye döneminde Irak Valisi Ziyâd b. Ebîh kabilecilik faaliyetlerini ortadan kaldırmak için Basra ve Kûfe'deki kabilelerin yerleşimiyle ilgili yeni bir düzenleme yaptı, Basra'da Arap kabilelerinin oturduğu mahalleleri "humus" denilen beş bölgeye ayırdı. Kûfe'de ise yedili sistemi (esbâ') terkedip dörtlü (erba') yerleşim sistemini uygulamaya koydu. Nizârî ve Yemenî kabileleri aynı mahallelerde bir araya getirdi ve her mahallenin başına bir sorumlu tayin etti. Bu sisteme göre Ehlü'l-Medîne (Ehlü'l-Âliye, Hicazlılar) birinci, Temîm ve Hemdân (Nizârî ve Yemenî) ikinci, Rebîa ve Kinde (Nizârî ve Yemenî) üçüncü, Mezhic ve Esed (Yemenî ve Nizârî) dördüncü rub'u teşkil ediyordu (Taberî, V, 268). Emevîler devrinde aralarında Mecûsîler'in de bulunduğu kalabalık İranlı gruplar da Kûfe'ye yerleşti.

Valilik merkezi Kûfe'ye getirdiği Suriyeli askerî birlikleri Kûfeliler'e ait evlerde iskân eden Haccâc b. Yûsuf, askerlerin halkı rahatsız etmesi üzerine bu birlikleri yerleştireceği bir ordugâh-şehir kurmaya karar verdi. Askerî bir merkez şeklinde düşünülen ve etrafı Kûfe, Basra, Fustat'tan farklı olarak bir surla çevrilen Vâsıt'ın mahallelerine şehre yerleşen kabileler veya onların geldiği şehirlerin adlarının yanı sıra meşhur kişilerin, "mahalletülverrâkîn" gibi meslek mensuplarının yahut "mahalletüşşarkıyye" gibi şehirde bulunduğu mevkiye göre adlar verildi. Suriyeli birliklerin yanı sıra şehre iskân edilenler arasında Kûfe ve Basra'dan gelen Araplar da önemli bir yekün tutuyordu. Kesker bölgesinde yaşayan İran asıllıların ve Nabatîler'in Vâsıt'a yerleşmesini yasaklayan Haccâc, Ubeydullah b. Ziyâd'ın Buhara seferinin ardından beraberinde getirip Basra'ya yerleştirdiği Türkler'den bir kısmını Vâsıt'ta adlarını taşıyan bir mahalleye iskân etti. Belâzürî (ö. 279/892) bu Türkler'in soyundan gelen önemli bir topluluğun Vâsıt'ta yaşadığını ve İbn Markulî diye tanınan Hâlid eş-Şâtır'ın bunlardan biri olduğunu belirtmektedir (*Fütûḥu'l-büldân*, s. 524). Abbâsîler döneminde daha da büyüyen Vâsıt'a yoğun bir Türk göçü oldu ve Türkler burada önemli bir unsur haline geldi.

İkinci Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından başşehir olarak inşa ettirilen Bağdat'ın planında her mahalle belirli bir etnik veya meslekî gruba tahsis edilmişti. Askerler genellikle surların dışında şehrin kuzey ve batısında, tüccar ve zenaatkârlar Kerh'te Sarât'ın güneyinde oturuyordu. Halife Mu'tasım-Billâh'ın, Bağdat halkı ile Türk askerî birlikleri arasında başlayan gerginliğin tehlikeli boyutlara ulaşması üzerine Türk askerî birliklerini yerleştirmek için 221 (836) yılında kurduğu Sâmerrâ'nın merkezinde câmi-i kebîr ve etrafında çeşitli mesleklere ait çarşılar vardı. Mahallelerin tanziminde ise kabilevî temelin aksine Türk kumandanları ve onların birlikleri esas alınarak Afşin, Eşnâs ve Hâkān Urtûc'un birliklerine tahsis edildi. İçinde camisi, hamamı, çarşısı ve pazar yerleri bulunan mahalleler geniş yollar ve boş alanlarla birbirinden ayrılıyordu. Halife Türkler'e ait mahalleleri diğer mahallelerden ayırıp komşu mahallelere sadece Ferganalı birlikleri yerleştirdi (Ya'kūbî, s. 59).

İlk iskânın Hz. Osman döneminde başladığı Horasan'da Muâviye dâimî ordugâhlar kurmak için aileleriyle birlikte çok sayıda askeri bölgeye iskân etti (Khalil Athamina, sy. 2 [2000], s. 204). Irak Valisi Ziyâd b. Ebîh tarafından 45 (665) yılında gönderilen Umeyr b. Ahmer, Araplar'ı Merv'e iskân eden ilk kumandan olarak zikredilir. Ziyâd 51'de (671) Horasan valiliğine tayin ettiği Rebî' b. Ziyâd'ın emrine verdiği, Basra ve Kûfe'deki Araplar'dan 50.000 civarında askeri aileleriyle birlikte iskân için Merv'e gönderdi (Belâzürî, s. 576-577). Ziyâd ayrıca Şiîler ve Hâricîler gibi muhalif unsurlardan bir kısmını Irak dışındaki bölgelerde mecburi iskâna tâbi tuttu. Bunların yanı sıra Irak'tan kendi istekleriyle gelenler ve kendileri için güvenli yer arayan bazı Şiî ve Hâricî gruplar da Horasan'a gelip çeşitli merkezlere yerleşti. Emevî halifelerinden Abdülmelik döneminde isyan eden İbnü'l-Eş'as'ın başarısız olmasından sonra ordusunun bü-

yük kısmı Horasan'da çeşitli merkezlere dağıldı. Belh civarındaki Bilâdülarab diye adlandırılan Hulm şehri ve çevresi fetih yıllarında Esed, Temîm ve Kays kabilelerine iskân amacıyla iktâ edildi. Küçük bir şehir olan Hulm'ün köyleri, bahçeleri, vadileri ve tarıma elverişli geniş arazileri vardı (Yâkūt, II, 285). Kabilelere iktâ edilen ve kabile düzenine göre hizmet veren köylerin bölgeye Arap iskânı açısından büyük önem taşıdığı düşünülmektedir (Khalil Athamina, sy. 2 [2000], s. 205). Horasan ve Mâverâünnehir'deki büyük şehirler I. (VII.) yüzyılın ikinci yarısından sonra başlayan süreç içinde Araplar'ı cezbeden merkezler arasında yer alıyordu.

Emevîler ve Abbâsîler zamanında önemli iskân merkezlerinden biri de İran'dı. Emevîler, Hûzistan'ın merkezi Ahvaz'ı bölgedeki Hâricîler'e karşı bir üs olarak kullandılar. Haccâc b. Yûsuf'un kumandanı Mükrem b. Mutarrif'in Ahvaz yakınlarında kurduğu ordugâh daha sonra Askerimükrem adıyla bir şehir haline geldi. Azerbaycan sınırındaki İran şehirlerinde ordugâhlar kuruldu ve buralara Arap kabileleri iskân edildi. Önce Basra ve Kûfe'ye yakın şehirlere, ardından Kâşân, Kazvin ve Rey gibi Orta İran şehirlerine Arap göçmenleri yerleştirildi ve bunlar doğuda Sîstan'a kadar ulaştı. Kabileler halinde göç eden Araplar'ın yanı sıra cihad için sınır boylarına giden gaziler ve Irak'ta tutunamayan bazı Hâricî ve Şiî gruplar da İran'a gelip yerleştiler. Benî Temîm'den Hâricî lideri Urve b. Üdeyye'nin taraftarları İstahr ve civarına gitmişti. Arap göçüne rağmen bölgede Kum dışındaki şehirlerde Araplar küçük bir azınlık durumundaydı (*a.g.e.*, sy. 2 [2000], s. 207). İsfahan da Emevîler döneminde önemli göç merkezlerinden biriydi. I. Mervân zamanında Hüzeyl b. Kays el-Anberî'nin vali tayin edilmesinin ardından Anber kabilesi başta olmak üzere Emevîler döneminde çoğunluğunu İranlılar'ın teşkil ettiği İsfahan'a Kûfe ve Basra'dan gelen Sakîf, Temîm, Dabbe, Huzâa, Hanîfe, Abdülkays kabileleri yerleştirildi. İran'ın güneyindeki Şîraz'ın bugünkü yerleşim alanının 74 (693) yılında Muhammed b. Yûsuf es-Sekafî veya daha sonra amcasının oğlu Muhammed b. Kāsım tarafından kurulduğu kaydedilmektedir (*DİA*, XXX, 182). Diğer taraftan Haccâc b. Yûsuf'un Sind'in fethine yolladığı Muhammed b. Kāsım, Şîraz'dan hareket ederek bazı merkezlerin ardından Deybül'ü fethetti (93/712). Orada bir cami yaptırdı ve merkezden gönderilen 4000 kişiyi iskân edip Sind'deki diğer şehirlere yöneldi ve Sind topraklarının tamamını ele geçirdi.

İlk iskânın Hz. Osman zamanında gerçekleştiği Azerbaycan ve İrmîniye, Emevîler ve Abbâsîler zamanında önemli göç merkezlerinden biri haline geldi. Kālîkālâ'yı (Erzurum) fetheden birlikleri desteklemek için Suriye Valisi Muâviye tarafından gönderilen 2000 Suriyeli askerin yerleştirilmesi ve bazı toprakların Arap birliklerine iktâ edilmesiyle başlayan iskân (Belâzürî, s. 278) şehrin zaman zaman Bizanslılar'ın eline geçmesine rağmen sürdü. 137'de (754) yeniden Bizanslılar tarafından işgal edilen, halkının bir kısmının öldürülüp bir kısmının esir alındığı Erzurum üç yıl sonra Abbâsî Halifesi Mansûr tarafından tekrar alındı ve fidye ile kurtarılan esirlerin yanı sıra şehre yeni birlikler gönderildi (*a.g.e.*, s. 280). Mehdî-Billâh zamanında ise buraya Türk birlikleri yerleştirildi. Ancak daha sonra Malazgirt zaferinin ardından Emîr Saltuk'un Erzurum'u fethetmesine kadar şehir iki taraf arasında birkaç defa el değiştirdi.

Hz. Osman zamanında fethedilen Arrân'ın merkezi Berdea, Debîl, Beylekān gibi diğer askerî merkezler bir ara Hazarlar'ın eline geçtiyse de tekrar hâkimiyet altına alındı ve yeniden iskân edildi. Muâviye b. Yezîd'in halifelikten çekilmesinin (64/684) ardından başlayan iç savaşlar esnasında bağımsızlığını kazanan bölge halkı Abdullah b. Zübeyr'in bertaraf edilmesinden (73/692) sonra itaat altına alındı ve şehirler yeniden iskân edildi. Mesleme b. Abdülmelik Bâbülebvâb (Derbend) Kalesi'ne 24.000 muhafız yerleştirdi (*a.g.e.*, s. 291). Abbâsî Halifesi Mansûr, Erciş es-Suğrâ ve Erciş el-Kübrâ adlı merkezleri kurarak Filistin'den getirilen askerleri buralara yerleştirdi (*a.g.e.*, s. 295). Hz. Ali döneminde Erdebil'e yerleşen kabilelerin çoğu Emevîler döneminde iktâ sahibi idareciler ve kabile liderlerinin himayesine girdi. Neticede iktâ sahipleri hukuken geniş arazilere sahip oldu (*a.g.e.*, s. 460-461). Ayrıca Ezd'in ve Hemdân'ın bazı kolları ile Tay ve Kinde'den birer grup bölgeye gelerek yerleşti.

İslâm'dan önce buraya yerleşen Kaysî Arap kabilelerine göre merkezi Musul olan Diyârırebîa, merkezi Rakka olan Diyârımudar ve merkezi Âmid olan Diyârıbekir olmak üzere üç tarihî bölgeye ayrılan ve Hulefâ-yi Râşidîn döneminde büyük göç alan el-Cezîre'ye Emevîler zamanında da Arap yerleşimi sürdü. Hz. Osman'ın Suriye Valisi Muâviye her kabileye şehir merkezinin uzağında bir bölge ayırdı. Temîm, Kays ve Esed'e mensup bazı kabileleri de Habur'un batısında Diyârımudar'a iskân etti (*a.g.e.*, s. 245; Dûrî, s. 99-102). Yemenliler'in ve özellikle Kelbîler'in sadakatinin devamını sağlamak isteyen Emevî yönetiminin Suriye'de Kaysî iskânına izin vermemesi bu kabileleri el-Cezîre'ye yönlendirdi (Khalil Athamina, sy. 2 [2000], s. 212).

Yemenli bazı Arap kabileleri İslâm'dan çok önce Suriye'ye gelmişlerdi. İslâmî fetihler Arap kabilelerinin bölgede iskânına yeni bir hız kazandırdı. Bizans sınırında stratejik bölge olan Suriye sahillerindeki ziraata elverişli araziler Hulefâ-yi Râşidîn döneminden itibaren iskân amacıyla iktâ edilmeye başlandı. Hz. Osman'ın emriyle Suriye Valisi Muâviye sahillerdeki askerî mevzileri yeniden inşa veya tahkim ederek birlikler yerleştirdi, askerlere maaş bağladı (Belâzürî, s. 245). Bu birliklerin yanı sıra kendi istekleriyle bölgeye gelen kabileler daha ziyade eski merkezlere iskân edildi. Kelbîler'e dayanan gücünü gittikçe arttıran Muâviye Benî Temîm, Kays, Esed gibi kabileleri Suriye'nin çeşitli bölgelerine iskân etti. Bölgede Kaysîler'in ilk merkezi ise Karkisiya idi. Emevî dönemi başlarından itibaren Kınnesrîn cündü ve Halep kırsalında Bâlis cihetinde Fırat'a kadar Tenûh kabilesi yayıldı. Kınnesrîn'in merkezinde ekseriyeti Kilâb ve diğer boylardan olmak üzere Adnânî Tağlib kabilesi teşkil ediyordu. Humus Yemenî Kudâa, Kinde, Tay, Tenûh, Himyer ve Kelb kabilelerinin merkezi durumundaydı. Ancak burada İyâd ve Kays'tan da küçük gruplar vardı. Dımaşk cündünde Gassânîler en kalabalık grubu oluştururken orada Kudâa, Kinde ve Kaysî kabileler de bulunuyordu. Tedmür, Benî Kelb kabilesinin merkeziydi. Ürdün cündünde Kudâa, Hemdân, Gassân, Mezhic, Has'am; Filistin cündünde Lahm, Cüzâm, Kinâne, Kays, Âmile, Belkayn, Kinde kabileleri ve az sayıda Kelbî yerleşmişti. Bölgede çoğunluğu Yemenî kabileler oluşturuyordu. Abbâsîler'in iktidara geçmesi, Suriye'de iskân edilmiş başta Tenûhîler olmak üzere pek çok Arap kabilesi için düşüşü temsil etti. Bu dönemde Benî Rebîa ve Benî Hanîfe gibi Arap kabilelerinden de bölgeye gelenler oldu.

Bazı İranlı kabileler, yahudiler, Kıptîler, Hindistan kökenli Zut ve Seyâbice de Beyrut, Sûr ve Sayda şehirlerine yerleştirildi (Khalil Athamina, sy. 2 [2000], s. 213). Muâviye döneminde Zutlar'ın bir kısmı Çukurova ve Antakya kıyılarına iskân edildi. Irak Valisi Ziyâd b. Ebîh'in Kûfe'den gönderdi-

ği İranlılar'dan bir grubun ise Antakya'ya yerleştirildiği bilinmektedir. Abdülmelik b. Mervân döneminde iktâ yoluyla Akdeniz sahil şeridine ve Bizans sınır boylarına göçebe Arap kabileleri iskân edildi (Belâzürî, s. 196, 199, 504). I. Velid zamanında Muhammed b. Kāsım es-Sekafî'nin İndus vadisinden getirdiği, Batîha'ya yerleştirilen Zutlar mandalarıyla birlikte Massisa'ya (Misis) yollandı. Bu arada Bizans gazâlarıyla meşgul olan ve kendilerine "zühhâdü's-sugūr" denilen dervişler sahil bölgelerinde iskân edildi. Aynı dönemlerde Bizans kökenli hıristiyanlardan Mârûnîler ve sık sık isyan çıkaran Cerâcime de (Merdeîler) bölgeye yerleşti. Çok sayıda Arap kabilesi Filistin'de iskân edildi. Halife Abdülmelik b. Mervân buraya ve özellikle Kudüs'e büyük önem verdi. Kendisinin başlattığı, daha sonra devam eden imar ve iskân faaliyetleri neticesinde Kudüs'te Arap nüfusu giderek arttı.

Abbâsîler döneminde valilerin görevlerinin başında orduları hazırlamak ve mensuplarını stratejik yerlerde iskân edip ihtiyaçlarını sağlamak geliyordu. Halife Mansûr'un emriyle Malatya ve Adana tahkim edilerek her iki şehre Horasanlı birlikler yerleştirildi. Sınır şehirlerini tahkim ettiren Hârûnürreşîd müstahkem noktalara gönüllü savaş birlikleri yerleştirdi. Hilâfetinin son yıllarında 215-218 (830-833) arasında Bizans'a karşı bizzat kendisinin de katıldığı üç sefer düzenleyen Halife Me'mûn fethedilen Orta Anadolu'daki Tyana'ya (Tuana) müslüman nüfus iskân etti. Abbâsîler sadece askerî tedbirlerle yetinmedi, sınır bölgelerinde kalabalık bir nüfus bulundurarak boşalmış olan yerleşim birimlerini canlandırdı ve İslâmlaşmalarını hedef aldı. Beyrut, Sayda, Trablus gibi sahil şehirlerini hedef alan Bizans saldırıları ve iç kesimlerdeki isyanları önlemek üzere bölgeye Tenûh ve Kilâb gibi Arap kabileleri yerleştirildi. Aynı şekilde Arap kabileleri Lübnan'ın dağlık bölgesinde iskâna ve halkı tarafından terkedilmiş yerleşim birimlerine gitmeye teşvik edildi. Bu sırada Tenûhîler, Arslânîler dağlık bölgeye göç ettiler. Daha sonra Benî Âmile, Kaysîler ve Yemenîler'den bazı kabileler buraya gelerek sahil ve dağlık kesimde bazı bölgelere yerleşti.

Hz. Ömer zamanında Suriye ve el-Cezîre fetihlerinden sonra Herakleios'un sınır bölgelerinde yaşayan halkı iç kısımlara çekmesiyle oluşan geniş saha Emevîler devrinde iskâna açıldı. Ayrıca sınırdaki şehirlerin iskân edilmesiyle ortaya çıkan ve es-Sugūrü'ş-Şâmiyye, es-Sugūrü'l-Cezîriye olmak üzere ikiye ayrılan sınır bölgesi, Tarsus'tan başlayıp Adana-Misis-Maraş-Malatya hattını takip ederek Fırat'a kadar uzanıyordu.

Hz. Ömer devrinde müslümanların hâkimiyeti altına giren Mısır, Emevîler zamanında da göç almaya devam etti. Muâviye döneminde 27.000 civarında bir askerî birlik İskenderiye'ye yerleştirildi (Makrîzî, *el-Ḫıṭaṭ*, I, 168). Esed kabilesinden bir grup da Basra Valisi Ziyâd b. Ebîh tarafından buraya gönderildi. Ayrıca Ziyâd, Ezd kabilesinden Hâricîler'e mensup bir grubu Mısır'da iskân etmişti. Ziyâd'ın oğlu Ubeydullah zamanında Hz. Hüseyin taraftarlarının bir kısmı diğer bölgelerin yanı sıra Mısır ve İfrîkıye'ye gönderildi. 107'de (725) meydana gelen Kıptî isyanı yüzünden Mısır'ın haraç âmili İbnü'l-Habhâb'ın Mısır divanına asker kaydı teklifi üzerine Halife Hişâm'ın izniyle bazı kabileler Fustat'ta iskân edildi. Yaklaşık 3000-5000 Kaysî aile Suriye çöllerinden deltanın doğu tarafına, Havfüşşarkī diye bilinen bölgeye nakledildi (*a.g.e.*, I, 80, 83). Fustat'ın 670'li yıllarda 70.000 civarında olan nüfusunun Emevîler'in yıkılış yıllarında 100.000'e ulaştığı tahmin edilmektedir. Kuruluş sırasında gayri müslimlere kısmen sınırlama getirildiyse de zamanla hıristiyanların sayısının arttığından ve kırsal kesimlerden çok sayıda Kıptî'nin şehire yerleştiğinden bahsedilmektedir (Kubiak, s. 123-125, 127). Diğer taraftan İbnü'l-Habhâb, Becâlılar'la bir anlaşma yaptı, ardından aralarında Cüheyne, Himyer ve Hevâzin'den kabilelerin de yer aldığı Arap kabileleri Kızıldeniz ile Nil arasındaki Becâ bölgesine yerleşti. Abbâsîler zamanında Benî Nasr, Benî Âmir b. Sa'saa, Hevâzin ve Süleym'den aileler aralıklarla bölgeye geldiler. Mansûr döneminde bunların sayısı 5000'e ulaştı. Mu'tasım-Billâh devrinde ordudaki güçlerini kaybeden Arap asıllı askerler kitleler halinde Nil vadisine göç ettiler. Ceâfire, Cüheyne ve Belî kabilelerinden gelenler çeşitli merkezlere yerleşti. Mütevekkil-Alellah döneminde göç ettirilen Adnânîler'e mensup Kenzîler, Fâtımîler devrinden itibaren Saîd bölgesinin (Yukarı Mısır) tarihinde etkili oldular.

Fâtımî Halifesi Azîz-Billâh, 368'de (978) Karmatîler'i destekleyen Suriye ve Irak'taki Benî Hilâl'in büyük bir kısmını cezalandırmak için Saîd bölgesine göç ettirdi. Bu yağmacı bedevîler sadece ziraatla meşgul olmaları için mecburi iskâna tâbi tutuldu. Ancak Benî Hilâl ile Benî Süleym'in bölge için zararlı hale gelmesi üzerine isyancılarla başa çıkmakta zorlanan Fâtımî halifeleri, 441'den (1049-50) itibaren onları devlete itaattan ayrılan Zîrî hânedanını cezalandırmak amacıyla Kuzey Afrika'ya göç ettirmeye başladılar. Bunların gelişi Mağrib'in siyasî ve iktisadî durumunun bozulmasına sebep oldu. Öte yandan Fâtımîler, Üşmûneyn'deki Cüheyneliler'i Asyût'a sürüp yerlerine Şiî Ceâfire kabilesini yerleştirdiler.

İfrîkıye valiliğine tayin edilen Ukbe b. Nâfi', 50 (670) yılında Mağrib seferlerine çıkışında üs olarak kullanmak üzere Kayrevan şehrini kurdu. Bir cami ve hükümet konağı yaptırarak başlattığı inşaatı beş yılda tamamlanan şehre Teym, Evs, Hazrec, Ezd, Tenûh, Kinde, Kinâne gibi Arap kabileleleri mensupları ile Horasan'dan gelen göçmenler ve yerli Berberîler iskân edildi. Kayrevan, Abdülmelik b. Mervân zamanında dönemin büyük şehirleri arasına girdi. İfrîkıye ve Mağrib Valisi Mûsâ b. Nusayr, 89 (708) yılında Tanca valiliğine tayin ettiği Târık b. Ziyâd'ın emrine 17.000 Arap, 12.000 Berberî askeri verdi. Atlas Okyanusu ile Cebelitârık sahillerinin temas sahasındaki ilk askerî üs olan Tanca, bu tarihten itibaren özellikle Endülüs fethini gerçekleştirecek birliklerin toplanma noktası oldu.

Abbâsî Halifesi Hârûnürreşîd'in İfrîkıye Valisi Herseme b. A'yen, Akdeniz'den gelecek Bizans saldırılarına karşı Hammâme körfezinin güney sahilinde Münestîr Ribâtı'nı yaptırdı. Kendilerini cihada ve ibadete adayan binlerce murâbıt buradaki evlerde kalıyordu. III. (IX.) yüzyılda Ağlebî hâkimiyetinde gelişen Sûse bu dönemde bölgenin Kayrevan'dan sonra en önemli şehirlerindendi. Abbâsîler zamanında Cezayir'de hüküm süren bir hânedan olan Rüstemîler, Ağlebîler'le sürekli mücadeleden kurtulmak için İbâzî kabileleri Trablus ve Güney Tunus'ta iskân ettiler. Midrârî Emîri I. Elyesa', 199 (814-15) yılında Sicilmâse'yi genişletip kabileleri belirli mahallelere yerleştirdi. Sahrâ'da yaşayan bazı kabileler de Sicilmâse'de iskân edildi. Bir ulucami ile köşkler ve idarî binaların inşa edildiği Sicilmâse, İslâm mimarisinin önemli merkezlerinden biri haline geldi.

Murâbıtlar'ın başşehri Merakeş, Lemtûneliler'in yerleştirildiği bir ordugâh-şehir olarak kuruldu. Muvahhidî Hükümdarı Ebû Yûsuf el-Mansûr, İfrîkıye ve Trablusgarp'ta yaşayan Benî Hilâl ve Benî Süleym kabilelerine mensup binlerce bedevî Arap'ı Atlas Okyanusu sahillerine yerleştirdi. 649'da (1251) Merînî hâkimiyetine

geçen Rabat ve Selâ, Endülüs'ten gelen bazı grupların iskân edildiği askerî bir bölge haline getirildi. Özellikle 1609-1614 yıllarında Endülüs'ten sürgün edilen müslümanların önemli bir kısmı bu iki şehre yerleştirildi.

Mûsâ b. Nusayr, Endülüs'te fethedilen toprakları askerleri arasında dağıttı. Önemli bir bölgeyi devletin denetimi altında tutup "humus" olarak adlandırılan bu bölgedeki arazileri toprağın işlenmesi şartıyla kumandanlarına taksim etti. Arazileri çocuklarına miras bırakma hakkına da sahip olan kumandanlar "ehlü'l-ahmâs", oğulları ise "ebnâü'l-ahmâs" diye adlandırıldı. Ancak Mûsâ'nın Dımaşk'a çağrılması yüzünden fethedilen toprakların tamamını dağıtamadığı da söylenir (Halîl İbrâhim es-Sâmerrâî v.dğr., s. 65, 454-455). Doğu İslâm devletlerindeki atâ sisteminin yerine uygulanan bu sisteme göre askerler atâ yerine üründen pay alıyorlardı (Khalil Athamina, sy. 2 [2000], s. 217). Humusa dahil edilen Arap askerleri fethedilen bölgelerdeki şehir merkezlerine ve kalelere dağıtıldı. Bununla beraber askerî birliklerin çoğunluğu idarî merkez Kurtuba'da (Cordoba) toplanmıştı (İbnü'l-Ebbâr, I, 61). Müslümanlar 93 (712) yılında Gırnata'yı fethedince diğer bölgelerde yaptıkları gibi başta Benî Kilâb olmak üzere bazı Arap kabilelerini ve civardaki yahudileri toplayarak buraya yerleştirdiler, şehrin güvenliğini de az sayıdaki müslüman muhafızla birlikte onlara bıraktılar. Fetihten itibaren başlayan iskân politikası neticesinde Endülüs'te IX. yüzyıla gelindiğinde Berberî ve Arap nüfusu yarım milyonu aşmıştı (Özdemir, s. 186). Bu arada Endülüs'ün fethinde önemli rol oynayan Berberîler'in idarecilerin kendilerine gereken değeri vermediğini, kıraç ve dağlık arazilerde yaşamak zorunda bırakıldıklarını ileri sürerek ayaklanmaları (*DİA,* XI, 212) onların daha ziyade dağlık bölgelerde, verimsiz topraklarda iskân edildiğini göstermektedir.

123 (741) yılında isyancı Berberîler karşısında zor durumda kalınca Kuzey Afrika'dan Endülüs'e geçen yaklaşık 10.000 kişilik Suriyeli birlikler sebebiyle Kurtuba'nın nüfusu çok fazla artmıştı. 125'te (743) Endülüs valiliğine getirilen Ebü'l-Hattâr bu askerleri çeşitli bölgelere dağıttı. Dımaşk cündünü İlbîre (Elvira) vilâyetine, Humuslular'ı İşbîliye'ye (Sevilla), Kınnesrînliler'i Ceyyân'a (Jean), Ürdünlüler'i Reyye'ye (Raiyo), Filistinliler'i Şezûne'ye (Sedona) ve Mısırlı askerleri Tüdmîr'e iskân etti. Onların yerleştirildiği merkezlere gelmiş oldukları Dımaşk, Humus, Kınnesrîn gibi cündlerin isimleri verildi (İbnü'l-Ebbâr, I, 61; İbnü'l-Esîr, V, 491). Bu tarihlerde Yemenli kabilelere mensup bazı aileler de aynı bölgede iskân edildi. Eski şehirlerde yeni düzenlemelerin yapıldığı Endülüs'te müslümanların kenar mahallelere yerleştirildiği görülmektedir. IV. (X.) yüzyılda yedi kapıyla dışarıya açılan başşehir Kurtuba'nın içinde yirmi bir mahalle varken şehrin kenarında çoğunluğunu yerli müslümanların oluşturduğu mahallelerin sayısı da yirmi birdi (*DİA,* XXVII, 324).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Abdülhakem, *Fütûḥu Mıṣr ve'l-Maġrib* (nşr. Ali M. Ömer), Kahire 1415/1995, s. 115, 156, 169; Belâzürî, *Fütûḥu'l-büldân* (nşr. Abdullah Enîs et-Tabbâ' – Ömer Enîs et-Tabbâ'), Beyrut 1407/1987, s. 160-161, 195, 196, 199, 245, 263, 278, 280-282, 291-292, 295, 322, 460-465, 504, 524, 576-577; Ya'kūbî, *el-Büldân* (nşr. M. Emîn Dannâvî), Beyrut 1422/2002, s. 25- 29, 57-65, 158, 185-188; Taberî, *Târîḫ* (Ebü'l-Fazl), V, 268; İbnü'l-Kūtıyye, *Târîḫu iftitâḥi'l-Endelüs* (nşr. İbrâhim el-Ebyârî), Kahire-Beyrut 1989, s. 43-44; Makdisî, *Aḥsenü't-teḳāsîm,* s. 137-138; Yâkūt, *Muʿcemü'l-büldân,* II, 285; IV, 261- 266, 490-493; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil,* V, 491; İbnü'l-Ebbâr, *el-Ḥulletü's-siyerâ'* (nşr. Hüseyin Mûnis), Kahire 1985, I, 61, 67-68; Makrîzî, *el-Ḫıṭaṭ,* I, 80, 83, 168; a.mlf., *el-Beyân ve'l-iʿrâb ʿammâ bi-arżi Mıṣr mine'l-ʿArab* (nşr. Abdülmecîd Âbidîn), Kahire 1989, s. 66, 69; W. Kubiak, *Al-Fustat: Its Foundation and Early Urban Settlement,* Varşova 1982, s. 123-125, 127; Sabrî Fâris el-Heysî, "el-Medînetü'l-İslâmiyye ve ḫaṣâ'iṣühâ", *Buḥûṯü'l-mü'temeri'l-coġrâfiyyi'l-İslâmiyyi'l-evvel,* Riyad 1404/1984, V, 47-74; Ömer Abdüsselâm Tedmürî, *Lübnân mine'l-fetḥi'l-İslâmî ḥattâ suḳūṭi'd-devleti'l-Ümeviyye,* Trablus 1410/1990, s. 89-106; Yılmaz Can, *İslâm Şehirlerinin Fizikî Yapısı,* Ankara 1995, s. 31-95, 102-146; M. Azeb Desûki, *el-Ḳabâ'ilü'l-ʿArabiyye fî Bilâdi'ş-Şâm,* Kahire 1998, s. 5-45; Halîl İbrâhim es-Sâmerrâî v.dğr., *Târîḫu'l-ʿArab ve ḥaḍâratühüm fi'l-Endelüs,* Beyrut 2000, s. 65, 454-455; Abdülazîz ed-Dûrî, *Evrâḳ fi't-târîḫ ve'l-ḥaḍâre: Evrâḳ fi't-târîḫi'l-iḳtiṣâdî ve'l-ictimâʿî,* Beyrut 2009, s. 97-112, 241-262; Mehmet Özdemir, *Endülüs,* Ankara 2014, s. 185-207; Khalil Athamina, "Emevî Hilafeti Döneminde Arap İskânı" (trc. Saim Yılmaz), *Sakarya Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* sy. 2, Adapazarı 2000, s. 203-226.

İSMAİL YİĞİT

Selçuklular. 426 (1035) yılında Ceyhun (Amuderya) nehrini geçerek Horasan'a giren Selçuklular, Gazneliler'e karşı kazandıkları zaferin ardından önce Horasan, ardından İran coğrafyasının büyük bir bölümünü ele geçirdiler. Selçuklular'ın başarısı yeni Türkmen boylarının kalabalık kitleler halinde İran coğrafyasına girmesine vesile oldu. Dandanakan Savaşı'nı (431/1040) takip eden yıllarda Selçuklu hâkimiyeti Orta ve Batı İran'da hızla yayılırken Türkmen boylarının Horasan üzerinden batıya akışı da devam etmekteydi. Bu geniş kapsamlı göç hareketi yerleşik İran coğrafyasında ciddi rahatsızlıklara yol açtı. Göçebe Türkmen boyları, kadîm bir ziraat kültürü ve gelişmiş bir şehir hayatının bulunduğu İran coğrafyasında kalabalık hayvan sürüleri için gerekli otlakları sağlamakta sıkıntı çekmekteydi. Hayat tarzlarından dolayı sürekli göç etmek zorunda kalan bu kitleler, zaman zaman göç yolları üzerinde mevcut yerleşik unsurlara ait tarla ve bahçelere büyük zararlar vermekteydi. Göçebe Türkmenler'den duyulan rahatsızlık, bizzat Abbâsî Halifesi Kāim-Biemrillâh tarafından Türkmen reislerine ve Sultan Tuğrul Bey'e bildirildi (İbnü'l-Esîr, IX, 349-350). Kendi boy beylerinin yönetiminde son derece hareketli ve dinamik bir yapıya sahip olan Türkmenler, aynı zamanda isyan eden veya taht mücadelelerine giren Selçuklu hânedan üyelerini desteklemekteydi. İbrâhim Yinal, Kutalmış ve Arslan Argun gibi hânedan üyelerinin Türkmenler'den güç ve destek aldığı bilinmektedir. Nizâmülmülk'ün *Siyâsetnâme*'sindeki bazı kayıtlar Türkmenler'in Selçuklu Devleti'ne verdiği rahatsızlığı açık bir şekilde ortaya koymaktadır (s. 139). Selçuklu Devleti'ni ciddi biçimde meşgul eden bu rahatsızlıklar Selçuklu idarecilerini Türkmenler'e karşı tedbir almaya zorladı. Selçuklu devri İran şairi Am'ak-ı Buhârî, Sultan Alparslan için kaleme aldığı bir methiyede İran'ın Türkmenler tarafından harap edildiğine dikkat çekerek şimdi "iyi talihli şah" tarafından yeniden bayındır hale getirildiğini belirtmektedir (*Dîvân,* s. 188-189).

Selçuklu sultanları soydaşlarını ya Horasan'ın doğusunda tutmaya ya da imparatorluk ekonomisine ve şehir kültürüne en az zarar verecek şekilde Azerbaycan yoluyla Bizans üzerine yönlendirmeye çalıştılar. İbnü'l-Esîr'in 440 (1048-49) yılı olaylarıyla ilgili bir kaydına göre İbrâhim Yinal, Mâverâünnehir'den kendi yanına gelen Oğuzlar'a burada kalmalarının ve ihtiyaçlarını burada karşılamalarının ülkeyi büyük bir sıkıntıya soktuğunu, Bizans'a doğru gazâya çıkıp cihad etmelerinin daha doğru olacağını, böylece ganimet elde edeceklerini, kendisinin de onların peşinden gidip yardımcı olacağını söyledi (*el-Kâmil,* IX, 415). Neticede Dandanakan Savaşı'nı izleyen on yıl içerisinde Türkmen boylarından önemli bir kitlenin Azerbaycan'a, el-Cezîre'ye ve Doğu Anadolu'ya

ulaştığı anlaşılmaktadır. Yine Doğu Horasan'da bulunan kalabalık bir Türkmen kitlesi de yerleşik hayata zarar vermesine engel olmak düşüncesiyle Belh ve çevresinde tutuldu (Özgüdenli, s. 94, 280). Bizans üzerine yönlendirilen kalabalık göç dalgası ve bu göç dalgasının önünü açmak için yapılan akınlar Selçuklu-Bizans ilişkilerinin şekillenmesinde etkili oldu. Tuğrul Bey, İbrâhim Yinal ve Kutalmış gibi Selçuklu hânedan üyelerini Bizans Devleti'nin direncini kırmak ve Azerbaycan coğrafyasında toplanan Türkmenler'in önünü açmakla görevlendirdi. Tuğrul Bey'in siyasetini devam ettiren Sultan Alparslan Artuk, Dânişmend, Saltuk, Mengücük, Çavlı ve Çavuldur gibi Türkmen beylerini Anadolu'da gazâ yapmaya teşvik ederek Azerbaycan coğrafyasında yığılan kalabalık Türkmen boylarının önünün açılmasını sağladı (Reşîdüddin Fazlullāh-ı Hemedânî, *Câmiʿu't-tevârîḫ*, II/5, s. 37-38). Selçuklu sultanlarının bu uzak görüşlü siyaseti, bir yandan Türkmenler'in İran coğrafyasında yarattığı rahatsızlığın önüne geçerken diğer yandan onlara hayat tarzları için son derece elverişli yeni yurtlarının kapılarını açtı.

Anadolu'ya gitmeyip İran coğrafyasında kalan Türkmenler bu coğrafyada kendileri için en elverişli bölgeleri aradılar. Oldukça sıcak ve kuru bir iklime sahip olan Güney İran, Asya bozkırlarının sert iklimine alışmış olan göçebe Türkmenler için cazip değildi. Kirman Selçuklu Hükümdarı Kavurd Bey şöyle diyordu: "Ben Türk'üm, sıcak iklim benim ve askerlerimin yaratılışına uymaz" (Muhammed b. İbrâhim, s. 333). Bunun yanında rutubetli havası, bol yağışı ve ormanlık bitki örtüsüyle yine göçebe hayat tarzına uymayan Hazar deniziyle Elburz dağları arasında kalan Taberistan, Mâzenderan, Rûyân ve Gîlân bölgeleri de Türkmenler için elverişli sayılmazdı. Neticede Türkmenler, İran coğrafyasında Horasan'ın doğusu ve kuzeyi, Elburz dağlarının güney etekleri, Irâk-ı Acem'in kuzeybatısı ve Azerbaycan bölgelerinde toplandılar. Bu coğrafyada hiçbir bölge serin yaylalar, gür akarsular ve geniş otlaklar peşinde koşan göçebe Türkler için Azerbaycan coğrafyası kadar çekici değildi.

Selçuklu sultanlarının İran coğrafyasında kalan Türkmen kitlelerini yerleşik hayata geçirmeye çalıştıklarına dair kaynaklarda herhangi bir bilgi yoktur. Bununla birlikte özellikle VI. (XII.) yüzyıl sonları ile VII. (XIII.) yüzyılın başlarına ait bazı onomastik ve toponomik deliller, göçebe Türkmenler'den bir kısmının çok yavaş da olsa yerleşik hayata geçtiğini göstermektedir. I. P. Petruşevsky'nin bir tetkiki, XII. yüzyıl ortalarında Horasan'daki Sebzevâr şehrinde bulunan kırk bir aristokrat aileden yirmi dördünün Arap, on ikisinin İran, birinin Türk asıllı olduğunu ortaya koymuştur (Petruşevsky, V [1948], s. 88). Yine 604 (1207) yılında Erdebil'de kaleme alınan bir tarla alım satım senedinde Uygur Türkü olduğu anlaşılan Beglik tarafından Uygur harfleriyle yazılan bir şahitlik kaydı, bu tarihlerde Azerbaycan coğrafyasında yerleşik hayata geçen Türkler'in varlığını göstermektedir (Doerfer, XIII [1981], s. 154, 159-160). XII. yüzyılın sonları ve XIII. yüzyılın başlarına ait bazı tarla alım satım senetlerinde geçen Türkçe şahıs adları da bu durumu desteklemektedir (Gronke, s. 533-546). Reşîdüddin Fazlullāh-ı Hemedânî tarafından 709 (1309) yılında Tebriz yakınlarında kurulan Rabʿıreşîdî Külliyesi'ne ait vakfiyede Ak-bulak, Alıncak, Tekme-daş, Cebelü, Davşan tepesi, Karacalu, Kızılca, Kuruçay gibi onlarca Türkçe köy ve mezra adına rastlanması (*Vaḳfnâme-yi Rabʿ-i Reşîdî*, s. 318-329) Azerbaycan coğrafyasında yerleşik hayata geçen Türkmenler'in VIII. (XIV.) yüzyıl başlarında artık ciddi bir orana ulaştığını ortaya koymaktadır. Van gölündeki Lim (Adır) adasında bulunan bir Ermeni manastırına ait 705 (1305) tarihli Arapça vakfiyede yer alan Hazar Beg, Emîr Beg, Köl, Tuzcu, Kanlı, Yokuş, Şay-geldi, Yulduzhac gibi Türkçe yer adları, bu dönemde benzer bir dönüşümün Doğu Anadolu'da da yaşanmış olabileceğini düşündürmektedir (Papazian, I/1, s. 408-411). Bütün bu kayıtlar, her ne kadar planlı bir iskân siyasetinin sonucu olmasa da İran coğrafyasındaki Türkmenler'in özellikle Azerbaycan ve Horasan gibi kendi hayat tarzlarına uygun bölgelerde yavaş yavaş yerleşik hayata geçmeye başladığını göstermektedir. 442 (1050) yılından itibaren Bizans sınırı önünde yığılan kalabalık Türkmen kitleleri Malazgirt zaferinin (463/1071) ardından kısa sürede Anadolu'nun içlerine doğru yayıldılar. Kendi boy beylerinin idaresinde yarı göçebe bir hayat tarzına sahip olan bu Türkmenler başta Anadolu Selçuklu Devleti olmak üzere Dânişmendliler, Saltuklular, Mengücüklüler ve Artuklular gibi siyasî teşekküllerin kuruluşunda ve gelişmesinde önemli rol oynadılar.

Türkmenler kısa süre içerisinde yaylak-kışlak havasına sahip olan Doğu Anadolu'nun yanı sıra Güney, Kuzey ve Batı Anadolu'daki uç bölgelerinde yerleştiler. Selçuklu hâkimiyetinde Doğu Anadolu yeniden iskân edilmeye başlandı. Daha sonraki tarihlerde bu bölgeye Türkmenia denilmiştir (Baykara, *Atsız Armağanı*, s. 61-66). XI. yüzyıldan sonra Anadolu'ya gelen Türkmenler yaylalara ve dağ eteklerine iskân edildiler. Dağ eteklerine yerleştirilenler çoğunlukla kışlamaya gelen Türkmenler'di. Bu sebeple Anadolu'da "Ağıl" adlı yerleşim merkezleri bir hayli çoktur. Bunlara Selçuklular dönemindeki vakfiyelerde de rastlanmaktadır. Malazgirt zaferini takip eden yüzyıl içerisinde ne Anadolu Selçuklu sultanları ne de Dânişmendliler, Mengücüklüler ve Saltuklular gibi beyliklerin kendilerine tâbi olan göçebe Türkmen boylarını yerleşik hayata geçirmeye çalıştıklarına ya da planlı bir iskân siyaseti takip ettiklerine dair elde bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte daha XII. yüzyılın hemen başlarından itibaren kaynaklarda zaman zaman köylerde yerleşmiş bulunan Türkmenler'le ilgili kayıtlara rastlanmaktadır (Anadolu'da ilk Türkmen köyü kabul edilen Sağudai / Söğüd için bk. Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 156). Anadolu'da Türk iskânının öncüleri olan bu Türkmenler'in Orta Asya'da yerleşik hayata geçmiş Türkler olması muhtemeldir. Anadolu Selçuklu sultanları Türkmenler'i ve hıristiyan ahaliyi ülkenin menfaatlerini göz önüne alarak iskân etmiştir. Meselâ II. Kılıçarslan hıristiyan çiftçileri tarımı geliştirmek amacıyla ülkesine yerleştirmişti. Pazar yeri ve cuma namazı ihtiyacı yeni yerleşim merkezlerinin kurulmasında etkili oluyordu. Özellikle İç Anadolu'da yeni iskân yerlerinin belirlenmesinde ve bazı şehirlerin oluşmasında bu ihtiyacın büyük rolü olmuştur. Pazar ihtiyacı için gidilen yerde cuma namazının da kılınabilmesi iskânda önemli bir tercih faktörü idi (Baykara, *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadî Tarihi*, s. 36-37). Selçuklu sultanları, aynı düşüncelerle Anadolu'da VI. (XII.) yüzyılın son çeyreğinde istikrarlı bir idarenin kurulmasının ardından göçebe Türkmenler'i yerleşik hayatın ve ticaret yollarının yoğunlaştığı Orta Anadolu'dan uzak tutmaya çalıştı ve onları uçlara gitmeye teşvik etti. Siyasî ve coğrafî şartların yanı sıra muhtemelen bu siyasetin de etkisiyle Türkmenler özellikle XIII. yüzyılın başlarından itibaren Anadolu'nun uç bölgelerinde yoğunlaşmaya başladı.

Anadolu'da daha XII. yüzyıldan itibaren Aksaray, Alaşehir, Burgulu, Gölhisar, Ilgın, Karahisar gibi Türkçe adlar taşıyan yerleşim yerlerinin kurulduğu veya pek çok

eski yerleşim yerinin artık Türkçe adlarla anılmaya başlandığı bilinmektedir. XIII. yüzyıla ait vakfiyelerde Ay-tekin, Gün-doğdu, Arpa-çimen, Kozludere, Turgut, Emîr, İnançini gibi Türkçe köy ve mezra adlarına rastlanmaktadır (Turan, *TTK Belleten,* XI/42 [1947], s. 225-226; Temir, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu,* s. 113; Polat, s. 93). Vakfiye ve resmî belgelerde sık sık karşılaşılan Türkçe yer adları, Türkmenler'in artık bu tarihlerde daha yoğun biçimde yerleşik hayata geçtiğini göstermektedir. Tuncer Baykara tarafından tesbit edilen, bu döneme ait yirmi iki köy adından sadece beşinin Selçuklu öncesi köy isimlerinin devamı niteliğinde oluşu, on yedi köyün ise yeni isimler taşıması, XIII. yüzyılda Anadolu'da iskân hareketlerinin yanı sıra demografik yapının nasıl geliştiğini ortaya koymaktadır (*Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadî Tarihi,* s. 76). Türkmenler şüphesiz sadece kendi kurdukları yeni köy ve mezralara değil yerli halk tarafından terkedilmiş ya da nüfusu oldukça azalmış eski köy, kasaba ve şehirlere de yoğun biçimde yerleşmişlerdir. XIV. yüzyıl başlarına ait resmî belgelerden Türkçe köy ve mezra adlarının çoğalmaya devam ettiği görülmektedir (Temir, *WZKM,* LVI [1960], s. 238-239; Açıkel – Sağırlı, I, 67-89). Bütün bu gelişmeler neticesinde, Anadolu'da Selçuklu fetihlerini takip eden yaklaşık iki buçuk asır içerisinde yerli halkın yanı sıra müslüman-Türk göçebe, köylü ve şehirlilerinden oluşan dengeli bir içtimaî yapı teşekkül etmiştir.

XIII. yüzyılın ortalarından itibaren Moğol istilâsının önünden kaçan yeni göçebe Türkmen boyları Anadolu'ya girdi. Selçuklu idaresi bu büyük göç hareketini düzenli biçimde yönlendirebilecek güce ve imkâna sahip değildi. Yeni gelen kitle içerisinde daha önce Orta Asya ve İran coğrafyasında yerleşik hayata geçmiş bulunan Türkmenler Anadolu'da da köy, kasaba ve şehirlere yerleşmeyi tercih ederken göçebe kitlenin büyük bölümü uçlara doğru çekildi. Göçebe Türkmenler'in uçlarda toplanmasında Selçuklu sultanlarının telkinlerinin yanı sıra otlak, su kaynakları ve gazâ ruhu gibi sebeplerin de etkili olduğu anlaşılmaktadır. Yine Baycu Noyan ile birlikte Anadolu'ya giren Moğol boylarının Orta Anadolu'daki otlak ve yaylakları tercih etmesi, 676 (1277) yılı sonrasında Anadolu'daki Moğol baskısının iyice artması ve XIII. yüzyılın son çeyreğinde Orta Anadolu'da yaşanan karışıklık, isyan ve savaşlar da Türkmenler'in uçlara çekilmesinde önemli rol oynamış görünmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Nizâmülmülk, *Siyerü'l-mülûk: Siyâsetnâme* (nşr. H. Darke), Tahran 1372/1994, s. 43, 139; Müntecebüddin Bedî', *ʿAtebetü'l-ketebe* (nşr. Mirza Muhammed Kazvînî – Abbas İkbâl), Tahran 1329 hş., s. 74-85; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil* (trc. Abdülkerim Özaydın), İstanbul 1987, IX, 291-301, 349-350, 415; İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye: Selçukname* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1996, tür.yer.; Reşîdüddin Fazlullāh-ı Hemedânî, *Vaḳfnâme-yi Rabʿ-i Reşîdî* (nşr. Müctebâ Mînovî – Îrec Efşâr), Tahran 2536 şş./1977, s. 318-329; a.mlf., *Câmiʿu't-tevârîḫ* (nşr. Ahmed Ateş), Ankara 1960, II/5, s. 37-39; Aksarâyî, *Müsâmeretü'l-aḫbâr,* tür.yer.; Muhammed b. İbrâhim, *Selcûḳiyân ve Ġuz der Kirmân* (nşr. Bâstânî-yi Pârîzî), Tahran 1373/1994, s. 333; A. D. Papazian, *Persidskie dokumenty Matenadarana,* Erevan 1956, I/1, s. 405-415; A. K. S. Lambton, "Aspects of Saljûq-Ghuzz Settlement in Persia", *Islamic Civilisation: 950-1150* (ed. D. H. Richards), London 1973, s. 105-125; a.mlf., "The Internal Structure of Saljuq Empire", *CHIr.,* V, 203-282; Tuncer Baykara, "Doğu Anadolu = Türkmenia (Türkmen Ülkesi)", *Atsız Armağanı* (haz. Erol Güngör v.dğr.), İstanbul 1976, s. 61-66; a.mlf., *Anadolu'nun Selçuklular Devrindeki Sosyal ve İktisadî Tarihi,* İzmir 1990, s. 36-37, 71-88; M. Gronke, *Arabische und persische Privaturkunden des 12. und 13. Jahrhunderts aus Ardabil (Aserbeidschan),* Berlin 1982, s. 121, 176, 216, 262, 272, 523, 533-546; Ahmet Temir, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi,* Ankara 1989, s. 113; a.mlf., "Die Arabisch-uigurische Vakf-Urkunde von 1326 des Emirs Şeref el-Din Ahmed bin Çakırca von Sivas", *WZKM,* LVI (1960), s. 232-240; S. G. Agacanov, *Selğukiden und Turkmenien im 11.-12. Jahrhundert* (trc. R. Schletzer), Hamburg 1990, s. 27-57; a.mlf., *Oğuzlar* (trc. Ekber N. Necef – Ahmet Annaberdiyev), İstanbul 2002, s. 137-140, 340; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları,* İstanbul 1992, tür.yer.; a.mlf., "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumî Bir Bakış", *TTK Belleten,* XXI/83 (1957), s. 429-447; a.mlf., "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkler mi Geldi?", *a.e.,* XXIV/96 (1960), s. 567-594; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye,* İstanbul 1996, s. 112, 146, 156, 540, 617; M. Sait Polat, *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçukluları'nda İçtimaî ve İktisadî Hayat* (doktora tezi, 1997), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 84-95; J. M. Smith, "Mongol Nomadism and Middle Eastern Geography: Qishlāqs and Tümens", *The Mongol Empire and its Legacy* (ed. R. Amitai-Preiss – D. O. Morgan), Leiden 2000, s. 38-56; a.mlf., "Turanian Nomadism and Iranian Politics", *Ir.S,* XI (1978), s. 57-81; Ali Açıkel – Abdurrahman Sağırlı, *Osmanlı Döneminde Tokat Merkez Vakıfları-Vakfiyeler,* Tokat 2005, I, 66-89; Mustafa Uyar, "İlhanlı (İran Moğolları) Devleti'nin Önemli Yaylak ve Kışlakları", *Prof. Dr. Erdoğan Merçil'e Armağan* (ed. Emine Uyumaz v.dğr.), İstanbul 2013, s. 244-257; Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular: Büyük Selçuklu Devleti Tarihi (1040-1157),* İstanbul 2013, tür.yer.; Osman Turan, "Selçuklu Devri Vakfiyeleri I: Şemseddin Altun-aba, Vakfiyesi ve Hayatı", *TTK Belleten,* XI/42 (1947), s. 197-235; I. P. Petruşevsky, "Gorodskaya znati v gosudarstve Khulaguidov", *SV,* V (1948), s. 85-110; Kosuke Shimizu, "Ibrahim Yinal and Yināliyān-Turkmans in the Early Days of the Great Saljūqs", *Isuramu Sekai,* sy. 10, Tokyo 1975, s. 15-32; G. Doerfer, "Ein uigurischer Text aus Iran vom Jahre 1207", *Turcica,* XIII, Paris 1981, s. 153-169; A. C. S. Peacock, "Nomadic Society and the Seljuq Campaigns in Caucasia", *Iran and the Caucasus,* IX/2, Tehran 2005, s. 205-229; D. Durand-Guédy, "The Türkmen-Saljūq Relationship in Twelfth Century Iran: New Elements Based on Contrastive Analysis of Three Inshā' Documents", *Eurasian Studies,* IX/1-2 (2011), s. 11-66; Zeki Velidi Togan, "Azerbaycan", *İA,* II, 91-118.

Osman Gazi Özgüdenli

Osmanlılar. Anadolu Selçukluları ve Beylikler döneminde parçalanan büyük boy yapılarına mensup küçük grupların ve bunların temsilcilerinin iskân süreci Osmanlılar döneminde Anadolu coğrafyasında giderek daha da genişledi. Bu dönemde Horasan erenleri ya da Rum abdalları diye anılan, çoğu bir kabileye mensup, hatta bir obanın / boyun önde gelen temsilcisi niteliğindeki baba ve abdal lakaplı dervişlerin Anadolu sathına yayılmış vaziyette kendi inşa ettikleri tekke ve zâviyeler aracılığı ile yerleşik hayata geçişleri dikkati çeker. Hacı Bektâş-ı Velî, Emirci Sultan, Barak Baba, Dede Garkın, Saru Saltık gibi dervişler daha çok yol güzergâhlarına ve geçitlerin yakınlarına konarak tekke inşa edip gelen geçenlere dinî ve sosyal hizmetler sunarken gayri müslim komşuların da İslâmlaşmasında önemli rol üstlendiler. Bunlar XIV. yüzyıldan itibaren Balkanlar'da da faaliyet yürüttüler. Orta Asya geleneğinde yetişen dervişler kendi boylarından olan veya olmayan, Anadolu'da büyük kitlelerden kopup küçük gruplar halinde ayrılan obaların veya ailelerin tekkelere yakın bölgelerde yerleşmesine ve toprakla uğraşmalarına ön ayak oldular. Nureddin Cacaoğlu Vakfiyesi gibi Anadolu Selçukluları ve Beylikler döneminden kalma vakıflarda vakıf akarları arasında çok sayıda köyün bulunması bu yerleşmenin erken dönemlerine dair bir fikir verir. Ancak yerleşik hayata geçen küçük grupların yanında daha büyük gruplar olarak konar göçer hayat tarzı ve boy teşkilâtı içerisinde yaşamlarını sürdüren gruplar da vardır. Yapılan tahminlere göre bunların sayısı XIII. yüzyılda en az 3 milyon civarındaydı. Ayrıca 1 milyona yakın Türkmen nüfusu da köy ve kasabalarda yerleşik durumdaydı.

Selçuklu ve Beylikler dönemi toplumsal yapısında görülen konar göçer eksen ilk dönem Osmanlı toplumunda de etkili oldu ve Rumeli'nin iskânı bu çerçevede gerçekleşti. Beylikler döneminde sınırların

belirgin olduğu yerlerde konar göçer kitlelerin hareketleri de sınırlanmaktaydı. Halbuki Anadolu platosu bu türden siyasal bölünmüşlük ve sınırlamalara imkân vermemekteydi. Sonuçta sosyal ve kültürel birliğin doğal uzantısı şeklinde siyasal birlik zorunlu hale geldi ve farklı beyliklerde yaşayan zümreler hızla gelişmekte olana katılma konusunda tereddüt göstermedi. Anadolu'da siyasal birliği zorunlu kılan husus, bu türden geçici sınırların hem konar göçerlerin hareketi hem de ticarî hayat ve pazar için engel teşkil etmesidir. Siyasal birlik sağlanınca Anadolu platosu üzerinde hareket eden konar göçerler kışın Suriye topraklarına inmeye, yazın Sivas bölgesine çıkmaya imkân veren bir esnekliğe kavuştular. Bu zümreler yaylak ve kışlaklarda kısmî ziraatla da uğraşmaktaydı. Osmanlı yönetimi bu türden yatay hareketlere bir statü vererek düzen getirdi, onlara kontrollü bir hareket imkânı sağladı. Bu yapılırken de konar göçer hayatın ekonomik bütünleyiciliği ve toplumsal işlevi göz önünde bulunduruldu. Yaylak-kışlak bölgelerinin sınırları ve göç güzergâhları belirlendi, topluluğun devletle ilişkilerinde aracı olan bir boy beyi, voyvoda ya da kethüdâ, kazâî işler için de bir kadı vardı. XVI. yüzyılın ortalarına gelindiğinde konar göçer teşekküllerin varlıklarını büyük ölçüde sürdürmekle birlikte bunların kayıt altına alındığı, vergilendirildiği ve hayatlarının bir düzene sokulmaya çalışıldığı görülür. Bu tesbiti doğrulayacak veriler tahrir defterlerinde mevcuttur ve hemen her bölgeye ait defterlerde konar göçerlerle ilgili kayıtlar vardır. Sivas, Bozok, Karaman, Adana, İçel, Hamid, Suriye, Batı Anadolu ve Rumeli'deki birçok kazada yerleşik olmayan ahali yerleşiklerle iç içe, yaylak ve kışlaklarda kaydedildi. Sivas sancağı gibi bazı bölgelerin konar göçerleri ise yoğunlukları dolayısıyla ayrı defterlere yazıldı (*Yörükân-ı Sivas Defteri,* TK, *TD,* nr. 16).

XVI. yüzyıldaki büyük yörük teşekkülleri ve bulundukları bölgeler şöyledir: Dulkadırlı ve Halep Türkmenleri adıyla da anılan Yeni İl Türkmenleri, Halep ve Sivas arasında Dulkadırlı boyları Maraş, Elbistan, Kayseri ve Bozok bölgelerinde; Boz-ulus XVI. yüzyılda Diyarbekir yöresinde iken XVII. yüzyılda Karaman, Ankara, Kütahya ve Aydın kesiminde; Ulu-yörük, Sivas'ın kuzey ve doğusundaki bölgelerle Samsun-Ankara hattında, Üçoklu'dan Ramazanlı ulusu ise İskenderun'dan Alanya'ya kadar uzanan alanda idi. Bu grupların yerleşik hayata geçiş süreçleri yavaş ve kendiliğinden oldu. Bu sürecin en açık şekilde izlendiği bölgelerden biri Bozok sancağıdır. 924'ten (1518) itibaren Osmanlı ülkesine dahil edilen Dulkadırlı Beyliği'nin bir uzantısı olan bölge, Osmanlı idaresi tarafından bölgede yaşayan Türkmen kitlelerinin üst adına izâfeten Bozok sancağı diye tasnif edildi. İlhaktan sonraki ilk tahrir 931 (1525) yılı dolaylarındadır. Bu tahrirde bölgede yaşayan ahali henüz yerleşik hayata geçmediğinden konar göçer sistemine göre, yani "cemâat-i Halillü, an kabîle-i Ağcakoyunlu, Kızılcain mezrasında yaylarlar / otururlar" şeklinde kaydedilmişken 962 (1555) yılı kayıtlarında yazım şekli bu defa "Mezra-ı Kızılcain, Ağcakoyunlu'dan Halillü cemaati mütemekkindir" şekline dönüşmüştür. Daha sonraki tahrir döneminde ise yerleşim merkezi artık köy (karye) olarak ve klasik tahrir düzenine göre adlandırılmıştır: "Karye-i Kızılcain, an kabîle-i Ağcakoyunlu." Yerleşen ahalinin cemaat ve kabile adının zikredilmesi durumu ise yarı yarıya azaldı. Konar göçer kabile ve cemaat düzeninde kışlak ve mezralarda yavaş yavaş toprağa yerleşmeye çalışan gruplar 978'lere (1570) gelindiğinde artık köylerde yerleşik halde kaydedilirken aynı zamanda statü değişimi de yaşandı. Devlet nezdinden, yörük ya da Türkmen olarak nitelendirilen konar göçer karakterleriyle adlandırılmaktan çıkıp raiyyet statüsüne geçtiler. Devlet bu dönemde sürece yalnız dolaylı biçimde müdahale etti; yeni yeni toprağa alışan bu halka eskiden beri köy / raiyyet yazılanların tâbi olduğu vergileri aynen uygulamak yerine resm-i çift gibi düzenli ve nakdî vergilerde kısmî indirimlere gitti. Yine Bozok Sancağı Kanunnâmesi'nde yer alan bir ibare bunu açıkça göstermektedir. Buna göre Bozok'ta yeni yeni yerleşmeye başlayan ahalinin, ekip biçmek üzere ya da sürüleri için bir ya da iki çiftlik (70 ile 150 dönüm) miktarı bir yeri tutmakta iken genelde yarım çift (bennâk), yani yarım çiftlik yerden daha az bir alanı tasarruf ettiğini bildirdiği ve deftere de bu şekilde yazıldığı anlaşılmaktadır. Bundan dolayı resm-i çift ödemesi konusunda "uhdelerinde kaydolunana itibar olunageldiği" kanunnâmede açıkça belirtilmiştir. Bu da devletin dolaylı olarak bazı vergi indirimleriyle iskân sürecini kolaylaştırmak istediği şeklinde yorumlanabilirse de bu dönem için herhangi bir iskân politikasından söz etmeye imkân vermez. Kıbrıs'ın fethi gibi bir iki istisnaî sürgün emrinin dışında devletin konar göçerleri iskâna zorladığından ve bunu bir politika halinde uyguladığından bahsetmek XVII. yüzyılın sonlarına kadar mümkün değildir. Aynı şekilde erken Osmanlı döneminde konar göçer gruplardan bazıları Rumeli'ye nakledilme konusunda bazı zorlamalara tâbi tutulsa da yerleşmeleri için önemli bir baskı ve girişim yapılmadı. Bunun yerine daha çok yerleşik hayata kendiliğinden geçmeleri beklendi. Hatta konar göçer kitlelerin hayat tarzlarına göre vergiler tahsis edilip durum tasdik edildi ve mevcut durumlarından çıkıp toprağa yerleşmeleri bir feragat olarak adlandırıldı. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin başlangıçtan itibaren sistemli bir iskân siyaseti güttüğünü ileri sürmek tam olarak doğru değildir. Aynı şekilde Rumeli'de böyle yapıldı. Rumeli'ye yönelik ilk sürgün, Batı Anadolu'da tuz yasağına uymayan ya da daha sonraları Safevî taraftarı olmakla itham edilen bir kısım konar göçer zümrelere uygulandı. Rumeli'ye aktarılan yörük taifesi aynı hayat tarzını devam ettirdi. 979 (1571) sonrasında Kıbrıs gibi dar bir bölgeye iskân edilmek üzere Karaman ve Bozok'tan seçilen ahali de daha çok kendi bölgelerinde yerleşik halk ile geçinme konusunda sorun yaşayan kitlelerdir. Devlet bu durumlarda iki yönlü düşünüp sürgünle iskân metodunu uyguladı. Uygulanan bazı sürgünler dışında devlet, XVI. yüzyılın sonlarına kadar konar göçerleri iskân konusunu onların kendi seçimlerine bırakmayı tercih etti. Ancak Celâlî isyanları yüzünden özellikle XVII. yüzyılın sonlarından itibaren meseleye doğrudan müdahale etti ve iskân siyaseti gündeme geldi. Aşiretlerin yerleşik hayata geçmeye zorlanması da bu dönemde başladı.

Osmanlı Devleti'nin konar göçerlerin iskânına yönelik tavrı XVII. yüzyılın son çeyreğinden itibaren daha netleşmeye başladı. Bu dönemde devlet konar göçer ahaliyi uygun bulduğu yerlere yerleştirmek için hükümler çıkardı, özel görevliler tahsis et ti. Bu politikanın temelinde asayiş konuları ve konar göçer ahalinin hareketi esnasında köylere verdiği zararı önleme çabası vardır. Zira artık Anadolu'da nüfusun % 80'i yerleşik bir düzende yaşamakta, konar göçerler ise bu ana tabloda azınlık ve yerleşik ahaliye sıkıntı verecek bir konumda bulunmaktaydı. Aslında XVII. yüzyılda yaşanan Celâlî isyanları yerleşme sürecini de kesintiye uğratmıştı. Bazı bölgelerde köyler ve diğer iskân mahalleri boşaldı, ahali yeniden konar göçer hayata döndü. XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren önceden beri konar göçerlerin yanında köyünü yurdunu terkedip yaylak-kışlak hayatına dönenlerin etrafa verdiği zarar

artmaya, güvenlik bakımında da sorunlar çıkmaya başlayınca iskân konusu devletin önemli bir meselesi haline geldi. Devlet önce bu grupları kontrol altına almaya, bunları eskiden yerleşip de terkettikleri ya da yaylak-kışlak olarak kullandıkları mahallere iskân etmeye çalıştı. İskân için görevli tayini, kontrol, kefâlet, cebir ya da başka yöntemler bu iskân siyasetinin uygulamaya yönelik taraflarıydı. Bu türden bir iskân uygulaması düzenli ve sistematik biçimde yürütüldüğü ölçüde sistemli bir siyaset kavramına uygun bir süreçten bahsedilebilir. XVII. yüzyılın sonlarından XX. yüzyılın ortaları, hatta son Bulgaristan, Irak ve Suriye olaylarına kadar uzanan bir süreçte iskânla ilgili böyle bir politik tutumdan bahsetmek mümkündür. Konu hem Osmanlı Devleti'nin son iki yüzyılını hem de Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinin yüzyılını meşgul etmiştir. İskânın bir politika olarak gündemde yer alması ve uygulanması son üç yüzyılın konusudur. Bu üç asır boyunca hükümetler güvenliği sağlamak, konar göçerlerin yerleşik halka ve arazilerine zarar vermesinin önüne geçmek, düzenli vergi toplamak, harap ve boş alanları ziraata açıp ekonomiye kazandırmak amacıyla konar göçerleri iskân etmeye çalıştı. Cumhuriyet döneminde ise bu politika ülke dışından Türkiye sınırları içerisine zorunlu göç sonucunda uygulandı.

Osmanlı döneminde iskân siyasetinde vali, kadı, sancak beyi, alay beyi, defterdar ya da mutasarrıf, iskân kâtibi, iskân mübâşiri, iskân başı, iskân beyleri veya kethüdâları ile Halep civarında varlığı dikkat çeken çöl hâkimleri görev almıştır. İskân yerleri ise daha çok bu ahalinin yaylak ya da kışlak olarak kullanageldiği bölgelerle su ve iklim şartlarının uygun olduğu boş alanlardır. Köyler meydana getirilirken oymaklar şeklinde ayrılanlar genelde yirmi otuz hânelik gruplar halinde yerleştirilir, bu hânelere nadaslı ziraat ve hayvancılık için yeterli olabilecek yüzölçümde bir arazi çevresiyle birlikte tahsis edilirdi. Köy yerleşmeleri ortalama çapı 10 km. olan bir arazinin merkezinde idi. Basit taş ve kerpiçten evler inşası ile hayvanlar için barınak ve ağıl yerleşimin ilk unsurlarıydı. Avlu vb. müştemilât da bunlara ekleniyordu. Temel meşguliyet alanı tarımla beraber, hatta ondan daha yoğun biçimde hayvancılıktı. Bu çerçeve tarımda traktör devrimine kadar Anadolu'nun her bölgesinde yaklaşık aynıdır. İskânın uygulanmasında özellikle iskân mübâşirleriyle iskân kethüdâsı veya her bir köyde bulunan asesler kontrol ve politikanın yürütülmesinden sorumludur. XVII. yüzyılın sonlarında iskân politikasının en yoğun uygulandığı bölgeler Bozok, Urfa, Harran, Sivas, Hama, Humus, Rakka, Kütahya, Karahisârısahib, Urla, Hamid, Adana, Kayseri, Aydın ve Denizli'dir.

İskân sürecinin düzenli yürüdüğü, iskân edilenlerin durumlarından memnun olarak yerleşik hayata geçtiklerini düşünmek doğru değildir. İskân politikası aynı zamanda konar göçerlerin kontrolü, bazı derbent ve geçitlerin muhafazası, zorunlu ziraat hayatı, vergi ve daha da önemlisi düzen gerektirdiği için iskâna zorlanan aşiretlerin bunu pek de istekli kabul etmedikleri, yerleştirildikleri yerleri ve köyleri kısa zamanda terketme eğilimi gösterdikleri, buna karşı devletin de iskânda ısrarcı bir tutum izlediği görülmektedir (BA, *MAD,* nr. 9965). Birçok durumda iskân edilmenin getirdiği yükümlülükten ya da yeni hayat tarzından memnun olmayan bir kısım ahali, yerini yurdunu terketme konusunda hiçbir baskı ve taahhüde aldırmadan yeniden konar göçerliğe dönebilmektedir. Ancak devlet de işin peşini bırakmamakta ve bir şekilde bu konar göçerlerin iskânı için tedbirler almaktadır. Bu süreçte alışageldikleri hayat tarzından kopmanın verdiği psikolojik etkenler, yerleşilen bölgenin su, toprak ve iklim özelliklerinin bazan uygunsuz olması, hayvancılığa elverişsizliği, yerel yöneticilerin olumsuz tavırları gibi sebeplerle yeni yerleşen ahali tekrar yerlerini terketmeye meyletmektedir. Buna karşı hükümet de zaman zaman kefâlet ve kolluk güçleriyle tedbir almakta, iskân mahallini kısmen ya da tamamen değiştirmektedir. İskân politikasında aşiret önde gelenleriyle müzakere, ikna, kefâlet, vergi indirimi gibi yöntemler uygulanırken derbent, han, geçit bölgeleri ve daha ziyade konar göçerlerin yaylak ve kışlak şeklinde kullandıkları alanlar iskân yeri olarak tercih edilmekteydi. Bazan bu türden uygulamalar için sürgün emri de çıkarılmaktaydı.

İskânda süreklilik konusu, Anadolu gibi son iki binyılda önemli göç hareketlerine ve siyasal olaylara sahne olmuş bir coğrafya için önemli sorundur. Roma ve Bizans dönemi yerleşim yerlerinden günümüze intikal eden çok sayıda iskân mahalli vardır. Şehir merkezleri, bazı kasaba merkezleri ve köyler, üzerinde yaşayan nüfusun niteliği değişse bile aynı ya da benzer bir adla XX. yüzyıla kadar varlığını korudu. İskân yerlerinde Bizans'tan devralınan adlar biraz değişmiş haliyle varlıklarını devam ettirdi ya da bazan yeni adlar alarak mekânsal devamlılığa sahne oldu. Ankara, Konya, Tarsus, Sivas, Erzurum, Bursa, Kayseri, Tokat, Amasya, Niksar, Merzifon, Isparta, Urfa, Bilecik ve daha birçokları antik dönemde taşıdıkları isimlerin Türkçeleşmiş haliyle anılarak yerleşimlerini sürdürdüler. Benzer bir durum Sivrihisar, Safranbolu, Ermenek, Tirebolu, Ereğli gibi kasabalar için de geçerlidir. Köy, mezra, yaylak, kışlak ve diğer iskân mahalleri açısından ise durum biraz farklıdır. Günümüzde bu türden yerleşim merkezlerinin adları % 90 ölçüsünde değişti. Kırsal kesim daha XII. yüzyıldan itibaren konar göçer Türk boylarının yoğun biçimde kontrolüne geçtiği ve yerli ahali de zaten bölgede çok az sayıda bulunduğu için köy ve mezra adları çoğunlukla değişikliğe uğradı. Hem erken Türk yerleşim yerlerinde hem daha XVII. yüzyıl sonrası köy adlarında görülen "viran, ören, höyük" kelimelerinin sayısı az değildir. Bu durum iskân yerlerinde en azından mekânsal devamlılığın açık bir göstergesidir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu'nun bazı bölgelerinde Bizans döneminden beri varlığını sürdüren, Osmanlı döneminde adı kayda geçen ve nüfusu kısmen de olsa devam eden köylerin Ermenice adları günümüze kadar geldi. Esasen bu sürekliliğin coğrafya ile yakından alâkası vardır. Bitlis, Bingöl, Erzincan, Muş, Siirt, Diyarbakır bölgelerinde Ermenice köy ve mezra adı taşıyan iskân yerlerinde XVI. yüzyıldan bugüne kadar süreklilik oranı en az % 80'dir. Nüfus kompozisyonu zamanla değişse de iskân yerindeki sürekliliğin esas sebebi coğrafîdir. Bölgenin sarp ve engebeli arazisi, değişen ve farklılaşan ahalinin başka bir yere yerleşerek orayı yeni bir adla köy haline getirmesine uygun değildir. Engebeli arazide zaten uygun olan yere milâttan önceki dönemden itibaren yerleşme gerçekleşti. Savaş, kıtlık, deprem, eşkıyalık ya da başka unsurların baskısıyla yerini terkeden ahalinin konacağı, yeni bir köy inşa edeceği uygun yer yoktu. İskân yeri aynı mekânda bilinen adıyla, fakat değişen nüfusuyla varlığını korudu. Halbuki Anadolu'nun Bozok, Amasya, Çorum, Sivas, Karaman gibi iç kesimlerinde erken dönemde oluşan Türk iskânı XVI. yüzyılın sonlarında Celâlî isyanları yüzünden sekteye uğradı ve köyler ortadan kalktı. Bu bölgelerde köylerdeki isim ve mekânsal süreklilik oranı XVI. yüzyıldan XIX. yüzyıla kadar neredeyse % 40'lara kadar düştü, yani Orta Anadolu köy iskânında mekânsal devamlılığı bozan değişim daha katı oldu.

XVI. yüzyılda terkedilen köylerin yerine XVII. yüzyıl sonlarından itibaren yenileri kurulurken coğrafyanın nisbeten uygun olması sebebiyle yeni yerleşilen mekân değiştiği gibi doğal olarak iskân yerinin adı da değişti. Bu sebeple XVI. yüzyılda varlığı tahrir defterleri üzerinden belirlenen köylerin tesbiti Orta ve Batı Anadolu'da Doğu ve Güneydoğu'dan daha fazladır. Ancak XVII. yüzyılın sonlarından başlayarak devlet tarafından uygulanan iskân politikaları sayesinde köyleşme oranı artmaya başladı. Anadolu'daki köy sayısı XVI. yüzyılın son çeyreğindeki sayısına ancak XIX. yüzyılın sonlarında yeniden ulaşabildi. Devlet tarafından yürütülen iskân politikası ve dönüşüm evreleri yoğun biçimde XVIII ve XIX. yüzyıllarda da sürdürüldü. XIX. yüzyılda daha çok değişen sınırlar sonucu ülke dışında kalan ve içeriye doğru göç eden nüfusun iskânı ile son olarak Doğu ve Güneydoğu'daki bazı Kürt aşiretlerin iskânı neticesinde süreç tamamlandı.

Nüfus ve yerleşik hayat bakımından önemli bir toparlanmaya işaret eden bu gelişme, yüzyılın ortalarına gelindiğinde başka faktörlerin de etkisiyle arazi rejiminde köklü bir değişimi zorunlu kıldı. 1858'de kabul edilen Arazi Kanunnâmesi bütün imparatorluk döneminin toprak ve iskân rejimindeki en dikkate değer safhalarından biridir. Toprak meşguliyetinin hukukî bir çerçeveye kavuşması, köylerdeki arazi rejiminin düzene sokulması, mülkiyet konusunun ilk defa kullanıcılar lehine çözüme kavuşturulması önemli bir dönüşümdür. İskân süreci bu değişimle başka bir nitelik kazandı ve geniş tarım arazileri üzerinde oturanlara ellerindeki toprağın mülkiyet hakkının verilmesi önemli bir teşvik oldu. İskân politikasının bir diğer yönü içe doğru yaşanan göçlerdir. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması sonrasında gelişen siyasî olaylar, Rusya ve Avusturya karşısında alınan yenilgiler, nihayet Yunan ve Sırp bağımsızlık hareketlerinin doğurduğu nüfus hareketlenmesi bu anlamda belirtilebilir. Buralardan kaçıp gelen ahali daha güvenli olabilecek yerlere yerleştirildi. XIX. yüzyılın ikinci yarısında görülen Bulgaristan ve Romanya'nın bağımsızlık süreçleri bu iskân politikasının devam etmesine yol açtı. Bu şekilde Anadolu içlerine güneyden, Suriye topraklarındaki aşiretlerin iskânı sağlanırken Rumeli'den zorunlu olarak göç eden ahali de Anadolu'nun batı ve iç kesimlerine iskân edildi. Bu gelişmeleri Cumhuriyet döneminde nüfus mübadelesi, bütün Balkanlar'dan gelen göçmen nüfusun ülke sathında iskâna tâbi tutulması süreci izledi. Buna benzer bir durum, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından Kafkasya'dan özellikle Karadeniz bölgesine ve İç Anadolu'ya intikal eden nüfusun iskânıyla yüzyılın sonlarında yaşandı. Bütün bu gelişmeler Osmanlı merkez ve taşra bürokrasisini en çok meşgul eden konulardır. Savaşlar ve terörden kaçarak sınır boylarına veya elden çıkan topraklardan içe doğru yapılan göçler, bu göçerlerin yarattığı sıkıntılar ve göçmenlerin iskânı devletin en önemli gündemini oluşturdu.

XX. yüzyılın başlarında Osmanlı Devleti'nin uyguladığı bir diğer politika da tehcirle iskândır. I. Dünya Savaşı başında Anadolu'nun Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde cephedeki düşmanla iş birliği halinde, cephe gerisinde birtakım örgütlü terör ve saldırı eylemleri ve etnik temizlik yapmaya çalışan Ermeni (Daşnak ve Hınçak) gruplarına karşı devlet güvenlik gerekçesiyle, savaş ortamında bu gruplarla bağlantılı olabilecek bütün ahaliyi yerlerinden kaldırıp yine kendi ülkesi olan Suriye topraklarına iskân amacıyla tehcir kararı aldı. Anadolu'nun ortasında savaş halindeki devletlerle ittifak edip etnik temizlik yapan Daşnak ve Hınçak örgütlerinin bu hatası bütün bir ahalinin tehcirine yol açan olayları başlattı. İskân politikası ülke içinde bu şekilde yürütülürken ülke dışından Rusya, Bulgaristan, Yunanistan gibi komşu ülkelerin baskısı sonucu Türkiye'ye sığınan yüz binlerce göçmen de yine iskân uygulamasıyla ülkenin uygun bölgelerine dağıtılıp yerleştirildi. Bu dönemde daha düzenli biçimde oluşturulan iskân defterleri bu sürecin en önemli kanıtlarıdır. Hem Balkanlar'dan hem Kafkasya'dan bugünkü Türkiye sınırları içine doğru yapılan göçler, göçmenlerin iskân süreçleri ve uygulanması gereken politikalar önemli bir bürokratik birikim ve tecrübenin kazanılmasına imkân verdi. İskân konar göçerler ve göçmenlere barınak, ev bark, ekmek, toprak meşguliyeti, iş, kimlik ve bir vatan kazandırma şeklinde modern bir anlam kazandı.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, *TD*, nr. 223; TK, *TD*, nr. 16, 30, 31; M. Tayyib Gökbilgin, *Rumeli'de Yörükler, Tatarlar ve Evlâd-ı Fâtihân*, İstanbul 1957; Ali Tanoğlu, *Beşerî Coğrafya: Nüfus ve Yerleşme*, İstanbul 1960; Necdet Tunçdilek, *Türkiye İskân Coğrafyası*, İstanbul 1967; Cevdet Türkay, *Başbakanlık Arşivi Belgeleri'ne Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatler*, İstanbul 1979; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul 1987; Zeki Arıkan, *XV-XVI. Yüzyılda Hamit Sancağı*, İzmir 1988; Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1988; a.mlf., *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453-1650)*, Ankara 2009; Ahmet Temir, *Kırşehir Emiri Caca Oğlu Nur el-Din'in 1272 Tarihli Arapça-Moğolca Vakfiyesi*, Ankara 1989; Feridun M. Emecen, *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*, Ankara 1989, s. 110-221; a.mlf., "Osmanlılar'da Yerleşik Hayat Şehirliler ve Köylüler", *Osmanlı*, Ankara 1999, IV, 91-97; a.mlf., *İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası*, İstanbul 2012, s. 37-44, 73-113; Yunus Koç, *XVI. Yüzyılda Bir Osmanlı Sancağının İskân ve Nüfus Yapısı*, Ankara 1989; a.mlf., "Bozok Türkmenleri", *Anadolu'da ve Rumeli'de Yörükler ve Türkmenler Sempozyumu Bildirileri* (haz. Tufan Gündüz), Ankara 2000, s. 195-209; a.mlf., "Anadolu Selçukluları Döneminde Türkiye'de Yerleşme ve Nüfus", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı* (ed. Ahmet Yaşar Ocak), Ankara 2006, I, 241-248; a.mlf., "Selçuklular Döneminde Anadolu'da Köyler ve Köylüler", *a.e.*, s. 293-298; a.mlf., "XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Kığı Sancağı'nda İskân ve Toplumsal Yapı", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy. 16, Konya 2004, s. 129-156; Mehmet Eröz, *Yörükler*, İstanbul 1991; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, İstanbul 1994, VII, tür.yer.; Ch. K. Maisels, *Uygarlığın Doğuşu: Yakındoğu'da Avcılık ve Toplayıcılıktan Tarıma Kentlere ve Devlete Geçiş* (trc. Alaeddin Şenel), Ankara 1999, s. 132-134, 198; İlhan Şahin, "Göçebeler", *Osmanlı*, Ankara 1999, IV, 132-141; Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, Ankara 1999, tür.yer.; Osman Gümüşçü, *XVI. Yüzyılda Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, Ankara 2001; M. Sait Polat, *Selçuklu Göçerlerinin Dünyası*, İstanbul 2004; Tufan Gündüz, *XVII. ve XVIII. Yüzyıllarda Danişmendli Türkmenleri*, İstanbul 2005; a.mlf., *Anadolu'da Türkmen Aşiretleri: Bozulus Türkmenleri (1540-1640)*, İstanbul 2008; a.mlf., "Konar Göçer", *DİA*, XXVI, 160-162; Ömer Lütfi Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: II. Kolonizatör Türk Dervişleri", *VD*, sy. 2 (1942), s. 279-386; a.mlf., "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler", *İFM*, XI/1-4 (1949-50), s. 524-569; Faruk Sümer, "XVI. Asırda Anadolu, Suriye ve Irak'ta Yaşayan Türk Aşiretlerine Umumi Bir Bakış", *a.e.*, II/1-4 (1952), s. 511-522; İsenbike Arıcanlı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yörük ve Aşiret Ayırımı", *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi: Beşeri Bilimler*, VII, İstanbul 1979, s. 29-34; Ferhat Berber, "19. Yüzyılda Kafkasya'dan Anadolu'ya Yapılan Göçler", *Karadeniz Araştırmaları*, sy. 31, Çorum 2011, s. 17-49; Şenol Çelik, "Osmanlı Devleti'nde Reaya (Köylü-Çiftçi)-Yörük (Göçebe) Ayrımı ve İçel Sancağı Örneği", *History Studies: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, IV/4, Samsun 2012, s. 91-108.

YUNUS KOÇ

İSLÂMÎ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI

İslâmî İlimler Araştırma Vakfı (İSAV), 1970'te kırk sekiz kişiden oluşan ilim ve iş adamları tarafından İstanbul'da kurulmuştur. Türkiye'de İslâmî ilimler alanın-

İslâmî İlimler Araştırma Vakfı binasıyla kütüphanesinden bir köşe

da yeterli araştırmacı bulunmadığı kanaatiyle bu ihtiyacı bir ölçüde karşılamak için oluşturulan vakfa ait senedin ikinci maddesinde kuruluşun ana hedefi İslâmî ilimlerin her dalında araştırma yapmak ve yaptırmak, araştırmacılar yetiştirmek, yabancı uzmanların bilgilerinden faydalanmak üzere seminerler ve konferanslar düzenlemek, Türk ilim adamlarını İslâmî araştırmalar yapmak maksadıyla yabancı ülkelere göndermek, bugünkü medeniyetin meydana gelmesinde ve gelişmesinde İslâm âlimlerinin mevkiini ve tesirlerini ortaya koymak şeklinde sıralanmaktadır. Ancak bu alanlarda iyi yetişmiş eleman bulunamadığından vakıf 1985'e kadar herhangi bir çalışma yaptıramamıştır. 1982'de Yüksek İslâm enstitülerinin İlâhiyat fakültesine dönüşmesinin ardından faaliyetlerine giderek hız veren vakıf 1985 yılından bugüne altmış ulusal ve yirmi uluslar arası ilmî toplantı (sempozyum) düzenlemiş, sunulan tebliğ ve müzakerelerden yetmiş yedisi yayımlanmıştır. Bunlardan bazıları şöylece sıralanabilir: *İktisadî Kalkınma ve İslâm* (İstanbul 1987), *Faizsiz Yeni Bir Banka Modeli* (İstanbul 1987), *İslâm Hukukuna Göre Alış-Verişte Vade Farkı ve Kâr Haddi* (İstanbul 1990), *İslâm'da Kılık-Kıyafet ve Örtünme* (İstanbul 1991), *Para, Faiz ve İslâm* (İstanbul 1992), *Tarihte ve Günümüzde Şiîlik* (İstanbul 1994), *Sünnetin Dindeki Yeri* (İstanbul 1997), *Tarihî ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye'de Alevîler, Bektaşîler, Nusayrîler* (İstanbul 1999), *İslâm ve Demokrasi* (İstanbul 2000), *Kur'an ve Tefsir Araştırmaları I: Kur'an-Sünnet-İlimler* (İstanbul 2000), *Küreselleşme, İslâm Dünyası ve Türkiye* (İstanbul 2002), *İslâmî İlimlerde Metodoloji / Usûl Meselesi I-II* (İstanbul 2005). Bunlardan başka vakıf araştırma ve inceleme türünden on beş eser neşrederek Türkiye'nin ilim ve kültür hayatına önemli katkılarda bulunmuştur. Vakfın ilk mütevelli heyeti başkanlığını Mahir İz yapmış, ardından Ömer Lutfi Çuhadar ve İsmail Şengüler bu görevi yürütmüştür. 1985'te vakıf mütevelli heyeti başkanı olan Ali Özek halen bu hizmeti sürdürmektedir. İslâmî İlimler Araştırma Vakfı'nın kaynak eserlerden oluşan 3500 ciltlik bir kütüphanesi vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

İslâmî İlimler Araştırma Vakfı Senedi, İstanbul 1972; *İslâmî İlimler Vakfı (40. Yıl)*, İstanbul 2010.

MAHMUT KAYA

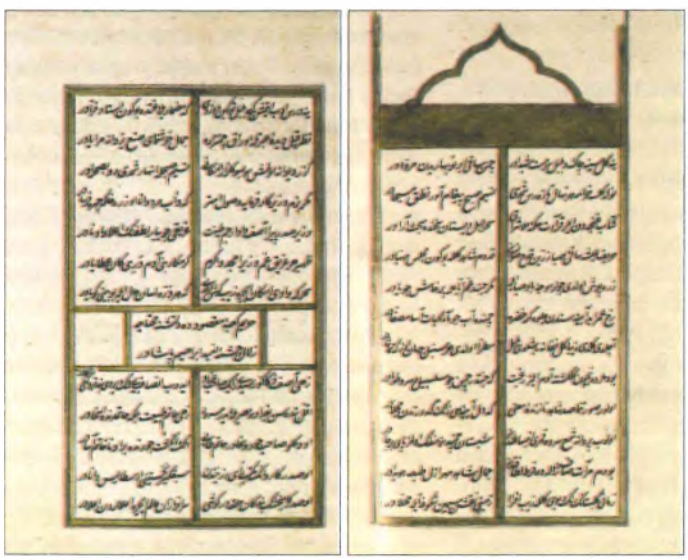
İSMÂİL NİYÂZÎ
(1774-1859 [?])

Arap dili ve edebiyatı, fıkıh ve mantık âlimi.

Bugün Bulgaristan sınırları içinde bulunan, değişik dönemlerde Şumnu veya Osmanpazarı'na bağlı olan Karaahadlar (Vranikon) köyünde doğdu. Babasının adı Osman, dedesinin adı Bekir'dir. Lakabı Niyâzî'dir. Doğduğu bölgeden dolayı Şumnevî, yaşayıp görev yaptığı yerden dolayı da Osmanpazarî nisbesiyle tanınmıştır. Ne zaman ve nerede eğitim aldığı tesbit edilememekle birlikte eserlerinin içeriğinden hareketle dönemin medreselerinde, muhtemelen İstanbul'da tahsil gördüğü anlaşılmaktadır. İsmâil Niyâzî'nin tasavvufî yönünün de bulunduğu düşünülmektedir. Eserlerine ait yazma nüshalarda molla, şeyh, müderris ve müftü olarak nitelenen İsmâil Niyâzî Efendi kaza merkezi haline gelen Osmanpazarı'nın ilk müftüsüdür. Aynı ilçede Yukarı Cami veya Müftü Camii diye bilinen, bugüne kadar ayakta kalan Zincirli Cami'nin yanındaki Niyâzî Medresesi'nde (Medrese-i Cedîde) ders verdi. 1825'te istinsah ettiği bir eserin ferâğ kaydında bu medresenin müderrisi olarak zikredilir. Aynı yılda kaleme alınan ve muhtemelen müellif nüshası olan diğer bir eserinin girişinde de kendisinden Osmanpazarı'nın ilk müftüsü diye bahsedilir. Yazmış veya istinsah etmiş olduğu eserlerdeki kayıtlardan hareketle önce müderrislik, sonra müftülük, daha sonra da tekrar müderrislik yaptığı anlaşılmaktadır. İsmâil Niyâzî'nin ölümüyle ilgili çeşitli tarihler verilmektedir. Ancak *Hediyyetü'l-ʿârifîn*'de zikredilen 1275 (1859) yılında vefat etmiş olması muhtemeldir (krş. *Şerhu Niyâzî*, s. 430). Hacı Yûsuf kızı Ümmügülsüm ile evlenen İsmâil Niyâzî'nin Abdullah, Ahmed, İbrâhim, Ümmü Selime, Rukiye ve Necibe adlı çocukları olmuştur. Kızı Ümmü Selime'nin soyundan gelen iki nesil torunları Osmanpazarı'nda müftülük ve müderrislik yapmıştır. Torunu Mustafa, istinsah ettiği bir *Emsile* kitabının sonunda kendisini dedesine nisbetle Molla Niyâzî damadı Süleyman'ın oğlu olarak tanıtmış, diğer bir torunu İbrahim Hakkı da (Uğuz) eski gazetelerde çıkan yazılarını Hafîd-i Niyâzî-i Merhûm Osmanpazarî şeklinde imzalamıştır.

Eserleri. Arapça ve Türkçe kaleme aldığı eserlerinin büyük kısmını şerh, hâşiye ve tercümeler oluşturur. Eserlerin muhtevası derin ilmî birikimini yansıtmakla birlikte Türkçe yazdığı kitaplar daha popüler seviyededir. Bu da eserlerini medrese talebeleri veya halk için yazdığını göstermektedir. **1.** *Refʿu'l-estâr fî ḥalli muġlaḳāti'l-İẓhâr*. Birgivî'nin *İẓhârü'l-esrâr* adlı gramer kitabının Arapça şerhidir (Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., nr. 19, Hk 6761, vr. 3-73; Süleymaniye Ktp., İbrâhim Efendi, nr. 764). Abdullah Eyyûbî'nin *Şerḥu'l-İẓhâr*'ının kenarında *Şerḥu Niyâzî ʿale'l-İẓhâr* adıyla basılmıştır (İstanbul 1309). **2.** *Şerhu Niyâzî alâ Şerhi'l-Birgivî li'l-Konevî*. Birgivî'nin *Vasiyetnâme* adlı ilmihalinin Ali Sadrî el-Konevî tarafından yapılan şerhinin zamanın ihtiyaçlarına göre yorumlanıp açıklandığı Türkçe bir eserdir. *Hâşiye-i İsmâîl Niyâzî alâ Şerhi'l-Birgivî li'l-Konevî* adıyla da bilinmektedir. Birçok defa basılan kitap

(İstanbul 1262, 1264, 1265, 1269, 1288; Bulak 1269, 1271) Osmanlı topraklarında yaygınlık kazanmıştır. **3.** *Tefhîmü'l-mütefehhim ʿalâ Taʿlîmi'l-müteʿallim.* Zernûcî'nin *Taʿlîmü'l-müteʿallim fî ṭarîḳi't-teʿallüm* adlı eserinin Arapça en meşhur şerhidir (İstanbul 1273, 1286, 1289, 1301, 1306, 1316, 1319, 1320; Kazan 1896). **4.** *Hamza Efendi'nin Bey'u Şirâ Risâlesinin Şerhi.* Dârendeli Hamza Efendi'nin XVII. yüzyılda kaleme aldığı *Bey'u Şirâ Risâlesi*'nin daha anlaşılır bir dilde yapılmış şerhidir (İstanbul 1306). Ayrıca sadeleştirilerek yeni baskısı yapılmıştır (*Alış-Veriş Kitabı,* haz. Vedat Ali Tok, Ankara 2008). **5.** *el-Umde ale'l-Bürde.* Bûsîrî'nin *Ḳaṣîdetü'l-bürde*'sinin Arapça ve Türkçe karışık yapılmış şerhidir. 1253 (1837) tarihli bir nüshası ile (MÜ Nadir Eserler Ktp., nr. 12643/YZ0760, vr. 31-128) 1256 (1840) tarihli diğer bir nüshası Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de bulunmaktadır (Kavalalı Ktp., nr. K 53). **6.** *Mevlid-i Şerîf.* Üç baskısı olan eserin (Eskicuma 1925; Şumnu 1339; Elena 1948) yazma nüshaları Osmanpazarı bölgesinde bazı özel kişilerdedir. Bulgaristan'da Latin harflerine çevrilerek iki defa basılmıştır (Süleyman Çelebi, *Mevlid-i Şerif,* Razgrad, ts., s. 44-68; Süleyman Çelebi, *Mevlid-i Şerif,* baskı yeri ve tarihi yok, s. 49-73). Büyük ölçüde Süleyman Çelebi'nin mevlidinden etkilenerek yazılan eser, bugün Bulgaristan'ın Osmanpazarı bölgesinde bazı mevlid cemiyetleri ve yağmur dualarında okunmaktadır. **7.** *Kitâb-ı Binâ.* Klasik anonim Arapça gramer risâlesi *Binâ*'nın Türkçe tercüme ve şerhidir (Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., nr. 19, Hk 6761, vr. 107-134). *Binâ-i Osmanpazârî* adıyla basılmıştır (İstanbul, ts. İbrâhim Efendi Matbaası). **8.** *Maksûd Tercümesi.* Arapça gramer kitabı *el-Maḳṣûd*'un Türkçe'ye tercümesi olup adı geçen mecmuada bulunmaktadır (Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., nr. 19, Hk 6761, vr. 81-105). **9.** *Şerḥ-i Dîbâce-i Îsâġūcî.* Muhtemelen İsmâil Niyâzî'nin talebelerinden olan Osmanpazarı müftülerinden Hacı Şâkir Efendi'nin vakfettiği bir yazma mecmuada yer almakta olup (MÜ Nadir Eserler Ktp., nr. 12566/YZ0695, vr. 25-29) *Îsâġūcî*'nin giriş kısmının şerhidir. Eserin bir yazma nüshası daha tesbit edilmiştir (Küveyt Üniversitesi Yazmalar Ktp., nr. 549, vr. 159-172). **10.** *İẓhârü'l-muḳadderât ʿalâ Îsâġūcî.* Mantık ilmine dair *Îsâġūcî*'nin Arapça şerhidir (Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., nr. 19, Hk 6761, vr. 30-39). **11.** *Elfâẓ fî beyâni vażʿi'l-elfâẓ.* Dil bilimi dallarından vaz' ilmine dair olup *er-Risâletü'l-vażʿiyye* olarak da adlandırılmıştır (Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., nr. 19, Hk 6761, vr. 107-134). **12.** *el-Manẓaratü'ş-şeceriyye.* Taşköprizâde Ahmed Efendi'nin *Âdâbü'l-baḥṣ*'ının *el-Ḳanṭaratü'l-ḥaceriyye* adlı şerhinin hâşiyesidir. 1238 (1823) yılında yazılmış olup İlyâs b. Süleyman tarafından 1259'da (1843) istinsah edilen tek bir nüshası tesbit edilmiştir (Çorum Hasan Paşa İl Halk Ktp., nr. 19, Hk. 6761, vr. 15-33). **13.** *Şerḥu Muʿaddili'ṣ-ṣalât li'l-Birgivî* (Süleymaniye Ktp., Serez, nr. 1075, nr. 3856). Ayrıca kaynaklarda müellife nisbet edilen *Mehâric-i Hurûf* ve *Kâfiye şerhi* adlı eserlerin nüshaları bulunamamış, akaid ve tecvid konularında yine kendisine nisbet edilen iki eserin de ona değil Osmanpazarlı Ahmed Hilmi'ye ait olduğu anlaşılmıştır.

İsmet Mehmed Efendi'nin *Eşʿâr-ı ʿİşmet (Ḳaṣîde)* adlı manzumesinin ilk iki sayfası (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3249/4)

BİBLİYOGRAFYA :

İsmâil Niyâzî, *Şerḥu Niyâzî alâ Şerḥi'l-Birgivî li'l-Konevî,* İstanbul 1288; İsmâil b. Osman, *Tefhîmü'l-mütefehhim ʿalâ Taʿlîmi'l-müteʿallim,* İstanbul 1286; Osmanpazarî Ahmed Hilmi, *Şürût-ı Salât (Akāid-i Dîniyye) ve Tecvîdi,* İstanbul 1332; *Osmanlı Müellifleri,* II, 48; Brockelmann, *GAL Suppl.,* II, 657; *Fihrisü Mektebeti Ḳavala,* Kahire 1350-51/1931-33, II, 87, 206; IV, 43; *Hediyyetü'l-ʿârifîn,* I, 223; Osman Keskioğlu, *Bulgaristan'da Türkler: Tarih ve Kültür,* Ankara 1985, s. 186; Hasan Yeşilova, *Bulgaristan Türkleri ve Osmanpazarı (Omurtag) Bölgesi,* Ankara 1997, s. 72-74; Hasan Basri Şenyurt, *Osmanpazarı (Omurtag) Türkleri,* Ankara 2000, s. 59-63; J. J. Witkam, *Inventory of the Oriental Manuscripts of the University of Leiden,* Leiden 2007, XII, 282, 284-285; Vedat S. Ahmed, "Bulgaristan'da Dinî Kimliğin Korunmasında Mevlidin Rolü", *Bir Kutlu Doğum Şaheseri: Mevlid ve Süleyman Çelebi* (ed. Bilal Kemikli – Osman Çetin), Ankara 2010, s. 436; Machiel Kiel, "Osmanpazarı", *DİA,* XXXIV, 1-2.

VEDAT S. AHMED

İSMET MEHMED EFENDİ

(ö. 1160/1747)

Müderris ve hattat.

Hacı Halîfe, Kethüdâzâde Hacı Çelebi ve Hacı Çelebi olarak da anılır. İstanbul'un Lâleli semtinde doğduğu için "şehrî" nisbesiyle de anılır. Babası İbrâhim Efendi, Sultan IV. Mehmed devrinde sadrazam kethüdâlığı görevinde bulunmuş âlim bir zattır. Medrese tahsili gören İsmet Mehmed Efendi hat sanatıyla da ilgilenerek Hâfız Osman'dan sülüs ve nesihten icâzet aldı. Dinî ilimleri okuduğu hocaları arasında Muhammed b. Muhammed el-Bursevî ve Câbîzâde Halil Fâiz Efendi gibi âlimler vardır. Tahsil hayatından sonra muhtelif âlimlerin yanında mülâzimlik yaptı ve 1141 (1728-29) yılında açılan bir imtihanı kazanarak hâriç medresesine müderris tayin edildi. Bu görevde iken Nakşibendî tarikatına intisap etti ve hacca gitti. Çeşitli medreselerde görev yaptı, Süleymaniye Sahn medreselerinde müderrisliğe kadar yükseldi. Bu vazifede iken 2 Zilkade 1160 (5 Kasım 1747) tarihinde vefat etti. Kabri Topkapı'da Merkez Efendi Camii hazîresindedir. "Tesnîm-i İsmet" ibaresi vefatına tarih olarak düşürülmüştür. Kaynaklarda faziletli bir kişi olarak tanıtılan İsmet Efendi üstün edebî zevke sahip, üç dilde şiir yazacak kadar yetkin bir zattı. Onun Sadrazam Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa hakkında nazmettiği kasidede (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 2249, vr. 59ª-61ª) bunu görmek mümkündür. Bazı şiirleri tezkirelerde de yer almıştır. Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin Efendi

onun çeşitli konularda bilgi sahibi olduğunu ifade etmek üzere, "Ulûm-i külliyye ve cüz'iyyede yed-i tûlâsı olup her fende güzîde-i ber-vücûd pesendîde idi" der. Devrin astronomi bilginlerinden ders alan İsmet Efendi'nin muvakkitlik yaptığı ifade edilirse de hangi muvakkithânede görev yaptığı belli değildir. Arap dili ve edebiyatı, astronomi, felsefe ve kelâm gibi alanlarda eser yazan İsmet Efendi muhtemelen geçimini sağlamak amacıyla çok sayıda kitap istinsah etmiştir.

Eserleri. İsmet Efendi'nin pek çoğu şerh, hâşiye, ta'lika ve tercüme olmak üzere yirmi altı kadar çalışması tesbit edilmiş, bunlardan adı yalnız kaynaklarda zikredilen bir kısmının nüshalarına rastlanmamıştır. **1.** *Feyzü'l-hâdî şerhu Tuhfeti'ş-Şâhidî (Feyzü'l-hâdî li-halli müşkilâti'ş-Şâhidî).* Şâhidî İbrâhim Dede'nin (ö. 957/1550) hazırladığı Farsça-Türkçe manzum bir sözlük olan *Lugat-i Şâhidî* üzerine yazılmıştır (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3249/5, vr. 62^{b}-111^{b}, müellif hattı). Mukaddimesinden anlaşıldığına göre eser, İsmet Efendi'nin hocalık yaptığı Mısır muhafızlarından eski başçavuş Murad Ağa'nın isteği üzerine Ahmed adlı oğlu için ve muhtemelen 1113 (1702) yılında kaleme alınmıştır (Süleymaniye Ktp., Hacı Mahmud Efendi, nr. 1445; Kasîdecizâde Süleyman Sırrı, nr. 125). **2.** *el-Fevâ'idü'n-naḍıriyye fî ḥalli'n-nûniyyeti'l-Ḥaḍıriyye* (Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1233, Lâleli, nr. 2381, Hacı Mahmud Efendi, nr. 1402; Beyazıt Devlet Ktp., nr. 2100, 2101). Hızır Bey'in *Ḳaṣîde-i Nûniyye*'sinin şerhidir (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3249, vr. 1^{a}-2^{b}). **3.** *Takvîm-i Sâl-i 1144-1145.* 1731-1732 yıllarına ait cetvelli bir takvim olup cetvel kenarlarına bazı notlar yazılmıştır. **4.** *Takvîm-i Sâl-i 1152-1153.* 1739-1740 yılına ait bir takvimdir. **5.** *Tedâhül-i Seneye Müteallik Risâle.* Risâlenin mukaddimesinde müellif eserini, Aynî'nin *ʿİḳdü'l-cümân* adlı tarihinin bir bölümünü tercüme ederken Damad İbrâhim Paşa'nın isteğiyle kaleme aldığını söyler. Cemâziyelâhir 1138'de (Şubat 1726) yazılan eserin bilinen üç nüshası farklı isimlerde kaydedilmiştir (son üç eser için bk. İhsanoğlu v.dğr., I, 426-427). **6.** *Ḥâşiye ʿalâ Ḥâşiyeti'z-Zîbârî.* Ebü'l-Kāsım es-Semerkandî'nin istiareye dair meşhur risâlesi üzerine İsâmüddin el-İsferâyînî'nin kaleme aldığı şerhe Hasan b. Muhammed ez-Zîbârî tarafından yazılan hâşiyenin hâşiyesidir (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1797, vr. 1-29; *Şerḥu'l-isti'âre,* Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3249, vr. 27^{b}-50^{a}, müellif hattı). **7.** *Eş'âr-ı ʿİṣmet (Ḳaṣîde).* Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa hakkında yazdığı kasidedir (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3249/4, vr. 59^{b}-61^{a}; nr. 3191, vr. 103^{b}-106^{a}). **8.** *Ḥâşiye ʿalâ şerḥi'l-Vaż' li'l-ʿİṣâm.* İsâmüddin el-İsferâyînî'nin Adudüddin el-İcî'ye ait *er-Risâletü'l-vaż'iyye* üzerine yazdığı şerhin hâşiyesidir (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1797, vr. 30^{b}-126^{b}). **9.** *Şerḥ-i Gazel-i Sâib-i Tebrîzî* (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3249, vr. 125^{b}-133^{a}). **10.** *Şerḥu Risâleti'l-ḥaḳîḳat ve'l-mecâz* (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 2824, vr. 1-26). **11.** *Ḥâşiye ʿalâ Ḥâşiyeti'l-Lârî ʿalâ şerḥi'l-Hidâye li-Ḳāḍî Mîr* (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 1797, vr. 127^{a}-188^{b}; nr. 2159, 2864, vr. 46-93). **12.** *Simṭü'd-dürer* (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 2249, vr. 51^{b}-58^{a}). **13.** *Ḥâşiye ʿalâ Ḥâşiyeti ʿAzmîzâde.* İbn Melek'in *Şerḥu'l-Menâr*'ı üzerine Azmîzâde Mustafa Hâletî'nin kaleme aldığı hâşiyenin hâşiyesidir (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 947). İsmet Efendi'nin kaynaklarda adı geçen diğer eserleri de şunlardır: *Ta'lîḳa ʿalâ Şerḥi'l-ʿAḳâ'idi'l-ʿAḍûdiyye li'd-Devvânî, Simâṭ-ı ʿİṣmet-Mecmûʿa-i ʿUlûm, Risâle fî beyâni'l-mesâ'ili'l-İṣnâʿaşeriyye, ed-Dürerü's-seniyye fî feżâ'ili Devleti'l-ʿOsmâniyye, Risâle fi't-taṣavvuf, Risâle fi't-taṣrîf, Risâle-i Rubʿ, Ḥüsnü'l-beyân li-ṭarîḳi'l-Ḥâcegân.*

Tercümeleri. İsmet Efendi, Celâleddin ed-Devvânî'nin *Risâle fî ḥaḳîḳati'l-insân* adlı eserini *Hakîkatü'l-insân* adıyla şerhetmiş ve Türkçe'ye çevirmiş (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3191, vr. 99-100, müellif hattı). Devvânî'nin talebelerinden Kādî Mîr Meybüdî'nin *Câm-ı Gîtî-nümâ* adlı eserini de tercüme etmiştir. Bedreddin el-Aynî'nin *ʿİḳdü'l-cümân fî târîḫi ehli'z-zamân* adlı eserinin tercümesi için Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa'nın 1138'de (1726) kurduğu, yirmi beş kişilik heyette yer alan İsmet Efendi'nin hangi bölümleri tercüme ettiği belli değildir (*Aynî Târihi*'nin bir kısmının hîn-i tercümesinde vârit hâtıra adlı bir yazısı için bk. Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3249, vr. 125^{b}-133^{a}). İsmet Efendi ayrıca, Aristo'ya isnat edilen apokrif bir eserin bir kısmını *Aristoteles'in Tibyânü'l-Hikem Adlı Eserinden Bazı Mesâil* ismiyle tercüme etmiştir.

BİBLİYOGRAFYA :

İbrâhim Şâhidî, *Tuhfe-i Şâhidî*, İstanbul 1298; *a.e.* (haz. Ahmet Hilmi İmamoğlu), Muğla 2005, s. 57; Müstakimzâde, *Tuhfe*, s. 375-376; *Esad Mehmed Efendi ve Bağçe-i Safâ-endûz'u* (haz. Rıza Oğraş), Burdur 2001, s. 207-208; Fatîn, *Tezkire*, s. 299; Ahmed Şakir Paşa, *Takvîm-i Nücûmî*, İstanbul 1306, s. 41; Cevdet, *Ma'rûzât*, s. 208; *Sicill-i Osmânî*, III, 471; *Osmanlı Müellifleri*, I, 363-364; *Hediyyetü'l-ʿârifîn*, II, 326; Ekmeleddin İhsanoğlu v.dğr., *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*, İstanbul 1997, I, 426-427; Mehmet Nâil Tuman, *Tuhfe-i Nâilî* (haz. Cemal Kurnaz – Mustafa Tatcı), Ankara 2001, II, 679 (nr. 2881); Müjgân Cunbur, "İsmet", *Türk Dünyası Edebiyatçıları Ansiklopedisi*, Ankara 2004, V, 235; Âdile Âbidin, "Aynî'nin İkdü'l-cümân fî Târîhi Ehli'z-zaman Adlı Tarihinde Osmanlılara Ait Verilen Maluma-

İsmet Mehmed Efendi'nin *Feyzü'l-hâdî şerhu Tuhfeti'ş-Şâhidî* adlı eserinin ilk iki sayfası (Beyazıt Devlet Ktp., Veliyyüddin Efendi, nr. 3249/5)

tın Tetkiki", *Tarih Semineri Dergisi*, II, İstanbul 1938, s. 145; Salim Aydüz, "İsmet Mehmed Efendi (ö. 1747) ve Tedâhül-i Seneye Dair Risalesi", *Kutadgubilig*, sy. 15, İstanbul 2009, s. 223-264; a.mlf., "Halil Efendi (Cabîzâde)", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, İstanbul 1999, I, 515; *Kāmûsü'l-a'lâm*, IV, 3157.

SALİM AYDÜZ

İSPİRÎZÂDE AHMED EFENDİ

(ö. 1143/1730)

Patrona İsyanı düzenleyicilerinden, Ayasofya vâizi.

İstanbul'da doğdu. Babası Ayasofya Camii cuma vâizi İspirli Ali Efendi'dir. İlk eğitimini babasından aldı, onun çevresindeki hocalardan ve müderrislerden ders gördü. Babasının vefatı üzerine Seyyid Feyzullah Efendi'nin şeyhülislâmlığı sırasında kendisine 22 Zilhicce 1106'da (3 Ağustos 1695) Sofu Mehmed Paşa dârülhadisliği verildi (BA, Ali Emîrî, II. Mustafa, nr. 1004). 1112'den (1700-1701) itibaren babası gibi Eyüp Sultan Camii'ne cuma vâizi tayin edildi. Ardından sırasıyla Sultan Selim, Sultan Mehmed, Süleymaniye, Sultan Ahmed Camii vâizliği ve 1134 Cemâziyelâhirinde (Mart-Nisan 1722: BA, KK 7500, s. 147), Sadreddinzâde'nin günlüğüne göre ise 24 Rebîülâhir 1134'te (11 Şubat 1722) Süleyman Fâzıl Efendi'nin yerine Ayasofya cuma vâizliğine getirildi. İki yıl sonra vâizliği selâtin şeyhliği unvanıyla daha da pekiştirildi. "Reîsü'l-müfessirîn, reîsü'l-meşâyih" unvanlarına da sahip olan Ahmed Efendi, Patrona İsyanı'nın ardından 30 Rebîülevvel 1143'te (13 Ekim 1730) öldü. İsyanın hemen sonrasındaki âni ölümünün sebebi bilinmemekle birlikte onun Patrona İsyanı'nın çıkmasında hayli önemli rol oynadığı belirtilir. Fındıklılı İsmet Efendi, İspirîzâde'nin yönetici erkâna yakınlığını dile getirir (*Tekmiletü'ş-Şekāik*, s. 325). Onun cuma vâizliği sırasında devlet adamları ve sarayla olan ilişkileri dikkat çekicidir. Dönemin sadrazamı Nevşehirli Damad İbrâhim Paşa, 1135 (1723) yılının bir cuma günü cuma namazı için Ayasofya Camii'nde bulunmaktayken İspirîzâde'nin, III. Ahmed'in hastalığı için okuduğu etkili dua cemaatin dinî duygularını coşturmuş, sadrazam da bu coşkunluk içinde birkaç defa baygınlık geçirmişti. İspirîzâde'nin saray nezdinde de önemli bir yeri vardı. 1720 sünnet şenliklerinde Sadrazam ve Rakka Valisi Vezir Ali Paşa, Nakîbüleşraf Zeynelâbidîn Efendi ve Ayasofya şeyhi Süleyman Fâzıl

İspirîzâde Ahmed Efendi'nin 1106 (1694-95) tarihli arzı ve Şeyhülislâm Feyzullah Efendi'nin derkenarı üzerine buyuruldusu (BA, Ali Emîrî, II. Mustafa, nr. 1004)

Efendi ile beraber vezîriâzamın sofrasında yer almıştı. Hatta bu yüzden Patrona İsyanı'ndan sonra kaleme alınan eserlerde "şeyh-i mesfûr, şeyh-i bî-pervâ, yekūlü mâ lâ yef'al mefhûmuna mâsadak olan İspîrî oğlu" gibi ifadelerle geçmiştir.

Hânedan düğünlerinde, üst düzey devlet görevlilerinin hazır olduğu her yerde İspirîzâde'nin de bulunduğu anlaşılmaktadır. Saray çevresinde kazandığı nüfuza en çarpıcı örnek, 15 Ramazan 1138'de (17 Mayıs 1726) eskiden beri düzenlenen hırka-i şerif ziyaretine davet edilmesinde ihmalkâr davranan tezkireci Mustafa Efendi'nin hemen görevden alınmış olmasıdır. İspirîzâde ayrıca hediyelerle de teskin edilmişti. Bunun dışında Damad İbrâhim Paşa, Hocapaşa yangınında harap olan Süleyman Subaşı Mescidi'ni camiye dönüştürüp bir dârülhadis ilâve ederek burayı aynı mahallede oturan İspirîzâde'ye tevcih etmişti. İbrâhim Paşa ayrıca, 19 Cemâziyelâhir 1137 (5 Mart 1725) gecesi çıkan yangında yanan evinin inşası için İspirîzâde'ye 8 kese akçe yardımda bulunmuştu.

Ahmed Efendi saraya bu yakınlığını siyasete karışmakla da gösterdi. Onun 1730 isyanında oynadığı kritik rolde dönemin iktidarının en büyük ismi İbrâhim Paşa ile muhtemel çekişmesinin önemli rolü vardır. İspirîzâde'nin böyle bir isyanın tertibiyle yönetimden hınç almayı düşündüğü ve bunun da yönetici kesime (İbrâhim Paşa ve ekibine) karşı duyduğu nefretin sonucu olduğu ileri sürülebilir. Dönemindeki "harf-i dâd kavgası" bu konuda bazı ipuçları verir. İbrâhim Paşa, sadâret makamına gelişinin ilk yılında Sultan Ahmed vâizliği görevinde bulunan İspirîzâde'yi "harf-i dâd"ın tecvid ilminde mahreci konusunda "münasebetsiz" sözleri yüzünden azarlamıştı. Dâd harfinin "zı" gibi okunması meselesi dönemin ulemâsı arasında derin tartışmalara yol açmıştı. Şeyhülislâm Yenişehirli Abdullah Efendi sadrazamla birlikte İspirîzâde'ye bu konuda tembihatta bulunmuş, ayrıca kendisi *Ma'rûzât*'ında (Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi Efendi, nr. 2054, vr. 20^{b}) "harf-i dâd"ın mahreci konusuna değinmiş ve dâd harfini "zı" okuyanların kıldıkları namazın fâsid olacağını ifade etmişti. İspirîzâde'ye yapılan tembihat bu netameli konudaki tartışmaya girmesi hususundadır. Belirttiği görüşün içeriğinden ziyade "devlet aklı" bu meselenin üzerini örtme, konuyu kapatma isteği içerisindeydi. Harf-i dâdın mahreci konusu yalnız İspirîzâde için değil kendisinden önceki Ayasofya şeyhleri, vâizleri için de problem teşkil etmişti. Ahmed Efendi'den önce Süleyman Fâzıl Efendi de aynı sebepten Sarıyer'e sürülmüş, ardından affedilmişti.

İspirîzâde isyan günlerinde isyancılarla saray arasındaki çetin pazarlığı yürüten kişidir. Onun yürüttüğü bu pazarlık III. Ahmed'in tahttan indirilmesi, İbrâhim Paşa, Kethüdâ Mehmed Paşa, Kaptanıderyâ Kaymak Mustafa Paşa'nın öldürülmesiyle neticelenecek ve Şeyhülislâm Abdullah Efendi, ancak İspirîzâde'yi ve Kadı Zülâlî Hasan Efendi'yi yanına alıp ulemâdan bir nevi icâzet ya da destek alarak ölüm listesinden adını sildirmeyi başaracaktı. III. Ahmed vezirini ve vezirinin iki damadını ölüme göndermiş, isyancılar bununla da tatmin olmamıştır. İspirîzâde son pazarlık için Etmeydanı'na gidişinde isyancılar Sultan Ahmed'in hilâfetini bundan böyle kabul etmediklerini, II. Mustafa'nın oğlu Mahmud'u istediklerini söylemiş, o da saraya dönüp bu isteği bildirmiş, III. Ahmed de 19 Rebîülevvel 1143 (1 Ekim 1730) tarihinde tahttan feragat etmiştir.

Ahmed Efendi'nin 1730 isyanının oluşumundaki rolü açık biçimde, "isyancıların aşmakta zorlanacakları güçlükleri aşarak onları başka bir çözüm aramaya sevkede-

bilecek yolları kapama" şeklinde ifade edilmiştir (*A Particular Account of the Two Rebellions*, s. 20-21). İsyanın bilindiği haliyle patlak vermesi İspirîzâde'nin yol göstermesiyle olmuştur. Onun desteği bulunmadan isyana temayül eden kalabalıklar belki daha yumuşak bir çözüm arayışına girecekti. Hatta kendisi bizzat isyancılara hareketin tertibi işini üstlenmeyi teklif etmiş, isyancıların ağzından III. Ahmed'in hal'i meselesini kendisi dayatmıştır. I. Mahmud'un tahta çıkışından sonra İspirîzâde yerinde kalmış, fakat bir hafta sonra ölümü vuku bulmuş, isyanın neticelerini görememiştir.

İspirîzâde Ahmed Efendi hakkında bugüne ulaşan en önemli kaynak tereke kaydıdır. Bu kayıt İstanbul Müftülüğü Şer'î Siciller Arşivi'nde (Kısmet-i Askeriyye Mahkemesi, nr. 60, vr. 9ª-10ª) yer alır (Karahasanoğlu, *OTAM*, sy. 24 [Ankara 2008], s. 97-128). Buna göre İspirîzâde'nin Hocapaşa mahallesinde bir evi, birçok kitabı tesbit edilmişti. Onun satışı gerçekleştirilen kitapları arasında en pahalısı 4800 akçe ile *Tefsîr-i Kādî*'dir. İkinci sırada 4500 akçe ile *Târîh-i Hamîs* gelir. En ucuz satılan eser ise 60 akçe ile *Risâle-i Birgivî*'dir. Terekede toplam 173 cilt kitap bulunmaktadır. Kitapları, ev eşyaları, kıyafetleri ve daha önemlisi terekeye yansıdığı şekliyle yegâne gayri menkulü olan evi ile İspirîzâde'nin toplam mal varlığı 1 milyon akçeye ulaşmaktadır. Bu da ya XVIII. yüzyıl başlarında imparatorluğun en kıdemli camisinde kürsü şeyhi olmanın maddî getirisinin (en azından İbrâhim Paşa'nın yakın çevresindeki bir kısım üst düzey bürokrata kıyasla) çok da yüksek sayılmadığını, ya da İspirîzâde'nin bu konumunu servet edinmeye yönelik olarak kullanmadığını düşündürür.

BİBLİYOGRAFYA :

BA, A.AMD, nr. 2/29; *Sadreddinzâde Telhisi Mustafa Efendi Günlüğü*, BA, KK, nr. 7500, s. 147 vd.; *Ayasofya-i Kebîr'e Şeyh Olanlar*, TSMK, Emanet Hazinesi, nr. 1719, vr. 289ᵇ-293ᵇ; Uşşâkîzâde İbrâhim, *Uşşâkîzâde Târihi* (haz. Raşit Gündoğdu), İstanbul 2005, II, 944, 954, 1018; *Ma'rûzât-ı Abdullah Efendi*, Süleymaniye Ktp., Bağdatlı Vehbi, nr. 2054, vr. 20ᵇ; *Vak'a-i Patrona Halil*, Millî Ktp., Yazmalar, nr. A 1902/3, vr. 310ᵇ; TSMK, Revan Köşkü, nr. 1977, vr. 39ª; *Vâkıa Takrîri Binyüzkırküç'de Terkib Olunmuşdur*, Bibliothèque Nationale, Suppl., Turc 923, vr. 9ª-ᵇ; Şeyhî, *Vekāyiu'l-fuzalâ*, I, 559; II, 91-92, 428, 680; Râşid Mehmed Efendi – Çelebizâde Âsım Efendi, *Târîh-i Râşid ve Zeyli* (haz. Abdülkadir Özcan v.dğr.), İstanbul 2013, II, 1279; III, 1499; C. Momartz, *Umständlicher Bericht Alles desjenigen, Was sich bey vorgewestem Tumult in Constantinopel wider das Ministerium und den Sultan selbsten Merckwürdiges zugetragen*, Regenspurg 1730, s. 5, 9; *A Particular Account of the Two Rebellions which happen'd at Constantinople in the Years MDCCXXX and MDCCXXXI. At the Deposition of Achmet the Third and the Elevation of Mahomet the Fifth: Composed from the Original Memorials drawn up in Constantinople*, London 1737, s. 20-21; Ch. Perry, *A View of the Levant: Particularly of Constantinople, Syria, Egypt, and Greece*, London 1743, s. 74; *Destârî Târihi*, Süleymaniye Ktp., Reşit Efendi, nr. 621, vr. 22ª; *Abdi Târihi*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 2153, vr. 40ᵇ, 42ª, 53ª; Subhî, *Târih*, vr. 12ª-ᵇ; Şem'dânîzâde Süleyman Efendi, *Müri't-tevârîh*, Beyazıt Devlet Ktp., nr. 5144, vr. 332ᵇ, 348ª, 350ª; Müstakimzâde Süleyman Sâdeddin, *Ayasofya Vâizleri: Zâkirân-ı Vâizân-ı Ayasofya-i Kebîr*, Süleymaniye Ktp., Esad Efendi, nr. 1716/2, vr. 11ᵇ, 13ᵇ, 14ᵇ vd.; *A Voyage Performed by the Late Earl of Sandwich Round the Mediterranean in the Years 1738 and 1739*, London 1799, s. 253-257; İsmet, *Tekmiletü'ş-Şekāik*, s. 323-326; Selim Karahasanoğlu, *Politics and Governance in the Ottoman Empire: The Rebellion of 1730*, Cambridge 2009, s. 142; a.mlf., "Osmanlı İmparatorluğu'nda 1730 İsyanına Dair Yeni Bulgular: İsyanın Organizatörlerinden Ayasofya Vâizi İspirîzâde Ahmed Efendi ve Terekesi", *AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi: OTAM*, sy. 24, Ankara 2008, s. 97-128.

SELİM KARAHASANOĞLU

ISSAWI, Charles Philip
(1916-2000)

Suriye asıllı Ortadoğu tarihçisi.

Suriyeli Ortodoks bir anne babanın çocuğu olarak Kahire'de dünyaya geldi. Kendisini daha çok Şamlı, kültür bakımından da Lübnanlı ve Mısırlı diye tanımlar. Çocukluğu Mısır (Kahire), Sudan (Hartum) ve Lübnan'da geçti. Annesinin babası Nu'mân Ebû Şa'r, Belçika-Liège'de Osmanlı konsolosu olup Hizb el-lâ-merkeziyye hareketinin kurucularındandır. Jöntürkler'le anlaşmazlığa düşünce Suriye'ye dönememiş ve Mısır'a yerleşmiştir. Issawi, İskenderiye'de mezunları arasında çok ünlü devlet adamı ve sanatçıların da bulunduğu Victoria College'da okudu. Lisans öğrenimini Oxford'da Magdalen College'da 1937'de tamamladı. 1946'da Beyrut Amerikan Üniversitesi'nde ders verdiği sırada, II. Dünya Savaşı yıllarında ülkesinden sürgün edilen bir Polonyalı olan Janina Maria Haftke ile evlendi. 1947'de Amerika Birleşik Devletleri'ne (Washington, D.C.) gidip yerleşen Issawi ile eşi 1957'de bu ülkenin vatandaşı oldular. İlk yıllarında siyasî yönden oldukça aktif olan Issawi, Amerikalılar'ı Filistin'de bir yahudi devletinin kurulmasının facia ile sonuçlanacağına ikna etmeye çalıştı.

Charles Philip Issawi

Washington'da bir süre kaldıktan sonra Birleşmiş Milletler'de görev yaptı, ardından başına geçeceği Ortadoğu masasında uzman olarak çalışmak üzere New York'a taşındı.

Amerika Birleşik Devletleri'ndeki ilk akademik deneyimi, 1950'de Harvard Üniversitesi'nin bir yaz okulunda okuttuğu Ortadoğu ekonomileri dersiyle başladı. Birleşmiş Milletler'de çalışırken üç yıl boyunca ders verdiği Columbia Üniversitesi'ne 1951'de Ragnar Nurkse ekonomi profesörü unvanıyla geçiş yaptı ve ekonomi bölümündeki hocalığı 1975'e kadar sürdü. Bu üniversitenin Yakın ve Ortadoğu araştırmaları merkezlerinin direktörlüğü görevinde bulundu (1962-1964). 1975'te Princeton Üniversitesi'nin Yakındoğu Çalışmaları Bölümü'ne Bayard E. Dodge Yakındoğu araştırmaları profesörlüğüne tayin edildi ve 1986'da buradan emekli oldu. Gerek Columbia'da gerekse Princeton'da önemli sayıda yüksek lisans ve doktora tezi yönetti. 1987-1991 arasında New York Üniversitesi'nde ders verdi. Middle East Studies Association ve Middle East Economic Society direktörlüğü yaptı, Giorgio Levi Della Vida ödülünü aldı. 8 Aralık 2000'de Pennsylvania'daki evinde öldü.

Issawi, sadece modern Ortadoğu ekonomi tarihçiliğinin kurucusu değil aynı zamanda modern Ortadoğu tarihçiliğinin müstakil bir disiplin halinde ortaya çıkmasında önemli rol oynamış bir araştırmacı kabul edilir. Bu alanda birçok makale ve kitap kaleme almış, kitaplarından bazıları Arapça, Farsça, İbrânîce, Bengalce, Malayca, Endonezce, Rusça ve İspanyolca'ya tercüme edilmiştir. *The Economic History of Turkey, 1800-1914* adlı eseri dahil olmak üzere kitaplarından hiçbiri Türkçe'ye çevrilmemiştir. Issawi'nin kariyerinin sırf ekonomik analizden ekonomik tarihe doğru kayışı 1960'larda gerçekleşmiştir. Bununla bağlantılı olarak Mısır üzerine yayımladığı ilk kitaplar birer tarih

çalışması olmayıp ekonomist gözüyle bölgenin analizidir. Zira Issawi öteden beri ekonomiye yaklaşımının matematiksel değil tarihsel olduğunu belirtir ve Mısır ekonomisine dair çalışmasında bu tutum gözlenebilir. Ekonomik tarihe bu kayış, Ortadoğu ekonomileri üzerine yazdığı beş kitapla meyvesini vermiştir. Akademik kariyeri ekonomi uzmanlığı ve ekonomi tarihçiliği olarak ele alınması gereken Issawi'nin eserlerine kronolojik bir bakış onun ekonomistlikten ekonomi tarihçiliğine geçişini ortaya koyar. Buna karşın çalışmalarında argümanlarının hemen tamamını ikincil kaynaklar üzerinden inşa etmesi, arşiv malzemesini çok sınırlı kullanması, onun akademik hayatının sonuna kadar bir tarihçiden ziyade bir ekonomi uzmanı gibi çalışmış olduğunu gösterir. Formel eğitiminden geçmemiş bir ekonomi tarihçisi olarak akademik hayatı boyunca Issawi'nin temel kaygısı, Batı dünyasında (Amerika) daha az bilinen yayınları ya da Batı dillerinde kaleme alınmış birincil kaynakları kullanarak Ortadoğu ekonomi tarihçiliğinin ana hatlarını aktarma şeklinde özetlenebilir. Sonuçta Issawi analitik metinler kaleme almış bir bilim adamı değildir. Onun katkısı daha çok derleme metinler inşa etme şeklinde ortaya çıkar. Issawi'nin Ortadoğu tarihini ele alışı modernist açıdan bir analizdir. 1400-1800 yılları arasını duraklama dönemi olarak sunan yazar 1400'den sonra Ortadoğu'nun bilimde, felsefede, teknolojide ve ekonomik düşüncede herhangi bir ilerleme kaydetmediği kanaatindedir.

Eserleri. 1. *Egypt. An Economic and Social Analysis* (London 1947). Mısır ekonomisi üzerine yazdığı bu ilk kitabı, II. Dünya Savaşı'na kadar gelen dönemde Mısır'ın ekonomik ve sosyal yapısının araştırılmasına dair boşluğu doldurma amacını taşır. Amerika Birleşik Devletleri'ne taşındıktan sonra eserini önemli ölçüde gözden geçirerek ikinci baskısını gerçekleştirmiştir (*Egypt at Mid-Century: An Economic Survey*, London 1954). **2.** *An Arab Philosophy of History* (London 1950, 1969). İbn Haldûn'un *Muḳaddime*'sinin sosyal bilimlere ilişkin bölümlerinin (tarih metodu, ekonomi, kamu maliyesi, nüfus, toplum ve devlet, din ve siyaset, bilgi ve toplum, varoluş teorisi ve bilgi teorisi) çevirisinden ibarettir. **3.** *Egypt in Revolution: An Economic Analysis* (London 1963). Mısır'ın ekonomik profilini ortaya koymayı amaçlayan bu kitap tarihsel alt yapıyı veren ilk bölümü dışında tamamen yeni bir çalışmadır. **4.** *The Economic History of the Middle East, 1800-1914: A Book of Readings* (Chicago 1966). Daha çok Batı dilleri dışındaki dillerde kaleme alınmış, İngilizce konuşulan ülkelerde geniş dolaşım alanı bulamamış önemli yayınları bir araya getirip büyük kısmının çevirilerini de bizzat kendisi gerçekleştirerek yaptığı bir derlemedir. Bunu yine aynı şekilde üç müstakil kitap izlemiştir. **5.** *The Economic History of Iran, 1800-1914* (Chicago 1970). Eserde sosyal yapı, dış ticaret, ulaşım, tarım, endüstri, petrol ve finans-kamu maliyesi konuları ele alınır. **6.** *The Economic History of Turkey, 1800-1914* (Chicago 1980). Bu kitap da Ahmed Cevdet Paşa, Enver Ziya Karal, Lütfi Güçer, Halit Ziya Uşaklıgil gibi isimlerin çeşitli çalışmalarının ve İngiliz arşivleriyle (Public Record Office) Fransızca, Türkçe, Almanca, Rusça, İtalyanca, Felemenkçe, İbrânîce ve Ermenice malzemenin çevrilerek derlenmesinden meydana gelmiştir. Bu eser için Osmanlı arşivlerinde herhangi bir çalışma yapılmamış, sadece Bağdat demiryollarıyla ilgili birkaç belgenin çevirisi verilmiştir. Dolayısıyla Issawi'nin Osmanlı Devleti'nde sosyal yapı, ticaret, ulaşım, tarım, endüstri ve finans-kamu maliyesi konularında İngiliz, Amerikan, Fransız, Avusturya arşivlerini kullanması dışarıdan bir bakıştır. **7.** *The Fertile Crescent, 1800-1914: A Documentary Economic History* (New York 1988). Serinin son kitabı olan bu eserde Suriye ve Irak'ta 1800-1914 yılları arasında yaşanan gelişmelerden sonra bölgenin ticareti, ulaşımı ve tarımı, endüstrisi ve finans-kamu maliyesi üzerinde durulur. Belgelerin önündeki açıklamalar yazar tarafından eklenmiştir. Bu dört kitap, Amerikan üniversitelerinde okutulan derslerin birincil kaynaklarla desteklenmesi amacıyla hazırlanan birincil kaynak seçkisi niteliğindedir. **8.** *An Economic History of the Middle East and North Africa* (New York 1982). Yukarıdaki dört derlemenin bir genel tahlil denemesi olup Issawi'nin yıllar boyunca tekil araştırma bölgelerinin, bu bölgeler üzerine geniş belgelere ulaşarak ortaya koyduğu dokümanter çalışmaların sonucunda meydana gelmiştir. **9.** *The Economics of the Middle Eastern Oil* (London 1962, Mohammed Yeganeh ile birlikte). **10.** *Oil, the Middle East and the World* (New York 1992). Eserde petrole bağımlılık, bunun boyutları, bu bağımlılığın Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkeleriyle Batı Avrupa ve Japonya ile ilişkileri oluşturmadaki rolü irdelenmiştir.

Issawi'nin ayrıca çeşitli Arapça makaleleri, bazı İngilizce makalelerinin çevirileriyle beraber *Müşkilât Ḳavmiyye* adıyla yayımlanmıştır (Beyrut 1958). Makalelerini derlediği bir başka kitabı da *The Arab's World Legacy* başlığını taşır (Princeton 1981). *Müşkilât Ḳavmiyye*'deki bazı makalelerini de içeren bu eserde, VII. yüzyıldan XX. yüzyıla kadar geniş bir dönem içerisinden ekonomik tarihten Hz. Muhammed'in tarihsel rolüne, Avrupa dillerinden modern Arapça'ya geçen kelimelere kadar Ortadoğu'nun çeşitli meseleleri üzerinde durulur. Bir başka makale derlemesi olan *The Middle East Economy: Decline and Recovery, Selected Essays* (Princeton 1995) İran, Irak, Türkiye, Mısır ve Lübnan'ı konu edinir. Kitabın odak noktası Ortadoğu'nun dünya ekonomik ve tarihsel bağlamıdır. *Cross-Cultural Encounters and Conflicts* adlı son makale derlemesinde ise (New York 1998) kişisel yaşamında tecrübe ettiği Doğu-Batı arasında kültür çatışmaları / karşılaşmaları meselelerini akademik ve tarihsel yönden irdeler. Eserde İbn Haldûn yanında Osmanlı ekonomi mirası, Ortadoğu'da Rumlar, Fransız Devrimi, İngilizce'nin Fransızca'ya üstün gelişi ve bu dilin dünyadaki egemenliği, XVIII. yüzyıldan itibaren Batı'nın Doğu algısındaki değişim gibi konular ele alınır. Müellifin *Issawi's Laws of Social Motion* adlı kitabı (New York 1973) gündelik yaşama, insan doğasına dair aforizmalarını paylaştığı, akademik uzmanlığını geliştirdiği konulara dair fikirlerini ironiyle karışık formülleştirdiği, David Pascal'ın çizimleriyle desteklenmiş bir eserdir. Issawi ayrıca George S. Wise ile birlikte *Middle East Perspectives: The Next Twenty Years* (Princeton 1981), Dimitri Gondicas ile birlikte *Ottoman Greeks in the Age of Nationalism* (Princeton 1999) adlı kitapların editörlüğüyle Raîf Hûrî'nin (Raif Khuri) modern Arap düşüncesi üzerine Arapça eserinin İhsan Abbas tarafından gerçekleştirilen İngilizce çevirisinin editörlüğünü üstlenmiştir (*Modern Arab Thought: Channels of the French Revolution to the Arab East*, Princeton 1984). Ölümünden bir yıl önce de *Growing up Different: Memoirs of a Middle East Scholar* başlığıyla anılarını yayımlamıştır (Princeton 1999).

BİBLİYOGRAFYA :

The Economic Dimensions of Middle Eastern History: Essays in Honor of Charles Issawi

(ed. Haleh Esfandiari – A. L. Udovitch), Princeton 1990; *Approaches to the History of the Middle East: Interviews with Leading Middle East Historians* (ed. N. E. Gallagher), Reading 1994, s. 47; Yahyâ Murâd, *Muʿcemü esmâʾi'l-müsteşrikīn*, Beyrut 1425/2004, s. 491-492; W. Behn, "Issawi, Charles Philip", *Concise Biographical Companion to Index Islamicus: An International Who's Who in Islamic Studies from its Beginnings Down to the Twentieth Century*, Leiden 2006, II, 156; Şevket Pamuk, "In Memoriam: Charles Issawi (1916-2000)", *MESA Bulletin*, XXXV/1 (2001), s. 148-149; "Princeton University Professor Charles P. Issawi, Middle East Scholar, dies", http://www.princeton.edu/pr/news/00/q4/1210-issawi.htm (25.01.2013).

SELİM KARAHASANOĞLU

İSTAHRÎ, Ebû Saîd
(أبو سعيد الإصطخري)

Ebû Saîd Hasen b. Ahmed b. Yezîd b. Îsâ el-İstahrî (ö. 328/940)

Şâfiî fakihi.

244 (858) yılında doğdu. İran'ın Fars bölgesindeki İstahr şehrindendir. Bağdat'ta Sa'dân b. Nasr, Ahmed b. Mansûr er-Remâdî, Îsâ b. Ca'fer el-Verrâk, Ahmed b. Sa'd ez-Zührî, Ahmed b. Hâzim İbn Ebû Gareze el-Gıfârî ve Abbas b. Muhammed ed-Dûrî'den hadis dinledi. Kendisinden İbnü'l-Muzaffer, Dârekutnî, İbn Şâhîn, Yûsuf b. Ömer el-Kavvâs, Ebü'l-Kāsım Abdüssamed b. Ömer ed-Dîneverî, Ebü'l-Kāsım İbnü's-Sellâc ve Ebü'l-Hasan İbnü'l-Cündî gibi muhaddisler rivayette bulundu. *es-Sünen*'inde kendisinden rivayette bulunan Dârekutnî sika bir râvi olduğunu belirtir (*Mevsûʿatü aḳvâli'd-Dâreḳuṭnî*, I, 196). Şâfiî fıkhını Müzenî ve Rebî' b. Süleyman el-Murâdî'nin talebelerinden tahsil ettiği ifade edilmekle birlikte (Zehebî, *Aʿlâmü'n-nübelâ'*, XV, 252) ismi açıkça zikredilen tek hocası Ebü'l-Kāsım el-Enmâtî'dir. Enmâtî'nin önde gelen talebelerinden ve üçüncü nesil Şâfiîleri'nin önemli âlimlerinden olan İstahrî, mezhep çevresinde gelişmekte olan fıkhî birikimi kendi katkılarıyla birlikte çok sayıda talebesine aktardı. Ondan fıkıh tahsil edenler arasında Dârekutnî, Ebû İshak el-Mervezî, Ubeyd el-Fakîh diye tanınan ve Kurtuba'ya (Cordoba) yerleşen Ebü'l-Kāsım el-Bağdâdî ve Ebü't-Tayyib el-Bağdâdî yer alır. Şâfiî'nin fıkıh mirası konusunda uzman olarak görülen İstahrî yaşadığı dönemde Irak bölgesindeki Şâfiî ulemâsının reisi kabul edilirdi. Bu riyâset kendisine muhtemelen İbn Süreyc'den (ö. 306/918) sonra intikal etmiştir. Ebû İshak el-Mervezî, Bağdat'a geldiğinde İstahrî ve İbn Süreyc dışında derslerine katılabileceği başka bir hoca bulamadığını söyler.

İstahrî, Irak muhitinde İbn Süreyc'in başlattığı Şâfiî merkezli fıkıh anlayışını tamamen benimsemedi ve nisbeten kendisinden önceki Şâfiî fakihlerinin tavrını sürdürme eğiliminde oldu. Kocası vefat eden hamile kadına terekeden nafaka verilip verilmeyeceği tartışmasında nafaka verileceğini savunan İstahrî'ye Şâfiî'ye muhalefet ettiği söylenmiş ve bu bilgiyi doğru bulmaması üzerine kendisine Şâfiî'nin kitaplarından ilgili hüküm gösterilmişse de fikrinden vazgeçmemiş, Şâfiî'nin görüşüne muhalif olsa da Hz. Ali ile İbn Abbas'ın görüşüne muvafık olduğunu söyleyerek sahâbî kavli ile amel etmiştir (Sübkî, III, 231). Bu durum, Şâfiî fıkıh çevresinde İbn Süreyc ve talebelerinin faaliyetleriyle mezhep imamının fikirlerinin merkezî hale getirilme çabalarına karşı ortaya konmuş bir tavır olarak değerlendirilebilir. Nitekim İbn Süreyc ile girdiği münazaralar ve aralarında yaşanan sert tartışmalar farklı tavırları benimsediklerini göstermektedir (Hatîb el-Bağdâdî, VIII, 206).

Kum ve Sicistan'da kadılık ve ardından 320'de (932) azledilen İbnü'l-Haccâc'ın yerine Bağdat'ta muhtesiplik görevlerinde bulunan İstahrî, Sicistan ve Bağdat'taki görevlerine Halife Muktedir-Billâh tarafından tayin edildi. Sicistan kadılığı esnasında velinin rızası aranmaksızın yapılan birçok evliliği iptal etti. Sâbiîler hakkında fetva isteyen Halife Kāhir-Billâh'a onların yıldızlara taptığını ve Ehl-i kitap sayılmadıklarını söyleyerek kendilerinden cizye alınamayacağı ve öldürülmeleri gerektiği şeklinde cevap verdi. Halife fakihler arasında tartışılan, bazılarının karşı çıktığı bu fetvanın gereğini yerine getirmek istediyse de Sâbiîler'in topladıkları yüksek meblağda bir parayı takdim etmeleri üzerine bundan vazgeçti. Böylece Sâbiîler'den daha önce alınmakta olan cizye de kaldırılmış oldu. İstahrî, Kum kadılığı sırasında ardında mirasçı olarak bir kız ve amca bırakan bir kimsenin terekesinin yarısını kıza, yarısını amcaya vermesi üzerine Hz. Fâtıma dolayısıyla bütün mirasın kızın hakkı olduğunu ileri süren Şiîler'in kendisini tehdit etmesi yüzünden bu görevi bıraktı. Bağdat'taki muhtesiplik görevi esnasında bineğiyle sokakları dolaştığı, nebîz satılan Sûkuddâdî'yi kapattırdığı, eğlence mekânlarını yaktırdığı kaydedilir. Sert tabiatlı, zâhid ve kanaatkâr bir âlim olup sade bir hayat sürdüğü ifade edilir. İstahrî 14 Cemâziyelâhir 328'de (27 Mart 940) Bağdat'ta vefat etti ve Bâbüharb'de defnedildi. Vefatı için şâban ve rebîülâhir gibi aylar da verilmektedir.

Şâfiî mezhebindeki fukaha sıralamasında İstahrî, "ashâbü'l-vücûh" mertebesindeki fakihlerin önde gelenlerinden kabul edilir. Hocası Enmâtî ile usule ilişkin tartışmalara girebilecek bir seviyede olan İstahrî'nin (Sübkî, II, 302) usul ve fürû-i fıkha dair görüşleri mezhep kaynaklarında nakledilmektedir. Kendisi III. (IX.) yüzyılın sonlarıyla IV. (X.) yüzyılın başlarında yoğunlaşan usul tartışmaları sırasında birçok mesele hakkında görüş beyan etmiştir. Nasların celî kıyasla tahsis edilebileceği, beyanın hitap anından ihtiyaç anına kadar tehir edilebileceği, bir haberin tevâtür derecesine ulaşabilmesi için on kişi tarafından rivayet edilmesi gerektiği, Hz. Peygamber'in hükmü bilinmeyen fiillerinin -ibadet kastıyla yapıldığı anlaşılsın veya anlaşılmasın- mükellefler hakkında vücûb ifade ettiği, tahsis edici delil tesbit edilinceye kadar âm lafzın hükmü hakkında tevakkuf edileceği, mefhûm-i sıfat ile istidlâlin câiz oluşu onun usul anlayışını yansıtan bazı görüşleridir. Şâfiî'nin "istihsan" kelimesinden ne kastettiğine dair açıklamaları ve kıyas türleri hakkındaki tanımlamaları da Şâfiî usulüne katkıları olarak değerlendirilebilir. İstahrî'nin bazı fürû-i fıkıh meseleleri hakkındaki görüşleri mezhep âlimlerince eleştirilmiştir. Sübkî, onun kadı iken mezhebin görüşlerine aykırı olarak verdiği kararlardan örnekler zikreder (*a.g.e.*, III, 232). İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, mezhebin görüşüne muhalif bir görüşünü zikrederken onun, kuralların uygulanmasında sık sık hataya düştüğünü söyler (*Nihâyetü'l-maṭlab*, V, 210; VIII, 207). İstahrî'nin, Şâfiî'nin bazı ifadelerini zâhirî mânalarını esas alarak yorumladığı ve bu yüzden hata ettiği belirtilir. Mukim kimsenin binek üzerinde nâfile namaz kılarken kıbleye dönmesinin şart olmadığı, küçüğün mallarındaki tasarruf yetkisinin dededen sonra vasîye değil anneye intikal ettiği gibi tek kaldığı görüşleri mezhep kaynaklarında tartışılmıştır. Kendisinden rivayet edilen görüşler arasında yargılama usulüne dair olanlar dikkati çeker. Meselâ müctehid olmayan bir hâkimin verdiği isabetli hükmün infaz edileceğine dair görüşüyle Şâfiî imamlarından ayrılmıştır (İbnü's-Salâh, I, 508; Sübkî, III, 234). İbn Süreyc gibi onun da nimet verene şükrün aklen vâcip olduğunu söylemesi, kelâm ilminde uzmanlaşmamış ve bu görüşü

savunmanın doğuracağı kelâmî neticeleri kavrayamamış olmasına bağlanır.

Eserleri. 1. *Kitâbü'l-Ḳaḍâ.* Bazı kaynaklarda *Edebü'l-ḳaḍâ* diye anılan eser yargılama usulüne dairdir. İbn Kādî Şühbe eserin tek ciltlik hacimli bir kitap olduğunu kaydederken İsnevî gördüğü nüshanın çok küçük olduğunu söyler. Hatîb el-Bağdâdî ve İbnü'l-Cevzî gibi müelliflerin alanında eşsiz diye nitelediği eserin bazı kaynaklarda *Kitâbü'l-Aḳḍıye* olarak zikredilen eserle aynı olup olmadığı bilinmemektedir. **2.** *el-Ferâ'iżü'l-kebîr.* **3.** *eş-Şürūṭ ve'l-veṣâ'iḳ ve'l-meḥâḍır ve's-sicillât* (İbnü'n-Nedîm, s. 267). Bağdatlı İsmâil Paşa'nın kendisine nisbet ettiği *el-Câmi' fi'l-ḥisâb* ve *Şerḥu'l-cebr ve'l-muḳābele* adlı eserler matematikçi Muhammed b. Lürre'ye aittir (*a.g.e.*, s. 340). Mansûr b. İsmâil et-Temîmî'nin fıkha dair *el-Müsta'mel* adlı kitabına şerh yazdığı bazı kaynaklarda zikrediliyorsa da (Habeşî, III, 1671) bu eser Ebû Muhammed el-İstahrî'ye aittir (ö. 384/994; bk. İsnevî, s. 56).

BİBLİYOGRAFYA :

İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Teceddüd), s. 267, 340; Mâverdî, *el-Ḥâvi'l-kebîr* (nşr. Ali M. Muavvaz – Âdil Ahmed Abdülmevcûd), Beyrut 1419/1999, tür.yer.; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîḫu Baġdâd* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut 1422/2002, VIII, 206; İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, *Nihâyetü'l-maṭlab fî dirâyeti'l-meẕheb* (nşr. Abdülazîm Mahmûd ed-Dîb), Beyrut-Cidde 1428/2007, V, 210; VIII, 207; ayrıca bk. tür.yer.; Yahyâ b. Ebü'l-Hayr el-İmrânî, *el-Beyân fî meẕhebi'l-İmâm eş-Şâfi'î* (nşr. Kāsım Muhammed en-Nûrî), Beyrut 1421/2000, tür.yer.; İbnü's-Salâh, *Ṭabaḳātü'l-fuḳahâ'i'ş-Şâfi'iyye* (nşr. Muhyiddin Ali Necîb), Beyrut 1413/1992, I, 503, 508; II, 618; Nevevî, *Tehẕîb*, II, 237-239; İbnü'l-Fuvatî, *el-Ḥavâdiṣü'l-câmi'a* (nşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf – İmâd Abdüsselâm Raûf), Beyrut 1997, s. 97; Zehebî, *A'lâmü'n-nübelâ'*, XV, 250-252; a.mlf., *Târîḫu'l-İslâm: sene 321-330*, s. 226-227; *sene 351-380*, s. 210, 546; *sene 381-400*, s. 102; Sübkî, *Ṭabaḳāt* (Tanâhî), II, 301, 302; III, 230-253, 329, 332, 343, 448, 464; İsnevî, *Ṭabaḳātü'ş-Şâfi'iyye*, I, 46-47, 56-57; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *Ṭabaḳātü'l-fuḳahâ'i'ş-Şâfi'iyyîn* (nşr. M. Zeynühüm M. Azeb – Ahmed Ömer Hâşim), Kahire 1413/1993, I, 247-248, 285; Bedreddin ez-Zerkeşî, *el-Baḥrü'l-muḥîṭ*, Kahire 1414/1994, IV, 47, 492; V, 108, 156; VI, 31, 507; VII, 349; VIII, 74, 106-107; İbn Kādî Şühbe, *Ṭabaḳātü'ş-Şâfi'iyye*, I, 109-110; Ali b. Süleyman el-Merdâvî, *et-Taḥbîr şerḥu't-Taḥrîr fî uṣûli'l-fiḳh* (nşr. Abdurrahman el-Cibrîn v.dğr.), Riyad 1421/2000, III, 1471, 1476; IV, 1788; VI, 2686; *Keşfü'ẓ-ẓunûn*, II, 1395, 1674; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuḥûl* (nşr. Ebû Mus'ab M. Saîd el-Bedrî), Beyrut 1412/1992, s. 74, 91, 270, 294; *Hediyyetü'l-'ârifîn*, I, 269; *Mevsû'atü aḳvâli'd-Dâreḳuṭnî fî ricâli'l-ḥadîṣ ve 'ilelih*, Beyrut 2001, I, 196; Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Câmi'u'ş-şürūḥ ve'l-ḥavâşî*, Ebûzabî 1425/2004, III, 1671.

NAİL OKUYUCU

İSTANBUL ERMENİ PATRİKHÂNESİ

Türkiye ve Girit Ermenileri'nin ruhanî merkezi.

Hıristiyanlığın Ermeniler arasında yayılması ve devlet dini haline gelmesi, Aziz Gregory'nin (Surp Krikor Lusavoriç) misyonerlik faaliyetleri sonucunda gerçekleşmiştir (301). Erivan yakınında Eçmiyazin'de ilk Ermeni kilisesini kuran Aziz Gregory aynı zamanda kilisenin ilk ruhanî lideri kabul edilir. Fakat dönemin Ermeni kaynaklarında (P'avsdos, Akatankeğos v.dğr.) Gregory için ruhanî lider (gatoğigos) unvanı kullanılmaz; Ermeni kilisesindeki en yüksek dinî makamı (bir nevi başpatrik) ifade eden bu unvan Sahag döneminde (387-439) kullanılmaya başlanmıştır.

İlk üç ekümenik konsilin kararlarına ve monofizit doktrine bağlı olan Ermeni kilisesinde patriklik makamı, 638'de Kudüs'ü fetheden Halife Ömer'in Ermeni Piskoposu Abraham'ı monofizit hiyerarşiye patrik tayin etmesiyle ortaya çıktı. Bizans İmparatoru I. Iustinianos döneminde (527-565) "tek devlet-tek kilise" siyasetinden dolayı Kudüs'teki monofizitlerin büyük kısmı şehir dışına sürüldü, kalanlarsa kendi bağımsız hiyerarşilerini oluşturdu. Halife Ömer Kudüs'ü fethettiğinde diyofizit-monofizit şeklindeki ikili hiyerarşiyi koruyarak Rum patriğini diyofizitlerin, Ermeni patriğini eşit şartlarla monofizitlerin (Süryânî, Kıptî ve Habeş) lideri yaptı, bu şekilde Kudüs, Eçmiyazin'den sonra Ermeniler'in ikinci dinî merkezi haline geldi. Ermeni patriğine tanınan bu haklar, Yavuz Sultan Selim'in dönemin Kudüs Ermeni Patriği III. Sarkis'e verdiği fermanda da (1517) korundu (Ercan, s. 15-17). Diğer taraftan ruhanî liderlerin siyasî karışıklık sebebiyle farklı yerlerde ikamet etmeleri neticesinde önce Ahtamar (1113) ve ardından makamın tekrar Eçmiyazin'e taşınmasına rağmen (1441) Sis (Kozan) (1446) Eçmiyazin'e alternatif olarak bağımsız ruhanî liderlik iddiasında bulundu.

İstanbul'daki patrikhânenin kuruluşu II. Mehmed'in İstanbul'u fethiyle gerçekleşti. Ermeniler'in İstanbul'daki tarihleri eskidir. Süryânî Ortodoks Patriği Mihail, tarihinde, Bizans İmparatoru II. Aleksios'un dönemine kadar (1180-1183) İstanbul'da papaz tarafından idare edilen, malî işleri sivil tâcirlerce yürütülen birer Süryânî ve Ermeni kilisesinin bulunduğunu, ancak Türkler'le iş birliği yaptıkları ihbarı üzerine bu kiliselerin yakılıp rahiplerinin sürüldüğünü ve cemaatin heretik (Rum Ortodoks) öğretiyi kabule mecbur bırakıldığını bildirir (le Syrien, III, 185). Yine fetih öncesine ait veriler Galata'da ve İstanbul merkezde yeterli sayıda Ermeni nüfusu, din adamı ve kiliselerinin varlığını göstermektedir; 1307'deki Sis Sinodu'na İstanbul Ermenileri'ni temsilen Piskopos Husik katılmıştı (Ormanyan, s. 1784-1786). 1360'ta İstanbul'da ve 1391'den itibaren Galata'da Ermeni kilisesi (Surp Sarkis, Surp Krikor Lusavoriç) mevcuttu (İnciciyan, s. 43; Kömürciyan, s. 36, 220). 1447'de Bursa ve İstanbul piskoposu olarak adı geçen Hovagim'den 1438'e ait bir kayıtta başpiskopos unvanıyla da bahsedilmektedir (Ormanyan, s. 2155-2156). Fetih öncesine ait bu veriler başpiskoposu, kiliseleri, ruhbanları ve yeterli nüfusuyla ruhanî alt yapıya sahip olmasına rağmen Ermeni cemaatine Bizans tarafından bağımsızlık tanınmadığını, patrikhânenin kuruluşunun ancak fetihten sonra gerçekleştiğini göstermektedir.

İstanbul Ermeni Patrikhânesi – Kumkapı

Samatya'daki eski Ermeni Patrikliği Kilisesi

Patrikhânenin kuruluşuna dair ilk açık bilgi Ermeni tarihçisi keşiş Mikayel Çamçyants'a aittir (1786). Fâtih Sultan Mehmed, Bursa'da Piskopos Hovagim'e yaptığı vaadi, 1461'de Hovagim'i ve ileri gelen Ermeni ailelerini (altı hâne) Bursa'dan getirtip İstanbul ve Galata'ya yerleştirerek yerine getirdi. Patriklik fermanıyla Hovagim'e Rum patriğine tanınan haklara eşit olarak Anadolu ve Rumeli'deki Ermeniler'i idare yetkisi verildi (Çamçyants, III, 500). Patriklik fermanı günümüzde mevcut değildir. Patrikhâne ilk olarak Samatya'da bulunan Surp Kevork Kilisesi'nde (Sulu Manastır) hizmet verdi. Bu kilise yandığında, birkaç defa geçici ve 1641'de nihaî olarak şimdiki yeri olan Kumkapı Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin karşısına taşındı. İki önemli yangının ardından yeniden inşa edilen Kumkapı patrikhâne binası 1819'da da kapsamlı bir yenilemeye tâbi tutuldu. Arazisinde halen üç kilise, Osmanlı dönemine ait Kudüs patrikliği temsilcilik binası ve diğer binalar bulunmaktadır.

Osmanlılar, hıristiyan gayri müslimleri patrikhâne aracılığıyla fetih öncesindeki durumun korunması ilkesiyle yönetti. Osmanlı coğrafyasının genişleyip daralması, patrikhânenin idarî yapısıyla patriğin hak / imtiyaz ve sorumluluklarını, özellikle hüküm alanını yeniden biçimlendirdi. Patrikhânenin ruhanî yetki alanı 1613'te İstanbul merkez olmak üzere Rumeli, Orta ve Kuzey Anadolu ile Ege şehirlerini kapsıyordu. Ruhanî liderlerin hâkimiyet kurma mücadelelerine rağmen İstanbul patriklerinin hemen tamamı geleneğe uyarak bugüne kadar bir ruhanî liderliğe -önce Sis'e, Patrik I. Astvatzatur döneminden (1537-1550) itibaren de Eçmiyazin'e (1547)- bağlılığı sürdürdü. Patrik, patriklik beratlarında belirtilen vaftiz, evlilik, cenaze törenlerinin icrası, diyakon ve papaz takdisiyle diğer piskopos yetkilerinde serbestti. Basmacıyan'a verilen 3 Haziran 1764 tarihli berat mevcut en eski patriklik beratıdır.

Patriğin Osmanlı topraklarının tamamında geçerli olan sivil yetkileri de vardı. Bu yetkilere kendi ruhanî alanında doğrudan, diğer bağımsız merkezlerin ruhanî alanlarında dolaylı biçimde sahipti ve hükümetlerle ruhanîler arasında aracı konumundaydı. Patrikhânenin sivil yargı alanı fetih sırasına göre Ahtamar ve Sis ruhanî liderliğiyle Kudüs patrikliğine bağlı bölgeleri (Yavuz Sultan Selim ve kısmen Kanûnî Sultan Süleyman dönemleri) kapsıyordu. Eçmiyazin'e bağlı bölgeler ise 1583'te Erivan'ın fethiyle sivil yetki alanına girdi. Patrik Hovhannes Golod, Garabed Ulnetsi'yi patrikhâne tarihinin ilk meclisinde ruhanî liderliğe seçtirip padişaha arzederek takdis ettiğinde (1726) Eçmiyazin'e kısmî ruhanî üstünlük de sağlamış oldu. Bu ise 1828'de Eçmiyazin'in Rus hâkimiyetine geçmesine kadar sürdü.

Patrikhânenin sivil yetki alanlarından biri de diğer monofizit tebaadır. Yavuz Sultan Selim'in Kudüs'ü fethiyle Kudüs hiyerarşisine tâbi ve ruhanî işlerinde serbest olan Kudüs merkezli Süryânîler, Kıptîler ve Habeşliler patrikhâneye bağlandı (1517). Mardin Deyrüzza'ferân merkezli Süryânîler ise 1783'e kadar doğrudan Osmanlı sultanına arzlarını bildirdiler, ardından kendi arzlarıyla İstanbul patriğinin aracılığına tâbi oldular. 1890 tarihli belgelerde bir millet kabul edilme isteklerini arzeden Ya'kûbî Süryânîler bir nizamnâme hazırladılarsa da bunun yürürlüğe girdiğine dair bilgi yoktur. 1890 sonrası beratlarda patrikhâneye tâbiiyetleri belirtilmez. Bâbıâli ile ilişkilerini kendi patrikleri aracılığıyla yürüttüklerine dair veriler vardır. 1879 tarihli bir belgeye göre Pavlikyanlar da Ermeni Patrikhânesi'ne tâbi idiler. Fetihten önceki durumun korunması ilkesi dolayısıyla din / mezhep değiştirme yasak olduğundan yeni bağımsız idarelerin oluşumu Osmanlılar ve patrikhâne tarafından kabul edilmedi. Patrikhâneye tâbi topluluklar arasında Katolikler ve Protestanlar gittikçe artış gösterdi. Katolikler'in 1830, Protestanlar'ın 1847 yılına kadar patrikhâneye tâbiiyetleri sürdü. Patrikhânenin idaresi sivillerin etkisine de mâruz kalarak sivillerin dahi patrik seçildiği olmuştur. Kuruluşundan 1715 yılına kadar yetmişe yakın tayin gerçekleştiyse de bunlardan kırk sekizi patrik olarak görev yaptı. Dönüşümlü biçimde beş defa seçilen patrikler de vardır. XVII. yüzyılın ortalarından itibaren "amira" diye adlandırılan zengin Ermeni esnaf ve sanatkârlar etkin oldu. İdare geniş anlamda Patrik Golod döneminde düzene girdi. Golod sivillerin de yer aldığı ilk genel meclis sistemini kurdu. Onun 1719'da Üsküdar'da açtığı ruhban okulunu halefi Hagop Nalyan 1741'de Kumkapı'ya taşıdı.

Tanzimat döneminde gayri müslimlerin idaresi yeniden şekillendi. Bu şekillenme sistemli millet tanıma biçiminde olmayıp Batılı devletlerin ve tebaanın Bâbıâli'ye etkileri oranında gerçekleşti. 1842'de patriğin vergi toplama hakkı Osmanlı görevlisi ihtisap ağasına devredildi. 1847'de sivil ve ruhanî şeklinde iki ayrı meclis oluştu-

Kumkapı Patriklik Kilisesi'nin içinden bir görünüş

Fâtih Sultan Mehmed'in Yılanlı Sütun'a şeşper atması sırasında Ermeni ruhanî reisinin onu selâmlamasını gösteren minyatür (*Hünernâme*, TSMK, Hazine, nr. 1524, vr. 162b)

ruldu. Osmanlı modernleşmesine paralel yürüyen gelişmelerde sivil Ermeniler'in etkisi peyderpey eğitimli amiralardan esnaf ve tüccarlara geçti. Patrikhâne 1863 Ermeni Millet Nizamnâmesi ile (Ermeni Millî Anayasası) geniş katılımlı seçim sistemine kavuştu. Nizamnâme çalışmaları resmen 1856 Islahat Fermanı ile başlamış ve 1860'ta da taslak metin imzalanmıştı. Bâbıâli Kudüs patriğinin seçimi konusundaki çekişmeler sebebiyle patriği istifaya çağırarak yeni bir komisyon tayin etti. 1862'de sunulan yeni metni Bâbıâli düzenleyip 17 Mart 1863'te onayladı ve 20 Eylül'de ilk genel meclis Serviçen başkanlığında toplanarak sivil ve ruhanî meclis üyelerini seçti.

Doksan dokuz maddelik nizamnâmeye göre merkezde ve murahhasalıklarda (piskoposluklar) genel karma meclis (120'si sivil, kırkı ruhanî üye) ruhanî lideri seçerdi. Merkezî idarede oluşturulan sivil meclisin seksen üyesi İstanbul'dan, kırkı taşradandı. Siviller patrikhâne nüfus kayıtlarına göre mahallî halk tarafından seçilirdi. Karma meclisin seçtiği, kendi içinden olma zorunluluğu bulunmayan iki alt meclis (yirmisi cismanî, on dördü ruhanî üye) ve sivil meclisin seçtiği yedi komisyon (maarif, tesisat, muhakeme, manastırlar, muhasebe idaresi, vasiyet idaresi ve hastahane idaresi) sivil ve dinî işleri yürütürdü. Bütün bu meclislerin ve oturumların başkanı olan patrik Bâbıâli ile cemaat arasında aracılığı yürütürdü. Karma meclis, patrik seçimi ve ruhanî lider seçimine delege göndererek nizamnâmede değişikliklerin görüşüldüğü olağan ve olağan üstü oturumlar düzenlerdi. İstanbul genel ruhanî meclisi milletin bütün dinî işleriyle ilgilenir, rahip ve papazların takdisini yapardı. Benzer şekilde düzenlenen murahhasalıklar kendi işlerinde serbest olup patrikhânenin aracılığına tâbiydi. Merkezî karma meclis Kudüs patriğini de seçerdi; ancak Kudüs Ruhanî Meclisi kendi ruhbanlarından bir aday listesi oluştururdu. Sis ile Ahtamar nizamnâmede yer almadı ve murahhasalık olarak değerlendirildi.

Patrik Mgrdiç Hırimyan (1869-1873) nizamnâmede patriğin hukukunu sınırlandıracak değişiklik yapma teşebbüsünde bulundu. 1890'da patrikhânenin başvurusuyla azil, ruhbanların tutuklanması, yeminleri, nafaka, veraset davaları, cemaate ait binaların inşa ve tamirinde toplanacak bağışlar, kilise ve okul ruhsatı gibi konularda bazı değişiklikler yapıldı. 1914'e kadar gelen karma meclis toplantı tutanakları nizamnâmenin resmen yürürlükte kaldığını göstermektedir. 1916 Ermeni Gatoğigos ve Patrikliği Nizamnâmesi ile dört patrikliğin idaresi yeniden düzenlendi, ancak 1918'de yürürlükten kaldırılınca tekrar 1863 nizamnâmesi geçerlik kazandı. 1276 (1860) devlet salnâmesine göre patrikhâne dört patrikliğin (Ahtamar, Sis, Kudüs, İstanbul) idaresini yürütürken altmışa yakın murahhasalığa sahipti. Cumhuriyet'e geçiş sürecinde Ahtamar ortadan kalktı, Sis Lübnan'a taşındı, Kudüs ise ülke sınırları dışında kaldı. Ermeni kilisesinde halen idarî anlamda iki ruhanî liderlik (Eçmiyazin ve Sis) ve iki patriklik makamı (Kudüs ve İstanbul) vardır; tek ruhanî liderlik konusu tartışmalıdır. Tanzimat'tan bu yana on beş patrik görev yaptı. Eçmiyazin'le iyi ilişkiler içinde olan patriklerin dördü istifası sonrasında ruhanî liderlik de yaptı. Bâbıâli ile ilişkilerinde en başarılı patrik Mağakya Ormanyan'dır (1896-1908). Ormanyan, 1908'de ruhanî liderlik seçimini Patrik İzmirliyan'a karşı kaybetti ve zamanını Ermeni kilise tarihiyle ilgili çalışmalara ayırdı.

Cumhuriyet döneminde Patrik Zaven Yeğyayan (1913-1915, 1919-1922) Lozan barış görüşmelerinden sonra firar ettiğinde hükümet patriklik seçimine karışmayacağını bildirdi. Kevork Arslanyan patrik kaymakamlığını yürüttü (1922-1927, 1944-1951). Patrik Mesrop Naroyan (1927-1944) 1863 nizamnâmesi uyarınca seçildi. Bu dönemde patrikhânenin idaresi devletin laiklik ilkesine göre yeniden biçimlendi. Komisyonlar yeni kanunlarla kısmen işlevlerini yitirdi. 1935 Vakıflar Kanunu kilise ve okulların vakıf haline gelmesini (cemaat vakıfları) sağladı. Patrikhânenin tüzel kişiliği kabul edilmedi, ruhanî meclis ise varlığını korudu. Hükümetler patrikhânenin devlet içinde ayrı sivil meclise ve hukuka sahip olmasını istemedi. 1951'de göreve başlayan Patrik Karekin Haçaduryan (1951-1961) adaylık teklifini ruhban okulu açılması (Üsküdar-Surp Haç Tıbrevank, 1953) şartıyla kabul etti. Seçim, bakanlık kararnâmesiyle oluşturulan geçici sivil delegeler meclisi vasıtasıyla gerçekleşti. Ermeniler 1954'te sürekli meclis (Merkez Mütevelli Heyeti) oluşturmak istediler; ancak 1961'de merkezî idare komisyonu, dolayısıyla 1863 nizamnâme komisyonları kaldırıldı. Patrik seçimini düzenleyen ikinci geçici kararnâme ile 1961'de Şnorhk Kalusdyan seçildi. 1990'da Karekin Kazancıyan, 1998'de ise seçmen yaşı yirmi birden on sekize çekilerek 1961 seçim usulüyle 84. ve şimdiki patrik Mesrop Mutafyan seçildi. Günümüzde patrikhâne Türkiye ve Girit Ermenileri'nin ruhanî merkezi olup Eçmiyazin Gatoğigosluğu'na bağlıdır. İstanbul Ermeni Patrikhânesi'nin idaresini halen Mutafyan'ın rahatsızlığı sebebiyle patrik genel vekili seçilen (2010) başpiskopos Aram Ateşyan yürütmektedir. Büyük çoğunluğu İstanbul'da yaşayan Ermeniler'in (yaklaşık 80.000 kişi) İstanbul'da otuz beş, Anadolu'da Ahtamar'la birlikte yedi, Girit'te bir açık kiliseleri vardır. Yaklaşık 110 ruhanîden dördü piskopostur. Yirmi kilise korosu, üç vakıf, iki yetimhane, iki lise ve bir hastahaneleri, on bir ilköğretim ve dört lise cemaat okulları, yirmi dernek, yedi basın kuruluşu ve İstanbul'da on altı mezarlıkları vardır.

BİBLİYOGRAFYA :

Azgayin Sahmanadrut'iwn Hayots (Nizamnâme-i Millet-i Ermeniyân), İstanbul 1279/1863; Eremya Çelebi Kömürciyan, *İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul* (trc. H. D. Andreasyan, nşr. K. Pamukciyan), İstanbul 1988, s. 36, 220; M. Çamçyants, *Batmutyun Hayots*, Venedik 1786, III, 500; H. Asadur, "G. Bolsoy Hayen yev Irents Badriarknen", *1901 Intarcag Oratsuyts Azkayin Hivantanotsi*, Konstandnubolis 1901, s. 236-258; Michel le Syrien, *Chronique* (ed. J.-B. Chabot), Paris 1905, III, 185; "Ermeni Gatoğigosluk ve Patrikliği Nizamnâmesi", *Düstur, İkinci Tertip*, İstanbul 1928, VIII, 1240-1250; F. Babinger, "Ein Besitzstreit um Sulu Manastır unter Mehmed II (1473)", *Charisteria Orientalia*, Praha 1956, s. 29-37; A.

K. Sanjian, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, Cambridge 1965, s. 96-97, 253-254; V. Artinian, *The Armenian Constitutional System in The Ottoman Empire 1839-1863*, İstanbul 1970, s. 78-91; P. G. İnciciyan, *XVIII. Asırda İstanbul* (trc. H. D. Andreasyan), İstanbul 1976, s. 43; K. Bardakjian, "The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople", *Christians and Jews in the Ottoman Empire* (ed. B. Braude – B. Lewis), New York 1982, I, 89-100; Yavuz Ercan, *Kudüs Ermeni Patrikhanesi*, Ankara 1988, s. 15-17, 33-46; Papken (Güleseryan), *Badmutyun Gatoğigosats Giligioy*, Antilias-Lipanan 1990, s. 31-42; M. Ormanyan, *Azkabadum*, Antilias-Lipanan 2001, s. 60-66, 1261, 1784-1786, 2155-2156; K. Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar*, İstanbul 2002, I, 143-154; II, 191-198; M. Macit Kenanoğlu, *Osmanlı Millet Sistemi: Mit ve Gerçek*, İstanbul 2004, s. 103-130; Canan Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği*, Ankara 2005; Murat Bebiroğlu, "Patrik Seçimi", http://hyetert.blogspot.com.tr/2009/07/patrik-secimi.html#more (01.06.2013); J. F. Driscoll, "Patriarch", *The Catholic Encyclopedia*, www.newadvent.org (29.09.2015); A. Fortescue, "Patriarch and Patriarchate", *a.e.*

CANAN SEYFELİ

İSTANBUL KONFERANSI

Büyük devletlerin Balkan krizini görüşmek üzere düzenledikleri konferans (23 Aralık 1876 – 20 Ocak 1877).

İstanbul Konferansı (Tersane Konferansı), 1875'te Hersek ayaklanmasıyla başlayıp bir yıl sonra Bulgar ayaklanması ve Osmanlı-Sırp, Karadağ savaşlarıyla devam eden Balkan krizini görüşmek üzere toplanmıştır. Balkan krizinin en önemli safhasını Bulgar ayaklanmasının oluşturduğu şüphesizdir ve bu mesele konferanstaki dengeleri ve konferansın seyrini etkilemiştir. Bulgar ayaklanmasının bastırılmasına ilişkin haberler, İngiltere'de "Bulgar vahşeti" propagandasıyla liberaller tarafından siyasî bir malzeme haline getirilmiş ve kısa sürede Türk karşıtı kampanyalara dönüştürülerek Avrupa'nın algı dünyası üzerinde derin etki uyandırmıştır. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğüne ve bağımsızlığına dayalı politikadan yana olan İngiliz hükümetini etkisiz bırakırken Osmanlı Slavları lehinde daha aktif hareket etmek için fırsat kollayan Rusya'yı harekete geçirmiştir.

Osmanlı kuvvetlerinin 29 Ekim 1876'da Morova'da Sırp kuvvetlerini bozguna uğratması üzerine Rusya hükümeti Bâbıâli'ye verdiği bir ültimatomla şartsız olarak altı haftalık ya da iki aylık bir ateşkesi kabul etmesini istedi. Bunun sekiz saat içinde kabul edilmemesi durumunda iki ülke arasındaki ilişkiler kesilecek, Rus büyükelçisi ve bütün Rus elçilik personeli İstanbul'u terkedecekti. Bu arada ordusunu hazırlamaya başlayan Rusya, meselenin Osmanlı Devleti'nin gıyabında hıristiyan devletler arasında müzakere edilmesi girişiminde bulundu. Rusya'nın teklifi Osmanlı hükümeti tarafından kabul edilmesine rağmen Doğu'daki çıkarlarının Rus tehdidi altında bulunduğunu gören İngiliz hükümeti 4 Kasım 1876'da sorunun bir konferansta görüşülmesini önerdi. Önerinin Osmanlı Devleti ve diğer devletlerce kabul edilmesiyle İngiltere, Doğu sorununun çözümünde yeniden önderliği elde etmiş oldu. Bunun üzerine Paris Antlaşması'nda imzası bulunan devletler 1876'nın Aralık ayında İstanbul'da bir araya geldiler. Konferans Kasımpaşa'daki Bahriye Nezareti binasının üst katında toplandı. İngiltere'nin önerisiyle devletlerin İstanbul'daki elçilerinin dışında ikinci bir temsilci ile katılmaları kararlaştırıldı. Rusya, Almanya ve İtalya konferansa ikinci bir temsilci göndermeyi gerekli görmedi. Buna göre konferansta İngiltere'yi Lord Salisbury ve Sir Henry Elliot, Fransa'yı Kont Bourgoing ve Kont Chaudordy, Avusturya-Macaristan'ı Kont Zichy ve Baron Calice, Rusya'yı Ignatyef, İtalya'yı Kont Corti, Almanya'yı Baron Werther, Osmanlı Devleti'ni de Hâriciye Nâzırı Saffet Mehmed Esad Paşa ile Berlin Elçiliği'nden Şûrâ-yı Devlet reisliğine getirilen İbrâhim Edhem Paşa temsil etti.

Konferansın ilk oturumu 23 Aralık 1876'da yapıldı. Devlet temsilcileri konferansta görüşülecek konular üzerinde tartışırken dışarıda atılmaya başlanan top sesleri bütün imparatorluk için reform öngören bir anayasayı (Kānûn-ı Esâsî) ilân etmekteydi. Bunun üzerine Saffet Paşa delegelere, atılan topların halkın meşrû isteklerinin padişah nezdinde kabul edilmesini isteyen Meşrutiyet idaresini ve bu idarenin bütün Osmanlı ülkesindeki müslüman ve hıristiyanların özgürlüklerinin güvencesi olduğunu ilân ettiğini belirttikten sonra böyle bir toplantıya artık gerek kalmadığını açıkladı. Saffet Paşa'nın kısa konuşmasını büyük bir şaşkınlıkla dinleyen delegeler üzerinde Kānûn-ı Esâsî'nin ilân edilmesi olumlu hiçbir sonuç doğurmadı. Paşanın konuşmasından sonra söz alan Rus temsilci Ignatyef, böyle gösterişlere önem vermeyip bugün için ortaya konan maddenin müzakeresiyle işe başlamak gerektiğini ifade etti (Ahmed Sâib, s. 76), böylece konferansın devam etmesi sağlandı.

Konferansta görüşülen konular ve Türk tarafına sunulan teklifler, aslında aralık ayı başlarında büyük devlet temsilcilerinin bir araya gelerek yaptıkları hazırlık toplantılarında kararlaştırılmıştı. Üzerinde mutabık kalınan kararlar gerçekte Rus temsilcisi Ignatyef ile Salisbury'nin eseri idi. Bu noktada Ignatyef ile uyum içinde çalışan Salisbury'nin Rusya'ya meyleden tavrı, İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğüne ve bağımsızlığına dayalı Doğu politikasının da çatlak verdiğinin bir işaretiydi. Esas itibariyle İngiltere'nin Osmanlılar'dan uzaklaşan siyaseti, konferans sırasında etkisini sürdüren Bulgar olaylarıyla ilgili olduğu kadar Salisbury'nin şahsıyla da ilgiliydi. Zira Salisbury kişisel olarak Türkler'e karşı öfke ve kin besleyen, temelde Türkler'in Avrupa'dan çıkarılmasına "samimiyetle" inanan biri olarak Doğu sorunu konusunda pek çok İngiliz devlet adamından farklı düşüncelere sahipti. Kendisi, geleneksel İngiliz politikasından vazgeçilmesi ve Türk Devleti'nin taksiminde Rusya ile uzlaşılması gerektiğini savunuyordu. Bununla birlikte Salisbury'nin takındığı tavır konferanstaki diğer İngiliz temsilcisi Sir H. Elliot'ı rahatsız etti ve Salisbury'yi bu tavrıyla İngiliz çıkarları için en büyük tehdit olan Rus emellerine hizmet etmekle suçladı. Ona göre Salisbury dış politikada tecrübesizdi ve Rus entrikaları konusunda gerçekleri göremeyen biriydi (*Some Revolution*, s. 276). Bu sebeple İstanbul Konferansı'nı, İngiltere'nin Doğu politikasında derin bir çatlağın meydana geldiğini gösteren sürecin önemli bir aşaması olarak kabul etmek gerekir.

Bu arada, büyük devlet temsilcilerinin konferans öncesi kabul ettikleri kararlar ortak bir program halinde Osmanlı temsilcilerine sunuldu, bu da ilk toplantıdan itibaren uzun ve gergin tartışmalara yol açtı. Hazırlanan ortak program genel hatlarıyla Sırbistan, Karadağ ve Bulgaristan'a terkedilecek topraklar, Bulgaristan'da ve Bosna-Hersek'te teşkil edilecek idarî, askerî, adlî ve malî yapı, buralardaki müslüman halkın durumu ve devletler arası kontrol sistemi konusunda ağır hükümler içermekteydi. Osmanlı temsilcilerinin kendilerine sunulan programın pek çok maddesini Kānûn-ı Esâsî'ye aykırı görüp şiddetle itiraz etmeleri üzerine program küçük değişikliklerle gözden geçirildi ve Osmanlı Devleti'ne kabul ya da reddedilmek şartıyla yeniden sunuldu. Rusya için uzlaşılan yeni teklifler asgari mahiyetteydi. Bu teklifler ana hatlarıyla şunları içermekteydi: Bulgaristan doğu ve batı olmak üzere iki vilâyete bölünecek ve her bölümü için garantör devletlerin rızası ile, beş yıllık

süreyle sultanın tayin edeceği hıristiyan bir vali tarafından yönetilecekti. Bir vilâyet meclisi valiye yönetimde yardım edecekti. Türk ordusu sınırda ve belli başlı yerlerde toplanacak, vilâyet için bir ulusal milis ve jandarma gücü oluşturulacaktı. Reformları denetlemek üzere uluslar arası bir komisyon kurulacak, bu komisyonu korumak amacıyla 5000 Belçikalı asker gönderilecekti. Bosna-Hersek ise tek bir vilâyet olarak birleştirilecek, ancak bir milis gücünden yoksun bırakılacaktı. Öte yandan Bosna-Hersek, bir yıllık süreyle reformların uygulanmasını denetleyecek uluslar arası bir komisyon kurma hakkına sahip bulunacak, devletlerin rızası ve Bâbıâli'nin tayiniyle bir vali tarafından yönetilecekti. Sırbistan ve Karadağ ile statüko esas alınacaktı. Ancak Sırbistan Küçük İzvornik'i (Mali Zvornik), Karadağ ise Hersek'teki bazı yerleri alacak, Boyana nehri ve İşkodra gölünde ticaret yapma hakkına sahip olacaktı (*II. Abdülhamid'in İlk Mabeyn Ferîki Eğinli Said Paşa'nın Hâtıratı*, I, 111-113). Osmanlı temsilcileri bu programı bağımsız bir devlet için kabul edilmez buldular. Hatta öngörülen bazı maddeleri görüşmeye dahi yetkili olmadıklarını belirttiler. Türk tarafı bir yandan itiraz noktalarını ve kendi teklifini konferans gündemine getirirken diğer yandan Rusya'yı İngiltere ve Fransa'dan ayırmak amacıyla Nâfia Müsteşarı Odian Efendi'yi Paris ve Londra'ya göndererek yeni bir manevra içine girdi. Fakat bu girişiminden bir sonuç alamadı.

Bâbıâli'nin ısrarı ve konferansın çıkmaza girmesi üzerine son çare olarak yabancı devlet temsilcileri tekliflerini hafifletmeyi tartışmaya başladılar. Özellikle Midhat Paşa'nın gayri resmî temasları, Lord Derby ve Elliot'ın etkisiyle daha fazla yapılamayacak derecede tutulan asgarî seviyedeki reformlar dahi hafifletilerek 15 Ocak'ta Türk temsilcilerine sunuldu. Yeni taslakta Avrupa jandarması teklifi kaldırılmakta, valilerin tayini için öngörülen devletlerin onayı ilk beş yıl için geçerli olmaktaydı. Bununla birlikte devletler tarafından tayin edilen uluslar arası komisyon hüviyetini korumaktaydı. Yabancı temsilciler reform tekliflerini âdeta ültimatom gibi duran şu şarta bağladılar: Eğer bu teklifler reddedilirse 18 Ocak'taki oturumda konferans sona erecek ve temsilciler ülkelerine dönecekti. Bu yeni durum karşısında Osmanlı temsilcileri, verilecek cevabın bütün saltanat erkânının oyunun alınacağı Meclis-i Umûmî'de görüşülmesinin gerektirdiğini (Ahmed Midhat, s. 100), söz konusu meclisin 18 Ocak'ta toplanabileceğini, bu sebeple de kararın 20 Ocak'ta açıklanabileceğini bildirdiler. 18 Ocak'ta Midhat Paşa'nın başkanlığında toplanan ve Şûrâ-yı Devlet üyeleri, vükelâ, sivil ve askerî erkân, gayri müslim ruhanî reislerden oluşan 180 kişilik meclis, konferansta ileri sürülen haksız ve devlete zarar verecek teklifleri kabul ederek haysiyeti zedelenen bir duruma katlanmaktansa savaşı kabul etmeyi devlet ve milletin şanına daha çok yakışır buldu ve savaşın neticesi bir fayda sağlamadığı takdirde, şimdiki tekliflerden daha ağır tekliflerle karşılaşma ve daha çok toprak kaybına uğrama tehlikesini göze alarak teklifleri reddetti (*Mir'ât-ı Hakîkat*, s. 218; Ahmed Midhat, s. 103-117). Meclisin kararı padişah tarafından onaylanarak konferansa verilecek cevap kesinleşti. Bu arada Osmanlı tarafı kabul edebileceği esasları da belirledi. Bu esaslar şöylece özetlenebilir: Eşit sayıda müslüman ve hıristiyan üyelerden meydana gelecek iki komisyon kurulacak; komisyonlardan biri Bosna-Hersek, diğeri Tuna ve Edirne vilâyetleri için görevlendirilecek; bir yıl süreyle iş görecek bu komisyonlara şu görevler verilecek: **1.** Anayasa reformlarının gerçekleştirilmesine nezaret etmek. **2.** Bu vilâyetler için alınacak tedbirlerin uygulanmasına nezaret etmek. **3.** Zarar görmüş ahaliye yardım için tedbirler almak. **4.** Türkiye tarafından kurulacak jandarma teşkilâtının yardımı ile halkın tam güvenliğini sağlamak (Şimşir, II, s. CLVIII).

Osmanlı Devleti'nin kabul edebileceği esaslar konferansın 20 Ocak'taki son oturumunda ele alındı. Daha doğrusu ciddi bir müzakere konusu bile edilmeyen Türk teklifleri konferansın göstermelik bir konusu olarak kaldı. Dolayısıyla büyük devlet temsilcileri Türk tekliflerini reddedip konferansın bittiğini ilân etti ve daha önce kararlaştırıldığı gibi yerlerine birer maslahatgüzar bırakarak şehri terketti. Böylece İstanbul Konferansı sona ererken gelecekteki Osmanlı-Rus savaşının kapısı da aralanmış oluyordu.

BİBLİYOGRAFYA :

Mir'ât-ı Hakîkat (Miroğlu), s. 208-211, 218; *II. Abdülhamid'in İlk Mabeyn Ferîki Eğinli Said Paşa'nın Hâtıratı, I-II (1876-1880)* (haz. Davut Erkan), İstanbul 2011, I, 104 vd., 111-118; Ahmed Midhat, *Zübdetü'l-hakāyık*, İstanbul 1295, s. 100, 103-117; Ahmed Saib, *Abdülhamîd'in Evâil-i Saltanatı*, Kahire 1326, s. 76; Abdurrahman Şeref, *Târih Musâhabeleri*, İstanbul 1339, s. 202; H. G. Elliot, *Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences*, London 1922, s. 276, 286-287; M. D. Stojanović, *The Great Powers and The Balkans: 1875-1878*, Cambridge 1939, s. 131-132; B. H. Sumner, *Russia and the Balkans: 1870-1880*, London 1962, s. 246; R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question: A Study in Diplomacy and Party Politics*, New York 1972, tür.yer.; *British Documents on Foreign Affairs-Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, The Near and Middle East, The Ottoman Empire: Diplomacy of the Powers, 1876-1878* (ed. D. Gillard), London 1984, s. 191; Bilal N. Şimşir, *Rumeli'den Türk Göçleri*, Ankara 1989, II, s. CLVIII; Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye* (trc. Ali Reşad), İstanbul 1999, s. 368-369; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "Tersane Konferansının Mukarreratı Hakkında Şûra Mazbatası", *TD*, VI/9 (1954), s. 121-137.

MİTHAT AYDIN

İSTİHÂLE
(استحالة)

Necis bir maddenin yapı değişimine uğrayarak temiz hale gelmesini ifade eden fıkıh terimi.

Sözlükte "bir nesnenin önceki durumundan başka bir duruma dönüşmesi" anlamındaki **istihâle**, fıkıh terimi olarak "dinen pis (necis) sayılan bir maddenin uğradığı değişimden sonra temiz (tâhir) hale gelmesi" anlamında kullanılır. Bir maddenin yapısında ve niteliklerinde bazı değişikliklerin meydana gelmesi sonucu başka bir maddeye dönüşmesi tabiatta sıkça rastlanılan bir durumdur. Fıkıh literatüründe necis maddeleri temizleme yöntemleri arasında istihâleye de yer verilmiş; ilk asırlardan itibaren kullanımı, yenilip içilmesi haram olan bir maddenin başka bir maddeye dönüşmesi halinde haramlık hükmünün devam edip etmeyeceği ayrıntılı biçimde ele alınmış ve ortaya zengin bir doktrin çıkmıştır. Ancak fıkıh âlimlerinin konuya yaklaşımı belli örnekler üzerinde yoğunlaşan tartışmalarda kendini gösterir. Bu durum, klasik fıkıh literatüründe konuların hep meseleci yöntemle ele alınmış olmasının bir sonucudur. İslâm dininin temel yasakları arasında yer alan şarap ve domuz etinin başka maddelerle karışımı ve dönüşümü bu tartışmaların yoğunlaştığı ilk konulardır. Şarabın, içine herhangi bir madde katılmadan bekleme vb. bir sebeple kendiliğinden sirkeye dönüşmesi halinde temiz olacağında görüş birliği vardır. Dışarıdan bir madde katılmak suretiyle sirkeye dönüştürülmesi durumunda ise Hanefîler'e ve bazı Mâlikîler'e göre yeni elde edilen ürün dinen temiz ve helâldir. İstihâle kavramına Hanefî literatüründe diğer mezheplere göre çok daha geniş yer verilmiştir. Ebû Yûsuf, necis olan maddelerin dönüşüme uğrasalar dahi menşei itibariyle necis sayılacaklarını söylerken Ebû Hanîfe ve Muhammed

bunların istihâle yoluyla temiz bir nitelik kazanacağını kabul eder. Mezhep içerisinde günlük hayatta sıkça karşılaşılan, kaçınılması büyük güçlüklere yol açacak derecede yaygınlık kazanmış olaylar (umûmü'l-belvâ) mazeret hali ve hafifletici sebep sayıldığından, ayrıca kolaylaştırma ilkesi de göz önüne alınarak ikinci görüş tercih edilmiş ve fetvaya esas olmuştur. Hanefîler'in yanı sıra Mâlikîler, Ca'ferîler, Zeydîler, ayrıca İbn Hazm, İbn Teymiyye ve İbn Kayyim el-Cevziyye gibi âlimler de istihâlenin necis maddeleri temiz hale çeviren fonksiyonunu kabul ederken Şâfiîler ve ağırlıklı olarak Hanbelîler istihâlenin bu fonksiyonunu kabul etmez.

İstihâleye olumlu sonuç bağlayanlar görüşlerini, şâriin bir maddenin necis olmasını sahip olduğu yapısal duruma bağladığı ilkesiyle açıklamaktadır. Maddenin yapısında gerçekleşen dönüşüm necâset niteliğini de değiştirir. Buna göre klasik fıkıh kaynaklarında sıkça verilen örnekler olarak şarabın sirkeye dönüşmesi, domuz ya da eşeğin tuz gölüne düşerek / atılarak tamamen eriyip tuza dönüşmesi, gübrenin yanarak kül haline gelmesi, içine necis bir maddenin düştüğü zeytinyağının sabuna dönüşmesi sonucu ortaya çıkan maddeler farklı bir mahiyet kazandığından dinen temiz hale gelmiştir. Özellikle Hanefî fakihlerinin istihâle konusunda iki ayrı değişim üzerinde durdukları görülür. Anılan örneklerdeki gibi yapı değişikliğinin gerçekleşmesi halinde necis maddelerin temiz hale geldiği kabul edilmektedir. Buna karşılık üzüm suyunun pekmeze, susamın öğütülerek tahine, buğdayın una ve unun ekmeğe, sütün peynire dönüşmesi gibi örneklerde yapı değişimi değil nitelik değişimi söz konusudur. Dinen necis bir maddenin uğrayacağı böyle bir nitelik dönüşümü ise onları temiz hale getirmez. Dönemin bilgi birikimiyle de sıkı bağlantısı bulunan bu açıklamalar karşısında bazı çağdaş müellifler, istihâle konusunda sağlıklı bir kanaate varabilmek için fakihlerin yapı değişimi ve nitelik değişimi çerçevesinde verdikleri örneklerin kimya uzmanları tarafından incelenerek değerlendirilmesi gerektiği görüşündedir. Pozitif bilimin bu örneklerden hareketle ortaya koyacağı verileri esas alıp hangi tür dönüşümlerin yapısal, hangilerinin niteliksel olduğu belirlenmeli, bunların arasındaki ayırım bilimsel bir temele dayandırılmalıdır. Ancak o zaman istihâlenin şartları ve dinî hükme etkisi belirgin duruma gelebilir.

Klasik doktrinde belli örnekler üzerinde yoğunlaşan yaklaşımlar ve getirilen münferit çözümler, günümüz fıkıh âlimleri arasında yeni gelişmelerin ve dönüşüm örneklerinin hangi grupta yer alacağı, bu konuda ilke ve kriterin ne olacağı hususunda farklı değerlendirmeler yapılmasına yol açmıştır. Zamanımızda bazı müellifler istihâleyi, bir birleşik cisimden madde ayrılması ya da madde eklenmesi suretiyle gerçekleşen kimyasal reaksiyonla özdeşleştirmişlerdir (Gündüz, s. 81). Ancak klasik kaynaklarda nitelik değişimi bağlamında verilen örnekler her kimyasal reaksiyonun dinen geçerli bir istihâle sayılmayacağını ortaya koymaktadır. Bazı müellifler ise geçerli bir istihâlenin bir molekülü elementlerine veya kimyasal kökenlerine ayırması işlemiyle gerçekleşeceğini, bu işlemden sonra ortaya çıkan ürünün nitelik bakımından ham maddeden farklı olması gerektiğini söylemişlerdir. Bu iki ölçütü taşıyan kimyasal dönüşümlerin geçerli bir istihâle olacağı ifade edilirken buharlaşma gibi fiziksel değişimlerin de istihâle sayılacağı ileri sürülmüştür. Bu yaklaşımda özelliklerin değişmesine vurgu yapılmaktadır (Çeker, s. 18-21). Bunun yanında, geçerli bir istihâle için ortaya çıkan maddenin kaynağının tesbitine imkân vermeyecek ölçüde değişime uğramış olmasını şart koşan müellifler de vardır (Çayıroğlu, s. 278-279).

İstihâle konusu günümüzde, dinen temiz sayılmayan bazı maddeleri dönüşüme uğratmak suretiyle bunların gıda ve ilâç sanayiinde kullanılıp kullanılamayacağıyla ilgili sorunların odağında yer almakta, bu yeni maddenin dinî hükmü de dönüştürme işlemlerinde fıkhî anlamıyla bir istihâlenin gerçekleşip gerçekleşmediğine bağlı olarak belirlenmektedir. Meselâ Mustafa Ahmed ez-Zerkā kandaki bazı maddelerin işlenmesi ile elde edilen hormon ilâçlarının kullanılabileceği, bu ilâçlara kaynak teşkil eden maddelerin geçirdiği kimyasal değişim neticesinde artık "akıtılmış kan" özelliği taşımadığı görüşündedir (*Fetâvâ*, s. 233-234). İstihâle kavramı çerçevesinde gündeme gelen en tartışmalı konulardan biri domuz menşeli ham maddeden elde edilen jelatin vb. ürünlerle ilgilidir. Bir kısım âlimler, istihâlenin gerçekleştiğini ileri sürerek domuz kökenli ürünlerin kullanılabileceği görüşünü savunur ve bazı kimya uzmanlarının fikrine dayanarak domuz kökenli jelatinin geçerli bir kimyasal dönüşüm geçirdiğini ve kullanılmasının helâl olduğunu ileri sürer. Ayrıca sabun, diş macunu vb. domuz katkısı bulunan ürünlerde de kimyasal dönüşüm gerçekleştiğini, bunları kullanmakta da bir sakınca olmadığını belirtir. Bu çerçevede bir kısım müslüman ilim adamları, özellikle Avrupa'daki müslümanlara yardımcı olmak amacıyla kimya uzmanlarının istihâle işlemiyle kullanılabilecek hale gelen domuz kökenli ürünlerin envanterini çıkarmalarını teklif ederler (Yûsuf el-Kardâvî, III, 678). Şeker hastalığının tedavisi için domuz menşeli insülin kullanımında da zaruretten dolayı cevaz verilmektedir (Vehbe ez-Zühaylî, IX, 664). Buna karşılık kimi çağdaş müellifler, özellikle jelatin söz konusu olduğunda domuz kökenli ürünlerin istihâle hükmüne tâbi tutulmasına olumlu yaklaşmamakta, jelatinin üretim sürecinde tam bir dönüşümün gerçekleşmediğini ileri sürmektedir. Kolajenin jelatine dönüşümündeki değişim, sıvı yumurtanın kaynatılarak katı yumurta haline gelmesine benzetilmiştir. Bu görüşü benimseyenlere göre buradaki tek işlem alfa sarmal yapısındaki hidrojen bağının değişmesidir. Ancak bu işlem yumurtayı farklı bir madde haline getirmemiştir. Dolayısıyla kolajenin jelatine dönüşümünde sadece fiziksel ve kimyasal özelliklerde farklılaşma meydana gelmektedir. Sonuç olarak kolajenin kaynağı olan hayvan helâl değilse jelatin de helâl değildir (Ahmed Sakr, s. 47; Yetim, s. 86-93).

Günümüz fıkıh âlimleri arasında görülen, özellikle domuz kökenli ürünlerde dönüşümün ne ölçüde gerçekleştiğine, bunların kullanım haramlığının devam edip etmediğine dair fikir ayrılığı, esasen klasik dönem fakihlerinin yapı ve nitelik değişimi ayırımının etkisinde cereyan etmektedir. Bu durumda, bir dönüşümden söz edebilmek için ilk maddenin niteliklerinin tamamen değişmesi gerekir, zira necis bir maddeyi temiz hale getiren istihâlede tam bir yapısal dönüşüm aranmaktadır. Bu açıdan bazı çağdaş müellifler, şarabın sirkeye dönüşmesi örneğini istihâleye olumlu sonuç bağlama konusunda isabetli görürken domuz kökenli ürünlerde istihâle kurallarını işletmeye olumlu yaklaşmaz. Çünkü şarabın ana maddesi olan üzüm suyu aslında helâldir, sarhoşluk verme özelliği kazanıp şaraba dönüşünce haram olmuştur. Sirkeye dönüşmesi neticesinde bu özellik ortadan kalkınca tekrar helâl bir madde haline gelir. Ayrıca "aynı (yapısı) itibariyle necis" kabul edilen domuz ve domuz kökenli maddelerin çeşitli kimyasal işlemlerle kullanılabilir duruma gelebileceğini istihâle kavramıyla açıklamak isabetli görünmemektedir. İstihâlenin gerçekleşip gerçekleşmediğiyle ilgili ihtilâflar ve gerçekleştiği var sayılarak verilen fetvaların tatmin edi-

ciliği bir yana, bu kavram umûmü'l-belvâ ve kolaylaştırma temelli olup bir ara çözümü temsil etmektedir. Meseleye bu yönden bakan müelliflere göre, ara çözümün istihâleye uğrayan domuz yağının kozmetik ürünlerde kullanılmasına cevaz verecek şekilde genişletilmesi, ara çözüm durumundan çıkarak normal durum sınırlarını zorlamakta ve domuzdan kaçınmakla ilgili aslî tutumla bağdaşmamaktadır (Okur, s. 56-57). İstihâlenin temizleyici fonksiyonunu kabul etmekle beraber domuz kökenli ürünleri bu kapsamın dışında tutan ve bunu, yasaklanış amacı bilinmediğinden genişletici yoruma tâbi tutulması mümkün olmayan "taabbüdî hüküm"ler grubunda gören müelliflerde de aynı bakış açısı söz konusudur (Çeker, s. 21).

BİBLİYOGRAFYA :

Kāmus Tercümesi, III, 1256; İbn Hazm, *el-Muḥallâ* (nşr. Abdülgaffâr Süleyman el-Bündârî), Beyrut 1408/1988, I, 162-165; VI, 212; Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, I, 48; Muvaffakuddin İbn Kudâme, *el-Muġnî* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî – Abdülfettâh M. el-Hulv), Riyad 1417/1997, I, 97; Takıyyüddin İbn Teymiyye, *Mecmûʿatü'l-fetâvâ* (nşr. Âmir el-Cezzâr – Enver el-Bâz), Kahire 1426/2005, XXI, 41-42, 271-276; Osman b. Ali ez-Zeylaî, *Tebyînü'l-ḥaḳāʾiḳ*, Bulak 1313, I, 76; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İʿlâmü'l-muvaḳḳıʿîn*, I, 394; İbnü'l-Murtazâ, *el-Baḥrü'z-zeḫḫâr* (nşr. Abdullah b. Abdülkerîm el-Cürâfî), San'a 1409/1988, I, 23; İbnü'l-Hümâm, *Fetḥu'l-ḳadîr* (nşr. Abdürrezzâk Gālib Mehdî), Beyrut 1424/2003, I, 202; Hattâb, *Mevâhibü'l-celîl* (nşr. Zekeriyyâ Umeyrât), Beyrut 1416/1995, I, 138; İbn Nüceym, *el-Baḥrü'r-râʾiḳ*, I, 239; Hatîb eş-Şirbînî, *Muġni'l-muḥtâc* (nşr. M. Halîl Aytânî), Beyrut 1418/1997, I, 134; *el-Fetâva'l-Hindiyye*, I, 44-45; Muhammed b. Ahmed ed-Desûkī, *Ḥâşiye ʿale'ş-Şerḥi'l-kebîr*, Kahire, ts. (Dâru ihyâi'l-kütübi'l-Arabiyye), I, 52, 56, 57; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muḥtâr* (nşr. Ali M. Muavvaz – Âdil Ahmed Abdülmevcûd), Riyad 1423/2003, I, 519-520, 534; Elmalılı, *Hak Dini*, III, 1563-1564; Vehbe ez-Zühaylî, *el-Fiḳhü'l-İslâmî ve edilletüh*, Dımaşk 1404-17/1984-96, III, 541-543; IX, 664; Kâmil Mûsâ, *Aḥkâmü'l-eṭʿime fi'l-İslâm*, Beyrut 1408/1986, s. 227-235; Halil Günenç, *Günümüz Meselelerine Fetvalar*, İstanbul 1987, III, 45-46; M. Cevâd Mağniyye, *Fıḳhü'l-İmâm Caʿfer eṣ-Ṣâdıḳ*, Kum 1379/1421, I, 53; Yûsuf el-Kardâvî, *Fetâvâ muʿâṣıra*, Beyrut 1424/2003, III, 678; Mustafa Ahmed ez-Zerkā, *Fetâvâ*, Dımaşk 1425/2004, s. 233-234; Ali Muhyiddin el-Karadâğî – Ali Yûsuf Muhammedî, *Fıḳhü'l-ḳażâya'ṭ-ṭıbbiyyeti'l-muʿâṣıra*, Beyrut 1427/2006, s. 203-218; Ahmad Sakr, *Jelatin* (trc. Mustafa Hasbahçeci v.dğr.), İstanbul 2008, s. 47; Kaşif Hamdi Okur, "İslâm Hukuku Açısından Helâl ve Haram Olan Gıdalar ve Bazı Güncel Meseleler", *VI. İslâm Hukuku Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı ve İslâm Fıkhı Açısından Helâl Gıda -Gıdalardaki Katkı Maddeleri- Sempozyumu: Bildiriler* (haz. Ali Kaya v.dğr.), Bursa 2009, s. 52-57; Hamdi Döndüren, "Kur'an ve Sünnete Göre Helâl-Haram Gıdalar ve Kimyasal Değişim (İstihâle ve Tegayyür)", *a.e.*, s. 67-71; H. Hüsnü Gündüz, "Gıda Katkı Maddeleri ve Riskleri", *a.e.*, s. 80-81; Orhan Çeker, "İstihâle", *1. Ulusal Helâl ve Sağlıklı Gıda Kongresi (Gıda Katkı Maddeleri: Sorunlar ve Çözüm Önerileri): Kongre Kitabı* (haz. Fatih Gültekin), Ankara 2011, s. 18-21; a.mlf. v.dğr., "İstihale Örneklerinin Katkı Maddelerine Yönelik Değerlendirilmesi", *a.e.*, s. 102-110; Hasan Yetim, "Jelatin Üretimi Özellikleri ve Kullanımı", *a.e.*, s. 86-93; Yüksel Çayıroğlu, *İslâm Hukukuna Göre Helâl Gıda Sorunu* (doktora tezi, 2013), MÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 211-326; Murat Şimşek, "İslâm Hukuku Açısından Karışımlarda İstihlâk (Yoğaltım)", *2. Uluslararası Helâl ve Sağlıklı Gıda Kongresi: Bildiri Kitapçığı*, Konya 2013, s. 401-414; Yâsîn b. Nâsır el-Hatîb, "el-İstihâle ve aḥkâmühâ fî'l-fıḳhi'l-İslâmî", *Mecelletü'l-Mecmaʿi'l-fıḳhi'l-İslâmî*, XIV/16, Mekke 1424/2003, s. 183-233; Hayreddin Karaman, "Helâl Gıda Sertifikası ile İlgili Problemler", *Kur'ânî Hayat*, II/7, İstanbul 2009, s. 95-96; "İstihâle", *Mv.Fİ*, VI, 7-19; "İstihâle", *Mv.F*, III, 213-214; "Teḥavvül", *a.e.*, X, 278-281; "Taḥlîl", *a.e.*, XI, 55; "Ṭahâret", *a.e.*, XXIX, 107-108; İsmail Yalçın, "Yiyecek", *DİA*, XLIII, 556.

Kâşif Hamdi Okur

İŞKEVERÎ
(اشکوری)

Kutbüddîn (Bahâüddîn) Muhammed b. Şeyh Alî b. Abdilvehhâb b. Pîle Fakih Şerîf-i İşkeverî-i Lâhîcî-yi Deylemî (ö. 1095/1684'ten önce)

İranlı İşrâkī filozof ve Şiî âlim.

Şerîf-i Lâhîcî diye de anılır. İşkeverî nisbesi İran'ın kuzeyinde Hazar deniziyle Kazvin arasındaki Deylem bölgesinde Lâhîcân'a yaklaşık 7 fersah mesafede bulunan İşkever köyüyle ilgili olup büyük dedesinin memleketidir. Corbin, Nasr ve Rızvî bu nisbeyi Eşkiverî (Ashkevarî, Ashkiwarî) şeklinde yazarken Farsça ansiklopedilerde İşkeverî olarak kaydedilir. *Maḥbûbü'l-ḳulûb*'ün neşrinde de bu telaffuz esas alınmıştır. İşkeverî'nin bu eserin sonunda ailesi hakkında verdiği sınırlı bilgiyle başta çağdaşları Hür el-Âmilî ve Mirza Abdullah Efendi İsfahânî olmak üzere biyografi yazarlarının kaydettiği birkaç satırlık bilgi dışında hayatına dair fazla bir şey bilinmemektedir. Fıkıh, tefsir ve edebiyat âlimi olan büyük dedesi Pîle Fakih (büyük fakih) Şah Tahmasb zamanında İşkever'den Safevî başşehri Kazvin'e gelmiş, daha sonra Lâhîcân'a yerleşmiştir. Fakih olan oğlu Abdülvehhâb, Anadolu'dan Kazvin'e giden Muhammed el-Yemenî adlı seyyid bir âlimin Kazvin'de vefatından sonra Lâhîcân'a yerleşen oğlu Ali'nin kızı Fâtıma ile evlenmiştir. Abdülvehhâb öldüğünde küçük yaşta olan oğlu Ali ilim tahsil etmiş, tasavvuf ehlinden Şeyh Rızâ Kiyâ'nın Lâhîcân yakınlarındaki türbesinin mütevellisi Şeyh İsmâil'in kızıyla evlenmiş, Lâhîcân'da kadılık ve şeyhülislâmlık makamına geçmiştir. Ali'nin vefatının ardından oğlu Celâleddin, üç yıl sonra o da vefat edince kardeşi Kutbüddin bu görevi üstlenmiştir (*Maḥbûbü'l-ḳulûb*, I, 69-75). İşkeverî'nin *Tercüme u Şerḥ-i Ṣaḥîfe-i Seccâdiyye* adlı eserinin mukaddimesindeki isim zincirinde Lâhîcânî nisbesi doğum yeriyle ilişkilendirilmiş olup ailesi hakkında verdiği bilgi de bunu teyit etmektedir. Dolayısıyla Rızvî'nin, doğum yeri olarak Kazvin'i kaydetmesi hatalı olmalıdır. XX. yüzyıl Şiî biyografi yazarlarından Şeyh Abbas Kummî ve Âgā Büzürg-i Tahrânî'nin meşhur fakih ve filozof Mîr Dâmâd'a (ö. 1041/1631) talebelik yaptığını kaydetmesinden İşkeverî'nin XI. (XVII.) yüzyılın başlarında doğduğu sonucu çıkarılabilir. Mîr Dâmâd'ın talebesi olduğuna dair açık bilgi bulunmamakla birlikte *Maḥbûbü'l-ḳulûb*'daki son biyografi olarak ondan bahsederken genellikle bir âlimin hocası hakkında kullandığı "es-seyyid es-sened" ifadesine yer vermesi, ayrıca onun felsefî yaklaşımını, metot ve üslûbunu benimsemesi buna işaret kabul edilmektedir (*a.g.e.*, neşredenin girişi, I, 25-26; İbrâhim ed-Dîbâcî, s. 16-17).

İşkeverî, Câlînûs'un (Galen) biyografisini kaydederken 1058'de (1648) Lâhîcân'da meydana gelen bir yangında Nasîrüddîn-i Tûsî ve İbnü'l-Mutahhar el-Hillî ile diğer bazı âlimlerin müellif hattı eserlerinin, ayrıca babası, kardeşi ve kendisinin bazı yazılarının, istinsah edip asıllarıyla karşılaştırdığı yazma nüshaların bulunduğu kütüphanesinde yaklaşık 600 kitabının yandığını, 1088 (1677) yılında da İsfahan'da iken Lâhîcân'da şiddetli bir deprem meydana geldiğini öğrendiğini kaydeder (*Maḥbûbü'l-ḳulûb*, I, neşredenin girişi, s. 30-31, 66-67; metin: 188). Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi'nde İşkeverî'nin kardeşi İmâdüddin Mahmûd'un yazdığı bir *Maḥbûbü'l-ḳulûb* nüshası için müellifin oğlu Muhammed Ca'fer'in 1095 (1684) yılında hazırladığı fihristte babasına rahmet ve mağfiret dilemesi onun bu tarihte hayatta olmadığını göstermektedir. Dolayısıyla anılan depremin tarihi olan 1088 ile 1095 yılları arasında vefat ettiği anlaşılmakta, Âgā Büzürg-i Tahrânî de bir yerde 1095'ten önce öldüğünü kaydetmektedir (*Ṭabaḳātü aʿlâmi'ş-Şîʿa*, s. 697). Ancak bir başka yerde Hür el-Âmilî'nin, 1096-1097 yıllarında telif ettiği *Emelü'l-âmil*'de onu çağdaşlardan biri olarak anmasından hareketle İşkeverî'nin

1097'de (1686) hayatta olduğu sonucuna varması (*eẕ-Ẕerîʿa*, VII, 282) isabetsizdir. Zira Âmilî'nin onu çağdaş olarak anması eserini yazdığı sırada hayatta bulunduğu anlamına gelmediği gibi birbirinden uzak bölgelerde yaşadıklarından muhtemelen o sırada vefat ettiğinden henüz haberdar olmamıştır.

İşkeverî'nin felsefe, kelâm, tasavvuf, fıkıh, hadis ve tarih konularında geniş birikime sahip olduğu eserlerinden anlaşılmaktadır. İşkeverî, "varlığın ve eşyanın hakikatini idrak yoluyla insan nefsinin kemale erdirilmesi" diye nitelendirdiği hikmetin kaynağı olarak nübüvveti görür ve felsefeyi de bununla ilişkilendirir. Hikmetin elde edilmesi ya beşerî tahsil olmadan doğrudan ilâhî feyizle olur ki buna nübüvvet denir ve buna nâil olan nebî aynı zamanda insan türünün ıslahıyla görevlendirilir veya hikmete beşerî öğrenim yoluyla ulaşılır ki buna da felsefe adı verilir. Bu vasıtayla varlık hakkındaki bilgisi derinleştiği ölçüde kişi nübüvvete doğru yaklaşmış olur. "Hikmetin son derecesi nübüvvetin ilk derecesidir" sözü de buna işaret eder ve kişi sahip olduğu hikmet ölçüsünde de âhirette saadete nâil olur (*Maḥbûbü'l-ḳulûb*, I, 99-100). Âgā Büzürg-i Tahrânî İşkeverî'nin, *Maḥbûbü'l-ḳulûb* ve *er-Risâletü'l-miṣâliyye* gibi ilk kitaplarında gnostik felsefeye aşırı bir meyil gösterirken muhtemelen Şah Abbas'ın 1002 (1594) yılında Kazvin'de felsefecilere yönelik baskı ve kıyımından sonra İran'da oluşan havaya uyum sağlamak için sonraki eserlerinde Şîa'nın Ahbârî anlayışına yaklaştığını, tefsirini neşredenlerin bir değerlendirmesi olarak da bu tavrı sebebiyle ilk eserlerinde Kutbüddin, Ahbârî anlayışa yöneldiği tefsirinde Bahâeddin lakabını kullandığını belirtir (*Ṭabaḳātü aʿlâmi'ş-Şîʿa*, s. 698-699). Ancak İşkeverî'nin ilk eserlerini de bu ortamda yazdığı göz önüne alınınca irfanî yaklaşıma uygun bir lakap olan Kutbüddin'i kadılık ve şeyhülislâmlık makamlarına gelmeden önce, Bahâeddin'i de bundan sonra kullanmış olabileceği şeklindeki yorum (*Maḥbûbü'l-ḳulûb*, neşredenin girişi, I, 32) daha isabetli görünmektedir.

Eserleri. 1. *Maḥbûbü'l-ḳulûb*. Müellife şöhretini sağlayan en önemli eseridir. İşrâkî filozof Şemseddin eş-Şehrezûrî'nin *Nüzhetü'l-ervâḥ ve ravżatü'l-efrâḥ* adlı eseri başta olmak üzere antik Yunan'daki felsefî görüşleri derleyen diğer ilk kaynaklara dayanarak telif edilmiş dikkate değer bir felsefe tarihi olan eserde sadece biyografik mâlûmatla yetinilmemiş, biyografi sahiplerinin varlık, hayat ve diğer konularla ilgili felsefî görüş ve tasavvurlarına da yer verilmiştir. Bu arada kendi görüşlerini de zikreden müellif ahlâka, amelî hikmete dair kaydettiği birçok bilgi ve örnekle de insanın eğitimi konusundaki hassasiyetini ortaya koymuştur. Âgā Büzürg-i Tahrânî'nin vahdet-i vücûd anlayışının hâkim olduğu bir felsefe tarihi şeklinde değerlendirdiği eserin (*Ṭabaḳātü aʿlâmi'ş-Şîʿa*, s. 698) mukaddimesinde hikmet ve felsefenin ortaya çıkışı, Hint ve Yunan filozoflarının varlık ve hayata dair tasavvurları hakkında bilgi verilerek felsefe Hz. Âdem, Şît ve İdrîs'ten Hermes vasıtasıyla Hintliler'e, İran'a, Mısır'a ve Yunanlar'a geçen, Yunanlar'dan İslâm nebevî geleneğine intikal eden, rasyonalist filozoflar ve sûfîler eliyle geliştirilen ilâhî bir miras olarak değerlendirilir. Daha sonra metin üç bölüme (makale) ayrılır. Otuz dört biyografi içeren ilk bölümde Hz. Âdem, Şît ve İdrîs'ten sonra Hermes Trismegistus'tan başlayıp John Philopolus'a (Yahyâ en-Nahvî) kadar Yunan filozof ve bilgelerini kapsayan İslâm öncesi döneme; 126 biyografi içeren ikinci bölüm, hekim Hâris b. Kelede es-Sekafî'den Safevî dönemi filozoflarından Mîr Gıyâseddin Mansûr eş-Şîrâzî'ye (ö. 949/1542) kadar gelen İslâmî döneme (müellif bu bölümün sonuna tanınmış otuz bir sûfîye yer verdiği bir zeyil eklemiştir); üçüncü bölüm Hz. Peygamber ve Şîa imamları ile bazı Şîî âlim ve meşâyihinin biyografisine ayrılmış, hâtimede müellif ailesi ve ataları hakkında kısa mâlûmata yer vermiştir. Arapça kaleme alınmış olmakla birlikte eserde zaman zaman bazı Farsça hikâye ve müellife yahut Fars şairlerine ait şiirlere de yer verilmiştir. Günümüze birçok yazma nüshası ulaşan *Maḥbûbü'l-ḳulûb*'ün ilk bölümü Abdülkerîm Şîrâzî'nin nesih hattıyla taş baskı olarak yayımlandıktan (Şîraz 1317) sonra ilk iki bölüm İbrâhim ed-Dîbâcî ve Hâmid Sıdkî tarafından edisyon kritiği yapılarak neşredilmiştir (I-II, Tahran 1378-1382 hş./1999-2003). Eserin birinci cildi ayrıca ihtisar edilip yeniden düzenlenerek *Aṣḥâb-ı Maʿrifet: Telḫîṣ u Bâznüvîsî-yi Kitâb-i Maḥbûbü'l-ḳulûb* adıyla yayımlanmıştır (nşr. Ali Evcebî, Tahran 1382 hş.). XIII. (XIX.) yüzyıl ulemâsından Seyyid Ahmed Erdekânî eseri bazı ibareleri çıkarmak, yerini değiştirmek ve ilâvelerde bulunmak suretiyle serbest bir şekilde Farsça'ya tercüme etmiştir (*Maḥbûbü'l-ḳulûb: Târîḫ-i Ḥukemâ-yi Pîş ez İslâm*, nşr. Ali Evcebî, I, Tahran 1380 hş./2001). *Maḥbûbü'l-ḳulûb*'ün Arapça metni ve bu tercümede İbn Sînâ ile ilgili kısım temel alınıp diğer kaynaklardan da faydalanılmak suretiyle İbn Sînâ'nın hayatı, eserleri ve fikirleri Seyyid İbrâhim ed-Dîbâcî (*İbn Sînâ be Rivâyet-i İşkeverî u Erdekânî*, Tahran 1364 hş.), Şehâbeddin Sühreverdî el-Maktûl ile ilgili kısmı da aynı şekilde Ali Evcebî (*Sühreverdî be Rivâyet-i İşkeverî u Erdekânî*, Tahran 1386 hş.) tarafından ayrı kitap halinde yayımlanmıştır. **2.** *Tefsîr-i Şerîf-i Lâhîcî*. 24 Rebîülevvel 1086 (18 Haziran 1675) tarihinde Hindistan'ın Patna şehrinde tamamlanan, müellifin felsefe ve tasavvufu birleştirdiği bu Farsça tefsirde âyetler kolayca anlaşılabilecek sade bir dille ve icmalî bir şekilde açıklanmış, Şîa imamları tarafından nakledilen rivayetlere yer verilirken yorum ihtilâflarına fazla girilmemiştir (nşr. Mîr Celâleddîn Hüseynî-i Urmevî – Muhammed İbrâhim Âyâtî, I-IV, Tahran 1340 hş./1961, 1390 hş.; nşr. Seyyid Mes'ûd Muallimpûr, I-VIII, Tahran 1391 hş.). **3.** *Terceme u Şerḥ-i Ṣaḥîfe-i Seccâdiyye*. Dördüncü imam Ali Zeynelâbidîn'e nisbet edilen meşhur dua mecmuasının Farsça tercüme ve şerhidir (nşr. Ekber Sekāfiyân, Tahran 1391 hş.). **4.** *Risâle der Heyʾet u Teşrîḥ* (nşr. Yûsuf Bîk Bâbâpûr, Tahran 1393 hş.). **5.** *Leṭâyifü'l-ḥisâb: Risâleʾî der Bâre-i Sergermîhâ-yi Riyâżî* (nşr. Muhammed Bâkırî, Tahran 1389 hş.). **6.** *Ḫayrü'r-ricâl*. İbn Bâbeveyh el-Kummî'nin İmâmiyye'nin dört temel hadis kitabından biri olan *Men lâ yaḥḍuruhü'l-faḳîh* adlı eserinin râvileri hakkında 1075 (1664-65) yılında kaleme alınan önemli bir eser olup anılan kitabın bablarına göre düzenlenmiş, sonuna da râvilerin alfabetik fihristi eklenmiştir (yazmaları için bk. Âgā Büzürg-i Tahrânî, *eẕ-Ẕerîʿa*, VII, 283). **7.** *Ṣemerâtü'l-fuʾâd*. İbadetler ve diğer amellerin bâtınî mâna ve hakikatleri, dinî ahkâmın sırları üzerine bir eserdir; bir mukaddime, iki bölüm (mâide) ve İsnâaşeriyye'nin fırka-i nâciye olduğuna dair bir hâtime şeklinde düzenlenmiştir. 1075'te (1664-65) müellifin sağlığında Mîr Yûsuf tarafından istinsah edilen nüshası Meşhed Âsitân-ı Kuds-i Rezavî Kütüphanesi'ndedir (nr. 3594; diğer nüshaları: nr. 3523, 3524; Âyetullah Mar'aşî Ktp., nr. 9699). **8.** *Fânûsü'l-ḫayâl fî irâdeti ʿâlemi'l-miṣâl (Fânûs-i Ḫayâl fî taḥḳîḳi vücûdi ʿâlemi'l-miṣâl; er-Risâletü'l-miṣâliyye)*. 1077 Şevvali başında (Mart 1667 sonu) Farsça-Arapça mülemma olarak kaleme alınan eser ruhanî âlem (berzah âlemi), nefis ve çeşitli merhaleleri, bedenin ruhtan ayrılmasından sonraki durumu hakkında mâlûmatı içerir. Bilinen tek

nüshası Tahran Melik Kütüphanesi'nde kayıtlıdır (nr. 1615). **9.** *el-Ḫaṭarâtü'l-ḳalbiyye*. İşkeverî, *Maḥbûbü'l-ḳulûb*'da (I, 220) bu konuda bir risâle yazdığını kaydeder. Bir yazma mecmuada *Fânûsü'l-ḫayâl, Şemerâtü'l-fu'âd*, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'nin bir beytine yazdığı şerh ve *Aʿmâlü'l-ḳalb* adlı bir risâlenin yer aldığı, bu sonuncusunun *el-Ḫaṭarât* olabileceği belirtilir (*Maḥbûbü'l-ḳulûb*, neşredenin girişi, I, 34, 35; Âgā Büzürg-i Tahrânî, *eẕ-Ẕerîʿa*, XVI, 100). Müellifin ayrıca kelâma dair *Gevger-i Murâd* adlı Farsça ve *Şevâriḳu'l-ilhâm* adlı Arapça eserleri olduğu kaydedilir (*Tercüme u Şerḥ-i Ṣaḥîfe-i Seccâdiyye*, neşredenin girişi, s. 32).

BİBLİYOGRAFYA :

İşkeverî, *Maḥbûbü'l-ḳulûb* (nşr. İbrâhim ed-Dîbâcî – Hâmid Sıdkī), Tahran 1378 hş./1999, neşredenin girişi, I, 23-85, metin: I, 99-100, 188, 220; a.mlf., *Terceme u Şerḥ-i Ṣaḥîfe-i Seccâdiyye* (nşr. Ekber Sekafiyân), Tahran 1391 hş., neşredenin girişi, s. 31-34; Hür el-Âmilî, *Emelü'l-âmil* (nşr. Ahmed el-Hüseynî), Necef-Bağdad 1385/1965, II, 285; Abdullah Efendi el-İsfahânî, *Riyâżü'l-ʿulemâ' ve ḥiyâżü'l-fużalâ'* (nşr. Ahmed el-Hüseynî), Kum 1401, V, 124; Storey, *Persian Literature*, II, 92; H. Corbin, *Histoire de la philosophie islamique*, Paris 1964, s. 8, 10, 181; a.mlf., *En Islam iranien: Aspects spirituels et philosophiques*, Paris 1971-72, I, 215; II, 31, 360; IV, 27-28, 32, 46, 49-50; M. Ali Müderris, *Reyḥânetü'l-edeb*, Tebriz 1347 hş., IV, 475-476; *Aʿyânü'ş-Şîʿa*, III, 615; IX, 431; Abbas el-Kummî, *el-Künâ ve'l-elḳāb*, Beyrut 1403/1983, III, 70; Âgā Büzürg-i Tahrânî, *eẕ-Ẕerîʿa ilâ teṣânîfi'ş-Şîʿa*, Beyrut 1403-1406/1983-86, V, 15-16; VII, 282-283; VIII, 94; XV, 206; XVI, 100; XVII, 173; XX, 141-142; XXVI, 191, 220; a.mlf., *Ṭabaḳātü aʿlâmi'ş-Şîʿa: el-Kevâkibü'l-münteşire fi'l-ḳarni'ş-şânî baʿde'l-ʿaşere* (nşr. Ali Nakī Münzevî), Tahran 1372 hş., s. 697-700; İbrâhim ed-Dîbâcî, *İbn Sînâ be Rivâyet-i İşkeverî u Erdekânî*, Tahran 1364 hş., s. 15-24, 26-27; a.mlf. – Hâmid Sıdkī, "Der Âstâne-i Taḥḳīḳ u Neşr: Maḥbûbü'l-ḳulûb-i Ḳuṭbüddîn-i İşkeverî", *Âyîne-i Mîrâṣ*, I/3-4, Tahran 1377-78 hş., s. 80-83; Seyyid Hasan Sâdât Nâsırî, *Hezâr Sâl-i Tefsîr-i Fârsî*, Tahran 1369 hş., s. 751-785; Akīkī Bahşâyişî, *Ṭabaḳāt-i Müfessirân-i Şîʿa*, Kum 1371 hş., III, 218-223; Mirza M. Hasan ez-Zenûzî, *Riyâżü'l-cenne* (nşr. Ali Refîî), Kum 1378 hş., II, 154-155; Seyyed Hossein Nasr, *Islamic Philosophy from its Origin to the Present*, New York 2006, s. 139, 219-220; Emîr Tevhîdî, "Reviş-i Tefsîrî-yi Şerîf Lâhîcî der Behregîrî ez İḫtilâf-i Ḳırâ'ât", *Peju̇heş-i Dînî*, sy. 19, Tahran 1388 hş., s. 69-88; Ali Evcebî, "Maḥbûbü'l-ḳulûb: Câmiʿterîn Târîḫ-i Felsefe", *Kitâb-ı Mâh-ı Felsefe*, sy. 76, Tahran 1392 hş., s. 50-52; Dihhudâ, *Luġatname* (Muîn), II, 2663; Hasan Yûsufî İşkeverî, "İşkever", *DMBİ*, IX, 77-80; "İşkeverî", *DMT*, II, 253; Sajjad H. Rizvi, "Askhivarī, Qutb al-Dīn", *The Encyclopaedia of Islam Three*, Leiden 2011, fas. 1, s. 39-41.

AHMET ÖZEL

İTFAİYE
(اطفائيّة)

Arapça'da **itfâ'** "söndürme, yangını bastırma" anlamına gelir. İtfâiyye ise yangın söndürmeye mahsus ekip ve teçhizatın tamamı için kullanılan bir terim olup Osmanlı Devleti'nde yangın söndürme hizmetleri bu ad altında XIX. yüzyıldan itibaren teşkilâtlandırılmıştır. Yangınlarla mücadele amacıyla düzenli ilk teşkilâtın Romalılar tarafından kurulduğu bilinmektedir. Daha sonra çeşitli devletlerde yangın söndürme işi için özel teşkilâtlar oluşturulmuş ve farklı yöntemler geliştirilmiştir. Osmanlılar'da örgütlü itfaiyeciliğin kuruluşu XVIII. yüzyıla kadar uzanır. Sadrazam Nevşehirli İbrâhim Paşa, tulumbanın mûcidi Gerçek Dâvud'u 1720'de Tulumbacı Ocağı'nı kurmakla görevlendirdi, kurulan maaşlı birliğe de tulumbacı denildi. Patrona Halil İsyanı'nın ardından I. Mahmud zamanında, Topkapı Sarayı'nda çıkacak yangınlara müdahale için Yalı Köşkü civarında bostancıbaşına bağlı özel bir tulumbacı birimi

İstanbul İtfaiyesi'ni yönetmek üzere 1874 yılında Macaristan'dan getirilen Kont Ödön Seçenyi Paşa

teşkil edildi. XVIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren topçu, top arabacı ve cebeci ocaklarıyla tersane gibi kurumlar kendi tulumbacı birliklerini oluşturdular. Su sıkıntısını gidermek amacıyla 1794-1795'te Beyazıt, Süleymaniye, Osmaniye, Lâleli ve Vâlide camileri avlularına havuz yaptırıldığı gibi özellikle sahilde çıkan yangınlara zamanında müdahale edebilme düşüncesiyle deniz taşıtları da ayrıldı. "Ateş kayığı" denilen araçlarla hem tulumbaların hem neccar ve dülger gibi görevlilerin sevkiyatı yapılmaya başlandı (bk. TULUMBACI).

Vak'a-i Hayriyye ile tulumbacıların lağvından sonra II. Mahmud, Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye bünyesinde örgütü yeniden canlandırdı. Ancak geçmişi hatırlatmaması için bunlara "yangıncı" adı verildi. 1846'da zaptiye ve 1855'te şehremanetinin kurulmasıyla başlayan yeniden yapılanma sürecinde kamu binalarıyla bazı önemli tesislere tulumba konuldu veya mevcutların sayısı arttırıldı. Fakat söndürme konusunda istenen başarı elde edilemedi. Nihayet 1870 tarihli Beyoğlu yangını itfaiye sorununu iyice ortaya çıkarınca hükümet Macaristan'dan itfaiye uzmanı getirtti. 1874'ten 1922 yılındaki ölümüne kadar İstanbul itfaiyesini yöneten Kont Ödön Seçenyi (Széchenyi) Paşa itfaiyeyi askerî esaslara göre düzenledi. İkisi İstanbul Suriçi, biri Beyoğlu, diğeri Üsküdar'da olmak üzere dört itfaiye taburu kuruldu. Nişantaşı ve Teşvikiye karakollarında küçük çaplı itfaiye birimleri oluşturuldu. Yıldız'daki istihkâm bölüğü yangın söndürme araçlarıyla donatıldı. Almanya, Rusya ve Amerika Birleşik Devletleri'nden buharlı ve arabalı tulumbalar ithal edildi. Yangın gözetleme işinde kullanılan Galata, Beyazıt ve İcadiye kuleleri işlevsel yeniliklere kavuşturuldu. Sahilde çıkacak yangınlara müdahale etmek için Bahriye İtfaiye Taburu teşkil edildi. Masraflarını II. Ab-

İstanbul İtfaiyesi'nin Beyoğlu grubunu yangın söndürmeye giderken gösteren eski bir fotoğraf (İstanbul Büyükşehir Belediyesi İtfaiye Müzesi. Envanter nr. 781)

dülhamid'in özel bütçesinden karşıladığı, teçhizatı Avrupa'dan getirtilen deniz itfaiyesi XX. yüzyılın başında beş bölük halinde örgütlenmiş durumdaydı.

II. Meşrutiyet'ten sonra itfaiyecilerden yaşlı olanların emekliye ayrılması, diğerlerinin de savaşmak için cepheye gitmesiyle boşalan kadrolara yeni eleman alınamaması yüzünden itfaiye hizmetleri önemli ölçüde aksadı. Çırağan Sarayı ve Bâbıâli binalarının ardarda yanması üzerine resmî dairelerde koruyucu tedbirler arttırıldı. Odacı ve hademeler eğitildi. Daireler arasında telefon şebekesi kuruldu. Giderek artan siyasal ve ekonomik krizler dolayısıyla istenilen hedeflere ulaşılamamakla birlikte motorlu tulumba, tulumba taşıyan otomobil ve ambulans gibi çağdaş vasıtalar teşkilâta kazandırıldı.

Modernleşme sürecinde taşra yerleşmeleri de birçok yeniliğe kavuşmuştu. İstanbul'dan sonra yangınların en fazla görüldüğü Selânik, İzmir, Bursa gibi şehirlerde XIX. yüzyılın başlarında yangın söndürme işi geleneksel yöntemlerle ve esnaf, memur, ahalinin katılımıyla gerçekleştirilmekteydi. Tanzimat'tan sonra hükümet taşra idarelerine itfaiye hizmetleri götürdü. Meselâ 1850 yılında Trabzon'da iki yangın tulumbasıyla bunlardan sorumlu maaşlı müdür ve personeli bulunuyordu. Yine Trabzon'da 1876'da belediyeye bağlı tulumbacıbaşı Mehmed Efendi'nin emrinde on üç tulumbacı görev yapmaktaydı. Adana'da itfaiye örgütü 1870'lerde, Ankara'da 1882'de kuruldu. Bununla birlikte gelişmiş şehirlerde yangına karşı daha gerçekçi ve çağdaş tedbirler alınmaktaydı. Selânik'te 1889'da dükkânların yüzde doksanı yangına karşı sigortalanmıştı. İzmir Belediyesi'nin itfaiye teşkilâtı oluşturma konusundaki malî imkânsızlığı yabancı yatırımcıları harekete geçirdi, Royal ve Sen adlı iki sigorta şirketi 1897'de kendi itfaiyelerini kurdu. Bandırma'da daha 1857'de demirci, çivici, bakırcı ve çilingir gibi ateşe dayalı üretim yapan imalâthaneler için şehir dışında bir site yapıldı ve bunların şehir merkezindeki faaliyetleri yasaklandı. Nihayet 1890'da bütün imparatorluğu kapsayan Men'-i Harîk Tedâbirini Hâvî Nizamnâme yayımlandı. Sekiz maddelik nizamnâme ile İstanbul ve taşra belediyelerinin itfaiye tertibatının tamamlanması, personel açığının giderilmesi, belediyelerin soba boruları ve baca temizliğini denetlemesi istenmekteydi. Yangınla mücadelede koruyucu tedbirleri sistemleştiren nizamnâmede göze çarpan en önemli özellik cezalandırma yöntemiyle caydırıcılık faktörünün de devreye sokulmuş olmasıydı. Ağustos 1894'teki Uşak yangınının ağır sonuçları üzerine kazalarda itfaiye şubeleri oluşturulması, köylere tulumba, balta ve kanca dağıtılması, büyük şehirlerde yangın kuleleri inşa edilmesi kararlaştırıldı. Özellikle Meşrutiyet'ten sonra taşraya yüklü miktarda itfaiye aleti gönderildi.

XX. yüzyılda itfaiyenin askeriyeden ayrılarak şehremanetine bağlanması yönündeki görüşler yoğunluk kazandı. Cemil Paşa (Topuzlu) ikinci şehreminliği sırasında 1918 harikzedeleri için toplanan, İtilâf devletlerinin el koyduğu 250.000 lira yardım parasının 50.000 lirasını İngiliz Generali Füller'in aracılığıyla alarak sadece itfaiyenin ıslahına sarfedilmesi için Osmanlı Bankası'na yatırdı. Ankara hükümeti bu parayı 1923'te İstanbul vali ve şehreminliğine tayin edilen Haydar Bey'in kullanımına verdi. Motorlu tulumbalar ve başka araçlar satın alındı. 25 Eylül 1923 tarihinde itfaiye şehremanetine bağlandı, başına Vedî Bey getirildi. 1936'da biri İstinye'deki deniz müfrezesi olmak üzere İstanbul'da on müfreze görev yapmaktaydı. Bu tarihte itfaiye on bir kılavuz tulumbası, yirmi dört motopomp, on iki motopomp çekme kamyoneti, üç merdivenli otomobil, bir motorbot, altı pompa, iki nakliye kamyoneti, beş tahrip kamyoneti ve bir üç tekerlekli kamyonete sahipti.

Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümeti 1922 yılında Ankara'da bir itfaiye bölüğü kurdu. 1930 tarihli ve 1580 sayılı kanunla her belediyenin itfaiye teşkilâtı oluşturması kararlaştırıldı. 1937'de İstanbul Saraçhane'de İtfaiye Okulu açıldı. Türkiye'nin her tarafından gelen itfaiye personeli, dokuz ay süresince söndürme ve kurtarmaya yönelik teknik bilgilerin yanında genel kültür konusunda eğitildi. Cumhuriyet devrinde yeniden kurulan, Millî Savunma Bakanlığı'na bağlı deniz itfaiyesi 1939'da İstanbul Belediyesi'ne devredildi. Yerli malını teşvik kapsamında bazı itfaiye gereçlerinin ülke içinde üretilmesi kararlaştırıldı. 1958 tarihli Sivil Müdafaa Kanunu ile doğal âfetlere karşı halkın can ve mal kaybının korunması sorumluluğu da itfaiyeye yüklendi.

İtfaiye teşkilâtının askerî esaslara göre düzenlendiği döneme ait (1874-1923) arabalı tulumba (İstanbul Büyükşehir Belediyesi İtfaiye Müzesi, Envanter nr. 336)

BİBLİYOGRAFYA :

BA, C.BEL, nr. 3319, 4318, 7395; BA, DH.MTV, nr. 31/9; BA, İrade-Dahiliye, nr. 76117; BA, İrade-Hususiye, nr. 1312 RA/71; BA, *Nizâmât Defterleri*, nr. 4, s. 279-280; BA, Y.MTV, nr. 220/47; BA, Y.PRK.TKM, nr. 8/13; *Salnâme-i Vilâyet-i Trabzon*, Trabzon 1294, nr. 9, s. 48; *İtfaiye: 1868-1936*, İstanbul 1936; Gönül Taşman, *1719/1720-1839 Yılları Arasında İstanbul İtfaiye Teşkilatı* (mezuniyet tezi, 1963), İÜ Ed.Fak. Tarih bölümü; Reşat Ekrem Koçu, *İstanbul Tulumbacıları: Yangın Var*, İstanbul 1981; İhsan, "İstanbul İtfaiyesi", *İstanbul Belediye Mecmuası*, sy. 87/15, İstanbul 1931, s. 82-87; Murat Baskıcı, "Ondokuzuncu Yüzyılda İstanbul'un Eski ve Yeni İtfaiye Teşkilatları ve Bir Yabancının Gözlemleri", *Mülkiye*, XXVI/233 (2002), s. 175-189; Erkan Tural, "Türkiye, Hollanda, İngiltere ve Amerika'da Modern İtfaiye Teşkilatının Kuruluşu ve Harik (Yangın) Nizamnameleri", *Çağdaş Yerel Yönetimler*, XIII/1, Ankara 2004, s. 67-91; Kemalettin Kuzucu, "Széchenyi Paşa ve Osmanlı İtfaiyesinin Modernleştirilmesi (1874-1922)", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, sy. 14, İstanbul 2006, s. 31-52; "İtfaiye", *TA*, XX, 445.

KEMALETTİN KUZUCU

İTTİBÂ
(الإتّباع)

Bir müctehidin görüşüne göre amel etme; cemaatle namazda imama uyma anlamında terim.

Sözlükte "ardınca gitmek, uymak, itaat etmek" anlamındaki **teba'** kökünden türeyen **ittibâ'** aynı mânayı taşır (*Lisânü'l-ʿArab*, "tbʿa" md.; *Kāmus Tercümesi*, III, 196-197). Arapça'da **iktidâ, iktifâ, imtisâl, i'timâm, i'timâr, itâat** kelimeleri de "uymak, tâbi olmak" anlamında kullanılır. Kur'an ve Sünnet'te sözlük anlamı çerçevesinde sıkça kullanılan ittibâ fıkıh usulünde ictihad-taklit terimleriyle bağlantılı olarak kavram haline gelmiş, fürû-i fıkıhta ise "cemaatle namaz kılarken cemaatin imama uyması ve onun yaptığı fiillerin aynısını yapması" anlamıyla terimleşmiştir.

Kur'an'da ittibâ kelimesi iki âyette geçer (el-Bakara 2/178; en-Nisâ 4/157), aynı kökten fiil kalıbında da 135 âyette zikredilir (M. F. Abdülbâkī, *el-Muʿcem*, "tbʿa"

md.). Bu âyetlerde kimlerin inanç ve amelle ilgili sözlerinin dinlenip peşlerinden gidileceği, kimlerin sözlerinin dinlenmeyeceği hususunda ayrıntılı bilgilere yer verilmiş ve bu âyetlerin çoğunda Allah ve resulüne ittibâ etmenin gereği üzerinde durulmuştur. Şöyle ki: Allah'ın rızasına (Âl-i İmrân 3/162,174; el-Mâide 5/16), Allah'ın yoluna (el-Mü'min 40/7), Allah'ın hidâyetine (el-Bakara 2/38; Tâhâ 20/123), Allah'tan indirilene / vahye (el-En'âm 6/50; el-A'râf 7/203), Kur'an'a (el-Bakara 2/170), âyetlere (Tâhâ 20/134), şeriata (el-Câsiye 45/18), hakka (Muhammed 47/3), zikre (Yâsîn 36/11), nura (el-A'râf 7/157), dine (Âl-i İmrân 3/73), sırât-ı müstakîme / İslâm'a (el-En'âm 6/153) ve Hz. Peygamber'e (el-Bakara 2/143) ittibâ emredilmiş ve övülmüştür. Buna karşılık şeytana (el-Bakara 2/168) kâfirlerin, Ehl-i kitap'ın, âyetleri yalanlayanların ve bilmeyenlerin hevâ ve heveslerine (el-En'âm 6/56,150; er-Ra'd 13/37; el-Câsiye 45/18), insanın kendi hevâsına, şehvetlerine (en-Nisâ 4/27), bâtıla, Yahudilik ve Hıristiyanlığa (el-Bakara 2/120), Allah'ı kızdıran şeylere (Muhammed 47/28), zalimlerin emirlerine (Hûd 11/59), bozguncuların yoluna (el-A'râf 7/142), zanna (Yûnus 10/66) ve müminlerin yolundan başka yollara (en-Nisâ 4/115) uyulması nehyedilmiş ve yerilmiştir.

Hadislerde hem ittibâ kelimesi hem aynı kökten fiil ve isimler yer alır (Wensinck, *el-Muʿcem*, "tbʿa" md.). Hz. Peygamber bir hadisinde müslümanların Kur'an ve Sünnet'e tâbi oldukları sürece doğru yoldan sapmayacaklarını haber vermiştir (*Muvaṭṭaʾ*, "Ḳader", 3). Resûl-i Ekrem, yabancı ülkelerin hükümdarlarına gönderdiği İslâm'a davet mektuplarının başlangıcında veya sonunda, "Selâm (kurtuluş) yalnız hidâyete tâbi olanlarındır" ibaresine yer vermiş, muhataplarından Allah'a iman etmelerini ve kendisine tâbi olmalarını istemiştir (Hamîdullah, II, 297, 315, 329, 332, 334). Allah ve resûlünün emirleri olarak ülü'l-emrin ve âlimlerin emirlerine ittibâ edilmesi üzerinde önemle durulurken (Müslim, "İmâre", 8) Allah'a isyan ve günah olarak belirlenmiş hususlarda ittibâ etmenin câiz olmadığı ifade edilmiştir (Buhârî, "Aḥkâm", 4; Müslim, "İmâre", 38-39). Bir hadiste, "Kim güzel bir âdet başlatırsa kendisine hem o âdetin hem de ona tâbi olup onunla amel eden kimselerin sevabı kadar sevap yazılır. Yine kötü bir âdet başlatan kimseye hem o amelin hem de kendisine tâbi olup onunla amel eden kimselerin günahı kadar günah yüklenir" buyrulmuştur (*Müsned*, IV, 361; bk. Müslim, "İlim", 15; Tirmizî, "İlim", 15).

Müctehidin İctihad ve Fetvasına İttibâ. Fıkıh usulü terimi olarak ittibâ "bir kimsenin başka bir kimsenin (müctehidin) dayandığı delili de bilerek görüşünü kabul edip onunla amel etmesi" şeklinde tanımlanmıştır. Delilini bildiği müctehidin ictihadıyla amel eden kişiye **tâbi / müttebi**, tâbi olunan kişiye de **metbû / mütteba'** denir. İttibâın mukabili, "bir kimsenin başka bir kimsenin (müctehidin) dayandığı delili bilmeden görüşünü kabul edip onunla amel etmesi" diye tanımlanan **taklid**dir. Bu kişiye de **mukallid** denilir. Kişi taklitte müctehidin ictihad sonucunda ulaştığı hükmü, ittibâda ise o hükmün dayandığı delili kabul etmektedir. Bu bakımdan ittibâ ictihadla taklit arasında orta bir mertebedir. Ancak fakihlerin büyük çoğunluğu, bir kimsenin, delilini ikna edici bulduğu müctehidin görüşünün kabul etmesinin de ittibâ değil taklit olduğu görüşündedir. Tartışma, bir müctehidin diğer bir müctehidi taklit etmesinin câiz olup olmadığı yönündeki usul mülâhazalarıyla ilgilidir (bk. İCTİHAD; TAKLİD).

Cemaatle Kılınan Namazda İmama İttibâ. Cemaatle kılınan namazda kendisine uyulan kişiye **imam**, imama uymaya **iktidâ** ve ittibâ, imama uyan kişiye de **muktedî**, müttebi ve **me'mûm** gibi adlar verilir. Cemaatle kılınan namazda cemaatin imama hangi hususlarda ittibâ edeceği ve bunun hükmü fıkıh mezhepleri arasında ayrıntılı biçimde ele alınmıştır. Fıkıh âlimleri Hz. Peygamber'in, "İmam ancak kendisine uyulmak için imam yapılmıştır, öyleyse o tekbir aldığı zaman siz de tekbir alın, o rükû yaptığında siz de rükû yapın, o başını kaldırdığında siz de başınızı kaldırın, o, 'Semiallâhü' dediği zaman siz, 'Rabbenâ leke'l-hamd' deyin, o secde ettiğinde siz de secdeye gidin" hadisini (Müslim, "Ṣalât", 77) vb. hadisleri delil göstererek cemaatle kılınan namazda muktedînin namazın farz, vâcip ve sünnetlerini yerine getirmede imama uyması gerektiğini ifade ederler (bk. CEMAAT; İKTİDÂ). Cemaatin kıyam, rükû, sücûd gibi fiilî rükünlerde ve kavlî rükün olan iftitah tekbirinde imama ittibâ ederek bu rükünleri yerine getirmesinin farz / vâcip olduğu konusunda fıkıh âlimleri arasında herhangi bir görüş ayrılığı bulunmazken kavlî bir rükün olan kıraatte imama uyulup uyulmayacağı hususunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Hanefî fakihleri, "Bir kişiye imam olan kimsenin kıraati o kişinin kıraatidir" meâlindeki hadisi (İbn Mâce, "İḳāme", 13) delil göstererek Fâtiha ve sûrenin açıktan (cehrî) ve gizlice (hafî) okunduğu namazlarda kıraati sadece imamın yapacağını, imamın okumasının cemaatin okuması yerine geçeceğini, cemaatin susarak imamın kıraatini dinlemesi gerektiğini söylemişlerdir. Ancak İmam Muhammed okumanın gizli yapıldığı namazlarda cemaatin de kıraatte bulunmasını câiz görmüş, İmam Mâlik bunu güzel bir davranış olarak nitelendirmiştir. Ahmed b. Hanbel gizlice okunan namazlarda cemaatin de gizlice kıraatte bulunmasının, ayrıca kıraatin açıktan olduğu namazlarda imamı işitemeyen cemaatin de bunu yapmasının vâcip olduğu fikrindedir. İmam Şâfiî gizlice okunan namazlarda cemaatin hem Fâtiha'yı hem sûreyi okuması, açıktan okunan namazlarda ise sadece Fâtiha'yı gizlice okuması gerektiğini ifade etmiştir.

Fakihlerin ortak görüşü imam gibi cemaatin de "Sübhâneke"yi, "tekbîrât" ve "tesbîhât"ı, "Tahiyyât", "salavât"ı ve duaları okuması gerektiği yönündedir. Cemaat imam gibi iftitah tekbirini alırken ellerini yukarı kaldırır, rükû ve secdeye giderken ve kalkarken "Allahüekber", rükûdan kalkarken "Semiallâhü li-men hamideh" (tesmîʿ) ve "Rabbenâ leke'l-hamd" (tahmîd) der. Ebû Hanîfe'ye göre imam tesmîi, cemaat de tahmîdi söyler (bk. TESMÎʿ). İmam Fâtiha'yı bitirdikten sonra cemaat "âmin" der. Cemaatin namazla ilgili fiilleri imamla birlikte veya onun hemen ardından yapması, rükûa ve secdeye imamdan önce gitmemesi, yine rükûdan ve secdeden başını imamdan önce kaldırmaması gerekir. Cemaat rükûda üç defa, "Sübhâne rabbiye'l-azîm" ve secdede üç defa, "Sübhâne rabbiye'l-a'lâ" demeden imam başını kaldırırsa muktedî bunları tamamlamadan imama uymak için başını kaldırır. İlk oturuşta (ka'de-i ûlâ) cemaat Tahiyyât'ı bitirmeden imam üçüncü rek'ata kalkarsa cemaat isterse Tahiyyât'ı tamamlar, isterse imama uyarak kalkar. İmam bayram tekbirlerini, birinci oturuşu, tilâvet secdesini, sehiv secdesini ve Kunut duasını terkederse cemaat de bunları terkeder. Son oturuşta (ka'de-i ahîre) cemaat Tahiyyât'ı bitirmeden imam selâm verirse Tahiyyât'ı tamamlar, sonra selâm verir. Eğer Tahiyyât'ı bitirmiş ve geriye salavatla dualar kalmışsa cemaat onları terkedip imamla beraber selâm verir. Ancak Şâfiî ve Hanbelî mezhebinde salavatın okunması vâcip olduğundan cemaat onları da okuduktan sonra selâm verir.

Namazın aslında bulunmayan bir hususta cemaat imama uymaz. Meselâ imam namazda fazladan bir secde yapsa veya son oturuşta selâm verecek yerde sehven kalksa bu durumlarda cemaat imama uymaz ve imamı uyarmak üzere "sübhânellah" der. Eğer imam kalktığı rek'atın fazladan olduğunu secdeye varmadan önce farkedip otururşa cemaat onunla birlikte selâm verir ve sehiv secdesi yapar. Şayet imam bu fazla rek'atı secde ile tamamlarsa cemaat artık onu beklemeyip yalnızca selâm verir. Eğer imam son oturuşu unutarak fazla bir rek'ata kalkarsa cemaat bekleyip yine imamı uyarmak üzere "sübhânellah" der. İmam yaptığı hatayı anlayarak hemen geri dönüp otururşa birlikte selâm verip sehiv secdesi yaparlar. Şayet imam bu fazla rek'atı secde ile tamamlarsa farz olan son oturuş terkedildiğinden hem imamın hem de cemaatin namazı bozulur. Cemaat son oturuşta Tahiyyât'ı okuduktan sonra imamın selâmını beklemeden selâm verebilir, ancak imamdan önce selâm verilmesi mekruhtur. Cemaatle kılınan namaz esnasında imam abdestinin bozulması veya hastalanması gibi bir durumda çekilip yerine cemaatten birini geçirir. İmamın yerine geçen kişi namaza kalınan yerden devam eder (bk. **İSTİHLÂF**). Hanefî mezhebine göre cemaatin namazının sahih olması imamın namazının sahih olmasına bağlıdır. Buna göre meselâ imam unutarak namazı abdestsiz olarak kıldırdıysa cemaatin de namazı geçersiz olur. Dolayısıyla cemaatin de bu durumu öğrenmesi halinde imam gibi namazını yeniden kılar.

BİBLİYOGRAFYA :

Kāmus Tercümesi, III, 196-197; *Müsned,* IV, 361; V, 278, 357; Dârimî, "Siyer", 76; Müslim, "İmâre", 53; İbn Mâce, "Fiten", 8; Şîrâzî, *el-Mühezzeb,* I, 96-97; Gazzâlî, *el-Müstaṣfâ,* Bulak 1324, II, 384-389; Kâsânî, *Bedâ'i',* I, 145, 207; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid,* I, 161-167; İbn Kudâme, *el-Muġnî,* Kahire, ts. (Mektebetü'l-Cumhûriyyeti'l-Arabiyye), I, 562-565; Seyfeddin el-Âmidî, *el-İḥkâm fî uṣûli'l-aḥkâm,* Kahire 1332, I, 246; IV, 278; Osman b. Ali ez-Zeylaî, *Tebyînü'l-ḥaḳā'iḳ,* Kahire 1315, I, 115, 119, 131; İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvaḳḳı'în,* I, 9-10, 47-48; II, 187-190; İbnü'l-Hümâm, *Fetḥu'l-ḳadîr* (Bulak), I, 238-240; Şirbînî, *Muġni'l-muḥtâc,* I, 255-258; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muḥtâr* (Kahire), II, 11-12; Mehmed Zihni Efendi, *Ni'met-i İslâm,* İstanbul 1313, II, 237-240; Hayreddin Karaman, *İslâm Hukukunda İctihad,* Ankara 1975, s. 205, 216; M. Tâhir İbn Âşûr, *et-Taḥrîr ve't-tenvîr,* Tunus 1984, I, 628; II, 142; III, 161; VI, 218; VII, 242, 423-424; IX, 138; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali,* İstanbul 1986, s. 134-135; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi* (Tuğ), II, 297, 315, 329, 332, 334; "İttibâ'", *Mv.F,* I, 195-197; "İḳtidâ'", *a.e.,* VI, 18-38; "İttibâ'", *Mv.Fİ,* II, 96-107.

FAHRETTİN ATAR

İVRACA

Bulgaristan'da tarihî bir şehir.

Kuzey Bulgaristan'da bir idarî birimin merkezi olup günümüzdeki adı Vratsa'dır. Batı Balkan dağlarının kuzey eteklerinde denizden 375 m. yükseklikte bir düzlükte kurulmuştur. Şehrin en eski kısmı, küçük bir dere olan Leva'nın dar ve oldukça güzel bir kanyonu geride bırakarak düzlüğe girdiği yerde bulunmaktadır. İvraca'nın daha yeni kısımları ise düzlüğün çeşitli yerlerine yayılmıştır. Bulgarca ismi, eski bir kelime olan ve şehrin en dar noktasını niteleyen Vracista'dan (kapı, kapıda) gelmektedir.

Şehrin bulunduğu kesimde eski Trak uygarlığına ait yerleşme izlerine rastlanır. Çevresindeki altı tümülüs bu izlerin göstergesidir. İvraca'nın güneyindeki Leva deresinin kanyonunda Romalılar'a ait bir deponun bazı kalıntılarına tesadüf edilmiştir. Günümüzde İvraca'nın Ortaçağ'a ait harabeleri, Leva deresi geçidinin en dar noktasında kurulmuş olan küçük müstahkem Vratitsa'dır. Bu yerin tarihi arkeolojik bulgularla belirlenmektedir (X. yüzyıldan kalma işlenmemiş Slav seramiği, Bizanslılar'a ait seramik, XI ve XII. yüzyıl Bizans imparatorları, XIII ve XIV. yüzyıl Bulgar çarları ile Yıldırım Bayezid adına basılmış madenî paralar). Ayrıca madencilikte kullanılan araç gereçlerin yanında taştan yapılmış küçük evlerin ve yine taştan oldukça küçük kiliselerin kalıntıları da ortaya çıkarılmıştır. 1941'de bir kilisenin yıkıntıları arasında XIII. yüzyıla ait Bulgarca bir yazıt bulunmuş, burada kasabanın adı Vratitsa diye kaydedilmiştir. Yazıtta, "Asen, bütün Bulgaristan'ın çarı" ifadesinin geçmesi, kitâbenin 1246 ile 1256 yılları arasında ülkeyi yöneten Çar Michael Asen zamanına ait olduğunu düşündürür (Ivanova, bk. bibl.).

Ortaçağ'ın Vratitsa'sı, Yıldırım Bayezid'ın oğulları arasında çıkan iç savaş veya daha büyük bir ihtimalle Varna Savaşı (1444) sırasında Haçlı kuvvetlerince yıkılmıştı. Yıkımdan sonra şehir kanyonun dışında kalan açık alanda tekrar inşa edildi (tıpkı Larissa / Yenişehir, Şumnu, Lofça ve diğer yerlerde olduğu gibi). İvraca hakkında Osmanlı dönemine ait en eski kayıtlar 884 (1479) tarihli bir icmal defterinde yer alır. Defterde burası Erdoğdu Bey'in zeâmetine bağlı olarak geçer. Şehirde yirmi üç müslüman ve 296 hıristiyan hânesi bulunmaktadır. İvraca aynı zamanda bir pazar yeridir. Parça halinde bugüne ulaşmış Niğbolu sancağına ait 890 (1485) tarihli bir icmal defterinde İvraca'nın 287 hâne ve kırk sekiz mücerretten (bekâr) oluşan hıristiyan nüfusu bulunduğu kayıtlıdır. Müslümanlar ise yirmi beş hâneye ve yirmi dörtten fazla mücerret nüfusa sahiptir. 922'de (1516) şehirde bir imam dahil yetmiş hâne ve yirmi altı mücerret müslüman nüfus vardı (340-350 kişi) ve 1479'daki nüfusa göre üç katı bir artış oldu (BA, *MAD,* nr. 11, vr. 154^{b}-158^{a}). Bunun sebebi kısmen dışarıdan daha fazla müslüman nüfusun gelmesi ve yerel nüfustan belirli bir miktarın ihtida etmesidir. Yetmiş hâneden on üçünün babası müslüman adıyla kaydedildi (% 18'den fazla). Şehrin hıristiyan nüfusunun sayısı büyük oranda önceden olduğu gibi kaldı (on bir mahalleye bölünmüş 300 hâne). Mücerret sayısı 1485'teki % 14'lük orandan 1516'daki % 27'lik orana çıkarken genel nüfus da 1170'ten 1420'ye yükseldi.

922 (1516) tarihli kayıtlar şehrin ve yöresinin ekonomisi hakkında da bir fikir vermektedir. Şehrin çevresindeki ekile-

İvraca Eskicamii'nin XIX. yüzyıla ait kubbe süslemeleri (Ljubomir Mikov'un izniyle)

İvraca Eskicamii

bilir arazilerden elde edilen dört temel hububat ürününün üretimi 4350 akçelik bir vergi geliri sağlıyordu ve bu rakam tarım üretiminden elde edilen bütün vergi gelirlerinin % 16'sına tekabül ediyordu. Arıcılık da 2500 akçe vergi geliriyle (% 9) bir başka önemli gelir kaynağıydı. Şehrin ticarî fonksiyonu ise hâlâ sınırlıydı, bâc-ı bâzârdan (niyâbetin bir kısmı dahil) sadece 3500 akçe (% 13) gelir sağlanıyordu. Şıra üretimi başta geliyordu ve yılda 12.000 akçelik geliriyle bütün ekonomik faaliyetlerin % 43'ünü oluşturuyordu. Bir diğer ekonomik gösterge on dört su değirmeninin varlığıydı. Defterde İvraca sınırları içerisindeki madencilik faaliyetlerinden neredeyse hiç bahsedilmez. 1516 tarihli kayıtta İvraca sınırları dahilindeki manastırlar hakkında da bilgi verilmektedir. Bu manastırlar Ortaçağ'da varlığı bilinen Čerepiš, daha önceden var olduğu bilinmeyen Sveti Nikola ve Dobri Dol manastırlarıdır. Čerepiš maktû vergi olarak 210 akçe, Sveti Nikola şarap üretimi için 40 akçe ödüyordu. Dobri Dol'den de ürettiği şarap ve bal için vergi alınıyordu.

1550'lerin başlarına ait tahrir kayıtları İvraca'nın sürekli bir kalkınma içerisinde olduğuna işaret eder. Buna göre şehirde yaklaşık 400 kişiye tekabül eden seksen iki müslüman hânesi ve otuz bir mücerret nüfusla daha sonraları Eskicami diye anılan bir cuma mescidi vardı. On iki mahallede yaşayan hıristiyanlar ise 354 hâne ve 172 mücerretle yaklaşık 1840 kişilik bir nüfusa ulaştı. Müslüman nüfusun genel nüfusa oranı % 18'e çıktı. Ayrıca defterde şehirdeki müslim ve gayri müslim nüfusla komşu iki köyün bazı sakinlerinin çalıştığı madenlerin bulunduğundan, dolayısıyla bu kesimlerin avârız vergisinden muaf tutulduğundan bahsedilir.

İvraca gümüş madenleriyle öne çıkarken tarım üretimi de artmaya başladı. Tahıl ve bal üretimi yanında şarap üretimi de yükseldi (12.000'den 16.000 akçeye, toplamda % 46). En büyük değişiklik ise ikiye katlanan pazar vergilerinde oldu. Su değirmenlerinin sayısı da arttı (on üçten yirmi beşe). Bunlar büyüyen bir ekonominin işaretleridir. Čerepis, Sveti Nikola ve Dobri Dol manastırları yanında Preobrazeniye'ye ithaf edilen, 30 akçelik maktû bir vergi veren dördüncü bir manastırın daha ortaya çıkması bu gelişmelerle ilgili olmalıdır. İki Dubrovnikli tüccarla küçük bir Çingene (Kıptiyan) topluluğu bu sırada şehir nüfusuna katıldı. Tahrirde Çingeneler'in madenlerde çalıştırıldığından ve demircilik yaptıklarından bahsedilir. 988'de (1580) müslümanlar toplam nüfusun % 30'unu oluşturuyordu. Bu sırada şehir üç müslüman mahallesine sahipti (mahalle-i Câmi-i Atîk, mahalle-i Câmi-i Cedîd, Mustafa Çavuş Mescidi mahallesi). Bu mahallelerde toplam 258 hâne vardı. Hıristiyan nüfus da çoğaldı ve papazlarının ismiyle anılan on iki mahallede toplam 583 hâneye ulaştı. Bunların dışında 1550'de statüleri tanınan yedi Kıptiyan madenci hânesi vardı. Bu tarihte dört olan manastır sayısı da sekize çıktı (BA, *TD*, nr. 718, s. 203-212).

İvraca, 1004'te (1596) Tuna kıyısındaki Svistov'u ve ülkenin iç kısmındaki önemli şehirlerden olan Plevne'yi de ele geçirip yıkan Eflak Voyvodası Mihal (Cesur) tarafından tahrip edilince gerilemeye yüz tuttu. Mihal, aynı zamanda birçok hıristiyanı Eflak'taki feodal arazilere yerleştirmek için zorla göç ettirdi. XVII. yüzyılın ortalarından üç kaynakta şehrin tekrar gelişmeye başladığı görülür. 1052 (1642) tarihli *Avârız Defteri* dört mahalle içerisinde yaşayan 226 müslüman hânesinden bahseder (üçü 1580'den beri bilinmektedir, biri ise yeni Debbağlar mahallesidir). Müslümanlara bitişik olarak yedi farklı hıristiyan mahallesiyle bir haymana grubu vardır ve bunlar 240 hâneye ulaşmaktadır. Toplamda ise şehirde 466 hâne mevcuttur (BA, *TD*, nr. 775, s. 108-109). Bu hâneler dışında avârız vergisini ödemeyen kesimler de vardı. Evliya Çelebi eserinin bir yerinde, İvraca'nın madencilerinin şehrin yanında bulunan (gümüş) madenlerindeki işlerinden ötürü oldukça ayrıcalıklı sayıldığından söz eder.

1659'da Piskopos Philipp Stanislavov, *Vratsa Civitas* adlı eserinde yedi kiliseden ve yaklaşık 2000 Ortodoks "ayrılıkçı" yerleşimciden bahseder. Ona göre Vratsa'da Türkler sayıca çoktur ve dört camiye sahiptir. Roma Katolikleri'ne ise hiç rastlanmaz. Şehirdeki hıristiyanlar, Tarnovo Başpiskoposluğu'na bağlı Rum-Ortodoks bir piskopos tarafından yönetilmektedir. Ondan dört yıl sonra Evliya Çelebi eserinde ilk defa şehrin coğrafî konumunu oldukça açık biçimde tasvir eder. Ona göre İvraca'da 1500 ev ile dokuz cami, iki medrese, dört mektep, iki tekke ve bir han vardır. Tekkelerden biri Halvetiyye, diğeri aynı tarikatın Celvetiyye koluna bağlıdır. Çarşı oldukça küçüktür ve sadece 150 dükkân vardır. Hem onun hem de Stanislavov'un verdiği bu rakamlar gerçekçi görünmektedir. 1580'de İvraca'nın % 30'u müslüman olan 4000 kişilik bir nüfusa sahip olması muhtemeldir. Stanislavov'un bahsettiği 2000 hıristiyan yaklaşık 420-440 hâneye tekabül etmektedir ve bu sayı 1580'dekinden daha azdır. Aynı şeyin müslümanlar için de geçerli olduğu düşünülebilir. Osmanlı döneminin sonlarında şehrin nüfusu 10.000-11.000 arasındaydı.

XVI ve XVII. yüzyıllarda İvraca ve civarı hıristiyan-Bulgar kültürünün hâkimiyeti altındaki bir merkeze dönüştü. 988 (1580) tarihli tahrirde bahsedilen sekiz manas-

İvraca'da Kurt Paşa Kulesi ile Mesciler Kulesi

tırdan dördü ayakta kalmıştı (Čerepiš, Karlukovo, Ivan Kasinets ve Strupets). Strupets Manastırı hâlâ geç XVI. yüzyıl yüksek kaliteli fresklerini muhafaza etmektedir. Görünüşe göre manastırlar 1596 olaylarından etkilenmiştir. Karlukovo Manastırı'nın yeni freskleri 1602 tarihlidir. Čerepiš ise XVII. yüzyılın ilk çeyreğinde kutsal Athos dağından olan ve daha önce Batı Bulgaristan'da birçok kiliseyi onarıp süsleyen aziz rahip Pimen Zografski tarafından onarıldı. Vratsa civarındaki manastırlar, oldukça güzel bir şekilde yazılmış ve renklendirilmiş gümüş kaplı kilise kitaplarının merkeziydi. Bu kitapların birçoğu ülkedeki kütüphanelerde hâlâ korunmaktadır. XIII. yüzyıldan kalma Vračanskata Evangeliya'ya göre (şimdi Sofya Ulusal Kütüphanesi'ndedir) Vratsa'daki kitap üretimi Ortaçağ'a kadar gitmektedir.

XVII. yüzyılda, hatta daha da sonrasında şehrin en eski mahallesindeki İvraca Eskicamii yeniden inşa edildi. Caminin içerisindeki 1201 (1787) tarihli Osmanlıca kitâbede caminin yeniden yapıldığından bahsedilir. XIX. yüzyılın başlarında şehrin gelişimi Vidin Derebeyi Pazvandoğlu Osman'ın isyanı sebebiyle geriledi. Bunun dışında ordudan ayrılan askerlerin oluşturduğu Kırcaali çetelerinin ve yerli eşkıyanın yağmalamaları da Vratsa Piskoposu Sofronie'nin tanıklık ettiği ve ayrıntılı biçimde anlattığı gibi şehre hayli zarar verdi.

1285 (1868) tarihli *Tuna Vilâyeti Salnâmesi*'nde İvraca'da yedi cami, 2412 hâne, 659 dükkân, otuz yedi han, üç hamam, yirmi beş su değirmeni, beş mektep, bir medrese, iki tekke, üç fabrika, bir saat kulesi ve dört kiliseyle bir sinagogun olduğu belirtilmiştir. Yerel tarihçi Ionov da hâne ve cami sayısını aynı şekilde verir ve dört kilisenin varlığından da bahseder. İvraca'nın merkezi olduğu idarî birimin seksen köyünde neredeyse hiç müslüman nüfus yoktu. Dört büyük köyde müslümanların çoğunluğu söz konusu iken (Tlačan, Bukofçe, Mamarevo ve Čurlovo) yedi köyde sadece küçük bir müslüman azınlık vardı (toplamda 470 hâne, kazanın bütün köy nüfusunun % 12'si). Tahrir kayıtlarının gösterdiğine göre XVI. yüzyılda bu oranlar daha da azdı.

1290 (1873) tarihli *Tuna Vilâyeti Salnâmesi*'ne göre İvraca'da 1594 müslüman erkek nüfuslu 800 müslüman hânesi, 3900 erkek nüfuslu 1654 gayri müslim hânesi vardı (toplamda 5495 erkek nüfus). Bu rakamlar ikiyle çarpıldığında şehirde yaklaşık 10.900 kişinin yaşadığı anlaşılır. Hâne sayısına göre müslümanların genel oranı % 33'tür; çünkü hıristiyanlar daha geniş ailelere sahiptir (aile başına 4,7'ye karşı aile başına 4). Nüfus sayıldığında da sayı 3600 (% 29) müslüman ve birkaç yüz yahudi dahil 8250 gayri müslimle beraber 11.850'ye çıkmaktadır.

Rusya'nın Bulgaristan'ı işgalinden ve bağımsız Bulgaristan'ın kuruluşundan sonra şehirdeki müslüman nüfus Türkiye'ye göç etmeye başladı. 1878'den sonra Bulgaristan'daki diğer yerlerden farklı olarak şehir yıkıma uğramadı. Coğrafyacı Žečo Čankov 1887'de İvraca'nın 11.323 kişilik bir nüfusa sahip bulunduğunu yazar. Bunların 736'sı Türk, 123'ü müslüman Çingene, 196'sı yahudiydi. 1934'te şehrin nüfusu 16.188'e çıktı ve sadece 496 müslüman vardı (% 3). Yahudi nüfus da yirmi sekize düşmüştü. 1930'larda burada üç cami henüz ayaktaydı.

II. Dünya Savaşı'nın ardından Vratsa oldukça büyüdü. Şehirde mobilyacılık, tarım aletleri ve madenî eşya yapımı gibi küçük sanayi kuruluşları yaygınlaştı. 1975'te şehrin nüfusu 61.265'e ulaştı. Bu yıllarda hâlâ ayakta kalmış olan iki cami de yıkıldı. Şehrin merkezindeki XVI. yüzyıldan kalma âbidevî Osmanlı kalesi -bir zamanlar madenlerin yönetim merkeziydi- dikkatli bir şekilde restore edildi. Eskicami ise sıra dışı süslemeleri sayesinde resmen "yerel sanat önemini haiz eser" ilân edildi. Komünizmin çöküşünden sonra Eskicami ve olağan üstü duvar süslemeleri de restore edildi. Bugün bir kültür merkezi olarak işlev görmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (Dağlı), VI, 97; *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna,* 1290/1873 senesi, s. 188-189; D. Ionov, *Kulturno-Političeska Istoriya na Vratsa,* Sofia 1937-43, I-II; Ž. Čankov, *Geografski Rečnik na Bălgarija,* Sofia 1939, s. 85-86; *Istoria na Grad Vratsa ot drevnostta do Osvoboždenieto,* Sofia 1976, s. 469-500; Krumka Šarova, *Istorijata na grad Vratsa,* Sofia 1976; S. von Wraza, *Leben und Leiden des sündigen Sofroni,* Leipzig 1979, tür.yer.; B. Mikov, "Eski Džamiya văv Vratsa i nejnata stenopisna ukrasa", *Mikov, Osmanska Arhitektura i izkustvo v Bălgarija, Izbrani Studi,* Sofia 2012, I, 118-135; Y. Georgiev, "Grad Vratsa, prinos kăm istoriyata mu", *Sbornik na Narodni Umodvorenija, Nauka i Knižina,* sy. 20, Sofia 1904, s. 19-38; P. Dinekov, "Žitieto na Pimen Zografski rodom ot Sofija", *Serdika,* IV, Sofia 1939, s. 5-10; V. Ivanova, "Dva Nadpisi ot Asenevtsi - Batoševskijat i Vračanskijat", *Izvestija Arheologičeski Institut,* XV, Sofia 1946, s. 135-144; S. Georgieva – D. P. Bučinski, "Predvaritelni proučvanija na srednovekovnoto selište do Grad Vratsa", *a.e.,* XXII, Sofia 1959, chapter 1; *Enciklopedija Bălgarija,* Sofia 1978, I, 744-746.

MACHIEL KIEL

İVRANYE

Sırbistan'da tarihî bir kasaba.

Günümüzde Vranye olarak anılan kasaba, Sırbistan'ın güneyindeki Južna (Güney) Morava nehrinin oldukça verimli vadisinde yer alır. Batı Balkanlar boyunca uzanan kuzey-güney yolu, ayrıca Niş üzerinden Selânik'i Belgrad'a ve Orta Avrupa'ya bağlayan demiryolu üzerinde bulunması burayı tarih boyunca önemli bir konuma getirmiştir. Osmanlı döneminde Vranje'den bozma İvranye denilen kasaba, Köstendil sancağına ait geniş bir kazanın merkezi durumunda olup zamanla müslümanların yaşadığı bir yerleşme yeri haline gelmiştir.

Vranje'den ilk defa 1093'te Anna Comnena'nın *Alexiade* adlı eserinde bahsedilmiştir. Buna göre Sırp Prensi Vukan, Skopia (Üsküp) civarındaki Bizans topraklarını yağmaladıktan sonra Vranea'ya geçmiş, orayı da yakıp yıkarak büyük bir ganimet ele geçirerek ülkesine dönmüştür. Arkeolojik kazılar da Vranje Kalesi'nin XI. yüzyılda inşa edildiğini ortaya koyar. 1193'te Vranje kısa bir süre Stefan Nemanja kumandasındaki Sırplar tarafından işgal edildi, 1207'de Nemanja'nın oğlu ve vârisi Stefan burayı kesin biçimde topraklarına kattı. 1343-1345 yılları arasında Stefan Dušan Yukarı Vranje, Aşağı Vranje ve Sobina köylerinin vergi gelirlerinin Athos'taki (Aynaroz) Hilendar Büyük Sırp Manastırı'na bağışlanmasına dair bir karar çıkardı. Vranje'nin ne zaman ve nasıl Osmanlı toprağı haline geldiği ise tam olarak bilinmemektedir.

1371'deki Çirmen Savaşı'nda hayatını kaybeden Kral Vukaşin'in ardından Ugljesa Vladkoviç, Vranje'nin merkez olduğu küçük bir prenslik kurdu. Burası 1389'dan sonra Sırplar arasındaki güç çatışmaları sırasında (Tripolje Savaşı) Sırp Despotu Stefan Lazareviç'in himayesine girdi. 1395'te Vranje topraklarıyla komşu olan ve devrik prensi Konstantin'in ardından uygun bir vârisi bulunmayan Köstendil Beyliği toprakları Osmanlılar tarafından fethedildi. Ocak 1413'te Fetret dönemi sırasında Mûsâ Çelebi Vranje'yi ele geçirip yakınlarındaki gümüş madeni kasabası Novo Brdo'yu almak istediyse de başarılı olamadı. Bu olay Despot Lazareviç'in hayatını anlatan Konstantin Kostenečki'nin eserinde kaydedilmekte ve Novo Brdo'da yaşayan Dubrovnikli iki tüccarın 8 Mart 1413 tarihli anlaşmalarında da tasvir edilmektedir. Mayıs 1414'te Çelebi Sultan Mehmed'in

İvranye'de XVI. yüzyıla ait Baba Efendi Hamamı

bir elçisi Stefan Lazareviç'e geldi ve Kopriyan Kalesi ile Vranje ve Sofya arasında kalan alanın (Pirot / Şehirköy dahil) Stefan'a iadesini planladı. Aynı tarihe ait Dubrovnik mektuplarında eski Sırp Devleti'nin önemli merkezlerinden olan Raška arazisinin barış içerisinde bulunduğu yazılıdır. Haziran 1414'te ise Stefan Lazareviç'in Türkler'le barış halinde olduğu belirtilmişti. 10 Temmuz 1423'te "Kesar" unvanını taşıyan Ugljesa Vladkoviç, Vranje'deki Saint Nikolas Kilisesi'ni bütün gelirleriyle birlikte Athos yarımadasındaki Hilendar Manastırı'na bağışladı. Stefan Lazareviç'in 1427'deki ölümüne kadar barış devam etti. Hemen ardından Macarlar'ın kilit konumdaki Belgrad'ı işgal etmeleri ve 1428'de diğer önemli sınır kalesi olan Golubac'ı (Güvercinlik) muhasara altına almaları, kendilerini vâris bırakmadan ölen Lazareviç'in meşrû halefi olarak gören Osmanlılar'ın duruma müdahale etmelerine yol açtı. Lazareviç'in Sırp halefi Djuradj Brankoviç ile (Vılkoğlu) yaşanan çatışmalar sırasında Osmanlılar, Djuradj'ın başşehri Kruševac'ı (Alacahisar) ele geçirip bölgeyi Alacahisar sancağına bağladı. Bu arada Ugljesa Vladkoviç'in küçük prensliği Osmanlılar tarafından zaptedildi ve Köstendil sancağına bağlandı. Ancak Osmanlı kaynaklarında bu bilgiye rastlanmamaktadır.

Varna Savaşı'ndan sonra Kasım 1444'te Macar tehlikesinin azalmasıyla birlikte 1428'de Djuradj'dan alınan topraklar II. Murad tarafından kendisine iade edildi. II. Murad'ın vefatı (1451) ve İstanbul'un fethinin (1453) ardından iki yıl içerisinde Fâtih Sultan Mehmed Niş, Prizren ve Alacahisar yöresindeki bütün Sırp topraklarını ele geçirdi, ayrıca Vranje'yi (İvranye) kesin biçimde Osmanlı topraklarına kattı (Haziran 1455). Bu küçük şehir ve civarı (Pčinje, Inogošt, Prešova) Ilıca-Köstendil sancağına bağlandı. İvranye güçlü kalesi ve ihtişamlı yerleşimi dolayısıyla büyük bir kaza merkezi (1530'da kendisine bağlı 321 köy) haline geldi. 1519'da bölge 22.000 kişilik bir hıristiyan nüfusa sahipti. Sultanın sarayına hizmet eden 2062 erkeğin "voynugân-i mensûh" diye anılması ilginçtir (BA, *TD*, nr. 167, s. 210) Bunlar fetihten sonra Osmanlı hizmetine alınan ve eski prenslik ordusunun soyundan gelen kimseler olmalıdır.

İvranye ve çevresinin nüfusuna dair ilk güvenilir bilgiler 1519 yılına ait Köstendil tahririnde yer alır (BA, *MAD*, nr. 170; *TD*, nr. 167). Bu kaynaklar, İvranye'nin Osmanlı topraklarına katılmasından itibaren seksen yıldan fazla bir süre geçmesine rağmen fazla büyümediğini gösterir. İvranye'de aynı tarihte bir imam ve hatibin de içinde bulunduğu kırk üç hâne, on beş bekâr erkek müslüman nüfusu bulunduğu, hıristiyanların ise otuz beş hâne, sekiz dul, üç mücerretten oluştuğu anlaşılır. Bu rakamlara göre toplam nüfus 350-400 civarındadır, tepedeki kale içerisinde de otuz iki kişiden meydana gelen bir garnizon mevcuttur. Kasaba önemli bir pazar yeri olup bir cuma camisiyle kaza merkezi durumundadır. Bu cami, İvranye'nin 10 km. güneydoğusundaki Punoševci (Polnosevce) köyünde doğan Gedik Ahmed Paşa tarafından Fâtih Sultan Mehmed'in son zamanları ile II. Bayezid'in ilk dönemleri arasında yaptırılmıştı. Garnizonun yanı sıra Türk göçmenleri de şehirde yaşıyor olmalıdır. Bu topluluk sonradan yerli halkın İslâm'a girişiyle genişlemiştir. 1519'da hâne reislerinden on beşinin baba adının Abdullah olması ihtidâlarla ilgilidir. 1540'ta Kuripesić burayı Vraine adıyla anıp bir kale ve bir şehir diye tasvir eder. 937'de (1530) Mehmed Bey b. Ahmed Ağa babasından miras kalan, Türkler'in meskûn olduğu Çeltikçi köyünde bir mescid ve bir mualimhâne yaptırmıştı. Binaların giderleri İvranye'deki Gedik Ahmed Paşa Vakfı tarafından karşılanıyordu. İlgili kayıtta İvranye yöresinde ilk defa pirinç tarımı yapıldığından da bahsedilmektedir. Pirinç tarımını bölgeye Osmanlılar 1500'lerde getirmiş olmalıdır.

1570-1573 tarihli Köstendil sancağı mufassal tahriri İvranye'nin bir Türk-İslâm şehri durumuna geldiğini gösterir. Her ne kadar hâlâ nisbeten küçük de olsa cuma camisiyle Kurtoğlu Camii etrafında kurulan yeni mahalle ve Abdi Hoca, Sefer Bey, Kara Hoca mescidleri çevresinde teşekkül eden mahallelerle birlikte toplam 120 müslüman hânesinin oluşturduğu beş mahalleye bölünmüş bir yerleşim yeriydi. Kara Hoca Mescidi'nin yanında bir de mektep vardı ve bu mahalle yeni ortaya çıkmıştı. Diğer iki mescid ise muhtemelen 1550'den hemen önceki yıllarda inşa edilmiştir. Köstendil sancağı garnizonlarına ait 980 (1572) tarihli kayıtlar kaledeki birliğin dizdar, kethüdâ ve imam da içinde olmak üzere otuz dört kişiden meydana geldiğini göstermektedir (BA, *TD*, nr. 264, s. 486-495).

1570 yılına ait tahririn vakıf bölümünde İvranye'de zengin bir derviş olduğu anlaşılan Baba Efendi tarafından yaptırılan bir hamamdan bahsedilir. Dört eyvanlı ve dört halvet hücreli bu hamam günümüze kadar ayakta kalmıştır. 1570'te hıristiyan cemaati yirmi hâne ve on iki mücerretle yaklaşık 150 kişiye düştü. Ancak zamanla İvranye hıristiyanlarının sayısı artacaktır. Bütün bir Osmanlı dönemi boyunca Ortaçağ'dan kalma Saint Nikola Kilisesi hıristiyanların tasarrufunda oldu. Bu kilise, birçok onarım ve değişimle birlikte günümüze ulaşmıştır. Müslüman nüfusun içerisinde, lakaplarına bakılarak

İvranye'de tek kemerli Osmanlı köprüsüyle kitâbesi

ikinci veya üçüncü kuşak müslümanları oldukları anlaşılan on altı Çingene aile de bulunmaktaydı. Bunlar garnizondaki mehteran bölüğünde hizmet ediyordu. 1519 yılı ile kıyaslandığında bu son tarihte İvranye pazarının büyük ölçüde genişlediği görülür; 1570'te bütün ekonomik hareketliliklere ait vergilerin % 42'si bu pazardan alınıyordu. Aynı yıl içinde yeni bir panayır kuruldu. 1570'ten sonraki dönemde müslümanların hayat tarzına uygun birçok bina inşa edildi. 1581 yılında İvranye'den geçen Fransız seyyahı Jean de Palerme buradan Türkler'in meskûn olduğu küçük bir kasaba (varoş) diye bahseder. Evliya Çelebi görünüşe göre İvranye'ye gitmemiştir, ya da en azından çağdaşı olan İngiliz seyyahı Edward Browne gibi bu konuda suskun kalmayı tercih etmiştir. Kâtib Çelebi ise İvranye'ye dair, yakınındaki Vlasina'da demir madenlerinin varlığı ile silâh ve balta üretimi yapıldığı bilgisini vermektedir. Bu madenlerin Osmanlı Devleti'nin son zamanlarına kadar faal olduğu bilinmektedir.

1831 yılına ait nüfus tesbitlerine göre kaza 306 köyden ve Çepine, Inogošt, Moravitsa, Vlasina olmak üzere dört koldan oluşuyordu (BA, Ceride, nr. 3999). Vlasi adı Romence konuşan yarı göçebe Ulahlar'dan gelmektedir. Geniş fakat verimsiz topraklarında her biri altı hâneden oluşan seksen iki köy bulunmaktaydı. Bu köylerin nüfusunun neredeyse tamamını hıristiyanlar teşkil ediyordu. Şehir ise 1570 tahririnin ardından geçen 260 yıl içerisinde dört misli büyüyerek 576 müslüman ve 144 hıristiyan hânesini barındırır hale geldi. Toplam nüfusu % 80'i müslüman olan 3600-3800 kişi civarındaydı. Kaza genelinde ise kadın-erkek toplamda % 25'i müslüman 29.401 kişilik bir nüfus vardı.

1864'te Tanzimat reformlarının bir parçası olarak eski Köstendil sancağı kaldırıldı ve topraklarının bir kısmı yeni kurulan büyük Tuna vilâyetine aktarıldı. Aynı zamanda Güney Sırbistan'da yer alan Niş, Leskofça ve İvranye de Tuna vilâyetine dahil edildi. Yeni vilâyetin ilk idarî salnâmesinde İvranye kasabasının Niş sancağına bağlı bulunduğu ve dört cami, 1759 hâne, 814 dükkân, on iki han, bir hamam, beş debbağhâne, bir atölye, bir saat kulesi, bir medrese, üç mektep, altı tekke ve bir kilisesi olduğu kayıtlıdır. Hâne sayısından hareketle nüfusu yaklaşık 8000 olarak hesaplanabilir.

Söz konusu *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*'nın basıldığı yıl içinde Avusturyalı bilim adamı ve Yunanistan'da konsolosluk yapan

İvranye'de halen müze olarak kullanılan Osmanlı Konağı

Georg von Hahn, Wranja olarak zikrettiği İvranye'yi ziyaret etti ve salnâmelerde yer almayan bilgiler verdi. Ona göre İvranye geniş yeşilliklere sahip bir kırsal kasabadır ve temel ihraç maddesi olan kenevirin ana merkezidir. Şehir 1000 hıristiyan-Bulgar, 600 Arnavut-Türk müslüman ve elli Çingene hânesinden müteşekkildi. Toplam nüfusu 8000 dolayındaydı. İvranye bölgesi daha çok Bulgarlar tarafından iskân edilmişti. Yöredeki 360 köyün sadece altmışında Arnavut müslümanlar yaşıyordu ve bunlar her yıl Türk ordusuna yirmi beş-otuz asker veriyordu. Bölgede yalnızca bir Ulah köyü, bir de Bilyaç diye adlandırılan bir Türk köyü mevcuttu.

İvranye birkaç yıl sonra Prizren merkezli vilâyete dahil edildi. 1291 (1874) tarihli *Prizren Vilâyeti Salnâmesi*'nde (s. 110-112) İvranye kazasında 325 köyün ve 12.502 müslüman, 30.061 gayri müslim nüfusun bulunduğu kaydedilmişti. Bu da kazada % 29'u müslüman olan 42.563 erkek nüfusun yaşadığını gösterir. Şehrin kendisi aynı yılda 2069 hâne ve yaklaşık 8000 nüfus barındırmaktadır. İvranye kazası ise toplam 325 köyden oluşmaktadır. Şehirde beş cami, beş müslüman mektebi, iki medrese, sekiz tekke, bir hamam, iki kilise, iki hıristiyan mektebi, on dört han, bir telgrafhâne ve çarşısında 990 dükkân mevcuttu.

Doksanüç Harbi'nin başlamasıyla İvranye ve güneyde Preşova'ya kadar olan topraklar Sırp ordusu tarafından işgal edildi ve Berlin Antlaşması ile birlikte resmen Sırp Krallığı'na bağlandı. İşgalin hemen ardından İvranye, Leskofça, Niş, Kursumli ve Ürküp'teki (Prokuplje) bütün müslüman halk zorla yerinden edildi. İvranye ve Leskofça tamamen tahribata uğradı, yeni gelen yerleşimcilerle önceki kayıplar telâfi edilemedi. Ayrıca zanaatkârlar ve esnaf bölgeyi terketti. Yeni çizilen sınırlarla birlikte güney ve doğu ile irtibat kesildi, bu da bölgeyi olumsuz etkiledi. I. Dünya Savaşı'nda İvranye sert bir Bulgar işgaliyle karşılaştı ve aynı işgali II. Dünya Savaşı'nda da yaşadı. Yugoslavya'nın kurulmasının ardından (1945'ten sonra) burası sanayi bölgesi haline geldi. Şehir de büyüdü. 2012 Sırbistan nüfus sayımına göre İvranye'de 54.450 Sırp, 4125 Roman (Çingene), 487 Bulgar, 223 Makedon ve 1200 diğer etnik gruplardan nüfus bulunmaktaydı.

Günümüzde Osmanlı zamanından XVI. yüzyıla ait tarihî Baba Efendi Hamamı, Rauf Paşa'nın 1765 tarihli büyük konağı ve şehrin içinden akan derenin üstünde beyaz taştan 1844 yılında inşa edilmiş kemerli bir köprü kalmıştır. Her üç yapı da restore edilmiştir. Konağın bir kısmı şehir müzesi, diğer kısmı ise şehrin en iyi restoranı olarak kullanılmaktadır. Köprü, yüksek rütbeli bir Osmanlı'nın kızı olan Ayşe ile genç bir hıristiyan çoban olan Stefan'ın acıklı aşk hikâyesiyle irtibatlandırılarak bir sembol haline gelmiştir. Köprüde biri Arapça, biri Türkçe iki kitâbe mevcuttur. Arapça metinde şu ibare yer almaktadır: "Aşkın bir araya getirdiklerini ayıranlara lânet olsun!"

BİBLİYOGRAFYA :

J. G. von Hahn, *Reise von Belgrad nach Saloniki*, Wien 1868, s. 82-87; L. Stojanović, *Stari srpski hrisovulji, akti, biografije i letopisi*, Beograd 1890, III, 33; J. Ivanov, *Severna Makedoniya, Istoričeski izdirvanya*, Sofia 1906, s. 191; St. Novaković, *Zakonski spomenici srpskih država srednjeg veka*, Beograd 1912, s. 413-414, 460-461; N. Katanić – R. Anhegger, *Beiträge zur Geschichte der Bergbaus im Osmanischen Reich*, İstanbul 1943, s. 170-171; N. Katanić – M. Gojković, *Gradja za proučavanje starih kamenih mostove i akveduktа u Srbiji, Makedoniji i Crna Gori*, Beograd 1961, s. 91-102; J. Trifunoski, *Vranjski Kotlovina, Antropogeografska proučavanja*, Skopje 1962; I. Zdravković, *Izbor gradje za proučavanje spomeniki islamske architektura*, Beograd 1964, s. 44-50; A. Stojanovski, *Vrajski kadiluk u XVI veku*, Vranje 1985; *Turski Dokumenti za istorijata na Makedonskiot Narod: Opširni popisni defteri ot XVI vek za Kustendilskiot sancak* (ed. A. Stoja-

novski), Skopje 1985, V/4, s. 180-184; M. Spremić, *Despot Djuradj Brankovic i njegovo doba*, Beograd 1999, tür.yer.; K. Kosteneçki, *Stefan Lazareviç: Yıldırım Bayezid'in Emrinde Bir Sırp Despot* (trc. Hüseyin Mevsim), İstanbul 2008, s. 65-67; *Salnâme-i Vilâyet-i Tuna*, sy. 1 (1285/1868), s. 109; *Prizren Vilâyet Salnâmesi*, sy. 2 (1291/1874), s. 112-113; St. Stojanović, "Die Biographie Stefan Lazarević von Konstantin dem Philosophen als Geschichtquelle", *Archiv für Slavische Philologie*, XVIII, Berlin 1876, s. 448; J. Haci Vasiliević, "Ka istoriji grada Vranja i njegove okoline", *Godišnica Nikola Čupica*, XVI, Beograd 1896, s. 265-338; A. Solovjev, "Povelja kralja Dušana o manastirom Sv. Nikole u Vranji", *Prilozi*, VII, Beograd 1927, s. 109; O. Zirojević, "Markovo Kale kod Vranje", *Vranjski Glasnik*, VII, Vranje 1971, s. 287-290; D. Maksimović – O. Palamarevski, "Markovo Kale kod Vranje, pregled istraživačkih radova", *a.e.*, XX (1989), s. 141-167.

MACHIEL KIEL

İZ, Fahir

(1911-2004)

Edebiyat tarihçisi.

30 Nisan 1911 tarihinde İstanbul Fatih'te doğdu. Baba tarafından ilmiye sınıfına mensup Külâhîzâdeler sülâlesinden gelmektedir. Babası Seyyid İsmâil Abdülhalim Efendi (ö. 1925) Midilli, Isparta ve Medine'de kadılık yapmış, büyükbabası Mehmed Servet Efendi de Medine ve Mekke kadılıklarında bulunmuştur. Annesi Şerife Râife Hanım, Bağdat Kadısı Erzurumlu Çelebizâde İbrâhim Rüşdü Efendi'nin kızı, Şeyhülislâm Hüseyin Hüsnü Efendi'nin kız kardeşidir. Babasının görevi dolayısıyla ilk öğrenimine Ankara Sultânîsi'nin ibtidâî kısmında başladı, orta öğrenimine İstanbul'da İtalyan Lisesi ile Saint Michel Fransız Lisesi'nde devam etti. Galatasaray Lisesi'nden mezun olduktan sonra İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne girdi (1934). Hocası Reşit Rahmeti Arat'ın sağladığı burslarla yaz tatillerinde Berlin'e gitti. Önce Uygurca Kur'an tercümesi üzerine bir çalışma yaptı, yine Uygurca *Mi'racnâme*'ye dair hazırladığı mezuniyet çalışmasından sonra fakülteyi bitirip aynı bölüme asistan oldu (1938). "Abdülhak Hâmid'in Dili ve Üslûbu" adlı teziyle doçentliğe yükseldi (1941). 1943'te Halide Edip ve Adnan Adıvar'ın aracılığıyla İngiltere'ye gitti. 1943-1948 yıllarında Londra'da School of Oriental and African Studies'te, 1948-1949'da Oxford Üniversitesi'nde, 1950-1954 arasında yine School of Oriental and African Studies'te öğretim üyeliği yaptı. 1954'te İstanbul Üniversitesi'nden aldığı davet üzerine Edebiyat Fakültesi'ne profesör olarak döndü.

Fahir İz

1959'da on altı kişilik bir grupla dünyadaki eğitim sistemlerini inceleyen bir rapor hazırladı; bu rapor Türkçe, İngilizce ve Almanca olarak yayımlandı. 1960'ta Şarkiyatçılar Kongresi'ne katıldı; New York (1961-1962) ve Tübingen'de (1963), Kanada Montreal Üniversitesi'nde (1965-1967) Türk edebiyatıyla ilgili dersler ve konferanslar verdi. 1963-1966 yıllarında İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü müdürlüğü, 1965-1969 arasında Regional Cooperation of Development başkanlığı yaptı. 1971'de emekliye ayrıldıktan sonra Chicago Üniversitesi'nden aldığı bir davetle oraya giderek Türk edebiyatı dersleri verdi. 1976'da Türkiye'ye döndü. 1977-1986 yılları arasında Boğaziçi Üniversitesi Temel Bilimler Fakültesi'nde kuruluşuna önayak olduğu Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü başkanlığı yaptı, Türk dili ve edebiyatı dersleri okuttu. 1986'da buradan emekliye ayrıldı. 5 Temmuz 2004'te İstanbul'da öldü.

Küçük sayılabilecek bir yaşta babasını kaybettiği için ağabeyi Mahir İz'in himayesinde yetişen Fahir İz, özellikle yurt dışındaki akademik çevrelerde daha çok eski Türk edebiyatı alanında yaptığı çalışmalarla tanınmıştır. Batı dünyasının Türk kültürüyle uğraşan akademisyenleri onun *Cassel's Encyclopaedia of Literature*, *The Encyclopaedia of Islam* (new edition) ve *Encyclopaedia of Britannica*'da yayımlanan maddeleri sayesinde Türk edebiyatının önemli şair ve yazarlarını tanımışlardır. Ayrıca *Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, *Türkiyat Mecmuası*, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, *Boğaziçi Üniversitesi Dergisi*, *Türk Dili* ile *Tarih ve Toplum* gibi dergilerde çeşitli makaleleri yayımlanmıştır. Harvard Üniversitesi Yakındoğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü tarafından çıkarılan *Journal of Turkish Studies*'in *(Türklük Bilgisi Araştırmaları, TUBA)* XIV ve XV. ciltleri, öğrencileri Günay Kut ve Gönül Alpay Tekin tarafından Fahir İz'e armağan olarak yayımlanmıştır (Harvard 1990).

Eserleri: *A Turkish-English Dictionary* (Oxford 1947, H. C. Hony ile birlikte); *An English-Turkish Dictionary* (Oxford 1952, H. C. Hony ile birlikte); *The Concise Oxford Turkish Dictionary* (Oxford 1959, A. D. Alderson ile birlikte); *Pabuççu Ahmed'in Garip Maceraları* (İstanbul 1961); *Eski Türk Edebiyatında Nesir* (XIV. yüzyıldan XIX. yüzyılın ortasına kadar yetmiş beş yazmadan seçilmiş örnekler şu başlıklar altında sıralanmıştır: Dinî metinler, Menkabevî İslâm tarihi, Dinî-destanî metinler, Hikâye, Halk hikâyeleri, Destanî eserler, Destanî tarihler; I, İstanbul 1964); *Eski Türk Edebiyatında Nazım* (118 divan şairinden çeşitli örneklerle kırk dokuz mesneviden seçilmiş parçaları ihtiva eder; I-II, İstanbul 1955, 1966-1967); *İngilizce-Türkçe Sözlük* (Ankara 1974); *Topkapı, il plazzo dei Sultani* (Milano 1980); *Hepimizin Türkçesi* (İstanbul 1985); *Türkçe-İngilizce Sözlük: The Oxford Turkish English Dictionary* (2. baskı, İstanbul 1988, H. C. Hony ve A. D. Alderson ile birlikte). Ayrıca Günay Kut'la birlikte *Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klâsikleri*'ni yayımlamıştır (İstanbul 1985).

Fahir İz, ayrıca *The Penguin Book of Turkish Verse* (London 1978, Nermin Menemencioğlu ile birlikte), *An Anthology of Modern Turkish Short Stories* (Minneapolis 1978) adlı iki antoloji hazırlamıştır, Yakînî'nin *Ok Yayının Münâzarası*'nın metnini ve İngilizce çevirisini ("Yakini's Contest of the Arrow and the Bow" [*Németh Armağanı*, Ankara 1962, s. 267-287]), Ebü'l-Hayr-ı Rûmî'nin *Saltuknâme*'sini (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Hazine 1612 numaralı nüshanın tıpkıbasımı, Cambridge 1974-84; indeksi Gönül Alpay Tekin tarafından hazırlanmıştır), Hüseyin Tûgî'nin *Vak'a-i Sultan Osman Han*'ını (*TDAY Belleten*, 1967, s. 119-164), Yûsuf Efendi'nin "Makâle-i Zindancı Mahmûd Kapudan Berây-ı Feth u Zafer-i Keştî-i Maltiz-i Laîn-i Dûzah-mekîn"ini (*TM*, XIV [1964], s. 114-150) neşretmiştir (eser, makale ve maddelerinin bir listesi için bk. Aynur, bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

Mahir İz, *Yılların İzi*, İstanbul 1990, s. 22-24, ayrıca bk. İndeks; Günay Kut, "Fahir İz'le Söyleşi", *TT*, IX/50 (1988), s. 105-108; a.mlf., "Fahir İz Anlatıyor", *TUBA*, XIV (1990), s. I-X; a.mlf., "Fahir İz: Hayatı ve Eserleri", *a.e.*, s. XI-XX; a.mlf., "Fahir İz (1911-2004)", *Journal of Turkish Studies Literature*, sy. 4, Ankara 2007, s. 143-148; Hatice Aynur, "Fahir İz Kaynakçası", *TUBA*, XIV (1990), s. XXI-XXVIII; Mehmet Nuri Yardım, "Prof. Dr. Fahir İz", *Türk Edebiyatı*, sy. 372, İstanbul 2004, s. 62-64.

GÜNAY KUT

İZZETBEGOVİÇ, Aliya
(1925-2003)

Bosna-Hersek'in ilk cumhurbaşkanı, siyaset adamı ve düşünür.

8 Ağustos 1925 tarihinde Bosna-Hersek'teki Bosanski Şamats (Šamac) şehrinde doğdu. Köklü bir aileden gelen ve kendisiyle aynı adı taşıyan dedesi, İstanbul'da Osmanlı ordusunda askerlik yaptığı sırada Üsküdarlı Türk kızı Sıdıka Hanım'la evlenmiş, Belgrad'da yaşayan Aliya'nın ailesi, 1863'te Sırbistan'dan sürülen müslümanların yerleştirilmesi için Sultan Abdülaziz'in Sava nehri üzerinde tesis ettirdiği Azîziye'ye taşınmıştı. Dedesi sonraları Bosanski Şamats diye anılan bu kasabanın yöneticiliğini yapmış, Avusturya-Macaristan Arşidükü Franz Ferdinand'a karşı gerçekleştirilen suikastın ardından Avusturyalı inzibatlar şehirde tanınmış Sırplar'ı rehin alarak uzaklara götürmek isteyince bunları korumuştu. Aliya'nın ticaretle uğraşan babası Mustafa, çocuklarına iyi bir gelecek sağlama amacıyla, oğlu henüz iki yaşında iken ailesini Saraybosna'ya taşımıştı. Ailesinden ve özellikle annesinden dinî eğitim alan Aliya, Saraybosna'nın itibarlı okullarından olan Birinci Erkek Lisesi'ne girdi. Bu okulda bir ara komünistlerin propagandalarından etkilendi, gençlik heyecanıyla toplumsal hak-haksızlık problemleriyle Allah'a olan inancı arasında kararsız kaldı. Sonradan kendisinin ifade ettiğine göre o dönemde okuduğu Batı felsefesine ait eserlerin etkisiyle bir inanç sarsıntısı yaşadıysa da dinle alâkası hiçbir zaman kopmadı, din karşısındaki komünist yaklaşımını kabul etmedi, tanrısız bir kâinat ona her zaman anlamsız göründü. Bu yıllarda kendisini en çok etkileyen üç eser Bergson'un *Yaratıcı Evrim,* Kant'ın *Saf Aklın Eleştirisi* ve Spengler'in *Batı'nın Çöküşü*'dür. İçine düştüğü fikrî sarsıntı uzun sürmedi ve İslâmî kimliği gençlik döneminde hayatına yön vermeye başladı.

Daha lisenin ikinci sınıfında iken Genç Müslümanlar Derneği'ne girerek faal üyelerinden biri olan Aliya, bu grup içindeki çalışmalarının yanı sıra özellikle Doğu Bosna'dan gelen mültecilere yardım faaliyetlerine aktif biçimde katıldı. 1943'te liseden mezun olduktan sonra arkadaşlarının anlattığına göre âsi bir karakter sergilemeye başladı. II. Dünya Savaşı'nda Bosna-Hersek'in, Almanya'nın desteğiyle 1941 yılında kurulan Bağımsız Hırvatistan

Aliya İzzetbegoviç

Cumhuriyeti'nin bir parçası haline gelmesi ve bunun yol açtığı yeni sorunlardan dolayı Aliya'nın da aralarında bulunduğu genç müslümanlar, Saraybosnalı âlim ve vâiz Mehmed Hanciç'in başkanlığını yaptığı el-Hidâye Derneği'ne geçmek zorunda kaldı. Aliya, Hırvatlar tarafından askere alınmak istenince Saraybosna'dan kaçıp Gradaçac'a gitti. 1945'te Tito'nun liderliğindeki Partizan ordusu Saraybosna'yı aldığında geri döndü; ancak bu defa Sırplar tarafından askere alındı. Partizanlar'ın müslümanları tutuklamaya başladığı sırada askerliğini bitirmek üzere olan Aliya, daha önceki İslâmî faaliyetlerinden dolayı 1 Mart 1946'da on dört arkadaşıyla birlikte tutuklanıp hapsedildi. Hapiste kaldığı üç yılın ardından Halide Hanım'la evlendi ve üniversite öğrenimini tamamlamaya çalıştı. İlk girdiği Ziraat Fakültesi'ni yarım bırakıp Hukuk Fakültesi'ne geçti ve 1956'da mezun oldu. Hayatının önemli bir kısmını değişik kurumlarda hukuk danışmanlığı yaparak geçirdi.

Aliya İzzetbegoviç, bir yandan çeşitli kitaplar okurken diğer yandan komünist rejimin baskılarına rağmen düşüncelerini kaleme almaya çalıştı, gençlerle ilgilendi. İlmî ve fikrî birikimi, entelektüel kapasitesi ve müslüman kimliğini yansıtan yorumlarıyla kısa sürede dikkati çekti. İslâmî bakış açısıyla dile getirdiği düşünceleri, sadece Boşnaklar üzerinde değil eski Yugoslavya'daki farklı etnik gruplara mensup müslümanlar üzerinde de etkili oldu. Bu arada düşünce ve faaliyetleri sebebiyle yönetimin hedefi haline geldi. Özellikle 1970'te bir grup arkadaşıyla birlikte kaleme alıp yayımladığı "İslâm Deklarasyonu" başlıklı metin ülke içinde ve dışında büyük yankı uyandırdı. Bosna-Hersek ve Yugoslavya müslümanları yanında bütün dünya müslümanlarına içinde bulundukları dönemde insanlığa ve kendi dindaşlarına karşı sorumluluklarını hatırlatan bu bildiri bir süre sonra onu hazırlayanların siyasal baskıya mâruz kalmalarına yol açtı.

Tito'nun 1980'de ölümünün ardından Yugoslavya'da şartlar daha da ağırlaşmaya başladı ve 1983'te "Saraybosna süreci" sırasında İzzetbegoviç tekrar tutuklandı. Onunla beraber birçok müslüman aydın yasal düzeni yıkmak amacıyla örgüt kurmaktan yargılanarak hapse mahkûm edildi; İzzetbegoviç de bazı suçluları ilk defa mahkemede gördüğü halde örgütün lideri olarak suçlandı. Yargılamanın ardından hapiste beraber bulunduğu arkadaşları, daha sonra başlatacağı siyasal bağımsızlık ve özgürlük mücadelesinin çekirdek kadrosunu oluşturdu. Bunlar arasında Ömer ve Salih Behmen, Hasan Čengić, İsmet Kasumagić, Džemaludin Latić, Mustafa Spahić, Edhem Bičakčić, Husein Živalj, Derviš Đurđević, Melika Salihbegović ve Đula Bičakčić gibi isimler sayılabilir.

On dört yıl hapse mahkûm edilen Aliya İzzetbegoviç, Foça Hapishanesi'ne kondu. 1987'de pişmanlık duyup af dilemesi ve bir daha siyasî faaliyetlere dönmemeye söz vermesi halinde serbest bırakılacağına dair kendisine yapılan teklifi reddetti. Komünist dünyanın dağılmaya yüz tuttuğu bir ortamda demokratik ülkelerle İslâm ülkelerinin baskıları sonucu 25 Kasım 1988'de serbest bırakıldı. Bu tahliyeye sebep olan siyasî gelişmeler İzzetbegoviç'i toplumsal sorumluluk almaya zorladı. Genç müslümanlar hareketinden arkadaşlarıyla birlikte Mart 1990'da kurduğu Demokratik Eylem Partisi'ni ülkede müslümanların etkin bulunduğu bölgelerde örgütlemeye çalıştı. Özellikle Boşnak ve Arnavut müslümanların geleceğinin ancak Yugoslavya'nın bir arada ve âdil bir şekilde yönetilmesiyle mümkün olacağını düşünen İzzetbegoviç, Yugoslavya'nın parçalanma sürecinde siyasete girerek 5 Aralık 1990'da yapılan seçimleri kazandı ve Bosna-Hersek cumhurbaşkanı oldu. 1 Mart 1992'de gerçekleşen referandumla Bosna-Hersek bağımsızlığını ilân etti. Ancak ülkesi Sırplar'ın saldırısına uğrayınca dirayetli ve temkinli bir siyaset izleyip silâhlı çatışmaları sona erdirmeye çalıştı. Bu mücadelesi, üç yıl devam eden kanlı savaşa 14 Aralık 1995'te son veren ve Bosna-Hersek'in bağımsız bir devlet olarak tanınmasını sağlayan Dayton Antlaşması'yla neticelendi. Savaş sırasında ve savaşın ardından uluslar arası baskılara mâruz kalsa da Bosna-Hersek'in bağımsızlığı için çok güçlü diplomatik ve askerî çabalar sarfetti. 14 Eylül 1996'da Dayton sonrası yapılan ilk seçimde Boşnak, Hırvat

Aliya İzzetbegoviç'in mezarı

ve Sırp temsilcilerinden oluşan üçlü Başkanlık Konseyi'ne seçildi ve başkanlığı üstlendi. 13-14 Eylül 1998 seçimine katılmayı istememekle birlikte Demokratik Eylem Partisi Ana Komitesi'nin kararı doğrultusunda tekrar aday oldu ve seçimden galip çıkarak Başkanlık Konseyi'nin yöneticiliğine devam etti. Ancak sağlığının görevini sürdürmesine imkân vermemesi üzerine 2000 yılı Haziranında görev süresi tamamlanmadan devlet başkanlığından çekildi ve 19 Ekim 2003'te vefat etti.

Düşünceleri. Hakkında çeşitli dillerde birçok eser ve makale yazılan Aliya İzzetbegoviç siyasal kimliğinin yanında İslâmî fikriyatı ile de öne çıkar. II. Dünya Savaşı sırasında felsefe kitaplarını ısrarla okuması ve insanoğlunun varlığıyla ilgili sorulara cevap araması onu sonunda İslâmiyet'in erdemlerine ulaştırmıştır. En önemli eserlerinden biri olan *Doğu ve Batı Arasında İslam,* İzzetbegoviç'in felsefî derinliğini ve İslâm düşüncesine hâkimiyetini gösteren önemli bir çalışmadır. 1970'te yayımlanan ve İslâm perspektifinden tipik bir "siyasal manifesto"yu temsil eden *İslâm Deklarasyonu*'nda modern zamanda İslâm'ın ve müslümanların durumu hakkındaki kısım onun bu yöndeki düşünceleri için daha ileri bir merhale sayılır. İzzetbegoviç, *Doğu ve Batı Arasında İslam*'ın kavramsal şekillenmesi ve hapiste geçirdiği zamanla *İslâm Deklarasyonu*'nun muhtevasını şekillendirdiği dönem arasında birçok makale yazmış, konuşmalar yapmıştır. Bu makale ve konuşmalar vasıtasıyla dinî düşüncelerini, siyaset ve diğer konulardaki görüşlerini topluma aktarmıştır. 1970'li yıllarda yayımlanan bu makaleleri "Müslümanlar Neden Geri Kaldı?", "Kur'an'ın 1400. Yıl Dönümünde Düşünceler", "İslâm ve Çağdaş Dönemi", "İslâm Devrimi İçin", "İslâm ve Müslümanların Millî ve Toplumsal Özgürlük Savaşı" gibi başlıklar taşır. İzzetbegoviç İslâmiyet'i bütün bir sistem, dinî ve maddî alanları birleştiren bir dünya görüşü olarak savunmuştur. Ona göre insan akıl ve bedenin iki kutuplu birliği, İslâm ise iki kutuplu dünya birliğidir. Doğu dünyası genelde ruhu, Batı dünyası maddeyi esas alırken İslâmiyet her ikisini birleştirir; orta hali, maddî / içtimaî hayatla mânevî / ferdî hayat arasında dengeyi temsil eder.

Din olmadan insan olmanın gerçekleşemeyeceğini düşünen İslâmiyet'i bir din olarak kendi algılarına göre seven ve yaşayan İzzetbegoviç, çerçevesini Kur'an'ın belirlediği, İslâm'ın tarihî tecrübesinden gelen sosyal boyutuyla daha çok ilgiliydi. İslâmiyet'in ortaya koyduğu ölçü ve ilkeleri açıklama, müslümanların içinde bulunduğu durumla ilgili yorumlar yapma tutkusu onu hiç bırakmamıştı. Kadının İslâm'daki yeri hakkında şöyle derdi: "Biz kadının aile ve toplumdaki konumundan memnun değiliz, fakat Avrupaî olmadığı için değil yeteri kadar İslâm'a uygun olmadığı için." Bosna-Hersek savaşı esnasında İslâmî değerleri ortaya koyan düşüncelerini, Avrupaî toleransın sınırlarını açıklayıcı tarzda 5 Kasım 1994'te bir Alman gazeteciye şöyle aktarmıştı: "Ben toleranslı isem önce müslüman olduğum için, sonra da Avrupalı olduğum içindir. Avrupa bazı yanlışlar yapmaktadır ve apaçık gerçeklere rağmen onlardan vazgeçmeyecektir. Meselâ bu savaşta Bosna'da yüzlerce kilise ve cami yıkılmıştır. Bunların hepsini Avrupalılar yok etmiş, Boşnaklar hiçbir eseri tahrip etmemiştir. Türk yönetimi pek ideal sayılmasa da hıristiyan halkı ve onların en önemli Ortaçağ mirasını 500 yıl muhafaza etmiş, Belgrad yakınlarındaki Fruşka Gora manastırları Osmanlı Devleti'nde 300 yıl ayakta kalmış, fakat Avrupa hâkimiyeti altında üç yıl bile korunamamış, II. Dünya Savaşı'nda yakılmıştır."

İzzetbegoviç devlet ve topluma bakış açısını ahlâk ve içtimaî hassasiyet temelinde inşa etmiştir. Gelişim ve gerilim hakkındaki tartışmaları geneldir; onda bireyin, toplulukların, kurumların, liderlerin ve milletlerin ahlâkı ve bilgeliği esastır. İslâmî ilke ve değerler evrensel olup zamanla sınırlanmamıştır, çünkü bunlar zamana hükmeden Allah'tan gelmektedir. Değerleri, dini ve gelenekleri korumak, tarihsel ve toplumsal olguların içinde bulunmak ve onları dikkate almakla mümkündür. Müslüman milletler tarihin bıraktığı tortulardan kurtulup asıllara, İslâm'ın temel kaynaklarına dönmeli ve kendi idealleri için aktif olmalıdırlar. İslâm'ın konumu her zaman evrenseldir, İslâm kültür ve medeniyeti bir zamanlar müslüman topraklarında çiçek açmıştır. Bu mekânlar "İslâmiyet'in Piyemontu" olup dünyanın diğer taraflarını ışıklandırarak medeniyetler arasında diyalog ve anlayış kuracaktır. "Kendini yeniden bulma" konusunda İslâm'ın başlangıcından beri yapılanlar yapılmaya devam edilmelidir. Bu ise iyi olan her şeyi benimsemekle mümkündür. İslâm dünyası Batı'dan organizasyon ilkelerini, bilimsel çalışmaları ve teknikleri kabul etmelidir; fakat özel yaşam, hayat felsefesi, ahlâk anlayışı ve aile hayatı bakımından Avrupa bir örnek oluşturmamalıdır. Bu düşünceleriyle Aliya İzzetbegoviç açık şekilde İslâm'ı din ve sosyal bir düzen olarak sunar, müslümanların izlemesi gereken tek yolun İslâm olduğuna dikkat çeker. İslâm kendi politikasını tanımlamak zorundadır; kendi savaşçılarını toplayıp güçlü sıralara yerleştirmeli, fikir açısından bir tek İslâm'a bağlı olan yeni güçler bulunmalıdır. Bu güçler birer Cezayirli, Libyalı, Iraklı, Afgan vb. olarak düşünmeyi bırakmalı, sadece müslüman olmalıdır. İzzetbegoviç din ve ahlâkın medeniyetin temeli olduğunu, dinle birleşmiş bir kültürün insanı iyiliğe götüreceğini, dinsiz kültürün ise ahlâkî yoksulluğa düşüreceğini söyler.

Eserleri. 1. *Islam Izmedu Istoka I Zapada* (Sarajevo 1988, 1990, 1995, 1996). İzzetbegoviç'in yalnız İslâm'la ilgili değil aynı zamanda kültür, medeniyet ve siyaset üzerine görüşlerini yansıtması bakımından da büyük önem taşıyan eser birçok dile çevrilmiş, 1993'te Kral Faysal Uluslararası İslâm'a Hizmet ödülüne lâyık görülmüştür (İng. trc. *Islam Between East and West,* Indianapolis 1984; T trc. Salih Şaban, *Doğu ve Batı Arasında İslam,* İstanbul 1992, 2003; Fr. trc. Michel Sergent, *l'Islam entre l'est et l'ouest,* Paris 2003; Ar. trc. Muhammed Yûsuf Ades, *el-İslâm beyne'ş-Şarḳ ve'l-Ġarb,* Küveyt 1414/1994). **2.** *Islamska Deklaracija* (Sarajevo 1970, 1990; Fr. trc. Ahmed Abidi, *Le manifest islamique,* Beyrouth 1999; Ar. trc. Muhammed Yûsuf Ades, *el-İʿlâmü'l-İslâmî,* Kahire 1999, 1430/2009; T trc. Rahman Ademi, *İslâm Deklarasyonu,* İstanbul 2010). **3.** *Problemi Islamskog Preporoda* (Sarajevo 1992, 2005; bir önceki eserle bir arada: *Problemi Islamskog Preporoda-Islamska Deklaracija,* Sarajevo 2004; T trc. Rahman Ademi, *İslâm Deklarasyonu ve İslâmî Yeniden Doğuşun Sorunları,* İstanbul 2007). **4.** *Moj Bjeg u Slobodu (Biljeske iz Zatvora*

1983-1988) (Sarajevo 1999, 2005; Ar. trc. İsmâil Ebü'l-Bendûre, *Hürûbî ile'l-ḥürriyye*, Dımaşk 1423/2002; T trc. Hasan Tuncay Başoğlu, *Özgürlüğe Kaçışım: Zindandan Notlar*, İstanbul 2005). Aliya'nın hapishane notları yanında *Doğu ve Batı Arasında İslam*'daki bazı düşüncelerini güncelleştirdiği eser, onun müslüman bir fikir adamı olduğu kadar evrensel insanlık problemlerine dair düşünce üreten bir kişi olduğunu da göstermektedir. **5.** *Sjećanja: Autobiografski Zapis* (Sarajevo 2001; İng. trc. Saba Rissaluddin – Jasmina Izetbegoviç, *Inescapable Questions: Autobiographical Notes*, Leicester 2003; T trc. Alev Erkilet v.dğr., *Tarihe Tanıklığım*, İstanbul 2003; Arnavutça trc. Liman Avdiu, *Kujtime: Shenime Autobiografike*, Prishtine 2008; Ar. trc. Muhammed Yûsuf Ades, *Müẕekkirâtü ʿAlî ʿİzzet Bîcûfîtiş*, Kahire 1430/2009). **6.** *Cudo Bosanskog Otpora: Odabrani Govori, Intervjui, Izjave 1993-1994* (Zagreb 1995; T trc. Fatmanur Altun – Rıfat Ahmetoğlu, *Bosna Mucizesi: Konuşmalar*, İstanbul 2003, 2004). **7.** *Robovi Biti Necemo: Govori 1990-1995* (Sarajevo 2005; T trc. *Köle Olmayacağız*, İstanbul 2007). **8.** *Dani Hladnog I Gorkog Mira: Govori 1996-2003* (Soğuk ve acı bir barışın günleri; Sarajevo 2005). **9.** *Na Razmedu Svjetova: Izjave, Obracanja, Poruke, Pisma 1990-2003* (Dünyaların birleştiği yer; Sarajevo 2005). İzzetbegoviç'in yaptığı konuşmalar bir araya getirilerek neşredilmiş olup yukarıdaki son dört kitap bu şekilde oluşmuştur. Vefatının onuncu yılı münasebetiyle bütün eserleri, mektupları, konuşmaları, hakkında yazılanlar Arnavutça'ya çevrilip hayatına ve çalışmalarına dair geniş bir girişle birlikte yayımlanmıştır (*Vepra Te Zgjedhura*, I-V, nşr. Nexhat Ibrahimi, Shkup 2013).

BİBLİYOGRAFYA :

Alija Izetbegović, *Sjećanja*, Sarajevo 2005; a.mlf., *Problemi islamskog preporoda-Islamska deklaracija*, Sarajevo 2005; M. Nobilo, "Islamski fundementalizam u međunarodnim odnosima", *Radio Sarajevo-Treci Program*, nr. 56 (haz. Vojka Smiljanić-Đikić), Sarajevo 1987, s. 136-151; "Svojatanje Bosne (Referat na Osnivačkoj skupštini SDA 26.5.1990.)", Alija Izetbegović, *Tajna zvana Bosna. Govori, intervjui, pisma... 1989-1993*, Sarajevo 2004, s. 36-37; Z. Isaković, "Biografija Alije Izetbegovića", *Dostojanstvo ljudskog izbora*, Sarajevo 2005, s. 301-356; Enes Karić, "Islam između Istoka i Zapada (predgovor)", *Alija Izetbegović, Islam između Istoka i Zapada*, Sarajevo 2005, s. 7-57; Džemaludin Latić, "Iqbal na Zapadu", *Alija Izetbegović, Problemi islamskog preporoda-Islamska deklaracija*, Sarajevo 2005, s. 7-17; *Mladi muslimani 39. Historijat*, Sarajevo 2006.

ADMİR MULAOSMANOVİÇ

J

ژ

JANDARMA

Kır kesiminde asayişi sağlamakla görevli zaptiye erlerini ifade eden kelime Farsça'da benzer bir anlam taşıyan **cândâr**dan gelir (cân "silâh", dâr "tutan"). Candar unvanına Selçuklular ve Memlükler'de yaygın biçimde rastlanır. Türkler'de Selçuklular'dan beri kullanılan candar şehrin emniyetini sağlayan, huzur ve sükûnu temin eden, sultanın saraylarını koruyan görevliye verilen addır (bk. CANDAR). Türkçe'de **jandarma** ve halk dilinde **candarma / cenderme** şeklinde söylenen kelime XVII. yüzyıldan itibaren Fransızca'da **gendarmerie** (jandarma kuvvetleri) biçiminde kullanılagelmiştir. Eski Türk devletlerinde Göktürk kitâbelerinde bahsedildiği üzere jandarma görevini üstlenen, emniyet ve asayişten sorumlu olan "yargan"lar bulunurdu. Mısır'da ve Anadolu'da kurulan Türk devletlerinin teşkilât yapısında XI-XII. yüzyıllarda görülen candarın bazı araştırmacılara göre Fransızca'ya jandarma biçiminde geçmiş olması da kuvvetle muhtemeldir. Jandarmanın suçun işlenmesini önlemek, mezra, köy ve kırsal alanda güvenliği sağlamak, şehirlerde polise yardımcı olmak, polisin bulunmadığı yerlerde onun görevini yapmak, sınır, kıyı ve karasularının muhafaza ve güvenliğiyle gümrük bölgesinde kaçakçılığı önlemek, takip ve tahkik etmek gibi temel görevleri vardır. Ayrıca ceza ve tevkif evlerinin dış güvenliğini sağlamak, savaş esnasında bir kısım kuvvetleriyle yurt savunmasına katılmak gibi başka görev alanları da bulunmaktadır. Jandarma bu görevleri sabit ve seyyar birliklerle yerine getirir.

Osmanlı döneminde jandarma teşkilâtının ortaya çıkışı Zaptiye Nezâreti'nin kuruluşuyla başlar. 16 Şubat 1846 tarihinde Zaptiye Müşirliği'nin teşkiliyle birlikte müşirin yönetiminde bir zaptiye meclisi kurulunca zâbıta işlerine bakmak için müşirliğe bağlı olarak Rumeli ve Anadolu'da piyade ve süvari zaptiye alayları teşkil edildi. Kısa süre sonra müşirliğin emrindeki zaptiye askeri sayısı arttı ve bunların nasıl yönetileceğini, mülkî ve askerî görevlerinin neler olduğunu belirlemek üzere 14 Haziran 1869 tarihinde Asâkir-i Zaptiyye Teşkilât Nizamnâmesi yayımlanarak yurdun her tarafında düzenli zaptiye teşkilâtı kurulduğu ilân edildi. Bu tarih bazı araştırmacılar tarafından jandarma teşkilâtının teşekkül tarihi olarak benimsenirken bir kısmı bunu Tanzimat Fermanı'nın ilânına, hatta Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'nin kuruluş yıllarına kadar götürür. 2002 yılında yayımlanan *Jandarma Genel Komutanlığı Tarihi* adlı kitapta teşkilâtın kuruluşu 14 Haziran 1839 olarak gösterilir.

Asâkir-i Zaptiyye Teşkilât Nizamnâmesi'ne göre Zaptiye Müşirliği teşkilâtı, bugün jandarma ve polis teşkilâtının yaptığı görevleri icra eden bir birim hüviyetindedir. Nizamnâmeden hareketle 1869'da Bursa, Adana, Konya, Ankara, Aydın, Trabzon, Kastamonu, Hicaz ve Yemen'de birer zaptiye alayı kuruldu. 21 Haziran 1869 ve 17 Mayıs 1870 tarihlerinde yayımlanan Asâkir-i Zaptiyyenin Vezâif-i Mülkiyye ve Asâkir-i Zaptiyyenin Vezâif-i Askeriyyeleri adlı nizamnâmelerle zaptiye askerinin hukukî durumu ve görevi tesbit edildi. Buna göre zaptiye askerleri, mülkî âmirlerin emir ve idaresinde görev yaptıkları bölge halkının huzur ve güvenliğini korumak için önleyici tedbirler alacak, devlet malının korunması gibi işlerde hükümetin emirlerini yerine getirecektir.

Zaptiye Müşirliği'nin kurulmasıyla ordudan alınarak mülkî makamların emrine verilen zaptiye görevi 5 Aralık 1879 tarihli padişah iradesiyle yeniden seraskerliğe tâbi kılındı. Sadâret makamından vilâyetlere gönderilen emirde zaptiye teşkilâtının orduya bağlanması Avrupa devletlerindeki uygulamaya benzetildi. Jandarma teşkilâtı da bu sırada yeni kurulan ve seraskerlik makamının bir şubesi olan Umum Jandarma Dâire-i Merkeziyyesi'ne bağlandı. Bu yeni düzenleme sırasında yabancı subaylardan da faydalanıldı, ancak bütün iyi niyetlere rağmen bundan beklenen sonuç elde edilemedi. Jandarma teşkilâtı II. Meşrutiyet dönemine kadar bir bocalamanın içinde kaldı, Rumeli bölgesinde yarı jandarma yarı zaptiye teşkilâtı şeklinde görev yaptı. Özellikle ıslahatlar konusunda yabancı devletlerin baskılarının arttığı ve asayişsizliğin içinden çıkılmaz bir hal aldığı dönemlerde jandarma kuvvetlerine olan ihtiyaç daha da arttı. II. Abdülhamid'in saltanatının ilk yıllarında jandarma teşkilâtında birtakım düzenlemelere gidildi, asayişsizliğin bulunduğu bölgelerde jandarmanın yetersiz kaldığı durumlarda kır serdarı unvanıyla yerel halktan zâbıta gücü oluşturuldu, fakat bunlardan da yeterince yararlanılamadı. Bunun üzerine 1888'de gerçekleştirilen kuruluş ve kadro düzenlemesiyle vilâyet ve mutasarrıflıklarda görevlendirilmek üzere Jandarma Dairesi'ne bağlı otuz üç jandarma alayı ve altı müstakil jandarma taburu teşkil edildi. Bu alay ve taburlarda toplam 386 jandarma piyade bölüğü ve 258 jandarma süvari bölüğü mevcuttu. Yeni düzenlemeye göre Umum Jandarma Dairesi'ne bağlı birliklerde 2194 zâbit / küçük zâbit ve 40.733 nefer olmak üzere toplam 42.927 kişi bulunuyordu. Yine II. Abdülhamid döneminde 1904 yılında yapılan tensîkata kadar sırasıyla Ferik İbrâhim Rüşdü, Ferik Vitalis, Mirlivâ Mustafa, Ferik Blunt, Ferik İsmâil Hakkı, Ferik Münir ve Ferik Toston paşalar Umum Jandarma Dairesi kumandanlığını üstlendi.

XX. yüzyılın başlarında Balkanlar'da özellikle Makedonya'da giderek artan isyan ve kargaşa yanında bölgedeki etnik çatışmalar sırasında jandarmaya büyük görevler düştü. Osmanlı Devleti'nde bir jandarma teşkilâtının kurulmasına rağmen teşkilâta yön verecek esaslı kanun ve nizamların bulunmaması ve kadro eksikliği, jandarmanın kendisinden beklenen hizmetleri tam olarak yerine getirmesine engel oluyordu. Jandarma teşkilâtına alınacak personeli yetiştirecek bir mektep de olmadığından jandarma zâbitleri nizâmiye ordusundan seçiliyordu. Özel ihtisas gerektiren bu birliklere çoğu zaman iltimasla adam seçilmesi, jandarmadan beklenen görevlerin yerine getirilememesinin bir başka sebebiydi. Devlet, 20.000 nüfuslu yaklaşık yirmi köyü bulunan bir kazaya ancak bir jandarma çavuşu ve iki nefer görevlendirebiliyordu. Bundan dolayı asayişsizliğin önü alınamıyordu. Make-

donya meselesinden kaynaklanan sorunlardan dolayı Osmanlı Devleti'ne ıslahat konusunda baskı yapan Rusya ve Avusturya Dışişleri bakanlarının Mürzsteg'de bir araya gelip hazırladıkları program 1903 Ekiminde Bâbıâli'ye sunuldu. II. Abdülhamid egemenlik haklarını kısıtladığı gerekçesiyle buna karşı tavır aldı. Ancak Makedonya'daki asayişsizlik olaylarının her geçen gün artarak devam etmesi dış müdahaleyle gündeme gelen ıslahatın uygulamaya konulmasını zorunlu kıldı. Yapılan ıslahat programı, Osmanlı jandarmasının iyileştirilmesi için Avrupa'dan general ve subayların getirilmesini öngörüyordu.

1904 yılında hükümet tarafından alınan bir kararla Makedonya'daki üç vilâyette (Selânik, Kosova, Manastır) jandarmanın ıslahı için İtalyan Generali De Georgies ile anlaşma yapıldı. Ayrıca altmış yabancı subayın da bu kapsamda ıslahat için gelmesi karara bağlandı. Anlaşmaya göre ıslahat kapsamında gelenlerin ülkelerindeki rütbelerinin bir üst rütbesiyle göreve başlamaları kabul edildi ve De Georgies'e ferik rütbesi verildi. Islah heyetindeki subayların görev ve yetkileri 24 Mart 1904 tarihli nota ile ilgili ülke sefirliklerine bildirildi. Buna göre Avrupalı subayların görevi, jandarma teşkilâtının düzenlenmesi ve hizmeti ilgilendiren konularda nizamnâmenin uygulanmasından ibaretti, emir-komuta tamamen Osmanlı zâbitlerine aitti. Selânik'e Rus, Serez'e Fransız, Drama'ya İngiliz, Manastır'a İtalyan, Kosova'ya Avusturyalı subaylar tayin edildi. Selânik'te açılan Jandarma Efrâd-ı Cedîde Mektebi'ne İngiliz subayı, Jandarma Subay Mektebi müfettişliğine Alman Von Altzen, müdürlüğüne İtalyan Ridolfi, Jandarma Subay Mektebi komutanlığına da Almanya'da eğitim görmüş olan Ferit Bey getirildi. Üsküp ve Manastır'da birer jandarma okulu açıldı. Tensîkata tâbi tutulanlar taşrada devriye görevi alırken tâbi tutulmayanlar nöbet ve muhafızlık gibi hizmetlerde çalıştırıldı. Makedonya bölgesinde gerçekleştirilen bu geniş çaplı tensîkat faaliyetinde başarı sağlanmasının gerekçelerinden biri jandarma zâbit ve erlerinin eğitim ve terbiyelerine büyük özen gösterilmesi, diğeri de maaş ve istihkaklarının zamanında verilmesiydi. Jandarma halkla ilişkiler konusunda da eğitilmişti. 1 Şubat 1904 tarihli ve 277 sayılı Jandarma Nizamnâme-i Hümâyunu, daha sonra çıkarılan 10 Şubat 1912 tarihli kanun, 13 Ekim 1917 ve 15 Şubat 1919 tarihli kararnâmelerin getirdiği değişikliklere rağmen 22 Haziran 1930'da yayımlanan 1706 sayılı Jandarma Kanunu'nun uygulanmasına kadar yürürlükte kaldı.

16 Nisan 1904 tarihli nizamnâme, 14 Haziran 1869 tarihli Asâkir-i Zaptiyye Teşkilât Nizamnâmesi'ne göre daha kapsamlı idi. Fransız Jandarma Nizamnâmesi'nden aynen alınarak düzenlenen nizamnâme dayandığı ilkeler, kurduğu teşkilât ve içerdiği prensipler yönünden çağdaş bir jandarma teşkilâtının ihtiyaçlarına cevap verebilecek nitelikteydi. Ancak yabancı bir devletin ihtiyaçlarına göre hazırlanan nizamnâme ülkenin tarihi, kültürü, kurumları, toplumsal yapısı ve diğer mevzuatına uymuyordu ve aynen uygulanması zaman içinde birtakım sorunlara yol açmıştı. Nizamnâmede, jandarmanın zâbıta ve idarî konularda askerî kanun ve nizamnâmelere bağlı silâhlı bir askerî kurum olduğu belirtiliyor, jandarmanın teftişinin seraskerlik makamı tarafından görevlendirilen müfettişlerce yapılacağı, jandarma subaylarının diğer ordu mensupları gibi tayin edilecekleri, aynı hak ve yetkilere sahip olacakları ifade ediliyordu. Jandarma Dairesi teşkilâtın personel faaliyetlerini düzenler, askerî eğitim ve disiplini sağlar, karakol yerlerini belirler, bunları tamir veya inşa eder, bütçesini düzenler, muhasebesini tutar ve kanunlara uygun hizmet verilmesini sağlardı. Jandarma mülkî ve adlî makamların emrinde faaliyetlerini yürütmekteydi. Vali, mutasarrıf, kaymakam veya nahiye müdürlerinin asayişe yönelik emirlerini jandarma komutanları yerine getirmek zorundaydı. Mülkî âmirler jandarmayı zâbıta görevi dışında resmî veya gayri resmî bir işte çalıştıramazdı. Jandarma ayrıca nizâmiye ve şer'iyye mahkemeleri kadılarının verdiği görevleri yerine getirirdi. Suçlu veya şüphelilerin adalete tesliminden, ceza mahkemesince verilen kararların bildirilmesinden de jandarma sorumluydu ve Nizâmiye kuvvetlerinden bağımsız görev yapardı. Askerî personelin suç işlemesi halinde jandarma bu durumu o bölgenin komutanına yazılı olarak bildirirdi. Yine bu düzenlemeye göre her vilâyette alay veya tabur seviyesinde jandarma birlikleri konuşlandırıldı. Jandarma teşkilâtında rütbe hiyerarşisi onbaşı, çavuş (bölüm emini), başçavuş, mülâzım-ı sânî, mülâzım-ı evvel, tabur kâtibi, yüzbaşı, idare emini, binbaşı ve miralay şeklindeydi. Jandarma sınıfına ayrılan erler iki yıl hizmet eder, bu süre bitince hizmet süreleri bir yıl daha uzatılabilirdi. Yirmi beş-kırk beş yaşları arasında sağlıklı, sabıkası olmayan, askerlik hizmetini yapmış, okur yazarlığı bulunanlar jandarma askeri olarak istihdam edilirdi. Jandarma tensîkatı döneminde kumandanlığa sırasıyla Mirlivâ Hacı Nûri, Mirlivâ Münir ve Mirlivâ Nazif paşalar getirildi.

Otuzbir Mart Vak'ası'nın ardından ülke genelinde asayiş ve huzurun iadesi kapsamında birtakım düzenlemelere gidilerek orduda müfettişlik uygulamasına geçildi. Bu kapsamda Jandarma Umum Müfettişliği teşkil edildi ve başına İtalyan asıllı Kont Robilan (Paşa) getirildi. Harbiye Nezâreti'ne bağlı Jandarma Dairesi'nin adı Umum Jandarma Kumandanlığı olarak değiştirildi. Bu yeni düzenlemeden sonra hazırlanan nizamnâme 16 Mart 1913'te yürürlüğe girdi. 1913, 1914 ve 1917 yıllarında jandarma teşkilâtına yeni şubeler ilâve edilip kurumsallaşması tamamlanmaya çalışıldı. II. Meşrutiyet dönemindeki düzenlemeler sırasında Jandarma Umum Müfettişliği yanında Jandarma Mıntıka müfettişlikleri teşkil edildi ve Osmanlı ülkesi yedi bölgeye ayrıldı. Bu dönemde gündeme gelen bir diğer uygulama da jandarmanın yetersiz kaldığı durumlarda asayişin sağlanmasında ona yardım etmek için takip müfrezelerinin teşkilidir. Ayrıca seyyar jandarma birlikleri kurularak özellikle Rumeli bölgesinde istihdam edildi. I. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine ülkede asayişin sağlanması konusu en öncelikli mesele olarak jandarmanın görevleri arasında yer alıyordu. II. Meşrutiyet döneminde Umum Jandarma kumandanlığında sırasıyla Mirlivâ Cevad, Ferik Mustafa Hilmi, Mirlivâ Nazif, Mirlivâ Râsim paşalar ve Miralay Re'fet (Bele) Bey, Mirlivâ Ali Kemal Paşa, Miralay Mehmed Bahâeddin Bey, Mirlivâ Ali Kemal Paşa bulundu.

I. Dünya Savaşı'nda jandarma birliklerinin de cephe hattına gönderilmesi gündeme geldi, eksik kadronun yedek askerlerle kapatılması yoluna gidildi. Jandarma birliklerinden özellikle Bursa ve Gelibolu Seyyar Jandarma taburları Çanakkale muharebelerinde Anafartalar bölgesinde tarihe geçen önemli görevler üstlendi. Gelibolu yarımadasına gönderilen seyyar jandarma birlikleri yanında diğer cephelerde de jandarma birliklerine görev verildi. I. Dünya Savaşı'nın en çetin muharebelerinin devam ettiği 1915 yılında 2089'u rütbeli, 43.750'si erbaş ve er olmak üzere toplam 45.839 jandarma bulunuyordu. Aynı yıl kadro arttırımına gidildi ve jandarma sayısı 56.780'e ulaştı. Bu sayı küçük ilâvelerle savaşın son yılına kadar korundu, ancak 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından gözle görülür bir şekilde düştü. Damad

Ferid Paşa hükümetinin 15 Mart 1919 tarih ve 62 sayılı kararnâmesiyle Umum Jandarma Kumandanlığı, Dahiliye Nezâreti'ne bağlandı. Harbiye Nâzırı Şâkir Paşa eşkıyalık olaylarının arttığı bir dönemde jandarmanın Dahiliye Nezâreti'ne bağlanmasının sakıncalarını bir raporla merkeze bildirdi.

23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılışından sonra jandarma teşkilâtı bu defa Ankara merkezli olarak düzenlenmeye çalışıldı. Millî Müdafaa Vekâleti'ne bağlanan Umum Jandarma Komutanlığı, ordunun bir organı olarak sekiz bölge müfettişliği ve bu müfettişliklere bağlı illerdeki jandarma alay ve taburlarıyla yeniden teşkil edildi. Bölge müfettişlikleri İstanbul, Aydın, Ankara, Konya, Sivas, Adana, Trabzon ve Bitlis'te bulunuyordu. Kurtuluş Savaşı yıllarında jandarma birlikleri hem cephe hattında hem cephe gerisinde millî orduyu destekledi. Bu arada eğitimini İstanbul'da sürdüren Jandarma Zâbit Mektebi de Ankara'ya nakledildi. Okul bir süre sonra Konya'ya taşındı ve 1930 yılına kadar eğitimini burada sürdürdü.

Jandarma teşkilâtı, 22 Haziran 1930 tarih ve 1706 sayılı kanunun yürürlüğe girmesiyle önemli bir aşama kaydetti. Bu kanunla jandarmanın tanımı, görevi, bağlılık durumu, yetkileri, subayların görev ve sorumlulukları ayrıntılı biçimde tesbit edildi. Jandarma teşkilâtının subay ihtiyacı Harp Okulu'ndan sağlanmaya başlandı. Ankara'da Anıttepe'de 1935'te Jandarma Sınıf Okulu açıldı ve uzun yıllar Polis Enstitüsü ile ortak binada öğretime devam etti. 1935 yılındaki yeni düzenlemeyle isim değişikliğine gidilerek Jandarma Genel Komutanlığı adıyla çağdaş bir teşkilât kuruldu, başına korgeneral rütbeli bir âmir tayin edildi. Birlikler sabit ve seyyar jandarma olmak üzere iki gruba ayrıldı. 1937'de Jandarma Teşkilât ve Vazife Nizamnâmesi yürürlüğe girdi. 1939'da sabit ve seyyar jandarma birlikleri, jandarma eğitim birlikleri ve okullar şeklinde yeniden düzenlendi. 1949 yılındaki düzenlemeyle nüfusu fazla olan illerde polis gücünün görevini üstlenmek üzere jandarma birlikleri kuruldu. Teşkilâtın adı 1953-1961 yıllarında Jandarma Umum Kumandanlığı şeklinde geçerken 1961'de tekrar Jandarma Genel Komutanlığı'na çevrildi. Bu tarihten itibaren kıyı emniyetini sağlamak için jandarmaya bağlı bot birlikleri, 1968'de hava birlikleri kurularak teşkilâtın yapısı ve etkinliği arttırıldı. Sahil Güvenlik Komutanlığı'nın kurulmasıyla kıyı ve karasuları koruma görevi 1982'de jandarmadan alındı, kara sınırlarının korunması görevi ise 1988'de kara kuvvetleri birliklerine devredildi.

Jandarmanın görev ve yetkileri 10 Mart 1983 tarih ve 2803 sayılı kanunla mülkî, adlî, askerî ve diğer görevler olmak üzere dört gruba ayrıldı. 1984'ten sonra terörle mücadele konusunda jandarma teşkilâtına önemli görevler verildi. 2010 yılı itibariyle Jandarma Genel Komutanlığı on üç jandarma bölge komutanlığı, seksen bir il jandarma komutanlığı, 901 ilçe jandarma komutanlığı, 2604 jandarma iç güvenlik karakolu, yirmi jandarma komando taburu ve 120 jandarma komando bölüğü ile Kara Kuvvetleri Komutanlığı'ndan sonra ikinci büyük kuvvet olarak asayiş ve huzurun sağlanmasına yönelik görevini sürdürmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Genelkurmay ATASE Arşivi, İstiklal Harbi Koleksiyonu (ISH-2), 113, Kutu 37, Göz 71; ISH-9-C, 15118, Kutu 543, Göz 5; *Hey'et-i Tensîkiyye Karar Defteri, 1912-1929*, Jandarma Genel Komutanlığı Arşivi, s. 55-59; *Jandarma Nizamnâme-i Hümâyunu*, İstanbul 1320; Derviş Akçabol, *Zabıta Tarihi*, Ankara 1940, s. 196; *Jandarma Teşkilat ve Vazife Nizamnamesi*, Ankara 1945, s. 50-55; Hikmet Tongur, *Türkiye'de Genel Kolluk Teşkil ve Görevlerinin Gelişimi*, Ankara 1946, s. 52; Halim Alyot, *Türkiye'de Zabıta*, Ankara 1947, s. 92, 250; *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dönemi*, Ankara 1984, IV/1, s. 387-389; Tahsin Uzer, *Makedonya'da Eşkiyalık ve Son Osmanlı Yönetimi*, Ankara 1987, s. 138 vd.; Ahmet Çermeli, *Jandarma Genel Komutanlığı Tarihi*, Ankara 2002, I-II; Necdet Koparan, *Türk Jandarma Teşkilâtı: 1908-1923* (yüksek lisans tezi, 2007), AÜ Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü; *Jandarma Evâmir Mecmuası*, sy. 14, 37, 43, 66, 85, 111, 135, 167 (1912-20), tür.yer.; "1706 Sayılı Jandarma Kanunu", *Resmî Gazete*, sy. 1526, 22.06.1930; A. Rıfat Kemerdere, "Büyük Harpten Evvelki ve Sonraki Jandarmanın Ödevleri Arasında Bir Mukayese ve Jandarma Tarihçesi Hakkında Birkaç Söz", *Jandarma Mecmuası*, sy. 43, Ankara 1936, s. 32-34; Hüseyin Işık, "Rumeli Jandarmasının Tensîk ve Islahı", *Jandarma Dergisi*, sy. 78, Ankara 1971, s. 65; Haluk Selvi, "İstanbul Hükûmetinin Kuva-yı Milliye Hareketini Bölme Teşebbüsü: Jandarma Umum Kumandanı Kemal Paşa'nın Batı Anadolu Gezisi ve Sonuçları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, XV/44, Ankara 1999, s. 547-566.

ZEKERİYA TÜRKMEN

JENNINGS, Ronald Carlton
(1942-1996)

Amerikalı Osmanlı tarihçisi.

Amerika Birleşik Devletleri'nde Connecticut eyaletinin Trumbull kasabasında doğdu. 1963 yılında Harvard Üniversitesi'nden mezun oldu. 1967'de aynı üniversitenin Middle Eastern Studies bölümünde yüksek lisansını, 1972'de Ucla'da *The Judicial Registers of Kayseri (1590-1630) as a Source for Ottoman History* adlı teziyle doktorasını tamamladı. Doktora danışmanı olan Bizans tarihçisi Jr. Speros Vryonis ile Jay Stanford Shaw ve Andreas Tietze gibi Osmanlı tarihçilerinden ders aldı. Doktoranın ardından daha önce barış gönüllüsü olarak gittiği Samsun'daki Maarif Koleji'nde aralıklarla 1968 yılına kadar İngilizce öğretmenliği yaptı. Bu arada özellikle Osmanlı şer'î mahkeme sicillerine dayanarak Anadolu'nun çeşitli yörelerinde araştırmalarda bulundu. XVII. yüzyılda Trabzon ve Kayseri'de ekonomik ve sosyal hayat üzerine makaleler neşretti; ardından araştırmalarını Kıbrıs üzerinde yoğunlaştırdı. 26 Ocak 1996'da Illinois Üniversitesi'nde görevli iken öldü. *Turkish Studies Association Bulletin*'in XV. cildinin 2. sayısı Türk meslektaşlarınca ona adanmıştır.

Eserleri. Jennings'in yayımlanmış tek kitabı, Kıbrıs'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra buradaki hıristiyan ve müslüman halkın sosyal ve ekonomik ilişkilerini sicillere dayanarak ele aldığı *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World 1571-1640* adlı eseridir (New York-London 1993). Ardından bazı makaleleri bir araya getirilip kitap halinde yayımlanmıştır (*Studies on Ottoman Social History in the Sixteenth and Seventeenth Centuries, Women, Zimmis and Sharia Courts in Kayseri, Cyprus and Trabzon*, İstanbul 1999). Diğer önemli makaleleri şunlardır: "Loans and Credit in Early 17th Century Ottoman Judicial Records the Sharia Court of Anatolian Kayseri" (*JESHO*, sy. 16 [1973], s. 168-216); "Women in Early 17th Century Ottoman Judicial Records the Sharia Court of Anatolian Kayseri" (*a.g.e.*, sy. 18 [1975], s. 53-114); "The Office of Vekil (Wakil) in 17th Century Ottoman Sharia Courts" (*St.I*, sy. 42 [1975], s. 147-169); "Urban Population in Anatolia in the 16th Century: A Study of Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon, and Erzurum" (*IJMES*, sy. 7 [1976], s. 21-57); "Zimmis (non-Muslims) in Early 17th Century Ottoman Judicial Records, The Sharia Court Anatolian Kayseri" (*JESHO*, sy. 21 [1978], s. 225-293); "Kadi, Court, and Legal Procedure in 17th Century Ottoman Kayseri" (*St.I*, sy. 48 [1978], s. 133-172); "Limitations of the Judicial Powers of the Kadi in 17th Century Ottoman Kayseri" (*St.I*, sy. 50 [1979], s. 151-184); "Firearms, Bandits and Gun-Control: Some Evidence

on ottoman Policy Towards Firearms in the Possesion of Reaya from Judical Records of Kayseri 1600-1627" (*Ar.Ott.*, VI [1980], s. 339-358); "The Population Society and Economy of the Region of Erciyes Dağı in the 16th Century" (*Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire ottoman*, ed. J. L. Bacque-Grammont – P. Dumaont [Louvain 1983], s. 149-250); "Pious Foundations in the Society and Economy of Ottoman Trabzon, 1565-1640" (*JESHO*, sy. 33 [1990], s. 271-356); "Some Thoughts on the Gazi-Thesis" (*WZKM*, sy. 76 [1986], s. 151-161). *Village Life in Cyprus at the Time of the Ottoman Conquest* adlı yayımlanmamış bir çalışması Girne Millî Arşivi'nde bulunmaktadır (çalışmalarının tam bir listesi için bk. Erdoğru, sy. 8 [1997], s. 480-482).

BİBLİYOGRAFYA :

K. M. Cuno, "In Memorium", *TSAB*, XX/1 (1996), s. 93-95; Netice Yıldız, "In Memoriam to Prof. Dr. Ronald C. Jennings", *Journal for Cypriot Studies*, II/2, Gazimağusa 1996, s. 87-88; A. Tietze, "In Memoriam Ronald Carlton Jennings, Jr., 1941-1996", *Turcica*, XXIX, Louvain 1997, s. 13-14; M. Akif Erdoğru, "Prof. Dr. Ronald C. Jennings (1942-1996)", *AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi: OTAM*, sy. 8, Ankara 1997, s. 479-482.

M. Akif Erdoğru

JUYNBOLL, Gualtherus Hendrik Albert
(1935-2010)

Hadis alanındaki çalışmalarıyla tanınan Hollandalı şarkiyatçı.

20 Ekim 1935 tarihinde Leiden'de doğdu. İlk adı Gautier ve Gual şeklinde de yazılır. Theodorus Willem Johannes Juynboll'den (ö. 1861) itibaren Doğu araştırmalarıyla tanınan köklü bir ailenin son üyesidir. Aileden miras kalan kütüphanenin de etkisiyle 1956'da Leiden Üniversitesi'nde Arapça ve İbrânîce öğrenimine başladı. Bu dönemde, daha sonra doktora tezini danışmanlığında bitireceği hocası Jan Brugman'ın isteğiyle *Concordance*'ın tamamlanmasında görev alan öğrenciler arasında yer aldı. En önemli eseri olan *Encyclopedia of Canonical Ḥadīth*'i kendisine dayanarak hazırladığı Mizzî'nin *Tuḥfetü'l-eşrâf*'ı ile de bu sırada karşılaştı. Öğrencilik yıllarında zamanının önemli bir kısmını Leiden Üniversitesi Kütüphanesi Doğu Eserleri okuma odasında geçiriyordu ve altı ay süreyle Doğu yazmaları ve dergileri bölümünde yöneticilik görevini üstlenmişti. Bu görevi esnasında, ziyaretçilere kapalı olan bölümlerde alanıyla ilgili kitaplara ulaşma imkânı buldu.

Modern Mısır'da hadis literatürü etrafında yapılan tartışmaları incelediği doktora tezi için bir yıl Kahire'de kaldı. Doktorasını Leiden'de 1969'da tamamladı, ardından eşiyle birlikte Amerika Birleşik Devletleri'ne gidip Kaliforniya Üniversitesi'nde ders verdi. Buradaki işine son verilince İngiltere'ye geçti; 1974-1985 yılları arasında Exeter Üniversitesi'nde görev yaptı. Hadis araştırmaları üzerinde yoğunlaşmaya karar vermesi de bu üniversitede ders verdiği döneme rastlar. Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere'de çalıştığı sırada tatillerde Leiden Üniversitesi Kütüphanesi'nde araştırmalar yapıyordu. 1985'te Hollanda'ya döndü ve herhangi bir üniversiteye intisap etmeden hayatının sonuna kadar çalışmalarını bu kütüphanede sürdürdü. Sahip olduğu bilgilerin nihaî noktası kabul ettiği, *Kütüb-i Sitte*'deki râvileri ve isnadlarını incelediği *Encyclopedia of Canonical Ḥadīth* adlı ansiklopedik eserinin ardından yeni bir çalışma yayımlayamadı. Uzun süre sağlık problemleri yaşayan Juynboll 19 Aralık 2010'da Leiden'de öldü. Kütüphanesinin büyük bir kısmı Juynboll Vakfı tarafından Leiden Üniversitesi Kütüphanesi'ne bağışlanmış, 2011 yılında Juynboll'ün anısına aynı üniversite tarafından uluslar arası bir sempozyum düzenlenmiştir.

Juynboll akademik çalışmalarının amacını, "Eğer İslâm'ı bildiğimiz şekliyle icat eden Muhammed değilse -ki bu, Ignaz Goldziher'in bir asır öncesine ait eseri *Muhammedanische Studien*'inden itibaren bilinen bir şeydir- bundan kimin sorumlu olduğunu bulma" şeklinde dile getirmiştir (*My Days in the Oriental Reading Room*, s. 17). Hadislere karşı olan merakının Goldziher'in eseriyle birlikte başladığını söyleyen Juynboll'ün bu ilgisi bütün akademik hayatı boyunca devam etmiştir. Goldziher'in hadislerin büyük kısmının İslâm toplumunun sonraki asırlarında görülen gelişmeleri yansıttığı (uydurma olduğu) şeklindeki iddiasından hareketle bir hadisin ne zaman, nerede ve kimin tarafından söylendiği sorularına özellikle isnadlardan hareketle cevap bulmaya çalışmıştır.

Gualtherus Hendrik Albert Juynboll

Juynboll'ün isnad incelemesinin merkezinde hadislerin uydurulmasında sorumlu kabul ettiği müşterek râviler bulunmaktadır. İsnadların ilk defa kendilerinden birçok tarike ayrıldığı ortak râvilerin, isnadlarında yer aldıkları hadisleri uydurduğu iddiasını şarkiyatçı literatüründe bir teori haline getiren J. Schacht ise de, bugün söz konusu teori öncelikle Juynboll'le birlikte anılmaktadır. Zira Juynboll bu yöntemi ilk olarak *Muslim Tradition* adlı kitabında uygulamış, ardından makalelerinin çoğunu ve son kitabını bu yöntemin uygulanması ve geliştirilmesine ayırmıştır. Müşterek râvi yöntemi bağlamında onun tarafından ortaya konan kısmî müşterek râvi (partial common link), görünüşte müşterek râvi (seeming common link), tek râvili tarik (single strand), örümcek (spider), dalış (diving / dive) gibi terimlerin yanı sıra Schacht'ın geliştirdiği isnadların yayılması (spread of isnāds) kavramı çalışmalarında çok sık geçmektedir. Juynboll ayrıca müşterek râvilerin müslüman âlimler tarafından farkedildiğini, onların bu râviler için hadis literatüründe "medâr" kelimesini kullandığını iddia etmiştir. Kullandığı terimler ve yöntemiyle ilgili olarak kendisine yöneltilen eleştirileri dikkate almayan ve bunlara doğrudan cevap vermeyen Juynboll'ün akademik hayatı boyunca iddialarında görülen değişiklikler uyguladığı teoriyi yine kendisine ait bazı ilâvelerle geliştirmekten ibaret kalmıştır.

İsnad analiziyle meşgul olmasının kaçınılmaz sonucu olarak ricâl literatürüyle de ilgilenen Juynboll, bu literatürde biyografileri yer alan birçok râvinin aslında sahte isnadlar oluşturmak amacıyla uydurulmuş isimler olduğu kanaatindedir. Bu bağlamda üzerinde durduğu bir iddia da isnadlarda ittisali sağlamak için yaş hilesine başvurularak râvilerin daha uzun yaşamış gibi gösterildiği yolundadır. Birçok çalışmasında dile getirdiği bu iddiası için "The Role of Mu'ammarūn in the Early Development of the Isnād" adıyla bir makale yazmış (*WZKM*, LXXXI [1991], s. 155-175), *The Encyclopaedia of Islam*'da yer alan "Mu'ammar" maddesinde de söz konusu görüşlerini tekrarlamıştır.

Juynboll hadisle ilgili incelemelerini isnadla sınırlamış ve birtakım metin farklılıklarına temas etmek dışında hadis var-

yantları arasında metin mukayesesi / muâraza yapmamıştır. Kendisine yöneltilen en önemli eleştiriler bunun üzerinde yoğunlaşmaktadır. Zira hadis metinlerini incelemelerine dahil etmemesi sebebiyle, isnad uydurup onu sahte bir metinle desteklemenin iddia edildiği kadar kolay olmadığı gerçeğinin farkına varamamıştır. Metinleri ihmal etmesinin en önemli sebeplerinden biri muhtemelen, Mizzî'nin hadis metinlerinin tamamını içermeyen *Tuḥfetü'l-eşrâf*'ını çalışmalarına temel almasıdır. Esasen Juynboll, incelediği hadislerin bütün isnadlarını bir araya getirme konusunda da yeterince titiz değildir. Her ne kadar *Kütüb-i Sitte* öncesi eserlerden Abdürrezzâk es-San'ânî ve İbn Ebû Şeybe'nin *el-Muṣannef*'leriyle Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned*'ini kullansa da *Kütüb-i Sitte* sonrasındaki eserlerde geçen isnadları Şu'be b. Haccâc'la ilgili makalesi gibi birkaç istisna dışında çalışmalarına dahil etmemiştir.

Eserleri. 1. *The Authenticity of the Tradition Literature: Discussions in Modern Egypt* (Leiden 1969). Yazarın doktora tezi olup Salih Özer tarafından *Modern Mısır'da Hadis Tartışmaları* adıyla Türkçe'ye çevrilmiştir (Ankara 2000). **2.** *Muslim Tradition: Studies in Chronology, Provenance and Authorship of Early Ḥadīth* (Cambridge 1983, 1985). Müşterek râvi teorisi dahil olmak üzere birçoğu, daha sonraki çalışmalarında ileri sürdüğü iddialara temel teşkil eden görüşlerinin yer aldığı kitabı Salih Özer Türkçe'ye *Hadis Tarihinin Yeniden İnşâsı* adıyla çevirmiştir. **3.** *Studies on the Origins and Uses of Islamic Hadīth* (Aldershot 1996). Yazarın 1971-1994 yılları arasında yayımlanmış on bir makalesini ihtiva etmektedir. **4.** *Encyclopedia of Canonical Ḥadīth* (Leiden 2007). Juynboll'ün bu hacimli kitabı bir hadis ansiklopedisi olmaktan çok müşterek râviler ansiklopedisidir. Râvi isimlerine göre alfabetik olarak hazırlanmış olan bu eserde müellif, müşterek râvilerin isimleri altında uydurduklarını iddia ettiği *Kütüb-i Sitte* hadislerini sıralamıştır.

Juynboll'ün tamamına yakını Türkçe'ye çevrilmiş başlıca makaleleri de şunlardır: "The Hadith in the Discussion on Birth-Control" (*Actas IV congresso de estudos árabes e islâmicos, Coimbra-Lisboa 1 a 8 de Setembro de 1968*, ed. António Dias Farinha, Leiden 1971, s. 373-379); "Ahmad Muhammad Shākir (1892-1958) and His Edition of Ibn Hanbal's Musnad" (*Isl.*, XLIX [1972], s. 221-247); "The Date of Great Fitna" (*Arabica*, XX/2 [1973], s. 142-159; trc. Mustafa Ertürk, "İslâm'da İlk Büyük Siyasî Fitnenin Tarihi", *Oryantalistik Hadis Araştırmaları: Makaleler*, Ankara 2001, s. 39-58); "The Qurrā' in Early Islamic History" (*JESHO*, XVI/2-3 [1973], s. 113-129; trc. Yusuf Alemdar, "İlk Devir İslâm Tarihinde Kurrâ Kavramı", *Nüsha*, III/11 [2003], s. 139-152); "The Position of Qur'ān Recitation in Early Islam" (*JSS*, XIX/2 [1974], s. 240-252; trc. Yusuf Alemdar, "İslâm'ın İlk Döneminde Kur'an Kıraatı [=Okuma]nın Durumu", *Nüsha*, IV/12 [2004], s. 77-88); "The Qur'ān Reciter on the Battlefield and Concomitant Issues" (*ZDMG*, CXXV/1 [1975], s. 11-27); "Dyeing the Hair and Beard in Early Islam: A Hadīth-Analytical Study" (*Arabica*, XXXIII/1; Leiden 1986, s. 49-75); "Some New Ideas on the Development of Sunna as a Technical Term in Early Islam" (*Jerusalem Studies in Arabic and Islam*, X [1987], s. 97-188); "Some Isnād-Analytical Methods Illustrated on the Basis of Several Woman-Demeaning Sayings from Hadith Literature" (*el-Qantara*, X/2 [1989], s. 343-383; trc. Salih Özer, "İsnad Analiz Metotları: Kadın Karşıtı Birkaç Rivayet Örneği", *İsnad Analiz Yöntemleri*, Ankara 2005, s. 59-97); "The Role of Mu'ammarūn in the Early Development of the Isnād" (*WZKM*, LXXXI [1991], s. 155-175; trc. Mustafa Ertürk, "İsnadların İlk Şekillenmesinde Muammerûnun Rolü", *Oryantalistik Hadis Araştırmaları: Makaleler*, Ankara 2001, s. 121-142); "Some Notes on Islam's First Fuqahā' Distilled from Early Hadith Literature" (*Arabica*, XXXIX/3 [1992], s. 287-314; trc. Rahile Yılmaz, "Erken Dönem Hadîs Literatüründen Hareketle İlk Fukahâ Hakkında Bazı Mülâhazalar", *Hadis Tetkikleri Dergisi*, VII/1 [2009], s. 121-144); "Nāfi', the Mawlā of Ibn 'Umar, and His Position in Muslim Hadith Literature" (*Isl.*, LXX/2 [1993], s. 207-244; trc. Salih Özer, "İbn Ömer'in Azadlı Kölesi Nâfi ve Onun Hadis Literatüründeki Yeri", *İsnad Analiz Yöntemleri*, Ankara 2005, s. 99-139); "Early Islamic Society as Reflected in its Use of Isnāds" (*Le Muséon*, CVII [1994], s. 151-194; trc. Mustafa Ertürk, "İlk Devir İslam Toplumunun İsnad Kullanma Yöntemleri", *Oryantalistik Hadis Araştırmaları: Makaleler*, Ankara 2001, s. 71-119); "Shu'ba b. al-Hajjāj (d. 160/776) and His Position among the Traditionists of Basra" (*Le Muséon*, CXI [1998], s. 187-226); "(Re-) Appraisal of Some Technical Terms in Hadith Science" (*Islamic Law and Society*, VIII/3 [2001], s. 303-349; trc. Salih Özer, "Hadis İlmindeki Kimi Terimlerin [Yeniden] Değerlendirilmesi", *İsnad Analiz Yöntemleri*, Ankara 2005, s. 141-190). Juynboll bunların dışında *The Encyclopaedia of Islam*'a birçok madde yazmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

G. H. A. Juynboll, *Muslim Tradition*, Cambridge 1983, tür.yer.; a.mlf., *Encyclopedia of Canonical Ḥadīth*, Leiden 2007, tür.yer.; a.mlf., *My Days in the Oriental Reading Room*, Leiden 2011, tür.yer; a.mlf., "The Role of Mu'ammarūn in the Early Development of the Isnād", *WZKM*, LXXXI (1991), s. 155-175; S. Muhammad al-JarAllah, *The Origins of Hadith: A Critical Appraisal of a Western Approach to the Subject* (doktora tezi, 1991), University of Glasgow; Mustafa Ertürk, "Hadîs Oryantalisti G.H.A. Juynboll: Hadîs / Sünnet Alanındaki Yaklaşımları ve Çalışmaları", *Oryantalizmi Yeniden Okumak: Batı'da İslâm Çalışmaları Sempozyumu* (ed. Abdullah Aydınlı v.dğr.), Ankara 2003, s. 251-272; Salih Özer, "G. H. A. Juynboll ve İsnad Analiz Yöntemleri", *İsnad Analiz Yöntemleri* (der. ve trc. Salih Özer), Ankara 2005, s. 11-45; H. Motzki, "Whither Hadith Studies?", *Analysing Muslim Traditions: Studies in Legal, Exegetical and Maghāzī Ḥadīth*, Leiden 2010, s. 47-124; Fatma Kızıl, *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi*, İstanbul 2013; Murat Gökalp, "G. H. A. Juynboll'un İsnadda Muammerûn'un Rolüne Dair İddialarına A'meş-Ma'rûr b. Süveyd Özelinde Eleştirel Bir Yaklaşım", *Dinî Araştırmalar*, sy. 10, Ankara 2001, s. 17-36; A. Kevin Reinhart, "Juynbolliana, Gradualism, the Big Bang and Hadith Study in the Twenty-First Century", *JAOS*, CXXX/3 (2010), s. 413-444; J. J. Witkam, "The Oriental Manuscripts in the Juynboll Family Library in Leiden", *Journal of Islamic Manuscripts*, III, Leiden 2012, s. 20-102; L. Buskens, "Islamstudies als erfenis. Ter nagedachtenis aan Dr. G. H. A. Juynboll (1935-2010)", *ZemZem*, VII/1, Amsterdam 2011, s. 115-126.

FATMA KIZIL

K

ق ك

KABAAĞAÇLI, Cevat Şakir
(1890-1973)

Cumhuriyet dönemi roman, hikâye ve deneme yazarı, basın ressamı.

17 Nisan 1890'da Girit'te dünyaya geldi. Babası Ferik Mehmed Şâkir Paşa, annesi Sâre İsmet Hanım'dır. II. Abdülhamid dönemi sadrazamlarından Cevad Paşa amcası, ressam Fahrünnisâ Zeyd ile gravür sanatçısı Aliye Berger kız kardeşleridir. Çocukluğu babasının görevli olduğu Atina'da ve Büyükada'da geçti. Robert College'da okurken yazı yazmaya başladı (1904); daha sonra Oxford Üniversitesi'nde Yakınçağ tarihi öğrenimi gördü. Bir İtalyan hanımla evlenerek bir süre İtalya'da kaldı (1913). Türkiye'ye döndükten sonra babasıyla beraber bulunduğu Afyon'da, anlaşılmayan bir sebeple tabancasından çıkan bir kurşunla babasını vurdu; bunun üzerine on dört yıl hapis cezasına çarptırıldı, ancak vereme yakalandığı için yedi yıl sonra serbest bırakıldı (1921). Bir süre kendini tekke hayatına verdi. Bu arada basın dünyasına girdi ve *Güleryüz, Yeni İnci, Resimli Gazete, Resimli Hafta, Zümrüd-i Anka, Resimli Ay* gibi dergilerde yazılar yazdı, karikatürler çizdi, kapak resimleri ve desenler yaptı.

1925'te Hüseyin Kenan takma adıyla *Resimli Hafta*'da yayımladığı "Hapishanede İdama Mahkûm Olanlar Bile Bile Asılmaya Nasıl Giderler?" başlıklı hikâyesi hayatının akışını değiştirdiği gibi edebî kimliğinin belirlenmesinde de önemli bir rol oynadı. Bu hikâyenin asker kaçakçılığını teşvik ettiği ve halkı askerlikten soğuttuğu gerekçesiyle Ankara İstiklâl Mahkemesi'nce üç yıl süreyle Bodrum'a kalebent olarak gönderildi. Burada bir yılı aşkın bir süre kalarak bölgeye ve deniz hayatına bağlanmışken cezasının geri kalan kısmını çekmek üzere İstanbul'a dönmek zorunda kaldı. Bu sırada yeni doğan oğlu Sînâ'nın adıyla basın hayatına devam etti. Cezasının tamamlandığı 1928'de kendi arzusuyla tekrar Bodrum'a döndü ve İzmir'e yerleşeceği 1947 yılına kadar burada yaşadı. Bodrum'un Antik dönemindeki adı Halikarnassos'tan dolayı Halikarnas Balıkçısı takma adıyla eserlerini yazmaya başladı. Bir yandan da yurt dışından tohum ve fidanlar getirtip bunları Bodrum'un değişik yerlerinde yetiştirdi. İzmir'e yerleştikten sonra *Demokrat İzmir* gazetesinde gazeteciliğe ve yazı hayatına devam ederken turist rehberliği de yaptı. İzmir'den Bodrum'a kadar Ege kıyılarını "mavi yolculuk" adını verdiği rota ile gezdirdi. 13 Ekim 1973'te İzmir'de öldü; vasiyeti üzerine Bodrum'da Gümbet koyuna bakan Türbetepe'ye defnedildi.

Cevat Şakir'in Mütareke yıllarında çizdiği karikatürler, genellikle İstanbul'un gündelik hayatını konu alır ya da işgalci güçlere karşı yürütülen Millî Mücadele'yi destekleyici niteliktedir. Özellikle Ankara'da başlatılan mücadeleye muhalefet eden Ali Kemal'le ilgili karikatürü çok yankı uyandırmış ve sansürün daha da artmasına yol açmıştır. 1928'de yerleştiği Bodrum onun hayatında önemli bir dönüm noktası teşkil eder. Bu tarihe kadar daha çok karikatür, kapak resimleri ve desenler yapan Cevat Şakir bu tarihten sonra giderek ressamlıktan uzaklaşır ve kendisini tamamen yazarlığa verir. Bodrum ve çevresindeki hayat, tabiat, deniz, denizciler, sünger avcıları, balıkçılar, balıklar, kuşlar roman ve hikâyelerinin konusunu oluşturur. Bu konuları tamamen kendi yaşadıklarından ve bizzat gözlemlerinden yola çıkarak eserlerine gerçekçi biçimde yansıtmış, özellikle deniz ve denize bağlı insanların yaşayışları, çeşitli problemleri ve toprakla denizin mücadelesi en çok yer verdiği konular olmuştur. Tarihî muhtevalı romanlarında da yine esas konu deniz ve denizcilerdir. Deneme ve fikir yazılarında ise mitoloji ve tarih ön planda gelir. Eserlerinde özellikle Eskiçağ ve Antik dönem dil ve kültürleriyle bunlara ait mitolojik kişi ve kavramları kullandığı dikkati çeker. Batı medeniyetinin köklerini Anadolu'ya dayandıran ve bu coğrafyada doğan farklı kültürleri bir bütün olarak ele alan Cevat Şakir, aynı zamanda Azra Erhat ve Sabahattin Eyüboğlu ile birlikte Mavi Anadolu hareketinin öncülüğünü yapmıştır.

Eserleri. Hikâye: *Ege Kıyılarından* (İstanbul 1939), *Merhaba Akdeniz* (İzmir 1947), *Ege'nin Dibi* (İstanbul 1952), *Yaşasın Deniz* (1954), *Gülen Ada* (1957), *Ege'den* (1972), *Gençlik Denizlerinde* (1973). **Roman:** *Aganta Burina Burinata* (1946), *Ötelerin Çocuğu* (1955), *Uluç Reis* (1962), *Turgut Reis* (1966), *Deniz Gurbetçileri* (1969), *Dalgıçlar* (1991), *Bulamaç* (1996). **Deneme-İnceleme:** *Anadolu Efsaneleri* (1954), *Anadolu Tanrıları* (1955), *Anadolu'nun Sesi* (1971), *Hey Koca Yurt* (1972), *Merhaba Anadolu* (1980), *Düşün Yazıları* (1981), *Altıncı Kıta Akdeniz* (1982), *Arşipel* (1982), *Sonsuzluk Sessiz Büyür* (1983). Cevat Şakir ayrıca *Mavi Sürgün* adıyla hâtıratını yazmış (1961), mektuplarını da Azra Erhat *Mektuplarıyla Halikarnas Balıkçısı* adıyla bir araya getirmiştir (1979).

Cevat Şakir Kabaağaçlı

Cevat Şakir Kabaağaçlı'nın Bodrum'daki mezarı

BİBLİYOGRAFYA :

Sadi Borak, *Halikarnas Balıkçısı ve Bir Duruşmanın Öyküsü*, Ankara 1982; Şirin Devrim, *Şakir Paşa Ailesi*, İstanbul 1996; İlknur Hatice Önal, *Halikarnas Balıkçısı*, Ankara 1997; a.mlf., *Merhaba Halikarnas Balıkçısı*, Ankara 2005; *Halikarnas Balıkçısı Günleri* (haz. Özgen Seçkin – Aydın Şimşek), Ankara 1999; Nermidil Erner Binark, *Şakir Paşa Köşkü*, İstanbul 2000; Cüneyd Okay, *Mavi Sürgün'e Doğru*, Ankara 2001; Sina Kabaağaç, *Dün Sanki Bin Yıllık Uzak Bir Zamandır*, İstanbul 2009; Murat Belge, "Mavi Anadolu Tezi ve Halikarnas Balıkçısı", *Birikim*, sy. 210, İstanbul 2006, s. 32-45; Mustafa Kutlu, "Kabaağaçlı, Cevat Şakir", *TDEA*, V, 59-61.

CÜNEYD OKAY

KĀBÂDÛ
(قبادو)

Ebü's-Senâ Mahmûd b. Muhammed b. Muhammed b. Ömer Kābâdû eş-Şerîf et-Tûnisî (1814-1871)

Tunuslu edip ve şair.

Tunus'ta doğdu. Osmanlı fethinin (1574) ardından 1607'de Endülüs'ten Tunus'a gelip Sefâkus'a (Sfaks) yerleşen bir aileye mensuptur. Silâh tamiriyle uğraşan babası, Kābâdû'nun doğumundan önce Sefâkus'tan Tunus şehrine göç etmişti. İlk öğrenimi sırasında Kur'an'ı ezberleyen Kābâdû, sarf ve nahiv ilminin temel esaslarını da öğrendi. Güçlü bir hâfızaya sahip olduğundan kendisine en-Nâbigatü'l-İfrîkī (Afrikalı dâhi) lakabı verildi. Daha sonra tasavvufa yönelerek bir arayış içine girdi. Neticede yaz kış sokaklarda baş açık, yalın ayak dolaşmaya, insanlara öğüt vermeye, onları Allah'ı zikre davet etmeye başladı. Doğuya doğru rastgele seyahate çıktı ve bu seyahati Libya'nın Mısrâte şehrinde sona erdi. Burada Şâzeliyye'nin kollarından Medeniyye tarikatının şeyhi Muhammed Hasan Zâfir el-Medenî'ye intisap etti. Medenî'nin tekkesinde kaldığı üç yıl zarfında ilim ve ibadetle meşgul oldu. Ardından şeyhinden icâzet alıp memleketine döndü ve Zeytûne Medresesi'nde öğrenimine devam etti. Medresede Muhammed Bayram es-Sâlis, Ahmed b. Tâhir el-Lutayyif ve Muhammed b. Sâlih b. Melûke gibi âlimlerden ders aldı. Bir taraftan da Vezir Süleyman Kâhya'nın oğluna ders verdi. Yine ilim öğrenmek amacıyla yirmi dört yaşında İstanbul'a gitti. Burada bazı âlim ve ediplerden ders okurken bazı camilerde tefsir okuttu. Medrese ve tekke kütüphanelerindeki birçok yazma eseri istinsah etme imkânı buldu. Bu arada Muhyiddin İbnü'l-Arabî ve Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî gibi tasavvuf büyüklerinin eserlerini okudu. İstanbul'da dört yıl kaldıktan sonra Tunus'a dönmek isteyen Kābâdû'ya o sırada resmî bir görev için İstanbul'da bulunan tarihçi İbn Ebü'd-Dıyâf yardımcı oldu ve kitaplarını da beraberinde getirtti (1842).

Kābâdû Tunus'a ulaşınca Vali Ahmed Paşa onu, düzenli bir ordu kurmak amacıyla 1840'ta açtığı Bardo (Bardia / Berdiya) Harp Okulu'na Arap dili ve edebiyatı müderrisi tayin etti. Bu okuldaki ilk Tunuslu müderris olan Kābâdû öğrencilerini Fransızca'dan Arapça'ya kitap çevirmeye teşvik etti, kendisi de bazı tercüme çalışmalarını yönetti. Aynı okulda yetişen en önemli öğrencileri, II. Abdülhamid'in sadrazamlığa getirdiği Bahriye Nâzırı Tunuslu Hayreddin Paşa, Maarif Nâzırı General Hüseyin, Dâhiliye Nâzırı General Rüstem ve Bardo Harp Okulu müdürlüğü yapan Muhammed b. Hâc Ömer gibi şahsiyetlerdir. Mehmed Paşa Tunus valisi olunca Kābâdû'yu Zeytûne Medresesi'ne birinci derece müderris olarak tayin etti (1855). Kābâdû'nun bu medresede yetişen talebeleri arasında Şeyhülislâm Sâlim Bûhâcib, Muhammed Bayram el-Hâmis, Muhammed b. Osman es-Senûsî ve kız kardeşinin oğlu Muhammed en-Neccâr özellikle anılmalıdır. 1861'de Bardo kadısı, 1868'de Bardo'da Mâlikî müftüsü olan Kābâdû, Zeytûne Medresesi'nde ders vermeye devam etti. Müftülük görevinde üç yıl kaldı ve 3 Receb 1288'de (18 Eylül 1871) vefat etti.

Modern Tunus şiirinin öncüsü kabul edilen Kābâdû, aynı zamanda XIX. yüzyıl Tunus aydınlanma ve ıslahat hareketinin başta gelen şahsiyetlerinden biridir. İstanbul'da kaldığı sırada Tanzimat taraftarı olan Şeyhülislâm Ârif Hikmet Bey'den etkilenerek İslâm dünyasının geri kalış sebepleri üzerinde düşünmüştür. Ona göre müslümanların geri kalmasının en önemli sebebi İslâm'ın özünden uzaklaşmalarıdır. Kābâdû idarecileri toplumun ilerlemesi yolunda gerekli adımları atmaya, ilim ve fennin gelişmesi için çaba göstermeye davet ediyordu, bunlar da adalet olmadan gerçekleştirilemezdi. Adaletin sağlanması için şûrâ esasına dayanan anayasal bir yönetim sisteminin kurulması şarttır. Müslüman bir toplumun kalkınması ve ilerlemesi ancak tarihin parlak dönemlerindeki yüce ruhu yeniden canlandırmakla mümkündür. Kābâdû, bunları dile getirirken Avrupa'nın ilerlemesinin kaynağının müslümanlara dayandığını ifade ediyordu. Onun yenilikçi fikirleri özellikle Hayreddin Paşa üzerinde etkili olmuş ve yapılan reformları desteklemiştir. Aruz vezniyle yazdığı şiirlerinde geleneksel temaların yanında toplumun yaşadığı problemlere de temas etmiştir. Kābâdû 1864'te İbn Gızâhum önderliğinde çıkan halk isyanına destek vermemiş, Vali Mehmed Sâdık Paşa ile Vezîriâzam Hazinedar Mustafa Paşa'yı tutmuş ve onları öven şiirler yazmıştır.

Kābâdû'nun divanı öğrencilerinden Muhammed b. Osman es-Senûsî tarafından derlenip iki cilt halinde yayımlanmıştır (Tunus 1294-1295/1877-1878). Senûsî, şairin Sultan Abdülmecid için yazdığı bir kasidesini yine onun açıklamalarıyla birlikte *Müsâmerâtü'ẓ-ẓarîf*'te (II, 284-302) zikretmiştir. Divan 1972'de de aynen neşredilmiştir. Öte yandan Ömer b. Sâlim yine iki cilt olarak hazırladığı divanın I. cildini Kābâdû'nun şiirlerine, II. cildini *er-Râ'id* dergisinde yayımlanan yazılarıyla diğer makalelerine ayırmıştır (Tunus 1984). Ömer b. Sâlim, birçok kaynakta (krş. *İżâḥu'l-meknûn*, II, 114; *Hediyyetü'l-ʿârifîn*, II, 419) Kābâdû'ya ait müstakil bir eser olarak gösterilen *ʿUḳūdü'l-leʾâl fi't-tevessül li'n-nebiyyi bi'l-âl* ("Ḳaṣîdetü ḥarîdeti ʿiḳdi'l-leʾâl fî't-tevessüli li'n-nebiyyi bi'l-âl") adlı kasidenin ayrı bir eser olmadığını belirtmiş, bu kasideyi de divana almıştır. Kābâdû'nun *Şerḥu Dîvâni'l-Mütenebbî* adlı eseri günümüze ulaşmamıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Ebü'd-Dıyâf, *İṯḥâfü ehli'z-zamân*, Tunus 1963-66, IV, 36-37, 61; V, 46-50, 56; Muhammed b. Osman es-Senûsî, *Müsâmerâtü'ẓ-ẓarîf bi-ḥüsni't-taʿrîf* (nşr. Muhammed eş-Şâzelî en-Neyfer), Beyrut 1994, I, 402-405; II, 283-310; Serkîs, *Muʿcem*, V, 1492-1493; *İżâḥu'l-meknûn*, I, 524; II, 114; *Hediyyetü'l-ʿârifîn*, II, 419; Muhammed Mahlûf, *Şeceretü'n-nûr* (nşr. Ali Ömer), Kahire 2006, II, 411-412; Ziriklî, *el-Aʿlâm*, VII, 185; Kehhâle, *Muʿcemü'l-müʾellifîn*, XII, 191; Muhammed b. Âşûr, *Erkânü'n-nehḍati't-Tûnisiyye*, Tunus 1381/1961, s. 5-10; a.mlf., *Aʿlâmü'l-fikr ve erkânü'n-nehḍa bi'l-Maġrib*, Tunus 2000, s. 155-160; Ömer b. Sâlim, *Ḳâbâdû: Ḥayâtühû ve âṯâruhû ve tefkîruhu'l-ıṣlâḥî*, Tunus 1975; a.mlf., "Maḥmûd Ḳâbâdû", *Dâʾiretü'l-meʿârifi't-Tûnisiyye*, Tunus 1995, I, 47-52; Mahfûz, *Terâcimü'l-müʾellifîn*, IV, 41-44; Hannâ el-Fâhûrî, *Târîḫu'l-edebi'l-ʿArabî fi'l-Maġrib*, Beyrut 1982, s. 492-500; Muhammed Bûzîne, *Meşâhîrü't-Tûnisiyyîn*, Tunus 1992, s. 618-619; Bekir Karlığa, *Islahatçı Bir Düşünür Tunuslu Hayrettin Paşa ve Tanzimat*, İstanbul 1995, s. 74-79; C. Zeydan, *Âdâb*, Beyrut 1996, IV, 226; Muhammed en-Neyfer – Ali en-Neyfer, *ʿUnvânü'l-erîb ʿammâ neşeʾe bi'l-bilâdi't-Tûnisiyye min ʿâlimin edîb*, Beyrut 1996, II, 906; Atilla Çetin, *Tunuslu Hayreddin Paşa*, Ankara 1999, s. 30-31; *Mevsûʿatü ṭabaḳâti'l-fuḳahâʾ* (nşr. Caʿfer es-Sübhânî v.dğr.), Kum 1422, XIII, 651-652; M. Ch. Ferjani, "Ḳābādū", *EI² Suppl.* (İng.), s. 481-482.

ALİ BULUT

KABBÂNÎ, Nizâr
(نزار قبّاني)

Nizâr b. Tevfîk Kabbânî
(1923-1998)

Suriyeli şair, gazeteci ve diplomat.

21 Mart 1923 tarihinde orta halli bir ailenin çocuğu olarak Dımaşk'ta doğdu. Arap tiyatrosunun kurucularından Ahmed Ebû Halîl el-Kabbânî ile (ö. 1902) *Şemerâtü'l-fünûn* dergisinin ve Cem'iyyetü'l-makāsıdi'l-hayriyyeti'l-İslâmiyye'nin kurucusu Abdülkādir el-Kabbânî'nin de (ö. 1935) mensup olduğu bir ailedendir. Öğrenimini lisenin sonuna kadar Dımaşk'ta el-Külliyyetü'l-ilmiyyetü'l-vataniyye ve Medresetü't-techîz'de yaptı. Ardından Dımaşk'taki Suriye Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne girdi. Buradan mezun olunca 1944'te Suriye'nin Kahire Büyükelçiliği'nde çalışmaya başladı, bu görevi 1948 yılına kadar devam etti. 1948-1966 yıllarında İstanbul, Londra, Beyrut, Pekin ve Madrid'de diplomat olarak görev yaptı. 1966'da emekliye ayrılarak Beyrut'a yerleşti. 1967 Haziranında Araplar'ın İsrail karşısında uğradıkları yenilginin öfkesiyle kaleme aldığı *Hevâmiş ʿalâ defteri'n-nekse* (bozgun notları) başlıklı şiir kitabı şairin Mısır'la arasının açılmasına yol açtı. Bu yıl içinde Beyrut'ta kendi adını taşıyan bir yayınevi kurdu ve Bağdat'ta tanıştığı ikinci eşi Belkīs er-Râvî ile evlendi; ancak Beyrut'ta Irak Büyükelçiliği'ne düzenlenen bombalı saldırıda eşi hayatını kaybetti (1981). Gerek bu olay gerekse şiirlerinde sert bir dille eleştirdiği Arap yöneticilerinin tutumu Kabbânî'yi daha ihtiyatlı davranmaya sevketti. Son yıllarında Londra'da yayımlanan *el-Ḥayât* gazetesinde on beş günde bir yazıları ve şiirleri çıktı. Hem Arap dünyasını hem modern bilim ve teknoloji uygarlığını insanî ve ilâhî değerler adına yoğun bir eleştiriye tâbi tuttu. Nizâr Kabbânî 30 Nisan 1998 tarihinde Londra'da vefat etti, cenazesi Dımaşk'a getirilerek aile mezarlığına gömüldü.

Çocukluk ve gençlik yıllarında resim ve müzikle uğraşan Kabbânî sonunda şiirde karar kılmış, 1939 yılından itibaren şiir yazmaya başlamış, ancak bir şair olarak ilk çıkışını henüz Hukuk Fakültesi öğrencisi iken yayımladığı *Ḳālet lî es-semrâʾ* adlı şiir kitabı ile yapmıştır. Anlatımıyla olduğu kadar muhtevasıyla da -özellikle kadına ve cinselliğe yaklaşımındaki cesaretiyle- geleneksel şiir ve ahlâk anlayışının sınırlarını zorlayan bu eser II. Dünya Savaşı kuşağının yaşadığı kaygı, kayboluş ve duygusal bastırılmışlığın cüretli bir yorumu niteliğindedir. Kabbânî'nin kitabı muhafazakâr çevrelerin tepkisini çekmiş, şekil ve muhteva açısından geleneksel Arap şiir tarzından bir sapma olarak değerlendirilmiştir. Bu rahatsızlık ve karşı çıkışlar üzerine şair Arap halkının bilinç ve duygularını korku ve yılgınlıktan, içine düştüğü ikilemden kurtarmaya çalıştığını ileri sürmüştür. Kabbânî ilk dönem şiirlerinde eski belâgat putlarını yıkmaya çalışmış, kendi kuşağının duygusal sorunlarını açık biçimde ortaya dökmekten çekinmemiştir. Bu sebeple bazıları onun şiirlerinde, tarihin girdaplarında ve taklitçilikte hapsolup kalmış Arap gençliği için bir çıkış yolu görmüşlerdir. Kabbânî'nin coşkun tabiatından fışkıran, özgün bir anlatımla yazılmış şiirleri Arap dünyasının hemen her yerinde yayılmış, yirmiyi aşkın şiiri başta Muhammed Abdülvehhâb olmak üzere bestekârlarca bestelenmiş, Ümmü Külsûm'dan Mâcide Rûmî'ye kadar şarkıcılar tarafından okunagelmiştir.

Kabbânî'nin şiirlerinde genellikle kadın ve siyaset olmak üzere iki ana tema ele alınmıştır. Kadın konusu sanat hayatının bütün safhalarında yer alır ve gelişim bakımından süreklilik gösteren en geniş temadır. Siyasal şiirlerinde ise çağdaş Ortadoğu Arap ülkelerinin (Filistin, Mısır; Arap-İsrail savaşı vb.) siyasî meseleleri üzerinde durulmuştur. İsrail'in Filistin topraklarını işgalinden sonra kaleme aldığı "el-Kuds" adlı şiir onun en ünlü şiirlerindendir. Birçoklarınca kadın şairi, Arap milletinin şairi ve bütün nesillerin şairi diye nitelendirilen Kabbânî'nin ilk şiirlerinde daha ziyade sembolizmin hâkim olduğu görülür. Ayrıca şiirine yakından bakıldığında bunların varoluşsal bir özellik taşıdığı da göze çarpar. Kabbânî'nin şiirlerinin birçoğu İslâm'ın temel hükümleri ve inanç esaslarına aykırı görülmüş, Saîd b. Nâsır el-Gāmidî, "Nizâr Ḳabbânî ve'l-ḥarb ʿale'l-ʿaḳîde ve'ş-şerîʿa" başlıklı

Nizâr Kabbânî

yazısında bu noktaları örnekleriyle ortaya koymuştur (bk. bibl.).

Türkiye'de Kabbânî, muhtemelen ilk defa Nuri Pakdil'in hazırladığı *Çağdaş Arap Şiiri: Güldeste*'de (Ankara 1976, 1998) "Doğu" başlıklı şiiriyle yer almıştır. Turan Koç'un Türkçe'ye çevirdiği bazı şiirleriyle İbrahim Demirci'nin çevirdiği şiir ve yazıları *İşgal Altında* adlı eserle (Kayseri 1996) *Yedi İklim, Çerağ, Edebiyat, Hece* gibi dergilerde yayımlanmıştır. Rıza Halilov – Aysel Ergül tarafından, *Gözlerinin Mavi Limanında; Aşk-Kadın-Hüzün Şiirlerinden Seçmeler* adıyla bazı şiirleri ve şiir kitapları Türkçe'ye tercüme edilmiştir (İstanbul 2002). Salih Tur *Nizâr Kabbânî: Hayatı, Sanatı ve Şiirleri* başlıklı bir doktora tezi hazırlamış (2005, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü), Aysel Ergül Keskin de *Şiirin Galip, Aşkın Devrik Kralı Nizâr Kabbânî'de Aşk ve Kadın* başlıklı geniş kapsamlı bir monografi kaleme almıştır (Ankara 2006).

Kabbânî'nin hayatı, şiirleri ve şiir anlayışı, siyasî görüşleri üzerine çok sayıda araştırma, eleştiri ve inceleme eseri yazılmış olup bazıları şunlardır: İliyyâ Selîm Hâvî, *Nizâr Ḳabbânî: Şâʿirü'l-merʾe, Şâʿiru ḳadiyye ve iltizâm* (I-II, Beyrut 1972, 1981); Hristo Necm, *en-Nercisiyye fî edebi Nizâr Ḳabbânî* (Beyrut 1983); Abdurrahman Muhammed Abdürrâzık el-Vâsıfî, *Nizâr Ḳabbânî: Şâʿiren siyâsiyyen* (1989, 1995, 2004); Suad Abdalkabir, *Shaping Women's Identity in Kabbāni's Poetry* (London 1996); Ahmed Ziyâde, *Nizâr: Şâʿirü'l-ḥub ve'l-merʾe ve's-siyâse: Mâ lehû ve mâ ʿaleyh* (Kahire 1996); Nancy Amra, *Ḳabbânî: Şâʿirü'l-merʾe* (Amman 1997); Âmir Mübeyyid – Muhammed Kerzûn, *Nizâr Ḳabbânî, raḥîlü ḳārre şiʿriyye* (Humus 1998); Muhammed Yûsuf Necm, *Nizâr Ḳabbânî, Şâʿirun likülli'l-ecyâl* (I-II, Beyrut 1998).

Eserleri. Şiirleri: Kabbânî'nin sayıları kırk dördü bulan şiirleri ve şiir kitaplarından bazıları şunlardır: *Ḳālet lî es-semrâʾ* (Dımaşk 1942, 1944); *Ṭufûletü Nehd* (Dımaşk 1948); *Sâmbâ* (Dımaşk 1949); *Enti lî* (Beyrut 1950); *Ḳaṣâʾid* (Beyrut 1956); *Ḥabîbetî* (Beyrut 1961); *eş-Şiʿr ḳındîl aḫḍar* (makaleler ve bazı şiirler, Beyrut 1963); *er-Resm bi'l-kelimât* (Beyrut 1967); *Hevâmiş ʿalâ defteri'n-nekse* (Beyrut 1967; T trc. Ergin Koparan, *Gerileme Kitabına Dipnotlar*, İstanbul 1997); *Yevmiyyâtü imreʾe lâ mübâliye* (Beyrut 1968); *Feṯḥ* (Beyrut 1968); *Şuʿarâʾü'l-arżı'l-muḥtelleti'l-Ḳuds* (Beyrut 1968);

İfâde fî maḥkemeti'ş-şiʿr (Beyrut 1969); *Menşûrâtün fidâʾiyye ʿalâ cüdrâni İsrâʾîl* (Beyrut 1969); *Kitâbü'l-Ḥub* (Beyrut 1970; T trc. Laurent Mignon, *Aşkın Kitabı*, İstanbul 2009); *Ḳaṣâʾid mütevaḥḥişe* (Beyrut 1970); *Lâ* (Beyrut 1970); *Miʾetü risâleti ḥub* (Beyrut 1970); *Aḥlâ ḳaṣâʾidî* (Beyrut 1970); *Eşʿârün ḥarice ʿale'l-ḳānûn* (Beyrut 1972; T trc. Kemal Yüksel, *Yasak Şiirler*, İstanbul 2002); *İlâ Beyrûti'l-ünsâ maʿa ḥubbî* (Beyrut 1976); *Külle ʿâm ve enti ḥabîbetî* (Beyrut 1977); *Üḥibbüki ... üḥibbüki ... ve'l-bakıyyetü teʾtî* (Beyrut 1978); *el-Aʿmâlü'ş-şiʿriyyetü'l-kâmile* (I-II, Beyrut 1978); *Hâkezâ ektübü târîḫa'n-nisâʾ...* (Beyrut 1981); *Ḳāmûsü'l-ʿâşıḳîn* (Beyrut 1981); *Ḳaṣîdetü Belḳīs* (eşi Belkîs'in hâtırası için yazılmıştır, Beyrut 1982); *Eşʿârün mecnûne* (Selîm Berekât'ın seçtiği ve yayımladığı şiirler, Beyrut 1983); *Ḳaṣâʾid maġḍûbün ʿaleyhâ* (Beyrut 1986; T trc. İbrahim Demirci, *Gazaba Uğramış Şiirler*, İstanbul 1997); *es-Sîretü'ẕ-ẕâtiyye li-Seyyâf ʿArabî* (London 1987); *Tezevvectüki eyyetühe'l-ḥurriyye* (Beyrut 1988; T trc. Kemal Yüksel, *Seninle Evlendim Ey Özgürlük!*, İstanbul 2003); *Lâ Ġālibe ille'l-ḥub* (Beyrut 1989); *Hel tesmaʿîne ṣahîle aḥzânî?* (Beyrut 1991); *Hevâmiş ʿale'l-Hevâmiş* (Beyrut 1991); *Ḳaṣîdetü Mâyâ* (Beyrut 1993); *el-İnkisâr* (nşr. Yâsir Abdünnebî, Kahire 1998); *Nehrü'l-aḥzân* (T trc. Metin Fındıkçı, *Hüzünlü Irmak*, İstanbul 2000).

İnceleme ve Tiyatro Eserleri: *ʿAni'ş-şiʿr ve'l-cins ve'ş-şevr* (şair Münîr el-Akeş'le karşılıklı konuşma, Beyrut 1972); *el-Aʿmâlü's-siyâsiyyetü'l-kâmile* (Beyrut 1974, 1981); *el-Kitâbe ʿamel inḳılâbî* (makaleler, Beyrut 1975); *Yevmiyyâtü medîne kâne ismühâ Beyrût* (son yıllarda Beyrut'taki günlük hayatını anlatan bir denemedir, Beyrut 1977; T trc. İbrahim Demirci, *Ben Beyrut: Bir Kentin Günlükleri*, Ankara 1999); *Şeyʾ mine'n-neşr* (Beyrut 1979); *el-Merʾe fî şiʿrî ve fî ḥayâtî* (Beyrut 1981); *Mâ hüve'ş-şiʿr?* (makale, Beyrut 1981); *el-ʿAṣâfîrü lâ teṭlubü teʾşîrete düḫûl* (Beyrut 1981, şiir, aşk, siyaset, hürriyet, demokrasi, devrim vb. üzerine güzel sözler); *Ve'l-Kelimât taʿrifü'l-ġaḍab* (seçme nesirler, I-II, Beyrut 1983); *Cumhûriyyetü cünûnistân: Lübnân sâbiḳan* (Beyrut 1988, üç perdelik oyun); *Laʿibtü bi-itḳān ve hâ hiye mefâtîḥ* (London 1990, diyaloglar); *el-Aʿmâlü'n-neşriyyetü'l-kâmile* ("el-A'mâlü'l-kâmile" serisi içinde VII ve VIII. ciltler, Beyrut 1993). Kabbânî *Ḳıṣṣatî maʿa'ş-şiʿr: Sîre ẕâtiyye* adıyla otobiyografisini kaleme almıştır (Beyrut 1973).

BİBLİYOGRAFYA :

Nizâr Kabbânî, *İşgal Altında* (trc. Turan Koç – İbrahim Demirci), Kayseri 1996, Turan Koç'un girişi, s. VII-XIV; a.mlf., *Aşkın Kitabı* (trc. L. Mignon), İstanbul 2000, tercüme edenin girişi, s. 5-8; Sâmî el-Keyyâlî, *el-Edebü'l-ʿArabiyyü'l-muʿâṣır fî Sûriyye: 1850-1950*, Kahire 1968, s. 438-449; Hannâ el-Fâhûrî, *el-Câmiʿ fî târîḫi'l-edebi'l-ʿArabî: el-Edebü'l-ḥadîṯ*, Beyrut 1986, II, 686-697; *Aʿlâmü'l-edebi'l-ʿArabiyyi'l-muʿâṣır* (haz. Robert B. Campbell), Beyrut 1996, II, 1084-1087; Rahmi Er, *Çağdaş Arap Edebiyatı Seçkisi (Şiir-Öykü)*, Ankara 2004, s. 63-73; Atıf Bedir, "Gazaba Uğramış Şiirler, Nizar Kabbânî", *Hece*, sy. 12, Ankara 1997, s. 111-112; Ergin Koparan, "Aşk ve Kavga Şairi: Nizar Kabbanî", *Virgül*, sy. 9, İstanbul 1998, s. 52-53; Saîd b. Nâsır el-Gāmidî, "Nizâr Ḳabbânî ve'l-ḥarb ʿale'l-ʿaḳîde ve'ş-şerîʿa", *el-Müctemaʿ*, sy. 1300, Küveyt 1419/1998, s. 45-47; Hasan Âl-i Bilâl, "Nizâr Ḳabbânî, kelimât mülevvene baʿde'r-raḥîl", *el-ʿÂlem*, sy. 620, London 1419/1998, s. 24-25; Aysel Ergül [Keskin], "Nizâr Kabbânî'nin 'el-Mecd li'ḍ-ḍafâ'iri'ṭ-ṭavîle' Şiiri Üzerine Yapısal İnceleme Denemesi", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 27, Erzurum 2001, s. 73-87; a.mlf., "Nizâr Kabbânî'nin 'el-Mecd li'ḍ-ḍafâ'iri'ṭ-ṭavîle', Şiirinin Anlam Yapısı Yönünden İncelenmesi", *a.e.*, sy. 28-29 (2002), s. 59-74; a.mlf., "Nizâr Kabbânî'nin Cumhûriyyetü Cunûnistân-Lubnân sâbiḳan (Deliler Cumhuriyeti) Tiyatrosunun Metin Dramaturjisi I-II", *Doğu Araştırmaları*, sy. 7, Ankara 2011, s. 71-82; sy. 8 (2011), s. 5-16; W. Mansour, "Kabbani's Women: From the Sultan's Wife to the Lady Friend in Exile", *DTCFD*, XLIV/1 (2004), s. 1-15; a.mlf., "Arab Women in Nizar Kabbani's Poetry", *Comparative Studies of South Asia, Africa and the Middle East*, XXV/2, Durham 2005, s. 480-486; L. Mignon, "Işk ve Aşkın Buluştuğu ve Ayrıştığı Yer: Nizâr Kabbâni ve Cemal Süreyya'nın Şiirinde Sevgili ve Mesaj", *Doğu Batı*, sy. 26, Ankara 2004, s. 111-123; Salih Tur, "Nizâr Kabbânî'nin Aşk Şiirlerinde Annelik", *Nüsha*, VI/20, Ankara 2006, s. 117-132; a.mlf., "Nizâr Kabbânî'nin Aşk Şiirlerinde Narsisizm", *Folklor / Edebiyat*, XIV/53, Ankara 2008, s. 185-208; Süleyman Tülücü, "Suriyeli Çağdaş Arap Şairi Nizâr Kabbânî Üzerine Bazı Notlar", *EAÜİFD*, sy. 28 (2007), s. 1-8; a.mlf., "Nizâr Kabbânî ve Eserleri Üzerine Notlar", *a.e.*, sy. 35 (2011), s. 25-38; Asım Öz, "Egemen Söyleme Karşı Eleştirel Tanıklığın Şairi: Nizâr Kabbânî", *Haksöz*, sy. 204, İstanbul 2008, s. 65-72; Eyyüp Tanrıverdi, "Yasak Şiirler", *Folklor / Edebiyat*, XIV/53 (2008), s. 262-264.

SÜLEYMAN TÜLÜCÜ

KAÇARLAR

İran'da Kaçar Devleti'ni kuran Türkmen boyu.

Kaçar adı boyun kurucusu olan beyden gelmiş olup "tehlikeden (göz değmesi, hastalık gibi) kaçan" demektir. Kaçarlar'ın ana yurdu Bozok'tu (bugünkü Yozgat). Boyun ilk zamanlarda Akça (Ağça) Koyunlu, Akçalı, Şam Bayadı ve Yıva adlı dört obadan meydana geldiği bilinmektedir. Bunlar Dulkadırlı iline bağlı büyük oymakların kollarıydı. Kaçar boyu Kuzey Azerbaycan'da iken orada yaşayan İgirmi Dört (yirmi dört) adlı kalabalık bir oymak da ona bağlıydı. XV. yüzyılın sonlarına doğru Bozok bölgesinden Kuzey Azerbaycan'daki Gence yöresine göç eden Kaçarlar'dan başka kaynaklarda XVI. yüzyılda Halep Türkmenleri içinde aynı adı taşıyan bir oymak zikredilir.

Anadolu Kaçarları. Halep Türkmenleri arasındaki Kaçar oymağı 1570'te 780 vergi nüfusuna sahipti. Bu oymağın büyük bir kısmı XVII. yüzyılda Çukurova'da kaldıktan sonra Batı Anadolu'ya göç edip bilhassa Aydın yöresine yerleşti. Kaçar Halil ve Hacı Hasan kethüdâların idaresindeki bu Kaçarlar'ın 1731'de Ahır, Konalar ve Sultan dağlarında yaylamalarına izin verildi. Bunların çoğu XIX. yüzyılda Aydın yöresinde, bazıları da Manisa çevresinde yerleşti. Günümüzde de söz konusu toplulukların izlerine bu bölgelerde rastlanmaktadır. Çukurova'da kalan Kaçarlar ise son zamanlara kadar eski yaşayışlarını sürdürdüler. Az nüfusa sahip Kaçar oymaklarından biri Üç Kapılı yaylasında yaylamakta, Telli Kaçar adını taşıyan oymak da İçel'de oturmaktaydı. Bunlardan başka 1731'de Rakka iskânından kaçanlar arasında Kaçarlı adlı bir oymak da görülür. Anadolu'da 1945'te biri Bingöl'ün Genç, diğeri Malatya'nın Kâhta ilçelerinde Kaçar adlı iki mezraa ile Van'a bağlı Ahlat ve Sinop'un Gerze ilçelerinde aynı adı taşıyan iki mahalle mevcuttu.

İran Kaçarları. Kaçarlar'ın XV. yüzyılın sonlarına doğru Akkoyunlular devrinde hangi sebeple Bozok'tan Gence yöresine göç ettikleri bilinmemektedir. Tarihî kayıtlara göre bunlar 1492'de Gence yöresinde güçlü bir oymak halinde mevcuttu. Aynı tarihte Akkoyunlu hânedanından İbe Sultan lakabı ile tanınmış olan Dânâ Halil oğlu İbrâhim Bey, Alıncak Kalesi'nin kumandanı Kazak Seyyidi Ali ile anlaşıp Kaçar askerinin yardımıyla Uzun Hasan Bey'in torunu Rüstem Bey'i hükümdarlık tahtına çıkardı. İbe Sultan ertesi yıl, Kârkiyâ Mirza Ali'nin Rey şehrindeki bazı Bayındırlı emîrlerini öldürmesi ve Sultâniye şehrini de yağmalaması sebebiyle tekrar Kaçar askeriyle Gîlân'a girip Mirza Ali'nin ülkesini yağmaladı ve Gîlân askerinden birçoğunu öldürdü. 1496'da Rüstem Bey, yine Uzun Hasan Bey'in torunlarından olan ve Osmanlı ülkesinden gelen Göde Ahmed Mirza'ya yenilince Kaçar be-

yine sığınarak ondan yardım istedi. Kaçar beyi Rüstem Bey'e yardım ettiyse de esir düşen Rüstem Bey öldürüldü. Bu sırada Kaçarlar'ın başında muhtemelen Ziyad Bey bulunuyordu.

Şah İsmâil'in babası Şeyh Haydar'ın müridleri arasında yer alan Kaçarlar'dan Pîrî Bey, Safevî Devleti'nin kurulmasıyla sonuçlanan savaşlara katıldı ve bu savaşlarda gösterdiği yararlıktan dolayı Şah İsmâil kendisine Tozkoparan lakabını verdi. 1504 yılından sonra adı geçmeyen Pîrî Bey'den başka Şah İsmâil devrinde isminden bahsedilen Kaçarlar'dan diğer bir emîr de Urfa hâkimi Eçe Sultan'dır. Eçe Sultan emrindeki az bir kuvvetle Akkoyunlu Sultanı Murad'ı 1514'te yenip öldürdü, bu başarısından dolayı Şah İsmâil ona da Kudurmuş Sultan lakabını verdi. Bu ikisi dışında Şah İsmâil'in yanında yer alan bir Kaçar beyine rastlanmaması, onların önemli bir bölümünün Safevî Devleti'nin kuruluşuna katılmadığı şeklinde bir yoruma yol açtı. Buna karşılık Şah Tahmasb'ın uzun hükümdarlığı döneminde (1524-1576) Kaçarlar önde gelen boylar arasına girdi ve birçok emîr önemli mevkilere yükseldi. Bunlardan Karabağ beylerbeyi Ziyadoğlu Şahverdi Sultan, Şah Tahmasb'ın bütün seferlerinde bulundu ve ölümü üzerine Karabağ valiliğine yakın akrabası İbrâhim Bey getirildi. Şah Tahmasb'ın ölümü sırasında Şahverdi Sultan'ın oğlu Yûsuf Halife, hem Karabağ valisi hem de şehzadelerden Sultan Ali Mirza'nın lalası olarak görevliydi. Kaçar emîrlerinden bir diğeri olan Gökçe Sultan, Şirvan Valisi Behram Mirza'nın lalası idi. Gökçe Sultan, 1555'te Yaka Türkmeni'nden Aba Bey ve Özbek Ali Sultan'a karşı yapılan savaşta öldü. Bunların dışında Kandehar valisi Budak Sultan, Kaya Bey, 1551'de Şeki valisi olan Toykun Bey ve onunla çağdaş Bayram Bey, 1560'ta elçilikle İstanbul'a gönderilen yüzbaşı Akçasakal Ali Ağa ve Mirza Ali, Sultan Tahmasb devrinin en tanınmış Kaçar beyleridir. İçlerinden Mirza Ali'nin merkez emîrlerinin en yetkililerinden olduğu kaynaklarda belirtilmektedir.

Safevî Şahı Muhammed Hudâbende zamanında (1578-1587) Osmanlı Devleti ile başlayan savaş Kaçarlar'ı olumsuz etkiledi. Karabağ beylerbeyi olan Kaçar'ın Yiva obasından İmam Kulı Han, Osmanlı kuvvetleri karşısında tutunamayarak oymağının bir kısmı ile Arasbarân'a çekilmek zorunda kaldı. Karabağ'ın Osmanlı idaresine geçmesi üzerine Kaçarlar'ın önemli bir kısmı Safevî Devleti topraklarına göç etti. 1599'da Şah I. Abbas tarafından Esterâbâd valiliğine tayin edilen Ziyadoğlu ailesinden Hüseyin Han döneminde Kaçarlar, Yaka Türkmenleri'nin akınlarını önlemek için Esterâbâd yöresinde yerleştirilmeye başlandı. Şah Abbas devrinde Kaçarlar'dan en itibarlı bey Ziyadoğulları'ndan olmayan Emîrgûne idi. Emîrgûne merkezi Revan olan Sa'dçukuru eyaletinin fethinde önemli rol oynadı ve oranın beylerbeyiliği kendisine verildi. Emîrgûne Han, Kaçar'ın Akça Koyunlu obasındandı. Günümüzde Fırat nehrinden Ege denizine kadar olan geniş kesimde bu oymağın mensupları yaşamaktadır. Emîrgûne Han cesur ve mâhir bir kumandandı, bu sebeple Şah Abbas ona Saru Arslan lakabını verdi ve 1623'te ölümü üzerine adı geçen eyalete oğlu Tahmasb Kulı'yı tayin etti. 1635'te Revan'ı IV. Murad'a teslim eden, Osmanlı tarihçilerinin Emîrgûneoğlu dedikleri kişi bu Tahmasb Kulı'dır. İstanbul Boğaziçi'ndeki Emirgân semtinin adının -burada oturduğu için- Emîrgûneoğlu'ndan geldiği bilinmektedir.

XVIII. yüzyılda Safevî Devleti'nin dayandığı Türk oymaklarından ancak Afşarlar'la (Avşar) Kaçarlar birliklerini, teşkilât ve kuvvetlerini koruyabildiler. Bu hususun büyük boy kollarının uçlarda yaşamasıyla ilgili olduğu söylenebilir. Aynı asırda Kaçarlar'ın bir kolu eski yurdu olan Gence bölgesinde oturmakta, diğer bir kolu da Esterâbâd yöresinde yaşamaktaydı. Bu sırada Esterâbâd Kaçarları, Aşağı Baş ve Yukarı Baş olmak üzere iki kola ayrılıyordu. Aşağı Baş Koyunlu (Kovanlu), İzzeddinlü, Şam Bayatı, Kara Musalu, Vaşlu ve Ziyadlu obalarından meydana gelmekteydi. Kaçar hânedanı Koyunlu obasından çıktı. Yukarı Baş kolu ise Develi, Sapanlı, Köhneli, Hazinedarlı, Kayaklı ve Kerlü isimli obalardan teşekkül etmekteydi. Bu kolun baş obası Develi idi.

Kaçarlar'ın nüfusu hakkında ancak Kaçar Devleti'nin kurulmasından sonra XIX. yüzyılda bazı Avrupalı seyyahların eserlerinden bilgi edinilmektedir. Bunlardan A. Dupré, XIX. yüzyılın başlarında yazdığı seyahatnâmesinde Kaçarlar'dan 1800'ünün Mâzenderan ve Tahran'da, 5000'inin Merv'de, 500'ünün Revan'da ve Gence'de yaşadığını bildirir. Lady Shell ise aynı yüzyılın ortalarında Kaçarlar'dan 2000 hânenin Mâzenderan'da, 250 hânenin Fars'ta oturduğunu yazar. Safevî Hükümdarı II. Tahmasb, İran'ı Afgan istilâsından kurtarmak için harekete geçtiği sırada (1726) ordusunun başkumandanı Kaçar Devleti'nin kurucusu Ağa Muhammed Şah'ın dedesi Feth Ali Han idi.

BİBLİYOGRAFYA :

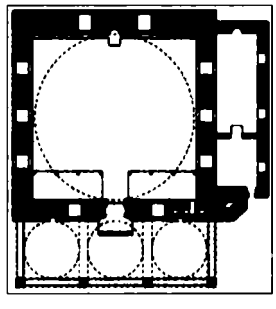
TK, *TD*, nr. 37, vr. 64ª-67ᵇ; Mîr Yahyâ Kazvînî, *Lübbü't-tevârîḫ* (nşr. Seyyid Celâleddîn-i Tahrânî), Tahran 1314 hş., s. 225-226; Gaffarî, *Cihân'ârâ* (nşr. Müctebâ Mînovî), Tahran 1343 hş., s. 255, 266; Hasan-ı Rûmlû, *Aḥsenü't-tevârîḫ: A Chronicle of the Early Safawis* (nşr. ve trc. C. N. Seddon), Baroda 1931, I, 59, 66; İskender Bey Münşî, *Târîḫ*, I-II, bk. İndeks; M. Emîn Gülistâne, *Mücmelü't-tevârîḫ* (nşr. Müderris Razavî), Tahran 1320 hş., s. 8, 10, 12, 337, 350; Mirza Muhammed Sâdık, *Târîḫ-i Gîtîgüşâ* (nşr. Saîd-i Nefîsî), Tahran 1317 hş., s. 25, 63, 67, 71, 82, 84, 87, 88, 114, 170, 174, 385, 394; Mirza Halîl Mar'aşî, *Mecma'u't-tevârîḫ* (nşr. Abbas İkbâl), Tahran 1328 hş., s. 14, 17, 18, 24, 28; Abdürrezzâk Bîg Dünbülî, *Me'âşir-i Sulṭâniyye* (nşr. Gulâm Hüseyin Sadrî-i Efşâr), Tahran 1351 hş., bk. İndeks; Hidâyet, *Ravżatü'ṣ-ṣafâ*, VIII-IX, tür.yer.; Ahmed Refik [Altınay], *Anadolu'da Türk Aşiretleri*, İstanbul 1930, s. 149, 152, 171, 187, 188, 208; İbrahim Gökçen, *Saruhan'da Yörük ve Türkmenler*, İstanbul 1946, s. 95; *Türkiye'de Meskûn Yerler Kılavuzu*, Ankara 1946 (İçişleri Bakanlığı), s. 565; Muhammed Hâşim, *Rüstemü't-tevârîḫ* (nşr. M. Meşîrî), Tahran 1348 hş., bk. İndeks; Ali Rıza Yalman, *Cenupta Türkmen Oymakları*, Ankara 1977, II, 25, 512; Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri, Boy Teşkilâtı, Destanları*, İstanbul 1980, bk. İndeks; a.mlf., *Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü*, Ankara 1992, bk. İndeks; a.mlf., "Ḳāǧār", *EI²* (İng.), IV, 387; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*, İstanbul 1987, s. 69, 70, 112; Yusuf Halaçoğlu, *XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun İskân Siyaseti ve Aşiretlerin Yerleştirilmesi*, Ankara 1988, s. 48, 62, 133, 134.

FARUK SÜMER

KADI SEYFULLAH EFENDİ CAMİİ

Sofya'da XVI. yüzyıla ait cami.

Bulgaristan'da Sofya'nın merkezinde Mariya Luiza caddesi üzerinde yer almaktadır. Banyabaşı Camii ve Molla Efendi Camii adlarıyla da bilinir. Kadı Seyfullah ve Molla Efendi olarak tanınan bânisi hakkında, cami civarında bulunan türbesinin Osmanlı-Rus savaşının hemen ardından diğer birçok İslâmî eserle birlikte yıkılmış olmasından başka bilgi yoktur. Günümüzde ibadete açık, ulusal önemi olan kültür anıtı statüsündeki cami bugünkü durumuna birçok onarım sonucu gelebilmiş-

Kadı Seyfullah Efendi Camii'nin planı

tir. Bulgaristan komiseri Ali Ferruh Bey'in Sofya Müftüsü Mehmed Hüsnü Efendi'ye hazırlattığı 8 Haziran 1902 tarihli deftere göre bu cami, Osmanlı-Rus savaşından (1877-1878) önce Sofya'da mevcut kırk bir cami ve üç mescidden geride kalan tek yapıdır. Ancak savaştan sonra ibadete açık kalmasına rağmen çatışmalar sırasında veya 1858 yılındaki şiddetli depremde diğer birçok cami gibi tahrip olmuş ve minare alemi de yıkılmıştır. On bir dükkân, bir fırın, bir han ve bir bostandan ibaret olan vakıfları savaşın ardından yok edildiği ve cemaat tarafından onarılamadığı için cami, 1882'de Prens Aleksandr'ın tahsis ettiği 15.000 frank ve 1904'te Sultan Abdülhamid'in verdiği 100 lira ile kısmen onarım görmüşse de esaslı bir tamiri ancak 1915-1917 yıllarında gerçekleştirilmiş, Osmanlılar'ın Bulgaristan büyükelçisi Ali Fethi Bey'in gözetiminde Evkaf Nezâreti'nin ayırdığı 15.000 lira ile tamir edilmiştir. Bu onarım esnasında minarenin şekli değiştirilerek boyu kısaltılmış, depremde çatlayan mermer minber de ahşap bir minberle değiştirilmiştir. Ayrıca Osmanlı hükümeti tarafından 1917'de kubbelerinin yenilenmesi için 36 ton kurşun gönderilmiştir. Komünizm döneminde 1983'te cami, Mimar Hristo Gançev'in hazırladığı bir proje çerçevesinde Bulgaristan Ulusal Kültür Anıtları Enstitüsü tarafından yine kapsamlı bir dış onarımdan geçirilmiş, komünizmin yıkılışından sonra 1990-2007 yılları arasında hayır severlerin yardımıyla sıva, boya ve tabandan ısınma tesisleri yaptırılmış, 2007'de caminin mihrabı ve ikinci sıra pencere altına kadar duvarları Kütahya çinileriyle kaplanmıştır. Ahşap minberiyle ahşap kürsüsünün yerine çinilerle süslü yeni bir minber ve kürsü yapılmıştır. Duvarların üst kısımları tromplar, pandantifler, pencere çevreleri ve kubbenin kalem işi tezyinatı yenilenmiştir. 2009 yılında caminin altından geçen Sofya metrosunun inşaatı sırasında kubbe ve duvarlarda beliren çatlaklar Mayıs 2012 depreminin ardından tehlike arzedince aynı yıl TİKA tarafından halen devam eden ve kubbelerin kurşunlarının değiştirilmesini de içeren çok kapsamlı bir onarım başlatılmıştır.

Kadı Seyfullah Efendi Camii ve hariminden bir görünüş

Osmanlı-Rus savaşının ardından genelde yeni şehir planı bahanesiyle bütün vakıfları yok edilen cami birkaç defa yıkım tehlikesiyle yüz yüze kalmıştır. 1890'da dönemin belediye başkanı Dimitır Petkov, yeni bir hamam yaptırmak niyetiyle camiyi ve bitişiğindeki hamamı yıktırma kararı almışsa da Osmanlı hükümetinin girişimiyle bu teşebbüs engellenmiş, 1906 yılında belediye tarafından inşa edilecek kaplıca ve otel arsasına bitişik durumdaki cami ve hamamın yıkımına ruhsat verilmiştir. Ancak caminin Banyabaşı adıyla anılmasına sebep olan hamamın yıkılarak kaplıca inşaatının tamamlanmasına rağmen Bâbıâli'nin çok sert tepkisi sonucunda cami bir defa daha yıkılmaktan kurtulmuştur. En son 20 Mayıs 2011 tarihinde ırkçı Ataka partisi mensuplarından bir grup cuma namazına gelen cami cemaatine saldırmış, bir kişi ağır yaralanmıştır.

Kare planlı caminin duvarlarının yüksekliği 15 m., kalınlığı 1,8 metredir. Duvarlar taş-tuğla dizileriyle almaşık örgülüdür. Bu almaşık örgülü duvar üstte dıştan köşeleri pahlanarak içten tromplarla sekizgene geçer. Mihrap yönünde iki köşede birer payanda kemeriyle desteklenen sekizgenden sonra tuğla örgülü ve sıvalı silindirik kubbe eteği yer alır. Kubbe eteği her köşede ikişer payanda kemeriyle desteklenmiş olup aralarda ikişer köşeli pilastr ile bölümlenmiş, böylece on altı bölümlü bir etek oluşmuştur. Dört sıra halindeki pencerelerle aydınlanan yapıda alt sıradaki pencereler dikdörtgen, üst sıradakiler kemerli ve yuvarlaktır. Son cemaat yeri mukarnas başlıklı dört sütuna oturan sivri kemerli açıklıklara sahiptir ve üzeri üç kubbe ile örtülmüştür. Taç kapı ufak bir taçla biten kesme taşla yapılmıştır ve alınlıklıdır. Ekrem H. Ayverdi'nin kaydettiğine göre hiçbir sağlam delil olmaksızın camiyi Mimar Sinan'a nisbet eden ve inşa tarihini 974 (1566-67) olarak bildiren Bulgarca-Türkçe taş levhanın konmasından önce kemer aynasında taş üstüne boya ile yazılmış, okunamayan kısa bir yazı ve altında 974 tarihi varmış. Kapının iki yanındaki duvarlarda üst kısmı mukarnaslı birer adet niş bulunmaktadır. Caminin sağ yanında üç tonozla örtülü bir ek vardır. "Tetimme" denilen bu bölüm Kadı Seyfullah Efendi'nin vefat eden hanımı adına yaptırılmıştır. Muhtemelen çocukların eğitimi için yapılan bu bölüm dışarıya sivri

Kadı Seyfullah Efendi Camii'nin XX. yüzyıl başlarındaki hali ile bitişiğindeki hamam

kemerler altında altta dikdörtgen, üstte yuvarlak üçer pencere ile açılır. Camide kubbe ve tonozlar kurşunla kaplı olup büyük kubbenin çapı 15 metredir. İnce bir sanat eseri olan ve Evliya Çelebi'ye göre Sofya'da güzellik bakımından eşi bulunmayan tek şerefeli minare caminin sağındadır. Kesme taştan kare kaide üstünde yüksek tutulan kesme taş pabuçluk üzerinde tuğla gövdeli minarede gövdenin ve şerefenin altında birer silme yer almaktadır. Kesme taştan şerefe mukarnaslı geçişli olup korkuluklar düzdür. Tuğla petek kısmı üstünde üzeri kurşun kaplı ahşap külâh mevcuttur.

BİBLİYOGRAFYA :

Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* (Dağlı), III, 224; G. D. Galabov – H. W. Duda, *Die Protokollbücher der Kadiamtes Sofia*, München 1960, s. 158; Ayverdi, *Avrupa'da Osmanlı Mi'mârî Eserleri IV*, s. 98; İsmail Cambazov, "Sofya'da Bugünkü Osmanlı Mimari Eserleri", *Balkanlar'da Kültürel Etkileşim ve Türk Mimarisi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri*, Ankara 2001, I, 196-197; L. Mikov, "Osmanski Pametnitsi v Sofiya", *İzsledvaniya v Chest na Stefan Boyadjiev*, Sofia 2011, s. 249-254; Osman Keskioğlu, "Bulgaristan'da Bazı Türk Âbideleri ve Vakıf Eserleri", *VD*, sy. 8 (1969), s. 315; a.mlf. – A. Taha Özaydın, "Bulgaristan'da Türk-İslâm Eserleri", *a.e.*, sy. 17 (1983), s. 121; Mehmet İpşirli, "Bulgaristan'daki Türk Vakıflarının Durumu (XX. Yüzyıl Başları)", *TTK Belleten*, LIII/207-208 (1989), s. 698-699; Aşkın Koyuncu, "Bulgaristan'da Osmanlı Maddi Kültür Mirasının Tasfiyesi (1878-1908)", *AÜ Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi: OTAM*, sy. 20, Ankara 2006, s. 219, 226-227; Şenol İsmail, "Kultovi, Obrazovatelni i Sotsialni Kompleksi v Sofiya", *Sofya Yüksek İslam Enstitüsü Yıllık Dergisi*, sy. 2, Sofya 2010, s. 268-269.

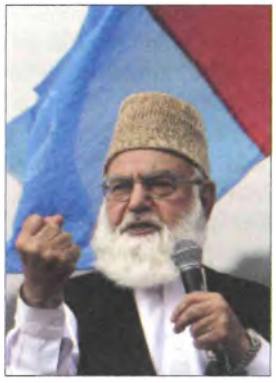
SEFER HASANOV

KÂDÎ HÜSEYİN AHMED
(قاضی حسین أحمد)

(1938-2013)

Pakistan'da Cemâat-i İslâmî'nin üçüncü emîri.

Resmî kayıtlarda, Pakistan'ın Kuzeybatı Sınır Eyaleti'nin (North West Frontier Province [NWFP] / Kyber Pakhtunkhwa) Nevşehre (Nowshera) ilçesine bağlı Ziyâret-i Kâkâ Sâhib (Ziarat Kaka Sahib) köyünde 17 Ocak 1940 tarihinde doğduğu belirtilirse de gerçek doğum yılı 1938'dir. Diyûbendî ekolüne bağlı olan ve bir müddet Cem'iyyet-i Ulemâ-yi Hind'in Kuzeybatı Sınır Eyaleti başkanlığında bulunan babası Kâdî Muhammed Abdürrab bir din âlimiydi. Soylarının baba tarafından Selçuklu Türkleri'ne dayandığı kaydedilir. Türkiye'ye ve Türkler'e karşı duyduğu

Kâdî Hüseyin Ahmed

sevgide bu bağın etkisi olsa gerektir. On kardeşin en küçüğü olan Hüseyin Ahmed ilk eğitimini babasından aldı, bu sırada başlayan Kur'ân-ı Kerîm'e ilgisi hayatı boyunca devam etti. Lisans öğrenimini Peşâver'deki Islamia College'da tamamladı; Peşâver Üniversitesi'nde coğrafya alanında yüksek lisans öğrenimi gördü. Mezuniyetini müteakip Sivât bölgesinde Seyyidüşerif'teki Cihânzîb Koleji'nde üç yıl hocalık yaptı. Ardından ticarete yöneldi; Kuzeybatı Sınır Eyaleti Ticaret ve Sanayi Odası başkan yardımcılığına getirildi. Bu arada siyasetle de ilgilenmeye ve İslâm dünyasının problemlerini izlemeye başladı. Kardeşleri Cemâat-i İslâmî'ye bağlı İslâmî Cem'iyyet-i Talebe'de görev almıştı. Kendisi de bir süre bu cemiyete katıldı, böylece Cemâat-i İslâmî'yi ve faaliyetlerini yakından tanıma imkânı buldu. Erken yaşlarından itibaren Mevdûdî'nin eserlerini okumaya başladı ve bu konuda uzman olarak tanındı (Hurşîd Ahmed, s. 3-19).

1970'te Cemâat-i İslâmî'ye üye oldu, ertesi yıl da bu kuruluşun Peşâver bölgesi başkanlığına seçildi, zamanla Kuzeybatı Sınır Eyaleti'nin sorumluluğunu üstlendi. 1977'de Tahrîk-i Nizâm-ı Mustafa adı altında yürütülen dinî-siyasî faaliyetler dolayısıyla bir süre ev hapsinde tutuldu. 1978'de Cemâat-i İslâmî'nin genel sekreterliğine getirildi. Miyân Tufeyl Muhammed'in vefatı üzerine 6 Kasım 1987 tarihinde yapılan seçim neticesinde Cemâat-i İslâmî'nin üçüncü emîri oldu (Seyyed Vali Reza Nasr, s. 50). Diğer adaylardan Hurşîd Ahmed bu seçimde Kâdî Hüseyin Ahmed'in kazanmasını temenni ettiğini ve seçim sonucunda şükür secdesi yaptığını ifade eder (*Mâhnâme*, s. 3-19). Kâdî Hüseyin Ahmed 30 Ekim 1992'de yeniden emîr seçildi. Pakistan Islamic Front (PIF) adlı siyasal oluşum adına diğer partilerle 1993'te seçim ittifakı yaparak girdiği genel seçimlerde başarısız olunca Cemâat-i İslâmî'nin başkanlığından da istifa etti, ancak parti kurulları kendisini tekrar aday gösterdi ve 8 Nisan 1994'te yeniden emîr seçildi. 2 Nisan 1999 ve 20 Nisan 2004 tarihlerindeki emirlik seçimlerini de kazandı. Böylece üst üste beş defa emîr oldu, bu görevini 29 Mart 2009 tarihine kadar yirmi iki yıl devam ettirdi. Son seçimde adaylığını koymadı ve ölümüne kadar ilgisini sürdüreceği İdâre-i Fikr ü Amel adlı düşünce kuruluşundaki çalışmalarına ağırlık verdi. Bu arada siyasî faaliyetlerini de sürdürdü. 2012'de Vahdet-i Ümmet adıyla uluslar arası bir toplantı düzenledi. Urduca ve Peştuca yanında Arapça, Farsça ve İngilizce de bilen Kâdî Hüseyin Ahmed 6 Ocak 2013 tarihinde İslâmâbad'da vefat etti ve Ziyâret-i Kâkâ Sâhib köyünde defnedildi.

İslâmî tebliği ve davet işini üstlenen Cemâat-i İslâmî'yi emirliği döneminde tamamen siyaset alanına taşıyan Kâdî Hüseyin, Sovyetler Birliği'nin Afganistan'ı işgal etmesi üzerine başlatılan cihad hareketinde ve Keşmir mücahidlerinin bağımsızlık savaşında etkin bir rol üstlenmiş, Keşmir'in bağımsızlığına destek sağlamak amacıyla birçok ülkeyi dolaşmış, bunların dokuzuna Hurşîd Ahmed de katılmıştır (*a.g.e.*, s. 3-19). Kâdî Hüseyin'e göre Sovyetler Birliği'nin asıl amacı Afganistan'dan sonra Pakistan'ı da işgal ederek sıcak sulara inmektir. Bu sebeple Afganistan'ı savunmak Pakistanlılar'ın da göreviydi. Kendisi Patan (Peştun) olsa da bütün gruplarla sağlam ilişkiler kurmuştu. Nitekim Cemâat-i İslâmî'nin Peşâver bölgesi sorumluluğunu üstlendikten sonra Afganistan'a giderek görüşmeler yapmıştı (*a.g.e.*, s. 3-19). O, Afganistan'ın hâkim etnik halkı olan Patanlar'ın Patan olmayanlarla kardeşlik ilişkileri içerisinde bir yapı oluşturmasını savunuyordu (geniş bilgi için bk. Riaz Mohammad Khan, tür.yer.). Afganistan'da Rus işgalinin ardından ortaya çıkan yeni durumu Keşmir'in bağımsızlığı için de bir fırsat olarak değerlendirmiş ve Keşmir bölgesinde Cemâat-i İslâmî ile bağlantısı bulunan Hizbü'l-mücâhidîn adlı silâhlı gruba zaman zaman destek vermiştir (Ahmed – Balasubramanian, s. 87). Farklı gruplar arasındaki ihtilâfları bertaraf edip bu grupların birlikte hareket etmelerini sağlamaya çalışmıştır.

Pakistan'da dinî cemaatler ve partiler seçimlerde halktan fazla rağbet görmediğinden Kâdî Hüseyin Ahmed, halkın teveccühünü kazanmak amacıyla diğer dinî gruplar ve partilerle iş birliği ve seçim ittifakı yapmış, bu yolda belli bir başarı da elde etmiştir. Öte yandan kendisi Pakistan'ı mezhep kavgaları dışında tutmak

istiyordu. 1995'te özellikle Sünnî-Şiî ihtilâfını sona erdirmek için Millî Birlik Konseyi (Millî Yekcihetî Konsül) adıyla bir yapı oluşturulmasına öncülük etmiş, 2012'de bu yapı yeni bir düzenleme ile güçlendirilmiştir. Kādî Hüseyin Ahmed 1985-1992 ve 1992-1996 yılları arasında iki dönem Pakistan Senatosu'na üye seçilmiş, ancak ikinci dönemde hükümeti protesto etmek için süresi dolmadan istifa etmiştir. 2002 seçimlerinde de Müttehide Meclis-i Amel listesinden Pakistan Millet Meclisi'ne girmiş, bir dönem Müttehide Meclis-i Amel grup başkanı sıfatıyla görev yapmış, 2002-2008 yıllarında Müttehide Meclis-i Amel'in başkanlığına getirilmiştir.

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Keşmir'in bağımsızlığıyla ilgili bir konuşma yapan Kādî Hüseyin, Keşmir'den başlayarak Pakistan, Afganistan, İran ve Orta Asya Türk cumhuriyetlerini de içine alan büyük bir İslâm hilâfeti teşkil edilebileceğini söylemiştir (Warikoo, s. 11). Bu arada Sudan'da Hasan Türâbî ile General Ömer el-Beşîr arasındaki ihtilâfların giderilmesinde aracılık yapmış, aynı şekilde Irak-Küveyt, Filistin, Bosna, Kosova, Eritre, Çeçenistan ve Burma'daki problemlerin çözümü için çaba harcamış, 2009 yılında Filistin halkını ve Gazzeliler'i desteklemek amacıyla İsrail aleyhinde büyük bir miting düzenlemiştir. Onun cihad ve savaş konusundaki söylemleri sert ve kışkırtıcı olsa da (Ahmed – Balasubramanian, s. 84) ülke içinde kargaşaya yol açacak hiçbir girişimde bulunmamış, sorunların demokratik yollarla çözülmesi yolunda çaba göstermiş, *Hem Keysâ Pâkistân Benâ'engey* adlı kitabının "Kanlı Bir Devrim mi İslâmî Bir Devrim mi?" başlıklı bölümünde bu konuya temas ederek barış yolunu yeğlediğini ifade etmiştir (s. 31-33). Ancak kendisi Hindistan ve Batı basınında farklı bir karakterde gösterilmeye çalışılmıştır. 2003'te yakalanan bir el-Kāide mensubu dolayısıyla Cemâat-i İslâmî'nin bu yapıyla bağlantısı bulunduğu iddialarına karşı el-Kāide ve Üsâme b. Lâdin'in bir Amerika-İsrail projesi olduğunu söylemiştir. Üsâme b. Lâdin'in şöhret kazanmadan önce kendisini birkaç defa ziyaret etmesi onu daha yakından tanımasını sağlamıştır (Ahmed – Balasubramanian, s. 90-91, 124).

Aynı zamanda iyi bir hatip olan Kādî Hüseyin Ahmed konuşmalarında Kur'ân-ı Kerîm'den âyetler okur, Muhammed İkbal'in şiirlerinden de faydalanırdı. Ona göre İkbal insanları ümitsizlikler karşısında direnç göstermeye ve daima ileriye bakmaya teşvik eden bir şairdi. Kendisini tanıtırken, "Benim kişiliğimi İkbal'in çaresizlikler karşısındaki umut mesajı ile Mevlânâ Mevdûdî'nin vizyonu ve mücadelesi oluşturdu" demiştir (*Kavmî Dacist [Qaumi Digest]*, Kādî Hüseyin Ahmed özel sayısı, Lahor Şubat 2013). Kādî Hüseyin, vefatının birinci yıl dönümünde İslâmâbâd'da siyaset ve devlet adamlarının, sivil toplum kuruluşu temsilcilerinin katıldığı bir anma programıyla anılmış, 7 Ocak 2015 tarihinde Lahor'da "Kavmî Seminar Be-Yâd-ı Kādî Hüseyin Ahmed" adıyla bir sempozyum düzenlenmiştir. Ayrıca onun yazılarını içeren *Meḍâmîn-i Ḳāḍî Ḥüseyin Aḥmed* başlıklı bir kitabı yayımlanmıştır (Lahor 2006). Hayat hikâyesini, siyasal ve toplumsal düşüncelerini, başkalarının onun hakkındaki görüşlerini içeren ve İdâre-i Fikr ü Amel tarafından yayımlanan *ʿAzîz-i Cihân Ḳāḍî Ḥüseyin Aḥmed* adlı kitabı (İslâmâbâd 2014) 22 Mayıs 2014 tarihinde İslâmâbâd'da geniş katılımlı bir toplantıda tanıtılmıştır. Kızı Semîa Râhil Kādî'nin *Sefer-i İnḳılâb* (Lahor 2007) ve *Ḳāḍî Ḥüseyin Aḥmed key Devr-i İmâret key Seng-i Mîl* (Lahor 2007) adlı iki çalışması bulunmaktadır. Bunların dışında Pakistan'ın önemli dergi ve gazetelerinde onunla ilgili özel sayılar çıkarılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Kādî Hüseyin Ahmed, *Hem Keysâ Pâkistân Benâ'engey*, Lahor, ts. (İdâre-i Tercümânü'l-Kur'ân), s. 31-33; Seyyed Vali Reza Nasr, *The Vanguard of Islamic Revelation: The Jama'at-i Islami of Pakistan*, Berkeley 1994, s. 50; Mumtaz Ahmad, "Islamic Fundamentalism in South Asia: The Jamaat-i-Islami and the Tablighi Jamaat of South Asia", *Fundamentalisms Observed* (ed. M. E. Marty – R. Scott Appleby), Chicago 1991, s. 484-485; Kâmrân Râcpût, *Ḳāḍî Ḥüseyin Aḥmed ki Dînî aôr Siyâsî Ḫidmât*, Lahore 2005; Zahid Shahab Ahmed – Rajeshwari Balasubramanian, *Extremism in Pakistan and India: The Case of the Jamaat-e-Islami and Shiv Sena*, Colombo 2010, s. 84, 87, 90-91, 124; Riaz Mohammad Khan, *Afghanistan and Pakistan: Conflict, Extremism and Resistance to Modernity*, Karachi 2011, tür.yer.; K. Warikoo, "Religious Extremism and Terrorism in Pakistan and Its Implications", *Himalayan and Central Asian Studies*, XV/3, New Delhi 2011, s. 11; Hurşîd Ahmed, "Muḥterem Ḳāḍî Ḥüseyin Aḥmed", *Māhnâme ʿÂlemî Tercümânü'l-Ḳur'ân*, Şubat, Lahore 2013, s. 3-19; Khaled Ahmed, "Saint Qazi", *Newsweek Pakistan*, Kādî Hüseyin Ahmed özel sayısı, Lahor 25 Ocak 2013 (http://newsweekpakistan.com/saint-qazi/ [10.05.2015]); *Urdû Dâcist*, Kādî Hüseyin Ahmed özel sayısı, LIII/3, Lahor 2013; Şâhid Hamîd, "Ḳāḍî Ḥüseyin Aḥmed Cehd-i Müselsel ka İstiʿâre tey", *Rûzname İkspres (Daily Expres)*, Lahor 7 Ocak 2013, s. 16; "Transition: Qazi Hussain Ahmed dies at 74: The Most Popular Chief of JI Served as the Party's Chief for 22 Years", *The Express Tribune with the International New York Times*, Karachi, 6 Ocak 2013; Hamîd Gül, "Ḳāḍî Ḥüseyin Aḥmed Ek İnḳılâbî Siyâsetdân Ek Eḥadsâz Şaḫṣiyet", *Dânâ-i-Râz*, Lahor Nisan 2013; M. Riyâz Ahter, "Pâkistânî Siyâset ka Muʿteber Ḥavâle Ḳāḍî Ḥüseyin Aḥmed ʿÂṣıḳ-ı İkbâl Bhi Râhî Adem Huey", *Nevâ'ey Vaḳt*, özel sayı [baskı yeri ve yılı yok]; *Kavmî Dacist (Qaumi Digest)*, Kādî Hüseyin Ahmed özel sayısı, Lahor Şubat 2013; Jamshed Khan, "The Rise of Political Islam in Khyber Pakhtunkhwa: The Case of Muttahida Majlis-e-Amal (MMA)", *The Dialogue: A Quarterly Research Journal*, IX/3, Peshawar 2014, s. 299-312; Abdürrâfi Resûl, "Ḳāḍî Ḥüseyin Aḥmed Millet-i İslâmiye ka ʿAẓîm Sermâye tey", *Cihâd-ı Keşmîr*, http://www.jihadekashmir.net/index.php/component/content/article/ 920130202114804/2220130209123147 (30.05.2015).

KHALID RAHMAN – MARIA KHAWER

KĀDİRÎ, Muhammed b. İdrîs
(محمّد بن إدريس القادري)

Ebû Abdillâh Muhammed b. İdrîs b. Muhammed b. el-Gālî el-Kādirî el-Hasenî el-Fâsî (1874-1931)

Faslı muhaddis, fakih ve mutasavvıf.

1291'de (1874) Fas'ta dünyaya geldi. Talebesi Ebü'l-Feyz İbnü's-Sıddîk el-Gumârî ve Ahmed Sekîrec'in verdiği bu bilgiye karşılık diğer talebesi Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde'nin Dârülbeyzâ'nın güneyindeki Cedîde şehrinde doğduğuna dair kaydı zühul eseri olmalıdır. Zira birçok kaynakta kendisinin Cedîde'ye daha sonra yerleştiği belirtilir. Soyu Hz. Hasan'a kadar uzanır. Kādirî, Fas'ta Câmiu'l-Karaviyyîn'de öğrenim gördü ve fıkıh, usul, hadis, mantık, Arap dili ve edebiyatı okudu. Hadis ve fıkıh sahalarındaki bilgisiyle tanındı. Amcasının oğlu Muhammed b. Kāsım el-Kādirî, Şeyhülcemâa İbnü'l-Hayyât ez-Zükkârî el-Hasenî, Ca'fer b. İdrîs el-Kettânî, Miknâs kadısı Ebü'l-Abbas Ahmed b. Tâlib İbn Sûde, Muhammed b. Tihâmî el-Vezzânî, Muhammed Mustafa Mâülayneyn gibi âlimler onun hocalarından bazılarıdır. Şeyh Muhammed b. A'rec es-Süleymânî ve Ebû Bekir Şuayb et-Tilimsânî'nin aracılığıyla Derkāviyye, Tihâmî b. Muhammed el-Haddâvî eş-Şâvî'nin aracılığıyla da Kādiriyye tarikatına intisap etti ve onlardan hilâfet aldı. 1912'de hacca gitti; bu sırada Halep, Şam ve Kahire gibi ilim merkezlerinde âlimlerle tanışıp kendilerinden faydalandı; Bedreddin el-Hasenî, Ali b. Zâhir el-Veterî ve Yûsuf b. İsmâil en-Nebhânî'den icâzet aldı. Talebeleri arasında Muhammed Mekkî b. Muhammed el-Betâvirî, Ebü'l-Feyz İbnü's-Sıddîk el-Gumârî (hocasından aldığı umumi

icâzeti için bk. *el-Baḥrü'l-ʿamîḳ*, I, 260-273), Ebü'l-Fazl İbnü's-Sıddîk el-Gumârî, Muhammed Bâkır el-Kettânî ve kardeşi Muhammed Mehdî el-Kettânî, Ahmed b. Ayyâşî Sekîrec ile meşhur tarihçi Abdüsselâm b. Abdülkādir İbn Sûde gibi âlimler vardır. Hayatının sonuna doğru Cedîde'ye göç etti, 8 Rebîülâhir 1350 (23 Ağustos 1931) tarihinde burada vefat etti ve Kādiriyye Zâviyesi'nde defnedildi. Kādirî hadis ilminde bölgenin tanınmış hâfızları arasında yer almış ve "hâfızü'l-Cedîde" diye anılmıştır. Tirmizî'nin *es-Sünen*'ine yaptığı şerh bu konudaki dirayetini gösterir. Mâlikî mezhebine mensup olmakla birlikte hadis naslarını mezhep hükümlerine tercih ederdi. Sahnûn'un *el-Müdevvene*'sinin uzun bir aradan sonra onun tarafından yeniden şerhedilmesi de bununla ilişkilidir.

Eserleri. Kādirî'nin ikisi dışında henüz yayımlanmamış olan elli civarındaki eserinin Cedîde'de ahfadının elinde bulunduğu tahmin edilmektedir. Talebesi Ebü'l-Feyz İbnü's-Sıddîk el-Gumârî, bir listesini verdiği eserlerinin genel olarak muhakkik muhaddislerin değil müteahhirîn âlimlerinin telif tarzında yazıldığını kaydeder (*a.g.e.*, I, 257; eserlerinin bir listesi için ayrıca bk. İbn Sûde, *Sellü'n-niṣâl*, s. 62-63). **Hadis:** *İzâletü'd-dehş ve'l-veleh fî ṣıḥḥati ḥadîsi "mâ'ü zemzem limâ şüribe leh"* (Kahire 1330; nşr. Nâsıruddin el-Elbânî – Züheyr eş-Şâvîş, Beyrut 1414/1993), *ʿArfü'l-ʿanberi'l-vemezî bi-şerḥi Câmiʿi't-Tirmizî* (şerhin tamamlanabilmiş sekiz büyük ciltlik kısmı eserin ancak yarısını teşkil etmektedir), *el-Ḳavlü'r-râḳī fî ḥalli mâ eşkele min Elfiyyeti ve şerḥi'l-Ḥâfız el-ʿIrâḳī, Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi Zekeriyyâ el-Enṣârî ʿalâ Elfiyyeti'l-ʿIrâḳī (Aḳvemü'l-merâḳī ʿalâ Şerḥi Elfiyyeti'l-ʿIrâḳī), Ḥâşiye ʿalâ Şerḥi'l-İmâm es-Senûsî* (Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'nin *Ṣaḥîḥ-i Müslim* üzerine yazdığı eserle ilgili olmalıdır), *el-Kevâkibü'l-münteşire fi'l-eḥâdîsi'l-müştehire, el-Beyân ve'l-îżâḥ li-muʿalleḳāti Muḳaddimeti İbni'ṣ-Ṣalâḥ, el-Eḥâdîsü'l-müsteṭâbe fî baʿżi mâ verede fî fażli'd-duʿâ' ve şürûṭi'l-icâbe, el-İlmâʿ bimâ yeteʿallaḳu bi-şey'in min mes'eleti'r-raḳṣi ve's-semâʿ, er-Ravżü'l-ʿâṭırü'l-münteşir şeẕâhû ledâ külli nâẓır bimâ yeteʿallaḳ bi-ḥadîsi men ḳāle ene mü'minün fe-hüve kâfir, en-Niʿamü'l-müseddele fî ḥadîsi'l-besmele ve'ṣ-ṣalât ve'l-ḥamdele, eṭ-Ṭâliʿu's-saʿîd fi'ṣ-ṣalâti ve's-selâm ʿale's-seyyidi'r-reşîd, ed-Delâ'il ʿalâ maʿrifeti ricâli'ş-Şemâ'il* (Tirmizî'nin *eş-Şemâ'ilü'n-nebeviyye*'si üzerine yapılan bir çalışma olduğu anlaşılmaktadır), *Taṭyîbü'l-enfâs bi-tevhîni eseri İbn ʿAbbâs, er-Raḥmetü'l-mühdât fîmâ yeteʿallaḳ bi-soḥbeti Büsr b. el-Erṭât.*

Fıkıh: *Sebîlü'l-muḥsinîn ilâ fażli'l-cihâd fî sebîli rabbi'l-ʿâlemîn* (Fas 1326, müellifin *Sübülü'r-reşâd fî fażli'l-cihâd* adlı hacimli eserinin muhtasarıdır, *Sebîlü'l-hidâye ilâ fażli'r-rimâye* adlı eseriyle birlikte yayımlanmıştır; muhtevası için bk. Menûnî, *Meẕâhiru yaḳaẓa*, II, 390-391), *er-Ravżü'l-hetûn fi'ḳṭiṭâfi mâ denâ min Müdevveneti Saḥnûn* (*el-Müdevvene*'nin şerhidir), *Muḳaddimetü Müdevveneti Saḥnûn, Merâḳi'l-vuṣûl ilâ şerḥi Manẓûmeti'l-Kevâkibî fî ʿilmi'l-uṣûl, İzâletü'l-ʿanâ' ʿani'l-müteḥayyir fî mes'eleti hel şerʿu men ḳablenâ şerʿun lenâ, Faṣlü'l-mücâdile bi-taḥḳīḳi vaḳfi ziyâdetin: ve men laġā felâ cumʿate lehû, ʿUnvânü's-saʿâde fî fażli mevti'ş-şehâde, Muḫtaṣaru Miʿrâci's-suʿûd ilâ mâ yüclebü mine's-sûd* (Ahmed Bâbâ et-Tinbüktî'nin Sudanlı zencilerin köleleştirilmesiyle ilgili eserinin ihtisarıdır), *en-Neẕâ'ir ve'l-inbâh fî ictihâdi mevlânâ Resûlillâh, es-Seyfü'ş-şârim fî ʿunuḳi'ẕ-ẓâlim, Bülûġu'r-rıżâ bi-şerḥi'd-Dürreti'l-beyżâ* (Ahdarî'nin ferâize dair manzum eseri üzerine yazılmış olmalıdır).

Tasavvuf ve Ahlâk: *el-İlhâmâtü'l-menâmiyye bi'l-füyûżâti'l-ilâhiyye, el-İlmâm bi-şey'in mimmâ yeteʿallaḳ bi'l-aḫtâm, İsticlâbü'l-imdâd bi-ẕikri âdâbi'l-evrâd, Esbâbü'l-îżâḥ li-tenvîmi (tetmîmi)'l-ervâḥ, Taḥrîkü kâmini'l-eşvâḳ ilâ maʿrifeti baʿżi kerâmâti ḳutbi'l-ʿIrâḳ* (ceddi Abdülkādir-i Geylânî hakkındadır), *el-Ḥulelü's-sündüsiyye ilâ ṭalebi'l-iẕn fi'ṭ-ṭarîḳati'l-Muḥammediyyeti'l-Ḳādiriyye, er-Risâletü'ş-Şuʿaybiyye fi'l-evrâd ve't-terbiyye ʿalâ ṭarîḳati's-sâdâti'l-Ḳādiriyye, Fütûḥu'l-ġayb fî tercemeti Ebî Medyen Şuʿayb, el-Fütûḥâtü'l-fâşiye fî şürûṭi men yeşlüḥu li'l-meşîḫa ve't-terbiyye, el-Mevâhibü's-sârîye fî menâḳıbi ẕi'l-kerâmâti's-sâmiye eş-Şeyḫ Ebî Şuʿayb es-Sârîye* (Ebû Şuayb Eyyûb b. Saîd es-Sanhâcî hakkındadır), *ed-Dürerü'l-mübtehice fî şerḥi'l-Ḳaṣîdeti'l-münferice* (İbnü'n-Nahvî'nin eseri üzerine yazılmıştır).

BİBLİYOGRAFYA :

Ebü'l-Feyz İbnü's-Sıddîk el-Gumârî, *el-Muʿcemü'l-vecîz li'l-müstefîż* (nşr. Ebû Abdullah es-Sıddîk el-Gumârî), Kahire 1373/1953, s. 28; a.mlf., *el-Baḥrü'l-ʿamîḳ fî merviyyâti İbni'ṣ-Ṣıddîḳ*, Kahire 2007, I, 62, 257-274; İbn Sûde, *Delîlü mü'errihi'l-Maġribi'l-akṣâ*, Dârülbeyzâ 1960-65, I, 228; II, 327-328; a.mlf., *Sellü'n-niṣâl li'n-niḍâl bi'l-eşyâḥ ve ehli'l-kemâl: Fihrisü'ş-şüyûḫ* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1417/1997, s. 61-63; a.mlf., *İtḥâfü'l-müṭâliʿ bi-vefeyâti aʿlâmi'l-ḳarni'ş-şâliş ʿaşer ve'r-râbiʿ* (nşr. Muhammed Haccî), Beyrut 1417/1997, II, 458; Menûnî, *el-Meşâdirü'l-ʿArabiyye li-târîḫi'l-Maġrib*, Muhammediye 1410/1980, II, 147, 227; a.mlf., *Meẕâhiru yaḳaẓati'l-Maġribi'l-ḥadîṯ*, Beyrut 1405/1985, II, 389-391; Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), VI, 28; Cirârî, *et-Teʾlîf ve nehḍatühû bi'l-Maġrib fi'l-ḳarni'l-ʿişrîn min 1900 ilâ 1972*, Rabat 1406/1985, s. 103; Fevzî Abdürrezzâk, *el-Maṭbûʿâtü'l-ḥaceriyye fi'l-Maġrib*, Rabat 1406/1986, s. 59; Muhammed el-Kādirî – Muhammed Melşûş, *Fihrisü'l-maṭbûʿâti'l-ḥaceriyyeti'l-Maġribiyye*, Dârülbeyzâ 2004, s. 93-94; Yûsuf Abdurrahman el-Mar'aşlî, *Neşrü'l-cevâhir ve'd-dürer fî ʿulemâ'i'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer*, Beyrut 1427/2006, II, 1051-1053; İbn Zeydân, *Muʿcemü ṭabaḳāti'l-mü'ellifîn ʿalâ ʿahdi devleti'l-ʿAleviyyîn* (nşr. Hasan el-Vezzânî), Rabat 1430/2009, II, 286; Abdülkādir Suûd, "Ḳādirî, Muḥammed b. İdrîs", *Maʿlemetü'l-Maġrib*, Sale 1425/2004, XIX, 6575; Ebü'l-Fazl İbnü's-Sıddîk el-Gumârî, *Sebîlü't-tevfîḳ fî tercemeti ʿAbdillâh b. eş-Ṣıddîḳ*, s. 51, http://tr.scribd.com/doc/126202141/Sabe-El-Abdullah (13.07.2013); M. Hamza b. Ali el-Kettânî, "Tercemetü Ḥâfîẓi'l-Cedîde eş-Şerîf Muḥammed b. İdrîs el-Ḳādirî", http://cb.rayaheen.net/showthread.php?tid=15956 (13.07.2013).

AHMET ÖZEL

KÂFÎ, Muhammed b. Yûsuf
(محمّد بن يوسف الكافي)

Muhammed b. Yûsuf b. Muhammed el-Hayderî et-Tûnisî el-Kâfî (1861-1960)

Tunuslu Mâlikî âlimi.

Tunus'un kuzeybatı kesiminde bulunan Kâf şehrinde doğdu. Nesebi Hz. Hasan'a ulaştırılır. Küçük yaşta Kur'an'ı ezberledi. Gençlik yıllarında zahirecilikle meşgul oldu. Sefâkus'a bağlı Cebeniyâne'de Şeyh Muhammed b. Mahmûd el-Cebeniyânî'nin aracılığıyla Halvetiyye tarikatına intisap etti. Yine onun tavsiyesiyle yirmi yedi yaşında iken ilme yöneldi. Sûse yakınlarında bir sahil beldesi olan Verdânîn'de iki yıl kalarak Habîb el-Bekkûş ve Ferec Kureyse'den Arap dili ve edebiyatı, fıkıh, ferâiz ve matematik okudu. Daha sonra Ezher'de tahsil görmek amacıyla yola çıktı. Libya'nın Bingazi Limanı'na geldiğinde İskenderiye'ye gidebilmek için beş ay kadar gemi bekledi. Burada Mâlikî mezhebinde meşhur pek çok görüşe muhalif olan Senûsiyye'ye mensup bir grupla yaptığı tartışmalar üzerine idarî makamlara ihbar edilince Trablusgarp'a geri gönderildi. Fransız konsolosluğundan bir görevli

Fransız uyruğuna geçmesi halinde kendisine gerekli yardımın yapılacağını söyleyince "lime lime edilse bile" Osmanlı Devleti'nden başka tâbiiyeti kabul etmeyeceğini söyledi. Bu sözünün Trablusgarp valisine bildirilmesi üzerine çağrılarak gönlü alındı ve Bingazi'ye yollandı. Bingazi'de Bedreddin el-Füleytî'den akaid ve tasavvufa dair eserler okudu. Bir süre sonra bir vapurla Beyrut'a, ardından Suriye ve Lübnan'ın bazı şehirlerini dolaşıp Kahire'ye geçti. Ezher'de Megâribe Revakı'na yerleşerek tahsile başladı (1890). Ertesi yıl hac farîzasını yerine getirdi. On yıl kadar kaldığı Ezher'de Ahmed er-Rifâî el-Feyyûmî, Selîm el-Bişrî, Muhammed Haseneyn es-Saîdî, Ali Cum'a, Ali el-Bûlâkī, Muhammed Bahît el-Mutîî, İbrâhim es-Sekkā ve Mahmûd Muhammed Hattâb gibi âlimlerden ders ve icâzet aldı. Memleketine döndükten sonra şeyhini ziyaret için Cebeniyâne'ye gitti. Onun tavsiyesiyle Sefâkus'ta Sûkulcum'a Medresesi'nde ders vermeye başladı. Bu arada Tunus, Cerbe, Trablusgarp, Zelîtîn, Misrâte ve diğer bazı şehirlere seyahatlerde bulundu. Ardından Medine'de ikamete karar verdi. Önce İzmir ve Çanakkale üzerinden İstanbul'a gitti. Varışından bir gün sonra II. Meşrutiyet ilân edildi. İstanbul'da oturan Halvetiyye'den Azzûziyye kolunun şeyhi Tunuslu Muhammed Mekkî İbn Azzûz ve Rifâî şeyhi Ebü'l-Hüdâ es-Sayyâdî ile görüştü. Kısa bir sürenin ardından İskenderiye'ye, oradan Kahire'ye geçti ve hac mevsiminde Mekke'ye gitti, buradan Medine'ye geçti. Yaklaşık on yıl kaldığı Medine'de Harem-i şerif'te ders verdi. 1918 yılında seyahat ettiği Şam'da kalarak Medine'ye dönmedi. Emeviyye Camii'nde Mâlikî fıkhı okuttu. 21 Ekim 1960 tarihinde burada vefat etti ve Dahdâh Kabristanı'nda defnedildi.

Küçüklüğünden beri kendisini tanıyan Ali et-Tantâvî, Şam'a geldiğinde babası ve amcalarının onunla yakından ilgilendiğini, babasının 1924'te vefatından sonra çıktıkları evlerinde otuz yıl kadar oturduğunu, evlenmediğini ve resmî görev kabul etmediğini, memleketinden gelen ziraat geliriyle geçindiğini, katı mukallit bir âlim olduğunu, bugünkü dünyada geçmiş yüzyılların aklıyla yaşadığını kaydeder. Bu katı yaklaşımını bid'atlar konusunda da sürdüren Kâfî, yine Tantâvî'nin yazdığına göre mevlid okunması sırasında ayağa kalkmayı şiddetle eleştirmesi ve ilk cemedildiğindeki imlâsı dışında yazılan bir mushafı okuyanları tekfir etmesi yüzünden Şam'da geniş çevrelerin tepkisiyle karşılaşmıştır. Benzeri aşırı görüşleri çeşitli ülkelerde aynı çizgiyi izleyen bazı âlimlerce desteklenmiş ve kendi yaklaşımlarına destek kabul edilmiştir (meselâ kadınların örtünmesi, Ye'cûc ve Me'cûc hakkındaki görüşleriyle ilişkili olarak bk. Tüveycirî, bibl.). Ali Rızâ el-Hüseynî, *Aʿlâmü'l-muḫâcirîne't-Tûnisiyyîn: Muḥammed b. Yûsuf et-Tûnisî eş-şehîr bi'l-Kâfî* adıyla bir eser kaleme almıştır (Dımaşk 2000).

Eserleri. 1. *el-Ḥıṣn ve'l-cünne ʿalâ ʿAḳîdeti Ehli's-sünne* (Kahire 1324, sonunda Mustafa el-Burullüsî'nin *es-Seyfü'l-Yemânî li-men ḳāle bi-ḥilli semâʿi'l-âlât ve'l-eġānî [es-Semmü'l-ḳātil li'l-müfti'l-mütesâhil]* adlı eseriyle birlikte). Gazzâlî'nin eseri üzerine yazılmış bir şerhtir. **2.** *el-Ecvibetü'l-Kâfiye ʿani'l-esʾileti'ş-Şâmiye* (Kahire 1340). Eşyanın mahiyeti, Allah'ın zâtını anlamanın imkânsızlığı, sema, yeryüzü, mi'rac, şeytan, cin, melek ve dua konularında kendisine yöneltilen sorulara verdiği cevapları ihtiva eder. Cenâb-ı Hakk'ın insanları semanın hakikatine dair ayrıntıları bilmek ve bunlara inanmakla mükellef tutmadığını, buna ancak bazı ârif kulların muttali kılındığını, yıldızların hareket etmesine karşılık dünyanın sabit olup güneşin etrafında dönmediğini belirten Kâfî, modern astronominin verilerini genelde hurafe diye nitelendirerek bazı âyet ve hadisleri kendince yorumlayıp dinî açıdan bu bilgileri reddeder (s. 7-11, 42-43, 58-80). **3.** *İḳāẓü'l-vesnâni'l-fâtiḥ* (Dımaşk 1342). Muhammed b. Muhammed b. Abdurrahman ed-Dîsî'nin *Manẓûmetü't-tevḥîd* adlı eseri üzerine yazılmış bir şerhtir. **4.** *en-Nûrü'l-mübîn ʿale'l-Mürşidi'l-muʿîn* (Kahire 1342; Dımaşk 1375/1956). İbn Âşir el-Fâsî'nin bir Mâlikî ilmihali olan eserinin şerhidir. **5.** *el-Fürûʿu'l-Kâfiye li-izâleti ġayâhibi'l-Envâri'l-ḳudsiyye fî muḳaddimeti'ṭ-ṭarîḳati's-Senûsiyye* (Tunus 1346). Ahmed Şerîf es-Senûsî'nin Senûsiyye tarikatının pîri, tarikatın silsilesi, âdâb ve erkânı, evradıyla ilgili eserine reddiyedir. **6.** *el-Mirʾât fi'r-red ʿalâ men ġayyere nisâbe'z-zekât* (Dımaşk 1346). Eski ölçüleri çağdaş ölçü birimleriyle karşılayan Tâhir b. Âşûr'u eleştirmiş, Muhammed Şâkir de buna *er-Reddü'l-vâfî ʿalâ zuʿmi'ş-şeyḫ el-Kâfî* adlı eseriyle karşılık vermiştir. **7.** *el-Mesâʾilü'l-Kâfiye fî beyâni vücûbi ṣıdḳı ḫaberi rabbi'l-beriyye* (Kahire 1353, 1412). Bir kısmı *el-Ecvibetü'l-Kâfiye*'deki konular olmak üzere çeşitli itikadî meseleler ve günlük hayatta helâllerle haramlara dair görüşlerini içerir. Müellif bu eserinde yeryüzünün hareket etmediğini ve aksini ileri sürmenin küfre yol açacağını (s. 11-17, 63-72), kadınların yüzlerini açmalarının (s. 26-27) ve mûsiki dinlemenin (s. 48) haram olduğunu ileri sürmüş, bunları mubah görenleri tekfir etmiştir. Eserin yaklaşık yarısını da Cemâleddîn-i Efgânî, Muhammed Abduh ve M. Reşîd Rızâ'nın çeşitli konularla ilgili görüşlerine yönelik eleştirilere ayırmıştır. **8.** *İḥkâmü'l-aḥkâm ʿalâ Tuḥfeti'l-ḥükkâm.* Ebû Bekir İbn Âsım'ın *el-Âsımiyye* olarak da tanınan *Tuḥfetü'l-ḥükkâm*'ı üzerine yazılmış bir şerhtir (Tunus 1370/1950; Beyrut 1401/1981; Dımaşk 1411/1991; nşr. Me'mûn b. Muhyiddin el-Cennân, Beyrut 1411/1991, 1415/1994; Dârülbeyzâ 1431). **9.** *Nuṣratü'l-faḳîhi's-sâlik ʿalâ inkâri meşhûriyyeti's-sedl fî meẕhebi Mâlik.* Namazda elleri bağlamanın İmam Mâlik'in görüşü olduğunu ileri süren Muhammed Mekkî İbn Azzûz'un *Heyʾetü'n-nâsik fî enne'l-ḳabża fi'ṣ-ṣalâti hüve meẕhebü'l-İmâm Mâlik* adlı eserine reddiyedir (1328; nşr. Muhammed Mahmûd vüld Muhammed el-Emîn, baskı yeri yok, 1423/2003). **10.** *Nesfü'ṣ-ṣûfiyyât ve iṣbâtü't-taṣavvuf.* Mısırlı Selefî âlim Abdurrahman el-Vekîl'in tasavvufu ve tasavvuf ehlini eleştirdiği *Ṣûfiyyât* adlı risâlesine reddiyedir (daha sonra geliştirilerek *Hâẕihî hiye'ṣ-ṣûfiyye* adıyla basılmıştır). **11.** *Naḳżu İslâmi'n-Neşâşîbî eṣ-ṣaḥîḥ bi-ṣarîḥi'l-edilleti'lletî yefhemühe'l-aʿcemî ve'l-faṣîḥ.* Muhammed İs'âf en-Neşâşîbî'nin *el-İslâmü'ṣ-ṣaḥîḥ* adlı eserine reddiyedir.

Kâfî'nin basılan diğer bazı eserleri de şunlardır: *Hibetü'n-nâsik ʿalâ teʾlîfi'ş-Şeyḫ ʿAlî en-Nûrî fi'l-menâsik* (Kahire 1330), *el-Beyânâtü'l-Kâfiye fî ḫaṭaʾi ve ḍalâli'ṭ-ṭâʾifeti'l-Aḥmediyyeti'l-Ḳādiyâniyye* (Dımaşk 1351), *eş-Şeẕerâtü'z-zehebiyye ʿale'n-Naṣîḥati'z-Zerrûḳıyye* (Kahire 1354), *es-Seyfü'l-Yemânî el-meslûl fî ʿunuḳı men ṭaʿane fî aṣḥâbi'r-resûl* (Dımaşk 1355), *el-Ferâʾidü'l-ḥiṣân fî beyâni resmi'l-Ḳurʾân* (Dımaşk 1355, 1375, sonunda *eż-Żiyâʾü'l-mübîn fî resmi ve żabṭi kelâmi rabbi'l-ʿâlemîn* olarak), *ed-Dürretü's-semîne fi'l-kelâm ʿalâ ḥükmi'l-ʿavre fî meẕhebi ʿâlimi'l-Medîne* (Dımaşk 1359), *el-Beyân li'l-murâd bi't-teġannî bi'l-Ḳurʾân* (Dımaşk 1359), *et-Tevessülâtü'l-Kâfiye tütlâ ʿinde ḫatmi'l-Ḳurʾân* (Dımaşk 1386).

BİBLİYOGRAFYA :

Muhammed b. Yûsuf el-Kâfî, *el-Ecvibetü'l-Kâfiye ʿani'l-esʾileti'ş-Şâmiye*, Kahire 1340; a.mlf., *el-Mesâʾilü'l-Kâfiye fî beyâni vücûbi ṣıdḳı ḫaberi rabbi'l-beriyye*, Kahire 1353/1934; F. de Jong, *Turuq and Turuq-Linked Institutions in Nineteenth Century Egypt*, Leiden 1978, s. 150;

Ziriklî, *el-Aʿlâm* (Fethullah), VII, 159; Mahfûz, *Terâcimü'l-mü'ellifîn*, IV, 143-151; Ali et-Tantâvî, *Ricâl mine't-târîḫ*, Cidde 1406/1986, s. 421-431; M. Mutî' el-Hâfız – Nizâr Abâza, *Târîḫu ʿulemâ'i Dımaşḳ*, Dımaşk 1406/1986, II, 743-746; M. Abdüllatîf Sâlih el-Ferfûr, *Aʿlâmü Dımaşḳ fi'l-ḳarni'r-râbiʿ ʿaşer el-hicrî*, Dımaşk 1408/1987, s. 323-324; Hasan Hüsnî Abdülvehhâb, *Kitâbü'l-ʿÖmr fi'l-muşannefât ve'l-mü'ellifîne't-Tûnisiyyîn* (nşr. Muhammed el-Arûsî el-Matvî – Beşîr el-Bekkûş), Beyrut 1990, I, 182; Muhammed Bûzîne, *Meşâhîrü't-Tûnisiyyîn*, Tunus 1992, s. 565-566; Ömer Rızâ Kehhâle, *Muʿcemü'l-mü'ellifîn*, Beyrut 1414/1993, III, 788-789; R. S. O'Fahey, *Arabic Literature of Africa: The Writings of Eastern Sudanic Africa to. C. 1900*, Leiden 1994, I, 177; Hammûd b. Abdullah et-Tüveycirî, *İtḥâfü'l-cemâʿa bimâ câ'e fi'l-fiten ve'l-melâḥim ve eşrâṭi's-sâʿa*, Riyad 1414, III, 169-171, 174; a.mlf., *es-Sârimü'l-meşhûr ʿalâ ehli't-teberrüc ve's-süfûr*, Beyrut, ts. (Dârü's-selâm), s. 108-110; Yûsuf Abdurrahman el-Marʿaşlî, *İḳdü'l-cevher fî ʿulemâ'i'r-rubʿi'l-evvel mine'l-ḳarni'l-ḫâmis ʿaşer*, Beyrut 1427/2006, II, 1543-1544; Muhammed el-Alemî, *ed-Delîlü't-târîḫî li-mü'ellefâti'l-mezhebi'l-Mâlikî*, Rabat 1433/2012, s. 298, 340, 356, 358, 365, 373, 422.

AHMET ÖZEL

KAFSA
(قفصة)

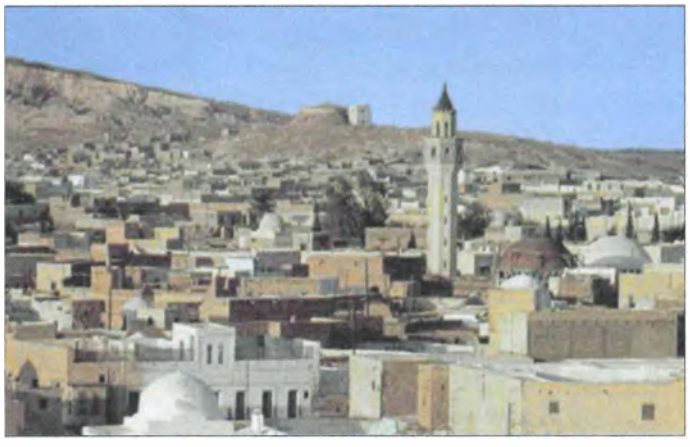
Tunus'un güneybatısında Cerîd bölgesinde tarihî bir şehir.

Kafsa'nın (Gafsa, Latince Capsa) Bânîş vadisine hâkim, stratejik öneme sahip bir tepe üzerinde Libyalı veya Fenikeli Herkül tarafından kurulduğu ve bir surla çevrildiği kaydedilir. Şehrin surlarını, Libya ve Tunus seferi esnasında Kafsa'ya kadar gelen Mısır Firavunu Taharque veya Nemrud'un gulâmı Şantiyan'ın inşa ettirdiği de rivayet edilir. İsmini Kafsa'dan alan ve milâttan önce 10.000'li yıllara tarihlenen Capsien medeniyeti geniş bir şekilde yayılmış ve bölgedeki diğer medeniyetleri etkilemiştir. Daha sonraki asırlarda Numidya Krallığı'nın müstahkem merkezlerinden biri olan Kafsa milâttan önce 117'de Roma hâkimiyetine girdi ve savaşlar yüzünden tahribata mâruz kaldığından yeniden imar ve tahkim edildi. 439 yılında İspanya'dan gelen Vandallar'ın eline geçince Byzacena'nın iki bölgesinden birinin merkezi haline getirildi. Ancak halkın desteğini elde edemeyen Vandallar'ın hâkimiyeti kısa sürdü, şehir 477'de bölge halkı Berberîler'in hâkimiyetine geçti ve Berberî Krallığı'nın başşehri oldu. 534'te Kafsa'yı işgal eden Bizans İmparatoru I. Iustinianos'un kumandanı Belisarios şehri Byzacena eyaletinin idarî ve askerî merkezi olarak kullandı. Bu dönemde surlar yenilendi, burçlarında günümüze ulaşan bölümler ve şehrin ortasında bir hisar inşa edildi. Şehir bu imar faaliyetlerinin ardından yaklaşık 540'ta Capsa-Iustiniana adını aldı.

Kafsa ilk olarak 27 (647) yılında müslümanlar tarafından fethedilmek istendiyse de ancak 49 (669) yılında Ukbe b. Nâfiʿ tarafından ele geçirilebildi. Şehrin kalıcı fethini ise Hassân b. Nuʿmân el-Gassânî gerçekleştirdi (79/698). Hassân, Kafsa'yı İfrîkıye'nin üç bölgesinden birinin merkezi haline getirdi. Emevîler'in son yıllarında bölgede isyanlar çıkarmaya başlayan ve bazı merkezleri ele geçiren Hâricîler, Abbâsîler zamanında 175'te (791-92) şehre hâkim oldular. Kafsa ve civarındaki merkezleri Hâricîler'den kurtaran Herseme b. Aʿyen, Kafsa'yı tekrar bölgenin merkezi yaptı (179/795). Ağlebîler döneminde 224 (839) yılında Kastilya (Cerîd) bölgesinde çıkan ve kısa sürede bastırılan isyan dışında istikrarlı bir dönem geçiren Kafsa her bakımdan gelişti. Ayrıca bölgedeki cihad faaliyetinde ribât olarak kullanılan askerî ve ilmî bir merkez durumuna geldi. Günümüze ulaşan câmi-i kebîr bu dönemde inşa edildi. Yaʿkūbî şehrin 284 (897) yılındaki durumunu tasvir ederken taşyapı surla tahkim edilmiş, içinde zengin su kaynakları bulunan, yolları taş döşemeli, çevresindeki çok sayıda binalarla mamur ve meyveleri bol bir şehir diye tanıtır (*el-Büldân*, s. 188).

296'da (909) Fâtımîler'in eline geçen Kafsa'da ilk yıllarda şiddetli mezhep çatışmaları yaşandı; Mâlikî fakihleriyle devletin desteklediği Şiî fakihleri arasında mücadele baş gösterdi. Ayrıca bölgede Hâricî isyanları meydana geldi. Ancak Kafsa, Hâricî isyanlarına rağmen gelişmeye devam etti; bilhassa batıda Biskire ve Mesîle, güneyde Sahrâ ötesi ve Nijer arasındaki ticarette önemli rol oynadı. Kayrevan'ı ziyaret eden İbn Havkal, Ebû Yezîd en-Nükhârî isyanı dolayısıyla sıkıntılara mâruz kalmakla birlikte istikrarın hâkim olduğu Kafsa'nın hurma, zeytin ve üzüm bağlarıyla çevrili, kuzey tarafından Semûde'ye, güneyden Cerîd arazilerine doğru köşklerle kuşatılmış, suru ve içinde akan nehriyle güzel bir şehir olduğunu kaydeder (*Ṣûretü'l-arż*, I, 94).

Kafsa, Fâtımîler'in Mısır'a intikalinin ardından Zîrîler'in egemenliğine bırakıldı. Benî Hilâl Arapları'nın bölgeyi işgali ve Zîrîler'in yıkılışı esnasında şehrin civarında göçebe Esbec kabilesi yerleşti. Zîrîler'in Kafsa Valisi Abdullah b. Muhammed b. Rend bu kabilenin desteğiyle bağımsızlığını ilân ederek başşehri Kafsa olan Berberî Benî Rend hânedanını kurdu. Tûzer ve Kosantîne şehirlerini de egemenliği altına alıp bölgede istikrarı sağladı ve gücünü arttırdı. Kafsa bir asırdan fazla Benî Rend'in elinde kaldı (İbn Haldûn, VI, 220). Şehirde önceki dönemlere ait önemli tarihî eserlerin bulunduğunu ve bunların yeni yapılmış gibi mükemmel göründüğünü belirten Bekrî şehir içindeki Banîs nehrinin ve kollarının çevredeki bahçeleri ve tarlaları suladığını, Kayrevan bölgesinin en fazla fıstık üretilen merkezi olan Kafsa'nın bütün İfrîkıye bölgesinin yanı sıra Mısır, Endülüs ve Sicilmâse'ye fıstık ihraç ettiğini belirtir. Ayrıca hurmalarıyla ve diğer meyveleriyle de ün kazanan şehrin çevresinde Kusûru Kafsa diye bilinen 200'den fazla mâlikânenin yer aldığını, Feccü'l-Hımâr yolu üzerindeki Medînetü Turrâk kasrında cami ve çarşının bulunduğunu, Kafsa'nın yıllık vergi miktarının 50.000 dinara ulaştığını söyler (*el-Mesâlik*, II, 706-707). Onu teyit eden Şerîf el-İdrîsî, Kafsa'da ticarî faaliyetin canlı olduğu çarşıların yer aldığını, halkının Berberîleştiğini ve büyük bir kısmının Afrika Latincesi konuştuğunu ilâve eder (*Nüzhetü'l-müştâḳ*, I, 277-279).

Kafsa'dan bir görünüş

554'te (1159) Muvahhidler'in kurucusu Abdülmü'min el-Kûmî, Kafsa'yı egemenliği altına alınca Rend hânedanı mensuplarını Bicâye'ye sürdü. Ancak 575 (1180) yılında valiye karşı harekete geçen şehir eşrafının daveti üzerine Kafsa'ya gelen Benî Rend'e mensup Ali b. Abdülazîz yönetimi eline geçirdi. Muvahhid Hükümdarı Ebû Yûsuf el-Mansûr, Kafsa üzerine giderek şehri kuşatma altına aldı. Şehir dışındaki meyvelikleri tahrip etmeye başlayınca isyancılar teslim oldu (576/1180). Kafsa'nın idaresine hükümdarın kardeşi Ebû Ali getirildi ve yanında kalabalık askerî birlik bırakıldı. Bu sırada Muvahhid ordusunda bulunan İbn Tufeyl, Kafsa'nın alınışı hakkında bir kaside yazdı, ülkenin her yanına gönderilen fetihnâmelere bu kaside de eklendi (İbnü'l-Hatîb, II, 479-480).

Kafsa çok geçmeden Murâbıtlar'ı yeniden kurmaya çalışan Ali b. Gāniye'nin eline geçti. Selâhaddîn-i Eyyûbî tarafından gönderilen Şerefeddin Karakuş ve Zeyneddin Boz-aba'nın emrindeki Oğuzlar'dan oluşan bir askerî birliğin de katıldığı ordusuyla Kafsa yöresindeki Umre'de Muvahhidler'i bozguna uğrattı (583/1187); Kafsa dahil İfrîkıye'nin (Tunus) tamamını aldı. Ancak Muvahhidler'den Ebû Yûsuf el-Mansûr, üç ay sonra 583 Receb'i ortalarında (Eylül 1187) Kafsa'yı kuşattı. Üç ay süren şiddetli kuşatmanın ardından Boz-aba ve Murâbıtlar tarafından savunulan şehir teslim oldu. Ebû Yûsuf el-Mansûr, kahramanlıklarına hayranlık duyduğu Oğuzlar'a hiçbir zarar vermeyeceğini ve onları hizmetine alacağını söyledi. Sözünde duran Ebû Yûsuf, Boz-aba ve Karakuş'u Oğuzlar'a kumandan tayin edip hizmetine aldı. Fakat şehir halkının teslim olması askerlerin pek çoğunun öldürülmesini engelleyemedi. Ayrıca şehrin surları yıktırıldı.

586'da (1190) Kafsa'yı Abdülkerîm er-Rakrâkī adlı bir âsi ele geçirdi; isyan bir yıl sonra bastırıldıysa da karışıklıklar 601 (1205) yılına kadar sürdü. Yaşanan bu sıkıntılar yüzünden önemli tahribata uğrayan ve bu arada yıkılan surları yeniden inşa edilen Kafsa, Muvahhidler'den sonra Hafsî hâkimiyetine girdi. Hafsîler'in ilk döneminde şehirde bir gelişme yaşanmakla birlikte halkın pek çoğunun çeşitli sıkıntılar yüzünden şehirden ayrılmış olması sebebiyle eski canlılığını kazanamadı. VII. (XIII.) yüzyıl başlarında yazıldığı anlaşılan *el-İstibṣâr* adlı eserin müellifi, Kafsa hakkında geniş bilgiler verir. Şehrin daha önceki döneminden bahsederken şehirde dokumacılık, dericilik, bakır işlemeciliği, seramik ve cam üretiminin geliştiğini, Bânîş vadisi topraklarında üstün bir sulama tekniğinin uygulandığını, şehrin zengin halkının hayır ehli olduğunu, şehirde aşure gününe büyük önem verildiğini ve bayram gibi kutlandığını ifade eder. Ancak önceleri çevresindeki 200 kasrıyla bölgenin en büyük şehri olan Kafsa'nın göçebe Arap kabilelerinin gelişinin ardından ıssız bir harabeye döndüğünü belirtir (I, 150-154). Yâkūt da Kafsa'yı küçük bir belde diye tanıtır (*Muʿcemü'l-büldân*, IV, 382-383).

Kafsa, Hafsîler zamanında isyanlara sahne oldu. Araplar'dan destek alarak isyan eden, Kafsa'nın içinde bulunduğu bütün Güney Tunus'u ele geçiren ve halife ilân edilen İbn Ebû Umâre (681/1282), I. Ebû Hafs Ömer tarafından bölgeden çıkarılıncaya kadar şehri elinde tuttu. 1338'de Ebû Bekir İbn Yemlûl'ün isyanına da şahit olan Kafsa, Ebü'l-Hasan'ın İfrîkıye'yi istilâsının ardından kısa bir müddet Merînî hâkimiyetinde kaldı. 777 (1375-76), 802 (1400) ve 839 (1435) yıllarında kısa sürelerle isyancıların elinde kaldı ve önemli tahribata uğradı. 1435'te Kafsa'ya gelen Hafsî Sultanı IV. Muhammed el-Müntasır, isyancılara karşı kendisini destekleyen şehir halkını mükâfatlandırmak için bir cami yaptırdı. Şehri ziyaret eden kardeşi Sultan Ebû Amr Osman zamanında siyasî ve iktisadî açıdan önem kazanan Kafsa'da darphâne kuruldu ve para basıldı. Ancak bu iki sultan döneminde yeni bir ikbal devrine girildiyse de Kafsa'da kısa süre sonra tekrar çöküş başladı ve Osmanlılar'ın gelişine kadar bu çöküş devam etti. Hasan el-Vezzân, Kafsa'nın bazı camiler dışındaki binalarının mütevazi, oldukça geniş caddelerinin ise Napoli ve Floransa'daki gibi siyah taşla döşendiğini söyler. Medenî olan halkının ağır vergiler yüzünden fakir düştüğünü, şehrin çevresinde sayılamayacak kadar hurma, zeytin, portakal gibi meyve ağaçlarının bulunduğunu, şehirde zeytinyağı üretimi, kumaş dokuma ve çömlekçiliğin geliştiğini zikreder (*Vaṣfü İfrîḳıyye*, II, 143-145).

964'te (1557) Kanûnî Sultan Süleyman zamanında Trablusgarp Beylerbeyi Turgut Reis tarafından zaptedilen Kafsa'ya askerî birliğin yanı sıra vergi işleri için bazı Osmanlı aileleri yerleştirildi. Tunus'ta beylerbeyilik ve emîrü'l-evtânlık yapan Murâdîler'den Ali b. Murâd döneminde Murad Kâhyâ, Sîdî Bû Ya'kūb Türbesi'ni yaptırdı (1095/1684). Tunus'u 231 yıl idare eden Türk asıllı Hüseynîler devrinde şehir hânedandan bir kāid tarafından yönetildi. Hüseyin Paşa diğer şehirlerde olduğu gibi Kafsa'da da cami ve medreseler yaptırdı. Bölgeye düzenlediği gezi sırasında (1843-1848) Kafsa'ya da uğrayan ve şehir nüfusunun 4000'i geçmediğini söyleyen Fransa'nın Sûse konsolosu M. Pellissier hurma, zeytin, üzüm bağlarının içinde yer aldığı vadi ve oradaki çiftçilik hayatı hakkında geniş bilgi verir, büyük kısmı yıkılmış surunu ve Türk askerinin kışla olarak kullandığı hisarını (kasba) tanıtır (Muhammed Ali Belhavle, s. 172). XIX. yüzyılın ikinci yarısında vergilerin artması sebebiyle yaşanan sıkıntıların isyanlara dönüşmesi yüzünden ortaya çıkan ekonomik çöküş dur-

Kafsa Ulucamii'nin minaresi, avlusu ve harim kısmından bir görünüş

Kafsa surları ve Kafsa'da bir kaplıca

durulamadı. Türk hâkimiyeti döneminde de çok fazla değişikliğe uğramayan şehir Fransızlar tarafından işgal edildiğinde fakir bir kasabadan ibaretti (*İA*, VI, 67).

Kafsa'yı şiddetli çatışmaların ardından ele geçiren Fransa işgal kuvvetleri (11 Kasım 1881) direniş hareketine katılanlardan bazılarını idam ettiler. Sömürge döneminde 1886'da şehrin 40 km. batısındaki zengin fosfat yataklarının keşfi Kafsa'nın ekonomik gelişmesini beraberinde getirdi. Üretilen fosfatın nakledilmesi için Kafsa demir yoluyla liman şehri Sefâkus'a bağlandı. Şehirde Fransız ve İtalyan yerleşimcilere ait semtler oluştu. Öte yandan Kafsa, 1956 yılına kadar süren sömürge döneminde Tunus bağımsızlık hareketlerinin önemli merkezlerinden biri haline geldi. 1922'de kalabalıkların katıldığı bağımsızlık gösterileri yapıldı. 4 Mart 1937 tarihinde sömürge güçleri Kafsa'da çok sayıda madenciyi öldürdü. Giderek büyüyen ve artan nüfusuyla Tunus'un önemli şehirlerinden biri olan Kafsa, II. Dünya Savaşı sırasında 1942-1943 yıllarında birkaç defa Nazi Almanyası'nın bombardımanına mâruz kaldı ve bir kısmı tahribata uğradı.

Günümüzde Kafsa, Güneybatı Tunus'un önemli şehirlerinden biri ve aynı adı taşıyan idarî birimin (valilik) merkezidir. Doğu ve batı istikametinde genişleyen şehrin nüfusu 100.000'e ulaşmıştır (2004). Yılda 7,5 milyon tondan fazla üretilen fosfat madeni büyük önem taşır. Geleneksel dokuma sanatlarının yanı sıra turizm de gelişmektedir. Şehrin eteğindeki vahada binlerce hurma, kayısı ve incir ağacı bulunmaktadır. Roma döneminden kalma iki büyük havuz, Bizans dönemine ait sur üzerine Hafsî Sultanı IV. Muhammed el-Müntasır tarafından 1434 yılında inşa ettirilen ve bazı bölümleri II. Dünya Savaşı sırasında tahribe mâruz kalan burç, Bizans hisarı kalıntıları üzerine yapılan kasba ve câmi-i kebîr önemli ziyaret alanlarıdır. Kafsa'da bir hava alanı ve 2004'te açılan bir üniversite bulunmaktadır. Şehirde yetişen ve Kafsî nisbesini taşıyan meşhur şahsiyetlerin başında Hâris b. Esed, Hamdîs el-Lahmî, Mâlik b. Îsâ, fakih, sûfî şair Sîdî Yûsuf b. Ya'kūb, bölgenin önde gelen mutasavvıflarından Ebû Ya'kūb Yûsuf b. Ahmed et-Tîfâşî, onun oğlu meşhur tabip, Kafsa kadısı Ahmed b. Yûsuf et-Tîfâşî, Kafsa'da bir süre kadılık görevi yapan ünlü fakih İbn Râşid, Ebû Yahyâ İbn Akîbe, Ebü'l-Hasan Ali b. Asîle, Sîdî Mansûr ed-Dâlî sayılabilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ya'kūbî, *el-Büldân* (nşr. M. Emîn Dannâvî), Beyrut 2002, s. 188; İbn Havkal, *Ṣûretü'l-arż*, I, 94; Bekrî, *el-Mesâlik*, II, 706-707, 836; Şerîf el-İdrîsî, *Nüzhetü'l-müştâḳ*, Beyrut 1409/1989, I, 276-279; *el-İstibṣâr fî ʿacâ'ibi'l-emṣâr* (nşr. Sa'd Zağlûl Abdülhamîd), Dârülbeyzâ 1985, s. 150-154; Yâkūt, *Muʿcemü'l-büldân*, IV, 382-383; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV, 371; XI, 244, 467, 521-522; Abdülvâhid el-Merrâkūşî, *el-Muʿcib fî telḫîṣi aḫbâri'l-Maġrib* (nşr. Selâhaddin el-Hevvârî), Beyrut 2006, s. 185, 199-200; İbnü'l-Hatîb, *el-İḥâṭa*, II, 479-480; İbn Haldûn, *el-ʿİber* (nşr. Halîl Şehhâde), Beyrut 1421/2001, VI, 220-221, 323, 328, 502-503, 562-565; Himyerî, *er-Ravżü'l-miʿṭâr*, s. 477-479; Hasan el-Vezzân, *Vaṣfü İfrîḳıyye*, II, 143-145; Ramazan Şeşen, *Salâhaddin Devrinde Eyyûbîler Devleti*, İstanbul 1983, s. 57-58; M. Ali Belhavle, *Müdünü Tûnisiyye: Ḳafṣa ḳadîmen ve ḥadîṯen*, Tunus 1990, s. 1-83, 172; Ebü'l-Kāsım M. Kirrû, *Dirâsât ʿan târîḫi Ḳafṣa ve aʿlâmihâ*, Tunus 1993; G. Yver, "Kafsa", *İA*, VI, 66-67; M. Talbi, "Ḳafṣa", *EI²* (Fr.), IV, 433-435.

İSMAİL YİĞİT

KAFTAN

Türk ve İslâm dünyasında kullanılan bir çeşit üst giysisi.

Aslı Farsça **ḫaftân** olup boyu diz kapağı, ayak bilekleri veya yere kadar uzanan, önden açık, dik yahut devrik yakalı, çeşitli renklerde kıymetli kumaştan yapılmış, ekserisi mücevherlerle süslü veya nakışlı üst elbisesinin adıdır. Kuşaklı ve bele kadar iliklenen örnekleri de vardır. Arapça kaynaklarda **bürde, şemle, hamîsa, nemire, abâ, ferrûc, kabâ** kelimeleriyle ifade edilir (Mütercim Âsım Efendi, bk. bibl.). Eski ve Yeni Ahid'de kaftan çeşitli vesilelerle geçmektedir. Eski Ahid'e göre Allah, Âdem ve Havvâ'ya deriden kaftan giydirmiş (Tekvîn, 3/21). Eyyûb peygamber çocukları ölüp malı mülkü yok olunca kaftanını yırtmış, kendisini teselliye gelen üç dostu da kaftanlarını yırtarak onunla yedi gün yedi gece hiç konuşmadan beraber oturmuştur (Eyub, 1/13-2/13). Dârüttırâzlarda sanatkârca sırma işlemelerle ve bilhassa şerit halinde kenar yazılarıyla süslenmiş, hükümdarın adını veya şiârını taşıyan kaftanların (tırâz) hükümdar tarafından taltif amacıyla birine hediye edilmesine "kaftan / hil'at giydirmek" denir. Eski Türkçe metinlerde hil'at karşılığında kaftan yanında **kedût** ve **ton** gibi kelimelerin kullanıldığı görülür. *Kutadgu Bilig*'de geçen kedût (II, 135) ve ton (II, 395) Reşit Rahmeti Arat tarafından "hil'at" olarak çevrilmiştir. *Dede Korkut Kitabı*'nda da **cübbe, çuba, çırgab** gibi kelimeler hil'at karşılığında yer almıştır (*DİA*, XVIII, 22-23). Kaftanlar şekil itibariyle dört grupta toplanabilir. Kapalı yakalı kaftanlar, "V" yakalı kaftanlar, kol yenleri bol olan kaftanlar, yuvarlak kesim yakasız kaftanlar.

Cuma ve bayram namazlarında kırmızı renkli bir kaftan giyen Hz. Peygamber'in (İbn Sa'd, I, 451) kaftanları (bürde) arasında kalın kenarlı Necrân dokuması, kol ağızları dar Şam işi ve çeşitli renklerde Yemen yapımı olanların yanında bir kadının bizzat dokuyarak hediye ettiği kaftan da yer almaktadır (Buhârî, "Libâs", 12, 18, 22, 44; *Müsned*, I, 29; İbn Sa'd, I, 454). Ukāb adlı siyah sancağın Hz. Âişe'ye ait kaftanın nakışlı yünlü kumaşından yapıldığı, İslâmiyet'in ilk döneminde Resûl-i Ekrem'in ashabına giymeleri veya satarak parasından faydalanmaları için kaftanlar hediye ettiği bilinmektedir. Gatafân kabilesi üzerine gerçekleştirilen Gābe Gazvesi'nde (Rebîülâhir 6 / Eylül 627) elde edilen gani-

Câmiʿu't-tevârîḫ'te Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'u kaftanıyla tasvir eden bir minyatür (The Library of University Edinburg, MS. Arab, nr. 20)

metler arasında seferden sonra bizzat Hz. Peygamber tarafından dağıtılan çok sayıda kaftan bulunuyordu (İbn Sa'd, II, 81). Hz. Peygamber'in hükümdarlara İslâm'a davet mektubu gönderdiği sırada Rum Valisi Ferve b. Amr, kendi tebaasından Mes'ûd b. Sa'd'ı elçi olarak beraberinde altın sırmalı atlas kaftanla birlikte çeşitli hediyelerle Medine'ye yollamıştı (*a.g.e.*, VII, 435-436). Dûmetülcendel'in hıristiyan yöneticisi Ükeydir b. Abdülmelik de Hz. Peygamber'e altın sırmalı, ipek karışımı bir kaftan hediye etmiş, ipek elbisenin giyilmesi henüz yasaklanmadığından kaftanı bir süre kullanan Resûl-i Ekrem'in -ashabının imrenmesi üzerine- Sa'd b. Muâz'ın cennetteki mendillerinin bundan daha güzel olduğunu söyledikten sonra kaftanı satarak parasından faydalanmaları veya hanımlar arasında paylaştırmaları için Hz. Ali'ye yahut Hz. Ömer'e verdiği rivayet edilmektedir (Buhârî, "Hibe", 28; Müslim, "Libâs", 18, "Feżâ'ilü'ṣ-ṣaḥâbe", 127; Nesâî, "Zînet", 88).

Câhiz, Emevî ve Abbâsî döneminde üst düzey bürokratların dahil olduğu devlet memurlarının görev alanlarına göre belirlenen özel kıyafetleri arasında kaftanın da bulunduğunu kaydeder (*el-Beyân ve't-tebyîn*, II, 792). Tâbiîn âlimlerinden Şa'bî'nin de tilki postundan kaftan giydiği belirtilir (İbn Sa'd, VI, 253-254). İşlemeli veya nakışlı elbiselerin yaygınlaştığı Emevîler devrinde üst düzey devlet görevlilerinin yanında yüksek tabakaya mensup olanlar da ipekten süslü kaftan giyerken bedevîler topuğa kadar inen ve daha basit olan kaftanlarını üzerlerine alırlardı. Hırbetü'l-mefcer'in taç kapısının üzerindeki orta nişte bulunan ve halifeyi temsil ettiği sanılan, çift aslan kabartmalı bir kaideye basmış kılıçlı ve uzun kaftanlı Sâsânî tarzı erkek heykeli Emevîler dönemindeki tezyinat anlayışını yansıtan önemli eserlerdendir. Giyim kuşam konusunda daha çok Sâsânî etkisinde kalınan Abbâsîler döneminde halifelerin yanı sıra üst düzey bürokratlarla yüksek tabakaya mensup olanların, üzerinde kıymetli mücevherle süslü bir kuşağın yer aldığı siyah veya menekşe renginde, dizlere kadar inen, geniş ve dökümlü kaftan giymeleri âdetti. Fâtımî halifeleri ramazanda cuma namazı için çıktıklarında devletlerini simgeleyen beyaz renkli ipek kaftanları tercih ederken kurban bayramında ve ava giderken hâkim renk kırmızı olurdu. Beyazın yanında yeşil ipeğin de kullanıldığı bu dönemde vezirlere ait kaftanların düğmeleri değerli taşlarla süslenmişti.

Türkler'in en eski üst giyimi olan, kişilere göre basit veya değerli kumaşlardan imal edilen, Göktürk heykellerinde ve Uygurlar'a dair kayıtlarda örneklerine rastlanan, erkeklerin sade, kadınların ise genellikle nakışlı olanlarını tercih ettikleri kaftanlar gövde, yen ve etek olmak üzere üç parçadan meydana geliyordu. Kazakistan'ın Almatı şehri yakınlarında Isık / Esik kasabasında bulunan, milâttan önce IV. yüzyıla ait bir Hun kurganında ortaya çıkarılan ve "altın elbiseli adam" olarak anılan erkek cesedinin üzerindeki altın zırhlı kaftan bu alanda bilinen en eski örneklerden biridir (*DİA*, XLIV, 394). Dede Korkut hikâyelerinde evlenecek olanların ak kaftan giydikleri, nişanlanan kızlara kırmızı kaftan gönderildiği, gelinle damadın düğünde evlilik alâmeti olarak kırmızı kaftan giydiği ve kâfirlerin kullandığı kaftanların Türkler'inki gibi düz değil arkasının yırtmaçlı olduğu kaydedilmiştir (*Dedem Korkudun Kitabı*, s. 17). Kâşgarlı Mahmud'un verdiği bilgilerden çeşitli bölgelerde yaşayan Oğuz, Karluk, Çiğil, Kıpçak, Yağma, Kençek ve Uğrak gibi Türk kavimlerinin kıyafetleri içinde zırh üstüne de giyilen kaftanın önemli bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Nîşâbur'da iken Gazneliler'den Selçuklu saflarına geçen Bûzcân (Bûzgân) kumandanı Ebü'l-Kāsım'a zırhlı bir kaftan hediye eden Tuğrul Bey, Musul seferinden dönerken Abbâsî Halifesi Kāim-Biemrillâh'ın gönderdiği karşılama heyetini üzerinde siyah bir kaftan olduğu halde huzuruna kabul etmişti (Köymen, I, 265; Sevim, II, 53). Selçuklu-Abbâsî hânedanları arasında akrabalık bağı kurulurken Bağdat'a yollanan çeyizin içerisinde halis ipekten, mücevherle süslenmiş kaftanlar vardı (*a.g.e.*, II, 10). Sultan Melikşah'ın kendisine bağlılık bildiren Atsız'a gönderdiği hediyeler arasında sultanî kaftan da bulunuyordu (*a.g.e.*, II, 317). Altın Orda Hanlığı'nın ilk hükümdarı Batu Han'ın, Selçuklu Sultanı Gıyâseddin II. Keyhusrev'e yolladığı hükümdarlık alâmetleri içinde kaftan da vardı (İbn Bîbî, II, 84). Yine Moğollar'dan İzzeddin II. Keykâvus'a külâh, ok ve yayın yanında incili kaftan da gönderilmişti (*a.g.e.*, II, 128). Nizâmülmülk, Sâmânî sarayında görevli gulâmların teçhizatlarından ve kıyafetlerinden bahsederken onların saraya alındıkları birinci yıl hafif bir çizme ile "zendeneci" adı verilen kumaştan yapılmış kaftan giyebileceklerini belirtir (*Siyasetnâme*, s. 74). Ortaçağ'da ham ipek ihracatıyla tanınan Merv'de dokunan kumaşlardan hazırlanan kaftanlar çok meşhurdu.

Türkler'in kullandığı kaftanların kolları genelde elleri örtecek şekilde uzun bırakılırdı. Orta Asya Türkleri en dışa yünlü dokumadan yapılan kaftanlar giyerlerdi. Aşırı soğuklarda hayvan derisinden yapılmış kaftanlar giyilirdi. Orta ve İç Asya'da kaftana "çapan" denilirdi. Gazneli Mahmud'un Afganistan'ın güneyindeki Büst şehrinde yaptırdığı Leşker-i Bâzâr Sarayı'nın duvarlarının alt kesiminin freskolarla

Câmiʿu't-tevârîḫ'te Büyük Selçuklu Hükümdarı Sencer b. Melikşah'ı kaftanıyla tasvir eden bir minyatür (Z. İndirkaş, rs. 121)

kaplı yüzeyinde, ay yüzlü ve badem gözlü insan figürlerinin kolları tırâzlı kaftanları kıyafet tarihi bakımından önemli sayılmaktadır (*DİA*, XIII, 485). Ebü'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin el-Beyhaki'nin verdiği bilgiye göre Gazneli Mahmud'un cenaze merasimine katılan kumandanlar rütbelerine göre sıralanmıştı. Rütbe alâmetleri çok belirgindi ve değişik kaftanlar, çeşitli mücevherlerle süslenmiş altın kemerler bu rütbelerin göstergesiydi. Göktürk heykellerinde görülen kaftanların Gazneli sarayındaki resimlerde de mevcudiyeti dikkati çeker. Leşker-i Bâzâr Sarayı'ndaki bir figürde, beyaz kaftan giymiş bir askerin üstünde sağ tarafı sol tarafının üzerine kapanan ve etek boyu ayakların biraz üzerine kadar uzanan kaftan örneği görülür. Dışa doğru açılan yakası Göktürk kaftanlarına benzemektedir. Kaftanın uzun kollarının pazu kısmında asaleti belirten, aynı zamanda makam ve mevki gösteren tırâzlar vardır.

Reşîdüddin'in *Câmiʿu't-tevârîḫ*'inde resmedilen bir minyatürde Gazneli Mahmud kısa kollu ve yandan yırtmaçlı, zemini kare desenlere bölünmüş bir kaftan giymiştir. Tahtına oturan Gazneli Mahmud'un üzerindeki, boyu ayaklara kadar uzanan şatafatlı kaftanın yanlara açılan yakaları farklı bir uygulama olarak değerlendirilebilir. İslâm öncesi Türk kıyafet geleneği Gazneliler'de olduğu gibi Büyük Selçuklular'da da devam etmiştir. *Câmiʿu't-tevârîḫ*'teki minyatürlerde Büyük Selçuklu sultanları Berkyaruk, Muhammed Tapar ve Sencer'in uzun kollu ve renkli bir iç kaftanın üzerine kısa kollu, boyu uzun bir dış kaftan giydikleri, son Irak Selçuklu Sultanı II. Tuğrul'un da pastel renklerden oluşan bir iç kaftanın üzerine siyah zeminli, açık kahve renkli, çiçekli bir dış kaftan giydiği görülmektedir.

Anadolu Selçukluları'nda kısa ve uzun kollu, tırâzlarla süslenmiş, ayak bileklerine kadar uzanan kaftanların kullanıldığı tesbit edilmektedir. Anadolu Selçukluları'nda kaftana "kapama" denirdi. Yünden yapılan, daha çok kölelerin giydiği kaftanlara ise "çekrek kapama" adı verilirdi. Günümüze ulaşan minyatürlü eserlerden Selçuklu dönemi kaftanları hakkında bilgi edinmek mümkündür. Aşk hikâyelerini içeren Varaka ve Gülşah minyatürlerinde kolları tırâzlı, yeşil veya kırmızı, sarı fon üzerine kahverengi spirallerle bezeli ya da kırmızı veya altın yaldız benekli, boyu diz hizasında, belinde sivri üçgenlerden oluşan, püsküllerle süslü bir kemer veya

Gazneli Sultan Mahmud'u hil'at giyme töreninde kaftanıyla tasvir eden bir minyatür (Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî. *Câmiʿu't-tevârîḫ*, The Library of University Edinburg, MS. Arab, nr. 20, vr. 121ᵇ)

önden düğümlü kuşak olan, açık veya kapalı yakalı kaftanlar görülmektedir. İbn Haldûn, halifelerin ve sultanların kaftan veya elbiselerinin üzerinde yer alan sırma şeklindeki işlemeleri saltanat ve hânedanlarla ilgili geleneklerde görülen ihtişam ve debdebelerden biri olarak kaydeder (*Mukaddime*, I, 673).

BİBLİYOGRAFYA :

Kâşgarlı Mahmud, *Dîvânu Lugâti't-Türk* (haz. Ahmet Bican Ercilasun – Ziyat Akkoyunlu), Ankara 2014, s. 188, 391, 469, 473; Mütercim Âsım Efendi, *Kāmûsu'l-muhît Tercümesi* (haz. Mustafa Koç – Eyyüp Tanrıverdi), İstanbul 2013-14, I, 305, 1031; II, 1359; III, 2387, 2902; IV, 4584-4585; VI, 5863, 5930; *Kāmûs-ı Türkî*, I, 288; II, 1077; İlhan Ayverdi – Ahmet Topaloğlu, *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 2005, II, 1513; *Müsned*, I, 29, 130; III, 111, 121-122, 133, 206, 207, 234, 238; IV, 143; İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabaḳāt*, I, 355, 449-459; II, 81; VI, 253-254; VII, 435-436; Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, II, 792; Hilâl b. Muhassin es-Sâbî, *Rüsûmü dâri'l-ḫilâfe* (nşr. Mîhâîl Avvâd), Beyrut 1406/1986, s. 80, 90-91; Yûsuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig* (trc. Reşit Rahmeti Arat), Ankara 1985, II, 135, 395; Nizâmülmülk, *Siyâsetnâme* (haz. Mehmet Altay Köymen), Ankara 2013, tercüme: s. 74; İbn Bîbî, *el-Evâmirü'l-Alâiyye: Selçukname* (trc. Mürsel Öztürk), Ankara 1996, II, 84, 128; *Dedem Korkudun Kitabı* (haz. Orhan Şaik Gökyay), İstanbul 2000, s. 17, 40-41, 53, 116, 128; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman el-Vassâbî, *el-Bereke fî faẓli's-saʿy ve'l-ḥareke*, Beyrut 1406/1986, s. 306-307; İbn Haldûn, *Mukaddime* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982, I, 673; Hüseyin b. Muhammed İbn Vâdirân, *Târîḫu'l-ʿAbbâsiyyîn* (nşr. Münci el-Kâ'bî), Beyrut 1993, s. 73, 199; Nureddin Serin, *On Üç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bir Bakış*, İstanbul 1973, tür.yer.; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1979, I, 265; Abdülmün'im Sultân, *el-Müctemaʿu'l-Mışrî fi'l-ʿaṣri'l-Fâṭımî*, Kahire 1405/1985, s. 274-281; Özden Süslü, *Tasvirlere Göre Anadolu Selçuklu Kıyafetleri*, Ankara 1989, tür.yer.; Zühre İndirkaş, *Türklerde Hükümdar Tacı Geleneği*, Ankara 2002, tür.yer.; Sumiyo Okumura, "Türk Kaftanının Kökeni ve Uzak Doğu ile Karşılaştırma", *VI. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Genel Konular Seksiyon Bildirileri*, Ankara 2002, s. 172; Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mirâtü'z-zamân fî târîhi'l-âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler", *Makaleler* (haz. E. Semih Yalçın – Süleyman Özbek), Ankara 2005, II, 10, 53, 317; Fikri Salman, *Başlangıcından Anadolu Selçukluları'nın Sonuna Kadar Türklerde Kıyafet Biçimleri*, Erzurum 2013, tür.yer.; İsmail Kara, "Mahyacılar", *1453 İstanbul Kültür ve Sanat Dergisi*, sy. 18, İstanbul 2013, s. 23-24; Ara Altun, "Gazneliler", *DİA*, XIII, 485; Mehmet Şeker, "Hil'at", *a.e.*, XVIII, 22-23; Nebi Bozkurt, "Tırâz", *a.e.*, XLI, 112-113; Necdet Tosun, "Zengi Ata", *a.e.*, XLIV, 262; Tülin Çoruhlu, "Zırh", *a.e.*, XLIV, 394.

MUSTAFA SABRİ KÜÇÜKAŞCI

Osmanlılar'da. Kaftan Osmanlı giyiminin de en önemli unsuru olup önden açık, ayak bileklerine veya yere kadar uzanan bir üst elbisesidir. Saray giyiminde kol boyları ya dirseğe ya da bileğe kadar ve yanlardan sarkan, bazan etek boyuna kadar inen uzunlukta olabilir. Kol boyunda olanların üstüne tekrar bir kat daha elbise giyilebilir. Dirseğe kadar olanlar için aynı kumaştan ek bir kol yapılır ve bir ilikle omuzdaki bir düğmeye iliklenip uzun kollu hale getirilir. Çeşitli Asya kültürlerinde olduğu gibi kol boyu eteğe kadar uzanan kaftanların omuz başlarında bir açıklık vardır. Kaftanı giyen kişi bu açıklıktan kolunu çıkarır, kaftanın kolunu ise sarkıtıp bırakır. Bu tür kaftanlar törensel nitelik taşır ve günümüze kadar gelen birçok örnek Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki koleksiyonlarda mevcuttur. Ayrıca Osmanlı minyatürlerinde bunların nasıl giyildiği görülebilir. İçine kürk kaplanmış törensel kaftanlara "kapaniçe" adı verilir. Kapaniçe kollu veya kolsuz olur, önünde çaprast, yakasında ve omuz başlarında kürk bulunur. Siyah tilki kürkü olanlar padişaha mahsustur; çaprastları mücevherli, dışı atlas ve düğmeleri murassa' olanlara "ferve-i murabba'" denir, törenlerde ve alaylarda giyilir. Kadifeye kaplı olan kapaniçe hediye olarak Eflak ve Boğdan voyvodalarına verilir (Uzunçarşılı, s. 222). Kaftanlar Osmanlılar'da başta gelen ödüllendirme giysisidir ve Batı saraylarındaki madalyaya

benzer. Bu tür ödüllendirme "hil'at giydirme" diye adlandırılır. Sadece Osmanlı idareci zümresi için değil ülkeye gelen yabancı elçilere ve heyettekilere de hil'atler giydirilir. Bu hil'atlerin kumaşları serâserden olur. Serâserlerin kalitesi elçilerin ve heyette yer alanların önemlerine göre değişir. Bunların örnekleri de Avrupa koleksiyonlarında günümüze kadar gelmiştir. Bu tür hil'at olarak kullanılacak kaftanlar önceden saray terzihanesinde hazırlanır, hazinede saklanır ve zamanı gelince çıkarılıp verilir.

Saray için yapılan kaftanların önleri kaftanın dokunduğu aynı renk ipliklerden özel olarak yapılmış, sayıları on iki-yirmi bir arasında değişen, çarpana ile dokunan bir çeşit şeridin (çaprast) ucundaki ilik ve düğmelerle kapanır. Düğmeler de özel şekilde küçük bir kozalak biçiminde örülür. Çaprastsız kaftanlar sayıları altı-yetmiş dört arasında değişen ilik-düğme ile kapanır. Bazıları ise belde yine özel dokunan kuşakla kapalı tutulur. Saray kaftanları genellikle sof, atlas, canfes, kemha, kadife ve serâser gibi değerli kumaşlardan yapılırdı. Kaftan kumaşları bir kaftana yetecek boyda dokunurdu. Bazı arşiv belgelerinde kaftan kumaşı dokuyanların hile yaparak yeterinden kısa kumaş dokuduklarına ve bu yüzden kaftanların boylarının kısa yapıldığına dair şikâyetlere rastlanır. Kaftan kesimlerinde kumaş mümkün olduğunca az parçalar halinde dikilir ve hiç ziyan edilmezdi. Erken Osmanlı dönemine ait günümüze kadar gelmiş giyim eşyası yoktur. Topkapı Sarayı'nda mevcut zengin koleksiyondaki en eski kaftan Fâtih Sultan Mehmed'e aittir (Atasoy v.dğr., *İpek*, s. 117, 298-299). Bunlardan biri çok kaliteli bir kadifedendir ve sarı kırmızı çintemani desenlidir. Altın klaptanlı dokunmuş olan on iki çaprastlıdır. Ölümü sırasında üzerinde bulunan ve kesilerek çıkarılan kaftan mavi atlastandır.

Kaftanların kesimleri gelenekseldir ve yüzyıllar boyu pek az değişikliğe uğramıştır. Bu kesimde kumaş kaftan boyunun iki misli olarak arkadan öne doğru omuzda dikiş olmadan döner. Boyun için bir yuvarlak kesildikten sonra önden açık olması için ön etek ucuna kadar kesilir. Bu kesimden dolayı bazı kaftanların desenleri arkada düz iken önde başaşağı olur, bazılarında tersinedir. Yanlara ve ön kısımlara üçgen şeklinde parçalar eklenip etek genişletilir. Kaftanlara dikiş boyunca cep, bazan da birer ilik cep açılır. Boyun çevresine dipten bir pervaz çevrildiği gibi bir parmak veya biraz daha geniş bir parça da konur. Kaftanların ön, etek çevresi, etekteki yan yırtmaçlar ve kol ağızları iç taraftan ortalama dört parmak genişliğinde farklı renkten ve genellikle canfesten bir pervazla çevrilir. Ön ile etek kenarı pervazlarının birleştiği yerde terzi işareti olduğu sanılan bir motif bulunur.

XVI. yüzyılın ortalarına kadar kaftanların yan dikişleri verevine düz olarak inerken III. Murad zamanında İran etkisiyle yan dikişler kalça yuvarlaklığı gibi çıkıntı yapan bir kesimdedir. Astarlı kaftanların yanında astarsız olanlar çoğunluktadır. Minyatürlerde epeyce yakalı kaftan görülmekle birlikte günümüze kadar gelen örneklerde sayıları azdır. Kışlık kaftanlar genellikle softan ince bir yünlü kumaştan yapılırdı. Ayrıca kaftanın astarı ile kumaşı arasına pamuk konarak âdeta bir küçük yorgana benzetilirdi. II. Osman'ın bu tür kaftanlarına çok sayıda rastlanması, sıcak tutma amacından ziyade at üzerinde haşmetli görünmek istemesinden kaynaklanmış olmalıdır. Kaftanların içlerine konan samur, sincap, tilki, kakım gibi kürklerle astarlandığı olurdu. Saray kaftanlarında hermin de çok kullanılmıştır. Topkapı Sarayı'nda bulunan örneklerde kaftanların içine konan kürklerin değişik renkleriyle yapılmış aplike desenler görülür.

Saray kaftanlarında İtalyan tipi kaftanlar da sevilerek kullanılmıştır. Kaftanlar Osmanlı ipek dokumacılığının en üstün örneklerinden yapılmıştır. Fâtih Sultan Mehmed zamanından günümüze ulaşan kaftanlarda kumaşlar hayli küçük desenlidir. Fâtih'in sözü edilen çintemani desenli, nefis kaliteli kadife kaftanına göre daha sonraları desenler çok büyümüştür. Kanûnî Sultan Süleyman devrinde Osmanlı sanatına hâkim olmaya başlayan, karanfil, gül, lâle, sümbül vb. çiçeklerin görüldüğü kumaşlar kullanılmıştır. Bu motifli desenler kumaşlara işlenmekle kalmamış, aynı zamanda farklı renkte düz renk atlas kumaşlarla aplike olarak çok etkileyici desenler de yapılmıştır. Bunlardan başka üzerine zarif motifler işlenmiş kumaşların kaftanlarda kullanıldığı da görülmektedir.

Erken tarihlerden günümüze kadar kadın kıyafeti pek gelmemiş olmakla birlikte minyatürlerden görüldüğü kadarıyla XVIII. yüzyılın sonuna kadar kadın ve erkek kıyafetinin kesimi ve biçimi arasında önemli bir fark yoktur. Bu husus kız ve erkek çocuk kaftanları için de geçerlidir. Fakat bugüne ulaşan örneklerde daha yumuşak kumaşların kullanıldığı görülür. Günümüze ulaşan bazı belgeler saray çocuklarının kaftanları için neşeli, canlı renklerin kullanıldığını ve desenlerin seçimi konusunda titiz davranıldığını ortaya koyar. Kaftan giyimi Osmanlı modernleşmesiyle birlikte giderek ortadan kalkmaya başlamıştır. Özellikle erkek giyiminde II. Mahmud zamanında gerçekleştirilen reform kaftanı Osmanlı sultanlarının resmî kıyafeti olmaktan çıkarmış ve yerini Batı tipi giyime bırakmıştır.

Fâtih Sultan Mehmed'in çintemani ve çin bulutu motifli ipek kaftanı ile Kanûnî Sultan Süleyman'ın lâle ve karanfil motifleriyle süslenmiş ipek kaftanı (TSM, Envanter nr. 13/6 ve 13/58)

BİBLİYOGRAFYA :

Uzunçarşılı, *Saray Teşkilatı*, s. 222; Hülya Tezcan – Selma Delibaş, *The Topkapı Saray Museum: Costumes, Embroideries and other Textiles* (trc. J. M. Rogers), London 1986, tür.yer.; Hülya Tezcan, *Osmanlı Sarayının Çocukları: Şehzadeler ve Hanım Sultanların Yaşamları, Giysiler*, İstanbul 2006, tür.yer.; a.mlf., *Sarayın Terzisi: M. Palma – D. Lena – P. Palma*, İstanbul 2008, tür. yer.; Nurhan Atasoy v.dğr., *İpek: Osmanlı Dokuma Sanatı*, London 2001, s. 117, 298-299; Nurhan Atasoy, *Portraits and Caftans of the Ottoman Sultans*, New York 2012, tür.yer.; *SA*, II, 895.

NURHAN ATASOY

BU CİLTTE MADDESİ BULUNAN YAZARLAR

ABACI, HARUN
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

ACER, ABDURRAHMAN
RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

AÇIK, KERİM, Doç.Dr.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

ADIGÜZEL, CUMHUR ERSİN
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

AFYONCU, ERHAN, Prof.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

AĞBAL, DAVUT
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

AHMED, VEDAT S.
BULGARİSTAN MÜFTÜLÜĞÜ
SOFYA / BULGARİSTAN

AKBULUT, HAMZA
ARAŞTIRMACI-YAZAR
İSTANBUL

AKGÜN, BURHAN, Dr.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
CERRAHPAŞA TIP FAKÜLTESİ

AKKUŞ, MEHMET, Prof.Dr.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

AKPINAR, ŞERİFE, Y.Doç.Dr.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
AHMET KELEŞOĞLU EĞİTİM FAKÜLTESİ

AKPINAR, YAVUZ, Prof.Dr.
EGE ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ
(EMEKLİ)

ALAK, MUSA, Y.Doç.Dr.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

ALBAYRAK, NURETTİN
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

ALGAR, HAMİD, Prof.Dr.
UNIVERSITY of CALIFORNIA
DEPARTMENT of NEAR EASTERN STUDIES
BERKELEY / AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ

ALKAN, ERCAN, Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

ALKAN, NECMETTİN, Prof.Dr.
KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

ALPER, FERİDUN, Y.Doç.Dr.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
KÂZIM KARABEKİR EĞİTİM FAKÜLTESİ

ALPYAĞIL, RECEP, Doç.Dr.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

ALTINÖZ, İSMAİL, Y.Doç.Dr.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

ALTUN, ARA, Prof.Dr.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ
(EMEKLİ)

ALVAN, TÜRKÂN, Y.Doç.Dr.
FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

ARIKAN, ZEKİ, Prof.Dr.
EGE ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ
(EMEKLİ)

ARMAĞAN, BEKİR, Dr.
ARAŞTIRMACI-YAZAR
ANKARA

ARTUK, MEHMET EMİN, Prof.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
HUKUK FAKÜLTESİ

ATAR, FAHRETTİN, Prof.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
(EMEKLİ)

ATASOY, NURHAN, Prof.Dr.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ
(EMEKLİ)

AVCI, CASİM, Doç.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

AY, ÜMRAN, Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

AYAZ, FATİH YAHYA, Prof.Dr.
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

AYDIN, AHMET, Y.Doç.Dr.
ŞIRNAK ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

AYDIN, ARAFAT
TÜRKİYE YAZMA ESERLER KURUMU BAŞKANLIĞI

AYDIN, CEMAL
TÜRK EDEBİYATI VAKFI

AYDIN, MİTHAT, Doç.Dr.
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM FAKÜLTESİ

AYDIN, MUSTAFA, Prof.Dr.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
HASAN ÂLİ YÜCEL EĞİTİM FAKÜLTESİ

AYDINER, MESUT, Prof.Dr.
MURAT HÜDAVENDİGAR ÜNİVERSİTESİ REKTÖRÜ

AYDINLI, ABDULLAH, Prof.Dr.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

AYDINLI, OSMAN, Y.Doç.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

AYDÜZ, SALİM, Prof.Dr.
İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

AYKUT, NEZİHİ, Prof.Dr.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ
(EMEKLİ)

AYVAZOĞLU, BEŞİR
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

BAKKALOĞLU, ABDÜSSAMET, Y.Doç.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

BALOĞLU, ADNAN BÜLENT, Prof.Dr.
KOPENHAG DİN HİZMETLERİ MÜŞAVİRİ
DANİMARKA

BAŞAR, FAHAMETTİN, Prof.Dr.
FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

BAŞKAN, MUSTAFA
ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

BEDİR, AHMET, Prof.Dr.
BOZOK ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

BEDİR, MURTEZA, Prof.Dr.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

BEKTAŞOĞLU, MUSTAFA
DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI
ANKARA

BENLİ, ALİ, Y.Doç.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

BEYDİLLİ, KEMAL, Prof.Dr.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

BEYLER, MUHAMMET, Y.Doç.Dr.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
İSLÂMÎ İLİMLER FAKÜLTESİ

BİLDİK, SEVİNÇ
ARAŞTIRMACI-YAZAR
İSTANBUL

BİLGE, MUSTAFA L., Prof.Dr.
TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLÂM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

BİLGE, SADIK MÜFİT
ARAŞTIRMACI-YAZAR
İSTANBUL

BİLGİN, A. AZMİ, Prof.Dr.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

BİLGİN, ARİF, Prof.Dr.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

BİRIŞIK, ABDÜLHAMİT, Prof.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

BOYNUKALIN, ERTUĞRUL, Doç.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

BOYNUKALIN, MEHMET, Doç.Dr.
İSTANBUL ŞEHİR ÜNİVERSİTESİ
İSLÂMÎ İLİMLER FAKÜLTESİ

BRUINESSEN, MARTIN VAN, Prof.
UTRECHT UNIVERSITY DEPARTMENT
OF PHİLOSOPHY AND RELIGIOUS STUDIES
UTRECHT / HOLLANDA

BULUT, ALİ, Prof.Dr.
FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
İSLÂMÎ İLİMLER FAKÜLTESİ

BULUT, MEHMET, Y.Doç.Dr.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

BÜYÜKKÖRÜKÇÜ, MUHAMMED TÂHİR
TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLÂM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

CEBECİ, İSMAİL, Doç.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

CERAN, İSMAİL, Y.Doç.Dr.
İZZET BAYSAL ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

CEYLAN, ÖMÜR, Prof.Dr.
KÜLTÜR ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

CHERIM, ENGHIM
ARAŞTIRMACI-YAZAR
İSTANBUL

COŞKUN, MUHAMMED, Y.Doç.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

COŞKUN, VİLDAN S., Doç.Dr.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

ÇAKIR, ADALET, Dr.
ARAŞTIRMACI-YAZAR
İSTANBUL

ÇELEBİ, İLYAS, Prof.Dr.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
ULUSLARARASI İSLÂM ve DİN BİLİMLERİ FAKÜLTESİ

ÇELİK, ŞENOL, Prof.Dr.
BALIKESİR ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

ÇETİN, ATİLLA, Prof.Dr.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ
(MERHUM)

ÇETİN, ESMA
ARAŞTIRMACI-YAZAR
SAKARYA

ÇETİŞLİ, İSMAİL, Prof.Dr.
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ
(MERHUM)

ÇİFCİ, ESRA
ARAŞTIRMACI-YAZAR
İSTANBUL

ÇİFT, SALİH, Doç.Dr.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

ÇİFTÇİ, MUHAMMET RECAİ
ARAŞTIRMACI-YAZAR
İSTANBUL

D'AMORA, ROSITA
UNIVERSITA del SALENTO DIPARTIMENTO
di STUDI UMANISTICI
LECCE / İTALYA

DAL, MEHMET FAHRETTİN
ARAŞTIRMACI-YAZAR
İSTANBUL

DAUDI, KHALID ZAFARULLAH, Prof.Dr.
FAISALABAD GOVERNMENT COLLEGE
DEPARTMENT of ISLAMIC STUDIES
FAYSALÂBÂD / PAKİSTAN

DEMİRAYAK, KENAN, Prof.Dr.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

DEMİRCİ, KÜRŞAT, Prof.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
(EMEKLİ)

DEMİRCİ, MUSTAFA, Prof.Dr.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

DEMİRCİ, NACİ
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

DERMAN, F. ÇİÇEK, Prof.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
GÜZEL SANATLAR FAKÜLTESİ
(EMEKLİ)

DERMAN, M. UĞUR, Prof.h.c.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
GÜZEL SANATLAR FAKÜLTESİ
(EMEKLİ)

DEWEESE, DEVIN, Prof.Dr.
INDIANA UNIVERSITY
DEPARTMENT of CENTRAL EURASIAN STUDIES
BLOOMINGTON / AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ

DİLBAZ, MAHMUT
KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

DOĞAN, HATİCE, Y.Doç.Dr.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

DOSTOVİC, NİHAD
ARAŞTIRMACI-YAZAR
BOSNA-HERSEK

DURMUŞ, İSMAİL, Prof.Dr.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

DÜZCAN, ABDURRAHMAN
ARAŞTIRMACI-YAZAR
İSTANBUL

DÜZENLİ, HALİL İBRAHİM, Y.Doç.Dr.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
MİMARLIK FAKÜLTESİ

ELMALI, HÜSEYİN, Prof.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

EMECEN, FERİDUN, Prof.Dr.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

ENGİNÜN, İNCİ, Prof.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK EĞİTİM FAKÜLTESİ
(EMEKLİ)

ER, NESLİHAN
ARAŞTIRMACI-YAZAR
İSTANBUL

ERDOĞRU, M. ÂKİF, Prof.Dr.
EGE ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

ERKAN, DAVUT
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

ERKOL, AHMET, Prof.Dr.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
İSLÂMÎ İLİMLER FAKÜLTESİ

ERŞEN, CEMAL
ARAŞTIRMACI-YAZAR
(MERHUM)

FAZLIOĞLU, ŞÜKRAN, Doç.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

FEDAKÂR, CENGİZ, Y.Doç.Dr.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

GÖKBULUT, SÜLEYMAN, Doç.Dr.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

GÖKÇE, CÜNEYT, Y.Doç.Dr.
HARRAN ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

GÖKSOY, İSMAİL HAKKI, Prof.Dr.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

GÖRGÜN, HİLAL, Y.Doç.Dr.
İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

GÖRGÜN, TAHSİN, Prof.Dr.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

GÜLER, İBRAHİM, Prof.Dr.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
HASAN ÂLİ YÜCEL EĞİTİM FAKÜLTESİ
(MERHUM)

GÜNAL, NURTEN, Prof.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

GÜNAYDIN, SALİH
İSTANBUL ŞEHİR ÜNİVERSİTESİ
İSLÂMÎ İLİMLER FAKÜLTESİ

GÜNDOĞDU, HAMZA, Prof.Dr.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

GÜNDÜZ, RAMAZAN
ARAŞTIRMACI-YAZAR
OSMANİYE

GÜNDÜZ, TUFAN, Prof.Dr.
GAZİ ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

GÜR, ALİM, Prof.Dr.
SELÇUK ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

GÜRKAN, EMRAH SAFA, Doç.Dr.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER FAKÜLTESİ

GÜRKAN, SALİME LEYLA, Doç.Dr.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
ULUSLARARASI İSLÂM ve DİN BİLİMLERİ FAKÜLTESİ

GÜVEN, MUSTAFA SALİM, Y.Doç.Dr.
PAMUKKALE ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

HARMAN, ÖMER FARUK, Prof.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

HASANOV, ELDAR, Y.Doç.Dr.
MARDİN ARTUKLU ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

HASANOV, SEFER, Dr.
SOFYA YÜKSEK İSLAM ENSTİTÜSÜ
SOFYA / BULGARİSTAN

HASSAN, RIAZ, Prof.Dr.
INSTITUTE of SOUTH ASIAN STUDIES
NATIONAL UNIVERSITY of SINGAPORE
SINGAPUR

HUT, DAVUT, Doç.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

IRMAK, MUSTAFA, Y.Doç.Dr.
RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

İMRÂN, KEBÂ (IMOURANA, KABA), Prof.Dr.
L'UNIVERSITÉ GÉNÉRAL LANSANA
CONTÉ de SONFONIA
CONAKRY / GİNE CUMHURİYETİ

İNBAŞI, MEHMET, Prof.Dr.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

İSHAKOĞLU, ÖMER, Y.Doç.Dr.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

İZGİ, MAHMUT CİHAT
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

KAHRAMAN, ÂLİM, Y.Doç.Dr.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
(EMEKLİ)

KALKAN, İBRAHİM, Y.Doç.Dr.
KIRKLARELİ ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADÎ ve İDARÎ BİLİMLER FAKÜLTESİ

KANAR, MEHMET, Prof.Dr.
YEDİTEPE ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

KANLIDERE, AHMET, Prof.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

KARA, ABDÜLVAHAP, Prof.Dr.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

KARAGÖZOĞLU, MUSTAFA MACİT, Y.Doç.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

KARAHASANOĞLU, SELİM, Doç.Dr.
İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

KARAKAYA, ENİS, M.A.
TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLÂM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

KARAKOÇ, ERCAN, Doç.Dr.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

KARAMAN, M. LÜTFULLAH, Prof.Dr.
İSTANBUL MEDENİYET ÜNİVERSİTESİ
SİYASAL BİLGİLER FAKÜLTESİ

KAVAK, ÖZGÜR, Y.Doç.Dr.
İSTANBUL ŞEHİR ÜNİVERSİTESİ
İSLÂMÎ İLİMLER FAKÜLTESİ

KAYA, EYYÜP SAİD, Y.Doç.Dr.
İSTANBUL ŞEHİR ÜNİVERSİTESİ
İSLÂMÎ İLİMLER FAKÜLTESİ

KAYA, M. CÜNEYT, Doç.Dr.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

KAYA, MAHMUT, Prof.Dr.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ
(EMEKLİ)

KAYAPINAR, LEVENT, Prof.Dr.
İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL ve BEŞERÎ BİLİMLER FAKÜLTESİ

KELPETİN, MAHMUT, Y.Doç.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

KENDEROVA, STOYANKA, Prof.Dr.
MİLLÎ KÜTÜPHANE
SOFYA / BULGARİSTAN

KHAWER, MARIA
INSTİTUTE of POLICY STUDIES
ISLÂMÂBÂD / PAKİSTAN

KIEL, MACHIEL, Prof.Dr.
ARKEOLOG-SANAT TARİHÇİSİ
BONN / ALMANYA

KIZIL, FATMA, Y.Doç.Dr.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

KIZILCIK, ABDULLAH, Prof.Dr.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

KİREÇCİ, MEHMET AKİF, Doç.Dr.
BİLKENT ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADÎ, İDARÎ ve SOSYAL BİLİMLER FAKÜLTESİ

KOCA, MUHAMMET ALİ
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

KOÇ, HAŞİM
TÜRK İŞBİRLİĞİ ve KOORDİNASYON
AJANSI BAŞKANLIĞI
ZAGREB / HIRVATİSTAN

KOÇ, YUNUS, Prof.Dr.
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

KOÇYİĞİT, ÖMER
ARAŞTIRMACI-YAZAR
İSTANBUL

KOÇYİĞİT, TAHSİN, Y.Doç.Dr.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

KOLOĞLU, ORHAN ŞENER, Doç.Dr.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

KONTBAY, HACER
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

KOZ, M. SABRİ
ARAŞTIRMACI-YAZAR
İSTANBUL

KOZAN, ALİ, Doç.Dr.
NEVŞEHİR HACI BEKTAŞ VELİ ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

KÖSE, ÖMER FARUK
FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

KÖSE, SAFFET, Prof.Dr.
İZMİR KÂTİP ÇELEBİ ÜNİVERSİTESİ
İSLÂMÎ İLİMLER FAKÜLTESİ

KUL, ÖMER, Y.Doç.Dr.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

KURBAN, NUR AHMET, Y.Doç.Dr.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

KURT, YILMAZ, Prof.Dr.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
DİL ve TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ

KURTULUŞ, RIZA, Dr.
TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLÂM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

KUT, GÜNAY, Prof.Dr.
İSTANBUL KÜLTÜR ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

KUZUCU, KEMALETTİN, Prof.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

KUZUDİŞLİ, BEKİR, Doç.Dr.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

KÜÇÜK, SEZAYİ, Y.Doç.Dr.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

KÜÇÜKAŞCI, MUSTAFA SABRİ, Prof.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

MAŞALI, MEHMET EMİN, Doç.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

MAVİŞ, NAZIM
ARAŞTIRMACI-YAZAR
İSTANBUL

MEKKÎ, MECD
HAMED b. HALÎFE
CÂMİATÜ KÜLLİYYETÜ'd-DİRÂSÂTİ'l-İSLÂMİYYE
DEVHA / KATAR

MERÇİL, ERDOĞAN, Prof.Dr.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ
(EMEKLİ)

el-MERÎNÎ, NECÂT, Prof.Dr.
CÂMİATÜ MUHAMMED el-HÂMİS
KÜLLİYYETÜ'l-ÂDÂB ve'l-ULÛMİ'l-İNSÂNİYYE
RABAT / FAS

MERT, TALİP
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

MERTOĞLU, MEHMET SUAT, Doç.Dr.
TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLÂM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

METE, AYŞEGÜL
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

MICHOT, YAHYA, Prof.
HARTFORD SEMİNARY
MACDONALD CENTER for the STUDY
of ISLAM and CHRISTIAN MUSLIM RELATIONS
HARTFORD / AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ

MOLLAOSMANOVİÇ, ADMİR
ARAŞTIRMACI-YAZAR
BOSNA-HERSEK

NEVŞÂHÎ, ÂRİF, Prof.Dr.
ARAŞTIRMACI-YAZAR
İSLÂMÂBÂD / PAKİSTAN

OKAY, CÜNEYD, Prof.Dr.
İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

OKUR, KÂŞİF HAMDİ, Prof.Dr.
ÇORUM HİTİT ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

OKUYUCU, NAİL, Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

ORHAN, ABDULLAH TAHA
TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLÂM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

ORHAN, KÜBRA ZÜMRÜT
ARAŞTIRMACI-YAZAR
İSTANBUL

ÖNGÖREN, REŞAT, Prof.Dr.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

ÖRS, DERYA, Prof.Dr.
BAŞBAKANLIK ATATÜRK KÜLTÜR,
DİL ve TARİH YÜKSEK KURUMU

ÖZ, MUSTAFA, Prof.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
(EMEKLİ)

ÖZAYDIN, ABDÜLKERİM, Prof.Dr.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

ÖZAYDIN, MURAT, Y.Doç.Dr.
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

ÖZCAN, ABDÜLKADİR, Prof.Dr.
FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

ÖZCAN, NURİ, Y.Doç.Dr.
İSTANBUL MEDİPOL ÜNİVERSİTESİ
GÜZEL SANATLAR FAKÜLTESİ

ÖZDEMİR, YILMAZ, Y.Doç.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

ÖZDİREK, RECEP, Y.Doç.Dr.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

ÖZEL, AHMET, Prof.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

ÖZGÜDENLİ, OSMAN GAZİ, Prof.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

ÖZMEN, FERİHAN, Y.Doç.Dr.
ONSEKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

ÖZNURHAN, HALİM, Prof.Dr.
ERCİYES ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

ÖZPEKEL, OSMAN NURİ
İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
TÜRK MÛSİKİSİ DEVLET KONSERVATUVARI

ÖZŞENEL, MEHMET, Prof.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

ÖZTÜRK, MURAT, Y.Doç.Dr.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

ÖZTÜRK, MUSTAFA, Prof.Dr.
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

ÖZTÜRK, ŞEYDA
ARAŞTIRMACI-YAZAR
İSTANBUL

ÖZTÜRK, ZEHRA, Y.Doç.Dr.
BATMAN ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

PARLAR, GÜNDEGÜL
ARAŞTIRMACI-YAZAR
İSTANBUL

PARLATIR, İSMAİL, Prof.Dr.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
DİL ve TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ
(EMEKLİ)

PEHLİVAN, BAYRAM
TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLÂM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

POLAT, FETHİ AHMET, Prof.Dr.
MUŞ ALPARSLAN ÜNİVERSİTESİ REKTÖRÜ

RAHMAN, KHALID
INSTITUTE of POLICY STUDIES
ISLÂMÂBÂD / PAKİSTAN

SERİN, MUHİTTİN, Prof.Dr.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
ULUSLARARASI İSLÂM ve DİN BİLİMLERİ FAKÜLTESİ

SEYDİ, SÜLEYMAN, Prof.Dr.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

SEYFELİ, CANAN, Doç.Dr.
DİCLE ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

STEINHERR, IRENE BELDICEANU, Prof.
ARAŞTIRMACI-YAZAR
FRANSA

SÜMER, FARUK, Prof.Dr.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
DİL ve TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ
(MERHUM)

ŞAHİN, İLHAN, Prof.Dr.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ
(EMEKLİ)

ŞAKİROĞLU, MAHMUT H., Prof.Dr.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
DİL ve TARİH-COĞRAFYA FAKÜLTESİ
(MERHUM)

ŞENBURÇ, MUHAMMED MASUM
TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLÂM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

ŞENEL, MUZAFFER
İSTANBUL ŞEHİR ÜNİVERSİTESİ
İNSAN ve TOPLUM BİLİMLERİ FAKÜLTESİ

ŞENEL, SÜLEYMAN
İSTANBUL TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
TÜRK MÛSİKİSİ DEVLET KONSERVATUVARI

ŞİMŞEK, MURAT, Doç.Dr.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

ŞİMŞEK, SELAMİ, Doç.Dr.
GÜMÜŞHANE ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

ŞÜKÜROV, QIYAS, Y.Doç.Dr.
BOZOK ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TAHRALI, MUSTAFA, Prof.Dr.
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TAN, M. NEDİM, Y.Doç.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

TEBER, HATİCE CERRAHOĞLU, Dr.
ARAŞTIRMACI-YAZAR
ANTALYA

TOKEL, BAYRAM BİLGE
ARAŞTIRMACI-YAZAR
ANKARA

TOKSÖZ, HATİCE, Y.Doç.Dr.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

TOMAR, CENGİZ, Doç.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TOPAKTAŞ, HACER, Y.Doç.Dr.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

TOPALOĞLU, AYDIN, Prof.Dr.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

TOSUN, NECDET, Prof.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

TOTH, HAJNALKA, Dr.
UNIVERSITY of SZEGED
DEPARTMENT of MEDIEVAL HISTORY
SZEGED / MACARİSTAN

TUNCEL, METİN, Prof.Dr.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ
(EMEKLİ)

TÜLÜCÜ, SÜLEYMAN, Prof.Dr.
ERZİNCAN ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

TÜRKHAN, M. SAİT, Dr.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
AVRASYA ENSTİTÜSÜ

TÜRKMEN, ZEKERİYA, Dr.
ARAŞTIRMACI-YAZAR
İSTANBUL

TÜRKOĞLU, İSMAİL, Doç.Dr.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

UÇMAN, ABDULLAH, Prof.Dr.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

ULUANT, ZEYNEP
ARAŞTIRMACI-YAZAR
İSTANBUL

ULUDAĞ, SÜLEYMAN, Prof.Dr.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
(EMEKLİ)

USTA, AHMET
FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

USTA, AYDIN, Prof.Dr.
MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

USTA, VEYSEL
KARADENİZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
ATATÜRK İLKELERİ ve İNKİLÂP TARİHİ

UYGUN, MEHMET NURİ, Y.Doç.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

UZUN, MUSTAFA, Prof.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

ÜÇSU, KAAN
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

ÜNAL, MEHMET, Dr.
SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

YAĞCI, MEHMET EMİN, Y.Doç.Dr.
RECEP TAYYİP ERDOĞAN ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

YALAR, MEHMET, Prof.Dr.
ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

YANAR, NAGİHAN
ÇUKUROVA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

YARGI, MEHMET ALİ, Doç.Dr.
ONS EKİZ MART ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

YAŞAR, FATMA TUNÇ, Y.Doç.Dr.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

YAVAŞ, BEGÜM
ARAŞTIRMACI-YAZAR
İSTANBUL

YAVUZ, GALİP, Prof.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

YAVUZ, MEHMET, Prof.Dr.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

YAVUZ, YUSUF ŞEVKİ, Prof.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

YAZICI, HÜSEYİN, Prof.Dr.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

YEŞİL, FATİH, Doç.Dr.
HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

YILDIZ, AYSEL, Y.Doç.Dr.
FATİH ÜNİVERSİTESİ
FEN-EDEBİYAT FAKÜLTESİ

YILDIZ, FAHRETTİN
TÜRKİYE DİYANET VAKFI
İSLÂM ARAŞTIRMALARI MERKEZİ

YILDIZ, HARUN, Prof.Dr.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

YILDIZ, MEHMET
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

YILDIZ, ŞENAY ÖZGÜR, Doç.Dr.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

YILMAZ, RAHİLE KIZILKAYA, Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

YİĞİT, İLKER
ÇANKIRI KARATEKİN ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

YİĞİT, İSMAİL, Prof.Dr.
FATİH SULTAN MEHMET VAKIF ÜNİVERSİTESİ
İSLÂMÎ İLİMLER FAKÜLTESİ

YKTIYAR, PALTORE
FARÂBÎ KAZAK MİLLÎ ÜNİVERSİTESİ
ŞARKİYAT FAKÜLTESİ
ALMATI / KAZAKİSTAN

YOLCU, CENGİZ
İSTANBUL 29 MAYIS ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ

YURDAGÜR, METİN, Prof.Dr.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

YÜCE, NURİ, Prof.Dr.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
EDEBİYAT FAKÜLTESİ
(EMEKLİ)

YÜCER, HÜR MAHMUT, Prof.Dr.
KARABÜK ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ

YÜKSEL, AYHAN
ARAŞTIRMACI-YAZAR
İSTANBUL

ZILCIYAN, VARUJAN
ARAŞTIRMACI-YAZAR
İSTANBUL

EK-1. Cilde Ait Düzeltmeler

Sayfa	Sütun	Satır	Yanlış	Doğru
122	1	54	1997-2000),	1997, 2000),
122	1	59	*Vavedenje*	*Vavedenie*
233	3	sayfa başı	BÜYÜKKÖRÜKÇÜ, Tahirî	BÜYÜKKÖRÜKÇÜ, Tahir
399	2	resimaltı	Muhammed b. Ali el-Ekva'	İsmâil b. Ali el-Ekva'

THG
0100748
LSC